Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 14

Editör
Meryem BULUT

BİDGE

BİDGE Yayınları

Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 14

Editör: Meryem BULUT

ISBN: 978-625-6488-27-4

Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL

1. Baskı

BİDGE Yayınları, 2023

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374

Yayın hakları © BİDGE Yayınları

www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayin@gmail.com

Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.
Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya / Ankara

İçindekiler

Kişilik ve Tüketici Davranışları 11
Alişan BALTACI 11
Televizyon Reyting Ölçümleri ve Sosyal Medya Reytingleri Hakkında Karşılaştırmalı Bir Analiz 26
Atacan ŞİMŞEK 26
Eğitimde Bilgisayar Destekli Öğretim Uygulamaları 39
Ayhan DÖNMEZ 39
Türkçe Öğretiminde Kullanılan Yöntem Ve Teknikler 50
Ayhan DÖNMEZ 50
Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve İç Hukukta Düzenlenmesi 62
Ayşe SERTDEMİR 62
Rasyonelleşmenin İrrasyoneleşmesi Pratiği Olarak Motorlu Kuryelerin Çalışma Alanları 71
Ayşen YALMAN 71
Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ 71
Aile Sosyal Destek Programı(Asdep): Kapsamı, Uygulamaları Ve Sosyal Refah Sağlamadaki Yeri 85
Aziz ARMUTLU 85
Varvlı Göl Sedimanlarının Tarihlendirmede ve Mevsimsel Döngülerin Belirlenmesinde Kullanımı 103
Aziz ÖREN 103
BELİRSİZLİĞE TAHAMMÜLSÜZLÜK VE BAŞA ÇIKMA YOLLARI 123
Banu BEYAZ 123
Roma İmparatorluk Dönemi Afyon Müzesi'nde Bulunan Kybele Grubu Adak Heykelcikleri 134
Barış Emre SÖNMEZ 134
Bilimden Felsefeye: Naci Fikret (Baştak) ve Enerjetizmde İnsana Dair Bazı Meseleler 158
Bilgehan Bengü TORTUK GÖKDEMİR 158
Sporun Sosyal Boyutu: Temel Makro-Sosyolojik Yaklaşımlar ve Derinlemesine İnceleme 175
Cihan AKKAYA 175
Fatih Altaylı - Teke tek Programının "Uzaktan Eğitim Kararı Doğru Mu?" Konulu Bölümüne Yönelik Kıyaslamalı Bir Alımlama Analizi 186
Çiçek TOPÇU 186
Covid-19 Hastalığının Turizm Gelirine Etkisi: Dinamik Panel Veri Analizi 201
Çiğdem DEMİR TOKER 201
Türkiye'de Lgbt Olmak:Ayrımcılık, Şiddet Ve Memnuniyet Üçgeninde Kesit Veri Analizi 209
Kader ASLAN 209
Çiğdem DEMİR TOKER 209
Tablo 3. 5. Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyet Modelinin Odds Oranlarına Göre Tahmin Sonuçları 231
Kar Dağıtım Kararının Şirket Hisse Senedi Değerine Etkisi: Bist'te Bir Uygulama 248
Doğan KUTUKIZ 248
Soğuk Savaş Sonrası Yumuşak Güç Bağlamında Çin-Afrika Ekonomik İlişkileri 259
Durmuş Ali KOLTUK 259

Friedrich Nietzsche'nin İnsan Anlayışı Işığında Değer Problemi Tartışması 273
Ece SARAÇOĞLU 273
Sivil Toplum Örgütlerinde Kadın Liderliği: Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai Örneği 288
Ekin AKDENİZ 288
Platon'dan Nıetzsche'ye Erdem Ve Haz İlişkisi Bağlamında Mutluluk Sorunu 306
Ekin Merkit 306
Sağlık Kurumlarında Yalın Yönetim Yaklaşımıyla İnsan Kaynakları Yönetimi 319
Rabia KARAMAN 319
Emine ATALAY 319
Sosyalleşme Aracı Olarak Yapay Zeka Uygulamalarının Kullanımı 334
Erdem GEÇİT 334
Esma ALTINOK 334
Türkiye'de Göreli Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliği Üzerine Uzun Dönemli Analiz 347
Erhan ORUÇ 347
Global Finansal Kriz Sonrası Döviz Kuru Değişmelerinin Hisse Senedi Piyasasına Etkisi: BİST Bankacılık Sektörü Üzerine Analiz 364
Erhan ORUÇ 364
Türkiye'de Döviz Kurunu Belirleyen Makroekonomik Değişkenler 381
Ersin SÜNBÜL 381
Türkiye'de Ekoköy ve Ekoçiftliklerin Değerlendirilmesi: Bir SWOT ve R'WOT Analizi[1] 403
Esengül DOĞRU 403
Kuruculara Göre Ekoköyler ve Ekoçiftlikler[1] 423
Küresel Ekoköy Ağı (GEN-Global Ecovillage Network): Genel Bir Bakış 442
Esengül DOĞRU 442
Emine KOÇAK 442
Sosyal Ekonomi Üzerine Tartışmalar 452
F. Zişan KARA 452
Kuyûd-I Kadîme İlmühaber Defterlerinde Hacı Bektaş Velî Sülalesi, Dergâhı Ve Vakfı Hakkındaki Bilgiler 460
Fadime ALANDAĞLI 460
8. Sınıf Öğrencilerinin Fen Bilimleri Konularına Yönelik İlgilerinin Farklı Parametreler Açısından İncelenmesi 473
Faruk KARDAŞ 473
Max Weber' De Otorite Tiplerini Aile Şirketleri Boyutunda İnceleme 494
Fatih BECER 494
Kamu İdari Teşkilatlanmasında Siyasi Partiler Perspektifinden Karşılaştırmalı Bir Analiz: Rusya Örneği 506
Fatih ÇAM 506
Alternatif Turizm Türlerinden Gastronomi Turizmi Kapsamında Sokak Lezzetleri 517
Fegan MUTLU 517

Sürdürülebilir Gelişme Bakımından Çevre Muhasebesi ve Çevre Maliyetleri 533
Ferah YILDIZ 533
Türkiye'de Sağlık Ekonomisi Kapsamında Sağlık Harcamaları 546
Fevzi AKBULUT 546
Tedarik Zinciri Süreçlerinin Dijitalleşmesi ve Sürdürülebilirliği 564
Gökhan KIRBAÇ 564
Toplumsal Cinsiyeti Nasıl Çalışmalı?: Farklı Perspektiflerden Kısa Bir Değerlendirme 574
Gökhan TOPÇU 574
Çanakkale Zaferi Törenlerinin Yaygın Kutlanmasında Basının Etkisi: Ahmet Kabaklı'nın Tercüman'daki Yazısı ve Ahmet Kabaklı'nın Hafıza Oluşturmadaki Rolü 580
GülenayPINARBAŞI 580
Uzmanlar Aracılığı İle Teknopopülizm: Cumhuriyet Halk Partisi'nin İkinci Yüzyıl Vizyonu Üzerine Düşünceler 589
Hasan Faruk USLU 589
Isparta'da 3 Şubat 2022 Tarihinde Meydana Gelen Gök Gürültülü Sulu Kar Yağışının Sinoptik, Klimatolojik ve Topografik Analizi 598
Hasan Hüseyin AKSU 598
Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Kamu Denetçiliği Kurumu: İdare Hukuku Açısından Bir Değerlendirme 607
Haydar ALBAYRAK 607
Tarihsel Perspektiften Türkiye Kırsal Hayatına ve Tarımsal Üretimin Seyrine Sosyolojik Bir Bakış 630
Hayrettin KARADENİZ 630
Elektrikli Otomobillere Geçişte Bireylerin Satın Alma Tutumu ve Pazarlamasına Yönelik Samsun'da Bir Uygulama Çalışması 645
Hülya ÇAĞIRAN KENDİRLİ 645
Şadi ARLI 645
E-Ticaretin Vergi Gelirlerine Etkisi 665
Hüseyin KUTBAY 665
Saliha HÜNDÜR 665
Rauf Orbay'ın Anılara Göre İncelenmesi 688
Hüseyin Tolga ARSLAN 688
Türkiye'de Pandemi Sürecinde Sağlıkta Sürdürülebilirlik 718
Hüseyin YADİGAROĞLU 718
İdeolojik Ve Politik Paradigmaların Sinemaya Yansımaları: Davaro Filmi Örneği 731
İBRAHİM ETHEM GÜRBÜZ 731
Seçili Avrupa Ülkelerinde Enerji Yoğunluğu Yakınsaması Geçerli Mi? Yeni Nesil Panel Birim Kök Testlerinden Bulgular 746
İbrahim Sezer BELLİLER 746
Ahmet DEMİRALP 746

Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri Tarafından Menteşe Sancağının Kazalarına Yapılan Deniz ve Hava Bombardımanları 754
İlker Mümin Çağlar 754
Siyasal Meşruiyet Açısından Hz. Muhammed'in Otoritesi 776
İlyas AKYÜZOĞLU 776
İnovatif Bir Yaklaşımla Osmanlı-Amasya Mutfağı Sentezi 783
Kenan PALA 783
Sosyal Bilgiler Derslerinde Sanal Müzelerden Yararlanma 794
Kerem BOZDOĞAN 794
Göç Ve Yoksulluk 820
Kübra YÜKSEL 820
Ticari Uydular, Enkazlar ve Hukuki Statüleri 855
Mehmet Erkan KILLIOĞLU 855
Etkileşim, Duyarsızlaşma ve Hafıza 869
Mehmet UĞRAŞ 869
Öğretmenlerin Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinin İncelenmesi 882
Melike CAN ARSLAN 882
Gönül KAYA ÖZBAĞ 882
Konaklama İşletmelerinde Entelektüel Sermaye İncelemesi 893
Melike KURTARAN ÇELİK 893
Ahmet KURTARAN 893
İktisat Politikası Aracı Olarak Yönlendirici Vergilendirmenin Caydırıcı Yönü 904
Metehan Artış 904
(Zekâtın Devlet Tarafından Yönetilmesinin Türkiye'de Uygulanabilirliği) 920
Murat AYDIN 920
İbn Haldûn'un İktisat Teorisini Günümüz Ekonomi Kavramları ve İktisat Felsefeleriyle Anlamak Mümkün müdür? 928
Murat ERTEN 928
Michael Billig'in Sıradan Milliyetçilik Kavramı Bağlamında Milliyetçiliğin Dönüşümü: Milliyetçilik Kuramları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme 949
Mustafa BÖLÜKBAŞI 949
Antik Çağ'da Anadolu'da Taş Kapların İşlevi ve Kullanım Alanları 956
Mustafa YILDIZLI 956
Bedenin Bilgeliğinden Faydalanmak: Sosyal Hizmette Bedene Dayalı Yaklaşım 978
Münevver ERYALÇIN 978
Fosil Yakıtlar ve Yenilenebilir Enerji Ar-Ge Bütçeleri İlişkisinin Yapay Sinir Ağları ile İncelenmesi: Almanya Örneği 987
Nazlı SEYHAN 987
Fayda Maliyet Analizi 1006
Nihat AKBULUT 1006

Yenilenebilir ve Yenilenemeyen Enerji Tüketimi Türkiye'de İşsizliği Etkiliyor mu? 1019
Orhan ŞANLI 1019
Esnek Çalışma Sisteminin Yönetici ve Personel Üzerine Etkisi 1040
Osman ÇEVİK 1040
Batuhan TIRTAR 1040
Sorumlu Yatırım Kararlarında Güncel Finansal Raporların Yeri Ve Önemi 1070
Ömer KARAKAYA 1070
Serhan GÜRKAN 1070
Kültüre Bağlı Kamusal Mekân Algısının Diyarbakır-Barselona Alışveriş Mekânlarında Analizi 1080
Pervim KARABEĞ 1080
F. Demet AYKAL 1080
Meltem ERBAŞ ÖZİL 1080
AYRIMCILIK YASAĞI 1101
Ramadan Sanıvar 1101
Çanakkale İli Yenice İlçesindeki Çiğ Süt Üretimindeki Azalmaların Lojistik Açısından Araştırılması 1133
Funda AKINCI 1133
Sibel GÜLTEKİN 1133
Ramazan YILDIZ 1133
İslami Finans ve Blok Zincir Sistemleri 1141
Recep ÇAKAR 1141
Ebru Şahide DOĞAN 1141
Yoksulluğun Kadınlaşması Ve Kadınların Yoksullukla Başa Çıkma Stratejilerinin Belirlenmesi: Kırıkkale İli Örneği 1151
Resul ÖRENBAŞ 1151
Rumeysa AKGÜN 1151
Ekonomik Özgürlük Göstergeleri ve Beşerî Kalkınma: E7 ve D-8 Ülkelerinde Performans Ölçümü 1172
Resul TELLİ 1172
"Otoyomegatari" Adlı Mangada Yanlış Kültürel Aktarımlar 1184
Rifat Nergiz 1184
Örgütsel Öğrenmenin Karar Vermeye Etkisinde Yönetişimin Aracılık Rolü 1196
Rukiye KARAKAYA 1196
Abdullah KARAKAYA 1196
Takviye Edici Gıdaların Sosyal Medyaya Yansıması: Instagram Üzerinden Bir İnceleme 1236
Seçil AYANOĞLU 1236
Eğitim Politikalarının Sürdürülebilirliğinde Dijital Teknolojinin Önemi: COVİD-19 Sürecinde Türkiye 1248
Seçil AYANOĞLU 1248
Kıyıya Vuran Tasarımcı: Yapay Zekâ ve Belirsiz Geleceğimiz 1256

Semih DELİL 1256
Covid-19 Sürecinde Avrupa Birliği'nin Yumuşak Güç Dış Politikası ve "Team Europa" 1263
Serhat Enis ÇELİK 1263
Ramazan İZOL 1263
21. Yüzyıl İşyerinde Bir Sorun Alanı Olarak Teknostres 1289
Sevilay GÜLER 1289
Öğretim Strateji-Yöntem-Teknik Kullanımı Yeterlik Algısı Ölçeği Geliştirme Çalışması 1306
Şafak ULUÇINAR SAĞIR 1306
Hale YETİM 1306
Batı'dan Büyük Gemiler Gelmeden Önce: Portekizlilerin Gelişinden Önce Hint Okyanusu'ndaki Siyasi Ve Ticari İlişkiler 1320
Tuna Kaan Taştan 1320
Nöromüzikoloji Çalışmalarında Müzisyenlik 1330
Yasemin ATA 1330
Kamu Hukukundan Doğan Taşınmaz Yükü Kapsamında Türk Vergi Hukuku'nda Yer Alan Malî Yükümlülükler 1346
Yeliz Neslihan AKIN BASA 1346
Yumuşak Güç Kavramını Realist Paradigmadan Düşünmek: Rusya-Ukrayna Savaşı Örneği 1372
Dilek CANYURT 1372
Suriye: Yüzyılın Göçü ve Geri Dönüşün Yasal Dayanağı Üzerine Bir İnceleme 1382
Eray GÖÇ 1382
Kamuda Stratejik Yönetim Uygulamaları 1396
ESRA ÇIKMAZ 1396
İngiltere'nin Brexit Kararına Karşı AB Yanlısı İskoçya'nın "Avrupa'da Bağımsız Bir İskoçya" Söylemi 1408
Feza SOLAK TUYGUN 1408
Türkiye'de Sektörel Teknoloji Yoğunluğu, Verimlilik Değişmeleri ve Rekabet Gücü İlişkisi 1425
Gonca AKGÜN GÜNGÖR 1425
Türk Sporunun Başarı Düzeyinin Belirlenmesinde Bazı Spor Elemanlarının Görüşlerinin Tespiti 1440
Gülsen TOSUN TUNÇ 1440
Melih Nuri SALMAN 1440
Sporda Kurumsal Sosyal Sorumluluk 1458
Gülsen TOSUN TUNÇ 1458
Tüketici Korunması ve Tüketicilerin Hak Arama Çabaları Üzerine bir İnceleme 1468
Hamit KAHRAMAN 1468
Övgü ve Sövgü Perspektifinden Türk Kültürü: Olumsuz Kalıp Yargıların Metaetik Analizi 1497
Nurgül ERGÜL GÜVENDİ 1497

Doğrudan Öğretimden Serbest Oyuna Bir Köprü 1522
Serap EFE KENDÜZLER 1522
Alternatif Medyanın İşlevselliği: Haytap Fayton Atları Örneği 1531
Cenk ATEŞ 1531
Tefsîru'l-Mevakib Tercemetü'l-Mevahib İsimli Kitapta Geçen Bazı Kelime Grupları Üzerine Bir Dil İncelemesi 1540
Ali ÇİÇEK 1540
100. Yılında Türkiye (İzmir) İktisat Kongrelerini ve İlgili Alanyazını Anlamaya Yönelik Bir İçerik Analizi 1549
Deniz MACİT 1549
Düzce İlinde Tarımsal Sorunlar ve Çözüm Önerileri 1566
Emine KOÇAK 1566
Fatih AYDIN 1566
İletişim Alanı Boyutuyla Günümüz Dijital Okuryazarlık Sorunsalı 1583
Ezgi DİNÇERDEN 1583
Kadim Olandan Çağdaşa Sinemada Rüya: Rüya Filmi 1593
Mehpare Güzide ÇELEN 1593
Barbie İmgesi ve Popüler Kültürdeki Rolü: Eleştirel Söylem Analizi ile Reklamların İncelenmesi 1601
Handan GÜLER İPLİKÇİ 1601
Özdeğerleme Yoluyla Performans Değerleme 1613
Orhan ÇÖMLEK 1613
Sosyal Bilimlerde Paradigma Dönüşümü, Düşünümsellik ve Etnografın Konumu: Kadınlık ve Annelik Konumlamasına Dair Etnografik Deneyimler 1628
Oya TOPDEMİR KOÇYİĞİT 1628
Hakikatin Önünde Bir Engel: Kalp Engeli 1639
FİLİZ ORHAN ÇAĞLAYAN 1639
"Pdf Dokümanlarında Erişilebilirlik: Matterhorn Protokolü" 1647
Mehmet Fahri FURAT 1647
Anadolulu (Aphrodisiaslı) Bir Filozof: Aristoteles Yorumcusu Titus Aurelius Aleksandros 1661
Elif AKGÜN KAYA 1661
Antiochia ad Cragum, Pinched Handle / Zemer 41 / Agora M239 Amphora Üretimi: Tipolojik Özellikleri ve Varyasyonları 1674
H. Asena KIZILARSLANOĞLU 1674
Harşit Savunması ve Toplumsal Hafıza:Tirebolu, Görele ve Doğankent Örneği 1706
Hayrettin KARADENİZ 1706
Dijital Muhasebe Uygulamaları ve Muhasebe Meslek Mensupları 1721
Ahmet COŞKUN 1721
1980'li Yıllarda Türkiye'de Turizm Sektörünün Durumu 1728
Erdoğan KOTİL 1728
Tarihsel Süreç İçerisinde Muzıka-Yı Hümâyun 1735

Gülay KARAMAHMUTOĞLU 1735
Rusya Ve Orta Afrika Cumhuriyeti İlişkilerinde Wagner Grubu: Etkiler Ve Analiz 1758
Demet Şefika MANGIR 1758
Onur YILDIZ 1758
Türkiye'de Döviz Kurunu Belirleyen Makroekonomik Değişkenler 1773
Ersin SÜNBÜL 1773
Dolandırıcılık Suçu Ve Beşeri Sermaye İle İlişkisi Üzerine Bir Analiz Denemesi 1795
Mehmet YILMAZ 1795
Dezenformasyonla Sosyal Medya Sürecinde Mücadele 1808
Ragıp BİNGÖL 1808
Hanehalkını Temsilen Ev Kadınları Elektrik Tüketimi Davranışları Ve Tasarrufu Bilinci: 2015 Denizli Örneği 1816
Yasemin TEKİNKAYA 1816
M. Erdemir GÜNDOĞMUŞ 1816
Ahmet ÜNLÜ 1816
Vizeli Ramazan Behiştî'nin Bir Kasidesinde Nesîb ve Medhiye Bölümlerindeki Teşbîh Sanatının Karşılaştırılması 1844
Handan BELLİ 1844

Kişilik ve Tüketici Davranışları

Alişan BALTACI[1]

GİRİŞ

Tüketici davranışı, kültürel, sosyal, psikolojik ve bireysel faktörler gibi çok çeşitli unsurlardan etkilenen karmaşık bir olgudur. Bu olguyu önemli ölçüde etkileyen bireysel faktörlerden birisi de kişiliktir. Kişilik, bireyin düşünme, hissetme ve hareket etme tarzını tanımlayan benzersiz özellikler ve davranışlar kümesi olarak tanımlanabilir. Dolayısıyla kişilik tüketicilerin pazarlama uyaranlarını nasıl algıladıklarını ve bunlara nasıl tepki verdiklerini, satın alma kararlarını nasıl aldıklarını ve markalarla nasıl etkileşim kurdukları üzerinde etkili olabilir. Tüketici davranışları alanındaki araştırmacılar, kişiliğin tüketici karar verme süreçlerinde önemli bir belirleyici olarak önemini uzun zamandır kabul etmektedirler. Kişiliğin tüketici davranışını nasıl etkilediğini anlamak, pazarlamacılara ve işletmelere pazarlama stratejilerini daha iyi uyarlamak ve müşteri memnuniyetini ve sadakatini artırmak için değerli bilgiler sağlayabilir.

Bu çalışmada, tüketici davranışları araştırmalarında kişilik konusunun teorik temellerine, önemine ve kullanım alanlarına değinilmektedir. Kişilik özelliklerinin tüketicinin satın alma kararları, satın alma motivasyonu, karar verme tarzları, marka tercihleri ve sadakati, sosyal ortamlarda tüketici davranışlarını ne şekilde etkilediği gibi konular üzerinden teorik bir inceleme yapılmaktadır. Araştırmada buradan hareketle pazarlama uygulamalarında kişiliğe dayalı stratejileri birleştirmenin pratik sonuçlarına da dikkat çekilmektedir.

Tüketici davranışı ve kişilik literatüründeki araştırma ve teorilerden yararlanılan bu çalışma, kişiliğin tüketici davranışını şekillendirmedeki çok boyutlu rolüne ışık tutmayı amaçlamaktadır. Pazarlama uygulayıcıları, kişilik ve tüketici davranışı arasındaki etkileşimi anlayarak tüketicilerin motivasyonları, tercihleri ve karar verme süreçleri hakkında daha derin bir anlayış edinebilir ve sürekli gelişen ihtiyaç ve isteklerini karşılamak için daha etkili pazarlama stratejileri geliştirebilirler. Dolayısıyla çalışmanın ihtiva ettiği bilgilerin hem uygulayıcılar hem de araştırmacılar için faydalı olabileceği düşünülmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

1. Kişilik

Modern kişilik teorilerinin köklerinin oldukça eskiye dayandığını söylemek mümkündür. Bu konunun kavramlaştırılmasında Gordon Allport, Raymond Cattell ve Hans Eysenck gibi araştırmacılar öncü olmuşlardır. Önceki dönemlerde psikologlar kişilik kavramını bireyin bütün psikolojik sisteminin gelişimi olarak tanımlamaktaydılar (Warren ve Carmichael, 1930). Robbins vd. (2009: 133) aktardığına göre Allport (1937) ise kişilik kavramını tanımlarken *"bireyin içindeki psikofizik sistemlerin bireyin kendine has özelliklerini tanımlayan dinamik bir organizasyonudur"* demektedir.

Nomotetik kişilik modelleri büyük ölçüde Raymond Cattel'in çalışmalarından ilham almıştır. Kişiliğin temel boyutlarını ilk defa ele alan çalışmalar da bunlar olmuştur. Cattell vd.

[1] Doktor Öğretim Üyesi, Yüksek İhtisas Üniversitesi

(1970) *"16 Kişilik Faktörü Envanteri"* nicel yöntem ile yapılan faktör analizleri ile kişilik kavramını ölçmeye ve tanımlamaya çalışmışlardır (Boyle vd., 2008: 3). Hans Eysenck (1957) ise 3 ana faktör olan dışa dönüklük, nevrotiklik ve psikotiklik üzerine yoğunlaşmış ve bunları Cattell'in (1970) 16 faktörü ile mukayese etmiştir. Eysenck (1984) bilahare Cattell modeli ile kendi modelinin ayrı ayrı değil bir arada birbirlerini tamamlayıcı ve destekleyici olarak ele alınmasının daha yerinde olacağını ifade etmiştir.

Yıllar içerisinde her ne kadar farklı araştırmacılar tarafından farklı tanımlamalar ileri sürüldüyse de son tahlilde bunların büyük ölçüde Norman'ın 1963 yılında ortaya koyduğu 5 genel etmenin alt kümelerini tanımladığı söylenmektedir (Digman ve Takemoto-Chock, 1981). Nihayetinde Costa ve McCrae tarafından 1985'te yayınlanan *"Beş Faktör Kişilik Özellikleri"* ise literatürde en yaygın şekilde kullanılan model olarak karşımıza çıkmaktadır. Diğer taraftan farklı amaçlara yönelik olarak oluşturulmuş *"Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri"*, *"Rorschach Mürekkep Lekeleri Testi"*, *"Tematik Algı Testi"*, *"Edwards Kişisel Tercih Envanteri"* ve *"HEXACO Kişilik Envanteri"* gibi çok sayıda kişilik envanterinin de aktif olarak kullanıldığını belirtmekte fayda vardır.

1.1. Kişilik Teorileri

1.1.1. Psikanalitik Teori

Sigmund Freud ile anılan *"Psikanalitik Teori"*ye göre bireyin kişiliğini tanımlayan üç ana yapı vardır. Bunlar bilinçaltı, süperego ve egodur. *"Bilinçaltı"*, bedenin bütün fiziksel enerjisini yönlendirmekte ve haz odaklı çalışmaktadır (Odabaşı ve Barış, 2005: 193-194). *"İd"* ise bilinçaltı tarafından üretilen dürtü ve istekleri temsil eden kavramdır (Şüküroğlu, 2018: 8).

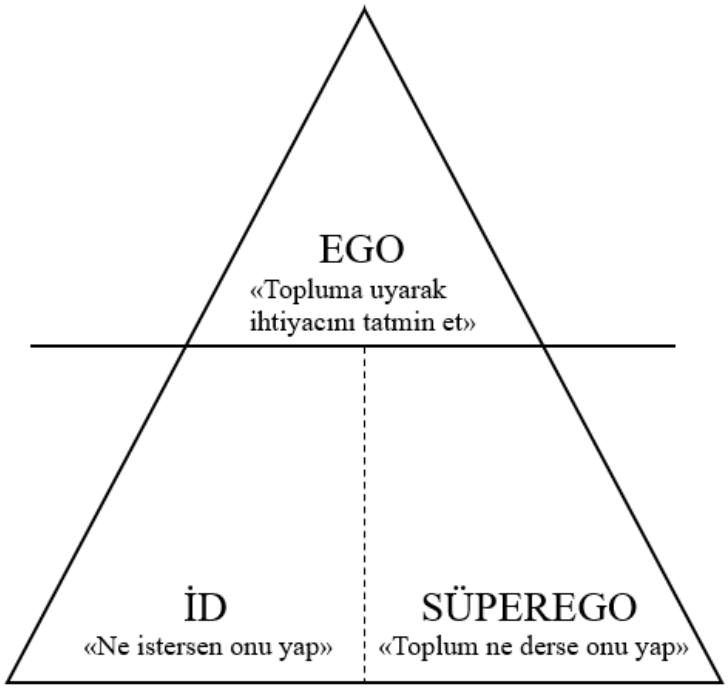

***Şekil- 1** Kişiliğin üç temel birimi, Kaynak: Odabaşı ve Barış, 2005.*

"Süperego" ise insan varlığının etik boyutunu ifade etmektedir. Bireyi hazdan ziyade mükemmelliğe yönlendiren bir mekanizmadır. Davranışın ahlaki yönünü kontrol eder (Yılmaz ve Çakın, 2017: 533).

Bilinçaltının ilkelliği ile süperegonun ahlaki yapısını bir arada dengeleyen sistem ise egodur. *"Ego"*, id tarafından üretilen dürtülerle süperego tarafından üretilen içinde yaşanan dünyanın normlarına uyum baskısı arasında bir kontrol mekanizması olarak da ele alınabilir (Yılmaz, 2021). Ego, bir davranışın yapılmasından evvel fayda/maliyet analizini yapar ve uygulamaya karar verir (Schiffman ve Kanuk, 2010: 160).

1.1.2. Neo-Freudyan Teori

Neo-Freudyanlar, Freud'un takipçileri olmakla beraber bireyin kişiliğini tanımlamada ve oluşturmada içgüdüsel ve seksüel dürtülerin durumunun tartışmalı olduğunu ifade etmektedirler. Bu akıma dâhil olan araştırmacılara göre bireyin kişiliği, biyolojik dürtülerden ziyade sosyal çevresinden etkilenmektedir (Udo-Meh, 2015: 66).

Bu teoriyi çalışanlar arasında içe dönük ve dışa dönük kişilik, ilktip, kolektif bilinç dışılık yaklaşımlarını ortaya koyan Carl Jung, aşağılık duygusunu üstünlük duygusuna çevirmek için bireyin çabalarını inceleyen Alfred Adler ve nevrotik kişilik konusunu irdeleyen Karen Honey gibi önemli isimler bulunmaktadır.

1.1.3. Davranışsal Teori

*"Davranışsal Teori"*ye göre bireyin kişiliği, birey ile çevre arasındaki etkileşim ile şekillenmektedir. *"Davranışsal Teori"* ile ilgili çalışan araştırmacıların temel amacı bireyin veya insan topluluklarının davranışlarını inceleyerek analitik bir davranışsal algoritmayı ortaya koymaktır (Gürpınar, 2008: 174). McLeod'a (2007) göre bu teori, objektif olarak ölçülebildiği iddia edilen davranış ile ilgilidir, buna karşılık duygu ve düşünceler gibi insani içsel konuları göz ardı etmektedir. Ayrıca bu teoriye göre birey bilgi, beceri, irade, yetkinlik eksiklikleri veya riske yönelik tutumları sebebiyle sınırlı bir rasyonelliğe sahiptir (Şimşek ve Karaca, 2022: 1211). Literatürde *"Tüketici Davranışları"* alanında yapılmış olan çalışmalarda aşağıda belirtilen Davranışsal Teorilere başvurulduğu görülmektedir:

- Kuramlarüstü Model
- Sağlık İnanç Modeli
- Gerekçeli Eylem Teorisi
- Planlı Davranış Teorisi
- Risk Azaltma Modeli
- Sosyal Bilişsel Teori
- Sosyal Öğrenme Teorisi
- Rol Teorisi
- Sosyalleşme Teorisi
- Oyun Teorisi
- Sosyal Pazarlama Teorisi

1.1.4. Hümanistik Kuram

Bu kuram, insan davranışın olumlu yönünü ele alır ve özgür irade, yaratıcılık, bireyin tüm potansiyeline ulaşabilme amacını göz önünde bulundurur. Bireyin şahsi gelişimine, bireysel tecrübelerine (Özkan vd., 2020: 167) ve potansiyeline (Onur, 2018: 146) odaklanır. Bu kurama göre kişinin içinden gelen başarma ve kendini aşma güdüsü, davranışsal motivasyonun da

kaynağıdır (Ünver, 2016: 15). *"Hümanistik Kuram"*ın geliştirilmesinde iki isim öne çıkmaktadır. Bunlar Abraham Maslow (1943) ve Carl Rogers'dır (1965) (Udo-Meh, 2015: 67). Maslow'un (1943) *"İhtiyaçlar Hiyerarşisi"*, bireyin kendini gerçekleştirmeye giden yolda elde etmesi gerekenleri ortaya koymaktadır. Rogers'ın (1965) *"Birey Merkezli Teori"*si ise benlik kavramını kişiliğin en önemli bileşeni olarak öne çıkartmaktadır.

1.1.5. Sosyo-Bilişsel Kuram

"Sosyo-Bilişsel Teoriler" bireyin kişiliğinin oluşmasında çevresel ve sosyal elementlerin etkili olduğunu iddia etmektedirler. Bu teoriler genellikle Bandura'nın (1971) *"Sosyal Öğrenme Teorisi"* ile de ilintilidirler. Sosyal Öğrenme Teorisi *"insanlar sosyal davranışları göstermeyi doğrudan tecrübe etmek yerine önce gözlemleyerek sonra da bilişsel bir süreçle bilgiyi işleyerek oluştururlar"* demektedir (Hoy, 2010). Sosyal bilişsel teorisyenlere göre kişilik diğer bireylerle bilişsel etkileşim, dış çevre ve diğer bireylerin davranışları ile şekillenmektedir. Buna göre *"Sosyo-Bilişsel Kuram"*da kişilik konusuna dair düalist bir yaklaşım vardır. İlk yaklaşıma göre kişilik, eylem ve bireyin içinde bulunduğu ortam etkileşim halindedir. İkinci yaklaşıma göreyse bireyin sosyo-bilişsel unsurları arasındaki ilişkiler, kişiliğin bütünlüğünü sağlamaktadırlar (Yelpaze, 2016: 44).

1.1.6. Biyolojik Kuram

*"Biyolojik Kuram"*a göre kişilikle ilgili farklılıkların biyolojik temelleri vardır, zira dünyaya dair etkileşimi düşük düzeyde olan bebeklerde ve çocuklarda dahi bir takım kişilik farklılıklarının olmasının başka bir açıklaması olamaz (Polat, 2021: 37). Başka bir ifadeyle Freud'un kişilikle ilgili olarak bilinçaltını merkeze alan yaklaşımının aksine *"Biyolojik Kuram"*, bu hususta kalıtsal faktörlere odaklanmaktadır (Solunoğlu ve Nalçacı İkiz, 2020: 2347). Bu kuramın savunucularına göre bireyin geçirdiği tüm psikolojik süreçler sinir sisteminin ürettiği süreçler olup beden, davranış ve sinir sistemi arasında önemli bir etkileşim söz konusudur (Keskin ve Ulusan, 2016: 51). Tüketici Davranışları literatüründe *"Biyolojik Kuram"* üzerinden gerçekleştirilen çalışmalarda özellikle cinsiyet farklılıkları ve toplumsal cinsiyet ile ilgili çok sayıda çalışma olduğu dikkat çekmektedir. Araştırmacılar kadın ve erkek arasındaki davranış farklılıklarının hormonlar, beyin lobları ve bedensel farklılıklardan kaynaklandığını ileri sürmektedirler (Keser vd., 2021: 196). Ayrıca yapılan araştırmalarda erkeklerde bulunan bir adet fazla y kromozomunun yarattığı hormonal etkilerin saldırganlık davranışına sebep olabildiğinin kanıtlanması (Gültekin, 2008: 11), bireyin davranışında kalıtsal faktörlerin de oldukça önemli bir etkiye sahip olduğunun ispatı olarak ele alınabilir.

1.1.7. Özellik Teorisi

Literatürde, kişilik kavramına yüzeysel bir bakış açısı sunduğu söylenen *"Özellik Kuramları"* alanındaki ilk çalışmaların 1921'de Allport tarafından yapıldığı ifade edilmektedir (İyem ve Erol, 2013: 140). *"Özellik Kuramları"* üzerinden kişiliği tanımlamaya çalışan teorisyenler genel itibariyle kişiliğin nasıl oluştuğundan ziyade bireyin kişiliğinin nihai durumuna odaklanmaktadırlar (Ulusoy ve Durmuş, 2011: 8). Başka bir ifadeyle bu yaklaşıma göre kişilik, bireyin karşılaştığı çeşitli durumlarda vermiş olduğu tepkileri belirleyen tutarlı bir yapıdır (Uzun, 2020: 439).

*"Özellik Teorisi"*ne göre kişilik, yaradılışla gelen bir takım ölçülebilen değişkenlerin bir sonucudur. Özellik teorisyenleri, belirli psikolojik karakteristik özellikleri ölçmek üzere nicel yöntemi kullanmaktadırlar. Oldukça fazla sayıda olan bu özellikler, yapılan çalışmalar nihayetinde 5 ana başlık altında toplanmışlardır ve *"5 Faktör Kişilik Envanteri"* olarak uygulamada yer edinmiştir.

1.2. Literatürde Sıklıkla Kullanılan Kişilik Envanterleri

1.2.1. Beş Faktör Kişilik Özellikleri

"Beş Faktör Kişilik Özellikleri" kişiliği en geniş anlamda tanımlayan boyutlar olarak ele alınmaktadır. Kişilik boyutlarının bireyin davranışlarına olan etkileri ile ilgili çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Beş faktör modelindeki etkenler bireyin kişilik formunu oluşturan dışa dönüklük, uyumluluk, sorumluluk, nevrotiklik ve açıklık kavramlarını içermektedir. Her bir bileşenin seviyesi bireyden bireye farklılık göstermekle beraber bileşkeleri bireyin kişiliğine tekabül etmektedir.

Costa ve McRae'nin (1985) beş faktör modeli, kişiliğin ölçülmesinde genel kabul görmüş bir modeldir. Pek çok sosyal bilimler araştırmasında da bu yöntemden istifade edilmiştir. Goldberg (1992) ve Saucier (1994) de benzer şekilde beş kişilik boyutunun ölçülebilmesi için Costa ve McRae'nin (1985) yöntemine benzer yöntemler geliştirmişlerdir. 140 soruluk ölçek ile beş kişilik boyutunu daha derinlemesine ölçmeyi başarabilmişlerdir. *"Beş Faktör Kişilik Özellikleri"*ne dair kavramsal tanımlamalar tabloda gösterilmektedir.

Tablo 1 Beş Faktör Kişilik Özellikleri ve Tanımları

Özellik	Tanımı
Dışa Dönüklük	Diğer bireylerle rahatlıkla iletişim kurabilme becerisini ifade eder. Karakteristik olarak hoş sohbet, sosyal, enerjik, hareketli, hırslı, iddialı olmak gibi bileşenleri içermektedir. Bu tip bireyler aktif iletişimde iyidirler ve pozitif enerjileri yüksektir (Barrick ve Mount, 1991).
Uyumluluk	Bireyin diğerlerinden ne kadar ayrıştığının bir derecesidir. Bu kişilik boyutu işbirlikçilik, toleranslılık, bağışlayıcılık, duygusal destek vericilik, yardımseverlik, esneklik ve fedakârlık gibi karakteristik özellikleri içermektedir (Barrick ve Mount, 1991: 4; Digman, 1990).
Sorumluluk	Bireyin güvenilirlik düzeyine dair bir ölçü belirtir. Organize, güvenilir, sorumlu, uyumlu, tertipli, gayretli, tedbirli, dikkatli, mantıklı, riskten kaçınan, sistematik, titiz, ayrıntıcı, azimli ve amaca yönelik başarıya odaklı gibi alt boyutlardan oluşmaktadır (Digman, 1990: 426; Barrick ve Mount, 1991: 4).
Nevrotiklik	Düşük seviyede duygusal tutarlılığı ifade eder. Costa ve McCrae (1988: 259), nevrotikliği *"nevrotiklik bireysel olarak acı çekme eğilimini ifade etmektedir ve duygusal olarak istikrarsız ve güvenilmez olarak tanımlanmaktadır"* şeklinde ifade etmişlerdir.
Açıklık	Bireyin hayal gücü ve büyülenme derecesini ifade eder. Alt bileşenleri merak, bağımsız düşünce, entelektüellik, yaratıcılık, estetik duygusu, hassaslık, yenilikçilik ve kendini adamaktır (Barrick ve Mount, 1991; Digman, 1990).

En sık kullanılan kişilik envanteri olan Beş Faktör Modeli'nin Hofstede'nin kültürel boyutlarına göre farklılık gösterdiği, hatta Asya'da yapılan araştırmalarda modele altıncı bir kişilik özelliğinin eklenmesi gerekebildiği söylenmektedir (de Mooij ve Hofstede, 2011: 184). Dolayısıyla kişilik kavramının kültürel bir boyutu olduğunu ifade etmek yerinde olacaktır.

1.2.2. Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri

Literatürde kişiliğe yönelik çalışmalarda en sık başvurulan ölçme araçlarından birisi *"Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri"*dir (MMPI). Öyle ki 1940 ile 2000 yılları arasındaki 60 yılda bu ölçeği içeren 12.000 makale ve kitap yayınlandığı söylenmektedir (Vendrig, 2000: 533). *"Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri"* (MMPI), psikiyatrik rahatsızlıklara dair

çıkarımlarda bulunmak için 1940'lı yıllarda geliştirilmiş, 567 maddeden oluşan, geçerli ve kullanımı oldukça kolay bir kişilik envanteri olup 1980'lerde erişkin (MMPI-2, 567 madde) ve ergen (MMPI-A, 478 madde) olacak şekilde bir güncelleme geçirmiştir (Butcher, 2010: 1). MMPI, katılımcıların kendilerine verilen soru formundaki ifadelere katılımcının doğru ve yanlış şeklinde verdikleri ifadeler üzerinden çalışmaktadır. Ölçek üç geçerlilik ve on klinik alt testten oluşmaktadır (Tombul vd., 2015: 31). Ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenilirliği ile ilgili ilk çalışmalar Savaşır (1981) ve Erol (1982) tarafından yapılmıştır.

1.2.3. Rorschach Mürekkep Lekeleri Testi

Bu araç 1911-21 yılları arasında Herman Rorschach tarafından geliştirilmiştir. *"Rorschach Mürekkep Lekeleri Testi"*, bireyin kendisine gösterilen mürekkep lekelerini nasıl tanımladığından yola çıkarak onun kişiliğine dair bir takım çıkarımlarda bulunmak için kullanılmaktadır (Taymur ve Türkçapar, 2012: 159). Test üçü renkli, ikisi kırmızı siyah ve beşi siyah beyaz olmak üzere kendi içerisinde simetrik şekiller ve gölgeler içeren on kartın bireye gösterilmesi ve bireyin gördüklerine dair öznel yorumlamalarının alınması ile gerçekleştirilmektedir (Kırcı ve Baştuğ, 2021: 254). Bu testin uygulandığı ortamda fiziksel koşullar oldukça önem arz etmekte olup, cevaplayıcının ifadelerinin yorumlanması ise ciddi bir uzmanlık gerektirmektedir (Göçer, 2018: 23).

1.2.4. Tematik Algı Testi

"Tematik Algı Testi" 1935 yılında Murray ve Morgan tarafından geliştirilmiş olan, otuz bir karttan oluşan, cevaplayıcının gördüğü kartlara dair oluşturduğu hikâyelerle kişiliğine dair birtakım çıkarımların yapılmasına olanak sağlayan ve hali hazırda 1943 versiyonu kullanılmakta olan bir testtir (Karaca ve Karaaziz, 2023: 285). Kullanılan kartlarda örtük ve açık içerikler bulunmaktadır (Tarçın, 2015: 52). Uygulamada katılımcılar kendilerine gösterilen kartlara öznel olarak kendi içsel süreçlerine göre bir hikâye kurgulayarak araştırmacı için veriyi sağlamış olurlar (Düşgör ve Dönmez, 2022: 356). Testin on dört ve kırk yaş aralığındaki bireylerin kişiliklerine yönelik çıkarım sağlamak için etkili bir araç olduğu fakat testi uygulayanın eğitimli bir uzman olması gerektiği de ifade edilmektedir (Erginsoy Osmanoğlu ve Kaya, 2022: 1090).

1.2.5. Edwards Kişisel Tercih Envanteri

"Edwards Kişisel Tercih Envanteri" 1959 yılında insanların bireysel psikolojik ihtiyaçlarını belirleyebilmek amacıyla geliştirilmiştir (Çelikkaleli vd., 2005: 245). Ölçek *"Başarma, Uyarlık, Düzen, Gösteriş, Özerklik, Yakınlık, Duyguları Anlama, İlgi Görme, Başatlık, Kendini Suçlama, Şefkat Gösterme, Değişiklik, Sebat, Karşı Cinsle İlişki ve Saldırganlık"* ihtiyaçlarını ölçmek üzere 15'i kontrol sorusu olmak üzere toplam 225 soru olarak tasarlanmıştır (Kuru ve Baştuğ, 2006: 119). Ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması 1984 yılında Yıldız Kuzgun tarafından yapılmıştır.

1.2.6. HEXACO Kişilik Envanteri

"HEXACO Kişilik Envanteri" Lee ve Ashton tarafından 2004 yılında literatüre kazandırılmıştır. Ölçek, 6 faktör altında 192 madde ile *"dürüstlük-alçak gönüllülük, duygusallık, dışa dönüklük, uyumluluk, sorumluluk, deneyime açıklık"* ile ilgili olarak bireyin kişiliğine dair bilgi üretmek için tasarlanmış bir ölçektir (Tatar, 2018: 6). Ölçeğin altmış ve yüz maddelik uzun ve kısa versiyonları bulunmaktadır (Ulu ve Bulut, 2017:448). *"HEXACO Kişilik Envanteri" "Beş Faktör Kişilik Modeli"*ne oldukça benzemekte, hatta neredeyse beş faktöre altıncının eklendiği bir model olarak değerlendirilebilmektedir.

2. Kişilik ve Tüketici Davranışları

Kişilik, tüketici davranışları alanında yürütülen araştırmalarda oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Özellikle pazarın psikografik olarak bölümlendirilmesinde ve tüketicilerin kişilik profillerine göre tasnif edilmesinden elde edilen veriler önemli bir rol oynamaktadır (Sandy vd., 2013: 937). Başka bir ifadeyle kişilik hem uygulayıcılar hem de araştırmacılar için tüketici davranışlarına dair çıkarımlarda bulunabilmek açısından oldukça kritik bir parametredir. Literatürde tüketici davranışlarında her ne kadar *"Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri"* (Hathaway ve McKinley, 1940), *"Edwards Kişisel Tercih Envanteri"* (Edwards, 1959), *"HEXACO"* (Ashton vd., 2006) gibi farklı ölçme araçlarının kullanıldığı görülse de en yaygın olarak başvurulan ölçeğin *"Beş Faktör Kişilik Özellikleri"* olduğunu da ifade etmekte fayda vardır. Yapılan araştırmalar, farklı kişilik özelliklerinin tüketicilerin satın alma kararları, marka tercihleri ve sosyal ortamlardaki tüketim davranışları üzerinde önemli bir etkiye sahip olabildiğini göstermektedir.

2.1. Kişilik ve Satın Alma Kararları

Kişilik, tüketicilerin satın alma kararlarını nasıl verdiklerini etkilemektedir. Farklı kişilik özelliklerine sahip tüketiciler, farklı karar verme süreçleri neticesinde satın alma eylemini gerçekleştirebilirler. Örneğin, dışadönüklük düzeyi yüksek tüketicilerin iletişime verdikleri önem sebebiyle içinde bulundukları sosyal veya ailevi grupların yahut alışveriş yaptıkları firmaların iletişim şekillerinin önemli olduğu söylenirken (Ünal ve Erciş, 2006); içe dönüklük düzeyi yüksek tüketicilerin marka bağlılığı eğiliminin fazla olduğu (Güven vd., 2019) ve risk almaktan hoşlanmadıkları (Deniz ve Erciş, 2008) ifade edilmektedir. Deneyime açıklık özelliği yüksek olan tüketicilerin yeni ürünleri denemeye yönelik eğilimleri yüksek iken, sorumluluk özelliği yüksek tüketicilerin kullandıkları ürünlere yönelik deneyimlerini kararsız tüketicilere bir sosyal sorumluluk bilinciyle paylaştıkları söylenmektedir (Marangoz vd., 2015). Yaptıkları çalışmada Tsao ve Chang (2010) kişilik özelliklerinin çevrimiçi alışveriş davranışı üzerindeki etkisini, 5 faktör kişilik özellikleri çerçevesinde incelemişlerdir. Araştırmanın sonuçlarına göre hedonik satın alma davranışı nevrotiklik, dışa dönüklük ve açıklık olmak üzere beş faktörün üçünden olumlu yönde etkilenmektedir. Buradan hareketle pazarlamacıların stratejilerini tüketicilerin kişilik özelliklerine ve farklı karar verme stillerine göre uyarlayabileceklerini söylemek yerinde olacaktır.

Kişilik özellikleri tüketicilerin karar verme tarzlarını da etkilemektedir. Farklı kişilik özelliklerine sahip tüketiciler, farklı karar verme süreçlerinden geçebilirler. Örneğin, duygusal denge düzeyi yüksek olan tüketiciler rasyonel ve mantıksal analize dayalı kararlar alırken, duygusal istikrarı düşük olan tüketiciler duygusal çekiciliğe ve dürtüsel karar vermeye daha yatkın olabilir (McCrae ve Costa, 1997). Örneğin Balabanis (2002) yaptığı çalışmada kompulsif satın alma davranışı ile uyumluluk özelliği arasında istatistiksel olarak ters yönlü bir ilişki bulmuştur. Diğer taraftan uyumluluk kişilik özelliği baskın tüketicilerin çevresel bilinç düzeylerinin yüksek olması sebebiyle, çevreye duyarlı marka ve ürünleri seçmeleri beklenebilir (Akdoğan ve Durmaz, 2021: 806). Kişilik özellikleriyle ilgili olarak Beş Faktör dışında farklı modeller de bulunmaktadır. Örneğin 3M kişilik özellikleri modeline göre gerçekleştirilen bir araştırmanın sonuçlarına göre genç tüketicilerden rekabetçi kişilik özelliği yüksek düzeyde olanların gösterişçi tüketim eğilimlerinin de yüksek düzeyde olduğu tespit edilmiştir (Barrera ve Ponce, 2021: 345).

Kişiliğin etkili olduğu konulardan birisi de tüketicilerin satın alma motivasyonlarıdır. Farklı kişilik özelliklerine sahip tüketiciler, satın alma kararlarında farklı objektif veya sübjektif motivasyonlara sahip olabilirler. Mowen vd. (2004) yılında kişiliğin beş boyutunu merkeze aldıkları çalışmada basılı materyaller üzerinde sunulan şoför emniyeti ile ilgili görsellerine karşı

verilen korku tepkisini incelemişlerdir. Çalışmanın sonuçlarına göre görselde verilen mesaj her ne kadar korkuyu yükseltmiş olsa da uyumluluk ve duygusal tutarlılık seviyesi düşük katılımcılar için bunun davranışı gerçekleştirmede yeterli olmadığı gözlemlenmiştir. Dolayısıyla insanlara gönderilen uyaranların frekansının da bireyi harekete geçirecek eşik değerden yüksek olması gerektiği söylenebilir. Bu sebeple kullanılan iletişim aracına tüketicinin tepki verebilmesi için kişilik özellikleri ile mesajın bir noktada kesişmesi gerekmektedir (Bennet, 1997). İd'in daha baskın olduğu tüketicilerin özellikle reklamlarda verilen hazcı mesajlar ile daha fazla motive oldukları da söylenmektedir (Şüküroğlu, 2018: 8). Açıklık özelliği baskın tüketicilerin ise kültürel aktivitelere katılmak ve bunları deneyimlemek konusunda diğerlerinden daha hevesli oldukları tespit edilmiştir (Mehmetoğlu, 2012: 98). Genç yetişkinler üzerinde yapılan bir araştırmanın sonuçlarına göre açıklık, dışa dönüklük ve vicdanlılık özellikleri yüksek çıkan katılımcıların diğerlerine nazaran sağlıklı yaşam bilinci düzeyinin de daha yüksek olduğu ve daha fazla meyve-sebze tükettikleri bulunmuştur (Richardson vd., 2017: 9). Dolayısıyla kişilik özelliklerinin bireyin yaşam tarzı üzerinde önemli etkileri olduğu ve satın alma motivasyonlarını etkilediği söylenebilir. Tüketicilerin kişilik özelliklerine dayalı olarak satın alma kararlarının altında yatan motivasyonları anlamak, pazarlamacıların pazarlama mesajlarını ve stratejilerini tüketicilerin duygusal ve rasyonel ihtiyaçlarına göre uyarlamasına yardımcı olabilir.

2.2. Kişilik ve Marka Tercihleri

Araştırmalar, kişilik özelliklerinin tüketicilerin marka tercihlerini etkileyebileceğini göstermektedir. Örneğin dışa dönük bireylerin markaya dair yeterince bilgilendirilmeleri ve ilgi düzeylerinin arttırılabilmesi durumunda marka evangelistine dönüşebilecekleri söylenmektedir (Meriç ve Yüce, 2021: 378). Diğer taraftan, deneyime açık ve risk almaya istekli tüketiciler, yeni ürünleri denemeye ve yeniliği benimsemeye daha yatkınken, daha sorumluluk sahibi olanlar, yerleşik markaları ve güvenilir ürünleri tercih edebilmektedirler (McCrae ve Costa, 1997). Mulyanegara vd. (2007), marka kimliği ile 5 faktör kişilik özellikleri konusunda yaptıkları çalışmada kişilik özellikleri ile satın alma davranışı arasında yüksek bir ilişki bulmuşlardır. Bu çalışmada sorumluluk özelliği yüksek tüketicilerin iyi bilinen-güvenilir markalara yöneldiği, dışa dönük tüketicilerin sosyal özelliği yüksek markaları tercih ettiklerini ortaya koymuşlardır. Nevrotiklik özelliği yüksek erkek katılımcılar iyi bilinen-güvenilir markaları tercih ederken, kadınlarda aynı tercihi sorumluluk bilinci yüksek bireylerin gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır (Mulyanegara, 2007). Dolayısıyla pazarlamacılar, markalarını konumlandırırken kişilik özelliklerine göre belirli tüketici segmentlerine hitap etmek için tüketicilerin kişilik özelliklerinden yararlanabilirler.

Literatürde marka sadakati ve kişilik özellikleriyle ilgili çalışmalar da bulunmaktadır. Araştırmalara göre sadakat ve güvenilirlik düzeyi yüksek tüketicilerin marka sadakati düzeyi de yüksek olmakta ve tercih ettikleri markalara daha uzun süre bağlı kalabilmektedirler (McCrae ve Costa, 1997). Öte yandan, marka değiştirime konusunda en yüksek eğilimin açıklık, en düşük eğilimin ise nevrotiklik özelliği yüksek olan tüketicilerde olduğu söylenmektedir (Uğur ve Sarıoğlu Uğur, 2020). Marka sadakatini yönlendiren kişilik özelliklerini anlamak, pazarlamacıların müşteri sadakatini geliştirmek ve sürdürmek için stratejiler oluşturmasına yardımcı olabilmektedir. Zira kişilik, marka sadakatini etkileyebilir, bazı kişiler kişilik özelliklerine göre belirli markalara daha sadık olabilir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Kişilik, tüketici davranışları araştırmalarında oldukça önemli bir yere sahiptir. Zira hem araştırmacılar hem de uygulayıcılar açısından oldukça önemli çıkarımlar yapılabilmesine

olanak sağlamaktadır. Araştırmalar, kişilik özelliklerinin tüketici davranışlarını anlamlı düzeyde etkileyebileceğini somut olarak göstermektedir.

Örneğin dışadönüklük düzeyi yüksek tüketicilerin iletişime verdiği önem gerek sosyal çevrelerinden gerek sosyal medyadaki topluluklardan gerekse ticari firmalardan gelen mesajların bu grup üzerinde önemli bir etkisi olabileceğini göstermektedir. Bu yaklaşıma göre ağızdan ağıza iletişim (veya elektronik ağızdan ağıza iletişim), ürünün taşıdığı sembolik değer veya bir gruba aitlik hissi yaratma ihtimali, bireyin tüketim aracılığıyla belirli gruplarda kabul görme olasılığı gibi konular satın alma motivasyonu üzerinde belirleyici olabilir. Başka bir ifadeyle sosyal etkileyiciler, bu gruba dahil olan tüketicilerin satın alma kararları üzerinde etkilidir denilebilir.

Sorumluluk düzeyi yüksek tüketiciler içinse hatalı satın alma riski ve bu riskin gerçekleşmesi durumunda ortaya çıkabilecek zararları bertaraf etmek için bilgi ihtiyacı daha fazla olabilmektedir. Dolayısıyla bu gruptaki tüketicilerin satın alma kararı vermeden önce ürüne yönelik daha fazla fiyat, özellik, garanti koşulları, fiyat/performans bilgileri gibi hususlarda bir arayış içerisinde olmaları şaşırtıcı olmayacaktır. Bu durumdaki kişilerin bilgi arayışına yönelik kolaylaştırıcı eylemlerin ve somut verilerin satın alma kararı üzerinde etkisi olması beklenebilir.

Uyumluluk düzeyi yüksek tüketicilerin çevrelerinde yaşanan sorunlara karşı diğerlerinden daha duyarlı olması, bunlara yönelik olarak tasarlanan ürünlerde doğaya ve insana dost ürünleri veya genel bir soruna yönelik katkı sağlayan ürünleri tercih etmelerine sebep olabilmektedir. *"Amaca Yönelik Pazarlama"* uygulamaları, sürdürülebilirlik ve sosyal sorumluluk gibi pazarlama uygulamaları, bu gruptaki tüketiciler açısından cazip olabilir.

Açıklık özelliği yüksek olan tüketicilerin pazara yeni sürülen ürünlere yönelik olarak diğerlerinden daha hevesli oldukları söylenmektedir. Özellikle kültürel aktivitelere katılım ve sağlıklı yaşam konularında hevesli olan bu gruba yönelik *"Deneyimsel Pazarlama"* uygulamalarına ağırlık verilmesinin olumlu sonuçları doğurabileceği söylenebilir. Diğer taraftan bu gruptaki tüketicilerin marka değiştirme ihtimalinin diğerlerinden daha yüksek olması sebebiyle, markaların bu tüketiciler için marka taahhütlerini güncel tutmaları ve trendleri takip etmeleri önem arz etmektedir.

Nevrotiklik düzeyi yüksek bireylerin marka değiştirme hususunda gönülsüz davrandıkları, çevrimiçi alışverişe yönelik tutumlarının olumlu olduğu ve güvenilir markaları tercih ettikleri ifade edilmektedir. Bu bireyler için marka taahhütlerinde güven arttırıcı mesajların ağırlıklı kullanılması, özellikle çevrimiçi alışverişlerde çeşitli ve güvence ve garantilerin yahut kolay uygulanabilir iade politikalarının oluşturulması faydalı olacaktır. Duygusal açıdan istikrarsız olan bu kişilerin tüketim yoluyla psikolojik dengeye varmaya çalışmaları da beklenebilir. Bu kişilik özelliğindeki kişilerin pazarlamacılar tarafından iyi anlaşılması, beklentilerinin belirlenmesi ve duygusal dengelerini bozan unsurların anlaşılması, bu hedef kitleye yönelik daha yüksek talep görebilecek ürünlerin de tasarlanmasını kolaylaştırabilir.

Kişilik, sosyal ortamlarda tüketici davranışlarının şekillenmesinde de önemli bir rol oynar. Tüketicilerin kişilik özellikleri, grup karar verme, ağızdan ağza iletişim ve sosyal etki gibi grup ortamlarındaki davranışlarını etkileyebilir. Örneğin, dışadönüklüğü yüksek olan tüketicilerin ağızdan ağza iletişim kurma, deneyimlerini paylaşma ve başkalarını etkileme olasılıkları daha yüksek olabilir. Kişilik özellikleri sadece gündelik tüketim davranışlarıyla sınırlı etkilere sahip değildir. Örneğin siyaset pazarlaması gibi niş bir çerçeveden ele alındığında açıklık kişilik özelliği baskın bireylerin siyasi faaliyetlere katılarak sosyalleşme eğilimlerinin yüksek olmasına rağmen dışa dönüklük özelliği yüksek bireylerin siyasi tartışma

programlarını izleme eğilimlerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur (Gerber vd., 2011: 27-28). Böylece tüketicilerin sosyalleşme tarzları ve siyasi aktivitelere katılım niyetleriyle siyasi bilgi tüketim davranışlarının da kişilik özellikleriyle ilintili olduğu görülmektedir. İnsanların kişilik özelliklerini anlamak, uygulayıcılara sosyal ortamlardaki tüketici davranışlarına ilişkin iç görü sağlayabilir. Bu bilgiler pazarlamacıların sosyal ortamın etkileri üzerinden tüketicilere yönelik stratejiler geliştirmesine de imkânı sunabilir.

Diğer taraftan farklı genetik özellikleri olan yahut farklı kültürlerden gelen bireylerin kişilik eğilimleri arasında farklılıklar olabilir. Özellikle toplumun biçimlendirdiği değerler, adetler, örf ve ananeler ekseninde bireyin kişiliğinin farklı tezahürleri olabileceği gibi genetik faktörler de kişiliğin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli etkiye sahiptir. Bu sebeple kişilikle ilgili ele alınan konularda bütünleşik bir yaklaşım belirlenmesi yerinde olacaktır.

Kişilik, tüketicilerin davranışlarını her zaman doğrudan etkilemeyebilir. Araştırmacılar bazı durumlarda kişiliği bir aracı veya düzenleyici değişken olarak da kullanabilmektedirler. Dolayısıyla kişilik, hem örtük hem de açık bir şekilde tüketici davranışları üzerinde belirleyici bir etkiye sahiptir. Pazarlama uygulayıcıları hedef pazar belirlemede ve ürün tasarımında kişiliğin etkisini göz ardı etmemelidirler. Ayrıca kişilik her ne kadar tüketici davranışlarında tek başına etkili olabilse de farklı demografik, psikografik ve sosyolojik faktörlerle bir arada ele alındığında daha anlamlı sonuçlar üretilebilir.

Farklı kişilik özelliklerinin tutum, niyet, davranış, algı, değerlendirme, sadakat, şikâyet, güven, beklenti, motivasyon, tatmin, tepki, ahlak, değerler, adalet, dürtüsellik, anksiyete, stres, ilgilenim ve benzeri konularda farklı çıktılar üretmesi kaçınılmazdır. Bu durum, tüketici davranışları alanında kişilik üzerine yapılabilecek araştırmaların da oldukça geniş bir yelpazede gerçekleştirilebilmesine imkân vermektedir. Dolayısıyla araştırmacıların kişilik envanterleriyle pek çok farklı geçerli ve güvenilir ölçeği bir arada kullanarak alana anlamlı düzeyde katkı verebilmeleri mümkün olacaktır.

KAYNAKÇA

Akdoğan, L. ve Durmaz, Y. (2021). Kişilik Özelliklerinin Bilinçli Tüketim Davranışı Üzerine Etkisinin İncelenmesine Yönelik Bir Çalışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(2), 782-814.

Allport, G. W. (1937). *Personality: A Psychological Interpretation*. New York: Holt, Rinehart ve Winston.

Altın, B. (2014). *Kadınlarda Benimsenen Cinsiyet Rollerine Göre Kişilik Özelliklerinin İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Bilim Üniversitesi: İstanbul.

Altun, T. (2018). Doğal Afet Sigortalarında Karar Alma Sorunları: Kamusal Müdahaleler. *Business and Economics Research Journal*, 9(2), 349-361.

Ashton, M. C., Lee, K., de Vries, R. E., Perugini, M., Gnisci, A. ve Sergi, I. (2006). The HEXACO Model of Personality Structure and Indigenous Lexical Personality Dimensions in Italian, Dutch, and English. *Journal of Research in Personality*, 40(6), 851-875.

Balabanis, G. (2002). The Relationship between Lottery Ticket and Scratch-Card Buying Behavior, Personality and Compulsive Behavior. *Journal of Consumer Behavior*, 2(1), 7-22.

Bandura, A. (1971). *Social learning theory*. New York: General Learning Press.

Barrera, G. A. ve Ponce, H. R. (2021). Personality Traits Influencing Young Adult's Conspicuous Consumption. *International Journal of Consumer Studies*, 45, 335-349.

Barrick, M. R. ve Mount, M. K. (1991). The Big Five Personality Dimensions and Job Performance: Ameta-Analysis. *Personnel Psychology*, 44(1), 1-26.

Bennett, R. (1997). Communicator Credibility, Personality Factors and Customer Responses to Comparative Advertising Claims. *Marketing Intelligence and Planning*, 15(2), 85-96

Boyle, G. J., Mathews, G. ve Saklofske, D.H. (2008). Personality Theories and Models: An Overview . *Humanities and Social Sciences Papers*. Paper 299, 1-65.

Butcher, J. N. (2010). *Minnesota Multiphasic Personality Inventory*. The Corsini Encyclopedia of Psychology, 1-3.

Cattell, R. B., Eber, H. W. ve Tatsuoka, M. (1970). *Hanahookfor the Sixteen Personaliry Factor Questionnaire*. Champagne, III.: Institute for Personality and Ability Testing.

Conner, T. S., Thompson, L. M., Knight, R. L., Flett, J. A. M., Richardson, A. C., ve Brookie, K. L. (2017). The Role of Personality Traits in Young Adult Fruit and Vegetable Consumption. *Frontiers in Psychology*, 8, 1-11.

Costa, P. T. ve McCrae, R. R. (1988). From Catalog to Classification: Murray's Needs and the Five-Factor Model. *Journal of Personality and Social Psychology*. 55(2), 258.

Costa, P. T. ve McCrae, R. R. (1985). *The NEO Personality Inventory Manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.

Çelikkaleli, Ö., Gökçakan, N. ve Çapri, B. (2005). Lise Öğrencilerinin Bazı Psikolojik İhtiyaçlarının Cinsiyet, Okul Türü, Anne ve Baba Eğitim Düzeyine Göre İncelenmesi. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 18(2), 245-268.

de Mooij, M. ve Hofstede, G. (2011). Cross-Cultural Consumer Behavior: A Review of Research Findings. *Journal of International Consumer Marketing*, 23(3-4), 181-192, DOI: 10.1080/08961530.2011.578057.

Deniz, A. ve Erciş, A. (2008). Kişilik Özellikleri ile Algılanan Risk Arasındaki İlişkilerin İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 301-330.

Digman, J. M. ve Takemoto-Chock, N. K. (1981). Factors in the Natural Language of Personality Re-analysis, Companson and Interpretation of Six Major Studies. *Multivartate Behavioral Research*, 16, 149-170.

Digman, J. M. (1990). Personality Structure: Emergence of the Five-Factor Model. *Annual Review of Psychology*, 41(1), 417-440.

Düşgör, B. ve Dönmez, A. (2022). Geç Ergenlikte Ayrılık ve Depresif Sorunsal: Projektif Bir Çalışma. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 9(2), 379-403. DOI: 10.31682/ayna.956380.

Edwards, A. L. (1959). *Edwards Personal Preference Schedule[manual]* (Rev. Ed.) New York: Psychological Corp.

Erginsoy Osmanoğlu, D. ve Kaya, H. İ. (2022). Psikolojik İhtiyaçlar Ölçeğinin geliştirilmesi: Güvenirlik ve Geçerlik Çalışması. *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 9, 1086-1104. doi:10.30900/kafkasegt.1028815.

Erol, N. (1982). *Ülkemizde Psikiyatrik Hastalarda Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanterinin Geçerlik Araştırması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi: Ankara.

Eysenck, H. J. (1957). *Sense and Nonsense in Psychology*. Middlesex: Penguin.

Eysenck, H. ve Eysenck, S., 1984. Eysenck Personality Questionnaire-Revised.

Gerber, A. S., Huber, G. A., Doherty, D. ve Dowling, C. M. (2011). Personality Traits and the Consumption of Political Information. *American Politics Research,* 39(1), 32–84. DOI: 10.1177/1532673X10381466.

Goldberg, L. R. (1992). The Development of Markers for the Big-Five Factor Structure. *Psychological Assessment,* 4, 26–42. DOI: 10.1037/1040-3590.4.1.26.

Göçer, K. (2018). Projektif Yöntem Olarak Rorschach Testi ile Psikozun İncelenmesi. *AYNA Klinik Psikoloji Dergisi*, 5(3), 21-32.

Gültekin, H. (2008). *Türk Futbolunda Şiddetin Önlenmesine Yönelik Emniyet Uygulamalarının Yasalar Çerçevesinde İncelenmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Niğde.

Gürpınar, B. (2008). Hukuk ve Ekonominin Ortak Temelleri-'Hukuk ve Ekonomi' Akımı. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20, 161-180.

Güven, E. , Palamutçuoğlu, B. T. ve Çavuşoğlu, S. (2019). Tüketicilerin Karar Verme Tarzları ile Kişilik Özellikleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(33), 51-81.

Hathaway, S. R. ve McKinley, J. C. (1940). A Multiphasic Personality Schedule (Minnesota): 1. Construction of the Schedule. *Journal of Psychology*, 10, 249–254.

Hoy, W. A. (2010). *Eğitim Psikolojisi*. Kaknüs Yayınları: İstanbul.

İyem, C. ve Erol, E. (2013). Mesleki Yönelimlerde Bireylerin Kişilik ve Demografik Özelliklerinin Rolü; Sakarya Üniversitesi İşletme Bölümü Örneği, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 5(1), 137-146.

Karaca, E. ve Karaaziz, M. (2023). Majör Depresif Bozukluğun Bilişsel Davranışçı Terapi ile Tedavisi: Bir Olgu Sunumu. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 279-292. DOI: 10.26677/TR1010.2023.1183.

Keser, A., Çelik, M. ve Ercan, E. (2021). Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili ve Toplumsal Cinsiyet. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 76(1), 191-229. DOI: 10.33630/ausbf.822019.

Keskin, F. ve Ulusan, A. (2016). Kadının Toplumsal İnşasına Yönelik Kuramsal Yaklaşımlara Dair Bir Değerlendirme. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 26, 47-68. DOI: 10.31123/akil.438558.

Kırıcı, S. ve Baştuğ, G. (2021). Adli Psikolojik Değerlendirmede Projektif Teknikler ve Rorschach Mürekkep Lekeleri Testi'nin Kullanımı Sorunsalına Bir Bakış: Geleneksel Derleme. *Türkiye Klinikleri Journal of Forensic Medicine & Forensic Sciences*, 18(3), 251-259. DOI: 10.5336/forensic.2021-83800.

Kuru, E. ve Baştuğ, G. (2006). Bayan ve Erkek Futbolcuların Psikolojik İhtiyaçlarının Cinsiyet Değişkenine Göre İncelenmesi. *SPORMETRE Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 4 (3), 117-126. DOI: 10.1501/Sporm_0000000064.

Kuzgun, Y. (1984). Edwards Kişisel Tercih Envanterinin Türkiye'de Güvenirliği ve Geçerliği. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*, 17(1), 69-85. DOI: 10.1501/Egifak_0000001028.

Lee, K. ve Ashton, M. C. (2004). Psychometric Properties of the HEXACO Personality Inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39(2), 329–358. DOI:10.1207/s15327906mbr3902_8.

Marangoz, M., Coşkun, T. ve Türkoğlu, T. (2015). Pazar kurtları ve Tüketicilerin Satın Alma Kararlarındaki Rolü. *Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 4 (1), 158-173.

Maslow, A. H. (1943). *A Theory of Human Motivation*. Psychological Review, 50(4), 370-396.

McCrae, R. R. ve Costa, P. T. (1997). Personality Trait Structure as a Human Universal. *American Psychologist*, 52(5), 509-516.

McLeod, S. (2007). Behaviorist Approach. <http://www.simplypsychology.org/behaviorism.html>. Erişim tarihi: 17.04.2023.

Mehmetoğlu, M. (2012). Personality Effects on Experiential Consumption. *Personality and Individual Differences*, 52, 94-99.

Meriç, K. M. ve Yüce, A. (2021). Marka bilgisi ve Tüketici-Marka İlginliğinin Marka Evangelizmine Etkisinde Dışa Dönüklük ve Deneyime Açıklık Kişilik Özelliklerinin Rolü. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 359-388. DOI: 10.15659/ppad.14.2.264.

Mowen, J. C., Harris, E. G. ve Bone, S. A. (2004). Personality traits and fear response to Print Advertisements: Theory and an Empirical Study. *Psychology and Marketing*, 21(11), 927-944.

Mulyanegara, R. C., Tsarenko, Y. ve Anderson, A. (2007). The Big Five and Brand Personality: Investigating the Impact of Consumer Personality on Preferences toward Particular Brand Personality. *Journal of Brand Management*. 16, 234-247.

Norman, W. T. (1963). Toward an Adequate Taxonomy of Personality Attributes: Replicated Factor Structure in Peer Nomination Personality Ratings. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 66, 574-583.

Odabaşı, Y. ve Barış, G. (2005). Tüketici Davranışı. İstanbul: MediaCat Yayınları.

Onur, D. (2018). Psikoloji Kuramları ve Yaratıcılık İlişkisi. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 145-156.

Özkan, Ç., Yumuk Günay, G. ve Demiralay, T. (2020). Kişilik Özellikleri, Hizmet Verme Yatkınlıkları ve Sosyal Kaytarma Davranışları Arasındaki İlişkiler: Trakya Bölgesi Konaklama İşletmeleri Üzerinde Bir Araştırma. *Trakya Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi E-Dergi*, 9(2), 165-184.

Polat, F. B. (2021). *Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin ve Aile Destekleyici Örgüt Algısının Kaleydoskop Kariyer Üzerindeki Etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi: Sakarya.

Robbins, S. P., Judge, T. A. ve Sanghi, S. (2009). *Organizational Behavior*. New Delhi: Pearson, Prentice Hall.

Rogers, C. R. (1965). *A Humanistic Conception of Man*. In R.E. Farson (ed.) Science and human affairs. California: Science and Behavior Books Inc.

Sandy, C. J., Gosling, S. D. ve Durant, J. (2013). Predicting Consumer Behavior and Media Preferences: The Comparative Validity of Personality Traits and Demographic Variables. *Psychology and Marketing*, 30(11), 937-949. DOI: 10.1002/mar.20657.

Saucier, G. (1994). Mini-Markers: A Brief Version of Goldberg's Unipolar Big-Five Markers. *Journal of Personality Assessment*, 63(3), 506-516.

Savaşır, I. (1981). *Minnesota Çok Yönlü Kişilik Envanteri El Kitabı*. Sevinç Matbaası: Ankara.

Schiffman, L. G. ve Kanuk L. L. (2010). *Consumer Behavior (10th ed.)*. Upper Saddle River. NJ: Pearson Education.

Solunoğlu, A. ve Nalçacı İkiz, A. (2020). Beş Faktör Kişilik Özelliklerinin Hedonik Tüketim Üzerine Etkisinin İncelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 12(3), 2344-2361. DOI: 10.20491/isarder.2020.980.

Şimşek, H. M. ve Karaca, C. (2022). Davranışsal İktisat Politikaları Perspektifinden Türkiye'de Zorunlu Deprem Sigortası Sistemi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10(3), 1207-1220.

Şüküroğlu, V. K. (2018). Tüketim Toplumu: Tüketici Kimliği ve Sembolik Tüketim Açısından Bir Değerlendirme. *Kastamonu İletişim Araştırmaları Dergisi*, 1(Güz), 1-23.

Tarçın, S. (2015). *Kendini Yaralayan Gençlerin Ruhsal İşleyişlerinin Deri Benlik Kuramı Çerçevesinde Projektif Testlerle Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: İstanbul.

Taymur, İ. ve Türkçapar, M. H. (2012). Kişilik: Tanımı, Sınıflaması ve Değerlendirmesi. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 4(2), 154-177.

Tombul, K., Balcıoğlu, İ., Ertem, D. H., Bingöl, A., Göksan, B. ve Uludüz, D. U. (2015). Migren Tipi Başağrısı Olan Olgularda Kişilik Özellikleri. *Yeni Symposium*, 53(2), 30-36. DOI: 10.5455/NYS.20150511124430.

Tsao, W. ve Chang, H. (2010). Exploring the Impact of Personality Traits On Online Shopping Behavior. *African Journal of Business Management*. 4(9), 1800-1812.

Udo-Meh, P. T. (2015). Influence of Personality on the Buying Behaviour of Undergraduate Students in Universities in Cross River State, Nigeria. *International Journal of Marketing Studies*, 7(4), 64-77.

Uğur, U. ve Sarıoğlu Uğur, S. (2020). Kişilik Özelliklerinin Marka Değiştirme Davranışı Üzerine Etkisi: Bir Araştırma. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(1), 160-170. DOI: 10.17130/ijmeb.700882.

Ulu, M. ve Bulut, M. B. (2017). Üniversite Öğrencilerinin Kişilik Özelliklerinin HEXACO ile Ölçülmesi. *Bilimname*, 2017(34), 443-463. DOI: 10.28949/bilimname.446527.

Ulusoy, Y. ve Durmuş, E. (2011). Kişilerarası Bağımlılık Eğiliminin Beş Faktör Kişilik Özellikleri Açısından İncelenmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 12(2), 1-21.
Uzun, S. (2020). Yaşlılarda, Kadınlarda ve Adölasanlarda Kişilik Algısı Değişimi ve Nedenleri. *İnsan ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 431-44.

Ünal, S. ve Erciş, A. (2006). Pazarın Satın Alma Tarzlarına ve Kişisel Değerlere Göre Bölümlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(1), 359-382.

Ünver, D. (2016). *Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulunda Öğrenim Gören Öğrencilerin Genel Öz Yeterlik İnançları ile Müzik, Dans ve Oyun Derslerine İlişkin Motivasyonlarının İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Konya.

Vendrig, A. A. (2000). The Minnesota Multiphasic Personality Inventory and Chronic Pain: A Conceptual Analysis of a Long-Standing but Complicated Relationship. *Clinical Psychology Review*, 20(5), 533-559.

Warren H. C. ve Carmichael L. 1930. *Elements of Human Psychology*. Boston: Houghton Mifflin.

Yelpaze, İ. (2016). *Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Yardım Alma Tutumlarının İncelenmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Anadolu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Yılmaz, M. (2021). Gündelik Hayat: Sosyo-Kültürel Bir Yaklaşım. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 143-162. DOI: 10.52539/mad.877336.

Yılmaz, R. ve Çakın, Ö. (2017). Reklamda Süblatif Kodlama Üzerine Bir inceleme. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4). 531-539.

Yücedağ, K. (2005). *Tüketici Davranışı, İnsana Özgü İhtiyaçlar ve Hedonik Tüketim*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adnan Menderes Üniversitesi: Aydın.

Televizyon Reyting Ölçümleri ve Sosyal Medya Reytingleri Hakkında Karşılaştırmalı Bir Analiz

Atacan ŞİMŞEK[1]

Giriş

Günümüzde televizyon yapımlarının sosyal medya platformlarında yer alması, yapımlara özgü web sitelerinin kurulması ve geleneksel televizyon izleyicisinin programları izlediği sırada sosyal medyada program hakkında yorum yapması ve programı izleyen diğer kişilerle etkileşim kurması, televizyon izleyiciliği ve sosyal medya arasında önemli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır.

Şüphesiz bir televizyon programının geleneksel televizyon izleme sonuçlarının yanında sosyal medyada aldığı etkileşim ve beğeni de programın izlenirliğini belirlemede önemlidir. Kısıtlı bir grup üzerinde ölçümlerin yapıldığı ve bu sonuçların genele uyarlandığı televizyon reytinglerine kıyasla daha fazla kullanıcının etkili olduğu sosyal medya temelli televizyon reytingleri bu açıdan önemlidir. Bu durum sosyal medya temelli izleyici ölçümleri ile geleneksel televizyon izleme ölçümleri arasındaki korelasyonu ölçen çalışmaların yapılmasını gerekli kılmıştır. Ülkemizde bu konuyla ilgili önemli çalışmalar yapılmıştır.

Ali Murat Kırık ve Abdullah Domaç tarafından 2014 yılında yapılan "Sosyal Medya Üzerinden Televizyon Reyting Ölçümlerinin Analizi: Twitter Örneği" isimli çalışma "Twitter baz alınarak sosyal medya kullanımının televizyon izleme (reyting) oranlarına etkisinin ne ölçüde olduğunu ortaya çıkarmak" amacıyla yapılmıştır. Çalışmanın sonucunda "TNS şirketinin reyting ölçümleri, Twitter üzerinden atılan tweetler ve anket yöntemi neticesinde izleyicilerden elde edilen sonuçlar" karşılaştırılmış, aralarında önemli bir korelasyon bulunamamıştır (Kırık ve Domaç, 2014).

Mete Kazaz ve Yasemin Özkent tarafından 2016 yılında yapılan "Televizyon Dizileriyle Eş Zamanlı Olarak Twitter Kullanımı: İletişim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma" isimli çalışmada "dizi reyting ölçümleriyle sosyal medya ölçümleri karşılaştırılarak, Türkiye'nin her bölgesinden İletişim Fakültesi öğrencilerinin dizi izlemeye eş zamanlı olarak Twitter kullanım alışkanlığı ölçülmüştür." Çalışmanın sonucunda yapılan "7 günlük incelemede hiçbir dizinin TNS reyting ölçümlemesi, sosyal medya ölçümlemesi ve öğrencilerin izleme" oranlarının aynı sıralamada olmadığı sonucunu varılmıştır (Kazaz ve Özkent, 2016).

Ece Ünür tarafından 2016 yılında yapılan "Geleneksel Medya'nın Sosyal Medyayı Nasıl Kullandığına İlişkin Bir İnceleme: Dizilerin Twitter Kullanımı" isimli çalışmada televizyon dizilerinin "bir sosyal medya fenomeni olan Twitter'da nasıl yer aldıkları" incelenmiştir. Dizilerin aldıkları reyting oranları ile Twitter ortamında tartışılma oranlarının tam bir benzerlik göstermediği sonucuna ulaşılmıştır (Ünür, 2016).

Hamit Emanet tarafından 2017 yılında yapılan "Sosyal Medya Kullanımının Yaygınlaşmasının TV Reytingine Etkisi" isimli yüksek lisans tez çalışmasında Twitter üzerinden yapılan reyting ölçümleriyle TNS'nin geleneksel ölçümleri arasında önemli bir benzerlik görülmemiş, ufak bir korelasyon görülmüştür (Emanet, 2017).

[1] Dr. Öğr. Ü., Bolu Abant İzzet Baysal Ünv., 0000-0002-7380-3678, atacansmsk@gmail.com.

Bu çalışmada TNS tarafından yapılan televizyon izleme ölçümleriyle SOMERA şirketi tarafından programların Twitter'da aldığı etkileşim baz alınarak oluşturulan sosyal medya reytinglerinin karşılaştırılması amaçlanmıştır. Bu amaçla 2-8 Ekim 2023 tarihleri arasında TNS'nin tüm kişilerde açıkladığı reyting sonuçlarıyla, SOMERA'nın açıkladığı sosyal medya reytingleri tablolar halinde incelenmiştir. Çalışma nitel bir çalışma olup, içerik analizi yöntemiyle veriler incelenmiş, elde edilen sonuçlar betimsel analiz yöntemine göre analiz edilmiştir.

Televizyon Reyting Ölçümleri

Yayın izleyicilerinin ölçümü, analizi ve araştırmasının tarihi 1920'lerdeki ticari radyonun kökenlerine kadar uzanmaktadır. Televizyonun 1930'larda gelişiyle radyo endüstrisi için geliştirilen yöntemler, televizyon izleyicisi ölçümlerine uyarlanmıştır. Yayın izleyici ölçüm sistemlerinin ilk uygulayıcıları, faaliyetlerinin tüketici seçimini programlar ve yayın istasyonları arasında mümkün kılabileceği veya devre dışı bırakabileceği ve demokratik süreci teşvik edebileceği veya bozabileceği gerçeğinin farkına vardıkları için bu durumun yeni tip medya odaklı demokrasinin temelleri üzerine etkisinin olduğunu fark etmiştir. Farkına varılan diğer bir tehlike, reklam sponsorluğunun sadece belirli siyasi görüşlere sahip yayın istasyonlarının eline geçebilmesi ihtimalidir (Schwarzkopf, 2014: 33). Şüphesiz bu ihtimallerin gerçekleşmesinde ölçümler üzerinde yapılması muhtemel manipülasyonların varlığı da bulunmaktadır.

Dünya geneline bakıldığında izleyici ölçümleri ilk defa ABD'de Nielsen şirketi tarafından şirketin kendi geliştirdiği "audiometer" cihazı ile yapılmıştır. 1987 yılından itibaren Nielsen şirketi tarafından reyting ölçümlerinde "peoplemeter" cihazı kullanılmış, bu cihaz günümüzde reyting ölçümlerinde en yaygın kullanılan cihaz olmuştur (Kuyucu, 2020:762). Peoplemeter cihazı, televizyonun açılış, kapanış saatlerini tespit eder, kumandadan gelen bilgileri depolayarak, hangi izleyicinin hangi saatte hangi programı ne kadar süreli izlediğini ölçmektedir. Televizyon açıldığından izleyiciye yayını şu an hangi aile bireyinin izlediği sorusu sorulur, bu soru 9 dakikada bir yinelenerek, evde hangi kişinin hangi programı ne kadar izlediği saptanır (Emanet, 2017:9). Cihaz bu açıdan reyting sonuçlarının ölçümünde geniş bir bilgi sunmaktadır.

Türkiye'de reyting ölçümleri özel televizyon yayıncılığının fiili olarak başlamasıyla 1989 yılında AGB Anadolu şirketi tarafından yapılmıştır. 1992 yılında yapılan ihaleyi kazanan AGB Nielsen şirketi 2010 yılına kadar Türkiye'de reyting ölçümlerini gerçekleştirmiştir. 2010 yılında reyting ölçümü için seçilen izleyicilerin yapımcılar tarafından öğrenildiği ve kendi programlarını izlemesi için evinde cihaz olan izleyicilere para ve hediyeler verildiği iddiaları sonrası 2011 yılında TNS/Kantar Media ile sözleşme imzalanmıştır. Günümüzde televizyon reyting ölçümleri aynı şirket tarafından sürdürülmektedir.

Türkiye'de televizyon izleme araştırmalarını organize etmek ve denetlemek yetkisi TİAK A.Ş. şirketinin elindedir. 1992 yılından itibaren televizyon izleme araştırmalarını organize etme ve denetleme çalışmalarında bulunan TİAK, gönüllülük esasıyla çalışan bir komite yapısındayken, 2010 yılında TİAK'ın anonim şirket olarak yeniden yapılanmasıyla TİAK A.Ş. kurulmuştur. Reklam Verenler, Medya Planlama Ajansları ve TV Kanalları şirketin hissedarları arasındadır (tiak.com.tr).

TİAK A.Ş. tarafından Türkiye'de reyting ölçümlerinin nasıl yapıldığına bakmadan önce ölçümlerle ilgili bazı temel kavramlar üzerinde durmak gerekmektedir.

İzlenme Oranı (Rating): Reyting olarak ifade edilen izlenme oranı, "bir ülkedeki televizyon sahibi tüm hanelerin programı izleyen hanelere" olan oranını ifade etmektedir (Kars, 2010:17). Ölçüm yapılan hanelerdeki televizyonun açık ya da kapalı olması reyting sonucunu etkilemez.

İzlenme Payı (Share): Share olarak ifade edilen izlenme payı, "programın yayınlandığı saatte, televizyon izleyen hanelerin o programı izleyen hanelere oranı" olarak ifade edilmektedir. İzlenme payında sadece açık olan televizyonlar ölçüme dahil edildiği için izlenme payı, izlenme oranından daha yüksek olmaktadır. Özellikle açık televizyon sayısının az olduğu sabah saatlerinde izlenme payları yüksektir (Kars, 2010:17,18).

TİAK A.Ş, izleyici ölçümlerinin denetimini ve uygulamasını RTÜK tarafından yayınlanan "Yayın Hizmetlerinin İzlenme ve Dinlenme Oranı Ölçümlerinin Yapılmasına ve Denetlenmesine İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik" uyarınca yapmaktadır. Yönetmeliğe göre televizyon izleyici ölçümü için VTA (Veri tabanı Araştırması) ve Ölçüm Raporlaması yapan şirketlerin ayrı şirketler olması gerektiğinden TİAK A.Ş. tarafından veri tabanı araştırması için VTE, raporlama için de Kantar Media ile sözleşme imzalanmıştır (tiak.com.tr).

Türkiye'de izleyici ölçümleri, peoplemeter cihazı kullanılarak 6 aşamada gerçekleştirilmektedir. İlk aşama veri tabanı araştırma aşaması, ikinci aşama panel oluşturma aşaması, üçüncü aşama izleyici ölçü cihazının kullanımı aşaması, dördüncü aşama veri aktarımı aşaması, beşini aşama veri üretimi aşaması ve son aşama da sonuçların oluşturulduğu aşamadır (tiak.com.tr).

Reyting ölçümlerinde evren değerleri de önem arz etmektedir. TİAK A.Ş.'nin sitesinde en son 2018 yılının evren değerleri yayınlanmıştır.

Tablo 1: Televizyon İzleyici Ölçümü Evren Değerleri- 2018

TİAK
televizyon izleme araştırmaları anonim şirketi

TELEVİZYON İZLEYİCİ ÖLÇÜMÜ EVREN DEĞERLERİ*
-2018-

		EVREN (KİŞİ / 000)	EVREN (%)
	5+ Tüm Bireyler	58.367	100%
SOSYO-EKONOMİK STATÜ SES GRUPLARI	SES AB	8.957	15,35%
	SES C1	14.699	25,18%
	SES C2	19.896	34,09%
	SES DE	14.815	25,38%
HANE BÜYÜKLÜĞÜ	1-2 KİŞİLİK HANE	9.673	16,57%
	3-4 KİŞİLİK HANE	24.172	41,41%
	5+ KİŞİLİK HANE	24.522	42,01%
YAYIN ALMA ŞEKLİ	UYDU	55.633	95,32%
	KABLO	2.032	3,48%
	SADECE KARASAL	702	1,20%
HANEDEKİ TV SAYISI	1 TELEVİZYONLU HANELER	40.890	70,06%
	2+ TELEVİZYONLU HANELER	17.477	29,94%
CİNSİYET	KADIN	29.313	50,22%
	ERKEK	29.054	49,78%
YAŞ	5-14 YAŞ	9.975	17,09%
	15-24 YAŞ	9.781	16,76%
	25-34 YAŞ	9.878	16,92%
	35-44 YAŞ	9.988	17,11%
	45-54 YAŞ	7.852	13,45%
	55+ YAŞ	10.893	18,66%
ÇALIŞMA DURUMU (15+ Yaş Grubu)	15+ YAŞ ÇALIŞAN	19.045	32,63%
	15+ YAŞ ÇALIŞMAYAN	29.347	50,28%

2018 TV İZLEYİCİ ÖLÇÜM PANELİ EVREN TANIMI:
Yerleşim yeri alt sınırı (ilçe toplam nüfusu) 10.000 olacak şekilde, ölçümün yapıldığı 40 ilde en az bir çalışan televizyonu olan, konut olarak kullanılan tüm haneler ve bu hanelerde yaşayan 5 yaş üzerindeki tüm bireyleri kapsamaktadır. Evren büyüklüğü N=58.367.080 (2016–2018 Evren Büyüklüğü artışı yaklaşık 1.100.000 kişi)

(tiak.com.tr).

Evren değerlerine baktığımızda 58.367 kişi evren toplam kişisini oluşturmaktadır. En fazla kişi C2 SES grubu içerisindeyken, 3-4 kişilik ve 5 kişiden fazla olan hane sayısı eşit bir şekilde çoğunluktadır. Katılımcıların yayın alma şekillerine baktığımızda uydu yayınının çoğunlukta olduğu görülmektedir. 1 televizyonlu haneler çoğunluktayken, cinsiyet konusunda homojen bir dağılım vardır. 45- 54 yaş grubu arası daha azken, diğer yaş grupları arasında homojen bir denge vardır. Son olarak 15 yaş üstü çalışmayan bireyler çalışan bireylere göre daha fazladır.

Sosyal Medya Reytingleri

İnternet teknolojilerinin ve teknik alt yapının gelişimiyle akıllı televizyonlar olarak adlandırılan televizyonlar 2000'li yılların başından itibaren izleyicilere sunulmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nde 1950'li yılların ortasından 1980'li yılların başları TV I çağı olarak adlandırılmaktadır. Bu dönem kıtlık, kitlesel izleyici ve üçlü ağ hegemonyası olarak tanımlanmaktadır. TV II, 1980'lerden 1990'ların sonuna kadar olan dönemi kapsamaktadır ve bu dönem kanal/ağ genişlemesi, nitelikli televizyon ve ağ marka stratejileri çağı olarak bilinmektedir. 1990'ların sonlarından günümüze kadar uzanan TVIII dönemi de dijital dağıtım platformlarının yaygınlaşmasını ve izleyici parçalanmasını temsil etmektedir (Pearson'dan akt. Jenner, 2014:2). Günümüz televizyon çağı TV IV olarak tanımlanmaktadır. Televizyonun üçüncü dönemi içerisinde büyük medya kuruluşlarının ekonomik olarak yükselişi, öde ve izle sisteminin yaygınlaşması ve televizyonun yayınlanma araçlarının sayısının artması televizyon IV dönemini ortaya çıkarmıştır (Johnson'dan akt. Gezgin, 2018:585).

İnternete bağlantısı olan televizyonlarla uygulamalara girilebilmesi, cep telefonlarının ve tabletlerin artmasıyla kolaylıkla sosyal medya ortamlarına girilebilmesi, geleneksel televizyon izleme pratiğini farklılaştırmıştır. Televizyon programı izlerken aynı anda izleyicilerin sosyal medyada vakit geçirmeleri ikinci ekran kuramını ortaya çıkarmıştır.

İkinci ekran, televizyon izlendiği sırada aynı anda cep telefonu ve tablet gibi ikinci bir cihazın kullanımını ifade etmektedir. Bu kuramda televizyon ana ekran olarak konumlandırılırken, televizyonun bazı durumlarda ikinci ekrana dönüşebildiği durumlar da ortaya koyulmuştur. Reklam aralarında mail atmak ve mesajlara cevap vermek örnek olarak gösterilebilir (Akt. Aytekin, Gül & Görgen, 2016:23). Televizyon izleyiciliğine eşlik eden ekranlar olarak görülen ikinci ekranlar, televizyon programlarına entegre olmuş uygulamalar ve televizyon içeriğini tamamlayan özellikleriyle öne çıkmaktadır (Akt. Aytekin, Gül & Görgen, 2016:23).

İkinci ekran üzerine yapılan tanımlamalarda iki yönelim ön plana çıkmaktadır. Birinci yönelim, cep telefonları vasıtasıyla sosyal medya platformlarına girilerek sağlanan etkileşim üzerine odaklanmaktadır. İkinci yönelim ise sosyal televizyon kavramını ön plana çıkarmaktadır. Yayınlara erişim fırsatı sağlayan servis sağlayıcılarının yayınları "IP TV" tabanlı gerçekleştirmesi ve internet kaynaklı gerçekleşen yayınlar içerisinde izleyicilere sunulan uygulamalar sosyal televizyon kavramını ortaya çıkarmıştır (Aytekin, Gül & Görgen, 2016:24).

Günümüzde bir televizyon programının reyting ölçüm şirketleri tarafından açıklanan reytingleri, o programın başarısı ve reklam verenleri için hala önemini korurken, tek başına yeterli bir veri değildir. Programla alakalı paylaşımların sosyal medyada ne kadar beğeni aldığı, kullanıcıların programlar hakkında ne kadar yorum yaptığı ve programın aldığı etkileşim diğer önemli başarı kriterleri olarak görülmektedir. Bu sebeple program yapımcıları televizyonda yayınlanan programla eş zamanlı olarak sosyal medyada hashtag çalışması başlatmakta, sosyal medyada program üzerine konuşulmasını planlamaktadır. Televizyon dizilerinde sosyal medya çalışmaları birkaç gün önceden başlamakta, her dizinin kendine ait resmi sosyal medya hesabı ve web sitesi oluşturulmaktadır.

Bir dizinin başarısı, sadece televizyon karşısındaki başarısıyla değil, internet üzerinde de aldığı etkileşimle, fanlarıyla ve sosyal medya fenomenleriyle ölçülmektedir. Bu yeni süreç, "birleşme kültürü" ya da "katılımcı televizyon" olarak ifade edilmektedir. Günümüzde dizi sayılarının artmasıyla diziler arasında ölümcül bir rekabet yaşanmaktadır. Yapımcılar ve televizyon kanalları, izlenme oranını artırmak ve izleyicilerin ilgisini canlı tutmak için alternatif öğeler üretmektedir. Diziler için sosyal medya hesapları kurulmakta ve web sitesi açılmakta, pasif konumdaki televizyon izleyicisi aktif bir konuma getirilmektedir. İzleyicilerin izlediği yapımla ilgili duygusal bir bağ kurmasını sağlayan tüm interaktif öğeler "katılımcı televizyon"u oluşturmaktadır (Saktanber'den akt. Kazaz & Özkent, 2016:215).

Yapılan araştırmalarda televizyon dizileri ve Twitter arasında sıkı bir ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Birleşik Krallık'ta ortalama akşam 7 ile 1 arası trend topic olan konuların yüzde 50'si akşamki televizyon programlarıyla ilgilidir. Eğer o akşam televizyon dizilerinin finali varsa bu oran yüzde 80'lere ve yüzde 100'lere kadar çıkabilmektedir. Büyük haber "olayları" sırasında bile tweet'ler genellikle o olayın medyada yer almasıyla ilgilidir. Örneğin 2010'daki Birleşik Krallık Genel Seçimleri sırasında haber spikerlerinin isimleri sosyal medyada trend olmuştur. Bu durum haberlerin, spor olaylarının ve mizahın ön plana çıktığı gündüz saatlerine karşıtlık göstermektedir (Deller, 2011:225).

Amerika'da yayınlanan Hollywood Reporter dergisi tarafından 2012 yılında 13-49 yaş arası 750 kullanıcı ile yapılan televizyon programlarıyla ilgili sosyal medya kullanımı üzerine yapılan araştırmada Twitter kullanan izleyicilerin yüzde 41'inin televizyon programı izlerken tweet attığı, bu kişilerin yüzde 76'sının yayını canlı izleyen kişiler olduğu, yüzde 51'inin de diğer program izleyicileriyle etkileşim kurmak için tweet attığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Gönderilen yorumların yüzde 56'sı diziler üzerine olmuştur (Seyhan, 2012:54).

Ülkemizde yapılan araştırmalarda da benzer sonuçlara ulaşılmaktadır. 2012 yılında Monitera şirketi tarafından Türkiye'de en çok konuşulan TV dizileri üzerine bir araştırma gerçekleştirilmiştir. Sosyal medya ortamlarında dizilerle ilgili yapılan paylaşımlar incelenmiş, dizilerle ilgili yapılan paylaşımların dizinin yayın gününden 1 gün önce artış gösterdiği, yayın gününde ciddi bir artış yaşandığı ve ertesi gün de yayın günü kadar olmasa da paylaşımların devam ettiği sonuçlarına ulaşılmıştır. Paylaşımların yüzde 77'si Twitter üzerinden gerçekleşirken, yüzde 20'si Facebook üzerinden gerçekleşmektedir (campaign.com).

Televizyon programları ve sosyal medya, özellikle Twitter, arasındaki ilişkinin yoğunlaşarak artmasıyla birlikte tüm dünyada televizyon izleme ölçümleri yapan Nielsen şirketi 2013 yılında "Social TV Ratings" projesini başlatmıştır. Bu projeyle Twitter verileri baz alınarak, kullanıcıların demografik verilerine göre televizyon programlarının izlenme oranları sosyal medya tabanlı olarak ölçülmüştür (Kuyucu, 2020:768). Nielsen şirketi ile iş birliği yapan Twitter'ın açıkladığı rapora göre 2013'ün ikinci çeyreğinde TV programları ve dizilerle ilgili 263 milyon tweet gönderilmiştir (haberturk.com.tr)

Televizyon programları ve sosyal medya arasında yaşanılan bu etkileşim sonucunda sosyal medya reytingleri de önemli hale gelmiş, Türkiye'de izleyici ölçümlerini sosyal medya üzerinden gerçekleştiren YNKLabs, Kimola ve Somera gibi çeşitli şirketler kurulmuştur (Kırık & Domaç, 2014:419). Sosyal medya üzerinden reyting ölçümleriyle ilgili en büyük tehlike, sosyal medyanın anonim yapısıdır. Kimliklerin anonim bir şekilde oluşturulduğu sosyal medya ortamlarında, takipçi satın alarak ya da bot hesaplar kullanarak bir programın etkileşimini yükseltmek olasıdır.

Bulgular

TNS/ Kantar Media Verileri

Tablo-2: 2 Ekim 2023 Pazartesi

SIRA	PROGRAM	KANAL	BAŞLANGIÇ SAATİ	BİTİŞ SAATİ	RATING %	SHARE
1	MUGE ANLI ILE TATLI SERT	ATV	09:59:59	13:00:00	4.67	33.70
2	ESRA EROL'DA	ATV	16:22:30	18:44:05	4.65	23.70
3	MASTERCHEF TURKIYE ALL STAR	TV8	20:46:02	24:24:19	4.54	13.95
4	SAFIR	ATV	20:44:55	24:16:29	4.51	13.31
5	OMER	STAR TV	20:59:57	23:31:11	4.26	11.87
6	BAMBASKA BIRI	FOX	20:50:09	23:49:15	3.99	11.35
7	ATV ANA HABER	ATV	19:00:05	19:55:21	3.95	13.87
8	SAFIR (OZET)	ATV	19:59:46	20:44:55	3.71	10.87
9	SELCUK TEPELI ILE FOX ANA HABER	FOX	19:00:02	20:00:04	3.53	12.40
10	MAHALLEDEN ARKADASLAR (T.S)	KANAL D	20:14:06	22:15:32	3.16	8.61

Tablo- 3: 3 Ekim 2023 Salı

SIRA	PROGRAM	KANAL	BAŞLANGIÇ SAATİ	BİTİŞ SAATİ	RATING %	SHARE
1	YABANI	FOX	20:59:11	23:47:53	6.08	16.21
2	ESRA EROL'DA	ATV	16:21:27	18:43:27	4.78	25.21
3	MANCHESTER UNITED-GALATASARAY UEFA SAMPIYONLAR LIGI KARSILASMASI	TV8,5	22:09:20	24:12:19	4.62	13.74
4	MUGE ANLI ILE TATLI SERT	ATV	09:59:55	13:00:16	4.50	34.22
5	MASTERCHEF TURKIYE ALL STAR	TV8	20:46:44	24:18:05	3.99	11.20
6	SELCUK TEPELI ILE FOX ANA HABER	FOX	18:59:59	19:59:58	3.94	13.42
7	YABANI (OZET)	FOX	20:00:08	20:59:06	3.81	10.50
8	BEN BU CIHANA SIGMAZAM	ATV	20:40:19	24:18:41	3.72	10.24
9	ATV ANA HABER	ATV	18:59:50	19:56:01	3.66	12.44
10	BEN BU CIHANA SIGMAZAM (OZET)	ATV	19:59:41	20:40:19	3.35	9.60

Tablo- 4: 4 Ekim 2023 Çarşamba

SIRA	PROGRAM	KANAL	BAŞLANGIÇ SAATİ	BİTİŞ SAATİ	RATING %	SHARE
1	KURULUS OSMAN	ATV	20:36:55	24:18:00	6.84	20.70
2	KURULUS OSMAN (OZET)	ATV	19:59:48	20:36:55	5.29	15.59
3	ESRA EROL'DA	ATV	16:21:51	18:43:52	4.66	26.01
4	MASTERCHEF TURKIYE ALL STAR	TV8	20:48:15	24:20:16	4.52	14.02
5	ATV ANA HABER	ATV	18:59:56	19:55:12	3.92	13.60
6	MUGE ANLI ILE TATLI SERT	ATV	10:00:00	12:59:01	3.91	32.46
7	SELCUK TEPELI ILE FOX ANA HABER	FOX	18:59:54	20:00:01	3.41	11.86
8	KANAL D ANA HABER	KANAL D	18:58:38	20:00:10	2.98	10.21
9	SHOW ANA HABER	SHOW TV	18:58:36	19:59:45	2.97	10.32
10	ADIM FARAH	FOX	20:59:01	24:18:02	2.19	6.76

Tablo-5: 5 Ekim 2023 Perşembe

SIRA	PROGRAM	KANAL	BAŞLANGIÇ SAATİ	BİTİŞ SAATİ	RATING %	SHARE
1	MASTERCHEF TURKIYE ALL STAR	TV8	20:41:34	24:21:09	4.94	14.91
2	ESRA EROL'DA	ATV	16:21:57	18:44:08	4.38	24.41
3	MUGE ANLI ILE TATLI SERT	ATV	10:00:05	12:59:58	4.34	34.29
4	ALDATMAK	ATV	20:35:32	24:17:49	4.27	12.73
5	HUDUTSUZ SEVDA	FOX	20:54:04	23:17:34	4.26	11.84
6	ATV ANA HABER	ATV	19:00:05	19:55:26	3.60	12.81
7	SELCUK TEPELI ILE FOX ANA HABER	FOX	18:59:58	19:59:59	3.27	11.63
8	ALDATMAK (OZET)	ATV	19:59:47	20:35:32	3.00	9.04
9	KANAL D ANA HABER	KANAL D	18:58:53	20:00:08	2.92	10.27
10	HUDUTSUZ SEVDA (OZET)	FOX	20:02:07	20:53:59	2.79	8.09

Tablo- 6: 6 Ekim Cuma

SIRA	PROGRAM	KANAL	BAŞLANGIÇ SAATİ	BİTİŞ SAATİ	RATING %	SHARE
1	YALI CAPKINI	STAR TV	21:00:14	24:17:38	8.73	23.80
2	KIZILCIK SERBETI	SHOW TV	21:00:26	24:17:17	5.83	15.83
3	YALI CAPKINI (OZET)	STAR TV	19:58:21	21:00:14	5.62	16.04
4	ESRA EROL'DA	ATV	16:20:44	18:44:19	4.17	24.18
5	MUGE ANLI ILE TATLI SERT	ATV	10:00:00	13:00:03	4.00	31.86
6	ARKA SOKAKLAR	KANAL D	20:44:03	24:16:29	3.93	10.75
7	SELCUK TEPELI ILE FOX ANA HABER	FOX	18:59:56	19:59:59	3.47	12.11
8	MASTERCHEF TURKIYE ALL STAR	TV8	20:54:34	24:28:28	3.38	9.71
9	KIZILCIK SERBETI (OZET)	SHOW TV	19:59:54	21:00:26	3.30	9.39
10	ATV ANA HABER	ATV	19:00:03	19:54:36	3.25	11.36

Tablo- 7: 7 Ekim Cumartesi

SIRA	PROGRAM	KANAL	BAŞLANGIÇ SAATİ	BİTİŞ SAATİ	RATING %	SHARE
1	GONUL DAGI	TRT 1	20:48:43	24:20:21	7.53	22.14
2	KARDESLERIM	ATV	20:43:38	24:17:44	5.38	15.79
3	MASTERCHEF TURKIYE ALL STAR	TV8	20:40:20	24:17:28	3.98	11.84
4	GONUL DAGI (OZET)	TRT 1	19:43:28	20:48:43	3.87	11.98
5	KARDESLERIM (OZET)	ATV	19:59:40	20:43:38	3.38	10.61
6	GULBIN TOSUN ILE FOX ANA HABER HAFTA SONU	FOX	19:00:03	20:00:00	3.28	12.21
7	KADER BAGLARI	FOX	20:20:05	22:34:01	2.61	7.45
8	KANAL D ANA HABER	KANAL D	18:58:28	20:00:08	2.38	8.77
9	ATV ANA HABER	ATV	19:00:07	19:53:22	2.16	8.03
10	CENGIZ HAN DESTANI (Y.S)	KANAL D	20:11:55	22:37:04	2.11	6.06

Tablo- 8: 8 Ekim Pazar

SIRA	PROGRAM	KANAL	BAŞLANGIÇ SAATİ	BİTİŞ SAATİ	RATING %	SHARE
1	YARGI	KANAL D	21:00:04	24:17:27	5.61	16.70
2	KIRLI SEPETI	FOX	20:42:53	23:18:30	4.59	12.42
3	MASTERCHEF TURKIYE ALL STAR	TV8	20:45:05	24:32:35	4.41	13.71
4	GULBIN TOSUN ILE FOX ANA HABER HAFTA SONU	FOX	19:00:03	20:00:12	3.49	11.47
5	YARGI (OZET)	KANAL D	20:00:45	20:59:53	3.49	9.68
6	KANAL D ANA HABER	KANAL D	18:58:32	20:00:00	2.96	9.67
7	KIM MILYONER OLMAK ISTER OZEL	ATV	19:59:57	20:44:29	2.82	8.04
8	SHOW ANA HABER	SHOW TV	18:59:04	19:59:32	2.78	9.11
9	KIM MILYONER OLMAK ISTER	ATV	20:44:29	24:16:06	2.67	7.90
10	KIRLI SEPETI (OZET)	FOX	20:00:23	20:42:48	2.51	7.07

SOMERA Verileri

Tablo-9: 2 Ekim 2023 Pazartesi

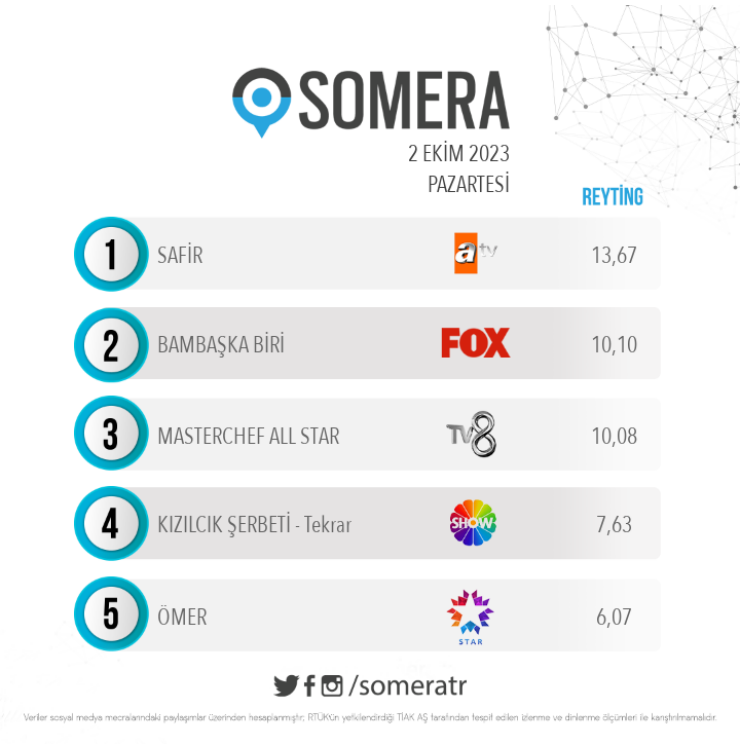

Tablo- 10: 3 Ekim 2023 Salı

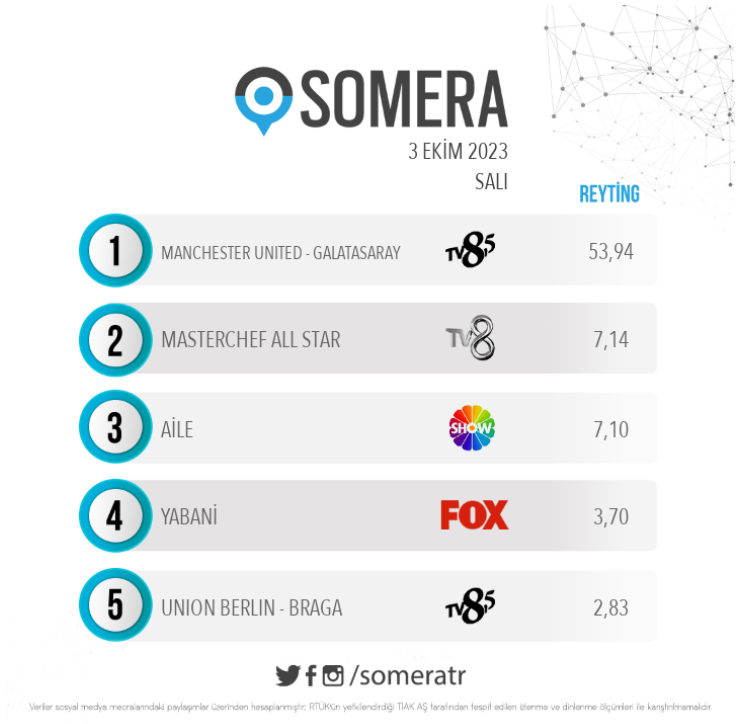

Tablo- 11: 4 Ekim 2023 Çarşamba

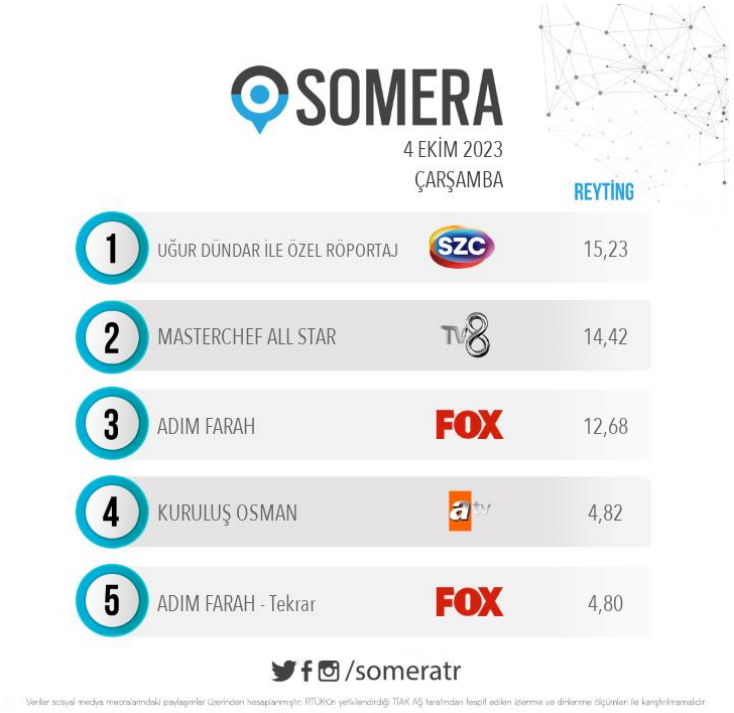

Tablo-12: 5 Ekim 2023 Perşembe

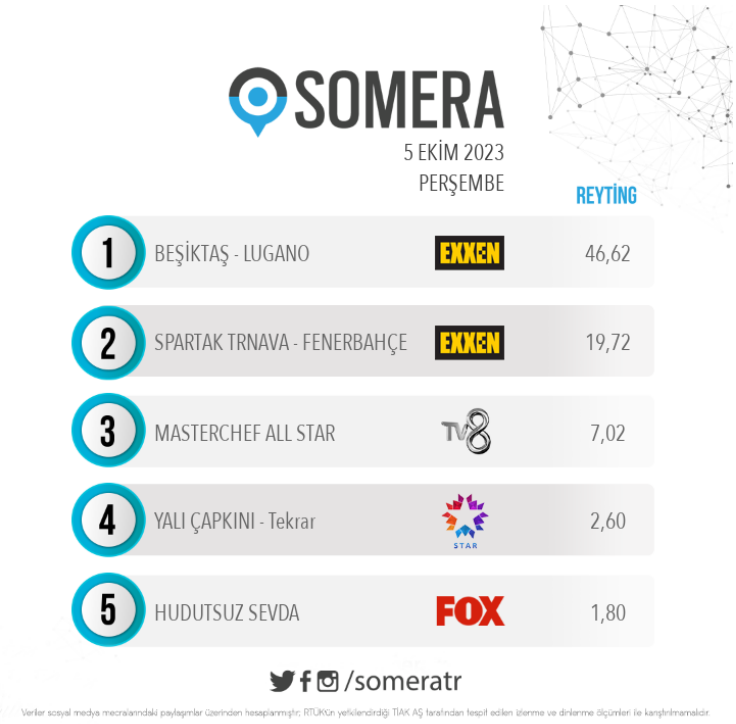

Tablo- 13: 6 Ekim Cuma

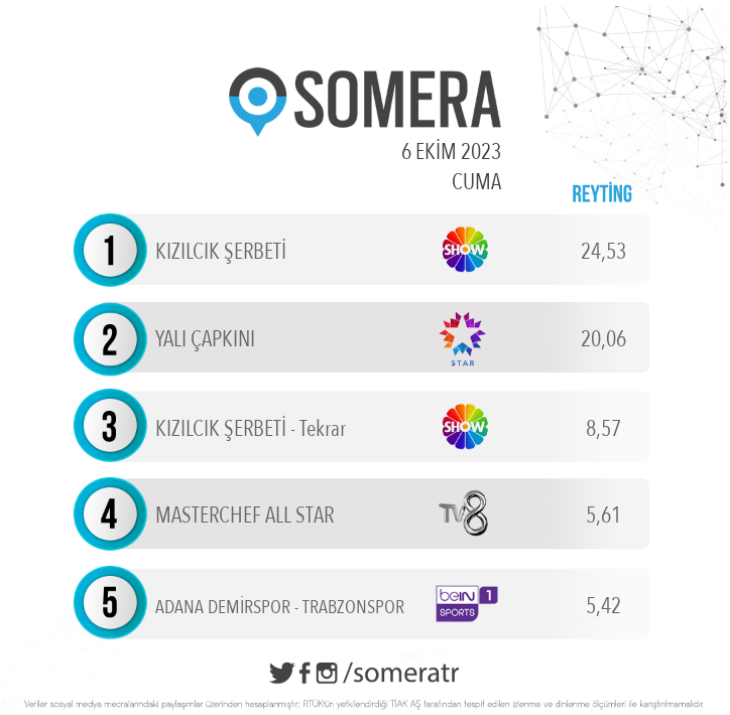

Tablo- 14: 7 Ekim Cumartesi

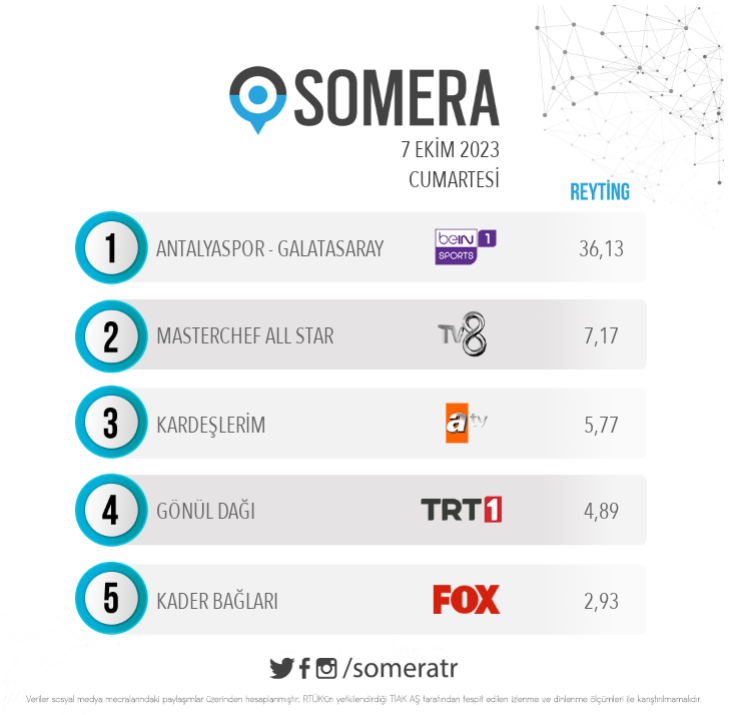

Tablo- 15: 8 Ekim Pazar

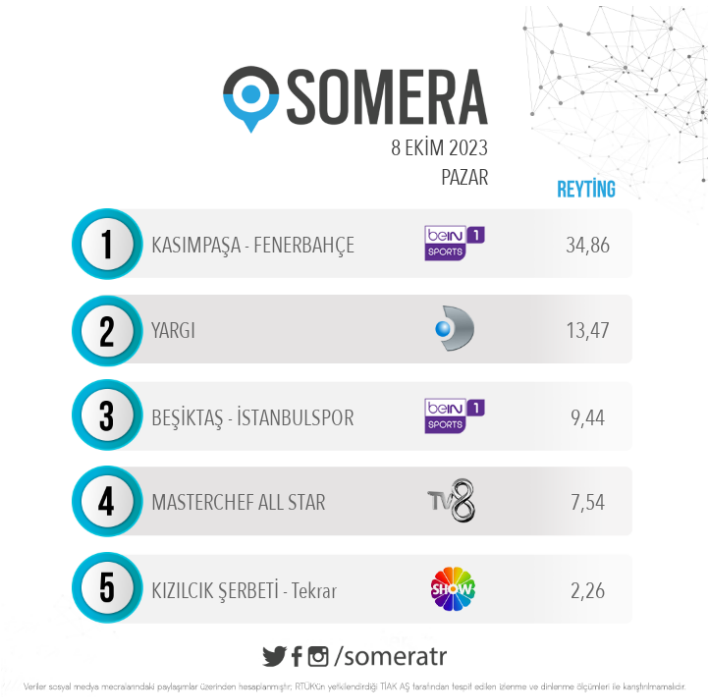

Bulguların Analizi

2 Ekim Pazartesi günü TNS'nin açıkladığı verilere göre 1.sıradaki program Müge Anlı ile Tatlı Sert programı olmuştur. Aynı program sosyal medya reytinglerini ölçen SOMERA şirketine göre ilk 5 içerisinde değildir. TNS'ye göre 2.sıradaki program olan Esra Erol'da programı da SOMERA şirketine göre ilk 5 içerisinde değildir. Masterchef Türkiye All Star programı her iki listede de 3.sıradadır. SOMERA'da 4.sırada olan Kızılcık Şerbeti-Tekrar programı TNS'nin ilk 10 program listesinde yoktur. Ömer isimli dizi her iki listede de beşinci sıradadır. SOMERA'da 1.sıradaki program olan Safir dizisi, TNS verilerine göre 4.sıradadır.

3 Ekim Salı günü TNS'nin açıkladığı verilere göre 1.sıradaki program Yabani isimli program olmuştur. Aynı program SOMERA verilerine göre 4.sıradadır. TNS'ye göre 2. ve 4.sıralarda bulunan Esra Erol'da ve Müge Anlı ile Tatlı Sert programı SOMERA'nın ilk 5 listesinde yoktur. TNS'de 3.sırada bulunan Manchester United- Galatasaray maç yayını SOMERA listesinde 1.sıradadır. Masterchef Türkiye All Star programı TNS'nin listesinde 5. Sıradayken, SOMERA'nın listesinde 3.sıradadır. SOMERA'nın 3.ve 5.sıradaki programları TNS'nin ilk 10 program listesinde yoktur.

4 Ekim Çarşamba günü TNS'nin 1.sıradaki programı Kuruluş Osman isimli dizi olurken, aynı program SOMERA listesinde 4.sıradadır. TNS'DE 3. ve 5. sıradaki Esra Erol'da ve ATV Ana Haber programı SOMERA'nın ilk 5 listesinde yoktur. TNS'de 4.sırada olan Masterchef Türkiye All Star programı, SOMERA'da 2.sıradadır. SOMERA'da Uğur Dündar ile Özel Röportaj programı 1.sıradayken, TNS'nin ilk 10 listesinde bu program bulunmamaktadır.

5 Ekim Perşembe gününe baktığımızda dijital platformlarda yayınlanan programların reytingleri TNS tarafından ölçülmediğinden dolayı SOMERA'da ilk iki sırada olan futbol maçları yayını, TNS'nin ilk 10 listesinde yoktur. Sabah kuşağı programları SOMERA'nın listesinde yine yoktur. Aldatmak isimli yapım TNS listesinde 4.sıradayken, SOMERA listesinde yoktur. Her iki listede de Hudutsuz Aşk isimli dizi 5.sıradadır.

6 Ekim Cuma günü her iki listenin ilk iki sıradaki programları yerleri değişse de ortaktır. Kızılcık Şerbeti isimli dizinin tekrarı SOMERA listesinde 3.sıradayken, TNS'de 9.sırada

olduğu görülmektedir. Masterchef Türkiye All Star programı SOMERA'da 4.sıradayken, TNS'de 8.sıradadır.

7 Ekim Cumartesi günü her iki listenin 2. ve 3.sıradaki programları yerleri değişse de ortaktır. TNS'de ücretli platformların reytingleri ölçülmediğinden dolayı SOMERA'da 1.sırada olan futbol maçı yayını TNS'de ilk 10'da yoktur. TNS verilerine göre 1.sırada olan Gönül Dağı isimli program, SOMERA'da 4.sıradadır.

8 Ekim Pazar günü yine aynı nedenlerden ötürü SOMERA'da 1. ve 3.sırada olan futbol maç yayını TNS listesinde yoktur. TNS listesinde 1.sırada olan Yargı dizisi, SOMERA listesinde 3.sıradadır. TNS'de 2.sırada olan program SOMERA'nın ilk 5 listesinde yokken, 3.sıradaki program SOMERA'da 4.sıradadır.

Değerlendirme ve Sonuç

Günümüzde televizyon izleme ve sosyal medya arasında yakın bir ilişki vardır. İzleyiciler televizyon izlerken, aynı anda sosyal medya ortamlarında izledikleri yapımla ilgili yorum yapmakta ve diğer izleyicilerle etkileşime girmektedir. Bu durum televizyon izleyicisini pasif izleyici durumundan çıkararak, aktif izleyici konumuna getirmektedir.

Nielsen tarafından yapılan araştırmada Twitter ve televizyon reytingleri arasında önemli bir bağlantı olduğu ortaya koyulmuştur. Araştırmaya göre ilk bölümü yayınlanan bir televizyon programı hakkında 18-34 yaş arası grubun Twitter etkileşimini yüzde 8,5 artırması, yüzde 1 oranında televizyon reyting artışı anlamına gelmektedir. Sezon ortasında olan bir program hakkında aynı yaş grubunun Twitter etkileşimini yüzde 4,2 artırması, yüzde 1 oranında televizyon reyting artışı anlamına gelmektedir. Bir televizyon programı hakkında 35-49 yaş arası grubun Twitter etkileşimini yüzde 14 artırması, yüzde 1 oranında televizyon reyting artışı anlamına gelmektedir (nielsen.com).

Çalışmada 2-8 Ekim tarihleri arasında TNS tarafından açıklanan televizyon izleme sonuçlarıyla SOMERA şirketi tarafından sosyal medya etkileşimleri göz önüne alınarak hazırlanan izleme sonuçları karşılaştırılmıştır. Sonuçlara bakıldığında bazı programların sıralaması aynı olsa da listelerde önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Örneğin bir listede ilk üç sırada olan program, diğer listede ilk 10'da yoktur. Özellikle Esra Erol'da ve Müge Anlı ile Tatlı Sert gibi gündüz kuşağı programları SOMERA'nın listesinde yer bulamamaktadır. Bunun nedeni sosyal medya kullanımının gündüz saatlerinde akşam saatine göre daha düşük olmasıdır. Bu durum sosyal medya tabanlı reyting hesaplamasını etkilemektedir. TNS'nin yaptığı reyting sonuçlarında dijital platformlar yer almamaktadır, bu sebeple SOMERA'nın sonuçlarında ilk sıralarda olan futbol maçları TNS'nin sonuçları arasında bulunmamaktadır. Bu durum sonuçların karşılaştırılmasını zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak daha önce Twitter gibi sosyal medya platformlarında yapılan ölçümle, geleneksel reyting ölçümü arasındaki korelasyonu inceleyen araştırmalara benzer olarak, bu çalışmada da Twitter ölçümleriyle TNS'nin yaptığı geleneksel izleyici ölçümleri arasında bazı benzerlikler olsa da önemli bir korelasyon olmadığı ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

Aytekin, Ç., Gül, O. & Görgen, A. N. (2016). İkinci Ekran Kuramı Bağlamında Geleneksel Medya-Sosyal Medya Yöndeşmesi: Sosyal Medyada Reyting Ölçümleme Üzerine Bir Araştırma. İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi, 13, 17-42.

Campaigntr (2012). *En Çok Konuşturan Diziler*, (01/10/2023 tarihinde https://www.campaigntr.com/en-cok-konusturan-diziler-ozel-arastirma/ adresinden ulaşılmıştır).

Deller, R. (2011). Twittering On: Audience Research and Participation Using Twitter. *Participations,* 8 (1), 216-245.

Emanet, H. (2017). Sosyal Medya Kullanımının Yaygınlaşmasının TV Reytingine Etkisi. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi.

Gezgin, S. (2018). Televizyon 4.0. *TRT Akademi*, 3(6), 580-589.

Haberturk (2013). *Televizyonda 'Twitter' Yarışı*, (26/09/2023 tarihinde https://www.haberturk.com/medya/haber/884491-televizyonda-twitter-yarisi adresinden ulaşılmıştır).

Jenner, M. (2014). Is This TVIV? On Netflix, TVIII and Binge-Watching. *Sage, New Media & Society*, 18(2), 1-17. Doi: 10.1177/1461444814541523.

Kars, N. (2010). *Televizyon Programı Yapalım Herkes İzlesin*. İstanbul: Derin Yayınları.

Kazaz, M. & Özkent, Y. (2016). Televizyon Dizileriyle Eş Zamanlı Olarak Twitter Kullanımı: İletişim Fakültesi Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma, *Selçuk İletişim,* 9 (2), 205-224.

Kırık, A. M. & Domaç, A. (2014). Sosyal Medya Üzerinden Televizyon Reyting Ölçümlerinin Analizi: Twitter Örneği. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(5), 414-430.

Kuyucu, M. (2020). Televizyon Mecrasında Reyting Sorunsalı: Türkiye'de Yayın Yapan TV Kanallarının İzlenme Oranlarının Ölçümlenmesinde İletişim Eğitimi Alan Gençlerin Gözünde Yaşanan Aksaklıklar ve Bu Aksaklıklara Yönelik Çözüm Önerileri. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi,* 4(4), 754-780.

Schwarzkopf, S. (2014). The Politics of Enjoyment: Competing Audience Measurement Systems in Britain, 1950–1980. In Cécile Méadel, Jérôme Bourdon (Eds.), *Television Audiences Across the World* (pp.33-53). London: Palgrave Macmillan.

Seyhan, M. (2012). Halkla İlişkiler Bakışı ile Sosyal Medyanın Televizyon Programlarına Yansıması. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

TİAK A.Ş. *Evren Değerleri*. (02/10/2023 tarihinde https://tiak.com.tr/evren-degerleri adresinden ulaşılmıştır).

TİAK A.Ş. *Hakkımızda*. (01/10/2023 tarihinde https://tiak.com.tr/hakkimizda adresinden ulaşılmıştır).

TİAK A.Ş. *Türkiye'de Televizyon İzleme Ölçümü*. (01/10/2023 tarihinde https://tiak.com.tr/tv-izleme-olcumu/turkiye-televizyon-izleme-olcumu adresinden ulaşılmıştır).

Ünür, E. (2016). Geleneksel Medya'nın Sosyal Medyayı Nasıl Kullandığına İlişkin Bir İnceleme: Dizilerin Twitter Kullanımı. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 20 (1), 153-170.

Eğitimde Bilgisayar Destekli Öğretim Uygulamaları

Ayhan DÖNMEZ[1]

Giriş

Bilgisayar, en temel haliyle bir yazılımın bir donanımla birleşerek verilen komutlar çerçevesinde basit bir işten karmaşık bir işe kadar çok az zamanda ve mantıksal bir sırada yapabilen aygıttır. Türk Dil Kurumuna göre bilgisayar, belleğine kaydedilmiş programa göre aritmetik ve mantık işlemleri yapan, çıkan sonuca göre karar vererek programdaki akışı değiştirebilen, etrafındakilerle etkileşim içerisinde bulunabilen, girdi ve sonuç verilerini hafızasında saklayabilen aygıt, elektronik beyindir. Seferoğlu (2007), bilgisayarı verilerin belli bir program mantığında işleme alarak onları kendi anlayabileceği bir dile çeviren, sonuçları kullanıcıya aktaran, verileri depolayabilen elektronik araç olarak tanımlamıştır. Başka bir tanıma göre ise sıfır ve bir sayıları ile çalışmasını gerçekleştiren, dışardan alınan verilerle matematiksel ve mantıksal işlemleri uygulayabilen, yaptığı tüm işlemlerin sonucunu doğru bir biçimde sayabilen, tutabilen, sakladığı bilgilere ulaşılabilen ve geri getirilebilen elektronik cihaza bilgisayar denir (Yalı Çoban vd., 2022).

Bilgisayarlar insanlık tarihinin yakın zamanlarında geliştirilen aygıtlar olsa da bilgisayar ile yapılan işlemler milattan önceki uygulamalara dayanmaktadır. Hesaplama işlemleri için kullanılan abaküsler bir örnek sayılabilir. Abaküs, zamanla hesap makinesine dönüşmüş olsa bile ara zamanda hesaplama işlemi bilgisayarlar ile görülmüştür (Yıldız, Gündüz, Baykan ve Uğuz, 2001:1). Bilgisayarların çalışma sisteminin bugünkü halini alması 1854 yılında George Boole'un ikili sayı sistemini ortaya koymasına dayanır. 1941 yılında İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ile Amerika tarafından ENIAC adında bilgisayar geliştirilerek roket ve uzun menzilli topların isabet oranlarının hesaplanmasında kullanıldı. Bilgisayarlar 1981'den sonra IBM tarafından üretilerek kişisel kullanımlara açıldı. Bilgisayarlarla yapılacak işlemler şu şekildedir (Bal, 2002):

- Girdi işlemi: Eldeki verilerin bilgisayara işlenmesini sağlayan işlemdir.

- Aritmetik işlemler: Matematiksel işlemlerin (çarpma, toplama, çıkarma, bölme, üs alma… gibi) yapılması ve karşılaştırılmasını sağlayan işlemdir.

- Çıktı işlemleri: Bilgisayarda var olan bilgilerin kullanılmasına olanak sağlayan bilgilerdir.

- Gizlenen bir programı işleme almak: Bilgisayardaki verilerin her defasında tekrardan girilmesine gerek kalmadan yalnızca bir kere girilince sürekli işletilebilir halde olmasıdır.

Bilgisayarların ülkemize ilk gelişi ise 1960 yılında Karayolları Genel Müdürlüğü'nde kullanıma "IBM-650 Data Processing Machine" adında makinedir. Bilgisayarlar bu tarihlerden sonra çeşitli kamu ve kuruluşlarda yaygınlaşmaya başlamış ve "kompüter" ya da "elektronik beyin" olarak anılmaya başlanmıştır. Karayolları Genel Müdürlüğü'nde ise IBM sözcüğü bilgisayar yerine kullanılmıştır. Bu sözcükler yerine "Bilgisayar" sözcüğünü dilimize kazandıran isim Prof. Dr. Aydın Köksal'dır. Bu gelişmeler sonucunda bilgisayarların eğitim sistemimize dahil oluşu ise 1984 yılında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Ortaöğretimde

[1] Dokuz Eylül Üniversitesi, ayhandonmez1903@gmail.com

Bilgisayar Eğitimi İhtisas Komisyonu'nun kurulması ile başlamıştır. Bilgisayarların okullarda yaygınlaşmasıyla 1986'dan sonra okullarda bilgisayar dersleri müfredatlara eklenmiştir (Keser, 1988). Bu tarihlerden sonra bilgisayar destekli öğretim uygulamaları üzerine çalışmaların başladığını görmekteyiz. Senemoğlu (2009), bilgisayar destekli öğretimi öğrencilerin programlı öğrenme araçlarıyla bilgisayar kullanılarak bir etkileşim içerisinde bulunduğu, bilgisayar yazılımları ile öğrenmenin sağlandığı, öğrencilerin öğrenmelerini takip edip kendilerini değerlendirebildiği öğretim biçimi olarak tanımlamıştır. Yalın (2004) ise bilgisayar destekli öğretimi bilgisayar içine programlanmış derslerin öğrencilere bir konuyu veya kavramı öğretmek amacıyla ya da önceden edindikleri davranışları pekiştirmek için kullanılan öğretim yöntemi olarak açıklamıştır. Bu alanda yapılan ilk doktora tezi çalışmasının Keser'in (1988) yaptığı "Bilgisayar Destekli Öğretim İçin Bir Model Önerisi" adlı çalışma olduğunu görmekteyiz.

Bilgisayar destekli öğretimin ortaya çıkmasında davranışçı öğrenme kuramlarından edimsel koşullanma kuramının ilkeleri etkili olmuştur. Schunk'a (2011) göre öğrenme tepkisel ve edimsel koşullanma ile gerçekleşir. Tepkisel koşullanma uyarıcıya bağlı iken edimsel koşullanmada

davranışın beğenilen ya da beğenilmeyen sonuçlarının davranışlar üzerindeki etkisine göre meydana gelir. Skinner 'a (1974) göre birey üzerinde bir davranışın sonucu olarak "hoş olan" veya "hoş olmayan" bir algı oluşur. Bireyin algısı davranış sonucunu hoş olarak tanımlarsa davranışı tekrarlama yoluna gider, tersi durumda birey davranıştan kaçınacaktır. Edimsel koşullanmanın ilkeleri ise şu şekildedir:

1- Küçük Adımlar İlkesi: Bir konunun kolay anlaşılması ve öğrenilebilmesi için bilginin küçük parçalara bölünerek öğrenciye sunulmasıdır. Bu şekilde öğrenci adım adım gelişme gösterir.

2- Etkin Katılım İlkesi: Öğrenme esnasında öğrencinin etkin katılımının sağlanmasıdır. Öğrenciye sorular sorularak öğrenciden dönüt alınır. Böylece hem öğrencinin konuyu öğrenip öğrenmediği anlaşılır hem de sürece etkin katılımı sağlanır.

3- Başarı İlkesi: Öğrenciye sorulan sorular öğrencinin bilebileceği zorlukta olmalıdır. Bu sayede öğrenci motivasyonu artar ve öğrenme isteği oluşur.

4- Anında Dönüt ve Düzeltme İlkesi: Öğrenciye soru sorulduktan sonra cevabı biliyorsa dönüt verilmeli, bilemiyorsa yine dönüt verilerek düzeltme yaptırılmalıdır. Öğrenci verdiği cevabın doğruluğunu değerlendirerek aynı zamanda eksiklerini tamamlayabilir.

5- Bireysel Hız İlkesi: Her öğrencinin öğrenme hızı aynı değildir. Bu nedenle zaman sınırlamasının da olması imkânsızdır. Birey, kendi hızını belirler ve ona göre ilerler.

Bilgisayar destekli öğretimin temel amacı bilginin öğrenciye en iyi, verimli ve etkili bir şekilde aktararak öğrencinin öğrenmesine katkı sunmaktır. İşman (2001) bilgisayar destekli öğretimin amaçlarını derse yönelik öğretim hedeflerine ulaşmak, öğretmene yardımcı olmak, öğretim etkinliklerini yönlendirmek, öğretmen ve öğrenci arasında iletişimin daha etkili bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak şeklinde sıralar. Uşun (2004) ise bilgisayar destekli öğretimin amaçlarını şu şekilde belirtmiştir:

- Geleneksel eğitim yöntemlerini daha verimli hale getirmek,
- Öğrenme sürecini hızlı bir hale getirmek,
- Zengin materyal olanağı sunmak,
- Hem ucuz hem de verimli öğretim sağlamak,

- Telafi edici öğretim imkânı sunmak,
- Öğretimde niteliğin yükselmesini sağlamak,
- Bireysel öğretim ortamını sağlamak.

Her öğrencinin öğrenme, merak ve ilgi alanı farklıdır. Buna göre belirlenen bilgisayar destekli öğretim uygulamaları doğal olarak öğrenciler için farklılık gösterecektir. Alanyazın incelendiğinde bilgisayar destekli uygulamalar kişisel ders yazılımları, uygulama ve pratik yapma yazılımları, eğitsel oyun yazılımları, benzeşim yazılımları ve problem çözme yazılımları olarak sınıflandırılır.

1- Kişisel Ders Yazılımları: Bu yazılımın amacı bilgisayar-öğrenci arasında etkileşimi arttırarak bir ders ortamı sağlamaktır. Bilgisayar öğretmen göreviyle hareket ederek konuyu anlatır ve etkinlik yapma olanağı sağlar. Bu programlar öğrencinin derse yönelik motivasyonunu arttırır ve öğrencinin başarısını değerlendirmesine yardımcı olur. Öğrenci, tüm süreci kontrol altına alarak öğrenmesini gerçekleştirir. Bunun yanında uygulanan program öğrencinin konuyu anlayıp anlamadığını değerlendirir ve buna göre öğrenciye ek bilgiler sunar ya da aynı bilgileri yeniden kullanır (Uşun, 2004; Demirci, 2003). İyi bir kişisel ders yazılımı standart hale getirilmiş ders dizaynı ve işleyiş biçimiyle ilgi çekici, kolay takip edilebilen ve farklı efektler kullanılan yazılımlardır (Demirel ve ark., 2010).

2- Uygulama ve Pratik Yapma Yazılımları: Asıl amacının öğrenciye pratik yaptırmak olan (Uşun, 2004) bu yazılımda öğrenci tarafından çözülmeyi beklenen bir soru ekrana verilir. Öğrenci bu sorunun cevabını verdikten sonra yazılım cevabı kontrol eder. Cevap istenen şekilde doğru ise başka bir soruya geçilir, doğru değil ise açıklaması ile birlikte doğru cevap gösterilir (Aydoğdu ve Kesercioğlu, 2005). Etkili bir alıştırma yazılımında süreç sonunda sorulan sorulara öğrencinin vereceği cevaplandırma süresi sınırlandırılır ve öğrenci doğru yanıtı bulması için uzun zaman harcamasını önler. Böylece sonraki soruya geçmesi sağlanır (Demirel ve ark., 2010).

3- Eğitsel Oyun Yazılımları: Bu tür yazılımlarda oyun formatından yararlanılır, böylece öğrencilerin problem çözme yeteneklerinin geliştirilmesi ve süreçte etkin olması sağlanır. Öğrencilere öğretilmek istenen bilgiler oyunlarda saklanır ancak buradaki amaç öğrenciye oyun içerisinde bilgiler verilerek öğrenmenin gerçekleşmesini sağlamaktır (Uşun, 2004). Eğitsel oyunların genel özellikleri eğlenerek öğretme, problem çözme, eleştirel düşünme, kavram öğretimi gerçekleştirme ve yöntem geliştirmeyi sağlamadır (Tankut, 2008).

4- Benzetim Yazılımları: Bu tür yazılımlar simülasyon yazılımları olarak da adlandırılır. Öğrencinin keşfederek öğrendiği, öğrenme sürecinde bilinçli bir rol üstlendiği bu yazılımlarda (Şen, 2001), bir problem gerçeğe uygun bir biçimde yeniden öğrenciye sunularak öğrenmenin tehlikeli, zor ya da masraflı olduğu durumlarda öğrenciye çalışma olanağı sağlar (Uşun, 2004). Bu tür yazılımlar öğrencinin yeni öğrendiklerini tam olarak kavramasına ve uzun süreli belleğine depolamasına yardımcı olmaktadır (Yanpar Şahin ve Yıldırım, 1999). Eğitimde benzeşim yönteminin kullanımının güvenliği sağlaması, öğretim içerisinde bulunan materyallerin animasyonlarını yavaşlatma ve hızlandırma imkanının bulunması ile konunun ayrıntısına ulaşılmasının sağlanması, nadir görülen durumların incelenebilmesi, karmaşık sistemleri basite indirgeyebilmesi, materyallerin kullanışlı ve ucuz olması, öğrenciyi süreç içerisinde etkin kılarak motivasyonunu arttırması yönünden olumlu etkilere sahiptir (Tekdal, 2002). Alessi ve Trollip (2001) simülasyonları dörde ayırarak incelemişlerdir. Bunlar "Fiziksel Simülasyonlar, Tekrarlanan Simülasyonlar, Prosedür Simulasyonlar" ve "Durum Simülasyonları"dır. Fiziksel simülasyonlar bilgisayar ekranı kullanılarak kullanıcının öğrenmesinin sağlandığı, animasyonun bilgisayar ekranında gösterildiği (fotosentez olayı, kimyasal tepkimeler… gibi) simülasyonları içerir. Tekrarlanan simülasyonlar, bir nesneyi ya

da olayı gösterdikleri için fiziksel simülasyonlarla benzerlik gösterse de parametreler değiştirilerek istenen sonuca ulaşılıncaya kadar denemeler yapışır. Örneğin zamanın yavaşlatılıp hızlandırılabilmesi, bir olayın yavaşlatılarak ya da hızlandırılarak gösterilmesi açısından önem taşır. Prosedür simülasyonlarda ise bir amaç doğrultusunda gerekli işlemler öğretilir. Uçuş simülasyonları buna güzel bir örnektir. Durum simülasyonları ise değişik durum veya şartlar altında bireylerin ya da kurumların davranışları karşısında öğrenciye farklı çözümler sunar ve sonuçları görmesini amaçlar.

5- Problem Çözme Yazılımları: Bilgisayarlara problem çözme yazılımlarının yüklenerek öğrencilere problem çözme olanağı sağlayan ve öğrencilerin bu yolla öğrenmesini amaçlayan programlardır (İşman, 2001).

6- Bilgisayar Öğrenim Yazılımları: Bilgisayarların etkin bir şekilde kullanılması için hazırlanan programlardır. Öğretmenler ve öğrencilerin istedikleri anda bilgisayarlarla ilgili konuları öğrenebildikleri yazılımlardır (İşman, 2001).

Yazılımlarla birlikte uygulanan bilgisayar destekli öğretim modelleri ise Uşun (2004) tarafından şu şekilde sıralanır:

1- Öğretimsel model: Bu modelin temelleri programlı öğrenmeden alınmıştır. Bilgisayar sabırlı bir yardımcı olarak kullanılır.

2- Hipotezci model: Bilgisayar, öğrencilerin bilgiyi yaşantıları aracılığıyla meydana getirmesini sağlamak üzere kullanılır.

3- Açıklayıcı model: Öğrencilerin keşfedici bir yaklaşımla öğrenimini gerçekleştirir.

4- Arındırılmış model: Bilgisayar, öğrencinin çalışma yükünü azaltarak hesaplama, bilgi işlem gibi alanlarda yardımcı olur.

Bilgisayar destekli öğretimin alanyazın incelendiğinde birçok avantajının olduğunu görmekteyiz. Demirel ve Altun'a (2007) göre bilgisayar destekli öğretim:

- Öğrencilerin derse yönelik ilgilerini sürekli yüksek tutar.
- Anlaşılamayan konular öğrenciler istediğinde istediği kadar tekrar edebilir.
- Her öğrenci kendi hızında öğrenme sağlar.
- Duygusal ve davranışsal olarak engel yaşayan öğrenciler bilgisayar destekli öğretim ile öğrenme ve iletişim zorluklarını aşabilir.
- Öğrenciler derse etkin bir katılım gösterir.
- Anında düzeltme ile öğrenme hataları düzeltilebilir.
- Öğrenme süresi daha kısa zamanda ve sistematik olarak sağlanır.
- Öğrenci istediği anda yeniden cevaplama hakkına sahiptir.
- Öğrenciler ders sürecinde resim, çizim, renk, şekil objeleriyle karşılaşarak dikkat ve motivasyonlarını üst düzeyde tutabilirler.
- Bilgisayar destekli öğrenme ortamı ile daha güvenli bir öğrenme ortamı sağlanarak sıkıcı veya korkutucu olmayan ortamlardan uzak durulur.
- Ders başarısını arttırabilir.
- Öğrencilere kendi yazdıklarını değerlendirme ve değişiklik yapma olanağı verir.

- Öğrencilere zengin kaynaklara ulaşabilme imkânı verir.
- Bilgiler küçük parçalar eşliğinde sunulur. Bu bağlamda adım adım ilerleme fırsatı sunar.
- Anlaşılması zor kavram ve ifadeler görsel olarak sunulabildiğinden anlaşılması daha açık bir hale gelir.
- Benzetim yöntemiyle tehlike oluşturabilecek ya da maliyeti yüksek çalışmalar bilgisayar destekli öğretim yoluyla daha kolay bir şekilde sağlanır. Ayrıca zaman israfının da önüne geçilebilir. Çünkü bu öğrenme yöntemi belli bir zaman sınırlaması getirmez, aksine öğrenci istediği zaman öğrenme etkinliğini sürdürebilir.
- Öğrenciler için farklı düşünceleri veya seçenekleri deneme, risk alma deneyimi sunar.
- Öğretmen için de faydası vardır. Bilgisayar destekli öğretim öğretmeni dersi tekrar etme, hataları ve ödevleri düzeltme ile uğraşma gibi işlerden uzaklaştırarak öğrencilerle daha yakından ilgilenme olanağı sağlar. Ayrıca öğretmenler arası ders işleme farklılıklarını azaltır ve kendi öğretme yöntemlerini yenilemeye, öğrencilerin daha verimli nasıl öğrendiklerini araştırmaya teşvik eder.

Yanpar ve Yıldırım'a (1999) göre ise bilgisayar destekli öğretimin avantajları şu şekildedir:

- Öğrenciler, bir konuyu kendi hızlarına göre öğrenebilir.
- Öğrenciler derse etkin bir şekilde katılabilir.
- Öğretimsel etkinliklerin etkisini artırır.
- Öğrenciler kendi performanslarını görebilirler.
- Öğrenciler ders dışında da uygulama ve tekrar etme olanağı bulurlar.

Bilgisayar destekli öğretimin sınırlılıkları da mevcuttur. Ünal'a (2007) göre bilgisayarlar çok hızlı gelişmektedir. Böylece kullanılan bilgisayarlar zamanla kullanılamaz hale gelebilir. Ayrıca nitelikli bilgisayar destekli öğretim yazılımlarının sayısı çok azdır. Bunun yanı sıra her yazılım öğretim programlarına uygun olmayabilir. Bilgisayar destekli öğretim uygulayıcıları olan öğretmenlerin birçoğu bu yöntem üzerinde henüz yeterli bilgiye sahip değildir. Bilgisayarlar öğrencilerin hem sosyolojik hem de psikolojik yönlerini olumsuz etkileyebilir. Ayrıca bilgisayarların özel donanım ve yetenek gerektirmesi, eğitim programlarına uygun olmaması, öğretimsel niteliğinin düşük olması da diğer sınırlılıkları arasındadır (Uşun, 2004; Yanpar Şahin ve Yıldırım, 1999). Bunların yanı sıra bilgisayarlar öğrencinin sosyal gelişimini olumsuz yönde etkileyebilir. Çünkü bilgisayar başında geçirilen zaman uzadıkça bireyler arasındaki iletişim azalacaktır Wittich ve Schuller (1979). Bilgisayar ekranlarında sınırlı sayıda metin gösterilebilir. Yani içeriği geniş metinler ekrana yansıtılınca eksik kalabilir (Price, 1991). Bilgisayarlara uzun süre bakmanın sağlık sorunlarını tetikleyebilme durumu da mevcuttur. Bilgisayar ekranına çok bakmak ve bilgisayarın yaydığı radyasyon insan sağlığını olumsuz etkileyebilir (Tanrıkulu, 2004; Arı ve Bayhan, 2002). Ayrıca Üçışık ve Tuna (2004) ise bilgisayar destekli öğretim uygulamalarından doğacak problemleri şu şekilde açıklar:

- Öğrenciler sınıfın sosyal ortamından ve sosyalleşme niteliklerinden uzak kalır.
- Donanımsal problemlerden dolayı ders akışı bozulabilir.

- Çıkabilecek problemlerin düzeltilmesi vakit alabilir.
- Bilgisayar destekli öğretim uygulamaları ders sürecinde birden fazla farklı yöntemle kullanılabilir. Çünkü bilgisayar destekli öğretimin esnek ve kullanışlı yapısı derslerin daha verimli geçmesini sağlayabilir. Eğitim sistemimiz, 2005 yılından itibaren muazzam bir dönüşüm yaşamış ancak 2005 yılı öncesi eğitim alan ve bugünün öğretmeni olan şimdiki öğretmenlerin gördüğünü uygula ilkesinden pek ayrılamadığı ya da eldeki materyallerin hala davranışçı eğitim sistemine uygun olmasından dolayı eğitim anlayışının değişmesine olanak vermediği görülmektedir. Oysa bilgisayarın eğitim sisteminde kullanılması birçok engeli ortadan kaldıracak potansiyele sahiptir. Buna bağlı olarak da bilgisayarlar farklı yöntem ve tekniklerle eğitim sistemine dahil edilebilmesi için bazı öneriler sunulabilir. Örneğin:

- Ders işlenmeden önce öğrenciler dersin içeriğine yönelik bilgisayar destekli öğretim uygulamaları aracılığıyla bilgilendirilebilir, ardından öğretmen dersi işler ve öğrenciler dersi pekiştirmiş olur.

- Öğretmen dersi işler, konu anlatımı bittikten sonra bilgisayar uygulamalarını kullanarak dersi pekiştirir, daha sonra öğretmen, öğrencilere özel görevler verir ve bir sonraki derse hazırlanmalarını sağlar.

- Dersi kaçıran öğrenciler için öğretmen ayrı bir uygulama hazırlar, derste olmayanlar bu uygulamaları kullanır ve dersteki eksikliklerini bu şekilde kapatır.

- Öğretmen dersi bilgisayar aracılığıyla işler, değerlendirme sürecinde öğrencilerin ilgi ve alakalarına yönelik bilgisayar yazılımlarını kullanarak onların hem motive olmalarını sağlar hem de bilgilerini ölçer, süreç sonunda öğrencilerin eksik yönlerini görür ve bir sonraki dersi buna bağlı olarak işler.

- Öğretmen dersin başlangıcında bilgisayar destekli uygulamalar aracılığıyla öğrencilerin bilgilerini ölçer, ders anlatımını buna göre şekillendirerek dersi bilgisayar destekli görsel ve sesli materyaller aracılığıyla işler, değerlendirme sürecinde bilgisayarlardan faydalanarak öğrencilerin bilgilerini ölçer, öğrencilerine tekrar yapmalarını sağlayacak materyaller (etkinlik kâğıdı, bilgi notları gibi) verir, sonraki derste önceki dersten kalan bilgilerin hatırlanmasını sağlayacak uygulamayı öğrencilerine sunar. Böylece hem önceki bilgiler hatırlanmış olur hem de yeni konuya geçilirken önceki bilgilerden destek alınarak öğrenme zemininin hazırlanması sağlanır.

Demirel (2005) ise kullanım biçimlerini şu şekilde sunar:

- Öğretmen konuyu anlatır, derse gelmeyen ya da kavrayamayanlar için bilgisayar aracılığıyla tekrar bir fırsat verilir.

- Öğretmen konuyu anlatır, değerlendirmeyi bilgisayar aracılığıyla yapar.

- Öğretmen konuyu işler, uygulama ve alıştırma etkinlikleri bilgisayar ile yapılır.

- Konu bilgisayar aracılığıyla işlenir, öğretmenin görevi yalnızca danışmanlık ve denetlemedir.

Bilgisayar destekli öğretim uygulamalarının öğrenciler üzerindeki etkililiği birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Bu çalışmaları başarı ve tutum etrafında incelemek mümkündür. Bilgisayar destekli öğretim uygulamalarının öğrenci başarısına etkisinin incelendiği çalışmalarda bilgisayar destekli öğretim uygulamalarının öğrenci başarısını arttırdığı çalışmalara rastlamaktayız (Aktümen ve Kaçar, 2002; Aslan, 2005; Karakuş, 2008; Helvacı, 2010; Yıldız, 2009; Sulak, 2002; Bedir, 2005; Birgin, Kutluca ve Gürbüz, 2007; Tutak

ve Birgin, 2008; Özdemir ve Tabuk, 2003; Çelik ve Çevik, 2011; Mevarech ve Rich, 1985; C. Kulik ve J. Kulik, 1991; Büyükkasap ve arkadaşları, 1998; Jimoyiannis ve Komis, 2001; Şengel ve arkadaşları, 2002; Coştu, Çepni ve Yeşilyurt, 2002; Ünal, 2007; Gülçiçek, 2009; Kahraman ve Demir, 2011; Tekmen, 2006). Ancak bilgisayar destekli öğretim uygulamalarının öğrenci başarısına etkisinin olmadığı çalışmalar da mevcuttur (Takunyacı, 2007; Başöz, 2013). Tutumlar göz önüne alındığında ise çalışma sonuçları farklılık göstermektedir. Bilgisayar destekli öğretim uygulamalarının öğrenci tutumuna etkisinin olumlu olduğu çalışmalar (Yıldız, 2009; Özdemir ve Tabuk, 2003; İlbi, 2009; Yüksel Gülçiçek, 2004; Ergörün, 2010; Yılmaz 2010; Cerit Berber ve Sarı, 2010, Hırça, Çalık ve Seven, 2011) olsa da söz konusu yöntemin tutumları etkilemediği çalışmalara ulaşmak da mümkündür (Yiğit, 2004; Gönen, Kocakaya ve İnan, 2006; Ceylan, 2008; Güvercin, 2010; Memişoğlu, 2005; Başaran, 2005; Zengin, 2011). Bunun sebebinin tutum faktörünün başarı faktörüne göre daha zor değiştiği olarak düşünülmektedir.

Bilgisayar ve bilgisayar temelli araştırmalar alanyazında araştırmacılar tarafından uzun zamandır incelenen ve teknolojinin ilerlemesiyle birlikte yaşamımızdaki önemini koruması beklenen bir alandır. Son yıllarda özellikle yazılım geliştirme noktasında kayda değer bir gelişme kaydeden araştırmacılar bilgisayar kullanımının her alanda artmasına olanak sağlayacak çalışmalarla ön plana çıkmaktadır. Alanyazın incelendiğinde özellikle bilgisayar destekli öğretim uygulamalarının öğrencilerin tutumlarına, başarılarına, motivasyonlarına, kalıcı öğrenmelerine etkisi üzerine yapılan araştırmalar son zamanlarda artış göstermiştir. Eğitim alanında giderek yaygınlaşan ve işlevsel hale gelen bilgisayarların gelecekte sınıf ortamı olarak kullanılması bugünün dünyasında beklenen bir durumdur. Çünkü son zamanlarda dünyada yaşanan salgınlar yüzünden bilgisayarların da uzaktan eğitim ile daha işlevsel kullanılabileceği herkes tarafından yaşanarak öğrenilmiştir. Ayrıca artık dünya şartları bilgisayar kullanımını bir gereklilik olarak görmektedir. Bir ülkenin gelişebilmesi ancak yeterli miktarda ve nitelikte yetişen insan gücüne bağlıdır ve bunu sağlamak için söz konusu ülkenin eğitim sisteminin verimli olarak kullanılmasından geçer. Bu da bireylerin akranlarıyla rekabet edebilecek derecede yetiştirebilmenin gerekli olduğunu ortaya koyar (Sarı, 2003).

Bilgisayar destekli öğretim uygulamaları öğrenci başarısına katkı sağlaması yönünden büyük önem taşımaktadır. Ancak bilgisayar destekli uygulamaların öğrenci tutumlarına etkisi, başarıya etkisi kadar güçlü olamamıştır. Çünkü tutum faktörü, başarı gibi hızlıca değiştirilebilen bir etmen değildir. Bilgisayar destekli uygulamaların dezavantajlarını incelediğimizde araştırmacıların en fazla bireyin sosyalleşmesinin önüne geçmesinden bahsettiklerini görmekteyiz. Bu nedenle bu uygulamaların temel bir kaynak olarak değil, yardımcı bir yöntem olarak derslerde uygulanması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca öğrencilerin etkili ve bilinçli bilgisayar kullanımı konusunda eğitim alması da araştırmacı tarafından önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Aktümen, M., ve Kaçar, A. (2003). İlköğretim 8.Sınıflarda Harfli İfadelerle İşlemlerin Öğretiminde Bilgisayar Destekli Öğretimin Rolü ve Bilgisayar Destekli Öğretim Üzerine Öğrenci Görüşlerinin Değerlendirilmesi. *Gazi Üniversitesi Kastamonu Eğitim Dergisi,* 11(2), 339–358.

Arı, M. ve Bayhan, P. (2002). *Okul Öncesi Dönemde Bilgisayar Destekli Eğitim.* İstanbul: Epsilon Yayıncılık.

Aslan, A. (2005). *İlköğretim 6. Sınıf Matematik Dersinin Ondalık Kesirler Ünitesinin Öğretiminde Bilgisayar Destekli Öğretimin Rolü.* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Aydoğdu, M. ve Kesercioğlu, T. (2005). İlköğretimde Fen ve Teknoloji Öğretim*i.* Ankara: Anı.

Bal, H.Ç. (2002). *Bilgisayar ve İnternet Kullanımı.* Rize: Akademisyen Yayınevi.

Başaran, B. (2005). *Bilgisayar Destekli Öğretimin Fizik Eğitiminde Öğrenci Başarısı ve Tutumuna Etkisi* (yüksek lisans tezi, basılmamış). Dicle Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Diyarbakır.

Başöz. T. (2013). *The Effectiveness of Computer-Assisted Instruction on Vocabulary Achievement.* Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Bedir, D. (2005). *Bilgisayar Destekli Matematik Öğretiminin İlköğretimde Geometri Öğretiminde Yeri ve Öğrenci Başarısı Üzerine Etkisi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Birgin, O., Kutluca, T. ve Gürbüz, R. (2008, 6-9 Mayıs). Yedinci Sınıf Matematik Dersinde Bilgisayar Destekli Öğretimin Öğrenci Başarısı Üzerine Etkisinin İncelenmesi, *VIII. International Educational Technology Conference Proceedings (879-882),* Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.

Büyükkasap, E., Düzgün B., Ertuğrul M. ve Samancı O. (1998). Bilgisayar Destekli Fen Öğretiminin Kavram Yanılgıları Üzerine Etkisi. *Kastamonu Eğitim Dergisi,* 4(6), 56-66.

Cerit Berber, N. ve Sarı, M. (2010). Kavramsal Değişime Dayalı Öğretim Stratejilerinin Fizik Dersine Yönelik Bazı Duyuşsal Özelliklerin Gelişimine Etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.* Cilt 11, Sayı 2, 45-64.

Ceylan, H. (2008). *İlköğretim Fen ve Teknoloji Dersinde Altıncı Sınıf Öğrencilerine Elektrik Konusunun Öğretiminde Kavramsal Değişim Yaklaşımının Öğrenci Başarısına ve Tutumuna Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Coştu, B., Çepni, S. ve Yeşilyurt, M. (2002). Kavram Yanılgılarının Giderilmesinde Bilgisayar Destekli Rehber Materyallerin Kullanılması, *V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi,* Vol. 2, Issue 1, pp. 1401-1407.

Çelik, H. C., ve Çevik, M. N. (2011, 22-24 Eylül). İlköğretim 7.Sınıf Öğrencilerinin İstatistik ve Olasılık Ünitesini Öğrenmeleri Üzerinde Bilgisayar Destekli Öğretimin Etkisi. *5th International Computer and Instructional Technologies Symposium (436-445),* Fırat Üniversitesi, Elazığ.

Demirci, N. (2003). *Bilgisayarla Etkili Öğretme Stratejileri ve Fizik Öğretimi.* Ankara: Nobel.

Demirel, Ö. (2005). *Öğretimde Planlama ve Değerlendirme Öğretme Sanatı.* Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Demirel, Ö., ve Altun E., 2010. Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı. Pegem Akademi Yayınevi, Ankara.

Demirel, Ö., ve Altun, E. (Editörler). (2007). *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı,* Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Ergörün, O. (2010). *Bilgisayar Destekli Fizik Öğretiminin Öğrenci Başarısına ve Öğrenci Tutumlarına Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. Yeditepe Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Erişen,Y. & Çeliköz, N. (2007). Eğitimde Bilgisayar Kullanımı. (Ed: Demirel, Ö. & Altun, E.), *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Tasarımı.* Ankara: PegemA Yayıncılık.

Gönen, S., Kocakaya, S. and İnan, C. (2006). *The Effect of The Computer Assısted Teachıng and 7E Model of The Constructıvıst Learnıng Methods on The Achıevements And Attıtudes Of Hıgh School Students.* The Turkish Online Journal of Educational Technology – TOJET, ISSN: 1303-6521, volume 5 Issue 4 Article 11.

Gülçiçek, Ç. (2009), *Bazı Mekanik Kavramları İle İlgili Yanılgıların Giderilmesinde Doğrulayıcı Laboratuvar Yaklaşımları İle Simülasyon Destekli Doğrulayıcı Laboratuar Yaklaşımları Etkisinin Karşılaştırılması.* Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Güvercin, Z. (2010). *Fizik Dersinde Simülasyon Destekli Yazılımın Öğrencilerin Akademik Başarısına, Tutumlarına ve Kalıcılığa Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Helvacı, B. T. (2010). *Bilgisayar Destekli Öğretimin, İlköğretim 6.Sınıf Öğrencilerinin Matematik Dersi Çokgenler Konusundaki Akademik Başarılarına ve Tutumlarına Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Hırça, N., Çalık, M. ve Seven, S. (2011). 5E Modeline Göre Geliştirilen Materyallerin Öğrencilerin Kavramsal Değişimine ve Fizik Dersine Karşı Tutumlarına Etkisi: "İş, Güç ve Enerji" Ünitesi Örneği. *Türk Fen Eğitimi Dergisi.* Yıl 8, Sayı 1.

İlbi, Ö. (2006). *Ausubel'in Sunuş Yöntemi ile, Bilgisayar Destekli Öğretim Yöntemlerinin Kimya Ünitelerindeki Kavram Yanılgılarının Önlenebilmesi Açısından Karşılaştırılması.* Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

İşman, A. (2001). Bilgisayar ve Eğitim. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 2, 1-34.

Jimoyiannis, A. and Komıs, V. (2001). Computer Simulations in Physics Teaching and Learning: A Case Study On Students' Understanding of Trajectory Motion. *Computers and Education,* 36 (2):183-204.

Kahraman, S. ve Demir, Y. (2011). Bilgisayar Destekli 3d Öğretim Materyallerinin Kavram Yanılgıları Üzerindeki Etkisi: Atomun Yapısı ve Orbitaller. E*rzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 13-1.

Karakuş, Ö. (2008). *Bilgisayar Destekli Dönüşüm Geometrisi Öğretiminin Öğrenci Erişisine Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Keser, H. (1988). *Bilgisayar destekli öğretim için bir model önerisi.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Kulik, C., and Kulik, J. (1991). Effectiveness of Computer-Based Instruction: An Updated Analysis. *Computers in Human Behavior,* 7, 75-94.

Memişoğlu, B. (2005). *Matematik öğretiminde bilişim teknolojilerinin kullanımı.* Yüksek lisans tezi, Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Matematik Eğitimi Anabilim Dalı, Balıkesir.

Mevarech, Z. R., and Rich, Y. (1985). Effects of Computer Assisted Mathematics Instruction on Disadvantaged Pupils' Cognitive and Affective Development. *The Journal of Educational Research*, 79(1), 5-11.

Özdemir, A.Ş., ve Tabuk, M. (2004). İlköğretim 7.Sınıflarında Çember, Daire ve Silindir Konusunun Öğretiminde Bilgisayar Destekli Öğretimin Başarıya Etkisi. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi* 4(7), 41-52.

Price, R. (1991). *Computer-Aided Instruction.* California: Brooks/Cole Publishing Company.

Sarı, H. (Editör). (2003). *Öğretmen Adayları için Kamu Personeli Seçme Sınavına Hazırlık Kitabı.* Konya: Eğitim Kitabevi.

Schunk, H. D. (2011). *Öğrenme Teorileri Eğitimsel Bir Bakışla* Çev. Demir, Mahmut,Yasin, Ed. Şahin Muzaffer, Nobel Yayınları, Ankara.

Seferoğlu, S.S. (2007). *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme*. Ankara: PegemA Yayınclık.

Senemoğlu, N. (2009). *Gelişim Öğrenme ve Öğretim Kuramdan Uygulamaya.* Ankara: PegemA Yayıncılık.

Skinner, B. F. (1974). *About Behaviorism, Vintage Books,* A Division of Random House, Newyork.

Sulak, S. A. (2002). *Matematik Dersinde Bilgisayar Destekli Öğretimin Öğrenci Başarı ve Tutumlarına Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.

Şengel, E. Özden, M. ve Geban, Ö. (2002). Bilgisayar Simülasyonlu Deneylerin Lise Öğrencilerinin Yer değiştirme ve Hız Kavramlarını Anlamadaki Etkisi. *V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi Bildiriler,* Cilt II. ODTÜ Eğitim Fakültesi Ankara.

Takunyacı, M. (2007). *İlköğretim 8.Sınıf Öğrencilerinin Geometri Başarısında Bilgisayar Destekli Öğretimin Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Tankut, Ü.S.,2008. *İlköğretim 7. Sınıf Sosyal Bilgiler Dersinde Bilgisayar Destekli Öğretimin Akademik Başarıya ve Kalıcılığa Etkisi* (yüksek lisans tezi, basılmamıı). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Anabilim Dalı, Adana.

Tanrıkulu, Z. (2004). *Okul Öncesi Eğitimde E-Öğrenmenin Yer ve Öneminin Araştırılması.* First International Conference On Innovations İn Learning For The Future: E-Learning, Ekim 26-27, İstanbul.

Tekdal, M. (2002). Etkileşimli Fizik Simülasyonlarının Geliştirilmesi ve Etkin Kullanılması. *V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi,* ODTÜ, Ankara.

Tekmen, S. (2006). *Fizik Dersinde, Bilgisayar Destekli Eğitimin Öğrencilerin Erişisine, Derse Karşı Tutumlarına ve Kalıcılığa Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bolu.

Trollip, S. R., & Alessi, S. M. (2001). *Multimedia for learning: methods and development.* Massachusetts: Allyn & Bacon.

Tutak, T. ve Birgin, O. (2008, 6-9 Mayıs). Geometri Öğretiminde Bilgisayar Destekli Öğretimin Öğrenci Başarısına Etkisi, *VIII. International Educational Technology Conference Preceding* (1062-1065), Nobel Yayın Dağıtım, Eskişehir.

Türk Dil Kurumu Sözlüğü, http://www.tdk.gov.tr, erişim tarihi 12 Ekim 2023.

Uşun, S. (2004). *Bilgisayar Destekli Öğretimin Temelleri.* Ankara: Nobel.

Üçışık, S., ve Tuna, F. (2004). Orta Öğretim Kurumlarında Coğrafya Anlatım Becerisinin Bilgisayar Destekli Anlatımla Geliştirilmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi,* 9, 97-118.

Ünal, S. (2007). *Atom ve Molekülleri Bir Arada Tutan Kuvvetler Konularının Öğretilmesinde Yeni Bir Yaklaşım: BDÖ ve KDM'nin Birlikte Kullanımının Kavramsal Değişime Etkisi.* Doktora Tezi. Karadeniz Teknik Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Trabzon.

Wittich, W.A. and Schuller C.F. (1979). *Instructional Technology. Harper and Row Publisher.* New York. 287-288.

Yalı Çoban, E., Çoban, C., Ozan, E., Çoban, S., Şen, K., & Vatansever, A. N. (2022). Uzaktan Eğitim Yöntemiyle İşlenen Temel Bilgi Teknolojileri Dersinin Bilişim Okuryazarlığı Açısından Değerlendirilmesi. *Medeniyet Eğitim Araştırmaları Dergisi,* 6(2), 36-58.

Yalın, H.İ. (2004). *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme.* Ankara: Nobel Yayın Yayıncılık.

Yanpar Şahin, T. ve Yıldırım, S. (1999). *Öğretim Teknolojileri ve Materyal Geliştirme.* Ankara: Anı.

Yıldız, F., Gündüz, F., Baykan, K.Ö., Uğuz, H. (2001). *Temel Bilgisayar Bilimleri.* İstanbul: Atlas Yayınları.

Yıldız, Z. (2009). *Geometrik Cisimlerin Yüzey Alanları ve Hacimleri Konularında Bilgisayar Destekli Öğretimin İlköğretim 8.Sınıf Öğrenci Tutumu ve Başarısına Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yılmaz, Z.A. (2010) *Kavramsal Değişim Metinlerinin Üniversite Öğrencilerinin Geometrik Optik Konusundaki Kavram Yanılgılarının Düzeltilmesi ve Fizik Dersine Karşı Tutumlarına Etkisinin İncelenmesi.* Doktora Tezi. Atatürk Üniversitesi/Fen Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Yüksel Gülçiçek, N. (2004). *Kavramsal Değişim Metinlerinin Öğrencilerin Manyetizma Konusunu Anlamalarına ve Fizik Tutumlarına Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi/Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Zengin, Y. (2011). *Dinamik Matematik Yazılımı Geogebra'nın Öğrencilerin Başarılarına ve Tutumlarına Etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. Kahramanmaraş Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Kahramanmaraş.

Türkçe Öğretiminde Kullanılan Yöntem Ve Teknikler

Ayhan DÖNMEZ[1]

Giriş

İnsanlar arasında bir iletişim aracı olarak kullanılan (Roucek, 1986), duygu, düşünce ve isteklerin bir topluluk içerisinde ses ve anlamsal açıdan ortak olan unsurlar ve kurallar aracılığıyla bir başkasına aktarılabilmesine katkı sağlayan çok yönlü ve çok gelişmiş sisteme dil denir (Aksan, 1977). Güneş'e (2017) göre ise dil, bireylerin duygu, düşünce ve gözlemlerini işaret ya da sözcüklerle paylaştıkları bir dizgedir. Dil; iletişim, öğrenme, zihin geliştirme ve sosyal gelişim aracı olarak kullanılan bir yapıdır. Bu yapı insanlar arasındaki etkileşimi arttırarak iletişimi sağlamaktadır. Dilin dört temel öğesi olan okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerileri (Kara, 2009), ana dil eğitiminde geliştirilmesi amaçlanan ve öğretilmesi için anadili öğretim programının temelini oluşturan unsurlardır (Arslan, 2012). Güneş'e (2017) göre dil öğrenme ilkeleri şu şekildedir:

- Dil, bireyin etkin çabaları sayesinde öğrenilir.
- Dil, bireyin eski ve yeni bilgileriyle bağlantı kurması yoluyla öğrenilir.
- Dil, tek başına değil, sosyal etkileşim yoluyla öğrenilir.
- Dil, zihinsel becerileri geliştirerek ve zihinsel yapıyı düzenleyerek öğrenilir.
- Dil, gerçek yaşamla ilişki kurulara öğrenilir.
- Dil bilgisi anlama ve anlamı aktarmak için kullanılır.

Bunların yanı sıra ana dilde iletişimin gelişmesi için dört temel becerilerin de geliştirilmesi gerekir. Dinleme, konuşma, okuma ve yazmayı kapsayan dört temel becerilerden ilk olarak dinleme becerisi gelişir. Demirel ve Şahinel (2006) dinleme becerisini konuşan bireyin iletmek istediği mesajı, pürüzsüz bir şekilde anlayabilmek ve söz konusu uyarana yönelik tepkide bulunabilme etkinliği olarak tanımlamıştır. Dinleme sürecinde iki yönlü hazırlık aşaması mevcuttur. Bunlardan ilki öğrencilerin dinlenecek konu ile ilgili ön bilgilerini kullanmasına yönelik yapılan hazırlıktır. Bu işlem öğrencilerin konuyu rahatça anlayabilmeleri, zihninde sorular oluşturabilmeleri ve konuyu öğrenmelerine katkı sağlayabilmeleri için önemlidir. Diğeri ise konuşmadan önce yapılan ve öğrencilerin hem bedensel hem de fiziksel olarak hazır olmasını sağlayan aşamadır.

Konuşma; bireyin duygularının, düşüncelerinin, hayallerinin, isteklerinin ve bilgilerinin seslerden oluşan dil aracılığıyla aktarma sürecidir (Kılıç, 2002; Demirel ve Şahinel, 2006). İlköğretimde başlama döneminde öğrencilerin konuşma eylemini gerçekleştirebilmelerinde birtakım engeller bulunabilir. Bunar çekingenlik, mahalli ağızla konuşma, sesin ayarlanamaması, kısa ve yetersiz konuşma, gereksiz şeylerden bahsetmek, dağınık konuşmak, sözcük dağarcığının gelişmemiş olması ve konuşurken gereksiz beden hareketli yapmak olarak sıralanabilir (Demirel ve Şahinel, 2006). Öğretmen bu eksikliklere bağlı olarak sınıf ortamında

[1] Dokuz Eylül Üniversitesi, ayhandonmez1903@gmail.com

gerekli etkinliklere yer verebilir ve öğrencilerinin konuşma becerisinin gelişmesinde katkı sağlayabilir.

Okuma ise bireyin bir yazıya ait tüm unsurları (kelimeleri, cümleleri, noktalama işaretlerini ve diğer unsurlarını) görme, algılama ve kavrama süreci olarak bilinir (Kavcar ve arkadaşları, 2016). Yapılandırmacı yaklaşıma göre okuma, ön bilgiler kullanılarak metindeki bilgilerin bütünleştirildiği ve yeniden anlamlandırılma yoluna gidildiği bir süreçtir (Güneş, 2017). Okumaya hazırlık süreci öğrencilerin öğrenme ortamına ısındıktan sonra başlar. Bu aşama ile birlikte öğrenciye defter, kalem, kitap verilerek bunların nasıl tutulacağı, sayfaların nasıl çevrileceği hatta bu araçları kullanırken vücutlarının nasıl durması gerektiği gösterilmelidir (Demirel ve Şahinel, 2006). Güneş'e (2017) göre okumanın özellikleri şu şekildedir:

- Okumak, metindeki yazıların anlamını araştırmaktır.
- Okumak; sadece şifreyi çözme değil, metindeki anlamı ortaya çıkarma, önbilgilerle birleştirme ve anlamı zihinde yapılandırma işidir.
- Sesli okuma seslendirme işi değil, anlama işidir.
- Okumak, yazının anlamına gönüllü olarak katkı sağlamaktır. Okuyucu yeni anlamlara ulaşabilir.
- Okumak kendini ve dünyayı sorgulamak anlamına gelir.
- Okumayı öğrenme ve öğrenmek için okumak birbirinden farklı kavramlardır.

Karakuş'a (2002) göre yazma becerisi bireye ait duygu, düşünce, hayal, isteklerin ve bilinen, okunan ve görünen unsurların etkili bir biçimde sözcükler aracılığı ile kâğıda aktarılmasıdır. Yazmaya hazırlık üzerine birtakım çalışmalar mevcuttur. Bunlar el hareketleri, boyama, kalem tutma ve çizgi çalışmaları şeklindedir. El hareketlerinin gelişmesinde okula yeni başlayan çocukların küçük kaslarındaki gelişim önem taşımaktadır. Küçük kasların gelişiminde ilk olarak plastik hamur veya kil ile yoğurma ve şekillendirme çalışmaları yaptırılabilir. Küçük kasların gelişmediği durumlarda öğrenciler direk kalem ile tanışırsa yorulabilir ve sıkılabilir. Boyama etkinlikleri ile öğrenciler boya kalemleri ile resim çalışması yapar. Öğrencilerin çoğu kalem tutmak için sağ elini kullanırken bir kısmı sol elini kullanır. Öğretmenlerin bunu iyi gözlemlemesi gerekir. Öğrenciye sağ veya sol elini kullanmaları gerektiği şeklinde zorlamada bulunmamaları son derece önemlidir. Öğretmen yalnızca kalemi nasıl tutmaları gerektiği konusunda yönlendirme yapabilir. Çizgi çalışmaları ise serbest çizgi çalışmaları ve düzenli çizgi çalışmaları şeklinde ayrılır. Serbest çizgi çalışmalarında öğretmen tahtaya eğik veya dairesel çizgiler çizer, nasıl çizildiğini gösterir, çizme yönünü öğrencilerin dikkatine sunar. Düzenli çizgi çalışmaları ise harf yazmaya hazırlık yapmak için uygulanan çalışmalardır (Demirel ve Şahinel, 2006).

Ana dili, bireyin doğar doğmaz maruz kaldığı ve uzun bir süre kullandığı dildir. Bir ferdin ana dilini tam anlamıyla öğrenebilmesi ve gelecek yaşantısında etkili bir biçimde kullanabilmesi bireyin kendini ifade edebilmek açısından hem kolaylık sağlayacak hem de farklı dilleri öğrenebilmek için bir fırsat sunacaktır. Türkiye Yeterlilikler Çerçevesinde belirlenen sekiz yetkinlik arasında yer alan ana dilde iletişim yetkinliği kavram, düşünce, fikir, duygu ve olguları sözlü ve yazılı olarak ifade etme ve dört temel beceri aracılığıyla yorumlama; eğitim ve öğretim, iş yeri, ev ve eğlence gibi çeşitli sosyal ve kültürel açıdan uygun ve yaratıcı olarak dilsel etkileşimde bulunma anlamına gelmektedir (MEB, 2019). Türkçe öğretiminde öğrencilerin dersten daha çok verim alabilmesi ve derslerin daha etkili işlenebilmesi için birtakım yöntem ve teknikler geliştirilmiştir. Alanyazın incelendiğinde kullanılan yöntemlerin gözlem ve inceleme, problem çözme, rol oynama, gösteri, anlatım, gösterip yaptırma;

tekniklerin ise tartışma, beyin fırtınası, soru-cevap, drama, kavram haritaları, balık kılçığı, zihin haritası, benzetim, eğitsel oyunlar olduğu görülmektedir. Söz konusu yöntem ve teknikler sonraki başlıklarda detaylı bir şekilde açıklanmıştır.

Türkçe Öğretiminde Kullanılan Yöntemler

1. Gözlem ve İnceleme

Gözlem, herhangi bir objenin, olgunun ya da durumun net bir şekilde anlaşılabilmesi için söz konusu kavramların niteliklerini bir plan doğrultusunda gözlemleme yapma olanağı tanıyan araçlarla veya doğrudan gözlerle oluşum basamaklarını sırasıyla kontrol ederek seyretme işlemidir (Vural, 2004). İnceleme ise birey tarafından bir konu veya olgunun iyi bir şekilde anlaşılması için kullanılan yöntemdir. Gözlem ve inceleme birbirini tamamlayan iki yöntemdir. MEB (2005) gözlem yapılırken şu unsurlara dikkat edilmesi gerektiğini açıklamaktadır:

- Gözlem için amaç ve plan belirlenmeli,
- Gözlenecek olan kendi şartlarında olmalı,
- Gözlem planı yapılırken sürece veli ve öğrenci dahil edilmeli, plana da öğrenci ve velisi katkı sağlamalı,
- Gözlem bir gezi planı dahilinde yapılacaksa gerekli organizasyon çok iyi yapılmalı,
- Öğrenciler gözlem yapacakları yerlerde neye dikkat edeceklerini ve neyi gözlem altına alacaklarını bilmeli,
- Gözlem esansında öğrencilere not tutma alışkanlığı kazandırılmaya çalışılmalıdır.

Türkçe öğretimi esnasında öğretmenin gözlem yöntemini kullanabileceği birçok araç mevcuttur. Bunlardan biri gözlem formlarıdır. Gözlem formları öğrencilerin gösterdiği performansları ya da çalışma yapraklarına verdikleri tepkiler gibi durumların dikkate alınması ile doldurulabilir. Bu sayede öğretmen öğrencilerin hedeflenen kazanımların ne kadarını etkilediğini bilebilir (Sağır ve Demir Atalay, 2016). Diğer araç kontrol listeleridir. Bu listelerde gözlemi yapılacak performans varsa "evet", yoksa "hayır" biçiminde yanıtlar verilerek öğrencilerin performanslarına ilişkin bilgi sağlanır. Gözlem sırasında kullanılabilecek diğer araç ise dereceli puanlama anahtarları yani rubriklerdir. Rubrikler öğrencilere verilen performans ödevleri ile birlikte kullanmalarını sağlayan ve hangi görevi yaparsa ne kadar puan alabileceğini açıklayan ölçeklerdir.

2. Problem Çözme

Problem çözme belli bir amaca ulaşabilmek için karşılaşılan zorlukları yok etmeye yönelik bir dizi çabayı gerektiren süreçtir (Bingham, 2004). Bu yöntemde amaç bir problemden yola çıkılarak çözüm yolunda iken öğrencilerin öğrenmesini sağlamaktır. Problem çözme yönteminde sadece bir yol değil kullanılması en uygun yolu bulmak vardır. Bu bağlamda en uygun çözüm problem çözümünde kullanılır. Öğrencilerin yaşamları boyunca kullanabileceği kara verme ve çözüm üretme becerilerini geliştirmek amacıyla kullanılan yöntem problem çözme yöntemi aracılığıyla gerçekleşir. Problem çözme yöntemi birtakım aşamalardan oluşur. Bu aşamalar şu şekildedir:

- Öğrencilerle birlikte bir problem belirlenir (Bu problem öğrencilerle ilgili ve güncel olmalıdır).
- Problemle ilgili veriler toplanır.

- Toplanan verilerden amaca uygun olanı seçilir.
- Seçilen veriler problemin çözümüne yönelik (amaca, kişilere veya süreye uygunluk açısından) değerlendirme yapılır.
- Çözüm önerilerinden uygun olanı seçilir ve bu öneriler denenir.
- Öğrencilerle birlikte problem çözme sürecinin tamamı değerlendirilir (Kavcar ve arkadaşları, 2016).

Problem çözme yönteminde özetle öncelik problemin farkına varma işlemidir. Ardından sorun ne ise o tanımlanır ve sınırlandırma işlemine gidilir. Ardından çözüme yönelik veri toplama süreci başlar. İmkân dahilindeki çözüm yolları önerilir, hipotez sağlanır ve bu hipotezler test edilir. En sonunda sonuca ulaşılarak değerlendirme yapılır.

3. Rol Oynama

Rol oynama tekniğinin bir diğer ismi dramatizasyon tekniğidir. Bu teknikte bir olay, fikir, sorun bir grup önünde canlandırılır. Bu yöntemde öğrenciler farklı şahısların kimliklerine bürünür ve onların neler düşündüğünü, neler hissettiğini ve nasıl davrandıklarını anlamalarına olanak verilir (Güneş, 2017). Öğrencilere yaparak ve yaşayarak öğrenme olanağı sunan bu yöntem ayrıca öğrencinin iletişim becerilerinin de gelişmesi noktasında yardımcı olur. Böylece öğrencinin konuşma becerisi gelişir, duygu ve tutumlarını anlatma fırsatı yakalar ve edindiği bilgileri zihninde uzun süre tutmayı başarır.

Rol oynama yöntemi kullanılırken dikkat edilmesi gereken bazı noktalar vardır (MEB, 2005):

- Canlandırılacak durum veya olay öğrenciler ile belirlenmelidir.
- Uygulama öncesi yapılacak etkinliklerin detayları iyi bir biçimde belirtilmelidir.
- Sınıf, oynanacak role uygun bir biçimde tasarlanmalıdır.
- Rol dağıtımı yapılırken öğrenciler cesaretlendirilmeli, yapılacak ilk uygulamalarda öğrencilerden gönüllü olan ya da rolünü iyi canlandırabilecek öğrenciler seçilmelidir.
- Prova için yeterli miktarda süre verilmelidir.
- Rol oynama bitiminde oyun ve amacına yönelik tartışma ortamı oluşturularak değerlendirme yapılmalıdır.

4. Gösteri

Gösteri yöntemi izleyici bir grubun önünde bir işin nasıl yapılacağını göstermek veya genel ilkeleri açıklamak amacıyla ortaya konan bir yöntemdir (Demirel ve Şahinel, 2006). Bir diğer adı demonstrasyon yöntemidir. Gösteri yönteminde bir işin ustaca nasıl yapılacağı gösterilir. Örneğin ilköğretime yeni başlayan öğrencilere yazma çalışması veren öğretmen bu yolla harflerin nasıl yazılabileceğini öğrencilerine göstermiş olur. Görsel ve işitsel olarak öğrenme olanağı tanıyan gösteri yöntemi öğrencilerin psikomotor gelişmesini hızlandırabileceği gibi güdüleyici bir özelliğe de sahiptir. Öğrenciler gösteri yöntemiyle yapılan şeyin ne kadar tehlikeli ya da güvenli olduğunu görebilir. Bu bağlamda ona göre önlem alabilir. Gösteri yöntemiyle öğrenciler öğreneceği konu üzerinde bilişsel hazırlık da yapar. Çünkü henüz öğreneceği konunun bir başkası tarafından gösterilmesi öğrencinin zihninde tasarlanmasına ve böylece işlemin yapılmasına olanak sağlar. Güneş'e (2017) göre bu yöntemde öğretmen

öğrencilerine farklı örnekler göstererek bilgileri aktarır ve tekniklerin basamaklarını somutlaştırması beklenir.

Gösteri tekniğinin uygulanmasında şu hususlara dikkat edilmelidir:

- Gösterinin amacı öğrencilere açık bir şekilde açıklanmalıdır.
- Gösteri, sınıftaki tüm öğrencilerin izleyebileceği ve anlayabileceği biçimde yapılmalıdır.
- Öğretmen, gösteri öncesi hazırlık yapmalıdır.
- Gösterideki uygulamalar basitten karmaşığa doğru yapılmalıdır (MEB, 2005).

5. Anlatım

Bir konuya giriş, ya da konu ile ilgili bilgi aktarımı veya özetleme yapılırken kullanılan yöntemdir (Kavcar ve arkadaşları, 2016). Demirel ve Şahinel'e (2006) göre anlatım yöntemi öğretmen merkezli bir yöntemdir. Aynı anda birden fazla bireye bilgi aktarımı yapılabilir. Dinleyenler konu ile ilgili organize bir fikre sahip olur. Öğrencilere kısa zamanda çok bilgi verme özelliğine sahiptir. Bu yöntem kullanılırken öğrencilere söz hakkı verilmeli, soru sormalarına olanak sağlanmalı ve görsel-işitsel araçları kullanmaya imkan tanınmalıdır (Kavcar ve arkadaşları, 2016). Bunların dışında öğretmenler konuyu anlatma yöntemi kullanarak anlatırken basit cümleler kurmalı, doğru terimleri kullanmaya dikkat etmeli, ana başlıklarını belirleyerek konu anlatımına başlamalı, ses tonunu iyi ayarlayarak arka sırada oturan öğrencilere de sesinin gitmesini sağlamalı, gereksiz konuşmalardan uzak durmalı, espri ve şakalarla anlatımına hareket katmalı ve öğrenciler arasında tartışma ortamı hazırlamalıdır (Demirel ve Şahinel, 2006).

6. Gösterip Yaptırma

Bu yöntem bir araç-gerecin çalışmasını açıklama yoluyla gösterip öğrenciye alıştırma ve uygulama yapma fırsatı vererek davranışı kazandırmayı amaçlayan bir yöntemdir. Öğretmen gerekli açıklamaları yaptıktan sonra aynı becerilerin öğrenciler tarafından tekrarlamasını ister. Yanlışlar anlık olarak düzeltilir. Gösteri işlemini öğretmene aittir ancak yapma işlemi öğrenci tarafından gerçekleştirilir (Demirel, 1999; Sönmez, 1994). Bu yöntemde öğretmen öğrenciden beklediği performansı gösterir, öğrenci ise yapar. Bu yöntem daha çok psikomotor becerilerin gelişmesine yönelik kullanılır. Öğrenciler becerileri yaparak ve yaşayarak öğrenme fırsatı bulur (Demirel ve Şahinel, 2006). Gösterip yaptırma yöntemiyle öğrenciler bir beceriyi hem yaparak hem de yaşayarak öğrenir. Ancak yöntemi yalnızca bir öğrenci değil, tüm öğrenciler yapmalıdır. Yöntem görsel ve işitsel alanlara yönelik olduğu için öğrenme rahat ve kalıcı nitelikte gerçekleşir.

Türkçe Öğretiminde Kullanılan Teknikler

1. Tartışma

Bir konu ile ilgili öğrencileri düşünmeye sevk etmek, tam olarak anlaşılmayan noktaları netleştirmek ve verilen bilgileri pekiştirmek için kullanılan tekniğe tartışma denir (Demirel ve Şahinel, 2006). Tartışma yönteminde öğrenciler konuları daha iyi kavrar, anlar ve farklı biçimlerde yorum yapmaları sağlanır (Binbaşıoğlu, 1994). Hyman ve Whitford (1990), tartışmayı amaçlarına göre 5'e ayırarak tahmin etmeye yönelik tartışmalar, sorgulamaya yönelik tartışmalar, karar vermeye yönelik tartışmalar, problem çözmeye yönelik tartışmalar ve tahmin etmeye yönelik tartışmalar olarak sınıflandırmıştır. Tartışma tekniği içerisinde

kullanılan birçok teknik mevcuttur. Bunlar argümantasyon, panel, zıt panel, sempozyum, kongre, beyin fırtınası, altı şapkalı düşünme, münazara, forum, seminer, Sokratik tartışma gibi tekniklerdir. Tartışma süreci içerisinde öğretmen ve öğrencilerin dikkat etmesi gereken kurallar mevcuttur. Bunlar:

- Hem öğretmen hem de öğrenci tartışma yöntemini bir öğrenme tekniği olarak görmelidir.
- Tartışmadaki amaç, süreç ve bilgiler doğru bir şekilde paylaşılmalıdır.
- Öğrenciler tartışma ortamında kendilerini rahat hissetmelidir.
- Sorular açık uçlu olmalı ve öğrencileri düşünmeye yönlendirmelidir.
- Konular ya da sağlanan bilgiler öğrencilerin ilgisini çekmeli, etkili ve güncel olmalıdır.
- Tartışma esnasında öğrenciler kendilerini ifade edebilecekleri süreye sahip olmalıdır.
- Her öğrenci tartışma sürecine çekilmeli ve tartışma sorumluluğunu yüklenmesi sağlanmalıdır (Güneş, 2017).

2. Beyin Fırtınası

Buluş fırtınası olarak da adlandırılan beyin fırtınası tekniğinde bir konuya çözüm bulmak, karar almak ve hayal aracılığıyla düşünce ve fikir oluşturmak için kullanılan bir yöntemdir (Demirel ve Şahinel, 2006). Bu teknikteki temel amaç öğrencilerin hem yaratıcı düşünme yeteneklerini hem de zihinsel becerilerini geliştirmektir (Güneş, 2017). Yaratıcılık becerisi doğuştan da gelebilir sonradan da geliştirilebilir (Artut, 2004). Beyin fırtınası yöntemi de yaratıcılığın gelişmesinde katkı sağlayabilir. Beyin fırtınasının birden fazla türü mevcuttur. Bunlar yapılandırılmış beyin fırtınası, yapılandırılmamış beyin fırtınası, sessiz beyin fırtınası, bireysel beyin fırtınası, elden ele tekniği, soru fırtınası şeklindedir (Karademir & Demir, 2014) Bu teknikle bireylerin düşünme ve problem çözme becerileri geliştirilir. Yaratıcılık gücünü aktif hale getiren bu teknikte beyin yeni uyarılara denk geldikçe beynin düşünme enerjisi yükselir ve özgün düşünme alanı yaratır (Artut, 2006) Beyin fırtınası yapılırken şu kurallara dikkat edilmelidir:

- Sınıf ortamı öğrencilerin fikirlerini rahatça söyleyebileceği şekilde hazırlanmalıdır.
- Seçilecek olan başkan etkinliği yönetebilecek ve verimliliği arttırabilecek nitelikte olmalıdır.
- Öğrencilerin düşüncelerini sınırlandırmamaları için özen gösterilmelidir.
- Yalnızca bir konuya odak sağlanmalıdır.
- En fazla on beş dakika zaman verilmelidir.
- İleri sürülen her düşünce hem herkes tarafından duyulmalı hem kaydedilmeli hem de kimse tarafından eleştirilmemelidir.
- Kaydedilen düşünceler beyin fırtınası tekniğinin amacına göre değerlendirilerek sıralanmalı ya da gruplandırılmalıdır (MEB, 2005).

3. Soru-Cevap

Öğrencilerin iletişim becerilerini geliştirmek ve anlama düzeylerini kontrol etmek için kullanılan tekniktir (Güneş, 2017).

Soru sorarken şu unsurlara dikkat edilmelidir (Demirel ve Şahinel, 2006):

- Sorular tüm sınıfı ilgilendirmelidir ve herkes cevabı düşünmelidir.
- Öncelikle soruyu cevaplamak isteyen gönüllü öğrencilere söz hakkı verilmelidir.
- Yanlış cevap veren öğrenciler kesinlikle azarlanmamalıdır.
- Doğru cevap verildiğinde anında pekiştirilmelidir, yanılış cevaplar ise doğrusu tekrar ettirilerek düzeltilmelidir. Doğru cevapların verilmesi ipucu ya da yan sorularla sağlanabilir.
- Tüm sınıfa değil de öğrencilere teker teker sorular yöneltilecekse öğrenciler rastgele seçilmelidir.
- Sorunun cevaplandırılması için gereken süre verilmelidir.
- Konuşma güçlüğü yaşayan öğrenciler sabırla dinlenmeli ve diğer öğrencilerin de sabırla dinletilmesi sağlanmalıdır.
- Cevap vermek isteyen öğrencilerin adları söylenerek söz hakkı verilmelidir.

Güneş'e (2017) göre sınıflarda genellikle iki tür soru sorulur. Bunlar dolaylı ve dolaysız sorular olarak bilinir. Dolaysız soruların cevabı "evet" veya "hayır" şeklindedir. Cevaplardan anlaşılacağı üzere bu sorulara verilen cevaplar üzerinde uzun uzadıya düşünmeye gerek yoktur. Dolaylı sorular ise açık uçlu sorulardan meydana gelen sorulardır. Bu soruların amacı öneri almak, dikkat yoğunlaştırmak, görüşleri öğrenmek, yaratıcılığı geliştirmek gibi nedenlerdir.

4. Drama

Öğrencinin eleştirel bir biçimde öğrenmesini sağlayan, yaşayarak canlandırmasına olanak tanıyan ve aktif bir öğretim yöntemi olan (Yılmaz, 2021) drama son zamanlarda öğretmenler tarafından sıkça kullanılan bir öğretme yöntemidir. Öğrenciyi motive eden ve öğrenmeye güdüleyen bu teknik birçok alanda kullanılabilmesiyle hem öğretmen tarafından kullanılır hem de öğrencilerin derse yönelik tutumlarını olumlu etkiler. Drama tekniğinin kullanılmasının öğrenciler üzerinde birçok katkı sağladığı görülür (Demirel ve Şahinel, 2006):

- Öğrencilerin etkili ve dikkatli dinleme becerileri gelişir.
- Bireyin kendine olan güveni artar.
- Anlama becerisi ve yaratıcılık gelişir.
- Akıcı konuşma becerisi gelişir.
- Dile hakimiyet ve doğru ifade becerileri gelişir.
- Bilgilerin aktif bir şekilde kullanılmasını sağlar, böylece bilgiler pekişir.

Drama çeşitleri psikodrama, sosyodrama, eğitici drama ve yaratıcı drama olmak üzere dörde ayrılabilir (Karadağ ve Çalışkan, 2008). Bunun yanı sıra Okvuran'a (2003) göre drama tekniğinin başlıca özellikleri şu şekildedir:

- Drama bir süreci kapsar.
- Drama, dramatik yaşantılardan oluşur.

- Drama doğaçlama yoluyla yapılır. Aksi halde drama olmaz. Doğaçlamalar ile bir durum oluşturulur.
- Dramada gerçek, oyun ve kurgu iç içe sunulur.
- Drama tekli, ikili ve çoklu gruplarla oluşturulduğu için sosyal bir özellik taşır.
- Drama eğitimi bütünleştirerek bilgiyi yaşantıya çevirir.

5. Kavram Haritaları

Kavram haritaları, öğrencilere için öğrenecekleri temel düşünceleri ve bunlar arasındaki ilişkileri açık hale getirmek ve önceki bilgilerle yeni bilgiler arasında anlamlı ilişkiler kurulmasını sağlayan bir tekniktir. Öğrencilerin ezberden uzaklaşmasını sağladığı gibi öğrenmenin de kalıcı ve uzun süre zihinde durmasına katkı sağlar (Demirel ve Şahinel, 2006). Kaya (2003), kavram haritasını bir konu ile ilgili kağıt ve kalem aracılığıyla bilişsel şemaların somutlaştırılmış hali olarak tanımlamış olup öğrencilerin kavram haritası oluşturabilmesi için önceden eğitim almalarının bir gereklilik olduğunu belirmiştir. Kavram haritalarının kullanım şekli Şimşek ve Çınar'a (2012) göre şu şekildedir:

1. İşlenecek konu ile ilgili kavramlar sıralanır.
2. Özel adlar veya tekil örnekler haritada verilmez.
3. Kapsamı en geniş kavramlar belirlenir ve verilmek istenen kavramlar basamak biçiminde sıralanır.
4. En genel kavram başa yazılır. Aynı düzeydeki kavramlar ise aynı satırda belirtilir. Kalan kavramlar azalan sıraya göre sayfanın sonuna doğru yazılır.
5. Haritada her kavram yalnızca bir kez yazılmalıdır.
6. Diğer sözcüklerden ayırt edebilmek için kavramlar kutu içerisinde gösterilir.
7. Öğretilmek istenen ilkeler ve bağlantılar ayrı bir yerde gösterilir.
8. Kavramlar arasındaki ilişkilerin belli olması amacıyla kutular arası çizgi çekilir.
9. Gerek görülürse bağlantıların yönü de belirlenir.
10. Fazla detay durumlarında alt gruplara ayrılabilir.

6. Balık Kılçığı

Bir sorunun nedenlerini belirleyebilmek için kullanılan tekniktir (Güneş, 2017). Problemlerin daha geniş bir açıdan görülmesini sağlayan bu teknik problem çözmede kullanılan temel araçlardandır. Balık kılçığı tekniği, bir sorunun ikincil nedenlerini de gösterir ve sorunun sonucuna ulaşabilmek için etkili olan tüm değişkenleri göstermeye katkı sağlar (Bağışlar, 2006). Balık kılçığı tekniği çözüm bulmaya yardımcı olmaz ancak bireylerin düşüncelerini organize ederek birlikte çalışmayı, farklı görüşlere açık olmayı sağlarken karşıt görüşlerin neler olduğunu ortaya çıkarır (Sönmez, 2009). Balık kılçığı tekniği şu sıraya göre uygulanmalıdır (Kavcar ve arkadaşları, 2016):

- Araştırılacak problem balık kılçığının baş kısmına yazılır.
- Probleme zemin hazırlayan, oluşturan sebepler önem sırasına göre balık kılçıklarına yerleştirilir.
- Yazılan nedenlerin altına olası alt etmenler yazılır. Alt etmenler ise teker teker incelenerek probleme katkıları belirlenir.

- Toplanan veriler yalnızca sorunun ne olduğunu bildirir, teşhis koyar.
- Problemin nedeni belli olduktan sonra çözüm aşamasına geçilir.

7. Zihin Haritaları

Bu teknik not almak, sunum hazırlığı yapmak, amaç belirlemek için kullanılır. Zihin haritaları sayesinde bilginin anlaşılması ve saklanması sağlanır (Güneş, 2017). Zihin haritaları bir düşünme aracı olarak değerlendirildiğinde özellikle hafızayı, yaratıcılığı, öğrenmeyi ve beynin yapısına uygun tüm işlevlerin sağlanmasında etkilidir (Buzan ve Buzan, 2020). Zihin haritaları üzerinde çalışılan konunun kolay anlaşılması ve hatırlanmasına katkı sağlar. Beyin, bu teknikle saklanan bilgilerin bir görselini yaratır, zihinsel kümeler kağıda aktarılır. Ayrıca her kişi kendi özgünlüğünü ortaya koyarak bu haritaları oluşturur. Öğretmen, gerekirse tavsiye verebilir. Beynin iki lobu da birlikte kullanılarak aktif çalışmasına olanak tanır ve hızlı hatırlama devreye girer.

8. Benzetim

Benzetim, bir olayın gerçekmiş gibi ele alınıp öğrencilerin eğitici çalışma yapmasına imkan tanıyan bir tekniktir (Demirel ve Şahinel, 2006). Gerçeğe yakın bir yapay ortam hazırlanarak öğrencilerin öğrenmesine olanak sağlar. Bu teknik, bir dizgenin modelini tasarlama aşaması ve dizgenin davranışını anlayabilmek ya da değişik stratejileri değerlendirmek için geliştirmiştir (Banks 2000). Simülasyonlar oyunculara gündelik hayatta yaşanamayan deneyimleri sunar ve oyuncunun bunu yaşamasını sağlar (Malta, 2010). Benzetim tekniğinin avantajları şu şekildedir:

- Zor ve maliyetli olan öneriler benzetim yöntemiyle uygulanabilir.
- Analitik yöntemlere göre uygulanması daha kolaydır.
- Benzetim tekniği aracılığıyla zaman kontrol edilebilir. İstenen şey yavaşlatılabilir ya da hızlandırılabilir.
- Öğrencinin keşfederek öğrenmesine imkan tanır.
- Öğrencinin motivasyonunu arttırabilir.
- Öğrenciyi zor durumlarla yüz yüze getirmeyi sağlarken bu işi onları tehlikeye atmadan gerçekleştirir.

9. Eğitsel Oyunlar

Oyun, çocuklar için en büyük eğlence aracıdır. Çocuklar kimsenin öğretemeyeceği konuları kendileri deneyimleyerek öğrenir. Bu yönteme de oyun denir (Yavuzer, 2012). Oyunların eğitim ortamında kullanılması ise bambaşka bir kavramı gözler önüne serer. Bu kavram eğitsel oyundur. Ayan ve Dündar'a (2009) göre eğitsel oyun öğrencilerin fiziki, bilişsel, duygusal ve sosyal gelişimlerini bir amaç olarak görerek genel eğitimin tamamlayıcısı konumunda olan ve ayrılmaz bir parçası olarak varlığını sürdüren bilinçli ve planlı bir şekilde süreç içine dahil edilen faaliyetlerdir. Demirel (2010) ise eğitsel oyunu öğrenilen bilgilerin pekiştirilmesini sağlayan ve daha rahat bir mekanda tekrar edilmesine olanak veren öğretim tekniği olarak tanımlamıştır. Eğitsel oyunlar bireylerin öğrendikleri kavramları aktif bir şekilde kullanmalarını sağlayarak hatalı alışkanlıklarının düzeltilmesine katkı sağlar (Horn, 1986; Bilen, 2002). Ayrıca konuları ilgi çekici hale getirir ve bu sayede en pasif öğrenci bile katılım gösterir (Bilen, 2002; Demirel, 2015). Eğitsel oyunlar uygulanırken ilk aşamada oyun tanıtılır,

ikinci aşamada oyun kuralları açıklanır, üçüncü aşamada oyun uygulanır ve son aşamada oyun değerlendirilir (Akandere, 2013).

KAYNAKÇA

Akandere, M. (2013). *Eğitici okul oyunları (1.bs.).* Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.

Aksan, D. (1977). *Her Yönüyle Dil: Ana Çizgileriyle Dilbilim I.* Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Aksu, G., & Doğan, N. (2015). Öğretim yöntem ve tekniklerinin öğrenci görüşlerine göre ikili karşılaştırma yöntemiyle ölçeklenmesi. *Eğitimde ve Psikolojide Ölçme ve Değerlendirme Dergisi,* 6(2), 194-206.

Arslan, A. (2012). Öğretim Elemanlarının Türkçe Eğitimi Araştırmaları ile İlgili Çeşitli Görüşleri, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic,* Volume 7/2 Spring, 59-69.

Artut, K. (2004). *Sanat eğitimi kuramları ve yöntemleri.* Ankara: Anı.

Artut, K. (2006). Sanat eğitimi kuramları ve yöntemleri. Ankara: Anı.

Ayan, S. ve Dündar, H. (2009). Eğitimde okul öncesi yaratıcılığın ve oyunun önemi. Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu *Eğitim Fakültesi Dergisi,* 28, 63-74.

Bağışlar, Y. 2006. İlköğretim Okullarında OGM Uygulamalarına İlişkin, Yönetici, Öğretmen, Öğrencilerin Değerlendirme Farklılıkları, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Atılım Üniversitesi, Ankara.

Banks, J., "Introduction To Simulation", *Proceedings of the 2000 Winter Simulation Conference,* 8, (2000).

Bilen, M. (2002). *Plandan uygulamaya öğretim.* Ankara: Anı Yayıncılık.

Binbaşıoğlu, C. 1994. *Genel Öğretim Bilgisi.* Ankara: Kadıoğlu Matbaası.

Bingham, A. (2004). Çocuklarda Problem Çözme Yeteneklerinin Geliştirilmesi. Çev. A. Ferhan Oğuzkan, *İstanbul: MEB Yayınları.*

Demirel, Ö. (2010). *Eğitim sözlüğü (4. bs.).* Ankara: Pegem Yayınları.

Demirel, Ö. (2015). *Öğretme sanatı (22. bs.).* Ankara: Pegem Yayınları.

Demirel, Ö. ve Şahinel, M. (2006). *Türkçe ve Sınıf Öğretmenleri İçin Türkçe Öğretimi.* Pegem A Yayıncılık: Ankara.

Güneş, F. (2017). *Türkçe Öğretimi Yaklaşımlar ve Modeller.* Pegem Akademi: Ankara.

Horn, P. J. (1986). *Are you game? Science games in the classroom.* Arizona: Grand Canyon University, Campus Book Store.

Hyman R.T. and Whitford, E.W. 1990. Strategic Discussion For Content Area Teaching. In Wilen W. William (Ed.) *Teaching and Learning Trough Discussion The Theory, Research and Practise of the Discussion Method* (pp: 127-147). Illinois, USA: Charles C. Thomas Publisher.

Kara, Ö. T. (2009). "İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Dersinde Konuşma Becerisinin Geliştirilmesinde Dramanın Kullanılması ve Bir Uygulama Örneği" *Sosyal Bilimler Dergisi,* Cilt: XI, Sayı 2.

Karadağ, E. & Çalışkan, N. (2008). *Kuramdan Uygulamaya İlköğretimde Drama,* (2. Baskı), Anı Yayıncılık, Ankara.

Karademir, K., & Demir, İ. (2014). Ortak akıl potansiyelinin aktivasyonunda beyin fırtınası yöntemi. F. M. Harmancı, M. Gözübenli, & A. E. Alaç (Ed.), *Güvenlik sektöründe insan ilişkileri içinde* (s. 191-208). Ankara: Nobel.

Karakuş, İ. (2002). Türkçe *Türk Dili ve Edebiyatı Öğretimi,* Geliştirilmiş İkinci Baskı, Ankara: Anıttepe Yayıncılık.

Kavcar, C., Oğuzkan F. ve Hasırcı, C. (2016). *Türkçe ve Sınıf Öğretimi İçin Türkçe Öğretimi.* Anı Yayıncılık: Ankara.

Kaya, O. N. (2003). Eğitimde Alternatif Bir Değerlendirme Yolu: Kavram Haritaları. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 25: 265-271.

Kılıç, Y. (2002). *İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Dersi Programındaki Amaçların Gerçekleşme Düzeyi"* basılmamış doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Erzurum.

Malta, S.E. (2010). *İlköğretimde kullanılan eğitsel bilgisayar oyunlarının öğrencilerin akademik başarılarına etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

MEB (2019). *Türkçe dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıflar).* Millî Eğitim Bakanlığı.

MEB. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (2005). *İlköğretim Türkçe Dersi Öğretim Programı ve Kılavuzu,* Ankara: MEB Basımevi.

Okvuran, A. (2003). Drama öğretmeninin yeterlilikleri. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES),* 36(1), 81-87.

Roucek, J. S. (1968). *The Study of Foreign Languages,* New York.

Sağır M. ve Demir Atalay, T. (2016). *Yeni Programa Uygun Etkinliklerle Dil Bilgisi Öğretimi,* Pegem Akademi: Ankara.

Sönmez, V., 2009. *Öğretim İlke ve Yöntemleri,* Anı Yayıncılık, ss:419, Ankara.

Şimşek, N., & Çınar, Y. (2012*). Okul Öncesi Dönemde Fen ve Teknoloji Öğretimi*. Ankara: Anı Yayıncılık

Vural, B. (2004). *Eğitim-öğretimde planlama-ölçme ve stratejiler.* İstanbul: Hayat Yayıncılık.

Yavuzer, H. (2012). *Çocuk Psikolojisi (34. bs.).* İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Yılmaz, M. (2021). Sosyal ve Duygusal Öğrenme Bağlamında Ahlak Eğitiminde Dramanın Yeri. *Tokat İlmiyat Dergisi*, 9/1 (Haziran 2021).

Osmanlıdan Günümüze Türkiye'de İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi ve İç Hukukta Düzenlenmesi

Ayşe SERTDEMİR[1]

Giriş

İnsan haklarının Türk iç hukukunda düzenlenmesi konusunu anlayabilmek için kavramın Türk hukuk sistemi içerisindeki tarihsel arka planına bakmakta büyük fayda vardır. İnsan hakları, insanın salt insan olmasından dolayı doğuştan sahip olduğu doğal, vazgeçilmez ve devredilemez haklardır. Bu nedenle insan hakları hukuk kuralları çerçevesinde güvence altına alınan birincil haklardır. Bu anlamda insan hakları hukuken ulusal ve uluslararası olmak üzere iki şekilde korunmaktadır. Hakların ulusal şekilde korunması yargı yolu ve yargı dışı yollar şeklinde olmaktadır. İnsan haklarının korunmasında en üst merci sayılan Anayasa Mahkemesine başvuru hakkı bir yargı yoluyken; Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne başvurmak insan haklarının iç hukukta korunmasında tercih edilen yargı dışı bir yoldur. İnsan haklarının uluslararası korunması konusu ise Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu veya Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi gibi uluslararası nitelik taşıyan çeşitli mekanizmalar aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.

Uluslararası insan haklarının, iç hukuktaki insan hakları konusuyla bağlantısı ise iç hukuk yollarının tüketilmesi sonucunda başlayarak uluslararası alanda alınan kararların iç hukukta doğrudan bağlayıcı nitelikte olması ile sonuçlandırılmaktadır. Bu doğrultuda öncelikle uluslararası insan hakları hukukundan yararlanabilmek için vatandaşı olunan devletin tüm iç hukuk yollarının tüketilmesi hukuken şarttır. Bu nedenle Türk anayasal sisteminde insan haklarının gelişimi ve bu gelişim sonucunda ortaya çıkan iç hukuk yollarını bilmek ve iç hukukun uluslararası hukukla olan bağını anlamak bu çalışmanın en önemli amacını oluşturmaktadır. Anayasanın 90. maddesine göre uluslararası alana taşınan her konu kesin karara bağlandıktan sonra iç hukukun yeniden düzenlenmesinin yolunu açmaktadır.

1. Türk İç Hukukunda İnsan Haklarının Tarihsel Gelişimi

Türkiye'de insan haklarının tarihsel gelişimi temelde iki başlıkta ele alınabilir. Bunlar Cumhuriyet öncesi dönem ve Cumhuriyet dönemleridir. Cumhuriyet öncesi dönem Sened-i İttifakla başlayarak 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1876 Kanun-i Esasi ve 1921 Teşkilat-ı Esas-i ile son bulmaktadır. 1924 Anayasası ile başlayan Cumhuriyet dönemi ise 1961 ve 1982 Anayasaları ile günümüze kadar devam etmektedir.

1.1. Cumhuriyet Öncesi Dönem

Osmanlı Devleti, teokratik yapıya sahip bir devlettir. Bu nedenle Tanzimat öncesi dönemde hukuken insanların doğuştan sahip olduğu var sayılan insan hakları gibi kavramlara rastlamak pek mümkün değildir (Kapani, 1991: 127). Ancak bu demek değildir ki Osmanlı devletinde insan hakları yoktur. Osmanlı Devletinin Cumhuriyet öncesi döneminde geçerli olan hukuk sistemi temellerini İslam dininin bir yansıması olan şerî ve örfî hukuk kurallarından almaktadır. Bu anlamda insan hakları kavramı Osmanlı Devleti'nin dini olan İslam ile yakından

[1] Doktora Adayı, Bartın Üniversitesi, LEE, KYSB, e-mail: ayseserttdemir@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5597-7463

ilgili bir kavramdır. Zira İslam dini insan haklarına oldukça saygılı bir yapı arz etmektedir. Bu anlamda temelde tüm insanların yalnızca insan olmalarından dolayı sahip oldukları insan hakları İslam dininde de buna çok benzer bir kullanım alanına sahiptir. Bu anlayışla yaşama hakkının yanında çalışma hakkına da değinen yaratılanın Yaradan'dan ötürü sevildiği ve her türlü yaşam hakkına saygı duyularak hoş görünün baz alındığı İslam dini ile insan haklarının birçok yönden örtüştüğü görülmektedir (El Mafrey ve diğ., 1995: 42-44).

Bununla birlikte Tanzimat dönemine kadar adil yargılamaya ilişkin de bir düzenlemeden bahsedilemez. Ancak 1808 tarihli Sened-i İttifak dönemin şartları itibariyle birkaç yönden insan haklarıyla ilişkilendirilmektedir. Dünya tarihinde Magna Carta'ya benzerliğiyle dikkat çeken Sened-i İttifak gerçekte Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesini güçlendirmek amacıyla oluşturulmuş bir belgedir. Ancak iki belgenin nitelik itibariyle insan hakları bakımından farkları da vardır. Sened-i İttifak'ta esas amaç devletin bekası ve merkezi otoritesinin yeniden sağlanmasıyken Magna Carta'da ise soylulara belli başlı haklar tanınmaktadır. "Osmanlı ile çağdaş İngiltere'deki insan haklarının gelişim seyri Fransa'dan farklı olmamıştır. 1215'te Kral'a zorla kabul ettirilen Magna Carta Libertatum (Büyük Hürriyet Fermanı), halka belirli hürriyetler tanıyan bir belge olmaktan ziyade Kralın otoritesini baronlar lehine sınırlandıran ve soylulara belli hakları tanıyan feodal bir berat niteliğindedir." (Kocabaş, 2010: 180).

Sened-i İttifak, İnsan haklarının Birinci, İkinci ve Üçüncü kuşak haklar yönünden ele alındığında belgenin 5. ve 6. Maddeleri birinci kuşak haklarla ilintilenmiştir. Bu bağlamda kişiler hakkında haksız işlem yapılmasının önüne geçilmesi ve bir konuda suçlu bulunan bir kişinin soruşturma tamamlandıktan sonra cezasının kesinleşmesi görüşleriyle insan haklarının kişisel ve siyasal hakları olan birinci kuşak hakları bağlantılı bulunmuştur. Vergilendirme usullerinin belirlenmesi noktasında ise ikinci kuşak haklar denilebilecek ekonomik sosyal ve kültürel haklardan ekonomik bazı haklara dikkat çekilirken sosyal ve kültürel haklara değinilmediği görülmüştür. Buna karşın vergilerin usulünce toplanmasında halka zulmedenlerin devlete bildirilmesini öngören Belge'nin 7. maddesi hem Birinci kuşak hem de İkinci kuşak haklarla ilişkilendirilebilmektedir (Arslan, 2013: 86-88).

1.2. Tanzimat Dönemi

Tanzimat Döneminde insan hakları alanında bir gelişmeden söz edilebilir. Buna göre 1839 yılında ilan olunan Tanzimat Fermanı'na göre insan hakları ile ilişkilendirilebilecek üç husus dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi kişi güvenliği hakkı ile ilişkilendirilebilirken can güvenliği, ikincisi mülkiyet hakkı ile ilişkilendirilebilecek mal güvenliği, üçüncüsü ise insan onurunu esas alan şeref ve haysiyetin korunması hususudur. Bununla beraber din ve mezhep gibi ayırımlar gözetilmeksizin tüm tebaanın kanun önünde eşit sayılması da bu dönemde atılan önemli adımlardandır (Çitçi, 2000: 116).

Tanzimat Fermanının ardından ilan edilen Islahat Fermanı ise Avrupalı devletlerin Osmanlı ülkesinde yaşayan azınlık haklarını bahane göstererek Paris Konferansı öncesi Osmanlı devletine yapmış olduğu üstü örtük bir dayatmanın ürünüdür. Ancak yine de Osmanlı Devleti söz konusu girişimleri diplomatik olarak yumuşatarak Ferman'da böyle bir izlenim vermemektedir. Aksine din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm tebaanın eşit olduğu vurgusu tekrar yapılarak müslüman olmayan halka birçok hak da tanımıştır. Bu anlamda tanınan haklardan ibadet etme hürriyeti en önemli haktır. Ayrıca ferman adli, idari ve mali konularda da gayrimüslimlere geniş haklar tanımıştır.

1.3. Meşrutiyet Dönemleri

1876 Kanun-u Esasi'nin yürürlüğe girdiği I. Meşrutiyet (1876-1878) ile aynı anayasanın kaldırıldıktan otuz yıl sonra tekrar yürürlüğe girmesiyle ilan edilen 1908 II. Meşrutiyet (1908-

1920) dönemleri Osmanlı Devleti'nin hukuk sisteminin düzenlenmesinde önemli bir yer tutmaktadır. Zira Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesiyle devlet yönetiminde anayasal monarşiye geçilerek parlamentolu bir sistem benimsenmiştir. I. Meşrutiyet Dönemi'nde ilan edilen Kanun-u Esasi ile birlikte temel hak ve özgürlüklerde ilk defa anayasal olarak ifade edilmiştir. İfade edilen bu hak ve özgürlükler kişi güvenliği, ibadet hürriyeti, basın hürriyeti, dilekçe hakkı, konut dokunulmazlığı, eğitim hürriyeti, adil yargılanma hakkı, kanun önünde eşitlik, angarya ve işkencenin yasaklanması, kanunsuz vergi alınamayacağı şeklindedir (Gözübüyük ve Kili, 1982: 28-29). Ancak tebaaya tanınan bu hak ve özgürlükler padişahın iradesine bağlı tutulduğundan iki yıl sonra rafa kaldırılmıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde ise yeniden yürürlüğe giren Kanun-u Esasi'de yapılan 1909 Değişiklikleri önemlidir. Bu anlamda adil yargılanma hakkı kapsamındaki dilekçe hakkı, kanun önünde eşitlik hakkı ve işkencenin yasaklanması ile ilgili düzenlemelere gidilmiştir. Bunun yanında padişahın yetkileri kısıtlanarak meclisin yetkileri genişletilmiştir. Kişi dokunulmazlığı ile de 10. madde pekiştirilmiştir (Çitçi, 2000: 116). Ancak bu dönemde de insan hakları anlamında gerçek bir ilerleme kaydedilemeden 31 Mart vakası yaşanmıştır.

1.4. 1921 Teşkilat-ı Esasi Kanunu

1921 Teşkilat-ı Esasi Kanunu ise ismiyle müsemma bir şekilde tam bir anayasa niteliğine sahip olmamakla birlikte muhteva bakımından olağanüstü dönemin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla çıkartılan bir anayasa olduğu için içerisinde temel haklarlar ilgili herhangi bir bölüm veya hüküm yer almamaktadır. Kaldı ki maddelerin toplam sayısı 24 adettir. Bu gibi nedenlerden dolayı bu dönemde de Kanun-i Esasi'nin geçerli olduğu görüşü baskındır. Son tahlilde ortaya konulma şekli ve kabul edilmesi yönünden demokratik usullere riayet edilen bir metin olmakla birlikte 1921 Teşkilat-ı Esasi Kanunu'nun vatandaşlara temel hak ve özgürlüklerini koruma noktasında herhangi bir hak sağlamadığı için insan hakları konusunda yeterli bir belge olduğu söylenemez (Erdoğan, 2011: 66).

2. Cumhuriyet Döneminde İnsan Hakları

İnsan haklarının ele alınmasında Cumhuriyet dönemi, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmi olarak kurulduğu tarihten başlayarak günümüze kadar devam eden süreci kapsamaktadır. Bu bağlamda düşünüldüğünde Türk iç hukukunda insan hakları konusunda ulusal ve uluslararası düzeyde kaydedilmiş birçok gelişme bu dönem içerisinde ele alınabilir. Zira ilki 1924 Anayasa olan Türkiye Cumhuriyeti'nin tatbik etmiş olduğu üç anayasa da insan hakları mefhumu bakımından mühimdir. Ancak 1961 ve 1982 Anayasalarının birer darbe anayasası olduğunu da hatırlamakta yarar vardır. Buna rağmen günümüze yaklaştıkça anayasada yapılan değişikliklerle insan haklarının daha demokratik bir düzene oturtulmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır.

2.1. 1924 Anayasası

1924 Anayasa'sının hayata geçirildiği Cumhuriyet dönemi geçirilen diğer dönemlere nazaran insan hakları namına daha iç açıcı gelişmelerden söz edilebilir. Bu anlamda Kurtuluş Savaşı yıllarında dışarıda tam bağımsızlığın içeride ise tam egemenliğin mücadelesinin verildiği dönemde sırasıyla Saltanat ve Hilafet makamları kaldırılmıştır. Bunun ardından devlet yönetiminde demokrasinin esas olduğu cumhuriyet ve laiklik mefhumları getirilmiştir. Kabul edilen 1924 Anayasası'nda ise temel hak ve özgürlükler anlamında 1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi'nden etkilenilmiştir. Bu anlamda anayasada düşünce, vicdan, söz, basın, eşitlik haklarına atıf yapılmıştır. 1924 Anayasası ayrıca Türkiye'nin 1954 yılında AİHS'ni imzaladığı sırada yürürlükte olan anayasadır (Çitçi, 2000: 117).

2.2. 1961 Anayasası

Temel hak ve hürriyetler anlamında vatandaşlara en geniş haklar tanıyan anayasa 1961 Anayasası'dır. Bu anayasayla devletin temel hak ve özgürlükleri düzenlemedeki takdir yetkisi daraltılırken kamu hürriyetleri güvence altına alınmış ve yasa koyucunun hiçbir surette yasanın özüne dokunamayacağı ilkesine anayasada yer verilmiştir. Yine bu dönemde Anayasa Mahkemesi kurularak anayasal anlamda önemli bir gelişme kaydedilmiştir. Bunun yanında hukuk devleti uyarınca kanun önünde eşitlik), hak arama hürriyeti, kanuni hâkim ilkesi, ceza sorumluluğunun şahsiliği ve yargı bağımsızlığı anayasada ele alınmıştır (Erdoğan, 2011: 122). Ancak buna rağmen 1971 ve 1973 yıllarında anayasada yapılan değişikliklerle kişi hak ve özgürlüklerinin sınırları daraltılmış ve yürütmenin yetkileri genişletilmiştir. 1960 Anayasası öncesi iktidarda bulunan Demokrat Parti döneminde de insan hakları anlamında önemli gelişmeler yaşanmıştır. 1954 yılında Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Sözleşmesi onaylanmış ve bu bağlamda "İnsan Haklarını Müdafaa Cemiyeti" ile "İnsan Hakları Cemiyeti" kurulmuştur (Erdoğan, 2009: 96).

2.3. 1982 Anayasası

1982 Anayasası döneminde, 1961 Anayasası'nda yer alan birçok temel hak ve özgürlüğün içi boşaltılmış veya hükmü tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu doğrultuda temel hak ve özgürlüklerde *"sınırlamayı asıl, özgürlüğü istisna"* haline gidilmiş ve Anayasanın tanımış olduğu adil yargılama hakkı zedelenmiştir. (Tanör, 1991: 199). "Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu" kitabının yazarı Tanör'e göre bu durum Türkiye'deki insan haklarının trajik-komik bir hal almasına neden olmuştur. 1982 Anayasası'nda insan hakları bağlamında "Tabii hak anlayışının mı yoksa pozitivist hak anlayışının mı?" esas olduğunu araştıran Kemal Gözler'e göre (2017: 226) tabii hak anlayışının benimsendiği söylenebilir.

3. İnsan Haklarının Korunması

İnsan hakları devlete karşı ileri sürülen haklarken aynı zaman da yine devlet tarafından gözetilmesi gereken haklardandır. Kendi içinde bir paradoksu doğuran bu durum devlete bazı sorumluluklar yüklemektedir. Bu anlamda devleti insan hakları konusunda ehlileştirmek için devletin yetki alanı içindeki kişi veya grupları sınırlamak devletin görevidir. Zira devleti insan haklarıyla sınırlandırmak onu ehlileştirmenin en etkili yoludur. Bunun yanında insan haklarının korunması için en uygun ortam açık toplum yapısına sahip çoğulcu ve demokratik bir hukuk devletinde söz konusu olabilmektedir. Bu nedenle bir toplumda insan haklarını korumak sadece entelektüellere has bir iş değil tüm toplumun ortak iyiliği için bir gerekliliktir. Bununla beraber insan haklarını korumak evrensel barışın da temelini oluşturmakta ve bu durum yalnızca içte değil dışta da olumlu bir etki yaratmaktadır. Ancak insan haklarının bu yönü bazı devletler tarafından diplomatik bir araca da dönüştürülebilmektedir. Bu da ekonomik gücü zayıf devletlerin kimi güçlü devletler veya uluslararası kuruluşlar tarafından insan haklarının sömürüldüğüne dair bir iddia ile baskı altına alınmak istenmesine yol açmaktadır.

3.1. İnsan Haklarının Ulusal Alanda Korunması ve İç Hukukta Düzenlenmesi

İnsan haklarının ulusal alanda korunması ve iç hukukta düzenlenmesi iki şekilde olmaktadır. Bunlar yargı yolu ile koruma ve yargı dışı yollar ile korumadır. İnsan Haklarının korunmasında her koruma yolunun iç hukukta düzenlenmesi farklı bir yapı arz etmektedir. Buna göre Anayasa'nın 90. Maddesi iç hukukun uluslararası hukuk tarafından yeniden düzenlenmesini ön görmektedir. Bu almamda insan haklarının korunması noktasında uluslararası hukuk ile iç hukukun arasındaki ilişki düalist ve monist olmak üzere iki şekilde oluşabilmektedir. İkici sistemde denilen düalist sisteme göre iç hukukla uluslararası hukukun içerik bakımından birbirinden farklı yapıda olduğu için ikisi arasındaki ilişkinin oluşabilmesi

için hukuken açıkça yapılan bir atıf bulunması gerekmektedir. Aksi halde bu iki hukuk düzeni birbirinden bağımsız işleyebilmektedir. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne taraf olup bu sistemi uygulayan ülkeler ise başta İngiltere olmak üzere, İrlanda, İzlanda, İsveç ve Norveç'tir. Buna karşın uluslararası hukuk ile iç hukukun bir bütün olarak ele alındığı sisteme ise monist yani tekçi sistem denilmektedir. Buna göre uluslararası alınan bir karar iç hukukta etkilidir. Türkiye, İtalya, Fransa ve Yunanistan ile bu sistemi uygulayan ülkeler arasındadır (Bilgin, 2016: 84-85).

3.1.1. Yargı yolu ile koruma

İnsan haklarının yargı yoluyla korunması hem idari hem adli hem de anayasal yargı aracılığıyla gerçekleştirilebilir. Anayasa'nın 125. maddesine göre idarenin askeri niteliktekiler hariç devletin idari eylem ve işlemlerinin hukuka uygunluğu idari yargı merci olarak Danıştay'ın başında bulunduğu İlk Derece İdare ve Vergi Mahkemeleri eliyle gerçekleştirir. Bu işlemin askeri denetimi ise Askeri Yüksek İdare Mahkemesi tarafından yerine getirilir. Adli yargı da ise en yüksek karar merci Yargıtay'dır. (Erdoğan, 2011: 302). Anayasa yargısının en temel merci ise Anayasa mahkemesidir. Mahkemenin en önemli uygulaması ise 2010 Anayasa değişikliği ile getirilen Anayasa Mahkemesi'ne bireysel başvuru hakkıdır. Buna göre "Herkes anayasada güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerinden AİHS kapsamındaki herhangi birinin kamu gücü tarafından ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesi'ne başvurabilir" (T.C. Anayasası,1982: m.148). Ancak başvurunun geçerli olabilmesi için diğer tüm yasal yolların tüketilmiş olması gerekmektedir.

3.1.1.1. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne Başvuru Hakkı

İnsan haklarının iç hukukta düzenlenmesi konusunda hakların yargı yoluyla korunmasında en son merci ise Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne yapılan başvurudur. Bu durum Türk iç hukukunun bir parçası niteliğindedir. Çünkü Türkiye'nin yetki alanındaki herkes, kişiler, kişi toplulukları ve devlet dışı örgütler de dâhil AİHS'nde ve Türkiye'nin onaylamış olduğu Ek Protokollerde tanınan haklardan birinin veya birkaçının Türkiye Cumhuriyet'i tarafından ihlal edildiği gerekçesiyle AİHM' ne başvurabilir. Bu haktan sadece devletin resmi vatandaşları değil yabancılar da yararlanabilir. (Erdoğan, 2011: 303). Ancak söz konusu bireysel başvurunun yapılabilmesi için tıpkı Anayasa Mahkemesi'ndeki gibi diğer tüm iç hukuk yollarının tüketilmiş olması gerekmektedir.

3.1.2. İç Hukukta İnsan Haklarının Korunmasında Yargı Dışı Yollar

İnsan Haklarının iç hukukta korunmasında Anayasa'nın 74. maddesinde yargı dışı olarak İdari Başvuru ve Siyasi Başvuru adıyla iki yol daha bulunmaktadır. İdari başvuru mercileri insan haklarının korunmasında idari yönden bir incelemeye sahipken siyasi başvuru mercii ise yalnızca meclistir.

3.1.2.1. İdari Başvuru Yolu

İnsan haklarının korunmasında idari olarak, Kamu Denetçisi'ne, Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı ile İl ve İlçe İnsan Hakları Kurulları'na başvuru yapılabilir. Ayrıca İnsan Hakları Üst Kurulu, İnsan Hakları Danışma Kurulu ile İnsan Hakları Eğitimi 10 Yılı Ulusal Komitesi de bu alanda yer almaktadır. Bunların görevleri insan haklarının korunması ve toplumda geliştirilmesi için yasal ve idari düzenlemeleri yapmak, iç hukuktaki mevzuatı uluslararası insan hakları hukukuna uygun hale getirmektir.

3.1.2.2. Siyasi Başvuru:

Anayasa'ya göre iç hukuktaki tek siyasi başvuru makamı TBMM'dir. Bu anlamda vatandaşlar TBMM'ye hem şahsi veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetlerini hem de çeşitli insan hakları taleplerini bildirebilirler. Daha çok dilekler şeklinde olanlar TBMM Dilekçe Komisyonu'nca insan haklarıyla ilgili olanlarsa TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu tarafından incelenmektedir. 3686 sayılı TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu Kanununa göre Bir başkan, başkan vekilleri, sözcü ve kâtibin bulunduğu komisyonun çalışma şekli "Türkiye'nin insan hakları uygulamalarının, taraf olduğu uluslararası anlaşmalara, anayasa ve kanunlara uygunluğunu incelemek ve bu amaçla, araştırmalar yapmak, bu konularda iyileştirmeler, çözümler önermek" şeklindedir (Çalışkan, 2010: 113).

4. İnsan Haklarının Korunmasında İç Hukuk Yollarının Tüketilmesi ve Uluslararası Korunması

İnsan Haklarının uluslararası alanda korunması çeşitli düzeylerde gerçekleşmektedir. Türkiye açısından en önemlileri Birleşmiş Milletler çerçevesindeki denetim mekanizmaları ve Avrupa Konseyi'nin insan haklarını koruma yollarıdır. Ancak söz konusu bu uluslalar arası koruma mekanizmaları iç hukuka göre ikincil nitelik taşıdığından iç hukuk yolları tüketilmeden başvurulamaz. Bunun nedeni ise daha önce de belirtildiği üzere insan haklarını korumada birincil sorumlu yine ihlalleri yapanın devletin kendisinin olmasıdır.

4.1. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, Ekonomik ve Sosyal Konseyi'nin 1947 yılındaki kararıyla kurulmuştur. Her biri 3'er yıllığına seçilen 18 devlet temsilcisinden oluşmaktadır. Komisyon hem insan haklarını ihlal ettiği ileri sürülen devletler hakkında hem de genel anlamda insan hakları ihlallerini ortaya koyan raporlar hazırlamaktadır. Bu bağlamda komisyon İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin yanında Sivil ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile İktisadi, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ni de hazırlamıştır (Kapani, 1991: 32). Bunun dışında belli bir uluslararası insan hakları antlaşmasına dayanmayan ihlal iddialarının araştırılması amacıyla da özel rapor yazıcılar görevlendirmektedir.

BM Genel Kurulu 2006 yılında aldığı kararla İnsan Hakları Komisyonu'nun yerine İnsan Hakları Konsey'ini kurmuştur. Bu konsey hükümetler arası bir konuma sahip olup BM Genel Kurul'unun yardımcı organıdır. Konsey İnsan Hakları Yüksek Komiserliği ile yakın bir iş birliği içinde faaliyette bulunur. Yine konsey 2007'de aldığı bir kararla Evrensel Periyodik İnceleme Sistemi'ni getirmiştir. Bu sisteme göre çalışan Danışma Komitesi bireyler veya örgütlerin şikâyetlerini inceleyen bir mekanizma oluşturmuşlardır. (Güldoğan, 2009: 30).

4.1.1.BM İnsan Hakları Sözleşmesi'nin Öngördüğü Denetim Mekanizmaları

İnsan haklarının uluslararası alanda korunmasında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Sözleşmesinin Öngördüğü denetim mekanizmaları dörde ayrılmaktadır. Bunlar sırasıyla; İnsan Hakları Komitesi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, Uluslararası Çalışma Örgütü Mekanizmaları ve Diğer Mekanizmalar adıyla faaliyet göstermektedirler. (Güldoğan, 2009: 31).

4.2.Avrupa Konsey'inin İnsan Haklarını Koruma Sistemi

Bu sistemde, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin arka planında AİHS'nin denetim mekanizması olan Avrupa Konseyi bulunur. 5 Mayıs 1949'da Londra'da kurulan Avrupa Konseyi'nin AİHS'ni 1 Kasım 1998'de yeniden düzenleyen 11 No.lu Protokol'ü kişisel başvuru yolunu taraf devletlerin iradesine bağlı olmaktan çıkarmıştır. Avrupa İnsan Hakları

Sözleşmesi 4 Kasım 1950'de imzalanmış 3 Eylül 1953'te yürürlüğe girmiştir. Türkiye bu sözleşmeyi 10 Mart 1954'te onaylayarak; bireysel başvuru hakkını 1987'de, AİHM' sinin yargı yetkisini ise 1989'da kabul etmiştir (Erdoğan, 2011: 317). Bu bağlamda Avrupa Sosyal Şartı'nın iki denetim organı vardır. Bunlar Avrupa Sosyal Haklar Komitesi ve Uzmanlar Komitesi'dir.

4.2.1.AİHM'nin İç Hukuktaki Yeri

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne göre taraf devletlerden her biri şu veya bu şekilde iç hukukunu sözleşmenin hükümleriyle uyumlu hale getirmek zorundadır. Türkiye'de bunlar arasındadır. Buna göre Anayasanın 90. Maddesi Türk iç hukuku ile uluslalar arası antlaşmaların tek düzende ele alındığını ön gören monist bir nitelik taşımaktadır. Bu anlamda Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin iç hukukta bağlayıcı bir yer tuttuğu söylenebilir (Akıllıoğlu, 1989: 157). Bu noktada Anayasa'nın 90. maddesi uyarınca "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş milletlerarası antlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz. Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır" (T.C. Anayasası, 1982: m.90). Buna mukabil AİHS' nin 46. maddesine göre "Akit devletler, taraf oldukları davalarda mahkemenin nihai kararına uymayı taahhüt etmişlerdir" (Ünal, 1992: 63). Bu da demek oluyor ki AİHM'nin kararları iç hukuku bağlayıcıdır. Sözleşmeye taraf devletler mahkeme kararlarının uygulanması için gerekeni yapmakla yükümlüdürler. Ancak bunu nasıl yapacakları kendi takdirlerine bırakılmıştır. Kararın yerine getirilip getirilmediği ise Bakanlar Komitesi'nin periyodik olarak gerçekleştirdiği toplantılarla takip edilmektedir.

4.2.2.AİHM' sinin Örnek Türkiye Kararı

Ayşe Ünal Tekeli Başvurucu sıfatıyla kızlık soyadı olan Ünal'ı kullanmak için iç hukukta gerekli mercilere dava açmış ancak bu dava gerek yerel mahkeme gerek Yargıtay tarafından reddedilmiştir. İç hukuk yollarını tüketen Tekeli, konuyu Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşımıştır. AİHM başvurucunun mağdur sıfatını taşıdığı kanaatine ulaştıktan sonra sözleşmenin aile hayatına saygı gösterilmesini düzenleyen 8. maddesi yönünden yaptığı incelemede belirtilen hakka müdahale teşkil ettiği görüşünde bulunarak maddenin aile ve özel yaşamı koruyan hükmü neticesinde hak ihlali olduğunu belirtmiştir. Bu doğrultuda Mahkeme söz konusu başvuruda, Türk hukuk sisteminde aile adının belirlenmesi bakımından kabul edilen düzenlemelerin cinsiyete dayalı farklı muamele oluşturduğu ve bu durumun Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'ne aykırı olduğu sonucuna ulaşmıştır (Helvacı, 2015: 161).

Ancak Anayasa Mahkemesi AİHM'nin söz konusu Kararına iç hukukta bağlayıcılığı olmasına rağmen olumsuz Tavır takınmıştır. Anayasa mahkemesine AİHM'nin Örnek Ünal-Tekeli kararı baz alınarak Türk medeni kanununun 187. maddesinin değiştirilmesi amacıyla başvuruda bulunulmuş ancak mahkeme söz konusu maddenin Anayasaya aykırı olmadığı gerekçesiyle aynı konuda tekrar gelebilecek bütün başvuruların önünü on yıl süreyle kapatmıştır (Helvacı, 2015: 162).

4.2.3.İç Hukuktaki İnsan Haklarının Uluslararası Alana Entegrasyonu

Ülkelerin iç hukukunda etkili olan noktalardan biri de o ülkenin insan hakları konusunda vermiş olduğu eğitimle doğrudan ilgilidir. Bu anlamda insan hakları eğitiminde önemli olan husus kavramın toplumun tüm kesimi tarafından kabul edilmesini ve toplumda insan hakları savunuculuğunu üstlenecek kişilerin var olmasını sağlamaktır. Bunun sağlanmasında insan hakları eğitiminde birkaç modelden söz edilebilir. Bunlar Değerler ve Farkındalık Modeli, Hesap verebilirlik Modeli ve Dönüştürücü Model'dir (Tibbitts, 2002).

Söz konusu eğitim modelleri doğrultusunda iç hukukun uluslararası alana entegrasyonu amaçlanmaktadır. Bu bağlamda insan hakları eğitim projesi ve insan hakları sözleşmelerinin ilk derece mahkemelerinde uygulanması kapsamında Adalet Bakanlığı Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü tarafından Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi Ortak Projesi hazırlanmıştır. 225 hâkim ve savcının İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) uygulamaları açısından "eğitimci" sıfatıyla eğitilmesini amaçlayan proje, Eğitim Dairesi Başkanlığı'nca 2003 yılının mayıs ve aralık ayları arasında tamamlanmıştır. Bu süre içinde katılımcılara eğitimi destekleyici el kitapları ve dokümanlar hazırlanmış ve dağıtılmıştır. Proje eğitimi, yerli ve yabancı, konunun uzmanı kişilerin verdiği seminerlerle desteklenmiştir. Proje uygulama süreci içerisinde dağıtılan anket sorularına verilen cevaplar arasında; eğitim sırasında denenen bilgiyi mahkeme kararlarında kullanma kararlılığı ve isteğinin yoğunluğu da gözlemlenmiştir. Eğitime tabi tutulan hâkim ve savcılar, Mart 2004 tarihinden itibaren, insan hakları konusunda AİHS ve AİHM kararlarına atıfta bulundukları kararları Genel Müdürlüğe göndermişlerdir (TBB-İHAUM, 2005: 103).

Sonuç

İnsan haklarının Türkiye'deki tarihsel sürecinde ve Türk iç hukukunda düzenlenmesinde iki dönemden bahsedilebilir. Bunlar Osmanlı Devlet yönetiminin esas olduğu Cumhuriyet öncesi olarak ifade edilen dönem ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki dönem olan Cumhuriyet dönemleridir. Modern devletlerin en önemli unsuru olan kuşkusuz anayasalardır. Osmanlı Devleti döneminde hayata geçen Sened-i İttifak ile başlayan süreçte 1921 Teşkilat-ı Esasi'ye varıncaya kadar Tanzimat ve Islahat Fermanı ile Kanun-i Esasi'de tebaaya birçok temel hak ve hürriyetler verilmiştir. Ancak yine de topluma insan hakları bağlamında gerçek anlamda ivme kazandıran bir metin söz konusu olmamıştır.

Cumhuriyet dönemine geçildiğinde ise çıkartılan anayasalar dikkat çekmektedir. Anayasalar devletin tüm işleyiş ve esaslarını yetkili organlarının görevlerini ve vatandaşlara tanınan hak ve ödevleri içeren yazılı metinlerdir. Türkiye Cumhuriyeti kuruluşundan bugüne ikisi darbe anayasası olmak üzere toplamda üç anayasa metni çıkarmış bir devlettir. Sırasıyla 1924, 1961 ve 1982 Anayasaları ihtivaları itibariyle birbirinden farklılık arz etmektedir. İnsan hakları kavramı ortaya çıktığı günden itibaren sürekli gelişen ve ileriye dönük ivme kazanan bir durum arz ederken Türkiye'deki durum gerçek anlamda buna paralel olacak şekilde ilerlemiştir denilemez. Zira ülke 1923'ten 1946'ya değin 27 yıl süren tek partili bir rejimle yönetilmiştir. Demokrat partinin iktidara geldiği 1950'deki toplumsal ve siyasal canlanmaya ancak 10 yıl müsaade edilmiş ve antidemokratik usullerle halkın iradesi üzerinde 1960 darbesi gerçekleştirilmiştir. Demokrasi ile açılan ara 1980'e gelindiğinde ikinci askeri darbe ile iyice belirginleşerek genelde halkın tüm iradesi özelde ise her türlü insan hakları yok sayılmıştır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milyonlarca insanın yaşamını yitirmiş olması insan olmanın ve insana yaşam hakkı tanımanın önemini bir kez daha kanıtlamıştır. Bu doğrultuda bu tarihten itibaren insan hakları konusunda uluslararası alanda birçok önemli gelişme kaydedilmiştir. Bu anlamda özellikle Birleşmiş Milletler ve Avrupa Konsey'inin yayınlamış oldukları sözleşmeler insan haklarını uluslararası alanda korumak ve garanti altına almak amacında olmuştur. Türkiye'nin söz konusu sözleşmelere taraf olması hem iç hukuk yolları tüketilmesi şartıyla vatandaşların uluslararası alanda da haklarını aramalarının yolunu açmış hem de ülke olarak uluslararası alanla entegre olmayı kolaylaştırmıştır. Bunun yanı sıra insan haklarının iç hukukta düzenlenmesinde Türk hukuk sisteminde yapılan çalışmalar insan haklarının ulusal düzeyde korunmasını Avrupa standartlarına getirirken aynı zamanda uluslararası hukuktan doğan bağlayıcılıkla da iç hukukta kendini göstermektedir. Söz konusu bu durum Anayasa'nın 90. maddesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 46. maddesi ile güvence altına alınmıştır.

KAYNAKÇA

Akıllıoğlu, Tekin (1989), Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve İç Hukukumuz, SBF İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Panel, Ankara.

Arslan, Zehra (2013). Sened-İ İttifak'ın Ortaya Çıkışı ve İnsan Hakları Bakımından Değerlendirilmesi, The Journal of Academic Social Science Studies, International Journal of Social Science, Volume 6, Issue 8, p. 77-91.

Çalışkan, Suat (2010), Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının İnsan Haklarının Korunmasındaki Rolü ve Yargılamaya Toplumsal Katılım, Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

Çitçi, Oya (2000), Türkiye'de İnsan Hakları, TODAİE, Ankara.

El Mafrey, İ. Hamid ve diğ. (1995). İslam ve İnsan Hakları, Endülüs Yayınları, 1. Baskı, İstanbul.

Erdoğan, Mustafa (2009), Türkiye'de Anayasalar ve Siyaset, Liberte Yayınları, Ankara.

Erdoğan, Mustafa (2011), İnsan Hakları Teorisi ve Hukuku, Orion Kitabevi, Ankara.

Gözler, Kemal (2017), İnsan Hakları Hukukuna Giriş, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.

Güldoğan, Ali (2009), İnsan Haklarının Korunması ve Geliştirilmesinde İl ve İlçe İnsan Hakları Kurullarının İşlevleri, Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır.

Helvacı, Serap (2015), Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin ve Anayasa Mahkemesinin Kararları Işığında Evli Kadının Soyadı, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, İstanbul.

Kapani, Münci (1991), İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Kaynar, Mete Kaan (1998), Türk Devlet Yönetme Geleneği Olarak Nizam-ı Âlem ya da Pax Ottomanica, Defter Dergisi, Cilt 33, s. 153-184.

Kocabaş, Süleyman (2010), Tarihte Adil Türk İdaresi, Vatan Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.

Suat Çalışkan, Türkiye'de Sivil Toplum Kuruluşlarının İnsan Haklarının Korunmasındaki Rolü ve Yargılamaya Toplumsal Katılım, Yüksek Lisans Tezi, Malatya.

Şeref Gözübüyük ve Suna Kili (1982), Türk Anayasa Metinleri (1839-1980), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 2. Basım, Ankara.

Tanör, Bülent (1991), Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, BDS Yayınları, İstanbul.

Tibbitts, Felisa (2002). Yaptığımız İşi Anlamak: İnsan Hakları Eğitiminde Yeni Modeller, İnsan Hakları Eğitimi Ortaklığı (HREA), Uluslararası Eğitim Dergisi.

Türkiye Barolar Birliği, İnsan Hakları Araştırma ve Uygulama Merkezi (TBB-İHAUM) (2005), İnsan Hakları Uluslararası Sözleşmesinin İç Hukukta Doğruda Uygulanması (Anayasa 90/Son), Şen Matbaa, Ankara.

Ünal, Şeref (1992), Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarının Türk İç Hukukuna Etkileri, Study prepared by the Committee of Experts, Directorate Of Human Rights, Strasbourg.

Rasyonelleşmenin İrrasyoneleşmesi Pratiği Olarak Motorlu Kuryelerin Çalışma Alanları

Ayşen YALMAN[1]
Fatma YİĞİT AÇIKGÖZ[2]

Giriş

Küreselleşme olgusu, sonuçları itibariyle toplumların kimi zaman eleştirdiği kimi zaman insanların erişebileceği en üst aşama olarak görülmektedir. Bauman'nın (2010:64) tanımına göre, küresellik "şeylerin kontrolden çıkması", yeni ve rahatsız edici histir. Küreselleşmenin olumlu taraflarını öne çıkaranlar, "evrenselleşme" ile birlikte ekonomik ve siyasal yönden ciddi gelişmelerin yaşandığını belirtirken, olumsuz yanlarına vurgu yapanlar, küreselleşmenin emperyalizmin günümüzde almış olduğu yeni bir biçime işaret ettiğini, tüm dünyada her alanda "tektipleştirme" yaşandığını belirtmektedir (Asker, 2011:89). Küreselleşme olgusunu eleştirenlerden biri olan Ritzer'a (2019:325) göre; "akışkan olan ilişki biçimlerinin, bilginin ve nesnelerin her yöne doğru gittiği, tüm bu süreci hızlandırıcı bir rol üstlenen süreçler dizisidir". Başka bir ifadeyle küreselleşmenin dünyadaki yayılma hızına vurgu yapan, neredeyse tüm kültürleri tektipleştirmeye doğru giden bir sürecin yönetiminden bahsedilebilmektedir.

Küreselleşme olgusunu "Toplumun Mcdonaldlaştırılması" olarak kavramsallaştıran Ritzer (2019:320) Mcdonalds ile birlikte yayılan fastfood yeme alışkanlığının benimsediği ilkelerin emperyalist bir biçimde dünyaya yayılarak yeme alışkanlığında tektipleşmeyi yarattığını belirtmektedir. Diğer bir deyişle, Amerikan yemek yeme kültürü, tüm dünyaya yayılmasıyla bir devrim yaratmıştır. Bu süreç, küreselleşmenin etkisiyle hızla yayılmakta ve rasyonelleşmenin gelişim aşamalarını da oluşturmaktadır. Ritzer'in (2019) söylediği Mcdonaldlaştırmanın temelini, Weber'in 'Akılcılık' ve 'Demir Kafes' teorisi, Henry Ford'un Fordizm (2003) olarak bilinen 'Montaj Hattı' oluşturmaktadır.

Ritzer (2019:320) toplumu büyük bir McDonald's restoranına benzeterek, orada işler nasıl yürüyorsa, aynı akılcı sistemlerin ve ilkelerin farklı sektörlere uygulandığını vurgulamaktadır. Buradaki ilkeleri üretimde etkinlik, verimlilik, öngörülebilirlik, akılcılık temel kıstasları oluşturmaktadır. Ancak bu kıstaslar kültürel semboller, sosyal ortamlardaki ilişkiler, davranış biçimleri, eğlence kültürü, üretim ve tüketim motivasyonları, politika vb. gibi insan davranışlarının aynılaşması anlamını taşımaktadır (Aytaç, 2005: 275). Kısacası, McDonaldlaştırma, sadece fastfood yeme alışkanlığının ilkelerini değil, toplumun tüm yönlerinin ilkelerini kapsamaktadır.

McDonald's kavramı artık kapitalizmin yayılması ile bütünleşmiş bir kavram olarak düşünülmekte, çalışanların ve yemek yiyen müşterilerin birbirini tekrar eden, öngörülebilir formu, pek çok kurum tarafından da örnek alınmaktadır. Herhangi bir uzmanlığı olmayan sıradan bir çalışanın bile otomatikleştirilmiş uygulamalarla ve iş bölümü sayesinde sistem kusursuz görülmektedir. Bu özellikleri ile McDonald's, yüksek derecede bürokratik, rutinleşmiş ve yinelemeli bir örgüt formu oluşturur (Boje, 2003). Böylesi bir Amerikan hayat tarzının ve popüler kültürün temsilcisi konuma gelmiştir.

[1] Öğretim Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi
[2] Öğretim Görevlisi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu

Rasyonel Olma Yolunda, Akıldışılığa Doğru

Bu çalışma kapsamında da ele alınan üretim ve hizmet sektörü içerisinde benimsenen rasyonel ilkeler, sanılanın aksine rasyonel olmaktan uzaklaşabilmekteler. Akılcı gibi görünen yöntemler zamanla akıldışı bir biçimde işlemektedir. Weber'in 'formel rasyonellik' kavramında, insanların davranışlarını belirli kurallar çerçevesinde düzenleyen bir yapıdan bahsedilmektedir (Ritzer, 2019:71). İktisadi durumları açıklayan rasyonellik, insan davranışlarını genelleyen ve herkesi aynı kabul eden bir olgu olarak düşünülmektedir. Weber, bürokratikleşmenin verimli, hesaplanabilir, öngörülebilir ve insanların üzerinde büyük bir denetim kuran makinelerin, bilgisayarların insanların yerini aldığı göz önünde bulundurulduğunda, rasyonel bir model olduğunu vurgulamaktadır (Ritzer, 2019:71). Bu görüşü eleştiren Ritzer, rasyonelleşmenin Weber'in hayal edemeyeceği kadar yaygınlaştığını ve bunun nedeni olarak McDonaldlaştırmanın verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim ilkeleri olduğun belirtmektedir (2019). Boje'nin (2003) "güneşi batmayan imparatorluk", Kalberg'in (1980) "çarpıcı" olarak tanımladığı Mcdonalds kavramının, işçilere, işverenlere, yöneticilere ve tüketicilere; verimlilik, hesaplanabilirlik, öngörülebilirlik ve denetim sunduğu için tüm dünyaya yayıldığı ve her alanda başarılı olduğu belirtilmektedir. Ancak ne var ki, McDonaldlaştırma teorisi, Weber'in rasyonelleşme kuramı, düşündüğünden daha fazla yeri etkilemiştir (Ritzer, 2019: 451). Gerçekten de "Amerikan Rüyası"ndaki modern kapitalizmin ikonik temsilcisi haline dönüşen fast food tarzı beslenme alışkanlığı, bir yaşam tarzına dönüşerek, üretim ve tüketim hayatı içerisindeki tüm sistemleri kökten değiştirmiştir. Örneğin üretken emeğin marjinalize edilmesi olarak tanımlanan market vb. çalışanları hizmetten çok giydikleri kıyafetler, taktıkları şapkalar ile ahenkli bir görünüm ile teatral bir emek sunmaktadır. Dolayısıyla emek metaya dönüşmektedir (Willis, 1993: 27). Giddens'ın modern çağın kaderi olarak gördüğü ve aşmanın mümkün olmadığını söylediği bu durum, (2009: 334) çalışanların öz karakterlerinin yok sayıldığının da bir göstergesidir. Bu çalışmanın da kapsamını oluşturan kuryelerin kullandıkları motorlara takılan aksesuarlar, markaların rengine uygun giyim tarzlarının, emeğin değerinin azaltılması olarak değerlendirilmektedir.

Akılcılık kuramının bir uzantısı olan Mcdonaldslaştırma'nın, iş dünyasının giderek daha akılcı olmasına katkısının önemli olduğu vurgulanmaktadır. Bu akılcılaşmış yapılardan ilki **verimlilik** olarak belirtilmektedir. İhtiyaç duyulan şeylerin hızlı bir biçimde ve kolayca ulaşılabilmesine olanak sağlaması bakımından olumlu olarak değerlendirilmektedir. Tüketim sürecini de hızlandırarak, tüketiciye seçim hakkı tanımaktadır. Verimliliğin esas olarak bireyleri amaçlarına götürebilecek en uygun yolların seçilmesi bulunmaktadır. Ritzer, aç olan müşterilerin en kısa sürede karınlarını doyururken, çalışanların ise önceden tanımlanmış işlemleri uygulamasını verimlilik olarak belirtmektedir (2019). Bu tür restoranların her sınıftan kitleye ulaşabilmesini verimlilik açısından değerlendiren Schlosser de (2004) buradaki başarının verimliliği artırdığını belirtmektedir. Bu çalışmanın da konusu olan motokuryelerin ve çalıştıkları kurumların da belli standartları bulunmaktadır. Örneğin **v**erimlilik olarak görülen ürünü vaad edilen zamanda müşteriye teslim etmezse müşteriden kötü söz duyma ya da kaba davranış görmesi durumunda da şirket kuralları çizgisi içerisinde kendisinden beklenildiği gibi klişelere uyması istenmektedir. Kuryelerin de trafikte kolayca ilerleyebilmelerini ve paketlerin en kısa sürede müşteriye ulaşmasını sağlamak amacıyla motor kullanmaları, yiyeceklerin soğumaması için motorların üzerine özel taşıma aparatlarının takılması işçi ve işveren açısından verimlilik olarak değerlendirilebilmektedir. Öte yandan, siparişini internet ya da telefon dolayımıyla evinden ya da işyerinden kolayca verebilen ve hiçbir zahmete katlanmadan paketini bulunduğu yerden teslim alabilen müşteri için de verimlilik olarak değerlendirilebilmektedir. Siparişini kendisi veren tüketici, sıraya girip uzun kuyruklar oluşturup verimliliği düşürmek yerine, herhangi bir insan gücüne gereksinim olmaksızın işverene kolaylık sağlamaktadır. Ancak, müşteri ve işveren için verimli ve tek tip hizmet sunan

bu akılcı yöntem, davranışlarının kontrol edilmesinin mümkün olmadığı müşteri ile karşılaşan kuryeler akıldışı uygulamalara maruz kalabilmektedir. Sinirli, gergin ya da hizmetten memnun olmayan müşteri karşısında, çalışanlar verimliliği korumakla görevlidir.

Diğer akılcı sistem **hesaplanabilirlik** olarak belirtilmektedir. Ritzer, (2019: 451)'e göre, insanlar çoğunlukla evde yemek yapmak yerine bir fast food dükkanına giderek yiyecek almak ve eve dönmek için ne kadar zaman ve para harcayacaklarını hesaplamaktadır. Nitelikten çok nicel öğeleri öne çıkaran bu süreç, tüm sektörlerde zamandan, mekandan, ödenecek miktardan ve verilecek emekten tasarruf etmeyi öngörmektedir. Özellikle zincir restoranlar ve marketler gibi eve teslim yapanların kullandıkları "hızlı teslimat" vurgusu, giderek zamanında ulaştırılmayan üründen ücret almamayı bile taahhüt etme noktasına varmaktadır. Tüm bunlar müşterinin beklentilerini karşılama noktasında akılcı olarak değerlendirilmektedir. Ancak, müşterininkine benzer bir durumda çalışanlardan da az paraya çok hızlı ve çok iş yapmaları beklenmektedir. Hız eve teslimde ürünlerin soğumaması için de önemlidir. Ancak hızlı teslim yapma baskısı yüzünden çalışanlar ciddi ve bazen ölümcül araba kazaları geçirmiştir (Ritzer, 2019: 451). Gerçekten de, motokuryelerin kendilerinden beklenen kısa sürede ve hızlı teslimat giderek ciddi bir sorun olarak görülmektedir. Rasyonel beklentileri karşılamak için geliştirilen şirket politikalarının, akıldışı bir biçimde çalışanların hayatına mal olabileceği görülmektedir.

Öngörülebilirlik, McDonaldlaştırılmış sistemlerde önceden belirlenmiş kurallar bütününde çalışanların ve müşterilerin davranış biçimlerini ifade etmektedir. Şirket kurallarına uyan çalışanın, hata yapmayacağı ve işlerin sorunsuz ilerleyeceği öngörülmektedir. Sadece eylemler değil, müşteriyle kurulan tüm iletişimde söyleyecekleri sözler de önceden belirlenmektedir. Çalışanların bu cümlelerin dışında kendi iradeleriyle herhangi bir başka cümle kurması istenmemektedir. Bu iletişim biçiminin, çalışanlar ile müşteriler arasında öngörülebilir ilişkilerin kurulmasını sağlayacağı düşünülmektedir. Örneğin herhangi zincir bir mağazada, dünyanın neresinde olursa olsun aynı şekilde dekore edilmiş dükkanlar; aynı kıyafetle hizmet ve içerik sunan çalışanlar görmek mümkündür. Ritzer'a göre, rasyonelleşmiş toplumda tüketiciler neyle karşılaşacağını bilmeyi önemserler ve bu nedenle disiplinli ve sistematik olmak, rutine bağlı kalmak, aynı yöntemleri uygulamak büyük önem taşımaktadır (2019:150). Sonuç olarak öngörülebilirlik, mekanların aynılaşmasını, çalışanların aynılaştırılması ve zincir dükkanların tüm şubelerinde tamamen aynı ürünlerin sunulması gibi biçimleri içermektedir. Taylor'ın (2003) standartlaşma olarak ele aldığı öngörülebilirlik, müşteriye her yerde aynı deneyim imkanı sunarken, türdeşleşmeyi (Leidner, 1993:82) adeta kutsamaktadır.

Rasyonelleşmenin dördüncü boyutunu oluşturan **Denetim,** Ritzer'e göre tüm McDonaldlaşma sürecinde planlanan rasyonelleşme gerçekleşirken, ortaya çıkabilecek aksaklıkların önlenebilmesi ve sistemin mükemmel işleyebilmesi için "ürünün", "sürecin" ve "müşterilerin" denetlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bunu yaparken de teknolojiden ve yapay zekadan faydalanılmaktadır. Tıpkı fastfood zincirinde ne yiyeceğinizi söyledikten sonra hesaplamayı kendi yapan kasalar, kızarınca uyarı veren kızartma makineleri gibi çalışanların hiçbir şey yapmasına gerek bırakmayan bir denetim mekanizmasının gerekliliğinden bahsedilmektedir. Yani insanın yerine insansız teknoloji geçmektedir (Ritzer, 2019: 152). İnsanı otonom özneler olarak gören bu teknolojilerin tek amacı denetim değildir. Kaliteyi ve üretimi artırmanın yanında maliyetin düşürülmesi de sağlanmaktadır. Çalışanlar açısından birçok işyeri, geniş ölçekli gayri insani teknolojiler olarak görülebilecek bürokrasilerdir. İçlerindeki sayısız kural, düzenleme, kılavuz, pozisyon, komuta zinciri ve hiyerarşi, insanlara o sistem içinde neyi nasıl yapacaklarını dikte etmektedir (Ritzer, 2019:219). Buradaki asıl amaç müşteri hedefinden ziyade çalışanlar üzerinde denetim kurmaktır. Kuryelerin de araçlarında bulunan takip cihazları hangi güzergahtan gittiklerini, giderken uğradıkları yerlerin tespitini sağlamaktadır. Takip edilerek baskılanan kuryelerin, kendilerine önceden verilmiş ana

güzergah dışına çıkmamaları istenmektedir. Trafik yoğunluğunun az olduğu ancak kilometre olarak yolu uzatan güzergahlar, yakıt açısından maliyeti artıracaktır. Müşterilerin verilen hizmete göre şirketi online olarak puanlayan sistemlerin kullanılması da, denetimi artıran ancak çalışanların üzerindeki baskıyı artıran bir durum olarak görülmektedir.

Rasyonel sistemlerin bir süre sonra irrasyonel etkilere dönüşebilmesi ihtimali üzerinde duran bu çalışma, özellikle motokuryelerin çalışma alanlarına ve maruz kaldıkları akıldışı uygulamalara odaklanmaktadır.

Akılcılığın Akıldışılığı Pratiği Olarak Motokuryeler

McDonaldlaşmış tüketim toplumunu belirleyen unsurlar, modern kapitalizmin de unsurları olarak görülmektedir. Hayat tarzları, politika, kamusal hayattaki tutumlar, kültürel semboller, sosyal ilişkiler, tüketim kültürü, eğlence, üretim anlayışı, gibi aslında hayatın içerisindeki tüm alanlarda insan davranışlarının "aynılaşması" anlamını taşıyan Mcdonaldlatırmanın giderek rasyonel olmaktan uzağa giderek, irrasyonel yani akıldışı ve gayriinsani olduğu eleştirilerini taşımaktadır. Weber'in akılcılaştırma kuramında değindiği üzere, akılcı sistemler kaçınılmaz olarak akılcılıklarını sınırlayan ve hatta belki yok eden akıldışı durumlar geliştirirler.

Makinelerin işlerlik kazanması, ekonomik olarak refaha katkı sağlıyorlarsa da, birey ve toplum için mekaniklik, duygudışılık, maddiyatçılık, sosyal karakter yapılarının aşınması gibi durumlara yol açabilmektedir. (Aytaç, 2005:272). Öte yandan akılcı sistemler çalışanlar üzerinde çifte standart uygulamaktadır. Yöneticiler kendilerini denetlemekten uzak özgür bir hayat yaşarken, alt düzeydekilerin özgür olmasına çoğunlukla karşıdır. Ancak bu sistem, çalışanlara verimlilik dayatılırken, üst düzeydekilerin verimsiz olmalarını sağlamaktır.

Kapitalizmin ve teknolojinin hızlandırdığı tüketim kültürü yeni mesleklerin doğmasına sebep olmuştur. Motokuryeler de o mesleklerden biridir. Türkiye İş Kurumu meslekler sözlüğünde moto-kuryeyi "kendisine teslim edilen her türlü yemek siparişi, evrak, kargo ve paketlerin alıcı adresine zamanında ve güvenli bir biçimde ulaştıran kişi" olarak tanımlamıştır (esube.işkur.gov.tr, 2023). Motorkuryeler trafiğe takılmadan, daha hızla yol alabilen, bireysel teslimata olanak sağlayan bir işgücünü temsil etmektedir. Paketlerin kısa sürede müşteriye ulaşmasını sağlamak amacıyla motor kullanmaları, yiyeceklerin soğumaması için motorların üzerine özel taşıma aparatlarının takılması işçi ve işveren açısından verimlilik olarak değerlendirilirken siparişini internet ya da telefon dolayımıyla bulunduğu konumdan kolayca verebilen ve hiçbir zahmete katlanmadan paketini bulunduğu yerden teslim alabilen müşteri için de verimlilik olarak değerlendirilebilmektedir. Ancak, siparişlerin artması durumunda, toplu olarak dağıtıma çıkmak yerine, tek bir motokuryenin tek bir müşteriye teslimat yapabildiğinden hareketle, her sipariş için ayrı ayrı motokuryenin yola çıkması zamandan ve yakıttan tasarruf sağlamayacağı gibi trafiği de artırabilmektedir. Öte yandan özellikle zincir restoranlar ve marketler gibi eve teslim yapanların kullandıkları "hızlı teslimat" vurgusu, giderek, zamanında ulaştırılmayan üründen ücret almamayı bile taahhüt etme noktasına varmaktadır. Hızlı teslim yapma baskısı yüzünden çalışanlar ciddi ve bazen ölümcül araba kazaları geçirmiştir (Ritzer, 2019: 451). Ürünü sıcak, zamanında, kırmadan ve zarar vermeden teslim etmeye çalışan motokuryelerin yolda herhangi bir biçimde oyalanma, duraklama ya da gecikmelerine neden olacak öngörülemez durumlarla karşılaşmalarına olumlu yaklaşmayan işverenler, bu gecikmeleri de maaşlarından kesmektedir. Geciken motokurye, müşteriden de azar işitmektedir. Kuryelerin araçlarında bulunan takip cihazları hangi güzergahtan gittiklerini, giderken uğradıkları yerlerin tespitini sağlamaktadır. Takip edilerek baskılanan kuryelerin kendilerini tehlikeye atmaları söz konusu olabilmektedir. Ücret tatminine ulaşmayan kişinin işine karşı dikkatsiz de olacağı için kalite ve verimlilik konusunda da sıkıntı yaşanacağına vurgu yapan Samadov (2006: 100) gibi, akılcı gibi görünen uygulamaların akıldışı sonuçları olabilmektedir. Herhangi bir vasfa sahip olmasına gerek olmayan, sürekli aldığı emirle hareket

eden, benlik duygusuna saygı duyulmayan ortamlarda çalışan işçi mutsuz olacaktır. Çalıştığı işte insiyatif alanı olan ve kişisel tatmini yüksek olan çalışan, yapıcı ve verimli bir performans sergileyebilmektedir. Oysa klişelerle yıpranan kuryeler, verimsiz çalışmaya aday olabilmektedir.

Yöntem

Araştırmada, bireylerin yaşam biçimlerini, hikayelerini, sosyal hayatlarını, duygu ve düşüncelerini, bakış açılarını ve algılarını yorumlayıcı bir bakış açısıyla inceleyen nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır (Karagöz, 2017). Nitel yöntem, katılımcının araştırma konusuna yönelik bakış açısı ve duyguları hakkında daha net fikir elde edilebilmesine olanak sağlamaktadır (İslamoğlu, 2009). Çalışmada belirli olguların açıklanmasında, bu olguyu tecrübe edinmiş kişilerle görüşmeyi içeren fenomenoloji (olgu bilim) deseninden yararlanılmıştır (Kıncal, 2013). Bu bağlamda, sosyal bilimlerin temel araştırma yaklaşımlarından biri olan yarı yapılandırılmış görüşme tekniği uygulanmıştır. Yıldırım ve Şimşek'in (2008) de belirttiği gibi bu teknik, araştırılan konu hakkında bireylerin görüşlerini, düşüncelerini, eğilimlerini, sorunlarını ve çözüm önerilerini ifade etmesini sağlamaktadır. İnsan davranışlarını, duygularını, düşüncelerini, eğilimlerini ve algılarını anlayabilmek adına, hazırlanan sorulara verilen samimi yanıtlar, sonuca ilişkin ipucu elde etmeyi sağlamaktadır. Bu araştırmada, motokuryelere çalışma standartlarına ilişkin, müşterilere ise motokuryeler ile yaşadıkları deneyimlere ilişkin sorular yöneltilmiştir. Literatür incelemesinin ardından hazırlanan açık uçlu sorular ile detaylı veri elde edilmesi amaçlanmıştır. Araştırmada, motokuryelerin çalışma standartları ve koşulları hakkında bilgi alabilmek ve irrasyonel etkilerini tespit etmek amaçlanırken, diğer yandan sipariş vererek motokuryelerle doğrudan teması olan müşterilerin de görüşleri alınmıştır. Böylelikle rasyonel standartların olası irrasyonel etkileri her iki taraf açısından da değerlendirilmiştir.

Verilerin Toplanması

Araştırmada uygun örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Sosyal bilimler alanında sıklıkla uygulanan bu yöntem, araştırma için uygun, gönüllü ve ulaşılması kolay olan bireylerden seçilerek oluşturulan örneklemi ifade etmektedir (Kılıç, 2013). Bu nedenle, Antalya Motokuryeler Derneği ile iletişime geçilmiş, derneğe üye olan ve aktif olarak çalışan kuryeler içerisinden gönüllü olanlar araştırmaya dahil edilmiştir. Müşterilerin belirlenmesinde de aynı yöntem uygulanmıştır. Daha önce internet üzerinden sipariş verme deneyimi olan müşteriler arasından gönüllü olanlar araştırmaya dahil edilmiştir. Kolay ve hızlı olması açısından Antalya ili içerisinde çalışan kuryeler ve burada yaşayan müşterilerle sınırlandırılan araştırmada, farklı alanlarda çalışan 10 motokurye ve farklı alanlarda sipariş vermiş 10 müşteri ile görüşülmüştür.

Verilerin Analizi

Elde edilen verilerin analiz işlemleri aşamasında, nitel araştırmalarda kullanılan betimsel analiz tekniği uygulanmıştır. Görüşmeler sürecinde kullanılan sorular ya da boyutların dikkate alınmasıyla verilerin analiz edilebildiği bu teknikte, görüşülen kişilerin görüşlerine doğrudan alıntılarla da yer verilebilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2006). Veriler, rasyonelleştirmenin verimlilik, öngörülebilirlik, hesaplanabilirlik, denetim olmak üzere 4 tema altında yorumlanmıştır.

Araştırmada, şu sorulara yanıt aranmıştır;

1-Akılcı uygulamaların paket servislerde kullanımı motokuryeleri etkiliyor mu?

2-Hangi pratikler akıldışılığı doğuruyor?

3-Motokuryelerin akıldışı çalışma koşullarının sebepleri neler?

4-Hangi akıldışı unsurlarla karşılaşıyorlar?

5-Bulunduğu konuma siparişi teslim edilen müşterilerin motokuryeler hakkındaki düşünceleri nelerdir?

BULGULAR

Tablo1'de de belirtildiği üzere, araştırmada katılımcılar Motokuryeler MK, müşteriler/tüketiciler ise T olarak belirtilmiştir.

Demografik Özellikler

Tablo1. Katılımcıların Demografik Özellikleri

KATILIMCILAR	CİNSİYET	YAŞ
MK1	ERKEK	41
MK2	ERKEK	29
MK3	KADIN	23
MK4	KADIN	49
MK5	ERKEK	26
MK6	KADIN	25
MK7	ERKEK	30
MK8	ERKEK	28
MK9	ERKEK	23
MK10	KADIN	29
T1	KADIN	41
T2	KADIN	51
T3	KADIN	29
T4	ERKEK	33
T5	ERKEK	34
T6	KADIN	40
T7	KADIN	35
T8	KADIN	29
T9	KADIN	21
T10	KADIN	21

Tablo 1'de de görüldüğü üzere, görüşülen kuryeler 29-49 yaş aralığında iken, müşteriler ise 21-51 yaşları arasında değişmektedir.

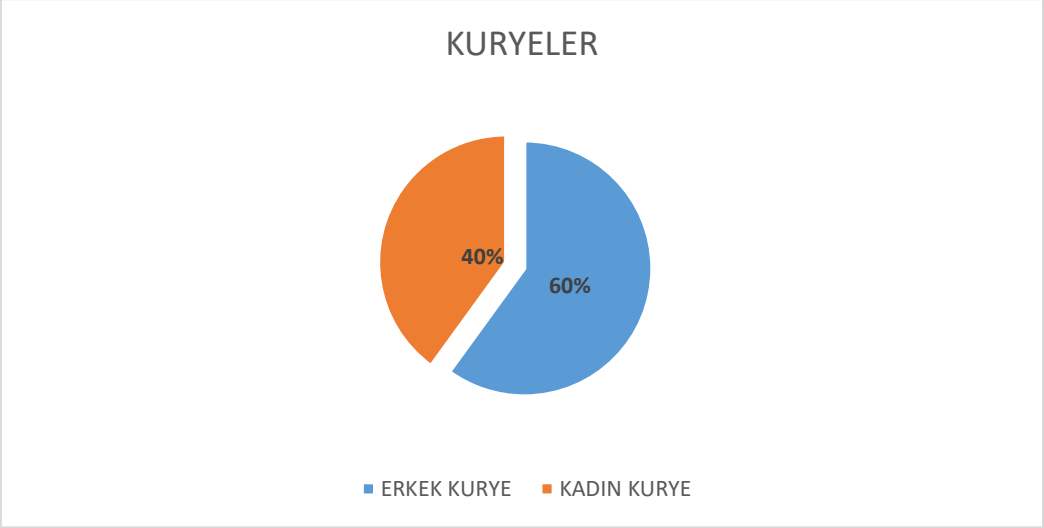

Şekil 1. Kuryelerin Cinsiyet Dağlımı

Görüşme yapılan kuryelerin yüzde 60'ı erkek, yüzde 40'ı kadınlardan oluşmaktadır.

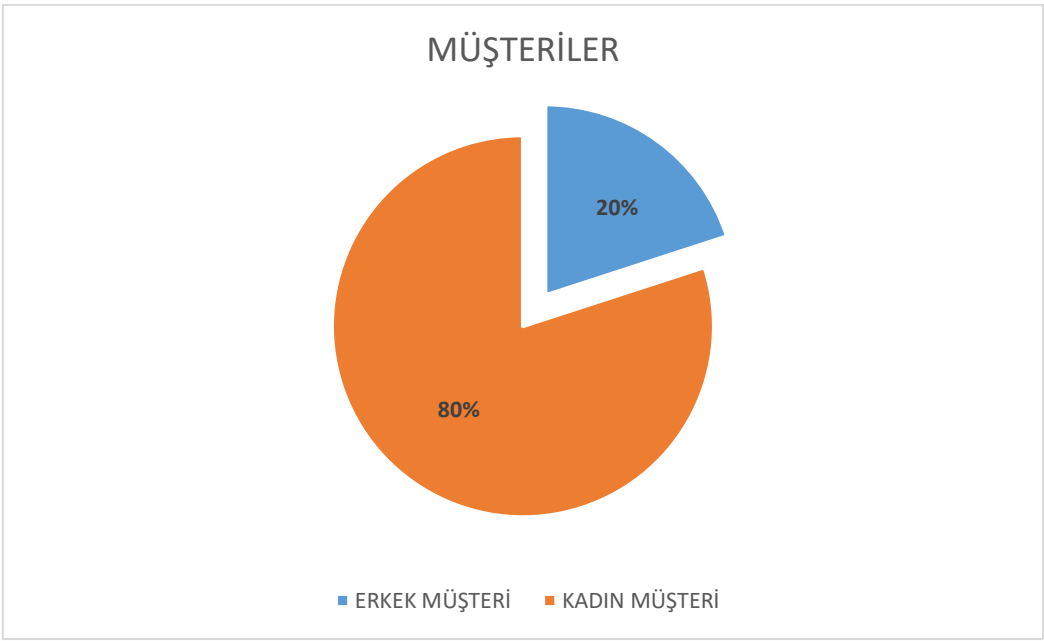

Şekil 2. Müşterilerin Cinsiyet Dağlımı

Görüşülen müşterilerin yüzde 80'i kadın, yüzde 20'si erkeklerden oluşmaktadır.

Görüşme

TEMA 1-Verimlilik Açısından İnceleme

İnternet ya da telefonla verilen siparişleri belirlenen süre içerisinde teslim etme vaadinde bulunan çok sayıda firma bulunmaktadır. Hızlı sipariş teslim etmeyi müşteri ve işveren açısından verimlilik olarak değerlendirmek mümkün iken, çalışan kuryelerin hızlı olma pahasına trafikte sorun yaşamaları ve kaza yapmaları ciddi bir sorun olarak görülmektedir. Örneğin MK3, hızlı sipariş etmek zorunda oldukları durumlarda trafikte sorun yaşadıklarını

belirtmektedir. MK3, *"Bir arkadaşımız bu nedenle kaza yaptı ve şimdi evde yatağa bağımlı yaşıyor"* dedi.

Araştırma kapsamında görüşme yapılan MK2, evine sipariş götürdüğü müşterinin korona olduğunu gizlediği için ondan korona kaptığını söyledi. MK2 ayrıca çalışma koşullarına ilişkin şunları söyledi:

"Siparişi hızlı götürmemiz isteniyor, ancak trafikte bizden kaynaklanmayan gecikmeler yaşanabiliyor. Müşteri gecikmeden dolayı bizi suçluyor, bazen hakaret ediyor. Ancak müdürlerimiz ya da işverenlerimiz bize müşteri ile polemiğe girmeyin dediği için haklı da olsak susuyoruz."

Görüşmede MK8, pek çok kuryenin hızlı sipariş teslim etme zorunluluğu nedeniyle hayatını kaybettiğini belirtti. Konuya şu sözleriyle dikkat çekte: *"Örneğin sadece pandemi döneminde zorlu çalışma koşulları nedeniyle kurye ölümleri 10 kat arttı"*

Kuryeleri değerlendiren puanlama sisteminin rasyonel bir etki olarak verimliliği artıran bir durum olarak değerlendirilmesi mümkündür. Ancak kuryelerin üzerinde baskı kuran bu uygulama, kuryelerin işe alımlarını da etkileyerek irrasyonel etkilere dönüşüyor. Örneğin MK4, *"Bizi işe alırken kurye puanımıza bakıyorlar. Ya da işletmenin puanını etkileyen kuryenin işine son verebiliyorlar. Puan baskısını üzerimizde çok hissediyoruz. Müşterinin keyfi olarak hizmete verdiği puanın tüm yükünü biz çekiyoruz"* diyor.

Müşteriler ise zamanında teslim edilmeyen, özensiz gelen teslimleri belirterek, vaad edilen hizmeti beklediklerini belirtti. Örneğin T2 kodlu müşteri sık sık internet üzerinden sipariş verdiğini, işi gereği hızlı olması gerektiğini ancak kuryelerin belirtilen zamanın dışında geç geldiğini belirtti. Bunun müşteri açısından irrasyonel etki olarak değerlendirilen bu durumu, T7 şu şekilde ifade etti: *"Marketten sipariş vermek istiyorum, sistemde gösterilen teslimat süresi 15 dakika. Her şeyimi ona göre ayarlıyorum. Ancak çok gecikmeler yaşanıyor. Ben hızlı teslimat için bu firmaden sipariş veriyorum. Ama bu vaadlerini yerine getirmiyorlar."*

T10 ise, *"Sık sık kargomla ilgili sorun yaşıyorum. Evimde asansör yok. Kurye yukarı çıkarmak istemiyor. Oysa bu bana önceden bildirilmeyen bir durum. Asansörsüz evlere çıkılmayacaktır diye bir kural bana bildirilmiyor hiçbir zaman. Bu ciddi bir eksi puan"* diyerek sistemin kendisi açısından irrasyonel etkisine vurgu yapıyor.

Siparişini verdiği ürünün kapısına kadar gelmesi, zahmetsizce zamandan tasarruf ederek ürüne sahip olması müşteriler açısından verimlilik olarak değerlendirilmektedir. Ancak müşterinin hızlı ve hasarsız ürün teslim almak istemesi ve müşteriye sunulan hizmette bunun vadedilmesi irrasyonel etkilere neden olabilmektedir. Schlosser de (2004: 56)sipariş yöntemi ile her sınıftan kitleye ulaşabilmeyi verimlilik olarak değerlendirmektedir.

T1 isimli katılımcı, çoğunlukla internetten elektronik eşya siparişe verdiğini belirterek, "*Her ürüne saniyeler içerisinde ulaşıp inceleyip sipariş verebiliyorum. Bu benim için büyük kolaylık. Mağaza mağaza gezmek yerine daha hızlı alışveriş yapabiliyorum. Böylece başka işlere de zamanım kalıyor"* şeklinde ifade etse de, "*Ancak ürünü yerinde inceleme şansım olmadığı için kargodan ne geleceğini bilmiyorum. Hasarlı ürün ya da yanlış ürün geldiği olabiliyor. Böylece kurye ile ufak da olsa tartışma yaşayabiliyoruz"* diyor. Sistem verimlilik ilkesine uysa bile öngörülemeyen sonuçlar ortaya çıkabilmektedir. Böyle bir durumda müşterinin ilk karşılaştığı kişi olarak kuryeler tüm sorumluluğu yüklenmek durumunda kalabilmektedir.

Çalışma saatleri konusunda da düzenlemeleri içeren verimlilik ilkesi, işverene, çalışanlara ve müşterilere rasyonel etkiler getiriyor olsa da, bu saatlere uymayan ve çalışanlarını uzun süre çalıştıran şirketler de bulunmakta. Çalışma saatlerinin bazen çok uzadığını, bedenleri yorgun

olarak işe gelmek zorunda kaldıklarını belirten MK4, *"Bu konuda işverenlerimizin süreleri azaltması gerekir. Dönüşümlü çalışıyoruz ancak süreler yine de bazen çok uzun oluyor. Sürelere riayet etmeleri gerekir"* diyerek bir başka akıldışı duruma dikkat çekiyor.

MK1 ise, yevmiyeli çalıştıkları için kaza gibi durumlarda hastanede ve evde kaldıkları süre boyunca para alamadıklarını, kendilerinden kaynaklanmayan olumsuz durumların yükünü sadece kendilerinin karşıladıklarını belirtti.

MK3, işverenlerin kendilerine özel korumalı kıyafet, motosiklet, işle ilgili çeşitli teçhizat temin etse de yaşadığı bir olayı şöyle anlatıyor: *"Çok yakın bir arkadaşım trafikte sıkıştırıldığı için kaza yaptı. Kazanın tüm masraflarını işvereni ona ödetti. Canı pahasına siparişi teslim etmeye giderken hiçbir suçu olmamasına rağmen kazanın tüm masraflarını maaşından ödedi."*

TEMA 2-Denetim Açısından İnceleme

Kuryenin haritada hareketini izlemeye olanak sağlayan sistemlerin denetim sağlaması bakımından rasyonel yöntemler olduğunu söylemenin yanında, etki alanları bakımından irrasyonel etkileri olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla puanlama sistemi, takip sistemi gibi uygulamalar denetim ilkesi üzerinden değerlendirildiğinde, kuryelerin üzerinde hissettikleri baskılar nedeniyle kazalara, ölümlere ve istenmeyen sonuçlara neden olabilmektedir. Müşterilerin bu konudaki görüşleri ise, bu durumu destekliyor. Kurye ile istediği mekana paketinin gelmesi uygulamasını desteklediğini belirten T3, "*İşletmeler bana hızlı kargo hizmeti sunuyor. Bu hizmetten yararlanmak hoşuma gidiyor çünkü her istediğime yorulmadan ulaşabiliyorum ama ne yalan söyleyeyim, paramın karşılığını almak isterim. Bana hızlı teslim edeceğini söylemişse bunu beklerim. 10 dakika bile gecikse bunu sorun yaparım. O zaman bana hızlı teslimat garantisi vermemesi gerekiyor"* dedi.

MK4 ise başka bir irrasyonel etkiye dikkat çekerek; *"Müşteri bizi izliyor. Sürekli izleniyormuşuz gibi gidiyoruz zaten. Bu baskı ile daha hızlı olmaya çalışıyoruz. Yaşım itibariyle çok seri motor kullanamıyorum. Bunu sorun eden çok müşteri oldu. Geç kalmamı yaşıma bağlayıp hakaret edenle bile karşılaştım"* dedi. Görüşme yapılan diğer motokuryelerin hepsi de harita üzerinden izlenmelerinin ve kendilerine puan verilme uygulamalarının üzerlerinde baskı oluşturduğu ve bu nedenle sürekli daha çok hata yaptıkları konusunda benzer şeyler belirtti. Dolayısıyla rasyonelleşme için getirilen uygulamaların irrasyonel etkilere dönüştüğünü söylemek mümkündür.

TEMA 3-Öngörülebilirlik Açısından İnceleme

Bu tema altında, önceden belirlenmiş kurallar içerisinde hem çalışanların hem de hizmet alanların daha memnun olacağı ve sorunsuz bir işleyişi öngören yaklaşımlar analiz edilmiştir. Ancak rasyonelleştirmenin önemli bir adımını oluşturan bu basamağın irrasyonel (akıldışı) etkilere doğru evirildiğini söylemek mümkündür. Zincir market ya da restoranlarda çalışan motokuryeler, müşterilerin bekledikleri ürünün fiyatını ve görselini daha önceden bildiklerini ve beklentilerinin bu yönde olduğunu belirtiyor. Hem müşteriler hem de kuryeler açısından öngörülebilirlik ilkesini oluşturuyor. MK 8, bu durumun güven oluşturduğunu belirterek, "*Üzerimizde şirketin logosunu ya da renklerini taşıyan kıyafet gördükleri zaman müşteriler rahatlıyor*" dedi.

MK5 ise, *"Trafikte evrak, gıda ve ilaç gibi önemli şeyleri biz taşıyoruz. Ancak bize saygı göstermeyen sürücüler ya önümüze kırıyor, ya sinyal vermediği için bir anda yolumuza çıkıyor. Kaza geçirdiğimiz zaman biz büyük hasar alıyoruz"* dedi.

MK5, ufak tefek sorunlar yaşansa da kazandığı ücretten memnun olduğunu belirtiyor. İşsiz kalma korkusunun olmadığını belirten MK5 ayrıca, kurallara uyulduğu taktirde sorun yaşanmayacağını belirtiyor. Ancak her ne kadar ürünlerin zamanında ve düzgün teslimi

verimlilik, denetim ve hesaplanabilirlik açısından resyonel bir etkiye sahip gibi görünse de, kuryelerin öngörülemeyen kazaları, sıkışık trafikte ürün yetiştime zorunluluğu, virüs taşıyan müşteri ile karşı karşıya gelmesi durumunda sağlık sorunları yaşaması, herhangi bir sebepten ötürü evde kaldığı günlerde yevmiye alamaması gibi durumların akıldışı olduğu açıktır.

Kadın kuryelerin cinsiyetçi ayrımcılığa maruz kaldığını belirten MK3, "*Trafikte kadın olduğumu görünce önüme kıran ve beni sıkıştıran çok sürücü var. Ya da iş başvurusu yaptığımda kadın olduğum gerekçesiyle çok yer beni reddetti. Kadın olmanın bu meslekte dezavantajları var*." Ancak MK3 kadın olmanın kendisine sağladığı rasyonel etkileri de belirtiyor; "*Kadın kuryeyle karşılaşan müşteriler bu durumdan memnun oluyor. Daha kibar yaklaşıyor. Hatta siparişi gecikse bile, erkek kuryelere davrandığı gibi bize davranmıyor. Bağırıp çağırmıyor. Bu noktada erkeklere göre avantajlayız*."

Motorsikletli Kurye Derneği Başkanı Nihat Özdemir, "*kuryelerin bedenleri kaportadır"* diyerek kuryelere trafikte daha çok saygı gösterilmesi gerektiğini belirterek, *"Normal arabalar basit bir kaza yapınca sürücüler değil arabanın kaportası hasar alıyor. Ancak kuryeler basit bir kaza yapınca korunaklı kıyafetlerine rağmen bedenleri ağır hasar alıyor"* diyerek başka bir soruna daha dikkat çekiyor.

İşletmenin rengini, logosunu ve sloganını taşıyan kuryelerin kıyafetleri çoğunlukla özel korumalı olsa da, kuryelerin kaza yapmalarını engellemiyor. Kuryelerin kaza masraflarını kendilerinin ödemesi de ciddi sorun teşkil ediyor.

T2 ise, zamanında gelmeyen siparişlerinde kurye ile karşılıklı tartışmaya girmediğini ancak bunu işletmeye mutlaka bildirdiğini ve eksi puan verdiğini belirtiyor.

T4, kuryelerin hizmetinden memnun olduğunu ancak bazen kargoya kötü davrandığı için ürünün kırık geldiğini, bu sorumluluğu kimsenin almadığı için hasarlı ürünü kabul etmek zorunda kaldığını belirtiyor. Yukarıda da belirtildiği üzere, ürünü hızlı teslim etmek zorunda kaldığını belirten kuryenin üzerindeki baskı nedeniyle ürünün hasarlı olarak teslim edilmesi ihtimali muhtemel olarak görülmektedir.

Kadın kurye ile karşılaştığı zaman erkek kuryeye oranla daha nazik davrandığını belirten T3, *"Karşımdaki kadın sonuçta. Yemeğim soğuk da gelse, geç de gelse kadına kızamıyorsunuz. Erkek kurye olsa kavga edebilirdim*" diyerek, cinsiyetçi bir irrasyonel etkinin de altını çiziyor.

TEMA 4-Hesaplanabilirlik Açısından İnceleme

Nitelikten çok nicel öğeleri öne çıkaran bu süreç, tüm sektörlerde zamandan, mekandan, ödenecek miktardan ve verilecek emekten tasarruf etmeyi öngörmektedir. Bu bakış açısıyla yapılan görüşmeler analiz edilmiştir. Buna göre, T4, internetten alışverişi zamandan tasarruf etmek için kullandığını ancak söz verilen sürenin yerine getirilmemesi durumunda kurye ya da şirket ile karşı karşıya geldiklerini, vaadini yerine getirmeyen ya da aksaklık yaşatan o şirketten bir daha alışveriş yapmadığını belirtti. Benzer açıklamaları diğer müşterilerin de yaptığını belirtmek gerekir.

İnternet alışverişinin günlük yaşamın yoğunluğu içerisinde büyük kolaylık sağladığını belirten müşterilerden T9*, "Ancak gelen ürün ile ödediğim ücreti karşılaştırdığımda bazen hüsrana uğrayabiliyorum"* diyerek, rasyonel bir etkinin irrasyonel etkiye dönüştüğünü kanıtlar nitelikte bir açıklama yapmaktadır.

MK10 ise irrasyonel etkiyi*, "Ürünü zamanında götürmediğimiz zaman müşteriler bundan rahatsız oluyor"* diyerek belirtiyor.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Araştırmada motorlu kuryeler ve müşteriler ile yapılan görüşmeler Mcdonaldlaştırmanın 5 önemli ilkesi ışığında değerlendirilmiştir. Paket servisi hizmeti sunan işletmelerin hızlı, hasarsız, sıcak yemek hizmeti sunma vaatlerinin verimlilik açısından önemli bir gelişme olduğu açıktır. Ancak, hızlı paket teslimi kuryeler üzerinde baskılayıcı bir mekanizmaya dönüşmektedir. Rasyonel etki beklentisinin irrasyonel etkiye dönüştüğü bu hizmet, ölümlere neden olabilecek boyutlara da ulaşabilmektedir.

Öte yandan, kuryelerin araçlarındaki takip sistemleri ve hizmetlerinin değerlendirildiği puanlama sistemi denetim ve hesaplanabilirlik açısından akılcıdır. Ancak, kuryelerin öngörülemeyen ve kendi hatalarından kaynaklı olmayan gecikmelerinin sorumlusu olarak görülmesi müşteri ile sorun yaşamalarına neden olabilmektedir. Ayrıca, yol boyunca gittikleri güzergâhın hem işveren hem müşteri tarafından gözetim altında olması kuryeleri manevi olarak da baskı altında tutmaktadır. Bu baskı, hizmet kalitelerini etkilemektedir. Bunun sonunda kuryeler ya işlerini kaybetmektedir ya da maaşlarından kesinti yapılmaktadır. Modern akılcı örgütlerin akıldışı sonuçlar doğurduğuna değinenlerin başında gelen Foucault'a (2006) göre, akılcı sistemler, insan üzerinde doğrudan gözetim ve baskı oluştururlar. Diğer yandan, iş ortamında maruz kalınan baskı, çalışanların işlerinden aldıkları doyumu azaltmakta, işini isteksiz yapmasına neden olmaktadır (Nielsen & Einarsen, 2012). Dolayısıyla bu durum kuryelerin kendilerinden beklenildiği performansın düşmesine neden olabilmektedir.

Vassaf'a göre (1992), modern toplum gözetim altındadır ve yönetenler sürprizle karşılaşmak istemezler. Bu nedenle işverenler çalışanlarını denetlemek için takip sisteminin gücüne inanmaktadır.

Akılcı sistemler hizmet alanlar açısından da akıldışılık içermektedir. Siparişin müşterinin kendisi tarafından oluşturulduğu, daha küçük bir ekiple hizmet vermenin mümkün olduğu bu düzende müşteriler birer çalışana dönüşmektedir (Kuzuloğlu, 2009).

Güler yüzlü hizmet garantisi sunan ve kuryelerinin müşterilerle polemiğe girmesini zorunlu tutan işveren, standartlaşma önündeki ciddi engeli aşmış gibi durmaktadır. Örneğin Boel'e göre (2001), İstek ve çıkarların standartlaşmasının işletmeler kadar tüketiciyi de mutlu eden bir durum olduğunu belirtmektedir. Çünkü, modern insan şirketlerin güler yüzlü ve güven verici görüntüleri sayesinde yalnızlığını gidermiş, tükettiklerini severek kabullenmektedir (Vassaf, 2006: 36).

Swingewood'un(1998: 41) "Toplumsal gelişme çelişkilidir" yaklaşımında olduğu gibi, teknolojik gelişmelere rağmen, üretimi artıran, maliyetleri düşüren ve tüketimi artıran işletmeler ve kullanıcılar açısından akılcı olarak nitelendirilen sistemlere rağmen, tüm bu gelişmeler akıldışılığı da beraberinde getirmektedir.

Tüketim ve yaşam arasındaki döngüselliğe vurgu yapan Sklair, tüketimin tamamıyla yaşamak anlamına geldiğini ve bu "tamamıyla yaşamı" sürdürebilmek için sürekli tüketmek zorunda olduğumuzu ifade eder. Tüketimi arzuların kültürel sisteminin yayılımı üzerinden yorumlayan Sklair'e göre metalaştırmaya dayalı küresel tüketim kültüründe bireyler kendilerini ve diğerlerini öncelikli olarak yurttaştan öte tüketici olarak görürler (Goodman, 2007: 344-345). Yaylagül'ün de (2013: 188-196) ifade ettiği gibi burada tüketilenler artık yalnızca maddi mallar ve metalar değil, insanlıktır.

Bu çalışma, motorlu kuryelerin hizmet anlayışında Ritzer'in McDonaldlaştırma tezinin temelini oluşturan dört temel ilkeyi ve bu ilkelerin paradoksu kabul edilen akıldışılığı ne ölçüde taşıdığı açıklanmaya çalışılmaktadır. İşverenlerin, motokuryelerin, siparişi veren müşterilerin Mcdonaldlaştırılmış bu hizmet anlayışı içerisinde bulunduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Sonuç olarak, işverenlerin kuramsallık adına koyduğu kurallar uygularken

kuryelerin akıldışı durumlara maruz kaldığı görülmektedir. Sipariş veren müşterilerin ise akılcı buldukları sistemde, sipariş edeceği ürünü seçmek, ödemesini yapmak, takibini yapmak gibi tüm işlemleri kendilerinin gerçekleştirdiğini fark etmeyerek, akıldışı bir etkiye maruz kaldığını belirtmek de doğru olacaktır.

Dolayısıyla, kapitalizmin, küreselleşmenin ve adeta altın tepsi ile sunulan kurumsallaşmanın etkilerini daha geniş bir çerçevede görebilmek adına, bu çalışmanın ana konusunu oluşturan Mcdonaldlaştırma tezini tüm alanlarda incelemek yararlı olacaktır.

KAYNAKÇA

Asker, A. (2011). Küresel – Yerel Etkileşimi: Yerelin Dönüşümü Olarak Simit Sarayı Örneğinde Simidin "Fast-Food"laşması, Erciyes İletişim Dergisi, 2(1), 88-104.

Aytaç, Ö. (2005). "Modern Bürokratik Kurumlar ve Baskı Düzenleri Üzerine", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı: 1, Cilt: 15, 249-278.

Baudrillard, J. (1997). Tüketim Toplumu. (Çev, H. Deliceçaylı ve F. Keskin,.). Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

Bauman, Z. (2010). Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları. Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

Boel, N. (2001). "Eduardo Galeano: the open veins of McWorld - Interview with Uruguayan Author – Interview", UNESCO Courier, Jan, http://findarticles.com, (Erişim Tarihi: 28.12.2021).

Boje, D. M. (2003), Theatres of Capitalism, Ph.D. November 13, 2001; Revision May 2, 2003, http://business.nmsu.edu/~dboje/theatrics/theatrics.htm, (Erişim Tarihi: 18.10.2021).

FORD, H. (2003) My Philosophy of Industry, edt. Ray Leone Faurote, Kessinger Publishing

Foucault, M. (2006). Hapishanenin Doğuşu, (Çev. Kılıçbay, M. A.), Ankara: İmge Kitabevi

Giddens, A.(2013). Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori.(Çev. Ü. Tatlıcan). İletişim Yayınları: İstanbul.

Goodman, D. J. (2007). Globalization and Consumer Culture, (Editör) George Ritzer. The Blackwell Companion to Globalization, Singapur: Blackwell Publishing, s.330-351

Kalberg, S. (1980), "Max Weber's Types of Rationality: Cornerstones for the Analysis of Rationalization Processes in History", The American Journal of Sociology, Vol: 85, No: 5, 1145-1179.

Kuzuloğlu, M. S. (2009), "Fastfood Denilen Şeye Dair", http://mserdark.com/genel/fast-food-denilen-seye-dair, (Erişim Tarihi: 14.12.2021).

Leıdner, R. (1993), Fast Food, Fast Talk: Service Work And The Routinization Of Everyday Life, University of California Press, http://books.google.com.tr, (Erişim Tarihi: 18.12.2021).

Nielsen, M. B. ve Einarsen, S. (2012). Outcomes of exposure to workplace bullying: a meta-analytic review. Work and Stress, 26(4), 309-3.

Ritzer, G. (2019). Toplumun McDonaldlaştırılması (Çev. Ş. S. Kaya). Ayrıntı Yayınevi: İstanbul.

Samadov, S. (2006). İş doyumu ve örgütsel bağlılık özel sektörde bir uygulama, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir.

Schlosser, E. (2004). Hamburger Cumhuriyeti (Çev H. Doğan,.). Metis Yayınları: İstanbul.

Weber, M. (2011). Bürokrasi ve Otorite (Çev. H.B. Akın), Adres Yayınları: Ankara.

Taylor, F. W. (2003), Bilimsel Yönetimin İlkeleri, (Çev: Akın, H.Bahadır), Konya: Çizgi Kitabevi.

Vassaf, Gündüz (1992), Cehenneme Övgü: Gündelik Hayatta Totalitarizm, (Çev: Madra, Ömer ve Gencosman, Zehra), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Willis, S. (1993). Gündelik Hayat Kılavuzu, (Çev: Bora, Aksu ve Emre, Asuman), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

YaylagüL, L. (2013). Kitle İletişim Kuramları, Ankara: Dipnot Yayınları.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2012). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Aile Sosyal Destek Programı(Asdep): Kapsamı, Uygulamaları Ve Sosyal Refah Sağlamadaki Yeri

Aziz ARMUTLU[1]

Giriş

Günümüzün karmaşık toplumsal dinamikleri, ailelerin ve bireylerin karşılaştığı çeşitli zorlukları beraberinde getirmektedir. Toplumun en savunmasız üyeleri arasında yer alan birçok aile, ekonomik sıkıntılar, eğitim eksiklikleri, sağlık sorunları ve diğer birçok sorunla mücadele etmek zorundadır. Bu zorluklar, yoksulluk olarak adlandırılan birçok yönü olan bir olguyu yansıtmaktadır. Yoksulluk, temel ihtiyaçların karşılanamaması, gelir eksikliği ve sosyal dışlanma gibi faktörlerle karakterize edilen bir durumdur. Yoksulluk, sadece maddi yoksunluk anlamına gelmez, aynı zamanda eğitim, sağlık ve iş fırsatlarına erişimdeki eksiklikleri içerebilir. Bu zorlukların üstesinden gelmek ve sosyal refahı artırmak, hükümetlerin ve toplumun genel amacı olmalıdır.

Yoksulluk, genellikle gelir, maddi kaynakların eksikliği, sosyal kaynakların yetersizliği ve kültürel kaynaklardan yoksun olma durumunu ifade eder. Yoksulluk, sadece sağlık ve yaşam beklentisi üzerinde etkili olmakla kalmaz, aynı zamanda sosyal ilişkilere erişimi, istihdam olanaklarını, öğrenme fırsatlarını ve saygınlığı da olumsuz etkileyebilir. Ancak, yoksulluğun karmaşık bir şekilde politika ve siyasetle iç içe geçtiğini göz önüne aldığımızda, evrensel bir yoksulluk tanımının ne kadar zor olduğunu anlayabiliriz (Walker & Waker, 2009:112). Yoksulluk tanımının karmaşıklığı ve çok boyutluluğu nedeniyle, siyasi ve toplumsal bağlama göre şekillenen yerel tanımların, evrensel bir yoksulluk tanımından daha uygun olabileceği söylenebilir.

Yoksulluk, sadece bireylerin ve ailelerin yaşam kalitesini olumsuz etkilemekle kalmaz, aynı zamanda toplumsal eşitsizlikleri derinleştirir ve toplumun genel refahını tehlikeye atar. Bu nedenle, yoksullukla mücadele ve sosyal refahı artırma çabaları, hükümetlerin ve toplumun öncelikli hedeflerinden biridir. Bu bağlamda, sosyal destek programları, yoksulluğun etkilerini hafifletmek ve sosyal refahı artırmak için önemli bir rol oynamaktadır. Bu programlar, ihtiyaç sahibi ailelere ekonomik destek, eğitim fırsatları ve sağlık hizmetleri gibi yardımları sağlayarak yoksulluğun azaltılmasına katkıda bulunur ve toplumun özellikle dezavantajlı gruplara yol gösterici olmaktadır. Özellikle gelir dağılımındaki eşitsizlik nedeniyle yoksulluk riski altında yaşayan kesimler bulunmaktadır. Yoksulluğun nesilden nesile aktarılmasının önüne geçmek, sosyal dışlanmayı azaltmak ve toplumsal refahı artırmak amacıyla birçok ülkede sosyal politika uygulamaları hayata geçirilmektedir. Türkiye'de de yoksullukla mücadele kapsamında dezavantajlı vatandaşları tespit etme ve çözümler üretme noktasında en önemli politikalardan biri de Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından uygulanan Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) olduğu görülmektedir.

Bu bağlamda, ASDEP, toplumda özellikle dezavantajlı grupların sosyal refahı artırmak için önemli bir araç olarak kabul edilmektedir. ASDEP, ailelere ve bireylere yönelik maddi ve

[1] Doktora Öğrencisi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, e-mail:aziz.armutlu@std.hku.edu.tr ORCİD: 0000-0003-2838-7588. Öğretmen, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı.

sosyal yardımlar sunan bir programdır ve temel amacı ihtiyaç sahibi ailelere destek sağlamak ve toplumsal eşitsizlikleri azaltmaya yardımcı olmaktır. ASDEP, ailelerin ihtiyaçlarına göre sosyal yardım ve sosyal hizmet modellerini planlayarak uygulamak ve vatandaşların gerektiğinde diğer kamu hizmetlerinden faydalanmalarını sağlamak amacıyla sürecin tüm aşamalarında rehberlik ve danışmanlık hizmetlerini sunmayı hedeflemektedir (Balcı, 2019b:1230).

Bu çalışmanın amacı, ASDEP'in kapsamını, uygulamalarını ve sosyal refah üzerindeki etkilerini incelemektir. ASDEP'in içeriğiyle nasıl bir program olduğu, hangi alanlarda hizmet verdiği ve sosyal refah sağlama sürecindeki rolü üzerinde durularak bu programın toplumsal etkileri ve önemi değerlendirilecektir. Bu çalışmanın önemi, sosyal yardım programlarının ve benzeri sosyal politika girişimlerinin toplumsal etkilerini değerlendirme ve bu programların toplumun genel refahına nasıl katkı sağlayabileceğini anlama çabalarına katkıda bulunmak amacıyla büyük öneme sahiptir. Ayrıca çalışmanın, hem ASDEP'in geliştirilmesine katkı sunması hem de Türkiye'deki sosyal politika tartışmalarına katılması hedeflenmektedir.

Çalışma kapsamında öncelikle ASDEP'in ortaya çıkışı ve gelişimi ele alınacak, sonrasında programın amaçları, hedef kitlesi, sağladığı destekler irdelenecektir. ASDEP konusuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiği zaman:

Laçin (2019) tarafından yapılan çalışmada, ASDEP personelinin iş tatminini ve çalışma deneyimlerini incelemiştir. Bulgular, personelin sahada yaşadığı mesleki sağlık ve güvenlik sorunları, görev tanımlarının dışında görevlendirmeler, eğitim ihtiyaçları, uygun çalışma ortamlarının eksikliği, iş yükü ve yönetimsel sorunlar gibi zorluklardan etkilenerek iş tatminlerinin düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu faktörlerin ASDEP modeline olan yaklaşımlarını olumsuz yönde etkilediği belirlenmiştir.

Balcı (2019a) tarafından yapılan çalışmada, ASDEP görevlilerinin algıladıkları sosyal destek ve stresle başa çıkma yöntemleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırmada, görevlilerin yaş, cinsiyet, medeni durum ve eğitim seviyelerine göre stresle başa çıkma yöntemleri arasında anlamlı farklar bulunmamış, ancak medeni duruma göre sosyal destek algılarında farklılıklar tespit edilmiştir. Ayrıca, görevlilerin sosyal destek algıları ile stresle başa çıkma yöntemleri arasında bazı ilişkiler saptanmıştır; örneğin kendine güvenli yaklaşım ile aile desteği arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Yıldız'ın (2020) tarafından yapılan çalışmada, Bursa'da faaliyet gösteren Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) hakkında bir değerlendirme sunmaktadır. Bu çalışma kapsamında, Bursa'da aktif olarak çalışan ASDEP personeli ile yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Nitel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilen çalışmada, ASDEP programının uygulanması ve etkileri incelenmiştir. Bulgular, programın talep odaklıdan arz odaklı bir anlayışa geçtiğini ve hizmetlere erişimde iyileşme sağladığını göstermektedir. Ancak, programın istenen hedeflere tam olarak ulaşamadığı ve bunun nedeninin ASDEP personelinin kurumların iş yükünü üstlenmek zorunda kaldığı yetersiz personel sayısı olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, programın yeterince tanıtılmaması nedeniyle hane ziyaretlerini yapan personelin güvenlik riskleriyle karşılaştığı ve kişisel bilgilerin paylaşılmasının sınırlı olduğu tespit edilmiştir.

Özpolat (2022) tarafından yapılan çalışmada, ASDEP'in kapsamı ve amaçları, mevzuattaki yeri ve mevcut durumu üzerinde durularak sosyal hizmet anlayışından hareketle ASDEP sürecinin daha iyi anlaşılması hedeflenmiştir. Bu hedefe ulaşmak için araştırmada literatür taraması kullanılarak Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'na ait verilerle çalışma desteklenmiştir. ASDEP, Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından yürütülen bir programdır ve bu çalışma, bu programın nasıl işlediği, hangi hizmetleri sunduğu, kimlere yönelik olduğu gibi temel soruları ele almış olabilir. ASDEP'in mevzuattaki yeri ve mevcut

durumu, programın yasal dayanakları ve uygulanabilirliği hakkında önemli bilgiler sunulmaktadır

Özpolat ve Özkan (2022) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye'deki risk altındaki ailelerin psikososyal destek ihtiyaçlarına dair Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) personelinin deneyimlerini temel alarak güncel durumu incelemeyi amaçlamıştır. Araştırmanın hedefi, ASDEP çalışanlarının deneyimlerinden yola çıkarak risk altındaki ailelerin psikososyal destek gereksinimlerini anlamaktır. Çalışmanın sonuçlarına göre, ASDEP personeli genellikle bir dizi soruna işaret etmiştir. Bunlar arasında, personel ve özlük haklarının yetersizliği, iş tanımlarının net olmaması, aşırı iş yoğunluğu, ASDEP dışında başka işlerde çalıştırılma, müracaatçılarla güven ilişkisi kurmanın zorluğu, hizmet içi eğitim eksikliği ve ASDEP kapsamındaki bazı soruların gereksiz olduğu gibi konular yer almaktadır. Ayrıca, katılımcılar, psikososyal desteğin tek bir görüşme ile yeterince verilemeyeceği inancına sahiptirler ve bu nedenle tekrarlı ziyaretlerin önemli olduğunu vurgulamışlardır. Bu çalışma, ASDEP programının uygulanmasındaki zorlukları ve iyileştirme gereksinimlerini vurgulamaktadır. Ayrıca, risk altındaki ailelerin psikososyal destek ihtiyaçlarının daha iyi karşılanabilmesi için programın nasıl geliştirilebileceği konusunda önemli bir bakış sunmaktadır.Konuyla ilgili yapılan çalışmalar incelendiği zaman ASDEP'in kuramsal çerçevesi, tarihsel gelişimi ve uygulama alanlarına ilişkin genel bilgiler sunulsa da, refah sağlamadaki yeri konusunda yeterince çalışma yapılmamıştır ve bu yönüyle bu çalışma literatürdeki bu boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

ASDEP'in Ortaya Çıkış Süreci ve Yeri

Sağlıklı bir toplum ve bireylerin kendini gerçekleştirmesi, temel ihtiyaçlarının karşılanmasıyla başlar. Sosyal hizmet modellerinde, ihtiyaçların karşılanmasına katkı sağlayan önemli araçlardan biri de ASDEP programıdır. İhtiyaçları karşılanan bireyler, ihtiyaçlar hiyerarşisinde kendini gerçekleştirme aşamasına doğru ilerlerler. Bu yükseliş, toplumsal açıdan devletin sunduğu sosyal adaleti sağlayarak gerçekleşir. Bu bağlamda, devlet, özellikle dezavantajlı grupları hedefleyen kamu politikaları aracılığıyla bu süreci yönetmeli ve her vatandaşın kamusal hizmetlere erişimini sağlayan mekanizmalar oluşturmalıdır. Bu yönüyle devlet, sosyal devlet olma özelliğinin sorumluluklarını yerine getirmiş olmaktadır.

Sosyal hizmet alanında mesleğin icra edildiği temel alanlar, dezavantajlı gruplara yönelik hizmet verilen alanları içermektedir. Bu alanlar, çocuklar, yaşlılar, engelliler, yoksullar, hastalar, madde bağımlıları ve daha birçok kesimi kapsamaktadır. Tüm bu alanlarda temel amaç, dezavantajlı grupların insan haklarına saygı gösterilerek yaşamlarını sürdürebilmelerini sağlamaktır. Sosyal hizmet uygulamaları, kamu kurumları, üniversiteler, yerel yönetimler, sivil toplum örgütleri ve özel sektör kuruluşları gibi birçok farklı paydaş tarafından gerçekleştirilmektedir. Sosyal hizmetin tarih boyunca mücadele ettiği en temel sorunlardan biri hiç şüphesiz yoksulluktur. Temel ihtiyaçlarını karşılayamayan insanlar için gıda, barınma, eğitim, sağlık, giyinme ve sosyal yardımlar gibi alanlarda çalışmalar yürüterek, yoksulluğu azaltmak ve bu kesimlere destek olmak, sosyal hizmet mesleğinin en öncelikli görevlerindendir.

Sosyal politikaların uygulayıcısı ve düzenleyicisi olarak devlet, güçlendirme yaklaşımının en önemli aktörü olarak kabul edilir. Devlet, bireylerin ihtiyaçlarının karşılanmasını ve kendini gerçekleştirmesini sağlamak için gerekli mekanizmaları oluşturarak güçlü bireylerin ve sonuç olarak güçlü bir toplumun oluşumunda aktif bir rol oynamaktadır. Güçlendirme, Barker tarafından "Bireylerin, ailelerin, grupların ve toplulukların kendi bireysel, bireylerarası, sosyo-ekonomik ve politik güçlerini artırmak ve durumlarını iyileştirmeye doğru bir etki geliştirme süreci" olarak tanımlanmaktadır (Zastrow, 2013:94; Laçin, 2019: 5). Bu tanım, ailelerin güçlendirilmesini yaşam koşullarının geliştirilmesini destekleme, sosyal

sorunların farkına varmalarına yardımcı olma ve çözüm yolları oluşturmalarına katkı sağlama süreci olarak açıklar. Güçlendirme, bireylerin, ailelerin, grupların ve toplumların kendi içsel ve dışsal kaynaklarını keşfetme ve kullanma isteğini ifade eder. Bu süreç, meslek elemanları tarafından, danışanlarla işbirliği içinde yürütülerek içlerindeki potansiyeli kullanarak yaşamlarında değişiklik yapmalarına yardımcı olma amacını taşır (Zastrow, 2013:91-92; Laçin, 2019:5). Güçlendirme yaklaşımında meslek elemanları, danışanların sahip oldukları içsel gücü harekete geçirerek, onların kendi yaşamlarında aktif birer özne olarak değişim yaratmalarına olanak tanıyan destekleyici bir role sahiptirler.

Sanat olma özelliğini taşımasının yanında bilim olarak kabul edilen sosyal hizmet, bireylerin yaşam kalitesini artırmak amacıyla faaliyet gösteren önemli bir meslek dalıdır. Sosyal hizmet, toplumda meydana gelen değişikliklerin yanı sıra sosyal refah politikaları ve ideolojilerindeki değişimlerden etkilenir(Duyan, 2010). Sosyal hizmet, mikro, mezzo ve makro düzeyde çocuklara ve onların sosyal çevresine bütüncül bir perspektifle müdahale etmeyi amaçlayan programlar aracılığıyla, toplumsal işlevlerini yerine getiremeyen bireyleri ve aileleri güçlendirmeyi amaçlamaktadır (Karataş, 2017). Bu bağlamda Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) gibi programlar, sosyal hizmeti mikro, mezzo ve makro düzeylerde çocuklara ve ailelerine yönelik bütüncül bir perspektifle uygulayarak, toplumsal işlevlerini yerine getiremeyen bireyleri ve aileleri güçlendirmeyi amaçlar. ASDEP, özellikle riskli hanelere yönelik olarak bu tür müdahaleleri ve destekleri sunarak sosyal hizmetin bu temel prensiplerini uygulayan bir programdır. Bu çerçevede ASDEP, bireylerin ve ailelerin sosyal ihtiyaçlarını ele alarak onların toplumsal işlevlerini iyileştirmeyi amaçlayan bir sosyal hizmet programı olarak değerlendirilmektedir.

Sosyal hizmet uzmanın temel amacı, dezavantajlı ve muhtaç durumda olan insanlara yardımcı olmak ve sosyal ve toplumsal sorunlarla ilgilenmektir. Bu çerçevede gelenekçi bir yaklaşım benimseyen sosyal hizmet uzmanları, müdahaleye başlamadan önce özenli bir hazırlık sürecini benimserler. Belirli bir plan çerçevesinde, ilk adım olarak gelen bilgileri toplarlar, başvurunun durumunu değerlendirirler ve ardından mesleki müdahale planını oluşturarak çalışmalarına devam ederler. Ayrıca, hangi müracaatçı ile nasıl iletişim kuracaklarını dikkatlice planlarlar. Sorunları detaylı bir şekilde analiz ederler ve hem sorunu hem de olası çözüm yollarını aydınlatarak müracaatçının da sorumluluk almasını teşvik ederler. Müdahale süreci içerisinde, vaka yöneticisi olarak hareket ederler ve savunucu, arabulucu, kaynak bulucu, eğitici, planlayıcı ve kolaylaştırıcı gibi mesleki rolleri başarıyla yerine getirirler. Müdahale süreci boyunca, başvurucunun ilerlemesini izlerler ve amaca ulaşıldığında çalışmaları sonlandırarak etkinliklerini değerlendirirler (Ashman & Hull, 1999:19). Bu bağlamda Aile Sosyal Destek Programı'nda (ASDEP) görev alan meslek elemanları, ailelerin içinde bulundukları olumsuz koşullardan kurtulmaları ve güçlenmeleri için onlarla birlikte çalışmalıdır. ASDEP personeli;

- Ailelerin sorunlarını ve ihtiyaçlarını belirler,
- Ailelerin sahip olduğu güçlü yanları ve kaynakları tespit eder,
- Aileleri hak ve hizmetlere yönlendirir,
- Ailelerin özgüvenlerini ve özsaygılarını geliştirir,
- Ailelerin sorun çözme ve karar verme kapasitelerini güçlendirir,
- Ailelerin sosyal ilişkiler kurmasını ve destek sistemleri geliştirmesini teşvik etmelidir.

Bu sayede ASDEP personeli, aileleri içinde bulundukları olumsuz koşullarla başa çıkarken güçlenmelerini destekleyen bir sürecin öncüleri haline gelebilirler. Aileleri sadece

yardım alan kişiler olarak değil, kendi yaşamlarının aktif yönlendiricileri olarak görür ve bu yönde destek sağlarlar. Bu süreçte, ailelerin kendi sorunlarına çözüm üretme yeteneklerini geliştirmelerine yardımcı olur. Aynı zamanda ailelerin kendi güçlü yönlerini tanımlamalarına ve bu güçlü yanları sorunları çözmek için kullanmalarına destek verirler. ASDEP personeli, ailelerin kendi potansiyellerini maksimize etmelerini ve kendi hedeflerini belirlemelerini teşvik eder. Bu yaklaşım, ailelerin sadece dış yardım alıcıları olmaktan çıkıp, kendi yaşamlarının etkin yönlendiricileri ve değişim yaratıcıları haline gelmelerini sağlar. Böylece, aileler sadece mevcut sorunları aşmakla kalmaz, aynı zamanda daha sürdürülebilir bir iyileşme ve gelişme sürecine adım atarlar.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 1982 tarihli 41. maddesi, aileyi Türk toplumunun temeli olarak kabul eder ve eşler arasında eşitliği vurgular. Bu maddeye göre devlet, ailenin huzur ve refahını koruma sorumluluğuna sahiptir, özellikle ailenin korunmasını ve aile planlamasının öğretimi ile uygulanmasını sağlamak için gerekli önlemeleri alır ve bu amaçla gerekli kurumları oluşturur. Türkiye'deki bu görev, tarihsel bir sürecin sonucunda günümüzde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı'nın sorumluluk alanına verilmiştir (T.C. Anayasası, 1982: Madde 41). Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda belirtildiği üzere, devletin aileyi korumak ve güçlendirmek gibi bir sorumluluğu bulunmaktadır. Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP), bu anayasal sorumluluğun bir yansıması olarak değerlendirilebilir. ASDEP personeli, Anayasa'da vurgulanan ailenin huzur ve refahının sağlanması, özellikle kadın ve çocukların korunması ilkesi doğrultusunda çalışmalar yapmaktadır. Yoksul ailelerin temel ihtiyaçlarını karşılayarak, onların ekonomik olarak güçlenmelerini; eğitim, sağlık, istihdam gibi alanlarda sunulan imkânlar ile sosyal olarak güçlenmelerini; hukuki desteği ve bilinçlendirme çalışmaları ile de haklarını öğrenerek güçlenmelerini desteklemektedir.

Türkiye, sosyal hizmet ve sosyal yardım uygulama alanlarında köklü bir geçmiş mirasa sahiptir. Himaye-i Etfal Cemiyeti, 1917 yılında kurularak sosyal hizmetin ilk kurumlarından biri olarak Türkiye'de hizmet vermeye başladı. Daha sonra ismi "Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu" olarak değiştirildi ve 1963 yılında Türkiye Çocuk Esirgeme Kurumu ve Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü birleştirildi. 1983 yılında "Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Genel Müdürlüğü" adını aldı. Aile refahını artırmak amacıyla 1989'da kurulan Aile Araştırma Kurumu, 2004 yılında "Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü"ne dönüştürüldü. Kadınların statüsünü ve haklarını korumak için 1990 yılında kurulan "Kadının Statüsü ve Sorunları Başkanlığı" ise 2004 yılında "Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü" olarak yeniden yapılandırıldı. Sosyal yardım alanında kalıcı çözümler sunmak için 1986'da Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu (SYDTF) oluşturuldu. Bu fon aracılığıyla sosyal yardım faaliyetleri Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları (SYDV) tarafından yürütüldü. 2004 yılında kurulan "Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü," fon kaynaklarını kullanarak sosyal yardım programlarını başlattı. Engellilere yönelik hizmetlerin düzenli, etkili ve verimli bir şekilde yürütülmesi için 1997 yılında "Özürlüler İdaresi Başkanlığı" kuruldu ve 2005 yılında yürürlüğe giren "Engelliler Hakkında Kanun" ile faaliyet alanı genişledi. Tüm bu kurumların faaliyetleri, 2011 yılında "Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı" çatısı altında birleştirildi. Ayrıca, 1983'te "Çalışma Bakanlığı" ve "Sosyal Güvenlik Bakanlığı" birleştirilerek "Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı" adını aldı. Daha sonra, 2018'de "Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı" olarak birleştirildi. Son olarak, 2021'de yayımlanan bir Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile "Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı" iki ayrı bakanlık olan "Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı" ve "Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı" olarak teşkilatlandırıldı. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının yetki, görev ve sorumlulukları ise ilgili kararnamelerle belirlenmektedir. (ASHB, 2022:12-13). Günümüzde 81 ilde İl Müdürlükleri ve ASDEP Programının uygulama alanı olan Sosyal Hizmet Merkezleri (SHM)

başta olmak üzere hizmet modellerine uygun kuruluşlarıyla hizmet alanlarında faaliyet göstermektedir.

Bu bağlamda, 2016 yılında Türkiye'de başlatılan Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) önemli bir sosyal hizmet uygulamasıdır. ASDEP, Türkiye'de sosyal hizmet ve sosyal yardım alanındaki önemli gelişmelerden biridir. Program, ailelerin ekonomik, psikososyal ve diğer ihtiyaçlarını değerlendirerek, bireysel ve ailevi refahlarını artırmayı hedeflemektedir. ASDEP, psikososyal destek sağlayarak ailelerin yaşam koşullarını iyileştirmeyi amaçlamaktadır. ASDEP, ailelerin kendi güçlü yönlerini tanımlarına yardımcı olur; böylece kendi yaşamlarını iyileştirme sürecine aktif olarak katılmalarını teşvik eder. Bu sayede sadece geçici bir yardım değil, aynı zamanda uzun vadeli bir dönüşüm ve sürdürülebilir bir refah sağlama amacını taşır. ASDEP, Türkiye'deki sosyal hizmet uygulamalarını daha etkili ve ihtiyaca yönelik hale getirme çabalarının bir yansımasıdır ve ailelere sosyal yardım ve hizmetler konusunda daha fazla erişim sağlamayı amaçlar. Bu tür programlar, toplumun daha geniş refahını artırma ve sosyal eşitsizlikleri azaltma potansiyeli taşımaktadır.

ASDEP, ilk olarak 2011 yılında "tohum" aşamasıyla başlatılmış ve pilot bir uygulama sonucunda geliştirilerek program haline getirilmiştir. 2016 yılında, ASDEP ulusal düzeyde uygulanmaya başlanmıştır. Program, dijital çağın getirdiği yenilikleri takip etmek amacıyla kalkınma ve stratejik planlarında hedefler belirlenmiştir. Bu plan çerçevesinde, ASDEP'in kurumsal kapasitesini artırmak için düzenlemeler yapılması, ASDEP bilişim sistemi ile Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi arasında veri paylaşımının sağlanması ve ASDEP uygulamasının kapsamının sosyal yardımları içerecek şekilde genişletilmesi gibi hedefler belirlenmiştir. Bu çabalar, programın etkinliğini artırmayı ve daha fazla ihtiyaç sahibine erişimi kolaylaştırmayı amaçlamaktadır.

ASDEP'in nihai amacı, yaşam koşullarını iyileştirmektir. Ayrıca, Bakanlığın sağladığı sosyal yardımların amaçlarına uygun bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını denetlemek ve etkin bir şekilde izlemek için de kullanılmaktadır. Bu program, toplumun ihtiyaçlarını belirleyerek, ailelere ve bireylere gereken desteği sağlama amacını taşımaktadır. Bu sayede, sosyal yardımların daha etkili bir şekilde dağıtılması ve toplumun daha iyi bir yaşam standardına ulaşılması hedeflenmektedir. ASDEP'in şekillenmesinde rol oynayan önemli konular ve tarihler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1. *ASDEP'in Şekillenmesinde Önemli Konular ve Tarihler, Kaynak: Özpolat, 2022:149*

Konu	Tarih
Aile Şurası Yapılmıştır.	2008
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın Kurulmuştur.	2011
61. Hükümet Programı Yayımlanmıştır.	2011
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Stratejik Planı (2013-2017) Yayımlanmıştır.	2013
62. Hükümet Programı Yayımlanmıştır.	2014
10. Kalkınma Planı Yayımlanmıştır.	2014
ASDEP'in Pilot Çalışması Yapılmıştır.	2015
64. Hükümet Programı Yayımlanmıştır.	2015
1500 ASDEP Personeli İstihdamı Gerçekleştirilmiştir.	2016
65. Hükümet Programı Yayımlanmıştır.	2016
ASDEP'in *Ülke Geneline Yaygınlaşması Sağlanmıştır*.	2017
1500 ASDEP Personeli İstihdamı Gerçekleştirilmiştir.	2017
Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Stratejik Planı (2018-2022) Yayımlanmıştır.	2018
ASDEP Personeli Sürekli İşçi Kadrolarına (4D) Geçirilmiştir.	2018
Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Kurulmuştur.	2018
11. Kalkınma Planı Yayımlanmıştır.	2019
Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Stratejik Planı (2019-2023) Yayımlanmıştır.	2019
Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı Yayımlanmıştır.	2019
1000 ASDEP Personeli İstihdamı Gerçekleştirilmiştir.	2020
Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı Yayımlanmıştır.	2020
Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı Yayımlanmıştır.	2021
Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Kurulmuştur.	2021

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, 2011 Faaliyet Raporu'nda Toplum Merkezi hizmetlerini daha geniş bir ihtiyaç grubuna erişilebilir hale getirmek amacıyla Kırıkkale ve Karabük illerinde bir pilot uygulama başlattığını bildirmiştir. Raporda şu ifadeler yer almaktadır: "Hizmetlerin tüm ihtiyaç gruplarına ulaşılabilir olması, bireylerin sosyal hizmetlere ihtiyaç duyduklarında kendi yaşadıkları bölgelerde kendi kendilerine yardım edebilecek becerilere sahip olmalarını amaçlar. Bu bağlamda, Bakanlık bünyesinde Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) başlatılmış ve aile sosyal destek danışmanları atanmıştır. ASDEP, sosyal yardım ve hizmetlere ihtiyaç duyan aile ve bireyleri objektif kriterlere dayalı olarak tanımlamayı, bilgilendirmeyi, sosyal yardım ve hizmetlerden yararlandırmayı, diğer kamu hizmetlerinden faydalanmalarını sağlamayı ve bu süreçte yaşam koşullarını iyileştirmeyi ve refah seviyelerini artırmayı amaçlayan bireylere rehberlik eden bir programdır." (Özkan & Kılıç, 2013: 36)

Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın 2011 yılı Faaliyet Raporu'nda yer verdiği bu bilgilere göre, ASDEP'in amacı ihtiyaç sahibi ailelerin kendi yaşadıkları çevrede desteklenmesi ve güçlendirilmesidir. Bu amaç doğrultusunda ASDEP elemanları görevlendirilmiş ve pilot uygulamalar başlatılmıştır. Raporda programın hedefleri arasında ailelerin ihtiyaçlarının belirlenmesi, bilgilendirilmesi, sosyal hizmetlerden yararlandırılması ve refah seviyelerinin artırılması sayılmıştır. Bu ifadeler, ASDEP'in aileleri güçlendirmeye dönük bir yaklaşımı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak ASDEP, olumlu bir girişim olmakla birlikte, tüm

yoksul aileleri kapsayan, etkisini sürdürebilen ve sonuç odaklı bir yapıya kavuşturulması gereken bir politika aracı olarak değerlendirilebilir.

Türkiye'nin refah rejimi ve sosyal hizmet yapısı, sosyal sorunların önlenmesi amacıyla koruyucu ve önleyici politikalar izlemek yerine daha çok tedavi ve rehabilitasyona odaklanan bir özellik göstermektedir. Sosyal sorunlar ortaya çıktığında, sosyal hizmet müdahaleleri devreye girmektedir. Bu yaklaşım, sorunların kronik hale gelmesine neden olabilir ve sorunların çözümünü zorlaştırabilir. Son dönemde, Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) gibi projeler aracılığıyla sosyal hizmet alanında koruyucu ve önleyici uygulamaların önemi artmıştır. Ancak, uygulamaların ayrıntılarına bakıldığında, temelde Güney Avrupa refah rejiminin izleri görülmektedir (Yıldırım ve Şahin, 2019: 2540-2541). Bu nedenle, Türkiye'nin sosyal hizmet politikalarının daha fazla koruyucu ve önleyici önlemlere odaklanması gerektiği ve sosyal sorunların kök nedenlerine yönelik çözümlerin geliştirilmesi önem arz etmektedir.

2007-2013 yıllarını kapsayan 9. Kalkınma Planı'nda, "Sosyal Güvenlik Sisteminin Etkinliğinin Artırılması" başlığı altında incelenen 266. madde, sosyal hizmet ve yardımlardan faydalanacak kişilerin ve grupların belirlenmesi için uygun kriterlerin oluşturulmasının planlandığını ifade etmektedir. Ancak, bu planın gerçekleştirilmesinde kurumlar arasında işbirliği eksikliği ve nitelikli personel sorunlarının bulunduğu ve bu nedenle ihtiyaç sahiplerine istenen düzeyde hizmet sunulamadığı vurgulanmaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı, 2005). Bu durum, sosyal hizmetlerin etkin bir şekilde koordine edilmesini ve hedeflenen kişilere ulaştırılmasını engelleyebilir ve bu nedenle sosyal güvenlik sisteminin daha verimli hale getirilmesi için çözüm gerektiren bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

ASDEP, 2015 yılında Sakarya, Rize, Kırıkkale ve Ankara illerinde pilot bir uygulama olarak başlatılmış ve altı aylık bir süre boyunca yürütülmüştür. Pilot çalışmaya, İl Müdürlükleri'nde görevli meslek elemanları ve Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı (SYDV) çalışanları katılmıştır (T.C. Kırıkkale Valiliği, 2015). Bu pilot çalışma, ASDEP'in ilk aşamalarında gerçekleştirilen bir deneme çalışmasıdır ve programın uygulama sürecini değerlendirmek amacıyla yapılmıştır.

ASDEP projesi, ülkemizde hükümet programları, kalkınma planları, stratejiler ve faaliyet planları çerçevesinde öncelikli bir konu olarak ele alınmıştır. Örnek olarak, 64. Hükümet Programında ASDEP, "Sosyal yardım veya sosyal hizmete ihtiyacı olan tüm dezavantajlı yurttaşlara ulaşmayı ve sosyal yardımları ailenin birliğini koruyan bir modele dönüştürmeyi" amaçlayan bir girişim olarak belirtilmiştir. İkinci Kalkınma Planı, aile ödeneklerini alan grupları genişletmeyi, çocuklara yönelik ödeneklerin artırılmasını ve yoksullara ile asker ailelerine sosyal yardım sağlanmasını öngörmüştür. Beşinci ve Altıncı Kalkınma Planları, aile birimini temel alarak bireylerin maddi, manevi ve sosyal zorluklarını giderme ve ihtiyaçlarını karşılama politikalarını benimsemektedir. Yedinci ve Sekizinci Kalkınma Planları, aile yardımlarını yasal bir sigorta programı olarak düzenlemeyi, aile yapılarındaki değişikliklere yanıt olarak sosyal hizmet ve yardımları artırmayı, yoksul ailelere yardım etmeyi ve aile yardımı alan aileleri tespit etmek için bir veri tabanı oluşturmayı amaçlamaktadır. Dokuzuncu Kalkınma Planı, yoksul kesimlerin yaşam kalitesini artırmak amacıyla eğitim ve sağlık alanında yardımlar yapmayı ve bu yardımları diğer kamu hizmetleriyle koordineli bir şekilde aile odaklı olarak sunmayı planlamaktadır. Onuncu Kalkınma Planı, ailelere yönelik ASDEP modelini bütüncül bir yaklaşımla güçlendirmeyi, nitelikli personel yetiştirmeyi ve sosyal yardım ve hizmetlerin ailelere odaklı olarak sunulmasını hedeflemektedir (Hendvari, 2019: 54). Bu nedenle ASDEP, ülkemizin sosyal hizmet politikalarının merkezinde önemli bir rol oynamaktadır ve sosyal yardım ve hizmetlerin ailelere daha etkin bir şekilde sunulmasını amaçlamaktadır.

Cumhurbaşkanlığı hükümet sisteminin başlamasıyla birlikte 11. Kalkınma Planı (2019-2023) oluşturuldu ve bu plan içinde ASDEP'e yer verildi. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, ASDEP'in temel amacını, toplumsal yapının ve sürdürülebilir kalkınmanın devamının sağlanabilmesi için aile kurumunun güçlendirilmesi olarak belirlemiştir. Bu bağlamda, planın hazırlanmasından sorumlu olan kurum, ASDEP'in öncelikli hedefini aile kurumunun güçlendirilmesi olarak vurgulamıştır. Bu amaç doğrultusunda ASDEP projesinin geliştirilmesi için teknik, hukuki ve kurumsal kapasitenin artırılması, ASDEP bilişim sistemi ile Bütünleşik Sosyal Yardım Sistemi arasında veri paylaşımının sağlanması ve ASDEP uygulamasının kapsamının sosyal yardımları içerecek şekilde genişletilmesi gibi hedefler belirlendi (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019:149). Aslında ulaşılmak istenen asıl amaç, sosyal hizmetler, sosyal yardımlar ve yoksullukla mücadele alanlarında gelişmiş ülkeler seviyesine çıkma hedeflenmektedir.

Ak Parti'nin Hükümet Programında ASDEP, aşağıdaki şekilde yer almıştır(Türkmen, 2015:163):

- Sosyal destek ve hizmetler, sağlık, istihdam ve eğitim hizmetleri ile birlikte "Aile Sosyal Destek Programı" (ASDEP) modeli çerçevesinde hane odaklı bir sisteme dönüştürülecektir.
- Aile birliğinin korunması ve güçlü, mutlu ailelerin desteklenmesi amacıyla "Aile Sosyal Destek Programı" (ASDEP) hayata geçirilecektir. Bu program, ailelere aile içinde özel ilgi ve destek sunarak özel ihtiyaçları olan ailelere erişmeyi hedeflemektedir.
- Bu programın bir parçası olarak, "kişiye ve haneye özgü" hizmetler sunulacaktır. Bu yaklaşım, ailelerin özgün ihtiyaçlarına göre farklı sosyal destek programlarının uygulanmasını sağlayacaktır. Bu şekilde, ailelerin başvuruda bulunma zorunluluğu olmaksızın sosyal destekler sunulacaktır.
- Gelecekte sosyal yardımlar, sosyal hizmetlerle eşzamanlı ve bütüncül bir şekilde uygulanacaktır. Örnek olarak, bir aileye sosyal yardım verilirken, aynı ailedeki bir engelliye başvuruya gerek kalmadan gerekli rehabilitasyon hizmetleri sunulacaktır.
- Sosyal yardımlarda ailenin özel durumu temel alınacaktır. Her aileye aynı türde ve miktarlarda yardım yapmak yerine, aile içindeki birey sayısı, yaşları, sağlık durumu ve özürlülük gibi faktörler dikkate alınarak yardımlar belirlenecektir. Aile içinde çalışma kapasitesine sahip fakat işsiz olan bireylerin işgücü piyasasına yönlendirilmesi sağlanacaktır.

AK Parti'nin Hükümet Programına göre, ASDEP, sağlık, istihdam ve eğitim hizmetleriyle birlikte sosyal destek ve hizmetlerin hane odaklı bir sisteme geçirilmesini amaçlamaktadır. Bu program, ailelerin ihtiyaçlarına göre özel hizmetler sunarak başvuruya gerek kalmadan sosyal destekler sağlamayı hedeflemektedir. ASDEP, ailelere başvuru yapmadan önce ihtiyaçlarını belirleyerek onlara özel hizmetler sunmayı hedeflemektedir. Program, ailelerin güçlenmesine ve toplumsal refahın artırılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Ak Parti Hükümeti'nin bu yaklaşımı, sosyal hizmetlerin daha etkili ve verimli bir şekilde sunulmasını teşvik etmekte ve toplumun daha geniş bir kesimine hizmet ulaştırmayı hedeflemektedir. Bu program, ailelerin sosyal desteklere daha kolay erişebilmelerini ve ihtiyaçlarına daha iyi yanıt verebilmelerini sağlayarak toplumun refahını artırmayı amaçlayan bir önemli adımdır.

ASDEP, 61. Hükümet Programından başlamak üzere günümüzde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine kadar tüm hükümet sistemlerinde ailenin korunması, sağlık, istihdam,

eğitim, sosyal yardımlar ve hizmetlerin başvuru beklemeden hane ziyaretleriyle tespit edilerek ulaştırılması amaçları çerçevesinde yer almıştır(Balcı, 2019b:1233). Bu amaçla sosyal hizmetler daha etkin ve ihtiyaç odaklı bir şekilde sunulması hedeflenmektedir.

ASDEP'in Kapsamı ve Amaçları

ASDEP'in 2012 ve 2014 yılında pilot çalışmaları yapılmış; pilot uygulama neticesinde 2017 yılında program ülke genelinde uygulanmaya başlanmıştır. ASDEP'te istihdam edilen personeller Sosyal Hizmet Merkezlerinde(SHM) çalışmaya başlamışlardır. Bu personeller, Türkiye genelinde ailelerin psikososyal destek ihtiyaçlarına odaklanan saha çalışmalarını yürüten, bireylerle evlerinde doğrudan etkileşimde bulunan ve programın etkisini değerlendirmek için somut ölçme araçları kullanmanın ötesinde birçok gözlemde bulunan bir ekipten oluşmaktadır (Özpolat & Özkan, 2022:1087). ASDEP personelinin sahada yaptığı çalışmalar ve ailelerle yakın etkileşimleri sayesinde edindikleri gözlemler, programın etkinliğinin değerlendirilmesi için önemli bir kaynaktır.

ASDEP'in pilot çalışması sırasında ASDEP görevlilerinin seçimi için Bakanlığa bağlı İl Müdürlükleri ve Kaymakamlıklara bağlı Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakfı(SYDV) personeli, Bakanlık veya İl Müdürlüğü tarafından düzenlenen ASDEP Eğitim Programına katılmış olan personel arasından belirlenmesi planlanmıştır. Ayrıca, sahada uygulama eğitimi almış personelin de gerektiğinde ASDEP kapsamında görevlendirilebileceği ifade edilmiştir. ASDEP bünyesinde istihdam edilecek personelin öncelikle Sosyoloji, Psikoloji, Sosyal Hizmet, Psikolojik Danışmanlık ve Rehberlik alanlarında lisans mezunu olmaları hedeflenmektedir. Ancak, yeterli sayıda bu alanlarda mezun bulunmaması durumunda, Çocuk Gelişimi, Öğretmenlik, Aile ve Tüketici Bilimleri lisans mezunları ile İktisadi ve İdari Bilimler lisans mezunlarının da ASDEP görevlisi olarak istihdam edilebileceği belirtilmektedir (Kamu Bilgi Yönetim Sistemi, 2015). Bu yaklaşım, programın personel seçimi ve istihdamında esneklik sağlayarak, çeşitli alanlardan gelen nitelikli personelin ASDEP'e katkıda bulunması hedeflenmiştir.

ASDEP'in daha sonraki yıllarda uygulanmasına başlandığında, Bakanlıkça İl Müdürlüğü ve SYDV personelinin programa dahil edilmemiştir. Bununla birlikte, Öğretmenlik ve İktisadi İdari Bilimler mezunlarının ASDEP kapsamında istihdam edilecek meslek grupları arasından çıkarıldığı tespit edilmiştir (Balcı, 2019a:18). Bu durum, programın personel seçimi ve istihdamında değişikliklerin olduğunu ve programın uygulanmasının zaman içinde revize edildiğini göstermektedir. İlk adım olarak programın etkinliğini ve uygulanabilirliğini ölçmek için pilot uygulama yapılması kararlaştırılmıştır.

Pilot uygulamanın başarılı sonuçlar vermesiyle, 2016 yılında Türkiye genelinde 1500 meslek elemanı, 2017 yılında ise 1500 meslek elemanı olmak üzere toplamda 3000 ASDEP görevlisi, hizmet alımı veya taşeron yöntemiyle sosyal çalışmacılar, sosyologlar, çocuk gelişimi uzmanları, psikolojik danışmanlar, rehberlik uzmanları ve aile ve tüketici bilimleri mezunları arasından istihdam edilmiştir. 2018 yılı itibariyle, program kapsamında görev yapmakta olan 2800 meslek elemanı aktif olarak hizmet vermektedir. (AÇSHB Faaliyet Raporu, 2018: 271). ASDEP, 2011 yılında (o dönemdeki adıyla) Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığının kurulmasıyla başladı ve "Her aileye bir Sosyal Hizmet Uzmanı" sloganıyla kamuoyuyla paylaşıldı. 2016 yılının sonu doğru ASDEP kapsamında çalışacak meslek elemanlarının istihdamı 81 ilde gerçekleştirilmiştir.

ASDEP, ailelerin ve bireylerin sosyal yardım ve sosyal hizmetlere olan ihtiyaçlarını belirleme, bu ihtiyaca yönelik sosyal yardım ve sosyal hizmet modellerini planlama ve uygulama, gerektiğinde diğer kamu hizmetlerinden (eğitim, sağlık, istihdam vb.) faydalanmalarını sağlama amacıyla sürecin her aşamasında rehberlik ve danışmanlık

hizmetlerini içeren bir programdır. ASDEP, sonuç olarak yaşam koşullarının iyileştirilmesini hedefler. Ayrıca, Bakanlık tarafından sunulan sosyal yardımların amaçlarına uygun bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını yerinde ve etkin bir şekilde denetleme imkânı sağlar(ASHB, 2023) Ayrıca, ASDEP, Bakanlık tarafından sunulan sosyal yardımların etkin bir şekilde kullanılıp kullanılmadığını değerlendirmek amacıyla denetim imkânı sunar. Bu denetimler, sosyal yardımların amaçlarına uygun bir şekilde dağıtıldığından ve kullanıldığından emin olmayı amaçlar. Bu şekilde, programın verimliliği ve hedeflerine ulaşma başarısı izlenebilir ve değerlendirilebilir.

Alanında uzman 3 bin personel ile 81 ilde gerçekleştirilen hane ziyaretleri sayesinde, sosyal yardım ve sosyal hizmete ihtiyaç duyan vatandaşlar tespit edilmekte ve onların durumlarına uygun hizmetlerden ve gerektiğinde diğer kamu hizmetlerinden faydalandırılmaktadır. Ayrıca, ailelere rehberlik ve danışmanlık hizmetleri sunularak ailelerin ve bireylerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi hedeflenmektedir. ASDEP görevlileri tarafından tespit edilen sorunlar, Bakanlığın görev alanına giriyorsa Sosyal Hizmet Merkezleri tarafından çözüme kavuşturulmaya çalışılırken, Bakanlığın görev alanı dışındaki durumlarda ise diğer kamu kurumlarına yönlendirilmektedir(ASHB, 2023). ASDEP ile sunulan danışmanlık, rehberlik ve sosyal hizmetler sayesinde bu ailelerin toplumsal hayata katılımları ve sosyal işlevsellikleri de artırılmaya çalışılmaktadır. Bu sayede ASDEP, sosyal yardım ve hizmetlerin etkin bir şekilde sunulmasını sağlayarak ihtiyaç sahiplerinin yaşam koşullarını iyileştirilmesi amaçlanmaktadır. Sonuç olarak programın sağladığı çok boyutlu destekler, hedef kitlenin yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve sosyal içermelerinin desteklenmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

ASDEP Uygulamaları

Türkiye'de, riskli ailelere yönelik bire bir hane ziyaretleri gerçekleştiren personel, saha çalışmaları yürüten ASDEP çalışanlarıdır. Ayrıca, ASDEP; Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından sunulan psikososyal destek hizmetlerini etkili bir şekilde uygulayan ülkemizde eşi benzeri bulunmayan bir sosyal hizmet uygulamasını temsil eder (Özpolat & Özkan, 2022:1087). Bu yaklaşım, ASDEP'in özellikle riskli ailelerle yakın temas ve özel destek sağlama konusundaki önemini vurgularken, aynı zamanda programın benzersizliğini vurgulamaktadır.

Modern sosyal devletin, sosyal politikalarını sahada uygulama durumunda olan ASDEP birimleri, henüz çok yeni hizmet birimleri olmalarına rağmen, kurumsallaşma yolunda dikkate değer gelişimleri yakalayabilmişlerdir(Küçükalı, 2021:264). Uygulanan ASDEP'in 2007 yılından beri ulusal düzeyde kalkınma planlarına ve hükümet programlarında yer verilmesi sosyal politikalar alanında ve kamu hizmetlerinin sunulmasında önemli bir rol üstlenmiştir.

ASDEP, 2011 yılında kurulan Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı hedeflerinin en başında yer almasının yanında 61. Hükümet programında başlayarak diğer Hükümet programlarında da yer verilmiştir. Ayrıca programın 2016 yılında uygulamaya konulmasıyla 2017 ve 2018 yıllarında programın amaçlarıyla orantılı sosyal hizmet politikalarında hedefler belirlenerek Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı stratejik planlarında yer verilmiştir. Yoksulluğun azaltılması ve koruyucu ve önleyici hizmetlerin ulaştırılmasında Adalet ve Kalkınma Partisi (Ak Parti) tarafından 2015 seçim beyannamesinde yer verilmiştir. Ayrıca 9. Kalkınma Planından başlayarak 11. Kalkınma Planında (2019-2023) geliştirilmesi gereken alanlara yönelik hedeflere yer verilmiştir. Diğer yandan ülkemizde Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine geçilmesiyle birilikte sosyal hizmet politikaları ve bakanlığın görev alanına giren hizmetlerin tespitinde önemli bir rol verilmiştir. Cumhurbaşkanlığı strateji belgesinde 2019-2023 yılları stratejik planında açık hedefler belirlenmiştir. Cumhurbaşkanlığı Hükümet

Sisteminde ilk 100 günlük ve ikinci 100 günlük icraat planlarında yerini alarak hedeflere ulaşmada paydaş olarak görülerek ulusal görevler verilmiştir. Bu şekilde kalkınma planları ve hükümet programlarına hedef belirlenen bir projede doğru girdiler sağlananarak doğru çıktıların, politika ve stratejik planlanlarda yer alması hedeflenmektedir.

ASDEP, ailelerin problemlerini tespit ederek mesleki müdahalelerle çözüme kavuşturulmasına yönelik bir uygulamadır. Bu uygulama, ailelere kamu ve sosyal hizmetler konusunda bilgi verme, ilgili kurumlar arasında koordinasyon sağlama ve sunulan hizmetleri takip etme amacı taşır. Uygulamanın etkin bir şekilde hayata geçirilmesi için her bölge için bir görevli, risk haritasına göre belirlenir ve Sosyal Hizmet Merkezinin görevlisi, kendi bölgesinde ailelerin sorunlarını tespit etme ve çözme konusunda çaba sarf eder. 62. Hükümet Programı, sosyal destek ve hizmetler alanında ASDEP modeli çerçevesinde "sağlık, istihdam ve eğitim hizmetlerini aile odaklı bir sisteme dönüştürmeyi" hedeflemektedir (Hendvarı, 2019: 63). Bu yaklaşım, programın ailelere yönelik hizmetlerin iyileştirilmesi ve aile odaklı bir yaklaşımın benimsenmesi konusundaki önemini yansıtmaktadır.

ASDEP ile vatandaş ile bir gönül bağını kurup koparmamak amaçlanmaktadır. İhtiyaçlar hiyerarşisinin kritik basamağı olan temel ihtiyaçların tespit edilmesi ve karşılanmasıyla güvenlik ve üst basamaklara bireylerin yükselmesi hedeflenmektedir. Bu sayade mutlu bırey, mutlu aile ve mutlu toplum amaçalanarak sağlıklı toplumun aşalamaları gerçekleştirilmektedir.

Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı tarafından hazırlanan 2022 Performas Programı kapsamında Ailenin Korunması ve Güçlendirilmesi başlığı altında aile danışmanlık hizmetinin yaygınlaştırılması, sosyal yardım ve hizmetlerin ailenin temel alınarak sunulması hedeflenmektedir. Sosyal Hizmet Merkezleri (SHM), çocuklardan yaşlı bireylere ve ailelere koruyucu, önleyici, destekleyici, geliştirici, rehberlik ve danışmanlık odaklı sosyal hizmetler sunarak, bu hizmetlere erişimi kolaylaştırmayı amaçlar. ASDEP aracılığıyla SHM'ler, ailelerin ve bireylerin sosyal yardım ve sosyal hizmet ihtiyaçlarını belirler, bu ihtiyaçlara uygun sosyal yardım ve hizmet modellerini planlar ve uygular. Aynı zamanda, gerektiğinde eğitim, sağlık, istihdam gibi diğer kamu hizmetlerinden yararlanmalarını sağlamak için sürecin her aşamasında rehberlik ve danışmanlık hizmetleri sunar. Bu amaçla yıllara göre aile danışmalığı hizmetinden yararlana kişi sayıları ile hedeflenen kişi sayıları Tablo 2'de gösterilmiştir(ASHB Performans Programı, 2022:28).

Tablo 2. *Aile Danışmanlığı Hizmetinden Yararlanan Kişi Sayısı,* ***Kaynak:*** *ASHB Performans Programı, 2022:28*

Performans Göstergesi	Ölçü Birimi	2020	2021 Planlanan	2021 Yılsonu Gerçekleşme	2022 Hedef	2023 Tahmin	2024 Tahmin
1- Aile danışmanlık hizmetinden yararlanan kişi sayısı	Sayı	30.283	8.000	5.713	8.000	8.000	8.000

ASDEP kapsamında, Türkiye'nin 81 ilinde gerçekleştirilen hane ziyaretleri, özellikle risk taşıyan haneler odaklanarak gerçekleştirilmektedir. Gelecek dönemde, ASDEP çalışmaları riskli haneleri daha fazla hedefleyerek, saha taraması yerine risk odaklı hane ziyaretlerine daha fazla ağırlık vermeyi planlamaktadır. Bu çerçevede, veriler sürekli olarak güncellenmekte ve bilişim sistemi içinde kayıt altına alınmaktadır(ASHB Performans Programı, 2022:28). ASDEP tarafından bu kapsamda ulaşılan hane sayısı Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3. *ASDEP ile Ulaşılan Hane Sayısı,* ***Kaynak:*** *ASHB Performans Programı, 2022:28*

Performans Göstergesi	Ölçü Birimi	2020	2021 Planlanan	2021 Yılsonu Gerçekleşme	2022 Hedef	2023 Tahmin	2024 Tahmin
2- Aile Sosyal Destek Programı ile ulaşılan hane sayısı	Sayı	577.513	1.000.000	1.009.877	800.000	1.000.000	1.200.000

SDEP, Türkiye'de toplumun genel refahını artırmayı amaçlayan önemli bir sosyal hizmet programıdır. Bu program, risk altındaki ailelere ve bireylere yardım etmeyi hedefler ve bu amacı gerçekleştirmek için hane ziyaretlerini etkin bir şekilde kullanarak sorunları tespit etmeye ve çözüm önerileri geliştirmeyi amaç edinmektedir. 2017-2021 yılları arasında ASDEP ziyaretlerinde ulaşılan hane ve kişi sayısı Grafik 1'de gösterilmiştir.

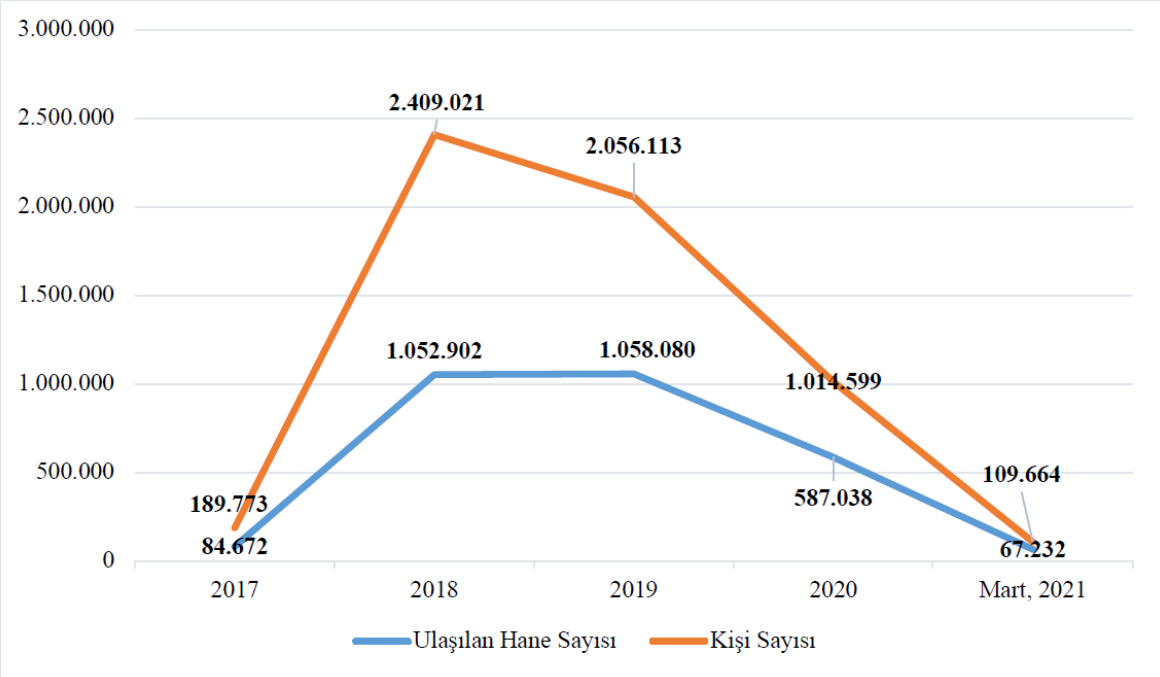

Grafik 1. *2017-2021 yılları arasında ASDEP Ziyaretlerinde Ulaşılan Hane ve Kişi Sayısı*

Kaynak: *Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Kurum Arşivi, 2021 Akt; Özpolat, 2022:159*

ASDEP'in ana amacı, toplumun daha iyi bir yaşam standardına ulaşmasına yardımcı olmaktır. Program, özellikle dezavantajlı ve risk altındaki aileleri ve bireyleri tanımlamak, onların ihtiyaçlarını belirlemek ve bu ihtiyaçlara uygun çözüm önerileri geliştirmek için hane ziyaretleri gerçekleştirmektedir. Bu ziyaretler, ailelerin karşılaştığı güçlükleri, eksiklikleri ve olası çözüm yollarını daha yakından incelemek için değerli bir fırsat sunmaktadır. Ayrıca ASDEP, risk altındaki ailelere sosyal yardım, psikososyal destek, eğitim, istihdam fırsatları gibi çeşitli hizmetleri sunarak sosyal adaletin gerçekleştirilmesine katkıda bulunmaktadır. ASDEP Programı, nihai olarak toplumsal dengesizlikleri azaltmayı ve daha eşitlikçi bir toplumun inşasına katkı sağlamayı, toplumun daha güçlü, bilinçli ve kendini gerçekleştiren bireyler ve ailelerden oluştuğu bir geleceğe doğru yol almayı amaçlamaktadır.

Gerçekleştirilen hane ziyaretleri ile ulaşılan kişiler neticesinde Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığının hizmet modeleri kapsamında değerlendirmeler yapılarak ASDEP, kurumlara yönlendirmeler yapmaktadır. Bu yönlendirmelerin takibi yapılarak arz odaklı hizmet sunulmaktadır. ASDEP'in kurumlara yönlendirme sayıları Grafik 2'de gösterilmiştir.

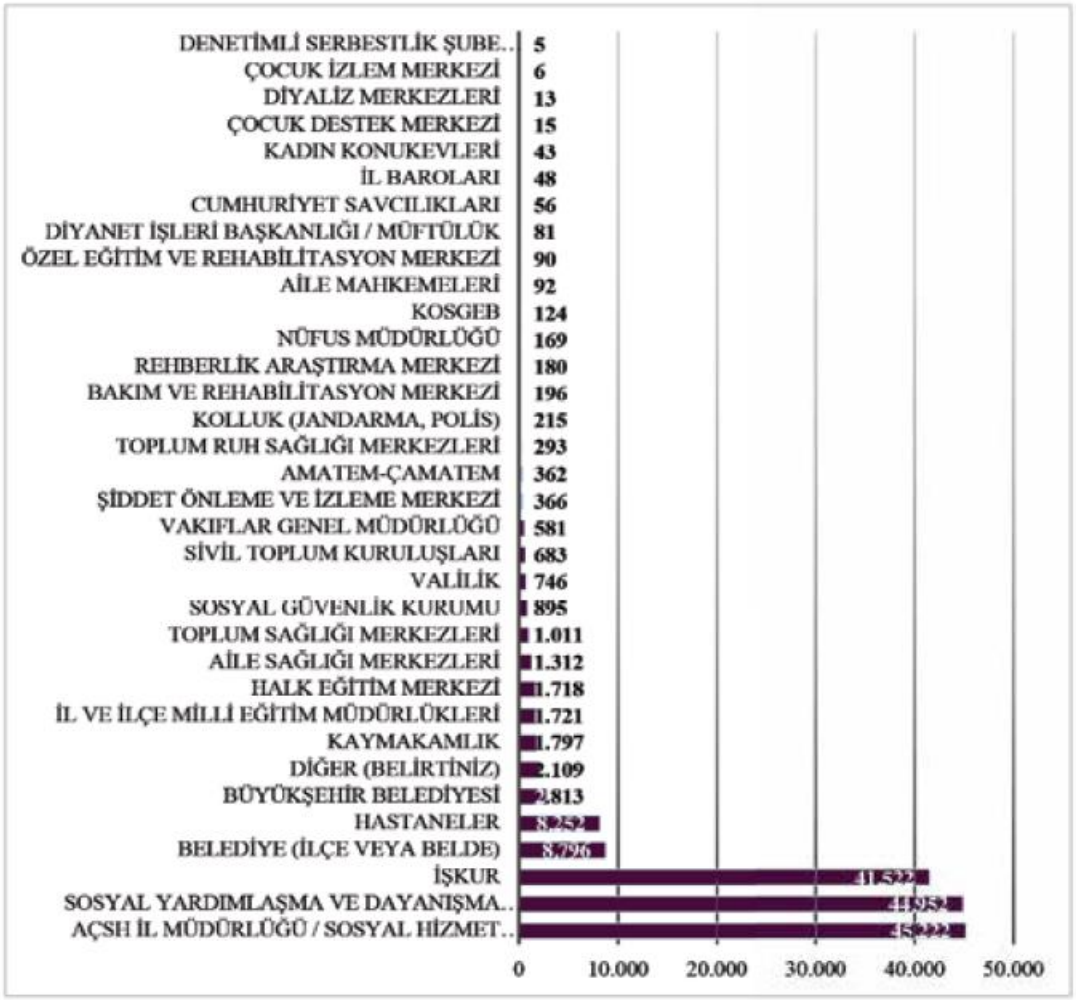

Grafik 2. *ASDEP'in Kurumlara Yönlendirme Sayıları*

Kaynak: *Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Kurum Arşivi, 2021 Akt; Özpolat, 2022:160*

ASDEP, gerçekleştirdiği hane ziyaretleri sonucunda elde ettiği verilere dayanarak kişi sayıları ve ihtiyaç analizleri yapılmaktadır. SHM'lerde görevli ASDEP elemanlarınca, her il, ilçe ve mahallede risk haritaları hazırlanarak analizler yapılmaktadır. Bu analizler, ASDEP'in bireylerin ve ailelerin ihtiyaçlarını tespit edilmesinde ve onlara uygun hizmetlerin sunulmasında imkan sağlamaktadır. ASDEP, bu analizlerin sonuçlarına dayanarak ilgili kamu ve özel kuruluşlara yönlendirmeler yapmaktadır. Bu yönlendirmeler, ihtiyaç sahiplerine arz odaklı hizmetlerin sunulmasını kolaylaştırmaktadır.

Bu sürecin bir parçası olarak, ASDEP, yönlendirmelerin takibini de yapar ve bu hizmetlerin etkin bir şekilde sunulmasını sağlamaktadır. Böylece, ASDEP, kişilere ve ailelere sadece ihtiyaçlarını belirleme aşamasında değil, aynı zamanda bu ihtiyaçlara uygun hizmetlere erişimlerini sağlama aşamasında da destek olmaktadır. Bu, ASDEP'in arz odaklı hizmet sunma sürecinin etkili ve koordinasyonlu bir şekilde yürütülmesini sağlayarak toplumun refahını artırmak için önemli bir rol oynamaktadır.

ASDEP'in Refah Sağlamadaki Yeri ve Önemi

Farklı ülkelerde ve hatta aynı ülkenin içindeki çeşitli bölgelerde yoksullukla mücadele politikalarının farklı şekillerde ve farklı bileşenlerle uygulanması, bu çeşitliliğin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu durum, birçok açıdan benzerlikler taşıyan gelişmiş ülkelerde bile, refah

devleti çerçevesinde benzer politikaların aynı eksende uygulanmasına rağmen önemli farklılıkların bulunduğunu göstermektedir(Şenses, 2001:292). Bu anlamda her ülke yoksullukla mücadelede ulusal ve uluslararası politika üretmek zorundadır.

Sosyal hizmet uygulamalarının temel amacı toplumun genel refahını artırmaktır. İnsan haklarının korunması, bireylerin, toplumun ve çevrenin gelişimini teşvik etmek için yapılan çalışmaların merkezinde yer alır. Bu sayede, sosyal adaletin gerçekleştirilmesi hedeflenir. Bu tür çalışmalarda, toplumun bilinçli katılımı, hem sosyal politikaların oluşturulmasında hem de bu politikalarla uyumlu yasal düzenlemelerin, kurumsal organizasyonun ve hizmet modellerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynar(Karataş, 2003:92). Buna paralel olarak ASDEP'in uygulamaları sadece bireylerin ihtiyaçlarını karşılamakla kalmaz, aynı zamanda toplumun bilinçli katılımını teşvik etmektedir. Program, sosyal politikaların oluşturulması ve uygulanmasında toplumun katılımını önemsemektedir. Ayrıca, ASDEP, sosyal hizmet uygulamalarının sürdürülebilirliği için uygun yasal düzenlemelerin, kurumsal organizasyonun ve hizmet modellerinin geliştirilmesini desteklemektedir.

Aile Sosyal Destek Programı'nın (ASDEP) sosyal refah sağlamadaki yeri ve önemi ile ilgili şunlar sıralanabilir:

- ASDEP, dar gelirli ve yoksul ailelerin temel ihtiyaçlarını karşılayarak onların refah düzeylerini yükseltmeyi amaçlar. Bu sayede yoksullukla mücadeleye katkı sağlar. Sosyal yardım ve hizmetlerin etkin bir şekilde yürütülmesine olanak sağlayarak sosyal devlet ilkesinin hayata geçirilmesine katkı sunar.
- Maddi desteklerin yanı sıra eğitim, danışmanlık, sosyal etkinlikler gibi hizmetler sunarak ailelerin toplumsal hayata katılımını ve güçlenmesini destekler. Eğitim desteği, mesleki kurslar gibi imkânlar ile aile bireylerinin istihdam edilebilirlikleri artırılır. Bu da onların gelecekte daha iyi gelir elde etmelerini sağlar.
- Özellikle kadınlara ve çocuklara yönelik hizmetler ile onların konumlarının güçlendirilmesine katkıda bulunur. Kadınlar ve çocuklar başta olmak üzere dezavantajlı grupların güçlendirilmesi, toplumsal cinsiyet eşitliğini geliştirir.
- Engelli, yaşlı, kimsesiz gibi dezavantajlı grupların desteklenmesi, onlar için pozitif ayrımcılık yapılması sosyal adaleti güçlendirir.
- Psikolojik ve aile danışmanlığı hizmetleri ile bireylerin psikolojik sağlığı korunur, aile içi ilişkilerin düzelmesi desteklenir. Aile içi şiddet, istismar, ihmal gibi sorunların önlenmesi için yürütülen çalışmalar, risk altındaki bireyleri korur.
- Yerel yönetimler, STK'lar ve gönüllüler ile iş birliği içinde çalışarak toplumsal dayanışma ve sivil gücü harekete geçirir. Yerel düzeydeki sosyal politikaların geliştirilmesine katkı sunar, yerinden yönetim anlayışını pekiştirir.
- Tüm bu yönleriyle ASDEP, Türkiye'de sosyal refahın arttırılması ve sosyal devlet idealine ulaşılmasında önemli bir role sahiptir.

Sonuç olarak, ASDEP Türkiye'de sosyal refahın artırılmasına önemli bir katkı sağlayan bir programdır ve sosyal devlet ilkesinin gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır. Bu program, toplumun daha iyi bir geleceğe doğru ilerlemesine yardımcı olmak için bir dizi önemli hedefi destekler ve bu hedeflere ulaşmak için çeşitli hizmetleri etkili bir şekilde sunmaktadır. ASDEP, Türkiye'de sosyal refahın artırılması ve sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için hayati öneme sahip programlardan biridir. Uygulamaların yaygınlaştırılması ve sürekliliğinin sağlanması önem arz etmektedir.

SONUÇ

ASDEP'in kapsamı, uygulamaları ve sosyal refah üzerindeki etkileri detaylı olarak incelendiğinde, bu programın Türkiye'de sosyal refahın artırılması ve sosyal devlet idealine ulaşılması açısından önemli bir role sahip olduğu görülmektedir. ASDEP kapsamında yürütülen çalışmalarla dar gelirli ve yoksul ailelerin temel ihtiyaçları karşılanmakta, eğitim ve istihdam olanakları artırılmakta, dezavantajlı gruplar desteklenmekte ve bireylerin psikolojik sağlığı korunmaktadır. Tüm bu çalışmalar, toplumdaki sosyal adaleti ve refahı güçlendirici nitelikte etki etmektedir.

ASDEP'in bu olumlu etkileri, programda görev alan meslek elemanlarının ailelerle yakın işbirliği içinde çalışması ve onların güçlenmesi için uygun müdahalelerde bulunması sayesinde ortaya çıkmaktadır. ASDEP kapsamındaki çalışmalar, yoksulluğun azaltılması, gelir dağılımındaki adaletsizliklerin giderilmesi, sosyal dışlanmanın önlenmesi gibi temel sosyal politika hedeflerine katkı sunmaktadır. Yürütülen danışmanlık ve rehberlik hizmetleri ile bireylerin ve ailelerin psikolojik dirençleri artırılmakta, sorunlarla başa çıkma kapasiteleri geliştirilmektedir. Aile içi ilişkilerin iyileştirilmesi, çocuk ve kadın haklarının korunması gibi çalışmalar, toplumsal barışın ve huzurun tesisine katkı sağlamaktadır Programın sürdürülebilirliğinin sağlanması, benzer modellerin yaygınlaştırılması önem arz etmektedir. Görüldüğü üzere ASDEP, ülkemizde sosyal refah ve sosyal adaletin tesisi yolunda atılmış önemli bir adım olarak değerlendirilebilir. Uygulamaların artarak sürdürülmesi, bu alandaki çabalar açısından kritik öneme sahiptir.

Sonuç olarak, ASDEP'in mevcut uygulamalarının sürdürülmesi ve yaygınlaştırılması, Türkiye'de sosyal refah düzeyinin artırılması için önemli politika önerileri arasında yer almaktadır. ASDEP, ülkenin sosyal politika gündeminde ön sıralarda tutulmayı hak eden bir programdır.

KAYNAKÇA

AÇSHB. (2018). Aile, Çalışma Ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Faaliyet Raporu(2018), Strateji Geliştirme Başkanlığı. Ankara: Bakanlık Resmi Yayınları.

ASHB. (2022). Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Stratejik Plan (2022-2026). Strateji Geliştirme Başkanlığı. Ankara: Bakanlık Resmi Yayınları.

ASHB. (2022). 2022 Yılı Performans Programı. Strateji Geliştirme Başkanlığı. Ankara: Bakanlık Resmi Yayınları.

ASHB. (2023). Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı ASDEP. (13.10.2023 tarihinde https://www.aile.gov.tr/sss/aile-ve-toplum-hizmetleri-genel-mudurlugu/asdep/, adresinden ulaşılmıştır).

Ashman, K.K. & Hull, G.H. (1999). Understanding Generalist Practice. (2. Edition), Chicago: Nelson- Hall Publishers.

AK Parti (2018). "24 Haziran 2018 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Genel Seçim Beyannamesi", https://www.AK Parti.org.tr/media/318779/24-haziran-2018-cumhurbaskanligi-secimlerive-genel-secimler-secim-beyannamesi-sayfalar.pdf

Balcı, E. (2019a). Aile Sosyal Destek Programı (Asdep) Görevlilerin Algıladıkları Sosyal Destek ile Stresle Başa Çıkma Yöntemleri Arasındaki İlişki. [Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 612891)

Balcı, E. (2019b). Arz Odaklı Sosyal Hizmet Uygulaması Olarak Aile Sosyal Destek Programı. Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 6 (36), 1229-1237.

Devlet Planlama Teşkilatı. (2005). Dokuzuncu Kalkınma Planı (2007-2013). Devlet Planlama Teşkilatı.

Duyan, V. (2010). Sosyal Hizmet: Temelleri, Yaklaşımları, Müdahale Yöntemleri. Ankara: Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği Yayın No:16

Hendvarı, F. H. (2019). Türkiye'de Aile Sosyal Politikası: Bir Değerlendirme Çalışması.[Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 557938)

Kamu Bilgi Yönetim Sistemi. (2015)ASDEP Pilot Uygulama Yönergesi. (10.10.2023 tarihinde https://kms.kaysis.gov.tr/Home/Goster/55670 adresinden ulaşılmıştır).

Karataş, Z. (2017). Çocuklara Yönelik Denetimli Serbestlik Uygulamalarında Sosyal Hizmet Müdahalesinin Önemi. Türkiye Sosyal Hizmet Araştırmaları Dergisi, 1(1), 1-20.

Karataş, K. (2003). Yoksulluk I. Cilt. Bilgin, A. E. & Altan, İ. (Ed.) Yoksulluk, Yoksullukla Savaşımda Sivil Toplum ve Etik Boyut: Bir Sosyal Hizmet Yaklaşımı. (1. Baskı) içinde (pp. 91-104). İstanbul: Deniz Feneri Yayınları.

Küçükalı, A. (2021). Aile Sosyal Destek Personeli (ASDEP) Birimlerinin Sosyal Politika Uygulamalarındaki Rolü Ve Karşılaştıkları Problemler**.** A. Günay, & H. Sıçrar(Ed.) Çalışma Ekonomisi Ve İlişkileri Üzerine Değerlendirmeler Ve Araştırmalar (1. Baskı) içinde (pp. 245-266), Efe Akademi.

Laçin, A. (2019). Asdep Görevlilerin Aile Sosyal Destek Programının Uygulama Sürecine İlişkin Değerlendirmeleri ve İş Tatminlerinin Ölçülmesi. [Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 586523)

Özkan, Y. & Kılıç, E. (2013). Ailenin Psiko Sosyal Destek İhtiyacını Karşılamada Yeni Bir Model Önerisi:Aile Sağlığı Mekezlerinde Aile Psiko-Sosyal Destek Birimi. Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi,7(30), 25-44.

Özpolat, A. O. (2022). Sosyal Hizmetlerin Sunumunda Yeni Bir Model Olan Aile Sosyal Destek Programının (ASDEP) İncelenmesi, Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi, 22(54), 141-167. DOI: 10.21560/spcd.vi.904483

Özpolat, A.O. & Özkan, Y. (2022). Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) Personelinin Risk Altındaki Ailelerin Psikososyal Destek İhtiyaçlarına İlişkin Deneyimleri. Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi, 33(4), 1085-1101. DOI: 10.33417/ tsh.1045595

Şenses, F. (2006). Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk. (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.T.C. Anayasası (1982). T.C. Anayasası, (10.10.2023 tarihinde https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709-19821018.pdf adresinden ulaşılmıştır). T.C. Kırıkkale Valiliği. (2015). ASDEP Protokolü İmzalandı. (13.10.2023 tarihinde http://kirikkale.gov.tr/asdep-protokol-imzalandi adresinden ulaşılmıştır).

Türkmen, B. (2015). Sosyal Hizmet Tarihi. İzmir:E-kitap http://www.bekirturkmen.com/dosya/Sosyal_Hizmet_Tarihi.pdf

Walker, C. & Walker, A. (2015). Sosyal Hizmet Temel Alanlar ve Eleştirel Tartışmalar (1. Baskı).(M. Sever, Çev.) Nika Yayınevi. (Orijinal Çaluşma Basım Terihi 2009).

Yıldırım & Şahin. (2019). Esping-Andersen'in Refah Devleti Sınıflandırması ve Makro Sosyal Hizmet Uygulamaları Temelinde Türkiye'nin Konumu. Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 11(18), 2527-2554.

Yıldız, Y. (2020). Sosyal Politika Uygulaması Olarak Aile Sosyal Destek Programı (ASDEP) Değerlendirmesi: Bursa örneği. [Yüksek Lisans Tezi. Üsküdar Üniversitesi]. Yüksek Öğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi. (Tez No: 619547)

Varvlı Göl Sedimanlarının Tarihlendirmede ve Mevsimsel Döngülerin Belirlenmesinde Kullanımı

Aziz ÖREN[1]

Giriş

Küresel iklim değişikliği ve bunun ekonomik, sosyal ve siyasi meseleler de dâhil olmak üzere doğa ve insan faaliyetleri üzerindeki etkilerine ilişkin endişeler, gelecekteki iklim değişiklikleri için modeller ve tahminler üretme konusunda bilim üzerinde baskı oluşturmaktadır. Geçmişteki ortamsal ve iklimsel değişikliklerin zamanlaması ve büyüklüğü hakkındaki bilgi, bu tür tahminlere yardımcı olabilir. Mevcut aletsel ölçüme dayalı meteorolojik veriler geçmişteki iklim değişikliklerine işaret etse de, aletsel zaman serileri genellikle süreklilik göstermez. Bunlar genel olarak iki yüzyıldan daha az bir süreyi kapsar ve küresel kapsamdan yoksundur. Bu nedenle, bin yıllık ölçekteki önemli iklim değişikliklerinin ele alınması, hem coğrafi açıdan hem de zaman açısından büyük ölçüde gelişmiş bir veri kapsamı gerektirmektedir (Bradley, 2014). Hava olayları, mahsul kıtlığı veya taşkınlarla ilgili tarihi yazılı kayıtlar, çoğunlukla son bin yıl için olmak üzere zaman zaman korunmaktadır. Ancak bunların parçalı yapısı ve vakanüvislerin (zamanın olaylarını saptayıp tarihe geçirmekle görevli devlet tarihçisi) öznelliğine dayanması, nicel paleootamsal rekonstrüksiyonlar için değerlerini sınırlamaktadır. Bu sınırlamaların bir sonucu olarak, daha uzun zaman ölçeklerindeki rekonstrüksiyonlar çoğunlukla doğal arşivlerden elde edilen dolaylı verilere dayanmaktadır.

Bu veriler, doğal (iklimsel) ve insan kaynaklı ortamsal değişimle ilgili veri kümelerini arşivleyen kayıtlar, eğilimler, değişkenlikler, olaylar ve bunların tetikleyici faktörleri hakkındaki bilgilerimizi genişletmek için önemlidir. Bu bilgiler aynı zamanda iklim modellemelerinin geliştirilmesi ve doğrulanması için de gereklidir. Bu yaklaşım için, özellikle on yıllık veya yıllık çözünürlükteki kayıtlar paleoiklimbilimciler tarafından tercih edilmektedir (Renberg vd., 1984). Çünkü yalnızca bu tür kayıtlar toplumla ilgili bir zaman ölçeğinde, yani bir insan neslinden daha az (<30 yıl) zamansal çözünürlükte veriler sağlar. Bu yüksek çözünürlüğü sağlayan yalnızca birkaç tür tarihlendirilmiş kayıt vardır ve yıllık tabakalı göl sedimanları bunlardan biridir. Gölsel sedimanlardaki ritmik sediman tabakaları jeolojik kayıtlarda yaygındır ve genellikle ritmit olarak adlandırılır. Bunların yıllık birikim döngüsünü yansıttığı durumlarda, İsveç dilinde tur, dönüş ya da döngüsel katman anlamına gelen "varv" kelimesi kullanılır (Hicks vd., 1994; O'Sullivan, 1983).

Varv ilk olarak 1862 yılında İsveç Jeoloji Araştırmaları tarafından İsveç'in ilk jeolojik haritalarından birinde proglasyal bir ortamda ritmik olarak çökelmiş killeri tanımlamak için "Hvarfig lera" (İsveççe "döngüsel katman") olarak kullanılmıştır (Zhu vd., 2023). 20. yüzyılın başlarında İsveçli jeolog Gerard De Geer, varv terimini, varv kil serilerinde kaba taneli soluk yaz tabakası ve ince taneli koyu kış tabakasından oluşan tam bir yıllık çökelme döngüsünü tanımlamak için kullanmıştır (De Geer, 1908). Buna ek olarak, 'jeokronoloji' terimini ortaya atmış ve o dönemde yaygın olarak kullanılan nitel stratigrafik sınıflandırmadan belirgin bir şekilde farklı olan 'yıl' zamansal biriminin jeoloji bilimlerinde anlamlı bir şekilde kullanılmasına öncülük etmiştir (De Geer, 1912). De Geer, güneş enerjisinin eriyik su deşarjını ve dolayısıyla varv kalınlığı değişimlerini kontrol ettiğine inandığı için kendisi ve takipçileri,

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü

İsveç varv kalınlığı kayıtlarını Finlandiya (Matti Sauramo), Kuzey Amerika (Ernst Antevs), Patagonya (Carl Caldenius) ve Orta Asya'dakilerle (Erik Norin) çapraz korelasyona tabi tutarak eş zamanlı varv kalınlığı kayıtlarında küresel bir güneş izine dair kanıt sağlamaya çalışmışlardır (De Geer, 1937). Ancak, varsayılan uzun mesafeli korelasyonlar, varv kronolojilerini öznel ve güvenilmez bir tarihleme aracı olarak gören o dönemdeki birçok bilim insanı tarafından itibar görmemiştir. Jeokronolojik bir araç olarak varvlara yönelik genel olumsuz tutum, Willard Libby'nin 1949'da radyokarbon tarihleme yöntemini icat etmesinden sonra daha da yoğunlaşmıştır (Reimer, 2022). Radyokarbon tarihlemenin doğruluğuna ilişkin temel sınırlar 1980'lerden itibaren belirgin hale geldikten sonra, atmosferdeki kozmojenik ^{14}C üretiminin dalgalandığı dönemler için ^{14}C yaşlarının on yıllık ve hatta yüz yıllık doğruluğunun mümkün olmadığı kabul edilmiştir (Blaauw vd., 2004). Dendrokronoloji, yıllık odun büyümelerinin ^{14}C-AMS (hızlandırıcı kütle spektrometresi) yöntemi ile tarihlendirilmesiyle birlikte, Holosen'in büyük bölümünde radyokarbon tarihleri için bir kalibrasyon eğrisi oluşturmak amacıyla tercih edilen bir yöntem olmuştur (Becker, 1992). Bununla birlikte, fosilize ağaçlar Geç Glasyal ve sonrası için çok azdır veya yoktur ve bu nedenle yıllık tabakalı göl sedimanları radyokarbon tarihlerinin uzun vadeli kalibrasyonu için önem kazanmıştır (Hajdas vd., 2000; van der Plicht, 2000; Wohlfarth vd., 1995).

Derin volkanik krater (maar) göllerinin varvlı göl sedimanları için ideal depolar olduğu anlaşılmış ve varv araştırmalarının ana odağı haline gelmiştir (Brauer vd., 1999). Günümüzde, varvlı göl sedimanları hem kronolojik araç olarak potansiyelleri hem de yüksek çözünürlüklü dolaylı veri kayıtları nedeniyle önemli bir paleoiklimsel arşivdir. Varvlı sedimanlar, biyotürbasyonla tabakanın bozulmasını engelleyen ve mevsimsel tabakaların korunmasına izin veren anoksik göl tabanı koşullarından kaynaklanmaktadır (Tu vd., 2021). Varvlı sedimanlardaki tabakaların aşağı doğru sayımı, yıllık ve hatta bazen mevsimsel çözünürlüğe sahip yüksek çözünürlüklü iklimsel ve ortamsal arşivler için doğrudan bir tarihleme tekniği sunar. De Geer (1912) tarafından yapılan öncü varv tanımı, ritmik olarak çökelmiş proglasyal killerle sınırlandırılmıştı. Bir asır sonra 'varv'ın anlamı, karasal ve denizel ortamlarda yıllık olarak biriken tüm tabakaları içerecek şekilde genişletilmiştir (Schimmelmann vd., 2016). Gölsel sedimanlardaki yıllık tabakalar, biyojenik üretim, su kimyası ve mineral madde akışındaki mevsimsel, ritmik değişikliklerin bir sonucu olarak oluşur (Saarnisto, 1986). Örneğin mevsimsel zıtlıklar, diyatom kalıntılarının birikiminde, ilkbahar ve yaz mevsimindeki kireç yağışında veya demir yağışındaki değişimler sonucunda ortaya çıkabilir ve bunların hepsi yıllık tabakalara neden olur (Ojala vd., 2013). Proglasyal göllerde, sediman girdisindeki yaz ve kış zıtlıkları nedeniyle glasyolakustrin varvlar (değişen kaba ve ince sediman tabakaları) gelişir (Palmer vd., 2019). Varvlı sedimanların en iyi bilinen tarihlendirme uygulaması Fennoscandian buzul tabakasının (İskandinav Yarımadası) geri çekilmesini belirlemek amacıyla bir kronoloji geliştirilmesi için yapılmıştır (Lundqvist, 1986). Ancak varvlı göl sedimanları bitki örtüsü tarihi (Brauer vd., 1999), arazi kullanım tarihi ve insan etkisi (Rull vd., 2021), glasyolakustrin ortamlar (Palmer vd., 2019) ve iklimsel değişim (Brauer vd., 1999) çalışmalarında da kronolojik bir temel olarak kullanılmıştır. Son zamanlarda, göllerde sediman tuzağı çalışmaları ile varvların mevsimsel yapısını deşifre edebilen en yüksek çözünürlüklü görüntü analizi tekniklerini birlikte uygulayarak varvlı göl sedimanlarının oluşumuna neden olan süreçleri daha iyi anlamak için çabalar sarf edilmiştir (Boyall vd., 2023; Ojala vd., 2014).

Gelecekteki iklimi tahmin etmek için kullanılan iklim modelleri, Dünya iklim sisteminin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasına dayanmaktadır. Bu nedenle, iklim sisteminin nasıl geliştiği hakkında bilgi verebilecek ve aynı zamanda doğal dalgalanmaları insanların neden olduğu değişikliklerle karşılaştırmak için bir ölçüt olarak kullanılabilecek olan geçmiş iklim modellerini anlamak önemlidir. Küresel sistematik hava durumu gözlemleri 1950'den önce az olduğundan ve 1850'den önce neredeyse hiç bulunmadığından, geçmiş iklimle iyi korelasyon

gösteren ve iklim vekilleri olarak adlandırılan arşivleri bulmak önemli hale gelmektedir. Son birkaç yüzyılın ötesinde iklimdeki değişimleri anlamak için ağaç halkaları, mercanlar, buzul karotları, göl ve deniz sedimanları gibi paleoklimatolojik arşivlerden elde edilen iklim vekilleri kullanılmaktadır. Zaman içerisinde paleoklimatolojik veri miktarı önemli ölçüde artmış, bu da iklim modellerini kısıtlamak ve gelecekteki tahminler için belirsizliklerini önemli ölçüde azaltmak için tamamen yeni fırsatlar sunmuştur (Heiri vd., 2014). Yine de, küresel ölçekli iklim rekonstrüksiyonları büyük ölçüde yaz koşullarını kaydeden iklim vekil verilerine dayanmaktadır (Mann vd., 2008). Bununla birlikte iklimin mevsimselliği ve özellikle kış iklimi hakkında bilgi azdır. Geçmiş iklim değişiklikleri hakkında çıkarım yapmak için, özellikle de geçmiş kış iklimi için vekil olarak, varvlı göl sedimanlarının mevsimsel modellerinin kullanılmasında büyük bir potansiyel vardır. Fonksiyonel veri analizi yöntemleri, iklimin belirlenmesi açısından varvlardaki ilgili bilgilerin çıkarılması ve işlenmesi için uygun ve zengin bir araç sağlar (Pozzari, 2017). Fonksiyonel veri analizi yöntemleri ilk kez varvlı göl sedimanlarını analiz etmek için kullanılmış olup, mevsimsel modelleri ve bunların paleoiklimle ilişkilerini daha derinlemesine anlamak için tamamen yeni olanaklar sunmaktadır.

Bu çalışmada varvlı göl sedimanlarının paleoortamsal çalışmalarda en temel ihtiyaçlardan biri olan tarihlendirme alanındaki kullanımı ve paleoortamsal çalışmalara katkısı incelenmiştir. Bununla birlikte varvlı göl sedimanlarının oluşumu temelde iklimdeki mevsimsel döngülere bağlı olduğu için paleoiklimsel koşulların belirlenmesi alanındaki kullanımı ve bu alandaki katkıları da incelenmiştir. Paleoortamsal çalışmalarda kullanılan çok çeşitli tarihlendirme yöntemleri olmakla birlikte bunlarda hatalı tarihler çıkabilmektedir. Ayrıca, örneğin varvlı olmayan bir sediman karotunda tüm karot serisi radyokarbon yöntemiyle tarihlendirilmemekte, dolayısıyla kesintisiz bir kronoloji elde edilememektedir. Bu anlamda paleoiklimsel ve paleoortamsal değişimlerin belirlenmesinde ve değerlendirilmesinde net ve kesintisiz bir kronolojinin elde edildiği varvlı göl sedimanları paleoortamsal araştırmalar için büyük önem taşımaktadır. Varvlı göl sedimanları sunduğu kronolojinin yanı sıra içerdiği malzemelerden elde edilen veriler sayesinde doğru bir kronolojik çerçevede paleoiklimsel değerlendirmeler yapılmasını sağlamaktadır. Bu çerçevede bu çalışmanın paleoortamsal çalışmalardaki önemli sorunlardan biri olan tarihlendirme konusunda ve varvlı sedimanlardan elde edilen paleoiklimsel koşulların belirlenmesi konusunda gelecekteki çalışmalar için bir rehber olacağı düşünülmektedir.

Varvlı Göl Sedimanlarının Oluşumu ve Özellikleri

Varvlı göl sedimanlarının oluşumu genel iklim koşullarına bağlıdır. Mevsimsel iklim farklılıkları, özellikle tropik bölgelerin dışında, uzun vadeli iklim değişikliklerinden daha belirgindir. Sıcaklık ve yağış, göl ve havza alanlarındaki fiziksel ve kimyasal süreçlerin yanı sıra gölsel ve karasal yaşam formlarının mevsimsel olarak ardalanmasından da sorumludur (Leemann & Niessen, 1994). Bu doğal koşullar bölgesel iklim tarafından yönetilmekte ve gölsel sedimantasyonun hâkim mekanizmalarını kontrol etmektedir. Sediman içerisindeki bileşenler otokton (göl suyu içerisinde üretilen) ve allokton (göle havza alanından taşınan) bileşenler olarak sınıflandırılır (Yang vd., 2022). Bu çökelme süreçleriyle ilgili varv tiplerinin oluşumu, çoğunlukla süreçlerin bir kombinasyonunun sonucudur. Bu oluşum sürecindeki yıllık ritim, tüm tarihleme yöntemleri için tipik olan enterpolasyon olmadan sürekli tarihleme sağladığından, varvlı göl sedimanlarını paleoortamsal rekonstrüksüyon için ideal kılan bir kronoloji üretir. Böylece, mevsimsel olarak değişen bileşenler çökelir ve hem renk hem de bileşim açısından zıtlık oluşturan en az iki laminaya sahip karakteristik bir varv yapısının oluşmasına yol açar (Şekil 1; Ojala vd., 2013).

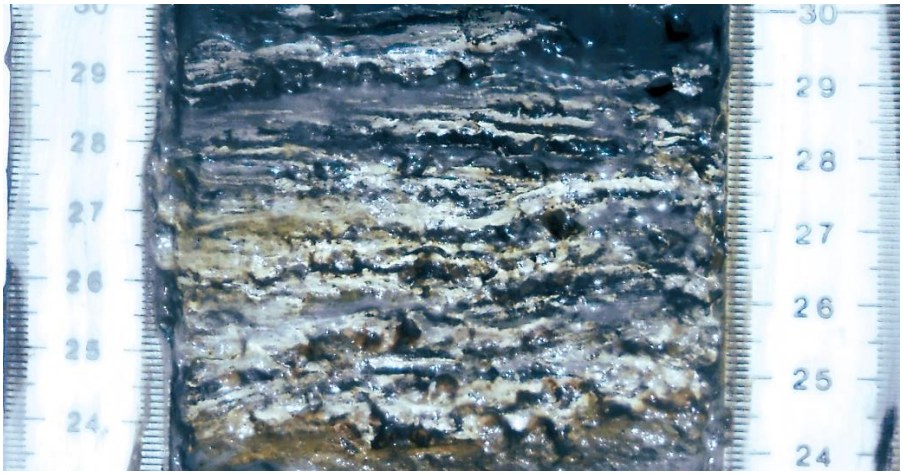

Şekil 1. Nar Gölü'nden varvlı göl sedimanı (Foto: Aziz Ören)

Uygun çevresel koşullar altında, gölün suyu içerisinden ve havza alanından taşınan çökelme süreçlerinin mevsimselliği nedeniyle limnik varvlar oluşur. En üst tabakaların çökelmesini takiben, biriken varv dizisinin fiziksel olarak korunması, dalga hareketi veya makrobentik biyotürbasyon yoluyla sediman karışımının olmamasını gerektirir (Boyall vd., 2023). Varvlı göl sedimanlarındaki bireysel (alt) tabakalar tipik olarak zıt renklidir. Bunlar organik, kimyasal ve mineralojik bileşimleri açısından ve genellikle tane boyutu açısından farklılık gösterir (Żarczyński vd., 2019). Çeşitli iklim ve çökelme koşulları kırıntılı, biyojenik veya endojenik (evaporitik dâhil) varv sedimanlarına ve bunların karışımlarına neden olabilir (Schimmelmann vd., 2016). (1) Kırıntılı (yani detrital, minerojenik) sediman, flüvyal aktivite, yamaç yıkanması veya atmosferik birikim (eoliyen tozu, volkanik kül) yoluyla dış kaynaklardan silisli partikül akışıyla oluşur. (2) Biyojenik sediman, bir gölün suyu içerisinde ve su toplama alanında biyolojik organik madde üretiminden ve biyomineralizasyondan kaynaklanır. Organizmaların ölümünden sonra, biyokütleleri tipik olarak çoğu organik maddenin metabolik olarak oksitlendiği, yani 'yeniden mineralize' olduğu mikrobiyal döngüden geçer. Organik maddenin yalnızca küçük, dirençli bir kısmı biriken sedimana karışır ve burada devam eden biyolojik bozunmaya ve diyajeneze maruz kalır. Göllerdeki organik maddenin bozunması göl suyundaki çözünmüş oksijeni tüketir. (3) Endojenik (minerojenik) sedimanlar, her zaman olmasa da genellikle buharlaşmayla bağlantılı olan aşırı doygunluk sırasında su içerisinden minerallerin kimyasal çökelmesi yoluyla kristalleşen partiküllü malzemelerden oluşur. Kalsit, jips veya halit gibi tipik endojenik minerallerin çökelmesi, çözünürlük ürününe ve sulu çözeltideki iyonların konsantrasyonlarına bağlıdır (Ojala vd., 2013). Kırıntılı, biyojenik ve endojenik veya otokton ve allokton bileşenlerin oluşumu için gerekli çevresel koşullar net bir şekilde sınırlandırılmış olsa da, gölsel sedimanların büyük çoğunluğu bu bileşenlerin karışımları veya karışık varv sedimanlarıdır (Anderson & Dean, 1988).

Özellikle, sedimanın üst kısmında yuva yapan organizmalar (balıklar, yumuşakçalar, kabuklular ve solucanlar gibi) sedimanları karıştırabilir ve yıllık olarak biriken dizilerin tanımlanmasını engelleyebilir. Varvlar soğuk-ılıman ortamlarda, özellikle yılın bir bölümünde donmuş olan ve sediman girdisinin güçlü bir şekilde mevsimsel olduğu derin anoksik göllerde daha yaygındır (Tu vd., 2021). Bu tür göller genellikle derindir ve örneğin volkanik krater (maar) gölleri gibi rüzgâr etkisinin az olduğu korunaklı yerlerde yer alır. Göl havzası derin ve küçük bir yüzey alanına sahipse ve jeomorfolojik olarak korunuyorsa bu tür ön koşullar, güçlü rüzgar etkilerini dışlar veya azaltır ve varv korunmasını teşvik eder (Ojala vd., 2000). Bu morfolojik özellikler, ötrofik koşullarla birlikte, sediman yüzeyine yakın organik maddelerin ayrışmasına yol açar. Bunun sonucunda su içerisinde oksijen tükenir ve bu etki anoksik dip suyunun oluşumuna neden olur (Tu vd., 2021). Bu durum nihayetinde dipte yaşayan

organizmaların varlığını kısıtlar veya ortadan kaldırır ve böylece biyotürbasyonu ortadan kaldırır.

Varv Yöntemleri

Varv araştırmalarında göl karotu alma, alt numune hazırlama, optik, fiziksel, kimyasal ve paleontolojik numune analizlerinin yanı sıra istatistiksel veri analizlerini de içeren çok çeşitli teknikler uygulanmaktadır (Brauer, 2004). Sediman analizleri için, bir gölün en derin kısmından bozulmamış ve eksiksiz sediman serileri elde etmek amacıyla hassas karot alma ve numune hazırlama işlemleri gereklidir. Sedimanter yapıların net, bozulmamış bir örneğinin elde edilmesi, doğru kronoloji oluşturulması için kritik bir öneme sahiptir. Bu doğrultuda varv kronolojisi oluşturmak amacıyla, birkaç yöntem büyük önem taşımaktadır. Çoğu karot yöntemi yüksek kaliteli sediman kayıtları elde etmek için uygundur. Bununla birlikte bozulmamış yüzey karotları almak için tasarlanan yöntemler uzun (> 1 m) karotları alamaz ve uzun karot yöntemleri genellikle yüzey sedimanlarını tahrip eder (Tiljander vd., 2002). Yüzey sedimanlarının elde edilmesi, varv kronolojisini bağımsız olarak doğrulamak için kullanılan çeşitli yöntemler (örn. radyoizotoplar) için kritik öneme sahiptir ve ayrıca bu, sediman ve fosil parametrelerinin güncel süreçlerle kalibrasyonu için de önemlidir (Hardy vd., 1996). Bu nedenle genel olarak, sediman yüzeyindeki son sediman da dâhil olmak üzere tüm varv kayıtlarını elde etmek için birden fazla türde karot alma yöntemi gerekebilir.

Karot alma işleminden sonra, varv tabakalarının stratigrafik analizleri gerçekleştirilir. Uzun ince kesit serilerinin mikrostratigrafik analizleri zaman alıcı olduğundan, kış ve yaz tabakaları arasında yeterli renk kontrastı gerektiren dijital teknikler geliştirilmiştir (Brauer, 2004). Sedimanların bozulmamış görüntülerini elde etmek için en sık kullanılan yöntemler temizlenmiş karot yüzeyleri, fotoğraflar ve x-radyograflar, gömülü levhalar, ince kesitler ve taramalı elektron mikroskobu gibi gelişmiş görüntüleme teknikleridir (Ballo vd., 2023). Temizlenmiş karot yüzeyleri varvlı sedimanlarla çalışmak için kullanılan en yaygın yöntemdir ve genellikle diğer yöntemler için bir gerekliliktir. Varvlar iyi tanımlandığında ve kalın olduğunda (yaklaşık >2-5 mm), açıkta kalan karot yüzü doğrudan kronoloji oluşturmak için kullanılabilir (Saarnisto, 1986). Karot keskin bir bıçak veya tel kullanılarak ikiye bölünür, ardından karot yüzüne bulaşan sediman bir bıçak ile temizlenir (Pike & Kemp, 1996).

Bir karotun kronolojik olarak değerlendirilmesinde sayım ve ölçüm için varvların belirlenmesi gerekir. Bu ölçümlerde en yüksek güvenilirliği elde etmek için, belirsiz yapıları tespit etmek ve hataları ortadan kaldırmak amacıyla tekrarlanan gözlemler yapılmalıdır (Lotter & Lemcke, 1999). Mümkün olduğunda, birkaç araştırmacı tarafından yapılan bağımsız ölçümler tutarlılık elde edilmesine yardımcı olabilir. Varv ölçüm sürecine genellikle düzenli aralıklarla belirgin işaret noktaları belirlenerek başlanır (Zolitschka, 1996). Varv birimleri daha sonra ayrı zamanlarda sayılır. Tekrarlanan varv sayımları arasındaki tutarsızlık, belirli bir kesit için ve tüm karot için kümülatif olarak sayım hatasının bir ölçüsü olarak kullanılabilir (Ojala & Saarnisto, 1999). Bununla birlikte, bunun varv kayıtlarının kronolojik kesinliğinin bir ölçüsü olmadığına dikkat etmek önemlidir. Bu değer tek bir karottan belirlenemez ve bunlar diğer karotlar veya diğer kayıtlar kullanılarak değerlendirilmelidir (Sprowl, 1993). Varv kayıtlarını ilişkilendirerek birden fazla karotu doğru bir şekilde bir araya getirmek çapraz tarihleme (karşılaştırma) ile kolayca gerçekleştirilebilir (Rose & Harlock, 1999).

Bir varv kronolojisinin oluşturulması, sediman kaydındaki yıllık döngünün tanınmasını gerektirir. Kalın varvlarda mevsimsel tabakalar arasındaki renk ve dokusal farklılıkların görsel olarak tanınması bazen mümkündür (Brauer, 2004). Nispeten kalın (>1 mm) ve kolayca ayırt edilebilen varvlar, örneğin belirgin soluk ve koyu renkli tabaka çiftleri, büyüteç veya stereomikroskop yardımıyla bölünmüş bir sediman karotunun yüzeyinde makroskopik olarak incelenebilir (Ballo vd., 2023). Bununla birlikte, 1 mm'den daha az varv kalınlıklarında en

doğru sonuçlar mikro ölçekli teknikler kullanılarak elde edilir (Martin vd., 2017). Otokton ve allokton minerojenik bileşenlerin ve alg kalıntılarının mevsimsel tabakalarının mikroskobik olarak görüntülenmesi tabakaların yıllık karakterini gösterebilir. Mikro fasiyes analizi olarak adlandırılan bu yaklaşım, özellikle sedimantasyon oranlarının düşük olduğu ve tabakalar arasında net bir farklılaşmanın olmadığı durumlarda, mevsimsel sinyaller hakkında bölünmüş karot yüzeylerinin makroskobik olarak incelemesinden daha ayrıntılı bilgi sağlar (Brauer vd., 2009).

Varvlı Göl Sedimanlarının Kullanım Alanları

Paleoortamsal koşullara yönelik artan ilgi ve ortamsal değişime ilişkin uzun vadeli bir perspektif elde etme ihtiyacı, geçmişteki değişimlerin en net göstergesine sahip olmak için yüksek çözünürlüklü kayıtların kullanımının artmasına yol açmıştır. Bu nedenle varvlı sedimanlar, yüksek zaman çözünürlüğüne sahip tarihli kayıtlar sağladıkları için paleoortamsal koşulların belirlenmesinde büyük ilgi görmektedir. Varv dizilerinde bulunan tabakalar, geçmişte yüzlerce yıldan on bin yıla kadar değişen uzun vadeli ortamsal koşullardaki ayrıntılı değişikliklerin belirlenmesi için benzersiz bir veri sağlar. Ayrıca, varvlar çeşitli malzemelerden (biyolojik, kimyasal, mineral) oluşabilir ve çok çeşitli ortamlarda bulunur (Ojala vd., 2013). Bu nedenle, varv temelli kayıtların çok çeşitli paleoortamsal araştırma alanlarında uygulamaları vardır. Bununla birlikte, varvların özellikle mevsimsel iklim koşullarının etkisiyle oluşması ve bunun sonucunda meydana gelen tabakalar sayesinde oldukça net tarihlendirme imkânı sunması nedeniyle bu çalışmada varvlı göl sedimanlarının tarihlendirme ve paleoiklim koşullarının belirlenmesindeki kullanımı ve katkılarına odaklanılmıştır.

Varv Tarihlendirmesi

Varvlar, ağaç halkaları, buzul karotları, speleotemler, mercanlar ve çift kabukluların tümü, zaman içinde farklı lamina serileri veya büyüme artışları olan tabakalı yapılara sahiptir. Bu doğal arşivlerde yıllık tabaka ritmi için yeterli kanıt olduğu sürece, kronolojik özellikleri ardışık tabaka sayımı ile kullanılabilir. Karot yılını temsil eden ve zaman içinde geriye doğru sayımı mümkün kılan en üstteki varvın mevcudiyeti, sürekli varvlı kaydın her bir derinlik aralığına bir yaş atayan kesin ve sürekli bir takvim yılı kronolojisi sağlamaktadır (Ojala vd., 2012). Güvenilir bir varv kronolojisi oluşturmak için, tabakaların yıllık karakterinin belirlenmesi ve doğrulanması gerekir. Varv kronolojilerindeki olası hataların kaynakları ve etkileri en iyi şekilde tekrarlanan varv sayımları, radyoizotopların kullanılması ve tarihsel olarak belgelenmiş olaylarla korele edilmesi yoluyla belirlenir (Stihler, 1992). İyi oluşturulmuş bir varv kronolojisi, çoklu verilere dayalı paleoortamsal bilgi zenginliğini güvenli bir şekilde sabitleyerek tabakalı limnik arşivlerin bilimsel değerini büyük ölçüde arttırır.

Tüm varv tipleri, belirgin şekilde zıt renk, bileşim, doku, yapı ve kalınlığa sahip en az iki veya daha fazla mevsimsel tabaka içerir. Mevsimsel olarak çökelmiş tabakaların ardışıklığı, bölgeye özgü özelliklere sahip tekrarlayan bir yıllık döngüyü yansıtır. Yıllık tabakalı sedimanların çökelme döngüsü tipik olarak takvim yıllarını, yani Ocak'tan Aralık'a kadar olan süreci takip etmez, bunun yerine hidrolojik yıllarla uyumlu olabilir. Örneğin bu döngü Ekim'den Eylül'e kadar kırıntılı varv girdisini kontrol edebilir (Zander vd., 2021). Bunun yanı sıra, çökelme döngüsü, ilkbahardan gelecek yılın kışına kadar biyojenik varv girdisini kontrol eden fenolojik döngü tarafından yönetilebilir (Ojala vd., 2013). Varv kayıtları sürekli ve yavaş bir partikül birikiminin sonucu değildir. Bunun yerine, varv kayıtlarının ayrıntıları, akış olaylarından (örn. kar erimesi ve yağmur yağışı), alg patlamalarından veya yoğun kalsit çökelme dönemlerinden kaynaklanan etkileri temsil eden çökelme olayları tarafından kontrol edilir (Stockhecke vd., 2012). Bazı çökelme olaylarının büyüklüğü ve zamanlaması değişiklik göstermesine rağmen, genel varv kayıtları baskın mevsimsel iklim koşullarının kontrolü altındadır.

Varvlı sedimanların bağımsız zaman ölçekleri oluşturmak için değeri yaygın olarak kabul edilmiştir. Varv kronolojilerinin bir avantajı, belirli aralıklarla karottan alınan örneklerin tarihlendirilmesine ve aradaki tarihlendirilmemiş bölümler için enterpolasyonlara dayanan fiziksel tarihleme yöntemlerinin aksine, sediman profilinin her bir bölümü için tarihlerin sağlanabilmesidir. Bunun yanı sıra varv kronolojileri farklı kayıtlar arasında bağlantı kurmak için de önemlidir. Tek bir sediman karotunda bulunan değişkenliklerden kaynaklanan kronolojik hata potansiyeli göz önüne alındığında, aynı gölden alınan birden fazla karotun korelasyonu ve çapraz tarihlendirilmesi ile kronolojinin güvenilirliği artırılabilir. Bu yaklaşım, farklı karotlardan elde edilen kronolojiyi eşleştirerek varv sayımlarındaki tutarsızlıkları, uyumsuzlukları ve diğer yerel çökelme koşullarını tanımlamak için önemli bir avantaj sağlar (Rose & Harlock, 1999). Çapraz tarihlendirme aynı zamanda dendrokronolojide tek tek ağaçlardan elde edilen kayıtları eşleştirmek için yaygın olarak kullanılmaktadır (Fritts, 1976). Karot içerisinde belirgin işaret noktaları mevcutsa, işaretler arasındaki kayıt bölümleri, korelasyon yapmak ve hataları belirlemek için kullanılabilir (Litt vd., 2001). Karotların korelasyonu için başka yöntemler de mevcuttur (örn. paleomanyetik stratigrafi, fosiller), ancak bunlar tek tek işaret noktalarıyla mümkün olan mutlak korelasyonu sağlamaz (Vigliotti vd., 2014). Göl için bir işaret noktası stratigrafisi oluşturmak, işaretlerin görülebildiği tüm karotlar arasında çapraz tarihlendirmeye izin verir ve ayrıca bozulmuş karot bölümleri arasında kronoloji köprüsü kurulmasına olanak tanır.

Varv sayımında birçok açıdan dendrokronolojidekine benzer sorunlarla karşılaşılmaktadır. Yerel saha faktörleri yanlış yaş tahminlerine yol açabilir ve ayrıca farklı varv dizileri arasındaki korelasyonda zorluklara neden olabilir. Örneğin, belirli yıllardaki olumsuz hava koşulları, bir proglasyal göle sediman girişinin azalmasına veya yaz aylarında biyokütlenin veya kimyasal birikimin azalmasına neden olabilir (Hodder, 2009). Böylece tek bir varv gelişemez veya tabaka tanınamayacak kadar ince olur. Taban katmanlarının aralıklı olarak aşınması nedeniyle mevsimsel sediman artışları da olmayabilir. Bunun yanı sıra, bir yıl boyunca iki veya daha fazla kar erimesi dönemini yansıtan yıllık bir sediman artışı içinde birden fazla tabaka (alt tabaka) seti gelişebilir (Ojala vd., 2012). Sualtında çökme ve/veya bulanıklık akıntılarının etkisi ve glasyolakustrin varv oluşumunu etkileyebilecek sediman topaklanması sonucunda daha fazla komplikasyon ortaya çıkabilir (Hambley & Lamoureux, 2006)

Bu zorlukların üstesinden gelmek, potansiyel hata kaynaklarının her birinin dikkatli bir şekilde değerlendirilmesini gerektirir. Örneğin, sediman serilerinin yapısal bozukluğu, iç sediman yapıların yüksek çözünürlüklü görüntülerini sağlayabilen 3 boyutlu sismik reflektörler kullanılarak sediman mimarisinin araştırılmasıyla tespit edilebilir (Vardy vd., 2010). Çok ince varvlar ve ince ölçekli alt tabakalar, X-ışını radyografisi (ITRAX) (Ojala & Alenius, 2005) ve mikro-X-ışını floresanı (m-XRF) (Palmer vd., 2010) gibi görüntüleme yöntemleri kullanılarak tespit edilebilir. Kimyasal bileşimdeki değişimler, örneğin ITRAX veya CAT-scan (bilgisayarlı eksenel tomografik) analizleri ile belirlenebilir (Guyard vd., 2007). Dijital görüntüleme ve X-radyografi ile yıllık varv kalınlığındaki değişimler ve aydınlık-karanlık bileşenlerin kalınlıkları elde edilebilir. Yıl içi çözünürlük analizini daha çok geliştirmek için taramalı elektron mikroskobu (SEM) kullanılır (Dean vd., 2001). SEM yöntemlerinin kullanımı, bireysel mikrofosil türlerinin oluşumundaki yıllar arası değişkenlik gibi çok sayıda paleoortamsal bilgi sunabilir. Ayrıca, bir havzanın farklı bölgelerinden elde edilen kayıtların kullanılması ve her bir karot dizisinin varv sayımını farklı analistlerin gerçekleştirmesi, ortaya çıkan kronolojideki hataların belirlenmesi ve ölçülmesi için bir temel sağlar (Ojala & Tiljander, 2003).

Varv kalınlığındaki değişimler incelenerek, bir seride fazladan veya eksik yılların nerede olduğu genellikle kolayca anlaşılabilir. De Geer (1934) bu iki tür gözlemsel hatanın belirlenmesinin önemini fark etmiştir. Aldatıcı alt yıl birimleri nedeniyle iki ya da üç varv olarak yorumlanan tek bir varvdan sırasıyla digraf ya da trigraf (fazladan varvlar) olarak ve bir

birikim yılı olarak yorumlanan birden fazla varvdan monogram (eksik varvlar) olarak bahsetmiştir. Bazı durumlarda, sedimanter yapılarda belirgin olmayan erozyonal uyumsuzluklar çapraz tarihleme ile tanınabilir (Rose & Harlock, 1999). İkiden fazla karotun karşılaştırıldığı durumlarda, hatalar genellikle yalnızca bir karotta görülür ve böylece olası hata kaynağı izole edilmiş olur. Görsel korelasyon prosedürü, karotlar için hiçbir hata kalmayana kadar tekrarlanır.

Tüm bu tekniklerin yanı sıra kronolojinin sağlamlaştırılması için varv kronolojisinin bağımsız olarak doğrulanması gerekir (Lemmen vd., 1988). Birkaç kronolojik yöntem varv kronolojilerini bağımsız olarak doğrulamak için kullanışlıdır. Özellikle, üst sedimanlardan elde edilen ^{137}Cs ve ^{210}Pb rodyonüklit tekniği tarihleri, sırasıyla ~50 ve ~200 yıllık bir varv kronolojisini doğrulamak için genel olarak uygulanmaktadır (Stihler vd., 1992). Bununla birlikte daha yaşlı sedimanlar için radyokarbon (^{14}C), uranyum-toryum (U-Th), optik ve termolüminesans (OSL) tarihleme yöntemleri varv temelli tarihler için doğrulama sağlamaktadır. Ayrıca, zaman kontrolünü destekleyen başka bir kanıt sağlamak ve bölgesel korelasyonu kolaylaştırmak için stratigrafik yöntemler de uygulanmaktadır (Lekens vd., 2005). Bunlar arasında en yaygın olanı, bölgesel bitki örtüsü yapısındaki belirgin değişikliklerin belirlendiği palinolojidir (biyostratigrafi). Örneğin, Anadolu'daki polen diyagramlarında yoğun bir tarım dönemi olan Beyşehir İskân Dönemi'nde (BİD) tarımsal faaliyetleri gösteren taksonlar artarken, orman vejetasyonunu gösteren taksonlar azalmıştır. BİD sonrasında ise tam tersi bir durum görülmüştür. Dolayısıyla tarihlendirmenin yetersiz olduğu polen diyagramlarında bu değişimler tespit edilerek korelasyonlar yapılabilmekte ve polen diyagramlarına genel tarihler verilebilmektedir (Ören, 2022). Daha büyük alan ve bölgesel ölçek için paleomanyetik çalışmalar idealdir. Çünkü bunlar Dünya'nın manyetik alanındaki küresel değişimleri ortaya koyarlar (Vigliotti vd., 2014). Volkanik olarak aktif bölgelerde, tefra katmanları bağımsız bir zaman çerçevesi geliştirmek için başka bir yol sağlar (Brauer, 2004). Örneğin, volkanik kül katmanları gibi eşzamanlı işaret katmanlarına dayanarak, hem karasal hem de okyanus ortamındaki paleoiklim sinyallerini karşılaştırmak için göl ve deniz sedimanlarının zaman ölçekleri tam olarak eşleştirilebilir. Aynı şekilde, volkanik patlamalardan sonra sülfürik asit birikiminin neden olduğu buzul karotlarındaki asitlik zirveleri de bu tür bağlantıları oluşturmak için kullanılabilir. Toplamda, çoklu tarihleme, tarihlemenin doğruluğunu önemli ölçüde artırır.

Varv yaşlarının doğrulanmasını sağlamak için başka yöntemler de kullanılabilir. Uzun bir insan yerleşimi geçmişi olan bazı bölgelerde, gölde belirgin işaret noktaları oluşturan tarihi olaylar kesin olarak tarihlendirilebilir (Anderson vd., 1993). Daha uzun varv kayıtları, bölgenin kültürel gelişimi ve sonraki süreçler ile karşılaştırılabilir ve varv kronolojisinin göreceli doğruluğunun bir ölçüsünü sağlar. Alternatif olarak, önemli hava olayları veya arazi kullanım değişiklikleriyle ilgili fosil göstergelerdeki tanısal değişimler (örn. kültürel bitki taksonlarının artışı) gibi önemli tarihi olayları tanımlamak için diğer vekil göstergeler kullanılabilir. Örneğin, Anadolu'nun büyük bölümünde Bizans İmparatorluğu'nun yüksek refah dönemine karşılık gelen dönemde polen diyagramlarında tarım ve hayvancılık faaliyetlerini gösteren kültürel polen taksonları yoğunlaşmıştır. Bu dönem Anadolu'nun büyük bölümünde MS 650 yılında aniden sona ermiştir. Bu durumun temel sebebinin bu tarihte başlayan ve Anadolu'daki yerleşmelerin terkedilmesine yol açan Arap akınları olduğu belirlenmiştir (Ören, 2023). Bu tarih, polen diyagramlarına yaş verilmesi ve karşılaştırmalar yapılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Mevsimsel Döngülerin ve Paleoiklim Değişimlerinin Belirlenmesi

Son zamanlarda, iklim değişikliği ve insan etkisine yanıt olarak çevresel değişim için iyi tarihlendirilmiş bağımsız kanıtlar sağladıkları ve böylece yorumlama olanaklarını önemli ölçüde geliştirdikleri için, varvlı göl sedimanlarının çoklu veri araştırmaları yaygınlaşmıştır

(Finsinger vd., 2014). Varv serileri bir tarihleme aracı olarak hizmet etmesinin yanı sıra, mevsimsel modellerin ve sedimantasyon sürecinin yıldan yıla değişkenliğinin kayıtlarını da sağlar (Zander vd., 2021). Mevsimsel modellerin şekilleri, değişen varv kalınlığı ve sediman birikim oranları gibi varvlardaki zengin ancak karmaşık verilerden iklim rekonstrüksiyonu ile ilgili bilgileri elde etmek için fonksiyonel veri analizi yöntemleri kullanılmaktadır (Pozzari, 2017). Fonksiyonel kümeleme yöntemi, mevsimsel modelleri farklı hava koşullarıyla ilişkilendirilebilen farklı türler halinde gruplandırmaktadır. Buna göre her bir varvın özellikleri, varvın biriktiği yıl göldeki hava koşullarını ve biyolojik süreçleri büyük ölçüde yansıtmaktadır.

Paleoiklim koşulları hakkında elde edilen bilgiler varvlı tabakaların türüne ve oluştukları koşullara bağlıdır. Otokton kökenli olan tabakalar (yani demir açısından zengin, kalkerli ve biyojenik tabakalar) iklimin gölün iç süreçleri, özellikle de sirkülasyon, oksijen miktarındaki değişiklikler ve fitoplankton üretkenliği üzerindeki etkisini kaydeder (Poraj-Górska vd., 2021). Buna karşılık, önemli miktarda allokton malzemeden meydana gelen tabakaların oluşumu, yüzey akışı veya sediman kaynağı gibi bazı dış faktörlerle ilişkili olabilir (Bonk vd., 2021). Varvlı sedimanları kullanarak iklimsel değişimi incelemek ve kayıtları yorumlamak için öncelikle varvların temel oluşum şeklini anlamak gerekmektedir (Zander vd., 2021). İkinci olarak, seçilen alan, iklimsel, hidrolojik veya diğer faktörlerin açıkça tanımlanabileceği ve anlaşılabileceği şekilde olmalıdır. Üçüncü olarak, sonuçların diğer sahalarda veya diğer teknikler kullanılarak elde edilen sonuçlarla ilişkilendirilebilmesi için, sahanın önemli iklimsel sınırlara yakın bir bölgede olması gerekir. Son olarak, varv kalınlığındaki değişimin nedeninin fiziksel veya biyolojik olduğunun ve birincil veya hatta ikincil neden olarak kültürel faktörlerin bulunmadığının açık olması önemlidir.

Varvlı göl sedimanlarını içeren en kapsamlı araştırmalardan biri Türkiye'nin doğusundaki Van Gölü'nün jeolojisi üzerine yapılan çalışmadır (Degens & Kurtman, 1975). Bu çalışmada, Van Gölü'nde oluşan varvların esas olarak kışın oluşan bir karbonat tabakasından, ilkbaharda biriken organik madde ve erozyonal detritustan oluşan daha koyu bir tabakadan ve yaz ve sonbaharı temsil eden daha ince tabakalardan oluştuğu belirlenmiştir. Her bir varvın kalınlığı yıllık akışla güçlü bir şekilde ilişkilidir, böylece varv kalınlığı değişimleri havzadan göle akışın bir kaydını oluşturmaktadır (Kempe & Degens, 1978). Van Gölü'nde yaz epilimniyonu derinliğinin (yaklaşık 40 m) güncel varv oluşumunun üst sınırını temsil ettiği de tespit edilmiştir. Bundan daha sığ sularda, varvlar şu anda oluşmamaktadır. Sonuç olarak, derin su karotlarında tabakasız serilerin varlığı geçmişte daha düşük göl seviyelerinin göstergesi olabilir. Bu oluşum ve oksijen izotop ve polen analitik çalışmalarının sonuçları (Schoell, 1978; van Zeist & Woldring, 1978) kullanılarak Van Gölü çevresindeki su seviyesi ve iklim değişiklikleri, GÖ yaklaşık 10.000 yılından itibaren belirlenmiştir. Elde edilen verilere göre yaklaşık GÖ 9600'den 6400 yılına kadar, Van Gölü çevresinde bozkır bitki örtüsü bulunmaktaydı, bu da erken Holosen'in düşük nemli bir dönem olduğunu göstermektedir. Yaklaşık GÖ 8400 yılında, göl, bugünkü seviyenin -340 m altında bulunuyordu, GÖ 6900 yılına kadar -250 m'ye ve GÖ 6500'den sonra -70 m'ye yükselmiştir. GÖ 6400 yılından itibaren, meşe (*Quercus*) türlerinin hâkim olduğu ormanlar kademeli olarak bozkır bitki örtüsünün yerini almış, bu da iklimin daha nemli hale geldiğini göstermiştir. Yaklaşık GÖ 1800 yılında, göl seviyesi bugünkü seviyenin -30 m altına ulaşmış ve sonraki birkaç yüz yıl içinde günümüz seviyesine gelmiştir. Yaklaşık GÖ 1100 yılından itibaren, sediman birikim oranı belirgin bir şekilde artmıştır, ancak bu artış orman tahribatı ve Van Gölü havzasında tarımsal faaliyetlerin yoğunlaşması nedeniyle erozyonun artmasının bir sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Varvlı sedimanlar genellikle çökelme sürecindeki mevsimsel farklılıklardan kaynaklanan, değişen sediman rengi, tane boyutu veya dokusundan meydana gelen çiftlerden oluşurlar ve yapısına göre farklı özellikler gösterirler (Żarczyński vd., 2019). Bu nedenle, varvlı sedimanlara dayanan paleoiklimsel rekonstrüksiyonların doğası büyük ölçüde varv türüne bağlıdır. Kırıntılı

ve kırıntılı-biyojenik varvlar, yağışlar ve havza alanından göl havzasına aşağı yönde sediman taşınması yoluyla minerojenik maddenin transferi hakkında hidroklimatik bilgi sağlar (Cockburn & Lamoureux, 2008). Buna karşılık, organik ve diğer bazı varv türleri, polen, bitki makrofosilleri, odun kömürü, polen olmayan palinomorflar, diyatomlar ve krizofit kistlerinin yanı sıra chironomidler, coleoptera, ostrakodlar ve cladocera gibi fosil kalıntılarına dayalı nitel ve nicel paleoklimatik rekonstrüksiyonlara olanak sağlayan çeşitli biyolojik verileri depolar (Ojala & Alenius, 2005). Son olarak, endojenik varvlar, göl suyundaki paleojeokimyasal değişiklikleri kısıtlayabilen ve kararlı izotop analizlerini destekleyebilen kalsit gibi çökelmiş minerallerle ayırt edilir (Mangili vd., 2007). Varv türlerinin iklimsel koşullar hakkındaki özellikleri aşağıda ele alınmıştır.

Kırıntılı varvlar

Kırıntılı varvlar sediman akış hızı ya da türündeki değişimleri yansıtır. En iyi bilinenleri buzul kenarına yakın göllerde biriken glasyojenik varvlardır (Palmer vd., 2019). İlkbahar ve yaz başlarında hızlı buzul erimesi nedeniyle buzul göllerinde ve sığ denizlerde büyük miktarda sediman birikir. İri parçacıklar hızla çökelir, ancak siltler ve killer, su içerisinde yüzey rüzgârları ve akıntılar tarafından çalkalandığından yaz mevsimi boyunca süspanse halde kalır. Ancak kış aylarında, göl donduğunda, daha küçük parçacıklar çökerek daha kaba yaz tabakasıyla zıtlık oluşturan ince silt veya kil ağırlıklı bir tabaka oluşturur ve böylece glasyojenik varvlar meydana gelir. Bununla birlikte, kırıntılı varvlar, karışık malzemeli sediman kaynağı ile beslenen ve kışın donan buzul olmayan göllerde de oluşabilir (Ojala vd., 2013).

Kırıntılı varvların oluşumunu niceliksel olarak anlama çabaları, göl havzalarına mevsimsel sediman taşınımını kontrol eden güncel süreçlere odaklanmaktadır. Özellikle Kuzey Kutbu bu tür bir çalışmaya elverişlidir. Çünkü bozulmamış ortamları insan faaliyetlerinden çok az etkilenen bir iklim sinyalini yansıtmaktadır (Cockburn & Lamoureux, 2008). Bu doğrultuda, Kuzey Kutbu'ndaki çok yıllı sediman tuzağı çalışmaları iklim, yüzey akışı ve sediman birikimi arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Bu çalışmalar, kar ve buzulların erimesi veya yağış yoluyla akış verileri için mevsimsel kütle birikiminin kullanılabileceğini belirtmiş olsa da, diğer araştırmalar tane boyutunu geçmiş hidroklimatik koşulları değerlendirmek için daha yararlı bir sedimantolojik parametre olarak görmektedir (Francus vd., 2002). Bu parametreler hakkındaki bir çalışma, hidroklimatik süreçler ve fiziksel sediman birikimi arasındaki mevsimsel ilişkiyi araştırmak ve MS 2003-2005 erime sezonlarından mevsimsel sedimanların dokusunu belirlemek için Kanada'daki Cape Bounty West Gölü'nde uygulanmıştır (Cockburn & Lamoureux, 2008). Nispeten kaba sedimanın yüksek girdileri, alt akışlarla West Gölü'nün dibine hızla taşınmıştır. Bununla birlikte, sürekli olarak düşük deşarj ve süspanse sediman yükünün azaldığı zamanlarda taşıma işlemi, yalnızca daha küçük parçacıkları göl boyunca dağıtan akıntılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla, çökelme varvındaki tane boyutu, göl içerisine giren sediman yükünün karakterinin bir göstergesini oluşturmaktadır.

Organik (biyojenik) varvlar

Birçok göl, sedimanların akıntılar veya dipte yaşayan organizmalar tarafından yeniden işlenmesi nedeniyle tabakalı yapı içermez. Ancak daha derin sularda, daha az sayıda dipte yaşayan fauna vardır ve dikey sirkülasyon (termal göl tabakalaşması ve bunun mevsimsel olarak bozulması nedeniyle) su kütlesinin dibine kadar uzanmaz (Tu vd., 2021). Bu göllerde ince tabakalar (organik/biyojenik varvlar) oluşabilir. Organik varvlar, organik malzemelerin birikimindeki mevsimsel değişikliklerin etkisiyle oluşur. Bunun sonucunda yaz aylarında gelişen tabakalar tipik olarak daha yüksek organik madde içerir, bu da göl içindeki biyolojik üretkenliğin arttığını ve havzadan gelen allokton akışın azaldığını yansıtırken, kış aylarında oluşan tabakalarda durum tam tersidir (Ojala vd., 2013).

Fosil toplulukları (polen, diyatomlar, vb.) yaz katmanlarında korunabilir (Baier vd., 2004; Nakagawa vd., 2005). Bununla birlikte, birçok göl sisteminde organik varvlar incedir ve yalnızca ayrışmış organik malzemeden (detritustan) oluşur. Bu durumda mevsimsel katmanlar yalnızca moleküler ve izotopik analitik yöntemlerle belirlenebilir (Fuhrmann vd., 2004). Son zamanlarda yapılan pek çok araştırma, sediman içerisinde bulunan diyatom kayıtlarındaki iklimsel sinyali incelemeye odaklanmıştır. Diyatomların farklı iklim bölgelerinde doğrudan ya da dolaylı olarak iklimsel faktörlerin hassas göstergeleri olduğuna dair pek çok kanıt bulunmaktadır (Baier vd., 2004). Jacques vd. (2009), ABD'nin Minnesota eyaletindeki bir gölde 900 yıllık bir varv serisinde mevsimsel iklim modellerini yorumlamak için varvlar içindeki diyatomların mevsimsel oluşumundan yararlanmıştır. Bu çalışmada varvların karanlık (kış-ilkbahar) ve aydınlık (yaz) tabakalarında diyatom taksonlarının ve krizofit ölçeklerinin göreceli bolluklarını belirlemişler ve bu alg mevsimselliğini polenle elde edilen sıcaklıklar ve diğer paleoiklimsel verilerle birleştirmişlerdir.

Kimyasal (Endojenik) varvlar

Kimyasal varvlar, su kütlesindeki mevsimsel zıtlıkların farklı kimyasal bileşiklerin çökelmesine yol açtığı yerlerde gelişir. Su kütleleri, çözünmüş kimyasalların kristal bileşikler (karbonatlar, oksitler, hidroksitler) oluşturmak üzere çökelme derecesine göre değişir ve bu bileşikler su içerisinden göl tabanına çökelen diğer partikül maddelerle birleşebilir. Kimyasal süreçler, örneğin yaz-kış sıcaklık farklılıkları veya oksijen derecesi yoluyla mevsimsel olarak etkilenebilir ve bu da renk veya doku temelinde tanınabilen kimyasal varvlara neden olabilir (Poraj-Górska vd., 2021). Ilıman göllerde, yazın biriken sedimanlar, demir sülfür (FeS) zenginleşmesi veya oksijeni azalmış suda demir (Fe) indirgenmesi nedeniyle kış birikimlerinden genellikle çok daha koyudur (Hongve, 2003). Çözünmüş kalsiyum karbonat bakımından zengin su, en sıcak aylarda inorganik veya biyolojik olarak güçlendirilmiş süreçlerle karbonatik bileşikleri çökeltebilir ve karbonat varvları oluşturabilir (Wittkop vd., 2009). Yarı kurak ve kurak bölgelerde, yaz kuraklıkları sırasında su seviyelerinin düştüğü yüksek tuzluluktaki göllerde ise evaporitik varvlar oluşabilir (Zolitschka, 2007).

Karmaşık varvlar

Bazı varv serileri karmaşık kökenlere sahiptir ve lakustrin ve deniz sistemlerinde üretkenliği ve birikimi etkileyen çeşitli fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörleri yansıtır. Örneğin, Antarktika buzul sınırı çevresinde oluşan varvlar, sadece diyatom içeriğindeki zıtlıklarla değil, aynı zamanda mevsimsel tane boyutu (kırıntılı) değişimleriyle de karakterize edilir. Ayrıca, uzun zaman aralıklarında gelişen bazı varv serileri, yerel ve bölgesel olarak ortamsal koşullardaki değişiklikleri yansıtan farklı varv türleri içerir. Örneğin Fransa'daki Lac d'Annecy'de, son buzul döneminin bitiminden itibaren gelişen varvlar kırıntılıdır ve düşük göl verimliliğine işaret eder. Ancak göl suları ısındıkça ve biyolojik aktivite arttıkça bunlar yavaş yavaş kimyasal varvlara dönüşür (Brauer & Casanova, 2001). Benzer şekilde, Ürdün'deki Lisan Gölü'nün denizel izotop katları olan MIS 4'ten MIS 2'ye (GÖ 74-24 bin yılları arası) kadar uzanan uzun gölsel kayıtlarında, göl suyu derinliğindeki döngüsel değişiklikleri yansıtan aragonitin baskın olduğu ve kırıntılı malzemelerin baskın olduğu varv dizileri arasında belirgin farklılıklar vardır (Schramm vd., 2000).

Tiljander vd. (2002) ve Ojala & Alenius (2005) tarafından orta güney Finlandiya'daki kırıntılı-biyojenik varvların incelenmesi, varvlar içindeki mineralli alt tabaka birikiminin, ilkbaharda artan akışın havzadaki erozyonu artırması nedeniyle kış yağışları ve sıcaklığının kaydını sağladığını göstermiştir. Mevsimsel çözünürlüğe sahip uzun varv kayıtlarının analizi, kış/ilkbahar ikliminin Holosen boyunca önemli ölçüde ve tekrar tekrar değiştiğini, MÖ 7000 ve MS 1000-1200 (Ortaçağ Sıcak Dönemi) civarında daha ılıman ve daha yağışlı kışların, MÖ

5400-5200, 2700-2400 ve MÖ 1500 ila MS 500 civarında ilkbahar akışında ve havza erozyonunda artışların meydana geldiğini göstermiştir.

Dünya'nın pek çok farklı bölgesinden elde edilen farklı varv kayıtları, sıcaklık, yağış veya rüzgâr yoğunluğunu da içerebilen çok çeşitli rekonstrüksiyonları mümkün kılmaktadır. Sediman tuzaklarının izlenmesi, coğrafi olarak varv kayıtlarının karşılaştırılması ve istatistiksel değerlendirmeler, aletsel kayıtlara dayalı dönemin ötesinde varv kayıtlarından paleoiklimin nicel olarak belirlenmesi amacıyla vekil kullanımını geliştirmek için en iyi stratejidir. Varv dizilerinin istatistiksel analizi, döngüsel paleoiklimsel koşul ve modellerinin varv kayıtlarına işlenmiş olabileceğini düşündürmektedir (Petterson vd., 1993). Bazı rekonstrüksiyonlar El Niño Güneyli Salınımı (EÑSO) veya Kuzey Atlantik Salınımı (NAO) gibi okyanus-atmosferik dolaşım modellerinin karmaşık olayları hakkında fikir vermektedir. Örneğin Kaliforniya, Santa Barbara havzasındaki Holosen dönemine ait varvlar, Grönland buzul karotlarında kaydedilene benzer şekilde yaklaşık 1.000 yıllık bir döngünün kanıtlarını göstermekte ve Pasifik ve Kutup bölgeleri arasında bir telebağlantı (ortak bir uyarıcıya benzer tepki) olduğunu düşündürmektedir (Nederbragt & Thurow, 2005). Hem Hint musonu hem de Kuzey Atlantik kış iklim rejimindeki değişikliklere yanıt veren İç Anadolu'daki Nar Gölü sedimanları gibi bazı varv serileri birden fazla iklimsel ritmin etkisini yansıtmaktadır (Jones vd., 2006). Diğer varv kayıtları, Kuzey Atlantik Salınımı (NAO) (Hubeny vd., 2006) ve El Niño Güneyli Salınımı (EÑSO) (Boës & Fagel, 2008) gibi on yıl ölçekli iklim döngülerinin kanıtlarını içermektedir. Atmosferdeki toz, iklimi etkileyen önemli bir faktördür ve varvlı sedimanlar, atmosferik toz akışındaki geçmiş değişimleri ölçmek için anahtar kayıtlardır (Maher vd., 2010). Kuzeydoğu Çin'de, Schettler vd. (2006) son 220 yıla ait bir çökel kaydındaki yıllık atmosferik toz konsantrasyonlarını analiz etmiş ve bunları Doğu Asya muson rejimindeki mevsimsel değişimlerle ilişkilendirmiştir. Buna ek olarak, Güneş ve Ay periyodiklikleri de bazı varv dizilerinde kaydedilmiştir (Berger & von Rad, 2002).

Varv kronolojisi, Kuvaterner zaman aralıklarının süresini tahmin etmek için de bir temel sunmaktadır. Örneğin, İtalya, Lago Grande di Monticchio'daki varvlı serilerin analizi, son (Eemian) buzul arası dönemin 17.7 ± 0.20 bin yıllık bir aralığı kapsadığını göstermektedir (Brauer vd., 2007). Varv dizileri, daha önceki Avrupa buzularası dönemlerinin (Bittman & Müller, 1996) yanı sıra Younger Dryas Stadyali (Litt vd., 2001) gibi daha yakın, daha kısa zaman dilimlerinin süresini tarihlendirmek için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra iklimsel olmayan dönemler de varv kronolojisi ile tarihlendirilebilir. İngiltere'nin güneydoğusundaki Diss Mere'de, çoğu Batı Avrupa orta Holosen polen kayıtlarında ortak bir özellik olan ve yaklaşık GÖ 5,8 bin yılına tarihlenen karaağaç (*Ulmus*) polenlerinin azalması olayı, bazı varvlı sedimanlar içinde korunmuştur. Kayıt, karaağaç polen değerlerinin 6 yıllık bir aralıkta % 73 oranında düştüğünü göstermektedir. Bu kadar hızlı bir düşüş, bunun patojenik (hastalığa neden olan organizma) bir saldırının sonucu olduğu hipoteziyle tutarlıdır (Peglar, 1993). Bunun dışında, İç Anadolu'da yer alan Nar Gölü'nden elde edilen varv kayıtları sayesinde hem iklimsel koşullar hem de varv içerisindeki polen verileri ile paleovejetasyon ve paleoarazi kullanım dönemleri belirlenmiştir. Buna göre, polen verileri içerisinde antropojenik göstergeler kullanılarak insan etkisinin yoğunlaştığı dönemin MS 300-MS 670 yılları arasında gerçekleştiği belirlenmiştir (England vd., 2008).

Sonuç

Zaman kontrolü, Kuvaterner çalışmaları için en önemli konulardan biridir. Doğru bir zaman ölçeği olmadan, aletsel, tarihsel ve arkeolojik verilerin yanı sıra göller, ağaç halkaları, buzul karotları, turba bataklıkları, mağaralar, okyanuslar veya mercanlar gibi doğal arşivlerden elde edilen diğer kayıtları yerel, bölgesel veya küresel ölçekte karşılaştırmak imkânsızdır. Tüm sedimanter kayıtlar arasında, varvlı göl sedimanları bu kronolojik sorunları çözmek için en iyi

imkânı sağlar. Kesin ve güvenilir yüksek çözünürlüklü bir zaman ölçeğine ek olarak, varvlı göl sedimanları genellikle paleolimnoloji alanında bir araya getirilen sedimantolojik, jeokimyasal, jeofiziksel ve biyolojik yöntemleri içeren disiplinler arası bir şekilde incelenir. Varvlı göl sedimanları içerdiği bu zengin veri çeşitliği sayesinde bitki örtüsü, arazi kullanım değişimleri, göl ve havza koşulları ve insan etkisi gibi konularda da önemli veriler sağlamaktadır. Dolayısıyla bu tür kayıtlar, geçmişteki çevresel sistemlerin dinamiklerini çeşitli mekânsal ve zamansal ölçeklerde incelemek için eşsiz bir imkân sunmaktadır.

Varv kronolojilerinin en önemli avantajı, belirli aralıklarla karottan alınan örneklerin tarihlendirilmesine ve aradaki tarihlendirilmemiş bölümler için enterpolasyonlara dayanan fiziksel tarihleme yöntemlerinin aksine, sediman profilinin her bir bölümü için tarihlerin elde edilebilmesidir. Varv serileri bir tarihleme aracı olarak hizmet etmesinin yanı sıra, mevsimsel modellerin ve sedimantasyon sürecinin yıldan yıla değişkenliğinin kayıtlarını da sağlar. Paleoiklim değişikliklerinin daha iyi anlaşılması, gelecekteki iklim değişikliklerinin anlaşılması için yadsınamaz bir gerekliliktir ve bu ancak nadiren 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanan aletsel verilerle elde edilebilir. Daha uzun zaman ölçeklerinde yapılan değerlendirmeler, mevsimsel ve yıllık zamansal çözünürlüğe sahip paleoortamsal koşulların mükemmel kayıtlarını sağlayabilen varvlı gölsel sedimanları gibi doğal arşivlerin yorumlanmasına dayanmaktadır. Dünya'nın pek çok farklı bölgesinden elde edilen farklı varv kayıtları, sıcaklık, yağış veya rüzgâr yoğunluğunu da içerebilen çok çeşitli rekonstrüksiyonları mümkün kılmaktadır. Bununla birlikte varvlı sedimanların yapısal ve içeriksel özellikleri sayesinde yıl içerisindeki mevsimsel değişimler de belirlenebilmektedir. Sediman tuzakları gibi izleme yöntemleri, bu kayıtları yorumlamak ve varv oluşumu modellerinin güvenilirliğini artırmak için uygulanabilecek güncel sedimanter süreçlerin ayrıntılı özelliklerini sağlar. Coğrafi olarak varv kayıtlarının karşılaştırılması ve istatistiksel değerlendirmeler, aletsel kayıtlara dayalı dönemin ötesinde varv kayıtlarından paleoiklimin nicel olarak belirlenmesini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra varv kronolojileri farklı kayıtlar arasında bağlantı kurmak ve böylece küresel ölçekte paleoortamsal değişimleri belirlemek için de büyük bir önem taşımaktadır. Mümkün olan en iyi yorumları elde etmek amacıyla kayıtları birleştirmek ve entegre etmek için, farklı bölgelerden elde edilen gölsel ve aynı zamanda diğer sedimantolojik kayıtların uyumlu hale getirilmesi ve senkronize edilmesi gerekmektedir.

Varvlı göl sedimanlarının tarihlendirmeye olan katkısı başta olmak üzere paleoortamsal koşularının belirlenmesi ve diğer verilerin kronolojisine katkı sağlayarak karşılaştırmalar yapılması gibi önemli avantajları nedeniyle bu alandaki araştırmaların arttırılmasına ihtiyaç vardır. Özellikle Anadolu gibi zengin ve çeşitli tarihsel, kültürel ve doğal zenginliğe sahip olan ülkemizdeki paleoortamsal çalışmaların korelasyonu yapılarak hem kronolojinin hem de verilerin doğruluğunun test edilmesi gerekmektedir. Bu sayede Anadolu'nun geçmişte yaşadığı değişimler hakkında daha geniş çerçeveli ve doğru değerlendirmeler yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

Anderson, R. Y., & Dean, W. E. (1988). Lacustrine varve formation through time. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, palaeoecology, 62*(1-4), 215-235.

Anderson, R. Y., Bradbury, J. P., Dean W. E., & Stuiver, M. (1993). Chronology of Elk Lake sediments: coring, sampling, and time-series construction. In Bradbury, J. P. & W. E. Dean (Eds.) *Elk Lake, Minnesota: Evidence for Rapid Climate Change in the North-central United States, Special Paper 276*. Geological Society of America, Boulder, CO: 37–45.

Baier, J., Lücke, A., Negendank, J. F., Schleser, G. H., & Zolitschka, B. (2004). Diatom and geochemical evidence of mid-to late Holocene climatic changes at Lake Holzmaar, West-Eifel (Germany). *Quaternary international, 113*(1), 81-96.

Ballo, E. G., Bajard, M., Støren, E., & Bakke, J. (2023). Using microcomputed tomography (μCT) to count varves in lake sediment sequences: Application to Lake Sagtjernet, Eastern Norway. *Quaternary Geochronology, 75*, 101432.

Becker, B. (1992). The history of dendrochronology and radiocarbon calibration. In *Radiocarbon after four decades: an interdisciplinary perspective* (pp. 34-49). New York, NY: Springer.

Berger, W. V., & Von Rad, U. (2002). Decadal to millennial cyclicity in varves and turbidites from the Arabian Sea: hypothesis of tidal origin. *Global and Planetary Change, 34*(3-4), 313-325.

Bittman, F., & Müller, H. (1996). The Kärlich Interglacial site and its correlation with the Bilshausen sequence. In Turner, C. (Eds.). *The Early–Middle Pleistocene in Europe*. Balkema, Rotterdam, 187–193.

Blaauw, M., Van Geel, B., Mauquoy, D., & Van Der Plicht, J. (2004). Carbon-14 wiggle-match dating of peat deposits: advantages and limitations. *Journal of Quaternary Science, 19*(2), 177-181.

Boës, X., & Fagel, N. (2008). Relationships between southern Chilean varved lake sediments, precipitation and ENSO for the last 600 years. *Journal of Paleolimnology, 39*, 237-252.

Bonk, A., Müller, D., Ramisch, A., Kramkowski, M. A., Noryśkiewicz, A. M., Sekudewicz, I., ... & Błaszkiewicz, M. (2021). Varve microfacies and chronology from a new sediment record of Lake Gościąż (Poland). *Quaternary Science Reviews, 251*, 106715.

Boyall, L., Valcárcel, J. I., Harding, P., Hernández, A., & Martin-Puertas, C. (2023). Disentangling the environmental signals recorded in Holocene calcite varves based on modern lake observations and annual sedimentary processes in Diss Mere, England. *Journal of Paleolimnology, 70*(1), 39-56.

Bradley, R.S. (2014). *Paleoclimatology: Reconstructing Climates of the Quaternary* (Third edit). Amsterdam: Elsevier, p. 696.

Brauer, A. (2004). Annually laminated lake sediments and their palaeoclimatic relevance. *The climate in historical times: towards a synthesis of Holocene proxy data and climate models*, 109-127.

Brauer, A., Allen, J. R., Mingram, J., Dulski, P., Wulf, S., & Huntley, B. (2007). Evidence for last interglacial chronology and environmental change from Southern Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 104*(2), 450-455.

Brauer, A., & Casanova, J. (2001). Chronology and depositional processes of the laminated sediment record from Lac d'Annecy, French Alps. *Journal of Paleolimnology 25*, 163–177.

Brauer, A., Dulski, P., Mangili, C., Mingram, J., & Liu, J. (2009). The potential of varves in high-resolution paleolimnological studies. *PAGES news, 17*(3), 96-98.

Brauer, A., Endres, C., Günter, C., Litt, T., Stebich, M., & Negendank, J. F. (1999). High resolution sediment and vegetation responses to Younger Dryas climate change in varved lake sediments from Meerfelder Maar, Germany. *Quaternary Science Reviews, 18*(3), 321-329.

Cockburn, J. M., & Lamoureux, S. F. (2008). Inflow and lake controls on short-term mass accumulation and sedimentary particle size in a High Arctic lake: implications for interpreting varved lacustrine sedimentary records. *Journal of Paleolimnology, 40*, 923-942.

Dean, J. M., Kemp, A. E. S., & Pearce, R. B. (2001). Palaeo-flux records from electron microscope studies of Holocene laminated sediments, Saanich Inlet, British Columbia. *Marine Geology, 174*(1-4), 139-158.

De Geer, G. (1908). On late Quaternary time and climate. *Geologiska Föreningen i Stockholm Förhandlingar, 30*(7), 459-464.

De Geer, G. (1912). A geochronology of the last 12000 years. In: Compte Rendu 11 Congress Geologique International, 11th International Geological Congress (1910), Stockholm, Sweden, vol. 1, pp. 241-253.

De Geer, G. (1934). Geology and geochronology. *Geografiska Ann. 1*, 1–52.

De Geer, G. (1937). *A New Varve connection between four continents*. Almqvist & Wiksell.

Degens, E. T. & Kurtman, F. (Eds). (1978). The Geology of Lake Van. Maden Tetkik ve Arama (The Mineral Research and Exploration Institute of Turkey). No. 169, 158 pp. Ankara, Turkey.

England, A., Eastwood, W. J., Roberts, C. N., Turner, R., & Haldon, J. F. (2008). Historical landscape change in Cappadocia (central Turkey): a palaeoecological investigation of annually-laminated sediments from Nar lake. *The Holocene, 18*(8), 1229-1245.

Finsinger, W., Fonville, T., Kirilova, E., Lami, A., Guilizzoni, P., & Lotter, A. (2014). A long-term multi-proxy record of varved sediments highlights climate-induced mixing-regime shift in a large hard-water lake~ 5000 years ago. *Journal of Limnology, 73*(2), 9-20.

Francus, P., Bradley, R. S., Abbott, M. B., Patridge, W., & Keimig, F. (2002). Paleoclimate studies of minerogenic sediments using annually resolved textural parameters. *Geophysical Research Letters, 29*(20), 59-1.

Fritts, H. C. (1976). *Tree Rings and Climate*. Academic Press, London, 567 pp.

Fuhrmann, A., Fischer, T., Lücke, A., Brauer, A., Zolitschka, B., Horsfield, B., ... & Wilkes, H. (2004). Late Quaternary environmental and climatic changes in central Europe as inferred from the composition of organic matter in annually laminated maar lake sediments. *Geochemistry, Geophysics, Geosystems, 5*(11).

Guyard, H., Chapron, E., St-Onge, G., Anselmetti, F. S., Arnaud, F., Magand, O., ... & Mélières, M. A. (2007). High-altitude varve records of abrupt environmental changes and mining activity over the last 4000 years in the Western French Alps (Lake Bramant, Grandes Rousses Massif). *Quaternary Science Reviews, 26*(19-21), 2644-2660.

Hajdas, I., Bonani, G., & Zolitschka, B. (2000). Radiocarbon dating of varve chronologies: Soppensee and Holzmaar lakes after ten years. *Radiocarbon, 42*(3), 349-353.

Hambley, G. W., & Lamoureux, S. F. (2006). Recent summer climate recorded in complex varved sediments, Nicolay Lake, Cornwall Island, Nunavut, Canada. *Journal of Paleolimnology, 35*, 629-640.

Hardy, D. R., Bradley, R. S. & Zolitschka, B. (1996). The climatic signal in varved sediments from Lake C2, northern Ellesmere Island, Canada. *J. Paleolim. 16*, 227–238.

Heiri, O., Brooks, S. J., Renssen, H., Bedford, A., Hazekamp, M., Ilyashuk, B., ... & Lotter, A. F. (2014). Validation of climate model-inferred regional temperature change for late-glacial Europe. *Nature communications*, *5*(1), 4914.

Hodder, K. R. (2009). Flocculation: a key process in the sediment flux of a large, glacier-fed lake. *Earth Surface Processes and Landforms, 34*(8), 1151-1163.

Hongve, D. (2003). Chemical stratigraphy of recent sediments from a depth gradient in a meromictic lake, Nordbytjernet, SE Norway, in relation to variable external loading and sedimentary fluxes. *Journal of Paleolimnology, 30*, 75-93.

Hubeny, J. B., King, J. W., & Santos, A. (2006). Subdecadal to multidecadal cycles of Late Holocene North Atlantic climate variability preserved by estuarine fossil pigments. *Geology, 34*(7), 569-572.

Jacques, J. M. S., Cumming, B. F., & Smol, J. P. (2009). A 900-yr diatom and chrysophyte record of spring mixing and summer stratification from varved Lake Mina, west-central Minnesota, USA. *The Holocene, 19*(4), 537-547.

Jones, M. D., Roberts, C. N., Leng, M. J., & Türkeş, M. (2006). A high-resolution late Holocene lake isotope record from Turkey and links to North Atlantic and monsoon climate. *Geology, 34*(5), 361-364.

Kempe, S. & Degens, E. T. (1978). Lake Van varve record: the past 10,420 years. In: Degens, E.T. and Kurtman, F. (Eds). *The Geology of Lake Van*, Maden Tetkik ve Arama (Mineral and Exploration Institute of Turkey) 169, 53-63, Ankara.

Leemann, A., & Niessen, F. (1994). Varve formation and the climatic record in an Alpine proglacial lake: calibrating annually-laminated sediments against hydrological and meteorological data. *The Holocene, 4*(1), 1-8.

Lekens, W. A. H., Sejrup, H. P., Haflidason, H., Petersen, G. Ø., Hjelstuen, B., & Knorr, G. (2005). Laminated sediments preceding Heinrich event 1 in the Northern North Sea and Southern Norwegian Sea: origin, processes and regional linkage. *Marine Geology, 216*(1-2), 27-50.

Lemmen, D. S., Gilbert, R., Smol, J. P., & Hall, R. I. (1988). Holocene sedimentation in glacial Tasikutaaq Lake, Baffin Island. *Canadian Journal of Earth Sciences, 25*(6), 810-823.

Litt, T., Brauer, A., Goslar, T., Merkt, J., Bałaga, K., Müller, H., ... & Negendank, J. F. (2001). Correlation and synchronisation of Lateglacial continental sequences in northern central Europe based on annually laminated lacustrine sediments. *Quaternary Science Reviews, 20*(11), 1233-1249.

Lotter, A. F., & Lemcke, G. (1999). Methods for preparing and counting biochemical varves. *Boreas, 28*(2), 243-252.

Lundqvist, J. (1986). Late Weichselian glaciation and deglaciation in Scandinavia. *Quaternary Science Reviews, 5*, 269–92.

Maher, B. A., Prospero, J. M., Mackie, D., Gaiero, D., Hesse, P. P., & Balkanski, Y. (2010). Global connections between aeolian dust, climate and ocean biogeochemistry at the present day and at the last glacial maximum. *Earth-Science Reviews, 99*(1-2), 61-97.

Mangili, C., Brauer, A., Plessen, B., & Moscariello, A. (2007). Centennial-scale oscillations in oxygen and carbon isotopes of endogenic calcite from a 15,500 varve year record of the Pianico interglacial. *Quaternary Science Reviews, 26*(13-14), 1725-1735.

Mann, M. E., Zhang, Z., Hughes, M. K., Bradley, R. S., Miller, S. K., Rutherford, S., & Ni, F. (2008). Proxy-based reconstructions of hemispheric and global surface temperature variations over the past two millennia. *Proceedings of the National Academy of Sciences, 105*(36), 13252-13257.

Martin-Puertas, C., Tjallingii, R., Bloemsma, M., & Brauer, A. (2017). Varved sediment responses to early Holocene climate and environmental changes in Lake Meerfelder Maar (Germany) obtained from multivariate analyses of micro X-ray fluorescence core scanning data. *Journal of Quaternary Science, 32*(3), 427-436.

Nakagawa, T., Kitagawa, H., Yasuda, Y., Tarasov, P. E., Gotanda, K., & Sawai, Y. (2005). Pollen/event stratigraphy of the varved sediment of Lake Suigetsu, central Japan from 15,701 to 10,217 SG vyr BP (Suigetsu varve years before present): description, interpretation, and correlation with other regions. *Quaternary Science Reviews, 24*(14-15), 1691-1701.

Nederbragt, A. J., & Thurow, J. (2005). Geographic coherence of millennial-scale climate cycles during the Holocene. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 221*(3-4), 313-324.

Ojala, A. E., & Alenius, T. (2005). 10 000 years of interannual sedimentation recorded in the Lake Nautajärvi (Finland) clastic–organic varves. *Palaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 219*(3-4), 285-302.

Ojala, A. E., Bigler, C., & Weckström, J. (2014). Understanding varve formation processes from sediment trapping and limnological monitoring. *Past Global Changes Magazine, 22*(1), 8-9.

Ojala, A. E., Francus, P., Zolitschka, B., Besonen, M., & Lamoureux, S. F. (2012). Characteristics of sedimentary varve chronologies–a review. *Quaternary Science Reviews, 43*, 45-60.

Ojala, A. E., Kosonen, E., Weckström, J., Korkonen, S., & Korhola, A. (2013). Seasonal formation of clastic-biogenic varves: the potential for palaeoenvironmental interpretations. *GFF, 135*(3-4), 237-247.

Ojala, A. E., Saarinen, T., & Salonen, V. P. (2000). Preconditions for the formation of annually laminated lake sediments in southern and central Finland. *Boreal Environment Research, 5*(3), 243-255.

Ojala, A. E. & Saarnisto, M. (1999). Comparative varve counting and magnetic properties of the 8400-yr sequence of an annually laminated sediment in Lake Valkiajärvi, Central Finland. *J. Paleolim. 22*, 335–348.

Ojala, A. E., & Tiljander, M. (2003). Testing the fidelity of sediment chronology: comparison of varve and paleomagnetic results from Holocene lake sediments from central Finland. *Quaternary Science Reviews, 22*(15-17), 1787-1803.

Ören, A. (2022). Fosil Polen Kayıtlarına Göre Orta-Geç Holosen'de Anadolu'da Arazi Kullanımı ve Vejetasyonda Meydana Gelen Değişimler. *Coğrafi Bilimler Dergisi/ Turkish Journal of Geographical Sciences, 20*(1), 1-24.

Ören, A. (2023). Anadolu'da Beyşehir İskân Döneminin sonlanmasında etkili olan faktörlerin analizi. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi – USBED 5*(9), 695-724.

Palmer, A. P., Bendle, J. M., MacLeod, A., Rose, J., & Thorndycraft, V. R. (2019). The micromorphology of glaciolacustrine varve sediments and their use for reconstructing palaeoglaciological and palaeoenvironmental change. *Quaternary Science Reviews, 226*, 105964.

Palmer, A. P., Rose, J., Lowe, J. J., & MacLeod, A. (2010). Annually resolved events of younger Dryas glaciation in Lochaber (glen roy and glen spean), western Scottish Highlands. *Journal of Quaternary Science: Published for the Quaternary Research Association, 25*(4), 581-596.

Peglar, S. M. (1993). The mid-Holocene Ulmus decline at Diss Mere, Norfolk, UK: a year-by-year pollen stratigraphy from annual laminations. *The Holocene, 3*(1), 1-13.

Petterson, G., Renberg, I., Geladi, P., Lindberg, A., & Lindgren, F. (1993). Spatial uniformity of sediment accumulation in varved lake sediments in northern Sweden. *Journal of Paleolimnology, 9*, 195-208.

Pike, J. & Kemp, A. E. S. (1996). Preparation and analysis techniques for studies of laminated sediments. In Kemp, A. E. S. (Ed.) Palaeoclimatology and Palaeoceanography from Laminated Sediments. *Geological Society Special Publication 116*, 37–48.

Poraj-Górska, A. I., Bonk, A., Żarczyński, M., Kinder, M., & Tylmann, W. (2021). Varved lake sediments as indicators of recent cultural eutrophication and hypolimnetic hypoxia in lakes. *Anthropocene, 36*, 100311.

Pozzari, A. (2017). *Functional clustering of varved lake sediment to reconstruct past climate in Fennoscandia*.

Reimer, P. J. (2022). Evolution of radiocarbon calibration. *Radiocarbon, 64*(3), 523-539.

Renberg, I., Segerström, U., & Wallin, J. E. (1984). Climatic reflection in varved lake sediments. *Climatic Changes on a Yearly to Millennial Basis: Geological, Historical and Instrumental Records*, 249-256.

Rose, N. L., & Harlock, S. (1999). Within-basin profile variability and cross-correlation of lake sediment cores using the spheroidal carbonaceous particle record. *Journal of Paleolimnology, 21*, 85-96.

Rull, V., Vegas-Vilarrúbia, T., Corella, J. P., Trapote, M. C., Montoya, E., & Valero-Garcés, B. (2021). A unique Pyrenean varved record provides a detailed reconstruction of Mediterranean vegetation and land-use dynamics over the last three millennia. *Quaternary Science Reviews, 268*, 107128.

Saarnisto, M. (1986). Annually laminated lake sediments. In Handbook of Holocene Palaeoecology and Palaeohydrology (edited by B.E. Berglund), Chichester and New York: John Wiley & Sons, 343–70.

Schettler, G., Liu, Q., Mingram, J., & Negendank, J. F. (2006). Palaeovariations in the East-Asian monsoon regime geochemically recorded in varved sediments of Lake Sihailongwan (Northeast China, Jilin Province). Part 1: hydrological conditions and dust flux. *Journal of Paleolimnology, 35*, 239-270.

Schimmelmann, A., Lange, C. B., Schieber, J., Francus, P., Ojala, A. E., & Zolitschka, B. (2016). Varves in marine sediments: A review. *Earth-Science Reviews, 159*, 215-246.

Schoell, M. (1978). Oxygen isotope analyses on authigenic carbonates from Lake Van sediments and their possible bearing on the climate of the past 10,000 years. In: Degens, E.T. and Kurtman, F. (Eds) *The Geology of Lake Van*, Maden Tetkik ve Arama (Mineral and Exploration Institute of Turkey), 169, 92-97, Ankara.

Schramm, A., Stein, M., & Goldstein, S. L. (2000). Calibration of the 14C time scale to> 40 ka by 234U–230Th dating of Lake Lisan sediments (last glacial Dead Sea). *Earth and Planetary Science Letters, 175*(1-2), 27-40.

Sprowl, D. R. (1993). On the precision of the Elk Lake varve chronology. In Bradbury, J. P. & W. E. Dean (Eds.) Elk Lake, Minnesota: Evidence for Rapid Climate Change in the North-central United States, *Geological Society of America, 276,* 69–74.

Stihler, S. D., Stone, D. B., & Beget, J. E. (1992). " Varve" counting vs. tephrochronology and 137Cs and 210Pb dating: A comparative test at Skilak Lake, Alaska. *Geology, 20*(11), 1019-1022.

Stockhecke, M., Anselmetti, F. S., Meydan, A. F., Odermatt, D., & Sturm, M. (2012). The annual particle cycle in Lake Van (Turkey). P*alaeogeography, Palaeoclimatology, Palaeoecology, 333*, 148-159.

Tiljander, M., Ojala, A., Saarinen, T., & Snowball, I. (2002). Documentation of the physical properties of annually laminated (varved) sediments at a sub-annual to decadal resolution for environmental interpretation. *Quaternary International, 88*(1), 5-12.

Tu, L., Gilli, A., Lotter, A. F., Vogel, H., Moyle, M., Boyle, J. F., & Grosjean, M. (2021). The nexus among long-term changes in lake primary productivity, deep-water anoxia, and internal phosphorus loading, explored through analysis of a 15,000-year varved sediment record. *Global and planetary change, 207*, 103643.

van der Plicht, J. (2000). The 2000 Radiocarbon Varve/Comparison Issue. *Radiocarbon, 42*(3), 313-322.

van Zeist, W. & Woldring, H. (1978). A pollen profile from Lake Van: a preliminary report, ln: Degens, E.T. and Kurtman, K. (Eds). *The Geology of Lake Van*. Maden Tetkik ve Arama (The Mineral Research and Exploration Institute of Turkey), No. 169, 115-123. Ankara.

Vardy, M. E., Pinson, L. J., Bull, J. M., Dix, J. K., Henstock, T. J., Davis, J. W., & Gutowski, M. (2010). 3D seismic imaging of buried Younger Dryas mass movement flows: Lake Windermere, UK. *Geomorphology, 118*(1-2), 176-187.

Vigliotti, L., Channell, J. E., & Stockhecke, M. (2014). Paleomagnetism of Lake Van sediments: chronology and paleoenvironment since 350 ka. *Quaternary Science Reviews, 104*, 18-29.

Wittkop, C. A., Teranes, J. L., Dean, W. E., & Guilderson, T. P. (2009). A lacustrine carbonate record of Holocene seasonality and climate. *Geology, 37*(8), 695-698.

Wohlfarth, B., Björck, S., & Possnert, G. (1995). The Swedish time scale: a potential calibration tool for the radiocarbon time scale during the Late Weichselian. *Radiocarbon, 37*(2), 347-359.

Yang, J., Han, M., Zhao, Z., & Jiang, H. (2022). Positive priming effects induced by allochthonous and autochthonous organic matter input in the lake sediments with different salinity. *Geophysical Research Letters, 49*(5), e2021GL096133.

Zander, P. D., Żarczyński, M., Tylmann, W., Rainford, S. K., & Grosjean, M. (2021). Seasonal climate signals preserved in biochemical varves: insights from novel high-resolution sediment scanning techniques. *Climate of the Past, 17*(5), 2055-2071.

Żarczyński, M., Szmańda, J., & Tylmann, W. (2019). Grain-size distribution and structural characteristics of varved sediments from Lake Żabińskie (Northeastern Poland). *Quaternary, 2*(1), 8.

Zhu, W., Mo, T., Chen, C., Hu, C., Wang, C., Shi, C., ... & Li, P. (2023). Characteristics and Effects of Laminae on a Cretaceous Reservoir in the Bozi–Dabei Area of the Tarim Basin, China. *Processes, 11*(8), 2472.

Zolitschka, B. (2007). Varved lake sediments. In *Encyclopedia of Quaternary Science* (edited by S.A. Elias). Amsterdam: Elsevier, 3105–3114.

Zolitschka, B. (1996). Recent sedimentation in a high arctic lake, northern Ellesmere Island, Canada. *J. Paleolim. 16*, 169–186.

BELİRSİZLİĞE TAHAMMÜLSÜZLÜK VE BAŞA ÇIKMA YOLLARI

Banu BEYAZ[1]

Giriş

Belirsizlik, "Belirsiz olma durumu, belgisizlik, müphemiyet, vuzuhsuzluk" olarak tanımlanmıştır (TDK 2019).

Belirsizlik bir durumun, sürecin ya da olayın sonuçlarına ilişkin öngörülemezliği ve bilinmezliği ifade etmektedir.

Yaşam boyunca alınan kararların ve yapılan seçimlerin neredeyse her birinde çeşitli belirsizlikler mevcuttur (Carleton vd., 2016). Buradaki belirsizlik kavramı, alınacak karar veya yapılacak seçim için gerekli bazı bilgilerin yokluğuna ya da eksikliğine atıf yapmaktadır. Bireyler günlük yaşamda sıklıkla karşılaştığı belirsiz durumlar karşısında çeşitli bağlamsal bilgileri kullanarak kararlar alır ve farklı davranışlar sergilerler.

Tahammülsüzlük, sabretme ve dayanmadaki yetersizlik ve isteksizlik durumudur (Carleton, 2016). Belirsizliğe tahammülsüzlük kavramı tahammülsüzlüğün tanımı ışığında tekrar açıklamak gerekirse, belirsizlik içeren herhangi bir duruma karşı sabredememe ya da sabretmek istememe olarak ifade edilebilir.

Belirsizliğe tahammülsüzlük kavramı, ilk olarak 1949'da kullanılmıştır (Frenkel-Brunswik 1949). 90'lı yılların ortasından beri kabul edilen bir tanıma göre "tehdit düzeyi yüksek, hatalı algılamaya yol açan ve başa çıkmanın güç olduğu, önyargılı bilgi işleminin oluşturduğu bilişsel, duygusal ve davranışsal tepki"dir (Freeston vd., 1994).

Carleton (2016), belirsizlik ve tahammülsüzlük kavramlarıyla ilgili yeni bir tanımlama yapmıştır. Belirsizlik, temel ve kesin bilginin var olmaması ile birlikte bilinmezliği yaşamaktır. Tahammülsüzlük ise, rahatsızlık veren olumsuz tepkiler ile bağlantılı olarak dayanıklılık kapasitesinin yokluğudur. Belirsizliğe tahammülsüzlüğü ise, gerekli anahtar bilgilerin olmaması ile birlikte algılanan belirsizlik durumlarına karşı bireyin dayanabilme gücünün olmaması şeklinde tanımlamıştır.

Literatürde "bir bireyin, meydana gelme olasılığı ne kadar düşük olursa olsun, olumsuz bir olayın meydana gelebileceğini kabul edilemez olarak görme konusundaki aşırı eğilimi" olarak tanımlanmaktadır.

Buhr ve Dugas (2002) tarafından yapılan çalışmada belirsizliğe tahammülsüzlüğü şu dört özellik temsil etmektedir:

1. Belirsizlik stresli ve üzüntü vericidir.
2. Kişiye harekete geçme ve davranışını şekillendirmede yetersizlik hissettirir.
3. Belirsiz durumlar olumsuzluk temsil eder ve kaçınılması gerekir.
4. Belirsizlik adaletsizliği temsil eder.

[1] Dr. Psk., İstanbul Anadolu İl Ambulans Başhekimliği Psikolojik Destek Birimi

Kavramsallaştırma ve BT'nin Alt Boyutları

İlk ölçümler ile birlikte, belirsizliğe tahammülsüzlük dört boyutta kategorize edilmiştir. Bunlar;

a) Öngörülebilirlik arzusu ("Gelecekte neler olacağını bilmek istiyorum"),

b) Belirsizlik felci ("Belirsiz bir durumda hareketsiz kalırım"),

c) Belirsizlik karşısında sıkıntı ("Belirsizlik beni üzer, sıkıntıya sokar") ve

d) İşlevsiz belirsizlik inançları ("Hayatta her şeynet olmalıdır") olarak kavramsallaştırılmıştır. Bu anlamda BT; bilişler, üstbilişsel inançlar, duygular ve davranışları içeren genel bir kavram gibi gözükmektedir

Yüz on kişi ile yapılan bir çalışmada, erteleme davranışlarının yalnızca "belirsizlik felci" ile ilişkili olduğu, ancak kontrol davranışlarının, hem "belirsizlik felci" hem de öngörülebilirlik arzusu ile eşit oranda ilişkili olduğu bildirilmiştir (Fourtounas ve Thomas, 2016).

Öngörülebilirlik arzusunun (bilişsel bileşen) benzersiz bir şekilde YAB (yani endişe) ve OKB semptomları ile ilişkili olduğunu; belirsizlik felcinin (davranışsal bileşen) ise panik / agorafobi, sosyal anksiyete ve depresyon belirtileri ile ilişkili olduğu göstermişlerdir (McEvoy & Mahoney, 2012b).

İnsan Beyni Belirsizliğe Nasıl Tepki Vermektedir?

BBC'den David Robson'ın aktardığına göre, belirsizlik ile karşı karşıya kalan kişilerde amigdala aktivitesi artıyor. Bu artan hareketlilik ise şu anlama geliyor: Belirsizlik muhtemel risklere karşı daha tetikte olmamız için bir "aşırı uyanıklık" (hypervigilance) halini beraberinde getirebiliyor.

Araştırmalar aynı zamanda belirsizliğin belli bir olayın sonuçlarını değerlendirirken devreye giren beynin ön insula bölgesini tetiklediğini gösteriyor. Bu da beynin muhtemel zarara ilişkin tahminlerini arttırabiliyor.

Robson bunun sebebini kısaca şöyle açıklıyor:

"Belirsizliğe verdiğimiz tepkiler evrim bağlamında mantıklı olabilir. Beyin sürekli bir sonraki aşamada ne olacağını tahmin etmeye çalışıyor, bu da vücudun ve zihnin olabilecek en etkili şekilde hazırlanmasını sağlıyor. Belirsizlik durumunda ise bu planlama çok daha zorlaşıyor.''

"Eğer karşınızda yırtıcı bir hayvan veya bir hasmınız varsa, yanlış tepki ölümcül olabiliyor. Sonuç olarak, söz konusu belirsizlikten tamamen kaçınarak ya da değişen duruma tepki vermeye hazır olmak için beyni ve vücudu uyararak tedbiri elden bırakmayabiliyor."

Nörolog MarcLewis de belirsizliğe olan tepkilerimizi evrimsel gelişimimiz ile açıklıyor. Beynin striatum bölgesine atıfta bulunan Lewis bu bölgenin sadece belirsizliğin iyi ve kötü sonuçlarını öngörmekle kalmadığını, bu ihtimallerin gerçekleşme olasılığını da tahmin ettiğini söylüyor. Söz konusu ihtimaller yüzde 50'ye ne kadar yaklaşırsa bu bölge de o kadar çok alarm veriyor. Bu durum da stresi beraberinde getiriyor:

"Hal böyle olunca striatum dopamin ile doluyor ve iş tanımı gereği olasılıkları arttırmak için bir şey, herhangi bir şey yapması gerekiyor.

"Bir dizi düzeltici eylemi tetiklemeye çalışırken de – kaç ya da savaş sistemi olarak da bilinen sempatik sinir sistemini aktive ediyor, bu da ter bezlerinizin açılmasına, göz bebeklerinizin büyümesine yol açıyor, tüm vücudunuzdaki eylem odaklı kaslara enerji veriyor."

Belirsizlik Nasıl Meydana Gelir?

Budner'a göre belirsizlik üç nedenle ortaya çıkabilir. Birincisi ipucu içermeyen yeni bir durum olabilir; ikincisi birçok ipucunun olduğu karmaşık bir durum olabilir; üçüncüsü ise farklı ipuçlarının farklı bilgiler önerdiği çelişkili bir durum olabilir. Yani belirsiz bir durum, yeni, karmaşık ya da çelişkili çözülemez bir durum olabilir. Tehdit olarak algılanan bir durumda verilen tepkiler boyun eğme ve inkâr olarak iki şekildedir. Boyun eğmede birey, gerçek durumu değiştiremeyeceğine inanarak kabul eder. İnkârda, gerçek durum, algılayan bireye göre değiştirilir. Mevcut iki yaklaşım yeni, karmaşık ya da çözülemez belirsiz bir durum meydana geldiğinde bireyin, belirsizliğe tahammülsüz olduğu düşünülebilir.

Budner'a göre belirsizliğe karşı boyun eğmeyi seçen birey durumu değiştiremeyeceğini kabullenir, diğer taraftan inkar eden birey ise durumu kendi algılayış sürecinden geçirip belirsiz durumun varlığını reddedebilir. Boyun eğen/itaat eden veya inkar eden bireyin bir belirsizlik durumunda belirsizliğe tahammülsüz olduğu söylenebilir.

Belirsizliğe Tahammülsüzlük Puanları Yüksek Bireylerin Durumu

Yapılan çalışmalar belirsizliğe tahammülsüzlük puanları yüksek olan bireylerin, belirsiz algıladıkları bilgileri veya olguları tehdit edici olarak değerlendirdiklerini ve problem çözme sürecinin olumsuz etkilendiğini göstermektedir (Ladouceur, Talbot & Dugas, 1997; Hedayati, Dugas, Buhr & Francis, 2003).

Belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyi yüksek olan bireyler kaygı ve stres uyandıran durumlar karşısında yüksek hassasiyet göstermekte, yeni ve beklenmedik koşullara uyum sağlama konusunda zorluklar yaşamaktadır (Zlomke & Jeter, 2013).

Bir araştırmada, belirsizliğe tahammülsüz olan bireylerin belirsizliğe daha fazla tahammül gösterebilen bireylere göre belirsiz bilgileri daha çok hatırlamaya ve bu bilgileri korkutucu olarak yorumlamaya daha yatkın oldukları bulunmuştur (Dugas, Hedayati, Karavidas, Buhr, Francis & Phillips, 2005).

Bilişsel süreçlerde yanlılık gösterme, mükemmeliyetçi ve kontrolcü kişilik özellikleri, endişeye meyilli olma ve düşük öz yeterlilik inancı belirsizliğe tahammülsüzlüğü yordayan faktörleri temsil etmektedir.

Bu kişilerde belirsizliğe tahammülsüzlük; yeni bir işe başlama ya da meslek değişimi, evlilik ya da boşanma, taşınma, kayıp ve yas gibi yaşam olaylarında algılanan tehdit boyutunun yüksek olmasına sebep olmakta ve kişinin şartlarını objektif bir şekilde yorumlamasına engel olmaktadır. Değerlendirme ve yorumlama sürecinde böyle bir yanlılığa sebep olan belirsizliğe tahammülsüzlük, bireyin yeni koşullara uyum sürecini de zorlaştırmaktadır. Bu zorluk, belirsizliğe tahammülsüzlüğü yüksek düzeyde olan kişilerin çevresel koşullarındaki istem dışı değişikliklere uyum sağlama sürecini etkilediği gibi yeni durumlar için harekete geçme kapasitesini de etkilemektedir.

Belirsizliğe tahammülsüzlük, kaygının yordayıcısı olarak ifade edilmektedir. Belirsizlik durumunda bireylerin karar verme becerilerinde kötüleşme olmakta ve bunun sonucunda bazı ruhsal bozukluklar meydana gelmektedir (Ersöz, Ersöz & Konuşkan, 2016).

Son çalışmalar, belirsizliğe tahammülsüzlüğün iki boyuttan oluştuğunu iddia etmişlerdir. Bu boyutlardan ilki, "ileriye dönük belirsizliğe tahammülsüzlük"; ikincisi ise "engelleyici belirsizliğe tahammülsüzlük"tür. İleriye dönük belirsizliğe tahammülsüzlükte kişilerin "Geleceğin benim için ne sakladığını bilmek istiyorum" öngörme isteğini göstermektedir. Engelleyici belirsizliğe tahammülsüzlükte ise kişilerin "Hareket etme zamanı geldiğinde belirsizlik beni felç ediyor" gibi tepkisiz kalma durumunu içermektedir (Birrell vd., 2011;

Carleton, 2012). Her iki boyutun da aslında yapılan tanımlardaki bilişsel değerlendirmeyi ve davranışsal inhibisyonu karşıladığı görülmektedir.

Belirsizliğe tahammülsüzlük, olayın kontrol edilebilir olarak algılanmasını da etkilemektedir ve bu durum da başa çıkma stratejileri ile yakından ilişkilidir. Yapılan çalışmalarda, olay veya durum kontrol edilebilir/değiştirilebilir olarak algılandığında problem odaklı başa çıkma tutumlarının tercih edildiği; kontrol edilemez/değiştirilemez olarak algılandığında ise sonuçta ortaya çıkan olumsuz duyguyla baş edebilmek için duygu odaklı başa çıkma tutumlarının daha çok tercih edildiği gözlenmiştir (Folkman, 1984).

Belirsizliğe tahammülsüzlüğü yüksek olan kişilerin sergilediği davranışlar nelerdir?

Belirsizliğe tahammülsüzlüğü yüksek olan kişilerin doğal eğilimi belirsiz durumlardan kaçınmak veya kaçınmak mümkün olmadığında belirsizliği ortadan kaldırmaya çalışmaktır. Bu doğrultuda sık sergilenen davranışlar şunlardır (https://www.anxietycanada.com/ articles /intolerance-of-uncertainty/):

Detaylı listeler hazırlamak: Gün içinde yapılacaklar, hafta boyu pişirilecek yemekler, tatilde gezilecek rotalar, kullanılacak toplu taşıma araçları… Aklınıza gelebilecek her şeyin bir listesini çıkartmak mümkün.

Her şeyi birden fazla kez kontrol etmek: "Emin olmak" belirsizliğin huzursuzluğunu kısa süreli de olsa dindirdiğinden, yaptığını bildiği şeyleri dahi tekrar kontrol etmek; örneğin evden çıkarken ütünün fişine tam üç kere bakmak, bir mesajı göndermeden önce defalarca kez okumak vb.

Başkalarından güvence aramak: "Net bir şekilde en doğru" adımı atmak adına sürekli başkalarının fikirlerini almak, araştırmalar yapmak.

Ertelemek: Özellikle sonucundan "emin olunamayan" seçenekleri bir başka sefere bırakıp alternatiflerine yönelmek; bu ister bir sorumluluk, isterse yeni bir diziye başlamak olsun.

Dikkati dağıtmak: Belirsiz durumu düşünmemek için kendini meşgul etmek; örneğin iş başvurusuna dönüş beklerken sürekli uyumak veya film izlemek.

İş bölümü yapmayı reddetmek: Başkasının yapacağı işin kalitesinin belirsizliğindense her işi kendi başına yapmak.

Belirsiz durumların içine girmemek: Örneğin sevmediği bir kişinin gelip gelmeyeceğinden emin olmadıkça arkadaşının doğum gününe gitmemek.

Kişiler belirsizlik karşısında ortaya çıkan nahoş deneyimlerinin önüne geçmek için yukarıda sayılan davranışlar ile bir kontrol hissi elde ederler (https://terapi.datem.com.tr/blog/belirsizlige-tahammulsuzluk/).

Belirsizliğe Tahammülsüzlük ile İlgili Araştırmalar

Belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyi arttıkça stres düzeyinin de arttığı, bu nedenle belirsizliğe tahammülsüzlüğün adaptif bir tepki olamayacağı belirtilmiştir. Belirsizliğe tahammülsüzlük ve başa çıkma tutumlarının ilişkisini inceleyen başka bir araştırmada ise belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyi arttıkça işlevsel olmayan başa çıkma tutumlarının daha fazla görüldüğü bulunmuştur. Bu çalışma, belirsizliğe tahammülsüzlüğü yüksek olan bireylerin uyumsal başa çıkma (sorun ve duygu odaklı başa çıkma) tutumlarını daha az kullandıklarını göstermektedir (Rettie & Daniels, 2020).

Belirsizliğe tahammülsüzlük kavramı, ebeveynlerin çocuk yetiştirirken sergiledikleri koruyucu tutumlardan etkilenebilmektedir (Geçgin & Sahranç, 2017). Aile bireylerinde ortak özellik olarak ortaya çıkabilmektedir. Koruyucu tutuma sahip ebeveynlerin çocuklarında belirsizliğe tahammülsüzlük seviyesi, demokratik tutuma sahip ebeveynlerin çocuklarındaki belirsizliğe tahammülsüzlük seviyesinden anlamlı olarak daha yüksek bulunmuştur (Geçgin & Sahranç, 2017).

Kaygılı bağlanma seviyesi yüksek olan bireyler, kaygılı bağlanma seviyesi düşük olan bireylere oranla kişilerarası ilişkilerdeki belirsizlikleri daha tehdit edici olarak algılamaya ve bu belirsizliği yönetebilme kapasitelerinden de şüphe duymaya daha yatkınlardır (Wright vd., 2017). Kaygılı ve kaçınmacı bağlanma tipleri ile belirsizliğe tahammülsüzlük seviyeleri olumlu yönde ilişkili bulunmuştur. Bu çalışmanın bir diğer önemli bulgusu ise belirsizliğe tahammülsüzlüğün kaygılı bağlanma ve endişe arasında aracılık etkisine sahip olduğunun ortaya konmasıdır.

Uçar (2019), belirsizliğe tahammülsüzlüğün duygu düzenleme stratejileri ve algılanan ebeveyn tutumları arasında pozitif ve anlamlı ilişki bulunmuştur.

Hem yaygın kaygı bozukluğunda hem de patolojik olmayan endişenin ortaya çıkması ve sürdürülmesinde belirsizliğe tahammülsüzlük önemli bir belirleyicidir (Laugesen, Dugas & Bukowski, 2003).

Literatürde belirsizliğe tahammülsüzlük ile ilgili değişimleri amaçlayan tedavi kapsamında çok az araştırma olmakla beraber yaygın anksiyete bozukluğunun tedavisinin, belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyinde de azalma sağlayacağının imkan dahilinde olduğu neticesine varılmıştır (Dugas & Ladouceur, 2000; Ladouceur, Gosselin & Dugas, 2000).

Birçok çalışma belirsizliğin korku ve kaygı ile yakından ilişkili olduğunu göstermektedir (Buhr & Dugas, 2002; Dugas, Buhr & Ladouceur, 2004). Belirsizlik altında bireylerin kaygı düzeyi artmakta ve gelecek projeksiyonu bozulmaktadır (Gudykunst & Nishida, 2001).

Şar, Işıklar ve Aydoğan'ın (2012), çalışmasında atama bekleyen öğretmen adaylarının yaşam doyum düzeylerinin düşük olduğu belirlenmiştir. Çalışma sonucuna göre umutsuzluk ve belirsizliğe tahammülsüzlüğün yaşam doyumu üzerinde anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür.

Sarıçam (2014), yapmış olduğu çalışmada belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyleri ile mutluluk düzeyleri arasındaki ilişkiyi üniversite öğrencilerinde incelemiştir. Araştırma bulgularına göre üniversite öğrencilerinin ileriye yönelik kaygı düzeyi yüksek çıkarken, mutluluk düzeyleri düşük çıkmıştır. Ayrıca belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyinin mutluluğu olumsuz yönde etkilediği bulunmuştur.

Dugas, Schwartz ve Francis (2004), yapmış oldukları çalışmada belirsizliğe tahammülsüzlük, endişe ve depresyon arasındaki ilişki incelendiği araştırmanın örneklemini üniversite öğrencileri oluşturmuştur. Araştırma sonucunda belirsizliğe tahammülsüzlük ve endişe arasındaki ilişki, belirsizliğe tahammülsüzlük ve depresyon arasında ilişki daha fazla bulunmuştur.

Sarı (2007), yapmış oluğu araştırması belirsizliğe tahammülsüzlük, endişe hakkında inançlar ve kontrol noktasının yordayarak sürekli kaygının incelenmesidir. Araştırma sonucunda kadınların belirsizliğe tahammülsüzlükleri daha çok stres ve üzücü verici olduğu bulunmuştur.

Kıran, Bozkur ve Cengiz (2020), yapmış oldukları çalışmalarında üniversitede öğrenim gören öğrencilerin umutsuzluk, belirsizliğe tahammülsüzlük ve özyeterlilik düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Araştırma sonucunda umutsuzluk ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasında pozitif yönlü bir ilişki, özyeterlilik ile ise negatif yönlü bir ilişki

bulunmuştur. Umutsuzluk düzeyi yükseldikçe belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyinin de yükseldiği bulunmuştur.

Belirsizliğe tahammülsüzlük ile affedicilik eğilimi arasındaki ilişkinin incelendiği bir çalışmada bireylerde belirsizliğe tahammülsüzlüğün düşük seviyede olmasının affedicilik eğiliminin artmasıyla ilişkili olduğu ortaya konmuştur (Koç, İskender, Çolak & Düşünceli, 2016).

Belirsizliğe tahammülsüzlüğün cinsiyet değişkenine göre incelendiği çalışmalarda kadın ve erkek katılımcıların belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamıştır (Buhr & Dugas, 2002).

Şirin Ayva (2018) araştırmasında Macera Terapisi'ni temel alarak bir grup danışmanlığı programı hazırlamıştır. Deneysel modelle test ettiği bu programını 15 kişilik üniversite öğrencilerinden oluşan bir gruba uygulamıştır. Bu programın üniversite öğrencilerinin bilişsel esneklik ve belirsizliğe tahammülsüzlükleri üzerindeki etkisini incelemiştir. Programın bireylerin bilişsel esneklik düzeylerinin artmasını, belirsizliğe tahammülsüzlük düzeylerinin azalmasını sağladığı sonucuna varılmıştır.

Belirsizliğe tahammülsüzlüğün de patolojik endişe, anksiyete bozuklukları, duygudurum bozuklukları, okb gibi birçok ruhsal bozukluk ile ilişkisini ortaya koyan birçok çalışmalar mevcuttur

Kronik stres ve bu stresle bağlantılı olarak ortaya çıkan sağlık sorunları, öngörülemeyen veya kontrol edilemeyen bir çevrenin sonucu olarak ortaya çıkabilmektedir (Haidth & Rodin, 1999).

Belirsizliğe Tahammülsüzlükle Nasıl Başa Çıkılır?

Belirsizliğe tahammül edebilmek için insanların psikolojide belirsizliğe tolerans (ambiguitytolerance) olarak adlandırılan beceriye ihtiyaçları vardır. Bu tanımlama 1949 yılında psikanalist Else Frenkel-Brunswik tarafından geliştirilmiştir. Buna göre; belirsizlik toleransı olan insanlar, çok anlamlılık ve çelişkiler nedeniyle ortaya çıkan güvensizliği kaldırabildikleri gibi, bu durumla yapıcı bir şekilde başa çıkmayı da becerebilmektedir. Belirsizlik toleransı düşük olan insanlar ise net olmayan, belirsiz durumlara ruhsal bir huzursuzlukla tepki göstermektedirler. Çelişkilere ve çözülmemiş sorunlara tahammül etmekte zorlandıklarından, acele karar vererek, henüz yanıtlanmamış sorulara yetersiz ve hatta yanlış yanıtlar vererek, yabancıları ve yabancı olanı kendinden uzak tutmaya çalışarak belirsizlikten kaçınmaya çalışmaktadırlar.

Kişiler kestirilemeyen olayların sonuçlarının hep en kötüsü olacağına dair inançlara sahip olabilirler bu durumda en kötüsü olursa ne olur? O zaman bununla nasıl başa çıkabilirim? sorularının hayal edilmesi ve imajinasyon yapılması kaygının azalmasını sağlayabilir.

Bilgi Toplamak

Kişiler belirsizlikle başa çıkmak için farklı yöntemler kullanabilirler. İlk akla gelebilecek yöntem belirsizlik yaratan uyarana ilişkin bilgi toplamaktır. Kişi uyarana ilişkin detaylı veya yüzeysel bilgileri işleyerek bu uyaranı daha belirli bir hale getirebilmektedir (Farklı belirsizlik yönelimlerinde kullanılan farklı bilgi işleme eğilimleri için bkz. Sorrentino, Bobocel, Gitta, Olson ve Hewitt, 1988).

Kişisel Bakımımıza Dikkat Etmek

Stresin sağlıklı rutinlerinizi rayından çıkarmasına izin vermeyin. İyi beslenmek, egzersiz yapmak ve yeterince uyumak için çaba göstermek gereklidir. Öz bakım ve öz şefkati önemsemek ve benimsemek, bununla ilgili pratikleri hayatımıza dahil etmek. Bize iyi gelen rutinleri önemsemek ve bunlara zaman ayırmak, bize anlam, neşe, teselli hissi veren aktiviteleri rutinimize dahil etmek iyi gelecektir.

Güvendiğimiz Kişilerden Destek Almak

Birçok insan stresli veya endişeli olduklarında kendilerini izole eder. Ancak sosyal destek önemlidir, bu nedenle ailenize ve arkadaşlarınıza ulaşın. Hissettiklerimizi paylaşabileceğimiz ortamlarda ve gruplarda bulunmak iyi gelecektir. Sosyal ilişkilerinizi (samimi, ailesel, toplumsal) beslemek ve bu ilişkilere yatırım yapmak; başkalarına faydalı olmak yerinde olur.

Geçmişteki Başarıları Düşünmek, Geçmişteki Başarılara Odaklanmak

Muhtemelen geçmişteki stresli olayların üstesinden gelebildiniz ve hayatta kaldınız! Kendinize biraz kredi verin. Bu etkinlik sırasında nelerin yararlı olduğunu ve bu sefer neleri farklı yapmak isteyebileceğinizi düşünün. Öncelikle seçeneklere göz atarak bu seçeneklerin güçlü ve zayıf yönlerini düşünüp, sonuçlarını değerlendirerek de belirsizliği azaltabiliriz.

Yeni Beceriler Geliştirmek

Anı yaşamalı ve adım adım hedef belirlemeliyiz.

Beceri; eğitim veya tecrübe yolu ile elde ettiğimiz maharettir. Becerili olduğumuz işi ustaca yapabileceğimizi söyleyebiliriz.

Kişisel beceriler nelerdir? Teknik olmayan (kişisel) beceriler: İnisiyatif ve sorumluluk alma. Detaylara önem verme. Dakiklik Araştırma yapabilme. Yeni şeyler öğrenmeye açık olma. Mesleğine karşı hevesli olma. Ekip arkadaşlarıyla uyumlu çalışabilme. Takım çalışmasına yatkın olma. Bu becerileri geliştirmeye ilişkin öğün ya da online öğrenme ortamları içinde bulunmak iyi gelecektir.

Bir diğer örnek: Bilişsel beceriler; dikkati, belleği, alınan bilginin işlenmesini, yürütücü işlevleri, sezgiyi ve diğer birçok yetiyi içerir. Bilişsel gelişimi güçlendirmek, belleme kabiliyetini arttırmak da yaşam kalitesini arttıracaktır. Stresi yönetebilmek için ilgi duyduğumuz, yapmaktan keyif alabileceğimiz hobilere yönelmek iyi gelecektir.

Duygusal zeka, duygu yönetimi/kontrolü, farkındalık, empati gibi duygusal sosyal becerileri geliştirmek veya sanatsal becerileri destekleyen atölye çalışmaları, bir enstrüman çalmayı öğrenme olabilir.

Haberlere Maruz Kalmayı Sınırlayın

Sosyal hayatımızda bizi belirsizlik üzerinden kaygılandırabilecek olumsuz haberlere ve düşüncelere minimumda maruz kalmaya çalışmak. Bir şey hakkında stresli olduğunuzda, uzağa bakmak zor olabilir. Ancak olumsuz haberleri sürekli olarak kontrol etmek sizi sadece yaralar. Göz atma sıklığınızı sınırlamaya çalışın ve günün hassas saatlerinde, örneğin yatmadan hemen önce, haberlerden kaçının.

Sonuç… İnsanın belirsizliklerle baş etmedeki ilk adımı, var olan sürecin olağan yaşantıyı etkileyeceğini ve dönüştüreceğini kabul halidir. Bu kabul halinden sonra her insan kendi inanç yapısı ve destek alanları üzerinden farklı baş etme yöntemleri geliştirecektir.

Resilience, Türkçe karşılığı ile psikolojik dayanıklılık, stresli ve zorlayıcı deneyimler ve olaylar karşısında ruh sağlığımızı koruyabilmek anlamına gelir. Yukarıda açıklanan yöntemler aynı zamanda psikolojik dayanıklılığı arttırma yöntemleridir.

Psikolojik Dayanıklılık Nasıl Anlaşılır?

Aşağıda psikolojik dayanıklılık ile ilgili hızlıca cevaplayabileceğiniz bir ölçek bulunmaktadır. Soruları "Genelde Doğru" (GD) veya "Genelde Yanlış" (GY) olarak cevaplamaya çalışın:

1) Değişiklikler meydana geldiğinde uyum sağlayabiliyorum.

2) Yoluma çıkan şeyler ile başa çıkabilirim.

3) Sorunlarla karşılaştığımda durumun mizahi yanını görmeye çalışıyorum.

4) Stresle başa çıkmak zorunda kalmak beni daha güçlü yapabilir.

5) Hastalık, yaralanma veya diğer zorluklardan sonra hayata devam etme eğilimindeyim.

6) Engeller olsa bile hedeflerime ulaşabileceğime inanıyorum.

7) Baskı altındayken, odaklanabiliyorum ve net düşünebiliyorum.

8) Başarısızlık yüzünden kolayca hevesim kırılmaz.

9) Hayatın zorluklarıyla uğraşırken kendimi güçlü bir insan gibi hissediyorum.

10) Üzüntü, korku ve öfke gibi hoş olmayan veya acı verici duygularla başa çıkabiliyorum.

Soruların çoğuna 'GD' şeklinde cevap verdiyseniz, kendinizi dayanıklı bir birey olarak düşünebilirsiniz. Bu süreçte toleransınızın düşük olduğunu düşünüyorsanız, belirsizliğe daha toleranslı olan aileniz ve arkadaşlarınızla bağlantı kurmak yanısıra bir ruh sağlığı uzmanından destek almak sizlere iyi gelecektir.

Bazı durumlarda belirsizlik yaratan uyaran hayati bir tehlike ihtimalini barındırıyor olabilir. Hayati tehlike içeren belirsizlikler yapı itibariyle olumsuz olduğu için belirsizlikleri olumlu tanımlama eğilimi geliştirmek çözüm getirmeyebilir. Böyle durumlarda toplum üzerinde etkisi olan kişilerin söylem ve eylemlerde olumsuzluk içeren belirsizliği nasıl değerlendirdiği önem kazanmaktadır. Toplumda söz sahibi olan kişilerin belirsizlik durumlarında net bilgi vermesi belirsizliği azaltacaktır. Aynı zamanda belirsizliğin bir etkisi olarak ortaya çıkabilecek gruplaşma ve gruplar arası çatışma gibi olası durumların farkında olunması ve durum değerlendirmelerinin barışçıl bir şekilde yapılmasının son derece önemli olduğu düşünülmektedir (Küçükkömürler, 2017).

Kaynakça

Anxiety Canada. (2022). *Intolerance of uncertainty*. (27.07.2023 tarihinde https://www.anxietycanada. com/articles/intolerance-of-uncertainty/adresinden ulaşılmıştır.)

Başlamış, Ö. C. (2022, 10 Ekim). Belirsizliğe tahammülsüzlük. *Davranış Araştırmaları ve Terapileri Merkezi.* (11.07.2023 tarihinde https://terapi.datem.com.tr/blog/belirsizlige-tahammulsuzluk/adresinden ulaşılmıştır.)

Birrell, J., Meares, K., Wilkinson, A., & Freeston, M. (2011). Toward a definition of intolerance of uncertainty: A review of factor analytical studies of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Clinical Psychology Review,* 31(7), 119-1208. https://doi.org/10.1016/j.cpr.2011.07.009

Buhr, K., & Dugas, M. J. (2002). The intolerance of uncertainty scale: Psychometric properties of the English version. *Behaviour Research and Therapy,* 40(8), 931-945.

Carleton R. N. (2012). The intolerance of uncertainty construct in the context of anxiety disorders: theoretical and practical perspectives. *Expert Review of Neurotherapeutics,* 12(8), 937–947. https://doi.org/10.1586/ern.12.82

Carleton, R. N. (2016). In to the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders,* 39, 30-43.

Dugas, M. J., Hedayati, M., Karavidas, A., Buhr, K., Francis, K., & Phillips, N. A. (2005). Intolerance of uncertainty and information processing: Evidence of biased recall and interpretations. *Cognitive Therapy and Research,* 29(1), 57-70.

Dugas, M. J., Schwartz, A., & Francis, K. (2004). Intolerance of uncertainty, worry, and depression. *Cognitive Therapy and Research,* 28(6), 835-842

Ersöğütçü, F. (2019). *Madde kullanım bozukluğu tanısı almış bireylerde pilates destekli kabul ve kararlılık (ACT) temelli farkındalık eğitiminin benlik saygısı ve sosyal işlevsellik üzerine etkisi.* (Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Psikiyatri Hemşireliği Anabilim Dalı, Erzurum.

Ersöz, F., Ersöz, T., & Konuşkan, Ö. (2016). Belirsizlikle başa çıkmada etkili olan kriterlerin araştırılması: Bir üniversite uygulaması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 25(3), 215-232.

Folkman, S. (1984). Personal control and stress and coping processes: A theoretical analysis. *Journal of Personality and Social Psychology,* 46, 839-852. https://doi.org/10.1037/0022-3514.46.4.839

Fourtounas, A., & Thomas, S. J. (2016) Cognitive factors predicting checking, procrastination and other maladaptive behaviours: Prospective versus inhibitory intolerance of uncertainty. *Journal of Obsessive-Compulsive and Related Disorders,* 9, 30-35.

Freeston, M. H., Rhéaume, J., Letarte, H., Dugas, M. J., & Ladouceur, R. (1994). Why do people worry? *Personality and Individual Differences,* 17, 791-802.

Geçgin, F. M., & Sahranç, Ü. (2017). Belirsizliğe tahammülsüzlük ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişki. *Sakarya University Journal of Education,* 7(4), 739-755.

Gudykunst, W. B., & Nishida, T. (2001). Anxiety, uncertainty, and perceived effectiveness of communication across relationships and cultures. *International Journal of Intercultural Relations,* 25(1), 55-71. https://doi.org/10.1016/S0147-1767(00)00042-0

Gülgez, Ö., & Gündüz, B. (2015). Diyalektik davranış terapisi temelli duygu düzenleme programının üniversite öğrencilerinin duygu düzenleme güçlüklerini azaltmadaki etkisi. *Çukurova University Faculty of Education Journal*, 44(2), 191-208.

Hackney, H., & Cormier, S. (2009). *The professional counselor: A process guide to helping* (6th ed). Upper Saddle River: Pearson.

Haidt, J., & Rodin, J. (1999). Control and efficacy as interdisciplinary bridges. *Review of General Psychology*, 3, 317-337.

Innerjoy. (2022, 04 Nisan). (16.06.2023 tarihinde https://www.innerjoy.app/belirsizlik-karsisinda-bir-durus-psikolojik-saglamlik/ adresinden ulaşılmıştır)

Kabat-Zinn, J. (2009). *Full catastrophe living: Using the wisdom of your mind and body to face stress, pain, and illness.* New York: Delacorte: Bantam Books Trade Paperback Edition.

Kıran, B., Bozkur, B., & Cengiz, Ö. (2020). Üniversite öğrencilerinin umutsuzluk düzeyleri, belirsizliğe tahammülsüzlük ve özyeterliklerinin incelenmesi. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 28(6), 2401-2409.

Koç, M., İskender, M., Çolak, T. S., & Düşünceli, B. (2016). Investigation of the effect of intolerance of uncertainty and the effect of anger control on the relationship between forgiveness and psychological well-being through structural equation modelling. *Sakarya University Journal of Education*, 6(3), 201-209

Küçükkömürler, S. (2017). Belirsizliğin psikolojik etkileri. *Nesne Psikoloji Dergisi (NPD)*, 5(10), 329-344. http://doi.org/10.7816/nesne-05-10-07

McEvoy, P. M., & Mahoney, A. E. (2012). To be sure, to be sure: Intolerance of uncertainty mediates symptoms of various anxiety disorders and depression. *Behavior Therapy*, 43, 533-545.

Rettie, H., & Daniels, J. (2020). Coping and tolerance of uncertainty: Predictors and mediators of mental health during the COVID-19 pandemic. *American Psychologist*, 76(3), 427-437. http://dx.doi.org/10.1037/amp0000710

Sarı, S. (2007). *Sürekli kaygının yordayıcıları olarak belirsizliğe tahammülsüzlük, endişe ile ilgili inançlar ve kontrol odağının incelenmesi.* (Yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Sarıçam, H. (2014). Belirsizliğe tahammülsüzlüğün mutluluğa etkisi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 1-12.

Şar, A.., Işıklar, A. & Aydoğan, İ. (2012). Atama bekleyen öğretmen adaylarının yaşam doyumunu yordayıcı değişkenlerin incelenmesi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 1(23), 257-271.

Şirin-Ayva, A. B. (2018). *Macera terapisi temelli grupla danışmanlığın üniversite öğrencilerinde bilişsel esneklik ve belirsizliğe tahammülsüzlüğe etkisi.* (Yayımlanmamış doktora tezi), Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

TDK. (2019). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. https://sozluk.gov.tr

Vatan, S. (2016). Bilişsel davranışçı terapilerde üçüncü kuşak yaklaşımlar. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 8(3), 190-203.

Wright, C. J., Clark, G. I., Rock, A. J., & Coventry, W. L. (2017). Intolerance of uncertainty mediates the relationship between adult attachment and worry. *Personality and Individual Differences*, 112, 97-102.

Zlomke, K. R., & Jeter, K. M. (2013). Stress and worry: examining in tolerance of uncertainty's moderating effect. *Anxiety Stress Coping*, 27(2), 202-215.

Roma İmparatorluk Dönemi Afyon Müzesi'nde Bulunan Kybele Grubu Adak Heykelcikleri[1]

Barış Emre SÖNMEZ[2]

Giriş

Bazı illere adları verilirken, illere ait olabilen ve il ile özdeşleşen şeyler kullanılabilmektedir. Afyonkarahisar'ın "Afyon" adı da bu ille özdeşleşen ve burada sıkça yetişen afyon (haşhaş) bitkisinden gelmektedir[3]. Latince'de *Opium*, Yunanca'da *Opion* olarak adlandırılan bu bitki, Orta Anadolu'da yetiştirilmesi Hititler Dönemi'ne kadar gitmektedir ki Hititlerdeki karşılığı "Hassikka"dır[4]. Afyon (haşhaş) ekimi Hititler Dönemi'ne kadar gitse de Afyonkarahisar'da bu bitkiyi MÖ 2. yüzyıldan itibaren Synnada (Şuhut) da basılmış olan sikkelerde görebilmekteyiz[5]. Synnada'da basılmış olan bir sikkenin üzerinde buğday başağı ve haşhaş resmedilmiştir. Sadece Synnada'da değil, Amorium (Emirdağ) sikkelerinde de bu betimlenmiştir[6]. Afyonkarahisar'da bulunan bu antik kentlerin sikkelerinde haşhaş motifinin kullanılması, bu bitkinin çok önceden bu ilde yetiştirildiğini ve bilindiğini göstermektedir.

Afyonkarahisar önemli yerleşim yeri olup, Hititlerden Roma İmparatorluk Dönemi'ne kadar önemli yerleşim alanlarına ev sahipliği yapmıştır. Bu yerleşim yerleri birçok kültürü, inancı ve geleneği içerisinde taşımış ve önemli bir medeniyet sentezi yaratmıştır. Afyonkarahisar Neolitik Dönem'den beri yerleşim alanı içerisinde yer almaktadır. MÖ 2. binden itibaren Hititler, Anadolu'da egemen olmaya başlamış[7], II. Murşili zamanında Arzava'ya büyük bir sefer düzenlenmiş ve bu sefer sırasında Afyonkarahisar büyük bir öneme sahip olmuştur. MÖ 2. binlerin sonlarına kadar Anadolu'da egemen olan Hititler yaşanan büyük göç dalgaları ile yıkılmıştır[8]. Hititlerin yıkılması ile birlikte Anadolu'da yeni siyasal güçler oluşmaya başlamış ve bu siyasi güçlerin başında Phrygler gelmiştir[9]. Anadolu'da MÖ 8. yüzyıl boyunca Phryg hakimiyeti ve yerleşim birimleri görülmektedir[10]. Afyonkarahisar özellikle Midas döneminde önemli bir yerleşim alanı oluşmuştur. Bölgede yalnızca siyasal bir hakimiyet oluşturmamış, ayrıca oluşturulan bir kültür, inanç ve gelenekler meydana gelmeye başlamıştır. Bölgede oluşmaya başlayan yeni inanç ve gelenekler özellikle Afyonkarahisar'da ön plana çıkmaya başlayan yeni bir kült içeren alanların oluşmasını sağlamıştır. Phryg Krallığı'nın ortadan kalkmasından sonra MÖ 6. yüzyıldan itibaren Afyonkarahisar'ın güney bölgesinde Lydialılar hakim olmaya başlamıştır[11]. Lydia Krallığı'nın yıkılması ile birlikte Afyonkarahisar ve etrafı Perslerin hakimiyeti altına girmiştir. MÖ 550'den sonra Persler önemli ve geniş bir

---

[1] Bu kitap bölümü Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalında Prof. Dr. Ertekin Mustafa DOKSANALTI danışmalığında Aralık 2020 yılında tamamlanan "Roma İmparatorluk Dönemi Afyon Müzesi'nde Bulunan Adak Heykelcikleri" başlıklı Doktora tezinden hazırlanmıştır.

[2] Öğr.Gör.Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Avanos Güzel Sanatlar Meslek Yüksekokulu, Mimari Restorasyon Programı, ORCID: 0000-0002-9273-8920.

[3] Gönçer 1971, 146.

[4] Çolak 2013, 514.

[5] Gönçer 1971, 146.

[6] Head 1906, Vol. 25, BMC Greek Pl. 7: 3.

[7] Mermerci 1979, 160 vd.

[8] Akurgal 1955, 113.

[9] Sevin 1999, 188.

[10] Bilgin 2018, 21-43.

[11] Sevin 2007, 195.

alana yayılan imparatorluk haline gelmiş ve ellinde bulundurdukları bu güçle birlikte Anadolu'nun geniş bir alanına sahip olduğu gibi Afyonkarahisar'da da siyasi egemenliği ele geçirmiştir[12]. MÖ 334 yılında Büyük İskender, Persliler ile yapmış olduğu Granikos Savaşı ile Daskyleion'u ele geçirmiş[13]; böylece Büyük İskender'e Anadolu kapıları açmış oldu. Hellenistik Dönem içerisinde bugün Afyonkarahisar'ın sınırları içerisinde bulunan bazı antik kentler bu süreçten yararlanmıştır. Kelainai (Dinar), Synnada (Şuhut), Prymnessos (Sülün), Amorium (Emirdağ-Hisarköy) ve Antigonos'un generali Dokimos tarafından kurulan Dokimeon (İscehisar) gibi kentler önemli gelişmeler yaşamıştır[14].

Büyük İskender'in MÖ 323 yılında ölümünden sonra generalleri arasında sahip olunan toprakların bölüşüm mücadelesi başlamış; Phrygia Bölgesi, Antigonos'a verilmiştir[15]. Phrygia Bölgesi MÖ 301 yılına kadar Antigonos'un elinde kalır. MÖ 301 yılında İpsos Savaşı gerçekleşmiş; Antigonos, bu savaşta Lysimakhos ve Seleukos'un oluşturmuş olduğu müttefikler ile karşılaşmıştır. Müttefikler büyük bir zafer ile ayrılmış, Antigonos'un savaş meydanında ölümüyle birlikte toprakları kazananlar arasında paylaşılmaya başlanmıştır. Seleukos, Antigonos'un Phryg Krallığı'nı Lysimakhos ile paylaşmıştır[16]. Afyonkarahisar'da bulunan Synnada (Şuhut) kentinin adı da tarihi kayıtlarda ilk defa bu savaş sırasında ortaya çıkmıştır[17]. Burası daha sonra Dokimos tarafından herhangi bir savaş yapılmaksızın Lysimakhos'a teslim edilmiştir[18]. Lysimakhos ve Seleukos arasında yapılan yeni paylaşım huzursuzluk çıkarmış ve bunun sonucunda bu iki general MÖ 281 yılında Manisa yakınlarındaki Kurupedion'da karşı karşıya gelmiştir. Seleukos, bu savaştan sonra Anadolu ve Trakya'yı ele geçirmiştir[19]. Seleukos'un kısa bir zaman içinde ölmesi ile Phrygia, Bergama Krallığı'nın siyasi egemenliğine girmiştir[20]. MÖ 133 yılında Bergama Kralı III. Attalos hazırlamış olduğu vasiyetiyle Bergama Krallığı'nı Roma'ya bırakmış; böylece Phrygia'nın batı bölgesinde Roma egemenliği kurulmuş oldu.

Augustus'un imparatorluğu döneminde oluşturulmuş olan Pax Romana sürecinde Phrygia'da MS 1. yüzyılın ilk çeyreğinden MS 2. yüzyılın bitimine kadar refah seviyesi yüksek şekilde bir yaşam alanı oluşmuştur. Pax Romana döneminde Phrygia Bölgesi'nde yer almakta olan birçok yerleşim yerinde bu dönemin sağlamış olduğu olanaklar gelişmiştir[21]. Prymnessos, Amorium, Synnada, Dokimeion Apameia…vb. yerleşim alanlarını belirtebiliriz[22]. MS 2. yüzyılın sonlarından sonra gerek Roma'da gerekse Anadolu'da barış bozulmuş; Phrygia Bölgesi MS 3. yüzyılın sonlarında idari ve yönetimsel olarak değişikliklere uğramıştır[23]. Phrygia'daki bazı kentler Pisidia ve Galatia'ya bağlanmıştır. Apameia, Pisidia'ya; Amorium, Orkistos ve Pessinus ise Galatia'ya bağlanmıştır. Bu dönem içerisinde Synnada, Phrygia'nın en önemli merkezi; Pessinus ise Galatia Secunda'nın başkenti olmuştur[24].

İkonografi ve Tipoloji

Kybele, Anadolu'da bulunan tanrıçalar arasında en önemli niteliğe ve sembole sahip tanrıçadır. Doğurganlık, bereket, bolluk…vb. özellikleri ya da nitelikleri taşımıştır. Bereketi

[12] İlaslı 2004, 58.
[13] Arrianos I. XIII. 2-7.
[14] Drew-Bear 2001, 97.
[15] Gönçer 1971, 141.
[16] Mansel 1995, 466.
[17] Diodoros XX, 107. 30.
[18] Gönçer 1971, 145.
[19] Tarn 1975, 78.
[20] Magie 2001, 4 vd.
[21] İlaslı 2004, 59.
[22] Gönçer 1971, 158-160.
[23] Potter 1998, 270.
[24] Mitchell 1993, 19.

temsil etmesinin yanında vahşi hayvanları eğiten, doğanın ve dağların tek sahibi olduğuna inanılmış ve çeşitli betimlemelerde bulunulmuştur[25]. Kybele kültünün varlığına Paleolitik Dönem'den başlayarak günümüze kadar çeşitli arkeolojik buluntular ile en yaygın şekilde Anadolu ve Akdeniz coğrafyasında görülmektedir[26]. Anadolu'da Ana Tanrıça Hepat, Arinna, Nana, Ma, Kybele, Leto, Kubaba isimlendirilirken;[27] Yunanlılarda ise Rheia olarak yer almaktadır[28]. Yunanlılar tanrıçayı Kybele adıyla almalarının sebebi Phrygia'da tanrıçaya Kubile, Kubileya ve Kubelaya gibi adların verilmesinden kaynaklanmaktadır[29]. Tanrıça sahip olduğu niteliği ile birlikte Phryglerde önemli bir yer almış ve burada yaygın bir şekilde tapım görmüştür. Bölge içerisindeki yerleşim yerlerinde ele geçmiş olan anıtsal yapılar, heykeller ve çeşitli objeler tanrıçanın bölge içerisinde önemli bir külte sahip olduğunu göstermektedir. Phrygler, özellikle Hititlerin dinsel inanç yapısından etkilenmiş; bin bir tanrılı inancından etkilenmesi ile birlikte tanrıların ve insanların anası olan tanrıçayı seçmişlerdir[30]. Phrygler bu tanrıçaya "*Matar*" farklı bir söyleyişle "Ana" demiştir[31]. Tanrıçaya, *Mater Areyastin*,[32] *Matar Kubileya*[33] bazen de *Agdistis* (Kaya Kadın)[34] ve Büyük Ana da denmiştir[35]. Tanrıça, Phrygia'dan Batıya doğru geçtiğinde; Yunanlılar ona *Megale Meter Theon*[36] ya da *Mater Magna Deum*,[37] *Dindymos*[38] diye adlandırmıştır. Daha sonraki dönemlerde Efes Artemis'te görülen kuleli başlığı ile *Mater Turrita* ya da *Turrigera* olarak adlandırılmıştır[39]. Romalılar ise ona *Magna Mater* (Büyük Ana) adını vermiştir[40].

Phrygler Anadolu'ya Balkanlardan gelmiş olmalarına rağmen Kybele'yi kendi tanrıçaları gibi görmüşlerdir[41]. Bundaki en önemli neden ise yerleşmiş oldukları bölgelerde Ana Tanrıça kültünün yoğun bir şekilde var olmasıydı[42]. Pessinus'ta var olan Ana Tanrıça inancını özellikle Phrygleri etkilediği ve kendi inanç ve kültürlerine kattıkları düşünülmektedir[43]. Kybele kültüne tapımında Phrygia ön plana çıksa da Anadolu'nun birçok bölgesine yayılmıştır. Yunanistan'da tanrıçanın tapımı Arkaik Dönem'den Hellenistik Dönem'e kadar "*Meter*" olarak isimlendirilerek sürmüştür[44]. Tanrıçanın Yunanistan'a gidişi MÖ 7. yy sonları MÖ 6. yy başlarında gerçekleşmiştir[45]. Kybele'nin Yunanistan'da kabul görmesi ise MÖ 5. yy sonlarında Atina Bouleuterion'un yanına Metroon tapınağının yapılması ile olmaktadır[46]. Daha sonra ise Romalıların Anadolu'ya hakim olması ile birlikte kült daha geniş bir alana yayılmış oldu.

---

25 Meyer 1987, 113.
26 Ergün 2012, 17.
27 Oral 2014, 157; Bøgh 2007, 314.
28 Bayladı 2005, 294; Vassileva 2001, 51.
29 Phrygia Bölgesi'nin önemli yerleşim alanı olan Köhnüş Vadisi'nde bulunan bir yazıtta *"Kybeleia"* epitheti Yunan ve Roma kültündeki Kybele'nin de başlangıç kaynağı olarak değerlendirilmektedir. Özmen 2016, 387; Vassileva 2001, 51; Oral 2014, 157.
30 Roller 1991, 130.
31 Bøgh 2007, 314-315; Işık 2012, 51.
32 Bøgh 2007, 306.
33 Vassileva 2001, 51.
34 Bayladı 2000, 141.
35 Sevin 1999, 196; Vassileva 2001, 52; Tuna 2003, 26.
36 Bøgh 2007, 304.
37 Işık 2012, 51.
38 Strabon XII. V. 3.
39 Hamilton 1969, 326.
40 Sevin 1999, 196; Burton 1996, 36-39; Karahan 2018, 17.
41 Özkan 2016, 659.
42 Çapar 1978, 195.
43 Ateş 2018, 293.
44 Bøgh 2007, 311; Özmen 2016, 390.
45 Dürüşken 2011, 72.
46 Roller 1999, 119 vd; Karahan 2018, 25.

Kybele kültü Hellenistik Dönem'de diğer tanrıçaların geri planında görülmekteyken Roma ile birlikte Anadolu'da Ana Tanrıça olma özelliğini hep korumuştur[47].

Kybele ile ilgili olarak Phrygia'da bulunan kült işaretleri MÖ 8. yy ait olsa da anıtlarda tanrıçanın yontuları MÖ 7. yy işaret etmektedir. Adının geçtiği ilk yazınsal metin ise Paleo-Phryg dilinde "*Matar*" kelimesi geçen ve tarihi MÖ 7 ve 6. yy tarihlenen yazıtlar olduğu belirtilmektedir[48]. Phrygia'da evlerde de tapım gördüğünü özellikle bulunan adak eşyalarından ve yazıtlardan görebilmekteyiz[49]. Bu adak eşyaları ya da nesneleri değerlendirildiğinde tanrıça bölge içerisinde hastalıklara şifa olan ve çocukları koruyan bir tanrıça olarak çeşitli tapımlar görmektedir. Bölge içerisinde özellikle açık hava tapımı olarak da ön plana çıkmaktadır; bu da tanrıçanın özellikle doğa ile olan ilişkisini ön plana çıkarmaktadır[50]. Kutsal alanı genellikle kayalıklar üzerine kurulmuş; kayalıklara simgesel tahtlar yapılmıştır. Kaya anıtları, Phryg inancını ve kültürünü anlamamızı sağlayan önemli kaynaktır. Kült anıtlarının dışında bölgede kayalara oyulan mezarlarda, Phryg inanç ve kültürünü anlamamız açısından önemlidir[51]. Kaya anıtlarında niş (odacık) bulunmakta olup, bu nişlerin etrafı bir binanın ön yüzünü taklit eden bir kabartma ile çevrilidir. Nişler anıtların odağı noktasındadır ve önyüzün en önemli öğesini oluşturur. Kaya anıtlarında bulunan nişin içinde *Matar* ya da Kybele durmaktaydı. Bazı anıtlarda ise tanrıçanın kayaya oyulduğu da görülmektedir[52].

Phrygia Bölgesi içerisinde Kybele'ye ait kült ve atribütüleri açısında bazı farklılıklar görülebilmektedir. Bölge içerisinde özellikle Orta Phrygia'da Kybele elinde bir yuvarlak cisim tutarken ve yırtıcı bir kuş ile betimlenirken; Batı Phrygia'da kase ve aslan ile betimlenebilmektedir. Bu yırtıcı kuşlar tanrıçaya güç işareti olarak gösterilebilmektedir. Avcı kuş betimlemesinin özellikle Phryglerin Karkamış ile kurmuş oldukları sosyo-politik bir ilişkilerin bir yansıması olduğu düşünülmektedir[53]. Kybele betimlemelerde genellikle başında bir *polos* ile görülebilmektedir (Lev. No. 3, 4, 6, 7). *Polos* Erken Geometrik Dönem'den itibaren betimleme sanatlarında gözükmekte olup, erken dönemde düz ve yüksek bir taçken; Hellenistik Dönem ile birlikte kule duvarı betimlemesi ile birlikte genellikle kentleri ve kuleleri koruduğu düşünülmektedir[54]. Kybele'nin *Polos* ile betimlemesinin nedeni olarak tanrıçanın tarım ürünlerinin sahibi olma durumunda olduğu belirtmektedir[55].

Kybele ikonografilerinde ve betimlemelerinde sıklıkla karşımıza çıkan diğer bir atribütüsü ise *tympanon*'dur[56] (Lev. No. 1-3). *Tympanon* Anadolu'da, Kıbrıs'ta, Girit ve Yunan coğrafyasında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Karkamış'ta bir Kubaba betimlemesinde *tympanon* görülmekte olup, Yunanlılar Kybele'yi Kubaba ve Rhea ile bir tuttukları için bu tanrıçalara ait olan enstrüman olduğunu düşünüp buralardan almışlardır[57]. Vurmalı bir çalgı olan *tympanon* ağırlıklı olarak sol el ile tutulmakta olup, sağ el ile de düz yüzeyine vurularak çalınan bir enstrümandır. Bu enstrüman Yakındoğu kültürlerinin dini ritüellerinde MÖ 3. binden itibaren kullanıldığı bilinmektedir[58]. Erken dönemlerde Phrygia'da Ana Tanrıça kültünde *tympanon* betimlenmesine rastlanmamış olup, geç dönem betimlemelerinde karşımıza çıkmaktadır[59]. *Tympanon*'un Yunanlılarda Kybele kültüyle birlikte geliştiği ve geç dönem

[47] Patacı 2007, 45.
[48] Roller 1988, 43; Özkan 2016, 660.
[49] Roller 1991, 130 vd.
[50] Ateş 2018, 293.
[51] Bøgh 2007, 326.
[52] Ersöz 2012, 38.
[53] Oral 2014, 159.
[54] Vermaseren 1977, 16 vd.
[55] Bøgh 2007, 307.
[56] LIMC-VIII-2, 508-511, No. 28a, 32, 33, 35, 36, 38, 41, 47 b/c, 50, 51, 51a, 52-54, 59.
[57] Akın ve Özkan 2016, 75.
[58] Ateş 2018, 296-297.
[59] Vikela 2001, 91.

betimlemelerine eklendiği düşünülmektedir. MÖ 7. ve 6. yy içerisinde özellikle Doğu Yunanistan'da ortaya çıktığı bilinmektedir[60]. MÖ 5. yy ikinci yarısından sonra Metroon yapısı içerisine Agorakritos'un yapmış olduğu Kybele heykelinde tanrıça *tympanon* ile betimlendiği belirtilmektedir[61]. Klasik Çağ ile birlikte çok sayıda yapılmaya başlanan heykellerinin önemli ikonografik betimlemelerinin içerisinde *tympanon* yer almaya başlamıştır. Geç dönem ikonografisinin temel betimlemesi ya da görseli olan tahta oturup yanında bir aslan bulunan; khiton ve hymation giymiş, başında bir *polos* bir elinde *phiale* bir elinde *tympanon* olan betimlemesinin temelini Agorakritos'un yapmış olduğu Kybele heykeli gösterilmektedir[62]. Kybele'nin *tympanon* ile betimlenmesi bir Yunan anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır; çünkü bu dönemden önce Kybele bir *tympanon* ile betimlenmemiştir[63].

İkonografilerinden bildiğimiz gibi Kybele kutsal hayvanı olan aslanlar ile betimlenmektedir (Lev. No. 1-4). Aslanlar tanrıçanın her iki tarafında kucağında ve ayaklarının altında betimlendiği görülmektedir. Afyon Müzesi'nde sergilenmekte olan heykellerde aslanlar Kybele'nin her iki yanında olacak şekilde betimlenmektedir. Aslan Phryg ve diğer toplumlarda saygınlık ve güç sembolü olarak görülmektedir. Anadolu betimlerimde aslanlar ile gösterilmesi onun "aslanların sahibi" olarak da nitelendirmektedir[64]. Kybele elinde *phiale* ile ilişkilendirilebilecek bir kurban kasesi tutmaktadır. Yazılı metinler Klasik Dönem öncesi tanrıçanın elinde *phiale* olduğuna dair bilgi vermemekle birlikte tanrıçanın birçok betimlemesinde özellikle sağ elinde *phiale* görülmektedir. Tanrıçanın elinde bir kurban kasesi tutmuş olması tanrıçaya kurbanlarının sunulduğunu ve bunun karşılığı olarak da tanrıça insanlara bereket ve bolluk verdiğini göstermektedir[65]. Phryg betimlemelerinde genellikle gösterilmekte olan kap kurban kasesi olarak görülmekte bu da genellikle Arkaik Phryg görsellerinde görülen bir unsur olarak gösterilmektedir[66]. Yunan betimlemelerin tanrıça özellikle öne doğru uzatmış olduğu sağ eli ile bir *phiale* tutmaktadır. Phryg betimlemelerinde genellikle gösterilmekte olan kap kurban kasesi genellikle günlük bir kullanım sağlarken; Yunanlıların betimlemelerindeki *phiale* ise tamamen bir libasyon içeriği sağlamaktadır. Özellikle Yunan betimlemeleri ile karşımıza çıkan tanrıçanın *phiale* betimlemesi tanrıça için düzenlenen bayramlar ile ilgilidir. Doğulu bir kökene sahip olan tanrı ve tanrıçaların ikonografilerinde *phiale* kullanımı fazla bilinen bir betimleme değildir; fakat Phrygia'da özellikle *Matar* betimlemelerinde *phiale* nesnesi ya da betimlemesi ile karşılaşılabilmektedir[67].

Stil ve Tarihlendirme

Afyon Müzesi'nde bulunan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait olarak betimlenmiş 7 adet Kybele heykelciği bulunmakta (Lev. No. 1-7) olup, heykelciklerin buluntu yeri bilinmektedir.

Heykelcikler göstermiş oldukları stil ve tipolojik birlik için iki alt grupta incelenebilir. Birinci grupta olanlar da (Lev. No. 1-3) Kybele, bir tahta oturmuş ve her iki tarafında aslanlar ile betimlenmiştir; ikinci grupta olanlar da (Lev. No. 4-7) ise kendi içerisinde stil ve tipolojik olarak farklılık göstererek betimlenmiştir.

MÖ 5. yy ikinci yarısından sonra Metroon yapısı içerisine Agorakritos'un yapmış olduğu Kybele heykelinde tanrıça *tympanon* ile betimlendiği belirtilmektedir[68]. MÖ 5. yy ikinci yarısında Tip 1'de Kybele *tympanon*u yukarıdan tutmaktadır (Lev. 2-3); MÖ 4. yy ilk

[60] Roller 1999, 78.
[61] Naumann 1983, 166.
[62] Naumann 1983, 159-169; Ateş 2018, 300-301.
[63] Ateş 2018, 303; Roller 1999, 136.
[64] Oral 2014, 159.
[65] Ateş 2018, 294.
[66] Vikela 2001, 91.
[67] Naumann 1983, 70.
[68] Naumann 1983, 166.

yarısında ise Tip 2'de *tympanon*un altından tutmaktadır[69] (Lev. 1). Priene ve Aiane'de bulunmuş olan pişmiş topraktan yapılmış olan heykelciklerinde tanrıça sol eliyle *tympanon*un altından tutmaktadır[70]. Bu heykelciklerin diğer ikonografik ve tipoloji özellikleri de erken dönem heykellerine benzemektedir. Kybele'nin her iki tarafında da aslanlar bulunmakta olup, sol eliyle de *phiale* tutmaktadır. Agorakritos'un yapmış olduğu Kybele heykelinden önce yapılmış olan heykellerinde de az sayıda da olsa tanrıça *tympanon*u ile betimlenmiştir. Phokaia'da bulunmakta olan kaya bir kabartma,[71] Apollonia Pontika'da bulunmakta olan adak bir kabartma,[72] Thasos'ta bulunmakta olan iki naiskos[73] ile Ephesos'tan bir Kybele[74] heykelciğidir. Klasik Çağ ile birlikte çok sayıda yapılmaya başlanan heykellerinin önemli ikonografik betimlemelerinin içerisinde *tympanon* yer almaya başlamıştır. Geç dönem ikonografisinin temel betimlemesi ya da görseli olan tahta oturan yanında bir aslan bulunan; khiton ve hymation giymiş, başında bir *polos* bir elinde *phiale* bir elinde *tympanon* olan tanrıça betimlemesinin temelini Agorakritos'un yapmış olduğu Kybele heykeli gösterilmektedir[75]. Bu heykelciklerde Kybele oturur vaziyette her iki tarafında aslanlar ile betimlenmiş ve sağ elinde *phiale* yukarıya doğru kaldırmış olduğu sol elinde bir *tympanon* tutmaktadır. Klasik Dönem içerisinde oluşturulmuş olan ve Hellenize olmuş olan heykelleri incelendiğinde tanrıça khiton ve üstünde kıvrımlar yapan bir hymaiton giymiş olup, bir tahta oturur durumda betimlenmiştir. Kybele'nin baş kısmında bir polos (Lev. 3, 4, 6, 7) sağ elinde *phiale* sol elinde ise bir *tympanon*; kucağında bir her iki tarafında da birer aslan ile betimlenmiştir (Lev. 1-5). Geç Klasik Dönem içerisinde bulunmakta olan adak kabartmasında[76] khiton üzerine hymation giymiş olup, sağ elinde bir *phiale*; sol elinde ise *tympanon* tutmakta ve sağ tarafında ise bir aslan betimlenmektedir. Tip 2'de değerlendirebileceğimiz bu adak kabartmasında Kybele *tympanon*u alt kısımdan tutmaktadır. Bu kabartma içerisinde genel ikonografik ve tipolojik özelliklerini taşımaktadır.

Hellenistik Dönem içerisinde Pergamon Kybele ortaya çıkmıştır[77]. Pergamon Kybele'si ile Afyon Müzesi'nde bulunmakta olan heykelcikler (Lev. 1-2) arasında benzerlik olarak her iki eserde de Kybele dik bir pozisyonda oturmakta; bacaklar ayrık şekilde verilmiş olup, rahat bir biçimde bir ayak öne doğru uzatılarak betimlenmiştir. Pergamon Kybele'sinin sağ ayağının uzatılması Müzedeki eserle benzerlik gösterirken (Lev. 2); diğer eserde (Lev. 1) sol ayak öne uzatılmıştır. Hellenistik Dönem'e tarihlenen Kybele, Attis ve tapınanlarının olduğu adak kabartmasında[78] tanrıça khiton üzerine hymation giymiş olup, sağ elinde bir asa; sol elinde ise *tympanon* tutmakta; sol tarafında ise bir aslan betimlenmektedir. Tip 2'de değerlendirebileceğimiz bu adak kabartmasında Kybele *tympanon*u alt kısımdan tutmaktadır. Klasik Dönem içerisinde olduğu gibi Hellenistik Dönem içerisinde de Kybele genellikle oturarak betimlendiği görülmektedir[79]. Ayakta betimlendiği örneklerin sayısı az olmak beraber görülebilmektedir (Lev. 5). Hellenistik Dönem içerisinde Kybele ikonografisi ve tipolojisinin yaygın bir şekilde betimlendiği anlaşılmaktadır[80].

Kybele betimlemeleri incelendiğinde tanrıça başının üstünde *polos* ya da *stephane* giymektedir. Tanrıçanın giymekte olduğu *polos* zaman içerisinde bazı değişikliklere uğramıştır.

---

[69] Şenyurt ve Durugönül 2018, 314.
[70] Akın ve Özkan 2016, 83, Res. 14-15.
[71] Ateş 2018, 302, Res. 5.
[72] Vikela 2001, Taf.17. 3-4.
[73] Vermaseren 1982, Taf. CLXIV 540; Vermaseren 1982, Taf. CLXIV 538.
[74] Herdejürgen 1968, Taf.3-b.
[75] Naumann 1983, 159-169; Ateş 2018, 300-301.
[76] Boardman 2014, 131, Fig. 141.
[77] Şenyurt ve Durugönül 2018, 315.
[78] Smith 2002, 190, Fig. 213.
[79] Naumann 1983, 269.
[80] Roller 1988, 47, Fig. 5.

Erken betimlemelerine baktığımızda alçak olarak ya da geniş biçimde olabildiği gibi *stephane* olarak da betimlenebilmektedir (Lev. 4, 6-7). Kybele heykelciklerinde polosun sadece üst kısmında çıkıntı görülürken; bazı heykelciklerinde ise her iki kısmında biçimlenerek de betimlenebilmektedir. Daha geç örneklerde ise *polos* biçimsel olarak daha uzun gösterilir ve bunun üzerinde ya da altında bir örtü görülebilmektedir. Hellenistik Dönem de ise mazgal formlu *polos* giymekte olup, bunun şehir surları gösterdiği belirtilmiş ve bu dönem boyunca da yaygın bir şekilde kullanılmıştır[81].

Heykeltıraşlık eserler arasında, Lev. No. 1-3 ile benzerlik gösteren eserler ise Metropolitan Müzesi'nde 22.139.24 envanter numaralı Kybele heykeli[82] yer almaktadır. Her iki eserde yüksek bir taht üzerinde oturmakta ve yan tarafında aslan ile betimlenmektedir. Kybele sağ elinde bir sunu kabı tutmaktadır. Hymation kucak kısmında ve ayaklarda "V" şeklinde derin kanallar oluşturarak paralel uzanıp hymation altında görülen khiton kısa kollu ve ince kumaştandır. Khiton göğüs kısmında "V", karın kısmında ise "U" kıvrımları oluşturmakta; vücudun alt kısmında ayakuçlarını açıkta bırakacak şekilde uzanmaktadır. Panticapaeum'da bulunmuş olan Kybele heykeli [83] ile Afyon Müzesi'ndeki heykel benzer özellikler göstermektedir. Her iki eserde yüksek bir taht üzerinde oturmakta ve yan tarafında aslan ile betimlenmektedir. Hymation kucak kısmında ve ayaklarda "V" şeklinde derin kanallar oluşturarak paralel uzanır. Khiton ayak bileklerinin arasında dikey kıvrımlar oluşturmaktadır. İzmit Arkeoloji Müzesi'nde bulunan Kybele heykeli[84] ile Afyon Müzesi'ndeki heykel benzer özellikler göstermektedir (Lev. 2-3). Her iki eserde yüksek bir taht üzerinde oturmakta ve yan tarafında aslan ile betimlenmektedir. Kybele sağ elinde bir sunu kabı tutmaktadır. Hymation kucak kısmında ve ayaklarda "V" şeklinde derin kanallar oluşturarak paralel uzanırken, hymation altında görülen khiton kısa kollu ve ince kumaştandır. Khiton göğüs kısmında "V", karın kısmında "U" kıvrımları oluşturmakta; khiton vücudun alt kısmında ayakuçlarını açıkta bırakacak şekilde uzanmaktadır. Eskişehir'de bulunmuş olan Kybele heykelcikleri[85] ile Afyon Müzesi'ndeki heykelcikleri ikonografik ve tipoloji olarak yakınlık göstermektedir. Her iki eserde yüksek bir taht üzerinde oturmakta ve yan tarafında aslan ile betimlenmektedir. Kybele sağ elinde bir sunu kabı, sol elinde bir *tympanon* tutmaktadır. Manisa[86] ve Silifke[87] Müzelerinde bulunmakta olan Kybele heykelcikleri hem tipolojik hem de stilistik açıdan Afyon Müzesi'ndeki eserler ile (Lev. 1-3) benzerlik göstermektedir. Hymation kenar ucu, göğüs altından bir kemer ile bağlanan khitonun oluşturduğu "V" kıvrımlar ve karın üzerinde kumaşın transparan özellikler göstermesi her iki eserde de görülen ortak özelliklerdir. Eserler Hellenistik Dönem eserlerine öykünerek yapıldığı görülmektedir. Eserin yaka kısmındaki "V" kıvrımlarının sivri köşesinin kemer düğümü üzerinde birleşmesi, yanlardan kemer üzerine dökülen kumaş özelliği, kemer altından aşağıya uzanan kıvrımların birbirine paralel ve dikey dökümü, göbek deliğinin ortaya çıkaran transparan görünüm ve tabana doğru genişleyen bu eserlerde görülen ortak stil özellikleridir.

İkinci grupta olan (Lev. No. 4-7) Kybele heykelcikleri incelendiğinde bu heykeltıraşlık eserler arasında Lev. No. 4 ile benzerlik gösteren eserler ise, Manisa Müzesi'nde bulunmakta olan adak steli 4[88] ve adak steli 8[89] yer almaktadır. Eserlerin özellikle saçlarının işçiliği ile benzerlik göstermektedir. Saçlar cepheden ortadan ikiye ayrılmış dalgalı şekilde yanlara doğru

[81] Çelikel 2008, 34.
[82] Richter 1954, 75, Pl. 97 a-c.
[83] Vermeule 1977, 811, Fig. 6.
[84] Vermaseren 1987, 263.
[85] Vermaseren 1987: 60, 65, Lev. XXXII; Fig. 194; 60, 61, Lev. XXX; Fig. 175; Lev. XXXI; Fig. 179; Lev. XLIII; Fig. 225.
[86] Dinç 2015, 35-36, Kat. Nr. 5.
[87] Tepebaş ve Durugönül 2013, 84, Kat. Nr. 47.
[88] Durugönül 2015, 142, Kat. No. 80.
[89] Durugönül 2015, 143, Kat. No. 81.

uzanmaktadır. Başlarının üzerinde biraz yüksekçe *polos* ile betimlenmektedirler. İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde bulunmakta olan Kybele kabartması[90] ile Afyon Müzesi'ndeki heykel benzer özellikler göstermektedir. Eserlerin özellikle saçlarının işçiliği ile benzerlik göstermektedir. Saçlar cepheden ortadan ikiye ayrılmış dalgalı şekilde yanlara doğru uzanmaktadır. Başlarının üzerinde biraz yüksekçe *polos* ile betimlenmektedirler.

Heykeltıraşlık eserler arasında Lev. No. 5 ile benzerlik gösteren eserler ise, Manisa Müzesi'nde yer alan adak steli 5[91] ile Afyon Müzesi'nde yer alan Kybele heykeli özellikle peplosun stil ve işçiliği ile benzerlik göstermektedir. Her iki eserinde duruş, khitonun adak steli üzerinde yer alan figürün üzerindeki peplosun düzenlenişi benzer olup sağ bacak üzerinde özellikle gerilip bacağı ortaya çıkarması ile birlikte sağ ayağın geriye çekilmesi ile hareketlenen kıvrımlar ve kanallarla birlikte kıvrımların kaideye uzanışı her iki eser arasındaki ortak stil öğeleridir.

Heykeltıraşlık eserler arasında, Lev. No. 6-7 ile benzerlik gösteren eserler ise, Manisa Müzesi'nde bulunmakta olan adak steli 4[92] ve adak steli 8[93] yer almaktadır. Eserlerin özellikle saçlarının işçiliği ile benzerlik göstermektedir. Saçlar cepheden ortadan ikiye ayrılmış dalgalı şekilde yanlara doğru uzanmaktadır. Başlarının üzerinde biraz yüksekçe *polos* ile betimlenmektedirler. İznik'ten mermer kabartma [94] betimlenmesi ile Afyon Müzesi'nde sergilenmekte olan Kybele başı ile benzerlik göstermektedir. Eserlerin özellikle saç ve yüz işçilikleri ile benzerlik göstermektedir. Saçlar cepheden ortadan ikiye ayrılmış dalgalı şekilde yanlara doğru uzanmaktadır. Başlarının üzerinde biraz yüksekçe *polos* ile betimlenmektedirler. Her iki eserinde yüzü yuvarlak ve toplu bir şekilde verilmiş olup, ağız kısmı kapalı ama etlidir. Gözleri yuvarlak şekilde betimlenmiş ve göz bebekleri işlenmemiştir. İzmit Arkeoloji Müzesi'nde Kybele heykeli [95] ile Afyon Müzesi'nde sergilenmekte olan Kybele başı ile benzerlik göstermektedir. Eserlerin özellikle saç ve yüz işçilikleri ile benzerlik göstermektedir. Saçlar cepheden ortadan ikiye ayrılmış dalgalı şekilde yanlara doğru uzanmaktadır. Başlarının üzerinde biraz yüksekçe *polos* ile betimlenmektedirler. Her iki eserinde yüzü yuvarlak ve toplu bir şekilde verilmiş olup, ağız kısmı kapalı ama etlidir. Gözleri yuvarlak şekilde betimlenmiş ve göz bebekleri işlenmemiştir. Boston Sanat Müzesi'nde bulunan Kybele başı[96] ile Afyon Müzesi'nde sergilenmekte olan Kybele başı ile benzerlik göstermektedir. Eserlerin özellikle saç ve yüz işçilikleri ile benzerlik göstermektedir. Saçlar cepheden ortadan ikiye ayrılmış dalgalı şekilde yanlara doğru uzanmaktadır. Başlarının üzerinde biraz yüksekçe *polos* ile betimlenmektedirler. Her iki eserinde yüzü yuvarlak ve toplu bir şekilde verilmiş olup ağız kısmı kapalı ama etlidir. Gözleri yuvarlak şekilde betimlenmiş olup göz bebekleri işlenmemiştir.

Lev. 1-4, 6 ve 7 nolu eserlerinin stil karşılaştırmaları bu eserleri MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirmektedir. Lev. 5 nolu eserin stil karşılaştırması bu eseri MS 2. yüzyıla tarihlendirmektedir.

Sonuç

Kybele, Anadolu'da bulunan tanrıçalar arasında en önemli niteliğe ve sembole sahip tanrıçadır. Doğurganlık, bereket, bolluk…vb. özellikleri ya da nitelikleri taşımıştır. Bereketi temsil etmesinin yanında vahşi hayvanları eğiten, doğanın ve dağların tek sahibi olduğuna

[90]Vermaseren 1987, 225.
[91] Dinç 2015, 142, Kat. No. 81.
[92] Durugönül 2015, 142, Kat. No. 80.
[93] Durugönül 2015, 143, Kat. No. 81.
[94]Vermaseren 1987, 225.
[95]Vermaseren 1987, 244.
[96] Vermeule 1967, 67, Fig. 20.

inanılmış ve çeşitli betimlemelerde bulunulmuştur. Anadolu'da Ana Tanrıça Hepat, Arinna, Nana, Ma, Kybele, Leto, Kubaba isimlendirilirken; Yunanlılarda ise Rheia olarak yer almaktadır. Tanrıça sahip olduğu niteliği ile birlikte Phryglerde önemli bir yer almış ve burada yaygın bir şekilde tapım görmüştür. Bölge içerisindeki yerleşim yerlerinde ele geçmiş olan anıtsal yapılar, heykeller ve çeşitli objeler tanrıçanın bölge içerisinde önemli bir külte sahip olduğunu göstermektedir. Kybele, Anadolu'da bulunan tanrıçalar arasında en önemli niteliğe ve sembole sahip tanrıçadır. Doğurganlık, bereket, bolluk…vb. özellikleri ya da nitelikleri taşımıştır. Diğer tanrıçalardan ayıran önemli niteliklerinden biride farklı bölgelerde çok çeşitli sıfatlar ile anılmasıdır. Kybele, sahip olduğu niteliği ile birlikte Phryglerde önemli bir yer almış olup burada yaygın bir şekilde tapım görmüştür. Ana Tanrıça inancı Phryglerde, bereketi sembolize eden bir nitelik kazanmış ve sıklıkla tapım görmüştür. Phrygler ağırlıklı olarak tarım ile yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bunun için bitkiler ile birlikte tahıl ürünlerinin verimli olması önemlidir. Bu önem doğa ile olan inanç kültürünü ortaya çıkarmıştır. Kybele, Phrygler için doğurganlığı, bereketi ve üremeyi sembolize etmiştir.

Afyon Müzesi'nde yer alan 7 adet Kybele heykelciği değerlendirmeye alınmış olup, bunların buluntu yerleri de bilinmektedir. Kybele heykelciklerinin stil değerlendirmeleri bunların MS 2. yüzyıla ait olduklarını göstermektedir. Kybele (Lev. No. 1- 4) hymation ve onun altında görülen kısa kollu ve ince kumaştan khiton giymiş; Lev. No. 42'de ise khiton giymiş olup, göğüs altından bir kemer ile bağlanmıştır. Afyon Müzesi'nde yer alan Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait Kybele adak heykelcikleri herhangi bir arkeolojik kazı sonucu olarak müzeye kazandırılmamıştır. Bu nedenden dolayı eserlerin bulunduğu yapı ya da yapılar hakkında kesin bir bilgiye ulaşmak zordur. Bu bilgi eksikliği eserlerin inanç ve adak bağlamında değerlendirilmesini zorlaştırmaktadır. Bölgede müzede bulunan tanrı ya da tanrıçalara ait olabilecek bir tapınak alanı ya da alanları olduğu hakkında belirgin bir veri yoktur.

Katalog

Katalog No: 1 **Levha No:** 1 **Resim:** 1-2

Eserin Adı: Kybele

Müze Envanter No: 1879

Bulunduğu Yer ve Tarihi: Emet/Işıklar Köyü, 17.05.1934

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Y. 54 cm, G. 40 cm, D. 30 cm

Korunma Durumu – Teknik ve İşçilik: Kybele dörtgen kaide üzerinde aslanlı tahtta oturur durumda gösterilmiştir. Başı kısmı, sağ el parmakları ile pateranın uç kısmı ve sol el baş, işaret ve orta parmakları eksiktir. Sol elinde tutmuş olduğu *tympanon*un sadece alt kısmı mevcut olup, üst kısmı eksiktir. Khiton ve sol ayak kısmında ayrıca tahttın sol tarafında yer alan aslanın sol gözünde aşınmalar görülmektedir.

Eserin Tanımı: Kybele dörtgen kaide üzerinde her iki tarafta da simetrik olarak yerleştirilmiş aslanlı yüksek arkalıklı taht üzerinde oturur durumda cepheden verilmiştir. Ayakları dörtgen bir sehba üzerinde durmaktadır. Sol ayak hafif önde sağ ayak ise geride durmaktadır. Kybele kısa kollu khiton üzerine hymation giymiştir. Hymation başını örterek omuzlara kadar uzanmakta ve sağ omuz kısmını açıkta bırakmakla birlikte sol kolu ise omuzu kaplayarak tahtın sol desteğine doğru sarkmakta olup, üst vücuttan ayak bileklerine kadar uzanır ve kucağında sol doğru iki kalın dökümlü kıvrımlar oluşturmaktadır. Hymation kucak kısmında ve ayaklarda "V" şeklinde derin kanallar oluşturarak paralel uzanır. Hymation altında görülen kısa kollu ve ince kumaştan khiton giymiştir. Khiton göğüs kısmında "V" kıvrımları karın kısmında ise "U" kıvrımları oluşturmakta ve vücudun alt kısmında ayakuçlarını açıkta bırakacak şekilde

uzanmaktadır. Khiton ayak bileklerinin arasında dikey kıvrımlar oluşturmaktadır. Sağ kol dirsekten bükülerek öne doğru uzatmakta ve eli ile bir patera tutmaktadır. Sol kol da dirsekten bükülerek öne doğru uzanmakta ve eli ile bir *tympanon* taşımaktadır. Saçlarının uç kısımları görülmekte olup, göğüslerine doğru dalga şeklinde uzanmaktadır.

Yüksek arkalıklı tahttın her iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş iki aslan betimlenmektedir. Aslanlar arka ayakları üzerinde oturan ve ön bacakları dik, boynu ve başı karşıya doğru bakar vaziyette verilmiştir. Aslanların ağzı açık şeklide işlenmiştir. Sağ taraftaki aslanın dişleri ve dili görülmekte; sol taraftaki aslanın ise sadece dişleri görülmektedir. Yeleler kabarık şekilde işlenmiştir. Aslanların pençe kısımları da işlenmiştir. Aslanların göz kapakları kalın olarak verilmiş olup göz bebekleri de işlenmiştir. Kulaklar da işlenmiş olup net bir şekilde görülmektedir.

Yüksek arkalıklı tahttın sol dirsek kısmının uç kısmında bir madalyon betimlenmiştir. Tahtın arka kısmında ufak bir niş yer almaktadır. Tahtın üst kısmı işlenmiştir.

Tarihleme Önerisi:

Eserin giymiş olduğu khiton göğüsün kısmında "V" kıvrımlar oluşturmuş ve karın üzerinde "U" kıvrımı oluşturmuştur. Khiton transparan özellik göstermekte olup göbek deliği görülebilmektedir; ayrıca ayakları arasında dikey ve derin bir döküm oluşturmaktadır. Hymation bacak üzerinde derin kanallar ile birbirine paralel bir şekilde işlenmiştir. Aslanların yeleleri dilim dilim olacak şekilde işlenmiştir. Eserimiz Eskişehir[97] ve İznik[98] müzelerinde bulunmakta olan Kybele heykelcikleri ile stilistik olarak benzer olup MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.

Katalog No: 2 **Levha No:** 2 **Resim:** 3-4

Eserin Adı: Kybele

Müze Envanter No: 1661

Bulunduğu Yer ve Tarihi: Simav, 17.05.1934

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Y. 78 cm, G. 37 cm, D. 27 cm

Korunma Durumu – Teknik ve İşçilik: Kybele dörtgen kaide üzerinde aslanlı tahtta oturur durumda gösterilmiştir. Dörtgen kaide üzerinde aşınmalar görülmektedir. Sağ uç kısmında ve sol arka uç kısmında ufak parça kırıklar görülmektedir. Kybele'nin ayaklarının altında yer alan sehpanın uç kısımlarında aşınmalar vardır. Baş kısmı, sağ kolun pazu kısmından aşağı kısmı eksiktir. Sol el baş, işaret ve serçe parmaklarında; sol diz ve baldır kısmında aşınmalar görülmektedir. Sağ ayak uç kısmı eksiktir. Tahttın sağ tarafında yer alan aslanın baş kısmı eksiktir. Yelesinde, sağ ayak kısmında ve gövdesinde aşınmalar görülmektedir. Tahttın sol tarafında yer aslanın baş kısmı eksik ve gövde kısmında ufak parçalar kopmuştur. Aslanın sol ve sağ ayak kısımları eksiktir. Sol kalça kısmında aşınmalar görülmektedir. Tahttın üst kısmı işlenmiş ve uç kısımları kırılmıştır. Tahttın arka kısmında aşınmalar görülmektedir.

Eserin Tanımı: Kybele dörtgen kaide üzerinde her iki tarafta da simetrik olarak yerleştirilmiş aslanlı yüksek arkalıklı taht üzerinde oturur durumda cepheden verilmiştir. Ayakları dörtgen bir sehpa üzerinde durmaktadır. Kybele'nin sağ ayağı önde sol ayağı ise geride durmaktadır. Khiton üzerine hymation giymiştir. Hymation başını örterek omuzlara kadar uzanmakta ve sağ omuz kısmını açıkta bırakmakla birlikte sol kolu ise omuzu kaplayarak tahtın sol desteğine

[97] Vermaseren 1987: 60, 61, Levha XXX; fig.: 175.
[98] Vermaseren 1987, 263.

doğru sarkmakta olup, üst vücuttan ayak bileklerine kadar uzanır ve kucağında sol doğru iki kalın dökümlü kıvrımlar oluşturmaktadır. Hymation kucak kısmında ve ayaklarda birbirine paralel derin kanallar oluşturarak uzanır. Khiton ince kumaştan olup, göğüs altında ön kısımda fiyonk oluşturan bir kemer ile bağlanmıştır. Khiton göğüs kısmında "V" kıvrımı oluşturmakta ve vücudun alt kısmında ayakuçlarını açıkta bırakacak şekilde uzanarak ayak bileklerinin arasında dikey kıvrımlar oluşturmaktadır. Sol kol dirsekten bükülerek öne doğru uzanmakta ve eli bilek kısmından bükülmüş şekilde verilmiş olup *tympanon* tutmaktadır. Saçlarının uç kısımları görülmekte ve göğüslerine doğru dalga şeklinde uzanmaktadır.

Yüksek arkalıklı tahttın her iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş iki aslan betimlenmektedir. Aslanlar arka ayakları üzerinde oturan ve ön bacakları dik, boynu ve başı karşıya doğru bakar vaziyette verilmiştir. Yeleleri kabarık şekilde işlenmiştir. Aslanların pençe kısımları da işlenmiştir.

Tarihleme Önerisi:

Eserin giymiş olduğu khiton göğüsün kısmında "V" kıvrımlar oluşturmuş ve karın üzerinde "U" kıvrımı oluşturmuştur. Khiton transparan özellik göstermekte olup göbek deliği görülebilmektedir; ayrıca ayakları arasında dikey ve derin bir döküm oluşturmaktadır. Hymation bacak üzerinde derin kanallar ile birbirine paralel bir şekilde işlenmiştir. Aslanların yeleleri dilim dilim olacak şekilde işlenmiştir. Eserimiz Eskişehir[99] ve İznik[100] müzelerinde bulunmakta olan Kybele heykelcikleri ile stilistik olarak benzer olup MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.

Katalog No: 3 **Levha No:** 3 **Resim:** 5-6

Eserin Adı: Kybele

Müze Envanter No: 10016

Bulunduğu Yer ve Tarihi: Sandıklı/Susuz Köy, 30.12.1986

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Y. 30 cm, G. 14,5 cm, D. 5,1 cm

Korunma Durumu – Teknik ve İşçilik: Kybele dörtgen kaide üzerinde her iki tarafta da simetrik olarak yerleştirilmiş aslanlı arkalıklı taht üzerinde oturur durumda cepheden verilmiştir. Kaideni üzerinde aşınmalar arka kısmında ufak parça kırıkları görülmektedir. Kybele'nin baş, gövde ve alt kısımları ayrı olarak üç parça olarak ele geçirilmiş ve daha sonra müze uzmanları tarafından birleştirilerek tek parça durumuna getirilmiştir. Sağ kolun dirsekten bilek kısmına kadar olan kısmı eksiktir. Ayrıca sağ el parmaklarında aşınmalar görülmektedir. Sağ elinde tutuğu paterada da aşınmalar görülmektedir. Sol el parmaklarında ve sol elinin altında tutmuş olduğu *tympanon*da da aşınmalar görülmektedir. Hymation ve khitonda; ayrıca tahttın her iki tarafında da yer alan aslanlarda da aşınmalar görülmektedir. Eserin ön kısmı arka kısmına göre daha özenli işlenmiştir.

Eserin Tanımı: Kybele dörtgen kaide üzerinde her iki tarafta da simetrik olarak yerleştirilmiş aslanlı arkalıklı taht üzerinde oturur durumda cepheden verilmiştir. Sağ ayağı hafif önde sol ayağı ise geride durmaktadır. Başının üstünde bir *polos* taşımaktadır. Kybele khiton üzerine hymation giymiş; hymation polosun üzerinden başını örterek omuzlara kadar uzanmaktadır. Hymation sağ omuz kısmını açıkta bırakmakla birlikte sol kolu ise omuzu kaplayarak sol bilek kısmından tahttın sol desteğine doğru sarkmakta olup, üst vücuttan ayak bileklerine kadar uzanır ve kucağında sol doğru tek kalın dökümlü kıvrımlar oluşturmaktadır. Hymation sağ ayak

[99] Vermaseren 1987: 60, 61, Levha XXX; fig.: 175.
[100] Vermaseren 1987, 263.

bileğinden sol diz kapağına doğru birbirine paralel kıvrımlar oluşturarak uzanır. Hymation altında görülen kısa kollu khiton ince kumaştandır. Khiton göğüs altından bir kemer ile bağlanmış ve göğüs kısmında "V" kıvrımı oluşturmuştur. Khiton vücudun alt kısmında ayakuçlarını açıkta bırakacak şekilde uzanmakta; ayak bileklerinin arasında dikey kıvrımlar oluşturmaktadır. Sağ elinde ise bir patera tutmakta; sol kol da dirsekten bükülerek öne doğru uzanmaktadır. Sol el bilek kısmından bükülmüş şekilde verilmiş olup, tympanon tutmaktadır. Ağız kısmı küçük ve kapalı olup dudakları kalındır. Yüz yuvarlak ve dolgun işlenmiştir. Gözlerinde aşınmalar olmakla birlikte irice verilmiş ve detaylı işlenmemiştir. Saçlar alın ortasından ikiye ayrılarak yanlara doğru taranmıştır.

Tahttın her iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş iki aslan betimlenmektedir. Aslanlar arka ayakları üzerinde oturan ve ön bacakları dik, boynu ve başı karşıya doğru bakar vaziyette verilmiştir. Aslanlarda yoğun bir aşınmalar olduğundan diğer detaylar net bir şekilde seçilememektedir.

Tarihleme Önerisi:

Eserin giymiş olduğu khiton göğüsün kısmında "V" kıvrımlar oluşturmuş ve karın üzerinde "U" kıvrımı oluşturmuştur. Khiton transparan özellik göstermekte olup göbek deliği görülebilmektedir; ayrıca ayakları arasında dikey ve derin bir döküm oluşturmaktadır. Hymation bacak üzerinde derin kanallar ile birbirine paralel bir şekilde işlenmiştir. Eserimiz Eskişehir[101] ve İznik[102] müzelerinde bulunmakta olan Kybele heykelcikleri ile stilistik olarak benzer olup MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.

Katalog No: 4 **Levha No:** 4 **Resim:** 7-8

Eserin Adı: Kybele

Müze Envanter No: 1774

Bulunduğu Yer ve Tarihi: Çobanlar/Feleli Köyü, 11.08.1939

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Y. 26 cm, G. 8 cm, D. 6 cm

Korunma Durumu – Teknik ve İşçilik: Kybele dikdörtgen kaide üzerinde iki aslan ile ayakta gösterilmiştir. Plinthe üzerinde zedelenmeler görülmektedir. Kaidenin arka kısmında ufak parça kırıklar görülmektedir. Kybele'nin yüz kısmında ufak zedelenmeler görülmektedir. Tahttın her iki tarafında da yer alan aslanlarda aşınmalar ve zedelenmeler görülmektedir. Eserin ön kısmı arka kısmına göre daha özenli işlenmiştir.

Eserin Tanımı: Kybele dikdörtgen kaide üzerinde her iki tarafta da simetrik olarak yerleştirilmiş iki aslan ile ayakta ve cepheden gösterilmiştir. Başının üstünde bir *stephane* ve onun üzerinde de bir *polos* taşımaktadır. Khiton üzerine hymation giymiştir. Hymation polosun üzerinden başını örterek omuzlara kadar uzanmaktadır. Khiton göğüs altından bir kemer ile bağlanmış ve göğüs kısmında "V" kıvrımı oluşturmuştur. Khiton vücudun alt kısmında ayakuçlarına kadar uzanmakta; ayak bileklerine kadar birbirine paralel dikey kıvrımlar oluşturmaktadır. Kybele sağ ve sol eli her iki yanında da duran aslanların başlarını tutarken betimlenmiştir. Ağız kısmı küçük ve kapalı olup dudaklar kalındır. Yüz yuvarlak ve dolgun işlenmiştir. Gözlerinde aşınmalar olmakla birlikte irice verilmiş ve detaylı işlenmemiştir. Saçlar alın ortasından ikiye ayrılarak yanlara doğru taranmıştır.

[101] Vermaseren 1987: 60, 61, Levha XXX; fig.: 175.
[102] Vermaseren 1987, 263.

Tahttın her iki yanında simetrik olarak yerleştirilmiş iki aslan betimlenmektedir. Aslanlarda yoğun bir aşınma olduğundan detaylar net bir şekilde seçilememektedir.

Tarihleme Önerisi:

Eserin giymiş olduğu khiton göğüsün kısmında "V" kıvrımlar oluşturmuştur. Khiton dikey bir döküm oluşturmaktadır. Hymation ve aslanlar net seçilemediğinden stil açısından değerlendirilememektedir. Eserimiz Eskişehir[103] ve İznik[104] müzelerinde bulunmakta olan Kybele heykelcikleri ile stilistik olarak benzer olup MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.

Katalog No: 5 **Levha No:** 5 **Resim:** 9-10

Eserin Adı: Kybele

Müze Envanter No: 1793

Bulunduğu Yer ve Tarihi: İshaklı Köyü, 09.01.1956

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Y. 21 cm, G. 8,5 cm, D. 5,5 cm

Korunma Durumu – Teknik ve İşçilik: Kybele dikdörtgen kaide üzerinde aslan ile ayakta ve cepheden gösterilmiştir. Kaidenin üzerinde aşınmalar görülmekte olup, ön ve arka kısmında parçalar eksiktir. Kybele'nin baş kısmı, sağ kolun omuz hizası ile her iki ayak uç kısımları eksiktir. Sol tarafında yer alan aslanın pençe, yele ve yüzünde çeşitli aşınmalar görülmektedir. Eserin ön kısmı arka kısmına göre daha özenli işlenmiştir.

Eserin Tanımı: Kybele dikdörtgen kaide üzerinde aslan ile ayakta ve cepheden gösterilmiştir. Sol ayak hafif önde sağ ayak ise geride durmaktadır. Ağırlık sol ayak üzerinde olup, sağ ayak dizden bükülerek yana ve arkaya doğru çekilir biçimde verilmiştir. Kybele khiton giymiş olup, göğüs altından bir kemer ile bağlanmıştır ve göğüs kısmında "V" kıvrımı oluşturmuştur. Khiton vücudun alt kısmında ayakuçlarını açıkta bırakacak şekilde uzanmakta; ayak bileklerine kadar birbirine paralel şeklide uzanan dikey kıvrımlar oluşturmaktadır. Kybele'nin sol eli aslan yelesi üzerinde verilmiştir.

Aslan arka ayakları üzerinde oturan ve ön bacakları dik, boynu ve başı karşıya doğru bakar vaziyette verilmiştir. Yelesi hafif kabarık bir şekilde işlenmiştir. Gözler iri bir şekilde verilmiştir. Ağız ve pençelerde aşınmalar olduğundan detay net bir şekilde seçilememektedir.

Tarihleme Önerisi:

Eserin giymiş olduğu peplos üzerinden stilistik bir değerlendirme yapılması uygun görülmektedir. Göğüs altındaki kemer giysinin üst bacaklara pilili bir biçimde dökülmesini sağlamaktadır. Giysinin bu kısmı dizlerin çok üstünde sonlanmaktadır. Giysinin alt kısmı ise ayaklara kadar uzanmakta ve bacakların arasında kalın bir pili görülmektedir. Peplos sağ bacak üzerinde özellikle gerilip bacağı ortaya çıkarması ile birlikte sağ ayağın geriye çekilmesi ile hareketlenen kıvrımlar ve kanallarla birlikte kıvrımların kaideye uzanışı belli bir stil özelliğidir. Eserimiz Manisa Müzesi'nde yer alan adak steli 5 ile stilistik özellikleri benzer olup MS 2. yüzyıla tarihlendirilmektedir.

Katalog No: 6 **Levha No:** 6 **Resim:**11-12

Eserin Adı: Kybele

[103] Vermaseren 1987: 60, 61, Levha XXX; fig.: 175.
[104] Vermaseren 1987, 263.

Müze Envanter No: 1706

Bulunduğu Yer ve Tarihi: İscehisar/Doğlat Köyü, 28.11.1954

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alınma

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Y. 12 cm, G. 4,5 cm, D. 3 cm

Korunma Durumu – Teknik ve İşçilik: Kybele'nin sadece baş kısmı korunmuştur. Yüz ve *stephane*de aşınmalar görülmektedir. Eserin ön kısmı arka kısmına göre daha özenli işlenmiştir.

Eserin Tanımı: Yüz yuvarlak ve toplu bir şekilde verilmiş olup, ağız kısmı kapalı ama etlidir. Gözler yuvarlak şekilde betimlenmiş ama göz bebekleri işlenmemiştir. Saçları alnın ortasından ikiye ayrılıp yanlardan omuzlara doğru uzanmaktadır. Kybele başında *stephane* ve *polos* taşımaktadır. Hymation başı *polos* ile birlikte örtmektedir.

Tarihleme Önerisi:

Eserin sadece baş kısmı kalmış olup yüzeyde aşırı zedelenmeler olduğundan belli bir stil ve tarihleme önerisi yapmayı zorlaştırmaktadır. Mevcut durum üzerinden stilistik değerlendirilmesi yapılırsa yüz hatları tamamen yerel özellikler göstermektedir. Kaba bir işçilik görülmektedir. Eserimiz Boston Sanat Müzesi'nde bulunan Kybele başı [105] ile stilistik özellikleri açısından benzerlik olup MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.

Katalog No: 7 **Levha No:** 7 **Resim:**13-14

Eserin Adı: Kybele

Müze Envanter No: 1707

Bulunduğu Yer ve Tarihi: İscehisar/Doğlat Köyü, 28.11.1954

Müzeye Geliş Şekli: Satın Alınma

Malzeme: Mermer

Ölçüler: Y. 10 cm, G. 5,5 cm, D. 3 cm

Korunma Durumu – Teknik ve İşçilik: Kybele'nin sadece baş kısmı korunmuştur. Yüz ve *stephane*de aşınmalar görülmektedir. Eserin ön kısmı arka kısmına göre daha özenli işlenmiştir.

Eserin Tanımı: Yüz yuvarlak ve toplu bir şekilde verilmiş olup, ağız kısmı kapalı ama etlidir. Gözler yuvarlak şekilde betimlenmiş ama göz bebekleri işlenmemiştir. Saçları alnın ortasından ikiye ayrılıp yanlardan omuzlara doğru uzanmaktadır. Kybele başında *stephane* ve *polos* taşımaktadır. Hymation başı polos ile birlikte örtmektedir.

Tarihleme Önerisi:

Eserin sadece baş kısmı kalmış olup yüzeyde aşırı zedelenmeler olduğundan belli bir stil ve tarihleme önerisi yapmayı zorlaştırmaktadır. Mevcut durum üzerinden stil değerlendirilmesi yapılırsa yüz hatları tamamen yerel özellikler göstermektedir. Kaba bir işçilik görülmektedir. Eserimiz Boston Sanat Müzesi'nde bulunan Kybele başı[106] ile stilistik özellikleri açısından benzerlik olup MS 2. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir.

[105] Vermeule 1967, 67, Fig. 20.
[106] Vermeule 1967, 67, Fig. 20.

KAYNAKÇA

Akurgal, E. (1955). *Phrygische Kunst*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Yayınları.

Arrianos. 2005. *İskender'in Seferi.* Çev.: Furkan Akderin. İstanbul: Alfa Yayınları.

Ateş, G. (2018). Kybele İkonografisinde Tympanon. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi, C.16, S.1*, 291-318.

Bayladı, D. (2005). Mitoloji Sözlüğü. İstanbul: Say Yayınları.

Bilgin, P. K. (2018). *Afyonkarahisar Yüzey Araştırmaları Işığında İçbatı Anadolu'da Demir Çağı Seramiği*. Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Denizli.

Boardman, J. (2014). *Yunan Heykeli Geç Klasik Dönem*. Çev. M. Peker. İstanbul: Homer Kitabevi.

Bøgh, B. (2007). The Phrygian Background of Kybele. *Numen, Vol. 54, No. 3*, 304-339.

Burton, P. J. (1996). The Summoning of the Magna Mater to Rome (205 B.C.). *HistoriaZAltGesch Bd. 45, H. 1*, 36-63.

Çapar, Ö. (1978). Anadolu'da Kybele Tapınımı. *A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt: XXIX, Sayı: 1- 4*, 191-210.

Çelikel, Z. Ö. (2008). *1985–2006 Yılları Arasında Assos Kazılarından Ele Geçen Mitolojik Tasvirli Terrakottalar*. Çanakkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale.

Çolak, F. (2013). On Opium Poppy Breeding and Trade in Anatolia. *International Journal of Social Science, 6 (1)*, 513-529.

Diodoros. 1954. *Bibliothekes Historikes*. Trans.: Charles Henry Oldfather. Loeb Classical Library, Harvard University Press.

Dinç, M. (2015). Manisa Müzesi'ndeki Hellenistik- Roma Dönemi Heykelleri. Ed. S. Durugönül, *Manisa Müzesi Heykeltıraşlık Eserleri*. Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları-3, 27-98.

Durugönül, S. (2015). Manisa Müzesi'ndeki Arkaik- Roma Dönemi Kabartmaları. Ed. S. Durugönül, *Manisa Müzesi Heykeltıraşlık Eserleri*. Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları-3, 112-159.

Drew-Bear, T. (2001). Grek ve Roma Dönemlerinde Afyonkarahisar. *Afyonkarahisar: Afyonkarahisar kütüğü cilt I*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 97-111.

Dürüşken, Ç. (2011). *Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ergün, Ö. (2012). *Anadolu Uygarlıklarında Pişmiş Topraktan Yapılmış Kybeleler*. Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Ersöz, S. B. (2012). Kaya Anıtları Matar'ın Tapınakları. *Son Tunç Çağı'ndan Helenistik Döneme*. *Arkeoatlas, 2012/1*, 36-41.

Gönçer, S. (1971). *Afyon İli Tarihi, C.I*. Afyonkarahisar: Karınca Matbaacılık.

Hamilton, E. (1969). *Mythology: Timeless Tales of Gods and Heroes, C. 2*. New York: Penguin Publisher.

Head, B. V. (1906). *British Museum Catalog of Greek Coins, Phrygia Vol. 25.* London: British Museum.

Herdejürgen, H. (1968). *Untersuchungen zur Thronenden Göttin aus Tarent in Berlin und zur Archaischen und Archaistischen Schrägmanteltracht*. Waldsassen/Bayern.

Işık, F. (2012). Phryg Dini Tektanrıça Matar Kubeleya. *Son Tunç Çağı'ndan Helenistik Döneme*. *Arkeoatlas, 2012/1*, 51.

İlaslı, A. (2004). İlk Yerleşimden Türk Egemenliğine Kadar Afyon. *Anadolu'nun Kilidi Afyon*, Ed: Karazeybek, M., Afyon: T.C. Afyon Valiliği Yayınları, 49-61.

Karahan, G. (2018). *Bithynia Bölgesi'nde Kybele Kültü*. Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kocaeli.

Magie, D. (2001). *Anadolu'da Romalılar, Attalos'un Vasiyeti*. Çev.: Nezih Başgelen, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Mansel, A. M. (1995). *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: T.T.K. Yayınları.

Mermerci, D. (1979). Afyon Bölgesi ve Hinterlandında MÖ II. Bin Yerleşme Birimleri. *Türk Tarih Kongresi*, 8, 159-164.

Meyer, M. W. (1987). *The Ancient Mysteries, A Source Book of Sacred Texts: 3: The Anatolian Mysteries of the Great Mother and Her Lover, and the Syrian Goddess*. Pennsylvania: Philadelphia, University of Pennsylvania Press.

Mitchell, S. (1993). *Anatolia, Land, Men and Gods in Asia Minor I: The Celts in Anatolia and The Impact of Roman Rule*. Oxford University Press.

Naumann, F. (1983). *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*. Berlin.

Oral, E. (2014). Anadolu'da Ana Tanrıça Kültü. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Y.2, S.8*, 154-164.

Özkan, E. B. (2016). Antik Literatürden Örneklerle Akdeniz Dünyasında Kybele Kültü. Ed. Burak Takmer, Ebru N. Akdoğu Arca, Nuray Gökalp Özdil, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık, 657–681.

Özmen, S. S. (2016). Anadolu'da Ana Tanrıça Kybele Kültü. *Humanitas, 4(7)*, 381-397.

Patacı, S. (2017). Hellenistik Dönemde Batı Anadolu'da Kybele Tapınımı. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.

Potter, D. (1998). Procurators in Asia and Dacia under Marcus Aurelius: A Case Study of Imperial Initiative in Government. *ZPE, 123*, 270-274.

Richter, G. M. A. (1954). *Catalogue of Greek Sculptures*. Harvard University Press.

Roller, L. E. (1988). Phrygian Myth and Cult. *Notes in the History of Art 7,3/4, Special Issue: Phrygian Art and Archaeology*, 43–50.

Roller, L. E. (1991). The Great Mother at Gordion: The Hellenization of an Anatolian Cult. *JHS Vol. 111*, 128-143.

Roller, L. E. (1999). *In Search of God. The Mother. The Cult of Anatolian Cybele*. London.

Sevin, V. (1999). *Anadolu Arkeolojisi*. İstanbul: Der Yayınları.

Sevin, V. (2007). *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara: T.T.K. Yayınları.

Smith, R. R. R. (2002). *Hellenistik Heykel*. Çev. A. Y. Yıldırım. İstanbul: Homer Kitabevi.

Strabon. 1993. *Antik Anadolu Coğrafyası*. Çev. A. Pekman. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şenyurt, Y. ve Durugönül, S. (2018). Kurul (ORDU) Kalesi'nde Bir Kybele Heykeli. *Olba, (26),* 293-344 .

Tarn, W. W. (1975). The New Hellenistic Kingdoms. *CAH, VII,* 75-107.

Tepebaş, U. ve Durugönül, S. (2013). Arkaik-Roma Dönemi Heykeltıraşlık Eserlerinin Kataloğu ve Değerlendirilmesi. Ed. S. Durugönül, *Silifke Müzesi Taş Eserler Kataloğu*. Mersin Üniversitesi Kilikia Arkeolojisini Araştırma Merkezi Yayınları-2, 35-152.

Tuna, K. Y. (2003). Dindymene'nin Pencere Kaya Anıtı. *Arkeoloji ve Sanat, 114*, 25-31.

Vassileva, M. (2001). Further Considerations on the Cult of Kybele. *AS 51*, 51–63.

Vermaseren, M. J. (1977). *Cybele and Attis, The Myth and the Cult*. London.

Vermaseren, M. J. (1982). *Corpus Cultus Cybele Attidisque (CCCA) II*. Leiden: Graecia Atque Insulae.

Vermaseren, M. J. (1987). Corpus Cultus Cybelae Attidisque (CCAA) I. Asia Minor. Leiden: BRILL.

Vermeule, C. (1967). Large and Small Sculptures in the Museum of Fine Arts, Boston. *The Classical Journal, Vol. 63, No. 2*, 49-69.

Vermeule, C. (1977). Greek and Roman Sculpture from the Northern Coasts of the Black Sea (Chiefly Russia). *The Burlington Magazine, Vol. 119, No. 897*, 810- 818.

Vikela, E. (2001). Bemerkungen zu Ikonographie und Bildtypologie der Meter-Kybelereliefs: Vom phrygischen Vorbild zur griechischen Eigenständigkeit. *AM 116*, 67-123.

Kat.nr.1-Res.1

Kat.nr.1-Res.2

Kat.nr.2-Res.3

Kat.nr.2-Res.4

Kat.nr.3-Res.5

Kat.nr.3-Res.6

Kat.nr.4-Res.7

Kat.nr.4-Res.8

Kat.nr.5-Res.9

Kat.nr.5-Res.10

Kat.nr.6-Res.11

Kat.nr.6-Res.12

Kat.nr.7-Res.13

Kat.nr.7-Res.14

Bilimden Felsefeye: Naci Fikret (Baştak) ve Enerjetizmde İnsana Dair Bazı Meseleler

Bilgehan Bengü TORTUK GÖKDEMİR[1]

Giriş

On dokuzuncu yüzyılda özellikle fizik, biyoloji gibi alanlarda görülen bilimsel gelişmelerin tıp, sosyoloji, eğitim alanlarını etkilediği gibi felsefe alanına da yansımaları olmuştur. Osmanlı'nın son dönemleri ve Türkiye Cumhuriyeti'nin başlarında da bu bilimsel gelişmelerin bizde de felsefî düşünüşü etkilediği görülmektedir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde bilimsel gelişmelerin etkisiyle Alman Filozofu ve kimyager Ostwald tarafından savunulan enerjetizm felsefe akımı Konya Enerjetizm Felsefe Okulu tarafından benimsenmiştir. Bu akımın düşünceleri Naci Fikret (Baştak) ve Namdar Rahmi (Karatay)tarafından şiddetle savunulmuştur. Her şeyin tek kaynağı olarak enerjiyi kabul etmişler ve bunu hem inorganik hem organik âleme uygulamışlar, ruhî, psikolojik, sosyal vb. bütün her alanı enerji ile açıklamaya çalışmışlardır.

Naci Fikret ve Namdar Rahmi'nin Enerjetizim görüşleri zamanında ve sonrasında pek ilgi görmemiş hatta neredeyse unutulmaya yüz tutmuştur dahi denilebilir.

Enerjetizmin Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'deki baş savunucusu olan Naci Fikret görüşlerini kendi kurduğu Yeni Fikir Dergisinde açıklamış, ancak bunun yanında farklı dergilerde de enerjetizmi savunmuş ve açıklamıştır. Bu dergilerden biri olan Millî Mecmua'da kaleme aldığı yazılarının bir kısmında ruhî, cinsi, ahlâkî meseleleri ve bu konularla yakından ilişkili olan güzellik ve güzel mefhumlarını enerjetizm açısından izah etmiştir.

1. Naci Fikret Baştak'ın Hayatı ve Bilimsel Faaliyetleri

Babası Konyalı bilginlerden Mustafa Fikri Efendi (1864-1921) olan Naci Fikret, 1891'de Konya'da dünyaya gelmiştir. İlk eğitimini babasından almış, daha sonra Konya Mülkî İdadisini bitirmiştir. Okulun son sınıfındayken Halit Zeki, Cevdet Tahir ve Fuat Rıza isimli arkadaşlarıyla birlikte "Ufkı Âtî" isimli ilmî ve edebî dergiyi çıkarmıştır. Burada felsefî denilebilecek yazılar kaleme almıştır. Konya'da farklı tarihlerde yayımlanmış Baraka, Rehber, Ocak, Hak Yolu, İş Ocağı, Yeni Fikir gibi gazete ve dergilerde, 1910'dan sonra Zekâ, Felsefe, Millî Mecmua'da felsefî yazılar yazmıştır (Nüzhet ve Ferit, 1926: 122; Ülken, 2021: 618). Naci Fikret, düşünce gelişiminin bu ilk yıllarında özellikle edebiyat ve felsefe konularına ilişkin çok yönlü bir okuma arzusu içinde bulunmuştur. Fikrî gelişiminin bu ilk döneminde Abdullah Cevdet (1869-1932)'in önemli bir etkisi bulunmaktadır. Kendisi, Abdullah Cevdet'e karşı hayranlığını şu sözleriyle ifade etmektedir:

> "Bende "felsefe'ye hakikat'e karşı parlayan aşkın ilk kıvılcımlarını Abdullah Cevdet Bey'in muhtelif sahalarda vücuda getirdiği eserleri vermiştir. Şu halde ilk mürebbi-i fikrim Abdullah Cevdet Bey'dir."
>
> "Diğer büyük bir himmeti de Ruhul Akvam tercümesiyle Gustave Le Bon'u tanıtmasıdır."

[1] Dr.Öğr.Üyesi, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

> "İctihad kütüphanesi de çok şayan-ı dikkat eserlerden kuruludur. Abdullah Cevdet Bey, hürriyet aşıkı, cehl ve taassup düşmanı kişidir." (Muşta, 1990: 2-3).

Naci Fikret, Birinci Dünya Savaşında Irak cephesinde yedek subay olarak görev yapmıştır. Ayrıca Kurtuluş Savaşına da katılmıştır. Konya'da Ümit Özel İdadisi'nde, Anadolu İntibah Okulu'nda ve Konya Lisesi'nde coğrafya ve felsefe dersleri vermiştir. Daha sonra üç sene kadar Konya Âsâr-ı Atika Müzesi (Arkeoloji Müzesi) müdürlüğü, birkaç sene Yusuf Ağa Kütüphanesi memurluğu yapmıştır. Sahibi olduğu Yeni Fikir dışında "Konya" isimli eseri kaleme almıştır. Yeni Fikir Dergisinin kapanmasının ardından İstanbul'a geçerek İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde memurluk yapmıştır (İnal, 1969: 1052-1053; Ülken, 2021: 618-619). İstanbul'a gitmesinde dostu Namdar Rahmi'nin Konya'dan ayrılmasının ve büyük değer verdiği ninesinin ölümünün etkisi vardır. Bu dönemde ruhî bunalımlar yaşayan Naci Fikret, buhran döneminin ardından üniversite kütüphane memurluğuna başlamıştır. 5 Mayıs 1948 tarihinde bir kalp rahatsızlığı neticesinde vefat etmiştir (Muşta, 1990: 10-11).

Yine fikrî gelişiminin ilk zamanlarında, uzun zaman boyunca fikir arkadaşlığı yapacağı Enerjetizm Okulunun diğer büyük temsilcisi Namdar Rahmi (1896-1953) ile tanışır. Namdar Rahmi, Naci Fikret'in Şahab dergisinde çıkan feminizm karşıtı "*Mudhike-i Nisaiyet*" yazısının büyük etkisinde kalarak Naci Fikret ile tanışmış ve bundan sonra "*enerjetizm*" düşüncesinde yoğunlaşarak aynı paralelde fikirlere sahip olacakları dostlukları başlamıştır (Karatay, 1952: 23-25).

Naci Fikret'in yetişme yıllarında felsefe hocası Rasim Ahmet ve İttihatçıların Konya'ya sürgüne gönderdikleri Hüseyin Kâmi (1878-1912)'nin etkileri görülür. Rasim Ahmet'ten felsefe ve ilim, Hüseyin Kâmî'den de şiir ve sanat alanlarında faydalanmış ve onlardan etkilenmiştir. Fikrî yolculuğunda yanında yer alan Namdar Rahmi ile birlikte dönemin yaygın olarak kabul gören Berkson ve Durkheim'in görüşleri ikisini de tatmin etmeyerek onları monist bir sistem kurmaya yönlendirmiştir. Namdar Rahmi "atâlet" (devinimsizlik) prensibini benimserken Naci Fikret ise "cazibe" ilkesini benimsemiştir. Ancak bunların maddenin sadece pasif halini izah ettiğini düşündükleri için atâlet ve cazibe prensiplerini de yeterli bulmamışlardır. Oysaki eşya ve olaylardaki hareket ve faaliyetleri açıklayabilmek için aktif bir ilkeye ihtiyaç vardır. Bu ilkeyi Namdar Rahmi, Nietzche'nin "*Kudret İradesi*"nin etkisiyle bulur. Ona göre bu prensip fizikteki kudret-enerji prensibidir ve enerji hayatî, ruhî, sosyal ve ahlâkî bütün olayların oluşumunda tek esastır. Ulaşılan bu sonuçla birlikte Naci Fikret'in ve Namdar Rahmi'nin fikir arayışları sonuçlanmış ve artık sıra bunu geliştirerek anlatmaya gelmiştir. (Muşta, 1990: 8).

Mezkûr dönemden itibaren düşüncelerini daha önce belirtildiği üzere çeşitli dergi ve gazetelerde kaleme aldığı yazılarla dile getiren Naci Fikret'in hayatının en önemli olaylarından biri de 51 sayı yayınlanan "*Yeni Fikir*" dergisini çıkarmasıdır. Ancak dört yıl süren yayın sürecine rağmen Naci Fikret, beklediği etkiyi görememiştir. Millî Mecmua'da yayımladığı birkaç yazı dışında sistemi geniş bir etki oluşturamamıştır (Muşta, 1990: 28-9). Millî Mecmua'nın dikkat çeken yazarlarından olan Naci Fikret'in burada kaleme aldığı yazıları arasında "Kudretiyyat Felsefesi", "Finalizm ve Enerjetizm", "Enerjetizme Nazaran Rûhiyat", "Aşkın Psikolojisi", "Enerjetizm Nokta-i Nazarından Cinsî, Bedii ve Ahlâkî Hadiseler", "Bedbinliğin Psikolojisi", "İstihzanın Psikolojisi", "Din ve Cinsiyet" sayılabilir (Özlük, 2006: 556, 558).

Geniş bir ilim merakı olan Naci Fikret'in dinler tarihi ve arkeoloji alanlarında da makaleleri mevcuttur. Üstelik şiire de ilgi göstermiştir (Muşta, 1990: 8-9). Çok yönlü ilim merakıyla ömrünü ilme adamıştır. Yeni Fikir dergisi kendisi ve arkadaşı Namdar Rahmi'nin enerjetizm düşüncelerini yaymada pek etkili olamasa da onların felsefî bir sistem oluşturma çabaları, felsefî düşüncenin gelişimi için takdirden uzak olmamalıdır.

2. Enerjetizm Düşüncesi

Naci Fikret ve Namdar Rahmi benimsedikleri enerjetizm düşüncesini Yeni Fikir'in ilk sayısından itibaren ele almışlardır. Enerjetizm düşüncesi XIX. yüzyılda fizik biliminde meydana gelen gelişmelerin felsefeye yansımasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Alman filozofu ve kimyacısı Wilhelm Ostwald (1853-1932) tarafından savunulan enerjetizm, fizik ve kimya olaylarının yanı sıra ruhî ve sosyal olayları da enerji kavramıyla açıklayan anlayıştır. Fizik kuvvetleri mekanizmden farklı olarak ele alan enerjetizme göre insan, bir kuvvet değişiminden ibarettir. Buna bağlı olarak ruhî ve zihnî olaylar da enerjinin değişimiyle açıklanmak zorundadır. Enerjetizm modern şekliyle her ne kadar Ostwald tarafından belirlenip savunulsa da sistemin felsefî temelleri Leibniz (1646-1716)'e kadar uzanır. Zira o, "kâinatta hareket miktarının sabit olmadığını, aksine canlı kuvvetlerin yani "enerji"nin sabit olduğunu ortaya koymuştur." (Bolay, 1990; 75). Esasta Kantçı bilinemezciliğe ve Hegelci olaycılığa dayanır. Einstein (1879-1955) tarafından enerjinin maddeden ibaret olduğunun ispatlanmasıyla birlikte bu öğretinin artık bir anlamının kalmadığı ifade edilmektedir (Kolektif, 2006: 213).

Enerjetizm, "Mutlak Enerjetizm" ve "Maddeyle Sınırlı Enerjetizm" olmak üzere ikiye ayrılır. Mutlak enerjetizm, Oswald'ın teorisine göre "gerçeğin bütün elemanlarının, madde kadar ruhun da enerjiden ibaret olduğu kabulüne dayanır. Maddeyle sınırlı enerjetizm ise maddenin enerjiye indirgenebileceği düşüncesini temele alır (Muşta, 1990; 25; Muşta, 2015: 1869). Konya Enerjetizm Okulu'nun görüşleri ise bunlardan enerjiyi her türlü varlığın esası kabul eden mutlak enerjetizm mahiyetinde değerlendirilir (Muşta, 2015: 1869).

Enerjetizmin asıl ilham kaynağı daha önce belirtildiği üzere özellikle XIX. yüzyıldaki ilmî gelişmelerdir. Yeni keşiflerin ardından fiziğin yeni bir bölümü ve daha sonra bir teori olarak kabul edilecek olan termodinamik önem kazanmıştır. Klasik fizik, fizik olaylarının tamamını harekete indirgerken, yeni enerjetik fizik buna karşı olmuştur. 1824'te Sadi Carnot (1796-1832)'un termik motorlarda işin ısıya dönüştüğünü keşfetmesi ve 1847'de Jules Verne (1828-1905) ve Jules Robert von Mayer (1814-1878)'in ısının işe eşdeğerliliğini keşfinin ardından bu keşifler genelleştirilerek enerjinin korunumu kanununa ulaşılmıştır (Bolay, 2010: 4).

Carnot, ısının yüksek sıcaklıktan düşük sıcaklığa düşmesinin enerji ürettiğini belirtmiştir (Yıldırım, 2016: 184; Adıvar, 1987: 131). O, buhar makineleri üzerinde yaptığı çalışmalarda, belirli bir miktar yakıt ile ne kadar iş elde edilebileceğini, en az yakıtla nasıl daha çok iş üretilebileceğini araştırmıştır. Diğer taraftan bu makinelerin çalışması esnasında ısının mekanik bir işe dönebilmesinin, sıcak bir kaynaktan daha soğuk bir kaynağa geçmesiyle mümkün olduğu fikrini benimsemiştir. Carnot'un bu prensibi daha sonra İngiltere'de Lord Kelvin (1824-1907) ve Almanya'da R.J. Emanuel Clausius (1822-1888) tarafından termodinamiğin ikinci yasası olarak ortaya konulur (Yıldırım, 2016: 132). Termodinamiğin bu ikinci yasası, "enerjinin niceliğinin (miktarının) yanı sıra niteliğinin de dikkate alınması gerektiğini ortaya koyar ve doğadaki değişimlerin enerjinin niteliğini azaltan yönde gerçekleştiğini" ifade eder (Çengel, Bales, 1996: 2). Buna göre ısının bizâtihi, soğuk bir cisimden daha sıcak bir cisme geçememesinin yanı sıra onun her geçişi de evrenin ısısını monoton bir ısı seviyesine götürmeye çabalar. Tekdüze bir ısı düzeyine ulaşıldığında ise mekanik bir iş yapabilecek bir ısı bulmak da mümkün olmayacaktır. Ancak bu, enerjinin yok olması anlamına gelmez. Buna işe yarar enerji demek daha uygun olabilir. Çünkü böyle eşit bir ısı düzeyine gidişin geriye çevrilmesi mümkün değildir. Evrendeki bütün enerjiler de bu şekle geçtiği için evrenin bir sonluluğa doğru yol aldığı da anlaşılmaktadır (Adıvar, 1987: 292-293). Bu görüşlerden de termodinamiğin ilkesi olan enerjinin israfı ilkesi çıkar. Buna göre, bir değişimde enerji yok edilemez; fakat israf edilebilir (Yıldırım, 2016: 185). Örneğin, masada bulunan bir bardak sıcak

içecek, zamanla soğur; fakat asla kendiliğinden ısınmaz. İçeceğin yüksek sıcaklıktaki enerjisi, niteliğinden kaybeder ve bu kısım, çevredeki havaya geçer (Çengel, Bales, 1996: 2).

Alman fizikçi J. Robert Mayer, biyoloji alanında yaptığı çalışmalar neticesinde 1841 yılında termodinamiğin diğer ilkesi olan enerjinin korunumu ilkesine ulaşmıştır. Bu yasa, farklı biçimlerde ifade edilebilmektedir. Bunlardan birine göre sabit miktarda mekanik bir iş, her zaman denk miktarda ısı üretir. Böylece enerji işten ısıya dönüştürülebilir; fakat yeniden yapılamaz ve de yok edilemez. Sonuçta ulaşılan yargı şudur: "Evrenin toplam enerjisi sabittir." (Tez, 1986: 41). Yani var olan bir kuvvet yok edilemez, sadece şekil değiştirebilir (Tez, 1986: 41). Hermann von Helmholtz (1821-1894) 1847 yılında bu yasanın geçerli bir genelleştirme olduğunu sundu. Enerjinin korunumu prensibinin formülleştirilmiş şeklini Berlin Fizik Derneğine "Abhandlung von der Erhaltung den Kraft" (Kuvvetin Korunumu Üzerine İnceleme) başlıklı yazısında gönderdi (Tez, 1986: 42). Helmholtz iş ve ısının gerçekte hareket halinde olan birer enerji olduğunu, mekanik işin daha geniş titreşimlerden, ısının ise daha ufak seri titreşimlerden ibaret olması dışında farklarının bulunmadığını, bu sebeple de birbirine döndürülmesinin ve değerlerinin eşit olmasının anlaşılabileceğini ifade etmektedir. Şu halde "toplam enerji" daima sabit kalacak, azama veya çoğalma olmayacaktır (Muşta, 1990; 31).

Enerjetizme etki eden bilim insanlarından bir de Max Karl Ernst Ludwig Plank (18858-1947)'tır. O, siyah cisim ışıması gözlemine bağlı olarak ısı ve ışık olaylarını dalga kuramı yerine, kuantum kuramıyla açıklamayı önermiştir. Plank, ışıma enerjisinin ancak belli büyüklerde emilerek yayımlanabileceğini, diğer bir deyişle kuantumlar halinde alınıp verileceğini iddia etmiştir (Yıldız, 2015: 56-62). Niels Bohr (1885-1962), Karl Werner Heisenberg (1901-1946), Wolfgang Ernst Pauli (1900-1958) gibi bilim insanlar da bu görüşleri kabul etmişlerdir (Kaptan, 2017: 22). Marie Sklodowska Curie (1867-1934)'nin radyum konusundaki çalışmaları, maddenin parçalanarak enerji haline geçtiği görüşünün gelişmesine sebep olmuştur. Plank ve Curie'nin çalışmalarının, Konya Enerjetizm Okulu'nun etkisinde kaldığı Ostwald'ın enerjetizim düşüncesinin oluşumunda etkili olduğu söylenebilir (Muşta, 1990: 30; Koç, 2009).

Alman fizikçi Rudolf Claisius (1822-1888), 1865 yılında termodinamiğin ikinci yasasına göre doğal sistemlerdeki enerji sürecinin geri çevrilemez şekilde tek yöne doğru akması, enerji ve maddenin yararı ve değerinin de başka şekillere dönüşmeleri nedeniyle azalması prensibine binaen, azalan bu enerjiyi "entropy" (azalan enerji) olarak tanımlamıştır. Ona göre, kapalı bir sistemde enerji muhafaza edildiğine göre entropynin (azalan enerji) sürekli artması gerekir. Wilhelm Ostwald 1890 yılında enerjiyi bilimin ve fiziğin temeli olarak açıklamıştır. Ostwald'a göre "Her şey enerjidir. Ve eğer enerji yaratılamaz ve geri dönüştürülemezse, o takdirde gezegenin enerji bütçesi ve insanoğlunun gezegendeki ekonomisi de sınırlıdır." (Açıkalın, 2018: 60).

Atom ve moleküllere yalnızca sembolik bir anlam yükleyen Ostwald "Doğa Bilimsel Materyalizmin Aşılması" (1895) adlı kitabında atomculuk yerine, fiziksel görüngülerin, enerjinin görüngü şekilleri olarak tarif edilmesini önermiştir (Kolektif, 2012: 102). O, madde, ruh, uygarlık, ısı ve ışında termodinamik kanunlarına bağlı bazı enerji tarzlarının varlığını kabul etmekte ve kanunları da bizi deney yapmaktan kurtaran, önceden görüş aracıları saymaktadır (Sena, 1976: 3/537). Ostwald, bütün maddeyi enerjiye indirgemek düşüncesindedir. Ostwald'ın koyduğu ilk prensip her şeyin enerji olduğu ve enerjiden başka bir şey bulunmadığıdır. Maddenin bütün nitelikleri enerjiye indirgenebilir ve hareket ettirici enerjinin kapasitesi kütledir, hacmin enerjisi de doluluktur. Ağırlık, konum enerjisinin belirli bir çeşididir. Kimyasal özellikler maddenin değişimlerinde meydana gelen enerjinin farklı türleridir. İşten çıkan ya da işe dönüşen her şey enerjidir. Şayet maddeden anlaşılan şey varlığı daima devam eden şey olursa, enerji hakiki madde durumunda olur. Farklı enerjilerin ilişkileri bileşik bir

denge durumu oluşturduğunda kendimizi "madde" ve "cisim" gibi kavramlar oluşturmaya sevk edilmiş olarak hissederiz. Bir şeyin meydana gelmesi için farklı enerjilerin güç farklılıklarının görünmesi lazımdır. Maddenin yahut maddî elementlerin korunması prensibi, yalnızca elementlerin oluşturdukları her bileşimden sonra yeniden oluşabildiği anlamına gelmektedir (Höffding, 1908: 110-111; Muşta, 1990: 38-40).

Ostwald yalnızca bir bilgi teorisi değil, bir doğa felsefesi de düzenlemek istemektedir. O, bilinçli/şuurlu yaşamı, organik ve inorganik doğanın tamamını ele aldığı bakış açısına indirgemeye çalışır. Ona göre bilinç de aynı şekilde enerjiden gelir. Bilinç/şuur tarafından belirlenmiş olan dış dünyaya ait tasarılar, bilinçle aynı niteliğe sahiptirler. Bilinç olaylarının önemi, yalnızca tecrübelerin birikimini mümkün kılmaktadır. Dolayısıyla önceki olaylar, bize yenileri için mukayese yapma işlevinde bulunurlar (Höffding, 1908: 111; Muşta, 1990: 41).

Görüldüğü üzere 19. yüzyılda özellikle fizik ve kimya bilimlerinde ortaya çıkan önemli gelişmeler felsefe, sosyoloji vb. birçok alanda da etkili olmuştur. Buna bağlı olarak ortaya çıkan enerjetizm düşüncesini Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'de savunanlar daha önce belirttiğimiz üzere Naci Fikret ve Namdar Rahmi'nin öncülük ettiği Konya Enerjetizm Okulu olmuştur.

3. Konya Enerjetizm Okulu

Naci Fikret ve Namdar Rahmi'nin enerjetizm düşünceleri Konya'da neşrettikleri Yeni Fikir dergisinde şekillenmiştir. Bunun yanı sıra onlar Millî Mecmua'da yayınladıkları yazılarında da düşüncelerini belirtmişlerdir. Naci Fikret'in Millî Mecmua'da yayınlanan yazıları, Yeni Fikir'de ortaya koyduğu enerjetizme dair görüşlerinin bir nevi özeti gibidir. İki düşünürün enerjetizm görüşleri temelde Ostwald'ın düşüncelerine dayanmaktadır ve enerjiyi her tür varlığın esası olarak kabul eden "mutlak enerjetizm" anlayışı ekseninde şekillenmektedir (Koç, 2009).

On dokuzuncu yüzyılda bilimlerdeki gelişmelerin felsefeye yansıtılmasıyla ortaya çıkan "enerjetizm hareketi"ni Naci Fikret şu şekilde özetlemektedir:

> "Leibniz'in 'monadizm'i kudretiyât felsefesinin rüşeymini ihtiva eder; bu filozofa nazaran eşya-i mevcudat, 'monad'lardan yani bir nevi atomlardan müteşekkildir; şu kadar ki bu monadlar âtıl değil, bizzat faal ve muharriktir; 'zeka' ve 'ruh' daha yüksek monadların eser-i faaliyetidir. Bu meslek daha sonra Fechner ve Zoellner tarafından da tevsi' ve müdafaa olunmuştur. 1902'de Alman filozofu Ostwald buna kat'i ve bariz bir şekil vermiştir. Felsefesi tamamıyla monist olan Ostwald'a nazaran: Âlem-i uzvî ve gayr-i uzvîyede bütün âsâr ve hadisât aynı kuvvetlerin eser-i faaliyetidir. En basit hadisât-i hikemiyye (fizik) ve kimyeviyye, nasıl kudretin hususî şekiller tahtında icra ettiği faaliyetlerden mütevellidir." (Karakuş, 1995: 197-198).

Namdar Rahmi de Latin harfleriyle yazılan ilk felsefe sözlüğümüz olma özelliğine sahip "Felsefî Meslekler Vokabüleri" isimli eserinde enerjetizm akımından bahseder; ancak ne olduğunu vermek yerine kendi fikriyatındaki gelişimine, Türkiye'de ilgi görmeyişine ve bazı alanlarla olan ilişkisine değinir. Ayrıca o, Fransız gazeteci Armand Cuvillier (1887-1973)'in 1927 tarihli "Manuel de Philosophia" adlı eserinden alıntı yaparak enerjetik düşüncesinin tarihinin çok eskilere dayandığını anlatmaya çalışır. Bu minvalde Leibniz'in, enerjetizm düşüncesine çok daha önceleri ulaştığını da vurgular (Karatay, 2018: 83-84)

Naci Fikret ve Namdar Rahmi, enerjetizmin aslında yeni bir anlayış olmadığını, bütün bir felsefe tarihi geçmişinde kudret/enerji fikrinin ilk düşünürlerden itibaren var olan bir fikir olduğunu, fizik biliminin yeterince gelişmemiş olduğu dönemlerde dahi Doğu ve Batı dünyasındaki birçok filozofun varlığı ve insanı enerji ile açıkladığını göstermeye çalışarak bu fikri bir temele oturtmaya çabalarlar. Buna göre Platon (m.ö. 427-347), Newton (1642-1727),

hatta Kayserili Davûd (ö. 1350) gibi birçok düşünürün doğrudan yahut dolaylı olarak enerjetizm fikrini savunduklarını iddia ederler (Karakuş, 1995: 198).

Doğu dünyasında Kayserili Davûd'un, Ostwald'dan çok daha önceleri enerjetizme ilişkin fikirleri olduğu görülmektedir. Kayserili Davûd tabiatın bizâtihi fizikî açıdan ne olduğunu enerjetizm ile açıklama yoluna gitmiştir. Ona göre tabiat enerjiden başka bir şey değildir. Enerjinin özelliği ve tezâhürü de ışık ve ısıtıcı olması, aynı zamanda da ateş ve yakıcı olmasıdır. Kayserili Davûd bu düşüncesini Kur'ân-ı Kerîm'deki "Dahası O, duman (duhân) halinde olan semaya iradesini yöneltti…" (Fussilet, 11) ayetindeki "duhân" kelimesine dayandırmaktadır. Ona göre her şeyin kendisinden meydana geldiği bildirilen "duhân", enerjinin şekil almamış durumudur. Bu ilk enerji olan "duhân" zaman içinde birçok farklı form almıştır ve varlıkların şeklini belirleyen su, hava, ateş ve toprak olan dört unsura dönüşmüştür. Ona göre "Yer ve gökler başlangıcı duhân olan çeşitli unsurlardan teşekkül etmiştir ve tabiat unsurları bu enerjiden kaynaklanmaktadır" (Bayrakdar, 1988: 26). Kayserili Davûd, Demokrit (m.ö. 460-370)'in düşüncesine benzer şekilde varlıkların atomlardan ve moleküllerden oluştuğunu, onların farklılıklarının ortamların sayı ve diziliş farklılığından kaynaklandığını belirtir. O, kendinden önceki atomculardan farklı olarak, ilk defa atomların enerji yüklü olduğunu ifade eder (Bayrakdar, 1988: 26).

Bu bilgiler ışığında Namdar Rahmi'nin, Ostwald'tan çok daha önceleri enerjetizm fikrinin başka düşünürler tarafından benimsendiğini vurgulamasının tutarlı olduğu söylenebilir.

Naci Fikret'in ve Namdar Rahmi'nin oluşturmaya çalıştıkları Enerjetizm Okulu, döneminde ve sonrasında pek ilgi görmemiştir. Namdar Rahmi bu durumun tenkit noktasında dahi geçerli olduğuna işaret etmekte ve yalnızca Cemil Sena (Ongun)[2] ve Reşid Süreyya[3] tarafından tenkit içerikli birer makale kaleme alındığını belirtmektedir. Avrupa'da ise kudret/enerji konusunun oldukça dikkat çekici bir şekilde ele alındığından bahsetmektedir (Karatay, 2018: 84-85).

Türkiye'de pek ilgi görmeyen enerjetizme dair açıklamalar madde, enerji ve tekâmül olmak üzere üç kavram üzerine şekillenmektedir. Buna göre madde, maddesel özelliğe sahip atomlardan teşekkül etmiştir. Atomlarda madde ile esîr arasında duran parçacıklar mevcuttur. Bunların ortak bir merkez etrafında bir devir hareketi gerçekleştirmeleri sonucu madde teşekkül eder. Dolayısıyla maddenin aslı esîrdir. Bazı esîr kısımlarının süratli bir devrî hareket oluşturması katı bir şekil almasına neden olmuştur. Bu devrî hareket aynı hızını muhafaza ettiği sürece, maddenin maddî şekli sabit ve dengelidir. Ancak herhangi bir sebep dolayısıyla bu devrî hareketten kaynaklanan denge bozulursa, bu durumda madde denge merkezinden uzaklaştıran birtakım dalgalı hareketler oluşturarak öncelikle ışık, elektrik, ısı gibi bazı kuvvetlere dönüşerek tekrar esîre döner. Dolayısıyla her eşyanın ve her olayın kaynağı maddenin bu hareketi ve hareketlerdeki fark ve derecelerdir. Naci Fikret buradan da kemiyet ve mahiyet bakımından her şeyin "bir" olduğu; farklı şeylerdeki ayrılıkların ise sadece bir kemiyet ve derece farklılığından kaynaklandığı sonucuna varır. Ona göre maddenin esîr durumuna geçerken gösterdiği hareket safhası "kudret" yani "enerji"dir. Isı, ışık, elektrik hepsi de birer kuvvettir. Ancak doğrudan doğruya bir hareket, mekanik bir iş meydana getirebilmeleri yönünden hepsi de sadece enerjidir (Muşta, 1990: 60-61; Güzel, 2002: 68-69).

Varlığın bir tekâmül içinde olduğunu kabul eden Konya Enerjetizm Okuluna göre tekâmülün meydana gelebilmesi öncelikle bir dengesizlik olmasına bağlıdır. Her organizmanın belirli bir yetkinlik derecesi vardır. Enerji, o yetkinliğe ulaşmak için varlığı hissedilen açığa, noksana doğru daima akacaktır. O açık dola dola denge hâsıl olunca, tekâmül için vuku bulan

[2] bk. Cemil Sena (Ongun),1 Eylül 1341: 45/711-713; Cemil Sena (Ongun), 15 Eylül 1341: 46/726-729.

[3] bk. Reşid Süreyya, 1 Teşrin-i's-Sânî 1341: 48/775-779.

hareket de son bulmuş olacaktır. Bu durumda gerek fertlerde gerekse cemiyetlerde tekâmülün tek sebebi dengeden yoksunluktur. Denge kazanmış fertlerde tekâmül hareketinin durması gibi denge kazanmış toplumlar da aynı şekilde tekâmül hareketlerini kapatıp içgüdü faaliyetiyle varlıklarını devam ettiriyorlar demektir (Muşta, 1990: 72).

Enerjetizm, bütün varlığın aslını enerjide görerek monist yapıya sahip bir sistem olma özelliği göstermektedir. Naci Fikret ve Namdar Rahmi, yazılarında monist ve plüralist görüşleri ele alarak felsefenin monist yönde geliştiğini iddia ederler ve felsefelerinin monist bir yapıya sahip olduğunu ısrarla vurgularlar (Muşta, 1990: 51).

Naci Fikret ve Namdar Rahmi yazılarında enerjetizimle ilgili açıklamalar yapmışlar ancak enerjetizmin ne olduğu vb. soruları açıklığa kavuşturacak nitelikte izahlara yer vermemişlerdir. Onlar enerjetizm görüşlerini metafizik, ahlâk, psikoloji, toplum, din gibi her alana yaymışlardır.

4. Enerjetizm ve İnsan Açısından Değeri

4.1. Naci Fikret'de Cilt Olgusu ve Enerji İlişkisi

Naci Fikret enerjetizm sisteminde özellikle insan söz konusu olduğunda duyulara, bunlar içerisinde cilt vasıtasıyla ulaşılan duyuya büyük önem vermekte, adeta insandaki her faaliyet ve zihnî durumlar için cilt ve enerjiyi müsebbip olarak görmektedir. Onun mezkûr konudaki fikirlerini Millî Mecmuada konu üzerine kaleme aldığı yazılarından takip etmeye çalışacağız.

Naci Fikret, enerjetizm düşüncesini insanda husule gelen birtakım hadiselere de uygulamaktadır. Namdar Rahmi'nin "Enerjetizm İctimaiyyatının Esaslarına Aid Bir Tecrübe" yazısına atıfta bulunarak onun, insanın sahip olduğu iç enerji şekillerine göre iki sınıfa ayırmasını aktarmak ve onayını hissettirmek suretiyle kendi kabulünü de ortaya koymaktadır. Buna göre insanların sahip oldukları iç enerjilere göre birinci kısmı, enerjileri dışarıya boşalan ve bundan dolayı dışarda eylemde bulunanlar oluşturur. Bunlara "Exogyre" (dışsal) denilir. İkinci kısım ise enerjileri kendi dâhilinde kapanıp kalan ve kendi içlerinde eylemde bulunan kimselerdir. Bunlara da "Endogyre" (içsel) denilir. Hâdiselerde hâkim olan birlik ve görüngüde düşüncelerimizi aldatan çokluk ve çeşitlilik yalnızca "madde=enerji"deki sürekli değişimlerin meydana getirdiği bir derece ve şekil farkından ibarettir. Dolayısıyla insanı da "madde=enerji"nin bir parçası olduğu için eylem tarzlarına göre iki kısımda sınıflamak uygundur (Naci Fikret, 1926: 62/1001).

Namdar Rahmi'nin, enerjinin görünürlüğü açısından insanı sınıflamasını aktaran Naci Fikret, Namdar Rahmi'nin sınıflamasına karşılık gelen kendi isimlendirmelerini belirtir. Buna göre Naci Fikret daha önce enerjileri dışarıya boşalan ve dışarıya doğru eylemde bulunan insana "Exo dynamique" (dış dinamik), enerjileri içeride biriken ve eylemleri içeriye doğru olan insana da "Endo dynamique" (iç dinamik) kelimelerini daha uygun bulmuş; fakat sonraki dönemlerde bu düşüncesinden vazgeçerek birincisi için "Extensif" (yaygın), ikincisi için ise "Entensif" (yoğun) tabirlerini daha uygun kabul etmiştir. Ancak aralarında çok bir fark bulunmadığını, bundan dolayı da her iki karşılıkları da kullandığını belirtmiştir (Naci Fikret, 1926: 62/1001).

Enerjetizmde monizmi benimseyen Naci Fikret, her şeyin, esası olan enerjinin değişmesinden oluştuğu kabulüne binaen, insanın da hayat sahibi bütün diğer her şey gibi maddenin bir hâlden bir hâle dönme noktası olduğunu ifade eder. Naci Fikret her şeyin esası olarak gördüğü enerjiyi bazen enerji, bazen kudret bazen de madde kavramlarını kullanarak ifade eder. Enerjetizm için önemli olan Carnot prensibini insana uygulayan Naci Fikret'e göre, bu prensip gereğince arzın yüzeyini kaplayan maddelerden bir kısmı her ân başkalaşma noktalarına gelerek atomları arasında hatta içinde muhafaza olunan "mekâna ait enerjileri fail enerji şeklinde dışarıya aktarmakta, şekillerini değiştirerek tekrar geldikleri yere dönmektedirler. Bütün organizmalar hayat denilen daimi bölünme ve dağılmalar neticesinde

bir miktar enerji husule getirmektedirler. Bu enerjinin bir kısmı hayvanî hararet şeklinde ve ışınım suretinde dışarıya çıkar, diğer büyük bir kısmı ise dokuların ve uzuvların hareket ve fiillerini sağlamak için kullanılır (Naci Fikret, 1926: 62/1001).

Enerji mekanik surette doku ve uzuvlar içinde diğerine nispetle daha büyük ve gelişmiş olanına doğru yönelir ve orada kullanılır. Çünkü enerji, genleşme sebebiyle gergin bir hâlde bulunan "madde"den başka bir şey değildir. Nerede bir düşüş oyuğu, bir eğik düzlem varsa enerji oraya doğru yönlenecektir. Daha fazla gelişmiş doku ve uzuvlarda hareket ve faaliyet daha fazla olacağından sarfiyat da –ki bu, enerji tüketimidir- fazla olacaktır. Bundan dolayı enerjinin de zaruri olarak o noktaları tercih etmesi tabii ve mekanik bir hadisedir (Naci Fikret, 1926: 62/1001).

Naci Fikret enerji açısından en başa yerleştirdiği dokunma duyusunu, dolayısıyla bu duyunun organı olan cildi, insanın oluşumu için de en tepeye yerleştirmektedir. Bu düşüncelerini ontogeni (ontogeny) ve filogeni (phylogeny) açısından temellendirmek istemektedir. O, entüisyonizm noktasından insanın her şeyden önce sadece bir "hâl/durum" olduğunu ifade etmektedir. Bunu ceninin aldığı ilk şeklin mide şeklinde bir deri olduğu; daha sonra bu aslî deriden diğer organların ayrılarak kendilerine has şekiller aldığını belirtmek suretiyle açıklamaya çalışmaktadır (Naci Fikret, 1926: 62/1001). Ontogeni "belirli bir organizmanın varlığı sırasında meydana gelen farklı gelişim olayları" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu gelişim prosedürü zigotun geliştirdiği döllenme safhasında organizmanın olgunlaşmasının tamamlandığı seviyeye kadar devam eder. Bu belirli zaman periyodunda inkişaf eden gelişim olayları arasında doğum, büyüme, doku gelişimi, vücudun yeniden şekillenmesi, organların gelişimi vb. hadiseler yer alır. Ontogeni, bir organizmanın kendi yaşam süresine göre gelişimsel tarihini ifade eder. Gelişimsel biyoloji, bilişsel sinir bilimin gelişimi, gelişim psikolojisi gibi pek çok farklı alanda kullanılmaktadır (Baldwin, 2023). Filogeni ise evrimsel şecere ilişkisi şeklinde tanımlanabilir. Filogeni, organizma soylarının tarihini ifade etmektedir. Diğer bir tarifle "bir organizma grubunun veya taksonomik kategorinin ilk ortaya çıkışından ya da özgünlüğünü kazandıktan, bulunduğu zamana veya ölümüne (özgünlüğünü kaybettiği hâl değişimine) kadarki gerçek hayat hikayesi" şeklinde ifade edilebilir (What is Phylogeny?, 2023; Filogeni, 2023). Kısacası ontogeni her canlının kendi bireysel gelişimini; filogeni ise atalardan veya türlerinden geçen formları ifade etmektedir. Filogeni XIX. yüzyılda Ernst Haeckel (1834-1919) tarafından geliştirilmiştir. Haeckel "hayat ağacı" olarak da belirtilen evrim kuramını geliştirmiştir. Bu teori genelde, "Ontogeni filogeniyi yineler." şeklinde ifade edilir. Diğer bir ifadeyle organizmanın gelişimi o türün evrimsel gelişimini aynen yansıtır (Gümüş, 2016: 86).

Enerjinin insan biyolojisi ve psikolojisindeki durumunu açıklarken cildin burada başrol oynaması dolayısıyla Naci Fikret cilt ve dokunma duyusuna önemli bir yer ayırmıştır. O, cilde dair açıklamalarında görüldüğü üzere döneminin biyoloji ilminde ileri sürülen evrimci bir düşünceyi, kendi enerjetizm fikrini açıklamada kullanmaktadır. Ona göre cildin, hassas uzuvları, sinirleri, iç organları koruma ve himaye etme zorunluluğu sebebiyle meydana gelmiş bir şey gibi düşünülmesi bir alışkanlıktan dolayıdır. Cilt, bu önemli görevi mükemmel olarak yerine getirir. Aynı zamanda cilt dayanıklı ve esnek yapısı sayesinde söz konusu görevi yerine getirmede tamamen uyum sağlamıştır. Naci Fikret cildin koruma görevi dışında organizmanın dış âlemle hissî bir temas ilişkisi kurmasına yaradığını ekler. Ona göre bundan dolayı cilt, dokunma duyusunun uzvudur. O, insanın sahip olduğu özelliklerin en eskisinin de merkezidir (Naci Fikret, 1926: 62/1001).

Naci Fikret, cildin gerçekleştirdiği vazifenin ilkel bir tabiatta olduğunu ve diğer duyulara ait faaliyet tarzlarının bundan ortaya çıktığını belirtmektedir. Ona göre, hayvan mertebelerinde aşağıya doğru inildikçe cildin vazifesine ait eylem de o oranda büyük bir çeşitlilik

göstermektedir. Üst seviyedeki hayvanlarda cildin görevlerindeki bu çeşitlilik azalmıştır. Bunun sebebi, söz konusu hayvanlarda cildin muhtelif bölgelerinin hususi duyu uzuvları hâlinde ihtisas oluşturmaları ve cildin genel şekline ait terkiplerin artık gereksiz olmasıdır. İnsanda dahi aynı durum söz konusudur. İnsan cildi az ya da çok gizlenmiş durumda bulunan türlü türlü ve ilkel ve de melekelerden büyük kısmını muhafaza etmektedir (Naci Fikret, 1926: 62/1001-1002).

Naci Fikret için cilt, insanı dış tehlikelere karşı koruyucu olmasının yansıra bundan daha önemli bir konuma sahiptir. Naci Fikret'e göre cenin yaprağı halinde bulunan cilt sindirim borusunu, damağı kapsadığı gibi her bir duyu da genel uzvî faaliyetini ihtisas etmiş şekildedir. Aynı zamanda cilt, bir tür kalp'tir. Kendi enerjisiyle kan dolaşımını uyarır (Naci Fikret, 1926: 62/1002).

Cildin mükemmelliğini her daim vurgulayan Naci Fikret, sağlam bir derinin, uzvundan alındıktan sonra on gün boyunca canlılığını koruduğunu örnek vererek ispatlamak ister. O, kimyasal bir sıvı içerisinde muhafaza edilen deri parçalarının dokuz ay sonra başka bir cisme naklinden sonra orada iyileşme sağladığını açıklayan deneyi de örnek vermek suretiyle cildin diğer organlara nispeten canlılığının daha fazla sürdürdüğünü, dolayısıyla da diğerlerine nispeten daha mükemmel olduğunu göstermek ister (Naci Fikret, 1926: 62/1002).

Naci Fikret cazibe prensibi üzerinde durması dolayısıyla dokunma duyusuna verdiği öneme binaen cilt hakkında teferruatlı açıklamalara girişmiştir. Bu açıklamalarında cildin diğer bütün duyu organlarından daha âlî bir seviyede olduğunu kabul ettiği görülmektedir. O, enerjetizm anlayışında dikkate şayan olan cildin dış âlem bilgisi, rûhî faaliyetlerdeki etkisi gibi konulara da titizlikle eğilmektedir.

4.2. Dokunma Duyusu ve Cilt

Konya Enerjetizm Okulu, enerjinin varlıkta farklı hâllere bürünerek çeşitlenmesinde dokunma duyusunu temel ve tek duyu olarak görmektedir. Dokunma duyusunun elde edilmesi de cilt vasıtasıyla olduğu için cilt de birçok konuda menba' konumundadır (Naci Fikret, 1926: 621002).

Naci Fikret, dış dünyaya ait bilgilerden en güvenilir olanını cilt yoluyla elde edilen bilgiler olarak düşünmektedir. Dolayısıyla cilt bu noktada, bilgi açısından en güvenilir kaynak, ruhiyatın ise arkhesi-evrim sahasıdır. Aynı zamanda ruhî faaliyetin en derin konularından bazıları için hâl ve aydınlanmanın gerçekleşebileceği önemli bir zemindir. Naci Fikret, Alman filozof ve psikolog Karl Gross (1861-1946)'un da cilde ait duyularının ilkel bir tabiata sahip olduklarını ispatladığını belirtmektedir (Naci Fikret, 1926: 62/1002). Groos, Darwin (1809-1882)'in teorisini kullanmış ve eğitim alanında önemli bir yeri olan insan gelişiminde oyunun yeri ve önemini açıklayan kuramlar geliştirmiştir (Groos, 1898: 95; Wake, 1899: 308-309).

Naci Fikret'e göre cilde ait hisler, haz meydana getiren bütün izlenimlerin bir derecesinde bulunurlar. Cilde ait yansıyan fiiller de çocuğun dünyaya gelişinden önce zuhur etmişlerdir. Bundan dolayı da insanda çok küçük yaşlardaki güzel hatıraların çoğu hissedilmeye ait olanlardır. Ancak dokunmaya ait izlenimler belirsiz ve karışık olmaları sebebiyle çoğu zaman hafızada başka şekilde görünürler. Naci Fikret cildin iptidaî hassasiyetini, ilk çocuklukta dokunmaya ait duyuların şiddetini ve verdiği zevki vb. anlatırken İngiliz sosyal kuramcı Harriet Martineau (1802-1876)[4] gibi isimlerden örnekler vermek suretiyle düşüncelerinin geçerliliğini doğrulamak ister.

Naci Fikret, cilt üzerine yapılan soğuk su, fırça vb. ile yapılan hafif temasların ergograf cihazıyla kaslar üzerine yapılan ölçümlerin neticesinde kaslara etki eden şeylerin kas

[4] Martineau, 1877.

kasılmalarını yükselttiğine benzer şekilde cilt üzerinde kasılma hareketlerini yükseltecek derecede etki ettiğini belirtir (Naci Fikret, 1926: 62/1003). O, dönemindeki son ilmî araştırmalara göre dokunma duyusu ile diğer duyular arasında çok büyük farklar olmadığını ifade eder. Ona göre dokunma duyusu, bütün duyuların temeli, umumi zemini, iptidaî şeklidir. Dil, burun, kulak, göz ve değerleri hep cildin az çok değişikliklere uğramış olmasından, az çok dış uyarıcının çeşitlendirmelerine uygun olmasından dolayı oluşmuşlardır. Şu anki hakikat tatmak, koku almak, işitmek ve görmek vb. haricî şeyler ile farklı şekillerde temas etmekten başka bir şey değildir (Naci Fikret, 1341: 46/745).

4.3. Cilt, Tekâmül ve İnsan Tipleri İlişkisi

Enerjinin dağılımında, derecesinde, dönüşümlerinde cildi birinci derecede uzuv kabul eden Naci Fikret, cildin duyu uzuvları arasında en eskisi olduğunu belirtir. Ona göre cilt, en arkaik ve arkeolojiği bulunan durumda cinsî ve şehvanî bütün temayüllerin, arzuların en fazla faaliyette bulunduğu sahadır. Cildin uzuvları içinde en arkeik ve en arkeolojik bir safha olması filogeni ve ontogeni açısından ilk önce teşekkül eden uzuv olması sebebiyledir. Bundan dolayı da ilkel insanlarda ve çocuklarda doku ve bütün duyular, olgunluk dönemindeki insanlardan ve medenî insanlardan daha fazla faaliyet ve canlılığa sahiptir. Gençlik döneminden olgunluk çağına doğru ilerledikçe nesilsel gelişimin safhalarında oluşmuş yahut belirmiş bir uzuv yani beyin (dimağ) ve bütün kabuksu kısımları daha fazla faaliyette bulunur ve bu suretle de organizmanın fazla enerjisini kendisine çekmek suretiyle kendi hücreleri arasında kullanır ve tüketir (Naci Fikret, 1926: 62/1003).

Buna göre insan, ferdî gelişim, insanlık ise nesilsel gelişim esnasında enerjiyi tüketme şekillerine göre daha önce belirtildiği üzere iki kısma ayrılmaktadır. Ferdî ve beşerî gelişimin ilk aşamasında bulunanların enerjileri dışarıya yönelmekte; ciltte, duyularda ve uzuvlarda harcanmaktadır. Naci Fikret bunlara "hâric-perest", "harici=exogyre" yahut da "extensif" (yaygın) insanlar demektedir. Ferdî ve nesilsel gelişimin nispeten ilerlemiş safhasında bulunanların enerjileri içeriye dönmekte, oraya doğru yönelmekte, beyinde ve özellikle beynin kabuğunda kullanılmaktadır. Bunları da "bâtın-perest" yahut "bâtınî=endogyre" veya "intensif" (yoğun) insanlar olarak isimlendirmektedir (Naci Fikret, 1926: 62/1003).

4.4. Enerji ve Şuur

Enerjetizm monist anlayışı kabul etmesine bağlı olarak şuur adı verilebilecek ayrı bir gerçeklik kabul etmemektedir. Şuur "ancak meş'ûr hadiseler" denilen bazı ruhî hadiselerde müşterek bir vasıf olarak mevcuttur (Muşta, 1990: 93).

Tefekkürün en yüksek şekline şuur adı verildiğini belirten Naci Fikret'in tefekkürü açıklaması ise elem yönündendir. Ona göre enerjinin, organizmanın herhangi bir noktasında birikmesi insanda maddî elemi yani fiziksel acıyı, beyin üst merkezinde birikmesi ve tutulması ise manevî elemi yani kederi meydana getirir. Buna benzer şekilde enerjinin aynı beyin merkezinde ruhî mekanik bir eylem meydana getirecek şekilde yoğunlaşması ve gerginleşmesi ise tefekkürü meydana getirir (Naci Fikret, 1341: 45/730).

Şuurun enerjinin beyinde yoğunlaşması ve gerilimi neticesinde meydana geldiğini izah eden Naci Fikret'e göre enerjinin beyinden çekilerek cilde gitmesi şuur faaliyetlerinde bir azalma ve düşüşe sebep olur. Merkez olan beynin faaliyetleri ile muhit olan cildin faaliyeti arasındaki bu karşıtlıktan birtakım ruhî uygulamalarda faydalanılmaktadır. Örneğin hipnoz yani sunî uyku meydana getirmek için tecrübe edilecek bireyin sırtında yapılan okşamalar bu türdendir. Cildi okşamak, beyinde şuur faaliyetlerine harcanmış enerjinin yönünü cilde çevirme ile "ben" merkezini felç etme ve bu suretle şahsî uyku verenin arzu ve iradesine bağımlı kalmak demektir (Naci Fikret, 1341: 46/743).

Ferdî hayatın ilk zamanlarında beyin henüz tam olarak gelişimini tamamlamadığı ve organizma ihtiyaçtan fazla enerji husule getirdiği için bu fazla enerji, delik ile elektrik hâsıl eden makinelerde elektrik nasıl ki brülörün uçlarında birikirse, aynı şekilde organizmanın dış kısımlarında, ciltte ve duyu organlarında toplanmakta; bu organları oluşturan dokuları faaliyete geçirerek harcanmaktadır. Bunun diğer bir sebebi ise cilt henüz taze iken sert kısımların az olmasıdır. Sertleşmiş bir organ, enerjinin faaliyette bulunmasına en az uygun olan bir zemin durumundadır (Naci Fikret, 1926: 62/1003; Muşta, 1990: 94).

4.5. Enerji ve Cinsiyyet

Enerjetizm, cinsiyet konusunda enerjetik izahları yapmak için oldukça uygun bir alana sahiptir. Enerjetizm bu elverişliliği kullanır ve buna kadın ve erkeğin farklı enerji seviyelerine sahip olmaları gibi orijinal düşünceler ekler (Muşta, 2015: 1876).

Naci Fikret, cinsiyet konusunda cilt ve enerji noktasından açıklamalar yapar. Ona göre her uzvun ve dokunun kendine has bir görevi bulunur. Bunların yerine getirilmesi, enerjinin kullanılmasını ve bu suretle şekil açısından başka olan birtakım hazlar duyulması sonucu çıkar. Beynin görevi tefekkürdür. Bu tefekkür ile bilinmeyen hakikatler keşfedildiği zaman duyulan haz büyüktür. Adalenin görevi mekanik eylemi gerçekleştirmektir. Ve bu da bir haz ile birliktedir. Dolayısıyla bütün duyu organlarının birer görevi ve bu görevi yerine getirmekten dolayı duydukları hazlar vardır. Naci Fikret'in üzerinde önemle durduğu cilde gelince, onun görevi haricî şeyler ile temas ve onların tabiat ve mahiyetinden insan benliğini haberdar etmek ve bunun yanı sıra cinsî ve şehvanî hazların meydana geliş sahası olmasıdır (Naci Fikret, 1926: 62/1004).

Cinsiyyet "şehvet"ten başka bir şey değildir. Bu da organizmada biriken enerjinin cilt ve birtakım uzuvlarda meydana gelen uyarımlar ile ve yine az çok patlamaya benzer bir şekilde dışarıya boşalmasıdır. Naci Fikret bununla ilgili olarak sapıklık konusuna da değinir. Ona göre enerjinin başka yerlerde ancak yine şehvanî haz ile birlikte kullanılması ve boşaltılmasına "perversion" yani "sapıklık" denilmektedir. Sigmund Freud (1856-1939)'a göre bu durum en fazla çocuklarda görülmektedir. Bu sebeple Freud, çocuğu "Unpervers polymorphe" (çok biçimli bir sapık) tabiriyle nitelendirmektedir (Naci Fikret, 1926: 62/1004)[5].

Naci Fikret gıdıklanma, okşanma, buse gibi cilt vasıtasıyla ortaya çıkan bütün hazları da cinsî mahiyette kabul etmektedir. Ciltleri daha fazla faal olan çocuklardaki sapıklıkların nedeni de budur. Çocuklar, kadınlar ve isteriklerin (histerikler) bu açıdan aralarında bir fark yoktur (Naci Fikret, 1926: 62/1004).

Bu meyanda Naci Fikret, bir hastalık olan "sadizm" ve "mazoşizm"i değerlendirir. Ona göre sadist olarak vasıflandırılan insanlarda enerji, daha ziyade sinire ait dokuda yaygın olduğu halde "mazoşist" olan insanlarda bunun aksine cildin yüzeyini yer edinmiştir. Enerjinin sıradan bir toplanması sevilmek, öpülmek gibi arzuları meydana getirdiği halde, bunun tabii olandan daha fazla bir derecede gerilimi ısırılmak, dövülmek, yaralanmak ve vücudundan kanlar akıtmak arzularına kadar yükselir. Diğer taraftan mazoşistlerin karşıtı olan sadistlerde aynı arzunun aynı suretle farklı derecelerdeki sadistlerde aynı arzunun aynı suretle farklı derecelerdeki şiddet ve gerilimleri gözle görünen olur. Kadınları veya çocukları yaralamak, parçalamak vb. fiillerle ancak ihtiraslarını tatmin edebilenler, kullanılamayan sinirlere ait enerjinin kendilerinde son derecede gergin bir düzeyine sahip olan varlıklardır. Bu durumda sinirlere ait dokuda biriken enerjinin boşaltılma şekli "fâil" (etken) olduğu halde enerjisi ciltte birikeninki "münfail" (edilgin) bulunmaktadır. Enerjinin boşaltımındaki farklı şekillerde

[5] bk. Freud, 2012: 74-75.

görülen bu etken ve edilgin olma durumu enerjinin yoğunluğu ve yaygınlığıyla ilgilidir (Naci Fikret, 1926: 62/1004-1005).

4.6. Enerjetizm Açısından Güzellik ve Güzel

Naci Fikret, bütün olayları enerjetizm ile izah ettiği gibi güzellik ve güzel terimleri ile buna bağlı hâdiseleri de enerjetik bir izahla açıklamaktadır. Naci Fikret'in enerjetik düşüncesinde onun cazibe fikrini benimsediği düşünüldüğünde, cazibe fikrinin güzel ve güzellik terimleri olmadan eksik kalacağını söylemek yanlış olmaz.

Enerjetizmin monist kabulü gereğince güzelliğe ve güzele ait meseleler de enerji temelli gelişmektedir. Naci Fikret "güzellik'i hangi açıdan değerlendirilirse değerlendirilsin, enerjiyi başlatmaya yarayan bir sath-ı mail yani eğik düzlem olarak tarif eder (Naci Fikret, 1341: 45/729). Osmanlıca'da sath-ı mail olarak karşılık bulan ve aslında matematik, fizik, mühendislik gibi alanlarda kullanılan eğik düzlem "Bir cismi yükseğe çıkarmak için gerekli gücü ayarlamada kullanılan eğik, düz yüzey" şeklinde açıklanmaktadır (TDK Sözlüğü). Dolayısıyla buna göre güzelliğin de enerjiyi ortaya çıkaran, düzeyini belirleyen eğik bir düzlem olması icap etmektedir.

Naci Fikret, insanların şiddetli ve hâkim tesiri altında kaldıkları ruhî unsurun ne olduğunu düşünebilecek bir fikrî seviyeye ulaşmadıkları eski zamanlarda dahi güzelliğin çekiciliğine kapılarak sürüklenebildiklerini belirtir. Ona göre güzellik, en yüksek bir güce sahip olan muharriklerden çok daha etkilidir. Güzelliğin güzelliğinin çekim gücüne organizmaların neslinin devamı için bir zorunluluk addeden Naci Fikret, insan için olduğu gibi güzelin güzelliğinin cezp ve tahrik gücü olmadan ne bir hayvanın ve de bir bitkinin yani bütün hayat sahibi varlıkların neslinin devamı mümkün olmayacaktı. İnsan, hayvan ve bitki gibi bütün hayat sahibi varlıklarda erkeğin dişiye doğru cezp olması bir harekettir. Ve bu da bir enerjinin, bir hareket ettiricinin varlığını zorunlu kılmaktadır. Söz konusu bu hareket ettirici, bu enerji ister yalnızca dişide mevcut, nesnel bir tezahür kabul edilsin, ister sadece erkekte var olan ve dolayısıyla tümüyle nefsî bir hadise olarak varsayılsın bir tarafın yahut da her iki tarafın haz ve heyecanını gerektirmesi bakımından güzellik kabul edilmesi gerekir (Naci Fikret, 1341: 45/729).

Naci Fikret, tarih öncesi çağlardan beri insanda ve toplumlarda güzellik denilen cazibenin büyük etkilerinin olduğunun açık bir şekilde kanıtlandığını düşünmektedir. Ona göre güzellik denilen cinsî cazibenin teşvikiyle yoğun bir ihtirasla sevgilisine doğru ilerleyen insan, kendisine engel olmak isteyen her türlü kuvvete karşı gelmiş, bu uğurda yaralamış, öldürmüş, savaşlar çıkarmaktan kaçınmamıştır. Güzelliğin etkisiyle nice kahramanlıklar, faziletler de bulunmaktadır. Ancak mutlak suretle bütün şuur alanının, buna bağlı olarak da ahlâkî vicdanın kapanmasına ve felç olmasına neden olan bu his, güzellik ve aşk hissi, sahibini hedefine ulaştırmak için yapmaktan ziyade yıkıma; yaşatmaktan ziyade ölüme; mutluluktan ziyade felaketlere neden olmuştur (Naci Fikret, 1341: 45/729-730).

Tarihte her daim insan hayatında bu denli etkili bir role sahip olan "güzel" acaba nedir ve bir şeye neye veya kime göre güzel denilmektedir? Naci Fikret sorularına devam eder. Gerçekten objektif bir güzellik var mıdır? Yoksa geçici olarak sırf nefsî yani sübjektif bir mahiyete mi sahiptir? Naci Fikret, olaylar incelendiğinde her iki açıdan da bunun birer büyük hissesi olduğunu düşünür. Ona göre "güzellik", bunu hisseden ile böyle bulunan şey veya şahıs arasındaki bir bağ, bir münasebetten ve bir farktan ibarettir (Naci Fikret, 1341: 45/730).

Güzeli hayat sahibi varlıklardaki enerjiyi kendi istikametinde boşaltan her şey olarak tarif eden Naci Fikret, daha önce değinildiği üzere, enerjinin organizmanın herhangi bir yerinde birikmesinin maddî elemi yani fiziksel acıyı, beynin merkezinde birikmesinin ve tutulmasının ise manevî elemi yani kederi meydana getirdiğini belirtir. Acının karşıtı olan hazza gelince Naci

Fikret'e göre organizmada hâsıl olan enerjinin birikme ve gerilme yerine dışarıya doğru olan bu cereyanı âni ve şiddetli ise duyulan haz da o nispette âni ve şiddetli, yavaş yavaş ve tedrici bir cereyan ise hissedilen ferahlık da o surette yavaş ve tedrici olur. Fazla miktarda enerji birikiminin ardından bu enerjiyi boşaltacak bir kaynak karşısında bulunulduğunda meydana gelen enerji tahliyesi âni ve şiddetli olurken enerjinin kendi kendine ışınım tarzında boşalmasından oluşan haz ise yarım bir ferahlık halindedir (Naci Fikret, 1341: 45/730).

Ancak Naci Fikret, insandaki enerjiyi tahliye edebilecek uyarıcıyı yalnızca "menba" tabiriyle ifade etmenin enerjetizm açısından yetersiz olduğunu söylemektedir. Çünkü ona göre enerjetizm açısından değerlendirildiğinde nitel bir terim, olayı bütün mekanikliğiyle açıklamak için yetersiz kalmaktadır. Olayların "menba" ve buna benzer nitel kelimelerle açıklanmaya çalışılması, âlemde birbirinden ayrı birçok şeyi kabul etmek demektir (Naci Fikret, 1341: 45/731). Dolayısıyla böyle bir kabul enerjetizmin her şeyi monist bir esasa bağlaması düşüncesiyle çelişecektir. Ona göre bu durumda âlem birçok şeylerden değil, sadece bir şeyden mevcudiyet bulandır. Bu bir şey ise "madde" yahut "enerji"dir. Sonsuz şekillerde gördüğümüz çeşitli hadiseler, bu bir şeyin farklı kısımları arasında miktar farklılıklarından kaynaklanır. Şu durumda ne "uyarıcı" ne "güzel" ne de güzeli "hisseden" vardır. Belki uzayın bir tarafından diğer tarafına doğru bir enerji akımı vardır (Naci Fikret, 1341: 45/731).

Diğer bütün olaylarda olduğu gibi ruhî ve bedenî olayları açıklarken nitel terimler kaldırılarak bunların yerine nicel tabirler konulmasını zorunlu gören Naci Fikret, "güzel" kelimesi gibi "uyarıcı" kelimesinin de nitel bir tabir olmasından dolayı enerjetizm açısından herhangi bir bilinemeyeni açıklamada yeterli olmayacağını düşünmektedir. Ona göre nitel olan "güzel" ve "uyarıcı" kelimelerinin yerine nicel bir tabir konulmak istendiğinde sadece "az" yahut da "çok" kelimeleri kullanılabilir. Çünkü bunların dışında nicel tabir bulunmamaktadır (Naci Fikret, 1341: 45/731).

"Güzel"in bir uyarıcı olduğunu kabul eden Naci Fikret, bu durumda "uyarıcı"nın anlamını sorgulamaktadır. Ona göre "uyarıcı" bizdeki enerjiyi cereyan ettiren mi, yoksa hapseden midir? İkinci hâli kabul edersek yüzde elem ve ıstırap meydana gelecektir. Bu ise güzellikten duyulan haz ile olabilen bir birliktelik değildir. Şu durumda "uyarıcı"nın, kudreti cereyan ettiren olduğunu kabul etmek bir zorunluluktur. Acaba enerji hangi şekilde cereyan eder? Ve bu cereyanın yönü ve doğrultusu hangi şey olacaktır? (Naci Fikret, 1341: 45/731)

Naci Fikret'in daha önce ele alınan görüşleri düşünüldüğünde bu sorunun cevabının "güzel" olduğunu söyleyebiliriz. O, güzeli şu şekilde tarif etmektedir:

"Güzel: Dûn bir seviye-i kudret arz eden herhangi bir şeydir ki aradaki tefâzul hasebiyle bizdeki fazla kudretin kendisine doğru cereyân ve tahliyesine hâdim olur." (Naci Fikret, 1341: 45/731)

Buna göre "güzel" denilen veya "güzel" bulunan şeyler, insanda fazlaca bulunan enerjiyi kendilerine doğru boşaltan birtakım boşluklar ve kazılmış oyuklar, eğik düzlemlerdir. Naci Fikret bunu birtakım örneklerle ispatlamaya çalışır. Ona göre sağlam bir insanı bir cinnet titreyişi içinde sarsan bazı güzellikler bulunur ki hasta bir insanın bunlara karşı herhangi bir ilgisi bulunmaz, hatta onun rahatsızlığını artırabileceği için o şeye karşı nefret hissi dahi oluşabilir (Naci Fikret, 1341: 45/731).

Aynı durum güçlü bir köylü ile narin bir şehirli için de geçerlidir. Güçlü köylü için güzel olan birçok şey narin şehirli için tahammül edilemez derecede çirkin görülebilir. Bir çocuğu cezbeden bir oyuncak, bir yer, herhangi bir eğlence büyük bir insanın ilgisini çekmeyebilir. Büyük bir insana çok cazip gelen bir güzelliğe ise çoğu zaman bir çocuk kayıtsız kalır (Naci Fikret, 1341: 45/731).

Naci Fikret, insandaki enerjinin cereyanını hızlandıran ve şiddetlendiren haricî uyarıcıları "güzel" olarak vasıflandırmaktadır. Ona göre "güzel" diye sadece gözler vasıtasıyla tesirde bulunan haricî amillerin nitelendirilmesi alışkanlık edinilmiş ise de aslında kişide haz ve lezzet oluşmasını sağlayan her şey "güzel"dir (Naci Fikret, 1341: 46/744). Mesela, cilde temas eden bir kadife kumaş gibi yumuşak bir cisim, cilt için tatlı bir şeydir. Bir parça şeker zekâ için; hoş bir ses kulak için; bir manzara, bir insan yüzü gözler için güzeldir (Naci Fikret, 1341: 46/745).

Naci Fikret bu açıklamalarından sonra bir sonuca ulaşmaktadır. Ona göre sinirlerdeki enerjinin cilt vasıtasıyla boşalmasını sağlayan uyarıcı, kişideki enerjinin gerilim düzeyine göre aşağı bir seviye, bir eğik düzlem, bir oyuk, bir boşluk arz etmek suretiyle boşalmayı gerçekleştirebiliyorsa diğer bütün duyularımıza tekabül ederek haz duygusunu meydana getiren her tür uyarıcılar da tıpkı öyle insandaki sinirsel enerji karşısında aşağı bir seviyeye sahip oldukları içindir ki kişi onları hoş, tatlı, mülayim ve güzel bulur (Naci Fikret, 1341: 46/745).

Güzellik hissinin göreli ve nefsî olduğunu belirten Naci Fikret, her ne kadar böyle olsa da onun için birtakım objektif esasların olduğunu da belirtmektedir. Işığın şiddetinin bir derecesi, kırılan çizgilere mukabil eğri çizgiler gibi bazı çizgiler, bazı korkular, maddenin kıvam ve katılığının bir derecesi ki nispeten hemen enerji seviyesi için boşalabilecek bir eğik düzlem olurlar. Ancak güzelliğe göreli ve nefsî bir mahiyet veren, özellikle bireylerin sinirsel enerji seviyelerindeki farklılıktır. Dışarıya taşmaya hazır halde olan fazla enerjinin seviyesi ne kadar yüksek olursa dışarıdaki şeylerin güzelliğinin de o nispette arttığı gibi, enerji seviyesinin azalmasına bağlı olarak da eşyanın güzelliği kaybolmaktadır. Dolayısıyla "güzellik" bireyle hariçteki eşya arasındaki bir farktan ibarettir (Naci Fikret, 1341: 46/745).

Naci Fikret'in organizmada enerjinin boşalmasıyla oluşan hadiseler için güzel ve güzellik mefhumlarını mihenk olarak kullandığı görülmektedir. O, enerjinin beyinde birikmesinden meydana gelen şuur ile güzel, haz, elem ilişkilerini de açıklamaktadır.

Naci Fikret şuur ile güzel hissi arasında bir karşıtlık görmektedir. Organizmada enerji, gerçekte dengede duramayan, mutlaka bir tarafı ağır basan bir terazi durumundadır. Şiddetini ya onu çevreleyen uzuvlarda, ciltte ve duyularda gösterecektir ki bu durumda şuur sahasının daralması, hatta tamamen kapanması zorunludur. Yahut da içeriye çekilecek, ikinci bir doruk demek olan beyin kabuğunda yoğunlaşacaktır. Bu durumda enerjinin dışarıya taşması ve dışarıdaki şeylerin güzel görülmesi mümkün değildir. Bu düşünceyi doğrulayacak pek çok örnek olduğunu belirten Naci Fikret, bu konuya şuur ve elem ilişkisi ile güzelin bu ikisine karşı olan karşıtlığını örnek olarak vermektedir. Buna göre insanı düşündüren, az ya da çok elem veren ve uygun olmayan koşullardır. Şuur ile elem hadiselerinin çift olmasının ve hatta özdeşliğinin sebebi de budur. Oysaki insan, güzel kabul edilen bir şey veya manzara karşısında kaldığı vakit kendisini genleşme ve yayılmaya en yüksek derecede uygun bir durum ve şartlarla karşı karşıya bulur ve o yöne doğru yönelir ve de akar. Bu akan şey ise organizmanın bazı kısımlarından ve en yüksek duyu organlarında sinirsel titremeler meydana getirmek suretiyle harcanan ve boşaltılan "enerji"den başka bir şey değildir. Ancak enerjinin bu şekilde dışarıya doğru bir kullanılma yeri, bir yol bulması iç taraftaki gerilimi gidereceği cihetle şuur sahasının daralmasına ve hatta sabitliğinin kapanabilmesine neden olur (Naci Fikret, 1341: 46/745).

Naci Fikret konunun daha iyi bir izahı için daha somut bir örnek vermektedir. İnsan kendini oldukça latîf bir tabiat ortamı, hoş manzara, bir kır, mavi gökyüzü ve rengarenk çiçeklerin bulunduğu tarlalarıyla, sonsuz ufuklarıyla, tümsek ve yayvan dağlarıyla, şeffaf ve şırıltılı akarsularıyla, koku alma duyusunu okşayan hoş kokularıyla bütün varlığını kucaklayan bir mutluluk mekânı ve hayat içinde bulduğu zaman derin bir haz duyar. Ancak bu hazzın özellikle meydana geldiği mahal belirsizdir. Bu haz herhangi bir organda değil, organizmanın her yerindedir. Çünkü yayılmanın sağlanabileceği yön, belirli ve sabit değildir, her taraftır.

Çünkü mevcut şartlar dahilinde kişideki enerjinin ışınımları sadece bir tarafa doğru değil, her yöne doğrudur (Naci Fikret, 1341: 46/745).

Güzelden hareketle Naci Fikret, elem ve konularını da enerjetik izaha tabi tutmakta ve şuur ile elemi, güzel ile hazzı aynı çerçevede değerlendirmektedir.

Naci Fikret, enerjetizm açısından psikolojik durumlar, cinsîyyete ait hadiseler, güzellik konusunu ve bunlara müteallik konuları değerlendirirken hepsini bir tek şeyle, enerji ile izah etmiştir. Mezkûr konuları açıkladıktan sonra bunların izahından bazı sonuçlara ulaşıldığını belirtmektedir. O, tüm âlemi ve hadiseleri tek bir kaynakla izah etmesine bağlı olarak izahlarından çıkarılabilecek neticeyi sadece ruhiyat değil, bu kaynağın ahlâkî ve toplumsal açıdan da büyük bir önemi olması olarak belirtir.

Ona göre ister coğrafî, ister iklimî çevre olsun; ister iktisadî, isterse toplumsal çevreler olsun ferdî düşünmeye yollar tasarlamaya, devamlı surette maddî yahut fikrî mücadeleye mecbur bırakan ve dolayısıyla nispeten elem ve acı getiren şartları hazır eden çevreler organizmanın bütün enerji yükünü beyne yığacağı için bu çevrelerden yetişmiş olan insanların şuur sahası daha geniş, fikrî ve ahlâkî seviyeleri daha yüksektir. Onların tabiatları daha dayanıklı, kişilikleri daha açık ve belirgindir. Kısacası onların manevî benliklerinin daha açık olması zorunludur (Naci Fikret, 1341: 46/746).

Belirtilen kimselerin aksine zengin ve refah içindeki aile çevreleri yahut ülkenin genel durumundaki servet ve refah seviyesinin yükselmiş olduğu sosyal çevreler gibi hiç düşünmeye ve mücadeleye gerek duymadan yaşamayı temin edebilen çevreler, buralarda yetişmiş olan bireylerin enerjilerinin sınırlı hazlar ile boşaltılmasına sebep oldukları için bu kimseler, önce açıklananların aksine zayıf tabiatlı ve şahsiyeti körelmiş bir durumda olurlar. Öncekiler ne kadar çok azimli ve dayanma gücüne sahipse diğerleri bir o kadar gevşek, tatlı, mülayim ve pasiftirler (Naci Fikret, 1341: 46/746).

Naci Fikret fertlerdeki duruma benzer şekilde kavimlerin de karşılaştıkları zorluklar veya refah seviyelerine göre yapılara sahip olduklarını vurgular. Bir kavme dışarının saldırısı ve sıkıntı vermesi ne kadar fazla olursa onlar ezilmemiş ancak o kadar fazla sıkışmış, o kadar daha fazla kaba ve dayanıklı bir hayat oluştururlar (Naci Fikret, 1341: 46/746).

Kavimlerin durumuna değinen Naci Fikret buradan hareketle iklimlerin toplumlar üzerindeki etkilerine savaş ve hâkimiyet açısından kısaca yer verir. Ona göre sert ve şiddetli iklimlerde yaşayan insanlar daha latîf ve mülayim, daha elverişli ve daha gönüle hoş gelen çevrelerde yaşayan kavimler üzerine saldırarak onlar üzerinde hâkimiyet kurarlar. Ancak bir kere şiddetli zulüm altında kalarak düşünme kabiliyetleri artmaya ve şuurları açılmaya başlayan mahkûm kavimler bir zaman sonra kendilerinde hâkim milletin aleyhine hareket edebilecek kadar enerjiyi bulurlar (Naci Fikret, 1341: 46/746).

Netice olarak Naci Fikret'in, zorlukların ve sıkıntıların hem birey hem de toplumlar üzerinde onları daha güçlü yapan, düşüncelerini daha da artıran enerjinin artmasına sebep olduğunu kabul ettiği söylenebilir. Onun bu düşünceleri İbn Haldûn (1332-1406)'un iklimlerin ve coğrafyaların toplumlar üzerinde etkili olduğu düşüncesini hatırlatmaktadır.

Kaynakça

Açıkalın, N. (2018). Sürdürülebilir Kalkınmada Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Rolü: Türkiye ve Almanya'da Rüzgâr Enerjisi Üzerine Yasal ve Kurumsal Bir Değerlendirme. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Kentleşme ve Çevre Sorunları Bilim Dalı.

Adıvar, A.A. (1987). Tarih Boyunca İlim ve Din (Bilim ve Din). Remzi Kitabevi.

Baldwin, M (2021 Haziran 18). Ontogeny ve Phylogeny Arasındaki Fark https://tr.strephonsays.com/ontogeny-and-vs-phylogeny-10445

Bayrakdar, M. (1988). Kayserili Dâvûd (Dâvûdu'l-Kayserî). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Bolay, S.H. (1990). Felsefi Doktrinler Sözlüğü. Akçağ Yayınları.

Bolay, S.H. (2010). Bilimin Değeri Meselesi. Ebabil Yayınları.

Çengel, Y.A., Boles, M.A. (1996). Mühendislik Yaklaşımıyla Termodinamik. T. Derbentli (çev.), Literatür Kitabevi.

Ernest Haeckel'in yineleme teorisi https://www.biyologlar.com/video/sonuclarabak/0/ernest-haeckelin-yineleme-teorisi

"Filogeni" http://biyolojiegitim.yyu.edu.tr/k/Filo/index.htm

Freud, S. (2012). Cinsiyet Üzerine. A. Öneş (çev.), Say Yayınları.

Groos, K. (1898). The Play of Animals. D. Appleton and Company.

Gümüş, B. A. (2016). Yaşam ve Canlılar. Bilim ve Ütopya, (263) (Mayıs), 83-86.

Güzel, C. (2002). Türkiye'de Maddecilik ve Maddecilik Karşıtı Görüşler. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 19 (1), 63-81.

Höffding, H. (1908). Philosophes Contemporains. Felix Alcan.

İnal, İbnülemin M. K. (1969). Son Asır Türk Şairleri. C. 2, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.

Kaptan, K. (2017). Kuantum Teorinin Yorumu ve Doğanın Rolü. MAKÜ Uygulamalı Bilimler Dergisi, 1 (1), 19-28.

Karakuş, R. (1995). Felsefe Serüvenimiz. Seyran Yaynları.

Karatay, N. R. (2018). Felsefî Meslekler Vokabüleri. R. Alpyağıl (haz.), İz Yayıncılık.

Karatay, N.R. (1952). Kitaplarımın Hikayesi. Berksoy Basımevi.

Koç, E. (2009). Konya Enerjetizm Felsefe Okulu. Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi, 1 (1), 138-149.

Kolektif. (2006). Pozitivizm. Evrensel Basın Yayın.

Kolektif. (2012). Pozitivizm-Bilim Felsefe. Evrensel Basın Yayın.

Martineau, H. (1877). Harriet Martineau's Autobiography. 1, James R. Osgood and Company.

Muşta, M.G. (1990). Konya Enerjetizm Felsefe Okulu. Kültür Bakanlığı Yayınları.

Muşta, M.G. (2015). Enerjetizm (Cumhuriyet Döneminde Konya Enerjetizm Felsefe Okulu). Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşünürleri. S.H. Bolay (ed.), Nobel Yayınları, 3/1868-1882.

Naci Fikret (1341, Teşrini evvel 1). EnerjetizNokta-i Nazarından Rûhî, Cinsî, Bedîî ve Ahlâkî Hâdiseler. Millî Mecmua, (46), 743-746.

Naci Fikret (1926, Haziran 1). Enerjetizme Nazaran Rûhiyyât. Millî Mecmua, 6 (62), 1001-1005.

Nüzhet, S., Ferit, M. (1926). Konya Vilayeti Halkiyat ve Harsiyatı. Konya Vilayet Matbaası.

Özlük, N. (2006). Millî Mecmua. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. 4(7), 545-561.

Sena (Ongun), C. (1341, Eylül 1). Kudret ve Hayat. Millî Mecmua, 44, 711-713.

Sena (Ongun), C. (1341, Eylül 15). Kudret ve Hayat. Millî Mecmua, 45, 726-729.

Sena, C. (1976). Filozoflar Ansiklopedisi. 3, Remzi Kitabevi.

Tez, Z. (1986). Sürekli Hareket Makineleri Mümkün mü?. Bilim ve Teknik. (Aralık), 40-43.

Ülken, H.Z. (2021). Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

"What is Phylogeny?" http://tolweb.org/tree/learn/concepts/whatisphylogeny.html

Wake, C.S. (1899). The Play of Animals by Karl Gross, Elizabeth L. Baldwin and J. Mark Baldwin. JSTOR OXFORD Journals, 9 (2). 306-309.

Yıldırım, C. (2016). Bilim Tarihi. Remzi Kitabevi.

Yıldız, A. (2015). Planck Sabiti ve Kuantum Fiziği İçin Önemi. ASOS JOURNEL. 3(19) (Aralık), 19-28.

Sporun Sosyal Boyutu: Temel Makro-Sosyolojik Yaklaşımlar ve Derinlemesine İnceleme[1]

Cihan AKKAYA[2]

Giriş

Spor insanların fiziksel ve zihinsel sağlıklarını korumalarına yardımcı olan; bunun yanında sosyalleşmelerini, eğlenmelerini veya rekabet etmelerini sağlayan aktiviteleri içermektedir. Spor, tarihsel süreçte farklı kültürlerde ve toplumlarda her zaman yer edinmiş ve sporun buralarda önemli etkileri olmuştur. Spor, günümüzde de güncel bir olgu olarak varlığını sürdürmektedir; sporun hem bireysel hem de toplumsal açıdan etkileri yeni özellikler kazanarak devam etmektedir. Spor bireysel açıdan insanların kendilerini geliştirmelerine, streslerini azaltmalarına, özgüvenlerini arttırmalarına ve sağlıklı yaşam alışkanlıkları edinmelerine yardımcı olurken; toplumsal açıdan ise insanları bir araya getirmekte, ortak değer ve kimlikler oluşturmakta ve kültürel çeşitliliği zenginleştirmektedir. Sporun aynı zamanda toplumda ekonomik, siyasi ve medyatik bir güç olarak da etkisi bulunmaktadır. Spor istihdam, gelir ve yatırım fırsatları yaratırken, kimi zaman ulusal ve uluslararası düzeyde politik mesajlar da içermektedir. Spor, medya tarafından geniş kitlelere ulaştırılıp popüler kültürün bir parçası haline getirilirken taraftarlık duygusuna bağlı olarak bireylerde bir aidiyet hissi yaratmaktadır.

Toplumların kültürel, ekonomik ve sosyal yapısında önemli etkiler bırakan ve bırakmaya devam eden sporun toplumsal yaşamdaki yeri temel makro-sosyolojik yaklaşımlarla değerlendirilmeye açıktır. Makro-sosyolojik yaklaşımlar (işlevselci, çatışmacı, eleştirel) toplumu bir bütün olarak inceleyen ve toplumsal yapının bireyler üzerindeki etkisini vurgulayan yaklaşımlardır. Bu yaklaşımlar toplumun nasıl işlediği, nasıl değiştiği ve toplumda ne gibi çatışmalar yaşandığını üzerinde durmaktadır. Dolayısıyla sporun toplumsal açıdan olumlu veya olumsuz görülen taraflarının anlaşılmasında, ilk etapta bu yönde bir sosyolojik analize ihtiyaç vardır. Bu çalışma bu yönde bir analizle, sporun sadece bir rekabet ve eğlence aracı olmanın ötesinde; o anda var olan toplumsal normları yansıtan, kimlik oluşturan ve sosyal değişimleri tetikleyen bir alan olduğunu ortaya koymayı hedeflemektedir. Ayrıca, sporun tarihsel süreçte nasıl değiştiği, buna bağlı olarak ne gibi farklı tanımlamaları içerdiği ve toplumsal dinamiklerle nasıl etkileşimde bulunduğu ele alınacaktır. Sporun toplumsal yapı içinde nasıl şekillendiğine ve toplum üzerindeki etkilerine yönelik literatür değerlendirmesi yapılacaktır.

Sporun Tanımı

Spor, insanlık tarihi içinde uzun yıllardır yer alan son derece geniş bir olgudur. Bu geniş kapsamlı olgu, birçok bilim dalının ilgisini çekmiştir. Spor tıbbi, iktisadi, hukuki, idari, siyasi, dini, felsefi, psikolojik ve sosyolojik boyutlarıyla dikkate değer bir multidisipliner çalışma alanı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle, 'spor bilimleri' adı verilen geniş bir bilimsel alan oluşmuştur (Amman, 2000: 87). Zengin olarak nitelendirilebilecek bu çok yönlülük, sporun insan hayatının her alanına derinlemesine etki ettiğini ve bu alandaki araştırmaların sürekli

[1] Yazarın 2009 yılında tamamlanan "Spor ve Medya: Medyanın Futbolu Kitle Kültürü Haline Getirmesi" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

[2] Dr. Öğrt. Üyesi, Karabük Üniversitesi Hasan Doğan Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulu

olarak genişlediğini göstermektedir. Buna bağlı olarak da spora ilişkin pek çok tanımlama yapılmaktadır.

Spor kelimesi Latince *desporarte* ve *isportus* (hoşça vakit geçirme) kelimelerinden gelmektedir. *'OF: Delport'* ve *'ME: Disport'* sözcüklerinin kısaltılmış şekli olduğu ve oyun, oyalanma, işten uzaklaşma anlamlarını taşıdığı belirtilmektedir (Balcıoğlu, 2003: 128). Öte yandan spor; bireylerin beden ve ruh sağlığına olumlu etkileri olan, kişiliklerini güçlendiren, sosyalleşmelerine olanak sağlayan ve yaratıcı yönlerini ön plana çıkaran faaliyetler olarak da öne çıkmaktadır (Arık, 2004: 108).

Sporun tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğu bilinmektedir. İnsanın doğayla giriştiği savaş sırasında geliştirdiği yöntemlerin, doğadan benzetim yoluyla uygulanması spor faaliyetlerinin temelini oluşturmaktadır. Yerleşik hayata geçilmesiyle spor bir eğlence ve yarışma aracına dönüşmüştür. Tarihsel süreç içerisinde gittikçe kitleselleşen spor, insan yaşamına yön veren temel kurumlardan biri haline gelmiştir. Buna bağlı olarak da spor; insanların fiziksel yetenek ve becerilerini kullanarak yarışmalarını içeren, kurallara bağlanmış toplumsal bir oyun olarak tanımlanabilmektedir (Talimciler, 2003: 21).

Fişek'e göre (1985: 8-9) *"...spor, insanların var olabilmek için doğayla giriştikleri ölüm-kalım mücadelesinin barışçı benzetimidir. Belli spor dalları, bu ölüm-kalım mücadelesinin gerçekleştiği alanları simgeler, o mücadelenin ölümcül tehlikelerinden arındırılmış silahlarını ve araçlarını kullanır."* Bu tanımlama sporun tarihsel anlamda oldukça gerilere gittiğini ortaya koyar. Fişek ayrıca çeşitli kaynaklardan yola çıkarak, sporu beş ana başlık altında tanımlamıştır. İlk tanıma göre spor, insanın doğasında bulunan (ya da bulunduğu varsayılan) saldırganlık (dürtü) için sağlıklı ve barışçıl bir emniyet supabıdır. İkinci tanıma göre spor; kişinin ruh ve beden sağlığını güvence altına alan, onun topluma uyumunu sağlayan, günlük hayatın gerginlik ve sürtüşmelerini ortadan kaldıran bir araçtır. Üçüncü tanıma göre spor, para-militer bir eğitim aracıdır. Burada sporun hiyerarşik ve otoriter bir devlet eliyle ulusal birliği örgütleyen ve yurtseverliği aşılayan bir eğitim aracı olduğu vurgusu vardır. Dördüncü tanımlama ise sporu kitleleri uyutan bir 'afyon' olarak ele alır. Buna göre spor, kapitalizmin giderek artan etkisinin yarattığı yoğun bunalımdan 'kaçış' noktası olarak görülmektedir. Son tanım bir sentez niteliğindedir. Bu anlamda daha kapsayıcı ve eleştiriye daha uzak olarak nitelenebilir. Buna göre spor; oyunla yarışmayı birleştiren, bedensel yetenekleri daha fazla olduğu için kazananları ödüllendiren; üst düzeyde oyun, mücadele ve ağır kas çalışması gerektirdiği için sürekli ve yoğun çabayı zorunlu kılan bir uğraşıdır (Fişek, 1985: 6-7-8).

Bir başka yaklaşıma göre 'spor' ve 'yarışma' kavramları bir arada değerlendirilmektedir. Şenel'e göre (2008: 7) yarışma sporun içinde vardır ancak 'yarışma eylemi' bir tarafın diğer tarafa üstünlük kurma isteği olarak etik açıdan yanlıştır. Ancak yine de spor geniş anlamıyla – yarışma öğesi olsun veya olmasın – beden eğitimi ile ilgili etkinlikleri dile getirmektedir. Daha somut ve özgün anlamıyla da spor; 18.y.y. da ortaya çıkan, endüstri devrimi ve kapitalizmle ilerleyen yarışmacı bedensel etkinlikleri ifade etmek için kullanılmaktadır.

Bu tanımlamalara bakıldığında, sporun çok farklı açılardan ele alınabileceği görülmektedir. Spora olumlu işlevleri açısından bakıldığı gibi, sporun bir 'afyon' olarak görülmesi ya da sosyal yapısının bir kenara bırakılıp sadece bedensel bir faaliyet olarak değerlendirilmesi de söz konusudur.

Sporun Toplum Yaşamındaki Yeri, İşlevleri ve Tarihsel Değişimi

Sporun toplumsal yaşamdaki yeri ele alınırken olgusal ve kurumsal yaklaşılmaktadır. Durkheim (2020: 35-49) toplumsal olguyu bireylerin ötesinde var olan, toplumun kendisine ait olan, dışa vurulmuş davranışlar, düşünceler ve değerler olarak ele alır. Yani, toplumsal olgular bireylerin davranışlarından doğmakta ancak bireylerin ötesinde bir varlık olarak varlığını sürdürmektedir. Bu olgular toplumun normları, değerleri, kurumları, ritüelleri gibi unsurları içermektedir. Toplumsal olgular hem dinsel hem seküler nitelikte hem de kolektif biçimde geliştirilen davranış biçimleridir. Normlar ve kurumlar toplumsal olguların az çok katılaşmış biçimdeki örnekleridir. Bunlar kolektif bir varlık olarak düşünülen grupların pratiklerini oluşturur, bu yüzden bireyler üzerinde dayatıcı güce sahiptir ve bireyler tarafından içselleştirilir (Marshall, 1999: 755). Toplumsal olguların başlayış ve bitişi ile ilgili kesin yargılar bulunmamakta ve bu olgular tarihsel süreç içinde ortaya çıkmaktadır. Toplumsal olgular toplumda gözlemlenen, incelenen ve analiz edilen gerçek durumları ifade etmektedir.

Toplumsal kurumlar belli başlı toplumsal ilgi alanlarını (hukuk, aile, spor gibi) içine alan davranış kalıplarıdır. Toplumsal kurumlar bir toplumun temel kaygılarını ve faaliyetlerini düzenleyen ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılayan yapısal bileşenlerdir (Marshall, 1999: 438). Toplumsal kurumlar, toplumun belirli bir yapısını oluşturan ve belirli bir işlevi yerine getiren kalıcı sosyal yapılar olarak tanımlanabilir. Toplumsal kurumlar, toplumdaki düzeni sağlar ve sosyal normları, değerleri ve davranışları şekillendirir. Toplumsal kurumlar ve toplumsal olgular arasındaki ilişki karşılıklıdır. Bu iki kavram, birbirlerini etkiler ve toplumun yapılanması, normları ve davranışları üzerinde önemli bir rol oynarlar. Bu ilişki, sosyolojide toplumsal değişimlerin anlaşılmasında ve açıklanmasında temel bir öneme sahiptir.

Spor bir toplumsal kurum olarak toplumu etkilemekte ve toplumdan etkilenmektedir. Toplumlar dinamik yapıya sahiptir ve tarihsel süreç içerisinde çeşitli dönüşümler geçirmektedir. Toplumsal değişim içerisinde spor da değişiklikler geçirmiştir. İlk insanların doğayla giriştikleri mücadelelerden benzetim yoluyla ortaya çıkan ya da çıktığı kabul edilen spor; zamanla izleyicileri eğlendiren, yapanı fiziksel, ruhsal ve zihinsel olarak geliştiren, bir 'oyun' olarak insanları oyalayan, işten uzaklaştıran; günümüzde de kitleselleşen, insan yaşamına yön verebilen kurumlardan biri haline gelmiştir.

Spor, insanoğlunun her dönem ilgisini çeken günümüzün en eski ve önemli kurumlarından biridir. Sportif etkinlikler değişen zamana ve toplumsal koşullara göre yeniden şekillenmiştir. Zamanla bir boş zaman veya hoşça vakit geçirme aktivitesi olan spor, bu işlevinden çıkmıştır veya çıkarılmıştır. Spor yapanlar (sporcu) açısından yarışma, kazanmaya dönük fiziksel, zihinsel ve teknik bir çaba; izleyenler (seyirci) açısından heyecan ve estetik içeren sanatsal bir sürece ve genel bütünlüğü içinde de anatomi, fizyoloji, ortopedi, biyomekanik, psikoloji ve farmakoloji gibi disiplinlerin yardımıyla gelişen, sürdürülen bir bilimsel bir disipline dönüşmüştür (Fişek, 1985: 21).

Amman'ın da ifade ettiği gibi (2000: 87) orta ve ileri yaş grupları dahil, yaşam boyu spor sloganından etkilenmeyen neredeyse kimsenin kalmamış, eşofman ve spor ayakkabı gençlik, enerji ve dinamizmin göstergesi olarak günlük hayatın vazgeçilmez nesneleri haline gelmiş, televizyonlarda spor programları ve gazetelerde spor sayfaları en çok ilgi toplayan yayınlar olmuş, Dünya Futbol Şampiyonası gibi dev spor organizasyonlarını ekranları başında takip edenlerin sayısı milyarlara ulaşmıştır. Bu gelişmeler sporun evrensel boyutunu zihinde canlandırmak için yeterlidir.

Sporu tarihsel bir olgu ve kurum olarak değerlendirirken, onun toplumsal işlevlerine de bakmak gerekmektedir. Sporun toplumsal işlevlerine bakıldığında (Wilkerson & Dodder 1979, akt: Talimciler, 2005:20) aşağıdaki sonuçlardan söz edilmektedir:

- Duygusal Boşalma: Spor yapmak duyguların boşalmasına ve stresin azaltılmasına olanak sağlar. Saldırganlık eğilimlerini geriletir.
- Kimliğin Teyidi: Spor, kişiye tanınma ve kişinin kişisel niteliklerinin dışa vurulması fırsatı sağlar.
- Sosyal Kontrol: Spor, kişileri içine alarak üzerlerinde bir kontrol sağlama imkânı tanır.
- Sosyalleşme: Sporcuların sosyal bir yapı içerisinde var olmalarına hizmet eder.
- Değişim Organı: Spor, tarihsel değişimlere (sınıfların karşılıklı etkileşimi, beceriye bağlı dikey sosyo-ekonomik hareketlilik v.s) kadar varabilen sosyal değişim ve yeni davranış biçimleri üretilmesine yol açar.
- Kolektif bilinç: Spor, ortak amaçlar etrafında toplanılan bir topluluk ruhu yaratır.
- Başarı: Spor hem sporcu hem de izleyici de, kendisini özdeşleştirdiği bir sporcu ya da takım hedefine ulaşınca bir tatmin ve başarı duygusu yaratır.

Sporun toplumsal hayattaki yeri kurumsal olarak bu olumlu işlevleri üzerinden değerlendirilmektedir. Spor toplumsal hayatta yer edinme noktasında çok çeşitli aşamalardan geçerek günümüze kadar gelmiştir.

Sporun tarihi gelişimine bakıldığında ilk sporların savunma-saldırı kökenli olduğunu görülmektedir. İlkel çağlarda ilk insanlar yırtıcı hayvanlarla boğuşurken, bunu ilk önce çıplak elle daha sonra sopa, ok, yay gibi aletlerle yapmıştır. Bu savaşım güreş, boks, cirit, eskrim gibi temas sporları olarak zamanla biçimlenmiştir. Tarihin ilk devletleri olan Mısır ve Sümer'de (İ.Ö. 3000) bu sporların yapıldığı arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Daha sonra insanın doğayı kontrolüne almasına paralel olarak taşıma- ulaştırma kökenli sporlar ortaya çıkmıştır. İnsanlar buna bir yerden bir yere gitme, vahşi hayvanlardan kaçmak için başvurmuştur. Atletizm, kürek, kano, binicilik gibi sporlar bu türden olduğu ifade edilmektedir (Sert, 2000: 32). Tarihin ilk sporlarının tarihin de ilk devletleri tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Bu açıdan spor hem günümüz dünyasının en önemli hem de en eski toplumsal kurumlarından biridir (Fişek, 1985:5-6). Sporun organize bir kurum olarak görülmesinde Antik Yunan Olimpiyatları başlangıç kabul edilmektedir.

Antik Yunan Olimpiyat Oyunları bu anlamda ilk örgütlü spor karşılaşmaları olarak görülmektedir. O dönemde oyunların bütün dalları bireysel özellik taşımaktaydı ve takım yarışına yer verilmemekteydi. Bu oyunların en önemli özelliği ise "olimpiyat barışı" geleneğini getirmesiydi. Birbirlerine karşı sürekli savaş halinde olan site devletleri, olimpiyatlarla savaşlara ara veriyordu. Sporcular özgür yurttaşlar arasından seçilirdi, izleyiciler yakıcı sıcağa karşın oyunları izlerdi. Bu olimpiyatlardaki bir başka önemli özellik de sporun "erkek işi" olduğu vurgusunun eskilere dayandığını göstermesiydi. Kadınlar seyirci olarak bile oyunlara alınmazdı (Fişek, 1985:12-13). Antik dönem olimpiyat oyunları spor ve savaş ilişkisini ortaya koymaktaydı. O dönemde olimpiyat oyunları sırasında siteler arasındaki savaşlar dururdu. Ancak savaş bu kez oyunlara taşınırdı. Bir sitenin üstünlüğü olimpiyatlardaki üstünlüğüyle sınanırdı. Olimpiyat oyunları siteler arasındaki savaşlara son verme aracı gibi görülmekteydi (Boniface, 2007: 73).

Daha sonra değişen dünya siyaseti, bilimde ve teknolojideki gelişmeler olimpiyatları etkilemiştir. Dışarıdan Sicilyalılar ve Giritliler, arkasından da Romalılar olimpiyatlara katılmıştır. Romalılar olimpiyatların çehresini değiştirmiştir, artık imparatorluk sınırlarındaki herkes olimpiyatlara katılırken, ölümüne dövüşen gladyatörler oyunlarda yerlerini almaya başlamıştır. Olimpiyatlar insanların eğlendiği vahşi dövüşler haline gelmiştir. Bu durum İ.S. 393'te Romalı Theodisius'un olimpiyat oyunlarını kapatması ile sona ermiştir. Daha sonra kilisenin gücünün artmasıyla spor karanlık bir çağa girmiş ve yasaklanmıştır. Spor adına orta çağ karanlığında hemen hemen hiçbir şey yapılmamıştır. Sadece soylu sınıflara şövalyeliğin yedi becerisi sayılan ata binme, yüzme, ok atma, eskrim, av, satranç ve şiir okuma faaliyetlerine

izin verilmiştir (Fişek, 1985: 14). Orta çağda şiddet içeren oyunlar, dövüşler de düzenlenmiştir. Aslında modern spor denilen olgu bu oyunların belli kurallara, sürelere bağlanmasıyla şekillenmiştir. Şiddet zamanla spor aracılığıyla bir taklit şekline dönüşerek; denetlenen, kontrol altına alınan, medenileştirici bir hal almıştır.

Aydınlama çağı, tıpkı bilim ve sanatta da olduğu gibi sporun da yeniden doğuşunu simgelemektedir. Bu dönemde toplumun aydın kesimleri artmış, dinsel baskılar ortadan kalkmaya başlamış, 19. y.y. başlarında da Sanayi Devrimi'nin etkisiyle ilerlemeler artmıştır. Spor yapma tekelini elinde bulunduran egemen sınıf üyeleri tribüne çekilirken, onların yerini sporu meslek edinmiş kişiler; profesyoneller almıştır (Fişek, 1985: 15).

18. y.y sonu ve 19 y.y ilk yarısında devlet, halkın rağbet ettiği şiddet içeren geleneksel oyun ve kavgalar üzerinde denetim sağlamaya girişmiştir. Vahşi sporlar, hayvan dövüşleri yasaklanmış ve spor organize bir biçime sokulmuştur. Ancak halkın spora katılımı kapitalizmin başlarında pek hoş karşılanmamıştır. Çünkü o dönemde çalışmanın daha önemli görülmesine bağlı olarak spora ayrılan zaman bir israf olarak görülmekteydi. 19. y.y ikinci yarısında bu durum değişime uğradı ve devlet boş zaman faaliyetlerinin toplumsal bir kontrol aracı olduğunun farkına vardı. Böylece spor çalışmaya karşıt değil, çalışmayı tamamlayıcı bir faaliyet olarak görülmeye başladı. Bu anlamda sportif olma ulusun sağlığı ve savunması açısından önem kazandı. Spor artık eril bedenleri disipline edebilen ve asker yetiştirmeye katkıda bulunabilen bir araç haline geldi. Okullarda ve kışlalarda verilen beden eğitimi fabrikalardaki disipliner üretici faaliyeti tamamlamakta ve bedenler üzerine iktidarın otoriter kodlarını yazmaktaydı (Çabuklu, 2004: 137).

19. y.y. son çeyreğinde teknolojik bilimsel gelişmelerin katkısıyla, emeğin üretkenliği ve buna bağlı olarak kitlesel boş zaman arttırılmıştır. 1871 ekonomik bunalımı sırasında kömür ocakları ve fabrika işçileri grev sırasında zaman geçirme adına futbol oynamışlardır. Patronlar fabrika takımları kurmuşlardır. 1890'lara gelindiğinde sporun yapılacağı ve izleneceği alanlar artmıştır. Spor araç ve gereçlerinin üretimini ve pazarlamasını kapsayan sanayi kolları oluşmuştur. Fabrika işçilerinin oyuncu olarak yer alacağı şirket ve yerel takımlar kurulmaya başlamıştır (Kaya, 2001: 8).

Zamanla büyük kitleleri içine alabilecek stadyumlar yapılmış, spor malzemesi üreticileri ortaya çıkmıştır. Genel olarak bakıldığında İngiltere, ilk kapitalist ve endüstriyel güç olarak, spor kurumlarının ve pratiklerinin ortaya çıktığı yer olarak kabul edilmektedir. Spor ve kapitalizmin birbirine eklemlenişleri birkaç düzeyde olmuştur. Spor kulüpleri ve dernekleri, profesyonel sporcular, spor donanımı imalatçıları, spor medyası, reklamcılar, sponsorlar, acentalar, hükümetler, sporun maddi olarak ayakta tutulması ve sömürülmesine katkıda bulunmuşlardır. Ortaya oldukça karmaşık denebilecek bir durum çıkmış ve bu da spor işi (sportbiz) olarak adlandırılmıştır (Rowe, 1996: 175).

20. y.y'ın özellikle ikinci yarısında kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla üst tabakaya özgü bir boş ya da serbest zaman aktivitesi olan spor, popülerleşmeye başlamış; tüm kesimler için bir faaliyet haline gelmiştir. II. Dünya savaşı sonrası boş zaman faaliyetlerinin gelişmesine paralel olarak spor; özellikle izleyici sporu, yaygınlık kazanmıştır. Modern rekabetçi spor '50lerden itibaren hızla gelişmiş; spor hazla, oyunla, coşkuyla ilişkilendirilerek yeni anlamlar kazanmıştır. '70ler sonrasında post-modern toplumda eskinin yüksek sporu ile halkın ilgilendiği popüler spor arasındaki sınırlar aşınmaya başlamış ve spor geniş bir tüketici kitlesine ulaşmıştır. Yani spor kişiselleşmiş, ticarileşmiş ve zevk kültürünün parçası olmuştur (Çabuklu, 2004:138). Üretimin ve tüketimin kitleselleşmesiyle, önceleri sporun tek katılımcısı olan ekonomi ve siyaset elitleri tribünlere çekilmeye başlarken, bu grup dışında kalanlar, sporu "iş" olarak yapmaya ya da "iş" olarak spor yapanları izlemeye başlamıştır (Kaya, 2001: 8).

Ticarileşme oyunu işe dönüştürerek, sporcunun hazzını seyirciye bağımlı kılmaya başlamıştır ve seyirciyi bitkisel bir edilgenlik durumuna sürüklemiştir. Sporun rekabet yönü ön plana çıkarken, "zafer" kültü, oyuncuları acımasızlaştırmış ve seyircileri de azgın şovenlere dönüştürmüştür. Modern endüstride işlerin rutin hale gelmesiyle spor karşılaşmalarının önemi artmıştır. İnsanlar artık işlerinde bulamadıkları – düşünsel ve bedensel – heyecan ve rekabeti spor oyunlarında aramaya başlamışlardır. Spor karşılaşmaları günümüzde Eski Yunanda bile görülemeyen bir önem kazanmıştır. Spor yalnızca kitlelerin değil, kendisini kültürel seçkinler olarak tanımlayanların da tutkusu haline gelmiştir (Lasch, 1997: 165-169).

Sanayi devriminin en önemli etkilerinden biri "boş zaman" kavramının ortaya çıkışı olmuştur. Buhar gücü, makineleşme, otomasyon insan gücüne olan ihtiyacı azaltmış ve çalışma saatleri kısalmıştır; bu da insanların daha çok boş zaman bulmasını sağlamıştır. Çeşitli boş zaman aktivitelerine yönelim başlamış, spor da bunlardan biri olmuştur. Boş zaman ya da serbest zaman bir tüketim faaliyetidir. Sporda serbest zamanın oluşumu, makro iktisadi dönüşümlerin bir sonucudur. Kas gücünden makineye geçiş, çalışmaya ayrılan sürelerin azalması, devreye sokulan sosyo-ekonomik programlarla refahın geniş kitlelere yayılmasını sağlamıştır. Böylece boş zaman ve zevk amaçlı harcamalar kitleselleşmiştir. İngiltere'de 1890lı yıllarda eğitim düzeyi yüksek kişilerin ve aristokratların sporu olan futbol, kısa sürede halk arasında yaygınlaşmıştır. Zamanla gelişen serbest zaman faaliyetleri "kültür endüstrisi" denen bir sektör oluşturmuştur (Amman, 2000: 123-124) Spor da bu sektörün önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Boş zaman denilen unsur popüler kültür açısından da önem taşımaktadır. Rowe'a göre; spor da rock müzik gibi bir kültür endüstrisidir. Rock ve spor, toplumsal ve kültürel değişmenin metaforları olarak işlev gören beden imajları deposunu sürekli türeten bedene ilişkin anahtar niteliğinde iki kültür endüstrisidir (Rowe, 1996: 23).

Sonuçta; spor olgusu zamanla çeşitli dönüşümler geçirmiştir. Spor önceleri belli bir sosyal sınıfın boş vakitlerini geçirme faaliyeti iken, bugün kitlelere yayılmıştır. Spor zamanla organize olmuş, kurumsallaşmış ve tüm dünyaya yayılmıştır. Spor artık sadece boş zamanı değerlendirme işi olmaktan çıkmış, bir meslek grubunun – profesyonel sporcular – ortaya çıkmasını sağlamıştır. Meslekleşme yani sporda profesyonelleşmeyle spor ve sporcu bir ticari meta haline gelmiştir (Talimciler, 2005: 18).

Spora Sosyolojik Yaklaşımlar

Spor kurumsal olarak insanlık tarihi kadar eski olsa da sporu sosyolojik olarak incelenmenin daha yeni bir alan olduğu pek çok kaynakta belirtilmektedir. Alman bilim insanı Heinz Risse tarafından 1921 yılında ilk Spor Sosyolojisi (*Soziologie des Sports*) kitabı yayınlanmış ancak sosyologların spor sosyolojisine ilgi göstermesi 1966'da bu alanda bir dergi kurulmasıyla mümkün olmuştur (Maguire & Guttmann, 2019). Türkiye'de de yakın zamanlarda gelişmeye başlayan spor sosyolojisinde yetersizlikler göze çarpmaktadır. Spor sosyolojik açıdan yeterince ilgi görmemekte, teorik açılımdan uzak sıradan bir faaliyet olarak kurgulanmaktadır.

Spor olgusu bugün multidisipliner şekilde ele alınmaktadır. Sosyologlar spor olgusunu açıklarken, temel sosyolojik yaklaşımlardan hareket etmekte ve sporu bu yaklaşımlar çerçevesinde incelemektedir. Spor sosyolojisi, bir anlamda sosyolojik yaklaşımın spor olgusuna tatbik edilmesi şeklinde yürütülmektedir. Sportif faaliyetlerin toplumdaki yerini ve işlevini belirlemek, spor olgusunun diğer sosyal kurumlarla olan ilişkilerini, farklı gruplar ve kategorilerle oluşturduğu görüntüleri ortaya koymak spor sosyolojisinin başlıca amaçlarındandır (Amman, 2000: 89). Spor olgusuna sosyal bilimciler dışında beden eğitimciler de yaklaşımlar getirmektedir. Buna göre beden eğitimi ile uğraşanlar sporun yapılış amacı ve yapılış teknikleri üzerinde dururken; sosyologlar, sporun içinde yapıldığı toplumun yapısından

hareket etmek suretiyle toplumsal yapı ile spor arasındaki ilişkileri, sporu icra edenler ve izleyenlerin sportif etkinliği nasıl görmekte olduklarını, sportif etkinliğin toplum içinde ne gibi işlevleri yerine getirdiğini incelemektedir (Talimciler, 2003: 26).

Sporu sosyolojik anlamında işlevselci, çatışmacı ve eleştirel yaklaşımlarla ele almak, bu önemli sosyal olgunun farklı katmanlarını keşfetme ve toplumsal dinamikler açısından derinlemesine anlama açısından önem arz etmektedir. Bu yaklaşımlar sporun toplumsal işlevlerini, sınıf çatışmaları ve güç ilişkilerini, ayrımcılığı ve toplumsal değişimi anlamaya yardımcı olur.

Sosyolojide temel denilebilecek iki yaklaşım olan işlevselci ve çatışmacı yaklaşım, spor olgusunda birbirine karşıt incelemeler olarak ele alınmaktadır. A.Comte, E.Durkheim, H.Spencer'ın temellerini attığı işlevselci yaklaşım, toplumu ahenkli bir bütün olarak görmekte ve değişmeden çok 'yapı'yı vurgulamaktadır. Bu yaklaşıma göre toplum yaşayan bir organizmadır, parçalardan oluşur ve bu parçalar bir sistem oluştururlar. Bu parçaların aralarında ilişki vardır ve bu ilişkiler birbirini etkiler. İşlevini kaybeden parçanın da yok olduğu varsayılır. K.Marx tarafından temelleri atılan çatışmacı yaklaşım ise; toplumu organik bir bütün olarak değil, süreç ve zıtlaşan sınıfların zorunlu beraberliği olarak görür (Amman, 2000: 132-133). Spor sosyolojisi açısından ele alındığında, işlevselci yaklaşım sporu toplumun bütünleşmesine katkıda bulunan bir etkinlik olarak görürken, çatışmacı yaklaşım ise sporu sınıfsal çatışmaların bir yansıması olarak değerlendirir. Bu iki yaklaşım, sporun toplumsal rolünü anlamak için farklı bakış açıları sunarken, sporun hem birliği sağlayıcı hem de ayrılıkları vurgulayan bir araç olduğunu gösterir.

İşlevselci yaklaşımı ele alanlar, sporun topluma yaptığı olumlu etkilerden hareketle; estetik, vatandaşlık, karakter geliştirme, iletişim, kültür, ekonomik gelişme, eşitlik, etik, eğlence, kahramanlık, kimlik, disiplin, toplumsallaşma gibi alanlarda sporun yaptığı katkılardan bahseder. Çatışmacı yaklaşımcılar ise; sporun toplum üzerindeki yabancılaşma, sömürü ve kontrol, sosyal yalıtma, milliyetçilik, cinsiyetçilik, militarizm, bireylerin manipüle edildiği alanlarda yaşanan ticarileşme gibi olumsuz etkileri üzerinde yoğunlaşır (Coakley, 1990 akt. Talimciler, 2005: 22).

Frankfurt Okulu olarak bilinen, Marxist yaklaşımı kültür ekseninde ele alarak geliştirilen eleştirel yaklaşım da spor konusunda oldukça önemlidir. Frankfurt Okulu eleştirel yaklaşım içerisinde yer alır. Sporun, tarihsel ve sosyal koşulların sınırlamaları içerisinde insanlar tarafından yaratıldığını, sporun toplum üzerinde hem işlevsel hem de çatışmacı etkilerinin aynı anda var olabileceğini ileri sürer. Buna göre spor ve toplum arasındaki ilişki, uzlaşma ve baskı yoluyla sürekli değişmektedir. Bu değişimde tarih, ekonomi, eğitim, medya, aile ve sosyal gruplar arasındaki ilişkiler etkilidir (Coakley, 1990 akt: Talimciler, 2005: 23).

İşlevselci yaklaşımın sporu topluma yaptığı olumlu katkılar yönünden ele almasından hareketle, sporun ritüelleri ve seremonileriyle yarı dinsel bir kurumu andırmakta olduğu ve toplumun ortak değerlerinin pekişmesine katkıda bulunduğu ifade edilmektedir (Amman, 2000: 133). Buna göre spor topluma ve insanlığa bazı değerler kazandırır veya bu değerlerin gelişmesine katkıda bulunur. Bunlar estetik, vatandaşlık bilinci, karakterin geliştirilmesi, iletişim kurma, eşitlik, etik anlayışı, eğlence, disiplinli olma, statü kazanma, kimlik oluşturma gibi değerler olabilmektedir. Gerek seyircinin gerekse sportif faaliyete katılanların saldırganlık enerjisini; toplumca kabul edilir bir yöne kanalize etmekte, sosyal ilişkilerin gelişmesine ve yalnızlık hissinin azalmasına yardımcı olmaktadır. Bu sayede toplumsal dayanışmayı güçlendirmektedir (Amman, 2000: 133). Sporun en önemli işlevinin saldırganlık dürtüsü için barışçı ve arındırıcı bir boşalma olanağı sağlaması olduğunu (Lorenz, 1967, Akt: Talimciler,

2003: 26), sporun hem aktif olarak yapılmasının hem de seyirci olarak izlenmesinin saldırganlık dürtüsünü azaltmada ve insanı dengelemede bir araç olduğu kabul edilmektedir.

Sporun yoğun bir çaba ve eğitim gerektiren faaliyet olduğu ve ülke gençlerinin ülkeyi korumasına, savaşa hazırlanmasına yardımcı olduğu da işlevselci yaklaşım içinde belirtilen görüşlerdendir. Örneğin; okullardaki beden eğitimi dersleri, ülkenin eğitim politikaları bu amaca hizmet edebilir. Bu durum tartışılabilir. Lasch (1997: 166) spor etkinliklerinin eğitimin, karakter gelişiminin ya da toplumsal iyileştirmenin hizmetine sokulduklarında çekiciliklerini kaybettiklerini öne sürer.

İşlevselci yaklaşım dışarıdan bakıldığında oldukça "romantik" olarak algılanabilir. Sporun insan hayatına olumlu katkıları inkâr edilemez; ancak sadece bu açıdan değerlendirmek oldukça sınırlıdır ve gerçekleri tam olarak yansıtmamaktadır. Toplumda var olan eşitsizlikler ve çatışmalar yadsınamaz bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır ancak işlevselci yaklaşım bu gerçekleri göz ardı ederek eleştirilere maruz kalmaktadır.

Çatışmacı yaklaşım sporu ekonomik ve siyasal gücü elinde tutanların çıkarlarına, militarizme, milliyetçilik ve ırkçılığa, cinsiyet ayrımcılığına yaptığı katkılar bakımından incelemektedir. Sporun bu alanlarda oynadığı olumsuz rol üzerinde durarak, sporu uyutucu bir afyon gibi görür. Sporun insanlara neşe ve zevk vermesi çatışmacılara göre onu meşru kılmaktadır ve dokunulmaz yapmaktadır.

Çatışmacı yaklaşım içinde yer alan Marxist yazarların en çok etkilendikleri görüş Marx'ın din kuramıdır. Marx'a göre din kitlelerin acılarını uyuşturarak azaltan ve kitleleri uyutan bir afyondur. Marxist yazarlar da bundan yola çıkarak, özellikle tatil günlerinde stadyumların ve spor salonlarının dolmasına bakarak, çağdaş toplumda dinin yerini sporun aldığını düşünmüşlerdir. İtalyan Komünist Partisi lideri Antonio Gramsci ortaya koyduğu 'hegemonya' kuramıyla, yönetici sınıfların erklerini kilise, eğitim ve siyasal kurumların yanı sıra spor yoluyla da sağladıklarını belirtmiştir (Şenel, 2008: 19). Marxist düşünürler Marx'ın din kuramıyla, sporun toplumsal kontroldeki rolünü ilişkilendirmiştir. Onlara göre, spor çağdaş toplumda dinin yerini almakta ve kitleleri etkileyip yönlendirmektedir.

Fransız yazar Jean-Marie Brohm'a göre spor, kapitalist ilişkilere denk düşmektedir. Spor en baştan beri bir sınıf pratiğidir. Burjuvalar için aylak zaman etkinliği, proletaryaya da çalışma gücünü yeniden kazandırma yoludur. Brohm'a göre spor kapitalistleri, sporcuları ücretli işçiler durumuna düşürmüşlerdir. Sınıf savaşımları – yöneticiler ve sporcular- spora da taşınmıştır. Ancak spor yine de sınıf savaşımının üstünü örterek, halkın yeni bir afyonu gibi işlev görmektedir. Yönetici sınıfın ideolojisini pekiştirerek, halkı marşlarla, bayraklarla uyutmaktadır (Şenel, 2008: 19-20).

Tahakküm ilişkilerini vurgulayan çatışmacı yaklaşım, sporu eşitsizlikleri yansıtan bir faaliyet olarak görmenin ötesinde, bu eşitsizlikleri örtülü yollarla yeniden üreten; sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel hâkimiyeti elinde tutanlara yeni bir alan vererek hâkimiyetlerini pekiştirmeye yarayan bir alan olarak görmektedir (Defrance 1995: 48 Akt: Amman, 2000: 134). Buna göre sporun toplum üzerinde yabancılaşma, sömürü ve kontrol, sosyal yalıtma, milliyetçilik, cinsiyetçilik, militarizm, bireylerin manipüle edildiği alanlarda yaşanan ticarileşme gibi olumsuz etkileri vardır. Spor kimilerine önemli kârlar sağlayabilmekte ancak sporcu sağlığını da tehlikeye sokmaktadır.

Sporun ticarileşmesi ve uluslararası şirketlerin etkisi de çatışmacı yaklaşım tarafından eleştirilmektedir. Tüm insanlığı etkileyen olimpiyat oyunları, dünya kupası gibi organizasyonlar sponsor firmaların kendi reklam ve tanıtımı için fırsatlar yaratmakta ve sömürünün tüketim aracılığıyla pompalanarak sürdürülmesine katkıda bulunmaktadır

(Talimciler, 2005: 24). Büyük organizasyonlar, sponsor firmaların reklam ve tanıtımları için kullanılarak küresel sömürüyü ve tüketim kültürünü besleyen bir araca dönüşürken spor da bundan olumsuz etkilenmektedir.

Çatışmacı yaklaşıma göre spor, ırk ve cinsiyet konusunda ayrımcılığa yol açar. Sınıf çatışmalarını körükler. Sporun hiyerarşik yapısı kapitalizmin de yapısını (performans, rekabet, rekor) yansıtır. Erdoğan ve Alemdar (2005: 178) çatışmacı yaklaşım çerçevesinde spora eleştiriler getirmiştir. Buna göre örgütlü popüler spor (özellikle futbol) yıldız gladyatörlerin kiralandığı uluslararası alanda iş yapan dev sermayenin egemenliğindedir. Kapitalist düzen spor faaliyetlerini halkın mülkiyetinden alarak kendi mülkiyetine geçirmektedir. Bu durum ekonomik çıkar ve ideolojik bakımdan da kapitalist sınıfa çıkar sağlamaktadır. Sporun ideolojisiz bir toplumsal etkinlik olarak sunulması, egemen gücü yeniden üretmek anlamına gelmektedir. Egemen güçler de zaten böyle düşünülmesini istemektedir. Yani sporun büyük ölçekli sermaye tarafından yönetilen bir endüstri haline gelmesi, sporu halkın mülkiyetinden alarak kapitalizmin kontrolüne girmesi sonucunu doğurmaktadır. Sporun bu denli ideolojik bir araç olarak kullanılması, mevcut egemen güçlerin kendi çıkarlarını koruma ve yayma aracı olarak işlev görmektedir.

Özetle spor hem toplumdaki ekonomik yapıyı yansıtmakta hem de diğer üst yapı kurumlarıyla (hukuk, sanat, kültür gibi) beraber ideolojik bir rol oynamaktadır. Buna göre sporun kapitalist toplumda; işçi sınıfına sömürüyü unutturma (işyerindeki yabancılaşma, yaratıcılığın kapitalizm tarafından yok edilmesi, gündelik hayatta spor sayesinde neşelenme ör: takımının galibiyetine sevinerek mutlu olma, dertleri unutma…) ve topluma egemenlerin değerlerini empoze etme (spor toplumun afyonu olarak kapitalist sistemin devamını sağlama) şeklinde misyonları bulunmaktadır.

Bu noktada Althusser'in Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA'lar) olarak ortaya koydukları önemlidir (Althusser, 2002: 33-34). Althusser'e göre DİA'lar devletin baskı aygıtıyla aynı şey değildir. Marxist teoride devletin aygıtları hükümet, yönetim, ordu, polis, mahkemeler, hapishaneler v.b şeyleri kapsar ancak DİA'lar ile birbirinden ayrı ve özelleşmiş kurumlar biçiminde ortaya çıkan belirli sayıdaki gerçeklikler kastedilmektedir. Bunlar dini DİA (değişik kiliseler sistemi), öğretimsel DİA (değişik devlet ve özel okulları sistemi), aile DİA'sı, hukuki DİA, siyasal DİA (değişik partileri içeren sistem), sendikal DİA, haberleşme DİA'sı (basın radyo-televizyon v.b.), kültürel DİA (edebiyat, güzel sanatlar, spor v.b.) olabilmektedir. Althusser'e göre tüm DİA'ların hedefi aynıdır; kapitalist sömürü ilişkilerinin yeniden üretimini amaçlar. Spor da bir kültürel DİA olarak ele alındığında; içinde bulundurduğu rekabetçi, milliyetçi, şova yönelik tarafıyla bu amaca hizmet etmektedir. Spor "yeniden üretim" sürecinde hem ideolojik hem de üretim açısından çok önemli işlev görmektedir. Talimcilerin de belirttiği gibi (2005: 45) Althusser'in sporu, devletin bir aygıtı biçiminde yani içinde ideolojinin gizlendiği ve modern kapitalist üretimin sosyal ilişkilerinin yeniden üretilme fonksiyonunun yerine getirildiği bir yapı olarak nitelemesi önemlidir.

Eleştirel yaklaşım da spor olgusunun analizinde önemli bir yer tutar. Bu yaklaşım, Marxist temelli çatışmacı yaklaşımın Frankfurt Okulu teorisyenleri tarafından kültürel olarak ele alınmasıdır. Neo-Marksist olarak değerlendirilebilecek Frankfurt Okulu düşünürleri Marx'ın yabancılaşma kavramından yola çıkarak *kültürel yabancılaşma* kavramını üretmişlerdir. Yabancılaşma, Marx'ın kullandığı anlamıyla bir kişinin, grupların, kurumların veya toplumun; bir eylemin sonuçlarından, doğadan veya başkalarından uzaklaşması durumudur. Bu uzaklaşma, kişinin kendi öz benliğinden veya kendine özgü varlığından kopması olarak da tanımlanmaktadır (Petrovic, 1993 Akt: Amman, 2000: 136). Buradan yola çıkılarak geliştirilen kültürel yabancılaşma; yabancılaşmanın güçsüzlük duygusu, kimlik kaybı ve anlamsızlık hissi gibi subjektif sonuçlarını irdeleyen bir kavramdır. (Amman, 2000: 136)

Buna göre Frankfurt Okulu düşünürlerine göre spor, insanları avutucu bir faaliyettir. Kapitalizm insanları sistemle özdeşleştiren mekanizmalarla kimliksizleştirir, sistemle bütünleşmesini sağlar. Spor da böyle bir mekanizma olarak işlev görür. Sporun metalaşması, spor-insan etkileşiminde insanın yaptığı sportif etkinliklere yabancılaşması ile sonuçlanmaktadır (Talimciler, 2005: 25). Özetle Frankfurt Okulu'na göre, kültürel yabancılaşma kapitalizmin etkisiyle insanları güçsüzleştirmekte, kimlik kaybına uğratmakta ve anlamsızlık hissine sürüklemektedir. Spor da bu süreçte metalaşarak insanları kendi doğalarından uzaklaştırmakta ve sistemle uyumlu hale getirmektedir.

Sonuç

Sporu makro-sosyolojik yaklaşımlarla değerlendirme; sporun toplumsal yapı, kültür, ideoloji, iktidar ve değişim gibi kavramlarla olan ilişkisini anlama bakımından gereklidir. Makro-sosyolojik yaklaşımlar, sporun birey ve toplum üzerindeki etkilerinin yanı sıra, toplum genelindeki işlevlerini ve sorunlarını da ortaya koyar. Spor hem toplumsal bütünleşmeyi sağlayan hem de toplumsal çatışmalara neden olan bir olgudur. Bu nedenle sporu makro-sosyolojik yaklaşımlarla değerlendirmenin, sporun toplum üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini görme ve hatta spor politikalarını geliştirme açısından önemi vardır.

Spor, tarih boyunca toplumsal yaşamın önemli bir parçası olmuş, değişen toplumsal koşullara uyum sağlamış ve kimi zaman bu koşuların değişimini de sağlamıştır. Sporun sosyolojik analizi, gelecek açısından değerli katkılar sunma potansiyeline sahiptir. Örneğin; spor etkinliklerinin erişilebilirliğini arttırmak için sosyal adalet ve eşitlik prensiplerine dayalı politikalar geliştirmede, dezavantajlı grupların spor olanaklarına ulaşımını kolaylaştırmada, toplumsal dışlanmışlıkla (yaşa, engele, cinsiyete dayalı) mücadelede, spor organizasyonlarının ve kurumlarının yönetiminde çeşitliliği teşvik etmede katkılar sunabilir.

Öte yandan, sosyolojik analizler gelecek açısından, sporun dijitalleşme ve teknolojik gelişmelerle olan ilişkisini inceleyebilir. Sanal spor etkinliklerinin ve espor gibi yeni spor alanlarının sosyal etkileri, dijital toplulukların oluşumu ve sporun çevrimiçi platformlardaki rolü gibi konular üzerine odaklanmak, sporun gelecekteki toplumsal etkilerini anlamak için önemlidir. Ayrıca, sporun sağlık ve refah üzerindeki etkilerini değerlendirmek ve spor tabanlı uygulamaların toplum sağlığına olan katkısını ölçmek de gelecekteki önemli araştırma alanları arasında yer almaktadır. Dolayısıyla sosyolojik analizler sporun sadece bir fiziksel etkinlik olmanın ötesinde, toplumsal ve kültürel bir olgu olarak nasıl değiştiğini anlamada kritik bir rol oynamaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

Althusser L. (2005). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Amman T.M. (2000). Spor sosyolojisi. H.C. İkizler (Der.) *Sporda sosyal bilimler* içinde (85-150). İstanbul: Alfa Yayınları.

Arık B. (2004). *Top ekranda medya çağındaki futbol ve televizyon arasındaki kaçınılmaz ilişki.* İstanbul: Salyangoz Yayınları.

Balcıoğlu İ. (2003). *Sporun sosyolojisi ve psikolojisi.* İstanbul: Bilge Yayınları.

Boniface P. (2007). *Futbol ve küreselleşme*. İstanbul: NTV Yayınları.

Çabuklu Y. (2004). *Toplumsalın sınırında beden.* İstanbul: Pusula Yayıncılık.

Durkheim, E. (2020). *Sosyolojik yöntemin kuralları*. (C. Saraçoğlu, Çev.). İstanbul: Karbon Kitaplar.

Erdoğan İ., & Alemdar K. (2005). *Popüler kültür ve iletişim.* Ankara: Erk Yayınları.

Kaya A. Y. (2001). *Türkiye'de spor basını haber dili: futbol haberlerinde sözcük seçimi üzerine bir içerik çözümlemesi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Lasch C. (1997). *Narsizm kültürü.* (Suzan Öztürk-Ümit Hüsrev Yolsal, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Maguire, J. A., & Guttmann, A. (2019). Sports- sociology of sports. *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/sports/sports/Sociology-of-sports (erişim tarihi: 18.10.2023).

Rowe D. (1996). *Popüler kültürler rock ve sporda haz politikası*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sert M. (2000). *Gol atan galip futbola sosyolojik bir bakış*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Şenel A., (2008). Olimpiyatlar yarışmacı spor gerçeği ve eleştirel spor kuramları. *Bilim ve Gelecek, sayı:53,* s.6-28.

Talimciler A. (2005). *Türkiye'de futbol ve ideoloji ilişkisi: medya'daki futbol söylemi üzerine bir inceleme.* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Talimciler A. (2003). *Türkiye'de futbol fanatizmi ve medya ilişkisi.* İstanbul: Bağlam Yayınları.

Fatih Altaylı - Teke tek Programının "Uzaktan Eğitim Kararı Doğru Mu?" Konulu Bölümüne Yönelik Kıyaslamalı Bir Alımlama Analizi[1]

Çiçek TOPÇU[2]

Giriş

Philip Smith, Stuart Hall tarafından yayılım alanı genişleyen kültürel çalışmaları, Marksçı düşünüşe hakim olma eğilimindeki katı, mekanik ve soyut ideoloji görüntülerinden uzak bir çığlık olarak nitelendirir (2007). Bu, mesajların oluşturulması ve okunmasında medya üreticilerinin ve alımlayıcıların etkin işleyişine; ideolojik mesajların ya da görsel metinlerin çok yönlü ve özerk yapısına, kodlara ve kodaçımlara yönelik farklılaşma anlamına gelmektedir.

Stuart Hall, televizyon mesajlarının inşa edilebileceği üç yöntem belirler (Hall, 2005). Bunlardan ilki; *dominant-hegemonik (egemen)* pozisyondur. Bu pozisyonda mesajı hazırlayıp gönderen konumunda olan kişilerin baskın tavrı dikkat çeker. Televizyonda çalışan kişilerin bir mesajı kodlarken aldıkları pozisyon dominant - hegemoniktir. Göndericiler burada kendisine ait ölçütleri dayatır. İkinci yöntem ise *Müzakereci Okuma'*dır. Bu yöntemin ilkinden büyük bir farkı vardır: Mesajı alan kitle, gönderilen mesajın içeriğindeki söylemin farkındadır ve onu ayırt edebilir. Metni kendi yorumuna göre benimser ya da reddeder. Diğer yöntem *muhalif pozisyon'd*ur. Burada izleyici bütün anlam ve yan anlamları çözer ve buna göre bir tutum geliştirir (Hall, 2005).

Stuart Hall'ün medya mesajlarının alımlanmasıyla ilgili sunduğu modeller ve farklı alımlama yöntemleri geliştirmiş olması iletişim çalışmaları açısından büyük önem taşımaktadır. İzleyici çalışmalarında temel sorun; izleyicinin gönderilen mesajları, haber metinlerini nasıl anlamlandırdıkları ve gündelik yaşamda toplumsal anlam üretimi bakımından nasıl farklılaştırdıklarıdır (Aydın, 2007). Yani, metnin kodlanması ve okurun bu kodları çözmesi arasında farklılık oluşabilir. Kısacası; izleyiciye ulaşan haber metinleri farklı yorumlamalara açıktır. Yorumlardaki bu farklılığın nedeni ise kitleler arasındaki farklı demografik özellikler olabilir. Psikolojik etmenler de belirleyici olabilmektedir.

"İzleyici medya ile ne yapar?" sorusundan hareketle araştırmaya koyulan ve izleyicinin aktif rolde konumlandığı cevabına ulaşan kültürel çalışmalar odaklı araştırmacılar, içeriğin yorumlanması noktasında da onun etkin bir role sahip olduğunu vurgulamak amacıyla sorgulamalarını derinleştirir. İzleyicinin pasif konumdan artık çıkarak farklı düzeylerde içerik okumaları yapmakta olduğu belgelenir. Bu çalışmada, 28 Şubat 2023 tarihli Teke Tek (Fatih Altaylı) adlı programın "Uzaktan Eğitim Kararı Doğru mu?" konulu bölümünü izleyicinin nasıl alımladığı araştırılmakta ve iletişim çalışmalarında izleyici odaklı söz konusu kuramın önemine dikkat çekilmektedir. Teke Tek - "Uzaktan Eğitim Kararı Doğru mu?", 6 Şubat tarihinde yaşanan deprem felaketinin ardından üniversitelerin uzaktan eğitime geçişinin konu edildiği;

[1] Bu çalışma, 5-7 Mayıs 2023'te Sivas'ta düzenlenen IMCCS 1st INTERNATIONAL CONFERENCE ON COMMUNICATION SCIENCES'da sözlü olarak sunulan FATİH ALTAYLI - TEKE TEK PROGRAMININ "UZAKTAN EĞİTİM KARARI DOĞRU MU?" KONULU BÖLÜMÜNE YÖNELİK KIYASLAMALI BİR ALIMLAMA ANALİZİ başlıklı bildirinin genişletilmiş ve yeniden ele alınmış şeklidir.

[2]Doktor, Antalya Belek Üniversitesi, Sanat ve Tasarım Fakültesi.

bunun öğrencileri ve eğitim hayatını nasıl etkileyeceğinin tartışıldığı, Habertürk kanalında yayınlanan 1 saat 56 dakikalık bir bölümdür. Araştırma için bu programın seçilmesinin nedeni, izleyicinin kolay erişebileceği anaakım medya ortamlarından birinde yer almasına dayanmaktadır. Stuart Hall'ün bu konuya yönelik söylemlerine atfen; hiçbir sav ileri sürüp, nokta koyma amacında olmayan bu çalışmada, izleyicinin demografik özelliklerinin, haber metnini algılayıp yorumlama noktasında belirleyici olduğu düşüncesi çıkış noktası olarak benimsenmektedir. Böylece mevcut durumun fotoğrafını çekmek amaçlanmaktadır. Bu amaçla, kolay ulaşılabilir durum örneklemesi yöntemiyle seçilen izleyiciler üzerinde, nitel desende bir araştırma yapılmakta, izleyicilerle derinlemesine bir görüşme gerçekleştirilmektedir. Programa yönelik alımlama araştırmasının yapıldığı izlerkitle, yedişer kişinin oluşturduğu iki ayrı gruptan oluşmaktadır. Grubun birinin sınırlılığını; yaşları 18 ile 25 arasında değişen, sosyal bilimlere bağlı yedi devlet üniversitesi öğrencisi oluştururken (Birinci Grup); diğerini ise yine aynı yaş aralığına dahil ve yine sosyal bilimlere bağlı yedi vakıf üniversitesi öğrencisi (İkinci Grup) oluşturmaktadır. Farklı sosyo-ekonomik statüdeki öğrencilerin, programın aktardığı mesajlar doğrultusunda, Stuart Hall'ün sınırlarını belirlediği "egemen", "müzakereci" ve "muhalif" tutumlar arasından hangisine katıldığı sorgulanmaktadır. Böylelikle, sunulan iletiler karşısında devlet üniversitesi ile vakıf üniversitesi öğrencilerinin uzaktan eğitim kararına ve uygulamasına nasıl yaklaştığı sorgulanmakta ve her iki kesim arasındaki olası farkın nasıl şekillendiği kıyaslanmaktadır.

Alımlama Yaklaşımı

Medyanın güçlü etkilerini sınırlı etkilere bırakmaya başlayan dönemde, *kültürel çalışmalar* yeni bir çalışma alanı olarak belirginleşir (Özçetin, 2018). Richard Hoggart, Raymond Williams ve E. P. Thompson'un başlattığı kültürel çalışmalar merkezli araştırmalarının izinden giden Stuart Hall, kitle iletişim araştırmalarında 1940'lı yıllardan başlayarak 1960'lara kadar egemenliğini koruyan Amerikan davranışçı anaakım yaklaşımdan eleştirel yaklaşıma geçişin kilit noktasında durur.

İngiliz kültürel çalışmalar geleneği, kuşaklar boyunca takip edilecek dil, ideoloji ve izleyici pratikleri meselelerini gündeme alır. Medya, izleyici pratikleri ve ideoloji üçgen çatısını bu gelenek etrafında kuran Hall, haber metinlerinin üretimini medya üretiminin toplumsal ilişkiler bütününden ayrı düşünülemeyeceğini vurgular. Böylelikle, toplumun ve kültürün incelenmesine yönelik disiplinlerarası bir yaklaşım olarak kültürel çalışmalar; kültürü, toplumun tümünden yalıtılmış yüksek sınıflar olarak algılanmaktan kurtarıp; onu, antropolojik bir yaklaşımla gündelik yaşamın pratiklerine karışmış bir olgu olarak inceler (Hall, 1999). Alımlama yaklaşımı da bunu; üretim, dolaşım, dağıtım, tüketim ve yeniden üretim şeklinde ele alır (Hall, 2005). Bu karmaşık kavrayış çerçevesini benimseyen Hall için en dikkate değer nokta mesajın izlerkitleye ulaştıktan sonraki hali; izleyicinin algısında bıraktığı şeklidir.

Alımlama yaklaşımına göre, medya mesajlarının alımlanmasıyla ilgili sunduğu modeller ve farklı alımlama yöntemleri geliştirmiş olması iletişim çalışmaları açısından büyük önem taşımaktadır. İzleyici çalışmalarında temel sorun, izleyicinin gönderilen mesajları, haber metinlerini nasıl anlamlandırdıkları ve gündelik yaşamda toplumsal anlam üretimi bakımından nasıl farklılaştırdıklarıdır (Aydın, 2007). Yani, metnin kodlanması ve okurun bu kodları çözmesi arasında farklılık oluşabilir. Kısacası; izleyiciye ulaşan haber metinleri farklı yorumlamalara açıktır. Alımlamada izleyicinin medya içeriğinden edindikleri; onların demografik farklılığının yanı sıra; kavrayış, ilgi alanları ve motivasyon gibi psikolojik belirleyenlerin varlığıyla ilişkilidir (Topçu & Çetin, 2021).

Fatih Altaylı - Teke Tek Programının "Uzaktan Eğitim Kararı Doğru mu?" Konulu Bölümüne Yönelik Kıyaslamalı Bir Alımlama Analizi

"İzleyici medya ile ne yapar?" sorusundan hareketle araştırmaya koyulan ve izleyicinin aktif rolde konumlandığı cevabına ulaşan kültürel çalışmalar odaklı araştırmacılar, içeriğin yorumlanması noktasında da onun etkin bir role sahip olduğunu vurgulamak amacıyla sorgulamalarını derinleştirir. İzleyicinin pasif konumdan artık çıkarak farklı düzeylerde içerik okumaları yapmakta olduğu belgelenir (Hall, 2005). Bu çalışmada; 28 Şubat 2023 tarihli Teke Tek (Fatih Altaylı) adlı programın "Uzaktan Eğitim Kararı Doğru mu?" konulu bölümünü izleyicinin nasıl alımladığı araştırılmakta ve iletişim çalışmalarında izleyici odaklı söz konusu kuramın önemine dikkat çekilmektedir.

Kolay ulaşılabilir durum örneklemesi yöntemiyle seçilen izleyiciler üzerinde, nitel desende bir araştırma yapılmakta, izleyicilerle derinlemesine bir görüşme gerçekleştirilmektedir. Programa yönelik alımlama araştırmasının yapıldığı izlerkitle, yedişer kişinin oluşturduğu iki ayrı gruptan oluşmaktadır. Grubun birinin sınırlılığını; yaşları 18 ile 25 arasında değişen, sosyal bilimlere bağlı yedi devlet üniversitesi (Akdeniz Üniversitesi) öğrencisi oluştururken (Birinci Grup); diğerini ise yine aynı yaş aralığına dahil ve yine sosyal bilimlere bağlı yedi vakıf üniversitesi (Antalya Belek Üniversitesi) öğrencisi (İkinci Grup) oluşturmaktadır. Farklı sosyo-ekonomik statüdeki öğrencilerin, programın aktardığı mesajlar doğrultusunda, Stuart Hall'ün sınırlarını belirlediği *egemen*, *müzakereci* ve *muhalif* tutumlar arasından hangisine katıldığı sorgulanmaktadır. Böylelikle, sunulan iletiler karşısında devlet üniversitesi ile vakıf üniversitesi öğrencilerinin uzaktan eğitim kararına ve uygulamasına nasıl yaklaştığı sorgulanmakta ve her iki kesim arasındaki olası farkın nasıl şekillendiği kıyaslanmaktadır.

Yöntem ve Sınırlılıklar

Alımlama analizi çerçevesinde, bu çalışmada derinlemesine görüşme yöntemi kullanılmıştır. Görüşmeler, 10-15 Nisan 2023 tarih aralığında gerçekleştirilmiştir. Program, her bir izleyiciye ayrı ayrı izletilmiş ve her bir izleyici ile soru cevap şeklinde görüşmelerde bulunulmuştur. Fatih Altaylı'nın programının içeriğindeki mesajlardan hareketle katılımcılardan uzaktan eğitim kararına ilişkin yorum yapmaları ve araştırma kapsamında hazırladığımız soruları cevaplandırmaları istenmiştir.

İzleyicilere Yöneltilen Sorular ve İzleyicilerin Cevaplar

Birinci grup ve ikinci grup olmak üzere, programın izlenmesinin ardından, iki grupla da ayrı ayrı görüşmeler yapılmış; her iki ayrı gruba da yedi aynı soru sorulmuştur. İzleyicilere yöneltilen sorular ve izleyicilerin verdikleri cevaplar karşılaştırmalı olarak şu şekildedir:

Birinci gruptaki izleyicilerin *"Programı biliyor muydunuz? Daha önce diğer bölümlerini izlediniz mi?"* sorusuna vermiş oldukları cevaplar:

A. E.: "Programı biliyorum. Bunun dışındaki bölümlerini de izlemiştim aynı zamanda kaçırdığım önemli bulduğum bölümleri internet üzerinden açıp izliyorum."
A. K.: "Biliyordum, ama daha önce hiçbir bölümünü izlemedim."
B. T.: "Evet, teke tek programını uzun zamandan beri izlemekteyim."

D.G.: "Evet biliyordum, diğer bölümlerini izledim."

E. Ç.: "Evet, programı biliyordum. Daha önce onlarca farklı konuda, farklı konuklarla yapılmış bölümlerini izledim."

G. D.: “Evet biliyordum, diğer bölümlerini de izlemiştim.”

K.L.: “Evet daha önce de biliyordum, Celal Şengör ve Ahmet aslanın, felsefe programını izlemiştim.”

Aynı soruya ikinci grup izleyicinin cevapları ise şöyledir:

A.E.: “Evet bu program ile ilgili bilgim vardır. Fırsat buldukça da bilgi edinme amaçlı izlerim.”

C.Y: “Programı biliyordum. Zaman zaman izlerim.”

E.B.: “Daha önce bu programla karşılaşmadım. Fakat ara ara bu tür programları izlemekteyim.”

G.Y.: “Evet, biliyordum diğer bölümlerini de izledim.”

K.A.: “Evet, biliyordum. Özellikle Celal Şengör ve İlber Ortay’ın olduğu bölümleri takip ediyorum. En son “Türk toplumu bilime mesafeli mi?” başlıklı bölümü izlemiştim.”

S. T.: “Programı biliyordum fakat ilk defa izledim bu araştırmaya katılma amacıyla izledim. Diğer bölümleri hakkında bir fikrim yok.”

Ş.O.: “Daha önce programın birkaç bölümüne sosyal medyada denk gelip kesitleriyle birlikte üç bölümünü izlemiştim.”

Alınan bu cevapların ardından, daha çok programı bilenler ve izleyenler için, programın neden tercih edildiğini ölçmek amacıyla; “*Size göre bu programın tercih edilme nedeni nedir?* şeklinde bir soru yöneltildi. Soruya, birinci grup izleyicinin vermiş olduğu cevaplar şöyledir:

A. E.: “Program, yapısındaki ciddiyeti koruduğunu diğer tartışma ve bilgilendirme yapımlarına göre kaliteli ve konuk seçiminde geniş bir seçim yaptığını bu yüzden her kesime hitap etmeye çalıştığını ve bunu başardığını düşünüyorum.”
A.K.: “Tartışmalı bir konu hakkında bilgileri ve tecrübeleri olan konuşmacıların bulunduğu bir tartışma programında, izleyicilerin bu konu üzerine bilgi, görüş alabilmeleri. Yayınlandığında uzun süre gündemde kalan bir ana akım program olması.”
C.T.: “Bana göre programın izlenme nedeni programa katılanların genelde akıl ve bilimi ön planda tutan insanlardan oluşmasıdır.”
D.G.: “Alanında uzman kişilerin bu programda fikirlerini belirtmesi ve online olarak yaşanan bu zorluğu sadece akademisyenler açısından değil, öğrenciler açısından da ele alması, bilgileri şeffaf bir şekilde aktarması tercih edilme nedenleri arasında olabilir.”
E.Ç.: “Bu programın tercih edilme sebebi uzman kişilerin kendi uzmanlık alanlarıyla ilgili konularda yapacağı yorumların, vereceği bilgilerin ve buna karşın yapılması gerekenden çok uzak noktada verilmiş kararların ne kadar yanlış olduğunu halka göstermek.”
G.D.: “Online eğitimin öğrenciler ve akademisyenler açısından psikolojik ve sosyal durumunun ele alınması ve bu durumu tarafsız yorumlaması tercih edilme nedenleri arasında olabilir.”
K.L.: “Bana göre programa gelen isimlerin biraz da genç izleyici kitlesi için popülist bir hava yaratması. İlber Ortaylı ve Celal Şengör ile biraz bu programın ışıldadığını düşünüyorum.”

İkinci olarak yöneltilen bu soruya, ikinci grubun verdiği cevaplar ise şöyledir:

A. E.: "Şeffaf ve saydamlık olması. Günümüzde ifade özgürlüğü ile ilgili her ne kadar sıkıntı yaşıyor olsak bile böyle programlar sayesinde bazı şeyleri konuşup önlem veya tedbir alabiliyoruz. Bu programın tercih edilme nedeni bence budur."

C.Y.: "Aslında Fatih Altaylı, siyasete dair düşünceleri nasıl olursa olsun tarafsız görünen ve programlarını o tarafsızlıkta yapan biri. Bu yüzden, her düşünceye yönelik içeriklere de programında yer vermekte. Dolayısıyla, herkesin kendinden bir şey bulabileceği ve doyum sağlayabileceği mesajlar aktarmakta. Program bu nedenle oldukça tercih ediliyor olabilir bana göre."

E.B.: "Program daha yüzeysel ve gerçekten tüm öğrencilerimizin sesi olan öğretmenlerimizin daha açık yüreklilik ve düşüncelerini özgürce ifade edebilmeleri bu konuya ciddi önem ve zaman ayırmaları sebebiyle tercih edildiğini düşünüyorum."

G.Y.: "Alanında uzmanlaşmış kişilerin bir araya gelerek bir konu üzerinde tartışma ortamı sağlayarak izleyicide de belirli fikirler uyandırdığı için tercih edildiğini düşünüyorum."

K.T.: "Programın konuları gündemin akışına göre belirleniyor. Konu unutulmadan, konuya ilgisi olan izleyici kitlesine ulaşıyor. İzleyicilerin bu programı tercih etmesini; konukların, kitle tarafından saygı kazanmış kişiler olmasına ya da gündemdeki kişinin, konuk alınmasına bağlıyorum."

S.T.: "Herhangi bir konu üzerinde uzmanlaşmış ve bilgi sahibi insanlar tarafından Bilgi alışverişi yapılmakta, benim düşüncem budur bu nedenle tercih edildiğini düşünüyorum."

Ş.O.: "Fatih Altaylı çoğu kişinin takip ettiği ünlü bir gazeteci. Programın tercih edilme nedeninin Fatih beyin kendi kitlesi ve yaptığı işlerin sevilmesi nedeniyle tercih edildiğini düşünüyorum."

"Online eğitim sistemi doğru mu" konulu bu bölümde öğrencilerin hangi noktaya daha çok dikkatini verdiğini anlayabilmek anlamında; *"İzlediğiniz bu bölümde en çok hangi nokta dikkatinizi çekti?"* sorusu yöneltildi. Birinci grup izleyicinin vermiş olduğu cevaplar şu şekildedir:

A. E.: "Burada vakıf üniversitelerinin yurtlarında kendi öğrencileri kaldığı için yüz yüze eğitimin kesintisiz devam etmesi ilgimi çekti.

A.K. "1999 Marmara depremi sonrasında Kocaeli Üniversitesinin eğitime konteynırlarda devam ettiği bilgisi ve Japonya'da felaketler sonrası aynı şekilde eğitimin aksatılmadan sokakta verilmesi örneği ile beraber, 'Türkiye bu yüzden Türkiye' sözü."

C. T.: "Katılımcının da vakıf üniversitelerinden olması ve devlet üniversitelerinden temsilci olmaması dikkatimi çekti."

D. G.: Fırsat eşitliği yaratmak adı altında aslında bir eşitsizliğe sebep olunması üzerine tartışılan kısım ve üniversiteler açık olsaydı eğer üniversite olarak akademisyenlerin deprem bölgesine gidip oradaki mağdur olmuş üniversite öğrencilerine akademik açıdan

geri kalmamaları için yardımcı olacaklarına, İlk yardım ve arama kurtarma konusunda eğitim almış öğrencilerin arama kurtarma konusunda destek olabileceklerine dair konuştukları kısım dikkatimi çeken noktalardan."

E.Ç.: "Programa konuk olan eğitimcilerin, YÖK ve hükümet kanadının almış olduğu, bilime, öğrenci psikolojisine tamamen ters olan akıl dışı kararlarına karşı almış oldukları tavırları ve sitemleri."

G.D.: "Bu süreçte vakıf üniversitelerinin depremzede bulundurma konusunda insiyatif alabilmeleri konusuna değinildiği kısım ve uzmanlara katılarak böyle bir felaketten insanların bir arada olup dayanışma içerisinde normalleşme sürecine daha hızlı girebilecekleri konusundaki görüşlerini belirttikleri kısım dikkatimi çeken noktalardan."

K.L.: "Kararın bir kesim için doğrulu konusunda şüphe yok, ancak bütün bir toplumu geriye çekmenin ne anlamı var" diyor Prof. Ege Yazgan hocam, gayet doğru bir tespit."

Üçüncü olarak yöneltilen bu soruya**,** ikinci grubun verdiği cevaplar ise şöyledir:

A. E.: "Giriş bölümünde bahsedildiği üzere "Deprem". Ülkemizde yaşanan doğal afetin o bölgedeki insanları hele ki çocukları ne kadar etkilediği zaten görülmektedir. Sadece eğitim anlamında değil barınma, yemek ve elbise konusunda ne kadar zorluk çektiklerini pek de hoşlanmadan gördük."

C.Y.: "Online eğitime yönelik değerlendirmelerin olumsuz olduğu noktası dikkatimi çekti. Online eğitime, ülkedeki saygın eğitimcilerin olumsuz yaklaşıyor olmasına rağmen, neden ısrarla devam edildiği konusunun cevapsız kalıyor olması dikkatimi çeken diğer nokta. Yani, her şey ortada, kimse online eğitimden umut vaat eden bir sonuç alınamayacağının farkında, programda bu vurgulanıyor. Buna rağmen devlet yöneticileri oldukça kayıtsız."

E.B.: "Ülkemizde son zamanlarda meydana gelen doğal afetler sonucunda ne kadar zor durumda kaldığını bu zor durumlardan bir tanesi eğitim olduğu çok acı bir şekilde görülmektedir. Bu sebeple yaşanan kötü olaylar sonrasında ilk vazgeçilen ve geri plana atılan şeyin eğitim olmaması gerektiği bu konudan en hafif zararla nasıl çıkabileceğimizi bu konuda neler yapabileceğimiz anlatılmak istenmiştir."

G.Y.: "Prof. Dr. Ege Yazgan'nın online eğitim çözüm yolundansa üniversitelerin misafir öğrenci kapasitelerinin belirlenerek ona yönelik bir çözüm arayışı dikkatimi çekti."

K.T. : "Kocaeli Üniversitesi'nin Marmara Depremi'nden sonra bölgede göstermiş olduğu eğitim faaliyetleri çok dikkatimi çekti. Kendi deneyimlerimden yola çıkarak oluşturduğum fikir neticesinde; öğrencilerin, psikolojik açıdan okulda toparlanabileceği, bence tartışılmaz bir gerçektir. Öğrenci, bulunduğu ortamdan uzaklaşıp, kendi alanına yoğunlaştığı zaman çevresinde gerçekleşen olumsuz olayların etkisini üzerinden daha kolay atlatabilir. Sadece iş değil, sosyal çevresi de psikolojik anlamda toparlanmasını sağlayacaktır."

S.T.: "Fatih Altaylı'nın uzaktan eğitim kararından aslında yaptıkları yanlıştan geri dönmedikleri için bu durumu uzatmak zorunda kaldıklarını kendi düşüncesi ile anlatması benim dikkatimi çekti ve doğru bir düşünce olduğunun kanaatine vardırdı."

Ş.O.: "Bölüm konusu gereği davet edilen konuşmacıların hepsinin aynı fikirde olması ve hepsinin vakıf üniversitesinden olması dikkatimi çekti."

İzleyicilerin programdan edindiği iletinin ne olduğunu anlayabilmek amacıyla; *"Programın aktardığı mesaj sizce nedir?"* sorusu soruldu. Dördüncü olarak sorulan bu soruya birinci grup izleyicinin vermiş olduğu cevaplar şöyledir:

A.E.: "Programın mesajı, zor bir zamandan geçen ülkemizin eğitim konusunda da bir yıkım yaşadığını aktarıyor ve bunun önüne geçilmesi gerektiğini, yüz yüze eğitimin eğitimden fazlası olduğunu ve bireyin toplumla sosyalleşmesinde yüz yüze gelmenin önemi hatırlatılıyor."

A.K.: "İktidarın yanlış ve aceleci bir karar ile üniversiteleri kapatması, daha sonra bu karardan dönülmesi gerektiğini anlamalarına rağmen "yanlış karar" aldıklarını kabul etmemek için bu karardan geri dönmedikleri. Üniversitelerin bir an önce açılmasının gerektiği, bunun özellikle mağdur olan öğrencilerin rehabilitasyonu için önemli olduğu."

C.T.: "Programın mesajı; yaşanan doğal afetten dolayı en önemli maddi ve manevi hasarı öğrencilerin aldığı."

D.G.: "Yaşananlar ne kadar ağır olur olsun eğitimden taviz verilmemesi gerektiği mesajı verildiğini düşünüyorum."

E.Ç.: "Bana göre bu program liyakatsiz ve bulundukları konumların gereksinimlerini karşılayamayan kişilerin, afet durumu olsun veya olmasın, insanlar adına aldıkları kararların, aslında ne kadar düşüncesiz, temelsiz, mantık dışı olduğunu ve normalde insanların yararına olması gerekirken, aksine insanlara daha fazla zarar verdiğini çok net bir şekilde ortaya koyuyor."

G.D.: "Yaşananların yüz yüze eğitim ile daha hızlı atlatılabileceği."

K.L.: "Uzaktan eğitim kararının doğruluğunun tartışılması gerektiği. Ve zorunlu bir durum yüzünden bir taviz verilecekse bunun ilk önce eğitim olması doğru mu? Hadi taviz verildi bu ne kadar böyle sürecek?"

Dördüncü olarak yöneltilen bu soruya ikinci grubun vermiş olduğu cevaplar ise şöyledir:

A.E.: "Eğitim ve öğretimin kesinlikle ve kesinlikle hassas bir şeklinde devam edilmesinin gerekliliğini, Mustafa Kemal Atatürk' ün de ülkemizin kurtuluşunun eğitim olduğunu söylemesi ki bununla ilgili çok şey söyleyebilirim. Deprem bölgesine uygun bir eğitim öğretim uygulanarak yeterli nakit yardımla hallolabileceği kanaatindeyim."

C. Y.: "Online eğitimin işe yarar bir tarafı yok, üstelik bunun herkes farkında. Programda, Online eğitim sürecinden geçen öğrencilerin donanımdan yoksun olacağına dair bir mesaj var. Ki ben de bu sürecin bir parçası olarak aynen öyle olduğunu düşünüyorum."

E.B.: "Her ne şartla olursa olsun gerekli özveri sağlanarak eğitiminin devam ettirilmesi gerektiği, ülkemizin kurtuluşunun eğitim olduğu anlatılmak istenmiştir."

G.Y.: "Online eğitim üzerine daha farklı çözüm bulunabileceğini aktarıyor, geçmiş dönemlerde de yaşanmış olayları örnekleyerek zor koşullarda eğitimin aksamaması gerektiğini vurguluyor."

K.T.: “Hükümetin, felaket anında kolaya kaçıp, okulları kapatmak yerine daha sistemli bir şekilde eğitime devam edip; öğrencilerin, psikolojik anlamda toparlanmasını sağlamak ve felaketten ders çıkarıp, eğitimlerine katkıda bulunmak. Üniversitelerin her bölümünde bu tarz bir felakete karşı eğitimler verilebilir. Kimi bölgede, kimi derslikte eğitimlerini alabilir. Böylece, mezun olacak öğrenciler, kendi alanlarında bu tarz bir felaket durumunda yapılacakları bilir ve buna göre hareket eder.”

S.T.: “Programın bu bölümünde anlatılmak istenen benim düşünceme göre ülkede yaşanan olaylardan dolayı ilk vazgeçilen şeyin Eğitim olması ve bu durumun gerek öğrencilerin gerek öğretmenlerin itiraz etmesine rağmen hic bir çözüm bulunmaması ve bu durumu en içten şekilde anlatmaya çalışmışlar. Uzaktan Eğitimin bize ve sosyal hayatımıza, eğitim hayatımıza, ileride iş hayatımıza hiç bir katkı sağlamadığını anlatmak olmuş.”

Ş.O.: “Programın aktardığı mesaj üniversite öğrencilerinin yaşanan her türlü felakette eğitim haklarının elinden alınması. Bunun gelecek için hele de üniversite öğrencileri için zararları.”

Verilen bu cevaplar doğrultusunda; *“Programın aktardığı mesaj sizin fikirlerinize örtüşüyor mu?”* sorusu soruldu. Beşinci olarak yöneltilen soruya, birinci grubun verdiği cevaplar şu şekildedir:

A.E.: “Programda konuşulan konu için bende oradaki hocalara katılıyorum. Eğitimsizliğin oluşturduğu bir yıkımı eğitime zarar vererek çözmeye çalışmak çok yanlış, her şekilde depremden etkilenen öğrencilerin ve etkilenmeyen öğrencilerin eğitim haklarının korunması gerektiğini düşünüyorum.”

A.K.: “Evet, örtüşüyor.”

C.T.: “Evet, programın aktardığı mesajlara kesinlikle katılıyorum.”

D.G.: “Evet, kesinlikle örtüşüyor.”

E.Ç.: “Programın aktardığı mesaj benim fikirlerimle tam olarak örtüşüyor. Düşüncelerimi çok iyi yansıtan bir program olmuş.”

G.D.: “Evet, örtüşüyor.”

K.L.: “Kesinlikle katılıyorum. Uzaktan eğitim zorunda kalınmadıkça çok etkili bir sistem ne yazık ki değil. Bilhassa uygulamalı dersler gören bölümler için tam bir hüsran.”

Aynı soruya, ikinci grup izleyicinin verdiği cevaplar ise şöyledir:

A.E.: “Kesinlikle evet dediğim gibi yeterli nakit yardımla bunun üstesinden gelinebilir.”

C.Y.: “Kesinlikle örtüşüyor. Evet donanımsız yetişiyoruz. Sosyal bilimci olmama rağmen, uygulama alanına dönük derslerimin sınırlı olmasına rağmen, benim de online derslerden verim alamadığım zamanlar oluyor. Uygulama alanında okuyan arkadaşlarımı düşünemiyorum. Kaldı ki ben bir vakıf üniversitesinde okuyorum. Eğitim alabilmem için para ödüyorum. Eğer online eğitim alarak mezun olmak gibi bir hayalim olsaydı para

ödemek yerine açık öğretim fakültesinden birinde okumayı tercih ederdim. Hükümetin aldığı bu kararlar nedeniyle mağdur edilmiş hissediyorum."

E.B.: "Kesinlikle örtüşüyor başta anlatmak istediğim gibi gerekli destek ve özveri sağlandığı sürece üstesinden gelinebileceğini düşünüyorum."

G.Y.: "Evet, programın aktardığı mesajlar ile fikirlerim örtüşüyor."

K.T.: "Çok büyük bir oranda örtüşüyor fakat acilen kurulun toplanıp, okulları açma fikrinde biraz zıt görüşe sahibim. Çevremdeki öğrenci tanıdıklarımın büyük bir çoğunluğu Antalya dışında ikamet ediyorlar. Bu nedenle acil bir okulların açılması fikri herkesi olmasa da yine de büyük bir çoğunluğu, özellikle maddi açıdan yıpratabilir. Şahsi görüşüm; okulların durumunu en az bir ay önce haber verilmesi yönünde olur. Bunun sebebi ise aylık ödenen maaşlar ve maaşlara göre yapılan planlar."

S.T.: "Programın anlattığı mesaj benim fikirlerime tamamen örtüşüyor."

Ş.O.: "Biz gözümüzün önündeki gerçeği görmeyen, insanlarımız ölmeden bazı şeyleri hatırlamadığımız için alınan online eğitim kararının belli bir süre için doğru olduğunu düşünüyorum. Gerekli çalışmalar yapılsaydı, gerekli fon ve planlama bu gibi durumlar için hazır olsaydı bir ay online eğitim daha sonra yüz yüze eğitime geçilebilirdi. Evet fikrimle örtüşüyor."

Akabinde yöneltilen; *"Sizce Fatih Altaylı Teke Tek programında online eğitim konusunu nasıl yorumlamış?"* sorusuna birinci grubun verdiği cevaplar şöyledir:

A.E.: "Gelen konukların hepsinin bir dernek ya da vakıf hocası olduğunu ve yüz yüze eğitimin devam etmesi gerektiğini, gerekirse kendi okullarında depremden etkilenen öğrencileri dönemsel olarak misafir edebileceklerini ve bu kararın o öğrencilerin sosyal durumlarına artı sağlayacağını bu şekilde yüz yüze eğitime destek çıkılması gerektiğini yorumlamışlar."

A.K.: "Öğrencilerin okula gelmeleri gerektiği. 2 Yıllık bir dönemi, pandemi dolayısı ile kaybetmeleri ile beraber eğer tekrar kapanırsa, okul yüzü görmeden mezun olan öğrencilerin iş hayatlarında sorunlar yaşayabilecek olmaları."

C.T.: "Online eğitimin durumu kolaylaştırmak değil daha zorlaştırdığını programın bu yorumuyla daha iyi anladım."

D.G.: "Bu deprem sürecinde, online eğitim kararının eşitlik yaratmaktan çok eşitsizlik yarattığı, hayatın içinde insanlarla kaynaşarak bu sürecin çok daha kolay atlatılabileceği, yaraların daha hızlı sarılabileceğini, çözüm üreterek ve gerektiği yerde fedakarlıklar yaparak bu süreci hep birlikte ve yan yana atlatmamız gerektiği şeklinde yorumlanmış."

E.Ç.: "Teke Tek programında online eğitimin bazı olağanüstü durumlarda uygulanması gerektiği fakat tek başına online eğitimin hiçbir koşulda asla yeterli olamayacağını, eğitimin aslında sosyal bir şey olduğunu, öğrencilerin ekran ve kamera karşısında bu sosyallikten hiçbir şekilde faydalanamadığını, yüz yüze eğitimin tek başına

uygulanamayacak durumda olunması halinde bile en kötü ihtimalle hibrit eğitimin yapılması gerektiği vurgulanmış."

G.D.: "Yaraların dayanışma ve topluluk içerisinde sarılabileceği ve online eğitim kararının iyileşme sürecini yavaşlatan etkenlerden biri olduğu."

K.L.: "Programa konuk olan bütün hocalarında ortak fikirde olması her şeyi açık ediyor aslında, eğitimin yüz yüze olması gerektiği fikri savunuluyor. Deprem gibi bir felaketlerin travmatik bir anomali yarattığını da göz önünde bulundurursak bunun da önemli tedavilerinden biri sosyalleşmek, bu da yüz yüze okul eğitimi ile olur, bu da yorumlanan konulardan."

Aynı soruya ikinci grup izleyicinin verdiği cevaplar ise şöyledir**:**

A.E.: "Eğitimin çok çeşidi vardır. Günümüzde gençler gelecek korkusu içerisinde kaybolmuş durumda. Büyüklerimiz geleceğe dair Türk gençlerine gelecek sunarlarsa okumanın online olması veya yüz yüze olması fark etmez."

C.Y.: "Zihnimden geçtiği gibi yorumlamış. Yani aslında yorumdan ziyade oldukça net bir tablo ortaya koymuş. Online eğitimin elle tutulur olumlu bir tarafı ne yazık ki yok. Programın, bu düşünceyi net bir şekilde ortaya koyduğu için de oldukça tarafsız bir yoruma sahip olduğunu ifade edebilirim."

E.B.: "Teke tek programı öğrencilerimizin yüz yüze eğitim görmelerinin daha verimli olacağını ve geleceğimizde bize daha fazla destek olacağını belirtmiştir."

G.Y.: "Yeterli olmadığını öğrencilerin bir arada sosyalleşerek yaşanılan olayları daha kolay atlatabileceğini ifade etmiştir."

K.T.: "Konuyu olabildiğince objektif ve geçmişteki örneklerle ele aldıklarını söyleyebilirim. Tabi ki alanında uzman kişilerin şahsi görüşleri de kayda değerdi. Okulların, sadece müfredat anlatılıp sınavla mezun edilen bir yer olmadığını; her durumda öğrencilere bir şeyler kattığı ve düzgün işleyen bir sistem için her an ve durum için eğitim verilmesi gerekilen bir ortam olduğunu dile getirdiler."

S.T.: "En güzel zamanlarımızdan biri olan üniversite hayatımızı her koşulda elimizden aldıkları için online eğitimin bize bir katkı sağlamadığını açıkça yorumladıklarını düşünüyorum."

Ş. O.: "Yorumların çoğuna katıldığım gibi hepsinin de doğru olduğunu söylemeyeceğim. Ülkenin içinde bulunduğu duruma bakılırsa haklı olmalarına rağmen bu koşullarda neredeyse imkansız talepleri var."

Araştırmanın son şeklini kazandırma amacıyla, verilen bütün bu cevapların ardından, son olarak iki gruba da; *"İzlediğiniz program online eğitim sistemi ile ilgi fikirlerinizin değişmesinde etkili oldu mu?"* sorusu yöneltildi. Birinci grubun bu soruya vermiş olduğu cevap şöyledir:

A.E.: "Öncelikle online eğitim gerçek anlamda yapılması gerekiyorsa desteklenmeli fakat yüz yüze eğitimin yanından geçmediğini sınıf, fakülte ya da okul algısını yıktığını artı

değer katmadığını, öğrencilerin bir nevi evlerine hapsedildiğini düşünüyorum. Evde çok küçük bir dikkat dağılması, dersten kopmak için çok bariz bir örnektir. Sınıfta verilen tepkilerin, hocaların öğrencileri ile kurduğu vücut dilinin bile önemli olduğunu düşünüyorum. Şahsen yapılan online eğitimin youtube da yayınlanan sanal bir dersten farkı olmadığını, hocalarımızın bizimle konuşarak bu durumda destek olmaları ve kendi artılarını kattığını bu konuşmalar da olmasa bizi derslere bağlayamayacağını düşünüyorum."

A. K.: "Hayır, depremden mağdur olan öğrencilere yönelik destekler sağlanarak diğer öğrencilerle beraber örgün öğretime devam etmeleri gerektiğini düşünüyorum."

C.T.: "Online eğitim sistemiyle ilgili program katılımcılarıyla aynı şekilde düşünüyorum ve fikirlerimi başka bir söylemin değişeceğini hiç düşünmüyorum."

D.G.: "Evet oldu. Çünkü online eğitimin faydalı bir şey olmadığını biliyor olmama rağmen bu derece olumsuzluğa zemin hazırladığını bilmiyordum. Program sayesinde, düşüncelerimde haklı olduğumu bir kere daha anladım ama eksik kaldığım noktaları da kapatmamı sağladım. Yani program, düşüncelerimi şekillendirmekte etkili oldu."

E.Ç.: "Bu program bir üniversite öğrencisi olarak fikirlerimi değiştirmedi, aksine fikirlerimin uzman kişilerin fikirleriyle uyuştuğunu gösterdi."

G.D.: "Evet, program düşüncelerim üzerinde etkili oldu. Online eğitimime yönelik olumsuz bakış açımın olumsuzluğunu arttırdı."

K.L.: "Benim fikirlerimin tersinde bir fikir göremedim. O sebeple hayır tam tersi fikrimi pekiştirdi."

İkinci grupta yer alan öğrencilerin verdikleri cevaplar ise şöyledir:

A.E.: "Yani ben ne yapmam gerektiğinin ve üzerimdeki sorumluluğun bilincindeyim. Atatürk ilke inkılaplarından ve görüşlerinden hiç şaşmadım ve şaşmamda. Her şeyi unutsam bile bu ülkenin kurtarıcısının eğitim ve öğretim olduğunu söyleyebilirim."

C.Y.: "Program, düşüncelerimde haklı olduğumu görmeme katkı sağladı."

E.B.: "Evet oldu bende aynı şekilde yüz yüze veya hibrit sisteminde okulların devam ettirilmesini destekliyorum ve saygıdeğer öğretim üyelerinin görüşleri ve açıklamaları benimde düşüncelerimi yansıttığını olması gerekenin bu olduğunu tekrar hatırlamam ve destek vermeme sebep olmuştur."

G.Y.: "Hayır, olmadı. Çünkü zaten programın aktardığı mesajlara benzer doğrultuda fikirlere sahiptim."

K.T.: "Hayır, fikirlerim değişmedi. Fikirlerimin üzerine daha fazla fikir katmamı sağladı. 4. sorunun cevabında da belirttiğim gibi; öğrenciler, eğitimleri sırasında felaket senaryosuna karşı eğitim alabilirlerdi. Kendi bölümümden örnek vermem gerekirse; "Felaket anında bölgede ya da bölge dışında haber nasıl yapılır? Bölgede ekipman nasıl sağlanır?" vb. eğitimler alınabilir. Anadolu Ajansı'nın "Savaş Muhabiri" eğitimi gibi

eğitimlere katılmak yerine, okullarda bu eğitimleri alabilmemiz gerekir. Pratik anlamda da en iyi eğitim felaket bölgesinde alınabilirdi. Bu fikrim kimileri için zalimce ya da düşüncesizce gelebilir lakin iyi bir sistem oturtmak için bunların gerekli olduğunu düşünüyorum."

S.T.: "Online eğitim ile ilgili düşüncelerim, programa katılan Prof. Dr. Ege Yazgan ve Prof. Dr. Fuat Keyman ile aynı olduğu için bir değişiklik olmadı."

Ş.O.: "İzlediğim program fikrimin değişmesine neden olmadı."

Cevapların Değerlendirilmesi

Yapılan ikili görüşmelerde programın daha önce takip edilip edilmediğini anlayabilmek için "*Programı biliyor muydunuz? Daha önce diğer bölümlerini izlediniz mi?"* sorusu ilk olarak yöneltildi. Her iki grup için de ortak paydayı oluşturan bu soruya yönelik cevap; her iki grubun da genel olarak programı bildikleri ve programı genel itibariyle takip ettiklerine yöneliktir.

"Size göre bu programın tercih edilme nedeni nedir?" sorusuna ise; birinci gruptaki izleyiciler, genel itibariyle benzer yanıtlar vermekte; Fatih Altaylı'nın programlarında işlediği konuları bilimsel-somut verilerle ve alanında uzman kişilerle, anlaşılır bir dille aktardığı için izleyicilerin bu programa yöneldiklerini ifade etmektedir. İkinci grupta bulunan izleyiciler de, programı, alanında uzman kişilerin tartışma alanı olarak nitelendirmekle birlikte; diğer gruptan farklı olarak Fatih Altaylı'nın kendi izleyici kitlesinin sayıca fazlalığından dolayı programın izlenirliğinin belirlediğini düşünmektedir. Her iki grup da, bilimsel çerçevenin popülist bir söylemle sunulmasının izleyicilerin dikkatini çekmekte olduğunu dolaylı olarak ifade etmektedir. Burada öğrenciler, aslında Fatih Altaylı'nın bilim iletişimi yapmakta olduğuna yönelik örtülü bir söylemin varlığını, farkında olmadan vurgulamaktadır. Ayrıca, gündeme ilişkin konuların alanında yetkin kimselerce tarafsız ve şeffaf bir dille bu programda tartışılmakta olduğu düşüncesi, her iki grup izleyici açısından da; programın güven etkisine doğrudan gönderme yapmaktadır. Her iki grup da, Teke Tek programını şeffaf, tarafsız ve bilimsel bulmaktadır.

Çalışmada, asıl olarak ölçülmesi hedeflenen noktalardan biri olan; *"İzlediğiniz bu bölümde en çok hangi nokta dikkatinizi çekti?"* sorudur. Her iki grup da, kendi içlerinde değişen ancak genel anlamıyla değerlendirildiğinde benzer yanıtlar vermektedir. İzleyicinin düşünce yapısı, odaklandığı nokta, ilgi ve motivasyonu, demografik yapısı gibi unsurlar, bu soruya yönelik cevapların çeşitliliğini arttırmaktadır. Ancak, söz konusu programın içeriğinden edinilen bilgiler, her iki gruptaki öğrencilerin benzer çıkarımlara odaklandığını ortaya koymaktadır. Her iki gruptaki öğrenciler için dikkat çeken ortak payda, programa konuk olan öğretim üyelerinin vakıf üniversitesi personeli olduklarıdır. Her iki grubun yanıtlarında ortak olan diğer nokta ise yaşanan geniş çaplı ilk olumsuzlukta ülkenin vazgeçmekte olduğu ilk alanın eğitim olduğu düşüncesidir. Ülkemizde 1999 Marmara Depremi'nde de maddi-manevi büyük bir yıkım yaşanmış olmasına rağmen eğitim konteynırlarda sürdürülürken, 2023 yılında yaşanan benzer büyüklükteki bir felakette ülkenin eğitimi geri plana iten bir tutumu neden sergilemekte olduğuna yönelik anlam verememe durumu, birinci ve ikinci grup için de odaklarını çevirdikleri diğer noktayı oluşturmaktadır. Diğer önemli kısım, programa katılan konukların online eğitimin uzun vadedeki zararlarına yönelik yapmakta olduğu vurgunun, her iki grup için de dikkat çektiğidir.

Söz konusu programdaki içeriğin öğrenciler tarafından nasıl alımlandığına yönelik olarak; *"Programın aktardığı mesaj sizce nedir?"* sorusuna, her iki grupta da ağırlıklı olarak, yüz yüze eğitimin basit bir eğitim sürecinden çok daha fazla bir anlama sahip olduğu, bireyin

sosyalleşmesinde ve yaralarını sarmasında yüz yüze, fiziksel olarak iç içe bulunmanın önemine duyulan inanç, iki grup için de ortak cevabı oluşturmaktadır. Her iki gruptakiler de, programın aktardığı mesajın eğitim olanaklarının ellerinden alındığına yönelik vurguyu barındırdığına ve bu anlamdaki özgürlüklerinin sınırlandırıldığına dikkat çekmektedir. Ayrıca, birinci gruptaki öğrenciler programın içeriğindeki iktidarın aceleci ve yanlış bir kararla online eğitime geçtiği yönündeki vurguyu temel mesaj olarak alımlarken; ikinci gruptaki öğrenciler hükümetin, felaket anında kolaya kaçıp, okulları kapatmak yerine daha sistemli bir şekilde eğitime devam etmesi gerektiğini söylemekte, aynı zamanda psikolojik anlamda toparlanmayı sağlamak için deprem felaketinden ders çıkarılması gerektiğine daha çok odaklanmaktadır. Her iki grup için de programın aktardığı mesaj konusundaki genel kanı; her koşulda eğitimin yüz yüze devam etmesi gerektiğine yönelik vurgudur. Hemen ardından yöneltilen; *"Programın aktardığı mesaj, sizin fikirlerinize örtüşüyor mu?"* sorusuna ise iki gruptaki öğrencilerin tamamının verdiği yanıt aynıdır. Öğrenciler programın aktardığı mesajları kesinlikle onaylamaktadır.

Çalışmanın kilit noktalarını açmayı hedefleyen ve alımlama araştırmamızın odağını oluşturan sorulardan sonuncusu "*İzlediğiniz program uzaktan eğitim ile ilgili fikirlerinizin değişmesinde etkili oldu mu?"* şeklindendir. Bu soruya verilen yanıtların tamamı, öğrencilerin *müzakereci okuma*ya katıldığını ortaya koyar niteliktedir. Birinci ve ikinci grup için de verilen cevaplar "etkili oldu, fikrimi daha da pekiştirdi." ya da "etkili olmadı, zaten aynı düşüncedeydim." şeklindedir. İki grubun da ortaya koyduğu yanıt, programın aktardığı mesaj yönünde düşünceye sahip olduklarını ifade etmektedir. Öğrenciler, programı izledikten sonra da, uzaktan eğitimin mesleki gelişimleri için fayda sağlamayacağına yönelik inançlarını pekiştirdiklerini aktarmaktadır. Bu yönüyle, Fatih Altaylı'nın Teke Tek adlı programında uzaktan eğitim konulu bölümün aktardığı baskın mesaj, uzaktan eğitimden vazgeçilip uzun vadeli ve öğrenci odaklı olumlu etkinin ancak yüz yüze eğitimle mümkün olduğuna işaret etmektedir. İzleyici programın aktardığı mesajı doğrudan almakta ve kabul etmektedir. Bir diğer ifadeyle onaylamaktadır. Böylece izleyici de programdan edindiği bu mesajın etkisiyle uzaktan eğitim kararının yararlı olmadığı düşüncesini güçlendirmekte; müzakereci okumaya katılmaktadır. Burada, birinci ve ikinci gruptaki öğrencilerin ilk adımda ileti karşısında egemen bir tavır benimsediği düşüncesi görünür gibi olsa da; aktarılan mesajın etki yönünün farkında bir tutum sergilemekte olan izleyici müzakereci okumaya daha belirgin ölçüde taşınmaktadır.

Sonuç

Alımlama çalışmalarında, izleyicinin haber metnini tercih etmede ve içeriğini yorumlamada özgür davrandığı; içerikleri kendi yetkinlikleri sınırlılığında zihinsel süzgeçlerinden geçirmekte olduğu bilgisi tüm alımlama araştırmalarında ortak paydayı oluşturmaktadır. Haber metninin yorumlanmasında nedensel bağlar ve süreçler açık biçimde aktörler tarafından farklı düzeylere taşınabilir. Çalışmamızda ortaya koyduğumuz bulgular, izleyicinin metinleri faal olarak okudukları ve onları kendi kullanımlarına ve düşüncelerine uyarladıklarını göstermektedir. Bu okumalar genellikle çeşitlidir; ancak birinci ve ikinci grup olarak kategorize olan devlet ve vakıf üniversitesi öğrencileri odağındaki bu araştırmada; gönderici tarafından kodlanan mesaj ile alımlayıcı tarafından sağlanan kodaçımı arasında bir uyuşma olduğu gözlenmektedir. İzleyiciler, Hall'ün sınırlarını belirlediği dominant hegemonik, müzakereci ve eleştirel okumalar arasından müzakereci okumaya dahil olmaktadır. Bu, izleyicinin iletilen mesajlardaki içeriği çözümleyip, kendi zihinsel süzgeçlerinden geçirip iletilenleri onayladığı anlamını taşımaktadır. Bu yönüyle, çalışmada edinilen bulgu, 6 Şubat 2023 tarihinde meydana gelen deprem felaketinin ardından uzaktan eğitime geçilmesi kararının tartışıldığı Teke Tek programında aktarılan mesajın, devlet ya da vakıf üniversitesi fark etmeksizin, üniversite öğrencilerinin çoğunluğu tarafından onaylandığını ortaya koymakta;

öğrenciler, söz konusu programın eğitimin yüz yüze devam etmesi gerektiği yönündeki düşüncelerinin sesi olduğunu ifade etmektedir.

Kaynakça

Aydın, O. (2007). Alımlama araştırmaları ve kültürel çalışmalar geleneğinin katkısı, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6* (11), 119-131.

Hall, S. (1999). İdeolojinin yeniden keşfi: medya çalışmalarında baskı altında tutulanların geri dönüşü, *Medya, İktidar, İdeoloji*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Hall, S. (2005). *Kodlama-kodaçımlama, medya ve izleyici bitmeyen tartışma*. Ankara: Vadi Yayınları.

Özçetin, B. (2018). *Kitle iletişim kuramları – kavramlar, okullar, modeller*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Smith, P. (2007). *Kültürel kuram*. İstanbul: Babil Yayınları.

Topçu, Ç. & Çetin, G. (2021). Haberde alımlama çalışmaları ve banu avar'ın sınırlar arasında programından "İthal Başkanlık Sistemi" bölümünün alımlama analizi, Hasan Çiftçi (eds.), *Sosyal Bilimlerde Seçme Konular II* Iksad Publications.

Covid-19 Hastalığının Turizm Gelirine Etkisi: Dinamik Panel Veri Analizi

Çiğdem DEMİR TOKER[1]

Giriş

Küreselleşme, artan refah düzeyi, giderek daha güvenli, hızlı ve konforlu havayolu taşımacılığı, havayolu şirketlerinin sayısının artması ve bilgi teknolojilerindeki hızlı gelişmeler nedeniyle turizm sektörü dünyanın en hızlı büyüyen ve gelir getiren sektörleri arasında yer almaktadır. (Çuhadar,2020) Gelişmekte olan ülkelerde sanayiye bir alternatif olarak kalkınmanın ve ekonomik gelişmenin önemli bir kaynağı haline gelen turizm sektörü, gelişmiş ülkelerde büyümenin devamlılığına katkı sağlamaktadır.(Bingöl, Pehlivan & Han,2020)

Turizm gelirleri gelişmiş ülkeler için dengeleyici, gelişmekte olan ülkeler de ise ekonomik büyüme için itici bir unsur olarak değerlendirilmektedir. (Bingöl, Pehlivan & Han,2020) Turizm gelirindeki artışlarla; ekonomik büyüme oranının artması ve sürdürülebilir olması, yoksulluğun azalması, kırsal ve yerel ekonomik altyapının yaratılması, gerek yerel ekonomide gerekse ulusal düzeyde yeni is fırsatları yaratarak issizliğin azalması, destinasyonlarda sosyo-kültürel düzeyin gelişmesini ve çeşitlenmesi, ülkeye giren döviz miktarında ve vergi gelirlerinde artış, çevrenin korunması ve ekolojik dengeye verilen önemin artması sağlanmaktadır. .(Erkan, Kara & Harbalıoğlu,2013)

Küresel anlamda en hızlı gelişim gösteren sektörlerden biri olan turizm,1950'lili yıllardan itibaren istikarlı bir büyüme sergilemiştir. 1950'li yıllarda dünya genelinde 25 milyon civarında uluslararası seyahat yapılırken 1990'lı yıllara gelindiğinde 500 milyonu aşmış, 2011 yılında 1 milyar sınırını geride bırakmıştır. İstikrarlı büyümesini sonraki yıllarda da sürdüren turizm sektörü 2019 yılında yüzde 3,7 büyüme oranı,1.4 milyon uluslararası seyahat sayısı, 1.7 trilyon dolar uluslararası turizm kaynaklı gelir ile en yüksek seviyesine ulaşmıştı. Ancak, bu yükseliş eğiliminin Covid 19 salgının başlamasıyla birlikte tamamen tersine çevrildiği görülmüştür (TURSAB,2020). Bu salgının dünya çapında pandemi olarak ilan edilmesiyle, turizm sektörü süreçten doğrudan etkilenmiştir.(Urfa, Can & Yüceol, 2021)

1. COVİD-19 SALGINI VE TURİZM SEKTÖRÜ

Hızı ve etkisi dikkate alındığında Covid-19 turizm sektörünün şimdiye kadar karşılaştığı en ciddi krizdir.(Salehnia, Zabihi & Safarzaei, 2020) 2019'un sonlarına doğru yaşanmaya başlayan bu kriz, özellikle salgının yayılmasından sorumlu ana faktörlerden biri olarak görülen uluslararası turizmde büyük kayıplara yol açmıştır. (Korinth, 2022) Turizm sektörünün temas yoğun hizmetleri içermesi bu kayıpta büyük rol oynamıştır.

İnsandan insana bulaşan bu virüsün yayılım hızını azaltmak için tüm dünyada koruyucu önlemler alınmıştır. Bu önlemler insan yaşamı için zorunlu olmakla birlikte, bireylerin hareketliliğinin ve dolayısıyla ulaşımın sınırlandırılması turizmde talep cephesini kapatırken, konaklama işletmelerinin faaliyetlerinin belli bir süreliğine durdurulması da arz cephesini kapatmıştır (Kurt Yılmaz & Sürgevil Dalkılıç, 2021). Özellikle arz cephesindeki bu kapanışla, turizm ürünleri (örn. otel yatakları, uçak koltukları, restoran masaları, rehberlik hizmetleri) çabuk bozulmuş ve fiziksel malların aksine bunlar gelecekte kullanılmak üzere saklanamamıştır (Çetin,2020).

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İİBF, Ekonometri Bölümü, ANTALYA, demircigdem@akdeniz.edu.tr

UNWTO, uluslararası varışların %74 oranında düşmesiyle küresel turizmin 2020'de rekor düzeyde en kötü yılını yaşadığını açıklamıştır. Dünya çapındaki destinasyonlar, talepteki benzeri görülmemiş düşüş ve yaygın seyahat kısıtlamaları nedeniyle 2020'de bir önceki yıla göre 1 milyar daha az uluslararası ziyaretçiyi ağırlamıştır. (UNWTO, 2021) Küresel turizm 2021'de 2020'ye kıyasla %4'lük bir artış yaşadı (415 milyona karşı 400 milyon). Ancak UNWTO'nun ön tahminlerine göre, uluslararası turist varışları (geceleyen ziyaretçiler) pandemi öncesi 2019 yılının %72 altında kaldı. Böylece, 2021'deki durum uluslararası varışların %73 oranında azaldığı ve turizm açısından kayıtlara geçen en kötü yıl olan 2020'yi takip etmiştir. (UNWTO, 2022)

Dünya turizm pazarında en çok turizm gelirine sahip on ülkenin, 2000-2021 dönemindeki turizm gelirleri Şekil 1'de gösterilmiştir.

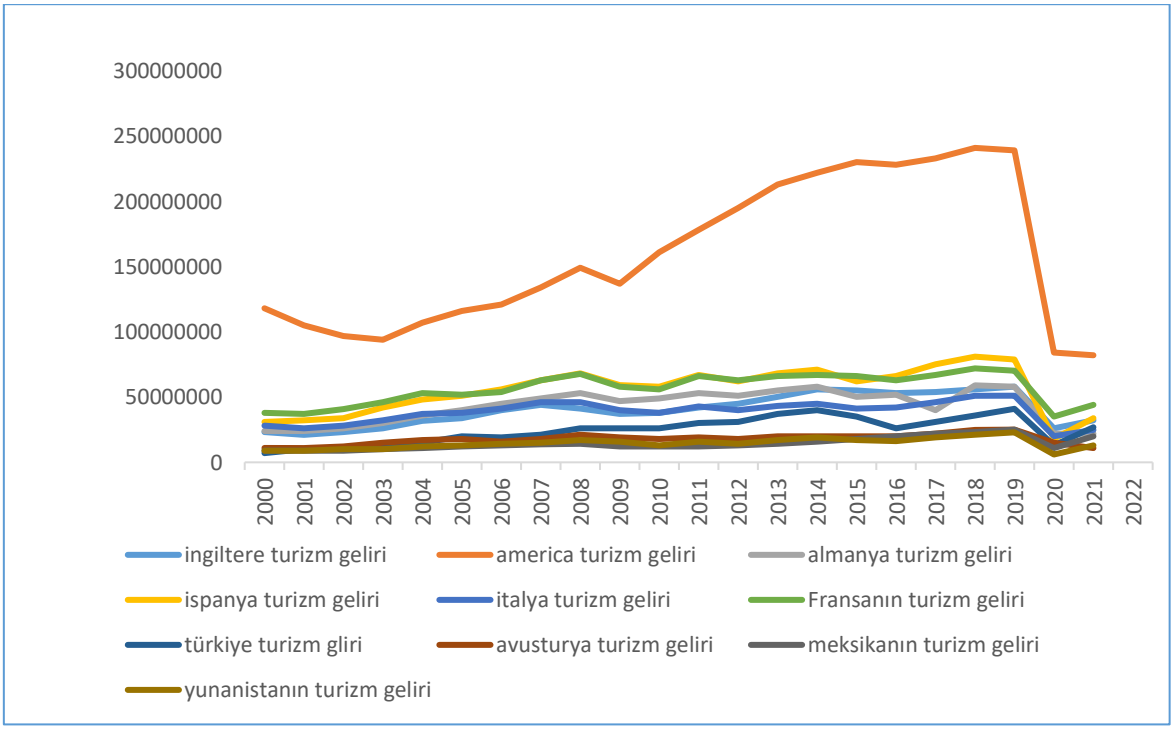

. Şekil 1. En Çok Turizm Gelirine Sahip İlk On Ülkenin Turizm Gelirleri

Şekil 1'e bakıldığında 2000- 2019 yılları arasında turizm gelirinin ele alınan on ülke için artma eğiliminde olduğu, ancak sözkonusu salgınla birlikte 2020 yılında ani bir düşüş gösterdiği göze çarpmaktadır. 2021 yılında ise turizm gelirinin çok az da olsa artış yönünde bir eğilim sergilediği anlaşılmaktadır.

Aynı şekilde turist sayılarının grafiği incelendiğinde, turizm geliriyle benzer bir seyir izlediği görülmüştür. (bkz. Şekil 2)

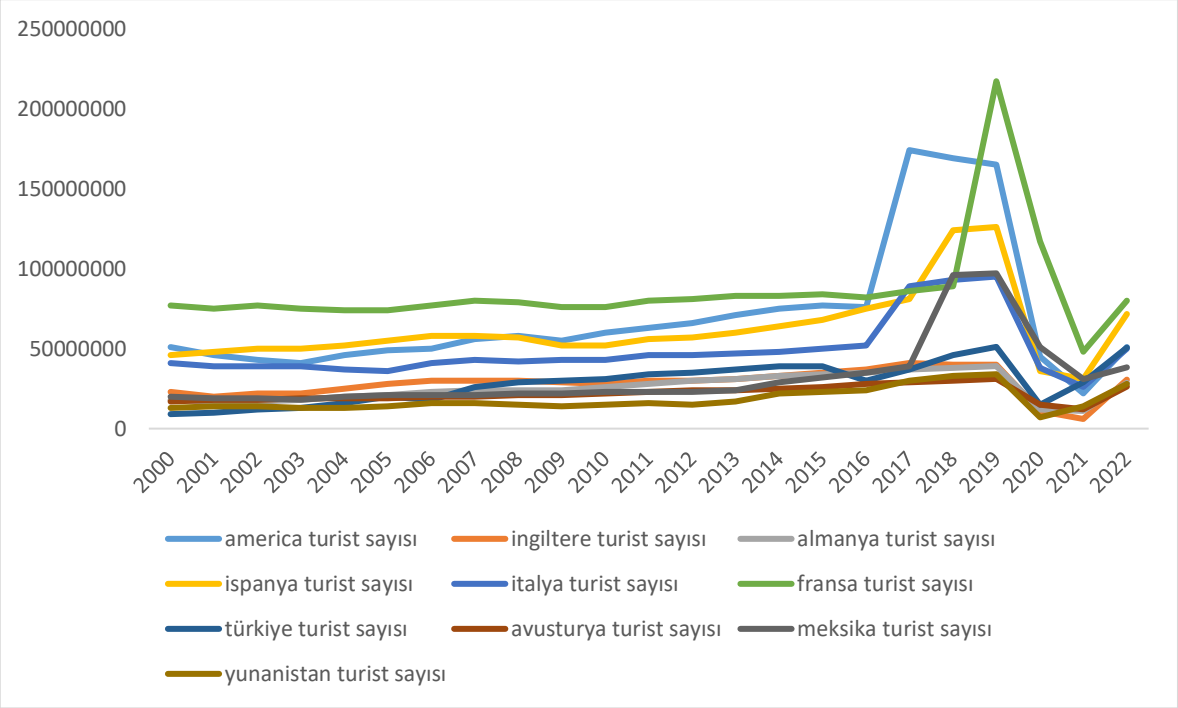

Şekil 2. En Çok Turizm Gelirine Sahip İlk On Ülkenin Turist Sayıları

2. LİTERATÜR

Literatüre bakıldığında; turizm geliri ile ilgili ampirik çalışmaların çoğunun turizm geliri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini araştırdığı, geri kalan kısmının ise turizm gelirini etkileyen faktörlere odaklandığı dikkati çekmiştir.

Turizm geliri ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisinin analiz edildiği çalışmalar ve elde ettikleri bulgular değerlendirildiğinde; nedenselliğin bazılarında tek yönlü bazılarında çift yönlü olduğu bazılarında ise nedensellik olmadığı saptanmıştır. Çağlayan, Şak & Karymshakov (2012) yaptıkları çalışmada, 11 ülke grubunun (Amerika, Asya, Avrupa, Doğu Asya, Güney Asya, Orta Asya, Latin Amerika ve Karayipler, Okyanusya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Sahra Altı Afrika) 1995-2008 dönemi yıllık verilerini kullanarak turizm geliri ile gayrisafi yurtiçi hasıla (GSYH) arasındaki nedensellik ilişkisini Panel Granger nedensellik yaklaşımıyla analiz etmiştir. Analiz sonucunda; Avrupa'da turizm geliri ile gayrisafi yurtiçi hasıla arasında çift yönlü nedensellik olduğunu, Amerika, Latin Amerika ve Karayipler ve dünyada GSYİH'dan turizm gelirine doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu, Doğu Asya, Güney Asya ve Okyanusya'da ise turizm gelirinden GSYH'ye doğru ters yönlü bir nedensellik olduğunu, son olarak da Asya, Orta Doğu ve Kuzey Afrika, Orta Asya ve Sahra Altı Afrika'da nedensel bir ilişki bulunmadığını tespit etmiştir. Ekanayake & Long (2012), turizm gelişimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi gelişmekte olan ülkeler için incelemişlerdir. 1995-2009 dönemi yıllık verileri için hetorejen panel eşbütünleşme analizini uygulamışlardır. Sonuç olarak, turizm gelirinin reel GSYH'ye göre esnekliğinin tüm bölgeler için istatistiksel olarak anlamlı olmamasına rağmen, pozitif işaretinin turizm gelirinin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeye olumlu katkı yaptığı bulgularına ulaşmışlardır. Hüseyni, Doru, & Tunç (2017), neo-klasik büyüme modeli bağlamında Türkiye'nin 1980-2014 yıllarına ait gayri safi yurtiçi hasıla, gayri safi sabit sermaye oluşumu ve turizm gelirlerine ait verileri arasındaki eşbütünleşme ilişkisini Johansen eşbütünleşme tekniğini kullanarak araştırmışlar ve sonuçta turizmden ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğunu bulmuşlardır.

Literatürde turizm gelirini etkileyen faktörleri inceleyen çalışmalara bakıldığında, çeşitli model yaklaşımlarıyla konun ele alındığı görülmüştür. Aydın (2016), Türkiye'nin turizm gelirini turist sayısı ile açıkladığı çalışmasında, Türkiye turizm gelirinin %70'inden fazlasını oluşturan 20 ülke (Almanya, Rusya, İngiltere, İran, Hollanda, Fransa, ABD, Bulgaristan, Belçika, İtalya, Avusturya, Gürcistan, İsveç, Ukrayna, Azerbaycan, Suriye, Yunanistan, İsviçre, Danimarka ve İspanya) için 2006-2015 dönemine ait üçer aylık verileri seçmiştir. Bu veriler ile uyguladığı panel veri modellerinde hem bağımlı hem de bağımsız değişkenlerin gecikmeli değerleri anlamlı bulunmuştur. Qin, Luo, Zhao & Zhang, J. (2018), Bangladeş için turizm gelirlerinin kısa dönemli tahminini amaçlamışlardır. 1973-2017 yılları arasındaki yıllık turist gelirleri Box-Jenkins yaklaşımıyla analiz edilmiş, Bangladeş'teki turizm gelirlerinin kısa vadeli tahmini için Otoregresif Bütünleşik Hareketli Ortalama (ARIMA) modeli uygulanmıştır. Farklı ARIMA modelleri arasından Akaike Bilgi Kriterine (AIC) dayalı olarak en uygun ARIMA (0,1,1) modeli seçilmiş ve sonuçta, turizm gelirlerinde 2021 yılında 2017 yılına göre %76, 2025 yılında ise %188'lik bir artış olacağı öngörülmüştür. Erdinç & Aydınbaş (2020), uluslararası turizm gelirlerinin belirleyicilerini panel veri yaklaşımıyla (sabit etkiler, rassal etkiler modelleri ve GMM modeli) analiz etmişlerdir. 16 ülkenin (ABD, Almanya, Çin, Fransa, İngiltere, İsveç, Japonya, Kanada, Rusya, Türkiye, Danimarka, Avustralya, Singapur, Güney Kore, Malezya, Hollanda) 2007-2018 dönemine ait yıllık verileri ile yapılan çalışmada bağımlı değişken olarak uluslararası turizm gelirleri, bağımsız değişkenler olarak gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH), gayri safi sermaye oluşumu (GSSF), hukukun üstünlüğü endeksi ve uluslararası ziyaretçi sayısı kullanılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, uluslararası turizm gelirleri ile GSYİH, gayrisafi sermaye oluşumu, hukukun üstünlüğü endeksi ve uluslararası ziyaretçi sayısı arasında istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu saptanmıştır. Alvan & Aker (2023) ise çalışmalarında, ham petrol fiyatlarının turizm gelirine olan etkisini modellemişlerdir. 2010-2019 dönemi için Çin, Almanya, İspanya, Fransa, Birleşik Krallık, İtalya, Meksika, Tayland, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletlerine ait veriler kullanılarak dinamik panel yaklaşımıyla iki model tahminlenmiştir. Modellerden biri bağımlı değişken olarak turizm gelirlerini alırken diğeri seyahat turizm gelirlerini almıştır. Model sonuçları, petrol fiyatlarının turizm gelirleri ile anlamlı ve pozitif ilişkili olduğunu göstermiştir.

Bu çalışmada, özellikle Covid-19 salgın hastalığının turizm gelirine etkisini görmek amaçlanmış ve bu amaç doğrultusunda turizm geliri modellenmiştir. En çok turizm gelirine sahip ilk on ülkenin 2000-2021 dönemi yıllık verileriyle çalışılmış ve dinamik panel veri modeli ile analiz yapılmıştır. Bu çalışmayla Covid-19 salgının turizm sektöründe yarattığı tahribatı turizm geliri perspektifinden ele alarak literatüre katkı sağlanacağı düşünülmektedir.

3. AMPİRİK ANALİZ

Veri ve Yöntem

Turizm sektörü salgın hastalıklar, savaşlar, terör ve doğal afetler gibi birçok nedenle kırılgan bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda çalışmada, 13 Ocak 2020'de Covid-19 virüsünün neden olduğu salgın hastalığın turizm geliri üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. Turizm geliri açısından ilk onda yer alan ülkelerin (Amerka Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya, İspanya, İtalya, Fransa, Türkiye, Avusturya, Meksika, Yunanistan) 2000-2021 dönemi yıllık verilerinin kullanıldığı çalışmada dinamik panel veri yaklaşımıyla turizm geliri modellenmiştir. Modelde turizm geliri bağımlı değişken, ülkelere gelen turist sayıları ve Covid-19 salgını bağımsız değişkenler olarak seçilmiştir. Covid-19 salgını modelde bağımsız kukla değişken olarak ele

alınmış olup 2020 yılı için zaman kuklası oluşturulmuştur. Sözkonusu değişkenler için veriler www.worlddata.info sitesinden alınmıştır.

Analizde kullanılan dinamik panel veri yaklaşımıyla bağımlı değişkenin bir gecikmeli değerinin modelde bağımsız değişken olarak yer alması sağlanmış ve bir önceki dönem turizm gelirinin cari döneme etkisi modelde değerlendirilmiştir. Çalışmada model tahmininde, Arellano ve Bond Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi (GMM) kullanılmıştır. Bu yöntemde ilk önce, birinci fark modeli araç değişken matrisi kullanılarak dönüştürülmekte ve daha sonra bu dönüştürülmüş model genelleştirilmiş en küçük kareler yöntemi ile tahmin edilmektedir. Bu nedenle genelleştirilmiş momentler tahmincisi "iki aşamalı araç değişkenler tahmincisi" olarak da bilinmektedir. (Tatoğlu, 2018)

Gecikmeli bağımlı değişken ve k-1 tane açıklayıcı değişkenin yer aldığı dinamik panel veri modeli,

$$y_{it} = \propto y_{i(t-1)} + \beta' x_{it}^{*} + \eta_i + v_{it}$$

$x_{it} = \left(y_{i(t-1)} x_{it}^{*\prime}\right)'$, $kx1$ boyutlu bir matristir ve v_{it} hata teriminde otokorelasyon yoktur. Başlangıçta x_{it}^{*}'ların hepsinin $\eta_i$ile ilişkili olduğu vasayılır. Bu bağlamda araç değişkenlerin optimal matrisi, x_{it}^{*}'lerin önceden belirlenmiş veya katı dışsal değişken olmalarına bağlıdır. x_{it}^{*} önceden belirlenmişse ($E(x_{it}^{*} v_{it}) \neq 0 \;\; s < t$ için) , o zaman sadece x_{i1}^{*}, $x_{i2}^{*} \ldots x_{i(s-1)}^{*}$ s dönemi için farkı alınmış denklemlerde geçerli araç değişkenlerdir. Böylece optimal Z_i,

$$Z_i = köşegen(y_{i1} y_{i2} \ldots y_{is} x_{i1}^{*} x_{i2}^{*} \ldots x_{i(s+1)}^{*\prime})$$

şeklinde $(T-2) \times (T-2)[(k-1)(T+1) + (T-1)]/2$ boyutlu bir matristir. Açıkçası, x_{it}^{*} hem önceden belirlenmiş hem de katı dışsal değişkenlerin bir kombinasyonunu da içerebilir. Her iki durumda da $k \times 1$ boyutlu δ katsayılar vektörünün GMM tahmincisi,

$$\hat{\delta} = (\bar{X}' Z A_N Z' \bar{X})^{-1} \bar{X}' Z A_N Z' \bar{y}$$

$\bar{X}$,$\overline{x_{it}}$ ve $\bar{y}$ gözlemlerinin $(T-2)N \times k$ boyutlu matrisidir. $A_N = (N^{-1} \sum_i Z_i' \hat{\Omega} Z_i)^{-1}$

(Arellano ve Bond,1991)

Bulgular

Analizde kullanılan değişkenler; $logturgel_{i,t}$ (turizm gelirinin logaritmik değerleri), $logturgel_{i,t-1}$ (turizm gelirinin logaritmasının bir dönem geciktirilmiş değerleri) ,$logtursay_{i,t}$ (turist sayılarının logaritmik değerleri) ve $Covid_{i,t}$ (Covid-19 salgın hastalığı) kısaltmalarıyla modelde gösterilmiştir.

Arellano Bond'un iki aşamalı GMM tahmincisiyle elde edilen turizm gelirinin dinamik panel veri model tahmin sonuçları Tablo 1'de gösterilmiştir. Tahmin sonuçlarına bakıldığında; Wald testine göre modelin genel olarak anlamlı olduğu, Sargan testine göre aşırı tanımlama kısıtlamalarının geçerli olduğu ve hatalarda otokorelasyon olup olmadığını gösteren AR(1) ve

AR(2) Arellano ve Bond test istatistiklerinden AR(2) test sonucuna göre ikinci mertebeden otokorelasyon olmadığı saptanmıştır.

Tablo 1. Turizm Gelirinin Dinamik Panel Veri Modeli Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken $Logturgel_{i,t}$				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	WC-Dirençli Standart Hata (Windmeijer)	z değeri	p>IzI
$logturgel_{i,t-1}$	0,566***	0,156	3,63	0,000
$logtursay_{i,t}$	0,268**	0,114	2,35	0,019
$Covid_{i,t}$	-0,729***	0,203	-3,59	0,000
Wald Testi	$\chi^2(3) = 394{,}90\ [0{,}000]$			
Sargan Testi	$\chi^2(38) = 9{,}502\ [1{,}000]$			
AR(1)	z=-1,909[0,056]			
AR(2)	z=-0,112[0,910]			

*** ve ** sırasıyla %1 ve %5 istatistiksel önem düzeylerinde katsayı tahminlerinin anlamlılığını gösterir.

Modelin katsayıları incelendiğinde; bir önceki dönem turizm gelirinin cari dönemdeki turizm gelirini % 0,56 arttırdığı, aynı şekilde turist sayılarındaki artışın da turizm gelirini % 0,2 arttırdığı görülmüştür. Bu iki değişken beklenildiği gibi turizm gelirini pozitif yönde etkilemiştir. Ancak Covid-19 değişkenin turizm geliri üzerindeki etkisi negatif yönde olmuş ve Covid-19 salgın hastalığının turizm gelirini 2020 yılında diğer yıllara göre % 0,72 oranında azalttığı dikkati çekmiştir. Katsayıların büyüklüğü dikkate alındığında Covid-19 salgın hastalığının negatif etkisi diğer iki değişkenin pozitif etkisini nötürlemiş gözükmektedir. Sözkonusu üç değişkenin turizm geliri üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

4. SONUÇ

Turizm sektörünün öngörülemeyen olaylar karşısında (deprem, savaş, salgın hastalık vb.) savunmasız ve kırılgan bir yapıya sahip olması, bu sektörün ülke ekonomilerine sağladığı katma değeri etkilemektedir. Bu bağlamda, uluslararası turizm pazarında rekabet edebilir bir sektöre sahip olmak adına ülkelerin uyguladıkları turizm politikaları, sektörün sözkonusu kırılgan ve savunmasız yapısını dikkate alarak oluşturulmak zorundadır. Özellikle en son yaşanan Covid-19 salgın hastalığı, turizm sektörünü küresel boyutta derinden etkilemiş ve dolayısıyla bu sektörden elde edilen turizm gelirlerin de çok ciddi kayıplar oluşmuştur.

Çalışmada, turizm gelirinin özellikle Covid-19 salgın hastalığından nasıl etkilendiğini analiz etmek amaçlanmıştır. Bu amaç için en çok turizm geliri elde eden ilk on ülke seçilerek turizm gelirinin model tahminlemesi yapılmıştır. Bu bağlamda ilk onda yer alan Amerka Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya, İspanya, İtalya, Fransa, Türkiye, Avusturya, Meksika ve Yunanistan'ın 2000-2021 dönemi yıllık verileri ile dinamik panel veri modeli tahmin edilmiş ve bu tahmin için Arelano-Bond'un iki aşamalı GMM tahmincisi kullanılmıştır. Elde edilen tahmin sonuçları, 2020 yılı için oluşturulan Covid-19 salgın hastalığının turizm gelirinde anlamlı düzeyde çok büyük bir oranda azalışa yol açtığını göstermiş, diğer iki değişken olan bir dönem gecikmeli turizm geliri ve turist sayısı değişkenlerinin de turizm gelirini anlamlı düzeyde arttırdığını ortaya koymuştur.

KAYNAKÇA

Alvan, A. & Aker, H.A. (2023). Tourism Revenues and Energy Prices: A Dynamic Panel Analysis, *Trends in Business and Economics*, 1-11, doi: 10.5152/TBE.2023.22102

Arellano, M., & Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data:Monte Carlo evidence and an application to employment equations, *Review of Economic Studies*, *58*(2), 277–297

Aydın, O. (2016). Tourism Income of Turkey: A Panel Data Approach, Procedia Economics and Finance, 38, 245-256

Bingöl, N., Pehlivan, C. & Han, A. (2020). Turizm Gelirleri-Makro Değişkenler Arasındaki İlişkinin Türkiye İçin Ampirik Olarak İncelenmesi, *Ekev Akademi Dergisi*, 82, 245-262

Çağlayan, E., Şak, N. & Karymshakov, K. (2012). Relationship between Tourism and Economic Growth: A Granger Causality Panel Data Approach, *Asian Economic and Financial Review*, 5(2), 518-529

Çetin, G. (2020). Impact of Covid-19 on Tourism Industry, *Journal of Tourismology*, 6(1),0-0

Çuhadar, M. (2020). A Comparatıve Study On Modellıng And Forecastıng Tourısm Revenues: The Case Of Turkey, *Advances in Hospitality and Tourism Research (AHTR)*, 8(2), 235-255. doi: 10.30519/ahtr.765394

Ekanayake, E. M. & Long, A. E. (2012). Tourism Development and Economic Growth in Developing Countries, *The International Journal of Business and Finance Research*, 6(1), 61-63

Erdinç, Z. & Aydınbaş, G. (2020) Factors Affecting International Tourism Revenues, *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 10(4), 709-726, doi:10.26579/jocress.398

Erkan, B.,Kara O. & Harbalıoğlu, M. (2013). Türkiye'de Turizm Gelirinin Belirleyicileri, *Akademik Bakış Dergisi*,39,1-20

Hüseyni, İ., Doru, Ö. & Tunç ,A. (2017). The Effects Of Tourısm Revenues On Economıc Growth In The Context Of Neoclassıcal Growth Model: In The Case Of Turkey, *Ecoforum*, 6(1)

Korinth, B. (2022) Impact of the COVID-19 Pandemic on International Tourism Income in Tourism Receiving Countries, Sustainability, 14, 1-12. doi:10.3390/su141912550

Oran, İ. B. (2020.) Covid-19'un Uluslararası Turizm Üzerinde Diğer Krizlerden Farklı Etkileri, *Turkish Studies*, 15(4), 807-826,doi: 10.7827/TurkishStudies.44282

Qin, Y., Luo,Y., Zhao, Y. & Zhang, J. (2018). Research on relationship between tourism income and economic growth based on meta-analysis, *Applied Mathematics and Nonlinear Sciences*, 3(1), 105-114,doi:10.21042/AMNS.2018.1.00008

Salehnia, N., Zabihi, S. M.G. & Safarzaei, K. (2020). The impact of COVID-19 Pandemic on Tourism Industry: A Statistical Review in European Countries, *2rd International Conference Geography and Tourism Development and Sustainable Development 2020* ,Ekim 2020, Tehran, Iran, (pp. 1-11).

Tatoğlu, F. Y. (2018). İleri Panel Veri Analizi*Stata Uygulamalı (3.Baskı) . İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A. Ş.

TÜRSAB (2020). Covid 19 Sürecinde Türkiye ve Dünya Turizmi Değerlendirmesi (18.09.2023 tarihinde https://www.tursab.org.tr/duyurular/covid-19-surecinde-turkiye-ve-dunya-turizmi-degerlendirmesi adresinden ulaşılmıştır.)

UNWTO (2021) (20.09.2023 tarihinde https://www.unwto.org/news/2020-worst-year-in-tourism-history-with-1-billion-fewer-international-arrival adresinden ulaşılmıştır.)

UNWTO (2022) (20.09.2023 tarihinde https://www.unwto.org/news/tourism-grows-4-in-2021-but-remains-far-below-pre-pandemic-levels adresinden ulaşılmıştır.)

Urfa, A. M., Can, E. & Yüceol, N. (2021). Covid-19 Salgını Bağlamında Türkiye'de Turizm Sektörünün Swot Analizi, *Journal of Travel and Tourism Research*,18,22-50

Yılmaz, B. K. & Dalkılıç, O. S. (2021). Covid-19 Pandemisinin Turizm Sektörüne Etkileri: Ulusal ve Uluslararası Yazına Yönelik İçerik Analizi, *International Journal of Contemporary Tourism Research*, 5(Özel Sayı), 55-72,doi: 10.30625/ijctr.953414

www.worlddata.info

Türkiye'de Lgbt Olmak:Ayrımcılık, Şiddet Ve Memnuniyet Üçgeninde Kesit Veri Analizi[1]

Kader ASLAN[2]
Çiğdem DEMİR TOKER[3]

Giriş

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, tüm insanları eşit haklara sahip bireyler olarak tanımlamıştır. Bu bağlamda bireyleri; ırk, dil, din, cinsiyet, cinsel kimlik ve cinsel yönelim bakımından ötekileştirmek temel insan haklarının ihlalidir. Bu bağlamda çalışmada üzerinde durulan, LGBT bireylerinin cinsel kimlik ve cinsel yönelimleri nedeni ile yaşadıkları ayrımcılık, şiddet (fiziksel-psikolojik) ve yaşam memnuniyetidir.

Tarih boyunca hiçbir toplumda, lezbiyen, gey, biseksüel ve transseksüel (LGBT) bireyler cinsel çeşitliliğin bir parçası olarak kabul edilmemiştir. Toplumların oluşma sürecindeki normatif yapı, heteroseksüelliği ve ikili cinsiyeti bir norm olarak kabul ederken, cinsel kimlik ve cinsel yönelimi farklı olan bireyleri hastalıklı, sapkın ve marjinal olarak nitelendirmektedir. LGBT bireylerine karşı bu toplumsal tutum ile birlikte bu bireyleri cinsel kimlik ve cinsel yönelim temelli ayrımcılığa karşı koruyan yasaların olmaması, LGBT bireylerini toplumsal hayat pratikleri içinde ayrımcılık, ötekileştirme, damgalama, önyargı ve birçok olumsuz davranış formlarına karşı savunmasız bırakmaktadır.

LGBT bireylerinin cinsel kimlik ve cinsel yönelimleri nedeni ile yaşadıkları olumsuz davranış ve tutumlar sıklıkla şiddete dönüşmektedir. Bireyler günlük yaşamın içerisinde, otobüste, okulda, hastanede, alışveriş merkezinde, markette ve daha birçok alanda cinsel kimlik ve cinsel yönelimlerinden dolayı psikolojik veya fiziksel şiddete maruz kalmaktadırlar. Yaşadıkları psikolojik şiddet; bazen bakış ve jestlerle, bazen hakaret, bazen mobing ve bazen de hizmet alamamakla karşılarına çıkmaktadır. LGBT bireylerinin yaşadıkları psikolojik şiddet, toplumla bütünleşmesine engel olmakta ve bireylerde derin ruhsal hasarlara yol açabilmektedir. Bu da bireyleri depresyona, yalnızlaşmaya, toplumdan soyutlanmaya, umutsuz ve çaresiz hissetmeye, özgüven eksikliğine, korkuya ve kırılgan bir kimliğe bürünmelerine hatta intihara kadar sürükleyebilmektedir. Maruz kaldıkları psikolojik şiddet, fiziksel şiddete dönüştüğünde ise bireylerde onarılmayacak hasarlara neden olmaktadır. LGBT bireyleri, maruz kaldıkları fiziksel şiddet nedeni ile yasal yollara başvurmakta fakat başvuruları ya bir sonuca ulaşmamakta ya da korkutularak vazgeçirilmektedirler. Bu da LGBT bireylerini, cinsel kimlik ve cinsel yönelimleri nedeni ile ilgili koruyucu yasaların bulunmaması, şiddetin karşısında savunmasız bırakmaktadır. Bireylerin savunmasız bırakılması korkarak yaşamalarına, güven duygularının zedelenmesine, evlerinden ve işlerinden olmalarına ve daha birçok duruma sebep olmaktadır. Öte yandan yaşadıkları fiziksel şiddet, hayatlarının ellerinden alınmasına, nefret cinayetlerine kurban gitmelerine kadar varabilmektedir.

Bireylerin yaşam memnuniyetlerini etkileyen eğitim, gelir, sağlık düzeyleri, sosyal ilişkiler, aile ilişkileri, meslekleri ve daha birçok faktör olduğu bilinmektedir. Bu faktörler LGBT bireyleri için değişiklik göstermektedir. Cinsel kimlik ve cinsel yönelimleri nedeni ile

[1] Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

[2]Uzman, Akdeniz Üniversitesi, lale_kader_9434@hotmail.com
[3] Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi İİBF, Ekonometri Bölümü,ANTALYA,demircigdem@akdeniz.edu.tr

eğitim hayatları sıklıkla engellendiği, iş bulamadığı veya buldukları işlerde düşük ücretle çalıştığı ve mevcut işlerinden çıkarılmaya zorlandığı, aile ve sosyal ilişkilerinde sıklıkla ayrımcılık ve şiddet yaşadığı, sağlık hizmetlerine erişimde sorun yaşadığı ve diğer bütün normatif yapı içerisinde sürekli mücadele etmek zorunda kaldıkları dolayısı ile bireylerin yaşam memnuniyetleri de bu faktörlere bağlı olmaktadır. LGBT bireylerinin maruz kaldıkları tüm bu olumsuz davranış formları dikkate alındığında ise yaşam memnuniyetlerinin göz ardı edildiği açık bir şekilde ortadır. LGBT bireylerinin yaşadıkları bu olumsuz davranış ve tutumlar dolayısı ile yaşam memnuniyetlerini negatif yönde etkilemektedir. Tüm bunlarla mücadele etmek zorunda kalan bir bireyin yaşamdan memnun olması beklenilmemelidir. Bir bireyin memnuniyeti, toplumun memnuniyetidir. Dolayısı ile azınlık bir grubun memnuniyetsizliği de toplumun memnuniyetsizliğidir.

1. LİTERATÜR

Sakallı & Uğurlu (2003), ODTÜ öğrencilerinden 54 kişiye anket uygulamış olup kişilerin lezbiyen bir birey ile temasa geçmeden önce ve geçtikten sonraki davranışlarını incelemiştir. Bunun sonucunda heteroseksüel bireyler, lezbiyen birey ile temas haline geçtiklerinde tutumlarında olumlu yönde bir değişikliğin olduğu ortaya çıkmıştır.

Güney, Kargı, & Oruç'un (2004), yaptıkları çalışmada 90 öğrenciye sorular sorularak eşcinsellik konusundaki görüşleri incelenmiştir. Bu konudaki görüşlerinin olumsuz yönde olduğu ortaya çıkmıştır. Eşcinselliğin ruhsal bir bozukluk olduğunu 30 öğrenci dile getirmiştir. Bu durumlarına üzüldüklerini, kaygılandıklarını ve eşcinsellik durumundan vazgeçirmeye yönelik yardımda bulanacaklarını söylemişlerdir. Aile bireylerinden birinin eşcinsel olduğu durumda kabullenemedikleri fakat arkadaş olduğunda daha ılıman bir tavır sergiledikleri yani yakınlık durumuna göre tavırlarının değiştiği ortaya çıkmıştır.

Saraç & E. Rahim'in (2009) yaptıkları çalışmada, sporda LGBT bireylerine karşı tutumlar incelenmiş olup bu doğrultuda 627 kişiye anket uygulanmıştır. Çalışmada, LGBT bireylerindeki erkek sporcular için olumsuz düşünceler daha baskın iken kadın sporcular için daha ılımlı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Spor dallarına göre tutumlar değişiklik göstermek ile birlikte erkek ve kadın bireyler arasında da tutum farklılığı gözlemlenmiştir.

Öztürk & Kindap (2011), lezbiyen bireylerde içselleştirilmiş homofobi ölçeğinin psikometrik analizini Crobach-alfa, regresyon analizi ve manova yöntemini kullanarak analiz etmişlerdir. Bu doğrultuda 140 bireye anket uygulanmıştır. İçselleştirilmiş homofobinin bireyler üzerindeki benlik kaygısı ve yaşam memnuniyeti ile negatif yönlü olduğu, yalnızlık düzeyi ile pozitif yönlü olduğu ortaya çıkmıştır. Bir diğer sonuç ise cinsel yönelimleri aileleri tarafından bilinen bireylerin bilinmeyenlere göre içselleştirilmiş homofobi düzeyinin daha düşük olduğu ortaya çıkmıştır.

Yalçınoğlu & Önal (2014), yaptıkları çalışmada eşcinsel ve biseksüel erkeklerin içselleştirilmiş homofobi düzeylerinin sağlık üzerine etkilerini araştırmışlardır. Uygulanan anket ile 210 kişiye ulaşılmış olup bireylerin içselleştirilmiş homofobi düzeylerinin ve maruz kaldıkları ayrımcılığın ruh sağlığı üzerindeki etkileri ki-kare testi ve lojistik regresyon ile analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarında bireylerin %21,9'unda içselleştirilmiş homofobi olduğu saptanmıştır. Diğer bir sonuç olarak 25 yaş ve üzerinde içselleştirilmiş homofobi olma olasılığı azalırken, gey bireylerin biseksüel bireylerden daha riskli olduğu ve eğitim ile içselleştirilmiş homofobi düzeyinin azaldığı görülmüştür.

Kim & Fredriksen-Goldsen (2014), yaşlı lezbiyen, gey ve biseksüel (LGB) bireyler için yalnızlık ve yaşam düzeylerini incelemiştir. 50 yaş ve üstü 2444 bireye uygulanan anket

sonucunda bireylerin yaşadıkları ayrımcılık ve içselleştirilmiş homofobiden dolayı sosyal ortamlarda daha çekimser kaldıkları, daha çok yalnızlığı seçtikleri ortaya çıkmıştır.

Dürüst & Çağlar (2015), lezbiyen, gey, biseksüel, transseksüel ve queer (LGBTQ) bireylerinin sosyal ve bireysel yaşam alanlarının değerlendirilmesini ele almıştır. Cinsel yönelimi farklı olan bireylerin toplumsal yaşamda kendilerini farklı görüp görmediklerini, sosyal ilişkilerde özgür hissedip hissetmediklerini ortaya koymak amacıyla 95 kişiye anket uygulanmıştır. Betimleyici istatistikler sonucunda da bireylerin kendilerini farklı gördükleri ve bundan dolayı da sosyal yaşam alanında ve kişisel ilişkilerinde özgür hissetmedikleri ortaya çıkmıştır.

Çavdar & Çok (2016), LGBT bireylerinin eğitim hayatında yaşadıkları zorlukları değinmek amacı ile 225 kişiye anket uygulamıştır. Bunun sonucunda %82,3 ü okulları LGBT bireyleri için güvenli bulmadığını hatta %59,7'si LGBT bireylerine destek olan heteroseksüel bireyler içinde güvenli olmadığını söylemişlerdir. Bireylerin okul hayatında sıklıkla ayrımcılığa maruz kaldıkları, bunu durdurmak adına idarenin ve öğretmenlerin yeterli çabayı göstermedikleri, eğitim hayatlarında en az dört kez taciz ve zorbalığa maruz kaldıkları gibi çarpıcı sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Selçuk, Efe Güney & Ergin (2015), yaşam alanı konusunda 68 LGBT bireyine anket uygulamışlardır. LGBT bireyleri belli bölgelerde yoğunlaştıkları, rahat bir yaşam alanına sahip olmadıkları, her yerden alışveriş yapamadıkları ve lezbiyen bireylerin ailelerin olduğu bölgede yaşamayı tercih ettikleri sonucu ortaya çıkmıştır.

Özpulat, Bulut & Kör (2017) yaptıkları çalışmada, öğrencilerin LGBT bireylerine karşı tutumları incelenmiş olup cinsiyete göre tutumların değiştiği saptanmıştır. Erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre daha fazla olumsuz tutum sergilediği ortaya çıkmıştır.

Yasin, Çebi & Şapçı'nın (2018) LGBTİ sağlığı üzerine yaptıkları çalışmada, Türkiye'de yaşayan LGBTİ bireylerinin sağlık durumları ve sağlık hizmetlerine erişimde yaşadığı zorluklar incelenmiştir. Yapılan çalışmada 278 bireye anket uygulanmış olup bu anket sonucunda; %67,3 'ünün cinsiyet kimliğini ya da cinsel yönelimlerini sağlık çalışanlarına söylemediği, %25,3'inin cinsiyet kimliği ya da cinsel yönelimlerinden dolayı başta devlet hastaneleri olmak üzere ayrımcılığa maruz kaldıkları veya olumsuz davranışlara maruz kaldıklarını ve %20,9'unun en fazla doktorlardan olumsuz tavır gördüğü sonucu ortaya çıkmıştır. Bireylerin %92,8'i LGBTİ dostu sağlık kurumlarına olan ihtiyacı söylemişlerdir. Bu çalışma sonucunda, LGBTİ dostu sağlık kurumlarına ve sağlık çalışanlarına ihtiyaç olduğu ortaya çıkmıştır.

Özbek & Taneri' nin (2018) çalışmasında, öğretmen adaylarının ayrımcılığa yönelik tutumları üzerine Çankırı Karatekin üniversitesinde gerçekleştirilen anket çalışması 622 öğretmen adayı bireylere uygulanmıştır. Katılan bireylerin LGBT bireylerine karşı negatif tutum sergiledikleri, fakat yakın çevrelerinde LGBT bireylerinin olması çok az da olsa durumu değiştirdiği, ailelerinin eğitim düzeylerinin düşük olması nedeniyle ayrımcılık tutumlarının olumsuz yönde etkilendiği ortaya çıkmıştır.

Mete & Özerdoğan' nın (2019) çalışmasında, ebelik bölümü öğrencilerinin LGBT bireylerine karşı tutumları incelenmiş ve 298 kişiye anket uygulanmıştır. Bu çalışma sonucunda öğrencilerin çoğunun, cinsel yönelimin bir tercih olduğunu ve tedavi ile düzeltilebileceklerini düşündükleri ortaya çıkmış ve toplumun da LGBT bireylerine karşı önyargılı olduğu belirtilmiştir.

Karakaş & Orta (2018), 224 yüksek lisans öğrencisine uyguladıkları ankette, iş başvurusunda bulunan bireylerin cinsel yönelimlerinin işe alma niyetleri üzerindeki etkisini

incelemiş ve bunun sonucunda katılımcıların LGBT bireylerini işe alma konusunda olumsuz tavır sergiledikleri ortaya çıkmıştır.

Çalışmanın izleyen bölümleri şu şekilde düzenlenmiştir. İkinci bölümde, LGBT bireylerinin sosyal, eğitim, iş, hukuk ve sağlık alanlarında yaşadıkları ayrımcılık, yaşamdan duydukları memnuniyet ve maruz kaldıkları şiddet anlatılmıştır. Üçüncü bölüm, çalışmada uygulanan ekonometrik analizlerin kavramsal çerçevesinden oluşmaktadır. Bağımlı değişkenin iki kategorili (0-1) olması durumunda kullanılan logit model ve bağımlı değişkenin ikiden fazla bağımsız kategorili olması durumunda kullanılan multinominal logit model yaklaşımı ayrı ayrı incelenmiştir. Ardından her iki modele ait teorik yapı, varsayımları ve model yorumlamaları açıklanmıştır. Dördüncü bölümde, online olarak uygulanan anket verileri kullanılarak ekonometrik analizler yapılmıştır. Bağımlı değişkenlerin iki kategoriden oluştuğu; fiziksel şiddet, psikolojik şiddet, Türkiye'de yaşamaktan memnuniyet, sosyal yaşamdaki yerlerinden memnuniyet, iş yerinden memnuniyet modelleri logit yaklaşımı ile tahmin edilmiştir. Modellerin geçerliliğinin sağlanabilmesi için çoklu bağlantı sorunu ve model spesifikasyon hatası varsayımları test edilmiştir. Multinominal logit model yaklaşımı ile analiz edilen ayrımcılık alanları; eğitim, sağlık, iş olmak üzere üç farklı kategoriden oluşmaktadır. Verilerin modele uygunluğu için IIA varsayımının geçerliliği Hausman Testi ile araştırılmıştır. Tahmin edilen modeller çerçevesinde, elde edilen odds oranları ve marjinal etkiler yorumlanarak; Türkiye'de yaşayan LGBT bireylerinin yaşadıkları sorunlara yönelik uygulanacak politikalara katkı sağlayacak sonuçlara ulaşılmıştır. Beşinci bölümde ise sonuça yer verilmiştir.

2. LGBT BİREYLERİNİN AYRIMCILIK YAŞADIKLARI ALANLAR, MARUZ KALDIKLARI ŞİDDET VE YAŞAMDAN DUYDUKLARI MEMNUNİYET

2.1. 2.1. LGBT BİREYLERİNİN AYRIMCILIK YAŞADIKLARI ALANLAR

Eğitimde LGBT

İlköğretim, bireyin karakter ve kimliğinin gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Ders kitaplarıyla ikili cinsiyet (kadın-erkek) rollerinin varlığı benimsetilirken diğer cinsel kimlikler kitaplarda yer almamaktadır. Bu durum, heteroseksüelliği bir tabu olarak beyne yerleştirirken bireyin orta okul ve lise döneminde farklı cinsel kimlik seçmesi halinde diğer bireyler tarafından alaya ve ayrımcılığa maruz bırakmaktadır. Toplumsal cinsiyet rollerine aykırı davranan öğrenciler, önce arkadaşları tarafından dışlanmakta daha sonra öğretmenleri ve okul yönetimi tarafından psikolojik tedaviye yönlendirilmektedirler. Ailelerin olaya müdahale etmesi sonucu LGBT' li öğrenciler ağır bir travmanın içine sürüklenmektedirler. Lisede edebiyat kitaplarında Murathan Mungan ve küçük İskender gibi eşcinsel yazarlara yer verilmezken, insan hakları ve vatandaşlık gibi bir derste bile LGBT haklarından bahsedilmemektedir. Tüm bu durumlar sonucunda LGBT' li öğrenciler ya kimliklerini gizlemek ya da okuldan ayrılmak zorunda kalmaktadır (Kaos GL, 2010).

LGBT bireyleri görünürlükleri itibariyle dolaylı veya dolaysız eğitim alanında ayrımcılığa maruz kalabilmektedirler. Özellikle trans bireyler, görünüşleri ile resmi kimliklerindeki görünüşlerinin aynı olmaması bakımından pek çok zorluk yaşayabilmektedirler. Birçok üniversitenin yurt yönetmeliklerinde "genel ahlak ve adaba" aykırı davranışta bulunmak gibi ifadelerin olması LGBT bireylerinin yurttan çıkarılmasını zorunlu kılmaktadır (Kaos GL, 2013).

Sağlıkta LGBT

Sağlık hakkı; yaşama hakkının, insan olma insanca yaşama hakkının en önemli ayaklarından biridir. Sağlık hizmetlerine erişim hakkı ise bireyin; dinine, diline, etnik kökenine, cinsiyetine, cinsel yönelimine göre ayırt edilmeksizin sağlık hizmetlerinden faydalanması anlamına gelmektedir (Kaos GL, 2015).

LGBTİ' ler, cinsiyet kimliklerini sağlık personeliyle paylaştıkların da olumsuz tutum ve ayrımcılığa uğrayacaklarını düşündüklerinden cinsel yönelimlerini sağlık personellerinden saklamayı tercih etmektedirler. Bu doğrultu da yaşadıkları sağlık sorunlarının cinsel yönelimlerinin bir sonucu olduğu şeklinde sorumlu tutulacaklarından ve olumsuz bir davranışla karşılaşacaklarından korkmaktadırlar (Britanya Ulusal Sağlık Hizmeti ve Britanya Sağlık Bakanlığı, 2018).

LGBT bireylerinin cinsiyet değiştirme süreçlerinde sağlık alanında yaşadıkları maddi manevi zorluklara mahkeme süreci de eklenmektedir. Şöyle ki aşağıdaki anayasa maddeleri bireylerin ne kadar zor bir süreçten geçtiğini belirtmektedir;

"Türk medeni kanununun 40. Maddesinde:

Madde 40- Cinsiyetini değiştirmek isteyen kimse, şahsen başvuruda bulunarak mahkemece cinsiyet değişikliğine izin verilmesini isteyebilir. Ancak, iznin verilebilmesi için, istem sahibinin on sekiz yaşını doldurmuş bulunması ve evli olmaması; ayrıca transseksüel yapıda olup, cinsiyet değişikliğinin ruh sağlığı açısından zorunluluğunu, bir eğitim ve araştırma hastanesinden alınacak resmî sağlık kurulu raporuyla belgelemesi şarttır. Verilen izne bağlı olarak amaç ve tıbbî yöntemlere uygun bir cinsiyet değiştirme ameliyatı gerçekleştirildiğinin resmî sağlık kurulu raporuyla doğrulanması hâlinde, mahkemece nüfus sicilinde gerekli düzeltmenin yapılmasına karar verir.(https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf)

Cinsiyet geçiş süreci transseksüel bireylerin tıbbi, hukuki, psikolojik ve sosyal alanlarındaki değişimlerinin bütününe denir. Transseksüel bireyler geçiş sürecinde, tıbbi, hukuki ve sosyal sorunlarla mücadele ederken bu süreçte birçok insan hakları ihlaline uğramaktadır. Trans bireyler geçiş süreçlerini gerçekleştirmesi (hastane raporu ve mahkeme sonucu) genellikle iki yıllık bir süreci kapsamaktadır (Trans Danışma Merkezi Derneği, 2014).

Hukukta LGBT

Hukuk alanında da LGBT bireyleri, diğer alanlarda olduğu gibi ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Çoğu ülkede LGBT bireyleri cinsel yönelimleri yüzünden hukuksal alanda ceza almaktadır. Türkiye gibi LGBT bireyi olmayı suç saymayan devletler olsa bile toplumsal baskı, genel ahlaka aykırılık, düzeni bozma, ötekileştirme gibi nedenlerden dolayı ya cezalandırılır ya da cezalandırılmaktan korkarlar ve her an cezalandırma korkusu ile yaşamak durumunda kalırlar. LGBT bireyleri de heteroseksüel insanlardaki özgürlük, eşitlik, özel hayatın gizliliği, örgütlenme ve ifade özgürlüğü gibi haklardan yararlanmalıdırlar. Cinsel yönelimleri farklı olduğu için temel hakları göz ardı edilemez. Ve bu temel yasa uygulanırken kişilerin sadece insan olduğu ve bu haklara sahip olduğu unutulmamalı o şekilde yasalardan yararlanmalıdırlar (Karadağ, 2008).

Avrupa insan hakları sözleşmesi kapsamında azınlık olan bütün gruplar temel haklarından yararlandırılmaktır. Bu bağlamda kısmen de olsa cinsel yönelimi farklı olan bireylere bir nebze destek olunabilmektedir (Karadağ, 2008).

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 'Kanun önünde eşitlik' başlıklı 10.maddesi "Herkes; dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım

gözetilmeksizin kanun önünde eşittir." şeklindedir. Bu madde de cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği ibareleri geçmemektedir. Cinsel yönelim ve cinsel kimlik ibarelerinin açıkça geçmemesi; ilgili kanunların LGBT bireylerinin lehine kullanılmamasına, çoğu zaman LGBT bireylerinin aleyhine kararlar alınmasına sebep olmaktadır (Öner, 2015: 81). https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf, (erişim tarihi: 08.07.2019).

Türkiye'de cinsel yönelim ve toplumsal cinsiyet olarak belirlenmiş tek hukuki düzenleme 22.11.2001 tarihli 4721'nolu Türk Medeni Kanun'un 40. maddesidir. Bu madde sadece cinsiyet değişikliği ile ilgili olup şu şekildedir;

"Madde 40- Cinsiyetini değiştirmek isteyen kimse, şahsen başvuruda bulunarak mahkemece cinsiyet değişikliğine izin verilebilmesini isteyebilir. Ancak izin verilebilmesi için, istem sahibinin on sekiz yaşını doldurmuş bulunması ve evli olmaması; ayrıca transseksüel yapıda olup, cinsiyet değişikliğinin ruh sağlığı açısından zorunluluğunu ve üreme yeteneğinden sürekli biçimde yoksun bulunduğunu bir eğitim ve araştırma hastanesinden alınacak resmi sağlık kurulu raporuyla belgelenmesi şarttır.

Verilen izne bağlı olarak amaç ve tıbbi yöntemlere uygun bir cinsiyet değiştirme ameliyatı gerçekleştirildiğinin resmi sağlık kurulu raporuyla doğrulanması halinde mahkeme nüfus sicilinde gerekli düzenlemenin yapılmasına karar verilir."

Burada da görüleceği gibi bu madde cinsiyet değiştirmeyi bir hak olarak tanımlamakta ama belirli koşullar sunmaktadır (Ataman, 2009).

İş Hayatında LGBT

İş hayatında cinsel yönelim ve cinsel kimlik temelli ayrımcılık, LGBT bireylerinin çalışma hayatının neredeyse her aşamasında var olmaktadır. Bireylerin cinsel yönelim ve cinsel kimliklerini, işe alım sürecinde açıklaması ile birlikte ayrımcılıkla karşı karşıya kalmaktadır. Çalışmakta olan bireyler cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği nedeni ile işten çıkarılma, işten ayrılma veya istifa etmeye zorlanmaktadırlar. Çalışma koşulları, heteroseksüel bireyler ile LGBT bireyleri arasında ciddi farklılıklar oluşturabilmektedir. LGBT bireyleri, heteroseksüel bireyler ile benzer eğitim ve tecrübeye sahip olmasına rağmen daha düşük ücretler ile çalıştırılabilmektedirler (Doğan, 2015).

LGBT bireyleri, istihdam edilebilmek veya mevcut işlerinin devamlılığını sağlayabilmek için kimliklerini gizleme eğilimi göstermektedirler. Bu durum bireylerin çalışma hayatlarında olumlu bir etkiye sahip olsa da duygusal olarak bireyi olumsuz yönde etkilemektedir (Doğan, 2015).

Yaşadıkları ayrımcılık yüzünden tercih edecekleri mesleklerden ziyade, zorunda kaldıkları mesleklerde gizli bir hayatın içerisine göç ederek hayatta kalmaya çalışmaktadırlar. Bunun ile ilgili de durumu düzeltmek için çok fazla çaba göstermeden bu hayatın içinde gizli hayatlar yaşamak zorunda bırakılmaktadırlar (Doğan, 2015).

Sosyal Yaşamda LGBT

LGBT bireyleri, cinsel kimlikleri ve cinsel yönelimleri nedeni ile toplumdan dışlandıkları, olumsuz davranış ve tutumlara maruz kaldıklarını, çeşitli temel alanlarda ayrımcılığa maruz kaldığı bilinmektedir. Bu alanlardan biri de sosyal yaşamdır. Toplum içinde cinsel yönelim ve cinsel kimliklerini gizlemeyen LGBT bireyleri nefret dolu bakışlardan, psikolojik ve fiziksel şiddete kadar birçok şekilde tacize maruz kalmaktadır. Heteroseksüel bireyler için sevgili veya eşleri ile birlikte kamusal alanlarda el ele gezmesi çoğunluk tarafından

normal olarak görülürken, LGBT bireyleri bu basit sivil hakkı hiç kullanamamaktadır (Erdoğan & Köten, 2015).

Göregenli'nin (2011) yaptığı çalışmada, LGBT bireyleri gündelik yaşamda sokakta yürürken, toplu taşımalarda, alışveriş yaparken, bir restoranda, kültürel etkinliklerde, barda, bir toplulukta veya sosyal etkinliklerde ayrımcılığa maruz kaldıklarını ifade ettikleri görülmüştür. Bu yerler sadece gündelik yaşamda ayrımcılığa maruz kaldıkları alanlardan bir kaçıdır. Bu ayrımcılık şekillerine bakış veya jestlerle, hizmet vermeme, olumsuz tavır, mobing, saldırganlık veya hakaret olarak karşılaştıklarını belirtmişlerdir. LGBT bireyleri arasında travesti ve transseksüel bireyler kamusal alanlarda en fazla ayrımcılığa maruz kalan bireyler olduğu ve eşcinsel erkek bireylerinde en fazla ayrımcılığa maruz kaldığı ortaya çıkmıştır. Bu da toplumun erkek bireylere yüklediği toplumsal cinsiyet rollerini gerçekleştirmediği düşüncesi ile erkek eşcinsel bireylere, travesti ve transseksüel bireylere karşı daha sert bir tavır ile yaklaştıklarını göstermektedir. Eşcinsel kadın bireylere ve biseksüel kadın bireylere ise bu tavrın şekli değişmektedir.

2.2. LGBT BİREYLERİNE ŞİDDET

Şiddet her zaman insan hayatının bir parçası olmuştur. Dünya Sağlık örgütü (DSÖ) şiddeti, bireyin kendisine, başka birisine, bir grup ya da topluluğa karşı tehdit veya fiziksel güç kullanılması şeklinde tanımlamıştır (Krug, Dahlberg, Mercy, Zwi, & Lozano, 2002).

Genel olarak şiddet, fiziksel ve psikolojik şiddet olarak ortaya çıkmaktadır. Beden gücünün kötüye kullanılması sonucunda bireyleri, yaralama, yakma, tokatlama, özgürlüğünü kısıtlama veya taşlı, sopalı ya da silahlı eylemleri içeren her türlü saldırgan davranışlar fiziksel şiddet olarak tanımlanmaktadır. Bireyleri söz ve hareketler ile düzenli bir şekilde korkutmak, kendisine ve değer verdiği konular üzerine bireyin güvenine zarar vermek amacı ile aşağılayıcı, küçük düşürücü sözler sarf etmek, sürekli negatif yönlü eleştirmek, dalga geçmek, uygunsuz lakaplar takmak ile birlikte bireylerin sevgi, şefkat, ilgi, onay, destek , kabullenme gibi temel duygusal ihtiyaçlarını göz ardı etmek, küçümsemek veya karşı tarafı baskı altına almak, tahdit edebilmek amacı ile bir araç haline dönüştürmek ise duygusal şiddet veya psikolojik şiddet olarak tanımlanmaktadır (Kaos GL, 2009).

Ataerkil yapıya sahip toplumlar, kural olarak benimsedikleri heteroseksüellik dışındaki cinsel yönelim ve cinsel kimliğe sahip bireyleri hastalıklı, sapkın, ahlaksız ve diğer olumsuz sıfatlarla tanımlamaktadır. Bu toplum normları, homofobik tutumları üretmekte ve farklı cinsel yönelimleri olan bireyleri toplumsal yaşamın dışına itmektedir. Bu da LGBT bireylerine yönelik önyargı ve olumsuz tutumların oluşmasına ve bunların korku, nefret, aşağılama, taciz gibi psikolojik ve fiziksel şiddet içeren davranışlar olarak ortaya çıkmasına neden olmaktadır. (Sakallı & Uğurlu, 2004; Kaos GL, 2009).

LGBT bireylerinin, sürekli olarak şiddete ve ayrımcılığa yakın çevre tarafından maruz kalması, özellikle erken yaştaki LGBT bireylerinin benliklerini oluşturmalarına engel olmaktadır. Rivers (2001) LGBT bireylerinin, çoğunlukla evde, okulda ve yaşadıkları yerlerde sosyal çevreleri tarafından şiddete ve ayrımcılığa maruz kaldıklarını belirtmektedir. Bundan dolayı LGBT bireylerinin cinsel yönelim ve cinsel kimliklerini aileleri, yakınları veya arkadaşları öğrendiği zaman reddedilecekleri, yeterli arkadaş desteği alamayacakları veya evden atılacakları korkusu açılma süreçlerini zorlaştırmaktadır. LGBT bireylerinin açılma durumu gerçekleştiğinde ise homofobik tutumlar ile karşı karşıya kalmak ile birlikte fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmalarından dolayı yalnızlaştıkları belirtilmektedir. Bu tür şiddet ve ayrımcılık sadece aile, okul, yakın çevre değil diğer kamusal alanlarda da gerçekleşmektedir (Uluyol, 2016).

LGBT bireylerinin toplumsal dışlanmadan dolayı şiddete açık bir konumda bulunmaları, fiziksel veya psikolojik şiddete maruz kalma olasılığını da arttırmaktadır. İlk olarak ailede başlayan şiddet devamında okulda, sokakta, sağlıkta, hukukta, medya ve diğer alanlarda sıklıkla görülmektedir. Aile bireylerinin zorla evlendirmeye çalışmaları, evden atmaları, akran ilişkilerine zorlanmaları, uygun giyinmeye zorlanmaları ve çarpıcı bir şekilde tedaviye zorlanmaları en temelde ailede karşılaştıkları şiddettir. LGBT bireylerinin en sık şiddete maruz kaldıkları bir diğer alan okulda ise arkadaşları ve öğretmenleri tarafından her tür şiddet biçimi ile karşı karşıya kalmaktadır. Sokaklar da sürekli taciz, hedef gösterilme veya gözaltına alınma, sağlıkta HIV pozitif olduğu varsayımı ile bazı doktorların ameliyat yapmayı reddettiği veya bazı sağlık kuruluşlarının kan bağışı almak istemediği gibi davranışlarla karşılaşmaktadırlar. Buna ek olarak eşcinsel erkek bireylerin askerliğe zorlanması, koruyucu yasaların bulunmaması nedeni ile kaldıkları fiziksel veya psikolojik şiddetten şikayetçi olamamaları hatta öldürülmelerinin cezasının karşılıksız kaldığı da bilinen bir diğer şiddet türüdür. Medyada gey şarkıcılar ile eğlence amaçlı programlar yapılırken diğer taraftan seks işçisi trans kadınlar "toplumun ahlakını bozan, şiddeti doğuran, fuhuş yapan" olarak yansıtılmışlardır (Özbek, 2017).

2.3. LGBT BİREYLERİNDE MEMNUNİYET

Yaşam memnuniyeti, bireyin yaşam biçimleri içinde kendi yaşam kalitesine yönelik öznel değerlendirme sonucunda ulaştığı memnuniyetini ifade eder. Yaşam doyumu olarak da ifade edilen kavram, bireyin yaşamındaki mutluluğu olarak da tanımlanabilmektedir (Veenhoven, 1996).

Yaşam memnuniyeti sağlık, eğitim, yeterli beslenme ve korunma, sağlıklı bir çevre, hak, cinsiyet eşitliliği, saygınlık, güvenlik gibi birçok bileşenden oluşmaktadır. Bu bileşenlerdeki eksiklik ise yaşam memnuniyetini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu da bireylerin memnuniyetleri hakkında bilgi vermektedir. Fakat LGBT bireyleri için bu kriterler yeterli değildir. LGBT bireylerinin memnuniyetleri heteroseksüel bireyler ile karşılaştırıldığında yaşam memnuniyet düzeylerinin düşük olduğu bilinmektedir. Buna ek olarak Amerika'da yapılan çalışmada 3000 LGBTQ bireyi 81000 heteroseksüel bireyin yaşam memnuniyetleri karşılaştırılmış ve yaşam memnuniyetlerinin düşük olduğu görülmüştür. Fakat İsrail' de yapılan bir diğer çalışmada 219 heteroseksüel birey ile 219 LGBTQ bireylerinin yaşam memnuniyet düzeyleri karşılaştırılıp LGBTQ bireylerine daha olumsuz tavırlar sergilemesine rağmen bir fark bulunmadığı tespit edilmiştir (Lazarevic, V., Holman, G. E., Oswald, F. R. & Kramer, Z. K. , 2016); İYKA, 2010).

LGBT bireylerine sosyal destek, memnuniyetleri için önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin bireylerin kabulü, evlilik hakkı veya evlat edinmek gibi haklara sahip olması LGBT bireyleri için önemli olmakla birlikte bu tür toplumsal değişimlere ihtiyaç bulunmaktadır. Bu anlamda sosyal destek gibi daha spesifik kavramlar LGBT bireylerini anlama ve temsil etmede kullanılmaktadır. Bunun ile ilgili olarak Clarke vd. (2010) pozitif psikolojiye dayalı, çeşitliliğe saygı duyulan ve heteronomativitenin sınırlarını aşan bir çerçeve oluşturma ihtiyacını gündeme getirmektedir. Bireylerin bir topluluğa veya sosyal ağa ait olma duygusunun artmasına yol açan sosyal müdahalelerin yanı sıra sosyal desteğin refah için önemli olduğu ve bunun ile birlikte sosyal desteğin toplumsal değişim üzerinde etkisinin olduğu gözlenmiştir (Dominguez-Fuentes vd., 2012:242)

Bunun ile birlikte gelir ve eğitimin memnuniyet üzerinde etkisi olduğu bilinmektedir. Fakat LGBT bireyleri yaşadıkları ayrımcılık ve şiddet yüzünden eğitimlerini yarıda bırakmakta veya heteroseksüel bireyler ile aynı eğitim ve beceriye sahip olmalarına rağmen daha az gelire sahip olmaktadır. Buna ek olarak LGBT bireylerinin günlük yaşamda sık sık karşılaştıkları

önyargı, ayrımcılık, fiziksel ve psikolojik şiddet gibi davranışların yaşam memnuniyetlerini ve benlik saygısını azalttığı görülmektedir (Degges-White & Myers, 2006; Selvidge, Matthews & Bridges, 2008).

3. AMPİRİK ANALİZ

3.1. YÖNTEM

Logit Model

Bağımlı değişkenin 0 ve 1 değerlerini alan binom rastlantı değişkeni olması durumunda logit ya da probit regresyon modelleri uygulanmaktadır. Bu regresyon modellerinde bağımsız değişkenler için herhangi bir kısıtlama olmadığı gibi bağımsız değişkenler nitel veya nicel olabilmektedir. 0 ve 1 değerlerini alan bağımlı değişkenli bir regresyon modeli En Küçük Kareler yöntemi ile tahmin edildiğinde hata teriminin normal dağılmaması, değişen varyans sorunu ve belirlilik katsayısının güvenilirliğini kaybetmesi gibi sorunlardan dolayı bu model; En çok olabilirlik tahmin yöntemiyle tahmin edilmektedir. Logit modelde hata teriminin normal dağılması, hata varyansının sabit olması, doğrusallık gibi varsayımlar aranmamaktadır. Bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmaması ve model spesifikasyon hatası olmaması gerekliliğini korumaktadır. (Mert, 2016).

Logit model kümülatif lojistik dağılım fonksiyonuna dayanmaktadır. Lojistik dağılım fonksiyonu, bağımlı değişkenin iki kategorili olduğu durumda denklem (3.1)'de gösterilmektedir.

$$P_i = E\left(Y = 1 \mid X_i\right) = \frac{1}{1+e^{-(\beta_1+\beta_2 X_i)}} \tag{3.1}$$

$Z_i = \beta_1 + \beta_2 X_i$ dönüşümü yapıldığında (3.2)

$P_i = \frac{1}{1+e^{-Z_i}}$ olmaktadır. (3.3)

Z_i, $-\infty$ 'dan $+\infty$ 'a kadar değerler alırken, P_i' de 0 ile 1 arasında değerler almaktadır. Burada Z_i'nin yani X_i'nin P_i ile ilişkisinin doğrusal olmadığı görüldüğü gibi, sadece X_i ile değil β 'lar ile de ilişkisinin doğrusal olmadığı görülmektedir. Ancak bu eşitlik aşağıda gösterildiği gibi doğrusal olabilmektedir.

Gerçekleşme olasılığı

$$P_i = \frac{1}{1+e^{-Z_i}} \tag{3.4}$$

Gerçekleşmeme olasılığı

$1 - P_i = \frac{1}{1+e^{Z_i}}$ 'dir. (3.5)

Olayın gerçekleşme olasılığının, gerçekleşmeme olasılığına oranı ise;

$$\frac{P_i}{1-P_i} = \frac{1+e^{Z_i}}{1+e^{-Z_i}} = e^{Z_i} \text{ 'dir.} \tag{3.6}$$

Bu durumda $P_i/(1-P_i)$ gerçekleşmenin odds oranı (bahis oranı) olarak adlandırılmaktadır. Denklem (3.6)'nın logaritması alındığında;

$$L_i = \ln\left(\frac{P_i}{1-P_i}\right) = Z_i \tag{3.7}$$

$$= \beta_1 + \beta_2 X_i$$

logit modeli elde edilmektedir. Fark oranlarının logaritması L_i, hem X hem de parametrelere göre doğrusal olmak ile birlikte Z_i, $-\infty$ ve $+\infty$ aralığında değerler alırken, P_i' de 0 ile 1 aralığında değerler almaktadır (Gujarati, 1999).

Lojistik dağılım fonksiyonu S şeklinde bir eğridir. Eğri üzerindeki noktalar X'in her değeri için $P_i = E\left(Y = 1 X_i\right)$ olasılığını verir.

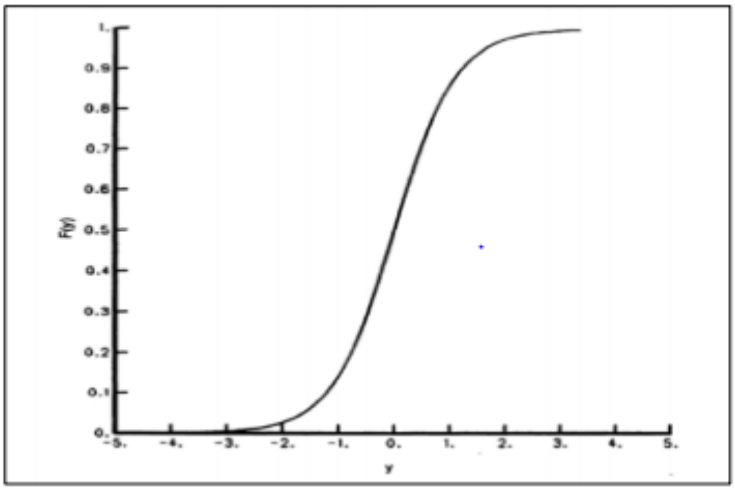

Şekil 2. 1. Lojistik Dağılım Fonksiyonu

0 ve 1'deki asimptotlar yani E(Y) ortalaması, 0'ın altına ve 1'in üstüne çıkmamaktadır. Böylece logit değeri, 0 ile 1 aralığındadır (Mendenhall & Sincic, 2012).

Multinominal Logit Model

Multinominal logit model, en sık kullanılan nominal regresyon modelidir. Bu modelde bağımsız değişkenlerin etkilerinin her bir sonuç için farklı olmasına izin verilmektedir. Örneğin bir şirketin çalışanlarına sunduğu, üç düzeye sahip A, B, C sağlık planları bulunmaktadır. Olası bağımsız değişkenler; cinsiyet, yaş, gelir değişkenlerini içermektedir. Amaç, bireyin üç plandan herhangi birini seçme olasılığını, bağımsız değişkenlerin plan seçimi üzerindeki etkisi ile farklı plan seçimindeki olasılığını tahmin etmektir. Burada herhangi bir planın yerinin değiştirilmesi sonuçları etkilememektedir. Çünkü planlar içeresinde birey rasyonel davranarak kendisi için en iyi yani en fazla faydayı sağlayan planı seçecektir. Buna bağlı olarak multinominal logit model rassal fayda modeline dayanmaktadır (Hosmer, Lemeshow & Sturdıvant , 2013).

Rassal fayda modeli, bilinen ve bilinmeyen özellikleri içeren deterministtik ve stokastik kısımlardan oluşmaktadır. Rassal fayda teorisine göre J alternatifler içerisinde j-nci alternatif seçiminin, i-nci bireye sağladığı faydanın en yüksek olduğu varsayılmaktadır. Tesadüfi bir j alternatif seçiminin fayda fonksiyonu şu şekildedir:

$$U_{ij} = Z_{ij}\beta + \varepsilon_{ij}, \Pr ob(U_{ij} > U_{ik}); k \neq j \tag{3.8}$$

U_{ij} i-nci bireyin j-nci seçimdeki elde ettiği faydayı, Z_{ij} bağımsız değişkenler ve parametrelerin deterministtik bir fonksiyonunu, ε_{ij} ise stokastik kısmı göstermektedir. Burada

ε_{ij} , Gummbell dağılımına sahip rastgele hata terimidir. Rassal fayda modelinde, rastgele hata terimi ε_{ij} 'nin Gumbell dağılım fonksiyonu;

$$F\left(\varepsilon_{ij}\right) = \exp\left(-e^{-\varepsilon_{ij}}\right) \tag{3.9}$$

$$\Pr ob(Y_i = j) = \frac{e^{Z_{ij}\beta}}{\sum_{j=1}^{j} e^{Z_{ij}\beta}} \tag{3.10}$$

Bu model, çok terimli logit model olarak adlandırılmaktadır (multinominal logit model). Fayda, bireyleri ve seçimleri içeren Z_{ij} 'ye bağlıdır. Bunları ayırmakta yarar olacağından; $Z_{ij} = \left[W_{ij}, X_i\right]$ denirse W_{ij} , bireylere ve tercihlere karşı değişebilmektedir. W_{ij} 'nin bileşenleri çoğu zaman tercihlerin nitelikleri olarak adlandırılmaktadır. Fakat X_i bireylerin niteliklerini içermektedir ve dolayısıyla da bütün seçimlerde aynı olmaktadır. Model birleştirildiğinde (Greene, 2003; Long & Freese, 2001; Hosmer, Lemeshow & Sturdıvant , 2013);

$$\Pr ob(Y_i = j) = \frac{e^{\beta X_{ij} + \alpha w_i}}{\sum_{j=1}^{j} e^{\beta X_{ij} + \alpha w_j}} = \frac{e^{\beta X_{ij}} e^{\alpha_i w_i}}{\sum_{j=1}^{j} e^{\beta X_{ij}} e^{\alpha_i w_i}} \tag{3.11}$$

J. temel düzey, bağımlı değişkenin diğer düzeyleri ile ikişerli gruplar halinde karşılaştırılmaktadır. Bağımlı değişken düzeylerinin her biri ikili olarak düşünüldüğünde i. gözlem için her bir modelden elde edilen olasılıklar toplamının 1'e eşit olması gerektiğinden genellikle temel düzey olarak alınan J. düzeye ait bir model oluşturulmaz. Dolayısıyla J-1 tane model oluşmaktadır. Sabit terimde dahil K tane açıklayıcı değişkenin olduğu modelde toplam tahmin edilen parametre sayısı K(J-1) olmaktadır (Akkuş & Özkoç, 2016; Long & Freese, 2001).

Üç kategori ve tek açıklayıcı değişkene ait multinominal logit modelde, bağımlı değişkenin alabileceği değerler 0, 1 ve 2 olarak belirlenmiştir. Bu model ile ikili karşılaştırmalar sonucunda ikili logit modeller oluşmaktadır. Temel kategori olarak 0 belirlendiğinde logit fonksiyonları birbirleri ile karşılaştırılarak elde edilen ikili logit modellerin tahmini;

$$g_1(x) = \ln\left[\frac{\Pr(y=1|x)}{\Pr(y=0|x)}\right] \tag{3.12}$$

$$= \beta_{10} + \beta_{11}x_1 + \beta_{12}x_2 + ... + \beta_{1p}x_p = x'\beta_1 \tag{3.13}$$

Ve

$$g_2(x) = \ln\left[\frac{\Pr(y=2|x)}{\Pr(y=0|x)}\right] \tag{3.14}$$

$$= \beta_{20} + \beta_{21}x_1 + \beta_{22}x_2 + ... + \beta_{2p}x_p = x'\beta_2 \tag{3.15}$$

şeklinde yazılabilir. Burada temel kategori 0'a eşit olmaktadır. Tahmini parametreler farklı olsa da aynı öngörüleri sağlayan parametrelerdir (Hosmer, Lemeshow & Sturdıvant, 2013; Long & Freese, 2001).

MNLM Yorumlama

Basit bir multinominal logit modelde bile birçok parametre bulunurken, 3 kategorili 5 açıklayıcı değişkenli bir modelde 12 parametre vardır. 4 kategorili bir modelde 18, 5 kategori olduğunda ise 24 parametreye kadar çıkabilmektedir. Bu nedenle, bazı yorumlama yöntemlerine değinilecektir (Long & Freese, 2001).

Marjinal Etki

Multinominal logit model, doğrusal olmayan bir modeldir. Bundan dolayı, açıklayıcı değişkenlerdeki her bir değişimin olasılıklar üzerindeki etkisi hesaplanmak istendiğinde marjinal etkilerin bulunması gerekmektedir. Bu neden ile değişkenlerdeki değişimin, olasılıklar üzerindeki etkisi, eşitlik (3.9)'un X_i'ye göre türevi alınarak marjinal etki şeklinde bulunmaktadır (Greene, 2003: 722).

$$\frac{\partial \Pr(y=j|x)}{\partial X_i} = \Pr(y=j|x)\left[\beta_{k,j|J} - \sum_{j=1}^{J} \beta_{k,j|J} \Pr(y=j|x)\right] \quad (3.16)$$

$$\delta_j = \frac{\partial P_j}{\partial X_i} = P_j\left[\beta_j - \sum_{k=0}^{j} P_k \beta_k\right] = P_j\left[\beta_j - \beta'\right] \quad (3.17)$$

Denklem (3.15) $\beta_{k,j|J}$ 'ları birleştirdiğinden, marjinal değişim modelin bağımsız değişkenlerinin değerlerine ve kategorilerin katsayılarına bağlı olmaktadır ve X_k'nın j üzerindeki marjinal etkisinin X_k' ya bağlı β_{jk} katsayısı ile aynı işarete sahip olma zorunluluğu yoktur. Dolayısı ile X_i'nin değeri değiştikçe marjinalin işareti de değişebilmektedir (Greene, 2003; Long & Freese, 2001).

Kesikli Değişim

Kesikli değişim, sürekli ve bağımsız kukla değişkenlerde kullanılabilen bir yorumlama yöntemidir ve X_k, başlangıç değeri X_S'en son değeri X_E'ye doğru değiştiğinde tahmin edilen olasılıktaki değişim;

$$\frac{\Delta \Pr(y=j|x)}{\Delta \chi_k} = \Pr\left(y=j|x, \chi_k = \chi_E\right) - \Pr\left(y=j\ x, \chi_k = \chi_S\right) \quad (3.18)$$

Burada $\Pr\left(y=j|x, \chi_k\right)$, X' in X_k' da belirli bir değer aldığında y=j olasılığını göstermektedir. Buna bağlı olarak kesikli değişim, diğer tüm değişkenler sabit iken X_k değişkeninde X_S'ten X_E'ye bir değişim gerçekleştiğinde, j'nin tahmini olasılığı $\frac{\Delta \Pr(y=j|x)}{\Delta \chi_k}$ kadar değişmektedir. Tahmin edilen olasılıktaki değişim değeri;

- X_k' nın başlangıç değeri
- X_k' daki değişim miktarı

- Diğer tüm değişkenlerin değerlerine bağlıdır.

Genellikle, X_k hariç diğer bağımsız değişkenler ortalamalarında sabit tutulmaktadır. Kukla değişkenlerde ise değişiklik değişkenin her iki değeri 0 ve 1 için sabit tutulmaktadır. Değişikliğin büyüklüğü tüm değişkenlerin seviyelerine ve değişikliğin büyüklüğüne bağlıdır. Bir değişkenin J kategorisi için kesikli değişim katsayıları (her sonuç kategorisi için bir tane), tüm değişimlerin mutlak değerlerinin ortalaması bulanarak hesaplanmaktadır (Long & Freese, 2001). Sonuç kategorileri:

$$\bar{\Delta} = \frac{1}{J} \sum_{J=1}^{J} \left| \frac{\Delta \Pr\left(y = j \mid \bar{x}\right)}{\Delta_{x_k}} \right| \tag{3.19}$$

Odds Oranı

Multinominal logit modelde katsayı yorumları logit modelde olduğu kadar basit değildir. Çünkü bağımsız değişkenlerdeki değişimin, seçimlerin tahmini olasılıklarını nasıl etkilediğini hesaplamak zordur. Buna bağlı olarak etkiler, odds oranı kullanılarak tahmin edilmektedir (Hosmer, Lemeshow & Sturdıvant , 2013; Rethered & Choe, 1993).

Multinominal logit modellerde tüm modellerin olasılıkları toplamı 1 olmak zorundadır. Fakat β_{jk}'nın negatif olduğu durumda bağımsız değişkenler olasılığı 1 yapmak için artma eğiliminde olmaktadır. Bunun ile birlikte β_{jk}'nın pozitif olduğu durumda da bağımsız değişkenler artma eğiliminde olmakta ve olasılığı yükseltmektedir. Bu durum logit modelde gerçekleşmemektedir. Çünkü odds oranında pay artarken, payda azalır veya pay azalırken payda artar yani aynı yönde hareket etmemektedir. Bundan dolayı olasılık yerine bağımlı değişkenler arasında ikili karşılaştırmalar yapılarak odds oranları üzerinden yorumlar yapılabilmektedir (Retherford & Choe, 1993). Odds oranı aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$\frac{P(Y=j)}{P(Y=j)} = \frac{\exp(\sum_{j=1}^{j} \beta_{jk} X_k) / D}{\exp(\sum_{j=1}^{j} \beta_{jk} X_k) / D} = \exp\left[\sum_{j=1}^{j} (\beta_{jk} - \beta_{j'k}) X_k \right] \tag{3.20}$$

Amaç, modelde yer alan diğer açıklayıcı değişkenler sabitken ilgilenilen açıklayıcı değişkendeki değişim ile birlikte bağımlı değişkenin ilgilenilen düzeyine ait odds davranışının nasıl değiştiğini ortaya koymaktır (Akkuş & Özkoç, 2016).

İlgisiz Alternatiflerin Bağımsızlığı (Independet of Irrelevant Alternatives: IIA)

Multinominal logit modelde ilgisiz alternatiflerin bağımsızlığı, modele bir alternatif eklemenin veya modelde var olan bir alternatifin özelliğini değiştirmenin i ve j alternatifleri arasındaki odds oranlarını değiştirmeyeceğini söylemektedir (Akkuş & Özkoç, 2016).

MNLM için önemli sınırlama, hata terimlerinin tercihler süresince bağımsız olmaları ile ilgilidir. Bu varsayımın bozulması, gözlemlerin iki alternatifi benzer veya eşit olarak değerlendirildiği durumda ortaya çıkmaktadır. İki alternatif arasındaki göreli oranlar alternatiflerle ilgili olan gözlemlere bağlıdır ve böylece aynı anda dikkate alınan diğer tüm alternatiflerin doğasından ve sayısından bağımsızdır. Bağımlı değişkenin j ve j gibi iki alternatif düzeyi dikkate alındığında, bu alternatifler arasındaki oranların sadece parametrelerin fonksiyonları olduğu ve böylece diğer kategorilerden bağımsız olduğu ortaya çıkmaktadır (Akkuş & Özkoç, 2016; Long & Freese, 2001).

Bu varsayımda, alternatiflerin birbirlerinin yerini alması durumunda varsayımın bozulduğu ortaya çıkmaktadır. Bu varsayım, Hausman-Mcfadden (1984) ile Small ve Hasio (1985) 'nun geliştirdikleri testler ile ölçülebilmektedir (Greene, 2003).

Hausman testi aşağıdaki adımları içermektedir:

- β_F ' deki tahmin ile birlikte tüm j sonuçları tahmin edilir.
- Bir veya daha fazla sonuç ortadan kaldırılarak kısıtlı β_R tahmin edilir.
- β_R, kısıtlı modelde tahmin edilemeyen katsayılar ortadan kaldırıldıktan sonra β_F 'nin bir alt kümesi olabilir.

Test istatistiği;

$$H = \left(\hat{\beta}_R - \hat{\beta}_F\right)' \left[\hat{Var}\left(\hat{\beta}_R\right) - \hat{Var}\left(\hat{\beta}^*_F\right)\right]^{-1} \left(\hat{\beta}_R - \hat{\beta}^*_F\right) \quad (3.21)$$

Bu istatistik sınırlı alt küme tahminlerini göstermekte ve ki-kare dağılımına dayanmaktadır. Sınırlanan ve sınırlanmayan modeller için parametre tahminlerinin benzerlik göstermesi IIA varsayımının gerçekleştiğini göstermektedir. β_F ve β_R sırasıyla sınırlanmamış ve sınırlanmış parametre tahminlerini $Var\left[\hat{\beta}_F\right]$ ile $Var\left[\hat{\beta}_R\right]$ kovaryans matrisilerini göstermektedir. Eğer bu test sonucunda alternatifler birbirleri yerine tercih edilebiliyorsa kategoriler birleştirilmeli veya logit modele gidilmelidir (Greene, 2003; Long & Freese, 2001).

Small ve Hsiao testi;

Small ve Hsiao testini hesaplamak için, örnek eşit büyüklükte rastgele iki alt örneğe ayrılmaktadır. Sınırlandırılmamış MNLM, her iki alt örnek için de tahmin edilir. Sınırlandırılmamış modelden ilk alt örnek için $\hat{\beta^{S_1}}_U$ tahminleri, ikinci alt örnek için $\hat{\beta^{S_2}}_U$ tahminleri elde edilir. Katsayıların ağırlıklı ortalaması aşağıdaki gibidir:

$$\hat{\beta^{S_1S_2}}_U = \left(\frac{1}{\sqrt{2}}\right)\hat{\beta^{S_1}}_U + \left[1 - \left(\frac{1}{\sqrt{2}}\right)\right]\hat{\beta^{S_2}}_U \quad (3.22)$$

Ardından, sınırlandırılmış örnek için bağımlı değişkenin seçilen bir değerine ilişkin bütün durumlar ortadan kaldırılarak ikinci alt örnekten kısıtlı bir örnek oluşturulur. MNLM, $\hat{\beta^{S_2}}_r$ tahminlerini ve $L(\hat{\beta^{S_2}}_r)$ olabilirliğini veren sınırlı örnek kullanılarak tahmin edilir. S;

Small ve Hsiao test istatistiği;

$$SH = -2\left[L(\hat{\beta^{S_1S_2}}_U) - L(\hat{\beta_r}^{S_2})\right] \quad (3.23)$$

Small-Hsiao testi K+1 serbestlik dereceli ki-kare dağılımına dayanmaktadır. Burada K bağımsız değişkenlerin sayısını göstermektedir (Long & Freese, 2001).

Katsayıların Hipotez testi

MNLM 'de katsayılar, tek tek Z istatistikleri, Wald testi veya Likelihood-Ratio (LR) testi kullanarak test edilebilmektedir. Fakat, MNLM katsayı gruplarını da test etmek gerekmektedir. İlk olarak, J tane bağımlı kategori içeren modelde X_k değişkenin etkisinin olup olmadığını test etmek için J-1 tane katsayının aynı anda 0'a eşitliğini test etmek gerekmektedir. İkinci olarak, bağımsız değişkenlerin kategorileri arasında bir fark olup olmadığını test etmek gerekmektedir (Long & Freese, 2001).

Etkisiz Değişken Testi

J tane bağımlı kategori bulunan modelde, her bir X_k değişkini ile ilişkili J-1 tane parametre bulunmaktadır. X_k' nın bağımlı değişken üzerinde etkisinin olmadığını gösteren hipotez aşağıdaki gibidir:

$$H_0 = \beta_{k,1|b} = ... = \beta_{k,j|b} = 0 \tag{3.24}$$

Burada b temel kategori olmakta ve $\beta_{k,b|b}$, 0 sıfıra eşittir. Wald veya LR ile test edilebilmektedir (Long & Freese, 2001).

Bağımlı Kategori Testi

Bağımsız değişkenlerin her biri, j. kategorinin n. kategoriye karşı olasılıkları üzerinde önemli ölçüde etkiye sahip değil ise j. ve n. kategori ayırt edilememektedir. Buna bağlı olarak j. kategori ve n. kategorinin ayrıştırılamaz olduğunu belirten hipotez aşağıdaki gibidir:

$$H_0 = \beta_{1,j|n} = ...\beta_{K,j|n} = 0$$
(3.25)

Bu hipotez, Wald veya LR testi ile test edilebilmektedir. Her iki test birbirine benzer sonuçlar vermektedir. Modeldeki değişkenlere göre iki sonuç ayırt edilemez ise bu iki değişken birleştirilerek daha iyi sonuçlar tahmin edilebilmektedir (Long & Freese, 2001).

Multinominal Logit Modelin Maksimum Olabilirlik İle Tahmini

MNLM parametreleri maksimum olabilirlik yöntemi (MLE) ile tahmin edilmektedir. Sık kullanılan tahmin yöntemlerinden biri olan MLE yöntemi, belli örneklem değerlerinin gerçekleşme olasılığını en yüksek yapan yığın parametrelerini bulmaktadır. Gözlemlerin bağımsız olması gerekliliğinden ilerlenerek eşitlik $\Pr(y_i = j|x_i)$, i. gözlem için Y'nin gözlemlenme olasılığını, değişkenler Y =0 olursa, Y_0=1, Y_1=0 ve Y_2= 0, eğer Y=1 olursa Y_0=0, Y_1=1 ve Y_2= 0 ve eğer Y_2=2 ise Y_0=0, Y_1=0 ve Y_2= 1 olacak şekilde kodlanmaktadır. Bu değişkenlerin toplamı $\sum_{j=0}^{2} Y_j = 1$'dir. Bu gösterim kullanılarak n bağımsız örneklem için koşullu olasılık fonksiyonu;

$$l(\beta) = \prod_{i=1}^{n} \left[\pi_0(x_i)^{y_{0i}} \pi_1(x_i)^{y_{1i}} \pi_2(x_i)^{y_{2i}} \right] \tag{3.26}$$

Her Y_{ji}=1 olduğundan, maksimum olabilirlik fonksiyonu

$$L(\beta) = \sum_{i=1}^{n} y_{1i} g_1(x_i) + y_{2i} g_2(x_i) - \ln(1 + e^{g_1(x_i)} + e^{g_1(x_i)}) \text{ olur.}$$

Olasılık denklemleri $L(\beta)$'nin kısmi türevleri alınarak bulunmaktadır.

$$L(\beta_2, K, \beta_j | y, x) = \prod_{i=1}^{N} p_i \tag{3.27}$$

Burada β, p_i için verilen fonksiyonda yerine konulduğunda;

$$L(\beta_2, K, \beta_j | y, x) = \prod_{j=1}^{j} \prod_{y_i=1} \frac{e^{x_i \beta_j}}{\sum_{j=1}^{j} e^{x_i \beta_j}} \tag{3.28}$$

olabilirlik fonksiyonu elde edilmektedir. Fonksiyonun doğal logaritması alındıktan sonra lnL eşitliği maksimize edilerek β parametreleri tahmin edilmektedir. lnL' nin maksimizesi Fisher skorlama veya Newton-raphson yöntemlerinden biri kullanılarak yapılabilmektedir (Hosmer, Lemeshow & Sturdıvant ,2013; Greene 2003; Long ve Freese, 1997).

3.2. VERİ VE BULGULAR

Veri ve Değişkenler

Çalışmada, Türkiye genelinde LGBT bireylerine online olarak uygulanan anket ile elde edilen veriler kullanılmıştır. Bu doğrultuda Türkiye'de yaşayan LGBT bireylerinin yaşadıkları şiddeti (fiziksel-psikolojik) ve yaşam memnuniyetlerini etkileyen faktörler logit model yaklaşımı ile ayrımcılık alanlarını etkileyen faktörler ise multinominominal logit model yaklaşımı ile analiz edilmiştir.

Veri setlerinin büyüklüğü; ayrımcılık alanları için 314, fiziksel şiddet ve psikolojik şiddet için 330, Türkiye'de yaşamaktan memnuniyet için 330, sosyal yaşam yerindeki memnuniyet için 324 ve işyerindeki memnuniyet için 330'dur. Çalışmada logit yaklaşımıyla beş model tahmin edilmiştir. Birinci ve ikinci modelde, LGBT bireylerinin şiddete maruz kalmalarını etkileyen faktörleri belirlemek amacı ile bağımlı değişkenleri; "Fiziksel Şiddet" ve "Psikolojik Şiddet" olarak alınmıştır. Bu bağımlı değişkenler, "Fiziksel Şiddete Maruz Kaldınız mı" ve "Psikolojik Şiddete Maruz Kaldınız mı" sorularına verilen; "Evet" ve "Hayır" şeklinde iki cevaplı kategoriden oluşmaktadır. Her iki model için de bağımsız değişken olarak; "Nüfus Grubu", "Yaş Grubu", "Eğitim Durumu", "Baskı Altında Hissedenler", "Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler", "Evinde Güvende Hissedenler" şeklinde 6 farklı değişken kullanılmıştır. Bu bağımsız değişkenlerden; "Nüfus Grubu" değişkeni "Kır" ve "Kent", "Yaş Grubu" değişkeni "15-25" "26-35" ve "36 ve 36 üstü", "Eğitim Durumu" değişkeni "İlköğretim", "Lise" ve "Lisans ve Lisansüstü", "Baskı Altında Hissedenler" değişkeni "Evet" ve "Hayır", "Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler" değişkeni "Evet" ve "Hayır", "Evinde Güvende Hissedenler" değişkeni "Evet" ve "Hayır" kategorilerinden oluşmaktadır.

Bağımlı değişken; üçüncü modelde "LGBT Bireylerinin Türkiye'deki Yaşam Memnuniyeti" olarak alınmış olup, "Evet" ve "Hayır" olarak iki cevaplı kategoriden oluşmaktadır. Üçüncü modelde bağımsız değişkenler olarak; "Nüfus Grubu", "Yaş Grubu", "Eğitim Durumu", "Baskı Altında Hissedenler", "Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler", "Evinde Güvende Hissedenler", "Fiziksel Şiddete Maruz Kalan Bireyler" şeklinde 7 farklı değişken kullanılmıştır. Bu bağımsız değişkenlerden; "Nüfus Grubu" değişkeni "Kır" ve

“Kent”, “Yaş Grubu” değişkeni “15-25” “26-35” ve “36 ve 36 üstü”, “Eğitim Durumu” değişkeni “İlköğretim”, “Lise” ve “Lisans ve Lisansüstü”, “Baskı Altında Hissedenler” değişkeni “Evet” ve “Hayır”, “Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler” değişkeni “Evet” ve “Hayır”, “Evinde Güvende Hissedenler” değişkeni “Evet” ve “Hayır”, “Fiziksel Şiddete Maruz Kalan Bireyler” değişkeni “Evet” ve “Hayır” kategorilerinden oluşmaktadır.

Dördüncü modelde ise bağımlı değişken; “LGBT Bireylerinin Sosyal Yaşamdaki Yerlerinden Memnuniyet” olup “Evet” ve “Hayır” şeklinde iki cevaplı kategoriden oluşmaktadır. “Nüfus Grubu”, “Yaş Grubu”, “Eğitim Durumu”, “Arkadaşlar ile Olan İlişkilerinden Memnuniyet”, “Oturulan Semtteki Memnuniyet” değişkenleri ise bağımsız değişkenler olarak kullanılmıştır. Bu bağımsız değişkenler kendi içerisinde; “Nüfus Grubu” değişkeni “Kır” ve “Kent”, “Yaş Grubu” değişkeni “15-25” “26-35” ve “36 ve 36 üstü”, “Eğitim Durumu” değişkeni “İlköğretim”, “Lise” ve “Lisans ve Lisansüstü”, “Arkadaşlar ile Olan İlişkilerinden Memnuniyet” değişkeni “Evet” ve “Hayır”, “Oturulan Semtteki Memnuniyet” değişkeni “Evet” ve “Hayır” kategorilerinden oluşmaktadır.

Logit model yaklaşımı ile kurulan beşinci modelin bağımlı değişkeni “İşyerindeki Memnuniyet” olarak alınmış ve “Evet” ve “Hayır” şeklinde 2 kategoriden oluşmuştur. Bağımsız değişkenler olarak; “Nüfus Grubu”, “Yaş Grubu”, “Eğitim Durumu”, “Meslek “Memnuniyeti”, “Alınan Ücretten Memnuniyet” ve “İş Arkadaşlarından Memnuniyet” alınmıştır. Bu bağımsız değişkenler ise; “Nüfus Grubu” değişkeni için “Kır” ve “Kent”, “Yaş Grubu” değişkeni için “15-25” “26-35” ve “36 ve üstü”, “Eğitim Durumu” değişkeni için “İlköğretim” “Lise” ve “Lisans ve Lisansüstü”, “Meslek Memnuniyeti” değişkeni için “Evet” ve “Hayır”, “Alınan Ücretten Memnuniyet” ve “İş Arkadaşlarından Memnuniyet” değişkenleri için “Evet” ve “Hayır” kategorilerinden oluşmuştur.

Multinominal logit model yaklaşımı ile analiz edilen altıncı modelin bağımlı değişkeni, “Ayrımcılığa Maruz Kalınan Alanlar” olarak alınmıştır. Bu alanlar; eğitim, sağlık ve iş olmak üzere 3 kategoriden oluşmaktadır. Model; “Nüfus Grubu”, “Yaş Grubu”, “Eğitim Durumu”, “Baskı Altında Hissedenler”, “Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler”, “Evinde Güvende Hissedenler”, “Psikolojik Şiddete Maruz Kalanlar”, Fiziksel Şiddete Maruz Kalanlar” olmak üzere 8 farklı bağımsız değişkeni içermektedir. Bağımsız değişkenlerin kategorileri; “Nüfus Grubu” değişkeni için “Kır” ve “Kent”, “Yaş Grubu” değişkeni için “15-25” “26-35” ve “36 ve 36 üstü”, “Eğitim Durumu” değişkeni için “İlköğretim” “Lise” ve “Lisans ve Lisansüstü”, “Baskı Altında Hissedenler” değişkeni için “Evet” “Hayır”, “Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler” değişkeni için “Evet” ve “Hayır”, “Evinde Güvende Hissedenler” değişkeni için “Evet” ve “Hayır”, “Psikolojik Şiddete Maruz Kalanlar” değişkeni için “Evet” ve “Hayır”, “Fiziksel Şiddete Maruz Kalanlar” değişkeni için “Evet” ve “Hayır” şeklindedir.

Logit Model: Fiziksel Şiddet ve Psikolojik Şiddet

Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 3.1’de fiziksel şiddetin ve psikolojik şiddetin temel bağımsız değişkenler olan nüfus grupları, eğitim durumları ile yaş gruplarına göre dağılım oranları çapraz tablo şeklinde

Tablo 3. 1. Fiziksel Şiddet ve Psikolojik Şiddet Frekans Dağılımları

Bağımsız Değişkenler	Fiziksel Şiddet				Psikolojik Şiddet			
	Evet		Hayır		Evet		Hayır	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nüfus Grubu								
Kır	7	%29,17	17	%70,83	16	%66,67	8	%33,33
Kent	92	%30,07	214	%69,93	240	%78,43	8	%33,33
Eğitim Durumu								
İlköğretim	8	%28,57	20	%71,43	20	%71,43	8	%28,57
Lise	28	%19,58	115	%80,42	113	%79,02	30	%20,98
Lisans ve Lisansüstü	63	%39,62	96	%60,38	123	%77,36	36	%22,64
Yaş Grubu								
15-25	43	%24,29	134	%75,71	133	%75,14	44	%24,86
26-35	40	%35,09	74	%64,91	86	%75,44	18	%15,79
36-36 üstü	16	%41,03	23	%58,97	27	%69,23	12	%30,77

gösterilmektedir. Bu tablodan; kentlerde yaşayan LGBT bireylerinin %30,07'sinin fiziksel şiddet ve %78,43'ünün psikolojik şiddet, kırsal alanda yaşayan LGBT bireylerinin ise %29,17'sinin fiziksel şiddet ve %66,67'sinin psikolojik şiddete maruz kaldığı söylenebilmektedir. İlköğretim mezunu bireylerin, fiziksel şiddet görme oranı %28,57 iken psikolojik şiddet görme oranı %71,43'tür. Lise eğitim seviyesindeki bireylerin %19.58'i fiziksel şiddet, %79.02'si psikolojik şiddet yaşadığını, eğitim seviyesi lisans ve lisansüstü olan bireylerin ise %39,62'si fiziksel şiddet, %77,36'sı psikolojik şiddet gördüğünü ifade etmiştir. Fiziksel şiddet ve psikolojik şiddetin yaş gruplarına göre dağılımında ise 15-25 yaş aralığındaki LGBT bireylerinin %24.29'u fiziksel şiddet, %75,14'ü psikolojik şiddet gördüğünü, 26-35 yaş grubunu oluşturan bireylerin %35.09'u fiziksel şiddet ile %75,44'ü psikolojik şiddete maruz kaldığını belirtmişlerdir. 36 ve 36 üstü yaş grubundaki bireylerin fiziksel şiddet görme oranı ise %41.03 iken psikolojik şiddet görme oranı %69,23'tür. Bu oranlar incelendiğinde LGBT bireylerinin eğitim seviyeleri ve yaşlarının ilerlemesi ile birlikte psikolojik şiddetin yerini fiziksel şiddetin aldığı görülmektedir.

Tahmin Sonuçları

Bağımlı değişkenin iki farklı kategoriden oluştuğu fiziksel şiddet ve psikolojik şiddet modelleri, logit model yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Birinci modelde fiziksel şiddeti etkileyen faktörler ile ikinci modelde psikolojik şiddeti etkileyen faktörler incelenmiştir. Bu bağlamda model analizlerinin geçerliliğinin sağlanması için çoklu bağlantı sorunu ve model spesifikasyon hatasının olmaması gerekmektedir. Bu doğrultuda Tablo 3.2'de VIF değeri ve e^2 Prob değeri.

Tablo 3. 2. Fiziksel ve Psikolojik Şiddet Analiz Sonuçları

		Fiziksel Şiddet			Psikolojik Şiddet		
Bağımsız Değişkenler		**β**	**P**	**Odds**	**β**	**P**	**Odds**
Sabit		*1.256*	0.008	3.513	-1.848	0.034	0.344
Nüfus Grubu[1]	Kır	-0.133	0.785	0.874	0.279	0.615	1.322
Eğitim Durumu[2]	Lise	*1.160*	0.022	3.192	-0.086	0.865	0.817
	Lisans ve Üstü	*-0.142*	0.763	0.867	-0.201	0.690	0.916
Yaş Grubu[3]	26-35	-0.806	0.007	0.446	-0.443	0.192	0.641
	36 ve üstü	-0.409	0.320	0.664	0.987	0.029	2.685
Baskı altında Hissedenler[4]	Hayır	0.964	0.047	2.624	1.433	0.000	4.193
Oturduğu çevrede Güvende Hissedenler[5]	Hayır	-0.702	0.020	0.495	-0.570	0.032	0.418
Evinde Güvende Hissedenler[6]	Hayır	-1.137	0.001	0.320	-1.848	0.016	0.157

Fiziksel şiddet		**Psikolojik Şiddet**	
Örneklem: 330	VIF : 1.14	Örneklem: 330	VIF: 1.14
$X^2(8)$: 59.59	e^2 Prob: 0.618	$X^2(8)$: 58.37	e^2
Prob>X^2:0.0000	Prob:0.618		
Pseudo R^2:0.1478		Prob>X^2: 0.000	
Log lıkelihood: -171.79		Pseudo R^2:0.166	
		Log Likelihood: -146.450	

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, [6]Evet

varsayımların gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgili bilgi vermektedir. Bu değerler varsayımların gerçekleştiğini ve veri setinin logit model yöntemi için uygun olduğunu göstermektedir

Fiziksel şiddet için logit model tahmin sonuçlarına göre nüfus grubu, eğitim seviyesi, lisans ve lisansüstü ile 36 ve 36 üstü yaş grubu değişkenleri istatistiki olarak anlamlı değildir. Diğer açıklayıcı değişkenler ise %1, %5 ve %10 yanılma düzeyinde anlamlıdır. Model incelendiğinde; eğitim durumu lise mezunu olan bireylerin ilköğretim mezunu olan bireylere göre daha fazla fiziksel şiddet gördüğü, 26-35 yaş aralığındaki bireylerin ise 15-25 yaş aralığındaki bireylere göre 0,44 kat daha az fiziksel şiddete maruz kaldığı, baskı altında hissetmeyen LGBT bireylerinin, baskı altında hisseden LGBT bireylerine göre daha fazla fiziksel şiddet gördüğü ortaya çıkmıştır. Ayrıca, LGBT bireylerinden oturduğu çevrede ve evinde güvende hissetmeyenlerin, güvende hisseden bireylere göre daha az fiziksel şiddete maruz kaldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Psikolojik şiddet modeli tahmin sonuçlarına göre; nüfus grubu, eğitim durumu ile 26-35 yaş grubu değişkenleri dışındaki diğer açıklayıcı değişkenler %1, %5 ve %10 yanılma düzeyinde anlamlı bulunmuştur. Yaş aralığı 36 ve 36 üstü olan bireyler 15-25 yaş aralığındaki bireylere göre psikolojik şiddete 2,68 kat daha fazla maruz kalmaktadır. Baskı altında hissetmeyen LGBT bireylerinin fiziksel şiddet modelinde olduğu gibi, baskı altında hisseden bireylere göre psikolojik şiddet görme oranı daha yüksektir. Yine aynı şekilde, oturduğu çevrede ve evinde güvende hissetmeyen bireyler, hisseden bireylere göre sırasıyla 0,41 kat ile 0.15 kat daha az psikolojik şiddete maruz kalmaktadır.

Her iki model sonucuna göre; LGBT bireylerinin cinsel kimlik veya cinsel yönelimleri nedeni ile yaşadıkları baskıyı göz ardı etmeleri, fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalma olasılıklarını arttırmaktadır. Buna ek olarak LGBT bireylerinin temel yaşam alanlarında kendilerini güvende hissetmedikleri için korunmaya yönelik daha fazla önlem almak zorunda kaldıkları ve bundan dolayı da şiddete maruz kalma olasılıklarının azaldığı yorumu yapılabilmektedir.

Marjinal Etkiler

Fiziksel şiddet ve psikolojik şiddet modelleri için tüm değişkenlerin marjinal etkileri Tablo 3.3'te gösterilmektedir.

Tablo 3. 3. Fiziksel Şiddet ve Psikolojik Şiddet İçin Marjinal Etkiler

		Fiziksel Şiddet				**Psikolojik Şiddet**			
Bağımsız Değişkenler		**dy/dx**	**St. Hata**	**Z**	**P>Z**	**dy/dx**	**St. Hata**	**Z**	**P>Z**
Nüfus Grubu[1]	Kır	-0.04	0.094	-0.49	0.621	0.087	0.087	1.00	0
Eğitim Durumu[2]	Lise	*0.195*	0.092	2.13	0.033	-0.017	0.076	-0.44	0.817
	Lisans ve lisansüstü	-0.027	0.094	-0.29	0.773	-0.033	0.075	-0.23	0.657
Yaş Grubu[3]	26-35	-0.142	0.051	-2.75	0.006	-0.056	0.044	-1.27	0.204
	36 ve üstü	-0.069	0.071	-0.97	0.330	0.172	0.079	2.17	0.030
Baskı Altında Hissedenler[4]	Hayır	0.153	0.065	2.35	0.019	0.249	0.066	3.76	0.000
Oturduğu çevrede Güvende Hissedenler[5]	Hayır	-0.130	0.057	-2.29	0.022	-0.114	0.049	-2.32	0.020
Evinde Güvende Hissedenler[6]	Hayır	-0.221	0.069	-3.17	0.002	-0.190	0.047	-4.04	0.000

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, [6]Evet

Logit Model: LGBT Bireylerinin Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyeti

Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 3.4'te LGBT bireylerinin Türkiye'de yaşamaktan memnuniyetlerinin, nüfus grupları, eğitim durumları ve yaş gruplarına göre dağılım oranları çapraz tablo şeklinde gösterilmektedir.

Fiziksel şiddet için logit modeli analiz sonuçlarına göre; kentsel alanda yaşayan ile kırsal alanda yaşayan, eğitim seviyesi lisans ve lisansüstü olan ile ilköğretim mezunu olan LGBT bireylerinin fiziksel şiddet görme olasılığı arasında anlamlı bir fark olmadığı gözlenmiştir. Eğitim seviyesi lise olan bireylerin, ilköğretim mezunu olan bireylere göre fiziksel şiddete maruz kalma olasılığı daha yüksektir. 26-35 yaş grubunda olan bireylerin 15-25 yaş grubundaki bireylere göre fiziksel şiddet görme olasılığının %14,2 daha az olduğu, 36 ve 36 üstü yaş grubu ile 15-25 yaş grubunun fiziksel şiddet görme olasılığı arasında anlamlı bir fark olmadığı ortaya çıkmıştır. Öte yandan baskı altında hissetmeyen bireylerin, baskı altında hisseden bireylere göre fiziksel şiddet görme olasılığı %15,3 daha fazladır. LGBT bireylerinin oturduğu çevrede ve evinde güvende hissetmemeleri, güvende hisseden bireylere göre fiziksel şiddete maruz kalma olasılığını azaltıcı yönde etkilemektedir.

Psikolojik şiddet modelinde ise kentlerde yaşayan bireyler ile kırsal alanda yaşayan bireylerin, eğitim durumu lise, lisans ve lisansüstü olan bireyler ile ilköğretim mezunu bireylerin ve son olarak yaş grubu 26-35 yaş aralığında olan bireyler ile 15-25 yaş aralığındaki bireylerin psikolojik şiddet görme olasılığı arasında anlamlı bir fark olmadığı tespit edilmiştir. Yaş grubu; 36 ve 36 üstü olan bireylerin, 15-25 yaş aralığındaki bireylere göre psikolojik şiddete maruz kalma olasılığı %17,2 daha fazladır. Bu modelde, fiziksel şiddet modeline benzer sonuçlar olduğu görülmektedir. Yine baskı altında hissetmeyen bireylerin, baskı altında hisseden bireylere göre psikolojik şiddet görme olasılığı %24,19 artarken, bireylerin oturduğu çevrede ve evinde güvende hissetmemeleri psikolojik şiddet görme olasılığını sırasıyla %11,4 ile %19 azaltmaktadır.

Tablo 3. 4. Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyet Frekans Dağılımları

Bağımsız Değişkenler	Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyet			
	Evet		Hayır	
	N	%	N	%
Nüfus Grubu				
Kır	6	%25,00	18	%75,00
Kent	70	%22,88	236	%77,12
Eğitim Durumu				
İlköğretim	9	%32,14	19	%67,86
Lise	35	%22,01	124	%77,99
Lisans ve Lisansüstü	21	%14,69	111	%77,62
Yaş Grubu				
15-25	43	%24,29	134	%75,71
26-35	24	%21,05	90	%78,95
36-36 üstü	9	%23,08	30	%76,92

Kentlerde yaşayan LGBT bireylerinin %22,88'i ile kırsal alanda yaşayan LGBT bireylerinin %25'i Türkiye'de yaşamaktan memnun olduğunu söylemektedir. Eğitim seviyesine göre Türkiye'de yaşamaktan memnun olanların oranı; ilköğretim için %32,14, lise için %22.01, lisans ve lisansüstü için ise %14,69'dur. Yaş grubuna göre oranlara gelince;15-25 yaş aralığında olan LGBT bireylerinin %24.29'u, 26-35 yaş grubunda olanların %21.05'i ile 36 ve 36 üstü yaş grubundakilerin %23.08'i Türkiye'de yaşamaktan memnun olduğunu ifade etmişlerdir. Tablodan, LGBT bireylerinin çoğunluğunun Türkiye'de yaşamaktan memnun olmadığı sonucuna ulaşılabilmektedir. Buna ek olarak bireylerin eğitim seviyeleri ile yaşam memnuniyetleri arasında negatif yönlü bir ilişkinin olduğu da söylenebilmektedir.

Tahmin Sonuçları

Bu modelde LGBT bireylerinin Türkiye'de yaşamaktan memnuniyetlerini etkileyen faktörleri analiz etmek için logit yaklaşımıyla tahminler yapılmıştır. Bu bağlamda kurulan modelin geçerli olabilmesi için çoklu bağlantı sorunu ve model spesifikasyon hatası varsayımları test edilmiştir. Test sonuçlarından, çoklu bağlantı sorunu ve model spesifikasyon hatası olmadığı tespit edilmiş olup ve bu değerler Tablo 3.5'de gösterilmektedir.

Yapılan tahminlerde LGBT bireylerinin Türkiye'deki yaşam memnuniyetleri üzerinde; nüfus grubu, yaş grubu ve evinde güvende hissedenler değişkenlerinin anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Diğer açıklayıcı değişkenlerin ise %1, %5 ve %10 yanılma düzeyinde anlamlı olduğu görülmüştür. LGBT bireylerinden lise ile lisans ve lisansüstü eğitime sahip olan bireylerin, ilköğretim mezunu olan bireylere göre sırasıyla 2.30 ve 2,57 kat daha fazla Türkiye'de yaşamaktan memnun olduğu saptanmıştır. Baskı altında hissetmeyen bireylerin, baskı altında hissedenlere göre Türkiye'de yaşamaktan memnuniyetlerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3. 5. Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyet Modelinin Odds Oranlarına Göre Tahmin Sonuçları

		Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyet		
Bağımsız Değişkenler		**β**	**P**	**Odds**
Sabit		0.632	0.903	1.065
Nüfus Grubu[1]	Kır	-0.196	0.710	0.821
Eğitim Durumu[2]	Lise	0.834	0.092	2.303
	Lisans ve Lisansüstü	0.946	0.053	2.577
Yaş Grubu[3]	26-35	0.301	0.334	1.351
	36 ve 36 üstü	0.396	0.373	1.456
Baskı altında Hissedenler[4]	Hayır	1.692	0.008	5.431
Oturduğu çevrede Güvende Hissedenler[5]	Hayır	-0.524	0.092	0.592
Evinde Güvende Hissedenler[6]	Hayır	-0.410	0.239	0.663
Fiziksel Şiddete Maruz Kalan Bireyler[7]	Hayır	0.508	0.099	1.662
Çoklu Bağlantı Sorunu Testi Ve Model Spesifikasyon Hata Testi		Örneklem: 330 $X^2(8)$: 32.59 Prob>X^2:0.0002 Pseudo R^2:0.0915 Log lıkelihood: -161.788		VIF: 1.19 e^2 Prob: 0.165

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, [6]Evet, [7]Evet, VIF: Çoklu bağlantı Testi, e^2 Prob: ModeL Spesifikasyon Hata Testi

Son olarak ta, LGBT bireylerinin Türkiye'de yaşamaktan duydukları memnuniyeti oturduğu çevrede güvende hissetmemelerinin negatif yönde etkilediği, fiziksel şiddete maruz kalmamalarının ise pozitif yönde etkilediği görülmüştür.

Marjinal Ekiler

LGBT bireylerinin Türkiye'deki yaşam memnuniyetleri üzerinde bağımsız değişkenlerin marjinal etkileri Tabla 3.6' da gösterilmektedir.

Tablo 3. 6. Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyet Modelinin Marjinal Etkilere Göre Tahmin Sonuçları

Türkiye'de Yaşamaktan Memnuniyet					
Bağımsız Değişkenler		**dy/dx**	**ST. Hata**	**Z**	**P>Z**
Nüfus Grubu[1]	Kır	-0.032	0.091	-0.36	0.720
	Lise	0.155	0.095	159	0.111
Eğitim Durumu[2]	Lisans ve Lisansüstü	0.172	0.009	1.81	0.071
	26-35	0.048	0.049	0.98	0.327
Yaş[3]	36 ve üstü	0.062	0.066	0.95	0.344
Baskı altında Hissedenler[4]	Hayır	0.195	0.045	4.29	0.000
Oturduğu çevrede Güvende Hissedenler[5]	Hayır	-0.087	0.053	-1.66	0.100
Evinde Güvende Hissedenler[6]	Hayır	-0.070	0.062	-1.12	0.264
Fiziksel Şiddete Maruz Kalan Bireyler[7]	Hayır	0.085	0.053	21551,0	0.111

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, [6]Evet, [7]Evet

LGBT bireylerinden; kentlerde yaşayanlar ile kırsal alanda yaşayanların, 26-35 yaş grubu ve 36 ve 36 üstü yaş grubu olanlar ile 15-25 yaş grubundakilerin, oturduğu çevrede ve evinde güvende hissetmeyenler ile güvende hissedenlerin, fiziksel şiddete maruz kalmayanlar ile kalanların ve son olarak da eğitim durumu lise seviyesinde olanlar ile ilköğretim seviyesinde olanların Türkiye'de yaşamaktan memnun olma olasılığı arasında anlamlı bir fark yoktur. Bunun ile birlikte bireylerin eğitim seviyesinin lisans ve lisansüstü olması, ilköğretim olmasına göre Türkiye'de yaşamaktan memnuniyetlerini %17,2 arttırmaktadır. Kendilerini baskı altında hissetmeyen bireylerin, baskı altında hissedenlere göre Türkiye'de yaşamaktan memnun olma olasılığı %19,5 daha fazladır.

Logit Model: LBGT Bireylerinin Sosyal Yaşamdaki Yerlerinden Memnuniyeti

Tanımlayıcı İstatistikler

LGBT bireylerinin sosyal yaşamdaki yerinden memnuniyetlerinin; nüfus grupları, eğitim durumları ve yaş gruplarına göre dağılım oranları Tablo 3.7 'de gösterilmektedir verilmektedir.

Tablo 3.7'de memnuniyet oranları incelendiğinde; kentlerde yaşayan LGBT bireylerinin %26,67'si ile kırsal alanda yaşayanların %16,67'si sosyal yaşamdaki yerlerinden memnun olduğunu söylemektedir. Eğitim durumu ilköğretim mezunu olan bireylerin %10,71'i, lise eğitim seviyesindeki bireylerin %28,21'i, lisans ve lisansüstü eğitim seviyesindeki bireylerin ise

Tablo 3. 7. Sosyal Yaşamdaki Yerinden Memnuniyete Göre Frekans Dağılımları

Bağımsız Değişkenler	**Sosyal Yaşamdaki Yerinden Memnuniyet**			
	Evet		**Hayır**	
	N	**%**	**N**	**%**
Nüfus Grubu				
Kır	4	%16,67	20	%83,33
Kent	80	%26,67	220	%73,33
Eğitim Durumu				
İlköğretim	3	%10,71	25	%89,29
Lise	44	%28,21	112	%71,79
Lisans ve Lisansüstü	37	%26,43	103	%73,57
Yaş Grubu				
15-25	39	%22,41	135	%77,59
26-35	31	%27,68	81	%72,32
36-36 üstü	14	%36,84	24	%63,16

%26,43'ü sosyal yaşamdaki yerlerinden memnun olduğunu ifade etmektedir. LGBT bireylerinden; 15-25 yaş grubunun %22.41'i, 26-35 yaş grubunu oluşturan bireylerin %27,68'i ile 36 ve 36 üstü yaş grubundaki bireylerin %36,84'ünün sosyal yaşamdaki yerlerinden memnun olduğu görülmektedir. Bunun ile birlikte tablodan, LGBT bireylerinin sosyal yaşamdaki yerlerinden memnuniyetsizliklerinin daha yüksek bir paydaya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tahmin Sonuçları

LGBT bireylerinin sosyal yaşamdaki yerlerinden memnuniyeti ile bu memnuniyeti etkileyen faktörler logit yaklaşımı ile modellenmiştir. Bu bağlamda kurulan modelin geçerliliğinin sağlanması için çoklu bağlantı sorunu ve model spesifikasyon hatası varsayımları test edilmiştir. Tablo 3.8'de test sonuçları gösterilmiş olup bu sonuçlar doğrultusunda çoklu bağlantı sorunu ve model spesifikasyon hatası olmadığına karar verilmiştir.

Tahmin sonuçlarına göre; nüfus grubu, yaş grubu ve lise eğitim seviyesi değişkenlerinin LGBT bireylerinin sosyal yaşamdaki yerlerinden memnuniyetleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı ve diğer değişkenlerin %1, %5 ile %10 yanılma düzeyinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu gözlenmiştir. Eğitim seviyesi lisans ve lisansüstü olan LGBT bireylerinin, ilköğretim

mezunu olan bireylere göre sosyal yaşamdaki yerlerinden 0,33 kat daha az memnun oldukları tespit edilmiştir. Bunun ile birlikte arkadaşları ile olan ilişkilerinden ve oturdukları semtten memnun olmayan LGBT bireylerinin, memnun olan bireylere göre sosyal yaşamdaki yerlerinden çarpıcı bir şekilde daha fazla memnun olduğu görülmüştür Bu da LGBT bireylerinin, toplumun ön yargısına karşı inatla varlıklarını ortaya koyduklarını göstermektedir.

Tablo 3. 8. Sosyal Yaşamdaki Yerinden Memnuniyet Modelinin Odds Oranlarına Göre Tahmin Sonuçları

		Sosyal Yaşamdaki Yerinden Memnuniyet		
Bağımsız Değişkenler		**β**	**P**	**Odds**
Sabit		1.467	0.022	4.338
Nüfus Grubu[1]	Kır	0.417	0.485	1.517
Eğitim Durumu[2]	Lise	-1.080	0.103	0.339
	Lisans ve Lisansüstü	-1.101	0.096	0.332
Yaş Gurubu[3]	26-35	-0.006	0.983	0.993
	36 ve üstü	-0.357	0.401	0.695
Arkadaşlar ile Olan ilişki Memnuniyet[4]	Hayır	0.824	0.085	2.281
Oturulan Semtteki Memnuniyet[5]	Hayır	1.657	0.000	5.245
Çoklu Bağlantı Sorunu ve Model Spesifikasyon Hatası Testi	Örneklem: 324	VIF: 1.02		
	$X^2(8)$: 44.65	e^2 Prob:0.363		
	Prob>X^2:0.000			
	Pseudo R^2:0.1218			
	Log Likelihood: -160.959			

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, VIF; Çoklu Bağlantı Testi, e^2 Prob: ModeL Spesifikasyon Hata Testi

Marjinal Etkiler

Tablo 3.9'da LGBT bireylerinin sosyal yaşamdaki yerlerinden memnuniyeti üzerinde tüm bağımsız değişkenlerin marjinal etkileri gösterilmiştir.

LGBT bireylerinin, lise, lisans ve lisansüstü eğitime sahip olmaları, ilköğretim eğitimine sahip olmalarına göre sosyal yaşamdaki yerlerinden memnun olma olasılığını azaltmaktadır. Ancak LGBT bireylerinin arkadaşları ile olan ilişkilerinden ve oturdukları semtten memnun olmamaları, memnun olmalarına göre sosyal yaşamdaki yerlerinden memnun olma olasılığını sırası ile %12 ve %26,3 arttırmaktadır. Bunun yanı sıra, bu bireylerin yaşadıkları yerin kent

veya kır olması ile farklı yaş gruplarında olmalarının sosyal yaşamdaki yerlerinden memnun olma olasılığı üzerinde hiçbir anlamlı etkisi yoktur.

Tablo 3. 9. Sosyal Yaşamdaki Yerinden Memnuniyet Modelinin Marjinal Etkilere Göre Tahmin Sonuçları

		Sosyal Yaşamdaki Yerinden Memnuniyet			
Bağımsız Değişkenler		**dy/dx**	**St. Hata**	**Z**	**P>Z**
Nüfus Grubu[1]	Kır	0.064	0.084	0.76	0.449
Eğitim Durumu[2]	Lise	-0.145	0.071	-2.12	0.040
	Lisans ve Lisansüstü	-0.014	0.070	-2.05	0.034
Yaş[3]	26-35	-0.001	0.070	-0.02	0.983
	36 ve üstü	-0.061	0.071	-0.81	0.416
Arkadaşlarla Olan İlişki Memnuniyeti[4]	Hayır	0.120	0.059	2.03	0.042
Oturduğu Semtteki Memnuniyet[5]	Hayır	0.263	0.044	2.03	0.042

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet

Logit Model: LGBT Bireylerinin İşyerinden Memnuniyeti

Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 3.10'da LGBT bireylerinin iş yerinden memnuniyetlerinin; nüfus grupları, eğitim durumları ile yaş gruplarına göre frekans dağılımları gösterilmektedir.

Tablo 3.10 incelendiğinde; kentlerde yaşayan LGBT bireylerinin %41,18'i ile kırsal alanda yaşayan LGBT bireylerinin %50'si işyerlerinden memnun olduğunu belirtmişlerdir. Eğitim durumu ilköğretim mezunu olan bireylerin %50'si, lise mezunu olan bireylerin %43,40'ı ile lisans ve lisansüstü mezunu olan bireylerin %38.46'sı işyerinden memnun olduğunu söylemiştir. Yaş grubu dağılımında ise; 15-25 yaş grubunu oluşturan bireylerin %41,24'ü, 26-35 yaş grubundaki bireylerin %42,11'i ile 36 ve 36 üstü yaş grubu bireylerinin %43,59'u işyerinden memnun olduğunu ifade etmiştir.

Tablo 3. 10. İşyerinden Memnuniyete Göre Frekans Dağılımları

	İş Yerinden Memnuniyet			
Bağımsız Değişkenler	**Evet**		**Hayır**	
	N	**%**	**N**	**%**
Nüfus Grubu				
Kır	12	%50,00	12	%50,00
Kent	126	%41,18	180	%58,82
Eğitim Durumu				
İlköğretim	14	%50,00	14	%50,00
Lise	69	%43,40	90	%56,60
Lisans ve Lisansüstü	55	%38,46	88	%61,54
Yaş				
15-25	73	%41,24	104	%58,76
26-35	48	%42,11	66	%57,89
36-36 üstü	17	%43,59	22	%56,41

Tahmin Sonuçları

İşyerinden memnuniyetin bağımlı değişken olduğu logit modelde bireylerin, bu memnuniyetlerini etkileyen faktörler incelenmiştir. Bu doğrultuda, modelin geçerliliği için çoklu bağlantı sorunu ve model spesifikasyon hatası test edilmiş ve Tablo 3.11'de verilen test sonuçlarına göre bu sorunların olmadığı gözlenmiştir.

Elde edilen logit model tahmin sonuçlarına göre; eğitim durumu, yaş grubu ve alınan ücretten memnuniyet değişkenlerinin LGBT bireylerinin işyerindeki memnuniyetleri üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı görülmüştür. Diğer değişkenlerin ise %1, %5 ve %10 yanılma düzeyinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır. Kırsal alanda yaşayan bireyler, kentlerde yaşayan bireylere göre 8,4 kat daha fazla işyerinden memnun olmaktadır. Mesleklerinden ve iş arkadaşlarından memnun olmayan bireyler, memnun olan bireylere göre sırasıyla 8.85 ve 2,65 kat daha fazla iş yerinden memnundur. Buna istinaden, çoğu insanın sadece geçimini sağlamak için sevmediği işlerde, sevmediği insanlar ile birlikte çalışmak zorunda kaldığı, ancak bunun bireylerin işyerlerinden memnun olmasına bir engel oluşturmadığı yorumunu yapmak mümkün olacaktır.

Tablo 3. 11. İş Yerinden Memnuniyet Modelinin Odds Oranlarına Göre Tahmin Sonuçları

		İş Yerinden Memnuniyet		
Bağımsız Değişkenler		**β**	**P**	**Odds**
Sabit		-2.981	0.004	0.050
Nüfus Grubu[1]	Kır	2.131	0.050	8.424
Eğitim Durumu[2]	Lise	-1.282	0.312	0.277
	Lisans ve Üstü	-1.322	0.280	0.266
Yaş[3]	26-35	0.153	0.871	1.165
	36 ve üstü	-0.467	0.748	0.626
Meslek Memnun[4]	Hayır	6.786	0.000	8.854
Alınan Ücretten Memnun[5]	Hayır	-0.432	0.683	0.650
İş Arkadaşlarından Memnuniyet[6]	Hayır	3.280	0.001	2.658
İşyerindeki Memnuniyeti				
Örneklem: 330		VIF: 2.32		
$X^2(8)$: 394.90		e^2Prob:0.085		
Prob>X^2:0.000				
Pseudo R^2:0.8803				
Log lıkelihood: -26.848				

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, [6]Evet, VIF: Çoklu Bağlantı, e^2 Prob: Model Spesifikasyonu

Marjinal Etkiler

LGBT bireylerinin iş yerinden memnuniyeti üzerinde bağımsız değişkenlerin marjinal etkileri Tablo.3.12'de verilmiştir.

Mesleklerinden memnun olmayan LGBT bireylerinin, mesleklerinden memnun olan bireylere göre işyerinden memnun olma olasılığı çok yüksektir. Buna istinaden birey mesleğinden memnun olmasa bile çalıştığı yerdeki konumunun, amirlerini veya diğer etkenlerin bu bireylerin memnuniyetleri üzerinde etkisinin olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. İş arkadaşlarından memnun olmayan bireylerde ise memnun olan bireylere göre işyerinden memnun olma olasılığı %18,7 daha fazladır. Buradan da bireylerin çalıştığı kişiler ile olan ilişkiyi önemsememesinin memnuniyetlerini arttırıcı yönde etkisi sonucunu çıkarmak mümkün olacaktır. Diğer açıklayıcı değişkenlerin ise işyerinden memnun olma olasılığı üzerinde anlamlı bir fark yaratmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 3. 12. İşyerinden Memnuniyet Modelinin Marjinal Etkilere Göre Tahmin Sonuçları

		İş Yerinden Memnuniyet			
Bağımsız Değişkenler		**Dy/dx**	**St.Hata**	**Z**	**P**
Nüfus Grubu[1]	Kır	0.055	0.040	1.38	0.166
Eğitim Durumu[2]	Lise	-0.028	0.003	-0.89	0.373
	Lisans ve Üstü	-0.029	0.031	-0.93	0.351
Yaş[3]	26-35	-0.002	0.018	0.16 -0.33	0.871 0.745
	36 ve üstü	-0.008	0.026		
Meslek Memnun[4]	Hayır	0.816	0.088	9.27	0.000
Alınan Ücretten Memnun[5]	Hayır	-0.007	0.018	-0.42	0.671
İş Arkadaşlarından Memnuniyet[6]	Hayır	0.183	0.104	1.75	0.079

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, [6]Evet

Multinominal Logit Model: Ayrımcılık Alanları

Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 3.13'te LGBT bireylerinin ayrımcılık yaşadığı alanlar olan eğitim, sağlık ve iş hayatının; nüfus gruplarına, eğitim durumlarına ve yaş gruplarına göre dağılım oranları verilmiştir.

Kentlerde yaşayan LGBT bireylerinin %33,33'ü eğitim, %12,63'ü sağlık, %54.03'ü iş hayatında ayrımcılığa maruz kalırken, kırsal alanda yaşayan LGBT bireylerinin ise %34,48'i eğitim, %24.13'ü sağlık ve %41,37'si iş hayatında ayrımcılığa maruz kalmaktadır. Eğitim durumuna göre oranlar incelendiğinde; ilköğretim mezunu bireylerin %64,86'sı eğitim, %18,91'i sağlık, %16.21'i iş hayatında, lise mezunu bireylerin %50,91'i eğitim, %16.34'ü sağlık, %32,69'u iş hayatında, lisans ve lisansüstü mezunu bireylerin ise %42,19'u eğitim, %18.49'u sağlık, %39,30'u i iş hayatında ayrımcılık yaşamaktadır. LGBT bireylerinden; 15-25 yaş grubunda olanların %37,57'si eğitim, %4,84'ü sağlık, %57,57'si ise iş hayatında 26-35 yaş aralığındakilerin %53,70'i eğitim, %16,66'sı sağlık, %29,62'si iş hayatında, yine aynı şekilde 36 ve 36 üstü yaş aralığındakilerin %24.39'u eğitim, %34,14'ü sağlık ve %41.46'sı iş hayatında ayrımcılığa maruz kaldığını ifade etmişlerdir.

Tablo 3. 13. Ayrımcılık Alanlarına Göre Frekans Dağılımları

Ayrımcılık Alanları						
Bağımsız Değişkenler	**Eğitim**		**Sağlık**		**İş**	
	N	**%**	**N**	**%**	**N**	**%**
Nüfus Grubu						
Kır	10	%34,48	7	%24,13	12	%41,37
Kent	95	%33,33	36	%12,63	154	%54,03
Eğitim Durumu						
İlköğretim	24	%64,86	7	%18,91	6	%16,21
Lise	53	%50,91	17	%16,34	34	%32,69
Lisans ve Lisansüstü	73	%42,19	32	%18,49	68	%39,30
Yaş						
15-25	62	%37,57	8	%4,84	95	%57,57
26-35	58	%53,70	18	%16,66	32	%29,62
36-36 üstü	10	%24,39	14	%34,14	17	%41,46

Aşağıdaki şekillerde ayrımcılık alanlarının; nüfus grupları, eğitim durumları ve yaş gruplarındaki dağılımları gösterilmektedir.

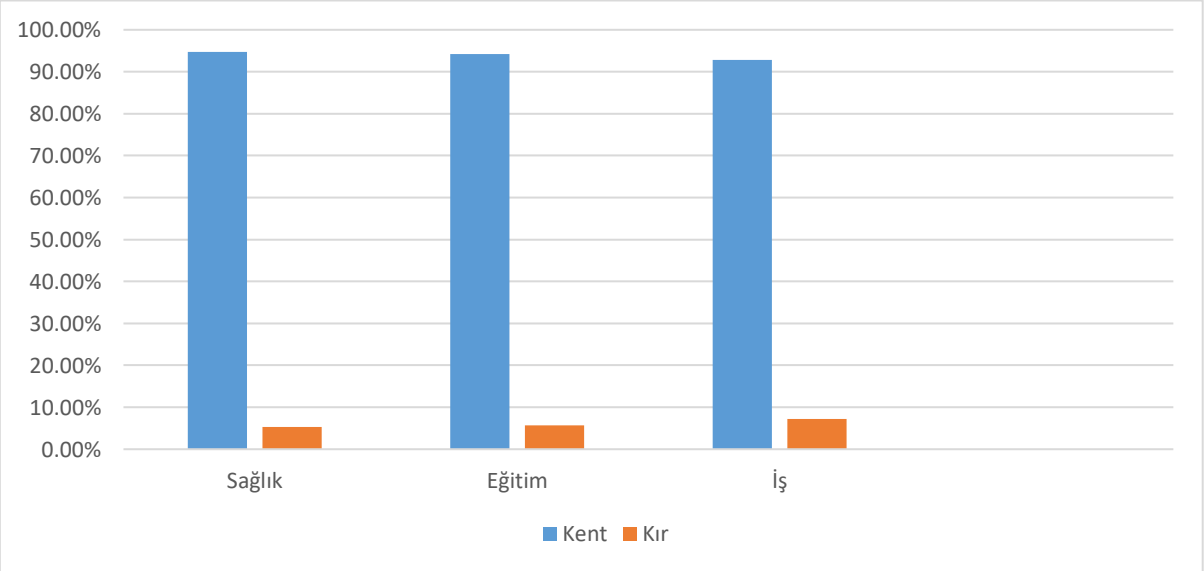

Şekil 3. 1. Ayrımcılık Alanlarının Nüfus Gruplarındaki Dağılımı

Şekil 3.1' de görüldüğü üzere kentlerde yaşayan LGBT bireylerinin, sağlık, eğitim ve iş hayatında ayrımcılığa maruz kalma oranları çok yüksektir.

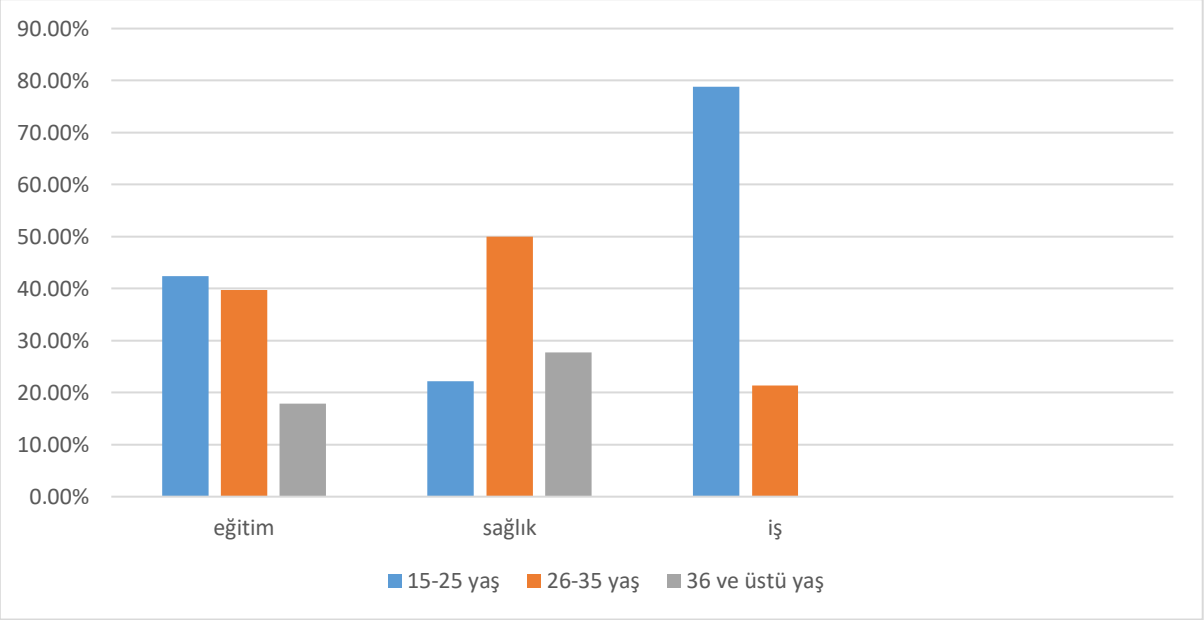

Şekil 3. 2. Ayrımcılık Alanlarının Yaş Gruplarındaki Dağılımı

Şekil 3.2'ye bakıldığında; 15-25 yaş aralığındaki bireylerin eğitim ve iş hayatında ayrımcılığa maruz kalma oranları yüksek iken 26-35 yaş aralığındaki bireylerin ise sağlık alanında ayrımcılığa maruz kalma oranın yüksek olduğu görülmektedir. Bu da bireylerin yaşlarının ilerlemesi ile birlikte ayrımcılığa maruz kalma alanlarının yer değiştirdiğini göstermektedir.

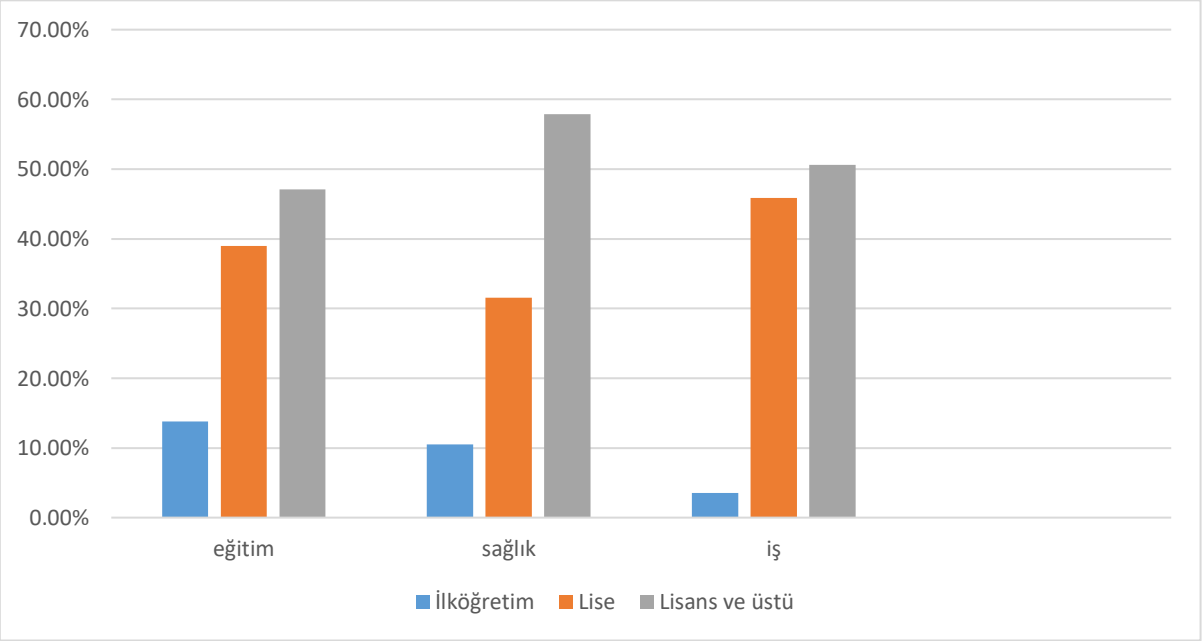

Şekil 3. 3. Ayrımcılık Alanlarının Eğitim Durumundaki Dağılımı

Şekilde 3.3'te LGBT bireylerinin eğitim seviyelerinin artması ile birlikte eğitim hayatlarında ayrımcılığa daha yüksek bir oranda maruz kaldıkları anlaşılmaktadır. Sağlık hayatlarında da benzer durum söz konusu olup eğitim seviyeleri arttıkça ayrımcılığa daha fazla

maruz kalınmıştır. İş hayatlarında ayrımcılık yaşayan bireylere gelince, ilköğretim mezunu olanların çok düşük seviyede olduğu, lise ile lisans ve lisansüstü eğitim seviyesinde olanların ise birbirine yakın oranlarda yüksek bir seyir izlediği görülmektedir.

Tahmin Sonuçları

Bağımlı değişkenin 3 farklı kategoriden oluştuğu modelde, ikili karşılaştırmalar halinde multinominal logit analizi uygulanarak iki model ele alınmıştır. Modelde temel kategori eğitim hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireylerdir. İlk modelde sağlık hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireyler ile eğitim hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireyler karşılaştırılırken, ikinci modelde ise iş hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireyler ile eğitim hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireyler karşılaştırılmıştır. Daha öncede bahsedildiği gibi multinominal logit model analizinin geçerliliği için IIA (İlgisiz Alternatiflerin Bağımsızlığı) varsayımının sağlanması gerekmektedir. Bu doğrultuda Tablo 3.14'te verilen Hausman Test sonuçları varsayımın

Tablo 3. 14. Ayrımcılık Alanlarının Multinomial Logit Tahmin Sonuçları

		Sağlık			İş		
Bağımsız Değişkenler		**β**	**P**	**RRR**	**β**	**P**	**RRR**
Sabit		*-4,88*	0.00	0.007	-0.24	0.70	0.77
Nüfus Grubu[1]	Kır	-0.27	0.82	0.76	-0.93	0.13	2.55
Eğitim Durumu[2]	Lise	*1.96*	0.07	7.14	1.19	0.05	3.30
	Lisans ve Üstü	*2.31*	0.03	10.08	1.28	0.03	3.60
Yaş[3]	26-35	1.07	0.06	2.92	-1.25	0.00	0.28
	36 ve üstü	1.55	0.03	4.74	-18.29	0.99	1.13
Baskı altında Hissedenler[4]	Hayır	1.97	0.01	7.17	-0.40	0.43	0.66
Oturduğu çevrede Güvende Hissedenler[5]	Hayır	-1.37	0.05	0.25	-0.70	0.02	0.49
Evinde Güvende Hissedenler[6]	Hayır	1.47	0.03	4.35	0.29	0.42	1.34
Psikolojik Şiddete Maruz Kalanlar[7]	Hayır	0.53	0.37	1.71	0.48	0.20	1.62
Fiziksel Şiddete Maruz Kalanlar[8]	Hayır	-0.03	0.95	0.96	-0.20	0.51	0.81

Hausman Testi	ÖrnekleM: 314 $X^2(20)$:124.76 Prob>X^2:1.0000 Pseudo R^2:0.2109 Log lıkelihood:-233.409

Temel Kategoriler: [1]Kent, [2]İlköğretim, [3]15-25, [4]Evet, [5]Evet, [6]Evet, [7]Evet, [8]Evet

gerçekleşip gerçekleşmediği ile ilgili bilgi vermektedir. Hausman Testi sonucunda, IIA varsayımının gerçekleştiği yani alternatiflerin birbirlerinden bağımsız olduğu dolayısı ile veri setinin multinominal logit model analizi için uygun olduğuna karar verilmiştir.

Sağlık hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireyler ile eğitim hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireylerin karşılaştırıldığı modelde; kırda yaşayan nüfus ile kentte yaşayan nüfus arasında, fiziksel ve psikolojik şiddete maruz kalmayan bireyler ile maruz kalan bireyler arasında anlamlı bir fark olmadığı görülmektedir. Diğer yandan; eğitim durumu lise, lisans ve lisansüstü olan bireylerin, ilköğretim seviyesinde eğitime sahip olan bireylere göre sağlık hayatında ayrımcılığa maruz kalma olasılığı sırasıyla 7.14 ve 10,08 kat daha fazladır. Bireylerin yaşlarının ilerlemesi ile birlikte sağlık hayatında ayrımcılığa maruz kalma riskleri de artmaktadır. LGBT bireylerinden baskı hissetmeyenler, baskı hissedenlere göre sağlık hayatlarında neredeyse 8 kat daha fazla ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Buna ek olarak oturduğu çevrede güvende hissetmeyen bireylerin, güvende hissedenlere göre sağlık hayatın da ayrımcılığa maruz kalmaları 0,25 kat daha az iken, evlerinde güvende hissetmeyen bireylerin, güvende hissedenlere göre sağlık hayatında ayrımcılığa maruz kalmaları 4,35 kat daha fazladır.

İş hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireyler ile eğitim hayatında ayrımcılığa maruz kalan bireylerin karşılaştırıldığı ikinci modelde ise; eğitim seviyesi lise, lisans ve lisansüstü olan bireyler ilköğretim mezunu olanlara göre sırasıyla 3.30 ve 3,60 kat daha fazla iş hayatlarında ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar. Yaş grubu 26-35 olan bireyler 15-25 yaş aralığındaki bireylere göre 0.28 kat daha az iş hayatında ayrımcılığa maruz kalırken, 36 ve 36 üstü yaş aralığındaki bireyler ile 15-25 yaş aralığındaki bireyler arasında iş hayatlarında yaşadıkları ayrımcılık açısından anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bunun yanı sıra oturduğu çevrede kendini güvende hissetmeyen bireylerin, güvende hisseden bireylere göre iş hayatlarında 0.49 kat daha az ayrımcılığa maruz kaldığı, diğer değişkenlerin ise bu alandaki ayrımcılık üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Analiz sonuçlarına göre, bireylerin eğitim seviyelerinin ve yaşlarının ilerlemesi ile birlikte ayrımcılığa maruz kalma riskinin git gide arttığı görülmektedir. Öte yandan LGBT bireylerinin baskıyı göz ardı etmeleri onları doğrudan şiddetin ve ayrımcılığın hedefi haline getirmektedir.

4. SONUÇ

Tarih boyunca bazı birey veya bireyler, içinde yaşadıkları toplumlarda sınıflandırılarak ayrımcılığın konusu olmuşlardır. Toplumlardaki ataerkil yapı ve baskın gruplar, bireylerin sahip olduğu ırk, din, dil, cinsiyet, cinsel kimlik, cinsel yönelim gibi nitelikler bakımından bireyleri ayrımcılık, önyargı, ötekileştirme gibi kötü tutumlar ile karşı karşıya bırakmaktadırlar. Bu doğrultuda çalışma, ayrımcılık ile hayatlarının her bir noktasında karşı karşıya kalan, ötekinin ötekisi LGBT bireylerine dikkat çekmek amacı ile yapılmıştır. Çalışmada, Türkiye'de yaşayan LGBT bireylerine online olarak uygulanan anket verileri kullanılmıştır. Tahmin edilen modellerde; çoklu doğrusal bağlantı sorunu, model spesifikasyon hatası ve ilgisiz alternatiflerin

bağımsızlığı varsayımları test edilmiş ve sonuç olarak verilerin logit model ve multinominal logit modeline uygun olduğuna karar verilmiştir.

Bağımlı değişkenlerin iki kategoriden oluştuğu; fiziksel şiddet, psikolojik şiddet, Türkiye'de yaşamaktan memnuniyet, sosyal yaşamdaki yerlerinden memnuniyet, iş yerinden memnuniyet modelleri, logit yaklaşımı ile analiz edilmiştir. Bağımsız değişkenler; "Nüfus Grubu", "Yaş Grubu", "Eğitim Durumu", "Baskı Altında Hissedenler", "Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler", "Evinde Güvende Hissedenler", "Fiziksel Şiddete Maruz Kalanlar", "Arkadaşları ile Olan İlişkiden Memnuniyet", "Oturulan Semtten Memnuniyet", "İş Arkadaşlarından Memnuniyet", "Ücretten Memnuniyet", "Meslekten Memnuniyet" değişkenleri kullanılmıştır. LGBT bireylerinin eğitim seviyelerinin ilerlemesi ile birlikte fiziksel şiddete maruz kalma olasılıkları artarken, yaşlarının ilerlemesi ile birlikte bu olasılık azalmaktadır. Diğer yandan bireylerin yaşlarının ilerlemesi ise psikolojik şiddete maruz kalma olasılığını arttırmaktadır. Bu da bireylerin eğitim seviyelerinin ve yaşlarının ilerlemesi ile birlikte şiddet türlerinin yer değiştirdiğini göstermektedir. Her iki model sonucuna göre bireyler, baskıyı yok sayarak yaşamalarının bedelini şiddete maruz kalarak ödemektedirler. Dolayısı ile sürekli şiddete ve ayrımcılığa maruz kalan bireylerin oturduğu çevrede ve evinde güvende hissetmedikleri için daha fazla önlem almak zorunda kalması, bu bireylerin şiddet görme olasılığını azaltmaktadır.

LGBT bireylerinin, fiziksel şiddete maruz kalmamaları ile baskı altında hissetmemelerinin Türkiye'deki yaşam memnuniyetlerini pozitif yönde etkilediği, yaşın, eğitim durumunun, kent veya kırda yaşamalarının ise yaşam memnuniyetleri üzerinde bir etkisinin olmadığı ortaya koyulmuştur. Bireylerin oturduğu çevrede ve evinde güvende hissetmemeleri, Türkiye'de LGBT bireyi olarak yaşamaktan memnuniyetlerine engel olmamaktadır. Belki de LGBT bireyi olarak çok fazla seçenekleri olmadığı için güvende hissetmedikleri alanda yaşamak zorunda kalmaktadırlar. Fakat yaşadıkları tüm olumsuzluklara rağmen inatla varlıklarını dile getiren bu bireylerin arkadaşları ile olan ilişkilerinden ve oturdukları semtten memnuniyetsizlikleri sosyal yaşamdaki yerlerinden memnun olmalarına engel olmamak ile birlikte eğitim sevilerindeki artış sosyal yaşamdaki yerlerinden memnuniyetsizliklerini arttırmaktadır. Öte yandan kırsal alanda yaşayan bireyler, kentlerde yaşayan bireylere göre çalıştıkları yerden daha fazla memnundur. Buna ek olarak bireylerin mesleğinden veya iş arkadaşlarından memnun olmaması, işyerinden memnun olmaları üzerinde olumsuz bir etkiye sahip değildir.

Multinominal logit yaklaşımı ile LGBT bireylerinin yaşadığı ayrımcılık alanlarının analiz edildiği modelde bağımlı değişken 3 kategoriden oluşmaktadır. Bunlar; eğitim hayatında yaşanan ayrımcılık, sağlık hayatında yaşanan ayrımcılık ve iş hayatında yaşanan ayrımcılık şeklindedir. Modelde bağımsız değişkenler olarak; "Nüfus Grubu", "Yaş Grubu", "Eğitim Durumu", "Baskı Altında Hissedenler", "Oturduğu Çevrede Güvende Hissedenler", "Evinde Güvende Hissedenler", "Psikolojik Şiddete Maruz Kalanlar", Fiziksel Şiddete Maruz Kalanlar" olmak üzere 8 farklı değişken kullanılmıştır. Analiz sonucunda; LGBT bireylerinin yaşlarının ve eğitim seviyelerinin ilerlemesi ile birlikte sağlık hayatlarında daha fazla ayrımcılığa maruz kaldıkları, iş hayatlarında ise yaşlarının ilerlemesi ile birlikte daha az ayrımcılıkla karşılaştıkları görülmüştür. LGBT bireylerinin baskı altında hissetmemeleri veya güvende hissetmemeleri, ayrımcılığa maruz kalma olasılığını arttıran faktörler olarak elde edilmiştir.

Yapılan tüm analizler sonucunda; duyulanlardan, görülenlerden veya anlatılarından farklı bir sonuç çıkmamıştır. LGBT bireylerinin temel insan haklarına sahip olmasına rağmen, sağlık, eğitim, iş, hukuk ve sosyal yaşam gibi temel alanlarda cinsel kimlik ve cinsel yönelimleri nedeni ile ayrımcılığa veya şiddete maruz kaldığı görülmektedir. Sadece insan oldukları unutularak temel hakları gasp edilmektedir. Bireylerin en güvende hissetmeleri gereken yer,

evlerinde dahi güvende hissedememektedirler. Tüm bunları yaşayan bir bireyin memnun olması da beklenmemektedir. Artık tüm bu kötü tutum ve davranışların sonlanmasını sağlayacak yaptırımların uygulanması için sağlık çalışanlarına, okul idarelerine ve öğretmenlere bu konuda eğitimlerin verilmesi gerekliliği bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bunlara ek olarak LGBT bireylerinin iş haklarını korumaya yönelik yasaların da olması gerekmektedir. Bu çalışmayla söz konusu bireylerin sadece anlatılan birkaç alan için değil diğer bütün temel haklara erişimleri ve insanca yaşamaları konusunda politikaların oluşturulması gerektiği ortaya koyulmuştur.

KAYNAKÇA

Akkuş, Ö. & Özkoç, H. (2016). *Nitel Veri Analizi.* Ankara: Seçkin Yayıncılık

Ataman, H. (2009). *LGBTT Hakları İnsan Haklarıdır.* Ankara: Human Rights Agenda Association

Britanya Ulusal Sağlık Hizmeti ve Britanya Sağlık Bakanlığı. (2018). *Improving The Lives Of Lesbian, Gay, Bisexual And Transgender People,* Britanya: Britanya Sağlık Bakanlığı

Çavdar, D. & Çok, F. (2016). Türkiye'de LGBT'lerin Okul Yaşantıları. *Kaos GL Dergisi,* 54-58.

Degges-White, S. & Myers, E. J. (2006). Transitions, Subjective Age, Wellness, and Life Satisfaction. *Journal Of LGBT Issues In Counseling,* 1(2), 21-43.

Doğan, E.T. (2015). İşgücü Piyasasında Cinsel Yönelim ve Cinsiyet Kimliği Ayrımcılığının Sosyal Politika Açısından Değerlendirilmesi; Çalışma Hayatında Ayrımcılık, *Kaos GL Dergisi,* 1, 57-76.

Dürüst, Ç. & Çağlar, M. (2015). LGBTQ Bireylerin Sosyal ve Yaşam Algılarının Değerlendirilmesi. *Turkish International Journal of Special Education and Guidance with Counseling,* 4(2), 33-48.

Erdoğan, B. & Köten, E. (2015). As Kendini De Hepimiz Kurtulalım Artık!: Sosyal Dışlanmadan İntihara LGBT Gençler, *Alternatif Politikalar Dergisi,* 7(1), 143-167.

Göregenli, M. (2011). *Türkiye'deki LGBTT Bireylerin Günlük Yaşamında Maruz Kaldığı Heteroseksist Ayrımcı Tutum ve Uygulamalar*., Ankara: Ayrıntı Yayınevi

Greene, W. H. (2003*). Econometric Analysis,* New Jersey: . Pearson Education

Gujarati, D. N. (1999). *Temel Ekonometri*. İstanbul: Literatür Yayınları

Güney, N., Kargı, E. & Oruç, A. Ç. (2004). Üniversite Öğrencilerinin Eşcinsellik Konusundaki Görüşlerinin İncelenmesi; Farklı Yüzleriyle Cinsellik. *V. Ulusal Cinsellik ve Cinsel Tedaviler Kongresi.* 24-26 Mayıs 2004, İstanbul,(3-15).

Hosmer, D. W. JR., Lemeshow, S. & Sturdıvant, X.R. (2013). *Applied Logistic Regression.* New Jersey: Wiley Pruducts

İYKA (İstanbul'da Yaşam Kalitesi) (2010). *İstanbul'a Yönelik Araştırmalar.* İSTANBUL: İstanbul Ticaret Odası Yayınları

Kaos GL. Derneği. (2009). *Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma, Anti-Homofobi Kitabı 1.* Ankara: Ayrıntı Basımevi

Kaos GL Derneği. (2010). *Eğitimde Cinsel Kimlik Ayrımcılığına Son*. Ankara: Ayrıntı Basımevi

Kaos GL Derneği. (2013). *Medyada Homofobiye Son*. Ankara: Ayrıntı Basımevi

Kaos GL Derneği. (2015). *Biliyor musun Her kadın Heteroseksüel Değildir*. Ankara:Ayrıntı Basımevi

Kim, H. & Fredriksen-Goldsen, K.I. (2014). Living Arrangement an Loneliness Among Lesbian, Gay and Bisexual Older Adults. *The Gerontological Society of America,* 56(3), 548-558.

Krug, E. G., Dahlberg, L. L., Mercy, A. J., Zwi, B.A. & Lozano, R. (2002). *World Report On Violence And Health*. Geneva: World Healt Organization

Long, J. S. & Freese, J. (1997*). Regression Models For Categorical and Limited Dependent Variables.* New Delhi: Sage Publication

Long J. S. & Freese, J. (2001). *Regression Models For Categorical and Limited Dependent Variables Using Stata.*Texas: A Stata Press Publication

Mendenhall, W. & Sincic, T. (2012). *A Second Course in Statistics :Regression Analysıs*. New York: Pearson Education.

Trans Danışma Merkezi. (2014). *Yeniden Doğdum*. Ankara: Ayrıntı Basımevi

Uluyol, M.F. (2016). Cinsiyet Kimliği ve Cinsel Yönelime Bağlı Zorbalığa Maruz Kalma, Sosyal Destek ve Psikolojik İyilik Hali Arasındaki İlişki, *Klinik Psikiyatri,* 19, 87-96.

Karadağ, N. (2008). *Cinsel Azınlıkların Bireysel Hakları: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Türk Hukuku Çerçevesinde*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık

Karakaş, A.G. & Orta, İ.M. (2018). Eşcinsellere Yönelik Tutumlar ve Cinsel Yönelimin İşe Alma Niyeti Üzerinde Etkisi. *Örgütsel Davranış Kongresi,* 2-3 Kasım 2018, Isparta, (2-8).

Lazarevic, V., Holman, G. E., Oswald, F. R. & Kramer, Z. K. (2016). Relations Between Economic Well-Being, Family Support, Community Attachment, and Life Satisfaction Among LGBQ Adults. *J Fam Econ Iss,* 37, 594-606.

Mert, M. (2016). *SPSS, STATA Yatay Kesit Veri Analizi Bilgisayar Uygulamaları*. Ankara: Detay Yayıncılık

Mete, A. & Özerdoğan, N. (2019). Ebelik Bölümü Öğrencilerinin Lezbiyen, Gay, Biseksüel, Transseksüel (LGBT) Hakkında Bilgi, Görüş ve Tutumlarının Değerlendirilmesi. *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi,* 28(3), 163-171.

Öner, A. (2015). *Beyaz Yakalı Eşcinseller: İşyerinde Cinsel Yönelim Ayrımcılığı ve Mücadele Stratejileri*. İstanbul: İletişim Yayınları

Özbek, Ç. (2017). Ayrımcılıkla Mücadelenin Kamusallığı: LGBT, Hareket ve Örgütlülük. *Toplum ve Demokrasi,* 11(24), 141-165.

Özbek, Ö. Y. & Taneri, P. O. (2018). Öğretmen Adaylarının Ayrımcılığa Yönelik Tutumları. *Eğitim Bilimlerinde Güncel Akademik Çalışmalar*. Ivpe, Montenegro, (219-246).

Özpulat, F., Bulut, F.Y. & Kör, M. (2017). "Üniversite Öğrencilerinin LGBT Bireyleri Hakkındaki Görüşleri". *İnternational Journal of New Trends in Social Siences,* 1(2), 23-32.

Öztürk, P. & Kindap, Y. (2011). Lezbiyenlerde İçselleştirilmiş Homofobi Ölçeğinin Psikometrik Özelliklerinin İncelenmesi. *Türk Psikoloji Yazıları,* 14(28): 24-35.

Retherford, D. R. & Choe, K. M. (1993). *Statistical Models For Causal Analysis*. John Wiley & Sons, Inc.

Sakallı, N. & Uğurlu, O. (2003). Bir Lezbiyenle Sosyal Temasın Türkiye' de Eşcinsellik Tutumuna Etkileri. *Eşcinsellik Dergisi*, 44(1), 111-119.

Sakallı, N. & Uğurlu, O. (2004). *Eşcinsellik ve Eşcinselliğe İlişkin Tutumlar: Önyargı ve Ayrımcılık, Lezbiyenlerin ve Geylerin Sorunları ve Toplumsal Barış İçin Çözüm Arayışları*. Kaos GL, Ankara: Ayrıntı Basımevi

Saraç, L. & E. Rahim, Z. (2009). Sporda Homofobi: Erkek ve Kadın Eşcinsel Sporculara Karşı Tutumlarının Karşılaştırılması. *Spor Bilimleri Dergisi,* 20(3), 104-116.

Selçuk, İ.A., Efe Güney, M. & Ergin, Ş. (2015). Kentsel Mekânın Ortak Kullanıcıları LGBTT Bireylerin Türkiye'nin Başkenti Ankara'daki Yer Seçim Pratikleri. *Uluslararası Hakemli Beşerî ve Akademik Bilimler Dergisi,* 4(11), 92-115.

Selvidge, M. D. M., Matthews R. C. & Bridges K.S. (2008). The Relationship Of Minority Stress And Flexible Coping To Psychological Well Being In. Lesbian And Bisexual Women. *Journal of Homosexuality*, 55(3), 450-470

Veenhoven, R. (1996). The Study Of Life Satisfaction. *Comparative Study Of Satisfaction With Life İn Europe*, 11-48.

Yalçınoğlu, N. & Önal, E.A. (2014). Eşcinsel ve Biseksüel Erkeklerin İçselleştirilmiş Homofobi Düzeyi ve Sağlık Üzerine Etkiler. *Turk J Public Health*; 12(2): 100-112.

Yasin, Y., Çebi, M. M. & Şapçı, İ. (2018). Web Tabanlı Bir Araştırmanın Düşündürdükleri Üzerinden LGBTİ Sağlığı. *Turk J Public Health*, 16(2), 106-116.

T. C. "Türk Medeni Kanunu". (08.07.2019 tarihinde https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4721.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Türkiye Büyük Millet Meclisi Anayasa. (08.07.2019 tarihinde https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Kar Dağıtım Kararının Şirket Hisse Senedi Değerine Etkisi: Bist'te Bir Uygulama

Doğan KUTUKIZ[1]

1. Giriş

Çalışmanın amacı; Türkiye'de faaliyette bulunan şirketlerin kar payı dağıtım politikasını belirlerken göz önünde bulundurdukları kriterlerin neler olduğu, kar payı dağıtım kararının hisse senedi değeri üzerinde etkisinin olduğunu veya olmadığını savunan modellerden hangisini doğruladığını, uygulamadaki kar payı dağıtım politikasının ne olduğunu kullanılan metodlarla ortaya koymaktır. Kar payı dağıtımın şirket değeri üzerindeki olumlu ve olumsuz etkisi, dağıtılan ile dağıtılmayan karın maliyeti belirleyici bir faktör olmaktadır. [i]

Şirketlerin vereceği en önemli finansman kararlarından biri kar payı dağıtım politikası ile ilgilidir. Kar payı dağıtım politikası, sağlanan karların dağıtılması ya da yatırıma dönüştürülmesi ile ilgili kararları içerir.

Şirketlerin kuruluş nedenlerinden en önemlisi kar sağlamak ve sağlanan karın ortaklara dağıtımını yapmaktır. Hissedarlar yüksek kar payı almayı isteyebilirler. Gelecekte yüksek kar elde etmek ve bunun için yatırımlarda bulunmaları kısmen karın dağıtılması ya da dağıtılmamasına bağlıdır. Teoride kar payı dağıtımının şirket değerine etkileri konusunda iki farklı yaklaşım vardır. Birincisine göre, kar payı dağıtım politikasının şirket değerini etkilemediği, diğeri ise etkilediği yaklaşımıdır. Kar payı dağıtım politikasının şirket değeri üzerinde etkisinin olmadığını savunan Merton Miller ve Franco Modigliani'a göre şirket değerini belirleyen etken şirketin kazanç gücü ve içinde olduğu risktir (Miller; Modigliani 1961). Etkili olduğu görüşü ise Myron Gordon ve John Lintner tarafından ortaya atılmıştır (Brigham ve Gapenski, 1991).

Daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan çalışmalar her iki yaklaşımı destekleyecek nitelikte olmuştur. Ancak MM yaklaşımının giderek geçerliliğini kaybettiği, daha fazla Gordon yaklaşımının geçerli olduğunu ortaya koyan teorik ve deneysel çalışmaların olduğu görülmüştür. Teorik yaklaşımların yanında bir finansal karar olarak kar payı dağıtım politikasının şirket değerini etkileyip etkilemediğini, şirketin verimi ile olan ilişkisi, kar payı dağıtım politikasını etkileyen faktörler ve ülkemizdeki kanunlar çerçevesinde kar payı dağıtım politikasına verilen yer ve önemi üzerinde durulmuştur. BİST'teki şirketlerin son 5 yıldaki karları, dağıttıkları kar payları, karlardaki büyümenin diğer ekonomik değerlerdeki büyüme oranları karşılaştırılarak, şirkete yatırım yapan kişisel ve kurumsal yatırımcıların bekledikleri ile elde ettikleri verim ilişkisine ve son olarak kar payı dağıtmanın şirket değeri ve verimi üzerindeki etkisi ve ilişki derecesini tespit etmek için regresyon yöntemi kullanılmıştır.

2. Kar Payı Dağıtım Kararı

Finansal yönetimin ve şirket amaçlarının en önemli yönlerinden biri sosyal sorumlulukla ilgilidir. Şirketler, hisse senedinin değerini maksimum yaptıklarında toplum için hem iyi hem

[1] Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Muğla Türkiye kdogan@mu.edu.tr ORCİD: 0000-0002-8363-2681

de kötü olabilir. Faydalananlar açısından iyi, diğerleri için kötü olmaktadır. Çünkü ilgili şirkete yatırım yapanların asıl amacı, gelirlerini artırmak olduğunda diğer kesim için zararlı olabilir.

Şirketler, gelirlerini en yükseğe çıkarmakla işçilerin, tüketicilerin ve faiz grupların beklentilerine karşılık vermelidirler **(**Brigham, Eugene F.; Gapenski, L. 1991 S. 12).

Birçok yatıımcı, hisse senedi fiyatları, karlardaki artışı ve finansal ürün fiyatlarındaki artışı kendi çabalarıyla araştırmaktadır. Tam rekabet ekonomilerde fiyatlar, rakipler ve tüketici koruma kurumlarıyla sınırlandırılmıştır. Eğer şirketin ürün fiyat seviyesi artarsa, buna karşılık pazar payı düşecektir. (Mesela General Motor şirketinin bu sebepten dolayı Almanya ve Japonya' daki satışları düşmüştür.)

Kar payı dağıtım politikasının, bazı hallerde bir yatırım kararı bazı hallerde de bir finansman kararı içerisine alınabilir. Şirketin sermaye piyasasından kaynak sağlama imkanı olmadığı durumlarda ve buna karşılık işletme durumuna göre yatırım yapması gerektiğinde, oto finansman yoluna gidilebilir. Bu da karların tamamen veya kısmen dağıtılmayıp en azından bazı yatırımlar için bir kaynak sağlanmış olur ki, büyük ölçüde yatırım kararı içerisine girer. Ancak işletmenin sermaye piyasasında kaynak sağlaması halinde kar payı dağıtım politikası tamamen bir finansman kararı olarak değerlendirilmektedir (Bakır, 1985).

Yatırımcılar için kar payını, yatırımdan beklenen en önemli bir kaynak, şirketler ise kar payı dağıtmanın şirket açısından bir başarı göstegesi olarak görmektedir. Kar payı genellikle nakit olarak ödenir, ancak yeni hisse senedi şeklinde de verilebilir. Her iki durumda da, yatırımcıların aldığı kar payı, sermayedeki oranlarına göredir. Ödenen toplam kar payır şirketin birikmiş karlarından düşülmektedir.

Her yıl düzenli ve bazen artan temettü ödemeleri yapan şirketler mali açıdan istikrarlı olarak bilinir ve istikrarlı şirketlerin doğru ve daha karlı yatırımlar yapacağı da yatırımcılar tarafından tercih edilmektedir.

Şekil.1. Şirket Değerini Etkileyen Kararlar

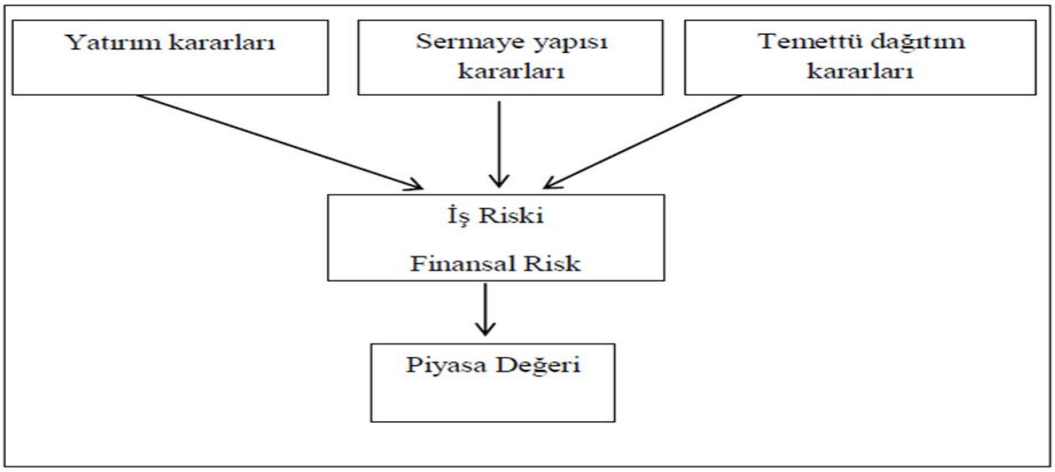

Kaynak: Bakır, 1976: 14

Bir şirketin değeri Max V= (I, F, D) şeklinde ifade edilebilir. Yani bir şirketin değeri, yatırım, sermaye yapısı (finansman) ve temettü dağıtım kararlarının bir fonksiyonudur (Akgüç, 1998: 3).

Yatırımcıların kısa vadede nakit kar payları tercih ettikleri ve daha yüksek kar payı istedikleri görülmektedir. Bunun nedeni olarak, geleceğin belirsiz olması, bugünkü gerçek değerin zamanla korunamamasından kaynaklanmaktadır.

Kar payı dağıtım kararı verilirken, şirketin nakit girişine ve yatırımlar ile diğer ödemeler için nakit çıkışına bakılması gerekir. Ayrıca dağıtılabilecek toplam kar payın eski ve yeni hissedarlara hangi oranda ve tutarda dağıtılacağının bilinmesi gerekecektir. Şirketler eski ve yeni hissedar ayırımı yaparak gelecekteki değerin korunması yoluna gidebilir.

Kar payı dağıtım kararını, işletmede elde edilen net karın ortaklar ve işletmede tutma oranındaki dağılımı verir. Bu konuda takip edilen politikalar; işletme hisse senedi değerini ve dolayısıyla şirket değerini, ortakların refah düzeyini, yatırımın riski ve belirsizliğini ve işletmenin büyüme hızını etkileyen bir kriter olmaktadır. Ayrıca kar payı dağıtımı sırasında tümünü ödemek için işletme kasasında yeterince nakdin bulunması mümkün değildir. Ancak bunu nakit olarak ödemesi gerekiyorsa dış kaynaktan borçlanma yoluyla veya kar payı için yeni hisse senedi veyahut kar payı tutarı kadar sermaye artışına gitmesi gibi yöntemler kullanılarak kar payı dağıtımı yapılabilir.

Şirketlerin kâr payı dağıtım politikalarını etkileyen faktörler olarak;

Yasal kurallar

Şirketin likidite durumu

Yeni yatırım planları

Büyüme oranları

Borçlanma imkanı ve maliyeti

Karlılıktaki istikrar

Hissedarların vergi ödeme durumları

Enflasyon faktörlerini başlıca faktörler olarak sayabiliriz (Ceylan, 2003; Kargun, 1999;Berk, 1995; Okka, 2005).

3. Kar Payı Dağıtım Kararı Konusundaki Yaklaşımlar Ve Yapılmış Çalışmalar

Kar payı dağıtım kararlarının hisse senetlerinin değerini ne şekilde etkileyeceği konusunda birbirine zıt iki görüş vardır. En çok kabul edilen görüş John Lintner ve Myron Gordon'un savundukları görüş olmuştur **(**Türko, 1985, S. 15).

Buna göre kar payı dağıtım kararı hisse senetlerin piyasa değerini etkilemektedir. Bir diğer görüş ise Merton Miller ve Franco Modigliani'nin savunduğu görüştür. Bunlara göre ise, kar payı dağıtım kararı hisse senedinin fiyatını etkilemez (Van Horne, 1995).

Ayrıca Gordon'un "eldeki bir kuş daldaki iki kuşa tercih edilir." şeklinde ifade ettiği modele göre, hissedarlar açısından kar payı almanın daha avantajlı ve riski az olduğu ve aldıkları kar payları, kar payı ödeme oranı düşük şirketlerin hisse senetlerine yatırmak suretiyle daha karlı duruma geçeceklerdir (Pekkaya, 2006: 194). Bu görüşe benzer bir çalışmada Fisher tarafından yapılmıştır. Fisher, İngiltere'de elektrikli aletler ve dokuma ile uğraşan şirketler ve büyük marketlerin hisse senetleri üzerinde 1949-1957 yılları arasında yaptığı çalışmada, kar payı ödemelerin hisse senedi değeri üzerinde dağıtılmayan karlardan daha fazla etki yaptığını göstermiştir.

Ayrıca bu konuda yapılan diğer bazı çalışmalar şöyledir:

Holder, Langrehr ve Hexter yaptıkları çalışmada, büyük şirketlerin daha fazla kâr payı ödeme eğiliminde oldukları, yüksek orana sahip hissedarların olduğu şirketlerde kâr payının daha düşük dağıtıldığı saptanmıştır.

Baker, Powell ve Veit, Nastaq Endeksine dahil 630 işletmenin finans yöneticiyle yaptığı görüşmede; şirketlerin Lintler'in görüşünü desteklediği, optimum kâr payı politikasının hisse senedi değerini en yükseğe çıkardığı sonucuna varmışlardır.

Aivazian, Booth ve Cleary (2003), aralarında Türkiye'nin de bulunduğu gelişmekte olan piyasalardaki şirketlerin 1981-1990 yıllarında verilerine göre, yüksek kâr eden şirketlerin yüksek kâr payı vermeye eğilimli olduğu, yüksek borçlu işletmelerin düşük kâr payı dağıttığı, kâr paylarının şirket varlıklarındaki eksikliklerden dolayı negatif yönlü olduğu ve piyasa değeri / defter değeri oranı kâr payı dağıtımına olumsuz etki yaptığı sonucuna varmıştır.

Ho (2003), Avustralya'daki ASX 200 ve Japonya'daki Nikkei 225 Endekslerine dahil şirketler üzerinde yaptığı çalışmada, Avustralya'da büyüklük ve Japonya'da likiditesi iyi olan ile risk negatif yönde kâr payı dağıtım politikasını etkilediği sonucuna varmıştır.

2010 yılından itibaren şirketlerin kar payı dağtımları ve dağıtım öncesi ve sonrası piyasa değerleri karşılaştırılmıştır.

Kar payı, borsa yatırımlarında önemli bir kavram olup yabancı yatırımcıların çok önem verdiği, bizim piyasamızda da önemli olan ancak yabancılar açısından vergi ve diğer birçok açıdan daha avantajlı olmaktadır. Ayrıca Türkiye'deki menkul kıymetker piyasasında temettü geleneği pek oluşmamıştır. Kar payı ödemek yerine şirketler parayını içeride tutup bedelsiz hisse senedi vermeyi daha çok tercih etmektedir. Şirketler için bedelsiz hisse vermek daha avantajlı olmaktadır. Yatırımcılar da temettü ödeyen şirketi değil 3-5-10'a vs. bölünecek şirketleri tercih etmektedir. Kar payını ödeyen şirketlerde ise durum daha farklı olmalıdır. Mesela düzenli olarak yılda %10 net temettü ödeyen şirketin hissesi 10 yıl elinizde tutulursa sadece kar payı getirisi:

$(1+0,10)^{10}-1=\%159$ olur. Yani uzun vadeli olarak başlangıçta alınan hissenin maliyeti sıfırlanmıştır. Yukarıdaki hesaplamada hisse senedi fiyatının hiç artmadığını varsayılmıştır. Eğer hisse senedi fiyatı yıllık %5 artarsa o zaman yatırımların değeri $(1 + 0,10 + 0,5)^{10}-1 = \%304$ olacaktır. Yatırılan 100 TL toplamda 404 TL olacaktır. (https://www.borsagundem.com/yazarlar/temettu-endeksi-hisseleri-yazisi/1188396).

Şekil 2. 2010-2020 Döneminde Yatırımların Getiri Oranları

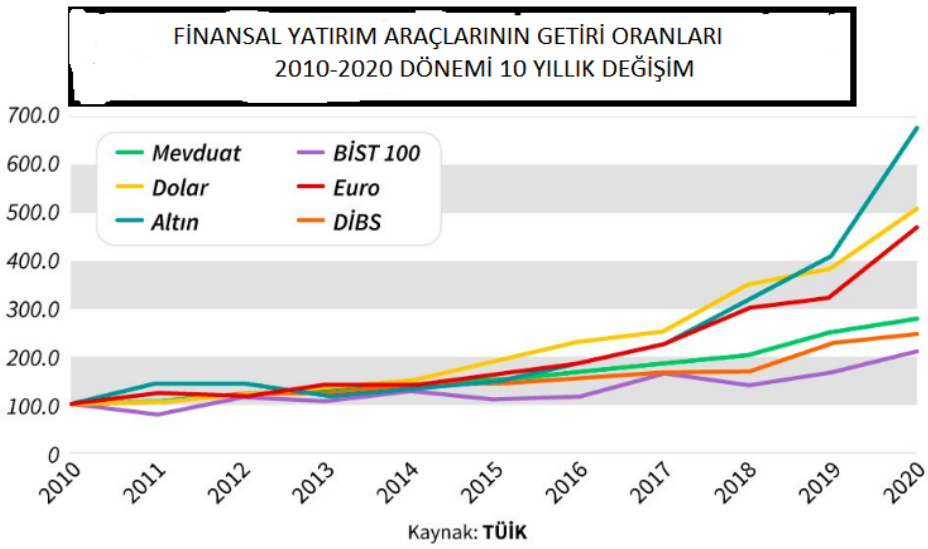

2010-2020 döneminde en az dört kez kar payı dağıtan ve temettü verimliliği en yüksek 65 şirketin ortalaması alınarak hesaplama yapılmıştır. Bu tabloya baktığımızda ilgili 10 yılda

en düşük getiriyi faiz, euro, dolar ve altına kıyasla 65 şirketin temettü dağıtan şirketlerin aldığı ortaya çıkmıştır.

Şekil 3. 2012-2017 Döneminde Yatırımların Getiri Oranları

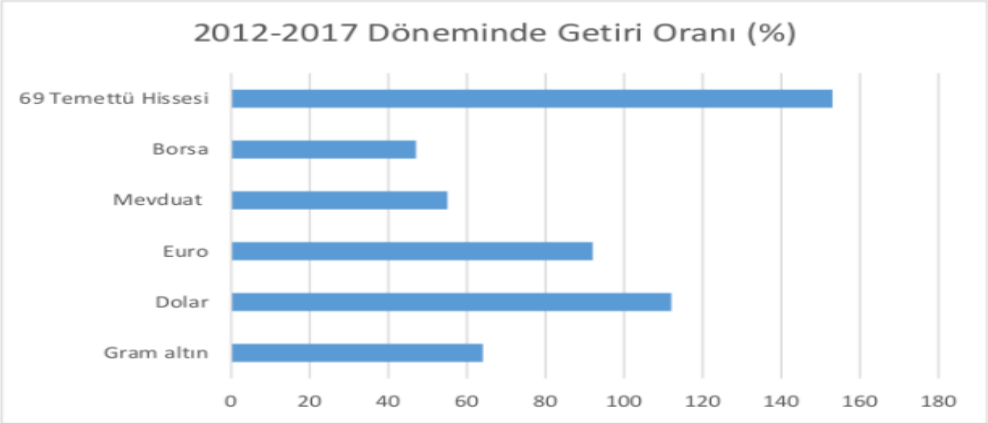

Yukarıda farklı dönemleri kapsayan yatırım araçlarının getiri oranlarına ilişkin dönemi 2012-2017 olarak değiştirdiğimizde kar payı dağıtan ve temettü verimliliği en yüksek 69 şirketin ortalamasına göre 5 yılda en yüksek getiriyi faiz, euro, dolar ve altına kıyasla 69 şirketin temettü dağıtan şirketlerin aldığı ortaya çıkmıştır.

4. Araştırma Bulguları

Araştırma BİST'te faaliyet gösteren BİST 30 endeksinde yer alan 2010-2020 dönemine ait halka açık şirketler üzerinde yapılmış olup borsadaki değerleri yüksek ve büyük olarak adlandırdığımız 28 şirket seçilmiştir. Bu çalışmada temettü dağıtımı konusundaki modeller teorik olarak ele alınmış olup BIST 30 Endeksinde işlem gören şirketler tercih edilerek kar dağıtımı ile hisse senedi değeri ilişkisi tespitine yönelik analizler yapılmıştır. BIST 30 Endeksinin tercih edilmesinde, yüksek işlem hacmine sahip olmaları nedeniyle analizi daha anlamlı çıkacağı düşünülmektedir. BİST 30 endeksi, Ulusal Pazar'da işlem gören şirketler ile Kurumsal Ürünler Pazarı'nda işlem gören girişim sermayesi yatırım ortaklıkları ve gayrimenkul yatırım ortaklıkları arasından yapılmaktadır.

Araştırmanın hipotezleri olarak;

H0: Kar dağıtım öncesi hisse senedi değeri ile kar dağıtımı sonrası hisse senedi değeri arasında bir ilişkisi yoktur.

H1: Kar dağıtım öncesi hisse senedi değeri ile kar dağıtımı sonrası hisse senedi değeri arasında bir ilişkisi vardır.

Araştırmaya ilişkin bilgi ve veriler kap.gov.tr, datastore.borsaistanbul.com, ekonomik veri yayınlayan bir çok dergi ve internet siteleri, BİST tarafından düzenli olarak açıklanan verilerden oluşturmaktadır. Analizde kullanılan oranlar ise BİST'nin aylık ve haftalık bültenleri ile şirketlerin sermaye, temettü ve hisse fiyat verileri şirketlerin faaliyet raporlarından alınmıştır.

Tablo.1. BİST 30 Endeksteki Şirketler

SIRA NO	ŞİRKET ADI
1	AKBNK AKBANK
2	ARCLK ARÇELIK
3	BIMAS BIM BİRLEŞİK MAGAZALAR A.Ş.
4	DOHOL DOGAN HOLDING A.Ş.
5	ECZACIBAŞI YATIRIM HOLDİNG ORTAKLIĞI A.Ş.
6	ENKAI ENKA INSAAT VE SANAYİ A.Ş.
7	EREGL EREGLI DEMIR CELIK FABRİKALARI A.Ş.
8	GRNYO GARANTI YATIRIM ORTAKLIĞI A.Ş.
9	ISYAT IS YATIRIM ORTTAKLİĞI A.Ş.
10	KRDMD KARDEMIR
11	KCHOL KOÇ HOLDING
12	KOZAA KOZA MADENCILIK
13	PETKM PETKIM
14	SAHOL HACI ÖMER SABANCI HOLDING
15	SKBNK SEKERBANK
16	SISE ŞİŞE CAM
17	HALKB T. HALK BANKASI
18	TAVHL TAV HAVALIMANLARI
19	TKFEN TEKFEN HOLDING
20	TEBCE TEB FİNANSMAN A.Ş.
21	TOASO TOFAS OTO. FAB.
22	TCELL TURKCELL
23	TUPRS TÜPRAS
24	THYAO TÜRK HAVA YOLLARI
25	TTKOM TÜRK TELEKOM
26	VAKBN VAKIFLAR BANKASI
27	VESTL VESTEL ELEKTRONİK SANAYİ
28	YKBNK YAPI VE KREDI BANKASI

(Şirketler 2014 yılından önce İMKB 30 Endeksi yer almakta olup, bu tarihten sonra dönemsel olarak bazı şirketler endeksten çıkmış veya girmiştir.)

Hisse senetlerin değerleriyle izlenen kar payı dağıtım politikası arasında sağlanabilecek yöntemlerden biri yöntem korelasyon ve regresyon ile bir ilişki kurmaktır. Burada hisse senedinin değeri bağımlı değişken kabul edilerek, bunu etkileyen bağımsız değişkenler tespit edilecektir.

Bağımsız değişken olarak;

Bir Önceki Yılın Hisse Senedi Fiyatı(P_{t-1})

Hisse Başına Düşen Kar payı ($HBDK_t$)

Hisse Başına Dağıtılan Kar Payı ($HDAK_t$)

Hisse Başına dağıtılmayan Kar tutarı ($HDTK_t$)

Hisse Senedinin Özsermayeye Göre Değeri ($HOGD_t$)

Hisse Senedinin Sağladığı Toplam Verim (P_t) kullanılacaktır.

Bağımsız değişkenlerin bir önceki ve cari yıl değerleri arasındaki ilişkide $AdjR^2$, serbestlik derecesini gözönüne alarak bu ilişkiyi veren düzeltilmiş çoklu korelasyon

katsayısının karesini göstermektedir. Ayrıca Durbin-Watson otokorelasyon test istatistiği DW ve regresyon genel anlamlığının ölçülmesine yönelik F istatistiği değerleri verilmiştir.

Bağımsız değişkenlerin bir önceki yıl, cari yıl değerlerinin $HBDK_{t-1}$, $HDAK_{t-1}$, HSV_{t-1} ve $HDTK_{t-1}$'in hisse senedi fiyatı ile olan ilişkini belirlemek için bulunan regresyon ve korelasyon katsayılarına baktığımızda;

a) Önceki yıl bağımsız değişken değerlerinin hisse senedi değeri ilişkisi

1- Hisse Başına Düşen kar ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.750$ $AdjR^2 = 0.690$ DW = 2.20 F = 7.85
2- Hisse Başına Dağıtılan kar ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.721$ $AdjR^2 = 0.422$ DW = 2.85 F = 3.05
3- Hisse senedinin verimi ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.29$ $AdjR^2 = 0.01$ DW = 1.90 F = 1.12
4- Hisse Başına Dağıtılmayaan kar ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.285$ $AdjR^2 = -0.20$ DW = 1.85 F = 0.82

DW istatistiği sonucuna göre, otokorelasyon probleminin olmadığı, önceki yıl değerleriyle en yüksek değer hisse senedi değeri ile bir önceki yılın hisse başına düşen kar payları ve hisse senedi verimi arasındaki ilişki de çıkmıştır.

b) Cari yıl bağımsız değişken değerlerinin hisse değeri ilişkisi

1- Hisse Başına Düşen kar ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.82$ $AdjR^2 = 0.69$ DW = 1.40 F = 10.35
2- Hisse Başına Dağıtılan kar ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.16$ $AdjR^2 = -0.19$ DW = 1.35 F = 0.48
3- Hisse senedinin verimi ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.67$ $AdjR^2 = 0.54$ DW = 1.28 F = 4.95
4- Hisse Başına Dağıtılmayaan kar ile hisse senedi değeri ilişkisi
   $R^2 = 0.242$ $AdjR^2 = [-0.18]$ DW = 1.99 F = 0.78

Cari dönem bağımsız değeşkenlerin bütün olarak ile hisse senedi değerleriyle ilişkinde DW istatistiği sonucu otokorelasyon probleminin olmadığı, F istatistiğinin tablo değerinden yüksek çıkması da regresyonun anlamlı olduğunu göstermektedir. Katsayı tahminlerinin anlamlılığını gösteren T değerleri 4 serbestlik derecesi ve %95 güvenirlik seviyesinde (kritik T değeri = $\pm$ 2.776) tahmin edilen katsayılar istatistiki olarak anlamlı bulunmuştur. Buna göre tahmin edilen katsayılar beklenen yönde işaretlere sahip ve %95 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak sıfırdan farklıdır. Böylece H_0 hipotezi reddedilerek H_1 hipotezi kabul edilmektedir.

c) Cari dönem hisse senedi fiyatları ile hisse senedinin öz sermayeye göre hesaplanan değeri ilişkisi

$R^2 = 0.76$ $AdjR^2 = 0.65$ DW = 1.90 F = 5.72

Her iki katsayı ile ilgili hipotez testinin olumsuz çıkması nedeniyle hisse senedinin özsermayeye göre değerinin hisse senedi değeri üzerinde yeterli ve pozitif yönde etkili olduğunu söyleyemeyiz.

Bu araştırmada en önemli ve belirleyici ilişki olarak, hisse başına kar payı ile hisse senedi değeri arasındaki ilişkide ortaya çıktığı, ancak hisse senedi getirisinin hisse fiyatı üzerinde yeterli ve pozitif yönde olduğunu göstermemektedir.

d) Birden çok bağımsız değişkenle Hisse Senedi değeri ilişkisi

Burada hisse senedi fiyatını etkileyebilecek birden çok bağımsız değişkenle çoklu regresyon modeli kullanıllarak herbir bağımsız değişkenin hiss senedi fiyatının oluşmasına katkısı ölçülmüştür.

$R^2 = 1.0$ $AdjR^2 = 1.0$ DW = 2.40 F = 8.35 olarak elde edilmiştir.

Buna göre hisse başına dağıtılan kar paylarının hisse fiyatını arttrıcı değil azaltıcı etkisi olduğu modele birden çok değişken katıldığında fonksiyonel bağıntı geçersiz çıkmıştır.

Araştırmanın sonucu kısaca şöyle özetlersek; 2010-2020 döneminde ve 25 şirket üzerinde yapılan analizde hisse senedi fiyatını etkileyen en önemli değişkenin gerek cari yılda gerekse bir önceki yılda hisse başına düşen kar payı olmuştur.

5. Sonuç

Şirketler, optimal sermaye yapılarını belirlerken öz sermayenin ne kadarının sermaye artışı ile ve ne kadarının karların dağıtılmayarak şirkette bırakmasıyla sağlanacağı konusunda bir karar vermelidir. Şirketlere yatırım yapan hissedarlar, karşılığında hisse senedi ve benzeri menkul kıymet alırlar. Hissedarlar, dönem içerisinde mevcut hisse senetleri satarak kar sağlamaları yanında, elde tutarak şirketin dönem karından kendisine düşen kar payına sahip olabilirler.

Hisse senetlerin değişik yaklaşımlarla değerlendirilmesi finansal yönetimde büyük önem taşır. Finansal yöneticinin amacı, diğer finansal kararlarda olduğu gibi, kar payı dağıtım kararlarında hissedarların servetini maksimum yapmak olduğunda şirketin piyasa değerini, kar payı dağıtım politikası, hisse senetlerinin piyasa değeri üzerindeki etkisi açısından büyük önem taşır. Teorik modellerde, birbirine zıt iki teorik görüş hakim olmaktadır. Myron Gordon ve John Lintner'in kendi varsayımlarıyla ispatlamaya çalıştıkları, kar payı dağıtım politikasının hisse senedi değeri üzerinde etkili olduğu görüşünün aksine, Franco Modigliani ve Merton Miller'in başını çektikleri diğer görüş ise, hisse senetlerinin piyasa değeri, şirketin kar payı dağıtım politikasından etkilenmemektedir. Yani kar payı dağıtım politikasının hisse senedinin piyasa değeri üzerinde etkisi yoktur.

Gordon, 1954-1957 döneminde yaptığı çalışmada, kar payı ödeme oranı ile hisse senedi fiyatı arasındaki ilişkide yüksek regresyon katsayısının olduğunu hesaplamıştır.

Görüldüğü gibi, bir çok araştırmacının yaptığı araştırmalar neticesinde kar payı dağıtmanın hisse senedi değerini etkilediği ortaya çıkmıştır.

Hisse senedi fiyatları üzerinde kar paylarının etkili olduğuna ilişkin yapılan deneysel çalışmalara karşılık, kar payı ödemelerinin hisse senetleri fiyatları üzerinde etkisinin olmadığını ortaya çıkaran çalışmalar da vardır.

Günümüzde teknolojik ve toplumsal değişmeleri, jeopolitik etmenleri ve şirketlerin gelecekteki başarısını tahmin etmek giderek güçleşmektedir. Bu nedenle yatırımcılar kısa dönemde elde ettikleri kazançlara daha büyük önem vermekte, gelecekte elde edecekleri kar paylarına daha yüksek iskonto oranı uygulamaktadırlar. Bu nedenle daha yüksek oranda kar payı dağıtan şirket hisse senedi fiyatlarının genellikle daha yüksek olduğu görülmektedir.

Kar dağıtım kararı verilirken, karın dağıtılması veya dağıtılmasının şirkete maliyeti ve kar payı dağıtım oranın belirlenmesinde şirketin nakdi durumu ve hissedarların vergi karşısındaki durumları göz önünde tutularak verilir.

Ülkemizde faaliyete bulunan BİST 30 endeksindeki 25 şirket bilgilerine dayanarak yapılan çalışmada hisse senedi değerleri ile kar payı dağıtımı ve verimi arasında kurulan istatistiki ilişkide, hisse senedi fiyatını etkileyen en önemli değişkenin hem cari hem de önceki

yılda hisse senedi başına düşen kar payı olmuştur. Bulunan en yüksek korelasyon ve belirlilik katsayısı, hisse senetleri fiyatları ile kar payları arasındaki güçlü ve kararlı ilişkiyi ortaya koymaktadır.

Ayrıca iki farklı dönemde finansal yatırım araçlarıyla kıyaslma yapıldığında;

2010-2020 yıllarını kapsayan dönemde BİST 30 getiri oranlarının en düşük getiri sağladığı, buna karşın 2012-2017 döneminde ise en yüksek getiriyi BİST 30 şirketlerinin olduğu görülmüştür.

Kaynaklar

AIVAZIAN, V., L. Booth ve S. Cleary (2003), "Do Emerging Market Firms Follow Different Dividend Policies From U.S. Firms?", The Journal of Financial Research, Vol. 26, ss. 371-387.

AKGÜÇ, Ö. (1998), Finansal Yönetim, 7. Baskı, Muhasebe Enstitüsü Yayınları, Yayın No: 65, Aydın, N., BAKER, H. K. ve G. E. Powell (1999), "How Corporate Managers View Dividend Policy", Quarterly Journal of Business and Economics, Vol. 38, pp. 17-35.

BAKIR, Pınar; Finansal Yönetim, İstanbul 1985.

BAŞAR, M. ve COŞKUN, M. (2006), Finansal Yönetim, Aktüel Tanıtım ve Ofset Hizmetleri, Eskişehir.

BERK, Niyazi. (1995), Finansal Yönetim, 2. Baskı, Türkmen Kitabevi, İstanbul. Bernstein Research (1994-98), Dividend Policy, Selected Studies, pp.51-53.

BREALEY, R. A., S. C. Myers, A. J. Marcus (2001), İşletme Finansmanının Temelleri, (Çev. Ü. Bozkurt, T. Arıkan, H. Doğukanlı), Literatür Yayıncılık, İstanbul.

BRIGHAM, Eugene. F. (1986), Fundamentals of Financial Management, Fourth Edition, CBS College Publishing, New York.

BRIGHAM, Eugene F.; Gapenski, Lois C.(1991), Financial Management Theory and Practice, Fifth Edition.

CEYLAN, A. ve T. Korkmaz (2000), Sermaye Piyasası ve Menkul Değer Analizi, Ekin Kitabevi, Bursa.

CEYLAN, A. (2000), İşletmelerde Finansal Yönetim, 6. Baskı, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa.

COPELAND, T. E. ve J. F. Weston (1992), Financial Theory and Corporate Policy, Third Edition, Addison Wesley Publishing, USA.

DESHMUKH, S. (2005), "The Effect of Asymmetric Information on Dividend Policy", Quarterly Journal of Business & Economics, Vol. 44, pp. 107-127.

HAIR, J. F., vd. (1998), Multivariate Data Analysis, Fifth Edition, Prentice Hall Inc., New Jersey. Ho, H. (2003), "Dividend Policies in Australia and Japan", IAER, Vol. 9, pp. 91100.

HOLDER, M. E., F. W. Langrehr ve J. L. Hexter 1998, "Dividend Policy Determinants: Investigation of the Influences of Stakeholder Theory", Financial Management, Vol. 27, pp. 73-82. İMKB Web Sitesi, www.imkb.gov.tr

MILLER, M. ve F. Modigliani (1961), "Kar Dağıtım Politikası, Büyüme ve Hisse Senetlerinin Değerlemesi" (Çev. S. Önce), Finans Teorilerinin Temel Makaleleri,1998, (Der. C. Erol),

OKKA, Osman. (2005), Finansal Yönetime Giriş, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

PEKKAYA, Mehmet (2006). Kâr Dağıtımının Şirket Vergi Üzerine Etkisi: İMKB 30 Endeks Hisselerine Bir Analiz. ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 4.

VAN HORNE, James C.; Financial Management and Policy, Fifth Edition, Prentice Hall,Int Ed., London 1995.

https://www.borsaistanbul.com

(https://www.borsagundem.com/yazarlar/temettu-endeksi-hisseleri-yazisi/1188396).
http://www.kap.gov.tr
SPK Yayınları, No: 124, ss. 219-252.

Soğuk Savaş Sonrası Yumuşak Güç Bağlamında Çin-Afrika Ekonomik İlişkileri

Durmuş Ali KOLTUK[1]

Giriş

Uluslararası ilişkilerde ülkeler birbirleriyle yalnızca ekonomik ve askeri güçleri arasında ilişki kurmazlar; ayrıca yumuşak güç kullanarak birbirleriyle de ilgilenmektedirler. Bu nedenle yumuşak güç nedir sorusu ortaya çıkmaktadır. Liu Zunyi'ye göre, yumuşak güç, Çinli bilim adamlarının hükümetin ulusal kültürünü, yabancı kamuoylarına aktarma çabalarını içermektedir. Bu durum, bir diplomasi biçimi olan kültürel diplomasi için de, bir araç olduğu vurgulanmaktadır. Siyasi ve ekonomik amaçlara destek olma girişiminin bir parçası olarak, ulusal ideallerin ve ulusal kurumların anlaşılması için yumuşak güç önemlidir. Burada, Çin-Afrika ilişkilerinde yumuşak gücün ekonomik ilişkiler üzerindeki etkisi irdelenmiştir. Bu bağlamda, Afrika ve Çin ekonomik ilişkilerini dengelemek, umut verici bir yol göstermektedir ve iki ülke arasındaki ilişkilerde sürdürülebilir bir denge sağlamak önemlidir.[2] Bu çerçevede çalışmada ilk olarak yumuşak güç kavramı nedir açıklanmaya çalışılmıştır ve daha sonra Çin-Afrika ekonomik ilişkisindeki yumuşak güce değinilmiştir. İlerleyen bölümlerde ise, Çin'in Afrika'ya yaptığı yardım programı, Çin-Afrika Ekonomik İşbirliği Forumu anlatılmıştır. Sonuç bölümünde, Çin'in Afrika ile kurduğu bu ilişkiler değerlendirilmiştir ve bu ilişkilerde geleceğe dönük çıkarımlar yapılmıştır.

1.1.Yumuşak Güç Kavramı

1990'ların başında ilk olarak Joseph Nye tarafından ortaya atılan yumuşak güç kavramı, daha sonra dünya siyasetinde de kullanılmaya başlanmıştır. Güç; sert ve yumuşak güç olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Sert güç kavramında daha çok zorlama vardır. Sert güç, istediği sonuçları almak için ikna veya tehdite dayanabilmektedir.[3] Yumuşak güç ise, "istediğinizi, zorlama olmadan cazibe yoluyla alma yeteneği olarak tanımlanmıştır. Yumuşak güç; bir devletin diğer devlete karşı tehdit uygulamadan maddi olmayan kaynaklarını kullanabilmesidir. Sert güç ise; bir devletin diğer devlete uyguladığı zorlamayla birlikte tehditleri de içermektedir. Bu açıdan, yumuşak gücün dayandığı temeller sert güçten farklıdır. Ancak, sert güç, yalnızca askeri gücü içermemekle kalmayıp, başka ülkelerin davranışlarını değiştirmek için diğer ülkeleri zorlamak için kullanabileceği başka yöntemler de kullanmaktadır. Buna "ekonomik ve politik baskı" da dahildir. Joseph Nye, yumuşak gücün "göreceli, maddi olmayan ve bağlam temelli" etkisiyle sert güçten ayırt edilebileceğini savunmaktadır. Ayrıca farklı kaynaklara sahip olması nedeniyle yumuşak gücü kontrol etmenin hiç kolay olmadığı bilinmektedir. Hem yumuşak güç, hem de sert gücün aslında amaçlarının aynı olduğu, fakat gücü uygularken uygulanan yöntemin farklı olduğunu bilmek önemlidir. Çünkü her iki güçte de; başkalarının

[1] Dr. Öğ. Üyesi. Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, dkoltuk@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0003-4144-1120

[2] Adams Bodomo, Africa-China Relations: Symmetry, Soft Power and South Africa, The China Review, vol: 9, no:2, 2009, s.173.

[3] Joseph S. Nye, Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç, (Çev.) Rayhan İnan Aydın, Ankara, Elips Kitap, 2005, s.14.

davranışlarını ve performansını etkileyerek aynı amaçlara ulaşmak istemeleri vardır. Çinli liderler de yumuşak güç anlayışını, teorik olarak büyük ölçüde Nye'nin yumuşak güç anlayışı üzerine kurmuşlardır. Ayrıca, Nye tarafından kültür, dış politika ve politik değerler gibi önerilen yumuşak güç araçlarını da kabul ederken; diğer bazı Çinli araştırmacılar kitle iletişim araçlarının devletin yumuşak gücünün kaynağı olarak rol oynadığını da eklemektedirler. Çin'deki yumuşak gücün genişlemesi, 21. yüzyılın başlarında en belirgin şekilde ortaya çıkmıştır. Çin dış politikasında özellikle Çin'in Afrika'daki ekonomik ilişkilerini açıklamada yumuşak gücün rolü önemli bir çerçeve oluşturmaktadır.[4] Bir taraftan ekonomik gelişimini sürdürmeyi hedeflerken, diğer taraftan da uluslararası politikada söz sahibi olmayı hedef haline getiren Çin'in, ABD ile sert güç ölçeğinde rekabet edemeyeceğini bildiği için yumuşak güç unsurlarını dış politikasının temel parametresi olarak belirlemişti.[5]

1.1.1. 1.1.1.Çin'in Afrika Üzerindeki Yumuşak Gücü

Hızlı büyüyen Çin ekonomisinin artan enerji ihtiyacının karşılanmasında enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi Çin'in öncelikli stratejilerinin başında gelmiştir. Çin'in artan enerji ihtiyacının Afrika kıtasından da temin edilmesi stratejisi Afrika kıtasıyla ilgilenmesinin arkasında yatan gerekçelerdendir.[6] Bunun yanında Çin'in enerji güvenliği için ABD ile giriştiği rekabet, Afrika kıtasında da kendisini göstermektedir.[7] Çin'in Afrika ile ilişkileri genel olarak Çin'in küresel ekonomik katılımının küçük bir yüzdesi olmasına rağmen, "kazan-kazan" işbirliğini teşvik etmek için kıtadaki ekonomik işbirliğinin soğuk savaştan sonra artış yaşadığı görülmektedir. Afrika'nın uluslararası statü kazanmasıyla birlikte, Çin'in politikalarının köşe taşı olmuştur. Afrika ilişkileri ile ilgili olarak Çin'in siyasi söylemleri iki nedenden dolayı önemlidir. Birincisi, Pekin'in kendisini Afrika'daki ve gelişmekte olan dünyadaki Batı uygulamalarından ayırmak için kullandığı önemli bir araçtır. İkincisi, Çin'in "büyük güç" statüsünü geliştirmek için "yumuşak güç" kullanmaya olan ilgisinin artmasının bir belirtisidir. Çin'in "büyük güç statüsü" geliştirmesinin önemi konusunda Çinli araştırmacılar arasında güçlü bir söylem yer almaktadır.[8]

Nye ve Wang, yumuşak gücü "başkalarının tercihlerini şekillendirme yeteneği" olarak tanımlamaktadır. Bu gücün önemi, zorlamadan ziyade çekim gücüne dayanmasıdır. 2007 yılında, Hu Jintao, yumuşak gücün önemine dikkat çekmiştir ve ulusal güçlerin genelindeki rekabette artan önemli bir faktör olarak adlandırmıştır. Çin-Afrika ilişkileri konulu bir konferansta, büyük güçlerin Afrika'ya müdahalede bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca ekonomik işbirliğini artırarak siyasi ilişkilerde önemli adımlar atıldığını dile getirmiştir. Çin'in Çin-Afrika Forumu aracılığıyla yapmak istediği tam da budur denilebilmektedir. Bu forumla, Çin-Afrika ekonomik işbirliği artmaktadır. Gerçekten de, Çin Dışişleri Bakanlığı yetkilisi; Çin'in artan etkisi Çin-Afrika İşbirliği Forumu'nu (FOCAC) daha önemli hale getirmiş ve şu anda bu forumun Çin-Afrika ilişkilerinde bir "marka" oluşturulduğunu dile getirmiştir.[9]

---

[4] Beston Husen Arif, The Role of Soft Power in China's Foreign Policy in the 21st Century, International Journal of Social Sciences & Educational Studies, , 2017, vol: 3, no: 3, s. 96-97.

[5] İzol Ramazan, "Çin: Latin Amerika İçin Eşsiz Bir Fırsat mı?", 21. Yüzyılda Latin Amerika, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2019, s. 200.

6 İzol Ramazan, "İran-Çin İlişkilerine Temel Bir Bakış", 21. Yüzyılda Asya-Pasifik, Seçkin Yayıncılık, 2017, Ankara, s. 139.

[7] Öztürk Tolga, Çin Enerji Politikası: ABD ile Rekabetin Tehdit Dengesi Kuramı Bağlamında Değerlendirilmesi, Diplomasi ve Strateji Dergisi, 2022, vol:3, no:1, s.7.

[8] Lucy Jane Corkin, China's rising Soft Power: the role of rhetoric in constructing China-Africa relations, Revista Brasileira de Política Internacional, 2014, s.58-59.

[9] Lucy Jane Corkin, a.g.m., s.58-59.

2000 yılında Çin-Afrika İşbirliği Forumu'nun (FOCAC) kurulmasından bu yana, Çin'in Afrika ülkelerine katılımı önemli bir şekilde artış göstermiştir. 2009 itibariyle, Çin'in Afrika'ya en büyük dış yardım miktarını tahsis etmesinin yanı sıra, Afrika'nın en büyük ticaret ortağı olmuştur. Soğuk Savaş döneminde, Afrika ülkeleri hem Amerika Birleşik Devletleri hem de Sovyetler Birliği açısından stratejik öneme sahiptir. Özellikle bölgede siyasal ideolojilerini yaymak istemişler ve kıtadaki ekonomik ilişkilerini artırarak rekabet içine girmişlerdir. Ancak Soğuk Savaş sonrası bölgedeki rekabet ortamında azalma olmuştur. Çin siyasal ve ekonomik açıdan bölgede açılan boşluğu doldurmak için istekli davranmıştır. Çin bu politikalarını kıta üzerinde gerçekleştirirken yumuşak güç ile ilişkilendirmektedir. Bu nedenle Çin, hem doğal kaynaklara erişim sağlamak, hem de Çin ürünlerini ihraç edecek pazarını oluşturmak için Afrika ülkelerine gün geçtikçe yatırımlarını artırmaktadır.

Sonuç olarak, Afrikalılar, Çin'i kıtada neo-sömürgeci ve sömürücü politikalar benimsemekle eleştirmektedirler. Bazı Afrika liderleri Çin'i kucaklamasına rağmen, Afrika ülkelerinde bulunan bazı sivil toplum kuruluşları Çin'in Afrika'daki bu faaliyetlerini istememektedir. Örneğin, Güney Afrika'daki sendikalar Çin'den gelen ucuz mal ithalatını protesto etmiştir. Ayrıca, Gabon'da, bir grup Gabonlu ve uluslararası sivil toplum kuruluşu, Çin Petrol ve Kimya Şirketi (SINOPEC)'i, petrolle ilgili projenin olumsuz çevresel etkilerini değiştiren raporlar vermesi nedeniyle eleştirmiştir. Zambiya'da halk sık sık madencilik tesislerinde düşük ücretlere ve kötü çalışma koşullarına karşı protesto göstermiş ve sonunda 2012'de maden işçileri tarafından bir ücret anlaşmazlığı yüzünden Çinli bir yönetici öldürülmüştür. Çin karşıtı siyasetçi Michael Sata Zambia, 2011'de cumhurbaşkanlığı seçimlerini sonrası, Çin'in Afrika'dan gelen bu sosyal sesi ihmal etmek istememiştir. Doğal kaynakların satın alınması ya da Çin ürünlerinin ithalatı gibi ekonomik hedefleri takip eden bu Afrikalı gruplar, tepkilerini dile getirmektedir. Afrikalı halklar bir yandan Çin'in bölgede olan konumunu sorgularken, diğer taraftan Çin'in bölgeye yatırımlarıyla birlikte ilişkilerini gittikçe geliştirme yoluna gitmektedirler. Bu nedenle Çin, Afrika halkları nezdin de olumlu bir algı sağlamak için çaba sarf etmektedir.

1.2.Çin- Afrika İlişkilerinde Tarihsel Süreç

Çin ile Afrika arasındaki ilişkiye tarihsel olarak bakıldığında; M.Ö 206'dan, M.S 220 yılına kadar hüküm süren Han Hanedanı dönemine kadar götürülebilmektedir. Afrika ve Çin arasındaki ticaret özellikle 960-1279 yılları arasında Tang Hanedanı döneminde gelişmiştir. Bu ilişki, Afrika ve Avrupa arasında olan yağma, savaş, yıkım ve daha sonraları gerçekleştirilen köle ticareti ilişkisinden farklı bir şekilde iki bölgenin de kazanç sağlaması yönünde sürdürülmeye başlanmıştır.[10] Bu nedenle M.Ö başlayan bu ilişkiler 20. Yüzyıla gelindiğinde de farklı biçimlerde gelişmeye devam etmiştir.[11]

20. Yüzyılda Afrika kıtasına bakıldığında büyük bir bölümünün sömürgeci devletler altında olduğu görülmektedir. Çin'in bu dönemde kıta ile arasındaki ilişki 1941 yılında yürürlüğe giren Dostluk Antlaşması imzalamış olduğu Liberya ile olmuştur. Ardından Güney Afrika ve 1942'de diplomatik ilişkiler kurduğu yarı bağımsız olan Mısır ile sınırlı kalmıştır. Çin II. Dünya Savaşı sonrası oluşan uluslararası sistemde batılı güçlerin Afrika kıtasındaki baskıcı gücünün hafiflemesiyle birlikte Çin 1950'lerin başında kıtaya nüfuz etmeye başlamıştır.[12] Soğuk Savaş sonrasında Çin-Afrika ilişkilerini üç döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem 1950'den 1970'lere kadar olan Çin'in kıtaya nüfuz etme dönemidir. İkinci dönem

[10] Sam E. Anderson, The Black Holocaust for Beginners, Readers and Writers Press, 1996, New York.
[11] Yalın Alpay, Çin Afrika'da Ne Yapıyor?, Stratejik Araştırmalar Merkezi, TASAM, 2009, sayı: 14, s.7.
[12] İbrahim Arslan, Bir Ülke- Bir Kıta İlişkileri: Çin- Afrika Örneği, Yönetim Bilimleri Dergisi, cilt: 16, sayı: 31, 2018, s. 126.

1970'lerden 1990'lara kadar kıtanın yeniden inşa edilme dönemidir. Son dönem olan üçüncü dönem ise 2000 yılından günümüze kadar olan dönemi kapsamaktadır.[13]

Çin ile Afrika arasındaki ilişkiler son beş yılda belirgin bir şekilde gelişmiştir ve bu zaman çerçevesi içinde üç ayrı dönem ayırt edilebilir durumdadır. İlk olarak, Çin ile Afrika devletleri arasındaki ilişkiler, devletlerin bağımsızlıklarını kazanmasıyla birlikte kurulmuştur. Ardından Çin 1971'de Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi'ne kalıcı olarak girmiştir. Daha sonraki dönem; Maoist sonrası dönem olup Çin ekonomisinin serbestleşmesi ve ardından büyümesi vardır. 1950'lerle birlikte Çin-Afrika ilişkileri gelişmeye başlamıştır. 1955 Bandung Konferansıyla; Asya ve Afrika ülkeleri ekonomik ve kültürel ilişkileri teşvik etmeyi amaçlamıştır. Gündemdeki konular; sömürgecilik ve batılı güçlerin hegemonik konumu olmuştur. Wright'a göre; Konferansta gündemde olan konular doğrultusunda kolonilerdeki halkların ulusal kurtuluşlarına öncü olunmuştur. Bu doğrultuda da Asya ve Afrika ülkelerinin işbirliğini güçlendirmiştir. Avrupa'nın anti-emperyalist ve anti-sömürgeci mücadelesinin desteklenmesinde önemli rol oynamıştır. Konferansta, Çin ve Afrika devletleri beş ilke çerçevesinde anlaşmıştır. Bunlar; 1) bölgesel bütünlüğe ve egemenliğe karşılıklı bir şekilde saygı duymak; 2) karşılıklı saldırmazlık; 3) birbirlerinin içişlerine karışmama; 4) eşitlik ve karşılıklı yarar ve 5) barışçıl bir arada yaşama.[14]

Konferansın yapılmasının hemen ardından Çin; batı güçlerinin bölgedeki konumunu azaltmak, yeni bir siyasi ve uluslararası düzen yaratmak istemiştir. Bu nedenle Afrika ülkelerine teknik, ekonomik ve askeri yardımlar sağlamıştır. Afrika ülkeleri aynı zamanda bağımsızlık mücadelelerini kazanmalarına yardımcı olmak için müttefikler aramıştır ve bu mücadeleleri finanse etmek için maddi destek sağlamışlardır. 1966'dan 1969'a kadar, Çin'in Afrika'ya olan ilgisi, yerel değişiklikler ve büyük proleter Kültür Devrimi nedeniyle yönlendirilmiştir. İç anlaşmazlıklar çözüldükten sonra Çin, Afrika kıtasında yeni ilişkiler kurmaya başlamıştır. Larkin'e göre, 1970'lerde Çin-Afrika ilişkilerinin beş temel özelliği vardır. Birincisi; Afrika ülkeleriyle var olan diplomatik bağlarını daha güçlendirmeye çalışmıştır. 1967 yılında Çin'in Afrika'da 13 diplomatik misyonu bulurken, bu sayı 1974 yılında 30'a çıkmıştır. İkincisi; Çin, 1971 yılında Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) girmiştir. Tayvan'ın (Çin Cumhuriyeti) yerini alarak birçok Afrika ülkesiyle siyasi bağlarını güçlendirmiştir. Moussa Traore'a göre, Çin Halk Cumhuriyeti'nin Güvenlik Konseyi'nin daimi bir üyesi olarak BM'de bulunması, bu organizasyonun barış ve uluslararası güvenliği sağlamadaki kapasitesinin güçlendirilmesine özellikle katkıda bulunmaktadır. Üçüncüsü, 1970 yılında yapılan Tanzanya-Zambiya demiryolları kıtadaki en büyük yardım projesi olmuştur. Çin, Afrika'nın birçok yerinde bu projelerine öncelik vererek konumunu sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Devletlere; federal binalar, stadyumlar, fabrikalar, altyapı, sağlık ekipleri ve öğrenci değişim programları sunulmuştur.[15] Dördüncü olarak, Çin bağımsızlık ve emperyalizmin sonunu talep eden milliyetçi hareketleri desteklemeye devam etmiştir. Afrika milliyetçi hareketlerinin kendilerini çözmesi gerekliliğini gördüğü için çeşitli vesilelerle Afrika'ya askeri desteği sağlamıştır. Son olarak da, 26 Ocak 1973 tarihli Pekin İncelemesi, "Güney Afrika ve Gine'deki sömürgecilik ve ırk ayrımcılığını ortadan kaldırabilmenin tek yolu silahlı mücadelenin" olduğunu söyleyerek silahlı mücadele bir şekilde meşrulaştırılmıştır.[16]

Soğuk Savaş sonrası SSCB'nin dağılmasıyla birlikte küresel düzen ABD hegemonyasına yönelmeye başlamıştır. Uluslararası sistemde aktörler arasındaki dengeye önem veren Çin,

[13] İbrahim Arslan, a.g.m., s. 127.
[14] Keiran E. Uchehara, China- Africa Realations in the 21st Century: Engagement, Compromise and Controversy, Atılım University, Uluslararası İlişkiler, vol: 6, no: 23, 2009, s. 97.
[15] Keiran E. Uchehara, a.g.m, s. 97.
[16] Keiran E. Uchehara, a.g.m, s. 97.

ABD'nin uyguladığı hegemonik rakipsiz oluşu rahatsızlık vermiştir. Çin bu dengeyi sağlamanın hem ülke güvenliği açısından hem de küresel boyutu ele alarak kendini etkin bir aktör olmakta görmüştür. Çin'in açılım ve reform politikaları sonucu ekonomik büyümesi, 1990'lardan itibaren Çin'i doğal kaynak arayışına itmiştir. Özellikle artan enerji ihtiyacı nedeniyle Çin, Afrika kıtasının önemini daha da anlamıştır.[17] Artan enerji ihtiyacı ve Rusya-Ukrayna Savaşı gibi küresel politik istikrarsızlıklardan doğan kaygılardan dolayı Çin'in enerji güvenliği açısından dünyadaki farklı alternatifleri değerlendirmek istemesi olağan bir durum olarak görülmelidir.[18] Ardından kıtaya yönelik politikalarının kurumsallaşmasının alternatifleri üzerinde durmaya başlayan Çin, özellikle ekonomik boyutta ilişkilerini arttırmaya yönelmiştir.[19] Fakat Çin bu politikalarını bölge üzerinde uygularken, diğer batılı devletlerden farklı olarak yumuşak güç kavramını uygulamaya çalışmaktadır.

Çin 1980'li yıllarda Afrika'ya yatırımlarını başlatmasıyla birlikte üç farklı yatırım aşaması görülmüştür. İlk olarak; Afrika pazarlarında yer almaya çalışan devlet destekli yardım projelerinde Çinli şirketlerin fazla olduğu bir modeli uygulamaktadır. İkinci; Çin'in kıtada 1979 ve 1990 yılları arasında 102 proje için 51 milyar dolar yatırım gerçekleştirmiştir. Üçüncü; 2000'den bu yana Çin ve Afrika arasındaki kazan-kazan politikalar katlanarak devam etmektedir. Çin, Afrika'da yoğun bir şekilde altyapı yatırımlarını gerçekleştirmektedir. Bu nedenle arz sıkıntılarını hafifletmeye ve kıtadaki rekabet gücünü arttırmaya yardımda bulunmaktadır.[20] Afrika da yalnızca Çin'e doğal kaynaklar ihraç etmekle kalmamaktadır, aynı zamanda Çin mallarını da ithal etmektedir. 1949 yılında Afrika'da yaklaşık 27.000 Çinli tüccar varken, 1999 yılına gelindiğinde bu sayı 130.000'e yükselmiştir. Fas, Mısır, Cezayir, Güney Afrika ve Nijerya, Afrika kıtasının Çin'den ithalatının % 58'ini oluşturmaktadır.[21]

Çin dış politika uygulamasına bakıldığında; bağımsızlık ve iç işlerine karışmama prensibini vurgulamaktadır. Bu nedenle Pekin, 2006 yılının Ocak ayında yayınladığı Afrika Politikası Belgesi'nde söylediği gibi Afrika kıtası ile olan ilişkilerinde bağımsızlık, eşitlik, karşılıklı saygı ve başkalarının iç işlerine karışmama prensiplerinin üzerinde durmuştur. Çinli yetkililerin Güney-Güney işbirliğine yapılan vurgusu önemlidir. Çin 2001 itibariyle, Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliği örneğinde olduğu gibi küresel ekonomiyle birleşirken, diğer taraftan Afrika Kıtası ile olan ilişkilerinde de batının normlarına karşı çıkmaya çalışmaktadır. Çin dünyada üretilen ham petrolün %10'unu, çinkonun %43'ünü, çeliğin %42'sini, demir cevherinin %44'ünü bakırın ise %39'unu tüketmektedir. [22] Bu nedenle doğal kaynaklar bakımından fakir olan bu ülke hammadde ihtiyacını karşılamak için dışa yönelmiştir. Bu yerlerden birisini de Afrika Kıtası oluşturmaktadır. Çin ekonomik hedefleri doğrultusunda yapmış olduğu faaliyetler sonucunda birçok Afrika ülkesinde ABD ve batılı devletlerin yerini almaktadır. Kıtada yapmış olduğu yatırımlar, ikili ticari ilişkiler ve antlaşmalarla kıtayla ilişkilerinin gün geçtikçe derinleşmesini sağlamaktadır. Çin günümüzde birçok Afrika ülkesinde büyük yatırımcılardan biridir ve özellikle Sahra-altı Afrika'da en büyük ticari ortak olmuştur.[23]

---

[17] https://www.diplomatikstrateji.com/cin-afrika-iliskileri-3391/ erişim tarihi: 26/03/2019.
[18] Öztürk Tolga, A Political Evaluation of the Hydrocarbon Trade Between the European Union, Russia and the USA, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol: 24, no:2, s:348.
[19] Ian Taylor, China's Foreign Policy Toward Africa in the 1990s, Cambridge: Journal of Modern African Studies 36/3, 1998, s. 443-460.
[20] Richard Schiere, China and Africa: An Emerging Partnership for Development? – An overview of issues, Working Paper, No: 125, Tunis: African Development. Bank Group, 2011, s.17.
[21] https://www.ascleiden.nl/content/webdossiers/china-africa erişim tarihi: 26/03/2019.
[22] Martin Jacques, When China Rules The World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order, London, Penguin Books, 2. Baskı, 2012, s.413.
[23] Chuka Enuka, "The Forum on China-Africa Cooperation(FOCAC): A Framework for China's Re Engagement with Africa in the 21st Century", Pakistan Journal of Social Sciences, vol: 30, no: 2, Eylül 2010, s. 209 – 218.

Afrika'nın Asya bölgesine gerçekleştirdiği toplam ihracatın %40'ı Çin'e gitmektedir. Karşılıklı olarak gerçekleştirilen Afrika'nın Asya'dan gerçekleştirdiği toptan ithalat yüzdesine bakıldığında da %30'u Çin'den gelmektedir. Afrika'nın Çin'e yapmış olduğu ihracatın yarısını petrol oluşturmaktadır. Afrika'da 900'den fazla büyük ve orta ölçekli Çinli firmanın faaliyet gösterdiği tahmin edilmektedir. Bu şirketlerin dışında Afrika'nın her bir köşesinde birçok Çinli girişimci özellikle perakende sektöründe faaliyet göstermektedir. Çinliler tarafından açılan bu yerler hızla büyümektedir ve bu durum karşısında Afrikalıların tepkileriyle karşılaşmaktadırlar.[24]

1.2.1.Çin'in Afrika'ya Yardım Programı

Çin'in Afrika ile ilişkileri yardım anlaşmalarıyla karakterize edilmiştir. Afrika'daki bağımsızlık mücadelesinde Çin, yeni ulus devletlere prestijli projelerle yardım etmek için istekli davranmıştır, finansal ve teknik kaynaklar konusunda desteğinin çok fazla olduğunu vurgulamıştır.[25] Bugün, Çin ve Afrika arasındaki ilişkilere bakıldığında daha pragmatik olduğu görünmektedir. Çin, Tanzanya-Zambiya demiryollarının inşaatının yanında yollar, kuyular ve telekomünikasyon tesisleri inşa etmiştir. Bina ve altyapı inşaatının yanı sıra, Afrika'yı sağlık ekipleri göndererek desteklemektedir. Çin'in sağlık diplomasisi de geçmişe dayanmaktadır. İlk tıp ekibi 1964 yılında Cezayir'e gitmiştir. Bu zamana kadar yaklaşık olarak 15 bin doktor Afrika ülkelerine gönderilmiştir. Yine yaklaşık olarak 180 milyon hasta, Çinli doktorlar tarafından tedavi edilmiştir. Çin'in Afrika'daki diğer bir yardım alanı ise; insan kaynakları alanı olmuştur. Çin Bakanlığı tarafından oluşturulan bir fon çerçevesinde; dışişleri, ticaret, eğitim, bilim ve teknoloji başta olmak üzere birçok alanda Afrika ülkelerine destek sağlanmıştır. Fon çerçevesinde birçok alanda Afrikalıların eğitiminden sorumlu olmuşlardır. 2003 yılında 6000 kişi eğitilmiştir. Bunlardan 1500 öğrenci ise değişim programları vesilesiyle Çin'e gitmiştir. Ayrıca, bunun gibi burs programları, Çin ve Afrika kurumları ve öğrencileri arasındaki bağları güçlendirmiştir.[26]

Çin'in Afrika'da yaptığı altyapı çalışmalarıyla birlikte artan bina inşaatları, tıbbi yardımların verilmesi veya insan kaynaklarının geliştirilmesi yoluyla karşılıklı saygı ve anlayışa dayalı uzun vadeli bir ilişki kurmayı amaçlayan bir stratejidir. Thompson'a göre; Çin ile Afrika arasındaki ilişki daha geniş bir perspektiften bakılmalıdır.[27] Çin'in Afrika'da kurmuş olduğu bu ilişkiler uzun yıllara dayanmaktadır. Fakat Çin'in Afrika'ya yapmış olduğu yardımlar hiçbir zaman koşulsuz olmamıştır. Yıllar içerisinde Pekin yardım politikasını yeniden yapılandırma yoluna girmiştir. Faizsiz devlet kredileri, Çin bankaları tarafından sunulan indirim kredileri haline gelmiştir. Yardım hibeleri ortak girişimler ve diğer işbirliği şekilleriyle değiştirilmiştir. 1990'larla birlikte Çin'in Afrika'daki 47 ülkede 480 ortak girişimi olmuştur.[28]

1.2.2.Çin-Afrika İşbirliği Forumu

Çin-Afrika İşbirliği Forumu (FOCAC), Çin ve Afrika ülkeleri arasında ortak girişimlerde bulunmak, istişarelerde bulunmak ve pragmatik işbirliğini yürütmek için kurulan platform ve

[24] Mustafa Sencer Kiremitçi, Soğuk Savaş Sonrası Afrika Kıtasına Yönelik Dış Yardımlar ABD, Çin Halk Cumhuriyeti ve Türkiye Örnekleri, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Ankara, Mart 2013, s.75.

[25] Drew Thompson, "China's Soft Power in Africa: From the Beijing Consensus to Health Diplomacy", China Brief, cilt: 5, sayı: 21, 2005, s. 1-5.

[26] Domingos Jardo Muekalia, "Africa and China's Strategic Partnership", African Security Studies, vol: 13, no: 1, 2004, s. 5–12.

[27] Drew Thompson, a.g.e., s. 1-5.

[28] Garth Shelton, "China and Africa: Building an Economic Partnership", South African Journal of International Affairs, vol: 8, no: 2, 2001, s. 111–119.

çok taraflı bir mekanizmadır. Uzun vadeli dost olan Çin-Afrika işbirliğine dayalı ilişkiler forum için sağlam bir temelin atılmasını sağlamıştır. 1990'lardaki ilişkilerin ve batı ülkelerinin Afrika ile olan gelişmiş işbirliği mekanizmalarının hızla gelişmesi, böyle bir mekanizmanın kurulmasını daha acil hale getirmiştir. Ekonomik küreselleşme, Çin-Afrika işbirliği için yeni fırsatlar sunarken, Afrika tarafındaki gelişimi arttırmaya ve Çin yakasındaki etkin uygulama, işbirliğine ilişkin bir forum fikrini gerçeğe dönüştürmüştür.[29]

1978 yılında, Çin hızlı ekonomik gelişme kaydetmiştir. 1990'lı yıllara kadar, Çinli işletmelerin Afrika ile ticaret ve yatırım yapmakta gittikçe daha fazla istekli hale gelmişlerdir. Başkan Jiang Zemin'in Mayıs 1996'da altı Afrika ülkesine yaptığı ziyarette, Çin-Afrika ilişkileri hakkında yaptığı konuşmada, Çin'in Afrika'daki işbirliğini geliştirilmesi için beş aşamalı bir öneri sunmuştur. Etiyopya'nın başkenti Addis-Ababa'da, Afrika Birliği Örgütü (OAU) merkezinde dile getirilmiştir. Afrika ülkeleriyle istişare ve işbirliği için kurumsal bir platform oluşturulma ihtiyacı doğmuştur. Bu sebeple Çin-Afrika ilişkilerinin derinlemesine gelişmesi teşvik edilmiştir. Afrika ülkelerinin tarafından bakılacak olursa; bölgedeki diğer ülkeler tarafından yeterince samimiyet görmemiştir. Çin'le olan geçmişteki işbirliğinden ve Çin'deki kalkınma deneyiminden yola çıkarak, birçok Afrika ülkesi Çin ile ortak bir gelişme beklemiştir ve mevcut işbirliği mekanizmasını iyileştirmeyi ummaktadır. Bu nedenle, bazı Afrika ülkeleri önce Çin-Afrika çok taraflı işbirliği mekanizması kurma önerisini öne sürmüştür ve ardından bu teklif Çinli yetkililere iletilmiştir. Çok fazla tartışmadan sonra, Çin Dışişleri Bakanlığı, bunun Çin-Afrika ilişkilerinde mevcut darboğazları ve sorunları çözme fırsatı olacağını kabul ederek, Pekin'de bir FOCAC bakanlar konferansı düzenlemelerini tavsiye etmiştir. 2000'de düzenlenen konferans; 'Yeni bir uluslararası siyasi ve ekonomik düzen oluşturulması ve 21. yüzyıl için Çin-Afrika ekonomik ve ticari işbirliğinin oluşturulması' temasıyla ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte; Afrika ülkelerinin isteklerine değer verecek, politika ve ekonomiyi dengeleyecek, gerçek sonuçlara odaklanacak ve ortak gelişme için gayret gösterilecektir. Ekim 1999'da, Cumhurbaşkanı Jiang Zemin, Çin'in diplomatik ilişkide bulunduğu 44 Afrika ülkesinin liderine yazmıştır ve uluslararası işbirliği veya ekonomik ilişkilerden sorumlu dışişleri bakanlarını veya bakanlık görevlilerini konferansa davet etmiştir.[30]

Afrika ülkeleri Çin'in davetine aktif olarak cevap vermiştir ve forum için yüksek beklentileri olmuştur. Forumun kurumsallaşması, pragmatik olması ve etkinliği ile ilgili açık talepleri ve başından itibaren talep edilmiştir, forumu diğer büyük dış güçler ve Afrika arasındaki diğer işbirliği mekanizmalarından farklı kılmıştır. Konferanstan önce yapılan toplantılarda Çin ve Afrika olmak üzere her iki tarafta demokrasi ve açıklık, eşitlik ve fikir birliği ilkelerini savunmuştur. Afrika ülkelerini barındıran konferansın belgeleri büyük ölçüde çıkarları doğrultusunda olmuştur. Afrika tarafından bildirilen tavsiyeler dört madde halinde sınıflandırılabilir. İlk olarak, Fransa-Afrika Zirvesi, Avrupa-Afrika Zirvesi ve Tokyo Uluslararası Afrika Konferansı'ndan farklı olarak, FOCAC Güney ülkelerinin bir buluşmasıdır. Bu nedenle Güney-Güney işbirliğine yeni yollar açmalı ve özel sonuçlar üretmelidir. İkincisi; İki taraf da sonuçları yürütmek ve konferansın girişimlerini uygulamak için bazı mekanizmalar kurmalıdır. Çin, forumun organizasyon komitesini feshetmemeli, Afrika ülkeleri de diplomatik elçilerinin irtibat grubunu Çin'de tutmalıdır. Forum, Çin ve Afrika'da üç yılda bir dönüşümlü olarak gerçekleşecek ve gereken zamanda zirveye yükseltilecek şekilde, bakanlar konferansı başından beri kurumsallaştırılmalıdır. [31] Üçüncüsü, Çin-Afrika işbirliği kalkınmaya odaklanmalıdır. Dördüncüsü, forum Çin'in bölgedeki bu durumuna karşı Afrika ülkeleri

[29] Li Anshan, "Origin of the FOCAC: Reflections on China's Africa Strategy," Foreign Affairs Review, no:3, 2012.
[30] Zeng Aiping ve Shu Zhan, Origin, Achievements and Prospects of the Forum on China-Africa Cooperation, China İnternational Studies, October 2018, s.90.
[31] Zeng Aiping ve Shu Zhan, a.g.m., s.91.

tarafından insan kaynakları gelişimine katkılarına verdiği önemi yansıtmalıdır. Her iki tarafın ortak girişimiyle 2000 yılında Pekin'de FOCAC'ın ilk bakanlar düzeyinde konferansı gerçekleşmiştir. Konferansta Çin-Afrika İşbirliği Forumu Çin ve Afrika'yı 21. Yüzyılda eşitlik ve karşılıklı yarar sağlayacak yeni uzun vadeli istikrarlı bir ortaklık geliştirmeye yönlendiren Çin-Afrika Ekonomik ve Sosyal Kalkınma İşbirliği Programı oluşturulmuştur.[32]

FOCAC, Çin'in Afrika stratejisinin önemli bir aracıdır. Bu stratejik işbirliğinin 2000 yılında kurulmasıyla birlikte 44 Afrika ülkesinin de katılmasıyla gerçekleştirilmiş ve Çin, 2006 yılında düzenlediği Afrika zirvesiyle resmi Afrika stratejisini kabul etmiştir. Çin'de 2006 yılı Afrika yılı olarak ilan edilmiştir.[33] İlk toplantı 2000 yılında yapılmış ve Afrika ile Çin arasındaki görüşmeler sonrasında taraflar Pekin Deklarasyonu ve Çin Afrika Ekonomik ve Sosyal Kalkınma İşbirliğini ilan etmişlerdir. İkinci FOCAC toplantısı 2003 yılında Etiyopya'nın başkenti Addis-Ababa Eylem Planı'nın kabul edilmesi ile son bulmuştur. Planda, Pekin Deklarasyon'unda belirlenen ekonomik, siyasi, ticari ve sosyal amaçların uygulanması konusunda hızlı ve kolaylaştırıcı düzenlemeler yapılmıştır. Üçüncü zirve toplantısı da 2006 yılında Pekin'de olmuştur. Görüşen taraflar üç yıllık bir plan çerçevesinde ticari ve siyasi bağlarını kuvvetlendirerek stratejik bir ortaklık sağlanması konusunda anlaşmaya varmışlardır. Bu maddelerin haricinde; kredi sağlama, ekonomik yardımlarda bulunma, teknoloji transferi, bölgedeki enerji kaynaklarının geliştirilmesi gibi konularda da anlaşmalar imzalanmıştır.[34] Daha sonra Çin, 5 milyar dolarlık kredi sağlayacağını, 2009 yılında kadar ki dönemde Afrika'ya yapacak olacağı bu yardımları iki katına çıkaracağını ve 2010 yılına kadar ticaret hacminin 100 milyar dolara çıkaracağını söylemiştir. 2000 yılında kurulmasından bu yana, her üç yılda bir toplanan altı bakanlık konferansı bugüne kadar başarıyla gerçekleştirilmiştir. Konferanslara ev sahipliği yapmak için Çin ve Afrika ülkeleri sırayla kullanılmaktadır. Aşağıdaki tabloda da 1990'dan 2012'ye kadar ki dönemde Çinli yetkililerin bölgeye yaptığı ziyaretlerle ilişkilere ne derece önem verdikleri görülmektedir.

Tablo 1. Çinli Yetkililerin Afrika'ya Ziyaretleri [35]

Dönem	Devlet Başkanı	Başbakan	Bakan	Toplam
1990-1995	1	-	27	28
1996-2000	7	6	83	96
2001-2005	6	5	104	115
2006-2012	16	9	292	317

1.2.3.Çin- Afrika Ekonomik ve Ticari İlişkileri

Çin-Afrika ekonomik işbirliğinin temel ilkesi, karşılıklı ekonomik faydanın teşvik edilmesi yoluyla bir kazan-kazan ilişkisinin elde edilmesidir.[36] Çin'in, hızlı büyüyen ekonomisine ve büyük sanayisi için yeni pazar arayışına uyması ve kaynaklar için rekabet

[32] Zeng Aiping ve Shu Zhan, a.g.m., s.92.
[33] Ali Engin Oba, Çok Boyutlu Türk Dış Politikası ve Afrika, Stratejik Analiz, 2008, no: 99, s.28.
[34] Chris Alden, China and Africa: A New Development Partnership, Strategic Analysis, 2008, vol: 32, no:2, s.297.
[35] Faqin Lin, Wenshau Yan ve Xrasang Wang, The İmpact Of Africa China's Diplomatic Visits On Bilateral Trade, Scottish Journal of Political Economy, 2017, cilt: 64, sayı: 3. s.5.
[36] Zheng He, China-Africa Cooperation: Partnership and Global Implications, Proceedings of the 6th Shanghai Workshop on Global Governance, 2008, s.39-45.

etmenin iki büyük hedefi, Çin'in en iyi yaklaşımı, tek tek ülkelerle ikili ilişkileri güçlendirirken, kıtanın bölgesel ve ekonomik alanlarını da stratejik ortaklıklar oluşturmuştur. Çin, kıtanın sanayileşmesini teşvik etmek ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla Afrika ülkelerinde özel ekonomik bölgeler geliştirme konseptini tanıtmaya yardımcı olmuştur. Bu; Çin'in, Afrika'daki doğrudan yabancı yatırımların daha geniş ekonomik politikasını, toplumun kalkınmasını ve yoksulluğun azaltılmasını olumlu yönde etkileme potansiyeline sahiptir. Afrika ülkelerinin çoğu 2003'ten bu yana ortalama yüzde beş olan Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) büyüme oranlarını yaşamıştır ve bu dönemde, güç kaynağı, telekomünikasyon ve yollar alanlarında altyapı gelişiminin, esas olarak Çin'in ekonomik müdahalesine atfedilen büyümenin yüzde birine katkıda bulunduğu tahmin edilmektedir. Son zamanlarda, Çin yatırımları kıtada artmaktadır ve aktif olarak deniz, enerji ve mineral kaynakları alanlarında batının çıkarlarıyla rekabet etmektedir.[37]

Afrika, az gelişmişliğin altında mücadele ederken; Çin, kıtanın gelişim adımlarında vaat edebilecek en uygun kalkınma ortağı olarak kabul edilmektedir. Gelişmekte olan teknolojiler için bir güç merkezi olarak Çin, Afrika'nın endüstriyel ve ekonomik büyümesini sürdürebilmek için gereken teknolojik desteği paylaşma konusunda en isteklidir. İkinci en büyük dünya ekonomisi ve jeopolitiğe artan etkisi olarak Çin, Afrika'ya iyi niyet ve doğal kaynaklar karşılığında sunabileceği çok şey yaratmaktadır. Her ne kadar Afrika birçok doğal kaynağa sahip olsa da, teknik bilgi birikimi ve sermaye eksikliği bu kaynaklardan elde edilen faydaları maksimize etmede büyük bir engele takılmasına neden olmaktadır. Afrika gelişiminden daha yükseğe çıkmak istemektedir ve zorlukları anlayan kalkınma ortaklarına ihtiyaç duyacak makul çözümler sunmaya ihtiyaç duyar ve bu konuda istekli davranmaktadır. Bu nedenle, Çin'in Afrika'ya ekonomik paketi olan, kalkınma için yardım ve yatırım için bir kaynak değişimi, sömürüden ziyade kazan-kazan katılımı olarak görülmektedir. Gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler arasındaki diyalog düşük bir hızda ilerlerken ve çok fazla şartlı yükler altında kalırken, gelişmekte olan ülkeler arasındaki işbirliği özellikle önem kazanmıştır. Bu da Çin'i Afrika ülkeleriyle kolayca işbirliği yapmak ve Batı'nın Afrika'ya olan ilgisini aşmak için iyi bir pozisyona sokmaktadır.[38]

Çin'in Afrika ülkeleri ile ekonomik ve ticari işbirliğinin çok fazla olduğu görülmektedir. Çin'in yapmış olduğu ve gelecekte yapacağı yatırımlar, kalkınma projelerinin yürütülmesine ve karşılıklı yarar ilkesine dayanmaktadır. 2006 yılında kurulan Çin-Afrika Kalkınma Fonu (CAD), kıtadaki doğrudan yabancı yatırımlarla ekonomik büyümeyi teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Dört Afrika ülkesindeki temsilcilikleriyle (Güney Afrika, Etiyopya, Gana ve Zambiya) CAD Fonu, bu ülkelerde 2000'den fazla Çin yatırımına destek olmuştur. Kıtada faaliyet gösteren Çinli şirketler, üretilen malların en büyük ihracatçısı olarak bölgede faaliyetlerini sürdürmektedir. Çin, çok ihtiyaç duyulan tüketim malları ile Afrika'ya ihracat tedarikini sürdürmektedir. Kıtada uluslararası ticarette öncü bir rol oynamaktadır.[39]

Çin'in doğrudan yabancı yatırımlarını içeren, kıta çevresinde devam etmekte olan bazı ticaret ve kalkınma projeleri şunlardır: Çin-Afrika Kalkınma Fonu'nun finansmanı ile Malavi Pamuk projesi Çin'in en büyüklerinden biri olarak kabul edilmektedir. Afrika'yı olumsuz

[37] Sandy Edward Hinga, Yao Jun ve Qian Yiguan, China-Africa Cooperation-An outstanding relationship Built on Mutual Respect and Common Benefits: A Review, International Research Journal of Social Sciences, cilt: 2, sayı: 9, Eylül 2013, s.27-28.

[38] Xinhua News Agency, Sino-African friendship flares in AU new Conference Center building site, People's Daily News, January 28, 2010, Beijing, China. http://en.people.cn/90001/90776/90883/6881053.html erişim tarihi: 15/04/2019.

[39] Sierra Leone engages China – Africa Development Fund on potential investment opportunities, 1June 2012, **https://www.thesierraleonetelegraph.com/sierra-leone-engages-china-africa-development-fund-on-potential-investment-opportunities/** erişim tarihi: 15/04/2019.

yönde etkileyen tarımsal yatırımlar ülkenin tarım sektöründeki büyümesi ile tarım sektöründeki diğer Afrika ülkeleriyle gelecek işbirliği için bir model olarak görülmektedir. Batı Afrika'da, Çin ticaret yatırımının 5 milyar dolarının üzerinde olduğu tahmin edilmektedir. Yalnızca Gana'dan yapılan ithalat, kauçuk ve kakao ile sınırlı olmayan hammadde de yüzde yüzden fazla artış göstermiştir. Sierra Leone'deki demir cevheri endüstrisinde 1,5 milyar doları değerinde yeni bir yatırım yapılması yerel ekonomiyi güçlendirmek ve ülkedeki artan genç işsizliğini azaltmak için gereken binlerce iş yaratması beklenmektedir. Altyapı gelişimi alanında Çin, hem ulusal hem de uluslararası karayolu ve demiryolu inşaatına büyük katkı sağlamıştır. Çin'in İhracat-İthalat Bankası (EIBC), Uganda'daki Entebbe Uluslararası Havalimanı'nı Uganda'daki Kampala'ya bağlayan yolun yapımını kısmen finanse edecektir. EIBC firması; 350 milyon ABD doları tutarında fon sağlayacaktır. Çin, Kenya'da 20 milyar doları LAPSSET Projesi'nin (Lamu Limanı Güney Sudan-Etiyopya Ulaşım Koridoru) inşası için ana teklifçidir. Bu proje 800 kilometrelik bir karayolu (Etiyopya ile Juba, Güney Sudan'ı birbirine bağlayan Lamu) bir demiryolu hattı, bir petrol boru hattı, petrol rafinerisi, Lamu sahil kasabasında yeni bir liman ve havaalanı içermektedir. Afrika'nın en büyük altyapı projelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Hem Doğu Afrika bölgesindeki ticaretin genişlemesine hem de ara bağlantılar sağlayarak bu entegrasyonu kolaylaştıracak stratejik bir hamle olacaktır. Projenin, petrol ve petrol taşımacılığı için bir rota görevi gören Çin ve Doğu Afrika'daki halka fayda sağlaması beklenmektedir.[40]

Yakın geçmişte Doğu Afrika Topluluğu (EAC), Uganda, Kenya, Tanzanya, Burundi ve Ruanda'daki çeşitli sektörlerde Çin yatırımları önemli ölçüde artmıştır ve resmi verilerle birlikte, Çin'in ülkelere doğrudan yabancı yatırımlarının[41] GSYH'nın 2004'ten bu yana yıllık ortalama 3,8 milyar dolar olduğu doğrulanmıştır. Doğu Afrika Topluluğu ve Çin arasındaki ticari etkileşimin ve ekonomik faktörleri gösteren son ekonomik eğilimlerin bir sonucudur. Bu ekonomik ilişkinin geçmişine bakıldığında, 1980'lerle birlikte Çin'in güçlü büyüme stratejisiyle başlamıştır. Bu dönemdeki GSYİH büyüme oranları yüzde dokuz olmuştur. Yine aynı bu dönemde Çin, ABD'den sonra en dünyadaki büyük ikinci ekonomi olmuştur. Yüksek ekonomik büyümeyle birlikte hızlı sanayileşme ve imalat ekonomisinde bir patlama yaşanmıştır. Bu talebin; Çin'in kaynak arzını çok hızlı bir şekilde geride bıraktığı bir noktaya kadar petrol, çeşitli mallar ve endüstriyel hammadde talebini artırmıştır. Bu büyüme döneminde, Çin; altyapı gelişimi için kritik olan inşaat işlerinde uzmanlığa sahip, dünyanın en büyük ve en rekabetçi inşaat endüstrilerinden birini geliştirebilmiştir. Çin'in, hızla artan kaynaklar ve tüketim malları arzı talebini karşılamak için, Doğu Afrika Topluluğu gibi ekonomik bloklarla ticari ilişkilerin ortaklaşması ve güçlendirilmesi; hizmet, teknoloji ve mal sunmak için yeni pazarlar keşfedilmiştir. Bu hizmetlerin bölgeye sağlanması, çeşitli kaynaklar karşılığında yapılmıştır. Doğu Afrika Topluluğu ülkeleri 2003'ten bu yana ortalama %5 olan GSYİH büyüme oranlarını yaşamış ve bu dönemde altyapının (genel olarak elektrik, telekom ve yollar) bölgede büyümenin yüzde birine katkıda bulunduğu tahmin edilmektedir. Dünya Bankası, eğer Afrika'daki altyapının en iyi performans gösteren ülke seviyesine yükseltilirse, bölgedeki mevcut kişi başına GSYH'ye %6 daha fazla katkıda bulunma potansiyeline sahip olacağı tahmin edilmektedir. Ayrıca, Dünya Bankası'nın istatistikleri, Doğu Afrika'daki altyapının; Güney Afrika Kalkınma Topluluğu'nun (SADC) ve Batı Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu'nun (ECOWAS) altında olduğunu doğrulamaktadır. [42]

---

[40] http://venturesafrica.com/coca-cola-unilever-nestle-and-diageo-launch-africa-plastics-recycling-alliance/ erişim tarihi:15/04/2019.

[41] Lorenzo Cotula, Xiaoxue Weng, Qianru Ma and Peng Ren, China-Africa investment treaties: do they work?, Global Environmental Institute, 2016, s.18.

[42] http://venturesafrica.com/coca-cola-unilever-nestle-and-diageo-launch-africa-plastics-recycling-alliance/ erişim tarihi: 15/04/2019.

Kenya, Uganda ve Tanzanya'daki son petrol ve doğal gaz keşifleri ile birlikte bu altyapı geliştirme ihtiyacı fonu göz önüne alındığında, bu bölge Çin ile ticaret ve yatırım için çok cazip hale gelmiştir. Özellikle bu son petrol ve doğal gaz keşiflerinin sadece buzdağının tepesi olduğu tahmin edildiğinden, Batı ve Kuzey Afrika ile karşılaştırıldığında, Doğu Afrika'da şu ana kadar çok küçük bir keşif ve sondaj yüzdesi gerçekleşmiştir. Bu, 'bir petrol patlamasının zirvesi' olarak adlandırılmıştır ve fonu gelişmekte olan altyapıya ve diğer az gelişmiş sektörlere yönlendirmeye çalışılmaktadır. Çin'in altyapı geliştirme konusunda uzmanlığı ve Doğu Afrika Topluluğu'nun potansiyel olarak zengin kaynakları üzerine oturması nedeniyle ekonomik faaliyetler yaratmaktadır ve bu nedenle Çin kalkınma için uygun bir stratejik ortak olarak öne çıkmaya devam etmektedir.[43]

Tablo 2. *Çin'in İthalatında İlk 10 Afrika Ülkesi*[44]

Afrika Ülkeleri	İthalat (ABD dolar milyon)	Toplam Yüzde
Angola	3,422.63	27.4
Güney Afrika	2,567.96	20.6
Sudan	1,678.60	13.4
Kongo Cumhuriyeti	1,224.74	9.8
Ekvator Ginesi	787.96	6.3
Gabon	415.39	3.3
Nijerya	372.91	3.0
Cezayir	216.11	1.7
Fas	208.69	1.7
Çad	148.73	1.2
Toplam	11,043.72	88.4

Yukarıda bahsedilen Afrika ülkeleri Çin'in ithalatında önemli olan ülkelerdir. Bunlardan; Angola, Sudan, Ekvator Ginesi, Gabon, Nijerya, Cezayir ve Çad petrol ihraç eden ülkelere arasında yer almaktadır.

SONUÇ

Çin, en geniş doğal kaynaklarına erişimi güvence altına almak amacıyla birçok Afrika ülkesi ile derin ekonomik ilişkiler kurmaya devam etmektedir. Çin'in kıtadaki bazı ülkelerle 50 yıl öncesine dayanan siyasi ve askeri ilişkiler vardır. Çin, bugüne kadar ki izlediği "yumuşak güç" stratejisiyle Afrika kıtasında nüfuzunu arttırmaya devam etmektedir. Geleneksel Batılı müttefiklerinin Afrika kıtasını ihmalini Çin, kendi lehine çevirmiş görünmektedir. Çin, kıta ile gittikçe gelişen ilişkilerini "yumuşak güç" çerçevesinde devam ettirmektedir. Çin ve Afrika ilişkilerinde ticaretin artması her iki tarafın da faydasına olacaktır. Hem Afrika ülkeleri hem de Çin açısından bakıldığında; halklarının sürdürülebilir kalkınmasını kolaylaştırmak için karşılıklı anlayışı sürdürmesi gerekmektedir. Bu kalkınmaların olması için uygulanan birtakım

[43] http://venturesafrica.com/coca-cola-unilever-nestle-and-diageo-launch-africa-plastics-recycling-alliance/ erişim tarihi: 15/04/2019.

[44] Lawal Mohammed Marafa, Africa's Business and Development Relationship with China Seeking Moral and Capital Values of the Last Economic Frontier, Nordıska, Afrika Institutet, Uppsala. 2009, s.10.

çerçeveler vardır. Afrika'nın gelişimine etkin ve yapıcı bir şekilde katılmalarını sağlamak için stratejik olarak takip edilmelidir.

Çin, son 25 yılda sürekli olarak ortalama %9 bir büyüme kaydetmiştir. Buna bağlın olarak da gelirlerini önemli ölçüde arttırmıştır. Kalkınma hedeflerine ulaşmaya devam etmektedir. Bu politikalar sürdürülebilir kalkınma için gerçekten önemlidir. Hem kamu hem de özel sektörde kapasite geliştirmeye çok az önem verilmiştir. Afrika bağlamında, bu eksiklik birçok ülkenin doğrudan yabancı yatırımı çekebilme özelliğini engellemiştir. Pek çok ülkenin bu sorunları ticaret ve iş yatırımlarına caydırıcı bulduğu durumlarda Çin, fırsatları görmektedir. Bu fırsatlardan yararlanılmasını teşvik etmek için, Afrika'da uygun projeler bulan Çinli işletmelere devlet tarafından sübvanse edilen krediler sunulmaktadır. Bu durum, tamamlayıcı Çin-Afrika ticaret çerçevesinin gelişmesini de bir yandan garanti etmektedir. İlk tamamlayıcı unsur olarak Afrika kaynakları belirlenirken, ikinci olarak üretim olmuştur. Bu tamamlayıcı çerçeve her iki tarafa da yarar sağlamaktadır. Afrika, Çin'in giderek daha fazla ihtiyaç duyduğu kaynaklara sahip ve Çin'in Afrika'nın ihtiyacı olan malları üretme konusunda üstünlüğü vardır. Çin'in ekonomik gelişme modeli, Afrika hükümetlerinin politika tasarımı ile birçok yönden ilgilidir. Çin gerçekten de küresel bir fiyat belirleyicisi, kendi başına büyük bir pazar ve küresel ekonomide önemli bir faktördür.

Çin'in dünya ekonomisine gittikçe artan bir şekilde entegrasyonu, Çin'in olağanüstü büyüme hızı, ekonomisinin doğal kaynaklara olan açlığı, giderek büyüyen ekonomik ve politik gücü, dünya ekonomisini yeniden şekillendirmesini sağlamaktadır. Çin'in Afrika ile olan ilişkileri, karşılıklı saygı ve ortak yararlar temelinde geliştirilmiştir. Bu stratejik ortaklık, kıtanın doğal kaynaklarının karşılığı olarak Afrika'ya sosyo-ekonomik büyüme ve gelişme sunmaktadır. Çin, Afrika'nın altyapı ve insan kaynakları gelişimini önemli ölçüde etkilemektedir. Var olan bu ilişkiyi daha da güçlendirmek için gelecekteki ortaklığın yoksulluğun azaltılmasını ve barışı güvence altına alması için sosyal güvenliğin kurulmasını hedeflemesi gerekmektedir. Kıtada en önemli faktörlerden biri olan istikrarın tüm bölge devletleri açısından sağlanması gerekmektedir. Eğitim ve kültürel alışverişler, klişeleri ortadan kaldırmaya ve Çin-Afrika bağını güçlendirmeye yardımcı olabilmektedir. Çin'in Afrika'da sürdürülebilir kalkınmaya olan bağlılığını göstermenin bir yolu olarak, çevresel faktörlerin göz önüne alınarak uygulamalar yapılmalı ve buna önem verilmelidir.

KAYNAKÇA

Kitaplar ve Makaleler

Aiping, Z. ve Zhan, S. (2018). Origin, Achievements and Prospects of the Forum on China-Africa Cooperation, China İnternational Studies.

Alden, C. (2008). China and Africa: A New Development Partnership, Strategic Analysis, vol: 32, no:2.

Alpay, Y. (2009). Çin Afrika'da Ne Yapıyor?, Stratejik Araştırmalar Merkezi, TASAM.

Anderson, S.E. (1996). The Black Holocaust for Beginners, Readers and Writers Press, New York.

Anshan, L. (2012). Origin of the FOCAC: Reflections on China's Africa Strategy, Foreign Affairs Review, no:3.

Arif, B.H. (2017). The Role of Soft Power in China's Foreign Policy in the 21st Century, International Journal of Social Sciences & Educational Studies, vol: 3, no: 3.

Arslan, İ .(2018). Bir Ülke- Bir Kıta İlişkileri: Çin- Afrika Örneği, Yönetim Bilimleri Dergisi, cilt: 16, sayı: 31.

Bodomo, A. (2009). Africa-China Relations: Symmetry, Soft Power and South Africa, The China Review, vol: 9, no: 2.

Corkin, L.J. (2014). China's rising Soft Power: the role of rhetoric in constructing China-Africa Relations, Revista Brasileira de Política Internacional.

Cotula, L. (2016). Xiaoxue Weng, Qianru Ma and Peng Ren, China-Africa investment treaties: do they work?, Global Environmental Institute.

Enuka, C. (2010). The Forum on China-Africa Cooperation(FOCAC): A Framework for China's Re Engagement with Africa in the 21st Century, Pakistan Journal of Social Sciences, vol: 30, no: 2.

He, Z. (2008). China-Africa Cooperation: Partnership and Global Implications, Proceedings of the 6th Shanghai Workshop on Global Governance.

Hinga, S.E., Jun, Y. ve Yiguan, Q. (2013). China-Africa Cooperation-An outstanding relationship Built on Mutual Respect and Common Benefits: A Review, International Research Journal of Social Sciences, cilt: 2, sayı: 9.

İzol R. (2017). "İran-Çin İlişkilerine Temel Bir Bakış", 21. Yüzyılda Asya-Pasifik, (1. Baskı), içinde ss.133-156, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

İzol R. (2019). "Çin: Latin Amerika İçin Eşsiz Bir Fırsat mı?", 21. Yüzyılda Latin Amerika, (1. Baskı), içinde ss.193-208, Seçkin Yayıncılık, Ankara.

Jacques, M. (2012). When China Rules The World: The End of the Western World and the Birth of a New Global Order, Penguin Books, 2. Baskı, London .

Kiremitçi, M.S. (2013). Soğuk Savaş Sonrası Afrika Kıtasına Yönelik Dış Yardımlar ABD, Çin Halk Cumhuriyeti ve Türkiye Örnekleri, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Sosyal Yardımlar Genel Müdürlüğü, Ankara.

Lin, F., Yan, W. ve Wang, X. (2017). The İmpact Of Africa China's Diplomatic Visits On Bilateral Trade, Scottish Journal of Political Economy, cilt: 64, sayı: 3.

Marafa, L.M. (2009). Africa's Business and Development Relationship with China Seeking Moral and Capital Values of the Last Economic Frontier, Nordıska Afrika Institutet, Uppsala.

Muekalia, D.J. (2004). Africa and China's Strategic Partnership, African Security Studies, vol: 13, no: 1.

Nye, J.S. (2005). Dünya Siyasetinde Başarının Yolu Yumuşak Güç, (Çev. Rayhan İnan Aydın), Elips Kitap, Ankara.

Oba, A. E. (2008). Çok Boyutlu Türk Dış Politikası ve Afrika, Stratejik Analiz, no: 99.

Öztürk T. (2022). Çin Enerji Politikası: ABD ile Rekabetin Tehdit Dengesi Kuramı Bağlamında Değerlendirilmesi, Diplomasi ve Strateji Dergisi, vol:3, no:1.

Öztürk T. (2023). A Political Evaluation of the Hydrocarbon Trade Between the European Union, Russia and the USA, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Vol: 24, no:2

Schiere, R. (2011). China and Africa: An Emerging Partnership for Development? – An overview of issues, Working Paper, No: 125, Tunis: African Development. Bank Group.

Shelton, G. (2001). China and Africa: Building an Economic Partnership, South African Journal of International Affairs, vol: 8, no: 2.

Taylor, I. (1998). China's Foreign Policy Toward Africa in the 1990s, Cambridge: Journal of Modern African Studies 36/3.

Thompson, D. (2005). China's Soft Power in Africa: From the Beijing Consensus to Health Diplomacy, China Brief, cilt: 5, sayı: 21.

Uchehara, K.E. (2009). China- Africa Realations in the 21st Century: Engagement, Compromise and Controversy, Atılım University, Uluslararası İlişkiler, vol: 6, no: 23.

İnternet Kaynakları

https://www.diplomatikstrateji.com/cin-afrika-iliskileri-3391/ erişim tarihi: 26/03/2019.

https://www.ascleiden.nl/content/webdossiers/china-africa erişim tarihi: 26/03/2019.

Xinhua News Agency, Sino-African friendship flares in AU new Conference Center building site, People's Daily News, January 28, 2010, Beijing, China.

http://en.people.cn/90001/90776/90883/6881053.html erişim tarihi: 15/04/2019.

Sierra Leone engages China – Africa Development Fund on potential investment opportunities, 1 June 2012, **https://www.thesierraleonetelegraph.com/sierra-leone-engages-china-africa-development-fund-on-potential-investment-opportunities/** erişim tarihi: 15/04/2019.

http://venturesafrica.com/coca-cola-unilever-nestle-and-diageo-launch-africa-plastics-recycling-alliance/ erişim tarihi:15/04/2019.

Friedrich Nietzsche'nin İnsan Anlayışı Işığında Değer Problemi Tartışması

Ece SARAÇOĞLU[1]

Giriş

Değer problemi felsefe tarihinde yalnızca etiğin değil, aynı zamanda bilgi, sanat, siyaset, din, ahlâk ve bilim gibi çok çeşitli inceleme alanlarında karşılaşılabilecek kapsamlı bir mesele olma özelliği taşımaktadır. İlk Çağ Yunan felsefesinden itibaren, özellikle insan merkezli soruşturmalarda kendini öne çıkarmaya başlayan değer problemi, insan yaşamında giderek daha önemli bir rol edinmektedir. Değer bağlamında ortaya konan normlar, ahlâki yargılar ve inanç kabulleri insanın düşünsel yapısının bu doğrultuda şekillenmesine ve yaşamını bu kabuller dâhilindeki kültürel düzen içinde devam ettirmesine neden olmuştur. Bunların gerektirdiği şekilde fikirler geliştirilmiş, bilimi, sanatı ve siyasi yönetimlerini insanın rasyonel yanına vurgu yapacak anlamda norm ve değer yargılarıyla örülü bir yaşama dünyası inşa edilmiştir. İnsanlığın bu durumunun iyiliği, kötülüğü, doğruluğu, yanlışlığı, değerliliği ya da değersizliği elbette ki tartışmaya açık bir sorun olarak bulunmaktadır. Buradan yola çıkarak insanın ve yaşamın kendisini değerler bağlamında bir problem olarak ele alıp tartışan, bu tartışmayı içinde yaşadığı çağı temel alarak tüm insanlık tarihi üzerinden sürdüren ve gerekçelerini açıklamaya çalışan, felsefe tarihinin en önemli filozoflarından birinin, Nietzsche olduğunu vurgulamak gerekmektedir.

İnsan, yaşam ve değerler ışığında Nietzsche'yi önemli kılan; onun yalnızca çağın insanının içinde yaşadığı kültürel, sosyal ve politik yapıyı eleştirmesiyle sınırlı kalmamış olmamasıdır. Nietzsche'nin, tür olarak insanın varlık yapısından hareket edip, onun doğal yaratıcı yanının, insanın bizzat kendisine düşman ettirip yabancılaştıran ahlâki normların, insanı önemsemek fikri ışığında; aslında insan ve insan yaşamının değerinin yüzyıllar boyunca nasıl hiçe sayıldığının nedenlerini ve sonuçlarını irdelemesi bakımından son derece önemli olduğu düşünülmektedir. Nietzsche'ye göre hâkim inanç sistemleri, özellikle de Hristiyanlık inancı, yıllarca insanın ve yaşamın değeri için asıl gerekli değerleri yok eden bir sözde değerler yığını meydana getirmiştir. Nietzsche'nin Hristiyan ahlâkına yönelik eleştirisi bu ahlâkın, yaşamı değerden yoksun bırakıyor oluşudur (Roney, 2013). Yaşamın değeri, insanın değeriyle ilişkilidir. İnsan, haz ve acılarıyla birlikte yaşamında bir bütündür. Haz ve acılarıyla sevilen ve kabul edilen kader, yaşamın değerini de ortaya koyar. İnsanı insan yapan, sevinçleri olduğu kadar acılarıdır ve o acılara sabırla dayanabilmesidir. Sevinçlerini kabul ettiği gibi acılarını da kabul edip olumlamalıdır (Roney, 2013). Acının olumlanması, kaderin sevilmesinin de ön koşulunu oluşturur. Çünkü insan ancak bu sayede yaşamı değersiz görüp suçlamaktan vazgeçebilir. Her şeyden önce Nietzsche'nin insanın doğasının yalnızca "iyi insan", "eksik insan" ve "aciz insan" hislerine odaklanılıp, yine insanın doğasında var olan "güçlü insan" ve "kötü insan" hislerinin altında yatan nedenler araştırılmadan bu hissin aşağı görünüp, dinsel ahlâki normları destekleyen bilimin en üst değer olarak egemen kılınmasını şiddetle eleştirdiği görülür (Nietzsche, 2002a). İnsan doğasının yaratıcı ve güçlü yapısı, sözde değerler sebebiyle köreltilmiş ve insanın kendisine unutturulmuştur. Yaşanan değer ve değerler probleminin altında yer alan nedenin, insanın doğasının anlamının kavranamamış olduğu sorununa dikkat çeken Nietzsche, mevcut ahlâki değerler içerisinde tüm insanlığın ciddi bir boşluk çağında

[1] Ece Saraçoğlu, Dr., TC Maltepe Üniversitesi Felsefe Bölümü, ORCID: 0000-0001-5699-9763

yaşadığını düşünmektedir. Bu doğrultuda felsefesinde öncelikle, var olan bu boşluğun temeline inerek onun tarihsel nedenlerini araştırmaktadır. Ayrıca bu nedenlerden hareketle yaratılan değer yargıları dünyasının destekçileri olanların kimler ve neler olduğunu göstermekte ve en nihayetinde de bu sözde değerleri aşarak ve onları yeniden değerlendirerek, yerine insan ve yaşamı evetleyen yeni değerler ortaya koyacak insanlara seslenerek, bunun önemine ve gerekliğine işaret etmektedir. Nietzsche'nin insan, yaşam ve değerler üçgenindeki görüşlerini daha iyi anlayabilmek ve değer problemini irdeleyebilmek için, bu konudaki düşüncelerine daha yakından bakılacaktır.

1.Nietzsche'de Değer ve Değerler Probleminin Gelişimi

Her düşünürde olduğu gibi Nietzsche de bir ya da birçok problemden yola çıkarak felsefesini ortaya koyar. Karşılaşılan sorunların içinde hem en dikkat çekeni hem de Nietzsche'nin bunca eserle açıklık getirmeye çalıştığı temel meselenin, değer problemi olduğunu belirtmek gerekir. Bu problemin neden Nietzsche için bir tartışma konusu olduğunu kavrayabilmek için, öncelikle söz konusu problemin ne anlama geldiğini açıklamak gereklidir.

"Değer" (İng. *value,* Yun. *αξία*) kavramı, ele alındığı alanlara göre çeşitli anlamlarda kullanılmış bir sözcüktür. "Değer" kavramının belki de anlam karışıklıklarına sebep olmasının en önemli nedeni, kullanım alanlarının var olan çeşitliliğinden kaynaklanır (Kuçuradi, 2016).[2] "Değer" sözcüğünün Nietzsche felsefesi bağlamında soruşturulması, doğrudan insanın varolması üzerinden gerçekleşmektedir. Bu nedenle değer ve değerler problemi tartışması, merkezine insanı, kişi eylemlerini ve kişi değerlendirmelerini almaktadır. İfadede de dikkat çekildiği üzere değer ile değerler problemi, ilgi alanları bakımından insanı temel almasına karşın, insana yönelik iki ayrı noktaya işaret etmektedir. Bu konuda Kuçuradi'nin yaptığı tespite göre, insanlık tarihi boyunca etik çerçevede ortaya çıkan sorunların kaynağında "değer" ve "değerler" ayrımının tam anlamıyla yapılmamış olması yer almaktadır (Kuçuradi, 2016). Meselenin daha iyi anlaşılabilmesi, öncelikli olarak iktisat alanında sıkça kullanılan bir meta ya da paranın değerinden söz ederken dile getirilen "değer" sözcüğünün anlamından uzaklaşılabilmesine bağlıdır. Etiğin alanında "değer" kavramı, bir şeyin değerini ifade etmekte olup, "değerler" kavramı ise var olan olanaklara karşılık gelmektedir (Kuçuradi, 2016). Buradaki "bir şeyin değeri", her var olanla ilgili bir değer değildir. Daha açık bir söylemle değer derken, insanın değerine işaret edilmektedir. İnsanın değeri ifadesiyle, değer nesnelerine ilişkin bir özellikten söz edilmektedir. Dolayısıyla ayırıcı bir özelliği anlatmaktadır.

"İnsanın değeri" ifadesinden yola çıkılarak açıklanan "değer" kavramının yanında, "değerler"[3] sözcüğü göreli bir özellik taşır (Büyük, 2013). Değerler, kişiler tarafından gerçekleştirilen imkânlar olarak ifade edilebilmektedir. Bu imkânlar sırasıyla felsefe, bilim, sanat, teknik, ahlâk, siyaset, hukuk vb. gibi tür olarak insanın bütün başarılarına karşılık gelen

[2] Yakın dönemden İoanna Kuçuradi'nin görüşleri, söz konusu kavram kargaşasına ilişkin bizlere önemli bilgiler sunmaktadır. Öncelikle değer, bir şeyin bir çeşit özelliğine karşılık gelir. Diğer bir ifadeyle değer, bir şeyin aynı türden şeyler arasındaki özel yeridir. Dolayısıyla herhangi bir nesnenin veya kişinin değerinde söz edilebilir olsa da Kuçuradi, "değer" kavramının insanla ilgili olarak anlaşılması gerektiğinin önemine dikkat çekmektedir. Değer, insan ve insan dünyasındaki bir takım belirlemeler üzerine olmalıdır. Çünkü aksi durumda herhangi bir şeyin değerinden söz edildiğinde, "insanın değeri" meselesi gözden kaçırılmış olmaktadır. İnsanın değerinin harcanması, insanın diğer cansız varolanlara yüklenen değerle aynı bağlamda düşünülmesinden ileri gelmektedir. Oysa insanın değeri, tür olarak insanın diğer varlıklarla ilgisi bakımından özel durumuna karşılık gelir. İnsanın bu özel durumunun bilgisi, insana özgü fenomenlerin bilgisine işaret eder. Kişi, tür olarak insanın gerçeklikteki somut varoluş şeklidir ve hakların taşıyıcısı olan öznedir. Bu bağlamda kişinin değeri, onun eylemlerinde ortaya çıkar. Birey ise bir topluluğun bir'i olmakla ilgilidir, bu yüzden Kuçuradi kişinin hem değeri hem de değerleri olduğunu belirtirken, bireyin ise değeri değil sadece özgürlük, adalet gibi "değerler"inin (toplumsal değerler) bulunduğunu vurgular.

[3] Etik tarihine bakıldığında değerler sorunu, farklı içeriklerle üç ayrı dönemde öne çıkıp tartışılmıştır. İlk dönem, mutluluk ve erdem ilişkisinin merkezde tutulduğu İlk Çağ Yunan felsefesi ve Kant'a kadar uzanan Orta Çağ ahlak felsefesidir. İkinci dönem, Kant'ın ödev, isteme, yasa ve özgürlük temelli etik düşüncesiyle şekillenir. Üçüncü dönemi ise, Nietzsche'yle başlayıp M. Scheler ve N. Hartmann'dan çağımıza uzanan değerler etiği oluşturur. Bununla birlikte değerler sorununun asıl köklendiği yerin, Nietzsche'nin felsefesi olduğunu belirtmek gerekir.

"insanın değerleri"; saygı, sevgi, dürüstlük, adillik, güven vb. gibi etik değerlere karşılık gelen "kişi değerleri" ve özgürlük, adalet, eşitlik, laiklik vb. gibi toplumsal değerlere karşılık gelen "bireyin değerleridir". Tüm bu değerler, insanın insanlaşmasına katkı sağlar. Bu doğrultuda ele alındığında değerin, insan ve insan dünyasındaki bir takım belirlemeler üzerine olduğunu belirtmek gerekir. Aynı zamanda genel olarak insanın ve onun gerçeklikteki hakların taşıyıcısı olan somut adı olan kişinin, değer ve değerleri bulunmaktadır. Fakat bir topluluğun "bir"i olması bakımından bireyin değeri değil, yalnızca toplumsal değerler bağlamında bireyin değerleri olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. Dolayısıyla değer ve değerler probleminin konusunu insanın değeri, insanın değerleri ve etik ile toplumsal değerlerinin bütünü oluşturmaktadır. Tür olarak insanın olanaklarının önü kesildiği zaman, kötülükler her anlamda rahatlıkla öne çıkmaktadır. Bunun önemli bir sorun olduğuna dikkat çeken Nietzsche, tarih boyunca yaşanan ve yaşatılan kötülüklerin kökeninde, değer ve değerler probleminin her türlü normla çatışmasının yarattığı karmaşıklığı görür. Bu normların en dikkat çekeni kültürel, dinsel ve ahlâksal normlardır.

Yukarıda işaret edilen bu normlar, "ahlâk" (İng. *morals,* Alm. *Moral*) olarak dile getirilirse, kişi ya da kişiler tarafından insanın belli bir denetim alanı içinde eylemesini sağlayan ve davranışlarını biçimlendiren hazır kurallar ve yargılar bütünüdür. Tam da bu hazır ve dayatmacı özelliğinden dolayı Nietzsche ahlâkı işe yaramaz, zararlı ve gereksiz görür. Çünkü insanlar kendi yargılarından ziyade, diğer insanların yargı gücüne güven beslerler (Nietzsche, 2005b). Başka bir deyişle ahlâk çerçevesinde değer yargıları, iyi ya da kötü denen şeylerin bir toplamından ibarettir ve iyi hep kabul edilip kötü olan yargılar, eylemler ve düşünceler hep dışarıda bırakılmak istenmiştir (Nietzsche, 2011a). Nietzsche'nin asıl meselesi, yüzyıllardır insanların gözünü kapatıp körü körüne peşinden gittiği değer yargıları ve normların insanlığı sürükleyip düşürdüğü durumu gözler önüne serebilmektir. Aynı zamanda var olan "değerleri yeni baştan değerlendirip" (İng. *revaluation of all values,* Alm. *Umwertung aller werte*) içinde bulunduğu durumdan çıkıp insanlığa yeni değerler kazandırabilecek insanlar olabilmeyi ve kurtuluşun ancak bu şekilde gerçekleşebileceğini gösterebilmektir. Değerler değerlendirmeye alınmayıp çağlar boyunca değişmeden aktarıldıkça, çağın ilerleyişiyle ters düşmekte ve en nihayetinde de bu ahlâki değer yargılarının içi boşalmaktadır. Bu hâliyle ahlâk, iyi veya yararlı olmaktan çok, insanlığa kötü ve zararlı olmaktadır. Hâlbuki tür olarak insanın en önemli özelliği, bir şeylere anlam ve değer yüklemesidir ki bu durum, insanın doğasının bir varoluş koşuludur (Nietzsche, 2011b). Böyle olmasına rağmen Nietzsche'ye göre insan, kendi ortaya koyduğu değerleri bile değerlendiremeyecek ve üzerine düşünüp yeni değerler geliştiremeyecek duruma gelmiştir. Farklı bir açıdan ele almak gerekirse tüm düşünce tarihi de var olan mevcut fikirlerin irdelenmesiyle ve eleştirilmesiyle ortaya çıkarılan yeni soru ve görüşlerle şekillenmiştir ve şekillenmeye de devam etmektedir. Bu açıdan Nietzsche'nin büyük önemle işaret ettiği bir mesele olan "değerlerin yeniden değerlendirilmesinin"[4], değer ve değerler probleminin de önemli bir bölümünü oluşturduğunu belirtmek gerekmektedir (Sloterdijik, 2022).

İnsanın değerleri yeniden değerlendirmesi, Nietzsche'ye göre özellikle Hristiyan inancının öne sürdüğü aşırılıkları kenara iten, insan yaşamını cansızlaştıran ve onun aslında güçsüz olduğunu ona aşılayan öğretilerden uzaklaşmasına işaret etmektedir. Mevcut değerlerin yıkılması, her şeyin anlamsızlaştırılması değil, değerlerin yeniden değerlendirilip ortaya konulabilmesinin bir gereğidir (Köse, 2008). Bu durum yalnızca Hristiyan ahlâkının değerlerine yönelik tek ve özel bir karşı çıkış değildir. Nietzsche, Hristiyan ahlâkının yanında, insanın doğallığının göstergeleri olan acılarını ve çektiği zorlukları kötü olarak niteleyen her türlü değer yargısını sert bir şekilde eleştirmiştir. Söz konusu ahlâkın adeta putlaştırılmış olduğu

[4] Nietzsche'nin "tüm değerlerin yeniden değerlendirilmesi" düşüncesinin, Diogenes'in Kinik'lerdeki "sikkeleri yeniden basmak" fikrine dayandığı düşünülmektedir.

da yorumlanabilir (Bayır, 2019). İyi ve kötü anlamda insan yaşamına ait ne varsa, kişinin bunları kabul etmesini veya başka bir söylemle, bunları evetlemesini öğütlemektedir. Değerler yeniden ele alınıp değerlendirildiğinde insan artık, değerlerin ötesine geçerek kendisine dayatılanlara değil, kendi değer yargılarını geliştirmesine olanak sağlamış olmaktadır. Peki, bu noktaya neden ve nasıl gelinmiştir? Diğer bir deyişle İlk Çağdan beri insanın yaratıcı, coşkun, içgüdüsel taşkınlıklarının yanı neden göz ardı edilmeye çalışılmıştır? Aslında İlk Çağ Yunan felsefesinde Sokrates'le birlikte, çok fazla düşünsel değişiklik yaşandığını belirtmek gerekir. Mesele yalnızca daha önce doğaya yöneltilen gözlerin artık insana çevrilmiş olması konusu da değildir. İnsanın doğasının irdelenmeye başlanmasıyla birlikte, insanın dış dünyadan ayrı olarak var olduğunu öne sürüp kurguladığı bir düşünsel dünyanın izi de sürülmeye başlar. Bu yepyeni bir durumdur çünkü o zamana kadar genellikle evrendeki devinim, değişim ve ana madde arayışı tartışmaları sürmekteydi. Özellikle Platon'la birlikte felsefesinin merkezine yerleşen oluşun ve devinimin arkasında, değişmeyen bir varlık alanının olduğu fikri, neredeyse tüm Batı felsefesi tarihini kuşatmıştır (Granier, 2005). Durum elbette bu kadarla sınırlı değildir. En nihayetinde böyle bir fikrin ne gibi sorunlara neden olabileceği, ilk başta çok da büyütülecek bir mesele gibi durmamaktadır. Fakat Nietzsche'ye göre mesele yüzyıllar boyunca, çok daha ciddi ve korkutucu bir boyut kazanmıştır.

Dış dünyada görünür ve aşina olunan şeyler genelde bir sorun teşkil etmemesine karşın, görünür olanın ardında görünmeyen bir gerçekliğin var olduğunu söylemek, bilinemezlikten dolayı merakla birlikte bu gerçekliği yine de kavramaya çalışma gayreti içine girilir. Çünkü önemli düşünürlerden Martin Heidegger'in de özellikle vurguladığı gibi, insan her şeye rağmen bu dünyada yalnız halde var olan ve varolmaya çalışan bir varlıktır. Dolayısıyla ne olursa olsun insan bir şeylere tutunmak istemektedir (Heidegger, 2019). Bunun için de bulunduğu varoluşsal durumuna yönelik bir açıklama geliştirme çabası taşır. Bu şekilde düşünüldüğünde toplumların ahlâki ve kültürel normlarına yön veren dinsel normlar geliştirilip, söz konusu açıklamanın temeline yerleştirilmiş olduğunu belirtmek gerekir. Ahlâk, hep belirli bir ahlâktır (Tepe, 1992). Önceden belirlenip ortaya konan normlara işaret eder. Nietzsche'nin insanın tam da bu gibi bir açıklama geliştirme kaygılarından dolayı varlık, Tanrı, öte dünya ve nedensellik gibi bir takım kavramların ve fikirlerin insan benliğini ele geçirdiği ve bununla birlikte insanın yaratıcılık yanını körelttiği hatta yok ettiği savını geliştirdiğini vurgulamak gerekmektedir. Özellikle de kendi çağının insanının geldiği nokta, yalnızca bilgiyi en yüksek güç olarak gören, sanata ve yaratmaya gözleri kapalı, yalnızca bilime hizmet için çalışan teorik insan modelidir (Nietzsche, 2005a). Bu nedenle onun için Batı metafiziği tarihi ve onun beslediğini düşündüğü Hristiyanlık inancı değerlerinin tümüyle reddedilmesi ve bu değerlerin değerlendirilerek yerine yenilerinin yaratılması gerektiği çağrısında bulunur.

Nietzsche'nin çağrısı bir ölçüde, var olan değerlerin getirildiği noktanın sebep olduğu karmaşadır. Dönemin hızla ilerleyen bilim ve teknolojisi, insanın rasyonel yanının koşar adımlarla insanlığı ele geçirdiğine değinirken, bir yandan da insanın coşkun ve yaratan yanın düştüğü çukurda yine insanlığın kendini nasıl kaybettiğini de betimler. Tüm bu ilerleyiş 19. Yüzyıl kültür dünyasının en büyük başarısıymış gibi görünmesine rağmen, aslında Nietzsche'ye göre bu dünyanın insanı adeta "çökmüş", "dekadans" (İng. *decadence,* Alm. *Dekadenz*) veya "yozlaşmış" haldedir ve bu kültürü devam ettirmeye çalışmaktadır. Nietzsche eğer böyle devam ederse, gelecek yüzyılları çok daha kötü savaşların beklediğini de dile getirir (Husserl, 1994). [5] Yozlaşmış insan, ona göre başka bir ifadeyle hastalıklı insandır ve Hristiyanlığın inanç üzerinden yaptığı şifalandırma, insanlığı daha da bitkin hale getirmiştir (Nietzsche, 2010). Hâlbuki insan, yozlaşmış bir insandan "çok" değil aksine "öte" bir şeydir.

[5]Yakın tarihe bakıldığında tüm dünyada yaşanan siyasi, sosyal ve ekonomik sorunların yanında ciddi bir mesele olarak baş gösteren insan hakları, etik sorunlar, savaşlar ve krizler ne yazık ki Nietzsche'yi haklı çıkardığını açıkça göstermektedir. Özellikle 20. yüzyıl düşünürlerinin görüşlerinin çoğunun temelini bu sorunlar oluşturmaktadır.

Modern kültür dünyası insanı, "yok sayıcılığın" (İng. *Nihilism,* Alm. *Nihilismus*) içine düşmüş durumdadır. İnsanlığın bu duruma gelmesinde Hristiyanlık inancının ilk çıkış zamanlarındaki özgün anlamını yitirdiğini, özellikle de Tanrıya duyulan saf ve gerçek inancın giderek kaybolduğunu öne süren Nietzsche, "Tanrı öldü!" söylemiyle, insanın doğasındaki varoluşsal durumun asıl olması gereken coşkun ve yaratıcı yaşama değerlerinden uzaklaştırılarak kaybedildiğini vurgulamak istemektedir (Nietzsche, 2003). Nietzsche'nin bu söylemi, ateizmi anlatan bir çıkış değildir. Onun dikkat çekmeye çalıştığı nokta, zaten gerçekleşmiş bir olayın, insanlar tarafından henüz fark edilmemiş olmasıdır (Roney, 2013). Batı kültüründeki bu yok sayıcılığı adeta bir salgına benzeten Nietzsche, yok sayıcılıktan kurtulabilmenin öncelikli yolunun, ancak yine yok sayıcılığı kullanarak gerçekleştirilebileceğini savunur. Bununla birlikte mevcut norm ve değer yargılarına bağlılıktan sıyrılarak, bu yargıların yeniden ele alınıp tartışılması ve insanın doğasında bulunan yaratıcı "güç istencini" (İng. *will to power,* Alm. *Wille zur Macht*) (Soysal, 2008) canlandırarak yeni değerlerin oluşturulması gerektiğini belirtmektedir.

Modern dönemin yozlaşmış insanı, bizzat yaşamı ihmal etmiştir ve yozlaşmış bir kültürün içinde de aslında yaşamıyor haldedir. Yozlaşmış insan için yaşam adeta kaybedilmiş, yaşamın ve yaşamanın asıl değeri unutulmuştur. Kısacası, Sokrates'le başlayan ve İskenderiye kültürünün öne çıkan bilim tutkusu ile bu tutkuyla birleşen Hristiyan ahlâk anlayışının ortaya çıkardığı dünya nedeniyle, insana yaşamanın değeri unutturulmuştur. Nietzsche elbette bilime karşı olan bir insan değildir fakat özellikle değerlerin belirlenmesi noktasında, bilimin baş değer olarak öne çıkarılmasını eleştirmektedir. Bununla birlikte Nietzsche, dönemin teorisyenlerinden olan Charles Robert Darwin'in geliştirdiği evrim modelini, tür olarak insanın hayvanlarla arasındaki farklılıkları en aza indirmeye yönelik olduğunu düşündüğü için, bu öğretinin giderek kabul görmesinin de tehlikeli bir tavır olduğuna değinir (Nietzsche, 2009). Fakat aynı zamanda Darwin'in görüşlerinin, Nietzsche'nin değer ve değerler problemi bağlamında ortaya koyduğu fikirler üzerinde aydınlatıcı bir etkisinin olduğunu da söylemek gerekir (Pence, 2011). Özellikle insanın estetik duyu ve estetik değerlerinin sadece biyolojik evrime bağlı kalarak açıklanabilecek birer mesele olmadığını vurgular. Çünkü estetik duyu ve değerlerin gelişmesinde "doğal" (İng. *organic*) yapının yanında, kültürel fenomenlerin, başta da dilin çok büyük bir payı bulunmaktadır (Nietzsche, 2009). Bu açıdan Nietzsche için bilimin, üst değer olarak ele alınmaması gerektiğini düşünür. Nietzsche'ye göre öncelikli olarak, insan ve yaşamın değerinden yola çıkılmalıdır çünkü modern kültür adı altında öne çıkarılan düzen, insan yaşamını harcamış durumdadır.

Değer ve değerler probleminin işaret ettiği temel noktanın, insanın ve yaşamın değeri ile insanın yaratıcı yanının imkânları olan insanın değerleri olduğunu bir kez daha belirtmek gerekir. Bu doğrultuda insan ile yaşam arasında karşılıklı bir ilişki bulunur. İnsan her şeyden önce yaşayan bir varlıktır ve içinde bulunduğu bu yaşama dünyasına sırtını çevirmesi ve onu aşağı olarak görmesi, insanın öncelikle kendi varlık doğasına yapılmış en büyük ve esas kötülüktür. Nietzsche'ye göre ne yazık ki Hristiyan ahlâkı değerleri, bir öte dünya kurgusu adına bu dünyayı değersizleştirip yanlış bir yola sürüklemiştir. Dolayısıyla insanlığın bu yanlıştan dönüp yeni değerlerini, insanı ve yaşamı evetleyen bir bakış açısıyla yeniden kurması gerekmektedir. Bunun için elbette ki insanın varlıkbilimsel incelemesi hususi bir önem taşımaktadır. Nietzsche'nin ortaya koymaya çalıştığı insan anlayışı, bu incelemede bizlere yol gösterici olmaktadır.

2.Nietzsche'nin İnsan Anlayışı Üzerine

Nietzsche'nin insan anlayışının başlangıç noktası, Sokrates öncesi Yunan düşüncesine dayanmaktadır. Onun, özellikle bu düşünce dönemine dikkati çekmesinin en önemli nedeni dinamik, son derece yaratıcı, herhangi bir ahlâki öğretiye körü körüne bağlı olmama ve yaratıcılığa hareket katan içgüdülere önem veren bir kültürle besleniyor olmasıdır. Bu kültürün adı, "*Dionysos*cu" (Yun. *Διόνυσος,* İng. *Dionysian*) yaşama kültürüdür. Nietzsche, insanın önemli bir yanını oluşturan Dionysoscu kültüre ek olarak, yine insanın akıl ve mantık yanıyla betimlenen "*Apollon*cu" (Yun. *Απόλλων,* İng. *Apollonian*) yaşama kültürünün olduğundan da bahseder. İnsanın bu ikili yanının çatışması, gelişmeyi ve sanatsal yaratıcılığı doğurmaktadır (Nietzsche, 2005a). Dionysoscu ve Apolloncu yaşama kültürü ikiliği, en yalın ifadeyle insanın aklı ile arzularının birbiriyle yaşadığı mücadeleyi ifade etmektedir. Bu mücadele her ne kadar sanatsal yaratıcılığı destekliyor olsa da özellikle Sokrates sonrası Apolloncu yaşama kültürünün öne çıkarılması, Nietzsche'nin gözünde tüm Batı tarihini adeta ele geçirmiştir. İki yaşama kültürünün birbirinden giderek uzaklaşması, Dionysoscu kültürün hor görülüp küçümsenmesi, beraberinde önüne geçilemeyen toplumsal, ahlâki, siyasi ve dinsel birçok sorununun ortaya çıkmasına ve çağlar boyunca tüm Batı dünyasını etkilemesine sebep olmuştur.

Sahip olunan Apolloncu ve Dionysoscu yanların, insanın trajikliği olduğunu da belirtmek gerekir. İnsanın Dionysos yanı, varlığın en girilmedik alanlarına kadar gidebilen yandır. Bu yan aynı zamanda kişiyi, insanın varlığını ortadan kaldıracak noktaya da götürebilmektedir. Birey, yeri geldiğinde kendini, yani tekilliğini de yok edebilme olanağına yine bu yanıyla sahiptir (Nietzsche, 2005b). Buna karşılık Apolloncu yan, insanın tekilliğini ve varoluşunu koruyan yandır. Aynı zamanda her tekil olana, yeniden bir olma bütünlüğü verir. Çünkü Nietzsche'ye göre her teklik, bir olmaya meyilli haldedir.

Nietzsche'ye göre insan sadece bir "hayvan" (İng. *animal*) olarak nitelendirilebilecek bir varlık değildir. Tür olarak insanın en temel olanağı, kendini aşma imkânına sahip olmasıdır. İnsan hayvanlardan farklı olarak kendi duygularını, arzu ve eğilimlerini kontrol edebilme veya yönetebilme yeterliliğine sahiptir. Tür olarak insan için bu son derece önemli bir durumdur çünkü insan, gerektiğinde arzu ve eğilimlerini bir kenara bırakarak, bir bütün olarak kendini gerçekleştirip gerçek anlamda insan olmaya yakışan bir hale gelebilme imkânlılığıdır. İnsanın ne olursa olsun bu olanağının canlandırılması gerektiğini belirten Nietzsche, insanın varolmasının anlamının trajik bir kültür yaratabilmesi olduğunu vurgulayarak, birbirinin devamı niteliğinde de olan üç ayrı insan öğretisini öne sürmektedir (Nietzsche, 2011b). Nietzsche'nin bu öğretisi, onun insan anlayışını kavrayabilmede önemli bir kaynak olma özelliği taşır. Söz konusu öğretinin ilk basamağını, "sürü insanı" oluşturmaktadır (Nietzsche, 2002a). Nietzsche bu insan tipini "cılız insanlar" veya "insanımsılar" olarak da adlandırmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, sürü insanının tam olarak halkı ifade etmiyor oluşudur. Başka bir deyişle Nietzsche, sürü insanı olarak betimlediği insan tipiyle, yine belli bir insan grubuna işaret etmektedir. Bu grubu oluşturan insanların büyük bir kısmını, toplumdaki papazlar, ideoloji tutkunları ve akademisyenler gibi aldıkları eğitimlerle bir yerlere gelmiş insanlardan oluşmaktadır. Çünkü Nietzsche'ye göre ancak bu insanlar, kendilerini aşıp gerçekleştirecek olanağı ellerinde bulunduran kişilerdir (Aspers, 2007). Sürü insanı bağlı olduğu kültürün norm ve değerlerine sorgulamadan bağlı olan, içinde yetiştiği toplumun yalnızca kendisine verdikleriyle yetinen, bir çeşit yığın insanlar topluluğunu sergilemektedir. Bunun yanında ellerinde olduğu halde bunu gerçekleştirmeyip geleneklerin içinde sıkışıp kalmaya ses çıkartmadıkları için Nietzsche, onları sürü insanı olarak nitelemektedir. İnsanın kendini aşabilmesi adına bu önemli bir tespittir. Çünkü ancak tüm norm ve değerleri yıkıp, bunlardan kopup sorgulamalarını ileriye götüren insan, bir sonraki insan tipini ortaya çıkarabilecektir.

Nietzsche sürü insanının ardından ortaya çıkma olanağına sahip ikinci insan tipini "nihilist insan" veya "özgür insan" olarak adlandırmaktadır. "Nihilizm" kavramı, Nietzsche'nin ifade ettiği şekliyle, en üst değerlerin varlığının kesin olarak değersizleşmesi ve bu nedenle tümünün reddedilmesi anlamına gelmektedir. Kısaca nihilizm, değerlerin değersizleşmesi demektir (Sevinç, 2007). Nihilist insan, sürü insanının içinde boğuştuğu norm ve değerleri bir kenara iten insan tipi olduğundan, bu insanların ahlâkın dışında olan insanlar olduklarını belirtmek gerekmektedir (Kuçuradi, 2009). Nihilist insan, kalıplaşmış norm ve değerlerin zamanla yaratmış olduğu sorunların farkına varmış fakat eylemde bulunma bakımından henüz yetkinleşmemiş olduğundan dolayı, ancak yapabildiği ölçüde bir değişim meydana getirebilen insan tipidir (Nietzsche, 2020). Tam da bu özelliğinden dolayı nihilist insan, bir anlamda adeta boşlukta gibidir. Sürü insanını geride bırakan özgür insan, belli bir süre hiçbir değerlendirme yapamayacak durumda olur. Zaman içinde inişler, çıkışlar ve kafa karışıklıkları yaşar. Nietzsche özgür insanın içinde bulunduğu bu halin, aslında aşılması gereken bir hastalık durumu olduğuna dikkat çekmektedir.

Özgür insan, diğer bir deyişle nihilist insan, iki ayrı yapıda kendini göstermektedir. Bunların ilki, "pasif nihilistlerdir". Pasif nihilistler, bir şeylerin farkına varmış fakat normları ve değer yargılarını reddedip içine düştüğü boşluktan çıkamamış, kendi içine kapanıp yok olup giden insanlardır. İnsan genel olarak yapısı gereği, bütün var olan değerleri tamamen yıkabilme imkanına sahip değildir. İnsanın doğasının anlamı konusunda gerekli farkındalığa sahip olmayan insan, neyi ne şekilde aşabileceğinin bilgisine de sahip değildir. Bu açıdan Nietzsche, kendini gerçekleştirme yolunda olabilecek insanın, belli bir kesimden olacağını özellikle vurgular. Aksi halde sürü insanından çıkan insan, kendini aşabilme yoluna giremeden pasif bir nihilist olarak yine yok olup gitme imkânını taşır. Tüm bunlara karşılık yola devam edebilenler, "aktif nihilistler" olarak anılırlar. Aktif nihilistler de kendi içinde "yıkan veya döken" ile "el süren" nihilistler olarak ikiye ayrılmaktadır. Yıkan veya döken aktif nihilistler, aktiftir fakat mecazi anlamda saldırganlardır. Her türlü norm ve değerleri yıkarlar ama yıktıklarının yerine bir şey koymazlar. Bu nedenle sonuçta tıpkı pasif nihilistlerin durumuna düşerler ve onlar da kaybolup giderler. Bu noktada dengeyi kurabilmek çok önemli bir rol oynamaktadır. Yıktığı değer yargılarının değerlendirmesini yapan, sorgulayan ve yerine ne koyacağı konusunda tartışan insan tipi ise, el süren aktif nihilistlerdir. Dolayısıyla nihilist insan tipini aşabilecek olan insanlar sadece, el süren aktif nihilistler olmaktadır.

Değer yargılarını tartışan ve soruşturma içerisinden kendini yeniden var eden insan, Nietzsche'nin özellikle *Böyle Söyledi Zerdüşt* eserinde uzun uzun betimlemeye çalıştığı şekliyle, artık bir "üstün insandır" veya "üstinsandır" (İng. *overman,* Alm. *Übermensch*). Diğer bir ifadeyle hem trajik insandır hem de yaratıcı insandır (Nietzsche, 2011b). En üst değerler olan ahlâksal değerleri ancak, kendini aşan yaratıcı insan değiştirebilme olanağına sahiptir (Nietzsche, 2002a). Üstinsan, her zaman toplumda ortaya çıkmadığından, fark edildiğinde toplumun iradesinin merkezine konumlandırılmalıdır (Lukacs, 2013). Yaratıcı insanın en önemli özelliği, insanın ikili yanı olan Dionysoscu ve Apolloncu yaşama kültürlerini barıştırmasıdır. Artık Apolloncu yaşam, diğerine üstün gelmeye çalışmaz. Nietzsche, insanın böyle bir durumda artık her şeyin sonu gelmez bir şekilde yıkılıp, değiştirilip yeniden kurulduğunu, değişmeyen şeyin aslında insanın doğal yapısı olduğunun farkına vardığından söz eder. Daha açık bir söylemle insanlar arasında sürü insan, özgür insan ve üstün insan her daim var olacaktır. Çünkü insanın doğal yapısı nasılsa, yaşamı ve yaşaması da öyledir. Üstün insan, işte böyle bir gerçeğin bilincine varmış insandır. Üstün insana ulaşmış olmak, bir daha sürü insanı olmamak anlamına da gelmemektedir. Bu, döngüsel bir gerçekliktir. İnişler, çıkışlar, yükselmeler ya da tekrar düşüşler, Nietzsche'nin "bengi dönüş"[6], diğer bir deyişle "ebedi

[6] Nietzsche'nin "bengi dönüş" fikrini, İlk Çağ Yunan düşünürlerinden olan Herakleitos'un (MÖ 540-480) "oluş" hakkındaki düşüncelerinden yola çıkarak geliştirdiği söylenebilmektedir.

dönüş" olarak adlandırdığı görüşüne karşılık gelir (Nietzsche, 2002a). Ebedi dönüş, bir döngü değildir. Aynı olanın bir geri dönüşünü ifade etmemektedir (Er, 2011). Çünkü aynılık, farkları dikkate almamaya eğilimlidir. Değerlerin yeniden değerlendirilip yaratılması, farkların kabulüyle gerçekleşecektir.

İnsan, nihilist ile üstün insan arasında gidip geldikçe, yaşama iradesi arasında da inişler ve çıkışlar yaşar. Dolayısıyla bengi dönüşte devamlı bir yeniden olma durumu söz konusudur. Yaşama iradesini elinde tutan ve onu çoğaltabilen insan, üstün insandır. Nietzsche "güç istenci[7]" olarak ifade ettiği bu durumun, yaratıcı insanın Dionysoscu yanından doğup büyüdüğünü vurgular. Özellikle bu noktada dikkat edilmesi gereken husus, güç kavramından yola çıkarak bir kişinin başka bir kişi ya da kişiler üzerinde güç kurması veya onlara egemen olması meselesi değildir. Nietzsche'nin burada güçle ifade etmeye çalıştığı şey, kişinin kendisinin eylemde bulunma gücünü ve yine kişinin kendi yaşama iradesini taşıyor olması hâlidir. Bu nedenle de her zaman etkin bir yapıya sahiptir (Soysal, 2020). Üstün insanın, tam da bu iradeyi taşıyan insan tipi olduğunu belirtmek gerekir.

Nietzsche'nin genel anlamda felsefesinin önemli bir belirlenimi olan güç istenci, insanın doğasının sahip olduğu en temel unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu belirlenim, fizik çerçevesinde öne çıkan "güç" kavramının insanın yaşamından hareketle tüm yaşamla ilişkilendirilerek yorumlanmasıyla meydana getirilmiştir. Her şeyden önce sadece tür olarak insan değil, tüm canlı varolanlar belli bir arzunun ve eğilimlerin doğrultusunda yaşarlar. Özellikle insan için ele alındığında, tarih boyunca tür olarak insanın ortaya koyduğu düşünceler ve gerçekleştirdiği eylemlerinin merkezinde yer alan temel güç arzuları ve istemeleridir. Bunun önemine dikkat çeken Nietzsche, ne olursa olsun yaratıcılığı teşvik eden arzuların güç meselesine dâhil edilip bu bağlamda düşünülmesi gerektiğini savunur. Buradan hareketle de, çağlar boyunca yüceltilen ve peşine düşülen ahlâki değerlerin ve inanışların, insanın güç istencini bastırmak ve çoğu kez onu yok saymak için var edildiklerini belirtmektedir (Nietzsche, 2020). Hâlbuki ona göre canlı bir varolanın yaşam izlerinin görüldüğü her yerde, güç istenci de varlığını sürdürür. Güç istenci, insanın yalnızca hayatta kalma mücadelesinin bir getirisi değildir, bu istenç kelimenin tam anlamıyla insanı insan yapan bir güçtür. İnsanın gerektiğinde yaşadığı acılar da söz konusu güç için çekilmektedir. Güç istenci en iyi ifadesini, kişinin yaratıcı eylemlerinde bulur. Bu doğrultuda insanın nihai amacı olan mutluluğun koşulu da kişinin güç istencinde kendini açığa çıkarmaktadır. Çünkü en temel amaç olan mutluluk, yaşanan hazların fazla olmasıyla ilişkili olmayıp, her türlü acı ve zorluğa rağmen insanın sahip olduğu güç istencinin artarak yaratıcılıkla dışa vurumundan beslenerek meydana gelir (Sefler, 1974). Bu dışavurumun en temel taşıyıcısı olan üstün insan, yaşamdaki tüm mücadelesini en başta kendi varoluşuna yönelik olarak vermektedir. Özetle belirtmek gerekirse, insanın sürü insanından yola çıkarak üstün insan olma amacı, kişinin kendini aşarak kendini gerçekleştirmesinin ifadesi olarak anlaşılmaktadır.

Üstün insan, kendisine dayatılan ahlâki değerleri geride bırakıp, söz konusu değerleri irdeleyip değerlendirdiğinde bunların aslında kendisinin üstünde değil, kendi varoluşunun gerisinde olduğunun da farkına varır. Üstün insanın kendisi de tıpkı sürü insanının, üstün insandan uzak ve onun ötesinde olması gibi, ahlâki değerlerin dışında yer almaktadır (Wisser, 1990). Çünkü insanın, üstün insana ulaştığında edindiği en önemli farkındalık, bütün ahlâki değerlerin göreli olduğu ve tek tek insanların kendi kişisel değerlendirmeleri çerçevesince benimsendikleri meselesidir. Böyle bir bilinç doğrultusunda üstün insan, Nietzsche'nin deyimiyle artık kaderini sever ve hayatı evetler. Tüm değer yargıları yeniden sorgulandığında, kurulan her yeni değerle yaratıcı insan, her defasında acısıyla da hayata evet diyebilen insandır (Kuçuradi, 2009). Nietzsche, üstün insanın hayata evet diyebilmesinin zor olduğunu belirtirken,

[7] Ioanna Kuçuradi'nin deyimiyle "kuvveti isteme".

bu durumun aynı zamanda insanın yaşadığı gidiş dönüşlerle, evet ve hayırlarla birlikte onun trajikliğini de yansıttığını vurgulamaktadır (Nietzsche, 2011c). Üstün insan hayata evet derken, aslında kendi varlığına da evet demektedir. Kendini olduğu gibi kabul eder, insan olmak bakımından doğal oluşunun bilincinde olan insandır. Bu nedenle de büyük ölçüde soylu bir ruha sahiptir (Nietzsche, 2002b). Nietzsche'nin burada ifade ettiği soyluluk, insanın soyunun nereye dayandığı ve nereden geliyor olması değil; insanın insan olma yolunda kendi eylemleriyle yaşama gücüne ulaşarak, nereye doğru gidiyor olduğu anlamına gelir. Dolayısıyla üstün insan tipi Nietzsche'ye göre, tüm insanlığın en temel amacı olması gerekmektedir.

Üstün insandan hareket ederek Nietzsche, *Böyle Söyledi Zerdüşt* eserinde bu insanı bir çocuğa benzettiği görülür. Buradaki çocuk metaforu, onun sürü insanından çıkıp kendi doğasıyla barışma noktasında geldiğinde, benliğini adeta bir örümcek ağı gibi saran normlar yığınından nasıl arınmış olduğunu karşılamaktadır. Söz konusu eserde Zerdüşt, inzivadan çıkıp hayata yeniden adım atacağı sırada, anlatımda yer alan Ermiş karakteri onu bir çocuğa benzetir. Zerdüşt, inziva sırasında artık tüm benliğini geride bırakmış, Nietzsche'nin deyimiyle benliğini küle çevirmiştir (Nietzsche, 2011b). Bu nedenle Zerdüşt inziva sonrası, adeta bir çocuğun benliği gibi yeniden doğmuş gibidir. Artık kendisi, değer yargılarının ve yasaların altında ezilen bir insan değildir. Diğer bir ifadeyle üstün insan artık, yasa koyan ve kendi değerlerini yaratan yaratıcı insandır. Yaratıcı insanın veya trajik insanın yarattığı trajik kültür, genel olarak insanın varolmasının anlamını da yansıtmaktadır. Bu yeni kültürün var edilme imkânı da üstün insanın kendisidir. Nietzsche aynı zamanda üstün insanı "şimşek" kavramıyla da ilişkilendirerek kullanır. Şimşek üstün insandır ve bu üstün insan da yeryüzünün anlamı olmaktadır. Bu noktada şunu da belirtmek gerekir ki, Nietzsche'nin üstün insana yönelik şimşek benzetmesinin, Heidegger'in insanın varolmasını ifade ettiği "Dasein" belirlenimiyle yakınlık taşıdığı düşünülebilir. Heidegger, insanın varolmasının hem ontik hem de ontolojik taşıyıcısı olan Dasein'ın, varolma olanağı yolunda gelecek zaman temelli bir kendini aşma edimi söz konusudur (Heidegger, 2019). Özellikle kendini aşma meselesi bağlamında Nietzsche'nin üstün insan düşüncesinin, kendisinden sonraki düşünürlerin görüşlerini etkilediğini de ayrıca vurgulamak gereklidir.

Kısaca belirmek gerekirse, Nietzsche'nin insan anlayışının en özel anlamına, üstün insanda rastlanmaktadır. İnsanın en temel imkânı olan "kendini aşma" (Alm. *Selbstüberwindung*) olanağının açık bir göstergesi olan üstün insan, bu olanağı rasyonellik ve mantıkla örülü bir diyalektik süreçle gerçekleştirmemektedir. Nietzsche'nin bu konudaki duruşuyla, onun aynı zamanda G. W. F. Hegel'in felsefesinden de ayrıldığını göstermektedir. Bununla birlikte metafiziksel bir tavır içinde olan Arthur Schopenhauer'dan da farklılığını ortaya koyar. Nietzsche'nin betimlediği üstün insanın kendini aşma imkânı, bengi dönüş fikrinden de hareketle oluşun sonsuz bir başkalaşımını ifade etmektedir. Nietzsche için insanın varolması sadece ruhu değil, ruhun özellikle bir canlı olan ve nefes alıp veren bedenle bütünleşmesi, birlikte yaşaması, istemesi, eylemesi, farkına varması ve olmanın birlikteliğidir. Bu nedenlerden dolayı Schopenhauer'ın metafiziğinden ayrı olarak Nietzsche'de bir ölçüde materyalist bir tavra da rastlamak mümkündür (Hollingdale, 2001). Her ne kadar Heidegger Nietzsche'nin üstün insan görüşünü, "Batı metafiziğinin geldiği son nokta" (Heidegger, 1987) olarak yorumluyor olsa da Nietzsche'nin insan anlayışı şüphesiz ki yalnızca metafiziksel bakışla sınırlandırılacak bir düşünce olmamalıdır. Bununla birlikte insanın kendini aşması, bizzat acının üstüne gitmekle, onu olduğu gibi kendi yaşamında kabul etmesiyle olanaklılık taşır. Buna karşılık Schopenhauer'da, Nietzsche'de dikkat çeken durumun tam tersi söz konusudur. Schopenhauer, insanın yaşama iradesine kavuşabilmesi için öncelikle çileyi veya acıyı ortadan kaldırması gerekmektedir. Dolayısıyla Nietzsche'nin acıyı önemseyen ve kabullenen "güç istenci" ile Schopenhauer'ın acıyı yok sayıcı "yaşama istenci" birbirinden farklı öğretiler olarak dikkat çekmektedir. Schopenhauer'dan birçok yönden etkilenmesine

rağmen, özellikle onun bu görüşüne çokça eleştiri yönelten Nietzsche, insanın kendini aşma olanağının daimi bir döngüsellikle harmanlanan, ruhun bedenle birlikte öznelliğini açığa çıkaran bir imkân olarak ifade eder. Bu açıdan insanın öznelliği, René Descartes'ın ya da Immanuel Kant'ın öne çıkardığı kendilik bilinci çerçevesindeki "cogito" temelinde değil; canlı ve dinamik olan bedenle bütünleşmiş öznel anlamda bir yaşamında bulunduğu anlamda bir öznelliktir (Nietzsche, 2002a). Çünkü gerçek yaratıcılık ancak coşkulu bir yıkımla başlayıp, yeniden aynı coşkuyla kuran gücün ifadesi olan Dionysoscu yaşama kültürünü benimseyen insanda açığa çıkmaktadır.

3.İnsanın ve Yaşamın Değeri Üzerine

Nietzsche'nin metafiziğe yönelik eleştirileri, özellikle Platon'la birlikte felsefeye yerleşen duyulur alanın ötesine yönelik başka bir alanın daha olduğuna dair görüşleri de reddetmeye varan bir tavır sergilemesine neden olmuştur. Bu doğrultuda değişmez ve nesnel anlamda ortaya konan her türlü bilginin de olanağına kuşkuyla yaklaşmaktadır. Nietzsche'nin görüşlerinin ardında, onun kuşkuculuğunun önemli bir rolü olduğunu söylemek gerekir. Felsefe tarihinde bu doğrultuda düşünce geliştirmiş olanların, İlk Çağ Yunan kuşkucuları (Nietzsche, 2008) olduğunu belirten Nietzsche, düşünür Pyrrhon için, Sokrates'ten sonra yaşamış, o dönemde Platon'a karşı meydan okuyabilmiş ender isimlerden biri olduğunu vurgular (Nietzsche, 2002a). Pyrrhon'dan aldığı kuşkucu bakış açısından hareketle Nietzsche, doğruluğun ölçütü sorununu irdelemeye girişir. Nietzsche'ye göre dış dünyaya bakıldığında, doğruluğun ya da gerçekliğin ölçütünün şu ya da bu olduğunu dile getirmek gereksiz bir uğraştan ibarettir. Çünkü bu uğraş, aynı zamanda insanın haddini aşmasına da karşılık gelmektedir. İnsanın bu durumda olmasının temel belirleyicisinin, İlk Çağ Yunan felsefesi düşünürlerinden Aristoteles'in mantık bilimi çerçevesince ortaya koyduğu özdeşlik ilkesi açısından bakan görüş olduğunu dile getiren Nietzsche; bu ilke yerine görüşlerde çoğulluğun, diğer bir deyişle "bakış açısıcılığın" (İng. *perspectivism,* Alm. *perspektivismus*) önemine dikkat çeker. Bu bakış açısıcılık sadece bilgi bağlamında değil, insanın yaşamında ve eylemlerinde de temel alınması gereken bir görüştür. Nietzsche'ye göre böyle bir görüşte, olgular yerine sadece çeşitli yorumlamaların var olduğu kabul edilmektedir. Daha açık bir söylemle bu düşünceyle ahlâksal olgular, değişmez ve görünenin ardında olduğu varsayılan kendinde şey ile tüm bunlara bağlı her türlü metafiziksel düşüncenin var olmadığı öne sürülür. Tam bu noktada dikkat edilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Nietzsche, doğruluğun kendisine ya da bir takım alanların geliştirip ortaya koyduğu doğru bilgilerin doğruluğuna karşı gelen bir düşünür değildir. Nietzsche'nin karşı olduğu mesele, belli bir alana ait doğru bilginin diğer alanların bilgilerinden daha doğru, daha üstün ve diğer alanlar üzerinde egemen olması şeklinde bir durum yaratılmasıdır. Örneğin fizik alanına yönelik bir doğru bilgi, hem fiziğin kendine özgü doğruları olabileceği fikrini değiştirmemekte hem de fiziğe özgü doğruların sadece fiziğin bakış açısının doğruları olduğu belirlenimini de ortadan kaldırmamaktadır. Dolayısıyla her alanın kendi hedefleri doğrultusunda bir takım doğruları varolabilmektedir. Fakat değişmez ve tek bir hakikatin veya gerçekliğin varlığından söz edilemeyeceği için, Nietzsche'ye göre hiçbir alan kendi başına hakikate ulaşma doğrultusunda bütünlüklü bir yapı sergilememektedir. Bu çerçevede Nietzsche, insanlığa egemen olmuş ve üst değer kılınmış ahlâki değerler ile yine rasyonalizmle insanlığı ele geçirmiş olan bilimin nihai bir hakikate ulaşma ısrarının gereksiz olduğunu yinelemektedir (Nietzsche, 2002a).

Nietzsche'nin Pyrrhon'dan aldığı kuşkuculuğu ve Herakleitos ile Protagoras'tan miras aldığı göreceliliği insan, insan yaşamı, ahlâk ve değerler üzerinden tartıştığı görülür. Kuşkuculuk ve görecelilikle örülü bakış açısıcılığına göre, doğruların ve değerlerin insanın istemelerine, diğer insanlarla ilişkilerine ve yaşama gösterdiği değere göre değişebilmekte ve gerektiğinde yeniden geliştirilebilme imkânına sahiptir. Bu açıdan mutlak bir hakikatten söz

edip bunun üzerinde ısrarcı olmanın, insanın ve yaşamın yok sayılmasına neden olduğunu belirtmektedir. Eğer bir hakikatin varlığı savunulacaksa, bu hakikat her şeye çoğulcu, yani bakış açısıcılıkla bakabilme anlayışıdır. Bu noktada Nietzsche'nin değişmezlik ve nesnellik özellikleri taşıyan Batı metafizik düşüncesine hâkim olmuş hakikat anlayışı yerine, dayanağını kuşkuculuktan, görecelilikten ve değişimden alan bakış açısıcılığa dayalı hakikat görüşünü ortaya koyduğunu belirtmek gerekir. Dolayısıyla insana, içinde yaşadığı dünyaya ve yaşama dair yalnızca, hiçbir zaman tam ve nesnel olamayacak olan bir takım yorumlar geliştirebilme olanağı kalır. Söz konusu olanağı harekete geçirecek olan ise, yine insanın kendisi olmak durumundadır. İnsanın ve yaşamın değerini ortaya çıkaracak ve bu değerlerle geleceği kuracak olan insanın yapısını daha iyi anlayabilmek için, daha önce üzerinde durulan sürü insanı ve üstün insan tiplerinden yola çıkarak, Nietzsche'nin ortaya koyduğu "efendi ve köle ahlâkı" düşüncesini genel hatlarıyla irdelemek gerekmektedir.

Nietzsche'nin, benimsedikleri değerlere bağlı olarak betimlediği sürü insanı ile üstün insanın, antropolojik bir bakış açısından hareketle, bu insan tiplerini zayıflar ile güçlüler olarak ayırıp ortaya koyduğu görülür. Güçsüz ve zayıf mizaçlı insanların benimsediği ahlâkın "köle ahlâkı" olduğunu belirten Nietzsche, güçlü ve yaratıcı mizaçlı olan insanların benimsedikleri ahlâkın ise 'efendi ahlâkı' olduğunu, aynı zamanda da bu ahlâki değerler bağlamında öne çıkan "iyi ve kötü" ayrımını "asil ve kötü" ayrımı olarak görmek gerektiğini vurgular (Nietzsche, 2011a). Köle ahlâkı sürü insanını, efendi ahlâkı ise üstün insanı karşılamaktadır. İyi olan soylu, cesaretli, yaratıcı ve yüksek görüşlüdür, ayrıca sahip olduğu bu özelliklerden dolayı da asildir. Buna karşılık kötü olan ise iyi olanın özelliklerinden yoksun, aşağı, korkak ve dar görüşlüdür (Nietzsche, 2002b). Bu noktada Nietzsche'nin özellikle fayda ahlâkını öne çıkaran İngiliz düşünürlerinden John Stuart Mill'i eleştirdiği görülür (Nietzsche, 2002b). Mill'in görüşlerinde öne çıkan temel fikir, Hristiyan ahlâkından hareketle iyi olanın peşinden gidip kötü olanı tamamen ortadan kaldırmak gereklidir ve kişinin kendine yapılmasını istemediği bir şeyi, başka bir kişiye de yapmamayı temel alan bir öğreti söz konusudur (Mill, 1965). Nietzsche şüphesiz ki bu görüşü şiddetle eleştirmiştir çünkü kişinin yapacağı tüm eylemler için bir peşin hükümlülük biçilmektedir. Bununla birlikte bir kişinin eylemi ile bir başka kişinin eylemi arasında değer açısından eşit olduğu noktasına vardırmaktadır (Russell, 1967). Bu eşit olma durumunun özellikle Aristoteles'ten gelen özdeşlik ilkesiyle ilişkili olduğunu tekrardan hatırlamak gerekir. Herkesin eşit olduğu, hazır verili norm ve değerlerin gölgesi altında sözde bir yaşam yaşamaya çalışan köle ahlâkının sürü insanı, bu noktada kendisi gibi olmayanı kötü olarak nitelendirmekte ve yine karşısında kendi gibi olmayana nefret ve hınç duygusu beslemeye başlamaktadır. Nietzsche'ye göre insanlığa bu düşünceleri aşılayan önemli yapı, Hristiyan inancının ahlâki değerleridir. Köle ahlâkı ruhlu insanların hınç almak isteme duygusuyla desteklenen Hristiyan ahlâkı bu yüzden hep güçsüz, ezilmiş, korkak ve dar görüşlü insanların yanında olup, onların açık bir ifadeyle, bu hınç duygusunu daha da öne çıkarmaktadır. Nietzsche'nin tespitine göre köle ahlâkında yaşamaya çalışan insanların duyduğu nefret, yine bu insanların zihinlerine işlenmiş rasyonellikle örülü çilecilikten ileri gelmektedir (Nietzsche, 2011a). Böyle bir ahlâk, soylu veya asil olanın efendi ahlâkına hayır deyip onu reddeden bir tavrın ürünüdür.

Köle ahlâkının en önemli var olma biçimi, yalnızca kendini olumlayıp kendi gibi olmayanı değillemeye dayanmaktadır. Köle ahlâkının insanı var olabilmek için, kendi değerlerine karşı ve onu daima daha çok ezdiğini düşündüğü bir düşmana ihtiyaç duyar. Hristiyan inancından aldığı norm ve ahlâki değerlerle de kendine vicdan, Tanrı, ruh, öte dünya ve suçluluk gibi bir takım kavramlar geliştirerek, sürekli olarak içinde yaşadığı dünyanın ve kendi bedeninin kötü ve acılarla dolu olduğunu düşünüp, bir tür kurtuluş ve sığınak olarak idealize ettiği öte dünya fikrine bağımlı halde yaşar. Nietzsche'ye göre sürü insanının bu bakışı bizzat insanın değerini, yaşam ile yaşamanın değerini ve insan bedeni ile içgüdülerini değilleyen adeta hastalıklı bir

tavırdır. Hâlbuki dünyanın kendisi anlamsız değildir, bu doğrultuda Nietzsche'ye göre asıl anlamsız olan, bilimle bütünleşen Hristiyan ahlâkının yarattığı dünyanın kendisidir (Kenny, 2006).

Dinlere genel olarak bakıldığında, aslında her birinin temelinde hiçlik öğretisinin yer aldığı görülür. Bununla birlikte Nietszche'de öne çıkan nihilizm konusu, dinlerdeki gibi bir nihilizmden uzaktır. Dinler daha çok insanın içgüdülerini, taşkınlıklarını ve yaşamı değillemek üzerinden hareket edip, öte dünyayı olumlayan bir nihilist tavır çizerler. Çünkü onlar için bu dünya yaşamı, insana değer vermemektedir, bu nedenle de her zaman bu dünyayı aşağı görme eğilimi içinde olurlar. Öte dünyacılık, dinlerde bir hiçlik öğretisine karşılık gelmektedir. Nietzsche, söz konusu meseleye tam tersi yönden bakarak, dinlerin insana değer vermiyor diye değillediği bu dünyaya yönelik yaşamı önemseyerek, insanın değerini yok sayan köle ahlâkını eleştirir. Dinlerin aksine, insan yaşamını ve bu dünyayı olumlayan bir tavrın benimsenmesi gerektiğini savunur. Bu olumlamanın anlamı, bu dünyayı hazlarıyla ve acılarıyla bir bütün olarak olduğu gibi kabul etmektir (Nietzsche, 2005a). Bu noktada dikkate edilmesi gereken husus, Nietzsche'nin tamamen ahlâka karşı bir görüş içinde olmadığıdır. Eğer tek bir ahlâktan söz ediliyorsa ve bu tek ahlâkı da dinler dayatıyorsa, Nietzsche işte tam da böyle bir tek ahlâka karşı olduğunu vurgulamaktadır. Buradan hareketle nasıl bir ahlâkın benimseneceği ve bu doğrultuda yaratılacak yeni değerleri kimlerin nasıl ortaya koyabileceği sorusu akıllara gelir. Nietzsche söz konusu soruya yanıt ararken, yine efendi ahlâkına ve üstün insana göndermelerde bulunur.

Değerler ortaya koyabilmek için, her şeyden önce bu yeni değerlere zemin hazırlayacak olan şeylere değer verilmesi gerekmektedir. Bunun için öncelikle insana ve insan yaşamına değer verilip, bunların önemsenmesi ve olumlanması büyük önem taşır. İnsanın aslında bizzat kendi eliyle değillediği ahlâki değer yargılarının yerine neyin konulacağı da önemli bir meseledir. Bu noktada Nietzsche sadece "Tanrı öldü!" kurgusunu öne sürmesiyle birlikte, yeni değer olarak "özgür ruh" kavramını öne çıkarır ve bu değerle yaşamı kucaklayacak olan insanın, 'üstün insan' olduğunun bir kez daha altını çizer (Nietzsche, 2002a). Özgür ruhlu üstün insan en yalın tabirle, kendi değerlerini kendisi yaratan insandır. Sürü zihniyetinin dışına çıkan, yaratıcı insan modelidir. Nietzsche'ye göre yeni değerler geliştirebilmenin yolu, özgür bir ruha sahip olmaktan geçmektedir. Yaşam olumlanarak ve dünyevi olana yönelerek, yaratıcılıktan yoksun bir yaşam artık kabul edilmemelidir. Burada Nietzsche'nin yaratıcıkla işaret ettiği en önemli alan, sanatsal yaratıcılıktır (Nietzsche, 2005b). Tıpkı bir sanatçı edasıyla insan yaşamının yeniden belirlenmesi gerekmektedir. Bunun için de önce sanat canlandırılmalı ve dinlerin üstünü kapatmaya çalıştığı ne varsa, insan yaşamına dâhil edilmesi gerekmekte ve bunlara yönelik yeni değerler geliştirilmelidir. Bunlara ek olarak insanın artık genel olarak bir şeylerden yoksun veya eksik olduğu hissini bir kenara bırakıp, bu duygu durumunu aşması zorunluluk taşımaktadır. Kendisine çileci bir ruh haliyle yaşaması dayatılan insanın, kendi zihnini ele geçirmiş olan bu anlayışın ötesini deneyimlemesi, aynı zamanda kendi varlık doğasının da temel gerekliliğini oluşturmaktadır.

Sonuç

Yüzyıllardan beri süregelen insan doğasının en temel yanlarından birini oluşturan yaratıcı içgüdülerini adeta kötüleyip, insanı kendi varlık yapısına yabancılaştıran her türlü dinsel inanç kültürü ile ahlâki değerler, Nietzsche'den de hareketle, ancak insanın zihninden kendi güç istemiyle uzaklaştırmak mümkündür. Köle ahlâkının sürü insanı ile efendi ahlâkının üstün insanın gücü isteme hali, bu noktada elbette ki farklılık göstermektedir. Çünkü sürü insanı, varolabilmek için karşısına koyduğu düşmana yönelik sürekli bir savaş halinde iken, üstün insanın savaşı her şeyden önce kendi doğasına yönelik dayatılan ahlâki değerlerin kendisiyle savaşmaktadır. Üstün insanın değerlerle savaşı, aynı zamanda kendisiyle de olan bir savaştır.

Üstün insan, değerlerin yeni baştan değerlendirmesini yaparak yeni değerler ortaya koymak için uğraşır ve bu uğraşısı sırasında kendi ötesindeki insan olmayı da deneyimleyebilmektedir. Böyle bir deneyimde üstün insan, artık güç istemini hem korkmadan hem de kendi sahip olduğu doğal yaratıcı içgüdüleriyle çekinmeden bütünleşir. Yeni değerleri kurabilmeyi başarabilecek olan üstün insanın, özellikle de geleceğin yeni filozofları olduğunu vurgulayan Nietzsche, bu insanların değer sorununu çözebilmek ve insan ile yaşamın değerini yok saymadan, değerleri yeniden değerlendirerek bir değerler hiyerarşisi ortaya koyma ödevini görev edinmeleri gerektiğini belirterek, bu konudaki umudunun her zaman olduğunu da ayrıca eklemektedir (Nietzsche, 2011a). Geleceğin üstün insanlarının geliştireceği değerler hiyerarşisi en başta insan yaşamını, insanın coşkun ile yaratıcı içgüdülerini ve gücünü olumlayan değerlerle şekillenmektedir. Böylece insan artık yoksunluk duygusunu ve sürü zihniyetinin egemen olduğu kültürü aşarak, tür olara insanın yüzünü doğanın o doğal ve yaratıcı dinamizmine çevirmiş olacaktır.

Kısaca belirtmek gerekirse, Nietzsche'nin ortaya koyduğu insan anlayışı, doğrudan değer problemiyle birlikte gelişim göstermektedir. İnsanın ve yaşamın değeri, insanın doğal yapısında kendisini açığa çıkarmaktadır. İnsan doğasının iki temel yanını oluşturan Dionysos ve Apollon tarzı yaşama kültürlerinden birinin hor görülmesi ya da yok sayılması, gerçek anlamda insanın doğasına yapılmış bir değilleme olduğundan, beraberinde yaşamın ve bu dünyanın değillenmesine de sebebiyet vermektedir. Nietzsche'nin felsefesinin işte tam da bu bağlamda dikkate değer bir ses oluşturduğunu belirtmek gerekir. Nietzsche elbette çağının bu tehlikeli ve hastalıklı bakış açısının böyle giderse, ileriki yüzyıllarda çok daha artarak devam edeceğinin farkındaydı. Nitekim 20. Yüzyıl tarihi, kendisinin bu farkındalığının en açık örneğini oluşturmaktadır. Çağlar boyunca sürüp gelen ve yerleşik ahlâki değerlerle de beslenen Apollon tarzı yaşama ve düşünme eğilimi, 20. Yüzyıla gelindiğinde dönemin önemli düşünürlerinden Hannah Arendt'in de deyimiyle "kötülüğün sıradanlığına" (Arendt, 2012) dönüşmüştür. Çünkü artık kötülük toplumsaldır ve itaat durumu içerir olmuştur. İyilik özel hayatlara hapsedilerek, kötülüğün toplumsal, yani kamusal alanda her çeşit eylemle açığa çıkarılabilirliği sıradanlaştırılmış hatta meşrulaştırılmıştır. Dolayısıyla gelinen nokta, insanın ve yaşamın üst değer olarak görülebilmesini sağlayamamış ve tüm yaşananlar Nietzsche'yi haklı çıkarmıştır. Fakat şunu belirtmek gerekir ki, insanın ve yaşamın değerini koruyup öne çıkaracak olan yine insanın kendisidir, daha doğrusu hakların taşıyıcısı olan tek tek kişilerdir. Bu açıdan Nietzsche'nin tabiriyle kendi değerlerini yaratabilen yaratıcı üstün insan, yeni değerler kültürünü bizzat var eden imkânın kendisi olacaktır. Bu noktada elbette ki felsefeye ve yine geleceğin filozoflarına, bu anlamda çok iş düştüğünü de ayrıca vurgulamanın gerekli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Arendt, H. (2012). *Kötülüğün Sıradanlığı.* (Özge Çelik, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları, 2012.

Aspers, P. (2007). "Nietzsche's Sociology", *Sociological Forum.* c. 22, 474-499.

Büyük, C. (2013). "Nietzsche'nin 'Tanrı öldü' sözü ve Değerler Sorunu". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* c.17, sayı 3, 1-20.

Er, S. E. (2011). *Gilles Deleuze'ün Fark Felsefesi (Bergson, Nietzsche ve Spinoza Okuması),* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Granier, J. (2005). *Nietzsche.* (Işık Ergüden, Çev.). Ankara: Dost Yayınevi.

Heidegger, M. (1987). *Nietzsche.* David Farrell Krell, New York: Harper and Row.

Heidegger (2019). *Varlık ve Zaman.* (Kaan H. Ökten, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.

Hollingdale, R. J. (2001). *Nietzsche: The Man and His Philosophy.* New York: Cambridge University Press.

Husserl, E. (1994). *Avrupa İnsanlığının Krizi ve Felsefe.* (Ayça Sabuncuoğlu ve Önay Sözer, Çev.). İstanbul: Afa Yayınları.

Kenny, A. (2006). *An Illustrated Brief History of Western Philosophy.* United Kingdom: Blackwell Publishing.

Köse, D. (2008). "Nietzsche Felsefesi, Modernizm, Ahlak ve İmmoralizm" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kuçuradi, I. (2009). *Nietzsche ve İnsan,* Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Kuçuradi (2016). *İnsan ve Değerleri,* Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Lukacs, G. (2013). *Nietzsche: Emperyalist İrrasyonalizmin Kurucusu.* (V. Yıldırım, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.

Mill, J. S. (1965). *Faydacılık.* (Şahap Nazmi Coşkunlar, Çev.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Nietzsche, F. (2002a) *Güç İstenci.* (Sedat Umran, Çev.). İstanbul: Birey Yayınları.

Nietzsche (2002b). *Beyond Good and Will.* (Judith Norman, Çev.). New York: Cambridge University Press.

Nietzsche (2003). *Şen Bilim.* (Levent Özşar, Çev.). Bursa: Asa Yayınları.

Nietzsche (2005a). *Müziğin Ruhundan Tragedyanın Doğuşu.* (İsmet Zeki Eyuboğlu, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Nietzsche (2005b). *Human, All Too Human I.* (R. J. Hollingdale, Çev.) New York: Cambridge University Press.

Nietzsche (2008). *Ecce Homo.* (İsmet Zeki Eyuboğlu, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Nietzsche (2009). *Writings From the Early Notebooks.* (Raymond Geuss ve Alexander Nehamas, Ed.). (Ladislaus Löb, Çev.) Cambridge: Cambridge University Press.

Nietzsche (2010). *Putların Alacakaranlığı.* (Mustafa Tüzel, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nietzsche (2011a). *Ahlâkın Soykütüğü Bir Polemik.* (Zeynep Alangoya, Çev.) İstanbul: Kabalcı Kitabevi.

Nietzsche (2011b). *Böyle Söyledi Zerdüşt.* (Mustafa Tüzel, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nietzsche (2011c). *Dionysos Dithyrambosları.* (Ahmet Cemal, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nietzsche (2020). *Tan Kızıllığı.* (Hüseyin Salihoğlu ve Ümit Özdağ, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.

Pence, C. H. (2011). "Nietzsche's Aesthetic Critique of Darwin", *Faculty Publications*. c. 33, 165-190.

Patrick R. (2013). "Aşkınlık ve Yaşam: Nietzsche ve 'Tanrının Ölümü' Üzerine". (Elis Şimşon, Çev.). *Kaygı* c. 20, 305-322.

Russell, B. (1967). *The History of Western Philosophy.* New York: Simon and Schuster.

Sefler, G. (1974). "The Existential vs. the Absurd: The Aesthetics of Nietzsche and Camus. *Journal of Aesthetics and Art Criticism.* c. 32, 415-421.

Sevinç, A. (2007). "Friedrich Wilhelm Nietzsche'nin Ahlak Görüşü" (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sloterdijik, P. (2022). *Nietzsche'nin Beşinci İncili.* (Mustafa Tüzel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Soysal, S. (2008). "Güç İstenci ve Yorum". *Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji*. c.23, 126-136.

Soysal, S. (2020). *Nietzsche: Perspektivizm, Güç İstenci, Doğruluk*. İstanbul: Say Yayınları.

Tepe, H. (1992). *Etik ve Metaetik.* Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Wisser, R. (1990). "Friedrich Nietzsche: Üstün İnsan Görünür de mi?". *Felsefe Arkivi.* c. 27, 75-97.

Sivil Toplum Örgütlerinde Kadın Liderliği: Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai Örneği

Ekin AKDENİZ [1]

Giriş

Örgütsel davranış, liderlik, kadın liderlik ve sivil toplum örgütlerinde (STÖ) liderlik çalışmaları akademik dünyada geniş yer bulmaktadır. Ancak çevresel STÖ'ler ve bu örgütlerin kadın liderleri üzerine daha önce yayımlanan çalışmalar yeterince incelenmemiştir. Bu doğrultuda, Yeşil Kuşak Hareketi ve lideri Wangari Maathai'nin kadın liderliği örneği üzerinden bu çalışma ele alınmış, Scopus veri tabanı veri kaynağı olarak kullanılarak anılan çalışmaları analiz eden bir kapsam incelemesi hazırlanmıştır. Analize dâhil edilen 29 çalışma içinden tespit edilen liderlik başlıkları ayrıntılı bir tablo halinde sunulmuş, konunun dört ana başlık halinde analizine gidilmiş, gelecek çalışmalara yol gösterebilecek detayda akademik alana sunulmuştur.

Demokratik toplumlarda hükümetler kendilerini seçen seçmenlere, kurumsal liderler de hissedarlar tarafından seçilen yönetim kurullarına karşı sorumluyken, STÖ liderleri kendi kendini idame ettiren yönetim kurullarına veya benzer yönetim gruplarına karşı sorumludur (Amagoh, 2015:223). Bir bölge veya ülkedeki bir projenin başarısı çoğunlukla STÖ'nün kalitesine ve liderliğine, yerel nüfusun duyarlılığına, yerel koşullara ve bir dizi başka faktöre bağlıdır (s. 226).

Birçok STÖ'nün geleceği, kendi kendine bir işe başlayan, başkalarına ilham verebilen ve gerçek değişimi etkileme yeteneğine sahip etkili liderleri örgüte alma ve elde tutma becerilerine bağlıdır. Bu tür "katalitik" liderler, stratejik önceliklere ilişkin zorlu kararları örgütsel değerler ve kimlikle dengelerken daha uzun vadeli bir stratejik bakış açısına sahip olma yeteneğine sahiptir (Apostu, 2013:159-160).

Stid ve Bradach (2009), STÖ'lerin etkinliğini artıracak stratejik yönetimin beş kritik bileşenini tespit etmiştir:

1. Stratejik açıklık: Örgütün misyonunda, örgütün hangi etkiden sorumlu tutulmaya hazır olduğunun ve bu etkiyi elde etmek için ne yapması veya yapmaması gerektiğinin somut olarak belirtilmesi,

2. Stratejik netliği birkaç temel ölçüte bağlamak: Örgütün üyelerinin uygulamanın doğruluğuna ve nihai sonuçlara yoğunlaşmasını sağlamak için az sayıda temel ölçüte odaklanmak,

3. Stratejinin ifade edilmesindeki hassasiyet: Örgütün çalışma odağının mümkün olduğunca basit bir şekilde belirtilmesi,

4. Ekibin oluşturulması ve uyumlu hale getirilmesi: Örgütün üyelerini misyonla ilgili işlerle açıkça bağdaştırmak ve birim liderliğinin üst düzey örgütsel liderliğin bir parçası olmasını sağlamak,

[1] Doktor Öğretim Üyesi, Piri Reis Üniversitesi

5. Örgütün daha iyi yönetimin faydalarını görmesine yardımcı olmak: Sadece değişimin neden gerekli olduğunu değil, aynı zamanda örgütün zaman içinde etkisini ve misyonunu sürdürme yeteneğini nasıl güçlendireceğini de göstermek (Stid & Bradach, 2009:37-40'dan aktaran Amagoh, 2015:228).

Bahsedilen stratejik açıklık, netlik, hassasiyet, ekip oluşumu ve örgüt yönetimi temelinde stratejik yönetim kavramları, elbette liderlik kavramıyla ilgili çalışmalara da işaret etmekte, dolayısıyla STÖ'lerde liderlik kavramı da önem kazanmaktadır.

Kadın liderlik yönüyle değerlendirildiğinde, ülkemiz akademik çevresinde kadın liderlik konusunun yeterince ilgi görmediği ve son yıllara ilişkin artan çalışma adedine karşın doktora düzeyindeki çalışmaların göreli olarak daha az olduğu yapılan araştırmalarla saptanmıştır (Akdeniz, 2022).

Tarihsel süreçte STÖ'lerin kadın hareketleri yönüyle de önemli katkıları bulunmaktadır. Kadın hareketleri Fransa, İngiltere ve Doğu Avrupa'da sivil girişimler aracılığıyla gelişmiştir. Kadın hareketlerinin ortaya çıkmasındaki temel çıkış noktası Avrupa'da özgürlük ve eşitlik talepleri, Amerika'da ise sosyal, siyasi ve ekonomik açıdan erkeklerle eşit hakları kazanmaya yöneliktir (Karaman & Dalkıran, 2021:96).

Üçüncü sektör, gönüllülüğün esas olduğu ve kadınların her zaman işin içinde olduğu bir alandır. Profesyonelleşmeye başladığında kadınlar zaten üçüncü sektörün içinde yer almaktaydı. STÖ alanının ağırlıklı olarak kadınlara yönelik olduğu, kadınların bakım rolünün tarihsel bir mirası olduğu, sosyal hizmet ve eğitim gibi mesleklerde daha fazla yer aldıkları da bilinen gerçeklerdir. Ancak örgütler büyüdükçe ve organizasyon şeması geliştikçe üst kademedeki kadınların oranı azalmaktadır. Özellikle faaliyet gösterdikleri küresel bağlamda, örgütlerin geleceğinin üst yönetimin farklı bakış açılarını bir araya getirme ve kadınların sağladığı büyük yetenek ve değerden yararlanma becerisine bağlı olduğu kabul edilirse, bu tuzağın üstesinden gelinecektir (Saraite-Sariene & ark., 2022:671).

Bryan ve Mendaglio (2020), kendisini bir araştırma ve eylem organizasyonu olarak tanımlayan tabandan gelen kırsal kesimdeki bir STÖ'nün, erkek egemen bir bölgede liderlik yapmak için kadınların liderlik kapasitesini ve öz yeterliliğini geliştirmek amacıyla kendi kendine yardım gruplarını (self-help groups) bir platform olarak nasıl kullandığını ele almıştır. Yazar, kendi kendine yardım gruplarının kadınlarda sürdürülebilir liderlik kapasitesi oluşturmada etkili olduğunun, günlük yaşamda liderlik etme konusundaki öz yeterliliklerini kanıtladığın üzerinde durmaktadır. Kadınların güçlendirilmesi sürdürülebilir kalkınma ve ilerlemenin ayrılmaz bir parçasıdır, çünkü daha uzun bir süre bu gruplara dâhil olan kadınlar günlük yaşamlarını yönetme yeterliliğine daha fazla inanmışlardır.

Yukarıda bahsedilen ve Hindistan'da yaşanan örneğin bir benzeri Kenya'da Yeşil Kuşak Hareketi'nde kendisini göstermiştir.

Kenya'da rastgele ormansızlaşmanın neden olduğu çölleşmeye karşı, daha sonra 2004'de Nobel Barış Ödülü'nü kazanan Wangari Maathai liderliğindeki bir grup yoksul kadın ile 1970 yılında başlayan Yeşil Kuşak Hareketi gelişmiştir. Yeşil Kuşak Hareketi ağaç dikmeye, çevreyi korumaya ve kadın haklarına odaklanmıştır. Maathai, kırsal kesimdeki kadınlara yakacak olarak ağaç dikmelerini ve toprak erozyonunu durdurmalarını önermiştir. Bu eylem, çevreyi korumak, insan haklarını savunmak ve yönetim adaletsizliğiyle mücadele etmek için ülke çapında bir harekete dönüşmüştür (Das, 2017:52).

Yeşil Kuşak Hareketi insan haklarını, demokrasiyi ve çevre korumayı sosyal açıdan adil ve barışçıl bir toplum arayışıyla derinden ilişkilendiren önemli bir çevre örgütü örneği sunmaktadır (Taylor, 2013:184).

Akademik alanda örgütsel davranış ve liderlik üzerine çalışmalar geniş yer bulmakta, kadın liderlik konusunda çalışmalar yer almaktadır. Literatürde STÖ'lerde liderliğin ele alındığı çalışmaların varlığı da bilinmektedir, ancak tüm bunlarla birlikte çevre bağının dikkate alındığı çevresel STÖ'leri ve bu örgütlerin kadın liderlerini esas alan çalışma sayısı kısıtlı bir seviyede görülmektedir. Bu bağlamda, konunun bir örnek çerçevesinde ele alınması uygun görülmüş, bu alanda bilinen Yeşil Kuşak Hareketi'nin ve ünlü lideri Wangari Maathai'nin liderliğinin çalışılması düşünülmüştür. Daha sonra yapılacak çalışmalara ışık tutacak şekilde, STÖ'lerde kadın liderliğinin Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai örneği özelinde analizi bu çalışmanın amacını oluşturmuştur. Kavramsal Çerçeve kısmında aktarılan temel üzerinde, daha önce yapılmış çalışmaların analizine gidilmiş, bu çalışmaların edinilmesinde Yöntem ve Veri kısmında ayrıntılarına yer verileceği üzere Scopus veri tabanı veri kaynağını oluşturmuş, buradan kapsam incelemesine gidilmiş, belirlenen çalışmaların detaylı analizine yer verilmiş, kapsam Scopus veri tabanı ile sınırlandırılmıştır.

Kavramsal Çerçeve

Buckingham ve Kulcur'a (2009) göre çevresel adalet, çevre ve cinsiyetin yanı sıra diğer adaletsizlik yapılarının tüm boyutlarıyla tanımlanması ve tanınmasıyla sağlanabilecektir. Tüm boyutlardaki baskının, çevre adaleti için kampanya yürüten örgütler içinde daha iyi ifade edilmesi ve anlaşılması gerekmektedir. Bunun için, çevresel adaletsizlikler ile toplumsal cinsiyet baskıları arasındaki bağlantıların daha fazla analiz edilmesi ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasına acilen ihtiyaç duyulmaktadır (s. 677).

Kurumsal yönetişimin önemli bir bileşeni olarak etkili liderlik konusu özellikle kâr amacı gütmeyen sektörle ilgilidir. Örneğin, Urban Institute tarafından Amerika Birleşik Devletleri'nde 3.000 kâr amacı gütmeyen kuruluştan oluşan bir örneklem kullanılarak yapılan bir araştırma, etkili liderlik eksikliğinin kâr amacı gütmeyen örgütlerin gönüllü çalışanlarını yönetme ve uzun vadeli örgütsel yön belirleme yeteneğini etkileyen faktörlerden biri olduğunu tespit etmiştir (Schneider & George, 2011'den aktaran Amagoh, 2015:229). Bu nedenle, kâr amacı gütmeyen örgütler için örgütsel etkililik, vizyoner liderlik sağlamaya ve bir amaç için ikna edici bir örnek oluşturmaya bağlıdır (Stid & Bradach, 2009'dan aktaran Amagoh, 2015:229). Destekleyici ve vizyon sahibi liderlik, STÖ'lerin uzun vadeli sürdürülebilirliğinin önemli bir bileşeni ve belirleyicisidir (s. 235).

Yönetsel liderlik, teknik yeterlilik ve personel motivasyonu, STÖ'lerin uzun vadede hayatta kalmasını etkileyebilecek üç kritik faktördür (Kamaria & Lewis, 2009'dan aktaran Amagoh, 2015:236).

Yönetici, her işte dinamikliği ile örgüte hayat veren unsur olma özelliği ile tanımlanabilir. Fakat yöneticinin liderlik olgusundan yoksunluğu, üretim kaynaklarının sadece birer kaynak olarak kalmasıyla sonuçlanmakta, dolayısıyla da üretimden asla söz edilememektedir (Drucker, 2011:3).

Bu çerçevede liderlerin, çevresel adalet ve liderliğin birlikte ele alınması, aynı zamanda STÖ'lerde yapılanması farklı bir STÖ duruşunu getirmekte ve bu yapıya uygun lider ihtiyacını da beraberinde getirmektedir.

Gamson (1990) ve Staggenborg (1989), toplumsal hareketlerin incelenmesi için iki temel örgütsel özelliği tanımlamaktadır: Resmîleşme derecesi ve merkezileşme derecesi. Yeşil Kuşak Hareketi, merkezi ve merkezi olmayan özelliklerin bir karışımını içeren oldukça resmî bir yapıyla karakterize edilmektedir. Bu kendine özgü örgütsel yapı, hareketin tarihsel gelişimi ve operasyonel çerçevesi incelendiğinde açıkça görülmektedir (Michaelson, 1994:549; Gamson, 1990 ve Staggenborg, 1989'dan aktaran Michaelson, 1994:549).

İlk bakışta Yeşil Kuşak Hareketi, prototip karizmatik bir lider olan Maathai tarafından yönetilen oldukça merkezi bir örgüt gibi görünmektedir. Ancak daha detaylı incelendiğinde operasyonların ikili ve karmaşık yapısı ortaya çıkmaktadır. Merkezde Yeşil Kuşak Hareketi'nin ücretli ofis çalışanlarından oluşan bir çekirdek bürokrasi bulunurken, tabanda üyeler küçük ve merkezi olmayan gruplar halinde harekete geçirilmektedir. Dolayısıyla, merkezi personel ile taban hareketi üyelerinin ya da aktivistlerin çok farklı ama tamamlayıcı rolleri bulunmaktadır. Politika ve koordinasyon merkezden yürütülürken, bu politikalar ademimerkeziyetçilik, esneklik ve yerel kontrol felsefesini benimsemiştir. Belirli genel yönergelere (örneğin raporlama) uyulmakta, ancak her yerel grubun özel faaliyetleri yerel olarak geliştirilmekte, organize edilmekte ve uygulanmaktadır. Bu iki seviyeyi büyük bir saha çalışanları topluluğu birbirine bağlamaktadır. Bu nedenle, Yeşil Kuşak Hareketi son derece resmî, üç katmanlı bir örgüt yapısı ile karakterize edilmektedir: Merkezi bir koordinasyon ofisi, küçük grup bölümleri halinde organize edilmiş bir yerel üyelik ve ikisini birbirine bağlayan bir irtibat kadrosu. Merkezi koordinasyon, rehberlik ve izlemeyle tamamlanan merkezi olmayan karar alma ve aksiyonlardan oluşan örgüt yapısı da önemli bir strateji bileşenidir. Yüksek düzeyde merkezi kontrol ve esnek olmayan bir yapı sağlanmaya çalışılmış olsa, bu kadar geniş üye topluluğunun katılımının pek mümkün olmayacağı görünmektedir. Merkezi olmayan yapı, kırsal alanda maksimum katılımı mümkün kılmış ve üyelerin kendilerini kontrol altında ve güçlü hissetmelerini sağlamıştır (Michaelson, 1994:549-551).

Maathai gerek demokrasi ve insan hakları mücadelesinde, gerek çevresel konularda, gerek kadın hareketinde böyle bir örgütün liderliğini yürütmüştür.

Yeşil Kuşak Hareketi'nin bir STÖ olduğu konusunda ortak bir fikir birliği bulunmaktadır. Yeşil Kuşak Hareketi'nin tabandan yaklaşımı birçok toplumsal sorunu birbirine bağlamakta ve ana güç kaynağını yaşam alanlarına ağaç diken kadınlar elinde tutmaktadır. Yeşil Kuşak Hareketi, dünyadaki insan hakları ihlalleriyle mücadelede -üst düzey yetkililerden başlayarak değişim çağrısı yapmak yerine- köklerine odaklanan yeni bir yaklaşımdır (DeLap, 2013:150-151).

Yeşil Kuşak Hareketi'ni kavramsallaştırmanın birçok yolu bulunmaktadır. Bunun bir yolu, bir STÖ'nden geçmektedir. STÖ, bir hükûmet tarafından kurulmayan veya kontrol edilmeyen özel, bağımsız, kâr amacı gütmeyen, amaç odaklı bir gruptur. Bir STÖ'nün insan hakları ile ilgili kabul edilmesi için bunun da ötesinde grubun temel kaygısı olarak uluslararası düzeyde tanınan insan haklarının desteklenmesi ve korunması gerekmektedir. Bununla birlikte çevre sorununun eklenmesi, insan haklarına yönelik geleneksel yaklaşımın başarısını karmaşık hale getirmektedir. Zira arazi mülkiyeti sorunları nedeniyle oluşan çevresel kaygılarla hükûmetlerin dâhil olmasına daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır (Edwards, 2010 ve Tracy, 1994'den aktaran DeLap, 2013: 150).

Yeşil Kuşak Hareketi'nin örgütsel biçiminin ve daha fazla yayılmasının, bir anlamda uzun bir sosyo-tarihsel sürecin birikimi olduğunu ileri süren Wakesho (2000), Yeşil Kuşak Hareketi ile kadın örgütlenmesinin ve STÖ'lerin bağlantısını ele almıştır (s. 16-17). Yazar, Kusterer'in (1990) tanımladığı bir kadın örgütlenmesinin üç temel özelliği üzerinde durmaktadır:

1) Örgüt kadınların belirleyici etkisinden yararlanmaktadır. Örgütün faaliyetleri büyütülse de, üyelik ve liderlikte bu açıkça görülmektedir. Bu özellik aynı zamanda liderlik tarzını, örgütsel yapısını ve grup alt kültürünü şekillendirenlerin de kadınlar olduğu anlamına gelmektedir.

2) Kadın STÖ'leri üç işleve sahiptir. İlki insanları, özellikle de toplum düzeyindeki kadınları, acil sorunlarının gönüllü olarak çözülmesi için harekete geçirmektir. İkincisi, üyeleri için karşılıklı destek grubu görevi görmeleridir. Üçüncü işlev, göreli olarak odaklanılmış ve

spesifik siyasi talep ve müdahalelerde bulunmayı içermektedir. Bu işlevler dünya çapında kadın örgütlerini farklı kılmaktadır.

3) Kadın örgütleri genellikle yerel faaliyet temellerinden oluşan tabandan ortaya çıkmaktadır. Kadın STÖ'lerinin çoğu kendilerini sınıf temelli olarak görmemekte ve yerel faaliyetlerde bir tabanı bulunmaktadır. Bu onları geleneksel ilerlemeci çalışmalarla uğraşan çoğu kuruluştan ayırmaktadır (Kusterer, 1990'dan aktaran Wakesho, 2000:33,34).

Sonuç olarak, çevre tabanlı STÖ'lerde örgütsel liderliğin bir yansıması olarak kadın liderliğinin ele alınma biçiminin hangi detayları içerdiği bir araştırma sorusu olarak değerlendirilmiş, anılan detayların Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai örneği üzerinden somutlaştırılması hedeflenmiştir. Bir ön çalışma yürütülmüş, ulusal ve uluslararası literatürde bu yönde bir kapsam incelemesi çalışmasına rastlanmamış, yapılmış ilk çalışma olması nedeniyle de çalışmanın akademik alana katkısı ve önemi ortaya çıkmıştır.

Yöntem ve Veri

Kapsam incelemesi (scoping review, kapsam belirleme, kapsam belirleme incelemesi, kapsam araştırması), var olan araştırma literatürünün potansiyel boyutu ve kapsamı hakkında bir değerlendirme sağlamaktadır. Devam eden araştırmalar da dâhil olmak üzere, araştırma kanıtlarının doğasını ve kapsamını tanımlamayı amaçlamaktadır (Grant & Booth, 2009:95,101). Araştırmacılar, incelemenin amacının bilgi boşluklarını belirlemek, literatürün kapsamını belirlemek, kavramları açıklığa kavuşturmak, araştırma davranışını irdelemek veya sistematik bir incelemeye bilgi sağlamak olduğu durumlarda bir sistematik inceleme yerine kapsam incelemesini tercih edebilir (Munn & ark., 2018:6). Kapsam incelemeleri, ana hedefleri doğrultusunda genellikle gelecekteki çalışmalar için ayrıntılı bir araştırma gündeminin yanı sıra hem uygulama hem de araştırma için potansiyel çıkarımların sunulmasıyla sonuçlanır (Paré & Kitsiou, 2016:163).

Bu çalışmada da, Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai içerikli çalışmaların belirlenerek analize esas olanların seçimi, seçilen çalışmalarda çevre tabanlı STÖ'lerde kadın liderliğinin örgütsel liderlik bağlamında analizine gidilmesi, bu kapsama yönelik analiz ile gelecek çalışmalar için yardımcı olacak bir çalışmanın sunumu hedeflenmiş, bu doğrultuda kapsam incelemesine başvurulmuştur.

Weeks ve Strudsholm (2008) tarafından kapsam incelemesinde çalışılan dört aşamalı model burada da uygulanmıştır: 1) İlgili çalışmaların araştırılması; 2) Önceden tanımlanmış dâhil etme kriterlerine göre çalışmaların seçilmesi; 3) Verinin çıkarılması; 4) Sonucun derlenmesi, özetlenmesi ve raporlanması.

Öncelikle, arama stratejisi olarak Scopus veri tabanında yer alan Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai içerikli çalışmaların taranmasına gidilmiştir. Dolayısıyla veri kaynağı Scopus veri tabanıdır. İndeksine eklenecek belgelerin seçiminde tutarlı bir standart kullanması ve sosyal bilimlerdeki araştırmaların gözden geçirilmesindeki geniş doküman yelpazesi nedeniyle (Hallinger & Chatpinyakoop, 2019 ve Mongeon & Paul-Hus, 2016'dan aktaran Hallinger ve Nguyen, 2020) Scopus veri tabanı kullanılmıştır. Sorgunun çalıştırıldığı kesit tarih, 10 Ağustos 2023 günüdür. Scopus veri tabanında bu amaçla çalıştırılan sorgu, farklı yazım biçimleri de dikkate alınarak aşağıdaki şekilde oluşturulmuştur:

TITLE-ABS-KEY(("Green Belt Movement") OR ("Wan*" AND "Maathai"))

Sorgu sonucunda ulaşılan 76 doküman ve ayrıca diğer kaynaklardan edinilen 18 doküman da bu kümeye dâhil edilmiştir. Burada ortak kayıtların belirlenmesinde Microsoft Excel 2016 kullanılmıştır.

Kapsam incelemesiyle birlikte PRISMA'nın (Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses) uzantısı olarak kapsam incelemesi için Tricco ve ark. (2018) tarafından önerilen PRISMA-ScR (PRISMA Extension for Scoping Reviews), literatürde farklı çalışmalarda yer bulmaya başlamıştır (örneğin Hernandez & ark., 2022; Ren & ark., 2022). Yukarıda bahsedilen Weeks ve Strudsholm'e (2008) paralel kapsam incelemesi adımlarında bu yönde çalışılmış, PRISMA (Moher & ark., 2009) ve PRISMA-ScR ile uyumlu olarak uygulanan akış diyagramına Şekil 1'de yer verilmiştir. Şekil 1, ortak kayıtların ayıklanması, eleme ve uygunluk ölçütleri ayrıntılarını doküman sayılarıyla birlikte vermektedir. Son adımda (sonuçların derlenmesi, özetlenmesi ve raporlanmasında) elde edilen 29 doküman analize dâhil edilmiştir.

Bulgular ve Değerlendirme

Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai içerikli olarak elde edilen çevre tabanlı STÖ'lerde kadın liderliğinin örgütsel liderlik bağlamındaki 29 dokümanın tümünün analizine gidilmiştir. 18 çalışmada bu kapsamda tespit edilen liderlik konuları Tablo 1'de sunulmuştur.

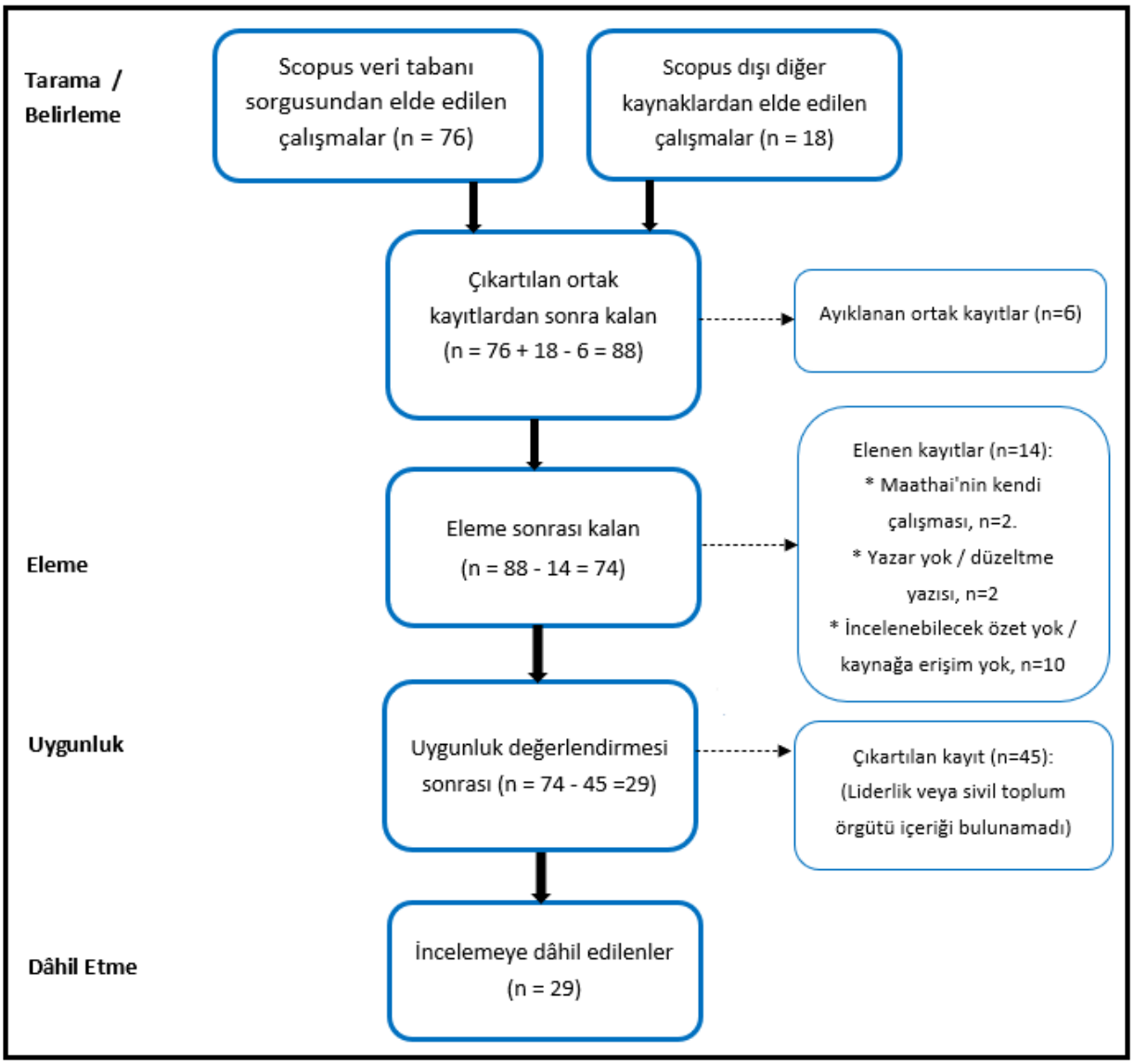

Şekil 1. Uygulanan PRISMA / PRISMA-ScR Akışı

Tablo 1. Kapsam İncelemede Belirlenen Liderlik Konuları

Yazar	Çalışmanın Ana Konusu	Çalışmada Yer Alan/Öne Çıkan Liderlik Konuları
Michaelson (1994)	Wangari Maathai ve Yeşil Kuşak Hareketi, uzlaşma hareketinin evrimi ve potansiyeli	Yeşil Kuşak Hareketi, vizyon ve strateji. Maathai'nin demokrasi mücadelesinde liderliği, Yeşil Kuşak Hareketi merkezinde güçlü liderlik ve tabanda esneklik, karizmatik liderlik
Udvardy (1998)	Kenya'da kadın örgütleri, sömürgeleşme öncesi ve sonrası	Sömürgeleşme öncesi ve sonrasında kadın örgütlerindeki değişim. Siyasi meseleler önde gelen kadın liderlere odaklansa bile kadın grupların siyasi arenada sessiz kalması
Tripp (2001)	Afrika'da kadın hareketleri ve neopatrimonyal yönetim	Kadın liderliği ile meydan okuma, Afrika'da kontrollü örgütler ve liderlikte nepotizm, kadınların siyasi liderlikte tereddüt etmesi
Muthuki (2006)	Ekofeminizm, Yeşil Kuşak Hareketi, Wangari Maathai	Yeşil Kuşak Hareketi'nin ağaç dikimini liderlikte kadınlara yönelik bir platform sağlamak için stratejik olarak kullanması
Ketola (2010)	Sorumlu liderlik. Bireysel, örgütsel ve toplumsal davranış	Wangari Maathai'nin sorumlu liderliği, güçlü liderliği. Bireysel, örgütsel ve toplumsal liderlik. İlham veren liderlerin yüksek etik davranış düzeylerine çekmesi, açgözlü liderlerin düşük davranış düzeylerine geriletmesi
Chandler (2011)	Kadınların liderlik uygulamasına getirdikleri	Çevresel inovasyon yoluyla liderliğe taşınması, kadınların liderliğe getirdiği güçlü yönler
DeLap (2013)	İnsan hakları ihlallerine karşı tabandan yaklaşım	Maathai'nin liderliğinin ötesine geçerek Yeşil Kuşak Hareketi'nden sonra modellenen bir taban örgütü
Taylor (2013)	Yeşil Kuşak Hareketi, çevresel STÖ, katkı, çatışma ve çelişkiler	Demokrasi mücadelesi ile birleşen, liderinin belagatı ve cesaretiyle güçlenen Yeşil Kuşak Hareketi
Sponsel (2014)	Uluslararası çevre hareketi ve spiritüel ekoloji	Spiritüel ekoloji. Çok sayıda farklı lideri, örgütü ve girişimi içermesi, Maathai ve Yeşil Kuşak Hareketi'ne yansıması
Kamau (2015)	Liderlik modeli	Liderlikte kültürel etkilenmeler, Kenyalıların bu yöndeki Maathai algıları
McIntyre Miller (2016)	Barış liderliği	Afrikalı kadın liderler. Öfkeli radikaller, eleştirel hizmetkâr liderler ve ruhsal olarak yönlendirilen kişiler
Das (2017)	Eko duyarlılık, ekofeminizm	Kadınların ve kız çocuklarının güçlendirilmesi, liderlik ve girişimcilik becerilerinin geliştirilmesi
Mainah ve Konate (2018)	Kenya'da kadınların güçlendirilmesi ve sürdürülebilir kalkınma	Kenya'da kadınların sosyal, ekonomik ve politik alanlarda liderliğe ve karar almaya katılımları, iyi yönetişim ve hesap verebilirliğin sağlanmasında önemi, örgütsel liderlikteki düşük çeşitliliğe rağmen kadınların daha çok önce çıkması
Cao (2019)	Çevre ve vatandaşlık	Çevresel vatandaşlık aracılığıyla liderlik
Sesanti (2021)	Wangari Maathai'nin felsefi (etik) liderliği ve Afrika merkezli eğitim	Maathai, etik liderlik, etik kadın liderliği
Shattuck (2022)	Wangari Maathai ve Yeşil Kuşak Hareketi'nde ekofeminizm	Kenya'daki sivil örgütlerde bağımsızlık sonrası zaman içinde artan sayıda pozisyonun Afrikalılar tarafından doldurulması ve liderlik

		dinamiklerindeki değişim. Maathai'nin yerel çıkarlar ile liderliğinin ve aktivizminin etkinliğini güçlendirmesi
Stuhlhofer (2022)	Wangari Maathai'nin liderliği, siyahi ve boşanmış bir kadın lider olmasının analizi	Sömürge öncesi Afrika toplumlarında örgütsel liderlik becerileriyle kadınlara duyulan saygı. Zorlu, rekabetçi ve önemli rollerin yönetiminin liderlik pozisyonlarındaki Afrikalı kadınlara zorlukları. Maathai'nin özverili liderliği ve kadınların güçlendirilmesi yoluyla toplumsal düzeni etkilemesi, liderliğinde eğitimin etkisi, dönüştürücü liderliği, kadınlara örnek olarak liderlik etmesi.
McIntyre-Mills ve ark. (2023)	Çevre merkezli yaşam, sıfır karbon, yerli hukuk ve liderlik	Wangari Maathai'den etkilenen liderlik yaklaşımları

Söz konusu kadın liderliği bulgularını (Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai özelinde STÖ'lerdeki çıkarımları) temel gruplar altında ele almak mümkündür. Kapsam incelemede belirlenen liderlik konuları:

1) Kadın örgütlerindeki değişim ve kadın liderliğindeki gelişim

2) Wangari Maathai ve liderlik özellikleri

3) Vizyon, misyon, strateji ve etkilenen liderler

4) Olumsuz koşullar ve meydan okuyan karşı güç

şeklinde dört ana başlık altında gruplanarak değerlendirilmiştir.

Kadın örgütlerindeki değişim ve kadın liderliğindeki gelişim

Zaman içinde kadın örgütlerindeki değişim

Udvardy (1998), Kenya'da sömürgeleşme öncesinde de kadın örgütlerinin varlığına değinmekte ve yazı tarihindeki durumla karşılaştırmaktadır. Geçmiş ve makale kesit tarihindeki kadın kolektif örgütlenmelerinin ve aksiyonlarının karşılaştırılması, nadir istisnalar dışında, kadın gruplarının faaliyetlerinin artık büyük ölçüde kadınların acil ve pratik ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olduğunu ortaya koymaktadır. Geçmişte kadın toplulukları içinde bulundukları etnik grupların sosyal yapılarının ayrılmaz bir parçasıyken ve onların bütünleşmelerine katkıda bulunurken, çalışma tarihindeki kadın gruplarının etkili bir kapsayıcı bütünleştirici yapı olmaksızın bireysel bir mahalle (komşuluk) temelinde faaliyet gösterdiğini belirtmektedir. Geçmişte kadın toplulukları kadın cinsiyetine özgü olduğuna inanılan güçlerin ve alanların somut temsilleriyken, yazı tarihindeki kadın grupları kadınların maddi kaynaklara, bilgiye ve ekonomik kaynaklara erişim konusundaki akut ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Kenya'nın ünlü kadın grupları -Wangari Maathai ve Wambui Otieno'nun örneklerinde gösterdiği üzere- siyasi meseleler önde gelen kadın liderlere odaklansa bile siyasi arenada oldukça sessiz kalmışlardır (s. 1756-1759).

Yazının 25 yıl önce yayımlandığı düşünüldüğünde, büyük bir olasılıkla günümüzde de belli bir değişimin olduğu, 25 yıl önceki değişimin yanında bugünkü değişimin de bir çalışma konusu olabileceği, Wangari Maathai'nin getirdiği kadın liderlik sonrası durumun bu gözle değerlendirilebileceği görülmektedir.

Msila ve Netshitangani (2016) ile Mikell (1997) gibi bazı yazarlar, sömürge öncesi Afrika toplumlarının -evlerini ve tarıma dayalı toplumları örgütsel liderlik becerileriyle yöneten-yetiştirici, karar verici ve yenilikçi düşünür rollerinden dolayı kadınlara büyük saygı

duyduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu yapının, Batı ataerkilliğini getiren sömürgeciliğin başlamasıyla değiştiği belirtilmektedir (Msila & Netshitangani, 2016 ve Mikell, 1997'den aktaran Stuhlhofer, 2022:2).

Sömürgeleşme öncesinde ve sonrasında kadın örgütlerinde -ki STÖ niteliğinde olduğu görülmektedir- bahsedilen değişim gibi, kadın liderliğinde de sömürgeleşme ile birlikte olumsuz yönde değişimlerin olduğu anlaşılmaktadır.

Kadın liderliğindeki gelişim

Yeşil Kuşak Hareketi'nin iyi tanımlanmış dört temel hedefinden birisi kadınları ve kız çocuklarını güçlendirmek, onların liderlik ve girişimcilik becerilerini geliştirmek şeklindeydi (Das, 2017:52-53).

Eğitim, Maathai'yi kadın liderliği ve eğitiminden yoksun bir ülkede çeşitli liderlik pozisyonlarına ve küresel öneme iten araçtı (Stuhlhofer, 2022:12).

Maathai, çevresel inovasyon yoluyla kendisini liderliğe taşıyarak dünya üzerinde stratejik bir etki yaratmıştır. Kadınlar liderlik uygulamalarına yerel, ulusal ve küresel düzeylerde liderlik ettikleri kuruluşlara fayda sağlamak için giderek daha fazla tanınan ve kabul edilen bir güçlü yönler yığınını getirmektedir (Chandler, 2011:2).

Kenya Yetki Devri Bakanlığı ve planlama dokümanı, kadınların katılımını ve eşitliğini güçlendirme ve artırma girişiminde kadınların liderlik ve karar alma süreçlerinden dışlanmasının kadınların marjinalleşmesini, yoksulluğunu ve güvensizliğini artıran eşitsizliğe ve çarpık politikalara yol açtığını belirtmiştir. Sosyal, ekonomik ve politik alanlarda liderliğe ve karar almaya katılımları, iyi yönetişim ve hesap verebilirliğin sağlanmasında önemi vurgulanmıştır (Mainah ve Konate, 2018: 211).

Maathai'nin elitizm ve kültürel aidiyetin güçleri arasında sürekli bir değişim yaşadığı ve bunun sonucunda ortaya çıkan zorluklarla başa çıkabilmek için kendini yeniden keşfetmek zorunda kaldığı ileri sürülebilir. Rollerini etkili bir şekilde birleştirmeye çalışırken, aktivizmle iç içe geçmiş kariyer yolu, zaten zorlu olan temel kültürel rolleriyle çelişiyor gibi görünmekteydi. Böylesine zorlu, rekabetçi ve önemli rollerin yönetimi, liderlik pozisyonlarındaki Afrikalı kadınlar için büyük bir zorluk teşkil etmektedir (Ebila, 2017, Morojele, 2016 ve Kanogo, 2020'den aktaran Stuhlhofer, 2022:6,7).

Kenyalı kadınları güçlendirmeye yönelik eylemlerin uygulanmasını başlatan süreci ve hükümet politikalarını inceleyen, kadınların mevcut durumunu araştıran ve ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal kalkınmasına tarihsel katkılarını analiz eden Mainah ve Konate (2018), sayısız zorluğa, zirveye çıkmanın yavaş hızına ve örgütsel liderlikteki düşük çeşitliliğe rağmen, kadınların ülkenin en üst seviyelerinde giderek daha görünür hale geldiği belirtmektedir (s. 202).

Wangari Maathai ve liderlik özellikleri

Sorumlu liderlik

Sorumlu liderlik, yüksek düzeyde bireysel, örgütsel ve toplumsal liderlik sorumluluğu örtüştüğünde en iyi sonuçları elde eder (Ketola, 2010:173,182). Sorumluluk ve sorumsuzluk bulaşıcıdır. Bireyler, kuruluşlar ve toplumlar sorumlu davranışı güçlendirebilir veya bastırabilir: İlham veren liderler, başkalarını da kendileriyle birlikte daha yüksek etik davranış düzeylerine çekebilirken, açgözlü liderler başkalarını daha düşük davranış düzeylerine geri itebilir (s. 173,184). 1977'den itibaren Yeşil Kuşak Hareketi için çok çalışan ve çok sayıda sorunun ve zorluğun üstesinden gelen Wangari Maathai'nin hedefi gözden kaçırmadığına değinen Ketola, sorumlu liderlik kimlikleri yönüyle Wangari Maathai'yi Al Gore ile birlikte ele

almıştır. Wangari Maathai'ye bakıldığında, değer temellerini erken yaşta benimsemiş ve yaşamı boyunca geliştirip güçlendirmiştir. Eleştirmenler ters bir imaj çizdiğinde, kendi imajını kabul ettirmek için bir kadın olarak çok daha fazla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Vizyonu başından beri net olan Wangari Maathai çevresel aktivizmi ve siyaseti bütünleştirmiştir. Wangari Maathai'nin Yeşil Kuşak Hareketi yerel ve uluslararası düzeyde başarılı olmuş ve 25 yıl boyunca hükûmete karşı ulusal düzeyde mücadele etmek zorunda kalmıştır. Al Gore ile birlikte başkalarıyla işbirliği yapabilen ancak iyi takipçiler olamayabilen güçlü liderlerdir. Sorumlu örgütler kurmuştur, zaten sorumlu kuruluşların genellikle güçlü liderleri vardır (s. 178).

Karizmatik liderlik

Kenya'daki demokrasi mücadelesinin getirdiği görünürlükle birleşen, liderinin belagatı ve cesaretiyle güçlenen Yeşil Kuşak Hareketi, yaygın ve olumlu uluslararası ilgi gömüştür (Taylor, 2013:184).

Wangari Maathai, başkalarına faaliyete geçme konusunda ilham veren, zeki, açık sözlülükle ifade eden, coşkulu ve enerjik bir kadındır. Bu nitelikleri onu sadece Kenyalı kadınlara değil, aynı zamanda uzun seyahatleri sırasında temas kurduğu kişilere de sevdirmiştir. Maathai tam da Morris'in (1984) karizmatik liderlerin önemini değerlendirirken karizmatik liderliğin hareketlerin seferber edilmesi ve organize edilmesi süreçlerini kolaylaştırdığına değindiği bir hareket liderinin örneğidir. Diğer aktivistlerle kişiler arası temaslar Maathai'yi etkilemiş ve onun doğal karizmatik liderlik yeteneklerini daha da geliştirmiştir (Michaelson, 1994:547; Morris, 1984'den aktaran Michaelson, 1994:547).

Etik liderlik

Maathai, Afrika'daki ilerleme eksikliğinin nasıl ilkeli ve etik liderlik eksikliğinden kaynaklandığına dair net bir görüşe sahipti ve bunu dile getirmekteydi. Mevcut ve gelecekteki Afrika toplumlarında etik kadın liderliği otomatik olmayacaktır, geliştirilmesi gerekmektedir. Maathai, etik liderliğin ne anlama geldiği konusunda da net düşüncelere sahipti. Maathai'nin belirttiği gibi etik liderlik yolsuzluğa karşı olan, hayatları onların mesajı haline gelen, kendilerini alçakgönüllü kılan ve kamu yararı için fedakârlık eden liderlerle ifade edilmektedir. Maathai'nin bu felsefesinin kökleri Afrika merkezli eğitime dayanmaktaydı (Sesanti, 2021:397,407; Maathai, 2009:25,112'den aktaran Sesanti, 2021:397,407).

Spiritüel ekoloji ve liderlik

Spiritüel ekoloji bir yanda din ve maneviyat, diğer yanda çevre, ekoloji ve çevreciliğin olduğu bir arayüzü araştırmaktadır. Uluslararası bir çevre hareketi olarak spiritüel ekoloji, çok sayıda farklı lideri, örgütü ve girişimi içermektedir. Spiritüel ekoloji, şiddet içermemesi, tek bir lider ya da organizasyonun olmaması ve nispeten az bilinmesi anlamında sessiz bir devrim olarak kabul edilmektedir. Maathai'ye sık sık neden ağaç dikimi ve ilgili girişimlerde bulunduğu sorulmaktaydı. Zaman içinde, Yeşil Kuşak Hareketi'nin altında yatan bu gibi pratik ihtiyaçların, tutkunun ve vizyonun ötesinde temel manevi değerlerden oluştuğunu ve birçok din tarafından paylaşıldığını fark etmiştir (Sponsel, 2014:275,283,289).

Ngunjiri (2010), Afrikalı kadın liderleri incelemiş ve bu kadınları öfkeli radikaller, eleştirel hizmetkâr liderler ve ruhsal olarak yönlendirilen kişiler olarak nitelendirmiştir. Bu barış liderlerinden kaçının hizmetkâr liderlik ilkelerini kullandığını gösterirken, bu kadınların spiritüel liderlik olarak adlandırdığı tanım altında öfkeli radikalizm, hizmetkâr liderlik ve maneviyatın kombinasyonlarını kullanan bir imajını çizmiştir (Ngunjiri, 2010'dan aktaran McIntyre Miller, 2016:219).

Çevresel vatandaşlık

İnsanın çevre üzerindeki etkisine ilişkin artan farkındalık, çağdaş toplumlarda, özellikle de vatandaşlık kavramı ve içeriğinde etkili olmaktadır. Çevresel, ekolojik, yeşil ve sürdürülebilirlik gibi yeni vatandaşlık kavramlarının formüle edilmesi de dâhil olmak üzere, çevre ve vatandaşlık arasındaki bağlantılara ilişkin ciddi bir akademik ilgi görülmüştür. 2004'te Wangari Maathai'de ve 2007'de Al Gore'da olduğu gibi Nobel Barış ödülleri de dâhil, en önde gelen çevreci vatandaşlardan bazıları küresel çapta tanınmıştır (Cao, 2019). Çevresel vatandaşlık aracılığıyla liderlik görülmektedir.

Vizyon, misyon, strateji ve etkilenen liderler

Yeşil Kuşak Hareketi'nde vizyon, misyon ve strateji

Ülke bağımsızlıktan sonra ilk çok partili seçimlerine hazırlanırken ve Maathai demokrasi mücadelesinde liderlik rolünü üstlendiğinde, Yeşil Kuşak Hareketi de mutabakata dayalı toplumsal dönüşüme sıkı bir şekilde odaklanmayı sürdürmüştür. Merkezde güçlü liderlik ve tabanda esneklik, dengeli bir örgüt yapısı yaratmıştır. Basit, görünür ve tekrarlanabilir faaliyetlere dayalı kısa ve uzun vadeli hedeflerin açık bir şekilde ifade edilmesi, değişim için uygun ve ulaşılabilir bir vizyon ve strateji sağlamıştır (Michaelson, 1994:556,558).

Yeşil Kuşak Hareketi, ağaç dikimini çevrenin korunması, kırsal kesimdeki kadınlara yakıt, temiz su ve gelir sağlanmasının yanı sıra kapasite geliştirme yoluyla liderlikte kadınlara yönelik bir platform sağlamak için bir strateji olarak kullanmaktadır (Muthuki, 2006).

Maathai, sisteme meydan okuyan, risk alan ve çevresel adalet ile insan hakları vizyonuyla yerel halka ve uluslararası topluluğa ilham veren, dönüştürücü bir liderdi (Stuhlhofer, 2022:16).

DeLap (2013), Maathai'nin liderliğinin ötesine geçerek Yeşil Kuşak Hareketi'nden sonra modellenen bir taban örgütünün yerel sorunların köklerine inebileceğini belirterek farklı bir aşamadan bahsetmektedir. Yeşil Kuşak Hareketi'ni ve Maathai'nin vizyonunu, vatandaşları sıfırdan güçlendirmenin yenilikçi bir modeli olarak doğrudan misyona bağlayarak yerel sorunları ortadan kaldırmak için çalışılabileceğinin üzerinde durmaktadır (s. 152).

Wangari Maathai'den etkilenen liderlik yaklaşımları

Maathai, yerel çıkarları dâhil ederek liderliğinin ve aktivizminin etkinliğini sürekli olarak güçlendirmiştir (Shattuck, 2022:31). Brodbeck ve ark. (2000) ile Javidan ve ark. (2006) örtülü liderlik teorisini tartışırken, insanların birini iyi bir lider olarak görme derecesinin insanların arka plandaki varsayımlarından, inançlardan, şemalardan ve stereotiplerden etkilendiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla Kenyalıların algıları da, onların temeldeki varsayımlarını, inançlarını, şemalarını ve stereotiplerini dikkate almaktadır. Maathai, erken yaşlardan itibaren farklı kültürlerde yaşamış ve dolayısıyla etkilenmiştir, bu da onun kültürel sınırlamaların üstesinden gelmesine ve aşmasına olanak sağlamıştır (Kamau, 2015:134; Brodbeck & ark., 2000 ve Javidan & ark., 2006'dan aktaran Kamau, 2015:134).

Wangari Maathai'nin gerek bu etkenlerle güçlenen liderliği ile, gerek yukarıda ele alınan liderlik özellikleri ile Dünya'da ve özellikle Afrika'da önemli etkileri olmuştur.

Güney Afrika'daki Venda'da gezegenin ciğerlerini korumak için gösterilen liderlik, Wangari Maathai'den esinlenen bir yapıdadır. Mphatheleni Makaulule, ekosistemik yönetişime yönelik Wangari Maathai'nin çalışmalarıyla örtüşen bir a priori ve a posteriori yaklaşım geliştirmiştir. Makaulule'nin Venda'daki liderliği, insanın canlı sistemler içindeki yerinin anlaşılması ve -Dünya'nın akciğerleri olan ormanlar ve tüm canlı sistemlerin canı olan su sistemleri gibi- ekosistemlerin korunması için eğitime ve yasalara olan ihtiyaç anlamına gelmektedir. Venda'daki yönetişim yaklaşımı, tüm canlı sistemlerle olan ilişkilerimizi

düşünmemiz gerektiğini vurgulamaktaydı. Öğrenen örgütleri ve toplulukları destekleyen bir uygulama topluluğu yaklaşımının kültürler arası, disiplinler arası ve ulus ötesi öğrenmeyi mümkün kılmak için eğitimi destekleyebileceği önerilmektedir (McIntyre-Mills & ark., 2023:275; Wenger, 1999 ve Wenger & ark, 2009'dan aktaran McIntyre-Mills & ark., 2023:275).

Olumsuz koşullar ve meydan okuyan karşı güç

Siyasi liderlikte tereddüt

Siyasetin vicdansız bir faaliyet olmasına yönelik algı, Afrika'daki birçok kadının 1990'larda giderek daha fazla siyasi liderlik arayışına girmesiyle daha fazla endişe kaynağı haline gelmiş, kadınların siyasete karışmakta tereddüt etmelerinin önemli bir nedeni olmaya devam etmiştir (Tripp, 2001:37).

Kontrollü örgütler ve liderlikte nepotizm

1970'lerde Maathai, üniversitedeki çalışmalarının yanı sıra Kenya'daki birçok sivil örgüte katılmıştı. 1973'de yöneticisi olduğu Kenya Kızıl Haçı ve Kenya Üniversiteli Kadınlar Derneği de dâhil olmak üzere bu örgütlerin çoğu İngilizler tarafından kurulmuştu ve neredeyse kadrolarının tamamı sömürge yetkililerinin beyaz eşlerinden oluşmaktaydı. Kenya'nın bağımsızlığı ile birlikte, zaman içinde artan sayıda pozisyon Afrikalılar tarafından doldurulmuş ve liderlik dinamikleri yavaş yavaş değişmişti. Maathai gibi eğitimli Kenyalı kadınlardan sıklıkla bu kuruluşlara gönüllü olarak zaman ayırmaları istenmekteydi. Liderlik pozisyonlarına katılmaya yönelik bu yeni fırsatlar, Maathai'yi çevre savunuculuğu ve kadın çalışmaları alanında aktif olan birçok örgütle tanıştırmıştı (Shattuck, 2022:23; Maathai, 2008'den aktaran Shattuck, 2022:23).

Afrika'da devlet bağlantılı himayeyle ilgili sorunların çoğu kadın kanadında kendini göstermiştir. Devlet, kadın faaliyetlerini belli örgütlere kanalize ederek, kadın liderleri ve kadın faaliyetlerini etkili bir şekilde marjinalleştirmeyi başarmıştır. Bazı durumlarda rejim, kadın hareketini bölme ve gerilimi artırma veya yaratma stratejilerine dâhil olmuştur. Devletin çabalarının vurgusu esaslı değişimden ziyade biçim ve imaj üzerine olmuştur (Geisler, 1987 ve Wipper, 1975'den aktaran Tripp, 2001:40). Tabandan gelen kadınların geniş bir desteğiyle kurulan örgütler, genellikle ulusal liderliğe kişisel bağlantılar aracılığıyla bağlı olan yalnızca birkaç elit kadına fayda sağlamış, ortaya çıkan nepotizm de örgütsel liderliğin zayıflığıyla sonuçlanmıştır (s. 40-41).

Kadın liderliği ile meydan okuma

Liderlik pozisyonlarına yükselmenin kadınlar için hâlâ güçlükleri bulunmaktadır ve çoğu örgüt esas olarak cinsiyet temelli kalmaktadır. Örgütsel hiyerarşiler, kadınların liderlik pozisyonlarına ne ölçüde katılabileceğini ve bu pozisyonlar için ne ölçüde tanınabileceğini etkileyebilmektedir. Ayrıca örgütsel hiyerarşiler, geleneksel cinsiyet rollerini vurgulayabilmektedir (Shinbrot & ark., 2019:122-123). Kenya'da toplumsal cinsiyet ilişkileri ve savunulması konusunda hâlâ başarılması gereken birçok değişiklik olsa da, Maathai'nin aktivizmi özverili liderliği ve kadınların güçlendirilmesi yoluyla toplumsal düzeni etkilemiştir (Stuhlhofer, 2022:12).

Maathai, çevreyi bozan yeni sömürgeci uygulamaları destekleyen bir siyasi sistemi protesto eden (Stuhlhofer, 2021:5) güçlü bir liderdir.

Kenya, Tanzanya, Zambiya, Uganda gibi ülkelerde ve Afrika'nın diğer bölgelerinde lider kadın sayısını artırmaya yönelik agresif kampanyalar, erkeklerin siyasi pozisyonlara hakim olduğu bir kıtada babaların/erkeklerin siyasi liderlikle olan ilişkisine üstü kapalı bir şekilde meydan okumaktadır. Kadınların, makam arayarak daha geniş himaye sistemine meydan okumak için pozisyon aramak yerine, kendi başlarına patron olmaya yöneldikleri ileri

sürülebilir. Bunların çoğu, siyasi partilere veya rejim liderliğine değil, özerk kadın derneklerine ne ölçüde bağlı olduklarına bağlıdır. Özerk kadın derneklerinin genişlemesiyle birlikte, kadın politikacılar ile bu tür örgütler arasındaki bağlantı olanakları da buna bağlı olarak artmıştır (Tripp, 2001:35-36).

Sonuç

Sunulan kapsam incelemesi, Yeşil Kuşak Hareketi ve Wangari Maathai örneği özelinde çevresel STÖ'lerde kadın liderlik konusuna odaklanmıştır. Ulusal ve uluslararası literatürde bu yönde bir kapsam incelemesi çalışmasına rastlanmaması, çalışmanın akademik alana katkısı ve önemini göstermektedir. Analize dâhil edilen çalışmalarda saptanan liderlik başlıkları bir tablo halinde gelecek çalışmalara kaynak olabilecek şekilde akademik alana sunulmuştur.

Çalışmada, dört ana başlık halinde analize gidilmiştir. Kapsam incelemede belirlenen liderlik konuları "Kadın örgütlerindeki değişim ve kadın liderliğindeki gelişim", "Wangari Maathai ve liderlik özellikleri", "Vizyon, misyon, strateji ve etkilenen liderler" ve "Olumsuz koşullar ve meydan okuyan karşı güç" biçiminde dört ana başlık altında toplanmış, alt başlıklarında ayrıntılandırılarak gelecek çalışmalarda araştırmacılara yol göstermesi hedeflenmiştir.

Yeşil Kuşak Hareketi'nin ve Wangari Maathai'nin kadınların STÖ'lerde yer almasına ve liderlik özelliklerini ortaya koymasına önemli bir örnek olduğu açıktır. Örgütsel yapılara ve kadınların liderlik özelliklerine katkısı görülmektedir. Benzer kapsam incelemelerinin bu çalışmada sunulan yapıyı kullanabileceği düşünülmektedir.

Gelecek çalışmalarda ayrıca ulusal ve uluslararası STÖ'lerde ve diğer örgütlerde kadın liderlik alanının çalışılmasına yönelik bibliyometrik değerlendirmelerin yürütülmesi önerilmektedir.

KAYNAKÇA

Akdeniz, E. (2022). Kadın Liderlik. 8. Uluslararası Akademik Araştırmalar Kongresi (ICAR, International Congress of Academic Research), 22-24 Haziran 2022, Online, ss. 112-121.

Amagoh, F. (2015). Improving the credibility and effectiveness of non-governmental organizations. Progress in Development Studies, 15 (3), 221-239. Doi: 10.1177/1464993415578979

Apostu, D. C. (2013). Non-governmental organization leadership and development: A review of the literature. Manager, 17 (1), 145-161.

Brodbeck, F. C., Frese, M., Akerblom, S., Audia, G., Bakacsi, G., Bendova, H., & Keating, M. (2000). Cultural variation of leadership prototypes across 22 European countries. Journal of Occupational & Organizational Psychology, 73 (1), 1-29.

Bryan, V., & Mendaglio, S. (2020). Building leadership capacity in women: An NGO in India's initiative towards women members of SHGs. Development in Practice, 30 (7), 839-849. Doi: 10.1080/09614524.2019.1701988

Buckingham, S., & Kulcur, R. (2009). Gendered geographies of environmental injustice. Antipode, 41 (4), 659-683. Doi: 10.1111/j.1467-8330.2009.00693.x

Cao, B. (2019). Environment and Citizenship: Rethinking What It Means to Be a Citizen in the 21st Century. In J. Arvanitakis & I. Mattherws (Eds.), The Citizen in the 21st Century (E-Book Edition, pp. 153-166). Leiden, The Netherlands: Brill. Doi: 10.1163/9781848882386_014

Chandler, D. (2011). What Women Bring to the Exercise of Leadership. Journal of Strategic Leadership, 3 (2), 1-12.

Das, S. (2017). From Eco-sensibility to Ecofeminism, In S. Das (Ed.), Re-Thinking Environment: Literature, Ethics and Praxis. (pp. 49-59). New Delhi, India: Authorspress.

DeLap, K. Q. (2013). From Root to Tree: Wangari Maathai's Green Belt Movement—The Grassroots Approach to Addressing Human Rights Violations. Environmental Claims Journal, 25 (2), 144-153. Doi: 10.1080/10406026.2013.782251

Drucker, P. F. (2011). The Practice of Management (Classic Drucker Collection Edition, Revised Edition). NY: Routledge.

Ebila, F. A. (2017). Proper Woman, in the African Tradition: The Construction of Gender and Nationalism in Wangari Maathai's Autobiography Unbowed. Tydskrif vir Letterkunde, 52, 144-154.

Edwards, G. E. (2010). Assessing the effectiveness of human rights non-governmental organizations (NGOs) from the birth of the United Nations to the 21st century: Ten attributes of highly successful human rights NGOs. Michigan State Journal of International Law, 19 (165). 170,172.

Gamson, W. A. (1990). The strategy of social protest (2nd edition). Belmont, California: Wadsworth.

Geisler, G. (1987). Sisters under the skin: Women and the women's league in Zambia. Journal of Modern African Studies, 25 (1), 43-66.

Grant, M. J. & Booth, A. (2009). A typology of reviews: An analysis of 14 review types and associated methodologies. Health Information & Libraries Journal, 26, 91-108. Doi: 10.1111/j.1471-1842.2009.00848.x

Hallinger, P. & Chatpinyakoop, C. (2019). A bibliometric review of research on higher education for sustainable development, 1998–2018. Sustainability, 11 (8), 2401. Doi: 10.3390/su11082401

Hallinger P., & Nguyen V-T. (2020). Mapping the landscape and structure of research on education for sustainable development: A bibliometric review. Sustainability, 12 (5), 1947. Doi: 10.3390/su12051947

Hernandez, E. D., Guzman, C. A., & Seron, P. (2022). Interventions based on environmental determinants for nutritional and physical activity behaviours in Colombia: A scoping review. BMJ Open, 12, e060085. Doi: 10.1136/bmjopen-2021-060085

Javidan, M., Dorfman, P. W., de Luque, M. S., & House, R. J. (2006). In the eye of the beholder: Cross cultural lessons in leadership from project GLOBE. The Academy of Management Perspectives, 20 (1), 67-90.

Kamaria, K., & Lewis, A. (2009). The not-for-profit general management responsive capability competencies: A strategic management perspective. Business Strategy Series, 10, 296-310.

Kamau, C. W. (2015). Grounded theory study of emerging leadership model as applied to global enterprises. Doctorate Dissertation. United States: University of Phoenix.

Kanogo, T. (2020). Wangari Maathai: Ohio short stories of Africa series. Ohio University Press: Athens, Greece.

Karaman, İ. C. & Dalkıran, G. B. (2021). Kadın sivil toplum hareketinin tarihsel gelişimi: Türkiye ve dünyadan örnekler. Meriç Uluslararası Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi, 5 (13), 89-116.

Ketola, T. (2010), Responsible leadership: Building blocks of individual, organizational and societal behavior. Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 17, 173-184. Doi: 10.1002/csr.228

Kusterer, K. (1990). Women oriented NGOs in Latin America: Democratization's decisive wave. In G. Young, V. Samarasinghe, & K. Kusterer (Eds.), Women at the Centre: Development Issues and Practice for the 1990s (pp. 182-192). Connecticut: Kumarian Press.

Maathai, W. (2008). Unbowed: A memoir. London: Arrow Books.

Maathai, W. (2009). The challenge for Africa: A new vision. London: William Heinemann.

Mainah, F., & Konate, M. (2018). Chapter seven: Women's empowerment and sustainable development in Kenya. R. Dibie (Ed.), Women's empowerment for sustainability in Africa (pp. 199-219). Newcastle, UK: Cambridge Scholars Publishing.

McIntyre Miller, W. (2016), Toward a scholarship of peace leadership. International Journal of Public Leadership, 12 (3), 216-226. Doi: 10.1108/IJPL-04-2016-0013

McIntyre-Mills, J. J., Makaulule, M., Lethole, P., Pitsoane, E., Arko-Achemfuor, A., Wirawan, R., & Widianingsih, I. (2023). Ecocentric living: A way forward towards zero carbon: A conversation about ındigenous law and leadership based on custodianship and praxis. Systemic Practice and Action Research, 36, 275-319. Doi: 10.1007/s11213-022-09604-0

Michaelson, M. (1994). Wangari Maathai and Kenya's Green Belt Movement: Exploring the evolution and potentialities of consensus movement mobilization. Social Problems, 41 (4). pp. 540-561.

Mikell, G. (1997). African feminism. Philadelphia, PA, USA: University of Pennsylvania Press.

Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., & The PRISMA Group (2009). Preferred reporting ıtems for systematic reviews and meta-analyses: The PRISMA statement. PLOS Medicine, 6 (7), e1000097. Doi: 10.1371/journal.pmed.1000097

Mongeon, P., & Paul-Hus, A. (2016). The journal coverage of Web of Science and Scopus: A comparative analysis. Scientometrics, 106, 213-228.

Morojele, N. (2016). Women political leaders in Rwanda and South Africa: Narratives of triumph and loss (Volume 1). Leverkusen-Opladen, Germany: Barbara Budrich Publishers.

Morris, A. D. (1984). The origins of the civil rights movement: Black communities organizing for change. New York: Free Press.

Msila, V., & Netshitangani, T. (2016). Women and leadership: Learning from an African philosophy. In V. Msila, & M. Gumbo (Eds.), Africanising the curriculum: Indigenous perspectives and theories (pp. 83-97). Stellenbosch, South Africa: Sun Press.

Munn, Z., Peters, M.D.J., Stern, C., Tufanaru, C., McArthur, A., & Aromataris, E.. (2018). Systematic review or scoping review? Guidance for authors when choosing between a systematic or scoping review approach. BMC Medical Research Methodology, 18, 143. Doi: 10.1186/s12874-018-0611-x

Muthuki, J. M. (2006). Rethinking ecofeminism: Wangari Maathai and The Green Belt Movement in Kenya. Research Article for the Degree Master of Social Science. University of Kwazulu-Natal.

Ngunjiri, F.W. (2010). Women's spiritual leadership in Africa: Tempered radicals and critical servant leaders. Albany, NY: SUNY Press.

Paré, G., & Kitsiou, S. (2016). Chapter 9: Methods for literature reviews. In F. Lau, C. Kuziemsky (Eds.), Handbook of eHealth evaluation: An evidence-based approach (pp. 157-180). Victoria, British Columbia, Canada: University of Victoria.

Ren, M., Liu, Y., Ni, X., Kuang, Z., Luo, X., Zhang, Y., Li, H., & Chen, Y. (2022). The role of acupuncture and moxibustion in the treatment, prevention, and rehabilitation of patients with COVID-19: A scoping review. Integrative Medicine Research, 11 (4), 100886. Doi: 10.1016/j.imr.2022.100886

Saraite-Sariene, L., Galán-Valdivieso, F., Alonso-Cañadas, J., & García-Tabuyo, M. (2022). The role of women's leadership in environmental NGOs' online accountability. Online Information Review, 46 (4), 660-677. Doi: 10.1108/OIR-09-2020-0403

Schneider, S. & George, W. (2011). Servant leadership versus transformational leadership in voluntary organizations. Leadership and Organization Development Journal, 32, 60-77.

Sesanti, S. (2021). Afrocentric education's foundations of Wangari Maathai's philosophical (ethical) leadership. South African Journal of Philosophy, 40 (4), 395-409. Doi: 10.1080/02580136.2021.2001223

Shattuck, A. (2022). One Person, One Tree: Wangari Maathai and Ecofeminism in the Greenbelt Movement. Women Leading Change, 6 (2), 21-35.

Shinbrot, X. A., Wilkins, K., Gretzel, U., & Bowser, G. (2019). Unlocking women's sustainability leadership potential: Perceptions of contributions and challenges for women in sustainable development. World Development, 119, 120-132. Doi: 10.1016/j.worlddev.2019.03.009

Sponsel, L. E. (2014). Spiritual ecology as an international environmental movement. In L. Leonard & S. B. Kedzior (Eds.), Occupy the Earth: Global Environmental Movements, Advances in Sustainability and Environmental Justice, Vol. 15 (pp. 275-293). Bingley: Emerald Group Publishing Limited. Doi: 10.1108/S2051-503020140000015011

Staggenborg, S. (1989). Stability and innovation in the women's movement: A comparison of two movement organizations. Social Problems, 36. 75-92.

Stid, D. & Bradach, J. (2009). How visionary nonprofits leaders are learning to enhance management capabilities. Strategy & Leadership, 37, 35-40.

Stuhlhofer, E. W. (2021). Navigating African feminisms: Wangari Maathai as a portrait. 11 February 2021, Africa Knows! Online conference (Panel G42), 2 December 2020 - 28 February 2021. Amsterdam.

Stuhlhofer, E. W. (2022). Black, female, and divorced: A discourse analysis of Wangari Maathai's leadership with reflections from Naleli Morojele's study of Rwandan and South African female political leaders. Societies, 12, 23. Doi: 10.3390/soc12010023

Taylor, B. (2013). Kenya's Green Belt Movement: Contributions, conflict, contradictions, and complications in a prominent environmental non-governmental organization (ENGO). In L. Trägårdh, N. Witoszek & B. Taylor (Eds.), Civil society in the age of monitory democracy (pp. 180-207). New York & Oxford: Berghahn Books. Doi: 10.1515/9780857457578-009

Tracy, C. (1994). The roots of ınfluence: Nongovernmental organizations and the relationship between human rights and the environment. Journal of International Law and Practice, 3. 21, 22.

Tricco, A. C., Lillie, E., & Zarin, W. et al. (2018). PRISMA extension for scoping reviews (PRISMA-ScR): Checklist and explanation. Annals of Internal Medicine, 169. 467-473. Doi: 10.7326/M18-0850

Tripp, A. M. (2001). Women's movements and challenges to neopatrimonial rule: Preliminary observations from Africa. Development and Change, 32 (1), 33-54. Doi: 10.1111/1467-7660.00195

Udvardy, M.L. (1998). Theorizing past and present women's organizations in Kenya. World Development, 26 (9), 1749-1761. Doi: 10.1016/S0305-750X(98)00081-3

Wakesho, C. (2000). The Green Belt Movement of Kenya: A gender analysis. Masters Thesis. Lakehead University, Thunder Bay, Ontario.

Weeks, L. C. & Strudsholm, T. (2008). A scoping review of research on complementary and alternative medicine (CAM) and the mass media: Looking back, moving forward. BMC Complementary and Alternative Medicine, 19 (8), 43. Doi: 10.1186/1472-6882-8-43

Wenger, E. (1999). Communities of practice: Learning, identity and meaning. Cambridge: Cambridge University Press.

Wenger, E., White, N., & Smith, J. D. (2009). Digital habitats: Stewarding technology for communities. Portland: CPsquare.

Wipper, A. (1975). The Maendeleo ya Wanawake Movement: Some paradoxes and contradictions. African Studies Review, 18 (3). 99-120.

Platon'dan Nıetzsche'ye Erdem Ve Haz İlişkisi Bağlamında Mutluluk Sorunu

Ekin Merkit[1]

Giriş

Erdem ve haz ilişkisi Antik Yunan'dan itibaren birçok filozofun etik kuramında önemli bir problem olarak yer almıştır. Erdem ve haz sorunu ile mutluluk sorunu arasında sıkı bir bağ vardır. Eylemlerimizde hazzın mı yoksa erdemin mi belirleyici olması gerektiği sorusunun cevabı 'mutluluk' kavramından ne anladığımızla yakından ilişkilidir. Mutluluk kavramı, insanların üzerinde ittifakla anlaştıkları veya kolayca hemfikir oldukları bir kavram değildir. Bu durumun nedenlerinden biri söz konusu kavramın birçok kavramı kapsayan şemsiye bir kavram olmasıdır. Mutluluk kavramı iyi yaşam, erdem, haz, refah, yarar, ödev gibi birçok kavramla yakından ilişkilidir. Bu çalışmada mutluluk sorunu erdem ve haz ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Böylece söz konusu sorunun Platon'dan Nietzsche'ye kadar olan süreçte uğradığı değişim açığa çıkarılmaya çalışılmıştır.

Başta Sokrates, Platon ve Aristoteles olmak üzere (aralarında önemli farklılıklar olmakla birlikte) İlk Çağ filozoflarının büyük bir çoğunluğuna göre bütün insanların elde etmeyi hedeflediği doğal amaç ve en yüksek iyi olarak tanımlanan mutluluk (*eudaimonia*) doğrudan erdemle ilişkilidir. İnsanların mutluluğa ulaşabilmesi için kozmosa/doğaya uygun bir yaşam sürdürmesi gerekmektedir. Ancak tıpkı mutluluk kavramında olduğu gibi kozmosa veya doğaya uygun yaşamak konusunda da filozofların çoğu farklı düşünmektedir. Örneğin; *Gorgias* diyalogunda Kallikles, doğaya uygun yaşamın, insanın arzularını bastırmadan serbest bıraktığı, her isteğini cesurca gerçekleştirdiği bir yaşam olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre böyle bir yaşam tarzını hayata geçirmeyi başaramamış olanlar ölçülü olma halini bir erdem olarak yüceltirken, ölçüsüzlüğü alçaklık olarak kabul ettirmek istemişlerdir. Sokrates ise Kallikles'in tam aksine kozmosa uygun yaşamayı ölçülülük erdemine sahip olmak, kendini bilmek, doğal yanını dizginlemek ve aklın rehberliğinde yaşamak şeklinde tanımlamıştır (Platon, 2010).

Düşünce tarihinde mutluluk kavramı birçok açıdan anlam değişikliğine uğramış ve bu değişiklik doğrultusunda mutluluk sorununa başka kavramlarla ilişkili olarak çözüm önerileri sunulmuştur. Tarihsel seyir içinde bu önerilerin İlk Çağda kozmosa uygun yaşama, Orta Çağda Tanrı'nın emirlerine itaat ederek yaşama, 15. yüzyıldan 18. Yüzyıla kadar rasyonalitenin ve bilimin ışığında yaşama, 18. yüzyılda (özellikle Kant'ın felsefesinde) aklın hüküm sürdüğü bir yaşam tarzının benimsenmesi ve 19. yüzyılda Nietzsche'yle birlikte insanın kendini aşarak Üstün-insan'a ulaşmak için çabalaması şeklinde karşımıza çıktığını ifade edebiliriz. Birbirinden oldukça farklı görünen bu çözüm önerilerinin ortak yönü hepsinin zemininde erdem ve haz ilişkisinin bulunuyor olmasıdır.

1.İlk Çağ Felsefesinde Erdem ve Haz İlişkisi Bağlamında Mutluluk Sorunu: Platon, Aristoteles ve Stoalılar

Platon *Philebos* diyalogunu erdem, haz ve mutluluk sorununa ayırmıştır. Diyalogun başında Platon mutluluğun bilgelik demek olduğunu Philebos ise mutluluğun hazdan ibaret olduğunu

[1] Dr. nry_merkit@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6480-2078.

iddia eder. (Platon, 2013). Daha sonra Platon, bu anlaşmazlığın bir sonuca varabilmesi için öncelikle hazzın ne olduğunun açıklanması gerektiğini ifade eder; çünkü çeşitli hazlar vardır. Örneğin; insanların çoğu zevkten hoşlanırken, bilge bir insan ise bilgelikten hoşlanır. Bu iki haz türü birbirinden çok farklıdır ve bunların birbirine benzediğini söylemek deliliktir. Hazların çoğu kötü azı iyidir (Platon, 2013). Sadece haz peşinde koşan bir insan, insan gibi değil de bir sünger ya da kabuklu bir deniz hayvanı gibi yaşar. Çünkü o, bir akla, hafızaya ya da doğru düşünceye sahip olmadığı için haz duyup duymadığını bile anlamaz. Bu nedenle böyle bir durum istenilen bir durum olamaz (Platon, 2013). Bununla birlikte bilgelik, akıl ve hafızaya sahip olup hiçbir şekilde haz ya da acı duyguları hissetmeden yaşamak da istenilir ya da tercih edilir bir yaşam tarzı değildir. Bu bakımdan mutluluk ne salt düşünsel faaliyetten ne de salt hazdan meydana gelir. O, düşünce ya da bilgiyi olduğu kadar hazzı da ihtiva eden fakat aklın hazza göre daha baskın ve belirleyici olduğu karma bir durumdur. Platon bu aşamada hazlar arasında bir ayrıma gider: Maddi ya da karma hazlar, doğru ya da gerçek hazlar. Maddi ya da karma hazlar algılanabilir ya da hissedilebilir bir yoksunluk ya da eksikliğin yarattığı acıyla karışmış olan hazlardır. Doğru ya da gerçek hazlar ise bedene ait hiçbir şey ihtiva etmeyen, acıyla hiçbir şekilde karışmamış olan saf hazlardır. Örneğin; güzel renk, ses ve şekillerin temaşasından alınan hazlar. Ayrıca okuma ve öğrenmekten, bilimsel faaliyet veya tefekkürden alınan hazlar (Platon, 2013). Platon'un olumladığı hazlar bedensel itkilerden uzak olan saf hazlardır. Bu hazlar felsefî bilginin sonucunda ortaya çıkan etkin haz durumu ve hayranlık duygusudur. Platon bu konuyu Symposion'da Sokrates ve Diatioma arasında geçen güzellik konulu tartışmayla ele almıştır. Diatioma temaşa ile açığa çıkan etkin haz durumunu şu şekilde ifade etmektedir:

> *"Bu dünyanın güzelliklerinden başlayacaksın, hiç durmadan basamak basamak yüce güzelliğe yükseleceksin, bir güzel bedenden ikisine, ikisinden bütün güzel bedenlere, sonra güzel bedenlerden güzel işlere, güzel işlerden güzel bilgilere, güzel bilgilerden de sonunda bir tek bilgiye varacaksın: Bu bilgi de o tek başına var olan salt güzelliğe varmaktan, asıl güzelin özünü tanımaktan başka şey değildir. İnsanın salt güzellikle karşı karşıya kaldığı o an yok mu, sevgili Sokrates işte yalnız o an için insan hayatı yaşanmaya değer" (Platon, 2014).*

Platon'da hayranlık duymanın iki yönü vardır. Ona göre hayranlık duyma yalnızca felsefî bilginin sonucunda açığa çıkmaz. İnsan bilgi sahibi olmaması nedeniyle de hayranlık duyabilir. Örneğin *Theaitetos* diyaloğunda Theaitetos Sokrates'e evrene her baktığında başının döndüğünü ve Tanrıların işlerine büyük bir hayranlık duyduğunu ifade etmiştir. Theaitetos evrene dair yeterli felsefî bilgiye sahip değildir ve bu nedenle onun hayranlık duyması negatif karakteriyle karşımıza çıkmaktadır (Topakkaya, 2012). Hayranlık duymanın ikinci yönü ise yukarıdaki alıntıda ifade edildiği gibi felsefî bilginin sonucunda açığa çıkar. Bu bağlamda Platon'a göre aklî sevgi, *iyi idesi*nin bilgisine ve sonsuz mutluluğa ulaşmak demektir.

Platon'dan sonra Aristoteles *Magna Moralia*'nın yedinci bölümünde hazların mutluluğa ulaşma yolunda engel değil doğru ölçü korunduğu sürece iyiye doğru birer teşvik olduğunu ileri sürmüştür. Nitekim Aristoteles'e göre hazdan bağımsız bir mutluluk söz konusu olamaz. "*Hazdan iğrenen ve onun iyiler arasında sayılmaması gerektiğini düşünenler bile mutluluktan söz ederken 'acısız' olmayı bir yerlere iliştiriyorlar; öyleyse acısızlık hazza yakın bir şeydir*" (Aristoteles, 2016) ifadesiyle hazzın acısızlık durumuyla olan yakınlığına vurgu yapan Aristoteles *Nikomakhos'a Etik*'te de haz konusuna dair üç görüşten bahsetmiştir: 1) Hiçbir haz ne kendinde ne de ilineksel olarak iyidir. (Bu Speusippos'un görüşüdür.) 2) Bazı hazlar iyidir, ama çoğu kötüdür. (Bu görüş, yukarıda belirttiğimiz Platon'un Philebos diyalogunda savunduğu görüştür.) 3) Bütün hazlar iyi olsalar bile "en yüksek iyi hazdır" denemez (Bu görüş de Philebos'ta bahsedilen bir başka görüştür).

Aristoteles bu görüşlerle hesaplaşırken mutluluk (*eudaimonia)* sorununa kapsayıcı (*comprehensive*) mutluluk ve akılsalcı (*intellectualist*) mutluluk olmak üzere iki farklı bakış açısı getirir ve bu ikisi arasında bir kararsızlık sergiler. 10. kitabın 7. Bölümünde karşımıza çıkan akılsalcı mutluluk yaklaşımına göre mutluluk insanın sahip olduğu en fazla tanrısal olan şeyin eyleminde gerçekleşir. İnsanda en fazla tanrısal olan şey ise akıldır. Dolayısıyla bu anlamda mutluluk, aklın kendisine en fazla uygun olan mükemmelliğidir. Kapsayıcı mutluluk anlayışı ise yalnızca aklın teorik etkinliklerini değil, bütün insan yaşamını ve eylemlerini kapsar, ahlaksal erdemleri ve pratik bilgeliği de içerir. Buna göre insan doğası bir bütündür ve mutluluk denilen şey akıl, duygu, algı ve eylemin karşılıklı etkileşiminin ruha sahip bedendeki ifadesidir (Nagel, 1988).

Aristoteles'e göre haz etkinlikten sonra gelir. Yani etkinlikten bağımsız haz oluşmaz. Haz, etkinlikleri tamamlar, dolayısıyla mutluluğu da tamamlar. Bu nedenle insanların haz araması akılsaldır. Ayrıca etkinlikten alınan haz etkinliğin artmasını sağlar. İnsanlar hazla etkinlikte bulunduklarında yaptıkları işi daha iyi yaparlar. Örneğin; geometriden hoşlananlar geometrici olur, ya da müziği, mimarlığı sevenler haz aldıkları için alanlarında ilerler. Böylece etkinlik arttıkça haz, haz arttıkça da etkinlik artar. Aristoteles hayatın mı haz için arzulandığı, yoksa hazzın mı hayat için arzulandığı sorusuna "*bu soruyu bir yana bırakalım, çünkü bunların birbirine bağlı olduklarını, ayrılmadıklarını görüyoruz*" (Aristoteles, 2011a) şeklinde bir cevap vererek yaşam ile hazzın iç içe olduğunu ifade etmiştir.

Etkinlikler tür bakımından farklı olduklarından onları tamamlayan hazlar da farklıdır. Nasıl yaşamını sürdüren her bir canlıya özgü bir iş varsa, ona özgü bir haz da vardır. Bir atın, bir köpeğin hazzı bir insanın hazzından farklıdır. Aristoteles bu durumu Herakleitos'tan bir örnekle açıklar: "*Eşekler samanı altına tercih eder, çünkü eşekler için yiyecek altından daha hoştur*" (Herakleitos, 2016). Çoğunluk bilgeliği değil duyusal hazzı ve maddi zenginliği tercih eder. Oysa her şeyin olduğu gibi hazzın da ölçüsü erdem olmalıdır. Erdemli bir insanın etkinliklerini tamamlayan hazlar asıl anlamıyla insana özgü hazlardır. Dolayısıyla Aristoteles'in olumladığı hazlar da insana özgü işlev veya işlevleri tamamlayan hazlardır. İnsana özgü işlev işe aklın egemenliğinde bir hayat sürmesidir. Bu nedenle Aristoteles akılsalcı mutluluk anlayışına daha yakın durmaktadır. Nitekim *Ruh Üzerine* adlı eserinde arzu ve tutkunun akıl dışı olduğunu açıkça belirtir (Aristoteles, 2011b). Akıl dışı olduğu için de kendine egemen olmama ile ilişkilidir. Kendine egemen olmama, kötülük ve canavarlık kaçınılması gereken üç alışkanlık türüdür. Kendine egemen olmayan kişi tercihle değil arzuyla davranır. Kendine egemen olan kişi ise tam tersine arzuyla değil, tercihle davranır, arzuların çirkin olduğunu bildiği için akıl yürütmesi sayesinde onlara uymaz (Aristoteles, 2011a). Bu nedenle mutluluk; "*hazların toplamı değildir; eğlenme ve haz alma hiç değildir. Hiçbir eylemde bulunmadan, hiçbir karar almadan ve hiçbir tercihte bulunmadan kendimizi "iyi hissetmemiz" iyi yaşam değildir*" (aktaran Erkızan, 2014). Mutluluk bir 'etkin olma', 'eylemlilik' ve 'erdemlilik' halidir.

Aristoteles'e göre gündelik hayat insanların yaşamlarını onun üzerinde harcayacakları kadar değerli değildir. Birey sadece kendi gündelik meseleleriyle meşgul olmamalı hatta toplumun ve insanlığın sıradan kaygılarını da aşmaya çalışmalıdır. Çünkü insan aklı sayesinde kendisinden daha üstün varlıklar üzerinde düşünebilen tek varlıktır ve bu özelliği ile kendisinden daha yüksek varlıklara yani tanrısal olana katılabilir (Nagel, 1988). Bu nedenle Aristoteles'in felsefesinde sonsuz mutluluğa ulaşmak ancak *theoria* yaşamında mümkündür. Bu yaşamda insan duyusal hazlardan uzak saf hazlarla birliktedir. Platon'a benzer şekilde Aristoteles de sonsuz mutluluk olarak adlandırdığı *theoria* hayatının temelinde Tanrı'ya dair derin düşünmeden alınan hazzın ve O'nun yetkinliğine karşı duyulan hayranlık duygusunun yer aldığını şu şekilde ifade etmiştir:

"…temaşa fiili, en yüksek ve en mükemmel mutluluktur. O halde Tanrı, bizim ara sıra sahip olduğumuz haz verici duruma her zaman sahipse, bunun kendisi hayranlık vericidir. Eğer o ona daha büyük ölçüde sahipse, bu daha da hayranlık vericidir. İmdi Tanrı bu söylediğimiz biçimde ona sahiptir. Hayat da Tanrı'dır; çünkü aklın fiili hayattır ve Tanrı bu fiilin ta kendisidir. Tanrı'nın kendi kendisiyle kaim olan fiili, en mükemmel ve ezeli-ebedi bir hayattır" (Aristoteles, 2010).

Mutluluk kavramı bağlamında insan ile kozmos arasındaki uyum sorunu Stoacı ahlak kuramının da zeminini oluşturmuştur. Yaşamın amacı olan mutluluk; içsel dinginlik, denge ve uyum anlamına gelmektedir. İnsanın mutluluğa ulaşması erdemli bir yaşam sürmesiyle mümkün olmaktadır. Erdemli bir yaşam ise aklın tutku ve eğilimlere hâkim olması ve böylece insanın bir tür *apathie* (tepkisizlik) durumuna ulaşmış olduğu bir yaşam tarzı demektir. Bu bağlamda *apathie* hissizleşmek, duygulanım ve tutkulardan tamamen arınmak demektir. Bu aşama ahlaksal yönelimin ve ruhsal terbiyenin ulaşmak istediği temel gayedir (Topakkaya, 2009). Söz konusu gayenin gerçekleşebilmesi için insanın duygu, düşünce ve eylemlerinin doğaya uygun olması gerekir. İnsan, doğaya, Tanrı'nın istencine ve akla uygun yaşadığı sürece mutlu olabilir (Brun, 2016).

Stoalılara göre ise insanın temel amacı mutluluk değil, varlığını muhafaza etme içgüdüsüdür. Bu içgüdü haz ve mutluluğu da içinde barındırır. Yaşayan varlık kendini koruma içgüdüsüyle kendisine uygun geleni ve doğasına uygun yaşamasını sağlayan şeyi aramaya yönelir. Bu içgüdü sayesinde yaşayan varlıklar doğdukları andan itibaren doğalarına uygun düşen ile doğalarına aykırı olanı ayırt etme imkanına sahip olurlar. Stoalılar da hazları hoşnutluk, kötülükten alınan haz ve şehvet olmak üzere sınıflara ayırır. Hoşnutluk; duyusal kaynaklı hazları içerir. Kötülükten alınan haz; Başkalarının mutsuzluğundan alınan hazzı ifade eder. Şehvet; ruhun kendini bırakması ve sefahat erdemin gevşekliği demektir. Tanımlardan anlaşılacağı üzere tutkular ve hazlar; bedenin ve ruhun hastalıkları, zayıflıklarıdır. Bilge kişi, tutkularından sıyrılarak akla göre yaşayan kişidir (Brun, 2016). İnsanın tutku, arzu ve isteklerinden kendini kurtarması bir davranış tarzı olarak *apathie* (tepkisizlik) ile mümkün olmaktadır. *Apathie* genel anlamıyla duygusuz olmak, duygulanımdan ve tutkulardan arınmaktır. Aynı zamanda ahlaksal yönelimin ve nefis terbiyesinin ulaşmak istediği temel amaçtır. Stoalılara göre mutluluk içsel huzur, ruhsal denge ve uyumdur. Mutluluğa ulaşmak erdemle mümkündür. Erdem ise aklın tutku ve güdülere hâkim olması yani bir tür *apathie* durumuna ulaşması demektir (Topakkaya, 2009).

2.Orta Çağ Felsefesinde Erdem ve Haz İlişkisi Bağlamında Mutluluk Sorunu: Augustinus, Thomas Aquinas ve William Ockham

İlk Çağda mutluluk kavramına kozmolojik bir yaklaşım söz konu iken Orta Çağda teolojik bir yaklaşım benimsenmiştir. Orta Çağ felsefesinin genelinde de yaşamın amacı mutluluk olarak kabul edilmektedir. Ancak kavramın içeriği değişikliğe uğramıştır; Orta Çağın mutluluk anlayışında İlk Çağda olduğu gibi doğal değil doğaüstü öğeler karşımıza çıkmaktadır. İnsanın yaşamın amacı olarak kabul ettiği sonsuz mutluluğa sonlu ve geçici olan bu dünyada ulaşması mümkün değildir; çünkü bu tür bir mutluluk yalnızca öte dünyadadır. Orta Çağın teolojik rengi düşünürlerin insan ve dolayısıyla mutluluk anlayışına da yansımıştır. İlk Çağda rasyonel eylemlerde bulunan bir varlık olarak karşımıza çıkan insan Orta Çağda ise kurtuluşa ermek için çabalamak zorunda olan, günahtan arınması gereken aciz bir varlık olarak kabul edilmiştir. En yetkin ve en yüce varlık olan Tanrı hakikatin ve tüm değerlerin kaynağıdır. (Özcan, 2005). Bu bağlamda mutluluğa ulaşmak isteyen insanın yapması gereken Tanrı'nın emirlerine itaat etmektir. Orta Çağ Batı felsefesinde sonsuz mutluluğa ulaşmak için önerilen yaşam tarzı çileciliktir.

Çilecilik öğretisine göre insanın tinsel olana ya da Tanrı'ya ulaşması için, bedeni küçümsemesi, bedensel ihtiyaçlarını en aza indirgemesi hatta duyusal olandan tamamen kurtulması gerekir. Bu öğretinin kökleri M.Ö. 5. yüzyıl Yunan düşüncesine; ruhun gerçek bilgiye ulaşabilmesi ve özgür kalabilmesi için insanın bedensel itkilerini ve fiziksel arzularını bastırması gerektiğini savunan Platon'a kadar uzanır. Kant ve Schopenhauer'da da karşımıza çıkan çilecilik düşüncesi 20. yüzyılda da bazı düşünürler tarafından savunulmuştur. Guardiani ve Arnold Gehlen gibi düşünürler modern yaşamın mekanik, teknik ve ticari yönünün insanı kuşattığını ve köleleştirdiğini tespit etmişlerdir. Özellikle teknolojinin etkisiyle adeta kimliğini yitirmiş olan modern insanın ancak dünyadan vazgeçerek çileci bir yaşam tarzıyla kimliğini ve tinselliğini yeniden kazanabileceğini savunmuşlardır (Cevizci, 2017).

Çilecilik öğretisi teolojik temellendirmeye dayalı ahlak kuramlarında da insanın günahlarını bağışlatmak, kefaret ödemek için bedensel isteklerini yenmek üzere kendi iradesiyle acı çekmek istemesi olarak karşımıza çıkar (Akarsu, 1998). Bu tür ahlak kuramlarının en belirgin örnekleri Orta Çağ felsefesindedir. Orta Çağ Hıristiyan antropolojisine göre insan, Tanrı'nın altıncı günde yarattığı; tabiata egemen kıldığı ve ilk günahının bedelini ödemeye mahkûm ettiği bir varlıktır. Bununla birlikte Hıristiyanlık Orta Çağında insana ilişkin olumlu bir imge de söz konusudur. Buna göre insan Tanrı'nın kendi biçimine göre var ettiği tanrısal bir varlıktır ve bu nedenle değerlidir. Orta çağ boyunca insana dair bir diğer düşünce de insanın tözsel değil ama ahlakî yetersizliğinden kaynaklanan kötülüğüne ilişkin karamsar düşüncedir. İnsan ahlakî yetersizliğinden dolayı Tanrı karşısında zayıf ve kusurlu bir varlıktır (Özcan, 2005). Bu nedenle Hıristiyanlık, bu dünya hakkında insanları ümitsizliğe düşürüp, başka bir dünyadan ümitli olmalarını salık verir. Bu dünya günaha gark olmuştur, temelden bozuktur ve özünde kötüdür. Dolayısıyla ondan kaçınmak gerekir. Bu düşüncenin etkisiyle insanlar bedenlerini aşağılamak ve duygularını köreltmek amacıyla uzlete çekilmiş hatta evlilik bağıyla birbirine bağlı olanlar aileler bile parçalanmıştır (Gilson, 2005).

Orta Çağ Batı felsefesinin insan anlayışında belirleyici olan günah kavramıdır. Sonsuz mutluluğa ulaşmak isteyen insan bedenin tutkularından ve hazlarından arınmalıdır. Çünkü insanı günaha iten doğal yanından yani beden sahibi bir varlık olmasından kaynaklanan itki ve eğilimlerdir. İnsan ilk günah nedeniyle günahkâr, kurtarılması gereken ve günahtan arınması gereken bir varlıktır. İnsanın bedensel istek ve yönelimleri onu günaha iten, aşağı çeken ve kurtuluşuna engel olan en önemli nedendir. Bu nedenle insan ruhunu bedenin istek ve yönelimlerinden kurtarmalıdır. Augustinus bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: "*Neden, yasadan uzaklaşarak, bedenin içgüdülerini izliyorsun? Bırak da arınmış bedenin seni izlesin! … Huzur, onu aradığınız yerde değildir. Nerede ararsanız arayın ama o aradığınız yerde değildir. Yaşamın olmadığı yerde, mutlu yaşam bulunur*" (Augustinus, 2007). Augustinus'a göre bu dünyada duyusal haz, servet ve ün gibi arzu nesnelerinden elde edilen hazlar insana ancak geçici bir mutluluk kazandırır. Oysa bu dünyadaki mutluluk gelip geçicidir, önemli olan öbür dünyadaki sonsuz mutluluğu kazanmaktır. Sonsuz mutluluğu kazanmanın yolu ise bu dünyada haz peşinde koşmak değil; Tanrının emir ve yasaklarına uyarak erdemli bir hayat yaşamaktır. Çünkü insan ancak bu şekilde Tanrının inayetini kazanarak sonsuz mutluluğa erişebilir. Bu nedenle insan mümkün olduğunca bedenin etkisinden arınmalı, onun isteklerine boyun eğmemelidir.

Augustinus'a benzer biçimde Thomas Aquinas da insanın sonsuz mutluluğa erişebilmesi için erdemli bir yaşam sürmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Ancak yine Augustinus gibi Aquinas da sonsuz mutluluğu kazanmak için erdemin tek başına yeterli olmadığını, onun yalnızca bir araç olduğunu ifade etmiştir. Çünkü sonsuz mutluluk bu dünyada değil; ilahi aydınlanma ile başka bir dünyada mümkündür. Bunun için insanın Tanrının inayetini kazanması zorunludur. İnsanın yaşama amacı sonsuz mutluluğa ulaşmaktır. Sonsuz mutluluk; insanın aklı aracılığıyla

doğal düzenden hareketle Tanrının yüceliğini, yetkinliğini kavraması ve ayrıca özgür irade sahibi bir varlık olarak da erdemli – iyi eylemlerde bulunması demektir. (Kenny, 2018).

William Ockham ise doğadan ve doğal yasadan hareketle mutlak iyiyi keşfetmek ve ahlak yasasını doğa ya da akıl ile temellendirme konusunda Aquinas'a karşı çıkmıştır. Çünkü Ockham'a göre Tanrı tarafından yaratılmış evren ve varlığını gördüğümüz her şey yalnızca Tanrının mutlak iradesine bağlıdır. Bu nedenle iyi ve kötünün ne olduğunu belirleme yetkisi yalnızca Tanrıya aittir (Oakley, 1961). Dolayısıyla ahlaklı olmak veya erdem sahibi olmak yalnızca Tanrı'ya itaat etmekle mümkündür. Bu bağlamda insanın sonsuz mutluluğa ulaşması ancak Tanrıya itaat etmesiyle mümkündür. Çünkü itaat eden insan bireysel iradesini Tanrının daha yüksek iradesine tabi kılar ve onun inayetini ve yardımını diler.

Orta Çağdan Yeni Çağa geçiş sürecinde Rönesans felsefesiyle birlikte mutluluk kavramının da anlamı değişmeye başlamıştır. Örneğin bu dönemde Nikolaus Cusanus'un (1401-1464) *Öğrenilmiş Cahillik* adlı eserinde insanın bilgeliği ve bilgisinin sınırları yeniden gündeme getirilmiştir. Cusanus insan aklının Tanrıyı ve diğer varlıkları sınırlı bir şekilde bilebileceğini ileri sürmüştür. Bu nedenle insanın öğrenmesinin ve erdeminin artması için onun neyi ne kadar bildiğinin ve bilmediğinin farkında olması gerekir (Kenny, 2018). Bu bağlamda Rönesans felsefesiyle birlikte erdem ve mutluluk kavramları Orta Çağda olduğu gibi Tanrı'nın emir ve yasaklarına itaat etmekten ziyade insanın aklı ve bilgisi zemininde ele alınmaya başlanmıştır.

16. yüzyılda astronomi bilimindeki gelişmeler düşünce tarihine yeni bir kozmoloji ve yeni bir mutluluk anlayışı kazandırmıştır. Bu yeniliğin en önemli temsilcilerinden biri Rene Descartes'tır. Ona göre önemli olan Tanrı'nın evreni hangi amaçla değil, hangi araçla yarattığını ve Tanrı'nın gücünün her şeye yettiğini bilmektir (Descartes, 1995). Her şeyin nedeni olan Tanrı evrende mekanik bir sistem kurmuştur. Bu bağlamda evren nedensellik ilkesinin hâkim olduğu, mekanik ve matematiksel yasalara göre işleyen bir makine gibidir. İnsan da artık sonsuz mutluluğa ulaşmak için yalnızca Tanrıya itaat eden bir varlık değil, akıl sahibi ve bilen bir varlık olarak biçimlendirici, dönüştürücü ve değer yaratıcı öznedir. Sonsuz mutluluğun kaynağı olan erdem ise insanın kendi isteklerini yönlendirme özgürlüğünün kendisine ait olduğunu ve ancak bu özgürlüğü iyi ya da kötü kullandığı için övgüye ya da yergiye layık görülebileceğini bilmesi ve bu özgürlüğünü iyi kullanmak için sağlam ve tutarlı bir iradeye sahip olmasıdır. (Descartes, 2017).

3. 3.Modern Felsefede Erdem ve Haz İlişkisi Bağlamında Mutluluk Sorunu: Spinoza, Kant, Schopenhauer ve Nietzsche

Descartes, Duygular ya da Ruh Halleri (Les Passions de L'âme) adlı eserinde "iyi idare edildiği takdirde, duyguları üzerinde mutlak hakimiyet kuramayacak kadar aciz bir ruh yoktur" (Descartes, 1995) tezini savunmuş, insanın özgür iradesi ile duyguları üzerinde mutlak bir hakimiyet kurabileceğini iddia etmiştir. Bu bağlamda Descartes'a göre insan, özgür irade sahibi bir varlık olarak duyusal yanına tamamen hükmedebilir ve birtakım hazların esiri olmadan erdemli yaşayarak sonsuz mutluluğa ulaşabilir. Descartes'ın bu iddiasına Spinoza, insanın özgür irade gibi ayrı bir yetiye sahip olmadığını ve ruh ile beden arasında emir komuta düzeni bulunmadığını söyleyerek karşı çıkmıştır (Spinoza, 2011). Spinoza'nın felsefesi bedeni hor gören ve insanın doğal yanından kaynaklanan arzuların mutluluğa engel olduğu fikrini savunan çileci öğretilerin de tam karşısında yer alır.

Spinoza da mutluluk sorununu erdem ve haz ilişkisi çerçevesinde değerlendirmiştir. Arzu nesnelerinden elde edilen hazzın geçici mutluluk sağladığını, sonsuz mutluluğun erdemli bir yaşam ile kazanılacağını ileri sürmüştür. Spinoza'nın sevinç (*laetitia*) kavramı bazı çevirmenler ve yorumcular tarafından haz olarak çevrilmiştir. Spinoza'nın sevinç olarak adlandırdığı duygu,

kaynağına bağlı olarak kimi zaman etkin (*action*) bazen de edilgin (*passion*) olan bir duygudur. Spinoza, *Ethica*'nın üçüncü bölümünün on birinci önermesine eklediği not kısmında ise *titillation* kavramını kullanmıştır. *Titillation;* sevinç halinin zihinden ziyade "*bedene ya da bedenin bir bölümüne ilişkin olan haz durumudur*" (Balanuye, 2012). Bu çalışmada da Spinoza'nın felsefesi bağlamında haz/*titillation* kavramıyla kastedilen arzu nesnelerinden kaynaklanan ve zihni edilgin kılan duyusal hazdır.

Spinoza'nın erdem anlayışı ise nihai olarak duyguların akılla anlaşılması, insanın sonsuz mutluluk gayesine ulaşabilmesi için duygularının esiri olmaması ve aklın kılavuzluğunda yaşayarak özgürleşmesi fikrine dayanır. Stoalılara benzer şekilde Spinoza'ya göre de sonsuz mutluluk doğaya uygun yaşayarak elde edilebilir. Ancak doğaya uygun yaşamak demek Stoalıların ileri sürdüğü gibi tutkulardan sıyrılmış bir yaşam demek değildir. Ayrıca duyusal haz ve tutkular da aşırıya kaçmadığı takdirde bedenin hastalığı ya da zayıflığı değildir. İnsan doğası gereği tutkulara ve duygulanımlara maruz kalır. İnsanın bunlardan kendini tamamen sıyırması zaten doğası gereği mümkün değildir. Dolayısıyla Stoalıların ulaşmayı hedeflediği tepkisizlik durumu olarak *apathie* Spinoza'nın felsefesinde erişilmesi mümkün olmayan bir durumdur. Spinoza hiçbir zaman bedensel yanımızdan doğan itki, dürtü, arzu veya duygulanımları (affectio) Platon ve Aristoteles gibi hayvanlarla ortak yönümüz sayarak aşağılık ya da çirkin olarak nitelememiş, bunların bastırılması, yok sayılması ve aşılması gerektiğini savunmamıştır. Ethica'da "*hayvanların akıl dışı diye adlandırılan duyguları, doğaları insan doğasından nasıl farklıysa, insan duygularından da öyle farklıdır. At gibi insan da şehvetle üremeye eğilimlidir, ama biri at şehvetidir diğeri insan şehveti*" (Spinoza, 2011) önermesi ile her bireyin doğasının farklı olduğunu ve bünyesini oluşturan doğasından kaynaklı alınan hazzın da eş değer tutulamayacağını ifade etmiştir.

Spinoza, insanı "akıl sahibi varlık" olması nedeniyle "krallık içinde başka bir krallık" olarak görenleri eleştirmiş ve insanın özünün arzu olduğunu defalarca vurgulamıştır. (Spinoza, 2015). İnsan da doğadaki sıradan varlıklardan biridir ve herhangi bir açıdan diğer canlılardan ayrı ya da imtiyazlı bir konuma sahip değildir. Bu nedenle insan (duyguları da dahil olmak üzere) doğada var olan herhangi bir şey nasıl açıklanıyorsa öyle açıklanmalıdır. Spinoza hazları kötü, aşağılık ya da günah şeklinde herhangi bir önyargı olmaksızın analiz etmiştir. Duyusal hazların mutluluğa ulaşma araçlarından biri olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir: "*Duyusal hazlar söz konusu olduğunda ölçülü davranmak, sağlığımızı koruyacak kadar bu hazların tadına varmak ve aşırıya kaçmamak*" (Spinoza, 2019). Arzu nesnelerinden alınan duyusal hazlar iyi yaşam için gereklidir. Buradaki ölçü etkinlik (action)- edilginlik (passion) durumudur. Bu hazların zihnimizi tamamen ele geçirmesine izin vermeyip edilgin duruma düşmediğimiz takdirde sorun yoktur. Bedenen etkin olduğumuz sürece zihnimiz sevinçle donanır. Sevinç duymamız ise daha yetkin bir seviyeye geçişimiz yani tanrısal doğadan daha fazla pay almamız demektir. Buradan hareketle Spinoza bilge insanın yaşam tarzını şöyle tanımlamıştır:

> *"Öyleyse bilge bir insana düşen mümkün olduğunca yaşamdan faydalanmak ve haz almaktır (bıkana kadar da değil tabii, çünkü bu haz almak değildir.) Demem o ki, bilge insanlara yarışan, makul ölçüde lezzetli yiyeceklerle, içeceklerle dahası hoş kokularla, yemyeşil bitkilerin güzelliğiyle, şık giysilerle, musikiyle, sportif oyunlarla, tiyatrolarla ve insanın komşusuna zarar vermeden yararlanabileceği nice benzer etkinlikle kendilerine gelmeleri, canlanmalarıdır. Çünkü insan bedeni farklı doğalara sahip pek çok kısımdan oluşur ve bunlar sürekli yeni ve farklı türde besine ihtiyaç gösterir ki, tüm beden bünyesinin gerektirdiği her şeyi eşit bir güçle yapabilsin, dolayısıyla zihin de bir kere de pek çok şeyi alabilme yetkinliğine erişsin*" (Spinoza, 2011).

Yaşamın her anında veya her durumunda mutluluk eşittir haz gibi bir denklem söz konusu değildir. Haz ve mutluluğun mantıksal grameri oldukça faklıdır. Haz her zaman olmasa da genellikle beden üzerinde bir yerle ilişkilidir. Mutluluğun ise fiziki bir konumu yoktur. Haz tam bir zaman aralığında, örneğin; on ikiden bire kadar gerçekleşir. Mutluluğun sınırları ise asla o kadar kesin değildir. "A şahsının mutlu bir yaşamı oldu." demek onun belli bir zamanda ya da belli bir zaman diliminde mutlu olduğunu söylemek değildir. "Hazla geçen bir yaşam" ise tam olarak zevkli bölümlerle dolu bir yaşam demektir. Haz, yaşamın belirli anlarına noktalar koyar; yaşamı bir bütün olarak çerçevelemez (Skidelsky ve Skidelsky, 2014). Bu nedenle Spinoza insanın haz peşinde koşmasının onu iyi yaşama ulaşmasına engel olacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte insanın yaşamdan ölçülü bir şekilde haz elde etmesinin iyi yaşama ulaşması için yararlı bir araç olduğunu vurgulamıştır. Bu anlamda haz, yaşamdan keyif almanın ve etkinliğimizi arttırmanın oldukça önemli bir parçasıdır. Fakat insanın yaşamın mutlak amacını haz elde etmek, haz peşinde koşmak olarak belirlemesi sonucunda yaşayacağı tek şey tatminsizlik ve mutsuzluk olur. Sonuç olarak yaşama sebebimiz haline getirmediğimiz sürece *titillatio*'nun iyi yaşam için herhangi bir zararı yoktur. Aksine araç olarak istediğimizde duyusal haz, ün veya servet sonsuz mutluluğa ulaşmak için faydalıdır. Bununla birlikte arzu nesnelerinin hiçbir zaman sonsuz mutluluk kaynağı olamayacağı unutulmamalıdır. Çünkü sonsuz mutluluk *Amor dei Intellectualist*'tedir. İnsanın bu aşamaya ulaşması için aklını kullanması ve Spinoza'nın üçüncü tür bilgi adını verdiği sezgisel bilgiye ulaşması gerekir. Bu bilgiye ulaşan insanın zihinsel etkinliği ve gücü artar. Böylece o, evrende olup biten her şeyi, tüm var olanları, olayları ve durumları ezeli-ebedi bir ışık altında bilgece bir bakış açısıyla bir bütün olarak görür. Bu aşamada insanın yaşayabileceği en büyük haz ve sonsuz mutluluk olarak Tanrıya duyulan aklî sevgi ortaya çıkar (Spinoza, 2010).

Görüldüğü üzere modern felsefede akıl sahibi bir özne olarak düşünen, karar veren, ahlaki seçimler yapan ve bu anlamda doğru ve yanlışın belirleyicisi olarak yeniden sahneye çıkan insanın sonsuz mutluluğa ulaşma konusunda aklına güvenmesinin yeterli olacağı düşüncesi Aydınlanma döneminde zirveye ulaşmıştır. Öyle ki bu dönemin önemli düşünürlerinden biri olan Kant, insanın sahip olduğu akıl sayesinde evrensel ahlak yasasına ulaşabileceğini ileri sürmüştür. Evrensel ahlak kuramının temelinde kişisel mutluluğun bulunamayacağını ifade eden Kant'a göre mutluluk, ahlaki eylemin sonucunda ortaya çıkan bir durumdur. Başka bir ifadeyle her davranışın kendine göre ölçüldüğü nihai kriter ve en yüce ideal olan en yüksek iyi mutluluk değil, ahlaklılıktır. Mutluluk, ahlaklılıkla birlikte gelen bir durumdur. Bu nedenle Kant, *eudaemonist* ve *utilitarist* ahlak kuramlarını eleştirmiştir. Kişisel mutluluk ve fayda insanın eğilim ve duyusal itilimlerini doyurması sonucunda ortaya çıkar. Bu durum mutluluğu hedefleyen insanı bencilliğe iter. Oysa ahlaki öğretilerin amacı kendimizi nasıl mutlu kılabileceğimizi değil mutluluğa nasıl layık olmamız gerektiğini öğretmek olmalıdır. İnsanın mutluluğa layık olması için yasa uğruna ahlaki eylemlerde bulunması gerekir (Kant, 2014). İdeal mutluluk ahlaki eylemin sonucunda ortaya çıkan mutluluktur. Çünkü bu tür bir mutluluğun kaynağı insanın duyusal yanı değil aklıdır.

Ahlak yasasının aklı ve iradesi olan herkes için geçerli olması gerektiği için, nesnel olarak zorunlu olduğu düşünülür. Kişisel mutluluk arzusu veya fayda maksimi yalnızca tavsiye verir; ahlak yasasıysa buyurur. Fakat bize tavsiye verilmeye uygun olan ile kendisiyle yükümlü olduğumuz şey arasında büyük bir fark vardır. Bu bağlamda ödevin ne olduğu herkes için kendiliğinden açıktır; ama gerçekten sürekli olarak yarar sağlayan ise belirsizdir ve buna dayanan pratik kuralı, uygun istisnalarla yaşamın amaçlarına katlanır biçimde uydurmak ciddi bir zekâ ve deneyim gerektirir. Oysa ahlak yasası herkese, tam olarak kendisine uymayı buyurur. Dolayısıyla ahlak yasasına uygun olarak yapılacak olanı bulmak çok zor değildir; öyle ki en sıradan anlama yetisi bile dünya işleri konusunda pek zekâ sahibi olmasa bile, bu işi başarabilir. Bu bağlamda ahlaklılığın kesin buyruğunu yerine getirmek, her zaman herkesin

elindedir; temelinde kişisel çıkar olan mutluluğun koşullu buyruğunu yerine getirmekse, ancak bazı durumlarda insanın elinde olur. Çünkü ilkinde sadece maksim söz konusudur, ikinci durumda ise aynı zamanda arzulanan bir nesneyi gerçek kılmak gücü ve fiziksel olanak söz konusudur. Bu düşünceler temelinde Kant; "herkes kendini mutlu kılmalı" gibi bir buyruğun saçma olacağını ifade etmektedir. Çünkü ona göre her insan zaten kendiliğinden ve kaçınılmaz olarak mutlu olmak ister. Bu nedenle böyle bir şey ona buyrulamaz; fakat ahlaklılığı ödev adı altında buyurmak çok akıllıca bir şeydir; çünkü ahlak yasasının buyruğu, eğilimlerle çatıştığında, herkes bu buyruğu isteyerek ve kolay bir şekilde dinlemez (Kant, 2014).

Kant'a göre ödevi kıymetli kılan şey ödev uğruna eylemek adına verilen çabadır. Çünkü ahlak yasasının buyruğunda her zaman akıl ile eğilimler arasında bir çatışma ve mücadele söz konusudur. Eylemin ahlaki olabilmesi için bu mücadeleyi aklın kazanması gerekmektedir. Kişisel hazza ulaşmayı hedefleyen eylemlerde ise herhangi bir çaba söz konusu değildir. Çünkü insanın yalnızca duyusal isteklerinin güdümünde hareket etmesi kendi içinde herhangi bir çatışma ya da düşünme edimi gerektirmemektedir. Ödeve uygun davranma ise bilinçlilik gerektirmektedir. Herhangi bir ahlaki seçimde bulunacak olan insanın düşünmesi ve bilinçli bir eylemde bulunması gerekmektedir. Dolayısıyla ahlaklılık söz konusu olduğunda insan otonom bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Kant'ın ahlak felsefesinin temeli olan otonomi kavramı akılsal bir temeldedir. Ahlak yasasını insana kendi aklı vermektedir ve insan bu yasaya bağımlıdır, ona uymak zorundadır (Kant, 2013). Bu bakımdan erdem söz konusu olduğunda sorumluluk bireye aittir. Akıl ile eğilimler arasında yaşanan çatışmada aklın sesini dinlemeyi başararak ahlaki eylemde bulunan insan yasaya, başka insanlara ve kendine saygı duyan insandır. Böyle bir durumda ortaya çıkan mutluluk ise insanın layık olmak için çabaladığı türden bir mutluluktur.

"Kant öğretisi, onu kavrayan her kafada ruhsal yeniden bir doğuş sayılabilecek büyüklükte köklü bir değişime yol açar" (Kant, 2010*)* diyen Arthur Schopenhauer (1788-1860) ise *isteme* kavramından hareketle mutluluk sorununa yeni bir boyut getirmiştir. O, tek bir dünyadan söz etmiş ve dünyada gördüklerimizin *isteme*nin görüntüye bürünmüş halleri olduğunu ileri sürmüştür. *İsteme*, var olanın aslı olarak bir ve tektir, zaman ve mekânın dışındadır. Bu nedenle eksilmez, artmaz veya son bulmaz. Öncesiz ve özgür olması bakımından hiçbir şey veya hiç kimse tarafından yönetilmez. Sonrasız olduğu için de yöneldiği herhangi bir dış hedef yoktur (Kuçuradi, 2013). Schopenhauer'ın *isteme* ile ilgili vardığı nihaî durak insanın bu bencil itkiden kurtulması gerektiği olmuştur. Her istek bir ihtiyaçtan ve yoksunluktan doğar. Bir şeyden yoksun olmak insana acı verir. İsteğin yerine getirilmesiyle acı diner. Fakat giderilen her istek yerini hemen yeni bir isteğe bırakır. Elde edilen arzu nesnelerinin hiçbiri insana kalıcı bir doyum sağlamaz. Çünkü *isteme* sonsuzdur ve sınırsızdır. Dolayısıyla insanın tatmin edilmesi her zaman mümkün olmayan bu temel itkisi acının da temel nedenidir. Acı çekmek istemeyen insan *isteme*den kurtulmalıdır (Schopenhauer, 2013).

Kant'ın ahlakî eylem söz konusu olduğunda insanın doğal yanından kaynaklanan her türlü his, tutku ve duygulanımdan (affect) arınarak bunları aklın egemenliğine teslim etmesi gerektiği görüşüne Friedrich Nietzsche ise (1844-1900), "*her şeyi, her bir şeyi yanlış kavrama içgüdüsü, doğaya aykırılığın içgüdüleşmesi, Alman decadence'ının felsefe olup çıkması - işte Kant budur*" (Nietzsche, 2018) sözleriyle karşı çıkmıştır. Nietzsche'ye göre erdem, tutkulardan azade olmakla kazanılan bir şey değildir. Tam tersine erdemin ve mutluluğun kaynağı tutkulardır (Nietzsche, 2017a). Schopenhauer'ın *isteme*yi reddeden kötümser felsefesi ise Nietzsche için yalnızca bir edilgin nihilizm örneğidir. Nietzsche'ye göre mutluluk; gücü istemek, değer biçmek ve yaratmak demektir. İstememek, değer biçmemek ve yaratmamak yaşama hayır diyerek yaşamı olumsuzlamak demektir (Nietzsche, 2019). Bu nedenle Schopenhauer'ın acıdan kaçınmak için *isteme*den kurtulmayı önermesi 'yaşama hayır'

demekten başka bir şey değildir. Acı kaçınılması gereken bir şey değildir. Mutluluk acıdan kaçmak veya acının yokluğu demek değildir. Mutluluk bir engelin aşıldığı duygusudur. İnsan acıdan kaçmak yerine onunla yüzleşerek, onun üstesinden gelerek mutlu olabilir. İnsan yaşamında haz ile acı her zaman iç içedir. Bu nedenle yaşamın amacı mutluluk değildir. Yaşamın amacını mutluluk olarak belirlemek ve mutluluğun peşinden koşmak insanı köleleştirir. İnsanın özgürleşmesi için mutluluğun değil gücün peşinde olması gerekir. Güçle birlikte zaten mutluluk gelir. Bu nedenle yaşamın amacını belirleme konusunda insanın öncelikli amacı mutluluk değil, güç istenci olmalıdır. Yalnızca haz ve mutluluk peşinde koşan bir insanın hayvandan farklı olmadığını Nietzsche şu sözlerle ifade etmiştir: "*Bir kimse mutluluğu arar gibi yaşamı aradığı sürece, bakışını henüz hayvanın ufkundan öteye yükseltmemiştir; hayvanın kör içgüdüyle aradığını, o daha fazla bilinçle istemektedir yalnızca. Ne var ki, yaşamımızın büyük bir bölümü boyunca hepimiz böyle yaparız*" (Nietzsche, 2015).

Yaşam; gücü istemek, değer biçmek ve yaratmak demektir. Schopenhauer'ın *isteme*nin acı, mutsuzluk ve köleliğe neden olduğu iddiasına Nietzsche "*istemek özgürleştirir: budur istencin ve özgürlüğün gerçek öğretisi*" (Nietzsche, 2019) sözüyle karşı çıkmıştır. Bu bağlamda Nietzsche'nin yücelttiği veya vurgulamak istediği güç istenci kavramı gücün arzu nesneleri ve yaşam karşısında köleleşmiş hali olarak tepkisel istenç biçimi değil aksine yaratıcılığa yönelik etkin olma halidir. Başka bir ifadeyle Nietzsche gücün reaktif durumunu değil aktif halini ön plana çıkarmak istemiştir. Bu nedenle insan istemeden vazgeçerek değil tam tersine güç istencini artırarak yani 'yaşama evet' diyerek acıyı hazza dönüştürebilir. Dolayısıyla Nietzsche'ye göre acı veya keder olumsuz bir duygu türü değildir; çünkü acı da bir tür hazdır: "*Hiç herhangi bir hazza Evet dediğiniz oldu mu? Ah, dostlarım, oysa bütün acılara Evet dediniz. Her şey birbirine bağlıdır, kenetlidir, âşıktır*" (Nietzsche, 2017). Acıya evet demek onun üstesinden gelmek ve gücü artırmak demektir. Yani acı veya keder yaşam gücümüzü azaltan, ona zarar veren olumsuz bir duygu değil aksine gücümüzü artırmak ve etkin bir güç istenciyle birlikte gelen mutluluğu yakalamak için bir fırsattır. Nietzsche bu durumu Meister Eckhart'ın "*sizi mükemmelliğe taşıyan en hızlı hayvan, acı çekmektir*" (Nietzsche, 2015) sözüyle özetlemiştir. İnsanın kendini aşarak Üstün-insana dönüşmesi için yaşama acısıyla sevinciyle bir bütün olarak 'evet' demesi gerekmektedir.

Sonuç

Düşünce tarihinde mutluluk sorunu neredeyse her çağda ve her öğretide haz ve erdem kavramıyla yakından ilişkili olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle "mutluluk nedir" sorusuna cevap aranmış ve geçici mutluluk ile sonsuz/üstün mutluluk arasında bir ayrım yapılmıştır. Arzu nesnelerinden elde edilen hazlar insana geçici bir mutluluk kazandırırken, erdemli davranışlar insanı sonsuz mutluluğa ulaştırmaktadır. Bu noktada başka bir ayrım daha söz konusudur: Sonsuz mutluluk neredeedir, ona bu dünyada erişmek mümkün müdür, yoksa o, başka bir dünyada başka bir yaşamda mıdır? Platon, Aristoteles ve Stoa felsefesinin geneline baktığımızda erdemli davranışlar aracılığıyla sonsuz mutluluğa bu dünyada ulaşmak mümkündür. Ancak bu öğretilerde erdem sahibi olmak için duyusal yanımızdan mümkün olduğunca sıyrılmamız salık verilmekte ve Orta Çağ çilecilik anlayışının başka bir versiyonu gibi karşımıza çıkmaktadır.

Orta Çağda ise sonsuz mutluluğa ulaşmanın yalnızca öbür dünyada mümkün olduğu ve bunun için insanın Tanrının inayetine muhtaç olduğu ileri sürülmektedir. Öyle ki İlk Çağda akıl ve duyusal istekleri çatışan ve eylemlerinde hazzın mı yoksa erdemin mi belirleyici olması gerektiği konusunda etkin rol üstlenen insan, Orta Çağ Batı felsefesinde kurtarılmayı bekleyen bir varlığa dönüşmüştür. İnsanın kendini kurtarması için yalnızca akıl yeterli değildir. İlk günahtan pay almış olan insanı yalnızca Tanrının inayeti kurtarabilir ve tanrısal ödül olarak sonsuz mutluluğa erişmek isteyen insan bedeninin isteklerine tamamen tepkisiz kalmalıdır.

Yeni Çağın değişen evren anlayışı ile insan yeniden akıl sahibi ve etkin bir özne olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Burada da mutluluk sorunu genel olarak erdem ve haz ilişkisi çerçevesinde ele alınmıştır. Aralarında önemli farklılıklar olmakla birlikte Descartes, Spinoza ve Kant gibi rasyonalist düşünürler sonsuz mutluluğa ulaşmanın yolunun erdem olduğunu ileri sürmüştür. Descartes özgür irade sahibi bir varlık olması nedeniyle insanın bedenine kolayca hükmedebileceğini ileri sürerken Spinoza, insanın özgür iradesinin olmadığını ve zorunlu olarak arzulara maruz kaldığını iddia etmiştir. Bu bağlamda Spinoza duyusal hazların ve bedensel isteklerin Platon, Aristoteles ve Stoalıların ileri sürdüğü gibi çirkin, kötü, aşağılık ve Orta Çağ filozoflarının söylediği gibi insanı günaha iten şeyler olmadığını ifade etmiştir. Ona göre aklın rehberliğinde yaşayarak zihnini üçüncü tür bilgiyle etkin kılan ve ölçülü bir şekilde duyusal hazlardan faydalanan insan sonsuz mutluluğa bu dünyada erişebilir.

Kant da sonsuz mutluluğun erdem aracılığıyla kazanılacağı konusunda Spinoza'yla hemfikirdir. Ancak Kant'ın felsefesinde de insanın ahlaki eylemlerde bulunarak erdemli olabilmesi için doğal yanından tamamen sıyrılması gerekmektedir. Dolayısıyla Orta Çağ Batı felsefesinin neredeyse tamamına hâkim olan çilecilik öğretisiyle İlk Çağda Platon'da ve modern felsefede Kant ve Schopenhauer'da yeniden karşılaşmaktayız. Schopenhauer insanın mutluluk arayışının onu nihayetinde acıya sevk ettiğini ve bu nedenle insanın istemeden kurtulması gerektiğini ileri sürerek kötümser bir tablo çizmiştir. Platon, Kant ve Schopenhauer'a Nietzsche karşı çıkmış ve Spinoza'yla başlayan bedene iade-i itibar sağlama durumunu yeniden gündeme getirmiştir. Ona göre yaşamın amacı olmayan mutluluk acıdan da azade değildir. Yaşamın amacını mutluluk olarak kabul etmek acı, keder, sevinç, neşe gibi birbirinden farklı oldukça zengin durumları barındıran yaşamı kısırlaştırmaya çalışmaktan başka bir şey değildir. Nietzsche'ye göre Spinoza insanın doğal yanının önemini vurgulayarak düşünce tarihinde bedenin gücünü unutanlara önemli bir hatırlatma yapmıştır. Bununla birlikte Spinoza da erdeme ve dolayısıyla sonsuz mutluluğa giden yolun aklın rehberliğinden bir yaşamdan geçtiğini söyleyerek bu hatırlatmayı pekiştirememiştir. Kant ise insanın sonsuz mutluluğa layık olabilmesi için erdemli davranışlar sergileyebilmek adına eğilimlerinden tamamen sıyrılması gerektiğini ileri sürerek insanları "yaşama hayır" demeye yönlendirmiştir. Schopenhauer bu durumu bir adım daha ileri taşıyarak insanın istemeden kurtulması gerektiğini vurgulamıştır. Oysa mutluluk aktif bir güç istenci ve değer yaratmayla ulaşılabilecek bir durumdur. Tutkular, eğilimler veya duyusal yanımızdan kaynaklanan durumlar erdemin önünde bir engel değildir; aksine önemli olan tutkuyu tinsel hale dönüştürmek, değer ve erdem yaratabilmektir.

Sonuç olarak erdem ve haz ilişkisi bağlamında mutluluk sorununa genel olarak baktığımızda geçici hazların insanı geçici mutluluğa ulaştırdığı görülmektedir. Geçici mutluluklar ise insanları bir noktada tatmin etmemekte ve sürekli bir yeniden ulaşma çabası gerektirmektedir. Oysa insanın içsel dengesini sağlaması için kadim bir mutluluğa ihtiyacı vardır. Bu tür mutluluk ise dışsal unsurlardan ziyade erdemli bir yaşamla mümkün olmaktadır. Erdemin nasıl kazanılacağı konusunda filozoflar hemfikir değildir. Ancak ister bilgi ister akıl, isterse güç istenci temelinde olsun erdem aracılığıyla ulaşılan sonsuz mutluluğun zeminini arzu nesneleri konusunda ölçülü davranmak oluşturmaktadır. İnsanın rasyonel bir varlık olması elbette önemlidir fakat insan akıldan ibaret bir varlık değildir. Onun duyusal yanından kaynaklanan durumları da oldukça önemlidir ve onlardan tamamen arınmak güçtür. Bu bakımdan insanın sonsuz mutluluğa ulaşabilmesi için duyusal yanını tamamen ihmal etmemekle birlikte dışsal unsurlara karşı ölçülü davranmaya ve din, bilim, sanat ve/veya felsefe gibi tinsel bir dayanağa ihtiyacı vardır. Bu alanlardan elde edilen doyum/haz insanın içsel dengesini korumakla birlikte 'yaşama evet' demesini sağlamaktadır.

KAYNAKÇA

Akarsu, B. (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Aristoteles. (2010). *Metafizik* (A. Arslan, Çev.). İstanbul: Sosyal Yayınlar.

Aristoteles. (2011a). *Nikomakhos'a Etik* (S. Babür, Çev.). Ankara: BilgeSu Yayınları.

Aristoteles. (2011b). *Ruh Üzerine* (Z. Özcan, Çev.). Ankara: Birleşik Yayınevi.

Aristoteles. (2016). *Magna Moralia* (Y. G. Sev, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Augustinus, S. (2007). *İtiraflar* (D. Pamir, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.

Balanuye, Ç. (2012). *Spinoza*. İstanbul: Say Yayınları.

Brun, J. (2016). *Stoa Felsefesi* (M. Atıcı, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Cevizci, A. (2017). *Büyük Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.

Descartes, R. (1995). *Felsefenin İlkeleri* (M. Akın, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Descartes, R. (2017). *Duygular ya da Ruh Halleri* (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Erkızan, H. N. (2014). "Aristoteles'te İnsanın Doğası Üzerine". *Cogito* (77), 237-248.

Gilson, E. (2005). *Ortaçağ Felsefesinin Ruhu* (Şamil Öçal, Çev.). İstanbul: Açılım Kitap.

Herakleitos. (2016). *Fragmanlar* (A. Akgün, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Kant, I. (2010). *Yaşamın Anlamı* (G. Uyanık, A. Sarı, Çev.) İstanbul: Birey Yayıncılık.

Kant, I. (2013). *Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi* (İ. Kuçuradi, Çev.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

Kant, I. (2014). *Pratik Aklın Eleştirisi* (çev.: İ. Kuçuradi, Ü. Gökberk, F. Akatlı, Çev.), İstanbul: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.

Kenny, A. (2018). *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi: Ortaçağ Felsefesi* (Ş. Yılmaz, Çev.). İstanbul: Küre Yayınları.

Kuçuradi, I. (2013). *Schopenhauer ve İnsan*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Nagel, T. (1988). "Aristoteles'in Eudaimonia Üzerine Düşünceleri" (H. N. Erkızan, Çev.), *DoğuBatı* (4), 147-156.

Nietzsche, F. (2015). *Eğitici Olarak Schopenhauer: Zamana Aykırı Bakışlar 3* (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nietzsche, F. (2017). *İşte Böyle Dedi Zerdüşt* (A. Cemal, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Nietzsche, F. (2017a). *Böyle Söyledi Zerdüşt* (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Nietzsche, F. (2018). *Deccal: Hıristiyanlığa Lanet* (O. Aruoba, Çev.). İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.

Nietzsche, F. (2019). *Ecce Homo: Kişi Nasıl Olduğu Kimse Olur* (M. Tüzel, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Oakley, F. (1961). "Medieval Theories of Natural Law: William of Ockham and the Significance of the Voluntarist Tradition", *Natural Law Forum* (60), 65-83.

Özcan, Z. (2005). "Ortaçağ'da Birey ve Bireyleşme", *DoğuBatı Düşünce Dergisi*, (33), 11-39.

Platon. (2010). *Diyaloglar* (T. Aktürel, Çev.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Platon. (2013). *Philebos* (F. Akderin, Çev.). İstanbul: Say Yayınları.

Platon. (2014). *Şölen-Dostluk* (S. Eyüboğlu-A. Erhat, (Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Schopenhauer, A. (2013). *İsteme ve Tasarım Olarak Dünya* (L. Özşar, Çev.). İstanbul: Biblos Yayınları.

Skidelsky, E. ve Skidelsky, R. (2014). *Ne Kadarı Yeterli?: Para Sevgisi ve İyi Yaşam Mücadelesi* (Çev. Levent Konyar, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Spinoza, B. (2011). *Ethica* (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Spinoza, B. (2015). *Politik İnceleme* (M. Erşen, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Spinoza, B. (2016). *Teolojik Politik İnceleme* (C. B. Akal ve R. Ergün, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Spinoza, B. (2019). *Anlama Yetisinin Düzeltilmesi Üzerine İnceleme* (E. Ayhan, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Topakkaya, A. (2009). "Stoa Etiğinin Temel Kavramları", *Felsefe Dünyası* (49), 56-68.

Topakkaya, A. (2012). "'Felsefî Bilgelik' ve (Evren Karşısında) 'Hayranlık Duyma' Kavramları Arasındaki İlişki Üzerine", *Kaygı* (8), s.93-99.

Sağlık Kurumlarında Yalın Yönetim Yaklaşımıyla İnsan Kaynakları Yönetimi

Rabia KARAMAN [1]
Emine ATALAY [2]

Giriş

Sağlık sektörü hızla gelişmekte olan bir hizmet sektörü olup hasta ve çalışan memnuniyeti sektörün ilk hedefleri arasındadır. Sağlık kurumlarında yönetim ve hasta açısından hizmet kalitesi oldukça önemlidir. Kalite tüketicinin yani müşterinin (hasta) aldığı hizmetin standartlarında olmasıdır. Sağlık sektöründe verim, hizmetin kalitesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Verim, en düşük maliyetle en yüksek ve en iyi hizmeti sunmaktır. Dünya'da ve Türkiye'de teknolojinin gelişmesiyle ve değişimin artmasıyla beraber sağlık sektörü de doğru oranda ilerlemek durumunda kalmıştır. Artan rekabet piyasası, sağlık sektörünü de etkilenmekte, bu durum tüketicilerin isteklerini de farklılaştırmaktadır.

Sağlık sektöründe kalite ve verim konusuyla doğru orantılı olarak önem arz eden bir diğer konu ise; yalın düşüncedir. Yalın düşünce israfı en aza indirmek anlamına gelir. Yalın düşüncenin prensipleri evrensel olduğu gibi geçerliliği tüm dünyada ve Türkiye'de kanıtlanmış ve uygulamalardan hareketle geliştirilmeye çaba sarf edilmiştir.

Yalın düşünce temelde, hizmet ve üretim sektöründeki süreçlerde değer yaratmayan faaliyetleri tanımlamaya ve israfları ortadan kaldırmaya odaklanır. Yalın düşünce; değer yaratmayan, kaynakları tüketen, israfa yol açan tüm yanlış uygulamaları, işlem ve işlevleri ortadan kaldırmaya yönelik, gerekli önlemleri almayı hedef alan bir felsefe ve düşünce biçimidir. Yalın düşünce biçimi örgütlerde yalın üretim ve yalın üretimde zamanla yalın yönetim şeklinde kendini göstermiştir. Tüm kaynakların kıt olduğu bir yapıda tüm örgütlerin ve birimlerin yalın yönetim anlayışını benimsemesi önem arz etmektedir. Bu kapsamda bu çalışmada sağlık kurumlarında yalın yönetim yaklaşımıyla insan kaynakları yönetimi uygulamalarına değinilecektir.

Yalın Yönetimin Doğuşu ve Gelişimi

Yalın yönetimin doğuşu ve gelişimi, yalın üretimin tarihsel süreciyle doğru orantılıdır. Yalın üretimin kökenleri, 1910'larda Henry Ford'un seri üretim sistemine dayanmaktadır. Ford, standartlaştırma, iş bölümü, hat üretimi ve yüksek hacimli üretim gibi tekniklerle otomobil endüstrisinde devrim yaratmıştır; ancak bu sistem, müşteri taleplerindeki değişime uyum göstermekte zorluk çekmiştir. Bu sebeple, 1930'larda Japonya'da faaliyet gösteren Toyota firması, Ford'un kullanmış olduğu sistemini geliştirerek yeni bir üretim yaklaşımı ortaya çıkarmıştır. Toyota firması, müşteri odaklılık, çeviklik, esneklik, kalite kontrolü, sürekli iyileştirme, israf önleme, akışkanlık, çekme sistemi gibi kavramlarını içeren Toyota Üretim Sistemi'ni (TÜS) oluşturmuşlardır (Hounshell, 1985). Sistemin temel amacı, müşteri taleplerini karşılamak için gereken minimum kaynakla maksimum değer, fayda üretmektir. Bu amaçla TÜS, örgütte israf olarak tanımlanan örgüte değer katmayan tüm faaliyetleri ortadan kaldırmayı

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi, Tarsus Üniversitesi, Sağlık Yönetimi Anabilim Dalı, Orcıd ID: 0000-0001-7295-0599 Mail: hadann.rkk@gmail.com
[2] Dr. Öğr. Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Sağlık Hizmetleri Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Orcid: 0009-0006-6302-8918 Mail: emineatalay@tarsus.edu.tr

hedeflemektedir. TÜS'nin tanımladığı yedi temel israf şunlardır: aşırı üretim, bekleme, gereksiz taşıma, gereksiz işlem veya hareket, stok fazlası, hatalar ve yeteneklerin kullanılmaması. TÜS bu israfları azaltmak için çeşitli araçlar kullanmıştır. Bu araçlara baktığımızda, bazıları şunlardır: 5S (seiri-sınıflandırma, seiton-düzenleme, seiso-temizleme, seiketsu-standartlaştırma ve shitsuke-disiplin), jidoka (otonomasyon), kanban (çekme sistemi), poka-yoke (hata önleme), heijunka (üretim seviyelendirme), SMED (tek dokunuşla kurulum), kaizen (sürekli iyileştirme), andon (görsel yönetim)'dur (Ohno, 1988).

Yalın yönetim, yalın üretim sisteminin yönetimsel boyutunu ifade etmektedir. Yalın üretim, Toyota tarafından geliştirilen ve israfı ortadan kaldırarak değer yaratmayı amaçlayan bir üretim felsefesi ve metodolojisidir (Womack & Jones, 2003). Yalın yönetim yaklaşımı ise, yalın üretim ilkelerini ve araçlarını organizasyonun tüm süreçlerine uygulayarak, sürekli iyileştirme kültürünü örgüt içerisinde yaygınlaştırmayı amaçlayan bir yönetim yaklaşımıdır (Liker, 2021). Yalın yönetim, çalışanların katılımını, yetkinliğini ve motivasyonunu artırmak; müşteri memnuniyetini, kaliteyi ve verimliliği yükseltmek; maliyetleri, stokları ve hataları azaltmak gibi pek çok fayda sağlamaktadır (Shah, & Ward, 2007).

Yalın yönetim yaklaşımı, yalın üretimin teknik bir sistem olmanın yanında; kültürel, sosyal ve organizasyonel bir sistem olduğunu da vurgulamaktadır. Yalın yönetim yaklaşımı, yalın üretimin ilkelerini ve araçlarını örgütün tüm süreçlerine uygulayarak, sürekli iyileştirme kültürünü yaygınlaştırmayı hedeflemektedir. Yalın yönetim, işgörenlerin katılımını, yetkinliğini ve motivasyonunu artırmak; müşteri memnuniyetini, kaliteyi ve verimliliği yükseltmek; maliyetleri, stokları ve hataları azaltmak gibi pek çok fayda sağlamaktadır (Monden, 2011).

Yalın üretim kaynaklı yalın yönetim ise; yetki devrinin arttığı, yaptığı işten herkesin sorumlu tutulduğu, sıfır hiyerarşinin hedeflendiği, yalın üretimin gerçekleşmesi için tesis edildiği düşünülen bir yönetim şeklidir. Yalın yönetim felsefesi, katma değeri olmayan faaliyetler için harcanan süreyi azaltmak amacıyla bütün bir sistemi inceler. Şimdilerde tüm dünya ülkelerinde ve çeşitli sanayi dallarında yalın üretimin uygulama örnekleri görülmektedir (Ilkım ve Derin, 2016).

Yalın Yönetim Yaklaşımı İlkeleri

Womack ve Jones, bir işletmede yalın yönetim yaklaşımının uygulanabilmesi için birtakım ilkelerin hayata geçirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bunlar; müşteri değeri, değer akışı, akış, çekme ve mükemmelliktir. Bu ilkeler aşağıdaki şekilde de ifade edilmiştir (Çilhoroz ve Arslan, 2018:160).

Şekil 1. *Yalın Yönetim Yaklaşımı İlkeleri*

Kaynak: *Çilhoroz ve Arslan, 2018: 161*

Şekil 1'de görüldüğü üzere yalın yönetim yaklaşımına dair ilkeler; "değerin tanımlanması, değer akış analizi, sürekli akış, çekme sistemi, mükemmellik arayışı"dır. Yalın yönetim yaklaşımının uygulanabilmesi için, Womack ve Jones (1996) tarafından önerilen beş ilke aşağıda detaylandırılmıştır:

•***Değerin tanımlanması:*** Bu ilke, müşterinin ihtiyaçlarını ve beklentilerini anlamayı ve ona göre değer yaratan ürün veya hizmetleri belirlemeyi ifade eder. Değer, müşterinin ödemeye istekli olduğu fiyattan daha fazla fayda sağlayan bir kavramdır (Womack & Jones, 1996). Değerin tanımlanması, yalın yönetimin temelidir ve diğer ilkelerin uygulanmasına yön verir. Değer tanımının anlamlı olabilmesi için müşterinin ihtiyaçlarını belirli olan bir zaman diliminde ve belirli bir miktardaki fiyat ile karşılayan belirli bir ürün ya da hizmet olarak ortaya koymak gerekir.

- Müşteri için değer niteliği taşımayan her faaliyet israf olarak tanımlanmıştır (Türkan, 2010:36).

•***Değer akışı analizi:*** Bu ilke, değer yaratmak için gerekli olan tüm faaliyetleri, malzeme ve bilgi akışlarını görselleştirmeyi ve analiz etmeyi kapsar. Değer akışı analizi, değer katmayan veya israf olarak adlandırılan faaliyetleri ortaya çıkarmak ve ortadan kaldırmak için kullanılır. Değer akışı analizi, süreçlerin iyileştirilmesi için bir yol haritası oluşturur (Womack & Jones, 1996). Değer Akışı, sürecin tüm adımlarının hammaddeden nihai ürüne dönüşene kadarki tüm aşamaları inceler. Değer akışının tanımlanmasıyla ürün bazında değer akış yolları ve israflar belirlenir. Ürünün izlenmesi önem kazanır. Yalın üretim, üretim akışındaki değer katmayan tüm faaliyetleri yok ederek tasarımdan başlayarak ürünlerin üretimine ve tesliminden kullanımına kadar geçen süreyi azaltmaya çalışır (Türkan, 2010:36)

•***Sürekli akış:*** Bu ilke, değerin hiç kesintiye uğramadan, hızla, müşteriye doğru akmasını sağlamayı amaçlar. Sürekli akış, stokları, bekleme sürelerini, taşıma maliyetlerini ve kalite problemlerini azaltarak verimliliği artırır. Sürekli akış, üretimde esneklik ve çeviklik sağlar (Womack & Jones, 1996). İşletme sektörü akışın sürekliliğini engelleyebilecek iş tanımları, talimatlar ve prosedürler gibi içsel bürokratik engelleri ortadan kaldırmalı, israf kaynaklarını yok etmeli ve değer yaratan her adımın akmasını sağlayarak akışı kontrol altında tutmalıdır. Sürekli akışın olduğu üretimde işler belirli bir sırayla standart bir rota izlemektedir (Türkan, 2010:36).

•***Çekme sistemi:*** Bu ilke, müşteri talebine göre üretim yapmayı ve stok oluşturmayı ifade eder. Çekme sistemi, talep ile arz arasındaki uyumu sağlayarak aşırı üretimi önler. Çekme sistemi, kanban gibi araçlarla uygulanabilir. Kanban, malzeme veya bilgi akışını düzenleyen bir sinyal sistemidir (Womack & Jones, 1996). Çekme sistemi, bir sonraki üretim aşamasındaki bir çalışanın, bir önceki aşamaya gidip, kendi üretim istasyonu için o an gerekecek miktarda parçayı çekmesi anlayışına dayanır. Bir önceki aşamadaki çekilen miktar ve çeşide göre parça üretimi yapılacaktır (Türkan, 2010:36). Aşağıdaki Tablo 1'de "itme ve çekme sisteminin'' özellikleri ele alınarak gösterilmiştir.

***Tablo 1**. İtme ve Çekme Sistemi*

İTME SİSTEMİ	ÇEKME SİSTEMİ
Üretim, gelecekteki talep tahminine göre yönlendirilir	Üretim, mevcut talebe göre yönlendirilir.
Talepteki değişmeler, aşırı ve ölü stoğa neden olmaktadır	Talepteki değişmeler, sonraki prosesten öncekine aktarılabilir.
Oluşabilecek hatalara yönelik emniyet stokları oluşturulur	Hatalar oluşmadan önlendiği için emniyet stoğuna gerek yoktur
Prosesler arası bilgi akışı hızlıdır.	Prosesler arası bilgi akışı yavaştır

Kaynak: Çobanoğlu, 2011:10

•***Mükemmellik arayışı:*** Bu ilke, sürekli iyileştirme kültürünü oluşturmayı ve yaygınlaştırmayı hedefler. Mükemmellik arayışı, organizasyonun tüm çalışanlarının katılımını, öğrenmesini ve gelişmesini sağlar. Mükemmellik arayışı, kaizen gibi araçlarla desteklenir. Kaizen, küçük ama sürekli iyileştirme faaliyetleridir (Womack & Jones, 1996). Bu ilkenin temel dayanağı bir çalışmanın her yönünün sürekli olarak geliştirilebileceğinin düşünülmesidir. Sürekli iyileştirme süreci; düşünce ve davranış olarak çalışan herkesin, her durumu tartışmaya açması ve sonra bu iyileştirmenin yollarını aramasını içermektedir. Sürekli iyileştirmenin temeli, süreçlerde özellikle çalışanlar tarafından gerçekleştirilen küçük ama sürekli olan iyileştirmelere dayanır. Bu iyileştirmelerin etkisi yavaş yavaş ortaya çıkar ve sonuçları genellikle hemen fark edilmez ve fazla yatırım gerektirmez (Türkan,2010:36). Mükemmellik, sürekli yalın işlemler yoluyla mükemmellik için gayret etmeyi içermektedir (Woehrle ve Abou-Shady, 2010: 68)

Bu beş ilke, yalın yönetim yaklaşımının temelini oluşturur ve birbirleriyle uyumlu bir şekilde uygulanmalıdır. Yalın yönetim yaklaşımının başarılı bir şekilde hayata geçirilmesi için liderlik desteği, çalışanların eğitimi ve motivasyonu, değişime açıklık ve işbirliği gibi faktörler de önemlidir.

Yalın Yönetimin Hazırlık Süreci

Yalın yönetim uygulamasına başlamadan önce belirli bir hazırlık sürecinin gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Bunlar; verimliliğin yükseltilmesi için işletmenin bütününe hâkim bir ekip oluşturulması, iyileştirmelerin süreklilik esasına dayandırılması, sıfır hata ilkesinin esas alınması, tedarikçilerle ilişkilerin yeniden düzenlenmesidir (Cavlak, 2021:106-111). Yalın yönetim, işletmelerin operasyonel verimliliğini artırmayı amaçlayan bir yönetim felsefesidir (Womack ve Jones, 1996). Bu yaklaşımın başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için, belirli bir hazırlık sürecinin dikkatlice planlanması ve uygulanması gerekmektedir. Aşağıda, yalın yönetim uygulamasının hazırlık sürecinin temel bileşenleri detaylandırılmıştır.

1. Kapsamlı Bir Ekip Oluşturma: İlk adım, işletmenin bütününe hâkim, verimliliği artırmaya yönelik stratejiler geliştirebilecek bir ekip oluşturmaktır (Ohno, 1988). Bu ekip, işletmenin mevcut operasyonlarını analiz edecek, iyileştirme fırsatlarını belirleyecek ve yalın yönetim prensiplerini uygulamaya yönelik bir plan geliştirecektir.

2. Süreklilik Esasına Dayalı İyileştirmeler: İyileştirme süreci, sürekli bir süreç olarak ele alınmalıdır (Imai, 1986). Bu, işletmenin sürekli olarak operasyonlarını gözden geçirmesi, iyileştirme fırsatlarını belirlemesi ve bu fırsatları değerlendirmesi anlamına gelir.

3. Sıfır Hata İlkesinin Benimsenmesi: Yalın yönetim, hataları ve israfları ortadan kaldırmayı amaçlar (Liker, 2004). Bu nedenle, iş

letmenin operasyonlarında sıfır hata ilkesini benimsemesi gerekmektedir. Bu, hataların ve israfların belirlenmesi, analiz edilmesi ve ortadan kaldırılması sürecini içerir.

4. Tedarikçi İlişkilerinin Yeniden Düzenlenmesi: Yalın yönetim, tedarik zinciri yönetiminin de bir parçasıdır (Cavlak, 2021). Bu nedenle, işletmenin tedarikçilerle olan ilişkilerini yeniden düzenlemesi gerekmektedir. Bu, tedarikçilerle daha yakın işbirliği yapılmasını, tedarik süreçlerinin iyileştirilmesini ve tedarikçilerin de yalın yönetim prensiplerini benimsemesini içerir.

Sonuç olarak, yalın yönetim uygulamasının hazırlık süreci, işletmenin operasyonel verimliliğini artırmayı amaçlayan bir dizi adımı içerir. Bu adımlar, kapsamlı bir ekip oluşturma, süreklilik esasına dayalı iyileştirmeler, sıfır hata ilkesinin benimsenmesi ve tedarikçi ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini içerir. Bu süreç, işletmenin yalın yönetim prensiplerini başarılı bir şekilde uygulamasına yardımcı olacaktır.

Yalın Yönetimin Uygulanması

Yalın yönetimin hazırlık sürecinden sonra yalın yönetimin uygulanması gerçekleşir. Yalın yönetimin uygulamasında önemli faktörler şunlardır;

- Daha az yönetici hiyerarşisi
- Daha hızlı karar verme
- Daha fazla yakınlaşma
- Bürokrasiden kurtulma
- Daha fazla yetki devri (Kıral,2015:76-79)

Yalın yönetimin insan kaynakları yönetimine entegre edilmesi, organizasyonun verimliliğini ve etkinliğini artırabilir. Aşağıdaki faktörlerden kısaca bahsedecek olursak;

1. Daha Az Yönetici Hiyerarşisi: Geleneksel olarak, organizasyonlar birçok katmanlı yönetici hiyerarşisine sahiptir, bu da iletişimi yavaşlatır ve karar almayı geciktirir (Buhler, 2016). Yalın yönetim, bu hiyerarşiyi düzleştirerek, bilgi akışını hızlandırır ve çalışanların daha hızlı ve etkili karar almasını sağlar (Liker & Convis, 2011).

2. Daha Hızlı Karar Alma: Yalın yönetim, alt seviyelerde karar almayı teşvik ederek ve karar alma yetkisini geniş bir çalışan grubuna dağıtarak karar alma sürecini hızlandırmayı amaçlar (Hines et al., 2004). Bu, çalışanların kararlarını kendi işlerine daha fazla etki etme olanağı sağlar.

3. Daha Fazla Yakınlaşma: Yalın yönetim, çalışanlar ve yöneticiler arasındaki mesafeyi azaltmayı hedefler. Bu, daha fazla yüz yüze iletişim, çapraz fonksiyonel ekip çalışması ve daha fazla çalışan katılımı ile sağlanır (Womack & Jones, 1996). Bu yaklaşım, çalışanların kendilerini daha değerli ve organizasyonun bir parçası olarak hissetmelerini sağlar.

4. Bürokrasiden Kurtulma: Yalın yönetim, iş süreçlerini basitleştirerek, gereksiz belgeleri, raporları ortadan kaldırarak ve iş akışını iyileştirerek gereksiz bürokrasiyi ortadan kaldırmayı amaçlar (Emiliani, 2008). Bu yaklaşım, organizasyonun daha hızlı ve daha az maliyetle çalışmasına olanak tanır.

5. Daha Fazla Yetki Devri: Yalın yönetim, çalışanlara daha fazla yetki ve sorumluluk verir. Bu, karar alma sürecine daha fazla katılma ve kendi işlerini yönetme yeteneği ile ilgilidir

(Spear & Bowen, 1999). Bu yaklaşım, çalışanların işlerine daha fazla bağlılık göstermelerini ve organizasyonun hedeflerine daha fazla katkıda bulunmalarını sağlar.

Sonuç olarak, yalın yönetimin insan kaynakları yönetimine entegre edilmesi, organizasyonun verimliliğini ve etkinliğini artırabilir. Bu, daha az yönetici hiyerarşisi, daha hızlı karar alma, daha fazla yakınlaşma, bürokrasiden kurtulma ve daha fazla yetki devri gibi faktörlerle sağlanabilir.

Geleneksel Yönetim ile Yalın Yönetimin Karşılaştırılması

Geleneksel yönetim anlayışı, otoriter tarz olarak da bilinmektedir. Geleneksel yönetim anlayışında üst ve ast ilişkisi mümkündür. Yönetici ceza yöntemini daha çok uygularken astlar bunun aksine itaatkâr ve hürmetkâr davranış sergilemektedirler (Özgür, 2011:218).

Yalın yönetim çalışanların sağlığını ve güvenliğini sağlamada en önemli unsur olduğu gibi sürekli olarak iyileştirme ve devamlılığı sağlarken, ekip çalışması ve birlikte hareket edilmesi gerektiğini çok az kaynakla amaca ulaşılmasını ifade etmektedir (Aydın, 2018:12).

Tablo 2. *Geleneksel Yönetim ile Yalın Yönetimin Karşılaştırılması*

Geleneksel Yönetim	**Yalın Yönetim**
Planlama yönetici tarafından yapılır	Yönetici takımla birlikte planlama yapar.
İş tanımları sınırlıdır.	İş tanımları detaylandırılmıştır.
Yöneticilerin bilgi paylaşımı fazla değildir.	İşletmede her düzeyde bilgi paylaşımı vardır.
Yönetici kademesi dışındakilere verilen eğitim daha çok teknik konularda olmaktadır.	Tüm çalışanlar yönetim ve teknik konulara ilişkin eğitim alabilirler.
Çalışanlar risk alma konusunda desteklenmez.	Çalışanlar risk alma konusunda destek görür.
Ödüllendirme kişisel çalışma ve başarıya göre yapılır.	Ödüllendirme takım içi çalışma dayanışma ve başarıya bağlı olarak yapılır.
Yöntem ve süreçler yöneticiler tarafından geliştirilir.	Yöntem ve süreçlerin geliştirilmesinde tüm çalışanlar çaba gösterir.
Uzmanlaşma sadece bir konuya yöneliktir.	Esnek yapı olması nedeniyle birçok konuda uzmanlaşma vardır.

Kaynak: Yangınlar ve Bal, 2019:153

İnsan Kaynakları Yönetimi

İnsan Kaynakları Yönetiminin (İKY) şekillenmesinde tarihsel gücün etkisi olmuştur. İlk resmi İnsan Kaynakları Yönetimi uygulamaları Endüstri Devriminin bir sonucu olarak ortaya çıkmış ve gelişmeye başlamıştır (Doğan, 2011:51) İnsan Kaynakları Yönetimi son yıllarda çok konuşulan ve üzerinde çok incelenen konuları ele almaktadır. İnsan kaynakları personelde en iyiyi istemektir. Personele kendi yeteneğine göre iş yerinde görev vermesi insan kaynakları yönetiminin görevidir. İnsan kaynakları yönetimi işletmenin: politika, plan, program, işletmenin sürdürebilirliği, işletmenin verimi, işletmenin hangi personel ihtiyacı olup olmadığını inceler ve bu konulara ağırlıklı olarak çalışmaktadır (H. Öğe, 2022:11)

Gelişen ve sürekli gelişmeye devam eden teknolojiyle beraber insan kaynakları yönetimi çalışma yöntemlerinin ve verimin arttırılmasında etkili olmuştur. Ayrıca çalışma yöntem ve prensiplerin değiştirilmesinde teknoloji etkili olmaktadır. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak personel departmanlarının sorumlulukları ve görevleri, idari rol gibi davranış ve sergiledikleri tutum konuları kapsayacak şekilde genişlemiştir (Uyargil vd. 2015)

İnsan Kaynakları Yönetiminde Önemli Temel İlkeler

İnsan Kaynakları Yönetimi'nde temel ilkeler örgütün insan kaynağına ilişkin işlev ve faaliyetlerin belirli bir bütünlük ve sürdürebilirlik içerisinde yürütülmesine imkan vermesidir Örgütler arası farklılaşmakta ve zamanla değişiklik gösterdiğinden insana yönelik bazı temel ilkeler geliştirilmiştir (Tengilimoğlu, Işık ve Akbolat, 2018:321).

İnsana Saygı İlkesi

İnsan kaynakları yönetimi insan unsuruna önem vermektedir. İşe alma, iş eğitimi, yükselme, maaş ve kariyer insanı ilgilendiren unsurlardandır demek mümkündür. İnsan örgütün en önemli veri kaynağıdır. İnsanı işe alımı başladıktan sonra saygı konusu oldukça önem arz etmektedir. İşe alım sürecinde geçirilen mülakat ve sınavlarda sınav sonucu başarılı veya başarısız fark etmeden doğru ve düzgün üslupla ifade edilmeli, insanı küçük düşürücü ve alaycı tavırlar sergilenmemelidir (Gültekin ve Altıntop, 2014:1).

Eşitlik İlkesi

İşe giriş ve yükselmede insan ırkının ve dininin, siyasi düşünce ve felsefi inancının dikkate alınmaması ve hiçbir şekilde aile ve yakın arkadaş gibi yakından tanınmış kişilere ayrıcalık tanınmaması gerekmektedir. Eşitlik ilkesi örgütlerde oldukça önem arz etmektedir (Tengilimoğlu, Işık ve Akbolat, 2018:321)

Kariyer ve Yeterlilik İlkesi

Kariyer, insanın iş yaşamındaki yükselmeye, başarıya, ulaşmak isteyeceği yolu ifade etmektedir (Taşlayan, Arı ve Duzman, 2011:233).Yeterlilik ise, (liyakat) işi başarıyla yapabilmek anlamına gelmektedir. Alınacak pozisyon için seçilen kişinin eğitimi, tecrübesi ve deneyimli olması önem arz etmektedir. Ayrıca siyasi değişikliğin yeterlilik (liyakat) ilkesini etkilememesi gerekmektedir. Liyakat ve kariyer doğru orantılı olarak ilerlemektedir. İki ilkeyi de birlikte ele almak mümkündür (Gönülaçar, 2014: 6-7)

İnsan Kaynakları Yönetimi'nin uygun pozisyona alacağı personelin liyakatına göre alım yapılmasının yeterli olmadığı, personelin yükselme ve uygun çalışma ortamının azami şekilde sağlanmalıdır. Kariyer ilkesi sadece personeli değil, yöneticiyi de bizzat ilgilendirir. Çünkü örgütün verimliliği, sürekliliği ve etkinliklerini artırmak mümkün olur (Tengilimoğlu, Işık ve Akbolat, 2018:322).

İnsan Kaynakları Yönetimi Fonksiyonları

Emek yoğun işletmelerde, iş gücünün maliyet payının artması, maliyet unsurunu ön plana çıkarmakta ve dolayısıyla üretkenliği daha da önemli hale getirmektedir. Bu nedenle, örgütlerde girdi-çıktı (finans) akışının sağlanması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, insan kaynakları yönetimi fonksiyonunun yöneticiler tarafından etkili bir şekilde yerine getirilmesi, işletmenin sürdürülebilirliği açısından kritik öneme sahiptir (Tengilimoğlu, Işık ve Akbolat, 2018:323).

Tablo 3. *İnsan Kaynakları Yönetimi ve Fonksiyonları*

İnsan Kaynakları Yönetimi ve İşlevleri	
1.Planlama	Planlama, programlama, iş analizleri
2.Kadrolama	Personel sağlama, seçme ve yerleştirme, Oryantasyon
3.Degerleme-Ödüllendirme	Değerleme, Temel Ücret ve Maaşlar, Özendirici Sistemler, Yan Ödüller
4.Yetiştirme-Geliştirme	Eğitim ve Yetiştirme, Kariyer Planlaması
5.Endüstri İlişkileri	Toplu Pazarlık, Şikâyet Yöntemleri, Örgütlenme
6.Koruma ve Geliştirme	İş Güvenliği, İş Gören Sağlığı, İş Yaşamının Kalitesi, Veri Toplama ve Kullanma

Kaynak: Tengilimoğlu, Işık ve Akbolat, 2018:323

Tablo 3'te verilen İKY'nin temel işlevleri ve alt işlevleri detaylandırılmıştır:

1. Planlama: İnsan kaynakları yönetiminin etkili bir şekilde planlanması, organizasyonun gelecekteki hedeflerine ulaşmasını sağlar. Bu, işgücü ihtiyaçlarının belirlenmesi, iş analizleri yapılması ve organizasyonun gelecekteki hedeflerine uygun insan kaynakları stratejisinin belirlenmesini içerir (Armstrong & Taylor, 2014).

2. Kadrolama: Personel sağlama, seçme ve yerleştirme süreçlerini içerir. Bu süreç, doğru kişilerin doğru işlere yerleştirilmesini sağlar. Ayrıca, yeni çalışanlar için oryantasyon sürecini içerir, bu da onların organizasyonun kültürüne ve iş süreçlerine hızlı bir şekilde uyum sağlamalarına yardımcı olur (Dessler, 2017).

3. Değerleme-Ödüllendirme: Bu süreç, çalışanların performansının değerlendirilmesi, temel ücret ve maaşların belirlenmesi, özendirici sistemlerin geliştirilmesi ve yan ödüllerin dağıtılmasını içerir. Bu işlev, çalışanların motivasyonunu artırır ve onları daha yüksek performans göstermeye teşvik eder (Aguinis, 2019).

***4. Yetiştirme-Geliştirme*:** Bu süreç, çalışanların bilgi ve becerilerini geliştirir. Eğitim ve yetiştirme programları, kariyer planlaması süreçlerini içerir. Bu işlev, çalışanların kariyer gelişimini destekler ve organizasyonun gelecekteki liderlerini yetiştirir (Noe et al., 2017).

5. Endüstri İlişkileri: Bu işlev, toplu pazarlık, şikayet yöntemleri ve örgütlenme süreçlerini içerir. Bu işlev, çalışanlar ve yöneticiler arasındaki ilişkileri düzenler ve çalışan memnuniyetini artırır (Budd, 2010).

6. Koruma ve Geliştirme: Bu işlev, iş güvenliği, iş gören sağlığı, iş yaşamının kalitesi, veri toplama ve kullanma süreçlerini içerir. Bu işlev, çalışanların fiziksel ve zihinsel sağlığını korur ve iş yaşamının kalitesini artırır (Grawitch, Gottschalk & Munz, 2006).

Sonuç olarak, insan kaynakları yönetimi, organizasyonun verimliliği ve etkinliği için kritik öneme sahiptir. İKY'nin temel işlevleri ve süreçleri, çalışanların motivasyonunu artırmak, bilgi

ve becerilerini geliştirmek, iş yaşamının kalitesini artırmak ve organizasyonun hedeflerine ulaşmasını sağlamak için gereklidir.

Sağlık Kurumlarında Yalın Yönetim Yaklaşımıyla İnsan Kaynakları Yönetimi

Yöneticilerin örgüt amaçlarına ulaşabilmesi için yararlandıkları kaynaklar: para, personel, malzeme, yer ve zamandır; bunların içinde en önemlisi personeldir. İnsan kaynakları yönetimi personel odaklı ve çalışan merkezli yönetim anlayışı olduğu için yalın yönetim ile aynı anlayışı göstermektedir. Sağlık Kurumlarında yalın yönetim israftan kaçınmanın önemine vurgu yapmaktadır. Sağlık Kurumlarında hizmetten maliyete birçok konuda israftan kaçınılmış yalınlığa gidilmiştir. İKY yönetiminde israftan kaçınılması yalınlığa gidilmesi de örgüt için önem arz etmektedir.

Sağlık Kurumlarında gelişmenin ve amaçlanan hedeflerin gerçekleşmemesinin önündeki en büyük engellerden bir tanesi yönetimsel sorunlardır. Yönetimsel sorunlar, iş akışışının aksamasına, rekabette ki başarının düşmesine, örgütte çalışanlarla üst yönetim arasında çatışmaya neden olabilmektedir. Klasik yönetim anlayışı sağlık kurumlarında hiyerarşik bir düzeninin varlığını beraberinde getirmektedir. Hiyerarşinin üst düzeyde olması da işgörende huzursuzluğa, motivasyon eksikliğine ve tatminsizliğe yol açabilmektedir (İbicioğlu, 2019:272). Sağlık kurumlarında hasta sayısı arttıkça, karlılıkta doğru oranda artış gösterecektir. Hasta sayısının artması memnuniyet kavramını da beraberinde getirmektedir. Memnuniyet sağlık kurumlarında iki boyutlu şekliyle karşımıza çıkmaktadır. Bunlar, hasta memnuniyeti ve çalışan memnuniyetidir. Yalın yönetim yaklaşımıyla insan kaynakları yönetimi süreçlerinin yürütülmesi amacıyla, örgütte değişim süreçlerinin, adaptasyon ve oryantasyon eğitimlerinin en kısa sürede ve en etkili şekilde tamamlanması önem arz etmektedir (Derin,2017: 8-9). Yalın yönetim yaklaşımı, sağlık kurumlarında İKY'nin süreçleri en etkili şekilde ve örgütün verimliliğini artıracak yöntemlerle yapılması gerektiğine vurgu yapmaktadır. Sağlık Kurumlarında Yalın Yönetim yaklaşımıyla İKY süreçlerinde dikkat edilmesi gereken unsurlar şunlardır (Tanyıldız ve Demir, 2019: 16-19);

- Sağlık kurumlarında personel yönetimine bir bütün olarak çaba göstermek,
- İşgörenlere İKY fonksiyonlarında yalın yaklaşımın önemine ilişkin farkındalık ve bilinç kazandırmayı amaçlamak,
- Tutarlı ve yalın yönetimi için eğitim çalışmaları yapmak ve bu süreci sahiplendirmek,
- Müşteri olarak hastaları süreç iyileştirme çabalarına dahil etmek,
- Çalışanlarla iş birliği yapmak ve süreci yakından takip etmek,
- Personel de önlenebilir hata hedeflerini koymak,
- Verimi ve kaliteyi artırmak için iş yöntemlerine ve personele değer vermek,
- Sağlık kurumlarında sürekli bir iyileşmeye gitmek, bu unsurlardandır.

Yalın yönetim sistemi bir tasarım çalışmasıdır, tasarım çalışmasının yönetim ve iş kapsamında kullanılması önemlidir. Yalın yönetim sisteminde sağlık kurum ve kuruluşların koordinasyon içinde çalışmaları ve insan kaynakları uygulamalarını düzenlerken geleneksel seri üretim ve Tayloristik organizasyon modellerinden, yeni modellere geçmeleri, İKY uygulamalarında kullanmaları oldukça önemlidir (Taylor ve Francis,2014:1). Bu kapsamda tayloristik organizasyon yapısına bakıldığında; Taylorizm, 20. yüzyılın başında Amerikan mühendisi Frederick Winslow Taylor tarafından geliştirilen bir yönetim teorisidir. Taylorizm'in temel amacı, iş verimliliğini artırmaktır. Bunu, iş süreçlerini ve tekniklerini bilimsel olarak analiz ederek ve en verimli yöntemi belirleyerek yapar. Taylorizm, üretim süreçlerini standartlaştırır ve işçilerin her bir işi en verimli şekilde nasıl yapacağını öğrenmeleri için eğitimler verir.

Taylorizmin temel özellikleri şunlardır:

- **İşlerin bilimsel olarak analiz edilmesi**: Taylorizm, her bir işi bilimsel olarak analiz ederek, en verimli yöntemi belirler. Bu, iş sürecini küçük parçalara ayırarak ve her bir parçanın nasıl daha verimli yapılabileceğini araştırarak yapılır.
- **İşlerin standartlaştırılması**: Taylorizm, iş süreçlerini standartlaştırır. Bu, işçilerin her bir işi aynı şekilde yapmasını ve verimliliği artırmasını sağlar.
- **İşçi eğitiminin önemi**: Taylorizm, işçilerin her bir işi en verimli şekilde nasıl yapacağını öğrenmeleri için eğitimler verir. Bu eğitimler, işçilerin becerilerini geliştirmelerine ve verimliliklerini artırmalarına yardımcı olur.

Taylorizm, üretim verimliliğini önemli ölçüde artırmıştır; ancak, Taylorizme bazı eleştiriler de vardır. Taylorizm'in işçileri makinelere dönüştürdüğü ve onların yaratıcılıklarını ve inisiyatiflerini kısıtladığı iddia edilir. Taylorizmin günümüzdeki işletmelerde hala bazı etkileri vardır. İşletmeler, iş verimliliğini artırmak için iş süreçlerini ve tekniklerini bilimsel olarak analiz etmeye devam etmektedir. Ayrıca, birçok işletme, işçilerin becerilerini geliştirmek için eğitimler vermektedir (Asunakutlu ve Çoşkun:1-7).

Taylorizm, iş yönetimi alanında önemli bir dönüm noktasıdır. Taylorizm'in temel ilkeleri, günümüzde de işletmeler tarafından oldukça kullanılmaktadır. Yalın yönetim; yenilik ve süreklilik kavramlarını kapsamaktadır. Bu kavramları öğrenme ve geliştirme değişimi ortaya koymaktadır. Sağlık kurumlarında öğrenme insan kaynakları biriminden sürekli olarak öğrenme, stratejik öğrenme ve bu öğrenmeyi günlük yapılacak görevlere entegre edilen bir süreç olarak tanımlamak mümkündür. Bu süreç sağlık kurumlarındaki çalışan ekiplerle ve bunlardan etkilenen müşteri(hasta) topluluklarında gerçekleşmektedir. Bu tür öğrenme sağlık kurum ve kuruluşlarında bilgi ve davranış şekilleriyle sonuçlanmaktadır, bu da sağlık kurumlarında yenilik ve büyüme kapasitesini artırmaktadır (Taylor ve Francis, 2014:4624).

Sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetimi özellikle esnek üretim ve yalın üretimin örgütsel mantığına odaklanmıştır. Esnek üretim; şarta bağlı ücret, eğitim bilgisi ve katılıma bağlı olacak şekilde yüksek sadakat olacak şekilde insan kaynakları uygulaması takım tabanlı çalışma düzenlerini içermektedir. Geleneksel üretimden esnek üretim sistemlerinin daha fazla verim alındığı gözlemlenmiştir (G.J. Bamber ve diğerleri, :2883-2884,2014) Özellikle esnek üretim ve yalın üretimin örgütsel mantığa yoğunlaştıkları görülmektedir.

Yalın yönetim ile insan kaynakları yönetiminin süreç ve etkinlik kazançlarının, ortak çıkarlar hedefinde birleşmesi sebebiyle birbirleriyle uyumlu kurumsal unsur olduklarını düşünmek mümkündür. Yalın yönetim anlayışının insan kaynaklarına uygulanmasına çok çeşitli faydaları vardır. Bu faydalardan bazıları şunlardır:

- **İşgücünün daha verimli kullanılması**: Yalın yönetim, İKY süreçlerini basitleştirerek, çalışanların daha verimli bir şekilde çalışmasını sağlayabilir. Bu, işgücü maliyetlerini düşürmeye yardımcı olabilir.
- **İşgücü maliyetlerinin düşürülmesi**: Yalın yönetim, israfı ortadan kaldırarak, İKY departmanının maliyetlerini düşürmeye yardımcı olabilir. Bu, İKY departmanının daha fazla kaynak ayırmasını sağlayabilir.
- **İşgücü deneyiminin iyileştirilmesi**: Yalın yönetim, çalışanların daha fazla katılımı ve sorumluluk duygusu ile çalışmasını sağlayarak, iş gücü deneyimini iyileştirmeye yardımcı olabilir. Bu durumda çalışan bağlılığını ve üretkenliğini artırabilir.

Yalın yönetim anlayışının insan kaynaklarına uygulanması, bazı zorlukları da beraberinde getirebilir. Bu zorluklara bakıldığında;

- **Yönetim desteği**: Yalın yönetim, tüm çalışanların katılımını ve desteğini gerektiren bir yaklaşımdır. Bu nedenle, İKY departmanının üst yönetimin desteğini alması önemlidir.
- **Yönetim değişikliği**: Yalın yönetim, geleneksel İKY yaklaşımlarından farklıdır. Bu nedenle, İKY departmanında yönetim değişikliğine ihtiyaç duyulabilir.
- **Eğitim**: İKY departmanında çalışanların yalın yönetim teknikleri konusunda eğitilmesi önemlidir. Bu, çalışanların yalın yönetimden en iyi şekilde yararlanmasına yardımcı olacaktır (Smith ,2018: 25).
- **Kültürel değişim**: Yalın yönetim, geleneksel İKY yaklaşımlarından farklı bir kültür gerektirir. Bu nedenle, İK departmanında kültürel değişime ihtiyaç duyulabilir.
- **Teknik zorluklar**: Yalın yönetim, karmaşık teknikler gerektirebilir. Bu nedenle, İKY departmanında bu teknikleri uygulamak için yeterli bilgi ve becerilere sahip kişilere ihtiyaç duyulabilir (Womack ve Jones, 2010:56).

Yalın yönetim anlayışının insan kaynaklarına uygulanmasında, aşağıdaki gibi çeşitli örnek uygulamalar yapılabilir:

- **İşe alım ve yerleştirme süreçlerini basitleştirmek**: Yalın yönetim anlayışı, işe alım ve yerleştirme süreçlerini basitleştirmek için kullanılabilir. Örneğin, işe alım süreçlerini standartlaştırarak, başvuruların daha hızlı ve daha verimli bir şekilde değerlendirilmesini sağlayabilir (Smith, M, 2018: 43-44).
- **Yetenek yönetimi süreçlerini iyileştirmek:** Yalın yönetim anlayışı, yetenek yönetimi süreçlerini iyileştirmek için kullanılabilir. Örneğin, çalışanların kariyer gelişimlerini ve performanslarını izlemek için daha basit ve etkili bir sistem oluşturulabilir (Liker, J. K., & Convis, G, 1995: 107-108).
- **Çalışan memnuniyetini artırmak**: Yalın yönetim anlayışı, çalışan memnuniyetini artırmak için kullanılabilir. Örneğin, çalışanların geri bildirimlerini toplamak ve bunları süreçleri iyileştirmek için kullanmak gibi uygulamalar yapılabilir (Kaplan, R. S., & Norton, D. P, 2005:198-199).

Bu örnek uygulamalar, yalın yönetim anlayışının insan kaynaklarına nasıl uygulanabileceğini göstermektedir. Yalın yönetim yaklaşımı, İKY departmanlarının daha etkili ve verimli bir şekilde çalışmasına yardımcı olabilmektedir. Bu anlayışın insan kaynaklarına uygulanması, , iş gücünün daha verimli kullanılması, iş gücü maliyetlerinin düşürülmesi ve iş gücü deneyiminin iyileştirilmesi gibi çeşitli faydalar sağlayabilir; ancak, yalın yönetim anlayışının insan kaynaklarına uygulanması, bazı zorluklar da beraberinde getirebilir. Bu zorlukların üstesinden gelmek için, İK departmanının üst yönetimin desteğini alması, yönetim değişikliğine gitmesi ve çalışanların yalın yönetim teknikleri konusunda eğitilmesi önem arz etmektedir.

SONUÇ

Sağlık kurumlarında verimliliğin ve etkililiğin artırılıp maliyetlerin en aza indirilerek, personel de gerekli iyileştirme ve planlamalar yapılarak kalitenin artırılması için sürdürebilirlik sağlanmalıdır. Sürdürebilirlik için personel, esnek çalışabilmeli, çalışırken dinamik ve etkin olmalıdır. Sağlık kurumlarının rekabette avantaj elde etmesi hastanın ve personelin memnuniyeti için geleneksel yönetim yapılarını terk etmeleri gerekmektedir. Geleneksel yönetimde bilgi paylaşımı yok denecek kadar azdır ve takım içi çalışma yoktur. Sağlık Kurumlarında personel ve yönetici arasında takım çalışmasının oldukça önemlidir. Bu sebeple yalın yönetim anlayışı benimsenmiş ve geliştirilmiştir gün geçtikçe ilerleme göstermiştir.

Bu değişim ve gelişmeye yönetimin inanması ve insan kaynakları yönetimini bu konuda yönlendirmesi gerekmektedir. Sağlık kurumlarında yalın yönetim süreci bir kişi ile değil tüm personel ve yönetim ile başarılabilecek bir süreçtir. Sağlık kurumlarında yalın yönetimde temel mantık değerdir. Değerin tanımlanması personel ve müşteri(hasta) tarafına bu yönelik hizmet sunulmalıdır. Sürekli iyileşme bu süreçte sağlanmaktadır. Personel sadece değer katan faaliyetlerle meşgul oldukları için, müşteri de(hasta) istedikleri hizmet ve değeri aldıkları için mutlu ve memnun olacaklardır. Bu durum sağlık kurumlarının imajına da önemli katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada, sağlık kurumlarında yalın yönetim ve insan kaynakları yönetiminin kritik önemi vurgulanmaktadır. Yalın yönetim, israftan kaçınmayı, süreçleri iyileştirmeyi ve genel verimliliği artırmayı amaçlayan bir yönetim anlayışıdır. İnsan kaynakları yönetimi ise, personel sağlama, seçme ve yerleştirme, oryantasyon, değerleme ve ödüllendirme, eğitim ve yetiştirme, kariyer planlama, endüstri ilişkileri, iş güvenliği, iş gören sağlığı, iş yaşamının kalitesi, veri toplama ve kullanma gibi bir dizi işlevleri içerir.

Yalın yönetim ve insan kaynakları yönetimi arasında birçok benzerlik vardır. Her iki yönetim anlayışı da personel odaklı ve çalışan merkezi bir yaklaşıma sahiptir. Yalın yönetim, sağlık kurumlarında hizmetten maliyete birçok konuda israftan kaçınmayı ve yalınlığa gitmeyi amaçlar. Bu nedenle, sağlık kurumlarında insan kaynakları yönetimi, yalın yönetim için planlama sürecini hazırlamalı ve uygulamalıdır.

Sağlık kurumlarında yalın yönetim ve insan kaynakları yönetimi, kurumun genel verimliliği ve başarısını artırmak için kritik öneme sahiptir. Bu çalışma, sağlık kurumlarının, personel ve çalışanların başarı odaklı olduğunun farkında ve bilincinde olmasını sağlamak, süreçleri iyileştirmek ve genel verimliliği artırmak için gerekli çalışmaları yapmayı ve bu süreci sahiplenmeyi amaçlayan yalın yönetim ve insan kaynakları yönetimini benimsemeleri gerektiğini önermektedir. Ayrıca, sağlık kurumlarının, müşteri olarak hastaları süreç iyileştirme çabalarına dahil etmeyi, çalışanlarla iş birliği yapmayı ve süreci yakından takip etmeyi, personelde önlenebilir hata hedeflerini koymayı, personelleri iyileştirme çalışmalarına dahil etmeyi, verimi ve kaliteyi artırmak için iş yöntemlerine ve personele değer vermeyi, sağlık kurumlarında ve personelde mükemmellik her zaman daha iyiye ulaşmayı hedeflemeyi ve sağlık kurumlarında sürekli bir iyileşmeye gitmeyi amaçlayan yalın yönetim ve insan kaynakları yönetimini benimsemeleri gerektiğini önermektedir.

KAYNAKÇA

Aguinis, H. (2019). Performance management (4th ed.). Chicago, IL: Chicago Business Press.

Armstrong, M., & Taylor, S. (2014). Armstrong's handbook of human resource management practice (13th ed.). London, UK: Kogan Page.

Asunakutlu & Çoşkun, FREDERICK WINSLOW TAYLOR VE FİZYOLOJİK ÖRGÜT KURAMI, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi,1-7.

Aydın, H. (2018). Yalın yönetim anlayışının çalışanların motivasyonuna ve hizmet kalitesine etkilerine yönelik bir araştırma.

Budd, J. W. (2010). Labor relations: Striking a balance (3rd ed.). New York, NY: McGraw-Hill.

Buhler, P. M. (2016). Challenges in managing organizational change: Informing communications strategies with language analysis. International Journal of Business Communication, 53(2), 147-163.

Cavlak, H. (2021). Etkinlik, Etkililik, Verimlilik, Kârlılık, Performans: Kavramsal Bir Çerçeve Ve Karşılaştırma. Journal of Research in Business, 6(1), 99-126.

Çilhoroz, Y., & Arslan, İ. (2018). Yalın Yönetim Yaklaşımı ve Sağlık Hizmetlerinde Uygulamaları. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1(32), 156-185.

Çobanoğlu, S. (2011). Yalın üretim sisteminin otomotiv sektöründe uygulaması (Doctoral dissertation, Sakarya Universitesi (Turkey)).

Derin, N. (2017). Yalın Hastane Yönetimi. İstanbul: Beta Basım Yayın. Graban, M. (2018). Lean Hospitals: Improving Quality, Patient Safety, and Employee Engagement. CRC Press. İbicioğlu, H. (2005). Yönetim ve Organizasyon. İstanbul: Beta Basım Yayın.

Derin, N. (2017). Yalın Yönetimin Gerektirdiği Yalın İşgücü İşletme Performansını Artırır Mı?.

Dessler, G. (2017). Human resource management (15th ed.). Boston, MA: Pearson.

Doğan, A. (2011). Elektronik insan kaynakları yönetimi ve fonksiyonları. Journal of Internet Applications and Management, 2(2), 51-80.

Emiliani, M. L. (2008). Real lean: The nuts and bolts of lean operations (Vol. 1). Wethersfield, CT: The CLBM, LLC.

G.J. Bamber ve diğerleri.(2014) Human resource management, Lean processes and outcomes for employees: towards a research agenda, 2883-2884.

Gönülaçar, Ş. (2014). İnsan kaynakları yönetiminde kayırmacılık kuşatması ve liyakatsizlik çıkmazı. Erişim: https://www. academia. edu/attachments/35880199/download_file.

Graban, M., (2018). Yalın Hastane, Çeviren: Pınar Şengözer, Optimist Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti., İstanbul.

Grawitch, M. J., Gottschalk, M., & Munz, D. C. (2006). The path to a healthy workplace: A critical review linking healthy workplace practices, employee well-being, and organizational improvements. Consulting Psychology Journal: Practice and Research, 58(3), 129-147.

Gültekin, S. ve Altıntop, S. (2014). İnsan Kaynakları Yönetimde Temel İlkeler. S.K. Gül, A.E. Alaç (Ed.), Güvenlik Sektöründe İnsan Kaynakları Yönetimi (1. Baskı) içinde (43-62). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Hampden-Thompson, G. & Galindo, C. (2017) School–family relationships, school satisfaction and the academic achievement of young people. Educational Review, 69 (2), 248-265. Doi: 10.1080/00131911.2016.1207613

Hines, P., Holweg, M., & Rich, N. (2004). Learning to evolve: A review of contemporary lean thinking. International Journal of Operations & Production Management, 24(10), 994-1011.

Hounshell, D. A. (1985). From the American system to mass production, 1800-1932: The development of manufacturing technology in the United States.

İbicioğlu, S. (2019). Sağlık kurumlarında yalın yönetim: Bir uygulama örneği. Uluslararası İşletme Yönetimi Dergisi, 18(1), 1-12.

Ilkım Şimşek, N., & Derin, N. (2016). Dünyadan ve Türkiye'den Örneklerle Sağlık Hizmetlerinde Yalın Yönetim.

Imai, M. (1986). Kaizen: The key to Japan's competitive success. New York: Random House.

İrem Tanyıldızı & Özcan Demir (2019) Sağlık Kurumlarında Yalın Yönetim, Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi Cilt:3, 16-19.

J.J.Dahlgaard ve diğerleri.(2011) Quality and lean health care: A system for assessing and improving the health of healthcare organisations ,674.

Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (2005). The Strategy-Focused Organization: How Balanced Scorecard Companies Thrive in the New Business Environment. Harvard Business School Press., s. 198-199.

Kıral, E. (2015). Yönetimde karar ve etik karar verme sorunsalı. Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi, 6(2), 73-89.

Kline, B. R. (2005). Principles and practice of structural equation modeling (Second edit). NY: The Guilford Press.

Liker, J. K. (2004). The Toyota way: 14 management principles from the world's greatest manufacturer. New York: McGraw-Hill.

Liker, J. K., & Convis, G. (1995). The Toyota Way: How Toyota Production System Inspired Worldwide Lean Manufacturing. McGraw-Hill Education., 107-108.

Liker, J. K., & Convis, G. L. (2011). The Toyota way to lean leadership: Achieving and sustaining excellence through leadership development. McGraw Hill Professional.

Monden, Y. (2011). Toyota production system: an integrated approach to just-in-time. CRC press.

Nal, M. (2018). Hastanelerde acil yardım ve afet yönetimi. Ankara: Akademisyen Kitabevi

Noe, R. A., Hollenbeck, J. R., Gerhart, B., & Wright, P. M. (2017). Human resource management: Gaining a competitive advantage (10th ed.). New York, NY: McGraw-Hill.

Öge, H. S. (2011). İnsan kaynakları yönetimi. Eğitim Yayınevi.

Ohno, T. (1988). Toyota production system: beyond large-scale production. Productivity press.

Özgür, B. (2011). Yönetim tarzları ve etkileri. Maliye dergisi, 161, 215-230.

Sadullah, Ö., Uyargil, C., Acar, A. C., Özçelik, A. O., Dündar, G., Ataay, İ. D., ... & Tüzüner, L. (2015). İnsan Kaynakları Yönetimi, Beta Yayınları. İstanbul, Mart.

Shah, R., & Ward, P. T. (2007). Defining and developing measures of lean production. Journal of operations management, 25(4), 785-805.

Smith, M. (2018). Lean human resources management: a practical guide for ımplementing lean principles in hr. Routledge, 25

Smith, M. (2018). Lean Human Resources Management: A Practical Guide for Implementing Lean Principles in HR. Routledge., 43-44.

Spear, S., & Bowen, H. K. (1999). Decoding the DNA of the Toyota production system. Harvard Business Review, 77, 96-108.

Taşlıyan, M., Arı, N. Ü., & Duzman, B. (2011). İnsan kaynakları yönetiminde kariyer planlama ve kariyer yönetimi: İİBF öğrencileri üzerinde bir alan araştırması. Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi, 3(2), 231-241.

Taylor ve Francis(2014) Method for assessing human resources management practices and organisational learning factors in a company under lean manufacturing implementation,1-4624

Tengilimoğlu, D., Işık, O., & Akbolat, M. (2018). Sağlık işletmeleri yönetimi.

Türkan, Ö. U. (2010). Üretimde yalın dönüşümün temel performans kriterleri. Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 12(2), 28-41.

Woehrle, S. L., & Abou-Shady, L. (2010). Using dynamic value stream mapping and lean accounting box scores to support lean implementation. American Journal of Business Education (AJBE), 3(8), 67-76.

Womack, J. P., & Jones, D. T. (1996). Lean thinking: Banish waste and create wealth in your corporation. Simon and Schuster.

Womack, J. P., & Jones, D. T. (1996). Lean thinking—banish waste and create wealth in your corporation. Journal of the Operational Research Society, 48(11), 1148-1148.

Womack, J. P., & Jones, D. T. (2003). Lean thinking: banish waste and create wealth in your corporation.

Womack, J. P., & Jones, d. t. (2010). the lean organization: using lean principles to ımprove efficiency and performance. simon & schuster, 56.

Yangınlar, G., & Nurgün, B. A. L. (2019). Yalın Yönetim ve Yalın Lojistik Kavramlarının İrdelenmesi. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3(1), 151-161.

Sosyalleşme Aracı Olarak Yapay Zeka Uygulamalarının Kullanımı

Erdem GEÇİT[1]
Esma ALTINOK[2]

Giriş

Bireyler; hayatlarında fizyolojik ihtiyaçlarını gerçekleştirmenin yanı sıra sosyal ihtiyaçlarını gerçekleştirme amacına sahiptir. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinin üçüncü basamağında yer alan ait olma ve sevgi ihtiyacı, bireylerin sosyal ihtiyaçlarını gerçekleştirmesindeki ilk ve en önemli basamak olarak yer almaktadır. Bu ihtiyacın etkili bir biçimde gerçekleştirilememesi insanları yalnızlık duygusuna itmektedir. Teknolojinin gelişmesi ve dijitalleşme sonucu ortaya çıkan sosyal medya uygulamaları, insanların iletişim süreçlerini sanal ortamlar üzerinden gerçekleştirmesine olanak sağlamış, bu durum yalnızlık kavramının önemli bir konu haline gelmesine yol açmıştır. Günümüzün en önemli teknolojik gelişmelerinden biri olan yapay zeka sistemlerinin kullanılmasında yalnızlık duygusu etkili olmuş, bu kapsamda insanların iletişime geçmeleri ve sohbet ihtiyaçlarını giderme amacıyla chatbotlar adı verilen yapay zeka sistemleri oluşturulmuştur. Sosyal medya uygulamalarının insan hayatının her noktasında olması ve insanların hayatlarını bu uygulamalar üzerinden devam ettirmesi, chatbotların bu uygulamalara entegre edilmesini sağlamış ve bu kapsamda insanların her an yapay zekalar ile iletişime geçebilir hale gelmiştir. Yalnızlık duygusu insanları yapay zeka sistemlerini kullanmaya itmekle beraber, zıt bir ölçüde yapay zeka ile gerçekleştirilen sohbetlerin insan ve insan arasındaki etkileşimin yerini tutamaması insanları yalnızlık duygusuna itmektedir. Her ne kadar farklı ölçülerde gerçekleşse bile yapay zeka ile yalnızlık arasında bulunan ilişki gün geçtikçe kendini göstermektedir. İnsanların bu sistemleri etkili bir biçimde kullanması, yalnızlık duygusu ile doğru bir biçimde baş edebilmeyi sağlayacaktır.

Yalnızlık

Bireyler; dünyaya geldikleri ilk andan itibaren hayatta kalmak gibi çeşitli fiziksel ihtiyaçlara sahip olsalar da zaman içerisinde benliklerini keşfederek sosyal ihtiyaçlara sahip olduklarının farkına varmışlardır. Çoban (2021)'ın aktarımına göre; Maslow 1943 yılında klinik araştırma sonuçlarına göre oluşturduğu ihtiyaçlar hiyerarşisi teorisinde, bireylerin hayatları boyunca ihtiyaçlarına göre hedefler oluşturduğunu ve bu doğrultuda temel ihtiyaçların en birincil temel ihtiyaçlardan başlayıp kendilerini oluşturan son ihtiyaca göre beş farklı kategoride şekillendiğini tespit etmiştir (Çoban, 2021:113). Tekke (2019); ihtiyaçlar hiyerarşisi modelinin bireylerin kendileri olma ve kendilerini anlama amacıyla bireylerin doğasında bulunan durumlar için gerçekleştiğini söylemektedir (Tekke[3], 2019:1705).

Hiyerarşinin en temelinde nefes alma, beslenme, uyuma, boşaltım gibi ihtiyaçların bulunduğu fizyolojik ihtiyaçlar yer almaktadır. Bu ihtiyaçlar bireylerin hayatta kalması

[1] Dr. Öğr. Üyesi/İzmir Katip Çelebi Üniversitesi
[2] Yüksek Lisans/ İzmir Katip Çelebi Üniversitesi

sağlayacak en önemli kısımları oluşturmaktadır. Milheim (2012)'e göre; yaşamın sürdürebilmesi için bireylerin hava, su, yiyecek gibi temel ihtiyaçları karşılanması gerekmektedir (Milheim, 2012:161). Maslow (1943); fizyolojik ihtiyaçların birbirlerine göre iyi bir şekilde gerçekleştiği zaman güvenlik ihtiyacının doğduğunu söylemektedir (Maslow, 1943:375). Güvenlik ihtiyaçları adı altında devam eden basamak; bireylerin bulundukları toplum içerisinde kendilerinin ve ailelerinin güven içerisinde yaşamaları, sağlıklı olmaları ve işe sahip olmaları ihtiyaçlarını temel almaktadır. Hayatta kalmayı sağlayacak ihtiyaçların ve bireylerin toplum içerisindeki rollerinin gerektirdiği ihtiyaçların tamamlanması ile toplumdaki ait olma ve sevgi ihtiyaçları ön plana çıkmaktadır. Bireyler; toplum içerisinde yer edinme, diğer bireylerle ilişki kurma ve arkadaşlık edinme, onlar tarafından sevilip aynı şekilde sevme ihtiyacı duymaktadırlar. Akgül (2016); toplumun bir parçası olmanın, sevmenin ve sevilmenin Maslow'un hiyerarşisinde temel ihtiyaçlar arasında yer aldığını, bireylerin ise bu ihtiyaçları gerçekleştirmeden hiyerarşideki bir sonraki sürece geçemeyeceklerini aktarmaktadır (Akgül, 2016:274). İlerleyen süreçte başarı elde etme, toplumdaki bireyler tarafından beğenilme ve saygı görme, aynı ölçüde bireyin kendisine saygı duyma ihtiyacı hiyerarşideki saygınlık basamağının parçalarını oluşturmaktadır. En son basamak olan kendini gerçekleştirme basamağı ise; bireylerin temel ya da topluluk içinde daha fazla gerçekleştirebileceği bir rolü kalmamasından dolayı özüne dönerek kendi potansiyelini en üst düzeye çıkartma ihtiyacı duymasıyla meydana gelmektedir. Bireysel kapasitelerinin farkına varmaları, yaratıcılıklarının ve yeteneklerinin ortaya çıkması, erdemli ve içten olma durumları son basamağı oluşturmaktadır.

Kula ve Çakar'a göre (2015); hiyerarşideki üçüncü basamak ile bireyler sosyal birey olma yolundaki istekleri listelenmekte ve basamaklar yükseldikçe bireylerin fiziksel ihtiyaçları sosyal ihtiyaçlara dönüşmektedir. Maslow'un hiyerarşisini "Yaşam "Doyumunun İnsan Gelişimi Perspektifi" adı altında inceleyen Sirgy'den özetlediklerine göre ise; hiyerarşinin ilk basamaklarında yer alan fiziksel ihtiyaçlar üst basamaklarda sosyal ihtiyaçlara evrilmekte ve bireyler kendilerini gerçekleştirmektedir. (Kula, Çakar, 2015:195)

Bireyler yaşamak için her ne kadar fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak zorunda olurlarsa olsun varlıklarının bağlı olduğu diğer bir sebep sosyal ihtiyaçlarıdır. Bu ihtiyaçlar kendilerini bireylerin dünyaya geldikleri ilk anda göstermektedir aslında. Bebeklerin doğdukları andan itibaren beslenmek gibi fizyolojik ihtiyaçlarını gerçekleştirememesi ve bu doğrultuda ailelerine bağımlı olmaları gibi, bireyler de hayatlarının büyük bir bölümünde başka bireylerin varlığına ihtiyaç duymaktadır. "Başkalarıyla ilişkiler ve iletişim kurma nosyonu insan olmanın doğasında vardır" (Paula, 2011:218). Varlıklarının bilindiklerini anlama, bulundukları çevreyi algılayıp aktarma ve sosyal birey olma düşünceleriyle gerçekleşen bu ihtiyaç, bireylerin bulundukları ortamdaki diğer insanlarla fiziksel ya da duygusal bir biçimde etkileşime geçerek iletişim kurmasıyla tamamlanmaktadır. Oskay (1992); iletişimin, bireylerin varlığını sürdürmesinin bir biçimi olarak özetlemektedir (Oskay, 1992:7). Yılmaz (2003); iletişim sürecinin insanın doğduğu ve toplumda bir birey olduğu andan itibaren bireysel ve toplumsal hayatı etkilediğini aktarmaktadır (Yılmaz, 2003:12). Temel olarak insanların kurduğu iletişim süreci, onların birey olmalarının yanı sıra sosyal bir varlık olmalarını sağlamaktadır. Bireyler hayatlarının her noktasında yer alan iletişim süreci ile birlikte sosyal birey olma görevlerini yerine getirmekte, toplumu meydana getiren ögelerden biri haline gelmekte ve sosyal ihtiyaçlarını karşılamaktadır. İletişimin sürecinin gerçekleşmemesi ise insanları toplumdan uzaklaştırarak yaşamlarını bireysel olarak devam ettirmeye itmektedir ve bu durum beraberinde yalnızlık kavramını doğurmaktadır. Sosyal ihtiyaçların temelini oluşturan ait olma ve sevgi ihtiyacı kapsamında yer alan toplumda yer alma, ilişki kurma, sevilme ihtiyaçlarının gerçekleşememesi bireylerin yalnız olmasına sebep olmaktadır. Tutar (2007)'ın aktarımına göre; bireylerin psikolojik ihtiyaçlarının fizyolojik ihtiyaçları kadar karşılanması gerekmektedir. Bireylerin yalnızlıktan kurtulması;

sosyal bir varlık olmalarına, ait olma ve sevgi ihtiyaçlarına cevap verilebilmesine bağlıdır (Tutar, 2007:126).

Bireylerin başka bireylerle kurduğu iletişim sürecinde meydana gelen çeşitli durumların süreci olumsuz bir şekilde etkilemesi iletişim kopukluğuna yol açmaktadır. Bu durum beraberinde bireyleri kurmak istedikleri ilişkilerden uzaklaştırmakta ve sosyal iletişim sürecini etkilemektedir. Günay (2015)'a göre; ilişkiler varlıklar arasında gerçekleşmektedir ve birden fazla varlık arasında kurulan ilişkiye birliktelik adı verilmektedir. Bu birliktelikler ilişki sürecine göre aile, arkadaşlık, evlilik gibi çeşitli kavramlarla tanımlanmaktadır. Yalnızlık durumu ise tanımlanan ilişki kavramlarının bozulmasıyla ortaya çıkmaktadır (Günay, 2015:99). Yalnızlık duygusu farklı disiplinlere göre farklı tanımlar içermektedir ve bireysel ve sosyal olarak farklı boyutları bulunmaktadır. Bireysel yalnızlık; bireylerin bir topluluk içinde yer edinseler hali özlerinde bu duyguyu hissetmelerinden kaynaklanırken, sosyal yalnızlık; bireylerin toplumdaki sosyal ilişkilerinin gerçekleşmemesinden kaynaklanmaktadır. Paula (2011)'ya göre; yalnızlık duygusu psikolojik, duygusal ve sosyal açılardan bireyin soyutlanmasının yansımasıdır (Paula, 2011:218). Aktaş ve Yılmaz (2017)'ın aktarımına göre Kılınç ve Seher (2005) yalnızlığı; bireylerin hayatlarını olumsuz yönde etkileyen ve her geçen gün artış gösteren önemli bir sorun olarak tanımlamaktadır (Aktaş, Yılmaz, 2017; 87-88). Peplau ve Perman (1982) yalnızlığın; bireylerin kurdukları sosyal ilişkiler içerisindeki niteliksel ya da niteliksel olarak farklılıklar gerçekleştiğinde kendisini gösteren ve hoşa gitmeyen duygu durumu olduğunu aktarmışlardır. Yalnızlığın kesin bir tanımı olmasa da genel olarak; bireylerin kurdukları sosyal ilişkiler çerçevesinde iletişimin eksik bir şekilde gerçekleşmesi ya da tamamen gerçekleşmemesi durumunda ortaya çıkan olumsuz bir duygu olarak tanımlanmaktadır. İletişim süreci içerisinde bulunan bireylerin arasında var olan kopukluktan dolayı ya da süreçteki bir bireyin sahip olduğu özgüven eksikliği, utangaçlığı, psikolojik kaygıları gibi birçok nedenden dolayı iletişimi yeterince etkili bir şekilde meydana gelmemesi, beraberinde soyutlanma ve yalnızlık duygularını getirmektedir. Yalnızlık duygusuna sahip olan bireyler; içerisinde bulundukları toplum içerisinde kendilerini herhangi bir konuma oturtamamaktadırlar ve o çevreye ait olmadıklarını, çevrelerine karşı yabancılaştıklarını hissetmektedirler. Bireylerin hayatlarını sürdürebilmesi için gerekli olan ait olma ve sevgi ihtiyacı, yalnızlık duygusunun meydana gelmesiyle birlikte karşılanamayacak ve bireylerin kendilerini gerçekleştiremeyecektir. Yalnızlık sebebiyle ihtiyaçların doğru bir biçimde karşılanamaması ise bireylerin hayatlarını olumsuz bir yönde etkilemektedir. Toplumdan koparak özünde yalnız olduğunu hisseden bir birey, içine kapanarak kendini tamamen soyutlayabilmektedir. Bu durum beraberinde; anksiyete, depresyon gibi birçok psikolojik hastalığa sebep olmakta ve sürecin son raddesi olan intihara kadar gidebilmektedir.

Yalnızlığın doğurduğu olumsuz sonuçları engellemek adına bireyler hayatlarını sürdürmeleri için gerekli olan ait olma ve sevgi ihtiyaçlarını karşılamanın bir yolunu arayarak, kendilerini gerçekleştirme yolunda bir adım atmaktadırlar. Yalnızlığı reddederek psikolojik destek almakta ve toplum içerisinde tekrar yer bulmaya yönelik harekete geçmektedirler. Bu doğrultuda eski çevreleriyle tekrar bir iletişim süreci oluşturmakta ya da kendilerine yeni bir çevre aramaktadırlar. Bireylerin kendilerini tekrardan topluma ait hissetmeleri, onların yalnızlıktan ve yalnızlığın beraberinde getirdiği olumsuz duygulardan kurtulmalarını ve kendilerini tamamlamaları yolunun ilerlemesini sağlamaktadır.

Teknolojinin Gelişimi

Tarihsel süreç içerisinde insanlar iletişim ve yaşam bilgilerini geliştirme yolunda sürekli bir ilerlemeye ihtiyaç duymuş ve bu doğrultuda gelişim sürecini başlatmışlardır. Gelişim süreci beraberinde teknoloji kavramını doğurmuş ve bu kavram insan hayatının her noktasında

oldukça büyük bir etkiye sahip olmuştur. Şenel ve Gençoğlu (2003) teknolojinin; araştırma ve geliştirme, üretim, pazarlama ve satış hizmetlerini içeren sanayi süreçlerinin doğru bir şekilde meydana gelebilmesi amacıyla ele alınan bilgiler ve beceriler olduğunu aktarmaktadırlar (Şenel, Gençoğlu, 2003:49). İnsanların; hayatlarını kolay bir hale getirmek ve yaşam kalitelerini yükseltmek amacıyla belirli yöntemler kullanarak ortaya çıkarttıkları çözüm önerileri teknoloji olarak tanımlanmaktadır. Şenel ve Gençoğlu (2003)'nun Zaim (2001)'den aktardığına göre teknolojinin gerçekleşmesi; ürün ya da hizmetlerin belirlenmesi, tasarlanması, üretilmesi kapsamında bilgi ve beceri edinme süreçleri ile meydana gelmektedir (Şenel, Gençoğlu, 2003:50). Bu kapsamda insan hayatında gerçekleşen her bir nokta, teknolojinin var olmasına ve süreç içerisinde gelişmesine olanak sağlamıştır.

Aktan ve Tunç (1998)' a göre toplumların gelişiminde; ilkel olarak başlayan ve tarım, sanayi, bilgi olarak çeşitli safhalarla devam eden bir süreç yer almaktadır (Aktan ve Tunç 1998: 119). Avcılık ve toplayıcılık ile başlayan toplum sürecinde insanlar hayatlarını doğal imkanlar çerçevesinde sürdürürken daha etkili bir biçimde avlanmak amacıyla alet üretmeye başlamaları, günümüzdeki teknoloji anlayışına oldukça uzak olsa da gelişimin temelini oluşturan sürecin başlangıcı olarak tanımlanmaktadır. İnsanların toprağı işlemeye başlayarak tarımsal sürece geçmeleriyle göçebe hayat yerini yerleşik hayata bırakmış, bu durumun doğurduğu ihtiyaç beraberinde teknolojik gelişmelerin artmasına yol açmıştır. Erkan (1998); insanların tarımsal üretime geçmesiyle birlikte ellerinde bulunan kısıtlı teknoloji ile toprağı işlediklerini ve yaşam kalitelerini arttırdıklarını aktarmaktadır (Erkan, 1998:134). Teknolojinin gelişimi bu iki süreç ile gelişmeye başlasa da etkili bir biçimde kendini göstermeye başlaması Sanayi Devrimi ile gerçekleşmiştir. Kendi içerisinde 1, 2, 3 ve 4 olarak ayrılan Sanayi Devrimleri süreci, insan hayatının önemli ölçüde değişmesini sağlayarak günümüzdeki toplum yapısına öncülük etmiştir.

1.Sanayi Devrimi: Buhar makinesinin icadı ile başlayan bu devrim beraberinde iş gücünün artmasını sağlamıştır. Taş (2018); buhar kullanımıyla birlikte işgücünün artış göstermesi, makineleşme ve bu doğrultuda fabrikaların ortaya çıkmasının bu devrim ile gerçekleştiğini aktarmıştır (Taş, 2018:1821). Berktaş ve Dimli-Oraklıbel (2021)'in aktarımına göre; 1. Sanayi Devrimi ile birlikte demiryolu ağları yaygınlaşmış ve ulaşım önemli bir boyut kazanmıştır (Berktaş, Dimli-Oraklıbel, 2021:2). Buhar makinesinin icadı ile buharın üretim süreçlerinde kullanımının yanı sıra taşımacılık sistemlerinde kullanılması demiryolu taşımacılığı geliştirmiştir. Bu devrim ile ortaya çıkan buhar teknolojisi zaman içerisinde eskiyerek yeni teknolojilerin ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır.

2.Sanayi Devrimi: Buhar makinesinin yerini elektriğin icadı alması ve bu icadın üretimde kullanılması seri üretimi doğurmuş ve böylelikle yeni bir devrim başlamıştır. Berktaş ve Dimli-Oraklıbel (2021)'in Küçükkalay (1997)'dan aktardığına göre; elektriğin Henry Ford tarafından üretimde kullanılmaya başlanması, seri üretimi doğurmuş ve 2. Sanayi Devrimi'nin sembolü haline getirmiştir (Berktaş, Dimli-Oraklıbel, 2021:2). Seri üretimin yanı sıra en önemli teknolojik gelişmeler iletişim sürecinde gerçekleşmiş; telefon ve telgraf icat edilmiştir.

3.Sanayi Devrimi: Elektriğin ortaya çıkmasıyla birlikte teknolojik gelişmeler evrilmeye devam etmiş, makinelerin otomatik hale gelmesi beraberinde dijitalleşme kavramını doğurmuş ve yeni bir Sanayi Devrimi ortaya çıkmıştır. Taş (2018)'a göre bu devrim ile birlikte; internet teknolojisi ortaya çıkmış ve ilk bilgisayarlar, cep telefonları insanlar tarafından kullanılmaya başlanmış ve ürünler daha küçük ve pratik bir hale gelmiştir (Taş, 2018:1821-1822). Bilgisayar teknolojilerinin kullanımı işgücünü azaltmış ve süreçlerin dijital hale gelmesini sağlamıştır.

4.Sanayi Devrimi: Endüstri 4.0 olarak da adlandırılan bu devrim, internet teknolojisinin ortaya çıkması doğrultusunda yeni gelişmelerin gerçekleşmesi ve seri üretim temelinde ürünlerin kişiselleştirilmesi ihtiyacından doğmuştur. Yiğitol ve Sarı (2020)'ya göre sanayi ve üretim tarihi içerisinde en önemli teknolojik gelişmeler evrilerek, dijitalleşerek Endüstri 4.0 adını almışlardır (Yiğitol ve Sarı, 2020: 67). Bilişim teknolojileri ile hayatı bir araya getirmeyi hedefleyen bu devrim; dijital teknolojiler, bilgi teknolojileri ve siber fiziksel sistemler ile insanlar, nesneler, sistemler arası bir bağ kurmayı amaçlamaktadır.

Teknoloji, insanların yaşamını ilk zamandan beri etkileyerek hayatın vazgeçilmez bir noktası haline gelmiştir. Endüstri 4.0 ile birlikte internetin gelişiminin beraberinde getirdiği bilgisayar ve internet teknolojileri, günümüzde teknolojinin farklı boyutlara evrilmesini sağlamıştır. Endüstri 4.0, insanların yaşam sistematiğini önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. İnternet, bilgisayar ve mobil teknolojilerindeki gelişmeler bilgi akışı sürecini hızlandırmış, insanların bu sistemler üzerinden anlık olarak bilgiye ulaşmalarına olanak sağlamıştır. Kırık (2017)'a göre; seslerin, görüntülerin, veri akışının ve bilgilerin aktarımı internetin gelişimi ve dijitalleşme ile birlikte hızlanmış; yeni medya adı verilen dönemi meydana getiren iletişim araçları insanların hayatlarında değişimi ortaya çıkartmaktadır (Kırık, 2017:233). Arı (2021)'nın aktarımına göre; dijital dönüşüm olarak adlandırılan bu süreç, fiziksel ortamlarda gerçekleşen sanayi üretiminin bilginin paylaşımına yönelik teknoloji odaklı bir yapıdır (Arı, 2021:460). Dijitalleşme; yeni teknolojik sistemlerin hayatın her alanına entegre edilmesiyle sadece mekanik üretimin değil aynı zamanda bilginin de üretimini doğurmuştur. Artık insanlar hammadde üretimi ve işlemi yerine bilgiyi üretmeye, bilgiye erişmeye ve bilgiyi paylaşmaya başlamışladır. Bilgi paylaşım süreci zaman ve mekan ihtiyacından koparak sonsuz bir hale evrilmiştir.

Dijitalleşme ile birlikte iletişim araçlarının kullanımında yenilikler meydana gelmiş, geleneksel medya yerini sosyal medyaya bırakmıştır. Özbey (2022), insanların günlük hayatında önemli bir yer tutan sosyal medyanın interaktif bir alan olduğunu, geleneksel medyanın getirdiği tek yönlü iletişimin aksine çoklu iletişim sağlaması ve sanal sistemler sayesinde paylaşım olanağına sahip olmasından dolayı günümüzde en çok kullanılan medya haline geldiğini aktarmıştır (Özbey, 2022:144). Eldeniz (2010) ise; çeşitli ağlar, bloglar, forumlar gibi içerik ortamlarına sahip, kullanıcıların diğer kullanıcılar ile iletişime geçebilecekleri ve etkileşimli bir şekilde bilgi paylaşımı yapabilecekleri web siteleri olarak tanımlamaktadır (Eldeniz, 2010, s. 27). Sosyal medya ortamları; insanların belirli internet sistemleri üzerinde "kullanıcı" olarak var olarak bilgiyi paylaşmalarını ve diğer insanlarla iletişime geçmelerini sağlamaktadır. Bu kapsamda oldukça ilgi gören ve her geçen gün hayatımıza bir yenisi daha eklenen uygulamalarıyla sosyal medya, günümüzde en çok kullanılan kitle iletişim aracı haline gelmiştir. Dijitalleşme süreci beraberinde sadece sosyal medya kavramını değil; siber fiziksel sistemler, nesnelerin interneti, büyük veri, bulut bilişim, yapa zeka, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi kavramları ortaya çıkartmıştır.

Teknoloji ve Yalnızlık

Teknolojinin gelişimi ve dijitalleşme ile birlikte iletişim sürecinin anlık ve hızlı bir biçimde gerçekleşmesi, insanların birbirlerine en kolay şekilde ulaşmalarını sağlamakta ve hayatı kolaylaştırmaktadır. Bu durum insanların dijital teknolojiler üzerinde daha fazla zaman geçirmeye başlamasına ve ilişkilerin sanal bir şekilde gerçekleşmesine sebep olmaktadır. Gençtanırım-Kurt ve Şabanoğlu (2019); internetin özellikle gençler arasında etkileşim imkanı sağladığını, mekan ve zaman kavramlarını ortadan kaldırarak sanal etkileşimin gerçekleşmesinin önemli bir parçası olduğunu söylemişlerdir. Bu durumun beraberinde ergenler ve gençlerin sanal sistemler üzerinden arkadaşlık kurma ve kurdukları ilişkilerin sürekliliğini gerçekleştirdiklerini, özellikle sosyal medya kullanımı ile iletişim ihtiyaçlarını

gerçekleştirdiklerini söylemişlerdir (Gençtanırım-Kurt, Şabanoğlu, 2019:28). Günümüzde fiziksel ortamların dijital ortamlara dönüşmesi, bireylerin bu sistemlere ayak uydurmasını ve iletişim süreçlerini sosyal medya üzerinden gerçekleştirmesini zorunlu kılmaktadır. Fakat bu geçiş sürecinde fiziksel ve dijital dünya arasındaki farklılıklar kendilerini göstermekte ve psikolojik ve duygusal sorunları da doğurmaktadır. Özellikle cep telefonu kullanımı ve beraberinde sosyal medya ile birlikte teknoloji bağımlılığı kavramı ortaya çıkmakta, bu duruma bağlı olarak yalnızlık duygusu artış göstermektedir. Çakır ve Oğuz (2017)'a göre; 10 yıl öncesine kadar yalnızlık duygusunu bireylerin arkadaşı olmaması olarak tanımlanırken, günümüzde bireylerin kendi dünyasında dijital cihazları kullanması olarak ifade edilmektedir (Çakır, Oğuz, 2017:418).

Dijital dünyanın en önemli özelliği olarak öne çıkan hız, bireyleri sürekli olarak gerçekleşen bilgi bombardımanına maruz bırakmakta ve bu kapsamda her saniye bilgiye erişebilir hale getirmekte, devam eden süreçte ise teknoloji bağımlılığı yaratmaktadır. Özellikle sosyal medya ile gerçekleşen sanal iletişim, bireylerde teknoloji bağımlılığın artış göstermesine ve yalnızlık duygusunun etki etmesine sebep olmaktadır.

Sosyal medyanın sınırı olmayan bir sistem olması, bireylerin kullanmaya başladığı andan itibaren sonsuz bir evrene girmelerini sağlamaktadır. Bağımlılığın yarattığı etki ile birlikte bireylerin sosyal medyadan kopamaması onların fiziksel dünya ile aralarında bir duvar oluşmasına ve gerçek hayattan ayrılmalarına sebep olmaktadır. Bu doğrultuda çevrelerinden uzak kalmakta, yabancılaşmakta ve yalnız bir hale gelmektedirler. İnce ve Yılmaz (2020)'ın Aydın ve diğerleri (2015)'nden aktarımına göre; "Sosyal medya kesinlikle yabancılaşma aracıdır. Çünkü önünüzde bir bilgisayar var ve siz odanızdasınız. İnternetiniz var ve ışıklar kapalı, siz bu durumda hiç kıpırdamadan yüz yüze iletişiminizi kesmiş bir şekilde bütün zamanınızı o cihazın başında harcayabilirsiniz. Bu durumda insan kendinden uzaklaşır, duyguları karışır ve beyni bulanır." (Aydın vd, 2015:103, akt: İnce, Yılmaz, 2020:1126). Bireylerin sosyal medya üzerinden sanal bir şekilde gerçekleştirdikleri iletişim sürecinin fiziksel iletişim sürecinin yerini alması, bireylerin anlamlı ilişkiler kurmasını da büyük oranda etkilemektedir. Ailesi ya da arkadaşları ile aynı fiziksel ortamda bulunan bireyler zaten süreci sanal olarak yönettiklerinden dolayı yeni bir iletişim konusu bulamamakta ve belirli bir süre sonra ortamdan koparak bağımlılığın getirmiş olduğu etki ile dijital ortamlara odaklanmayı tercih etmektedirler. Aynı ölçüde, yüz yüze iletişimde gerçekleşen kopukluk aynı zamanda bireylerin bulundukları fiziksel ortamda yalnız hissetmelerine neden olmakta ve dijital ortamlara itmektedir. Bu durum, bireylerin sosyal medyanın etkisi ile yalnız hissetmelerinin yanı sıra yalnız hissettikleri dolayısıyla sosyal medya kullandıklarını da göstermektedir. Anlık olarak farklı bireylerle iletişime geçmeyi sağlayan sosyal medya sayesinde bireyler ailelerine ya da arkadaşlarına ulaşabilmekte ve böylelikle hissettikleri yalnızlık duygusunu azaltmaya çalışmaktadır. Şar (2013) tarafından öğrencilerin telefon kullanımı ve yalnızlık arasındaki ilişki kapsamında yapılan araştırma sonucunda; yalnızlık duygusu arttıkça telefon kullanımının arttığı, fakat kullanım arttıkça yalnızlık duygusunun azaldığı tespit edilmiştir.

Sosyal medyanın sanal bir ortam olması, bireylerin olduklarının yanı sıra farklı olmalarını sağlayacak özgürlük alanı tanımaktadır. Bireyler istedikleri gibi yaşlarını, cinsiyetlerini, isimlerini değiştirebilmekte; yaşamadıkları hayatları yaşıyor gibi gösterebilmektedir. Gerçek hayatta yalnız hisseden bireyler, sosyal medyada olduklarından farklı davranarak yalnızlık duygularını azaltmaya yönelik hareketlerde bulunabilmektedir. Sosyal medyanın paylaşım özelliği, anlık olarak diğer bireylerin hayatları hakkında bilgi edinebilmeye olanak sağlamaktadır. Bu durum; bireylerin diğer kullanıcıların hayatlarını gözlemleyerek kendi hayatları ile karşılaştırma yapmalarını, sahip olamadıklarını düşünerek yalnızlık duygusu yaşamalarına sebep olabilmektedir.

Teknolojik gelişmeler ve dijitalleşen ortamlar, bireylerin yalnızlık duygusunu daha yoğun olarak yaşamalarına sebep olmakla birlikte aynı ölçüde yalnızlıktan kurtulmalarına da aracılık etmektedir. Bu kapsamda dijital ortamların ve özellikle sosyal medya uygulamalarının doğru ve etkili bir biçimde kullanılması bireylerin yalnızlık duygusuna olumlu bir katkı sağlayacaktır.

Yapay Zeka Sistemleri

İnsan hayatını kolaylaştırma amacı taşıyan teknolojik gelişmeler zamanın en başından itibaren durak noktası olmadan gelişim göstermiştir. Endüstri 4.0 ile birlikte bilgisayar ve internet teknolojisinin gelişimi sürecin oldukça hızlı bir biçimde ilerlemesini ve yeni teknolojilerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Günümüzde teknolojinin geldiği son noktada; bilgisayar sistemleri ile meydana gelen makine öğrenimi, veri analizi gibi kavramlarla oluşturulan yapay zeka sistemleri yer almaktadır.

Atalay ve Çelik (2017)'in aktarımına göre yapay zeka; insanlara benzer bir şekilde düşünme ve davranış biçimleri gösteren bilgisayar sistemleridir (Atalay ve Çelik, 2017). Yapay zeka kavramını ortaya atan John McCarty yapay zekayı; insana benzeyen akıllı bilgisayar sistemleri yapma bilimi olarak tanımlamaktadır (McCarty, 2004:7). Yapay zekâ; bilgisayarların ve diğer dijital cihazların insana benzer düşünme ve davranma yetenekleri geliştirmesi için kullanılan, bilgiyi işleyen ve yöneten sistemler olarak tanımlanmaktadır. Bilim dalı olarak da kabul edilen yapay zeka, makinelerin insan beynine benzer bir biçimde düşünme ve öğrenme yetenekleri geliştirmesine dayalı bir yapıya sahiptir ve bu bakımdan insan beyninin çalışmasını taklit etmeyi amaçlamaktadır. Burnett (2005); Joel De Rosnay (2000)'in, insan biyolojisinin ve bu biyolojinin çalışma biçiminin, programlama sistemlerince örgütlenen ve yönetilen dijital teknolojilerle birleştirilmesinden söz ettiğini aktarmaktadır (Burnett, 2005).

Günümüzde oldukça popüler bir hale gelen yapay zeka uygulamalarının insan hayatına yeni girdiği düşünceleri olsa da yapay zekanın varlığı 20. yüzyıla dayanmaktadır. Öztürk ve Şahin (2018); insanların yüzyıllar öncesinden cansız varlıkları hayata geçirmeyi düşündüğünü, veri depolama ihtiyacı ile yapay zeka sistemlerinde asıl gelişmenin son 50 yıl içerisinde gerçekleştiğini söylemişlerdir (Öztürk, Şahin, 2018:23). Arslan (2020)'a göre yapay zeka ile ilgili ilk söylemler 1943 yılında Beynin Boolean Devre Modeli adı ile McCulloch ve Pitts tarafından geliştirilmiştir. Model, teorik olarak insan beynindeki nöronların çalışma prensibini matematiksel olarak açıklamaktadır (Arslan, 2020:77). Adaş ve Erbay (2022); yapay zekanın bildiğimiz haldeki ilk fikirleri Alan Turing tarafından 1950 yılında hazırlamış olduğu "Bilgi İşleyen Makineler ve Zeka" isimli makalede ortaya çıkmış olduğunu, Turing'in bilgisayarlara insanlardaki düşünmenin öğretilebileceğini, çocuk aklına yakın bir şekilde tasarlanacak bilgisayarların öğrenim ve tecrübe yoluyla eğitilebileceğini savunduğunu aktarmışlardır (Adaş ve Erbay, 2022:329). Yapay zeka kavramı ilk kez John McCarty tarafından 1956'da gerçekleştirilen Dartmaouth Konferans'ında ortaya atılmıştır. Crevier (1993)'e göre bu konferans, yapay zekanın yeni bir bilim dalı olarak doğuşunu göstermektedir (Crevier, 1993:49). Yapay zekaların kavram olarak literatürde yer alması ve süre içerisinde gelişimi hız kazanan bilgisayar sistemleri, yapay zekaların ilerleme sürecine hız kazandırmıştır. Arslan (2022); 1960'lı yıllara gelindiğinde farklı yapay zeka sistemlerinin ortaya çıktığını ve Newell ile Simon'ın geliştirdiği "problem çözücü" ve Joseph Weizenbaum tarafından MIT laboratuvarlarında geliştirilen ELIZA'nın yapay zeka sistemlerinin ilk örnekleri olarak karşımıza çıktığını aktarmaktadır. Aynı zamanda IBM tarafından "Deep Blue" adındaki ilk satranç oynama yazılımı, dünya satranç şampiyonu Gary Kasparov'u yendiğini ve bu durumun makinelerin insanlardan üstün olacağı korkusunu yaydığını söylemiştir (Arslan, 2020:77). McCorduck (2004); 1980 yılından itibaren yapay zeka sistemlerinin, ev verimli dönemlerini yaşamış olduğunu ve teori ile uygulama sürecinde büyük gelişmeler geçirdiğini söylemektedir

(McCorduck, 2004:280-281). Devam eden süreçte yapay zeka sistemlerinin gelişimi artış göstermiş ve çeşitli evrelerden geçerek şu an herkes tarafından bilinen biçime evrilmiştir.

Yapay zekaların temelinde; doğal dil işleme, derin öğrenme ve büyük veri analizi gibi algoritmalar yer almaktadır. Erbay (2019); yapay zekanın merkezinde algoritmalar yer aldığını, algoritmaların ise problemlerin çözüm yolu olduğunu söylemektedir.

1.Doğal Dil İşleme: Seker (2015) dillerin; insanlar tarafından kullanılan doğal dil ve makinelerin kullandığı dil olmak üzere ikiye ayrıldığını, bilgisayarların insanlar tarafından kullanılan dili anlamasının ve insanlarla iletişime geçebilmesinin doğal dil işleme süreçleriyle gerçekleştiğini aktarmaktadır (Seker, 2015:14). Yapay zeka sistemlerinin, insanların isteklerini anlayıp bu doğrultuda cevap verebilmesinin temelinde doğal dil işleme süreci yer almaktadır. Doğal dil işleme, bilgisayarların doğal dilleri anlayıp üretmelerini sağlayan süreç olarak tanımlanmaktadır.

2.Derin Öğrenme: Pirim (2006) yapay zekalarda var olan sinir ağlarının; insan beyninin sahip olduğu nöronlara benzediğini ve böylelikle öğrenme olayının gerçekleştiği aktarmaktadır (Pirim, 2006:87). Yapay zekaların insan beyninde var olan sinir hücrelerine benzer bir yapıyla elde ettikleri verileri işlemek ve anlamak amacıyla kullandığı teknik, derin öğrenme olarak adlandırılmaktadır. Küçük ve Arıcı (2018)'nın aktarımına göre; derin öğrenme, verilerin yapay sinir sistemleri ile gerçekleşmektedir ve çok katmanlı işlem modellerine sahiptir (Küçük, Arıcı, 2018:77).

3.Büyük Veri Analizi: Yapay zekanın herhangi bir bilgi olmadan öğrenecek sistemler olmaması nedeniyle doğal dil işleme ve derin öğrenme gerçekleştirebilmesi için insanlardan verilere ihtiyaç duymakta ve beraberinde öğrenme gerçekleştirmektedir. Dijital sistemler aracılığıyla yapay zekanın geliştirilmesi amacıyla kullanılacak veriler büyük veri analizi ile toplanmaktadır. Kotler (2022)'e göre; insanların günlük olarak kullandıkları web siteler, e-postalar ve sosyal medya uygulamaları aracılığıyla yapay zekanın ihtiyacı olan veriler elde edilmektedir. Atalay ve Çelik (2017) zaman içerisinde yeni kavramlar ilave edilse de büyük veri analizinin; volume (hacim), velocity (hız), variety (çeşitlilik), verification (doğrulama) ve value (değer) olmak üzere 5V olarak tanımlanan kavramlardan oluştuğunu aktarmaktadır (Atalay, Çelik, 2017:156-157).

Yapay zeka ilk ortaya çıktığı zamanlarda bilim kurgu ürünü olarak ve dünyayı ele geçirecek makineler olarak düşünülse de gelişimi ile birlikte sağladığı kolaylıklar sayesinde günümüzde insanların en çok kullandığı sistemler haline gelmiştir. Eğitim, sağlık, güvenlik, ekonomi gibi hayatın en önemli alanlarında kullanımı karşımıza çıkmaktadır. Adaş ve Erbay (2022); sağlık alanında hastalıkları teşhis edebilen cerrahi robotların, hizmet sektöründe bakım, finans sektöründe yatırım ve güvenlik alanında askeri robotların kullanıldığını aktarmaktadırlar (Adaş ve Erbay, 2022:328). Yapay zekaların bir diğer kullanım versiyonlarından olan chatbotlar, günümüzde insanların soru sorarak bilgi edinmesini, onlardan istekte bulunarak işlerini kolaylaştırmasını ve aynı zamanda sohbet ederek iletişim gerçekleştirmelerini sağlamaktadır. Yapay zekaların bütün iş sistemlerinde kullanılıyor ve teknoloji sayesinde insanların bütün bilgilerine erişebiliyor olması, insan gücünü azaltarak işsizliği arttıracağı düşüncesini ve etik sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu sorunların gerçekleşmesi, insanların yapay zeka sistemlerini kullanım şekline bağlı olarak yön bulacaktır.

Yapay Zeka Uygulamalarının Kullanımı ve Yalnızlık

Dijitalleşme ile yalnızlık duygusunun ön plana çıkması ve sosyal medya kullanımı ile birlikte azaltılma ihtiyacı, günümüzün ön planda olan teknolojik gelişmesi yapay zekada sistemlerinde kendisini göstermektedir. Çinçin (2021); yapay zekanın insana dair öğrenme ve

insanlardan daha etkili bir biçimde kavramlar arasında ilişki kurabilme yeteneğine sahip olmasının, dostluk gibi kavramların tartışılmasına sebep olduğunu söylemektedir (Çinçin, 2021:240). Özen, Sarıcı (2010); yalnızlık duygusunun önemli nedenlerinden biri olan insanlarla sohbet ihtiyacının, sanal sohbet tercihinde önem arz eden etken olduğuna değinmektedir (Özen, Korukçu-Sarıcı, 2010:155). Çelebi vd. (2023); Rapp, Curti & Boldi (2021) tarafından hazırlanan araştırma makalesinde, chatbotlar ve insanlar arasındaki etkileşim sürecinde duygusal deneyimlerin ve ifadelerin ön plana çıktığını aktarmaktadır. Aynı zamanda duygusal deneyim sürecinde empati kavramının önemli olduğunu, yapay zekalar ile gerçekleştirilen etkileşim sürecinde chatbotların empati yapabilmesinin insanların daha fazla yakınlık kurmasını sağladığını tespit ettiklerini söylemektedir (Çelebi vd, 2023:374). Turan, Gülşen ve Yılmaz (2022) ise; psikiyatri alanında insanların doktorlar ile kişisel durumlarını paylaşmakta tereddüt yaşadıklarını ve yargılanacakları düşüncesine sahip olduklarını, bu bakımdan yapay zeka ile kuracakları sohbetin daha rahat olduğunu kanıtlayan çalışmaların bulunduğunu aktarmaktadır (Turan, Gülşen, Yılmaz, 2022:59).

İnsanların ait olma ve sevgi ihtiyaçlarının karşılanması kapsamında sohbet ihtiyaçlarının giderilmesi amacıyla oluşturulan chatbotların sayısı gün geçtikçe artış göstermekte, bu artış insanların yapay zeka sistemlerini iletişim kurmak amacıyla kullandıklarının göstergesi olmaktadır. Algoritmalar sayesinde insan benzeri algılama ve yanıt verme niteliği taşıyan yapay zeka sistemleri, insanların sohbet ihtiyaçlarını gerçekleştirmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Bilgi öğrenme amacı taşıyan ChatGPT, görsel elde etmek için kullanılan Dall-E gibi uygulamaların yanı sıra insanların istedikleri avatarları yaratarak onlarla sohbete geçeceği Replika gibi yapay zekalar da üretilmeye başlanmıştır. Üretilen chatbotlar ile insanlar sohbet edebilmekte, dertlerini anlatabilmekte, hobileri hakkında konuşup onlardan da fikir alabilmektedir. Ayrıca sosyal medya uygulamalarının her geçen gün artan etkileri ve kullanım tercihleri nedeniyle yapay zeka sistemleri bu uygulamalara entegre edilmeye başlanmış ve insanlar sosyal medya üzerinden chatbotlar ile iletişim kurabilir hale gelmişlerdir.

Yapay zeka ile insanların kurduğu ilişki çeşitli film ve dizilerde oldukça işlenen bir konu haline gelmekte ve iki kavram arasındaki durumu gözler önüne sermektedir. Netflix'te yayınlanan Black Mirror isimli dizinin, beşinci sezonunda yer alan Rachel, Jack and Ashley Too isimli bölümde; insanların sevdiği pop karakterlerinin onların her zaman yanında olacağı düşüncesini oluşturmak amacıyla piyasaya sürülen bir pop yıldızının robotu, yalnız hisseden bir kız çocuğu tarafından en yakın arkadaşı olarak görülmüş ve robot sadece kız çocuğu tarafından değil aynı zamanda pop yıldızına hayran olan birçok kişi tarafından kullanılmıştır. Yılmaz ve Turan (2018)'ın aktarımına göre; 2014 yapımı Transcendence filminde, eşinin zihnini ölmeden önce internet ortamına aktaran bir kadın, ölümünden sonra yapay zeka haline gelen eşiyle iletişime geçmektedir. 2013 yapımı Her filminde ise filmin ana karakteri yapay zeka karşı aşk duygusu geliştirmiş, öyle ki bu aşk cinsellik paylaşımına kadar evrilmiştir. (Yılmaz, Turan, 2018:287) Yapay zeka ile insan arasındaki etkileşime değinen bu film ve diziler, ilişkilerin sadece iletişim boyutunda kalmayıp duygusal bağlılığa kadar evrildiğini göstermektedir. Gerçekleşen bu duygusal bağlılığın temelinde ise yalnızlık duygusu yer almaktadır. Black Mirror bölümünde Rachel'ın yalnız hissetmesinden dolayı robotu arkadaşı gibi görmesi, Transcendence filmindeki kadının eşinin vefatı dolayısıyla yalnız kalacağı düşüncesiyle eşinin zihnini sanal ortama aktarması, Her filminde ise karakterin yalnızlığını yapay zeka ile girmeye çalışması yapay zekaların yalnızlık duygusunu giderme amacına yönelik kullanımını özetlemektedir. Ayaz ve Ayaz (2021); insanların yalnız hissettiklerini ve teknolojiye daha bağlı olduklarını, hayatından mutsuz olan insanların eksiklerini yapay zeka aracığıyla tamamlamaya çalıştıklarını, insanlar arasında gerçekleşen iletişimlerin yerini ise insan ve yapay zeka arasında gerçekleşen iletişim aldığını söylemişlerdir (Ayaz, Ayaz, 2021:75).

Yılmaz, Turan (2018); bilgisayar ve internet teknolojisi ile birlikte gelen dijitalleşme sürecinde arkadaşlık ve aşk ilişkilerinin sanal bir şekilde meydana geldiğini, insanların bu iletişim süreci içerisinde sanal ortamların anlık olarak kapatılabilme özelliği sayesinde ilişkilerini daha rahat ve güvenli bir şekilde yaşadıklarını aktarmaktadırlar (Yılmaz, Turan, 2018:287). İnsanlar arasında gerçekleştirilen iletişimlerin anlık olarak son bulamama durumu, insanların rahatsız hissettikleri anda ortamdan ve konudan uzaklaşmalarına engel olmakta, bu sebeple sohbet süresince bulundukları ortamdan kopmalarına ve yalnız hissetmelerine neden olmaktadır. Tam tersi bir şekilde yapay zeka ile gerçekleştirilen sohbetlerin internet teknolojilerinin sağladığı kolaylıklar sayesinde anlık olarak son bulabilmesi, insanların daha rahat davranabilmesine ve istedikleri gibi iletişim süreci oluşturabilmelerine olanak sağlamaktadır.

Günay (2021); modern çağın getirdiği yeni koşulların insanların ilişkilerini yeniden gözden geçirme gereksinimi doğurduğunu, teknolojinin işlevsel boyutlarının yalnızlığa hem olumlu hem de olumsuz katkılarda bulunduğunu aktarmaktadır (Günay, 2021:22). Dijital sistemlerin yalnızlık üzerinde bulunan iki yüzü, kendisini yapay zeka sistemlerinde de göstermektedir. Yalnızlığı giderme amacıyla kullanımının yanı sıra sanal sohbetler insanları yalnızlığa itmektedir. Truman Show isimli filmde Truman isimli karakterin yapay bir dünya içince yaşarken olayları gözlemleyip her şeyin yalan olduğunu anlaması ve yaratılan dünyadan kaçması gibi; insanlar da yapay zeka ile gerçekleştirilen sohbetlerin insanlarla gerçekleştirilen sohbetlerden farklı olduğunu, aynı duyguları vermediğini fark etmekte ve yapay zekadan uzaklaşınca yalnız olduğu duygusuna kapılmaktadır. İnsanların makinelerden farklı olarak sahip olduğu ve öne çıkan özellikleri, yapay zeka sohbetlerinin farklı olmasına yol açmaktadır. Bu durum insanların iletişim süreçlerinde yine bir insan ihtiyacına ihtiyaç duymalarına sebep olmaktadır. Yapay zekanın sunduğu iletişim özelliklerinin sanal bir biçimde gerçekleşmesi, insanların gerçek hayat ile bağlantısının kopmasına ve insanların bir ortama girdiği zaman yalnız hissetmelerine sebep olmaktadır.

Yapay zekaların sohbet amaçlı kullanımı insanlardaki yalnızlık duygusunu her ne kadar arttırsa ya da azaltsa da her geçen gün chatbot yazılımları artış göstermekte ve insanlar tarafından kullanımı gerçekleşmektedir. Özellikle yapay zekaların sosyal medya ile gerçekleştirilen entegresi, chatbotların kullanımını arttıracak ve bu sistemlerin yalnızlık duygusu ile olan ilişkisini önemli bir konu haline getirecektir.

SONUÇ

Teknolojik gelişim sürecinde ortaya çıkan yapay zeka sistemlerinin iletişim amacıyla kullanımı, insanların başka insanlar ile arasında gerçekleşen iletişim sürecini değiştirmekte ve insanların sanal sistemler ile etkileşime geçmesine olanak sağlamaktadır. Maslow'un ihtiyaçlar hiyerarşisinde sosyal ihtiyaçların temelinde yer alan ait olma ve sevgi ihtiyaçları kapsamında insanlar artık sanal sistemleri, sohbet etmenin yanı sıra duygusal bağlarını gerçekleştirmek ve sahip oldukları yalnızlık duygusunu azaltmak amacıyla kullanmaktadır. Bu durum sohbet amaçlı yapay zekaların artış göstermesini ve insanların hayatlarını dijital sistemler üzerinden gerçekleştirmesi sonucu oldukça etkili bir şekilde kullanılan sosyal medya uygulamalarına chatbotların entegre edilmesini sağlamaktadır. Tam tersi bir şekilde yapay zekalar ile gerçekleştirilen iletişimin, insan ve insan arasındaki iletişimin yerini tutamaması ve insanların hayatlarında duygudan yoksun robot sistemler yerine "insan" duygusuna ihtiyaç duyması sebebiyle insanlar sanal sohbetlere değil gerçek sohbetlere ihtiyaç duymaktadır. Sanal sohbetler, insanların sosyal hayatlarında yalnız olduğu duygusunu uyandırmakta ve insanları yalnızlığa itmektedir. Bu kapsamda yapay zekaların yalnızlık kavramı üzerinde bulunan çift yönlü etkisi, insanların yalnızlık duygusunu azaltmaları ihtiyacında dengeli bir biçimde gerçekleştirilmesinin önemini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Adaş, E. B., Erbay, B. (2022). Yapay Zeka Sosyolojisi Üzerine Bir Değerlendirme, *Gaziantep University Journal of Social Sciences,* 21(1), 326-337.

Akgül, H. (2016). Yalnızlık Duygusu ve Ölçümü, *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(9), 273-289.

Aktan, C. C., Tunç, M. (1998). Bilgi Toplumu ve Türkiye, *Yeni Türkiye Dergisi*, Ocak-Şubat, 118-134.

Aktaş, H., Yılmaz, N. (2017). Üniversite Gençlerinin Yalnızlık ve Utangaçlık Unsurları Açısından Akıllı Telefon Bağımlılığı, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(1), 85-100.

Arı, E. S. (2021). Süper Akıllı Toplum: Toplum 5.0, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 455-479.

Arslan, K. (2017). Eğitimde Yapay Zeka Uygulamaları, *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 71-88.

Atalay, M., Çelik, E. (2017). Büyük Veri Analizinde Yapay Zeka ve Makine Öğrenmesi Uygulamaları, *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(22), 155-172.

Ayaz, H., Ayaz, F. (2021). Black Mirror Dizisi Özelinde Hipergerçeklik: Post-Truth Kavramı Bağlamında Bir Değerlendirme, Hakemli, Uluslararası e-Dergi Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İletişim Fakültesi, 11, 63-86.

Berktaş, S., Dimli-Oraklıbel, R. (2021). Sanayi Devrimi ile Gelen Değişim: İş Bölümü ve Yabancılaşma, *Atlas Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(6), 1-10.

Beyaz-Özbey, İ. (2022). *Dijitalleşme, Sosyal Medya ve Risk Toplumu*, İmgelem, 6 (10), 141-158.

Burnett, R. (2018). *İmgeler Nasıl Düşünür*? İstanbul: Metis Yayınları.

Crevier, D. (1993). *AI: The Tumultuous History of the Search for Artificial Intelligence*, Basic Books.

Çakır, Ö., Oğuz, E. (2017). Lise Öğrencilerinin Yalnızlık Düzeyleri ile Akıllı Telefon Bağımlılığı Arasındaki İlişki, *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 13(1), 418-429.

Çelebi, Ö. F., Cavdar-Aksoy, N., Koçak-Alan, A., Tümer-Kabadayı, E. (2023). İleri Teknolojiler, Yapay Zeka Temelli Çözümler: Duygu Odaklı Bir Yaklaşım, *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 18(60), 367-395.

Çinçin, K. (2021). Yapay Zeka ve "Dostluk" Arasındaki İlişki, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 54, 239-247.

Çoban, G. Z. (2021). Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kendini Gerçekleştirme Basamağında Gizil Yetenekler, *European Journal of Educational and Social Sciences,* 6(1), 111 – 118.

Eldeniz, L. (2010). *İkinci Medya Çağında İnternet*. İstanbul: Alfa.

Erbay M. (2019) *The Importance of Using New Technology in Museums. In: Vasile V. (eds) Caring and Sharing: The Cultural Heritage Environment as an Agent for Change*, Springer Proceedings in Business and Economics. Springer, Cham.

Erkan, H. (1998). *21. Yüzyıla Girerken Bilgi Toplumu ve Türkiye*, Yeni Türkiye Dergisi, 4(19), 134-143.

Gençtanırım-Kurt, D., Şabanoğlu, H. (2019). Teknoloji Çağının İlişki Biçimlerine Bir Bakış: Sanal Bağlanma, *Türk Akademik Yayınlar Dergisi* (TAY Journal), 3(1), 23-39.

Günay, M. (2015). Yalnızlık ve Birliktelik Arasında İnsan İlişkileri, *Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi*, 3, 98-105

Günay, M. (2021), Dijital Çağda İnsan İlişkileri ve Yalnızlık: Felsefi Bir Bakış, E. Süleymanlı, N. Kalkandeler, B. Çakmak, B. Dağ içinde, *Dijitalleşme ve Yalnızlık III. Uluslararası Yalnızlık Sempozyumu Kitabı,* İstanbul: Üsküdar Üniversitesi Yayınları.

İnce, M., Yılmaz, M. (2020). Ergenlik Çağındaki Çocukların .sosyal Medya Kullanım Alışkanlıklarının Yalnızlaşmaya Etkisi, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi,* 8(2), 1111-1144.

Kırık, A. M. (2017). Yeni Medya Aracılığıyla Değişen İletişim Süreci: Sosyal Paylaşım Ağlarında Gençlerin Konumu, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5(1), 230-261.

Kula, S., Çakar, B. (2015). Maslow İhtiyaçlar Hiyerarşisi Bağlamında Toplumda Bireylerin Güvenlik Algısı ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişki, *Bartın Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi,* 6(12), 191-210.

Küçük, D., Arıcı, N. (2018). Doğal Dil İşlemede Derin Öğrenme Uygulamaları Üzerine Bir Literatür Çalışması, *Uluslararası Yönetim Bilişim Sistemleri ve Bilgisayar Bilimleri Dergisi,* 2018, 2(2), 76-86.

Kotler, P. (2022). Pazarlama 5.0. İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri A.Ş.

Maslow, A. H. (1943). *A Theory of Human Motivation*, Psychological Review, 50(4), 370-396.

McCarthy, J. (2004). What is Artificial Intelligence?. Erişim adresi (16 Ekim 2023): http://wwwformal.stanford.edu/jmc/whatisai/.

McCorduck, P. (2004). *Machines Who Think: A Personal Inquiry Into the History and Prospects*

of Artificial Intelligence, Massachusetts: A. K. Peters Publishing.

Milheim, K. L. (2012). *Toward a Better Experience: Examining Student Needs in the Online Classroom through Maslow's Hierarchy of Needs Model*, *MERLOT Journal of Online Learning and Teaching*, 8(2), 159-171.

Oskay, Ü. (2017). İletişimin ABC'si. İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayın Sanayi ve Ticaret A.Ş.

Özen, Ü., Korukçu-Sarıcı, M. B. (2010), Yalnızlık Olgusu ve Sanal Sohbetin Yalnızlığın Paylaşımına Etkisi: Üniversite Öğrencileri Üzerinde Bir Araştırma, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(1), 149-159.

Öztürk, K., Şahin, M. E. (2018). *Yapay Sinir Ağları ve Yapay Zeka'ya Genel Bir Bakış*, Takvim-i Vekayi, 6(2), 25-36.

Paula, K. (2021). Yalnızlık Hissi: Teorik Yaklaşımlar, (S. Zengin, M. Kızılgeçit, Çeviri Ed.), *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 11(3), 217-229.

Peplau, L. A., & Perlman, D. (1982). *Perspectives on Loneliness. In L. A. Peplau and D. Perlman (Eds.), Loneliness: A Sourcebook of Current Theory, Research and Therapy*, 1-18. New York: John Wiley & Sons.

Pirim, H. (2006). Yapay Zeka, *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 1(1), 81-93.

Seker, S. E. (2015). Doğal Dil İşleme (Natural Language Processing), YBS Ansiklopedi, 2(4), 14-22.

Şar, A. H. (2013). Examination of Loneliness and Mobil Phone Addiction Problem Observed in Teenagers from the Some Variables, *The Journal of Academic Social Science Studies International Journal of Social Science*, 6(2). 1207-1220.

Şenel, A., Gençoğlu S. (2003). Küreselleşen Dünyada Teknoloji Eğitimi, *Gazi Üniversitesi Endüstriyel Sanatlar Eğitim Fakültesi Dergisi*, 11(12), 45-65.

Taş, H. Y. (2018). Dördüncü Sanayi Devrimi'nin (Endüstri 4.0) Çalışma Hayatına ve İstihdama Muhtemel Etkileri, *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 9(16), 1817-1836.

Tekke, M. (2019). Maslow'un İhtiyaçlar Hiyerarşisinin En Son Düzeyleri: Kendini Gerçekleştirme ve Kendini Aşmışlık, *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi* – ENAD, 7(4), 1704-1712.

Turan, B., Gülşen, M., Yılmaz, A. E. (2022). Psikiyatrik Bozukluklarda Yapay Zeka Uygulamaları, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 75(1), 56-62.

Tutar, H. (2007). Katı Olan Her "İş" Sanallaşıyor veya İş Görenin Artan Yalnızlığı Üzerine: Kuramsal Bir Yaklaşım, "*İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 9(2), 116-141.

Yılmaz, B. (2003). Toplumsal İletişim ve Kütüphane, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 11-29.

Yılmaz, M., Turan, N. S. (2018). Zekâ Yapay Ama Aşk Doğal: Bilim Kurgu Sinemasında Yapay Zekâ- İnsan Aşkının Temsili, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi* (AKİL), 30, 281-300.

Yiğitol, B. ve Sarı, T. (2020). Küresel Salgınlar ile Mücadelede Endüstri 4.0 Teknolojilerinin Rolü. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41, 53–73.

Türkiye'de Göreli Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliği Üzerine Uzun Dönemli Analiz

Erhan ORUÇ[1]

Giriş

Son dönemlerde hem döviz kurundaki dalgalanma hem de enflasyondaki yükselme Türkiye ekonomisi üzerinde ciddi etkiler oluşturmaktadır. Özellikle döviz kuru ile birlikte enflasyonun da yükselmesi satın alma gücü paritesini (SAGP) ön plana çıkarmıştır. İktisat yazınında uzun yıllar tartışılan ve analiz edilen SAGP tek fiyat kanununa dayanmaktadır. Döviz kuru iki ülke parasının satın alma gücünü eşitleyecek şekilde değişmesi gerektiği fikrinden ortaya çıkmıştır. Çünkü iki ülke parasının satın alma gücünü eşitleyemediği varsayımı altında belirli koşullar çerçevesinde arbitraj olanağı doğacaktır. Arbitraj sayesinde döviz kurları değişecek ve oluşacak yeni denge döviz kuru iki ülke parasının satın alma gücünü eşitleyecektir.

İkinci dünya savaşından sonra gelişmiş ülkelerde yüksek enflasyon görülmesi ve uluslararası ticarette yaşanabilecek olumsuzları dikkate alan Cassel (1918) SAGP'sini iktisat literatürüne kazandırmıştır. İleriki dönemler yapılan katkılarla bazı iktisatçıların SAGP hipotezinin sürekli geçerli olduğunu iddia etse de Rogoff (1996) ve birçok iktisatçı az sayıda çalışmanın SAGP hipotezinin kısa dönemde de geçerli olduğunu yönünde bulguları ortaya koyduğunu fakat genel itibariyle SAGP hipotezinin en azından bazı versiyonlarının uzun dönemde geçerli olduğunu kanıtlayan çok sayıda çalışmanın varlığına dikkat çekmiş ve bir çok iktisatçı uzun dönemde SAGP'nin geçerli olduğunu kabul etmektedirler. Uzun dönemde geçerliliğini savunan iktisatçılara göre döviz kurlarının belirlenmesinde kısa dönemde fiyat değişmelerinden daha çok faiz, istikrarsızlık ve döviz piyasasına yapılan geçici müdahalelerin daha etkili olduğunu fakat uzun dönemde döviz kurlarının ülkelerin satın alma gücünü koruyacak şekilde denge değerine yaklaşacağını dolayısıyla en azından bazı SAGP hipotezi türlerinin uzun dönemde geçerli olduğunu ifade etmektedirler.

Bu bağlamda bu çalışmada Türkiye'de göreli SAGP geçerliliği için 1980 ile 2022 dönemlerini kapsayan yılık veriler analiz edilmiştir. Birim kök testleri sonucuna göre döviz kuru serisini yıllık değişmesi düzeyde durağan iken enflasyon verisinin birinci farkı durağandır. Değişkenlerin durağanlık düzeyi farklı olduğu için ARDL modeli ile veriler değerlendirilmiştir. ARDL modeline göre değişkenler arasında eşbütünleşme olmasına rağmen katsayı durağanlık testlerine göre modelde yapısal kırılmaya dair kanıtlar elde dilmiştir. Yapısal kırılmalı birim kök analizlerinden sonra yapısal kırılma dikkate alındığında eşbütünleşmenin devam ettiğine ve uzun dönemli katsayı birin biraz üzerinde olacak şekilde sonuçlar elde edilmiştir. Bu ekonometik sonuçlarına göre Türkiye'de göre SAGP'nin geçerli olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır. Politika yapıcılar bu doğrultuda ulusal paranın değerini korumaya yönelik iktisadi politika üretecekleri dönemlerde Türkiye'de öncelikli hedefin enflasyonu düşürmek veya düşük düzeyde tutmak gerektiğini göz önüne almaları gerekmektedir.

Teorik Altyapı

Satın alma gücü paritesi hipotezinin arkasındaki çıkış noktası Casellian yaklaşımı veya arbitraj görüşüdür. (Mark, 2001: 80). SAGP öncelikle 19. Yüzyılda ise Wheatly ve Ricardo

[1] Doç. Dr, Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, e.erhanoruc@gmail.com

tarafından ifade edilse bile literatürde 16. yüzyıl İspanya'sına kadar geriye doğru SAGP hakkında bir takım söylemlere rastlanılmıştır. Fakat iktisat alanında sistematik olarak Cassel (1921) mal arbitrajı teoremi üzerine SAGP'nin temellerini oluşturmuştur. Cassel çalışmasında bir ülkenin parasının satın alma gücü 1/P ve diğer ülkenin parasının satın alma gücü 1/P* ise ekonomiler denge iken bu iki ülke parasının oranı aslında ülkelerin fiyat düzeyi oranına eşit olması gerektiğini ifade etmiştir. Yani S=P*/P. Burada S iki ülke parasının oranını, yani döviz kurunu temsil ederken P ise ülkedeki ticarete konu olan alın fiyat düzeyidir. Alt bölümlerde açıklanacağı üzere özellikle göreceli SAGP hipotezinde P ekonomideki fiyatlar genel düzeyi ifade edilecektir.

Teoriye ileri yıllarda yapılan katkılardan veya eleştirilerden biri fiyatlar genel seviyesinin yani "Pé'nin neyi temsil ettiği yönünde görüş ayrılığıdır. Bu konuda bazı iktisatçılar uluslararası ticarete konu olan malların fiyat endekslerinin alınmasını konusunda görüş bildirmesine rağmen Frankel (1978) SAGP'nin hesaplanmasında ticarete konu olan malların fiyat endeksinin alınmasının aslında teorinin yanlış yorumlanmasından kaynaklandığını belirtmektedir. SAGP hipotezinin aslında ilgili para birimlerinin iç değerini referans aldığı için ülke ekonomisindeki olabildiğince mallarını içeren endeksi kullanmanın ilgili ülke parasının değerini ve değişimini daha iyi ölçebileceği için sadece ticarete konu olan malların fiyat endeksleri ile hesaplanmaması gerektiğini ifade etmiştir. Bir sonraki alt bölümde SAGP hipotezini açıklamaya yönelik geliştirilen yaklaşımlardan kısaca bahsedilecektir.

Tek fiyat Kanunu

SAGP hipotezini açıklamaya yönelik yaklaşımlardan biri tek fiyat kanunun uluslararası ticarete uyarlanmasıdır. Tek fiyat kanunu, eğer iki ürün bir birinin tıpa tıp aynı ise, bu ürünler aynı fiyata satılması gerekli olduğunu ifade eder (Copeland, 2005: 44). Bu kanunu bir örnekle açıklamak gerekirse bir pazarda aynı özelliğe sahip farklı tezgahlarda bulunan domatesin aynı fiyattan satılması gerekliliğidir. Eğer satıcılardan biri fiyatı yüksek tutarsa ürünler bir birinin tıpatıp aynısı olduğu için alıcılar diğer satıcıya yenecektir. İşte bu teorinin uluslararası iktisatta uyarlanamasın ile SAGP teorisi açıklanmaya çalışılmıştır. Bir kazak Türkiye'de 800 TL'ye satılırken aynı kazak ABD'de 40 dolara satılıyorsa bu durumda dolar kurunun 20=TL olması gerekliliğine tek fiyat kanunu denilmektedir.

Tek fiyat teorisinin tutmadığı durumu göz önüne alalım. Dolar kurunun 20TL yerine 15TL olduğunu kabul edelim. Bu durumda ABD'de 40 dolara satılan kazak Türkiye'de halen 800TL'ye satıldığı durumda ABD'deki kazağın TL karşılığı değeri 400TL olacaktır. Uluslararası ticaretin serbest, taşıma maliyetlerinin olmadığı ve ticarete engel vergi, kısıtlama, kota gibi uygulamaların olmadığı varsayımları altında ABD'deki kazağın değerinin TL karşılığı Türkiye'deki satış fiyatının altında olacaktır. Yani ABD'den bu kazağı almak daha ucuz olacaktır. Bu durumda ABD'deki ihracatçılar ile Türkiye'deki ithalatçılar, ABD'den bu kazağı alıp, Türkiye'de satılmasını sağlayacaklardı. Böyle bir ticarete arbitraj, elde edilen kara ise arbitrajcı karı denilmektedir. Tarifelerin kotaların olmadığı ve uluslararası ticaretin serbest olduğu durumda özdeş mallar dünyada nerede satılırsa satılsın göreceli olarak aynı fiyattan satılması gerekmektedir(Kurgman, Melltiz ve Obstfel, 2014: 136) . Matematiksel olarak ise şu şekilde ifade edebilir.

$$Pi^*=S^*Pi \text{ veya } S=Pi^*/Pi \quad (1)$$

Bu denklemde "P" ticarete konu olan i malının ülkedeki fiyatı iken P* aynı malın ticaret yapılan ülkedeki fiyatına eşittir. Samuelson (1964) mal arbitrajı yaklaşımında uluslararası ticareti yapılan mallar arasında tek fiyat kanunun geçerli olduğunu belirtmiştir. Eğer tek fiyat kanunun tek bir ticarete konu olan mal için geçerli ise bu durumda fiyat endeksi içinde geçerli olması gerektiğini belirtmiş ve üretici fiyat endeksinin kullanılmasının daha doğru olduğunu

çünkü üretici fiyat endeksinde ticarete konu olan malların ağırlığının fazla olduğunu belirtmiştir.

Mutlak Satın Alma Gücü Teorisi

Bu yaklaşım aslında tek fiyat kanunun ekonomideki tüm malları dolayısıyla tüm fiyatları kapsayacak şekilde uyarlanmasından oluşmaktadır. Yani ülkelerin döviz kurunun düzeyi iki ülkenin paralarının oranına eşit olması gerektiğini ifade eden hipotez mutlak SAGP hipotezi olarak adlandırılır. Dolayısıyla bu teorideki denklemde tek bir malın fiyatı yerine ekonomideki fiyatların seviyesini gösteren fiyat endeksi yer verilmiştir. Dolayısıyla Denklem 1'deki "Pi" ifadesi yerine "Pi" yerine "P" ve "P*i" yerine "P*" yazılırsa mutlak satın alma gücü hipotezine ait matematiksel ifade elde edilmiş olur.

$$S=P^*/P \quad (2)$$

Denklem 2'de bir malın fiyatı yer alırken yukarıdaki denklemde ekonomideki tüm malların fiyat dönüşümünün ölçüldüğü fiyat endeksi kullanılmıştır (Copeland, 2005: 60). Literatür çalışmalarında çoğunlukla fiyat endeksi olarak TÜFE tercih edilmiştir. Frenkel (1978) ÜFE'nin tercih edilmesini gerektiğini çünkü TEFE'nin uluslararası ticarete konu olan daha fazla mal ve hizmeti kapsadığını belirtmiştir.

SAGP teorisinin arkasında temel etken denge reel döviz kurunun sabit kalması gerekliliğidir. Reel döviz kuru sabit ise yani ekonometrik anlamda düzeyde durağan ise ülke fiyat düzeylerinde meydana gelen farklılık nominal döviz kurunun değişmesine neden olacaktır. Yurtdışı veya referans alınan ülkenin enflasyonu yokken veya yurt içi ülkede yaşanan enflasyona göre düşük kaldığı durumda ülkede döviz kurunda artış yaşanacaktır. Böylece reel döviz kuru sabit kalacaktır. Bu ifadenin zıttı da geçerlidir. Yani ilgili ülkedeki fiyatlar sabit veya fiyat artışı yurtdışı (referans) ülkendeki fiyat artışından daha düşük ise ülkedeki döviz kuru azalacaktır (Pilbeam, 2006: 127).

Göreli (Nispi) Satınalma Gücü Paritesi

SAGP çalışmaları gündeme geldikçe teoriye yeni katkılar sunulmuş ve literatürde çok yaygın ve daha genel halini ifade eden nispi (göreli) SAGP geliştirilmiştir. Mutlak satın alma gücü hipotezine göre iki temel farkı vardır. Bunlardan birincisi bağımlı değişken döviz kurunun kendisi değil döviz kurundaki yüzdesel değişmedir. İkinci farklılık ise bağımsız değişkenler ülkelerin fiyatlarında meydana gelen değişmedir. Denklem 2'nin her iki tarafının logaritmasını alırsak denklem 3 elde edilir.

$$s_t=p_t-p_t^* \quad (3)$$

$$s_{t_1}= p_{t_1} - p_{t_1}^* \quad (4)$$

$$\Delta st=\Delta p_t - \Delta p_{t-1}^* \text{ veya } \Delta s_t=\pi_t- \pi^*_t \quad (5)$$

Yukarıdaki küçük harfler değişkenlerin logaritmik versiyonlarını temsil etmektedir. Döviz kurunun logaritması her iki ülke fiyat düzeylerinin logaritmaları farkına eşit olacaktır. Eğer denklem 3'ün bir dönem gecikmesini alırsak denklem 4 elde edilir. Bu denklem bir dönem önceki döviz kurunun değerinin bir dönem önceki iki ülke fiyat düzeyi farkına eşit olacağını ifade etmektedir. Denklem 3 ve Denklem 4'den çıkarıldığında göreli SAGP hipotezine ait matematiksel denklem ortaya çıkar. Buna göre ülke döviz kurundaki yüzdesel değişme iki ülke enflasyon oranındaki değişmeye eşit olacaktır. Bu denkleme göre ilgili ülkenin enflasyonu referans alınan ülkenin enflasyonundan büyük ise ülkede döviz kurunda pozitif bir değişme yaşanacak yani ulusal para değer kaybedecektir. Tam tersine ülkedeki enflasyon referans ülkedeki enflasyondan düşük ise bu durumda döviz kurundaki değişme negatif olacak ve ulusal para değer kazanacaktır. Bu yaklaşımın mutlak SAGP'ne göre avantajı vardır. Mutlak SAGP

geçerli ise nispi SAPG'de geçerlidir. Bunun tersi ise geçerli değildir. Nispi SAGP geçerli olduğunda mutlak SAGP geçerli olmayabilir.

Türkiye'de Döviz kuru ve Enflasyon

Son dönemler Türkiye'de döviz kurunda ciddi değişme yaşanırken enflasyonda benzer eğilim göstermiştir. Covid-19 sonrası hem ABD'de hem de dünya gelinde enflasyon yükselme eğilime girmiştir. Fakat enflasyondaki yükseliş Türkiye'de hem gelişmiş hem de kendisi gibi gelişmekte olan ülkelere göre daha yüksek gerçekleşmiştir. Son dönemlerde döviz kurunda yükselme ile döviz kurunun nerede dengeleyeceği sorusu ön plana çıkmıştır. Bu bölümde 1980-2002 arasında Türkiye ekonomisindeki döviz kuru değişmesi ve enflasyon ile ABD'deki enflasyon verilerine yer verilecektir.

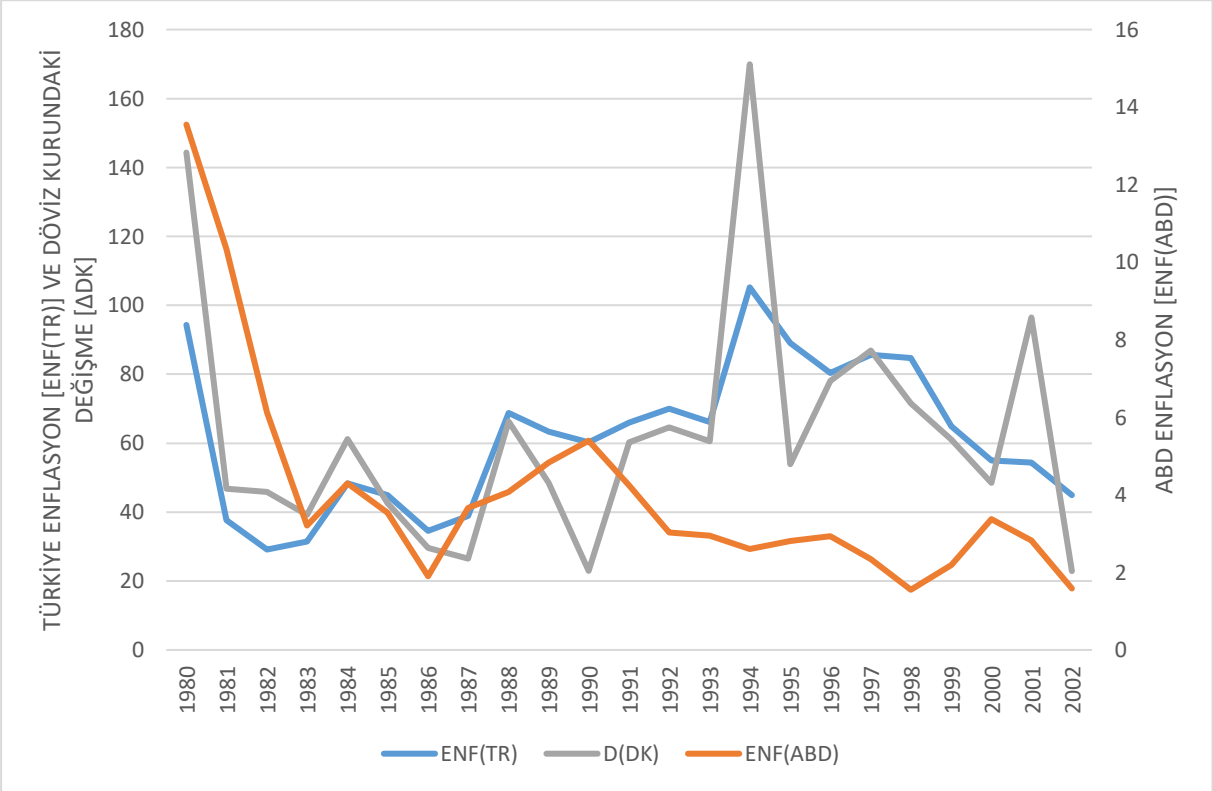

Grafik 1. Türkiye'de Dolar Kuru ve Enflasyon ile ABD'de Enflasyon (1980-2002)

Kaynak: *IMF – IFS (https://data.imf.org)ve TCMB (https://evds2.tcmb.gov.tr/)*

Not: Mavi çizgi Türkiye'de enflasyonu, gri çizgi Türkiye'de döviz kurunu ve turuncu çizgi ise ABD'deki enflasyonu temsil etmektedir. Grafiğin daha net anlaşılabilmesi veri setinin birinci bölümü olan 1980-2002 arası bu grafikte yer almaktadır. Sol eksen Türkiye verilerini gösterirken sağ eksen ABD verisini göstermektedir.

Askeri darbenin gerçekleştiği yıl Türkiye'de enflasyon 1970lerde yaşanan iki petrol krizinin etkisi ile %100 biraz altında gerçekleşmiştir. Onu izleyen iki yılda askeri yönetimin sıkı uygulamaları sayesinde enflasyon yaklaşık %65 azalarak %29'un birazcık üzerinde seyretmiştir. Sonraki iki yıl yani sivil yönetimin başa geçtiği dönemde enflasyonda kıpırdanma yaşanmış ve neredeyse %50'ye kadar yükselmiştir. Sonraki üç yılda 1985-1987 yılları arasında ortalama %40 seviyesinde olan enflasyon bir yıl sonra %68'e kadar yükselmiştir. 1991 yılının sonuna kadar %62 civarında olan enflasyon körfez savaşının etkisiyle 1992 yılı sonunda %70'e kadar çıkmıştır. Bir yıl sonra hafif düşüş gösterse bile Türkiye cumhuriyeti tarihinin en büyük iki krizinden biri olan 1994 ekonomik krizi ile birlikte ilk defa yıllık enflasyon üç haneli rakamlara ulaşmış ve kayıtlara %105 olarak geçmiştir.

1994 yılında IMF ile anlaşılmasında sonra enflasyonu düşürmeye yönelik uygulanan tedbirler çerçevesinde bir yıl sonra %16 düşüş yaşanan enflasyon rakamları 1996'da %80'e aktar inmiştir. Sonraki iki yıl bu seviyelerde kalan enflasyon 1999 yılında başlanan dezenflasyon programı sayesinde önce %64'e sonra %54'e kadar gerilemiştir. Fakat hedeflenen enflasyon oranlarına ulaşılamaması ve döviz darboğazı nedeniyle 2001 yılında kriz çıkmasına neden olmuştur. Bu kriz ile birlikte güçlü ekonomiye geçiş programı sayesinde enflasyon oranları 2004 yılında ilk defa tek haneye inmiştir. Grafik 2'den de takip edilebileceği üzere 2004-2007 arasında ortalama %8.7 olarak gerçekleşen enflasyon rakamları, 2008 ABD'de başlayan mortgage kriz ve finansal krize dönüşmesi ile birlikte tekrar iki haneli rakamlara yükselmiştir.

2010-2016 dönemim de de tekrar tek haneli enflasyon oranları Türkiye'de gerçekleşmiş olup ortalama %8 enflasyon vardır. 2017 yılında enflasyon bir buçuk katına çıkarak %11'i biraz geçmiştir. Yıllık enflasyon 2018 yılında %16, 2019 yılında %15 olarak gerçekleşmiştir. 2002 yılındaki Covid-19'un etkisi ile %12'ye gerilese de 2022 yılı sonunda döviz kurlarının ve talep yönlü politikalar uygulanması sonucunda enflasyon oranı %72'ye yükselmiştir.

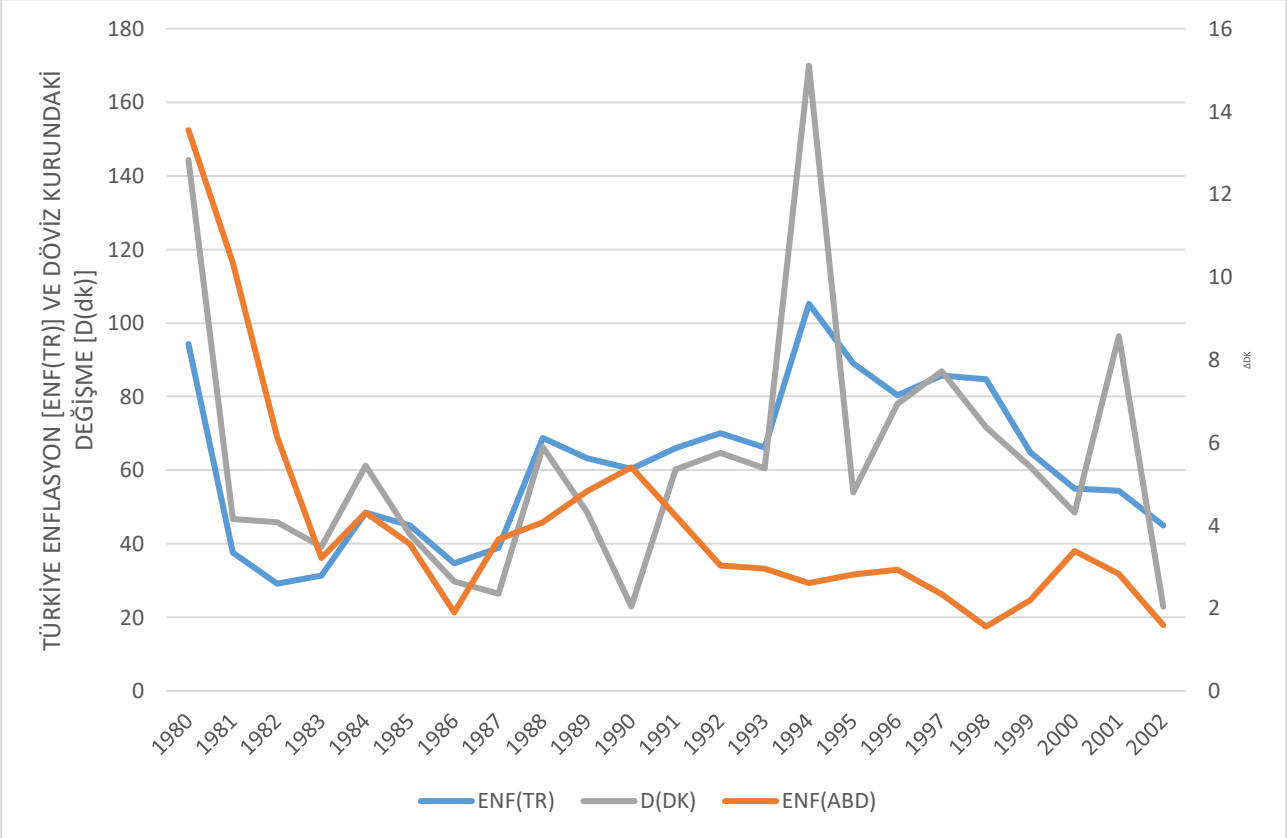

Grafik 2. Türkiye'de Dolar Kuru ve Enflasyon ile ABD'de Enflasyon (203-2022)

Kaynak: *IMF – IFS (https://data.imf.org)ve TCMB (https://evds2.tcmb.gov.tr/)*

Not: Mavi çizgi Türkiye'de enflasyonu, gri çizgi Türkiye'de döviz kurunu ve turuncu çizgi ise ABD'deki enflasyonu temsil etmektedir. Grafiğin daha net anlaşılabilmesi veri setinin kalan bölümü olan 2003-2022 arası bu grafikte yer almaktadır. Sol eksen Türkiye verilerini gösterirken sağ eksen ABD verisini göstermektedir.

Çalışmada kullanılan veri setinin ilk kısmı olan ve Grafik 1'de verilen döviz kurlarında gelişmeler ise kısaca şöyle özetlenebilir. 1980 yılında devalüasyonun etkisi ile birlikte dolar kurunda %144 artış yaşanmıştır. 1983 yılına kadar döviz kurundaki artış oranı gerilemiş ve yılsonunda döviz kuru %39 artmıştır. Kurlardaki artış bir yıl sonra %61 olarak gerçekleşirken,

1985 yılında %42 sonraki iki yıl %30'un altında dolar kurunda artış gerçekleşmiştir. Dolar kuru 1990'dan önceki iki yılda sırası ile %66 ve %48 artmıştır. 1989 yılındaki döviz piyasasındaki serbestleşme ile dolar kurundaki artış 1990 yılında sınırlı kalmasına rağmen 1991 yılında körfez savaşının etkisi ile dolar kuru %60 yükselmiştir. Sonraki iki yıl benzer düzeyde artan dolar kuru 1994 yılındaki devalüasyonun etkisi ile ulusal para yaklaşık %170 değer kaybetmiştir.

Krizden sonraki yıl dolar kurunda artış sınırlı olarak gerçekleşmiş fakat 1996-1998 yılları arasında ortalama %80 civarında her yıl ulusal para değer kaybı yaşamıştır. Sonraki iki yıl IMF ile birlikte uygulanan çıpa programlı para politikası nedeniyle döviz kurundaki artış yavaşammış ve 2000 yılında dolar kurundaki artış %50'nin altında gerçekleşmiştir. Türkiye tarihinin en büyük krizlerinden biri olan 2001 krizi sürecinde devalüasyonun yaşanması ile o yıl ulusal para yaklaşık %96 değer kaybetmiştir. Sonraki yıl döviz kurundaki artış %22 gerçekleşirken 2003-2005 döneminde yüksek faiz düşük enflasyon ile ulusal para %3 civarında değer kazanmıştır. Döviz kurundaki değişimin azaldığı Grafik 1ve Grafik 2 karşılaştırılabilir. 2006 yılında döviz kuru yaklaşık %6 artarken sonraki iki yıl ulusal para yıllık ortalama %5 değer kazanmıştır.

Mortgage krizinin etkisi ile döviz kuru 2009 yılında %19 yükselirken bir sonraki yıl ulusal para değer kazanmıştır. 2011-2014 döneminde ulusal paradaki değer kaybı ortalama % 8,1 olarak gerçekleşirken 2014 yılından itibaren döviz kurların ciddi artışlar yaşanmıştır. 2014 yılında döviz kuru %15 artarken 2015 yılında ise artış %24 olarak gerçekleşmiştir. Döviz kurlarındaki artış bu seviyelerde iken 2018 yılında ulusal para yaklaşık %32 değer kaybetmiştir. Sonraki üç yıl dolar kuru ortalama %22,7 artarken 2022 yılında yüksek bir sıçrama ile dolar kurundaki artış %86'yı biraz geçmiştir.

Türkiye ekonomisinde bu gelişmeler yaşanırken aynı dönemde ABD'de enflasyon sürecinde benzer dalgalanmalar yaşansa da dalgalanma boyutu Türkiye ile karşılaştırıldığında dalgalanmanın boyutu çok az kalmaktadır. 1970'lerde yaşanan petrol krizinin etkisi ile enflasyon 1980 yılında ABD'de %13,5 iken bir sonraki yıl %10' düşmüştür. Grafik 1'de gri çizgili olan değerin ilk yıl çok yüksek olduğu gözlemlenebilir. Sonraki iki yıl fiyat artış oranlarında düşüş devam etmiş ve 1983 yılı sonun enflasyon %3,2 olarak gerçekleşmiştir. 1984 yılında %4'ü biraz aşsa da bir sonraki yıl tekrar %3,5 seviyesine gerilemiştir. İki yıl sonra yaşanan krizin etkisi ile 1987 yılında enflasyon %3,7'ye yükselmiş ve sonraki dört yıl ortalama %4,6 olarak gerçekleşmiştir. Enflasyon 1992 yılında %3'e düşüş ve sonraki 12 yıl 2000 yılı hariç %3'ün altında enflasyon oranları gerçekleşmiş ve on iki yılda ortalama fiyat artışı %2,5 seviyesinde olmuştur. 2005-2006 yıllarında %3'ün biraz üzerinde fiyatlar artarken 2007'de enflasyon %22,7 iken 2008'de %3,8'e düşmüştür.

Mortgage krizini etkisi ile ABD'de fiyatlar 2009 yılında gerilerken (deflasyon yaşanmıştır), 2011 yılında fiyat artış düzeyi %3'ü biraz geçmiştir. Sonraki üç yıl fiyat artışı ortalama olarak %1,7 iken 2015 yılında fiyatlar neredeyse durgunlaşmış ve fiyat artış yüzeyi %0,11 olarak gerçekleşmiştir. 2016-2019 arasında ABD'de enflasyon ortalama yıllık %1,9 olarak kaydedilmişken 2020 yılındaki Covid-19 sürecindeki kapanma nedeniyle yıllık enflasyon yaklaşık %1,23 düzeyinde kalmıştır. 2021 yılında enflasyon üç katına çıkarak %4,7 seviyesinde iken son yıl bir önceki yıla göre yaklaşık iki katına çıkarak fiyatlardaki artış %8 civarına yükselmiştir. Bir sonraki bölümde SAGP ve göreli SAGP'ine yönelik yapılmış çalışmalara yer verilecektir.

Literatür

Özellikle 1920'lerdeki birinci dünya savaşından sonra altın standardının kalmasıyla birlikte döviz kurlarının nasıl değiştiğine yönelik araştırmalar hız kazanmıştır. 1970'lerde tüm ulusal paraların altın karşılığı kaldırılması ve uluslararası ticaretin yaygınlaşması ile döviz kurları

Türkiye gibi ülkelerde hem makroekonomik hem de toplumun sosyal yapısını ciddi bir şekilde etkilemiştir. Dünyada döviz kurlarında ciddi dalgalanmalar yaşanması döviz kurlarının tahminine yönelik çalışmaların artmasına neden olmuştur. Türkiye'de ve Dünyada bu konuda öne çıkan çalışmalardan bazıları ve elde ettikleri sonuçlara bu bölümde yer verilmiştir.

Telatar ve Kazdağlı (1998) iki ülke fiyatlarındaki değişim ve nominal döviz kurlarını kullanarak iki aşamalı Engle-granger eşbütünleşme testini aylık verilerle 1980:01-1993:10 dönemi için uygulamışlardır. Sonuç olarak SAGP'nin geçerli olmadığını belirtmişlerdir. Erlat (2003) çalışmasında çeyreklik olarak 1984:1-2000:9 arasını Otoregresif Kesirli Bütünleşik Hareketli Ortalama (ARFIMA) modelini kullanmış ve Türkiye'de SAGP'nin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yazgan (2003) üçer aylık veriler kullanarak 1982-20021 dönemini incelemiştir. Verileri Vektör otoregresif (VAR) modellemesi kullanarak yapmıştır. Erlat ile aynı sonuçlara ulaşmıştır.

Basher ve Mosin (2004) 1980:01-1999:04 dönemine ait çeyreklik veriler kullanarak Asya'daki gelişmekte olan ülkelerde SAGP'ni test etmiştir. Panel birim kök testlerinin yanında tahminlerde de bulunmuştur. Sonuç olarak bu ülkelerde SAGP'nin geçerli olmadığına dair bulgular elde etmiştir. Aslan ve Kanbur (2007) 1982-2005 dönemine ait veriler kullanıştır. Kriz dönemi öncesi ve sonrası olarak iki alt döneme ayırdığı veri setini geleneksel birim kök testi ve EKK ile modellemiştir. Çalışmanın sonucunda her iki dönemde de SAGP'nin geçerliliğine dair kanıtlara ulaşmamıştır. Özdemir (2008) 1984:01-2004:12 dönemine ait aylık veriler ile doğrusal olmayan eşbütünleşme analizleri sonucunda SAGP'nin Türkiye'de geçerli olduğu yönünde bulgular elde etmiştir.

Doğanlar, Bal ve Özmen (2009) Türkiye dahil 10 gelişmekte olan ülke için uzun dönemde SAGP test etmişlerdir. 1995:01-2005:12 dönemini ADF, PP, KPSS ve DF-GLS testleri ile alt dönemlere ayıracak inceledikleri çalışmanın sonucuna göre Türkiye dahil 10 ülkeden sekizinde SAGP'nin geçerli olmadığı yönünde kanıtlar elde etmişlerdir. Korap ve Aslan (2009) Türkiye için SAGP'ni çeyreklik veriler kullanarak 1987:01-200604 dönemi için analiz etmişlerdir. Johansen eşbütünleşme analizi sonuçlarına göre Türkiye'de SAGP destekleyen güçlü bulgulara ulaşmışlardır. Yıldırım ve Yıldırım (2012) aylık veriler kullanarak 1990-2009 dönemi için Türkiye'de SAGP'nin geçerliliğini standart birim kök testleri ve kırılmalı birim kök testleri ile incelemiştir. TÜFE endeksi dikkate alındığında SAGP'nin geçerli olduğu fakat ÜFE kullanıldığında geçerli olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Holmes, Otero, ve Panagiotidis (2012) çoğu OECD ülkeleri için yıllık veriler kullanarak 1972-2008 dönemini ele aldığı çalışmasında Hadri ve Rao panel birim kök testini Türkiye'nin de içinde olduğu OECD ülkeleri için SAGP'nin geçerli olduğu sonucuna ulaşmıştır. Sağlam ve Sönmeztaş (2017) yaptıkları çalışma BRICT (Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin ve Türkiye) ülkelerini kapsamaktadır. Birden fazla yapılsa kırılmaları dikkate alan panel birim kök test sonuçlarına göre SAGP reddedilmiştir. Ayrıca değişkenler arasında da panel eşbütünleşme ilişkisine dair kanıtlar elde edilememiştir. Bilgin (2018) yaptığı çalışmada çeyrklik veriler kullanarak 1986Q1 ile 2017Q4 dönemini ele aldığı çalışmasında ADF birim kök testi ve Johasen eşbütünleşme testi SAGP'nin gerçerli olmadığını fakat göreli SAGP'nin Türkiye'de geçrli olduğuna yönelik kanıtlar elde etiiğini vurgulamıştır.

Kaya ve Çelik (2018) güçlü çalışmalarında kullandıkları veri seti ekonomiye geçiş programı sonrası hatta tek parti dönemi ile başlana aylık veri seti 2017'de bitmektedir. Standart birim kök testlerine ek olarak yarı parametrik birim kök testlerinden Geweke ve Porter Hudak birim kök testi ile analiz yapmışlar ve Türkiye'de SAGP'nin geçerli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Şeker ve Şimdi (2018) aylık çalışmasında Türkiye için SAGP test etmiştir. 2005 yılında başlayan veriler 2017 yılında bitmiştir. Kırılmalı birim kök testlerinin yanı sıra Maki eşbütünleşme testi uygulamıştır. Sonuç olarak SAGP'nin Türkiye'de geçerli olduğu kanısına

varmıştır. Aydın (2019) Fourier birim kök testlerini kullandığı çalışmasının veri seti aylık olup 1992:01-2018:12 dönemini kapsamaktadır. Türkiye'de reel döviz kurlarının durağan olduğu sonuç olarak SAGP'nin geçerli olduğunu vurgulamıştır.

Çoşkun (2020) Türkiye, Brezilya, Hindistan, Endonezya ve Güney Afrika SAGP'nin geçerliliğini incelemiştir. Aylık veri seti 1994 birinci aydan başlamış ve 2018 on birinci ayda bitmiştir. Karademirci ve Evic (2022) Meksika, Endonezya, Güney Kore ve Türkiye ülkeleri için SAGP'nin geçerliliğini analiz etmiştir. Aylık 1994:01-2022:01 dönemini kapsayan çalışmada CADF ve PANKPSS testelerini kullanılmış olup, reel döviz kurlarının durağan olduğunu sonuç olarak SAGP ilgili ülkelerde geçerli olduğunu vurgulamışlardır.

Veri seti ve Methodoloji

Veri seti

Çalışmanın konusu göre göreli SAGP testi olduğu için çalışmada kullanılan veriler Türkiye'deki enflasyon ve ABD dolar kurunun TL karşılığı olduğu için dünya enflasyonu olarak da ABD enflasyonu modele dahil edilmiştir. Literatürde büyük çoğunluğun kabul ettiği üzere SAGP uzun dönemde geçerli olduğu için çalışmanın seri seti 1980-2022 dönemini kapsamaktadır. Veriler yıllık olup enflasyon serileri tüketici fiyat endeksindeki % değişim olarak her iki ülke için ayrı ayrı hesaplanmıştır. Döviz kurundaki değişme ise yıllık verilerdeki % değişimdir. Türkiye ve ABD için tüketici fiyat endeksi serileri IMF'in veri sitesi olan IFS'den temin edilmişken, döviz kuru serisi TCMB'nin veri dağıtım sistemi (EVDS)'den indirilmiştir.

Ekonometrik Yöntemler

SAGP'nin geçerliliği test etmek için veri setimizin zaman serisinden oluştuğunu yukarıdaki bölümde bahsetmiştir. Zaman serilerinin tahmininde kullanılacak olan ekonometrik modeli belirlemek için serilerin durağan olup olmadığı tespit edilmesi anahtar bir rol oynamaktadır. Regresyon modellerinde serilerin durağan olmadığı durumda eğer serilerin zaman trendleri etkileşime girerse sonuçların hatalı yorumlanmasına neden olabilir. Granger ve Newbold (1974) çoğu makroekonomik değişkenin düzeyde birim kök içerdiği yani durağan olmadığını ispat etmiştir. Durağan olmayan zaman serileri ile standart tekniklerle modelleme yapıldığında t değerlerine güvenilmez.

Çalışma için kullanılan serilerin durağanlığı Genelleştirilmiş Dickey Fuller (ADF), Philips-Perron (PP) birim kök testleri ile araştırılacaktır.

$$\Delta y_t = b_0 + \alpha y_{t-1} + b_2 t + \sum_{i=2}^{p} \mu_i \Delta\, y_{t-i} + u_t \qquad (6)$$

Dickey ve Fullerr (1979) tarafından geliştirilen ve sonrasında genel bir hal alan ADF testinin matematiksel formülasyonu Denklem 6'da verilmiştir. Bu denklem ADF testinin hem sabit hem de trend içeren modeline aittir. Eğer birim kök testinde sadece trend olmasını istiyorsak b_2 sıfır kabul edilerek regresyona tabi tutulur. Birim kök testinin trend ve sabit içermediği modelde ise b_0 ve b_2 sıfır kabul edilir. Bir diğer birim kök testi ise Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen ve ADF testinin standart hatasını düzeltip otokorelasyon ve özellikle farklı varyans durumunda daha iyi sonuçlar veren PP birim kök testidir.

$$\Delta y_t = b_0 + \alpha y_{t-1} + b_2 t + \theta Dc + \delta Dt + \sum_{i=2}^{p} \mu_i \Delta\, y_{t-i} + u_t \qquad (7)$$

Veri seti 1980 yılından başladığı için günümüze kadar iki ülkenin kendi dinamiklerinden kaynaklanan biri ABD'den kaynaklanan ekonomik krizler ile 1989 yılındaki kambiyo rejimi ile ekonominin yapısında kalıcı değişiklik bırakmış ve zaman serilerin ciddi kırılmalar yaşanmasına enden olmuş olabilir. Zaman serilerindeki bu kırılmayı araştırmak için Zivot ve

Andrews (1992) tarafından geliştirilen kırılmalı bitim kök testi uygulanacaktır. Bu test ADF testine kukla değişken ekleyerek serilerde kırılma olup olmadığına karar vermektedir. Denklem 7'de Zivot ve Andrews (ZA) testinin matematiksel ifadesi yer almaktadır. ADF testinden farklı olarak Dc ve Dt değişkenleri ile bu değişkenlere ait katsayılar yer almaktadır. Bu değişkenler sırası ile ortalamada kırılmayı ve trendde kırılmayı temsil eder. Modelde Dt yok ise sadece ortalamada kırılmalı, modelde Dc yok ise trendde kırılmalı birim kök testini tahmin etmiş oluruz.

Birim kök testinden sonrasında ise göreli SAGP denklemi gecikmesi dağıtılmış otoregresif model (Autoregressive Distributed Lag (ARDL)) metoduyla tahmin edilecektir. ARDL, açıklayıcı değişken ve bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri ile birlikte regresyona tabi tutulmasıdır. Uzun dönemden beri kullanılmasına rağmen Pesaran ve Shinn (1999) değişkenler arasında koentegrasyon ve uzun dönemli ilişkiyi araştırmasından sonra çok daha popüler hale gelmiştir. (Eviews: 2018:283). ARDL modelinin avantajı ise durağanlık (entegrasyon derecesi) seviyesi o ve bir olan değişkenler birlikte modele dahil edilebilir. Yani düzeyde durağan ve birinci farkı durağan veriler birlikte ARDL methodolojisi ile tahmin edilebilir.

Bağımlı değişkenimizi y_t, bağımsız değişkenlerimizi x_t olarak gösterirsek ARDL modeli Denklem 8 ile ifade edilmiştir. Bu modelde p_i ve q_i sırası ile bağımlı değişkenin gecikmeli ve her bir bağımsız değişkenin modele dahil edilen gecikmeli değerlerini göstermektedir. Modelde bazı bağımlı değişkenler için gecikme değer (q_i=0) olabilmektedir. Bu değişkenlere durağan veya sabit değişken denir. En az bir gecikmeli değer alan değişkenlere ise dinamik değişken denir. Açıklayıcı değişken sayısı ise k ile ifade edilmiştir (Eviews: 2018:284).

$$y_t = \alpha + \sum_{i=1}^{p} \gamma_i y_{t-i} + \sum_{j=1}^{k} \sum_{i=1}^{q_j} X'_{j,t-1}\beta_{j,i} + \varepsilon_t \quad (8)$$

Bir sonraki aşamada sınır testi yaklaşımı ile açıklayıcı değişkenler ile bağımlı değişkenler arasında uzun dönemli ilişki yani koentegrasyon olup olmadığı araştırılacaktır. ARDL testinde önemli bir nokta ise tahmin edilen katsayıların durağan olup olmamasıdır. Bu ise cusum testleri ile bu tahmin edilen katsayılarda kırılma olup olmadığı ortaya konulacaktır.

Ekonometrik Buglar ve Yorumlar

Analizlerimiz zaman serisi içerdiği için ve çalışmada doğru modeli kurabilmek ve doğru ekonometik yaklaşımı kullanabilmek için serilerin düzeyde durağanlığı yani birim kök içerip içermediklerini araştırmanın analizlerinn birinci aşaması oluşturur. Bu bağlamda Tablo 1'de ADF ve PP birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar yer almaktadır. Her iki testin yalın, sadece sabit içeren ve hem sabit hemde trend içeren sonuçlarına göre Türkiye'de enflasyon (ENFTR) serisi ile döviz kuru yüzdesel değişimi gösteren ΔDK sersinin düzeyde durağan olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. ENFTR verisi hem ADF hemde PP test sonuçlarının tüm varyasyonları için düzeyde birim kök içerdiğini ileri süren boş hipotez %5 maalesef reddedilememektedir. Döviz kuru değişimi serisinde ise her iki birim kök testinin yalın modelinde birim kök içeren hipotez %1 anlamlılık seviyesinde reddedilirken ADF testinin hem sabitli hem de trend ve sabit içeren modelinde % seviyesinde birim kök içeren hipotez reddedilememektedir. PP testinin hem trendli hem de sadece sabit içeren modelinde ise döviz kuru değişiminin durağan olduğuna dait bulgular elde edilmiştir. Sonuç olarak bu değişkenin düzeyde durağan olduğunu söylemek doğru olmayacaktır.

Tablo 1. Birim kök Test Sonuçları

VERİ		ADF	PP		ADF	PP		ADF	PP
		Yalın Model			Sabitli Model			Sabit ve Trendli Model	
Düzey	ENFTR	-1.445176(0)	-1.478364(1)		-2.123401(0)	-2.233954(2)		-1.458599(0)	-1.705083(2)
		0.1365	0.1285		0.2369	0.1978		0.2369	0.7314
	ENFABD	-2.996063(1)	-3.678253(2)		-4.821661(0)	-4.77414(1)		-3.650971(0)	-3.678253(0)
		0.0036	**0.035**		**0.0003**	**0.0004**		**0.0373**	**0.035**
	ΔDK	-10.1248(0)	-10.2938(0)		-1.482418(1)	-4.483123(1)		-2.344362(0)	-4.621284(0)
		0.0000	**0.0000**		0.1275	**0.0008**		0.1636	**0.0032**
Birinci Fark	ENFTR	-5.882827(1)	-5.882024(1)		-5.714201(0)	-5.711894(1)		-5.697266(0)	-5.698101(1)
		0.0000	**0.0000**		**0.0000**	**0.0000**		**0.0002**	**0.0002**
	ΔDK	-10.1248(0)	-10.2938(0)		-10.2938(0)	-10.13399(0)		-10.13399(0)	-10.1248(0)
		0.0000	**0.0000**		**0.0000**	**0.0000**		**0.0000**	**0.0000**

Not: Tablodaki üstte değerler hesaplanan tau değerlerini gösterirken alttaki değerler olasılık değerleridir. Birim kök testi boş hipotezi serinin durağan olmadığı olduğu için serinin durağan olabilmesi için olasılık değerinin 0.05'den küçük olması gerekir. Olasılık değerleri hesaplanırken Mac Kinnon(1994)'deki tablo değerleri referans alınmıştır.

ABD'deki enflasyonu gösteren ENFABD serisi ise tüm birim kök testlerinin tüm modellerinde birim kök içeren boş hipotez %1 seviyesinde reddedildiği için ABD enflasyon verisinin düzeyde durağan olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Diğer taraftan ENFTR ve ΔDK serilerinin birinci farkı ADF ve PP testleri uygulandıklarında tüm modeller için serilerin birinci farkının düzeyde birim kök içerdiği boş hipotez %1 seviyesinde reddedilmektedir. Dolayısıyla bu değişkenlerin birinci farkı durağanadır. Bu yüzden bu iki değişkenin eşbütünleşme (co-integration) derecesinin birdir. Halbuki ENFABD serisinin eşbütünleşme derecesi sıfırdır. Zaman serilerinin düzeyleri birbirine eşit olmadığı için göreli SAGP'ni ARDL model ile tahmin edilmesi gerekmektedir.

Tablo 2'de ARDL modele ait sonuçlar ve istatistikler yer almaktadır. Tablonun sol tarafında ARDL modelinin kendisi yer alırken tablonun sağ tarafında hata düzeltme modeli, uzun dönemli katsayıların tahmini ve sınır testi yer almaktadır. ARDL modeli seçilirken Shwarz bilgi kriteri esas alınmış ve model seçim kriterine göre en uygun ARDL modeli 2 bağımlı değişken ve bir tanede ENFTR'nin gecikmeli değerlerinin modele eklenmesi olarak karşımıza çıkmaktadır. ENFABD'nin gecikmeli değerleri modelde yoktur. Modelin tahmin sonuçlarına baktığımızda döviz kurundaki değişmenin birinci gecikmesi hariç tüm katsayılar istatistiki olarak oldukça anlamlıdır.

Tablo2. ARDL Modeli Tahmin Sonuçları

ARDL Model (2,1,0)				Hata Düzeltme Modeli		
Değişken	**Tahmin**	**STd Hata**		**Değişken**	**Tahmin**	**STd Hata**
D(DK)(-1)	-0.017311	0.101188		**C**	13.13213***	3.136124
D(DK)(-2)	0.276815***	0.082397		**D(D(DK))(-1)**	-0.276815***	0.064899
INFTRTR	2.043995***	0.269682		**D(INFTRTR)**	2.043995***	0.15396
INFTRTR(-1)	-1.263827***	0.251764		**CointEq(-1)***	-0.740496***	0.117227
INFTRABD	-5.726005***	1.534143		**Uzun Dönem Katsayıları**		
C	13.13213***	3.330079		**INFTRTR**	1.053575***	0.096339
F test	49.31652	0.0000		**INFTRABD**	-7.732663***	2.243432
R-squared		0.8757		**Koentegrasyon (Sınır Testi)**		
Adjusted R-squared		0.8579		**F- İstatistik**	12.5812 (2)	5.15-6.36

Not: Tablodaki *** katsayıların %1 olarak istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Tahminler yapılırken model katsayıları Newey-West yöntemiyle hesaplandığı için otokorelasyon ve farklı varyans olmadığı standard hatalar ile hesaplandığı için otokorelasyon ve farklı varyans testleri yapılmamıştır.

Bu ARDL modelinin hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı görülmektedir. Tablonun sağ tarafında yer alan eşbütünleşme katsayısı hem istatistiki olarak anlamlı hem de katsayı negatiftir. Dolayısıyla kısa dönemde meydana gelen şokların düzeltildiği ve bu düzeltme oranın yaklaşık %74 olduğunu hesaplanmıştır. Sınır testi analizine göre ise hesaplanan F değeri 12,58 olup alt ve üst sınır olan ve tabloda da verilen 5,15 ile 6,36'nın oldukça üzerindendir. Sonuç olarak bu değişkenler arasında istatistiki olarak uzun dönemli ilişkini var olduğunu göstermektedir.

Son olarak uzun dönem katsayılarına baktığımızda her iki değişken için yani hem ENFTR hem de ENFABD için istatistiki olarak anlamlı olup katsayılarda teorik beklentiler ile uyumludur. ENFTR katsayısı SAGP'nin ileri sürdüğü katsayıya oldukça yakın iken maalesef ABD enflasyon katsayısı SAGP'nin ileri sürdüğü katsayıdan 7 kat yüksektir. Bunun temel nedeni ABD'deki enflasyonun göreceli olarak Türkiye'dekine göre oldukça küçük seyretmesinden kaynakladığını ifade etmek yanlış olmayacaktır. Ekte yer alan Grafik 3'de modelin Cusum ve Cusumsq testlerinin sonuçlarına göre elde edilen diyagram yer almaktadır. Cusum grafiğinde güven aralıklarının arasında kalan çizginin bir aşağı bir yukarıya doğru hareket etmesi modelin uygun oluğunu göstermesine rağmen Cusumsq grafiğinde testi gösteren mavi çizgi güven aralığı çizgisini üst kısmına taşmıştır. Bu durumda modelin yapısal kırılma olduğunu dolayısıyla kırılmaları dikkate almadan modeli tahmin etmek gerekmektedir. Bu nedenden dolayı değişkenler ve modelimiz kırılmalı olarak da test edilmiştir.

Yukarıda verilen birim kök testleri iktisat yazınında geleneksel birim kök testleri olup kırılmaları dikkate almamaktadır. Perron (1989) yılında kırılmaları dikkate alan birim kök testini geliştirmiştir. Fakat bu testte araştırmacı kırıla yılını dışsal olarak belirlemektedir. Fakat Zivot-Andrews (1992) geliştirdikleri birim kök testi ise kırılma yılını içsel olarak tahmin etmektedir. ZA birim kök testi sonuçları Tablo 3'de verilmiştir. ZA testi sabitte kırılma, trendde kırılma ve hem sabit hem de trendde kırılma olarak üç şekilde tahmin edilip ilgili tabloda raporlanmıştır. Tabloya göre ENFTR serisinin tüm ZA test türleri için birim kök içerdiği boş hipotez reddedilememektedir. Yani seri düzeyde durağan değildir. Ayrıca ENFTR serisi için sabitte kırılmalı modelde kırılma yılı 1998 iken trendde kırılmalı modelinde kırılma yılı 1989, her iki kırılma dikkate alındığında kırılma yılı 2002 olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 3. Kırılmalı Birim Kök Testi Sonuçları

VERİ		Sabitte Kırılma			Trendde Kırılma			Sabit ve Trendde Kırılma		
		Katsayı	Olasılık	Kırılma Yılı	Katsayı	Olasılık	Kırılma Yılı	Katsayı	Olasılık	Kırılma Yılı
Düzey	ENFTR	-2.99791	0.6872	1998	-2.34223	0.9535	1989	-3.8925	0.5929	2002
	ENFABD	-5.87325	0.002	2021	-6.13	0.000	2021	-5.87	0.002	2019
	ΔDK	-6.2614	0.000	2021	-4.68406	0.0315	2021	-7.2602	0.000	2001
Birinci Fark	ENFTR	-7.42119	0.000	2021	-7.32938	0.0000	2022	-7.16478	0.000	2020

Not: Kırılmalı birim kök testlerinden kırılma yılını içsel olarak belirleyen Zivot- Andrews testi seçilmiştir.

Fakat ENFTR birinci farkı alındığında aynı testin üç farklı versiyonunda da boş hipotez reddedilmektedir. Yani ENFTR serisinin yapısal kırılma dikkate alındığında düzeyde birim kök içerirken birinci farkı durağandır. Bu sonuç geleneksel birim kök testlerinde de karşımıza çıkmıştı. Eşbütünleşme derecesi birdir. Diğer taraftan hem ENFABD hem de ΔDK serileri Zivot Andrews birim kök testine tabi tutulduğunda birim kök içeren boş hipotez %1 istatistiki seviyede reddedilmektedir. Yani bu seriler düzeyde durağan olup, eşbütünleşme derecesi sıfırdır. ENFABD serisi tüm versiyonlarında kırılma yılı 2021 olarak ortaya çıkmışken ΔDK serisinin kırılma yılları sabitte kırılma, trendde kırılma ve hem sabit hem de trendde kırılmalı yılları sırası ile 2021, 2021 ve 2001 olarak hesaplanmıştır. Aynı ilk analizde olduğu gibi değişkenlerin eşbütünleşme derecesi farklı olduğu için ARDL modeli ile devam edilecektir.

Tablo 4'de yapısal kırılmaları dikkate alan model sunulmuş olup kırılma yılı olarak 2009 seçilmiştir[2]. Modelde ARDL olarak hem bağımlı değişkenin hem bağımsız değişkenlerin hem de kukla değişkenin dörder tane gecikmeli değeri modele katılarak tahmin gerçekleştirilmiştir. Yapılsal kırılmayı dikkate alan modelde modelin sabit katsayısı, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin ikişer tane gecikmeleri ve kukla değişkenin ilk gecikmeli değeri istatistiki olarak anlamsız olsa bile geriye kalan tüm değişkenler istatistiki olarak anlamlıdır. Katsayıların topluca anlamlılığını gösteren F-testi de tüm katsayıların topluca anlamlı olduğunu ifade etmektedir. Hata düzeltme modelinde hata düzeltme katsayısı istatistiki olarak anlamlı olmasına rağmen kırılmalı modelde kısa dönemdeki şokların düzeltilemediği görülmektedir.

Modelin sınır testi sonuçlarına göre hesaplanan F testi değeri 9,38 olup Peseran ve Shin (1998) alt ve üst sınır değerleri olan 4,29 - 5,61 oldukça yüksektir. Yani kırılmalı model göz önüne alındığında değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin devam ettiğini istatistiksel olarak ulaşılmıştır. Katsayıların işaretleri teorik beklentilerle uyumludur. ENFTR katsayısı %1 anlamlılık seviyesinde istatistiki olarak anlamlı olup, Türkiye'de enflasyon %1 arttığında döviz kurunun yaklaşık olarak %1,17 değer kazanacağını göstermektedir. Diğer taraftan ENFABD değişkeni de istatistiksel olarak anlamlıdır çünkü boş hipotez olan katsayının sıfıra eşit olduğunu ifade eden hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla ABD enflasyonunda %1'lik artış döviz kurlarında Türkiye'de %1,29 azalmaya neden olmaktadır. Her ne kadar ABD için katsayı daha büyük olsa da Türkiye'de enflasyon göreceli olarak daha büyük olduğu için döviz kurunun değerini daha fazla arttırmakta yani ulusal para değer kaybetmektedir. Bu modelin ekte yer alan

[2] Kukla değişken 2009 yılı alınmıştır. ZA testi kırılma yılında hiçbir değişken için 2009 yılını vermese de modele tek bir değişken kukla değişken eklenmek istenmiştir. Bir den fazla kukla değişken eklenebilir fakat bu durumda serbestlik derecesinde ciddi düşüş olmaktadır. Tüm değişkenler göz önüne alındığında 2009 yılında yaşanan kriz hem Türkiye'yi hem de ABD'yi etkilediği için serilerde bu yıl kırılma olma olasılığı her iki ülkede bulunduğu için 2009 yılına ait kukla değişen modele dahil edilmiştir. Değişkenler için tek bir yıl kukla belirlemek için Gregory Hansen testi uygulanabilir fakat çalışmamızda değişkenlerin durağanlık seviyesi farklı olduğu için Gregory-Hasen eşbütünleşme testine ait kırılma yılları tercih edilmemiştir. Ayrıca 2009 yılındaki krizden Türkiye ve ABD ortak etkilenmiştir.

Cusum ve Cusumsq testi sonuçları modelin katsayıların tutarlı olduğu ve modelde yer alan kırılmanın etkisinin giderildiği görülmektedir.

Tablo 4. Kırılmalı ARDL Modeli

ARDL Model (4,4,4,4)				**Hata Düzeltme Modeli**		
ΔDK(-1)	-0.244103***	0.107046		**C**	-18.90459***	3.225962
ΔDK(-2)	0.17063	0.141845		**D(ΔDK(-1))**	0.422488*	0.206171
ΔDK(-3)	-0.175872	0.169131		**D(ΔDK(-2))**	0.593118***	0.161623
ΔDK(-4)	-0.417245***	0.092785		**D(ΔDK(-3))**	0.417245***	0.098418
INFTR	1.851792***	0.251684		**D(INFTR)**	1.851792***	0.143801
INFTR(-1)	-0.917097***	0.335423		**D(INFTR(-1))**	-1.017267***	0.343482
INFTR(-2)	-0.196473	0.387306		**D(INFTR(-2))**	-1.21374***	0.296298
INFTR(-3)	0.703163	0.696643		**D(INFTR(-3))**	-0.510577***	0.206317
INFTR(-4)	0.510577***	0.167828		**D(INFABD)**	-4.125055***	1.673514
INFABD	-4.125055***	1.836326		**D(INFABD(-1))**	-3.219711*	1.821958
INFABD(-1)	-1.252904	4.304591		**D(INFABD(-2))**	0.989463	1.877727
INFABD(-2)	4.209174	2.850532		**D(INFABD(-3))**	-7.96784***	1.800511
INFABD(-3)	-8.95730***	3.703966		**D(KUKLA09)**	20.73615	12.89621
INFABD(-4)	7.967844***	2.756392		**D(KUKLA09(-1))**	-39.2942***	14.89275
KUKLA09	20.73615***	8.642441		**D(KUKLA09(-2))**	3.559409	14.54312
KUKLA09(-1)	-27.84773	22.44778		**D(KUKLA09(-3))**	-46.2474***	13.89572
KUKLA09(-2)	42.85361*	22.61551		**Eşbütün. Kat.(-1)***	-1.66659***	0.252735
KUKLA09(-3)	-49.8069***	15.50636		**Uzun Dönemli Tahmin**		
KUKLA09(-4)	46.24749***	12.35815		**INFTR**	1.171231***	0.043967
C	-18.90459	15.95296		**INFABD**	-1.29500***	0.025023
F test	21.9118	0.00000		**KUKLA09**	19.31045***	5.235295
R^2 İstatistiği		0.875703		**Koentegrasyon (Sınır Testi)**		
Düzletilmiş R^2 İstatistiği		0.857946		**F-testi**	9.388536	4.29-5.61

Not: *** ve * sırası ile %1 ve %10 seviyesinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu temsil etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Altın standardının bozulmasından itibaren dünya genelinde döviz kurlarının belirlenmesine yönelik birçok teori, hipotez ve kanun geliştirilmeye çalışılsa da döviz piyasaları tam rekabet piyasasına en yakın piyasalar olduğu için tahmin edilmesi oldukça zor bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır. Döviz kurlarını açıklamaya çalışan teorilerin ön plana çıkan yaklaşımlardan biri SAGP'dir. SAGP, döviz kurlarınızdaki değişmelerin ülkelerde fiyat değişimine bağlı olduğunu iddia etmektedir. SAGP'nin zaman içerisinde farklı versiyonları da geliştirilmiştir. Bu çalışmada eşbütünleşme yöntemi kullanılarak ve göreli SAGP parametreleri tahmin edilerek Türkiye ekonomisinde geçerliliği analiz edilmiştir.

Test sonuçlarına göre döviz kurları ve Türkiye'de enflasyon düzeyde durağan değil iken ABD'deki enflasyon düzeyde durağan olduğu için ARDL modeli ile tahmin yapılmıştır. Sınır testi yaklaşımına göre değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olmasına rağmen özellikle ABD enflasyonuna ait katsayı oldukça yüksek çıkmıştır. Katsayıların işareti teorik beklentilere uyumlu olmasına rağmen modelin tahmininde yapısal kırılmaları dikkate almak gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yapısal kırılmalı model tahmin edildiğinde ise tahmin sonuçlarına göre Hem döviz kurundaki değişme hem de ABD'deki enflasyon düzeyde durağan iken Türkiye'de enflasyon

halen düzeyde birim kök içermektedir ve birinci farkı durağandır. Dolayısıyla model tekrar ARDL yöntemiyle tahmin edilmiştir. Sınır testi sonucuna göre değişkenler arasında eşbütünleşme vardır ve model tahmin edildiğinde katsayıların teorik beklentilerle paralel olduğu görülürken tahmin sonuçlarının da bire oldukça yakın olduğu gözlemlenmiştir. ARDL test sonuçlarına göre kukla değişken modeldeki kırılma sorunu da çözmüştür. Bu yüzden Türkiye'de SAGP geçerli olduğuna dair güçlü kanıtlar elde edilmiştir.

SAGP Türkiye'de geçerli ise döviz kurlarının zaman içerisinde ABD'deki enflasyon ve Türkiye'deki enflasyon kadar arttığını söyleyebiliriz. Tabii ki kısa dönemde bu pariteden sapmalar olacaktı. Çalışmanın da tahmin sonuçları uzun dönemli katsayılar üzerinden yorumlanmıştır. O halde Türkiye'de döviz kurları uzun dönemde SAGP'nin ileri sürdüğü şekilde hareket etmek gerekmektedir. Dolayısıyla ulusal paranın dolar karşısında değerini koruma isteyen siyasi otorite veya parasal yönetimdekilerin öncelikle Türkiye'de enflasyonu kontrol altında tutmaları lazım. Eğer ABD ve Türkiye'deki enflasyon farkı azalırsa dolar kurunda yaşanacak yükselmelerinde yavaşlayacağı anlamına gelmektedir. O halde dolar kurunun çok yükselmemesi için yurtiçi enflasyonun kontrol altına tutulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Aslan, N.ve Kanbur, N. (2007). Türkiye'de 1980 Sonrası satın alma gücü paritesi yaklaşımı. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 23(2), 9–43.

Aydın, M. (2019). Satın alma gücü paritesi hipotezi geçerliliğinin fourier birim kök testleri ile incelenmesi: Türkiye örneği. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, (30), 35-48.

Basher, S. A., & Mohsin, M. (2004). SAGP tests in cointegrated panels: evidence from Asian developing countries. *Applied Economics Letters*, 11(3), 163-166.

Bilgin, C. (2018). Uluslararasi Ticarette Satin Alma Gücü Paritesinin Geçerliliği Sorunu: Türkiye İçin Zaman Serisi Analizi. Academic Review of humanities and social sciences, 1(1), 17-30.

Cassel, Gustuv. 1921. The World.s Monetary Problems. London:Constable.

Copeland, L. S. (2005). Exchange rates and international finance. Pearson Education. 5th edition

Coşkun, N. (2020). Mutlak satın alma gücü paritesi hipotezi: Kırılgan beşli örneği. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 5(1), 41-55.

Dickey, D. A., ve Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American statistical association*, 74(366a), 427-431.

Doğanlar, M., Bal, H., & Özmen, M. (2009). Testing long-run validity of purchasing power parity for selected emerging market economies. *Applied Economics Letters*, 16(14), 1443–1448.

Dockery, E. and Georgellis, Y. (1994) Long-run purchasingpower parity: the case of Greece 1980–1992,*AppliedEconomic Letters*,1, 99–101

Erlat, H. (2003). The Nature of persistence in Turkish real exchange rates. *Emerging Markets Finance& Trade*, 39(2), 70–97.

Eviews (2018). User Manual II

Frenkel, Jacob A. (1978). Purchasing Power Parity: Doctrinal Perspective and Evidence from the 1920s.. Journal of International Economics 8: pp. 169-191.

Granger, W., ve Newbold, P. (1974). Spurious Regressions in Econometrics. *Journal of Econometrics*, 2(2), 111-120

Holmes, M. J., Otero, J., & Panagiotidis, T. (2012). SAGP in OECD countries: an analysis of real exchange rate stationarity, cross-sectional dependency and structural breaks. *Open Economies Review*, 23, 767-783.

Karademir, F., & Samet, E. V. C. İ. (2022). MIST Ülkelerinde Satın Alma Gücü Paritesi Geçerli mi?. *İktisadi İdari ve Siyasal Araştırmalar Dergisi*, 7(19), 421-433.

Kaya, H. ve Çelik, İ. (2018) Türkiye'de satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerliliği: Uzun hafıza testlerinden kanıtlar. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 5(2), 351–365.

Krugman, P., Obstfeld, M., & Melitz, M. (2014). International Economics: Theory and Policy, 10th edition.

Levent Korap, H., & Aslan, Ö. (2010). Re-examination of the long-run purchasing power parity: further evidence from Turkey. *Applied Economics*, 42(27), 3559-3564.

Mark, N. C. (2001). International macroeconomics and finance theory and empirical methods. Wiley-Blackwell, New York

Ozdemir, Z. A. (2008). The purchasing power parity hypothesis in Turkey: Evidence from nonlinear STAR error correction models. *Applied Economics Letters*, 15(4), 307–311.

Pesaran, M.H. ve Shinn, Y. (1999), An Autoregressive Distributed Lag Modelling Approach to Cointegration Analysis, S. Strom (Ed), *Econometrics and Economic theory in the 20th Century. The Ragnar Frisch Centennial Symposium*. Cambridge: Cambridge University Press, Ch. 11.

Phillips, P. C. B., ve P. Perron. 1988. Testing For a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75: 335–346

Pilbeam, K. (2006). International finance. England: Palgrave Macmillan Education Ltd.

Rogoff, K. (1996). The purchasing power parity puzzle. Journal of Economic literature, 34(2), 647-668.

Sağlam, Y., & Sönmez, F. E. (2017). Satın alma gücü paritesi hipotezi'nin panel çoklu yapısal kırılma testleri ile analizi: BRICT örneği. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 19-34.

Samuelson, Paul A. 1964. .Theoretical Notes on Trade Problems. *Review of Economics and Statistics* 46: pp. 145.54.

Şeker, A., & Şimdi, H. (2018). Yeni Dönemde Satin Alma Gücü Paritesinin Güçlü Formda Geçerliliği: Türkiye Örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (31), 91-104.

Telatar, E., & Kazdagli, H. (1998). Re-examine the long-run purchasing power parity hypothesis for a high inflation country: the case of Turkey 1980–93. *Applied Economics Letters*, 5(1), 51-53.

Yazgan, M. E. (2003). The purchasing power parity hypothesis for a high inflation country: A reexamination of the case of Turkey. Applied Economics Letters, 10(3), 143–147.

Yıldırım, S. ve Yıldırım, Z. (2012). Reel efektif döviz kuru üzerine kırılmalı Birim Kök Testleri ile Türkiye'nin satın alma gücü paritesi hipotezinin geçerliliğinin sınanması. *Marmara ÜniversitesiİİB. Dergisi*, 33(2), 221–238.

Zivot, E., Andrews, D.W.K., (1992). Further evidence on the great crash, the oil-price shock,and the unit-root hypothesis. *Journal of Business & Economic Statistic*, 10, pp.251-270.

Ek: Cusum ve Cusumsq Grafikleri

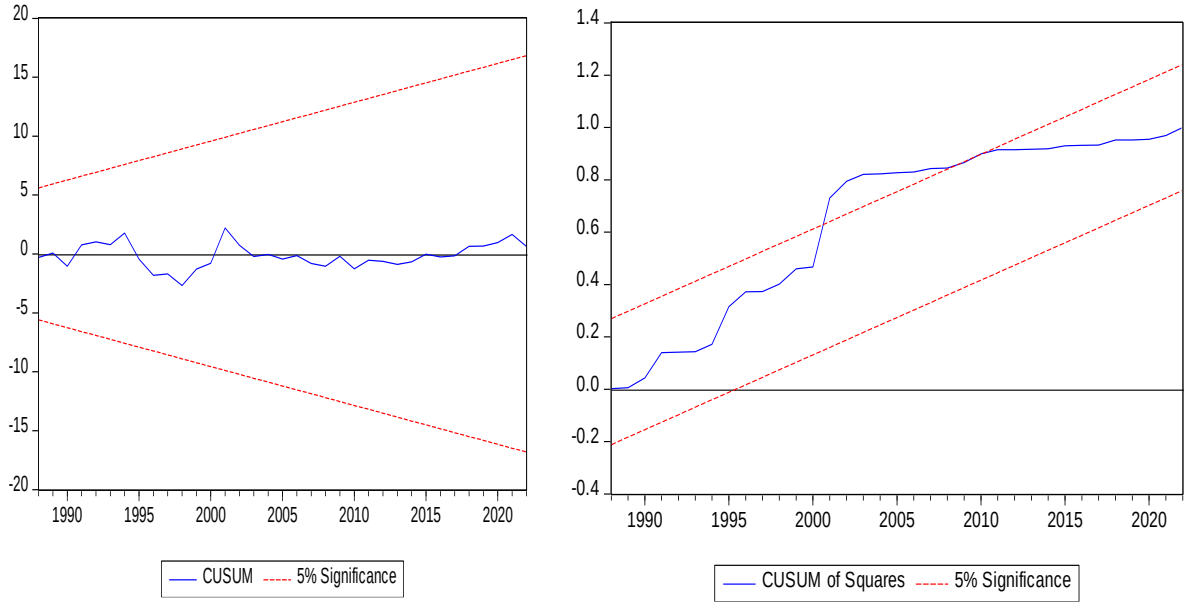

Grafik 3. ARDL modele ait Cusum ve Cusumsq test sonuçları

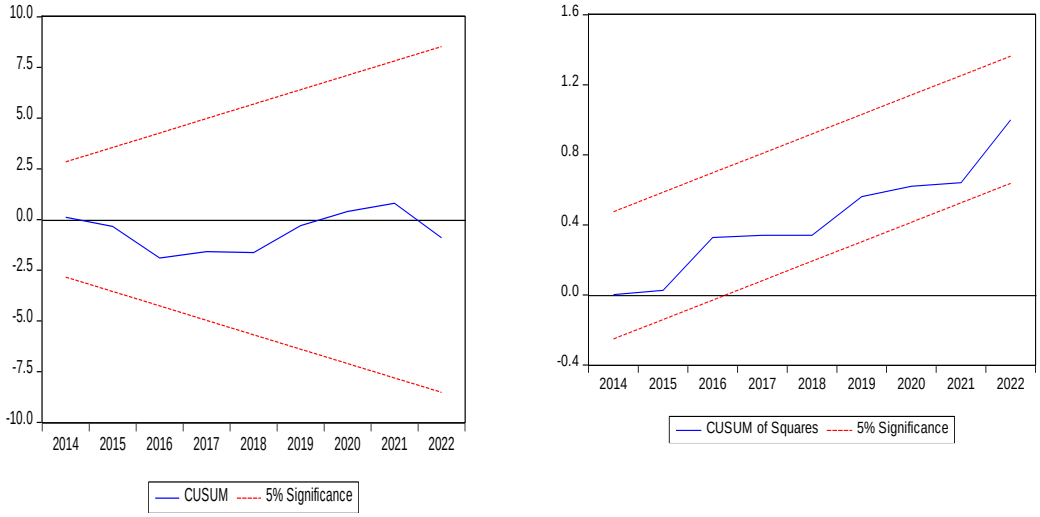

Grafik 4. Kırılmalı ARDL modele ait Cusum ve Cusumsq test sonuçları (Kırılma yılı: 2009)

Global Finansal Kriz Sonrası Döviz Kuru Değişmelerinin Hisse Senedi Piyasasına Etkisi: BİST Bankacılık Sektörü Üzerine Analiz

Erhan ORUÇ[1]

Giriş

Bu çalışmanın temel amacı Türkiye'de yaşanan döviz kuru değişmelerinin hisse senedi getirilerine etkisidir. Özellikle bankacılık sektörüne odaklanıldığından çalışmanın bağımlı değişkeni Borsa İstanbul (BİST)100'de işlem göre bankaların endekslerinden oluşan XBANK sektörel endeksinin haftalık getiri serisi ele alınmıştır. Ülkelerin 1980'den sonra döviz kurlarını serbest dalgalanmaya bırakması sonucu döviz piyasasında yaşanan gelişmeler, ülkelerdeki firma ve şirketleri daha fazla etkiler olmuş ve bu firmaların etkilenmesi de ülkelerin hisse senedi piyasasına yansımaları olmuştur. Bunun yanında hisse senedi piyasasında yaşanan sürekli ve yüksek getiriler serbestleşme sonucu bu ülkelere daha kolay yatırım yapabilen yabancı yatırımcıları cezbedebilir. Bu durumda ise hisse senedi piyasasındaki gelişmeler döviz kurundaki değişmeleri de etkileyebilmektedir.

Dalgalı kur rejime sahip ülkelerde döviz kurundan yaşanacak değişmeler firmaları iki yönde etkilemektedir. Birincisi döviz kurundaki yükselme veya düşme özellikle ithal yatırım ve ara mallarının fiyatlarını etkilemektedir. Bu ise yatırımların karlılığını arttırabildiği gibi yatırımların karlılığını azaltabilir hatta bazı yatırımların ertelenmesine veya öne çekilmesine yol açabilecektir. Dolayısıyla döviz kurunun yeni değeri firmaların karlılık düzeyini etkileyeceği için borsa yatırımcılarının hisse senedi tercihleri üzerine yansıması olacaktır. Döviz kurunun yeni seviyesinden olumlu etkilenen firmaların hisse senedine talebi artarken olumsuz etkilenen firma ve şirketlerin hisse senedine talep azalacak dolayısıyla firmaların hisse senedi değerlerinin değişmesine ve getirilerin de değişmesine yol açacaktır.

Diğer taraftan döviz kurlarında yaşanan dalgalanmalar ve döviz piyasasında beklenen getiri düzeyi hem firmaların hem de şirketlerin nakit akışlarında değişikliğe neden olabilmektedir. Bu etki çoğunlukla ekonomik riskin piyasa tarafından nasıl yorumlandığı ve algılandığına bağlıdır. Eğer bu beklenen döviz dalgalanmalarından kaynaklanan beklenen getiri düzeyi değiştiğinde firma ve şirketlerin nakit akışını bozacağı beklentisi olduğunda bu firmaların hisse senedine talep azalacaktır. Tam tersi döviz piyasasında beklenen getiri firma ve şirketlerin getirilerini olumlu etkileyeceği yönünde beklenti oluşturduğunda ilgili firma ve şirketlerin hisse senetlerine talep artacaktır. Dolayısıyla hisse senedi piyasası hem döviz kurunun bulunduğu düzeyden hem de döviz kuru piyasasındaki oluşan getirinden etkilenmektedir.

Döviz kurundaki değişmeler birçok firmayı etkilediği gibi bankları da etkilemektedir. İşletme statüsünde olan bankalar ekonomik işleyiş açısında oldukça önemli görevleri vardır. Bankaların üstlendiği kredi aracılığı fonksiyonunda tıkanma yaşandığında yatırımlarda çok büyük düşüşler yaşanacaktır. Dolayısıyla finansal sistemin sağlıklı işlemesi ülkelerin büyümelerini devam ettirmeleri açısında olmazsa olmaz durumlardandır. Döviz kurlarında oluşacak değişmelerin şirketlerin bilançolarını yaptığı etki döviz kuru riski olarak tanımlanmaktadır (Seyidoğlu, 1994; 321). Bankalarda pozisyonları gereği hem bilançolarının aktiflerinde hem de pasiflerinde döviz cinsi varlıklar bulundurmaları gerekmektedir. Özellikle ihracat ve ithalat ödemelerinde hem kendi hesapların hem de TCMB düzeyin hem de muhbir

[1] Doç. Dr, Kocaeli Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi İktisat Bölümü, e.erhanoruc@gmail.com

bankalarda döviz bulunduran bankalar her ne kadar döviz kuru riskini minimize etmek için opsiyon, forward gibi araçlar kullanmasına rağmen döviz kuru riski ile karşı karşıya kalabilmektedirler. Bankalar döviz türünden de kredi kullandırabilirler. Bu kredilerin zamanında geri ödenmemesi durumunda bankalarda döviz kuru riski oluşacaktır. Döviz kurlarında yaşanacak ani yükselmeler bankaların vadesi gelen döviz ödemelerinde sıkıntı çıkarabilir ve bankaların döviz piyasasına yönelmesi döviz talebini daha da arttırabilir. Bu durumda hem ödeme yapması gereken banka hem de diğer finansal kuruluşlar olumsuz etkilenebilir. Bu bankaların aktif değerlerini ve bankanın piyasa değerini etkilediğinde bankanın yurtdışı borçlanma faiz düzeyini de etkileyecektir. Bu ise bankanın karlılığını etkileyecek ve bu durumun kaçınılmaz sonu olarak ilgili bankanın hisse senedi fiyatı etkilenecektir.

Döviz kurunda meydana gelen değişiklik bankaları temel olarak üç şekilde etkilemektedir. Birincisi döviz kurlarındaki değişme bankaların nakit akışını etkiler. Diğer firmalar gibi bankaların da nakit akışı döviz kurundaki değişmelerden etkilenmektedir. Döviz kurlarında artış halkın ulusal para cinsinde mevduat ve ulusal para talebini azaltabilir. Bu durumda bankalara ulusal para girişi azalacaktır. Bu ise hem kredileri hem de bankaların günlük yapacağı ödemeleri etkileyebilir. İkinci etki ise banklar kredi vermek amacıyla uzun vadeli düşük faizli sendikasyon kredisi kullanmaktadır ki bu krediler ile iç piyasada çoğunlukla ulusal para cinsinden kredi kullandırıldığı için döviz kurlarındaki yükseliş bu tür kredilerin maliyetini arttıracaktır. Bu ise bankaların karlılığını düşürecektir. Tersi durumda ise bankaların karlılığı artacaktır. Son etkileme ise bilançoya yansımasıdır. Bankalarda şirketler gibi bilançolarını ulusal para cinsinden tutarlar. Eğer ülkede döviz kuru artarsa bilançoya olumsuz etkisi olurken döviz kurundaki düşme ise banka bilançolarını olumlu etkileyecektir. Bu yansıma aktif ve pasif yapısının döviz pozisyonuna göre de değişmektedir. Bu üç kanalın etkisi ile bankaların hisse sendi piyasaların işlem gören pay senetlerinin değerini etkilemektedir.

Son dönemde Türkiye'de Dolar kuru hızlı bir şekilde artarken bir taraftan da BİST endeksi rekor kırmasına rağmen çoğu banka hisse senedinin değeri piyasa altında kaldığı düşünülmektedir. Bu bağlam döviz kurlarında yükseliş BİST yatırımcıları banka hisse senetlerinden uzaklaşmasına neden olmuş olabilir. Çünkü yukarıda sağdığımız nedenlerden dolayı yatırımcılar bankaların döviz kurlarındaki yükseliş nedeniyle beklenen kar seviyelerine ulaşamayacağını düşünmüş olabilirler. Bu bağlam bu çalışmada BİST bankacılık endeksine (XBANK) it haftalık getirler ile ABD Doları'nın haftalık getirisi modellenmiştir. Her iki değişkenin getiri serisi ADF (Genelleştirilmiş Dickey –Fuller) VE PP (Phillips-Perron) birim kök testlerine göre düzeyde durağan olduğu bulunmuştur. Vektör otoregresyon (VAR) analizi sonuçlarına göre değişkenlerde meydana gelen şoklar en fazla 9 hafta içinde etkisini kaybetmektedir. Yani şokların etkisi kalıcı değildir. Granger nedensellik testine göre değişkenler arasındaki nedensellik çift yönlüdür. Sonuç olarak hem döviz kurunun getirisi XBANK getiri serisini etkilerken hem de XBANK getiri serisi döviz kurundaki değişmeyi etkilemektedir.

Teorik Altyapı

Mundell-fleming modelinin geliştirilmesinden sonra döviz kurlarının ülkelerin makroekonomik değişkenler üzerine etkilerini açıklamaya yönelik bir çok teori geliştirilmiş ve bir çok iddia araştırma konusu olmuştur. Bu teorik açıklamalardan ikisi de hisse senedi fiyatları ile döviz kuruş arasındaki ilişkiyi açıklamaya çalışan temel yaklaşımlardan *akım odaklı model ve hisse sendi piyasası odaklı model* olarak karşımıza çıkmaktadır. Akım odaklı modele literatürde geleneksel yaklaşım olarak adlandırılırken diğer model de portföy dengesi yaklaşımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Akım odaklı modeli ve hisse senedi odaklı modeli ayrı ayrı inceleyeceğiz.

Akım odaklı modelin temelinde ülkelerin yapacağı ihracat ve ithalatın ülkelerdeki döviz kurlarını etkileyeceği fikrinden yola çıkarak ileri sürülmüştür. Şekil 1'den de anlaşılacağı üzere ülkelerin dış ticareti, o ülkedeki döviz arz ve talebini belirleyecek ve ülkelerde döviz kurlarını etkileyecek bu durumda uluslararası ticaretle uğraşan firmaların gelirlerini etkileyecektir. Firmaların gelirlerini ve karlarını etkilemesi ise son olarak bu firmaların hisse senedi fiyatı üzerinde etkisi olacak dolayısıyla mal akımlarının yani ülkeden mal çıkışı ile ülkeye mal girişi etkisi ile hisse senedi piyasasında hareketlilik yaşanacaktır.

Akım odaklı model Dornbusch and Fischer (1980) tarafında geliştirilmiş ve küçük açık ekonomi durumunda ithalat ve ihracat nedeniyle döviz piyasasına giren ve çıkan döviz miktarlarının hisse sendi piyasasına etkisini açıklamaya çalışmıştır. Çalışmalarında ayrıca küçük ülkedeki hanehalkları ve firmaların yabancı varlıkları ellerinde tutabileceği ve ulusal varlıklara alternatif bir yatırım aracı olduğu da varsayılmıştır (Dornbusch and Fischer, 1980: 960-961).

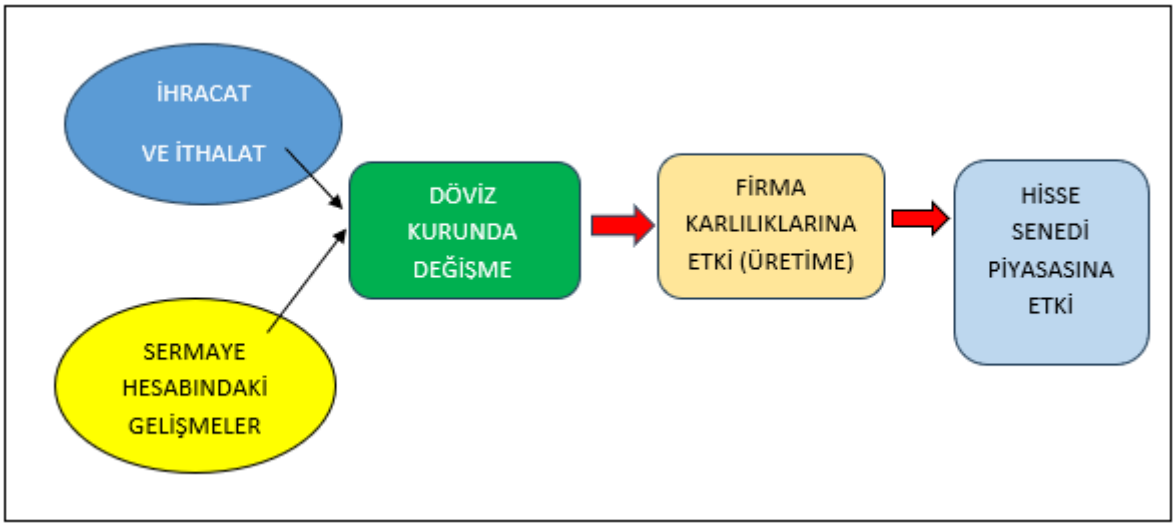

Kaynak: Oruc (2019, s:302) alınmış ve bu çalışma için düzenlemeler yapılmıştır.

Şekil 1. Geleneksel Yaklaşıma Göre Döviz Kuru ve Hisse Senedi Piyasası Arasındaki İlişki

Dışa açık ve küçük bir ekonomide ulusal paranın değer kaybetmesi yani ülkedeki döviz kurunun yükselmesi ithal malları pahalılaştırırken, ihracat yapan firmaları uluslararası rakiplerine göre avantaj konuma getirecektir. Bundan dolayı ihracat yapan firmaların mallarına talep artacaktır. Bu firmalar daha çok ihracat yapacağı için günlük veya dönemlik üretimlerini yukarıya çıkaracaklar ve ileriki dönemlerde bu firmaların daha çok kar elde etmesi yatırımcılar beklenecektir. Bu firmaların karlılığındaki artış bu firmaların hisse senedine yansıyacak ve dolayısıyla bu firmalara veya şirketlere ait hisse senedi değerleri yükselecektir.

Döviz kurundaki değişme sadece ihracat yoluyla değil, firmaların ellerinde bulundurduğu yabancı varlık ve yükümlülüklerini de etkileyecektir. Yabancı varlık ve yükümlülükleri değişen firmaların karlılıkları da değişeceği için bilançosunda yabancı varlık ve yükümlülük bulunan şirketlerin hisse senetlerinin değeri de döviz kurundaki değişmeden etkilenecektir (Yuan, 2017:3). Bu yaklaşıma göre döviz kurlarının sermaye hareketleri aslında modelin ilk çıkışında çok fazla dikkate alınmamıştır. Döviz kurundaki değişme sermaye hareketlerini de etkilemektedir. Döviz kurundaki değişmenin olumlu veya olumsuz olacağı ise cari işlemler hesabı ve sermaye hesabındaki değişmelerin etkisi ile şirketlerin bilançolarında oluşturacağı etki dikkate alındığın kesin bir sonuca ulaşılamamaktadır. Yani döviz kurlarında yükselse

sermaye piyasalarını olumlu da etkileyebilir olumsuz da. Bir sonraki bölümde hisse akım modeli ya da sermaye akım modeli ele alınacaktır.

İkinci yaklaşımın gelişiminde ise Brason (1983) ve Frankel (1983) öncülük etmişlerdir. Yukarıda akım odaklı modelde mal ve hizmet giriş çıkışının borsaya etkisini ifade etmektedir. Portföy yaklaşımında ise ilişkinin yönü akım odaklı yaklaşımın tam tersi şeklindedir. Şekil 2'den anlaşılacağı üzere borsa endeksindeki değişimin döviz piyasasına etkisini olacağını ileri sürmektedir. Bu teoriye göre borsa endeksinde artış veya azalışlar döviz piyasasını etkilemektedir (Tian ve Ma, 2010: 491). Borsa endeksinde sürekli artışlar yabancı yatırımcıların ilgisini çekebilir bu durumda yabancıların ve yerleşiklerin borsaya yatırım yapması sonucunda ulusal paraya olan talebin artmasın ve özellikle yabancı yatırımcıların ülke borsasına yatırım yapmak için ulusal para talep etmesi döviz piyasasında döviz arzının artmasına neden olacaktır. Bunun sonucunda da döviz kuru düşecektir. Yani ulusal para değer kazanacaktır. Borsa getirisini çoğalması sadece yabancı yatırımcıyı değil yerli yatırımcının elindeki yabancı varlıkları çıkarmasına neden olacaktır. Döviz piyasasında arz fazlası oluşması nedeniyle döviz kurunda düşüş yaşanacaktır.

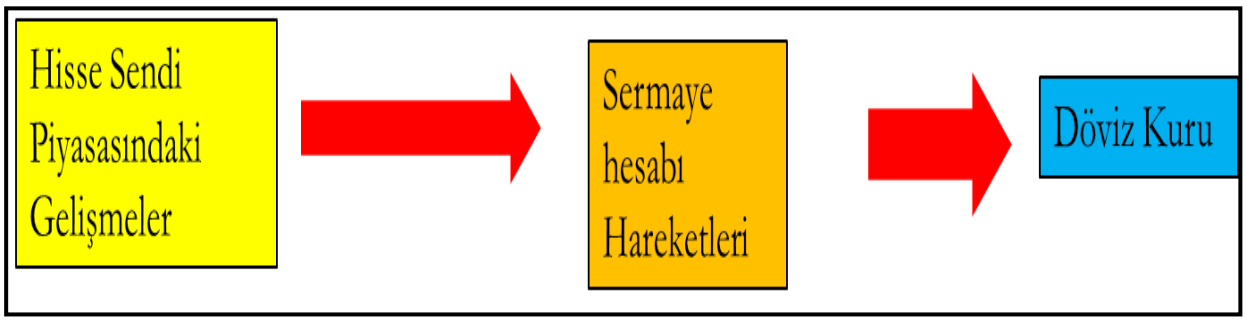

Kaynak: Oruc (2019, s:302)

Şekil 2. Portföy Dengesi Yaklaşıma Göre Döviz Kuru ve Hisse Senedi Piyasası Arasındaki İlişki

Yukarıdaki ilişkinin tersi de geçerlidir. Hisse senedi piyasasında yaşanacak sürekli düşüşler yabancı yatırımcıların bors dan çıkmasına neden olacaktır. Bu yatırımcılar yurt içinde alternatif ulusal yatırım aracına yatırım yapmadıkları takdirde döviz piyasasında talep artışına neden olacaktır. Ayrıca hisse senedi piyasasında yaşanan uzun süre düşüş eğilimleri yerli yatırımcının da bu piyasadan çıkıp döviz talebi oluşturmasına bu yüzden de döviz kurlarında artışa veya ulusal paranın değer kaybına yol açacaktır. Dolaysıyla bu yaklaşımda ise değişkenlerin ilişkileri hisse senedi piyasasındaki gelişmelerin döviz piyasasına yansıması şeklindedir. Bir sonraki bölümde Türkiye'de BİST banka endeksinin ve Dolar kurunun dönem içindeki hareketlerine yer verilecektir.

Türkiye'de BİST Banka Endeksi ve Döviz Kurundaki Değişmeler

Çalışmanın süreci 2009 global finansal kriz sonrası olduğu için çalışmanın verilerinin de 2010 yılından başladığını belirtmiştir. Bir önceki bölümde bu çalışmanın araştırma konusunu ile ilgili teorik bilgiler özetlenmiştir. Bu bölümde ilgili dönemde BİST banka endeksi ve döviz kurundaki gelişmeler kısaca açıklanacaktır. 2007 yılında ABD'deki Mortgage krizi başladığı ve diğer ülkeleri etkilediği için 2007 yılının sonundan itibaren BİST bankacılık endeksinde düşüşler yaşanmaya başlamıştır. İki yıl sonra, 2009'un sonlarına doğru ise krizin en dip nokta geçildiği için dünyada ve Türkiye'de hisse senedi piyasasına yönelimden dolayı BİST bankacılık endeksinin değerinde artışlar yaşanmaya başlamıştır. Veri setimizin başlangıcında 1220 civarında iken ilk dönemlerde önce düşüşler yaşanmasına rağmen daha sonra bankacılık sektörü endeksinde ciddi artışlar gerçekleşmiş ve yılın ilk yarısını 13300'lü seviyelerden

kapatmıştır. Grafik 1'den de takip edilebileceğin üzere ekim ayında 1650 puanı aşan endeks yıl sonun doğru kar realizasyonlarının da etkisiyle 1430 civarına kadar düşmüştür. 2011 yılının ilk yarısında negatif ve dalgalı bir seyir izleyen endeks yaklaşık %10 değer kaybederek haziran sonu itibariyle 1300 dolara kadar gerilemiştir. Yılın geri kalan kısmında endeks değerinde ciddi kayıplar yaşanmış ve endeks 2011 yılı sonu itibariyle 1000 puanın altına düşmüştür.

Bir sonraki yılın ilk çeyreğinde endeksteki dalgalanmalar bu sefer genellikle artış yönünde olmuş ve 950 puana kadar düşen endeks yaklaşık %25 değer kazanarak haziran sonu itibariyle 1250'ye kadar yükselmiştir. Endeksteki bu pozitif hava yılın kalan kısmında da devam etmiş ve yıl sonu itibariyle endeks 1611 puandan kapanmıştır. Devam eden yılın ilk haftalarında endeks 1850 puanı gördükten sonra gerilemiş ve en yüksek 1900 puanı görmesine rağmen 2013 yılının ilk yarısını 1490 puanın altına gerilemiştir. Yılın bu döneminde dalgalı değer izleyen endeks yılsonunda 1171 puana kadar gerilemiştir. 2014 yılının başlarında da BİST banka endeksinde gerilemeler yaşanmış ve dalgalanmalar ileriki dönemlerde pozitife döndüğü için endeks 2014 yılını 1580 puandan tamamlamıştır.

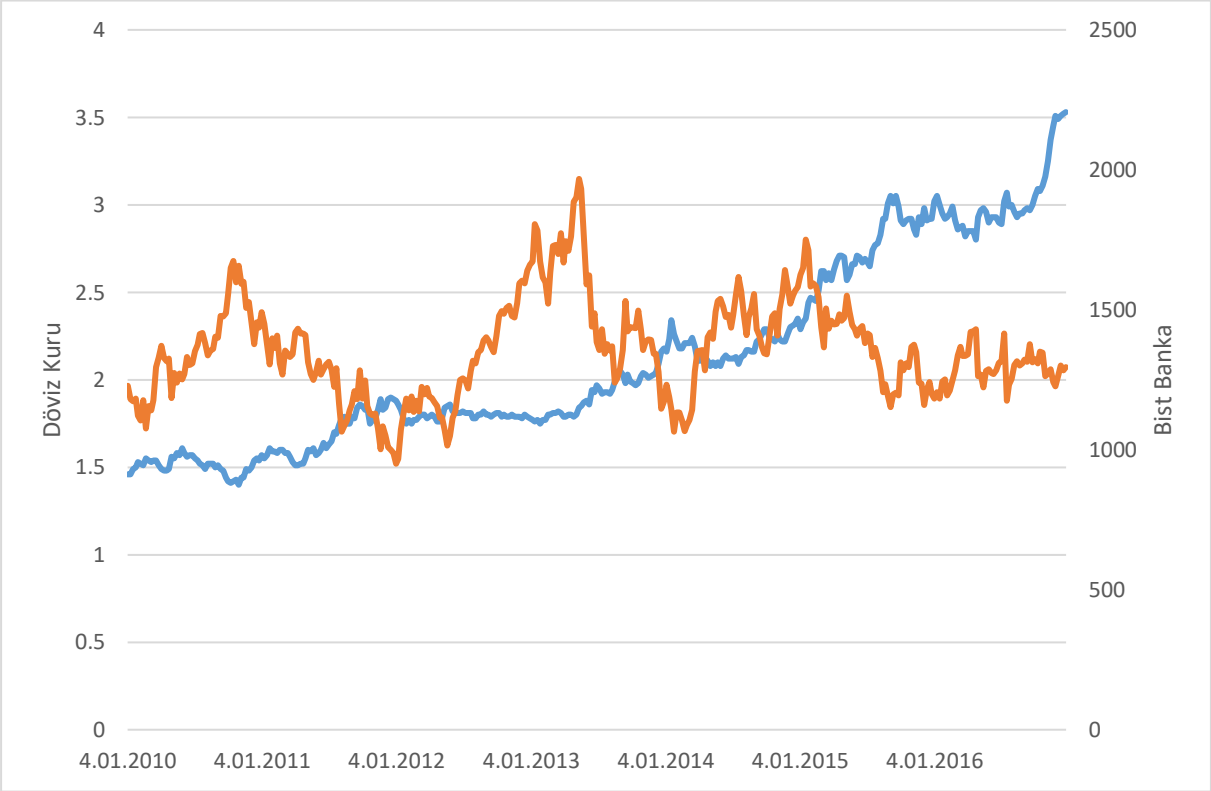

Not: *Turuncu seri XBANK hisse fiyatlarını ve mavi çizgi döviz kurunu temsil etmektedir.*

Kaynak: *https://finans.mynet.com/borsa/endeks/xbank-b/ ve https://evds2.tcmb.gov.tr/*

Grafik 1. XABK ve ABD Doları'nın Türkiye'deki Gelişimi (2010-2016)

Bir önceki yıl gibi 2015 yılının ilk ayında endeks artmasına rağmen yıl içinde endekste ciddi düşüler yaşanmıştır. Eylül ayında ilk defa 1200 puanın altına gerilemesine rağmen daha sonra bankacılık hisselerine olan talep ile birlikte endekste artışlar yaşanmıştır. Fakat yıl sonundaki satışlar nedeniyle 2015 yılını sonunda endeks değeri 1199 puan seviyesine kadar gerilemiştir. Devam eden yılın ilk dört ayında bankacılık hisse senetlerine olan talep nedeniyle endeks değeri yukarı çıkmasına rağmen endeks değerinde gerilemeler yaşanmış ve beşinci ayın ortasında 1250 puana kadar düşmüş yıl içinde iniş çıkışlar göstermiş ve yılsonunda endeks değeri 1295 olarak gerçekleşmiştir.

Sonraki yıl olan 2017'de endeks değeri artış göstermiş ve bu artış serisinin devam etmesiyle 1830 puanı aşan endekste satış baskısıyla gerileme gözükse bile yılsonu toparlayarak yılı 1713 puandan kapatmıştır. Yeni yılın ilk ayında 1900 puanı aşan endeks izlenen makro ekonomik politikalar ve yurtdışı gelişmeler neticesinde 1000 puanın altını görmüş fakat eylül ayından sonra bankacılık hisselerine olan talebin artması ile 2018 yılı sonunda 1160 puana yaklaşmıştır. 2019 yılında borsa ile paralel hareket eden endeks 1600 puanı test etse de bu puanı geçememiştir. Ekim ve kasım ayındaki düşüşlere rağmen yılın son ayındaki yükselişlerle endeks 1571 puandan yılı kapatmıştır. 2020 yılında pandemi öncesi endekste yükselmeler görülmüş fakat pandeminin başında endeks değerinde düşüş yaşansa bile ileriki dönemlerde endekste toparlanma yaşanmış ve 2020 yıl sonu 1557'e kadar yükselmiştir.

İzleyen yıl BİST banka endeksinde gerilemeler yaşanmış 1100 puanın altına düşen endeks yıl sonuna doğru ciddi bir şekilde toparlanarak 1700 puanı test etmesine rağmen yılı bitiminde 1595 puana kadar düşmüştür. 2022 yılında ise borsadaki hareketlere bağlı ve banka karlarında yaşanan ciddi artışlarla birlikte endeks başlangıçta 2000 puanı aşmış, yıl ortasında 2000 puanın altına düşmesine rağmen yılı eylül ayı itibariyle 4000 puanı geçen endeks sonraki ay düşüşler yaşansa da son aylardaki toparlanma ile birlikle 5000 puanı geçmiş ve yıl sonu 5130 puanı ulaşmıştır. 2023 yılının ilk yarısında endeks değerinde gerilemeler yaşansa bile özellikle temmuz ayında itibaren bankacılık hisselerindeki gelişme ile BİST Banka endeksi önce 6000'ni geçmiş ve ağustos sonu itibariyle 7524 puana ulaşmıştır.

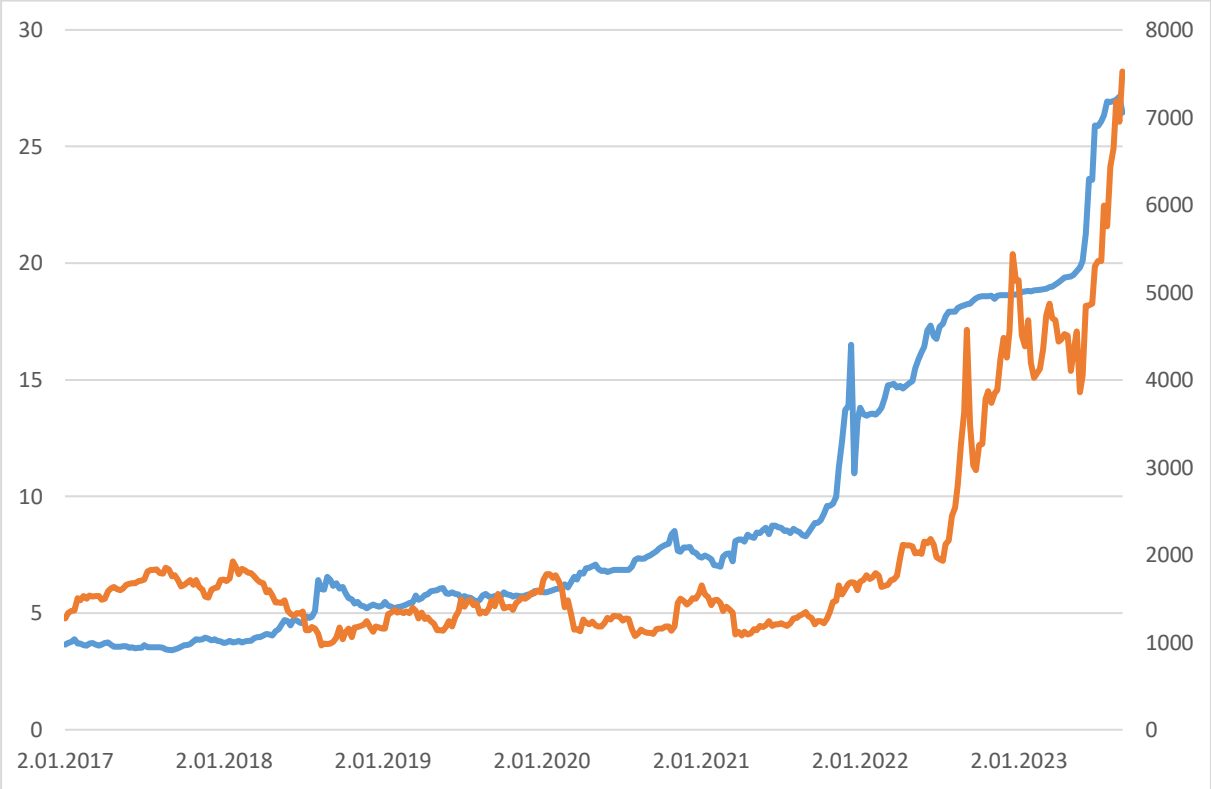

Not: *Turuncu seri XBANK hisse fiyatlarını ve mavi çizgi döviz kurunu temsil etmektedir.*

Kaynak: *https://finans.mynet.com/borsa/endeks/xbank-b/ ve https://evds2.tcmb.gov.tr/*

Grafik 2. XABK ve ABD Doları'nın Türkiye'deki Gelişimi (2017 Ocak -2023 Ağustos)

Global finansal kriz öncesi döviz kurlarında artış yavaş yavaş başlamış ve kriz ile birlikte Türk Lirası'nın değer kaybı devam etmiştir. Global kriz nedeniyle yatırımcılar güvenli liman arayışına girmişler ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerden çıkışlar başlamış bunun

sonucunda döviz kurları yükselme eğilimine girmiştir. Çalışmanın veri setinin başlangıcında 1,46TL olan dolar kuru, dönemin ilk yarısında yaklaşık %7 artarak 1,57'ye yükselmiştir. İkinci yarıyılı başlarında döviz kurunda yükselme sürse bile ileriki dönemlerde döviz talebinin azalmasıyla yıl sonunda dolar kuru 1,54 olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılının ilk sekiz ayında dalgalı seyir izlemesine rağmen temmuz ve ağustos aylarında turizm gelirlerine rağmen döviz kuru 1,80'leri görmüştür. Döviz piyasasındaki bu baskı kırılamayınca döviz kuru yaklaşık 1,9 TL seviyelerinden yılı kapatmıştır.

Bir sonraki yıl uluslararası piyasalarda yaşanan toparlanma süreci ve FED'in düşük faiz politikası nedeniyle Türkiye'de döviz talebinde azalma yaşanmış, yıl içinde iniş çıkışlar olsa bile 2012 yılının sonlarında dolar kuru 1,78'e gerilemiştir. 2013 yılının ilk aylarında ortalama çevresinde dalgalanan dolar kur, ikinci çeyrekten sonra yükselişe geçmiş ve ekim ayının son haftasında 2,00TL'yi aşmıştır. Bunun sonucunda yıl sonunda kur 2,18TL olmuştur. 2014 yılında döviz piyasasında aşırı dalgalanmaların önüne geçmek için faizler yükseltilse bile yılın son bölümlerinde yaklaşık%6 artarak döviz kuru 2,35 TL'ye karşılık gelmiştir. 2015 yılında dövize olan talep artmış ve yılın ilk aylarında sakin seyreden döviz özellikle hazirandan sonra yükselişe geçmiştir. 2015 yılı sonu itibariyle 3TL'nin biraz altında yılı bitirmiştir.

2016 yılının ilk haftasında 3TL'yi aşan dolar kuru inişli çıkışlı serinin ardından özellikle ekim ayındaki döviz talebi nedeniyle ve güvenlik endişelerinin sonucunda 3,16TL'ye kadar yükselmiş, yıl sonu ise 3,5 TL'yi aşmıştır. Bir sonraki Grafik 2'den takip edileceği üzere 2017 yılının ilk yarısında Dolar kurunda düşüş olsa da özellikle sekizinci ve dokuzuncu aylarda yaşanan yükselişle kur artışa geçmiş, ekim ayından sonra yükseliş hızlanınca da dolar kuru 4TL'yi test etmesine rağmen 3,8 TL'nin hemen altında yılı kapatmıştır. 2018 yılında ise faiz düşürme politikalarının ve Branson krizinin etkisiyle Dolar kuru özellikle sekizinci aydan itibaren artışa geçmiş 6 TL'yi aşmasına rağmen yıl sonu itibariyle dolar kuru 5,33'e gerilemiştir. 2019 yılında kurlarda iniş çıkışlar yaşanmış ve yılın son dönemlerinde artış olsa da bu artış bir önceki yıla göre sınırlı gerçekleşmiş ve yıl sonu itibariyle kur 6 TL'nin hemen altında oluşmuştur.

Bir sonraki yıl olan 2020'nin ilk haftalarında 6TL'yi aşan dolar iç ve dış piyasalardaki gelişmeye bağlı olarak ve Covid-19'un etkisi ile artış hızı da yükselince yılın dördüncü ayı sonunda 7'yi geçmiştir. Daha sonraki üç ay hafif gerileme olsa da özellikle Eylül ayından itibaren kur hızla artmış ve 8,5TL'yi gördükten sonra iç piyasalarda yaşanan gelişmeler ışığında gerilemiştir. Yıl sonundan kurun seviyesi 7,60 TL düzeyinde oluşmuştur. Bir sonraki yıl döviz kurundaki gerileme eğilimi yılın başlarında da devam etmiş ve şubat ayı ortasında 7TL'nin altına düşen kur iç piyasalarda yaşanan gelişmelere bağlı olarak tekrar hızlı bir şekilde artmış, ekim ayında 9 TL'yi, kasım ayında 11TL'yi geçmiştir. Aralık ayında 19 TL'yi gören kur, kur kurmalı mevduat sisteminin açıklaması ile 11 TL'nin biraz altına düşmüş ve yılı 13.25 TL'den kapatmıştır. 2022 yılında dövize olan talep azalmayıp artmaya devam ettiği ve yabancı sermaye çıkışı ile döviz kuru yükselmiş yıl sonu itibariyle 18,66 TL'den alınıp satılmıştır. 2023 yılının ilk aylarında dövizde fazla hareket olmasa bile özellikle Temmuz ayından sonra kurlar yükselmiş ve veri setinin sonunda olarak kuru 26,46 TL olmuştur.

Literatür Araştırması

Çalışmanın konusunun döviz kurundaki değişmenin BİST bankacılık sektörü endeksi üzerine etkisi olduğunu yukarıda belirmiştik. İktisat yazınında döviz kurunun borsa üzerine etkisi çoğunlukla genel endeksler olan BİST100, BİST50 ve BİST30 üzerine gerçekleştirilmiştir. Fakat BİST Banka üzerine etkisi araştıran az sayıda çalışma vardır. Çalışma veri setinin uzunluğu ise bu çalışmanın bir değer avantajıdır. Bu alanda daha önce yazılmış çalışmalar ve elde ettikleri sonuçlar bu bölümde özetlenmiştir.

Bu konuda öncü çalışmalardan biri Franck and Young (1972) yapılmış ve firma hisselerinin getirilerinin döviz kuru değişmelerinden etkilendiğini tespit etmişlerdir. Ma ve Kao (1990) 1973 Ocak ile1983 Aralık dönemine ait ayık veriler ile 6 gelişmiş ülkedeki hisse sendi fiyatları döviz kuru ve faiz oranı değişkenleri alarak yaptıkları analiz sonucunda ihracat ağırlıklı ülkelerde döviz kurunun yükselmesi bu ülkelerin göreceli olarak dezavantaj oluşturduğu için döviz kuru ile hisse senedi getirisi arasında ters yönlü ilişki bulmuşken ithalatçı ağırlıklı ülkelerde ise tam tersinin geçerli olduğuna dair kanıtlar elde etmişlerdir. Bahmani-Oskoee ve Sohrabian (1992), ABD'deki S&P 500 ile döviz kurları arasındaki ilişkiyi aylık verilerle 1973 Temmuz – 1988 Aralık dönemini analiz ettiği çalışmasında Granger nedensellik analiz sonuçlarına göre en azından kısa dönemde iki yönlü ilişkinin varlığına dair kanıtlar elde ederken uzun dönemde ise eşbütünleşme testi sonuçlarına göre herhangi bir ilişkinin olmadığını ifade etmişlerdir.

Chamberlain vd (1997) yaptıkları çalışmada seçtikleri bankaların kriteri diğer ülke şirket hisselerine sahip olanlardan oluşmaktadır. Aylık ve günlük veriler kullanarak elde ettikleri analiz sonucu ABD'deki bankacılık sektörünün döviz kurundaki değişmelerden Japonya'daki bankalara göre daha fazla etkilendiği veya tepki verdiğine dair kanıtlar elde etmişlerdir. Ajayi vd. (1998), 15 gelişmekte olan ülkeye ait günlük ve haftalık verilerle 1985 – 1991 dönemini modellemiştir. Granger nedensellik sonuçlarına göre gelişmiş ülkelerde borsa endeksindeki şoklara döviz piyasası tepki gösterirken, gelişmekte olan ülkelerde nedensellik sonucunun hisse senedi piyasasından döviz kuruna ve döviz kurundan hisse senedi piyasasına şeklinde olduğunu ifade etmişlerdir. Haftalık verilerde ise gelişmiş ülkelerdeki sonuçlar günlük sonuçları doğrularken, gelişmekte olan ülkeler için sonuçlar ilk sonuçlara göre farklılık göstermektedir. Hatemi-J ve Irandoust (2002), İsveç'e ait 1993-1998 dönemini aylık veriler kullanarak analiz etmiştir. Toda - Yamamoto nedensellik testi kullanmış olup, İsveç kronundaki değer kazanımının hisse senedi piyasasına pozitif etkiye neden olduğunu bulmuştur. Nedensellik yönü tek taraflı olduğunu bulmuştur.

Önal ve diğ. (2002), çalışmalarında 1994:05-2005:05 dönemine ait 11 Bankası pay senedini ele aldığı çalışması Johansen eşbtünleşme analizi sonucundan sadece iki bankanın hisse senedinin döviz kurlarından etkilendiğini tespit etmişlerdir. Ayvaz (2006), BİST100 endeksi ve alt sektörleri analiz ettiği çalışmanın veri seti 1991 Ocaktan başlayıp 2004 Aralık'ta bitmiş hizmetler sektörünün endeks değeri ise 1997 Ocak'tan başlamaktadır. Hizmetler sektörü hariç hem BİST100 hem de alt sektörlerde döviz kuru ile hisse senedi arasında çift yönlü nedenselliğin olduğunu vurgulamıştır. Gündüz ve Hatemi-J (2002) 5 gelişmekte olan ülkeyi analiz ettiği çalışması 1996-2000 dönemine ait günlük veriler kullanmış ve Asya krizi öncesi ve sonrası olarak iki alt dönemi ayrı ayrı incelemiştir. İsrail ve Fas'ta her iki alt dönemde geleneksel yaklaşıma yönelik sonuçlar elde edilirken aynı sonuç Ürdün için sadece Asya krizi sonrasında geçerli olduğunu vurgulamışlardır. Türkiye'de ise ilişkini portföy yaklaşımına göre olduğuna ve sadece Asya krizi sonrası için geçerli olduğunu belirtmişlerdir. Erbaykal ve Okuyan (2007) 13 gelişmekte olan ülkeye ait veriler farklı dönemleri kapsamaktadır ve verilerin boyutu ülkeden ülkeye değişiklik göstermektedir. Sınır testi ve Todo-Tomamato nedensellik analiz sonuçlarına göre Çek Cumhuriyeti, Malezya ve Tayland'da ulusal para değer kaybederse hisse senedi piyasasında pozitif etki oluşmaktadır. Güney Kore ve Meksika'da nedensellik yönlü terstir. Toplamda sekiz ülkede nedenselliğin var olduğuna dair kanıtlar elde etmiştir.

Boztosun (2010), BİST (İMKB) bankacılık sektörü endeksinin getirini birçok makroekonomik değişkenin etkisini araştırdığı çalışmasında aylık veriler kulanmış olup veri seti Ocak 2002'den başlamış ve 2009 Aralıkta bitmiştir. Ayrıca 10 ticari bankanın getirilerini de modellemiştir. Birim kök testlerinden ADF kullanmış ve EKK sonuçlarına göre mevduat faiz oranı ve portföy yatırımları bankacılık getirisi ile zıt yönlü ilişkili iken diğer makro ekonomik değişkenlerle doğru orantılıdır. Özkul ve Akgüneş (2015), döviz kurunun da içinde

olduğu makro değişkenlerin bankacılık sektörü getirisine etkisini analiz ettiği çalışmalarında aylık veriler kullanılmış olup veri seti Ocak 2001- Temmuz 2014 dönemini kapsamaktadır. Çoklu doğrusal regresyon analizi sonuçlarına göre döviz kuru ile BİST bankacılık endeksi arasında negatif ilişki olduğunu tespit etmiştir. Ersoy ve Koy (2016) günlük veriler kullandığı çalışmalarında 2001 ocak ise 2014 aralık dönemini ele almıştır. Bankacılık endeksinin yanında Sınai endeksinin de döviz kurlarından etkilenip etkilenmediğini araştırdığı çalışmasında ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile VAR modelini tercih etmiştir. Döviz kurlarındaki değişmenin BİST bankacılık endeksini daha fazla etkilediği ayrıca her iki endekste etkinin benzer olduğunu ve etkinin negatif olduğunu tespit etmişlerdir.

Kendirli ve Çankaya (2016) yaptıkları çalışma aylık verilerle oluşturulmuştur. Veri seti 2009'un ilk ayından başlarken 2012'in üçüncü ayında bitmiştir. Model olarak Johansen eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik testi uygulamışlardır. Test sonuçları %5 anlamlılık seviyesi dikkate alındığında değişkenler arasında istatistiksel bir neden olmadığına dair kanıtlar elde etmişlerdir. Topaloğlu ve Karakozak (2018), BIST Banka Endeksinde yer alan on üç bankanın hisse senedi getirisinin beş makro veri ile olan ilişkisini araştırdığı çalışmasına aylık veriler kullanmış olup, veri seti 2007'nin son ayından başlarken 2017'nin Eylül'ünde bitmektedir. Panel birim kök ve panel EGLS analiz sonuçlarına banka getirileri ile döviz kuru ve diğer iki makro değişken olan faiz oranı ve para arzı arasında negatif ilişkiye dair anlamlı kanıtlar elde etmişlerdir. Kılıç ve Naimoğlu (2021) 1990-2021 dönemine ait haftalık veriler kullanarak döviz kuru ile BİST100 Endeksi arasında zamanla asitmetrik ilişkinin varlığını test etmişlerdir. BİST100 ile döviz kuru arasında simetrik olmayan nedenselliğin olduğunu ve bunun zamanla değişebildiğine dair kanıtlar elde etmiştir. Koç vd (2022) 2002-2018 dönemine ait BİST'te işlem gören banka hisselerine ait getiri oranı, dolar kuru ve getirisi, Euro kuru ve getirisi, mevduat ve kredi faiz oranlarını dahil ettiği analizinin sonuçlarına göre mevduat faizi, Euro kuru ile döviz getirilerinin banka hisse senedi getirilerini olumsuz etkilediğini, dolar kuru ve kredi faizleri ise aynı yönlü etkilediğine dair kanıtlar elde etmiştir.

Veri seti ve Ekonometrik Yöntem

Veri seti

Çalışmada döviz kuru olarak uluslararası ticarette en çok tercih edilen yabancı para olan ve ülkesindeki ekonomik gelişmeler tüm dünyayı etkileyen ABD'nin para birimi dolar kurundaki günlük değişme seçilmiştir. Bağımlı değişken ise BİST100 endeksine ait bankacılık sektörü endeksi (XBANK)'ın gün sonu kapanış fiyatlarından hesaplanan günlük getiri düzeyleridir. Veriler 2010:01 – 2023:09 dönemine ait olup haftalık veriler kullanılarak ekonometrik modeller tahmin edilmiştir. Bankacılık sektörüne ait haftalık veriler Mynet'in finans sayfasından elde edilirken döviz kurları verisi ise TCMB'nin veri dağıtım sitesi olan EVDS'den temin edilmiştir. Bir sonraki bölümde çalışmada kullanılacak metodoloji kısaca açıklanacaktır.

Metodoloji

Bu çalışmanın temel hipotezinin döviz kurlarının bankacılık sektörüne ait BİST'de takip edilen XBANK kapanış değerlerinden hesaplanan getiri oranlarının üzerinde olumsuz yönlü etkilediği hipotezini araştırmak olduğu için çalışma zaman serisi içermektedir. Zaman serileri ile doğru bir şekilde analiz edebilmek için öncelikle zaman serilerini durağan olduğu seviyeler tespit edilmesi gerekmektedir. Zaman serileri durağan değil ise uygulayacağımız geleneksel EKK modeli ve VAR modelinin sonuçlarına güvenilmez. Granger ve Newbold (1974) birkaç istisna hariç makroekonomik serilerin tamamına yakınının düzeyde birim kök içerdiği ve standart tahmin yöntemlerinde t değerlerine güvenilemeyeceği iktisat yazınında kabul edilmiştir. Dolayısıyla zaman serisi içeren analizlerin ilk adımı birim kök testleri olacaktır.

Serilerin durağanlığının test edilmesinde Genelleştirilmiş Dickey Fuller (ADF) ve Phillips – Perron (1988) tarafından geliştirilen PP testi uygulanacaktır. Dickey ve Fuller (1979)'in katkılarıyla literatüre kazandırılan ADF testi uygulamacılar tarafından en çok tercih edilen testtir.

$$y_t = a_0 + \gamma y_{t-1} + a_2 t + \sum_{i=2}^{p} \beta_i \Delta y_{t-i} + u_t \quad (1)$$

Denklem 1 ADF testinin matematiksel formudur. Bu testin üç farklı türü vardır. Yalın türünde sabit ve zaman trendi modelde yoktur. Sabit türünde ise adından da anlaşılacağı üzere sadece sabit içeren versiyondur. Son olan ADF test türü ise trendli ADF testidir. Bu test hem sabit hem de zaman trendi içermektedir. PP testinde ise ADF testi uygulanmakta fakat ADF testine ait hesaplanan tau değeri bir takım düzeltmeler yapılmaktadır. Böylece özellikle hareketli ortalamalar (MA) serilerinde daha güvenilir sonuç vermektedir.

Bu çalışmada VAR (Vektör Otoregressif) modeli kurulup etki-tepki fonksiyonları ile değişkenlerin birbirini nasıl etkilediği analiz edilecektir.

$$Y_t = \Upsilon + \sum_{i=1}^{p} \Phi_p Y_{t-p} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$E(\varepsilon_t \varepsilon_t') = \Sigma$

Denklem 4'de yer alan Y vektörü VAR analizimizde yer alan iki değişeni de içermektedir. Yani Y'=[ΔXBANK ve ΔDK]. γ ise 2x1 sabit terimleri içeren diğer bir vektördür. Σ ise varyans ve kovaryansları içeren 2x2'lik bir simetrik matrisidir. Φ ise her bir gecikme değeri için 2x2 katsayı matrisidir. Eğer gecikme değeri 1 alınırsa nXn veya 2X2'lik bir adet matristir. Gecikme sayısı p alınırsa Φ matrisinde p'tane tahmin edilecektir. Bu durumda tahmin edilen katsayı miktarı nx(p+1) olacaktır. Çünkü modele sabit eklenmiştir(Eviews, 2018; 451). Var modellemesinde dikkat edilmesi gereken en önemli husus uygun gecikme değerlerinin nasıl belirleneceğidir. Tsay (1984), Paulsen (1984) ve Nielson (2001) tarafından geliştirilen yöntem takip edilerek uygun gecikme sayısı belirlenmiştir.

VAR modeli Sims (1980) yaptığı çalışmayla iktisat literatürüne katkı sağlamıştır. Böylece eşanlı olarak tahmin edilmesi gereken modeller ayrı ayrı tahmin edilebilmiştir. Bunun yanında varyans ayrıştırma analizi ile değişkenlerin açıklanmasında etkileyen unsurları ortaya koyarken etki tepki grafikleri sayesinde bir değişkende meydana gelecek şokların analizleri daha kolay ve anlaşılır olmuştur. Uygulaması sabit ve sonuçların yorumlanması net olduğu için çok sayıda çalışmada kullanılmıştır. Son olarak Granger (1969) tarafından ilk defa kullanılan nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedensellik araştırılacaktır.

Analiz Bulgularının Değerlendirilmesi

Çalışmada kullanılan verilerin özelliği dikkate alındığında ilk önce durağanlığın analiz edileceğini yukarıda belirtmiştir. Bunun için yapılan ADF ve PP testi sonuçları Tablo 1'de verilmiştir. Bu iki birim kök testinin tablo değerlerinin en yükseği %1 seviyede -3,97'dir. Bankacılık endeksi getiri verileri ADF testine tabi tutulduğun bu testin 3 farklı türünde de hesaplanan tau değerlerinin sırası ile -26,85, -26,97 ve -27,27 olduğu tespit edilmiştir. Bu değerler %1 tablo değerinden çok daha düşük olduğu için bankacılık endeksinin getiri serisinin düzeyde birim kök içerdiğini iddia eden boş hipotez reddedilmektedir. Dolayısıyla ADF test sonuçlarına göre Δ(XBANK) serisi düzeyde durağandır. Benzer yorumları PP testi içinde yapabiliriz. Sonuç olarak her iki testte göre Δ(XBANK) serisi düzeyde durağandır.

Döviz kurunda yüzde değişmeyi ifade eden (Δ (DK)) serisi için de birim kök testleri yapılmıştır. ADF testinin de sabit ve trend olmadığında hesaplanan tau değeri -10,20 iken modele sabit eklendiğinde tau değeri -10,56'ya düşmüştür. Birim kök testine trend de eklendiğinde tau değeri -13,69 olarak bulunmuş olup her üç tau %1'lik tablo değeri olan -

3,97'nin oldukça aşağısındadır. Dolayısıyla döviz kurundaki değişmeyi gösteren serinin düzeyde birim kök içerdiği hipotezi reddedilmektedir. Aynı şekilde PP test sonuçları da tüm modellerde hesaplanan istatistik değeri -33'den daha küçüktür. Bu sonuçlar boş hipotezin reddedildiği anlamına gelmektedir. Diğer bir değişle döviz kurundaki değişmeyi gösteren seri de düzeyde durağandır.

Tablo 1. Birim kök Testi Sonuçları

Değişken	**Δ(XBANK)**		**Δ (DK)**	
Birim Kök Testi	**ADF**	**PP**	**ADF**	**PP**
Yalın	-26.85381***	-26.92748***	-10.1953***	-33.63717***
Sabit	-26.97577***	-27.00233***	-10.557***	-33.79714***
Trend ve Sabit	-27.27252***	-27.27135***	-13.6916***	-34.48579***

Not: ADF ve PP testi için %1 tablo değeri en düşük -3,97'dir. *** işareti %1 seviyesine boş hipotezin reddedildiğini göstermektedir.

Birim kök test sonuçları her iki değişkenin düzeyde durağan olduğunu tespit etmiştir. Değişkenler düzeyde durağan olduğu için VAR modellemesi yapılacaktır. VAR modellemesinde etki tepki grafikleri ile bu değişkenlerde meydana gelen şokların kendisi ve diğer değişkenlerin nasıl tepki verdiği incelenecektir. VAR metodolojisinde en önemli ayaklardan biri doğru gecikme sayısının belirlenmesidir. Uygun gecikme sayısının yanlış belirlenmesi bazı sorunları ortaya çıkarır. Gecikme sayısı otokorelasyonu önleyecek kadar yüksek serbestlik derecesi çok da düşürmemelidir.

Tablo 2. VAR Modellemesinde Gecikme Sayısının Belirlenmesi

Gecikme Sayısı	**LogL**	**LR**	**FPE**	**AIC**	**SC**	**HQ**
0	-4584.853	NA	1593.381	13.04937	13.06233	13.05438
1	-4553.029	63.37569	1472.117	12.97021	**13.00909***	12.98524
2	-4546.852	12.26677	1463.027	12.96402	13.02882	12.98906
3	-4533.84	25.76426	1425.996	12.93838	13.0291	**12.97344***
4	-4528.577	10.39087	1420.884	12.93479	13.05142	12.97986
5	-4521.69	13.55992	1409.262	12.92657	13.06913	12.98167
6	-4518.148	6.95125	1411.108	12.92788	13.09635	12.99299
7	-4511.404	**13.20165***	**1400.138***	**12.92007***	13.11446	12.9952
8	-4509.771	3.186322	1409.608	12.9268	13.14712	13.01195

Not: LR Olabilirlik oranı kriteri, FPE son tahmin hata kriteri, AIC, Akaike bilgi kriteri, SC, Schwarz Bilgi kriteri, HQ ise Hannan-Quinn bilgi kriterini yaklaşımlarını temsil etmektedir. * işareti ilgili kritere göre alınması gereken gecikme sayısını göstermektedir.

Bunun için VAR modellerinde tüm değişkenlerin dahil edildiği gecikme belirlemem yöntemi sonuçları Tablo 2'de verilmiştir. Tabloya göre en fazla gecikme sayısı 8 olarak alındığında olabilirlik yaklaşımı son tahmin hatası yaklaşımı ve Akaike bilgi kriteri uygun gecikmenin 7 olduğunu göstermektedir. Schwarz bilgi kriterine göre uygun gecikme sayısı bir iken Hannan Quinn yaklaşımında ise uygun gecikme sayısı üçtür. Üç tane yaklaşım (LR, FPE ve AIC) yedi tane gecikmeye işaret ettiği için VAR tahmininde gecikme sayısı yedi olarak alınmıştır.

VAR modellemesinin en önemli avantajlarından biri etki tepki fonksiyonlarını grafik halinde elde edebilmektir. Etki tepki fonksiyonları bir değişkende meydana gelecek bir standart sapmalık şokun kendisi ve VAR modelindeki değişkenlerin nasıl tepki göstereceği veya nasıl etkileneceğini değerlendirebilmemizdir. Grafik 3'te bir birimlik standart şokun etkisi ve alt ve üst bant çizgileri yer almaktadır. Tüm etki tepki fonksiyonları alt ve üst bant aralığında olduğu için anlamlıdır. Grafiğin sol üst panelinde XBANK endeksinin getirisinde bir standart hatalık şokun kendisi üzerine etkisi yer almaktadır. Böyle bir şok başlangıçta getiri üzerinde ciddi artışa sebep olurken 2 haftadan sonra etki negatife dönmektedir fakat 5. haftada etki tekrar pozitif olmaktadır. İleriki dönemler tekrar negatif etki ve pozitife dönüşecek sekizinci hafta sonunda şokun etkisi ortada kalkmaktadır.

Şeklin sağ üst panelinde XBANK'ın getirisinin döviz kuru değişiminden nasıl etkilendiğini göstermektedir. Döviz kurunda meydana gelecek bir standart sapmalık şok başlangıçta çok fazla etkilemese de ileriki dönemlerde etkisi artmakta ve 5 hafta sonra sıfıra dönmektedir. Fakat bir hafta sonra tekrar pozitif etki devam ederken 8. haftadan sonra etkisi neredeyse ortadan kalmaktadır. Şeklin sol alt panelinde etki XBANK getirisinde meydana gelecek şokun döviz kuru etkisi yer almaktadır. Bu değişkende meydana gelecek bir standart hatalık şok önce çok azda olsa negatif etkilemekte hemen pozitife dönmektedir. Bir sonraki dönem tekrar negatif olmakta ve etki bu şekilde devam edip 7. haftadan sonra kaybolmaktadır. Grafik3'ün sol alt panelinde ise döviz kurundaki değişmenin kendisi üzerine etkisi bulunmaktadır. Bu grafiğe göre döviz kuru değişmesinde meydana gelecek bir standart hatalık şok kendisi ilk zammalar ciddi şekilde etkilerken ikinci hafta negatife dönmekte ve bir hafta sonra tekrar pozitif olmaktadır. Bu işaret değişimi süreklilik gösterip etki 8.haftada ortadan kalmaktadır.

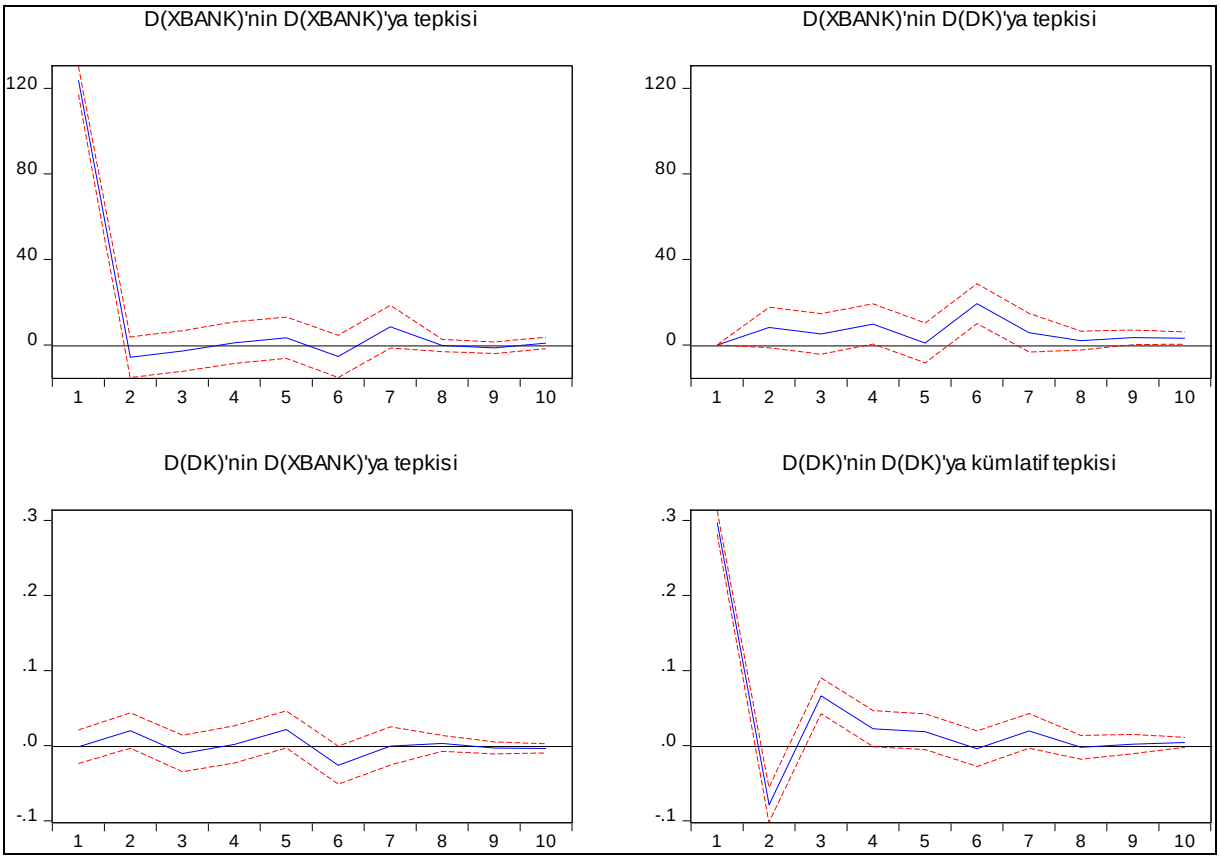

Grafik 3. Etki Tepki Fonksiyonları

Yapılan son analiz Granger nedensellik testidir. Bu analizin sonuçlarının yer aldığı Tablo3'e göre XBANK getiri serisinin döviz kuru değişiminin Granger nedeni olmadığını iddia eden boş hipotez F istatistiği değer 0.05 olasılık değerinin altında olduğu için veya Tablo 3'de yer alan olasılık değer 0.05'den daha düşük olduğu için boş hipotez reddedilir. Dolayısıyla XBANK getiri eğrisi döviz kurundaki değişmelerinin nedenidir. Benzer şekilde ikinci satırdaki hipotez ise döviz kurundaki değişmelerin XBANK getirilerinin Granger nedeni olmadığıdır. Bu hipotezde ilk hipotez gibi reddedilmektedir çünkü olasılık değerinin 0.05'in altındadır. Dolayısıyla döviz kurlarında değişme de XBANK getirilerinin Granger nedenidir. Bu sonuçlar değişkenler arasında çift yönlü nedenselliğin olduğunu ortaya koymaktadır.

Tablo 3. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Hipotez	**F-İstatistiği**	**Olasılık**
ΔXBANK, ΔDK'nın Granger Nedeni Değildir	1.91967	0.00480
ΔDK, Δ XBANK'ın Granger nedeni değildir	2.82209	0.00001

VAR Analizinin Tutarlılık (Robustness) Testlerinin Sonuçları

VAR modellenmesinde elde edilen sonuçlara güvenebilmek için birkaç tahmin sonrası testlerin yapılması ve bu testlerin modelde herhangi bir sorun olmadığına işaret etmesi gerekmektedir. Bu tahmin sonrası testler genellikle otokorelasyonun varlığı, değişen varyansın olup olmadığı ve bir de VAR modellemesi ortalama hareketler (MA) şeklinde tahmin ettiği için ortalama hareketler için tahmin edilen polinominal denklemlerin köklerinin birim çember içinde olması gerekmektedir. Yani polinominal köklerin değeri mutlak değer olarak birden küçük olmalıdır. Aksi halde model patlayan (explosive) yapıya sahip olup, VAR modellemesinde tahmin edilen modelin uzun dönemde dengeye gelmeyeceği sonucu ortaya çıkar. Dolayısıyla bu köklerin değeri -1 ile 1 arasında olmalıdır.

Yapılan ilk test çalışmanın ek bölümünde yer alan Tablo 5'de rapor edilmiş White farklı varyans testidir. Boş hipotez değişen varyans yoktur şeklinde olan testin sonuçlarına göre tabloya verilen tüm gecikmeler için olasılık değerleri 0,05'den büyük olduğu için istatistiksel olarak boş hipotez reddedilemez yani farklı değişen varyans durumu söz konusu değildir. İkinci test ise yine ekte yer alan Tablo 6'da sonuçlarına yer verilmiştir. LM otorekasyon testinin de boş hipotezi otokoelasyonun olmadığı yönündedir. Bu testin sonuçlarına göre olasılık değerleri 0,05'ten büyük olduğu için tahmin modelinde otokorelasyonun olmadığını istatistiksel olarak elde etmiş oluruz. Son olarak ekte yer alan Grafik 4'te modelin tüm köklerinin birim çember içinde olduğu yani mutlak olarak birden küçük olduğu ve modelin dengeden uzaklaşan ve VAR katsayılarının yorumlanamadığı bir durumla karşı karşıya olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla modelden elde edilen sonuçlara güvenilebileceğini ifade etmektedir.

Sonuç

Özellikle ülkelerin hem döviz piyasasında serbestleşmeye gitmesi hem de sermaye akımlarının artması sonucu ekonomilerde döviz kurlarında dalgalanmalar yaşanmaktadır. Döviz piyasasındaki dalgalanmalar, yatırımcıların portföylerinde değişikliğe neden olmaktadır. Bu ise hisse senedi piyasasına ve hisse senedi fiyatlarına etkisi kısa ve veya uzun dönemde ortaya çıkmatadır. Özellikle 1990'lardan sonra sermayenin hızlı bir şekilde hareket etmesi bazı dönemlerde ülke hisse senedi fiyatlarında sert hareketlerin yaşanmasına yol açabilmektedir. Son dönemlerde de Türkiye'de hisse senedi piyasasında fiyat değişimleri yaşanmıştır. Bunun yanında döviz kurlarında da ciddi değişmeler gözlemlenmiştir. Döviz kurlarında değişme ülkede tüm firmaları etkilemektedir. Özellikle bankalar yaptıkları hizmet gereği bilançolarında

döviz bulundurmaları gerekmektedir. Dolayısıyla bu çalışma da döviz kuru olarak ABD Doları getirisinin BİST bankacılık sektörü getirisine etkisi global finansal kriz sonrası dönem için analiz edilmiştir.

Bu etkiyi araştırmak için haftalık döviz kuru getiri ve XBANK sektörle endeks getiri dikkate alınmış olup, global finansal kriz sonrası dönem analiz edildiği için veri seti 2010 Ocak ayının ilk haftasında başlayıp 2013 Eylül ayının son haftasında bitmektedir. Veri seti zaman serisi içerdiği için serilerin birim kök durumu analiz edilmiş ve her iki getiri serisini düzeyde durağan olduğuna dair güçlü kanıtlar elde edilmiştir. Serilerin durağanlık düzeyine bağlı olarak VAR yöntemi ile etki tepki grafikleri oluşturulmuş ve sonuç olarak değişkenlerde meydana gelen şoklar daha çok kendilerini etkilemektedir. Dolar kurunda meydana gelen değişmenin hisse senedi piyasasına etkisi başlangıçta pozitif olsa bile daha sonra negatife dönmektedir. Aynı şekilde XBANK getiri eğrindeki şok başlangıçta döviz kuru getirisini pozitif etkilese bile sonra negatife dönmektedir. Granger nedensellik analizi her iki değişkenin birbirinin nedeni olduğu yönündeki bulgulardan yola çıkarak Türkiye'de hem geleneksel yaklaşımın hem de portföy yaklaşımının geçerli olduğu sonucuna ulaştırılmıştır. Yani döviz kuru getirisi, XBANK endeksinin getirisini etkilerken, XBANK sektörel endeks getirisi de döviz kurundaki değişmeyi etkilemektedir. Bu analizden Türkiye'deki yatırımcılar için XBANK (yani BİST) ile döviz alternatif yatırım aracı olarak görüldüğünü söylemek yanlış olmayacaktır.

KAYNAKÇA

Ajayi, R. A., Friedman, J., & Mehdian, S. M. (1998). On the relationship between stock returns and exchange rates: tests of Granger causality. Global Finance Journal, 9(2), 241-251.

Bahmani-Oskooee, M., & Sohrabian, A. (1992). Stock prices and the effective exchange rate of the dollar. Applied Economics, 24(4), 459-464.

Boztosun, D. (2010). "İMKB'de İşlem Gören Banka Hisse Senetlerinin Getirileri İle Makro Ekonomik Faktörler Arasındaki İlişkinin Analizi". Üçüncü Sektör Kooperatifçilik, Cilt: 45, Sayı: 4, S. 39-53

Branson, W. H. (1983). Macroeconomic determinants of real exchange rate risk. In R. J.Herring (Ed.), Managing Foreign Exchange Rate Risk. Cambridge, MA:Cambridge University Press.

Chamberlain, S., Howe, J. S., & Popper, H. (1997). The exchange rate exposure of US and Japanese banking institutions. Journal Of Banking & Finance, 21(6), 871-892.

Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. Journal of the American Statistical Association, 74(366a), 427-431.

Dornbusch, R. and Fischer, S., 1980. Exchange rates and the current account. American Economic Review, 70, 960–971.

Erbaykal, E., & Okuyan, H. A. (2007). Hisse senedi fiyatları ile döviz kuru ilişkisi: Gelişmekte olan ülkeler üzerine ampirik bir uygulama. BDDK Bankacılık ve Finansal Piyasalar Dergisi, 1(1), 77-89.

Ersoy, H. & Koy A. (2016). "Euro ve ABD Doları Kurları ile Pay Senedi Endeksleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Borsa İstanbul Verileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma". Finans ve Bankacılık Çalışmaları Dergisi, Cilt:5, Sayı:2, S: 21-36

Eviews, 2018, User Manual I and II

Franck, P., & Young, A. (1972). Stock price reaction of multinational firms to exchange realignments. Financial Management, 66-73.

Frankel, J. A. (1983). Monetary and portfolio balance models of exchange rate determination. In J. S. Bhandari, & B. H. Putnam (Eds.), Economic İnterdependence and Flexible Exchange Rates (pp. 84–115). Cambridge, MA: MIT Press

Granger, Clive WJ. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. Econometrica: Journal of the Econometric Society (1969): 424-438.

Granger, C. W., & Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. Journal of Econometrics, 2(2), 111-120.

Gunduz, L., & Hatemi-J, A. (2002). On the causal relationship between stock prices and exchange rates: Evidence from MENA region. https://papers.ssrn.com/sol3/ papers.cfm?abstract_id=317081

Güngör, A. (2015). Makroekonomik Değişkenlerin Hisse Senedi Verimi Üzerine Etkisi: Borsa İstanbul ÜzerineBir Araştırma. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul

Hatemi-J, A., & Irandoust, M. (2002). On the Causality Between Exchange Rates and Stock Prices: A Note. Bulletin of Economic Research, 54(2), 197–203. doi:10.1111/1467-8586.00148

Kiliç, E., & Naimoğlu, M. (2022). Türkiye'de döviz kuru ve BIST 100 ilişkisi: Zamanla değişen asimetrik nedensellik analizi. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 24(42), 1-11.

Koç, S., Sarıgüzel, A., & Koçkaya, N. (2022). 4. Faiz Oranı Ve Döviz Kurlarındaki Değişimin Banka Pay Senedi Getirilerine Etkisi: Türkiye'de Bankacılık Sektöründe Bir Uygulama. Internatıonal Journal Of Economıc And Admınıstratıve Academıc Research (E-ISSN: 2757-959X), 2(2), 67-89.

Ma, C. K., & Kao, G. W. (1990). On exchange rate changes and stock price reactions. Journal of Business Finance & Accounting, 17(3), 441-449.

Nielsen, B. 2001. Order determination in general vector autoregressions. Working paper, Department of Economics, University of Oxford and Nuffield College. https://ideas.repec.org/p/nuf/econwp/0110.html.

Önal, Y., B. Doğanlar M. & Canbaş S. (2002). "Döviz Kuru Riskinin Özel Türk Bankalarının Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisinin Araştırılması". İMKB Dergisi,Cilt: 6, Sayı: 22, S. 17-33.

Özkul, Gökhan & Akgüneş Ahmet Oğuz (2015). "MakroekonomikFaktörlerinBankacılık Sektörü Getirileri Üzerine Etkisi: Borsa İstanbul Örneği". İşletme Araştırmaları Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 4, S. 272-298

Paulsen, J. 1984. Order determination of multivariate autoregressive time series with unit roots. Journal of Time Series Analysis 5: 115–127. https://doi.org/10.1111/j.1467-9892.1984.tb00381.x.

Phillips, P. C., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. Biometrika, 75(2), 335-346.

Seyidoğlu, H. (1994). Uluslararası Finans. İstanbul: Güzem Yayınları.

Sims, C. A. (1980). Macroeconomics and reality. Econometrica: Journal of the Econometric Society, 1-48.

Tian, G. G., & Ma, S. (2010). The relationship between stock returns and the foreign exchange rate: the ARDL approach. Journal of the Asia Pacific economy, 15(4), 490-508.

Topaloğlu, E. E. & Karakozak Ö. (2018). Makroekonomik Faktörler ve Pay Senedi Getirisi: BİST banka Endeksi Firmaları Üzerine Panel Veri Analizi. Muhasebe ve Finansman Dergisi, s.199-2015.

Tsay, R. S. 1984. Order selection in nonstationary autoregressive models. Annals of Statistics 12: 1425–1433. https://doi.org/10.1214/aos/1176346801.

Yuan, J., Li, X., Shi, Y., Chan, F. T., Ruan, J., & Zhu, Y. (2020). Linkages between chinese stock price index and exchange rates-an evidence from the belt and road initiative. IEEE Access, 8, 95403-95416.

EK

Tablo 3. White Farklı Varyans Testi

Gecikme	LRE İstatistiği	Serbestlik Derecesi	Olasılık	Rao F İstatistiği	Serbestlik Derecesi	Olasılık
1	4.73294	4	0.3158	1.184727	(4, 1084.0)	0.3158
2	6.622234	4	0.1572	1.659091	(4, 1084.0)	0.1573
3	4.415253	4	0.3527	1.105043	(4, 1084.0)	0.3527

Tablo 4. LM Otokoelasyon Testi

Bağımlı Değişken	R2	F(24,680)	Olasılık	Chi-sq(24)	Olasılık
Hata1*hata1	0.343661	1.113	0.1507	28.81	0.255845
hata2*hata2	0.399437	1.1	0.178	21.951	0.58221
hata3*hata3	0.265783	1.1264	0.1254	18.266	0.789917

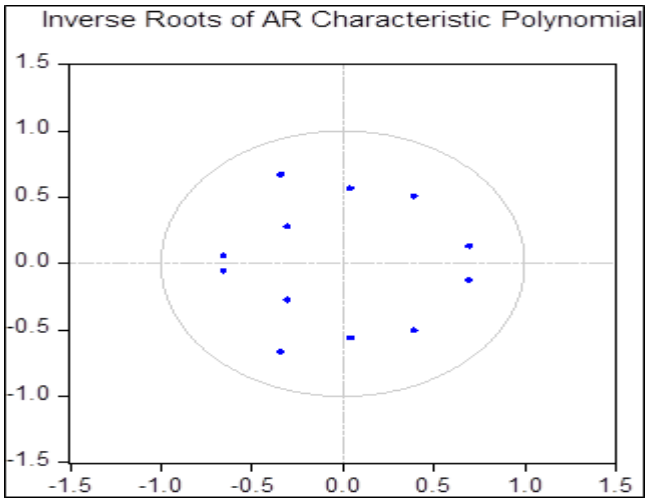

Grafik 4. Polinominal Ters kökler

Türkiye'de Döviz Kurunu Belirleyen Makroekonomik Değişkenler

Ersin SÜNBÜL[1]

Giriş

Liberal ekonomilerde finansal istikrar, hükümetin ve Merkez Bankasının uyumuna bağlıdır. Hükümet, gümrük uygulamaları ve bütçe harcamaları ile mali politikaları, Merkez Bankası ise, para arz-talep dengesi ve faiz oranları ile para politikalarını yönetirler. Liberal ekonomik yaklaşımlar 1970 sonrası ağırlık kazanmaya başlamış ve serbest döviz kuru uygulamaları, küresel finansal sistemde önemli değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler, özellikle kalkınmakta olan ülkelerde finansal aksaklıklar olarak kendini göstermiştir. Kontrolsüz para genişlemesi, küresel finans kurumlarının sorumsuz para politikaları, bilgi teknolojilerindeki gelişmeler ile kolaylaşan arbitraj ve spekülatif girişimler bu aksaklıkların bazılarıdır.

Döviz kuru artışına tepki veren en önemli değişken ithal girdi fiyatlarıdır. Bu nedenle, döviz kuru arttığında ithal girdiye dayalı mal ve hizmet üretiminde de yavaşlama görülebilir. Yavaşlayan üretim istihdamı etkilediğinden, devalüasyon ve enflasyon gibi faktörler de eklendiğinde birçok ekonomide çöküş görülebilmektedir (Mishkin, 1996: 20). Döviz kuruna etki eden değişkenlerin doğru belirlenmesi, kur dalgalanmalarına bağlı olarak yaşanması muhtemel ekonomik problemlerin öngörülebilmesi açısından çalışmayı önemli kılmıştır. Çalışmanın amacıysa, Türkiye'de döviz kuru düzeyiyle ilişkisi olan değişkenlerin belirlenmesidir.

Çalışmada kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) EVDS'nden alınmıştır (TCMB, 2020). Veri seti 2009Q1'den 2020Q3'e kadar 47 gözleme sahip 16 değişkenden oluşmaktadır. USD/TL döviz kuru endeksi bağımlı değişken, dış borç, kamu yatırımları, altın rezervi, döviz rezervi, faiz oranı, ihracat, ithalat, cari açık, işsizlik, TÜFE, GSYİH, BİST 100 endeksi, petrol endeksi, altın endeksi ve para arzı bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. EVDS'nde doğrudan ve dolaylı yatırım verilerine ulaşılamadığından yatırım verisi olarak kamu yatırımları, emtia verisi olarak petrol ve altın endeks verileri ve dış ticaret hacmi verisi olarak ise ithalat ve ihracat verileri tercih edilmiştir.

Tespit edilen değişkenlerin döviz kurunun oluşumuna etkisi birkaç aşamada araştırılmıştır. Birinci aşamada, literatür incelenmiş ve döviz kuruna etki ettiği değerlendirilen değişkenler belirlenmiştir. İkinci aşamada, belirlenen değişkenlerin mevsimsellik ve durağanlık koşulları araştırılmış ve bu etkiler düzeltilmiştir. Üçüncü aşamada, ise döviz kuru değişkeni ile düzeltilen verilerin arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Sonuç olarak, literatürde döviz

[1] Dr. Ersin Sünbül, İstanbul Nişantaşı Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksek Okulu, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Programı, Maslak, Sarıyer, İstanbul, Türkiye. Tel: 05323261673, ersin.sunbul@nisantasi.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-6187-2038.

Bu çalışma, Dr. Ersin Sünbül'ün Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde sunmuş olduğu "Geleneksel Zaman Serileri ve Yapay Sinir Ağlarına Dayalı Hibrit Yöntemle Döviz Kurlarını Belirleyen Değişkenlerin Analizi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

kuru düzeyiyle ilişkili olduğu iddia edilen değişkenlerin Türkiye'nin makroekonomik verileriyle de aynı etkiyi gösterip göstermediği belirlenmiştir.

Çalışmada yer alan bütün analizleri R-Studio programlama ile yapılmıştır. Modele girdi sağlayan veriler için; R programında "seastests" kütüphanesinde bulunan "wo" fonksiyonuyla (Ollech ve Webel, 2020) mevsimsellik kontrolü yapılmıştır. Veriler mevsimsel etkilerden arındırıldıktan sonra Phillips-Perron (PP) testiyle (Phillips ve Perron, 1988) ise durağanlık kontrolü yapılmıştır. Durağan dışı serilerin farkı alınarak durağanlıkları sağlanmıştır. Bağımlı değişken ve bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (Toda ve Yamamoto, 1995) ile tespit edilmiştir.

Analiz sonuçları incelendiğinde; değişkenlerden dördünde mevsimsellik görülmüştür. Bu değişkenler mevsimsellikten arındırılmış, sonraki analizlere yeni serilerle devam edilmiştir. Diğer on iki değişkende ise herhangi bir mevsimsellik bulgusuna rastlanmamıştır. İkinci aşamada PP Testi ile serilerin durağanlıkları araştırılmıştır. Araştırma sonucunda dört değişkenin I (0) düzeyde, on iki değişken ise I (1) farkta durağan olduğu görülmüştür.

Nedensellik analizi sonucunda; döviz kuru ⇔ TÜFE, döviz kuru ⇔ faiz ve döviz kuru ⇔ işsizlik arasında iki yönde nedensellik, döviz kuru ⇒ ithalat, döviz kuru ⇒ döviz rezervi, cari açık ⇒ döviz kuru, GSYİH ⇒ döviz kuru ve ihracat ⇒ döviz kuru arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Diğer değişkenler için ise nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Birinci bölümde çalışmaya giriş yapılmış, ikinci bölümde, döviz kuru değişimini açıklayan teoriler tartışılmıştır. Üçüncü bölümde, literatür incelenmiş, bu kapsamda; döviz kurunu belirleyen değişkenler tartışılmıştır. Dördüncü bölümde araştırmanın konusu, amacı, önemi, varsayımları, kapsam ve sınırlılıkları belirlenmiş ve çalışmada kullanılan araştırma yöntemleri incelenmiş, ek olarak ampirik bulgular yer almıştır. Sonuç bölümünde ise literatür ve elde edilen bulgular tartışılmıştır.

Teori

Dış ticaret bilançosunda, cari işlemler (mal ve hizmet) ve sermaye işlemleri şeklinde iki önemli hesap kalemi bulunmaktadır. 1970'li yıllara kadar döviz kuru değişiminin temel göstergesi cari işlemler hesabı olmuştur. 1973 sonrası Bretton Woods (altın para standardı) sisteminin terk edilmesi ile küresel finansal düzende, ticari regülasyonlarda ve sermaye akımlarında değişim başlamıştır. Döviz kuru yaklaşımlarının temel göstergesi de sermaye akımları olmaya başlamıştır (Seyidoğlu, 2017: 467-491).

Konvansiyonel Döviz Kuru Teorileri (KDKT), dış ticaret hacmi ile döviz arz ve talebi dengede olduğunda kur düzeyinin de dengede olacağını ifade etmektedir. Sabit döviz kuru sisteminin sürdürülebilirliği, dış ticaret hacmi ile döviz arz ve talep dengesi arasındaki uyuma bağlıdır. Sabit Kur Sisteminde bozulan denge devalüasyon ya da revalüasyon ile düzeltilebilmektedir (Öztürk ve Bayraktar, 2010: 158). Dış ticaret açığının finansmanında talep edilen döviz, kurun artmasına neden olurken, dış ticaret fazlası ise döviz arzındaki artış nedeniyle kurun düşmesine sebep olmaktadır.

Dalgalı Kur Sisteminde ise kur düzeyinin oluşmasında, dış ticaret hacminin yanında siyasi ve politik gelişmeler ile makro ekonomik veriler de önemlidir (Seyidoğlu, 2017: 467-491). 1973'ten 1990'lara kadar geliştirilen Çağdaş Döviz Kuru Teorilerinde (ÇDKT) tüm makro göstergelerin dikkate alındığı görülmüştür. Çalışmanın teorik çerçevesi döviz kuru değişimini açıklayan modellere odaklanmıştır.

Döviz kurunda yaşanan hızlı ve beklenmedik değişimler finansal para krizlerinin en önemli sebeplerindendir. Bu nedenle döviz kuru piyasa aktörleri tarafından düzenli olarak takip edilirler. Literatürdeki çalışmalar döviz kurunu etkileyen değişkenlerin davranışlarını modelleyerek döviz kurunun gelecekteki değerini öngörmeye çalışırlar. Ancak ampirik bulgular her durumda teori ile aynı sonuca ulaştırmamaktadır. Bu farklılıklar, yapısal nedenlere, konjonktüre bağlı nedenlere, spekülatif nedenlere ve diğer olağan dışı nedenlere bağlanabilir. Her ekonominin maruz kaldığı değişkenler farklı olduğundan değişkenlerin döviz kuruna etkileri de farklı olabilmektedir (Sünbül, 2021).

Döviz kurunu etkileyen değişkenlerin teorik modelleri incelendiğinde;

Parasalcı Yaklaşım, Döviz kurla pay senedi arasındaki ters yönlü bir ilişkiden bahsederken (Branson 1983) konvansiyonel yaklaşım döviz kuru ile pay senedi endeksinin birlikte ve aynı yönde hareket edeceğini iddia eder (Dornbusch ve Fischer 1980).

Döviz kuruyla bütçe açığı arasındaki ilişki için yapılan çalışmalar, bütçe açığı arttığında reel döviz kurunu da arttığını göstermiştir. Araştırmalar, gelişmiş ülkelerde bütçe açığının sosyal iyileştirmelere ayrılan pay nedeniyle arttığını göstermiştir. Gelişmekte olan ülkelerdeki bütçe açıklarının en önemli sebeplerinin ise kamu borç ve faiz geri ödemeleri ile faiz ödemelerinden kaynaklandığını göstermiştir. Bu nedenle kullanılan kaynağın büyüklüğüne göre döviz kuru da artmakta ya da azalmaktadır (Göktuğ 2010).

Dış ticaret işlem hacminin ödemeler dengesi içindeki payı oldukça büyüktür. Teorik olarak cari açığın finansmanında kullanılan döviz kurun artmasına, cari fazla ise kurun düşmesine neden olur. Teori, döviz kuru ile ithalat arasında ters, ihracatla ise aynı yönde bir ilişkiden söz etmiştir (Dinler 2007: 240; Hodge 2005: 5). Ampirik bulgular teorinin her durumda geçerli olmadığını kanıtlamaktadır (Sünbül 2020).

Döviz kuru ve dış borç ilişkisi incelendiğinde, döviz cinsinden alınan dış borç kur artışı ile yerli para cinsinden borcu da artırır. Dolayısıyla kur ile dış borç arasında pozitif ve güçlü bir ilişki söz konusudur. Dış borcun büyüme, dış borç ve faiz geri ödemesi için kullanılması piyasalardaki kırılganlığı da artırır. Dış borç taksidi ve faiz geri ödeme miktarı GSYİH'dan büyük olduğunda ülke temerrüde düşer ve finansal para krizi oluşur (Yurdakul 2016).

Döviz kuru ve enflasyon arasında doğrudan ve dolaylı etkiden söz edilmiştir. Teorik olarak enflasyon ve kur ilişkisi kurdan fiyatlara geçirgenlik şeklinde tanımlanmıştır. Doğrudan etki, ithal ürünlerin kur farkı nedeniyle iç piyasada da yerli para cinsinden fiyatlarının artmasıdır. Dolaylı etki ise, ithal girdiye dayalı üretilen mal ve hizmetlerin maliyet artışı nedeniyle yerli para cinsinden fiyatlarının artmasıdır (Terzi ve Kurt 2008: 3). Özetle, kur artışı doğrudan ithal ürünü, ithalata dayalı üretimi, üretim için istihdam edilen iş gücünü ve genel makro dengeleri doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmektedir.

Döviz kuru ve faiz oranları arasında üç farklı yaklaşım söz konusudur. Birinci yaklaşıma göre; döviz kuru, yabancı yatırımlar ve faiz oranı arasında ki ilişkiyi tanımlar. İkinci yaklaşım; döviz kuru, faiz oranları, piyasadaki nakit akım hızı, kredi risk primleri gibi değişkenler arasında ilişki kurar. Üçüncü yaklaşım ise; döviz kuru, kamu dış borç stoku, enflasyon ve risk pirimleri arasındaki ilişki olduğunu iddia etmiştir.

Teorik olarak döviz kuru ile sermaye hareketleri arasında kısa vadede ters yönlü bir ilişki görülürken uzun vade de dolaylı olarak ters yönlü bir ilişki tanımlanmıştır.

Döviz kurundan para arzına kısa dönemli etkiler, para arzının miktarıyla ilgilidir. Arzı artan yerli para cinsinden varlıklar faiz gelirlerinin azalmasına, oda dolaylı yatırımlarındaki kar beklentisinin azalmasına neden olur. Yerli parada kazanç beklentisinin azalması yatırımcıyı yabancı varlıklara yönlendirirken talep artışı yabancı varlıkların da değerlenmesine neden olur.

Parasalcı yaklaşıma göre döviz kurunun belirleyicisi, yerli ve yabancı para arasındaki arz ve talep dengesidir. Sonuç olarak denge arzı artan para biriminin değerinin düşmesine, talep edilen para biriminin ise değerlenmesine neden olur (Yurdakul 2016).

Literatür

Döviz Kuru ve Pay Senedi İlişkisi: Pay senedi olarak kavramsallaştırılan değişken Türkiye için BİST 100 endeksi olarak incelenmiştir. Dolayısıyla Türkiye için incelenen literatür Borsa İstanbul BİST 100 endeksinde işlem gören pay senetlerini kapsamaktadır. Granger vd., (2000) 1998 Asya krizi sonrası krizden etkilenen Güney Kore, Filipinler, Hong Kong, Malezya, Singapur, Tayvan ve Tayland'da döviz kurları ile pay senetleri arasındaki ilişkiyi araştırmak için Granger Nedensellik Analizini kullanmışlar ve Güney Kore için döviz kurunun pay senedinin nedeni olduğunu bulgulamışlardır. Filipinler'de ise tersi bir sonuca ulaşmışlardır. Diğer ülkelerde ise döviz kuru ve pay senetleri arasında iki yönde de kuvvetli ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Alper ve Alper (2018), BİST 100 endeksi ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi Asimetrik VAR Modeli ile araştırmışlardır. 2018M2'den 2018M8'e kadar günlük verilerin kullanıldığı çalışmada, döviz kurunun BİST 100 endeksini önce ters yönde etkilediğini, dengelenme sonrasında dört dönem sabit kaldığını, dördüncü dönem ile dokuzuncu dönem arasında ise aynı yönde etkilediğini görmüşlerdir. Etki dokuzuncu dönemden sonra kaybolmuştur. Cingöz ve Kendirli (2018), 2006'dan 2018'e kadarki BİST altın endeksi, BİST 100 endeksi ve USD/TL döviz kuru değişkenlerinin aylık ortalamalarını veri seti olarak kullanmışlardır. Çalışmada Johansen Eşbütünleşme Testi, Granger Nedensellik Analizi ve Vektör Hata Düzeltme Modellerini kullanmışlardır. Değişkenler arasında bir adet eşbütünleşme vektörüne rastlamışlardır. Altın endeksi ile diğer değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulamamışlardır. Döviz kuru ile BİST 100 endeksi arasında ise karşılıklı nedensellik görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Bütçe Açığı İlişkisi: Twarowska ve Kakol (2014), Polonya'da Euro (EUR) / Polonya zlotini (PLN) döviz kurunu etkileyen faktörleri belirlemek için 2000'den 2013'e kadarki verileri kullanarak doğrusal regresyon fonksiyonu öngörmüşlerdir. Yapılan analizde, ödemeler dengesinin kur seviyesini belirleyen en önemli değişken olduğunu bulmuşlardır. Buna ek olarak bütçe fazlasının ülke para biriminin değerlenmesine katkı sağladığını tespit etmişlerdir. Ejaz vd., (2020) Dalgalı Kur Sisteminde kur ile bütçe açığı arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri çalışmada, Pakistan'ın 1982'den 1998'e kadarki verilerini kullanmışlardır. Çalışmada, bütçe açığının reel döviz kuru üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkilerini tespit etmişlerdir. Kılıç ve Öner (2020), 2006'dan 2017'ye kadar 144 gözlemden oluşan aylık bütçe açığı ve reel USD /TL döviz kuru verilerini kullanarak Granger Nedensellik, Etki Tepki Analizi ve Varyans Analizi yapmışlardır. Bütçe açığı ile reel döviz kuru arasında iki taraflı bir nedensellik belirlemişlerdir. Reel kurdaki dalgalanma bütçe açığını etkilemiştir.

Döviz Kuru ve Cari İşlemler Açığı/ Ödemeler Dengesi İlişkisi: Calderón vd., (2002) gelişmekte olan 44 ülkenin 1962'dan 1994'e kadarki verilerine dayanarak döviz kuru ile cari açık arasındaki ilişkiyi incelemiş ve döviz kurundaki artışın daha yüksek cari açığa neden olduğunu görmüşlerdir. Benzer çalışmayı Calderón vd. (2007), az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler için tekrarlamışlar, reel döviz kurundaki artışın cari işlemler dengesini kötüleştirdiğini tespit etmişlerdir. Das (2016), 106 ülkeden oluşan Panel Veri ile reel efektif döviz kuruyla cari işlemler dengesi arasında negatif ilişki bulmuştur. Sönmez vd., (2017) 2003M01'den 2015M10'a kadarki aylık verileri kullanarak reel döviz kurunun dış ticaret dengesine etkisini Granger Nedensellik, Vektör Hata Düzeltme Modeli ve Johansen Eşbütünleşme Analizi ile araştırmışlardır. Reel döviz kuruyla tüketim malı ihracatı ve reel döviz kuruyla ara mal ithalatı arasında uzun dönemli ilişki tespit etmişlerdir.

Döviz Kuru ve Dış Borç İlişkisi: Yalman ve Karaköy (2019), 1990-2018 arasındaki verileri kullanarak döviz kuru ve dış borç değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmada EG Doğrusal Eşbütünleşme ve Asimetrik olarak uyarlanabilen TAR ve M-TAR Eşbütünleşme modellerini kullanmışlardır. Dış borç ve reel döviz kuru arasında ters yönde bir ilişki tespit etmişlerdir. Aypek ve Erener (2018) çalışmalarında, Türkiye'nin 2005-2017 dönemine ait reel döviz kuru, Net Dış Borç Stoku (NDBS) ve NDBS/Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) oranının çeyreklik verilerini kullanmışlar ve değişkenler arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Analizi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, döviz kuru ile NDBS arasında bir ilişkiye rastlamamışlardır. Ayrıca döviz kurunun NDBS/GSMH oranına pozitif etki ettiğini görmüşlerdir. Özkul ve Öztürk (2021), 1998Q1-2020Q2 dönemi üçer aylık döviz kuru ve Dış Borç Stoku (DBS) verileri ile Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi yapmışlardır. Türkiye'de döviz kuru oynaklığı ile gerek toplam Brüt Dış Borç Stoku (BDBS) gerekse uzun vadeli DBS arasında iki yönde de nedensellik tespit etmişlerdir. Kısa vadeli DBS ve döviz kuru arasında ise tek yönlü bir ilişki olduğunu görmüşlerdir. Başka bir ifade ile, kurun kısa vadede DBS'nu etkilemediği ancak uzun vadede etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi: Parveen vd., (2012) Pakistan Ekonomik Araştırmaları ve Uluslararası Mali İstatistikler Kurumu'ndan aldıkları 1975-2010 dönemine ilişkin yıllık veriler ile döviz kuru değişimine etki eden faktörleri incelemişlerdir. En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ve Basit Doğrusal Regresyon (BDR) modellerini kullanarak yaptıkları çalışmada, döviz kuruna etkisi olan en önemli değişkenin enflasyon olduğunu görmüşlerdir. Sonuçlardan yola çıkarak, önce maliye politikalarının para politikası ile uyumlu hale getirilmesi gerektiğini daha sonra her iki politikanın ticaret politikası ile etkin şekilde ilişkilendirilmesi gerektiğini önermişlerdir. Öner (2018a), TÜFE ve Üretici Fiyat Endeksi'nin (ÜFE) döviz kuruna etkilerini Granger Nedensellik Analizi ile araştırmıştır. Gerek TÜFE'nin gerekse ÜFE'nin nominal döviz kuru üzerinde nedenselliğinin olmadığını görmüştür.

Döviz Kuru ve Faiz Oranı İlişkisi: Yalçınkaya ve Tunalı (2019), 2017- 2018 yılları arasındaki verileri kullanarak Londra piyasasında oluşan USD /TL endeksinin SWAP oranları arasındaki nedenselliği incelemişlerdir. USD SWAP oranlarındaki değişimin gerek politika faiz oranlarında gerekse USD/TL kurunda tek yönde değişime neden olduğunu görmüşlerdir. Ayrıca, TL SWAP oranındaki değişimin gerek politika faiz oranında gerekse USD/TL kurunda çift yönlü değişime neden olduğunu görmüşlerdir. Cevher (2016), 2010M8- 2015M12 dönemi verileri ile mevduat faiz oranı ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Döviz kurundan mevduat faizine doğru aynı yönde Kısmi ve Koşullu Granger Nedensellik olduğunu bulmuştur. Sekmen ve Ravanoğlu (2017), Kazakistan'da 2005M05- 2017M06 dönemi faiz oranı ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi Johansen Eşbütünleşme Analiziyle araştırmışlardır. Değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulamamışlardır. VAR Nedensellik ve Sınırlı Olmayan VAR yöntemleri ile analizi genişlettiklerinde ise değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Dış Ticaret İlişkisi: Asterious vd. (2016), Türkiye, Endonezya, Nijerya ve Meksika'da döviz kurunun dış ticaret hacmine etkilerini incelemişlerdir. Türkiye'de değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğunu ancak diğer ülkelerde uzun dönemli bir ilişki olmadığını, Endonezya ve Meksika'da ise kısa dönemli bir ilişki olduğunu görmüşlerdir. Bozdan vd., (2018) Türkiye'nin 2010M1- 2017M10 arası döviz kuru, ithalat ve ihracat verilerini kullanarak, değişkenler arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi ve Granger Nedensellik Analizi ile araştırmışlardır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki görmüşler ancak nedenselliğe rastlamamışlardır. Sünbül (2020) ise, 2001Q1 ile 2020Q3 dönemlerini kapsayan döviz kuru, ithalat ve ihracat değişkenleri arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi ile araştırmıştır. Döviz kuru ile ihracat değişkeni arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki olduğunu bulurken

ithalat ile herhangi bir ilişki bulamamıştır. Sonuçların teori ile farklı olmasını ise Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı olmasına bağlamıştır.

Döviz Kuru ve Altın Kuru İlişkisi: Wang ve Chueh (2013), 1989M01 ile 2007M12 arası günlük USD ile altın kuru arasındaki ilişkiyi incelemişler ve değişkenler arasında ters yönlü bir ilişki bulmuşlardır. Sjaastad ve Scacciavillani (1996) ise, 1982-1990 dönem verileriyle benzer bir çalışmada değişkenler arasında pozitif ancak zayıf bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Öner (2018b), 2008M1 ile 20017M5 arasındaki günlük verileri kullanarak altın ve EUR/USD döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Granger Nedensellik Analizi sonucuna göre, altından EUR/USD kuruna tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Cingöz ve Kendirli (2018), 2006M1 ile 2018M6 arasındaki aylık BİST altın endeksi ve USD /TL endeksi için Johansen Eşbütünleşme, Hata Düzeltme Modeli ve Granger Nedensellik Analizleri yapmışlardır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki için bir adet eşbütünleşme vektörü bulmuşlardır. USD /TL kurunun uzun dönemde BİST altın endeksinin nedeni olduğunu ancak kısa dönemde önemli bir etkisinin olmadığını görmüşlerdir. Öncü vd., (2015) USD /TL döviz kuru ile altın kuru arasında eşbütünleşme ilişkisini araştırmışlardır. Altın kurundan USD /TL döviz kuruna nedensellik olduğunu görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Sermaye Hareketleri İlişkisi: Bahmani-Okooee ve Hajilee (2013), otuz altı ülke için döviz kuru ile sermaye yatırımları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. On üç ülkede değişkenler arasında ters yönde, on dört ülkede ise aynı yönde ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Dokuz ülkede ise değişkenler arasında ilişki belirlenememiştir. Karpuz ve Kızıltan (2014), 2003M01- 2014M3 dönemi için döviz kuru ve dış yatırımlar arasındaki nedenselliği araştırdıkları görülmektedir. Değişkenler arasında iki yönde de nedensellik olduğunu bulmuşlardır. Arslan ve Çiçek (2017), 2006Q1- 2016Q4 dönemi için döviz kuru ve portföy yatırımları arasındaki ilişkiyi VAR model, Tobin Vergisi simülasyonu ve Etki Tepki Fonksiyonu ile araştırmışlardır. Portföy yatırımlarına uygulanan ilave Tobin vergisi ile döviz kurunun %3 düştüğünü, diğer taraftan ise portföy yatırımlarının döviz kurunun %38'ini açıkladığını görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Para Arzı İlişkisi: Sharifi-Renani (2007), İran için 1985Q3- 2006Q1 dönemi verilerini kullanarak para arzı ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi ile araştırmıştır. Döviz kurunun para arzını pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Dritsakis (2011) ise, 1995Q1- 2010Q17 dönemi verileriyle aynı analizi Macaristan için tekrarlamış, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulmuşlar ancak ilişkinin negatif yönlü olduğunu tespit etmişlerdir. Hacıevliyagil vd., (2019) BRICS ülkeleri ile Türkiye'nin 2002M01-2017M12 dönemi makro değişkenlerinden faiz oranı, para arzı ve enflasyon ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi on altı yıllık bir veri seti ile incelemişlerdir. Çalışmada Granger Nedensellik, Johansen Eşbütünleşme, VAR Analizi, FMOLS Yöntemi ve Hata Düzeltme Modelini birlikte kullanmışlardır. Güney Afrika dışındaki tüm ülkelerde değişkenler arasında aynı yönde ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çin dışında tüm ülkelerde ise para arzı ile döviz kuru aynı yönde hareket etmektedir. Erdoğmuş ve Barışık (2020) ise, Türkiye'nin 2006M01- 2019M07 dönemi ulusal para arzı ile döviz kuru ilişkisini ARDL Sınır Testi ile araştırmış ve değişkenler arasında uzun dönemli ilişki sapmasının 2,8 ay sonra kaybolduğunu belirlemişlerdir.

Yöntem

Çalışmanın amacı, Türkiye'de döviz kuru düzeyiyle ilişkisi olan değişkenlerin belirlenmesidir. Döviz kuruna etki eden değişkenlerin doğru belirlenmesi, kur dalgalanmalarına bağlı olarak yaşanması muhtemel ekonomik problemlerin öngörülebilmesi açısından çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler T.C. Merkez Bankası EVDS'nden alındığı için ulaşılan verilerle sınırlıdır. Türkiye'de 2001 sonrasında siyasi bir yönetim değişimi

yaşandığından çalışmaya başlarken 2001M1- 2020M10 dönemlerini kapsayan günlük verilerin kullanılması planlanmıştır. Ancak söz konusu dönemler için EVDS'nden alınan verilerde eksik gözlem olduğu, bazı verilerin sadece aylık, üç aylık ya da yıllık olarak raporlandığı belirlenmiştir. Kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) EVDS'nden alınmıştır. Veri seti 2009Q1'den 2020Q3'e kadar 47 gözleme sahip 16 değişkenden oluşmaktadır. USD/TL döviz kuru endeksi bağımlı değişken, dış borç, kamu yatırımları, altın rezervi, döviz rezervi, faiz oranı, ihracat, ithalat, cari açık, işsizlik, TÜFE, GSYİH, BİST 100 endeksi, petrol endeksi, altın endeksi ve para arzı bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir.

Ekonometrik yöntem

Zaman serileri ile ekonometrik analizler yapılırken doğru ve tutarlı sonuçlara ulaşabilmenin ön koşulu serilerin durağan olmalarıdır. Durağan zaman serilerinin sabit ortalamalı ve sabit varyanslı olmaları beklenir. Durağan dışı seriler ile yapılan zaman serisi analizlerinde sahte regresyon sorunu ile karşılaşılabilmektedir. Finansal zaman serilerinin genellikle durağan dışı bir karakter sergiledikleri gözlemlenmektedir. Durağan dışılığa mevsimsel etkilerin, konjonktürel etkilerin ve trentin neden olduğu düşünülmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 53-54). Sonuç olarak zaman serileri ile yapılan analizlerde öncelikle bu etkilerin kaldırılması gerekmektedir.

Bu amaçla, R programında "seastests" kütüphanesinde bulunan "wo" fonksiyonu ile orijinal verilerin mevsimsellik kontrolü yapılmış ve mevsimsellik bulunan seriler bu etkilerden arındırılmıştır. Serilerin durağanlıkları PP Testi ile kontrol edilmiştir. Durağan dışı serilerin farkı alınarak durağanlaşmaları sağlanmıştır. Bağımlı değişken ve bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi ile tespit edilmiştir.

Mevsimsellik.

Mevsimsellik içermeyen serilerde gözlem ortalamalarının 1'e yakın olması beklenir. Ortalama değerden sapan dönemler için seride mevsimsellik olduğuna karar verilebilir. Bu çalışmada mevsimsellik kontrolü için kullanılan "wo" fonksiyonu Ollech ve Webel (2020), tarafından geliştirilmiştir. R-Studio programında "wo" komutuyla analiz yapılabilmektedir. Program, hesaplanan istatistikleri ile "Mevsimsellik vardır/yoktur" şeklinde bilgi mesajı vermektedir.

Durağanlık.

Çalışmalarda genellikle Augmened Dickey&Fuller (ADF) Testi ya da birkaç testin birlikte kullanıldığı görülmektedir. ADF Testinden sonra geliştirilen PP ve KPSS yöntemleri daha güvenilir sonuçlar vermektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017). Bu nedenle çalışmada PP Testi tercih edilmiştir.

Birim kök testi için kullanılan Eitlikler 1, 2 ve 3'te sunulmuştur.

Sabit terimsiz ve trentsiz model için uygulanan eşitlik,

$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Sabit terimli model için uygulanan eşitlik,

$$\Delta Y_t = \beta 1 + \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Sabit terimli ve trentli model için uygulanan eşitlik,

$$\Delta Y_t = \beta 1 + \beta 2_t + \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Bu eşitlikler ile; sabit terimli ve trentli model, sabit terimli model ve sabit terimsiz ve trentsiz modeller için sırasıyla zaman serisinin birim kök içerip içermediği sınanmalıdır. Herhangi bir model için durağanlık koşulu sağlanıyor ise serinin durağan olduğuna karar verilebilmektedir. Düzeyde durağanlık sağlanamaması durumunda serilerin farkı alınarak Birim Kök olup olmadığı tekrar kontrol edilmelidir. Çalışmalarda gecikme uzunluğuna karar verilirken AIC, SC ve HQ gibi bilgi kriterlerinden faydalanılmaktadır.

Nedensellik.

Doğrusal zaman serileri arasındaki ilişkinin analizi için sıklıkla Granger Nedensellik Testi kullanılmaktadır. Granger (1969), tarafından geliştirilen testte değişkenlerin hepsinin I (1) farkta durağan olması ön koşuldur. Serilerin farklı dereceden I (0) düzeyde ve I (1) farkta durağan olmaları durumunda Toda-Yamamoto Nedensellik analizi kullanılmaktadır.

Toda ve Yamamoto (1995), Nedensellik Testi, Vector Autoregression (VAR) modeline dayanır. Model değişkenlerin optimal gecikme uzunluğunun tespiti ile bir VAR model öngörmektedir. Yaklaşım için önerilen Eşitlikler 4 ve 5'te sunulmuştur.

$$Y_t = \omega + \sum_{i=1}^{m} \alpha_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \delta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \theta_{1i} Y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (4)$$

$$X_t = \varphi + \sum_{i=1}^{m} \alpha_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \theta_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (5)$$

Eşitlik 4 ve 5'te bulunan (m) en uygun gecikme uzunluğunu, (dmax) optimal eşbütünleşme derecesini ifade etmektedir. Modelde yer alan hata terimiyse (ε1t ve ε2t) değişkenlerin sabit varyanslı ve sıfır ortalamalı olduğunu varsaymaktadır.

Modele göre bazı varsayımlar sınanmalı ve nedensellik analizinin isabetli olması için (m) ve (d)'nin doğru tespit edilmesi gerekmektedir. Optimal gecikme uzunluğu için bilgi kriterlerinden, en uygun eşbütünleşme katsayısının tespiti içinse birim kök analizlerinden faydalanılmaktadır. Modele dahil edilen değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi için kurulan hipotezler düzeltilmiş WALD Testi yardımıyla saptanmaktadır. Nedensellik için kurulan fonksiyonun geçerliliği için modele spesifikasyon analizlerinin de uygulanması gereklidir. Varsayımları sağlamayan model için uygun gecikme uzunlukları yeniden belirlenerek VAR model öngörülür.

Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi için bazı varsayımlar sınanmıştır; Değişkenler için bir VAR modeli öngörülmektedir. Modelde uygun gecikme uzunluğu bilgi kriterlerine göre tespit edilebilmektedir. Karakteristik Polinomların Ters Kök Değerleri (HKPTKD)'nin birim kare içerisinde olması gerekmektedir. Bu kapsamda uygun model için Hesaplanan HKPTKD'nin 1'den küçük olması beklenmektedir. Varsayımı sağlamayan model için gecikme uzunlukları değiştirilerek bu adım tekrarlanmalıdır. Öngörülen VAR modelde spesifikasyon hatalarının kontrolünde; Artıkların Seri Korelasyon Problemi için LM Testi ve Normallik Testi yapılmalıdır. Nedensellik ilişkisi için kurulan hipotezler düzeltilmiş WALD Testi yardımıyla saptanmalıdır.

Ampirik bulgular

Zaman serisi analizi kapsamında mevsimsellik, durağanlık ve nedensellik analizleri yapılmıştır. Döviz kuru düzeyiyle ilişkili değişkenler Toda-Yamamoto Nedensellik analizi ile tespit edilmiştir.

Mevsimsellik testi

Mevsimsellik test sonuçları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1 – Mevsimsellik Test Sonuçları

Değişken	Test istatistiği	P değeri	Açıklama
Dolar	0	1/ 1/ 0.9803	Yok
Dış borç	0	1/ 1/ 0.9800	Yok
GSYİH	1	1.7897 / 1.7669/ 4.5320	Var
Cari açık	0	1/ 1/ 0.6106	Yok
İthalat	1	0.0123 / 0.0271 / 0.0006	Var
İhracat	1	0.0034 / 0.0191 / 0.0001	Var
Petrol	0	1/ 1/ 0,5271	Yok
Altın	0	1/ 1/ 0,4770	Yok
Altın rezervi	0	1/ 1/ 0,9085	Yok
Para arz	0	0.0805 / 1/ 0.8164	Yok
TÜFE	0	0.0664 / 1/ 0.0121	Yok
Faiz	0	1/ 1/ 0.8118	Yok
Yatırım	0	1/ 1/ 0,8326	Yok
İşsizlik	1	1.2676 / 2.1097 / 1.5694	Var
BİST100	0	1 / 1 / 0.5585	Yok
Döviz rezervi	0	1 / 1 / 0,3022	Yok

Tablo 1 incelendiğinde GSYİH, ithalat, ihracat ve işsizlik verilerinin mevsimsellik içerdikleri görülmektedir. Bundan sonraki araştırma ve analizler için dört serinin mevsimsellikten arındırılmış değerleri kullanılmıştır.

Birim kök testi

Birim Kök Testi uygulamasında, öncelikle I (0) düzeyde trentli ve sabit terimli model için testler yapılmıştır. Durağanlık varsayımını sağlamayan seriler için sabit terimli modelde test tekrarlanmıştır. Bu model için de durağanlık varsayımını sağlamayan seriler için trentsiz ve sabit terimsiz modelde test tekrarlanmıştır. I (0) düzeyde üç model için de durağanlık varsayımını sağlamayan serilerin birinci farkları alınarak I (1) düzeyde testler sırasıyla tekrarlanmıştır. Test sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2 – Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Ölçek	T istatistiği	p değeri	Sonuç
Döviz	Coefficients: Pr	-7,5063	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	26,7909	0.0105	
	F- p-değeri	20,4462	0.0000	
Altın Kuru	Coefficients: Pr	-4,5922	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-45,9845	0.0000	
Altın Rezervi	Coefficients: Pr	-3,3543	0.0013	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	33,5093	0.0017	
BİST 100 Endeksi	Coefficients: Pr	-7,3429	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	19,4304	0.0587	
	F- p- değeri	21,4932	0.0000	
Cari Açık	Coefficients: Pr	-4,8484	0.0015	I (0)
	5% seviye	-3,5107		
	TREND	25,8527	0.0132	
	F- p- değeri	12,3687	0.0000	
Dış Borç	Coefficients: Pr	-5,6338	0.0000	I (1)
	5% seviye	-2,9281		
	C	22,0089	0.0332	
	F- p- değeri	31,9067	0.0000	
Döviz Rezervi	Coefficients: Pr	-5,4647	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-55,4555	0.0000	
Faiz	Coefficients: Pr	-5,4376	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-54,5952	0.0000	

GSYİH	Coefficients: Pr	-6,3766	0.0006	I (1)
	5% seviye	-2,9270		
	C	36,6600	0.0006	
	F- p- değeri	44,1400	0.0415	
İşsizlik	Coefficients: Pr	-7,5278	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	27,1893	0.0095	
	F- p- değeri	28,8014	0.0000	
İhracat	Coefficients: Pr	-4,5434	0.0036	I (0)
	5% seviye	-3,5107		
	TREND	27,6332	0.0084	
	F- p- değeri	10,1762	0.0002	
İthalat	Coefficients: Pr	-2,9725	0.0451	I (0)
	10% seviye	-2,6014		
	C	30,2090	0.0042	
	F- p- değeri	88,3600	0.0047	
Para Arzı	Coefficients: Pr	-5,5129	0.0002	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	34,2880	0.0014	
	F- p- değeri	15,3941	0.0000	
Petrol	Coefficients: Pr	-7,4880	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-74,8434	0.0000	
TÜFE	Coefficients: Pr	-7,7952	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	38,1253	0.0004	
	F- p- değeri	30,2676	0.0000	
Kamu Yatırımları	Coefficients: Pr	-3,7338	0.0066	I (0)
	10% seviye	-2,9266		
	C	-38,4073	0.0004	
	F- p- değeri	13,8828	0.0005	

Tablo 2 incelendiğinde, GSYİH, ithalat, ihracat ve işsizlik değişkenlerinde mevsimsellik görülmüştür. Dört değişken I (0) düzeyde durağan olurken on iki değişken I (1) farkta durağan olmuşlardır.

Nedensellik analizi

Çalışmaya alınan on beş bağımsız değişken ile bağımlı değişken döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Nedensellik ilişkisi için hesaplanan test istatistiği aşağıda sunulmuştur.

VAR modeli için gecikme uzunluğunun belirlenmesi: Nedensellik analizinde ilk aşama geçici VAR model için optimal gecikme uzunluklarının araştırılmasıdır. Optimal gecikme uzunlukları kesin bir bilgi vermeyip tahmin edilen VAR modeli için bir ön araştırmadır.

Hesaplanan karakteristik polinom ters kök değerleri (HKPTKD)'nin kontrolü.

Öngörülen VAR modelin güvenilirliği için HKPTKD'nin birim kare içerisinde olması ve modülüslerin 0 ile 1 arasında değer alması beklenir. Birim karenin dışına çıkan değerler için öngörülen VAR modelde gecikme uzunlukları değiştirilerek yeniden model öngörüsü yapılmalıdır. Varsayımı sağlayan en uygun gecikme uzunlukları için hesaplanan HKPTKD Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3 – Hesaplanan Karakteristik Polinom Ters Kök Değerleri

Değişken	Birim Kök	HKPTK	Uygun Gecikme
Cari Açık*	0.3792	0.3792	1 Gecikme
	0.0216	0.0216	
İthalat	-0.7671	0.7671	3 Gecikme
	0.6143 - 0.1988	0.6457	
	0.6143 + 0.1988	0.6457	
	0.6410	0.6410	
	-0.1758 - 0.6122	0.6370	
	-0.1758 + 0.6122	0.6370	
Yatırım	0.7525	0.7525	1 Gecikme
	0.1758	0.1758	
Tüfe	0.8880	0.8880	4 Gecikme
	-0.8671	0.8671	
	0.4831 - 0.7042	0.8540	
	0.4831 + 0.7042	0.8540	
	-0.0465 - 0.7986	0.8000	
	-0.0465 + 0.7986	0.8000	
	-0.4347 - 0.6319	0.7670	
	-0.4347 + 0.6319	0.7670	
Döviz Rezerv	0.0777 - 0.1947	0.2097	1 Gecikme
	0.0777 + 0.1947	0.2097	
Dış Borç*	0.0402 - 0.0605	0.0727	1 Gecikme
	0.0402 + 0.0605	0.0727	
Faiz	0.8123	0.8123	2 Gecikme
	-0.3134 - 0.5796	0.6589	
	-0.3134 + 0.5796	0.6589	
	0.3946	0.3946	
Altın*	0.4071	0.4071	1 Gecikme
	0.1172	0.1172	
Petrol*	0.1506	0.1506	1 Gecikme
	-0.1324	0.1324	
Altın Rezerv	0.4488	0.4488	1 Gecikme
	0.1548	0.1548	
İşsizlik	0.6855 - 0.6453	0.9415	5 Gecikme
	0.6855 + 0.6453	0.9415	
	-0.2950 - 0.8220	0.8734	
	-0.2950 + 0.8220	0.8734	
	-0.7468 - 0.2943	0.8027	
	-0.7468 + 0.2943	0.8027	
	-0.0928 - 0.7741	0.7797	
	-0.0928 + 0.7741	0.7797	
	0.4869 - 0.5416	0.7283	
	0.4869 + 0.5416	0.7283	
GSYİH*	-0.9967	0.9967	3 Gecikme
	-0.4800 - 0.6811	0.8332	
	-0.4800 + 0.6811	0.8332	
	0.1353 - 0.7733	0.7851	
	0.1353 + 0.7733	0.7851	
	0.4670	0.4670	
İhracat	0.8501	0.8501	2 Gecikme
	-0.6835	0.6835	
	0.0395 - 0.5537	0.5551	
	0.0395 + 0.5537	0.5551	

(*) VAR model ile belirlenen optimal gecikme uzunlukları ile yapılan öngörüde HKPTKD birim çemberin dışında gerçekleşmiştir. Varsayımı sağlayabilmek için önerilen optimal gecikme uzunlukları değiştirilmiştir.

Tablo 3 incelendiğinde, seçilen gecikme uzunlukları için HKPTKD'nin kritik değer olan 0 ile 1 arasında oluştuğu görülmektedir. Bulunan gecikme uzunluklarına göre öngörülen VAR modeli geçerlidir. Modelin güvenilir olabilmesi için spesifikasyon testlerinin varsayımlarını da sağlıyor olması beklenmektedir.

Spesifikasyon testi.

Öngörülen VAR modelin güvenilir olması için spesifikasyon testleri uygulanmıştır. İlk olarak artıkların seri korelasyon hatası, ikinci olarak ise gözlem değerlerinin normal dağılıp dağılmadığı normallik testleri ile incelenmiştir.

Artıkların seri korelasyon hatası testi.

Kullanılan seriler ve öngörülen VAR modelinde artıklar arasında otokorelasyon sorunu olmamalıdır. Test için kurulan hipotez;

- H0= Modelde otokorelasyon problemi vardır, p<0,01; 0,05 ve 0,10 için. Artıkların otokorelasyon testine ilişkin Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4 – Artıkların Otokorelasyon Testi Sonuçları

Değişkenler	Gecikme	LRE* stat	P değeri
Cari Açık	1	1.790	0.7743
	2	2.793	0.5929
İthalat	1	7.877	0.0962
	2	6.609	0.1580
	3	3.611	0.4612
	4	5.267	0.2610
Yatırım	1	9.442	0.0509
	2	7.246	0.1234
Tüfe	1	8.184	0.0851
	2	5.643	0.2274
	3	1.678	0.7947
	4	1.125	0.8902
	5	5.023	0.2849
Döviz Rezerv	1	2.650	0.6179
Dış Borç	1	2.067	0.7233
	2	5.425	0.2463
Faiz	1	3.563	0.4683
	2	4.498	0.3427
	3	2.242	0.6913
Altın	1	0.999	0.9099
	2	2.884	0.5774
Petrol	1	6.338	0.1752
	2	6.082	0.1931
Altın Rezerv	1	6.278	0.1793
	2	6.624	0.1571
İşsizlik	1	0.901	0.9243
	2	1.272	0.8660
	3	3.039	0.5513
	4	1.979	0.7395
	5	1.594	0.8098
	6	2.516	0.6418
GSYİH	1	1.663	0.0023
	2	1.112	0.0252
	3	6.380	0.1725
	4	2.417	0.0001
İhracat	1	3.541	0.4716
	2	7.486	0.1123
	3	7.499	0.1117

Tablo 4 incelendiğinde, seçilen gecikme uzunlukları için p değerlerinin tamamının geçerlilik katsayısı olan 0,05'ten büyük olduğu görülmektedir. Değişkenlerin tamamı için H0 reddedilir. Dolayısıyla tüm değişkenlerde öngörülen VAR modeli için artıklar arasında otokorelasyon sorunu yoktur.

Düzeltilmiş wald testi.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi için Toda ve Yamamoto (1995), testi yapılmıştır. Test için kurulan hipotezler;

- H0= Bağımsız değişken bağımlı değişkenin nedeni değildir, p>0,01; 0,05 ve 0,10 için. Hesaplanan nedensellik (Wald Test) analiz sonuçları Tablo 5'da sunulmuştur.

Tablo 5 – Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (Wald Test) Test İstatistiği

Nedenselliğin Yönü	T istatistiği	P değeri	Sonuç
Cari açık ⇒ Döviz kuru	6.042	0.0140	VAR
Döviz kuru ⇒ Cari açık	0.668	0.4137	YOK
İthalat ⇒ Döviz kuru	2.709	0.4387	YOK
Döviz kuru ⇒ İthalat	8.666	0.0341	VAR
Kamu yatırımı ⇒ Döviz kuru	0.853	0.3557	YOK
Döviz kuru ⇒ Kamu yatırımı	0.585	0.4441	YOK
TÜFE ⇒ Döviz kuru	1.975	0.0006	VAR
Döviz kuru ⇒TÜFE	8.425	0.0000	VAR
Döviz kuru ⇒ Döviz rezervine	1.550	0.0001	VAR
Döviz rezervine ⇒ Döviz kuru	0.462	0.4964	YOK
Dış borç ⇒ Döviz kuru	0.422	0.5157	YOK
Döviz kuru ⇒ Dış borç	0.234	0.6281	YOK
Faiz ⇒ Döviz kuru	1.134	0.0034	VAR
Döviz kuru ⇒ Faiz	4.839	0.0000	VAR
Altın ⇒ Döviz kuru	1.155	0.2823	YOK
Döviz kuru ⇒ Altın	0.630	0.4272	YOK
Petrol ⇒ Döviz kuru	0.567	0.4511	YOK
Döviz kuru ⇒ Petrol	0.091	0.7618	YOK
Altın rezerv ⇒ Döviz kuru	2.537	0.1111	YOK
Döviz kuru ⇒ Altın rezerv	0.157	0.6917	YOK
İşsizlik ⇒ Döviz kuru	2.366	0.0003	VAR
Döviz kuru ⇒ İşsizlik	2.359	0.0003	VAR
GSYİH ⇒ Döviz kuru	1.069	0.0135	VAR
Döviz kuru ⇒ GSYİH	2.423	0.4893	YOK
İhracat ⇒ Döviz kuru	5.977	0.0503	%10'A GÖRE VAR
Döviz kuru ⇒ İhracat	0.575	0.7501	YOK

Tablo 5 incelendiğinde, bağımlı değişken döviz kurundan bütün bağımsız değişkenlere doğru ve bütün bağımsız değişkenlerden döviz kuruna doğru ayrı ayrı nedensellik ilişkisi için hesaplanan test istatistikleri görülmektedir.

Döviz kuru ⇔ TÜFE, döviz kuru ⇔ faiz ve döviz kuru ⇔ işsizlik arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi, döviz kuru ⇒ ithalat, döviz kuru ⇒ döviz rezervi, cari açık ⇒ döviz kuru, GSYİH ⇒ döviz kuru ve ihracat ⇒ döviz kuru arasında ise tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Döviz kuru ⇔ kamu yatırımları, döviz kuru ⇔ dış borç, döviz kuru ⇔ altın, döviz kuru ⇔ petrol ve döviz kuru ⇔ altın rezervi arasında iki yönde, döviz kuru ⇒ cari açık, ithalat ⇒ döviz kuru, döviz rezervi ⇒ döviz kuru, döviz kuru ⇒ GSYİH ve döviz kuru ⇒ ihracat değişkenleri arasında ise tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Sonuç ve tartışma

Çalışmanın amacı, Türkiye'de döviz kuru düzeyi ile ilişkili değişkenleri belirlemektir. Literatür incelenmiş ve döviz kuru üzerinde etkisi olan on beş değişken belirlenmiştir. Bu değişkenler ile döviz kuru arasındaki ilişki incelenmiş ve literatür ile karşılaştırılmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan alınmıştır. Veri seti, 2009q1'den 2020q3'e kadar 47 gözlem içeren 16 değişkenden oluşmaktadır. USD/TL kuru

endeksi bağımlı değişken, dış borç, kamu yatırımları, altın rezervi, döviz rezervi, faiz oranı, ihracat, ithalat, cari açık, işsizlik, TÜFE, GSYİH, BIST 100 endeksi, petrol endeksi, altın endeksi ve para bağımsız değişkenler sağlar.Çalışmada, konvansiyonel zaman serisi analizlerinden mevsimsellik, durağanlık ve nedensellik araştırmaları yapılmıştır. Mevsimsellik araştırmasında; GSYİH, ithalat, ihracat ve işsizlik değişkenlerinde mevsimsellik olduğu belirlenmiş ve bu etkilerden arındırılmıştır. Diğer değişkenlerde ise herhangi bir mevsimselliğe rastlanmamıştır. Durağanlık analizinde dört değişkenin I (0) düzeyde durağan, on iki değişkenin ise I (1) farkta durağan olduğu tespit edilmiştir. Nedensellik araştırması için Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmada ulaşılan nedensellik analizi sonuçları ile literatür karşılaştırıldığında;

Döviz kuru ile TÜFE değişkenleri arasında iki yönde de ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ile, Hacıevliyagil vd., (2019) ile Erdoğmuş ve Barışık (2020)'ın sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Kara ve Öğünç (2005) Sabit Kur Sisteminde, değişkenler arasında nedensellik olmadığını, Dalgalı Kur Sistemi'nde ise ilişki olduğunu görmüştür. Öner (2018a) ise gerek TÜFE'nin gerekse ÜFE'nin nominal döviz kuru üzerinde etkisinin olmadığını belirlemişlerdir.

Döviz kuru ile reel faiz arasında iki yönde de ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ile, Cevher (2016), Age'nor vd., (1997) ile Sekmen ve Ravanoğlu (2017), Hacıevliyagil vd., (2019) ile Erdoğmuş ve Barışık (2020)'ın sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Yalçınkaya ve Tunalı (2019), USD SWAP oranlarındaki değişimin, USD/TL kurunda tek yönde, TL SWAP oranındaki değişimin ise, çift yönlü değişime neden olduğunu belirlemişlerdir. Benita ve Lauterbach (2004) ile Sharifi-Renani (2007), faiz oranı ile döviz kuru arasında pozitif, Dritsakis (2011) ise, negatif bir ilişki bulmuştur.

Döviz kuru ile işsizlik arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Demirgil, (2021), döviz kurundan işsizliğe doğru tek yönde nedensellik belirlemişler, Ayhan (2019) ise, reel döviz kuru ile işsizlik arasındaki ilişkinin istatiksel olarak anlamlı olmadığını görmüştür.

Kamu yatırımları, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde büyük miktarda dış kaynak kullanımı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, kaynak kullanımı da döviz rezervlerinin azalması ile sonuçlanmaktadır. Buna karşın yabancı yatırımların ise döviz rezervlerinde artışa neden olması beklenmektedir. Bu nedenle, döviz kuru, döviz rezervi, kamu yatırımları ve yabancı yatırımlar için nedensellik ilişkisi birlikte değerlendirilmiştir. Çalışmada döviz kurundan döviz rezervine tek yönde ilişki belirlenirken döviz kuru ile kamu yatırımları arasında iki yönde, döviz rezervinden döviz kuruna doğru ise tek yönde ilişki bulunamamıştır. Barrell ve Hall (2003) ile Serven (2002), döviz kuru ile sermaye hareketleri arasında ters, Caballero (1991) ile Byrne ve Davis (2003) aynı yönde, Bahmani-Oskooee ve Hajilee (2013), otuz altı ülke için yaptığı çalışmada, On üç ülkede ters, on dört ülkede aynı yönde ve dokuz ülkede ise değişkenler arasında hiçbir ilişkinin olmadığını belirlemişlerdir. Karpuz ve Kızıltan (2014), Organ ve Berk (2016) ile Berke (2014) ise, döviz kuru ve dış yatırımlar arasında negatif ve çift yönlü ilişki belirlemişlerdir.

Cari açıktan döviz kuruna doğru tek yönde nedensellik ilişkisi görülürken, döviz kurundan cari açığa nedensellik görülmemiştir. Ejaz vd., (2020), döviz kuru ile bütçe açığı arasında iki yönde, Kılıç ve Öner (2020), Günaydın (2000), Gülcan ve Bilman (2005) ile İlgün vd. (2014) ise, bütçe açığı ile reel döviz kuru arasında iki yönde ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Calderón vd., (2002) ile Calderón vd., (2007) döviz kuru ile cari açık arasında aynı yönde, Das (2016), ters yönde ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Çiftci (2016) ise, cari açığın reel döviz kuruna etki ettiğini tespit etmiştir.

Hem döviz kurundan ithalata hem de ihracattan döviz kuruna tek yönde ilişki görülmüştür. Buna karşın hem döviz kurundan ihracata hem de ithalattan döviz kuruna herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Asterious vd. (2016) ile Bozdan vd. (2018), döviz kuru, ithalat ve ihracat değişkenleri arasında uzun dönemli ilişki olduğunu belirlemiş ancak Sünbül (2020), döviz kuru ile ihracat arasında ilişki görürken döviz kuru ile ithalat arasında herhangi bir ilişkiye rastlamamıştır. Sönmez vd. (2017) ise, reel döviz kuruyla tüketim malı ihracatı ve reel döviz kuruyla ara mal ithalatı arasında ilişki tespit etmiştir.

GSYİH'den döviz kuruna tek yönde nedensellik tespit edilirken döviz kurundan GSYİH'ye herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır. Elde edilen sonuçlar ile McPherson ve Rakovski (2000)'nin sonuçları benzemektedir. Ancak, Rodrik (2008), He (2010), Khan vd., (2019) ile Özdemir ve Bilgen, (2021) GSYİH ile döviz kuru arasında iki yönde ters ve anlamlı ilişki tespit etmiş, Rodrik (2008) ise, düşük döviz kurunun gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelerden daha fazla büyümeyi desteklediği sonucuna ulaşmıştır.

Döviz kuru ile BİST 100 endeksi arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Ajayi ve Mougouė (1996), döviz kuru değişimlerinin pay senedi endeksini ters yönde etkilediğini, Granger vd., (2000), döviz kuru ve pay senetleri arasında iki yönde de kuvvetli ilişki olduğunu, Büberkökü (1997) kalkınmış ülkelerden bazılarında, döviz kurları ile pay senetleri arasında herhangi bir ilişki olmadığını, İsviçre ve Kanada'da, döviz kurundan pay senedine doğru tek yönlü ilişki olduğunu, Türkiye'de ise, pay senetlerinden döviz kuruna tek yönlü ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Ayvaz (2006), sanayi ve finans endeksleri ile döviz kuru arasında ilişki görürken, Alper ve Alper (2018) ise, BİST 100 endeksi ile döviz kuru arasında önce ters yönde, dengelenme sonrasında dört dönem sabit ve dördüncü dönemden sonra aynı yönde ilişki belirlemiştir.

Döviz kuru ile dış borç değişkenleri arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Özkul ve Öztürk (2021) ile Aypek ve Erener (2018), değişkenler arasında iki yönde de pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Yalman ve Karaköy (2019) ise, değişkenler arasında iki yönde de negatif ilişki tespit etmiştir.

Döviz kuru ile altın kuru arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, bu sonuç Sjaastad (2008)'ın sonucu ile uyumsuzdur. Ek olarak, Wang ve Chueh (2013), USD ile altın kuru arasında ters, Sjaastad ve Scacciavillani (1996), aynı yönde ve zayıf, Öner (2018b) ile Cingöz ve Kendirli (2018) ise, tek yönde ilişki belirlemişlerdir.

Döviz kuru ile altın rezervi değişkenleri arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Abdullateef ve Waheed (2010) ile Ergün (2021), altın rezervlerdeki değişimin döviz kurunu da aynı yönde etkilediğini görmüşlerdir.

Döviz kuru ile petrol iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Sadorsky (2000), Adıgüzel vd. (2013), Adıgüzel vd. (2016), Şit ve Alancıoğlu (2019), Baek ve Kim (2020), Kızılkaya, (2021) ile Saidu vd. (2021), petrol fiyatlarından döviz kuruna tek yönde ilişki belirlemişlerdir.

Teorik olarak gerek bütçe açığı ile döviz kuru arasında (Dinler, 2007: 240; Hodge, 2005: 5), gerekse dış borç ile döviz kuru arasında aynı yönde ve pozitif ilişkiden söz edilmektedir. Çalışmada ulaşılan ampirik sonuca göre, Türkiye'de cari açık büyüdüğünde döviz kuru da artığı görülmektedir. Bu ilişkide, cari açığın finansmanında dövize olan talebin etkili olduğu söylenebilir.

Enflasyon ile döviz kuru ilişkisi kurdan fiyatlara geçirgenlik şeklinde tanımlanmıştır. Döviz kuru arttığında özellikle ithalata dayalı mal ve hizmetlerin fiyatının da artacağı söylenebilir (Terzi ve Kurt, 2008: 3). Dolayısıyla teorik olarak, döviz kuru ile enflasyon

arasında aynı yönde pozitif ilişki vardır. Çalışmada ulaşılan ampirik sonuca göre; Türkiye'de enflasyon döviz kurunu, döviz kuru da enflasyonu aynı yönde etkilemektedir. Bu ilişkinin nedeninin ithal girdiye dayalı üretim maliyetlerindeki artıştan ve tüketicilerin ithal ürün yönelik tercihinden kaynaklanmaktadır.

Döviz kuru ile işsizlik arasındaki ilişki de ithal girdiye dayalı üretim maliyetleri nedeniyle işletmelerin üretimden vazgeçmeleri ile ilişkilendirilebilir. Çalışmada da Türkiye için döviz kuru ile işsizlik arasında iki yönde ilişki olduğu belirlenmiştir. Bu yönü ile teorik çıkarımlar ampirik sonuçlar ile benzemektedir.

Teorik olarak faiz oranları ile döviz kuru arasında ters yönde bir ilişki tanımlanmıştır. Diğer bir ifade ile, reel faiz kazancı beklentisinin finansal varlıkların değerini artıracağı, döviz kurunu ise düşüreceği söylenebilir (Sağlam ve Yıldırım, 2007). Çalışmada ulaşılan ampirik sonuca göre; Türkiye'de faiz oranları döviz kurunu, döviz kuru da faiz oranları etkilemektedir. Bu ilişkinin nedeninin, yatırımcıların yüksek faiz kazancı beklentisi ile yerli para cinsinden finansal varlıklara yönelmelerinin etkili olduğu değerlendirilebilir.

Dış ticaret hacmi ile döviz kuru arasındaki ilişki KDKT ile açıklanabilir. Aktaş (2010), dış ticaret hacmi ve döviz kuru arasında ilişki olmadığını, Seyidoğlu (2017: 418) ise, döviz kurunu etkileyen tüm değişkenlerin dış ticaret hacmini de etkilediğini ifade etmiştir. Ampirik bulgular ise; Döviz kurundaki değişimin kısa dönemde dış ticaret hacmini negatif, uzun dönemde ise pozitif yönde etkilediğini göstermektedir (Petrović ve Gligorić, 2010; Bahmani-Oskooee ve Gelan, 2012). Çalışmanın ampirik bulgularına göre ise; döviz kurundan ithalata ve ihracattan döviz kuruna tek yönlü nedensellik belirlenmiştir. Türkiye için ampirik sonuçlar değerlendirildiğinde, döviz kurunun artması ithal girdi fiyatlarının artmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan, ihracat döviz arzında artış anlamına geldiğinden, kurda azalmaya neden olmaktadır.

Döviz kuru ile para arzı arasındaki ilişki arz ve talep dengesi ile ilgilidir (Bulut 2005: 133). Arzı artan varlığın değeri düşerken arzı azalan varlığın değeri düşmesi beklenir. Dolayısıyla teorik olarak döviz cinsinden para arzı ile döviz kuru arasında ters yönde bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Çalışmanın ampirik sonuçlarına göre Türkiye için döviz kurundan döviz rezervine doğru oluşan nedensellik ilişkisi de bu teori ile açıklanabilir.

Ampirik sonuçlara göre, döviz kuru ile ilişkili olan değişkenler teorik yaklaşımları desteklemektedir. Ancak döviz kuru ile ilişkisi olmayan değişkenlerin teorik yaklaşımlarla çeliştiği görülmektedir. Sonuç olarak; Türkiye için döviz kuruna etki eden en önemli değişkenlerin TÜFE, faiz, işsizlik, cari açık, GSYİH ve ihracat olduğu ortaya konulmuştur. Çalışma ulaşılan sonuçlarla, döviz kuru ile ilgilenen araştırmacılara ve karar vericilere farklı bir bakış açısı sunmuştur.

Kaynaklar

Abdullateef, U. ve Waheed, I. (2010). External Reserve Holdings in Nigeria: Implications for Investment, Inflation and Exchange Rate. *Journal of Economics and International Finance, 2(9),* s. 183-189.

Adıgüzel, U., Bayat, T., Kayhan, S., ve Nazlıoğlu, Ş. (2013). Oil Prices and Exchange Rates in Brazil, India and Turkey: Time and Frequency Domain Causality Analysis. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 1(1),* s. 49-73.

Adıgüzel, U., Kayhan, S. ve Bayat, T. (2016). Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi: Asimetrik Nedensellik Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 17(2*), s. 241-252.

Age'nor, P. R., Mcdermott, C. J. ve Üçer, M. (1997). Fiscal Imbalances, Capital Flows and the Real Exchange Rate: The Case of Turkey. *IMF Working Paper, No.97/1.*

Ajayi, R. A. ve Mougouė, M. (1996). On the Dynamic Relation Between Stock Prices and Exchange Rates. *Journal of Financial Research, 19 (2),* s. 193-207.

Aktaş, C. (2010). Türkiye'de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin VAR Tekniğiyle Analizi. *Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (11),* s. 123-140.

Alper A. E. ve Alper, F. Ö. (2018). Döviz Kuru ve Petrol Fiyatlarının BIST-100 Endeksine Etkileri: Asimetrik VAR Analizi Bulguları. *5th International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS).*

Arslan, S. ve Çiçek, M. (2017). Yabancı Portföy Yatırımları ile Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye'de Yabancı Sermayenin Vergilendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICMEB17, Özel Sayısı,* s. 292-299.

Asterious, D. Masatci, K. ve Pilbeam, K. (2016). Exchange Rate Volatility and International Trade: International Evidence from the MINT Countries. *Economic Modelling, 58,* s. 133-140. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.05.006.

Ayhan, F. (2019). Türkiye Ekonomisinde İşsizliğin Belirleyicisi Olan Temel Makroekonomik Değişkenlerin Tespitine İlişkin Bir Uygulama. *International Journal of Economic and Administrative Studies, 25,* s. 235-252.

Aypek, N. ve Erener, C. (2018). Döviz Kuru Hareketlerinin Türkiye'nin Dış Borç Stoku Üzerine Etkisinin Analizi. *Bankacılık ve Finans Araştırmalar Dergisi, (BAFAD), 5(2),* s. 15-30.

Ayvaz, Ö. (2006). Döviz Kuru ve Hisse Senetleri Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2),* s. 1-14.

Baek, J. ve Kim, H. Y. (2020). On The Relation Between Crude Oil Prices and Exchange Rates in Subsaharan African Countries: A Nonlinear ARDL Approach. *The Journal of International Trade & Economic Development, 29(1),* s. 119-130.

Bahmani-Oskooee, M. ve Gelan, A. (2012). Is There a J-Curve Effect in Africa? *International Review of Applied Economics, 26(1),* s. 73-81.

Bahmani-Oskooee, M. ve Hajilee, M. (2013). Exchange Rate Volatility And Its Impact On Domestic Investment. *Research in Economics, 67,* s. 1-12.

Barrell, R. Gottschalk, S. D. ve Hall, S. G. (2003). Foreign Direct Investment and Exchange Rate Uncertainty in Imperfectly Competetive Industries. *National Institute Discussion Paper, No 220.*

Benita, G. ve B. Lauterbach, B. (2004). Policy Factors and Exchange Rate Volatility: Panel Data Versus a Spesific Country Analysis. *Journal of Finance and Economics, 7,* s. 452-487.

Berke, B. (2014). Türkiye'de Sermaye Akımlarının Oynaklığı Ekseninde Reel Döviz Kurunun Belirleyicilerinin Bir Analizi. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 27 101),* s. 1-29.

Bozdan, D. N., Özenci, İ. ve Benli, Y. K. (2018). Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin Analizi: Ampirik Bir Çalışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(25),* s. 638-649.

Branson, W. H. (1983). A Model of Exchange-Rate Determination with Policy Reaction: Evidence from Monthly Data. *National Bureau of Economic Research, WP. 1135,* DOI 10.3386/w1135.

Bulut, E. (2005). *Döviz Ekonomisi (Piyasanın Mikro Yapısı)* (1. Baskı). Ankara: Platin Yayınları.

Büberkökü, Ö. (1997). Hisse Senedi Fiyatları ile Döviz Kurları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerden Kanıtlar. *İMKB Dergisi, 13.*

Byrne, J. ve Davis, E. (2003). Panel Estimation of The Impact of Exchange Rate Uncertainty on Investment in The Major Industrial Countries. *Royal Economic Society Annual Conference, 34.*

Caballero, R. J. (1991). On the Sign of the Investment-Uncertainty Relationship. *American Economic Review, 81(1),* s. 279-88.

Calderón, C., Chong, A. ve Loayza, N. (2002) Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries. *Contrib Macroecon, 2(1),* s. 1-31.

Calderón, C., Chong, A. ve Zanforlin, L. (2007) Current Account Deficits in Africa: Stylized Facts and Basic Determinants. *Economic Development and Cultural Change 56(1),* s. 191-221.

Cevher, E. (2016). Döviz Kuru Belirleyicilerinin Koşullu ve Kısmi Granger Nedensellik Testleri ile Araştırılması, (s. 105-160). Yurdakul, F. (Ed.). *Döviz Kurunun Belirleyicileri, Kısmi ve Koşullu Granger Nedensellik, SETAR, LSTAR, TVAR Modelleri*, Ankara: Gazi Kitap Evi. ISBN 978-605-344-469-5.

Cingöz, F. ve Kendirli, S (2018). Altın Fiyatları, Döviz Kuru ve Borsa İstanbul Arasındaki İlişki. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(4),* s. 545-554. DOI: 10.29106/fesa.649254.

Çiftci, N. (2016). Türkiye'de Cari Açık, Reel Döviz Kuru ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Eş Bütünleşme Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(1),* s. 129-142.

Das, D. K. (2016). Determinants of Current Account Imbalance in the Global Economy: A Dynamic Panel Analysis. *Journal of Economic Structures, 5(8),* s. 1-24. DOI: 10.1186/s40008-016- 0039-6.

Demirgil, B. (2021). Makroekonomik Değişkenler ile İşsizlik İlişkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *EBYÜ İİBF Dergisi, 3(1),* s. 13-21. DOI: 10.46482/ebyuiibfdergi.863713.

Dinler, Z. (2007). *İktisat.* Bursa: Ekin Kitabevi.

Dornbusch, R. ve Fischer, S. (1980). Exchange Rates and the Current Account. American Economic Review, *70(5),* s. 960-71.

Dritsakis, N. (2011). Demand for Money in Hungary: An ARDL Approach. *Review of Economics & Finance,* s. 1-16.

Ejaz, R. A., Abbas A, A. ve Saeed, A. R. (2020). Relationshiop Between Exchange Rate and Bughetary Deficit: Empirical Evidence from Pakistan. *Pakistan Journal of Applied Sciences, 2(8),* s. 839-842.

Erdoğmuş, M. ve Barışık, S. (2020). Net Döviz Gelirinin Ulusal Para Arzı Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives, 8(1),* s. 1-17.

Ergün T, H. (2021). Türkiye'de Altın Rezervi ve Döviz Kuru İlişkisinin Fourier Yaklaşımı ile Test Edilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 10(2),* s. 1728-1742. http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/62559/826859.

Göktuğ, G. (2010). Maastricht Kriterleri ve Türkiye'nin Bu Kriterlere Uyum Süreci. *Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Devlet Bütçe Uzmanlığı Araştırma Raporu,* s. 82.

Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross Spectral Methods. *Econometrica, 37,* s. 424-438.

Granger, C. W. J., Huangb, B. N. ve Yang, C. W. (2000). A Bivariate Causality Between Stock Prices and Exchange Rates: Evidence from Recent Asian Flu. *The Quarterly Review of Economics and Finance, 40(3),* s. 337-354.

Gülcan, Y. ve M. E. Bilman (2005), The Effects of Budget Deficit Reduction on Exchange Rate: Evidence from Turkey. *Dokuz Eylül University Faculty of Business Department of Economis Discussion Paper Series, 5(7),* s. 1-9.

Günaydın, İ. (2000). Türkiye'de Bütçe Açığı, Enflasyon ve Döviz Kurları Arasındaki İlişkilerin Analizi. *İktisat, İşletme Finans Dergisi, 172,* s. 69-80.

Hacıevliyagil, N., Şit, A. ve Doğan, B. (2019). Türkiye ile BRICS Ülkelerinde Enflasyon, Faiz Oranları ve Para Arzı ile Döviz Kuru İlişkisinin Karşılaştırması. *Gaziantep Ünv. İİBF. Dergisi, 1(1).*

He, Q. (2010). Expanding Varieties in The Non-Traded Goods Sector and There All Exchange Rate Depreciation. *Journal Of International and Global Economic Studies, 3(2),* s. 19-38.

Hodge, D. (2005). The Effect Of Exchange Rate Volatility on Trade And Employment: A Brief Review of Literature, Employment Growth&Development Intiative. *Human Sciences Resource Council.* http://www.hsrc.ac.za/en/research-data/ktree-doc/1308.

TCMB, (2020). https://evds2.tcmb.gov.tr, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).

İlgün, F. Dumrul, C. ve Aysu, A. (2014). Bütçe Açığının Reel Döviz Kuru Üzerindeki Etkileri: Türk Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 10(23),* s.13-30.

Kara, H. ve F. Öğünç. (2005). Exchange Rate Pass-Through in Turkey: It is Slow, But Is It Reelly Low?". *The Central Bank of The Republic of Turkey Research Department Working Paper, 5(10),* s. 1-17.

Karpuz, F. ve Kızıltan, A. (2014). Türkiye'de Kısa Vadeli Yabancı Yatırımlar ile Reel Döviz Kuru Arasındaki İlişki. *Ekev Akademi Dergisi, 18(60).*

Khan, M. K., Teng, J. Z. ve Khan, M. I. (2019). Co-integration Between Macro-Economic Factors and The Exchange Rate USD/CNY. *Financial Innovation, 5.*

Kılıç, H. S. ve Öner, H. (2020). Budget Deficit, Exchange Rate and Inflation Relations in Turkey: 2006-2017 Period VAR, Impules-Response Analysis and Variance Decomposition. *Business & Management Studies: An International Journal*, *8(3),* s. 3495-3525. https://doi.org/10.15295/bmij.v8i3.1484.

Kızılkaya, F. (2021). Türkiye'de Petrol Fiyatları ve Reel Döviz Kuru İlişkisinin Asimetrik Fourier Nedensellik Analizi ile İncelenmesi. *İstanbul İktisat Dergisi, 71(2),* s. 549-568. https://doi.org/10.26650/ISTJECON2021-1019608.

McPherson, M. F., ve Rakovski, T. (2000). Exchange Rates and Economic Growth in Kenya: An Econometric Analysis. *African Economic Policy Discussion Paper.* Washington, s. 1-14.

Mishkin, S. F. (1996). Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective. *NBER Working Paper Series, 5600.* Cambridge, MA 02138 May.

Ollech, D. ve Webel, K. (2020). A Random Forest-based Approach to Identifying the Most Informative Seosanality Test. *Deutsche Bundesbank's Discussion Paper Series 55/2020*.

Organ, İ. ve Berk, E. (2016). Kısa Vadeli Sermaye Hareketlerinin Döviz Kuru İlişkisi ve Türkiye İçin Tobin Vergisi Tartışması. *EconWorld.*

Öncü, M. A., Çömlekçi, İ., Yazgan, H. İ. ve Bar, M. (2015). Yatırım Araçları Arasındaki Eş Bütünleşme (BİST100, Altın, Reel Döviz Kuru). *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 1(15),* s. 43-55.

Öner, H. (2018a). Döviz Kuru ve Enflasyon Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Uygulaması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(1),* s. 343-358. DOI: 10.17218/hititsosbil.398547.

Öner, H. (2018 b). Altın, Petrol, Döviz Kuru, Faiz ve Korku Endeksi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi,* ISSN: 1309-3762/2149-1585.

Özdemir, A. ve Bilgen, A. (2021). Döviz Kuru Oynaklığının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(2),* sf. 543-559. Https://Dergipark.Org.Tr/En/Pub/Kusbd/İssue/64339/843341.

Özkul, G. ve Öztürk, A. (2021). Türkiye'de Döviz Kuru Oynaklığı ile Dış Borç Stoku Arasındaki İlişkinin Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile Analizi. *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi, 8(1),* s. 46-63.

Öztürk, N. ve Bayraktar, Y. (2010). Döviz Kurlarını Açıklamaya Yönelik Yeni Yaklaşımlar. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 11(1).*

Parveen, S. Khan, A. Q. ve Ismail, M. (2012). Analysis of the Factors Affecting Exchange Rate Variability in Pakistan. *Academic Research International, 2(3),* s. 670-674. ISSNL: 2223-9553, ISSN: 2223-9944.

Petrović, P. ve Gligorić, M. (2010). Exchange Rate and Trade Balance: J-Curve Effect. *Panoeconomicus, 1,* s. 23-41.

Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regressions. *Biometrica (75),* s. 335-346.

Rodrik, D. (2008). The Exchange Rate and Economic Growth. *Brookings Papers on Economic Activity, 2,* s. 365-412.

Sadorsky, P. (2000). The Empirical Relationship Between Energy Futures Prices and Exchange Rates. *Energy Economics, 22,* s. 253–266.

Sağlam, Y. ve Yıldırım, M. (2007). 2001 Krizi Sonrası Uygulanan Faiz ve Kur Politikalarının Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Adnan Menderes Üniversitesi ve Avrupa Araştırmalar Merkezi, Güncel Ekonomik Sorunlar Kongresi'ne Sunulan Bildiri.*

Saidu, M. T., Naseem, N. A. M., Law, S. H., ve Yasmin, B. (2021). Exploring The Asymmetric Effect Of Oil Price on Exchange Rate: *Evidence From The Top Six African Net Oil İmporters. Energy Reports.*

Sekmen, F. ve Revanoğlı, G. A. (2017). Faiz Haddi ve Para Arzının Döviz Kuru Üzerine Etkisi: Kazakistan Örneği. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(4),* s. 333-342.

Serven, L. (2002). Real Exchange Rate Uncertainty And Private Investment in Developing Countries. *World Bank Policy Research Working Paper, 2823.*

Sevüktekin, M. ve Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi: Eviews Uygulamalı* (5. Baskı). Dora Basım Yayım.

Seyidoğlu, H. (2017). *Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama, (Genişletilmiş 21. Baskı).* İstanbul: Yılmaz Basın Yayın.

Sharifi-Renani, H. (2007). Demand for Money in Iran: An ARDL Approach. *MPRA Paper, No. 8224.*

Sjaastad, L. A. (2008). The Price of Gold and the Exchange Rates: Once Again. *Resources Policy. 33(2),* s. 118-124.

Sjaastad, L. A. ve Scacciavillani, F. (1996). The Price of Gold and the Exchange Rate. *Journal of International Money and Finance, 6(15),* s. 879-897.

Sönmez, G. Akduğan, U. ve Gündüz, O. (2017). Türkiye'de Cari Açık Sorununun Reel Döviz Kuru ve İhracatın İthalata Bağımlılığı Açısından Değerlendirilmesi. *Maliye Finans Yazıları, (108),* s. 105-122.

Sünbül, E. (2020). The Volume of Foreign Trade and Relations of Currency ARDL Bound Testing Analysis (Turkey Example). *Economics Business and Organization Research, Proceedings of The Third Economics, Business and Organization Researc (EBOR) Conference,* s. 466-477. https://dergipark.org.tr/en/pub/ebor/issue/58610/850941.

Sünbül, E. (2021). Dış Ticaret Hacmi ve Döviz Kuru İlişkisinin ARDL Sınır Testi ile Analizi (Türkiye Örneği). *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi, 8(1),* s. 1-16.

Şit, M. ve Alancıoğlu, E. (2019). Türkiye Ekonomisinde Dünya Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru İlişkisi: Ampirik Analiz. *Econharran, 3(3),* s. 22-35.

Terzi, H. ve Kurt, S. (2008). Türkiye'de Dolarizasyon Sürecinde Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 18(64).*

Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical İnference in Vector Autoregressions with Possibly İntegrated Processes. *Journal of Econometrics, 66,* s. 225-250.

Twarowska, K. ve Kakol, M. (2014). Analysis of Factors Affecting Fluctıng Fluctuations in the Exchange Rate of Polishzloty Against Euro. *Human Capital without Borders: Management, Knowledge and Learning for Quality of Life Knowladge and Learning, Portoroz, Slovenia International Conference,* s. 889-898.

Wang, Y. S. ve Chueh, Y.L. (2013). Dynamic Transmission Effects Between the Interest Rate, the US Dollar, and Gold and Crude Oil Prices. *Economic Modelling. 30,* s. 792-798.

Yalçınkaya, Y. ve Tunalı, H. (2019). 2017-2018 Döviz Kuru Türbülansı ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Yeni Para Politikası Araçları. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, 4(1),* s. 17-36, DOI: 10.30784/epfad.511381.

Yalman, İ. ve Karaköy, Ç. (2019). Türkiye'de Dış Borç, Döviz Kuru ve Ekonomik Büyüme. *5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Bandırma, (UBAK),* s. 15-28.

Yurdakul, F. (2016). Döviz Kuru Modellemesi ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama (Bölüm 1). (Editör: Yurdakul, F.), *Döviz Kurunun Belirleyicileri, Kısmi ve Koşullu Granger Nedensellik, SETAR, LSTAR, TVAR Modelleri,* Gazi Kitabevi: Ankara. ISBN 978-605-344-469-5.

Türkiye'de Ekoköy ve Ekoçiftliklerin Değerlendirilmesi: Bir SWOT ve R'WOT Analizi[1]

Esengül DOĞRU[1]

Giriş

Ekoköyler sosyal ve doğal ortamları yenilemek için sürdürülebilirliğin (sosyal, kültür, ekoloji ve ekonomi) dört boyutunun hepsinde yerel olarak sahip olunan katılımcı süreçler yoluyla bilinçli olarak tasarlanan kasıtlı, geleneksel veya kentsel bir topluluktur (GEN, 2020). Ekoköyler çevreye sorunsuz şekilde entegre edilebilen yerleşim modelleridir (Borsos, 2013). İnsan ölçeğinde azami bir nüfusla sınırlandırılan, kendi kendine yetebilen, gereken ana fonksiyon alanlarının (konut, ticaret, üretim vb. alanlar) birbiriyle uyumlu olarak dengeli bir biçimde planlandığı, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanıldığı, atık yönetim sistemlerinin çevreye zararı minimum olan sürdürülebilir yerleşim birimleridir (Yaban ve Karatopuk, 2017).

Ekoköy, insan davranışlarını doğayla birleştiren, sağlıklı birey gelişimini destekleyen, insan ölçeğinde kendi kendine yetebilen yaşam planı sağlayan bir yerleşim modelidir. Ekoköyler, nitelikli bir amaç uğruna bir araya getirilmiş topluluklardır. İnsanlığı derinden etkileyen sürdürülebilirlik politikası ile çevreci hareketlerin en önünde yer almaktadır. İnsanların birbirini desteklediği geleneksel yaşama duyulan özlemin canlı tutulması misyonuna sahiptir (Köse, Öztaşcı Gültekin, Yazıcı ve Yurttaş, 2017). Azaltılmış çevresel etkiye sahip alternatif yaşam örnekleridir (Magnusson, 2018).

Yaşamın en saf ve doğal halini sunan ekoköyler, insan faaliyetlerinin doğayla uyumlu olduğu, kaynağını sürdürülebilirlik ve ekolojiden alan, kendine yeterli, çevreye karşı duyarlı biçimde oluşturulmuş yerleşim modelleridir. Ekoköylerde yaşamsal üretim ve tüketim sistemleri yeniden şekillendirilir. Ekoköyler hegomanik ilişkilerin eleştirildiği bilinçli topluluklar tarafından kurulmuştur.

Ekoköyler fiziksel tasarımı, yeni yüzyılın statükosuna aykırı olarak basitleştirilmiş yaşam biçimlerine bağlı demokratik süreçlerle birleştirerek kendilerini tanımlarlar. Ekoköy felsefesinin özünde, insan geçimini doğal çevreye daha yakın hale getirme arayışı vardır. Doğal bina tekniklerini ve yenilenebilir enerji kaynakları gibi modern eko-teknolojileri içeren mimari uygulamalardaki ilerleme, ekoköylerin çevresel yönetim yaklaşımını kolaylaştırmaya hizmet etmektedir. Bu tekniklerin ve uygulamaların birçoğu iş birliğini ve katılımı teşvik eder, bu nedenle demokratik süreçleri de somutlaştırır (Sizemore, 2004). Ekoköyler içinde, ana akım gıda endüstrisinin yerini organik tarım ve permakültür yoluyla yerel gıda üretimi almıştır. Fosil yakıtlar güneş enerjisi sistemleri, biyodizel ve yel değirmenleri gibi çeşitli yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımıyla değiştirilir. Ana akım inşaat yöntemlerinin yerini eko-konut mimarisi almıştır. Ekoköyler yalnızca belirli bir sosyo-teknik rejime meydan okumaz veya çözüm sağlamaz; bunun yerine çeşitli sosyo-teknik rejimleri aynı anda çok çeşitli alternatifler deneyerek değiştirmeyi hedeflerler (Avelino ve Kunze, 2009).

---

[1]Bu çalışma Esengül DOĞRU'nun doktora tezinin (Türkiye'de Ekoköyler ve Ekoçiftlikler: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri) bir bölümünden üretilmiştir.

[1]Dr., Karabük Üniversitesi, Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Programı Mezunu, esenguldogru@gmail.com. ORCID ID:0000-0003-1997-270X, Tel: 0533 793 37 76.

Bu araştırma, SWOT ve R'WOT tekniği uygulaması ile ekoköylere ve ekoçiftliklere ilişkin mevcut sorunları belirlemek ve çözüm önerilerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır. Araştırma 13 ekoköy ve 9 ekoçiftlik olmak üzere toplam 22 ekolojik yerleşimde gerçekleştirilmiştir.

İlgili literatür incelendiğinde ekoköylerin ve ekoçiftliklerin farklı açılardan ele alındığı çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalardan bazılarının, ekoköy hareketi (Jackson, 2004), yabancı niyetli topluluklarda toplum yaşamının özellikleri ekoköy ve birlikte barınma arasındaki farklara odaklanma (Jung Shin, 2008), sürdürülebilir kalkınma modelleri olarak ekoköyler: Bir vaka çalışması yaklaşımı (Gesota, 2008), Tayvan'ın Taomi Ekoköyü üzerine bir vaka çalışması (Lee, 2009), küçük ölçekte sürdürülebilirlik için örgütlenme: Bir ekolojik köy örneği (Breton, 2009), topluluk düzeyinde sürdürülebilirliği artırma: Amerikan ekoköylerinden dersler (Loezer, 2011), ekolojik yaşam alanları tasarlamak: Bir yer duygusu yaratmak (Mare ve Lindegger, 2011), ekoköyler: Sürdürebilirliğin yeni ufukları (Dawson, 2012), Dayalbagh: Çevre koruma için bir ekoköy modeli (Singh, Singh, Sinha ve Singh, 2012), bir topluluk ortamında sürdürülebilir kalkınma ilkeleri: O.U.R. Ekoköyü, Britanya Kolumbiyası, Kanada (Zamchevska, 2013), bir ütopya hareketi olarak ekoköyler: Türkiye'deki örnekler üzerine bir inceleme (Güleryüz, 2013), Cloughjordan Ekoköyü'nde vizyon ve uygulama (Campos, 2013), sürdürülebilir topluluğa doğru: Dancing Rabbit ekolojik köyündeki ilerlemeyi değerlendirme (Jones, 2014), Ekoköyler: Yeni Rotamız (Rose, 2014), küçülme geçişine yönelik pratik yaklaşım: İsveç Kalmar'da gelişmekte olan bir ekolojik köy üzerine vaka çalışması (Costa, 2015), ekolojik kaygı temelli yerleşimlerde sürdürülebilirlik paradigmasının farklı boyutlarıyla incelenmesi: Ekoköyler (Kara, 2014), yeni yaşam biçimleri dünya kadar eski: İtalyan ekoköy ağı örneğinde en iyi uygulamalar ve sürdürülebilirlik (Losardo, 2016), köye geri dönüş: Türkiye'deki ekolojik çiftliklerde birlikte yaşam deneyimleri ve yeni köylülük (Özadak, 2016), ekoköyler İthaca (Walker, 2016), Türkiye'de organik ekoturizm çiftlikleri üzerine bir araştırma (Ahmadova ve Akova, 2016), ekoköyler: Sürdürülebilir bir toplum için dersler (Litfin, 2017), XVI. yüzyıldan günümüze ekoköylerin tanımlama yaklaşımlarına göre karakteristik özelliklerinin saptanması (Asımgil, 2017), ekoköylerin sürdürülebilirlik hareketi ile çevreye sağlayacağı potansiyel fırsatlar (Köse, Öztaşcı Gültekin, Yazıcı ve Yurttaş, 2017), Dadalı Ekoköyü'nün farklı ilgi gruplarının bakış açılarından değerlendirilmesi (Gültekin ve Gültekin, 2017), Dünya'da ve Türkiye'de ekolojik köy uygulamaları (Kılıç ve İşcan, 2019), Kuşadasi ve Söke ekoturizm ağı üzerindeki çekirdek köylerde ekoköy hareketliliğinin irdelenmesi (Çakmak, 2021), Türkiye'de ekoköyler ve ekoçiftlikler: Mevcut durum, sorunlar ve çözüm önerileri (Doğru, 2022), ekoköy konusunda yapılan lisansüstü tezlerin analizi (Doğru ve Koçak, 2022) şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde, ekoköylerin ve ekoçiftliklerin farklı açılardan incelendiği pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmanın, ilgili literatüre katkı sağlayacağı ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalara fikir sunması açısından faydalı olacağı düşülmektedir.

Amaç ve Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu araştırma, SWOT ve R'WOT tekniği uygulamasıyla ekoköylere ve ekoçiftliklere ilişkin mevcut sorunları belirlemek ve çözüm önerilerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.

Bu kapsamda şu sorulara yanıt aranmıştır:

- Ekoköylerin ve ekoçiftliklerin güçlü ve zayıf yönleri, fırsat ve tehdit (SWOT) unsurları nelerdir?

- Ekoköy ve ekoçiftlik kurucularına göre ekoköylerin ve ekoçiftliklerin güçlü ve zayıf yönleri, fırsat ve tehdit (SWOT) unsurları nelerdir, SWOT gruplarındaki ölçütlerinin R'WOT çözümlemeleri nasıldır?

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma Modeli

Araştırmada, ekoköylerin ve ekoçiftliklerin güçlü ve zayıf yönlerinin belirlenmesi, dışsal/çevresel faktörlerden kaynaklanan fırsat ve tehditlerin ortaya konulması amacıyla SWOT analiz tekniğinden yararlanılmıştır. SWOT analizi tekniğinin kullanılmasındaki amaç, Türkiye'deki ekoköylerin/ekoçiftliklerin mevcut durumunun ortaya konulması ve potansiyel olarak ekoköylerin/ekoçiftliklerin geliştirilmesi için neler yapılabileceğine dair öneriler sunmaktır. SWOT analizi, ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü yanlarını ve fırsatlarını öne çıkararak mevcut veya gelecekte uygulanması planlanan ekoköylere/ekoçiftliklere fikir sunması açısından ve zayıf yönleri ile tehdit unsurlarının belirlenerek etkilerinin en aza indirilmesi konusunda alınması gereken önlemlerin neler olması gerektiğinin ortaya konması açısından önemlidir.

Araştırmada SWOT analiz tekniğinin yanı sıra R'WOT analiz tekniğinden de yararlanılmıştır. Birden fazla çok ölçütlü karar verme tekniğinin birlikte kullanıldığı R'WOT Tekniği, SWOT analizi ile grupların görüşleri belirlendikten sonra çok ölçütlü karar verme tekniklerinden olan Ranking (Sıralama) Tekniği (RT) ve devamında Doğrusal Kombinasyon Tekniğinin (DKT) uygulanması ile sonuçlandıran analitik bir tekniktir (Şimga, 2019, s. 22).

Çalışma Alanı

Saha araştırması kapsamında yer alan ekoköy yerleşimleri Pastoral Vadi, Knidia Çiftliği, Yeryüzü Ekolojik Yaşam Köyü, Latif Yalçıner Çiftliği, Kapor Çiftliği, Flora Akdeniz Bahçesi, Sevgi Ana Çiftliği, Ali Kışlak Ormanı, Ekoköy Ketenciler, Gökada Çiftliği, Narköy, Furma Ekolojik Yaşam Çiftliği, Bademler Doğal Yaşam Köyü'dür. Ekoçiftlik yerleşimleri ise Cevizbağı Çiftliği, Şaban Burhan Çiftliği, Necmi Nacak Çiftliği, Yonca Lodge, Dikencik Evleri, Ekolojik Güney Köy, Balabanağa Çiftliği, Ormanya Gıda Ormanı ve Hülya Hanımın Çiftliği'dir. Bu durumda araştırmada 13 ekoköy ve 9 ekoçiftlik ele alınmıştır.

Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada, ekoköy ve ekoçiftlik kurucularının ekoköy ve ekoçiftliklere ilişkin görüş ve düşüncelerini belirlemek amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formlarında yer alan soruların oluşturulması aşamasında benzer çalışmalardan (Fischetti, 2008; Gesota, 2008; Jansson ve Rodhe, 2009; Güleryüz, 2013; Arıcan, 2014; Ece, 2019) yararlanılmıştır. Araştırma doğrultusunda oluşturulan görüşme formu coğrafya alanında uzman iki akademisyen görüşüne sunulmuş ve son hali verilmiştir.

Çalışmanın SWOT analizi, çalışma kapsamı içerisinde yer alan ekoköylere/ekoçiftliklere yönelik gerçekleştirilen gözlem, görüşme, görüşme formları ve literatür taraması ele alınarak şekillendirilmiştir. Çalışma kapsamı içerisinde yer almayan ekoköyler/ekoçiftlikler ise literatür taraması ve ekoköylerin/ekoçiftliklerin web sitelerinden elde edilen bilgiler incelenerek çalışma kapsamında yer alan ekoköylerle/ekoçiftliklerle karşılaştırma yapılarak analiz edilmiştir.

Verilerin Toplanması

Araştırma verileri, hazırlanan görüşme formları aracılığıyla ekoköy/ekoçiftlik kurucularından 5'i kadın ve 17'si erkek olmak üzere 22 kişiden toplanmıştır. Katılımcılar gönüllülük esasına dayanarak belirlenmiş olup, ilk olarak katılımcılara araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Araştırma doğrultusunda hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formları katılımcılara bire bir uygulanarak konu ile ilgili görüşleri elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca katılımcılarla yapılan sohbetler, katılımcıların konuya dair düşüncelerinin belirlenmesine ve araştırmacı gözlemleri konunun derinlemesine incelenmesine katkı sağlamıştır. Araştırma verileri 11-25 Temmuz 2020 ve 17-23 Ekim 2020 tarihlerinde toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Ekoköylerin ve ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam alanı oluşturması açısından katılımcılardan her bir SWOT grubu için ve bu grupların SWOT faktörleri arasında karşılaştırma yapmaları istenmiştir. Elde edilen veriler R'WOT tekniği ile değerlendirilerek katılımcılar tarafından SWOT gruplarına ve SWOT faktörlerine verilen öncelikler ortaya çıkarılmıştır. Böylece, SWOT grupları ve SWOT faktörleri önem sırasına göre ortaya konularak SWOT analizinin sayısal olarak değerlendirmesi ve yorumlanması yapılmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Ekoköylerin/Ekoçiftliklerin Güçlü ve Zayıf Yönleri, Fırsat ve Tehdit (SWOT) Unsurları

Türkiye'deki ekoköy ve ekoçiftliklerin SWOT analizi Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. *Ekoköylerin/Ekoçiftliklerin SWOT Analizi*

Güçlü Yönler (Strenghts)	Zayıf Yönler (Weaknesses)
• Bozulmamış doğal ortam • Kırsal doku ve kültürel çevrenin gözetilmesi • Bozulan çevrenin onarılması • Atık yönetimi konusuna dikkat edilmesi (kompost, ayrıştırma vb.) • Gelecek nesiller için doğanın sürdürülebilirliğini gözetme • Kurucuların sıcakkanlı ve misafirperver olması • Kurucuların bilinçli olması • Kurucuların ekolojik yaşam koşullarını severek ve isteyerek uygulamaları • Geleneksel mimariye önem verilmesi • Yapı tipinde yerel malzemelerin kullanılmasına önem verilmesi • Yapı tipinde çevreye uygunluğun gözetilmesi • Organik ve doğal tarımın yapılıyor olması • Doğal ürünler üretilmesi • Kimyasal ilaç ve gübrelerin kullanılmaması	• Ulaşım sıkıntısı • Ulaşım araçlarının yetersizliği • Tanıtım yetersizliği • Web sitelerinin güncel olmaması veya bazılarının web sitesinin olmaması • Konaklama hizmetlerinin yetersizliği • Ekoturizm hizmetlerinin kısıtlı olması (doğa yürüyüşü, bisiklet turları, yöresel el sanatları, yaban hayatını gözlemleme vb.) • Ekoturizm konusunda yerel halkın bilinçli olmaması • Yerel halkın ekoköyün amaçları konusunda yeterince bilgisinin bulunmaması • Yerel halkın organik tarım konusunda yeterince bilgiye sahip olmaması • İş gücü yetersizliği • Alt yapı eksiklikleri • Su sıkıntısı • Ekolojik yaşam kurma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi • GEN (Global Ecovillage Network)-Küresel Ekoköyler Ağı konusunda bilgi yetersizliği ve üye olmama

• Yerel tohumların yaşatılıyor olması • Şehre uzak olma • Ekoturizme elverişli olma • Yurt dışından misafir kabul ediyor olmaları • Sanatsal faaliyetlerin desteklenmesi • Sürdürülebilir yaşamın olması • Alternatif yaşam sunulması • İnsanları doğal yaşama özendirme • Gönüllülerle iş birliği yapılması • Yerel halka istihdam yaratma • Yerel halka bilinç kazandırma • İlgili yerel derneklerle/kuruluşlarla iletişim halinde olma	• Ekolojik yaşama dair eğitim faaliyetleri • Uygulama atölyelerinin yetersizliği • Sürdürülebilir enerji kaynaklarının yeterince kullanılmaması
Fırsatlar (Opportunities)	**Tehditler (Threats)**
• Ekoturizme olan ilginin artıyor olması • İnsanların alternatif yaşamlara olan ilgisinin gittikçe artması • Çevrenin organik tarıma elverişli olması • Organik tarıma olan ilginin artıyor olması • Doğal ürünlerin tüketimi konusuna olan talebin artıyor olması • TaTuTa (Ekolojik Çiftliklerde Tarım Turizmi ve Gönüllü Bilgi, Tecrübe Takası) projesinin devam ediyor olması nedeniyle ekoköylerin/ekoçiftliklerin yurt içi ve yurt dışındaki gönüllü ve turistlere yönelik tanıtımının devam ediyor olması • Doğal ve kültürel çevreye olan ilginin ve bilinçli insanların giderek artması • Doğal tarım konusunda bilinçlenmek isteyen insanların konuyla ilgili eğitim taleplerinde bulunmaları • Doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemeleri	• Organik üretim maliyetlerinin artması • Üretilen ürünleri pazarlama sıkıntısı • Nitelikli iş gücünün şehre göç etmesi • Toplumsal sorunlar • Yerel halkın ekolojik yaşam konusunda bilinçsiz olması • Yerel halkın organik tarım konusunda bilgisiz olması • Yakın çevrede tarımsal ilaçların kullanımı • Devlet desteklerinin azalması • Vergi yükünün artması • Su sıkıntısının artabilecek olması • Turistik taleplerin artması ve beraberinde çevresel bozulmaların ortaya çıkması • Doğal çevrenin imara açılması • Yakın çevrede fabrikaların kurulmasıyla yaşanabilecek çevresel sorunlar • Maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması

Güçlü Yönler

Tablo 1 incelendiğinde Türkiye'deki ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü yönlerinin zayıf yönlerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. Güçlü yönler ele alındığında, ekoköylerin/ekoçiftliklerin bozulmamış doğal çevrede yer almaları ekoturizm açısından çekici faktörlerden birini oluşturmaktadır. Ayrıca ekoköy/ekoçiftlik kriterlerinden olan sürdürülebilir yaşam biçimini oluşturabilme anlamında fiziksel çevrenin bozulmamış olması bu anlamda önem taşımaktadır.

Türkiye bölgesel olarak ele alındığında farklı coğrafi bölgelerde yaşayan insanların kendine özgü alışkanlıkları, bölgelerin fiziki dokusu, kültürel dokusu, kırsal mimari özellikleri gibi birçok faktör çeşitlilik gösterebilmektedir. Ekoköylerin/ekoçiftliklerin kuruluş aşamasında

kültürel ve fiziksel dokuyu gözetiyor olmaları bölgede yaşayan yerel halkla bütünleşebilmeleri ve oluşabilecek geleneksel köy ve ekoköy/ekoçiftlik çatışmalarının önüne geçmiş olacaktır.

Doğal kaynakların toplumsal veya ekonomik kalkınma aracı olarak kullanılması kimi zaman verimli tarım arazilerinin ve çevresel tahribatların artmasına neden olabilmektedir. Ekoköyler/ekoçiftlikler bozulan çevrenin onarılması konusunda çaba gösteren yerleşimler olarak öne çıkmaktadır. Özellikle ekoköylerde kimyasal herhangi bir ilaç veya gübre kullanımının olmaması ayrıca civar köylerde kullanılan kimyasallara karşı insanları bilinçlendiriyor olmaları bozulmuş doğal çevrenin onarılması anlamında ekoköylerin güçlü yönlerinden birini oluşturmaktadır.

Ekoköyler /ekoçiftlikler atık yönetimi konusunda kompost, ayrıştırma ve bitkisel atıkların yem veya gübre olarak kullanılması konusuna dikkat etmektedir. Doğal çevreyi olumsuz etkileyebilecek atıkların yönetimi konusu çevre üzerindeki baskıyı azaltacaktır. Bu sayede gelecek nesillere daha sağlıklı, yaşanabilecek doğa bırakılması anlamında önem taşımaktadır. Ayrıca ekoköylerin/ekoçiftliklerin, zararsız yaşam alanı olma kriterlerine uyduklarının göstergesidir.

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının bilinçli, sıcak kanlı ve ekolojik yaşam koşullarının farkında olup bunu severek ve isteyerek yapmaları ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü yanlarından birini oluşturmaktadır. Modern yaşamın içerisinde alternatif bir yaşam oluşturabilmek, bunu severek ve kimi zaman ilkel koşullarla gerçekleştirebilmek zaman ve emek gerektiren bir sürü yükü beraberinde getirebilmektedir. Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının bunun farkında olup yapılması gereken faaliyetleri doğayla bütünleşerek yapmaları onları bu konuda güçlü kılmaktadır.

Yapı tipinde daha çok geleneksel mimarinin gözetiliyor olması ve bölgeye özgü yerel yapı malzemelerinin kullanılması ekoköylerin/ekoçiftliklerin kırsal dokuyu gözettiklerini göstermektedir. Bu anlamda çevreyle bütünleşebilmeleri ve ekoturizm anlamında doğal bütünlüğün sağlanması açısından önemli kriterlerden birini oluşturmaktadır.

Ekoköylerde/ekoçiftliklerde kimyasal ilaç ve gübrelerin kullanılmaması doğal ve organik tarıma yönelmeleri ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü yönlerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Doğal ve organik tarım yöntemlerinin bilincinde olmaları ve çevredeki yerel halkı konu hakkında bilgilendirmeleri gelecekte çevredeki toprak yapısının sağlıklı kalabilmesi anlamında önemlidir. Bunun yanı sıra, yerel tohum konusuna önem vermeleri ve yerel tohumların yaşatılıyor olması ekoköylerin güçlü yönlerinden biridir. Aynı zamanda doğal ve organik tarım yoluyla üretilen ürünlerin ekoköyü ziyaret eden turistlere sunuluyor olması turistler açısından ekoköyün/ekoçiftliğin çekici faktörlerinden birini oluşturmaktadır.

Ekoköylerin/ekoçiftliklerin şehre uzak olmaları doğal çevrenin korunabilmesi ve ekoturizme elverişli olmaları anlamında önemlidir. Yurtiçinden ve yurtdışından gönüllü ve turist kabul etmeleri tanınabilirliğin artması anlamında ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü yönlerinden biridir. Bu sayede gelecekte ekoköyler/ekoçiftlikler hem yurt içinde hem de yurtdışında ekoturizm merkezleri haline gelebilir.

Sürdürülebilir ve alternatif yaşam biçiminin örnekleri olmalarından dolayı ekoköyler/ekoçiftlikler, insanları kentsel yaşamın dışındaki yaşam şekillerine özendirmektedir. Doğal yaşama özenen turist veya gönüllüler ekoköyleri/ekoçiftlikleri ziyaret ederek ekoköylere/ekoçiftliklere turistik anlamda ekonomik katkı veya ekoköylerde gönüllü çalışarak iş gücü sıkıntılarını azaltmaları anlamında destek olmaktadırlar.

Ekoköylere/ekoçiftliklere yönelik gerçekleşen turistik faaliyetlerin artması sonucu doğan iş gücü ihtiyacında yerel halktan kişilerin istihdam edilmesi yerel halka ekonomik anlamda

katkı sunmaktadırlar. Ayrıca hem ekolojik yaşam hem de ekoturizm hakkında yerel halkta olumlu anlamda bilinç oluşturmaları ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü yanlarından birini oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra ekoköyler/ekoçiftlikler ekolojik yaşam ya da benzer konularda faaliyette bulunan dernek veya kuruluşlarla işbirliklerini sürdürmektedir. Bu durum ekoköylerin/ekoçiftliklerin izole olmaktan öte dışa açık topluluklar olduğunu göstermektedir.

Zayıf Yönler

Ekoköylerin/ekoçiftliklerin zayıf yönlerine bakıldığında ise, ekoköylere/ekoçiftliklere ulaşımın zor olması zayıf yönlerden bir tanesini oluşturmaktadır. Ekoköylerin/ekoçiftliklerin merkezden uzak konumlanmış olmaları ve yeterince altyapı ile desteklenmediklerinden dolayı hem ulaşım hem de ulaşım araçları konusunda sıkıntı yaşanmaktadır. Ekoköylerin/ekoçiftliklerin bu konuda yetersiz olmaları ekoturizm anlamında olumsuz bir faktör anlamında değerlendirilebilir. Araştırma kapsamındaki birçok ekoköye sadece kişisel araçlarla ulaşabilmenin mümkün olduğu görülmüştür. Bu durum ekoköye turistik veya gönüllü olarak gitmek isteyen insanlar için caydırıcı faktörlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Kentsel yaşamın direttiği modern hayat ve modern hayatın stresi, sıkıntısı ve kargaşası gibi birçok nedenden dolayı doğal yaşam alanlarına olan ilgi gittikçe artmaktadır. Bu durum insanları ekoturistik faaliyetlerde bulunmaya yöneltmiştir. Ekoköyler insanlara kentsel hayattan uzaklaşabilmenin mümkün olduğunu, alternatif ve doğal yaşam şekillerinin de olabildiğini göstermiştir. Fakat ekoköylerin/ekoçiftliklerin ulaşabildiği insan sayısı çok azdır, bu durum ekoköylere/ekoçiftliklere yönelik tanıtım faaliyetlerinin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca, ekoköyleri/ekoçiftliklerin turistik yığılmaya uğramak istemiyor olmaları da tanıtımların yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Bunun yanı sıra, bazı ekoköylerin/ekoçiftliklerin web sitelerinin olmaması, web sitesi olanlarında güncel içeriği yansıtmıyor olmaları ekoköylerin/ekoçiftliklerin zayıf yönlerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Bu durum ekoköylerin/ekoçiftliklerin ekoturizm anlamında gelişmelerini yavaşlatabileceğini göstermektedir.

Ekoturizmin önemli faktörlerinden biri konaklama hizmetidir. Ekoköyler/ekoçiftlikler konaklama hizmetleri konusunda taleplere yeterince karşılık verememektedir. Hem fiziksel olanaklar hem de şehir hayatına alışmış kişiler için modern yaşam olanaklarının kısıtlı olması insanlar için itici faktörlerden birini oluşturabilmektedir. Bu durumu şu şekilde yorumlamak daha doğru olacaktır; ekoköyler/ekoçiftlikler amaçlarına göre farklı şekillerde konumlanmış yaşam alanlarıdır. Türkiye'de amacı ekoturizm olan veya olmayan ekoköylerle/ekoçiftliklerle karşılaşmak mümkündür. Burada zayıf bulunan taraf, amacı ekoturizm olan ekoköylerin/ekoçiftliklerin bilinçli veya bilinçsiz olarak doğala kaçma veya doğal kalma amaçlı sundukları konaklama hizmetlerindeki yetersizliktir.

Ekoköylerde/ekoçiftliklerde ziyaretçilerin talep edebileceği etkinliklerin yetersiz oluşu ekoköylerin zayıf yanlarından birini oluşturmaktadır. Doğa yürüyüşü, bisiklet turları, yaban hayatını gözlemleme, ekip-biçme uygulamaları ya da atölye eğitimleri gibi konularda faaliyetlerini artırmaları gerekmektedir.

Yerel halkın ekoköyün ve ekoturizmin amaçları hakkında yeterince bilgi sahibi olmaması ekoturizmin ve ekoköylerin/ekoçiftliklerin gelişimi açısından olumsuz faktörlerden birini oluşturmaktadır. Ekoköylerin/ekoçiftliklerin yerel halkla birlikte hareket etmesi planlanan amaçlara ulaşılması konusunda fayda sağlayacaktır. Yerel halkla birlikte sürdürülen kalkınma amaçlı turizm faaliyeti olan ekoturizm, yerel halkın bilinçlenmesiyle daha etkin bir şekilde sürdürülebilir. Ayrıca yerel halkın sadece ekoturizm anlamında değil organik tarım konusunda da gelenekselliği koruması ve tarım konusundaki alışkanlıkları devam ettirmesi de konunun zayıf yönlerinden birini oluşturmaktadır.

İş gücünün yetersiz olması, alt yapı sorunları, yaşanan su sıkıntıları da ekoköylerin/ekoçiftliklerin zayıf yönlerinden bir diğerini oluşturmaktadır. Bazı bölgelerde yaşanan kültürel tabular ekoköylerin/ekoçiftliklerin çevrelerinden iş gücü talebinde bulunmalarını engellemektedir. Ekoköylerde/ekoçiftliklerde yapılan üretim faaliyetlerinde kimi zaman doğal kaynak suyu kimi zaman ise şebeke suyu kullanılmaktadır. Alanlarının geniş olmasından dolayı şebekeden elde edilen suyun maliyeti artırması ekoköyler/ekoçiftlikler için sorun oluşturmaktadır. Doğal kaynaklardan elde edilen su ise üretim faaliyeti açısından kimi zaman yetersiz kalabilmektedir.

Gelişmiş ülkelerde ekoköylere/ekoçiftliklere olan talep Türkiye'ye göre daha fazladır. Bu durumun nedenlerinden biri gelişmiş ülkelerin geriye dönüş veya doğaya dönüş özleminden kaynaklanmaktadır. Türkiye'deki durum biraz daha farklıdır, çünkü Türkiye halen geleneksel köy yapısını koruyan bir ülkedir. Gelişmiş ülkelerden farklı olarak Türkiye'de halen birçok kişinin istediğinde ziyarette bulunabileceği bir köyü mevcuttur. Dolayısıyla Türkiye'de ekolojik yaşam konusundaki süreç gelişmiş ülkelere göre yavaş ilerlemektedir.

GEN, Dünya'daki ekoköylerin iletişim içinde olmaları ve deneyimlerini paylaşabilmeleri amacıyla kurulmuştur. Türkiye'deki ekoköylerin GEN'e üye olmamaları ekoköylerin zayıf yönlerinden birini oluşturmaktadır. Gelişme ve tanınabilirdik açısından yetkin kurumlarla iletişim içerisinde olmaları gerekmektedir.

Ziyaretçilerin ekoköyü/ekoçiftliği ziyaret etmeleri kimi zaman ekolojik yaşama dair bir şeyler öğrenebilme isteğinden kaynaklanmaktadır. Bu durum ekoköylerde uzun süre konaklama şartını beraberinden getirmektedir. Ekoköyler/ekoçiftlikler, uzun süre konaklamak için zamanı olmayan kişilere kısa zamanlı ekolojik yaşam eğitimleri düzenlenmesi konusunda yetersiz kalmaktadır.

Ekoköylerin/ekoçiftliklerin alanlarının geniş olması, uygulamaların maliyetli oluşu ve bilinenden farklı bir yaşam kurma girişimleri bazı konularda eksik kalabilmelerine neden olmaktadır. Bunlardan bir tanesi sürdürülebilir enerji kaynaklarının kullanımı konusundadır. Ekolojik yaşamın gerekliliklerinden olan sürdürülebilirliğin gözetilmesi anlamında ekoköylerin/ekoçiftliklerin enerji kaynakları konusunda sürdürülebilirliğe dikkat etmemeleri ya da maliyetli bulunmasından dolayı dikkat edememeleri onların zayıf yönlerinden bir diğerini oluşturmaktadır.

Fırsatlar

Kitle turizminin yerini alternatif turizm çeşitlerinin almaya başlaması ve alternatif turizm türlerinden olan ekoturizme olan ilginin zamanla daha da çok artması ekoköyler/ekoçiftlikler açısından fırsat yaratmaktadır. İnsanların doğaya yönelik bilincinin gelişmesi ve kentsel yaşamdan uzaklaşmak istemeleri onları sessiz, sakin, doğal ürünleri tüketebildikleri ve dinlenebildikleri doğal yaşam alanlarına itecektir. Dolayısıyla ekoköylerin/ekoçiftliklerin bu talepleri sağlayabiliyor olmaları bu anlamda gittikçe daha popüler hale gelebileceklerinin göstergesidir.

Ekoköylerin doğal veya organik tarıma elverişli alanlarda konumlanmış olmaları tarım konusunda amaçlarını daha rahat gerçekleştirebilmeleri anlamında olanak tanımaktadır. Üretilen organik ürünlere olan talebin gittikçe daha fazla artması insanların doğal beslenmeye yönelmesi sonucu gerçekleşmektedir. Dolayısıyla günümüzde organik şekilde üretilen ürünlerin, kimyasal ilaç ve gübreler kullanılarak üretilen ürünlere göre daha sağlıklı ve lezzetli olmaları, bunun yanında insanların beslenme konusunda daha dikkatli davranmaya başlamaları doğal ürünlere olan mevcut talebi gelecekte daha da artıracaktır.

Ziyaretçilere doğal tarım uygulamaları hakkında farkındalık yaratmaya çalışan aynı zamanda WWOFF Türkiye'nin üyesi olduğu TaTuTa projesinin devam ediyor olması ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünya çapında tanınmasına olanak sağlayan fırsatlardan birini oluşturmaktadır. Bu sayede hem yurt içi hem de yurt dışından ziyaretçi veya gönüllülerin ekoköylere/ekoçiftliklere ulaşmaları daha kolay olacaktır.

Ekoköyler/ekoçiftlikler, doğal tarım konusunda bilgi edinmek veya doğal tarım uygulamak isteyen kişiler için uygun yerleşimlerdir. Hem bu anlamda hem de doğal yaşama olan ilginin gittikçe artıyor olması, bunun dışında doğayı koruma projelerinin ekolojik yerleşimleri desteklemeleri ekoköylere/ekoçiftliklere yönelik fırsatlardan bir diğerini oluşturmaktadır.

Tehditler

Organik tarım, konvansiyonel tarıma göre hem emek isteyen hem de organik girdilerin (tohum, organik gübre, zararlılara karşı organik ilaçlar vb.) maliyetli ve gelecekte maliyetlerin daha da artabilecek olması karşılaşılabilecek tehditlerden birini oluşturmaktadır. Ayrıca organik tarım ürünlerinin, konvansiyonel tarım yöntemiyle yetiştirilen ürünlere göre fiyat olarak daha pahalı olması, üretilen ürünleri pazarlayamama sıkıntısını beraberinde getirmektedir.

Ekoköylerde/ekoçiftliklerde uygulanan tarım yöntemleri konusunda veya diğer ekolojik uygulamalarda çalışacak tecrübeli insanlar bulmak zor bazen de imkansız olabilmektedir. Gerekli iş gücünü bulamamak, ekoköylerde/ekoçiftliklerde yapılması istenen bir takım plan ve uygulamaları geri plana atabilmektedir.

Kültürel doku kimi zaman bir takım toplumsal sorunları beraberinde getirebilmektedir. Belli bir kültüre sahip bölgede alışılmadık bir uygulama yapılması istenildiğinde çevre tarafından olumsuz karşılanabilmektedir hatta reddedilebilmektedir. Bu durum ekoköyler/ekoçiftlikler açısından tehdit yaratan durumlardan biridir. Bunun dışında yerel halkın ekolojik yaşam ve uygulanan tarım yöntemleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmamaları alışkanlıklarının ötesinde bir durum yaratabilmektedir. Bu durum ekoköylerin/ekoçiftliklerin yerel halk tarafından dışlanabilmesine sebebiyet verebilmektedir. Ayrıca çevrede kullanılan tarımsal ilaçların yağmur sularıyla toprağa karışarak ekoköylerde/ekoçiftliklerde uygulanan organik veya doğal tarımın amacına ulaşmasını olumsuz anlamda etkileyebilmektedir.

Yasal mevzuatların değişen koşullara göre şekillenmesi ekoköyler/ekoçiftlikler açısından tehdit yaratabilecek unsurlardan biridir. Devlet destekleri ve vergilendirme konusunda gelecekte uygulanacak prosedürler ekoköyler/ekoçiftlikler açısından olumsuz faktörler yaratabilir.

Ekoköylere yönelik turistik talebin olması gerektiğinden fazla artış göstermesi ekolojik çevrenin bozulabilmesi noktasında tehdit unsuru oluşturabilir. Dolayısıyla turistik kapasitenin aşılması ekoköyleri/ekoçiftlikleri olumsuz anlamda etkileyecektir.

Bir başka tehdit unsuru ise, ekoköylerin/ekoçiftliklerin bulunduğu doğal çevrenin imara açılması ve maden-otoyol projelerinin etkisinde kalmaları fiziki dokunun bozulmasına sebebiyet verecektir.

Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularına Göre Ekoköylerin ve Ekoçiftliklerin Güçlü ve Zayıf Yönleri, Fırsat ve Tehdit (SWOT) Unsurları

SWOT grupları için belirlenen SWOT faktörleri Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. *Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularına Göre Ekoköylerin ve Ekoçiftliklerin Güçlü ve Zayıf Yönleri, Fırsat ve Tehdit (SWOT) Gruplarına Göre SWOT Faktörleri*

SWOT GRUPLARI	SWOT FAKTÖRLERİ
Güçlü Yönler	Bozulan çevrenin onarılması (G1)
	Çevrenin gelecek nesillere korunarak aktarılması (G2)
	Doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması (G3)
	Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması (G4)
Zayıf Yönler	Sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi (Z1)
	Alt yapı eksiklikleri (Z2)
	Yerel halkın ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda yeterince bilinçli olmaması (Z3)
	Geri dönüşüm sistemlerine yeterince dikkat edilmemesi (Z4)
Fırsatlar	Doğal yaşama olan ilginin artması (F1)
	İnsanların sürdürülebilir ekolojik yaşam konusunda bilinçlenmesi (F2)
	Doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi (F3)
	Doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması (F4)
Tehditler	Doğal alanların imara açılması (T1)
	Maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması (T2)
	Sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması (T3)
	Toplumsal ve kültürel sorunlar (T4)

Tablo 2'de verilen ekoköy/ekoçiftlik kurucularına göre ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü ve zayıf yönleri, fırsat ve tehdit (SWOT) gruplarına göre SWOT faktörleri incelendiğinde, ekoköylerin/ekoçiftliklerin güçlü yönleri bozulan çevrenin onarılması, çevrenin gelecek nesillere korunarak aktarılması, doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması şeklindedir. Zayıf yönleri, sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi, alt yapı eksiklikleri, yerel halkın ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda yeterince bilinçli olmaması, geri dönüşüm sistemlerine yeterince dikkat edilmemesi şeklindedir. Fırsatlar, doğal yaşama olan ilginin artması, insanların sürdürülebilir ekolojik yaşam konusunda bilinçlenmesi, doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi, doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması şeklindedir. Tehditler ise, doğal alanların imara açılması, maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması, sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması, toplumsal ve kültürel sorunlar şeklindedir.

Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularına Göre Ekoköylerin ve Ekoçiftliklerin SWOT Gruplarındaki Ölçütlerinin R'WOT Çözümlemeleri

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının görüşlerine göre, güçlü yönlerin öncelik katsayılarının önem sıralaması Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. *Ekoköy ve Ekoçiftlik Kurucularının Görüşlerine Göre SWOT (Güçlü Yönler) Ölçütlerinin R'WOT Çözümlemeleri*

ÖNECELİK KATSAYISI	SWOT FAKTÖRLERİ - GÜÇLÜ YÖNLER
0,25482	Bozulan çevrenin onarılması
0,24837	Çevrenin gelecek nesillere korunarak aktarılması
0,26212	Doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması
0,23468	Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması

Tablo 3'te yer alan güçlü yönlere ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması (0,26212), bozulan çevrenin onarılması (0,25482), çevrenin gelecek nesillere korunarak aktarılması (0,24837) ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması (0,23468) şeklindedir. Ekoköy/ekoçiftlik kurucuları, ekoköylerde/ekoçiftliklerde gerçekleştirilen tarımsal yöntemlerin doğaya zarar vermeden ekolojik kurallara bağlı kalarak yapıldığını, dolayısıyla ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam alanı oluşturması açısından, ekoköylerin ve ekoçiftliklerin en güçlü yönü olarak doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir.

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının görüşlerine göre, fırsatlar grubunun öncelik katsayılarının önem sıralaması Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. *Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının Görüşlerine Göre SWOT (Fırsatlar) Ölçütlerinin R'WOT Çözümlemeleri*

ÖNECELİK KATSAYISI	SWOT FAKTÖRLERİ - FIRSATLAR
0,253933	Doğal yaşama olan ilginin artması
0,249803	İnsanların sürdürülebilir ekolojik yaşam konusunda bilinçlenmesi
0,241191	Doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi
0,255073	Doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması

Tablo 4'te yer alan fırsatlar grubuna ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması (0,255073), doğal yaşama olan ilginin artması (0,253933), insanların sürdürülebilir ekolojik yaşam konusunda bilinçlenmesi (0,249803) ve doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi (0,241191) şeklindedir. Ekoköy/ekoçiftlik kurucuları, doğaya zarar vermeden doğanın sürdürülebilirliğinin sağlanması konusunda insanların gittikçe daha fazla bilinçlenmesinin avantaj yarattığını düşünmektedir. Dolayısıyla kurucular, ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam alanı oluşturması açısından en güçlü fırsatın doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması olduğu yönünde görüş bildirmişlerdir.

Ekoköy/ ekoçiftlik kurucularının görüşlerine göre, zayıf yönler grubunun öncelik katsayılarının önem sıralaması Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. *Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının Görüşlerine Göre SWOT (Zayıf Yönler) Ölçütlerinin R'WOT Çözümlemeleri*

ÖNECELİK KATSAYISI	SWOT FAKTÖRLERİ - ZAYIF YÖNLER
0,23059	Sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi
0,24951	Alt yapı eksiklikleri
0,26100	Yerel halkın ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda yeterince bilinçli olmaması
0,25891	Geri dönüşüm sistemlerine yeterince dikkat edilmemesi

Tablo 5'te yer alan zayıf yönlere ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, yerel halkın ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda yeterince bilinçli olmaması (0,26100), geri dönüşüm sistemlerine yeterince dikkat edilmemesi (0,25891), alt yapı eksiklikleri (0,24951) ve sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi (0,23059) şeklindedir. Ekoköy/ekoçiftlik kurucularına göre, yerel halk ekoköyde/ekoçiftlikte yapılan uygulamalar ve ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda yeterli bilince sahip olmadıklarından dolayı zaman zaman bazı konularda anlaşmazlıklar yaşamak zorunda kalabilmektedirler. Gerek tarımsal uygulamalar gerekse ekolojik yaşama dair pratikler yerel halk için alışılmışlığın dışında kalmaktadır. Bu durum yerel halkın ekoköye/ekoçiftliğe bakış açısına olumsuz yansıyabilmektedir.

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının görüşlerine göre, tehditler grubunun öncelik katsayılarının önem sıralaması Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. *Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının Görüşlerine Göre SWOT (Tehditler) Ölçütlerinin R'WOT Çözümlemeleri*

ÖNECELİK KATSAYISI	SWOT FAKTÖRLERİ - TEHDİTLER
0,255134	Doğal alanların imara açılması
0,249086	Maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması
0,24458	Sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması
0,251199	Toplumsal ve kültürel sorunlar

Tablo 6'da yer alan tehditler grubuna ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, doğal alanların imara açılması (0,255134), toplumsal ve kültürel sorunlar (0,251199), maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması (0,249086) ve sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması (0,24458) şeklindedir. Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının daha çok, yapılaşmanın çevreyi olumsuz etkileyeceği gerçeği yönünde görüş bildirdikleri görülmektedir. Bu durum, gerek ekoköylerde/ekoçiftliklerde gerçekleştirilen bazı ekolojik faaliyetleri gerekse ortamın doğal görüntüsü ve doğal işleyişini olumsuz etkileyebileceğinden dolayı tehdit unsuru olarak görülmektedir.

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının görüşlerine göre, SWOT grup karşılaştırmalarına ait R'WOT çözümlemeleri tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. *Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının SWOT Grup Karşılaştırmalarına Ait R'WOT Çözümlemeleri*

ÖNCELİK KATSAYISI	SWOT GRUPLARINDAKİ ÖLÇÜTLERİN R'WOT ANALİZİ
0,08300	Doğal yaşama olan ilginin artması F1
0,07775	Bozulan çevrenin onarılması G1
0,06757	Geri dönüşüm sistemlerine yeterince dikkat edilmemesi Z4
0,06512	Yerel halkın ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda yeterince bilinçli olmaması Z3
0,06510	Doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması G3
0,06355	Maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması T2
0,06343	İnsanların sürdürülebilir ekolojik yaşam konusunda bilinçlenmesi F2
0,06329	Çevrenin gelecek nesillere korunarak aktarılması G2
0,06152	Doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması F4
0,06152	Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması G4
0,06144	Toplumsal ve kültürel sorunlar T4
0,06092	Sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması T3
0,06025	Doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi F3
0,05753	Alt yapı eksiklikleri Z2
0,05078	Doğal alanların imara açılması T1
0,03897	Sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi Z1

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının SWOT gruplarına ve SWOT ölçütlerine verdikleri öncelik sırası ilişkilendirilerek SWOT ölçütleri sıralanmıştır. Yapılan R'WOT çözümlemesinde tüm ölçütler öncelik katsayısına göre sıralandığından dolayı ekoköy/ ekoçiftlik kurucularının görüşlerine göre bir eylem planı oluşturulabilir. Bu eylem planında kısa, orta ve uzun dönemde hangi ölçütler üzerinde durulması gerektiği konusunda SWOT ölçütlerinin sıralamasına dikkat edilmesi gerekmektedir. Bundan yola çıkarak, ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam alanı oluşturması acısından kısa vadede 2, orta vadede 5 ve uzun vadede 8 yıllık eylem planı oluşturulup, kurucuların bakış açısıyla kısa, orta ve uzun vadede yapılması gereken uygulamalar ortaya konulmuş olmaktadır.

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının görüşlerinin genel değerlendirmesine göre öncelik katsayıları en yüksek olan (0,06329'ten büyük) ölçütler arasında güçlü yönlerden üç, zayıf yönlerden iki, fırsatlar grubundan iki ve tehditler grubundan bir olmak üzere toplamda sekiz madde yer almaktadır. Katsayısı en yüksek olan ölçütlerden biri fırsatlar grubunda diğeri güçlü yönler grubundadır.

Tablo 7 incelendiğinde, fırsatlar grubundan "Doğal yaşama olan ilginin artması" ve güçlü yönlerden "Bozulan çevrenin onarılması" ölçütlerinin katsayıları itibariyle ön plana çıktığı görülmektedir. En yüksek öneme sahip olan (F1 ve G1) faktörlerin kısa vadede değerlendirilerek ele alınması gerekmektedir. Doğal yaşama olan ilginin artması konusunda tanıtımlar yapılarak, ekoköylerde/ekoçiftliklerde insanların ilgisini çekecek doğa tabanlı etkinlikler düzenlenebilir. Yerel yönetimlerin bu konuda insanları daha fazla teşvik edecek faaliyetlerde bulunması önem taşımaktadır. Ekoköyler ve ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam alanı oluşturması açısından "Bozulan çevrenin onarılması" güçlü yönlerden ilk sırada yer alan ölçüttür. Bu durum, ekoköy/ekoçiftlik kurucularının çevreye duyarlı yaklaşımları nedeniyle doğayı koruyucu faaliyetlerde bulunmalarının sonucudur.

F1 ve G1 dışında öne çıkan ölçütler önem sırasına göre "Geri dönüşüm sistemlerine yeterince dikkat edilmemesi (Z4)", "Yerel halkın ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda

yeterince bilinçli olmaması (Z3)", "Doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması (G3)", "Maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması (T2)", "İnsanların sürdürülebilir ekolojik yaşam konusunda bilinçlenmesi (F2)" ve "Çevrenin gelecek nesillere korunarak aktarılması (G2)" şeklindedir. Bu ölçütler kısa vadede üzerinde durulması gereken faktörleri oluşturmaktadır.

Ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam oluşturması açısından, kurucuların görüşlerine göre orta vadede üzerinde durulması gereken ölçütlerin öncelik sıralaması "Doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması (F4)", "Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması (G4)", "Toplumsal ve kültürel sorunlar (T4)", "Sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması (T3)" ve "Doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi (F3)" şeklindedir. Orta vadede güçlü yönlerin daha fazla kuvvetlendirilmesi, fırsatlardan yararlanılarak avantaja çevrilmesi ve tehditlerin ortadan kaldırılması yönünde uygulanacak eylem planlamaları ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır.

Ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam oluşturması açısından, kurucuların görüşlerine göre uzun vadede üzerinde durulması gereken ölçütlerin öncelik sıralaması "Alt yapı eksiklikleri (Z2)", "Doğal alanların imara açılması (T1)" ve "Sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi (Z1)" şeklindedir. Uzun vadede zayıf yönlerin güçlü yöne dönüştürülmesi ve tehditlerin ortadan kaldırılması yönünde uygulanacak eylem planlamaları ekoköylerin/ ekoçiftliklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, yerel yönetimlerin alt yapı eksiklikleri konusuna yeterince duyarlı davranmadıkları görülmektedir. Kısa vadede eylem planına dönüştürülmesi gereken alt yapı eksiklikleri konusunun yeterince önemsenmediği, kurucuların ölçütlere verdiği puanlar neticesinde ortaya konularak, uzun vadede uygulanacak eylem planları içerinde yer alması gerektiği görülmektedir. Doğal alanlarda yapılaşma riskini tehdit olarak değerlendiren kurucuların, bu durumun ve sürdürülebilir ekolojik yaşam oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesinin kısa vadede sorun teşkil etmeyeceği yönünde düşünceye sahip oldukları görülmektedir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırma, SWOT ve R'WOT tekniği uygulamasıyla ekoköylere ve ekoçiftliklere ilişkin mevcut sorunları belirlemek ve çözüm önerilerini ortaya koymak amacıyla yapılmıştır.

Türkiye'de yer alan ekoköylere/ekoçiftliklere ilişkin yapılan SWOT Analiz sonuçları şu şekildedir:

Mevcut araştırmada ekoköylerin güçlü yönleri; bozulmamış doğal ortam, kırsal doku ve kültürel çevrenin gözetilmesi, bozulan çevrenin onarılması, atık yönetimi konusuna dikkat edilmesi (kompost, ayrıştırma vb.), gelecek nesiller için doğanın sürdürülebilirliğini gözetme, kurucuların sıcakkanlı, misafirperver, bilinçli olması ve ekolojik yaşam koşullarını severek ve isteyerek uygulamaları, geleneksel mimariye önem verilmesi, yapı tipinde yerel malzemelerin kullanılmasına dikkat edilmesi, yapı tipinde çevreye uygunluğun gözetilmesi, organik ve doğal tarımın yapılıyor olması, doğal ürünler üretilmesi, kimyasal ilaç ve gübrelerin kullanılmaması, yerel tohumların yaşatılıyor olması, şehre uzak olma, ekoturizme elverişli olma, yurt dışından misafir kabul ediyor olmaları, sanatsal faaliyetlerin desteklenmesi, sürdürülebilir yaşamın olması, alternatif yaşam sunulması, insanları doğal yaşama özendirme, gönüllülerle iş birliği yapılması, yerel halka istihdam yaratma, yerel halka bilinç kazandırma, ilgili derneklerle/kuruluşlarla iletişim halinde olma şeklindedir.

Ekoköylerin zayıf yönleri; ulaşım sıkıntısı, ulaşım araçlarının yetersizliği, tanıtım yetersizliği, web sitelerinin güncel olmaması veya bazılarının web sitesinin olmaması, konaklama hizmetlerinin yetersizliği, ekoturizm hizmetlerinin kısıtlı olması (doğa yürüyüşü, bisiklet turları, yöresel el sanatları, yaban hayatını gözlemleme vb.), ekoturizm konusunda yerel halkın bilinçli olmaması, yerel halkın ekoköyün amaçları konusunda yeterince bilgisinin bulunmaması, yerel halkın organik tarım konusunda yeterince bilgiye sahip olmaması, iş gücü yetersizliği, alt yapı eksiklikleri, su sıkıntısı, ekolojik yaşam kurma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi, GEN (Global Ecovillage Network)-Küresel Ekoköyler Ağı konusunda bilgi yetersizliği ve üye olmama, ekolojik yaşama dair eğitim faaliyetleri, uygulama atölyelerinin yetersizliği, sürdürülebilir enerji kaynaklarının yeterince kullanılmaması şeklindedir.

Ekoköylere yönelik fırsatlar; ekoturizme olan ilginin artıyor olması, insanların alternatif yaşamlara olan ilgisinin gittikçe artması, çevrenin organik tarıma elverişli olması, organik tarıma olan ilginin artıyor olması, doğal ürünlerin tüketimi konusuna olan talebin artıyor olması, TaTuTa (Ekolojik Çiftliklerde Tarım Turizmi ve Gönüllü Bilgi, Tecrübe Takası) projesinin devam ediyor olması nedeniyle ekoköylerin/ekoçiftliklerin yurt içi ve yurt dışındaki gönüllü ve turistlere yönelik tanıtımının devam ediyor olması, doğal ve kültürel çevreye olan ilginin ve bilinçli insanların giderek artması, doğal tarım konusunda bilinçlenmek isteyen insanların konuyla ilgili eğitim taleplerinde bulunmaları, doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemeleri şeklindedir.

Ekoköylere yönelik tehditler; organik üretim maliyetlerinin artması, üretilen ürünleri pazarlama sıkıntısı, nitelikli iş gücünün şehre göç etmesi, toplumsal sorunlar, yerel halkın ekolojik yaşam konusunda bilinçsiz olması, yerel halkın organik tarım konusunda bilgisiz olması, yakın çevrede tarımsal ilaçların kullanımı, devlet desteklerinin azalması, vergi yükünün artması, su sıkıntısının artabilecek olması, turistik taleplerin artması ve beraberinde çevresel bozulmaların ortaya çıkması, doğal çevrenin imara açılması, yakın çevrede fabrikaların kurulmasıyla yaşanabilecek çevresel sorunlar, maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması şeklindedir.

Ekoköylere/ekoçiftliklere ilişkin yapılan SWOT analiz sonuçlarına göre, ekoköy/ekoçiftlik yerleşimlerinin güçlü yönlerinin zayıf yönlerine göre daha fazla olduğu görülmektedir. Bu durum ekoköylerin/ekoçiftliklerin gelişimlerini başarılı şekilde ilerletmeye çalıştıklarının göstergesi olarak değerlendirilebilir. Özellikle ekolojik yerleşim kriterlerinin çoğunluğuna uygun olmaları ekoköyleri/ekoçiftlikleri bu anlamda güçlü kılmaktadır. Yerleşimlere ilişkin zayıf yönlerin genellikle dışsal faktörlerden (ör. alt yapı, tanıtım, iş gücü vb.) kaynaklandığı görülmektedir. Bu durumda yerleşimlere hem yerel yönetimler hem de yerel halk tarafından destek verilmesi gerektiği açıktır. Bunun dışında ekoturizme olan ilginin gittikçe artıyor olması ve insanların alternatif yaşam arayışları ekoköylere/ekoçiftliklere ilişkin fırsatlar grubunda öne çıkan iki faktörü oluşturmaktadır. Son yıllarda özellikle doğal beslenmeye, sağlıklı yaşama olan ilginin artması ve şehir hayatının insanlar üzerinde oluşturduğu baskı insanların turistik tercihlerinde değişikliğe neden olmuştur. Gelecekte doğal ortamlara olan ilginin daha fazla artabileceği öngörüsü ekoköylere/ekoçiftliklere yönelik öncelikli fırsatları öne çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra tehditler grubuna ilişkin faktörlerin yerleşimlerin gelişimini olumsuz yönde etkilememesi için yerel ve ulusal anlamda desteklerin ve duyarlılığın önem taşıdığı söylenebilir.

Araştırmanın R'WOT Analiz Sonuçları

Ekoköylerin güçlü yönlerine ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, doğa dostu tarım yöntemlerinin uygulanması (0,26212), bozulan çevrenin onarılması (0,25482), çevrenin gelecek nesillere korunarak aktarılması (0,24837) ve yenilenebilir enerji kaynaklarının

kullanılması (0,23468); fırsatlar grubuna ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması (0,255073), doğal yaşama olan ilginin artması (0,253933), insanların sürdürülebilir ekolojik yaşam konusunda bilinçlenmesi (0,249803) ve doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi (0,241191); zayıf yönlere ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, yerel halkın ekoköyün/ekoçiftliğin amaçları konusunda yeterince bilinçli olmaması (0,26100), geri dönüşüm sistemlerine yeterince dikkat edilmemesi (0,25891), alt yapı eksiklikleri (0,24951) ve sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi (0,23059); tehditler grubuna ilişkin öncelik katsayılarının önem sıralaması, doğal alanların imara açılması (0,255134), toplumsal ve kültürel sorunlar (0,251199), maden, otoyol projelerinin ekoköylere/ekoçiftliklere yakın konumlanması (0,249086) ve sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması (0,24458) olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının görüşlerinin genel değerlendirmesine göre öncelik katsayıları en yüksek olan (0,06329'ten büyük) ölçütler arasında güçlü yönlerden üç, zayıf yönlerden iki, fırsatlar grubundan iki ve tehditler grubundan bir olmak üzere toplamda sekiz madde yer almaktadır. Katsayısı en yüksek olan ölçütlerden biri fırsatlar grubunda diğeri güçlü yönler grubundadır.

Fırsatlar grubundan "Doğal yaşama olan ilginin artması" ve güçlü yönlerden "Bozulan çevrenin onarılması" ölçütlerinin katsayıları itibariyle ön plana çıktığı görülmektedir. En yüksek öneme sahip olan faktörlerin kısa vadede değerlendirilerek ele alınması gerekmektedir. Doğal yaşama olan ilginin artması konusunda tanıtımlar yapılarak, ekoköylerde/ekoçiftliklerde insanların ilgisini çekecek doğa tabanlı etkinlikler düzenlenebilir. Yerel yönetimlerin bu konuda insanları daha fazla teşvik edecek faaliyetlerde bulunması önem taşımaktadır. Ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam alanı oluşturması açısından "Bozulan çevrenin onarılması" güçlü yönlerden ilk sırada yer alan ölçüttür. Bu durum, ekoköy/ekoçiftlik kurucularının çevreye duyarlı yaklaşımları nedeniyle doğayı koruyucu faaliyetlerde bulunmalarının sonucudur.

Ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam oluşturması açısından, kurucuların görüşlerine göre orta vadede üzerinde durulması gereken ölçütlerin öncelik sıralaması "Doğa dostu tarımsal uygulamalara olan ilginin artması", "Yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması", "Toplumsal ve kültürel sorunlar", "Sürdürülebilir, doğa dostu tarımsal üretim maliyetlerinin artması" ve "Doğayı koruma projelerinin ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemesi" şeklindedir. Orta vadede güçlü yönlerin daha fazla kuvvetlendirilmesi, fırsatlardan yararlanılarak avantaja çevrilmesi ve tehditlerin ortadan kaldırılması yönünde uygulanacak eylem planlamaları ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır.

Ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilir yaşam oluşturması açısından, kurucuların görüşlerine göre uzun vadede üzerinde durulması gereken ölçütlerin öncelik sıralaması "Alt yapı eksiklikleri", "Doğal alanların imara açılması" ve "Sürdürülebilir ekolojik yaşam alanı oluşturma konusunda sürecin yavaş ilerlemesi" şeklindedir. Uzun vadede zayıf yönlerin güçlü yöne dönüştürülmesi ve tehditlerin ortadan kaldırılması yönünde uygulanacak eylem planlamaları ekoköylerin/ekoçiftliklerin sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önem taşımaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde, yerel yönetimlerin alt yapı eksiklikleri konusuna yeterince duyarlı davranmadıkları görülmektedir. Kısa vadede eylem planına dönüştürülmesi gereken alt yapı eksiklikleri konusunun yeterince önemsenmediği, kurucuların ölçütlere verdiği puanlar neticesinde ortaya konularak, uzun vadede uygulanacak eylem planları içerisinde yer alması gerektiği görülmektedir. Doğal alanlarda yapılaşma riskini tehdit olarak değerlendiren kurucuların, bu durumun ve sürdürülebilir ekolojik yaşam oluşturma konusunda

sürecin yavaş ilerlemesinin kısa vadede sorun teşkil etmeyeceği yönünde düşünceye sahip oldukları görülmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmadova, S. ve Akova, O. (2016). Türkiye'de organik ekoturizm çiftlikleri üzerine bir araştırma. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6(1), 14-29.

Arıcan, E. (2014). Individual escapism or eco-community: selected cases of ecovillage initiatives in Turkey [Doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Asımgil, B. (2017). XVI. yüzyıldan günümüze eko-köylerin tanımlama yaklaşımlarına göre karakteristik özelliklerinin saptanması. Trakya University Journal of Engineering Sciences, 18(2), 95-111.

Avelino, F. ve Kunze, I. (2009). Exploring the transition potential of the ecovillage movement. Paper presented at the European Conference on Sustainability Transitions: Dynamics & Governance of Transitions to Sustainability, 4th-5th June, Amsterdam, the Netherlands.

Borsos, B. (2013). The eco-village concept in a model experiment in South-West Hungary. Journal of Settlements and Spatial Planning, 4(1), 69-76.

Breton, P. E. (2009). Organizing for sustainability at a small scale: A case study of an ecovillage [Yüksek Lisans Tezi]. University of Northern British Columbia.

Campos, P. (2013). Striving intentionalities: Vision and practice in cloughjordan eco-village [Yüksek Lisans Tezi]. Lund University.

Costa, S. (2015). Practical approach towards degrowth transition: A case study of an emerging ecovillage in Kalmar, Sweden [Yüksek Lisans Tezi]. Lund University.

Çakmak, B. (2021). Kuşadasi ve Söke ekoturizm ağı üzerindeki çekirdek köylerde ekoköy hareketliliğinin irdelenmesi [Yüksek Lisans Tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.

Dawson, J. (2012). Ekoköyler: Sürdürülebilirliğin Yeni Ufukları. (Çev. D. Dinçel). Sinek Sekiz Yayınevi.

Doğru, E. (2022). Türkiye'de ekoköyler ve ekoçiftlikler: Mevcut durum, sorunlar ve çözüm önerileri [Doktora Tezi]. Karabük Üniversitesi.

Doğru, E. ve Koçak, E. (2022). Ekoköy konusunda yapılan lisansüstü tezlerin analizi. T, Çetin, H. Kara ve H. Özüdoğru (Ed.), Kuramdan Uygulamaya Ekonomi ve Sosyal Bilimlerde Akademik Araştırmalar-I içinde (s. 214-220). İstanbul: Hiperyayın.

Ece, C. (2019). A study on ecovillages ın the scope of sustainable tourism: The case of Turkey [Yüksek Lisans Tezi]. Eskişehir Osmangazi University.

Fischetti, D. M. (2008). Building resistance from home: Ecovillage at Ithaca as a model of sustainable living [Yüksek Lisans Tezi]. Graduate School of the University of Oregon.

GEN (Global Ecovillage Network), https://ecovillage.org/projects/what-is-an-ecovillage/ adresinden 05.06.2020 tarihinde alınmıştır.

Gesota, B. (2008). Ecovillages as models for sustainable development: A case study approach [Yüksek Lisans Tezi]. Albert-Ludwigs-Universitat, Freiburg.

Güleryüz, M. (2013). Bir ütopya hareketi olarak eko-köyler: Türkiye'deki örnekler üzerine bir inceleme [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi.

Gültekin, Y. S. ve Gültekin, P. (2017). Dadalı Ekoköyü'nün farklı ilgi gruplarının bakış açılarından değerlendirilmesi. 1st International Sustainable Tourism Congress Proceedings Book, 458-467.

Jackson, R. (2004). The ecovillage movement. Permaculture Magazine, 40.

Jansson, S. ve Rodhe, F. (2009). Challenging growth society: A study of eco-villages as a strategy towards a sustainable de-growth society (Bachelor thesis]. Göteborgs Universitet.

Jones, K. B. (2014). Toward sustaınable communıty: Assessing progress at dancing rabbit ecovillage [Yüksek Lisans Tezi]. University Of North Texas.

Jung Shin, C. (2008). Characteristics of community life in foreign intentional communities focus on the differences between ecovillage and cohousing. International Journal of Human Ecology, 9(2), 93-105.

Kara, E. (2014). Ekolojik kaygı temelli yerleşimlerde sürdürülebilirlik paradigmasının farklı boyutlarıyla incelenmesi: Ekoköyler [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.

Kılıç, D. ve İşcan, F. (2019). Dünya'da ve Türkiye'de ekolojik köy uygulamaları. TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 17. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı, 25-27 Nisan, Ankara.

Köse, E., Öztaşcı Gültekin, R. E., Yazıcı, M. ve Yurttaş, C. (2017). Eko-köylerin sürdürülebilirlik hareketi ile çevreye sağlayacağı potansiyel fırsatlar. AL-FARABI International Journal on Social Sciences, AG (4), 1-17.

Lee, T. H. (2009). A structural model for examining how destination image and interpretation services affect future visitation behavior: A case study of Taiwan's Taomi Eco-Village. Journal of Sustainable Tourism, 17(6), 727-745.

Litfin, T. K. (2017). Ekoköyler: Sürdürülebilir bir toplum için dersler. (Çev. P. Ercan). Alfa Yayıncılık.

Loezer, L. B. (2011). Enhancing sustainability at the community level: Lessons from american ecovillages [Yüksek Lisans Tezi]. University of Cincinnati.

Losardo, M. (2016). "New ways of lıvıng, as old as the world": Best practices and sustainability in the example of the Italian ecovillage network. Studia Ethnologica Croatica, 28(1), 47-70.

Magnusson, D. (2018). Going back to the roots: The fourth generation of swedish eco-villages. Scottish Geographical Journal, 134(3-4), 122-140.

Mare, E. C. ve Lindegger, M. (2011). Designing ecological habitats: Creating a sense of place. Permanent Publications.

Özadak, A. (2016). "Köye geri dönüş": Türkiye'deki ekolojik çiftliklerde birlikte yaşam deneyimleri ve yeni köylülük [Yüksek Lisans Tezi]. Bilgi Üniversitesi.

Rose, J. (2014). Ekoköyler: Yeni rotamız. (Çev. İ. Urkun Kelso). Yeni İnsan Yayınevi.

Salazar Preece, G. (2011). Co-designing in love: Towards the emergence and conservation of human sustainable communities [PhD Thesis]. University of Dundee.

Singh, M., Singh, S. P., Sinha, A. K. ve Singh, P. (2012). Dayalbagh: An eco-village model for environment conservation. Environment Conservation Journal, 13(3), 73-85.

Sizemore, S. (2004). Urban eco-villages as an alternative model to revitalizing urban neighborhoods: The eco-village approach of the seminary square/ price hill Eco-village of

Cincinnati, Ohio [Yüksek Lisans Tezi]. Division of Research and Advanced Studies of the University of Cincinnati.

Şimga, A. (2019). Sertifikasyon sürecinin R'WOT yaklaşımı ile analizi (Kastamonu Orman Bölge Müdürlüğü örneği) (Yüksek Lisans Tezi]. Kastamonu Üniversitesi.

Walker, L. (2016). Ekoköy İthaca. (Çev. O. Tuncay). Yeni İnsan Yayınevi.

Yaban, P. ve Karatopuk, T. (2017). Balıkesir'de kırdan kente göç sorunu ve eko-köy yaklaşım analizi: Ovaköy örneği. R. Erdem, H. F. Alkan Meşhur, K. Ertuğay, F. Eren, Ç. Fındıklar (Ed), Balıkesir 18 planlama sorunu 18 stratejik çözüm içinde. Nobel Yayıncılık.

Zamchevska, I. (2013). Sustainable development principles in a community setting: A case study of O.U.R. Ecovillage, British Columbia, Canada [Yüksek Lisans Tezi]. Environment and Sustainability in the School of Environment and Sustainability University of Saskatchewan, Saskatoon, Canada.

Kuruculara Göre Ekoköyler ve Ekoçiftlikler[1]

Esengül DOĞRU[1]

Fatih AYDIN[2]

Giriş

Ekolojik dengeyi bozacak tehditlerin ortaya çıkması ve bu durumun insan hayatını olumsuz yönde etkilemeye başlaması 1960'lı yıllardan itibaren çevresel duyarlılığın ön plana çıkmaya başlamasına, 1970'li yıllardan itibaren ise çevresel duyarlılık bilincinin küresel boyuta taşınmasına neden olmuştur. Ekolojik sorunlara karşı olan hassasiyetin artması hayatta var olan değerlerin sorgulanmasının önünü açmış ve farklı ekolojik fikirlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Küresel boyutta yaşanan iklim değişiklikleri, çevresel bozulmalar ve ekolojik ayak izi analizlerindeki artışlar gibi birçok olumsuz faktör dünyanın sürdürülebilirlikten uzaklaştığını göstermiştir. Bu durum kalıplaşmış dünya düzenine karşı gelen grupların oluşmasını ve sivil toplum hareketlerinin büyümesini teşvik etmiştir. İnsanların, çevresel bozulmaların karşısında durma isteği ve dünya düzeninden uzaklaşarak sürdürülebilir yaşam alanları oluşturma bilinci ekolojik yerleşim hareketlerinin ortaya çıkını hızlandırmıştır. Bu doğrultuda gelişen ekoköy ve ekoçiftlik yerleşim girişimleri günümüze dek artarak devam etmiştir.

Yaşamın en saf ve doğal halini sunan ekoköyler, insan faaliyetlerinin doğayla uyumlu olduğu, kaynağını sürdürülebilirlik ve ekolojiden alan, kendine yeterli, çevreye karşı duyarlı biçimde oluşturulmuş yerleşim modelleridir. Ekoköylerde yaşamsal üretim ve tüketim sistemleri yeniden şekillendirilir. Ekoköyler hegomanik ilişkilerin eleştirildiği bilinçli topluluklar tarafından kurulmuştur.

Ekoköyler insan etkinliklerinin zararsız bir şekilde doğa ile bütünleştiği, sağlıklı insan gelişimini destekleyen ve başarılı bir biçimde kesintisiz olarak sürdürülebilecek, insan ölçeğindeki tam teşekküllü yerleşimlerdir (Dawson, 2012: 18). Sosyal ve doğal ortamları yenilemek için sürdürülebilirliğin dört boyutunun (sosyal, kültür, ekoloji ve ekonomi) hepsinde yerel olarak sahip olunan katılımcı süreçler yoluyla bilinçli olarak tasarlanan kasıtlı, geleneksel veya kentsel bir topluluktur (GEN, 2020). Ekoköyler çevreye sorunsuz şekilde entegre edilebilen yerleşim modelleridir (Borsos, 2013).

Ekoköyler yaşam tarzları aracılığıyla çevresel ve sosyal sorunları çözmeye çalışırlar. Çoğu kırsaldır ve ekoköyleri belli bir kritere göre sınıflandırmak zordur çünkü ekoköyler esnek yapılı yerleşimlerdir. Çoğunlukla gelişmiş ülkelerde yaygındır. Daha çok sürdürülebilirlik ve ruhsal gelişime ilgi duyan insanlar tarafından oluşturulduğu görülür. Ekoköy hareketine katılanlar kendilerine toplumsal düzeni ve doğal çevreyi yeniden inşa etmek için rol biçildiğine inanırlar. Genellikle herhangi bir din biçimini desteklemeseler de yeryüzü temelli (dünyevi)

[1] Dr., Karabük Üniversitesi, Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Programı Mezunu, esenguldogru@gmail.com. ORCID ID:0000-0003-1997-270X, Tel: 0533 793 37 76.

[2] Prof. Dr. Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, fatihaydin33@gmail.com. ORCID NO: 0000-0002-8940-5332, Tel: 0535 845 79 97.

Bu çalışma Esengül DOĞRU'nun doktora tezinin (Türkiye'de Ekoköyler ve Ekoçiftlikler: Mevcut Durum, Sorunlar ve Çözüm Önerileri) bir bölümünden üretilmiştir.

maneviyat yaygındır. Bu anlayış içerisinde devlet düzeninden bağımsız ve kapitalist sisteme uzak kalacak şekilde kendi kendine yetebilecek yaşam alanları oluşturmayı hedeflerler.

Dünya nüfusunun az bir kısmı ekoköylerde yaşamaktadır bu nedenle ekoköyler yarattıkları çevresel etkilerden çok ortaya konulan fikirlerle dikkat çekerler. Ekoköyler yaptıkları uygulamalarla dünya üzerinde ilk ekolojik ve sürdürülebilir yaşamın deneysel çalışmalarını yapan yerleşimler olarak düşünülebilir. Onların mücadele ve başarıları yeşil topluma geçişe yöntem oluşturmada önemli örneklerdir. Ayrıca girişimlerin fizibilitesi hakkında önemli veri kaynaklarını oluşturmaktadırlar.

Ekolojik yerleşim alanlarından bir diğeri ekoçiftliklerdir. Ekoçiftlikler, çevrenin doğal işleyişini gözeterek ve bu işleyişe herhangi zararlı bir müdahalede bulunmadan, atık yönetiminin ve geri dönüşümün mümkün olduğu, kaynakların verimli ve bilinçli kullanıldığı organik veya doğal tarım yöntemlerinin uygulanabildiği alanlardır. Ekoçiftliklerde çevreyi korumanın yanı sıra bozulan çevrenin onarılması ve işleyişin sürekliliğinin sağlanması öne çıkmaktadır. Ekoçiftlikler ekolojik yaşam felsefesini barındıran alanlardır.

Ekoçiftlikler, doğa dostu tarım yöntemlerini seçen çiftçi ailelerin gerek geçimini sağlayabilme gerekse maddi gelir elde edebilme amacıyla oluşturdukları yerleşimlerdir. Ekoçiftliklerin kendi kendini idame ettirebilme, istihdam yaratma, yaban hayatını koruma, üretilen ürünlerin insan sağlığına uygun olması, üretimde girdilerin düşük alınan verimin yüksek olması gibi kriterleri mevcuttur.

Bu araştırmada, ekoköy ve ekoçiftlik kurucularının ekoköy ve ekoçiftliklere ilişkin görüş ve düşünceleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma 13 ekoköy ve 9 ekoçiftlik olmak üzere toplam 22 ekolojik yerleşimde gerçekleştirilmiştir.

İlgili literatür incelendiğinde ekoköylerin ve ekoçiftliklerin farklı açılardan ele alındığı çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalardan bazılarının, ekoköy hareketi (Jackson, 2004), yabancı niyetli topluluklarda toplum yaşamının özellikleri ekoköy ve birlikte barınma arasındaki farklara odaklanma (Jung Shin, 2008), sürdürülebilir kalkınma modelleri olarak ekoköyler: Bir vaka çalışması yaklaşımı (Gesota, 2008), Tayvan'ın Taomi Ekoköyü üzerine bir vaka çalışması (Lee, 2009), küçük ölçekte sürdürülebilirlik için örgütlenme: Bir ekolojik köy örneği (Breton, 2009), topluluk düzeyinde sürdürülebilirliği artırma: Amerikan ekoköylerinden dersler (Loezer, 2011), ekolojik yaşam alanları tasarlamak: Bir yer duygusu yaratmak (Mare ve Lindegger, 2011), ekoköyler: Sürdürebilirliğin yeni ufukları (Dawson, 2012), Dayalbagh: Çevre koruma için bir ekoköy modeli (Singh, Singh, Sinha ve Singh, 2012), bir topluluk ortamında sürdürülebilir kalkınma ilkeleri: O.U.R. Ekoköyü, Britanya Kolumbiyası, Kanada (Zamchevska, 2013), bir ütopya hareketi olarak ekoköyler: Türkiye'deki örnekler üzerine bir inceleme (Güleryüz, 2013), Cloughjordan Ekoköyü'nde vizyon ve uygulama (Campos, 2013), sürdürülebilir topluluğa doğru: Dancing Rabbit ekolojik köyündeki ilerlemeyi değerlendirme (Jones, 2014), Ekoköyler: Yeni Rotamız (Rose, 2014), küçülme geçişine yönelik pratik yaklaşım: İsveç Kalmar'da gelişmekte olan bir ekolojik köy üzerine vaka çalışması (Costa, 2015), ekolojik kaygı temelli yerleşimlerde sürdürülebilirlik paradigmasının farklı boyutlarıyla incelenmesi: Ekoköyler (Kara, 2014), yeni yaşam biçimleri dünya kadar eski: İtalyan ekoköy ağı örneğinde en iyi uygulamalar ve sürdürülebilirlik (Losardo, 2016), köye geri dönüş: Türkiye'deki ekolojik çiftliklerde birlikte yaşam deneyimleri ve yeni köylülük (Özadak, 2016), ekoköyler İthaca (Walker, 2016), Türkiye'de organik ekoturizm çiftlikleri üzerine bir araştırma (Ahmadova ve Akova, 2016), ekoköyler: Sürdürülebilir bir toplum için dersler (Litfin, 2017), XVI. yüzyıldan günümüze ekoköylerin tanımlama yaklaşımlarına göre karakteristik özelliklerinin saptanması (Asımgil, 2017), ekoköylerin sürdürülebilirlik hareketi ile çevreye sağlayacağı potansiyel fırsatlar (Köse, Öztaşcı Gültekin, Yazıcı ve Yurttaş, 2017), Dadalı Ekoköyü'nün farklı ilgi gruplarının bakış açılarından değerlendirilmesi (Gültekin ve Gültekin,

2017), Dünya'da ve Türkiye'de ekolojik köy uygulamaları (Kılıç ve İşcan, 2019), Kuşadasi ve Söke ekoturizm ağı üzerindeki çekirdek köylerde ekoköy hareketliliğinin irdelenmesi (Çakmak, 2021), Türkiye'de ekoköyler ve ekoçiftlikler: Mevcut durum, sorunlar ve çözüm önerileri (Doğru, 2022), ekoköy konusunda yapılan lisansüstü tezlerin analizi (Doğru ve Koçak, 2022) şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

Literatürdeki çalışmalar değerlendirildiğinde, ekoköylerin ve ekoçiftliklerin farklı açılardan incelendiği pek çok çalışma bulunmaktadır. Bu araştırmanın, ilgili literatüre katkı sağlayacağı ve bundan sonra yapılacak olan çalışmalara fikir sunması açısından faydalı olacağı düşülmektedir.

Amaç ve Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmada, ekoköy ve ekoçiftlik kurucularının ekoköy ve ekoçiftliklere ilişkin görüş ve düşünceleri belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu kapsamda şu sorulara yanıt aranmıştır:

- Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimine ilişkin görüşleri nasıldır?
- Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının ekoköy/ekoçiftlik kurma amaçlarına ilişkin görüşleri nelerdir?
- Ekoköy/ekoçiftlik kurucuları ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirmektedirler?
- Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşleri nelerdir?
- Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşleri nelerdir?
- Ekoköy/ekoçiftlik kurucularının ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarmak istedikleri durumlar nelerdir?

Araştırmanın Yöntemi

Araştırma Modeli

Bu araştırmada, ekoköy ve ekoçiftlik kurucularının ekoköy ve ekoçiftliklere ilişkin görüş ve düşünceleri belirlenmeye çalışıldığı için nitel metedoloji kapsamında durum çalışması deseni tercih edilmiştir. Bu model, araştırılan durumu derinlemesine incelemek, söz konusu duruma ilişkin etkenleri (bireyler, olay, süreç vb.) bütüncül bir yaklaşımla ele almak ve katılımcıların bu durumdan nasıl etkilendiklerini ortaya koyabilmek amacıyla durum çalışması deseni tercih edilmiştir (Yıldırım ve Şimşek, 2016:73).

Çalışma Alanı

Saha araştırması kapsamında yer alan ekoköy yerleşimleri Pastoral Vadi, Knidia Çiftliği, Yeryüzü Ekolojik Yaşam Köyü, Latif Yalçıner Çiftliği, Kapor Çiftliği, Flora Akdeniz Bahçesi, Sevgi Ana Çiftliği, Ali Kışlak Ormanı, Ekoköy Ketenciler, Gökada Çiftliği, Narköy, Furma Ekolojik Yaşam Çiftliği, Bademler Doğal Yaşam Köyü'dür. Ekoçiftlik yerleşimleri ise Cevizbağı Çiftliği, Şaban Burhan Çiftliği, Necmi Nacak Çiftliği, Yonca Lodge, Dikencik

Evleri, Ekolojik Güney Köy, Balabanağa Çiftliği, Ormanya Gıda Ormanı ve Hülya Hanımın Çiftliği'dir. Bu durumda araştırmada 13 ekoköy ve 9 ekoçiftlik ele alınmıştır.

Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada, ekoköy ve ekoçiftlik kurucularının ekoköy ve ekoçiftliklere ilişkin görüş ve düşüncelerini belirlemek amacıyla araştırmacılar tarafından hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formlarında yer alan soruların oluşturulması aşamasında benzer çalışmalardan (Fischetti, 2008; Gesota, 2008; Jansson ve Rodhe, 2009; Güleryüz, 2013; Arıcan, 2014; Ece, 2019) yararlanılmıştır. Araştırma doğrultusunda oluşturulan görüşme formu coğrafya alanında uzman iki akademisyen görüşüne sunulmuştur. Bu araştırmada, görüşme formunda yer alan altı soru baz alınmıştır.

Görüşme formundaki sorular, ekoköy/ekoçiftlik kurucularının ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimlerine, ekoköy/ekoçiftlik kurma amaçlarına, ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna, ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ve ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini belirlemeye yönelik hazırlanmıştır.

Verilerin Toplanması

Araştırma verileri, hazırlanan görüşme formları aracılığıyla ekoköy/ekoçiftlik kurucularından 5'i kadın ve 17'si erkek olmak üzere 22 kişiden toplanmıştır. Katılımcılar gönüllülük esasına dayanarak belirlenmiş olup, ilk olarak katılımcılara araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Araştırma doğrultusunda hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formları katılımcılara bire bir uygulanarak konu ile ilgili görüşleri elde edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca katılımcılarla yapılan sohbetler, katılımcıların konuya dair düşüncelerinin derinlemesine incelenmesine katkı sağlamıştır. Araştırma verileri 11-25 Temmuz 2020 ve 17-23 Ekim 2020 tarihlerinde toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Elde edilen veriler, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi tekniğiyle analiz edilmiştir. Katılımcıların görüşleri kodlar (E2 [Erkek], K3 [Kadın]) ile aktarılmıştır. Kodlar bir tema etrafında sınıflandırılarak tema ve kavramlar şekiller ile sunulmuştur. Gerekli görülen kısımlarda katılımcı görüşleri doğrudan verilmiştir. Elde edilen verilerin şekil veya tabloya dönüştürülmesi için Microsoft Word, Microsoft Excel 2016 ve Gitmind programları kullanılmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Bu bölümde, görüşme formları aracılığı ile elde edilen veriler uygun analiz teknikleri ile analiz edilerek, elde edilen bulgular şekiller halinde verilmiş, açıklanmış ve yorumlanmıştır.

1. Araştırmaya Katılan Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının Görüşleri

1.1. Ekoköy/Ekoçiftlik Kurma Girişimine İlişkin Görüşler

Bu başlık altında, araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının "ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimine ilişkin görüşleri" ve bu görüşlerin ifade sıklıkları Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının Ekoköy/Ekoçiftlik Kurma Girişimine İlişkin Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Şekil 1 incelendiğinde ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimine ilişkin görüşlerini katılımcıların 6'sı ihtiyaç hissettim, 5'i proje amaçlı, 5'i ilgi çekici, 5'i organik tarım, 4'ü hayalimdi, 3'ü tesadüfen, 1'i eski işimde zarar etmemden dolayı ve 1'i eğitim amaçlı şeklinde ifade etmişlerdir.

İhtiyaç Hissettim

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini ihtiyaç hissettim şeklinde ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"Kitle turizminin yerel halka karşı olumsuzluklarını ve kültürel erozyona sebep olduğunu gördüm. Bu duruma karşı bir model aradım ve tarımla turizmi bir arada tutmamın gerekliliğini hissettim. Bu ihtiyacı gidermek için burayı kurdum"* (E3) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, bazı olumsuz durumlar karşısında durabilmek için ekolojik yerleşim girişiminde bulunduklarının göstergesi olarak yorumlanabilir.

Proje Amaçlı

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini proje amaçlı şeklinde ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"Ben bireysel olarak Dünya'da iklim değişikliğiyle ilgili gıda sorunu olacağını düşünüyorum. Dolayısıyla kesintisiz enerji ve fosil yakıt kullanmadan gıda üretebileceğimiz bir sistem için böyle bir projeye başladık"* (E10) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayalı olarak katılımcıların, bazı amaçların gerçekleştirilmesi için belli bir projeye dahil olarak bu girişimde bulunduklarının göstergesi olarak yorum yapılabilir.

İlgi Çekici

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini ilgi çekici şeklinde ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"Hobi amaçlı başladım, keyif aldım ve ilgimi çekti. Başlangıçta ticari amaç düşünmedik ama şu an düşünmek zorundayız"* (E15) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, farkında olmayarak başladıkları ekolojik yaşam girişimlerinin sonraki süreçte onlar için keyif alacakları bir yaşam şekline dönüştüğünü göstermektedir şeklinde özetlenebilir.

Organik Tarım

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini organik tarım şeklinde ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"Emeklilik hayatımızda doğaya yönelim istedik ve biraz araştırınca organik tarımın geleceğinin olduğunu gördük. Hem organik bitkiler yetiştirip hem de burayı ekolojik bir köye dönüştürelim istedik"* (E9) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, organik üretim fikrine ve bu amaç etrafında ekolojik yaşam şekline odaklandıklarının göstergesi olarak yorumlanabilir.

Hayalimdi

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini hayalimdi şeklinde ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"Hep böyle bir yerde yaşamak, toprakla uğraşmak istiyordum. İşimden ayrılınca buraya yerleştim"* (E6) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.

Bu ifadeler katılımcıların, eski yaşam tarzlarından uzaklaşarak daha kaliteli olabileceğini düşündükleri ekolojik yaşam tarzına geçtiklerinin göstergesi olarak özetlenebilir.

Tesadüfen

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini tesadüfen şeklinde ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"Otuz sene önce kırsala yerleşmek istedik, birkaç yer baktık tesadüfen burası hoşumuza gitti ve yaşamımızı burada kurduk"* (E5) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkılarak katılımcılar, yaşadıkları bazı rastlantılardan dolayı ekolojik yaşam kurma fikrine odaklanmıştır şeklinde yorum getirilebilir.

Eski İşimde Zarar Etmemden Dolayı

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini eski işimde zarar etmemden dolayı şeklinde ifade etmiştir. Bu durum; *"Eski işimdeki krizlerden dolayı hep zarar ediyordum. İlk on üç dönümlük bir arazi aldım, köylülerde teşvik etti ve burayı kurdum. Burada en güzel tarım çeşidinin organik tarım olduğunu gördüm ve başlarken de organik tarımla başladım"* (E12) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, yaşanan bazı olumsuz durumların doğa için yapılabilecek bazı olumlu durumları beraberinde getirebileceğinin ve sosyal etkilerin ekolojik yaşam kurma girişimi konusunda faydalı olabileceğinin göstergesi olarak özetlenebilir.

Eğitim Amaçlı

Katılımcıların bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimini eğitim şeklinde ifade etmiştir. Bu durum; *"Burası 30-35 bin kişiye eğitim veren bir eğitim merkezi için doğadan ve yerinde örnekler verebilecek bir arazi arayışıyla başlayan süreç sonucunda kuruldu. Arazi bulundurulduğunda toprak analizleri yapılıp, organik tarıma uygun olup olmadığı incelendi. Kimyasal herhangi bir şeyin olmaması gerekiyordu, toprağın temiz olup olmadığı kontrol edildi ve ilk 60 dönüm satın alınarak kuruldu"* (E13) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade ekoköyün, ilgili eğitimlerin uygulamalı olarak verilebileceği bir amaç etrafında şekillendiğini göstermektedir şeklinde yorumlanabilir.

1.2. Araştırmaya Katılan Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının Amaçlarına İlişkin Görüşleri

Bu başlık altında, araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının "amaçlara ilişkin görüşleri" ve bu görüşlerin ifade sıklıkları Şekil 2'de sunulmuştur.

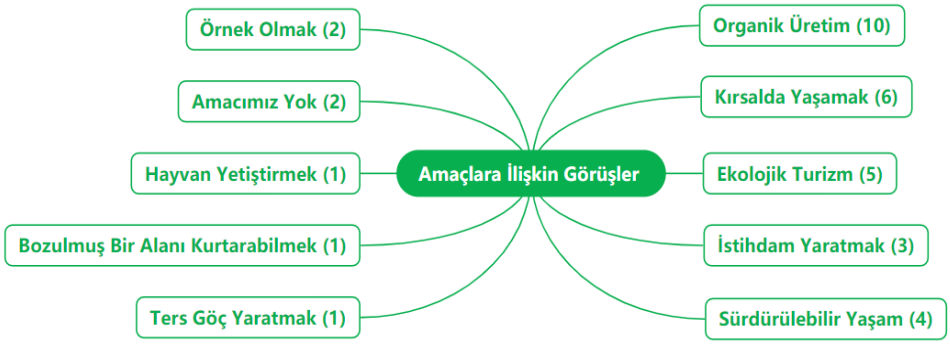

Şekil 2. *Amaçlara İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları*

Şekil 38 incelendiğinde amaçlara ilişkin görüşlerini, katılımcıların 10'u organik tarım, 6'sı kırsalda yaşamak, 5'i ekolojik turizm, 4'ü sürdürülebilir yaşam, 3'ü istihdam yaratmak, 2'si örnek olmak, 2'si amacımız yok, 1'i hayvan yetiştirmek, 1'i bozulmuş bir alanı kurtarabilmek, 1'i ters göç yaratmak şeklinde ifade etmişlerdir.

Organik Tarım

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini organik tarım şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Organik üretim dışında bir amacım yoktu"* (E12) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, yaşamlarını üretim

amaçlarına göre şekillendirdiklerinin ve ekolojik yaşama uygun üretim yöntemlerini tercih ettiklerinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Kırsalda Yaşamak

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini kırsalda yaşamak şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Amacımız sadece kırsalda yaşamaktı, buraya geldikten sonra tesadüfen misafir ağırlama işine girdik"* (E5) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, doğayla iç içe bir yaşam kurmanın amacında olduklarının göstergesidir şeklinde özetlenebilir.

Ekolojik Turizm

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini ekolojik turizm şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"İlk başta çok ekonomik bir beklentimiz yoktu, emeklilik hayatımızda huzur içinde yaşamak istedik ama daha sonra ekolojik turizm yapmaya karar derdik. Böylece ekolojik turizme yöneldik. Şu an ekolojik turizmi geliştirmeyi amaçlıyoruz"* (E9) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayanarak katılımcılar, bölgenin sunduğu ekolojik olanakları ekoturizme çevirmeyi düşünmektedir şeklinde yorum yapılabilir.

Sürdürülebilir Yaşam

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini sürdürülebilir yaşam şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Amacım sürdürülebilir, kendine yeterli bir yaşam oluşturmaktı"* (E7) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayanarak katılımcılar, dışa bağımsız ve olabildiğince kendi gerekliliklerini karşılayabilecek bir yaşam kurmanın ve bu yaşamın devamlılığını sağlamanın düşüncesindedir şeklinde bir yorum getirilebilir.

İstihdam Yaratmak

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini istihdam yaratmak şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Başta çevreye istihdam sağlamak ve çevrenin bizimle birlikte kalkınmasını desteklemekti. Bölgede bir istihdam yaratın kendi bilgi ve görgünüzü o istihdamın çevresiyle paylaşın ve örnekler çoğalarak artsın"* (E13) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, çevresel kalkınmayı desteklemek istedikleri düşüncesinde olduklarının göstergesi olarak özetlenebilir.

Örnek Olmak

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini örnek olmak şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Örnek olmasını amaçladık. Kırsalda turizmi yaygınlaştıralım ama bunu yerel insanlarla yapalım, onlar çalışsın kendi ürünlerini buraya versin, birazda işin içine turizmi katalım istedik"* (E3) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayalı olarak katılımcılar, ekolojik yaşamı ve ekoturizm faaliyetlerini çevrelerine örnek olarak yaygınlaştırmanın düşüncesindedir şeklinde yorum getirmek mümkündür.

Amacımız Yok

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini amacımız yok şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Bilinçli şekilde kurmadık burayı aileden gelen bir şey olduğu için herhangi bir şey amaçlamıyorsunuz, akışın içinde devam ediyorsunuz"* (E4) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, farkında olmadan ve devamında gelen sorumlulukları üstlenerek oluşturdukları yaşamın içerisinde sürece ayak uydurarak, ekolojik yaşam şeklini devam ettirebildiklerini göstermektedir şeklinde yorumlanabilir.

Hayvan Yetiştirmek

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini hayvan yetiştirmek şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Burayı kurarken ilk amacım hayvan yetiştirmekti, belki daha sonra bu düşüncemi geliştirebilirim"* (E1) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, hayvancılık yapma düşüncesinin ekolojik yaşama dönüştüğünü göstermektedir.

Bozulmuş Bir Alanı Kurtarabilmek

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini bozulmuş bir alanı kurtarabilmek şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Amacım yanan bir orman alanını onararak gıda ormanı oluşturmaktı. Burada kendi başıma belli bir ekosistem yaratıp en azından bir alanı kurtarmak istiyordum"* (E2) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, zararsız ve doğa odaklı bir yaşam tarzına odaklanıldığını göstermektedir.

Ters Göç Yaratmak

Katılımcıların bir kısmı, amaçlara ilişkin görüşlerini ters göç yaratmak şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Büyük şehirlerde yaşayan insanlara köy hayatını deneyimleterek ters göç yaratmak istiyoruz"* (E8) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, kentsel yaşamın içindeki insanlara doğal yaşamın olanaklarını sunarak insanları köy hayatına çekmenin amaçlandığı girişimi yansıtmaktadır.

1.3. Ekoköy/Ekoçiftlik Kurucularının Ekoköyleri/Ekoçiftlikleri Şimdi ve Geleceğe Yönelik Nasıl Değerlendirdiklerine İlişkin Görüşleri

Bu başlık altında, araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının "ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşleri" ve bu görüşlerin ifade sıklıkları Şekil 3'te sunulmuştur.

Şekil 3. Ekoköylerin/Ekoçiftliklerin Şimdi ve Geleceğe Yönelik Nasıl Değerlendirildiğine İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları

Şekil 3 incelendiğinde ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşlerini, katılımcıların 10'u sayıca yeterli değil gelişeceğini düşünüyorum, 7'si desteklenmiyor gelişeceğini düşünmüyorum, 2'si engeller kaldırılırsa büyümeye devam edecektir, 2'si insanlar bilinçlenirse gelişir ve 1'i olması gerektiği gibi gelecekle ilgili tahminim yok şeklinde ifade etmişlerdir.

Sayıca Yeterli Değil Gelişeceğini Düşünüyorum

Katılımcıların büyük bir kısmı, ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşlerini sayıca yeterli değil gelişeceğini düşünüyorum şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Bir takım evrensel veya toplumsal olayların (pandemi gibi) mevcut durumları nasıl değiştirdiğini gördük. Bu durumlar insanların farklı alanlara yönelmesine, farklı arayışlar içerisine girmesine neden oluyor. Mesela son zamanlarda yaşanan (pandemi örneği) sağlıksal problemlerle birlikte insanlar daha yaşanılabilir alanlara yöneldiler, herkes bahçeli bir evin hayalini kurmaya başladı. Tohumun yaşadığı serüven gibi önce çatlar sonra filizlenir. İnsanlarda değişmeye, dönüşmeye başladı ve şu an yeterli olmayan bu alanlar insanların bu değişim ve dönüşümleriyle birlikte artmaya devam edecektir"* (K1) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, ekoköylerin/ekoçiftliklerin mevcutta yetersiz olduğunu fakat yaşanan toplumsal değişimlerin ekoköylere olan talebi artıracağı yönünde düşünceye sahip olduklarının göstergesi olarak yorumlanabilir.

Desteklenmiyor Gelişeceğini Düşünmüyorum

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşlerini desteklenmiyor gelişeceğini düşünmüyorum şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Keşke gelişerek devam etse ama çok zor, çünkü bu alanların artık kendi kendine sürdürülebilmesi ve ayakta kalabilmesi maalesef kolay değil. Verimli araziler, meralar, tarlalar gerçekten yok olup gidiyor. Köyde doğmuş çiftçinin arazileri alınıp betonlaştırılıyor, verimli topraklarda kimyasal ilaçlar kullanılıyor ve toprak yok ediliyor. Tüm bunlardan dolayı ben bu alanların geleceğini hoş görmüyorum. Mücadelemiz kişisel kalıyor, maalesef büyük bir uyanış ve sistemin desteğini göremiyoruz"* (K2) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayalı olarak katılımcılar, yapılan bir takım uygulamaların doğaya zarar verdiğini ve doğal alanların gittikçe daha çok tahribata uğradığını ayrıca konuyla ilgili çabaların bireysel boyutta kaldığını düşünmektedir şeklinde yorum yapmak mümkündür.

Engeller Kaldırılırsa Büyümeye Devam Edecektir

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşlerini engeller kaldırılırsa büyümeye devam edecektir şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Mutlaka gelişecektir ama bu yaşama dair deneyimler kazanmamız yılları alıyor bu yüzden birkaç nesil sürecek projeler yapılmalı, yapılan uzun ömürlü projelere gençler dâhil edilmeli. İnsanların geleceğe dair kaygıları, engelleri var. Genç nesilleri bunlardan kurtarmak, uzun ömürlü kırsal yaşam projelerinin içerisine dâhil edip kırsalı cazip hale getirmek gerekir, ancak bu şekilde daha hızlı gelişebilir"* (E10) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkılarak katılımcılar, bazı proje ve yasal prosedürlerle ekoköylerin/ekoçiftliklerin desteklenmesi gerektiğini, ekoköylerin ancak bu sayede gelişebileceğini düşünmektedir şeklinde yorum getirilebilir.

İnsanlar Bilinçlenirse Gelişir

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşlerini insanlar bilinçlenirse gelişir şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Bazı ülkelerde bu iş çok güzel yapılıyor ama ülkemizde durum biraz farklı, çünkü insanlar tabularından çıkamıyor. Cennet gibi bir ülkede yaşıyoruz ve bu ülkeye farklı gözlerle bakabilmeliyiz, bu da ancak insanların ufkunu açmakla, insanları bilinçlendirmekle olacak şeyler"* (K5) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayanarak katılımcılar, yaşadığımız çevrenin öneminin insanlar tarafından fark edilmesi gerektiğini düşünmektedir şeklinde özetlenebilir.

Olması Gerektiği Gibi Gelecekle İlgili Tahminim Yok

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik nasıl değerlendirdiklerine ilişkin görüşlerini olması gerektiği gibi, gelecekle ilgili tahminim yok şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Diğer ülkelerle kıyaslamadan şu an ülkemizde olması gerektiği yerde aslında. Geleceğe yönelik tahmin ve öngörülerle yaşamadığım için bu konuda bir şey diyemeyeceğim"* (E11) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, Türkiye'deki ekoköylerin/ekoçiftliklerin mevcut durumunun normal seviyede olduğunu ve geleceğe dair bir öngörü yapılamadığını göstermektedir şeklinde yorumlanabilir.

1.4. Ekoköylerin/Ekoçiftliklerin Dünyadaki Birincil Misyonunun Ne Olduğuna İlişkin Görüşler

Bu başlık altında, araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının "ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşleri" ve bu görüşlerin ifade sıklıkları Şekil 4'te sunulmuştur.

Şekil 4. *Ekoköylerin/Ekoçiftliklerin Dünyadaki Birincil Misyonunun Ne Olduğuna İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları*

Şekil 4 incelendiğinde ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini, katılımcıların 7'si doğal üretim, 5'i insancıl bir yaşam, 5'i doğaya sahip çıkma, 5'i doğayla olan bağı güçlendirme, 1'i doğal güzellikleri yeni nesillere aktarma, 1'i insanları bilinçlendirme ve 1'i yerel tohumları yaşatma şeklinde ifade etmişlerdir.

Doğal Üretim

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini doğal üretim şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Temiz tarım, temiz ürün"* (E19) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayanarak katılımcılar, doğal üretim şeklinin ekoköylerinin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil rolü olduğunu düşünmektedir şeklinde yorum getirilebilir.

İnsancıl Bir Yaşam

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini insancıl bir yaşam şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"İnsan olmanın özüne dönmek, modern dediğimiz hayat insani becerilerimizin, düşünce farklılıklarımızın çoğunu aldı, insan kalamıyoruz. Bu yaşam tarzı insan kalabilmeye katkı sağlıyor. Modernize içerisinde insan olmanın dışına çıkıyoruz, ekoköyler insan kalabilmeyi, insan gibi yaşayabilmeyi ve bunu paylaşabilmeyi sağlıyor"* (E11) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkılarak katılımcılar, insanların özüne dönmeleri konusunda ekoköylerin/ekoçiftliklerin bu duruma katkı sağladığını düşünmektedir şeklinde yorum yapılabilir.

Doğaya Sahip Çıkma

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini doğaya sahip çıkma şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Doğayı korumak ve sahip çıkmak, sürdürülebilirliği sağlamak"* (E12) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, ekoköylerin doğaya duyarlı yerleşimler olduğunu ve doğanın sürdürülebilirliğini sağladığını düşündüklerinin göstergesi olarak özetlenebilir.

Doğayla Olan Bağı Güçlendirme

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini doğayla olan bağı güçlendirme şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"İnsanların doğayla bağ kurmaları ekolojik yerleşimler sayesinde olmakta. Bu alanlar doğayla bağı güçlendirmek için muhtelif vesileler diye düşünebiliriz"* (K1) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayanarak katılımcılar, ekoköylerin insanlar ve doğa arasındaki bağı güçlendirmede etkili olduğunu düşünmektedir şeklinde yorum yapmak mümkündür.

Doğal Güzellikleri Yeni Nesillere Aktarma

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini doğal güzellikleri yeni nesillere aktarma şeklinde ifade etmişlerdir.

Bu durum; *"Ekoköyler geçmişte var olan o sağlıklı yaşamın izlerini taşıyor. O yaşam, sadece bu yerleşimlerle yeni nesillere aktarılabilir"* (E17) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, ekoköylerin sağlıklı yaşam koşullarını devam ettirdiğini göstermektedir şeklinde özetlenebilir.

İnsanları Bilinçlendirme

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini insanları bilinçlendirme şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"İnsanları doğa konusunda bilinçlendirerek sağlıklı yaşamın devamını sağlamak*" (E15) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, ekoköylerin insanlara doğaya dair bilinç kazandırma konusunda rol üstlendiğini göstermektedir şeklinde değerlendirilebilir.

Yerel Tohumları Yaşatma

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünyadaki birincil misyonunun ne olduğuna ilişkin görüşlerini yerel tohumları yaşatma şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Dünya'da şu anda yok olmakta olan yerel tohumların korunması en büyük misyonu çünkü doğadaki her şey, canlılardaki genetik yatkınlık bile tohuma bağlı"* (E9) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, yerel tohumların devamlılığının sağlanması noktasında ekoköylerin/ekoçiftliklerin önemini vurgulamaktadır.

1.5. Ekoköylerin/Ekoçiftliklerin Nasıl Desteklenebileceğine İlişkin Görüşler

Bu başlık altında, araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının "ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşleri" ve bu görüşlerin ifade sıklıkları Şekil 5'te sunulmuştur.

Şekil 5. *Ekoköylerin/Ekoçiftliklerin Nasıl Desteklenebileceğine İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları*

Şekil 5 incelendiğinde ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşlerini, katılımcıların 16'sı devlet politikalarıyla, 3'ü vergi yükünün azaltılmasıyla, 3'ü gönüllü insanların artmasıyla, 1'i konu ile ilgili eğitim faaliyetleriyle, 1'i yerel halk bilinçlendirilerek ve 1'i üretici desteklenerek şeklinde ifade etmişlerdir.

Devlet Politikalarıyla

Katılımcıların büyük bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşlerini devlet politikalarıyla şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Bu tarz kırsal alanlarda altyapı sıkıntısı çok çekiliyor, bazı şeyler desteklenmeli. Devlet politikalarıyla kaynak ayırılabilir, farklı ülkelerde devlet tarafından destekleniyor. Öncü çalışmalar yapılmalı, danışma kurulları olabilir ama bunlarla ilgilenenlerin işin ehli olması gerekiyor. İlgisi olmayan insanları mevkie getirmek işe yaramıyor. Konuyla ilgili iş haritaları hazırlanabilir, bu alanlar engellilere ve çocuklara yönelik geliştirilebilir, bu alanlarda çocukların daha fazla vakit geçirmeleri sağlanabilir"* (K1) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, bazı yasal prosedürlerin işlerini zorlaştırdığının ve ekoköylere/ekoçiftliklere yönelik bir takım projelerin devlet nezdinde yapılması gerektiğini düşündüklerinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Vergi Yükünün Azaltılmasıyla

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşlerini vergi yükünün azaltılmasıyla şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Vergilendirmeler ağır olabiliyor, mesela ben üretici değilim sadece kendi yerel ürünlerimizi küçük çaplı üretip insanlara sunuyoruz ama bunu yaparken sanki bir fabrikaymışız gibi proje istiyorlar, vergiye tabi tutuyorlar. Benim yaptığım ürünler tonlarca değil. Yapılan vergilendirmeler hevesimizi kırıyor ve birçok şeyden vazgeçmek durumunda kalıyoruz"* (K3) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, yaptıkları bir takım işlerde vergilendirmeye tabi tutulmalarının onlara engel yarattığını düşündüklerinin göstergesi olarak özetlenebilir.

Gönüllü İnsanların Artmasıyla

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşlerini gönüllü insanların artmasıyla şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Tanıtımlar fazla olduğunda bu alanlara insan akımı oluyor. Gelenlerin istekleri, talepleri hepsine yetişmek zor. Belli bir iş akışımız var ve bu sekteye uğrayabiliyor. Buraya tatil amaçlı değil de gönüllü olarak gelelim diyen insanları istiyoruz. İş yükümüzü paylaşacak, bize destek olacak gönüllü insanlar istiyoruz"* (K2) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayanarak katılımcılar, ekoköylerin desteklenmesinin aynı amaca hizmet edebilecek insanların artmasıyla olabileceğini düşünmektedir şeklinde yorum getirilebilir.

Konu İle İlgili Eğitim Faaliyetleriyle

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşlerini konu ile ilgili eğitim faaliyetleriyle şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Eğitim yoksa hiçbir şey yok demektir. Temeli baştan atmak gerekiyor. Çevre bilincini artırıcı eğitimler ve programlar düzenlenmeli"* (E9) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, ekoköyleri/ekoçiftlikleri desteklemek için ilgili eğitim faaliyetleriyle çevre bilincinin artırılması gerektiği gerçeğini yansıtmaktadır.

Yerel Halk Bilinçlendirilerek

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşlerini yerel halk bilinçlendirilerek şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Yerel halk çok iyi bilinçlendirilmeli. Her şeyin toprakta olduğunu özümsemeleri gerekiyor eğer özümsemiyorlarsa bu durum onlara anlatılmalı, gerekirse defalarca anlatılmalı. Benim yaptığım bazı şeyler, örneğin bahçeye hayvan gübresi döküyorum, onlar kimyasal kullanmaya alıştığı için fazla işe yaramayacağını düşünüyorlar, üstelik bunu tavsiye ettiğimde yanlış anlaşılıyorum. Onlara farkı göstererek örnek olmaya çalışıyorum"* (K5) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, ekolojik bazı uygulamaların çevre tarafından yanlış anlaşılabildiğini, insanların bu konuda bilinçlendirilmesi gerektiğini yansıtmaktadır.

Üretici Desteklenerek

Katılımcıların bir kısmı, ekoköylerin/ekoçiftliklerin nasıl desteklenebileceğine ilişkin görüşlerini üretici desteklenerek şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Üreticinin emeğinin karşılığı verildiğinde şehre olan talep değil kırsala olan talep artar. Çiftçilikle uğraşanların yaş ortalaması hızlı şekilde yükseliyor, gelecekte çiftçilik yapacak insan bulamayabiliriz. İnsanlar çiftçilikte geleceğini bulamıyorlar, daha garantili diye düşündükleri işlere yöneliyorlar. Oysa kırsaldaki üretici desteklenirse herkes atasından kalan toprağa dört elle sarılır, bunu da kendi çocuklarına aşılayarak miras bırakır"* (E12) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, üretim faaliyetlerinin desteklenmesinin ekoköylerin/ekoçiftliklerim sürdürülebilirliği açısından önemli olduğunun göstergesi olarak yorumlanabilir.

1.6. Ekoköyde/Ekoçiftlikte Öne Çıkarılmak İstenen Durumlara İlişkin Görüşler

Bu başlık altında, araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının "ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşleri" ve bu görüşlerin ifade sıklıkları Şekil 6'da sunulmuştur.

Şekil 6. *Ekoköyde/Ekoçiftlikte Öne Çıkarılmak İstenen Durumlara İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları*

Şekil 6 incelendiğinde ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini, katılımcıların 7'si organik üretim, 4'ü ürettiğimiz ürünler, 3'ü gelenekselliği sürdürmek, 3'ü örnek olmak, 2'si öyle bir amacım yok, 2'si doğaya saygı, 1'i sanat ile bütünleşmiş bir yaşam ve 1'onarıcı tarım şeklinde ifade etmişlerdir.

Organik Üretim

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini organik üretim şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Organik üretim, insanlar gerçek organik tarım yapsınlar. Ben burada bunu örnekleyerek öne çıkarmaya çalışıyorum"* (E9) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayalı olarak katılımcılar, uyguladıkları tarım yönetimi konusuna önem vermektedir ve bu yöntemi yaygınlaştırmaya çalışmaktadır şeklinde yorum yapılabilir.

Ürettiğimiz Ürünler

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini ürettiğimiz ürünler şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Kendi ürettiğimiz (peynir çeşitleri, sos, ekmek, makarna, tarhana) ürünlerin tanınmasını istiyoruz"* (K3) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, ürettikleri ürünlerle tanınmak istediklerinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Gelenekselliği Sürdürmek

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini gelenekselliği sürdürmek şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Odun ateşinde pişen yemeklerimizle, modern olmayan hayatımızla gelenekselliği sürdürmek. Yaptığımız her işte gelenekselliğe önem veriyoruz"* (E3) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayalı olarak katılımcılar, geleneksel yaşam tarzının devamlılığı konusuna önem vermektedir şeklinde özetlenebilir.

Örnek Olmak

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini örnek olmak şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Rekabet kafasında olmadığımız için kolay bir soru değil. Biz insanlarla birlikte bir şeyler yapmaktan keyif alıyoruz, yaptığımız işle birçok insana ulaşmak ve örnek olmak istiyoruz. Hiyerarşi olmadan, herkesin kendi özgün sesini çıkardığı, iletişimin kurulabildiği, yaratıcıkların ortaya çıktığı bir yaşamın olduğunu göstermek istiyoruz"* (K1) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların, ekolojik yaşamı insanlara aktarabilmek, bir arada

paylaşımcı ve eşit yaşayabilmek için örnek yaşam oluşturmayı amaç edindiklerinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Öyle Bir Amacım Yok

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini öyle bir amacım yok şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Öyle bir iddia ve amaç peşinde değilim"* (E2) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu katılımcıların, ön plana çıkarmak için herhangi bir duruma odaklanmadıklarının göstergesi olarak özetlenebilir.

Doğaya Saygı

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini doğaya saygı ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"Karbon ayak izi bırakmak istemiyorum, yani doğaya karşı saygılı davranmak"* (E7) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelere dayalı olarak katılımcılar, doğaya gerektiği gibi davranarak doğanın sürdürülebilirliğini korumaya çalışmaktadır şeklinde yorum getirilebilir.

Sanat ile Bütünleşmiş Bir Yaşam

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini sanat ile bütünleşmiş bir yaşam şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Sanatla bütünleşmiş bir yaşam kurduk, bir aile çiftliği. Bunu öne çıkarmak istiyoruz"* (K2) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, sanat ve doğanın iç içe olduğu bir yaşamın yansıtılmaya çalışıldığını göstermektedir şeklinde yorumlanabilir.

Onarıcı Tarım

Katılımcıların bir kısmı, ekoköyde/ekoçiftlikte öne çıkarılmak istenen durumlara ilişkin görüşlerini onarıcı tarım şeklinde ifade etmişlerdir. Bu durum; *"Biz onarıcı tarım yapmaya odaklandık. Dolayısıyla bundan sonraki projemiz konuyla ilgili bir dernek kurmak. Onarıcı tarım, organik tarımın daha üst segmentinde yer almakta. Organik tarım dediğiniz Türkiye'de uygulanan biyolojik tarım, teknik adı organik tarım. Amacı tarım yaparken doğaya zarar vermemektir. Bizim yapmaya çalıştığımız onarıcı tarım, üretim yaparken doğayı onarmayı, tedavi etmeyi hedefler, doğaya zarar vermeme kısmını çoktan geçmiştir"* (E10) şeklindeki ifadeden anlaşılmaktadır. Bu ifade, yapılan tarımla doğanın onarılmasının hedeflendiğini göstermektedir şeklinde özetlenebilir.

Tartışma ve Sonuç

Bu araştırmada, ekoköy ve ekoçiftlik kurucularının ekoköy ve ekoçiftliklere ilişkin görüş ve düşünceleri belirlenmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda elde edilen sonuçlar şu şekildedir;

Araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının büyük bir kısmı, ekoköy/ekoçiftlik kurma girişimlerini "ihtiyaç hissettim, organik tarım, ilgi çekici" olarak ifade ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanı sıra saha araştırması gözlemlerinde, Türkiye'de yer alan ekoköylerin/ekoçiftliklerin genellikle, insanların doğal yaşama olan ilgisinin artması ve şehir hayatının insanlar üzerinde yarattığı baskının insanların kırsala olan özlemi artırması sonucu geliştiği görülmüştür. Aynı zamanda çoğu ekoköy/ekoçiftlik kurucusunun mevcut çalışma hayatlarını tamamladıktan (emekli olduktan) sonra ekolojik yerleşim girişiminde bulundukları gözlemlenmiştir. Kurucuların hem hayatlarının sonraki zamanlarında doğayla iç içe yaşamayı hem de doğaya faydalı olacak işler ortaya koymayı bunun yanı sıra diğer aile bireylerine sağlıklı ortam bırakabilmeyi amaçladıkları için ekoköy/ekoçiftlik yerleşim girişiminde bulundukları görülmüştür. Konuyla ilgili benzer çalışmalar incelendiğinde, Clark'ın (2017) araştırma sonuçlarında, katılımcıların doğa sevgisi ve alternatif yaşam tarzı tercihlerinin onları ana akım toplumdan uzaklaştırarak farklı bir yaşam tarzı oluşturmaya yönelttiği vurgulanmaktadır. Williams (2017) araştırmasında, katılımcıların kendi kendine yeterli bir topluluk oluşturmak amacıyla ekolojik yaşam girişiminde bulunduklarını vurgulamaktadır. Kara'nın (2014)

araştırma sonuçları, Türkiye'deki girişimlerin hem ekolojik hem sosyal boyutlar içerdiğini ve ekolojik kaygı temelli olarak başlatılıp, oluşumun sürdürülebilirliğini sağlayabilmek adına sosyal boyut ile desteklenerek gerçekleştiği yönündedir. Hem bu araştırmanın sonuçlarında hem de yukarıda verilen birkaç örnek çalışmada da belirtildiği gibi ekoköy/ekoçiftlik yerleşim girişimlerinin bazı noktalarda kesiştiği görülmektedir. Özellikle ana akım toplumdan uzaklaşarak kendi kendine yeterli ve doğal yaşam kurma istekleri insanların ekolojik yerleşimler oluşturma yönündeki girişimlerini desteklediğini göstermektedir.

Araştırma katılımcılarının çoğunluğunun, amaçlarını "organik üretim, kırsalda yaşamak ve ekolojik turizm" şeklinde ifade ettikleri sonucuna ulaşılmıştır. Ekoköyler farklı amaçlar etrafında şekillenebilmektedir. Saha kapsamında incelenen ekoköylerin ortaya çıkışı her ne kadar kırsala dönüş ve doğayla iç içe yaşama talebi olsa da ekoköylerin arka planda izole topluluk oluşturma, bozulan çevreyi onarma ve ekolojik uygulamalara örnek oluşturma gibi amaçlar etrafında geliştirildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra ekoçiftlik yerleşimlerinin ise daha çok organik tarımı ve ekolojik turizmi amaçladıkları gözlemlenmiştir. Konuyla ilgili benzer çalışmalar incelendiğinde, Pathiraja'nın (2007) ekoköyler üzerine yaptığı araştırmanın sonuçları, Damniyamgama Ekoköyü'nün afetten etkilenen topluluklar için sürdürülebilir yeniden yerleşim planlarının inşasını göstermek amacıyla tsunamiden etkilenen aileler için bir model köy olarak tasarlandığını göstermektedir. Salazar Preece (2011) yaptığı araştırmada, sosyal olarak saygılı ve çevreye duyarlı bir topluluk oluşturmanın amaçlandığını vurgulamaktadır. Kara'nın (2014) yaptığı araştırmada, ekolojik yerleşimlerin tamamında ekolojik sürdürülebilirlik amacının gözetildiği sonucuna ulaşılmıştır. Köse, Öztaşcı Gültekin, Yazıcı ve Yurttaş'ın (2017) araştırma sonucunda, ekoköylerin kentten uzaklaşma, doğa ile iç içe olma, alternatif bir yaşam modeli yaratma çabasıyla ortaya çıktığı vurgulanmaktadır. Hem bu araştırmanın sonuçlarında hem de yukarıda verilen birkaç örnek çalışmada da belirtildiği gibi ekoköyler genel olarak ekolojik yerleşim oluşturma amacıyla kurulmuş olsa da kendi içlerinde farklı alt amaçlar barındırabilmektedir. Bunların yukarıdaki benzer araştırmalarda da görüldüğü gibi kimi zaman yok olmaya yüz tutmuş bir yerleşimi yeniden tasarlayarak hayata geçirmek, şehir hayatının baskısından uzaklaşmak, yerleşimi turizme kazandırmak kimi zaman ise topluluk oluşturmak gibi amaçlar olduğu söylenebilir.

Araştırma katılımcıların büyük bir kısmının, ekoköyleri/ekoçiftlikleri şimdi ve geleceğe yönelik "sayıca yeterli değil gelişeceğini düşünüyorum ve desteklenmiyor gelişeceğini düşünmüyorum" şeklinde değerlendirdikleri görülmüştür. Saha araştırması esnasında yapılan görüşmelerde, bazı katılımcıların ekolojik bilincin gittikçe daha fazla gelişme gösterdiği ve bunun ekolojik yerleşimlerin sayıca artması yönünde destekleyici olabileceğini düşündükleri bazı katılımcıların ise ekolojik yerleşimlerin devlet tarafından desteklenmesinin önemli olduğu, ekoköylerin/ekoçiftliklerin ancak o zaman daha fazla gelişme göstereceği yönünde inanca sahip oldukları görülmüştür. İlgili çalışmalar incelendiğinde, Jones (2014) yaptığı araştırmada, ekolojik hedeflere doğru ilerlendiği sonucuna ulaşmıştır. Hem araştırma kapsamında yapılan gözlemlere hem de verilen örnek çalışmanın sonucuna dayalı olarak, ekolojik yerleşim bilincinin ve buna bağlı olarak ekolojik yerleşim girişimlerinin zamanla daha fazla artacağını söylemek mümkündür.

Araştırmaya katılan ekoköy/ekoçiftlik kurucularının büyük bir kısmının, ekoköylerin/ekoçiftliklerin dünya ki birincil misyonunu "doğal üretim, doğaya sahip çıkma, doğayla olan bağı güçlendirme ve insancıl bir yaşam" olarak ifade ettikleri sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırma katılımcılarının çoğunluğunun, ekoköylerin/ekoçiftliklerin devlet politikalarıyla destekleneceğine ilişkin düşünceye sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan araştırmaya dayanarak, Türkiye'de gelişme sürecinde olan bu yerleşimlerin

sürdürülebilirliklerini sağlamaları amacıyla belirli ekolojik yerleşim kriterlerinin yerel veya ulusal bazda yasal prosedürlere dayandırılması, yerleşimlerin gelişimlerini daha sağlıklı devam ettirebilmeleri anlamında faydalı olabileceği söylenebilir. İnsanlar tarafından fazla bilinmeyen bu yerleşimlerin tanıtım faaliyetlerinin devlet destekli yapılması hem turistik anlamda gelişimleri hem de yeni kurulacak ekolojik yerleşim girişimleri için teşvik edici olabilir. Benzer bir araştırmada da aynı sonuca ulaşıldığı görülmektedir. Bartu'nun (2020) araştırma sonucunda, yerel yönetim güçlerinin ekolojik yerleşmeleri desteklemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla ekolojik yerleşimlerin üstesinden gelemediği kimi konularda desteklenmeleri başarılı yerleşim girişimlerinin çoğalmasını sağlayabilir.

Katılımcılarının büyük bir kısmının, ekoköyde/ekoçiftlikte organik tarımı ve üretilen ürünleri öne çıkarmaya çalıştıkları görülmüştür. Araştırma esnasında kurucularla yapılan diyaloglara dayanarak, kurucuların doğayla olan bağlarının çocukluktan başladığını, aileden gelen bu bağlılığı ilerleyen yaşlarda daha bilinçli şekilde ortaya koymaya çalıştıklarını söylemek mümkündür. Bu durum yaptıkları ekolojik uygulamalarda görülmektedir. Konuyla ilgili benzer bir çalışmada, Miller ve Bentley'in (2012) yaptıkları araştırmada, katılımcıların sürdürülebilirlik konusuna çocukluktan beri ilgi duydukları ve sürdürülebilir yaşam tarzına öncülük etmek istediklerini belirtmişlerdir. Bu durumda, doğaya faydalı işler ortaya koyabilme anlamında küçük yaşlarda edinilen doğa sevgisi ön plana çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmadova, S. ve Akova, O. (2016). Türkiye'de organik ekoturizm çiftlikleri üzerine bir araştırma. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 6*(1), 14-29.

Arıcan, E. (2014). *Individual escapism or eco-community: selected cases of ecovillage initiatives in Turkey* [Doktora tezi]. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Asımgil, B. (2017). XVI. yüzyıldan günümüze eko-köylerin tanımlama yaklaşımlarına göre karakteristik özelliklerinin saptanması. *Trakya University Journal of Engineering Sciences, 18*(2), 95-111.

Bartu, K. E. (2020). *Kırsal yerleşmeler ve eko-köyler arasındaki etkileşimin sürdürülebilirlik bağlamında değerlendirilmesi Çanakkale örneği* [Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.

Borsos, B. (2013). The eco-village concept in a model experiment in South-West Hungary. *Journal of Settlements and Spatial Planning*, *4*(1), 69-76.

Breton, P. E. (2009). *Organizing for sustainability at a small scale: A case study of an ecovillage* [Yüksek Lisans Tezi]. University of Northern British Columbia.

Campos, P. (2013). *Striving intentionalities: Vision and practice in cloughjordan eco-village* [Yüksek Lisans Tezi]. Lund University.

Clark, P. (2017). *Making connections: The narratives of motivation for moving to an eco-ommunity* [Yüksek Lisans Tezi]. University of Surrey.

Costa, S. (2015). *Practical approach towards degrowth transition: A case study of an emerging ecovillage in Kalmar, Sweden* [Yüksek Lisans Tezi]. Lund University.

Çakmak, B. (2021). *Kuşadasi ve Söke ekoturizm ağı üzerindeki çekirdek köylerde ekoköy hareketliliğinin irdelenmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi.

Dawson, J. (2012). *Ekoköyler: Sürdürülebilirliğin Yeni Ufukları.* (Çev. D. Dinçel). Sinek Sekiz Yayınevi.

Doğru, E. (2022). *Türkiye'de ekoköyler ve ekoçiftlikler: Mevcut durum, sorunlar ve çözüm önerileri* [Doktora Tezi]. Karabük Üniversitesi.

Doğru, E. ve Koçak, E. (2022). Ekoköy konusunda yapılan lisansüstü tezlerin analizi. T, Çetin, H. Kara ve H. Özüdoğru (Ed.), Kuramdan Uygulamaya Ekonomi ve Sosyal Bilimlerde Akademik Araştırmalar-I içinde (s. 214-220). İstanbul: Hiperyayın.

Ece, C. (2019). *A study on ecovillages ın the scope of sustainable tourism: The case of Turkey* [Yüksek Lisans Tezi]. Eskişehir Osmangazi University.

Fischetti, D. M. (2008). *Building resistance from home: Ecovillage at Ithaca as a model of sustainable living* [Yüksek Lisans Tezi]. Graduate School of the University of Oregon.

GEN (Global Ecovillage Network), https://ecovillage.org/projects/what-is-an-ecovillage/ adresinden 05.06.2020 tarihinde alınmıştır.

Gesota, B. (2008). *Ecovillages as models for sustainable development: A case study approach* [Yüksek Lisans Tezi]. Albert-Ludwigs-Universitat, Freiburg.

Güleryüz, M. (2013). *Bir ütopya hareketi olarak eko-köyler: Türkiye'deki örnekler üzerine bir inceleme* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi.

Gültekin, Y. S. ve Gültekin, P. (2017). Dadalı Ekoköyü'nün farklı ilgi gruplarının bakış açılarından değerlendirilmesi. *1st International Sustainable Tourism Congress Proceedings Book,* 458-467.

Jackson, R. (2004). The ecovillage movement. *Permaculture Magazine*, 40.

Jansson, S. ve Rodhe, F. (2009). *Challenging growth society: A study of eco-villages as a strategy towards a sustainable de-growth society* (Bachelor thesis]. Göteborgs Universitet.

Jones, K. B. (2014). *Toward sustaınable communıty: Assessing progress at dancing rabbit ecovillage* [Yüksek Lisans Tezi]. University Of North Texas.

Jung Shin, C. (2008). Characteristics of community life in foreign intentional communities focus on the differences between ecovillage and cohousing. *International Journal of Human Ecology, 9*(2), 93-105.

Kara, E. (2014). *Ekolojik kaygı temelli yerleşimlerde sürdürülebilirlik paradigmasının farklı boyutlarıyla incelenmesi: Ekoköyler* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Teknik Üniversitesi.

Kılıç, D. ve İşcan, F. (2019). Dünya'da ve Türkiye'de ekolojik köy uygulamaları. *TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, 17. Türkiye Harita Bilimsel ve Teknik Kurultayı,* 25-27 Nisan, Ankara.

Köse, E., Öztaşcı Gültekin, R. E., Yazıcı, M. ve Yurttaş, C. (2017). Eko-köylerin sürdürülebilirlik hareketi ile çevreye sağlayacağı potansiyel fırsatlar. *AL-FARABI International Journal on Social Sciences,* AG *(4),* 1-17.

Lee, T. H. (2009). A structural model for examining how destination image and interpretation services affect future visitation behavior: A case study of Taiwan's Taomi Eco-Village. *Journal of Sustainable Tourism, 17*(6), 727-745.

Litfin, T. K. (2017). *Ekoköyler: Sürdürülebilir bir toplum için dersler*. (Çev. P. Ercan). Alfa Yayıncılık.

Loezer, L. B. (2011). *Enhancing sustainability at the community level: Lessons from american ecovillages* [Yüksek Lisans Tezi]. University of Cincinnati.

Losardo, M. (2016). "New ways of lıvıng, as old as the world": Best practices and sustainability in the example of the Italian ecovillage network. *Studia Ethnologica Croatica, 28*(1), 47-70.

Mare, E. C. ve Lindegger, M. (2011). *Designing ecological habitats: Creating a sense of place.* Permanent Publications.

Miller, E. ve Bentley, K. (2012). Leading a sustainable lifestyle in a 'non-sustainable world': Reflections from australian ecovillage and suburban residents. *Journal of Education for Sustainable Development, 6*(1), 137–147.

Özadak, A. (2016). *"Köye geri dönüş": Türkiye'deki ekolojik çiftliklerde birlikte yaşam deneyimleri ve yeni köylülük* [Yüksek Lisans Tezi]. Bilgi Üniversitesi.

Pathiraja, S. M., (2007). *The role of eco-villages in community-based environmental education: A comparative study of communities in Sri Lanka and the United Kingdom* [Yüksek Lisans Tezi]. Durham University.

Rose, J. (2014). Ekoköyler: Yeni rotamız. (Çev. İ. Urkun Kelso). Yeni İnsan Yayınevi.

Salazar Preece, G. (2011). *Co-designing in love: Towards the emergence and conservation of human sustainable communities* [PhD Thesis]. University of Dundee.

Singh, M., Singh, S. P., Sinha, A. K. ve Singh, P. (2012). Dayalbagh: An eco-village model for environment conservation. *Environment Conservation Journal*, *13*(3), 73-85.

Walker, L. (2016). *Ekoköy İthaca.* (Çev. O. Tuncay). Yeni İnsan Yayınevi.

Williams, F. (2017). *Living with tension: Pursuing ecological practice in an Aotearoa/New Zealand Eco-Village* [Yüksek Lisans Tezi]. Master of Arts in Social Anthropology at Massey University.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2016). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri, (10. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Zamchevska, I. (2013). *Sustainable development principles in a community setting: A case study of O.U.R. Ecovillage, British Columbia, Canada* [Yüksek Lisans Tezi]. Environment and Sustainability in the School of Environment and Sustainability University of Saskatchewan, Saskatoon, Canada.

Küresel Ekoköy Ağı (GEN-Global Ecovillage Network): Genel Bir Bakış

Esengül DOĞRU[1]
Emine KOÇAK[2]

Giriş

Bir arada yaşamayı seçen ilk bilinçli topluluğun M.Ö. 525 yılında Pisagor tarafından oluşturulan Homakoeion olduğu bilinmektedir. Homakoeion topluluğu ideal toplum kurmayı amaçlayan, entelektüel ve mistik yollardan esinlenen, özel mülkiyetten kaçınan kişilerden oluşmuştur. Bunun dışında bazı araştırmacılar M.Ö. 2. yüzyılda Lut Gölü yakınlarında Essenlerin kasıtlı topluluk olduklarını öne sürmektedir. Ayrıca 11. yüzyılda Catharlar, 12. yüzyıl Fransa'sında Valdocular, 16. yüzyıl Orta Avrupa'da Anabaptistler ve 17. yüzyıl İngiltere'sinde Diggersler olmak üzere pek çok sayıda grup gelişmiştir (Metcalf, 2012, s. 22-23). Günümüzün en güçlü örneği diyebileceğimiz bilinçli topluluk 1909 yılında ortaya çıkan Kibbutz hareketidir. İsrail'de ortaya çıkan Kibbutz hareketi topluluk veya grup olmayı ifade eder. Tarımsal temelli olarak ortaya çıkan hareket daha sonra ekonomik ve politik anlamda önemini artırarak çok boyutlu ve tarihin en büyük topluluk hareketi olma özelliğine sahiptir (Doğru, 2023).

Günümüzde çevreye duyarlı toplulukların gittikçe arttığı görülmektedir. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren ekolojik topluluklar oluşmaya başlamıştır. Ekolojik topluluklar ekoköyler gibi ekolojik yerleşimler için olumlu örnekler oluşturmaya başlamışlardır.

Oluşturulan ideal ekoköy modelleri, çağımızın küresel çevre krizi nedeniyle ortaya çıkan olumsuzlukları değiştirecek yeni bir yaşam önerisi sunmayı amaçlamaktadır (Güleryüz, 2013, s. 71). Ekoköyler, ekolojik tasarım uygulamaları ve yeşil teknolojilerle katılımcı ve destekleyici sosyal yapıları birleştirmeyi amaçlar. Batının gelişmiş ülkelerinde de güneyin az gelişmiş ülkelerinde de, hem kırsal hem de kentsel alanlarda, geleneksel yerleşimler ya da yeni kurulan bilinçli topluluklar olarak karşımıza çıkarlar (Adalılar, 2012). Ekoköyler doğa ve insan ilişkisinin denge ve saygı çerçevesinde bir bütün teşkil edecek düzeyde kalmasını savunmaktadır. Geleceği düşünmeden gerçekleştirilen kaynak tüketiminin yarattığı olumsuzlukların önüne geçmek isteyen ekoköyler, kendi kendilerine yetebilen ve gelecek nesillere kaynak aktarımını en üst düzeyde yapabilen yaşam alanı tasarısıdır. Bu yaşam alanları içerisinde yaşayan insanların hem doğayla hem de insanla olan ilişkileri doğal süreçler içerisinde şekillenmektedir (Vural ve Yaman, 2022).

Doğa ve doğa ile ilgili manevi değerlere yakın bir yaşam üzerine inşa edilen toplulukların en iyi bilinenlerinden biri, 1962 İskoçya'da kurulan ve daha sonra ekoköy hareketinin en önemli topluluklarından biri haline gelen Findhorn Vakfı'dır (Farkas, 2017). Günümüzde ekolojik yerleşim amacıyla bir araya gelen ve faaliyetlerini sürdüren birçok topluluk vardır. Bu topluluklar Küresel Ekoköyler Ağı (GEN) kapsamında sistemli olarak sürdürülebilirliklerini korumaya çalışmaktadır.

[1]Dr., Karabük Üniversitesi, Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Programı Mezunu, esenguldogru@gmail.com. ORCID ID:0000-0003-1997-270X, Tel: 0533 793 37 76.
[2] Dr., Karabük Üniversitesi, Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Programı Mezunu, kocakemine19@gmail.com. ORCID ID: 0000-0001-6370-488X, 0546 568 98 78.

Küresel Ekoköy Ağı (GEN)

1970'lerde hızlanan çevresel hareketler farklı amaçlarla bir araya gelen toplulukları beraberinde getirmiştir. Çevresel hareketlerle kendini göstermeye başlayan bilinçli topluluklardan olan ekoköyler o dönemlerde henüz kapsamlı bir tanıma sahip değildir. 1970'lerde daha çok ön plana çıkan kavram co-housing (ortak konut) olmuştur. Co-housing modeli, sakinlerin hiyerarşik olmayan bir yönetim yapısına katılımını, birlikte yaşam bilincinin kazanılmasını, bilinçli ve duyarlı topluluk yaratmaya odaklı, anlamlı ilişkilerin teşvik edilmesi amaçlı oluşturulmuş yerleşim biçimidir. Danimarka'da belirmeye başlayan co-housing hareketi ekoköy hareketinin ortaya çıkışını hızlandırmıştır (Doğru, 2023). Ekoköy sürecinin hızlanması özellikle Hildur Jackson ve Ross Jackson'ın Gaia Vakfı'nı (1987) kurmalarıyla başlamıştır.

1994 yılında Gaia Vakfı tarafından koordine edilecek bir ağ olan Küresel Ekoköy Ağı (GEN- Global Ecovillage Network) kurulmuştur. GEN'in amaçları "sürdürülebilir insan yerleşimlerinin gelişimini desteklemek; yerleşim yerleri arasında bilgi alışverişine yardımcı olmak; ekoköy konseptleri ve tanıtım alanları hakkında geniş çapta bilgi sağlamaktır". Danimarka'daki açılış toplantısına Crystal Waters Permakültür Köyü (Avustralya), Findhorn (İskoçya), The Farm (Tennessee) ve Lebensgarten (Almanya) dahil olmak üzere sekiz topluluktan temsilciler katılmıştır (Garden, 2006). 1995 yılında İskoçya'daki Findhorn Vakfı'nda yapılan "Ekoköyler ve Sürdürülebilir Topluluklar: 21. Yüzyıl İçin Modeller" konferansı tüm dünyadan 400 kişinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Yer yetersizliğinden dolayı 300 kişi ise geri çevrilmek zorunda kalınmıştır. Bir yıl sonra 1996'da İstanbul'daki Birleşmiş Milletler HABİTAT Konferansı'nda Küresel Ekoköyler Ağı (GEN) tanıtılmıştır (Dawson, 2012, s. 26). GEN, bu konferansta kendini "bir araya gelerek fikirlerini paylaşan, teknoloji değiş tokuşu yapan, kültürel ve eğitimsel değişim programları, rehber ve bültenler hazırlayan, aldığından daha fazlasını çevreye vererek toprağı canlandırmaya, sürdürülebilir yaşamlar kurmaya kendini adamış kişiler ve topluluklardan oluşan küresel konfederasyon" olarak tanıttı ve ana amacını tüm dünyada sürdürülebilir yerleşimlerin evrimini teşvik etmek olarak belirledi (Zeybek, 2014).

GEN yönetim kurulunun 2001 yılında hazırladığı tüzüğe göre GEN'in vizyonu ve misyonu şu şekildedir:

Vizyon: Şimdi ve gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılarken, birbirleriyle ve dünya ile uyum içinde topluluklar oluşturmak için tüm yaşamın çeşitli kültürlerinden oluşan bir gezegen hayal ediyoruz.

Misyon: Toplumların sosyal, manevi, ekonomik ve ekolojik uyumu elde etme çabalarını belirleyerek, onlara yardım ederek ve onları koordine ederek sürdürülebilir bir gelecek yaratıyoruz. Karşılıklı saygı, dayanışma ve sevgi kültürünü, açık iletişimi, kültürler arası sosyal erişimi ve eğitimi örnek olarak teşvik ediyoruz. İnsanlığın en yüksek özlemlerini pratik gerçekliğe dönüştürmeye çabalıyoruz (Jackson, 1998, s. 12).

Dünya üzerinde GEN'e bağlı birçok ekoköy yerleşimi bulunmaktadır. Bu ekoköylerin coğrafi dağılışı Şekil 1'de yoğunluklarına göre kırmızı, sarı ve mavi renkler ile gösterilmiştir. Kırmızı en yoğun, sarı orta yoğunluk ve mavi yoğunluğun az olduğu alanları temsil etmektedir.

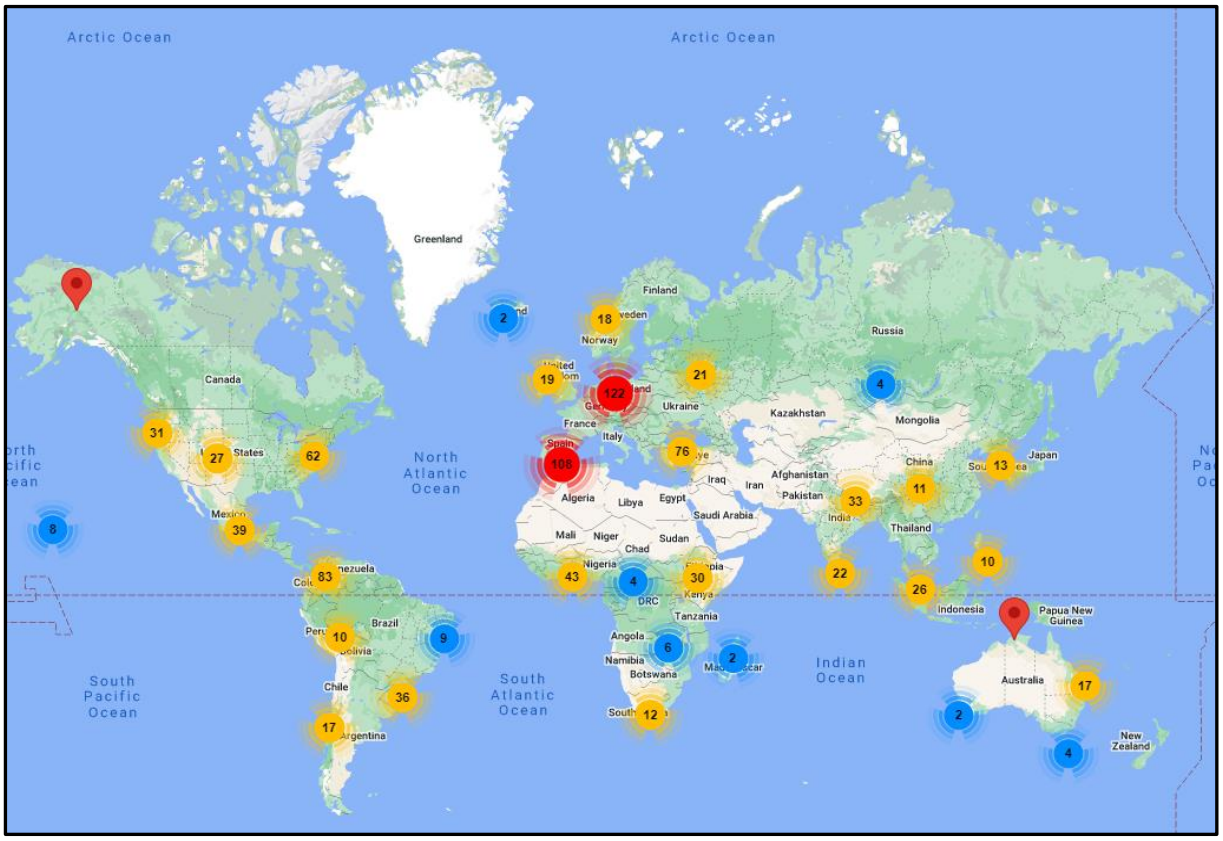

Şekil 1. *GEN'e Bağlı Ekoköylerin Coğrafi Dağılımı (GEN, 2023).*

Şekil 1'de görüldüğü gibi ekoköy yerleşimleri en fazla Avrupa, Kuzey ve Güney Amerika yer almaktadır.

GEN'in Kapsamı

Küresel Ekoköyler Ağı (GEN), yenilenen dünya için toplulukları bir araya getiren, kültürler, ülkeler ve kıtalar arası köprü oluşturan, yenilenen topluluklar ve girişimlerle büyüyen bir ağdır. GEN, dirençli topluluklara ve kültürlere küresel bir geçiş için stratejiler geliştirmek amacıyla politikacılar, hükümetler, Sivil Toplum Kuruluşları, akademisyenler, girişimciler, aktivistler, topluluk ağları ve ekolojik düşünen bireyler arasında köprüler kurar. Ağ, insanların daha fazla ekolojik uyum içinde birlikte yaşadığı yaklaşık 10.000 topluluk ve ilgili projeden oluşmaktadır (GEN, 2023).

GEN altı ağa sahiptir. Bunlar Latin Amerika (CASA), Gençlik Ağı (NextGEN), Kuzey Amerika (GENNA), Afrika (GEN-Africa), Avrupa (GEN Europe), Okyanusya ve Asya (GENOA)'dır. GEN'in ağları Şekil 2'de gösterilmiştir.

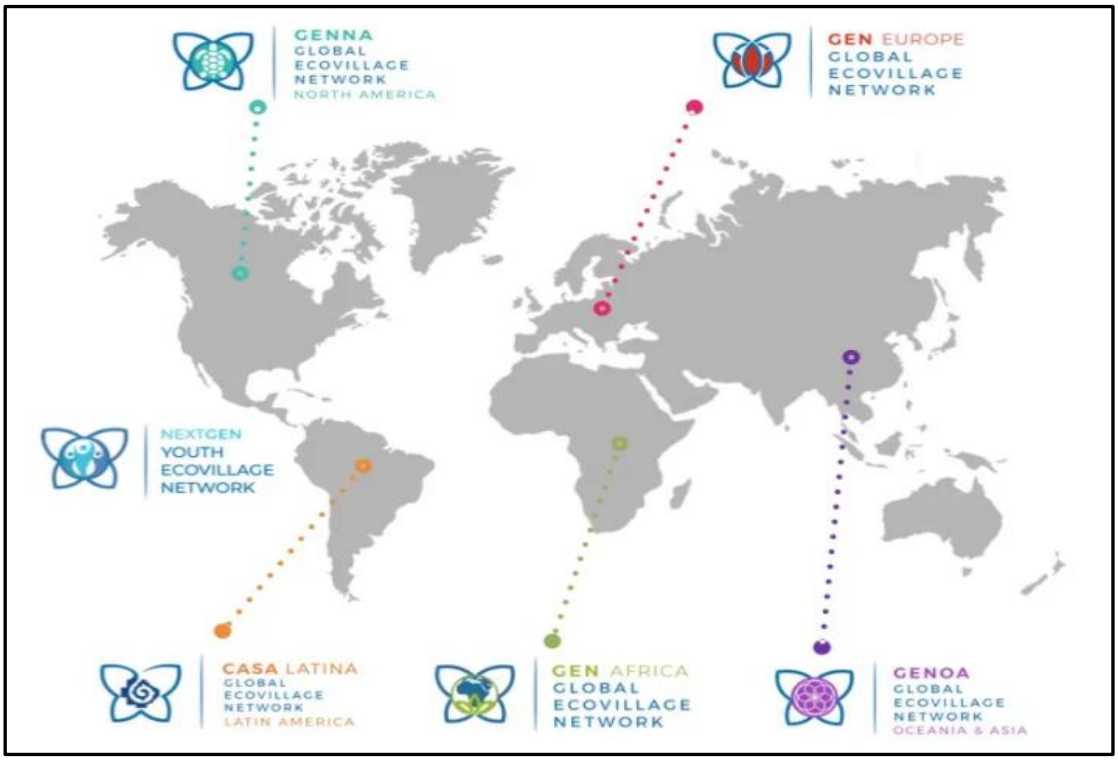

Şekil 2. *GEN'in Ağları (GEN, 2023)*

Latin Amerika (CASA)

CASA (Council of Sustainable Settlements of Latin America) resmi olarak Ocak 2012 yılında Güney Kolombiya'da ki Atlantida Ekoköyü'nde düzenlenen I. Ibero-Amerikan Ekoköy toplantısında kurulmuştur. Toplantıya çözümleri, deneyimleri ve toplumsal faaliyetleri ele almak amacıyla 28 ülkeden yaklaşık 500 kişi katılmıştır. CASA sürdürülebilir topluluklara yönelik model oluşturmak amacıyla ortaya çıkmıştır. Dinamik ve kapsayıcı bir ağ oluşturmak amacıyla CASA sürdürülebilirlik hareketleri arasında stratejik bir ittifak oluşturmak amacıyla beş yapraklı bir organizasyon modeli tasarlamıştır. Ayrıca fraktal bir tasarıma sahiptir; bu beş yapraklı organizasyonun ve diğer modellerin kıtasal, yerel veya ulusal düzeyde tekrarlandığı anlamına gelir (örn. CASA Brezilya, CASA Meksika, CASA Kolombiya, CASA Şili, vb.) CASA'nın paralel sürdürülebilirlik hareketlerini birleştirmek ve kuruluşlar arasında işbirliği oluşturmak, kıta çapında bilgi ve strateji akışını kolaylaştırmak, gerçek hayattaki sürdürülebilir topluluk modellerinin daha fazla tanınmasını sağlamak, Latin Amerika'daki tabandan gelen sürdürülebilirlik hareketlerine daha fazla görünürlük kazandırmak, hükümetlerin ve kurumların saygısını teşvik etmek gibi hedefleri bulunmaktadır (Luckey ve Rigatti, 2013).

Gençlik Ağı (NextGEN)

NextGEN, 2006 yılında İskoçya'nın Findhorn kentinde düzenlenen GEN+10 Konferansı sırasında ortaya çıkmıştır. NextGEN'in vizyonu gençlerin tutkusunu, yaratıcılığını ve eylemini serbest bırakmayı, onlara topluluğun gücünü aşılamayı, sevgiyle bağ kurma, yenileyici, barışçıl ve birleştirici bir kültürün birlikte yaratılmasına yönlendirmeyi amaçlamak şeklindedir. Misyonu ise gençlerin işbirlikçi eylemlerde bulunmaları, ekoköy hareketine katılmaları ve eko-sosyal yenilenme için topluluk öncülüğündeki değişime katkıda bulunmaları için ekoköy değer ve ilkelerini temel alarak gençleri güçlendirmek, eğitmek, bağlantı kurmak ve ilham vermektir (NextGEN, 2023). NextGEN haritası şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3. *NextGEN Haritası (NextGEN, 2023)*

Kuzey Amerika (GENNA)

GENNA (GEN North America), Küresel Ekoköy Ağı'nın Kuzey Amerika Bölgesi'ni temsil eder. GENNA gelecek nesiller için tüm yaşamın tam gelişme potansiyelinin farkına varılması amacıyla yenilenme, adalet, barış ve bolluk koşullarını yöneten, birbirine bağlı, işbirlikçi topluluklardan oluşan bir dünyayı amaçlamaktadır (GENNA, 2023).

Afrika (GEN Africa)

GEN Afrika, 2012 yılında Mısır'ın Sekem Ekoköyü'nde ortaya çıkmıştır. Senegal'de kar amacı gütmeyen statüye sahip ve GEN Avrupa ile yakın kurucu bağa sahip bir kuruluştur. GEN Afrika, NextGEN gençlik ağının 3 koordinatörü ve beş üyeli Danışma Konseyi'nin yanı sıra Aralık 2012'de Mısır'da seçilen 5 üyeden oluşan bir konsey tarafından yönetilmektedir. GEN Afrika, BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi (ECOSOC) komisyonunda danışmanlık statüsüne sahip bir STK olan GEN International'ın bir parçasını oluşturur. Ayrıca Birleşmiş Milletler Eğitim ve Araştırma Enstitüsü UNITAR'ın ortağıdır. Afrika Ekoköy Ağı, insanlar arasında dayanışma ve işbirliği inşa ederken, sosyal girişimcilik ve tabandan gelen projelerin geliştirilmesi yoluyla köylere ve topluluklara kendi kendine yeterlilik konusunda yardımcı olur, eğitir ve destekler (GEN-Africa, 2023).

Avrupa (GEN Europe)

GEN Avrupa, sürdürülebilir yaşam için çeşitliliğe sahiptir. Dirençliliğe geçişin temeli olarak topluluk ve dayanışmanın inşasını desteklemektedir (GEN-Europe, 2023a). Avrupa ekoköy haritası şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4. *Avrupa Ekoköy Haritası (GEN-Europe, 2023a)*

GEN Avrupa, ekoköyler ve sürdürülebilir topluluklar için Avrupa ağıdır. Vizyonu, ekoköy ve toplumsal değerlerin ve yaşam tarzlarının geniş çapta benimsendiği bilinçli, dirençli ve sürdürülebilir bir Avrupa'dır. 1996'dan bu yana, ekoköy hareketini desteklemek ve birbirine bağlamak, ekoköy gelişimini teşvik etmek, sürdürülebilirlik için eğitim vermek ve nihayetinde güçlü yerel toplulukların dünyayı ve kendini yeniden canlandıran daha adil bir toplum yaratmada ön saflarda yer aldığı bir dünya yaratmak GEN Avrupa'nın misyonudur. GEN Avrupa, Küresel Ekoköy Ağı'nın bir parçasıdır. Beş bölgesel ağı ve uluslararası gençlik şubesi NextGEN aracılığıyla kültürler, ülkeler ve kıtalar arasında köprü kuran binlerce yenileyici topluluk ve girişimden oluşan, sürekli büyüyen bir ağdır (GEN-Europe, 2023b).

Okyanusya ve Asya (GENOA)

GENOA, ekoköy üyelerinin ilk uluslararası konferansı olan 21. Yüzyıl İçin Ekolojik Köyler ve Sürdürülebilir Topluluklar'ın İskoçya'nın Findhorn kentinde düzenlenmesinden sonra 1997 yılında kuruldu. Avustralya'daki Crystal Waters Ekoköyü'nün kurucularından ve tasarımcılarından biri olan Max O. Lindegger, 1997 yılında GENOA ofisini kurmuştur ve ilk dokuz yıl genel merkez Max'in Crystal Waters'taki ofisinde yer almıştır. Ekim 2006'da Max, Okyanusya ve Asya bölgesinden küçük bir grup insanı bir araya getirerek örgütün ilk toplantısını Tayland'da gerçekleştirmiştir (GENOA, 2023d).

GENOA (Global Ecovillage Network Oceania ve Asia) – Okyanusya ve Asya Küresel Ekoköy Ağı, Okyanusya ve Asya'da yer alan insanlar, ekoköyler, eko-projeler, ulusal ekoköy ağları ve kuruluşlardan oluşan bir ağdır. GENOA insanların sürdürülebilir, birbirleriyle ve

doğayla uyum içinde onurlu bir şekilde bir arada yaşadığı ekoköy yaşamını teşvik etmeyi amaçlamaktadır (GENOA, 2023a).

Okyanusya ve Asya Küresel Ekoköy Ağı (GENOA), Okyanusya, Güney Asya, Doğu Asya ve Güneydoğu Asya'yı kapsayan ekoköy alanları arasında etkin bir köprü kurarak, dinamik bir topluluk ağı oluşturmaya çalışarak sürekli gelişmektedir (GENOA, 2023b). GENOA Ekoköy Haritası Şekil 5'te gösterilmiştir.

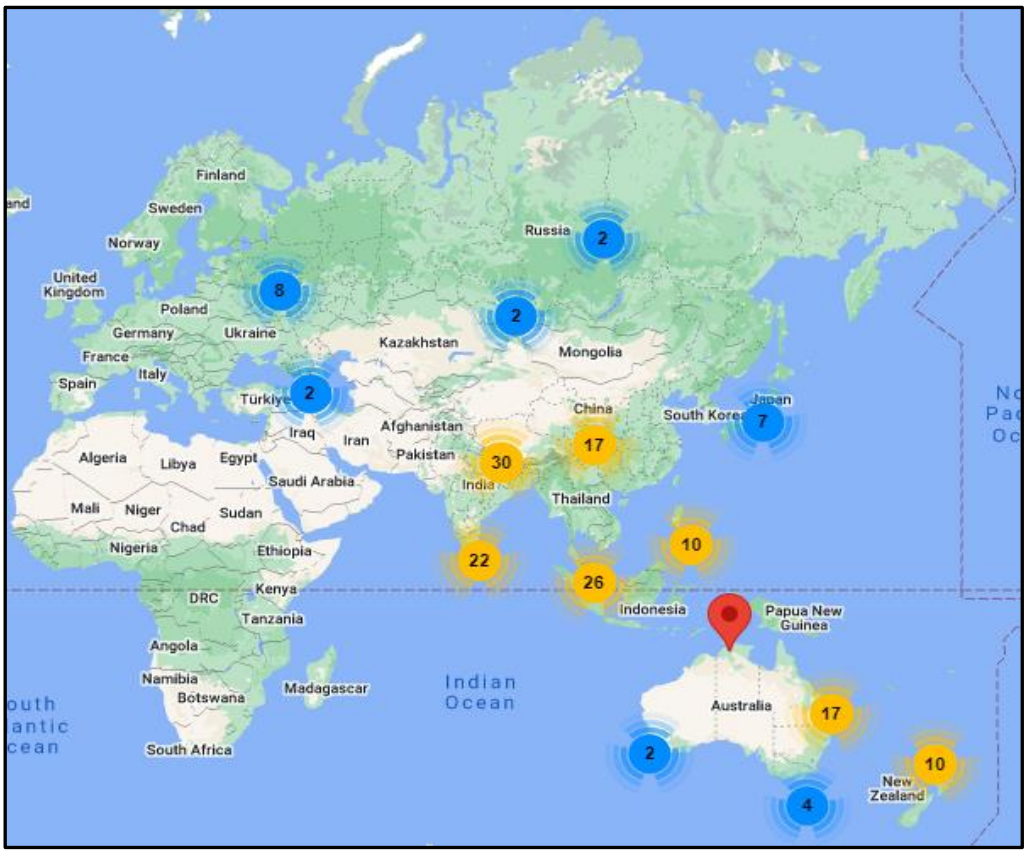

Şekil 5. *GENOA Ekoköy Haritası (GENOA, 2023c).*

GENOA'nın temel değerleri bütünlük, çeşitlilik, güven, hizmet, katılım, gelişme ve birliktir (GENOA, 2023a).

Sonuç

İlk bilinçli topluluğun M.Ö. 525 yılında ortaya çıkan Homakoeion olduğu bilinmektedir. Bilinçli olarak bir arada yaşamayı seçen toplulukların geçmişten günümüze kadar farklı amaçlarla bir araya geldikleri görülmektedir. Günümüzde ekolojik yerleşimleri destekleyen bilinçli ve amaçlı toplulukların ön plana çıktığı görülmektedir.

1960 ve 1970'li yıllardan bilinçli ve amaçlı topluluklar tarafından ekolojik yerleşimler oluşturulmaya başlanmıştır. Bunlardan öne çıkanlardan biri ekoköy yerleşimleridir. Dünyanın sürdürülebilirlikten uzaklaşması ve yaşanan toplumsal değişimler özellikle 1980'lerden itibaren ekoköy kavramının genişletilmesini beraberinde getirmiştir.

Ekoköyler ekosistemin sürdürülebilirliğini gözeterek tasarlanan, kendi kendine yeterli, kültürel, ekolojik, manevi uyum ve dengeyi sağlamak amacıyla oluşturulmuş yerleşimlerdir. Doğa ile ilgili manevi değerlere yakın bir yaşam amacıyla oluşturulan topluluklardan en iyi bilinenlerden biri 1962 yılında İskoçya'da kurulan Findhorn Vakfı'dır. Findhorn Vakfı aynı zamanda ekoköy hareketinin en önemli temsilcilerinden biridir. Bunu dışında günümüzde

ekolojik yerleşim amacıyla bir araya gelen ve faaliyetlerini sürdüren birçok topluluk vardır. Bu topluluklar Küresel Ekoköyler Ağı (GEN) kapsamında sistemli olarak sürdürülebilirliklerini korumaya çalışmaktadır.

Küresel Ekoköyler Ağı'nın (GEN) 1994 yılında Gaia Vakfı tarafından kurulmasıyla resmi bir temele oturtulmaya başlanmıştır. 1995 yılında İskoçya'daki Findhorn Vakfı'nda yapılan "Ekoköyler ve Sürdürülebilir Topluluklar: 21. Yüzyıl İçin Modeller" konferansı tüm dünyadan 400 kişinin katılımıyla gerçekleşmiştir. 1996 yılında İstanbul'da düzenlenen Birleşmiş Milletler II. HABİTAT Konferansı'nda GEN tanıtılmıştır. GEN, ekolojik uyum içinde birlikte yaşayan insanları bir araya getiren ve bu yöndeki projeleri destekleyen, sürdürülebilir yaşamlar kurmaya kendini adamış kişilerden ve topluluklardan oluşmaktadır. GEN altı ağa sahiptir. Bunlar Latin Amerika (CASA), Gençlik Ağı (NextGEN), Kuzey Amerika (GENNA), Afrika (GEN-Africa), Avrupa (GEN Europe), Okyanusya ve Asya (GENOA)'dır.

GEN'in Latin Amerika (CASA), sürdürülebilir topluluklara yönelik model oluşturmak amacıyla kurulmuştur. NextGEN, 2006 yılında İskoçya'nın Findhorn kentinde düzenlenen GEN+10 Konferansı sırasında ortaya çıkmıştır. NextGEN, gençlerin tutkusunu, yaratıcılığını ve eylemini serbest bırakmayı, onlara topluluğun gücünü aşılamayı, sevgiyle bağ kurma, yenileyici, barışçıl ve birleştirici bir kültürün birlikte yaratılmasına yönlendirmeyi, Kuzey Amerika (GENNA), gelecek nesiller için tüm yaşamın tam gelişme potansiyelinin farkına varılması amacıyla yenilenme, adalet, barış ve bolluk koşullarını yöneten, birbirine bağlı, işbirlikçi topluluklardan oluşan bir dünyayı amaçlamaktadır. GEN Afrika, insanlar arasında dayanışma ve işbirliği inşa ederken, sosyal girişimcilik ve tabandan gelen projelerin geliştirilmesi yoluyla köylere ve topluluklara kendi kendine yeterlilik konusunda yardımcı olur, eğitir ve destekler. GEN Avrupa, 1996'dan bu yana, ekoköy hareketini desteklemek ve birbirine bağlamak, ekoköy gelişimini teşvik etmek, sürdürülebilirlik için eğitim vermek ve nihayetinde güçlü yerel toplulukların dünyayı ve kendini yeniden canlandıran daha adil bir toplum yaratmada ön saflarda yer aldığı bir dünya yaratmak için çabalar. GENOA, insanların sürdürülebilir, birbirleriyle ve doğayla uyum içinde onurlu bir şekilde bir arada yaşadığı ekoköy yaşamını teşvik etmeyi amaçlamaktadır. GENOA'nın temel değerleri bütünlük, çeşitlilik, güven, hizmet, katılım, gelişme ve birliktir.

Genel olarak bakıldığında Küresel Ekoköyler Ağı (GEN), şimdi ve gelecek nesillerin birbiriyle ve dünya ile uyum içinde topluluklar oluşturarak gelişmesini amaçlamaktadır. Sosyal, manevi, ekolojik ve ekonomik uyumu elde etmek, sürdürülebilir yaşamı desteklemek, insanlar arasında karşılıklı saygı, dayanışma, sevgi kültürünü ve kültürler arası iletişimi teşvik etmeye çalışmaktadır.

KAYNAKÇA

Adalılar, Ş. N. (2012). Bir turistik çekim merkezi olarak ekoköyler ve ekoköylere tüketici yaklaşımlarını belirlemeye yönelik bir araştırma [Doktora Tezi]. Gazi Üniversitesi.

Dawson, J. (2012). Ekoköyler: Sürdürülebilirliğin Yeni Ufukları. (Çev. D. Dinçel). Sinek Sekiz Yayınevi.

Doğru, E. (2023). Türkiye'de ekoköyler ve ekoçiftlikler. Ankara: İksad Yayınevi.

Farkas, J. (2017). 'Very little heroes': History and roots of the eco-village movement. Acta Ethnographica Hungarica, 62(1), 35-53.

Garden, M. (2006). The Eco-village movement: Divorced from reality. The International Journal of Inclusive Democracy, 2(3), 1-5.

GEN (Global Ecovillage Network), https://ecovillage.org/about/about-gen/ adresinden 19.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GEN (Global Ecovillage Network), https://ecovillage.org/projects/what-is-an-ecovillage/ adresinden 19.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GEN-Africa, (2023). https://ecovillage.org/region/gen-africa/ adresinden 19.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GEN-Europe, (2023a). https://gen-europe.org/ecovillages/european-ecovillages/ adresinden 20.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GEN-Europe, (2023b). https://gen-europe.org/about-gen-europe/who-we-are/ adresinden 20.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GENNA (GEN North America), https://ecovillage.org/region/genna/ adresinden 19.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GENOA, (2023a). https://ecovillage.org/region/genoa/ adresinden 20.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GENOA, (2023b). https://genoaecovillage.org/ adresinden 20.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GENOA, (2023c). **https://genoaecovillage.org/ecovillages/genoa-ecovillage-map/** adresinden 20.10.2023 tarihinde alınmıştır.

GENOA, (2023d). https://genoaecovillage.org/about-genoa/ adresinden 20.10.2023 tarihinde alınmıştır.

Güleryüz, M. (2013). Bir ütopya hareketi olarak eko-köyler: Türkiye'deki örnekler üzerine bir inceleme [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Kültür Üniversitesi.

Jackson, H. (1998). What is an ecovillage? Based on a Working Paper Presented at the Gaia Trust Education Seminar, Thy, Denmark in September. https://gaia.org/wp-content/uploads/2016/07/HJackson_whatIsEv.pdf adesinden 19.10.2023 tarihinde alınmıştır.

Luckey, R. ve Rigatti, L. (2013). Building a Sustainability Network in Latin America. https://ecovillage.org/casa-2/ adesinden 19.10.2023 tarihinde alınmıştır.

Metcalf, B. (2012). Utopian struggle: Preconceptions and realities of intentional communities. RCC Perspectives, 8, 21–29.

NextGEN, (2023). What is NextGEN? https://nextgen-ecovillage.org/?page_id=678 adesinden 19.10.2023 tarihinde alınmıştır.

Vural, Ö. ve Yaman, M. (2022). Bir alternatif yaşam biçimi olarak eko-köylerin incelenmesi. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Van YYÜ 40. Yıl Özel Sayısı, 1-18. DOI: 10.54831/vanyyuiibfd.1109252.

Zeybek, O. (2014). Eğitim turizminde yeni bir alan: Ekoköyler. III. Disiplinlerarası Turizm Araştırmaları Kongresi, 04-05 Nisan, 758-771, Aydın.

Sosyal Ekonomi Üzerine Tartışmalar

F. Zişan KARA[1]

Giriş

Sosyal ekonomi, üçüncü sektör gibi tartışma alanları, 1970'lerde yaşanan sosyal refah devleti uygulamaları sonrasında, liberal kapitalizme ilişkin bir çeşit tıkanıklığa çözüm olarak gündeme gelen ve İngiltere'de Teatcher, ABD'de Reagan, Federal Almanya'da Kohl yönetimleri ile kristalleşen neo-liberalizm politikalarının, 1990'lı yıllarda ortaya çıkan negatif sonuçlarının, düzen dışı alternatiflerin ve reel sosyalizm deneyimlerinin de iyice güçten düştüğü bir dönemde, var olan olumsuzluklara düzeniçi bir alternatif üretmek bağlamında yeniden ve daha da güçlü bir şekilde ortaya çıkmasıyla karakterize olmuş bir çalışma alanı veya alanlarıdır. Bu tartışmanın yeniden ve daha güçlü bir biçimde toplumsal alana dönüşü, artan kitlesel yoksullaşma, doğal kaynakların aşırı tüketiminin somut sınırlarına dayanmasıyla alternatif çözümlerin kaçınılmaz bir biçimde kendini toplumsal alana dayatmasından kaynaklanmaktadır.

Günümüzde sosyal ekonomi kavramı genellikle üçüncü sektör kavramıyla aynı anlama gelecek biçimde kullanılmaktadır. Ancak sosyal ekonomi literatürüne bakıldığında kavramı üçüncü sektör olarak anlamak ve algılamak sosyal ekonomiyi tek bir yönden görmek ve değerlendirmek demektir. Üçüncü sektör olarak anlaşılmasının haklı gerekçeleri vardır; Neo-klasik kuramın birey ve arz-talep yoluyla oluşacak piyasa dengesi temelli olarak ortaya koyduğu anlayış sonucu ortaya çıkan piyasa başarısızlıklarının giderilmesinde destekleyici olarak üçüncü sektörün devreye girmesi, devlet ve diğer piyasa aktörleri dışında sorunlara çözüm getirecek bir alternatif olarak değerlendirilebilir. Çalışmanın amacı sosyal ekonominin sınırları üzerine bir değerlendirme yapmaya çalışmak olarak belirlenmiştir.

Sosyal Ekonominin Tarihsel Yönü

Tarihsel olarak bakıldığında Batıda *sosyal ekonominin doğuşunun yüzyıllar boyunca örgütlenme özgürlüğünün kademeli olarak ortaya çıkışıyla büyük ölçüde paralellik gösterdiğini* söyleyebiliriz. Günümüzün üçüncü sektörüne benzer ilk kuruluşların, 9. yy'da loncalar şeklinde ve ortaçağ döneminde birlikler, dernekler, hayır kuruluşları biçiminde gönüllü olarak örgütlenmelerine karşın kilisenin, devletin ya da başka bir kurumsal otoritenin yetki alanı için faaliyet gösterdikleri bilinmektedir. Modern anlamda sosyal ekonomi anlayışı ise19. yy'da şekillenmeye başlamıştır (Defoury&Delvetere,1999:4).

Sosyal ekonominin ilerlemesi toplumun dönüşümünden, devlet, piyasa ve sivil toplum arasındaki etkileşimden ayrı bir biçimde anlaşılamaz. Sosyal ekonomi tek bir gelişim modeli olarak düşünülmemelidir çünkü böyle bir düşünce toplumsal dönüşümü zaman ve mekan içinde organize eden maddi, sosyal, siyasi ve ideolojik süreçlerin çeşitliliğini gözardı etmek anlamını taşır (Carpi,1997:253).

Sosyal ekonomiye ilişkin tartışmalar konvansiyonel ekonomi[2]ye ilişkin temel eleştirileri de içerir. Liberal ekonomik politika uygulamalarıyla şekillenen konvansiyonel ekonominin

[1] Dr. Öğr.Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, fzkara@aksaray.edu.tr
ORCID No:0000-0002-8938-6768

[2] Bu çalışmada Klasik, Neo-klasik, Keynesyen yaklaşımları içeren ekonomi olarak ifade edilmektedir.

felsefesinin sosyal ekonomiden uzak olduğu konusunda tartışmalı da olsa birleşmiş bir literatürün varlığından söz edebiliriz (Walters,1988; O'Boyle,2006; Carpi,1997).

Nitsch(2000)'e göre sosyal ekonominin en önemli belirleyici özelliği gelir, servet ve refah dağılımıdır. Bu bağlamda 1736'dan 1950'ye kadar geçen dönemde sosyal ekonomi üzerine çalışıldığını ancak sosyal ekonominin çoğunlukla ve özellikle A.Smith, K.Marx, J.M.Keynes ve J.A. Schumpeter'in çalışmalarıyla meşrulaştırılmaya çalışıldığını ifade edilir. Nitsch (2000)'e göre sosyal ekonomi kuramına esas katkı yapanlar ve sosyal ekonomi ile ilk gerçek ilgilenenler L.Walras, F.Quesnay, A.R.J Turgot, J.B.Say, F.von Wieser'dir. Amerika'da ise J.M. Clark, R.T. Bye ve H.R. Bowen sosyal ekonomiye gerçek katkıyı sağlayanlardır (Nitsch,2000:754-760).

Neo-liberalizmle beraber serbest ticaretin ve sermayenin mobilize oluşu olumlu sonuçlar yaratsa da ortaya çıkardığı olumsuz sonuçlara ilişkin geniş bir literatürden bahseden Passet (2001) sermayenin serbest dolaşımından kaynaklanan adaletsizlik ve istikrarsızlıklara dikkat çekerek dünyadaki dolaysız yabancı yatırımın %80'inin ABD, AB ve Japonya'ya aktığını ve ayrıca uluslararası para fonu ve dünya bankası programları tarafından azgelişmiş bölgelerin büyüme -kalkınma olanaklarının engellendiğini ifade eder (Passet,2001 den aktaran Golob vd, 2009).

Sosyal ekonomi alanındaki çabalar ve organizasyonlar farklı iki toplumsal yöne işaret eden sosyal ve ekonomik amaçlara hizmet edebilir. Bir yandan sosyal ekonomideki örgütler neo-liberalizm, refahın özelleştirilmesi ve sosyal sorumluluğun bireyselleştirilmesinin temel siyasi stratejiler olduğu kapitalist piyasa ekonomisinin ayrılmaz bir parçası olarak görülebilirken diğer yandan sosyal refahın artırılmasına yönelik neo-liberal yaklaşıma karşı bir söylemin parçası olarak da görülebilir (Hulgard,2011:212).

Sosyal ekonominin kavramsallaştırmaları

Sosyal ekonomi kavramı 1830 yılında Fransa'da Charles Dunoyer tarafından *"Nouveau featuree de'conomie Sociale"* başlıklı makalede kullanılmıştır. Resmi olarak ise 1989'dan beri Avrupa Birliği sınırları içinde ortak kuruluşlar, kooperatifler, dernekler gibi girişimci ve organizasyonel bir biçimle kullanılan bir kavramdır (Westlund,2003:112). İlk ortaya çıktığında kavram, daha geniş ve biçimsizken günümüzde farklı dayanaklarla da olsa belli bir biçime ulaşmıştır. Bu doğrultuda *sosyal ekonomi toplumsal boyutu olan her ekonomik olguyu ve ekonomik boyutu olan her toplumsal olguyu* içine almaktadır (Defourny&Develtere,1999:3). Sosyal ekonomi literatürünün oluşması liberalizmin gelişmesi, sosyal refah devletine dönüş ve sosyal refah devletinin ortaya çıkaracağı sorunlarla baş etmeye ilişkin politikaların gelişimiyle paralellik göstermektedir.

Sosyal ekonomi, sosyal amaçlara sahip, demokratik değerlere dayanan ve kurumsal olarak kamu sektöründen bağımsız olan organize yapılar olarak tanımlanır (Westlund,2003:1194). Benzer biçimde sosyal ekonomi, belirgin özellikleri olan örgütsel yapılara yerleşmiş farklı sosyal uygulama türüdür ve bu çerçevede üçüncü sektör kavramı ile yakın bağı bulunmaktadır (Hulgard, 2011:203). Diğer yandan sosyal ekonomi sosyal, kültürel ve çevresel etkiyi en üst düzeye çıkarmak amacıyla mal ve hizmet üreten çeşitli işletme ve kuruluşları içerir (Neamtan,2009:1).

Sosyal ekonomi kavramsallaştırması tüm ekonomiyi kapsayacak şekilde uygulamalı ekonomi düzeyinde ve bir siyasi hareket olacak şekilde siyasi düzeyde yapılabileceği gibi günümüzdeki haliyle üçüncü sektör üzerinden olduğu gibi belirli sektörler üzerinden ya da tamamen felsefi bir temel üzerinden yapılabilir (Golob vd.,2009:112).

Bye(1944), ekonomik olguların incelenmesinde ekonomi, politik ekonomi, sosyal ekonomi kavramları içinde en uygun olanın ekonomik sürecin yerine getirmesi gereken toplumsal işlev nedeniyle sosyal ekonomi olduğunu ifade eder. Konu ettiği toplumsal işlev sınırlı üretim araçlarının kullanımında etkinliği ve sonsuz sayıda insanın isteklerinin olabildiğince karşılanmasını sağlamaktır (Bye,1944:1).

McMurty(2004:868), alternatif bir sosyal görüşün önemi konusunda bilinçlendirilme gerekliliğine vurgu yapmaktadır. Bu açıdan sosyal ekonominin insani değerleri ekonomik vizyonuna entegre etmemesi halinde neo-liberal ekonomik yeniden yapılanmanın resmi olmayan destekçisi olarak yerleşeceğini savunmaktadır.

Walters (1988)'a göre sosyal ekonominin temel konusu ekonomiyi en geniş yönleri ile açıklamaktır. Bu anlayışla sosyal ekonomi insanın maddi rahatlık elde etmek için insani ve fiziksel kaynakları kullanma biçimine ilişkin sıradan bir işi nasıl ele aldığı ile ilgilenir. (Walters,1988:113). Benzer biçimde O'Boyle (2012) sosyal ekonominin insanın maddi ihtiyaçlarını karşılamaya[3] odaklandığını ifade eder (O'Boyle,2012:506).

Walters (1988)'e göre iktisatçıların ekonomiyi anlama biçimlerinin kendi felsefi öncüllerine dayanması sosyal ekonominin felsefi temellerinin araştırılmasında eksik ya da yetersiz kalacaktır (Walters,1988: 114). Hunt (2005)'a göre, tüm ekonomi teorisyenleri teorilerinin insanın ekonomik davranışını açıklamaya yönelik olduğuna inanırlar, insanın toplumsal bir alan içinde var olması dolayısıyla tüm iktisat teorisyenleri sosyal ve toplum kavramını teorilerinde kullanırlar bu bağlamda iktisat teorilerinin her birinin sosyal ekonomi olduğu düşüncesi oluşabilir. Fakat sosyal ile sosyal olmayan ekonomi arasındaki farkı netleştirmek için kriterler ortaya konulduğunda Marx ve Veblen'in teorileri sosyal ekonomi olarak ifade edilebilecekken, neo-klasik okulun temsil ettiği fayda temelli ekonomi sosyal ekonomi kavramından uzaktır.

Ekonomik teori içinde üç kriterin sağlanması sosyal ekonomiden bahsedilmesini ya da o teorinin sosyal ekonomiye ilişkin olduğunu ortaya koyar: birinci olarak, sosyal ekonomi herhangi bir sosyal fiili, somut, ampirik ve ekonomik davranışın insan doğasının doğuştan gelen özelliklerinin, evrensel ihtiyaçların, sosyal kurumların, sosyal ilişkilerin karmaşık bir kesimini oluşturduğunu kabul etmek gerekmektedir. İkinci olarak sosyal ekonomi normatif olmalıdır. Üçüncü olarak ise, eleştirel ve normatif teorisyenler olarak, sosyal ekonomistlerin eğilmeleri gereken 4 ana konu vardır:

1. İncelenen sosyal ilişkilerin ve kurumların tarihsel oluşumu,
2. Bu sosyal ilişkilerin ve kurumların insan ihtiyaçlarını ve potansiyelini karşılamadaki göreceli yeterliliği ya da yetersizliği,
3. İnsanların çoğunluğunun ahlaki değerlere sahip olması durumunda bu sosyal ilişkilerin ve kurumların gelecekteki gelişiminin olası seyri ve,
4. İnsan ihtiyaçlarının karşılanmasında ve insan potansiyelinin hayata geçirilmesinin teşvik edilmesinde etkisiz olduklarına karar verildiğinde bu ilişki ve kurumların değiştirilmesi, uyarlanması veya yok edilmesi ve yerine yenilerinin konması için somut olanakların incelenmesi (Hunt,2005:429-430).

Hunt'un ortaya koyduğu kriterler üzerinden bakıldığında faydacı gelenek, sosyal ekonomi olarak değerlendirilememektedir. Çünkü neo-klasik iktisadın üzerine kurulu olduğu faydacı gelenek;

[3]Konvansiyonel ekonomiyle aynı anlamdaymış gibi görünse de O'Boyle (2012) konvansiyonel ekonominin ihtiyaç anlayışından farklı bir ihtiyaç anlayış ve temel aktör olarak homo-economicus yerine, homo-socioeconomicus kavramsallaştırması yapar, bkz O'Boyle (2012).

-insanların arzularının sorgulanmaması, mevcut arzuların insani değerlerin tek kaynağı kabul edilmesi,

-tüm zaman ve mekânlardaki tüm toplumlarda tüm insan davranışlarını rasyonel, hesaplanabilir fayda maksimizasyonuna indirgeniyor olması,

-kapitalizmin en temel ayırt edici özelliği olan üretim araçlarının özel mülkiyetinin doğal, ebedi, evrensel ya da doğası gereği adil olarak görülmesi,

-iktisat teorisinin tamamen bir mübadele teorisine indirgenmesi ve,

-analizlerinin tüm toplumlardaki, tüm zaman ve mekanlardaki tüm insanlar için evrensel olarak uygulanabilir olarak görülmesi neo-klasik yaklaşımı sosyal ekonomiden ayırmaktadır (Hunt,2005:431-436).

Walters (1988), geleneksel ekonomi politikası ile sosyal ekonomi arasında da fark olduğunu söyler. Geleneksel ekonomi politikası sosyal ekonomist için sınırlıdır çünkü geleneksel politika makroekonomik üretim fonksiyonunun bağımlı değişkeni olan çıktı/ gelirle ilgilenir ve doğal kaynak koruyucusu olarak ya da paydaş olarak kişiyle ilgili konuları dışsal sayar ancak sosyal ekonomide bunlar içsel olarak ele alınır.

Westlund (2003)'e göre, sosyal ekonomiye ilişkin tartışmalarda, *faaliyeti yürütenin kimliğine ya da faaliyetin amacına* göre tanımlama yapılabilir. Bu çerçevede faaliyeti yürütenin kimliği açısından bakıldığında sosyal ekonomi üçüncü sektörü içerir. Faaliyetin amacına göre bakıldığında ise *sosyal ekonomideki çoğu aktörün faaliyetlerini sosyal olarak* tanımladıklarından yola çıkılarak, faaliyetlerini üretim, dağıtım gibi temel ekonomik kavramlarla tanımlamadıklarını, faaliyetlerinin temel amacını ekonomik karın oluşturmadığını vurgulanmaktadırlar (Westlund,2005:1197).

Bye (1944)'de, sosyal ekonominin üç temel kriteri ortaya konur; bunlar *artı fayda, istek belirlenmesi/seçimi ve en az maliyet* kriterleridir. İsteklerin belirlenmesi ihtiyaçların önem sırasına göre karşılanması gerekliliğini ifade eder. Daha önemli isteklerin önemsizlere feda edilmesi savurganlığa neden olur. İsteklerin en uygun biçimde seçimi somut durumlarda uygulanması zor olsa da sorun kamu yararının önceliklendirilmesi ile çözülebilir. İkinci olarak artı fayda[4] ilkesi, bir malın üretimi ancak faydası üretiminden kaynaklanan faydasızlığı aştığı sürece devam etmelidir. Üçüncü kriter ise bir malın en az miktarda kıt kaynak gerektirecek biçimde üretilmesidir. Bye (1944)'e göre bu kriterlere bağlanmış olan sosyal ekonomi anlayışı en çok *laissez faire*'e inanan liberal düşüncenin temsilcileri tarafından eleştirilecektir çünkü bahsi geçen kriterler liberal anlayışla oluşan fiyat mekanizması aracılığı ile zaten karşılanmaktadır. Ancak Bye, fiyat sisteminin bu kriterleri karşılamak konusunda ölçüm sorununa sahip olması nedeniyle kusurlu olduğunu savunur (Bye, 1944:1-9).

Sosyal ekonomi farklı ekonomi türlerinden ayrı değerlendirilmelidir. Sosyal ekonomide aile ekonomisinde olduğu gibi karşılıklılık ilişkisi vardır fakat aile ekonomisinin tersine ilişkiler akrabalık ya da evlilik ilişkilerine dayanmaz, daha açık ve değişken ilişkilere dayanır. Modern piyasa ekonomisi parasal ilkeler üzerinden yürürken sosyal ekonomide parasal olmayan faktörler yer alır ve piyasa ekonomisinde parasal açıdan sadece ücretler ve sermaye getirisine değer verilirken sosyal ekonomide bu unsurlar sosyal faktörlerin önemli rol oynadığı toplam getirinin birer bileşeni olarak yer alır. Kamu ekonomisi açısından kamu sektörü resmi mevzuat ve resmi yaptırımlar sistemine dayalı iken sosyal ekonomideki faaliyetler aktörlerin resmi olmayan çıkar ve değerlerine (karşılıklılık, gönüllü bağlılık, abonelik gibi) dayanmaktadır. Bütün olarak bakıldığında sosyal ekonomi maddi ve insan sermayesine dayalı olan piyasa

[4] Buradaki fayda konvansiyonel ekonomide kullanılan hedonistik anlamda değil tüm ekonomik faaliyetlerde temel olan fedakarlıklar anlamında kullanılmaktadır.

ekonomisinden başka olarak insanlar arasındaki karşılıklı sosyal ağlar biçimindeki sosyal sermaye türlerine dayanmaktadır (Westlund,2005:1198).

Sosyal ekonomi ve üçüncü sektör

Avrupa'da sosyal ve ekonomik kalkınmanın sürükleyicisi olarak sosyal ekonomiyi yaygınlaştırmak ve güçlendirmek amacıyla "*AB'de Büyüme İçin Sosyal Ekonominin Potansiyelini Ortaya Çıkarmak"* konulu bir konferans düzenlenmiştir. Konferansta sosyal ekonomi piyasaların çoğulculuğuna katkıda bulunan çeşitli kuruluşları aynı düzlemde bir araya getiren ve bu kuruluşların ekonomik ve sosyal bileşenlerine verdiği değeri önemseyen bir kavram olarak belirlenmiştir (www.socialeconomroma.lt). Sosyal ekonomi sosyal ve ekonomik faaliyetlerini dernek, kooperatif, vakıf ve benzeri kuruluşlarla yürütmektedir (Westlund,2003:1194, Oathley, 1999:34).

Sosyal ekonomi esas olarak girişimci, kâr amacı gütmeyen, demokratik değerlere dayanan, toplumların sosyal, ekonomik ve çevresel şartlarını geliştirmeye çalışan, genellikle dezavantajlı üyeler üzerine yoğunlaşan bir sektördür (https://toolkit-tsesme.aidlearn.pt/tsesme/tr/pdf/6033.pdf). Bir sektör olarak bakıldığında sosyal amaçlara göre hareket etme yeteneğine sahip işletmeler üzerinden faaliyetlerini yürütmektedir. Bu çerçevede kooperatifler, karşılıklı ortaklıklar, gönüllü organizasyonlar, hayır kurumları sosyal ekonomi sektörünün işletmeleri olarak düşünülür. Bu işletmeler sermaye elde etmek yerine sosyal bir amaç için var olan, esnek ve yenilikçi ve aynı zamanda gönüllü sorumluluk anlayışına sahiptirler.

Üçüncü sektör ifadesi ilk olarak 1973 de Theodore Lewitt tarafından kullanılmıştır. Salamon ve Anheir (1997), bu kuruluşların ortaya çıkışını 20.yy'ın en büyük sosyal keşfi olarak değerlendirmektedir (Salamon&Anheir (1997) den aktaran Özdemir, 2004:134). Kamusal amaçlarla faaliyet gösteren, gönüllü olarak ortaya çıkarak kurumsallaşmış olan, elde edilen karı sosyal amaçlar için kullanan ve bağımsız bir yönetime sahip olan kuruluşlar kar üçüncü sektör kuruluşları olarak tanımlanabilir. Bu kuruluşlar devletin ya da piyasanın başarısız olduğu durumlarda sosyal görevler üstlenerek toplumsal refaha katkı sağlamak amacıyla oluşmuşlardır.

Sosyal ekonomi kendisini çoğulcu bir ekonomi içinde üçüncü bir girişim biçimi olarak konumlandırdığında kamu ya da özel sektöre karşı değil onların tamamlayıcısı olarak görülür (Neamtan, 2009; Westlund, 2003). Bu çerçevede iktisadi ve sosyal faaliyet alanı içinde hem özel hem de kamu sektörü için istidam artışına katkı sağlama, çevresel sorunlara çözüm odaklı yaklaşma, yerel ve bölgesel kalkınma süreçlerine destek olma ve sosyal girişimciler kanalıyla yeni hizmetler yaratılmasına katkı sağlama gibi destekler sağlamaktadırlar.

1970'ler sonrası neo-liberal anlayışın hâkim olduğu ve devletin sosyal alandaki etkinliğinin azalmaya başladığı dönemlerde üçüncü sektör kuruluşlarının arttığı ve bu bağlamda neo-liberal anlayışın bir uzantısı oldukları söylenebilir (Özbek, 2002:26).

1980li yıllar refah devleti anlayışının çözülmeye başladığı ve düşünce ve uygulamada yeni liberal politikaların hâkim paradigma haline geldiği dönemde refahın toplumsal değil, bireysel bir sorumluluk olduğu düşüncesiyle sosyal devletin toplumsal sorumluluklardan uzaklaşarak yerel topluluk ve yardım kuruluşlarının güçlendirilmesi çabası başlamıştır (Alp,2009:269).

Eğer sosyal ekonomiyi üçüncü sektörü ifade eden bir kavramsallaştırma içine yerleştirecek isek liberal düşüncenin yerini sağlamlaştırma aracı olarak görebiliriz. Ancak bunun oluşabilmesi içinse üçüncü sektör kuruluşlarının her türlü teorik ve yönetsel sorunlarını aşmış olması gerekecektir. Çünkü sosyal ekonominin üçüncü sektör faaliyet olarak ele alınmasında kar amacı gütmeyen kuruluşların yaratabileceği iş potansiyeli ve gelir elde etme kapasitesinin

mi öncelikli olduğu yoksa yardımlaşma kültürü, çevrenin iyileştirilmesi, topluluklarla diyalog yoluyla daha verimli hizmet oluşturabilme imkanının mı öncelikli olduğu yönünde savunucularının da içinde bulunduğu tartışmalar sürmektedir (Chanan,1999:361). Golob vd. (2009:109), devletin müdahalesiz olduğu bir ekonomi anlayışının ortaya çıkaracağı sorunlara ilişkin devreye girecek olan sosyal güvenlik mekanizmalarının etkinsiz işlemesinin ekonomik ve toplumsal olarak belirli kesimleri dışladığına vurgu yapmaktadır.

Sosyal ekonomistler mevcut ekonomik düzenin neden olduğu sorunlar üzerinden görece demokratik, topluma yönelik ve kuramlardan çok uygulamaya yönelik bir ekonomik işleyişe ihtiyaç olduğu argümanı ile hareket etmektedirler (Golob vd.,2009:111).

Sosyal ekonomi üçüncü sektöre göre daha geniş bir kavramdır. Bir organizasyonun kar edip etmediği değil karın ne amaçla kullanıldığı belirleyici bir konudur ve üçüncü sektör kavramı kar üreten organizasyonları içermemektedir. Üçüncü sektör kavramının kökeni Kuzey Amerika geleneğinden gelirken, sosyal ekonomi kavramı Avrupa kökenlidir (Hulgard, 2011:205). Sosyal ekonomi aynı zamanda paydaş ekonomisinin bir parçası olan sosyal girişim[5] kavramıyla da yakın ilişkilidir bu bağlamda sosyal ekonomi kuruluşları insanları sadece yakınları için değil toplumun daha geniş kesimleri için sorumluluk bilincinde olan sosyal girişimciler olmaya yönlendirir. Hulgard (2011)'de sosyal ekonomi ve üçüncü sektör arasındaki ayrıma aşağıdaki tabloda yer verilmiştir.

Tablo: Sosyal ekonomi ve üçüncü sektör arasındaki farklar

Sosyal ekonomi	**Üçüncü sektör**
Avrupa Konsepti	Kuzey Amerika Konsepti
Kar belirleyici değil	Kâr amacı gütmeyen kısıtlama
Kapitalist olmayan bir ekonomi	Kâr amacı gütmeyen bir sektör
Kooperatifler ve karşılıklı ortaklıklar dahil	Kooperatifler ve karşılıklı ortaklıklar hariç
Kooperatifler, dernekler, vakıflar ve sosyal girişimler	Gönüllülük ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar

Kaynak: Hulgard(2011)

Değerlendirme

Sosyal ekonomi, ekonomik faaliyetin tüm topluma fayda sağlamasını amaçlayan bir alandır. Bu açıdan bakıldığında *"ekonomi politik"* ile aynı eksende görülebilir ve bir kısım iktisatçı ekonomi politik ile ilgilenmiş olan 18. yy. ve 19.yy iktisatçılarını baştan beri sosyal ekonomi ile ilgilenmiş sayarlar.

Her ne kadar ekonomik alanı toplumsal alanla birlikte değerlendirerek bir ekonomik faaliyet alanı tasavvur etmiş olsa da 18. yy. ekonomi politiği kendi felsefesi üzerinden bir ekonomi anlayışı üretmiştir. Bu anlayış liberal düşüncenin doğmasıyla birlikte şekillenmiştir. Klasik liberalizm 1929 Buhranı ve II. Dünya Savaşı yıkımı sonrasında uygulamaya koyulan sosyal refah devleti politikalarının 1960'lı yıllar ile birlikte tıkanmaya başlaması ile birlikte yerini neo-liberalizme bırakmıştır.

Neo-liberalizmin dizginsiz bir biçimde yaşandığı yılların sonucunda, 1990'lı yıllar ile birlikte bu dizginsizliğin toplumsal ve ekonomik olumsuz sonuçları görünür hale gelmiştir. Bu sorunların boyutu ister istemez neo-liberal politikaların bütününü değilse de piyasanın bazı sektörlerinin devlet ve/veya kâr amacı gütmeyen kuruluşlar tarafından toplumsal iyi doğrultusunda

[5]Sosyal girişimcilik sosyal ekonomi içinde yenilikler yoluyla yaratılan toplumsal değerle ilişkilidir.

yönlendirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Sosyal ekonomiye yönelik yeni ilginin öncelikli kaynağı budur.

Son yıllarda OECD, IMF ve WB gibi kuruluşlar ekonomik politika sorunlarının ortaya konmasında ve politika çözümlerinin belirlenmesinde gündem belirlemede önemli kuruluşlar haline gelmiştir. OECD sosyal ekonomiyi 1990'ların merkezinde ele almaya, konuya dair konferanslar düzenlemeye başlamış ve ortaya çıkan sonuçları kamuoyu ile paylaşmaya başlamıştır (1994'de Bölgesel Kalkınma Servisinin düzenlediği konferans sonrasında "Ekonomi ve Toplumu Uzlaştırmak" başlıklı çalışma gibi). Bu çerçevede OECD sosyal ekonomiyi neo-liberalizmin azalan sosyal sermaye, uyum ve katılım sorunları ile yüzleşmenin bir aracı olarak konumlandırmaktadır (Graefe, 2006: 74).

Günümüzde sosyal ekonomi kavramı sivil toplum örgütleri, kar amacı gütmeyen kuruluşlar, üçüncü sektör gibi kavramların yerine kullanılmaktadır. AB çalışmaları ile resmi bir içerik yüklendikten sonra sürdürülebilir kalkınmanın da içine girdiği bir çalışma alanına dönüşmüştür. Bu çerçevede Neamtan (2009), sosyal ekonominin sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde çoğulcu ve kapsayıcı bir ekonomi olarak geniş bir vizyon öneren küresel bir harekete dönüşmüş olduğunu ifade eder. Sosyal ekonominin hakim düzen içinde izleyeceği yol toplumsal olanın *ekonomi i*çinde kapladığı yerle ilişkili olacaktır.

KAYNAKÇA

Alp, S. (2009). Refah devleti düşüncesinin gelişimi ve bir liberal alternatif olarak üçüncü sektör. Maliye Dergisi, (156), 265-279.

Bye, R.T. (1944). Political science, political economy and values, some criteria of social economy. The American Economic Review 34(1), 1-8.

Carpi, J.A.T. (1997). The prospects fort he social economy in a changing world. Annals of Public and Cooperative Economics, 68(2), 247-279.

Chanan, G. (1999). Employment policy and the social economy:promise and misconceptions, Local Economy, 13(4),361-368.

Defoury, J. &Devettere, P. (1999). The social economy:the worldwide makig of a third sector. Centre D'economie Sociale, Universite de Liege.

Golob,U., Podnar, K., Lah,M. (2009). Social economy and social responsibility: alternatives to global anarchy of neoliberalism?, International Journal of Social Economics, Çev. B.Temel, 36(5), 626-640.

Graefe, P. (2006). Social economy policies as flanking for neoliberalism: transnational policy solutions, emergent contradictions, local alternatives. Policy and Society, 5(3),69-86.

Hulgard, L. (2011). Social economy and social enterprice: an emerging alternative to mainstream market economy?, China Journal of Social Work, 4(3),201-215.

Hunt, E.K. (2005). The normative foundations of social theory: an essay on the criteria defining social economics. Review of Social Economy, 63(3),423-445.

McMurty, J.J. (2004). Social economy as political practice. International Journal of Social Economics, 31(9), 868-879.

Neamtan, N. (2009). Social economy: concepts and challenges. International Journal on Human Development and International Cooperation, 1(3), 2-5,

Nitsch, T.O. (2000). Full-fledged and forthright social economists under-acclaimed. International Journal of Social Economics, 27(7/8/9/10), 739-767.

O'Boyle, E. (2005). Homo socio-economicus: foundation to social economics and the social economy. Review of Social Economy, 63(3), 483-507.

Oatley, N. (1999), Developing the social economy. Local Economy,13(4), 339-345.

Özbek, N. (2002). Osmanlıdan günümüze Türkiye'de sosyal devlet. Toplum ve Bilim, (92),7-33.

Özdemir, S. (2004). Kâr amacı gütmeyen kuruluşlar ve sosyal refahın sağlanmasında artan rolü. Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (48),129-161.

Temel,B. (2012). Sosyal ekonomi ve toplumsal sorumluluk: küresel neoliberalizm anarşisine alternatifler. Atılım Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), 107-122.

Waters, W.R. (1988). Social economics: a solidarist persperctive, Review of Social Economy, 46(2), 113-143.

Westlund, H. (2003). Form or contents? on the concept of social economy. International Journal of Social Economics, 30 811)1192 – 1206.

https://www.socialeconomroma.lt (10.09.2023)

https://toolkit-tsesme.aidlearn.pt/tsesme/tr/pdf/6033.pdf (14.09.2023

Kuyûd-I Kadîme İlmühaber Defterlerinde Hacı Bektaş Velî Sülalesi, Dergâhı Ve Vakfı Hakkındaki Bilgiler

Fadime ALANDAĞLI

Giriş

Arşivler geçmişin aydınlatılmasında ve geleceğin de inşasında oldukça önemli bir role sahiptir. Geçmiş ile gelecek arasındaki bağlantının tesisi noktasında gayret sarf eden başta tarihçiler olmak üzere sosyal bilimcilerin mutfağı olarak görülebilir. Bundan dolayı Etine Sabba *"Biz arşivistler, geçmişin bekçisi geleceğin de kurucusuyuz"* şeklinde yukarıdaki izahı özetlemiştir (Rukancı, 2007, 205).

Arşiv kavramı köken olarak Eski Yunaca'daki *"arkheion"* kelimesinin Latince'deki karşılığı olan *"archivum"* kelimesinden türemiştir. Sosyal Bilimler Terimleri Sözlüğüne göre arşiv kelimesinin Türkçe karşılığı *"belgelik"* olarak belirlenmiştir (Türkçe Bilim Terimleri, 2011, 70). Bu tarifte *"belge"* kavramı ön plana çıkmaktadır. Özellikle kurum veya kuruluşlar ile kişilere ait idarî, hukukî ve sosyo-kültürel maksatlarla geleceğe aktarılması zarurî görülen ve bu bakımdan bir kanıt mahiyetinde olan taşınabilir özellikteki bilgileri barındıran envanter belge olarak tarif edilebilir (Dearstyne, 2001, 1). Belge tarifi ister istemez *"arşiv belgesi"* kavramını ön plana çıkarmaktadır. Dolayısıyla bir belgenin arşiv belgesi mahiyetine sahip olması için temelde *"malî, tarihî, idarî, yasal, kanıtsal (ispat), kültürel ve bazı fizikî"* özelliklere sahip olması gerekmektedir (Belge Yönetimi, 2009, 3-6).

Ülkemizde ve dünyada arşivlerin önemsendiği ve devlet ile ulusal arşivler adı altında iki kategorik ayrıma gidildiği anlaşılmaktadır. Devlet arşivi, merkezî bir idare tarafından tutulmuş ve bu nedenle idareye ait olması bağlamıyla korunan bilimsel, sosyal, kültürel, malî ve idarî öneme sahip belgelerin tamamının korunması, tasnifi ve yönetiminden mesul kurum olarak ifade edilebilir. Ulusal arşiv ise yine bir idarenin yanı sıra bireyler tarafından tutulmuş devlet veya toplum hafızasına ait tarihsel bir öneme sahip belgelerin bulunduğu, korunduğu ve idare edildiği kurum olarak tanımlanmaktadır (Belge Yönetimi, 2009, 15, 44-45). Bu iki arşiv kategorisinde kurum arşivlerini de ilave etmek gerekmektedir. Merkezî idareye, yüklendiği iş ve görevin sorumlulukları bağlamında bağlı kurum veya kurumların görevlerinin gereği olarak tuttukları ve istenildiğinde kanıt, dayanak olarak kullanmak maksadıyla muhafaza, tasnif ve yönetiminin yapıldığı ve uzun süre muhafaza edildiği arşivler olarak belirtilebilir (Belge Yönetimi, 2009, 30,31). Nihayet devlet veya bağlı kurumlarına ait arşivlerinden hariç olarak toplum veya devlet kademesinde ön plana çıkan kimi şahıs, cemaat, aileler ile kurumsal özelliği olmayan özel veya yarı kamusal özellikteki arşivlerde bulunmaktadır. Bu arşivler de çoğu kez *"özel arşivler"* olarak ifade edilmektedir (Rukancı, 2011, 53-55). Bu arşivler bireysel bir gayret ve düşünceye dayandıkları için bir mesele veya konu hakkında devlet veya kurum arşivlerindeki bilgilere nispeten yardımcı ve destekleyici bilgiler barındırabilmektedir.

Siyasal idarelerin sağlam ve güçlü temeller üzerinde yer aldıklarının en temel göstergelerinden biri kendi idareleri, toplumları, sosyo-kültürel özellikleri, inançları, kanunî ve kurumsal uygulamalarına dair bilgi ve belgeye sahip olmalarıdır. MÖ. 2000 yıllarına ait bulgular Mezopotamya'da idarî ve dinî mahiyette arşivlerin olduğunu işaret etmektedir (Osmanlı'dan Günümüze Tapu, 2009, 10). Uzun insanlık tarihine bakıldığına Asur, Roma, Çin ve Osmanlı Devleti'nin bu mahiyette sıkı ve düzenli olarak görülebilecek olan kayıt sitemine

sahip oldukları söylenebilir (Gökırmak, 2003, 2003, 79, 80). Ancak modern anlamda arşivler ancak 1789 Fransız devriminden sonra oluşmaya başlanmıştır (Günümüze Tapu, 2009, 11). Osmanlı Devleti, Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında kendi idaresine ait bölgeleri kapsayan muazzam bir bilgi ve belge koleksiyonu mirasçılarına bırakmıştır. Bu bakımdan sadece ülkemiz değil belirtilen kıtalarda Osmanlı idaresinde kalmış ve sonradan müstakil devletler olarak ortaya çıkmış idarelerin vazgeçilmez başvuru kaynağı haline gelmiştir (Özdemir, 2006, 64-71). Osmanlı arşivlerinde yüz elli milyona yakın belgenin bulunduğuna dair tahminler bu durumu çok daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Üstelik bu rakam içerisinde savaşlar, istilalar veya saltanat çekişmesi ile fetret dönemlerinin yaratmış olduğu yıkım ve kayıpların yer almadığını da bilmek gerekmektedir (Çetin, 2006, 6,7).

1- Tapu Kadastro Arşivi

Osmanlı İmparatorluğunda çağdaş anlamda *"mülkiyet"* kavramı Tanzimat Fermanı ile ortaya çıkmıştır. Özellikle taşınmaz mülkiyetinin ortaya çıkışı ve bu konuda kurumsal ve idarî adımların atılmasıyla Defterhâne-i Âmire'nin kuruluşuna giden süreç hızlanmıştır. 1847 yılında *"Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizamât"* ilan edilmiş ve tapu sicillerinin oluşması evresi başlamıştır. Bu nizamnâme ile mirî araziye dair her türlü iş ve işlemlerin ifası, takibi ve muhafazası ile *"Defterhâne-i Hakanî Eminliği"* yetkili kılınmıştır. Bu bağlamda özel mülkiyet, gayrimenkul alım, satım, ferağ işlemlerinin tamamının yer aldığı ve gerekli revizyon ile takiplerin yapıldığı tapu kütükleri ortaya çıkmıştır. Bu defterler Defterhâne-i Âmire mahzeninde muhafaza edilmeye başlanmıştır. Kadastro çalışmaları ise 1911 yılına dayanmaktadır. Defter-i Hakanî Nezareti Nazırı Mahmut Esat Efendi'nin gayret ve uğraşlarıyla *"Evmval-i Gayrimankûllerin Tahdid ve Tesbidi"* hakkında kanun ilan edilmiştir. İlk olarak Konya Çumra'da başlayan kadastro çalışmaları yaygınlaşarak artmıştır. Defter-i Hakanî Nezâreti 1913 yılında Maliye Nezâretine bağlanmıştır. 1922 yılında *"Umûr-ı Tasarrufiye Müdüriyet-i Umumiyesi"* şeklinde teşkilatlanmıştır. 1924 yılında ise *"Tapu Umum Müdürlüğü"* adını almıştır. 1925 yılında *"Tapu ve Kadastro Müdüriyet-i Umumiyesi"* olarak adlandırılmış ve günümüzdeki yapısına kavuşmuştur. Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü; Maliye, Başbakanlık, Bayındırlık ve İskân Bakanlığı ve nihayet Çevre Şehircilik Bakanlığı gibi farklı kurumlara bağlanmıştır (Osmanlı'dan Günümüze Tapu, 2009, 14-20).

Bu bakımdan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü genel olarak 1847 yılından itibaren mülkiyete konu iş ve işlemlerle ilgili belge ve bilgilerin muhafaza edildiği bir kurum olarak görülebilir. Fakat taşınmaza ait iş ve işlemlere dayanak kayıt olacak mahiyetteki Osmanlı İmparatorluğunun son dönemine, kendi kategorilerindeki son nüshalar, kimi defter ve kaynak fonlarına ait defter ve belgelerin de Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü bünyesine aktarıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle Osmanlı döneminden Cumhuriyet'e intikal eden başta taşınmaza ait her türlü belgeler olmak üzere, mufassal ve icmâl tapu tahrir, ruznamçe, derdest, tımar yoklama, evkâf defterleri serilerini kapsayan oldukça zengin bir kurum arşivi ortaya çıkmıştır. Bu kayıtlardan taşınmaza ait olanları Medeni Kanun gereği sadece ilgililerine ait iken diğer defter ve belge kategorisinde yer alanları ülkemizdeki ve dünyanın farklı bölgelerindeki araştırmacıların konularına dair inceleme yapmak için müracaat edebilecekleri önemli merkezlerden biri haline gelmiştir. Araştırmaya açık bu defter ve belge fonlarının dijital görüntülerinin Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Başkanlığı'na (BOA) yakın zamanda verilmiştir. Buradan istenilen defter veya belgelerin görüntülerine uzaktan erişim vesilesiyle tespit ve elde etme olanağı sağlanmıştır.[1]

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki XV. ve XVII. yüzyıllara ait Mufassal-İcmâl Tapu Tahrir Defterleri başta olmak üzere, cebe, kal'a ve mustahfızât, evkâf, derdest, vakf-

[1] https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx (Erişim Tarihi: 01.10.2023)

ı cedîd, tımar rûznâmçe ve Anadolu-Rumeli tımar yoklama türü 2.334 adet defter bulunmaktadır. 1847-1934 yıllarına ait ülkemiz sınırları dâhilindeki taşınmaz kayıtlarını içeren Zabıt Kayıt Defteri sayısı 14.023'tür. 1847 ilâ 1917 yılları arasında Milli sınırlarımız haricinde Balkanlar ve Orta Doğu'ya ait taşınmaz kayıtlarını kapsayan Zabıt Kayıt Defteri sayısı ise 8.227'dir. 1872 ilâ 1909 yılları arasındaki döneme ait Hasılat Kayıtlarının toplam sayısı 270.000 fasikül olarak tespit edilmiştir. Yine 1932 ilâ 2001 yılları arasında kurum arşivinde bulunan II. Nüsha Tapu Senetlerinin ise 307.341 cilt olduğu görülmektedir. Bu bakımdan tam olarak tarihlendirilememiş II. Nüsha Tapu Kütükleri de 364.664 cilt olarak hesaplanmıştır. Kurum arşivinde ülkemizdeki idarî sınırlar bağlamında bir köy veya meraya ait sınır kayıtlarına da rastlanılmaktadır. 1925 ilâ 1967 yılları arasında bu mahiyette kayıtların bulunduğu belge sayısı 31.695'tir. Nihayet son olarak da tarihlendirilememiş olan 1.004 cilt Tablo Mahzen Defteri'nin de Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'nde bulunduğu söylenebilir (Osmanlı'dan Günümüze Tapu, 2009, 22).

2- Kuyûd-ı Kadîme Arşivi İlmühaber Defterleri

İlmühaber; diplomatika anlamıyla bir daireden bir başka daireye herhangi bir konudaki bir karar ya da bir hükmü bildirmek, rapor etmek üzere yazılmış belgelere verilen addır. Bu işlevleri bakımından her ne kadar tezkirelere benzeseler de elkâb kısmının olmaması nedeniyle farklılık göstermektedirler. Elkab kısmı olmadan buyruldu, arzuhal veya irade kanalıyla konuya geçilir. Konu ve yazıldığı kurum farkı gözetilmemeksiniz "işbu ilmühaber verildi" şeklinde sonuçlanır tarih ve mühür ile belge bitirilir. Yazılış nedenleri bakımından *"Kat'i bir hüküm ve kararı bildirmek için yazılanlar"*, *"Bir memuriyete tayini bildirmek için yazılanlar"*, *"Belge tanzimi için yazılanlar"*, *"Kalemler arası bilgi vermek için yazılanlar"* ve *"cevap ilmühaberleri"* olmak üzere beş başlık altında ele alınabilir. Bazen de *"İlmühaber Tezkiresi ve İlmühaber Kaimesi"* şeklinde örneklerine de rastlanılmaktadır (Kütükoğlu, 2018, 295-299). Bu tür kayıtlarda kullanılan kağıtlar ilmühaberin kısa veya uzun olmasına göre farklılık gösterir. Kısa olanlarda *"müzekkirelik"* ve uzun olanlarda ise *"takrirlik"* olarak ifade edilen kâğıt türleri kullanılmıştır. İlk nüshaları siyakat yazısı ile kaleme alınmışsa da genellikle dîvânî ve rik'a türü yazılarla yazılmışlardır. Başlangıç üst ortada yer alan *"hüve"* ibaresiyle olur. Hangi kaleme hitaben yazıldıkları hususu ilk satırlarında işaret edilmektedir. Sonunda ise muhakkak ilmühaber olduğu dile getirilmektedir (Kütükoğlu, 2018, 299, 300).

Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'ndeki ilmühaber defterlerinin ilki H.1240 (1825-26) ilâ H1248 (1833-34) yıllarına ait kayıtları içermektedir. Bu defter 131 sayfadır. Diğer taraftan H.1324 (1908-9) ilâ H.1340 (1924) tarihli 38 sayfalık defter ise sonuncusudur. Defterlerde genel olarak ilmühaberlerin konuları ve bulundukları sayfaları içeren fihristler yer almaktadır. Genel olarak 12/34cm ile 26/53cm ebatlarında olan ilmühaber defterleri 14 ilâ 200 arasında değişen sayıda varaklardan oluşmaktadır.

Sayısı 31'i bulan ilmühaber defterlerinde[2] Osmanlı Devleti'nin yakın dönem tarihine ait göç, muhacir iskanı, köy/lerin oluşturulması, vakıflar, imtiyaz sözleşmeleri, arazi hakkındaki bazı kanunnâme, nizamnâme, yabancı okullar, misyonerler, kurum iş ve işlemlerine (senet, mahzen, memurlar ile ilgili), yabancıların arazi edinmesi, tabiiyyet değişikliği ve alım-satım işlemlerindeki usulsüzlükler gibi oldukça farklı ve zengin içeriklere rastlanılmaktadır (Alandağlı, 2013, 77-92).

Bu defterler üzerinde yapılan araştırmada Hacı Bektaş Kazası ve Hacı Bektaş Dergâhına ait bazı bilgilere rastlanılmıştır. Çalışmada Alevîlik-Bektaşîlik çalışmalarda bir bakıma görmezden gelinmiş Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi'ndeki İmühaber Defterlerindeki Hacı Bektaş içerikli kayıtlar ele alınacaktır. Bu vesileyle hem

[2] https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/Sayfalar/Arama/OzelArama.aspx (Erişim Tarihi: 02.10.2023)

Alevîlik-Bektaşîlik çalışmalarında bir başvuru merkezi olarak bu arşiv hem de arşivdeki ilmühaber defterlerini ön plana çıkarmak gibi gayesi bulunmaktadır. Nitekim defterler üzerinde Bektaşî tekke ve zaviyelerinin yoğun olduğu diğer bölgelere ait incelemeler de yapılabilir.

3- Kuyûd-ı Kadîme Arşivi İlmühaber Defterlerinde "Hacı Bektaş Veli" Temalı Kayıtlar

Arşivdeki İlmühaber Defterleri üzerinde yapılan araştırmalarda bu hususta beş örneğe rastlanılmıştır. Ayrıca Kuyûd-ı Kadîme İlmühaber defterlerindeki incelemelerde ulaşılan konular ila ilgili olarak gerektiğinde Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi Başkanlığı üzerinden de taramalar yapılmış ve ulaşılan belgeler çalışmaya dahil edilmiştir.

Hacı Bektaş Evlâdının Vergiden Muaf Tutulması

Rastlanılan örneklerden ilki *"Kırşehirde kâ'in Hacı Bektaş evlâdının vergiden 'affi zımmında ilmühaberdir"* başlığı taşımaktadır. [3] Bu kayıtta Kırşehir'in Karaöyük (Sulucakaraöyük) Hacı Bektaş evlatları *"eizze-i kiramdan"* ve *"sülâle-i tâhir"* şeklinde ifade edilmiştir. Köy adı bazı belgelerde *"Hacım"* olarak geçmiştir (A.MKT.UM.109/6)[4]. Bu vasıfları ve sahip oldukları manevî hususiyet nedeniyle ezelden beridir kendilerinden herhangi bir vergi alınmaz iken bu sefer kendilerine yüklü bir vergi borcunun yüklendiğine dair istid'âyı bizzat Seyyid Feyzullah Çelebi Efendi yapmıştır. Onun müracaatı üzerine yürütülen tahkikatta Hacı Bektaş Dergâhı'nda, Hacı Bektaş evlâdı olanların üç, beş hane olduğu anlaşılmıştır. Belgede maalesef bu haneler hakkında malumat bulunmamaktadır. İlmühaberin yazıldığı tarihte Karaöyük köyünde ise 192 hanenin bulunduğu anlaşılmaktadır. Yine bu hanelerin, hane reisleri, vergi durumları, vergiye esas evlatları vb. bilgiler kayıtta yoktur. Belgede ayrıca Mevlâna Celâleddin-i Rûmî Hazretleri sülalesinden olanlar için vergi muafiyeti tanınmış ve sağlanmış iken Hacı Bektaş evlâtları için bunun aksi yönünde davranılmış olmasının doğru olmadığı belirtilmiştir. Karaöyük köyü reayasından vergi alınmasının anlaşılır bir durum olacağının altı çizilmekte ve fakat Hacı Bektaş evlatlarından vergi alınmasının nizâm-ı kadime uygun olmadığı ifade edilmiştir. Konunun Niğde Sancağı Meclisi'ne intikali ve verilen cevap sayesinde çok daha detaylı bir bilgiye erişilmiştir. Meclisten havale edilen mazbatada Karaöyük köyündeki 192 haneden 14'ünün Hacı Bektaş sülâlesinden olduklarına vurgu yapılmıştır. Bu durumda Seyyid Feyzullah Çelebi'nin yukarıda belirtilen ifadesinde bu 14 haneyi üç, beş hane şeklinde ifade etmeyi daha doğru bulduğu düşünülebilir.

H.1278 (1861/62) yılında yapılan arazi ve emlak tahririnde Hacı Bektaş sülalesinden olanların da köy reayasıyla birlikte sayım ve tespite dâhil edildikleri anlaşılmaktadır. Bu tarihten belgenin yazıldığı H.1280 (1863-64) yılına kadar senelik 1.522 kuruşluk borç çıkarılmıştır. Hacı Bektaş sülalesi 14 hanenin her birine 108 kuruş 29 para üzere hesaplanmıştır. Bu miktara kayıtların yazıldığı H.1278 (1861/62) yılından itibaren yüzde on beş oranında zam uygulandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca dönemin şartları dahilinde tekke ve zaviyelere bağlı köy ve mezralar hâsılının toplandığı ve bu nedenle vergiden muaf sayıldıkları açık iken Karaöyük köyü için bu durumdan sarf-ı nazar edilmiş olması üzerinde durulmuştur. İlmühaber kaydında H.1280 (1863-64) yılında Kırşehir Kazasının toplam vergi miktarının 63.342 kuruş 13 para olduğu anlaşılmaktadır (TKG.KKd.İLMd.8(6)/42, 73/b, 74/a). Belgede dile getirilen hususlara

[3] Burada "Hacı Bektaş evlâdları" vurgusu ile "Babagân" veya "Çelebîler" şeklinde bir ayrımın yapılıp yapılmadığı belgelerden anlaşılamamıştır. Bu husus ve özellikle Çelebîler hakkındaki tarihsel bir serencam için bz. Salman Yıkmış, 2014. Ancak belgelerde sık sık "Çelebî" vurgusunun yapılması Çelebîlere dönük bir izahın olduğunu işaret etmektedir.

[4] "Konya Valisi Hafız Paşa Hazretlerine, Hacı Bektaş Velî kuddise sırrühü'l-âlî Hazretlerinin zaviyesine merbut Mucur Kazâsı'na tâbi' Hacım Karyesinde sekin sülâle-i müşarün-ileyhden bulunan zevâttan nizâm-ı … üzere bir gûne tekâlif mütalebe olunmayub …"

benzeyen ve 22 Ca. 1279 (15 Kasım 1862) tarih itibariyle aynı bir belge Osmanlı Arşivinde de bulunmaktadır (MVL.649/1). Ayrıca Sadaretten Maliye Nezâretine yazılan 12 Eylül 1316 tarihli iradede, Hacı Bektaş Velî Hazretleri sülâlesinden olan Çelebilerin taht-ı tasarrufundaki emlak ve arazilerin vergisinin 1.656 kuruş olduğu ve Meclis-i Vâlâ kararıyla cânib-i hâneden meclise yazılan 11 Muharrem 1279 (9 Temmuz 1862) tarihli tahrirat münderacatı üzerine hane-i Celebiyâna isabet eden 1.522 kuruş hissenin kendilerinden alınmasına karar verildiği anlaşılmaktadır (BEO.1555/116563). Bunun üzerine Hacı Bektaş Velî evlâdından Çelebi Cemaleddin Efendi tarafından vuku bulan itiraz üzerine Şûrâ-yı Devlet tarafından meselenin anlaşılması ve karara bağlanması için tahkikat icra edilmiştir. 30 Temmuz 1314 (11 Ağustos 1898) tarihli bir belgeden hareketle gelinen noktada bu uygulamanın Livâ Meclisi tarafından alınan bir karar üzere hayata geçtiği anlaşılmıştır (DH.MKT.2092/113).

Yalnızca Kuyûd-ı Kadîme İlmühaber Defterlerinde değil Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nin değişik fonlarında da benzer mahiyette belgelere rastlanılmaktadır. Bunlardan biri Hacı Bektaş Velî evlâdından olan Cemal ve ailesine aittir. Serkâtib-i hazret-i şehrîyâri Ali Hoca imzası taşıyan ve Mucur'dan gönderilen 27 Eylül 1324 (10 Ekim 1908) tarihli belgede *"mugayir-i nizâm"* olarak kendilerinden vergi tahsil edildiği dile getirilmektedir (İ.HUS.170/69).

Sadece Hacı Bektaş Dergâhında değil başka yerlerde bulunan Hacı Bektaş Velî Dergâhı şeyhlerinden vergi alınmaması noktasında emirlerin gönderildiği görülmektedir. Örneğin 15 Şaban? 1143 (23 Şubat 1731) tarihli bir belgede Niğde'nin Tokarız köyünde bulunan Hacı Bektaş Velî halifelerinden olan *"Şeyh Ertuğrun Hazretleri"* evladından bedel-i nüzul ve rusûmât ve adet-i ağnam gibi vergisinin alınmaması gerektiği belirtilmiştir (AE.SMHD.I. 222/17640).

Çelebi Cemaleddin Efendi ile Dergâha bağlı Malatyalı Hacı Muhammed Baba'nın ihtas ettikleri 6242 Dönümlük Bir Çiftlik

Kuyûd-ı Kadîme Arşivi İlmühaber Defterlerinde karşılaşılan kayıtların çoğu bu olay ile ilgilidir. İlmühaber kayıtları Hacı Bektaş Dergâhına bağlı Malatyalı Hacı Mehmed/Muhammed Baba başta olmak üzere diğer bazıları ve Çelebi Cemaleddin Efendi'nin 6.242 dönümlük bir çiftlik kurduklarını işaret etmektedir. 7 Mayıs 1310 (19 Mayıs 1894) tarihli kayda göre bu çiftliğin temelde ziraat etmek maksadıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Çiftlikte ruhsatsız bir şekilde bir han ve 45 tane de ev (hane) inşa edilmiştir. Belli ki bu han ve evler çiftlikteki işleri yürütmek ve ziraatle meşgul olmak üzere getirilecek kişiler için tahsis edilecektir. Nihayet Sivas ve çevresinde 37 hane bulunarak bu çiftliğe getiriliyor. Getirilen 37 haneden sadece 15'inin nüfus kayıtları tutulmuş ve 22'sinin ise nüfus kayıtları tutulmamıştır (İ.DH.1311/63). Geriye kalanlar hakkında herhangi bir işlem yapılmıyor (TKG.KK.İLMd.24 (109), 127). Söz konusu olayın Defter-i Hakanî İlmühaberlerine konu olmasının nedeni çiftliğin tapusunun olmayışı ve adeta bir köy oluşturacak kadar olan evlerin inşası için gerekli ruhsatların alınmamış olmasıdır. İşin esas önemli tarafı bu usulsüzlükleri gerçekleştirenlerin Hacı Bektaş Veli evlâdı ve dergâha bağlı Babalar olmasıdır. Bu nedenle 16 Nisan 1310 (8 Mayıs 1894 tarihli bir belgeden hareketle olayın tüm açıklığıyla incelenmesi vazifesi Kırşehir Defter-i Hakanî memuriyetine verilmiştir. Buradan elde edilecek bilgilerin ise Kuyûd-ı Hâkânî Kalemi'ne gönderilmesi istenilmiştir (TKG.KK.İLMd.25 (14), 27/a).

Çelebi Cemaleddin Efendi ile dergâha bağlı babaların çiftlikler ihdas etmeleri ve ruhsatsız hane inşa etmeleri noktasındaki usulsüzlüklerinin Kırşehirli Köz/roğlu Hüseyin Ağa ve mahdumun taşkınlıklarını konu edinen şikâyet ile ortaya çıktığı Dahîliye Nezâreti'nden Şûrâ-yı Devlet'e gönderilen 19 Receb 1311 (26 Ocak 1894) tarihli tezkireden anlaşılmaktadır. Bu şikâyet gereği olayın araştırılması işi Kırşehir Defter-i Hakanî memuriyetine havale edilmiştir.

Yerinde ve memur marifetiyle yapılan inceleme neticesinde 6.242 dönümlük arazinin tapusuz ziraat edildiği ve arazide ayrıca 45 hanenin ruhsatsız inşa edildiği anlaşılmıştır. Teftiş memurları ayrıca söz konusu çiftlik ve hanelerin yapısı için hayli büyük meblağların harcandığının da altını çizmişlerdir (TKG.KK.İLMd.25 (14), 27/b).

Bu olay hakkında ayrıca Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi fonlarında da bazı bilgilere erişilmektedir. 9 Kânûn-ı Sânî 1309 (21 Aralık 1893) Çelebi Cemaleddin Efendi ile Hacı Bektaş Dergâhı'na *"müntesibden"* olan Malatyalı Hacı Mehmed Baba'nın *"mesavî-i ahvâlinden"* bazı kesab ile çiftlikler ahz eyledikleri ve köy teşkil ettikleri belirtilmektedir (DH.MKT.79/27-12). Ayrıca 4 Ağustos 1310 (16 Ağustos 1894) bu çiftliğin ham arazi üzerine inşa edildiğinin altı çizilmektedir (DH.MKT.79/27-16).

Kurulan 6.242 dönüm çiftlik ve burada inşa edilen bir hane ile 45 hane ve Sivas çevresinde getirilen 37 hane şeklindeki rakamsal ifadelere rağman incelenen belgelerde getirilip iskân ettirilen hanelerin kimler olduklarına dair bilgiler yer almamaktadır. Bu nedenle ihdas edilmiş köydeki hane reislerinin kim oldukları anlaşılamamıştır. Bunların 22'i hakkında nüfus kaydı alınmamış olması bu durumun bir sebebi olabilir. Fakat nüfusa kaydedildiği belirtilen 15 hane hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Ayrıca sık sık teşkil edilen (kurulan) köyden de bahsedilmesine rağmen köyün adı zikredilmemiştir. Bu nedenle köy isminden hareketle de nüfus ve temettuat kayıtları üzerinden herhangi bir inceleme yapılamamıştır.

Zaviye Gelirlerinin Dağılımı

İlmühaber defterinde bu hususun esasen Amasya'da bulunan Hamdullah Efendi ile İbrahim Selâmet Efendilere ait izahta geçmekte olduğu görülmektedir. Nitekim Amasya'da bulunan bu iki Hacı Bektaş Velî evladından İbrahim Selâmet bilâ-veled(çocuksuz) ölmüştür. Onun çocuksuz ölümüyle hissesi mahlul kalmıştır. Nihayet hissesini Çelebi Ahmed Cemaleddin ile Veliyüddin Efendi'lere tahis edilmesine karar verilmiştir. Bu işlem üzerine kayıtta Zilkâde 1265 (Eylül/Ekim1849) tarihli bir fermana atıf yapılmıştır. Buna göre Hacı Bektaş Velî Dergâhı hasılının 15 sehm itibariyle 4 sehminin meşihât ve tevliyet, 3 sehmi evlâda maaş, 4 sehminin hangâhın tamiri ve son olarak 4 sehminin de gelen giden fakirlerin konaklama ve barınmaları için ayrıldığı anlaşılmaktadır. Bu hisselendirme içerisinde İbrahim Selâmet Efendi'ye düşen pay ise 1,5 oranındadır. Hacı Bektaş Velî evlatlarının maaşı için evkâf hazinesinden 8.000 guruş ayrılmıştır. Ayrıca 28 Nisan 1320 (11 Mayıs 1913) tarihli ilmühaberden meşihât işlerinin idaresi için 800 guruş maaşla Şeyh Hamza Efendi'nin görevlendirildiği görülmektedir (TKG.KK.İLMd.27 (20), 46).

İstisnâ ve Müstesnâ Vakıfların Esâmisi

Osmanlı Devleti dâhilindeki bazı köy veya mezraların usûl-ı kadimden (eskiden olduğu) üzere istisna ve müstesne olarak adlandırılmış vakıflara ayrılması gerektiği belirtilmiştir. Kurucuları *"eizze-i kirâmdan"* olan bu vakıfların kaydın yazıldığı zamana kadar *"ale'l-istisnâ"* idare edildiği ve bunun devam ettirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. Bu vakıflar ilk olarak Hacı Bektaş Velî ve Abdülkâdir Geylânî ve Hacı Bayram Velî ve Gazi Mihail ve Ali ve Süleyman Beyler ve Gazi Evrrenos Bey şeklinde sıralanmıştır. Devamında ise Zağnos Paşa ve Emir Ahmed el-Buharî ve Şeyh Sinan Erdebilî ve Himmet Efendi ve Firuz Bey ve Durali Bey ve Şeyh Sücaaddîn Velî ve Bazirgân Hacı Mehmed Efendi ve Çandarlı Kara Halil Hayreddin Paşa ve Germiyan-zâde Yakub Çelebi ve İshak Fakîh ve Bedreddin Farisî Bey ve Monla Şemseddin Fenarî ve Abdülcabbar-zâde Mustafa Bey vakıfları yazılmıştır. 1 Nisan 1326 (14 Nisan 1910) tarihli bu ilmühaber kaydında adı geçen vakıflar *"Celâliye Vakıfları"* olarak tarif edilmektedir. Bu vakıfların müstesna oldukları açıktır. Öncelikle Osmanlı idaresi veya evkâf nezâretinin bu vakıflar üzerinde herhangi bir müdahalesi olamazdı. Bu türden vakıflar doğrudan

doğruya kendi içinden seçilmiş hususî mütevellileri vesilesiyle yönetilmekteydi (Ömer Hilmi Efendi, 10; Öztürk, 2021, 106-129)[5]. Zaman zaman sayılarının farklılaştıkları görülmektedir. Fakat genelde toplum zerinde manevî olarak etkili olmuş Hacı Bektaş Velî, Abdülkâdir Geylânî, Mevlâne Celaleddîn-i Rûmî gibi kurucular *"eizze"* olarak hitap edilmiş ve Celâliye Vakıfları içesinde görülmüştür. Diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin düşmanla olan mücadelesinde yararlılık gösteren Gazı Hüsrev Bey, Gazi Mihail Bey, Gazi Ali Bey, Gazi Süleyman Bey gibi kişilere ait olanlar da bulunmaktaydı. Bunlar sadece savaş zamanı değil toplumda asayiş ve iç huzurun sağlanmasında da etkin rol oynamışlardır (Öztürk, 1983, 103). Bu nedenle ilmühaber kaydında *"bi'l-cümle Mevlevihâneler dahi evkâf-ı Celâliye mülhâkdır denilmiştir"* şeklinde ibare yer almaktadır. Ayrıca müstesnâ veya istisnâ vakıflar ile celâliye vakıflarına dair kısa bir bilgi de yer almaktadır. Buna göre müstesnâ vakıfların tamamına ait arazinin öşrü olup bu öşr vakfa aittir (TKG.KK.İLMd.30 (24), 16). Osmanlı Arşivindeki 7. Safer 1277 (25 Ağustos 1860) tarihli bir belge bu konuda *"taşralarda vâki' bi'l-cümle Mevlevihâneler vakıflarının evkâf-ı Celâliyye misillü müstesnâ tutulması hakkında reşâdetlü Çelebi Efendi Hazretleri tarafından vaki olan iş'ar"* şeklinde devam eden bir belge de bulunmaktadır (A.MKT.UM.422/61).

Bu vakıfların ayrıca sırlandığı bir başka ilmühaber kaydı da bulunmaktadır. Bu ilmühaber kaydı istisnâ, müstesnâ vakıfları hakkında birkaç kez liste hazırlandığını ortaya koymaktadır. Nitekim ilkinde *"evvelde istisnâ'iyyeti tasdik kılınan vakıfların esâmisi"* şeklinde bir ibare yer almaktadır. Devamında ise *"Müstesnâ-i sekene vakıfları esâmisi"* notuyla başlamaktadır. Nihayet son olarak *"istisnâ'iyyeti bi'l-ahâre tasdik kılınan vakıfların esâmisi"* şeklinde son başlık yer almaktadır. Tablo 1'de bu hususla ilgili bilgiler bulunmaktadır (TKG.KK.İLMd.30 (24), 15).

İstisnâ ve Müstesnâ Vakıflar

Evvelce istisnâ'iyyeti tasdik kılınan vakıfların esâmisi			
Sıra	Vakıf Adı	Sıra	Vakıf Adı
1	Hacı Bektaş Velî Hazretleri	12	Firuz Bey
2	Abdülkâdir Geylânî	13	Tur Ali (Durali) Bey
3	Hacı Bayram Velî	14	Şeyh Şücaeddin Veli
4	Gazi Mihail ve Ali ve Süleyman Beğler	15	Pazargân/Bazirgân-ı Hacı Mehmed Efendi
5	Sultan Divânî Hazretleri	16	Yarhân? Ahmed Efendi
6	Gazi Evranos ve Barak Beğler	17	Çandarlı Gazi Kara Halil Hayreddin Paşa
7	Hazret-i Mevlâna Celaleddîn-i Rumî Hazretleri ve Mülhâkatı	18	Kercan-âde? Yakub Çelebi ve İshak Efendi
8	Gazi Zağnos Mehmed Paşa ve zevcesi Fatma Sultan	19	Miraleddîn? Fariz Bey
9	Emir Ahmed el-Buharî	20	Abdülcabbar-zâde Mustafa Bey
10	Şeyh Sinan Erdebili	21	Molla Şemseddin Fenarî Hazretleri
11	Himmet Efendi	22	Hazret-i Davud ve Hazret-i Musa vesaîr enbiyâ ve 'azâm hazerâtı
		23	Şeyh Halil Zaviyesi

[5] Ömer Hilmi Efendi'nin "İthafu' l-Ahlâf fi Ahkâmi' l-Evkâf" isimli eseri 21 bölüm ve 482 mes' eleden oluşmaktadır (Kaya, 2011, III)

Müstesnâ-i sekene vakıfları esâmisi			
Sıra	Vakıf Adı	Sıra	Vakıf Adı
1	Hazret-i Mevlâna	5	Gazi Mihail Bey
2	Hacı Bektaş Veli	6	Gazi Ali Bey
3	Abdülkâdir Geylânî	7	Gazi Süleyman Bey
4	Hacı Bayram Veli	8	Gazi Evranlı/Oraklı Bey
İstisnâiyyeti bi'l-ahâre tasdik kılınan beş vakıfların esâmisi			
Sıra	Vakıf Adı	Sıra	Vakıf Adı
1	Ser-Asker-i esbâk Hasan Rıza Paşa	4	Zühdi Paşa
2	Gazi Kara Halil Hayreddin Paşa	5	Havar Ali Bey
3	Molla Şemseddin Fenari Hazretleri		

5 Eylül 1310 (17 Eylül 1894) tarihli bir belgede bu vakıfların mallarıyla ilgili her türlü ferâğ, intikâl, harç ve vergi işlemlerinin vakıf mütevellilerinin de bizzat yer alması koşuluyla mahallinde ilgili birimlerce yapılması uygun görülmüştür (BEO.72/5369). 11 Muharrem 1328 (23 Ocak 1910) tarihli bir başka belgede Hacı Bektaş-ı Velî evkafının sekiz müstesnâ evkâf arasında yer aldığı *"müstesnâ evkâfın tasarrûf senedâtının mütevelliler tarafından verilmesi ve rü'yet eyleyecek muhâsebelerinde evkâf muhâsecisinin harç-ı muhâsebe taleb etmemeleri ve ferâğ ve intikâl senedâtı için varaka bahasından maîd-i ihrâç ferâğ ve-saîre aranmaması esâsi-i irâde-i seniyyeye … eylemiş olan Meclis-i Vükelâ kararı icabından ve Hacı Bektaş Velî vakf-ı şerifinin sekiz kısım evkâf meyanında bulunduğu dahi ma'lûm ve mu'ayyid olub…"* şeklinde belirtilmiştir (MV.139/44). Burada işaret edilen beş vakıfın hangileri olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Bu türden vakıfların söz konusu ayrıcalıklarının 16.04.1340 (16 Haziran 1924) tarihli bir layıha ile kaldırıldığı görülmektedir (30.18.1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) 9-22-16) 20.1.1340 (20 Mart 1924) tarihli bir belge bu vakıfların öşür hasılâtları *"kurâ ve mezâri-i mevkûfe tedkîk komisyonu"* marifetiyle hazine tarafından tedarik edilmeye başlanmıştır (30.18-1-1- Kararlar Dairesi Başkanlığı (1920-1928) 8-49-10).

Sonuç

Kuyûd-ı Kadîme Arşivi İlmühaber defterleri üzerinde yürütülen araştırmalarımızda beş defterde yedi kayda rastlanılmıştır. Bu kayıtların ilki Hacı Bektaş Velî evlatlarının vergilerinin af edilmesi ile ilgilidir. Belgeden Hacı Bektaş evlatları, dergâhta bulunanlar ile senelik hasılları dergâha aktarılan köyler ile mezralar reayasından da vergi alınıp alınmayacağı konusunun incelendiği görülmektedir. Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî Hazretleri örneğindeki uygulamadan hareketle Hacı Bektaş Velî evlatlarına da benzer muafiyetlerin, vergi aflarının getirilmesi istenmiştir.

İlmühaber defterlerinde karşılaşılan belgelerin üçünde ise Hacı Bektaş Velî Dergâhı postnişini Çelebi Cemaleddin Efendi ile dergâha bağlı bazı babaların, ki bunlardan biri Malatyalı Hacı Mehmed Baba'dır, hâlî yani boş olan bir sahada usulsüz olarak 6.242 dönümlük bir çiftlik kurduklarından bahsedilmektedir. Çelebi Cemaleddin Efendi ile ismi belirtilmeyen babaların neden böyle bir harekette bulunduklarına dair belgelerde bir iz yoktur. Sadece çiftlik değil 45 hane ve bir tane de han inşa etmişlerdir. Bu hanelere Sivas çivarından getirdikleri 37 aileyi yerleştirmişlerdir. Bunların 15'inin nüfus kayıtları alınmış ancak 22'sinin alınmamıştır. Bu durumda kesin olmamakla birlikte Çelebi Cemaleddin Efendi ve babaların bir çiftlik ve bu

çiftlik arazisini işletecek insanlar ile bazı ihtiyaçlarını görecekleri bir hânın olduğu kocaman bir zirai ünite meydana getirmek istedikleri düşünülebilir.

Bir diğer belge ise Hacı Bektaş evlâtlarından olub Amasya'da bulunan Hamdullah Efendi ile İbrahim Selâmet Efendilerin almış oldukları maaşları üzerinden tutulmuştur. Buna göre İbrahim Selâmet Efendi çocuğu olmadan öldüğünden kendi maaşı açıkta kalmıştır. Onun maaşının ne olacağı hakkındaki sorular Hacı Bektaş Dergâhı gelirleri ile bunların aktarıldığı yerleri açığa çıkartır. Buna göre dergâh gelirlerinin 2/3'ü dergâhtaki meşihât, tevliyet, hangâh tamiri ve gelip giden yolcular, garip gureba için ayrılmıştır. 1/3'ü de Hacı Bektaş evlâdlarına ödenecek olan maaşa karşılık gelmektedir.

Son olarak içlerine Hacı Bektaş Veli Vakfı'nın da olduğu bir dizi "Celâli Vakıfları" olarak da ifade edilen istisnaî ya da müstesnâ vakıflara ait bilgiler gelmektedir. Bu ilmühaber kaydı sayesinde Osmanlı Devleti'nde bu şekilde bilinen ve birçok imtiyaz ile muafiyete sahip vakıflar hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

Sonuç olarak Kuyûd-ı Kadîme Arşivi İlmühaber defterleri Hacı Bektaş Velî evlatları, dergâhı ve vakfı hakkında bazı önemli bilgileri içermektedir.

Kaynakça

1.Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.)

A.MKT.UM.109/6; 422/61

AE.SMHD.I. 222/17640

BEO. 72/5369; 1555/116563

DH.MKT. 79/27-12; 79/27-16; 2092/113.

İ.DH.1311/63

İ.HUS.170/69

MV.139/44

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı Cumhuriyet Arşivi

30.18-1-1- Kararlar Dairesi Başkanlığı (1920-1928) 8-49-10

30.18.1-1 Kararlar Daire Başkanlığı (1920-1928) 9-22-16) 20.1.1340 (20 Mart 1924)

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kudûd-ı Kadîme Arşivi (TKG.KK.)

TKG.KKd.İLMd.8 (6).

TKG.KK.İLMd.24 (109).

TKG.KK.İLMd.25 (14).

TKG.KK.İLMd.27 (20).

TKG.KK.İLMd.30 (24).

2.Araştırma-İnceleme Eserleri

Alandağlı, M. (2013). "Kuyûd-ı Kadime Arşivinde Tasnifi Yeni Yapılan Bir Defter Türü: Defter-i Hâkânî Nezareti İlmühaber Defterleri ve Bu Defterlerde Yabancıların Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülk Edinmelerine Bakış", Osmanlı Coğrafyası Kültürel Arşiv Mirasının Yönetimi ve Tapu Arşivlerinin Rolü Uluslararası Kongresi, 21-23 Kasım 2012, Bildiriler, Cilt I, (haz. Mehmet Yıldırır, Songül Kadıoğlu), Ankara: Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Belge Yönetimi ve Arşiv Terimleri Sözlüğü. (2009). haz. H. Sekine Karakaş, Fatih Rukancı ve Hakan Anameriç. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Çetin, A. (2006). "Türkiye'de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi" Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu 17-19 Kasım 2005, İstanbul; International Symposium on Turkish Archives 17-19 November 2005, İstanbul içinde (5-21). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Dearstyne, Bruce W. (2001). Arşivsel Girişim: Modern Arşivcilik İlkeleri, Uygulamaları ve Yönetim Teknikleri. Çev. Mustafa Akbulut ve A. Oğuz İcimsoy. İstanbul: [yayl. y.].

Gökırmak, Mert. (2003). "Bilgi, İktidar ve Üniversite" Stratejik Araştırmalar Dergisi.1, 80-89.

Karbani-zâde Ömer Hikmi Efendi (1302). İthâfü'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf, İstanbul.

Kaya, Y.K. (2011). Ömer Hilmi Efendi ve İthâfu'l-Ahlâf fi Ahkâmi'l-Evkâf İsimli Eseri, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi.

Kütükoğlu, M. S. (2018). Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Osmanlı'dan Günümüze Tapu Arşivi (2009). II. Baskı, No:1. haz. Mehmet Yıldırır, Songül Kadıoğlu, vd., Ankara: Bayındırlık ve İskân Bakanlığı Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayınları.

Özdemir, H. (2006). "Uluslararası İhtilafların Çözümünde Arşivlerin Rolü" Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu 17-19 Kasım 2005, İstanbul; International Symposium on Turkish Archives 17-19 November 2005, İstanbul içinde (64-71). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Öztürk, N. (1983). Menşe'i ve Tarihî Gelişimi Açısından Vakıflar, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Öztürk, N. (2021). "Kıbrıs Vakıflarının Hukukî Statüsü̈ ve Kapalı Maraş̧ Acılımı". TYB Akademi, Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi (Doğu Akdeniz Özel Sayısı), 106-129.

Rukancı, F. (2009). "Arşiv Belgelerimizin Uluslararası Önemi". *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildiriler: Müzeler, Arşivler, Kütüphaneler, Yayınevleri, Telif Hakları: International Congress of North African and Asian Studies Papers: Museums, Archives, Libraries, Publishers, Copyright Issues-ICANAS38 10-15 Eylül 2007, Ankara* içinde (205-218). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.

Rukancı, F. (2011). "Özel Arşiv Kavramı ve Yurt Dışındaki Uygulamalardan Örnekler". 45. Kütüphane Haftası Türkiye'de Arşivler ve Arşivcilik Uygulamaları 2-3 Nisan 2009, Ankara Bildiriler içinde (53-70). Haz. B. Zeynep Önen. Ankara: VEKAM.

Türkçe Bilim Terimleri Sözlüğü: Sosyal Bilimler. (2011). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.

Ek I: Fihristi Olan bir İlmühaber Defteri Sayfa Örneği (TKG.KK.İLMd.30 (24).

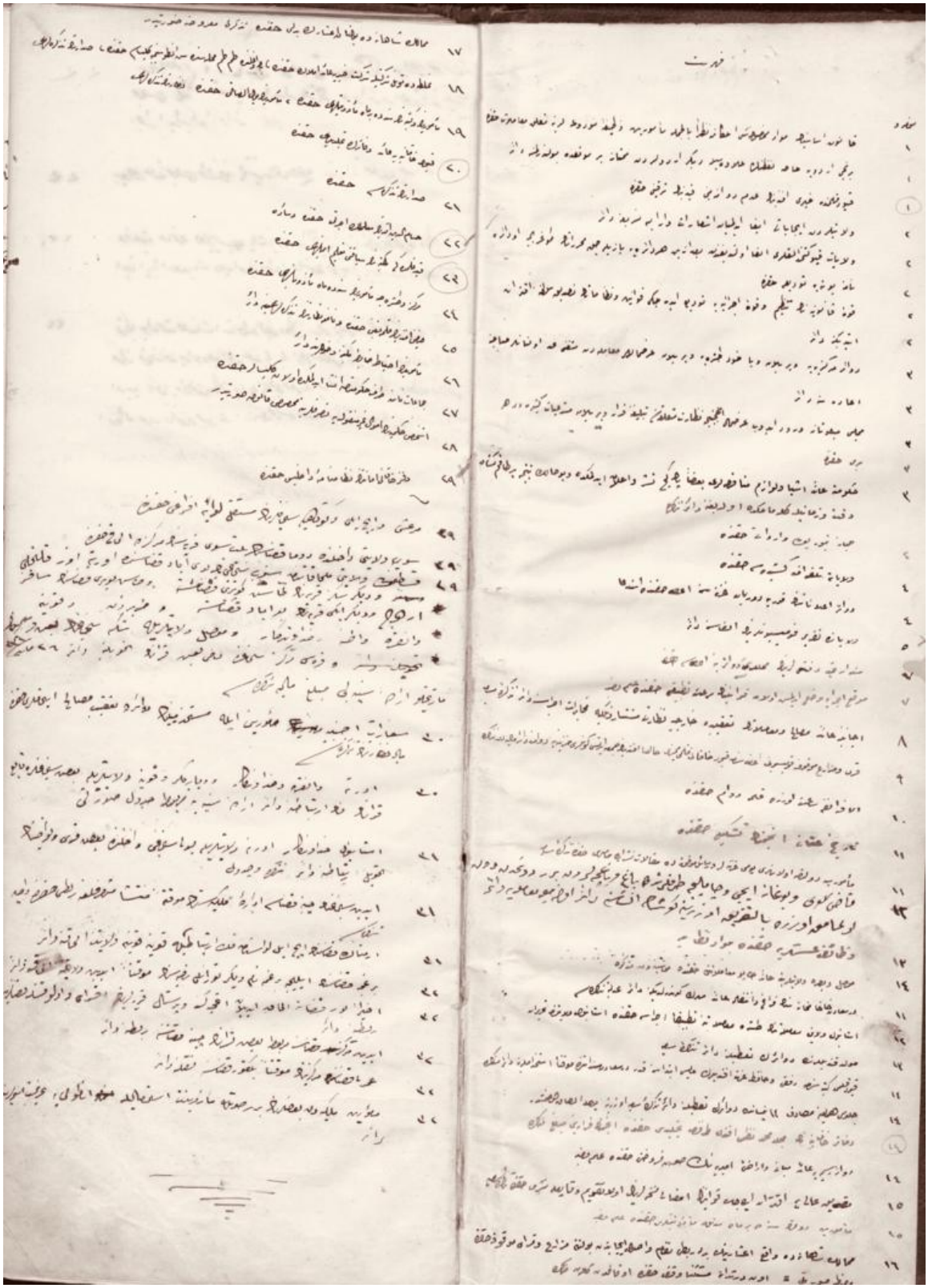

Ek II: Müstesnâ ve İstisnâ Vakıfların İsimleri (TKG.KK.İLMd.30 (24), s.15.

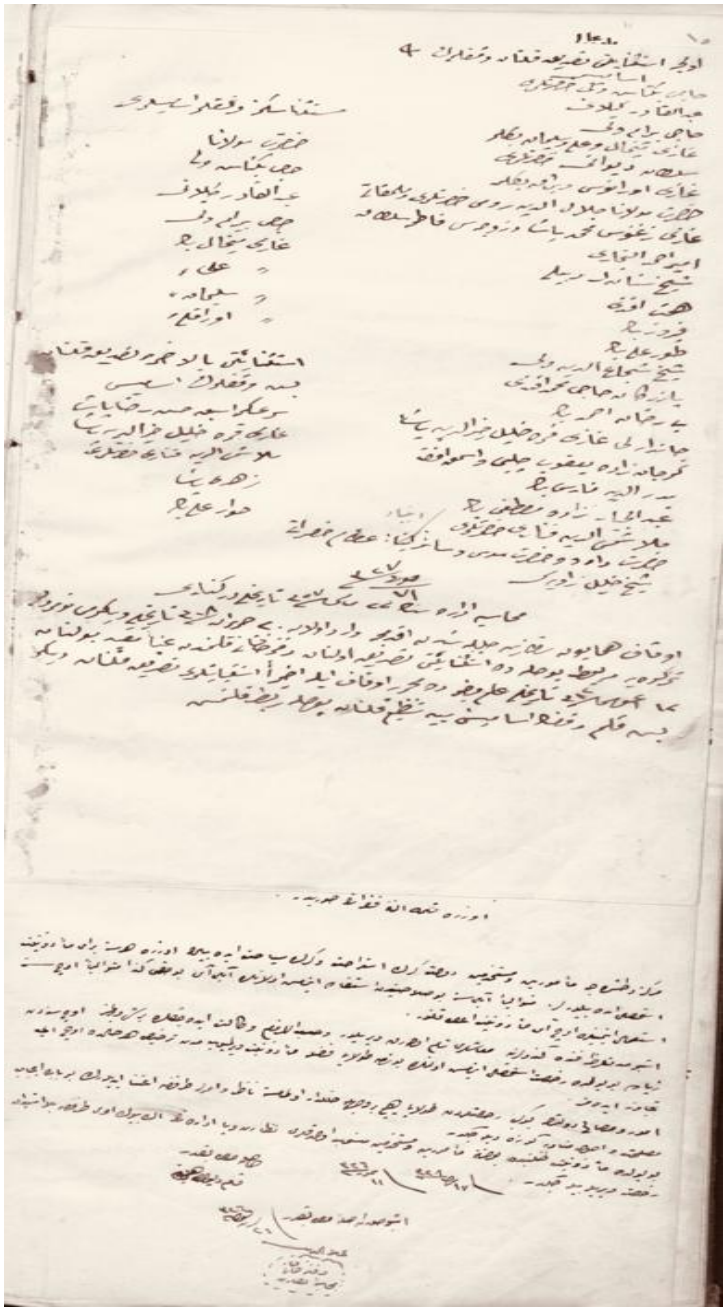

8. Sınıf Öğrencilerinin Fen Bilimleri Konularına Yönelik İlgilerinin Farklı Parametreler Açısından İncelenmesi

Faruk KARDAŞ[1]

Giriş

Toplumların değişimi büyük oranda endüstri ve sanayi alanında olmuştur. Dolayısıyla günümüzde teknolojik gelişmeler de baş döndürücü bir hızla ilerlemektedir. Bu minvalde bilimin sınırlarını her geçen gün artan bir hızla daha da derinleştirmektedir. Bu değişimin temel bileşeni bilgidir. Bilgi çağı ile 21. asrın bireylerden beklentileri giderek farklılaşmakta ve artmaktadır. Son sınıf öğrencilerinin fen dersine yönelik ilgileri, onların başarısını ve gelecekteki seçimlerini etkileyebilmektedir. Bundan dolayı eğitim alanında yapılan araştırmalarının önemi giderek artmaktadır. Çalışmamızda da parametrelerin birbiriyle ilişkisini görebilmek için, 8. sınıf öğrencilerinin fen konularına yönelik ilgilerinin farklı parametreler açısından incelenmesi amaçlanmıştır.

Tarama modelinde yürütülen çalışmada, 2021-2022 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde Malatya il merkezinde bulunan ortaokullarda öğrenimine devam eden 250 öğrencinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada 8. Sınıf öğrencilerinin verileri elde etmek amacıyla Demografik Bilgi Formu ile Laçin-Şimşek ve Nuhoğlu (2009) tarafından geliştirilen "Fen Konularına Yönelik İlgi" (FKYİ) ölçeği kullanılmıştır. Verilerin analizinde betimleyici istatistikler, t-Testi, Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA), Kruskal Wallis H-Testi, Kay-Kare Testi, Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Testi ve Basit Doğrusal Regresyon Analizi Testi kullanılmıştır.

Çalışmadan elde edilen verilerin analizi neticesinde, öğrencilerin fen dersi konularına yönelik ilgi puanları arasında, cinsiyete, öğrencilerin ebeveynleri'nin eğitim durumuna, İnternet erişimine sahip olma veya olmama, fen bilimleri dersine ilişkin zorluk derecesine göre anlamlı farklılık olduğu; öğrencilerin babalarının eğitim durumuna göre ise anlamlı farklılık olmadığı saptanmıştır. Fen bilimleri konularına yönelik alaka ile fen bilimleri ders başarısı arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu ve fen bilimleri konularına yönelik alakanın, fen bilimleri ders başarısının önemli bir yordayıcısı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sınavlarda öğrencilerin akademik başarılarını, bireysel yetenekleri, sınav performansı, sınav kaygısı, sınavlara karşı tutumları ve sınavda ki becerileri gibi faktörlerin etkilemesi ile beraber, derslere yönelik ilgileri ve tutumu da etkilediği düşünülmüşür.

Günümüzde, eğitim ortamlarında öğretmenlerin, öğrencilerinin öğrenme çabalarını anlaması ve öğrenmeleri hususunda yardım etme çabalarının yanında öğrencilerin, kendi öğrenme süreçlerini anlamaları da öğrenmeyi gerçekleştirebilmeleri bakımından önem kazanmaya başlamıştır Alcı ve Altun(2007)

Bilgi toplumunun en kıymetli özelliği Sanayi toplumunda maddi ürünler daha önemli iken bilgi toplumunda bilişim teknolojileri daha önemlidir. Bundan ötürü bilgi üretimi daha önemli bir konumdadır. Bilgi toplumundaki bilginin temel özellikleri devamlı olarak üretilebilmesi ve artış yaşanması durumudur. *Milliyet* Oct 21,(2021)

[1] Doç.Dr.,Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi,fkardas@erzincan.edu.tr.ORCİD:0000-0002-0900-7503

Bilgi çağında öğrenme ve öğretme, sadece eğitim kurumları ile sınırlıdır, geleneksel yapısı yıkılmış, toplumlar ve bireylerin ihtiyaçları değişmiş. Günümüz toplumları bilgiye ulaşabilen, ulaştığı bilgiyi kendi bünyesine uydurabilen, bu bilgi birikimine yenilerini ekleyebilen, yaratıcı düşünebilen, her hangi bir problemle karşılaştığında bunu çözebilen ve bilgi teknolojilerini etkin kullanabilen bireylere ihtiyaç olduğu aşikardır. Bilgiye erişim, daha yüksek bilişsel fonksiyonlara ve dikkati odaklamaya neden olmaktadır (Ainley, Hidi ve Berndorff, 2002; Hidi, 1990),

Günümüz dünyasında yapılan çalışmalar ışığında yeni eğitim programlarının, öğretmenden çok öğrenciyi merkeze aldığı görülmektedir (Sağlam, 2002; Semerci, 1999). Kısaca, gelişmeye açık ülkelerin bilgiyi ezberleyen bireyler yerine, sahip olduğu bilgiler ile yeni bilgileri harmanlayabilen, bireyler yetiştirmeye çalışmaktadır. Öğrenme bilincine, erişme, harekete geçme, bilgileri sistemli bir şekilde incelemek, ilişki kurarak sonuca varmak gibi üst düzey davranışları yerine getirmeyi gerektirmektedir. Var olan çevreyi anlamayı sağlayan ve bilimsel bilgiler birikimi olarak ifade edilen fen bilimlerinin (Çepni, Ayas, Johnson ve Turgut, 1997). Milli Eğitim Bakanlığı (MEB, 2006), ülkelerin çağın gerektirdiği gelişmelere ayak uydurabilmesi, bilimsel ve teknolojik gelişmenin sağlanabilmesi için, fen eğitim ve öğretimini etkili bir şekilde gerçekleştirebilmeleri ile mümkün olabileceğini söylemektedir.

Dünyayı daha iyi kavrayan insan, hayata kolay uyum sağlama becerisini kazanır. Çevresini bilimsel olarak bakabilen birey ise objektif düşünme becerisine katkı sağlar(Akgün, 2001).

Öğrencilerin genelde STEM alanlarına ve fen bilimlerine yönelik ilgileri, başarılarını, fen okuryazarlığını ve kariyer tercihini etkileyen önemli bir değişken olarak görülmektedir. Whalen, D. F., ve Shelley, M. C. (2010). Bu sebeple son zamanlarda, eğitim araştırmalarında ilginin önemi giderek artmaktadır.

İlginin farklı açıklamaları olmasına rağmen, ilgi birey ve nesne arasındaki iletişimin sonucu olarak ortaya çıkan (Krapp, 2002a, 2002b), bilişsel ve duyuşsal seyri olan çok boyutlu bir yapı olarak tanımlanmaktadır (Krapp ve Prenzel, 2011; Prenzel, 1992; Renninger ve Hidi, 2011). Bireyin kolaylıkla bir ilgiye sahip olamayacağı, ilginin var olması için birey ve çevresinde bulunan bir simge arasında özel bir ilişki olması gerektiği vurgulanmaktadır (Krapp, 2007).

Öğrencilerin yeteneklerinin ilgileri üzerindeki tesirleri incelendiğinde araştırma sonuçları, öğrencilerin sahip olduğu kabiliyetlerin, ilgileri üzerinde pozitif etkisi olduğunu göstermektedir (Schurtz, Pfost, Nagengast ve Artelt, 2014).

Yapılan araştırmalar neticesinde, ilginin öğrenme üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermektedir. Bu olumlu katkılar aşağıdaki gibidir:

- İlgi, derinlemesine öğrenmeyi, anımsamayı ve bilginin kalıcılığını arttırmaktadır (Flowerday, Schraw ve Stevens, 2004; Schiefele, 1991),
- İlgi, öğrencilerin fen derslerine katılımını çoğaltmakta ve başarılarına olumlu yönde katkı sağlamaktadır (Lin, Hong ve Chen, 2013),
- İlgi, Birey ve nesne arasındaki bağlantı sonucu olarak ortaya çıkan (Krapp, 2002a, 2002b), bilişsel ve duyuşsal seyri olan çok boyutlu bir yapıdır (Krapp ve Prenzel, 2011; Prenzel, 1992; Renninger ve Hidi, 2011).
- Durumsal ilgi, çevresel (nesne, etkinlik, bağlam vb.) uyarıcılar vasıtasıyla tetiklenen, dikkati odaklamayı ve duyuşsal reaksiyon içeren geçici, beklenmedik bir psikolojik durumdur (Ainley ve vd., 2002; Hidi ve Renninger, 2006).

• Bireysel ilgi, bireyin belirli bir muhteva içinde sürekli etkileşime geçmesini sağlayan kalıcı bir yatkınlık (Hidi ve Renninger, 2006); belirli konular, konu alanları ya da faaliyetler için kalıcı bir tercihtir (Schiefele, 1992).

Fen Bilimleri dersine yönelik alaka en genel tanımıyla, öğrencilerin fen bilimleri dersini sevme düzeyleri olarak belitilebilir. Bu bağlamda Fen Bilimleri dersine yönelik beslenen olumlu ve olumsuz bütün hisler fen bilimleri dersine özgü ilgi ve tutumu oluşturmaktadır Olsen, R. V.,ve Lie, S. (2011). Fen Bilimleri dersine özgü ilgi ve tutum seviyesi çeşitli alt faktörlerden etkilenerek şekillenmektedir. Bu faktörler; fen eğitimi, akademik başarı arzusu, fen bilimlerine yönelik endişe ve korku, sınıfın ortamı, öğretmen yaklaşımı, akran zorbalığı, ailenin özellikleri ve fen bilimleri müfredatının genel özellikleri olarak sıralanabilir (Simpson ve Troost, 1982, akt. Yaşar ve Anagün, 2008).

Öğrencilerin eğitim ve öğrenim hayatlarını kapsayan bütün kademelerde fen bilimleri dersine özgü geliştirecekleri pozitif algılar ve başarılı deneyimler, bu derse özgü geliştirilen ilgi ve tutumu olumlu etkileyecektir. Dersin önemsenmeme durumu da fen bilimleri dersinde eksik ve yanlış öğrenmelere neden olup olumsuz ilgi ve tutum seviyesinin gelişmesine neden olacaktır (Simpson ve Oliver, 1990). Dolayısıyla, öğrenim dönemlerinde öğrencilerin fen bilimleri dersine yönelik ilgi düzeyleri saptanmalı ve sonraki öğrenme hayatlarına ait olumlu tutum geliştirilmesi için gayret sarf edilmelidir.

Problem Durumu

Ülkemizde ulusal bağlamda bilişsel sınavlar olarak Lise Giriş Sınavları (LGS), Yükseköğretime Geçiş Sınavları (YGS), meslek edinmek amacıyla yapılan sınavların (KPSS, ALES, YDS) yanı sıra, uluslararası PISA ve TIMMS gibi sınavlar da yapılmaktadır. Özellikle uluslararası yapılan fen bilimleri alanına özgü sınavlarda (PISA ve TIMMS) ülkemizdeki akademik başarının düşük olduğu görülmüştür. Bu sebeple araştırmacıları, fen bilimleriyle alakalı yapılan sınavlardaki başarısızlığa sebep olan değişkenleri belirlemeye yöneltmiştir. Sınavlarda öğrencilerin akademik başarıları, bireysel yeteneklerinin yanında, sınav motivasyonu, sınav kaygısı, sınavlara karşı ilgi ve tutumu gibi etmenlerden ve derslere olan ilgileri ve tükenmişliklerinden etkilendiği söylenebilir. Bu etmenlerden her biri, sınavlardaki öğrencilerin performansı üzerinde farklı etkilere sahip olmasının yanında, birbirlerini de etkilemektedirler Dodeen (2009).

Yapılan araştırmalarda ilgi ve motivasyonun, eğitim platformlarında başarıyı etkileyen en önemli faktörlerden birisi olduğu (Pintrich ve Schunk, 2002; Wigfeld ve Eccles, 2002), sınava, derse ve konuya özgü türlerinin olduğu görülmüştür (Deci ve Ryan, 1985, 1991). Öğrencilerin derslere özgü ilgi ve tükenmişlikleri, sınav motivasyonunu da etkiler. Öğrencilerin fen bilimine özgü ilginin önemi bir çok çalışmada vurgulanmıştır (Barmby, Kind ve Jones, 2008; George, 2006; Lin, 1992; Pell ve Jarvis, 2001; Reid ve Skryabina, 2002). Bu sebeple derse yönelik 4 olumlu tutum geliştirmek, derse özgü düşük tükenmişliğe, sınav kaygısına ve yüksek sınav motivasyonuna neden olabilir.

Orta öğretim öğrencilerinin ilgi ve tutumu çeşitli değişkenler açısından irdelenmesi üzerine az sayıda çalışma vardır (Acar ve Çakır, 2015; Aypay ve Eryılmaz, 2011; Yeni Palabıyık, 2014). Özdemir (2015) ortaokul öğrencilerinin, okul tükenmişlikleri ile akademik motivasyonlarının, cinsiyete göre rolünü araştırmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Araştırmamız da değişkenlerin birbiriyle ilişkisini görebilmek için, 8. sınıf öğrencilerinin fen bilimleri konularına yönelik ilgilerinin farklı değişkenler açısından incelenmesi amaçlanmıştır.

Ülkemizde sınava hazırlık yaşının ilköğretim seviyesine kadar indiği bu dönemde, öğrenciler aşırı bir çalışma ortamı içinde çok sayıda sınava girerek kendilerine zaman ayıramamaktadırlar. Yapılan bu sınavlarda, fen bilimleri sahasında öğrenciler arasında akademik başarısızlık olduğu saptanmıştır. Sınavlarda öğrencilerin akademik başarılarını, bireysel yetkinlikleri, sınav motivasyonu, sınav kaygısı, sınavlara karşı tutumları ve sınavdaki becerileri gibi faktörlerin etkilemesinin yanında, derslere yönelik ilgileri ve tutumu da etkilediği düşünülmektedir. Bu bağlamda, ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri dersi ilgilerinin belirlenmesi cinsiyet ve sınıf şube düzeylerine, ebeveyin eğitim durumuna, konutta internetin varlığı yada yokluğuna göre fark oluşturup oluşturmadığının incelenmesi bakımından, bu çalışma önemlidir. Bu çalışmanın sonuçları, ileride bu alanda yapılacak araştırmalara ilişkin fikirler vermesi araştırmanın bir sonraki önemi olarak görülmektedir. Bununla birlikte, araştırmada elde edilen bulgular, başka araştırmalara katkı sağlayabilecek araştırma konularının belirlenmesi, için önemidir. Araştırmanın bir başka önemi ise ülkemizdeki öğrencilerin fen bilimlerine özgü olumlu ilgi ve tutum geliştirilmesi hususunda araştırmacıları teşvik etmek olarak görülebilir. Araştırmanın amacı, 8. sınıf öğrencilerinin fen bilimleri konularına özgü ilgilerini farklı parametreler açısından incelemektir.

Problem Cümlesi

8. sınıf öğrencilerinin fen bilimleri konularına özgü ilgileri, farklı parametreler açısından nasıl değişmektedir?

Alt Problemler

Araştırmanın alt problemleri;

1) Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgi seviyeleri nedir?

a. Cinsiyetlerine,

b. Ailelerin eğitim durumu,

c. İnternete ulaşıma göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

2) Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri fen bilimleri dersinin güçlüğü ile ilgili algılarına göre anlamlı farklılık göstermekte midir?

3) Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri, başarılarının bir yordayıcısı mıdır?

Varsayımlar

Araştırmanın varsayımları şu şekildedir.

1) Araştırmaya katılan 8. Sınıf öğrencilerinin bireysel bilgi formunda ve ölçekte yer alan sorulara içtenlikle cevap verdikleri,

2)Araştırmamız da kullandığımız fen konularına özgü ilgi ölçeği, araştırmanın amacını gerçekleştirebilecek niteliktedir.

Sınırlılıklar

Araştırmadaki sınırlılıkları;

1) Araştırma, Malatya il merkezi ve 2021-2022'da öğrenimine devam etmekte olan 250 8. Sınıf öğrencileri ile sınırlandırılmıştır.

2) Sosyo-ekonomik parametre olarak cinsiyet, öğrenim kademesi, anne-baba öğrenim seviyesi, internet kullanımının olup olmaması, demografik özellikleriyle sınırlandırılmıştır.

Fen Bilimleri konularına yönelik ilgi: Konuların anlatımıyla tetiklenen konu ilgisi durumsal ilgi ile bireysel ilginin terkibinden oluşmaktadır (Lamb ve diğerleri, 2012). Fen bilimleri konularına özgü ilgi, öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü bireysel ve durumsal ilgilerin terkibinden oluşmaktadır.

Fen Bilimlerine Yönelik Tutum: Konuların sunumuyla tetiklenen konu ilgisi durumsal ilgi ile bireysel ilginin birleşiminden oluşmaktadır (Lamb ve diğerleri, 2012). Fen bilimleri konularına özgü ilgi, öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü bireysel ve durumsal ilgilerin birleşiminden oluşmaktadır.

Kuramsal Temeller

Eğitim ve Bireysel Farklılıklar

Eğitimin sisteminin açıklamasıyla ile ilgili tartışmaların sure gelmesi ile birlikte, eğitim alanında kullanılan en yaygın açıklama, "bireyde istendik yönde davranış değişikliği meydana getirme sürecidir" (Ertürk, 1994, s.12) tanımıdır. Fakat, "öğrenme tecrübelerinin çoğu plansız, gelişigüzel ve gayri resmi olarak gerçekleşmektedir" (Ocak, 2011, s.2). Eğitim, bireyin doğumu ile başlayan ve hayatı boyunca devam eden bir süreç olduğu göz önünde alındığında; eğitim, en genel manada insanların öğrenme deneyimlerinin bütünüdür şeklinde tanımlanabilir (Kuzgun ve Deryakulu, 2006,s.65). Öğrenme, "yaşantı sonucunda meydana gelen davranışta nispeten kalıcı izli değişim" (Senemoğlu, 2009, s.88) olarak tanımlanmaktadır. Öğrenmeyi etkileyen etmenler dört grupta toplanmaktadır. (Duman, 2012, s.35):

- Öğrenen ile ilgili unsurlar: Yaş, dil edinimi, zekâ, yetenek, beklenti ve ihtiyaçlar, ilgi, dikkat, gelişim, hazır bulunuşluk düzeyi.
- Öğrenme yöntemi ile ilgili faktörler: İçerik türü, ayrılan zaman, katılım düzeyi ve türü vb.
- Öğrenme malzemesi ile ilgili unsurlar: Görsel işitsel tasarım durumları, kavramsal ve ilkesel gruplama, anlaşılırlık ve anlamlılık çağrışımları vb.
- Öğrenme ortamı ile ilgili unsurlar: Zenginleştirilmiş duyusal ortamlar, fizyolojik rahatlık, psikolojik emniyet atmosferi vb.

Öğrenmede etken olan öğrenen ile ilgili unsurlar, öğrencilerin sahip oldukları bireysel farklılıklardır. Bireysel unsurlar, "öğrencinin öğrenme hızını, seviyesini, öğrenmeye ilişkin ilgi ve dikkatini, öğrenmenin devamlılığını etkilemektedir" (Kılıç, 2013, s.184).

Kuzgun ve Deryakulu'na (2006,s.65) göre, bir öğretim uygulamasının başarılı olabilmesi için, öğrencilerin bilişsel, duyuşsal, toplumsal ve fizyolojik özellikleri ve bu özelliklere bağlı ihtiyaçları dikkate alınmalıdır.

Ders içeriğinde fen ve teknoloji okuryazarlığı, bireylerin üst seviye düşünme becerileri (araştırma-sorgulama, eleştirel düşünme, problem çözme ve karar verme) geliştirmeleri, yaşam boyu öğrenen bireyler olmaları, çevre ve dünya hakkında merak duygusunu sürdürmeleri için gerekli olan fen eğitimi ile ilgili beceri, tutum, kiymet, anlayış ve bilgilerin bir kesişimi olarak tanımlanmaktadır (MEB, 2006). Fen ve teknoloji okuryazarı olan bir birey aşağıdaki özelliklere sahip olması gerektiği belirtilmektedir (MEB, 2006, s.5)

Konu ilgisi

Öğretim müfredatları geliştirilirken öğrencilerin sahip olduğu özelliklerin dikkate alınması önemli görülmektedir (Dierks ve diğerleri, 2014).

Konuların sunumuyla alakalı konu ilgisi durumsal ilgi ile bireysel ilginin kesişiminden oluşmaktadır (Lamb ve vd., 2012). Konuyla ilgili çalışmalar (Ainley, Hidi ve vd., 2002; Ainley, Hillman ve vd., 2002) durumsal ilgi ve bireysel ilginin konu ilgisine katkıda bulunabileceğini

göstermektedir. Yapılan çalışmalar, öğrencilerin konuya ilgilerinin ve o alandaki bireysel ilgilerinin duyuşsal tepkileri ile alakalı olduğunu; duyuşsal tepkilerin de devamlı çalışma isteğine neden olduğunu ve bunun da öğrenmeyi olumlu yönde etkilediğini göstermektedir (Ainley, Hidi ve vd., 2002; Ainley, Hillman ve vd., 2002). Buna benzer çalışmalar, konuyla ilgilisi olan öğrencilerin, diğer öğrencilere göre verilen metinleri daha uzun sürede okuduklarını göstermektedir.

İlgi ve Fen Bilimleri

Bu çalışmada, öğrencilerin fen bilimlerine özgü ilgilerinin gelişmesi için kritik yaşların 10-14 yaşları arasında olduğunu göstermektedir (Bulunuz ve Jarrett, 2010; Perrodin, 1966). Bu yaş aralığında daha çok ortaokul dönemine karşılık gelmektedir. Mcphail ve vd. (2000) ilginin, ortaokul yıllarında öğrencilerin öz benliklerini keşfetmelerini kolaylaştırmaktadır. Öğrencilerin ilkokuldan ortaokula geçtikleri dönem, öğrencilerin fen bilimleri ilgisi bakımından kritik dönem olarak görülmektedir (Blankenburg ve vd., 2016). Derste kullanılan materyallerin öğrencilerin dikkatini çekmesi halinde, öğrenciler üst biliş stratejilerini daha çok kullanmaktadır (Pintrich, Marx ve Boyle, 1993), Deci (1992) bireyin bir aktiviteyi uygularken ilgi ve zevk alması halinde, bu aktivitenin bireyi motive ettiğini belirterek, ilgi ve içsel motivasyon arasında bir ilişki olduğunu açıklamaktadır. Silvia (2008) ilgiyi, bireyin yeni ve karmaşık bir olayla başa çıkabilmek için var olan bilgi, beceri ve kaynaklarının var olup olmadığına ilişkin yaptığı bilişsel değerlendirme neticesinde ortaya çıkan bir duygu olarak tanımlamaktadır. Özyürek (2013) ilgiyi, bir etkinlikten hoşlanma, hoşlanmama veya kayıtsız kalma olarak açıklamaktadır.

Bundan dolayı, öğrencilerin okula başladıklarında sahip oldukları fen bilimlerine özgü ilgi seviyelerini korumak önemli görülmekte; fen öğretimi için, öğrencilerin ilgilerinin olgunlaştırılması ve eğitimin ilk aşamalarından itibaren fen bilimlerini öğrenmeye özgü teşvik edilmelerinin gerekli olduğu belirtilmektedir (Tai ve vd., 2006). Mcphail ve vd. (2000) ortaokul yıllarında öğrencilerin fen bilimlerine özgü ilgilerinin devami için ortaokul öğretim programı geliştirilirken, öğrencilerin gelişim düzeylerinin ve ilgilerinin nazarı dikkate alınması gerektiğini vurgulamaktadır. 2017 yılında güncellenen fen bilimleri eğitim öğretim proğramında bireylerin fen okuryazarı olarak yetiştirilmesi amaçlanmakla birlikte, fen okuryazarlığı yeterlilikleri açısından duyuşsal öğrenmelere önem verildiği görülmektedir. (MEB, 2018, s.9).

Uygulamaya özgü etkinlikler, öğrencilerin bağımsız olması, kendi kararlarını alabilmesi ve kendilerini özgür hissetmeleri, aile ve çevrenin etkisi, fen ilgisinin gelişimini etkileyen faktörler arasında gösterilmektedir (Hanrahan, 1998; Lindemann-Matthies, 2006).

Materyal ve Yöntem

Araştırma Deseni

Araştırmada genel tarama modeli kullanılmıştır. Genel tarama modelleri; "çok sayıda öğelerden oluşan bir evrende, evren hakkında genel bir kanıya varmak amacıyla evrenin tümü ya da alınacak bir grup örnek veya örneklem üzerinde yapılan tarama düzenlemeleridir" (Karasar, 2005).

Araştırma, mevcut durumu araştırmayı amaçlayan nicel bir araştırmadır. Nicel araştırma yöntemleri kesitsel, tanımlayıcı ve ilişki arayıcı olarak belirlenmiştir. Bu desenin araştırmalarda kullanılmasının amacı sunma, analiz etme ve bir araya getirme işlemlerini kuvvetlendirmektedir.

Araştırma Grubu ve Katılımcılar

Araştırmanın evrenini doğu anadoluda bir ildeki, ortaokullarda 2021-2022 eğitim-öğretim yılı bahar döneminde öğrenimine devam eden 325 öğrenci oluşturmaktadır.

Uygulamada ikisi ilçe merkezinde, diğer ikisi de kırsal alanda olmak üzere random dört ortaokul belirlenmiştir. Gönüllülük esas alınarak yürütülen çalışmada 325 öğrencinin katılım sağlamıştır. Katılımcılar ölçekleri cevaplama da bazı madde ve soruları pas geçmiş olması, eksik ya da hatalı doldurmasına neden olmuştur. Ölçeği, hatalı ve eksik doldurduğu tespit edilen 75 öğrenci çalışmadan çıkarılmış ve toplam 250 öğrenci araştırmaya dahil edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Bu bölümde araştırmanın problem ve alt problemlerine çevap bulmak için kullanılan veri toplama araçları ile geliştirilme süreçi hakkında bilgi verilmiştir.

Araştırmada ölçme araçları olarak demografik bilgi formu ile Laçin-Şimşek ve Nuhoğlu (2009) tarafından geliştirilen "Fen Konularına Yönelik İlgi" (FKYİ) ölçeği kullanılmıştır. FKYİ ölçeği, Harty ve Beall (1984)'in geliştir olduğu ilgi ölçeği temel alınarak hazırlanmıştır

5'li likert tipi olan ve 27 maddeden meydana gelen ilgi ölçeği 6 boyuttan oluşmaktadır:

Verilerin Toplanması

Araştırmacılar ölçeğin güvenirliğine atfen Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı α=0.79 olarak bulunmuştur. Araştırmada elde edilen bulgulara bağlı olarak ölçeğin Cronbach Alpha güvenirlik katsayısı α=0.81 olarak bulunmuştur.

Faktör analizine göre ilgi ölçeği Kaiser- Mayer- Olkin (KMO) değeri 0,685, Barlett değerinin 1.170,33 gibi yüksek değerlerde olduğu tesbit edilmiştir. Sonuç itibarı ile, faktör analizinin uygulanabilirliğini ve bununla birlikte maddeler arasındaki korelasyonun varlığını göstermesi bakımından ölçeğin geçerliğinin uygulanabilir olduğu sonucuna varılmıştır.

Verilerin Analizi

Kullanılan veri analiz yöntemleri ;

1. Öğrencilerin kullandıkları ölçeklerle alakalı verdikleri cevapların genel dağılımlarının belirlenmesinde ve verilerin normal dağılıma uygun olup olmadığının araştırılmasında betimsel istatistik tekniklerinden (mod, medyan, aritmetik ortalama, standart sapma, minimum ve maksimum değerleri) faydalanılmıştır.

2. Elde etmiş olduğumuz veriler SPSS 20 paket programı kullanılarak analiz edilmiştir. Analiz öncesinde eldeki verilerin parametrik testlerle sonuçlanabilmesi için tek değişkenli normallik varsayımları hesaplanmıştır. Verilerin analizinde betimleyici istatistik, t-testi, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), Kay-kare testi, Kruskal Wallis H-testi, Pearson momentler çarpımı korelasyon testi ve basit doğrusal regresyon analizi testi kullanılmıştır.

Araştırma Bulgurları

Bu bölümde araştırma sorularını analiz edip yorumlayabilmek amacıyla verilerin analizi sonucunda elde edilen bulgulara ve yorumlara yer verilmiştir.

Öğrencilerin Fen Bilimleri Konularına Yönelik İlgileri

Araştırmamızda kullanılan fen bilimleri konularına özgü ilgi ölçekle alakalı öğrencilerin vermiş olduğu cevapların ortalama, standart sapma, basıklık ve çarpıklık katsayıları hesaplamaları Tablo 5.1'de verilmiştir.

Tablo 5.1. Öğrencilerin FKYİ Ölçeği Puanları

FKYİ Ölçeği	Madde Sayısı	$\bar{X}$	SS	Basıklık	Çarpıklık
Ferdi ilgi	3	3.84	.83	-.28	-.52
Doğayı inceleme, gözlem yapma	4	4.18	.58	.17	-.63
Doğayı keşfetme	8	3.90	.58	-.42	-.52
Fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme	3	3.87	.65	-.27	-.51
Fen konularını kitle iletişim araçları yardımıyla takip etme	4	3.80	.88	-.06	-.66
Sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme	5	3.89	.76	.30	-.76
Ölçek Toplamı	**27**	**3.96**	**.51**	**-.92**	**-.08**

Veriler analiz edilirken parametrik testlerin kullanılabilmesi için, ölçekle alakalı alt boyutlardan ve ölçek toplamından elde edilen puanların normal dağılım göstermesi gerekmektedir. Normal dağılımın incelenmesinde değişik yöntemler kullanılmaktadır. Bu yöntemlerden biri de çarpıklık katsayısının incelenmesidir. " Çarpıklık katsayısının -1 ile +1 arasında ise puanların normal dağılımdan kayda değer bir sapma göstermediği şeklinde yorumlanmaktadır" (Büyüköztürk, 2015, s.40).

Tablo 5.1'de görüldüğü gibi ölçekle alakalı alt boyutlardan ve ölçek totalinde alınan puanların tamamında çarpıklık ve basıklık katsayıları -1 ile +1 bandındadır. Diğer yandan, ölçekle alakalı alt boyutlardan ve ölçek totalinde alınan puanların standart sapmalarının da 1'den küçük olması, puanların ortalama değerde toplandığını başka bir ifadeyle normal dağılımdan daha fazla sapma olmadığını göstermektedir. Bu veriler, parametrik testler için olması gerekenin normallik varsayımının sağlandığını göstermektedir.

Tablo 5.1'den elde edilen verilere göre, ölçeğin tüm alt boyutlarında ortalamaların 3.1'ın üzerinde olduğu görülmektedir. Ölçeğin alt boyutlarının ortalama puanları irdelendiğinde, öğrencilerin daha çok Doğayı inceleme, gözlem yapma ($\bar{X}$=4.18) boyutuna alaka duydukları görülmektedir. Fen özgü konuları kitle iletişim araçları vasıtasıyla takip etme ($\bar{X}$=3.80) ise en az olduğu dikkat çekmektedir. FKYİ ölçeğinin toplamından alınan ortalama puan 4.00'a oldukça yakındır. Bu bulgu, öğrencilerin Fen Bilimleri konularına yönelik ilgilerinin yüksek olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerinin Fen Bilimleri Konularına Yönelik İlgi Düzeylerinin Çeşitli Değişkenlere Göre İncelenmesi

Bu kısımda öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri cinsiyete, ailelerinin eğitim durumuna ve İnternet'e sahip olmaya göre irdelenmiştir.

Cinsiyet

Öğrencilerin cinsiyete göre FKYİ ölçeği ve alt boyutları puanlarının betimsel istatistikleri Tablo 5.2'de verilmiştir.

Tablo 5.2. Cinsiyete Göre FKYİ Ölçeği Puanlarının Betimsel İstatistikler

FKYİ Ölçeği	Cinsiyet	n	Basıklık	Çarpıklık
Bireysel ilgi	Kız	123	-.68	-.74
	Erkek	87	.90	-.92
Doğayı inceleme, gözlem yapma	Kız	123	.04	-.63
	Erkek	87	.23	-.64
Doğayı keşfetme	Kız	123	.42	-.83
	Erkek	87	-.70	-.21
Fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme	Kız	123	-.38	-.43
	Erkek	87	-.15	-.63
Fen konularını kitle iletişim araçları yardımıyla takip etme	Kız	123	.33	-.82
	Erkek	87	-.45	-.53
Sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme	Kız	123	.94	-.94
	Erkek	87	-.14	-.54
Ölçek Toplamı	**Kız**	**123**	**-.86**	**-.06**
	Erkek	**87**	**-.95**	**-.04**

Tablo 5.2'de görüldüğü üzere öğrencilerin cinsiyete göre ilgi ölçeği toplamından ve ölçek alt boyutlarından aldıkları puanların basıklık ve çarpıklık katsayıları -1 ve +1 aralığındadır. Başka bir ifade ile veriler normal dağılım göstermektedir. Puanların varyanslarının homojen olup olmadığı ise t-testi sırasında Levene testi ile irdelenmiş ve varyansların homojen olduğu görülmüştür (p>.05).

Öğrencilerin FKYİ ölçeği ve alt boyutları puanlarının cinsiyete göre t-testi sonuçları Tablo 5.3'te verilmiştir.

Tablo 5.3. FKYİ Ölçeği Puanlarının Cinsiyete Göre t-Testi Sonuçları

FKYİ Ölçeği	Cinsiyet	N	$\bar{X}$	SS	sd	t	p	Ƞ2
Bireysel ilgi	Kız	123	11.93	255	512	-4.53	.003	.05
	Erkek	87	12.10	244				
Doğayı inceleme, gözlem yapma	Kız	123	34.85	3.06	512	2.32	0.14	.01
	Erkek	87	32.16	3.28				
Doğayı keşfetme	Kız	123	15.87	3.90	512	7.44	.002	.11
	Erkek	87	15.54	4.62				
Fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme	Kız	123	15.69	2.70	512	.075	.044	.01
	Erkek	87	15.60	2.53				
Fen konularını kitle iletişim araçları yardımıyla takip etme	Kız	123	11.47	3.32	512	2.04	.465	.00
	Erkek	87	11.80	3.31				
Sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme	Kız	123	20.42	3.71	512	.78	.005	.02
	Erkek	87	20.49	3.69				
Ölçek Toplamı	**Kız**	**123**	**108.12**	**14.01**	**512**	**2.71**	**.008**	**.01**
	Erkek	**87**	**106.80**	**14.19**				

Buna göre, FKYİ ölçeğinin fen konularını günlük hayat ile ilişkilendirme ($\bar{X}$Kız=15.69, $\bar{X}$Erkek=15.60, t(512)=.75, p>.05) alt boyutu ve sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme ($\bar{X}$Kız=20.42, $\bar{X}$Erkek=20.49, t(512)=.78, p>.05) dışında, diğer tüm alt boyutlarından alınan puanların cinsiyete göre anlamlı bir farklılık gösterdiği görülmektedir.

Doğayı keşfetme ($\bar{X}$Kız=15.87, $\bar{X}$Erkek=15.54, t(512)=7.44, p<.01, Ƞ2=.13) alt boyutundan kız öğrenciler lehine olan anlamlı farklılığa ilişkin etki büyüklüğü, geniş etki büyüklüğüne sahiptir. Doğayı inceleme, gözlem yapma ($\bar{X}$Kız=34.85, $\bar{X}$Erkek=32.16, t(512)=2.32, p<.05, Ƞ2 =.01) alt boyutunda kız öğrenciler lehine olan anlamlı farklılığa ilişkin etki büyüklüğü ise küçük etki büyüklüğüdür. Diğer yandan, erkek öğrenciler lehine anlamlı farklılaşmanın olduğu bireysel ilgi ($\bar{X}$Kız= 11.93, $\bar{X}$Erkek= 12.10, t(512)=-4.53, p<.003, Ƞ2=.05) alt boyutunda farklılığa ilişkin etki büyüklüğü orta etki büyüklüğündeyken, fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme ($\bar{X}$Kız=15.69, $\bar{X}$Erkek=15.60, t(512)=0.75, p<.05, Ƞ2=.01) ve sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme ($\bar{X}$Kız= 20.42, $\bar{X}$Erkek= 20.49, t(512)=.78, p<.01, Ƞ2=.02) alt boyutlarında anlamlı farklılığa ilişkin etki büyüklüğü küçük etki büyüklüğüne sahiptir.

Tüm bu verilerden hareketle, bireysel ilgi, fen konularını günlük yaşamla ilişkilendirme ve sebep sonuç alakaları ile keşfetme alt boyutlarında erkek öğrenciler lehine anlamlı farklılık olurken doğayı keşfetme, doğayı inceleme ve gözlem yapma alt boyutlarında öğrencilerin ilgi puanları kız öğrenciler lehine anlamlıdır.

Ölçek toplamından alınan alakalı puanlarında ise kız öğrenciler lehine, çok az etki büyüklüğüne sahip anlamlı bir farklılık bulunmaktadır ($\bar{X}$Kız=108.12, $\bar{X}$Erkek=106.80, t(512)=2.71, p<.01, Ƞ2 =.01). Farklılığa ilişkin etki büyüklüğü de ise çok az etki büyüklüğüdür.

Büyüköztürk'e (2015, s.44) göre, etki büyüklüğü bağımsız değişkenin ya da faktörün bağımlı değişkendeki toplam varyansın ne kadarını açıkladığını göstermektedir ve 0.00 ile 1.00 arasında değişmektedir. Yine Büyüköztürk'e (2015, s.44) göre, .01, .06 ve .14 düzeyindeki etki büyüklüğü sırasıyla küçük, orta ve geniş etki büyüklüğü olarak yorumlanmaktadır.

Ailelerin eğitim durumları

Öğrencilerin anne eğitim durumları;

Öğrencilerin annelerinin eğitim durumlarına göre dağılımını içeren okuryazar ve lisansüstü eğitim durumu sayıları 15'un altındadır. Bu nedenle alınan veriler parametrik olmayan testlerden biri olan Kruskal Wallis H-Testi ile analiz edilmiş ve analiz sonuçları Tablo 5.4' de verilmiştir.

Tablo 5. 4. Anne Eğitim Durumuna Göre FKYİ Ölçeğinden Alınan Puanlara İlişkin Kruskal Wallis H-Testi Sonuçları

FKYİ Ölçeği	Eğitim durumu	n	Sıra Ortalaması	sd	X2	p	Anlamlı Fark
Bireysel ilgi	Okuryazar	3	350.10	8	3.04	.052	-
	İlkokul	25	224.20				
	Ortaokul	60	252.03				
	Lise	44	290.61				
	Önlisans	42	218.09				
	Lisans	33	238.52				
	Lisansüstü	3	342.21				
Doğayı inceleme, gözlem yapma	Okuryazar	3	310.10	8	17.01	.020	2-6
	İlkokul	25	228.01				
	Ortaokul	60	254.08				
	Lise	44	270.88				
	Önlisans	42	296.10				
	Lisans	33	268.12				
	Lisansüstü	3	234.91				
Doğayı keşfetme	Okuryazar	3	332.10	8	15.22	.062	2-6
	İlkokul	25	328.01				

	Ortaokul	60	254.08				
	Lise	44	350.85				
	Önlisans	42	256.10				
	Lisans	33	238.52				
	Lisansüstü	3	254.91				
Fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme	Okuryazar	3	313.10	8	16.10	.072	2-6
	İlkokul	25	227.04				
	Ortaokul	60	254.08				
	Lise	44	350.58				
	Önlisans	42	246.00				
	Lisans	33	266.12				
	Lisansüstü	3	335.91				
Fen konularını kitle iletişim araçları yardımıyla takip etme	Okuryazar	3	280.12	8	4.10	.096	-
	İlkokul	25	258.01				
	Ortaokul	60	354.08				
	Lise	44	310.88				
	Önlisans	42	296.15				
	Lisans	33	248.52				
	Lisansüstü	3	254.91				
Sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme	Okuryazar	3	280.10	8	5.47	.078	-
	İlkokul	25	228.01				
	Ortaokul	60	224.08				
	Lise	44	270.88				
	Önlisans	42	296.10				
	Lisans	33	252.12				
	Lisansüstü	3	204.11				
Ölçek Toplamı	**Okuryazar**	**3**	**285.10**	**8**	**14.48**	**.050**	**2-6**
	İlkokul	**25**	**268.30**				
	Ortaokul	**60**	**254.08**				
	Lise	**44**	**270.88**				
	Önlisans	**42**	**296.10**				
	Lisans	**33**	**252.12**				
	Lisansüstü	**3**	**234.11**				

Tablo 5.4'e göre, öğrencilerin FKYİ ölçeğinden alınan totaldeki puanların, öğrencilerin anne eğitim durumuna göre anlamlı farklılık ($X2(5,712)=14.482$, $p<.05$) gösterdiği görülmektedir.

Ölçek alt boyutları açısından incelendiğinde ise tabiatı inceleme gözlem yapma ($X2(5,712)=17.012$, $p<.05$), fen konularını günlük yaşamla ilişkilendirme ($X2(5,712)=16.10$, $p<.05$), doğayı keşfetme ($X2(6,516)=15.220$, $p>.05$) alt boyutlarında da anlamlı farklılık bulunurken bireysel alaka ($X2(5,712)=3.041$, $p>.05$), sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme ($X2(5,712)=5.472$, $p>.05$) fen konularını kitle iletişim araçları ile takip etme ($X2(5,712)=4.100$, $p<.05$) alt boyutlarında anlamlı farklılık bulunmamaktadır.

Anlamlı farklılıkların hangi eğitim durumları arasında olduğunu belirlemek için SPSS 18 ve üstü versiyonlarda bulunan Kruskal Wallis H-Testi sonrası için parametrik olmayan çoklu karşılaştırma testinden faydalanılmıştır (Büyüköztürk 2015). Karşılaştırma testi sonuçlarına göre, ölçeğin alt boyutları incelendiğinde, bireysel ilgi, fen konularını kitle iletişim araçları ile takip etme ve neden sonuç ilişkileri ile keşfetme boyutları dışında diğer boyutlarda, annesi Lisans mezunu olan öğrencilerin annesi ilkokul mezunu olan öğrencilere göre ilgilerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur.

FKYİ ölçeği totalinden alınan grupların sıra ortalamaları dikkate alındığında, annesi lisans mezunu olan öğrencilerin fen konularına özgü ilgilerinin, annesi ilkokul mezunu olan öğrencilere kıyasla daya yüksek olduğu bulunmuştur. Bu bulgu, fen konularına özgü ilgi açısından öğrencilerin anne eğitim durumu önemli bir etken olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin babalarının eğitim durumları

Öğrencilerin annelerinin eğitim durumlarına kıyasla dağılımını içeren okuryazar ve lisansüstü eğitim durumu sayıları 15'un altındadır. Bu nedenle veriler parametrik olmayan testlerden biri olan Kruskal Wallis H-Testi ile analiz edilmiş ve analiz sonuçları Tablo 5.5' da verilmiştir.

Tablo 5.5. Baba Eğitim Durumuna Göre FKYİ Ölçeğinden Alınan Puanlara İlişkin Kruskal Wallis H-Testi Sonuçları

FKYİ Ölçeği	Eğitim durumu	n	Sıra Ortalaması	sd	X2	p	Anlamlı Fark
Bireysel ilgi	Okuryazar	3	350.10	8	8.041	.052	-
	İlkokul	25	224.20				
	Ortaokul	60	252.03				
	Lise	44	290.61				
	Önlisans	42	218.09				
	Lisans	33	238.52				
	Lisansüstü	3	342.21				
Doğayı inceleme, gözlem yapma	Okuryazar	3	310.10	8	7.042	.046	-
	İlkokul	25	228.01				
	Ortaokul	60	254.08				
	Lise	44	270.88				
	Önlisans	42	296.10				
	Lisans	33	268.12				
	Lisansüstü	3	234.91				
Doğayı keşfetme	Okuryazar	3	332.10	8	8.240	.058	-
	İlkokul	25	328.01				
	Ortaokul	60	254.08				
	Lise	44	350.85				
	Önlisans	42	256.10				
	Lisans	33	238.52				
	Lisansüstü	3	254.91				
Fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme	Okuryazar	3	313.10	8	0.42	.056	2-6
	İlkokul	25	227.04				
	Ortaokul	60	254.08				
	Lise	44	350.58				
	Önlisans	42	246.00				
	Lisans	33	266.12				
	Lisansüstü	3	335.91				
Fen konularını kitle iletişim araçları yardımıyla takip etme	Okuryazar	3	280.12	8	1.04	.096	-
	İlkokul	25	258.01				
	Ortaokul	60	354.08				
	Lise	44	310.88				
	Önlisans	42	296.15				
	Lisans	33	248.52				
	Lisansüstü	3	254.91				
Sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme	Okuryazar	3	280.10	8	1.47	.055	-
	İlkokul	25	228.01				
	Ortaokul	60	224.08				
	Lise	44	270.88				
	Önlisans	42	296.10				
	Lisans	33	252.12				
	Lisansüstü	3	204.11				
Ölçek Toplamı	**Okuryazar**	**3**	**285.10**	**8**	**4.48**	**.055**	**-**
	İlkokul	**25**	**268.30**				
	Ortaokul	**60**	**254.08**				
	Lise	**44**	**270.88**				
	Önlisans	**42**	**296.10**				
	Lisans	**33**	**252.12**				
	Lisansüstü	**3**	**234.11**				

Analiz sonuçlarından anlaşılacağına göre, öğrencilerin baba eğitim durumunu FKYİ ölçeğinden ve alt boyutların dan almış oldukları puanlar arasında anlamlı bir farklılık olmamıştır.

İnternet erişimine sahip olma

Öğrencilerin FKYİ ölçeği ve alt boyutları puanlarının, öğrencilerin evlerinde sürekli İnternet erişimine sahip olma durumuna göre ilişkisiz örneklemler t-testi sonuçları Tablo 5. 6' de verilmiştir.

Tablo 5. 6. FKYİ Ölçeği Puanlarının İnternet Erişimine Sahip Olmaya Göre T-Testi Sonuçları

FKYİ Ölçeği	İnternet erişime sahip olma	N	X̄	SS	sd	t	p	Ƞ2
Bireysel ilgi	Evet Hayır	130 80	19.32 17.41	3.12 3.32	512	2.26	0.8	0.1
Doğayı inceleme, gözlem yapma	Evet Hayır	130 80	17.72 10.41	2.82 2.60	512	2.12	0.13	0.1
Doğayı keşfetme	Evet Hayır	130 80	30.58 24.41	2.48 2.40	512	2.52	.02	0.1
Fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme	Evet Hayır	130 80	11.55 11.41	2.66 2.42	512	.42	.68	
Fen konularını kitle iletişim araçları yardımıyla takip etme	Evet Hayır	130 80	18.52 17.31	3.60 3.42	512	.36	.78	
Sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme	Evet Hayır	130 80	20.52 19.61	2.22 2.40	512	.32	.68	
Ölçek Toplamı	**Evet Hayır**	**130 80**	**110.87 105.41**	**15.20 15.42**	**512**	**2.42**	**.36**	**0.1**

FKYİ ölçeğinin bireysel ilgi (t(512)=.42, p>.05), fen konularını kitle 64 iletişim araçları ile takip etme (t(514)=.31, p>.05) ve sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme (t(514)=.36, p>.05) alt boyutlarında anlamlı farklılık olmamıştır. Tabiatı inceleme, gözlem yapma ($\bar{X}$Evet=17.72, $\bar{X}$Hayır=10.41, t(512)=2.12, p<.05, Ƞ2=.01), doğayı keşfetme ($\bar{X}$Evet=30.58, $\bar{X}$Hayır=24.41, t(512)=2.52, p<.01, Ƞ2=.01), alt boyutundan İnternet erişimine sahip olan öğrenciler lehine olan anlamlı farklılık olunmuştur.

FKYİ ilgi ölçeğinden alınan toplam puan ortalamaları arasında, İnternet erişimine sahip olmaya göre anlamlı bir farklılık göstermektedir (t(512)=2.42, p<.05). İnternet erişimi olan öğrencilerin fen konularına özgü ilgileri ($\bar{X}$=110.87), İnternet erişimi olmayan öğrencilere ($\bar{X}$=105.41) göre daha yüksektir. Hesaplanan etki büyüklüğü Ƞ2 değeri .01'dir. Bu değer çok küçük etki büyüklüğünü göstermektedir (Büyüköztürk, 2015). Buna göre, fen konularına özgü ilgi ölçeği puanlarında gözlenen varyansın yaklaşık %1'inin İnternet erişimi olmaya la alakalı olduğu

ifade edilebilir. Buradan hareketle, fen konularına yönelik ilgi açısından İnternet erişimine sahip olmanın bir etken olduğu söylenebilir.

Öğrencilerin Fen Bilimleri Konularına Yönelik İlgileri ve Fen Bilimleri Dersine İlişkin Zorluk Algılarının İncelenmesi;

Öğrencilerin Fen Bilimleri dersine ilişkin zorluk algılarına göre, çok zor olarak algılayan öğrencilerin sayısının 30'un altında olması nedeniyle veriler Kruskal Wallis H-Testi ile analiz edilmiş ve analiz sonuçları Tablo 5.7'de verilmiştir.

Tablo 5. 7. Fen Bilimleri Dersine İlişkin Zorluk Algısına Göre FKYİ Ölçeğinden Alınan Puanlara İlişkin Kruskal Wallis H-Testi Sonuçları

FKYİ Ölçeği	**Fen Bilimleri Dersine İlişkin Zorluk Algısı**	**n**	**Sıra Ortalaması**	**sd**	**X2**	**p**	**Anlamlı Fark**
Bireysel ilgi	Çok Zor	15	255.50	5	27.203	.001	3-5
	Zor	29	250.23				4-5
	Kısmen Zor	65	272.11				
	Kolay	55	223.55				
	Çok Kolay	46	295.56				
Doğayı inceleme, gözlem yapma	Çok Zor	15	255.50	5	27.203	.001	1-5
	Zor	29	250.23				2-5
	Kısmen Zor	65	272.11				4-5
	Kolay	55	223.55				
	Çok Kolay	46	295.56				
Doğayı keşfetme	Çok Zor	15	285.50	5	35.204	.001	3-5
	Zor	29	260.23				4-5
	Kısmen Zor	65	342.11				
	Kolay	55	223.55				
	Çok Kolay	46	355.56				
Fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme	Çok Zor	15	225.50	5	67.213	.001	1-5
	Zor	29	290.23				4-5
	Kısmen Zor	65	232.12				
	Kolay	55	263.55				
	Çok Kolay	46	225.56				
Fen konularını kitle iletişim araçları yardımıyla takip etme	Çok Zor	15	275.50	5	65.205	.001	1-5
	Zor	29	259.23				3-5
	Kısmen Zor	65	242.11				
	Kolay	55	223.55				
	Çok Kolay	46	292.56				
Sebep sonuç ilişkileri ile keşfetme	Çok Zor	15	255.50	5	40.200	.001	2-5
	Zor	29	210.33				4-5
	Kısmen Zor	65	292.11				
	Kolay	55	213.55				
	Çok Kolay	46	205.56				
Ölçek Toplamı	**Çok Zor**	**15**	205.50	**5**	55.206	.001	3-5
	Zor	**29**	220.23				4-5
	Kısmen Zor	**65**	272.15				
	Kolay	**55**	243.55				
	Çok Kolay	**46**	395.56				

Analiz sonuçlarına göre, öğrencilerin FKYİ ölçeğinden alınan total puanların fen konularına özgü zorluk algısına göre anlamlı farklılık (X2(4,514)=55.204, p<.01) gösterdiği belirlenmiştir. FKYİ ölçeğinin alt boyutları incelendiğin de bireysel ilgi (X2(4,514)=17.201, p<.01), doğayı inceleme, gözlem yapma (X2(4,514)=27.201, p<.01), doğayı keşfetme (X2(4,514)=35.202, p<.01), fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme (X2(4,514)=67.211, p<.01), fen konularını kitle iletişim araçları ile takip etme (X2(4,514)=65.203, p<.01) ve sebep

sonuç ilişkileri ile keşfetme (X2(4,514)=40.200, p<.01) olmak üzere tüm alt boyutlarda anlamlı farklılık bulunmaktadır.

Anlamlı farklılıkların hangi eğitim durumları arasında olduğunu belirlemek için SPSS 18 ve üstü versiyonlarda bulunan Kruskal Wallis H-Testi sonrası için parametrik olmayan çoklu karşılaştırma testinden faydalanılmıştır (Büyüköztürk, 2015). Karşılaştırma testi sonuçlarına göre

- Ölçeğin alt boyutları irdelendiğinde fen bilimleri dersini daha kolay bulan öğrencilerin, biraz zor ve kolay bulan öğrencilere göre bireysel ilgi alt boyutunda;
- Daha kolay bulan öğrencilerin, daha zor, biraz zor ve kolay bulan öğrencilere nazaran doğayı inceleme gözlem yapma alt boyutunda;
- Kolay bulan öğrencilerin daha zor bulan öğrencilere ve daha kolay bulan öğrencilerin de daha zor, biraz zor ve kolay bulan öğrencilere göre doğayı keşfetme alt boyutunda;
- Daha kolay bulan öğrencilerin zor, biraz zor ve kolay bulan öğrencilere nazaran fen konularını günlük hayatla ilişkilendirme alt boyutunda;
- Biraz zor bulan öğrencilerin daha zor bulan öğrencilere nazaran, kolay bulan öğrencilerin daha zor ve zor bulan öğrencilere nazaran ve de daha kolay bulan öğrencilerin daha zor, zor, biraz zor ve kolay bulan öğrencilere nazaran fen konularını kitle iletişim araçları vasıtasıyla takip etme alt boyutunda;
- Daha kolay bulan öğrencilerin daha zor, zor, biraz zor ve kolay bulan öğrencilere nazaran
- sebep sonuç ilişkilerini keşfetme alt boyutunda alakalarının daha yüksek olduğu bulunmuştur.

FKYİ ölçeği toplamından alınan grupların sıra ortalamaları dikkate alındığında, fen bilimleri dersini kolay bulan öğrencilerin çok zor bulan öğrencilere nazaran, daha kolay bulan öğrencilerin de daha zor, zor, biraz zor ve kolay bulan öğrencilere nazaran, fen bilimleri konularına yönelik alakalarının daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Öğrencilerin Fen Bilimleri Konularına Yönelik İlgileri ile Fen Bilimleri Başarı Puanlarının İncelenmesi;

Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü alakaları ile fen bilimleri başarılarına ilişkin betimsel veriler ve korelasyon katsayıları Tablo 5.8'te verilmiştir. Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü alakaları ve fen bilimleri başarıları ile alakalı puan dağılımlarının basıklık ve çarpıklık katsayılarının -1 ile +1 bandında olduğu görülmektedir. Başka bir ifade ile veriler normal dağılım göstermektedir.

Tablo 5.8. Öğrencilerin Fen Bilimleri Konularına Yönelik İlgileri ile Fen Bilimleri Başarılarına İlişkin Betimsel Bulgular ve Korelasyon Katsayıları

Değişkenler	**X̄**	**SS**	**1**	**2**
1- Fen Bilimleri dersi başarısı	81.26	18.50		1
2- Fen Bilimleri konularına yönelik ilgi	103.02	14.16	.412	1

*p<.01, n=210

Tablo 6.8 incelendiğinde, öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü alakaları ile fen bilimleri başarısı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir (r=.411, p<.01).

Fen bilimleri konularına özgü ilginin, fen bilimleri başarısının varyansını yordamasıyla alakalı bulgular Tablo 6.8' te verilmiştir.

Tablo 5.9. Fen Bilimleri Konularına Özgü İlginin fen bilimleri Başarısını Yordamasıyla Alakalı Regresyon Analizi Sonucu

Değişkenler	**R**	**R^2**	**B**	**Standart Hata**	**t**	
Sabit**	----	----	38.839	5.321	----	6.412*
Fen Bilimleri konularına yönelik ilgi	.412	.084	.051	.051	.412	6.452*

*p<.01, **F(1-512)=48.005, p<.01

Tablo 6.9'te görülen regresyon analizi sonucu, öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü alakalarının fen bilimleri başarılarını anlamlı düzeyde yordadığını göstermektedir [R=.412, R2=.084, F(1-512)=48.005, p<.01]. Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü alakalarının, fen bilimleri başarısının toplam varyansının % 12.5' ini açıklayabilmektedir.

SONUÇLAR VE TARTIŞMA

Araştırma verilerinden hareketle birtakım sonuçlara ulaşılmıştır;

● Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü genel olarak alakalarının yüksek olduğu belirlenmiştir.

● Öğrencilerin fen konularına özgü ilgi puanı ortalamaları arasında, kız öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Belirlenen bu anlamlı farklılığın etki değeri ise küçük düzeydedir.

●Öğrencilerin fen konularına özgü ilgi puanı ortalamaları arasında, babanın eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır.

●Öğrencilerin fen konularına özgü ilgi puanı ortalamaları arasında, annesi lise mezunu olan öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Annesi lisans mezunu olan öğrencilerin, babası ilkokul mezunu olan öğrencilere göre fen konularına özgü ilgi puanlarının ortalaması anlamlı derecede yüksektir.

● Öğrencilerin fen konularına özgü ilgi puanı ortalamaları arasında, İnternet erişimine sahip olan öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Belirlenen anlamlı farklılığın etki alanı ise küçük düzeydedir.

● Öğrencilerin fen konularına özgü ilgi puanı ortalamaları arasında, fen bilimleri dersinin zorluk derecesini daha kolay gören öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Fen bilimleri dersini daha kolay gören öğrencilerin, fen bilimleri dersini kolay, biraz daha zor, zor ve daha zor olarak gören öğrencilere de ise ilgi puanlarının ortalaması anlamlı derecede yüksektir. Ayrıca, fen bilimleri dersini daha kolay olarak gören öğrencilerin, daha zor olarak ifade eden öğrencilerde ilgi puanlarının ortalaması ise anlamlı derecede yüksektir.

● Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri ile fen bilimleri başarısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

●Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri, fen bilimleri başarısının önemli bir yordayıcısıdır.

Elde edilen veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri bakımından, cinsiyetin, anne eğitim durumunun, İnternet erişimine

sahip olmanın, fen bilimleri dersine ilişkin güçlük algısının önemli bir etken olduğu; baba eğitim durumunun ise önemli bir faktör olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın çarpıcı sonuçlarından biri öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgilerinin 8.sınıfta yüksek olduğu ve sınıf düzeyi arttıkça ilgilerinin azalmasıdır. Bu azalışta fen bilimleri dersi ile alakalı güçlük algısının etkili olduğu belirlenmiştir. Fen bilimleri konularına özgü alaka ile fen bilimleri ders başarı arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu ve fen bilimleri konularına özgü ilginin, fen bilimleri ders başarısının önemli bir yordayıcısı olduğu araştırmanın diğer önemli sonuçları arasındadır.

ÖNERİLER

- Bu araştırmanın Türkiye'nin farklı illerindeki ortaokul öğrencileri ile yürütülebilir. Bu şekilde fen bilimlerinin farklı yönlerine ilişkin öğrencilerin ilgilerinin tespit edilmesi ile fen bilimlerinin aksayan yönlerinin giderilebileceği düşünülmektedir.
- Bu araştırma yapılandırılmış form üzerinden sadece öğrencilerin verdikleri cevapların analiz edilmesinden oluşturulmuştur. İleride yapılacak olan araştırmalarda örneklem azaltılarak her bir öğrenciye hem form hem de yüz yüze görüşme formu oluşturularak, önce form analiz edilip ardından öğrencinin diğerlerinden farklı ifade vermesinin nedeni yüz yüze görüşmede tespit edilmesi şeklinde çalışma yürütülebilir.
- Fen Bilimleri dersinin öğretim programı oluşturulurken öğrencilerin ilgileri dikkate alınabilir.
- Öğretmenler tarafından, sınıf içi etkinliklerde öğrencilerin Fen Bilimleri konularına yönelik ilgilerini arttırıcı ve devamlılığını sağlayıcı ne türde öğretimsel müdahaleler yapılabileceği araştırılabilir.

- Öğrencilerin fen konularına özgü ilgi puanı ortalamaları arasında, İnternet erişimine sahip olan öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Belirlenen anlamlı farklılığın etki alanı ise küçük düzeydedir.

- Öğrencilerin fen konularına özgü ilgi puanı ortalamaları arasında, fen bilimleri dersinin zorluk derecesini daha kolay gören öğrenciler lehine anlamlı bir farklılık bulunmaktadır. Fen bilimleri dersini daha kolay gören öğrencilerin, fen bilimleri dersini kolay, biraz daha zor, zor ve daha zor olarak gören öğrencilere de ise ilgi puanlarının ortalaması anlamlı derecede yüksektir. Ayrıca, fen bilimleri dersini daha kolay olarak gören öğrencilerin, daha zor olarak ifade eden öğrencilerde ilgi puanlarının ortalaması ise anlamlı derecede yüksektir.

- Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri ile fen bilimleri başarısı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

- Öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri, fen bilimleri başarısının önemli bir yordayıcısıdır.

Elde edilen veriler bir bütün olarak değerlendirildiğinde, öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgileri bakımından, cinsiyetin, anne eğitim durumunun, İnternet erişimine sahip olmanın, fen bilimleri dersine ilişkin güçlük algısının önemli bir etken olduğu; baba eğitim durumunun ise önemli bir faktör olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Araştırmanın çarpıcı sonuçlarından biri öğrencilerin fen bilimleri konularına özgü ilgilerinin 8.sınıfta yüksek olduğu ve sınıf düzeyi arttıkça ilgilerinin azalmasıdır. Bu azalışta fen bilimleri dersi ile alakalı güçlük algısının etkili olduğu belirlenmiştir. Fen bilimleri konularına özgü alaka ile fen bilimleri ders başarı arasında olumlu yönde bir ilişki olduğu ve fen bilimleri konularına özgü ilginin, fen bilimleri ders başarısının önemli bir yordayıcısı olduğu araştırmanın diğer önemli sonuçları arasındadır.

ÖNERİLER

- Bu araştırmanın Türkiye'nin farklı illerindeki ortaokul öğrencileri ile yürütülebilir. Bu şekilde fen bilimlerinin farklı yönlerine ilişkin öğrencilerin ilgilerinin tespit edilmesi ile fen bilimlerinin aksayan yönlerinin giderilebileceği düşünülmektedir.
- Bu araştırma yapılandırılmış form üzerinden sadece öğrencilerin verdikleri cevapların analiz edilmesinden oluşturulmuştur. İleride yapılacak olan araştırmalarda örneklem azaltılarak her bir öğrenciye hem form hem de yüz yüze görüşme formu oluşturularak, önce form analiz edilip ardından öğrencinin diğerlerinden farklı ifade vermesinin nedeni yüz yüze görüşmede tespit edilmesi şeklinde çalışma yürütülebilir.
- Fen Bilimleri dersinin öğretim programı oluşturulurken öğrencilerin ilgileri dikkate alınabilir.
- Öğretmenler tarafından, sınıf içi etkinliklerde öğrencilerin Fen Bilimleri konularına yönelik ilgilerini arttırıcı ve devamlılığını sağlayıcı ne türde öğretimsel müdahaleler yapılabileceği araştırılabilir.

KAYNAKLAR

1-Ainley, M., Hidi, S., & Berndorff, D. (2002). Interest, learning, and the psychological processes that mediate their relationship. *Journal of Educational Psychology, 94,* 545–561.

2-Akgün, ġ. (2001). *Öğretmen ve öğretmen adaylarına fen bilgisi öğretimi.* Ankara: Pegem A Yayıncılık,

3-Alcı,B., ve Altun,S. (2007) *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt 16, Sayı 1*, s.33-44

4-Blankenburg, J. S., Höffler, T. N., & Parchmann, I. (2016). Fostering today what is needed tomorrow: *Investigating students' interest in science. Science Education,* 100(2), 364–391. doi:10.1002/sce.21204

5-Bulunuz, M., & Jarrett, O. S. (2010). Developing an interest in science: Background experiences of preservice elementary teachers. *International Journal of Environmental and Science Education*, 5(1), 65–84.

6-Büyüköztürk, Ş. (2015). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (21. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.

7-Christensen, R., Knezek, G., & Tyler-Wood, T. (2014). Student perceptions of Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM) content and careers. *Computers in Human Behavior*, 34, 173–186.

8-Çepni, S., Ayas, A., Johnson, D., ve Turgut, M. F. (1997). Fizik Öğretimi. Ankara: *YÖK/Dünya Bankası Milli Eğitimi Geliştirme Projesi Hizmet Öncesi Öğretmen Eğitimi.*

9-Deci, E. L. (1992). The relation of interest to the motivation of behavior: A self-determination theory perspective. In K. A. Renninger, S. Hidi ve A. Krapp (Ed.), *The role of interest and learning in development (pp. 151–181). Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates*.

10-Dierks, P. O., Höffler, T. N., & Parchmann, I. (2014). Profiling interest of students in science: Learning in school and beyond. *Research in Science & Technological Education, 32*(2), 97–114.

11-Duman, B. (2012). Eğitim ve öğretimle ilgili temel kavramlar. B. Duman (Ed.*), Öğretim ilke ve yöntemleri* (2. Baskı) içinde (ss. 2–56). Ankara: Anı Yayıncılık.

12-Ertürk, S. (1994). *Eğitimde program geliştirme.* Ankara: Meteksan A. Ş.

13-Flowerday, T., Schraw, G., & Stevens, J. (2004). The role of choice and interest in reader engagement. *The Journal of Experimental Education, 72*(2), 93–114.

14-Hanrahan, M. (1998). The effect of learning environment factors on students' motivation and learning. *International Journal of Science Education, 20*(6), 737–753.

15-https://www.milliyet.com.tr. Oct 21, 2021

16-Karasar, N. (2005). Bilimsel araştırma yöntemi (21. Baskı). Ankara: *Nobel Yayın Dağıtım*.

17-Kılıç, M. (2013). Öğrenmenin doğası. B. Yeşilyaprak (Ed.), *Eğitim psikolojisi gelişim-öğrenme-öğretim* (10. Baskı) içinde (ss. 153-180). Ankara: Pegem Akademi

18-Krapp, A. (2002a). An educational-psychological theory of interest and its relation to SDT. In E. L. Deci & R. M. Ryan (Eds.), *The handbook of self-determination research (405–427). Rochester, NY: The University of Rochester Press.*

19-Krapp, A. (2002b). Structural and dynamic aspects of interest development: Theoretical considerations from an ontogenetic perspective. *Learning and Instruction, 12*(4), 383–409

20-Krapp, A. (2007). An educational-psychological conceptualisation of interest. *International Journal for Educational and Vocational Guidance, 7*(1), 5–21.

21-Krapp, A., & Prenzel, M. (2011). Research on interest in science: Theories, methods, and findings. *International Journal of Science Education, 33*(1), 27–50.

22-Kuzgun, Y. ve Deryakulu, D. (2006). Bireysel farklılıklar ve eğitimde yansımaları. Y. Kuzgun ve D. Deryakulu (Ed.), Eğitimde bireysel farklılıklar (2. Baskı) içinde (ss. 1-11). *Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.*

23-Laçin-Şimşek, C. ve Nuhoğlu, H. (2009). Fen konularına yönelik geçerli ve güvenilir bir ilgi ölçeği geliştirme. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18*, 28–41.

24-Lamb, R. L., Annetta, L., Meldrum, J., & Vallett, D. (2012). Measuring science interest: Rasch validation of the science interest survey. *International Journal of Science and Mathematics Education, 10(3),* 643–668.

25-Lin, H., Hong, Z.-R., & Chen, Y.-C. (2013). Exploring the development of college students' situational interest in learning science. *International Journal of Science Education, 35*(13), 2152–2173.

26-Mcphail, J. C., Pierson, J. M., Freeman, J. G., Goodman, J., & Ayappa, A. (2000). The role of interest in fostering sixth grade students' *identities as competent learners*.

27-MEB. (2018). Fen bilimleri dersi öğretim programı. Erişim adresi http://mufredat.meb.gov.tr/Programlar.aspx

28-Milli Eğitim Bakanlığı [MEB]. (2006). İlköğretim fen ve teknoloji dersi (6, 7 ve 8. sınıflar) öğretim programı.

29-https://www.milliyet.com.tr.(2021)

30-Ocak, M. A. (2011). Tanımlar ve temel bilgiler. M. A. Ocak (Ed.), *Öğretim tasarımı kuramlar, modeller ve uygulamalar içinde* (ss. 1–28). Ankara: Anı Yayıncılık.

31-Olsen, R. V., & Lie, S. (2011). Profiles of students' interest in science issues around the world: Analysis of data from PISA 2006. *International Journal of Science Education*, 33(1), 97–120.

32-Özyürek, R. (2013). Kariyer psikolojik danışmanlığı kuramları çocuk ve ergenler için kariyer rehberliği uygulamaları. Ankara: *Nobel Yayın Dağıtım*.

33-Pintrich, P. R., Marx, R. W., & Boyle, R. A. (1993). Beyond cold conceptual change: The role of motivational beliefs and classroom contextual factors in the process of conceptual change. *Review of Educational Research, 63*(2), 167–199.

34-Pintrich, P. R., & Schunk, D. H. (2002). Motivation in education: *Theory, research, and applications.* Columbus, OH: Merrill

35-Sağlam, 2002; Semerci, (1999). International Periodical for the Languages, *Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/9 Spring* 2016, p. 725-740

36-Schiefele, U. (1992). Interest, learning and motivation. *Educational Psychologist, 26*(3), 299–323.

37-Senemoğlu, N. (2009). Gelişim öğrenme ve öğretim (14. Baskı). Akara: *Pegem Akademi.*

38-Silvia, P. J. (2008). Interest - The curious emotion. *Current Directions in Psychological Science, 17*(1), 57–60.

39-Simpson, R. D., & Oliver, J. S. (1990). A Summary of Major Influences on Attitude toward and Achievement in Science among Adolescent Students. *Science Education, 74*, 1-18.

40-Tai, R. H., Qi Liu, C., Maltese, A. V., & Fan, X. (2006). Planning early for careers in science. *Science, 312*, 1143–1144.

41-Whalen, D. F., & Shelley, M. C. (2010). Academic success for STEM and non-STEM majors. *Journal of STEM Education, 11*, 45–60.

Max Weber' De Otorite Tiplerini Aile Şirketleri Boyutunda İnceleme

Fatih BECER[1]

1.Max Weber ve Sosyolojisi

Max Weber' in düşünce yapısı, doğduğu ve içinde bulunduğu aile yapısıyla birebir ilintilidir. 1864 yılında Almanya' da dini inançlarına olağanüstü bağlı bir anne ile zengin ve burjuvazi yapısı herkes tarafından bilinen, ticaret ve iş adamı olan bir babanın himayesinde dünyaya gelmiştir (Coser, 2010: 216). Annenin Kalvinci anlayışı ile babanın siyasi yönünün ileride Max Weber' in sosyoloji anlayışında ne kadar etkili olduğu da görülecektir.

Her ne kadar yüksek öğreniminin merkezinde hukuk varsa da, eserlerinden anlaşılacağı üzere ekonomi, din bilimleri, felsefe, tarih ve bağlamında birçok alanda eğitimler almıştır. Siyasetle de yakından alakalı olan Weber, politik profesörü olduktan sonra ağır bir ruhsal rahatsızlık geçirir. Bu dönem durgunluk dönemidir. 20.yy' ın başlarında ekonomi politikaları derslerinin yanında artık siyaset ve din sosyolojisi alanlarında da çalışmalar yapan Weber, Weimar Anayasasını yazmak için görevlendirildiği komisyon görevini tamamlayamadan 1920 yılında Almanya Münih' te hayatını kaybeder (Aron, 2014: 403-405). Çalışmalarının bir kısmının eşi tarafından sonradan yayımlandığı bilinmektedir.

Weber' in duruşunu Lawrence Scaff' ın iddiaları ışığında Thomas (2006: 268-269) "Her kim kendi Weber yorumunu başkalarına kabul ettirebilirse, işte o, sosyal bilimlerin bundan sonra ilerleyeceği yolu belirleyebilir. Weber güçtür" diyerek, Weber' in çok yönlülüğüne ve çeşitliliğine rağmen alanındaki yetkinliğine vurgu yapar.

Weber sosyolojisini anlayabilmek adına sosyoloji tanımlarına kısaca değinmek yerinde olacaktır. "Sosyoloji, gerek bir sosyal bilimin içeriğinin nelerden oluşması gerektiği, gerekse özel olarak sosyolojinin asıl konusunun ne olabileceğine ilişkin farklı görüşler yelpazesini kapsamaktadır" (Marshall, 2005: 681). Bir başka tanımıyla sosyoloji; "odak noktası son iki veya üç yüzyıldaki endüstriyel dönüşümlerin etkisiyle ortaya çıkan sosyal kurumların incelenmesi olan bir sosyal bilimdir" (Giddens, 2012: 18) şeklinde tanımlanırken, daha kapsayıcı anlamda "İnsanın toplum yaşamının insan grupları ile toplumlarının bilimsel incelemesidir. Sosyoloji, sosyal varlıklar olarak bizim kendi davranışımızı ele aldığından, baş döndürücü ve zorlayıcı bir girişimdir" (Giddens, 2012a: 38) şeklinde de tanımlanabilir. Bu açıklamalar ışığında sosyolojiyi; İnsanın varoluşuyla beraber teşekkül eden toplumsal yapıların, insanın insanla ve bağlamında toplumla, toplumlarında diğer toplumlarla olan ilişkilerinin, bulunulan zaman ve realitelerle beraber tavır ve davranışlarının incelenmesi, etkileşimlerinin ölçülmesi, olası sonuçlar adına öngörüler ve eylemlerin anlaşılmaya çalışılması, yorumlanması ve çıkarımlarda bulunulması bilimi olarak tanımlamak mümkündür.

Weber' de sosyoloji, dönemin Almanya' sının içerisinde bulunduğu çalkantılı durumla yakından alakalıdır. Weber' in sosyolojide birçok alanda eserlere imza atması, her ne kadar bazı düşünürler tarafından eleştiri konusu olsa da, kendisini bu sahalarda etkinliğiyle ispat etmiş ve genel bir kabullenmeyle adını tarihe yazmayı başarmıştır. Savaşların, ekonomik buhranların, askeri bürokrasi ve siyaset hiyerarşisinin olağan üstü bir zamandan geçmesinin ve bu yönüyle

[1] Dr. Araştırmacı, Yazar

de sosyal ve kültürel bir anominin zirve yaşadığı zamanlar dikkate alınarak Weber ve sosyoloji düşüncesi anlaşılmaya çalışılmalıdır.

Weber' in sosyolojik düşüncesi, inançsal anlayışıyla ekonomik eksenli düşüncelerinin birbiriyle ilintilemesinin bir neticesi olarak şekillendiği anlaşılmaktadır. Kısacası, bireysel ve toplumsal kalkınmayı, Protestanlığın en etkin ekollerinden Kalvinizm öğretileri ile harmanlayarak yorumlamaya çalışmıştır. Bu yönünün şekillenmesinde Alman filozoflardan Dilthey ve Rickert' den etkilendiği anlaşılmaktadır.

Dilthey' in düşünce yapısından Weber' in sosyolojik etkileniminin bir tahlili özetle; Birey ve bağlamında bulunduğu toplumun kültürel yapısı, ekonomik durumu, sosyal gerçeklikleri, ahlak anlayışları, duygusal tepkimeleri ve inançlarından kaynaklı dışavurumları toplum biliminin özüdür. Toplumun ve öngörülebilir eylemlerin analizinin merkezinde, kişi ve duyguların dinamizminden kaynaklı değişkenliğin varlığı esas alınmalıdır. Bu yönüyle de toplum bilimin tekdüze doğa olayları gibi belli zamana göre kabul gören reaksiyonlarının bir iz düşümü gibi düşünmek yanlış olacaktır. Toplumsal öngörüler, zamanın değişkenliği ve gelişmişliğiyle süreklilik ve farklılık arz ederken, doğasal olaylar gibi adetsel döngülerle açıklanmaya çalışılması, toplumsal ve düşünsel gelişimlerinde önünde engel teşkil eder (Ergun, 1973: 67).

Weber' in toplumsal olayların çözümü ve toplumbilim anlayışında, doğa bilimlerinin paralelliğinde hareket edilmemesi gerektiği hususundaki katı tutumu çok açıktır. Doğa olayları gibi tek çizgide süregelen aynı işleyiş, kişilerin ve beraberinde toplumların gelişmesini engellemeye yönelik bir düşünce gibi görülmektedir. Weber' de Dilthey gibi, toplumsal davranışların bireyin duygu, düşünce ve nihayetinde eylemlerinin dışa aktarımı ve gelişen zamanın da etkilerinin yansımaları ile dizayn edildiğini bildirir. Weber' in "anlamacı" söyleminden amaçta, kişilerin iç dünyasının dışa vurumu ile toplumsal yaşantıdaki olayları anlamaya yönelik eylemlerin analizidir. Burada ayrıca Weber' in, demokrasi anlayışı içerisinde bireye ve davranışlarına olan anlamsal yatkınlığı ve aynı zamanda baba Weber' in de liberal düşünce topluluğunda edindiği düşünsel yerin izleri de net bir şekilde görülmektedir (Becer, 2018: 61)

Henri Rickert' in Weber' i etkilediği ve kendisine yol gösterici tarafı, kişilerin ve toplumların kültürel yansımasıyla ilgilidir. Sosyolojiyi kültürel yaklaşımın felsefe boyutuyla ele alan Rickert, değerler felsefesi düşüncesinin kurucusudur. Değerler felsefesi nedir ve Max Weber' in sosyoloji anlayışına katkıları neler olmuştur? Henri Rickert, bilimlerin esasını iki şekilde ele alarak sınırlarını net bir şekilde çizmiştir. Bunların ilki yasa bilimidir ve belli bir âdet döngüsü, genele uyarlanabilen ve tarihsel sürecin dışında gelişerek genellenebilen yasalardır. Kültür bilimi ise daha kapsamlı ve Weber' in etkilendiği görülen bilimsel yaklaşımdır. Bu anlayış genele bakan yönüyle felsefe, bireyselleştirici boyutuyla da tarihsel süreci analiz eder. Burada Rickert' in felsefeci yaklaşımının özünde, değerlerin öznel veya nesnel bütün varlıklardan daha anlamlı ve değerli olduğunu, ne bireysel ve ne de olaylara bağımlı olmadığından kendiliğinden gelişen durumların değersel bir karşılığının da olmadığını savunur (Erbaş, 1992: 159).

Sonuç itibariyle Weber' de sosyoloji anlayışı ve yöntemi, bireysel ve toplumsal olayları ve değerleri anlamaya ve yorumlamaya yöneliktir. Bu yöntemle birlikte Weber' de sosyoloji "rasyonelleşme, bürokrasi, ideal tipler, toplumsal eylem anlayışı, kapitalizm ve din öğretileri bağlamındaki teori ve analizleri ile de sosyolojinin anlaşılması ve gelişimi adına yeni bir dönemin başlangıcı gibidir" (Becer, 2018: 62). Birey ve toplum eksenli modern dönem sosyoloji anlayışı adına yadsınamayacak yeniliklere rehber ve başlangıç olması da, sosyolojik yönünün zenginliği ve çeşitliliğinde saklı olduğu gerçeğini gözler önüne sermektedir.

2.Max Weber' de Otorite ve Otorite Tipleri

Max Weber' de otorite kavramı, bürokrasi teorisi içerisinde bir ana alt başlık gibidir. Weber' de bürokrasi, örgütlenmeyle beraber gelen doğal bir yönetimin oluşması şeklinde tezahür eder. "Weber otoriteyi, başkalarına emir vermeyi netice veren yasal hak olarak tanımlar: Hakimiyet, bu hakların sahiplenilmesini temsil ederken, tabiiyet ise bu haklardan dışlanmayı temsil eder" (Giddens, 1999: 71). İşte bürokrasi teorisi, temelinde meşruluğu zorunlu tutan bir tahakküm anlayışını doğurmuştur. Bu yönüyle egemenlik; "birden çok kişiyi, bir emredenle bu emre itaat etmeye hazır kişi/kişileri içermektedir. Bir kişinin egemen olması (hükümran olması), emrine itaat etmeye hazır kişileri bulma şansına bağlıdır" (Dursun, 1992: 135). Bir diğer tanımla da iktidar üzerinden otoriteyi; "Weber'e göre iktidar, verilen emirlerin kabul edilmesini sağlayan unsurdur. Meşruluk kavramı ise bu iktidarın kabul edilmesini sağlayan unsurlardır. Weber' in ortaya attığı otorite kavramı ise bu iki kavramın birleşmesiyle meydana gelir"(Öztaş, 2015: 148 akt, Akçakaya, 2016: 281-282). Kısacası otorite veya hakimiyet kavramı, emir veren ve alan ilişkisinde, meşruiyeti yasalarla belirlenmiş ve korunan karşılıklı ilişkiyi ifade eder.

Weber'in çok yönlü sosyoloji anlayışı onu, otorite ve çeşitliliği bağlamında da ayrıntılı bir görüşe sevk eder. "Weber' in tüm siyaseti indirgediği alan, yani iktidar mücadelesi ile bu mücadeleyi anlamlandırma aracı olarak sunduğu otorite tipolojisi, çalışmasının ana konusudur" (Eşki, 2010:) Weber otorite tiplemesini iktidarı elinde bulunduran siyasi erk ile itaat edenlerin itaatine esas meşruiyetini değerlendirerek otorite üpolojisiyle 3 şekilde ele alır; Geçmişten gelen boyutuyla Geleneksel otorite, kişisel yetkinlikler ve tavır davranış boyutuyla ele alınan karizmatik liderlik veya otorite, yasal boyutuyla da yasal veya rasyonel otorite olarak irdelenmiştir. Buradaki çeşitliliğe esas unsur, itaat eden ve yöneten bağlamındaki her bir anlayışın farklı bir forma sahip olmasıdır (Dursun, 1992: 137).

Karizmatik Otorite

Weber' yen düşüncede karizmatik otorite başat konumdaki otorite modelidir. Weber' in otorite tipolojisi çeşitliliğinin merkezinde Karizmatik model yatmaktadır. Karizma kişiye özel, birey merkezli bir geçmiş ve gelecek sürecinin toplumsal uyumuyla olan etkilenimidir (Akbulut, 2005: 144). Karizmatik liderlik veya otoriteyi, "etikle, kahramanlıkla veya dinle ilgili kendi olağandışı hünerlilikleri nedeniyle bağlılık isteyen liderlerin çekiciliklerine dayanır" (Coser, 2010 209) şeklinde tanımlamak mümkündür. Kişiyi başkalarından ayıran ve belirgin üstünlüklerin ön plana çıktığı, özel veya istisnai durumların farkındalığına varıldığı bir modeldir. Sanki özel güçlerle donatılmış gibi, kendisine hitap edilen veya karşısına alınan kişi veya gruplarca karizmatik görülmesi odaklıdır. Kısacası güç veya otorite toplum tarafından genel kabul görmüş ve meşruiyeti sağlanmış olmalıdır. Ne zamanki meşruiyetini yitirirse, konumu da kendiliğinden biter.

Webere' e göre rutin faaliyet içerisinde olan hiçbir olay karizmatik liderliği doğurmaz. Karizmatik otorite tekdüze sisteme aykırı, olağanüstü durumlar veya kriz anlarını aşabilecek yetilerle donatılmış, tavır ve davranışları karşısındaki kişi ve topluluğa tesir eden, duyguları harekete geçiren ve rasyonaliteyi uygulayabilen kişiler adınadır. Bu yönüyle de geleneksellikten tamamen soyutlanmıştır (Eşki, 2010: 193).

Karizmatik liderliği özetle; kişiye atfedilen kutsallık, hitabet, olağanüstü çözümlemeler adına kahramanca eylemler, meşruluğunu davranışlarındaki sıradışılıkla kazanan, toplumun bağımlılığı kendisine neredeyse ilahlık atfedilecek seviyelerde olan, özellikle anomi seviyesindeki olaylara getirdiği çözümlemelerle sivrilen kişilik tipi olarak tanımlanır. Karizmatik lider de aranan statü değil kendilerine olan bağlılıktır. Karizmatik otorite tipinde

liderin vasıflarının diğer otorite tiplerine göre farklılık arz eden en belirgin özellikleri ise şöyledir;

1. Emir verme ve otoriterliğini ortaya koyabilmesinin esası, hızlı ve isabetli kararlar alabilmesi adına özgüveninin yüksek olmasını zorunlu kılar.

2. Olağan üstü bir hitabet ve bu durumunu da inançları ve düşüncelerini dikte edebilme anlamında kullanabilme yetisine sahip olması gerekir.

3. Davranışlarını, inanç ve ideolojilerini baskılayıcı bir nitelik olarak kullandığında, ikna kabiliyetini birleştirerek engel tanımadan kabul ettirebilme özelliğine sahip olması gerekir.

4. Her türlü gelişime açık olmalı ve bu yönüyle de genç yaşlı her kesime hitap edebilecek kadar geniş kitlelere kendisini kabul ettirebilmelidir. Her yeniliğin başında başrolde akla gelen kişi, karizmatik liderliğe sahip olan kişi olmalıdır (Weber, 2012: 367-368).

Geleneksel Otorite

Geleneksel otorite; meşruluğunu bulunulan toplumun yazılı olmayan ve geleneksel alışkanlıklarının kalıplaşarak yasal bir güç gibi değerlendirildiği ortamlardan alır. Temel unsur yazılı yaptırımlar değil, basma kalıp tavır ve davranışların kişisel sadakat ekseninde örgülendiği bir otorite olarak değerlendirmek mümkündür. Kısacası meşruluğu, tarihsel süreç içerisinde beliren ve kutsallık atfedilebilecek kadar geleneksel hakimiyetin etkisinde olan bir sürecin sonucudur. Egemen güç veya kişilerin de seçimi, bu sürecin gerektirdiği maddi ve bazı dönemlerde de manevi dinamizmin yazılı olmayan şeklinin kişilerde cem olmuş haliyle açığa çıkar. Kişileri geleneksel yapı belirler. Otorite sahibi kişi, yazılı veya seçilmişliği belli kurallarla değil, toplumuna hizmet eden ve toplumunda vazgeçilmezliğini kazanan saygın kişidir (Uzdu, 2016: 70-71).

Weber' de gelenekselci otorite adına temellendirmelerin din sosyolojisi ekseninde geliştiği görülür. Din anlayışı geneli manada bir hakimiyetin tezahürü veya ideal olanın kendisi gibi değerlendirildiğinden, gelenekselci anlayıştan sıyrılmaz ve sınırları çizili doğrular ekseninde döngülenir. Kısacası rol model alınan gelenekselci kişinin karizmatik yönü de ideal kişilik ekseninde değerlendirilir ve kusursuzluk atfedilir (Akalın, 2009: 173).

Geleneksel otoritede otorite sahipleri veya yönetici erki belirleyen kurallar bütünü gelenekselciliktir. İtaate esas unsurda, gelenekselliken gelen konumlarıdır. Burada yöneticiler bir yönüyle atanmıştır ama atama yasal değil, gelenekselci anlayışın kabul ettiği bir efendi kişi anlayışıdır. Yöneticilere bağlılık ve itaat, saygının veya sadakatin yansıması niteliğindedir. Burada kişilerin otoritesi, gücünde sahibi olduğu anlamına gelir. Bu güçte kişilerin otorite sahibi olan kişiye şartsız sadakatinin bir sonucudur. Bu yönüyle de gelenekselci otoriteyi gerçeğin dışında fakat süreç içerisindeki rasyonel bir anlayış olarak değerlendirmek mümkündür.

Yasal/Rasyonel Otorite

"Normatif kuralların meşruluğu ve bu yasalara göre egemenlik konumuna getirilenlerin emir verme hakkı olduğu inancına dayalı" (Weber, 2005: 40) bir otorite tipidir. Yasal otoriteyi etkin kılabilmenin şartlarını Weber (2005:40-42) şu şekilde özetler;

1. Bir sözleşme veya cebri bir uyum söz konusu da olsa, toplum tarafından uyulması tabii olarak beklenen, özellikle gücün veya yönetimi elinde bulunduranların etkisi altındaki kişi veya grupların tamamiyle bu kurallara uyması zaruri olarak beklenir.

2. Bu otorite anlayışı içerisindeki yasal düzenlemeler, her ne kadar toplumun yapısı dikkate alınarak bilinçli olarak oluşturulmuşsa da, soyut kuralların gerçeklikle özümsendiği bir realiteler bütünüdür ve deneyimlerin sonucudur. Yasalar uygulamaların sınırını belirler, çoğunluğun benimsediği sorgulamaya açık ortak bir mutabakatla değiştirilebilir.
3. Bu otoritenin uygulanmasında verilen direktifler, meşru bir otoritenin görevlendirdiği bürokratik kişi ve hatta meşru otorite içerisinde olmasa da seçilmiş bir devlet görevlisini meşru kılar ve kendisine tabiiyeti mecbur kılar. Esas olan yasaların uygulandığı meşru otoritedir.
4. Yasal otoritenin özü de; itaat edilen meşru yapı ve itaat eden müntesibin varlığıdır. Esasen itaat edilen kanunun kendisidir.
5. Bir kuruma veya otoriter yapıya tabi olanlar, her ne kadar kişisel bir itaat sergiliyor gibi gözükselerde, esasen bürokratik yapının meşruluğundan gelen gerçekliğe itaat ederler.

Yasal-Ussal (Rasyonel) otorite de esas olanın konulmuş kanunlar olduğu, meşruluğunu da yasalardan aldığı anlaşılmaktadır. Bu yasaların toplumun sosyojik yapısı ile uyumlu ve bir o kadar da deneyimlenmiş olmasının, itaati de beraberinde getirecek bir zemini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kişilere itaate esas unsurun, meşru bir yapı içerisinde yasalarla konulmuş kurallar ve bu kuralların uygulanmasında atanılan veya seçilen bir kişinin varlığının, yine meşru yapıya bağımlılığın zorunlu olduğu gerçeklikler bütünü içerisinde bir otoritenin varlığı ile inşa edildiği görülmektedir. "Yasal otoritenin geleneksel veya karizmatik otorite tiplerinden en ayırt edici özelliği, rasyonel kurallara göre oluşmuş, uzman kişilerden meydana gelen bürokratik bir idare örgütüne sahip olmasıdır" (Eyce, 1999: 283). Kısacası idarecilere verilen bir yetki ve sorumluluk sahaları adına da bir sınırlama vardır ve bu durumun varlığı da otoriteyi meşru kıldığı gibi, konulmuş kuralların da genel geçer olmaktan ziyade genel kabul görmüş olduğunun bir sonucudur.

3.Aile Şirketlerinde Yönetim Anlayışı

Belli bir sermaye ve ortaklık yapısı ile ticari faaliyet yürütebilmek için kurulan yapıya şirket denmektedir. Bir hizmet veya yapılan üretimle ülke kalkınması adına iş veya ekonomi sahalarında sağladığı istihdamla şirket sahiplerinin merkezinde para kazanma odaklı yapılardır. Bu yapılanmaların inşasında veya devamında kurucular veya ortaklıkta akrabalık bağı ön plana çıkartılarak sürdürülebilirlik sağlanmak istendiğinde şirket "Aile Şirketi" olarak adlandırılır.

Aile işletmeleri, kan bağı olan bireylerin mal ya da hizmet üretmek için biraraya gelerek kurdukları kar amaçlı sosyal örgütlerdir. Ailenin tanımında duygu, ilişkiler, birlik, beraberlik, destek vardır; aile yaşamsal unsurları içerir. İşletme ise, başka bir ucu temsil eder; duygunun yerini akıl, ilişkilerin yerini sonuçlar, birlik beraberliğin yerini ise rekabet alır. İşletme ve aile, zıt unsurlarla aile işletmelerinde bir araya gelir (Ateş, 2005: 1).

Aile şirketleri birçok yönüyle ayrı ayrı değerlendirildiğinde genel bir tanımını özetle; "Aile şirketi, en az iki neslin örgütte çalıştığı, işletmenin kurulmasındaki amacı ailenin geçimini sağlamak ve/veya mirasın dağılmasını önlemek olduğu ve ailenin geçimini sağlayan kişinin şirketi idare ettiği, yönetim kademelerinin önemli bir bölümünde aile üyelerinin yer aldığı veya kararların alınmasında büyük ölçüde aile üyelerinin etkili olduğu şirketlerdir" (Ateş, 2005: 4) şeklinde tanımlanabilir.

Bir şirkette aile bireyleri yönetimde yer alıyor ve devamlılığında etkin rol alıyorlarsa, aile birliğini bir araya getiren bağlarda işin içerisine girmiş demektir. Aile şirketlerini bu yönüyle

sadece realitelere bağlı değil, duygusal yönleriyle de ele almak zorunluluğu vardır. İşte aile şirketlerinde çatışmaların başlangıç noktası da burasıdır. Bir işletme de esas olan üretimden sonuca varıncaya kadar realiteler ve bilimin ışığında amaca ulaşmak bağlamında bir hareket tarzı izlenmesi gerekirken, aile işin içerisine girdiğinde duygusal ve körü körüne bir bağlılık da bu sürecin bir parçası haline gelir. Realitelerden ne kadar uzak olunursa şirketin devamlılığı da o kadar mümkün olmayacaktır. Ancak aile şirketi olmanın avantajları da yok değildir. Mesela gelecek adına fırsat ve olası aksaklık ve tehlikeleri de önceden sezinlenmesi zorunlu bir aidiyeti de ortaya çıkarır. Tek gözle görülmesi gereken tehlikelerin başkaca gözlerle görülmesine de olanak tanır (Yelkikalan, 2006: 195-196).

Aile şirketlerinin diğer şirketlere göre üstün yönleri olduğu gibi, şirketin devamlılığını tehlikeye sokan ve hatta iflas ettirebilecek *zayıf yönlerini* de bilmek önem arz eder. Aile şirketlerinin zayıf yönlerini Ateş (2005:14-19) şu şekilde özetler;

Nepotizmin (Akrabaları Kayırma) belirgin olduğu bu yapılanmalarda, işinde uzmanlaşmış ve ehil olanın yerine daha bilgisiz ve ehil olmayan birisinin ön plana çıkartıldığı görülür. Aile gibi özel yaşamın ve mahremiyetin olduğu gerçekliklerle, sosyalliğin, birlik ve beraberliğin olduğu bu yapılar arasında duygusallıktan kaynaklı bir rekabet doğmaktadır. Bir diğer yönüyle inovasyon dediğimiz ve yeniliklere ayak uydurmakla ancak varlığını sürdürebilecek şirket yapılanmaları, aile şirketi anlayışında yerini daha çok tutuculukla korumaya çalışır. Kısacası yenilikler adına cesur davranılamayarak girişimcilik ruhuna da ters bir realite gelişir. Aynı zamanda şirketin kurucusu konumunda olan kişi veya kişiler, gelinen seviyeyi sadece kendilerinde görerek ve nirengi noktasının kendileri olduğu gerçeğiyle merkeziyetçi bir anlayışı benimseyerek ticaretlerini kısır bir sarmala hapsederler. Aile gibi duygusallığın başrolde olduğu ve şirket gibi realitelerle sürdürülebilir yapılarda roller ve görev dağılımı da çatışmalara sebebiyet verir. Bu çatışmalara en somut örnek de şirketlerin zamanla ve süreç içerisinde devredilme sorunudur. Yakın akrabalara veya özellikle büyük erkek evlatlara şirketin devri, diğer çocuklar arasında krizlere ve hatta dağılmalara sebebiyet verdiği görülmektedir. Bu durumun varlığı hem aile gibi duygusal ve vazgeçilemez bir yapının temellerini sarsabileceği gibi, şirketlerin çoğunlukla dağılmalarına da sebebiyet verdiği görükmektedir.

Aile şirketlerinin kendine münhasır *üstün yönleri* de azımsanmayacak niteliktedir. Fakat bu durumu kullanabilmek ve realitelerden soyutlayarak pratiğe dökmek oldukça güçtür. Çünkü kişi duygularıyla, istek ve arzularıyla birçok defa realitelerin de dışına çıkar ve güdülendiği his ve duygunun önüne geçemez. Aile de daha çok hissi ve ruhi bir birliktelik söz konusudur. Realitelerle büyüyebilecek ve devamını sağlayabilecek şirket yapılanmalarında duygusal tavır ve eylemlerin kontrolü çok önemlidir. Bu yönüyle de aile şirketlerinin üstün yönlerinin de bilinmesi gerekir.

Aile şirketlerinin üstün yönleri özetle (Altıkaynak, 2007: 11-14); Ailenin kendisi özveri ile devam ettiği gerçeği ile, aynı özverinin şirket yapılanmasında da gösterilmesi öz kaynakların ve sermayenin de artırılması adına önemli bir itici güç olduğu muhakkaktır. Kar payının dağıtımının azaltılarak büyüme adına kullanımların daha çok aile şirketlerinde olduğu gözlemlenmektedir. Aynı zamanda aile içi sadakatin olmazsa olmaz özelliğinin şirket içerisine sirayet ettirilmesi de böyledir. Çalışanlar daha çok güven duyarak ve hatta şahsi sıkıntıların da bilinirliliğinden kaynaklı bir duruma göre diyalog halinde olurlar. Çalışanlar bu sadakati şirket içerisinde gösterdiklerinde işçi çıkarma sirkülasyonu da az olmakta ve uzmanlaşma da bir o kadar daha kolay olabilmektedir. Kurucu ile olan aile bağlarının liderlik anlayışına da etkisi büyüktür. Genelde aile büyüklerine olan saygı, şirket içerisinde de kendini gösterir ve her ne kadar kurumsallaşmaya zarar verse bile çekişmeyi de ortadan kaldırabilecek bir etkiyi geliştirir. Bu durum aynı zamanda bürokratik zorluğu ortadan kaldıran bir etkendir. Her ne kadar şirket

dışı sorumluluklar adına sıkıntılar doğurabilecek bir eylem gibi gözükse de, şirket içerisinde dinamik bir yapıyı da meydana getireceği aşikardır. Bir diğer yönüyle özellikle işçilik sınıfı adına uzmanlık da gerektiren bir gerçekliğin ortaya çıkmasını sağlar. Aile bireyleri yani çalışanlar küçük yaşlardan itibaren pasifte olsa işin parçası olarak hep sahalardadırlar. Bu durum uzmanlığı beraberinde getirir. Fakat unutulmamalıdır ki kişinin de kendisini geliştirmesine engel bir gerçeklikte oluşur. Bir kişi her alanda iyi olamaz ve alanında çok iyi olanları da göz ardı eder. Ne zaman alanında profosyenel bir ekibin idaresini kavrar ve yöneticiliğini geliştirecek bir eylem ve tavrın içerisinde olursa, devamlılık çok daha az enerji ile daha uzun soluklu olacağında şüphe yoktur. Aile şirketi denildiğinde safahatı uzun bir dönem akla gelir ki bu durum sosyal çevrede tanınabilirliğin oturduğu izlenimini verir. Bu tanınma müspet mana da olduğunda sürdürülebilirlik de bir o kadar kaliteli ve devam niteliği taşır. Ayrıca kendini tanıtmaya gerek kalmadığı ve zamanında yaşanılan sıkıntıların izale edildiği rahat bir ortamın varlığını sunar. Bu gerçeklik problemlerin aşılmasında çok etkilidir. Şirketlere zaman kazandıran ve üretiminden pazarlamasına kadar bir çok sahada dinamiklik sağlayacaktır. Bir diğer yönüyle aile şirketleri kendi içerisinde daha özgür hareket ederler. Bu durumun dışarıya bakan yönü ile dezavantajları daha fazladır denilebilir. Fakat şirket içerisindeki işleyişte özgür ve korkusuz hareketin avatajları da azımsanmayacak kadar fazladır. Çalışanlar kendileri için çalışırlar ve bu ciddi bir motive kaynağıdır. Olumsuzluklar kendi içerisinde çok çabuk halledilir ve dışarıya yansıması da istenmediği için olumsuzluklar da çok kısa sürede çözüme kavuşturulabilir.

4.Max Weber' de Otorite Tiplerinin Aile Şirketleri İşleyişine Bakan Yönleri (Benzerlikler ve Farklılıklar)

Aile şirketlerinin işleyişini Weber gibi bir düşün insanının sosyoloji anlayışı içerisinde inceleyerek çıkarımlarda bulunmak, aile gibi geleneksel yaşamın merkezinde olan bir kurumsal yapıyla, dinamizmi zamanın gelişmişliğiyle hızlı bir devinim içerisinde olan şirketlerin ortak yönlerinin tespiti veya kesişen noktaların analizi ile ancak mümkün olabilir. Kaldı ki Weber' i diğer bütün düşün insanlarından ayıran en büyük yanı da, çok yönlü sosyoloji anlayışıdır. Aile şirketlerini Weberyen sosyoloji içerisinde değerlendirmeye tabi tutmak da ancak bu çok yönlü sosyoloji anlayışıyla mümkün gibi gözükmektedir.

> Aile ve kabile esasına dayalı ilk çağ toplumlarında bürokratik örgütlenmelere ihtiyaç duyulmazken, insanların bir arada yaşamaya başladıkları dönemden itibaren aralarında gelişen beşeri ilişkiler sonucunda zamanla bürokratik örgütlenmelere ihtiyaç duymuştur. Devlet de tarih içerisinde bürokratik örgütün önemli geliştiricisi ve taşıyıcısı olmuştur (Akçakaya, 2016: 276).

Aile, geçmişinden günümüze kadar fıtri bir beraberliğin ve aynı zamanda nesillerin devamı adına zorunlu bir birlikteliğin adıdır.Aile, zorunlu ihtiyaçların karşılanması, gelişen zamana göre işlevsel değişikliğiyle toplumlaşmış ve toplumun içerisinde varolabilmek adına da yazılı veya yazısız olan geleneksel yaşam ve bu yaşamın kurallarla sınırlarının çizildiği bir dizi yaptırımların da içerisinde kendisini bulmuştur. Bu toplumsal yapının zorunlu bir gerçekliği olan iş hayatının da aileden bağımsız olmasını düşünmek doğru olmaz. İnsan sadece bedeni bir varlık olmanın ötesinde, akli, ruhi ve duygularıyla hayatına yön veren ve diğer canlılardan ayrılan bir gerçeklikle donatılmıştır. Bu yönüyle de bazı sahalarda olması gerekli realitelerden kendisini soyutlayarak duygularını da ön planda tutabilmektedir. İşte bu realitelerle beraber,

insanlığın var olduğu ilk günden günümüze kadar kendisini korumak zorunda olan ve gelenekselliğin timsali konumundaki kurumsal gerçeklik olan aile ile iş yaşantısının da bir araya getirildiği birliktelikten doğan aile şirketlerinin, kendisini ispat etmiş toplumbilimcilerin bilgi ve deneyimleri ışığında incelenmesi kaçınılmaz bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmıştır.

Max Weber "Aile ve sosyal çevre vasıtasıyla bir gelenek benzerliğinden kaynaklanan ortak bir dil karşılıklı anlayışı ve dolayısıyla her türden sosyal ilişkinin oluşumunu en üst derecede kolaylaştırır" (Weber, 2012: 152) der ve "Bu bireyler aralarında aynı dili konuştukları için değil, başka türlü çıkarları olduğu için gerçekleşir" (Weber, 2012: 152) diyerek çıkar çatışması oluşan yapıların tehlikelerine vurgu yapar. Bu yönüyle şirket yapılanmalarıyla aile gibi bir yapının ancak ortak noktalara bakan yönü ile realiteler birleştirilerek aile şirketleri incelenmelidir. Kısacası ne realitelerden uzak durulmalı, ne de aile yapısının gerçeklerinden yüz çevrilmelidir. Her ne kadar bu iki gerçeklik at başı götürülmesi gerekli ise de, araştırmalar bize bunun zorluğunu göstermektedir.

Weber sosyoloji anlayışı içerisinde *Karizmatik Otoriteyi* ifade ederken en geniş manada "etikle, kahramanlıkla veya dinle ilgili kendi olağandışı hünerlilikleri nedeniyle bağlılık isteyen liderlerin çekiciliklerine dayanır" (Coser, 2010 209) şeklinde ifade etmiştik. Yine Weber' in (Weber, 2005: 78-79);

> Karizmatik otoriteye konu olan kuruluş/grup, duygusallığa dayalı topluluk ilişkileri temelinde ortaya çıkan bir gruptur. Karizmatik güç sahibinin idari memurları, resmi memurları ihtiva etmez; en azından üyeleri bir uzmanlık eğitimi almış kişiler değildir. Bu konuma seçilmeleri ne bir toplumsal ayrıcalık, ne de ailesel ya da şahsi bağımlılık temeline dayalıdır. Seçim kriteri üyelerin karizmatik nitelikleridir.

Yukarıda Weber' in Karizmatik otorite anlayışı ile aile şirketlerinde kurucu olan başat konumundaki kişilerin aile yapısı içerisindeki realitelerle iş ve sosyal yaşam arasındaki bağıntıda öne çıkan konular, açık bir şekilde dile getirilmiştir. Weber, otorite sahibinin sadece kişisel hal ve tavırlarındaki karizmasının otorite sahibi olması için yeterli olduğunu bildirir. Fakat şirket yapılanmalarında bu durum her ne kadar önem arz etse de çok büyük başka etkenlerin de olduğu muhakkaktır. Girişimcilik, sermaye kullanımı, akılcı tercihler, stratejik öngörü, çok iyi bir planlama vb. vazgeçilemez gerçekliklerde dikkate alınmalıdır. Aslında Weber burada karizmatik kişilik içerisinde bu durumların da katkısıyla ancak karizmatik liderlik söz konusu olabilir gibi bir izlenim vermektedir. Burada belki de farklı algılanabilecek taraf; Weber bu karizmatik liderliği direk doğuştan gelen bir kazanım olarak ifade ederken, söylediğimiz diğer özelliklerin sonradan da kazanılabileceği aşikardır. Aile gibi duygusal yoğunluklu ve bir yerde zorunluluğun çok daha belirgin olduğu yapılarda karizmatik liderlik veya otorite, bir şirketteki kadar belirgin olamaz. Bu durum çalışanlar adına kaldırılabilir bir gerçeklik değildir. İşte burada aile şirketleri gibi aile yapılanmasının şirket içerisinde de sürdürülebilir gibi değerlendirilmesiyle çatışmaların ortaya çıkması kaçınılmazdır. Bir de somut verilerle sürdürülebilir şirket yapılanmaları ile realitelerin de dışında bir çok gerçekliği barındıran aile yapılanmalarının iç içe geçmesi, genel itibariyle kurucuların ölümünden sonra kısa bir dönem daha sürdürülebilir olduğunu ortaya koymaktadır. Karizmatik otoritenin daha çok seçilmişliğin hüküm sürdüğü kamusal alanlar veya sınırları çok keskin hatlarla çizilmiş kamusal alanların yöneticilik veya liderlik mevkileriyle bağdaştığı yerlerde söz konusu olduğu

anlaşılmaktadır. Ticari faaliyetlerin olduğu yerlerde de her ne kadar karizmatik liderlik etkili de olsa, bu durumu aile bağlarının ve soyut kavramların içine girdiği yapılanmalarla özünden kopmalar yaşandığı anlaşılmaktadır.

Geleneksel otoriteyi de tekrar kısaca hatırlayarak aile şirketleri ekseninde analiz etmeye çalışalım; tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkan ve kutsallık atfedilebilecek kadar genel kabul görmüş, yazılı olmadığı halde yazılı kurallardan çok daha etkin ve bu yönüyle meşruluğunu da kişisel güven ve sadakat ekseninde oluşan bir otorite yapılanması olarak görülmektedir. Geleneksel otorite ile aile şirketlerinin yapısının analizinde Weber' in (2005: 57) "Geleneksel örgütlerde en önemli mevkilerin, egemen yöneticilerin aile ya da kabilesinden kişilerle doldurulması yaygındır" analizinde kendisini gösterir. Burada dikkat edilmesi gerekli husus, aile gibi bir yapı ile şirket yapılanmasının birleşiminden kaynaklı oluşumların, geleneksel otoritenin bir sonucunu yansıtıp yansıtmadığı yönüyledir. Aile içerisinde görev dağılımı gelenekselciliğin bir yansıması niteliğindedir. Oysa ki şirketlerde görev dağılımı yazılı ve bir o kadar da uzmanlık gerektiren alanlara göre zorunlu tutularak realize edilen gerçekliklerdir. Bu yönüyle de aile şirketleri bir yerden sonra karmaşık bir yapıyı netice verebilmektedir. Bu durum profesyonellikten uzaklaşılmasına, bu yönüyle kurumsalıktan da uzaklaşılmasına sebep bir durumu doğurur. Her ne kadar aile gibi ve aileden teşekkül eden bir şirket yapılanması aynı eksende birbirini realize ediyor gibi gözükse de, şirket yapılanmalarının işleyişi ve ruhundan kaynaklı tezat bir durumu netice vermektedir. Buna rağmen sadece ülkemizde değil, dünya üzerinde de şirketlerin çoğunluğu itibariyle aile şirketlerinden oluştuğu görülmektedir.

Yasal (Rasyonel) otoriteyi kısaca tekrar hatırlayarak aile şirketleri bağlamında kısa bir analizini yapmak gerekirse; deneyimlenerek sınırları yazılı kurallarla belirlenmiş, belli bir tecrübenin sonu olarak konulmuş kurallara bağlı iki tarafın varlığından teşekkül etmiş bir otorite yapılanmasıdır. Meşruluğunu yasalardan alır ve ister atansın veya ister seçilmiş de olsa yasalarla korunan bir otoritenin varlığı söz konusudur. Gerçekçi bir yol izlenmesi zorunlu kamusal alan veya yapılanmaların devamı adına vazgeçilmez gerçeklikler yasal otorite içerisinde mahfuzdur. Fakat bu durum bürokrasiyi de arttırarak özellikle ticari şirketler adına zaman kaybı ve bir o kadar da fazladan ekonomik ve denetim yükünü beraberinde getirir. Aslında aile şirketlerinin oluşumundaki belki de en önemli etkenlerden biri, daha öncede ifade edildiği üzere bu külfetten kurtaran bir gerçekliğin de aile şirketlerinde oluşmasıdır. Zamanın çıldırtıcı gelişmişliğine karşı geleneksel iki yapının birleşerek aile şirketlerini oluşturması tamamı ile olumsuz bir eylem gibi gözükse de, bürokrasinin yükünü de kaldırabilmenin bir adı sempatik kanal denilen ve kanunların dışında bir çıkış yolu aranma çabasının sonucu olarak da aile şirketlerini görmek mümkündür. Bu manada yasal otorite anlayışı aile şirketlerinde tam manasıyla uygulanabilir gibi gözükmemektedir. Fakat uygulanabilirliliği açısından uzun vadede şirketin devamını getiren bir gerçekliktir. Fakat aile gibi gerçekliğin dışında duygusal ve soyut gerçekliklerle çevrelenmiş bir yapının bir araya gelmesiyle çatışmaların da vazgeçilmez bir sonucunun yasal otorite de olabileceği anlaşılmaktadır. Yasal otoritenin kullanım sahasının daha çok atanmış ve belli bir yetkinlikle konulmuş kurallara itaatin esas olduğu yapılanmalar olarak görmek gerekir.

5.Değerlendirme ve Sonuç

Max Weber gibi çok yönlü sosyoloji anlayışının başat konumundaki düşün insanının, sosyoloji anlayışı içerisindeki temel teorilerinden olan otorite tiplerini, aile ve aileden teşekkül eden aile şirketleri bağlamında analiz ederek değerlendirmelerde bulunmak amaçlanmıştır. Bu bağlamda aile şirketlerinin ülke ekonomisine katkılarının yanında, karşılaşılabilecek tehlikelerin de farkındalığının oluşması adına çalışmalar sunulmuştur.

Herşeyden önce dünyada aile şirketlerinin oranlarına bakıldığında göz ardı edilemeyecek gerçeklikler karşımıza çıkmaktadır. Bu oran ülkemizde ise hiç de aşağıda değildir. Şöyle ki (Ateş, 2005: 3-5); Dünyadaki küçüklü büyüklü işletmelerin yaklaşık yüzde 65 i aile şirketi olmakla beraber, çoğunluğu küçük ölçekli ve başka bir nesile geçemeyen işletmelerdir. ABD' de yaklaşık 18 milyon işletmenin yüzde 90' ı, yine ülkemizde de işletmelerin yüzde 90' ı aile işletmeleridir. Avrupa' de ve Amerika' da safahatı 100-200 yıllık şirketler azımsanamayacak kadar halihazırda mevcudiyetini devam ettirirken, ülkemizde böyle bir firma bulunmamaktadır. Türkiye' de büyük denilecek firmaların ömrü ortalama 60-70 yıl kadardır. Geneli itibariyle de kurucunun ölümüyle son bulmaktadır. Devamı niteliğindeki nesiller şirketi bölmüş, ilk etapta küçülmüşler fakat sonrasında dağılmışlardır. Kısacası kurumsallaşamayan her bir şirket yapılanmasının en fazla dördüncü nesile kadar ulaşabildiği görülmektedir. Dünyada aile şirketlerinin ortalama yaşam süreci 24 yılı geçmemekle beraber, bu durum ülkemiz adına çok daha aşağılarda gözükmektedir.

Bu bağlamda aile şirketlerinin uzun soluklu olabilmesi ve akademik yönden de incelenerek bu sahaya katkı sunabilmek ve unutulan veya görmemezlikten gelinen gerçekliklerin de farkındalığının oluşması adına bazı analizler aşağıda sunulmuştur; Yazımızda ifade edildiği üzere aile şirketlerinin zayıf yönlerinin güçlendirilmesi hayati önem arz eder. Herşeyden önce kurumsallaşma dediğimiz ve realitelerle stratejilerin belirlendiği, duygusallığın kontrol altına alınabileceği yasaların belirlenmesi gerekir. Örneğin; zamanı geldiğinde tutuculuktan sıyrılmanın en belirgin yanı olan devretme işleminin yapılabilmesi, çatışmaların ortadan kaldırılabilmesi adına çok önemlidir. Şirketin anayasası belirlenmeli ve her bir madde istişare ile ve konunun ehil kişileriyle uzun soluklu olarak ortak akılla sonuçlandırılmalıdır. Önemli olan kuralların konulması değil, devamında özellikle yöneticilerin kendi hissiyatlarından da feragat ederek ortak akla müracaat etmesini sağlamaktan ve bu durumu içselleştirmelerinden geçmektedir. Yönetsel açıdan kendisini ispat etmiş veya akranları arasında temayüz göstermiş kişilerin konumlarına saygı duyulmalı, fikirsel bazda kısıtlamaya uğratılmamalıdır. Ehil kişilerin akrabaya tercih edilmemesi bu bağlamda hayatidir.Fakat her şeyin ötesinde bir gerçeklik vardır ki o da duygusal yoğunluğun üst seviyede olduğu, devamı adına yakıtının sevgi, anlayış, hoşgörü vb. gerçekliklerin olduğu aile gibi kutsal ve bir o kadar da hassas yapıların, sadece realitelerle ve gelişmelere açık olunması zorunluluğunda olan şirket yapı ve stratejilerinde profosyenelliğin ve akılcılığın hüküm sürdüğü yapılarla olan ilişkilerinde sınırların iyi çizilebilmesi ve birbirine karıştırılmaması gerçeğidir. Zor da olsa hayati olan bu durum birbirine girdiğinde iki yapının da ciddi zarar görmesine sebep olabileceği unutulmamalıdır.

Anlaşılan odur ki; Aile şirketleri zamanın gelişmişliğine direnç gösteren, aile gibi soyut kavramlarla örülü ve gelenekselliğin en güzel örneklerinden olan bu yapı, şirketler gibi akılcı, somut gerçeklikler ve yeniliğe açık olunması gerekli realist durumların birlikteliğini sindiremeyen gerçekliklere havidir. Aile içi rekabetin piyasa içi rekabetlerden üstün gelmesi ile uzaklaşılan realitenin sonuçları sadece ülkemiz adına değil, dünya işletmeleri adına da kendisini göstermektedir. Bu durumun ülkemiz adına çok daha belirgin olması, gelenekleriyle çok daha fazla içli dışlı olunan ve duygusallığı çok daha önceleyen gerçeklerde saklı olduğunu göstermektedir. Aklın ve bilimin duygusallığın önünde olduğu veya aile gibi bir yapılanmanın şirket içi yapılanmalarda minimuma çekilmesi gerçekliğiyle hareket edilmesi, şirket stratejilerinin belirlenmesinde de zamanın gelişmişliğinin göz ardı edilmeden akıl ve bilimin öncelenmesinin ne kadar hayati olduğu anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Akalın, K. H. (2009). Max Weber' in Sosyoloji Kuramında Toplumsal Faaliyet Tarzı ve Kültürel Değer İlişkileri. *Sosyal Bilimler Dergisi*(25), 161-174.

Akbulut, Ö. (2005). *Siyaset ve Yönetim İlişkisi/Kurumsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım.* Ankara: TODAİE.

Akçakaya, M. (2016). Weber' in Bürokrasi Kuramının Bugünü ve Geleceği. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 275-295.

Altıkaynak, S. K. (2007, Şubat). Küçük ve Orta Ölçekli Aile Şirketlerinde Kurumsallaşma. *Küçük ve Orta Ölçekli Aile Şirketlerinde Kurumsallaşma*, 1-146. İstanbul: Tez Çalışması.

Aron, R. (2014). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri.* (K. Alemdar, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Ateş, Ö. (2005). Aile Şirketleri ve Kurumsallaşma Basın Sunuşu. Ö. Ateş içinde, *Aile Şirketleri: Değişim ve Süreklilik* (s. 3-5). Ankara: Ankara Sanayi Odası.

Ateş, Ö. (2005). *Aile Şirketleri: Değişim ve Süreklilik.* Ankara: Ankara Sanayi Odası Yayınları.

Becer, F. (2018). Weber, Habermas ve Rawls Bağlamında Devlet ve Demokrasi Tartışmaları. *Weber, Habermas ve Rawls Bağlamında Devlet ve Demokrasi Tartışmaları*, 1-293. Kırıkkale.

Coser, L. A. (2010). *Sosyolojik Düşüncenin Ustaları (Tarihsel ve Toplumsal Bağlamlarda Fikirler)* (2. b.). De Ki Basım Yayın.

Dursun, D. (1992). Bürokrasi Teorisi ve Yönetimi. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 0*(37-38), 133-149.

Erbaş, H. (1992). Sosyolojide Fenomenoloji. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Felsefe Bölümü Dergisi, 14.*, 159-166.

Ergun, D. (1973). *100 Soruda Sosyoloji El Kitabı* (4. b.). Ankara: Ankara Gerçek Yayınları.

Eşki, H. (2010). Bugünü Anlamak İçin Max Weber' i Yeniden Okumak. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(11), 187-198.

Eyce, B. (1999). Sosyal Tabakalaşma Tipolojisinde Weberyan Model. *Fen Edebiyat Fakültesi Dergisi, 0*(13), 271-287.

Giddens, A. (1999). *Kapitalizm ve Modern Sosyoloji* (2. b.). (Ü. Tatlıcan, Çev.) İstanbul: İstanbul İletişim Yayınları.

Giddens, A. (2012). *Sosyoloji (Kısa Fakat Eleştirel Bir Giriş).* (Ü. Y. Battal, Çev.) Ankara: Siyasal Kitabevi.

Giddens, A. (2012a). *Sosyoloji* (1. b.). (C. Güzel, Çev.) İstanbul: Kırmızı Yayınları.

Marshall, G. (2005). *Sosyoloji Sözlüğü.* (O. Akınhay, & D. Kömürcü, Çev.) Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

Thomas, P. (2006). Max Weber Olmak. *NLR(New Left Revıew), 2*(41).

Uzdu, H. (2016, Eylül). Max Weber' in Otorite Tipolojileri Bağlamında "Son İmparator", "Gandi" ve "Lincoln" Filmlerine Sosyolojik Bir Bakış Denemesi. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14*(3), 67-87.

Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve Otorite* (8. b.). (B. Akın, Çev.) İstanbul: Adres Yayınları.

Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum.* İstanbul: Yarın Yayınları.

Yelkikalan, N. (2006). Aile Şirketlerinde Çatışma ve Bir Çözüm Önerisi: Stratejik Planlama. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(12), 195-209.

Kamu İdari Teşkilatlanmasında Siyasi Partiler Perspektifinden Karşılaştırmalı Bir Analiz: Rusya Örneği

Fatih ÇAM[1]

GİRİŞ

Bu çalışmanın ana hatları, Karşılaştırmalı Siyasal Yönetimler alanının bakış açısı içerisinde beliren temel hedefler ışığında oluşturulmuştur. Konunun ele alınıp araştırılması aşamalarında hedef ülke Rusya'nın siyasi tarihine ve özellikle yakın dönem demokratikleşme safhalarına değinilmiştir. 1982-2012 yılları arasında, başka bir ifadeyle Gorbaçov dönemi ile başlayıp Putin iktidarına kadar uzanan son 30 yıllık süreç mercek altına alınmıştır. Modern siyasi partilerin kısa tarihleri, parlamentodaki etkinlikleri ve kamuyu temsil yetenekleri Türkiye'de kamu idaresinin son yirmi-otuz yıllık süreçte yaşadığı politik kültür ve siyasi davranış örüntüleriyle benzerlik göstermektedir. Günümüze yaklaşıldıkça güncel sorunların belirlediği ve jeopolitik mücadele alanlarında yaşanan yüksek yoğunluklu savaşın etkileri kendisini daha fazla hissettirmektedir. Söz konusu savaş ve yarattığı koşulların da açıklamalara dâhil edilmesiyle sistematik olarak tutarlılığı ve anlam bütünlüğünü pekiştirme amacı güdülmüştür. Ortaya atılan sorularla konunun göz önünde bulunmayan karanlık bölgelerine ışık tutulmaya çalışılmış, tarihi süreç içerisinde rol almış aktörlere ve onların etki alanlarına bakılmıştır. Kavramları ve olayları açıklarken çelişkileri önlemek ve sadeliği korumak açısından terim birliğine dikkat edilmeye gayret gösterilmiştir.

Siyasi Parti Kavramı ve Siyasi Partilerin Özellikleri

Siyasi amaçlarla, ideoloji ve rejimlerin yürütülmesinde, siyasal partiler çok önemli roller üstlenirler. Toplumsal siyasi kültür örüntüsü ileri olarak nitelendirilen yapılarda "hangi türden olursa olsun" partisiz bir demokrasinin varlığını kabul etmemektedir.

Genel olarak, siyasal parti denildiğinde, programını uygulamak ve iktidara gelmek için, büyük halk kitlelerinin iktidarı etkilemesini ve işleyişine katılmasını sağlamaya çalışan, örgütlenmiş insan toplulukları anlaşılır.[2]

1800'lü yılların başlarında ortaya çıkan modern anlamdaki siyasi partiler, ilerleyen zaman içerisinde ilk kuruluş amaçları olan dernek görünümünden kurtularak, kendilerine özgü hukuksal bir yapıya kavuşmuşlardır. Siyasi partileri de yapı yönünden iki grupta incelemek mümkündür. Bunlar kadro partileri ve kitle partileridir. Kadro partileri sınırlı sayıda katılımcısı ile saygın ve zengin bir zümrenin kuruculuk ettiği bir siyasi örgütlenmedir. Kitle partileri ise, oydaşma sürecine dahil olanları sistemin bir parçası haline getirmeye, mümkün olduğu oranda fazla takipçi yaratmaya uğraşan siyasi yapılardır. Dünyada kitle partisi şeklinde örgütlenen ilk örnekler, sosyalist partiler olmuştur. Bu anlamda Rus siyasi partileri konusunu ele alıyor olmak, zengin bir kaynaktan besleneceğimizin kuvvetli bir karinesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

[1] Dr. Öğr. Üyesi. fatihsib@hotmail.com, İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, SBKY, ORCID: 0000-0002-5815-5617

[2] Gözübüyük, A. Şeref. "Anayasa Hukuku" Turhan Kitabevi (Ankara 2000) s.77

Ayrıca siyasi partiler, disiplin ve türdeşlik yönlerinden de ele alınıp incelenirler. Bunlardan disiplinli partilere örnek vermek gerekirse, faşist ve komünist partiler disiplinli partilerdir. Disiplinden kasıt; parti içi ihtilâfların asgari düzeyde kalmasıdır. Türdeşlik ise, siyasi partinin ideolojisinin bütün parti içerisinde egemen olup olmadığının anlaşılmasıyla açıklanabilir. Bir de türdeş olmayan partiler vardır ki bunlar kendi muhaliflerini içlerinde barındırırlar. Partinin sağ ve sol kanatları vardır. Bu tip partilerde bölünmeler ve üyelerin parti değiştirmeleri sık görülen bir durumdur.

Siyasi partiler çoğulcu yaklaşımları yönünden ele alındığında üç başlıkta gruplanabilir. Tek parti koşulu, en hafif ifadeyle diktatöryal bir rejime örnektir. Politik erk uzun yıllar tek partinin tekelinde tutulur. Örnek; SBKP.[3] Çift parti sistemi ise iki büyük partiye dayalı iktidar-muhalefet ilişkisini özetleyen bir parti sistemidir. Çok partili siyaset, enerjileri karşılıklı olarak benzeş birden çok siyasi partinin yan yana yaşadığı bir evrendir. Birçok farklı görüş ve ideoloji barındırdığı için bu sistemde çoğu kez hükümet kurmak zorlaşır. Bu sebeple ortak hükümet kurma yollarına başvurulur.

Rus Siyasi Tarihi'nin Aşamaları

Rusya Federasyonu'nda bulunan siyasi partileri inceleyeceğimiz bu çalışmamızda, öncelikle SSCB devlet sisteminin tarihsel gelişimine göz atmak yerinde olacaktır. Tarihsel süreci doğru okuyabilmek için sistemi dört farklı evreyle bölümlendirmekte fayda vardır.

Bu bölümlendirme, Çarlık Rusya'sı dönemi, 1905 İhtilâli, 1917 Ekim Devrimi ve 1991'de Sovyetler Birliği'nin çökmesi olarak sıralanabilir. Çarlık Rusya'sı 19.yüzyılın başlarında iki yüz milyona yaklaşan bir nüfusa ve geniş topraklara sahiptir. Tarıma dayalı bir ülkedir, sanayisi de dışa bağımlıdır. Ülkede hüküm süren mutlak monarşi[4], her türlü denetimden yoksundur ve bu durum yönetim anlayışının meşrutiyete dönüşmesinden önceki aşamaya karşılık gelir.

1905 İhtilali, sonradan Ekim Devrimi olarak adlandırılacak 1917 Bolşevik hareketinin de aslında ön koşullarının oluştuğu bir dönemdir. O dönemde, Japonya'ya karşı sürdürülen savaşta Rus Ordusu bozguna uğramıştır. Grevler artmış işçiler ayaklanmış, Petersburg işçileri Çar'a isteklerini sunmak için yürüyüşe geçmiştir. Karşılık olarak da işçilerin üzerine ateş açılmış ve tarihe *Kanlı Pazar* olarak geçen olay yaşanmıştır. 1905 yılında çıkan 'ihtilâl' sonucunda, "Duma" adı verilen bir meclis kurulmuştur. Ancak Duma'nın varlığında cisimleşen meşrutiyet yönetimi başarılı olamamıştır. Bu durum Çar'ın ülke yönetimindeki etkisini giderek azaltmış ve iktidardan uzaklaştırılmasını gerektirecek süreci başlatmıştır. Yaşanan bu duruma, Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı kaos, kıtlık ortamı da eklendiğinde, 7 Kasım 1917 günü gerçekleşecek olan Ekim Devrimi'ne giden yol açılmıştır.

İşte Vladimir İlyiç Lenin'in partisi bu geçiş dönemini iyi değerlendirmiş ve iktidarın Bolşeviklere geçmesini sağlamıştır. SSCB'nin bir diğer önemli özelliği Marksist ideolojiye dayalı kurulan ilk devlet olmasıdır. Bu bağlamda, anayasası da bu ideolojik temel üzerinde dizayn edilmiştir. Ülkedeki siyasi partilere geçmeden önce, Sovyetler Birliği devlet sisteminin özelliklerine değinmekte fayda vardır. Özellikle 19.yüzyılın başında ortaya çıkan düşünce akımları, Çarlık Rusya'sını da doğrudan etkilemiştir.

---

[3] İlerleyen bölümlerde değinilecektir.

[4] Monarşi; siyasal otoritenin, aristokrasi, demokrasi ve oligarşiden farklı olarak, tek bir kişi ve onun temsilcileri tarafından kullanıldığı rejimin adıdır. Mutlâkiyet, tek bir kişinin veya bir zümrenin yönetimine dayalı yönetim şekillerine verilen genel ad. Bu noktada SBPK partiler üstü bir kurum olarak parti başkanına, aynı zamanda bir mutlak bir atfetmektedir. Büyük Larousse Cilt 16, s.8269

Neden Tek Parti?

Rusya Federasyonu'nda bulunan mevcut partileri tahlil etmeden önce, ülkedeki siyasi atmosferin bugünkü haline gelene kadar yaşanan safhaları kısaca özetlemek gerekmektedir. 1917 Ekim devriminden sonra, Çarlık sistemini alaşağı edip siyasal iktidarı ele geçiren Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP) hâkim güç konumundadır.

Batı demokrasilerinde, gerçek bir demokrasiden bahsedebilmek için siyasal iktidardaki parti dışında, bir ana muhalefet partisine ve hatta başkaca siyasi partilere ihtiyaç duyulmasına rağmen, Sovyet demokrasisi bu bağlamda incelendiğinde farklı sonuçlara ulaşılır. Sovyet demokrasisinde batı demokrasilerinin aksine tek bir siyasal parti bulunmaktaydı. O da SBKP idi. Siyaset bilimi açısından, her ne kadar tek parti anlayışı demokrasiyi dışlar bir mahiyette olsa da, Sovyet demokrasisinin yorumlayıcıları bu durumu farklı değerlendirmektedirler.

Bu durumu kısaca şöyle açıklayabiliriz; mademki sosyalizm komünist düzene geçmeden önceki bir safha idi ve komünizmde sınıfsız bir toplum beklentisi vardı, sınıfsız toplumda da çok partili rejimin olmasının bir anlamı yoktu. Bu anlayış da bizi batı demokrasilerinde bulunan, yönetimdeki kuvvetler ayrılığı prensibinin tam aksi olan kuvvetler birliğine götürür. Kastedilen, devlet organları arasında "yatay bir yetki paylaşımı" değil, "dikey bir yetki devri" olduğudur.[5]

Gorbaçov Dönemi[6]

Mihail Gorbaçov, Sovyetler Birliği'nin çökmesi sürecinde yer alan önemli bir aktör olarak karşımıza çıkmaktadır. 1982 yılının sonunda Brejnev'in ölümüyle, kurulu düzende değişiklik yapılması şeklinde gelişen siyasal konjonktür, Gorbaçov'u 1985 yılında SBKP genel sekreterliğine seçtirmiştir. O döneme damgasın vuran iki önemli kavramı Gorbaçov ortaya atmıştır. Yenileşmenin, gelişen dünyaya ayak uydurmanın ifadesi olan 'glasnost' ve 'prestroyka'[7], çözülme ve çöküş sürecinin de lokomotif gücü olmuştur.

Sosyalist görüş yıkılınca, Sovyetler Birliği'ni ayakta tutmak imkânsızlaşmıştır. Hemen arkasından, Sovyetler Birliği'ni meydana getiren devletçikler sırasıyla bağımsızlıklarını ilan etmeye başlamışlardır. Gorbaçov bu durumu kabullenmekte zorlanmışsa da kaçınılmaz sonu engelleyememiştir. 19 Ağustos 1991 tarihinde başarısız bir askeri darbe kalkışması gerçekleştirilmiş ve Gorbaçov Kırım'da derdest edilmiştir. Daha sonra serbest bırakılmış olsa da, tüm siyasi gücünü kaybetmiştir. Bu dönemde, bağımsızlıklarını ilan eden Cumhuriyetlerin sayısının artması, Sovyetler Birliği'nin çöküşünü hızlandırmıştır. 25 Aralık 1991'de Gorbaçov yenilgisini kabul etmiş ve başkanlıktan ayrılmıştır. 26 Aralık 1991 günü Kremlin'den kızıl bayrak indirilmiş ve üç renkli Rus bayrağı göndere çekilmiştir.

7 Kasım 1917'de kurulan sosyalist rejim böylece 26 Aralık 1991 tarihinde resmen sona ermiştir.

Rus siyasi tarihini böylece özetlerken SSCB'nin dağılmadan önceki son yıllarına damgasını vuran birkaç önemli olaya da değinmek gerekir. Bu bağlamda çok partili sisteme geçişin aşamalarını anlamak açısından önemlidir.

---

[5] Tanilli , Server, Uygarlık Tarihi, sf.212

[6] İşlemeye çalıştığımız konunun ana ekseni, Rusya'da faaliyette bulunan siyasi partiler olduğundan, Gorbaçov dönemine gelene kadar, liberal milliyetçilerin, merkezcilerin, milliyetçi sağcıların ve neostalinistlerin temsilcisi durumundaki liderlerden bahsedilmemiştir. Gorbaçov öncesi dönem için bknz. Rusya ve Değişim, Onay, Y. Nobel Yayınları (Ankara 2002)

[7] Prestroyka, yeniden yapılanma, glasnost ise yönetimde şeffaflık anlamına gelmektedir. Bknz. A.Şeref Gözübüyük, Anayasa Hukuku (Ankara 2000) * 9.bsk. sf.53

14 Mart 1990 Yasası

SSCB'de Gorbaçovizm olarak adlandırılan dönemde başlayan reformlar ve içerde yaşanan değişmelerle totaliter/otoriter tek parti yönetiminden politik açıdan demokrasiye, ekonomik açıdan ise liberalizme doğru bir geçiş hareketi olduğu söylenebilir. Bu gelişmeler Sovyet komünist partisinin devlet içindeki rolünün elinden alınmasıyla daha da hızlanmıştır. Vicdan ve din özgürlükleri açısından da ideolojinin yıkılmasından doğan boşlukta yeni değerler sistemi yaratılmıştır. Ortodoks kilisesine başvurular artmıştır. Bu yasa ile başkanlık statüsü meydana gelmiş ve partinin tekelci rolü reforma tabi tutulmuştur. Bu olay *çok partili sistemin* benimsenmesi açısından başlı başına bir devrim niteliğindendir. Bundan böyle komünist partinin elindeki iktidar devleti temsil eden diğer organlara aktarılmıştır.

26 Aralık 1990 Reformu

Sovyet Rusya için demokratikleşme ve temsil alanındaki önemli bir yol ayrımı da, 26 Aralık 1990 yasasıdır. Bu yasa, SSCB Anayasası'na Federasyon Konseyi için yeni bir ayrım eklemiştir. Bu konsey, SSCB başkanı ve başkan yardımcısından başka on beş federe cumhuriyetin başkanları ile yirmi bağımsız cumhuriyetin başkanlarından oluşturularak genişletilmiştir.

1991 Ağustos'unda Darbe Sonrası Kurumsal Değişme

1991 yılının 19 Ağustos'unda Moskova'da bir darbe girişimi olduğundan ve o sırada Kırım'da olan Gorbaçov'un gözaltına alınmasından bahsedilmişti. Darbenin başarıya ulaşmaması sonucu ortaya çıkan üç olgu, Sovyetler Birliği'nin yok olmasını kolaylaştırmıştır.

-Cumhuriyetlerin aldığı önlemler, merkezi hükümeti zayıflatmış ve bağımsızlık ilanlarını artırmıştır.

-Komünist Partisi'nin etkinliklerinin Yeltsin tarafından Rusya'da askıya alınmış olması, Komünist partisinin diğer cumhuriyetlerde de gücünü yitirmesine sebep olmuştur.

-Rusya'da, federal hükümete ait yetkileri üstlenmiş olması merkezi hükümetin zayıfladığının diğer bir işareti olmuştur.

Yeltsin Dönemi

Parçalanma sonrasında yeniden yapılanma sürecindeki Rusya'da kamuoyu, dönemin güçlü ismi Yeltsin üzerinde odaklanmaya başlamıştır. Özellikle 1993'ten sonraki gelişmeler bu düşünceyi doğrular niteliktedir. Yeltsin ve ekibi kararlı bir şekilde yeni reformlar üzerinde çalışıyor olsa da halkın yaşam koşullarında bir iyileşme sağlanamamış olması, şartların daha da kötüye gitmesi reform karşıtı eski komünist grupların işini kolaylaştırmıştır. Bu dönemde Rus mafyası giderek halkın yaşamına daha fazla müdahil olmaktadır. Bu olumsuzlukları fırsat bilen başta devlet başkan yardımcısı olmak üzere muhaliflerin de kışkırtmasıyla parlamento, Yeltsin'i görevden almıştır. Yeltsin de cevaben parlamento binasını topa tutturmuştur[8]. Bu tavrıyla halkın gözünde kahraman olmuştur. Ancak topa tutturduğu "beyaz ev" krizi sonrasında Yeltsin muhaliflerinin genel afla serbest bırakılmaları Yeltsin iktidarının zayıflığı olarak değerlendirilmiş ve yeni çatışmalara sebebiyet vermiştir. Sonuçta, Liberal Demokrasi Partisi Başkanı Vladimir Jirinovski ve Komünist Parti Başkanı Gennadi Zugonov, Tarım Partisi ile birlikte 12 Aralık 1993'te yapılan seçimlerden Komünist cephe olarak zaferle çıkmışlardır[9].

[8] Bir tank üzerinde darbecilere meydan okuduğu konuşması hâlâ hafızalardadır.

[9] Seçim sonuçları şöyledir: Rusya'nın seçimi:94, Liberal Demokrasi Partisi:78, Komünist Parti:64, Tarım Partisi:55. Yavlinski Bloğu:28, Rusya'nın Kadınları:24, Rusya Birliği:22, Rusya Demokrasi Partisi:18. Başbuğ, F. "Rusya Seçimlerinde Siyasal Rejim Uygulamaları" Tasam Siyasal İletişim Enstitüsü

Ancak bu seçimde yeni anayasa da oylanmıştır ve başkan Yeltsin'in yetkileri artırılmış, dahası başkanlık yetkilerine yönelik saldırılar artık sona ermiştir.

Putin Dönemi

Yeltsin, 1999 yılının 31 Aralık tarihine kadar bu görevi iki defa üst üste yürüttükten sonra istifa ederek yetkilerini Vladimir Putin'e devretmiştir. 26 Mart 2000'de yapılan seçimlerden sonra da Putin, devlet başkan vekilliğinden sonra devlet başkanlığına resmen başlamıştır. Devletleştirme ve toplumsallaştırma[10] aşamasının en önemli dönüm noktasında bulunan Putin, batıyla olan ekonomik ilişkileri ön plana almıştır. KGB'nin yetiştirdiği ve Rus siyasi hayatına kazandırdığı isimlerden birisi olan Putin[11], Rusya için çok yönlü bir iç ve dış politika izlemiştir. Rusya'nın Avrupa kültürünün bir parçası olduğunu ve artık Berlin Duvarı'nın tarihe karıştığını söyleyerek, batı ile olan ilişkilerin geçmişten gelen izlerini silmeyi amaçlamıştır. Bu değişikliklerin yanında eski Sovyet mirası topraklardaki unsurlarla da ilişkileri geliştirmeyi ihmâl etmemiştir. Rusya'nın bir yol ayrımında olduğu inancını sürekli yinelemiştir. Büyüme ve gelişme için eski düşman portrelerini bir kenara bırakma isteğini belirtmiş ve dış politika alanında aldığı cesaretli kararlarla da içerde halkın büyük desteğini kazanmıştır. Putin, büyük değişimin mimarı değildir ancak temelde siyasi olan her şeyin bir gün değişeceği fikrini iyi işlemiş ve bu sürece anlamsızca direnmemiştir. Artık günümüz Rusya'sında halkı siyasi esaret altında tutabilecek yeterli teorik sebep kalmamıştır. Rus halkı içerisindeki, geçmişten gelen düşman çevreyle sarılmışlık hisleri de yeni kuşak ile birlikte terk edilmeye başlanmıştır. Bununla birlikte, bu psikolojik unsuru işleyip politik amaçları için kullanan Jirinovski ve Zuganov gibi liderler var olmaya devam etmektedirler.

Rusya Federasyonu

Rus siyasi tarihine özetleyici bir bakış açısıyla bakıldığında, Rus Çarlığının Sovyet Rusya'ya; Sovyet Rusya'nın, SSCB'ne dönüştüğü; son olarak da SSCB'nin parçalanmasından sonra ortaya çıkan alanı Rusya Federasyonu'nun doldurduğu görülecektir. 1991 senesinde egemenliğini açıklayan Rusya federasyonu, batılı anlamda demokratik bir yapıya ulaşmanın sarhoşluğuyla *pluralist demokrasiye* özenen yenilikçi bir toplumsal sözleşmeyi Aralık 1993'te gerçekleştirilen referandumla kabul etmiştir.

Genel Bilgiler

Resmi Adı	:Rusya Federasyonu
Yönetim Biçimi	:Parlamenter Demokrasi
Resmi Dili	:Rusça
Başkenti	:Moskova
Yüzölçümü	:17.075.200 km^2
Nüfusu	: 138,739,892 (Temmuz 2011)
Para Birimi	:Rus Rublesi

[10] Yürükoğlu R. "Sosyalizm Nedir" İstanbul, Alev Yayınları, sf.237
[11] Onay, Yaşar. "Rusya ve Değişim" (Ankara 2002) sf.157

Rusya Siyasi Partileri'nin incelenmesi kapsamında mevcut siyasi partilerin evi kabul edebileceğimiz Rus Devlet yapısının temel organı olan, parlamentoya ait bilgiler aşağıda sıralanmıştır.

Federasyon Konseyi

Rus devlet teşkilatı esasına göre, devletin bütünlüğünü temsil eden "Federasyon Konseyi" ve "Halk Meclisi (Duma)" olmak üzere iki organlı parlamento sistemi mevcuttur. Federasyon Konseyi, anayasal düzenlemeyle, 178 üyeli parlamentonun üst kanadıdır. Bu konseyin görevi, federe devletlerin uyuşmazlıklarını çözmek, devlet başkanına danışmanlık etmek, devlet başkanı tarafından ilan edilen olağanüstü hâl, sıkıyönetim ve savaş hali ilanlarını onaylamaktır. Ayrıca, anayasal çalışmalarda Duma komisyonlarında görev almak, başkanlık seçimlerinin usullerini saptamak, devlet başkanını yargılamaktır. Konsey, Duma ve Devlet Başkanına karşı hem danışma hem de yaptırım gücüne sahiptir.

Duma

Rusya Federasyonu parlamento sistemine göre Halk Meclisi (Duma), alt kanadı oluşturmaktadır. Doğrudan seçim ile halk tarafından dört yılda bir yapılan seçimlerle 450 milletvekili göreve gelir. Bunların yarısı bağımsız ve diğer yarısı ise parti listeleri içinden seçilerek üye olurlar. Ayrıca başkan tarafından atanan başbakan ve bakanlar kuruluna güvenoyu verme yetkisini de ellerinde bulundururlar. Birkaç husus haricinde her iki kurul da ayrı toplanır ve kendi yetki alanlarında karar alırlar.

Devlet Duma'sında Partiler

2012 yılında ilk kez, Duma'da yapılan seçimle Vladimir Putin'in ilk sıra adayı olduğu Birleşik Rusya Partisi anayasal çoğunluğu da alarak % 64.1 gibi yüksek bir oranla zafer kazanmıştır. Batılı ülkelerin kamuoyu muhalefeti desteklemelerine rağmen alınan bu sonuçtan büyük rahatsızlık duymuşlar, Putin'in seçimlere hile karıştırdığı iddiasını ortaya atmışlardır. Fakat zaten seçimden önce birçok tarafsız araştırma şirketinin yaptığı anketlerde Birleşik Rusya Partisi'nin % 60 gibi yüksek bir oranla seçimi kazanacağı öngörülmüştür. Bir önceki (2007) Devlet Duma'sı seçimlerinde Rusya'daki durum ise şöyledir:

Tablo 1: Rusya'da 2007 seçim sonuçları

İsim	İdeoloji	Lider	Milletvekilleri
Birleşik Rusya	Rus Muhafazakârlık, Pragmatizm	Vladimir PUTİN	315
Rusya Federasyonu Komünist Partisi	Komünizm, Marksizm-Leninizm, Sol Milliyetçilik	Gennady Zyuganov	57
Rusya Liberal Demokrat Parti	Milliyetçilik, Pan-Slavizm	Vladimir Jirinovski	40
Sadece Rusya	Sosyal Demokrasi Demokratik Sosyalizm	Nikolai Levichev	38

Aynı seçimlerde % 7 olan ülke barajını[12] aşamayarak Duma'ya temsilci gönderemeyen partiler ve oy oranları ise şöyledir.

Tablo 2 :2007 seçimleri sonrası parlamento'ya giremeyen siyasi partiler

Tarım Partisi	% 2.4
Yabloko (Elma)	% 1.6
Birleşik Haklar Partisi	% 1.1
Sivil Cephe	% 1
Rusya Vatanseverleri	% 0.9
Sosyal Adalet Partisi	% 0.2
Rus Demokrat Parti	% 0.1

Parlamentodaki Çoğunluk Partileri

Rus parlamentosunda hükümet sistemi içerisinde yürütmenin ikinci kanadını oluşturan bakanlar kurulu ve başbakan temel ilke olarak devlet başkanının emrinde çalışır. Ancak Duma, bu siyasi anlayışın dışında bir sorumluluk çerçevesinde şekillendirilmiştir. Devlet başkanı başbakanın atamasını yapar, başbakan da bakanlar kurulunu belirler. Sovyet sisteminin yıkılmasından sonraki dönemde ortaya çıkan Rusya'daki çok partili hayat henüz emekleme aşamasındadır. 2007 seçimlerinde, %7'lik ülke barajını geçerek parlamentoya giren partilerin kısa tanıtımları aşağıdaki gibidir.

Birleşik Rusya Partisi

Birleşik Rusya Partisi, parlamentodaki siyasi partiler içinde 315 sandalyeyle ülkenin en büyük partisi konumundadır. 2001 yılındaki kuruluşundan itibaren, hızla büyük bir başarı yakalamıştır. Karmaşık örgütsel siyasi yapısı iktidardaki etkinliğinin temel bileşeni haline gelmiştir. Çok farklı çevrelerin, özellikle merkezci bloğun hâkim olduğu alt unsurlardan oluşmuş yapısıyla varlığını sürdürmektedir. Parti resmi ideolojisini Rus Muhafazakârlığı olarak açıklamıştır. Parti lideri, aynı zamanda başbakan olan, Vladimir Putin'dir. Birleşik Rusya Partisi bir anlamda onun başarısının anahtarı olmuştur. Bu başarısını siyasi arenada bir süre daha sürdüreceği düşünülmektedir. Aynı zamanda partinin bir diğer etkili ismi olan Medvedev'in de devlet başkanlığı görev süresinin dolacağı tarih olan Aralık 2011'te yapılacak parlamento seçimlerinde birinci sıradan adaylığını açıklanmıştır. Bu seçim atmosferi içerisinde Rusya'daki durumu açıklayan şu haber oldukça ilgi çekicidir.

Tüm sokakları kaplayan iktidardaki Birleşik Rusya Partisi ise adeta gövde gösterisi yapıyor. Putin ve Medvedev'in partisi sokaklardaki tekelini televizyonlarda da devam ettiriyor. Tartışma programlarında muhalefetten isimler bulmak neredeyse imkânsız.

Sokaklardan ve televizyonlardan çekilen muhalifler ise seslerini internetten duyurma çabasında görünmektedir. Rusya, 51 milyon kişi ile Avrupa ülkeleri arasında en çok internet kullanan topluma sahiptir. Üstelik iletişim organları arasında internetin en az sansür gören haberleşme aracı olması da muhaliflerin düşüncelerini daha kolay açıklamalarını sağlamaktadır[13].

[12] Devlet Başkanı Medvedev tarafından onaylanan yeni yasayla, yeni seçim döneminde ülke barajı %5 olarak belirlenmiş ve milletvekillerinin görev süreleri beş yıl olarak uzatılmıştır.
[13] http//www.euronews.net (02.12.2011)

Komünist Parti

Parlamentonun en eski partisi konumunda bulunan komünist parti çok unsurlu bir yapıya sahiptir. 1917 yılından günümüze kadar varlığını sürdüren komünist parti, Rus siyasi hayatının merkezi bir organıdır. Soğuk savaş dönemine damgasını vuran aktörlerden birisi olan Komünist Parti, soğuk savaş dönemi sonrası aynı popülaritesini sürdürememiştir. Ancak, halen Rusya'da varlığını sürdüren parti sempatizanlarının geçmişe duydukları özlemi yansıtan her türlü siyasi eylemlilikleri her şeye rağmen geniş yankı uyandırmaktadır. Rusya Federasyonu'nun ikinci büyük siyasi partisi olan partinin resmi ideolojisi olan Komünizm, Marksizm-Leninizm'dir. Ayrıca kendilerini vatanseverler olarak ta tanımlamaktadırlar. Partinin sürekli işlemeye çalıştığı vatanseverlik teması Sovyet dönemindeki işlevi ile paralel anlamdadır. Araştırma şirketlerinin raporlarına göre partinin 11 Mart 2007 tarihindeki seçimlerden sonra oy oranının artacağı ve meclise girecek milletvekili sayısının artacağı öngörülmüştür[14]. 14 bölgesel ve yerel seçim alanında gerçekleşen sonuçlara göre elde edilen sonuçlar, Komünist Parti'nin, Rusya'nın en önemli muhalefet partisi olduğunu kanıtlamaktadır. Parti lideri Gennady Zyuganov'dur ve parlamentodaki sandalye sayısı 57'dir. 4 Aralık 2011'de yapılacak olan seçimlere girerken parti lideri Zyuganov, bu çıkışı sürdürebilmek amacıyla bazı hamleler yapmıştır. Bunlardan en önemlisi ise din merkezlidir. Konuyla ilgili olarak bazı kaynaklar şu haberleri geçmektedirler.

"Rusya'da seçim öncesi milliyetçi tonunu yükselttiği için eleştirilen Komünist Parti lideri Gennadi Zyuganov, şimdi de dindar seçmenlere göz kırptı".

Rusya'da Komünist Parti lideri Zyuganov, Yunanistan'daki Athos Manastırı'ndan getirilen ve halkın görmek için soğukta kilometrelerce uzunluktaki kuyrukta beklediği "Kutsal Meryem Ana kuşağı"nı, VIP kapısından özel davetiye ile girerek ziyaret etti. Partinin sitesinde, "Bakire Meryem'in kuşağının Rusya'ya getirilmesi bir işaret" denildi. Rusya Komünist Partisi'nin resmi internet sitesindeki duyuruya göre, komünist lider Zyuganov, Athos Dağı'ndaki manastırdan ilk kez çıkarılarak Rusya'ya getirilen kutsal kuşağı görmek için Moskova'daki Kurtarıcı İsa Katedrali'ne gitti. Sitede yayımlanan yazıda, "Bakire Meryem'in kuşağının Rusya'ya getirilmesi tesadüf değil, bir işaret. En büyük muhalefet partisinin, halkın partisinin lideri olan Gennadi Zyuganov, kutsal kuşağın inayetiyle, inanç ve kararlılıkla Komünist Parti'nin seçim kampanyasını tamamlamaya ve seçim vaatlerini yerine getirmeye hazır" denildi. Komünist Parti duyurusunda şöyle devam edildi: "*Tanrının yardımı ve komünistlerin* ısrarlı çalışmalarıyla vatanımız kriz ve kanunsuzluktan kurtulabilir. Bunun için tüm *Ortodoks* vatandaşlar dua ediyor ve yirmi yıldır süregelen anlamsız dönemi sonlandırmada halka yardım etmesi için doğaüstü güçleri yardıma çağırıyor. "[15] Rusya'daki muhalefetin en güçlü sesi konumundaki Komünist Parti lideri Zyuganov ise Rusya'nın kaynaklarını yatırım ve istihdama dönüştürememesini acımasızca eleştirmektedir.

Liberal Demokrat Parti

1980'lerdeki Gorbaçov reformlarıyla temelleri atılan Rus çok partili hayatına katılan partilerden birisi de Rusya Liberal Demokrat Parti'dir. Parti (LDPR) Nisan 1991 yılında, ülkedeki ikinci resmi kayıtlı parti olmuştur. SBKP Polit büro üyesi Alexander Yakovlev ve eski KGB yöneticisi Vladimir Kruchkov tarafından ortak bir proje ile kurulmuştur. KGB kontrolü altında belirli sosyal grupların çıkarları ve duygularını yönlendirmek ve sömürmek amacıyla da kurulduğu iddia edilir. LDPR'nin açık sözlü lideri Vladimir Jirinovski'dir. İlk seçimlerde % 8 oranında oy kazanmıştır. Aynı zamanda 1991 Ağustos'u darbe girişimini destekleyicilerindendir. Jirinovski'nin Politika Anlayışı:

[14] http//www.gazetem.ru "Rusya'nın İlk Türkçe Gazetesi" Rusya Kamu Araştırma Merkezi (VTSİOM) tarafından 4 Aralık'ta gerçekleşecek olan Rusya parlamento seçimleri ile ilgili 26.11.2011 tarihli araştırma raporu.
[15] DHA, Sonat KEREM-Kiev (2 Aralık 2011)

Rusya'nın köklü gazetelerinden İzvestia'ya verdiği demeçte Adolf Hitler'in Nasyonal Sosyalist anlayışını överken görülen Jirinovski, Çarlık Rusya'sı döneminde 1876 yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne işe yaramadığı düşüncesiyle 7.200.000 dolara satılan Alaska'yı geri almayı savunmaktadır. Japonya ile anlaşmazlıklarda çözümü Japonya'ya nükleer füze yollamak olduğunu belirtmektedir. Almanya'yı ise nükleer atıklarla boğmak gerektiğini söylemektedir. Benzer şekilde Çeçen direnişini kırmanın çok kolay olduğunu oraya Atom bombası atılması gerektiğini savunmaktadır. Son olarak eski KGB ajanı olan muhalif Alexander Litvinenko'nun[16] zehirlenerek 23 Kasım 2006′da ki ölümünün ardından vatan hainlerinin herhangi bir yolla imha edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Jirinovski söylemleriyle, kişiliğiyle, kökenleriyle ilgi çekici bir insandır. Rus siyasi tablosuna bakıldığı zaman Rusya'nın üçüncü büyük partisi olarak LDPR'yi görmekteyiz. Ve Rusya'nın 3. Büyük Politikacısı olarak da Jirinovski'yi.

Sadece Rusya Partisi

Duma'da Rodina, Hayat ve Emekliler Partilerinin birleşmesi sonucunda, 28 Ekim 2006 tarihinde kuruldu. Sosyal amaçlarını tanımlayan adalet, özgürlük ve dayanışma ilkeleri üzerine parti programları oluşturulmuştur. Parti lideri Nikolai Levichev'dir. Resmi ideolojisi demokratik sosyalizm'dir. Bireyin, hak ve özgürlüklerinin garanti ve düzgün bir şekilde işlemesini sağlayarak bir "Yeni 21. Yüzyıl Sosyalizmi" için çağrıda bulunulmaktadır. Parlamento'nun dördüncü partisi konumundadır.

Parlamento Dışı Bazı Partiler

Tarım Partisi, Yurttaş Gücü Partisi, Rusya Demokrat Partisi, Yabloko, Sosyal Adalet Partisi, Adil Rusya Partisi, Rusya Vatanseverleri

Sıralanan partilerin Rus siyasi yapısı içerisinde kapladığı toplan oy oranı belirtilen otuz yıllık dönem ortalamasına göre sadece % 5 gibi bir aralıkta kalmaktadır. Bu sebeple çalışma içerisinde detaylı bir bilgi aktarımına gidilmemiştir. Belirli ara zamanlarda iktidar ile işbirliğine gitmeye çalışmış olsalar da genel siyasi iklimin değişmesinde etkin bir rol üstlenememişlerdir.

Sonuç

Rus siyasi yaşamının son otuz yılına bakıldığında kamu idaresinin devrimsel nitelikte bir dönüşüme şahit olduğu görülmektedir. Her alanda yaşanan paradigmatik değişim ve dönüşümlerin toplum yapısının yanı sıra siyasi kültür örüntüsü içerisinde, seçmen davranışlarında ve özellikle kamu kurumlarında gösterdiği etki baş döndürücü bir hızla kendini göstermektedir. Bozulan rejim ve buna bağlı eski geleneklerin yeni dünya ile yaşanan entegrasyon sorununa karşı iki arada bir derede bir bürokratik anlayışı ortaya koymaktadır. Her şeyden önemli olan ise toplumun kapitalist yeni dünyaya gösterdiği hızlı uyumun söz geçen bozulmayı daha da hızlandırmış olmasıdır. Rejimler arası geçiş formu denen kısa ve sancılı dönem modern Rusya için geçerli bir durum olarak öne sürülemez. Zira Rus toplumunun sanki çok uzun zamandır bu geçiş ile ilgili olarak tüm hazırlıkları tamamlamış gibi bir refleksi söz konusu olmuştur. Öyleyse modern ve tek kutuplu dünyanın geri kalanı için ve özellikle Türkiye'nin 2000'li yılların hemen başında eski ve vesayet rejimlerinden kurtulduktan sonra göstermiş olduğu refleks hemen hemen aynı kapsamda ele alınmalı mıdır? Açıkçası bu konu siyaset bilimi alanından çok sosyolojinin cevap araması gereken konuların başında gelmelidir. Siyasi davranış ve liderlere karşı tutum söz konusu olduğunda tüm otoritelerin öngörülerinin boşa çıktığı Türkiye gibi ülkelerde siyasi davranış biçiminin kestirilmesi oldukça meşakkatli

[16] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bknz. http//www.haberaktüel.com (04.02.2007)

bir konudur. Çok katmanlı toplumsal yapısı ve küresel gelişmelere bir yandan hızla uyum gösterebilme kabiliyetinin yanı sıra bir kısım toplumsal katmanın da bir o kadar gerçeklikten uzak kalmayı başarabilmesi belki de sağlıklı bir öngörüde bulunmayı güçleştiren temel neden olarak gösterilebilir.

Siyasal nitelikleri açısından Türk politik yapısının "sıra bekleme" sistemi, toplumsal katmanların da belirli ölçüde davranış ve oy verme tutumlarına yansımıştır. Örneğin geniş kitleler tarafından yeni ve umut vadeden liderlerin karşılanma ve sistemde tutulma süresi bu uzun sıra bekleyişin en belirgin yansıması olarak ifade edilebilir. Öte yandan kamu yönetimi alanında tüm bürokratik kadroların da tıpkı toplumun diğer katmanları gibi hızlı bir dönüşüm ve uyum sürecine girmeyi başarabildiği gözlemlenmektedir. Partiler üstü bir tutumla vatandaş-devlet ilişkisinde Rusya'daki güçlü siyasi liderlerin belirlediği konum benzer biçimde Türkiye özelinde de gerçekleşmektedir. Bir bakımdan devlet algısı vatandaşın gözünden patrimonyal nitelikte gelenekçi bir senteze ulaşmaktadır.

Siyasi partilerin dağılımı ve etnik-dini-ideolojik yayılma biçimleri bakımından da negatif orantısal bir benzerlik göstermektedir. Örneğin gelenekçi ve korumacı bir manevi-milli duruşa sahip "sağ" partilerin kapladığı alan her iki ülke örneğinde ters orantı biçiminde kendini göstermektedir. Emek ve özgürlükler yanlısı, kadın hakları ve meslek grupları ile kamu emeklilerinin oluşturdukları taban, Rus siyasi parti örüntüsünü şekillendirebilmekteyken Türkiye'de herhangi bir kadın hareketine konu edilecek, bir meslek grubu ile anılabilecek siyasi parti varlığın rastlanılmaz. Bunun yerine emek ve özgürlük yanlısı sol nitelikli partilerin karşılaştırmalı olarak görece daha düşük katılımlı örneklerine rastlanılmaktadır.

Kaynaklar

Başbuğ, F. “Rusya Seçimlerinde Siyasal Rejim Uygulamaları” Tasam Siyasal İletişim Enstitüsü

Büyük Larousse Cilt 16

DHA, Sonat KEREM-Kiev (2 Aralık 2011)

Gözübüyük, A. Şeref. “Anayasa Hukuku” Turhan Kitabevi

Rusya ve Değişim, Onay, Y. Nobel Yayınları

Serter, N. (1994). Türkiye'nin Sosyal Yapısı. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Shachar, R. (2003). “Party Loyalty As Habit Formation”. Journal of Applied Econometrics, 18(3), 251-269.

Sigel, R. S. (1965, Eylül). “Assumptions About the Learning of Political Values”. Annals of the American Academy of Political and Social Science.

Tanilli , Server, Uygarlık Tarihi

Turan, İ. (1986). Siyasal Sistem ve Siyasal Davranış. Istanbul: Der Yayınları.

Yürükoğlu R. “Sosyalizm Nedir” İstanbul, Alev Yayınları

http//www.rusya.ru “Rusya Online Haber ve Yorum Sitesi” AA.

http//www.euronews.net

http//www.gazetem.ru “Rusya’nın İlk Türkçe Gazetesi” Rusya Kamu Araştırma Merkezi (VTSİOM)

http//www.haberaktüel.com

Alternatif Turizm Türlerinden Gastronomi Turizmi Kapsamında Sokak Lezzetleri

Fegan MUTLU[1]

Giriş

Turizm, ekonomik ve sosyal dengelerin merkezindeki sektörler arasındadır. Turizm sektörü; yatırımların yenilenmesi, yeni yatırımların yapılması açısından diğer sektörlere de katkıda bulunmaktadır. Çünkü konaklama ve yiyecek içecek işletmeleri, destekleyici ve yardımcı ulaştırma faaliyetleri; seyahat acentelerinin faaliyetleri ve eğlence, dinlenme, kültür ve sporla ilgili faaliyetlerden oluşan turizm sektörü birçok sektörü de büyüme yönünde etkilemektedir. Turizm aynı zamanda, etkin bir pazarlama ve tanıtım aracıdır (Kurtaran Çelik, 2016). Tanıtım ve pazarlamada öne çıkan alternatif turizm türlerinden birisi olan gastronomi turizmi; Dünyada ve ülkemizde son yıllarda gittikçe önem kazanmaya başlamıştır.

Özellikle turistik ürün talebinde ve arzında meydana gelen değişiklikler, yerli ve yabancı turistlerin daha deneyimli, daha bilgili ve daha seçici olmaları gastronomi turizminin ortaya çıkmasında önem kazanmıştır (Kurtaran Çelik, Kurtaran & Mutlu, 2019b).

Gastronomi turizminde turistik ürün çeşitlendirmesi bakımından yöresel kaynakların kullanımı, müşteri memnuniyeti ve sağlayacak olduğu ekonomik katkı oldukça önemlidir. Son yıllarda yerli ve yabancı turistler hangi destinasyona giderse gitsin yöresel organik lezzetleri tatmayı ihmal etmemektedir. Bu doğrultuda mutfağın zengin olmasının yanında, nadirlik bakımından da özel olması gastronomi turizmi ve turistik çekiciliğin artırması açısından önemlidir(Kurtaran Çelik, Kurtaran & Mutlu, 2019b) .

Bu çalışmada da alternatif turizm, gastronomi turizmi ve gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilen ve son yıllarda önemi artan sokak lezzetleri kavramları hakkında bilgilere yer verilmiş ve Türkiye'de farklı illerde öne çıkan sokak lezzetleri araştırılmıştır.

Alternatif Turizm Kavramı

Günümüzde yerli ve yabancı turistlerin deniz kum-güneşi ifade eden kitle turizmi yerine daha yeni ve keşfedilmemiş destinasyonlara seyahat etme arzusu, teknolojik değişiklikler, turizm endüstrisindeki arz ve talep değişimleri yerli ve yabancı turistleri daha farklı alternatiflere yöneltmiş ve bu değişiklikler alternatif turizm türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kurtaran Çelik & Kurtaran, 2022).

Alternatif turizm; bir yandan gün geçtikçe farklılaşan insanların seyahate ilişkin beklentilerine daha iyi şekilde cevap vermek, diğer yandan da ülkelerin turizme kaynaklık edecek potansiyellerini daha iyi şekilde kullanmalarını sağlayacak ekonomik ve kültürel kazanımlarını arttırmaktır (Albayrak, 2013).

Alternatif turizm kavramı özellikle 1990'lı yılların ortalarından itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Kitle turizminin her geçen gün etrafına duvarlar ören bir tarzda gelişmesi ve yine turistlerin de etrafına duvarlar ören bir hal alması, yeni turizm modellerinin geliştirilmesi fikrini doğurmuştur. Bunda elbette ki pazar oyuncularının zaman içinde büyük ekonomik güce

[1] Öğr. Gör., Trabzon Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik MYO, fmutlu@trabzon.edu.tr

erişmeleri ve rekabetin çok zor bir hal alması da etken olmuştur. Pazara girmek isteyen yeni aktörler ise rekabet avantajı olarak yeni ürünler geliştirmeyi uygun bulmuşlardır. Bunun yanında kitle turizminin artan çevresel ve sosyo-kültürel etkileri nedeniyle, çevreye ve turist kabul eden toplumların kültürel yapısına daha az etki edecek, dolayısıyla yerel topluluklara daha fazla fayda getirecek modeller üzerinde durmuşlardır. Alternatif turizm aynı zamanda ülkeler açısından zamansal yoğunlaşmaya da çözüm getiren bir alternatif oluşturmuştur(Albayrak, 2013) .

Alternatif turizm kavramı kitle turizminden farklı bir ürün sunumunu ifade ettiği için de bu ürün yavaş yavaş gelişen bir turizm hareketliliğini, optimum karlılığın göz önünde bulundurulmasını, uzun vadeli programlarla turistik gelişmenin sağlanmasını, değişime karşı direnci, çevre değerlerine saygıyı ve çevreyle bütünleşmeyi ifade etmektedir. Bu temel hususlar etrafında, alternatif turizm kavramı başlıca şu noktalara vurgu yapar (mtgoktepe.wordpress.com).

- -Yeniye, özele olan ilgiye bağlı araştırma isteği,
- -Küçük gruplarla, başka insanlarla bir arada olma, sosyal deneyim isteği,
- -Dağ yürüyüşlerinde, spor etkinliklerinde biotik bir deneyim sağlama eğilimi,
- -Açık havada yaşama sevgisi.

Turizm Bakanlığı Turizm Terimleri Sözlüğünde (www.ktb.gov.tr) alternatif turizm, "sosyal ve ekolojik uyuma, yerel ve yabancı girişimcilerin iş birliğine ve gelişmede yerli malzeme kullanılmasına öncelik verme amacını güden turizm çeşidi" olarak tanımlanmaktır.

Alternatif turizm kavramı, yeşil turizm, soft turizm, eko-turizm, gibi kavramlarla da zaman zaman aynı anlamlarda kullanılmaktadır. Kitle turizmine alternatif olarak düşünülmekte olan alternatif turizm, grup tüketimi karşısında bireysel turları ön planda tutulmakta, büyük konaklama tesisleri yerine küçük ve orta boy işletmelerin seçimini öngörmektedir. Bu anlayış doğrultusunda turistlerin konaklama ihtiyaçları, yerel ve kültürel öğelerin esas alındığı bir tarzda döşenmiş küçük konaklama birimlerinde gerçekleşmekte, seyahatte charter yerine tarifeli seferler veya kara, hava, deniz ulaşım araçlarının birbirine alternatif olarak kullanılacağı bir durum söz konusu olmaktadır. Kitle turizminde grup olmak dolayısıyla ucuza mal edilmesi yaklaşımının tersine alternatif turizme katılanlar daha fazla ödemeyi göze alan turistlerdir (mtgoktepe.wordpress.com) .

Ekonomik statü açısından alternatif turizm çeşitlerinde yoğunluğun azlığına bağlı olarak turizm gelirleri düşük gerçekleşmektedir, Bununla birlikte sahiplik yerel halkta olduğu ve hizmet üretimi amaçlı yerel kaynaklar kullanıldığı için sızıntılar az olmaktadır. Bir diğer olumlu gelişme kitle turizminde pansiyon tipi çoğunlukla her şey dahil sistemi içerdiği için yerel halkın turizmden geliri az gerçekleşirken, alternatif turizmde konaklama işletmesi dışında da turistlerin harcama eğilimi yüksek olduğu için çarpan etkisi yüksek gerçekleşmektedir. Bir diğer husus turizme ekonomik getiri olarak bağlılık tamamlayıcı bir gelir kaynağı olduğu için kitle turizmi kadar fazla değildir ve bu husus turizmin sektörel dalgalanmalarından oluşacak olumsuz etkinin alternatif turizmde sınırlı gerçekleşmesi durumunu ortaya çıkaracaktır. Yasal düzenleme boyutunda kontrol dışsal değildir. Yerel halkın turizmin bölgesel gelişiminde söz sahibi olması sektörün sürdürülebilir gelişimine ve özellikle doğal kaynakların korunmasına olumlu etki yapmaktadır. Bu noktada yasa düzenlemelerin sıkılığı önemlidir. Planlama, kısa dönemli karlar değil uzun dönemli sürdürülebilir kullanıma odaklıdır (Baytok vd., 2017).

Tablo 1'de kitle turizmi ile alternatif turizm karşılaştırılmıştır. Tablo incelendiğinde pazar açısından alternatif turizmin çoğunlukla dışa dönük insanların özel ilgi alanlarına göre tercih ettiği konaklama süresi uzun ve mevsimselliği olmayan bir yapıdadır. Çekicilikler açısından

alternatif turizm özgün ve ticarileşmemiş ve yerel halk ile turistlerin iletişimini teşvik eden turizm çeşitleridir. Konaklama açısından alternatif turizm çoğunlukla küçük ölçekli, yerel mimaride ve çoğunlukla yerel halk tarafından işletilen düşük yoğunluklu pazarı olan turizm çeşididir (Baytok vd., 2017).

Alternatif turizm türleri politikası, ülkenin turizmden sağlayacağı ekonomik gelirlerin ve sosyal faydaların önemli ölçüde belirleyicisidirler. Uluslararası turizm pazarında ortaya konulan başarılı turistik ürünler turizm talebinin yönünü önemli ölçüde etkiler. Turistik ürün ne kadar çekici ise elde edilen getiri de o kadar yüksektir (Gürbüz vd., 2017).

Tablo 1. Kitle Turizmi ile alternatif Turizmin Karşılaştırılması

Özellikler	Sürdürülemez Kitle Turizmi	Bilinçli Alternatif Turizm
Pazarlar		
-Bölümlendirme	İçe-dönükten orta merkezli	Dışa-dönükten orta merkezli
-Hacim ve biçim	Yüksek paket turlar	Düşük özgün organizasyonlar
-Kalış süresi	Kısa	Genişletilmiş
-Mevsimsellik	Belirgin yüksek ve düşük sezon	Belirgin olmayan,
-Kaynaklar	Bir veya iki hâkim pazar	mevsimsellik
		Hâkim olmayan pazarlar
Çekicilikler		
-Karakter	Genel amaçlı yapılmış	Kendine has önceden var olan
-Vurgu	Yüksek oranda ticarileşmiş	Ilımlı ticarileşmiş
-Yönelim	Sadece turistler veya öncelikli	Turistler ve yerel halk
Konaklama		
-Büyüklük	Büyük ölçek	Küçük ölçek
-Alansal dağılım	Açık ve belirgin turizm	Açık olmayan turizm
-Yoğunluk	bölgeleri	bölgeleri
-Mimari	Yüksek	Düşük
-Sahiplik	Zorla sokulan uluslararası tarz	Rahatsız edici olmayan
	Yerel olmayan işletme	yerel tarz
		Yerel topluluk veya küçük işletme
Ekonomik Statü		
-Turizm gelirleri	Yüksek	Düşük
-Bağlantılar	Yerel olmayan sektörler Yüksek	Yerel sektörler
-Sızıntılar	Düşük	Düşük
-Çarpan etkisi	Hâkim	Yüksek
-Turizmin rolü		Tamamlayıcı
Yasal Düzenleme		
-Kontrol	Yerel olmayan işletme	Yerel toplum
-Miktar	Düşük	Yüksek
-İdeoloj	Serbest pazarlar	Kamu müdahale
-Vurgu	Ekonomik büyüme, kar	Toplumun iyiliği, refahı
-Zamansal çerçeve	Kısa dönem	Uzun dönem

Kaynak: (Weaver, 2006)

Seçilecek turistik ürün politikalarının mümkün olduğunca geniş tüketici kitlelerini ilgilendirebilecek ve bu niteliğini uzun süre sürdürebilecek kriterlere dayandırılması gerekir.

Çünkü turistik ürün çeşitlendirmesi aynı zamanda yeni bir turistik istasyon, merkez veya bölge yaratmak anlamına gelmektedir. Böyle bir girişim gerek insan kaynakları gerekse finansman açısından çok büyük yatırımları ve potansiyel turistik kaynakların optimal kullanımını gerektirir (www.tursab.org.tr).

Turistik ürün çeşitlendirilmesinde uygulanabilecek belli başlı alternatif turizm türleri arasında; kültür turizmi, inanç turizmi, sağlık ve termal turizm, doğa turizmi, kırsal turizm, rekreasyonel turizm, üçüncü yaş (geriatri) turizmi, spor turizmi, akarsu -rafting turizmi, dağcılık turizmi, botanik turizmi, mağara turizmi, gençlik turizmi, slow turizm, kış turizmi, deniz turizmi, etnik turizmi, etkinlik turizmi, kongre turizmi, yayla turizmi, kuş gözlemciliği, eko turizm, macera turizmi, yeniçağ turizmi, eğitim amaçlı turizm, kent turizmi, gastrodiplomasi ve gastronomi turizmi sayılabilir.

Gastronomi Turizmi Kavramı

Son yıllarda yerli ve yabancı turistlerin ilgi, beklenti ve isteklerinin hızlı değişmesi, turizm türünün çeşitlenmesine olan ihtiyacın armasına neden olmuş ve turizm anlayışına yeni bir yön vermek amacıyla turistik ürün çeşitlendirmesi yapılmış ve böylece alternatif turizm kavramı ortaya çıkmıştır (Kurtaran Çelik, Kurtaran & Mutlu, 2020). Turizm faaliyetleri sırasında da yeme- içme kültürünün önem kazanarak ön plana alınması alternatif turizm türlerinden biri olan ‘‘Gastronomi Turizminin” ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Gastronomi terimi; Yunanca gaster (mide) ve nomas (yasa) sözcüklerinden meydana gelmiştir. Gastronomi; ülke ya da bölge mutfaklarını birbirinden ayıran, bir ülkenin ya da bölgenin yiyeceklerini, yeme-içme alışkanlıklarını ve yiyecek hazırlama tekniklerini ifade etmektedir. “Yiyecek ve içecek kültürünün bilime ve sanata dönüşmesi” olarak da söylenebilir. Gastronomi; kültür ve yemek arasındaki ilişkiyi inceleyen bir disiplindir. Gastronomi turizmin kökeni tarım, kültür ve turizmde yatmaktadır. Bu üç unsur gastronomi turizminin bölgesel bir çekicilik ve deneyim olarak pazarlanmasına ve konumlandırılmasına fırsat sağlamaktadır.

Gastronomide turizminde yemek kültürü ve tarihi, insanların ve yerlerin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Böylece yemekler insanları keşif yapmaya yönlendirmekte ve yemekler sayesinde sadece yerel tatları, lezzetleri keşfetmekle kalınmaz, aynı zamanda temsil ettikleri kültürlerin nitelikleri de keşfedilir. Çünkü, her ülkenin, bölgenin kendine özgü, uzun yılların birikimiyle oluşmuş ve yerleşmiş bir “mutfak kültürü” ve aynı zamanda değişmeyen bir “sokak lezzeti kültürü” bulunmaktadır.

Sokak Lezzetleri Kavramı ve Tarihçesi

Sokak lezzetleri (gıdası) kavramı; basitçe tüketilen atıştırmalıklardan daha geniş tanımları ve anlamları kapsamaktadır. Günlük yaşantıda; “sokak lezzetlerinin “sokak satıcısı tarafından hazırlanan ve tezgâh ya da el arabası gibi araçlarda satılan tüm yiyecek, içeceklerdir”, ya da “sokak yiyecekleri, bir pazarda veya fuarda olduğu gibi sokaklarda veya halka açık yerlerde, satıcı veya seyyar satıcı tarafından satılan, yemeye hazır yiyecek veya içeceklerdir ”şeklinde tanımlamaları bulunmaktadır.

Sokak lezzetlerin (gıdalarının) ilk resmi tanımı, 1986 yılında Endonezya'da düzenlenen FAO Asya Sokak Gıdaları Bölgesel Çalıştayı’nda ele alınmış ve kabul edilmiştir. FAO göre: sokak lezzetleri (gıdalarını) "özellikle sokaklarda ve benzeri diğer yerlerde satıcılar tarafından hazırlanan ve veya satılan hazır gıdalar ve içecekler" olarak tanımlamaktadır. Burada sokak lezzetleri, sokaklarda kalıcı duvarları olmayan sokak tezgâhlarında, el arabalarında satılan, sokakta yenmeye hazır halde bulunan yiyecek ve içeceklerdir şeklinde ele alınmıştır.

Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO)ya göre; dünyanın birçok yerinde yaygın olması, tarımsal üretime,

kültürel çeşitliliğe katkı sağlaması ve yerel beslenme şekillerini ortaya koyması açısından sokak lezzetlerine ilgi gösterilmesi gerektiğini belirtmiştir. FAO'ya göre; sokak lezzetleri ham veya işlenmiş olarak sokaklarda satışa sunulan atıştırmalık, yemek ve içeceklerden oluşmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü (World Health Organization (WHO) ya göre ise; et, balık, meyve ve sebzeler, tahıllar, hamur işleri, dondurulmuş yiyecekler, taze meyve suları, kahveler vb. birçok yiyecek ve içecek türüne sokak tezgâhlarında rastlamak mümkündür.

Dünya'nın her yerinde yerel halka ait ürünlerle, pişirme ve yeme içme gelenekleriyle var olan sokak lezzetleri ile karşılaşılmaktadır. Yine FAO raporunda; Dünya çapında sayılamayacak kadar çok sokak lezzetlerinin olması nedeniyle belli bir kitapta listelenemeyeceği ileri sürülmüştür. Tüm sokak lezzetlerinin listelenemiyor olmasına rağmen sokak lezzetleri 3 farklı kategoriye bölünerek sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmanın yapılabiliyor olması sokak lezzetlerinin incelenmesini kolaylaştırmaktadır ve bu 3 kategori şu şekilde ele alınmıştır;

- Ülke ve bölgeye göre
- Türüne göre (yemek, içecek ve atıştırmalık çeşitlerine göre)
- Pişirilme yöntemine göre gibi…

Kısaca, sokak lezzetleri, satış anından önce hazırlanabileceği gibi gerekli bazı yiyecek içecek ekipmanları sayesinde satış anında da müşterinin gözü önünde hazırlanma imkânına sahip olan ürünlerdir. Bu açıdan sokak lezzetleri satış noktasında tüketilmeye son derece uygundur. Sokak lezzetleri bulunduğu destinasyonun sahip olduğu tarımsal ve kültürel öğelerle oluşması sebebiyle farklı görüntülerde ve tatlarda ürünler olarak ortaya çıkmaktadır

Gastronomi Turizminde Sokak Lezzetlerinin Önemi

Günden güne gelişmekte olan ülkelerde, şehirleşmenin ilerlemesiyle birlikte nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal kesimden şehirlere göç etmişlerdir. Bunun sonucunda şehirlerin nüfusunu artmasına ve yeni Turizmde Gastronomik Değeri Olan Sokak Lezzetleri yemek yeme alışkanlıklarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu yeni yemek yeme alışkanlıklardan biri sokak lezzetleridir. Sokak yiyeceklerinin tüketilmesi oldukça eskiye dayanan bir etkinliktir. Sokak yiyecekleri, farklı kültürlerde farklı roller ile hayatın içerisinde yer almaktadır. Her ülkenin kendine has kendi ulusal sokak yemeği kültürü vardır. Ulusal gıdalar, farklı etnik kökene sahip milletler tarafından o ülkelerde kabul edilen, üretilen ve tüketilen yiyeceklerden oluşmaktadır. Ayrıca "Sokak Lezzetleri" ülkelerdeki yöresel yemek alışkanlıklarının sürdürülmesinde, kültürel ve sosyal mirasın korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Böylece de gastronomi turizminin gelişmesine katkı sağlamaktadır.

Günümüzde Sokak Lezzetleri; restoranlarda sunulan yemeklerden farklı olarak tüketiciye açık havada birçok kişiyle aynı anda deneyim şansı ve otantik hava da sunar. Sokak lezzetleri, kalabalık caddelerde ve ulaşımın yoğun olduğu noktalarda bulunur. Renkli ve canlı doğal bir ortam, maliyet açısından her kesime hitap edebilmesi ve en iyi şekilde yemek kültürünü yansıtması nedeniyle her ülkenin gastronomisi için büyük bir öneme sahiptir. Sokak lezzetleri, hazırlanması da tüketilmesi de çok pratik olduğundan zamanı olmayan kişiler için oldukça kârlı bir seçimdir.

Sokak lezzetleri tüm dünyada gastronomi turizme yönelik gelişimlere de olumlu katkı sağlamaktadır. Günümüzde ise yerli ve yabancı turistler, ziyaret ettikleri bölgenin yerel lezzetlerini tatmak ve hatta bazen sadece bir bölgenin yeme-içme kültürünü deneyimlemek istedikleri için bile söz konusu bölgeleri ziyaret etmektedirler. Sokak lezzetleri yerli ve yabancı turistlere, bölge kültürünün bir parçası olabilme imkânı sağladığı için turizmin

çeşitlendirilmesinde ve geliştirilmesinde her geçen gün daha fazla ön plana çıkmakta ve önemi artmaktadır.

Sokakta yemekleri sokakta satılan gıdalar, satıcılar tarafından halka açık kamusal alanlarda hazırlanan ve satılan hazır gıdalardan oluşur. Sokakta satılan yiyecek türleri, tüketicilerin sosyo-ekonomik durumuna ve yerel halkın yemek kültürüne göre değişiklik gösterir. Sokak lezzetleri genellikle kaldırımlar, okul çevresi, plajlar, garlar gibi yoğun kamusal alanlarda seyyar arabalar ve tezgâhlarda satılmaktadır.

Kısaca sokak lezzeti yoğun iş temposuyla, okul koşturmacasıyla veya kalabalık restoranlarda karnımızı doyurmak için zaman bulamadığımızda, karşımıza çıkan sokak tezgâhlarından aldığımız ve ayaküstü karnımızı doyurduğumuz yiyeceklerden oluşmaktadır.

Sokak Lezzetlerinin Özelliği

- Sokak lezzetleri, satış anından önce hazırlanabileceği gibi gerekli bazı yiyecek içecek ekipmanları sayesinde satış anında, müşterinin gözü önünde hazırlanma imkânına sahiptir. Bu açıdan sokak lezzetleri satış noktasında tüketilmeye son derece uygundur.

- Sokak lezzetleri günümüzde en çok taşınabilir tezgâhlarda, seyyar arabalarda ya da geçmişi çok eskiye dayanmasına rağmen son zamanlarda sokak lezzetlerine olan ilginin artmasıyla popülerleşen, yiyecek kamyonları ile yapılabilmektedir.

- Sokak lezzetleri bulunduğu destinasyonun sahip olduğu tarımsal ve kültürel öğelerle oluşması sebebiyle farklı görüntülerde ve tatlarda ürünler ortaya çıkmaktadır. Böylece sokak lezzetleri daha ekonomik ve damak zevklerine uygun yiyecek alternatifi sunmaktadır.

Dünyada Sokak Lezzetleri

Bir bölgenin kültürünü, mutfağını, tarihini veya coğrafyasını tanımanın en iyi yollarından birisi, sokak yemeği kültürünü tanımaktır. Sokak yemeği kültürü, farklı ülkelerde ve farklı şehirlerde farklı yiyecek ve içeceği aramayı gerektirir. Bu da kişilerin ilerlemesi ve yeni yerler görmesi ile gelişmektedir. Kişilerin esnafla kurdukları iletişim sonucu lisansının gelişmesine yardımcı olurken bir yandan da yemek konusunda sınırlarını belirlemesini sağlar. Yapılan araştırmalara göre Dünyanın en iyi Sokak Yiyecekleri ile ünlü olan 20 Ülke ve Şehirleri şunlardır:

- Belçika / Brüksel: Sokak lezzetler arasında ketçap ve mayonezi bol bol koydurabileceğiniz külahta patates kızartması ayrıca üzerine pudra şekeri serpebileceğiniz, içi çikolata ve çilek dolgu meşhur wafflellar ve çeşit çeşit krepler gibi yemekler yer almaktadır.

- Meksika / Mexico City en meşhur sokak yemekleri tacodur. Meksika usulü közlenmiş mısır ve churros isimli boru şeklindeki çörekler yer almaktadır.

- Vietnam / Ho Chi Minh City: Ho Chi Minh City'nin her köşesinde denk gelebileceğiniz 'pho' adlı erişteli çorbalardır. Vietnam'da her çeşit ekmeğe adı verilen 'bahn' aynı zamanda sokaklarda satılan bir sandviç çeşitti olarak satılmaktadır. Bir de vazgeçilmez lezzeti de 'cơm tấm' adı verilen, pişmiş pirincin üzerine kızarmış yumurta ve biftek parçaları konularak hazırlanan bir yemeklerdir.

- İtalya / Palermo: Şehrin sokaklarında rastlayabileceğiniz yemekler arasında içerisinde et sosu ve peynir bulunan pirinç topları, baharatlı patates kroketleriyle crocche, panelle olarak adlandırılan kızarmış nohut köftesi ve kızarmış enginar sapı olan cardoni gibi yemek bulunmaktadır.

- Fas / Marakeş: Acısı ve eti bol tajine adındaki güveç benzeri kaplarda pişen etler sebze yemekleri ve kuskus ve patlıcanla gibi yemekler yapılıyor.

- Endonezya/ Bali: Bali'de en çok tercih edilen sokak yemeği nasicampur. Bu yemek genellikle pilavla servis edilen ve içerisinde çeşitli aperatif yiyeceklerin olduğu karışık bir tabak olarak satılmaktadır.

- Yunanistan / Atina: Yunanistan denilince akıllara mezeler, sirtaki ve uzo gelse de sokak yemeği kültürü bakımından da oldukça gelişmiş bir ülke olduğunu söyleyebilir.

- Çek Cumhuriyeti / Prag: Özellikle sandviç çeşitleri ve raclette adı verilen ürünler ziyaretçilerin damak zevkine sunuluyor. Ayrıca peynir, turşu, ekmek gibi aperatif ürünler satılan tezgahlara rastlamak da mümkün.

- Tayland / Bangkok, Bangkok'ta tadabileceğiniz sokak lezzetleri arasında yer fıstığı, arpacık soğan, Şili biberi, şeker şurubu ve pilavla servis edilen satay, dana eti, tavuk eti, domuz eti ya da deniz mahsulleriyle hazırlanan, içerisine yeşilliklerin konulduğu sukiyaki adlı noodle, domuz kanı ile servis edilen domuz etinden yapılan Kuaytiew Ruea, çırpılmış yumurta ve balık sosunun yağda kızartıldığı Khao Khai Jiew ve pilav üstü domuz bacağı Khao Kha Moo gibi satılmaktadır.

- İspanya/ Barselona: Sokak lezzetleri arasında en ünlü yemekler ise tomates secos, pau tomate ve patata, cou chorizo y escalivadadır. Ayrıca karidesten, midyeye, balık çeşitlerinden denizkestanesine gibi deniz ürünün bulunmaktadır.

- Türkiye/ İstanbul, Sokak lezzetleri arasında köfte ekmek, balık ekmek, kumpir, pilavlı nohut, tavuklu pilav, midye dolma, kokoreç, döner, tantuni, dürüm çiğ köfte, simit, bayoz, turşu suyu, boza, bici bici, kestane, bardak mısır, şambali tatlısı, halka tatlısı, lokma tatlısı, buzlu badem gibi yemekler yer almaktadır.

- Japonya /Fukuoka; Fukuoka'da en çok tercih edilen yemek ise tonkotsu ramen adı verilen, kremalı, domuz kemiği suyu çorbasıdır. Bunun yanı sıra denizkestanesi, dev istiridye gibi deniz mahsulleri de tercih edilen sokak yemekleri arasında bulunuyor.

- Macaristan /Budapeşte; Bir pişi çeşidi olan Langos ise en çok tercih edilen sokak lezzeti. Kızarmış hamur üzerine dilerseniz sarımsaklı yağ sürdürebilir, onun üzerine de ekşi krema koydurtabilirsiniz.

- Güney Kore/ Seul; Sokak yemekleri arasında en bilineni Tteokbokki. Peynirli ve ramyonlu gibi çeşitleri olan tteokbokki, aslında çiğ köfteye benzer bir yemek

- Almanya / Berlin; Sokak lezzetlerinde currywust, en çok tercih edilen yemekler arasında yer alıyor. Pişirilen sosisler, körili ketçaba bulandıktan sonra üzerine yeniden köri serpiliyor ve kâğıt tabaklarda servis ediliyor.

- Haiti /Jacmel; Izgara kuzu dili, domuz gibi et çeşitlerinin yanı sıra patates, biber gibi ürünler kızartılarak müşterilerin damak tadına sunuluyor.

- Uganda/ Kampala; Özellikle Mengo pazarında bulabileceğiniz kikomando tabağı, Uganda'da yiyebileceğiniz en lezzetli yemekler arasında bulunuyor.

- Çin /Hong Kong; genellikle içerisinde domuz eti kullanılan ve bizim dönerimize çok benzeyen Rou Jia Mo, 100'den farklı çeşidiyle ünü dünyaları aşmış olan Çin mantısı ve dünyanın en çok tüketilen yemekleri arasında

- Ekvador / Quiton: çok tüketilen yemeklerinden bir tanesi olan ceviche adı verilen yemektir.

Türkiye'de Sokak Lezzetleri

Tarih boyunca Hititler 'den Osmanlıya kadar pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Anadolu; iklim, coğrafi konumu, yaşanan göç ve mübadeleler gibi faktörlerin etkisiyle zengin bir mutfak kültürüne sahip olmuştur. Türkler, Boşnaklar, Rumlar, Levantenler mübadele ile Batı Trakya'dan gelenler, Arnavutlar ve Araplar birbirlerinden farklı yemek kültürleri ile Türk mutfağını zenginleştirmiştir. Bu durum ülkenin sokak lezzetlerine de yansımış ve farklı mutfak kültürlerine ait çeşitli lezzetlerin sokaklarda satılmasını sağlamıştır.

Sokak lezzetleri herkesin hiç değilse arada bir kez denediği ve pek çok kişinin de her zaman tercih ettiği bir yemek biçimidir. Ülkemiz sokak yemekleri kültürü açısından çok zengin bir ülkedir. Ülkemizin kendine özgü dokusu, tarihi birikimi, coğrafi konumu, mevsimsel özellikleri ile geçmişten günümüze zenginleşen, değişen oldukça çeşitli sokak lezzetlerine ve sokakta beslenme kültür özelliğine sahiptir. Çünkü ülkemizin birçok ürün ve doğal güzellikleri içinde barındırması, göçebe bir geçmişe sahip olması, kültürel mozaiğin çeşitlik göstermesi gibi nedenlerden dolayı sokak lezzetleri kültürü ve önemi artmıştır.

Türk Mutfağı dünya mutfakları arasında gastronomi merkezi olarak kabul edilmesinin yanında, sokak lezzetleri yönünden de oldukça önemli bir ülkedir. Ülkemizin tarihi ve turistik mekânlarının yanı sıra sahip olduğu kültür mozaiği ile de diğer ülkelere göre sağlıklı, özel lezzetleri olan sokak lezzetleri çeşitleri fazladır. Ülkemizdeki sokak lezzetleri ile ilgili yapılan araştırmalarda "Şehirlerle Özdeşleşmiş Sokak Lezzetleri'nin olduğu görülmektedir. Bunlar;

- Adana Sokak Lezzetleri – Şırdan ve Adana Kebap
- Adıyaman Sokak Lezzetleri – Çiğ köfte
- Afyon Sokak Lezzetleri – Sucuk Ekmek
- Ağrı Sokak Lezzetleri – Çiriş Ketesi
- Amasya Sokak Lezzetleri – Amasya Çöreği
- Ankara Sokak Lezzetleri – Gobit, Döner ve Ankara Simidi
- Antalya Sokak Lezzetleri – Tahinli Çörek (Bağaça)
- Artvin Sokak Lezzetleri – Hamsili Ekmek ve Cevizli Kete
- Aydın Sokak Lezzetleri – Çine Köftesi
- Balıkesir Sokak Lezzetleri – Hoşmerim ve Ayvalık Tostu
- Bilecik Sokak Lezzetleri – Parmak Köfte ve Pazaryeri Helvası
- Bingöl Sokak Lezzetleri – Kavurma, Çiğköfte ve Zerde
- Bitlis Sokak Lezzetleri – Büryan, Bitlis Köftesi
- Bolu Sokak Lezzetleri – Saray Helvası ve Kabaklı Gözleme
- Burdur Sokak Lezzetleri – Burdur Şiş
- Bursa Sokak Lezzetleri – İnegöl Köfte
- Çanakkale Sokak Lezzetleri – Peynir Helvası, Şarap
- Çankırı Sokak Lezzetleri – Yazma Çöreği
- Çorum Sokak Lezzetleri – Leblebi
- Denizli Sokak Lezzetleri – Denizli Kebabı

- Diyarbakır Sokak Lezzetleri – Ciğer Kebabı
- Edirne Sokak Lezzetleri – Tava Ciğeri
- Elâzığ Sokak Lezzetleri – Orcik
- Erzincan Sokak Lezzetleri – Erzincan Lokumu ve Kete
- Erzurum Sokak Lezzetleri – Cağ Kebabı
- Eskişehir Sokak Lezzetleri – Çibörek
- Gaziantep Sokak Lezzetleri – Nohut Dürüm / Ciğer Kavurma
- Giresun Sokak Lezzetleri – Kıymalı Giresun Pidesi
- Gümüşhane Sokak Lezzetleri – Pestil ve Köme
- Hakkâri Sokak Lezzetleri – Lalaped
- Hatay Sokak Lezzetleri – Biberli Ekmek ve Künefe
- Isparta Sokak Lezzetleri – Hamursuz
- Mersin Sokak Lezzetleri – Tantuni
- İstanbul Sokak Lezzetleri – Balık Ekmek ve Pilav
- İzmir Sokak Lezzetleri – Kumru ve Boyoz
- Kars Sokak Lezzetleri – Kaz Çekmesi ve Feselli
- Kastamonu Sokak Lezzetleri – İnebolu Simidi ve Çekme Helva
- Kayseri Sokak Lezzetleri – Pastırma ve Sucuklu Köfte
- Kırklareli Sokak Lezzetleri – Köfte ve Soğan Pidesi
- Kırşehir Sokak Lezzetleri – Sündürme ve Kırşehir Köftesi
- Kocaeli Sokak Lezzetleri – Pişmaniye
- Konya Sokak Lezzetleri – Etli Pide
- Kütahya Sokak Lezzetleri – Şibit
- Malatya Sokak Lezzetleri – Kayısı Ürünleri
- Manisa Sokak Lezzetleri – Mesir Macunu ve Akhisar Köfte
- Kahramanmaraş Sokak Lezzetleri – Maraş Dondurması
- Mardin Sokak Lezzetleri – Kiliçe
- Muğla Sokak Lezzetleri – Milas Köftesi
- Muş Sokak Lezzetleri – Muş Böreği
- Nevşehir Sokak Lezzetleri – Dolaz
- Niğde Sokak Lezzetleri – Niğde Gazozu
- Ordu Sokak Lezzetleri – Ordu Yağlısı
- Rize Sokak Lezzetleri – Muhlama ve Rize Pidesi
- Sakarya Sokak Lezzetleri – Islama Köftesi
- Samsun Sokak Lezzetleri – Bafra Pidesi

- Siirt Sokak Lezzetleri – Büryan Kebabı
- Sinop Sokak Lezzetleri – Katlama
- Sivas Sokak Lezzetleri – Sivas Köftesi
- Tekirdağ Sokak Lezzetleri – Tekirdağ Köftesi
- Tokat Sokak Lezzetleri – Tokat Çemeni ve Kebabı
- Trabzon Sokak Lezzetleri – Laz Böreği ve Kuymak
- Tunceli Sokak Lezzetleri – Dut Tatlısı
- Şanlıurfa Sokak Lezzetleri – Urfa Kebabı ve Şıllık Tatlısı
- Uşak Sokak Lezzetleri – Döndürme Böreği ve Cendere Tatlısı
- Van Sokak Lezzetleri – Van Kahvaltısı ve Otlu Peynir
- Yozgat Sokak Lezzetleri – Parmak Çörek
- Zonguldak Sokak Lezzetleri – Ereğli Böreği
- Aksaray Sokak Lezzetleri – Çiğleme ve Sarığı Burma
- Bayburt Sokak Lezzetleri – Süt Böreği
- Karaman Sokak Lezzetleri – Lokur
- Kırıkkale Sokak Lezzetleri – Gölleme
- Batman Sokak Lezzetleri – Şam Böreği ve Bayram Tatlısı
- Şırnak Sokak Lezzetleri – Kutlık
- Bartın Sokak Lezzetleri – Şıpşıp Köfte
- Ardahan Sokak Lezzetleri – Feselli
- Iğdır Sokak Lezzetleri – Fetir
- Yalova Sokak Lezzetleri – Ispanaklı Yalova Böreği
- Karabük Sokak Lezzetleri – Safranbolu Bükmesi
- Kilis Sokak Lezzetleri – Kilis Katmeri ve Cennet Çamuru
- Osmaniye Sokak Lezzetleri – Etli Kömbe ve Osmaniye Simidi
- Düzce Sokak Lezzetleri – Melengücceği Tatlısı gibi…

birçok sokak lezzetleri olduğu görülmektedir.

Sokak lezzetleri, ülkemizde yaşayan halkın gündelik, damak tadına uygun ve besleyici beslenme ihtiyacını karşılarken, farklı lezzetler arayan yerli ve yabancı turistler için de daha cazip, daha ekonomik ve damak zevklerine uygun yiyecek alternatifi sunmaktadır.

Gastronomi turizminin eşsiz özelliklere sahip olmasının en somut hali aslında her ülkede mutlaka görülen ve değeri gün geçtikçe anlaşılan sokak lezzetleridir. Ülkelerin yiyecek içecek kültürlerinin açık bir şekilde yansıtıldığı sokak lezzetleri, gastronomi turizminin gelişimi için ele alınması gereken önemli bir potansiyele sahiptir. Günümüzde gelişmiş ülkeler bu potansiyeli farkındadır ve yerli yabancı turisti çekmek, ülkelerin ya da bölgelerin gastronomik kimliğini geliştirmek, tanıtmak adına sokak lezzetlerinin turizm faaliyetleri kapsamında pazarlanmasına da önem verilmektedir.

Sokak Lezzetleri Etkinlikleri

Dünyada 2000'li yıllarda hız kazanmaya başlamış olan sokak lezzetleriyle ilgili etkinlikler, sokak lezzetlerinin gastronomi turizmi kapsamında değerlendirilmesi açısından anlamlı ve önemlidir. Bu nedenle de "İngiliz Sokak Gıdası Dernekleri Birliği", "Sokak Yemekleri Meydanı Derneği", "İtalyan Sokak Gıdası Derneği", "Hindistan Sokak Satıcıları Ulusal Birliği", "Atlanta Sokak Gıda Koalisyonu" vb. dernekler sokak lezzetlerinin iyileştirilmesi ve geliştirilmesi adına çeşitli etkinliklerin düzenlenmesi amacıyla kurulmuşlardır. Bunun yanı sıra sokak lezzetlerinin üretiminin ve satışının geliştirilmesi adına "Vendy" ödülleri kapsamında sokak lezzeti satıcıları arasında en iyi sokak satıcısı da seçilmiştir.

Bu etkinliklerin yanı sıra Dünya'nın farklı bölgelerinde belli aralıklarla birçok sokak lezzeti festivalleri düzenlenmektedir. Bunlara örnek olarak Amerika, Meksika, İtalya, Filipinler ve Türkiye vb. gösterilebilir. Festivallerde amaç, "katılımcı ne kadar yüksek olursa ilgi o kadar fazla olacak ve sokak lezzetleri de o oranda tanıtılacaktır" şeklindir. San Francisco'da ve İtalya'da düzenlenen sokak lezzeti festivaline 50 binden fazla kişinin katılımı gerçekleşmiştir.

Türkiye'de ise; İzmir, Ankara, Eskişehir, Adana, Antalya gibi kentlerde gerçekleştirilen sokak lezzetleri festivalleri ile destinasyonlara binlerce yerli ve yabancı turist çekilmiş ve bölgelerin gastronomik değerleri, sokak lezzetleri ile en iyi şekilde yansıtılmaya çalışılmıştır. Bazen de ünlü şeflerin de dâhil olmasıyla birlikte düzenlenen sokak lezzeti festivalleri ile yine tamamen destinasyonların gastronomik unsurlarını öne çıkararak turizm endüstrisinde rekabet avantajı elde edebilmek amaçlanmıştır. Bunun yanında sokak lezzetlerinin nesilden nesile aktarılabilmesi ve kalıcılığının korunabilmesi de sağlanmaya çalışılmaktadır.

Tüm bu etkinliklerde "Sokak lezzetlerini olabildiğince görünür kılmak" temel amaç olmalıdır. Bu sayede önemli kazanımların olacağı şüphesizdir. Hem tüketici hem de üretici için, satıcı ve destinasyonun genel gastronomik kimliği için sokak lezzetleri ile ilgili yürütülen tüm etkinlikler değerli olacaktır.

Gastronomi turizminde sokak lezzetlerine yönelik artan ilgi göz önüne alındığında destinasyonlardaki yerel lezzetlerin tanıtımının sağlanması ve bölgeye turist çekilebilmesi için" sokak yemekleri festivalleri", "sokak yemekleri günleri" gibi çeşitli etkinlikler düzenlenerek bölgenin turizm imajına da olumlu katkı sağlanabilir.

Sokak Lezzetleri Etkinliklerinin Turizm Ekonomisi Açısından Değerlendirilmesi

Turizm, ekonomik ve sosyal dengelerin merkezindeki sektörler arasındadır. Turizm sektörü; yatırımların yenilenmesi, yeni yatırımların yapılması açısından diğer sektörlere de katkıda bulunmaktadır. Çünkü konaklama ve yiyecek içecek işletmeleri, destekleyici ve yardımcı ulaştırma faaliyetleri; seyahat acentelerinin faaliyetleri ve eğlence, dinlenme, kültür ve sporla ilgili faaliyetlerden oluşan turizm sektörü birçok sektörü de büyüme yönünde etkilemektedir (Kurtaran Çelik, 2016). Turizm aynı zamanda, etkin bir pazarlama ve tanıtım aracıdır. Bu açıdan da gastronomi turizminin gelişmesine ve çeşitlenerek ekonomik anlamda ülkelere girdi sağlamasına katkıda bulunmasını sağlayan "sokak lezzetleri etkinliklerinin" turizm ve dolayısıyla turizm ekonomisinin gelişmesine katkısı göz önünde bulundurulmalıdır.

Turizm, uluslararası ticaretin en önemli kalemlerinden biri olarak döviz sağlayıcı özelliği olan ve istihdam yaratan önemli bir endüstridir. Dünya ekonomisinde turizminin payının artmasıyla turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeler de bu gelişmeye bağlı olarak ölçeklerini büyüterek gelişmişlerdir. Uluslararası turizmde meydana gelen gelişmeler, Türkiye'de de turizm sektörünün gelişme göstererek döviz girdisi sağlayarak dış açıkların giderilmesinde, işsizliğin azaltılarak yeni istihdam imkânlarının yaratılmasında ve ödemeler bilançosunun iyileştirilmesinde önemli etkiler yaratmıştır. Türkiye'nin sahip olduğu tarihi,

turistik ve kültürel değerlerin etkili ve geniş bir şekilde tanıtılarak, uluslararası pazarlardaki payın artırılması amacıyla tanıtma ve pazarlama faaliyetleri modern işletmecilik anlayışıyla uygulanmalıdır.

Son yıllarda tüm sektörlerde mal ve hizmet pazarlamasında sürekliliğin sağlanmasında etkili olan markalaşmak, marka kimliği ve marka kültürü yaratmak önemli olgular olmaktadır. Turizm sektöründe de markalaşmak globalleşen serbest piyasa ekonomisinde önemli bir faktördür. Hizmet kalitesinin sürekliliği, işletme sürekliliği ve ürün sürekliliği açısından markalaşmak önemli iken, sektörel gelişmenin sağlanmasında ve ekonomik katkılar açısından da ayrıca önem arz etmektedir (Ertuğrul ve Demirkol, 2007). Artan rekabet ortamında hizmet işletmelerinin varlıklarını sürdürebilmeleri hizmet kalitelerinin sürekliliğine ve daha da önemlisi hizmet kalitelerini arttırmalarına bağlıdır. Bunun için işletmelerin öncelikle mevcut durumlarını doğru bir şekilde tespit etmeleri gerekir. Bu noktada da müşteri odaklılık ön plana çıkmaktadır. Yani işletmeler kendilerine müşterinin penceresinden bakabilmelidirler (Kurtaran Çelik, Kurtaran & Mutlu, 2019a). Günümüzde müşterilerin yiyecek içecek işletmelerinden beklentilerinden birisi de, insan sağlığı ile doğrudan ilişkisi bulunan ve yeterli ve güvenli gıda sunan işletmeler olmasıdır ve bu da yiyecek içecek işletmelerinin ilişkili olduğu, ürün kalitesini ve talebini artırmaya çalışan gıda sektörünün daha da önem kazanmasına sebep olmaktadır.

Gıda sektörü ekonomik ve sosyo-kültürel önemi nedeniyle çağdaş dünyada giderek önemli hale gelmiştir. Gıda sektörü, dünya ekonomisinin önde gelen imalat sektörleri arasında yer almakta olup, Türkiye ekonomisinin de ana sektörleri arasında yer almaktadır. Günümüzde gıda sektöründe rekabet edebilirlik ve sürdürülebilirlik önem kazanmış; küresel iklim değişiklikleri, artan gıda fiyatları, artan nüfus baskısı, gıda güvenliği ve halk sağlığı ile ilişkisi sektörü şekillendiren temel dinamikler haline gelmiştir. Yerli gıdanın önemi her açıdan artmış, kültürel ve ekonomik açıdan stratejik bir ürün kategorisi haline gelmiştir (Basfirinci & Cilingir Uk, 2020).

Türk tüketiciler küreselleşen tüketim kültürünü büyük ölçüde benimsemişlerse de, geleneksel değerlerini ve pazarlık etmek gibi satın alma alışkanlıklarını da terk etmemekte ve sisteme uygun biçimde dönüştürmektedirler (Şahin Başfırıncı, 2011). Bu nedenle, hala geleneksel gıda ürünlerinin Türk pazarlarındaki popülaritesi sürmekte ve yerel gıda ürünlerine yönelik talep gün geçtikçe artmaktadır. Üstelik ülkemizde yerli ve geleneksel gıdalara olan talep, genç nüfus tarafından da benimsenmiştir (Basfirinci ve Cilingir Uk, 2017).

Yiyeceklerin ve içeceklerin çeşitliliği ile turistik seyahatler arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bir ülkeye veya yöreye ait yemek kültürü sayesinde turistler unutulmaz bir tatil geçirirken bölgedeki ortalama kalış süreleri ve ortalama harcama miktarlarında da artış görülmektedir. Ek olarak sunulan bu yiyeceklerin ve içeceklerin olumlu etkileri daha ön plana çıktığında destinasyonun hizmet kalitesinde de bir artış görülmektedir (Işın ve Ünlüönen, 2020).

Günümüzde de özellikle demografik değişmelere bağlı olarak, 65 yaş üstü turistlerin oranları yıllar içinde artmakta olduğu ve diğer yaş gruplarından bile daha fazla yükseldiği görülmektedir (www.ec.europa.eu). Bu durum turizm sektörünün, ileri yaş grubu turistlere yönelik olarak sunduğu müşteri hizmetlerinin kalitesini yükseltmek için yeni yaklaşımlarına ve araçlarına dayalı olarak iyileştirilmesi ihtiyacını ortaya çıkarmaktadır (Kurtaran Çelik, Kurtaran & Mutlu, 2021). Bu noktada da gerek genç gerekse de ileri yaş turistler için sokak lezzetleri etkinliklerinin popüler hale gelmesi, çok sayıda kişi için de önemli bir geçim kaynağı yani istihdam oluşturmaktadır.

Sokak yemeklerinin, bölgeye özgü otantik kültürü yansıtarak ekonomik anlamda tüketim ve tanıtım imkânı sunması, toplumsal yaşamı zenginleştirerek yeni iş gücü ve bölge insanına

geçim kaynağı sağlaması gibi sebeplerden dolayı sokak yemeklerinin ekonomik ve kültürel bağlamda katkısının ne derece güçlü olduğunun göstergesidir (Kurt, 2018).

Sokak yemekleri satıcılığının ekonomik anlamda tercih edilmesinin sebeplerinden birisi de işletme maliyetinin (kira bedeli) olmaması, vergi sorumluluğunun olmaması ve kişinin yalnız ya da aile üyeleri ile birlikte kolayca çalışabiliyor olmasıdır (Cardosa vd., 2014).

Kötü ekonomi, yüksek istihdam sorunu, düşük ücretlerin olduğu ülkelerde sokak satıcılığı kar oranı yüksek bir iş fırsatı şeklinde değerlendirilerek günlük yaşamın bir unsuru olarak görülmektedir (Solunoğlu, 2018). Son yüzyılda gıda işleme yöntemlerinde ve küresel gıda arzında ortaya konulan büyük değişimlere rağmen sokak lezzetleri satışı gelişmekte olan ülkelerde oldukça popülerdir. Ekonomik açısından değerlendirildiğinde, sokak lezzetleri kayıt dışı sektörü temsil etmektedir ve son on yılda dünya çapında sosyo-ekonomik değişimlerin ve birçok ülkede meydana gelen kentleşme ve nüfus artışının bir sonucu olarak dikkate değer gelişmeler göstermiştir (WHO, 1996; Omemu ve Aderoju, 2008; Davis, 2008; Chukuezi, 2010).

Sokak gıda satıcıları sayıca oldukça fazladır ve istihdam yaratmak adına önemli bir potansiyele sahiptir. Bu sektörde işletmeler nispeten küçüktür ve başlangıç maliyetleri oldukça azdır. Küçük yatırım sermayesi gerektiren ve aile bireyleri tarafından işletilebilen işletmelerdir. Rekabetçi bir fiyatlandırma stratejisi olmadığından kazançlar sadece müşteri sayısına bağlıdır ve genelde ortalama ücretin üzerindedir. Düşük sermaye yatırımı ile nispeten yüksek gelir elde etme olanağı çok sayıda satıcıyı cezbetmektedir (Winarno ve Allain, 1991; Matalas ve Yannakoulia, 2000).

Ayrıca kadınların çalışma hayatındaki rolü de işlenmiş ve hazır gıdalara yönelik talebin artmasına neden olmuştur (Food Processing and Street Foods, 2021). Diğer taraftan son yıllarda turizm hareketlerinin kitle turizminin yanı sıra yeni yerlere, keşfedilmemiş bölgelere ve kırsal alanlara doğru bir gelişim göstermesi bu bölgelerde yaşayan yerel halkın da bir şekilde turizm sektörü içerisinde yer almasını sağlamıştır. Küresel ölçekte artan nüfus ile birlikte bu etkilerin bir araya gelmesi diğer tüm yeme-içme akımlarında olduğu gibi sokak gıdaları, sokak yiyecekleri veya sokak lezzetleri olarak da adlandırılan yiyeceklerin tüm dünyada tanınmasını ve bu yiyeceklere olan talebin gün geçtikçe artmasını beraberinde getirmiştir. Yiyecek içecek sektörünün gelişmesini sağlayan unsurlar yerini giderek daha farklı arayışlara bırakmıştır. 1986 yılında Endonezya'nın Jogjakarta kentinde Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Organizasyonu tarafından düzenlenen Asya Sokak Gıdaları Bölgesel Çalıştayı'nda sokak gıdaları "özellikle sokaklarda ve halka açık yerlerde satılan çok çeşitli yiyecekler ve içecekler" şeklinde tanımlanmıştır (Food Processing and Street Foods, 2021).

Sonuç

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için günümüzde en önemli sektörlerden birisi turizm sektörüdür. Turizm sektörünü geliştirmek ve turizm pazarından daha fazla pay alabilmek için kamu ve özel sektör sürekli olarak işbirliği içindedir. Ülkeler devamlı olarak turizmle ilgili planlama, yatırım, örgütlenme, iç turizm, dış turizm, araştırma-geliştirme, hizmet, ulaşım, altyapı, tanıtım, pazarlama, eğitim, markalaşma, varış noktalarının geliştirilmesi ve turizmin çeşitlendirmesi konularında çalışmalar yapmaktadır. Çünkü turizm sektöründe sürdürülebilirliğin sağlanması, turizm etkinliklerinin geleneksel ve dar kalıplardan çıkarak toplumlar ve bireyler için ilgi uyandıracak şekilde çeşitli turizm türlerinin ortaya çıkması "alternatif turizm" konusunu gündeme getirmiştir (Kurtaran Çelik & Mutlu, 2022).

İşletmeler için uzun dönemde zenginlik kaynaklarından biri olan yeni ürünler; yeni iş olanaklarının açılması ve kaynakların etkin kullanımı ve sonuç olarak da bölgenin ve ülkenin ekonomik zenginliği anlamına gelmektedir. Turizm sektöründe yer alan kişi ve kurumların başarısı için tamamen yeni ürün tasarlanabileceği gibi, var olan ürünlerin zenginleştirilmesi,

unutulmaya yüz tutmuş fakat müşterilerin isteklerine hitap eden, pazarın ihtiyaç duyduğu ürünlerin geliştirilmesi de aynı derecede önem taşımaktadır (Kurtaran Çelik, Kurtaran & Mutlu, 2019c).

Ekonomik anlamda günümüzün sürekli olarak gelişen ve değişen dünyasına ayak uydurmak yeni ve değişik iş fikirlerini, iş modellerini hayata geçirmekle mümkün olabilmektedir. Yeni iş fikirlerinin hayata geçirilmesi, yeni girişimler için illa da büyük çalışma grupları gerekmez. Yaratıcı ve lider ruhlu kişilerle veya küçük ekiplerle iyi bir koordinasyon ve araştırmaya dayalı sağlam planlar sayesinde yeni girişim faaliyetleri gerçekleştirilebilir (Kurtaran Çelik, Kurtaran & Mutlu, 2022). Küçük girişimciler için önemli bir ekonomik faaliyet olan Sokak lezzetleri her ülkenin en önemi gastronomi değerleri arasında yer alan, yemek kültürünü tanıtan, her yaş grubu insanın beslenme ihtiyacına katkı sağlayan sağlıklı yiyeceklerden oluşmaktadır.

Sokak lezzetleri renkli ve her zaman erişilebilen, maliyeti düşük, hazırlık aşaması hızlı pratik olması, çeşitliliği ve taşıdığı kültür özelliği ile turizm sektörü için önemli bir çekicilik alanı kazandırmaktadır. Günümüzde sokak lezzetleri, yerel lezzetleri tanıtma imkânı sunması yöre insanı ile iletiş kurması gibi özelliklerinden dolayı ve çok tercih edilmektedir. Hatta birçok ülkede sokak lezzetlerin önemini ortaya çıkarmak amacıyla bazı ülkede festivaller ve sokak lezzetleri günleri gibi etkinlikler düzenlenmektedir. Bu festivallerde etnik lezzetleri bulmak isteyen gerek yerel halk için gerekse yerli ve yabancı turistler için yeni bir çekim unsuru oluşturmaktadır. Böylece gastronomi turizmin ekonomik gelişmesinde katkı sağlamaktadır.

Sokak lezzetleri temel ekonomi, tarım, kültür, iletişim, yönetim, gıda güvenliği ile doğrudan ilişkilidir. Sokak yiyecek satıcıları genelde resmi kayıtlar olmadan, herhangi bir yönetmeliğe, belgelendirmeye tabi olmadan çalışmaları, buna rağmen yarattıkları gelir ve istihdam ile ekonomiye de olumlu katkılarda bulunmaktadır. Bu anlamda planlama ve düzenlemelerde sokak yiyeceklerine gereken yer verilerek hem bölgesel turizm hem de bölgesel ekonomiye olan olumlu etkileri artması sağlanabilecektir.

KAYNAKÇA

Albayrak, A. (2013). *Alternatif Turizm.* Ankara: Detay Yayıncılık.

Başfırıncı, C., & Uk, Z. C. (2017). Gender-Based Food Stereotypes Among Turkish University Students. Young Consumers.

Başfırıncı, Ç. & Çilingir, Z., Uk (2020). Does Country of Origin Matter for Chocolate? Ethnocentrism, Involvement, and Perceived Risk for Turkish University Students, *Journal of Food Products Marketing*, 26:2, 144-184, DOI: 10.1080/10454446.2020.1740128

Baytok A., Pelit E & Soybalı H. H. (2017), Alternatif Turizm mi Turizmde Çeşitlilik mi? Kavramsal Bir Değerlendirme, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, ÖS-4: 1-14.

Cardosa R. C. V., Companion M. & Marras S. R. (2014). Street Food: Culture, Economy, Health and Governance, New York: Routledge.

Chukuezi, C. O. (2010). "Food Safety And Hyienic Practices Of Street Food Vendors İn Owerri, Nigeria". *Studies in Sociology of Science*, 1(1), 50-57.

Davis, J. (2008). "Selling Wares On The Streets Of Accra: A Case Study Of Street Hawkers İn Ghana's Capital". Focus on Geography, 51(3), 32–36.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) (1996) Essential Safety Requirements for Street-vended Foods. Revised edition, Who/FNU/FOS/96.7. World Health Organization, Geneva

Ertuğrul, S.M. & Demirkol, Ş. (2007). Turistik Ürün Talebinde Markalaşma ve Önemi, *Sosyal Bilimler Dergisi* (2), 61-7.

Food processing and street foods. http://www.fao.org/fcit/food-processing/en/ (Erişim Tarihi:18.07.2022).

Gürbüz, S., Özaltaş Serçek, G. & Toprak, L. (2017). Mardin'in UNESCO yaratıcı şehirler ağında "Gastronomi Kenti" olabilirliğine ilişkin paydaş görüşleri, Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 5(1), 124-136.

Işın, A. & Ünlüönen, K. (2020). Yerel Yiyecek Tüketiminde Gıda Korkusu ve Kültürün Moderatör Etkisi: Yabancı Turistler Üzerine Bir Araştırma . *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi* , 15 (59) , 461-479 . DOI: 10.19168/jyasar.665465

Kurt, O. C., (2018). Bağımsız Seyahat Eden Turistlerin Sokak Yiyeceklerini Tüketme Niyetinin Planlı Davranış Teorisi Çerçevesinde İncelenmesi: İstanbul'da Bir Çalışma, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Turizm İşletmeciliği Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi Antalya.

Kurtaran Çelik, M. & Kurtaran, A. (2022). Alternatif Turizm Kapsamı ve Gastronomi Turizmi, Çiğdem Şahin Başfırıncı (Ed.*), Gastronomi Turizmi ve Trabzon Potansiyeli içinde* (s.1-37) , İstanbul: Kriter Yayınevi.

Kurtaran Çelik, M. & Mutlu, F. (2021). Turizmde Ürün Geliştirme: Gastronomi Değerleri Olan Sokak Lezzetleri Ve Trabzon Örneği. *XII. Internatıonal Congress On Socıal Scıences, Chına To Adrıatıc*, 7-9 August 2021, Ankara, Türkiye, (pp. 232-250).

Kurtaran Çelik, M. & Mutlu, F. (2022). Alternatif Turizm Türleri. *Ankara Internatıonal Congress On Scıentıfic Research-VII*, 2-4 December 2022, Ankara, Türkiye, (pp. 1334-1341).

Kurtaran Çelik, M. (2016). Turizm Sektöründeki İşletmelerin Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi İle Ölçülmesi . *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* , (17) , 65-88 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/ulikidince/issue/21629/232380

Kurtaran Çelik, M., Kurtaran, A. & Mutlu, F. (2019a). Yiyecek İçecek İşletmelerinde Hizmet Kalitesinin Servqual İle Ölçülmesi: Bir Alan Araştırması. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi,* 10t (EkSayı), 376-387

Kurtaran Çelik, M., Kurtaran, A. & Mutlu, F. (2019b). Turizm İşletmeleri Açısından Gastronomi Turizmi: Alan Araştırması. *2. Uluslararası 19 Mayıs Yenilikçi Bilimsel Yaklaşımlar Kongresi,* 27-29 Dec. 2019, Samsun, Türkiye, (pp. 1148-1163).

Kurtaran Çelik, M., Kurtaran, A. & Mutlu, F. (2019c). Turizm Sektöründe Ürün Geliştirme: Savat İşçiliği. *Karadeniz 2. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 23-25 Agust 2019, Rize, Türkiye, (pp. 573-581).

Kurtaran Çelik, M., Kurtaran, A. & Mutlu, F. (2020). Alternatif Turizm ve Ekonomik Etkileri, Gazi Kitapevi, Ankara.

Kurtaran Çelik, M., Kurtaran, A. & Mutlu, F. (2022). Yiyecek İçecek İşletmelerinde Menü Analiz Yöntemleri. *2. Internatıonal Cappadocıa Scıentıfic Research Congress*, 17-19 June 2022, Nevşehir, Türkiye, (pp. 70-86).

Kurtaran Çelik, M., Kurtaran, A. ve Mutlu, F. (2021). Gümüş Gezginlerin Turizm Sektörüne Kazandırılması, *Pazarlama ve Turizm Alternatif Konular* içinde, Neu Yayınları, Konya.

Matalas, A. L. & Yannakoulia, M. (2000). Greek Street Food Vending: An Old Habit Turned New, (pp 1-24). *In Street Foods, World Review of Nutrition and Dietetics, Simopoulos* A. P., Bhat, R. V. (Eds.), , 86. Karger Publishers.

Omemu, A. M. & Aderoju, S. T. (2008). "Food Safety Knowledge And Practices Of Street Food Vendors İn The City Of Abeokuta, Nigeria". Food Control, 19(4), 396-402.

Solunoğlu, A. (2018) Sokak Lezzetlerine İlişkin Tüketici Tutumları: Gaziantep ve İstanbul Örnekleri, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Şahin Başfırıncı Ç., (2011). Modern Türk Tüketim Kültürüne Yönelik Bir Araştırma. *Milli Folklor Dergisi*, 12(91), 115 - 129.

Weaver, D. (2006). Sustainable Tourism: Theory and Practice, Oxford:, Elsevier, Butterworth-Heinemann

Winarno, F. G. & Allain, A. (1991). Street Foods in Developing Countries: Lessons From Asia. Alimentation, Nutrition et Agriculture (FAO); Alimentacion, Nutricion y Agricultura (FAO).

https://mtgoktepe.wordpress.com/ (Erişim Tarihi: 21.07.2019).

https://www.ktb.gov.tr/TR-96268/turizm.html (Erişim Tarihi: 20.06.2019).

https://www.tursab.org.tr/assets/pdf/turizm-urun-ve-hizmetleri.pdf(Erişim Tarihi: 22.06.2021).

Sürdürülebilir Gelişme Bakımından Çevre Muhasebesi ve Çevre Maliyetleri

Ferah YILDIZ[1]

1.Giriş

Çevre Muhasebesi, değerlendirme, performans, kontrol, karar alma ve raporlama konularında kuruluşun yönetimine yardımcı olan bilgileri sağlar. Başlangıçta işletmeler çevreye verdikleri zararları mali tablolarında açıklama eğiliminde değilken, zaman aşımı ve caydırıcılıkların artması ile işletmeler bu hususları zorunlu olarak gözetmek zorunda kalmışlardır. Bir işletme veya kuruluşun ürünlerine ilişkin çevre giderlerinin tespiti, yönetimin doğru karar vermesi için çok önemlidir. Çevre muhasebesinden yararlanma, maliyetleme, yatırım analizi ve stratejik yönetim kararları gibi konularda daha fazla gündeme gelmiştir. Günümüzde birçok işletme çevre sorunları ile karşı karşıya kalmakta ve tüm insanlar için uygun bilgi açıklama ve raporlama yöntemi aramaktadır. Bu nedenle çevre koruma çabası olarak çevre muhasebesinin kullanılması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Çevre muhasebesi kapsayıcı bir muhasebe alanıdır. Hem iç kullanım için raporlar sağlar, fiyatlandırma konusunda yönetimin karar vermesine yardımcı olmak için çevresel bilgi üretir, baş ve sermaye bütçelemesini kontrol eder, hem de dış kullanım için halka ve finans camiasını ilgilendiren çevresel bilgileri ifşa eder(Bartolomeo ve ark., 2000). Sürekli artan nüfus ve mevcut doğal kaynakların sınırlı olması nedeniyle, günümüzde çevrenin korunması konusu en önemli konulardan biri olarak öne sürülmüştür(Saremi & Nezhad, 2014).

Diğer bir ifadeyle çevre muhasebesi, hem ulusal hem de kurumsal düzeyde çevresel performans faaliyetlerini ve ilgili paydaş etkileşimlerini kapsayan geniş bir kavramdır. Çevresel ve ekolojik etkilere ilişkin hem finansal hem de finansal olmayan bilgilerin işlenmesini içerir. Kurumsal düzeyde çevre muhasebesi, kurumların çevresel performanslarının ölçülmesi, analizi ve bu sonuçların kurum içi ve dışındaki ilgili gruplara raporlanmasıyla ilgilenen bir dizi organizasyonel faaliyet olarak açıklanabilir. Ulusal veya bölgesel düzeyde çevre muhasebesi, tanımlanmış ekonomik sistemlerin çevresel ve ekolojik etkilerinin faaliyetleri, yöntemleri, kayıtları, analizi ve raporlanmasıyla ilgilenen muhasebe dalıdır(İslam, 2018).

Yönetim, yapılan harcamaların nasıl muhasebeleştirileceğini veya nasıl açıklanacağını öğrenmenin yanı sıra, çevreyi kirleten imalatçı firmalara karşı korumaya yardımcı olma konusunda önemli bir rol üstlenebilir. Bunlara uygun muhasebe ve muhasebenin yönetime uygun bir politika ve bilgi sağlayacağı hususlardır. İçinde bulunduğumuz çağda, özellikle küresel ticaretteki bazı çevresel kısıtlamalar ve rekabet alanının daralması nedeniyle, ticari işletme yöneticilerinin artan bir baskı altında olduğu konusunda hemfikirdirler; hissedarlar, hükümet, kitle iletişim araçları, tüketiciler, yatırımcılar ve diğer kuruluşlar gibi gruplardan gelen bu baskı, organizasyonu geleneksel muhasebede gözden geçiren ve düzelten araca seferber edecektir. Çevre giderleri ile ilgili bilgileri işleyebilecek ve uygun şekilde raporlayabilecek ve yöneticilere sunabilecek şekilde geleneksel muhasebeyi dizayn etme durumu ortaya çıkacaktır. Çevre Muhasebesi sistemleri, klasik muhasebe anlayışının

[1] Kocaeli Üniversitesi, İşletme Fakültesi, İşletme Bölümü, Muhasebe Finansman Anabilim Dalı, ferah.yildiz@kocaeli.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3374-1297

değişmesine ve tamamlanmasına, bu bağlamda kirliliğin giderilmesine neden olan giderlerin, kendilerinden kaynaklanan kar ve giderlerin yanı sıra hizmet veya ürünün bir fonksiyonu olarak hesaplanmasına dayanmaktadır. Çevre muhasebesi, çevre yöneticileri ve muhasebeciler arasında bağlantı oluşturabilir ve birlikte çalışarak her iki grubu da gelecekte finansal ve çevresel performansın iyileşeceği bir yöne doğru hareket etmeye teşvik edebilir. Ekonomik faaliyetlerin önemli bir öznesi olan işletmeler, ekonomik faaliyetlerde önemli roller oynamaktadır. Bu nedenle, çevreyi koruma olarak adlandırılan amacın her ticari faaliyete açık bir şekilde dahil edilmesi, bu ekonomik toplumun yapısal dönüşümü için güçlü bir itici güç haline gelmektedir. İşletmelerde yer alan kişilerin, bölgelerin ve yönetimlerin işletmelerin bu tür girişimlerini doğru değerlendirebilmesi ve tüm toplum için girişimleri destekleyebilecek sistemi hazırlayabilmesi önemlidir(Saremi & Nezhad, 2014).

Çevre muhasebesi, işletmelerin çevreyi korumaya yönelik girişimlerini nicel olarak değerlendirmek için çerçeve çalışmalardan biridir. İşletmeler için çevre muhasebesi, işletmelerde çevre koruma mücadelesinin etkinliğini ve etkilerini artırmak için tasarlanmış bir yönetim analizi şeklidir. Ulus için çevre muhasebesi, işletmelerin çevre korumaya standart bir çerçeve aracılığıyla nasıl yaklaştıklarını anlamak için etkili bir bilgi yöntemidir. Ancak ortak bir çerçevenin olmaması nedeniyle çevre muhasebesinde sorunlar yaşanmaktadır. Sorunların üstesinden gelmek için, çevre muhasebesi ile ilgili bilgilerin hem sağlayıcısı hem de alıcısı için ortak bir çerçeve geliştirmeye yönelik bir kılavuz gerekli hale gelmiştir. Çevrenin Korunması önemli bir sosyal öneme sahip olduğundan, kılavuzun derlenmesi için uzman tarafsız bir kuruluşun uygun olduğu düşünülmüştür(Saremi & Nezhad, 2014).

2.Çevre Kirliliği Çeşitleri

Çevre insan için sadece mekânsal bir yer değil, aynı zamanda faaliyetlerinden kaynaklanan atıklar için depolama alanıdır. Çevre ev ve endüstri atıklarını barındırır. Flora, fauna ve mikro organizmaların yaşamını da etkileyen; hava, su ve toprağın çevresel kalitesinde değişikliklere yol açar. Çevrede bulunan bu tip mikro organizmaların sayısı çevreye akan atıklar tarafından etkilenir. Ayrıca mikro organizmaların gelişimini de engeller(Jufri & Bacteria 2014, 253).

Çevre kirliliğine ağır metaller ve kırsal kesimlerde zararlı maddeler için kullanılan böcek ilaçları neden olmaktadır. Çevre kirliliği ekosistemin bozulmasında önemli etkiye sahiptir. Kirlilikten arındırılmış çevre çok zor olmasına rağmen, arıtmadan sonra su kütlelerine fabrikalardan kimyasal sıvılar salma, daha az yakıt yakan araçlar kullanılarak ve kontrollü bir şekilde pestisit spreyi kullanma yoluyla azaltılabilir(Malik & Chaudhry, 2018). Başlıca çevre kirliliği türleri aşağıda ayrı ayrı açıklanmıştır.

Hava Kirliliği; soluduğumuz hava, sağlığımız ve sağlıklı bir yaşam için vazgeçilmez bir bileşendir. Kirli hava, insan sağlığına zarar veren bir veya daha fazla zararlı madde içerebilir. Havada bulunan ana kirleticiler, partikül madde, ozon, kurşun, ağır metaller, kükürt dioksit, karbon monoksit, nitrojen dioksit solunum yoluyla insan vücuduna girmektedir. Şehirlerdeki hava kirliliği, canlıların ve şehir sakinlerinin ölümüne neden olabilmektedir. Hızlı nüfus artışı, artan sanayileşme ve artan enerji ve motorlu taşıtlara olan talep hava kirliliği seviyesini artırmaktadır(Khan & Ghouri, 2011)

Su Kirliliği; suya istenmeyen maddeler girdiğinde su kirliliği meydana gelir. Bu maddeler, suyun kalitesini değiştirir ve çevre ve insan sağlığı için zararlı konuma gelir. Su, içmek için kullandığımız doğal kaynaktır. Tüm dünyada insan sağlığı için güvenilir içme suyu gereklidir. Evrensel çözücü olduğu için su önemli bir enfeksiyon kaynağıdır. Dünya sağlık örgütüne göre, hastalıkların büyük çoğunluğu su yolu ile bulaşmaktadır. Evsel ve endüstriyel atık suların deşarjı, su depolarından sızıntı, deniz atıkları, radyoaktif atıklar ve atmosferik çökelme, su kirliliğinin başlıca nedenlerindendir. Bertaraf edilen ağır metaller ve endüstriyel atıklar göllerde

ve nehirlerde birikerek insanlara ve hayvanlara zararlı hale gelmektedir. Kolera, tifo ateşi, gastroenterit, ishal, kusma, cilt ve böbrek sorunu gibi bulaşıcı hastalıklar su yoluyla yayılmaktadır. Başlıca su kirliliği kaynakları; evsel atık su, sanayileşme, nüfus artışı, pestisitler ve gübreler, plastikler, kentleşme ve zayıf yönetim sistemi olarak sıralanır(Haseena ve Ark. 2017).

Toprak Kirliliği; toprak kirleticilerinin varlığı nedeniyle toprağın verimliliğinin azalmasıdır. Toprak kirleticilerin fiziksel ve kimyasal etkisi toprağın verimliliğini azaltır. Tarım ilacı, gübreler, organik gübreler, kimyasallar, radyoaktif atıklar, atılan yiyecekler, giysi, deri eşya, plastik, kağıt, şişeler, teneke kutular ve karkaslar toprağın kirlenmesine neden olur. Demir kurşun cıva, bakır gibi kimyasallar, çinko, kadmiyum, alüminyum, siyanürler, asitler ve alkaliler vb. atıklar su veya hava yoluyla doğrudan toprağa ulaşır. Bitkileri zararlı maddelerden ve mantarlardan korumak için kullanılan herbisitler, pestisitler ve fungisitler toprağın temel bileşimini değiştirir ve toprağı bitkilerin gelişimi için zehirli hale getirir. Madencilikten kaynaklanan radyoaktif atıklar su yoluyla toprağa ulaşabilir. Onlar topraktan bitkilere ve ardından otlatma yoluyla hayvanlara nihayetinde de et ve süt yoluyla insanlara ulaşır. Mahsul verimini artırmak için organik gübre olarak kullanılan insan ve hayvan dışkısı, dışkıda bulunabilen patojenler ile toprağın kirlenmesine neden olur. Bu nedenle tarımsal faaliyetlerin yoğunlaştırılması sulama uygulamaları ile üretim, aşırı gübreler, pestisit, insektisit vb. toprak kirliliği sorunlarını meydana getirir(Mishra ve Ark., 2016).

3.Çevre Muhasebesi

Çevre muhasebesi, çevre ile ilgili finansal bilgilerin değerlendirilmesi ve açıklanması, çevreyle ilgili fiziksel ve parasal bilgilerin değerlendirilmesini ifade eder(Jasch, 2009). Çevre muhasebesi etkinlik, verimlilik ve hakkaniyet konularıyla ilgilenir. Etkinlik, sürdürülebilirliği sağlamak için tasarlanmış politikalar bağlamında ele alınabilir. Eko-verimlilik, ekolojik ve ekonomik konuların ilişkilendirilmesini sağlar. Hesap verilebilirlik kavramı aracılığıyla eşitlik sorunları ön plana çıkarılmıştır(Schaltegger & Burritt, 2000). Çevre muhasebesi, çevresel bozulma ve kirliliğin etkilerinin belirlenmesi, kaydedilmesi ve raporlanmasına olanak sağlar. Ayrıca, bir sermaye kaynağı olarak çevresel entegrasyona ve çevresel maliyetlerin kabul edilebilir maliyetlerden biri olarak ekonomik ve hesaplama süreçlerine katılmasını sağlar. Yöneticilerin performans, karar verme, kontrol ve raporlamayı değerlendirmelerine yardımcı olur(Rounaghi, 2019).

Çevre muhasebesi, çeşitli sektörlerdeki büyük ve küçük şirketlere uygulanabilir. Endüstrilerde olduğu gibi imalat veya hizmet sektörlerinde de çevre muhasebesi olabilir. Sistematik bir şekilde veya gerekli esaslara dayalı olarak büyük ve daha küçük ölçekte uygulanır. Her şirkette, kuruluşun üst yönetim desteği, çevre muhasebesinin başarısı için önemlidir. Çevre muhasebesi, ekonomik ve çevresel kavramlara ve bunların muhasebe sürecine entegre edilmesini sağlamaktadır(Rounaghi, 2019). Temel olarak kurumsal çevre muhasebesinin amacı, bir tür çeşitli düzeylerde kurumsal faaliyetlerin çevresel etkisine ilişkin ölçümleme işlemidir(Lang ve Ark., 2005).

Çevre muhasebesi, ürün odaklı araçlar (örneğin, yaşam döngüsü değerlendirme araçları) ve Süreç odaklı araçlar (örneğin, Çevresel Performans Göstergeleri) olmak üzere iki araç üzerinde odaklanır**.** Ürün odaklı araçlar, ürünlerin çevresel yönlerine odaklanır ve çevresel ürün tasarımı için bilgi sağlar. Yaşam döngüsü değerlendirmesi bunlardan en önemlilerinden biridir. Ürüne yönelik araçlar, çevre tasarımı, çevre etkilemesi ve yasalar gibi konular olabilir**.** Süreç odaklı araçlar, sürecin çevresel yönlerine odaklanır. En önemli süreç odaklı araçlar, kurumsal girdi – çıktı dengesi, çevresel performans göstergeleri ve yöntemleri olarak ele alınabilir(Lang ve Ark., 2005).

Diğer taraftan çevre muhasebesi, çevresel bilgilerin açıklanması yoluyla paydaşlara, dış raporlama için çevresel bilgiler sağlar. Ayrıca, fiyatlandırma, genel giderler, kontrol ve sermaye bütçelemesi konusunda işletme içi kararlarda yöneticilere yardımcı olur. Çevresel sorunlar, geleneksel finansal tabloların ölçülmesini ve sunumunu etkileyebilir. Çevreyle ilgili bilgilerin mali tablolarda yer almaması, olumsuz olarak yıllık raporları güvenilmez hale getirebilir. Artık günümüzde, çevre sorunları ve çevresel açıklamalar, bilinçli halk ve finansal paydaşlar için kritik hale gelmiştir. Buna bağlı olarak da muhasebe mesleğinin, muhasebe uygulamalarında artık çevre sorunlarının etkisini göz ardı etmemesi gerekir(Fakoya & Lawal, 2020).

Çevre Muhasebesinin Amaçları ve Önemi

Çevre muhasebesinin amaçları aşağıdaki şekilde sıralanabilir; (Kızılyalçın, 2022)

- ✓ Geleneksel muhasebe sistemlerinin olumsuz etkilerini gidermek için araştırma yapmak,
- ✓ Geleneksel muhasebe sistemi içinde, çevresel maliyetleri ve gelirleri ayrı olarak açıklamak,
- ✓ İşletmelerin hem iç hem de dış çıkar grupları için, yeni performans ölçüm raporları geliştirmek,
- ✓ Yönetim kararlarından daha çok fayda elde edebilmek için yeni finansal veya finansal olmayan muhasebe, bilgi ve kontrol sistemleri geliştirmek,
- ✓ Çevresel sorumlulukların muhasebe sistemiyle entegresini sağlamak,
- ✓ Çevresel etken ve koşulları tespit etmek, bunların olumsuz etkilerini muhasebe katkısı sağlanarak gidermek,
- ✓ Maliyet analizleri yardımıyla çevresel sorunları gidermek,

Çevre Muhasebesinin Avantajları

Çevre muhasebenin avantajları aşağıdaki şekilde sıralanabilir(Qureshı ve Ark., 2012):

- ✓ Satışlarda iyileşmeye yol açan ürün veya şirketin imajını iyileştirir ve bunun sonucunda işletmenin karlılığını artırır
- ✓ Müşteriler çevre dostu ürünleri tercih edebileceği için rekabet avantajı sağlar
- ✓ Hissedarlardan/bankacılardan/alacaklılardan daha iyi borçlanmayı sağlar
- ✓ Verimliliğin artmasına yardımcı olacak işçilerin sağlık güvenliğinin iyileştirilmesini sağlar
- ✓ Daha düşük işgücü devir oranı sağlayarak, işe alma maliyetlerini düşürür
- ✓ Paydaşların gözünde imajı yükseltir
- ✓ Topluluk içinde güven ve itimat oluşturur
- ✓ İnsan sağlığı üzerinde olumlu bir etkisi olabilecek geliştirilmiş çevresel performans ve iş başarısını gerçekleştirir
- ✓ Fiyatlandırma politikası kararlarının alınmasında yardımcı olur
- ✓ Çevre muhasebesi, yalnızca çevreyle ilgili maliyetleri tanımak veya tanımlamakla kalmaz, aynı zamanda organizasyonun her seviyesine yardımcı olan maliyetleri azaltmaya çalışır
- ✓ Ürünlerin daha doğru maliyetlendirilmesi veya fiyatlandırılmasını sağlar

Çevre Muhasebesinin İşletmeler Açısından Önemi

Çevre muhasebesi, çevresel yönetim muhasebesi adı verilen işletme içi kullanım için raporlar sağlar. Bu raporlar, yönetimin fiyatlandırma, sabit maliyet kontrolü ve sermaye bütçelemesi hakkında karar vermesine yardımcı olur. Çevre muhasebesi işletme içine sağladığı bilgi dışında, işletme dışında bulunan kamu, finansal kuruluşlar, tasarruf sahipleri ve topluluk tarafından istenilen çevresel bilgileri de sağlar. Çevre muhasebesi, üretim analiz ve bunların kullanımı, ekonomik açıdan çevrede mali konularla ilgili bilgiler ve şirketin çevresel performansını kapsar. Karar vericilere, finansal ve çevresel performans hakkında gerekli bilgiler sağlayarak, ticari maliyetler ve risklerin azaltılmasını sağlar(Rounaghi, 2019).

Çevre muhasebesi, işletmelerin atık geri dönüşümü azaltmak için en önemli stratejilerden biri haline gelmiştir. Artan kaynak ile verimsiz kaynak kullanımından kaynaklanan kıtlık ve çevresel etkiler, bir ürün veya hizmetin yaşam döngüsü boyunca kaynak tüketiminin muhasebeleştirilmesi, üretim-tüketim sistemlerinin tasarımı için kritik öneme sahiptir(Rounaghi, 2019).

Çevre muhasebesi, miktar ve değeri kaydeden doğal kaynakların bilançosunu vererek milli gelir hesaplarını düzeltir. Bu bilgi, bir ekonomideki doğal kaynakların tükenme oranının belirlenmesinde politika yapıcılar ve kaynak yöneticileri için önemlidir. Bu da kaynak bozulmasını en aza indirmek için politika reçeteleri sağlar. Bu kaynakların parasal değerleri milli gelire dahil edilirse, ekonominin performansı için güvenilir bir rehber olacaktır. Bu tür açık bilgiler mevcut olduğunda sağlam makroekonomik politikaların formüle edilmesi kolaylaşacaktır. Mikroekonomik bir perspektiften bakıldığında, ticari kuruluşların halihazırda kısıtlı paydaş gruplarına genellikle çevresel varlık kullanımından yoksun sınırlı bilgi sağladığı belirtilmektedir. Ancak meşruiyetin modern versiyonları, bilginin daha geniş bir topluma sunulmasını gerektirmektedir. Bu daha geniş hedeflere ulaşmak için, ticari firmalar faaliyetlerini ve şirket üzerindeki etkilerini ve olanaklarını ve çevreyi koruma çabalarını dahil etmek için daha ileri gitmelidir. Başka bir deyişle, işle ilgili dışsallıklar firma tarafından içselleştirilmelidir. İşletmenin tüm yönlerinin kapsamlı bir şekilde raporlanması, kaynak tahsisini geliştirecektir(Herath, 2005).

4.Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre Muhasebesi

Sürdürülebilir kalkınma, toplumun ekonomik büyümeye, çevrenin korunmasına ve sosyal iyileştirmelere, sosyal düzende değiş tokuşlara ve radikal yeniden yapılanmalara olanak sağlayan bir kazan-kazan konsepti olarak ifade edilebilir(Eugénio 2009). Sürdürülebilir kalkınma, çevresel maliyetlerin ve faydalarının ölçülmesini ve kalkınma faaliyetlerinin doğal kaynak stokları üzerindeki etkilerinin ölçülmesini gerektirir(Murty, 2007).

Sürdürülebilir kalkınma, sürdürülebilir gelir anlamına da gelmektedir. Yani bu, çevresel açıdan çevresel tükenme veya bozulma olmaksızın tüketilebilir maksimum gelir miktarının bir uyarlamasıdır. Böylece bir kuruluş bir dönemin sonunda stoklar ve kaynaklar açısından başlangıçta olduğu kadar iyi durumda olur. Sürdürülebilirlik, bugünden geleceğe miras bırakılan sabit bir doğal varlık stokunun sürdürülmesi anlamına gelir. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma, doğal çevrenin ihtiyaçları ile ekonomik büyümenin zorunluluğu arasında kolay olmayan pragmatik bir uzlaşmayı temsil eder(Jones, 2009).

Sürdürülebilir kalkınma Brundtland Raporunda, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kabiliyetinden ödün vermeden bugünün ihtiyaçlarını karşılayan kalkınma olarak tanımlanmıştır. Ekonomideki büyüme, her zaman toprak kaynaklarının bozulması, diğer ekolojik işlevlerin yok olması ve insanların hayatta kalmasının bağlı olduğu türlerin kaybı gibi doğal stoklardaki değişikliklerle ilişkilidir. "Büyümeci" etik, doğal kaynakların sömürülmesini, yatırımın doğasını, teknolojik gelişme ve kurumsal değişim modellerini bütünleştirmez.

Sürdürülebilir kalkınmanın zayıf ve güçlü sürdürülebilirlik şeklinde iki önemli çeşidi bulunmaktadır. Zayıf sürdürülebilirlik, gelir akışını sağlayan doğal sermaye kaynakları da dahil olmak üzere toplam sermaye stoku zaman içinde tükeniyorsa, bu gelirin sürdürülebilir olmadığı anlamına gelir. Burada, doğal sermaye ile insan yapımı sermaye arasındaki ikame edilebilirlik yüksektir, toplumun toplam tasarruf oranı doğal sermayedeki azalmayı telafi edecek ve böylece sürdürülebilir refah yolları üretecek kadar yüksek olduğu sürece ekosistemlerin kaybı büyük bir endişe kaynağı değildir. Dolayısıyla bir ekonomi, doğal ve insan yapımı sermayenin toplam amortismanından daha fazla tasarruf sağlıyorsa sürdürülebilir olarak kabul edilebilir. Yollar ve makineler gibi insan yapımı sermaye stokunu artırılarak bu kayıp telafi edildiği sürece daha az çevresel kaynak aktarılabilir(Herath, 2005).

Eğer ikame olanakları sınırlıysa, nesiller arası eşitliğin sağlanması doğal sermayenin korunmasını gerektirir ve geri döndürülemezlik burada büyük bir endişe kaynağıdır ve maliyetler çok büyük olacaktır. Bu, gelecek nesillere şimdiki nesille aynı miktarda doğal sermayenin verilmesi gerektiğini savunan güçlü sürdürülebilirliktir. Güçlü sürdürülebilirliği destekleyen iki faktör belirsizlik ve geri döndürülemezliktir. Belirsizliğin varlığı, doğal bir sistemin nasıl işlediğinden emin olmadığımız anlamına gelir; dolayısıyla insan yapımı sermayenin doğal sermayenin yerine ikame edilmesi gerçekçi değildir. (Pearce & Turner,1990).

Uzun vadede çevresel hasarın giderilmesi, küresel ısınmanın tersine çevrilmesi ve yaşam alanlarının ve dolayısıyla biyolojik çeşitliliğin iyileştirilmesi gerekmektedir. Bu muhtemelen küresel nüfusu azaltmak ve büyümeyi durdurma yoluyla değil de çevre ile dengeyi yeniden sağlayana kadar sınırlamak anlamına gelmektedir. İnsanın çevre ile olan ilişkisinde herhangi bir radikal yeniden yönlendirmeye yönelik olası bir ilk adımı sağlayacak daha gerçekçi bir hedef, sürdürülebilir kalkınmadır. Sürdürülebilir kalkınma, pek çok işletmenin ve hükümetin kabul ettiği bir kavramdır. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınma üzerine uzun vadeli sıfır büyüme gibi daha radikal yeniden yönelimlerin inşa edilebileceği pragmatik ve pratik bir ilk tepkidir. Sürdürülebilir kalkınma, mevcut ekonomik, sosyal ve politik koşullardan kaynaklanır ve mevcut finansal raporlama paradigmalarına dayanır. Sürdürülebilirliğin özü, en azından doğal yaşam alanları, vahşi yaşam, su veya hava gibi belirli bir kaynak stokunu sürdürmektir. Sonuç olarak, sürdürülemez sermaye yönetilmeli ve yalnızca sürdürülebilir bir verim elde edilmelidir. (Jones, 2009)

5.Çevre Muhasebesi Sisteminin Oluşturulması

Çevre muhasebesi, imalat veya hizmet sektörlerinin yanı sıra çeşitli endüstrilerdeki büyük ve küçük şirketlere uygulanabilir. Çevre muhasebesi, sistematik bir şekilde veya gerekli esaslara göre büyük ve küçük ölçekte uygulanabilir. Şirketler tarafından çevre muhasebesi seçim şekli, onu kullanma amaçlarını ve nedenlerini yansıtır. Her şirkette, kuruluşun üst yönetiminin desteği, çevresel muhasebenin başarısı için esastır. Çünkü bu durum, çevresel maliyetlere, performansa ve şirketin bu konudaki kararlarına yeni bir bakış açısı getirebilir(Rounaghi, 2019).

Çevre muhasebesi sistemi oluşturulurken, çevre sorunlarının bir çevre üzerindeki etkisi, kuruluşun mali performansı ve kurumsal faaliyetlerin çevresel etkilerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir(Schaltegger & Burritt, 2000). Bu durumda işletmelerin enerji, malzeme, su, atık ve emisyon gibi çevresel sorunları göz önünde bulundurarak, girdi-çıktıların belirlenmesi ve ölçülmesi ile çevresel dengeyi sağlaması kaçınılmaz olacaktır(Ali & Emad, 2018). Çevre muhasebesi sistemi, sistem tasarımcıları, kimyagerler, mühendisler dahil işletme ekipleri, üretim yöneticileri, operatörler, çalışanlar, satın alma çevreleri ve muhasebeciler olmak üzere tüm gruplardan bilgi toplanarak oluşturulur(Rounaghi 2019).

Çevresel muhasebenin geliştirilmesi için iki önemli adım bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, stokların fiziksel olarak tanımlanması ve bir hesap dönemi boyunca stoklarda meydana gelen değişmelerin ölçülmesidir. İkincisi ise, doğal varlıkların değerlemesidir. Doğal varlıklar hem pazarlanabilir hem de pazarlanamaz. Dolayısıyla, bunların piyasa ve piyasa dışı teknikler kullanılarak değerlemesi gerekmektedir(Murty, 2007).

6.Çevresel Maliyetler

Çevresel maliyetler hem iç hem de dış maliyetleri ve çevreye verilen zararla ilgili olarak meydana gelen tüm maliyetleri kapsar**.** Dış maliyetler kurumsal faaliyetlerden kaynaklanan ancak mevzuat ve fiyatlar yoluyla içselleştirilmeyen Cari maliyetlerin değerlendirilmesi için dikkate alınmaz, ancak yatırım değerlendirmesi için bir sorun teşkil edebilir. İşletmelerin kurumsal çevre maliyetleri, kirlenmiş sahalar, atık kontrol teknolojileri, atıkları yok etmek için katlanılan maliyetler, kirlilik kontrol ekipmanları maliyetleri vb olabilir(Jasch 2009).

Ayrıca, çevresel maliyetler, kirlilik arıtma faaliyeti maliyetleri, kirlilik önleme faaliyeti maliyetleri, yasalara uyum-iyileştirme faaliyeti maliyetleri ve paydaş faaliyet maliyetleri olarak da sınıflandırılabilir(İbrahim & Souleiman, 2018).

İşletmelerin Toplam Maliyetleri

İşletmelerin toplam maliyetleri aşağıdaki kalemlerden oluşur(Jasch, 2009);

- ✓ Ürünlerin Malzeme Maliyetleri: Su ve diğer malzemeler gibi doğal kaynakların satın alma maliyetlerini içerir.
- ✓ Ürün Dışı Çıktıların Malzeme Maliyetleri: Enerji, su ve diğer malzemelerin satın alma (ve bazen işleme) maliyetlerini içerir
- ✓ Atık ve Emisyon Kontrol Maliyetleri: Atık ve Emisyonların ele alınması, işlenmesi ve bertarafı; iyileştirme ve çevresel zararla ilgili tazminat maliyetleri ve kontrolle ilgili herhangi bir düzenleyici Uyumluluk maliyetleri.
- ✓ Önleme ve Diğer Çevre Yönetim Maliyetleri: Temiz üretim gibi önleyici çevre yönetimi faaliyetlerinin maliyetlerini içerir
- ✓ Araştırma ve Geliştirme Maliyetleri: Çevre sorunlarıyla ilgili Araştırma ve Geliştirme projelerinin maliyetlerini içerir.
- ✓ Daha Az Maddi Maliyetler: Daha az somut konularla ilgili hem iç hem de dış maliyetleri içerir. Sorumluluk, gelecekteki düzenlemeler, verimlilik, şirket imajı, paydaş ilişkileri ve dışsallıklar bu maliyetlere örnek olarak verilebilir.

Atık, sahip olunan bir malzemedir. Diğer bir ifadeyle satın alınmış ve bedeli ödenmiş ancak pazarlanabilir bir ürüne dönüşmemiş şeydir. Bu nedenle atık, üretim verimsizliğinin göstergesi olarak ifade edilebilir. Gelecekteki hesaplamalar ve kararlar için bir temel olarak yıllık çevresel maliyetler, boşa harcanan malzeme, sermaye ve işçilik maliyetleri dikkate alınmalıdır(Jasch, 2009). Çevresel maliyetlerden iç ve dış çevresel maliyetler aşağıdaki şekilde açıklanmıştır.

İç Çevresel Maliyetler

İç çevresel maliyetler, geleneksel maliyetleri, potansiyel olarak gizli maliyetleri, şarta bağlı maliyetleri ve imaj veya ilişki maliyetlerini içerir. Geleneksel maliyetler, sermaye ekipmanı maliyetleri, hammadde ve sarf malzemeleri maliyetlerinden oluşur. Gizli maliyetler, zihinsel maliyetler, gelecek ve koşullu maliyetlerden meydana gelir. Koşullu maliyetler, gelecekte meydana geleceği kesin değil, ancak buna bağlı gelecekteki belirsiz olayların giderilmesinde yer alan çevresel maliyetleri ifade eder. İmaj ve ilişki maliyetleri daha az somuttur. Çünkü bunlar yönetimi, çalışanları, toplulukları ve düzenleyicileri etkilemek için katlanılan

maliyetlerdir. Bu kategori, yıllık çevresel raporların maliyetlerini, ağaç dikme gibi çevre için gönüllü olarak harcanan maliyetlerdir(De Beer & Friend, 2006).

İç çevresel maliyet konularını belirlemek nispeten kolaydır, ancak bunları tahmin etmek zordur. Yine de, çevre yönetimini motive etmek için sadece şirketlerin değil, aynı zamanda düzenleyici araçlar geliştiren yetkililerin de bu tür tahminlere güçlü bir ihtiyacı vardır(Steen, 2005)

Dış Çevresel Maliyetler

Dış çevresel maliyetler, firmaların yasal olarak sorumlu olmadığı çevresel bozulma ve insanların mülkleri ve refahı üzerindeki olumsuz etkileri olan, yasal sistemler aracılığı ile her zaman telafi edilemeyen maliyetleri içerir. Kirli atık su deşarjları nedeniyle bir nehre verilen zarar, katı atık bertarafı nedeniyle ekosisteme verilen zarar, havayı kirletici emisyonlar nedeniyle astıma neden olan zararlar nedeniyle katlanılan maliyetler dış çevresel maliyetlere örnek olarak verilebilir. Dışsal maliyetlerin mali değerini tespit etmek zordur. Yine de, bazı işletmelerin bir parçası olarak çevresel muhasebe sistemleri bu maliyetleri ele almaya çalışmaktadır(Quah & Boon, 2003). Dış maliyetler, kuruluşun operasyonları, ürünleri ve hizmetleri nedeniyle çevre üzerindeki etkilerinden kaynaklanan maliyetleri ifade eder(Schaltegger & Burritt 2000).

7.Çevre Muhasebesi ve Sürdürülebilirlik

Sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik olmak üzere üç ayağı mevcuttur. Sürdürülebilirliğin bu üç ayağı örtüşür ve birbiriyle bağlantılıdır. Çevre muhasebesi, muhasebe biliminin geniş bir alanıdır. Çevre muhasebesi, çevre yönetimi muhasebesi adı verilen dahili kullanım için raporlar sağlar; bu da, yönetimin fiyatlandırma, sabit maliyet kontrolü ve sermaye bütçelemesi hakkında karar vermesine yardımcı olur ve çevre muhasebesinin dış işlevi, kamu ve finans toplulukları tarafından tercih edilen çevresel bilgileri ifşa etmektir. Çevre muhasebesi, bir şirketin ekonomik ve çevresel performansları ile ilgili olarak çevredeki finansal konularla ilgili bilgilerin üretimini, analizini ve kullanımını içerir. Karar vericilere ticari maliyetleri ve riskleri azaltmak ve böylece değer katmak için gerekli bilgileri sağlayarak, kuruluşun kültüründeki çevresel istikrar ve performans da dahil olmak üzere finansal ve çevresel performanslar arasında daha iyi bir ilişki oluşturmayı amaçlar(Rounaghi, 2019).

Atık geri kazanımı, bir endüstride çevresel sorunları azaltmak ve ekonomik performansı iyileştirmek için en önemli stratejilerden biri haline gelmiştir. Böylece atık geri kazanımı için farklı sistematik yaklaşımlar geliştirilmiştir. Artan kaynak kıtlığı ve verimsiz kaynak kullanımından kaynaklanan çevresel etkilerle birlikte, bir ürün veya hizmetin yaşam döngüsü boyunca kaynak tüketiminin hesaba katılması, üretim opsiyon sistemlerini tasarlamak için kritik hale gelmiştir. Birçok çevresel maliyet, daha çevre dostu teknolojilere (yeşil endüstriler) yatırım yapmak için daha iyi iş kararları alarak ve süreçleri ve ürünleri yeniden tasarlayarak önemli ölçüde azaltılabilir çünkü bu maliyetlerin bir kısmı sisteme veya ürüne değer katmayabilir(Rounaghi, 2019).

Hundloe ve ark. (1990), 'çevre'nin en azından ekolojik, sosyolojik ve ekonomik boyutları kapsayacak şekilde geniş bir şekilde tanımlanması gerektiğini iddia etmektedir(Milne, 1996, 142).

Benzer şekilde, başarılı sürdürülebilir kalkınma veya sürdürülebilir yönetim, ekonomik, sosyal ve ekolojik hedeflerin entegrasyonunu gerektirir(Barbier , 1987; Sadler , 1988).

Sürdürülebilirliği sağlamak için doğal ve fiziksel kaynakların kullanımını, geliştirilmesini ve korunmasını, insanların ve toplulukların ihtiyaçlarını karşılamalarına olanak tanıyan bir şekilde veya oranda yönetmek gerekir. Sosyal, ekonomik ve kültürel refahları ve sağlık ve

güvenlikleri için de; doğal ve fiziksel kaynakların (mineraller hariç) potansiyelinin gelecek nesillerin makul olarak öngörülebilir ihtiyaçlarını karşılamak için sürdürülmesi, havanın, suyun, toprağın ve ekosistemlerin yaşamı destekleme kapasitesinin korunması ve faaliyetlerin çevre üzerindeki olumsuz etkilerini gidermek veya azaltmak gerekmektedir. Ekonomik hedefler veya çözümler aranırken; zaman, insanlar ve çevrenin göz önünde bulundurulması sürdürülebilirliğin sağlanmasını kolaylaştıracaktır(Milne, 1996).

Sürdürülebilir gerçek gelir, gelecekteki bir dönemde olası tüketim miktarını azaltmadan, belirli bir dönemde tüketilebilecek maksimum miktar olarak düşünülebilir. Bu kavram sadece mevcut kazançları değil aynı zamanda varlıklardaki değişiklikleri de kapsar: sermaye kazançları geliri artırır, sermaye kayıpları ise geliri azaltır. Gelir kavramının özü, Sir John Hics tarafından, bir kişinin bir zaman diliminde tüketebileceği ve yine de dönemin başında olduğu gibi dönemin sonunda da olmasını bekleyebileceği maksimum değer olarak ifade edilmiştir(Ahmad, 1989).

Sürdürülebilir kalkınma en çok "bugünün ihtiyaçlarını, gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma" olarak tanımlanır. İnsani gelişme sorunları (yoksulluk, eşitsizlik, temel insan ihtiyaçları) kaynakların tükenmesi, biyolojik çeşitlilik, kirlilik gibi çevresel sorunlarla entegredir ve aslında nedensel olarak birbiriyle bağlantılıdır(Bebbington & Carlos, 2014).

8.Çevre Muhasebesi ve Raporlama

Çevresel raporlama, kurumsal çevresel faaliyetleri ve sonuçlarına ilişkin daha fazla görünürlük sağlayarak, genellikle görünmeyen şeylere ışık tutar. Ancak, görünürlük, bu alanda kurumsallığın tek olası sonucu değildir. Aslında, bu tür bir raporlamanın bir şirket ve onun çevresel faaliyetleri hakkında bilinenleri bile azaltması mümkündür. Şirketler ayrıca, daha geniş bir dünyada meşruiyetlerini artırmak için çevresel raporlama olanaklarıyla da ilgilenirler. Sadece bu da değil, aynı zamanda, şirketi yeni ve farklı imajını kolaylaştırmak için de çevresel raporlamayı yaparlar. Bu tür stratejilerin işe yaradığı ölçüde, meşru örgüt hakkında daha az soru sorulabilir ve dolayısıyla onun hakkında daha az şey bilinebilir. Rapor adeta kurumsal bir perde görevi görerek, aynı anda dış dünyaya yeni bir yüz sunarken, organizasyonun iç işleyişini de dış görünümden korur. Raporlama, beceri ve makul miktarda planlama ve düşünceyle yapıldığında, bu perdeyi kalınlaştırması mümkündür(Hopwood, 2009).

Şirketlerin yıllık faaliyet raporunda genel olarak çevre muhasebesi ve raporlaması ile ilgili aşağıdaki bilgiler açıklanmaktadır(Qureshı ve Ark., 2012, 87);

- ✓ Ürünlerin yanı sıra süreçlerin yeniden tasarımı için mevcut ve gelecekteki maliyetler.
- ✓ Kirlilik ve kontrol için mevcut ve gelecekteki sermaye harcamaları.
- ✓ Toksisite ve atıkların azaltılmasıyla ilgili fiziksel veriler.
- ✓ Gelecekteki çevresel maliyet ve faydaların tahminleri.
- ✓ Mevcut ve geçmiş faaliyetlerden mevcut çevresel maliyetlerin birikmesi.

Çevresel muhasebe ve Raporlamanın aşağıdaki amaçları vardır(Qureshı ve Ark., 2012);

- ✓ -Çevreyle ilgili tüm akışları ve varlık stoklarını veya kaynakları belirlemek
- ✓ Çevre sorunları ve değişiklikleri ile ilgili toplam varlık veya rezerv stokunu belirlemek
- ✓ İyileştirilmiş ürün ve süreç tasarımı yoluyla çevresel etkileri en aza indirmek
- ✓ Çevrenin korunması veya geliştirilmesine yönelik toplam harcamaları tahmin etmek
- ✓ Maliyetler ve faydalar açısından çevredeki değişiklikleri değerlendirmek

- ✓ Ekonomik büyümenin olumsuz etkisini telafi etmek
- ✓ Kaynak işbirliği ve yönetimi yoluyla maliyetleri düşürmek
- ✓ Kurumsal hesap verebilirliği gerçekleştirmek ve çevresel şeffaflığı artırmak
- ✓ Çevresel olarak uyarlanmış ürünle ilgili göstergeleri detaylandırmak ve ölçmek
- ✓ Doğal kaynakların etkin ve verimli yönetimini sağlamak
- ✓ Belirli bir ürünün devam ettirilmesi veya terk edilmesi ile ilgili stratejik karar sürecine yardımcı olmak
- ✓ Fiziksel kaynak muhasebesini parasal muhasebe ile ilişkilendirmek

9.Şirketlerin Çevresel Sorumlulukları

Temel olarak bir şirket; mevzuat gerekliliklerini karşılama, halihazırda var olan kirliliğin temizlenmesi ve tehlikeli maddelerin uygun şekilde bertaraf edilmesi, yöneticiler tarafından alınan önleyici tedbirlerin miktarı ve niteliğinin açıklanması, çevreye zarar vermeyecek şekilde çalışma, geniş çevreci tutuma sahip bir şirket olarak faaliyet sürdürme, hammadde, atık yönetimi ve potansiyel maliyet artışlarının kontrolünü sağlama yoluyla çevresel sorumluluklarını yerine getirmesi gerekir(Qureshı ve Ark., 2012).

İşletmeler; toprak erozyonu, biyolojik çeşitlilik kaybı, hava kirliliği, su gibi bozulma ve tahribat kirliliği, ses kirliliği, katı atık sorunu, kıyı ve deniz kirliliği, mineraller, su, gaz vb yenilenemeyen doğal kaynakların aşırı sömürü nedeniyle tükenmesi, ormansızlaşma ve arazi kullanımları gibi dolaylı yoldan zarar görebilir. Bu tür durumların muhasebeleştirilmesi kolay değildir, çünkü kayıplar tam olarak parasal değerle ölçülemez(Qureshı ve Ark., 2012).

10Sonuç

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden hızlı ekonomik kalkınma döneminin ardından, 1960'ların sonlarında çevre adına endişe sesleri duyulmaya başlandı. Hava, su ve topraktaki kirlilik seviyeleri giderek daha belirgin hale geldi ve miras alınan bozulmamış çevrenin daha büyük bir kısmı ekonomik kalkınmaya yenik düştü ve bozuldu.

Birleşmiş milletler iklim değişikliği sözleşmesine göre, küresel sıcaklık 1980'den bu yana 0,8 °C artmıştır. Küresel ısınmanın kaynağı olan karbondioksit (CO2) emisyonu ise nimetten felakete dönüştü. Diğer sera gazlarıyla birlikte karbondioksit seviyelerindeki artış rekor seviyededir. Mevcut istatistikler karbondioksit seviyesinin hacim bazında milyonda 402.56 parça olduğunu gösteriyor. Atmosferde daha fazla ısı hapsedildikçe, sonuçta ortaya çıkan etki sıcaklık artışıdır ve bu da aşırı hava koşulları şeklinde doğal felaketleri beraberinde getirmektedir. Bu aşırı iklim felaketlerinin hızlı sanayileşme ve ekonomik büyüme ile yakından bağlantılı olduğu iddia edilmektedir.

Bu değişikliklerin işletmelerin ve akademinin düşünce yapısını etkilediği görülürken, paradigma artık iklim değişikliği altında sürdürülebilir kalkınmaya doğru kaymıştır. Bu, kuruluşların iklim değişikliği çabalarına dahil olma becerisini ifade etmektedir. Toplumsal farkındalığın artmasıyla birlikte, kuruluşlar çalışmalarını değiştirme konusunda artan bir baskı altındadır. Kuruluşlar, yeni durumu bir tehdit olarak değil, stratejik düzeyde etkileri olan bir fırsat olarak görerek gelişen gerçekliğe taktiksel olarak yanıt vermişlerdir. Firmaların sürdürülebilir kalkınma arayışına girmelerinin nedeni olarak iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi, firmaların maliyet anlayışı değişmiştir. Çevresel maliyetin içselleştirilmesinin farkına varılması artmış, bu da firmaları çevre dostu işlere ve ürünlere doğru yöneltmiş ve sonuçta çevresel maliyetler azalmıştır. İkinci olarak, firmalar çevresel konularda proaktif olarak çalışabilirlerse, kendilerini pazarlamak için ek bir araca sahip olabileceklerini ve böylece piyasa

itibarlarını artırabileceklerini fark etmişlerdir. Çok sayıda kanıt, ekolojik proaktifliğin piyasa getirilerini olumlu yönde etkilediğini göstermiştir. Ekonomik, çevresel ve sosyal hususları bütünleştirerek ve kısa vadeli öncelikleri uzun vadeli ihtiyaçlarla dengeleyerek sürdürülebilir kalkınma gerçekleşmesi sağlanabilir.

Şirketler geleneksel olarak finansal raporlamaya odaklanmıştır: Yıllar geçtikçe mali tabloların daha evrensel bir yapıya doğru giderek artan bir eğilime büründüğü görülmektedir. İşletmeler giderek büyümekte ve işin her yönü üzerinde daha fazla etkiye sahip olmaya başlamaktadır. Dolayısıyla, artık finansal raporların çevresel bilgileri, çevre sorunlarını da kapsaması gerekliliği ortaya çıkmıştır. Burada da sürdürülebilir kalkınmayı ilerletmek ve ekonomik verimliliği artırmak için çevre muhasebesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle çevre muhasebesi ve çevre raporlaması gün geçtikçe önemli hale gelmiştir. Uygulama ve çevresel performans açısından Mevcut muhasebe ve raporlama sistemlerinin çevresel sistemlere dönüştürülmesiyle ilgili üç pratik konunun ele alınması gerekmektedir. Öncelikle cari muhasebe ve raporlama sisteminin özelliklerine ilişkin çağdaş bir değerlendirme yapılması gerekmektedir. İkinci olarak, Revize sisteme geçiş sırasında muhasebe ve raporlama sistemleri, çevre muhasebesi ve raporlaması ile ilgili mevcut işletmecilere ve kullanıcılara destek verilmesi gerekmekte ve son olarak da mevcut muhasebe ve raporlama sistemlerinin yeniden tasarlanması ve tasarlandıktan sonra uygulamaya konulması gerekmektedir. Çevre muhasebesi olmadan işlevsel bir çevre yönetimi zor olacaktır.

Kaynakça

Ahmad Y. J., Serafy, E., & Lutz, E. (1989). Environmental Accounting for Sustainable Development. The World Bank, Washington, D.C.

Ali, K. I. & Emad, M.S. (2018). Accountıng For Envıronmental Cost In Hospıtals: Barrıers And Motıvatıons A Case Study On Al –Basle Hospıtal In Tartous Cıty. International Journal of Business Economics and Management Research, 9(2), 1-14.

Asif, N. Malik, M.F. & Chaudhry, F.N. (2018). A Review of on Environmental Pollution Bioindicators. Pollution, 4(1), 111-118.

Barbier , E . B. (1987). The concept of sustainable economic development. Environmental Conservation, 14, (2), 101 – 110.

Bartolomeo, M. Bennet, M. Bouma, J. J. Heydkamp, P. James, P. & Wolters, T. (2000). Environmental Management Accounting in Europe: Current Practice and Future Potential. The European Accounting Review, 9, (1), 31-52.

Bebbington, Jan. & Larrinaga, Carlos. (2014). Accounting and sustainable development: An exploration. Accounting, Organizations and Society, 39, (6), 395-413.

De Beer, P. & Friend, F. (2006). Environmental accounting: A management tool for enhancing corporate environmental and economic performance. Ecolagical Ekonomics, 58, (3), 548-560.

Eugénio, T. C. P. (2009). Socıal And Envıronmental Accountıng: A Case Study On A Portuguese Cement Company, Proquest, 167-191.

Fakoya, M. B. & Lawal, A. B.(2020). Effect of Environmental Accounting on the Quality of Accounting Disclosures of Shipping Firms in Nigeria. Journal of Accounting and Management, 10, (1), 14-15.

Haseena, M. Malik, M. F. Javed, A. Arshad, S. Asif, N. Zulfiqar, S. & Hanif, J. (2017). Water pollution and human health. Environmental Risk Assessment and Remediation, 1(3), 16-19.

Herath, G. (2005). Sustainable development and environmental accounting: the challenge to the economics and accounting profession. International Journal of Social Economics, 32(12), 1035-1050.

Hopwood, A. G. (2009). Accounting and the environment. Accounting, Organizations and Society, 34(3), 433-439.

İbrahim, A. K. & Souleiman, E. M.(2018). Accountıng For Envıronmental Cost In Hospıtals: Barrıers And Motıvatıons A Case Study On Al –Basle Hospıtal In Tartous Cıty. International Journal of Business Economics and Management Research, 9(2), 1-14.

İslam, M. A. (2018). Environmental Accounting, Encyclopedia of Business and Professional Ethics.

Jasch, C. (2009). Environmental and Material Flow Cost Accounting. Springer Science.

Jones, M. J. (2009). Accounting for the environment: Towards a theoretical perspective for environmental accounting and reporting. Accounting Forum, 34(2), 123 -138.

Khan, M. A. & Ghouri, A. M. (2011). Envıronmental Pollutıon: Its Effects On Lıfe And Its Remedıes. Journal of Arts, Science & Commerce, 2(2), 276-285.

Kızılyalçın, A. (2022). Muhasebe Meslek Mensuplarının Bakış Açısıyla Çevre Muhasebesi, Mali Çözüm Dergisi, 32(173), 171-198.

Lang, C. Heubach, D. & Loew, T. (2005). Implementing Environmental Management Accounting: Status and Challenges "Usıng Software Systems To Support Envıronmental Accountıng Instruments", Chapter 8, springer sciences.

Milne, M. J. (1996). On sustainability; the environment and management accounting. Management Accounting Research, 7, 135-161.

Mishra, R. K. Mohammad, N. & Roychoudhury N. (2016). Soil pollution: Causes, effects and control. Van Sangyan, 3(1), 1-14.

Murty, M.N. (2007). On Envıronmental Accountıng For Sustaınable Development, Economic Growth, Delhi.

Pearce, D.W. & Turner, K.R. (1990). Economics of Natural Resources and the Environment, Harvester Wheatsheaf, New York, NY.

Quah, E. & Boon, T. L. (2003). The economic cost of particulate air pollution on health in Singapore. Journal of Asian Economics, 14(1), 73-90.

Qureshı, N. Z. Kulshrestha, D. & Tıwarı, S. B. (2012). Envıronmental Accountıng and Reportıng: An Essentıal Component of Busıness Strategy. Asian Journal of Research in Banking and Finance, 2(4), 85-95.

Rounaghi, M. M.(2019). Economic analysis of using green accounting and environmental accounting to identify environmental costs and sustainability indicators. International Journal of Ethics and Systems, 35(4), 504-512.

Sadler, B. (1988). Natural Capital and Borrowed Time: The Global Context of Sustainable Development. Victoria , B . C., Canada, Institute of the North American west

Saremi, H. & Nezhad, B.M. (2014). Role of environmental accounting in enterprises. Ecology Environment and Conservation, 3(20), 1-13.

Schaltegger, S.& Burritt, R. (2000). Contemporary Environmental Accounting Contemporary Environmental Accounting Issues, Concepts and Practice, Greenleaf publishing.

Steen, B. (2005). Environmental costs and benefits in life cycle costing. Management of Environmental Quality:An International Journal, 16(2), 107-118.

Türkiye'de Sağlık Ekonomisi Kapsamında Sağlık Harcamaları

Fevzi AKBULUT[1]

Giriş

Tarih boyunca insanlar doğası gereği her zaman kendisini güvence altında hissetmek istemişlerdir. Bu nedenle sağlıklı kalabilmek ve kendisini korumak amacıyla içinde bulunduğu koşullara göre çeşitli önlemler almaya çalışmışlardır. Bu doğrultuda sağlıklı olma hakkı, uluslararası birçok belgede temel bir insan hakkı olarak vurgulanmış ve sağlığın korunması görevi de devlete verilmiştir. Devlet ise bu hususta hastalık risklerine karşı çeşitli sağlık hizmetleri geliştirmiştir (Oral, 2001).

Diğer taraftan günümüzde ekonomik büyümeyi ve faktör verimliliğini etkileyen en önemli sektörlerden birinin sağlık sektörü olduğu ve sunulan sağlık hizmetlerinin kalitesi ve ulaşılabilirliğinin ön plana çıktığı görülmektedir. Bu doğrultuda faktör verimliğinin artması beşeri sermayeyi olumlu yönde etkilemiş ve sunulan sağlık hizmetlerinin dolayısıyla sağlık ekonomisi ve sağlık harcamalarının önemi artmıştır. Teknolojide yaşanan gelişmeler, müşteri beklentilerinin artması gibi nedenlerle ülkelerin sağlık sektörüne yaptıkları harcamalar ve yatırımlar artış göstermiş ve ekonomilerinde ayırdıkları pay artmıştır.

Sağlık ve ekonomi arasındaki ilişkinin en temel noktalarından biri, toplumsal sağlık düzeyinde yaşanan gelişmelerin doğrudan ve dolaylı olarak toplumsal refahı etkilemesidir. Sağlığın üretim, harcama ve refah üzerindeki etkilerini gösteren iç içe geçmişlik, temelde sağlık ekonomisinin ana konusunu oluşturmaktadır (Tunçsiper & Bakar, 2023). Sağlık ekonomisi, sağlık sektörü ve sağlık harcamaları aracılığıyla ülkelerin ve toplumların gelişmişlik düzeyinde artış sağlamaktadır. Bu nedenle, bu alanlar gün geçtikçe gelişmekte ve önemi artmaktadır. Sağlık ekonomisinin ve yapılan harcamaların asıl hedefi, sağlık hizmetlerinin etkili ve verimli bir şekilde sunulması olmalıdır (Ulutürk, 2015).

Sağlık harcamaları çoğunlukla sağlığın korunması ve geliştirilmesi amacıyla yapılan harcamaları içermekte ve sağlık harcamalarındaki artışta, ortalama yaşam süresini ve yaşam kalitesini iyi yönde etkilemektedir. Ayrıca, sağlık alanında yapılan fiziki yatırımlar teknolojik ilerlemeyi desteklemekte; teknolojik ilerlemeler ise büyümeyi teşvik etmektedir. Büyüme de sağlık harcamalarının yeniden artmasına yol açmaktadır. Ekonomik kalkınmada temel bir rol oynayan sağlık harcamaları, ülkelerin gelişmişlik düzeylerine göre değişiklik göstermektedir. Özellikle gelişmiş ülkelerde sağlık harcamalarına ayrılan payın gelişmekte olan ülkelere göre daha fazla olduğu ve gelişmişlikle sağlık harcamaları arasında doğru orantının olduğu söylenebilir (Akar, 2014). Buradan hareketle bu çalışma da önemi günden güne artan sağlık ekonomisi kavramı, sağlık ekonomisinin kapsamı, gelişimi ve işleyişi ele alınmış ve önemi vurgulanmıştır. Ardından sağlık harcamalarına değinilmiş ve Türkiye'de sağlık harcamaları, sağlık hizmetlerinin finansmanı ve sağlık harcamaları yapan kurumlara değinilmiştir. Son olarak OECD ülkeleri ve Türkiye'nin 2011-2020 yıllarına ait sağlık ekonomisine ilişkin verileri ele alınarak karşılaştırmalar yapılmıştır.

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, 0000-0002-8511-7712, fevziakbulut07@gmail.com

1. Sağlık Ekonomisi

1.1. Sağlık Ekonomisi Kavramı

Tüm ekonomik sorunların temel sebebi sonsuz ihtiyaçların kıt kaynaklarla karşılanma zorunluluğudur. Sonsuz insan ihtiyaçlarına karşılık bu ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetlerin sınırlı olması, bunların kullanılmasında ve tüketilmesinde birtakım düzenlemeler yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. İfade edilen 'kıt mal ve hizmetler,' üretim faktörlerinin sınırlı olduğu durumu ifade etmektedir. Bu faktörler arasında optimal seçenekleri değerlendiren bireyler, maksimum faydayı sağlamak amacıyla mal ve hizmetler üretirken seçim yapmak zorundadır. Başka bir deyişle, bir malın üretilip tüketilmesiyle aynı anda başka bir malın üretilip tüketilmesi arasında tercih yapma gerekliliği kaçınılmazdır (Üstünel 2001). Her alanda olduğu gibi sağlık alanında da karşılaşılan bu durum sağlık ekonomisi kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Sağlık ekonomisi "Sağlık sektörüne ayrılan kaynakların en etkin ve rasyonel şekilde kullanılarak en yüksek düzeyde sağlık hizmeti üretmek ve bunu toplumu oluşturan sosyal gruplar ve fertler arasında en iyi bölüştürmek" olarak ifade edilebilir (Tokat, 1997). Sağlık Ekonomisi, sağlık sektöründeki faaliyetlerin, sağlık kaynaklarının ve belirli bir sağlık bakım sistemi içinde kaynak tahsisinin, talep ve arz yönetiminin incelendiği bir alandır (Chen & Feldman, 2000). Bu disiplin, ekonomi biliminin teorilerini, kavramlarını ve yöntemlerini sağlık ve sağlık hizmetiyle ilgili tüm faaliyetlere ve kurumlara uygular (Çalışkan, 2008).

Sağlık ekonomisi, toplumda sağlığı elde etmeyle, yaygınlaştırmayla ve hastalığı önlemeyle, bakım ve tutumları değiştirmeyle ilgilenir. Bu alan, mevcut finans teknikleri ve insan kaynaklarını kullanarak bireyin veya toplumun sağlığını en iyi şekilde iyileştirmenin yollarını araştırır. Ayrıca, belirlenmiş bir sağlık durumunu elde etme maliyetini azaltmanın yöntemlerini inceler (D'Intignano, 2001).

Sağlık ekonomisi, tıbbi ekonomiye göre daha geniş bir bakış açısını ve bilimsel bilgi birikimini içermekte; diğer bir ifadeyle, tıbbi ekonominin dar sınırlarını aşarak sağlık hizmetlerinin üretim, harcama, refah gibi toplumsal refaha ve genel ekonomiye olan etkileri, etkinlik-verimlilik bağlamında sağlık piyasasını etkileyen girdiler ve çıktılar, kaynakların etkili kullanımı ile en yüksek seviyede sağlık hizmeti üretimi, üretilen hizmetlerin ekonomik olarak tüketilmesi ve tüm toplum guruplarına adil dağılımı gibi konuları incelemektedir (Alpugan, 2011; Çoban, 2019; Kubar, 2018).

Sağlık ekonomisi, hastaların tedavi edilmesi ve hastalıklardan korunması için temel iktisadi kuramların sağlık sektörüne uyarlanmasıyla oluşturulan bir alt bilim dalıdır. Bu disiplin, sağlık sektörüne tahsis edilen kaynakların en etkin ve verimli şekilde nasıl kullanılacağını belirler ve maksimum sağlık hizmeti elde etmek amacıyla alternatif kullanım alanları arasındaki dengeyi sağlar. Aynı zamanda, üretilen sağlık hizmetlerinin bireyler arasında en adil şekilde nasıl dağıtılacağını belirler (Taşkın, 2011). Bu yaklaşım, kaynakların en verimli biçimde kullanılmasını sağlayarak uzun ve sağlıklı bir yaşamı hedefler. (Işık, 1997).

1.2. Sağlık Ekonomisinin Kapsamı ve Önemi

Sağlık hizmetlerinde kaynakların etkin bir şekilde kullanılması, sağlık hizmetlerinin yaygın ve sürekli bir şekilde sunulmasının sağlanması ve sağlık hizmeti alan bireylerin elde ettiği faydanın artırılması amacıyla, sağlık hizmetlerinin finansmanı, arzı ve talebi; yönetim, organizasyon ve insan gücü boyutlarıyla yeniden yapılandırılmasıyla ilgili faaliyetler, sağlık ekonomisinin kapsamında yer almaktadır (Baloğlu, 2006).

Sağlık ekonomisinin temel amacı, sağlık kurumlarının etkinliğini değerlendirmek ve bu kurumların geliştirilmesi için öneriler sunmaktır. Sağlığın geliştirilmesi, sağlık profesyonellerinin sunduğu hizmetlerden çok daha fazlasını içermekte ve barınma, yiyecek, dinlenme gibi birçok faktörü kapsamaktadır. Ancak, bu faktörler sağlık için önemli olmasına rağmen sağlık ekonomisinin kapsamının dışında tutulmalıdır (Mushkin, 1958).

Sağlık ekonomisinin kesin sınırlarını çizmek zor olmakla birlikte, sağlık ekonomisi sağlığın niteliğine, sağlığın yaşam değerine, sağlığı etkileyen faktörlere ve piyasa analiziyle mikroekonomik yaklaşım çerçevesinde bu sorulara cevap aramaktadır. Williams (1987) tarafından geliştirilen ve Culyer & Williams tarafından oluşturulan sağlık ekonomisinin yapısını, temel ögelerini ve bu ögeler arasındaki ilişkileri gösteren akım tablosu, konuyu genel olarak değerlendirmeye katkı sağlamaktadır. Culyer & Newhause (2000) tablodaki ilişkileri açıklarken, sağlık ekonomisinin kapsamına dair ayrıntılı bir analiz sunmaktadır. Aşağıda yer alan şekil 1'de sağlık ve sağlığın değerinin tanımlanması ve bu tanımlar etrafında sağlığı etkileyen faktörler sağlık ekonomisinin kapsamına dahil edilen ilk başlıklardır. Sağlık talebi ve sağlık arzının dahil edilmesiyle birlikte, piyasa analizi ve mikroekonomik yaklaşım, sağlık hizmetlerinin arz ve talebine yönelik harcamaların planlanması, bütçelenmesi ve sonuçlarının değerlendirilmesine liderlik etmekte ve katkı sağlamaktadır.

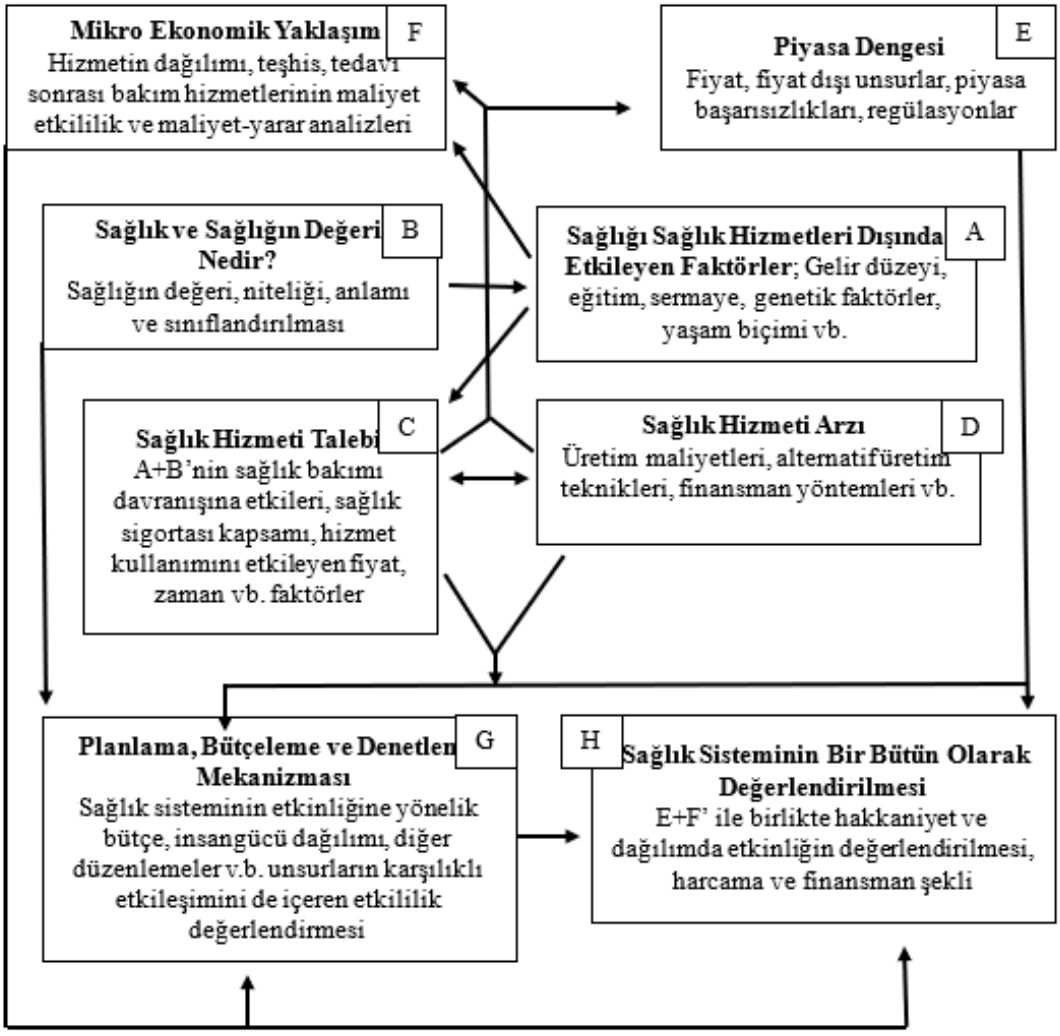

Şekil 1. Sağlık Ekonomisi Kapsamının Şematik Olarak Gösterimi

Kaynak: *Culyer ve Newhause, 2000. Introduction: The State and Scope of Health Economics.*

Genel olarak sağlık ekonomisinin ana çalışma konusunu sağlık hizmetleri oluşturmaktadır. Sağlık hizmetleriyle ilgili yapılan çalışmalarda üretim, fiyatlandırma, finansman ve nitelikle ilgili konuların öneminin günden güne arttığı görülmektedir. Sağlık hizmetleri piyasasının diğer mal ve hizmetlere ait piyasalardan doğası gereği bazı farklılıkları bulunmakta ve sağlık hizmetlerinin kendine has özellikleri nedeniyle klasik iktisadın uygulama ve araçlarının bu piyasalara uygulanmasında çeşitli kısıtlamalar bulunmaktadır. Bu piyasaya özgü bazı özellikler piyasa başarısızlığı sorununun oluşmasına sebep olmaktadır. Bu durum piyasada mal ve hizmet üretimi, finansman yöntemleri ve dağılım açısından diğer piyasalardaki mal ve hizmetlerden ayrı değerlendirme tekniklerinin uygulanmasını gerektirmektedir (Çalışkan, 2008).

Sağlık ekonomisi, yalnızca sağlık ve sağlık hizmetlerini değil, aynı zamanda sağlam ekonomi teorisi temellerine dayanarak hastaların iyileşmesini bekleyenlerden, sağlık hizmeti sağlayan tesislere, sağlık personeline ve doktorlara kadar bir dizi aktörün davranışlarını inceleyen bir alandır. Bu inceleme, sağlık hizmetlerinde kaynakların dağılımı konusunda alınacak kararları kolaylaştırmayı, analitik teknikleri anlamayı ve uygulamayı amaçlayan bir teori odağını oluşturmaktadır. Sağlık ekonomisi, psikoloji, epidemiyoloji, yöneylem araştırması, sosyoloji, istatistik ve matematik gibi çeşitli bilim alanlarıyla etkileşim halinde, uzmanlaşmış bir alan haline gelmiştir (Morris, vd., 2012).

Sağlık ekonomisi, sağlık politikalarını gerçekleştirmek ve güçlendirmek amacıyla uygulayıcılara önemli avantajlar sunar. İlaçlar ve tıbbi ekipmanlarla ilgili teknolojik yenilikler, sağlığı finanse etme perspektifleri, özel sektörün sağlık piyasasındaki rolü ve sağlık hizmetlerinin etkin işleyişinde kullanılan fayda maliyet analizi gibi unsurlar, sağlık ekonomisinin, arzın adil ve eşit bir şekilde sağlanması sürecinde kritik bir rol oynamasını sağlar. Bu nedenle, sağlık ekonomisine olan ilgi her geçen gün artmaktadır (Çoban, 2019).

Son zamanlarda artan ilgi, sağlık ekonomisine ilişkin önemli iki gelişmeyle doğrudan ilişkilidir. Bunlardan ilki, dünya genelinde yaygın olan ve ciddi ölümlere yol açan bulaşıcı hastalıkların önlenmesine yönelik olarak geliştirilen ürünlerdir. İkincisi ise ortalama yaşam süresinin artmasıdır. İlaç ve tıbbi makine teçhizatındaki hızlı gelişmeler, hekimlerin hastalıklarla mücadele konusunda ellerini güçlendirmiş ve etkinliklerini artırmıştır (Çoban, 2009).

Sağlık ekonomisi alanına olan ekonomistlerin ilgisi, başlıca üç nedenle açıklanabilir (Dağlı, 2006);

- Sağlık hizmetleri maliyetlerinin ve finansmanının önem kazanması,
- Sağlık harcamalarının ve sağlık sektörüne aktarılan kaynakların artması,
- Sağlık sektörünün ekonomideki payının hızla büyümesi

olarak ifade edilebilir. Artan sağlık hizmeti maliyetleri, devletlerin sağlığa ayırdığı payın sürekli artması ve sağlık hizmeti alıcılarının artan beklenti ve istekleri sağlık ekonomisinin her geçen gün daha da önemli hale gelmesini sağlamaktadır.

1.3. Sağlık Ekonomisinin Gelişimi ve İşleyişi

Sağlık ekonomisiyle ilgili ilk çalışmalara dair izler, 1929-1936 yılları arasında Milton Friedman'ın hekim ve diş hekimlerinin gelirleri üzerine yaptığı araştırmalarda görülmektedir. 1939'da Amerikan Tıp Birliği tarafından kurulan Tıbbi Ekonomi Bürosu, hekimlerin sağlık ekonomisiyle ilgilenmeye başlamasında önemli bir rol oynamıştır. Sağlık ekonomisiyle ilgili kavramlar, bu büronun faaliyetleriyle başlamış gibi düşünülse de, sağlık ekonomisinin bir bilim dalı olarak gelişmesi, Mushkin'in 1958'de kaleme aldığı ve sağlık ekonomisi alanını tanımlamaya yönelik çalıştığı makalesiyle gerçekleşmiştir. Mushkin, "Toward a Definition of

Health Economics" adlı makalesinde, hızla ilerleyen tıbbi teknoloji ve buna paralel olarak artan maliyetlere dikkat çekmiş ve sağlık ekonomisi konusunu ilk defa sistematik bir şekilde ele almıştır (Mushkin, 1958). 1962'de yayımlanan başka bir çalışmasında ise Mushkin, sağlığı ilk kez bir yatırım aracı olarak tanımlamıştır (Mushkin, 1962). 1960'ların sonlarına doğru, özellikle ABD gibi ekonomik olarak gelişmiş ülkelerde, sanayi toplumlarının sosyo-ekonomik yapısı önemli değişimlere uğramıştır. Bu değişimler, hizmet sektöründeki yenilikler ve teknolojik değişim gibi faktörlerle birlikte sanayi sonrası ekonomilere geçişi hızlandırmıştır (Kurtulmuş, 1996).

Tüm bu gelişmelere rağmen sağlık ekonomisi açısından kırılma noktası 1963 yılında Kenneth J. Arrow tarafından yayınlanan ve serbest piyasa ekonomisinin kurallarının neden sağlık piyasasında işletilemediğinin araştırıldığı "Uncertainty and The Welfare Economics of Medical Care" başlıklı çalışması olmuştur. Bu makalesinde asimetrik bilgi, ahlaki tehlike, riskten kaçınma, gönüllü dışsallıklar ve o zamandan beri sağlık ekonomisi araştırmasında büyük öneme sahip birçok konuyu ele almıştır. Ayrıca sağlık piyasasında da serbest piyasa mekanizmalarının etkili olup olamayacağını incelemiştir. Diğer ekonomik piyasalarda olduğu gibi sağlık sektöründe de meydana gelen aksaklıkların dışarıdan yapılacak müdahale ve düzenlemelerle giderilebileceğini belirtmiştir. Arrow'un dediği gibi, "Hastalıktan iyileşme, hastalığın görülme sıklığı kadar öngörülemezdir" sağlık sektörünü hem olumlu hem de normatif bakış açılarından anlamanın anahtarı sağlık bakımının sonucunu oluşturur (Arrow, 1963).

Sağlık Ekonomisi, ikinci Dünya Savaşı sonrasında, 1950'lerde ilk defa ABD'de tıp fakültelerinde bağımsız bir ders olarak okutulmaya başlanmıştır. Bu gelişim, eğitim, savunma, çevre ve enerji ekonomisinde olduğu gibi Avrupa'ya da yayılmıştır. 20. yüzyılın son çeyreğinde, özellikle doğum yeri olarak kabul edilen İngiltere'de beşeri sermayenin öne çıkmasıyla, sağlık ekonomisi ABD ve Avrupa'da ekonomistlerin büyük ilgisini çeken bir alan haline gelmiştir (Dağlı, 2006).

Sağlık ekonomisi içinde ve sağlık piyasası koşullarında sağlık ekonomisi, önemli bir gelişme ve değer artışı yaşamıştır. Nefiodow, sağlık sektörünün gelecekte büyüme motoru olacağını öngörmekte ve sürdürülebilir bir yükseliş ile tam istihdam sağlayabilmek için sağlık sektörü dışında başka bir alternatif olmadığını savunmaktadır. Bu noktada, sağlık sektörünün 21. yüzyılın taleplerine uygun şekilde düzenlenmesi ve insana odaklanarak genişletilmesi gerekmektedir. Ekonomik ve toplumsal gelişmenin merkezine, kimyasal bir süreç veya donanım teknolojisi değil; insanın fiziksel, zihinsel, sosyal, ekolojik ve manevi ihtiyaçlarını, sorunlarını ve potansiyelini yerleştirmektir (Nefiodow, 2016).

Dünya genelinde sağlık ekonomisinin gelişimi 1960'lara kadar uzanmakta olup, 1980'e kadar hem teorik hem de pratik açıdan önemli adımlar atılmıştır. Ancak, Türkiye'de sağlık ekonomisiyle ilişkilendirilen ilk çalışmanın 1989 yılında Price Waterhouse tarafından Devlet Planlama Teşkilatı için hazırlanan Master Plan Etüdü olduğu görülmektedir (DPT, 1989). Bu planla birlikte sağlık hizmetlerinde verimlilik, kalite, hizmet sunumu ve finansmanının ayrılması gibi konular, dahili piyasa gibi kavramlar gündeme gelmiştir. Ardından, Türkiye'de sağlık hizmetlerinde reform tartışmaları sürekli bir şekilde devam etmiştir. İlk kapsamlı sağlık politikası dokümanı Türkiye'de 1993 yılında yayınlanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 1993). Bu dokümanda, hizmet sunumu ile finansmanının ayrılması, tüm nüfusun genel sağlık sigortası ile güvence altına alınması, hastanelerin rekabet edebileceği bir özerkliğe sahip olduğu serbest bir piyasa ve birinci basamakta aile hekimliğine dayalı bir reform paketi detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ayrıca, 1996-1998 yılları arasında sağlık harcamaları üzerine kapsamlı araştırmalar yapılmış ve sağlık hizmetlerine ayrılan kaynakların büyüklüğü ile bu kaynakların hangi alanlara ve işlevlere göre nasıl dağıtıldığı ortaya konmuştur (Sağlık Bakanlığı, 1997; Sağlık Bakanlığı, 2001a; Sağlık Bakanlığı, 2001b).

1990'lı yıllarda, sağlık ekonomisiyle ilgili tartışmalar hız kazanmış ve bu süreç 2003 yılında Aralık ayında Sağlıkta Dönüşüm Programı'nın başlatılmasıyla hayata geçirilmiştir. Bu program, sağlık hizmetlerinin etkili, verimli ve adil bir şekilde düzenlenmesini, finansmanın sağlanmasını ve sunulmasını hedeflemiştir (Sağlık Bakanlığı, 2008). Dönüşüm süreciyle birlikte, yeni kavramlar tartışılmış ve farklı yöntemler uygulanmaya başlanmıştır (Sur & Palteki, 2013). Ayrıca, sağlık ekonomisinin gelişimine katkıda bulunan OECD Sağlık Hesapları Sistemi ile uyumlu Ulusal Sağlık Hesapları Çalışması (Berman & Tatar, 2004) ve Ulusal Hastalık Yükü ve Maliyet Etkililik çalışmaları yayınlanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2004). Bu çalışmalar, Türkiye'nin sağlık için ayırdığı kaynakların, gelişmişlik düzeyiyle karşılaştırıldığında önceden tahmin edilenden daha yüksek olduğunu göstermiş ve bu nedenle mevcut kaynakların daha etkili ve verimli bir şekilde kullanılmasının önemli bir politika önceliği olması gerektiğini vurgulamıştır (Tatar, 2009).

Sağlık hizmetleri piyasası, yapı ve işleyiş açısından diğer piyasalardan önemli ölçüde farklılık göstermektedir (Kılıç, 2008). Bu piyasada bireyler, hastalıklarına tedavi veya korunma sağlamak amacıyla mal ve hizmet satın almak istediklerinde kendi istekleri ve ihtiyaçları doğrultusunda bağımsız bir şekilde hareket edememektedirler. Bilgi asimetrisi nedeniyle bireyler, sağlık hizmeti konusunda uzman olan hekimlerin alacakları kararları beklemektedirler. Hekimler ise hastaları için yararlı olacağını düşündükleri mal ve hizmetleri mevcut imkanlar çerçevesinde belirlemektedirler. Bu süreçte bireylerin geliri, hizmetin maliyeti ve fiyatı gibi ekonomik faktörler göz ardı edilmektedir. Temel amaç, bireylerin ihtiyacı olan sağlık hizmetlerini optimum düzeyde sunmaktır (Tıraş, 2013).

Sağlık ekonomisinde sistem işleyişi, sağlık hizmetlerine olan talebi, bu talebi karşılamak amacıyla piyasaya sürülen sağlık hizmetlerinin arzını ve fiyatların oluşmasıyla birlikte ortaya çıkan finansman şeklini içermektedir. Sağlık hizmetleri talebinin düşük gelir ve fiyat esnekliğine sahip olması, talebin belirsiz olması, türev talebinin olması gibi faktörler sağlık hizmetleri piyasasını diğer mal ve hizmet piyasalarından ayıran özelliklerdir. Sağlık hizmetleri arzının özellikleri ise fiyatlandırma, hekimlerin güvenilir olması, arz koşulları, her arzın kendi talebini oluşturması, sağlık hizmetlerinde arz esnekliğinin düşük olması, sağlık hizmetleri arzının bilgi ve teknoloji yoğunluğu, bütünleşik bir yapı gerektirmesi gibi unsurlarla ifade edilebilir (Kınacı, 2021).

Yukarıda açıklanan konular sağlık ekonomisinin kapsamını ve gelişimini tasvir etmektedir. Sağlık ekonomisinin içerisinde meydana gelen faaliyetler ise bir sistem içinde meydana gelmektedir. Bu sağlık ekonomisi sistemi sağlık hizmetlerine olan talep ve arzın karşılaşmasını, işleyiş mekanizmasını, fiyat oluşumunu ve finansman yöntemlerini ortaya koymaktadır. Aşağıda Şekil 2'de genel olarak sağlık ekonomi sistemi işleyişi gösterilmektedir.

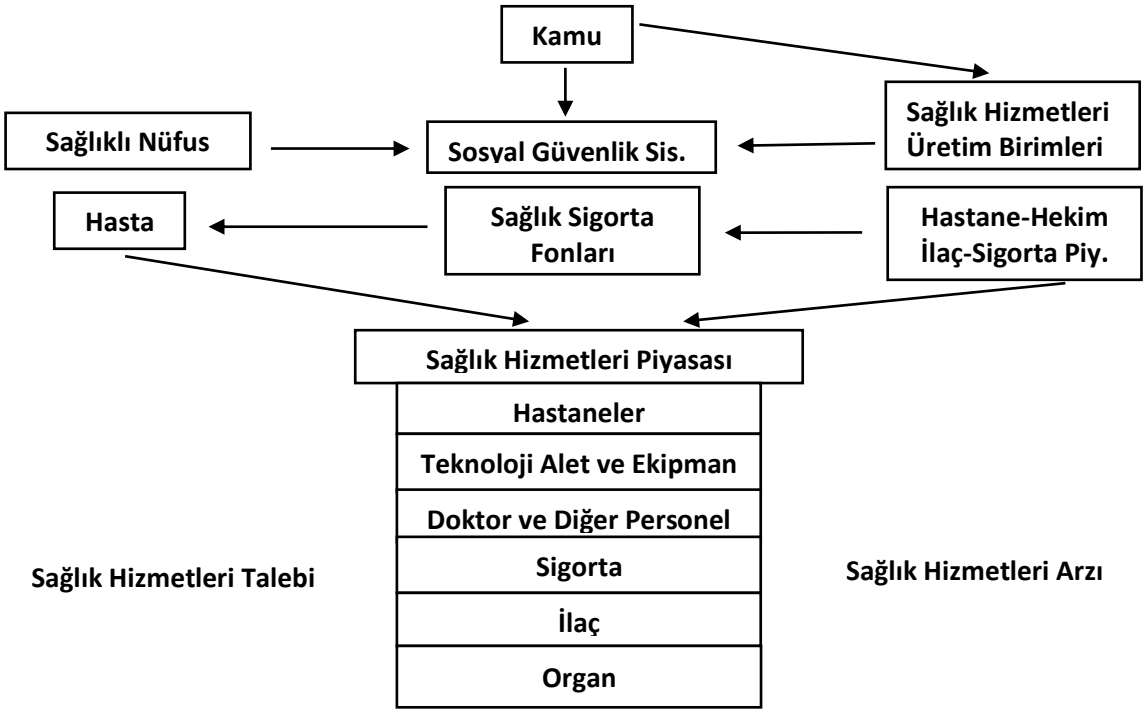

Şekil 2. Sağlık Ekonomisi Kapsamının Şematik Olarak Gösterimi

Kaynak: Işık, 1997. Sağlık Ekonomisi: Finansmanı ve Ekonometrik Bir Analiz Çerçevesi.

2. Sağlık Sektörü

2.1. Sağlık ve Sağlık Hizmetleri

Dünya Sağlık Örgütü'nün yaptığı tanıma göre "sağlık, sadece hastalık veya sakatlık durumunun olmayışı değil, aynı zamanda bedenen, ruhen ve sosyal yönden tam bir iyilik hali durumudur" şeklindedir ve Dünya Sağlık Örgütüne göre sağlık vazgeçilmez bir servet olarak kabul edilmektedir (WHO, 1981). İyi bir sağlık için sağlığı nelerin etkilediğini bilmek çok önemlidir. Genel olarak sağlık gelir durumu, yaş, çevre kirliliği gibi birçok durumdan etkilenmektedir. Skolnik (2012)'e göre bireyin sağlığı etkileyen faktörlerin başlıcaları; yaş ve cinsiyet gibi bireyin kendisiyle ilgili olan faktörler, çevre, su ve hava kirliliği gibi fiziksel çevreyle ilgili faktörler, gelir durumu ve eğitim gibi sosyal çevreyle ilgili faktörlerdir. Ayrıca alkol ve sigara tüketimi gibi sağlıklı yaşam davranışları, çocuklukta sağlıklı gelişim için yeterli koşullara sahip olup olmama, iş ve çalışma koşulları ile sağlık hizmetlerinden yararlanabilme olanakları da sağlık belirleyicileri arasında önemli yere sahiptir.

Sağlık hizmetleri ise bireylerin sağlığını korumak, hastalıkların oluşumunu engellemek, hasta olan bireylere en kısa sürede teşhis koyarak tedavi etmek, sakatlanmaları önlemek, sakatlananları ise sosyal ve rehabilite edici hizmetler ile tekrar topluma kazandırmak, kısaca insanların daha uzun ve kaliteli yaşamasını sağlamak amacıyla sunulan hizmetler olarak ifade edilebilir (Demirci, 2020). Sağlık hizmetleri stoklanamaması, talebinin belirsiz olması, kaynağından ayrılamaz olması gibi birçok özelliğinden dolayı diğer mal ve hizmetlerden ayrılmaktadır.

Sağlık hizmetlerinin başlıca özellikleri aşağıda verilmiştir (Tengilimoğlu vd., 2012; Öztürk, 2007).

- Sağlık hizmetinin tüketiminin rastlantısal olması
- İkame edilememesi ve ertelenememesi
- Asimetrik bilgi

- Hizmeti sunanların bilgi gücünü elinde tutması
- Sağlık hizmetinin boyutu ve kapsamı hekimler tarafından belirlenmektedir
- Sağlık hizmetleri tüketicilerinin irrasyonel davranışlara sahip olması
- Hizmetten sağlanan doyum ve kaliteyi önceden belirlemek çok zordur
- Dışsallıklar nedeniyle yarı kamu malı özelliği taşımaktadır
- Devlet müdahalesine açık olması
- Sağlık sektörünün tekelleşmeye açık olması
- Fiyatlarla gerçek maliyetler arasındaki korelasyonun zayıf olması
- Sağlık hizmetinin çıktısı paraya çevrilememesi

Sağlık hizmetleri yukarıda ifade edilen özelliklerinden dolayı diğer mal ve hizmetlerden ayrılmaktadır. Sağlık hizmetlerinin ikame edilememesi, alternatifsiz oluşu, ertelenememesi gibi özellikleri sağlık hizmetlerinin önemini arttırmaktadır.

Ekonomik açıdan sağlığın önemine bakıldığında ise; ilk olarak sağlıklı bir toplumun ekonomiye sağladığı katkılar açısından, ikinci olarak ise sağlık durumunun bozulmasıyla ortaya çıkan hastalığın birey açısından yarattığı ekonomik zararlar açısından öneminden bahsedilebilir (Ersöz, 2008). Sağlıkta meydana gelen bozulmalardan dolayı da iki durum ortaya çıkmaktadır. Hastalık nedeniyle ortaya çıkan gelir kaybı birinci etkendir, ikincisi ise tedavi masraflarındaki artıştır. Bu durumda, gelir azalırken harcamalar artar. Bu, bireysel ve toplumsal bütçelerin açık vermesine yol açar. Dolayısıyla sağlık hizmetlerinin, toplumun beşeri sermaye kalitesini yükselterek bütçe dengesine hizmet ettiği ve bu sayede ekonomik katkı oluşturduğu söylenebilir (Taban, 2004).

Son olarak yarı kamusal özellik taşıyan sağlık hizmetlerinin ekonomide ve toplumsal hayatta yarattığı etkiler göz önünde bulundurularak etkin ve verimli olarak sunulması, sağlık politikalarının bu yönde oluşturulması son derece önemlidir. Sağlık hizmetlerinin yerinde ve zamanında ihtiyaç duyulan kalitede verilebilmesi için ülkelerin sağlam bir ekonomik yapıya sahip olması gerektiği de unutulmamalıdır.

2.2. Sağlık Harcamaları

Bir ülkede sağlık hizmetlerinin sunulabilmesi için gerekli olan harcamalar, sağlık harcaması kategorisinde değerlendirilir. Bu harcamalar, sadece hastalıkların tedavi edilmesi için yapılan masrafları değil, aynı zamanda sağlığın korunması ve geliştirilmesi amacıyla yapılan harcamaları da içerir. Sağlık harcamaları, sağlıklı bir toplumun oluşturulması için gerekli hizmetlerin üretilmesi ve sunulması amacıyla gerçekleştirilir. Bu harcamaların artması, bireylerin yaşam süresini ve yaşam kalitesini olumlu yönde etkiler. Ayrıca sağlık harcamaları, ekonomik kalkınmanın sağlanmasında temel bir rol oynamakta ve gün geçtikçe hükümetler bu alana daha fazla önem vermektedir (Akar, 2014; Akın, 2007).

Bir ülkede yapılan sağlık harcamaları, ülkenin gelişmişlik düzeyiyle ilişkili olduğu kadar toplumun gelir düzeyiyle de ilişkilidir. Düşük gelirli ülkelerde bireylerin diğer zorunlu ihtiyaçlarından en fazla fedakârlık yaparak tercih ettikleri hizmet sağlık hizmetleri olmaktadır. Bireylerin sağlık konusunda yaptıkları bu fedakârlıkların temel sebebi sağlığın temel ihtiyaçlar arasında en üst sıralarda yer almasıdır. Birleşmiş Milletler Milenyum Zirvesi'nde de sağlıklı olma isteğinin diğer isteklerin önüne geçerek ilk sırada yer aldığı görülmektedir (Sachs, 2001). Dünya genelinde bireylerin sağlıkla ilgili istek ve beklentilerinin sürekli arttığı ve sağlıklı olma durumunun gittikçe önem kazandığı söylenebilir.

Sağlık harcamaları her ne kadar bir tüketim harcaması olarak görülse de esasen bir yatırım harcamasıdır. Sağlık kazanımı hem verimli çalışma açısından hem de çalışma süresinin uzaması açısından ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır. Sağlık harcamalarının ekonomik

büyümeye hastalıktan dolayı meydana gelecek iş kaybını engellemesi yönünden ve çocukların daha sağlıklı bir eğitim alması yönünden katkısı bulunmaktadır (Akın, 2007). Bununla birlikte dünyada birçok ülkenin son yıllarda yaşadığı problemlerden birisi sağlık hizmetine olan talebin ve buna bağlı olarak sağlık harcamalarının önemli ölçüde artış göstermesidir. Sağlık hizmetlerinin öneminin gittikçe artmasıyla kaynakların öncelikli yatırım alanlarından sağlık sektörüne aktarıldığı görülmektedir (Kamacı & Yazıcı, 2017). Bundan dolayı günümüzde ekonomik açıdan sağlık hizmetlerinin önemi daha da artmış ve ülkeler için üzerinde önemle durulması gereken bir konu haline gelmiştir.

Önümüzdeki 10 yıl içerisinde ülkelerin neredeyse tamamının sağlık hizmetlerine yönelik uyguladıkları politikalar konusunda oldukça zor kararlar vermek zorunda kalacakları düşünülmektedir. Görüldüğü üzere yaşlanan nüfus, genç ve sağlıklı bireylerin yaşlıları desteklediği geleneksel finans modellerinin üzerinde oldukça büyük bir baskı yaratmaktadır. Bundan dolayı ülkeler gelecek dönemlerde yapacakları sağlık harcamaları için doğru öngörülerde bulunmak ve bu öngörüler kapsamında özellikle yaşlanma ve genel sağlık eğilimleri üzerine incelemeler yapmak durumundadırlar. Ayrıca geliştirilecek olan yeni tıbbi teknolojiler, geçmiş sağlık harcamalarını etkilediği gibi gelecekteki sağlık harcamalarını da etkilemeye devam edecektir (Bhattacharya vd., (2021).

2.3. Türkiye'de Sağlık Hizmetlerinin Finansmanı

Türkiye'de sağlık hizmetlerinin finansmanı; merkezi idarenin genel bütçe vergi gelirleriyle sağladığı finansman, zorunlu sigorta primleri ve doğrudan cepten yapılan ödemelerden oluşmaktadır (Işık, 1997).

Türkiye'de sağlık hizmet sunumunu ve finansmanının ikisini birden karşılayan kurum ve kuruluşların varlığı finansman sistemini daha karmaşık bir hale getirmektedir. Yaklaşık olarak sağlık hizmetleri finansmanının üçte biri vergi gelirleri ile, beşte biri sigorta fonlarıyla ve geriye kalan yüzde otuzun üzerindeki kısım ise özel sigorta kuruluşları ve kişilerin doğrudan yaptıkları cepten ödemelerden oluşmaktadır (Sağlık Bakanlığı, 1996).

Sağlık sigortası kapsamı dışında olan nüfusun, büyük bir bölümü doğrudan cepten ödeme yaparak sağlık harcamalarını karşılamaktayken ödeme gücü olmayan kişilerin harcamaları ise devlet tarafından çeşitli fon gelirlerinden karşılanmaktadır. Bu farklı finansman yöntemleriyle sunulan sağlık hizmetleri, çeşitli kurumlar tarafından finanse edilmektedir. Bu kurumlar, işçi ve işveren primleriyle oluşturulan genel bütçeye bağlı Emekli Sandığı, SSK ve Bağ-kur gibi kuruluşlardır. 2000'li yıllara gelindiğinde ise 2006 yılında kabul edilen ve 2008 yılında yürürlüğe giren Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Yasası ile sağlık hizmetlerinin finansmanında önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu yeni sistemle sağlık sigortası kapsamına alınan kişi sayısı artmış ve sağlık hizmetlerinin finansmanı ile sunumu birbirinden ayrılmıştır. Türkiye'de sosyal sağlık sigortası kuruluşları, Genel Sağlık Sigortası adı altında tek bir çatı altında birleştirilmiştir (Sıvacı, 2007).

Genel Sağlık Sigortası sistemiyle birlikte, Emekli Sandığı, Bağ-Kur, SSK, Yeşil Kart ve devlet memurları için yapılan sağlık ödemeleri Sosyal Güvenlik Kurumu çatısı altında birleştirilmiş ve sistemin finansmanı daha basitleştirilmiş ve tüm bu ödemeler tek bir yerde toplanmıştır. Sağlık Bakanlığı hastanelerin denetim ve düzenini sağlama sorumluluğunu üstlenmiştir. Genel Sağlık Sigortası sisteminde, bir işveren altında çalışanlar ve bağımsız çalışanlar, sosyal güvenlik sistemine bağlı iseler, önceki sistemde olduğu gibi prim ödemek zorundadırlar. Ancak bu durumda primler SSK ve Bağ-Kur gibi farklı kurumlar tarafından değil, yalnızca Sosyal Güvenlik Kurumu tarafından toplanmakta ve yönetilmektedir. Emekli Sandığı ve Yeşil Kart'a bağlı çalışanlar ve memurlar içinse prim ödemeleri Maliye Bakanlığı tarafından Sosyal Güvenlik Kurumu'na aktarılmaktadır. Sonuç olarak, önceden beş farklı

kaynaktan gelen prim ödemeleri, şimdi tek bir çatı altında, yani Sosyal Güvenlik Kurumu bünyesinde toplanmaktadır (Çelikay & Gümüş, 2010). Getirilen bu kapsayıcı sistemde herkesin sağlık hizmetinden faydalanması amaçlanmıştır. Eski sigorta sisteminde, sadece zorunlu sigorta kapsamında olan bireyler sağlık hizmetinden yararlanabilir iken yeni sistemde prim ödeyen herkes sigorta kapsamına alınmaktadır (İlhan vd., 2006).

2.4. Türkiye'de Sağlık Harcamaları

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce, sağlık harcamalarının genellikle kamu ve vakıflar tarafından finanse edildiği görülmektedir (Kasapoğlu, 2016). Cumhuriyet'in ilanından sonra ise Sağlık Bakanlığı'nın kurulmasıyla birlikte sağlık hizmetlerinin finansmanı daha fazla kamusal nitelik kazanmıştır (Sevinç & Yılmaz, 2020). Sağlık alanındaki bu kamusallaşma, Türkiye'nin bir sosyal refah devleti olarak II. Dünya Savaşı sonrasında da sürdüğü bir yapıya dönüşmüş ve Türkiye, bunu başaran nadir ülkelerden biri olmuştur (Altunakar Mercan & Geyik, 2019).

1961 tarihinde Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi ile ilgili çıkarılan yasada sağlık hizmetlerinin tek elden devlet tarafından sunulması kabul edilmiştir. Birinci basamak sağlık hizmetlerinin, kırsal bölgelere kadar götürülerek herkesin bu haktan faydalanması amaçlanmıştır. Sağlık hizmetleriyle ilgili 1961 tarihinde çıkarılan kanun 1982 Anayasasının 56.maddesine göre değiştirilmiştir. Değiştirilen yasada sağlık hizmetleri ile ilgili görevler devletle birlikte sağlık kurum ve kuruluşlarına da aynı yetki verilmiştir (Kaya, 2019).

Türkiye yapılan sağlık harcamaları, gelişmiş ülkelere göre daha düşük kalmasına rağmen sağlıkta temin edilen sınırlı kaynakların etkin bir şekilde değerlendirilmesi gelişmiş ülkelerde olduğu kadar önem arz etmekte ve bu konunun üzerinde dikkatle durulması gerekmektedir. Zira sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki payı gittikçe artmakta ve Türkiye'de de olduğu gibi tüm ülkeler için sağlık harcamalarını finanse etmek daha da zorlaşmaktadır. Sağlık harcamaları ülkelerin kalkınma seviyeleri bakımından önemli bir gösterge konumundadır. Ayrıca GSYİH içinde sağlık harcamalarının payının ülkelerin kalkınma seviyeleriyle doğru orantılı olarak seyrettiği söylenebilir (Tokat, 1995).

Türkiye'de sağlık harcamaları merkezi yönetim bütçe giderleri içinde yer almakta ve sağlık harcamaları içerisinde hastane harcamalarının önemli bir yeri bulunmaktadır. Türkiye'de sağlık harcamaları; önceden daha çok tedavi edici hizmetler kapsamında kullanmaktayken; günümüzde daha geniş çerçevede genel tedavi ve sağlık malzemeleri giderlerini, genel ilaç giderlerini, tıbbi ve tıbbi olmayan cihazların üretimi-tedariki giderlerini, yeşil kartlıların tedavi ve sağlık malzemeleri giderlerini ve yeşil kartlıların ilaç giderlerini kapsamaktadır (Akar, 2014). Bu durumunun ise Türkiye'de sağlık harcamalarını yıllar itibariyle arttığı görülmektedir.

Türkiye'de 10 yıllık sağlık harcama tutarları incelendiğinde genel itibariyle harcama oranlarının büyük çoğunluğunun devlet tarafından kamu yoluyla karşılandığı görülmektedir. Sağlık harcamalarının kamu finansmanıyla yapılan bölümünde Sağlık Bakanlığı bünyesindeki birinci ve ikinci basamak kuruluşlar, Üniversitelerdeki üçüncü basamak sağlık kuruluşları, Sosyal Sigortalar Genel Müdürlüğü, Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Teşvik Fonu, yerel yönetimlerin Valilik bünyesinde koruma kapsamında olan İl Göç İdare Müdürlüklerince karşılandığı görülmektedir. 2011 yılından itibaren ise yapılan sağlık harcamalarının %80'e yakın oranının kamu tarafından karşılandığı, %20'lik bir bölümünün ise özel kesim tarafından karşılandığı söylenebilir (Karaca, 2022).

2.5. Türkiye'de Sağlık Harcaması Yapan Kurumlar ve Karşılaşılan Problemler

2017 yılı itibariyle Türkiye nüfusunun %87'sinin Genel Sağlık Sigortası kapsamında olduğu görülmektedir. Türkiye'de 2021 yılı itibariyle cari sağlık harcamalarının %49,5'i

hastaneler, %9,4'ü ayakta hasta hizmetleri, %22,8'i tıbbi malzemeler ve %6,5'i yatırım için kullanılmıştır. 2021 yılı itibariyle yapılan sağlık harcamalarına bakıldığında; Sosyal Güvenlik Kurumu'nun, sağlık harcamalarının %47'sini karşıladığı görülmektedir. Merkezi Devlet, Sosyal Güvenlik Kurumu'ndan sonra sağlık harcaması açısından en fazla harcamaya sahip ikinci kurum olup sağlık harcamalarının %31,4'ünü karşılamaktadır. Devlet Bütçesi'nden karşılanan %79,2'lik bu payın önemli bir bölümünün hizmet sunumunda rol alan, birinci, ikinci ve üçüncü basamak sağlık kurumlarında çalışmakta olan sağlık personeli giderlerinden oluştuğu söylenebilir. Son olarak Özel Sektör'ün %20,8 ile sağlık harcamalarında üçüncü sırada yer aldığı görülmektedir (TUİK, 2021).

Sağlık sektöründe yaşanan önemli bazı problemler ekonomistlerin sağlık sektörüne olan ilgisini arttırmıştır. Bu problemlerden en önemlisi sağlık sektörüne ayrılan kaynakların sürekli olarak artmasına karşın sağlık seviyesinde istenen miktarda artışların yaşanamamasıdır. Bir diğer sorunun ise yeterli ve verimli sağlık hizmeti üreten sağlık politikalarının olmayışı ve profesyonel sağlık yöneticilerinin sektördeki eksikliğidir. Sağlık sektöründe yaşanan problemler; artan maliyetler, sağlık hizmetlerine erişim ve sağlık statüsü olarak üç ana başlıkta toplanabilir (Çelik, 2016).

İlk olarak maliyet artışlarının; artan kalite ve hizmet beklentisi, arzın kendi talebini yaratması, artan yaşlı nüfus ve sağlık sektöründe kaynakların verimsiz kullanımı kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Sağlık hizmetlerine erişin noktasında ise daha az sigorta primi ödeyen sigortalıların sağlık hizmetlerine daha geç ulaşması ve fakirlik, yaşlılık, kırsal bölgede yaşama gibi özel ulaşım problemleri örnek olarak gösterilebilir. Son olarak sağlık statüsü konusunda yaşanan problemlerin ise sağlık statüsü üzerinde sadece sağlık hizmetlerinin değil, diğer sosyo-ekonomik faktörlerin de oldukça etkili olması örnek olarak gösterilebilir (Çelik, 2016). Diğer taraftan Türkiye açısından bakıldığında Kılavuz (2010) Türkiye'de sağlık harcamalarının artış nedenlerini aşağıdaki gibi ifade etmiştir;

- Sağlık alanının emek yoğun bir alan olması,
- Arzın kendi talebini yaratması,
- Gelirdeki artışın sağlık harcamaları talebini artırması,
- Kronik hastalıkların ortalama yaşam süresinin yükselmesiyle birlikte artması,
- Bireylerde sağlık bilincinin gelişmesi,
- Asimetrik bilgi kaynaklı maliyetlerde yaşanan artış,
- Sağlık sektöründe yüksek maliyetli ileri teknolojinin kullanılması olduğu söylenebilir.

2.6. Worldbank ve TUİK İstatistiklerine Göre Türkiye'de Sağlık Ekonomisine İlişkin Veriler

Türkiye'nin sağlık ekonomisine ilişkin verileri incelenmiş ve aşağıdaki sağlık ekonomisi istatistik tablosu oluşturulmuştur. Ulaşılabilen en güncel veriler kullanılarak Türkiye'de sağlık harcamalarının gelişimi ve mevcut durumu incelenerek OECD ülke ortalamalarıyla karşılaştırılmıştır.

Tablo 1. Türkiye ve OECD Ülkeleri Sağlık Finansmanı Verileri

Yıllar	Türkiye				OECD Ülkeleri Ortalaması			
	Kişi Baş. Düşen Sağlık Harc.($)	Kişi Baş. Düşen Kamu Sağlık Harc. ($)	Kişi Baş. Düşen Özel Sektör Sağlık Harc. ($)	Kişi Baş. Cepten Yapılan Harc. ($)	Kişi Baş. Düşen Sağlık Harc. ($)	Kişi Baş. Düşen Kamu Sağlık Harc. ($)	Kişi Baş. Düşen Özel Sektör Sağlık Harc. ($)	Kişi Baş. Cepten Yapılan Harc. ($)
2011	526	416	109	83	4351	2751	1598	640
2012	519	411	108	82	4357	2734	1622	642
2013	546	428	118	92	4377	2741	1636	644
2014	519	403	116	92	4494	2828	1666	654
2015	446	349	97	75	4327	2694	1633	618
2016	459	360	99	75	4455	2771	1683	630
2017	437	339	97	76	4602	2858	1743	647
2018	387	299	87	67	4821	3003	1816	678
2019	397	308	88	67	4900	3051	1848	681
2020	395	311	83	64	5292	3480	1811	653

Kaynak: Worldbank, https://databank.worldbank.org/, Erişim Tarihi: 26.09.2023.

Yukarıda verilen Tablo 1'de Türkiye ve OECD ülkelerinin dolar bazında 2011-2020 yılları arasındaki sağlık harcamaları değerleri verilmiştir. Türkiye'nin sağlık harcamaları yönünden OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında; OECD ülkelerinin çok altında bir kişi başına düşen sağlık harcamasına sahip olduğu görülmektedir. Toplam sağlık harcamaları içerisinde kişi başına cepten yapılan harcamalarına bakıldığında ise; cepten yapılan harcamaların toplam sağlık harcamaları içerisindeki oranının OECD ülkelerine göre neredeyse iki kat fazla olduğu görülmektedir. Diğer taraftan sağlık harcamaları içerisinde kişi başına düşen kamu ve özel sektör paylarına bakıldığında Türkiye'nin OECD ülkelerine göre kamu harcamalarının daha ağırlıkta olduğu, özel sektör harcamalarının ise daha sınırlı kaldığı söylenebilir. Son olarak Türkiye'nin kişi başına düşen sağlık harcamalarının dolar bazında 2014 yılından itibaren 6 yıldır sürekli düşüş gösterdiği görülmekte iken OECD ülkelerinin yaptığı kişi başına düşen sağlık harcamalarının son 10 yılda sürekli olarak artış gösterdiği görülmektedir.

Tablo 2. Sağlık Harcamaları İçerisinde Kamu ve Özel Sektörün Payı (Türkiye ve OECD Ülkeleri)

Yıllar	Türkiye		OECD Ülkeleri Ortalaması	
	Kamu Sağlık Harc. Toplam Sağlık Harc. İçerisindeki Oranı	Özel Sektör Sağlık Harc. Toplam Sağlık Harc. İçerisindeki Oranı	Kamu Sağlık Harc. Toplam Sağlık Harc. İçerisindeki Oranı	Özel Sektör Sağlık Harc. Toplam Sağlık Harc. İçerisindeki Oranı
2011	79,1	20,8	63,1	36,7
2012	79,1	20,8	62,6	37,3
2013	78,3	21,6	62,5	37,4
2014	77,6	22,3	62,8	37,1
2015	78,1	21,8	62,1	37,8
2016	78,4	21,5	62,1	37,8
2017	77,7	22,2	62	37,9
2018	77,3	22,6	62,2	37,7
2019	77,6	22,3	62,1	37,8
2020	78,8	21,1	65,6	34,3

Kaynak: Worldbank, https://databank.worldbank.org/, Erişim Tarihi: 26.09.2023.

Yukarıda verilen Tablo 2'de görüldüğü üzere 2011-2020 yılları arasında Türkiye ve OECD ülkelerinin sağlık harcamaları içerisindeki kamu ve özel sektörün payları verilmiştir.

Türkiye'de sağlık harcamaları içerisinde kamunun payının %77-80 aralığında olduğu OECD ülkelerinde ise bu oranının %62-65 aralığında olduğu görülmektedir. Özel sektörün payı OECD ülkelerinde %37'lerde iken bu oran Türkiye'de sadece %21'lerdedir. Ayrıca 2016, 2017 ve 2018 yıllarında Türkiye'de kamunun payı düşüş gösterirken benzer şekilde 2015, 2016 ve 2017 yıllarında az da olsa OECD ülkelerinde de kamunun payının düştüğü görülmektedir. Son olarak 2011-2020 yılları arasında sağlık harcamaları içerisinde hem Türkiye'nin hem de OECD ülkelerinin kamu ve özel sektör paylarının yatay bir seyir izlediği söylenebilir.

Tablo 3. Sağlık Harcamalarının GSYİH İçerisindeki Payı (Türkiye ve OECD Ülkeleri)

Yıllar	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Türkiye	4,6	4,4	4,3	4,3	4,1	4,2	4,1	4,1	4,3	4,6
OECD Ülkeleri Ortalaması	11,5	11,7	11,7	11,8	12,2	12,4	12,3	12,3	12,4	13,9

Kaynak: Worldbank, https://databank.worldbank.org/, Erişim Tarihi: 26.09.2023.

Yukarıda verilen Tablo 3'te Türkiye ve OECD ülkelerinin sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki paylarına bakıldığında; Türkiye'de GSYİH içerisinde sağlık harcamaları ortalama olarak %4 civarındayken OECD ülkelerinde bu oranın %12'lerde olduğu görülmektedir. OECD ülkelerine göre Türkiye'nin GSYİH'dan sağlık harcamalarına ayırdığı payın yaklaşık olarak 3 kat daha az olduğu görülmektedir. Bu oran Türkiye'de ve OECD ülkelerinde benzer olarak 2019 ve 2020 yıllarında artış göstermiştir. Diğer taraftan OECD ülkelerinde bu oranın 2015 yılında büyük bir artış gösterdiği görülürken, Türkiye'de aynı yılda azalış gösterdiği dikkatleri çekmektedir.

Tablo 4. Türkiye Toplam Sağlık Harcamaları

Yıllar	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Türkiye	94 Milyar TL	104 Milyar TL	119 Milyar TL	140 Milyar TL	165 Milyar TL	201 Milyar TL	249 Milyar TL

Kaynak: TUİK, https://www.tuik.gov.tr/, Erişim Tarihi: 26.09.2023.

Yukarıda verilen Tablo 4'te Türk lirası bazında Türkiye'nin 2014-2020 yılları arasındaki toplam sağlık harcama tutarları yer almaktadır. Türkiye'de yapılan toplam sağlık harcamaları 2015 ve 2016 yıllarında yaklaşık olarak %10 artarken diğer yıllarda düzenli olarak yaklaşık %20 artmıştır. Ayrıca TL bazında toplam sağlık harcamalarında artış hızının düzenli olarak artan oranda devam ettiği görülmektedir.

Sonuç

Sağlık ekonomisinin insanların gelişmişlik ve refah düzeyini arttırma da önemli yeri bulunmaktadır. Sürekli gelişim ve değişim içerisinde olan sağlık ekonomisi alanı, yatırım ve özel çalışmalara açık bir ekonomi dalıdır. Sağlık, küresel hastalıkların yaşandığı, sağlık hizmetlerinde beklentilerin, kalitenin ve rekabetin arttığı günümüz dünyasında içinde bulunduğumuz yüzyılın en dikkat çeken konularından biridir.

Sağlık harcamaları ülkelerin ekonomik büyümelerini etkileyen en önemli unsurların başında gelmektedir. Sağlık sektörüne ayrılan payın ekonomik gelişimi yüksek olan ülkelerde daha fazla olduğu görülmektedir. Sağlık sektörüne ayrılan bütçenin fazla olmasının insanların sağlık alanında farkındalık ve bilgi birikimini arttırdığı söylenebilir. Bu sebeple ekonomik gelişmeyle sağlık düzeylerinin iyileşmesi arasında güçlü bir ilişki olduğu ifade edilebilir. Ayrıca ekonomik göstergelerde yaşanan iyileşmelerin sağlık sektörünü olumlu yönde etkilediği özellikle gelişmiş ülke verileri incelendiğinde net bir şekilde görülmektedir.

Sağlık hizmetleri, bireylerin toplum sağlığını koruma, sosyo-ekonomik refahı artırma ve ferah bir yaşam standardı sunma açısından büyük öneme sahiptir. Ayrıca, her ülkenin temel görevi, tüm vatandaşlara sağlıklı bir yaşam hakkı sunmak ve uygun bir sağlık ortamı sağlamaktır. Türkiye'de sağlık hizmetlerine bakıldığında, ülkenin finansman sisteminin karma bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Zorunlu sigorta sistemiyle birlikte, özel sigorta, bireysel ödemeler ve kamu gelirleri gibi vergilerle finanse edilen yöntemler bir arada kullanılmaktadır. Sağlık harcamalarının büyük bir bölümü kamu tarafından karşılanmaktadır. Özellikle 2003 yılından itibaren Türkiye'de yapılan Sağlıkta Dönüşüm Programı ile sağlık hizmetlerinin finansmanında ve harcamalarında birçok olumlu değişiklik yaşandığı gözlemlenmiştir.

Türkiye sağlık harcamaları yönünden OECD ülkeleri ile karşılaştırıldığında, Dünya Bankası 2020 yılı kişi başı sağlık harcamaları haritasında Türkiye'nin 395$ ile OECD ülkelerinin oldukça altında olduğu görülmektedir. Ayrıca Türkiye'de kişi başı sağlık harcamaları dolar bazında 2011 yılından 2020 yılına kadar düzenli olarak düşüş göstermekteyken, TL bazında yapılan toplam sağlık harcamalarının düzenli olarak arttığı görülmektedir. Diğer taraftan kamu sağlık harcamalarının toplam sağlık harcamaları içerisindeki payı Türkiye'de %78'lerde iken OECD ülkelerinde %62'ler civarındadır. Son olarak sağlık harcamalarının GSYİH içerisindeki payının 2011-2020 yılları arasında Türkiye'de 4,1-4,6 arasında olduğu, OECD ülkelerinde ise %11,5-13,9 arasında Türkiye'nin çok üstünde olduğu görülmektedir. Sağlık harcamalarının ülkenin GSYİH içerisindeki payının ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesinde kriter olarak sıklıkla kullanıldığı düşünüldüğünde, Türkiye'nin toplam ekonomik kapasitesinin ne kadarının sağlık hizmetleri üretiminden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Çoğunlukla ülkelerin toplam sağlık harcamalarının büyüklüğünün o ülkenin sağlığa verdiği önem ve ekonomik gelişmişlik seviyesini gösterdiği düşünülmektedir. Bu konudaki bir diğer gösterge de bu harcamaların finansmanındaki kamu ve özel sektörün payıdır. Kamu sağlık harcamalarının düşük olduğu ya da kapsayıcı bir sosyal güvenlik sisteminin bulunmadığı ülkelerde, kişilerin yeterli sağlık hizmeti alabilmesi için cepten ödeme ya da özel sigortalar yoluyla sağlık harcaması yapması gerekmektedir. Gelir seviyesinin düşük ve gelir dağılımında eşitsizliğin yüksek olduğu ülkelerde kişilerin yeterli sağlık hizmeti alması kamunun harcamalarına bağlı olmaktadır. Bu konuda Türkiye'nin OECD ülkelerine kıyasla sağlık hizmeti finansmanında kamu ağırlığının daha fazla olmasının ve kapsayıcı bir sağlık politikası izleyerek Genel Sağlık Sigortası uygulamasının, Türkiye'nin sosyal devlet anlayışının gelişmişliğini gösterdiği düşünülmekte ve sağlığa verdiği önemi ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

Akar, S. (2014). Türkiye'de sağlık harcamaları, sağlık harcamalarının nisbi fiyatı ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelenmesi, *Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 21*(1), 311-322.

Akın, C. S. (2007). *Sağlık ve sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerine etkisi: Türkiye'de sağlık sektörü harcamaları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

Alpugan, O. (2011). Sağlık hizmetlerinin ekonomik açıdan incelenmesi. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 40, 133-160.

Altunakar Mercan, S. Ş. & Geyik, O. (2019). Yeni sağlık reformunun sağlık harcamaları üzerine etkisi. *III. International Symposium on Economics,* Politics and Administration, 843-849.

Arrow, K. J. (1963). Uncertainty and the welfare economics of medical care. *American Economic Review*, *53*(5), 941-973.

Baloğlu, B. (2006). *Sağlık ve hastalık: Ekonomik ve sosyolojik bakış açısıyla*. İstanbul: Der Yayınları.

Berman P. & Tatar M. (2004). *Türkiye ulusal sağlık hesapları 1999-2000*. Sağlık Bakanlığı, Ankara.

Bhattacharya, J., Hyde, T. & Tu, P. (2021). *Sağlık ekonomisi*, (1. Baskı), Ankara: Nobel Yayıncılık.

Chen, G. J. & Feldman, R. S. (2000). Economic aspect of health care systems: Advantage and disadvantage incentives in different systems. *Dermatologic Clinics Dergisi*, *18*(2), 211-214.

Culyer, A. J. & Newhouse, J. P. (2000). Introduction: The state and scope of health economics. In Culyer, A. J. & J. P. Newhouse (Ed.) *Handbook of health economics,* Amsterdam, Elsevier.

Çalışkan, Z. (2008). Sağlık ekonomisi: Kavramsal bir yaklaşım. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 26*(2), 29–50.

Çelik, Y. (2016). *Sağlık ekonomisi*. (3. Baskı). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Çelikay, F. & Gümüş, E. (2010). Türkiye'de sağlık hizmetleri ve finansmanı. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(1), 177- 216.

Çoban, H. (2009). *Sağlık ekonomisi ve Türkiye'de sağlık hizmetlerinin yeniden yapılandırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Maliye Anabilim Dalı, İzmir.

Çoban, H. (2019). Health economics and reasons for government intervention in health care. *Biltürk Journal of Economics and Related Studies*, *1*(1), 4-27.

Dağlı, G. H. (2006). *Türkiye'de sağlık sektörünün yapısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Demirci, H. F. (2020). Sağlık sigortası sahipliği ve sağlık hizmetleri talebi. *Selçuk Sağlık Dergisi,* (1), 37–45.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1989). *Sağlık sektörü master planı,* Ankara.

Ersöz, F. (2008). Türkiye ile OECD ülkelerinin sağlık düzeyleri ve sağlık harcamalarının analizi. *İstatistikçiler Dergisi*, *2*, 95-104.

Işık, A. (1997). *Sağlık ekonomisi: Finansmanı ve ekonometrik bir analiz çerçevesi*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliyet Anabilim Dalı, İstanbul.

İlhan, M., Tüzün, H., Aycan, S., Aksakal, N. & Özkan, S. (2006). Birinci basamak sağlık kuruluşuna başvuranların sağlık hizmeti kullanma özellikleri ve bazı sosyo-ekonomik belirteçlerle değişimi: Sağlık reformu öncesi son saptamalar. *Hacettepe Üniversitesi Toplum Hekimliği Bülteni*, *25*(3), 33-41.

Kamacı, A. & Yazıcı, H. U. (2017). OECD ülkelerinde sağlık harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ekonometrik analizi. *Sakarya İktisat Dergisi*, *6*(2), 52-69.

Kasapoğlu, A. (2016). Türkiye'de kamu hizmetlerinin dönüşümü. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, *19*(2), 131-174.

Kaya, G. (2019). *Sağlık harcamalarının milli gelire etkisi ve Bilecik ili özelinde Türkiye'de sağlık harcamaları*. Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Maliye Anabilim Dalı, Bilecik.

Kılavuz, E. (2010). Sağlık harcamalarındaki artış ve temel bakım hizmetleri. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *2*(29), 173-192.

Kılıç, E. (2008). *Türkiye'de sağlık sektöründe ekonomik gelişmişlik düzeyi: Seçilmiş AB ülkeleriyle karşılaştırmalı bir analiz*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Niğde.

Kınacı, M. (2021). *1980 sonrası Türkiye'de sağlık sektörünün gelişimi*. Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, İstanbul.

Kubar, Y. (2018). *Teorik açıdan sağlık ekonomisi analizi: Teoride ve uygulamada sağlık ekonomisi ve politikaları*. Çanakkale: Rating Academy.

Kurtulmuş, S. (1996). *Sağlık ekonomisi*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, İstanbul.

Majnoni D'İntignano, B. & Ulmann, P. (2001). *Economie de la santé*. Presses Universitaires de la France.

Morris, S., Devlin, N., Parkin, D. & Spencer, A. (2012). *Economics analysis in health care*. Sussex: John Wiley & Sons.

Mushkin, S. J. (1958). Toward a definition of health economics. *Public Health Reports*, *73*(9), 785-794.

Mushkin, S. J. (1962). Health as an investment. *Journal of Political Economy*, *70*(5), 129-157.

Nefiodow, L. A. (2016). *The sixth kondratieff: The new long wave of the global economy bronze medal*. In Girinin, L. E. Devezas, T. C. & Korotayev, A. V. (Ed.) Kondratieff waves: Cycles, crises and forecasts (s.203–209). Volgograd: Uchitel.

Oral, A. İ. (2001). *Dünyada ve Türkiye'de sosyal sigortalar kapsamında sağlık sigortası uygulamaları*. Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü: Eskişehir.

Öztürk, H. (2007). *Sağlık hizmetlerinin pazarlanmasında markanın önemi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Sachs, J. D. (2001) *Macroeconomics and health: Investing in health for economic development.* World Health Organization, Switzerland.

Sağlık Bakanlığı, (1996). *Türkiye sağlık sistemi reformu*. Ankara.

Sağlık Bakanlığı, (1997). *Türkiye sağlık harcamaları ve finansmanı 1992-1997*. Ankara.

Sağlık Bakanlığı, (2001a). *Türkiye sağlık harcamaları ve finansmanı*. Ankara.

Sağlık Bakanlığı, (2001b). *Türkiye sağlık harcamaları ve finansmanı*. Ankara.

Sağlık Bakanlığı, (2004). *Başkent üniversitesi ulusal hastalık yükü ve maliyet etkililik çalışması*. Ankara.

Sağlık Bakanlığı, (2008). *Türkiye sağlıkta dönüşüm programı ilerleme raporu*. Yayın No: 749, Ankara.

Sağlık Bakanlığı. (1993). *Ulusal sağlık politikası*. Ankara.

Sevinç, Ş. & Yılmaz, F. Ö. (2020). Türkiye'de sağlık hizmetleri finansman yöntemleri. *Selçuk Sağlık Dergisi*, *1*(2), 118-132.

Sıvacı, C. (2007). Genel sağlık sigortası ve Türkiye'de uygulanabilirliği. *Bütçe Dünyası*, (24), 32-40.

Skolnik, R. (2012). *Global health 101*, (2nd ed.), Burlington, MA: Jones & Bartlett Learning.

Sur, H. & Palteki, T. (2013). *Hastane yönetimi*, Nobel Tıp Kitabevleri.

Taban, S. (2004). Türkiye'de sağlık ve ekonomik büyüme ilişkisi: Nedensellik testi. 3. *Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, Osmangazi Üniversitesi İİBF, Eskişehir.

Taşkın, Ö. (2011). *Sürdürülebilir kalkınmada sağlık ekonomisi ve Edirne ilinin sağlık sektörü açısından analizi*. Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Edirne.

Tatar, M. (2009). Teorik çerçevesiyle sağlık ekonomisi ve Türkiye'ye ilişkin genel bir değerlendirme. *Sağlık Ekonomisi Dergisi*, *1*(59), 1-5.

Tengilimoğlu, D., Işık, O. & Akbolat, M. (2012). *Sağlık işletmeleri yönetimi*, (4. Baskı), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Tıraş, H. H. (2013). Sağlık ekonomisi: Teorik bir inceleme. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *3*(2), 125-152.

Tokat, M. (1995). *Türkiye'de sağlık sektörünün finansmanı*. Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayınları.

Tokat, M. (1997). *Sağlık ekonomisi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları

TUİK, (26/09/2023 tarihinde https://www.tuik.gov.tr/ adresinden ulaşılmıştır).

Tunçsiper, Ç. & Bakar, A. (2023). Sağlık ekonomisi çerçevesinde sağlık harcamaları: Türkiye örneği. *Biga İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *4*(1), 20-28.

Türkiye İstatistik Kurumu (2021). *Sağlık harcamaları istatistikleri*. (24/09/2023 tarihinde https://www.tuik.gov.tr/ adresinden ulaşılmıştır).

Ulutürk, S. (2015). Sağlık ekonomisi, sağlık statüsü, sağlığın ölçülmesinde kullanılan ölçütler ve önemi: Türkiye örneği. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, *52*(603), 47-63.

Üstünel, B. (2001). *Ekonominin temelleri*. İstanbul: Dünya Yayınları.

World Health Organization. (1981). *Global strategy for health for all bye the year 2000*. Geneva.

Worldbank. (26/09/2023 tarihinde https://databank.worldbank.org/ adresinden ulaşılmıştır).

Tedarik Zinciri Süreçlerinin Dijitalleşmesi ve Sürdürülebilirliği

Gökhan KIRBAÇ[1]

Giriş

2000'li yıllardan sonra kavram kanıtlamasını tamamlayıp işletmelerin ve küresel ticaretin en önemli konularından birisi haline gelen tedarik zinciri kendi bünyesinde barındırdığı kapsamlı süreçler ve operasyonlarla birlikte gitgide daha da karmaşık bir yapıya bürünmektedir. Kuşkusuz bu karmaşıklığı artıran en belirgin sebeplerin başında dünya genelinde her geçen gün tüketimin artması ve bu tüketimin neticesinde tedarik kaynaklarına olan talebin kümülatif bir şekilde artması gelmektedir.

Son yıllarda özellikle Covid-19 pandemisi sürecinde tedarik zinciri süreçlerinin etkin ve verimli bir şekilde yönetilmesi ile söz konusu bu süreçlerin sürdürülebilirliği kavramları çok daha önemli hale gelmiştir. O dönemde tedarik kaynaklarında yaşanan her bir problem ya da aksaklık üretimi doğrudan etkilemiş ve ürün maliyetlerine de doğrudan etki etmiştir.

Aslında tedarik zinciri faaliyetleri üretim süreçlerinin en kritik aşamalarını oluşturmaktadır ve bu doğrultuda üretimin sürdürülebilirliği için kritik öneme sahiptir. İşletmeler söz konusu bu önemin ne kadar çok farkına varırsa üretim süreçleri de bir o kadar iyileşme yoluna girecektir. Kuşkusuz bir işletme için iyi kurgulanmış ve etkin bir şekilde yönetilen tedarik zinciri süreçleri kıymetli ve belirgin özellikler içerir. Bu özelliklerin en kıymetlilerinden birisi olarak üretim süreçlerinde sürdürülebilirliğe verdiği katkı gelmektedir. Bu yüzden doğru tedarik zinciri, doğru operasyon ve doğru üretim birbirlerini doğrudan etkileyen ve izleyen kavramlardır.

Bu bağlamda dünyadaki üretim süreçlerine ve faaliyetlerine bakıldığında tedarik zinciri süreçlerinin dijitalleşmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması kaçınılmaz bir hal almıştır. Tedarik zinciri süreçlerinin ve faaliyetlerinin dijitalleşmesini başaran işletmeler söz konusu bu başarıyı rekabet avantajı elde etmek için de kullanabilmektedirler. Belirli ürün gruplarına ait siparişlere daha hızlı yanıt verilebilirliğin sağlanması bile üretim ve tedarik zinciri süreçlerinde dijitalleşmeyi sağlamış olan işletmelerde daha kolay gerçekleşebilmektedir.

Ele alınan bu bölümde ilk olarak tedarik zinciri faaliyetlerinin dijitalleşmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasının neyi ifade ettiği ve bu süreçlerin önemi açıklanmıştır. Daha sonra tedarik zinciri süreçlerinin dijitalleşmesi ile ilgili örnek olaylara yer verilmiştir. Özetle, işletmelerin tedarik zinciri süreçlerinde dijitalleşmeyi sağlamak için hangi adımları atmaları gerektiği üzerinde de durulmuştur.

Tedarik Zincirinin Önemi

Tedarik Zinciri faaliyetlerinin önemini açıklamadan önce tedarik zinciri kavramının bize neyi ifade ettiğini açıklamak daha faydalı olacaktır. Tedarik zinciri süreçleri, bir birliktelik ve iş birliği kapsamında belirlenmiş hammaddeleri ya da ara ürünleri üretim sürecine dahil ederek bitmiş ürünlere dönüştüren ve son tüketiciler açısından bir değer oluşturulmasını sağlayan partner grubu çalışmalarını ifade etmektedir. Aslında üretilen ürünlerin üretim aşamasından önce başlayıp nihai tüketiciye ulaşmasına kadar geçen sürede tedarik zinciri faaliyetleri

[1] Öğr. Gör. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi, Lojistik Bölümü, g.kirbac@iku.edu.tr

bulunmaktadır. Ayrıca tedarik zinciri süreçleri nihai tüketicilere ürünlerin teslim edilmesinden sonra da devam eden bir süreçler bütününü ifade etmektedir.

Tedarik zinciri yönetimi nihai müşterilerin mevcut ihtiyaçlarını ve taleplerini yerine getirmek ve söz konusu bu süreçlerden ekonomik getiri elde etmeyi hedefleyen tedarik zinciri partnerlerini birbirine bağlayan bu süreçlerin planlamasını ve kontrolünü sağlamaktır. Bu süreçlerin tamamı işletmelerin sürdürülebilirliğinin sağlanmasında kritik öneme sahiptir.

Tedarik zinciri; hammaddelerin temin edilmesinden üretilen nihai ürün son kullanıcıya ulaştırılması ve tamir, bakım veya ürünün içerdiği zararlı maddelerin yok edilmesine kadar tüm faaliyetlerin, sistemlerin ve kişilerin oluşturduğu bir şebekedir.

Tedarik zinciri, tedarikçilerden, üretim merkezlerinden, dağıtım merkezlerinden ve perakendeci mağazalarından, ayrıca hammaddelerden, süreç içi envanterler ve sistem içerisinde taşınan nihai ürünlerden oluşur. Bu zincir, hammaddenin yeryüzünden çıkarılmasıyla başlar ve ürün tekrar kullanıldığında veya atıldığında sona erer (Ross, 1998).

Tedarik Zinciri Yönetimi Profesyonelleri Konseyi - CSCMP'ye (2009) göre ise tedarik zinciri yönetimi, kaynak bulma, dönüşüm ve tüm lojistik yönetimi süreçleri ve faaliyetleriyle ilgili tüm faaliyetlerin tasarlanmasını ve işletilmesini içerir. Tedarik zinciri yönetimi ayrıca tedarikçiler, aracılar, tüketiciler, Üçüncü Parti Lojistik Hizmet Sağlayıcılar (3PL) ve Dördüncü Parti Lojistik Hizmet Sağlayıcılar (4PL) ile ilgili olabilecek ağ ortakları ve sağlayıcılarla yapılan düzenlemeleri de içerir. Aynı zamanda tedarik zinciri yönetimi, işletmeler içinde ve işletmeler arasında arz ve talep yönetimini gerçekleştirir.

Bununla birlikte, tedarik zinciri yönetimi, yukarı ve aşağı yönlü süreçlerin yönetimini ve tüketici değerini daha az maliyetle artırmak için tedarik zinciri optimizasyonunun bir kısmını ifade etmektedir (Christopher, 1998). Tedarikçilerin ve tüketicilerin çoğu, nihai tüketim noktasına kadar farklı değer katan süreçler nedeniyle, emtiaları ve hammaddeleri menşe noktalarından alan tüm süreçlerde birbirine bağlı olarak entegredirler (Kwon ve Suh, 2004). Bu açıdan bakıldığında tedarik zinciri yönetimi, tedarikçilerden son kullanıcılara kadar olan ana organizasyon süreçlerinin ve işlemlerin birleşimidir. Tedarik zinciri yönetimi bunları yaparken kuruluşlar içerisinde kanalın rekabet edebilirliğini desteklemektir. Tedarik zinciri yönetimi aynı zamanda, ana süreç içerisinde ürün, hammadde, hizmet, bilgi ve para akışını kontrol eder. Tedarik zinciri yönetimi, bu süreçleri sağlarken, tüm tedarik zinciri için potansiyel olarak farklı rekabet avantajı ve değerler oluşturarak tüm sürece katkı sağlamaktadır.

Tedarik zinciri performansı kavramı, şirketlerin rekabet performansını doğrudan etkileyebilme potansiyeline sahip olan faktörlerden birisidir. Bu aşamada kusursuz bir şekilde inşa edilmiş olan tedarik zinciri yapısı herhangi bir belirsizlik durumunda şirketlerin yerini getirmeleri gereken görevlere destek olur, partnerlerine güven verir ve işletme maliyetlerinin azaltılmasını sağlar. Tedarik zinciri entegrasyonu kavramı ise, işletmeler açısından uygulanmak istenen en kritik tedarik zinciri stratejilerinden birisidir. Bu yüzden zincir içerisindeki partnerlerin genellikle ara süreçlerde entegre bir şekilde ilerlemeyi ne şekilde sağlayabildiklerini ortaya koymak için kullanılır (Hill ve Scudder, 2002). Yapılan araştırmalar ve bilimsel çalışmalar, tedarik zinciri entegrasyonunun işletmeler açısından benimsenmesinde rol oynayan en kritik üç hususu rekabet avantajı, performans artışı ve trend etkisi olarak göstermektedir.

Tedarik zinciri yönetimi gün geçtikçe daha da karmaşık bir hale gelmektedir ve bu yüzden tedarik zinciri yönetimi sürecini kullanan herkes artık basit bir şekilde bu süreci yönetememektedir. Yüksek orta ve yüksek gelir seviyesindeki ülkeler tedarik zinciri yönetimindeki bu karmaşık yapıyı çözmek adına ticari ve lojistik faaliyetlerinde yeni ve kalıcı çözümler bulaya başlamıştır. Bu kesin reformlar organizasyona bağlı birçok paydaşın

katılımıyla gerçekleştirilmektedir. Özet olarak, tedarik zinciri yönetimi sürecinde bu gibi kalıcı değişiklikler yapan ve başarılı olan ülkeler genel olarak yatırım planlamasına, kuruluşlar arası koordinasyona ve lojistik süreçlerindeki bütün önemli operatörlerini ödüllendirmeye odaklanmışlardır (Farole ve Leite, 2012).

Tedarik zinciri ve lojistik iş akışı süreçlerinin yönetimi, zincirdeki paydaşların ve işlemlerin artması nedeniyle giderek daha karmaşık hale gelmektedir. Ancak tüketici taleplerinin sürekli değişmesiyle birlikte sektördeki gelişmeler esnek üretim ve tedarik zinciri konularının önemini giderek artırmıştır. Ayrıca teknolojinin hızla gelişmesi şüphesiz tedarik zincirinde köklü değişikliklere neden olmakta ve klasik tedarik zinciri tanımlarını değiştirmektedir. Bu bağlamda tedarik zinciri ve lojistik sektörlerinde faaliyet gösteren işletmelerin küreselleşmeye daha fazla odaklanması ve hammadde tedariğinden başlayarak ürünün nihai tüketiciye ulaştırılması ve müşteri memnuniyetinin sağlanması süreçlerine kadar bilgi teknolojilerini iş süreçlerine entegre etmesi gerekmektedir.

Aynı zamanda tedarik zinciri ve lojistik kavramlarının sürdürülebilir gelişiminin sağlanmasında şeffaflık ve izlenebilirlik kavramları kritik öneme sahiptir. Aynı şekilde tedarik zinciri performansını etkileyen kritik faktörlerin doğru bir şekilde tanımlanması ve yönetilmesi de son derece önemlidir (Sunny ve diğerleri, 2020). Burada işletmeler tedarik zincirlerindeki faaliyet ve süreçleri gerçekleştirirken mevcuttaki birçok dijital sistem ve teknolojiden yararlanmaktadır. Bu sistem ve teknolojiler başlıca şu şekilde sıralanabilir (Ksherti, 2018): Malzeme Kaynak Planlaması (MRP), Kurumsal Kaynak Planlama (ERP), Elektronik Veri Değişimi (EDI), Radyo Frekansı Tanımlama (RFID), barkodlar, GPS izleme etiketleri, Nesnelerin İnterneti (IoT).

Tedarik Zincirinin Dijitalleşmesi ve Sürdürülebilirliği

Dijitalleşme kavramının 2000'li yıllardan sonra aslında dünya genelinde tüm sektörleri etkisi altına aldığı söylenebilir. Teknolojinin hızlı gelişmesi ve bu alanda somut örneklerin piyasaya çıkmasıyla birlikte sektörel anlamda dijitalleşme kavramı gün geçtikçe derinlik kazanmaya devam etmektedir. Söz konusu bu derinlik işletmeler açısından bakıldığında fırsatlar barındırmaktadır. Aslına bakılırsa her işletmenin kendi ölçeğinde dijitalleşmeye ihtiyacı vardır. Doğru ve eksiksiz bir şekilde hazırlanmış olan dijitalleşme planı işletmelerin öncelikleri arasında olmalıdır ve bu doğrultuda adımlar atılmalıdır.

Tedarik zincirinin dijitalleşmesi süreci, tedarik zinciri faaliyetlerindeki bütün fiziksel varlığı bulunmayan unsurların ve operasyonel süreçlerin çevrimiçi vaziyette görevlerini yerine getirmesini ifade etmektedir. Burada, fiziksel verilerin ve dokümantasyonun yerini elektronik belgeler almakta ve fiziken yerine getirilen işlemlerin yerine yazılım ile tamamlanan süreçlerden faydalanılmaktadır. Öte yandan tedarik zinciri süreçlerinin dijitalleşmesi dokümantasyonun kullanılmaması ve bir aşamada otomasyon süreçlerinin artırılması ile sınırlı değildir. Tedarik zinciri süreçlerinin dijitalleşmesi aşamasında, söz konusu tedarik zinciri faaliyetleri yeniden tanımlanmalı, gereksiz süreçler kaldırılmalı, karar verme aşamalarının hızı artırılmalı ve daha verimli kararların çıkmasına da imkan sağlanmalıdır. Tedarik zincirinde dijitalleşme süreçlerine örnek olarak akıllı sözleşmeler (smart contracts), elektronik ticaret, elektronik faturaların iletilmesi ve teslim alınması, açık kaynaklı işletim sistemleri, blockchain uygulamaları, dijital imza, Kurumsal Kaynak Planlama (ERP) sistemleri, Müşteri İlişkileri Yönetimi (CRM) sistemleri, Radyo Frekansı ile Tanımlama Teknolojisi (RFID), nesnelerin interneti ve bulut bilişim teknolojisi verilebilir.

Tedarik zincirinin dijitalleştirmesi, tedarik zinciri içerisindeki bütün bilgilerin yanı sıra bazı dış kaynaklardan gelen bilgileri bir araya getiren özel ana veriler oluşturarak analog tedarik zinciri süreçlerini dijital süreçlere dönüştürme sürecidir. Bu süreçlere örnek olarak dahili

geçmiş satış verileri, satış noktası tüketici verileri, işsizlik oranları gibi sosyoekonomik veriler ve Google eğilimleri veya rakip fiyatları gibi harici veriler gösterilebilir.

Tedarik zincirinin dijitalleştirilmesi, otomasyona ve iş zekasına odaklanan ister kullanıma hazır ister özel yapım olsun, isterse her ikisinin birleşimi olsun, öncelikle iyi kurgulanmış bir yazılımla gerçekleştirilir. Tedarik zincirinin dijitalleştirilmesi, işletme kârlılığı üzerinde derin bir etkiye sahip olabilir ve birçok farklı sektördeki işletmelerin başarısının merkezinde yer almaktadır. Yapılan araştırmalar ve bilimsel çalışmalar, tedarik zinciri, lojistik ve üretim faaliyetlerdeki dijitalleştirme çabalarının nakit akışını ve verimliliği artıracağını ve stok devir hızını da artıracağını öngörmektedir.

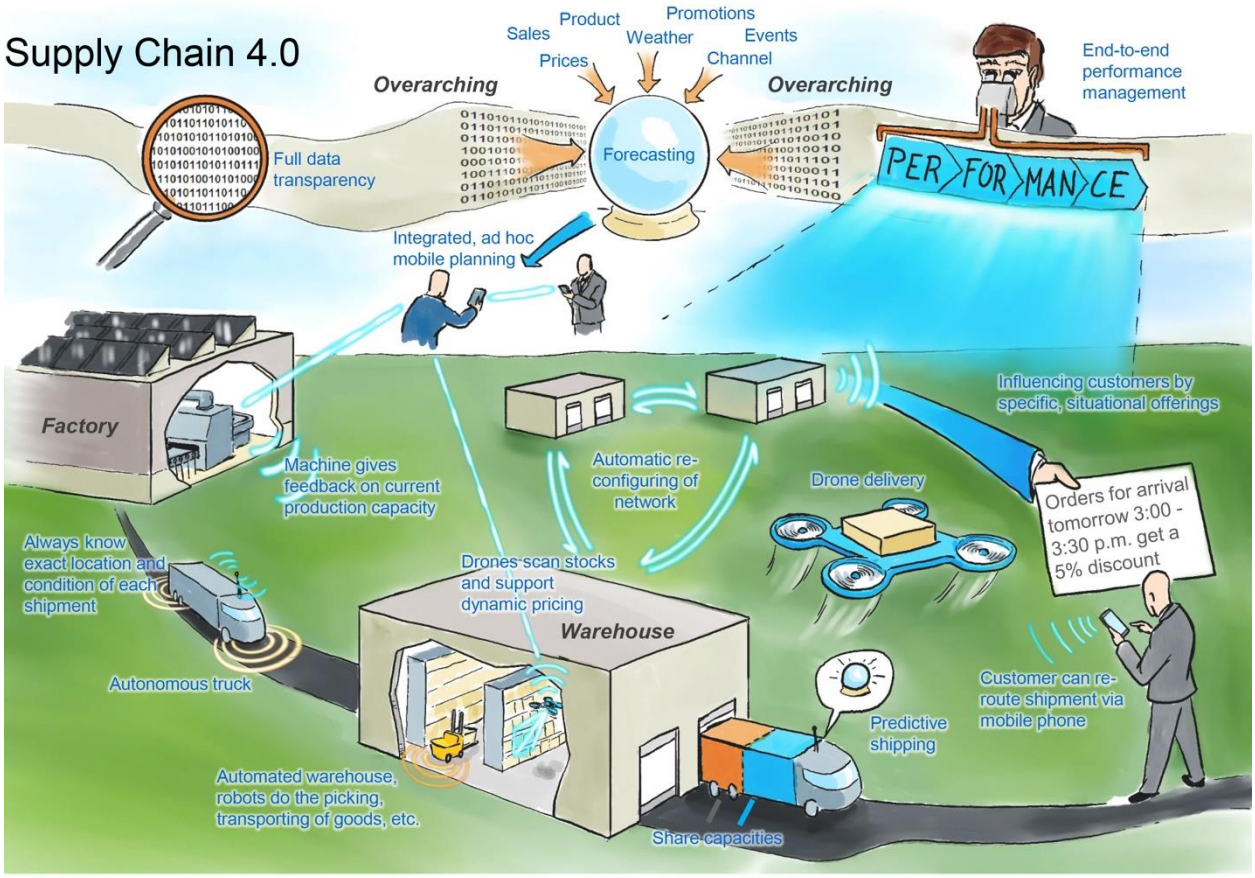

SOURCE: McKinsey

Şekil 1. Tedarik Zinciri 4.0

Burada Şekil 1'de Tedarik Zinciri 4.0 süreçleri gösterilmiştir. Örneğin fabrikadan depolara ulaştırılmak üzere yola çıkan otonom araçların dijital sistemlerle takip edilerek izlenebilirliğin sağlanması hedeflenmiştir. Ayrıca depo içerisinde dronların stok miktarlarını kontrol ederek dinamik fiyatlamaya destek oldukları gösterilmiştir. Daha sonra müşterilerin cep telefonları ile sevkiyatları yeniden rotalayabildikleri bir sistem kullanılmıştır. Bununla birlikte dronlarla teslimatın artırılarak insan faktörünü azaltıp işgücü maliyeti anlamında da avantaj elde edilmesi hedeflenmiştir. Fabrika tarafına tekrar dönecek olursak, burada da makinaların güncel üretim kapasiteleri ile ilgili üretim koordinasyon birimine geri bildirimlerde bulunduğu gösterilmiştir. Bu sayede anlık veri yönetimi sağlanmaya çalışılmaktadır. Her bir sürecin sonunda uçtan uca performans yönetimi sistemi devreye alınarak etkin ve verimli bir koordinasyon altyapısı kurulmaya çalışılmaktadır.

Dünyanın en önemli teknolojik araştırma ve danışmanlık yapan şirketlerinden birisi olan Gartner'ın ''Gartner Tedarik Zinciri Teknolojisinin Geleceğini Tahmin Ediyor'' anketine göre katılımcıların yüzde 61'i teknolojiyi tedarik zincirinde rekabet avantajı olarak görmektedir ve birçoğu da gelişen teknolojileri yatırımların temel alanları olarak benimsemektedir. Gelişen ve olgunlaşan dijital teknolojiler, tedarik zinciri şirketlerine rekabet avantajı sağlayan temel faktörlerdir. Ankete katılanların %20'si tedarik zinciri süreçlerinde kullanılmak üzere bu şekilde bir robot teknolojisine yatırım yapmaya istekli olduklarını belirtmişlerdir.

Gartner'ın yaptığı söz konusu bu ankete göre gelişen ve olgunlaşan tedarik zinciri teknolojisinin rekabet avantajının önemli bir kaynağı olduğu vurgulanmıştır. Yine bu anketin devamında tedarik zinciri süreçlerinde dijitalleşmenin sağlanması ve bu süreçlerin sürdürülebilirliği için bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Bu çıkarımlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir (Gartner, 2022):

- Birçok tedarik zinciri lideri, teknolojiyi bir rekabet avantajı kaynağı olarak görmektedir ve gelişen teknolojiler dijital dönüşümü ele almanın bir yolu olarak görülmektedir.
- Tedarik zinciri teknolojileri çoğunlukla liderlerin aklına gelirken, insanın karar verme sürecini geliştiren ve varlıkları uçta yöneten teknolojiler de odak alanlarıdır.
- Tedarik zinciri kuruluşları teknoloji portföylerini birleştirmeli ve eski sistemlerini güncellemelidirler.
- 2026 yılına kadar büyük işletmelerin %75'i depo operasyonlarında bir tür intralojistik akıllı robotu benimsemiş olacaklardır.
- Yine 2026 yılına kadar ticari tedarik zinciri yönetimi uygulama satıcılarının %75'inden fazlası yerleşik ileri analitik (Advanced Analytics - AA), yapay zeka (Artificial Intelligence - AI) ve veri bilimi sunacaklar.
- 2026 yılına gelindiğinde, tedarik zinciri yürütme satıcılarının %25'i temel uygulamalarını bir mikro hizmet mimarisine göre yeniden yazmış olacak, ancak burada tedarik zinciri kuruluşlarının yalnızca %5'i tedarik zinciri süreçlerinde gerçek şekillendirilebilirliğe uyum sağlamış olacaklar.
- Son olarak, 2025 yılına kadar tedarik zinciri kararlarının %25'i akıllı uç ekosistemler üzerinden verilecek.

Endüstri 4.0 bir değişim iklimi oluşturmaktadır ve işletmelerin tedarik zincirlerini tasarlama şekillerini yeniden düşünmelerini öne sürmektedir. Geleneksel çalışma şekillerini değiştiren çeşitli teknolojiler ortaya çıkmıştır. Üstelik mega trendler ve müşteri beklentileri de oyunu değiştirmektedir. Tedarik zincirleri, uyum sağlama ihtiyacının yanı sıra operasyonel verimliliğin bir sonraki ufkuna ulaşma, ortaya çıkan dijital tedarik zinciri iş modellerinden yararlanma ve şirketi dijital bir tedarik zincirine dönüştürme fırsatına da sahiptir.

Günümüzün tedarik zincirlerinde, Tedarik Zinciri 4.0'ın potansiyelini engelleyen birçok dijital atık kaynağı bulunmaktadır. Söz konusu bu atıkların kaynaklarını anlamak ve gelecekte bunları azaltmak veya önlemek için çözümler geliştirmek büyük önem taşımaktadır. Burada dijital atık kaynaklarını üç tipte sınıflandırmak mümkündür. Bunlar aşağıdaki şekilde sıralanabilir (McKinsey, 2022):

- Veri yakalama ve yönetimi
- Entegre süreç optimizasyonu
- İnsanların ve makinelerin fiziksel süreç yürütmesi

Aynı zamanda McKinsey şirketinin bu raporunda Dijital Tedarik Zinciri Pusula Haritası yayınlanmıştır ve bu haritada Tedarik Zinciri 4.0 gelişimi için 6 temel değer bileşeninde bahsedilmiştir. Bu bileşenler aşağıdaki şekilde sıralanmıştır:

- Planlama
- Fiziksel Akış
- Performans Yönetimi
- Sipariş Yönetimi
- İş birliği
- Tedarik Zinciri Stratejisi

Dünyanın en önemli danışmanlık ve denetim şirketlerinden birisi olan PwC'nin 2023 Tedarikteki Dijital Eğilimler raporuna göre ABD'li üreticiler, COVID-19 salgınının yol açtığı zayıflatıcı tedarik zinciri sorunlarının ardından toparlanırken, büyümeyi ve verimliliği artırmak için tedarik zincirlerini güçlendirmek amacıyla dijital teknolojilerin benimsenmesini artırma çabalarını sürdürmektedirler.

Söz konusu bu raporda belirlenen işletmelere tedarik zinciriniz için teknolojiye yatırım yaparken ana hedefleriniz nelerdir şeklinde bir soru sorulmuştur ve bu soru neticesinde elde edilen cevaplar sırasıyla aşağıdaki şekilde olmuştur:

Tablo 1. Tedarik Zincirleri İçin Teknoloji Yatırımlarında Temel Hedefler

Temel Hedefler	**Oran %**
Büyümeyi Sürdürmek	%59
Rekabet Avantajı Elde Etmek	%49
Maliyetleri Optimize Etmek	%43
Müşteri Hizmetlerini Artırmak	%35
Dayanıklılığı Artırmak	%29
Yeni İnovasyonlar Keşfetmek	%27
Devlet Regülasyonlarına Yanıt Vermek	%18

Kaynak: PwC

Tablo 1'de tedarik zinciri süreçleri için uygulanmak ve yatırım yapılmak istenilen teknolojilerin uygulanmasındaki ana hedefler işletmelerden alınan cevaplarla hesaplanmıştır. Burada ilk sırada büyümeyi sürdürmek temel hedefi çıkmıştır. Söz konusu bu hedefe bakıldığında işletmeler tedarik zincirlerine dijitalleşme anlamında yatırım yaparken mevcut işletme büyümesini en öncelikli amaç olarak görmektedirler ve bu doğrultuda çalışmalar yapmak istemektedirler. İkinci olarak işletmeler tedarik zincirlerinde dijitalleşme anlamında yapılacak olan söz konusu yatırımlarla birlikte piyasada önemli ölçüde bir rekabet avantajı elde etmek istemektedirler. Rekabet avantajı elde etmek şüphesiz işletmelerin sürdürülebilirliği açısından da büyük önem taşımaktadır. Eğer işletme piyasada rekabet üstünlüğü elde ederse bu doğrultuda satışları da artacaktır ve karlılığa da pozitif bir katkı sunacaktır. Söz konusu bu gelişmeler nakit akışı ve stok devir hızı gibi birçok konuyu doğrudan etkileyecek ve işletmenin finansal sürdürülebilirliğini de olumlu yönde etkileyecektir.

Dayanıklılığı ve çevikliği artırmak da son zamanlarda küresel tedarik zincirleri için son derece önemli olan konuların başında gelmektedir. Söz konusu raporda bu konu da ele alınmıştır ve önemli bir bileşen olarak işletmelerin önceliklerine eklenmiştir. Eğer işletmeler çevik ve dinamik bir tedarik zinciri altyapısını kurup bu altyapıyı dijital teknolojilerle güçlendirirse önemli ölçüde başarı elde edecektir.

Dijital Tedarik Zinciri Stratejisi - Vaka Çalışmaları

Tedarik zinciri süreçlerinin dijitalleşmesi konusu özellikle son yıllarda daha da popüler bir konu haline gelmiştir. Bu anlamda küresel olarak işletmelerin söz konusu alanlarda yoğun çalışmalar yaptığı ve yatırımlarını bu alanlara yönlendirdiği söylenebilir.

Bu anlamda bakıldığında Kurumsal Kaynak Planlama (Enterprise Resource Planning – ERP) ve Malzeme İhtiyaç Planlaması (Material Requirement Planning – MRP) gibi sistemlerin kullanılması işletmelerin dijitalleşme yolculuğunda öncelikle kullanılan uygulamalardır. İşletmeler uzun yıllardır bu uygulamaları kullanmaktadır.

Deloitte şirketine ait Kinetic Tedarik Zinciri sistemi ve diğer dijital tedarik zinciri çözümleri Deloitte'un bütünsel Kinetic Enterprise çerçevesini içermektedir. Bu sistemde Deloitte temiz bir çekirdek, bulut, akıllı teknolojiler ve uç inovasyon kullanılarak esnek bir şekilde çalışabilen, sürekli gelişen bir kuruluş sağlamayı amaçlamaktadır. Söz konusu bu sistem tedarik zinciri dönüşümünün bir parçası olarak Kinetic Enterprise'ın unsurlarını birleştirmeye yardımcı olarak, daha etkili operasyonları ve hızlı inovasyonu destekleyebilecek bir iş ve sistem ortamı oluşturulmasına yardımcı olmaktadır. Bu saeyede işletmeler bünyeleri içerisinde devam eden aksamalara esnek bir şekilde yanıt verebilir ve değişimden sürekli olarak yararlanabilir ve bu yolla rekabet avantajı sağlayabilmektedirler.

Deloitte'un Akıllı Fabrika çözümü, akıllı teknolojilerin yönlendirdiği daha bağlantılı, özerk, içgörü odaklı ve tahmine dayalı bir üretim ortamı sunabilmektedir. Bununla birlikte, "gelişmek üzere tasarlanmış" Kinetic Enterprise sisteminin desteklenmesine de yardımcı olmaktadır. Söz konusu bu sistem kesinti hızında hareket edebilen, temiz bir çekirdek ve kapsayıcı bir yetenek ekosistemiyle çalışabilen akıllı, bulut özellikli bir kuruluştur. Çözüm, dijital tedarik zinciri vizyonunu destekler ve aşağıdaki gibi işlevler sağlayarak duyarlı üretim yeteneklerinin etkinleştirilmesine yardımcı olmaktadır.

Covid-19 Pandemisi Sonrası Dirençli Tedarik Zinciri Yapılarının Önemi

2019 yılının sonlarında Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkan Covid-19 pandemisi toplumsal hayatı, devletleri, ulaşımı, iş yapış biçimlerini, üretim ile hizmet işletmelerini ve genel anlamda tüm dünyayı derinden etkilemiştir. Ülkeler söz konusu bu etkileri ve kriz dönemini yönetebilmek için birçok alanda yaptırımlar, karantinalar ve sınırlamalar getirmiştir. Covid-19 pandemisinin insan sağlığına olan etkisinin yanında, milyonlarca işletmede üretim süreçleri durdurulmuş, alışveriş merkezleri, oteller, restoranlar, spor merkezleri gibi birçok işletme kapatılmıştır. Bütün bu olayların neticesinde tüketici harcamaları, işsizlik, yatırımlar ve dış ticaret gibi birçok alan ciddi şekilde etkilenmiştir.

Tüm dünyada neredeyse bütün sektörleri ciddi anlamda etkileyen Covid-19 pandemisi, tedarik zinciri süreçlerini de derinden etkilemiştir. Tedarik zinciri yönetimi, belirli bir büyüklüğe sahip her işletmede farklı düzeylerde bulunan ve uygulanan faaliyetler bütünüdür. Tedarik zinciri süreçlerindeki "zincir" kavramı esasında üretilen ürünlerin yaşam döngüsünün tamamında bir zincirin halkası üzerindeki akışını temsil etmektedir. Bu yüzden, hammadde ve yarı mamul gibi malzemelerden başlayıp nihai ürünün son tüketiciye ulaştırılmasındaki her aşamada tedarik zinciri süreçlerinin rolü çok büyüktür. Dolayısıyla son yüzyılda karşılaştığımız en büyük küresel krizlerden biri olan Covid-19 pandemisinin tedarik zinciri yönetimine etkisinin önemli bir araştırma konusu olduğu söylenebilir.

Normal şartlarda büyük ölçekte üretim gerçekleştiren işletmeler için tedarik zincirlerinde yaşanabilecek en ufak bir aksaklık bile büyük kayıplara neden olurken, pandemi sürecinde işletmeler tedarik zinciri ve lojistik süreçlerini yönetirken çok güç durumlarla karşı karşıya kalmışlardır. Farklı sektörlerde yaşanan arz ve talep şokları neticesinde stok

yönetimiyle ilgili büyük bir karmaşıklık oluşmuştur. Mevcut üretimlerin devam etmesi için gerekli olan hammadde ve yarı mamullerin temininde ve lojistiğinde sorunlar yaşanmıştır. Bununla birlikte, pandeminin etkisi arttıkça işgücünün sahadaki ve üretim tesislerindeki mevcudiyeti, çalışma şekli ve seyahat olanakları da olumsuz anlamda etkilenmiştir.

Yaşanan bu gelişmelere bakıldığında pandemi sonrası dirençli ve esnek tedarik zinciri yapılarının varlığı daha da önem kazanmıştır. Söz konusu bu yapıların işletmelerde kurulabilmesi için güçlü bir lojistik sistem ve hizmet yapısına da ihtiyaç duyulmaktadır.

Pandemi boyunca tedarik zincirlerinin bu süreçlerden en fazla etkilenen faaliyetlerin başında gelmesinin üç öncelikli sebepleri aşağıdaki şekilde belirtilmiştir:

- Özellikle üretim için gerekli olan hammaddeleri ithal eden işletmeler hammadde üretimlerindeki azalış, fiyatlardaki yüksek belirsizlik ve lojistik operasyonlarda yaşanan aksaklıklar sebebiyle olumsuz olarak etkilenmişlerdir.
- Tedarik zincirlerinin verimli bir şekilde yönetilebilmesi için ürün ve hizmetlere ait satış tahminleri ağ boyunca son derece önemli rol oynarlar. Pandemi sonrası yaşanan satışlardaki büyük belirsizlikler, satış tahminlerini de ciddi şekilde etkilemiştir. Bunun neticesi olarak da işletmeler tedarik zinciri faaliyetlerini sürekli planlayarak güncellemek ve birçok zorlu kararlar almak zorunda kalmışlardır.
- Pandemi sebebiyle yaşanan olumsuz gelişmeler yalnızca işletmelerin kendilerini değil aynı zamanda değer zincirleri içerisinde yer alan tedarikçiler, üreticiler, lojistik hizmet sağlayıcılar ve müşteriler gibi diğer paydaşları da büyük ölçüde etkileyerek iş süreçlerini daha da karmaşık bir hale getirmiştir. Ayrıca dağıtım ve ödemeler birçok sektörde gecikmeye uğramış ve tüketiciler hızlı bir şekilde değişen pazar dinamikleri nedeniyle satın alma tercihlerini değiştirmiş ya da ertelemişlerdir.

Pandemi sonrası oluşan kriz, tedarik zinciri süreçlerinde yeni üretim merkezleri arayışını hızlandırmıştır. Pandemiden önce Amerika ve Çin arasında gerçekleşen ticaret savaşları, ülkelerin tedarik zincirleri süreçlerinde alternatif yeni merkez arayışlarını hızlandırmıştır. Ayrıca pandeminin bir sonucu olarak, alternatifsiz tedarik zincirleri sistemlerine yönelik çoklu ve alternatifli tedarik zincirleri sistemlerinin kurulması işletmeler için stratejik bir öncelik haline gelmiştir.

Günümüzde tedarik zinciri süreçlerinin istenilen seviyede çeşitlendirilememesinin ve dirençli tedarik zinciri yapılarının oluşturulamamasının arka planında, karmaşık tedarik zinciri yapılarında bilgi şeffaflığının olmamasıyla işletmelerin ana tedarikçileri dışında alternatif tedarikçileri ve üretim çeşitliği risklerinden bilgi sahibi olmamaları yer almaktadır. Burada dirençli tedarik zincirlerinin kurulabilmesi için öncelikle tedarik zinciri süreçlerinde şeffaflık, izlenebilirlik ve bilgi erişimiyle değer zinciri faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi gerekmektedir.

Pandemi döneminde işletmelerin lojistik ve tedarik zinciri süreçlerinde yaşadığı diğer sorunlardan birisi de ikincil ve üçüncül alternatif tedarikçilerinin olmamasıdır. Pandemi sürecinde üretim ve dağıtım sistemlerini tek bir işletmeden ya da ülkeden temin eden firmalar üretim için gerekli olan hammadde ve ara ürün tedariğinde büyük sorunlar yaşamışlardır. Diğer taraftan, iş sürdürülebilirliğini sağlamak için üretim ve operasyon sistemlerinde çok alternatifli ve bölgesel ağ sistemleriyle çalışan işletmeler tek bir tedarikçiye olan bağımlılığı azaltarak süreçleri daha rahat kontrol edebilme imkanına sahip olmuşlardır.

Covid-19 pandemisi, dünya üzerindeki hem üretim hem de hizmet tedarik zincirlerindeki operasyonları ve merkezleri derinden etkilemiştir. Bu aşamada rakamsal verilerin eksikliğiyle tüketilen stok miktarlarının hızlı bir şekilde artması işletmeleri sorumluluklarını tamamlayamayacaklarına dair büyük kaygılara sürüklemektedir. Yaşanan bu olumsuz süreçleri işletmeler açısından olumlu bir yapıya dönüştürebilmek için işletmelerin üretim ve hizmetlerini destekleyen tedarik zinciri yapılarında kapsamlı çalışmalar yapmaları gerekmektedir. Bu alanlarda alınacak bazı stratejik kararlar ve yönetim becerileri işletmelerin ürün ve hizmet devamlılığının sağlanmasında son derece önemlidir.

Pandemi sonrasında işletmelerin tedarik zinciri süreçlerinde alması gereken önlemleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

- Talep, arz, tedarik, stok, depolama ve lojistik gibi temel tedarik zinciri önceliklerini sürekli güncellemek
- Tedarik zinciri operasyonlarının devamlılığını sağlamak
- Tedarikçi ve tüketici ilişkilerini sağlıklı bir şekilde yönetmek
- Arz ve talep miktarları ile etkinliğini hesaplamak
- İkincil ya da üçüncül tedarik zinciri stratejilerini oluşturmak
- Tedarik zinciri risklerini belirlemek ve aksiyon yol haritalarını çıkarmak
- Tedarik zinciri süreçlerinde izlenebilirliği ve şeffaflığı sağlamak
- Dirençli tedarik zinciri yapılarını kurmak

Son olarak, işletmeler Covid-19 pandemisi nedeniyle tedarik zincirleri süreçlerinde sürdürülebilirliğin sağlanması için yapılarını daha dirençli hale dönüştürmeleri gerektiklerini daha net anlamışlardır. İşletmeler aslında bu durumu sağlayarak operasyonel verimliliklerine de katı sağlamış olacaklardır.

Sonuç

Tedarik zinciri ve lojistik faaliyetler hiç şüphesiz işletmelerin sürdürülebilirliğinin sağlanılmasında kilit rol oynayan alanlardır. İşletmeler söz konusu bu faaliyetleri ne kadar etkin ve verimli bir şekilde yönetirlerse organizasyon içerisindeki verimlilikte artacaktır. Bu açılardan bakıldığında tedarik zincirinin çok dinamik bir alan olması sürekli gelişime ve genişlemeye açık yönü tedarik zinciri faaliyetlerinin yönetilmesini daha zorlaştırmaktadır. Bu yüzden işletmeler tedarik zinciri faaliyetlerini iyileştirmek için belirli sistemleri ve teknolojileri kullanmak istemektedirler.

Ele alınan çalışmada tedarik zinciri faaliyetlerinin dijitalleştirilmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanılması konuları ele alınmıştır. Öncelikle tedarik zincirinin ne ifade ettiği ve tedarik zinciri faaliyetlerinin karmaşıklığından bahsedilmiştir. Daha sonra söz konusu bu faaliyetlerin dijitalleştirilmesi konusunda değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Özetle, işletmeler tedarik zinciri faaliyetlerini dijitalleştirmeyi talep etmektedirler ya da yakın gelecekteki planları arasına eklemişlerdir. Fakat burada bazı zorluklar mevcuttur. İşletmeler genellikle tedarik zinciri süreçlerini dijitalleştirme anlamında hangi noktadan başlayacaklarına dair net bilgilere sahip değildirler. Bu yüzden işletmelerin öncelikle mevcut yapısının resmini çekerek kendi bünyesi için gerekli olan işletme gereksinimlerini belirlemeleri gerekmektedir. Hatta bu konu ile ilgili bir yol haritası belirlemeleri söz konusu süreçlerin sağlıklı ilerlemesi adına önemli bir adım olacaktır.

KAYNAKÇA

Christopher, M., (1998), Logistics and supply chain management, Strategies for Reducing Cost and Improving Service, Prentice Hall, London.

Council of Supply Chain Management Professionals (CSCMP). (2009), Supply Chain management/logistics management definitions, http://www.cscmp.org/Website/AboutCSCMP/Definitions/Definitio ns.asp. (Access: June 2023).

Gartner, (2022). Predicts the Future of Supply Chain Technology. ‘‘https://www.gartner.com/smarterwithgartner/gartner-predicts-the-future-of-supply-chain-technology’’ (Access: September 2023).

Hill, C. A., Scudder, G. D., (2002). ‘’The use of electronic data interchange for supply chain coordination in the food industry’’. Journal of Operations Management, 20 (4), 375-387.

Kshetri, N. (2018), Blockchain’s roles in meeting key supply chain management objectives, International Journal of Information Management 39 (2018) 80–89, Elsevier.

KPMG, (2020). COVID-19 Gündemi - Yeni Gerçeklikte Makro Trendler. Erişim: https://as sets.kpmg/content/dam/kpmg/tr/pdf/2020/07/covid-19-gundemi.pdf

Kwon, L.G., and Suh, T., (2004), Factors Affecting the level of trust and Commitment in Supply Chain Relationships, Journal of Supply Chain Management, Vol. 40, No. 2, Spring.

McKinsey, (2022). Supply Chain 4.0 – the next-generation digital supply chain. ‘’ https://www.mckinsey.com/capabilities/operations/our-insights/supply-chain-40--the-next-generation-digital-supply-chain#/’’ (Access: June 2023).

Reis, J. and Farole, T. (2012). Trade Competitiveness Diagnostic Toolkit. Washington DC: World Bank.

Ross, D. F. (1998). Competing Through Supply Chain Management: Creating Market-Winning Strategies Through Supply Chain Partnerships. Boston: Kluwer Academic Publishers.

Sunny, J., Undralla, N. and Pillai, V. (2020), Supply chain transparency through blockchain-based traceability: An overview with demonstration. Computers & Industrial Engineering, 150, 106895.

Toplumsal Cinsiyeti Nasıl Çalışmalı?: Farklı Perspektiflerden Kısa Bir Değerlendirme

Gökhan TOPÇU[1]

Giriş

Aile, okul, sosyal çevre ve kitle iletişim araçları sık sık kadınlarla erkeklerin farklı olduğunu vurgulamaktadır. Çoğu toplumda, insanlar, iki cinsiyetin sözel ve matematiksel doğal yetenekler, saldırganlık, başarı durumu gibi pek çok konuda farklı oldukları yönünde güçlü inançlara sahiptir. Mars-Venüs yaklaşımı, erkeklerin ve kadınların farklı iki duygusal dünyadan geldiklerini ileri sürmektedir. Cinsiyetler arasındaki farklılıklarla ilgili inançlar bunlarla sınırlı değildir; çok sayıda bilimsel araştırma kadınlarla erkeklerin bazı açılardan farklı oldukları yönünde sonuçlar ortaya koymaktadır.

Sosyal bilimlerde, pek çok konuyla bağlantılı olarak yapılan hemen hemen her çalışmada, cinsiyetin bir değişken olarak araştırmaya dahil edildiği görülmektedir. Dökmen (2004), cinsiyet farklılığı konusunda yapılan araştırmaları üç grupta toplamaktadır. Bu araştırmalardan bir grubu, gerçek konusu cinsiyet değişkeni olmamakla birlikte, cinsiyeti bir değişken olarak incelemekte, ancak yalnızca bulunan cinsiyet farklılıklarını yorumlamakta cinsiyet farkı bulunmamışsa bundan söz etmemektedir. Diğer bir grup, cinsiyeti gerçekten bir değişken olarak ele alıp, fark bulunsun ya da bulunmasın bulguları ilgilenilen davranış açısından yorumlayan araştırmalardan oluşmaktadır. Üçüncü grup araştırmalar ise, cinsiyet farklılığını istatistiksel açıdan daha dakik değerlendirmeye imkân veren meta-analizlerdir. Araştırmaların çoğu, iki cinsiyet arasındaki benzerliklerden çok farklılıklar üzerinde durmakla birlikte, gittikçe bazı yazarların hem farklılıklar hem de benzerlikler üzerinde durduğu dikkat çekmektedir (Brannon, 2002).

Yoder ve Kahn (2003) tarafından yapılan bir çalışmada, cinsiyeti bir değişken olarak ele alan araştırmalarda, araştırmacıların bulguların yorumlanmasında sosyal bağlam etkilerine önem verip vermediklerine bakılmıştır. Bu amaçla, 2001 yılında, Journal of Personality and Social Psychology, Personality and Social Psychological Bulletin, Sex Roles: A Journal of Research ve Journal Of Consuting and Clinical Psychology dergilerinde yayınlanan ve cinsiyet farklılığı bulan 31 makaleyi incelemişlerdir. Bu çalışmaların yarıdan fazlasında (%58) araştırmacıların buldukları cinsiyet farklılıklarını açıklama yönünde bir girişimde bulunmadıkları, hatta çoğunda yazarların gerçekte cinsiyet etkisi beklemedikleri ya da bu yönde hipotez kurmadıkları bulunmuştur. Yalnızca, Sex Roles dergisindeki araştırmaların büyük bir çoğunluğunda bulunan cinsiyet farklılıkları açıklanmıştır; ancak Sex Roles'taki dokuz çalışmanın yalnızca üçünde cinsiyet farklılıkları sosyal bağlam etkileriyle açıklanmaya çalışılmıştır. İncelenen makalelerin tümü dikkate alındığında ise, 15 makaleden yalnızca dördünün cinsiyet farklılıklarının olası nedenleri için sosyal bağlam etkileri üzerinde durdukları görülmüştür.

Cinsiyet farklılıkları çok sayıda araştırmacının şöyle ya da böyle yakından ilgilendiği bir konu olmakla birlikte, sosyal bilimcilerin cinsiyet farklılıklarını çalışmayı sürdürüp sürdürmemeleri, konuya ne şekilde yaklaşmaları gerektiği önemli bir tartışma konusu olmayı sürdürmüştür. Kadınlar ve erkekler gerçekten farklı mıdır? Bu farklılıklar büyük müdür?

[1] Ar.Gör.Dr. Hacettepe Üniversitesi İİBF Sosyal Hizmet Bölümü. **ORCID: 0000-0001-5205-0606**

Farklılıkların kaynağı biyolojik midir yoksa çevresel midir? Araştırmalarda cinsiyet farklılığı ile ilgili bulguların biyolojik ya da çevresel faktörlerle açıklanmasının kadının ve erkeğin sosyal ve politik konumları açısından ne gibi doğurguları vardır? Literatürde cinsiyetler arası karşılaştırmalarla ilgili tartışmaların genellikle bu tür sorular etrafında şekillendiği dikkat çekmektedir.

Bu tartışmalara geçmeden önce, cinsiyet farklılıklarıyla ilgili tartışmaların daha iyi anlaşılması için, cinsiyet (sex) ve toplumsal cinsiyet (gender) kavramları arasındaki ayrım üzerinde durmakta yarar vardır.

Cinsiyet terimi birinci anlamı (sex), bireyin genetik veya kromozamal bileşimine (erkeklerde XY, kadınlarda XX), genital organların farklılıkları temelineki birincil karşıtlıklara; meme dokusu, ses, saç farklılaşmaları gibi ikincil cinsiyet özellikleri bakımından ayrışmalara, kısacası bir bireyin biyolojik cinsiyetine göndermede bulunmaktadır. Cinsiyet teriminin ikinci anlamı ise, kadınlık ve erkeklik özelliklerinin "kültürel yapılanmasını" ifade eder. Cinsiyet kavramının bu yönü literatürde kullanıldığı şekliyle toplumsal cinsiyet (gender) kavramıyla ifade edilir. Toplumsal cinsiyet bir kültürün kadına ve erkeğe atfettiği ve telkin ettiği tüm özellikleri kapsar. Başka bir deyişle "toplumsal cinsiyet" kadınlık ve erkeklik özelliklerinin kültürel yapılanmasını anlatır (Kottak, 2021).

Toplumsal cinsiyet hakkında sahip olduğumuz inançlar çok erken yaşlardan itibaren öğrenilir, toplumda yaygın olarak paylaşılır ve çok zor değişir, çünkü toplumsal normlar ve düzenlemeler tarafından sürekli olarak pekiştirilir (Lott, 2010). Tartışmalardan da göreceğimiz gibi, cinsiyet kavramının iki farklı anlamı, cinsiyet farklılıklarının açıklanmasında büyük bir önem kazanmaktadır.

Brannon (2002), araştırmacıların cinsiyet farklılıkları kavramına itirazlarından birinin nedeninin bu kavramın biyolojik temeller içermesi; diğer bir itirazın ise, yaygın olarak birçok anlamda kullanılması olduğunu belirtmektedir. Bazı araştırmacılar toplumsal cinsiyet yerine cinsiyet terimini herhangi bir ayrım gözetmeksizin kullanabilmektedirler. Yoder ve Kahn'ın da (2003) belirttiği gibi, bu tür bir yaklaşım, cinsiyetin bir neden olduğunu ve cinsiyet farklılıkların kadının ve erkeğin farklı doğalarından ileri geldiğini ima etmektedir.

Cinsiyet Farklılıkları Konusundaki Tartışmalar

Literatür incelendiğinde cinsiyet farklılıklarıyla ilgili tartışmaların özellikle Lott (1991, 1996a, 2010), Eagly (1996) ve Marecek (1995) arasında yaşandığı ve bu tartışmaların merkezinde farklılıkların miktarı, kaynağı, kadının ve erkeğin sosyal konumuyla ilgili sonuçları ve cinsiyet farklılıklarını çalışmanın sürdürülüp sürdürülmemesi gibi konuların bulunduğu görülmektedir.

Lott (1996a, 2010), davranışın her zaman bir bağlam dahilinde gerçekleştiğini ve zamana, mekana ve durumsal koşullara bağlı olarak farklılaştığını, dolayısıyla iki cinsiyet arasındaki farklılıkları ya da benzerlikleri sınıflandırmanın sosyal bilime bir katkısının olmadığını savunmaktadır. Lott (2010), cinsiyet farklılıkları konusunda dikkatlice yapılmış araştırma sonuçlarında bulunan cinsiyet farklılıklarının küçük olduğunu, ayrıca bu farklılıkların iki cinsiyet arasında gözlenebildiği gibi aynı cinsiyet içinde de gözlendiğini ve hatta aynı cinsiyet arasında gözlenen farklılıkların daima iki cinsiyet arasında gözlenen farklılıklardan daha büyük olduğunu belirtmektedir. Lott, ayrıca, cinsiyetler arasındaki farklı ve benzer davranışları ölçmenin betimsel olduğunu ve davranışın nedeni ve sonuçları hakkında bilgi vermeyeceğini belirtmektedir.

Lott'a (1991, 1996a) göre, cinsiyet yalnızca bir katılımcı özelliği değil ayrıca kişinin tepkide bulunduğu bir uyarıcıdır. Diğer bir deyişle, cinsiyet bireylerin seçtiği eylemler ve

gözlemcilerin ona dayanarak yargıda bulunduğu bir bilgi türü, bir sosyal kategoridir. Cinsiyetin bir sosyal kategori olması, cinsiyet farklılıklarını yaratan belirleyici değişkenin cinsiyetin kendisi yerine çevresel etkenler olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla, Lott'a göre, sosyal bilimler kültürün davranış üzerindeki etkisini incelenmeli ve bu davranışın hangi koşullar altında öğrenilip uygulandığı üzerinde durmalıdır. Kültürün kendi çocuklarının ve yetişkinlerinin deneyimlerini düzenlediği gerçeğinden hareketle, cinsiyet ayrımlı beklentiler, olanaklar ve sonuçlar birleştirilmelidir.

Lott (1996a), insan davranışını asıl belirleyen şeyin çevresel etkenler olduğunu savunmakla birlikte, kişisel farklılıkların davranış üzerindeki etkisinin de önemli olduğunu ve göz ardı edilemeyeceğini belirtmektedir. Örneğin, "Dona ilgili bir insan, çünkü bir kadın" gibi bir görüş ne kadar doğrudur? İlgili olma davranışı nedir? Nasıl kazanılır? Bilim bu tür sorularla ilgilenmeli ve bunu yaparken kadın ve erkek ayırt etmeden davranışı oluşturan koşullar üzerinde durmalıdır.

Lott bir çalışmasında (2010), cinsiyet farklılıklarıyla ilgili inançlar bütününden "cinsiyet farklılığı ideolojisi" olarak söz etmektedir ve benzerlikleri ve farklılıkları sınıflandırmanın kadının ve erkeğin sosyal ve politik konumları açısından sonuçları üzerinde durmaktadır. Bu tür bir sınıflandırmanın öncelikle politik bir amaç güttüğüne, kadın ve erkek arasındaki güç farklılıklarını sürdürdüğüne ve meşrulaştırdığına dikkat çekmektedir.

Eagly (1996), araştırmaların erkeklerin kadınlardan daha saldırgan olduklarını ya da kadınların sosyal olarak daha duyarlı olduklarını gösterdiğini belirterek, Lott'un (1997) kadılarla erkekler arasındaki cinsiyet farklılıklarının küçük olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır. Eagly (1996), Lott'un (1997) bu görüşünün doğruluğunu anlayabilmek için cinsiyete bağlı farklılıkları sosyal bilimcilerin ilgi alanı olan diğer bazı bulgularla karşılaştırmak gerektiğini, bu yapıldığında cinsiyete bağlı bazı farklılıkların bilim insanlarının araştırdığı diğer olgulara göre oldukça büyük olduğunu öne sürmektedir. Eagly (1996), bazı bilişsel yeteneklerin (Shepard-Metzler'in zihinsel rotasyon testi), bazı sosyal davranışların (yüz ifadeleri, konuşurken yapılan duraksamalar), bazı cinsel davranışların (mastürbasyon, cinsel ilişkiyle ilgili tutumlar), bazı kişilik özelliklerinin (sevecenlik, ilgili olmak) ve bazı fiziksel özelliklerin (topu fırlatmadaki çabukluk, uzaklık ve netlik) iki cinsiyet arasında büyük farklılıklar gösterdiğini belirtmektedir.

Öte yandan, Eagly (1996), Lott'un (1997) cinsiyet farklılıklarının politik bir araç olarak kullanımı görüşüne katıldığını, ancak Lott'un (1997) görüşünün tersine, cinsiyet faklılıklarının politik açıdan daha farklı ve çeşitli şekillerde kullanılabileceğini belirtmektedir. Eagly'ye (1997) göre, cinsiyetler arası farklılıklar kadın ve erkeğin sosyal konumlarını yansıtmaktadır ve feminist hareket, bu farklılıkları kadınlar için yararlı olacak sosyal bir değişim için kullanabilir. Örneğin, kadınların bazı açılardan kurban edildiği ve ayrımcılığa uğradığı yönündeki kanıtların sunulması, kadınların içinde bulundukları kötü durumu ortaya çıkarıp, insanları kadınların konumunu yükseltmek için harekete geçirebilir. Ayrıca, sosyal davranıştaki cinsiyet farklılıkları (örneğin, erkeklerin daha saldırgan ve şiddet eğilimli oluşları), erkeklerin olumsuz değerlendirmelerine de neden olabilir. Bunun gibi, kadınların arkadaş canlısı ve nazik olduğunu göstermek de kadınların lehine olacaktır.

Kısacası, Eagly (1996), cinsiyet farklılığı ile ilgili araştırmaların sürdürülmesi gerektiğini, bilimin bu sayede toplumun cinsiyet konusundaki görüşlerini değiştirebileceğini ve cinsiyet konusunda oluşturulan politikalara katkıda bulunabileceğini belirtmektedir.

Marecek (1995) cinsiyet farklılığı konusunun problemli ve paradoksal olduğunu ve toplumsal cinsiyetin psikolojik farklılıklar olarak ele alınmasının kavramın basitleştirilmesine yol açacağını savunmuşlardır. Bu yazarlara göre, toplumsal cinsiyet bireysel özellikler değil,

sosyal olarak belirlenmiş ilişkileri içeren bir süreç, bir sosyal inşadır. Toplumsal cinsiyetle ilişkili anlamlar, kültürden kültüre, gruptan gruba ve hatta zaman içerisinde değişiklik göstermektedir ve asıl yapılması gereken toplumsal cinsiyetin karmaşık ve çok yönlü doğasını disiplinler arası bir yaklaşımla anlamaya çalışmaktır. Benzer şekilde, Walsh (1996), cinsiyet kavramının sürekli değişen ve yenilenen özelliğe sahip olduğunu ve bu nedenle kadın ve erkeğin gerçekten benzeyip benzemediğini araştırmanın boşuna bir çaba olabileceğine dikkat çekmektedir.

Bem (1993), Yoder ve Kahn (1993) gibi bazı araştırmacılar ise, cinsiyet farklılıkları karşılaştırmalarında, erkeklerin standart olarak alındığı için kadınların eksik ya da yetersiz olarak göründüğünü ileri sürmüşlerdir. Bem (1993), bunların androsentrik yanlılıklar (baskın maskülen ilgiler ve görüşler) olduğuna işaret etmiştir; bu yanlılıklar sadece psikoloji araştırmaları için söz konusu değildir; toplumun genelinde de kadınlar dezavantajlı bir konuma yerleştirilmiştir. Araştırmalar, bir toplumsal cinsiyet farklılığı bulduğunda bu bulgu kadınlar için bir dezavantaj olarak yorumlanmaktadır. Janice Yoder ve Arnold Kahn (1993), gerçekleştirdikleri çalışmada, çeşitli etnik gruplardan gelen kadınların katılımı ile oluşturulan araştırmalarda benzer dezavantajlara işaret etmektedir. Beyaz ve seçkin kadınlar kadın araştırmalarında standart olarak alınmaktadır ve etnik gruplardan gelen kadınlar, genellikle orta sınıftan gelen üniversiteli beyaz kadınlarla karşılaştırılmaktadır. Böyle bir karşılaştırmada, baskın olan grup kendi özel deneyimlerini standart olarak değerlendirmeye eğilimlidir ve farklılıklar, eksiklikler ya da yetersizlikler gibi yorumlanmaktadır.

Yoder ve Kahn (2003), ayrıca, cinsiyet farklılıkları ve benzerlikleri ile ilgili sorulara ampirik kanıtlar bulmaya çalışan araştırmacıların içinden çıkılmaz bir duruma düştüklerini belirtmektedir. Öyleki, cinsiyet karşılaştırmalarıyla ilgili aynı meta-analitik çalışmaları inceleyen Eagly (1996) ve Hyde (2005) farklı sonuçlara ulaşmıştır. Eagly (1996), söz konusu meta-analitik çalışmaların sosyal davranış ve kişilik özellikleri konusunda önemli cinsiyet farklılıkları bulduğunu savunurken, Hyde (2005) ile Hayde ve Plant (1995), cinsiyet karşılaştırmaları ile ilgili çalışmalarda, anlamlı olmayan cinsiyet farklılıklarının (%25), meta-analizlerin ortaya koyduğundan (%6) daha fazla olduğunu ileri sürmüştür.

Yoder ve Kahn (2003), "erkeklerin ve kadınların hangi yönlerden farklı oldukları" sorusunun ampirik olarak bilinemeyeceğini, çünkü cinsiyet farklılıklarının özellikle kadının ve erkeğin doğasından ileri gelmediğini, dolayısıyla asıl sorulması gerekenin "kadınların ve erkeklerin hangi koşullar altında benzer ve farklı oldukları" sorusu olduğunu belirtmişlerdir.

Sonuç

Tartışmaların da gösterdiği gibi, bazı yazarlar, cinsiyet farklılıklarının çalışılmasının sürdürülmesi ve bu sayede toplumda devam eden cinsiyet konularıyla ilgili tartışmalara yanıt bulunmasını savunmaktadır. Diğerleri ise, cinsiyet karşılaştırmalarında, kadınları ve erkekleri bir yere yerleştirmenin ayrımcılığı devam ettireceğini ileri sürmektedirler. Bu iki görüş de belli yönleriyle haklı görünmektedir. Ancak, cinsiyet farklılıklarını çalışmak, yalnızca cinsiyet kalıpyargılarının sürmesine destek olmayacağı gibi, cinsiyet farklılıkları çalışmalarında, yalnızca "kadın ve erkek hangi bakımlardan ne kadar farklıdır" sorusuna yanıt aramanın ve bu farklılıkları sınıflandırmanın bilime bir katkısının olmayacağı, hatta toplumun cinsiyet konusundaki görüşlerini daha da belirginleştireceği açıktır. Lott'un da (2010) belirttiği gibi, bu tür bir sınıflandırma öncelikle politik bir amaç gütmekte, kadın ve erkek arasındaki güç farklılıklarını sürdürmekte ve meşrulaştırmaktadır. Öte yandan, cinsiyet farklılıklarının çalışılması, özellikle kadınları dezavantajlı bir konuma yerleştiren toplumsal cinsiyete bağlı ayrımcılığı ortadan kaldırmaya yönelik politikaların oluşturulmasına katkıda bulunabilir.

Örneğin, okullarda erkeklerden çok kızların akran zorbalığına maruz kaldığının bulunması, kızları kurban olma durumundan koruyacak politikaların oluşturulmasına yardımcı olacaktır.

Cinsiyet farklılıkları çalışmalarının önemli bir problemi, cinsiyet ve toplumsal cinsiyet kavramlarının birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılıyor olmasıdır. Yoder ve Kahn'ın da (2003) belirttiği gibi, bu tür bir yaklaşım, cinsiyetin bir neden olduğunu ve cinsiyet farklılıkların kadının ve erkeğin farklı doğalarından ileri geldiğini ima etmektedir. Eğer, toplumsal cinsiyetle ilişkili anlamlar, kültürden kültüre, gruptan gruba ve hatta zaman içerisinde değişiklik gösteriyorsa, insan davranışını asıl belirleyen şeyin, kültürel etmenlerin üzerinde durulmalıdır. Asıl önemli olan, farklılıkların olup olmadığı ya da ne kadar olduğu değil, bu farklılıkların kaynağıdır. Diğer bir deyişle, "kadınların ve erkeklerin hangi koşullar altında benzer ve farklı oldukları" sorusunun yanıtıdır. Cinsiyete bağlı farklılıkları, bize doğa tarafından dayatılmamaktadır, bu farklılıkları belirleyen çoğunlukla toplumsal sürecin kendisidir. Bu nedenle, araştırmacıların cinsiyet değişkeniyle gerçekten ilgilenmiyorsa bu değişkeni araştırmasına dahil etmemesi, eğer ilgileniyorsa yalnızca farklılıklar değil benzerlikler üzerinde de durması ve bunu yaparken toplumsal cinsiyet, kültürel çeşitlilik ve bu konudaki araştırmalardan haberdar olması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Brannon, L. (2002). *Gender: Psychological perspectives* (3rd ed.). Allyn and Bacon.

Bem, S. L. (1993). *Lenses of gender: Transforming the debate on sexual inequality*. Yale University Press.

Dökmen, Z. Y. (2004) *Toplumsal cinsiyet: Sosyal psikolojik açıklamalar*. Sistem Yayıncılık.

Eagly, A. H. (1996). Comparing women and men: Methods, findings, and politics. In M. R. Walsh (Ed.), *Women, men, and gender: Ongoing debates* (pp. 24–31). Yale University Press.

Hyde, J. S., (2005). The gender similarities hypothesis. *American Psychologist* [online]. **60**(6), 581–592.

Hyde, J. S. and Plant, E. A., (1995). Magnitude of psychological gender differences: another side to the story. *American Psychologist* [online]. **50**(3), 159–161.

Kottak, C. P. (2021). *Anthropology: Appreciating human diversity*. McGraw-Hill Education.

Lott, B. (1991). Social psychology: Humanist roots and feminist future. *Psychology of Women Quarterly*, *15*(4), 505–519. https://doi.org/10.1111/j.1471-6402.1991.tb00426.x

Lott, B. (1996a). Cataloging Gender differences: Science or politics? In M. R. Walsh (Ed.), *Women, men, and gender: Ongoing debates* (pp. 19–23). Yale University Press.

Lott, B. (2010). The personal and social correlates of a gender difference ideology. *Journal of Social Issues*, *53*(2), 279–297. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1997.tb02444.x

Marecek, J. (1995). Gender, politics, and psychology's ways of knowing. *American Psychologist*, *50*(3), 162–163. https://doi.org/10.1037/0003-066x.50.3.162

Yoder, J. D., & Kahn, A. S. (1993). Working toward an inclusive psychology of women. *American Psychologist*, *48*(7), 846–850. https://doi.org/10.1037/0003-066x.48.7.846

Yoder, J. D., & Kahn, A. S. (2003). Making gender comparisons more meaningful: A call for more attention to social context. *Psychology of Women Quarterly*, *27*(4), 281–290. https://doi.org/10.1111/1471-6402.00108

Walsh, M. R. (1996). *Women, men, and gender: Ongoing debates*. Yale University Press.

Çanakkale Zaferi Törenlerinin Yaygın Kutlanmasında Basının Etkisi: Ahmet Kabaklı'nın Tercüman'daki Yazısı ve Ahmet Kabaklı'nın Hafıza Oluşturmadaki Rolü

GülenayPINARBAŞI

Giriş

Bilinç ve dil gibi insan hafızası da iletişim, sosyalleşme ve kültürlenme yoluyla edinilir. Sosyal ve kültürel ilişkileri ile gelişen insan beyni, kişisel, sosyal ve kültürel olmak üzere üç boyuttan meydana gelir. İnsan hafızası, tecrübe edilen bireysel hatıralarda "somutlaştırılır", kültürel metinler, resimler ve ritüeller gibi sembollerde ise kimlik "yerleştirilir. Toplumsal veya kolektif hafıza, belirli bir çağda belirli bir toplum tarafından yaygın olarak paylaşılan bilgileri içerirken, okuryazar toplumlardaki kültürel hafıza, yalnızca normatif bilginin bir kuralını değil, aynı zamanda yeniden keşfedilebilecek materyalin bir "arşivini" de içerir. Her çağ, başka bir çağ için bir başvuru, geri dönüşüm ve referans nesnesi haline gelebilir.

Bu çalışmanın amacı, Çanakkale kara ve deniz savaşları sonrası ortaya konan anma töreniyle ilgili bir mücadele örneğini kullanarak, savaş ve savaş sonrası olayların iletişimsel hafızasından kültürel hafızasına devam eden geçişin örneklerinden birini ele almaktır. Çalışmada, bir gazete yazısına yansıyan aile hafızasından kolektif hafızaya sunulan ve anmaları daha güçlü inşa etmek isteyen bir yaklaşımın örneği ele alınacaktır.

=İtilâf devletleri tarafından Osmanlı Devleti'ni yok etmek için düzenlenmiş olan Çanakkale savaşı, I. Dünya Savaşı'nın en önemli askerî faaliyetlerinden birini oluşturmaktadır. Çanakkale Boğaz'ını zapt etmek amacıyla düzenlenen deniz harekâtı ile İstanbul'un ele geçirilip Osmanlılar'ın saf dışı bırakılması, İngiliz Winston Churchill[1] tarafından planlanmıştır. I. Dünya Savaşı'nda, Çanakkale Boğazı'nı devrin yüksek teknolojisiyle donanmış kuvvetleri ile geçmeye çalışan İtilaf Devletleri'nin saldırıya geçmesiyle 19 Şubat 1915'te Çanakkale Deniz Savaşları başlar. Ancak 18 martta İtilaf Devletleri deniz savaşında büyük bir hezimete uğrayınca, 25 Nisan 1915'te Gelibolu Yarımadası'na asker çıkararak kara işgalini başlatmışlardır. Çanakkale Kara Muharebeleri'nde gösterilen vatan savunması ile batılı devletler bölgede bulunan askerlerini 8-9 Ocak 1916'da geri çekmiştir.

Çanakkale Savaşları, Osmanlı'nın son döneminde savaşlarla yorgun düşmüş bir millet için mücadelenin ve tekrar var olmanın simgesidir. Kazanılan zafer, Millî Mücadele dönemini etkilemiştir. Kent, Türk tarihinin en zorlu savaşlarından birine mesken olmuş, milli kültür için bir hafıza oluşturmuştur.

Milletlerin tarihindeki savaşlar ve zaferler, geçmişten bugüne taşınan kültürel yapıların ve kültürel ruhun dışavurumudur. Modern devletlerin ortaya çıkışında milli özellikler önemli bir rol oynamış, modern öncesi dönemlerdeki devletlerin ağırlık verdiği dini hassasiyetlerin yerine milli değerler geçmiş ve değişmiştir. Milletlerin, "yapılan" ve "kurgulanan" bir inşa olduğunu ve hayal edilmiş bir yapı olduğunu öne süren modern teorisyenlere göre milletler, modern öncesi dönemin kültürel normlarının, kabullerinin sistematik bir şekilde kimlik oluşturması ile meydana gelmiştir (Anderson, 1989). Milletlerin bir arada yaşayabilmeleri için geçmişte yaşadıkları olayları, sevinçleri, hatta acıları hatırlamaları, yaşatmaları ve geleceğe taşıyabilmeleri çok önemlidir. Milletler, bir arada yaşayabilme fikrini gelecek nesillere

[1] Başbakanlığından önce İngiliz Bahriye nâzırı olan Winston Churchill.

aktarabilmek için masallara, destanlara, mitlere, memoratlara, efsanelere, ileride düzenli olarak yad edecekleri savaş, zafer gibi olayların varlığına ihtiyaç duyarlar (Irmak, 2019: 103). Çanakkale Savaşları'nın zaferle taçlandırılmış hatırası, Türkiye Cumhuriyeti'nin toplumsal ve hafızasının yapı taşı halini almıştır. Halbwachs (1980: 86), toplumsal hafızanın toplumsal gruplar tarafından inşa edilen, paylaşılan ve aktarılan bir unsur olduğunun altını çizer. Geçmiş, toplumsal hafıza sayesinde, kendini 'şimdi'de yeniden üretir ve bu yeniden üretme inşa etme halini sürekli yeniler. Hafıza bir depo gibi bilgilerin istiflendiği bir yer değil, aksine aktif ve dinamik bir yapıya sahip bir süreçtir (Güngör; 2015: 71). Geçmişte kazanılan zaferlerin pasif olmadığı, aktif olduğu görüşünden hareketle, Çanakkale zaferinin anmaları, toplumsal hafızanın tazeliğini koruması bakımından bir tür 'hatırlatıcı' işlevini üstlenmektedir. Çanakkale Muharebeleri'nde verilen mücadele ve kazanılan zafer, Türkiye cumhuriyetinin ortak hafızasında yerini almıştır.

Metodoloji.

Çalışmada araştırılan durum, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda bir dönüm noktası olan Çanakkale Savaşları anmalarında yazar öğretmen Ayla Ağabegüm ve gazeteci edebiyat tarihçisi Ahmet Kabaklı'nın efkarı umumiyedeki etkisidir. Bu araştırmanın kuramsal altyapısı Jan Assmann'ın kültürel hafıza kavramı çerçevesinde temellendirilmiştir. Kültürel hafıza olgusu; hatırlama, hafıza oluşturma kavramları etrafında ele alınacaktır. Bu araştırmanın amacı; gazeteci yazar Ahmet Kabaklı'nın ve yazar öğretmen Ayla Ağabegüm'ün kültürel hafıza aktarımındaki işlevini ortaya çıkarmaktır. Bu çerçevede Türk Edebiyatı Vakfı muhitinden Ayla Agabegüm'ün Çanakkale Savaşları ile bireysel ilişkisi, gazeteci Ahmet Kabaklı'ya öğrencileri yoluyla toplumsal hafıza aktarımını nasıl gerçekleştirdiği incelenecektir. Araştırmada, hem bir yöntem hem de veri toplama metodolojisi olan sözlü tarih kullanılmıştır. Bireyin hafızasını bir kaynak olarak kabul eden yöntem insanların geçmişe ait hatırlamış olduklarından hareketle tarihsel bilgi üretmektedir (Küpüç, 2014). Bu bağlamda bu çalışma sürecinde veriler, Türk Edebiyatı Vakfı muhitinden isimlerle gerçekleştirilen görüşmeler sonucunda elde edilmiştir.

Kültürel hafıza ve Anmalar

Kültürel hafıza, bir toplumun veya grupların geçmişe dair deneyimlerini, değerlerini, geleneklerini ve hatıralarını ifade eder. Bu sözlü gelenekler, ritüeller, anmalar, anıtlar, müzeler, sanat eserleri, edebiyat ve diğer kültürel ifadeler aracılığıyla gerçekleşebilir. Bu kültürel icralardan biri de savaş ve zafer anmaları yoluyla gerçekleşir. Geçmişte yaşanan savaşların ve neticesinde ortaya çıkan zaferlerin hatırlanması, toplumların birlikte acılarını paylaşması ve gelecek nesillere aktarması bakımından önemlidir. Bu tür anma faaliyetleri kayıpların ve savaşın yıkıcı etkilerinin hatırlanmasını sağlayarak toplumsal hafızada yer edinir. Savaş anmaları aynı zamanda geçmişteki kahramanlık hikayelerini, fedakarlıkları ve toplumun dayanışma örneklerinin aktarımını sağlar. Bu durum, toplumun birlik ve beraberlik duygusunu güçlendirirken milli kimlik oluşumunda önemli bir rol oynar.

Toplumsal hafıza ile ilgili en önemli çalışmalar şöyle sıralanabilir:

1. Halbwachs, M. (1992). On Collective Memory. University of Chicago Press. Bu klasik eser, Maurice Halbwachs tarafından kaleme alınmıştır. Toplumsal hafıza kavramını ve insanların kolektif anıları nasıl oluşturduğunu incelemektedir.

2. Assmann, J. (2011). Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. Cambridge University Press.

Jan Assmann tarafından yazılan bu kitap, kültürel hafıza kavramını ve erken medeniyetlerde yazının, hatırlama ve siyasi hayal gücüyle ilişkisini ele almaktadır.

3. Olick, J. K., Vinitzky-Seroussi, V., & Levy, D. (Eds.). (2011). The Collective Memory Reader. Oxford University Press.

Bu derleme çalışması, toplumsal hafıza konusunda çeşitli disiplinlerden araştırmacıların makalelerini içerir. İlgili kavramları, teorileri ve toplumsal hafıza üzerindeki etkilerini ele alır.

4. Wertsch, J. V. (2002). Voices of Collective Remembering. Cambridge University Press.

James V. Wertsch tarafından kaleme alınan bu kitap, kolektif hatırlama süreçlerini ve toplumsal hafızayı etkileyen faktörleri inceler. Ayrıca, dilin ve sosyal ortamların hatırlama üzerindeki etkilerini ele almaktadır.

Alman Jan Assmann tarafından "geçmişin metinselliğini[2]" analiz etmek için türetilen bir kavram olan Kültürel hafıza, "metinlerin, görüntülerin ve ayinlerin bireysel olarak depolanması" olarak tanımlanabilir. Kültürel hafıza, bu depolamayı geliştirerek kültürel geleneği sağlar ve "kendi imajını sabitler ve topluca paylaşılan bir bilgiyi aktarır. Kültürel kimliğin ve aidiyetin devam eden revizyonu, kültürel tikelcilik ile kozmopolitanizm, homojenleştirme ve çoğullaştırma arasındaki sürekli kültürel dinamikler için bir temel oluşturur. Bu bağlamda kültürel eğitim, insanlığın kültürel hafızasına katılmakta ve onu, farklı kültürel geleneklerin bilgisinin farkında olarak küreselliğin geleceğini yaratmaya zorunlu kılmaktadır. İnsanların toplu olarak yaşadıkları dönemlerden bugüne grup dinamiği sağlayan ve topluluğa ruhunu veren evrensel bir hatırlama kültüründen bahsetmek mümkündür. Bu noktadaki ana soru, “neyi unutmamamız” gerekir. Her bağlayıcı yapının temel şartı tekrarlanmaktır. Böylece olaylar dizisinin sonsuzda kaybolması önlenerek ve bir ortak kültürün unsurları olarak tanınıp hatırlanabilir örneklere dönerler (Assman, 1997, 21). Düşünceler ne kadar soyutsa, hatırlama o denli somuttur. Hafıza çalışmaları genellikle kimlik inşası ve resmi anma törenleri, hafıza kültürünün önemli ve görünür iki alanını oluştururlar. Ancak olası tüm aralığı temsil etmezler (Erll, 2022).

Çanakkale Savaş’ından zaferle çıkmak, halka Anadolu topraklarında varlıklarını sürdürebileceklerine dair büyük inanç kazandırmıştır. Böylece bir duygudaşlık sağlanmış, yeni ulusun prototipi ortaya çıkmıştır. Halk arasında anlatılan efsane ve memoratlarla savaşa dair ayrıntılar, aslında şehitlerin seçilmiş olduklarına dair duyguyu ve inancı güçlendirmiştir. Ve seçilmiş olan asla unutulmamalı ve unutturulmamalıdır. Halbwachs (1985a, s. 31) bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Her bireysel belleğin, kolektif belleğe ilişkin bir bakış açısı sunduğunu söyleyebiliriz. Törensel kutlamalar tıpkı sanat ve siyaset gibi bütün özneler nesneler ve bütün bağlamlardan bağımsız olarak değerlendirilemez (Hobsbawm, Ranger; 2013, 123).

Kültürel Hafıza Ve Gazetecilik

Hafıza sadece bireysel değil, kolektif bir süreçtir ve gazetecilik toplumsal hafızanın kamusal, yaygın, kolay erişilebilir ve ince bir hattı olmuştur. Toplumların geçmişte yaşadıklarının hepsi hatırlanmaz. Bilinçli ve adanmış hafıza projeleri aracılığıyla veya bunlarla bağlantılı olarak şimdiki zamana dahil edilir (Schudson 2014, 85). Kolektif hatırlama, tüm bireylerin aynı zihinsel özelliklere sahip olacağı anlamına gelmez söz konusu olan zihinlerindeki temsillerdir. Geçmişin belirli versiyonlarının sosyal gruplar içinde söylemler, medya ve pratikler aracılığıyla tekrar tekrar hayata geçirilmesi yoluyla elde edilir. Bu durumda gazete ve gazeteciliğin payı yüksektir.

Kültürel basmakalıplar, tabulaştırılmış geçmişler, duygusal rejimler, bilinçsiz ana anlatılar örtülü kolektif hafızanın parçalarıdır. Belirli aktörler, çerçeveleme tekniklerini

[2] Hafıza, tarihsel bilinç, kimlik ve kültür.

kullanan gazeteciler; politikacılar; film endüstrisi ve reklamcılar bu örtülü hafızadan kültürel şemalar inşa ederler. Bu, belirli anıların bir noktada bilgi veya resmi anma nesnesi olabileceği, başka bir zamanda ise dünyayı nasıl inşa ettiklerini ortaya koyabilecekleri anlamına gelir.

Çanakkale Savaşları ve Zaferleri İle İlgili Anma Programları

Vatan topraklarının düşman işgali sırasında şehit olanların ruhunu yansıtan ve toplumsal hafızada biz bilincini oluşturan bir araya getiren Çanakkale Savaşları ve zaferi başta şairler olmak üzere pek çok aydın tarafından ele alınmıştır. gibi dönemin şairlerinin[3] şiirlerinde, Çanakkale zaferi ve askerlerin vasıfları birlikte anlatılmıştır. Çanakkale Zaferi'nin kültürel hafızadaki temsilinin çok önemli bir kısmını bu şiirler inşa etmiştir.

Çanakkale Savaşları ile ilgili ilk tören 18 Mart Deniz Savaşı'nda şehit olan askerleri anmak ve kahramanlıklarını yad etmek amacıyla, 18 Mart 1916'da gerçekleştirilmiştir (Ulaş, 2015, 521). Törende hem Deniz Savaşı'nda şehit olan askerler hatırlanmış hem de kara savaşlarında şehit olanların kahramanlıklarına yer verilmiştir. Çanakkale Müstahkem Mevki Komutanı Nihat Paşa'ya gönderilen 12 Mart 1916 tarihli bir yazıda, "…18 Mart 1915 Deniz Savaşı münasebetiyle, bu tarihte şehit olan askerlerin hatıralarını yaşatmak ve yad etmek amacıyla askeri bir tören yapılacaktır…" denilmiştir. Ardından Onsekiz Mart "Şehitleri Anma Günü" olarak ilan edilmiştir (Sayılır, 2005 s. 101). Ancak yerel nitelik taşıyan, Çanakkale ve Osmanlı Başkenti İstanbul çevresi ile sınırlanan bu etkinlikler, 1916 yılından sonra ülke işgal altında olduğu için yapılmamıştır. Anma etkinliklerinin sekteye uğramasına rağmen Osmanlı Devleti'nin Genelkurmay kuvveti, Çanakkale Savaşları'na dair hatırat ve tarihçe formatınca yayınların yapmıştır (Koyuncu, Keskin, Sönmez: 2010).

1932 yılında açılan Çanakkale Halkevi, 1930'ların Türkiye'sinde Çanakkale Savaşları'nı anma etkinliklerini büyük oranda gerçekleştirmiş ve Çanakkale Savaşları'nın zaferini yurt genelinde yaygın hale getirmeye çalışmıştır (Ulaş, 2015, 523). Çanakkale halkevinin, halkın zaferin nasıl kazanıldığına dair şuur kazanması için gayret ettiği 1933 yılındaki anma programında, Ev Reisi tarafından zafer hakkında bir nutuk, 18 Mart taarruz ve müdafaasının anlatımı ve bir öğrenci tarafından okunan şiir yer almaktadır (Ulaş, 2015, 523).

Çanakkale Savaşları'nın ve ardından gelen zaferin anmalarından önemli bir kavşak ise 3 Ağustos 1933 tarihinde Nihal Atsız ve arkadaşlarının Çanakkale'ye yaptıkları gezi olmuştur. Gezinin anlatıldığı Çanakkale'ye Yürüyüş (İstanbul 1933) adlı eser, Çanakkale şehitlerinin Türkiye'nin her yerinde resmî törenlerle her yıl hatırlanması gerektiğini gündeme getiren ilk önemli çalışmadır (Uzun, 1993, 208). Kitabın şöhreti olana kadar vapurla Seddülbahir ya da Arıburnu önlerine gidilerek kıyıya çıkmadan mevlit okunarak gerçekleşen mahallî anma etkinlikleri sonraki yıllarda her 18 Mart'ta devlet erkanının katılımıyla tüm Türkiye'de ve Çanakkale'de anma törenleri ile ele alınmaya başlamıştır.

1937 yılında Cumhuriyet Gazetesi, halkevleri aracılığıyla Çanakkale ve Anadolu'nun büyük kentlerinde gerçekleşen törenler, geniş yer ayırmıştır. Cumhuriyet gazetesi yazarı Abidin Daver, Eminönü ve Şişli Halkevi'nde Çanakkale Savaşları ve Zaferi hakkında bizzat bir gazeteci olarak konferanslar vermiştir. 1964 yılında And Film ve Ordu-Foto Film Merkezi ortak yapımı Çanakkale Arslanları, Çanakkale zaferi ile ilgili ilk sineme filmidir. Film, 1970'li yıllarda TRT'de yayınlanmış o dönem izleyenlerde önemli izler bırakmıştır (Şen, 2020: 33). Filmin öne çıkan yönü, Çanakkale Savaşları'nın zorluğu ve bir milletin varoluşundaki önemidir.

[3] M. Akif Ersoy, Arif Nihat Asya, N. Halil Onan, F. Nafiz Çamlıbel, F.Hüsnü Dağlarca, Ziya Gökalp, A. Ekrem Bolayır, A. Hamid Tarhan, Mehmet Emin ve Mehmet Celal

Bir Öğretmen-Yazar Olan Ayla Ağabegüm'ün Ahmet Kabaklı'ya Mektubu

Ayla Ağabegüm 1940 Bilecik doğumludur. Harputlu Hacı Seyfullah'ın oğlu Şükrü Bey ile İstanbullu Saadet Hanım'ın tek çocuğudur. Annesi Saadet hanımın babası İstanbullu Mehmet Sadettin Bey, Çanakkale Savaşı sırasında şehit olan bir Osmanlı subayıdır. Annesi Nişantaşı Kız Ortaokulu'nu bitirmiş, devrin şairlerinden Şükufe Nihal'in öğrencisi olmuştur. Ayla Ağabegüm'ün annesi Saadet hanım, edebi bir zevke sahip bir İstanbul hanımefendisidir. Babası Şükrü Bey ise Anadolu'nun kalkınma projelerinden biri olan İpekböcekçiliğine gönül vermiş aileden kalan servetini bu uğurda harcamıştır. II. Dünya Savaşı'nın zor ikliminde başarısız olan Şükrü bey, ailesini geçindirmek için memuriyete başlamış Bilecik'e atanmış, Ayla Ağabegüm burada dünyaya gelmiştir. Yazar Ağebegüm, Elazığlı olan babasıyla beraber babasının vefatına kadar Harput'ta yaşamıştır. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü[4] bitiren yazarın Sözle Direnmek ve Mısralarla Konuşsak adını taşıyan iki kitabı vardır. Yazar, Türk Edebiyatı Vakfı Dergi'sinde yazı işleri müdürlüğü yapmasının yanı sıra Kadın Kimliği gibi geniş bir yazar kadrosuna sahip dergilerde de yazmıştır. Ayla Agabegüm'ün edebi muhitlerle teması öğretmenlik hayatında da sürmüştür. Mıgırdiç Margosyan ile Üsküdar'ın Selamsız semtindeki Surp Haç Tıbrevank Ermeni Lisesi'nde birlikte öğretmenlik yapmıştır. Kolektif hafıza ve dikkat iki kanalla sürdürülür: sözlü iletişim (iletişimsel hafıza) ve bilginin fiziksel kaydı (kültürel hafıza). Ancak Agebegüm'ün kişisel aile hikayesinden dolayı yani dedesini Çanakkale Savaşları'nda şehit vermesi sebebiyle Çanakkale Savaşlarına özel bir ilgisi vardır. Mehmet Akif'e bu sebeple büyük yakınlık hissetmektedir. Ayla Ağabegüm, araştırmamız sırasında görüştüğümüzde çocukluğundan beri Onsekiz Mart gününün evde bir yas havasında geçtiğini ifade etmiştir. Hiç görmediği dedesinin şehit olmasının acısını her daim yüreğinde taşıyan Agabegüm, Çanakkale Savaşları'nın vatan için önemini anlatmayı vazife edinmiştir. Agabegüm bir röportajında[5] "Şehit torunu olmak sizin için ne ifade ediyor?" sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Dedemin İstanbul'da üst düzey bir görevi, çevresi ve ailesi varmış. İtibarlı, hatırı sayılır bir insanmış. Bosna'dan döndükten bir yıl sonra Çanakkale'ye gitmiş, orada yaralanmış ve evine göndermişler, ayağından tedavi olduktan sonra dedem bir yolunu bularak yeniden gitmiş birkaç ay içinde Çanakkale'ye ve bir daha dönmemiş. Orada şehit olmuş. Çanakkale Zaferini anma programı ve zafer olarak kutlanması beni çok heyecanlandırır. Duygulanırım". "Şehit torunu olduğumu hiç aklımdan çıkarmadım. Gurur verici ancak büyük bir sorumluluk yüklüyor insanın omuzlarına. Vatanım için benim de ne denli mücadele etmem gerektiğini daha çok hissediyorum dedemi andıkça. Ona layık olmuşumdur inşallah". Ağabegüm, dedesinin Çanakkale şehidi olmasından hareketle yaptığı açıklamalarla toplumsal hafızanın, onu taşıyanlarla birlikte var olduğunun ve devredildiğinin örneğini sergilemiştir. Toplumsal hafıza gelişigüzel devredilemez. Assman, toplumsal hafıza ancak yaşayan gruplarla ve bu grupların bağlamı içinde duygusal ve değerlerle yüklü hayat bağlamı ile ilişkilendirilirse aktarılabileceğini savunmaktadır (1997, 43).

1982 yılında bir Onsekiz Mart sabahı Üsküdar Kız Lisesi'nde öğretmenlik yapan Ayla Ağabegüm, yazılı sınav olmak için sessizce bekleyen öğrencilerine "Çanakkale Zaferi'nin 65. yılında neler düşünüyorsunuz?" diye soru sorunca beklemediği bir cevap almıştır. Çünkü öğrenciler, Çanakkale Savaşları ve zaferi hakkında fazla bilgi sahibi olmadıklarını ifade etmişlerdir. Agabegüm, Yeni Şafak[6] gazetesine verdiği bir röportajda aldığı cevabın "acı gerçeği anlamamıza yetiyor" cümlesiyle ifade etmiştir. 5 Fen B sınıfında yaşadığı o günü

[4] Ayla Ağabegüm, Prof. Dr. Saim Sakaoğolu (rahmetli), Prof. Dr. Harun Tolasa (rahmetli), Prof. Dr. Tuncer Gülensoy (rahmetli), Millî Eğitim Bakanı Müsteşarı Saim Fikret Hekimoğlu (rahmetli), yazar Attila Özkırımlı, kütüphaneci Beykozlu Ayla Tokatçıoğlu vb. sınıf arkadaşı idi.

[5] 18.06.2023.

[6] 20.03. 2016,

unutamadığını anlatan Ağabegüm "Bir önceki derslerinin tarih olmasına rağmen Çanakkale'yi hiç konuşmamış olmaları beni çok etkiledi. Öğrencilerin sadece savaşın ismini bilmesi onların değil ilgililerin suçuydu" demektedir (20.03. 2016, Yeni Şafak).

Ahmet Kabaklı Ve Tercüman Gazetesindeki Köşe Yazısı

Ahmet Kabaklı, Tek Parti döneminde Nurettin Topçu ile birlikte yayın hayatına giren Hareket Dergisi'nde Remzi Oğuz Arık, Hilmi Ziya Ülken, Mehmet Kaplan gibi Türk düşünce hayatına damgasını vuran isimlerle birlikte yazılar yazmıştır. Hareket Dergisi entelektüel bir muhtevanın içinde kalmışken Mart 1947'den itibaren ise 'Ayın Hercümerci' [7]başlıklı bir bölümde Ahmet Kabaklı, polemik tarzında yazılar kaleme almıştır. Yahudilik konusunda en net ve keskin yazıları Ahmet Kabaklı yazmıştır[8]. Gazeteci-yazar Ahmet Kabaklı'nın TRT'de 'Pazar Sohbeti isimli haftalık bir konuşma programı yayınlanmıştır[9]. Ancak hocayı bugünlere taşıyan en önemli yayın mecrası devrin Tercüman gazetesi olmuştur. Hoca, ayrıca Türk Edebiyatı dergisini kurmuştur.

Ahmet Kabaklı **GÜN IŞIĞINDA**

ÇOCUKLARIMIZ MASUM VE IŞIL IŞIL

Geç kalmış olmakla beraber, size genç ve değerli bir öğretmenin çocuklarımız adına ferahlık, bazı öğretmenler, yöneticiler ve "aydın" geçinen temayüller hesabına üzüntü verici mektubunu sunuyorum. Ana fikir, mektubun içindedir:

Sayın Hocam,

Size yazmak gereğini duyduğum için kıymetli vaktinizi alıyorum. Öğrencilerimin düşüncelerinin sizi rahatlacağına inanıyorum.

18 Mart Çarşamba günü okula giderken düşünüyordum. Çanakkale Zaferi'nin 65. yılında nereye vardık? Bizi bu duruma kimler getirdi? Suçlu kim? İçimden yolda gördüğüm herkesi suçlamak geliyordu.

O gün girdiğim bütün sınıflarda günün önemi üzerinde durdum. Zevkle dinliyorlar, fakat sorduğum sorulara cevap veremiyorlardı. Anladığıma göre, savaşın yalnız ismini biliyorlar-

Foto: 1 Ahmet Kabaklı'nın 23 Mayıs 1980 tarihli köşe yazısı

Ayla Ağabegüm, yukarıda anlatılan 18 Mart 1982 tarihli dersinden hareketle, Ahmet Kabaklı'ya öğrencilerin yazılarını eklediği bir mektup yollamıştır. Kabaklı 23 mayıs tarihinde bu mektuplardan yola çıkarak bir köşe yazısı yazmıştır. Ahmet Kabaklı bu yazısı ile hatırlatma figürleri kullanmıştır. Her tarihi olay, ders alınacak bir kavram, bir sembol aktarır. Böylece toplumun düşünce yapısının bir unsuru haline gelir. Kavramlar ve deneyimler arasındaki bu paylaşımlardan hatırlatma figürleri meydana gelir (Aktaran Assman, 1997, 42). Hatırlatma figürleri, modeller, örnekler üzerinden öğretici bir formül sunar. Sadece geçmişi yeniden üretmekle kalmaz sürekliliği de sağlar. Ahmet Kabaklı'nın Ayla Ağabegüm'ün öğrencileri aracılığıyla yaptığı çağrıya aracı olması aslında kimliğinin bir parçasıdır hatta ispatıdır. Gazetecilik kamuoyu oluşturmada çok önemli bir araçtır. O dönem Kabaklı'nın yazdığı köşe yazısı edebi muhitlerde ve milliyetçi çevrelerde izler bırakmıştır. Araştırma sırasında görüştüğümüz Prof. Dr. Şeyma Güngör, yazar Belkıs İbrahimhakkıoğlu ve yazar İsa Kocakaplan bu yazının yayınlandığı yıllarda öğretmenler ve okul müdürleri üzerinde etki

[7] Ahmet Kabaklı, "Ayın Hercümerci", Hareket, Mayıs 1947, Sayı 15, s.17.

[8] Kabaklı, "Yahudi Kavmine Nutuklar",Hareket, Ocak 1949, Sayı 23, s.6.

[9] Kentlileşme Ve Türkçe, Talat Tekin Hacettepe Üniversitesi Http://Dad.Boun.Edu.Tr/En/Download/Article-File/303093

bıraktığını aktarmışlardır. İstanbul'da Türk Edebiyatı Vakfı'nın sohbetlerine iştirak eden, çeşitli mecralarda bu isimleri gören okul idarecileri bu yazıdan etkilenerek etkinlik düzenlediklerini ve etkinliklere Vakıf temsilcilerini davet ettiklerini ifade ettiklerini bildirmişlerdir. İsa Kocakaplan, Ahmet Kabaklı'nın günlük gazete yazılarının hemen hepsini milliyetçi muhafazakar eğitimciler üzerinde tesirli olduğunun altını çizmiştir. Çanakkale anmaları 2003'e kadar kanunla gerçekleşmediği için bu anmalar efkarı umumiye ile yürütülmüş, sivil toplum ve yazarlarının çabasıyla sınırlı sahada kalmıştır. 2003 yılında alınan bir kararla, 18 mart anmaları Türkiye çapında resmiyet kazanmıştır.

SONUÇ

Tarihin toplumsal olarak paylaşılan versiyonları, kimlik kavramları, değerler ve normlar, klişeler ve önyargılar ile belirli davranış biçimleri genellikle uzun tarihsel süreçlerde şekillenir ve bir "kültürel hafızanın" parçası haline gelir. Kültürel hafıza, ekonomik sorunlar, enerji ve güç politikaları müzakerelerinde kaçınılmaz olarak iş başında olan "yumuşak faktörlerden" biridir.

Kitle iletişim araçları, kültürel alana ilişkin çıktıların üretimi ve dağıtımında merkezi rol oynamaktadır. Türk basınının ve yazarların bu özel hatırlama günlerinde, halkı bilinçlendirmek için gösterdiği çaba gözle görülür seviyededir. Çanakkale Savaşları ile ilgili hatırat, tefrika, köşe yazıları ve bizzat bu anma etkinliklerine katılarak şehitlerin hatıralarının yaşatılmasında ve Çanakkale Savaşları'nın anma faaliyetlerin bir sonraki nesillere taşınmasında önemli katkılar sağlamışlardır. Dedesi Çanakkale şehidi olan öğretmen-yazar Ayla Ağabegüm, önce öğrencilerinin ardından ülkesinin bu milli günde atalarına minnet duygularını göstermeleri gerektiğini dile getirmektedir. Ahmet Kabaklı, köşe yazısında bu önemin altını çizmiş kendisini okuyan efkarı umumiyede bir etki yaratmıştır.

KAYNAKÇA

Ağabegüm, A. (1983), "Âkif'in Manzum Hikâyeleri", Türk Edebiyatı, sayı 113, s. 36-40.

Ağabegüm, A., "Şehir Tiyatroları ve İstanbul Belediyesi", Türk Edebiyatı, 1990, sy. 204, s. 20-22.

Ağabegüm, A, "Şehir Tiyatroları", Türk Edebiyatı, 1983, sy. 117, s. 48-51

Ağabegüm, A. (2001), "Şimdi Değilse Ne Zaman?", Türk Edebiyatı Ahmet Kabaklı Özel Sayısı, Mart-Nisan, sayı 329-330, s. 61-62.

Aksu, A. (2020). Doç. Dr. Cemal Aksu'nun Hayatı İlmi Çalışmaları Ve Düşünce Dünyası, Cemal Aksu'ya Armağan. pp. 52-55. ISSN 978-605-7682-22-2. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Assman, J. (1997). Kültürel hafıza, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çanakkale Savaşları Bibliyografyası, (haz. Aşkın Koyuncu-Özkan Keskin, Cahide S. Sönmez), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

Çıkla, S. (2009). Şiir ve hikâye çevresinde oluşan iki tür: Manzum hikâye ve öykü-şiir. Türklük Bilimi Araştırmaları, (25), 51-85.

Erll, A. (2022). The hidden power of implicit collective memory. Memory, Mind & Media, 1, e14.

Güngör, F. Ş. (2015). Marcel Proust'un Kayıp Zamanın İzinde Adlı Romanında Hafızasın Kurgulayıcı Rolü Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 55 (2), 59-74.

Halbwachs, M. (1980). *The Collective Memory*. (F. J. Ditter ve V. Yazdi Ditter, Çev.). New York: Harper & Row.

Irmak, B. (2019). Avustralya Sineması'nda Türk ve Anzak Askerinin Temsili. *Düşünce ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*. 1ss/pp. 101-128.

Kocakaplan, İ. (2005). Türkü Söyleyen Şehirler. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Küpüç, E. (2014). Sözlü Tarih Kavramı Ve Sözlü Tarihin Tarih Öğretimindeki Rolü. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.

Sayılır, B. (2005). "*1915 Deniz Savaşı'nda Şehit Olan Askerleri Anma Amacıyla Yapılan İlk Tören ve Bu Törenin 'Şehitleri Anma Günü' Olarak İlan Edilmesi*", Akademi Günlüğü Toplumsal Araştırmalar Dergisi, I/1.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Çanakkale Savaşları (haz. Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı), Ankara 1980, V/3.

Ulaş, T. (2015). 1930'lu Yıllar Türkiye'sinde Çanakkale Savaşları'nı Anma Etkinlikleri ve Halkevlerinin Rolü . Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı, 13 (18) , 519-532 . DOI: 10.17518/caty.39526.

Uzun, İ. M. (1993), Çanakkale, İslam Ansiklopedisi, 8. Cilt,208-209.

Schudson M (2014) Journalism as a vehicle of non-commemorative cultural memory. In Zelizer B and

Tenenboim-Weinblatt K (eds), Journalism and Memory. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 85–96.

Şen (2020), Çanakkale (Ed. İbrahim Dizman, İstanbul: İletişim Yayınları.

Hareket dergisinin Türk fikir hayatındaki etkileri / The Effect of the magazine called Hareket in the life of Turkish idea SEDAT VAHAPOĞLU Hacettepe Üniversitesi / Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Elektronik Kaynaklar

18 Mart etkinliklerini başlatan bir ‘Feride (2016). https://www.yenisafak.com/hayat/18-mart-etkinliklerini-baslatan-bir-feride-2436403

Ayla Ağabegüm’le Söyleşi (2016). https://www.insaniyet.net/ayla-agabegumle-soylesi/

Uzmanlar Aracılığı İle Teknopopülizm: Cumhuriyet Halk Partisi'nin İkinci Yüzyıl Vizyonu Üzerine Düşünceler

Hasan Faruk USLU[1]

Giriş

3 Aralık 2022 tarihinde yapılan İkinci Yüzyıla Çağrı Vizyon toplantısında, CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Türkiye'nin içerisinde bulunduğunu iddia ettiği ekonomik, toplumsal ve siyasal krizlerin nedeninin "Tek Adam" rejimi olduğunu ve bu krizlerden çıkmanın yolunun da "yeni bir siyaset kültürü ve anlayışı" yaratmaktan çektiğini iddia ediyordu. Bu çerçevede özellikle "yeni bir siyaset-üstü anlayışa" yaklaşan seçimlerde oy isteyeceklerini söylerken, "yeni bir güç birliğinden" bahsetti:

> Dolayısıyla elimizde üç büyük güç var. Birincisi, bize inanan halkımız. İkincisi sizler yani siyasi gücümüz. Üçüncüsü ise dostlarımızla kurduğumuz siyaset üstü güç birliğimiz… (CHP, 2022a: 9).

Özellikle toplantının kapanış konuşmasında altını daha güçlü çizdiği şekilde, bu vizyonun adeta "halkın sesi" olduğunu vurgulaması anlamında popülist söylem ile "siyaset üstü uzmanların" oluşturacağı yapı ile ekonomideki problemlerin çözüleceği anlamındaki teknokratik söylemin birlikteliği vizyonun en dikkat çekici vurguları olarak beliriyordu. Başkaca bir ifade ile söylemek gerekirse, vizyonda halk, parti ve teknokratlardan oluşacak yeni yapı Türkiye'nin krizlerini aşmasında oldukça hayati bulunuyordu.

Elinizdeki çalışma, çağdaş demokrasileri ve yönetim anlayışlarını anlama ve açıklama noktasında son yıllarda teknopopülizm (teknokrasi ile popülizmin birlikteliği) olarak kavramsallaştırılan anlayışa yaslanarak, Cumhuriyet Halk Partisi'nin İkinci Yüzyıl Vizyonunu konu edinmektedir. Bağlamsal olarak 2023 seçimleri öncesinde, büyük oranda Recep Tayyip Erdoğan'a karşı Türkiye'li seçmenleri seferber edebilmek için kurgulanan bu vizyonda, popülist ve teknokratik söylemlerin iç içeliği oldukça dikkat çekicidir. Özellikle teknokratik açıdan "siyaset-üstü ekonomi uzmanları" vurgusu çok tartışma yaratmakla birlikte, Türkiye toplumunun bu vizyonda "Birinci ve İkinci Türkiye" olarak iki kampa bölündüğü iddiası, popülizmin adeta kitabî bir örneği olarak görünmektedir. Vizyonun teknokratik vurguları açısından dikkatlerden kaçmayan bir diğer husus ise, seçilen ekonomi uzmanlarının büyük bir bölümünün 2002-2007 Türkiye kapitalizminin kurumsal/kurallı yönetim biçimine geri dönülmesi anlamında bir restorasyon önermiş olmasıdır. Bu uzmanlık yoluyla kurallı kapitalizme geri dönme çabası, ilgili literatürde de değinilen, teknopopülizmin (post)neoliberal uzmanlar ile olan ilişkisini gösterme anlamında da oldukça aydınlatıcı görünmektedir.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde kuramsal/kavramsal çerçeve olarak teknopopülizm kısaca ele alınacak ve kavramın önemli açılımları ile birlikte sıkıntılı görünen yanları tartışılacaktır. Devamında ise, CHP'nin bir süredir (özellikle 2020'den itibaren) önemli bir söylemi haline gelmiş olan İkinci Yüzyıl Vizyonu düşüncesi bağlamına, popülist ve teknokratik vurgularına özel bir önem atfedilerek tartışılacaktır. Bu çalışma temel iddia olarak, CHP'nin

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü, ORCID ID: 0000-0002-7130-3020, hasan.uslu@atauni.edu.tr.

İkinci Yüzyıl Vizyonu'nun "uzmanlık aracılığı ile teknopopülizm" hedeflemiş bir söylem olduğunu ileri sürmektedir. Bu iddiayı tartışırken de özellikle vizyon çerçevesinde yapılan sunuşları, Genel Başkan Kemal Kılıçdaroğlu'nun söylemlerini ve vizyon toplantısından hemen sonra Kılıçdaroğlu'nun TBMM bütçe konuşmalarındaki sunumunu söylemsel açıdan çözümlemektedir.

Teknopopülizm Kavramı

Teknopopülizm (teknokratik popülizm) kavramı çağdaş dönemlerin siyasal lügatine yeni girmiş bir kavram olmakla beraber, ilgili literatürün gelişimi dikkat çekicidir (Uslu, 2022). Teknokrasi ve popülizmi birbirine zıt eğilimler/tutumlar/söylemler olarak gören genel kanının aksine, teknopopülizm kavramı teknokrasi ve popülizmin birbirini tamamlayıcı eğilimler olduğunu ve bu birlikteliğin günümüz dünyasının temel bir söylemi haline geldiğini ileri sürmektedir. Çeşitli yollarla, düzeylerde ve dozlarda kurulan bu birliktelik, günümüz demokrasilerin işleyiş mantığını anlamak için işe koşulmakta (Bickerton & Invernizzi-Accetti, 2021) ve aynı zamanda çağdaş demokrasilerin yaşadığı temsil krizinin (Caramani, 2017) ve yapısal mantığının zorunlu bir sonucu olarak görülmektedir.

Kavramın gelişimine eşlik eden düşünceler kısaca ele alındığında, teknopopülizmi "parti/particilik karşıtı tutum" (Lipow & Seyd, 1995), "siyasi aktörlerin popülist ve elitist/teknokratik vurgularının kaynaştığı bir retorik" (de La Torre, 2013), "post-ideolojik bir çerçeve içerisinde ortaya çıkan, siyaseti temelde yetkinlik ve problem çözme olarak gören yeni bir parti ailesi" (Bickerton & Invernizzi-Accetti, 2018) ve "sonuç-odaklı bir popülizm çeşidi" (Guasti & Buštíková, 2020) olarak görmek yaygın kabul gören iddialardır. Kavram üzerindeki ana akım litaratür, kavramın ortaya çıktığı tarihsel-toplumsal bağlam konusunda daha çok siyasal süreçler ile ilgilenmektedir. Bu çerçevede özellikle, temsili demokrasinin krizi (Caramani, 2017), parti demokrasisi anlayışının erimesi (Bickerton & Invernizzi-Accetti, 2021), siyasi partilerin kartelleşmesi (Piquer & Jäger, 2020) ve ideolojilerin zayıflaması gibi hususlar ile teknopopülizmin yükselişi arasındaki ilişkiye dikkat çekerek önemli katkılar sunmuştur. "Teknopopülist siyasi/yapısal mantık" seçimsel rekabeti de ideolojik yapılar arasındaki rekabetten ziyade farklı teknopopülizmler arasındaki rekabete indirgeyerek, siyasi aktörleri de yetkinlik vurguları içerisinde "problem çözücüler" söylemine sıkı sıkıya bağlanmaya itmiştir (Bickerton & Invernizzi-Accetti, 2021). Bu yapısal mantık uyarınca seçimler ve siyaset adeta "teknopopülizmler arası mücadeleye" [2] indirgenmiş gibi görünmektedir. Diğer yandan, bu ana akım literatürün Uslu'nun (2022: 710) altını çizdiği gibi iktisadi süreçler ile yeterince ilgilenmemesi ve teknopopülizm ile neoliberalizm arasındaki ilişkiye eğilmemesi bir eksiklik olarak görülmektedir.

Bu eksikliği giderme açısından dikkat çekici iki çalışma De Blasio & Sorice (2019) ile Žižek (2022) [3] tarafından yapılmıştır. Teknopopülizmin "yönetebilirlik/yönetilebilirlik (governability) retoriği" ile yakından ilişkisine dikkat çeken De Blasio & Sorice (2019: 42), bu söylemin günümüzdeki yükselişinin "neoliberalizm ile anti-politik retoriğin birbirine yakınlaştığı bir sürecin sonucu" olarak görülmesi gerektiğinde ısrar ederler. Slovenya'lı Marksist filozof Slavoj Žižek 2022 yılında Slovenya'da yapılan seçimin sonucunu değerlendirdiği yazıda, düşüncelerini "son zamanlarda beliren ve teknopopülizm kavramından

[2] Bickerton & Invernizzi-Accetti (2021: 39-87) teknokrasi ve popülizm arasında kurulabilecek olan bağın sabit olmadığını, farklı bağlamlarda farklı şekiller alabileceğini düşünür. Dünya genelindeki örneklerden yola çıkarak, bu ilişkinin "parti aracılığı ile", "seçmen tabanı aracılığı ile" ve "lider figürü aracılığı ile" kurulabileceğinin altını çizmişlerdir. Teknopopülist söylemin seçimlerin bağlamına, kurumsal ve siyasi yapılara ve bağımsız ve uzman kuruluşların etkisine göre farklılaşabileceği Piquer & Jäger (2020: 534- 541) tarafından da vurgulanmaktadır.

[3] Orijinal olarak Polonya'da bir gazete makalesi olarak yayımlanan bu yazının İngilizce çevirisinden yararlanılmış ve kaynakçada da bu çevirinin bulunduğu adres belirtilmiştir. Ancak orijinal metine https://krytykapolityczna.pl/swiat/ue/slowenia-triumf-techno-populizmu-zizek/ adresinden ulaşılabilmektedir.

başka bir kavram ile adlandırılamayacağını" iddia ettiği bir olguya dayandırarak geliştirir. Žižek'e göre teknopopülizm "halk için hareket ettiğini, onların çıkarlarını yansıttığını ve ne sağ kanat ne de sol kanat olduğunu" söyleyen belirgin bir popülist tutum ile birlikte "rasyonel, uzmanlığa dayalı ve olgusal gerçeklikten hareket eden politikalar ile seçmenleri gözettiği sözü veren" siyasal hareketleri işaret etmektedir. Düşünür yaygınlaştığını ileri sürdüğü bu söylemin genellikle "aşırı-sağ" bir ideolojik yönelime sahip olan rakibe karşı seçmenleri seferber etmek için kullanıldığını ve temel olarak da "sağ-kanat popülizme karşı küresel kapitalizm ile ideolojik liberalizm"in birlikteliğinin savunulduğunun altını çizer. Žižek açısından "siyasal antagonizmaların apolitik nötralizasyonu"nu ifade ettiği ölçüde günümüz kapitalizminin müesses nizamının hâkim söylemi olan teknopopülizm, kimi zaman stratejik olarak "ehveni şer" mantığı içerisinde aşırı-sağa ve/veya sağ-kanat popülizmlere karşı sol ve sosyal demokratlar açısından desteklenebilir bir strateji haline de gelebilir.

İkinci Yüzyıl Vizyonu

Her ne kadar *İkinci Yüzyıla Çağrı–Kılıçdaroğlu Doktrini* başlıklı bir kitap kaleme alan Yunus Emre (2021) bu stratejinin 2017 Adalet Yürüyüşü ile başladığını ileri sürse de, İkinci Yüzyıl Vizyonu'nun kristalize olduğu an 2020 yılındaki CHP'nin 37. Kurultay'ıdır. İkinci Yüzyıla Çağrı Beyannamesi olarak Kurultay'a sunulan program, Türkiye'nin içerisinde bulunduğu durumu "ağır bir ekonomik buhran ve derin bir siyasal-toplumsal kriz" (CHP, 2020: 2) olarak ortaya koymuş ve "Tek kişilik Saray Hükumetinin" demokrasi, ekonomi, dış politika, bilgi ekonomisini yakalama ve toplumsal sorunlar olmak üzere Türkiye'yi beş büyük sorunla karşı karşıya bıraktığını (2020: 8) iddia etmiştir. Beyannamede bu süreçten Türkiye'yi çıkaracak 13 maddelik çözüm önerileri (2020: 10-22) de sunulmuştur. 2020 yılında Beyanname ile başlayan bu süreç 3 Aralık 2022 tarihinde ise İkinci Yüzyıla Çağrı Vizyon toplantısı ile yeni bir aşamaya geçmiştir. Toplantının yapıldığı tarihe ve bağlama dikkat edilirse, 2023 seçimleri öncesine denk getirilmesi, bu vizyonun Kemal Kılıçdaroğlu'nun gayrı resmi adaylık ilanı olduğuna ve seçilirse nasıl bir yönetim anlayışı sergileyeceğine dair önemli ipuçları taşıdığına yönelik kamuoyunda yorumlara sebebiyet vermiştir. Ayrıca bu vizyon hem Cumhurbaşkanlığı seçiminde en büyük rakip olarak görünen Recep Tayyip Erdoğan'a hem de kamuoyunda Altılı Masa olarak bilinen ittifak ortaklarına karşı CHP ve Kılıçdaroğlu'nun ekonomi alanındaki vizyonu olarak da görülmüştür (Medyascope, 2022a).

Bu vizyon toplantısı medyada belirli bir ilgi ile karşılanmış ve çeşitli açılardan ele alınmıştır (Medyascope, 2022c; Öney, 2022; Özsel, 2022). Tüm bu görüşler değerli olmakla birlikte, bu vizyon ve ona eşlik eden söylem ve tartışmaların belirli bir teorik çerçeve içerisinde ele alınmamış olması dikkat çekicidir. Yer yer vizyon ve söylemlerdeki teknokratik vurgunun altı çizilse de, bu çalışmanın iddia ettiği gibi vizyonu ve tartışmaları kuşatan temel söylemin teknopopülist bir söylem olduğunu ileri süren bir çalışma henüz yoktur. Zira hem vizyon toplantısındaki sunumlar hem de Kılıçdaroğlu'nun söylemleri dikkatli bir şekilde incelendiğinde, çağdaş dünyada eşine sık rastlanır hale gelen popülist ve teknokratik vurguların iç içe geçtiği görülecektir. 2020'deki Beyannamedeki "Tek Kişilik Saray Hükümeti" söyleminin zamanla "İki Türkiye" söylemine dönmesi ve "liyakat" (2020: 23) vurgusunun da 2022 Vizyon toplantısında uzmanların yönetiminde teknokrasiye doğru kaymış olması çok dikkat çekicidir. Dolayısıyla CHP ve İkinci Yüzyıla Çağrı söylemini kuşatan popülist ve teknokratik vurgular çağdaş dünyada siyasal bir mantık olarak teknopopülizmin aktörleri de belirli bir strateji sergilemeye iten bir süreç olarak küresel özellikler gösterdiğine işaret etmektedir. Bu açıdan CHP ve İkinci Yüzyıla Çağrı vizyonunun söylemlerinin teknopopülizm aracılığıyla analiz edilmesi çağdaş siyaset tarzı/üslubu açısından paradigmatik bir örnek olarak da görülebilir.

Sonuç odaklı bir siyasal söylem olması açısından teknopopülizmin siyasetçileri "yetkin aktörler imgesi vermeye zorlamasına" uygun bir şekilde, 2023 seçimleri bağlamında ortaya konan İkinci Yüzyıl vizyonunun siyaset anlayışının seçimlere, seçmen tercihinin de, Kemal Can'ın (Medyascope, 2022a) isabetli bir şekilde vurguladığı gibi, "yapabilirlik" parametrelerine göre belirleneceği fikrine indirgendiğini söylemek sanırım yanlış olmayacaktır. Yapabilirlik ve yetkin bir aktör görüntüsü verme ihtiyacı, özellikle kendisini hizmet siyaseti anlayışı ile özdeşleştirmiş (Türk, 2014) ve her ne kadar son yıllardaki ekonomik görüntüden çok mutlu olmasa da, Recep Tayyip Erdoğan'ın "ben ekonomistim, bunlar ekonomiden anlamaz, bunlar 3 koyun güdümez" gibi eleştirilerine karşı da, Kılıçdaroğlu açısından oldukça hayati görünmektedir. Kılıçdaroğlu bu vizyonla adeta kamuoyuna ve rakiplerine "kaynak buldum, insan buldum, destek buldum ve yönetebilirim" mesajı vermek istemektedir. Kenneally'nin (2009: 46), farklı bir bağlamda ve farklı bir aktörü kastederek, teknokratik ve popülist söylemlerin önemli bir seçim stratejisi haline geldiğini ileri sürerken dile getirdiği şu ifadeler, Kılıçdaroğlu için de oldukça açıklayıcı görünmektedir: "seçmenleri bu can yakıcı ekonomik krizden çıkarabilecek en nitelikli adayın kendisi olduğuna ikna etme çabası". Zira Türkiye 2023 seçimlerine oldukça can yakıcı sorunların (makroekonomik istikrarsızlık, Türk Lirası'nın yaşadığı değer kaybı, yüksek enflasyon oranları ve hayat pahalılığı ile yıkıcı deprem felaketi (Aydın-Düzgit, Kutlay & Keyman, 2023: 80)) gölgesinde gitmiştir. Kısacası, İkinci Yüzyıl vizyonu ve eşlik eden teknopopülist söylem Kılıçdaroğlu'nun yetkin bir aktör görüntüsü vermesi açısından önemli bir araç olarak kurgulanmıştır. Bu teknopopülist söylemi oluşturan popülist ve teknokratik vurguların ayrı başlıklar etrafında ele alınması bu noktada daha analitik olacaktır.

İkinci Yüzyıl Vizyonu'nun Popülist Söylemleri

Çağdaş dönem göz önüne alındığında, popülizmin özellikle sosyal bilimler alanında en sık kullanılan kavramlardan biri olduğu dikkat çekmektedir. Tarihsel örneklerinden çağdaş görünümlerine kadar oldukça ciddi tartışmaların konusu olmuş popülizm mefhumu üzerinde bir uzlaşıdan bahsetmek pek de mümkün görünmemektedir. Her ne kadar kimi düşünürler (Urbinati, 2022: 55) tarafından belirli bir çekince ile yaklaşılsa da, popülizmin genel olarak *Manişeist* bir mantık eşliğinde toplumu iki karşıt kampa böldüğü sıklıkla vurgulanmaktadır. Çeşitli ideolojileri göre farklılık gösterse de, bu karşıtlık zaman zaman "yozlaşmış elitlere karşı halk" veya "oligarşiye karşı halk" eşliğinde dile getirilmiştir. Ek olarak popülist aktörlerin çağdaş dünyada "sol ile sağ arasında bir fark kalmadığı" ve "esas mücadelenin artık ideolojik olmaktan öte demokrasi ile sistem arasında yaşandığı" (Piquer & Jäger, 2020: 540) söylemlerinin altını çizdiği düşünülmektedir.

Manişeist bir mantık olarak toplumu iki karşıt kampa bölme popülist söylemi, Kılıçdaroğlu ve İkinci yüzyıla çağrı vizyonunda karşılığını "İki Türkiye Gerçeği" [4] düşüncesinde bulmaktadır. Kılıçdaroğlu'nun belirli bir süredir "tek kişilik saray hükümeti" ile halk arasında kurduğu karşıtlık vizyon belgesinde de devam etmekte ve vizyon toplantısından hemen sonra TBMM'deki Bütçe Konuşması'nda da vurgulanmaktadır. Kılıçdaroğlu (CHP, 2022b) bu konuşmasında "sarayda oturan kişi halkın derdini bilemez" ifadelerinden sonra "Türkiye'de bir halk bir de saray" olarak dile getirdiği "ikili bir yapının" ortaya çıktığını iddia etmiştir. "Birinci Türkiye" olarak adlandırdığı grup sarayda yaşayanlar, yolsuzluk yapanlar, beşli çeteler ve yandaşlar olarak resmedilirken, "İkinci Türkiye" veya "Halkın Türkiye'si" ise sarayda

[4] Vizyon toplantısından iki gün sonra, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun, TBMM Genel Kurulunda, 2023 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifi görüşmelerinde yaptığı konuşmada bu düşünceyi dile getirirken referans olarak Fuat Keyman'ı göstermiştir. Keyman'ın "İki Türkiye" vurgusu yaptığı çalışmalarının ana ekseni ise "Cumhurbaşkanlığı Hükumet sistemi ile birlikte Türkiye açısından demokrasi, yönetim ve devlet krizi olarak üçlü kriz tablosu" ile "bu krizlerin sonucunda "iki Türkiye gerçeğinin" ortaya çıkmış olduğuna dikkat çekmektedir. (Keyman, 2021). Bir diğer yazısında ise Keyman (2022), bu iki Türkiye gerçeğinin taraflarını "Güçlülerin Türkiye'si" ile "Halkın Türkiye'si" olarak kavramsallaştırılmıştır.

yaşamayanlar, yoksullar, açlar, işsizler ve nihayetinde Halk olarak ortaya konmaktadır. Vizyon toplantısında ortaya konan strateji ile de Halkın Türkiye'si "siyaset-üstü anlayışın hâkim olacağı; liyakatin önceleneceği; dijitalleşmenin, yapay zekânın, finansal teknolojinin ve yeşil enerjinin konuşulacağı ve 70 kişilik ekipten oluşacağı söylenen uzmanların ekonomi yönetimine yön vereceği Türkiye" (CHP, 2022a) olacaktır. Bu açık ve seçik popülist söylemin belirli bir anlamda teknokrasi ile kaynaştığı nokta da bu uzmanlar vurgusudur.

Popülizmin gözlemlenebildiği bir diğer husus ise, Kılıçdaroğlu'nun "21. yüzyılın 18. yüzyıldan kalmış, kendi ifadesi ile de, eskimiş kavramlarla anlaşılamayacağı" düşüncesidir. CHP'nin "sağa kaydığı" eleştirilerine muhatap olurken, zaman zaman dile getirdiği "sol ve sağ artık kalmadı, bu tip kavramalara karşıyım, günümüzü anlamak için yeni kavramlar yaratmalıyız" tarzındaki söylemleri post-ideolojik bir siyaset anlayışı ile de uyumlu bir görüntü arz etmektedir. Kılıçdaroğlu 21. yüzyılda artık mücadelenin tüm dünya genelinde "demokrasiden yana olanlarla otoriter rejimden yana olanlar arasında" (CHP, 2023) yaşandığına vurgu yapmaktadır. Kılıçdaroğlu'nun bu tip açıklamaları popülizm literatürünün vurgularını barındırması açısından dikkat çekicidir. Diğer yandan, aynı Kılıçdaroğlu "neoliberalizme karşı" olduğunu, piyasa "kendi dengesini bulur" (CHP, 2022c) tarzındaki serbest piyasa söylemine de inanmadığını belirtmiştir.

İkinci Yüzyıl Vizyonu ve Teknokrasi

Ekvador'da 2007-2017 yılları arasında başkanlık yapmış olan Rafael Correa'nın söylemlerine dayanarak geliştirdiği teknopopülizm tartışmasında, Carlos de la Torre (2013: 38-39) "post-neoliberal uzmanlar" olarak adlandırdığı figürlerin varlığından bahseder. Bu uzmanlar "tikel çıkarları aşarak toplumun genel çıkarlarına hareket ettiklerini" dile getirmiş ve uzmanlıklarına dayanarak "adil ve akılcı bir toplumun nasıl düzenlenmesi gerektiğini bildikleri" anlamında elitist bir eğilime de kapı aralamışlardır. Bu uzmanlar "tikel çıkarları aşarak toplumun genel çıkarlarına hareket ettiklerini" dile getirmiş ve uzmanlıklarına dayanarak "adil ve akılcı bir toplumun nasıl düzenlenmesi gerektiğini bildikleri" anlamında elitist bir eğilime de kapı aralamışlardır. Yine bu uzmanların söyleminde ön plana çıkan bir diğer husus, devletin sorumluluk yüklenerek, eşitsizliklerin azaltılması yönünde hareket etmesi gerektiğidir. Piquer & Jäger (2020: 537) bu uzmanların "kullandığı dilde uzmanlığa aşırı bir vurgu olduğunu, think thank kuruluşları veya akademide görev aldıklarını, neoliberal ekonomik düzen ve onun sınırlandırılmamış piyasa anlayışına karşı olduklarını ve danışma rolü oynadıklarını" not etmiştir. Bu görüşlerden hareketle, eğer uzmanlık "siyasallaşıyor" ise (Meynaud, 1965: 259'dan aktaran Bickerton & Invernizzi-Accetti, 2018: 138-139) veya "yetkinlik partizan bir şekilde kullanılıyor ise" (Piquer & Jäger, 2020: 537), uzmanlar teknokrata dönüşmektedir.

İkinci Yüzyıl vizyonun teknokratik söyleminin en net biçimde açığa çıktığı düşünce, Kılıçdaroğlu'nun konuşmasında altını kalın harflerle çizdiği "yeni bir anlayış" olarak sunulan "siyaset-üstü uzmanlar" ile oluşturulmak istenen yapıdır. "Dünyadan ve Türkiye'den konusunda uzman, itibarlı 70 kişiden oluştuğu" söylenen bu grubun "ne bir kişi için, ne bir parti için, ne de iktidar için çalışacağı" vurgulanmış ve onların varlığı ile "devletin 7/24 çalışacağı"nın altı çizilmiştir (CHP, 2022a: 9). Toplantıya kimisi çevrimiçi kimisi de salonda hazır bulunarak katılmış olan bu uzmanlardan, Jeremy Rifkin, Daron Acemoğlu, Faik Öztrak, Selin Sayek Böke, Hakan Kara, Refet Gürkaynak, Ufuk Akçiğit ve Hacer Foggo çeşitli alanlarda çoğu zaman akademik/bilimsel dili ağır basan sunumlar yapmışlardır. Böke'nin "yeni bir kamucu anlayış" ve Foggo'nun yoksulluğu azaltıcı "sosyal politika" vurgusu bir kenara bırakılırsa, kalan sunumların ana ekseni yetkinliğe, uzmanlığa, bilimsel verilere ve bağımsız

kurulların gerekliliğine[5] ekonomik ve toplumsal sorunların aşılmasında dikkat çekmişlerdir. Özellikle Ufuk Akçiğit'in şu söylemleri genel düşünce iklimini yansıtıcı özelliğe sahip olduğundan not edilmeyi gerekmektedir:

> Gerçekten biz bu problemlerimizi işin uzmanları ile tartışırsak, yapılması gerekenler listesini çıkarabilirsek düzelteceğimiz, çok kısa zamanda yapabileceğimiz çok şey var… Veriler kendileri anlatıyor zaten… Burada da veri ile baktığınız zaman problemlerin nerede yattığını görüyorsunuz… Bu sorunları da çözmek için en iyi uzmanları bulmamız gerekiyor (CHP, 2022a: 61).

Bu teknokratik özellikleri baskın söylemler kadar dikkat çekici bir diğer husus ise, özellikle Daron Acemoğlu'nun sunumunda çok açık bir şekilde beliren, Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal sorunlarının temel nedenlerinden biri olarak "2001/2002 ile 2006/2007" yılları arasındaki düzenlemelerden sapma olduğu düşüncesidir. "Enflasyonun kontrol altına alındığı, mali politikaların doğru bir çerçeveye yerleştirildiği ve yolsuzlukla mücadele edildiği" bu dönemde, Türkiye'de önemli bir oranda "toplam faktör verimliliği büyümesi"nin (CHP, 2002a: 65) dikkat çekici olduğu belirtilmektedir. 2006-2007 yıllarının adeta bir dönüm noktası olduğu bu söylemde, ilgili tarihlerden itibaren "durgunluğun, eşitsizliğin artmasının, kurumsal gerilemenin ve ifade özgürlüğünde çöküşün" paralel bir şekilde geliştiği iddia edilmektedir. Bu söylem göz önüne alınırsa, Bahadır Özgür'ün dile getirdiği "vizyon 2002-2007 Türkiye kapitalizminin kurumsal ve kurallı yönetiminden sapıldı" düşüncesinden hareketle toplumsal ve ekonomik kriz olduğunu, bundan çıkış içinde "2002-2007 yılları arasındaki küresel kapitalizmin kurallarına uyum anlamında, bir restorasyon" (Medyascope, 2022b) iddialar anlamlı görünmektedir.

CHP'nin İkinci Yüzyıl Vizyonunun ve siyaset-üstü teknokratlarının söylemleri, tamamen olmasa bile, büyük oranda küresel kapitalizm ile liberal ideolojinin krizden çıkma anlamında tek yol olduğunu savunduklarını söylemek sanırım yanlış olmayacaktır. Kılıçdaroğlu'nun neoliberalizme karşı olduğu söylemi hatırlanırsa, bu vizyonda bu karşıtlık pek de yer tutmuş gibi görünmemektedir. Bu çerçevede, popülist bir mantık ile "Tek adam rejimine karşı" halkı savunan, krizden çıkma açısından "siyaset-üstü uzmanlara" vurgu yapan bu vizyonun, (neoliberalizm ile büyük problemleri olmayan) neoliberal uzmanlar aracılığı ile teknopopülizm önerdiği bu çalışmanın temel iddiasıdır. Böyle bir söylem, girişteki tartışma hatırlanır ise, tüm dünya genelinde yaygındır ve sadece Türkiye ile sınırlı değildir.

Sonuç

Bu çalışma CHP ve Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun söylemlerinde belirli süredir önemli yer tutan İkinci Yüzyıl Vizyonunun büyük bir oranda uzmanlar aracılığı ile teknopopülizm önermek olduğunu ileri sürmüştür. 2023 seçimleri öncesinde henüz Cumhurbaşkanlığı adaylığı netleşmemiş iken kamuoyu ile paylaşılan bu vizyon seçilirse nasıl bir yönetim vadettiğinin göstergesi olarak önemli mesajlar içermiştir. Bu vizyon ve doğrudan ilgili söylemleri çözümlendiğinde, "İki Türkiye" vurgusunun oldukça popülist bir söylem olduğunu ve "siyaset-üstü uzmanlar" ile yeni bir anlayışı hedeflemenin de teknokratik çağrışımlar barındırdığını ileri sürmek sanırım yanlış olmayacaktır. Ancak seçilen siyaset-üstü

[5] Bu söylemlere şu görüşler örnek olarak sunulabilir: A. Hakan Kara Türkiye'nin sorunlarından kurtulması için "yeter ki bilimsel normlara dönüşü destekleyen bir iklim oluşsun" (CHP, 2022a: 31) vurgusu yaparken, Faik Öztrak ise "yanlış ekonomi politikalarının neden olduğu belirsizliğin" sona ermesinde "Merkez Bankası başta olmak üzere düzenleyici ve denetleyici kurumların araç bağımsızlığını yasal güvence altına almanın" (CHP, 2022a: 17) önemine dikkat çekiyordu. Refet Gürkaynak enflasyonu düşürmek için "bağımsız, güvenilir Merkez Bankası söyleminin yanlış değil, gerçekten şart olduğunu" (CHP, 2022a: 36) ve "doğru düzgün devlet ve uzmanlık" (CHP, 2022a: 39) ile bu sorunla başa çıkılabileceğini dile getirmiştir. Daron Acemoğlu ise, aslında çözümlerin "çok açık olduğunu ve ekonomi konusunda bilgisi olan, bilimsel araştırma yapan insanlara sorulduğunda Türkiye'nin ne yapması gerektiği konusunda benzer fikirlere sahip olduklarının" (CHP, 2022a: 72) görüleceğini iddia etmiştir.

ekonomi alanındaki uzmanların önemli bir bölümünün neoliberal kapitalizm ile büyük sorunlarının olmadığını düşününce, CHP ve Kılıçdaroğlu'nun İkinci Yüzyıl Vizyonu söylemi Žižek'in de iddia ettiği gibi günümüz kapitalizminin müesses nizamı olan teknopopülizmi stratejik olarak tercih edilmiş görüntüsü vermektedir.

2023 seçimlerinde istediği sonuçları alamayan hem CHP hem de Millet İttifakı'nın Cumhurbaşkanı adayı Kılıçdaroğlu'nun teknopopülist söyleminin uzun vadede devam edip etmeyeceği için de şimdiden bir iddia ileri sürmek kolay değildir. Bu çalışma bu vizyonun kuramsal bir açıdan tartışılması anlamında önerdiği kavramlar vasıtasıyla tartışmaya bir katkı sunmaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

Aydın-Düzgit, S., Kutlay, M. & Keyman, E. F. (2023). How Erdoğan Rules Through Crisis. *Journal of Democracy*, 34(4), 80-93.

Bickerton, C. & Invernizzi-Accetti, C. (2018). 'Techno-populism' as a new party family: the case of the Five Star Movemnet and Podemos. *Contemporary Italian Politics*, 10(2), 132-150.

Bickerton, C. & Invernizzi-Accetti, C. (2021). *Technopopulism: The New Logic of Democratic Politics*. UK: Oxford University Press.

Caramani, D. (2017). Will vs. Reason: The Populist and Technocratic Forms of Political Representation and Their Critique to Party Government. *American Political Science Review*, 111(1), 54-67.

CHP (2020). *İkinci Yüzyıla Çağrı Beyannamesi*. (10/10/2023 tarihinde https://chp.org.tr/yayin/ikinci-yuzyila-cagri-beyannamesi/Open adresinden ulaşılmıştır).

CHP (2022a). *İkinci Yüzyıl Dergisi Aralık 2022 Özel Sayı*. (10/10/2023 tarihinde https://chp.org.tr/yayin/kinci-yuzyil-dergisi---ozel-sayi/Open adresinden ulaşılmıştır).

CHP (2022b). *CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu'nun 2023 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu Teklifi Görüşmeleri Konuşması*. (10/10/2023 tarihinde https://chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglunun-2023-yili-merkezi-yonetim-butce-kanunu-teklifi-gorusmeleri-konusmasi adresinden ulaşılmıştır).

CHP (2022c). *CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu, Maltepe'de Milletin Sesi Mitinginde Konuştu*. (16/10/2023 tarihinde https://chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-maltepede-milletin-sesi-mitinginde-konustu adresinden ulaşılmıştır).

CHP (2023). *CHP Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Habertürk TV "Nedir Ne Değildir" Canlı Yayınına Katıldı*. (16/10/2023 tarihinde https://chp.org.tr/haberler/chp-genel-baskani-kemal-kilicdaroglu-haberturk-tv-nedir-ne-degildir-canli-yayinina-katildi-20-temmuz-2023 adresinden ulaşılmıştır).

De Blasio, E. & Sorice, M. (2019). The rise of populist parties in Italy: Techno-populism between neo-liberalism and direct democracy. Encarnación Hidalgo-Tenorio, Miguel-Ángel Benítez-Castro & Francesca De Cesare (Eds.), *Populist Discourse: Critical Approaches to Contemporary Politics* içinde (33-50). New York: Routledge.

De la Torre, C. (2013). Technocratic Populism in Ecuador. *Journal of Democracy*, 24(3), 33-46.

Emre, Y. (2021). Kılıçdaroğlu doktrini: Dikenlik, çetin, taşlı bir sahadan yürüyüş. *Karar*. (16/10/2023 tarihinde https://www.karar.com/kilicdaroglu-doktrini-dikenlik-cetin-tasli-bir-sahadan-yuruyus-1612871 adresinden ulaşılmıştır).

Guasti, P. & Buštíková, L. (2020). A Marriage of Convenience: Responsive Populists and Responsible Experts. *Politics and Governance*, 8(4), 468-472.

Kenneally, I. (2009). Technocracy and Populism. *The New Atlantis*, 24, 46-60.

Keyman, F. (2021). Üç Kriz, İki Türkiye. *Politikyol*. (16/10/2023 tarihinde https://www.politikyol.com/uc-kriz-iki-turkiye/ adresinden ulaşılmıştır).

Keyman, F. (2022). "Türkiye Meselesi" ve İki Türkiye. *Politikyol*. (16/10/2023 tarihinde https://www.politikyol.com/turkiye-meselesi-ve-iki-turkiye/ adresinden ulaşılmıştır).

Lipow, A. & Seyd, P. (1995). Political Parties and the Challenge to Democracy: From Steam-Engines to Techno-Populism. *New Political Science*, 17(1-2), 295-308.

Medyascope (2022a). *Kemal Can ile 5 Soru 10 Cevap (205): CHP'nin ikinci yüzyıl vizyonu*. (16/10/2023 tarihinde https://medyascope.tv/2022/12/05/kemal-can-ile-5-soru-10-cevap-205-chpnin-ikinci-yuzyil-vizyonu/ adresinden ulaşılmıştır).

Medyascope (2022b). *Hakkı Özdal ve Bahadır Özgür ile İki Satır (109): CHP'nin vizyonu: Kopuş değil restorasyona uyum*. (16/10/2023 tarihinde https://medyascope.tv/2022/12/04/hakki-ozdal-ve-bahadir-ozgur-ile-iki-satir-109-chpnin-vizyonu-kopus-degil-restorasyona-uyum/ adresinden ulaşılmıştır).

Medyascope (2022c). *Adını Koyalım (83): CHP'nin yeni vizyonu*. (16/10/2023 tarihinde https://medyascope.tv/2022/12/07/adini-koyalim-83-chpnin-yeni-vizyonu/ adresinden ulaşılmıştır).

Öney, S. (2022). Ve İkinci Yüzyıl. Politikyol. (16/10/2023 tarihinde https://www.politikyol.com/ve-ikinci-yuzyil/ adresinden ulaşılmıştır).

Özsel, D. (2022). CHP'nin Geciken İkinci Yüzyılı. Birikim. (16/10/2023 tarihinde https://birikimdergisi.com/guncel/11201/chp-nin-geciken-ikinci-yuzyili adresinden ulaşılmıştır).

Piquer, J. & Jäger, A. M. M. (2020). After the Cartel Party: 'Extra-Party' and 'Intra-Party' Techno-Populism. *Politics and Governance*, 8(4), 533-544.

Türk, H. B. (2014). *Muktedir: Türk Sağ Geleneği ve Recep Tayyip Erdoğan*. İstanbul: İletişim.

Urbinati, N. (2022). *Ben Halkım: Popülizm Demokrasiyi Nasıl Dönüştürüyor*. (Çev. Büşra Ayoub). İstanbul: Tellekt.

Uslu, H. F. (2022). Çağdaş Demokrasilerin Siyasal Mantığı ve Tarzı Olarak Teknopopülizm: Düşünceler, Eğilimler ve Açmazlar. M. Ercan, K. E. Yıldırım & M. Karaca (Eds.), *21. Uluslararası Kamu Yönetimi Formu Tam Metinler Kitabı* içinde (703-712). İstanbul: Efeakademi Yayınları.

Žižek, S. (2022). Žižek after the elections in Slovenia: The triumph of technopopulism. (10/10/2023 tarihinde https://www.reddit.com/r/zizek/comments/uf9wsv/%C5%BEi%C5%BEek_after_the_elections_in_slovenia_the_triumph/?rdt=46507 adresinden ulaşılmıştır).

Isparta'da 3 Şubat 2022 Tarihinde Meydana Gelen Gök Gürültülü Sulu Kar Yağışının Sinoptik, Klimatolojik ve Topografik Analizi

Hasan Hüseyin AKSU[1]

Giriş

Üzerinde yaşadığımız yer kürede devam ede gelen doğa olayları, insan hayatını büyük ölçüde etkilediği durumlarda doğa kaynaklı afet olarak nitelendirilmektedir. Birleşmiş Milletler tarafından da doğa kaynaklı afetler, toplumun sosyoekonomik ve sosyokültürel faaliyetlerini önemli ölçüde aksatan, can ve mal kayıplarına neden olan ve yerel imkânlar ile baş edilemeyen doğa olayları olarak tanımlanmıştır (Kadıoğlu, 2012). Meteorolojik şartlar ile doğrudan veya dolaylı olarak ilişkili olan doğa kaynaklı afetlerin tamamı, atmosfer (klimatolojik, meteorolojik, hidrolojik) kökenli afetler olarak sınıflandırılmaktadır. Atmosfer kaynaklı afetler bütün doğal afetlerin yaklaşık % 80'ini oluşturmaktadır (Türkeş & Çeşmeli, 2008). Şiddetli yağış, sel ve su baskını, fırtına, hortum, kum fırtınası, dolu, yıldırım, çığ, don, sıcak ve soğuk hava dalgası, sis ve kar yağışı, oluşturdukları etkilere göre, meteorolojik kökenli afetlerden bazılarıdır.

Afetlerin çeşitleri ve önem sırası ülkeden ülkeye ve bölgeden gölgeye değişmektedir. Coğrafi konumu, topografyası ve sahip olduğu farklı iklim tipleri sebebiyle Türkiye'de çok farklı meteorolojik afetler sıklıkla meydana gelmektedir. Türkiye'de meteorolojik afetlerin oluşum sayısında özellikle 2000'li yıllardan sonra belirgin bir artış bulunmaktadır. 2010-2021 yılları arasında 8274 klimatolojik/ meteorolojik karakterli afet rapor edilmiştir (MGM 2022a)

Gök gürültüsü ve şimşekle birlikte kar yağışı hadisesine gök gürültülü kar yağışı (GGKY) denilmektedir. Normal kar yağışı ve diğer gök gürültülü yağışlarla (yağmur, karla karışık yağmur, dolu ve fırtına) karşılaştırıldığında nadir oluşan ve küçük (yerel) alanlarda etkili olan bir hadisedir (Schultz & Varek, 2009; Bech & ark., 2013). GGKY yatay ve dikey görüş mesafesini azaltabilir ve oluştuğu yere göre kara, hava ve deniz ulaşımını ve faaliyetlerini olumsuz yönde etkileyebilir. Ayrıca açık alanda bulunanlar için yıldırım çarpması riskini oluşturur (Cherington, 2001). Bununla birlikte bütün GGKY'lerin yoğun kar yağışı üretmediği de unutulmamalıdır.

Literatürde GGKY ile ilgili araştırmalar da bu hadisenin oluşumu gibi azdır. Farklı ülke ve bölgeler için yapılmış araştırmalar olsa da çalışmalar daha çok Kuzey Amerika'da yoğunlaşmaktadır. Market & ark. (2002) Amerika için yaptıkları çalışmada GGKY'yi oluşum türlerine 7 sınıfa ayırmışlardır. Bunlar siklonla ilişkili olanlar, genel orografik, kıyı siklonuyla ilişkili olanlar, cephesel, göl etkisi, yamaç-üstü ve sınıflandırılamayanlardır. Schultz & Vavrek (2009) Amerika'da yaptıkları çalışmada GGKY oluşumu için 4 şartın olması gerektiğini belirtmişlerdir. Bunlar bol nem, nemli havanın yükselmesi, durağan olmayan (kararsız) sıcaklık durumu ve soğuk havadır. Crowe & ark. (2006) Amerika'da yaptıkları çalışmada GGKY olayının 24 saatte 15 cm'den fazla kar biriktirme kapasitesine sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bech & ark. (2013) 8 Mart 2010 tarihinde Katalonya'da (İspanya) meydana gelen gök gürültüsüyle birlikte yoğun kar yağışını analiz etmişlerdir. 30 cm'yi aşan ıslak kar yağışı ve kuvvetli rüzgarların ormanlık alanlarda geniş zarara sebep olduğunu, 33 yüksek gerilim hattı

[1] Dr. Öğretim Üyesi. Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Orcid No: 0000-0003-3649-7242
haksu@mehmetakif.edu.tr

elektrik direğinin yıkıldığını ve 220000 kişinin elektriksiz kaldığını bildirmişlerdir. İspanya üzerindeki kuzeyli akışların, üst seviyelerdeki soğuk oluğun, Akdeniz'deki siklonik oluşum ve düşük sıcaklıkların bölgedeki yoğun kar yağışına sebep olan atmosferik şartları oluşturduğunu belirtmişlerdir. Yavuz & ark. (2022) Marmara Bölgesindeki 11 havaalanının 2000 ile 2021 yılları arasındaki havaalanı METAR ve SPECİ rasatlarındaki GGKY verilerini kullanarak hadisenin zamansal istatistiklerini ve atmosferik kararlılık indekslerini araştırmışlardır. Hadisenin yılın ocak, şubat, kasım ve aralık aylarında oluştuğunu, yer sıcaklığının -1 ^{0}C ile 2 ^{0}C arasında değiştiğini fakat çoğunlukla 0 ^{0}C civarında olduğunu gözlemlemişlerdir. Bu süre içerisinde tespit ettikleri 19 gök gürültülü kar yağışı olayından 17 sinde deniz etkisi mekanizmasını belirlemişlerdir.

Bu çalışmanın amacı Isparta'da 3 Şubat 2022 tarihinde meydana gelen GGKY hadisesinin klimatolojik, meteorolojik ve sinoptik durumlarının analizini yapmaktır. Şehrin kısmen alçak alanlarda kısa sürede 30 cm'yi bulan sulu karın yüksekliği yer yer 50 cm'yi geçmiştir. Kar yükünü kaldıramayan çok sayıda sera, ahır ve ağılın yanı sıra halı saha ve pazaryerleri çökmüştür. Yağış tarımsal üretimde zarara, hayvansal üretimde hayvan teleflerine yol açmıştır. Şehir merkezinde çok sayıda ağaç kökünden kırılarak park halindeki araçların üzerine veya yollara devrilmiştir. Yüksek gerilim elektrik direkleri yıkılmış, elektrik telleri kopmuştur. Pek çok alanda elektrik iletim hatları kullanılamaz duruma gelmiştir.

Çalışmanın diğer amacı meydana gelen gök gürültülü sulu kar yağışı olayının oluşum şartlarını ortaya çıkararak gelecekteki tahminlere katkıda bulunmaktır. Bu maksatla araştırmada 3 Şubat 2022 00 UTC ve 12 UTC yer, 850 hPa, 500 hPa ve 300 hPa kartlarının yanı sıra uydu ve radar görüntüleri ile Isparta'nın radyosonde istasyonu Skew-T Log-P diyagramları analiz edilmiştir.

Çalışma Alanı

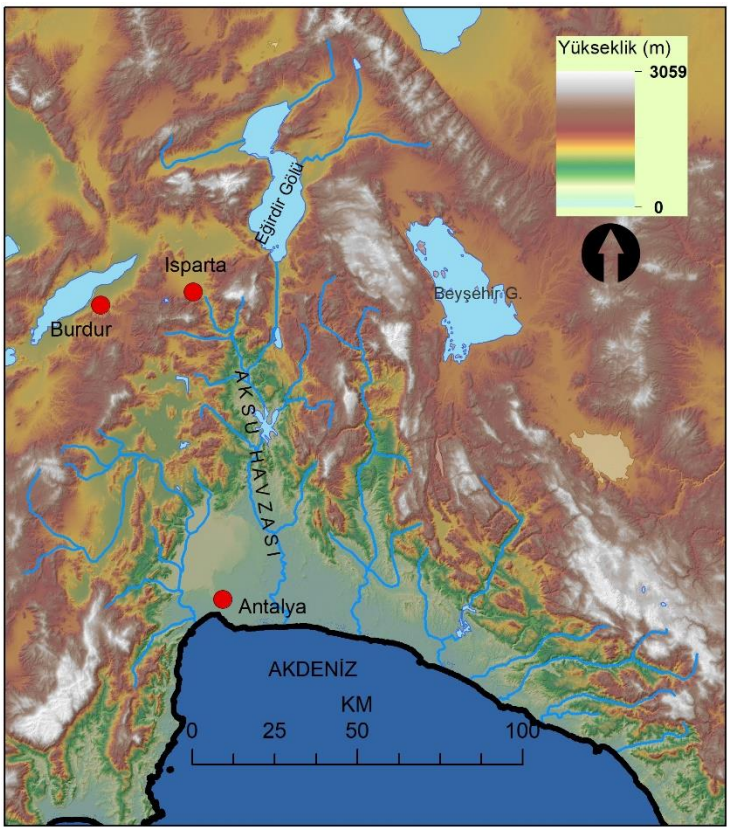

Şekil 1. Çalışma alanı ve yakın çevresinin sayısal yükseklik modeli ve coğrafik özellikleri

Çalışma alanı olan Isparta, Akdeniz Bölgesinin Göller Bölgesi olarak adlandırılan iç kesimlerinde 37.300º ile 38.512º kuzey enlemleri ve 30.035º ile 31.574º doğu meridyenleri arasındaki coğrafi koordinatlarda bulunmaktadır. Konya, Antalya, Burdur ve Afyonkarahisar illeri ile çevrelenen Isparta'nın rakımı 250 metre ile 2992 metre arasında değişmekte olup ortalama yüksekliği 1050 metredir (Şekil 1).

Isparta genel olarak Akdeniz geçiş iklimi bölgesinde yer alır. Isparta şehir merkezinde hakim rüzgar yönü güney-güneydoğudur. Isparta ile Antalya arasında kuzey-güney doğrultuda uzanan Aksu havzası yoluyla Antalya körfezi üzerinden Isparta üzerine sıcaklık ve nem taşınımı olmaktadır. Isparta ilinde kar yağışı kasım ayında başlamakta ve nisan ayında sona ermektedir. İl merkezinde kaydedilen en yüksek kar kalınlığı 59 cm'dir. Türkiye'nin en önemli kayak merkezlerinden biri olan Davraz Dağı kayak merkezi de Isparta'da bulunmaktadır. Isparta ve çevresine en çok yağış getiren siklonlar polar ve tropikal hava kütlelerinin Akdeniz üzerinde karşılaşmasıyla oluşan Orta Akdeniz siklonlarıdır. Yağışın cinsi ve miktarı mevsim ve atmosferik şartlara göre değişmektedir (Çöleri & ark., 2007).

Veri ve Yöntem

Bu çalışmada gök gürültülü sulu kar yağışının meydana geldiği 3 Şubat 2022 tarihine ait 00 UTC ve 12 UTC sinoptik yer haritaları, 850 hPa, 500 hPa ve 300 hPa yüksek seviye haritaları, Skew-T Log-P diyagramları ile uydu ve radar görüntüleri kullanıldı. Ayrıca Isparta Meteoroloji Müdürlüğünün klimatolojik ve saatlik sinoptik yer rasat verilerinden yararlanıldı. Sinoptik yer ve yüksek seviye haritaları ile radar ve uydu görüntüleri Meteoroloji Genel Müdürlüğünün internet sitesinden alındı (MGM, 2022b). Isparta ravinsonde istasyonu yüksek seviye gözlem verileri Wyoming üniversitesi internet sitesinden alındı (University of Wyoming 2023). Diğer taraftan afetin oluşturduğu hasar ve kayıpların belirlenmesi amacıyla konuyla ilgili çalışan kamu kurumlarının raporları derlendi. Ayrıca hadisenin bütün meteorolojik evreleri aynı günde takip edildi.

Gök Gürültülü Sulu Kar Yağışının Oluşturduğu Hasar ve Sosyoekonomik Etkiler

Gök gürültülü sulu kar yağışı esnasında kar taneleri hem ıslak hem de ebat olarak normalden çok daha iriydi. Konvektif cumulonimbus (Cb) bulutlarının etkisiyle yere düşme hızları da olağandan çok fazlaydı. Karın sulu olması kar yükünü sürekli artırmıştır. Bu sebeple ağır sulu kar yükünü kaldıramayan çok sayıda sera, ahır, ağıl, kapalı halı saha, kapalı pazaryeri ve otopark çökmüştür. Şehir merkezinde çok sayıda ağaç kökünden kırılarak park halindeki araçların üzerine veya yollara devrilmiştir. Yollarda kapanmalar ve ulaşımda aksamalar olmuştur. Sera ve mantarhanelerdeki tarımsal ürün kaybı yaşanmıştır. Göçük altında kalan 88 küçükbaş, 3 büyükbaş hayvan telef olmuştur.

Yağıştan en çok zararı elektrik iletim hatları görmüştür. Çak sayıda yüksek gerilim elektrik direği yıkılmış ve geniş alanlarda elektrik telleri kopmuştur. İl ve ilçelerin aynı anda tamamına elektrik verilememesinden kaynaklı aydınlatma, ısınma, haberleşme ve internet bağlantı sıkıntıları yaşanmıştır. Çalışma yapılacak bazı hatların yüksek kesimlerde olması ve bu alanlarda kar kalınlığının 1 metreyi geçmesi sebebiyle bu alanlara ulaşımda ve arızaların giderilmesinde gecikmeler olmuştur. Şehrin elektrik enerjisi ihtiyacı günlerce jeneratörlerle giderilmeye çalışılmıştır.

Meteorolojik ve Klimatolojik Analizler

Yer Gözlemleri Analizi

Isparta'da 3 Şubat 2022 tarihinde gök gürültülü sulu kar yağışı 04.30 UTC'de başlamış 13.35 UTC'de son bulmuştur (yerel saate göre: 07.30-16.35). Yağış 9 saat 5 dakika sürmüştür.

Bu sürede yerde biriken kar yüksekliği 33 cm, yağış yüksekliği 55.2 mm olarak ölçülmüştür. Yağış esnasında sıcaklık en düşük 1.7 ^{0}C ile en yüksek 3.0 ^{0}C arasında değer almıştır. Rüzgâr sakindir. Nisbi nem %91-92 arasında; denize indirilmiş yer basıncı 1007.3 hPa ile 1008.9 hPa arasındadır. Burada gök gürültülü sulu kar yağışının aralıksız 9 saatten fazla sürmesi ve sıcaklıkların 0 ^{0}C'nin üzerinde olması çok dikkat çekicidir.

Sinoptik Yer Haritaları Analizi

3 Şubat 2022 00 UTC sinoptik yer haritasında merkezi kuzeydoğu Atlas Okyanusu (Kuzey Denizi ve Baltık Denizi) olan orta enlem siklonunun Doğu Avrupa, Batı Karadeniz, Batı Anadolu ve Ege Denizi üzerinden Akdeniz'e indiği görülmektedir (Şekil 2A).

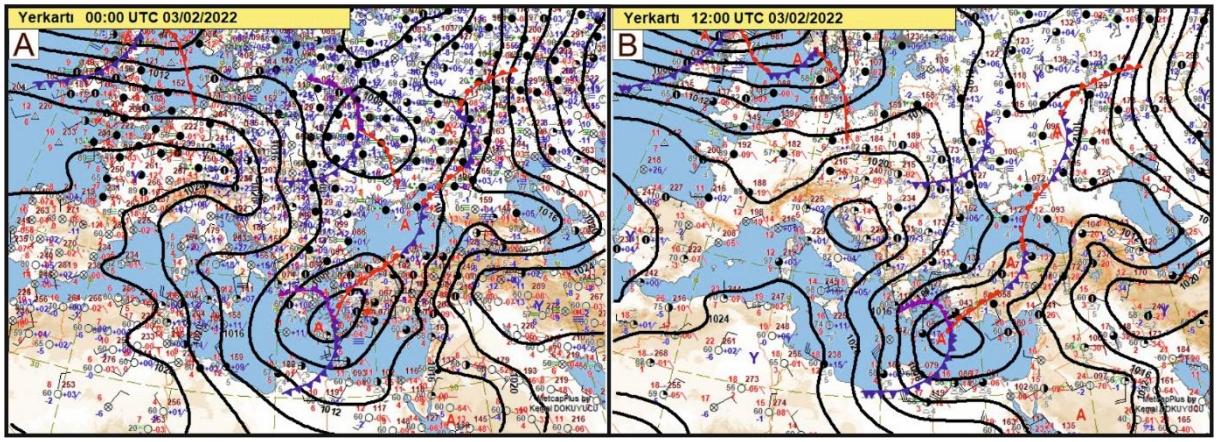

Şekil 2. 3 Şubat 2022 00 ve 12 UTC sinoptik yer haritaları

Siklon bu alanda iç içe iki cut-off (kapanım oluşumu) oluşturmuş ve derin bir Akdeniz siklonuna dönüşmüştür. En içteki cut-off'un yani Alçak Basınç Merkezinin (ABM) konumu Girit Adası ile Güneybatı Anadolu'yu içine alan bölge olup değeri 1004 milibardır (mb). Dıştaki cut-offun değeri 1008 mb olup Antalya Körfezinin doğusu, Batı Karadeniz kıyıları, Mora yarımadası ve Libya-Mısır sahilleri arasını kapsamaktadır. Bu ABM'nin soğuk cephesi Girit Adası'nın kuzeyinden Libya'ya; sıcak cephesi Girit Adası'nın kuzeyinden, İzmir-Samsun hattına kadar uzanmaktadır. Isparta'nın 00 UTC'de rüzgarı 170 dereceden 15 knot, hamlesi 36 knottır. Sıcaklığı 7.5 ^{o}C, bağıl nemi en düşük %72 olarak kaydedilmiştir. Yer seviyesindeki ABM'nin konumu, genişliği ve sürekli güneyli akışlar Akdeniz üzerinden Anadolu'ya, özellikle Antalya Körfezinin kuzeyinden Isparta'ya ılık ve nemli hava taşımaya çok elverişlidir.

12 UTC yer kartında ABM 00 UTC deki konumuna göre doğu-güneydoğu doğrultuda çok yavaş hareketle Girit Adası'nın doğusu ile Muğla'nın güneyini içine alan bölgeye ilerlemiştir (Şekil 2B). Sistemin yer seviyesinde 12 saatte aldığı yol yaklaşık 200-250 km arasındadır. ABM hızının yavaşlığı ve konumu Akdeniz üzerinden nem akışının devamı ve yağışı beslemesi açısından çok önemlidir.

850 hPa Haritaları Analizi

3 Şubat 2022 00 UTC 850 hPa seviyesinde kuzeyde Baltık Denizi'nden başlayarak Doğu Avrupa, Balkanlar ve Ege Denizi üzerinden Akdeniz'e ve Libya'ya kadar uzanan derin bir trof (oluk) hattı bulunmaktadır (Şekil 3A). Batı Anadolu'yu içine alan Ege Denizi merkezli 138 dam değerinde cut-off oluşturan bir alçak merkez görülmektedir. Bu alanda alçak merkezin iç sıcaklık değeri 2.5 ^{0}C'dir. 0 ^{0}C izoterm hattı Trakya'nın güneyinde Çanakkale Boğazı civarındadır. 850 hPa'nın Isparta'da yüksekliği 139 dam, sıcaklığı 4 ^{0}C'dir. Rüzgar 180 dereceden 35 knot hızındadır. Rüzgarın yönü ve hızı yer seviyesinde olduğu gibi bu seviyeler

için de nem taşınımı ve yağışı beslemesi açısından önemlidir. Ayrıca gök gürültülü sulu kar yağışı olması için rüzgarın bu seviyede güneyli olması gerekir.

12 UTC 850 hPa kartı incelendiğinde alçak merkezin çekirdeğinde değeri 135 dam'dan 138 dam'a çıkan İzmir ve çevresi vardır (Şekil 3B). Merkezin sıcaklığı azalarak 2 ^{0}C'den 0 ^{0}C'ye düşmüştür. Isparta'nın 850 hPa yüksekliği 141 dam, sıcaklığı 1 ^{0}C'dir. Sıcaklığın sıfırın üzerinde olması hava parselinin nem taşıma kapasitesini artırmış ve dolayısıyla yağış miktarının fazla olmasına sebep olmuştur. Rüzgar 080 dereceden 3 knottır.

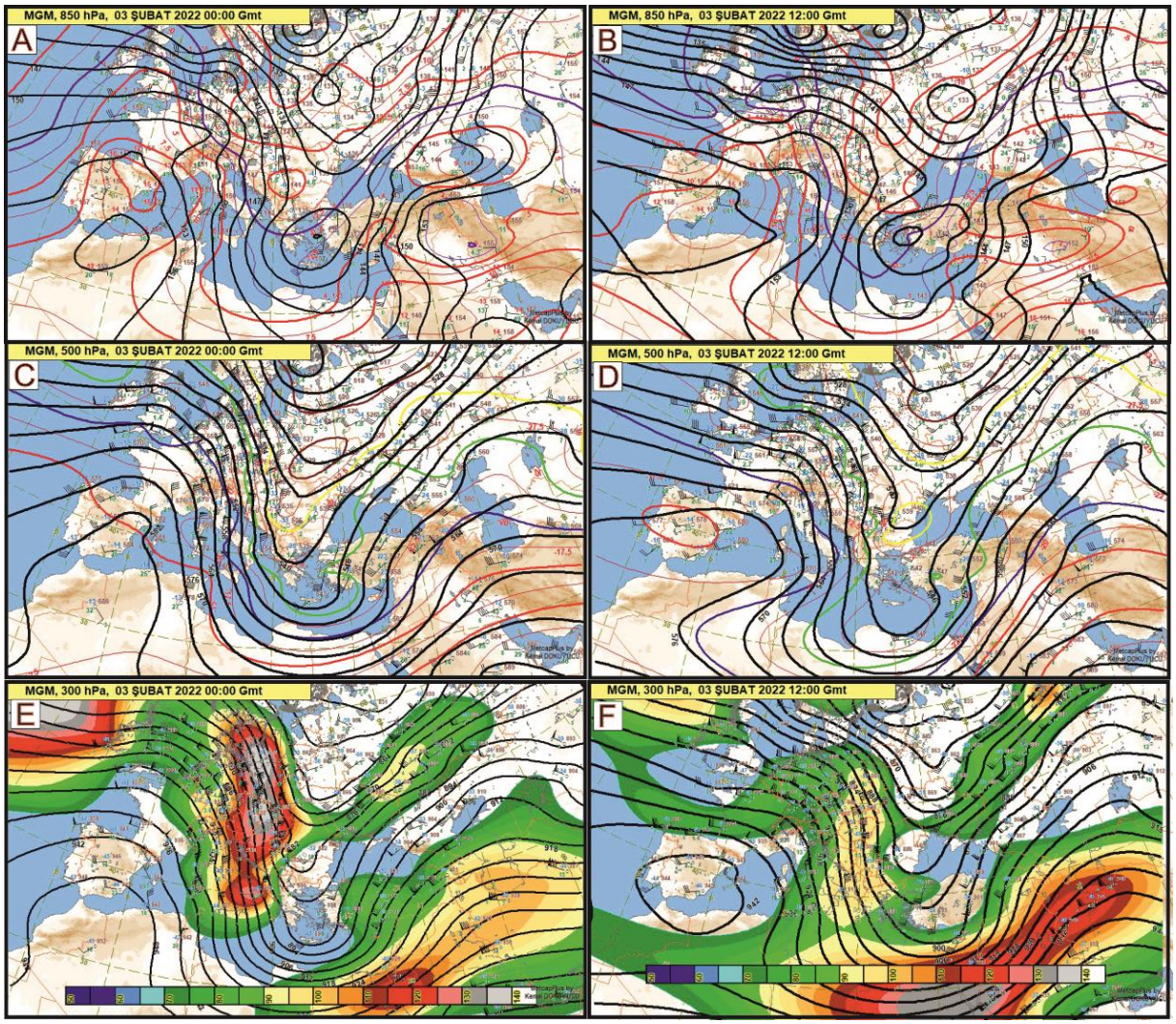

Şekil 3. 3 Şubat 2022 00 ve 12 UTC 850 hPa, 500 hPa ve 300 hPa seviyeleri sinoptik haritaları

500 hPa Haritaları Analizi

3 Şubat 2022, 00 UTC 500 hPa sinoptik haritasında Ege Denizi üzerinde trof hattı vardır (Şekil 3C). Orta troposferdeki güneybatı yönlü rüzgarlar Isparta'nın da içinde yer aldığı Batı Anadolu'da uygun yağış şartlarını oluşturmaktadır. Türkiye güney ve güneybatılı akışların etkisi altındadır. Batı Anadolu'nun kontur değerleri 543-549 dam arasındadır. 546 dam değerindeki Isparta'nın sıcaklığı -25 ^{o}C'dir. Rüzgar 210 dereceden 40 knottır.

12 UTC'de 500 hPa trof hattı kuzey-güney doğrultuda Ege sahilleri boyunca uzanmaktadır (Şekil 3D). Kuzeyden soğuk hava beslenmesi devam etmektedir. Isparta'nın 500 hPa yüksekliği 547 dam, sıcaklığı -25 ^{0}C'dir. Rüzgar 180 dereceden 40 knottır. Isparta'da 500 hPa seviyesinin

yüksekliği, sıcaklığı, rüzgarın yönü ve hızı konvektif oluşum ve oluşumun devamı için uygun şartları oluşturmuştur.

300 hPa Haritaları Analizi

3 Şubat 2022, 00 UTC 300 hPa jet rüzgar haritasında Türkiye ve çevresini etkileyebilecek iki ayrı jet rüzgar hattı vardır (Şekil 3E). Birinci hatta Kuzey Denizi'nden başlayarak Doğu ve Orta Avrupa üzerinden Akdeniz'e kadar uzanan ve hızı 130-140 knota ulaşan polar jet rüzgarları bulunmaktadır. Söz konusu bu hat ve model yoğunlaşma ve yağış için gerekli olan soğuk havanın taşınması açısından önemlidir. İkinci hat Doğu Akdeniz'in güneyinden geçen, yönleri yaklaşık 260 derece, hızları 90-120 knot arasında değişen sub-tropikal jet akımlarıdır.

12 UTC'ye gelindiğinde kuzeyli jet rüzgârlarının Orta Avrupa'dan Doğu Avrupa'ya kaydığı ve hızlarının da 90 knota düştüğü görülmektedir (Şekil 3F). 12 UTC'de en kuvvetli jet rüzgar alanı Kıbrıs Adası'nın güneyidir. Bu alandaki sub-tropikal jet rüzgarların hızı 120-140 knot aralığında olup, kuzeyden Akdeniz'e inen soğuk havayı doğu ve kuzey doğuya taşımaktadır.

Kuzey yarımkürede polar jet hattı ile sub-tropikal jet hattının birbirine yaklaşmasının önemli sonuçları olmaktadır. Sub-tropikal jet hattının kuzeyi ile polar jet hattının güney doğusunda kalan bölgeler kuvvetli diverjans ve dolayısıyla kuvvetli konvektif cephe oluşumuna uygun alanları içermektedirler (Çöleri & ark., 2007).

Skew-T log-P diyagramları Analizi

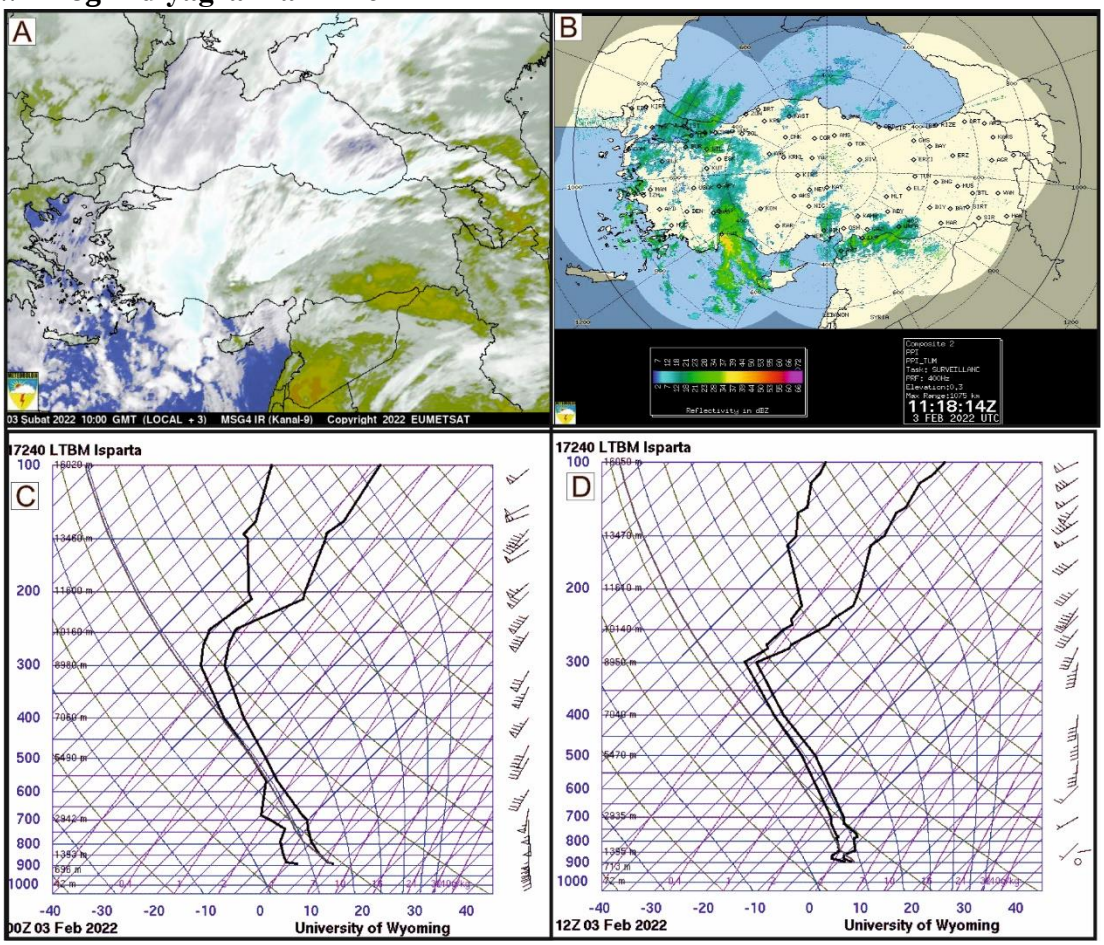

Şekil 4. 3 Şubat 2022 tarihine ait Skew-T log-P diyagramları ile uydu ve radar görüntüleri.

Isparta'nın 03 Şubat 2022 tarihli 00 ve 12 UTC Skew-T Log-P (TEMP) diyagramları da değerlendirilmiştir (Şekil 4C, 4D). Diyagramda sağdaki siyah çizgiler hava parselinin yerden yaklaşık 16 km'ye kadar olan sıcaklığını, soldaki siyah çizgiler yoğunlaşma (işba) sıcaklığını göstermektedir. Hava sıcaklığı ile yoğunlaşma sıcaklığının birbirine yakın olması hava parselinin neminin yüksek olduğunu anlamına gelmektedir. Diyagramlarda hava sıcaklığı ve yoğunlaşma sıcaklığının yer seviyesinden başlayarak yaklaşık 9 km'ye (300 hPa) kadar, özellikle 12 UTC rasadında, birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Bu alanda yerden yaklaşık 9 km'ye kadar hava oldukça nemlidir. Yer ve üst seviyelerdeki güney ve güneybatı yönlü akışlar Akdeniz üzerinden Isparta ve çevresine en az 12 saat ılık ve nemli hava taşımıştır.

Uydu ve Radar Görüntüleri Analizi

Şekil 4 A'da Meteosat uydusunun 3 Şubat 2022 10.00 GMT kanal-9 IR (kızıl ötesi) görüntüsü yer almaktadır. Kızıl ötesi görüntüler radyasyon yayan yüzeylerin sıcaklığını gösterirler. Dolayısıyla bu görüntüler bulutların bulunduğu alanları ve bulutların tepe sıcaklıklarını göstermektedir. Beyaz renkler -40 ile -50 ^{o}C derece aralığını, turkuaz mavi -50 ile -70 ^{o}C derece aralığını göstermektedir. Uydu görüntüsünde Antalya Körfezi ve kuzeyinde Isparta'nın da içinde yer aldığı bölgelerde, sıcak cephe hattı önü ve topografya ile uyumlu, tepe sıcaklığı sıfırın altında 60-70 ^{o}C' ye varan yoğun Cb bulutluluğu görülmektedir.

Meteoroloji radarlarından alınan birleştirilmiş görüntü, uydu görüntülerinden elde edilen görüntüye benzer bir alan ve yoğunluk vermektedir (Şekil 4B). Kıbrıs Adası'nın batısından başlayıp, Antalya Körfezinde ve Körfezin kuzeyinde reflektivite sinyalleri yoğundur. Bu alandaki reflektivite değerleri 30-50 dBZ aralığındadır. Bu durum yağışların orta, kuvvetli ve çok kuvvetli aralığında olduğunu göstermektedir. Burada dikkat çeken başka bir durum da Antalya Körfezinin kuzeyinden elde edilen reflektivite alanları topografya ile uyumlu olup, dağların uzanışı ile paralellik göstermektedir.

Sonuç

Bu çalışmada Isparta'da 3 Şubat 2022 tarihinde 04.30 UTC başlayıp 13.35 UTC'de son bulan gök gürültülü sulu kar yağışının sinoptik, klimatolojik ve topografik analizi yapılmış oluşum şartları ortaya çıkarılmış, meydana getirdiği hasar ve sosyoekonomik etkiler belirlenmiştir.

Yer ve yüksek seviye haritalarının tamamı Isparta ve çevresi için yağış oluşum şartlarını taşımaktadır. Burada yağışın cinsini, süresi ve şiddetini belirleyen en önemli unsur sıcaklık ve nemdir. Yer seviyesindeki ABM'nin konumu Akdeniz-Antalya Körfezi ve Aksu Vadisi boyunca Isparta üzerine sürekli ılık ve nemli hava taşımıştır. Bu durum deniz etkisi mekanizmasının da bir göstergesidir.

Yağış esnasında yer seviyesi sıcaklığının 1.7 ^{0}C'nin altına düşmediği belirlenmiştir. Market & ark. (2002) bu sıcaklığı -1 ^{0}C, Schultz (1999) ve Stuart (2001) 0 ^{0}C civarında bulmuşlardır. Yavuz & ark. (2022) de 0 ^{0}C çevresinde olduğunu, nadiren 2 ^{0}C'ye yakın olduğunu bildirmişlerdir.

Normal kar yağışlarında yer ve 850 hPa sıcaklığı 0 ^{0}C ve altında gerçekleşir. Sıfır derecenin üzerindeki sıcaklıklarda kar taneleri yeryüzüne yağmur olarak düşer. Isparta'da meydana gelen gök gürültülü sulu kar yağışı hadisesinde konvektif Cb bulutlarının etkisiyle kar taneleri erimeye zaman bulamadan sulu kar olarak çok hızlı bir şekilde yere ulaşmıştır.

Ağır sulu kar yükünü kaldıramayan pek çok sera, halı saha, kapalı pazar yeri, otopark ve hayvan barınakları çökerek ciddi maddi hasar oluşmuştur. Normal hayat akışını etkileyen en önemli unsur sulu kar yükü sebebiyle elektrik direklerinin yıkılması ve tellerin kopması

olmuştur. Günlerce elektrik verilememesi şehrin soğuk kış günlerinde ayrı bir afet yaşamasına sebep olmuştur.

Bu araştırmada belirlenen atmosferik şartların tekrar oluşması durumunda aynı alanda tekrar gök gürültülü kar yağışı olayı oluşabilir.

Başta elektrik direk ve telleri olmak üzere zarar gören bütün yapıların kar yükü hesapları bu yağış baz alınarak tekrar gözden geçirilmelidir.

Teşekkür

Yazar bu araştırmada kullanılan verilerin sağlanmasında gösterdikleri kolaylıktan dolayı MGM ve Isparta Meteoroloji Müdürlüğüne, Sinoptik haritaların yorumlanmasındaki çok değerli katkılarından dolayı MGM personeli Sayın Oktay TUNÇBİLEK'e teşekkür eder.

KAYNAKÇA

Bech, J., Pineda, N., Rigo, T. & Aran, M. (2013). Remote sensing analysis of a Mediterranean thundersnow and low-altitude heavy snowfall event. *Atmos Res*, 123, 305–322. https://doi.org/10.1016/j.atmosres.2012. 06.021.

Cherington, M. (2001). Lightning injuries in sports: situations to avoid. *Sports Med*, 31 (4), 301–308.

Crowe, C., Market, P., Pettegrew, B., Melick, C. & Podzimek, J. (2006). An investigation of thundersnow and deep snow accumulations. *Geophys Res Lett*, 33(24), L24812. https://doi.org/10.1029/2006GL028214.

Çöleri, M., Yayvan, M., Deniz, A., Turgut, Ü., Eryılmaz, A., Geçer, C. & Güser, A. (2007). *Hava analiz ve tahmin tekniği.* Ankara: DMI yayınları, yayın no:2006/1.

Kadıoğlu, M. 2012. Türkiye'de İklim Değişikliği Risk Yönetimi. Türkiye'nin İklim Değişikliği II. Ulusal Bildiriminin Hazırlanması Projesi Yayını, 172 sf

Market, P.S., Halcomb, C.E. & Ebert, R.L. (2002) A Climatology of thundersnow events over the contiguous United States. *Wea Forecast*,17(6), 1290–1295. https://doi.org/10.1175/1520-0434(2002)017% 3c1290:ACOTEO%3e2.0.CO;2.

MGM (2022a). Türkiye Meteorolojik Afetler Değerlendirmesi (2010-2021). Ankara: T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı Meteoroloji Genel Müdürlüğü.

MGM (2022b) Meteoroloji Genel Müdürlüğü 2022. (3-4 Şubat 2022 tarihinde http://www.mgm.gov.tr. adresinden ulaşılmıştır).

Schultz, D.M. (1999). Lake-efect snowstorms in Northern Utah and Western New York with and without lightning. *Wea Forecast*, 14(6),1023–1031. https://doi.org/10.1175/1520-0434(1999)014%3c1023: LESINU%3e2.0.CO;2.

Schultz, D.M. & Vavrek, R.J. (2009). An overview of thundersnow. *Weather*, 64(10), 274–277. https://doi.org/ 10.1002/wea.376.

Stuart, N.A. (2001). Multi-dimensional analysis of an extreme thundersnow event during the 30 December 2000 snowstorm. In 18th Conference on Weather Analysis and Forecasting, Fort Lauderdale, FL, Amer Meteor Soc, 18,223–226.

Türkeş, M. & Çeşmeci, H. (2008). Bursa'da lodos fırtınasının oluşumu ve afet boyutunda etkileri. IV. Atmosfer Bilimleri Sempozyumu, 25-28 Mart 2008, İstanbul, (pp. 563-573).

University of Wyoming (2023). Upper-level atmospheric charts 2023. (30 Ağustos 2023 tarihinde http://weather.uwyo.edu/upper air/sounding.html. adresinden ulaşılmıştır).

Yavuz, V., Lupo, A.R., Fox, N.I. & Deniz, A. (2022). A long-term analysis of thundersnow events over the Marmara Region, Turkey. *Nat Hazards*, 114, 367–387. https://doi.org/10.1007/s11069-022-05393-w.

Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yöntemi Olarak Kamu Denetçiliği Kurumu: İdare Hukuku Açısından Bir Değerlendirme

Haydar ALBAYRAK[1]

Giriş

Bireylerin temel hak ve özgürlüklerini tanıma ve güvence altına alma, demokratik hukuk devletlerin en temel özelliklerindendir. İdarenin kuruluş ve işleyişinin yasalara dayanması, idarenin yapmış olduğu eylem ve işlemlerinin yerindelik ve hukukilik denetimine tabi olması demokratik bir hukuk devleti olmanın bir gereğidir. Devletler bu denetimi çeşitli yöntemler kullanarak yapmaktadırlar. Bu yöntemlerden birisi de dünya genelinde pek çok ülkede köklü bir geçmişe sahip olmasına karşın Türkiye'deki geçmişi yaklaşık 10 yıl olan Ombudsmanlıktır. Türkiye'de Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK) adıyla kurulan bu kurum, doğduğu ülke olan İsveç'teki Ombudsman isimlendirmesi nedeniyle daha çok bu adla bilinmektedir. Ülkeden ülkeye adlandırması ve işlevi az çok değişse de Ombudsmanlıkların günümüzdeki temel işlevi, vatandaşı idareye karşı korumak amacıyla idari faaliyetleri hukuka ve hakkaniyet uygunluk açısından denetlemektir.

Daha ziyade Anglo Sakson hukuk sisteminin uygulandığı ülkelerde etkin olan ve yaptığı işlerle demokratik hukuk düzeninin yerleşmesine ve kurumsallaşmasına katkı sunan Ombudsmanlık kurumlarının, ülkemiz gibi Kara Avrupası hukuk sistemini uygulayan ülkeler için çok da uygun olmadığını ileri süren çeşitli yazarlar bulunmaktadır. Anglo Sakson hukuk sistemine sahip ülkelerde İdari Yargının olmaması nedeniyle Ombudsmanlık ile İdari Yargı arasındaki yetki ve görev çatışması ya da işbirliği yapılması gibi bir durum söz konusu değildir. Ancak Türkiye gibi İdari Yargının var olduğu ülkelerde Ombudsmanlık ile İdari Yargı arasında görev ve yetki çatışmalarının ya da işbirliğin olması her zaman için olası bir durumdur. Bu nedenle çalışmada Türkiye için oldukça yeni bir kurum olan Kamu Denetçiliği Kurumu ve kararlarının İdare Hukuku açısından incelenmesi, KDK kararlarının hukuki statüsünün ile idareler üzerindeki etkisinin tespiti ve KDK ile İdari Yargı arasındaki olası çatışmalar ve işbirliklerinin araştırılması amaçlanmaktadır.

Çalışmada, Türkiye'deki isimlendirmeden dolayı Ombudsmanlık kelimesinden ziyade Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK) tabiri kullanılması tercih edilmektedir. Ancak dünyadaki örneklerinin bir yansıması olan ve onlar örnek alınarak kurulan bir kurum olması nedeniyle zaman zaman Ombudsman kavramı da kullanılmaktadır. Alıntısal ve dolaylı araştırma yöntem ve tekniklerinin kullanıldığı ve bu kapsamda ikinci veri ve içerik analizlerinin yapıldığı çalışmada, öncelikle denetim kavramı ve denetim türleri üzerinde durulmakta, ardından Kamu Denetçiliği Kurumunun hukuki ve idari temelleri, denetim usulü, idari yargı ve idari davalarla ilişkisi, KDK kararlarının hukuki statüsüne değinilmektedir. Daha sonra KDK denetiminin alternatif uyuşmazlık çözüm yönetimi olarak nitelendirilip nitelendirilemeyeceği ve sağladığı yararlar tartışılmaktadır. Çalışmada yapılan değerlendirmeler neticesinde Kamu Denetçiliği Kurumunun hızla etkililiğini artırdığı ve yapmış olduğu denetimlerin kamu yönetiminin mevzuata uyumu ve hakkaniyetli davranma konusundaki farkındalığını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. KDK kararlarının bağlayıcılığının artırılması için gerekli yasal düzenlemelerin yapılması önerilmektedir.

[1] Doç. Dr., Malatya Turgut Özal Üniversitesi ORCID: 0000 0002 8041 4339

İdarenin Denetimi

Hukuk devleti, faaliyetlerinde hukuk kurallarına bağlı olan, vatandaşlarına hukuki güvenlik sağlayan ve hukuku temel alan bir kurumsal yapı oluşturmuş devlettir (Atay, 2014, 3). Tanımda da görüleceği üzere bir hukuk devletinden beklenen vatandaşlarına karşı güvence sağlamasıdır. Bu güvence ise idarenin hukuk sınırları içinde kalmasını sağlamak için etkili bir denetim mekanizması kurmak ile mümkün olacaktır. Bütün demokratik hukuk devletlerinde olduğu gibi Türkiye Cumhuriyeti de böyle bir denetim mekanizması oluşturmaya çalışmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının 125. maddesinde idarenin her türlü iş ve işleminin yargı denetimine açık olduğu ilkesine yer verilmiştir. Ancak yargı sürecinin uzunluğu nedeniyle idari iş ve işlemler üzerindeki denetim zaman zaman etkisiz hale gelmekte ya da "gecikmiş adalet, adalet değildir" yaklaşımı çerçevesinde adaletin tam olarak sağlanıp sağlanmadığı konusunda çekincelere neden olmaktadır. Bu türden sakıncaların önlenmesi için günümüzde yargı denetimi dışında pek çok denetim usulü kullanılmaktadır. Çalışmanın konusunu oluşturan Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsman) denetimi de bu denetim usullerinden birisidir. Bu bölümde denetim kavramı ve türleri üzerinde durulmaktadır.

Denetim Kavramı

Denetimin ne olduğuna ilişkin çok sayıda tanım bulunmaktadır. Türk Dil Kurumu (TDK) denetimi, "bir işin doğru ve yönetime uygun yapılıp yapılmadığını incelemek, murakabe etmek, kontrol ve teftiş etmek" olarak tanımlamaktadır (TDK, 2023). Diğer bir ifadeyle denetim, "yönetimin amaçları doğrultusunda planlanan ve yapılması istenen faaliyetlerin yapılıp yapılmadığını, yapılmış ise ne kadar doğru, etkin ve verimli yapıldığını, yapılmamış ise neden yapılmadığını görmek ve anlamak" (Aydın, 2018) amacıyla yapılan incelemedir. Diğer bir tanıma göre ise; denetim, "hukuka aykırılığı, yolsuzluğu ve kötü yönetimi önleme" amacıyla yapılan etkinlilerdir (Sözen, 2016, 180).

Yeni kamu yönetimi anlayışının etkin olmaya başladığı son yıllarda ise kamu yönetiminde denetim kavramı özel sektörde olduğu gibi performans kriteri temelin yapılmaya başlanmıştır. Bu yaklaşıma göre denetim; kurumsal faaliyet sonuçlarının planlara uygunluğunu sağlamak amacıyla standartlar konması, elde edilen sonuçların bu standartlarla karşılaştırılması ve standartlarla uyum göstermeyen uygulamaların düzeltilmesi için gerekli gerekli önemlerin alınmasıdır (Sanal, 2002, 4). Yani, denetim örgütün önceden saptanan standartlara ne oranda ulaştığını tespit etmeye ve gerekli düzeltmeler yapmaya yönelik bir işleve sahiptir. Bu özelliği nedeniyle denetime bir çeşit performans ölçümü denilebilir (Günel, 1995: 18).

Türkiye Büyük Millet Meclisi adına kamu kurum ve kuruluşlarının mali denetimini yapan Sayıştay ise denetimi, "kişi ve kuruluşların gelişmesine, mali yönetim ve kontrol sistemlerinin geçerli, güvenilir ve tutarlı hale gelmesine rehberlik etmek ve elde edilen sonuç ve bulguları ilgililere duyurmak için uygulanan sistemli bir süreç" olarak tanımlamaktadır (Sayıştay, 2000, 15). Tanımlardan da anlaşılacağı üzere denetimden beklenen, verilen hizmetlerin ve yürütülen faaliyetlerin öngörülen amaçlara uygun olup olmadığını araştırmak ve bu faaliyetlerin hizmetten yararlananların beklentileriyle uyumlu hale getirilmesini temin etmektir (Albayrak, 2020a, 246).

Denetim Türleri

Güçlü ve organize yapısı nedeniyle vatandaş karşısında oldukça güçlü bir konumda olan idarenin bu gücünü, kontrol altında alarak idarenin hukuka uygun hareket etmesini sağlamak, böylece vatandaşı korumak amacıyla diğer hukuk devletlerinde olduğu gibi Türkiye'de de çeşitli denetim usulleri öngörülmüştür (Tahtalı, 2022, 1368). Bunlar; "Siyasi Denetim, İdari Denetim, Yargı Denetimi, Sayıştay Denetimi, Cumhurbaşkanı ve Devlet Denetleme Kurumu

Denetimi, Kamu Denetçisi (Ombudsman) Denetimi, Kamu Görevlileri Etik Kurulu Denetimi, Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Denetimi, Kamuoyu Denetimi ve Uluslararası Denetim" şeklinde sıralanabilir (Albayrak, 2020a, 251). Çalışmanın konusunu, KDK (Ombudsman) Denetimi oluşturduğu için bu denetim türü ayrı bir başlık altında incelenmektedir.

İdari Denetim

İdari kurum, vasıta ve usullerle yapılan denetime, İdari Denetim denir. Diğer bir deyişle, idari denetim, bizzat yönetimin kendisi tarafından yapılan denetimdir. Bu denetimde idare, yürütme içinde yer alan organlarca, yönetsel hukuki sonuçlar doğuracak şekilde, yönetsel usul ve esaslara göre denetlenmektedir (Atay, 1999, 77). Kısaca, idarenin, idare tarafından denetlenmesi olarak tanımlanan bu denetimin iki türü bulunmaktadır. Birincisi, idarenin kendi kendisini denetlemesidir ki buna "İç Denetim" denir. İkincisi, idarenin kendi dışındaki başka bir idari kurum tarafından denetlemesidir. Buna da "Dış Denetim" denir. İç denetime örnek olarak "Hiyerarşik Denetim", dış denetime örnek olarak ise "Vesayet Denetimi" gösterilebilir.

İdari denetim, kendiliğinden var olan ve her durumda işleyen bir sistemdir. Bu özelliği ile yargı denetimi gibi resen harekete geçemeyen denetim türlerine üstünlük sağlamaktadır. İdari denetimin bu avantajı, özellikle politika yapıcılar tarafından göz önünde bulundurulmalı ve idari denetimi geliştirici tedbirler alınmalıdır. İdari denetimde ayrıca yargı denetimde olduğu gibi sadece hukukilik denetimi değil, yerindelik denetimi de yapılmaktadır. Yerindelik denetimi ile idari faaliyetlerin usule uygunluğu, ekonomikliği, verimliliği ve etkililiği kontrol edilmektedir. İdari denetimin bu özelliği, diğer denetim türlerine göre denetimin kapsamını ve etkinliğini artırarak bir üstünlük sağlamaktadır (Tortop, 1974, 33). İdari denetimin bu avantajlarına rağmen etkin olarak kullanıldığını söylemek zordur.

Siyasi Denetim

Kamu yönetimi üzerinde uygulanan en önemli denetim yollarından bir tanesi de siyasi denetimdir (Albayrak, 2020a, 260). Siyasi denetimi, "yasama organı tarafından yürütme organının yaptığı iş ve işlemlerin denetimi" olarak tanımlanabilir (Yılmaz ve Akdemir, 2020, 17). Bu tanımdan anlaşılacağı üzere siyasi denetim denilince akla ilk olarak yasama organları tarafından yapılan denetim gelmektedir. Ancak siyasi denetim, sadece yasama organı tarafından yapılan denetiminden ibaret değildir. Merkezi yönetim düzeyinde yasama organı siyasi denetimi yaparken; yerel düzeyde yerinden yönetim kuruluşlarının meclisleri ve seçilmiş başkanları siyasi denetimi gerçekleştirirler. Belediye Meclisleri, Belediye Başkanı, Köy Muhtar ve İhtiyar heyetleri yerel düzeydeki siyasi denetim organlarına örnek gösterilebilirler (Tortop, 1974, 31).

Merkezi düzeyde siyasi denetim yapan TBMM, bu denetimini anayasa ve yasalarla kendisine verilmiş çeşitli denetleme usullerini kullanarak yapmaktadır. TBMM, "bütçe kanunu, meclis araştırması, meclis soruşturması, genel görüşme, soru önergeleri ve yasa tekliflerinin görüşmesi" gibi çeşitli usulleri kullanarak idareyi denetlemektedir. TBMM tarafından idarenin denetimi dolaylı olarak hükümet üzerinden ya da çıkarılan yasalarla yapılmaktadır (Kestane, 2006, 130). TBMM'nin idareyi denetimi sadece yukarıda saydığımız usullerle sınırlı değildir. Yasama organı idareyi, TBMM bünyesindeki Dilekçe Komisyonu, İnsan Hakları Komisyonu ve Kadın Erkek Fırsat Eşitliği Komisyonu çalışmaları aracılığıyla da denetlemektedir (Albayrak, 2020a, 260).

Siyasi denetimde, denetim sonucunda uygulanabilecek yaptırımlar göz önünde bulundurularak yapılan değerlendirmede en etkili siyasi denetim yöntemi olan Gensoru, artık pozitif hukukumuzda bulunmamaktadır. Diğer siyasi denetim yöntemlerinin uygulanabilmesi

için mecliste belirli bir çoğunluğunun aranması (örneğin; meclis araştırması ve meclis soruşturması), bazılarında ise (örneğin; soru) herhangi yaptırımın olmaması, bu yöntemlerle yapılacak siyasi denetimin etkisini zayıflattığı düşünülmektedir.

İdari Yargı Denetimi

Konusu idari bir iş ya da işlem olan devlet ile vatandaş arasındaki uyuşmazlıkların çözüm yeri kural olarak idari yargıdır. Ancak idari yargıya başvuru öncesinde idari makamlara başvurarak uyuşmazlığın çözümü de mümkündür. İdareye başvuru, bazı durumlarda yargısal süreç öncesinde zorunlu iken, bazense kişinin isteğine bağlıdır. Her iki durumda da idarenin başvuru sonrasında belirli bir süre sessiz kalması (zımnen ret) veya başvuruya olumsuz yanıt vermesi halinde uyuşmazlığın çözümü için idari yargıya başvurmak gerekmektedir.

1982 Anayasasının 125/1. maddesinde yer alan "idarenin her türlü eylem ve işlemlerine karşı yargı yolunun açık olacağı" hükmü idarenin yargısal denetimi mümkün kılmaktadır. İdarenin bağımsız yargı tarafından denetimi, idarece yapılan eylem ve işlemlerin hukuka uygun olup olmadığının tespitini ve hukuka aykırılık durumunda söz konusu eylem ve işlemlerin iptalini içermektedir. Aynı zamanda yargı kararları idareyi bağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle idare yargı kararlarına uygun hareket etmek zorundadır. Ayrıca idarenin yapmış olduğu eylem ve işlem nedeniyle bir zarar meydana gelmişse idare bu zararı da karşılamakla yükümlüdür. Yargı denetimi diğer denetimlerden farklı olarak idarenin üstünde, yapılan eylem ve işlemin iptali ile oluşan zararın tazmini gibi, somut yaptırımlarda uygulayabildiği için diğer denetim türlerine göre çok daha etkilidir (Tahtalı, 2022, 1370).

İdareyi denetlemekte kullanılan denetim türlerinin en etkili olanı hiç kuşkusuz yargı denetimidir. Yargı denetim, ilk başlarda, devleti veya idareyi denetleyecek şekilde değil, şikâyet edilen kamu görevlisini denetleyecek şekilde ortaya çıkmıştır (Demir, 2013, 4). Daha sonraki süreçte idareyi denetlemeye dönüşmüştür. Bütün demokratik ülkeler, hukuk devletinin bir gereği olarak, idarenin eylem ve işlemlerinin yargı denetimine tabi olması ilkesini benimsemişlerdir. Yargı denetiminin temel amacı, devlet karşısında zayıf olan bireyleri, güçlü olan idareye karşı korumaktır. İdarenin hukuka bağlılığının en etkin denetimi yargı denetimle sağlanır. Ancak yargı denetimi işletmek her zaman mümkün olmayabilir. Çünkü yargı denetim, taraflardan birinin uyuşmazlığı yargıya başvurmasıyla başlar. Yani başvuru yoksa yargı denetimi de yoktur. Yargı denetiminin resen başlayamaması ve yargılama sürecinin uzunluğu bu denetim türünün en önemli zaafını oluşturmaktadır. Ancak yargı denetiminin diğer denetim türlerinden birçok üstünlüğü vardır. Bunlardan en önemlisi, uyuşmazlığı sona erdiren yargı kararlarının kesin ve idareyi bağlayıcı olmasıdır. Bu niteliği nedeniyle yargı denetimi, toplumsal ilişkilere istikrar getirir (Kestane, 2006, 130).

İdari yargı denetiminin en zayıf yönü ise, resen harekete geçememesidir. Ancak yasalara göre öngörülen süreler içerisinde yapılan başvuru üzerine idari yargı denetimi söz konusu olabilmektedir (Bereket ve Demirkol, 1996, 73). Diğer bir ifadeyle, idari eylem ve işlemin hukuka aykırılığı çok açık da olsa idare mahkemeleri resen harekete geçerek bu idari tasarruf üzerinde denetim yapamaz. İdari bir eylem ve/veya işlem idari yargıya taşınmadıkça o eylem ve/veya işlem hukuka aykırıda olsa sonuç doğurmaya devam edecektir. İşte bütün bunlar, harekete geçtiğinde çok etkili bir denetim türü olan idari yargı denetimin yumuşak karnını oluşturmaktadır. Ayrıca idari yargı sadece hukuki denetim yapmakta olup yerindelik denetimi yapamamaktadır (Demirkol, 2014, 74). İdari yargı denetimin diğer bir zayıf noktası, yargılama süresinin çok uzun ve masraflı olmasıdır. Bu durum oldukça etkili sonuçlar alınmasına vesile olan idari yargıya alternatif arayışının diğer bir nedenidir (Demirkol, 2014, 73). "Geç gelen adalet, adalet değildir" yerinde söylenmiş, çok doğru bir sözdür. Ancak, kanımca hiç adalet gelmemesindense geç gelmesi, kötünün iyisini seçmek gibi tercih edilebilir bir durum olacaktır.

Bu durumu açıklayan en güzel ifade ise sanırım yine Türkiye'de çokça kullanılan "Geç olsun, güç olmasın" sözüdür. Bu nedenle idari yargı denetimine alternatif yöntemler düşünülürken mutlaka ama mutlaka adaleti sağlama hedefi gözden kaçırılmamalıdır.

Sayıştay Denetimi

Mevcut yasal düzenlemeler nedeniyle Sayıştay, bazen bir dış denetim kuruluş bazense bir mahkeme kimliği taşımaktadır. Uluslararası literatürde "yüksek denetim" ya da "devlet denetimi" olarak adlandırılan Sayıştay denetimi, kamu kaynaklarının elde edilmesi ve kullanılmasıyla görevli olanların iş ve işlemlerinin düzenliliğinin bağımsız bir organ tarafından denetlenmesi ve denetim sonucuyla ilgili yasama organı veya yargıya rapor hazırlamasına yönelik sistematik bir süreç olarak tanımlanmaktadır (Işık, 2019, 30). Diğer tanıma göre ise Sayıştay denetimi, "kaynağını anayasadan alan, meslek mensuplarının anayasal ve yasal güvencelere sahip olduğu, bazı ülkelerde yargısal yetkilerle de donatılmış, genelde mali ve kurumsal bağımsızlığı olan denetim birimleri tarafından, parlamento adına yapılan denetimdir" (Köse, 2004, 18).

Türkiye'de anayasal bir kurum niteliğinde olan Sayıştay, aynı zamanda yargısal yetkilerle de donatılmıştır. Bu özelliğinden dolayı, Türkiye'de idarenin denetiminde en etkili olan denetimlerden bir tanesi de Sayıştay denetimidir. Bunda hazırlamış oldukları raporların kesin hesap kanununun görüşmelerinden önce TBMM'ye sunulması nedeniyle bu raporların yasama organında tartışılmasının, bu raporlara kamuoyunun erişiminin mümkün olmasına bağlı olarak idareler üzerinde oluşan kamuoyu baskısının ve Sayıştay tarafından yapılan hesap yargılaması neticesinde sorumlulara kamu zararının ödettirilmesinin (Sayıştay Kanunu, 2010, md. 7/3) önemli rol oynadığı düşünülmektedir.

Cumhurbaşkanı ve Devlet Denetleme Kurumu Denetimi

Cumhurbaşkanının bütün devlet kurumları üzerinde denetim yetkisi bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı, kamu kurum ve kuruluşları üzerindeki bu denetim yetkisini doğrudan Anayasadan almaktadır. 1982 Anayasasının 104. maddesinde yer alan "…Anayasanın uygulanmasını, devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir" ifadesi Cumhurbaşkanına bu yetkiyi vermektedir. Cumhurbaşkanı bu yetkisini, bizzat kendisi kullanabileceği gibi doğrudan Cumhurbaşkanlığına bağlı bir kurum olan Devlet Denetleme Kurumu (DDK) aracılığıyla da kullanabilir. Uygulamada Cumhurbaşkanı denetim yetkisini, genellikle DDK eliyle kullanmaktadır. DDK, görevlendirildiği konularda inceleme, araştırma ve denetleme yaparak hazırladığı raporu Cumhurbaşkanına sunmaktadır (Atay, 1999, 117).

1982 Anayasasının 108. maddesinde DDK'nın görevleri şöyle açıklanmıştır: "İdarenin hukuka uygunluğunun, düzenli ve verimli şekilde yürütülmesinin ve geliştirilmesinin sağlanması amacıyla Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulan DDK, Cumhurbaşkanının isteği ile tüm kamu kurum ve kuruluşlarında, sermayesinin yarıdan fazlasına bu kurum ve kuruluşların katıldığı her türlü kuruluşta, kamu kurumu niteliğinde olan meslek kuruluşlarında, her düzeydeki işçi ve işveren meslek kuruluşlarında, kamuya yararlı derneklerle, vakıflarda her türlü idari soruşturma, inceleme, araştırma ve denetlemeleri yapar". Yargı organları, Devlet Denetleme Kurumunun görev alanı dışındadır. Daha önce Silahlı Kuvvetlerde DDK'nın görev alanı dışındaydı. Ancak 2017 yılında 6771 sayılı Kanunla yapılan değişiklikle DDK'ya Silahlı Kuvvetleri denetleme yetkisi verilmiştir (Albayrak, 2020a, 276).

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu

Birleşmiş Milletler (BM) tarafından kabul edilen ve uluslararası düzeyde insan hakları alanındaki temel ilkeleri belirleyen Paris Prensipleri, her ülkede insan hakları konusunda

faaliyet gösteren kurumsal yapıların oluşturulmasını önermektedir. Türkiye, taraf olduğu Paris Prensipleri çerçevesinde, insan haklarının korunması, ayrımcılıkla mücadele edilmesi, herkese eşit muamele hakkı, işkence ve kötü muameleye karşı daha iyi mücadele edebilmek amacıyla 2012 yılında 6332 sayılı Kanunla Türkiye İnsan Hakları Kurumunu kurmuştur. Bu Kurumun, mevcut yapısıyla insan hakları ihlalleriyle etkin mücadelede edemeyeceğine yönelik haklı eleştirilerin ardından 2016 yılında 6701 sayılı Kanunla Türkiye İnsan Hakları Kurumunun yerine Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu (TİHEK) kurulmuştur (Albayrak, 2020a, 277-278). 2016 yılındaki düzenlemeyle TİHEK, "kendisine yapılan başvuruları bağımsız olarak değerlendirme ve harekete geçme, sorunların çözümü için girişimlerde bulunma, faaliyet alanına giren konularla ilgili olarak uluslararası kurum ve kuruluşlarla ilişkiler kurma, Türkiye'nin taraf olduğu insan hakları anlaşma ve sözleşmelerine uyulup uyulmadığını takip etme, insan hakları konusunda toplumsal bilinç ve eğitim düzeyini artırmak için eğitim, seminer, program ve kampanyalar düzenleme görev ve yetkisi" ile donatılmıştır (Arslan, 2020, 8). Kurum kural olarak resen inceleme yapmaktadır. Ancak ayrımcılık yasağı iddialarıyla ilgili başvurular üzerine inceleme yapmaktadır (Albayrak, 2020b, 139).

2016 yılında kurulan TİHEK, 2017 yılında "6701 sayılı Kanunun Uygulanmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik" yayınlandıktan sonra başvuruları fiili olarak faaliyete geçmiş ve başvuruları kabul etmeye başlamıştır. Başvurular elden, posta, asılları 15 gün içinde TİHEK'e ulaştırılmak koşuluyla faks veya e-posta ya da valilikler ve kaymakamlıklar aracılığıyla yapılabilmektedir. Başvurulardan herhangi bir ücret talep edilmemektedir (Albayrak, 2020b, 142). Ayrımcılık yasağı kapsamında başvuru yapacaklar, öncelikle hak ihlali yaptığını iddia ettikleri kurumlara başvurarak ihlalin kaldırılmasını talep etmek zorundadır. Başvuruların olumsuz cevaplanması veya ilgili idarenin 30 gün içinde herhangi bir cevap vermemesi durumunda TİHEK'e başvuru yapılabilmektedir. Aksi halde, TİHEK'e yapılan başvurular, incelenmesi için ilgili kuruma gönderilmektedir ve başvurucu konu hakkında bilgilendirilmektedir. Bu uygulama, başvuru sürecini uzattığı ve zorlaştırdığı için eleştirilmektedir. Kuruma yapılan başvurular dava açma süresini durdurmaktadır. Yasa gereğince TİHEK, resen ya da başvuru üzerine başlatmış olduğu incelemeleri üç ay içinde sonuçlandırmalıdır. Zorunluluk halinde bu süre, TİHEK Başkanının onayıyla sadece bir kez ve en fazla üç ay süreyle uzatılabilir (TİHEK, 2019, 34).

Resen veya başvuru üzerine TİHEK tarafından yapılan incelemelerde "ayrımcılık yasağı" kapsamında bir ihlalin varlığı tespit edilirse, sorumlu kurum ve kuruluşlar ile gerçek ve tüzel kişilere 1.000-15.000 TL arasında idari para cezası uygulayabilmektedir. Ayrıca yasada ödenen idari para cezasının ihmalde kusuru bulunan kamu görevlilerinde rücu ettirilmesi emredilmektedir (Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu, 2016, md. 25). Ayrımcılık yasağı dışında bir ihlalin tespit edilmesi durumunda ise, Kurum tarafından Cumhuriyet Başsavcılıklarına ihbarda bulunulmakta ve ilgili kamu kurumlarından ihlalin giderilmesi ve ihlali yapan kamu görevlileri hakkında idari ve cezai soruşturma yapılması talep edilmektedir. TİHEK tarafında ilgili kurumlara iletilen bu talepler, tavsiye niteliğinde olup kamu kurumları bu talepleri yerine getirmeyebilirler. Bu durumun, TİHEK denetimin etkililiğini azalttığına yönelik çeşitli eleştiriler bulunmaktadır (Albayrak, 2020b, 148).

Kamu Görevlileri Etik Kurulu Denetimi

Kamu yönetimi açısından etik, "yöneticilerin, karar alırken ve kamu hizmetlerini yürütürken uymaları gereken, tarafsızlık, dürüstlük, nezaket, adalet, saydamlık, hesap verebilirlik, kamu yararını gözetme, göreve bağlılık, liyakat, verimlilik, etkinlik, kalite gibi bir takım ahlaki ilke ve değerler bütünü" olarak tanımlanmaktadır. Etik ilke ve değerler, kamu yöneticilerine ve görevlilerine rehberlik ettiği gibi aynı zamanda kamu hizmetlerinin ve çalışanların değerlendirilmesinde de kullanılır. Diğer denetim türleri, genellikle sorunlar ortaya

çıktıktan sonra devreye girdiği hâlde, etik ilke ve değerler, henüz sorunlar çıkmadan devreye girerek sorunları önleyici bir işlev üstlenmektedir (Eryılmaz ve Biricik, 2011, 34-36). Bu nedenle etik ilke ve değerler gerek kamu ve gerekse özel sektör açısından çok önemlidir.

Kamu yönetiminin insan unsurunu oluşturan kamu görevlileri, yaptıkları her türlü iş ve işlemde bir etik ilkelere uymak ve kamu yararını özel çıkarlarından üstün tutmak zorundadırlar. Çünkü kamu görevlilerinin sorumluluk alanları etik ilkeler ve yasalarca belirlenmektedir. Kamu görevlilerinin davranışları, yasalarla dışsal olarak, etik değerlerle de içsel olarak belirlenmekte ve denetlenmektedir. Böylece kamu görevlilerinin faaliyetlerinde kamu yararını gözetmeleri sağlanmaya çalışılmaktadır. Bu yaklaşıma göre kamu yönetiminde etik, kamu görevlilerinin yapmış oldukları her türlü iş ve işlemin yasa ve etik ilkelere uygun olarak gerçekleştirmesi iken; etik dışı davranış ise, kamu görevlilerinin sahip oldukları yetkileri kendilerine ya da başkalarına çıkar sağlamak amacıyla yasa ve etik ilkelere aykırı olarak kullanmalarıdır (Ayşe, 2012, 56-58).

Türkiye'de etik dışı davranışların önlenmesi ve kamu yönetiminde etik ilkelere uyumun sağlanması amacıyla 2004 yılında "5176 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması Hakkındaki Kanun" ile Kamu Görevlileri Etik Kurulu oluşturulmuştur. Kurulun tüzel kişiliği ve taşra teşkilâtı bulunmamaktadır. Bununla birlikte; Kamu Görevlileri Etik Kurulunun, merkezi kamu kurum ve kuruluşları ile taşradaki kamu kurum ve kuruluşlarındaki etik komisyonları ve yetkili disiplin kurulları ile işlevsel bir bağı söz konusudur. Kurulun sekretaryası Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı tarafından yürütülmektedir (KDK, 2023, 5).

Cumhurbaşkanı, TBMM üyeleri, Cumhurbaşkanı Yardımcıları ve Bakanlar, Türk Silahlı Kuvvetleri, yargı ve üniversite mensupları hariç bütün kamu kurum ve kuruluşları ile ortaklıkları, teşebbüsleri 5176 sayılı Kanun kapsamındadır. Kanunun 4. maddesine göre; Etik Kuruluna, etik ihlali iddiasıyla en az genel müdür veya eşiti seviyedeki kamu görevlileri hakkında başvuru yapılabilir. Diğer kamu görevliler hakkında Etik Kuruluna başvuru yapılamaz. Genel müdürün astı düzeyindeki kamu görevlilerle ilgili etik dışı davranış iddiaları, ilgili kurumların yetkili disiplin kurulları tarafından Kamu Görevlileri Etik Kurulu tarafından çıkarılan yönetmelikte yer alan etik ilkeler çerçevesinde değerlendirilir. Gerek Kamu Görevlileri Etik Kurulu ve gerekse disiplin kurulları tarafından yapılan etik incelemeleri sonucunda verilen kararlar başvurucuya ve ilgililere bildirilir. Yargı organlarında devam etmekte olan veya karara bağlanmış olan uyuşmazlıklar hakkında Etik Kuruluna veya yetkili disiplin kurullarına başvuru yapılamaz. İncelemesini en geç 3 ay içinde sonuçlandırmak zorunda olan Kurul, inceleme sonucunda vardığı kararı, ilgililere, başvurana, Cumhurbaşkanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına bildirir. Etik inceleme ve araştırmalar, ceza kovuşturmasına veya disiplin soruşturmalarına engel oluşturmaz (Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 2004).

Kamu Görevlileri Etik Kurulu kararları, esas itibarıyla "tespit" niteliğinde olup sadece etik ihlalin var olup olmadığı tespit edilmektedir. Bu nedenle Etik Kurul kararları, kamu görevlisi üzerinde doğrudan bir hak kaybına, cezai ya da idari bir yaptırıma neden olmaz. Bunun için Kurul kararı sonrasın idari ve/veya cezai soruşturma açılması ve soruşturma neticesinde bir yaptırım uygulanması gerekmektedir. Etik Kurulunun kararların ilgililere, başvuru sahibine, Cumhurbaşkanlığı ile Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığına göndermesinin altında yatan neden etik ihlali yaptığına karar verilen kamu görevlisi hakkında gerekli idari ve cezai soruşturmaların açılması ve yaptırım uygulanması için mesaj vermektir. Bu mesajın ilgili kurumlarca dikkate alınması, hakkında etik ihlali verilen kamu görevlilerine yaptırım uygulanması, görevde yükselmelerde etik ihlallerin dikkate alınması etik ilke ve değerlerin

Türk kamu yönetimine yerleşmesi açısından önem arz etmektedir (Eryılmaz ve Biricikoğlu, 2011, 40-41). Etik Denetim, aynı zamanda kamuoyuna çıkarlarının korunduğu ve işlerin doğru olarak yapıldığına dair güvence vermekte, böylece hem kamu görevlilerinin etik dışı davranışları önlemekte hem de vatandaşların kamu kurumlarına olan güvenini artırmaktadır (Yüksel, 2006, 185).

Kamuoyu Denetimi

Kamu kurum ve kuruluşlarının faaliyetlerinde "kamu hizmeti", "kamu yararı" ve "toplumsal sorumluluk" düşünceleri esas alınmaktadır. Yasalara, diğer biçimsel kurallara ve açıklık esasına göre yürütülen kamu hizmetleri ve bu hizmetleri yürüten kamu görevlileri, demokrasinin bir gereği olarak kamuoyu denetimine tabidirler (Albayrak, 2012, 1416). Çünkü demokratik bir hukuk devletinde devleti yönetenler, kamuoyunun beklentilerini ve taleplerini dikkate almak zorundadır. Kamuoyu Denetimi adını verdiğimiz mevzuatta yer almayan bu denetim türü, demokrasinin bir gereği olarak ortaya çıkmıştır (Albayrak, 2020a, 289).

Demokratik bir ülkede devleti idare edenler, kamuoyunun mutlak denetimi altındadırlar. Hatta bazı demokratik ülkelerde çıkar gruplarının, yönetimi etkilemek için yürüttükleri faaliyetler yasalarla güvence altına alınmaktadır. Örneğin, ABD'deki "lobicilik" olarak adlandırdıkları baskı gruplarının faaliyetleri yasal güvence altına alınmıştır. Buradaki siyasi kültür, bu türden faaliyetleri olağan saymakta, hoşgörü ile karşılamakta ve hatta desteklemektedir (Zariç ve Albayrak, 2017, 546-547). Daha önce de belirtildiği üzere günümüzde kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması kamuoyu denetiminin etkinliğini oldukça artırmıştır. Özellikle basının, yönetilenlere idare hakkında bilgi ulaştırma, yönetilenlerin isteklerini idareye iletme şeklindeki iki yönlü işlevi, kamuoyu denetiminin etkinliği daha çok artırmaktadır (Köse, 2004). Ancak kitle iletişim araçları ve basının bu işlevini tam olarak yerine getirebilmesi için bağımsız ve tarafsız olmaları şarttır. Bu şartın sağlanmadığı durumlarda kamuoyu denetimin sağlıklı işlemesi beklenemez (Akpınar, 2006, 106). Şüphesiz ki kamuoyu denetiminin etkili olmasında, halkın bilinç düzeyi de çok önemlidir. Halkın, kamu kurumlarının faaliyetlerine yönelik ilgisinin fazla olması denetimin etkililiğini arttırmaktadır (Albayrak, 2020a, 290).

Kamuoyu denetimi, demokratik yönetimin en önemli unsurlarından biridir. 1982 Anayasasının 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri arasında sayılan "demokratik devlet" meşruiyetini halktan alan bir yönetim sistemi olarak tanımlanmaktadır (Anayurt, 2020, 201). Demokratik bir devlet olmanın alametifarikası düzenli aralıklarla yapılan seçimlerdir. Ancak günümüzde demokratik bir yönetimin varlığı için seçim yapılması tek başına yeterli görülmemektedir. Artık seçilen iktidarlar, bir sonraki seçimi kadar yetkilerini sınırsız şekilde kullanamamaktadır. Çünkü iktidarlar, gelişen kitle iletişim araçları ve sosyal medyanın da etkisiyle anlık oluşan kamuoyunun beklentilerini de dikkate almak zorunda kalmaktadırlar. Günümüzde seçmenler, oluşturacakları kamuoyu aracılığıyla seçim dönemleri dışında da tepkilerini veya desteklerini yönetenlere yöneltebilmektedirler. 1982 Anayasasının "düşünceyi ifade özgürlüğü" ve "toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı" tanıyan maddeleri kamuoyu denetimi sağlayan ve destekleyen diğer Anayasal düzenlemelerdir (Tahtalı, 2022, 1370-1371).

Uluslararası Denetim

Uluslararası denetim, genellikle iç hukuk yollarının tüketilmesine rağmen arzulanan sonucun elde edilememesi durumunda devreye girmektedir. Uluslararası anlaşmalarla sınırları çizilen bu denetimde uyuşmazlıkların çözümü oldukça uzun zaman almaktadır. Uluslararası denetim mekanizmaları, ağırlıklı olarak İkinci Dünya Savaşından sonra gündeme gelmiştir. Savaşa neden olan sorunların bir daha yaşanmaması için uluslararası düzeyde çeşitli

organizasyonlar kurularak, birçok konu uluslararası düzeyde ele alınmaya ve değerlendirilmeye başlamıştır. Son yıllarda özellikle iletişim kanallarının gelişmesiyle kendini çok fazla hissettirmeye başlayan Küreselleşme ile birlikte bu süreç çok daha hızlanmıştır. Çünkü küreselleşme ile birlikte dünyanın herhangi bir bölgesinde yaşanan bir gelişme, sadece o alanla sınırlı olarak kalmayıp diğer bölgeleri de etkilemeye başlamıştır. Bu nedenle denetimde ulusal düzeyin tek başına yeterli olmadığı ve küresel düzeyde denetim mekanizmalarının olması gerektiği görüşü ağırlık kazanmış ve denetim evrenselleşmesi ilkesi benimsenmiştir. Sonuç olarak daha önce ulusal veya yerel olarak değerlendirilen pek çok konu artık uluslararası bir sorun haline gelmiş ve sorunlara uluslararası düzeyde çözümler üreten mekanizmalar geliştirilmeye başlanmıştır (Albayrak, 2020a, 290-291).

Bu süreçte özellikle insan haklarına saygı, çevrenin korunması, demokrasi, terör gibi sorunlar uluslararası düzeyde çözüm üretilmeye çalışılan başlıca konular olmuştur. Her geçen gün önemi artan ve daha etkin hale gelen uluslararası örgütler, üye ülkelerin politikalarına yön vermeye ve bu ülkeler üzerindeki denetimleri artırmaya başlamışlardır. İnsan haklarına saygı ve demokratik hukuk devleti gibi kavramların devletlerin uyması gereken temel ilkeler olarak kabul edilmesiyle birlikte, devletlerin bu ilkelerle uyuşmayan uygulamalarının engellenmesi için çeşitli uluslararası denetim mekanizmaları geliştirilmiştir. Oluşturulan bu mekanizmalar sonucunda bir birey, insan haklarının çiğnendiğini iddiasıyla anlaşmaya taraf olan devlet hakkında uluslararası alanda hak arama imkânına sahip olmuştur. Çünkü anlaşmaya taraf devletler bu iddialarla ilgili uluslararası denetimi kabul etmektedirler. Böylece devletlerin kendi ülke sınırları içerisindeki faaliyetleri uluslararası denetime açık hale gelmiştir (Akpınar, 2006, 39).

Türkiye'de de benzer süreçler yaşanmış ve yapılan çeşitli anlaşmalarla uluslararası denetim kabul edilmiştir. 1982 Anayasasının 90. maddesine göre uluslararası anlaşmalar kanun hükmündedir. Bu anlaşmaların iç hukuka yönelik hükümleri, kanun statüsünde olmaları nedeniyle uyulması zorunlu olan hükümler niteliğindedir. Diğer bir deyişle, Anayasanın 90. maddesi gereğince uluslararası anlaşmalar iç hukukun bir parçasıdır ve ayrı bir düzenlemeye gerek olmaksızın kendiliğinden uygulanması gerekir. Ayrıca Uluslararası anlaşmaların Anayasaya aykırılığının ileri sürülememesi, uluslararası sözleşmeleri kanunlara göre daha avantajlı kılmaktadır (Köse, 2004, 74). Bu durum, anlaşmalarla getirilen uluslararası denetimin yönetim üzerindeki etkisini güçlendirmektedir. Türkiye üzerindeki uluslararası denetim mekanizmalarının en bilineni, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesidir. Bu mahkemeye iç hukuktaki yargı yollarını tüketmek şartıyla haksızlığa uğradığını iddia eden kişiler başvurabilmektedir. Benzer şekilde Uluslararası Ceza Mahkemesi, Birleşmiş Milletler, Avrupa Birliği, NATO, Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) gibi birçok uluslararası kuruluşun da uluslararası anlaşmalarla kabul edilmiş, doğrudan ya da dolaylı denetim hakları bulunmaktadır (Albayrak, 2020a, 291-292).

Kamu Denetçiliği Kurumu

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız idarenin denetim türlerinin her birinin çeşitli avantajları ve dezavantajları bulunmaktadır. Bu durum denetimin daha etkili olarak yapılabilmesi için alternatif denetim yöntemleri arayışına neden olmaktadır. Bu arayışta birçok yeni denetim yöntemi gündeme gelmektedir. Bu yöntemlerden birisi de Kamu Denetçiliği Kurum (Ombudsman) denetimidir. Hızlı ve ekonomik bir denetim yöntemi olmasının yanında sorunları yargıya gitmeden çözerek yargının yükünü hafifletme potansiyelini de barındırması Ombudsmanlığın popülaritesini artırmaktadır. Bu popülaritenin ve AB tam üyelik müzakerelerinin bir sonucu olarak Türkiye'de de kurulan Ombudsmanlık, idarenin eylem ve işlemleri üzerinde yapmış olduğu incelemelerle idarenin hukuka uygun davranmasını, siyasal

denetim ve kamuoyu desteği ile sağlamaya çalışan bir denetim yöntemidir (Demirkol, 2014, 73).

Vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin devlete karşı korunması ve güvence altına alınması demokratik hukuk devletlerinin en temel özelliklerinden birisidir. Nitekim demokratik hukuk düzenleri, idarenin haksız iş ve işlemlerine karşı bireyleri korumak için birçok önlem almıştır. Örneğin, haksızlığa uğradığını düşünen birey, bir üst idari otoriteye veya yargıya başvurma hakkına sahiptir. Ancak bu yöntemlerden bazen istenen sonuçlar elde edilememekte veya süreç uzun sürmekte ve pahalı olabilmektedir. Bu durum bireylerin haklarını aramaktan vazgeçmelerine ve hukuk düzenine olan güvenlerinin kaybolmasına neden olmaktadır (Pickl, 1986, 38). Bu tür eksiklikler gidermede ve vatandaşı idarenin yetkisini kötüye kullanmasına karşı tam olarak koruyabilmede İsveç'te doğan ve gelişen Ombudsman önemli bir işlev üstlenmiştir. Kamu Denetçiliği Kurumu, gittikçe genişleyerek karmaşık bir yapı haline dönüşen devlet faaliyetleri karşısında vatandaşları olası hak kayıplarına karşı koruma işlevini üstlenmişlerdir. Kamu denetçiliği üstlendiği bu işleviyle devlet faaliyetlerinin insan hak ve özgürlükleri çerçevesinde yürütülmesinde eğitici, caydırıcı, düzeltici ve idareyi iyileştirici bir etki göstermektedir. Üstlenmiş olduğu bu misyonla adeta vatandaş ve bürokrasi arasında arabuluculuk yapmaktadır (Kestane, 2006, 129).

Ombudsmanlığın tanımı ile ilgili de birbirine yakın ancak farklı noktaları vurgulayan değişik görüşler bulunmaktadır. Bazı yazarlar Ombudsmanı, *"yalnız vatandaşların değil, herkesin idare ile ilgili şikâyetlerini dinleyen, gerekiyorsa idareye tavsiyede bulunan kişi, kurum"* olarak tanımlamaktadır (Odyakmaz vd., 2012, 15). Gözübüyük tarafından ise, Ombudsman, *idarenin hukuka uygun davranıp davranmadığının yasama organı tarafından görevlendirilen bağımsız, alışılagelen denetim yöntemlerinden farklı ve yargıdan ayrı denetleyen kişi-kurum* olarak tanımlanmaktadır (Gözübüyük, 1991, 15-16). Avşar, biraz daha geniş kapsamlı bir tanımı tercih ederek Ombudsmanı, *"Parlamento tarafından atanan, tüm kurumlara karşı bağımsız, idarenin eylem ve işlemlerinden olumsuz etkilenen birey ve kurumların genelde kurala bağlı olmaksızın yaptıkları şikâyetleri ile harekete geçen, idarenin yaptığı haksız uygulamaları tespit ederek önerilerde bulunan kurum"* olarak nitelemiştir (Avşar, 2012, 68). Tanımların ve nitelemelerin hemen tamamında öne çıkan unsurlar, Ombudsman kurumunun bağımsızlığı, kamu idarelerini yapılan şikâyetler çerçevesinde denetleyerek tavsiyelerde bulunması, idare hukukunun varoluş nedeni olan idarenin hukukla bağlılığını sağlamada önemli bir rol oynadığıdır (Keskin, 2018, 48).

Ombudsmanın en önemli özelliği, bağımsız olması, görevlerini yerine getirirken veya yetkilerini kullanırken, hiçbir merciden emir almaması ve hiçbir mercie karşı sorumlu olmamasıdır. Bu bağımsızlık, aynı zamanda Ombudsmanın kararlarının herhangi bir denetime tabi olmadığı anlamına gelmektedir (Avşar, 2012, 128-129). Ülkeden ülkeye değişmekle birlikte genellikle Ombudsmanlar parlamentolar tarafından seçilmektedir. Ancak Ombudsmanın, kendisini seçen organa ve yürütme organına karşı tam bağımsızdır. Bu bağımsızlığın sağlanabilmesi için Ombudsmana çeşitli güvenceler verilmiştir. Bu güvencelere örnek olarak bazı ülkelerde Ombudsmanın azli mümkün olmaması veya çok sıkı şartlara bağlı olması gösterilebilir. Ombudsmanın belli bir görev süresinin olmadığı ve 65 yaşına kadar görev yapabildiği İngiltere'de, Ombudsman, ancak her iki meclisin önerisi üzerine Kraliçe tarafından azledilebilir. Bazı ülkelerde ise, Ombudsman, parlamento üyelerine tanınan ayrıcalıklara sahiptir. Örneğin; Arjantin'de Ombudsman, parlamento üyelerinin sahip olduğu dokunulmazlığa sahiptir (Demir, 2013, 6). Türkiye'de ise, 6328 sayılı Kanunun 12. maddesinde Ombudsmanın bağımsızlığı ve tarafsızlığı, hâkimlerde olduğu gibi güvence altına alınmış, azledilmelerinin ise Meclis Genel Kurulunun kararıyla yapılabileceği öngörülmüştür (Albayrak, 2020a, 285-286).

Kamu Denetçiliği Kurumunun Tarihsel Geçmişi

Ombudsmanlık, her ülkenin farklı bir idari yapıya ve mevzuata sahip olması nedeniyle tek bir tanımla ifade edilememektedir. Bununla birlikte doktrinde birçok bilim adamının üzerinde hemfikir olduğu birkaç husus bulunmaktadır. Bunlar, Türkçeye *"Kamu Denetçisi"* olarak çevrilen *"ombudsman"* kavramı, İsveç menşeli olup, İsveççedeki "ombud (vekil)" ve "man (kişi)" kelimelerinin birleştirilmesiyle elde edilmiş bir kavram olduğu; kısaca "vekalet eden kişi" anlamına gelen Ombudsman kelimesi, kavramsal olarak Kral'ın buyruklarının uygulanıp uygulanmadığını takip eden temsilci ve vekil anlamında kullanıldığı (Gökçe, 2012, 205) ve Ombudsmanlığın bir denetim birimi olarak ilk kez İsveç'te Anayasal olarak oluşturulduğudur (Odyakmaz vd., 2012, 87-89).

İsveç'te Ombudsmanlık kurumundan başarılı sonuçlar elde edilmesi üzerine benzer siyasi ve kültürel geçmişe, ortak değerlere sahip olan İskandinav ülkeleri (Norveç, Danimarka, Finlandiya) tarafından da bu kurum kısa süre içerisinde benimsenmiş ve benzer kurumlar oluşturulmuştur (Kürşat, 2015, 2). Bu ülkelerde de başarılı sonuçlar elde edilmesinin ardından Ombudsmanlık dünya geneline yayılmıştır. Günümüzde Avrupa, Amerika, Afrika ve Asya kıtalarında yaklaşık 140 ülkede Ombudsmanlık sistemi yerel ve ülke düzeyinde uygulanmaktadır (Yılmaz, 2014, 3). İsveç'te *"Ombudsman" adıyla* olarak ortaya çıkan kurumun, isimlendirilmesi ülkeden ülkeye farklılık göstermektedir. Norveç, Finlandiya ve Danimarka İsveç'te olduğu gibi *"Ombudsman"* ifadesini kullanırken, Almanya *"Parlamento Savunma Temsilcisi"*, İngiltere *"Parlamento Komiseri"* (Işıkay, 2009, 3), Fransa *"Arabulucu"* (Gökçe, 2012, 204), Avusturya ve İspanya *"Halk Savunucusu"* (Demirkol, 2014, 91), Portekiz *"adalet temsilcisi"* (Kürşat, 2015, 5) olarak isimlendirmektedir. Türkiye'de ise *"Kamu Denetçisi"* olarak adlandırılmaktadır. Kamu Denetçiliği Kurumu, Türkiye'de 2012 yılında kurulmuştur.

Kamu Denetçiliği Kurumunun Hukuki ve İdari Temelleri

Kamu Denetçiliği Kurumu, 1982 Anayasasının 74/5 maddesi gereğince kurulmuş, Anayasal bir kurumdur. Bu niteliği nedeniyle KDK, doktrinde kimi yazarlarca bağımsız idari otorite olarak değerlendirilmektedir (Tan, 2014, 195). Doktrindeki diğer bir görüşe göreyse; KDK, Türk idari sisteminde başkentteki yardımcı kuruluşlar arasında yer almaktadır (Yıldırım, 2018, 86-87). Ancak diğer yardımcı kuruluşlardan farklı olarak KDK'nın tüzel kişiliğinin olması, aynı zamanda idari eylem ve işlemlerin hukukilik ve yerindelik denetimi yapması, başkentteki yardımcı kuruluş statüsünde olduğu tezini zayıflatırken, bağımsız idari otorite olduğu tezini güçlendirmektedir (Tahtalı, 2012, 1375).

Kamu Denetçiliği Kurumunun yapmış olduğu denetimin temelini, Anayasa ile 6328 sayılı "Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu (KDKK)" oluşturmaktadır. Kanunun 2 ve 5. maddelerine KDK'nın "hukuka ve hakkaniyet uygunluk" bakımından inceleme yapacağı belirtilmektedir. Bu ifade, KDK'nın sadece hukukilik değil, aynı zamanda yerindelik denetimi yapacağı anlamına gelmektedir (Usta, 2014, 61).

Kamu Denetçiliği Kurumu (KDK), Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Başkanlığına bağlı, kamu tüzel kişiliğine sahip, özel bütçeli ve merkezi Ankara'da bulunan bir kurum şeklinde tasarlanmıştır. Kurumunun amacı; "gerçek ve tüzel kişilerin idarenin işleyişi ile ilgili şikâyetlerini, Türkiye Cumhuriyeti'nin Anayasada belirtilen nitelikleri çerçevesinde, idarenin her türlü eylem ve işlemleri ile tutum ve davranışlarını; adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygı, hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönlerinden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmaktır". Kurumun yöneticisi olan Başdenetçi ile diğer Denetçiler, TBMM tarafından seçilirler. Seçimlerin ilk iki tur oylamada üye tam sayısının üçte iki çoğunluğu aranır. Ancak ilk iki turda yeterli çoğunluk sağlanamazsa üçüncü turda salt çoğunluk aranır. Üçüncü

turda da yeterli oyu alan aday çıkmazsa dördüncü tur oylama yapılır. Bu oylamada her bir kadro için en çok oyu alan 2 aday arasında seçim yapılır. Dördüncü oylamada karar yeter sayısının altında, yani üye tam sayısının dörtte birinden az oy almamak şartıyla en fazla oyu alan aday seçilmiş olur (Albayrak, 2020a, 286-287).

Kamu Denetçiliği Kurumunun yapmış olduğu denetimin temelini, Anayasa ile 6328 sayılı "Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu (KDKK)" oluşturmaktadır. Kanunun 2 ve 5. maddelerine KDK'nın "hukuka ve hakkaniyet uygunluk" bakımından inceleme yapacağı belirtilmektedir. Bu ifade, KDK'nın sadece hukukilik değil, aynı zamanda yerindelik denetimi yapacağı anlamına gelmektedir (Usta, 2014, 61). Kuruluş Kanununa göre Kurumun görevi alanı, "idarenin işleyişle ilgili şikâyetler üzerine, idarenin her türlü eylem ve işlemleriyle tutum ve davranışlarını, insan haklarına dayalı adalet anlayışı içinde hukuka ve hakkaniyete uygunluk yönünden incelemek, araştırmak ve idareye önerilerde bulunmaktır (Albayrak, 2020a, 286-287).

Kamu Denetçiliği Kurumunun Denetim Usulü

KDK'ya yapılan şikâyetler, KDKK md. 7'ye göre, Başdenetçi (Ombudsman) tarafından incelenerek karara bağlanır (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012). Nihai karar verici olan Ombudsman, başvuruları sağlıklı bir şekilde değerlendirebilmek için uygun gördüğü dosyaları kurumda görev yapan diğer denetçilere dağıtabilir. Bu durumda denetçiler, dosya üzerinde gerekli incelemeleri yaptıktan sonra görüşlerini Ombudsmana iletirler. Ombudsman dosya ile ilgili görüşleri aldıktan sonra bir karar verir. Daha öncede söylendiği üzere nihai karar verici Ombudsmandır. Denetçilerin buradaki işlevi, karar verme sürecinde Ombudsmana yardımcı olmaktır (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012, md. 8). Ombudsman denetimi, kural olarak yargısal denetimde olduğu gibi idarenin tüm eylem ve işlemlerini kapsamaktadır. Ancak istisna tutulan idari eylem ve işlemlerde bulunmaktadır. KDKK md. 5'te "yasama yetkisinin kullanılmasına ilişkin işlemler", "yargı yetkisinin kullanılmasına ilişkin işlemler" ile "Türk Silahlı Kuvvetlerinin (TSK) sırf askeri nitelikteki eylem ve işlemleri" Ombudsman denetimi dışı bırakılmıştır (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012, md. 5).

Kuruma, gerçek ve tüzel kişiler başvurabilirler. Kurumu yapılacak başvuruları kolaylaştırmak çok sayıda başvuru yöntemi belirlenmiştir. Örneğin, şahsen ya da posta ile Kuruma başvuru yapılabileceği gibi e-posta yoluyla ya da Valilik ve Kaymakamlıklara verilecek dilekçelerde başvuru yapılabilmektedir. Ayrıca başvurulardan herhangi bir ücret talep edilmemektedir. KDK'ya Türk vatandaşlarının yanında vatandaş olmayan kişiler ile tüzel kişiler de başvurabilmektedir (Tahtalı, 2022, 1378). Başvuruların işleme alınabilmesi için "belli bir konuyu içermesi, başvuru dilekçesinde bulunması zorunlu bilgilerin bulunması, yargı organlarında görülmekte olan veya yargısal denetim sonucunda karara bağlanan, sebebi, konusu ve tarafları aynı olanlar ile daha önce sonuçlandırılarak karar bağlanan başvurulardan olmaması" gerekmektedir. Bu şartları sağlayamayan başvurular Kurum tarafından dikkate alınmamaktadır (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012, md. 17/3).

KDK'ya yapılan başvurular, öncelikle bir ön incelemeden geçirilmektedir. Ön inceleme neticesinde kabul edilebilir olarak değerlendirilen başvurular esastan incelenmeye alınır. Kuruma başvuru yapılabilmesi için öncelikle İdari Yargılama Usul Kanunu (İYUK) ve diğer kanunlarda öngörülen zorunlu idari başvuru yollarının tüketilmesi (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012, md. 17/4), ayrıca şikâyet konusunun Ombudsmanın görev alanına girmesi gerekmektedir (Şahin, 2010, 135). Bu şartın tek bir istisnası vardır. İYUK md. 17/4'ün 2. cümlesinde yer alan bu istisnaya göre; "telafisi güç veya imkânsız zararların doğması ihtimalinin varlığı halinde", idari başvuru yolları tüketilmeden de KDK'ya başvuru yapılabilmektedir. Burada istisnanın varlığını kanıtlama yüküm başvuru sahibindedir. KDK,

başvuru sahibi tarafından sunulan kanıtları inceleyerek bu istisnadan yararlanıp yararlanmayacağına kadar vermektedir (Tahtalı, 2022, 1385-1386).

KDKK m. 17/7 hükmüne göre; başvuru yapılan idarenin, başvuruyu zımni veya açık olarak reddetmesi halinde ret kararının ilgiye tebliğinden veya zımnen reddedilmiş sayıldığı tarihten itibaren 6 ay içinde KDK'ya başvuru yapılabilmektedir. Altı aydan sonra yapılacak başvurular, dikkate alınmamaktadır. KDK'ya yapılan başvuru dava açma süresini durdurmaktadır (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012, md. 17/8). KDKK md. 17/7 ve İYUK birlikte değerlendirildiğinde KDK'ya başvuru süresi, idareye yapılan başvurunun zımnen veya açıkça reddedilmesinden itibaren 6 ay olmakla birlikte, bu başvurunun dava açma süresini durdurabilmesi için, başvurunu işlemeye başlayan 60 veya 30 günlük dava açma süresi içinde yapılması gerekmektedir (Çağlayan, 2020, 325). Aksi halde dava açılması mümkün olmayacak, KDK'nın başvurucuyu haklı bulması ve idarenin de KDK'nın tavsiye kararına uyması başvurucunun tek beklentisi olacaktır (Tahtalı, 2022, 1386).

Ön incelemeden geçerek esastan incelemeye alınan başvurularla ilgili olarak KDK, ilgili kurum ve kişilerden gizlilik derecesine bakılmaksızın bilgi ve belge talebinde bulunabilir. Diğer bir deyişle devlet sırrı niteliğindeki belgeler dahil bütün belgeleri inceleme yetkisine sahiptir. Ayrıca başvuru konularıyla ilgili olarak bilirkişi görevlendirebilir, tanık ya da ilgili kişiler dinlenebilir. KDK tarafından talep edilen bilgi ve belgelerin, 30 gün içinde Kuruma iletilmesi zorunludur. Bilgi ve belgelerin verilmemesi veya geç verilmesi durumunda KDK, sorumlular hakkında soruşturma açılmasını talep edebilmektedir. Ancak devlet sırrı niteliğindeki bilgi ve belgeler, ilgili kamu idaresinin yetkili mercileri tarafından gerekçe gösterilerek verilmeyebilir. Böylesi bir durumda, Başdenetçi veya görevlendireceği bir denetçi bu belgeleri yerinde inceleyebilir (Demirkol, 2014, 77).

Kurum, yapılan başvurularla ilgili inceleme ve araştırmasını, altı ay içinde sonuçlandırır. Verilen kararlar, kesin olup Kuruluş Kanunun 12. maddesine göre "hiçbir organ, makam, merci veya kişi, Başdenetçiye ve denetçilere görevleriyle ilgili olarak emir ve talimat veremez, genelge gönderemez, tavsiye ve telkinde bulunamaz." Bu düzenleme gereğince Kuruma ilgili olduğu TBMM dâhil hiçbir organ müdahalede bulunamaz, emir ve talimat veremez. Ancak kuruluş mantığı gereğince Kamu Denetçiliği Kurumunun vermiş olduğu kararlar, bağlayıcı değildir, idare için yol gösterici ve tavsiye niteliğindedir (Avşar, 2012, 138). İdarelerin bu kararlara uyması beklenmektedir. Bu niteliğiyle ülkelerin demokratik niteliklerinin gelişmesine katkı sağlayacağı düşünülmektedir (Albayrak, 2020a, 287-288).

KDK'ya yapılan başvuruyla ilgili ret kararını hangi şartlar altında nasıl verileceğine ilişkin yasada ayrıntılı bir düzenleme yer almamaktadır (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012, md. 21). Bu nedenle KDK, kanun ve yönetmeliğe uygun olduğu kanaatiyle esasına girerek değerlendirme yaptığı bir başvuruyu, herhangi bir açıklama yapmak zorunda olmadan ret edebilir. KDK tarafından esasa girerek ret kararı verilmesi, idare tarafından gerçekleştirilen eylem ve/veya işlemin hukuka ve hakkaniyete uygun olduğu anlamına gelir. Ret kararının başvurunun kanun ve yönetmelikte aranan şartları taşımadığı için esasa girilmeden verilmesi durumunda ise, idari eylem ve/veya işlemin hukuka ve hakkaniyete uygun olduğu anlamı çıkarılmamakla birlikte, her iki durumda da verilen ret kararı nedeniyle başvurucu daha sonraki süreçte açacağı idari davada elini güçlendirecek lehe bir karardan mahrum olmaktadır. KDK tarafından başvuru kabul edildiğinde ise, kabul gerekçesi ve önerileri, ilgili idareye bildirilerek idarenin gereğini yerine getirmesi 30 günlük süre verilmektedir. Bu süre içerisinde idarenin ihlali ortadan kaldırması durumunda sorun çözülmüş olacaktır. Ancak idarenin tavsiye kararına uymaması da bir olasılıktır (Tahtalı, 2022, 1387-1388). Böyle bir durumda dava açma süresi kaldığı yerden devam etmeye başlar. Başvurucunun dava açması durumunda KDK tarafından

verilmiş kabul kararı, haklılığını ispatlamak açısından davacının elinde önemli bir argüman olacaktır.

Kamu Denetçiliği Kurumu Kararlarının Hukuki Statüsü

Anayasal güvenceye sahip olan KDK, idari yargının denetim yetkisinin de üzerine çıkarak hem hukuki hem de yerindelik denetimi yapabilmektedir. Bu durum KDK denetimine büyük bir avantaj sağlasa da yapmış denetim sonucunda verilen kararların bağlayıcı olmayıp tavsiye niteliğinde olması, bu avantajı olumsuz yönde etkilemektedir (Tahtalı, 2022, 1380). Ancak tavsiye niteliğinde olması bu kararları tamamen işlevsiz hale getirmemektedir. Çünkü idare KDK'nın verdiği karar neticesinde yapmış olduğu eylem ve işlemi gözden geçirerek yeni karar verebilir. Böylesi bir durumda idari yargıya gidilmeksizin sorun çözülmüş olmaktadır. İdarenin KDK tarafından hatalı olduğu tescil edilmiş eylem ve işlemini geri alması ve yeni bir işlem tesis etmesi için KDK kararlarına yönelik kamuoyu desteği önemlidir. Bu nedenle geleneksel ve sosyal medya kullanılarak vatandaşlarla iyi ilişkiler kurulması, KDK'nın saygınlığını ve etkinliğini artırmak, aynı zamanda da kamuoyu desteği sağlamak açısından önem arz etmektedir (Küçüközyiğit, 2006, 99).

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), Ombudsmanlık kurumunun etkin olarak işlediği ülkelerde Ombudsmana başvurulmaması iç hukuk yollarının tüketilmemesi olarak değerlendirip başvuruları kabul etmezken; Ombudsmanın var olduğu ancak etkin bir işlevinin olmadığı ülkelerde Ombudsmana gidilmemesi halinde dahi iç hukuk yollarının tükendiğine kabul ederek başvuruları kabul etmektedir (Demir, 2013, 14). Bu durum, bi(Dursun, 2011)r kurumun sadece varlığının yetmediğini, aynı zamanda işlevini etkin olarak yerine getirmesinin beklendiğini ve bu etkinliğin sağlanması durumunda saygın bir kurum olarak kabul edildiğini göstermektedir (Albayrak, 2020a, 288-289). Kararlarına uyulan ve saygı gösterilen ülkelerde mevzuat gereğince Ombudsman kararlarına uymak zorunlu olmasa bile fiiliyatta uyulduğu için bu kararlar defacto hukuk kuralı haline gelecektir.

Kamu Denetçiliği Kurumuna Yapılan Başvurular ile Verilen Kararların İdari İşlemler ve İdari Davalar Üzerindeki Etkisi

Bu bölümde KDK'ya yapılan başvuruların, idari işlemler, idari dava açma süreleri ve İdari yargıda görülmekte olan davalar üzerine etkisi ele alınmaktadır.

İdari İşlemler Üzerindeki Etkisi

KDK tarafından verilen kararlar, bağlayıcı olmasa da başvurucu ile idare arasında bir köprü görevi görmektedir. KDK yaptığı inceleme sonucunda başvurucuyu haklı göre bileceği gibi idareyi de haklı görebilir. Yapılan başvuru üzerine KDK, idareyi haklı bulabilir. Böylesi bir tespit, idarenin başvuru konusu eylem ve işleminin hem hukuka hem de hakkaniyete uygun olduğu anlamına gelmektedir. Bu durumda idarenin herhangi bir yeni eylem ve işlem yapması beklenmez. Ancak KDK kararları bağlayıcı olmadığı için idare kendi lehine verilmiş karara rağmen eskisini kaldırarak yeni bir eylem ya da işlem tesis her zaman için mümkündür. Tam tersine KDK tarafından başvurucunun haklı görülmesi durumunda ise, idarenin eskisini iptal ederek yeni bir eylem ve işlem yapması beklenmektedir (Tahtalı, 2022, 1381). İdarenin böyle bir tavır alması zorunlu olmamakla birlikte devlet kurumlarının güvenirliğinin sağlanması,

kurumlar arası eşgüdümün ve eylem birliğinin sağlanması, hukuk devleti olmanın bir gereği olarak bu kararlara uyulması gerekmektedir.

İdari Dava Açma Süresi Üzerine Etkisi

İdari yargıda görülen davalar, iptal davaları ve tam yargı davaları şeklinde iki başlık altında incelenmektedir. Bir de İYUK madde 31'de düzenlenmiş vergi davaları vardır. Vergi davaları, ayrı bir idari dava türü olmayıp uyuşmazlığın durumuna göre iptal ve/veya tam yargı davasının konusu oluşturabilmektedir. İptal ve tam yargı davalarının idari yargı sistemi içindeki rolü, doktrinde, "İdarenin, özel hukukla kavranamayan etkinlikleri sonucunda, kişilerin hukuk düzenince korunan mal ve şahıs varlığında yaratılan bozukluk, yani zarar, tam yargı davası ile düzeltilirken hukuk düzeninde yarattığı bozukluk ise iptal davası ile giderilir." şeklinde açıklanmaktadır (Karahanoğulları, 2007, 203). İdari davaların açılabilmesi için yasalarla düzenlenmiş belirli sürelere uyulması gerekmektedir.

KDK'ya başvuru, idare mahkemelerinde dava açma süresini durdurmaktadır. KDK'ya yapılan başvurunun dava açma süresini durdurucu etkisi, başvurunun yapılma zamanının tespitini önemli hale getirmektedir. KDKK'ya göre, başvuru tarihi, dilekçenin Kuruma, valilik veya kaymakamlıklara verildiği, diğer hâllerde başvurunun Kuruma ulaştığı tarihtir (Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu, 2012, 17/7). KDK tarafından ilk inceleme aşamasına verilen kararın ya da esastan inceleme neticesinde verilen ret kararının ilgiliye tebliğ tarihinden itibaren duran dava açma süresi kaldığı yerden işlemeye devam etmektedir. Başvurunun, esastan inceleme sonrasında uygun görülerek kabul edilmesi halinde ise, kabul gerekçesi ve önerileri, ilgili idareye bildirilerek idarenin gereğini yerine getirmesi 30 günlük süre verilmektedir. Bu süre içerisinde idarenin ihlali ortadan kaldırması durumunda sorun çözülmüş olacaktır. Ancak idarenin tavsiye kararına uymaması da bir olasılıktır. İdarenin tavsiye kararın uyarak ihlali ortadan kaldırmaması halinde dava açma süresi, uymama kararının ilgiliye tebliğinden itibaren veya idarenin herhangi bir cevap vermemesi durumunda ise verilen 30 günlük sürenin dolmasından itibaren kaldığı yerden işlemeye devam edecektir (Tahtalı, 2022, 1388). KDK tarafından yapılan inceleme ve araştırmanın, başvuru tarihinden itibaren 6 ay içerisinde sonuçlandırılamadığı taktirde ise durmuş olan dava açma süresi, 6 aylık süre sonrasında tekrar aldığı yerden işlemeye başlar (Demirkol, 2014, 88-89).

Kamu Denetçiliği Kurumu Kararlarının İdari Yargıda Görülmekte Olan Davalar Üzerine Etkisi

KDK tarafından başvurucu lehine karar verilmesi, diğer bir ifadeyle başvurusu kabul edilmesi ve ilgili idareye ihlalin kaldırılması tavsiyesinde bulunulması durumunda, idare tavsiyeye uyup ihlali sona erdirmese bile, idare mahkemesinde dava açıldığında bu karar, mahkeme nezdinde başvurucunun haklılığını gösteren önemli bir argüman olacaktır. Zira, daha öncede belirtildiği üzere KDK tavsiye kararlarının, yargılama sürecinde idare mahkemeleri tarafından dikkate alınarak esasa etki edebilecek sonuçlar doğurması her zaman mümkündür (Tahtalı, 2022, 1390). Bununla ilgili çeşitli örnek kararlar bulunmaktadır. Örneğin; Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu (İDDK) tarafından yakın tarihte verdiği, bölge idare mahkemelerinin benzer konularda verdikleri farklı kararlar arasındaki çelişkinin giderilmesine yönelik bir kararda, karara katılmayarak bir üye karşı oy yazısında KDK'nın 2016 yılında vermiş olduğu bir tavsiye kararını referans almıştır (Danıştay İdari Dava Daireleri Kurulu, 2021). Benzer şekilde Yüksek Seçim Kurulu (YSK) tarafından verilen mühürsüz oyların geçerli sayılması kararının idari davaya konusu olup olmayacağının tartışıldığı 2017 tarihli Danıştay 10. Dairesi kararında, dairenin çoğunluk görüşü YSK kararlarının idari işlem olmadığı, dolayısıyla idari dava konusu olamayacağı yönünde olsa da dava dilekçesinde 2015 yılında KDK tarafından verilen bir tavsiye kararına atıfta bulunularak YSK kararının idari bir işlem

olduğu iddia edilmiştir (Danıştay 10 Daire, 2017). Bu iki mahkeme kararı, KDK tavsiye kararlarının yargılama sürecinde tartışıldığını ve süreç içinde mahkeme kararlarına esas teşkil edebileceğini göstermektedir (Tahtalı, 2022, 1391).

Benzer şekilde Ankara Bölge İdare Mahkemesi (BİM) 4. İdari Dava Dairesi tarafından 2020 yılında verilen bir karar, KDK tavsiye kararlarının idari yargı üzerindeki etkisine önemli bir örnek teşkil etmektedir. Söz konusu dava, Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi (İİBF) Uluslararası İlişkiler Bölümünde açılan araştırma görevlisi kadrosu için yapılan sınav sonucunda sınavı kazandığı belirtilen adayın atanması işleminin iptali için açılmıştır. Aynı sınava katılan ama ikinci sırada olduğu gerekçesiyle başarısız bulunarak ataması yapılmayan aday idareye itiraz etmiş, itirazın reddedilmesi üzerine KDK'ya başvurduğu bulunmuştur. Başvuru üzerine KDK bilirkişi atayarak sınavla ilgili inceleme yaptırmıştır. Bilirkişi tarafından yapılan incelemede başvurucunun daha yüksek puan alması, dolayısıyla söz konusu kadroya başvurucunun atanması gerektiği, bu nedenle yapılan atama işleminin hukuka aykırı olduğu tespit edilmiştir. KDK, bilirkişi raporunu esas alarak Karabük Üniversitesine sınav sonuçlarının yeniden değerlendirilmesi tavsiyesinde bulunmuş, ancak üniversite sınav kağıtlarını tekrar değerlendirmesine rağmen eski kararında direnmiş ve yapılan atamayı iptal etmemiştir. Bunun üzerine açılan söz konusu davada yerel mahkeme KDK tarafından yaptırılan bilirkişi incelemesini kararına esas almış ve dava konusu atama işleminin iptaline karar vermiştir. Davalı idare tarafından istinafa gidilmesi üzerine Ankara Bölge İdare Mahkemesi 4. İdari Dava Dairesi yerel mahkeme kararını hukuka uygun bularak istinaf talebini ret etmiştir (Ankara Bölge İdare Mahkemesi 4. İdari Dava Dairesi Kararı, 2020; Aktaran Tahtalı, 2022, 1391-1392). Son örneğimiz ise, Danıştay 8. Dairesi tarafından 2021 yılında verilmiş bir karardır. Söz konusu Danıştay dairesi, dava konusu olayla ilgili KDK tavsiye kararına uyulmamasını hukuka aykırılık olarak kabul edilerek yerel mahkeme tarafından verilen iptal kararını ve bu karara ilişkin yapılan istinaf başvurusunun reddi kararlarını hukuka uygun bularak temyiz talebini reddetmiş ve kararı onamıştır (Danıştay 8. Dairesi, 2021; aktaran Tahtalı, 2022, 1392-1393). Bu kararlar, KDK tarafından verilen tavsiye kararlarının, idari yargı kararlarında esasa temel oluşturduğunu göstermektedir. Süreç içerisinde benzer mahkeme kararların daha sık görüleceği ve bu nedenle idareler tarafından KDK tavsiyelerine uyma eğiliminin artacağı öngörüsünde bulunmak herhalde yanlış olmayacaktır.

Kamu Denetçiliği Kurumunun Sağladığı Yararlar

Kurumun faaliyete geçtiği 2013 yılından itibaren verilen tavsiye kararları istikrarlı bir şekilde artmaktadır. 2013 yılında tavsiye kararı ile kısmen tavsiye kısmen ret kararı sayısı 75 iken bu sayı 2022 yılında 1722'e ulaşmıştır. Tavsiye kararlarının artışına paralel olarak kurumların verilen kararlara uyma oranı da yükselmektedir. 2013 yılında tavsiye kararına uyma oranı %20 iken; bu oran, 2022 yılında %80'i aşmıştır (KDK, 2023, 80-82). KDK, faaliyete başladığı 2013 yılında günümüze kadar ki süreçte bir yarar sağlamıştır. Bu yararları, üç başlık altında toplayabiliriz. Bunlar, İdari Yargının İş Yükünü Azaltması, Hukuk Devleti Anlayışının Gelişmesine Katkı Sunması ve Cevap Verebilen İdare İlkesini Geliştirmesidir.

İdari Yargının İş Yükünü Azaltması

KDK'nın oluşturulması ve etkin bir şekilde faaliyet göstermeye başlaması ile idarî yargının iş yükünün azalacağı öngörülmüştür (Keskin ve Yeşil, 2018, 54). Nitekim KDK'nın kurulması ile birlikte başvuru şeklinin masrafsız ve kolay olması, hızlı çözüm bulma imkânı ve yargının karmaşıklığı ile muhatap olmama isteğiyle oldukça ciddi sayıda başvurular yapılmış ve çözüm bulunamaması halinde idarî yargı yoluna gidilmesi tercih edilmiştir. KDK'ya 2022 yılında 17.816 başvuru yapılmıştır. Bu başvurularla birlikte 2013 yılından beri yapılan toplam başvuru sayısı 207.403'e ulaşmıştır. En fazla başvuru 90.209 adet ile 2020 yılında

gerçekleşmiştir (KDK, 2023). 2020 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %330 oranında bir artışın görülmesinin nedenini toplam başvuruların %80'28'ini oluşturan ekonomi, maliye ve vergi alanındaki artışlar oluşturmaktadır. Bu alandaki başvuru sayısı ilginç bir şekilde bir önceki yıla göre %4518 oranında artmıştır (KDK, 2021, 70).

2022 yılında yapılan başvuruların %98,09'unun gerçek kişiler, %1,91'ini tüzel kişiler yapmıştır. En çok başvuru kamu personel rejimine ilişkin olmuştur (%24,27). İkinci en fazla başvuru ise %20,56 oranla adalet, milli savunma ve güvenlik konusunda yapılmıştır. En az başvuru ise 7 adet başvuru ile kadın hakları (%0,04) ve 12 adet başvuru ile ailenin korunması (%0,07) konularında olmuştur. Hakkında en fazla şikâyet başvurusunda bulunulan kamu idarelerinde ilk üçe sırasıyla Adalet Bakanlığı (%18,71), Mahalli İdareler (%13,35), Üniversite ve Fakülteler (%6,65) girmektedir. 2022 yılında 2021 yılından devreden 2.042 adet dosya ile birlikte toplam 19.858 başvuru incelenmiş, incelenen başvuruların 18.094 adeti sonuçlandırılırken, 1.764 adedi 2023 yılına devretmiştir. Sonuçlandırılan başvurulardan yarısından fazlası 12.706 adeti (%73,09), gönderme kararı, incelenemezlik kararı ve başvurunun geçersiz sayılması gibi kararlar verilerek herhangi bir işlem yapılmadan sonlandırılmaktadır. Geriye kalan yaklaşık %27'lik bir başvurunun ise %8,13'ü dostane çözüm yolları önerilerek, %6,29 tavsiye kararı verilerek, %3,58'i kısmi ret ve kısmi tavsiye kararı verilerek başvurucunun lehine sonuçlandırılmakta, geriye kalanlara hakkında ise %5,83'lik oranlar ret kararı, %2,6 oranla karar verilmesine yer olmadığı kararı verilerek başvurucunun aleyhine idarenin lehine karar verilmiştir (KDK, 2023, 57-68). Dostane çözüm bulunan 1.419 adet dosya, yargı yerine gitmeden çözülmüş ve iş yükünün azaltılmasına katkıda bulunulmuştur. Diğer dosyaların yargıya gitme ihtimali olduğu için bu şekilde değerlendirmek mümkün gözükmemektedir. KDK'nın bilinirliğinin artması ve vermiş olduğu kararlara uyulması durumunda başvuru sayısının daha da artacağı düşünülmektedir.

Hukuk Devleti Anlayışının Gelişmesine Katkı Sunması

İdare Hukukunun temel ilkelerinden biri olan hukuk devleti prensibi, doğası itibariyle devlet otoritesini sınırlayan ve bu kamusal güç karşısında bireyin güvenliğini ve haklarını garanti eden bir sistemin en önemli unsurudur. Bu önemin gereği olarak, hukuk devleti ilkesinin yerleşmesini ve tüm kurumlarda uygulanmasını amaçlayan yönetim sistemlerinin temelinde, kamu otoritesinin ve işlemlerinin hukukla bağlı olması, bireyin özgürlük alanlarının genişletilmesi, bu özgürlüklerin etkili, işlevsel kurumlar aracılığıyla güvence altına alınması yer almaktadır (Kahraman, 2011, 367). Kamu idarelerinin hukukla bağlı olup olmadıklarını, insan hakları kurallarına riayet edip etmediklerini inceleyerek bireylerin haklarını savunan mekanizmalardan biri de KDK'dır (Şahin, 2010, 141).

Bu anlamda KDK, idarenin, hukuka uyarlığı bulunmayan, kanuna uygun olsa da hukuk devleti ilkesi bakımından hakkaniyete uymayan, yasaların yetersiz ve daraltıcı şekilde yorumlanması oluşan olumsuz uygulamalarını hukuk devleti adına süzgeçten geçirme, bağımsız bir şekilde yorumlama yetkisine sahip olan bağımsız bir kamu otoritesi olarak ortaya çıkmaktadır (Kahraman, 2011, 365). Yargı denetimi, klasik anlamda sadece olanı, hukukî mevzuat bakımından değerlendirmekte ve idarenin takdir yetkisine karışma yetki ve imkânı bulunmamaktadır. Oysa hukuk devleti ilkesinin istikrarlı bir şekilde uygulanabilmesi için idarenin eylem ve işlemlerinin sadece mevzuata uygunluk bakımından değil kalite, verimlilik, "iyi idare" kapsamında da değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu noktada, KDK, sahip olduğu işlevi ve yetkileri ile bu beklentiyi karşılayabilecek durumdadır (Erhürman, 1995, 98).

Cevap Verebilen İdare İlkesini Geliştirmesi

Kamu otoritelerinin hizmetlerinden etkilenen bireylerle arasındaki güven ilişkisinin geliştirilmesi, şeffaf ve hesap verebilir idare beklentilerine ve cevap verebilen idare ilkesinin gelişimi önemli katkı sağlamaktadır. Cevap verebilirlik ilkesi, "iyi idare" yaklaşımının önemli

unsurlarından biri olup bireylerin, kamu otoritesi içerisinde yer alan görevliler tarafından yaptıkları başvuru kapsamında etkin bir şekilde dinleneceklerini ve talepleri gereğince cevaplandırılacakları anlamına gelmektedir. Söz konusu anlayış, *"Vatandaş Önce Gelir"* yaklaşımının sonucu olarak doğmuştur (Vigoda, 2002, 22). Bu kabul çerçevesinde hareket eden kamu idareleri, sonuç odaklı hareket, özel sektör tipi yapılanma, vatandaşın hizmete ulaşmasında kolaylıklar oluşturma yöntemleriyle hareket etmişler ve bürokrasiden şikâyet en aza indirmeye çalışılmışlardır (Keskin ve Yeşil, 2018, 56).

Özellikle kamunun özel sektörle birlikte faaliyet gösterdiği eğitim, sağlık gibi hizmet alanlarında vatandaşın ihtiyaçlarına en uygun şekilde cevap verebilen kesim ayakta kalacağı düşünülerek, oluşan bu rekabet ve yönetim anlayışındaki gelişmelerle kamu idareleri, kendisine başvuran bireylerin talep ve ihtiyaçlarını önemseyerek hızlı ve uyumlu cevap verebilme yöntemleri geliştirmişlerdir. İşte KDK, kamu idarelerinin vatandaşın taleplerine cevap vermediği veya yetersiz cevap verdiği durumlarda devreye girmekte ve aldığı tavsiye kararları veya dostane çözüm yöntemleri ile kamu idarelerinin cevap verebilirlik kapasitesini artırmaktadır. Kurum, 2017/14855 numaralı başvuru hakkında verdiği kararda kamu otoritesinin verdiği cevabın talebe uygun ve yasa yollarını içerir şekilde olması gerektiğini belirtmiş ve karar içeriğini düzeltmesi için idareye tavsiyede bulunmuştur (Kamu Denetçiliği Kurumu Kararı, 2018a). Aynı şekilde, Kurum, 08.01.2015 tarihinde Türk vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunan başvurucuya 15.01.2018 tarihine kadar cevap verilmemesini bilgi edinme hakkının, zamanında cevap verilme hakkının ihlali olarak görmüş ve ilgili idareye işleme karşı bir an önce cevap verilmesi yolunda öneride bulunulmuştur (Kamu Denetçiliği Kurumu Kararı, 2018). Bu ve benzeri birçok karar, cevap Kamu Denetçiliği Kurumunun cevap verebilirlik ilkesini geliştirme yolunda faydalı içtihatlarda bulunduğu göstermektedir (Keskin ve Yeşil, 2018, 56).

Kamu Denetçiliği Kurumunun Zayıf ve Güçlü Yönleri

Ombudsmanın, güvenilir kişiler arasından seçilmesi ve belli bir eğitim düzeyine sahip olması önemlidir. Çünkü Ombudsmanın güvenilir bir kişi olması, vatandaşların sorunlarının çözüme ulaşacağı konusundaki inancını, dolayısıyla Kamu Denetçiliği Kurumunun işlevselliğini artıracaktır. Ancak Türkiye'de ilk ombudsman seçim süreci sıkıntılı olmuştur. Bu nedenle de toplumun geniş kesimlerince güvenilirliğinin sorgulandığını söylemek yanlış olmayacaktır. Silahlı kuvvetlerin Kamu Denetçiliği Kurumunun yetki alanı dışında olması da Ombudsmanlık Kurumunun yetki alanının sınırlandırıldığı gerekçesiyle eleştirilere neden olmaktadır (Demir, 2013, 8-9). Ayrıca verilen kararların uygulatılabilmesi konusunda Ombudsman yetkilerinde eksiklik olduğu söylenebilir. Kararların uygulatılmasının ve işlerlik kazanmasının tek etkin yolunun kamuoyunun bilgilendirilmesi neticesi oluşacak kamuoyu baskısı olduğu düşünülmektedir (Avşar, 2012, 125).

Bu olumsuz niteliklerine karşın Kamu Denetçiliği Kurumunun çeşitli üstünlükleri de vardır. Örneğin; Ombudsman idareyi sadece yasallık değil yerindelik açısından da denetlemektedir. Yerindelik denetimi, iş ve işlemleri sadece yasaya uygun olup olmadığına göre değil aynı zamanda hakkaniyete uygunluğunu da incelemektedir (Demir, 2013, 6). Bu niteliği ile sadece hukuksal inceleme yapan yargısal denetime göre avantajlı bir konumda olduğu söylenebilir. Sonuç olarak; Kamu Denetçisinin vereceği kararların idarece uygulanma zorunluluğu olmaması nedeniyle Kurumun Türkiye'de etkin olamayacağını iddia edenlerin (Dursun, 2011, 395) yanında tam tersine oldukça etkili olacağını düşünenler de bulunmaktadır. Etkili olacağını iddia edenlere göre; İdare, hukuken Ombudsmanın vardığı sonuç ve görüşe uygun işlem tesis etmek zorunda değilse de uygulamadığı kararlar kamuoyu nezdinde hükümetin sorumluluğuna yol açacağından (Akın, 1998, 530) İdareler Ombudsman kararlarını uygulamak zorunda kalacaklardır (Albayrak, 2020a, 288).

Sonuç ve Öneriler

1982 Anayasasının 2. Maddesinde devletin nitelikleri başlığı altında yer alan "Hukuk Devleti" ilkesi gereğince idarenin eylem ve işlemleri hukuka uygun olmak zorundadır. İdari faaliyetlerin sadece hukuka uygun olması yeterli değildir. Aynı zamanda bu faaliyetlerin, "yerindelik", "hakkaniyet" ve "kamu yararı" ilkelerine uygun olması gerekmektedir. İdari faaliyetlerin bu ilkelere ve hukuka uygun yürütülüp yürütülmediğinin kontrolü ancak denetim ile mümkün olmaktadır. Mevzuatımızda idarenin eylem ve işlemlerinin denetimi, çeşitli denetim yöntemleri kullanılarak yapılmaktadır. Bu denetim yöntemlerinden birisi de Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsman) denetimidir. İdari bir teşkilat niteliğinde olmakla birlikte işlemi yapan idareden bağımsız olan KDK tarafından yapılan denetim, yargıya gitmeden önceki son idari başvuru yoludur.

Köprüden önceki son çıkış olan KDK kararları, idarenin bu kararlara uyması durumunda yargıya gitmeye gerek kalmadan uyuşmazlığın çözümünü sağlamaktadır. KDK kararları bağlayıcı olmamakla birlikte yapmış olduğu tespit sayesinde bir ihlalin varlığını ortaya koymakta ve başvurucunun haklılığı diğer bir idari makam tarafından tescil edilmiş olmaktadır. Bu durum, vatandaşların idareye karşı korunmasında bir moral üstünlüğü sağlamakta, idarenin yapmış olduğu gayri hukuki ve hakkaniyete aykırı eylem ve işlemlerin açığa çıkartılmasında önemli bir işlev görmektedir.

Kamu idarelerinde önemli sorunlardan birisi karar alma mekanizmalarının yavaş işlemesi ve kamu görevlilerinin inisiyatif kullanmaktan kaçınmasıdır. Alt makamların sorumluluk almaktan kaçınarak, sorumluluğu daima üst makamlara atarken; üst makamlarsa KDK'nın verdiği tavsiye kararları genelde alt makamlara havale ederek sorumluluktan kaçmaya çalışmaktadır. Bu tür bir yaklaşımın sonucu ise KDK kararlarına uyulmaması şeklinde tezahür etmektedir. Bu nedenle KDK kanununda yapılacak değişiklikle hukuki bir gerekçe olmadan KDK kararlarının gereğini yerine getirmeyen kamu görevlilerine bir yaptırım getirilmelidir. Bu yaptırım disiplin cezası olabileceği gibi kamu görevlilerinin terfilerinde göz önünde bulundurulacak bir kriter niteliğinde de olabilir.

Sonuç olarak, KDK denetiminin, çeşitli eksiklikleri ve zayıflıkları olmasına rağmen anayasal bir güvenceye sahip olduğu ve idari dava açma süresini durdurduğu, verilen kararlar tavsiye niteliğinde olsa da başvurucunun haklılığını tescil ettiği ve bu tescilin idari davalarda başvuru sahibinin elinde önemli bir argüman olduğu, KDK kararlarının mahkemeler tarafından esasa temel olarak kullanılmaya başladığı görülmektedir. Bu nedenle KDK denetimin Türkiye için yeni bir denetim yöntemi olmasına karşın etkili bir denetim yöntemi olduğu ve bu etkililiğini hızla artırdığı söylenebilir. Tanınırlığının ve saygınlığının artması ile birlikte bu denetimin usulünün çok daha etkili olacağı ve idare mahkemelerinin yükünü önemli ölçüde azaltacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Akın, C. (1998). Cumhuriyetimizin 75. Kuruluş Yıldönümünde Yönetimin Denetlenmesinde Yeni Bir Denetim Yolu: Ombudsman. *Türk İdare Dergisi 70* (421), 517-550.

Akpinar, E. (2006). *Kamu yönetiminde denetim olgusu ve Türkiyede kamu yönetiminin denetlenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Albayrak, H. (2012). *Kamu Kurumlarında Bireysel Performans Ölçümü* Turgut Özal Uluslararası Ekonomi ve Siyaset Kongresi - II (19-22 Nisan 2012) Malatya.

Albayrak, H. (2020a). Kamu Yönetiminin Denetimi. In A. Yaktın (Ed.), *Yeni Kamu Yönetimi* (pp. 243-283). Ankara: Nobel Yayınevi.

Albayrak, H. (2020b). Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumunun Türk Kamu Yönetiminin Denetimindeki Yeri ve İşlevi. *Sayıştay Dergisi*, *31*(119), 129-153.

Anayurt, Ö. (2020). *Anayasa Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık

Ankara Bölge İdare Mahkemesi 4. İdari Dava Dairesi Kararı (2020), https://www.lexpera.com.tr/ictihat/bolge-idare-mahkemesi/ankara-bim4-idd-e-2019-4217-k-2020-2054-t-17-9-2020 (2020).

Arslan, S. (2020). *Sunuş. içinde İşkence ve Kötü Muameleye Karşı Ulusal Önleme Mekanizması 2019 Yılı Raporu*.

Atay, C. (1999). *Devlet Yönetimi ve Denetimi* (2 ed.). Ankara: Alfa Yayınları.

Atay, E. E. (2014). Hukuk Devleti İlkesi Işığında İdarenin Denetimi ve Kamu Denetçiliği Kurumu. *Ombudsman Akademik* (1), 1-30.

Avşar, B. Z. (2012). *Ombudsman: İyi Yönetilen Türkiye İçin Kamu Hakemi*. Ankara: Hayat Yayınları.

Aydın, A. H. (2018). *Türk Kamu Yönetimi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık

Ayşe, A. (2012). Türk Kamu Yönetiminde Etik ve Etik Dışı Davranışlara Yönelik Düzenlemeler Üzerine Bir Değerlendirme. *Denetim*, *25*(117), 56-66.

Bereket, Z., & Demirkol, S. (1996). İdari Yargıda İdari Savcılık Kurumu. *Danıştay Dergisi* (90), 25-52.

Çağlayan, R. (2020). *İdari Yargılama Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Danışta İdari Dava Daireleri Kurulu (2021). https://legalbank.net/arama/mahkeme-kararlari (2021).

Danıştay 8. Dairesi (2021). https://www.lexpera.com.tr/ictihat/danistay/8-d-e-2020-7626-k-2021-3286-t-21-6-2021 (2021).

Danıştay 10 Daire (2017). https://legalbank.net/arama/mahkeme-kararlari (2017).

Demir, R. (2013). Karşılaştırmalı Olarak Ombudsman ve Avrupa Birliği Ombudsmanı. *Denetim*, *26*(121), 4-15.

Demirkol, S. (2014). Kamu Denetçisi (Ombudsman) Kurumunun Etkinliğinin Sağlanması ve Yargıyla İlişkisi Hakkında Kıyaslamalı Bir Çalışma Taslağı. *İdare Hukuku ve İlimleri Dergisi*, *15*(2), 73-99.

Dursun, H. (2011). Türkiye'de ombudsmanlığın (Kamusaylığın) etkin olarak işleyebilme yetisi yoktur. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* (95), 377-418.

Erhürman, T. (1995). *Dünyada ve KKTC'de Ombudsman*. Lefkoşe: Işık Kitabevi Yayınları.

Eryılmaz, B., & Biricikoğlu, H. (2011). Kamu Yönetiminde Hesap Verebilirlik ve Etik. *İş Ahlakı Dergisi*, *4*(7), 19-45.

Gökçe, A. F. (2012). Çağdaş Kamu Yönetiminde Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık) ve Türkiye İçin Askeri Ombudsmanlık Önerisi. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, *17*(2), 203-227.

Gözübüyük, A. Ş. (1991). *Yönetsel Yargı*. Ankara: S Yayınevi.

Günel, N. (1995). 2000'li Yılların Eşiğinde Yönetsel Denetleme Sistemine Eleştirel Bir Bakış. *Türk İdare Dergisi (TİD)*, *67*(409), 17-36.

Işık, S. (2019). *Türk Kamu Yönetiminde Denetim Reformları ve Kamu Çalışanlarının Denetim Algılarının Performanslarına Etkisi: Kastamonu İli Örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Işıkay, M. (2009). *Avrupa Birliği Hukuku'nda Ombudsman*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kahraman, M. (2011). Hukuk Devletine Katkıları Bakımından Kamu Denetçiliği/Publıc Auditing And The Protection Of The Rule Of Law. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *8*(16), 355-373.

Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu - KDKK, Pub. L. No. 6328, 28338 https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6328.pdf (2012).

Kamu Denetçiliği Kurumu Kararı, (2018a).

Kamu Denetçiliği Kurumu Kararı, (2018b).

Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kurulması ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, 25486 https://www.etik.gov.tr/mevzuat/kanunlar/ (2004).

Karahanoğulları, O. (2007). Birel İşlemlere Karşı Açılan İptal Davalarında İlgi Bağı Sorunu. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *62*(03), 201-232.

KDK (2021). *2020 Yıllık Raporu*. Ankara: Kamu Denetçiliği Kurumu

KDK (2023). *2022 Yıllık Raporu*. Ankara: Kamu Denetçiliği Kurumu.

Keskin, B., & Yeşil, Y. (2018). İdare Hukukunda "İyi İdare" İlkelerinin Kapsamı ve Kamu Denetçiliği Kurumu (Ombudsmanlık)'nun Kararlarına Etkisi. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *8*(2), 39-66.

Kestane, D. (2006a). Çağdaş bir denetim organizasyonu olarak ombudsmanlık (kamu denetçiliği). *Maliye Dergisi*, *151*(2), 128-142.

Kestane, D. (2006b). Çağdaş Bir Denetim Organizasyonu Olarak Ombudsmanlık (Kamu Denetçiliği). *Maliye Dergisi* (151), 128-142.

Köse, H. Ö. (2004). Küreselleşme Sürecinde Uluslararası Denetimin Artan Önemi ve Kamusal Denetimin Uluslararasılaşması Sorunu. *Amme İdaresi Dergisi*, *37*(3), 37-62.

Küçüközyiğit, G. (2006). Ombudsmanlık Kurumu: Hukuksal ve Siyasal Bir İnceleme. *Uluslararası Hukuk ve Politika* (05), 90-111.

Demirci, K. (2015). *Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yollarından Biri Olarak Kamu Denetçiliği Kurumu.* Yüksek Lisans Tezi. Turgut Özal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Odyakmaz, Z., Bostancı, Y., & Güzel, O. (2012). 6328 Sayılı Kamu denetçiliği kurumu Kanunu çerçevesinde Kamu başdenetçisine ilişkin yaş şartının değerlendirilmesi.

Pickl, V. J. (1986). Ombudsman ve Yönetimde Reform. *Amme İdaresi Dergisi*, *19*(4), 37-46.

Sanal, R. (2002). *Türkiye'de Yönetsel Denetim ve Devlet Denetleme Kurulu*. Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü - TODAİE.

Sayıştay. (2000). *SAYIŞTAY (2000). Performans ve Risk Denetim Terimleri, Ankara: Sayıştay.* Sayıştay Yayınları.

Sayıştay Kanunu, 27790 https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6085.pdf (2010).

Sözen, S. (2016). Türk Kamu Yönetiminin Denetlenmesi. In S. Sözen (Ed.), *Kamu Yönetimi*. Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Şahin, R. Ombudsman Kurumu ve Türkiye'de Kurulmasının Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Avrupa Birliği Üyeliği Üzerine Etkileri. *Türk İdare Dergisi*(468), 131-157.

Şahin, R. (2010). Ombudsman Kurumu ve Türkiye'de Kurulmasının Türkiye'nin Demokratikleşmesi ve Avrupa Birliği Üyeliği Üzerine Etkileri. *Türk İdare Dergisi*, *468*, 131-158.

Tahtalı, M. B. (2022a). Türk Hukukunda Bir Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolu Olarak Ombudsman Denetiminin İdare Hukukuna ve İdarei Davalara Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (2), 1365-1403.

Tahtalı, M. B. (2022b). Türk Hukukunda Bir Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolu Olarak Ombudsman Denetiminin İdare Hukukuna ve İdari Davalara Etkisi Üzerine Bir Değerlendirme. *Galatasaray Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* (2).

Tan, T. (2014). *İdare Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.

TDK (2023). Denetim. In *Türk Dil Kurumu Genel Türkçe Sözlük*.

TİHEK (2019). *2018 Faaliyet Raporu*. Ankara: Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu.

Tortop, N. (1974). Yönetimin Denetlenmesi ve Denetleme Biçimleri. *Amme İdaresi Dergisi*, *7*(1), 27-50.

Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Kanunu (2016). Ankara: T.C. Resmi Gazetesi. https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.6701.pdf (2016).

Usta, H. (2014). Türkiye'de Ombudsman (Kamu Denetçiliği) Kurumu. *Denetişim* (14), 59-64.

Vigoda, E. (2002). From responsiveness to collaboration: Governance, citizens, and the next generation of public administration. *Public administration review*, *62*(5), 527-540.

Yıldırım, R., & Çınarlı, S. (2018). *Türk İdare Hukuku Dersleri* (Vol. I). Ankara: Astana Yayınları.

Yılmaz, A., & Akdemir, D. Ş. (2020). Ombudsmanlık Kurumunun Etkinliğinin Kurum Kararları Üzerinden İncelenmesi. *Ombudsman Akademik*, *7*(13), 15-55.

Yılmaz, Ş. E. (2014). *1982 Anayasası'na 2010 Anayasa Değişiklikleri ile Getirilen Kamu Denetçiliği Kurumu ve İdari Yargı Denetimi ile İlişkisi*. Yüksek Lisans Tezi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yüksel, C. (2006). Kamu Yönetiminde Etik ve Türk Kamu Yönetiminde Etik Hakkında Yeni Yasal Düzenlemeler. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, *64*(2), 167-211.

Zariç, S., & Albayrak, H. (2017, 26-28 Ekim 2017). *Halkla İlişkilerde Lobicilik Faaliyetlerinin Yeri* III. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu: Sosyal Beşeri ve İdari Bilimler, Kahramanmaraş.

Tarihsel Perspektiften Türkiye Kırsal Hayatına ve Tarımsal Üretimin Seyrine Sosyolojik Bir Bakış

Hayrettin KARADENİZ[1]

Giriş

Toplumlar kendi kültürel unsurlarını belirli bir tarihsel süreçte yaratır ve bunu özellikle dil ve gelenekler vasıtasıyla sonraki kuşaklara aktarırlar. Kültürel kodların yaratım sürecine Weberci anlamacı perspektiften baktığımızda bireysel bir eylemin, Durkheimcı organizmacı perspektiften baktığımızda ise kolektif bir eylemin ön plana çıktığını görürüz. Ne tür bir eylem tarzı gerçekleştirilmiş olursa olsun, tarih akıp giden bir nehir misali içinden geçtiği coğrafyayı da şekillendirmekte ve toplumsal değişimin belirleyicisi olmaktadır. Bu noktada Herakleitos'un özdeyişiyle değişmeyen tek şeyin değişim olduğunu düşündüğümüzde geçmiş ile şimdiki arasında çoğu şeyin farklılık arz edeceği aşikârdır. Tarihi şekillendiren asıl unsurun insan eylemi olduğunu bildiğimize göre bir toplumun bütün kültürel motiflerinin o toplumun tarihsel sürecinde bireysel ve kolektif eylemler neticesinde ortaya çıktığı sonucuna varıyoruz.

Akıp giden zaman, gelenekleri toplumların kalbinden söküp atamamıştır. Kültürün bir parçası olan örf, adet ve gelenekler halktan gördüğü kutsallığı modern dönemde de sürdürmektedir. Fakat ülkenin çağdaşlaşma sürecinde kırsalın dönüşümü ve gelişimi ilerleme yönünde belki de en önemli kriteri oluşturmaktadır. Kırsal gelişme dendiğinde genelde tarım ve hayvancılığın gelişmesi akla gelmektedir (Ceylan & Somuncu, 2018). Buna istinaden kırsalda yaşayan insanların eğitilmesi ve sosyoekonomik düzeylerinin yükseltilmesi kırsal gelişmenin olmazsa olmazı olarak görülür. ABD'nin popülistlerine göre de kırsal alanda yaşayanların sorunları; sanayi kapitalist sistemin başarısızlıklarından çok organizasyon eksikliği, kırsal sosyal kurumların başarısızlıkları, yetersiz altyapı ve teknoloji geriliğinden kaynaklanmaktadır (Summers & Buttel, 2000).

Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemâl Atatürk köylünün milletin efendisi olduğunu ve Türk köylüsünün efendi konumuna getirilmediği sürece memleketin muasır medeniyetler seviyesine yükselemeyeceğini belirterek durumun önemine vurgu yapmıştır (Aşar, 2014). Fakat geleneklerine bağlı bir milletin nasıl modernleştirileceği de ayrı bir sorunsal olarak entelektüel zihinleri uzunca bir süre meşgul etmiştir.

Hem Osmanlı dönemi hem de Cumhuriyetin erken dönemi Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğu köylülerden ya da kırsalda yaşayan insanlardan meydana gelmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi büyük oranda tarımsal üretime dayanmaktaydı ve tarımsal üretimde küçük üreticiler önemli bir rol oynamaktaydı (Başaran, 2020). 16. yy. sonu itibarıyla fetih politikasının duraksamasıyla gelir kaybına uğrayan Osmanlı devleti Tanzimat döneminde tarımsal üretimi artırmaya yönelik bazı politikalar geliştirmiştir. Özellikle pamuk, ipek, tütün, üzüm, incir vb. ürünlerin üretimleri desteklenmiştir (Dernek, 2006). Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti devletinin bu konudaki durumuna bakıldığında, sanayileşmede bir atılım gerçekleştirememesi yanında tarımsal üretimi artırmak ve kırsal kalkınmayı desteklemek için günümüze kadar farklı politikalar geliştirdiği görülür. Fakat hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet döneminde geliştirilen bu politikalar tarımsal üretimi artırarak halkın refah

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. ORCID: 0000-0002-2151-8488)

seviyesini yükseltmekten ve kırsalın dönüşümünü pozitif yönde etkilemekten uzak kalmıştır. 2002-2019 yılları arasındaki tarımsal milli gelir ve tarımsal istihdam istatistiklerine bakıldığında, tarımsal milli gelirin GSYH'deki payının 250 milyar TL seviyelerinden 150 milyar TL seviyelerine, tarımsal istihdamın ise genel istihdamın %30'undan %20'lere kadar düştüğü görülmektedir (Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2023). Mevzubahis bu durumun sosyolojik sebepleri çalışmamızın ilgi alanlarından birini oluşturmaktadır.

Ekonomi, toplumun temel işlevlerini yerine getirmesini sağlayan önemli bir kurumdur. Bu nedenle, ekonominin sağlıklı bir şekilde işlemesi, toplumun devamlılığı için hayati önem taşımaktadır. Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde tarım, ekonominin ana omurgasını oluşturmaktadır. Yakın dünya tarihine baktığımızda özellikle iki ülkenin –Almanya ve Japonya- modernleşme sürecini başarıyla geçirdiklerini görüyoruz. Bunun karşısında Türk modernleşmesi tamamen girişim boyutunda kalmıştır. İlginç olan ise üç ülkenin de ortak bir modernleşme serüveni izlediği gerçeğidir. Bu modernleşme türü ise "militarist modernleşme" olarak adlandırılmaktadır (Belge, 2022).

Günümüzde entansif tarım metodunu uygulayan gelişmiş ülkeler dünyada birçok alanda söz sahibi iken halen birçok ülkede ekstansif tarım yöntemleriyle dahi zirai üretim yapıldığı bilinmektedir. Bugün bile halen tarımsal üretim Türkiye ekonomisi için büyük önem arz etmekle beraber tarımsal üretimde ve kırsalın dönüşümünde pozitif yönde bir gelişme gösterilememesinden ortada bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bugün Türkiye kırsalına bakıldığında göze hoş görünmeyen birçok manzarayla karşılaşılmaktadır. Türkiye kırsalındaki peyzaj ve çevre düzenlemesinin bir Avrupa ülkesi ile kıyaslanamayacak düzeyde sorunlu olduğunu belirtmek mümkündür. Zira, köyde birkaç katlı apartman inşa edilmesi, özellikle yaylalardaki kaçak ve çarpık yapılaşma, sebepsiz yere ağaç kesilmesi, ormanların tahrip edilmesi, doğanın kirletilmesi vb. birçok unsur Türkiye kırsalının ekolojik sorunları olarak ön plana çıkmaktadır. Yetkililerden vatandaşa kadar birçok bireyin konuya duyarsız kalması ve kanunun caydırıcılık etkisinin yetersiz kalması, Türk kırsalının gelişmesinin önünde bir engel gibi görünmektedir.

Araştırmanın Metodolojisi

Bu çalışma, nitel araştırma deseniyle tasarlanmış teorik bir çalışmadır. Bu nedenle, çalışmanın amacı ve kapsamı çerçevesinde doküman incelemesi yöntemi kullanılmış ve bu dokümanlar 'yorumsayıcı' ve anlamacı bir yaklaşımla analiz edilmiştir. Doküman incelemesi ve analizleri, karşılaştırmalı tarihsel çalışmaların en önde gelen veri toplama tekniği olarak kabul edilmektedir (Neuman, 2007). Bu bağlamda, ele alınan konu, amaç doğrultusunda 'yorumsayıcı' ve anlamacı açıdan karşılaştırmalı tarihsel nitel bir yöntemle araştırılmıştır. Araştırmada yaklaşım olarak tarihsel perspektif tercih edilmiştir. Türkiye'nin kırsal alanlarının ve tarımsal üretiminin tarihsel süreçte geçirdiği dönüşüm ve izlediği politikalar, literatürden elde edilen veriler ışığında anlamacı ve eleştirel bir yaklaşımla ortaya konulmuştur.

Araştırmanın Amacı ve Problemleri

Bu çalışmanın amacı, Türkiye kırsalının ve tarımsal üretimin tarihsel dönüşümünü analiz etmek ve modernleşme politikalarının işlevsiz kalma nedenlerini sosyolojik açıdan açıklamaktır. Ayrıca, gelişme bağlamında gerçekleştirilen politikaların samimiyetine yönelik bir eleştiri de ortaya koymak amaçlanmaktadır. Çalışmanın temel problemleri şunlardır:

- Türkiye kırsal hayatı nasıl bir dönüşüm geçirmiştir?
- Uygulamaya konulan tarım politikaları neden işlevsiz kalmıştır?
- Toprak reformu ve köy enstitüleri tarzındaki pozitif uygulamalar neden hayata geçirilememiştir?

Kavramsal Çerçeve

Araştırmamız, tarımsal faaliyetlerin *geçmiş dönemlerdeki* durumunu ve bunlara etki eden faktörleri incelemek olduğundan kavramsal çerçeve bağlamında öncelikle *tarihsel perspektif* konusuna değinmek istiyoruz. Tarihte bir noktada meydana gelen toplumsal bir olguyu kendi özgün bağlamında ele almayı ve zaman içerisinde geçirdiği değişimleri belgelere ya da uzun süreli gözlemlere dayanarak sistematik bir şekilde analiz etme tarzını *tarihsel perspektif* olarak tanımlamak mümkündür. Tarih genel anlamda belirli bir zaman diliminde meydana gelmiş tikel olgularla ilgilenir. C. W. Mills'in de vurguladığı üzere (2007), sosyal bilimin bütün dalları tarihsel bir kavrayış genişliğine sahip olmalı ve tarihsel malzemeyi tam olarak kullanmalıdır. Sosyal bilimlerde araştırmaya konu olan olgunun araştırmacının düşüncelerinden bağımsız yorumlanıp yorumlanmayacağı konusu tartışıla gelen bir husus olsa da biz bu çalışmada konuyu objektif bir yaklaşımla ele alacağız.

İnsanın yaşamını sürdürebilmesi için beslenmeye ihtiyacı vardır ve insan en temel gıdalarını bitkisel ve hayvansal ürünlerden elde eder. İnsanoğlu kendi özel tarihi boyunca avcı-toplayıcılıktan yerleşik hayata, oradan da modern döneme geçmiş, tarımsal ve hayvansal üretim her daim insan hayatının bir parçası olmuştur. İnsanın topraktan elde edebileceği ve kendini besleyebileceği her türlü tarım ürününü yetiştirmesi *tarımsal üretim* anlamına gelmektedir. İklim, toprak ve diğer doğal faktörler nedeniyle her ülkenin her tarım ürününü üretme kapasitesi farklıdır. Bu nedenle, ülkeler arasında tarım ürünleri ticareti yoluyla bir bağımlılık ilişkisi oluşur. Tarımsal/b**itkisel ve hayvansal üretim, ülkelerin ekonomik büyümesinin de önemli bir itici gücüdür.** Dolayısıyla bir dönem Osmanlı'nın benimsemiş olduğu *otarşik*[*] bir yönetim anlayışından günümüzde bahsetmek mümkün değildir. İnsanın sosyal bir varlık olması, yakın çevresi ile irtibat halinde olması ve komşuluk ilişkileri kurması esasen evrenin yaratılış düzeninin bir parçasıdır.

Bu çerçevede aştırmaya çalıştığımız konunu *kır sosyolojisi* veya *kırsal alan sosyolojisi* ile alakalı olması nedeniyle öncelikle bu konuda kısa bir bilgi vermek gerekir. Bu bağlamda *kırsal alan;* "üretim etkinlikleri tarıma dayalı olan, hayvancılık yapılan, kırsal nüfusun yaşadığı ve çalıştığı *alan"* olarak tanımlanmaktadır (TDK, https://sozluk.gov.tr/). Kırsal alana yönelik araştırmalar *kır sosyolojisi*, *kırsal alan sosyolojisi* veya *köy sosyolojisi* isimleri altında yapılmaktadır. Bunlardan *kır sosyolojisi*, karakteristik olarak nüfus büyüklüğü nispeten küçük ve nüfus yoğunluğu oldukça düşük olan coğrafi yerleşim yerlerinin sosyal örgütlenme ve sosyal süreçlerine yönelik araştırmalardır (Warner 1974, aktaran Summers & Buttel 2000). *Amerikan kır sosyoloji* ile *kırsal alan sosyolojinin* eşit bir değeri vardır**. Bunun nedeni, Amerikan kır sosyolojisinin hem tamamen kurumsallaşmış olması hem de dünyanın başka yerlerine göre daha fazla uygulayıcıya sahip olmasıdır. Kır sosyolojisinin kurumsallaşması Amerika'da başladı, ancak özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın diğer bölgelerinde de gelişmiştir. Bu 'modernleşme' çabaları, 1950'den sonra bağımsızlığını kazanan birçok ülkede de görülmektedir (**Summers & Buttel, 2000). **Kuzey Amerika dışında, kırsal toplumun sosyolojik araştırmaları genellikle "köylü çalışmaları", "geliştirme çalışmaları" veya "köy çalışmaları" (Newby 1980,** aktaran Summers & Buttel, 2000). **olarak adlandırılır. Ayrıca, kırsal sosyolojik analizlerin bazı yönleri, yerleşim biçimlerini inceleyen "beşeri coğrafya", aile ve akrabalık sistemlerini inceleyen "sosyal antropoloji" ve arazi mülkiyeti ve tarım sistemlerini inceleyen "tarım ve arazi ekonomisi" gibi diğer sosyal bilimlerle de yakından ilişkilidir (**Summers & Buttel, 2000).

Kırsal alanda tarımsal ve hayvansal üretimde verimliliği ve kaliteyi artırmak amacıyla yapılan her türlü girişim kırsal kalkınma amaçlıdır. Günümüz dünyasında halen ilkel yöntemlerle tarımsal üretim yapan ülkeler mevcuttur. Sürdürülebilir tarımsal üretim ülkenin

[*] Kendi kendine yeterli olma anlayışına dayanan siyasi ve ekonomik sitem.

kalkınması ve refah seviyesinin yükselmesi açısından en önemli kriterlerden birisidir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından tarımsal üretim ülke ekonomisinin önemli bir kısmını teşkil eder. Türkiye de bu ülkelerden birisidir.

Ülkeler tarımsal üretimlerini ve hayvancılığı geliştirmek adına bazı politikalar geliştirirler. **"Politika" (politics) kelimesiyle aynı anlamda kullanılan siyaset, geçmişten beri insanoğlunun en temel uğraşı alanlarından biri olagelmiştir ve bazı idealleri gerçekleştirmek amacıyla izlenen her türlü yoldur.** Devletin idari kademelerinde yer alan politikacıların, ülkenin yönetimi, ekonomisi ve güvenliği için yaptıkları çalışmalar siyaset kapsamındadır. Siyasetin amacı hem iktidarda kalmak hem de halka hizmet sunmaktır. Bu durumda iktidar hem modern siyaset biliminin hem de siyaset sosyolojisinin odak noktasıdır. Sosyal bilimlerde önemli bir düşünür olan Max Weber'e göre iktidar, kişilerin veya grupların başkalarının karşı çıkmasına rağmen kendi istediklerini gerçekleştirebilmeleridir (Weber, 2004). Bu nedenle, iktidarı elde etmek ve halka hizmet etmek isteyen siyasiler, meşru yöntemleri kullanarak hedeflerine ulaşmaya çalışırlar. Bu bilgilerden de anlaşıldığı üzere politika yürütücü olanın devlet olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Hem Osmanlı döneminde hem de Cumhuriyet tarihi boyunca devlet tarımsal üretimi artırmak amacıyla farklı *tarım politikaları* izlemiştir. Uygulanan politikalara rağmen tarımsal üretimde verimliliğin artırılamaması ve ilerleme yönünde bir değişimin gerçekleşmemesi bu çalışmanın temel konularından birisidir.

Ülke içerisinde devlet eliyle herhangi bir alanda gelişmek amacıyla politika uygulanması modernleşme ideali ile açıklanabilecek bir durumdur. Modernleşme başı-sonu belli olmayan dinamik bir süreçtir. Klasik anlamda Sanayi Devrimi ile başlayan modernleşme dalgası zamanla bütün dünyayı sarmış ve Osmanlı ve yerine kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti devleti de bundan nasibini almıştır. *Modernleşme,* toplumsal değişimin lineer bir çizgide ve progresif süreçlerle gerçekleştiği bir olgu olarak tanımlanabilir. Modernleşme esasında bir ülkenin sahip olduğu tüm unsurları/değerleri kapsar. Fakat bu çalışmada daha spesifik olarak kırsalın ve tarımsal üretimin modernleşme serüvenindeki seyri odak noktası olmuştur.

Türkiye Kırsalına Kısa Bir Bakış

TÜİK'in 31 Aralık 2022 tarihli verilerine göre, Türkiye nüfusunun %67,9'u yoğun kentlerde, %14,8'i orta yoğun kentlerde ve %17,3'ü kırsal alanda yaşamaktadır (TÜİK 11 Mayıs 2023). Yine TÜİK'e göre, ülke yüzölçümünün %93,5'i kırsal alandadır. Türkiye kırsalında, halkın kendi ihtiyaçlarını karşılamak için tarımsal üretim ve hayvancılık yapılmaktadır. Ayrıca, yerel ve uluslararası pazarlar için de tarımsal üretim ve hayvancılık yapılmaktadır.

Her toplumun kendine ait yaşam dinamikleri bulunmakla beraber içinde bulunulan coğrafyaya göre bu dinamikler farklılık arz etmektedir. Kır ve kent de kendilerine has gündelik yaşam pratikleri ile birbirlerinden ayrılmaktadır. Bunun yanında farklı medeniyetlerin farklı kırsal bölgeleri de kendilerine has pratikler ihtiva etmeleri bakımından birbirlerinden ayırılırlar. Bu farklılıkları ortaya koymak ve anlamlandırmak amacıyla farklı kırsal alan tipolojilerinin geliştirildiğine dahi rastlanmaktadır. Yine bazı araştırmalarda yer aldığı gibi ülkeler *kırsallık ölçeklerine* göre de değerlendirilmektedir. Kırsallık ölçekleri *yüksek olması* demek tarımın modern standartlarından daha uzak bir şekilde yapılması, kırsallık ölçekleri *düşük olması* ise tarımın daha modern standartlarda gerçekleştirilmesi anlamına gelmektedir. Bu bağlamda, kırsallık ölçeklerinden birine göre Türkiye, Avrupa ülkeleri arasında *en yüksek kırsallık değerine* sahip bir ülkedir (Gülümser, Levent & Nijkamp, 2010). Yani Türkiye'deki tarımsal faaliyetler ve kırsal kalkınmışlık düzeyi Avrupa ülkelerinin çok daha gerisindedir.

Türkiye kırsal hayatının en önemli sorunlarından birisi yoksulluktur. Kentlere oranla daha az iş ve istihdam olanağı bulunan kırsal alandaki yoksulluk problemi kentlere oranla daha fazladır. Türkiye'de göreli ve sürekli yoksulluk oranları, TÜİK'in (08 Mayıs 2023) en son

verilerine göre %15 civarında seyretmektedir. 2018-2022 yılları arasında *sürekli yoksulluk* oranı sürekli olarak artmaktadır. Gelire dayalı *göreli yoksulluk* oranının en yüksek olduğu bölgeler Adana, Mersin, Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illeridir. Bu iller arasında Adana ve Mersin'i batılı iller kategorisinde değerlendirirsek; Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan illerinin taşra/kırsal bölge kategorisinde olduğunu söylemek mümkündür. TÜİK'in kır ve kent ayrımı üzerinden yaptığı karşılaştırmalı yoksulluk analizi 2014 yılından itibaren bulunmamaktadır (Ateş, 2017).

Sosyolojik açıdan baktığımızda bugün bile halen Türkiye kırsalında mekanik dayanışma örüntülerine rastlanabilmektedir. Sosyolojinin kurucu babalarından Durkheim'ın görüşüne göre bu tarz bir dayanışma düşüncesini ortaya çıkaran bireylerin kolektif bilincidir ve bu bilincin bireyler arasında bütünleştirici bir etkisi vardır (Gözaydın ve Gülsoy, 2010). Aynı apartmanda oturduğu halde birbirlerini dahi tanımayan insanların yaşadığı kente nazaran Türkiye kırsalında akrabalık ve komşuluk ilişkileri son derece sıkıdır. Akrabalığın temeli kan bağına dayanmakta ve Anadolu coğrafyasında fazla akraba sahibi olmak aynı zamanda güçlü olmak anlamına da gelmektedir. Burada hem doğaya karşı bir önlem hem düşman karşısında güvenlik ve hem de üretim faaliyetlerinde bir dayanışma kültürünün zorunluluğu ön plana çıkmaktadır. Akrabalık ilişkilerinin yanında komşuluk ilişkileri de aynı değere sahiptir. Nitekim Anadolu halk kültüründe bir dayanışma ve yardımlaşma unsuru olarak "imece" kültürü gelişmiştir. Bu kültürde genelde para kazanmaktan ziyade köy ahalisinin işlerinin el birliği ile giderilmesi amaç edinilmiştir (Türkdoğan, 2016).

Türk Tarımının Dönüşümü ve Sosyolojik Sonuçları

Anadolu coğrafyasında tarımsal üretimin binlerce yıllık bir geçmişi olmakla beraber yerleşik bir tarım sisteminin kurulması bölgeye göç eden Türklerin farklı medeniyetler ile kurdukları ilişkiler neticesinde gerçekleşmiştir. Ekonomisi büyük ölçüde tarımsal üretime dayanan Osmanlı Devleti, kendinden önceki medeniyetlerden bu mirası devralmıştır. Sözü geçen bu miras üzerinde emeğini ortaya koyan köylüler İmparatorluk içerisindeki temel sınıfsal yapıyı oluşturmaktadır (Başaran, 2020). Osmanlı döneminde tarımsal üretim küçük reaya çiftliklerinde ilkel yollarla ve aile emeğinin ortaya konulması şeklinde yapılmaktaydı (Demirdöğen & Olhan, 2017). Batının ilerleyişi karşısında geri planda kalmak istemeyen Osmanlı bürokrasisi tarımsal üretimde kaliteyi artırmak amacıyla bazı politikaları hayata geçirmiştir. Osmanlı döneminin ilk modern tarım politikası, 19. Yüzyılın başlarında Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından uygulanmıştır. Bir tür toprak reformu olan bu uygulamada bazı kuruluşların sahip olduğu arazilere el konulmuş ve bu arazilerin tarım yapmaya müsait olan kısımları çiftçilere dağıtılmıştır (Yavuz, 2005). Tanzimat döneminde tarımsal gelişmeyi koordine edecek bir zirai bürokrasi yaratılmış ve tarımsal üretimi geliştirmek için geçici vergi muafiyetleri, modern tarım araçlarının ithalinde gümrük engelinin kaldırılması, çiftçiye krediler sağlanması vb. uygulamalar hayata geçirilmiştir (Karabulut ve Akyol, 2017). Bunun yanında çiftçiye tohum desteği verilmesi ve tarım okullarının açılması tarzında teşvikler de uygulanmaya konmuştur. Yine tarımsal üretimin artırılması gayesiyle serbest bir piyasa yaratılması ve devlet tekelinin ortadan kaldırılması şeklinde politikalar da hayata geçirilmiştir (Karabulut & Akyol, 2017).

Osmanlı ekonomisinin temelini oluşturan tarımın ekonomideki başat rolü Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Tekeli'ye göre (2019) Cumhuriyet döneminde tarıma birisi halkçılık diğeri ise bilimin yol göstericiliği tarzında iki farklı perspektiften yaklaşılmıştır. Tarıma verilen önemin ilk somut örneği Atatürk önderliğinde, 1923 yılında İzmir İktisat Kongresi'nde alınan kararlar nezdinde ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra, tarım alanında aşar vergisinin kaldırılması, makineleşmenin teşvik edilmesi, tarım derslerinin okul müfredatlarına dahil edilmesi, Tarım Kredi Kooperatifleri ve benzeri kuruluşların kurulması ve

Tarım Kanunu'nun çıkarılması gibi uygulamalar hayata geçirilmiştir (Başaran, 2020). Aşar vergisinin kaldırılması halkçılık ilkesinin bir getirisi iken savaşlarda azalan erkek nüfusunu ve halkın sağlığını artırmak üzere hayata geçirilecek politikalar bilimin yol göstericiliği ile gerçekleşecektir (Tekeli, 2019). Cumhuriyet'in ilanı ile Atatürk'ün ölümü arasında geçen süre zarfında 3,7 milyon dekar arazi topraksız olan köylülere dağıtılmış ve 3,9 milyon dekar mera da tarımsal üretime açılmıştır (Dernek, 2006). 1933 yılında, tarımsal üretimde kurumsallaşmanın ilk adımı olarak Yüksek Ziraat Enstitüsü kuruldu. Bu kurum ile tarımsal üretimde ortaya çıkması muhtemel sorunları çözmek için ziraat mühendisleri yetiştirmek amaçlanmıştır (Gürçam & Aydın, 2019). 1929 yılına kadar tarımsal üretimde iyileşmeler görülmesine rağmen dünyada ortaya çıkan büyük buhran ile petrol fiyatları yükselmiş ve traktörlerin tarımsal üretimde kullanılması zorlaşmıştır (Tekeli, 2019). Bunun yanında tarım ürünlerinin ihraç fiyatlarının da düşmeye başlaması köylüyü tarımsal üretim yapamaz hale getirmiştir. Hükümet bu dönemde devletçilik politikası ekseninde bazı tarım ürünlerinde fiyat destek politikaları uygulamıştır (Dernek, 2006).

II. Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkım da Türk tarımının gerilemesinde etkili olmuştur. Devletçilik uygulamalarının bittiği ve dış müdahalelerin etkisini gösterdiği bu dönemde tarımsal üretimde düşüşler yaşanmıştır (Kaya ve Kalaycı, 2021). II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde Türk kırsalının dönüşümü siyasi problemler ekseninde devam edecektir. Çok partili hayata geçiş denemeleri, köy enstitüleri, toprak reformu, askeri darbeler vb. siyasi içerikli olay ve uygulamalar Türk tarımı ve kırsal hayatı üzerinde etkili olacaktır.

Cumhuriyet tarihinin en radikal hareketlerinden birisi şüphesiz ki *köy enstitülerinin* açılmasıdır. Temelde, köylerdeki öğretmen ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulan köy enstitüleri hem teorik hem de uygulamalı eğitim anlayışı ile öğrencilerin öğrendikleri teorik bilgileri gerçek hayatta uygulamaya konmasını amaç edinmiştir (Tural, 2016). Köy enstitüleri, 1940 yılında, tek parti dönemi olan CHP iktidardayken, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in bakanlığı döneminde kurulmuştur (Bahadır, Z. (2002). Köy enstitülerinin derslerin %50'lik bölümü temel örgün eğitim konularını, geri kalanı ise uygulamalı eğitimi içeriyordu. Bu enstitülerin kendisine ait tarlaları, bağları, arı kovanları, besi hayvanları, atölyeleri vardı. Buralardan mezun olan eğitmenler, atandıkları köylerde köylülere hem okuma yazma ve temel bilgileri, hem de modern tarım teknikleri ve yeni tarım türlerini öğreterek kırsal kesimin kalkınmasına katkıda bulunuyorlardı. **Köy enstitülerinin kurulması ve kırsal alana yönelik uygulamaları, bir bakıma Marksist felsefede önemli bir yere sahip olan "praksis" anlayışını hatırlatmaktadır.** Marksist felsefede praksis, zihinsel olarak teoride yaratılanın fiziksel olarak pratiğe geçirilmesi ve bu uygulama tarzıyla toplumsal olanı değiştirip dönüştürmeyi amaç edinen bir anlayıştır. **Hasan Ali Yücel'in 1946 yılında CHP döneminde bakanlık görevinden ayrılmasının ardından, köy enstitüleri de kapatılmaya başlandı ve bunlar *köy öğretmen okullarına* dönüştürüldü. Köy enstitülerinin yerini alan *köy öğretmen okulları* da Demokrat Parti döneminde 27 Ocak 1954'te kapatıldı** (Bahadır, Z. (2002). Bir durum tespiti yapacak olursak *köy enstitüleri* CHP döneminde, *köy öğretmen okulları* ise DP döneminde kapatılmıştır. Kapatılma nedenleri arasında özellikle Marksist ideolojiyi ve Rusya tarzındaki komünist rejimleri anımsattığı şeklindeki bahaneler ön plana çıkmaktadır (Aysal, 2005).

Esasında Marksist ideolojiye göre, tarihin itici gücü sınıf çatışmalarıdır ve kapitalist dönemde ana çatışma burjuvazi ile proletaryanın arasındadır. Marx'a göre, işçiler, sömürüye karşı birleşerek kolektif bilinçle devrim yapacak ve komünist bir düzene geçeceklerini iddia etmişti (Marx, 2005). Ancak, kaygıya yol açan bu iddia, CHP ve DP dönemlerinde bu tür bir bilinç yükseltme ve başkaldırı hareketleri gözlenmemiştir. Dolayısıyla, köy enstitülerinin kapatılmasına dair ileri sürülen bazı gerekçeler ancak birer bahane olabilir. Üstelik Marksist teoride yer bulan klasik anlamdaki işveren-işçi çatışmasının Türkiye'de daha çok siyasetçi-halk

çatışması şeklinde cereyan ettiğini söylemek de mümkündür. Bunun yanında köy enstitülerinin açılmasına dair bir başka önemli eleştiri de Avrupa derebeylerinin Türkiye'deki izdüşümü olan ağalardan gelmiştir. Köylü ile patronaj ilişkisi kuran ve köylüyü sömüren en önemli kesimlerden birisi olan ağalar, köylünün eğitim alarak gözünün açılmasını bir problem olarak görmüş ve buna itiraz etmişlerdir (Aysal, 2005). Köy enstitülerini Türk modernleşmesinin mihenk taşlarından biri olarak değerlendirildiğimizde köy halkının eğitimli olması hususunda bu tarz kaygıların ortaya çıkması kaçınılmaz olacaktır. Nitekim ağalar, toprak reformunun hayata geçirilmesi hususunda da benzer tavırlar takındığı ve bu kanunun hayata geçirilmesini engellemeye çalıştıkları görülmektedir.

Cumhuriyet tarihinin tarımsal gelişme açısından en önemli politikalarından birisi de *toprak reformudur*. Halkçılık ilkesi doğrultusunda, mevcut toprakların tarımsal üretime kazandırılması, topraksız yahut yeterli toprağı olmayan vatandaşa toprak dağıtmak maksadıyla 1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmıştır (Tekeli, 2019). Bu kanuna tepki gösteren bazı CHP'liler, partilerinden ayrılarak Demokrat Parti'yi kurmuşlardır (Dernek, 2006). Bu gelişmeye bakılırsa Türkiye'de çok partili hayata geçişin temeli, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun hayata geçirilmesine kadar uzandığı söylenebilir. Toprak reformuna muhalefeti ile bilinen ve kendisi de büyük bir toprak sahibi olan Cavit Oral'ın tarım bakanı olmasıyla nihayet 1948 yılında toprak reformu yasası rafa kaldırılmıştır (Tekeli, 2019).

Eski bir CHP milletvekili ve Demokrat Parti'nin kurucularından olan Adnan Menderes, kendisi de büyük bir toprak sahibiydi. Menderes, Türkiye'de köylüye dağıtılacak toprağın olmadığını ve toprak reformunun gereksiz olduğunu savunarak, bunun yerine *'tarım reformuna'* dair önerisi, onun bu konudaki yaklaşımını açığa çıkarmaktadır. (Köymen, 2009).

Burada asıl problem, mülk/toprak sahibi siyasetçilerin, kendi çıkarlarını halkın çıkarlarının önüne koyarak, topraklarını korumaya çalışmalarıdır. Bu tür bir politika benimseyen kişilerin, halka hizmet etmek yerine, kendi çıkarlarını veya başkalarının çıkarlarını gözeterek siyasete geldiğini varsaymak da mümkündür. Nitekim, 1980 sonrası dönemdeki özelleştirme politikalarıyla Türk tarımının uluslararası şirketlere devredilmesi, halkın çıkarlarının değil, farklı çıkarların öncelikli hale geldiğini gösteren bir başka örnektir.

Demokrat Parti'nin iktidar olduğu dönemde devletçilik anlayışı terk edilerek liberal ekonomik anlayış benimsenmeye başlanmıştır (Takım, 2012). Bu Parti'nin iktidar olduğu yıllarda, ekonomide plansız bir dönem yaşanmış olmasına rağmen, tarım sektörü özellikle 1950-1953 yılları arasında hızlı bir gelişme kaydetmiştir (Dernek, 2006). Bu gelişmenin en önemli etkenlerinin başında ABD'den alınan Marshall yardımı gelmektedir. Alınan yardımın büyük bölümü tarım sektörüne aktarılmış ve modern tarım araç gereçleriyle tarımsal üretim yapılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda traktör, biçerdöver, gübre, zirai ilaçlar vs. alınmıştır (Tekeli, 2019). Bu noktada karşımıza çıkan en ilginç bilgilerden biri, ABD'den savaştan kalma tanktan bozma traktörlerin alındığı ve bu traktörlerin toprağı çok derin kazarak köyün ortak meralarını resmen yok ettiğidir (Köymen, 2009). Bunun bir yansıması olarak meralarını kaybeden köylüler, traktör sahibi olan toprak sahipleri tarafından topraksızlaştırılmış, işsiz kalan köylüler kentlere akın etmiştir (Köymen, 2009).

Planlı ekonomiye geçiş yılları olan 1960'lı yıllarda tarımsal üretimi artırmak amacıyla kalkınma planlarının hayata geçirildiğini görüyoruz. Bu dönem aynı zamanda büyük bir askeri darbenin yaşandığı ve buna dayalı bir anayasanın hayata geçirildiği dönemdir. Bu dönemde, devlet planlamasının anayasada bir kurum haline getirilmesiyle birlikte, destekleme alımları tarım politikalarının merkezine yerleşmiştir. Devlet, tarım fiyatlarına İktisadi Devlet Teşekkülleri, Tekel Genel Müdürlüğü ve Tarım Satış Kooperatifleri birlikleri aracılığıyla müdahale ederek tarımsal üretimin desteklenmesini amaçlamıştır (Tekeli, 2019). Demokrat Parti döneminde sürdürülemeyen toprak reformu mevzusu bu dönemde tekrar gündeme gelmiş

ve 1973 yılında yeni bir toprak reformu yasası çıkarılmıştır. Fakat 1978 yılında Anayasa Mahkemesinin kararı ile bu uygulama iptal edilmiş ve dağıtılan toprakların büyük çoğunluğu tekrar eski sahiplerinin eline geçmiştir (Dernek, 2006).

Liberalleşme eğiliminin başladığı 1980'li yıllar, Türk tarımının çöküşe geçtiği yıllar olarak ifade edilmektedir. Bu dönemde, uluslararası şirketler yerel siyasetçilerin uyguladığı politikalarla birlikte Türkiye tarımına çöreklenmeye başlamıştır. Bunun en önemli nedenlerinin başında 24 Ocak 1980 yılında alınan kararlar ile ekonomide liberal bir ortamın yaratılması gelmektedir. Serbest piyasa anlayışını hayata geçiren bu kararların alınmasında 1980 ihtilali de etkili olmuştur (Dernek, 2006). IMF, Dünya Ticaret Örgütü ve Dünya Bankası gibi küresel kuruluşların baskısıyla alınan bu kararlar, Türkiye tarımını serbest piyasa içerisine çekmiştir. Dönemin Başbakanı Turgut Özal, Kamu İktisadi Teşebbüslerinin ve Kamu İktisadi Kuruluşlarının özelleştirmelerinin önündeki yasaları değiştirerek Türk tarımının serbest piyasaya dâhil edilmesinde başat rol oynamıştır (Aysu, 2009). Yine bu dönemde ön plana çıkan özelleştirme politikaları tarımsal sistemin bozulmasına sebebiyet vermiştir. 24 Ocak kararlarının en etkili sonucu ise tarıma karşı devletin üstlendiği koruyucu misyonun sona ermiş olmasıdır (Başaran, 2020). Bu tarihten itibaren devlet içeriye dönük sanayileşme politikasını terk edecek ve dışarıya dönük ihracat yönelimli bir politika izleyecektir (Tekeli, 2019). Yine 1990 yılında IMF ve Dünya Bankası marifetiyle Türkiye Washington Mutabakatına dâhil edilerek bugün de halen geçerliliğini koruyan serbest pazar ekonomisine geçiş yapmıştır. Bu ekonomik sistemde devletin ekonomiye müdahale etmesi engellenmiş ve liberal bir ekonomik anlayış benimsenerek ekonominin dışa açılması teşvik edilmiştir (Tekeli, 2019).

1990'lı yıllar Türk siyasal hayatı adına sancılı yıllardır. Bu dönemde istikrasız koalisyon hükümetleri ülkeyi yönetmektedir. Bunlardan birisi olan DYP-SHP hükümeti ve daha sonraki DSP-MHP-ANAP hükümeti IMF ve Dünya Bankası'nın istekleri doğrultusunda özelleştirme politikalarına devam ederek tarımı ve köylüyü koruyucu nitelikte olan KİT'leri ve Tarım Satış ve Kooperatiflerini özelleştirmişlerdir (Aysu, 2009). 1990'lı yıllar ayrıca tarımda ve gıda sanayiinde tekelleşmenin hızlanmaya başladığı yıllardır. Bu yıllarda yabancı menşeili şirketler özellikle gıda sektörünü tekellerine almaya başlamışlardır (Oral, 2009). Bu dönem aynı zamanda köylünün tarımsal üretimden koparak kentlere yığılmaya başladığı dönemdir. 2002 yılında iktidara gelen Ak Parti yönetimi de 1980'li yıllarda hayata geçirilen özelleştirme politikalarını devam ettirmiştir (Tekeli, 2019). Sözünü ettiğimiz bu politik anlayış Aysu'ya göre (2009) tarımda tahribatın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Türk tarımının tahribatına yol açan bir başka sorun ise Tohumculuk Kanunun çıkarılmasıdır. Çıkarılan bu kanun ile çiftçiler tohum ihtiyaçlarını karşılamada çokuluslu şirketlere bağımlı hale gelmiştir (Aysu, 2009).

Bugün gelinen noktada bir tarım ülkesi olan Türkiye'de tarımı ayağa kaldırmak için radikal politikalara ihtiyaç duyulduğu aşikârdır. Tarımsal üretimde dünya liderliğine oynayan Hollanda'ya baktığımızda Türkiye'nin yalnızca 20'de 1'i kadar toprağa sahip olduğunu görüyoruz. Tarım alanında dünyanın en başarılı üniversitelerinden birine sahip olan Hollanda, tarımsal üretimde yeterli toprağa sahip olmadığı için denizi doldurarak bu açığı kapatma yoluna gitmiştir. Ülke topraklarının 5'te 1'i bu yolla kazanılmış durumdadır. Uygun iklimi ve tarımsal üretimde kullandığı geniş otomasyon ağı ile dünya tarımında söz sahibi olan Hollanda'nın bu başarısının ardında entansif ve bilimsel yöntemlerle yaptığı üretim anlayışı yatmaktadır.

Türkiye'de nüfusun yaklaşık %20'si İstanbul'da olmak üzere, büyük çoğunluğu şehirlerde yaşamaktadır. Bu durumun en önemli nedenlerinden biri, tarımsal üretimin gerilemesi ve tarımın istenilen düzeyde gelişmemiş olmasıdır. Kırsal alanda işsiz kalan insanların kentlere göçünü engellemek ve kentlerdeki nüfus yoğunluğunu azaltmak için tarım sektörünün güçlendirilmesi ve kırsal kesime yönelik teşvik politikalarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu, modern bir şehircilik anlayışının hayata geçirilmesi için de gereklidir.

Miras Olarak Toprak Problemi

Günümüz Türkiye kırsal yaşamının en büyük problemlerinden birisi toprağa dayalı miras paylaşımıdır. Varisler arasında bir çatışma doğurması hasebiyle ilgi odağımıza giren bu olgu, nüfusun artmasına bağlı olarak paylaşılan toprakların küçülmesi sebebiyle de son zamanlarda daha da görünür olmuştur. Toprak paylaşımındaki anlaşmazlık, özellikle kardeşler/akrabalar arasında cinayet sebebi dahi olabilmektedir. Haber kaynaklarında bu cihetle meydana gelmiş birçok cinayet haberine rastlamak mümkündür. Bu tarz bir problemin ortaya çıkmasındaki en önemli nedenlerden birisi murisin ölmeden önce toprağını mirasçıları arasında kanunun öngördüğü şekilde paylaştırmamasıdır. Toprak ve miras üzerine düzenlenmiş kanunlardaki yetersizlikler ve uygulama eksiklikleri de sözünü ettiğimiz çatışma ve cinayetlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verebilmektedir. Kardeş katli ve hatta kan davasına varacak kadar sonuçları olması sebebiyle arazi paylaşımı, mevcut toplumsal düzende bir tehdit unsuru olabilmektedir. Türkiye bu bağlamda toprak ya da arazi anlaşmazlıklarının en çok görüldüğü ülkelerden birisidir (Tezcan, 2019). Ayrıca kentlerdeki nüfusun artmasının ve gecekondulaşmanın sebeplerinden birisi de toprak paylaşımı ile arazinin azalmasıdır. Tarım arazilerinin bölünmesi ile elde kalan toprağın ailenin geçimini sağlayacak yeterlilikte olmaması köylüleri kentlere göç etmeye mecbur bırakmaktadır.

Türkiye'de araziye dair sorunlar genelde sınır, tarla, su kaynakları ya da meraların paylaşımı hususunda ortaya çıkmakta ve bunların hukuksal, demografik, geleneksel, teknolojik vb. sebepleri de olabilmektedir. (Tezcan, 2019). Tarım arazilerinin miras paylaşımıyla bölünerek parçalanması, Türk tarımı adına da bir problem olarak görülmüş ve bunun önüne geçmek için bazı kanunlar çıkarılmıştır. Yakın tarihte çıkarılan 5437 sayılı Toprak Koruma ve Arazi Kullanımı Kanunu, 6537 sayılı kanun ile reforme edilmiş ve tarım arazilerinin parçalanarak küçülmesi engellenmek istenmiştir (Erdoğan, 2016). Tarım arazilerinin korunmasına yönelik bu düzenlemeler yerinde olmasına rağmen bugün Türkiye kırsalında arazi paylaşımı büyük bir problem olarak varlığını devam ettirmektedir. Toprak özellikle kırsal kesim halkı için bir hayat sigortası niteliğindedir ve topraklarını kaybetmek köylüler için kendi hayatlarına bir tehdit olarak görülebilmektedir. Bu bağlamda, orman özelliğini yitirmiş arazilerin tarıma açılması için yeni düzenlemelere ihtiyaç olduğunu belirtmek isteriz. Bu düzenlemelerin, ormanların korunması ve sürdürülebilir tarım faaliyetlerinin geliştirilmesi için gerekli olduğunu düşünüyoruz.

Türk Modernleşmesi Bağlamında Kırsalın Dönüşümü

Cumhuriyetin ilan edilmesi Türk aydınının karşısına bir "modernlik" problemi çıkarmıştı. Ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun köylülerden meydana gelmesi ve köylülerin nasıl modernleştirileceği sorunsalı Cumhuriyet kurucularının zihinlerini epeyce meşgul etmiştir. Ülkenin modern bir veçheye bürünmesi ve muasır medeniyetler seviyesine yükselmesinin ilk adımı olarak kırsal alanın dönüştürülmesi ve kalkındırılması gerekmekteydi. Bu bağlamda köylülerin eğitilmesi ve tarımsal üretimin modern tekniklerle yapılması amaç edinilmişti. Fakat geleneklerine bağlı ve değişime görece dirençli bir kesimin modernleştirilmesi Cumhuriyet aydınlarının önünde büyük bir engel olarak zuhur etmiştir. Weberyan teoriye göre modernleşme dünyanın büyüsünün bozulması anlamına gelmektedir (Özaydın & Gülsoy, 2010). Bu perspektiften baktığımızda gündelik hayatının değişmesiyle kendi öz gelenekleri ve modernleşme arasında kalan köy insanının sosyal bir dilemma yaşaması muhtemeldir. Atatürk, tarım sektörünün milli ekonominin temeli olduğunu, çiftçilerin Türkiye'nin asıl sahibi ve efendisi olduğunu ve çiftçiler olmasaydı bugün dünyada bulunamayacağımızı vurgulamış ve bu görüşleri ile tarım sektörünün önemini ve durumun ciddiyetini ortaya koymuştur (Dernek, 2006).

Türk kırsal hayatının dönüştürülmesi ve modernleştirilmesi amacıyla, tarımsal üretimin etkinliğini artırmak için çeşitli politikalar geliştirilmiştir. Ancak, Cumhuriyet'in ilanından bu yana tarımın ve tarımsal üretimin bu politikalar ile kayda değer bir gelişme göstermemesi bir paradokstur. Tarımın gelişmesi ile köylünün gelişmesi ve modernleşmesi arasında bilimsel anlamda pozitif bir ilişki olduğu söylenebilir. Bu ideale ulaşılması durumunda köylüler geçim sıkıntısı çekmeyecek ve kentlere akın etme ihtiyacı duymayacaktır. Fakat yukarıdaki satırlarda irdelediğimiz üzere siyasilerin uyguladıkları yanlış politikalar, yanlış yönetim sistemleri ve küresel kuruluşların dış etkileri nedeniyle, yeterli topraklara sahip olduğu halde Türk tarımı beklenen gelişmeyi gösterememiştir. Bunun yanında köy enstitülerinin açılarak köylünün yerinde eğitilmesi ve nitelikli hale getirilmesi ideali kanaatimizce Cumhuriyet tarihinin en radikal hareketiydi. Kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden toprak ağalarının köylülerin eğitilmesini engellemek amacıyla köy enstitülerini kapatması, belki de ülke vatandaşına yapılmış en büyük hatalardan biridir. Büyük toprak sahibi olan siyasilerden, kendi çıkarlarına aykırı olan toprak reformunu hayata geçirmelerini beklemek ne kadar doğrudur, tartışmaya açık bir konudur. Çiftçinin ve tarımın desteklenmesi ve ayağa kaldırılması bağlamında, Danimarkalı filozof Soren Kierkegaard'ın hayatın geriye dönülerek anlaşılacağı ve ileriye dönük olarak yaşanılacağı şeklindeki sözünü hatırlatmak yerinde olacaktır (Aysu, 2009). Bu vecizeden çıkarılabilecek en temel yargı, geçmişten ders alınmamasıdır.

Türk kırsalının dönüşümüne dair bir başka konu da artık kır ve kent ayrımının keskin çizgilerle yapılamayacağı görüşüdür. 2012 yılında çıkarılan büyükşehir yasası ile kent çeperleri ve mahalleleri de kente dâhil edilmiş böylece kır kent ayrımı iyice bulanıklaşmıştır (Ceylan & Somuncu, 2018). Sadece coğrafi anlamda değil sosyokültürel anlamda da kır kent ayrımının ortadan kalkmaya başladığını görüyoruz.

Esasında, *kır-kent ayrımına* farklı açılardan bakıldığında hem olumlu hem de olumsuz yönleri görülmektedir. Bu kapsamda, kır-kent ayrımı; kırsal ve kentsel bölgelerin farklı ihtiyaçlarına yönelik farklı politikaların ve kaynakların geliştirilmesi, kırsal ve kentsel bölgeler arasındaki kültürel farklılıkların korunması gibi hususlar bu ayrımın olumlu durumuna işaret ederken, kırsal ve kentsel bölgeler arasında göçlerin artması, kültürel farklılıkların azalması ve kır-kent arasındaki bazı eşitsizlikler vs. ise olumsuz durumuna işaret etmektedir. Belirtilen bu hususlar yerine göre avantaj veya dezavantajlı olsa da, *politika ve yönetim, toplumsal hizmetler ve mekânsal planlama* açısından ele alındığında kır-kent ayrımı, kırsal alan aleyhine bazı problemleri ortaya çıkarmaktadır. Örneğin kırsal alanlarda sürdürülebilir kalkınma, çevre koruma ve toprak kullanımı gibi konularda daha dikkatli planlama gerekmektedir. Dolayısıyla, bu kır-kent ayrımı olası bazı problemleri gündeme getirmektedir ve bu sorunlara yönelik farklı politika ve düzenlemelere ihtiyaç duyulmaktadır.

Bununla birlikte herhangi bir ulaşım probleminin olmadığı Türkiye kırsalında artık kapalı bir toplumdan söz edilemez. Bugünkü kır insanının sahip oldukları konutların mimari tarzları, giyim, ev eşyaları ve sahip olunan çoğu araç gereç kent insanının sahip oldukları ile hemen hemen aynıdır (Ceylan & Somuncu, 2018). Bunun yanında son zamanlarda bilhassa Covid 19 salgınından sonra kıra dair yeni bir göç hareketi başladığına da şahit oluyoruz. Bu göç hareketini gerçekleştirenler ise şehrin keşmekeşinden bıkmış görece eğitimli insanlardır. Dolayısıyla bu tarz bir göç hareketi ile kırsal alanın bilinen klasik karakteristiği sosyokültürel anlamda değişmeye başlamıştır (Ceylan & Somuncu, 2018). Sosyolojik anlamda bir *küreselleşmenin* de kendisini göstermeye başladığı küreselleşen dünyada üreticiler ürettikleri ürünleri artık dijital ortamda satabilmektedir. Sözünü ettiğimiz bu sanal dünya teknolojisi köylüleri de sarmış durumdadır. Köylüler artık kendi ürettikleri ürünleri internet ortamında satabilmekteler. Geleneksel pazar anlayışının farklı bir alternatifi olması açısından bu durum kırsal alanın dönüşümünde farklı bir boyutu temsil etmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Tarihsel sosyolojik bir perspektifle yaptığımız bu çalışmada Türk kırsalının geçirdiği dönüşümü mevcut literatür kapsamında inceledik. Ülke nüfusunun büyük çoğunluğunun köylülerden oluştuğu Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde en temel gaye ülkenin muasır medeniyetler seviyesine çıkarılması yani modernleştirilmesiydi. Araştırmamızda gördük ki, yeterli bilgiye sahip olsak da bu bilgilerin teoriden pratiğe geçirilmediği sürece değişim ve ilerleme mümkün olamayacağı bir gerçektir.

Değişmenin ve gelişmenin itici gücü tarımsal üretime dayanmaktadır. Tarım aynı zamanda ekonominin can damarıdır. Tarımdan insanların yeterli bir şekilde faydalanamaması ve topraklarını terk ederek gurbete gitmesinin belli başlı nedenlerini bu çalışmada tespit etmeye çalıştık. Tarımsal sistemin gelişmesi ve tarımsal üretimin artırılması kültürel anlamda bir idealdir, ancak araştırmamızdan da anlaşılacağı üzere Cumhuriyet tarihi boyunca bir tarım devrimi yaşanmamıştır. Ayrıca toprak, kır insanı için bir hayat sigortası niteliğindedir. Bu nedenle, toprakların korunması adına kanlı çatışma dahi yaşanmaktadır.

1945 yılında Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu çıkarılmış fakat 1948 yılında yine CHP döneminde bu kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Aynı kanun 1973 yılında bir toprak reformu yasası olarak tekrar yürürlüğe girdiğini görüyoruz. Fakat 1978 yılında Anayasa Mahkemesinin bu kararı iptal etmesiyle dağıtılan topraklar eski sahiplerin iade edilmiştir. Ülkemizde gerçekleşen tüm bu gelişmeler, çiftçilerin fakirleşmesini ve köylerden şehirlere göç etmelerini tetiklemiştir.

Bu konunun siyasi boyutu ise çok daha ilginçtir. Toprak reformunu hayata geçirmek isteyen ve istemeyen, o dönem iktidar olan CHP'dir. Bu reformu istemeyen siyasetçilerin çoğu, kendi çıkarları doğrultusunda CHP'den ayrılarak Demokrat Parti çatısı altında kümelenmiştir. Bu durum, siyasilerin kendi çıkarlarını yoksul köylülerin çıkarlarının önüne koyduğunu göstermektedir. Ayrıca bu durum, Türkiye'nin kırsal kesiminde yaşanan yoksulluğun ve geri kalmışlığın önemli nedenlerden birini de örneklemektedir. Bu konuyu hafızalarda canlı tutmaya yardımcı olan bir başka önemli husus, ağalık düzeni, kırsal halkın sömürülmesi ve yoksul kalmasına dair temaların Türk sinemasında çeşitli biçimlerde ele alınmasıdır.

Kırsal alanda yaşayan bireyleri hem örgün eğitimle eğitmek hem de tarımsal üretimde modern yöntemleri uygulamalı olarak öğretmek amacıyla 1940 yılında *köy enstitüleri* kurulur. Ancak bu enstitü mezunu eğitmenlerin eğittiği köylülerin bilinçlenmesi, toprak ağalarının ağalığını tehdit edebileceği ve onların çıkarlarına ve sömürü düzenine zarar vereceği düşüncesiyle 1946 yılında CHP döneminde kapatıldı. Yerine *köy öğretmen okulları* açıldıysa da bu okullar da 1954 yılında DP döneminde bazı bahanelerle kapatıldı. Dolayısıyla kırsal kalkınmayı amaçlayan bu uygulamaların yine çıkar çatışması nedeniyle engellenmesi, ülke çapında yapılan hataların bir başka örneğidir.

ABD'den alınan tanktan bozma traktörlerin ülkemize sokulması, toprağı çok derin kazarak köyün ortak meralarını yok etmesine neden olur. Bu durum, meralarını kaybeden köylülerin, traktör sahibi olan toprak sahipleri tarafından topraksız bırakılmasına ve işsiz kalan çiftçilerin köylerini terk etmesine yol açar. Bu vaka ülkemizin kırsal kesiminde ciddi bir soruna yol açtığını görüyoruz.

24 Ocak 1980 kararlarıyla ekonomide liberal bir ortamın oluşturulması, serbest piyasa anlayışının benimsenmesine ve uluslararası kuruluşların baskısıyla Türkiye tarımının serbest piyasa içine çekilmesine neden olur. Aynı yıllarda Kamu İktisadi Teşebbüslerinin özelleştirilmesi politikaları, tarımsal sistemin bozulmasına yol açar ve devletin tarımı koruma misyonu birçok yönden zedelenir.

1990'lı yıllarda IMF ve Dünya Bankası'nın isteği doğrultusunda özelleştirme politikaları devam eder, tarım ve köylüyü koruyucu nitelikte olan kurumlar özelleştirilir, gıda sektöründe tekelleşme hız kazanır ve köylüler kentlere göç etmeye başlar. Bu süreç, tarımda bir başka tahribatı göstermektedir.

Türk tarımına yönelik önemli bir tahribat, Tohumculuk Kanunu'nun çıkarılmasıdır. Bu kanun ile çiftçiler, tohum ihtiyaçlarını karşılamada çokuluslu şirketlere bağımlı hale getirilmiştir.

Türk toplumunda, devlete saygı duyulması ve ona asla başkaldırılmaması gerektiğine dair yaygın bir kültürel inanç olduğu için Marksist teorinin Türkiye toplumunda tutmadığını görüyoruz.

Ülkemizde uygulanan bazı yeni politikalar ile kır-kent ayrımının da ortadan kalktığına şahit olmaktayız. Önceden de belirttiğimiz gibi 31 Aralık 2022 tarihi itibariyle Türkiye nüfusunun %67,9'u yoğun kentlerde, %14,8'i orta yoğun kentlerde ve %17,3'ü kırsal alanda yaşamaktadır. **Başta büyükşehirler olmak üzere birçok il ve ilçenin köylerinin, mahalle olarak şehirlere bağlanmış olması dikkat çekicidir. Kırsal alan niteliğini taşıyan bu birimlerin mahalle olarak şehirlere bağlanması, siyasi bir çıkar mı yoksa bu köylere ve sakinlerine daha iyi hizmet götürmek mi amaçlanmıştır? Bu konu tartışmalıdır.** Belirtmek gerekir ki **özellikle belediye başkanlığı seçim dönemlerinde bu kırsal alanların oyları belirleyici olmaktadır.**

Öneriler

İnsanları tekrar kırsal hayata yönlendirmek, yeni istihdam alanları yaratmak ve kentlerin keşmekeşliğinden kurtulmak mümkündür. Kırsal kesimin kalkınması ve kırsal alana dönüşün sağlanabilmesi için, çağımıza uygun, kalıcı ve sürdürülebilir politikalar geliştirilmeli ve hayata geçirilmelidir.

Başta kırsal alan olmak üzere Türkiye'nin kalkınmasına engel teşkil eden her türlü politika, manipüle edici düşünce ve faaliyetlerden uzak durulmalıdır.

Kır-kent ayrımının getireceği olumsuzluklara karşılık farklı politikalar geliştirilmelidir.

Orman özelliğini yitirmiş arazilerin tarıma açılması için yeni düzenlemelerin yapılmasını öneriyoruz. Bu düzenlemelerin, orman ve tarım alanlarının etkin bir şekilde kullanılması ve sürdürülebilir kalkınmaya katkı sağlayacağına düşünüyoruz.

Kırsal alanda işsiz kalan insanların kentlere göçünü engellemek ve kentlerdeki nüfus yoğunluğunu azaltmak için tarım sektörünün güçlendirilmesi ve kırsal kesime yönelik teşvik politikalarının geliştirilmesi gerekmektedir. Bu, modern bir şehircilik anlayışının hayata geçirilmesi için de bir zarurettir.

Bugün gelinen noktada bir tarım ülkesi olan Türkiye'de tarımı ayağa kaldırmak için radikal politikalar ortaya konulmalıdır.

Kırsal alana dönüşü hızlandırmak ve kırsal alanda tarım yapmanın yolunu açmanın bir yolu da toprak reformunun tekrar yapılmasıdır. Geçmişte olduğu gibi toprak reformu kanunu çıktıktan sonra tekrar eski haline alınmaması ya da iptal edilmemesi için ilgili düzenlemeler sağlam yapılmalıdır.

Küresel güçlerin tarımsal üretimi ele geçirmesine mâni olucu politikalar geliştirilmelidir. Tarımsal üretimde verimliliği artırmak üzere çiftçilerin yerinde eğitilmesi ve kırsal alanlarda örnek tarım birimlerinin çoğaltılması bir başka önerimizdir.

Ucuz tarımsal ilaç, gübre ve hayvan yemi temini noktasında bazı politikalar geliştirilmesi gerekir. Üretilen tarımsal ürünlerin iç piyasada işlenmesi için teşvikler çoğaltılmalıdır.

Kırsal alanlarda çarpık ve kaçak yapılaşma, ormanların tahribi, çevreyi kirletme, miras cinayetleri vb. birçok sorun sorumsuzluk ve eğitimsizlikten kaynaklandığı için bunlara yönelik yeni düzenlemeler ve politikalar üretilmelidir.

Son tahlilde, kırsallığın Türk toplum hayatında halen önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Kırsal kesimin kalkınması ve kırsal alana dönüşün sağlanabilmesi için, çağımıza uygun, kalıcı ve uygulanabilir politikalar geliştirilmeli ve hayata geçirilmelidir.

KAYNAKÇA

Aşar, S. (2014). Atatürk ve milletin efendisi: köylü. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, 9* (18), 65 - 94.

Ateş, H, Ç. (2017). Kırsal yoksulluk ve sürdürülebilir kırsal kalkınma politikaları. *Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 3* (1), 1-9.

Aysal, N. (2005). Anadolu da aydınlanma hareketinin doğuşu: köy enstitüleri. *Atatürk Yolu Dergisi,* 9: 267-282.

Aysu, A. (2009). Piyasa ve küçük köylülük. *Mülkiye Dergisi, 33* (262), 223-235.

Bahadır, Z. (2002) "Köy Enstitüsü" md., *İslam Ansiklopedisi,* C. 26, s. 283-285. Ankara: Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Başaran, E. (2020). Türkiye tarımının genel görünümü ve küçük üreticilerin varlığı üzerine sosyolojik bir analiz. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8* (1), 55-62. DOI:10.18506/anemon.613779.

Belge, M. (2022). *Militarist modernleşme: Almanya, Japonya ve Türkiye*. 4. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları. ISBN 9789750509735.

Ceylan, S. & Somuncu, M. (2018) Kırsal alanların dönüşümünü kavramsal bakımından yeniden düşünmek. *TÜCAUM 30. Yıl Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, (03-06 Ekim 2018), Ankara, 1141-1155. ISBN: 978-605-136-416-2.

Demirdöğen, A. & Olhan, E. (2017). Türkiye tarımının kısa tarihi: destekleme politikası özeli. *Tarım Ekonomisi Dergisi, 23* (1), 1-12. DOI: 10.24181/tarekoder.304269.

Dernek, Z. (2006). Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze tarımsal gelişmeler. *Ziraat Fakültesi Dergisi, 1* (1), 1-12.

Erdoğan, K. (2016). Tarım arazilerinin miras yoluyla intikali. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 24* (1), 123-179.

Gülümser, A. A., Baycan Levent, T. & Nijkamp, P. (2011). Türkiye'nin kırsal yapısı: AB düzeyinde bir karşılaştırma. *İTÜDERGİSİ/a, 9* (2), 133-144.

Gürçam, Ö. S. & Aydın, Ö. F. (2019). Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze Türkiye'nin tarımsal destekleme politikaları. *Route Education and Social Science Journal, 6* (8), 56-70.

Karabulut, K. & Akyol, H. (2017). Türk tarımının gelişimi, sorunları ve uygulanan politikalar üzerine bir araştırma (1839-1950). *Global Journal of Economics and Business Studies, 6* (11), 70-84.

Kaya, M. & Kalaycı, İ. (2021). Türkiye'de tarihsel süreçte tarım politikası ve planlama deneyimi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13* (2), 23-34.

Köymen, O. (2009). Kapitalizm ve köylülük: ağalar-üretenler-patronlar. *Mülkiye Dergisi, 33* (262), 25-39.

Marx, K. (2005), 1844 El yazmaları ekonomi politik ve felsefe. (Kenen Somer, Çev. Ed.). Ankara: Sol Yayınları.

Mills, C. W. (2007). *Toplumbilimsel düşün.* (Ünsal Oskay, Çev. Ed.). Der Yayınevi. ISBN: 9789753531955.

Oral, N. (2009). Türkiye'de Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme. *Mülkiye Dergisi, 33* (262), 325-343.

Summers, G. F. & Buttel, F. H. (2000). "Rural sociology". (Eds. Borgatta, E. F. &-Montgomery, R.J.V.). *Encyclopedia of Sociology*. Second Edition, Vol. 4, (pp. 2425-2436). New York: Macmillan Reference USA.

Takım, A. (2012). Demokrat parti döneminde uygulanan ekonomi politikaları ve sonuçları. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 67* (2), 157-187.

Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2023). *Tarım ve gıda göstergeleri* (12/08/2023 https://www.sbb.gov.tr/tarim-ve-gida-gostergeleri adresinden ulaşılmıştır).

Tekeli, İ. (2019). Cumhuriyet Dönemi Boyunca Kırsalın Geçirdiği Dönüşüm ve Kırsaldan Kopuş. *Efil Journal, 2* (6), 8-49.

Tezcan, M. (2019). Memleketimizde köy yaşantısının bazı toplumsal sorunları ve çözüm yolları. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES), 2* (1), 125-153. DOI:10.1501/Egifak_0000000261

Tural, A. (2016). Türk eğitim tarihinde alternatif bir model: köy enstitüleri. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 4* (2), 16-2.

TÜİK (11 Mayıs 2023). *Kent-kır nüfus istatistikleri*. (20/08/2023 https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Kent-Kir-Nufus-Istatistikleri-2022-49755 adresinden ulaşılmıştır).

TÜİK (08 Mayıs 2023). *Yoksulluk ve yaşam koşulları istatistikleri.* (20/08/2023 https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Yoksulluk-ve-Yasam-Kosullari-Istatistikleri-2022-49746 adresinden ulaşılmıştır).

Türkdoğan, O. (2016). *Türk köy sosyolojisi ve sorunlarımız*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Weber, M. (2004). *Sosyoloji yazıları,* (Taha Parla, Çev. Ed.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yavuz, F. (2005). Türkiye'de tarım politikaları, *Türkiye'de Tarım* (içinde), (Ed. Fahri Yavuz). Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları

Elektrikli Otomobillere Geçişte Bireylerin Satın Alma Tutumu ve Pazarlamasına Yönelik Samsun'da Bir Uygulama Çalışması*

Hülya ÇAĞIRAN KENDİRLİ[1]
Şadi ARLI[2]

Giriş

Elektrikli otomobiller, çağımızın sürdürülebilir ulaşım vizyonunu şekillendiren ve otomotiv endüstrisinde büyük bir dönüşümü temsil eden en önemli inovasyonlardan biridir. Geçmişi, geleceğin taşımacılığını belirleyen bu teknolojinin tarihini ve özelliklerini anlamak, enerji verimliliği, çevre koruma ve ulaşım sektörünün geleceği gibi konuları irdelemek bakımından oldukça önemlidir. Bu nedenle, elektrikli otomobillerin gelişimi ve yaygınlaşması, otomotiv ve enerji sektörlerinin kritik bir kavşağı olarak dikkatleri üzerine çekmektedir.

Elektrikli otomobillerin kökenleri oldukça uzun bir geçmişe dayanır. İlk elektrikli araç prototipleri 19. asrın sonlarında var olmuş olsa da endüstriyel devrim sonrası benzinli motorlu araçların yükselişi nedeniyle elektrikli otomobillerin popülaritesi azalmıştır. Ancak, son yıllarda iklim değişikliği, enerji kaynaklarına olan bağımlılık ve hava kirliliği gibi sorunlar, elektrikli otomobillerin yeniden önem kazanmasına sebep olmuştur. Bu teknoloji, sıfır emisyonlu sürüş, sessiz çalışma ve düşük işletme maliyetleri benzeri avantajlarıyla geleceğin ulaşım ihtiyaçlarına çözüm sunma potansiyeline sahiptir.

Elektrikli otomobillerin temel özelliği, içten yanmalı motor yerine elektrik motorları kullanmalarıdır. Bu motorlar, bataryalardan alınan elektrik enerjisini kinetik enerjiye dönüştürerek aracı hareket ettirir. Bu sayede, geleneksel benzinli veya dizel motorlu araçlarda olduğu gibi egzoz emisyonlarına ve atmosferdeki zararlı gazlara neden olmadan sürüş sağlanır. Ayrıca, elektrikli otomobillerin regeneratif frenleme sistemi sayesinde frenleme sırasında enerji geri kazanımı mümkün olur, bu da enerji verimliliğini artırır.

Elektrikli otomobillerin yaygınlaşması, sadece araçların teknik özellikleri ile sınırlı değildir. Elektrikli otomobillerin yaygınlaşması, aynı zamanda enerji altyapısının geliştirilmesi, hızlı şarj noktalarının artırılması ve enerji depolama teknolojilerinin inovasyonunu da gerektirir. Fosil yakıtlardan elektrikli otomobillere geçiş, enerji sektörünün de dönüşümünü beraberinde getirerek yenilenebilir enerji kaynaklarının daha fazla kullanılmasını destekler.

Sonuç olarak, elektrikli otomobillerin tarihi, özellikleri ve fosil yakıttan elektrikli araçlara geçiş, sadece bir otomobil teknolojisinin evrimini değil, aynı zamanda enerji ve çevre alanlarındaki büyük değişimi de temsil eder. Bu gelişim, otomotiv endüstrisinden enerji sektörüne kadar birçok alanda farklı dinamikleri etkilerken, sürdürülebilir bir geleceğe yönelik atılan büyük bir adımdır.

---

* Bu çalışma 26/09/2023 tarihinde Hitit Üniversitesi Lisanüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalında savunulan ve kabul edilen "ELEKTRİKLİ OTOMOBİLLERE GEÇİŞTE BİREYLERİN SATIN ALMA TUTUMU VE PAZARLAMASINA YÖNELİK SAMSUN'DA BİR UYGULAMA ÇALIŞMASI" isimli Yüksek Lisans Tez çalışmasından derlenmiştir.
[1] Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü
[2] Yüksek Lisans Öğrencisi, Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı

Elektrikli Otomobillerin Tarihçesi

İtalyan bilim adamı Alessandro Volta tarafından 1800'lü yıllarda tarihte ilk kez araştırılan elektrikli araçlar, insanlık tarihi adına belki de en önemli buluşlardan biri olan elektrik enerjisinin depolanmasıyla ilgili yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Volta, 1799'da Voltaik pili keşfetti ve tecrübeleri neticesinde 1800 yılında Kraliyet Cemiyeti Başkanı'na iki ayrı kısımdan meydana gelen bir yazıyla bildirdi (Battery, 1799). Bu piller seri bağlandığında daha yüksek elektriksel potansiyel elde edildiğini ve aynı pillerin paralel bağlanmasıyla da daha büyük bir elektriksel akım sağlandığını gözlemlemiştir. Bu gelişmeler sonucunda tarihte ilk kez "Primer Batarya" adı verilen bir keşif yapılmıştır. Michael Faraday'ın 1821'de elektrik akımını taşıyan bir telin sabit bir manyetik alan çevresinde dönebileceğini keşfetmesi de o dönemde önemli bir araştırma olmuştur. Bu keşifle birlikte Faraday, elektrik motorunun çalışma prensibini anlamıştır. 1831 yılında elektromanyetik indüksiyon ve manyetizma konularında daha fazla araştırma yaparak elektrikli araçlar için gerekli olan elektrik motoru ve jeneratörlerin temel prensiplerini ortaya koymuştur. 1838'de İsveç Kraliyet Bilimler Akademisi'nin yabancı üyesi seçildi ve 1844'te Fransız Bilimler Akademisi'ne seçilen sekiz yabancı üyeden biri oldu (Gladstone, 2014). Paris'te 1832 ile 1839 yılları arasında gerçekleştirilen bir çalışmada Robert Anderson tarafından ilk elektrikli araba icat edilmiştir (Anderson & Anderson, 2010). Aynı dönemde Londra'da Francis Watkins isimli bir bilim adamı da çalışmalarını sürdürerek elektrik motoru üretmiştir (Doppelbauer, 2013). Bu gelişmelerle birlikte, hafif bataryalara ve elektrik motorlarına sahip araçların mümkün olduğu düşünülmüştür. Hollanda'da 1835 yılında Profesör Stratingh, kendi çalışmaları sonucu bir elektrikli araç modeli geliştirmiştir (Şenlik, 2015).

Ayrıca, ABD'de 1834-1836 yıllarında Thomas Davenport tarafından elektrikle çalışan bir aracın geliştirildiği ve demonstrasyonunun yapıldığı kaydedilmiştir (Kerem, 2014). Alman fizikçi Moritz Jacobi'nin 1838 yılında Petersburg'daki Neva Nehri'nde Volta pili ile geliştirdiği ve başarıyla yol alan bir tekne tasarlaması da dikkate değerdir. Tasarlanan bu tekne, belirli bir süre boyunca nehirde başarılı bir şekilde seyahat etmiştir (Leitman & Brant, 2008). Tüm bu araştırmalar ve yapılan demonstrasyonlar, elektrik motorlarının her alanda kullanımının mümkün olduğunun kanıtı olmuştur. Ancak, o dönemde yapılan uygulamaların sınırlı olduğu da bilinmektedir.

1860 yılına kadar birçok araştırma ve model tasarımı gerçekleştirildi. Ancak, 1860'lı yıllardan itibaren elektrikli araçlar için daha verimli bir batarya arayışı başladı. Yapılan çalışmalarla birlikte, kurşun-asit içeren bataryalar keşfedildi ve elektrikli araçlar için önemli bir enerji kaynağı haline geldi. 1873 yılında Edinburgh'da R. Davis tarafından, kurşun ve çinko içeren bir primer bataryaya sahip bir yük arabası tasarlandı (Nas ve Cihangir, 2019).

Bu yenilikçi batarya sayesinde araç daha uzun mühlet ve çok daha güçlü bir şekilde çalışabiliyordu (Newmotion, 2023). 1881 yılında ise G. Trouvé isimli bir bilim adamı, Fransa'da sekonder Plante bataryalarıyla çalışabilen üç tekerlekli bir elektrikli araç modeli geliştirdi. Bu araç, iki adet 1110 beygir gücünde Siemens motoruna sahipti ve büyük bir ilgi gördü. 1882 yılında İngiltere'de Profesör William Ayrton ve John Perry, üç tekerlekli ve elektrik motorlu bir otomobil tasarladılar. Bu araçta kullanılan 10 adet kurşun-asit bataryası, güçlü bir enerji kaynağı sağlıyordu. Aracın menzili 16 ila 20 km arasında değişirken, maksimum hızı ise 14 km/saat olarak kaydedildi. 1895 yılına gelindiğinde ise bilim adamı Riker, dört tekerlekli ve 140 kg ağırlığında bir araç geliştirdi. Bu araç, arkadan çekişli olarak tasarlandı ve iki adet motorla güçlendirildi. Taşıma kapasitesi olan bu araç, 19 km/saat sabit hızla 4 saat boyunca bir kişiyi taşıyabiliyordu. Bu şekilde, 1860'lı yıllardan itibaren elektrikli araçlar için batarya teknolojisinde büyük ilerlemeler kaydedildi ve farklı modeller geliştirildi (Encyclopaedia Britannica Online, 2009).

1895 yılında, Amerikalı bilim insanları Morris ve Saloman, 2 koltuklu "Electrobats" adlı bir araç tasarladılar. Bu araç, elektrikli araç teknolojisindeki önemli bir adımdı ve dikkat çekici bir şekilde Amerika'da gerçekleşti. Ayrıca, bu dönemde otomotiv sektörü için bazı tanımlamalar ve terimler geliştirildi. 1895 yılında ABD'de yayımlanan "Atsız Dönem" adlı yayında Ingersoll tarafından "Atsız Taşıyıcı" terimi kullanıldı. Aynı yıl Londra'da Pall Mall Gazette'de ise ilk kez "otomobil" terimi kullanıldı. Bu şekilde, elektrikli araç teknolojisindeki gelişmelerle birlikte otomotiv sektöründe de yeni terimler ve tanımlamalar ortaya çıktı (Kerem, 2014).

Elektrikli otomobiller, büyük bir ilerleme olarak 1897 yılında İngiltere ve ABD'de ticari olarak kullanılmaya başlandı. Bu dönemde, Londra'da Walter Bersey tarafından üretilen elektrikli taksiler, atlı taksilerin hüküm sürdüğü bir çağda dikkatleri üzerine çekti. Sessiz çalışmaları ve kolay manevra kabiliyetleri sayesinde elektrikli araçlara büyük bir alaka gösterildi. Bu dönemde elektrikli araçların gelişimine paralel olarak, benzinli motorlu araçlar da önemli ilerlemeler kaydetti. 1900'lerin başında, otomobil endüstrisinde buharlı, fosil yakıtlı ve elektrikli araçlar olarak farklı kategorilere ayrılmaya başlandı. Amerika'da üretilen otomobillerin sayısına baktığımızda, 1684'ü buharlı, 1575'i elektrik motorlu ve 963'ü benzin motorlu araçlardan oluşuyordu. 1899 yılında Fransız mucit Camille Jenatzy tarafından yarış amaçlı olarak tasarlanan bir elektrikli araç, hız rekorunu kırmak için yola çıktı. Jenatzy'nin kullandığı bu araç, inanılmaz bir hız olan 98 km/saat'e ulaşarak Paris halkının büyük ilgisini çekti. Ancak, bu rekoru benzin motorlu araçların kırması, üç yıl sürdü. 1900 ile 1912 yılları arasında, elektrikli otomobiller altın çağlarını yaşadı. Özellikle Londra'da, içten yanmalı benzinli araçlardan çok elektrik motorlu araçlar tercih edildi ve büyük bir popülarite kazandı (Encyclopaedia Britannica Online, 2009).

Bu şekilde, 1897'den itibaren elektrikli otomobiller ticari olarak kullanılmaya başlandı ve 1900'lerin başında elektrikli otomobillerin büyük bir çıkış yakaladığı görüldü. 1906 yılında Ford şirketi, elektrikli araçlara meydan okuyarak Model K adını verdiği muhteşem bir araç tasarladı. Bu yeni model, kullanışlılığı ve özellikleriyle dünyaya gösterdi ki, elektrikli araçlara rakip olabilecek bir potansiyele sahipti. Ancak, bu dönemde Amerika'da elektrikli araçların popülaritesi henüz çok yaygın değildi. Ancak 1912 senesinde 30.000'den fazla elektrikli araç satışı gerçekleşerek rekor bir seviyeye ulaştı. Bu satış rakamı etkileyici olsa da aynı yılda Amerika'da 900.000 benzinli araç kullanılmaktaydı. Motor sesinin azaltılması amacıyla geliştirilen susturucular, benzinli araçların popülerliğini artırmada büyük bir rol oynadı. Bu süreçte, elektrikli araçlarla ilgili menzil ve performans çalışmaları hızla ilerliyordu. Bu süreçte, Krieger adında bir bilim insanı, benzin ve elektriği aynı motorda kullanarak çalışan bir araç geliştirdi. Bu, ilk kez hibrit araç sistemine geçişin bir örneğiydi ve hem benzin hem de elektrik enerjisi kullanarak araçların daha verimli hale getirilmesini sağladı. Sonuç olarak, 1906 yılında Ford'un Model K aracıyla elektrikli araçlara meydan okunurken, 1912'de elektrikli araçların satış rakamları rekor seviyelere ulaşsa da benzinli araçlar hala pazarda büyük bir talep görmekteydi. Bu dönemde hibrit araç teknolojisinin geliştirilmesi, benzinli ve elektrikli gücün aynı araçta kullanılabilmesi açısından büyük bir adımdı (Early Ford Models, 2023).

1912 yılında Electric Roadster'ın piyasaya sürülmesi, elektrikli araçlar için bir dönüm noktasıydı. Bu araç hem elektrik hem de benzinle çalışabilen bir motorla donatılmıştı ve kullanıcılara büyük bir esneklik sağlıyordu. Ancak, dönemin koşullarında hibrit araçların maliyeti, geleneksel benzinli araçlara kıyasla oldukça yüksekti. Electric Roadster, 1750 dolar gibi bir fiyatla satılırken, benzinli Model T sadece 550 dolar gibi daha cazip bir fiyata sahipti (Encyclopaedia Britannica Online, 2009). 1920'lerin başında, benzinli araçlar hala üstünlüğünü koruyor ve dünya genelinde büyük bir üretim artışı yaşanıyordu. Amerika'da yılda 20 milyon, Avrupa'da ise daha az sayıda benzinli araç üretiliyordu. Bu dönemde, benzinli araçlar daha yaygın ve ekonomik bir seçenek olarak görülüyordu, bu da diğer otomobil üreticilerini de

benzinli araç üretmeye yönlendirdi. 1921 yılında, Cleveland Baker Electric Firması hariç, diğer otomobil üreticileri elektrikli araç üretimini durdurdu. Ancak, günümüzde teknolojideki hızlı ilerlemeler ve çevresel kaygılar, elektrikli araçların yeniden popülerlik kazanmasını sağladı. Elektrikli araçların maliyetinin düşmesi, batarya teknolojisinin gelişmesi ve altyapı yatırımlarının artmasıyla birlikte, elektrikli araçların Pazar payları süratle artmaktadır. Elektrik gücüyle çalışan taşıtlar, çevre dostu ve sürdürülebilir bir ulaşım alternatifi olarak öne çıkıyor (Early Ford Models, 2023).

Gelişen teknolojiyle birlikte, elektrikli araçların menzili artmakta, şarj altyapısı genişlemekte ve daha fazla model ve marka piyasaya sürülmektedir. Ayrıca, elektrikli araçlar düşük maliyetli işletim ve bakım avantajları da sunmaktadır. Gelecekte, enerji verimliliği ve çevre koruma hedefleri doğrultusunda elektrikli araçların daha da yaygınlaşması beklenmektedir. Araştırma ve geliştirme faaliyetleriyle birlikte, elektrikli araç teknolojisi sürekli olarak iyileştirilmekte ve sürücülerin gereksinimlerine daha iyi cevap verecek biçimde geliştirilmektedir. 1930'ların ilerleyen dönemlerinde, özel sipariş sayıları azalmaya başladı ve elektrikli otomobil üretimi giderek düşüşe geçti. 1935 yılına gelindiğinde ise neredeyse tamamen durmuştu. Ancak Japonya'da, savaş zamanında benzin kısıtlamaları olduğu için 1937-1954 seneleri arasında elektrikli araç üretimini sürdürülmüştür. Bu dönemde Japonya'da yaklaşık 3,299 adet elektrikli araç kullanılıyordu ve ülkedeki tüm araçların %3'ünü oluşturuyordu (Cooper & Schefter, 2018). 1950'li yıllarda İngiltere'de süt dağıtımı amacıyla elektrikli araçlar kullanılmaya başlandı (Milk float, 2013). Aynı dönemde benzinli araçların çevreye verdiği zararların daha iyi anlaşılmasıyla birlikte elektrikli araçlara olan talep yeniden artış gösterdi Southwell, 2023). Bu talebi karşılamak amacıyla Ford Motor, benzinli araçları elektrikli araçlara dönüştürmek için önemli çalışmalar yaptı. Ford Motor, çevre dostu bir seçenek sunmak ve benzin tüketimini azaltmak amacıyla benzinli araçları elektrikli araçlara dönüştürme projelerine odaklandı. Bu projeler hem çevre bilincini artırmayı hem de sürdürülebilir ulaşımı teşvik etmeyi hedefliyordu. Ford Motor'ın bu çabaları, elektrikli araç teknolojisinin gelişimine katkı sağlayarak geleceğin sürdürülebilir ulaşımını şekillendiren önemli adımlardan biri oldu. Bu süreçte gerçekleştirilen çalışmalar, çevresel farkındalığın artmasıyla birlikte elektrikli araçlara olan ilgi ve talebin artmasını sağladı. Elektrikle çalışan taşıtlar, çevre dostu ve enerji verimliliği nedeniyle bugünün tercih edilen bir seçeneği haline gelmiştir. Elektrikli araç teknolojisi, sürdürülebilir ulaşımın geleceği için büyük bir potansiyele sahip olup çevresel sorunların azaltılmasında önemli bir rol üstlenmektedir (InsideEVs, 2023).

Zamanın devlet kurumları, Ford Motor'dan aşağıdaki şartları sağlayacak bir otomobil geliştirmesini talep etti (Bunkley, 2011):

Minimum kirlilik: Devlet kurumları, çevresel etkileri en aza indiren bir otomobil istiyorlardı. Bu, düşük emisyon salınımı, temiz enerji kullanımı ve çevre dostu malzemelerin tercih edilmesi anlamına geliyordu. Ford Motor, elektrikli araç teknolojisi üzerinde çalışarak bu şartı karşılamayı hedefledi.

Çalışma kolaylığı: Devlet kurumları, kullanıcıların otomobili rahatlıkla kullanabilmesini istediler. Bu, basit ve kullanıcı dostu bir arayüz, kolay park etme özellikleri, düşük bakım gereksinimleri ve sürüş konforunu içeriyordu. Ford Motor, ergonomik tasarımı ve gelişmiş sürüş deneyimi sunan otomobilleriyle bu şartı karşılamak için çaba sarf etti.

Çalışma maliyetinin düşük olması: Devlet kurumları, otomobilin işletme maliyetlerinin düşük olmasını istediler. Bu, düşük yakıt tüketimi, ucuz bakım ve onarım maliyetleri, enerji verimliliği ve uzun ömürlü bileşenlerin kullanımını içeriyordu. Ford Motor, elektrikli araçlarının enerji verimliliği ve düşük işletme maliyetleri sağlayacak şekilde tasarlanmasına odaklandı.

Park alanını az derecede kaplaması: Devlet kurumları, şehir içi trafiği ve park alanı sorununu azaltacak otomobilleri tercih etmek istediler. Bu, kompakt boyutlar, kolay manevra kabiliyeti ve park ederken az yer kaplama yeteneklerini içeriyordu. Ford Motor, daha küçük ve pratik modeller üreterek bu şartı yerine getirmeye çalıştı.

Ford Motor, devlet kurumlarının taleplerini karşılamak için araştırma ve geliştirme çalışmalarını sürdürdü. Bu çalışmalar sonucunda daha çevre dostu, kullanıcı dostu, ekonomik ve pratik otomobiller üretmeyi başardı. Bu talepler, otomobil endüstrisinde çevreye duyarlılık ve kullanıcı ihtiyaçlarının önemini vurgulayan bir dönüm noktası oldu ve gelecekteki otomobil tasarımlarını da şekillendirdi. 1967 yılında geliştirilen Comuta isimli prototip, dikkat çekici bir araç olarak öne çıktı. 4 kişiyi taşıma kapasitesine sahip olan Comuta, 2 metre uzunluğunda ve 1,4 metre yüksekliğinde kompakt bir yapıya sahipti. İlginç bir özelliği ise, 3 adet Comuta aracının yan yana park edildiğinde bir büyük konvansiyonel araç kadar yer kaplamasıydı. Comuta, her biri ön tekeri tahrik eden 2 adet DC motorla çalışıyordu. Bu motorlar, sadece 18 kg ağırlığında ve 14 cm çapında kompakt bir yapıya sahipti. Araç, 170 kg toplam ağırlığı olan 4 adet Kurşun-Asit batarya ile çalışıyordu. Bu bataryalar, gerekli enerjiyi sağlayarak aracın performansını destekliyordu. Comuta, 40 km/s hıza kadar çıkabilen ve 64 km menzil sunabilen bir performansa sahipti. Maksimum hızı ise 64 km/s olarak belirlenmişti (Bunkley, 2011).

Araç, menzil, ivme, kullanım kolaylığı ve düşük gürültü gibi avantajlarıyla dikkat çekti. Prototip olarak tanıtıldığı zaman büyük bir ilgi gördü ve birçok performans testine tabi tutuldu. Bu aracın ikinci bir prototipi daha yapıldı ve Ford personeli tarafından Amerika'da test edildi. Bugün hala Londra'daki bir müzede sergilenen bu prototipler, elektrikli araçların gelecekteki potansiyelini gösteren önemli örneklerden biri olarak değerlendiriliyor. Comuta'nın tasarımı ve performansı, elektrikli araç teknolojisinin gelişimine katkıda bulunmuş ve daha sonraki modellerin ilham kaynağı olmuştur (Bunkley, 2011).

Bireylerin Çevre Dostu Otomobil Satın Alma Tutumlarına Yönelik Uygulama Çalışması

3.1. Araştırma Yöntemi

Bu çalışmada ilişkisel tarama ve betimleyici yöntem tercih edilmiştir. İlişkisel tarama yöntemi iki veya daha çok değişken arasındaki ilişkilerin incelenmesi için kullanılmaktadır (Karasar, 2013). Betimleyici araştırmalar ise konu veya çalışmaların betimlemesini, tasvirini sağlayan yöntemlerdir (Toplu, 2012).

3.2. Araştırmanın Amacı, Önemi ve Faydaları

Bu çalışmanın temel odak noktası, otomobil endüstrisinde fosil yakıtlardan elektrik kullanımına geçişin üretim ve pazarlama stratejileri üzerindeki etkilerini anlamaktır. Elektrikli araçların yükselişi ile beraber ortaya çıkan bu değişimin, otomobil üretim süreçlerini ve pazarlama yaklaşımlarını nasıl şekillendirdiğini analiz etmeyi amaçlamaktayız.

Bu araştırmanın öne çıkan birçok önemi bulunmaktadır. Fosil yakıtlardan elektrikli araçlara geçişin çevresel etkilerini inceleyerek, sürdürülebilirlik bağlamında önemli bir konuyu ele almaktayız. Bunun yanı sıra, otomobil üreticilerinin rekabet avantajını artırmak için nasıl üretim ve pazarlama stratejileri geliştirdiklerini araştırarak, sektördeki rekabetçi dinamikleri anlama yolunda değerli bir perspektif sunmaktayız.

Bu çalışmanın temel amacı ve önemi, otomobil sektöründeki fosil yakıtlardan elektrikli araçlara geçişin üretim ve pazarlama alanlarına yönelik etkilerini ayrıntılı bir şekilde anlamak ve ilgili taraflara bu konuda anlamlı ve bilgi dolu bir bakış açısı sunmaktır.

3.3. Araştırmanın Problemi, Kapsamı ve Kısıtları

Bu araştırmanın problemi otomobil endüstrisindeki fosil yakıtlardan elektrik kullanımına geçişin üretim süreçleri ve pazarlama stratejileri üzerindeki etkilerini incelemektir.

Araştırmanın hipotezi ise aşağıdaki şekilde belirlenmiştir.

H1: Katılımcıların cinsiyetleri ile çevre dostu otomobil satın alma niyeti ölçeği puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H2: Katılımcıların yaşları ile çevre dostu otomobil satın alma niyeti ölçeği puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H4: Katılımcıların eğitim düzeyleri ile çevre dostu otomobil satın alma niyeti ölçeği puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H5: Katılımcıların aylık gelirleri ile çevre dostu otomobil satın alma niyeti ölçeği puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H1a: Katılımcıların cinsiyetleri ile çevresel sübjektif normlar alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H1b: Katılımcıların cinsiyetleri ile satın alma niyeti alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H1c: Katılımcıların cinsiyetleri ile bireysel satın alma davranışı alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H1d: Katılımcıların cinsiyetleri ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H2a: Katılımcıların yaşları ile çevre dostu otomobil satın almaya yönelik tutum ölçeğinin ekonomik algı alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H2b: Katılımcıların yaşları ile çevresel sübjektif normlar alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H2c: Katılımcıların yaşları ile satın alma niyeti alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H2d: Katılımcıların yaşları ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H4a: Katılımcıların eğitim düzeyleri ile çevresel sübjektif normlar alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H4b: Katılımcıların eğitim düzeyleri ile satın alma niyeti alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H4c: Katılımcıların eğitim düzeyleri ile bireysel satın alma davranışı alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H4d: Katılımcıların eğitim düzeyleri ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H5a: Katılımcıların aylık gelirleri ile çevresel sübjektif normlar alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H5b: Katılımcıların aylık gelirleri ile satın alma niyeti alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H5c: Katılımcıların aylık gelirleri ile bireysel satın alma davranışı alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

H5d: Katılımcıların aylık gelirleri ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum alt boyutu puanları arasında anlamlı bir fark vardır.

3.4. Araştırmanın Varsayımları

Araştırmaya katılan katılımcıların çevre dostu otomobiller konusunda bilgi sahibi oldukları, sorulara samimi ve doğru cevaplar verdikleri varsayılmaktadır.

Oluşturulan örneklem grubunun evreni temsil ettiği varsayılmaktadır.

Araştırmada kullanılan veri toplama araçlarının araştırma amacı doğrultusunda veri toplamak için yeterli düzeyde olduğu varsayılmıştır.

3.5. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma Samsun'da yaşamakta olan 18 yaşından büyük kişilerle sınırlandırılmıştır. Araştırmada anket yöntemi uygulanmıştır. Anketler internet üzerinden Google Forms üzerinden uygulanmıştır.

3.6. Evren ve Örneklem

Çalışmanın evrenini Samsun'da yaşamakta olan 18 yaşından büyük kişilerden oluşurken, örneklem grubu ise bu evrenden seçilen kolayda örneklem yöntemi ile belirlenmiş 388 kişiden meydana gelmektedir. Bu yöntem katılımcılara ulaşmanın daha kolay olduğu bir yöntem olduğu için tercih edilmiştir. Bu sayede araştırmacı yakınındaki, basit bir şekilde erişebildiği kişileri dahil edebilmektedir (Baştürk ve Taştepe, 2013). Araştırma evrenini temsil yeteneğine sahip örneklem büyüklüğü belirlenirken Kozak'ın (2018) çalışmasından faydalanılmıştır(Kozak, 2018: 103).

Köylüoğlu, Selçuk ve Acar (2017)'nin geliştirmiş olduğu Çevre Dostu Otomobil Satın Almaya Yönelik Tutum ölçeği orijinalde 24 madde, 5 alt boyuttan oluşmaktadır ve 5'li likert sistemde hazırlanmıştır. Bu çalışma, çevre dostu otomobilleri tercih etmeyi etkileyen faktörleri ölçmek için bir ölçek geliştirmiştir. Ölçek, toplamda % 76,688 açıklanan varyansa sahiptir. Ölçeğin beş boyutu da Cronbach Alpha değerleri % 70'in üzerinde olduğu için güvenilirdir. Bu çalışmada, çevre dostu otomobillere yönelik tutum boyutu hariç diğer dört boyut kullanılmıştır. Bu dört boyutun toplam 20 maddesi vardır. Bu maddelerin sayısı ve sırası şöyledir:

Çevresel sübjektif normlar: 7 madde

Satın alma niyeti: 6 madde

Bireysel satın alma davranışı: 4 madde

Algılanan davranışsal kontrol: 3 madde.

Tablo 1. Ölçeğin Güvenilirlik Analizi Sonucu

Cronbach Alpha	Öğe Sayısı
,960	20

Güvenilirlik analizi sonucunda ölçeğin iç tutarlılık kat sayısı ,960 olarak hesaplanmıştır.

Katılımcıların demografik özellikleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 2. Katılımcıların Demografik Özelliklerini Gösteren

Cinsiyet	**Frekans**	**%**
Erkek	215	55,4
Kadın	173	44,6
Yaş		
18-30 yaş arası	137	35,3
31-40 yaş arası	110	28,4
41-50 yaş arası	80	20,6
51 yaş ve üzeri	61	15,7
Eğitim Düzeyi		
İlköğretim	3	,8
Lise	34	8,8
Ön Lisans	79	20,4
Lisans	214	55,2
Yüksek Lisans/Doktora	58	14,9
Aylık Geliri		
Asgari ücret ve aşağısı	23	5,9
11 bin 500 TL- 20 bin TL arası	152	39,2
20 bin TL-30 bin TL arası	112	28,9
30 bin TL-40 bin TL arası	84	21,6
41 bin TL ve üzeri	17	4,4

Katılımcıların demografik verilerine bakıldığında; erkekler %55,4'lük bir oranla temsil ediliyor. Kadınlar ise %44,6'lık bir oranla temsil ediliyor. En büyük yaş grubu 18-30 yaş arası (%35,3) katılımcılardan oluşmaktadır. Sonrasında sırasıyla, 31-40 yaş arası (%28,4), 41-50 yaş arası (%20,6) ve 51 yaş ve üzeri (%15,7) yaş grupları geliyor. Eğitim düzeylerine bakıldığında ilköğretim: %0,8, lise: %8,8, ön lisans: %20,4, lisans: %55,2, yüksek lisans/doktora: %14,9'luk oranlarla dağılmaktadır. Lisans mezunu katılımcıların daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Katılımcıların aylık gelir düzeyleri şu şekilde dağılmaktadır: Asgari ücret ve aşağısı: %5,9, 11 bin 500 TL - 20 bin TL arası: %39,2, 20 bin TL - 30 bin TL arası: %28,9, 30 bin TL - 40 bin TL arası: %21,6, 41 bin TL ve üzeri: %4,4'dür.

Tablo 3. Katılımcıların Cinsiyetleri ile Çevre Dostu Otomobil Satın Almaya Yönelik Tutum Ölçeğinden Aldıkları Puanlar Arasındaki Fark Tablosu

	Cinsiyet	N	Ortalama	Std. Sapma	t	df	p
Çevresel sübjektif normlar	Erkek	215	3,9621	,63121	-1,384	384,397	,167
	Kadın	173	4,0446	,54149			
Satın alma niyeti	Erkek	215	3,8907	,66789	-,598	386	,550
	Kadın	173	3,9306	,63618			
Bireysel satın alma davranışı	Erkek	215	4,0407	,61268	-2,997	385,826	,003
	Kadın	173	4,0867	,48269			
Çevre dostu otomobillere yönelik tutum	Erkek	215	3,7597	,71378	-2,997	385,826	,003
	Kadın	173	3,9538	,56185			
Ölçek Genel	Erkek	215	3,9260	,59454	-1,427	385,349	,155
	Kadın	173	4,0052	,49823			

Tabloya bakıldığında katılımcıların cinsiyetleri ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum boyutu arasında anlamlı bir fark olduğu görülmektedir ($p=0,003$; $p<0,05$). Kadınların ortala puanlar erkelerden az da olsa daha yüksektir. Dolayısıyla kadınların çevre dostu otomobil

satın almaya yönelik bireysel satın alma davranışları daha olumludur. Diğer boyutlarda ise anlamlı bir farklılık görülmemektedir.

Tablo 4. Katılımcıların Yaşları ile Çevre Dostu Otomobil Satın Almaya Yönelik Tutum Ölçeğinden Aldıkları Puanlar Arasındaki Fark Tablosu

	Yaş	N	Ortalama	Std. Sapma	df	F	p
Çevresel sübjektif normlar	18-30 yaş arası	137	4,1533	,58457	3	7,006	,000
	31-40 yaş arası	110	3,8558	,45444			
	41-50 yaş arası	80	3,8750	,62472			
	51 yaş ve üzeri	61	4,0726	,70064			
	Total	388	3,9989	,59356			
Satın alma niyeti	18-30 yaş arası	137	3,9818	,62807	3	9,043	,000
	31-40 yaş arası	110	3,6924	,60206			
	41-50 yaş arası	80	3,8646	,58587			
	51 yaş ve üzeri	61	4,1913	,75329			
	Total	388	3,9085	,65340			
Bireysel satın alma davranışı	18-30 yaş arası	137	4,1241	,52521	3	6,242	,000
	31-40 yaş arası	110	4,0318	,49320			
	41-50 yaş arası	80	3,8625	,60965			
	51 yaş ve üzeri	61	4,2336	,60012			
	Total	388	4,0612	,55826			
Çevre dostu otomobillere yönelik tutum	18-30 yaş arası	137	4,0414	,54600	3	17,979	,000
	31-40 yaş arası	110	3,5152	,62014			
	41-50 yaş arası	80	3,7958	,59414			
	51 yaş ve üzeri	61	4,0710	,77487			
	Total	388	3,8462	,65678			
Ölçek Genel	18-30 yaş arası	137	4,0792	,52020	3	9,121	,000
	31-40 yaş arası	110	3,7909	,47377			
	41-50 yaş arası	80	3,8575	,54116			
	51 yaş ve üzeri	61	4,1402	,66613			
	Total	388	3,9613	,55438			

Tabloya bakıldığında katılımcıların yaşları ile çevresel sübjektif normlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir far vardır ($p=0,000$; $p<0,05$). Katılımcılardan en yüksek puanı 18-30 yaş arasındakiler alırken (4,1533) en düşük puanı ise 31-40 yaş arası katılımcılar almıştır (3,8558).

Yaş grupları ile satın alma niyeti arasında anlamlı bir fark vardır ($p=0,000$; $p<0,05$). 18-30 yaş arası katılımcılar en yüksek ortalama puanı elde etmiştir (3,9818), en düşük puanı ise 31-40 yaş arası katılımcılar almıştır (3,6924). Bu durum, yaş grupları arasında satın alma niyetlerinin farklılık gösterdiğini göstermektedir.

Yaş grupları ile bireysel satın alma davranışı arasında anlamlı bir fark vardır ($p=0,000$; $p<0,05$). 18-30 yaş arası katılımcılar en yüksek ortalama puanı elde etmiştir (4,1241), en düşük puanı ise 41-50 yaş arası katılımcılar almıştır (3,8625). Bu durum, yaş grupları arasında bireysel satın alma davranışlarının farklılık gösterdiğini göstermektedir.

Yaş grupları ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum arasında anlamlı bir fark vardır ($p=0,000$; $p<0,05$). 18-30 yaş arası katılımcılar en yüksek ortalama puanı elde etmiştir (4,0414),

en düşük puanı ise 31-40 yaş arası katılımcılar almıştır (3,5152). Bu durum, yaş grupları arasında çevre dostu otomobillere yönelik tutumların farklılık gösterdiğini göstermektedir.

Yaş grupları ile ölçek genel puanları arasında anlamlı bir fark vardır (p=0,000; p<0,05). 51 yaş ve üzeri katılımcılar en yüksek ortalama puanı elde etmiştir (4,1402), en düşük puanı ise 31-40 yaş arası katılımcılar almıştır (3,7909). Bu durum, yaş grupları arasında genel ölçek değerlendirmelerinin farklılık gösterdiğini göstermektedir.

Tablo 5. Katılımcıların Eğitim Düzeyi ile Çevre Dostu Otomobil Satın Almaya Yönelik Tutum Ölçeğinden Aldıkları Puanlar Arasındaki Fark Tablosu

	Eğitim Düzeyi	N	Ortalama	Std. Sapma	df	F	p
Çevresel sübjektif normlar	İlköğretim	3	3,2381	,81232	4	3,788	,005
	Lise	34	3,7101	,67602			
	Ön Lisans	79	4,0018	,59056			
	Lisans	214	4,0327	,55162			
	Yüksek Lisans/Doktora	58	4,0788	,63165			
	Total	388	3,9989	,59356			
Satın alma niyeti	İlköğretim	3	3,1111	,41944	4	4,178	,003
	Lise	34	3,6029	,70593			
	Ön Lisans	79	4,0570	,68244			
	Lisans	214	3,9034	,63687			
	Yüksek Lisans/Doktora	58	3,9454	,57429			
	Total	388	3,9085	,65340			
Bireysel satın alma davranışı	İlköğretim	3	3,2500	,50000	4	3,593	,007
	Lise	34	3,8162	,62252			
	Ön Lisans	79	4,1044	,54978			
	Lisans	214	4,0876	,53971			
	Yüksek Lisans/Doktora	58	4,0905	,55151			
	Total	388	4,0612	,55826			
Çevre dostu otomobillere yönelik tutum	İlköğretim	3	3,3333	,66667	4	2,324	,056
	Lise	34	3,6471	,69117			
	Ön Lisans	79	3,9916	,64268			
	Lisans	214	3,8240	,66562			
	Yüksek Lisans/Doktora	58	3,8736	,58848			
	Total	388	3,8462	,65678			
Ölçek Genel	İlköğretim	3	3,2167	,60277	4	4,027	,003
	Lise	34	3,6897	,61098			
	Ön Lisans	79	4,0373	,56639			
	Lisans	214	3,9736	,53492			
	Yüksek Lisans/Doktora	58	4,0103	,51510			
	Total	388	3,9613	,55438			

Eğitim düzeyleri ile çevresel sübjektif normlar arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır (p=0,005; p<0,05). Katılımcılardan en yüksek puanı yüksek lisans/doktora eğitimine sahip olanlar almıştır (4,0788), en düşük puanı ise ilköğretim mezunları almıştır (3,2381).

Eğitim düzeyleri ile satın alma niyeti arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır (p=0,003; p<0,05). Katılımcılardan en yüksek puanı ön lisans eğitimine sahip olanlar almıştır (4,0570), en düşük puanı ise ilköğretim mezunları almıştır (3,1111).

Eğitim düzeyleri ile bireysel satın alma davranışı arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır (p=0,007; p<0,05). Katılımcılardan en yüksek puanı yüksek lisans/doktora eğitimine sahip olanlar almıştır (4,0905), en düşük puanı ise ilköğretim mezunları almıştır (3,2500).

Yaş grupları ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum arasında anlamlı bir fark bulunmamaktadır (p=0,056; p>0,05).

Eğitim düzeyleri ile ölçek genel puanları arasında anlamlı bir fark bulunmaktadır (p=0,003; p<0,05). Katılımcılardan en yüksek puanı ön lisans eğitimine sahip olanlar almıştır (4,0373), en düşük puanı ise ilköğretim mezunları almıştır (3,2167).

Tablo 6. Katılımcıların Aylık Geliri ile Çevre Dostu Otomobil Satın Almaya Yönelik Tutum Ölçeğinden Aldıkları Puanlar Arasındaki Fark Tablosu

	Aylık Gelir	N	Ortalama	Std. Sapma	df	F	p
Çevresel sübjektif normlar	Asgari ücret ve aşağısı	23	3,6398	,75331	4	4,790	,001
	11 bin 500 TL-20 bin TL arası	152	4,0865	,58571			
	20 bin TL-30 bin TL arası	112	4,0625	,49997			
	30 bin TL-40 bin TL arası	84	3,9082	,60959			
	41 bin TL ve üzeri	17	3,7311	,66025			
	Total	388	3,9989	,59356			
Satın alma niyeti	Asgari ücret ve aşağısı	23	3,5942	,79428	4	11,357	,000
	11 bin 500 TL-20 bin TL arası	152	4,1206	,63100			
	20 bin TL-30 bin TL arası	112	3,9241	,52652			
	30 bin TL-40 bin TL arası	84	3,6944	,64619			
	41 bin TL ve üzeri	17	3,3922	,71914			
	Total	388	3,9085	,65340			
Bireysel satın alma davranışı	Asgari ücret ve aşağısı	23	3,7717	,61197	4	3,477	,008
	11 bin 500 TL-20 bin TL arası	152	4,1283	,54362			
	20 bin TL-30 bin TL arası	112	4,0893	,51537			

	30 bin TL-40 bin TL arası	84	4,0417	,56349			
	41 bin TL ve üzeri	17	3,7647	,69299			
	Total	388	4,0612	,55826			
Çevre dostu otomobillere yönelik tutum	Asgari ücret ve aşağısı	23	3,6812	,74859	4	11,401	,000
	11 bin 500 TL-20 bin TL arası	152	4,0614	,60220			
	20 bin TL-30 bin TL arası	112	3,8720	,50074			
	30 bin TL-40 bin TL arası	84	3,5357	,73179			
	41 bin TL ve üzeri	17	3,5098	,78278			
	Total	388	3,8462	,65678			
Ölçek Genel	Asgari ücret ve aşağısı	23	3,6587	,68600	4	8,045	,000
	11 bin 500 TL-20 bin TL arası	152	4,1013	,55505			
	20 bin TL-30 bin TL arası	112	3,9978	,42492			
	30 bin TL-40 bin TL arası	84	3,8149	,56589			
	41 bin TL ve üzeri	17	3,6029	,62387			
	Total	388	3,9613	,55438			

Aylık gelir seviyeleri ile çevresel sübjektif normlar arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır (p=0,001; p<0,05). Katılımcıların 11.500 TL ila 20.000 TL arası aylık gelire sahip olanlar en yüksek ortalama puanı almıştır (4,0865), en düşük puanı ise asgari ücret ve aşağısı gelire sahip olanlar almıştır (3,6398).

Aylık gelir seviyeleri ile satın alma niyeti arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır (p=0,000; p<0,05). Katılımcıların 11.500 TL ila 20.000 TL arası aylık gelire sahip olanlar en yüksek ortalama puanı almıştır (4,1206), en düşük puanı ise 41.000 TL ve üzeri gelire sahip olanlar almıştır (3,3922).

Aylık gelir seviyeleri ile bireysel satın alma davranışı arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır (p=0,008; p<0,05). Katılımcıların 20.000 TL ila 30.000 TL arası aylık gelire sahip olanlar en yüksek ortalama puanı almıştır (4,0893), en düşük puanı ise asgari ücret ve aşağısı gelire sahip olanlar almıştır (3,7717).

Aylık gelir seviyeleri ile çevre dostu otomobillere yönelik tutum arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır (p=0,000; p<0,05). Katılımcıların 11.500 TL ila 20.000 TL arası aylık gelire sahip olanlar en yüksek ortalama puanı almıştır (4,0614), en düşük puanı ise 30.000 TL ila 40.000 TL arası gelire sahip olanlar almıştır (3,5357).

Aylık gelir seviyeleri ile ölçek genel puanları arasında anlamlı bir farklılık bulunmaktadır (p=0,000; p<0,05). Katılımcıların 11.500 TL ila 20.000 TL arası aylık gelire sahip olanlar en yüksek ortalama puanı almıştır (4,1013), en düşük puanı ise asgari ücret ve aşağısı gelire sahip olanlar almıştır (3,6587).

Tartışma Sonuç ve Öneriler

Elektrikli araçların yükselişi, otomobil endüstrisinin üretim ve pazarlama alanlarına derinlemesine etkiler getirmiştir. Elektrikli araçların üretiminde gereken batarya ve bileşenlerin temini, üreticilerin tedarikçi ilişkilerini ve stratejik ortaklıklarını gözden geçirmesini gerektirebilir. Aynı şekilde, üretim süreçleri ve maliyet yönetimi, elektrikli araçların rekabetçiliği için yeniden değerlendirilmelidir. Elektrikli araçların pazarlamasında ise etkili stratejiler ve iletişim, benimsenme ve tüketici talebinin artmasında kritik bir rol oynamaktadır. Elektrikli araçların çevresel faydaları ve teknolojik avantajları vurgulanarak, tüketicilerin dikkati çekilmeli ve farkındalık artırılmalıdır. Hızlı şarj altyapısı, maliyet avantajları ve teknolojik yenilikler gibi unsurlar da pazarlama stratejilerinde öne çıkmalıdır.

Gelecekteki araştırma ve uygulama önerileri, elektrikli araçların başarısı ve sürdürülebilirliği bakımından büyük bir önemi vardır. Batarya teknolojisinin ve menzil iyileştirmelerinin geliştirilmesi, elektrikli araçların günlük yaşamda daha kullanılabilir hale gelmesini sağlayacaktır. Şarj altyapısının geliştirilmesi, kullanıcıların güvenilir ve kolay bir şekilde şarj edebilmesini sağlayacaktır. Maliyet düşürme ve uygun fiyatlandırma, elektrikli araçların geniş kitleler tarafından erişilebilir olmasını sağlayacaktır. Pazarlama stratejileri ve bilinçlendirme kampanyaları, tüketicilerin elektrikli araçların avantajları hakkında doğru bilgilere sahip olmalarını sağlayacaktır. Küresel iş birlikleri ve standartlar, sektörün büyümesine katkı sağlayacaktır. Sonuç olarak, elektrikli araçların sürdürülebilir bir geleceğin önemli bir unsuru olduğunu belirtmek olasıdır. Bu önerilerin hayata geçirilmesi, temiz ve sürdürülebilir bir ulaşım sistemi hedefine doğru atılan önemli adımlar olacaktır. Elektrikli araçlar, çevreyi koruma ve yaşanabilir bir dünya yaratma yolunda büyük bir potansiyele sahiptir.

Bireylerin çevre dostu (elektrikli, hibrit vb.) otomobil alma davranışlarına yönelik olarak yapılan bu çalışmada katılımcıların demografik unsurlarıyla elektrikli taşıt satın alma davranışları arasındaki farklar incelenmiştir. Ayrıca katılımcıların çevre dostu otomobil almaya yönelik tutumlarını incelemek üzere ölçek ortalama puanları da analiz edilmiştir.

Tanımlayıcı analizler kapsamında yapılan ortalama puanlara bakıldığında katılımcıların çoğunlukla yüksek puanlar aldıkları görülmüştür. Bu durum da katılımcıların çevre dostu otomobil almaya yönelik olumlu bir tutum sergilediklerini göstermektedir. Literatür taramasında da farklı araştırmalarda benzer bulgulara erişildiği görülmektedir. Şahin (2013) yapmış olduğu araştırmada katılımcıların hem çevreye daha duyarlı olmaları bakımından hem de artan yakıt fiyatlarından dolayı elektrikli vb. araçlar almaya yönelik olumlu tutumlar sergilediklerini belirlemiştir. Bu sonuçlar, çevre dostu otomobillerin daha fazla tercih edilmesi için gerekli olan tutum değişikliğinin gerçekleşmekte olduğunu göstermektedir.

Ayrıca katılımcıların cinsiyetleri ile çevre dostu otomobil almaya yönelik bireysel satın alma al boyutu arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu sonuç, literatürde de desteklenmektedir. Örneğin, Bamberg ve Möser (2007), Almanya'da yaptıkları bir araştırmada, kadınların erkeklere göre çevre dostu otomobillere daha fazla ilgi duyduklarını ve daha yüksek satın alma niyetine sahip olduklarını göstermiştir. Kadınların çevre dostu otomobillere yönelik tutumlarının, erkeklere göre daha fazla çevresel değerler ve sosyal normlar tarafından etkilendiğini belirtmişlerdir. Benzer şekilde, Zhang vd. (2014), Çin'de yaptıkları bir araştırmada, kadınların erkeklere göre çevre dostu otomobillere daha olumlu bir tutum sergilediklerini ve daha yüksek bir satın alma niyetine sahip olduklarını bulmuştur. Kadınların çevre dostu otomobillere yönelik tutumlarının, erkeklere göre daha fazla çevresel kaygılar ve sosyal sorumluluk duygusu tarafından belirlendiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca, Graham-Rowe vd. (2012), Birleşik Krallık'ta yaptıkları bir araştırmada, kadınların erkeklere göre elektrikli araçlara daha fazla ilgi duyduklarını ve daha yüksek bir satın alma niyetine sahip olduklarını

tespit etmişlerdir. Kadınların elektrikli araçlara yönelik tutumlarının, erkeklere göre daha fazla çevresel faydalar ve sosyal imaj tarafından etkilendiğini söylemişlerdir. Bu atıflar, cinsiyetler arasında çevre dostu otomobil satın alma davranışları konusunda farklılıklar olduğunu gösteren bazı örneklerdir.

Çalışmada katılımcıların yaşları ile çevre dostu otomobil almaya yönelik hatlar çevresel sübjektif normlar, satın alma niyeti, bireysel satın alma davranışı ve çevre dostu otomobillere yönelik tutum arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu sonuç, literatürde de desteklenmektedir. Bu çalışmalarda yaşın çevre dostu otomobil satın alma davranışları üzerinde etkili bir faktör olduğu gösterilmiştir. Örneğin; Klockner ve Matthes (2013), Almanya'da yaptıkları bir araştırmada, yaşın çevre dostu otomobil satın alma niyeti üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Yaş ilerledikçe, bireylerin çevre dostu otomobillere karşı tutumları ve çevresel değerleri azalmakta, buna karşılık maliyet ve performans gibi diğer faktörler ön plana çıkmaktadır.

Zhang vd. (2017), Çin'de yaptıkları bir araştırmada, yaşın çevre dostu otomobil satın alma niyeti üzerinde olumlu bir etkisi olduğunu bulmuştur. Yaş ilerledikçe, bireylerin çevre dostu otomobillere karşı tutumları ve çevresel sorumluluk duyguları artmakta, ayrıca sosyal normlar ve kişisel normlar da bu niyeti güçlendirmektedir. Hidrue vd. (2011), ABD'de yaptıkları bir araştırmada, yaşın elektrikli araç satın alma olasılığı üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu bulmuştur. Yaş ilerledikçe, bireylerin elektrikli araçlara karşı tutumları ve çevresel kaygıları azalmakta, elektrikli araçların maliyeti ve menzili gibi dezavantajları daha fazla önem kazanmaktadır. Bu çalışmalar, yaşın çevre dostu otomobil satın alma davranışları üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Katılımcıların eğitim düzeyleri ile çevre dostu otomobil almaya yönelik çevresel sübjektif normlar, satın alma niyeti, bireysel satın alma davranışı ve çevre dostu otomobillere yönelik tutum boyutları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu sonuç, literatürde de desteklenmektedir. Egbue ve Long (2012), ABD'de yaptıkları bir araştırmada, eğitim düzeyinin elektrikli araç satın alma niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Eğitim düzeyi yüksek olan bireylerin elektrikli araçlara karşı tutumları ve çevresel değerleri daha yüksek olmakta, ayrıca elektrikli araçların maliyeti ve menzili gibi dezavantajları daha az önemsemektedirler. Liu vd. (2019), Çin'de yaptıkları bir araştırmada, eğitim düzeyinin çevre dostu otomobil satın alma niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Eğitim düzeyi yüksek olan bireylerin çevre dostu otomobillere karşı tutumları ve çevresel kaygıları daha yüksek olmakta, ayrıca sosyal normlar ve kişisel normlar da bu niyeti güçlendirmektedirler. Sierzchula vd. (2014), 13 ülkeyi kapsayan bir çalışmada, eğitim düzeyinin elektrikli araç satın alma olasılığı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Eğitim düzeyi yüksek olan bireylerin elektrikli araçlara karşı tutumları ve çevresel faydalar daha yüksek olmakta, ayrıca elektrikli araçların teknolojik yenilikçiliği ve prestiji de bu olasılığı artırmaktadır. Bu çalışmalar, eğitim düzeyinin çevre dostu otomobil satın alma davranışları üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Katılımcıların aylık gelirleri ile çevre dostu otomobil almaya yönelik çevresel sübjektif normlar, satın alma niyeti, bireysel satın alma davranışı ve çevre dostu otomobillere yönelik tutum boyutları arasında anlamlı bir fark olduğu görülmüştür. Bu sonuç, literatürde de desteklenmektedir. Hackbarth ve Madlener (2013), Almanya'da yaptıkları bir araştırmada, aylık gelirin elektrikli araç satın alma niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Aylık geliri yüksek olan bireylerin elektrikli araçlara karşı tutumları ve çevresel değerleri daha yüksek olmakta, ayrıca elektrikli araçların maliyeti ve menzili gibi dezavantajları daha az önemsemektedirler. Zhang vd. (2018), Çin'de yaptıkları bir araştırmada, aylık gelirin çevre dostu otomobil satın alma niyeti üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur.

Aylık geliri yüksek olan bireylerin çevre dostu otomobillere karşı tutumları ve çevresel kaygıları daha yüksek olmakta, ayrıca sosyal normlar ve kişisel normlar da bu niyeti güçlendirmektedirler. Jansson vd. (2017), İsveç'te yaptıkları bir araştırmada, aylık gelirin elektrikli araç satın alma olasılığı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu bulmuştur. Aylık geliri yüksek olan bireylerin elektrikli araçlara karşı tutumları ve çevresel faydalar daha yüksek olmakta, ayrıca elektrikli araçların teknolojik yenilikçiliği ve prestiji de bu olasılığı artırmaktadır. Bu çalışmalar, aylık gelirin çevre dostu otomobil satın alma davranışları üzerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Elde edilen bulgular, otomobil endüstrisinin dönüşümünün günümüzdeki sosyal ve çevresel önceliklere ne kadar duyarlı olduğunu göstermektedir. Araştırmanın sonuçları, çevre dostu otomobillere yönelik olumlu bir tutumun varlığını yansıtarak, bireylerin çevresel kaygıları ve sürdürülebilirlik hassasiyetlerinin giderek arttığını göstermektedir. Bu durum, endüstrinin sürdürülebilirlik hedeflerini benimsemesi ve çevre dostu alternatiflere odaklanması gerektiğini vurgulamaktadır.

Cinsiyet faktörünün, çevresel tercihler ve otomobil satın alma davranışları üzerindeki etkisi ilgi çekicidir. Kadınların çevre dostu otomobil tercihlerinin daha yüksek olduğu bulgusu, toplumun farklı cinsiyetler arasındaki farklı değerler ve önceliklerine ışık tutmaktadır. Bu sonuçlar, otomobil üreticileri ve pazarlamacılar için cinsiyetin, pazar segmentasyonu ve ürün geliştirme stratejileri üzerinde nasıl bir rol oynadığını anlamak açısından önemli bir ipucu sunmaktadır.

Demografik faktörlerin çevre dostu otomobillerin tercih edilmesi üzerindeki etkisi yaş ve eğitim düzeyi açısından da görülmektedir. Genç neslin ve yüksek eğitim düzeyine sahip bireylerin çevre dostu otomobillere daha olumlu yaklaşmaları, bu grupların sürdürülebilirlik ve çevresel koruma konusundaki farkındalığını yansıtmaktadır. Bu sonuçlar, gelecekte otomobil sektörünün şekillenmesinde bu grupların önemli bir rol oynayabileceğini göstermektedir.

Aylık gelir seviyelerinin, çevresel tercihler ve satın alma niyeti üzerindeki etkileri de göz önüne alındığında, ekonomik durumun bireylerin çevresel tercihlerini şekillendirmede önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Daha yüksek gelir düzeyine sahip katılımcıların çevre dostu otomobillere daha olumlu yaklaştığı bulgusu, çevresel sürdürülebilirlikle ekonomik durum arasındaki dengeyi sağlamak gerektiğini vurgulamaktadır.

Sonuç olarak, bu araştırma otomobil endüstrisindeki değişimin bireylerin tercihlerine ve davranışlarına nasıl yansıdığını detaylı bir şekilde incelemekte ve çevre dostu alternatiflere yönelik tutumları şekillendiren faktörleri ortaya koymaktadır. Bu bulgular, endüstri paydaşlarının daha sürdürülebilir ve çevre dostu ürün ve hizmetler sunabilmek için daha hassas bir şekilde hareket etmesinin gerekliliğini vurgulayarak, gelecekteki otomobil endüstrisinin yönünü etkileyebilir.

Bu doğrultuda otomobil sektörünün temsilcilerine ve bu konuda çalışma yapacak araştırmacılara aşağıdaki önerilerde bulunulmuştur;

Otomobil Endüstrisine Öneriler:

Elde edilen bulgular, çevre dostu otomobillere yönelik talebin arttığını göstermektedir. Otomobil üreticileri, daha çevre dostu ve enerji verimli modelleri geliştirerek çevresel etkiyi azaltabilirler.

Araştırmanın sonuçları, çevre dostu otomobillere olan talebin yaş ve eğitim düzeyine göre farklılaştığını göstermektedir. Bu nedenle, pazarlama stratejileri bu demografik faktörleri göz önünde bulundurmalı ve çevre dostu özellikleri vurgulamalıdır.

Farkındalığı artırmak için otomobil sektörü, potansiyel müşterilere çevre dostu araçların faydalarını ve uzun vadeli değerini anlatan eğitim kampanyaları düzenleyebilir.

Otomobil üreticileri, çevre dostu otomobillerin maliyetini düşürmek için daha fazla çaba gösterebilir. Batarya maliyetlerini azaltma, üretim süreçlerini optimize etme ve özel teşviklerden yararlanma gibi adımlar, çevre dostu otomobillerin daha rekabetçi fiyatlarla tüketicilere sunulmasını sağlayabilir.

Otomobil üreticileri, elektrikli araç sahiplerinin güvenilir ve hızlı bir şekilde şarj edebilmelerini sağlamak adına şarj altyapısı yatırımlarına katkıda bulunabilir. Özellikle evlerde ve iş yerlerinde şarj noktalarının yaygınlaştırılması, kullanıcıların günlük yaşamlarına daha iyi entegre olmalarını sağlar.

Çevre dostu otomobil satın alma sürecini desteklemek için otomobil üreticileri, düşük faizli kredi seçenekleri, taksitlendirme modelleri veya abonelik tabanlı hizmetler gibi esnek ödeme seçenekleri sunabilir. Bu, müşterilerin daha kolay bir şekilde çevre dostu otomobillere ulaşmalarını sağlayabilir.

Otomobil üreticileri, çevre dostu otomobil sahipliğini daha ulaşılabilir hale getirmek için ikinci el pazarına daha fazla odaklanabilir. Daha düşük fiyatlarla satılan ikinci el çevre dostu otomobiller, geniş kitlelere bu teknolojiye erişim sağlayabilir.

Otomobil üreticileri, potansiyel müşterilere çevre dostu otomobillerin avantajları hakkında daha fazla bilgi sunabilir. Eğitim seminerleri, online içerikler ve showroomlarda interaktif deneyimler aracılığıyla müşterileri bilgilendirmek, satın alma kararlarını etkileyebilir.

Otomobil üreticileri, enerji şirketleri, teknoloji firmaları ve altyapı sağlayıcıları gibi farklı sektörlerle işbirlikleri yaparak çevre dostu otomobil sahipliğini destekleyen ekosistemler oluşturabilirler. Bu tür işbirlikleri, tüketicilere daha fazla avantaj ve hizmet sunabilir.

Çevre dostu otomobil tercihi yapan kullanıcılar, genellikle uzun vadeli sürdürülebilirlik hedefleri taşırlar. Otomobil üreticileri, bu kullanıcı segmentine özel uzun vadeli bakım planları sunarak, araçların ömrünü uzatmalarına ve çevre üzerindeki olumlu etkilerini sürdürmelerine destek olabilirler.

Çevre dostu otomobil kullanıcıları, genellikle sürdürülebilirlik ilkelerini tüm süreçlerde beklerler. Otomobil üreticileri, sürdürülebilir parça tedariki ve geri dönüşüm odaklı atık yönetimi gibi uygulamaları benimseyerek, çevre dostu otomobil sahiplerinin bu beklentilerine cevap verebilirler.

Araştırma Yapacak Kişilere Öneriler:

Gelecekteki araştırmalar, çevre dostu otomobillere yönelik tutum ve davranışları daha ayrıntılı analiz etmeli ve demografik faktörlerin ötesindeki etkileri anlamak için derinlemesine incelemeler yapmalıdır.

Araştırmacılar, çevre dostu otomobil tercihlerini yalnızca çevresel kaygılarla sınırlı tutmamalı, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel faktörleri de dikkate alarak daha kapsamlı bir yaklaşım benimsemelidir.

Elektrifikasyon ve otonom sürüş gibi yeni teknolojiler otomobil endüstrisini şekillendiriyor. Bu bağlamda, gelecekteki otomobil tercihlerini ve tüketici davranışlarını öngörebilmek için geleceğe yönelik trendlere odaklanan çalışmalar yapılabilir.

Farklı ülkelerdeki kültürel, ekonomik ve yasal faktörlerin çevre dostu otomobil tercihlerini nasıl etkilediğini anlamak için uluslararası bir perspektife sahip çalışmalar yapılmalıdır.

Araştırmaların, elde edilen bulguların somut uygulamalara nasıl dönüştürülebileceğine odaklanan uygulama alanları ve stratejileri içermesi faydalı olacaktır.

Bu öneriler, otomobil sektöründeki değişimin ve tüketici davranışlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamayı amaçlayan gelecekteki araştırmacılar için yol gösterici olabilir.

Kaynakça

Anderson, C. D., & Anderson, J. (2010). *Electric and Hybrid Cars: A History*. McFarland.

Bamberg, S., & Möser, G. (2007). Twenty Years After Hines, Hungerford, And Tomera: A New Meta-Analysis Of Psycho-Social Determinants Of Pro-Environmental Behaviour. *Journal of Environmental Psychology, 27*(1), 14-25.

Baştürk, S., & Taştepe, M. (2013). *Evren ve örneklem*. Bilimsel Araştırma Yöntemleri, Ankara: Vize Yayıncılık, 129, 159.

bmw.com.tr/tr/index.html

Bunkley, N. (2011). Bob Beaumont, Who Popularized Electric Cars, Dies at 79. The New York Times.

Chinese Association of Automobile Manufacturers (2018). Economic operation of the automobile industry in 2018.

Cooper, A. ve Schefter, K. (2018). *Electric vehicle sales forecast and the charging infrastructure required through 2030*. U.S.: Edison Electric Institute.

Donanım Haber (2018). General Motors elektrikli Chevrolet Bolt üretimini arttırıyor, https://www.donanimhaber.com/General-Motors-elektrikli-Chevrolet-Bolt-uretimini-arttiriyor--98068. Erişim tarihi: 30.08.2023.

Doppelbauer, M. (2013). *The Invention of the Electric Motor 1800-1854: A Short History of Electric Motors-Part 1*. Karslruhe Institute of Technology, 1800-1854.

Durmuş, F. S., & Kaymaz, H. (2020). Elektrikli Araç Şarj Yöntemleri. *Akıllı Ulaşım Sistemleri ve Uygulamaları Dergisi, 3*(2), 123-139.

Early Ford Models (2023). http://www.ritzsite.nl/FORD_1/03_eford.htm. Erişim tarihi: 30.08.2023.

Egbue, O., & Long, S. (2012). Barriers To Widespread Adoption Of Electric Vehicles: An Analysis Of Consumer Attitudes And Perceptions. *Energy Policy, 48*, 717-729.

Encyclopaedia Britannica Online. (2009). electric automobile.". N.p., n.d. Web. 5 Oct. 2009

European Automobile Manufacturers' Association (2019). ACEA, www.acea.be/, accessed during March and April 2019.

Global EV Outlook. (2013*). Electric Vehicles Initiative, Understanding the Electric Vehicle Landscape to 2020*. International Energy Agency.

Graham-Rowe, E., Gardner, B., Abraham, C., Skippon, S., Dittmar, H., Hutchins, R., & Stannard, J. (2012). Mainstream Consumers Driving Plug-İn Battery-Electric And Plug-İn Hybrid Electric Cars: A Qualitative Analysis Of Responses And Evaluations. *Transportation Research Part A: Policy and Practice, 46*(1), 140-153.

Güven, E. C., & Gedik, K. (2019). Ömrünü Tamamlamış Elektrikli Araç Bataryalarının Çevresel Yönetimi. *Journal of the Institute of Science and Technology, 9*(2), 726-737.

Güven, F., & Rende, H. (2017). Elektrikli araçların tasarımında malzeme seçiminin önemi. *Mühendis ve Makina, 58*(689), 81-95.

Hackbarth, A., & Madlener, R. (2013). Consumer Preferences For Alternative Fuel Vehicles: A Discrete Choice Analysis. *Transportation Research Part D: Transport and Environment, 25*, 5-17.

Hidrue, M. K., Parsons, G. R., Kempton, W., & Gardner, M. P. (2011). Willingness To Pay For Electric Vehicles And Their Attributes. *Resource and Energy Economics, 33*(3), 686-705.

InsideEVs (2023). Ford Electric Cars: Past, Present and Future. https://insideevs.com/features/342330/ford-electric-cars-past-present-and-future/. Erişim tarihi: 30.08.2023.

İşen, E., & Tarlak, H. (2018). Elektrikli Araçlar ve Akü Şarj Sistemleri. *Kırklareli Üniversitesi Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi, 4*(1), 124-141.

Jansson, J., Nordlund, A., & Westin, K. (2017). Examining Drivers Of Sustainable Consumption: The İnfluence Of Norms And Opinion Leadership On Electric Vehicle Adoption İn Sweden. *Journal of Cleaner Production, 154*, 176-187.

John H., G. Ve Faraday M. (2014). Cambridge University Press, ISBN:9781107262256.

Karasar, N. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemi*, 26. Basım. Ankara: Nobel.

Kaya, N.E. (2022). Elektrikli araçların pazar payı 10 yılda 41 kat arttı, satışlar 2021'de rekor kırdı. https://www.aa.com.tr/tr/yesilhat/iklim-degisikligi/elektrikli-araclarin-pazar-payi-10-yilda-41-kat-artti-satislar-2021de-rekor-kirdi/1815063. Erişim tarihi: 31.08.2023.

Kerem, A. (2014). Elektrikli Araç Teknolojisinin Gelişimi ve Gelecek Beklentileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 1-13.

Klockner, C. A., & Matthes, J. (2013). Attitudes Toward Electric Vehicles: A Meta-Analysis Of The İnfluences Of Drivers' Personal Characteristics And EV Design Features. *Transportation Research Part A: Policy and Practice, 69*, 71-86.

Köylüoğlu, A. S., Acar, Ö. E., & İnan, Ü. S. E. (2018). Çevre Dostu Otomobil Satın Alma Davranışlarının Belirlenmesi Üzerine Bir Araştırma. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 10*(2), 403-422.

Leitman , S., & Brant, B. (2008). *Build Your Own Electric Vehicle*. The McGraw-Hill Companies.

Liu, Y., Wang, Y., Li, J., & Hao, H. (2019). Consumer Preferences And Market Potential For Electric Vehicles: A Case Study Of Beijing. *Journal of Cleaner Production, 212*, 1470-1479.

Michael S. (2018). (Energy and Climate Change*) An Introduction to Geological Controls*, Interventions and Mitigations.

Milk float (2013). https://en.wikipedia.org/wiki/Milk_float. Erişim tarihi: 30.08.2023.

Nas, M. Ve Cihangir, S. (2019). Dünya'da ve Türkiye'de Elektrikli Araçlar ve Şarj İstasyonları Üzerine Son Gelişmeler, Bitirme Tezi, Gümüşhane Üniversitesi Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi, Gümüşhane.

Newmotion. (n.d.). Retrieved from https://newmotion.com: https://newmotion.com/en/drive-electric/v2g-charging-next-generation-technology.

nissan.com.tr/

NTV (2019). Nissan Leaf, Avrupa'nın en çok satan elektrikli otomobili oldu. https://www.ntv.com.tr/otomobil/nissan-leaf-avrupanin-en-cok-satan-elektrikli-otomobili-oldu,IZ7UKygwK0OTB6MnUfBwWQ Erişim Tarihi: 30.08.2023.

Ščasný, M., Zvěřinová, I. ve Czajkowski, M. (2015). Individual preference for the alternative fuel vehicles and their attributes in Poland. EcoMod2015 Conference, Boston College, July 15-17 2015, USA.

Sierzchula, W., Bakker, S., Maat, K., & van Wee, B. (2014). The İnfluence Of Financial İncentives And Other Socio-Economic Factors On Electric Vehicle Adoption. *Energy Policy, 68,* 183-194.

Southwell, H. (2023). The milk float was the first truly successful last-mile delivery EV. https://arstechnica.com/cars/2023/07/the-milk-float-was-the-first-truly-successful-last-mile-delivery-ev/. Erişim tarihi: 30.08.2023.

Şenlik, İ. (2015). Uyuyan Devrim: Elektrikli Araçlar. *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, 455, 64-67.

tesla.com/tr_tr

Toplu, M. (2012). Bilim Etiği: İnternetin Bilim Etiği Üzerine Etkileri. *Türk Kütüphaneciliği, 26*(4), 654-698.

TÜBİTAK (2003). *Elektrikli Araçlar*, Marmara Araştırma Merkezi.

Volta B., (1799). *Milestones:Volta's Electrical Battery Invention*. IEEE Global History Network. 24 Kasım 2010.

vw.com.tr.

Zhang, Y., Yu, Y., & Zou, B. (2014). Analyzing Public Awareness And Acceptance Of Alternative Fuel Vehicles İn China: The Case Of EV. *Energy Policy, 65,* 416-426.

Zhang, Y., Yu, Y., Zou, B., & Ma, Y. (2017). Consumer Preferences And Willingness To Pay For Electric Vehicles: A Case Study Of Ningbo, China. *Transportation Research Part D: Transport and Environment, 52,* 218-232.

Zhang, Y., Yu, Y., Zou, B., & Ma, Y. (2018). Factors İnfluencing Consumers' Willingness To Pay For Low-Carbon Products: An Empirical Study İn China. *Journal of Cleaner Production, 172,* 2879-2888.

E-Ticaretin Vergi Gelirlerine Etkisi

Hüseyin KUTBAY[1]
Saliha HÜNDÜR[2]

Giriş

Hızla değişen ve ilerleyen günümüz teknolojileri yaşamın birçok alanında ve pek çok sektörde kendisine yer edinerek yapısal değişikleri de beraberinde getirmiştir. Teknolojik gelişmelerin her biri, geleneksel yöntemlere daha hızlı, kolay ve maliyeti düşük alternatifler getirmiştir. Söz konusu alternatifler, dünyamızı dijitalleşmeye doğru götürmektedir. Toplumların hayatlarını devam ettirebilmesi için gereken üretim ve tüketim faktörlerini inceleyen iktisadi yapı dijitalleşmeden en fazla etkilenen sektörlerden biri olarak öne çıkmaktadır. Ekonominin dijital hale gelmesi, internet kullanımına yeni başlandığı veya yaygın olmadığı dönemlerde genel anlamda üretici ve tüketici gruplarının süreç içerisinde teknolojiyi kullanması olarak tanımlanmakta iken internet kullanımının hız kazandığı 1990 sonrası dönemden itibaren genel olarak birçok işlemin internet vasıtası ile yürütülmesi olarak görülmektedir. Dolayısıyla ticaret hadleri, işsizlik ve büyüme gibi temel ekonomik dinamikleri etkileyebilme yetisine sahip bir değişim olarak ifade edilmeye başlanmıştır. Özellikle ticari faaliyetler üzerinde etkisini gösteren dijitalleşme, ticaret hacimlerinde oluşturduğu yüksek genişleme ile e-ticaret ile desteklenen 'Dijital Ekonomi' kavramını ortaya çıkarmıştır.

Bilişim Teknolojileri ve Ekonomi Gazetesi'nin 2020 yılında yayımladığı habere göre; dijital ekonomi, dünya gayri safi milli hasılasının yaklaşık %15.5'i kadar bir hacme sahip iken 2018 yılı içerisinde dijital ortamlar üzerinden sunulan mal ve hizmet ihracatı toplam küresel ihracat rakamının %50'sine kadar ulaşmıştır. Öyle ki 2025 yılında dijital ekonomik hacmin 1,8 trilyon dolar olarak tahmin edilmesine karşın 2019 yılı sonunda yayımlanan raporlar incelendiğinde bu rakamın yaklaşık 8 trilyon dolar olarak meydana geldiği görülmüştür (BTHaber, 2020). Bu bağlamda ekonomik dijitalleşmeye temel teşkil eden e-ticaret, günümüzde hızla önem kazanmakta ve ihracat, istihdam ve ekonomik büyümenin itici gücü olarak görülmektedir. Gelişen ülkeler için ehemmiyeti büyük olan bu makroekonomik göstergelerin iyileştirilmesi adına dijital ekonomiye geçiş süreçleri desteklenmekte ve yapısal reformlar gerçekleştirilmektedir. Hızla gelişen bir ekonomiye sahip olan Türkiye de dijital ekonomik yapıya geçişi desteklemek amacıyla adımlar atmaktadır. 11. Kalkınma Planı'nda, Milli Teknoloji Hamlesi başlığı altında dijital ekonominin yapı taşı mahiyetindeki faktörlere ilişkin yol haritalarının belirlenmesi, altyapı sağlanması ve gereken nitelikli iş gücünün oluşturulması yönünde kararlar alınmıştır.

Yeni ekonomik düzen olarak da isimlendirilen ve dijital ekonominin mihenk taşı sayılan e-ticaret, yapılan ülkenin vergi gelirlerinden istihdamına, ihracatından ekonomik büyümesine kadar birçok alanda etkili olmaktadır.

[1] Doç. Dr. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu, hkutbay@kmu.edu.tr; https://orcid.org/0000-0002-8819-1846.
[2] Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, SBE, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Yüksek Lisans Mezunu, salihahndr@hotmail.com; https://orcid.org/0000-0003-0977-008X.
Bu çalışma, Hüseyin KUTBAY'ın danışmanlığında KMÜ SBE Uluslararası Ticaret ve Lojistik Yönetimi ABD'de 2023 yılında yapılan "E-Ticaretin Ekonomik Büyüme ve Vergi Gelirlerine Etkisi: Türkiye İçin Ekonometrik Bir Analiz" adlı yüksek lisans tezi gözden geçirilerek hazırlanmıştır.

1. E-Ticaret ile Vergi Gelirleri Arasındaki İlişki

Elektronik ticaret, taraflar veya birden çok taraf arasında çeşitli emtia, teknoloji ve hizmet işlemlerini yürütmek için elektronik iletişim ekipmanı ve teknolojisinin kullanılması anlamına gelir. Genel olarak, e-ticaret aynı zamanda işlem tarafları tarafından faks iletişimi yoluyla gerçekleştirilen ticari işlemleri de içerir, ancak tam anlamıyla e-ticaret, bilgisayar teknolojisinin geniş uygulamasına dayalı elektronik veri alışverişi ve interneti ifade etmektedir (Yu & Yu, 2021). İnternet, bir bilgisayar ağından küresel bir sosyal fenomene dönüşmüştür. Bir zamanlar yalnızca birkaç kişiye erişim sağlayan bir ortam olan akıllı telefon ve mobil ağ devrimi, onu çok daha geniş ve daha çeşitli bir kitleye açmış ve bu süreçte kendisini insanların bilgi alışverişinde bulunduğu bir yerden insanların iş yaptıkları bir yere dönüştürmüş olup bu da, başa çıkmak için yeterli donanıma sahip olmayan bir yerde hukuk, politika oluşturma ve vergilendirme paydaşlarına yeni zorluklar getirmiştir. E-ticaret, satıcı vergi veren hükümetin bölgesel yetkisi dışında olduğunda veya mal ve hizmetlerin varış yeri maskelenebildiğinde mobil, uzun mesafeli veya anonim işlemleri kolaylaştırır. Dolayısıyla, vergi amaçlı satıcı veya mükellefin, işyerinin tespit edilmesi, işlemlerin doğrulanması ve mükellef ile işlemler arasında bağlantı kurulması sorunu yaşanmaktadır (Folarin, 2019). E-ticaret, hem maddi hem de maddi olmayan malları kapsayan çok yönlü bir ticaret türüdür, sunucunun konumu, uyruğu veya kişinin kayıtlı alan adının ikametgâhı nedeniyle çok yargı yetkisine sahip ve vergi yetkisini tanımlaması zordur (Abdulkarimli, 2015). Dijitalleşme, işletmelerin dünya çapında operasyonlar kurmasını ve tüketicilere kolayca ulaşmasını sağlar. Bu nedenle firmalar, tüketicilerin bulunduğu yetki alanlarında önemli bir fiziksel varlığa sahip olmaktan giderek daha fazla yoksun kalmaktadır. Buda, kamusal gelirlerin en önemli gelir kaynağı olan vergiler açısından dijital ekonomik faaliyetin nasıl ve nerede vergilendirilmesi gerektiğine dair temel soruları gündeme getirmektedir (Agrawal & Shybalkina, 2023).

Vergiler, maliye politikası aracı olmakla birlikte kamu kesimi bütçe dengesinin sağlanması için de etkin olarak kullanılmaktadır. Kamu kesimi bütçe dengesi, kamu harcamaları ile kamu gelirlerinin denk olması anlamına gelirken kamu harcamalarının gelirlerinden fazla olması durumunda bütçede açık meydana gelmektedir. Bütçede açık meydana gelmesi genel ekonomik dengeyi negatif etkileyen bir durumdur ve açıklar devletin iç veya dış borçlanma yoluna gitmesi ile finanse edilmektedir. Kamu gelirleri büyük ölçüde vergilere bağlı olan ülkelerde vergilerdeki herhangi bir aksaklık ve düşüş bütçe açıklarının büyüyerek kontrol edilemez hale gelmesine neden olabilmektedir (Bozkurt & Göğül, 2010).

Geleneksel ticarette olduğu gibi e-ticaret faaliyetleri de vergilemeye konu olan ekonomik faaliyetlerdir. E-ticaret hacmindeki yüksek oranlı artışlar devletleri e-ticaretin vergilendirilmesi hususunda yeni düzenlemeler yapmaya itmektedir. E-ticaret yapan firmalar da tıpkı geleneksel yöntemler ile ticaretini yürüten firmalar gibi damga vergisi, katma değer vergisi, gelir ve kurumlar vergisi gibi vergileri ödemekle yükümlüdür ancak e-ticaretin devlet tarafından belirlenen ticari sisteme kayıt olmadan gerçekleştiriliyor olması bu vergilerin tahsil edilmesini zorlaştırmaktadır. Ayrıca özellik gereği geleneksel yöntemlerle vergilendirme tabanına tam anlamıyla oturmayan e-ticaret faaliyetleri için devletler tarafından farklı vergiler de ihdas edilmektedir. Türkiye de 2020 yılında 'Dijital Hizmet Vergisi' adı altında yeni bir vergi çıkararak e-ticaretten elde ettiği vergi gelirlerini artırmayı amaçlayan ülkeler arasında yer almaktadır (Eyidoğan & Demir, 2022).

Dijital ekonomi ve kapsadığı e-ticaret faaliyetlerini karakterize eden bazı ayırt edici özellikler bulunmaktadır. Hareketlilik, elastikiyet ve hızlı uyum sağlama olarak sayılabilecek bu özellikler e-ticaret faaliyetlerinin mevcut vergi düzenlemelerine kolay uyum sağlamasına yararken aynı zamanda ilgili mevzuatlardaki boşluklardan faydalanarak yasal bir şekilde vergiden kaçınmaya konu edilmesine neden olabilmektedir. Karşılaşılan bu sorun vergisel

sistem açısından bütünlük bozucu olarak görülmekte ve vergiden sağlanması hedeflenen gelire ulaşma hususunda engel teşkil etmektedir (OECD, 2015). E-ticaret işlemlerinden vergi geliri elde etmek, bu faaliyetlerin gerçekleştiği tüm ülkeler açısından ortak bir hedef olarak görülmektedir. Ayrıca e-ticaret faaliyetleri kapsamındaki işlem adet ve tutarlarının artması vergi gelirlerinin de artacağı yönünde bir beklenti oluşturmaktadır. Ancak vergi gelirlerinde beklenen artışın gerçekleşmemesi, aksine azalış oluşması e-ticaretin vergilendirilmesi ile ilgili düzenlemelerin yetersiz olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda e-ticaret firmalarının uluslararası alanda da faaliyet göstererek ve yerel vergi mevzuatlarındaki boşlukları kullanarak ödedikleri vergiyi minimuma indirmesi ülkelerin vergi gelirlerini azaltan önemli etkenlerden biri olarak görülmektedir (Eroğlu & Aksu, 2019).

Vergi matrahının aşındırılması anlamına gelen kanunlardaki boşluk veya kanunlar arası uyumsuzluklardan faydalanarak kar aktarımı sağlama faaliyeti e-ticaret işlemlerinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu aktarım, e-ticaret işleminin sanal yollar ile verginin düşük olduğu veya hiç olmadığı yerlere aktarılması şeklinde gerçekleştirilmektedir. E-ticaret, mahiyeti bakımından geleneksel ticarete göre vergi matrahının aşındırılmasına, kar aktarımı yapılmasına daha kolay olanak sağlayan bir ticaret türüdür. Kurumlar vergisi ve KDV gibi vergilerde daha sık karşılaşılan matrah aşındırması ve kar aktarımı bu vergilere bağlılığı yüksek olan gelişmekte olan ülkelerin vergi gelirlerini önemli ölçüde azaltmaktadır. Ayrıca dijital ortamda alışverişi yapılan mal ve hizmetlerin fiziki olarak gümrükten geçme olanağının veya zorunluluğunun olmayışı gümrük vergisinden elde edilecek geliri azaltmakta; bunun yanında sözleşmelerin yine dijital ortamda gerçekleştiriliyor olması sebebiyle damga vergisine konu bir işlem olamamaktadır. Vergi geliri elde edilmesinde sorunla karşılaşılan bir diğer vergi türü ise bankacılık ve sigorta muameleleri vergisidir. E-ticaret faaliyetleri kapsamında ihtiyaç duyulan bankacılık hizmetinin verginin düşük olduğu ya da hiç olmadığı vergi cenneti olarak ifade edilen ülkelerden yürütülmesi bu verginin de elde edilme ihtimalini azaltmaktadır (Mazlum, 2022).

E-ticaret, özellikle özel tüketiciler olmak üzere vergi mükelleflerini belirlemede kritik öneme sahip olan toptancı veya yerel perakendeciler gibi aracıların kademeli olarak ortadan kaldırılmasına yol açmakta olduğundan, e-ticaretin büyümesi, federal, eyalet ve yerel yönetimlerin geleneksel kaynaklardan geleneksel yollarla gelir elde etme yeteneğini hızla azaltmaktadır (Folarin, 2019). Son zamanlarda internetin ve onunla ilgili altyapıların ortaya çıkışı, iş dünyasının tüm evrende işlem görme biçimindeki önemli değişimleri ve yeniden yapılanmayı açıklamıştır. Ticari faaliyetlerin önemli bir yüzdesi hâlihazırda elektronik olarak yürütülmektedir. Bununla birlikte, farklı bir perspektiften ele alındığında, internetteki büyüme, vergi otoritelerinin küresel olarak hem doğrudan hem de dolaylı vergilendirmeye yönelik geleneksel yaklaşımlarına rahatsız edici bir meydan okuma sunmaktadır. Örneğin, e-ticaret iş modeli, aracısızlaştırma, sınır ötesi işlemlerin artan büyüklüğü ve bilgilerin dijitalleştirilmesi gibi çeşitli vergi etkilerine sahip olup e-ticaretin bu özellikleri, işlemlerin kaynağını ve hedefini belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Sonuç olarak, yüksek düzeyde vergiden kaçınma planları ve bunun sonucunda ortaya çıkan vergi kayıpları için fırsatlar oluşturmaktadır (Agbo & Nwadialor, 2020). Diğer yandan banka hesabı olmayan bireylerin finansal hizmetlere erişiminin artması, ekonomide para dolaşımının ve kredi değişiminin artmasına yol açarak istikrarlı ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye neden olurken, banka hesabı olmayan kişilerin resmi finansal sisteme entegre edilmesi vergiden kaçınma, kara para aklama ve işlem maliyetlerinde ise anlamlı bir azalma ile sonuçlanarak vergi gelirlerinde artış sağlayabilir (Azimi, 2022). Ayrıca bir bireyin gelirinin finansal katılım yoluyla artması, hükümetin vatandaşın gelirine dayalı olarak daha fazla vergi tahsilatı yapmasına izin verecektir. Yine, daha fazla vergi geliri toplanması, hükümetin kamu mallarının sağlanmasına daha fazla harcama yapmasına destek olacak ve bu da vatandaşların herhangi bir yolsuzluğa bulaşmasını daha da

kısıtlayacaktır. Ayrıca, devlet gelirindeki artış, devletin araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamaları yoluyla dijital yeniliği de teşvik edecektir. Güçlü bir bürokratik sisteme sahip üst-orta gelirli ülkelerde, dijital teknolojilerin kullanılması, kuruluşlarda daha fazla şeffaflık getirmeye ve vatandaşlar arasındaki yolsuz davranışları azaltmaya yardımcı olacaktır. Bu nedenle, bir eşik seviyesinden sonra, finansal içerme üst-orta gelirli ülkelerde yolsuzluğun kontrolü üzerinde çok olumlu ve önemli bir etkiye sahiptir (Barik & Lenka, 2023). Bu açıdan sürekli gelişen ve büyüyen dijital ekonominin vergilendirilebilmesi adına gerekli teknolojilerin ivedilikte geliştirilmesi ve vergiden kaçınmanın önlenerek vergi tahsilatının artırılması gerekmektedir.

Dijitalleşmenin öneminin artması ile birlikte internet kullanımı ve e-ticaretin vergi gelirleri üzerindeki etkilerinin incelendiği akademik çalışmalarda iki farklı görüş öne çıkmaktadır. Birincisi, internet kullanımında yaşanan artış sonucunda vergi tabanının daralacağı ve denetimin zorlaşacağı varsayımı altında vergi gelirlerinin azalacağı, diğeri ise 2000 yılından sonra internetin hızla gelişmesi ve özel sektöre yeni alanlar sunması neticesinde internet kullanımı ile birlikte e-ticaretin vergi gelirleri üzerinde olumlu etki oluşturacağı fikridir (Hotunluoğlu & Özçağ, 2012).

2. E-Ticaret ve Vergi Gelirleri Arasındaki İlişkiye Yönelik Literatür

Bristol (2001), elektronik ticaretin Karayipler Topluluğu'ndaki vergi gelirleri üzerindeki olası etkilerini belirlemek için statik bir mikro ekonomik yaklaşım kullanmıştır. Analiz, bölgedeki mevcut dış ticaret eğilimlerinin ve elektronik ticaretin büyümesinin devam edeceği varsayımına dayalı olarak yapılmıştır. Çalışmada ihracat pazarlarının genişlemesi nedeniyle vergi gelirlerinin artacağı, geleneksel mal ve hizmet vergisi ithalatındaki bir miktar artış sonucunda vergi ve tarife gelirlerinin artacağı ve dijitalleştirilmiş ürünlerden tarife gelirlerinin kaybolacağı ayrıca orta düzeydeki şirketlerin yerinden edilmesinden dolayı vergi gelirlerinin kaybedileceği ifade edilmiştir.

Hotunluoğlu & Özçağ (2012), internet kullanımının vergi gelirleri üzerindeki etkisini OECD üyesi 34 ülke için 1995-2010 arasındaki 16 yıllık süreyi kapsayan verileri kullanarak panel veri ekonometrisi yöntemi ile araştırmışlar ve internet kullanımının vergi gelirleri üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Nitekim internet kullanımındaki %1'lik bir artışın, vergi gelirlerini %0,008 arttırdığını belirlemişlerdir.

Duke & ark. (2013), E-ticaret faaliyetlerinin Nijerya'daki ulusal vergi gelirlerine katkılarının tahmin etmek üzere, 2008 ile 2011 yılları arasındaki dönemi kapsayan bir veri seti kullanmıştır. E-ticaretin dört temsilcisi olan Otomatik Vezne Makineleri (ATM), Satış Noktası (POS), Çevrimiçi Satın Alma (İnternet Satın Alma) ve Cep Telefonu Ödemelerinden (GSM) kaynaklanan dolaylı vergilerin istatistiksel önemini ölçen bir model geliştirildi. Elde edilen sonuçlar, e-ticaret işlemlerinin Nijerya'nın vergi gelirlerine genel katkısının çok düşük olduğunu göstermektedir. Ayrıca, çalışma, ATM ve POS'tan gelen vergi geliri katkılarının nispeten önemli olmasına rağmen, internet Satın Alma ve GSM'den gelenlerin önemsiz olduğunu bulmuştur.

Patel (2014), Kenya'da elektronik mal ve hizmetlerde uluslararası e-ticaret üzerindeki katma değer vergisinin etkinliğini ve zorluklarını vergi dairesinde yetkili kişilere yaptığı anket çalışması ile yürütmüştür. Araştırma neticesinde Kenya'da elektronik mal ve hizmetlerde uluslararası e-ticaret için etkili bir KDV sistemine karşı en büyük zorlukların, KDV Kanunu'nda e-ticaretin benzersiz bir sektör olarak dikkate alınmaması, sektörü düzenleyecek özgün politikaların bulunmaması, sektörü izlemek için vergilendirme otoritesi içinde uygun ve yeterli kaynakların ve bunların kullanımının eksikliği olduğu sonucuna varmıştır.

Çöğürcü (2015), Türkiye'deki kredi kartı harcamaları ve vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi 2007-2015 dönemi verilerini kullanarak araştırmıştır. 100 TL'lik vergi gelirinin ikinci dönemde 15 kuruşunun, onuncu dönemde ise 29 kuruşunun kredi kartı harcamalarından kaynaklandığı sonucuna ulaşmıştır.

Akçay, Sağbaş & Demirtaş (2016), Türkiye'de 2006-2014 dönemi için çok değişkenli bir çerçevede, aylık veriler kullanarak finansal gelişme (bankacılık ve bankacılık dışı) ile doğrudan vergi geliri arasındaki uzun dönem denge ilişkisini Johansen ve Juselius (1990) ve Hatemi-J (2008) adlı iki farklı eş bütünleşme testi kullanarak incelemişlerdir. Eş bütünleşme testlerinin sonuçları, doğrudan vergi geliri ile finansal gelişmenin eş bütünleşik olduğunu göstermektedir. Finansal gelişme ile doğrudan vergi geliri arasındaki kısa vadeli ve uzun vadeli dinamik ilişkiyi araştırmak için ise Vektör Hata Düzeltme Modeli kullanılmıştır. VECM'ye dayalı Granger nedensellik testleri, Granger finansal gelişiminin uzun vadede doğrudan vergi gelirine neden olduğunu doğrulamıştır. Ancak, kısa dönem nedensellik testi sonuçları, yalnızca bankacılık sektörü Granger'in doğrudan vergi gelirine neden olduğunu göstermektedir. Özetle, bu sonuçlar Türkiye'de doğrudan vergi gelirlerinin tahsilinde finansal gelişmenin önemli bir rol oynadığı sonucunu göstermekte olup politika açısından, çalışmanın bulguları, Türkiye'deki yetkililerin finansal gelişmeyi kolaylaştıran politikalara devam etmesi gerektiğini göstermektedir.

Koyuncu, Yılmaz & Ünver (2016), BİT penetrasyonunun vergi gelirindeki artışa katkıda bulunduğu hipotezini, 1990-2013 dönemini içeren dengesiz bir panel veri setini inceleyerek ve dört BİT penetrasyon göstergesi ve üç vergi geliri göstergesi kullanarak test etmişlerdir. Tek değişkenli ve çok değişkenli zaman etkisi modellerini kullanarak BİT penetrasyonu ile vergi geliri arasında istatistiksel olarak oldukça anlamlı pozitif korelasyon belirlemişlerdir. Sonuçlar, vergi gelirindeki artışa katkıda bulunabilecek diğer faktörleri kontrol ederek, BİT penetrasyonunun 1990 ve 2013 yılları arasında ülkeler genelinde vergi gelirini artırdığını göstermektedir.

Çavdar (2017), 'Elektronik Ticaretin Vergi Denetimi Üzerindeki Etkileri' isimli çalışmasını e-ticaret faaliyetlerinin vergi denetimi üzerindeki etkilerini analiz ederek denetim etkinliğini sağlayacak önerilerde bulunmak amacıyla gerçekleştirmiştir. E-ticaret mükellefiyet olgusunun belirlenmesinde yarattığı güçlükler, dijital ortamda ürün ve hizmetlerin tespit edilmesindeki zorluklar ve yapılan işlemlerin yasal olmayan yollar ile vergi cenneti olarak da ifade edilen ülkelere kayması gibi nedenler ile vergi üzerinde devletin denetimini azaltmaktadır. Devletler e-ticaret üzerinde vergi denetimi sağlamak için elektronik ticaretin vergilendirilmesi hususunda ortak kararlar almalı ve bu doğrultuda hareket etmeli, e-ticaretin yapısına uygun hukuki kurallar belirleyerek teknolojik altyapıyı desteklemeli, vergi daireleri arasında doğru koordinasyon sağlanmalı ve e-ticaret işlemlerini vergileme işlemlerini gerçekleştirecek nitelikli personel yetiştirme faaliyetlerinde bulunmalıdır. Önerilenler doğrultusunda hareket edildiğinde devletin vergi gelirlerinde artış yaşanacağı çalışma sonucunda belirtilmektedir.

Erdem (2017), 'Yeni Dünya Düzeni, Elektronik Ticaret ve Vergi' isimli çalışmasında elektronik ticaretin vergilendirilmesinin var olan teknolojik altyapı ile imkan dahilinde olup olmadığı sorusuna yanıt aramaktadır. Mevcut yasal çerçevede elektronik ticaretin vergilendirilmesinin mümkün olmadığı ve bu sebepler devletin vergi gelirlerinde düşüş yaşanabileceği belirtilirken, bu sonuca gidilmemesi için e-ticaretin muhteviyatına uygun ayrı yasal düzenlemeler yapılması gerektiği belirtilmektedir. Yeni bir vergi türü oluşturularak yasal çerçevenin sağlam bir zemine oturtulması gerektiği de eklenirken İngiltere ve Hindistan gibi E-ticaret için ayrıca yasal düzenlemeleri bulunan ülkelerin örnek teşkil edebileceği eklenmektedir.

Hondroyiannis & Papaoikonomou (2017), Kart ödemelerinin KDV gelir performansı üzerindeki etkisini Yunanistan'ın 2003-2016 dönem verilerini kullanarak araştırmışlardır.

Kartlı ödemelerin özel tüketimdeki payındaki 1 puanlık artışın, artan uyum yoluyla yaklaşık %1 daha yüksek gelirle sonuçlandığı sonucuna varmışlardır.

Maherali (2017), dünyanın dört bir yanındaki ülkeler için finansal katılımın ve dijital ödemelerin devlet vergi gelirleri üzerindeki etkisini incelemek için çeşitli küresel veri tabanlarını kullanmıştır. Sonuçlar, hem finansal katılımın hem de dijital ödemenin vergi geliri üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

Immordino & Russo (2018), Nakitsiz ödemeler ve vergi kaçakçılığı arasındaki ilişkiyi 2000-2012 dönemi verilerini kullanarak 25 Avrupa ülkesi için araştırmışlardır. Nakitsiz ödemelerin, temeldeki işlemler için bir iz oluşturduğu için vergi kaçakçılığını engellediğini, kredi ve banka kartı ödemelerinin, KDV kaçakçılığıyla olumsuz ilişkili olduğunu ve ATM'lerde nakit çekmek için elektronik kartların kullanılmasının, parayı daha bol hale getirerek KDV kaçakçılığını teşvik ettiğini belirlemişlerdir. Ayrıca nakitsiz ödemenin vergi kaçakçılığını engellediği ve KDV kaçakçılığı için önemli olanın ödeme kartlarının yayılması değil, kullanımı olduğu sonucuna vardıklarını: [3] doğrudan ödeme yapmak yerine nakit çekmek için kullanılırlarsa, aslında vergi kaçakçılığını teşvik edebileceğini ifade etmişlerdir.

Makere (2018), Kenya'da e-ticaretin ithalat vergileri üzerindeki etkisini incelemek için 2012'den 2016'ya kadar üç aylık zaman serisi verilerini kullanarak bir araştırma yapmıştır. Araştırma çoklu regresyon modelini kullanmıştır. Elde edilen ampirik sonuç, Kenya'da e-ticaret ve ithalat vergileri arasında negatif bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. Sonuç ayrıca, e-ticaretin iç tüketim tabanını daralttığını ortaya koydu.

Öksüz & Türgay (2018), 'Türkiye'de Elektronik Ticaretin Vergilendirilmesi ve Tevkifat Müessesesi' isimli çalışmalarını Türk vergi sisteminde tevkifat ya da kaynaktan kesilen vergi (stopaj) uygulamalarından ne şekilde yararlanabilineceğine dair değerlendirmelerde bulunmak amacıyla gerçekleştirmişlerdir. Bu doğrultuda Gelir Vergisi Kanunu ve Kurumlar Vergisi Kanunu hükümleri arasında e-ticaretin vergilendirilmesine olanak veren maddeler üzerinde incelemelerde bulunulmuştur. E-ticarette şahıs üzerinden yapılan ticari faaliyetler gelir vergisine tabi iken, tüzel kişiler üzerinden yapılan ticari faaliyetler kurumlar vergisi kapsamında yer almaktadır. (GVK Madde: 1-2; KVK Madde:1-2). Ayrıca GVK ve KVK üzerinde yapılan değişiklikler ile beraber Bakanlar Kurulu elektronik ortamda gerçekleşen işlemlerde taraf olan ya da aracı konumunda bulunanlara belirli alt ve üst limitler dahilinde kesinti yapma yetkisi ile donatılmıştır. Bakanlar Kurulu'na tevkifat uygulaması yetkisinin vergi kayıp ve kaçaklarını azaltmak amacıyla verildiği ve kanuni sınırlarının bulunmasının vergide güvenlik uygulaması olarak değerlendirilebileceği belirtilmektedir. Bakanlar Kurulu'nun sahip olduğu yetkileri keyfi kullanabileceği dolayısıyla eleştirilere hedef olan uygulama, e-ticaret hacminin ve alıcı satıcı sayısının günden güne artması sebebiyle zor, uzun süren ve verimsiz olacağı hususunda da eleştirilmektedir. E-ticaretin vergilendirilmesi için ek bir öneri olarak elektronik ortamda alış ve satış işlemlerini gerçekleştirenlerin tabi bulunacağı ayrı bir vergi dairesinin gündeme alınarak e-ticaret vergilerinin bu şekilde idare edilmesi fikri sunulmaktadır. E-ticaret hacminde büyük bir ilerleme kaydeden Türkiye'nin elektronik işlemleri vergilendirmeyi başarması durumunda vergi gelirlerinde büyük bir artış yaşanacağı, yapılacak çalışmaların eleştirilere hedef olabileceği ancak elde edilecek vergi gelirlerinin devlet için oldukça önemli bir boyutta olması sebebiyle göz ardı edilebileceği çalışmanın bulguları arasında yer almaktadır.

Gündüz & ark. (2019), Kredi kartı ve banka kartı kullanımının KDV tahsilatına olan etkisini, 2012-2018 dönemine ilişkin verileri kullanarak ARDL Sınır Testi yaklaşımıyla

[1] Bakanlar Kurulu, 2017 Türkiye anayasa değişikliği referandumunun ardından yapılan 2018 Türkiye genel seçimleri ile birlikte kaldırıldı.

araştırmış ve uzun dönemde, aktif kredi kartı başına düşen alışveriş tutarı ve banka kartı toplam nakit çekim tutarı değişkenlerinin KDV hasılatı üzerinde uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı etkisinin olduğunu tespit etmiştir. Kredi kartı başına alışveriş tutarındaki yüzde 1'lik bir artışın KDV hasılatını yüzde 1,64 arttırdığı sonucuna ulaşmıştır.

Mitchell & Scott (2019a), Arjantin'in katma değer vergisi (KDV) gelirinin 2001'deki devlet temerrüdünden bu yana tarihi zirvelere nasıl yükseldiğini ve değişmeyen KDV oranlarına, yavaş ekonomik büyümeye, durgun hane halkı tüketimine ve 2010'dan sonra düşük emtia fiyatlarına rağmen nasıl büyümeye devam ettiğini incelemişlerdir. Kredi kartları ve banka kartlarıyla yapılan elektronik ödemelerde önemli bir büyüme (Arjantin'in banka nüfusu 2003'te %41,6 iken 2016'da %89,6'ya yükselmiştir) olduğunu ifade eden yazarlar, artan elektronik ödemelerin artan KDV uyumluluğunu açıkladığını ifade etmişlerdir. Ayrıca banka nüfusundaki her %1'lik artışın KDV/GSYH'de %0.033'lük bir artışla, kişi başına düşen kart miktarındaki her bir kart artışının ise %1,04'lük bir artışla sonuçlandığını belirlemişlerdir.

Mitchell & Scott (2019b), Arjantin, Brezilya ve Şili'de finansal içermenin 2002'den 2015'e kadar daha yüksek katma değer vergisi (KDV) tahsilatına yol açtığını tespit etmişlerdir.

Öz Yalaman (2019), Finansal kapsayıcılık, ülkeler için farklı fırsatlar ve zorluklar yaratan küresel ekonomiye büyük miktarlarda gelir getirebilir. İnsanlar finansal olarak daha fazla kapsandıkça ve gelirleri zamanla arttıkça, bu da hükümete yaptıkları vergi katkılarını artırabilir düşüncesini kanıtlamak için 2011 ve 2017 yılları arasındaki 137 ülkeyi kapsayan kapsamlı bir veri setini kullanarak, vergi gelirlerindeki değişikliklerin dünya çapındaki ülkeler için finansal içermedeki değişiklikle ilişkili olup olmadığı şeklindeki birincil soruya cevap aramıştır. Bunun için, makale Global Findex veri tabanını ve panel veri metodolojisini kullanır. Ampirik bulgular, finansal içerme ile vergi gelirleri arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğunu ve bunun vergi gelirlerinin belirleyicilerinden biri olduğunu göstermektedir. Sonuçlar, kurumlar vergisi geliri, gelir vergisi geliri ve doğrudan vergi geliri gibi farklı vergilendirme kaynakları açısından sağlamdır. Dünyanın dört bir yanındaki politika yapıcılar, finansal kapsayıcılığı artırmanın yollarını değerlendirerek vergi gelirlerini artırmak için bu önemli fırsattan yararlanabilirler.

Usman (2019), Nijerya'da KDV geliri ile e-ticaret arasındaki ampirik ilişkiyi 2010-2017 yılları arasında üçer aylık zaman serisi verileri kullanarak ARDL ve VECM modelleri ile araştırmıştır. Çalışmanın ampirik sonucundan elde edilen kanıtlar, KDV tahsilatının ve ulusal tüketimin Katma Değer Vergisi gelir tahsilatını olumlu etkilediğini, e-ticaret ve KDV muafiyetinin ise Katma Değer Vergisi gelirini olumsuz etkilediğini ortaya koymuştur.

Dikmen (2020), Kredi kartı kullanımının yaygınlığının, ticari faaliyetlerin kayıt altına alınması ve ticaret hacminin artması açısından ülke ekonomileri için oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir. Kredi kartı kullanımının artmasıyla ekonomiler daha resmi hale gelir ve hükümetler vergi gelirlerini artırabilir. Ayrıca ticaret hacminin artması ekonomik büyümeye katkı sağlayacaktır.

Ertürk & Yurtsever (2020), Bireysel kredilerin öncelikle dolaylı vergi gelirleri olmak üzere bazı makroekonomik değişkenler üzerindeki etkilerini Türkiye için 2004-2018 yılları arası aylık verileri kullanarak araştırmışlardır. Bireysel kredilerle bankalarca ticari kredilere uygulanan faiz oranları ve TÜFE bazlı reel efektif döviz kuru arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı, bireysel kredilerdeki artışa TÜFE azalış yönünde; sanayi üretim endeksi ve dolaylı vergi gelirleri ise artış yönünde tepki vermiştir.

Mert & Bayar (2020), 'Dijital Ekonomi, Vergilendirilmesi ve Karşılaşılan Sorunlar' isimli çalışmalarını ekonominin dijital hale gelmesiyle fiziki varlığa ihtiyaç duyulmadan ticari işlemlerin gerçekleştirilebilmesi yüzünden devletlerin kaybettiği vergi gelirlerine karşı

alınabilecek önlemleri ve Türkiye'de bu amaçla yapılan çalışmaları değerlendirmek amacıyla gerçekleştirmişlerdir. Elektronik ortamda yapılan ticari işlemlerin ülke sınırlarını aşarak uluslararası alanda gerçekleşiyor olması tek taraflı çözümler yerine ülkeleri vergi kanunlarında uyumlaştırma sağlayarak uluslararası çözüm bulmaya itmektedir. Bu amaçla OECD tarafından vergide matrahın aşındırılması ve kar aktarımları ile ilgili bir eylem planı hazırlanmış olup elektronik ticaretin vergilendirilmesine ilişkin sorunlar değerlendirilmektedir. Türkiye'de ise 2020 yılının Mart ayında toplam hasılata nispi bir oran uygulanarak toplanan 'Dijital Hizmet Vergisi' çıkarılmış ve bu vergi hakkında eşitlik ve mali güce göre vergileme ilkelerine uymadığı gerekçesiyle tartışmalar sürmektedir. Çalışma neticesinde e-ticaretin vergilendirilmesiyle alakalı yapılacak yasal düzenlemelerin vergilemenin temel ilkelerini gözeterek ve tüm dünyada geçerli olacak şekilde uluslararası şekilde düzenlenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Yıldız (2020), Bilgi ve iletişim teknolojileri yaygınlaşmasının vergi gelirleri üzerindeki etkisini OECD ülkeleri için 2007-2017 dönemi verilerini kullanarak panel veri analizi ile incelemiştir. Araştırmanın ampirik sonuçlarına göre; BİT yaygınlaşması ve ekonomik büyüme oranı ile vergi gelirleri arasında tek yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı nedensellik ilişkisi olduğu tespit etmiş ve BİT gelişmişlik endeksi ve ekonomik büyüme oranı göstergelerinin vergi gelirleri üzerindeki etkisinin istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Lompo (2021), Daha gelişmiş finans sektörlerinin hükümetin vergi geliri elde etme kapasitesi üzerinde olumlu ve önemli bir etkiye sahip olduğunu bulmuşlardır. Doğal kaynaklar dışındaki tüm kaynaklardan elde edilen vergi geliri olan kaynak dışı vergi geliri tahsilatı üzerindeki finansal gelişmenin olumlu etkisinin, yalnızca kamu borcu düşük olduğunda önemli olduğuna inanıyorlar. Bulgular, gelişmekte olan ülkelerde vergi tahsilatının büyük ölçüde finansal kurumlara ve finansal piyasalara bağlı olduğunu göstermektedir.

Al-Own & Bani-Khalid (2021), 2011-2017 yılları arasında 28 Avrupa ülkesinden oluşan bir örneklem için Global Findex veri tabanından alınan ölçümleri kullanarak finansal tabana yayılma ve vergi geliri arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Veriler, panel veri metodolojisi kullanılarak analiz edilmiştir. Finansal içermenin Avrupa ülkelerinde vergi gelirinin belirleyicilerinden birini temsil ettiğini öne süren güçlü kanıtlar bulmuşlardır. Analizin sonuçları, Banka hesabı (+15 yaş için %) ve kredi kartı sahipliği (% 15+ yaş) ile ölçülen mali içermenin vergi gelirleri ölçütleri üzerinde olumlu ve önemli bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bulgular, daha yüksek finansal katılımın daha fazla vergi geliri ile ilişkili olduğunu göstermektedir.

Oleschak (2021), Teknoloji ile para ve maliye politikası arasındaki ilişkiyi incelemiş ve finansal kurumlara erişimde yüksek maliyetlere neden olan verimsiz teknolojiler ve verimsiz bir vergi rejiminin, finansal tabana yayılma ve vergi gelirlerini azaltabileceğini ve enflasyon seviyesini yükseltebileceğini ifade etmiştir. Erişim maliyetinin düşürülmesi ve daha iyi bir vergi sistemine sahip olunması durumunda ise finansal kapsayıcılığının artacağını, hükümetlerin doğrudan vergilendirme kapasitesini artacağını ve bunu enflasyonu yükselterek yapmanın stresini azaltma potansiyeline sahip olunabileceğini belirtmiştir.

Sonkur & Kılıçaslan (2021), COVID-19 Pandemisinin vergi gelirlerine etkisini merkezi yönetim vergi gelirleri özelinde incelemişler ve 2021 yılı Ocak-Haziran döneminde vergi gelirlerindeki artışa en büyük katkıyı sağlayan ilk üç kalemi sırasıyla; ithalde alınan KDV dahilde alınan KDV ve gelir vergisi olarak ifade etmişlerdir. 2021 yılının ilk çeyreğinde salgına karşı alınan kısıtlayıcı tedbirlere ve vergi teşviklerine rağmen üretimin artmasının, talebin güçlü seyretmesinin, e-ticaretin ve kartlı harcamaların artışının, gelir artırıcı tedbirler ve yapılandırma gelirleri nedeniyle gelir performansını beklentilerin üzerinde gerçekleştirdiğini belirtmişlerdir.

Sönmez (2021), internet kullanımının vergi gelirleri üzerindeki etkisini 36 OECD ülkesinin 1990- 2018 yılları arası verilerini kullanarak panel veri analiz yöntemi ile test etmiş ve internetin, toplam vergi gelirleri üzerinde pozitif bir etki oluşturacağı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca internetin, bireylerin ödemiş oldukları gelir vergisi açısından negatif bir etki oluşturduğu, firmaların ödediği kurumlar vergisi açısından ise internetin pozitif bir etki oluşturduğu sonucuna ulaşmıştır. Bireylerin ödemiş olduğu gelir vergisindeki düşüşü özellikle büyük markaların gelişen internet teknolojisi ve dijitalleşmesiyle beraber fiziki işyerlerini sanal ortama taşımaları ve ticaretlerini internet üzerinden gerçekleştirmeleri sonucunda mağazalarda çalışan işçilerin işlerinden çıkartılmasına bağlamıştır.

Bahçe, Okumuşoğlu & İpek (2022), kredi ve banka kartlarının kullanımı ile vergi gelirleri arasındaki ilişkiyi 2014-2022 dönemi verilerini kullanarak Türkiye için Var-Granger Nedensellik analizi ile test etmişlerdir. Sonuç olarak, elektronik ödeme sistemleri ile vergi gelirleri arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Bu tespitlerine dayanarak da elektronik ödeme sistemleri kullanımı yaygınlaştırılarak ve nakit para dolaşımı azaltılarak kayıt dışı ekonominin küçültülebileceğini ve dolayısıyla vergi gelirlerinin artırılabileceğini öngörmüşlerdir.

Idaka, Gabriel & Okobo (2022), Nijerya'da elektronik ticaretin vergi geliri üzerindeki etkisini, 2005-2020 yılları Otomatik Vezne Makinesi (ATM), Satış Noktası (POS), Cep Telefonları (MP) ve Web işlemi ve vergi geliri değişkeni olarak şirket gelir vergisi (CIT) verilerini kullanarak sıradan en küçük kareler yöntemi ile araştırmışlardır. Hipotez testleri, ATM, Satış Noktası, cep telefonu ve web işlemlerinin e-ticaret işlemlerinin CIT ile pozitif bir ilişkiye sahip olduğunu, ancak yalnızca ATM ve POS'un CIT üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Web ve cep telefonu işlemlerinin önemsiz etkisi, zayıf tüketici eğitimi ve vergi kurumlarının vergi gelirlerini izleyememesi ile karakterize edilmiştir. E-ticaret işlemlerinin, küresel ödeme uygulamalarına paralel olarak gelişen modern piyasa ekonomisinde Nijerya'da üretilen vergi geliri miktarına önemli ölçüde katkıda bulunduğu sonucuna varılmıştır. Ancak, ilgili vergi dairelerinin halkı e-ticaretin faydaları konusunda daha fazla duyarlı hale getirmesi ve özellikle cep telefonları ve web işlemlerine ilişkin olarak ödenecek fiili verginin izlenmesi ve hesaplanması için iyi stratejiler uygulamasına ihtiyaç duyulduğunu belirtmişlerdir.

Raouf (2022), Birçok ülke hala iç gelir tahsilatını artırmak için mücadele ediyor. Finansal içerme, herhangi bir ülkede büyük gelir elde etme potansiyeline sahiptir. İnsanlar finansal olarak daha entegre hale geldikçe ve gelirleri zamanla arttıkça, devlete vergi ödemeleri de artabilir. Bu nedenle, 2008'den 2019'a kadar Avrupa, Orta Doğu ve Afrika'daki 45 ülkenin geniş bir veri kümesini kullanan bu makale, vergi gelirindeki değişikliklerin finansal içermedeki değişikliklerle bağlantılı olup olmadığı gibi temel sorunu ele almak için bir panel eşik regresyon modeli kullanır. Sonuçların sağlamlığını test etmek için genelleştirilmiş bir momentler modeli yöntemi kullanıyoruz. Ana bulgular, finansal içerme ile vergi geliri arasında doğrusal olmayan bir ilişki olduğunu göstermektedir; bu, düşük seviyelerde finansal içermenin vergi tahsilatı üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğunu, yüksek seviyede ise finansal içermenin vergi geliri üzerinde pozitif ve önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir.

3. E-Ticaretin Vergi Gelirlerine Etkisi: Zaman Serisi Analizi

Bu başlık altında e-ticaret ile vergi gelirleri arasındaki ilişki zaman serisi kapsamında ekonometrik olarak incelenecektir.

Veri Seti

Çalışmada e-ticaretin vergi gelirleri üzerindeki etkisini analiz etmek için kullanılan değişkenlere ilişkin bilgiler Tablo 1'de belirtilmiştir. 2012:M1 ve 2021:M12 dönemleri için

vergi gelirleri ile e-ticaret ve sanayi üretim endeksi arasındaki ilişki istatistiksel olarak incelenmiştir.

Tablo 1. Vergi Gelirleri ve E-Ticaret Değişkenlerine İlişkin Açıklama

Değişkenler	Açıklaması	Birimi	Kaynağı
VG	Toplam vergi gelirleri	Tutar	Hazine ve Maliye Bakanlığı
ETRADE	Yerli kartların yurtiçi ve yurt dışı kullanımı ile yabancı kartların yurt içi kullanımının toplamı	İşlem Adedi	Bankalararası Kart Merkezi
SUE	Mevsim ve takvim etkilerinden arındırılmış toplam sanayi üretim endeksi	Endeks	TUİK

E-ticaretin vergi gelirlerine etkisi kapsamında kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 2'de belirtilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	LNVG	LNSUE	LNETRADE
Mean	17.56073	4.655361	17.34752
Median	17.49927	4.657565	17.14388
Maximum	18.81854	4.975818	18.89027
Minimum	16.72104	4.371361	16.37638
Std. Dev.	0.451616	0.144705	0.689203
Skewness	0.466172	0.052864	0.545229
Kurtosis	2.610332	2.259090	2.175204
Jarque-Bera	5.105527	2.800629	9.346924
Probability	0.077866	0.246519	0.009340
Sum	2107.288	558.6434	2081.703
Sum Sq. Dev.	24.27088	2.491818	56.52515
Gözlem	120	120	120

Yöntem ve Model

Çalışmada, bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olup olmadığına yönelik olarak spearman korelasyon analizi ve varyans şişirme testi gerçekleştirilmiştir. Kurulan modelde otokorelasyonun varlığı DW ve Breusch-Godfrey Serial Correlation LM testleri ile araştırılırken, değişen varyans sorununun olup olmadığı Breusch-Pagan-Godfrey ve White testleri ile tespit edilmiştir. Normallik testi ise Jarque-Bera testi ile incelenmiştir. Çalışmada serilerin durağanlıkları ADF, PP ve KPSS birim kök testleri ile incelendikten sonra seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Johansen eşbütünleşme testi ile araştırılmıştır. Değişkenler arasında nedensellik ilişkisinin olup olmadığı ise VEC Granger testi ile araştırılmış olup değişkenler arasındaki ilişki Model 11'e göre araştırılmıştır.

$$VG_t = \alpha + \beta_1 ETRADE_t + \beta_2 SUE_t + u_t \ldots\ldots\ldots\

Çoklu Doğrusal Bağlantının Araştırılması

Çoklu bağlantı testi, kullanılan regresyon modelindeki verilerin bağımsız değişkenler arasında bir ilişkiye sahip olup olmadığını tespit eder. Analize sabit bağımsız değişken olan e-ticaret verisi ve sanayi üretim endeksi ile devam edilmiş olup bağımsız değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığına yönelik olarak spearman korelasyon analizi Tablo 3'de sunulmuştur.

Tablo 3. Spearman Korelasyon Analizi

Korelasyon	LNSUE	LNETRADE
LNSUE	1.000000	
LNETRADE	0.79	1.000000
t-istatistik	LNSUE	LNETRADE
LNSUE	-----	
LNETRADE	21.69557	-----
Olasılık	LNSUE	LNETRADE
LNSUE	-----	
LNETRADE	0.0000	-----

Değişkenler arasındaki korelasyon katsayısının 0.90'ın üzerinde olması sorun oluşturmakta (Topaloğlu & Karakozak, 2017) olup çalışmada kullanılan değişkenler arasındaki korelasyon katsayısı 0.79 olarak hesaplanmıştır. Buna göre bağımsız değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorunu yoktur. Çoklu doğrusallığı tahmin etmenin bir yolu da, tahmin ediciler ilişkilendirildiğinde tahmin edilen bir regresyon katsayısının varyansının ne kadar arttığını değerlendiren Varyans Şişirme Faktörüdür (VIF). VIF, bir çoklu doğrusal regresyon modelinde öngörücüler arasındaki ortak doğrusallığı (çoklu bağlantı olarak da adlandırılır) tespit etmek için kullanılır (Murray & ark., 2012). Çoklu doğrusal bağlantı sorununu belirleyebilmek amacıyla kullanılan (VIF) değerleri Tablo 4'te belirtilmiştir.

Tablo 4. Varyans Şişirme Faktör (VIF) Değerleri

Değişkenler	Varyans Katsayısı	Merkezi VIF Değeri
LNSUE	0.040274	4.988963
LNETRADE	0.001775	4.988963
C	0.186028	NA

VIF değerleri büyüdükçe (VIF değerleri ≥ 10) ilgili bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantının varlığından bahsedilebilir. VIF değeri ne kadar büyürse değişkenler arasındaki çoklu doğrusal bağlantı o derecede artmaktadır. Genelde VIF değeri 10 üzerinde olduğunda o değişkenler arasında çoklu bağlantının varlığı kabul edilir (Topal & ark., 2010). VIF değerinin 10'dan küçük olması da değişkenler arasında çoklu doğrusal bağlantı sorununun olmadığına işaret etmekte (Erdoğan, 2016) olup Tablodaki VIF değerleri 10'un altında olduğundan, modelde çoklu doğrusal bağlantı bulunmamaktadır.

Birim Kök Testi

Ampirik metodolojinin ilk adımı, verilerin entegrasyon sırasını bulmaktır. Buna göre veri setinin durağan durumunu belirtmek için Augmented Dickey Fuller (ADF), Philips Peron (PP) ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testleri kullanılmış olup birim kök testlerinin sonuçları Tablo 5'de sunulmuştur.

Tablo 5. ADF, PP ve KPSS Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	ADF Test İstatistiği	Prob.	PP Test İstatistiği	Prob.	KPSS LM-Stat.	Kritik Değerler		
						%1	%5	%10
LnVG	0.36	0.99	-1.29	0.62	0.22	0.21	0.14	0.11
ΔLnVG	-2.93	0.04**	-44.61	0.00***	0.50***	0.73	0.46	0.34
LnETRADE	0.64	0.99	-2.81	0.19	0.31	0.21	0.14	0.11
ΔLnETRADE	-3.13	0.02**	-49.73	0.00***	0.31***	0.73	0.46	0.34
LnSUE	-2.09	0.54	-2.62	0.26	0.80	0.21	0.14	0.11
ΔLnSUE	-3.50	0.00***	-18.56	0.00***	0.21***	0.73	0.46	0.34

*Not: Düzey değerlerinde sabit terim ve trendli, birinci farkta ise sabit terimli modeller kullanılmıştır. ADF testinde gecikme uzunlukları Akaike Bilgi Kriterine, PP ve KPSS testlerinde band genişliği Newey-West Bandwidth'e göre belirlenmiştir. **,%5, ***,%1 anlamlılık düzeyinde durağanlığı, Δ ise serilerin farkının alındığını ifade etmektedir.*

Bulgular, test istatistiklerinin her üç yöntem için de kritik değerlerden düşük olması nedeniyle tüm değişkenlerin düzeyde durağan olmadığını göstermektedir. Ancak değişkenlerin farkı alındığında hesaplanan test istatistikleri kritik değerleri aştığı için tüm seriler birinci farkta durağan hale gelmektedir. Sonuç olarak, vergi gelirleri (VG), E-ticaret (ETRADE) ve sanayi üretim endeksi (SUE) serileri aynı düzende I(1)'de durağan hale gelmiştir. Bu, veri setinin Johansen (1988) tarafından geliştirilen eşbütünleşme testlerini kullanmaya uygun olduğu anlamına gelir. Nitekim E-ticaretin vergi gelirleri üzerindeki etkisinin analiz edildiği modelde 2 bağımsız değişken kullanıldığından ve seriler 1. farkında durağan olduğundan Johansen eşbütünleşme testinin yapılmasına karar verilmiştir.

Johansen Eşbütünleşme Testi

Johansen eşbütünleme testi, serilerin düzeyde durağan olmayıp birinci farkları alındığında durağan hale gelmesi ile aralarında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığını test etmek için uygulanır. Johansen eşbütünleşme testinde iki tür olasılık bulunmaktadır. Bunlar, İz istatistik testi ile Maksimum Özdeğer testinden oluşmaktadır (Akyüz, 2019: 5830). Johansen (1988) eş-bütünleşme analizi için; önce seriler arasında standart bir VAR tahmini yapılmış ve VAR içinde yer alan gecikme uzunluğu kriterleri kullanılarak, optimum gecikme uzunluğu 12 (Tablo 6'ya bkz.) olarak belirlenmiştir. Uygun bir VAR modelinin kurulabilmesi adına gecikme uzunluk sayısı aylık değişkenler için 12 ya da 13 olabilmekte (Aytekin, 2020: 326) olup bu çalışmada gecikme uzunluk sayısı 13 olarak kullanılmıştır.

Tablo 6. Johansen Eşbütünleşme Testi İçin Gecikme Uzunluğu Sonuçları

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	96.52853	NA	3.49e-05	-1.748197	-1.673258	-1.717818
1	357.9400	503.2781	3.12e-07	-6.466168	-6.166412	-6.344651
2	395.5813	70.35755	1.83e-07	-7.001519	-6.476945	-6.788864
3	409.0698	24.45576	1.68e-07	-7.085416	-6.336025	-6.781623
4	438.4353	51.59554	1.15e-07	-7.466081	-6.491872*	-7.071150
5	450.8143	21.05590	1.09e-07	-7.529240	-6.330214	-7.043171

6	469.4113	30.58940	9.11e-08	-7.708623	-6.284779	-7.131415
7	481.9666	19.94768	8.58e-08	-7.775077	-6.126416	-7.106732
8	488.4097	9.875434	9.08e-08	-7.727285	-5.853807	-6.967802
9	499.0134	15.65774	8.91e-08	-7.757260	-5.658964	-6.906639
10	512.0083	18.46006	8.38e-08	-7.831931	-5.508818	-6.890172
11	525.0574	17.80534	7.91e-08	-7.907615	-5.359685	-6.874718
12	559.9822	**45.69593***	**4.97e-08***	**-8.392190***	-5.619442	**-7.268155***
13	564.3796	5.507075	5.56e-08	-8.306161	-5.308596	-7.090988

Not: * En uygun gecikme uzunluğunun kabul edildiğini gösterir.

Optimum gecikme uzunluğu; LR, FPE, AIC ve HQ kriterleri baz alınarak 12 olarak belirlendikten sonra hangi modelin daha uygun olduğu Tablo 7'deki bilgilere göre Akaike Information Criteria ve Schwarz Criteria dikkate alınarak 5 olarak belirlenmiştir.

Tablo 7. Model Seçimi

Selected (0.05 level*) Number of Cointegrating Relations by Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test Type	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	1	2	3	2	1
Max-Eig	2	2	3	2	1
*Critical values based on MacKinnon-Haug-Michelis (1999)					
Information Criteria by Rank and Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Rank or	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
No. of CEs	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Log Likelihood by Rank (rows) and Model (columns)					
0	525.2526	525.2526	527.8803	527.8803	546.1228
1	544.8450	548.5426	549.0113	549.5143	561.6685
2	550.5064	560.9095	561.3655	563.3316	564.8465
3	550.5067	564.2888	564.2888	566.4586	566.4586
Akaike Information Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	-7.893566	-7.893566	-7.886672	-7.886672	-8.168941
1	-8.145278	-8.195234	-8.166875	-8.157673	**-8.345714***
2	-8.139008	-8.294620	-8.284546	-8.283918	-8.293454
3	-8.027902	-8.227570	-8.227570	-8.212195	-8.212195

Schwarz Criteria by Rank (rows) and Model (columns)					
0	-5.434946	-5.434946	-5.353548	-5.353548	-5.561314
1	-5.537651	-5.562772	-5.484744	-5.450707	**-5.589079***
2	-5.382373	-5.488316	-5.453408	-5.403110	-5.387812
3	-5.122260	-5.247424	-5.247424	-5.157546	-5.157546

VAR modelinin belirtilen uygun gecikme düzeyinde (12) durağanlık açısından bir sorun teşkil edip etmediği Otoregresif Süreç (AR) karakteristik polinomu ters kök testi ile incelenmiş olup test sonuçlarını gösteren birim çember şekil…'de verilmiştir. Şekil 1'de görüldüğü üzere karakteristik köklerin tamamı çember içerisinde yer almaktadır. Tahmin edilen modele ait AR karekteristik polinomunun ters köklerinin birim çember içerisindeki konumu, modelin durağanlık açısından herhangi bir sorun taşımadığını ortaya koymakta olup bu durum analizlere devam edilebileceğini göstermektedir.

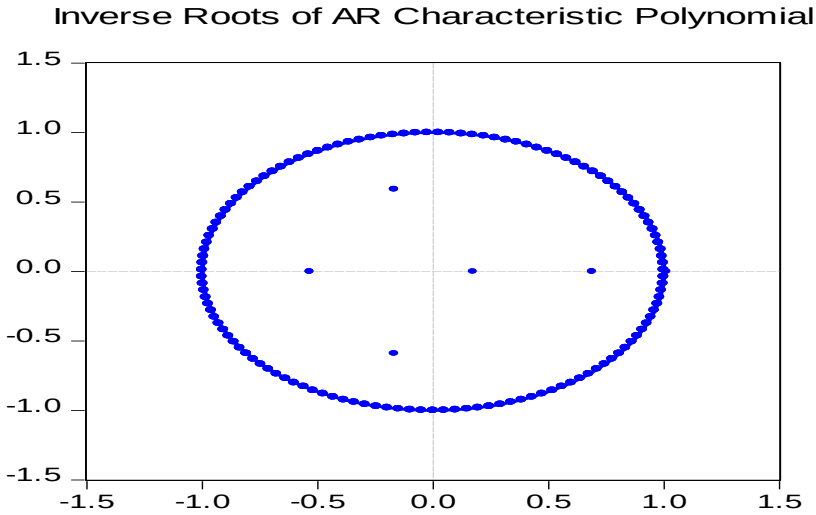

Şekil 1. AR Karakteristik Polinomunun Ters Kök Birim Çemberi

AR karakteristik polinomu testi sonuçlarına göre durağan olan VAR(12) modelinde otokorelasyon, değişen varyans normal dağılım sorununun olup olmadığı, otokorelasyon LM testi, White değişen varyans testi ve Jarque-Bera testi ile incelenmiş olup sonuçlar Tablo 8'de belirtilmiştir.

Tablo 8. Otokorelasyon, Değişen Varyans ve Normal Dağılım Testleri

LM Testi		White Testi		Jarque-Bera Testi	
LM İstatistik Değeri	11.49769	Ki-Kare (X2)	439.7209	Jarque-Bera	277.9972
Prob.	0.2431	Prob.	0.8217	Prob.	0.4163

Bir dönemin hata teriminin, kendinden önce gelen hata terimlerinden etkilenmesine otokorelasyon denilmekte olup değişkeneler arasında otokorelasyon sorununun olup olmadığı LM testi ile incelenebilmektedir. Otokorelasyon LM testi sonuçlarına göre P=0.2431>0.05 olması VAR(12) modelinde otokorelasyon sorununun olmadığını göstermektedir. Hata teriminin varyansının sabit olmayıp, bağımsız değişkendeki değişmelerle birlikte değişmesine ise değişen varyans sorunu adı verilmekte olup çalışmada değişen varyans sorununun olup olmadığı White testi ile incelenmiş olup P=0.8217>0.05 olduğundan VAR(12) modelinde

değişen varyans sorununun olmadığı tespit edilmiştir. Son olarak Jarque-Bera olasılık değeri 0.4163>0.05 olduğundan modeldeki değişkenlerin normal dağılıma sahip olduğu belirlenmiştir.

Modelin uygulanabilmesi için temel varsayımlar test edilmiş ve modelin uygulanabilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle bulunan gecikme uzunluğu ve belirlenen model ile Johansen eşbütünleşme testi yapılmıştır. Bu amaçla uygun VAR modelinin kurulabilmesi için tespit edilen 12. gecikme uzunluğu doğrultusunda VAR(12) tahmin modeli kurulmuş ve elde edilen sonuçlar Tablo 9'da gösterilmiştir.

Tablo 9. Johansen Eş Bütünleşme Testi

Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)

Hypothesized		Trace	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.250151	40.67146	35.01090	0.0112
At most 1	0.057153	9.580042	18.39771	0.5216
At most 2	0.029411	3.224059	3.841466	0.0726
Unrestricted Cointegration Rank Test (Maximum Eigenvalue)				
Hypothesized		Max-Eigen	0.05	
No. of CE(s)	Eigenvalue	Statistic	Critical Value	Prob.**
None *	0.250151	31.09142	24.25202	0.0054
At most 1	0.057153	6.355983	17.14769	0.7812
At most 2	0.029411	3.224059	3.841466	0.0726

Not:* 0,05 düzeyinde hipotezin reddedildiğini gösterir.

Johansen sürecinde eş-bütünleşik vektör sayılarının tahmini, iz (trace) istatistiği ve maksimum özdeğer (max eigenvalue) istatistiği yardımıyla yapılmaktadır. Bulgular, hem Trace istatistiğinin hem de Max-Eigen istatistiğinin hesaplanan değerinin, %5 anlamlılık düzeyinde kritik değerden daha fazla olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, test sonucunda hesaplanan istatistikler, %5 anlamlılık düzeyinde kritik değerlerden büyük olduğundan, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin veya uzun dönemli bir ilişkinin bulunmadığına ilişkin sıfır hipotezi reddedilmiş ve seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığına karar verilmiştir. Bu, değişkenler arasında bir denge ilişkisi olduğu anlamına gelir. Buradan Türkiye'de e-ticaret, sanayi üretim endeksi ve vergi gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu sonucuna varılabilir.

Uzun Dönem Analizi

Uzun dönem analizinde eş bütünleşme katsayıları yorumlanırken denklemin bütünü eşitliğin bir tarafında toplandığı için katsayılar ters işaretli olarak yorumlanmalıdır. Buna göre e-ticaret ve sanayi üretim endeksi değişkenleri ile vergi gelirleri arasında pozitif yönlü bir uzun dönem ilişki söz konusudur. Tablo 10'da uzun dönem denge ilişkisini gösteren eşbütünleşme katsayıları Model 11'de yerine yazıldığında aşağıdaki denklem elde edilmektedir.

Uzun dönem denklemi;

VG = 4.41 + 0.43ETRADE + 1.20SUE

Denkleme göre, Türkiye ekonomisinde 2012:M1 ve 2021:M12 dönemleri için vergi gelirleri ile e-ticaret ve sanayi üretim endeksi arasındaki uzun dönem ilişkisi istatistiksel olarak

anlamlıdır. Buna göre, e-ticaretteki %1'lik bir artış vergi gelirlerini %0.43 oranında, sanayi üretim endeksindeki %1'lik bir artış ise vergi gelirlerini %1.2 oranında arttırmaktadır.

Tablo 10. Uzun Dönem Analiz Sonuçları

Vector Error Correction Estimates	
Standard errors in ( ) & t-statistics in [ ]	
Cointegrating Eq:	CointEq1
LNVG(-1)	1.000000
LNSUE(-1)	-1.204631
	(0.10287)
	[-11.7104]
LNETRADE(-1)	-0.437847
	(0.03435)
	[-12.7471]
@TREND(12M01)	0.001014
C	-4.419474

Kısa Dönem Analizi

Kısa dönem eşbütünleşme analizi sonucu elde edilen bilgilere göre, hata teriminin (ECt-1) katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olmasından dolayı kısa dönem ilişki elde edilmiştir. Yani seçilen dönem ve model çerçevesinde seriler arasında kısa dönem ilişki vardır. Burada Hata teriminin (ECT_{t-1}) negatif işaretinin anlamı, kısa dönemde serilerde meydana gelebilecek sapmaların uzun dönemde ortadan kalktığı şeklindedir. Bu analizi derinleştirilecek olursak, denge değeri arasındaki farkın her ay 0,05'inin ortadan kalktığı görülmektedir. Yani bir başka ifadeyle, 1/0,05 ≅ 20 dönem sonra denge değerindeki sapmaları ortadan kalkacak demektir (Tarı, 2008).

Tablo 11. Kısa Dönem Analiz Sonuçları

Error Correction:	D(LNVG)	D(LNSUE)	D(LNETRADE)
ECT_{t-1}	-0.052404	-0.004098	-0.073223
	(0.02238)	(0.00738)	(0.01225)
	[-2.34181]	[-2.55543]	[-5.97543]
D(LNVG(-1))	-1.114156	-0.722610	-0.954073
	(0.51343)	(0.24239)	(0.28730)
	[-2.17002]	[-2.98121]	[-3.32084]
D(LNVG(-2))	-1.129253	-0.713934	-0.809097
	(0.46806)	(0.22097)	(0.26191)
	[-2.41262]	[-3.23092]	[-3.08921]
D(LNVG(-3))	-0.822119	-0.563040	-0.577641
	(0.42204)	(0.19924)	(0.23616)
	[-1.94796]	[-2.82589]	[-2.44597]
D(LNVG(-4))	-0.959921	-0.611475	-0.568902
	(0.37857)	(0.17872)	(0.21184)
	[-2.53563]	[-3.42136]	[-2.68556]
D(LNVG(-5))	-0.812839	-0.500692	-0.494965
	(0.35774)	(0.16889)	(0.20018)
	[-2.27213]	[-2.96462]	[-2.47258]
D(LNVG(-6))	-0.673412	-0.441378	-0.396997

	(0.33818)	(0.15965)	(0.18923)
	[-1.99128]	[-2.76460]	[-2.09791]
D(LNVG(-7))	-0.764312	-0.478671	-0.406889
	(0.28614)	(0.13509)	(0.16012)
	[-2.67108]	[-3.54343]	[-2.54120]

Tablo 11'in Devamı

D(LNVG(-8))	-0.992718	-0.430712	-0.452687
	(0.25093)	(0.11846)	(0.14041)
	[-3.95618]	[-3.63587]	[-3.22401]
D(LNVG(-9))	-0.844670	-0.411120	-0.478081
	(0.22218)	(0.10489)	(0.12432)
	[-3.80177]	[-3.91956]	[-3.84545]
D(LNVG(-10))	-0.888556	-0.233411	-0.304678
	(0.18296)	(0.08638)	(0.10238)
	[-4.85646]	[-2.70226]	[-2.97594]
D(LNVG(-11))	-0.653061	-0.117207	-0.112770
	(0.13149)	(0.06207)	(0.07357)
	[-4.96680]	[-1.88820]	[-1.53272]
D(LNSUE(-1))	1.259986	0.725106	1.172847
	(0.60794)	(0.28700)	(0.34018)
	[2.07256]	[2.52647]	[3.44771]
D(LNSUE(-2))	0.622079	0.311129	0.800102
	(0.55478)	(0.26191)	(0.31044)
	[1.12131]	[1.18793]	[2.57734]
D(LNSUE(-3))	0.967081	0.402997	0.921760
	(0.51511)	(0.24318)	(0.28824)
	[1.87743]	[1.65720]	[3.19792]
D(LNSUE(-4))	0.238784	0.295200	0.590883
	(0.49272)	(0.23261)	(0.27571)
	[0.48463]	[1.26908]	[2.14314]
D(LNSUE(-5))	0.666842	0.405952	0.449626
	(0.46633)	(0.22015)	(0.26094)
	[1.42999]	[1.84398]	[1.72309]
D(LNSUE(-6))	0.207526	0.312239	0.458308
	(0.43358)	(0.20469)	(0.24262)
	[0.47864]	[1.52543]	[1.88903]
D(LNSUE(-7))	0.879378	0.398427	0.715994
	(0.41318)	(0.19506)	(0.23120)
	[2.12832]	[2.04258]	[3.09684]
D(LNSUE(-8))	0.356603	0.471716	0.531400
	(0.36818)	(0.17381)	(0.20602)
	[0.96857]	[2.71391]	[2.57937]
D(LNSUE(-9))	1.394178	0.386415	0.783528
	(0.32987)	(0.15573)	(0.18458)
	[4.22644]	[2.48131]	[4.24481]
D(LNSUE(-10))	0.543523	0.280016	0.569291
	(0.29247)	(0.13808)	(0.16366)

	[1.85837]	[2.02800]	[3.47853]
D(LNSUE(-11))	0.294420	0.154817	0.246857
	(0.25238)	(0.11915)	(0.14122)
	[1.16658]	[1.29939]	[1.74800]
D(LNETRADE(-1))	0.043140	0.310147	-0.468035
	(0.25368)	(0.11976)	(0.14195)
	[0.17006]	[2.58974]	[-3.29720]

Tablo 11'in Devamı

D(LNETRADE(-2))	0.327684	0.476119	-0.178553
	(0.27043)	(0.12767)	(0.15132)
	[1.21173]	[3.72938]	[-1.17996]
D(LNETRADE(-3))	0.121882	0.516283	-0.201563
	(0.28934)	(0.13660)	(0.16191)
	[0.42124]	[3.77959]	[-1.24493]
D(LNETRADE(-4))	0.164343	0.559602	-0.140085
	(0.30266)	(0.14289)	(0.16936)
	[0.54299]	[3.91641]	[-0.82714]
D(LNETRADE(-5))	0.206868	0.492195	-0.016667
	(0.31306)	(0.14779)	(0.17518)
	[0.66079]	[3.33027]	[-0.09514]
D(LNETRADE(-6))	0.387066	0.473021	0.124925
	(0.31188)	(0.14724)	(0.17452)
	[1.24107]	[3.21263]	[0.71583]
D(LNETRADE(-7))	0.297495	0.407349	0.055768
	(0.29785)	(0.14061)	(0.16667)
	[0.99880]	[2.89692]	[0.33461]
D(LNETRADE(-8))	0.655033	0.390631	0.125523
	(0.29208)	(0.13789)	(0.16344)
	[2.24267]	[2.83295]	[0.76802]
D(LNETRADE(-9))	0.473418	0.316753	-0.062101
	(0.27397)	(0.12934)	(0.15330)
	[1.72800]	[2.44901]	[-0.40508]
D(LNETRADE(-10))	0.440530	0.206483	-0.240755
	(0.23877)	(0.11272)	(0.13361)
	[1.84500]	[1.83179]	[-1.80196]
D(LNETRADE(-11))	0.093290	0.039089	-0.448944
	(0.17574)	(0.08297)	(0.09834)
	[0.53083]	[0.47114]	[-4.56525]
C	0.013244	-0.003812	-0.002395
	(0.02044)	(0.00965)	(0.01144)
	[0.64802]	[-0.39511]	[-0.20942]
@TREND(12M01)	0.000480	-0.000376	0.001419
	(0.00052)	(0.00025)	(0.00029)
	[0.91847]	[-1.52227]	[4.84932]
R-squared	0.902346	0.526233	0.808840
Adj. R-squared	0.854876	0.295930	0.715915

Kısa dönem analiz neticesinde hata düzeltme modelinde, hata düzeltme teriminin katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı çıkması istenir. Tablodaki sonuçlara bakıldığında; hata düzeltme teriminin (ECT_{t-1}) katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

VEC Granger Nedensellik Testi

Değişkenler arasında eşbütünleşme ya da uzun dönemli ilişkinin varlığını belirttikten sonra, çalışmanın bu bölümünde e-ticaret ve sanayi üretim endeksinin vergi gelirlerinin bir nedenseli olup olmadığı vektör otoregresyon (VAR) modeline dayalı Granger nedensellik testi ile incelenmiştir. VAR modelinde değişkenler arasında nedensellik testi yapabilmek için tüm değişkenlerin durağan olması gerekmektedir (Enders, 1995).

Granger-nedensellik testlerinin sonuçları ise Tablo 12'de belirtilmiştir.

Tablo 12. VEC Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Dependent variable: D(LNVG)		
Excluded	Chi-sq	Prob.
D(LNSUE)	19.01015	0.0401
D(LNETRADE12)	27.99070	0.0018
All	36.32549	0.0141

Tablodaki bilgilere göre sanayi üretim endeksi %5 anlamlılık düzeyinde vergi gelirlerinin nedenseli iken, e-ticaret %1 anlamlılık düzeyinde vergi gelirlerinin nedenseli olup değişkenler arasındaki ilişki Şekil 2'de gösterilmiştir.

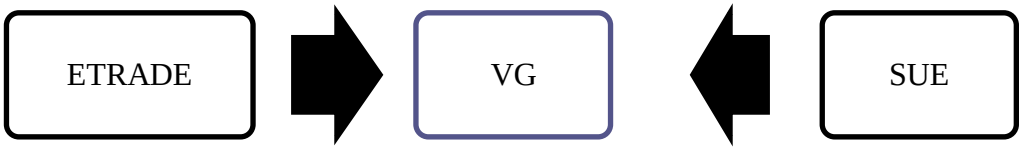

Şekil 2. E-Ticaret, Sanayi Üretim Endeksi ve Vergi Gelirleri Arasındaki Nedensellik İlişkisi

Sonuç

Dijitalleşmenin hayatımıza sunduğu yeniliklerin en önemlilerinden biri şüphesiz ticari işlemlerin dijital ortama taşınması ile oluşan e-ticarettir. Gelişen teknoloji geleneksel ticaretten elektronik ticarete geçmeyi kaçınılmaz kılmış ve e-ticaret, kullanıcı kitlesinin sürekli arttığı bir ticaret türü olmuştur. Artan kullanıcı sayısı ve hacmi ile e-ticaret gelişmiş ya da gelişmekte olan tüm ülkelerin ekonomisi için önem arz etmektedir. E-ticaret, ekonomik büyüme parametresinin yanında ülkelerin elde ettiği vergi gelirleri için de önem arz etmektedir. E-ticaret ve vergi gelirleri arasındaki ilişkinin incelenmesine ilk olarak modelde bağımsız değişken olarak kabul edilen e-ticaret ve sanayi üretim endeksi arasındaki çoklu bağlantı sorunu Spearman Korelasyon Analizi ile test edilerek başlanmıştır. Korelasyon analizinde amaç, bir değişken değeri değiştiğinde diğer değişkenin ne yönde değişeceğini incelemektir. Spearman Korelasyan Analizi ile değişkenler arasındaki ilişkinin gücü ve yönü incelendiğinde korelasyon katsayısı 0.79 olarak hesaplanmıştır. Bağımsız değişkenler arasında tama yakın bir doğrusal bir ilişki olması çoklu bağlantı sorunu olduğunu gösterdiğinden hesaplanan bu değer değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu olmadığını ifade etmektedir. Değişkenler arasındaki çoklu bağlantının ciddiyetini ölçmek için kullanılan bir diğer yöntem Varyans Şişirme Faktörüdür. E-ticaret ve sanayi üretim endeksi bağımsız değişkenleri arasındaki VIF değerleri sırasıyla 0.001775 ve 0.040274 olarak ölçülmüştür. VIF değerlerinin 10'dan küçük olması değişkenler

arasında çoklu bağlantı sorunu olmadığını göstermektedir. Çoklu regresyon modelinde bağımsız değişkenler arası zayıf bir bağlantı olması önemli bir sorun oluşturmamaktadır.

Veri setinin durağanlıklarını ölçmek amacıyla değişkenlere ADF, PP ve KPSS birim kök testleri uygulanmıştır. ADF ve PP testlerinin olasılık değerleri ve KPSS testinin istatistik ve kritik değerleri incelendiğinde serilerin durağan olmadığı görülmektedir. Fark alma işlemi gerçekleştirildiğinde tüm serilerin durağan hale geldiği yani serilerin 1.dereceden entegre seriler olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Modelde iki adet bağımsız değişken olması ve birim kök testleri sonucu serilerin birinci farkta durağan hale gelmiş olması sebebiyle Johansen Eşbütünleşme Testi uygulanması uygun görülmüştür. Uygun bir gecikme uzunluğu tayin edilebilmesi VAR modelinin sağlıklı sonuç vermesi bakımından önem arz etmektedir. Çalışmada aylık gecikme uzunluk sayısı 13 olarak belirlenmiştir. Johansen Eşbütünleşme Gecikme Uzunluğu, optimum gecikme uzunluğunun 12 olduğu sonucunu vermiştir. Elde edilen bu sonucun VAR modeli için bir sorun teşkil edip etmediği AR Karakteristik Polinomu Ters Kök Testi ile sınanmıştır. Kökleri simgeleyen noktaların tamamı çember içerisinde yer aldığından sürecin durağan olduğu görülmüştür.

Analize devam edilip VAR(12) modelinde otokorelasyonun varlığı otokorelasyon LM testi ile belirlenmek istenmiştir. LM test sonucu P=0.2431 ve bu değer 0.05'ten büyük olduğu için otokorelaston sonucu yoktur. Yani bir döneme ait hata terimi kendisinden önceki dönemin hata teriminden etkilenmemektedir. Hata terimine ait varyans sorunu ise White testi ile incelenerek P=0.8217 sonucu elde edilmiştir. Hata terimine ait varyans sorunu da gözükmemektedir. Jarque-Bera test sonucundan ise (P=0.4163>0.05) modeldeki değişkenlerin normal dağılıma sabit olduğu anlaşılmaktadır. Johansen Eşbütünleşme Testini yapabilmek için tüm ön koşullar test edilerek modelde uygulaması yapılmıştır. Vektör sayılarının tahmininde kullanılan iz ve maksimum öz değer istatistiklerinin kritik değerlerden büyük olduğu (40.67146>35.01090 ve 31.09142>24.25202) görülmüştür. Değişkenler eşbütünleşme içinde olup aralarında bir denge durumu söz konusudur. Buradan Türkiye'de e-ticaret, sanayi üretim endeksi ve vergi gelirleri arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Üç değişken arasındaki ilişkinin pozitif yönlü olduğu uzun dönem analizi ile ölçülmüştür. Ayrıca uzun dönem analizi sonucunda Türkiye ekonomisinde e-ticaretteki her %1'lik artışın vergi gelirlerini %0.43, sanayi üretim endeksindeki her %1'lik artışın ise vergi gelirlerini %1.2 artırdığı sonucuna varılmıştır.

E-ticaret, sanayi üretim endeksi ve vergi gelirlerine ilişkin eşbütünleşmeye dair kısa dönem analizi yapıldığında değişkenler arasında seçilen dönemde ilişki olduğu saptanmıştır. Hata teriminin işaretinin negatif ve istatiksel olarak anlamlı olması serilerde kısa dönemde meydana gelebilecek sapmaların uzun dönemde ortadan kalkacağını göstermektedir. Aylara ilişkin veriler arasındaki denge değerinin her ay %5 azaldığı görülmüştür. Bu azalma denge değerindeki sapmaların 20 dönem sonra (1/0.05) ortadan kalkacağını ifade etmektedir.

Değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi olduğu tespit edildikten sonra VAR modeline dayalı Granger Nedensellik Testi, e-ticaret ve sanayi üretim endeksinin vergi gelirlerinin bir nedenseli olup olmadığını araştırmak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Testin sonucunda sanayi üretim endeksinin %5 anlamlılık düzeyinde vergi gelirlerinin nedenseli olduğu görülürken e-ticaretin %1 anlamlılık düzeyinde vergi gelirlerinin bir nedenseli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. E-ticaret ve vergi gelirleri arasındaki pozitif yönlü ilişki Hotunluoğlu & Özçağ (2012), Çöğürcü (2015), Hondroyiannis & Papaoikonomou (2017) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir. E-ticaret ile ekonomik büyümenin vergi gelirleri üzerindeki pozitif etkisi ise Yıldız (2020) çalışmasının sonucu ile paralellik göstermektedir.

KAYNAKÇA

Abdulkarimli, O. (2015). E-signature and taxation of e-commerce. *Baku State University Law Review*, 1, 97-107.

Agbo, E. I. & Nwadialor, E. (2020). E–commerce and tax revenue. *Noble International Journal of Economics and Financial Research*, 5(8), 80-91.

Agrawal, D.R. & Shybalkina, I. (2023). Online shopping can redistribute local tax revenue from urban to rural America. *Journal of Public Economics*, 219, 104818.

Lompo, A.A.B. (2021). How financial sector development improve tax revenue mobilization for developing countries?. *In Etudes et Documents, CERDI*, 24.

Akçay, S., Sağbaş, İ. & Demirtaş, G. (2016). Financial development and tax revenue nexus in Turkey. *Journal of Economics and Development Studies*. 4(1), 103-108.

Akyüz, H. (2019). Enflasyon oranı, işsizlik oranı ve petrol fiyatlarının birbiri üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *International Social Sciences Studies Journal*, 5(47), 5820-5834.

Al-Own, B. & Bani-Khalid, T. (2021). Financial inclusion and tax revenue: Evidence from europe. *International Journal of Financial Research*, 12(2), 27-42.

Aytekin, İ. (2020). Döviz kuru sanayi üretimi ve ekonomik güven arasındaki ilişkinin analizi: Türkiye örneği. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(2), 322-330.

Azimi, M.N. (2022). New insights into the impact of financial inclusion on economic growth: a global perspective. *PLoS ONE*, 17(11): e0277730.

Bahçe, A. B., Okumuşoğlu, B. & İpek, H. (2022). Elektronik ödeme sistemlerinde kredi ve banka kartinin kullanimi ile vergi gelirleri arasindaki ilişki: Var granger nedensellik testi ile analizi (2014-2022*). International Journal of Disciplines Economics & Administrative Sciences Studies,* 8(46), 731-741.

Barik, R. & Lenka, S.K. (2023). Does financial inclusion control corruption in upper-middle and lower-middle income countries?. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 7, 69–92.

BKM (2022). Bankalararası kart merkezi. (10/01/2023 tarihinde https://bkm.com.tr/raporlar-ve-yayinlar/donemsel-bilgiler/ adresinden ulaşılmıştır).

Bozkurt, C. & Göğül, P. (2010). Para ve maliye politikalarının koordinasyonu. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD),* 4(2), 28-30.

Bristol, M. A. (2001). The impact of electronic commerce on tax revenues in the caribbean community. *Being a Paper Prepared as Part of the Graduate Internship Program 2001, for the Regional Tax Policy and Administration Unit CARICOM Secretariat*, Georgetown, Guyana, SA

BTHaber (2020). Bilişim teknolojileri ve ekonomi gazatesi. (03 30, 2021 tarihinde BT Haber: https://www.bthaber.com/dijital-ekonomi-ve-turkiye/ adresinden ulaşılmıştır).

Çavdar, F. (2017). Elektronik ticaretin vergi denetimi üzerindeki etkileri. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi,* 9(1), 13-27.

Çöğürcü, İ. (2015). Türkiye'de kredi kartı harcamaları ve vergi gelirleri ilişkisi: Vektör otoregresif model ile analizi (2007-2015). *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(4), 241-260.

Dikmen, F. H. (2020). The decision of use or not to use credit card in Turkey: An empirical analysis from the household budget survey. *Third Sector Social Economic Review*, 56(3), 1705-1720.

Duke, J., Kankpang, K., Emenyi, E. & Efiok, S. (2013). Impediments of electronic commerce as a tax revenue facilitator in Nigeria. *International Business Research*, 6(10), 1-10.

Enders W. (1995). *Applied econometric time series*. Canada: Jonh Wiles and Sons.

Erdem, T. (2017). Yeni dünya düzeni, elektronik ticaret ve vergi. *Mali Çözüm Dergisi*, 27, 13-41.

Erdoğan, A. (2016). Türkiye'nin ihracatını etkileyen faktörler: çoklu regresyon analizi. *Social Sciences Research Journal*, 5(2), 1-8.

Eroğlu, O. & Aksu, H. (2019). Dijital ekonominin getirdiği vergilendirme sorunlarının değerlendirilmesi: Kurumlar vergisi. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 7(4), 59-60.

Ertürk, O. & Yurtsever, H. (2020). Bireysel krediler ile dolaylı vergi gelirlerinin tüketim harcamaları boyutuyla etkileşimi: Türkiye örneği. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(3), 418-435.

Eyidoğan, E. & Demir, O. (2022). Dijital hizmetlerin vergilendirilmesi: dünyadan ve Türkiye'den örnekler. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Dış Ticaret Enstitüsü Working Paper Series Dergisi*, 3(2), 3-6.

Folarin, P.A. (2019). Taxation of electronic commerce in developing countries: A case for shifting of focus to consumption taxes. *Nnamdi Azikiwe University Journal of International Law and Jurisprudence (NAUJILJ)*, 10(1), 41-50.

GİB (2022) Gelir İdaresi Başkanlığı. (10.12.2022 tarihinde https://www.gib.gov.tr/ adresinden ulaşılmıştır).

Gündüz, İ. O., Akduğan, U., Sönmezler, G. & Uzunoğlu, S. (2019). Türkiye'de KDV hasılatı ile kredi kartı ve banka kartı kullanımı arasındaki ilişki üzerine ampirik bir analiz. *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 2147 – 3390.

Hondroyiannis, G. & Papaoikonomou, D. (2017). The effect of card payments on VAT revenue: New evidence from Greece. *Economics Letters*, 157, 17-20.

Hotunluoğlu, H. & Özçağ, M. (2012). İnternet kullanımının vergi gelirlerine etkisi: OECD üyesi ülkeler için ampirik bir analiz. *Maliye Dergisi*, 163, 354-366.

Idaka, S.E., Gabriel, F.G & Okobo, M.M. (2022) E-commerce and tax revenue: The Nigeria *Perspective*. *International Academic Conference Contemporary Management, Administration and Environment Issues in Nigeria*, 24-25 January, Calabar, Nigeria.

Immordino, G. & Russo, F. F. (2018). Cashless payments and tax evasion. *European Journal of Political Economy*, 55, 36-43.

Koyuncu, C., Yılmaz, R. & Ünver, M. (2016). Does ICT penetration enhance tax revenue panel evidence. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 16, 71–80.

Maherali, A. (2017). *Financial inclusion, digital payments and their impact on income and tax revenue around the world*. Master's Thesis, Harvard Extension School.

Makere, B. (2018). The impact of e-commerce on import taxes in Kenya. *Journal of Taxation and Public Finance*, 3(1), 51-58.

Mazlum, M.S. (2022) Dijitalleşme kaynaklı vergi sorunları ve çözüm arayışları. 4th *International Communication, Economics, Organization* Social Sciences Congress, 20-22 May 2022, India, (ss. 674-675).

Mert, H. & Bayar, E. (2020). Dijital ekonomi, vergilendirilmesi ve karşılaşılan sorunlar. *PressAcademia Procedia*, 11(1), 28-33.

Mitchell, K. & Scott, R. H. (2019a). Will that be cash or credit payment preferences and rising VAT in Argentina. *Journal of Post Keynesian Economics*, 42(1), 1-15.

Mitchell, K. & Scott, R. H. (2019b). *Pesos or plastic? Financial inclusion, taxation, and development in South America*. Switzerland: Palgrave Pivot, Springer.

Murray, D., Payne, R., Harding, S., Soutar, D., Baird, D., Glaser, A. & Webster, R. (2012). *A guide to regression, nonlinear and generalized linear models in GenStat* (15th edit). UK: VSN International: Hemel Hempstead.

OECD (2015). *Addressing the tax challenges of the digital economy, action 1 - 2015 final*. Paris: OECD Publishing.

Oleschak, R. (2021). Financial inclusion, technology and their impacts on monetary and fiscal policy: Theory and evidence. *Swiss National Bank Working Papers*, 4, 1-37.

Öksüz, M. & Türgay, T. (2018). Türkiye'de elektronik ticaretin vergilendirilmesi ve tevkifat müessesesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32), 135-156.

Öz-Yalaman, G. (2019). Financial inclusion and tax revenue. *Central Bank Review (CBR)*, 19(3), 107-113.

Patel, S. H. (2014). Challenges of value added tax on international e-commerce in electronic goods and services in Kenya. *Research Journal of Finance and Accounting*, 5(7), 139.

Raouf, E. (2022). The impact of financial inclusion on tax revenue in EMEA countries: A threshold regression approach. *Borsa Istanbul Review*, 22(6), 1158-1164.

Sonkur, G. & Kılıçaslan, A. (2021). COVID-19 pandemisinin türk vergi gelirlerine etkisi: Merkezi yönetim vergi gelirlerinin 2017-2021 dönemi analizi. *Studies on Social Science Insights*, 2(1), 12-29.

Tarı, R. (2008). *Ekonometri* (8. baskı). İstanbul: Avcı Ofset.

Topal, M., Eyduran, E., Yağanoğlu, A. M., Sönmez, A. & Keskin, S. (2010). Çoklu doğrusal bağlantı durumunda ridge ve temel bileşenler regresyon analiz yöntemlerinin kullanımı. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 41(1) , 53-57.

Topaloğlu, E. E. & Karakozak, Ö. (2017). Firma değerine etki eden makroekonomik faktörlerin tespit edilmesi: Mali sektör üzerine panel veri analizi. *Al-Farabi 1st International Congress on Social Sciences*, May 11-14, Gaziantep, Turkey (ss. 395-396).

Usman, A. (2019). An emprical assessment of the ımpact of e-commerce on value added tax revenue generation in Nigeria. *International Journal of Humanities and Social Science*, 24(4), 6-17.

Yıldız, F. (2020). Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT) yaygınlaşmasının vergi gelirleri üzerindeki etkisi: OECD ülkeleri örneği. *Vergi Raporu*, 249, 193-213.

Yu, J. & Yu, H. (2022). Research on C2C e-commerce taxation based on mixed decision game. *Journal of Global Information Management (JGIM)*, 30(3), 1-14.

Rauf Orbay'ın Anılara Göre İncelenmesi

Hüseyin Tolga ARSLAN[1]

GİRİŞ

Dünya siyasi tarihi incelendiği vakit görüleceği üzere, her devrimden sonra, devrimi gerçekleştiren lider kadro arasında, daha önceden görmezden gelinen farklılıklar, kazanılan zafer sonrası belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır. "*Devrim ilk önce kendi çocuklarını yer*."[2] çıkarımını doğrular nitelikteki bu olgu, zafer ile sonuçlanan Türk İstiklal Savaşı sonrasında da kendini göstermiştir. Büyük bir imparatorluk yıkılmış, savaş meydanlarında bağımsızlık kazanılmıştır. Gerek mevcut statükonun devamından yana olanlar gerekse Mustafa Kemal Paşa'nın yanında yer alan kişilerin zihinlerinde: *"İmparatorluğun yıkılmasından sonra yeni yönetim şekli ne olacaktır?"* sorusu eksik olmamıştır. Doğa boşluğu sevmez esası uyarınca Mustafa Kemal Paşa bu boşluğu çok önceden beri zihninde taşıdığı ve uzun yıllar boyunca donattığı bir yapı ile yani cumhuriyet ile doldurmuştur.

Cumhuriyetin kuruluş aşamasında ve kurulmasından sonra, başından itibaren Mustafa Kemal Paşa'ya ve cumhuriyet fikrine muhalif olan kesime ek olarak Millî Mücadele'yi beraber verdikleri en yakın silah arkadaşları, çocukluk ve okul arkadaşları Mustafa Kemal Paşa'ya cephe alır konuma gelmiştir. Bu makalenin de temel metni olan Atatürk'ün Nutuk'u incelendiğinde görüleceği üzere olumsuz olarak nitelenen 192 kişinin içinde, olumsuz bağlamda en fazla sözlerin sarf edildiği kişi Rauf Orbay olmuştur.[3]

Cumhuriyet'in kurucu kadrosu arasında sayılabilecek Rauf Orbay'ın araştırılması, Türk siyasi tarihindeki değişim ve gelişim tarihinin örneklenmesi açısından önemlidir. Dolayısıyla bu çalışmanın yapılmasındaki amaçlardan birisi, yol arkadaşlığından ilk muhalefet partisinin kurucusu konumuna gelen Rauf Orbay'ın değişim ve gelişiminin aydınlatılmasına katkı sağlamak, diğeri ise Türk siyasi tarihindeki çekişmelerin kökenleri hakkında ipuçlarına ulaşmaktır. Çalışma kurgulanırken önemli tarihsel kırılma noktaları üzerine değerlendirmeler yapıldıktan sonra, belirtilen dönemler ayrıntılı şekilde incelenmeye çalışılmıştır. Araştırmaya konu olan anılar çerçevesinde Rauf Orbay meselesi, daha sağlıklı sonuçlara ulaşmak amacıyla, dönemin önemli figürlerinin anıları titizlikle incelenerek ve karşılaştırmalar yapılarak ele alınmıştır.

Millî Mücadele Dönemi Çözüm Arayışları

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a çıkmadan, kendi deyimiyle bir *sır* olarak sakladığı planlarını uygulamaya koymadan önce kimlerin yanında olacağını; kimlerin ise olmayacağını gözlemlemek amacıyla İstanbul'da birtakım görüşmelerde bulunmuştur.[4] Ali Fuat Paşa, Atatürk'ün Şişli'deki evinde Rauf Orbay'ı Anadolu'ya davet etmiştir. Rauf Orbay, anılarında bu teklifi şöyle anlatmıştır: *"Siz de Ankara'ya gelin, başka çare yok. Burada bir şey*

[1] Öğr. Gör. Dr, Bahçeşehir Üniversitesi Genel Eğitim Bölümü, İstanbul, drtolgaarslan@gmail.com ORCID: 0000-0003-2395-5283

[2] Fransız gazeteci Jacques Mallet du Pan'ın, Fransız Devrimi sonrasında 1793'te yayınladığı makalesindeki tarihe mal olmuş yorumunda ifade ettiği üzere "Devrim ilk önce kendi çocuklarını yer."

[3] Nutuk'ta Rauf Orbay 157 kez olumsuz sözler ile işlenirken, Damat Ferit 79 kez, Vahdettin 65 kez bu olumsuz sözlere maruz kalmıştır. bkz. Hakan Uzun, **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Kitabevi, Ankara 2006, s. 189, 450.

[4] Falih Rıfkı Atay, **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1998, s. 109-112.

yapılamayacağı artık anlaşılmıştır. Kolordum Ankara'ya yerleşince gelin, birlikte hareket edelim."[5]

Mustafa Kemal Paşa'nın Şişli'deki evinde yüksek mevkilerde bulunan pek çok isimle görüşülmesine rağmen, Rauf ve Refet Beylerin haricinde birkaç fırka komutanı ve kurmay başkanı dışında Anadolu'da görev almayı kabul eden isim olmamıştır. Şişli'deki evde alınan kararlar neticesinde 2. Kolordu Karargahı'nın Ankara'ya nakledilmesi; Ankara'nın bir savunma merkezi yapılması ve Mustafa Kemal Paşa'nın yetkin bir şekilde Anadolu'da bir göreve atanması için çalışılacak ve işte bu sebeplerle Mustafa Kemal Paşa bir süre daha İstanbul'da kalacaktır. Bu konuyu Ali Fuat Paşa anılarında şöyle kaleme almıştır:

> "En mühim mesele de Mustafa Kemal'in, milli davada dayanak olabilecek bir memuriyete tayini idi. Ne yazık ki, o zamanki hükümet adamlarından, büyük hizmet ve faaliyetleri ile tanınmış olan bu genç kumandanı, Anadolu'da mühim bir işin başına getirebilecek bir cesaret ve ruh görülmüyordu."[6]

1919 yılının Şubat ayı sonlarında hazırlıklarını tamamlayıp İstanbul'dan ayrılmaya hazırlanan Ali Fuat Paşa, ayrılmadan önce Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'le son kez bir araya gelmiş ve kendilerini tekrar Anadolu'ya davet etmiştir.[7] Geçirdiği bir ameliyat sonrası evde dinlenen Mustafa Kemal Paşa'yı, 11 Nisan günü Kazım Karabekir Paşa ziyaret etmiş ve kendi anılarında bahsettiğine göre Mustafa Kemal'i Anadolu'ya davet etmiştir. Mustafa Kemal Paşa bunun da "bir fikir" olduğu cevabını vermiş, Kazım Karabekir Paşa da *"Paşam İstanbul'da çok kalmayınız ve buradaki diğer kumandanlar üzerinde de müessir olarak bir an evvel Anadolu'yu kuvvetlendirelim. Birçok batmış milletler istiklallerine kavuşurken asırlar doldurucu muazzam bir tarihi olan Türk milletini kurtaralım"* demiştir. Kazım Karabekir'in bu sözlerinden sonra Mustafa Kemal Paşa: "vaziyet size hak verdiriyor, iyi olayım gelmeye çalışırım."[8] şeklinde cevap vermiştir. Bununla beraber Kazım Karabekir Paşa'nın Mustafa Kemal Paşa'yı doğuya davet etmesinin ve Milli Hareket'in başına geçmesini istemesinin nedeni, İstanbul'da iktidara gelme yolları arayan Mustafa Kemal Paşa'nın[9] Anadolu'ya geçmesi ile beraber önemli kişileri de yanına alabileceğini düşünmesidir.[10] Rauf Orbay da anılarında, Kazım Karabekir Paşa ile görüştüğünü; bu görüşmenin Karabekir Paşa'nın Tekirdağ'dan İstanbul'a geldiği sırada gerçekleştiğini; Karabekir Paşa'nın Tekirdağ'a dönme niyetinde olmadığını; I. Dünya Savaşı sırasında erkan-ı harp olarak görev aldığı Doğu'ya gitmek istediğini ve hatta kendisini oraya tayin ettirmeyi başardığını aktarmıştır. Ayrıca Kazım Karabekir Paşa'nın İstanbul'da yapılabilecek şeylerin tükendiğini, Anadolu'ya ve özellikle Doğu'ya gidilmesi gerektiğinin altını çizdiğini, sonra da kendisine davet ettiği ve tavsiyelerde bulunduğunu eklemiştir. Rauf Bey ayrıca Kazım Karabekir Paşa'nın kendisinden özellikle Mustafa Kemal Paşa'yı ikna etmesini istediğini, kendisine Mustafa Kemal Paşa'nın da benzer düşüncelerinin olduğunu ve en kısa zamanda bir karar vereceği cevabını verdiğini ifade etmiştir.[11]

17 Nisan günü Rauf Bey, Şişli'deki evde Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiştir. Yapılan görüşmede Rauf Bey, yardımlarını İstanbul'da kalarak, parlamentoda sürdürmekten yana olduğunu ifade eder. Mustafa Kemal ise, esir İstanbul'da artık herhangi bir politik girişimin

---

[5] Rauf Orbay, "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, *C 2,* Vatan Gazetecilik, İstanbul 1962/63, s. 401.
[6] Ali Fuat Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul 2000, s. 5.
[7] Orbay, **a.g.e**., s. 402.
[8] Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul 1951, s. 35-37.
[9] Mustafa Kemal Paşa, silahlı bir mücadeleye girişmeden önce siyaset yolu ile vatanın kurtuluş yollarını aramıştır.
[10] Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 17-18.
[11] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları",** C. 2, s 403.

başarıya ulaşamayacağını söyleyerek Rauf Bey'i ikna etmeye çalışmıştır. Görüşmenin anısına Mustafa Kemal Paşa, yaver üniformalı bir fotoğrafını imzalayarak arkadaşı Rauf Bey'e armağan etmiştir.[12] Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta, Rauf Bey'in o günkü endişelerini şöyle ifade etmiştir:

> "İstanbul'dan ayrılmak üzere, evimden otomobile bineceğim sırada Rauf Bey yanıma gelmişti. Bineceğim vapurun izleneceğini ve İstanbul'dayken tutuklamadıklarına göre, belki Karadeniz'de batırılacağımı güvenilir kimselerden işitmiş, onu bildirdi. Ben İstanbul'da kalıp tutuklanmaktansa batıp boğulmayı yeğledim ve yola çıktım. Kendisine de eninde sonunda İstanbul'dan çıkmak zorunda kalırsa benim yanıma gelmesini söyledim."[13]

Ali Fuat Paşa Amasya'da iken Mustafa Kemal Paşa'nın, Kazım Karabekir'in ziyaretinde aralarında geçen sohbetten şöyle bahsettiğini aktarmıştır:

> "Vaziyetin vahametini İstanbul'dan durdurmanın imkânsız olduğunu, İstanbul'da ancak galiplerin arzularının tatbikinden başka bir şey yapılamayacağını ilave etti. …Şarkta muhtelif namlar altında başlamış olan birtakım teşekkülleri evvela Erzurum'da birleştirdikten sonra herhangi bir tehlike karşısında burada milli hükümetin esaslarını kurarak harekete geçebiliriz. Bu maksatla siz başta olmak üzere genç kumandanlarımızın Anadolu'da işleri başına dönmesi çok mühimdir. …Evvela Erzurum'da toplanarak milli bir hükümet esasını kurarız. Ben Trabzon ve Erzurum'u sizler gelinceye kadar bu esaslar üzerinde hazırlarım."

Aynı anılarda Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın, Karabekir Paşa ile fikir düzleminde benzeş olduğunu; Anadolu'ya geçme düşüncesinde tamamen aynı görüşte olduklarını; Kazım Karabekir Paşa gibi güçlü bir komutanın 15. Kolordu'nun başında bulunmasının milli davanın doğudaki en büyük ve en önemli dayanaklarından biri olabileceğini aktardığını fakat Karabekir Paşa'nın, Milli Hükümet'in ve Milli Hareket'in doğuda başlayabileceğini açıkça söylemesi noktasında kendisi ile aynı fikirleri paylaşmadığını ve bu nedenle Kazım Karabekir Paşa'ya o vakit "bir fikirdir" cevabı verdiğini ifade etmiştir.[14]

Yol Arkadaşlarıyla Temas ve Havza Günleri

İstanbul'da bulunduğu sırada kendisinin 15. Kolordu Komutanlığı'na atanmasını sağlayan Kazım Karabekir Paşa, 3 Haziran günü Erzurum'a varmış ve İzmir'in işgalini protesto etmek amacıyla 18 Haziran'da bir miting yapılmasına destek vermiştir. Kazım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçtiğini öğrendiğinde oldukça sevinmiş, duygularını şu sözlerle ifade etmiştir:

> "Mustafa Kemal Paşa'nın gelmesine çok sevindim. Buna bir aydır muntazırdım. Her gün büyük bir felaketin zuhuru daima memuldü. [beklenebilirdi] Halbuki bu felakete karşı milli, askeri göğüs gerebilecek kumandanlarımız hep İstanbul'daydı… Gelenler içinde ümit ettiğim birçok arkadaşlar yoktu. Halbuki vaziyet bizi bir Anadolu hükümeti kurmaya sevk ediyordu. Cihet-i Askeriye ve mülkiyeyi kimler idare edecekti? Ben şarkı sonuna kadar tutabilirdim. Şu halde zafer-i katiye kadar yerime bağlı idim.

[12] Arkasına "Arkadaşım Rauf Bey'e" yazmıştır. Bkz. Sadi Borak, **Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı**, İstanbul 1983, s. 228.
[13] Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2011, s. 23.
[14] Cebesoy, **a.g.e.**, s. 60-62.

> Mustafa Kemal Paşa'yı başa geçirmek ve buna bütün kuvvetimle tutmayı daha İstanbul'da iken düşünmüştüm… Erzurum Kongresi'nde bir istinatgah bir üssü'l-hareke (hareket üssü) tesisinden sonra, teşkilatça, kuvvetçe maddi manevi, heybetli bir çığ gibi Garba yuvarlamak kolaydı ve Şark zaferine istinaden İzmir'i de kurtarmak mümkün bir emel olurdu."[15]

Mustafa Kemal Paşa da 11 Haziran'da Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta milletle beraber çalışmaktan ibaret olan vatan görevine devam etmesi kararının, kendisi gibi yol arkadaşlarının desteğine bağlı olduğunu belirtmiş ve milletin desteği yanında aynı fikirleri paylaştığı yoldaşlarının da yardımıyla gayelerine ulaşacaklarını ifade etmiştir.[16]

Rauf Bey'in anılarında, Mustafa Kemal Paşa 9. Ordu Müfettişi olarak geniş yetkilerle Samsun'a hareket etmesinden önce son bir karar daha aldıkları yazılıdır. Bu karara göre Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a ulaştığı vakit Rauf Bey de bazı arkadaşları ile birlikte Bandırma yolunu takip edecek ve İzmir tarafını inceleyip Afyonkarahisar'a geçecek; yol üzerinde ise yer yer ortaya çıkmaya başlayan milli uyanış erkanı ile temas kuracak ve ardından da Mustafa Kemal Paşa ile buluşacaktır. Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'a ulaştığı haberini alacağı güne kadar endişe ile beklediğini ifade eden Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Samsun'dan Havza'ya ilerlediği 24 Mayıs günü, dört arkadaşı ile beraber İstanbul'dan ayrılmıştır. Balıkesir ve Uşak üzerinden Akhisar, Salihli ve Manisa'nın ardından uğradığı Ödemiş'te Demirci Mehmet Efe ile de görüşmüş ve yolculuk süresince "Ümitsiz olmayın Mustafa Kemal Paşa geliyor, iyi günler yakındır!" sözleriyle Anadolu halkına umut vermeye çalışmıştır. Rauf Orbay, bu aşamada milletin her türlü fedakarlığa hazır duruşu karşısında Mustafa Kemal Paşa ile Millî Mücadele'nin sırtını millete dayayacağı kararını alırken ne kadar haklı olduklarını tespit ettiğini belirtmiştir. 8 Haziran günü Ankara'ya varmış olan Rauf Bey, en son, üç ay kadar önce İstanbul'da görüştüğü yol arkadaşı Ali Fuat Paşa ile buluşmuştur.[17]

Mustafa Kemal Paşa ise Rauf Orbay'ın Anadolu'ya geçişiyle ilgili daha farklı bir anlatım yapmaktadır. Samsun'a hareket etmeden önce Rauf Bey'e eğer İstanbul'dan ayrılmak zorunda kalırsa hemen yanına gelmesini söylediğini, Rauf Bey'in de İstanbul'dan ayrılma gereği duymasının ardından ilk olarak kendi yanına değil de 56. Tümen Komutanı olan arkadaşı Bekir Sami Bey'in yanına gittiğini, ardından da daha faydalı olabileceğini düşündüğü İzmir cephesine yakın bir konum olan Manisa'ya geçerek halkın durum ve fikriyatını daha yakından görme fırsatı bulduğunu ve Afyonkarahisar üzerinden ulaştığı Ankara'da Ali Fuat Paşa ile bir araya geldiğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre iki yol arkadaşının kendisine müracaatları da ondan sonra olmuştur.[18] Öte yandan Rauf Bey'in Anadolu'ya geçtiğini bildirir telgraf Mustafa Kemal Paşa'nın eline ulaştığında Nutuk'taki anlatıma göre, Mustafa Kemal Paşa oldukça şaşırmıştır:

> "Sanki bir bilmeceyi andıran bu tel, beni pek çok ilgilendirdi ve şaşırttı. Söz konusu kişiyi tanıyorum. Benden ne yapacağını soruyor. Ankara'da arkadaşım olan güvenilir bir komutanın yanında. Tel de şifredir. Öyleyse neden adını şifreyle bile yazdırmaktan çekiniyor? Epeyce düşündüm. Anlar gibi oldum. Kestirilebilir ki bulmaca çözmekle uğraşacak zamanımız yoktu. Bu bilmeceli telin uyandırdığı düşünceyle kendisine (Ali Fuat Paşa'ya) şu

[15] Karabekir, **İstiklal Harbimiz…**, s. 27-33.
[16] Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2006, s. 31.
[17] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s.17-18; Cebesoy, **Milli …**, s. 85; Feridun Kandemir, **Hatıraları ve Söylemedikleri İle Rauf Orbay**, Sinan Matbaası, İstanbul 1965, s. 33-34.
[18] **Nutuk**, s. 23.

ricada bulundum: 'Ankara'dan ayrıldığınızı belli etmeyecek biçimde gereken düzenlemeleri yaptıktan sonra ad ve kılık değiştirerek birkaç gün içinde ivedilikle yanıma geliniz. İstanbul'dan gelen arkadaşları da birlikte getiriniz. Adı şifrede bildirilmeyen kişi Rauf Bey idi."

Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in fikrini değiştirerek, hemen arkasından Anadolu'ya geçmesini doğru bir karar olarak değerlendirirken, iki konuda Rauf Bey'i eleştirmiştir. Birincisi, doğrudan kendi yanına gelmeyip Bandırma, Akhisar, Manisa ve Ankara üzerinden dolaşması; ikincisi, adını saklamasıdır. "*Peki güzel ama, adını saklayarak beni üzmesinin anlamı var mıydı?"*[19] diyerek bu tepkisini dile getirmiştir.

Amasya Kararlarının İmzalanması

Amasya Kararlarının hazırlanmasının ardından kararların altına atılan imzalar konusunda bazı anlatım farklılıkları göze çarpmaktadır. Mustafa Kemal Paşa, hazırlanan kararların imzalanmasını talep ettiğinde Rauf ve Refet Beyler Mustafa Kemal Paşa'nın yanında bulunurken, Ali Fuat Paşa ise başka bir odadadır. Misafir olduğu gerekçesiyle kendisinde imza için bir yetki ve alaka görmediğini nazik bir biçimde ifade eden Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın müsveddeyi "tarihi bir hatıra" olarak gördüğünü belirtmesi üzerine kararların altına imzasını atmıştır.

"Şimdi, imza meselesine gelelim: Ben müsveddenin yeni gelen arkadaşlar tarafından da imzalanmasını istedim. O sırada Rauf ve Refet Beyler benim odamda, Fuat Paşa başka bir odada bulunuyorlardı. Rauf Bey, misafir olduğundan bu müsveddeye imza koymak için kendini ilgili ve yetkili görmediğini nazikçe ifade etti. Bunun tarihi bir hatıra olduğunu ileri sürerek imza etmesini söyledim. Bunun üzerine imzaladı."[20]

Refet Bey ise bir Kongre'nin yapılmasındaki gayeyi ve faydayı anlayamadığını belirterek imza atmaktan imtina edercesine bir tavır sergilemiştir. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, başka bir odada bulunan Ali Fuat Paşa'yı yanına çağırmış, Ali Fuat Paşa da "müsveddeyi" imzalamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya Refet Bey'in neden tereddüt ettiğini anlayamadığını söylemesinin ardından Ali Fuat Paşa ciddi bir açıklamada bulunmuş, Refet Bey ancak bu izahattan sonra "müsveddeye" beli belirsiz bir işaret koymuştur. "Öyle bir işaret ki, bunu, bu müsveddede bulmak oldukça güçtür."[21]

Rauf Bey'in bu olayı anlatımı ise şu şekildedir: kararların altına imza zamanı geldiğinde kendisiyle birlikte Ali Fuat Paşa da imza atmış, sıra Refet Bey'e geldiğinde "Anladığıma göre, gerektiğinde Kongre'den sonra milli bir hükümet de kurulacaktır. Ne dersiniz, öyle değil mi?" şeklinde bir soru yöneltmesinin ardından Refet Bey tereddüt etmeden kararnameyi imzalamıştır. Ali Fuat Paşa'da Refet Bey'in imza atmasını aynı şekilde aktarmıştır.[22] Rauf Bey'in Amasya Kararlarını imza etmeden önce kararsızlık içerisinde bazı sorular yöneltmesi, kendisinin kararların hazırlanması sırasında Amasya'da bulunmaması sebebiyle kararlardan haberdar olmamasıyla açıklanabilir. Ne var ki kendisine Sivas'a gelmesi yönünde birkaç kez talimat verilmiş olmasına karşın Amasya'ya geç gelmesi, ayrıca bir tereddüt hali içerisinde sorular sorması, "güven sorunu" olarak algılanmış ve Mustafa Kemal Paşa'yı oldukça sinirlendirmiş olmalıdır şeklinde bir yorum yapmamız mümkün olmaktadır.

[19] **a.g.e**. s. 22, 23.
[20] **a.g.e.**, s. 23.
[21] **a.g.e.**, s. 24.
[22] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları",** C. 3, s. 49; Cebesoy, **Milli …** , s. 95-96.

Sivas Kongresi

Sivas Kongresi'nde görkemli denebilecek bir tören yapılmış, başkanlık seçimi meselesinde ise bazı tartışmalar yaşanmıştır. Rauf Bey, askerlik görevinden istifa etmiş olsa da bazı üyelerin Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığını doğru bulmadığını, halkın eseri olan bir kongreye başkan olacak kişinin halkı temsil eden sivil bir isim olmasının dışarıya da hoş bir mesaj olacağı fikrinde olduklarını, kendisinin yaptığı arabuluculuk sayesinde henüz Kongre başında ortaya çıkan bu meseleyi çözüme ulaştırarak Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığının önünü açtığını belirtmektedir.[23] Mustafa Kemal Paşa ise Bekir Sami Bey'in evinde Rauf Bey'inde katıldığı özel bir toplantı gerçekleştiğini ve bu toplantıda kendisinin başkan yapılmamasına karar verildiğini aktarmıştır. Bu toplantıyı ise Hüsrev Gerede Bey'den öğrendiğini belirten Mustafa Kemal Paşa, ilk önce bu bilgiye itibar etmediğini, ancak kongre salonuna gireceği sırada Rauf Bey'i gördüğünü, kendisine "kimi reis yapalım?" diye sorduğunda ise "Sen reis olmamalısın!" cevabı aldığını ve en yakın arkadaşlarının bu tavrının kendisini hem üzdüğünü hem de düşündürdüğünü ifade etmiştir.[24]

Kongre'de tartışılan konulardan biri de manda meselesidir. Rauf Orbay, bu konu ile alakalı bir konuşma yapmış, Mustafa Kemal Paşa da bu konuşma karşısında oldukça şaşırmıştır.

> "Rauf Bey'in zabıtlara geçen konuşması aynen şöyledir: Bu manda konusu üzerinde şimdiye kadar gerek basın gerekse başka çevreler tarafından birçok sözler söylendi. Gerçi yüksek hey'etiniz dış destek prensibini kabul buyurmuş ise de, bu desteği kimden isteyeceğimiz açıklanmadı. Bunun Amerika olduğu dolaylı olarak anlatılıyorsa da, bence doğrudan doğruya belirtilmesinde bir sakınca olamaz!"[25]

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Orbay aynı şeyleri düşünmemektedir. Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa bu konuşmaya şöyle bir tepki göstermiştir:

> "Efendiler, bu manda konusu üzerindeki görüşümün – bu görüş bundan önce yapılan ve şu anda yüksek hey'etinizin'de öğrenmiş bulunduğu bunca yazışma ve tartışmalarımızla ortaya konmuştur- aylardan beri gece gündüz yanımda bulunan bir arkadaş tarafından hala anlaşılmamış olduğuna hükmedilebilir mi? O halde Rauf Bey, ya aslında benimle aynı görüşte değildi veyahut aynı görüşte idi de Sivas'ta, İstanbul'dan gelenlerle yaptığı

[23] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C. 3, s. 83.

[24] Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta "Sivas Kongresi, 1919 Eylülünün 4'üncü günü Perşembe günü saat 14.00 te açıldı. Öğleden önce temsilciler arasında bulunan ve öteden beri şahsen tanıdığım Husrev Sami Bey yanıma gelerek şöyle bir haber getirdi: Rauf Bey ve bazı diğer kimseler Bekir Sami Bey'in evinde özel bir toplantı yapmışlar ve beni başkan yapmamaya karar vermişler. Arkadaşların, özellikle Rauf Bey'in böyle bir davranış içine girmesine asla ihtimal vermedim. Husrev Sami Bey'e itiraf edeyim ki, biraz ciddi olarak, böyle anlamsız sözleri bana getirmemesi uyarısında bulundum. Verdiği haberin aslı olmak ve ihtimali bulunmadığını, arkadaşlar arasında, yanlış anlaşılmalara yol açabilecek sözler sarfedilmesinin doğru olmadığını da ekledim.
Efendiler, ben bu Kongre'de başkanlık meselesine önem vermiyordum. Başkanlığa, belki yaşlı bir zatın getirilmesinin uygun olacağını düşünüyordum. Bu maksatla, bazı arkadaşların da düşüncelerini yokladım. Bu arada, kongre salonuna girmeden önce koridorda Rauf Bey'e rasladım. 'Kimi başkan yapalım?' dedim. Rauf Bey, adeta heyecanlı bir sesle, zaten söylemeye hazırlanmış olduğu o anda halinden anlaşılan bir tavırla ve keskin bir dille 'Sen başkan olmamalısın' dedi. Derhal Husrev Sami Bey'in verdiği haberin doğruluğuna inandım ve doğrusu üzüldüm… Rauf Bey'e: 'Anladım, Bekir Sami Bey'in evinde aldığınız kararı bana bildiriyorsun.' Dedim ve cevabını beklemeden yanından uzaklaşarak kongre salonuna girdim." **Nutuk**, s. 59-60.

[25] **a.g.e.**, s. 77.

konuşmadan sonra görüş değiştirmiş oluyordu. Burasını kestirmek bence güçtür."[26]

İki yol arkadaşının, birbirine taban tabana zıt aktarımları nasıl açıklanabilir? Öncelikle Mustafa Kemal Paşa'nın sözleri ve Rauf Bey ile karşılaştığı sırada yaptığı konuşma çok açıktır. Mazhar Müfit Kansu da o sırada kendisine refakat ettiğini belirttiği Mustafa Kemal Paşa'nın, kongre salonundan içeriye girerken Rauf Bey'le çok kısa bir sürede gerçekleşen anlık bir görüşme yaptığına tanık olduğunu, bu sırada Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey'e "Bekir Sami Bey'in evinde verdiğiniz kararı bana tebliğ ediyorsunuz öyle mi?" şeklindeki sözlerini işittiğini ve görüşmenin ayrıntılarını daha sonra öğrendiğini aktarmıştır.[27] Rauf Bey'de Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığı hususunda arabuluculuk yaptığını belirtmekte ve dolaylı olarak Bekir Sami Bey'in evinde gerçekleşen böyle bir toplantının varlığını doğrulamaktadır. Bizce Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığını hoş karşılamayanlar ile gerçekleştirdiği toplantının da etkisiyle Mustafa Kemal Paşa'nın başkan olmasını istememiş, Mustafa Kemal Paşa'nın tavizsiz duruşu karşısında ise geri adım atmak zorunda kalmıştır. Ayrıca İstanbul'daki Şişli görüşmelerinin ardından geldiği Amasya'da, Mustafa Kemal Paşa ile biraraya gelen ve o günden itibaren hep birlikte hareket eden Rauf Bey, her fırsatta Milli Hareket'in önderliği noktasında kendisini öne çıkarmayı başaran Mustafa Kemal Paşa'ya karşı kişisel bir hazımsızlık da yaşamaktadır. Bizce Sivas Kongresi sırasında yaşanan bu hadiseye Mustafa Kemal Paşa'nın, Rauf Bey'e karşı ilerdeki yol ayrımında duyacağı güven sorununun ilk işareti olması üzerinden de bakılmalıdır.

İşin içine kişiliklerin karışmamasını öne sürerek herkesin sırayla birer kez başkanlık yapmasını öneren Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa'nın bu teklifi oylanmışsa da kabul görmemiş ve yapılan gizli oylama neticesinde yalnızca 3 muhalif oy alan Mustafa Kemal Paşa başkanlığa, Rauf Bey ile İsmail Fazıl Paşa da başkan vekilliklerine seçilmiştir.[28]

Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis-i Mebusan Başkanlığı Meselesi

Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'a gidecek olan vekillerden Ankara'da iken kendisinin Meclis-i Mebusan başkanlığına seçilmesini istemiş, ancak 1920'nin Ocak ayı sonunda yapılan başkanlık divanı seçimleri sonunda başkanlığa İstanbul mebusu Reşat Hikmet Bey getirilmiştir. Rauf Bey, meclis başkanlığına kendisinin getirilmesinin milli dava için daha uygun olacağını belirtmiş olan Mustafa Kemal Paşa'ya bu konudaki bazı endişeleri aktarmış, mebuslarla yaptığı görüşmelerde Mustafa Kemal Paşa'nın her ihtimale karşı Temsil Heyeti'nin başında kalması gerektiği ve İstanbul'a gelmesinin uygun görülmediği için meclis başkanlığını üstlenmesinin anormal bir durum ortaya çıkaracağı gibi endişelerden bahsetmiştir. Meclis'in "dışarıda" görüntüsü vereceği ve Temsil Heyeti'ni destekleyenlerinde böyle bir durumda Mustafa Kemal Paşa'ya oy vermekten kaçınacakları şeklindeki İstanbul'daki Milli Hareket temsilcileri arasındaki görüşler, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis başkanlığına getirilmesinin önündeki engeller olarak görülmüştür. Mebusların Mustafa Kemal Paşa'ya duyduğu saygıdan da bahseden Rauf Orbay, mebusların kendisini Meclis başkanı olarak değil, ama milletin başına bir gözcü olarak kalmasını istediğini de aktarmıştır.[29]

Mustafa Kemal Paşa'nın beklenti dışında bir haber alması kendisi açısından bir hayal kırıklığı anlamına gelmektedir.[30] Rauf Bey'e cevabında, seçilme ihtimali yoksa Meclis

---

[26] **a.g.e.**, s. 78-79.
[27] Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, TTK Yayınları, C 1, Ankara 1988, s. 211.
[28] Uluğ İğdemir, **Sivas Kongresi Tutanakları**, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 1-2; *Nutuk*, s. 61.
[29] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s. 240-241.
[30] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s. 240-241. Mete Tunçay, Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Hareket'in yasallığının onaylanması için de Meclis başkanlığına getirilmesini istediğini söylemektedir ki, bizce de bu yaklaşım Mustafa Kemal Paşa

başkanlığı için adaylığının konulmamasını belirten Mustafa Kemal Paşa, Meclis başkanının kesinlikle İstanbul'da olması gerekiyorsa, seçildikten sonra da istifa etmesinin mümkün olduğunu, amacının, milletin hakkını Meclis başkanı statüsüyle müdafaa etmek olduğunu ifade etmiştir.[31]

Felâh-ı Vatan Grubu ve Misâk-ı Millînin Kabulü

1920 senesinin 12 Ocak günü İstanbul'da toplanan Meclis-i Mebusan'daki vekiller içerisinde Milli Hareket temsilcisi sıfatıyla 80 kadar isim bulunmaktadır. Meclis'in hemen hemen üçte ikilik çoğunluğunu oluşturan bu mebuslar, Ankara'da iken oluşturulması kararlaştırılan Müdafaa-i Hukuk Grubu yerine 7 Şubat günü Felâh-ı Vatan adı verilen bir grup kurmuştur. Grubun, Mustafa Kemal Paşa'nın talep ettiği Müdafaa-i Hukuk ismi yerine Felâh-ı Vatan adıyla kurulması, başkanlık konusunda hayal kırıklığına uğrayan Mustafa Kemal Paşa için umulmadık ikinci bir kötü haber niteliğindedir. Öyle ki yıllar sonra bile öfkesi sözlerine yansıyacak ve Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta Müdafaa-i Hukuk Grubu kurmayı vicdan ve millet borcu olarak görmeleri gerekip, üzerine düşen vazifeyi yapmayanlar için "*imansız, cebin (korkak), cahil, nankör"*, gibi sıfatlar kullanmaktan çekinmeyecektir. Hatta 1927 yılında Nutuk'u okurken grubun adını "*Fellâh-ı Vatan"* olarak anmıştır.[32]

Tarihler 20 Ocak 1920'yi gösterirken İngilizler, Ali Rıza Paşa Hükümeti'ne bir nota vermiş ve Harbiye Nazırı Cemal Paşa ile Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Cevat Paşa'nın 48 saat içinde görevlerinden çekilmelerini istemiştir.[33] Bu gelişmeden haberdar olan Mustafa Kemal Paşa, Cemal Paşa'nın kesinlikle görevden çekilmemesi gerektiğini ve eğer paşalar bu talebe razı gelecek olurlarsa bunun vazifeden kaçmak olacağını belirten bir telgraf çekmiştir. Telgrafta şu ifadeler yer almıştır: "Görevden çekilmek suretiyle İngilizlerin isteğine uymanız, öyle tehlikeli bir durum yaratır ki, sizin görevden çekilmemekle ortaya çıkacağını düşündüğünüz tehlikeden daha ağırdır." Cemal Paşa ise istifasını geri almak niyetinde olmamıştır.[34] Keza ertesi gün, paşalar görevlerinden ayrılmıştır. Bu durum üzerine Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'den ülkenin iç meselelerine müdahil olan İtilaf güçlerinin bu tutumunun protesto edilmesini, gerekirse paşaların azledilmesini isteyen İngilizlere herhangi bir şekilde direniş göstermeyen hükümetin güvensizlik oyuyla düşürülmesini ve onun yerine milletin güvenini kazanmış bir hükümetin meydana getirilmesi için çalışılmasını istemiştir. Bu talebe karşılık Rauf, Vasıf ve Bekir Sami Beyler, Mustafa Kemal Paşa'ya Meclis'in dört-beş gün içinde çalışmalara başlayacağını, durumun vahameti sebebiyle kabinenin istifa edeceğini, fakat Sadrazam ile görüşülerek kabinenin yerinde kalmasının sağlanacağını söyledikten sonra Mustafa Kemal Paşa'dan ek bir müdahalede bulunmamasını rica etmiştir. Paşaların çekilmesi karşısındaki tutum, İstanbul'da bulunan Milli Hareket temsilcileri ile Mustafa Kemal Paşa'nın bir kez daha aynı fikirde buluşamadığının göstergesidir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre milli prensipleri tam anlamıyla özümsemiş olan kişilerin, hiçbir tasfiyeyi ve müdahaleyi kabul etmeyerek kayıtsız ve şartsız mevcut hükümeti düşürmek için çalışmaları gerekmektedir.[35]

Mustafa Kemal Paşa, yukarıda da bahsedildiği gibi başkanlığa getirilmesini, Meclis'in dağıtılması durumunda Anadolu'da bir meclis toplayabilecek yetkiye sahip olmak amacıyla istemiş, ancak bu isteği gerçekleşmediği gibi önceden kararlaştırılan Müdafaa-i Hukuk Grubu yerine de Felâh-ı Vatan Grubu kurulmuştur. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa, mebuslar

gibi bir liderin hesapları arasında bulunabilecek bir yaklaşımdır. Bkz. Mete Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 32.

[31] Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk - Vesikalar**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, C 3, İstanbul 1997, s. 1198-1199.

[32] *Nutuk*, s. 248.

[33] Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İşittiklerim**, TTK Yayınları, Ankara 1987, s. 254.

[34] **Nutuk**, s. 250-251.

[35] **a.g.e**., s. 253.

İstanbul'dayken bir talepte daha bulunmuş ve paşaların görevden alınma sürecinde hükümetin gösterdiği pasifliği cezalandırmak için hükümete güvenoyu verilmemesini istemiştir. Fakat Mustafa Kemal Paşa'nın bu isteği de gerçekleşmemiş ve hükümet ezici bir çoğunlukla güvenoyu almıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Milli Hareket temsilcilerinden son isteği henüz Ankara'da iken esasları Heyet-i Temsiliye üyeleri tarafından tespit edilen Misâk-ı Millînin Meclis-i Mebusan'da kabul edilmesidir.

İstanbul'un İşgali

Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'ya 11 Mart'ta gönderdiği telgrafında İstanbul'da bulunan önde gelen Kuvayı Milliyecilerin İngilizler tarafından tutuklanacaklarını güvenilir kaynaklardan öğrendiğini ve her ne olursa olsun İstanbul'da kalarak namus vazifesi olarak gördüğü görevini yapacağını bildirmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise cevabında İngilizlerin kendilerini tutuklama kararına karşı Meclis-i Mebusan'ın kararlı bir şekilde görevine sonuna kadar devam etmesini, ancak Rauf Bey gibi varlığı Milli Hareket'in geleceği için önemli kişilerin Ankara'ya ulaşarak kendilerine katılmalarının gerekli olduğunu söylemiştir.

> "İngilizlerin tutuklama kararına karşı, Meclis'in, cesaretle sonuna kadar görevine devamı pek yararlı ve parlaktır. Ancak, sizinle birlikte, kendileri ileriki teşebbüs ve çalışmalarımız için çok gerekli olan arkadaşların sonunda bize katılmalarını sağlayacak çarelerin düşünülmüş ve bulunmuş olması şarttır. Aksi taktirde, grubun birlik halinde ve kararlılık içinde hareketini düzenleyebilecek kimselerin şimdiden görevlendirilmesi ve sizlerin hemen buraya gelmesi gerekir. Buraya gelecek kimseler arasında, memleketi temsil edebilme niteliği taşıyanlarla, gerektiğinde hükümet kurabilecek ve yönetebilecek değerde olanların bulunması önemlidir."[36]

Mustafa Kemal Paşa'nın bu ifadelerine karşın Rauf Bey, Komutanlar Toplantısı'nda alındığını belirttiği kararı[37] hatırlatmış ve Anadolu'da bir milli hükümetin kurulması amacıyla Mustafa Kemal Paşa'yı dinlemeyişini şu sözlerle gerekçelendirmiştir: "İngilizleri, dünya ve milletimiz gözünde zalim ve mütecaviz duruma sokmak maksadıyla kaçmamak kararını verdim ve Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığım son telgraflarla da müşterek kararımızı hatırlatarak 'Biz burada kalıp vicdan borcumuzu yapacağız' diyerek bu kararımı kendisine bildirdim."[38]

İstanbul'daki Milli Hareket temsilcileri, Mart'ın 13'ünde Kara Vasıf Bey'in Şişli'deki evinde yaptıkları toplantıda Meclis-i Mebusan'ın kapatılması halinde kaçma kararı almışlardır.[39] Toplantıya Rauf, Mazhar Müfit, Bekir Sami ve Kara Vasıf Bey gibi kimseler katılmıştır. Rauf Bey'e göre, Meclis-i Mebusan Misâk-ı Millîyi kabul etmek başta olmak üzere üzerine düşen vazifeleri gerçekleştirmiştir. Bu sebeple artık kapatılması ve Anadolu yolunun açılması gerekmektedir. Bunun yanında eğer Milli Hareket'in önder kadrosu Anadolu'ya kaçarsa İngilizler Meclis'i basmaktan vazgeçebilir, bu durumda Anadolu'da bir milli hükümetin kurulması engellenebilirdi. Rauf Bey bu vazifeyi kendini feda ederek üstlenmiş, işin farklı birkaç yönüne daha dikkat çekmiştir:

---

[36] **a.g.e.**, s. 280.

[37] Cebesoy, bu noktada nasıl hareket edileceği konusunda Felâh-ı Vatan Grubu İdare Heyeti ile Temsil Heyeti kararları arasında farklılık olduğunu, bununla beraber Sivas'taki Komutanlar Toplantısı'nda İstanbul'a gideceklerin gerektiğinde kendilerini feda edecekleri konusunda bir karar verilmiş olduğunu söylemektedir. Bkz. Cebesoy, **Milli…**, s.349

[38] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s. 274.

[39] Kansu, **Erzurum'dan …** , C 2, s. 551.

> "Kendim de kaçabilirdim. Fakat kaçtığım takdirde Meclisin basılmaması ihtimali olduğu gibi bir başka mahzur da vardı. Mecliste Felâh-ı Vatan grubunu teşkil eden arkadaşların hepsi buraya, daha doğrusu bana güvenerek gelmişlerdi. Kaçtığım takdirde bu arkadaşların, 'İşte çeşitli vaatlerle bizi buraya getirdiler, şimdi de kaçıp gittiler. Bizim başımızı da belaya soktular.' diyerek Mecliste kalmaları ve kendilerine katılacak olan diğer kalanlarla Meclisi devam ettirme ihtimali vardı. Sonra da ben Anadolu'da bir orduya kumanda edecek değildim. Oradaki arkadaşlar, yeni kuracakları meclisle yeni hükümeti de teşkil edip idareyi yürütebilirlerdi. Fakat asıl olan behemehâl Meclisin İngilizler tarafından basılmasını sağlamaktı. Bu olmadıkça Anadolu'da ne millet meclisi, ne de milli hükümet kurulabilirdi. Bu noktada aylarca evvel Mustafa Kemal Paşa ile mutabık kaldığımız malumdu."[40]

Esasında Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'e yazdığı ve ertesi gün Kara Vasıf Bey'in evindeki görüşmede de okunan telgrafında belirttiği gibi olağanüstü olayların arifesinde bulunduklarını ve her ihtimale karşı özellikle Milli Hareket içinde bulunması faydalı olabilecek arkadaşlarından dikkatli olmalarını, gerektiği taktirde Anadolu'ya geçmek için hazırlıklı bulunmalarını istemiştir. Ne var ki Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın bu açık beyanına rağmen İstanbul'da, Meclis'te kalmayı tercih etmiş olmasını, üzerine düştüğüne inandığı "vicdan borcunu" ödemek için kendini hazırlamıştır şeklinde yorumlayabiliriz. 16 Mart tarihinde yaşanan olaylar, İstanbul'daki arkadaşlarını önceden uyarmış olan Mustafa Kemal Paşa'yı haklı çıkarmıştır. O günlerde, Meclis dışında tutuklanmamak için dikkatli davranan Rauf Bey, 15 Mart gecesi Mustafa Kemal Paşa'dan gelen "Osmanlı Bankası'yla bin lira gönderildi. Al da gel." telgrafına da yukarıda bahsedilen kaygıları dile getirerek cevap vermiştir.[41]

İşgalcilerin, baskın sabahı evinde bulamadığı Rauf Bey, Meclis'e gelmiş, Meclis Başkanvekili Abdülaziz Mecdi Efendi ve Konya Mebusu Vehbi Efendi ile beraber bir heyet halinde saraya giderek Vahdettin tarafından kabul edilmiştir. Vahdettin, İngilizlerin, İstanbul'u işgal etmekle kalmayıp her şeyi yapabileceğini söylemiş ve mebusların Meclis'teki konuşmalarına özen göstermelerini istemiş fakat heyetten, işgalcilerin milleti yıldıramayacakları cevabını almıştır. Muhafız Kıtası Komutanı, Rauf ve Kara Vasıf Beyleri teslim almak için bir İngiliz müfrezesinin kapıda beklediği haberini getirmiştir. Rauf Bey, Meclis muhafaza bölüğünün karşı koymasını istemişse de Meclis-i Mebusan Başkanı Celâleddin Arif Bey'in daha önceden vermiş olduğu silah kullanılmaması emri üzerine bu isteği gerçekleşmemiştir. İngilizler tarafından Meclis müzakere salonunda zorla tutuklandığına dair yazılı bir belge alma şartının kabul edilmesi üzerine aldığı belgeyi Meclis Başkanlığı'na vermesinin ardından İngilizlere teslim olan Rauf Bey, Kara Vasıf Bey'le birlikte Malta'ya sürgüne gönderilmiştir.[42] Rauf Bey'in yakalanıp Malta'ya sürülmesini Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta şöyle değerlendirmiştir:

> "Efendiler, Rauf Bey'i ve öteki şahısları tam zamanında çağırmış olduğumuz, olaylarla hem de üç dört gün geçmeden belli oldu. Ancak ne yazık ki, bu davetimiz, gereken önem ve ciddiyetle dikkate alınacak değerde görülmedi. Rauf Bey ve Vasıf Bey gibi kimseler, en sonunda büyük bir uysallıkla Malta'ya gittiler."[43]

---

[40] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s. 274-275.
[41] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s. 275.
[42] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s. 275-277; Türkgeldi, **Görüp …**, s. 259-260; Cebesoy, **Milli …**, s. 349,351
[43] **Nutuk**, s. 280.

Malta'ya sürgün gidenler, yapılan anlaşmalar gereğince, Sakarya Savaşı öncesinden itibaren birer ikişer Ankara'ya gelmeye başlamıştır. Rauf Orbay'da bu kişilerden biridir. Rauf Bey, 15 Kasım 1921'de Ankara'ya ulaşmıştır. Rauf Bey, Malta'dan geldikten 2 gün sonra Nafia Vekaleti görevine getirilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'i Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu yönetim kuruluna da seçmiştir.[44]

Millî Mücadele Sırasında Rauf Orbay ve Mustafa Kemal Arasındaki Anlaşmazlıklar

Yol arkadaşları ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki düşünsel ayrılık süreci, esasında yol arkadaşlığının devam ettiği Millî Mücadele yılları sırasında başlamıştır. İki yıla yaklaşan bir sürgün hayatının ardından 1921 yılı Kasım ayı ortalarında Ankara'ya gelen Rauf Bey'in üstlendiği ilk görev Nafia Vekâleti olmuştur. Rauf Bey'in bu vekâleti aldığı günler Büyük Millet Meclisi'nde Birinci ve İkinci Grup mebusları arasında gerginliğin arttığı, ordunun pasif durumda olduğu eleştirilerinin; neden bir türlü taarruza geçilmediği söylemlerini takip ettiği günlerdir. Nafia Vekaletinden kısa süre içinde istifa etmeyi tercih eden Rauf Bey, yokluklar içinde bulunan memleketin imarı için yapabileceği bir şey olmadığı ve işin ehline verilmesi gerektiğini ileri sürmüş, Meclis'te okunan istifanamesinde de sağlık nedenlerini gerekçe göstermiştir. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Rauf Bey'in anlatımından farklı bir şekilde ele aldığı bu istifanın başka bir yönüne dikkati çekmiştir. Sakarya Savaşı'nın üzerinden üç-dört ay kadar sonra bazı muhalif seslerin yükseldiğini söyleyen Mustafa Kemal Paşa, Malta'dan döndükten hemen sonra Nafia Vekâleti'ne getirilen Rauf Bey ile Müdafaa-i Hukuk Grubu İdare Heyeti üyeliğine getirilen Kara Vasıf Bey'in bu muhalefete katkı verdiğini, hatta Rauf Bey'in Vekiller Heyeti'nde, Kara Vasıf Bey'in de Grup Heyeti'nde takip edilen askeri siyasetin ne olduğu konusunda açıklamada bulunduğunu ifade etmiştir. Askeri siyasetin, tam bağımsızlığın kazanılmasına kadar mücadele etmek olduğunu vurgulayan Mustafa Kemal Paşa, bu meselenin ne Vekiller Heyeti ne de grupta müzakere ve tartışma konusu yapılmasına izin vermemiş, Rauf ve Kara Vasıf Beylerin bu nedenle istifa ettiklerini söylemiştir. Aynı günlerde Refet Paşa da Müdafaa-i Milliye Vekâleti'nden istifa etmiştir. Muhalefetin, devlet ve hükümet işlerinin Meclis tarafından idare edilmesi gerekirken tek elden idareye doğru kaydırılması şeklinde özetlenebilecek eleştirilerine Ankara'ya gelmesinden hemen sonra Rauf Bey'in de katılması, kendisinin Mustafa Kemal Paşa'ya olan güvensizliğinin açık bir göstergesidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal Paşa'nın doğal olarak hükümetin de başkanı olması yanında başkomutanlığı da üstlenmesi neticesinde "*tek adam"* yönetimine gidileceğine dair kaygı içinde olan muhalefet, 1922 yılı Temmuz ayında "*İkinci Grup"* adı altında örgütlenmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in bu grubun kurulması, güçlendirilmesi ve yönetilmesi noktasında ilk günden itibaren emek verdiğini söylemiş; kendisinin İkinci Grup'un içine girmeyerek kendi içlerinde kaldığını ve ancak kendileriyle birlik olanağı kalmadığı üç yılın sonunda ayrılığını açığa vurduğunu ifade etmiştir. Rauf Bey'in İkinci Grup'un Birinci Grup içerisinde kalmayı yeğleyen etkin ismi olarak görülmesi yaklaşımı bizce biraz abartılıdır. Meclis İkinci Başkanlığı'nın ardından İcra Vekilleri Heyeti Reisliği'ne seçilirken muhaliflerin desteğini alan Rauf Bey'in İkinci Grup mensupları ile olan ilişkisi, yukarıda da ifade edildiği gibi, Mustafa Kemal Paşa'nın tek elden idareye gideceği kaygısını taşıyan iki tarafın aynı dalga boyunda buluşmasından ibarettir.

Mustafa Kemal Paşa ile Rauf Bey arasındaki en büyük ayrılık fikirsel düzlemdedir. Babasının, Halife'nin ekmeğini yiyerek büyüdüğünü belirten Rauf Bey ile daha Harbiye yıllarında devrimci kişiliğinin işaretlerini veren Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele sırasında bazı anlaşmazlıklar yaşaması olağan karşılanmalıdır. İki yol arkadaşı arasındaki fikir ayrılığının ilk kez net bir şekilde ortaya konulduğu yer aşağıda geniş bir şekilde ele alınacak

[44] **a.g.e.**, s. 428.

"*Keçiören Görüşmesi"* dir. Başkomutanlık Kanununun bir kez daha uzatılmasının söz konusu olduğu Millî Mücadele'nin son aylarında gerçekleşen bu görüşme, Mustafa Kemal Paşa için Rauf Bey'in düşünce yapısını ortaya koyması bakımından anlamlıdır. Millî Mücadele'nin zaferle neticelenmesinin ardından gerek Mudanya Mütarekesi gerekse Lozan Antlaşması için, Mondros'un olumsuz izlerini silme fırsatı bulacak olan İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey'in değil de İsmet Bey'in tercih edilmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey'e bakışının getirdiği sonuçlarla açıklanmalıdır.

BMM'de Müdafaa-i Hukuk Grupları

23 Nisan 1920 tarihinde açılan Büyük Millet Meclisi, genel olarak Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti temsilcilerinden oluşmuştur. Bir başka deyişle mebuslar, Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarıyla, onun bir neticesi olarak Meclis-i Mebusan'da kabul edilen Misak-ı Milli etrafında vatanın bütünlüğü ve milletin bağımsızlığı gayesiyle bir araya gelen yurtseverlerdir. 20 Ocak 1921'de kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun ilk maddesinde egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu ve idare usulünün halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil yönetme esasına dayandığının kabul edilmesi, bununla beraber anayasadaki öteki maddelerin hiçbirinde hilafet ve saltanattan bahsedilmemesi bir takım farklı yorumları da beraberinde getirmiş, Meclis'teki düşünce farklılıklarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bunun bir sonucu olarak Meclis'te *Tesanüt Grubu, Islahat Grubu, Halk Zümresi, Müdafaa-i Hukuk Zümresi ve İstiklâl Grubu* gibi gruplar meydana gelmiştir.[45] Bu grupların ortaya çıkmasıyla birlikte Büyük Millet Meclisi kısa süre içerisinde anlaşmazlıklar nedeniyle en küçük meselelerde dahi tartışmalar yaşanan ve karar almakta zorlanan bir organ haline gelmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Meclis'teki *mevcut grupları birleştirmek* veya *bu gruplardan birini desteklemek* suretiyle çok çalıştığını, ancak çabalarının işe yaramadığını gördüğü zaman kendine yakın gördüğü mebuslarla toplantılar yapmak suretiyle *Müdafaa-i Hukuk* adında bir grup kurmaya karar verdiğini ifade etmiştir.[46] Misâk-ı Millî esasları içerisinde vatanın bütünlüğünü ve milletin bağımsızlığını temin etme noktasında bir sorun yaşanmazken anayasaya göre devlet ve millet teşkilatının hazırlanması noktasındaki anlayış farkları nedeniyle, milliyetçi eğilimli radikal devrimciler Mustafa Kemal Paşa'nın kurduğu bu grup içerisinde yer almış ve *Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti* adı altında örgütlenmiştir.

Birinci Grup

Sivas Kongresi'nde kurulan ve hemen hemen ülkenin her yerinde örgütlenmiş olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Meclis'teki siyasi grubu olan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, Mustafa Kemal Paşa tarafından 10 Mayıs 1921 tarihinde kurulmuş; Mustafa Kemal Paşa Grup Başkanlığı'na getirilirken başkan ve vekilleri dışında 12 üyeden oluşan bir idare heyeti oluşturulmuştur. Ülkedeki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubeleri de ileride kurulacak olan Halk Fırkası'nın Meclis'teki ilk şekli olan bu gruba bağlanmıştır. İlk toplantısını 133 mebusla yapan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu, Misâk-ı Millî çerçevesinde ülkenin bütünlüğü ve milletin bağımsızlığını gözeten bir barışın temin edilmesi gerekçesiyle saltanat ve hilafet meselelerine değinilmeyen 17 maddelik bir içtüzüğü baz alarak Cemiyet mensuplarının Meclis'te bir parti disipliniyle hareket etmelerini temin etmek maksadıyla kurulmuştur. Bununla beraber Müdafaa-i Hukuk Grubu, Teşkilatı-ı Esasiye Kanunu çerçevesinde devlet ve millet teşkilatının kademe kademe kurulmasını da amaçlamıştır.[47]

---

[45] Yavuz Aslan, **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920-30 Ekim 1923)**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 81.

[46] **Nutuk**, s. 403-404.

[47] Faik Reşir Unat, "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun

İkinci Grup

Birinci Grup olarak da bilinen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun kurulması ve toplantılara başlamasından hemen sonra Erzurum mebuslarından Hüseyin Avni ve Celalettin Arif Beylerin başını çektiği, genel itibarıyla muhafazakâr isimlerden oluşan muhalefet, bir grup kurma çabası içine girmiştir. Ne zaman kurulduğuna dair kesin bir tarih vermek zor olsa da Mustafa Kemal Paşa ve Birinci Grup mensuplarına karşıt olma ortak paydasında buluşan İkinci Grup, Başkomutanlık Kanunu'nun üçüncü kez uzatıldığı 1922 yılı Temmuz ayında örgütlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle Meclis'teki örgütsüz muhalefet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun 10 Mayıs 1921 tarihinde kurulmasından neredeyse 14 ay sonra örgütlü hale gelebilmiştir. Her ne kadar vitrinde Salâhattin ve Hüseyin Avni Beyler görünseler de İkinci Grup'taki esas etkili isimlerin Rauf ve Kara Vasıf Beylerin olduğuna dair bir kanaat hakimdir. Öyle ki Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta İkinci Grup'un etkin bir üyesi olan Samsun mebusu Emin Bey'in kendisine Rauf Bey'in İkinci Grup'u tahrik ve teşvik ettiğini söylediğini, bu işin darağacına kadar gidebileceği kendisine hatırlatılınca da Rauf Bey'in de "beraber bulunmazsam, alçağım!" şeklinde cevap verdiğini aktarmıştır.[48]

Rauf Bey'in, İkinci Grup ile nasıl bir ilişkisi olduğu sorusu bizce cevaplanması gereken önemli bir sorudur. Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'taki ifadelerine karşın Ahmet Demirel, Rauf Bey'in grubun üyesi dahi olmadığını, bu nedenle lider olmasının mümkün olmadığını söyledikten sonra Birinci Grup üyesi olan Rauf Bey'in o sıralarda Mustafa Kemal Paşa ile ciddi bir çatışmaya girmediğini de hatırlatmakta, İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine de Birinci Grup'un desteği yanında İkinci Grup mensuplarının benimsemesiyle seçildiğine dikkati çekmiştir.[49] İkinci Grup'un şiddetli eleştirilerle Mustafa Kemal Paşa'yı bunalttığı günlerde İcra Vekilleri Heyeti Reisi olan Rauf Bey de Mustafa Kemal Paşa'dan rahatsız olduklarını dile getiren İkinci Grup mensuplarının şikâyetleri karşısında üzüldüğünü ve kendisinin her iki tarafı da idare etmeye çalıştığını söylemiştir.[50] Mustafa Kemal Paşa tarafından İkinci Grup'un perde arkasındaki ismi olarak görülen Rauf Bey, bu sözleri ile kendisine yatıştırıcı bir misyon yüklemiştir.

Rauf Bey ile Mustafa Kemal Paşa arasındaki yol ayrımının netleştiği Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde ise artık İkinci Grup'tan söz etmek mümkün değildir. İkinci Grup'un güçlü bir şekilde ortaya çıktığı bu süreçte, 16 Temmuz 1922 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun da içtüzüğünde bazı değişiklikler yapılması ihtiyacı duyulmuş, doğal başkanlığı üstlenen Mustafa Kemal Paşa'nın önerisi üzerine Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu Başkanlığı'na Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa seçilmiştir.[51]

Rauf Bey'in İcra Vekilleri Heyeti Reisi Seçilmesi

Rauf Bey hakkında hem Müdafaa-i Hukuk Grubu hem de İkinci Grup üyeleri tarafından hükümeti kendisinin kurması yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Rauf Bey, başka bir isim üzerinde uzlaşılmasını tavsiye ettiğini ve hükümeti kurma görevini kabul etmediğini ifade etmiştir. Bununla beraber hükümetin kurulamadığı ilk günün ardından Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından ikna edilişini şu şekilde anlatmıştır:

Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar", **Tarih Vesikaları Dergisi**, C 3, S 13, Ağustos 1944, s. 4-15.

[48] **Nutuk**, s. 430.

[49] Ahmet Demirel, **Birinci Meclis'te Muhalefet – İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 21.

[50] Kandemir, **Hatıraları …**, s. 64-66.

[51] Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar – Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyet'e**, Temel Yayınları, İstanbul 2007, s. 63-64.

> "Üçüncü günün akşamı, Mustafa Kemal Paşa beni Meclis'teki odasına davet etti: Mustafa Kemal Paşa son derece samimi bir tavırla: 'Kardeşim, ben namussuz muyum?' deyince ben hayret ettim. 'Ben böyle bir şey söylemedim.' 'O halde, sana namusumla söz veriyorum. Heyeti Vekile reisliğini kabul et, hükümet kur, senin hiçbir işine karışmayacağım.' dedi ve hakikaten dediğini yaptı."

Meclis'te bulunan 204 mebusun 197'sinin oyunu alarak İcra Vekilleri Heyet Başkanlığı'na seçilen Rauf Bey, alkışlar arasında kürsüye gelerek yaptığı teşekkür konuşmasında;

> "Uhdeme tevdi buyurduğunuz vazifeyi hakkıyla ifaya Allah huzurunda kase ediyorum. Milletimizin amali ve şeriat-i Ahmediyenin gösterdiği tariklerden inhiraftan Allah beni muhafaza buyursun. Her hususta rehberim, Müzaheret-i İlahiye ve Peygamberimiz Efendimi Hazretlerinin ruhaniyeti olacaktır."

sözlerini sarf etmiş ve ertesi gün de Meclis İkinci Reisliği görevinden istifa etmiştir.[52] Rauf Bey, 12 Temmuz 1922 tarihinden Ağustos 1923 tarihine kadar İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti görevini üstlenmiş, [53] bu görevi sırasında saltanatın kaldırılması ve Lozan'da anlaşmaya varılması gibi çok önemli gelişmeler yaşanmıştır.[54]

Keçiören Görüşmesi

Millî Mücadele'nin kazanılmasının ardından yaşanan sevinç kısa sürmüş, Büyük Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal Paşa'nın saltanat ve hilafeti kaldıracağı yönündeki söylentiler nedeniyle bazı mebuslar endişeye kapılmıştır. Millî Mücadele sırasında memleketi saran tehlikeye karşı birleştirici bir atmosfer oluşmuş, bu nedenle arka plana itilen düşünce farklılıkları kendisini bu yeni döneme girmeden hemen önce göstermeye başlamıştır. Endişeye kapılan mebuslar arasında daha önce Cumhuriyete gidileceği endişesiyle Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf gönderen ve bu gidişi sakıncalı bulduğunu ifade eden Kâzım Karabekir Paşa'dan başka İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey ile Refet Paşa da vardır. Esasında o güne kadar yol arkadaşlarının bu türlü endişeleri söz konusu olmuşsa da Kâzım Karabekir Paşa dışında bu endişesini Mustafa Kemal Paşa'ya söyleyen olmamıştır. Kâzım Karabekir Paşa dışındaki yol arkadaşlarının bu anlamda kabuğunu kırdığı ve Mustafa Kemal Paşa ile olan fikir ayrılıklarını netleştirdiği yer Refet Paşa'nın Keçiören'deki evi olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, Nutuk'ta Keçiören Görüşmesi'ne temas etmiş, Rauf Bey'in kendisi ile bir gün Refet Bey'in Keçiören'deki evinde bazı önemli konuları görüşmek istediğini ve Ali Fuat Paşa'nın da bu görüşmede bulunması için kendisinden izin istediğini aktarmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu görüşmeden;

> "Rauf Bey'den dinlediklerimin hülasası şuydu: …Meclis saltanat makamının ve belki de hilafetin ortadan kaldırılması endişesi ile müteezzidir. (sıkıntı çekmektedir.) Sizden ve sizin gelecekte alacağınız vaziyetten şüphe etmektedir. Bu sebeple Meclisi ve dolayısıyla milletin umumi efkârını tatmin etmeniz lüzumuna inanıyorum."

şeklinde bahsetmiş; saltanat ve hilafete dair kanaatini sorduğu Rauf Bey'den şu cevabı almıştır:

---

[52] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Birinci Dönem, C 21, s. 359, 12 Temmuz 1922; **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 3, s. 371.
[53] **Nutuk**, s. 449.
[54] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Birinci Dönem, C 21, s. 359, 12 Temmuz 1922.

> "Ben, saltanat ve hilafet makamına vicdanen ve hissen bağlıyım. Çünkü benim babam, padişahın nimeti ve ekmeği ile yetişmiş, Osmanlı devletinin ricali arasına girmiştir. Benim de kanımda o nimetin zerreleri vardır. Ben nankör değilim. Padişaha sadakatimi muhafaza etmek borcumdur. Halifeye bağlılığım ise terbiyem icabıdır. … Umumi mütalaam da şudur: Bizde umumi vaziyeti tutmak güçtür. Bunu ancak herkesin erişemeyeceği kadar yüksek görülmeye alışılmış bir makam temin edebilir. O da saltanat ve hilafet makamıdır. Bu makamı kaldırmak, lağvetmek, onun yerine başka bir mahiyette bir varlık yerleştirilmesine çalışmak, felaket ve hüsranı mucip olur. Asla caiz değildir."

Rauf Bey'in cevabının ardından Mustafa Kemal Paşa'nın kanaatini sorduğu diğer bir yol arkadaşı Refet Bey de Rauf Bey'e katıldığını ifade etmiş, padişahlık ve hilafetten başka bir yönetim şeklinin söz konusu olmayacağını söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'nın bu noktada ne düşündüğünü öğrenmek istemişse de Moskova'dan yeni döndüğünü, genel durumu ve fikirleri yeterince tetkike zaman bulmadığını belirten Ali Fuat Paşa'dan kesin bir fikir beyan etmemekte mazur olduğu cevabını almıştır. Fikir beyan etme sırası, fikri en çok merak edilen kişiye, Mustafa Kemal Paşa'ya gelmiştir, "Mevzu-i bahis ettiğiniz mesele, bugünün meselesi değildir. Meclis'te bazılarının telaş ve heyecanına da yer yoktur" diyen ve bu yöndeki sözlerini Meclis'te de söyleme konusunda arkadaşlarını temin eden Mustafa Kemal Paşa, aşağıda da bahsedileceği üzere ertesi gün Meclis huzurunda sözünü yerine getirmiştir. Nutuk'ta "Umumi vazifemin emrettiği noktayı ifa ve tatbik etmek lazım geldiği zaman da asla tereddüt etmedim." diyecek olan Mustafa Kemal Paşa'nın yol arkadaşları ile olan konuşmasından üç buçuk ay kadar sonra saltanat kaldırılmıştır.[55]

Ali Fuat Paşa'ya göre sabaha kadar sürmüş olan bu görüşmede, en baştan itibaren var gücüyle çalışanlar, bir oldu bitti karşısında kalıp kalmayacakları noktasında çok sayıda mebusun kafasında olan tereddütleri Mustafa Kemal Paşa'ya söylemiş ve kendisinden Millî Mücadele sona erdikten sonraki vaziyetin ne olacağını öğrenmek istemiştir. Bu görüşmede Mustafa Kemal Paşa, yol arkadaşlarından mebusları nasıl tatmin edebileceği noktasında tavsiye istemiş, mebusların tereddütlerini gidermenin yolunun Paşa'nın gelecekle ilgili samimi düşüncesini açıklamasından geçtiği cevabını alınca da mebusları teskin edecek beyanatta bulunacağını söylemiştir. 5 Ağustos'ta süresi dolacak olan başkomutanlık kanununun uzatılması görüşmeleri sırasında Mustafa Kemal Paşa söz verdiği gibi bir konuşma yapmış ve zaferden sonra milletin serbest bir ferdi olarak kalacağını dile getirmiştir. Mustafa Kemal Paşa, vaat ettiği gibi bir konuşma yapmışsa da kanunun süresiz olarak uzatılmasına ilişkin düşüncesinden kendilerine bahsetmemiştir.[56] Ali Fuat Paşa'nın anlatımında dikkat çeken nokta detaylı sayılabilecek bir şekilde bu görüşmeden bahsederken saltanat ve hilafete dair konuşulanlardan hiçbir şekilde bahsetmemesi, netameli sayılabilecek bu konuya girmekten şiddetle kaçınmasıdır. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, Rauf Bey o gün bazıları nezdinde üstlendiği bir vazifeyi yerine getirmiş, kendisinin Meclis huzurunda alacağı vaziyete dair söyledikleri nedeniyle iyi bir iş çıkarmış ve arkadaşlarından takdir görmüştür. Buna karşılık Mustafa Kemal Paşa'nın kendisi de o güne ait tarihi vazifesini yerine getirmiştir.[57] Keçiören'deki köşkte yapılan görüşmenin esas nedeni de budur. Bu görüşmede yol arkadaşları Mustafa Kemal Paşa'nın, sahip olduğu yetkiler nedeniyle ileride memleketi herhangi bir oldu bitti karşısında bırakmayacağını Meclis'e anlatması durumunda sorunun kendiliğinden ortadan kalkacağını söylemiştir. Rauf Bey'e göre Mustafa Kemal Paşa bu toplantıdan memnun ayrılmış,

[55] **Nutuk**, s. 463-464; Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam**, Remzi Kitapevi, C 3, İstanbul 1999, s. 54-55.
[56] Cebesoy, **Siyasi …**, s. 77-81.
[57] **Nutuk**, s. 464.

ertesi gün Meclis'te kendisinden beklenen konuşmayı yapmış ve başkomutanlık meselesi hem de süresiz bir uzatma yapılmak suretiyle halledilmiştir.[58]

Saltanatın Kaldırılması

Yol arkadaşları, saltanatın kaldırılması sırasında oluşan ortak görüşe dahil olmalarının da ötesinde genel itibarıyla saltanatın kaldırılmasını savunan bir çizgide durmuşlardır. Konunun Meclis gündemine geldiği 30 Ekim Pazartesi günü yapılan görüşmeler sırasında söz alan Mustafa Kemal Paşa, toplantı sırasında Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey'den saltanatın kaldırılması yönünde konuşmalar yapmalarını istemiştir. Edirne mebusu Kâzım Karabekir Paşa doğudaki görevi nedeniyle Millî Mücadele süresince Meclis tarafından izinli sayılmış, 15 Ekim 1922 tarihinde Ankara'ya gelmiş, ertesi gün de Mustafa Kemal Paşa ile birlikte Bursa'ya gitmiştir. Ekim ayı sonlarında Ankara'ya dönen ve bu nedenle Meclis'teki ilk konuşması saltanatın kaldırılması görüşmelerine rastlayan Kâzım Karabekir Paşa;

> "İstiklâl Harbimizde düşmanlarımızın mesaisini teshil eden ve milletimize karşı her fenalığı yapmaktan çekinmeyen bir güruhun bugün de şanlı sulhümüzü bozmak ve karıştırmak için aynı fenalığa karşı adım attığını görüyoruz."

cümlesi ile başladığı konuşmasında saltanatın kaldırılması konusunda açık bir cümle kurmamışsa da, İstanbul Hükümeti'ni kötüleyen bir konuşma yapmıştır. Ankara mebusu Ali Fuat Paşa da kendisinden önce söz alan arkadaşlarının meseleyi yeterince izah ettiklerini, bu nedenle kendisinin yalnız bir noktaya temas etmek istediğini ifade etmiş ve

> "Mücadele'yi Milliyeye başladığımız tarihten bugüne kadar bizim iki düşmanımız vardı. Biri hariçten geliyordu. Diğeri de İstanbul'dan doğuyordu. İstanbul'dan maksadım Padişah, saray ve Babıalidir… Cephedeki süngülerimiz kati bir zafer istihsal ettiği halde bile hala İstanbul entrikası nihayet bulmuyor. Binaenaleyh bu meselenin bence ifade edilecek zamanı gelmiştir. Ve bunu da benden evvel söyleyen Heyet-i Vekile Reisi Rauf Beyefendi tamamen izah ettiler. Önümüzde bir sulh konferansı vardır. Daima ikilik ihdas ediliyor. Binaenaleyh bendeniz o kanaatteyim ki; düşmanların sonuncusu da bugün halledilmelidir."

ifadelerini kullanmak suretiyle saltanatın kaldırılmasını desteklediğini açık bir şekilde belirtmiştir.[59] Birden fazla söz alan İcra Vekilleri Heyeti Reisi ve Sivas mebusu Rauf Bey ise Mustafa Kemal Paşa'ya Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde aksi yönde görüş bildirmesine rağmen, Mütareke sonrasında düşman güçlerinin İstanbul Limanı'na gelmesinin ardından milleti unutup milli hakimiyeti temsil eden Meclis'in kanuna aykırı bir şekilde feshedildiği, milletin bu tehlikeyi görerek kendisini Anavatan'da topladığı, hükümetin de meclisi toplamak zorunda kaldığı gibi konulardan bahsetmek suretiyle İstanbul Hükümeti ile Padişah'ı kötüleyen bir konuşma yapmış[60] ve saltanatın kaldırılmasını talep eden teklifin altına Mustafa Kemal Paşa ve Kâzım Karabekir Paşa ile birlikte imzasını atmıştır. Bununla beraber Rauf Bey, yukarıda da değinildiği üzere saltanatın kaldırılmasından sonra bir kez daha kürsüye çıkmış, Mevlit Kandili'ne rastlayan o günün bayram olarak kabul edilmesini istemiş ve teklifi alkışlar arasında kabul edilmiştir. Bizce Rauf Bey için saltanatın kaldırılması, kendisini Mustafa Kemal Paşa ile

[58] Kandemir, **Hatıraları …**, s. 64-66. Rauf Bey, Mustafa Kemal Paşa tarafından İkinci Grup'un perde arkasında kalan ismi olarak görülürken, Rauf Bey'in anılarında kendisine yatıştırıcı bir misyon yüklemesi oldukça dikkat çekicidir.
[59] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Birinci Dönem, C 24, s. 280-286, 30 Ekim 1922.
[60] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Birinci Dönem, C 24, s. 285-286.

karşı karşıya getiren bir gelişme değildir. Zira Refet Bey'in evinde yapılan Keçiören Görüşmesi sırasında saltanattan yana tavır koymuş olan Rauf Bey'in düşüncesinin gelinen noktada değiştiği kanaatindeyiz. Öyle ki Millî Mücadele'yi yaşamış olan hemen herkes Padişah'ın Milli Hareket aleyhindeki tutumunun farkındadır. Bu anlamda saltanatın kaldırılması noktasında muhalif olanlar arasında da birbirinden bağımsız bir fikir birliği ortaya çıkmış, en azından muhalefetin ses tonunun yükselmeyeceği bir noktaya gelinmiştir. Her şeyden önemlisi bu düzenleme ile hilafete dokunulmamaktadır. Rauf Bey, kanaatimizce saltanatın kaldırılması ile hilafetin hala var olmasının verdiği güven dışında milli hakimiyete dayanan bir meclisin varlığı düşüncesiyle bir fikir değişikliği noktasına gelmiş, daha birkaç ay önce Mustafa Kemal Paşa'ya söylediği sözlerden geri adım atmak durumunda kalmıştır.

Rauf Bey, saltanatın kaldırılmasına değil, Cumhuriyetin ilanına karşı bir tavır içinde olmuştur. Öyle ki saltanatın kaldırılması konusunda konuşurken Türkiye Büyük Millet Meclisi dışında hiçbir gücün milleti temsil edemeyeceğini ifade etmiştir. Bununla birlikte hatıralarında saltanatın kaldırılmasına dair teklifin kabulünü anlatması da bu noktada sorunlu görünmemekte, Misâk-ı Millî sınırları içerisinde Büyük Millet Meclisi'nden başka hükümet şeklinin kabul edilemeyeceğini söyleyen Rauf Bey, İstanbul'daki hükümet şeklinin 18 Mart 1920[61] tarihinden itibaren geçerliliğini yitirdiğini içeren teklif ile saltanatın kaldırılması ve hilafetin durumu hakkındaki takririn oybirliği ile alkışlar arasında kabul edildiğini söylemektedir.[62] Meclis'teki görüşmeler sırasında İstanbul Hükümeti'ni kötülemek dışında açık bir görüş belirtmemiş olan Kâzım Karabekir Paşa da anılarında zaferin kazanılması sonrasında saltanat ve hilafetin durumunun nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerini ifade etmiş, İstanbul'un hükümet merkezi olmaması, devlet işlerine hanedanın karıştırılmaması, bununla beraber hilafetin hanedanda kalması gerektiğinden bahsetmiştir.[63]

İsmet İnönü-Rauf Orbay Kavgası

İsmet Paşa'nın siyaset sahnesinde boy göstermeye başlaması, bir yandan Mustafa Kemal Paşa'nın yeni yol arkadaşları edindiği, diğer yandan ise İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey gibi yol arkadaşları ile arasının açılacağı bir sürecin habercisi olmuştur. Millî Mücadele'nin zaferle neticelenmesi ve yapılacak barış konferansında ülkeyi Mudanya'daki ilk temsilinden alnının akıyla çıkan İsmet Paşa'nın temsil edecek olması Rauf Bey için beklenmedik bir gelişmedir. Öyle ki altına imza attığı Mondros Mütarekesi'nin izlerini, yine altına imza atacağı bir barış antlaşmasıyla silmek isteyen Rauf Bey, beklentileri dışında gelişen olaylar nedeniyle duygusal tavırlar içine girmekte ve kendisini İcra Vekilleri Heyeti Reisliğinden uzaklaştıran bir süreci başlatmaktadır.

Mudanya Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından Bursa'ya hareket eden Mustafa Kemal Paşa, barış konferansında Türkiye'yi temsil edecek murahhaslar heyeti başkanını Bursa'da açıklamıştır. O zamanki beklentilerin aksine bu kişi ne İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey ne de Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele'nin ilerleyen aşamalarında Ankara'ya gelen ve ilk kez Mudanya'da ülkeyi başarıyla temsil eden İsmet Paşa'yı tercih etmesi her ne kadar bu noktada bir beklentisinin olmadığını ifade etse de Rauf Bey için bir hayal kırıklığı anlamına gelmektedir. Lozan'da Türkiye'yi İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey ile Hariciye Vekili Yusuf Kemal ve Sıhhiye Vekili Rıza Nur Beylerin temsil etmesini isteyenler olmuştur. Mustafa Kemal Paşa'nın Bursa'ya gitmesinden önce konunun vekiller heyeti toplantısında ele alındığını ve konferansa, içinde Yusuf Kemal ve

[61] Rauf Bey'in anılarında 18 Mart olarak geçen bu tarih Meclis zabıtlarında, olması gerektiği gibi 16 Mart olarak geçmektedir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Birinci Dönem, C 24, s. 314, 1 Kasım 1922.
[62] **"Rauf Bey'in Hatıraları"**, C 4, s. 48-51.
[63] Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, C 2, s. 1254.

Rıza Nur Beyler ile askeri müşavirlerin de yer alacağı, İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey başkanlığında bir murahhaslar heyetinin gönderilmesinin uygun görüldüğünü, bununla beraber bu noktada bir karar alınmadığını söyleyen Özalp, konunun Bursa'da yeniden ele alındığını ve Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı Hariciye Vekilliği'ne getirmek suretiyle konferans heyetinin başına getirmeyi uygun bulduğunu ifade etmiştir. [64] Böylece Rauf Bey başkanlığındaki heyetten vazgeçilmiştir.

Rauf Bey, Lozan Konferansı'nda kendisinin ülkeyi temsil etmesi konusunda bir eğilim olduğunu, öteki devletleri de Hariciye Vekilleri temsil ettiğinden kendisinin Hariciye Vekili Yusuf Kemal Bey'in görevlendirilmesini istediğini, ancak Yusuf Kemal Bey'in Rauf Bey'in başkan olması halinde kendisine yardımcı olabileceğini söylemesi üzerine heyet başkanlığı için Mustafa Kemal Paşa'ya Mudanya'daki başarılarına istinaden İsmet Paşa'yı tavsiye ettiğini söylemiştir.[65] Rauf Bey'in anılarında dile getirdiği bu tavsiyenin varlığına dair izleri başka bir kaynakta göremediğimiz gibi, yapıldığını varsaysak dahi bu tavsiyenin planlamalar noktasında herkesten önce harekete geçen Mustafa Kemal Paşa'yı ne kadar etkilediğini kestirmek zordur. Bizce kendisinin baş murahhas olması noktasında bir eğilim ortada iken Rauf Bey, bundan vazgeçebileceğini söyleme aşamasına, Mustafa Kemal Paşa'nın İsmet Paşa'yı tercih etmesinden sonra gelmiş olmalıdır. Öte yandan Mustafa Kemal Paşa, konferansın kesintiye uğramasının ardından sert eleştirilere maruz kalmasına rağmen İsmet Paşa'dan vazgeçmemiştir. Mustafa Kemal Paşa'nın, İsmet Paşa tarafından dahi şaşkınlıkla karşılanan bu tercihi kendisinin Rauf Bey'in baş murahhaslığını istemediğinin açık bir göstergesidir. Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'dan itibaren yol arkadaşlığı yaptığı Rauf Bey'in o zamana kadar olan yaklaşımlarından rahatsız olmuştur. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi sırasında kendisinin başkan olmasını istemeyen, İstanbul'un işgalinin şiddetlendirilmesinin ardından gelmesini arzu ettiği halde Ankara'ya değil de Malta'ya gitmek durumunda kalan ve Refet Paşa'nın Keçiören'deki evinde saltanattan yana tavır koyan Rauf Bey'e Millî Mücadele'nin zaferle neticelenmesi sonrasında barış anlaşmasıyla taçlanacak olan bir paye vermek istememiştir.

23 Nisan 1924 tarihinde yeniden başlayan konferans süresince murahhaslar heyeti Ankara ile sürekli temas halinde olmuş, ne var ki çok geçmeden iki taraf arasında birtakım anlaşmazlıklar baş göstermişti. Mustafa Kemal Paşa'ya göre bu anlaşmazlıkların nedeni "daha ziyade ruhi ve hissi sebepler" idi. Rauf Bey, İsmet Paşa'nın idare tarzını beğenmemeye başlamış, bu hissini vekillere telkin etmeye çalışmış, hatta başarısız olacağı düşünülen İsmet Paşa'nın geri çağrılmasını dahi düşünmüş, ancak bunun Meclis'te oylanmasına Milli Müdafaa Vekili Kâzım Paşa engel olmuştur. İsmet Paşa ise kendisine verilecek cevapların geciktirildiğinden, Başvekil ve İcra Vekilleri Heyeti'nin aldığı kararların henüz kendisine ulaşmadan Lozan'a ulaştığından şikayetçi olmuştur. Bununla beraber ilerleyen zamanlarda İsmet Paşa, düşünce ve tekliflerinin Büyük Millet Meclisi Başkanı olan Mustafa Kemal Paşa'ya olduğu gibi iletilmesini de istemiş, zor durumda kaldığını söyleyerek Mustafa Kemal Paşa'ya şikâyette bulunmuş, telgraf şifresi yalnız Rauf Bey'de bulunduğu için de Rauf Bey bu şikâyetlerden haberdar olmuştur. İcra Vekilleri Heyeti Reisi ile Hariciye Vekili ve Lozan Konferansı baş murahhası arasındaki anlaşmazlık konusunda Mustafa Kemal Paşa, kendi tavrının nasıl olduğunu Nutuk'ta "Tarafeyne (iki tarafa) karşı aldığım vaziyet yumuşak olmadı. Bir tarafa hak verirken diğer tarafı susturmak sistemini de tatbik etmedim." ifadeleriyle ortaya koymuştur. İcra Vekilleri Heyeti toplantısına da katılan Mustafa Kemal Paşa, hükümetle olan anlaşmazlık nedeniyle mutabakat sağlanmaz ise dönmek kararında olduğunu bildiren İsmet

[64] Kazım Özalp, **Millî Mücadele**, TTK Yayınları, C 1, Ankara 1998, s. 236-237. 26 Ekim 1922 tarihinde yapılan seçimlerde 174 mebus oy kullanmış, 20 mebus çekimser kalmış ve 155 oy alan İsmet Paşa Hariciye Vekili seçilmiştir. Bkz. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Birinci Dönem, C. 24, s. 208, 26 Ekim 1922.

[65] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C. 4, s.52.

Paşa'ya bir şifreli telgraf ile tazminat bedeli konusunda bir direniş olmadığını söylemek ihtiyacı duymuştur.[66]

İsmet Paşa ile Rauf Bey arasındaki anlaşmazlığın bir sinir harbi düzeyinde olduğunu gözler önüne sermesi bakımından aşağıdaki satırlar önemlidir. İsmet Paşa, konferansın sonraki aşamalarında hükümetin tercih ettiği yöntemi 93 Harbi'nin saraydan idare edilmesine benzetmiş ve "Nasıl hareket edeceğim; Ankara'dan idare edilecekse bırakıp döneyim de siz gelin taleplerinizi İtilaf devletlerine kabul ettirin." şeklinde sözler belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu sözleri tasvip etmediğini ifade etmiş ve İsmet Paşa'ya bir telgraf çekerek sinirli bir tarzda yazıldığını söylediği bu telgraftan ötürü kendisini haksız bulduğunu söylemiştir.[67] İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey ile Murahhaslar Heyeti Başkanı İsmet Paşa'nın anlaşmazlığının damgasını vurduğu Lozan Konferansı, imza aşamasına geldiği sırada dahi anlaşmazlık devam etmektedir. Öyle ki İcra Vekilleri Heyeti, İsmet Paşa'nın imza yetkisi talep ettiği telgrafına cevap dahi vermemiştir. Netice itibarıyla İsmet Paşa'nın istediği imza yetkisi kararsızlık içindeki hükümet tarafından değil, durumdan haberdar olan Mustafa Kemal Paşa tarafından verilmiş[68] ve Lozan Barış Antlaşması 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmıştır. Sevr'in tarihe karıştığını ilan eden Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının ardında İcra Vekiller Heyeti Reisi Rauf Bey, Meclis İkinci Reisi Ali Fuat Paşa ile birlikte Mustafa Kemal Paşa'yı ziyaret etmiş ve konferans sırasında yaşadığı sıkıntılar nedeniyle Lozan'dan gelmekte olan İsmet Paşa'yı karşılamayacağını ifade etmiştir. Rauf Bey'e göre, İcra Vekilleri Heyeti Reisliğinden istifa edeceğini söylediği zaman Mustafa Kemal Paşa kendisine: "Rauf'cuğum, ne söyleyeyim bilmem ki, haklısın… Bu muhit insanı ahlaksız yapıyor." şeklinde karşılık vermiştir. Bu ziyaret sırasında Mustafa Kemal Paşa ile vedalaşan Rauf Bey, ertesi gün kendisi Sivas'a ulaştığında vermesi için istifanamesini Ali Fethi Bey'e bırakmıştır.[69]

Rauf Bey'in Ali Fuat Paşa ile birlikte çıktığı Çankaya'da gerçekleşen görüşme, bize sadece kendisinin İsmet Paşa ile olan anlaşmazlıkları nedeniyle İcra Vekilleri Heyeti Riyasetinden ayrılmasının nedenlerini değil, aynı zamanda Millî Mücadele'nin zaferle sonuçlandırılmasına yol arkadaşlarının katkısını ve yol arkadaşlarının Mustafa Kemal Paşa ile geldiği yol ayrımını da göstermektedir. Mustafa Kemal Paşa da bu görüşme ile ilgili olarak Ali Fuat Paşa gibi bir anlatım yapmakta ve orada sadece Rauf Bey'in ayrılması meselesinin konuşulmadığını, bununla beraber barıştan sonrası için alacağı vaziyete dair bir konuşma geçtiğini de doğrulamaktadır. Rauf Bey İsmet Paşa'yı karşılamayacağını, müsaade edilirse seçim bölgesi Sivas'ı ziyarete gitmek istediğini söyledikten sonra yaşananları Mustafa Kemal Paşa şöyle anlatmıştır:

> "Rauf Bey'e bu tarz-ı hareketine bir sebep olmadığını, burada bulunmak, İsmet Paşa'yı, bir hükümet reisine yaraşır surette kabul etmek ve vazifesini hüsn-i ikmal ettiğinden onu şifahen de takdir ve tebrik etmek muvafık olacağını söyledim.

[66] **Nutuk**, s. 523.-525.
[67] **a.g.e.**, s. 530; **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 53-55; Aydemir, **Tek …**, C 3, s. 123.
[68] **Nutuk**, s. 531-532; İsmet İnönü, **Hatıralar**, Bilgi Yayınevi, C 2, İstanbul 1987, s. 148-149; Aydemir, **Tek …**, C 3, s. 124.
[69] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 83.

> Rauf Bey kendime hâkim değilim; yapamayacağım dedi ve seyahate çıkmak hususunda ısrar etti. Heyet-i Vekile Riyasetinden istifa eylemesi şartıyla seyahatine muvafakat ettim.[70]

Rauf Bey anılarında Mustafa Kemal Paşa'nın, İcra Vekilliği Reisliği'nden istifasını istediğine dair bir şey söylememektedir. Mustafa Kemal Paşa ile yol arkadaşları arasındaki ciddi fikir ve görüş ayrılıklarına Lozan'ın devamı sırasında rastlandığını söyleyen Fethi Okyar ise, o sırada İcra Vekilleri Heyeti Reisi olan Rauf Bey ile aynı kabinede Hariciye Vekili olan İsmet Paşa arasındaki yazışmaların ağır tonda olması yanında temel ayrılıklar olduğu kanaatindedir. Burada Okyar, Rauf Bey'in kesinlikle taviz verilemeyeceğine dair kararlı tutumunu ilettiği bir telgraf örneğini de vermekte, bunun da ayrılıkların derinliğinin anlaşılabileceği bir örnek olduğunu söylemektedir.[71] Mustafa Kemal Paşa Rauf Bey'e, "bu hareket tarzına bir sebep olmadığını, burada bulunmak, İsmet Paşa'yı, bir hükümet reisine yakışır surette kabul etmek ve vazifesini iyi ifa ettiği için onu şifahen de takdir ve tebrik etmek muvafık olacağını" söylemişse de Rauf Bey, "Kendime hâkim değilim, yapamayacağım." cevabını vermiş, İsmet Paşa'yı karşılamak durumunda kalmadan İcra Vekilleri Heyeti Reisliği vekâletini Fevzi Paşa'ya bırakmak suretiyle seçim bölgesi olan Sivas'a doğru yola çıkmıştır.

Cumhuriyet'in İlanına Tepkiler

Cumhuriyet'in ilanı ülke çapında memnuniyetle karşılanmışsa da birkaç saat içerisinde yapıldığı ve aceleye getirildiği gerekçesiyle bu anayasa değişikliğine eleştiri getirenler de olmuştur.[72] Atay, bu eleştirilere katılmamış ve Cumhuriyet'in ilan edilmesi konusunda önceden bir hazırlık yapıldığının belli olduğunu söylemiştir.[73] Gerçekten de Cumhuriyet, bir anda ortaya çıkmış bir fikir değildir. Aynı şekilde Cumhuriyetin ilanı da bir oldu bitti ile gerçekleştirilmemiştir. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet henüz ilan edilmemişken *Avusturya gazetesi Neue Freie Preese* muhabirine verdiği 27 Eylül 1923 tarihli mülâkatta, hakimiyetin kayıtsız şartsız millete ait olduğunu, yasama ve yürütmenin milletin tek gerçek temsilcisi olan Meclis'te toplandığını söyledikten sonra bu iki kelimenin tek bir kelime ile özetlenebileceğini ve o kelimenin de Cumhuriyet olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber kısa süre içerisinde ülkenin fiilen aldığı şeklin kanunen de tespit edileceğinin ve bu noktadaki hükümet teklifinin Meclis'e sunulacağının altını çizen Mustafa Kemal Paşa, Ankara'nın Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olduğunu söylerken ülkenin adını daha o gün Türkiye Cumhuriyeti olarak telaffuz etmiştir.[74] O sırada Anayasa Komisyonu Başkanlığı da yapmakta olan Yunus Nadi, 8 Ekim 1923 tarihli Yeni Gün gazetesinde Cumhuriyet'in yakında ilan edileceğini yazmıştır.[75] Bütün bunlar Cumhuriyet'in ilan edilmesinin beklenmedik bir gelişme olmadığını kanıtlamaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'da Cumhuriyet'in ilanına giden süreci yönetmekle meşgulken, Millî Mücadele sırasındaki yol arkadaşlarının hiçbiri yanında değildir. Cumhuriyet'in ilan edileceğinden haberdar olmayan yol arkadaşları İstanbul'da Millî Mücadele sırasında omuz omuza çalıştıkları Mustafa Kemal Paşa'dan ayrı düşmüşlüğün verdiği bir dışlanmışlık ve mağduriyet yaşamaktadır. Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta Cumhuriyet'in ilan edildiği günleri kastederek;

---

[70] **Nutuk**, s. 536-537.
[71] Fethi Okyar, **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Yayınları, İstanbul 1980, s. 340-341.
[72] **Nutuk**, s. 549-552.
[73] Falih Rıfkı Atay, **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul, s. 436.
[74] **Atatürk'ün Söylev …**, C 3, s. 86-87.
[75] Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi**, C.2, Bilgi Yayınevi, Ankara 2009, s. 294-295.

> "O sırada Ankara'da bulunmayan zevat olarak bahsettiği ve yol ayrımına geldiği arkadaşları için salahiyetleri olmadığı halde kendilerine haber verilmeden ve rey ve muvafakatleri alınmadan Cumhuriyet'in ilan edilmiş olmasını vesile-i iğbirar ve iftirak (gücenme ve ayrılık vesilesi) addettiler."

ifadelerini kullanması dönüşü olmayan bir yolun sonuna gelindiğinin işaretidir. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilan edilmesinden önce, bazı gazetelerden Ali Fuat Paşa'nın 28 Ekim'de İstanbul'a vardığını ve orada Rauf, Refet ve Adnan Beyler dışında daha pek çok kimse tarafından karşılandığını öğrendiğini söylemiş; bu arada basının da Rauf Bey ile Kâzım Karabekir Paşa'nın resimlerini Mondros ve Kars'ın Kurtuluşu haberleri eşliğinde verdiğine dikkati çekmiştir.[76] Basının ilgisi ile karşılaşan yol arkadaşlarının İstanbul'da bir araya gelişini ve oradaki çalışmalarını kuşku ile karşılayan Mustafa Kemal Paşa, Ankara'daki hükümet krizini başarı ile yönetmiş ve Cumhuriyet'i Türkiye Devleti'nin yönetim biçimi olarak ilan etmiştir.

İsmet Paşa, Millî Mücadele'nin başından bu yana ön safta bulunan ve Mustafa Kemal Paşa ile ihtilafa düşmüş olan arkadaşlarının Cumhuriyet'in zamansız ve sırasız ilan edildiği düşüncesinde olduklarını ifade etmekte, ancak yol arkadaşlarının *gereksiz ve istemeyiz* demek yerine *aceleye getirildi* dediklerini ve kendilerinin gerçek fikirlerinin Cumhuriyet'in ilan edilmesinden önce yaşanan tartışmalardan anlaşıldığını söylemektedir.[77] Cumhuriyet'in ilan edilmesi sırasında ise aynı durum geçerli değildir. Kâzım Karabekir Paşa ile öteki yol arkadaşlarının itirazları işte bu noktada toplanmış, Cumhuriyet'in ilan edilmesine doğrudan karşı çıkılmamakla birlikte Cumhuriyet ilan edilirken kendilerine danışılmadığı şeklinde itirazlar dile getirilmiştir. Cumhuriyet'in ilan edildiğini, Trabzon'da iken işittiği top seslerinin ne anlama geldiğini sorduktan sonra öğrenen Kâzım Karabekir Paşa "biz bunu konuşmamıştık" demiştir.[78] Kendisi bilgilendirilmeden böyle bir kararın alınması Kâzım Karabekir Paşa'yı hayal kırıklığına uğratmıştır. Öyle ki Kâzım Karabekir Paşa anılarında Ankara'ya döndüğü zaman Başvekil İsmet Paşa'nın, bu bilgilendirmenin yapılmaması nedeniyle yanlış yaptığını kabul ettiğinin altını çizmiştir.[79] Kâzım Karabekir Paşa Cumhuriyet'in ilan edilmesi konusunda kendilerini önceden konuşulması gereken kimseler olarak görmüş, bu gerçekleşmediği için de bir kırgınlık ve hayal kırıklığı yaşamıştır. Konya'daki 2. Ordu Müfettişliği görevine başlamadan önce İstanbul'a giden Ali Fuat Paşa da gece atılan toplara bir mana verememiş, Cumhuriyet'in ilan edildiğini 30 Ekim sabahı gazetelerden öğrenmiş ve Cumhurbaşkanı seçilen Mustafa Kemal Paşa'ya bir tebrik telgrafı göndermiştir. Ali Fuat Paşa, Cumhuriyet'in ilanına olan tavrını da şu şekilde belli etmiştir. Büyük Millet Meclisi ve hükümetinin, iç ve dış düşmanlara karşı memleketi kurtarmak için hakimiyet-i milliye esasına dayalı 'müessisan' bir idare olduğunu, bir Cumhuriyet olmadığını, Bolşevik devletler ile Güney Amerika devletlerinde ise Cumhuriyet idaresi altında diktatörlükler olduğunu dile getiren Ali Fuat Paşa, "biz diktatörlüğü getirmeyecek esaslara dayanan bir Cumhuriyet istemiştik." ifadelerini kullanmıştır.[80] Özellikle son cümlesi ile Cumhuriyet'in ilan edilmesini diktatörlüğe giden bir yol olarak gördüğünü açıkça söyleyen Ali Fuat Paşa, Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet'i ilan etmek suretiyle ilerleyen süreçte diktatörlüğe doğru yol aldığını belirten bir anlatım yapmıştır.

İstanbul gazetelerinin beklenmedik bir gelişme olarak verdiği Cumhuriyet'in ilanı haberi, Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan 1920 tarihinde açılmasından itibaren rejimin adının açıkça

---

[76] **Nutuk**, s. 541, 543.
[77] İnönü, **Hatıralar**, C 2, s.174.
[78] Atay, **Çankaya**, s. 441-442.
[79] Kazım Karabekir, **Paşaların Kavgası**, Emre Yayınları, İstanbul, 1991, s. 234.
[80] Cebesoy, **Siyasi …**, s. 436-440.

olmasa da fiilen Cumhuriyet olduğunu söyleyen Rauf Bey tarafından şaşırtıcı görülmemiştir. Öyle ki 29-30 Ekim gecesi kendisini uyandıran top seslerinin 100'e yaklaştığını fark eden Rauf Bey, içinden gelen bir hisle "Mutlaka Cumhuriyettir, öyle ise memlekete ve millete hayırlı olsun" dediğini belirtmiştir.[81] Bir yandan Cumhuriyet'in ilan edilmesini şaşırtıcı bulmadığını ifade eden Rauf Bey, öte yandan esasında Cumhuriyet'in ilan edilmesinden memnun olmadığını o günlerde basına verdiği bir beyanatla ortaya koymuştur. Rauf Bey, Vatan Gazetesi başyazarı Ahmet Emin ile Tevhid-i Efkâr gazetesi başyazarı Velid Ebüzziya Beylere verdiği beyanatlarda, Cumhuriyet'in ilan edilmesinin kendisini memnun etmiş olmasına karşılık kamuoyunda *halkça gayr-i mesul zevat tarafından* bir emrivaki olarak algılandığını ifade etmiştir. Bununla beraber zorunlu bir sebep nedeniyle bu ani kararın alındığı kanaatinde olduğunu belirten Rauf Bey, en yetkili müzakere mercii olan Türkiye Büyük Millet Meclisi ile hükümetin, milleti bu noktada aydınlatması gerektiğinin altını çizmiştir. Meseleyi Cumhuriyet kelimesi üzerinden değerlendirmenin doğru olmadığını da söyleyen Rauf Bey, milletin refah ve istiklâlinin korunmasını ve vatanın bütünlüğünü temin eden hükümet şeklinin en iyi şekil olacağını söylemiştir. Hükümetlerin iki esas üzerinde bulunduklarına değinen Rauf Bey, birinin mutlakıyet, diğerinin ise milli hakimiyet olduğunu ve kendisine göre en doğru idare tarzının milli hakimiyete dayanan tarz olduğunu da ilave etmiştir. Mustafa Kemal Paşa Nutuk'ta bu sözleri eleştirmiş; kamuoyunun düşüncesine nasıl vakıf olduğunu sorduğu Rauf Bey'in, sanki kendisine en iyi hükümet şeklinin ne olduğu sorulmuş gibi bir cevap verdiğini söylemiştir. Rauf Bey'in tarif ettiği hükümet şeklinin bir adı olup olmadığını sormak gerektiğini de ifade eden Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in bu tanıma uyup uymadığını Rauf Bey'in söylemesi gerektiğini, eğer içtihadı, en iyi şeklin Cumhuriyet olduğu yönünde ise bunu söyleyerek bu anlaşılmaz duruma bir son vermesi lüzumunu, değilse bu şeklin ne olduğunu söylemesi gerektiğini ifade etmiştir. Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'in müessisan bir meclisin kayıtsız şartsız hakimiyet-i milliyeyi tatbik ettiği bir hükümet şeklinin tarafları olduğunu, bu şeklin ise Cumhuriyet değil, Cumhuriyetin ilan edilmesinden önceki şekil olduğunu söylemiş ve devlet reisliğini halifenin uhdesinde tasavvur eden Rauf Bey'in devlet riyaseti makamına bir cumhurbaşkanının gelmesi nedeniyle telaşa kapıldığının altını çizmiştir. Eleştirilerine devam eden Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet şeklinin bir emrivaki halinde, bir günde gayr-i mesul zevat tarafından kararlaştırılmasından bahseden Rauf Bey'in *gayr-i mesul zevat* ibaresi ile kendisini kastettiğini belirtmiş ve Rauf Bey'e, memleketi düşmanın işgal alanı haline getiren Mondros Mütarekesi'nin yedinci maddesini bir emrivaki şeklinde kabul ettiği zaman milletin ne kadar üzüldüğünü hissedip hissetmediği sorusunu yöneltmiştir. Ayrıca taraftarlarının "Mondros Mütarekesi'ni imzalayan, fakat Lozan Muahedenamesiyle de intikamını alan Rauf Bey" şeklinde propagandasını yaptığı kişinin Türk milletinin gerçek emellerine ve hislerine kendilerinden daha fazla alakalı olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmemesi gerektiğini de belirtmiştir.[82]

Rauf Bey'in Halk Fırkası Grubunda İmtihana Çekilmesi

Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonraki süreçte Rauf Bey başta olmak üzere eski yol arkadaşlarını bir saldırı hazırlığı içinde görmüştür. Rauf Bey'in Cumhuriyet'in ilanı konusundaki beyanatı yanında, Adnan Bey ve Refet Paşa ile birlikte Halife Abdülmecid'i ziyaretleri, halife aleyhindeki yazı ve konuşmalara karşı hakarete varan saldırıları ve hatta halife ile bir şehzadenin yönlendirmesi ile Meclis'te karşı atağa geçme hazırlığı içinde oldukları düşüncesi Mustafa Kemal Paşa'nın böyle düşünmesine sebep olmuştur.[83] Öte yandan Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonra verdiği beyanat sırasında söyledikleri nedeniyle Rauf

[81] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 112.
[82] **Nutuk**, s. 553-558.
[83] **a.g.e**., s. 563.

Bey hakkında Halk Fırkası Grubu Başkanlığı'na Cebelibereket (Osmaniye) mebusu İhsan Bey tarafından bir teklif verilmiş, bu teklifte Rauf Bey Cumhuriyet'i zayıf düşürmek yanında muhalif bir fırka kurmak suretiyle Halk Fırkası'nı bölmeye çalışmakla suçlanmış ve meselenin bir grup toplantısında açıklığa kavuşturulması istenmiştir.[84] Suçlayanlar ve suçlananlar 22 Kasım 1923 tarihinde sekiz saati aşan grup toplantısında kozlarını paylaşmış, daha doğrusu Rauf Bey söylediklerinden dolayı esaslı bir hesaba çekilmiştir. Müzakereler başlamadan önce Rauf Bey, kendisine söz söyleyemeyeceğini ifade ettiği Mustafa Kemal Paşa'dan müdahil olmamasını istemiş, Rauf Bey'e olumlu cevap veren Mustafa Kemal Paşa müzakereleri yalnızca izlemekle yetinmiştir. Fırka grup toplantısına başkanlık edecek olan İsmet Paşa ise söyleyecekleri olduğunu ifade ederek, başkanlığı bir başka mebusa bırakmıştır.[85] Böylece Lozan Konferansı sırasında anlaşmazlık yaşayan Rauf Bey ve İsmet Paşa, bir kez daha karşı karşıya gelmiştir. Görüşmeler sırasında ilk sözü alan ve Rauf Bey'in milletin endişesine sahip çıkmaya kalkışmasının asıl endişe konusu olduğunu söyleyen İhsan Bey, bu beyanatı ile Cumhuriyet'e karşı çıktığını öne sürdüğü Rauf Bey'e *gayr-i mesul zevat* tabiri ile kimleri kastettiğini sormuş ve Cumhuriyet'in alelacele ilan edildiği eleştirisinin, bu noktada atılan adımlardan bahsetmek suretiyle yanlış olduğunu dile getirmiştir. Bundan sonra kürsüye gelen Rauf Bey, ilk olarak Meclis'ten uzakta olduğu sırada verdiği bir beyanat nedeniyle ortaya çıkan anlaşmazlıktan duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, Ankara'ya geldikten sonra konuyu Mustafa Kemal Paşa ile konuşmak istediğini, ancak kendisinin rahatsızlığı nedeniyle bunun gerçekleşmediğini söylemiştir. Bununla beraber ortada esastan kaynaklanmayan bir yanlış anlama olsa da ortak davada hiçbir ayrılık bulunmadığını söyleyen Rauf Bey, ilkelerin uygulanması sırasında yapılan bazı hataların davayı sakata uğratabileceğini söylemiş ve varsa başka eleştirilerin dile getirilmesinden sonra hepsine birden cevap vermek üzere kürsüden ayrılmıştır. Beyanatı okunduktan sonra bir kez daha kürsüye gelen Rauf Bey, Cumhuriyet'in ilanı ile neticelenen gelişmeler üzerine basın ve arkadaşlarının baskıları nedeniyle üç gün kadar bekledikten sonra hazırlıksız bir beyanat verdiğini söylemiş, o günlerde tüm mebusların Ankara'ya çağrılmasına rağmen kendisine haber verilmediği için duyduğu kırgınlığı dile getirmiştir. Konuşmasının devamında milli hakimiyeti savunan bir kişinin meşruti saltanattan yana olmasının mümkün olamayacağını ifade eden Rauf Bey, mukaddes duygularının Cumhuriyet idaresinden başka hiçbir idarenin taraftarı olmasına müsait olmadığını da söylemiştir. Beyanatında dile getirdiği Cumhuriyet'in acele ilan edildiği ve milleti bir endişeye sevk ettiği noktaların hala arkasında olduğunu söyleyen Rauf Bey, *gayr-i mesul zevat* ibaresi ile Mustafa Kemal Paşa'yı değil, Kanun-ı Esasi Encümeni ve Heyet-i Vekile üyeleri ile birlikte birkaç mebustan oluşan Mütehassıslar Encümeni'ni kastettiğini ilave etmiştir. Daha sonra sırasıyla Hamdullah Suphi, Saruhan mebusu Vasıf, Halk Fırkası Katib-i Umumisi Recep (Peker), Menteşe (Muğla) mebusu Şükrü Kaya ve Karesi mebusu Süreyya Beyler söz almış ve sonuncusu dışındakiler Rauf Bey'e karşı eleştirilerini dile getirmişlerdir. Bundan sonra kürsüye gelen Kanun-ı Esasi Encümeni Reisi Yunus Nadi Bey, Rauf Bey'in konuşmalarının tatmin edici olmadığını ve Cumhuriyet'in acele bir şekilde ilan edildiği yönündeki açıklamalarını açık bir şekilde düzeltmesi gerektiğini söylemiş, Ahmet Ağaoğlu Bey dikkatleri Rauf Bey'in halife ile olan görüşmelerine çekmiş ve eğer bilmeden söyledi ise Rauf Bey'den Cumhuriyet'in aceleye getirildiği yönündeki sözlerini geri almasını istemiş, aksi halde arkadaşlıklarının sona ereceğini ilave etmiştir. Yeniden kürsüye gelen Rauf Bey, kendisiyle siyaset konuşmadığını söylediği Halife Abdülmecid'i ziyaretine dair, Meclis tarafından seçilen birini ziyaret etmesinin bir sakıncası olmayacağı ve bu ziyaretin halifenin daveti üzerine gerçekleştiği sözleriyle kendisini savunmuştur. Bununla beraber Halk Fırkası'nın çoğunluğu tarafından istenmemesi halinde

[84] ***CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)***, Yayına Hazırlayan Yücel Demirel, Osman Zeki Konur, İstanbu Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbu 2002, s. 17; **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 112.
[85] **Nutuk**, s. 565.

kararın Fırka mensuplarına ait olduğunu ve kendisinin muhalif bir fırka kurma düşüncesinin olmadığını söylemiş ve Cumhuriyetçi olduğunu bir kez daha söylemek lüzumunu duymuştur. Konuşmasının sonlarında istenmediği takdirde çekip gideceğini de söyleyen Rauf Bey, hakkındaki kararın kendisine tebliğ edilmesini istemiş ve söyleyecek başka sözü olmadığını ifade etmiştir. Bundan sonra Hamdullah Suphi Bey'in, halifenin ziyareti konusundaki sözlerinin yanlış anlaşıldığına dair kısa izahatından sonra sözü Mustafa Kemal Paşa'nın rahatsızlığı nedeniyle o günlerde Halk Fırkası Vekilliği de yapmakta olan Başvekil İsmet Paşa almıştır. Cumhuriyet'in ilan edildiği günlerde milli davayı temsil eden kimselerin ayrılık içinde göründüğünü, bu ayrılığın nedeninin de Cumhuriyet olduğu izlenimi verildiğini söyleyen İsmet Paşa, bu durumun ülkeyi zaafa uğratacağını Rauf Bey'in de kabul ettiğini, bununla beraber Rauf Bey'in saltanat ve meşrutiyet aleyhindeki sözlerini samimi bulduğunu ifade etmiş ve "Rauf Bey! Siyaset yapıyoruz. Hataları bir bir ihtar etmeliyiz. …böyle inkılâp zamanlarında rical-i hükümet, bir rical-i siyasi herhangi bir şüphe gösteremez. Hatadır. Hata ettiniz Rauf Beyefendi!" demiştir. Konuşmasının ilerleyen bölümlerinde Rauf Bey'in beyanatındaki "*gayr-i mesul zevat"* ve "*emrivaki"* ibareleri ile halkın endişeye düştüğü şeklindeki sözlerini hedef alan İsmet Paşa, Rauf Bey'den Fırka ile zıt düştüğü noktalardaki sözlerini geri alarak ya kendileri ile birlikte hareket etmesini ya da Fırkanın dışına çıkarak Meclis'te kendilerine karşı çalışma kararını vermesini istemiştir. İsmet Paşa'nın konuşmasının ardından kürsüye bir kez daha çıkan Rauf Bey, bütün cumhuriyetlerin milli hakimiyete dayanmadığı ancak bütün milli hakimiyetlerin Cumhuriyet olduğunu söylemiş ve Fırka ile esasta bir ayrılık olmadığının altını çizmiştir. Konuşmasının sonlarında Fırka'dan atılması halinde izin alıp gideceğini ve böyle bir duruma itilmesine rağmen yeni bir fırka kurmak niyetinde olmadığını söyleyen Rauf Bey, sözlerini geri almayacağını ifade etmiş ve Fırka üyelerinin kendisi hakkında bir karar vermesi gerektiğini söyleyerek alkışlar arasında toplantıdan ayrılmıştır. Rauf Bey ayrıldıktan sonra İsmet Paşa bir kez daha kürsüye gelmiş ve Rauf Bey'in "Cumhuriyet halkça gayr-i mesul zevat tarafından emr-i vaki ihdas edilmiş bir şekil dedim, yanlıştır. Cumhuriyet, usulünce Büyük Millet Meclisi tarafından tamam olarak ilan olunmuş bir vücuttur" Demesi gerektiğini söylemiştir. Ancak Hamdullah Suphi Bey'in, aynı kelimelerle olmasa da Rauf Bey'in bu sözleri söylediğini, resmi bir açıklama ile bunun ilan edilebileceğini ve tutanakların yayımlanacağını söylemesinin ardından ikna olarak kürsüden inmiştir. Bundan sonra da Rauf Bey'in beyanatının yeterli görüldüğüne dair teklifin okunması ve mahzurlu olanların çıkarılması şartıyla tutanakların yayımlanması esası kabul edilerek Halk Fırkası toplantısına son verilmiştir.[86]

Rauf Bey'in hata ettiğinin ve Cumhuriyetçi olduğunu söylediğinin kabul edilmesini, bu nedenle Rauf Bey aleyhinde bir karar alınmamasını doğru bulmayan Mustafa Kemal Paşa, bu noktada Nutuk'ta, muğlâk ifadeler kullandığını söylediği Rauf Bey'in o gün Halk Fırkası Grubu'nu tatmin etmediğini ve kendisinin Fırka içerisinde aynı duygularla çalışabileceği kanaatini hasıl etmediğini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre, meseleye İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında bir anlaşmazlık olarak bakanlar müzakereleri yeterli bulmuş, bundan dolayı Rauf Bey ve arkadaşlarına bir süre daha Halk Fırkası'nın içinde kalarak Fırkayı yıkmaya çalışma imkânı verilmiştir.[87]

Atay'a göre bu tartışma gerek Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi iken çıktığı kürsünün hakkını veremeyen, ancak şimdi bir Avrupa parlamenteri izlenimi verecek kadar kendini yetiştirdiği belli olan İsmet Paşa, gerekse tahriklere kapılmayarak soğukkanlılığını koruyan Rauf Bey için imtihanlarını başarıyla geçmek anlamına gelmektedir. Öte yandan İsmet Paşa ile Rauf Bey arasında bir hesaplaşma şeklinde geçen bu tartışma, Mustafa Kemal Paşa ve yanında toplananların muhalefete hiçbir şekilde taviz vermeyeceklerinin, muhalefet cephesinin de

[86] **CHP Grup Toplantısı Tutanakları**, s. 17-107; Faruk Alpkaya, **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1923-1924)**, İletişim Yayınları, s. 129-157; **Nutuk**, s. 568-569; **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 115.
[87] **Nutuk**, s. 570-571.

henüz Halk Fırkası'ndan ayrılıp da açık bir cephe alma durumuna girmediklerinin bir göstergesidir.[88] Bu grup toplantısındaki hesaplaşma ile İsmet Paşa ve arkadaşları, Rauf Bey ve çevresinde toplanan isimlere kesin bir cephe almıştır. Cumhuriyet'in ilanı üzerine söyledikleri nedeniyle gerek Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa gerekse Halk Fırkası idarecileri tarafından endişeyle karşılanan Rauf Bey'in, her ne kadar kendi etrafında toplanan mebuslar olsa da bundan sonraki süreçte önemli bir görev üstlenmesi söz konusu olmamıştır, Ali Fuat ve Kâzım Karabekir Paşaların müfettişlik vazifesi yaptıkları bu süreçte Rauf Bey, İstanbul mebusu Refet Paşa gibi sade bir mebus olarak çalışmalarını sürdürmüştür. Bu durum Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşaların müfettişlik görevlerinden ayrılarak Meclis'e gelecekleri zamana kadar devam etmiştir.

Rauf Bey'in Halk Fırkası Grubu toplantısında hesaba çekildiği 22 Kasım 1923 günü İsmet Paşa hazırlanmakta olan bir kanundan bahsetmiştir. Encümenlere havale edilen bu kanun, mebus olan komutanların vaziyeti ve ordunun siyasetten ayrılması hakkındadır.[89] 1924 yılının 1 Kasım günü açılacak Meclis'in ikinci toplantı yılının hemen öncesinde memur statüsü olan mebuslar bir seçim yapmak durumunda kalmış, bu nedenle Budapeşte Elçisi Hüsrev (Gerede) Bey Urfa mebusluğundan, Londra Elçisi Zekai (Apaydın) Bey Aydın mebusluğundan ve Berlin Elçisi Sami Paşa da Sinop mebusluğundan ayrılmak durumunda kalmıştır. Komutanların ordu ile siyaset kurumu arasında bir tercih yapmasının istenmesi, bu kanunla Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar gibi komutan mebusların hedef alınması, yol ayrımından sonraki süreçte yol arkadaşlarını Meclis çatısı altında yeniden bir araya getiren bir gelişme olmuştur. Memurluk görevi olan mebusların iki iş arasında bir seçim yapmak zorunda bırakılmasını bir işaret olarak yorumlayan yol arkadaşları, askerlikle siyasetin birbirinden ayrılması için de bir çalışma olacağını tahmin ederek birtakım girişimlerde bulunmuşlardır.[90] Öte yandan bunun yol arkadaşlarını bir araya getiren bir neden mi olduğu sorusunun Mustafa Kemal Paşa için cevabı hayır olmuştur. Zira Mustafa Kemal Paşa'ya göre yol arkadaşları zaten çoktandır devam eden bir planı uygulamaktadır. Bu planın farkına varan Mustafa Kemal Paşa, komutanlardan ordu ile milletvekilliği arasında bir seçim yapmalarını istemiş, bunun üzerine Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalarla birlikte 3. Ordu Müfettişi Cevat ve Yedinci Kolordu Komutanı Ferik Cafer Tayyar Paşalar milletvekilliğini tercih etmiştir.[91] 26 Ekim 1924 tarihinde artık mebus olarak hizmet edeceğini belirterek 1. Ordu Müfettişliği görevinden istifa eden Kâzım Karabekir Paşa'nın gerekçesi, bir senelik vazifesi sırasında verdiği raporların dikkate alınmadığı şeklinde olmuştur. Bu istifadan dört gün sonra mebusluğu tercih edeceğini belirten Ali Fuat Paşa, merkezi Konya'da bulunan 2. Ordu Müfettişliğinden istifa etmiştir.[92] Askeri görevlerini bırakan bu iki yol arkadaşının, mebusluk dışında başka görevleri olmayan ve zaten Meclis'te bulunan Rauf Bey ve Refet Paşa ile buluşmasıyla birlikte Mustafa Kemal Paşa dışındaki yol arkadaşlarının hem de bu defa Mustafa Kemal Paşa'nın karşısında yeni bir yol arkadaşlığını başlattığını söylemek yanlış olmayacaktır.

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasından önceki süreçte Mustafa Kemal Paşa, Millî Mücadele sırasındaki yol arkadaşları Rauf Bey ile Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalarla yol ayrımına gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ilk muhalefet fırkasından

[88] Atay, **Çankaya**, s. 446.
[89] Aydemir, **Tek …**, C 3, s. 158.
[90] Mahmut Goloğlu, **Devrimler ve Tepkiler – Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1924-1930**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 71-72.
[91] **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 144.
[92] Aydemir, **Tek …**, C 3, s. 189; **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 144. Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'nın raporlarının incelendiğini, bazılarının dikkate alındığını, bununla beraber uygulanması mümkün olmayan ve ilmi bir kıymet ifade etmeyen raporların ise dikkate alınmadığını ifade etmektedir. Bkz. **Nutuk**, s. 576.

bahsetmek, yol arkadaşlarının yol ayrımından sonra bir siyasal fırka kurmak suretiyle yaptıkları çalışmaları göstermesi yanında konunun bütünlüğü açısından faydalı görülmüştür.

1924 yılı Kasım ayı başında Meclis toplantı yılı başlarken Rauf ve Refet Bey, müfettişlik görevlerini bırakmak suretiyle Meclis'e gelen Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalarla birlikte hareket etmiştir. Bir mücadele arifesinde bulunan yol arkadaşları için arayıp da bulamadıkları fırsat Meclis'te Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'nin, bazı icraatlarındaki başarısızlığı nedeni ile verilen gensoru teklifinin "ben güzel tahtie (yanlışlama) severim" diyen İsmet Paşa tarafından kabul edilmesiyle ortaya çıkmıştır.[93] Rauf Bey ve arkadaşları ile Halk Fırkası Grubu arasında hararetli tartışmalara sahne olan gensoru görüşmeleri sırasında üzerinde durulan bir mesele de daha önce Halk Fırkası Grubu'nda bir hesaplaşmaya sahne olan Rauf Bey'in "cumhuriyetçiliği"dir. 8 Kasım 1924 tarihinde sona eren gensoru görüşmeleri 19'a karşı 148 oy neticesinde hükümetin güvenoyu almasıyla sonuçlanmıştır.[94] Hükümetin güvenoyu almasından bir gün sonra bu gensoruya ret oyu verenler Halk Fırkası'ndan istifa etmeye başlamış ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına giden yol açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa tarafından bu gensoru görüşmesi bir gensorunun çok ötesinde, "komplonun" bir parçası olarak görülmüştür.[95]

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası, 17 Kasım 1924 tarihinde Erzincan mebusu Sabit Bey'in evinde hazırlanan bir beyanname ile kurulmuştur. Fırkanın başkanlığına Kâzım Karabekir Paşa, Umumi Kâtipliği'ne (genel sekreterlik) Ali Fuat Paşa getirilmiş, Rauf ve Adnan (Adıvar) Beyler ikinci başkanlıkları üstlenmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması ile o zamana değin Halk Fırkası içinde kalan muhalefet ilk kez resmi bir nitelik kazanmıştır. Öte yandan Genel Sekreter Ali Fuat Paşa, Fırkanın hedefinin iktidara gelmek değil, bir muhalefet partisi olarak iktidarı tamamlamak olduğunu söylemiş[96] ve siyasi partilerin hedefleri bağlamında ilginç bir cümle kurmuştur. Başvekil İsmet Paşa, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasının ardından daha güçlü bir hükümet olma düşüncesiyle ülkeyi bir sıkıyönetim içerisinde yönetmek istemiş, ancak bu isteği Halk Fırkası Grubu tarafından kabul edilmemiştir. Bunun üzerine sağlık durumunu gerekçe gösteren İsmet Paşa, 21 Kasım'da istifa etmiş, yeni hükümet Fethi Bey tarafından kurulmuştur. Halk Fırkası üyelerinin yeni fırkanın çekiciliğine kapılmaması için bir önlem olarak düşünülen yeni kabine İsmet Paşa kabinesine göre daha ılımlı bir kabine olarak göze çarpmıştır.[97] Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın yeni fırkanın kurulmasına tepkisi nasıl olmuştur? İngiliz gazetesi Times'ın İstanbul muhabirine verdiği özel demeçten anlaşıldığına göre Mustafa Kemal Paşa, milli hakimiyete dayanan ve özellikle Cumhuriyet idaresine sahip ülkelerde siyasi fırkaların varlığının doğal olduğunu ifade etmiş, Halk Fırkası ile yeni fırka arasında münakaşa mevzu olabilecek esaslı bir fark göremediğini, ancak teferruata ait meseleler olduğunu söylemiştir.[98] Bununla beraber Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet kelimesini ağızlarına almak istemeyenlerin bu fırkaya Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası adını vermesindeki samimiyeti de sorgulamış, Fırkanın muhafazakâr iddiasıyla kurulmasına itiraz edilemeyeceğini ancak kendilerinden daha Cumhuriyetçi ve terakkiperver oldukları iddiasını kabul edilebilir bulmadığını ifade etmiştir. Kendisine göre, *Fırka "itikadat-ı diniyeye hürmetkârdır"* ifadesi altında hilafet yeniden istenmekte, yeni kanunlara karşı çıkılmakta, mecelle kâfi görülmekte, medreseler ve şeyhler korunmuş, "hilafeti kaldıran Mustafa Kemal'in fırkasıdır, sizi gâvur yapacak ve şapka giydirecek" sözleri ile destek talep edilmiştir. Öte yandan bütün bu yönleriyle eski kurumların

[93] Goloğlu, **Devrimler …**, s. 77-78.
[94] **TBMM Zabıt Ceridesi**, İkinci Dönem, C. 10, 8 Kasım 1924; *Nutuk*, s. 598.
[95] **Nutuk**, s. 599-600.
[96] Cebesoy, **Siyasi …**, s. 509.
[97] Tunçay, **Türkiye …**, s. 111.
[98] **Atatürk'ün Söylev …**, C 3, s. 109-110; **"Rauf Orbay'ın Hatıraları"**, C 4, s. 209.

yıkıldığını gören muhalif pek çok kesimin birleşme merkezi olan ve doğudaki teşkilat ve tahrikleri ile (1925) Şeyh Said İsyanı'na zemin hazırlayan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası yöneticilerinin bu gerçeklerin farkında olmadıkları da söylenemez. Öyle olsa dahi Fethi Bey'in kendilerini uyarması karşısında, durumun vahametinin farkına varır ve tüm dinlere karşı hürmetkâr olduklarını söyleyerek özgürlüklerin genişliği noktasından meseleyi ele almazlardı.[99]

Şeyh Said İsyanı sonrasında Fethi Bey kabinesinin aldığı tedbirler yeterli görülmemiş ve yaşanan hükümet değişikliği sonucunda ilk icraatı üç maddeden oluşan ve iki yıl geçerli kalacağı belirtilen Takrir-i Sükûn Kanunu'nu çıkarmış olan İsmet Paşa Hükümeti kurulmuştur. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası da programındaki "*İtikadat-ı diniyeye hürmetkârdır*." maddesi nedeniyle Şeyh Said İsyanı'nı tahrik ettiği gerekçesiyle 3 Haziran 1925 tarihinde kapatılmış ve yol arkadaşları bundan sonra Meclis çatısı altında bağımsız birer mebus olarak görev yapmaya devam etmiştir. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılmasından bir yıl kadar sonra 15 Haziran 1926 tarihinde İzmir'e gidecek olan Mustafa Kemal Paşa'ya bir suikast girişiminde bulunulacağı ortaya çıkarılmış, soruşturmanın genişlemesi ile birlikte işin boyutları bu suikast girişiminin Ankara'dan tertiplendiğine kadar uzanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, bu suikast girişimini şahsından ziyade Cumhuriyet'e ve Cumhuriyet'in esaslarına yapılmış saymış, "Benim naçiz vücudum elbet bir gün toprak olacaktır. Fakat Türkiye Cumhuriyeti ilelebet payidar kalacaktır…" sözünü bu olay üzerine söylemiştir. İstiklâl Mahkemesi tarafından şüpheli görülerek haklarında tutuklama kararı verilenler arasında rahatsızlığı nedeniyle 1926 yılı Haziran ayı sonlarında Meclis'ten izin alarak yurt dışına gittiğini ve tedavisini bitirdikten sonra Londra'ya geçtiğini söyleyen, ne var ki haberdar olduğu suikast girişimi nedeniyle kendisini kurtarmak için yurt dışına gitmekle suçlanan Rauf Bey dışındaki yol arkadaşları Kâzım Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar da bulunmaktadır. Rauf Bey, mahkemenin ülkeye dönmesi için yaptığı çağrıları dikkate almamış, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlığı'na hitaben yazdığı mektuplarda mebusların dokunulmazlığı kaldırılmadan tutuklanmalarını bir hükümet darbesi olarak gördüğünü belirtmiş ve Meclis Başkanı'nın, mahkemenin Cumhuriyet'e ve anayasaya aykırı olan bu tutumuna engel olması gerektiğinin altını çizmiştir.

İzmir suikastı girişimi davasındaki yargılamalar ise 27 Haziran'da İzmir'de Elhamra Sineması'nın bulunduğu binada başlamıştır. Sanıklar, suikastı gerçekleştirecek olanlar, bunları teşvik eden baş tertipçiler, herhangi bir iştirakleri olmamakla beraber Ankara ve Mustafa Kemal Paşa'ya cephe almış ve şüpheli davranışları sezinlenmiş olan eski İttihatçılar ile yol arkadaşlarının başını çektiği Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ileri gelenleri olarak sınıflandırılabilir ise de, kamuoyunda en çok kaygı uyandıran yargılamalar suikast planından haberdar olmalarına rağmen bunu yetkililere bildirmemekle suçlanan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerinin yargılamaları olmuştur. 13 Temmuz'da tamamlanan yargılamalar, aralarında eski İttihatçıların da bulunduğu 18 kişinin idama mahkûm edilmesi yanında suikast girişiminden haberdar olduğu halde bunu haber vermemekle suçlanan ve yurt dışında olması münasebetiyle gıyabında on yıl sürgün cezasına çarptırılan Rauf Bey dışındaki yol arkadaşları için beraatla sonuçlanmıştır. Beraatlarına karar verilmiş olan yol arkadaşları, her ne kadar mebuslukları devam ediyor olsa da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne çoğunlukla devam etmemiş, 1927 yılının Eylül ayında yapılan seçimlere katılmamışlardır. Refet Paşa 1926 yılı sonlarında mebusluktan istifa edip kendi isteği ile emekliye ayrılırken, Kâzım Karabekir ve Ali Fuat Paşalar 1927 yılı ocak ayı başlarında kendilerinin izni alınmaksızın askerlikten ilişikleri kesilmek suretiyle emekliye sevk edilmiştir.

[99] **Nutuk**, s. 599-602.

SONUÇ

İstanbul Şişli'de Mustafa Kemal Paşa'nın evinde başlayan istiklal mücadelesi planlarından ayrılıkların belirginleştiği Keçiören buluşmasına kadar -Sivas Kongresi gibi olayları saymazsak- yan yana olan Rauf Orbay ve Mustafa Kemal Paşa arasında, tüm muhalefeti bir araya getiren, farklı görüş ayrımı yapılmaksızın herkesin bir ortak paydada buluştuğu bağımsızlık savaşı mücadelesi sonrasında kazanılan zafer ile açılan yeni perdede ayrılıklar artık saklandıkları yerden çıkmaya başlamıştır.

Sivas Kongresi sırasındaki "*siz reis olmamalısınız"* çıkışı ile Mustafa Kemal Paşa ile yol ayrılığının ilk taşını döşeyen Rauf Orbay, bu ayrılığı sonraki deneyimlerde daha da belirginleştirmiştir. İstanbul'da Mustafa Kemal Paşa'yı Meclis-i Mebusan Başkanlığına getirememesi, Meclis'te Müdafaa-i Hukuk grubu yerine Felah-ı Vatan Grubunu kurması, Mustafa Kemal Paşa'nın telkinlerine rağmen darbe almış hükümeti devirme girişiminde bulunmaması, Mustafa Kemal Paşa ile ne kadar farklı düşündüklerini ortaya koymuştur. Lozan görüşmeleri sırasında İsmet İnönü'nün yolladığı telgrafları gerekli mercilere zamanında ulaştırmayan yahut İsmet Paşa'ya zamanında cevap yazmayan Rauf Bey, ülkenin geleceği için çok kritik olan bu dönemlerde büyük sürtüşmelere sebep olmuştur. Lozan gibi önemli bir barış antlaşmasının kazananını karşılamayıp Sivas'a, vekillik bölgesine gidecek kadar da bu durumdan rahatsız olmuştur. Mustafa Kemal Paşa ile iyice belirginleşen yol ayrılığı, Lozan görüşmelerinde İsmet Paşa ile yaşadığı gerilim Rauf Bey'i iyice yönünü belli etmeye zorlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Mili Mücadele sonucunda zafere ulaştıktan sonra yol arkadaşları ile yaşadığı kırılmaları göz önüne alıp bundan sonrasında yola kiminle ya da kimlerle devam edeceğini belirlemeye başlamıştır. İlk perdede Mustafa Kemal Paşa'nın yanında olanlar yeni açılan perdede artık Mustafa Kemal'in karşısında yer almıştır.

Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyetin ilan edilmesi, halifeliğin kaldırılması gibi devrimler mevcut gergin ortamın daha da derinleşmesine sebep olmuş, yol arkadaşları ve Rauf Orbay bu devrimlerin karşısında olmuştur. Saltanatın kaldırılması meselesine önce karşı çıkan Rauf Orbay, daha sonrasında bizzat bu devrimi savunmuş ve Meclis'te bu konuda konuşma dahi yapmıştır. Ancak durum Cumhuriyet'in ilanı ve Halifeliğin kaldırılması konuları için geçerli olmamıştır. Cumhuriyetin kendilerine sorulmadan bir oldu bitti ile ilan edildiği yönünde gazetelere demeç vermiştir. Anılarında Cumhuriyetin ilanından memnun olduğunu belirten Rauf Bey, gazeteye verdiği demeçte aksi yönde görüş bildirmiştir. Bu durum, saltanatın henüz kaldırıldığı, Cumhuriyetin henüz kurulduğu bir ortamda tartışmalara sebep olmuş ve Rauf Bey Mecliste sorguya çekilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Bey üzerinden anlattığı olaylar ile Rauf Bey'in aynı konuları ele alışları birbirinden farklılık göstermektedir. Çalışmada da ayrıntılı bir şekilde verilen örnekler ile sadece iki kişiyi ele alarak bu karmaşıklığın içinden çıkmak mümkün değildir. Bu sebeple döneme tanıklık etmiş önemli şahsiyetlerin eserlerinden de alıntılar yapılıp ele alınan konular daha net bir biçimde açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmanın başında Nutuk'ta en fazla olumsuz ifadeye maruz kalan kişinin Rauf Orbay olduğu belirtilmişti. Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey'e ilk başlarda çok güvenmesine rağmen Rauf Bey, yapıp söyledikleri ile bu güveni zayıflatmıştır. İlerleyen zamanlarda Meclis içinde oluşan muhalefetin lideri konumuna gelen Rauf Orbay'ın Mustafa Kemal Paşa tarafından bu kadar eleştirilmesi -insan psikolojisi göz önüne alındığında- gayet normaldir. Mustafa Kemal Paşa kendisine karşı kurulan -kendi ifadesiyle- "komplo"nun mimarı olarak Rauf Orbay'ı görmüştür. Böyle bir durumda da bir hesaplaşma kitabı özelliği de olan Nutuk'ta Mustafa Kemal Paşa'nın Rauf Orbay ile sert bir şekilde hesaplaşması siyasi açıdan normal karşılanmalıdır.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar:

TBMM Zabıt Ceridesi, Birinci Dönem, C. 21.

TBMM Zabıt Ceridesi, Birinci Dönem, C. 24.

TBMM Zabıt Ceridesi, İkinci Dönem, C. 10.

Kitaplar:

Alpkaya, Faruk; **Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu 1923-1924**, İletişim Yayınları, 2013.

Aslan, Yavuz; **Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu -23 Nisan 1920 30 Ekim 1923-**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2001.

Atatürk, Mustafa Kemal; **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Atatürk, Mustafa Kemal; **Nutuk-Vesikalar,** Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, C 3, İstanbul, 1997.

Atatürk, Mustafa Kemal; **Nutuk**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2011.

Atay, Falih Rıfkı; **Atatürk'ün Bana Anlattıkları**, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, 1998.

Atay, Falih Rıfkı; **Çankaya**, Pozitif Yayınları, İstanbul.

Aydemir, Şevket Süreyya; **Tek Adam**, Remzi Kitabevi, C 3, İstanbul, 1999.

Borak, Sadi; **Atatürk'ün İstanbul'daki Hayatı**, İstanbul, 1983.

Cebesoy, Ali Fuat; **Millî Mücadele Hatıraları**, Temel Yayınları, İstanbul, 2000.

Cebesoy, Ali Fuat; **Siyasi Hatıralar-Büyük Zaferden Lozan'a Lozan'dan Cumhuriyet'e**, Temel Yayınları, İstanbul, 2007.

Çiloğlu, Fahrettin; **Kurtuluş Savaşı Sözlüğü**, İstanbul, 1999.

Demirel, Ahmet; **Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Demirel, Yücel; Konur, Osman Zeki (Haz.); **CHP Grup Toplantısı Tutanakları 1923-1924**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002.

Goloğlu, Mahmut; **Devrimler ve Tepkiler-Türkiye Cumhuriyeti Tarihi 1924-1930**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

İğdemir, Uluğ; **Sivas Kongresi Tutanakları**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

İnönü, İsmet; **Hatıralar**, Bilgi Yayınevi, C 2, İstanbul, 1987.

Kandemir, Feridun; **Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay**, Sinan Matbaası, İstanbul, 1965.

Kansu, Mazhar Müfit; **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, TTK Yayınları, C 1, Ankara, 1988.

Karabekir, Kazım; **İstiklal Harbimiz**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

Karabekir, Kazım; **İstiklal Harbimizin Esasları**, Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, İstanbul, 1951.

Karabekir, Kazım; **Paşaların Kavgası**, Emre Yayınları, İstanbul, 1991.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri; **Politikada 45 Yıl**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Okyar, Fethi; **Üç Devirde Bir Adam**, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1980.

Orbay, Rauf; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, C 2, Vatan Gazetecilik, İstanbul, 1962/63.

Orbay, Rauf; "Rauf Orbay'ın Hatıraları", **Yakın Tarihimiz**, C 3, Vatan Gazetecilik, İstanbul, 1962/63.

Özalp, Kazım; **Millî Mücadele**, TTK Yayınları, C 1, Ankara 1998.

Özerdim, Sami; **Açıklamalı Söylev Sözlüğü**, Ankara, 1981.

Tunçay, Mete; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması 1923-1931**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Turan, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi**, Bilgi Yayınevi, C 2, Ankara, 2009.

Türkgeldi, Ali Fuat; **Görüp İşittiklerim**, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Uzun, Hakan; **Atatürk ve Nutuk**, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2006.

Süreli Yayınlar:

Unat, Faik Beşir; "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Devresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun Kuruluşuna Ait Bazı Vesikalar", **Tarih Vesikalar Dergisi**, C.3, S 13, Ağustos 1944.

Türkiye'de Pandemi Sürecinde Sağlıkta Sürdürülebilirlik

Hüseyin YADİGAROĞLU[1]

Giriş

Modern dünyada gelişmiş toplumlar, refah ve kalkınma politikalarında sürdürülebilir kalkınmayı hedeflemektedirler. Sürdürülebilir kalkınma, Birleşmiş Milletler tarafından 1987 yılında yayınlanan Bruntland raporunda ilk defa yer almıştır. Raporda sürdürülebilir kalkınmaya dair 17 hedef belirlenmiştir. Sağlık ve kaliteli yaşam, raporda yer alan hedeflerden biridir. Sürdürülebilir kalkınma için sürdürülebilir sağlık gerekmektedir. Bu çalışmanın konusu sürdürülebilir kalkınma ile bağlantılı olarak sürdürülebilir sağlık ve sağlıkta sürdürülebilirliği sağlama adına sunulan hizmetleridir. Çalışmanın amacı sağlıkta sürdürülebilirlik ve KOVİD-19 pandemi sürecinde Türkiye'de sağlıkta sürdürülebilirliği sağlama adına üretilen politikalar ve verilen hizmetleri irdelemektir. Yeni normal olarak kavramsallaştırılan salgın sonrası toplumsal düzen içinde halk sağlığı farklı araç ve uygulamalarla korunmaya çalışılmıştır. HES kodu, karantina uygulamaları, aşılama, temizlik, maske ve mesafe söylemi sürdürülebilir sağlık uygulamalarının örnekleridir. Konu dokümantasyon yöntemiyle ele alınmıştır. İlgili literatürün yanı sıra Sağlık Bakanlığı'nın politika ve uygulamaları da değerlendirilmiştir. Çalışmanın bulguları göstermektedir ki pandemi sürecinde koruyucu sağlık hizmetleri kapsamında bireysel ve toplumsal pratik ve uygulamalar hayata geçirilmiştir. Ayrıca dijital teknolojik araçlardan da yararlanılmıştır.

Günümüz dünyasının risk toplumu (Beck, 2014, s. 8), küresel köy (McLuhan, 1962, s. 21; McLuhan ve Powers, 2020), modernliğin küreselleşmesi (Giddens, 2014, s. 81) ve akışkanlık (Bauman, 2018, s. 7, 17, 18) üzerinden değerlendirildiği bu dönemde sağlık, tarihsel ve toplumsal koşulların biçimlendirdiği yaşam tarzı ve pratikler üzerinden şekillenen bir toplumsal olgudur. Sağlık ve sağlıkla ilintili yaşam kalitesinin korunması, geliştirilmesi ve sürdürülmesi, tıbbi ve siyasi söylemlerle çerçevelenmektedir. Bireysel ve halk sağlığının korunması hedefi, toplumsal kontrol ve refah taleplerinin de kaynağıdır. Endüstriyel ve küresel sağlık riskleri ile mücadele ve insanoğlu korumaya yönelik politikaların uygulanması gittikçe yaygınlaşırken artan nüfus ve sağlık hizmet maliyetleri kurumsal mücadeleyi zorlaştırmaktadır. Refah devleti uygulamaları, insanların karşılanabileceği riskler karşısında devletlerin aktif olması anlamına geldiği gibi sağlık kurumlarına erişim, uygun sağlık hizmeti ve gerekli niteliklere sahip uzman yardımının alınmasının yolunu da açmaktadır. Bu tür hizmetlerin verilmesi toplumsal yapının kurumsal boyutunun işlevsel olduğunun göstergesidir ancak günümüzde sağlık kurumunun işlevsel olması hastalıklarla mücadele için yeterli şart değildir. Tüketim toplumu (Baudrillard, 2008) üzerinden okunan gündelik hayat pratikleri kurumsal olduğu kadar bireysel görev ve sorumlulukları zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda bütüncül (holistik) bir yaklaşımı kapsayan sağlık paradigması ön plana çıkmıştır.

Sağlığa bütüncül yaklaşım, hem bireysel hem de toplumsal düzeyde farklı sorumlulukları söz konusu yapmaktadır. Holistik (bütüncül) yaklaşım, "hastalık ve sağlığın toplumsal, kültürel ve tarihsel bağlamda ele alınarak anlaşılabileceğini" (Baloğlu, 2006, s. 10) vurgular. Bu yaklaşım, "hastalıkların önlenmesinin üstünde duran ve bir insanın tüm fiziksel ve sosyal çevresini göz önünde tutan sağlık hizmetleri yaklaşımıdır" (Macionis, 2013, s. 553). Hastanın

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü

sosyal çevresini, yaşam tarzını ve kültürel değerleri göz önüne alarak hastalığı değerlendiren holistik tıp anlayışı sorumluluğu özendirmekte, kişiselleştirilmiş tedaviyi savunmakta ve "hastalığa reaktif yaklaşım yerine, sağlığa aktif yaklaşımı" vurgulamaktadır (Macionis, 2013, s. 553). Buna göre her zaman insanoğlunun temel sermayelerinden biri olan sağlık; insanların topluma katılımı, üretim sürecine dâhil olması, rol ve beklentileri yerine getirmesi gibi birçok sürecin ön koşulu olması nedeniyle özellikle modern ulus devletler açısından insan sağlığı çok daha önemlidir. Bu sebeple halk sağlığına yönelik politikalar üretilmektedir. Geçmişte sağlık, bireylerin biyolojik olarak iyi olması anlamına geliyordu. Oysaki modern devletlerde nitelikli iş gücüne erişim, gereken asker arzını sağlama, nüfus kontrolü ve nüfusun genetik stokunun artırılması gibi gereklilikler halk sağlığı programlarının hedefleridir (Hamlin, 2015, s. 20).

Halk sağlığı, "hastalık ve risk faktörü (örneğin sigara) eğilimlerinin gözetimi yoluyla toplumdaki, ulusal ve küresel düzeylerdeki sağlık ihtiyaçlarını ve eğilimlerini tanımlar, ölçer ve izler" (Detels ve Tan, 2015, s. 3). Halk sağlığı iki farklı anlam taşır. İlk anlam halkın sağlık durumudur. Burada halk kavramı ile kastedilen bir ülkedeki tüm vatandaşlardır. Bu anlamda yerel, ulusal veya uluslararası nitelikteki tüm insanları içerir. İkinci anlam ise, "insanların sağlıklı olabileceği koşulları sağlamak için yerel, devlete ait, ulusal ve uluslararası kaynakları seferber etme ve birleştirme süreci. . . .Yapılması gereken eylemler, toplum sağlığını etkileyen sorunların niteliğine ve büyüklüğüne göre belirlenir" (Aktaran Oliver, 2017, s. 408).

Halk sağlığı, "hastalık ve risk faktörü (örneğin sigara) eğilimlerinin gözetimi yoluyla toplumdaki, ulusal ve küresel düzeylerdeki sağlık ihtiyaçlarını ve eğilimlerini tanımlar, ölçer ve izler" (Detels ve Tan, 2015, s. 3). Halk sağlığının misyonu "insanların sağlıklı olabileceği koşulların sağlanmasında toplumun yararını gözetmektir" (Breslow, 2002, s. 991). Halk sağlığının işlevleri: Hastalıkları ve hastalıkların yayılmasını önleme, sağlıklı yaşam tarzlarını ve iyi sağlık alışkanlıklarını teşvik etme, toplumun sağlık ihtiyaçlarını belirleme, ölçme, izleme ve tahmin etme, temel sağlık politikalarını hazırlama ve uygulama, sağlıklı bir çevreyi teşvik etme ve koruma, sağlığa dair bilgileri yayma ve insanları harekete geçirmedir (Detels ve Tan, 2015, s. 3).

Küresel dünyada göç ve turizm gibi mobiliteyi artıran süreçler ve farklı kültürel grupların teması veya bir arada yaşamasının artışıyla birlikte virüs veya bakteri gibi hastalık yapıcı unsurların farklılaşması insanoğlu için tehdit unsuru olmuştur. Bu bağlamda sağlığı tehdit eden yeni risklerin (radyasyon, kanserojen faktörler ve küresel ısınma gibi) görülmesi sağlık yönetiminde küresel yönetişimi de gerekli kılmaktadır. Özellikle pandemi gibi büyük coğrafi alanda etkili olan salgınlarla mücadelede bu gerekliliği görmek mümkündür. Öyle ki pandemi gibi büyük kitleleri etkisi altına alan salgınlar halk sağlığını etkilediği kadar ekonomik, sosyal ve siyasal düzeni de şekillendirici bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Böylesine ciddi bir risk ve çok boyutlu bir hastalık deneyimi, hem ekonomik kalkınmanın hem de toplumsal refahın sürdürülmesi noktasında ulusal düzeyde hazırlanan salgın yönetim stratejilerinin yanı sıra Dünya Sağlık Örgütü (DSÖ) gibi kuruluşların mücadele planları gibi küresel ölçekli uygulamaları da gerekli kılmaktadır.

2019 Aralık ayı içerisinde ilk kez Çin'in Wuhan şehrinde görülen COVID-19 enfeksiyonu kısa süre içinde bir salgına ve devamında da tüm dünyayı tehdit eden bir pandemiye dönüşmesinin ardında DSÖ 12 Mart 2020'de pandemi ilan etti. Bu çalışmada 21. yüzyılın en büyük salgın hastalığı olan COVID-19 ve salgının yönetimi kapsamında uygulanan politika ve alınan önlemleri sağlıkta sürdürülebilirlik bağlamında sorgulamaktadır. Bu bağlamda Türkiye'de Sağlık Bakanlığı'nın pandemi yönetiminin bir boyutu olarak sağlıkta sürdürülebilirlik hedefiyle aldığı önlemler ve yapılan uygulamalar (HES kodu gibi) konu edilecektir.

1.Pandemi ve Yeni Normal

Pandemi, "[b]ir hastalığın veya enfeksiyon etkeninin ülkelerde, kıtalarda, hatta tüm dünya gibi çok geniş bir alanda yayılım göstermesi"dir (Sağlık Bakanlığı, 2020). İnsanlık tarih boyunca birçok pandemi veya salgın ile karşı karşıya kalmıştır. İspanyol gribi, veba, çiçek hastalığı ve günümüzde özellikle Afrika'da hâlâ varlığını devam ettiren AIDS, söz konusu salgınlardan sadece birkaçıdır. Tüm bu salgınlar karşısında gösterilen davranışlar "korku ve kaygı" ile başlamakta ve devamında yerini "kaçış ve inkâr"a bırakmaktadır (Sherman, 2020, s. 268). Salgınlar karşısında gösterilen refleksler sadece bu davranışlarla da sınırlı değildir. Öyle ki, tarihte karşılaşılan birçok salgın deneyimi toplumsal yapı ve failler üzerinde kayda değer etkiler bırakmıştır. Bu bağlamda 1346-1352 yıllarında yaşanan veba salgını Avrupa'da 20 milyondan fazla insanın hayatını kaybetmesine neden olduğu gibi "tüm bölgeler boşalmış, şehirlerin nüfusu azalmış ve Doğu Avrupa'daki yerleşim uzun süre kesintiye uğramıştır" (Hacker, 2020, s. 73). 19. Yüzyılın en büyük felaketlerinden biri olan kolera salgını da toplum sağlığında önemli tahribatlar bırakmıştır. Ayrıca "[k]olera sağlık reformlarının yapılmasına ve toplum sağlığı kavramının önem kazanmasına neden olmakla birlikte hastalığı taşımalarından kuşkulanılan kişileri, özellikle göçmen ve yoksulları günah keçisi konumuna" sokmuştur (Sherman, 2020, s. 66). Dolayısıyla salgınlar, toplumsal yapının kurumsal, kültürel ve davranışsal boyutlarının olağan formasyonunu bozmaktadır. Bu bozulmaya karşı toplumsal yapı kurumsal boyutun (sağlık kurumu) düzenini reformlarla salgın karşısında işlevselleştirirken failler de birbirleriyle olan karşılıklı etkileşim formlarını salgına göre yeniden tanımlayarak gündelik hayatta benliklerini sunmaktadır.

Modern ulus devletler nesnel, hukuki ve siyasi niteliklerin yanı sıra sosyal boyutlara da sahiptir. Egemenliğin hüküm sürdüğü sınırlar nesnel ve siyasi kriterlere göre tanımlanmış olmasının yanında mevcut sınırlar içindeki insanlar hukuki açıdan vatandaş olarak kabul edilmektedir. Tüm bunlar ulus devletlerin egemenlikleri altında vatandaş olarak kabul edilen her insanın temel haklarından biri olan sağlık durumlarının devletin güvencesi altında olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda ulus devletler insanlara sosyal hak ve özgürlükler verirken bu hak ve özgürlüklerin korunması ve devletin kurumsal işleyişinin sürdürülebilmesi için toplumsal sağlığı da gözetler. Michel Foucault (2015, s. 263) "18. Yüzyıldan itibaren, yönetim pratiğinin nüfusu oluşturan canlıların karşılaştığı sorunları (sağlık, hijyen, doğum oranı, yaşam süresi, ırklar…) akılsallaştırma çabası"nı biyopolitika olarak kavramsallaştırır. Foucault'a göre (2012, s. 25),

> 18. yüzyılda iktidar tekniklerinin büyük yeniliklerinden biri, ekonomik ve siyasal bir sorun olarak 'nüfus'un ortaya çıkması olmuştur. (…) Hükümetler yalnızca uyruklarla, hatta halkla değil, özgül fenomenleri ve özel değişkenleriyle (doğum, ölüm, yaşam süresi, doğurganlık, sağlık durumu, hastalıkların sıklığı, beslenme ve konut biçimi) bir 'nüfus'la karşı karşıya olduklarının farkına varırlar.

Modern ulus devletlerde ortaya çıkan bu iktidar türü insan bedenini sosyal kontrol ve gözetimin merkezine taşır. Bedenin biyolojik varlığını sürdürmesi olası tehditlerden korunmasına bağlıdır. Hastalık yapıcı virüs, bakteri veya herhangi bir madde biyolojik anlamda bedeni işlevsiz hale getirebilir. Bu bağlamda su, hava veya çevrede var olan kirlilik, hijyen sorunu veya sağlıksız koşullar hastalıklara neden olabilmektedir. Söz konusu olan bu sağlıksız koşullar bireysel olmanın dışında toplumsal düzeyde sağlık sorunlarına neden olabilmektedir. Bu sorunlardan biri de salgınlardır. Dolayısıyla toplumsal düzeyde etkili olabilecek hastalıklar tüm nüfusun sağlık durumunu etkileyerek bir halk sağlığı sorununa dönüşebilmektedir. Öyle ki,

> Dünyada hastalıklılık ya da sağlıklı olamama artık bireysel olmaktan çıkmaktadır, çünkü sağlıklı olamayan birey ya da bireyler sistemdeki çeşitli ilişkiler ağı aracılığıyla diğer aktörleri etkilemekte ve durum, risk ve güven, toplumsal bir boyut kazanmak ya da ekolojik dengenin

bozulması sonucu – imal edilen ve doğal riskler – toplumun önemli bir kesiminin sağlığı risk altında girmektedir (Akbal, 2008, s. 40).

19. yüzyılda ve 20. Yüzyılın başlarında halk sağlığı öncelikle bakteriyoloji (belirli hastalıklarla ilintili mikroplar) ve immünolojiye (hastalıkların ortaya çıkışını engellemek) odaklandı. Bununla birlikte 19. Yüzyılda halk sağlığını korumak için sosyal faktörlerin de düşünülmesi gerektiğine dair düşünce gelişti. Koruyucu tıp anlayışı halk sağlığında önemli hale geldi. 20. Yüzyılda sıkışık yaşam alanları, yanlış beslenme ve yoksulluk gibi sosyal nedenlerin hem halk sağlığı hem de sağlık sosyolojisinde üzerinde durulması gereken konular oldu. Bugün daha sağlıklı yaşam tarzları yaratmaya yönelik çabalar, sağlık tutumu, motivasyonu ve davranış arasındaki ilişki ve ilgili alt kültür farklılıkları hakkında bir anlayışa sahip olmayı gerektirir (Weiss ve Lonnquist, 1994, s. 4).

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) (2022) insanın sağlıklı olarak kabul edilmesi için fiziksel, sosyal ve zihinsel açıdan tam bir iyilik hali içinde olması gerektiği üzerinde durur. "Bu tanımlama, sağlığı yalnızca hastalık veya sakatlığın olmayışı olarak tanımlayan geleneksel kapitalist/biyomedikal anlayıştan kopuşu temsil eder ve toplumcu sağlık anlayışının temelini oluşturur" (Akalın, 2015, s. 11). Sağlığa bütüncül yaklaşım "vücudun kendi içinde kapalı bir makine olmadığı"nı, "hastalık ve sağlığın toplumsal, kültürel ve tarihsel bağlamda ele alınarak anlaşılabileceği"ni vurgular (Baloğlu, 2006, s. 10). Dolayısıyla sağlık ve hastalığın sadece biyolojik unsurlar üzerinden değerlendirmenin yetersiz olduğu günümüzde kabul edilmekle birlikte hem bireysel hem de halkın sağlığı bütüncül bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Koruyucu sağlık hizmetleri bu yaklaşım çerçevesinde sağlık hizmetlerini sunmaktadır.

Koruyucu sağlık hizmetleri, "[s]ağlığın korunması hastalıkların önlenmesi için verilen hizmetler ile yapılan düzenlemeler"i içerir. Hem kişiye (bağışıklama, sağlık eğitimi vb.) hem de çevreye (temiz su, hava vb.) yönelik uygulamalar koruyucu sağlık hizmetleridir (Arslantaş, 2019, s. 5-6). Koruyucu sağlık hizmetleri "[h]astalık daha ortaya çıkmadan önce alınacak tüm önlemleri kapsar. Sağlık koşullarının iyileştirilmesi, sağlığı bozacak faktörlerin yok edilmesi ve toplumun bütününe yönelik olan hizmetler" bu hizmet türü içerisinde yer alır (Kumbasar, 2016, s. 11). Bu bağlamda KOVİD-19 pandemi yönetiminde yaygın kullanımı olan "temizlik, maske, mesafe" söylemi, karantina süreci, dijital sağlık uygulamaları ve "yeni normal" kavramsallaştırması koruyucu sağlık hizmetlerinin somut örnekleridir.

Pandemi ile birlikte yeni yaşam tarzını ifade etmek için "yeni normal" kavramı kullanılmaya başlandı. Esasında bu söylem KOVID-19 salgını ile birlikte ortaya çıkmadı. "Yeni normal' kavramı ilk olarak 2008 mali krizi sırasında, güvencesizliğe ve sosyal huzursuzluğa neden olan, kolektif algıları ve bireysel yaşam tarzlarını etkileyen dramatik ekonomik, kültürel ve sosyal dönüşümlere atıfta bulunmak için ortaya çıktı" (Corpuz, 2021, s. 344). 2008'deki ekonomik krizde kullanılan kavram, ekonomik daralma döneminde daha çok tasarruf eden ve daha az harcayan insanların daralma sonrası dönemde "anlam ve memnuniyet kaynağı" olarak tüketimi görme yerine sosyal ilişkiler, dini ve kültürel faaliyetlerden tatmin olmaya çalışmalarını ifade etmekteydi. Yani yeni normal, eski normal düzenin yerine insanların ekonomik ve toplumsal olarak kriz öncesinden farklı bir duruma geçilmesi anlamına gelmektedir (Etzioni, 2011, s. 779).

Yeni normal, "pandemi sırasında yeni bir yaşam biçimi veya faaliyetleri yürütmenin yeni bir yoludur" (Sundawa, Logayah ve Hardiyanti, 2021, s. 5). KOVİD-19 salgınının pandemiye dönüşmesinden sonra "aniden 'yeni normal'e uyum sağlamak zorunda kaldık: evden çalışma ortamı, ebeveynlerin çocuklarına yeni bir karma öğrenim ortamında evde eğitim vermesi, izolasyon ve karantina ve halka açık yerlerde yüz maskesi ve yüz siperliği takma zorunluluğu" (Corpuz, 2021, s. 344) gibi bir dizi uygulama gündelik hayatın merkezine yerleşti.

Yeni normal kapsamındaki pratik ve uygulamalar gündelik hayatla sınırlı kalmadı. Hizmet sektörü de yeni normal düzene uyum sağlama adına bir dizi dönüşümü hayata geçirdi. Pandeminin hizmet sektörü üzerindeki etkileri "acil, öğrenme, kurumsallaşma ve yeni normal" şeklinde özetlenmektedir (Raghavan, Demircioglu ve Orazgaliyev, 2021, s. 2). Acil durum aşaması, pandemi döneminde hükümetler tarafından uygulanan karantinalara karşı tepkileri temsil etmektedir. Öğrenme aşamasında kuruluşlar "iş modellerini, günlük işlemlerini ve iletişim kanallarını yeniden tasarlamaya başladıkları" (Raghavan, Demircioglu ve Orazgaliyev, 2021, s. 3) bir aşamaya girdiler. Kurumsallaşma aşaması, yeni normal düzende hizmet sunumu kapsamında yer alan değişiklikleri ifade etmektedir. "Kurumsallaşmış değişiklikler, kuruluşların ve/veya çalışanların kriz deneyimlerine dayalı olarak benimsediği ve sistemin bir parçası olmaya devam edecek ve böylece yeni bir normal haline gelen değişikliklerdir" (Raghavan, Demircioglu ve Orazgaliyev, 2021, s. 2-3). Bu bağlamda "yeni normal, COVID-19 sonrası dünyada yeni sağlık, sosyal ve ekonomik gerçeklere yanıt olarak kuruluşların/çalışanların doğasının/davranışlarının değiştiği bir durum olarak tanımlanabilir" (Raghavan, Demircioglu ve Orazgaliyev, 2021, s. 2). Böylelikle pandemi deneyimiyle birlikte çalışmanın doğası büyük ölçüde değişmiş, toplumda hizmet sağlayan kurum ve kuruluşların başat roller sergilemiştir. Bu anlamda Daniel Bell'in sanayi ötesi toplum tipini hatırlamak mümkündür. Daniel Bell'e göre sanayi ötesi toplumda iş gücü çoğunlukla hizmet sektörü içinde yer almaktadır (Slattery, 2014: 462).

Artan dijitalleşme eğilimleri ve hizmet sektörünün genişleyen nicel (nüfusun büyük kısmının bu sektörde istihdam edilmesi) ve nitel (diğer sektörlerden daha işlevsel olması) doğası yeni normal söylemiyle birlikte farklı bir form kazanırken - pandemi sürecinde - sağlık kurumu söylem (temizlik, maske, mesafe), hastanelerde çalışma rehberi ve HES kodu gibi dijital araçlarla sağlık hizmetlerini sürdürmüştür.

2.Pandemi ve Sürdürülebilir Sağlık

İnsanlığın deneyimlediği son pandemi ise Covid-19 veya koronadır. İlk olarak Çin'de görülen korona, kısa zaman içinde tüm dünyaya yayıldı. Virüs kaynaklı ve bulaşıcı bir hastalık olan korona, dünyada 693.581.016 vakanın görülmesine neden oldu (worldometers, 2023). Anthony Giddens "hangi nedenle olursa olsun gündelik hayatın alışılagelmiş rutinlerinin kökten sarsıldığı koşulları" ifade ederken "kritik konum" kavramını kullanır (Giddens, 2005, s. 281). Bu bağlamda salgınlar kritik konumun bir örneği olarak karşımıza çıkar. Salgınlar, gündelik hayatın olağan akışını değiştirerek insanlar için yeni bir toplumsallaşmayı gerektirdiği gibi normatif düzenin de mevcut duruma uyum sağlama gerekliliğine neden olmaktadır.

DSÖ'nün tavsiyeleriyle şekillenen salgınla mücadele gündelik yaşamın temel boyutlarını da etkiledi. Bu bağlamda halk sağlığı için acil durum ilan edildi, ekonomik faaliyetler durduruldu ve sosyal izolasyonla birlikte fiziksel mesafeye dikkat edilmesi insanlar için "profilaksi" (hastalıktan koruma yöntemi) olarak tanımlandı (Echegaray vd. 2021, s. 1). Halk sağlığını koruma adına alınan acil önlemler temiz su teminini sağlamanın yanı sıra "hijyen, refah ve güvenlik"le ilgili kapsamlı bir dönüşümü ortaya çıkardı. Temizlik ve estetik kalite, güvenlik ve esenlik gibi daha geniş anlamlar kazandı. Karantina uygulamalarında ticari faaliyetlerin kesintiye uğraması ekonomik zorluklar ve hatta iflaslarla sonuçlandı. Sosyal alanda ise bireyler arası ilişki formları yeniden tasarlandı. "Sosyal izolasyon ve fiziksel mesafe, insanları sık sık evlerine hapsetti, kişilerarası yüz yüze etkileşimi minimuma indirdi, ev içindeki etkileşimi yoğunlaştırdı ve internetin aracılık ettiği çevrimiçi sosyal bağlantılar kurmaya itti" (Echegaray vd. 2021, s. 2). Tüm bu uygulamalar KOVID-19'un bulaş riskini azaltma amacı taşımasının yanı sıra sağlıkta sürdürülebilirlik adına da yapılmıştır.

Sağlıkta sürdürülebilirlik, sürdürülebilir kalkınmanın hedeflerinden biridir. 2015 yılında tüm Birleşmiş Milletler üye devletleri 2030 yılının sonuna kadar ulaşılması planlanan

"sürdürülebilir kalkınmanın hedefleri ve göstergeleri"ne dair 17 tema belirledi. Öncesinde 1992 yılında Brezilya'da yapılan zirvede insan yaşamını iyileştirmek ve çevreyi koruma yoluyla kalkınmanın sağlanması amacıyla küresel eylem planı kabul edildi. 2002'de Güney Afrika'da düzenlenen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi'nde sürdürülebilir kalkınma ve uygulama planına ilişkin Johannesburg Deklarasyonu kabul edildi. Deklarasyonda küresel toplumda yoksulluğun ortadan kaldırılmasına vurgu yapıldı (United Nations, 2023). Şekil 1'de sürdürülebilir kalkınma hedefleri görünmektedir. Buna göre "sağlıklı ve kaliteli yaşam" sürdürülebilir kalkınmanın 17 temel hedefinden biridir.

Şekil 1. Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları ve Göstergeleri (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2019).

Sürdürülebilir kalkınma ilk defa Birleşmiş Milletler tarafından hazırlanan Bruntland Raporu'nda yer almıştır. Brundtland Raporu'nda (Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future) (1987) sürdürülebilir kalkınma, "gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerini riske atmadan günümüzün ihtiyaçlarının karşılanması" şeklinde tanımlanmıştır. Bu bağlamda sürdürülebilir kalkınma, artan nüfusa paralel olarak artan ihtiyaçlar ve bu ihtiyaçların karşılanmasında gelecek neslin de göz önüne alınması gerekliliğini vurgulamaktadır. Dolayısıyla akışkan dünyada tüketimin bir değer olması ve artan nüfusla birlikte değişen yaşam tarzı devletlerin refah uygulamaları üzerinde artan baskıya neden olmuştur. Vatandaşlarının taleplerini dikkate alan hükümet programlarında sağlık-kalkınma ilişkisi öne çıkmıştır. Sağlık ve ekonomik kalkınma arasındaki bağlantılar, özellikle sağlığın yoksulluğun azaltılmasına katkısı açısından giderek daha fazla kabul görmektedir (Schirnding, 2002, s. 632). Şekil 1'de de görüldüğü gibi sağlıklı ve kaliteli yaşam BM'nin temel kalkınma hedeflerinden biridir. Dolayısıyla sağlık, hem toplumsal üretim için gerekli olan nitelikli insan sermayesinin oluşması hem de toplumsal refahın sağlanması açısından önemli bir olgudur.

Kaliteli yaşam, çevre ve sağlık ilişkisi sürdürülebilir kalkınma bağlamında birbirleriyle karşılıklı ilişki içerisindedir.

> Çevre sorunlarının ekonomik sorunlarla ve sağlıkla ilişkilendirilmesinde de büyük başarı elde edilmiştir. Gerçekten de sağlık, sürdürülebilir kalkınmanın merkezi bir bileşeni olarak giderek daha fazla tanınmaktadır. Yoksulluğa yol açan gelişme eksikliği ve kaynakların aşırı tüketilmesine ve çevresel bozulmaya neden olan uygun olmayan gelişmenin sağlık üzerinde ciddi etkileri vardır. Bununla birlikte, sağlık yalnızca gelişim sürecinin başarısının veya başarısızlığının temel bir göstergesi değil, aynı zamanda bir sürdürülebilir kalkınmanın temel belirleyicisi ve kaynağıdır. Bu nedenle sağlık, bir ülkenin ekonomik kalkınmasının merkezinde yer alan temel bir politika konusudur (Schirnding, 2002, s. 633).

Politik bir konu ya da korunup geliştirilmesi gereken bir olgu olarak tanımlanabilen sağlığın, sürdürülebilir kalkınma ile ilişkilendirilmesi konunun izleği bağlamında toplumsal gelişme ve bireysel refah gibi isteklerin kaynağıdır. Küresel alanda ekonomik mücadele ve hedeflenen kalkınmaya yönelik söylem ve pratiklerin uygulanması gittikçe zorlaşırken holistik

sağlık anlayışının vurguladığı bireysel bakım ve sorumluluklara dayalı olarak gündelik hayatın tıbbileştirilmesi de söz konusudur. Sağlıklı evler, yağ miktarı hesaplanmış besinler ya da ortopedik giyim ürünleri gibi tıbbileştirme örnekleri, insan sağlığına uygun mekân, besin ve kıyafetlerle varlık bulur. Dolayısıyla sağlık, bir yandan bireysel ve toplumsal refah ve yaşam kalitesinin yerine getirilmesi bir yandan da endüstriyel üretimin devam etmesinin ön koşulu olarak sürdürülebilir olmalıdır.

Sağlık hizmetlerinin sürdürülebilirliğinin birçok koşulu vardır. Öncelikle sağlık hizmetleri "açık sistem"dir. Burada sağlık sisteminin açık bir sistem olmasıyla kastedilen hizmet sunumunda ihtiyaç duyulan insan, malzeme ve bilgi kaynaklarının sağlık hizmetlerinin işlevsel olabilmesi açısından gerekliliği ve bu gerekliliğin de sağlıkta sürdürülebilirlik açısından sağlık sisteminin sınırları dışında kalan çevreyle karşılıklı etkileşim olduğunu göstermektedir. İkinci koşul olarak kaynakların sistem içinde kaybolmaması sağlanmalıdır. Sağlık uzmanlarının erkenden ayrılmaları sistem için kayıptır. Bu durum telafi edilmelidir. Aksi halde hizmet için gerekli ekonomik maliyeti azaltmak dahi sürdürülemez stratejidir. Üçüncü koşul, sağlık sisteminde biriken maliyetler olmamalıdır. Söz gelimi artan sayıda tedavi edilemeyen kronik hasta sistemin kaynaklarını tüketebilir. Dördüncü ilke sağlık sisteminin yeterince uyarlanabilir olması ve değişikliğe uyum sağlama yeteneğinin hızlı olması gerekir. Son ilke insanları önemsemeyle ilgilidir. Sağlık sistemi herkesin ihtiyaçlarını karşılamalı ve insanlara zarar vermemelidir. İnsanların ihtiyaçlarını karşılayamayan sistem kendine de zarar verir. Örneğin düşük gelirliler için sağlık hizmetlerinin kalitesi düşükse, o zaman toplumun işgücüne aktif olarak katılma yeteneği azaldığı gibi sistemin girdilerinde de azalma söz konusu olur (Coiera ve Hovenga, 2007, s. 14).

Sağlık sisteminin sürdürülebilir olması için birçok özelliği içinde barındırması gerekir. Bu özellikler: "Düşük sağlık eşitsizliği", "iyilik hali (wellbeing) anahtar unsurdur", "neredeyse hiç karbon kullanmadan yapılan çevreyle uyumlu binalar", "arkadaşlar, aile ve toplumun sağlıklı yaşamı teşvik etmesi", "tüm atıkların geri dönüştürülmesi, yeniden kullanımı ve en aza indirilmesi", "hizmet sunumunda uzun vadeli finansal, sosyal ve çevresel maliyetleri hesaplamak", "hastaneye yatışlar nadirdir", "sağlık merkezinde ya da telefonla çevrimiçi anında yardım", "evde bakımın önemsenmesi" (Schroeder vd. 2023, s. 77).

Pandemi gibi kritik dönemlerde sağlıkta sürdürülebilirlik için teknolojik araçlar önemli destek sağlamaktadır. Bu bağlamda "elektronik sağlık kaydı ve karar desteği gibi teknolojiler, sürdürülebilir sağlık hizmetleri için temel araçlardır" (Coiera ve Hovenga, 2007, s. 11). Bu bağlamda Türkiye'de pandemi sürecinde sağlıkta sürdürülebilirlik politikası noktasında teknolojik birçok araçtan yararlanılmıştır.

3.Türkiye'de Sağlıkta Sürdürülebilirlik Uygulamaları

KOVİD-19 salgınıyla birlikte gündelik yaşamın olağan rutinleri ve insanlararası ilişki örüntülerinin bütünüyle şekillendiği ve "temizlik, maske, mesafe" söylemiyle inşa edilen "yeni normal" düzenin belirsizlik içinde deneyimlendiği bir dönem yaşanmıştır. Salgın; bireysel, kurumsal ve toplumsal mücadeleyi gerekli kıldığı gibi hem ulusal hem de uluslararası düzeyde olağandışı yaşanan duruma uyum sağlama adına teknolojik (özellikle dijital) araçların kullanımını da gerekli hale getirmiştir. Farklı ülkelerde uygulanan uzaktan eğitim, kripto para, sağlık pasaportu (health pass) ve dijital yeşil sertifika (digital green certificate) gibi birçok uygulama söz konusu olan bu araçların birer örneğidir.

Sağlıkta sürdürülebilir organizasyonun gerçekleştirilmesinde enformasyon teknolojilerinden yararlanılmaktadır. Birçok ülke, en son teknolojilerin kullanılmasının sürdürülebilir bir sağlık sisteminin geliştirilmesine önemli ölçüde katkıda bulunduğu düşünülen bir sağlık bilgisi veya e-sağlık stratejisi geliştirmiştir (Coiera ve Hovenga, 2007, s. 15).

Türkiye'de de sağlık organizasyonlarının sürdürülmesi kapsamında HES kodu ve E-nabız gibi uygulamalardan yararlanıldı. Bu uygulamalar, bilgi paylaşımı ve bilgiye erişim gibi temel ihtiyaçların yanı sıra vakaların kayıt altına alınması noktasında işlevsel olarak kullanıldı.

Kurumsal sürdürülebilirliğe katkı sağlayan unsurlar göz önüne alındığında kayıt altına alma ve dijitalleşme, ürünleri hizmete göre yeniden tasarlama ile sürdürülebilirlik için araçlar oluşturma yoluyla verimliliği en üst düzeye çıkarmak karşımıza çıkmaktadır (Coiera ve Hovenga, 2007, s. 15). HES kodu sağlıkta sürdürülebilir için üretilen araçlardan biridir. HES (Hayat Eve Sığar), ""[k]ontrollü Sosyal Hayat kapsamında, ulaşım ya da ziyaret gibi işlemlerinizde kurumlarla ve kişilerle, Covid-19 hastalığı açısından herhangi bir risk taşıyıp taşımadığınızı güvenli şekilde paylaşmanıza yarayan bir koddur" (Sağlık Bakanlığı, 2023a). HES kodunun nasıl kullanılması gerektiği şu şekilde ifade edilmiştir (Sağlık Bakanlığı, 2023a):

> Bu kod sadece toplu taşıma araçları, toplu kullanım alanları gibi yerlerde geçirilecek süre boyunca bulaş riskini azaltmak amacına hizmet etmektedir. Covid-19 ya da temaslı olan vatandaşlarımız toplu ulaşım aracı kullanamayacaktır. Birlikte seyahat ettiğiniz diğer kişilerin sonradan Covid-19 testinin pozitif olması halinde sizi bilgilendirebilmemiz için kullanılır.

HES koduna erişimin üç farkı yolu vardır. Hayat Eve Sığar mobil uygulaması, e- devlet sistemi ve SMS (kısa mesaj) yoluyla koda ulaşmak mümkündür. Böylelikle HES kodu herkese açık ve erişilebilir bir uygulama olarak olası sağlık eşitsizliğinin de önüne geçilmiştir. Uygun maliyet ve "karekodlarım" gibi diğer uygulamalarla birlikte kod uygulaması güncel koşullara uyarlanabilir ve olası değişikliklere uyum sağlayabilir hale getirilmiştir.

Hayat Eve Sığar "uygulaması ile vatandaşlar, yaşadıkları bölgede ya da gitmek istedikleri lokasyondaki risk durumunu ve hastalık yoğunluğunu harita üzerinden görebiliyor, risk yoğunluğunun yanısıra, hastane, eczane, market, duraklar gibi acil ihtiyaçlarda bilinmesi gereken yerler de vatandaşlara gösteriliyor" (Sağlık Bakanlığı, 2023b).

Böylelikle HES uygulaması insanları bulaş riskine karşı korumaktadır. Koruyucu sağlık hizmetleri "[h]astalık daha ortaya çıkmadan önce alınacak tüm önlemleri kapsar. Sağlık koşullarının iyileştirilmesi, sağlığı bozacak faktörlerin yok edilmesi ve toplumun bütününe yönelik olan hizmetler" bu hizmet türü içerisinde yer alır (Kumbasar, 2016, s. 11). Sağlık sisteminin sürdürülebilir olması koruyucu sağlık hizmetleriyle fazlasıyla ilgilidir. Burada sağlık hizmetlerinin diğer sektörlerle entegrasyonunun sağlanması istendik sonuçlar için gereklidir. Sürdürülebilir sağlık sistemleri, sürdürülebilir toplulukların bir parçası olarak uygulanabilir (Schroeder vd. 2013, s. 78). Yine de vurgulamak gerekir ki "sürdürülebilir dünya için sürdürülebilir sağlık gerekiyor" (Borowy, 2014, s. 699).

KOVİD-19'un bulaştığı veya hastalarla temaslı olan kişilerin takibi, güvenli alanların (alışveriş merkezi, düğün vb.) insanlara aktarımı ve aşı durumu gibi birçok bilginin kayıt altına alınmasında HES kodundan yararlanıldı. Esasında "elektronik sağlık kaydı ve karar desteği gibi teknolojiler, sürdürülebilir sağlık hizmetleri için temel araçlardır" (Coiera ve Hovenga, 2007, s. 11).

Pandemi yönetimi ve sağlıkta sürdürülebilirlik; iyilik halinin devam ettirilmesi, sağlıklı yaşamın teşvik edilmesi, virüsün bulaşmasının engellenmesi ve koruyucu sağlık hizmetleriyle (temizlik, maske ve mesafe gibi) birlikte yürütülmüştür. Yeni normal hayat düzeninin formülü olarak ifade edebileceğimiz temizlik, maske ve mesafe söylemi pandemi yönetiminin temel içeriklerinden biri olmakla birlikte sürdürülebilir sağlık uygulamalarından da biridir. Söylem, "ortak varsayımlar aracılığıyla oluşturulan ve belirli bir konu hakkında insanların anlayış ve eylemlerini biçimlendirmeye hizmet eden düşünme ve konuşma çerçevesi"dir (Giddens & Sutton, 2014, s. 15).

Sağlık Bakanlığı insanları KOVİD-19'a karşı bilgilendirme ve rehberlik amacıyla afiş, broşür, uygulamalı eğitim programları ve kamu spotları hazırlamıştır. Şekil 2 temizlik, maske ve mesafeye dair hazırlanan videodan bir görüntüyü göstermektedir. Bakanlık üç tedbirde birleşelim mottosuyla salgına karşı korunma yollarını halka aktarmaktadır. Temizlik, maske ve mesafe söylemi Michel Foucault'un biyo-iktidar türünün bir örneğidir. Foucault biyo-politikayı şu şekilde ifade etmektedir: "Bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi ve bunları etkileyebilecek tüm koşullar önem kazanmıştır; bunların sorumluluğunun yüklenilmesi bir dizi müdahale ve düzenleyici denetim yoluyla gerçekleşir: İşte bu da nüfusun biyo-politikasıdır" (Foucault, 2012, s. 99).

Şekil 2. Sağlık Bakanlığı Kamu Spotu (youtube, 2023).

Karantina, insanların faaliyetlerinin kısıtlanması veya hasta olmayan ancak hastalığa maruz kalabilecek kişilerin ayrılmasıyla birlikte bulaşıcı virüs veya hastalığa karşı hastalık belirtilerinin izlenmesi ve vakaların erken tespiti anlamına gelmektedir. Karantina ve izolasyon farklıdır. İzolasyonda hastaların birbirlerine salgını bulaştırmalarını engellemek için ayrı yerlerde tutulmaları söz konusudur (WHO, 2020, s. 1). Gelecek adına sürdürülebilir sağlık sistemine ulaşmak için hastalık yükünün azaltılması, sağlıklı alışkanlıkların geliştirilmesi, sağlıklı tüketimin teşvik edilmesi ve halk sağlığını koruyan bir çevre geliştirilmesi teşvik edilebilir (World Economic Forum, 2013, s. 4).

Salgınlara karşı bağışıklığı sağlamanın en etkili yollarından biri aşılamadır. Aşılama "zayıflatılmış virüs ya da bakterilerin ya da bunların antijenik parçalarının vücuda verilerek yapay bağışıklık elde edilmesidir" (Bozkurt, 2018, s. 71). Aşılama koruyucu sağlık hizmetlerinden biridir. Esasında pandemi sürecinde sağlıkta sürdürülebilirlik adına yapılan HES kodu, karantina, aşılama ve temizlik, maske ve mesafe söylemi koruyucu sağlık hizmetlerinin somut örnekleridir. Koruyucu sağlık hizmetleri,

> … hastalıkların meydana gelmemesi için gerekli önlemlerin alınması, bulaşıcı hastalıklarla savaş, hijyen, hastalık sonrası rehabilitasyon konusunda hastaya ve yakınlarına danışmanlık verilmesi, topluma hastalık ve sağlık konularında eğitim verilmesi, beslenme ve hayat tarzını değiştirmekle hastalıkların önlenmesi gibi konuları içeren; tedaviden önce önlemeyi ön plana alan sağlık hizmetlerinin bütünüdür (Aktaran Basan ve Bilir, 2016, s. 45).

Koruyucu sağlık hizmetleri sürdürülebilir sağlık için gerekli pratik ve uygulamaları içermektedir. Bu bağlamda halkın sağlığını koruma, geliştirme veya olası hastalıklara karşı insanların koruma, bilgilendirme ve rehberlik gibi hizmetler halkın sağlık durumunu ilgilendirdiği gibi sağlığın ekonomik yönünü de ilgilendirmektedir. Sürdürülebilir kalkınma, ihtiyaçların karşılanmasında bugünün ve geleceğin koşullarını göz önüne alarak ihtiyatlı davranmayı vurgulamaktadır. Artan nüfus ve sağlık harcamalarına karşı sürdürülebilir kalkınma hedefine ulaşılmasında sağlık hizmetlerinin de sürdürülebilir olması gerekmektedir.

Sonuç

Küreselleşme, akışkan gündelik hayat ve insanların artan hareketliliği (özellikle göç ve turizm) bireysel ve toplumsal düzeyde bulaşıcı hastalıklarını yayılımını kolaylaştırmıştır. Modern dönem insanı için iş, eğitim ve turizm gibi mobilize olmayı gerektiren talepler farklı grup ve ülke vatandaşlarının çoğulcu sosyal çevre içerisinde bir arada bulunmasın imkânını ortaya çıkarmıştır. Özellikle ulaşım ve iletişim endüstrisinin gelişimiyle şekillenen akışkan yaşam tarzı ve karşılıklı etkileşimin tüketim ideolojiyle bezenen yapısı sağlık açısından rasyonel olmayan talepleri öne çıkarmaktadır. Bir toplumsal kurum olarak sağlık, her geçen gün artan dünya nüfusu ve risk toplumunun öngörülemeyen sonuçlarıyla birlikte her geçen gün işlevini artırmaktadır. Artan talepler ve hizmet ücretleriyle modern devletler için ciddi bir yük olan sağlık hizmetleri, refah devleti uygulamaları ve salgınlarla şekillenen bir endüstri haline dönüşmüştür. Dolayısıyla sürdürülebilir kalkınmanın temel koşullarından biri olan sağlıkta sürdürülebilirlik, dijital teknolojinin getirdiği araç ve imkânlarla birlikte yeni bir boyuta taşınmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de pandemi sürecinde yararlanılan HES kodu ve e-nabız gibi dijital uygulamalar bu durumu örneklendirmektedir. Dijital araçların yanı sıra halk sağlığı adına uygulanan karantina, aşılama ve temizlik, maske ve mesafe söylemi gibi koruyucu sağlık hizmetleri çok kültürlü toplumsal yaşama yönelik sürdürülebilir sağlık düzenini üretmiştir. Sağlıkta sürdürülebilirlik, bütüncül sağlık anlayışıyla birlikte bireysel olduğu kadar ve gruplar açısından da sağlığı korumayı hedefleyen yaşam tarzının pratiği olmuştur.

KAYNAKÇA

Akalın, M. A. (2015). *Sağlığa ve hastalığa toplumcu yaklaşım.* İstanbul: Yazılama Yayınevi.

Akbal, A. (2008). *Sağlığın değişen anlamı*. A. Kasapoğlu, (Ed.), Madalyonun iki yüzü: hastalık ve sağlık içinde (39-76). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Arslantaş, D. (2019). *Temel sağlık hizmetleri kavramı*. D. Arslantaş, (Ed.), Temel sağlık hizmetleri içinde (2-21). Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Baloğlu, B. (2006). *Ekonomik ve sosyolojik bakış açısıyla sağlık ve hastalık.* İstanbul: Der Yayınları.

Basan, N. M., Bilir, N. (2016), Koruyucu sağlık hizmetlerinde önleme çelişkisi ve nedenleri. *TAF Preventive Medicine Bulletin,* 15(1), 44-50.

Baudrillard, J. (2010). *Tüketim toplumu - söylenceleri, yapıları* (Çev. H. Deliceçaylı, F. Keskin). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (2018). *Akışkan hayat* (Çev. A. E. Pilgir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Beck, U. (2011). *Risk toplumu- başka bir modernliğe doğru* (2. Baskı) (Çev. K. Özdoğan ve B. Doğan). İstanbul: İthaki Yayınları.

Borowy, I. (2014). Sustainable health: the need for new developmental models. *Bull World Health Organ,* 92, 699.

Bozkurt, H. B. (2018). Aşı Reddine Genel Bir Bakış ve Literatürün Gözden Geçirilmesi, *Kafkas J Med Sci*, 8(1), 71-76.

Breslow, L. (Ed.) (2002). *Encyclopedia of public health* (Cilt 3). New York: Gale Group.

Coiera, E. ve Hovenga, E. J. S. (2007). Building a Sustainable Health System, *IMIA Yearbook of Medical Informatics*, 11-18.

Corpuz, J. C. G. (2021). Adapting to the culture of 'new normal': an emerging response to COVID-19. *Journal of Public Health,* 43 (2), 344-345.

Detels, R. ve Chuan Tan, C. (2015). The scope and concerns of public health. *Oxford Textbook of Global Public Health* (6. Baskı) içinde (3-18). United Kingdom: Oxford University Press.

Echegaray, F., vd. (2021). *Sustainable lifestyles after covid-19* (1. Baskı), London: Routledge.

Etzioni, A. (2011). The new normal. *Sociological Forum*, 26 (4), 779-789.

Foucault, M. (2012). *Cinselliğin tarihi* (4. Baskı) (Çev. H. U. Tanrıöver). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Foucault, M. (2015). *Biyopolitikanın doğuşu* (1. Baskı) (Çev. A. Tayla). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Giddens, A. (2005). *Sosyal teorinin temel problemleri* (1. Baskı) (Çev. Ümit Tatlıcan), İstanbul: Paradigma Yayıncılık.

Giddens, A. (2014). Modernliğin küreselleşmesi. *Küresel dönüşümler*. (2. Baskı) D. Held ve A. McGrew, Haz. içinde (81-87). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Giddens, A. ve Sutton, P. W. (2014). *Sosyolojide temel kavramlar* (Çev. A. Esgin). Ankara: Phoenix Yayınevi.

Hacker, (2020). *İnsanlar, salgınlar ve mikroplar* (Çev. B. Hertsch ve M. F. Hertsch), İstanbul: Runik Kitap.

Hamlin, C. (2015). The history and development of public health in developed countries. *Oxford Textbook of Global Public Health* (6. Baskı) içinde (19-36). United Kingdom: Oxford University Press.

Kumbasar, A. (2016). *Sağlık politikaları*. İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.

Macionis, J. J. (2013). *Sosyoloji*. (13. Baskı) (Çev. Ed. Vildan Akan). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

McLuhan, M. (1962). *The Gutenberg galaxy*. Kanada: The University of Toronto Press.

McLuhan, M. ve Powers, B. R. (2020). *Global köy*, İstanbul: Scala Yayıncılık.

Oliver, S. (2017). Public consumer participation in policy and research. H. K. Heggenhougen, (Ed.), *International encyclopedia of public health* içinde (408-415). Holland: Elsevier.

Raghavan, A. Demircioglu, M. A. ve Orazgaliyev, S. (2021). *COVID-19 and the New Normal of Organizations and responsibility social life and culture of ındonesian society*. 3rd International Conference on Environmental Geography and Geography

Education, 1-10.

Schirnding, Y. V. (2002). Health and sustainable development: can we rise to the challenge?. *Lancet*, 360, 632-637.

Schroeder, K., Thompson, T. Frıth, K. ve Pencheon, D. (2013). *Sustainable healthcare*. (1. Baskı). United States of America: Wiley Blackwell.

Sherman, I.W. (2020). *Dünyamızı değiştiren on iki hastalık* (5. Baskı) (Çev. E. Tümbay ve M. A. Küçüker), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Slattery, M. (2014). *Sosyolojide temel fikirler* (6. Baskı) (Çev. Ö. Balkız), Bursa: Sentez Yayıncılık.

Sundawa, D., Logayah, D. S. ve Hardiyanti, R. A. (2021). New normal in the era of pandemic covid-19 in forming Responsibility Social Life and Culture of Indonesian Society, *3rd International Conference on Environmental Geography and Geography Education*, doi:10.1088/1755-1315/747/1/012068.

T.C Sağlık Bakanlığı, (2023a). *HES kodu nedir?* https://hayatevesigar.saglik.gov.tr/hes.html. (Erişim tarihi: 15.07.2023).

T.C Sağlık Bakanlığı, (2023b). *Hayat eve sığar*. https://hayatevesigar.saglik.gov.tr/HES.pdf (Erişim Tarihi: 15.07.2023).

T.C Sağlık Bakanlığı, (2023c). *COVID-19 Kamu spotu*. Erişim adresi: https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66175/covid-19-kamu-spotu.html.

TC. Sağlık Bakanlığı (2020). *Pandemi*. https://covid19.saglik.gov.tr/TR-66494/pandemi.html, (Erişim Tarihi: 21.07.2023).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, (2019). *Sürdürülebilir kalkınma amaçları değerlendirme raporu.* https://www.sbb.gov.tr/wp-

content/uploads/2020/03/Surdurulebilir-Kalkinma-Amaclari-Degerlendirme-Raporu_13_12_2019-WEB.pdf.

United Nations, (2023). *Department of economic and social affairs sustainable development*. https://sdgs.un.org/goals#history. (Erişim Tarihi: 17.05.2023).

United Nations. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development*: Our Common Future. Erişim adresi: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf.

Weiss, G. L. ve Lonnquist, L. (1994). *The sociology of health, healing, and illness*. USA: Prentice-Hall.

World Economic Forum (2013). *Sustainable health systems – visions, strategies, critical uncertainties, and scenarios*. Erişim adresi: http://www3.weforum.org/docs/WEF_SustainableHealthSystems_Report_2013.pdf

World Health Organization (WHO). (2020). *Considerations for quarantine of individuals in the context of containment for coronavirus disease (COVID-19).* Erişim adresi: https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/331299/WHO-2019-nCov-IHR_Quarantine-2020.1-eng.pdf

World Health Organization. (2022). *What is the WHO definition of health?*. https://www.who.int/about/who-we-are/frequently-asked-questions (Erişim Tarihi: 13.11.2022).

Worldometers. (2023). *Covıd-19 coronavırus pandemıc*. https://alliedhealth.lsuhsc.edu/CL/CE/Fall2020/TheHistoryofPandemics-HandoutColor.pdf. (Erişim Tarihi: 11.02.2022).

İdeolojik Ve Politik Paradigmaların Sinemaya Yansımaları: Davaro Filmi Örneği

İBRAHİM ETHEM GÜRBÜZ

1. GİRİŞ

Sinemanın temel yapı taşlarından biri olan kameranın ideolojik bir aygıt olup olmadığı, sinemanın gerçeği yansıtıp yansıtmadığı süreğen bir tartışma konusu olmakla birlikte pek çok eser gibi filmlerin de içinden çıktıkları toplumun kültürel benliğinden izler taşıdığını söylememiz mümkündür (Bakır vd., 2008). Bir toplumun ideolojileri ve politikaları hakkında fikir sahibi olmak için o toplumun ürettiği filmler üzerine bir inceleme yapmak gerekmektedir. Zira bir film yalnızca onu ortaya çıkaran yönetmenin ya da film ekibinin eseri değil aynı zamanda içinden çıktığı toplumun da eseri sayılmaktadır (Keser, 2014). Nitekim sinema toplumda yaşanan olaylara ayna tutarak olayların görünmeyen yüzünü ortaya çıkarabilme, izleyiciyi harekete geçirebilme gücüne sahiptir (Yıldırım, 2018). Sinema; insanların en gizli ve en aleni arzularını, korkularını şekillendirebilen bilinçaltı işlevi görmektedir (Diken, 2010). Öyle ki bu araştırmada ele alınan "Davaro" filmi de; töre, kan davası, başlık parası, ağalık üzerine kurgulanmıştır. Düzeni korumaya yönelik olaylar ve söylemler; geleneksel yapıdaki iktidar ilişkilerini sorgular niteliktedir. Bu bakımdan sinemanın ideolojik ve politik unsurlar içerisindeki yerine derinlemesine bir açıdan bakmakta fayda vardır.

1.1.İdeolojik Yapının Sinemaya Yansımaları

Tarihsel süreç içerisinde ideoloji kavramı ele alındığında ilk olarak 18. yüzyılda, Destut de Tracy tarafından tanımlandığı görülmektedir. Tracy'e göre bu kavram; ahlak, ekonomi, politika gibi olguları kapsamakla birlikte entelektüel çevrenin hâkimiyet altına alındığı bir terminoloji veya entelektüel bir tasarı anlamlarına da gelmektedir. Grekçe 'Eidos' ve 'Logos' sözcüklerinin bir araya gelmesiyle oluşan ideolojinin kelime anlamı ise "fikirlerin bilimidir" (akt. Arın, 2020). Bu tanımların ötesinde, ideoloji kavramına çok farklı perspektiflerden bakmak da mümkündür. Öyle ki geçmişten günümüze dek ideoloji; çeşitli düşünür, siyasetçi ve teorisyenler tarafından birbirinden farklı biçimlerde ele alınmış ve bu terimin böylesi zengin bir yorum çeşitliliğine sahip olması sınırlarının ne kadar geniş olduğunu ortaya koymuştur. Bu bilgiler doğrultusunda ideolojinin; politika, kültür, siyaset, sanat ve tarih gibi insan yaşamını şekillendiren kavramların tam odağında yer aldığı söylenebilir (Eğilmezer, 2014).

Ünlü düşünürlerin ideoloji kavramına ilişkin yorumlarından birkaçı sıralanacak olunursa: "Doğru düşünme bilimidir (Destutt de Tracy); Birtakım eksantrik adamların acayip fikirleridir (Napoleon); Ters/yanlış bilinçtir (Marx); Bir sınıfın dünya görüşüdür (Lenin); Toplumu bir arada tutan bir sıvadır (Gramsci); Maddi bir pratiktir (Althusser)" (Bakır vd., 2008). Eagleton'a göre ise ideoloji, baskıcı bir siyasi iktidarın ayakta durmasını sağlayan aldatıcı bir düzendir. Eagleton ideolojinin toplumsal bağlardan ayrı tutulamayacağını ifade eder ve egemen toplumsal sınıfların maddi çıkarlarını yansıtan aynı zamanda yönetimlerini destekleyen fikirler olarak görür (akt. Sucu, 2013). Eagleton ideoloji kavramının bu kadar geniş bir alanı

kapsamasını kullanışsız bulmuş ve toplumu yanlış yönlendiren bu fikirlerin yönetici sınıfın çıkarlarını temsil ettiğine vurgu yapmıştır. Eagleton'a göre, ideoloji kavramı göstergeler, anlamlar ve değerler kapsamında iktidarın yenilenmesine katkıda bulunur ve ayrıca siyasal çıkarlar ile söylem arasındaki geçerli durumu yansıtır (Eagleton, 1996, s. 304).

İdeolojik yaklaşımın sınırları Marksist kuram düşünürleri tarafından çizilmiştir. Özellikle Marx ve Engels'in bu kavrama getirdikleri açıklamalar ideoloji çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Marx ve Engels bütün çağlarda hâkim olan düşüncenin, egemen sınıfın düşüncesi olduğunu söyler. Egemen sınıf elinde bulundurduğu ideolojik aygıtlar sayesinde maddi üretim araçlarına hükmettiği gibi zihinsel üretim araçlarına da hükmeder böylece kendi düşüncelerini tüm sınıflara yayarak hâkim düşünceye yön verir (Medin & Kaymak, 2021). Marksist teorisyenler ideolojiyi toplumun ayrılmaz parçası olarak görürler. Öyle ki o olmadan toplumlar varlıklarını sürdüremez. Bu nedenle ideoloji, toplumsal gerçekliği "toplumsal" olarak kurgulanmakta ve "gerçek" yaşam koşullarını ideoloji ile birlikte sunmaktadır. Bu tanımlama ise bizi Marx ve Engels'in de ifade ettiği gibi "yanlış bilinç" düşüncesine götürür. Althusser ise "yanlış bilinç" ifadesinin karşısında durur. Ona göre ideoloji, insan zihni tarafından değil aksine insanların düşüncelerini yönlendiren kilise, cami, medya, okul gibi yapılarca üretilmektedir ve topluma yön vermektedir (Zengin, 2018).

Althusser'e göre ideoloji, üretim ilişkileri ve bu ilişkiler odağında ortaya çıkan kişileri yöneten samimi ilişkilerden ziyade, bireylerin boyun eğerek kurdukları yapay ilişkilerdir (Orhangazi, 2012). Bireyler egemen olan görüşleri ideoloji aracılığı ile özümser ve sisteme uyum sağlar (Sucu, 2013). Althusser'e göre ideolojinin doğasında fikirlerden ziyade maddi bir varoluş vardır ve bu var oluş kendi akli iradesiyle yaşadığına inanan kişilerin maddi edimlerden beslenir (Orhangazi, 2012). Marx ideolojiyi doğruları yansıtmayan bir ayna olarak ifade ederek en yalın gerçekleri bile efsaneleştirdiğini vurgular, bununla birlikte gerçeklik ideolojiden bağımsız da düşünülemez (Tosun, 2007). Bu açıdan bakıldığında sinemanın gerçeğe benzerliği onun büyülü doğasına kolaylıkla kendimizi bırakmamızı ve onun iletilerine teslim olmamızı kolaylaştırıcı bir unsur olmuştur (Wayne, 2011, s. 37, akt., Aktaş, 2018).

İdeoloji kavramı ile baskıcı politikalar ve bu amaca hizmet eden seçkin filmler arasında bir ilişki kurulmaktadır (Erkılıç, 2015). İdeoloji kavramı üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Gramsci'nin vurguladığı önemli kavramlardan biri olan hegemonya kavramı, iktidar, kültür ve ideoloji kavramlarını içine alan ve bu kavramlarla bütünleşen bir yapıyı ifade eder (Arın, 2020). Gramsci, tarihsel bir gerçekliğe dayandırdığı ideoloji kavramını belli kalıplara sokmamıştır. Marx'ın düşünceleri ile benzeşik olarak ideolojinin, devletlerin elindeki baskı ve propoganda aracı olarak işlevini sürdürdüğünü ifade etmiştir. Yine Gramsci'nin düşüncelerinden büyük oranda etkilenen önemli Fransız düşünür Louis Althusser ise ideolojiyi sivil toplumun devletleştirilmesinin aracısı olarak görmüştür (Eğilmezer, 2014). Althusser'in ideolojiye getirdiği yeni yorum, onun fikirlerinin Marksist düşünürlerden ayrıştığı nokta; Marx'ın "yanlış bilinç" tanımlamasından farklı olarak, ideolojinin bilinçaltında şekillenen toplumsal bir yapı olduğunu ifade etmesinden kaynaklanır (Zengin, 2018). Althusser'e göre ideoloji zihne hükmeden onu istediği kalıplara sokabilen bir düşünce sistemidir. Yönetici ve yönetilen sınıfın temsilleri olarak gördüğü bu sistem aslında göstermelik temsillerdir. Burada yaşanan kaos ve insanların temsiller alanındaki çabaları bir tür yanılsamadır ve verdikleri mücadele sonuçsuz kalmaya mahkûmdur (Tuğcu, 2016).

Eaglton ideolojinin "dil" veya bir anlamlandırma meselesi olmadığını iktidarın belirli sözler üzerinde etki yarattığı bir söylem meselesi olduğu üzerinde durur (Eagleton, 1996, s. 307). Söylem, içsel özelliklerin yanı sıra dilsel göstergesel boyutlara odaklanır. İdeoloji ise daha çok dışsal boyutların odağında tecrübe edilen yaşanmışlık ve çıkar kavramıyla nasıl bağ kurulduğunu anlamamızı sağlar (Purvis & Hunt 2014). Yaşam, söylem ve ideolojiden ayrı

tutulamaz. Toplumsal sürecin başlamasıyla üretilen, geliştirilip dönüştürülen bu kavramlar medya metinleri ve tüm içeriklerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Görsel unsurlarla destekli bir anlatı aracı olan sinema anlam yaratma sürecinde yeniden üretmenin en etkili yoludur. Yine söylem ve ideolojinin birlikte kullanmanın gerekliliğini vurgulayan K. Matta, söylemin her dilde var olma anlamında kullanıldığını, ideolojinin ise bu varlık süreci içerisinde farklı söylemlerde ve farklı oranlarda ikamet etmek olarak tanımlandığını vurgulamaktadır (Aytekin, 2018).

Althusser, devletin kendi ideolojilerini devam ettirmek amacıyla sahip olduğu baskı ve ideolojik araçları kullandığını, ideolojik aygıtların ideoloji, baskı aygıtlarının ise baskı ve zor kullanma yoluyla uygulandığını ifade etmektedir. Hükümet, ordu, polis, mahkemeler ve hapishaneler devletin baskı aygıtları olarak tanımlanırken; ideolojik aygıtlar ise dinsel, eğitsel, hukuki, siyasal, kültürel kurumları ve kitle iletişim araçlarını içermektedir. Bu bilgiler çerçevesinde ideolojik bir işleyişi olan sinema da devletin ideolojik aygıtı olarak işlevini sürdürür (Arın, 2020). Althusser, devletin ideolojik aygıtlarının işlevinin, egemen ideolojiyi dayatmak olduğunu eğer bir dayatma varsa bir direnme olduğunu ve bu mücadelenin sınıfsal bir mücadelenin yansıması olduğunu ifade eder (Althusser, 1995, s. 133). Althusser ideolojiyi daha çok söylemsel ve dilbilimsel olarak ele almakta ve düşüncelerini medya odağında oluşturmaktadır. Kitle iletişim araçları, devlet tarafından kontrol edilmese bile içeriğini devletin politikaları doğrultusunda düzenler (Tuğcu, 2016). Althusser'in de ifade ettiği gibi ideoloji, dini törenler, kitle iletişim araçları, gazeteler, radyolar, filmler aracılığı ile sürekli yayılım gösterir. İdeolojiler kitle iletişim araçları var olduğu sürece köklerini salmaya, toplumları etkilemeye ve onlara yön vermeye devam edecektir (Sucu, 2013). Althusser'in ideoloji kavramsallaştırmasında, bilinç ve bilinç dışı tasarımlar öznenin anlayışına bağlı yapılandırılır. Ona göre ideolojinin bir yanılsamadan ibaret olmadığı, onun ideolojiyi gerçekle uyumsuz anlamsal bir akış olarak ele aldığı anlaşılmaktadır (Zengin, 2018).

İnsanların sahip olduğu inanç ve düşünceler dünyayı anlamlandırmasında önemli bir yere sahiptir. İnsan doğası gereği evreni ve evrendeki her olayı olduğu gibi görmek yerine istekleri ve inançları doğrultusunda yorumlama eğilimindedir. Althusser'e göre ise bu durumun temelinde ideolojik düzenin etkisi vardır. İdeolojik düzen insanları çepeçevre sarmalamakta, evrendeki olaylara tarafsız bir şekilde anlam yüklemek imkânsız hale gelmektedir. Sözlü iletişimin ilk evresinden kitle iletişim araçlarına ve ileri bir evreyi ifade eden yeni medya teknolojilerine baktığımızda ideolojinin taşıyıcısı olduğunu görmekteyiz (Sucu, 2013). Yeni medya kaynakları her ne kadar bizlere özgürlüğü vadediyor gibi görünse de aksine iktidar sahipleri bu medya araçları vasıtasıyla birçok kanaldan ideolojilerini yaymaya devam ederek insanların düşünce yapılarına hükmetmekte, zihin yapılarını değiştirerek belli kalıplara sokmaktadır. İdeolojik bir aygıt olan sinema ise manipüle etme görevini sanatsal bir gerçeklikle yerine getirmektedir (Arın, 2020).

Her toplumda egemen ideolojinin karşısında ona muhalif olan ideolojiler de bulunur (Bakır vd., 2008). L. Camolli ve Narboni bu konuda; sinemanın gerçekliği yeniden ürettiği, film yapımının araçlarının ve tekniklerinin gerçekliğin birer parçası olduğu, gerçekliğin ise egemen olan ideolojinin söylemlerinden başka bir şey olmadığına vurgu yaparak açıklık getirir. Bu bakış açısı odağında kameranın tarafsız ve gerçekleri yansıtan bir yapı olduğu anlayışına dayanan klasik sinema kuramı oldukça gerici bir düşünce olarak kalmıştır. Bir film çekerken, olayları gerçeklik süzgecinden değil ideolojinin süzgecinden geçirerek yeniden üretmek bir zorunluluk haline dönüşür (akt. Bakır vd., 2008). Egemen güçler için iyi birer yapıtaşı olan ideolojik filmler, toplumu yönlendirme, saptırma, baskı altına alarak sınırlandırmaya olanak sağlayan göstergelerdir (Erkılıç, 2015).

Sinema, sosyal gerçekliği yansıttığı oranda ideolojik işlevini yerini getirmiş olacaktır. Ezilenlerin kendilerini ezen sisteme gönüllü dâhil etmeleri, Marksist ideoloji kuramının yansımalarıdır. Kültürel temsiller ise sistemin parçasıdır ve temsil meselesinde dikkat edilmesi gereken bir nokta ideolojinin tehdit olarak gördüğü unsurlar karşısında savunmaya geçmesidir. Anlaşıldığı üzere tehdit altında olma düşüncesi savunma mekanizmalarını harekete geçirmektedir. Hollywood da yer bulan idealleştirilmiş temsil ise bireyi rahatlatarak bireyler üzerindeki gerçeği görme algısına gölge düşürmektedir (Aktaş, 2018).

Sinema bilinçli olsun ya da olmasın ideolojilerin dolaşım sürecine aracılık eder. Bu nedenle sinemanın desteklediği dünya görüşü önem kazanır. "Gerçeklik izlenimi" olarak ifade edilen kendi öz ideolojileri onu anlamamıza aracılık eder. İzleyici perdeye yansıyan olaylara gerçeklik atfeder. Fargier'e göre perdeye yansıyan var olan gerçekliğin yansımasından ziyade, biçimlenmiş bir düzenin yansımasıdır (Orhangazi, 2012). Fargier sinemanın ideolojik bir mesele olduğu üzerinde durur. Ona göre bir film, sınıf mücadelesini gizleme veya yeniden canlandırma gücünü elinde bulundurur. Bu, filmin kendine özgü ilişkisiyle açıklanabilir. Fargier, sinamayı belirgin bir biçimde politik görmez. Sinema, bir ürün ortaya koyarken bir makine gibi araçsal bir görev üstlenmez onun etkisi işleyiş üzerinedir ve bu dolaylı etki ideolojik etkisini ortaya çıkarır. Fargier'in sinemanın etkisini ortaya koyarken söyledikleri dikkat çekicidir: "Film, yabancılaşmış üreticiler olan işçilere, koşullarının doğal ve normal olduğu düşüncesini tekrarlayarak aşılayan bilmesinlerci ideolojinin propagandasını yapar." Bu bağlamda ele alınacak olunursa sinema ve ideolojinin iç içe geçmiş birbirine hizmet eden yapılar olduğu söylenebilir (Orhangazi, 2012).

Ana akım sinemanın öncüleri olan Hollywood ile ABD sineması, büyük prodüksüyonlar vasıtasıyla ideolojilerini geniş kitlelere yayarken kitlelerin zihinlerini kontrol altında tutabilmektedir. Hollywood yapımı filmler büyük oranda Amerikan ideolojisine hizmet etmektedir. Filmlerin konu aldığı savaş ve ulusal güvenlik içerikli yapımlar vasıtasıyla ideolojinin dolaşıma sokulmasını sağlamaktadır. Michael Ryan ve Douglas Kellner, politik kamera adlı eserlerinde toplumda yaşanan değişimin ve dönüşümün sinema sektörüne yön verdiğini, sinemanın içerik belirlemede toplumu referans aldığını ve ideolojiye yön verenin toplumsal değişimler olduğunu vurgulamışlardır (akt., Medin & Kaymak, 2021). Amerika'da yaşanan siyasal olaylar ile sinema içerikleri paralellik göstermiş, Amerikan siyaseti, iç ve dış politikaları doğrultusunda, film yapımlarının içeriklerini oluşturarak kamuoyunu yönlendirmiştir. Politik görüşlerini meşrulaştırmak için ise kendilerinin tehdit altında olduğu algısını yaratmışlardır (Medin & Kaymak, 2021). İdeoloji, geçmişte olduğu gibi günümüzde de insanların davranışlarına yön vermede iktidarın elindeki en büyük silah olmayı sürdürmektedir ve ideolojinin bu etkinliği insanoğlu var olduğu sürece devam edecektir (Sucu, 2013).

1.2.Politik Yapının Sinemaya Yansımaları

Politika kavramı toplumu ilgilendiren konuların bütününü "polis"i yani devleti ve onun ideolojilerini ifade eder. Her tür etkileme, biçimlendirme çabası ve buna yönelik amaçların uygulanmasının biricik yoludur (Atayman, 2012). Aristo'nun iki bin yıl öncesinde yazdığı önemli eseri Politika'da, politika kavramını "üstün bilim" olarak ele almış ve onu bilginin en üstünü olarak ifade etmiştir (Gümüş & Öztürk, 2019). Kapani (1988, s. 18) ise politika kavramını şu şekilde açıklamıştır: "Toplumsal bütünlüğü ve uzlaşıyı sağlamaya, özel çıkarları genel yararlara döndürerek ortak bir diyalog ve iyilik oluşturmaya yönelik idealist ve ütopik bir toplum düzeni kurma çabasını ifade etmektedir". Kapani, politikanın özgür ve bağımsız bir ortamın varlığını işaret etmesi gerektiğini de vurgular (akt., Eğilmezer, 2014).

"Politika ile sinema" arasındaki ilişkiyi anlayabilmek için sinema tarihine doğru bir yolculuğa çıkarsak; Rus devrimine, Nazi propaganda filmlerinden Hollywood'un anti-Nazi

filmlerine; Soğuk Savaş yıllarının bilim-kurgularından Vietnam Savaşı'nı konu edinen filmlere kadar birçok filmi derinlemesine analiz ederek üzerine düşünmeliyiz (Atayman, 2012). Sinema öylesine kapsamlıdır ki içerisinde bütün sanatlardan bir parça taşır. Bu durumda onun, bütün sanatların taşıyıcısı olduğu gerçeğinden yola çıkarak bütün sanatlar gibi onun da politik olmasının kaçınılmaz bir durum olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Sinema toplumun siyasal dönüşümünün yanında toplumla ilgili olan bütün konuları ele alır. Sinemayı politik kılan da bir bakıma politik olan toplumun kendisidir. Siyaseti odağına alan sinema siyasallaşır, siyasetin temelinde ise çıkar odaklı iktidar çatışmaları vardır. Sinema tam bu noktada devreye girer ve iktidar savaşlarına yön vererek politik güçlere hizmet eder (Yıldırım, 2018). Kitleleri etkilemekte bu denli etkili bir anlatı aracı olarak sinema, kitleleri politik iletilerle pasivize ederek toplum sorunlarına yabancılaşmış, duyarsızlaşmış, eleştiri yeteneğini kaybetmiş, belli kalıplara bürünmüş bir kitle haline dönüştürmüştür (Yıldırım, 2018). Yaşamın gerçekliğinden malzeme çıkaran sinema tarihi olayları perdeye taşırken yönetmenin sahip olduğu entelektüel bakış açısından da büyük ölçüde etkilenir (Sunal & Asal, 2019).

Siyasal anlamda üretilmiş her sanat eserinin özünde doğal ve kaçınılmaz olarak ideolojik bir boyut yatmaktadır, tespitini yapmanın mümkün olduğunu söylemiştik. Bu nedenle politika ve onun özünde yatan ideoloji, konumuzun özünde olan sinema sanatının siyasal yüzüyle doğrudan ilişkilidir (Eğilmezer, 2014). Siyasi içerikli filmler yapan yapımcılar, birbiriyle iç içe geçmiş olan ideoloji ve politikaların insan hayatıyla olan ilişkisini göstermeyi amaçlamaktadır. Sinemadaki çeşitli ayrımlar ise (açık ideolojik sinemaya karşı gizli ideolojik sinema, ideale karşı kişisel ve genel karşıtlıklar gibi) ideolojik olan ile siyaseti keşfetmemizi ayrıca sinemadaki ideolojinin gizli ve açık olan yanlarını görmemizi olanaklı kılmaktadır (Yıldırım, 2018). Toplumsal bir varlık olan insanın, görsel ve işitsel ögeleri kullanabilme yeteneği sinemanın politikayla olan ilişkisini başlatarak politik filmlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır (İnce, 2009). Ulus Beker'in de ifade ettiği gibi hayat politik bütünün temsilidir ve hayatın her bir karesinde görebileceğimiz bu politiklik doğal olarak filmlerin içeriklerine de nüfuz etmiştir (Atayman, 2012). Sinema, tıpkı politika gibi dünyayı ve toplumları değiştirme amacına hizmet eder hale gelmiştir. Kendine has yöntemleri kullanarak Hollywood filmleri aracılığıyla kapitalist sistemin sorgusuzca devamlılığına hizmet eden filmler, ulaştığı kitleler üzerindeki etkisinin büyüklüğüyle güç odakları tarafından ayrılmaz bir ikili gibi görülerek yaşama yön vermiştir (İnce, 2009).

Toplumlar üzerinde hâkimiyet kurmak için bir araç olarak kullanılan sinema, kültürel bakımdan içi boşaltılmış tamamen politik ve ekonomik bir araç edasıyla Hollywood sinemasına hizmet vermektedir. İzleyicinin düşünmesine izin vermeyen, tüketim kültürü üzerine kurulu mutlu sonla biten hikâyelerin eşlik ettiği ama tamamen bir ideoloji üzerine kurulu olan Amerikan liberalizmini zihinlere kazıyan filmlerle sinema, kültürel hâkimiyetin de temsilleridir (İnce, 2009). İnsanların olaylara bakış açıları, olayları yorumlamasında ve algılamasında belirleyici unsurdur. Bu bakış açılarının ise kameranın sihirli hareketleriyle adeta ele geçirilebileceğini fark eden diktatörler, sinemanın fikirleri zihinlere yerleştirmedeki büyülü gücünü ticari ve ideolojik her türlü amaçları doğrultusunda kullanmışlardır. Scognamillo (2003, s. 105) sinemayı bir güç unsuru olarak görmüş, insanların düşüncelerini değiştirmenin farklı yollarını keşfetmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, dikkatini çeken bu durumu kullanmak için propaganda faaliyetlerine girişmiştir. "ABD'de, Nazi Almanya'sında, Sovyet Rusya'da, Faşist İtalya ve İspanya'da, Fransa'da, İkinci Dünya Savaş'ı başlamak üzereyken Halk Cephesinin savunuculuğunu yapmış, Japon halkını savaşa, savaşlara (ve Hiroşima'nın sonrasına) hazırlamış, Küba'da ve Güney Amerika ülkelerinde direnişçi ve devrimci olmuş, Çin'de Mao'cu ve eski Demir Perde ülkelerinde 'duvar dönemi' Doğu Almanya'da komünizmin borazanlığını yapmış, yapmak zorunda kalmıştır" (İnce, 2009).

Giglio (2000, s. 11) ise, her filmin bir anlamının ve izleyiciye vermek istediği bir mesajın olduğunu söyler. Politik film türlerinde mesajlar kodlanarak bir propaganda aracına dönüşür (Yıldırım, 2018) II. Dünya Savaşı ve sonraki süreçte siyasal, ekonomik, askeri ve toplumsal olarak yoğun dönüşümün yaşanması, sinemanın etkili bir şekilde kullanılma sürecini başlatan önemli faktörlerden olmuştur. Politik filmler II. Dünya Savaşı'yla beraber siyasetin çöküşüne sıklıkla vurgu yaparken topluma birtakım sorgulamalar yapmaları için bakış açıları da sunmuştur. Politik filmler, Soğuk Savaş yıllarında ise propaganda aracı olarak işlevini sürdürmüştür (Sunal & Asal, 2019). Yaklaşık olarak çeyrek yüzyıl faşist yönetimin hüküm sürdüğü İtalya'da sanatın her alanına karşı çıkılmış sinemayı kendi amaçlarını gerçekleştirmek için bir araç olarak kullanmışlardır. II. Dünya Savaşının ağır getirileri ve faşist yönetim anlayışının baskılarıyla birleşince ortaya çıkan filmler kurgu yüklü, ısmarlama filmlere dönüşmüştür. II. Dünya Savaşı son bulunca İtalya'da toplumsal gerçeklikle ilgili olmayan filmlere karşı isyan niteliğinde bir devrim olan 'Yeni Dalga' hareketi başlamıştır. Yeni Dalga hareketinin ise Solanas ve Getino'nun öncüsü olduğu 'Üçüncü Sinema' üzerinde önemli etkileri olmuştur (İnce, 2009). Politikadan çok daha fazlasını ifade eden politik bir sinema olan Üçüncü Sinema toplumsal ve kültürel özgürleşmenin temsili bir sinemadır. Köklü bir dönüşümü gerekli kılan toplumsal ve kültürel özgürleşmeye katkıda bulunacak, yalnızca filmler olmamalı yapım ve algı da bu dönüşüme katkı sunmalıdır (Wayne, 2011, ss. 9-10).

Politikanın işleyişi, bireylerin yaşanan olaylara karşı tutum ve davranışlarının incelenmesiyle anlaşılır hale gelmiş; bununla beraber politika, sosyal bir bilim olma sürecini de tamamlamaya başlamıştır (Gümüş & Öztürk, 2019). Solanas ve Getino'nun da ifade ettiği gibi kamera ideolojik bir silahtır ve parolası; sürekli tetikte, sürekli uyanık ve hareket halinde olmadır (Akt., Cıvaş, 2010). Yönetmen, filmini bilinçli veya bilinçsiz bir ideolojiye dayandırır. Bu nedenle her film politiktir yani siyasidir demek yanlış olmayacaktır **(**Atayman, 2012). Aristotales'in "zoon politikon (insan siyasal bir hayvandır)" sözünden de anlayacağımız gibi siyaset insanın doğasında vardır (İnce, 2009) Yönetmenin bilinçli olarak politik bir film çekmesinin altında yatan birçok faktör vardır. İzleyicinin siyasal olarak bilinçlenmesini, sisteme eleştiri getirebilen bilinç düzeyine ulaşmasını hedefleyen yönetmen kuşkusuz filmlerini bu doğrultuda ele alacaktır (Atayman, 2012).

Kültürel, sanatsal ve ekonomik imkânlar sunan sinema, toplumları bilinçlendirirken politika da kişileri etkileyerek benzer amaçlara hizmet eder. İnsan algısının temel alındığı düşünüldüğünde bu iki olgunun tüm sanat dallarıyla olan bağlantısı yadsınamaz bir gerçektir (Güngör, 2001). Modern kentli bireylerden toplumun her kesimi için sinema, düşünme ve eyleme geçme potansiyeli oluşturur. Böylece özgür zihinlerin, özgüvenin oluşması yönünde bir umut doğar. (Yetişkin, 2010). İşçi sınıfın yaşam koşullarına ve sorunlarına kamerasını çeviren Ken Loach sineması, politik sinemanın sınıflı toplumları ne derece temsil edebildiğini anlamamız için yakından bakmamız gereken bir sinemadır (Gümüş & Öztürk, 2019). Bir amaca hizmet eden politik sinemada insanlar gecekondularda, mücadelenin ortasında; aldatılan, ezilen, bilinçsiz ve kör bir konumdadır. Deluze, sinemanın bir farkında olma aracı, toplumsal bir güçten diğerine ya da bir politik durumdan diğerine yolculuk olarak algılandığını belirterek klasik sinemada özel olanla politik olan arasındaki sınırın korunduğunu ifade eder (Yetişkin, 2010). Yakın siyasi tarihin ekonomik ve toplumsal dinamikleri üzerine inşa edilen sinema ve politika arasındaki ilişki toplum, devlet ve ekonomi üçlemesi arasındaki ilişki iletişimin fonksiyonu ile bir araya geldiğinde kitlesel bir görünüm kazanmaktadır. Söz konusu ilişki üzerine bakıldığında Sovyetler Birliği'nin baskıcı uygulamalarının ekonomik, toplumsal eşitsizlik temelinde sinema ve politika ilişkisini güçlendirdiği görülmektedir (Sunal & Asal, 2019).

Yönümüzü Türk sinemasına çevirdiğimizde yine politik sinema bizi karşılamaktadır. Bu sinema anlatı yapısı toplumun ekonomik, politik, sosyal ve psikolojik gibi birçok etmenle

birlikte yeniden şekillenmektedir (Sunal & Asal, 2019). Türkiye'de 60'lı yıllarda sinemaya ideolojik söylemin yansımalarının yaygın şekilde yerleştiğini görmekteyiz. 1960'lı yıllarla birlikte yaşanan toplumsal değişimler Türkiye'de politik sinemanın temel yapı taşlarını oluşturmuş ve o zamana kadar varlığını etkili şekilde sürdüren melodramlar, yerini sıradan insanların yaşamlarını gözler önüne seren, toplumsal gerçekliği yansıtmayı amaçlayan filmlere bırakmaya başlamıştır (İnce, 2009). Kentleşmenin hız kazanmasıyla birlikte başlayan kültür karmaşası, kültürel çalışmaları hızlandırmış geleneksel ile modern olanın çatışması ise sinemaya toplumsal gerçeklik akımıyla birlikte konu olmaya başlamıştır (Yıldırım, 2017). 1960'lı yıllardan sonra ise sinema 'toplumsal gerçeklik' akımının güçlü yansımalarıyla birlikte bireyi ikinci plana atarak bireyin yaşadığı toplumsal sorunların kaynağına inmiştir. Yaşamın kendisi olarak görülen toplumsal gerçeklik, olayların altında yatan sorunların temelini oluşturmaktadır (Ses, 2021).

1970-1980 yılları arasında sistemi eleştiren ve köy-kent üzerine kurgulanmış senaryolar yazılmıştır. 1980 darbesinin yaşanmasıyla bazı filmlerin gösterimi ertelenmiş ancak birkaç yıl sonra seyirci ile buluşabilmiştir. Başta siyasi meseleler olmak üzere şehir ve köy hayatı arasındaki uçurum, kırsaldaki insanların haklarını bilmeyişi ve bunun sonucu olarak inançlarının ve değerlerinin sömürülmesi birçok filme konu olmuştur (Ses, 2021). Atilla Dorsay, 12 Eylül Darbesi'nin yaşanmasıyla siyasal baskıların artması, bozulan ekonomi, özgürlüklerin kısıtlanması, sansür ve oto sansür uygulamalarıyla seyircilerin bir çekimserlik çemberine kıstırıldığını ifade eder. Darbe sonrası sinema salonlarının kapatılması, uzun yıllar sonuçlanmayacak davaların açılması, Yeşilçam sinemasının büyük bir gerileme yaşamasına neden olmuştur (Kırel, 2010). Küreselleşmenin etkilerinin iyice hissedilmeye başlandığı 1980'lerden itibaren Türk sineması, belli kalıplara sokulmuş anlatıyı sorgulamış, farklı anlatım yollarıyla toplumun tarihini ve kültürünü izleyiciyle buluşturmuştur (Özkan, 2014). Kültürel kodların taşıyıcısı olan sinema, böylece insanların dikkatini çekerek beğenisini kazanmış küresel bir araç olarak yerini sağlamlaştırmıştır (Özkan, 2014).

1.3. İdeolojik ve Politik Yapıların Davaro Filmi Üzerindeki Etkileri

Toplumsal gerçekçilik akımıyla birlikte çekilen filmler; toplumsal hayatla iç içe, yalın bir anlatımın eşlik ettiği, izleyiciyi gerçekle yüz yüze getiren durgun bir dramatik yapıdadır. Özellikle hakları sömürülen, ezilen, işçi ve emekçilerin hayatlarının konu edildiği bu filmlerde; sosyal adalet, özgürlük, eşitlik gibi konulara vurgu yapılarak insanla alakalı her konu gerçekçi bir yaklaşımla perdeye yansıtılmıştır (Çebi, 2006, s. 61). Bu yapıdaki filmlerden biri olan Kemal Sunal'ın başrolünü Şener Şen ile paylaştığı "Davaro" adlı film aşağıda detaylandırılarak aktarılmıştır:

1944 yılında İstanbul'da doğan ve toplamda 81 filmde rol alan Kemal Sunal, filmleri ile her zaman büyük ilgi görmüştür. Kemal Sunal, canlandırdığı karakterlerle halktan biri olmuş, insanlara her zaman iyiyi ve doğru olanı göstermiş, samimiyetiyle insanların gönüllerinde yer edinmiştir. Halk onun filmleriyle özdeşlik kurmuş, kendi başına da gelebileceğini düşündüğü veya bir şekilde şahit olduğu sıcak hikâyelere tanıklık ederken kendi toplumuna ait değerleri görmekten büyük keyif duymuştur (Arık, 2012, s. 216). Sinema salonlarının kapatıldığı, ekonomik sıkıntılar içinde halkın ezildiği 1980'lerde, bir nebze olsun rahatlamak için televizyona rağbet gösteren halk Kemal Sunal filmleriyle hayatın trajikomik yanlarına tebessümle bakabilmişlerdir. Dönemin toplumsal sorunlarını, sistemin aksayan yönlerini, toplumun şikâyetlerini eğlenceli bir üslupla ele alan filmlerle birlikte Kemal Sunal halkın kalbinde yer edinmiştir (Sunal, 1998, ss. 41-42).

Sosyal sorunlarla mücadele yöntemi olarak genellikle düzeni eleştiren, otoritenin temsilcisi ağa ile ya da kapitalizmi temsil eden kurnaz bir karakterle karşı karşıya gelen Kemal

Sunal'ın mücadele yöntemi onu ideolojik bir kalıba sokmaktadır. Sunal'a eşlik eden partneri ise genellikle ağa karakteriyle büyük beğenileri toplayan Şener Şen olmaktadır. Şener Şen düzen koruyucu, Sunal ise anarşist ve devrimci bir karakterin temsilidir. Din ve kültür gibi değerleri kullanarak çıkarları uğruna mücadele eden Şen, güce tapan ve onu temsil eden konumundayken Sunal ise inançları doğrultusunda mücadele eden taraftadır. "Davaro" filminde ağaya karşı gelerek sevdiği kızı alan, "Kibar Feyzo" filminde ise ağayı öldürerek hapse düşen bir karakterle düzeni değiştiremese de halk hareketinin fitilini ateşleyen bir karakter bize eşlik eder (Yıldırım, 2017).

Kemal Sunal'ın Şener Şen ile başrolü paylaştığı son film olan, Kartal Tibet'in yönetmenliğini yaptığı 1981 yapımı "Davaro" filmi; töre, kan davası, başlık parası, ağalık üzerine kurgulanmış önemli bir sanatsal yapıttır. Düzeni korumaya yönelik olaylar ve söylemler; geleneksel yapıdaki iktidar ilişkilerini sorgulayan, toplumsal düzeni gerçeklik akımı düzleminde beyaz perdeye aktaran yapıdadır (Yıldırım, 2017). Kırsalda hayatlarını sürdüren insanların yaşam biçimleri, hayata bakış açıları, hak ve hukuktan habersiz hayatlarını idame ettirmeleri düzenin devamlılığını sağlayan bir niteliktedir. Kadını, alınıp satılabilecek bir eşya olarak gördükleri, kadına söz hakkı tanımadıkları toplumsal düzende kadının konumu normalleştirilmiştir. Filmde dönemin siyasal yapısına da eleştiriler ağalık sistemi üzerinden getirilmiştir (Ses, 2021).

Film, başlık parası biriktirip sevdiği kızı almanın hayaliyle Almanya'ya giden Memo'nun (Kemal Sunal) köyüne dönmesiyle başlar. Tüm köylü heyecanla Memo'yu beklemekte, adeta köyde şenlik havası yaşanmaktadır. Köylü Almanya'dan dönen Memo'yu Mercedes marka bir araçla beklemektedir fakat Memo at arabası ile köye gelerek herkesi hayal kırıklığına uğratmıştır. Memo sevdiği kıza kavuşmak için gün sayarken kanlısı Sülo (Şener Şen) hapisten çıkar ve köye döner. Memo'nun kanlısını öldürmesi için köylü Memo'ya baskı yapmaya başlar ve çaresizlik içinde kalan Memo duruma boyun eğer. Sülo kurnazdır ve bu durumdan göstermelik bir ölüm planıyla kurtulur. Memo ise kısa süreli bir kahramanlık serüveni yaşayarak köylünün takdirini kazanır. Fakat henüz gerdeğe bile giremeden jandarma Memo'yu alır. Bu sırada memleketi terk etmekte olan Sülo, jandarmaların Memo'yu götürdüğü otobüsle karşılaşır, bu sırada otobüs eşkıyalar tarafından durdurulunca Memo ve Sülo için yeni bir dönem başlar zira eşkıya reisi Memo'nun ilkokul arkadaşı çıkmıştır. Sülo, dağda yemek pişirip bulaşık işlerine bakarken Memo'nun namı dağlarda yayılır ve köye kadar ulaşır. Memo bir gün su dökmeye gittiği sırada eşkıya başının sakladığı ganimetlerin yerini öğrenir ve Sülo ile bu bilgiyi paylaşır. Sülo bu hazine sayesinde bütün bu olumsuzluklardan kurtulabileceğini düşünür. Bu sırada Memo köye inip yavuklusunu görmek ister ama jandarmanın baskın yapmasıyla hapse düşer. Eşkıyaların birçoğu ise hayatını kaybeder. Sülo ise Memo'yu hapisten kaçırır ve paralara el koyarlar. Sülo'nun planları henüz yeni başlamaktadır. Memo'yu şehre götürerek sarhoş olmasını sağlayan Sülo, tüm paraları alıp kaçar. Memo artık zor şartlarda yaşamaya başlamıştır, iyice yoksullaşan Memo parklarda sabahlarken Sülo ise zevk içinde yaşamaktadır. Memo, tesadüfen karşılaştığı Sülo'yu elinden kaçırmak istemez fakat köyden gelen bir mektupla Sülo'nun işleri karışmaya başlamıştır. Sülo'yu herkes öldü bildiği için köyün ağası, Sülo'nun karısına talip olmuş onunla evlenmek üzeredir. Sülo karısını kaçırmak üzereyken yakalanır ve bu sırada köye gelen Memo ile yeniden karşılaşır. Töreye ve ağaya meydan okuyan Memo, Sülo'yu öldürmek istemediğini buna karşı olduğunu cesurca söyleyerek paraları ağanın suratına çarpar ve oradan uzaklaşır (Yıldırım, 2017).

Weber, üç tip otoriteden bahseder. Davaro filminde ise bu otoritelerden biri olan geleneksel otoriteye şahit olmaktayız. Filmde güç gösterisi yapılmakta, alt-üst sınıf çatışması gibi temalar işlenmekte, iktidarın temsilcisi ağa da dâhil eşkıyalara boyun eğmek zorunda kalmakta böylece eşkıyalar ve ağa arasında da bir egemenlik kurma mücadelesi yaşanmaktadır (Ses, 2021) Sisteme eleştiri getiren, sistemi sorgulatan, iktidara karşı çıkan bir kahraman

eşliğinde sosyal, kültürel ve siyasi içerikli filmlerin verdiği mesajlara tanıklık etmekteyiz. Bu filmin baş karakteri Memo, toplumun bir dayatması olan kan davasına karşı çıkarak, geleneksel olanı eleştirip otoritenin karşısında durma cesareti göstermekte aynı zamanda toplumda bir uyanışa ve farkındalığa sebep olarak tüm bu dayatmalara ideolojik bir eleştiri getirmektedir (Ses, 2021). Geleneksel yapıların sözcülerine baktığımızda toplumu; siyasal olarak muhtarın, dinsel olarak imamın, ekonomik ve sosyal olarak ağanın temsil ettiğini görmekteyiz (Yıldırım, 2017).

Köy halkı her ne kadar töre savunuculuğu yapsa da içten içe Memo'nun cesaretine hayranlık duymuş, sorgulamadan inandıkları değerler üzerinde düşünme fırsatı bulmuştur. Töre sorgulanamaz, değiştirilemez olarak görüldüğü için uzun yıllar varlığını korumuş; namusu korumanın, nam salmanın yolu, şanın yürümesi, intikam duygusunun sönmesi için tek yol olarak görülmüştür. Töreyi meşrulaştıran sistemin değiştirilmesi, ahlaki ve insani boyutlarının sorgulanması gerekmektedir. Günümüzde bile kan davasının, gelenekselden kopamayan toplumlar arasında varlığını sürdürdüğünü ve töre diye tabir edilen toplumun kendi koyduğu bu kurallardan kopamadığını görmekteyiz (Ses, 2021). Filmin ilk sahnesini hatırlayacak olursak, Memo'nun Almanya'dan dönüşü köy halkında heyecana sebep olmuştu fakat ağa için bu durum bir tehdit oluşturuyordu. Kendinden daha zengin olduğunu düşündüğü Memo'nun köydeki varlığı ağanın otoritesini sarsacak güç ve iktidar köy özelinde Memo'da olacaktı. Fakat Memo at arabasıyla köye giriş yapınca herkesin düşünceleri ve tavrı değişmiş ağa rahat bir nefes almıştı (Ses, 2021). Filmde eşkıyaların gücünden dolayı ağayla aynı saygıyı gördüğünü yine Memo özelinde tanıklık ederiz. Memo köye eşkıya olarak geldiğinde başta annesi ve karısı olmak üzere köy halkı onu sevinçle karşılamış ve ona saygı gösterisinde bulunmuştur (Ses, 2021).

Görünenin arkasındaki gerçeği görebilmek, trajik ile komik arasındaki ince çizgiyi kavrayabilmek, özünde komik olmayan ve gerçekten komik olan durumların ayrımını yapmak karakterlerin özüne inerek analizin yapmayı gerekli kılar. Adarno, 'uzlaştırıcı ve de acıklı her gülüşe bir korkunun bitiş anı eşlik eder' derken gülmenin özgürleştiren ve rahatlatan etkisini hatırlatır. Kemal Sunal, toplumu özgürleştiren özgür ve topluma ışık tutan bir sanatçıydı. Terry Eagleton'ın da ifade ettiği gibi "yalnızca iktidar ile alay edenler gerçekten özgürdürler" (akt. Ünal, 2010).

1.4.Amaç

Sinema, olgusal olarak var olduğu günden bu yana çeşitli devletlerin ya da toplulukların kendi ideolojileri ve politikaları üzerinden şekillendirilmeye çalışıldığı bir anlatım dili ya da etkili bir vasıta olarak gelişimini sürdürmüştür ve bu gelişimini tüm hızıyla sürdürmeye devam etmektedir. Öyle ki günümüzde çeşitli siyasal güç ve grupların en önemli propaganda araçlarından biri haline gelen sinema, etkin bir şekilde kullanılmakta ve bu güç odakları tarafından algı yönetimi için büyük bir etki unsuru olarak görülmektedir. Dolayısıyla bu araştırmanın amacı, sinemanın ideolojik ve politik yaklaşımlar çerçevesinde ele alınarak farklı etnik yapıların odağında nasıl bir güç unsuru haline dönüşebildiğinin ve etkin bir empozisyon aracı olarak kullanılabildiğinin "Davaro" adlı film özeline indirgenerek ortaya koyulmasıdır.

1.5. Önem

Bu araştırma, çeşitli devlet ya da toplulukların ideolojik ve politik söylemlerini sinemanın büyülü gücünü kullanarak kendi çıkarları doğrultusunda nasıl yönlendirdiklerini ve bir güç unsuru olarak kullandıklarını ortaya çıkarması açısından önemlidir. Ayrıca sinemanın salt bir görsel anlatım biçimi olmadığı gerçeğini okuyucuya sunacak olması yönüyle de önemli olduğu düşünülmektedir.

2. YÖNTEM

2.1.Araştırmanın Deseni

Bu araştırma, nitel araştırma yöntemi ile yürütülmüştür. Verilerin doğrudan dokümanlar ve film arşivleri tarafından toplanmış olması sebebiyle de doküman incelemesi (analizi) tekniği uygulanmıştır. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olay ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar. Bu modelde elde edilen veriler belirli bir çerçeve içerisinde birbiri ile ilişkilendirilerek ilgili araştırmaya ilişkin bütüncül bir resim elde etmeye yarar. Nitel araştırmalarda doğrudan gözlem veya görüşmenin olanaklı olmadığı durumlarda veya araştırmanın geçerliğini artırmak amacıyla, görüşme ve gözlem yöntemlerinin yanı sıra, çalışılan araştırma problemiyle ilişkili yazılı ve görsel materyaller ve malzemeler de araştırmaya dâhil edilebilir (Yıldırım & Şimşek, 2018, s.189).

2.2.Araştırmanın Örneklemi

Araştırmanın evreni, problematiğe yönelik olarak literatürde (alan yazında) yer alan birincil ve ikincil tüm yazılı, basılı dokümanlar ve veriler ile film arşivlerini kapsamaktadır. Örneklem ise, doğrudan doğruya araştırmanın içeriğini yansıtan birincil ve ikincil veri kaynakları ile yazılı, basılı ve görsel dokümanlar ve film arşivlerinden oluşmaktadır.

2.3.Verilerin Toplanması ve Süreç

Verilerin toplanması sürecinde, nitel araştırmalarda sıklıkla uygulanan bir veri toplama türü olan doküman analizinden yararlanılmıştır. Doküman analizi bir dizi verinin sistematik olarak görsel veya yazılı materyallerden derlenerek sentezlendiği bir veri toplama biçimidir (Merriam, 2018). Forster'a (1995) göre, doküman analizi yaparken izlenebilecek bir dizi aşama bulunmaktadır. Bu aşamalar her araştırmacının yapacağı araştırmanın probleminin niteliğine, doküman incelemesi sonucunda elde etmeyi hedeflediği veriye veya dokümanları ne kadar kapsamlı ve derinlemesine incelemek istediğine bağlı olarak yeniden yorumlanabilir. Bu aşamalar şu şekilde sıralanabilir:

- Dokümanlara ulaşma,
- Özgünlüğünü (orijinalliğini) kontrol etme,
- Dokümanları anlama,
- Veriyi analiz etme,
- Veriyi kullanma (Yıldırım & Şimşek, 2018, akt. Gürbüz, 2019, s. 658).

Bu kapsamda temel sorunsalını teşkil eden ideolojik ve politik yapıların sinemaya yansımaları doğrudan literatürden taranmış ve araştırma için gerekli olan veriler herhangi bir zaman kaybına neden olmadan ve asıl problem durumundan uzaklaşılmadan toplanmış ve daha önce bu konuda yapılan çalışmalar (tez, makale, bildiri vs.) incelenerek veriler karşılaştırılmıştır. Ayrıca bu araştırmada elde edilen dokümanların doğrudan araştırmanın konusunu karşıladığı ve araştırmanın daha sağlam temellere oturtulması ve verilerin birbirini desteklemesi açısından derinlemesine ve bütüncül bir alan yazın taraması yapıldığı söylenebilir.

2.4.Verilerin Analizi

Verilerin analiz edilmesi sürecinde, araştırmanın problematiğine yönelik olarak detaylı bir alanyazın taraması yapılmış ve ideolojik ve politik yapıların sinemaya yansımaları 'Davaro' filmi özeline indirgenerek konuyla ilgili filmden görseller eşliğinde okuyucuya sunulmuştur.

3.BULGULAR

Bu bölümde, Davaro filmi üzerinden verilen ideolojik ve politik mesajlar film görselleri ile desteklenerek okuyucuya sunulmuştur.

Görsel 1.

Görsel 1'de köy halkının büyük bir umut ve neşeyle, ağalık rejimini baskılayacak bir hareket olan Memo'nun (Kemal Sunal) Mercedes marka bir araçla köye giriş yapması beklentisinin sonuçsuz kaldığı ve bu durumun ağanın köylü üzerindeki otoritesinin yine devam edeceğinin işareti olduğu yansıtılmaktadır. Dolayısıyla ağalık gibi otoriter bir güç unsurunun ancak ondan daha zengin, güçlü ve gösterişli bir kişi vasıtasıyla son bulacağı mesajının verilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Görsel 2.

Görsel 2'de ise otoriter bir figür olan ağanın emir mercii gibi hareket ettiği ve Memo üzerinde baskı kurarak kanlısı olan Sülo'yu (Şener Şen) hapisten çıkar çıkmaz öldürmesi gerektiğini dikte ettiğini anlamaktayız. Bu durum için ağanın adeta karşı konulamayan ve söylediği her söz emir yerine geçen bir güç unsuru gibi hareket ettiği imajının verildiğini söyleyebiliriz.

Görsel 3.

Görsel 3'te Memo'nun toplumun ve ağalık rejimin bir dayatması olan kan davası geleneğine karşı tutumu sonucunda karşılaşacağı dışlanma, hor görülme ve hatta sevdiği kızı alamama gibi yaptırımlar gösterilmektedir. Ancak Memo'nun bu tutumu ilerleyen süreçte köy halkının gizliden gizleye düşünme ve sorgulama yetisini ortaya çıkarmakta ve bu durum otoritesinin bozulmasını asla istemeyecek olan ağanın öfkesini artırmaktadır. Nitekim tüm bu gelişmeler odağında toplumda bir uyanış ve farkındalık oluşmakta ve böylece ağalık rejimin ve geleneklerin getirdiği dayatmalara ideolojik bir eleştiri getirilmektedir.

Görsel 4.

Görsel 4'te, anarşik yapılanmanın cahil köy halkı üzerinde uyandırdığı saygın etkiyi davullu zurnalı alkışlar eşliğinde görmekteyiz. Bu doğrultuda Davaro filmi üzerinden anarşizm gibi illegal yapılanmaların her daim cahil halk üzerinde önemli bir baskı ve etki unsuru olduğu gözler önüne serilmiştir.

Görsel 5.

Görsel 5'te, ağanın öldürme emrini yerine getirmesi beklenen başkarakterin (Memo) bu emre karşı çıkarak bir sorgulama yaptığına tanık olmaktayız. Kanlısının hem adli olarak cezasını çektiğine hem de onu öldürmenin dinen yasakladığına (sana bu canı ben vermedim ki ben alayım) dair söylemlerinde rasyonel ve radikal düşüncelerin önemine yer verildiği ileri sürülebilir. Ayrıca ağalık düzeninde "kan davalığı" olayının bir gelenek ve şereflenme olarak kabul gördüğü de bu kareyle ilişkili sahnelerde yer almaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Elde edilen bulgular sonucunda; ideolojik ve politik unsurların Davaro filmi özelinde etkin bir şekilde uygulama alanı bulduğunu görmekteyiz. Yakın bir geçmişe kadar ağalık rejiminin otoriter varlığı bu film üzerinden çeşitli mesajlarla izleyiciye sunulmuştur. Nitekim analojik bir açıdan konuya bakılacak olunursa; ağanın totaliter rejimin bir uzantısı gibi hareket ettiğini, diktatörvari bir yapılanma içerisinde köy halkını yönettiğini, baskıcı, hiyerarşik ve hükmedici bir anlayışa sahip olduğunu gözlemlemekteyiz. Diğer taraftan köy halkı üzerinden bir değerlendirme yapıldığında ise; halkın son derece büyük bir kesiminin cahil olduğunu, başlık parası ve kan davası gibi çağ dışı uygulamaların halkın nezdinde çok önemli bir kült haline dönüştüğünü, kendilerini adeta ağanın birer kölesi gibi görmeyi kabullendiklerini, ağanın üstünde herhangi bir güç olmadığı düşüncesini özümsediklerini, anarşizm gibi yasadışı yapılanmaların halk gözünde saygın bir yer edindiğini anlamaktayız.

Bu araştırma konusuyla benzer olan diğer araştırmaların sonuçları karşılaştırıldığında; Ses (2021), Mercedes marka araba ile köye gelme durumu için: sembollerin, filmler ile toplumsal gerçeklik kuramının arasındaki ilişkiyi ortaya koyduğunu belirtmiştir. Köydeki insanların eşkıyalardan korktukları kadar jandarmalardan korkmadıklarını, onlara son derece saygı ile yaklaştıklarını ve bunun da davul-zurna karşılamasıyla aleni bir şekilde yansıtıldığını eklemiştir. Son olarak, bu filmde; geleneksel otorite hâkimiyetinin mevcut olduğunu, ağa (iktidar) dâhil olmak üzere eşkıyalardan korkup söylediklerini yaptıkları için onların da kendi konumlarına göre iktidar olarak köylüye sahip olma düşüncesiyle yaşadıklarını, köylü halkın yalnızca 'marabalık' yaparak geçimlerini sağlayan kişiler olduklarını ve sosyal birer varlık olarak köylünün hiçe sayıldığını ifade etmiştir. Bu açıklamalar ışığında her iki araştırma sonucunun da benzer çıkarımlara sahip olduğu söylenebilir. Yıldırım (2017)'ın yapmış olduğu araştırma sonucu karşılaştırıldığında ise, filmin analizinin işlevselci kuram temelinde yapıldığı ve buna bağlı olarak gelenekçi düzen (ağalık rejimi) ile yenilikçi (rasyonel) düzen arasındaki çatışmanın varlığına değinildiği gözlenmektedir. Bunlara ek olarak filmde gerçekleşen olayların ve bu olaylara karşı toplumsal tepkilerin muhafazakâr temelde gerçekleşmiş olduğuna da değinilmiştir. Buna göre benzer araştırma sonuçlarının farklı kuram ve yaklaşımlarla ele alındığı ileri sürülebilir. Sonuç itibariyle; devletin siyasi örgütsel yapısı dışında kalan ve dolayısıyla illegal bir yapılanma olan ağalık rejiminin köy halkı üzerinde büyük bir zulme kaynaklık ettiğini ve bu durumun da siyasal bir otorite bozukluğuna kanıt teşkil ettiğini görmekteyiz. Öyle ki köy ahalisinin eşkıya denilen illegal örgütlere olan bağlılığı ve bağımlılığı devletin idari yapılanmasındaki kırık fayların tezahür etmesine yol açmakta ve ne yazık ki rasyonel düşünceden tamamen soyutlanmış birçok halkın var olduğuna işaret etmektedir.

KAYNAKÇA

Adıgüzel, E. (2016). *Toplumsal gerçekçilik akımı perspektifinden Zeki Demirkubuz sineması* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Ordu Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Aktaş, S. (2018). İdeolojik bir aygıt olarak sinema: "Top Gun" film anlatısında egemen ideolojinin temsili. *Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(2), 96-112.

Althusser, L. (1995). *İdeoloji* (A. Tümertekin, Çev.). İthaki Yayınları

Arık, B. (2002). Kemal Sunal, Levent Kırca ve Cem Yılmaz'ın mizahına teorik bir bakış. *İletişim Dergisi, 0*(14), 111-129.

Arın, E. K. (2020). İdeoloji ve ideolojik eleştiri paradoksunda sinema. *Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Medya ve İletişim Araştırmaları Hakemli E-Dergisi, 6,* 70-90.

Atayman, İ. E. (2012). *Politik sinema ve "Costagavras"* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Aytekin, M. (2018). Sinemada söylem ve ideoloji: Samira Makhmalbaf filmleri üzerine bir inceleme. *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi, 1*(1), 59-76.

Bakır, B., Ünal, Y., & Saliji, S. (2008). *Sinema, ideoloji, politika: Büyüleyen Faşizm ve diğer yazılar*. Orient Yayıncılık

Cıvaş, G. (2010). *Yeni politik sinema: Yeşim Ustaoğlu sineması üzerine bir inceleme* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Maltepe Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Çebi, Z. (2006). 1960 dönemi Türk sineması ve toplumsal gerçekçi çalışmalar [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Eagleton, T. (1996). *İdeoloji* (M. Özcan, Çev.). Ayrıntı Yayınları

Eğilmez, S. M. (2014). *Pasolini ve politik sinema* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Beykent Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Erkılıç, H. (2015). Sinema politikaları: Söylem, psikanaliz, ideoloji. *Sinema Araştırmaları Dergisi, 6*(2), 77-90.

Gümüş, M., & Öztürk M, (2019). Politik sinemada işçi sınıfı temalarının işlenişi: Ken Loach sineması. *İş ve Hayat Dergisi, 5*(10), 34-57.

Güngör, S. (2001). Althusser'de ideoloji kavramı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6*(2), 221-231.

Gürbüz, İ. E. (2019, Kasım 7-9). Sosyal bilgilerde bir doküman analizi çalışması Anadolu coğrafyasında farklılıklara saygı: Bir kültür mozaiği [Sempozyum]. 8. Uluslararası Sosyal Bilgiler Eğitimi Sempozyumu, Ankara, Türkiye.

İnce, G. (2009). *Örnek çözümlemelerle Türkiye ve İtalya'da politik sinema* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Ege Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Keser, İ. B. (2020). Toplumsal gerçekliğin izdüşüm alanı olarak sinema. *Anlık Dergisi*.

Kırel, S. (2010). Ertem Eğilmez'in Namuslu filminden hareketle seksenlerin toplumsal alanında ve popüler sinemasında egemen değerlerini ve sinemadaki temsillerini sorgulamak. *Online International Journal of Communication Studies, 2,* 1-29.

Medin, B., & Kaymak A. (2021). İdeolojik bir aygıt olarak sinema: American Sniper filmi bağlamında başat ideolojinin imaja ve söyleme tezahürü. *Erciyes İletişim Dergisi, 8*(1), 153-175.

Merriam, S. B. (2018). *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber* (S. Turan & H. Özen, Çev., 3. Bs.). Nobel Akademik Yayıncılık

Orhangazi, O. N. (2012). *Politik sinema kavramı üzerine bir inceleme: Demiryolculardan postacılara Ken Loach sineması* [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Hacettepe Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Özden, Z. (2004) *Film eleştirisi*. İmge Kitabevi Yayınları

Özkan, Z. Ç. (2014). Kültürlerarası etkileşimde sinemanın rolü: Ferzan Özpetek ve Fatih Akın filmlerinde kültürlerarasılık. *International Journal of Science Culture and Sport, Özel Sayı: 1*, 340-349. Doi: 10.14486/IJSCS101

Purvis, T., & Hunt, A. (2014). Söylem ve ideoloji. *Moment Dergisi, 1*(1), 9-36.

Ses, E. (2021). Türk sinemasında otorite ve iktidar. *Disiplinlerarası Sosyal Bilimler Dergisi, 9*, 155-169.

Sucu, İ. (2013). Althusser'in gözünden ideoloji ve ideolojinin bir taşıyıcısı olarak yeni medya. *Selçuk İletişim Dergisi*, 7(3), 41-19.

Sunal, A. K. (1998). Kemal Sunal, tv ve sinemada Kemal Sunal Güldürüsü [Yayınlanmış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi]. Ulusal Tez Merkezi.

Sunal, G., & Asal, U. S. (2019). Disiplinlerarası bir çözümleme aracı olarak sinema ve politika: Derviş Zaim'in Gölgeler ve Suretleri'nde Türk ve Rum olmak. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8*(4), 1-13.

Tosun, C. M. (2007). Marx'ın egemen ideoloji anlayışı. *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi, 3*, 111-124.

Tuğcu, M. S. (2016). Althusser'in ideoloji kavramı bağlamında "Operasyon Argo" filminin analizi. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, 1*(3), 56-71.

Ünal, M. (2010). Türk sinemasında Kemal Sunal. *Yeni Düşünceler Dergisi, 5*, 69-78.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. bs.). Seçkin Yayıncılık

Yıldırım, E. (2018). Toplumsal yapının aynası olarak sinema: Söylem ve eleştirel söylem analiz yöntemlerine göre Ayla filminin çözümlemesi. *İnönü Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (İNİF E-Dergi), 3*(1), 234-243.

Yıldırım, S. (2017). Davaro filminin sosyolojik analizi. *Tarih ve Gelecek Dergisi, 3*(2), 119-138.

Yetişkin, E. (2010). Güncel politik sinemayı yeniden düşünmek. *Akademik İncelemeler Dergisi, 5*(2), 95-116.

Wayne, M. (2001). *Politik film: Üçüncü sinemanın diyalektiği* (E. Yılmaz, Çev.). Yordam Kitap

Zengin, E. (2018). Althusser'in düşüncesinde ideoloji, özne ve bilinç ilişkisi. *Anasay Dergisi, 5*, 51-70.

Seçili Avrupa Ülkelerinde Enerji Yoğunluğu Yakınsaması Geçerli Mi? Yeni Nesil Panel Birim Kök Testlerinden Bulgular

İbrahim Sezer BELLİLER[1]
Ahmet DEMİRALP[2]

Giriş

Enerjinin, tüm ekonomik faaliyetler için gerekli olması nedeniyle modern bir ekonomi için temel üretim faktörlerinden biri olduğu kabul edilmektedir. Son yıllarda, ekonomik faaliyetlerdeki ve sanayileşmedeki artışa bağlı olarak enerji talebi hızla artmıştır. Enerji tüketimindeki bu artış ve fosil enerji kaynaklarının enerji tüketimindeki yüksek payı, tüm dünyada enerji kaynaklarının sürdürülebilirliği, enerji güvenliği, hava kirliliği, küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunlara yol açmaktadır (Bulut & Durusu-Çiftçi, 2018).

Enerji yoğunluğu, toplam enerji tüketiminin Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) olarak ölçülen toplam çıktıya oranı ile hesaplanabilir. Enerji yoğunluğuyla ilgili ekonominin enerji tüketimi ve genel enerji verimliliği ölçülebilir. Enerji yoğunluklarının yüksek olduğu durumlarda, enerjinin GSYH olarak katma değere çevirebilmenin yüksek maliyetli olduğu söylenebilmektedir. Enerji yoğunluğunun düşük olması ise enerjinin GSYH'ye dönüştürülmesinin daha düşük bir fiyatı veya maliyeti olduğunu göstermektedir (Canel & ark., 2017).

Enerji politikalarını belirleyenler açısından enerji yoğunluğunun gelişimi, ekonomik yapı ve ekonomik yönetim sistemindeki büyük değişiklikler karşısında enerji talebinin nasıl büyüyeceğinin tahmini açısından büyük önem arz etmektedir. Yakınsama yeterince hızlıysa ve büyüme hızı optimum seviyede ise, toplam enerji kullanımında artış olmayabilir. Bu durumda, enerji tüketiminin artmaması hedefi sürdürülebilirlik stratejisinin bir parçası olarak uygulanabilir. Öte yandan, yakınsama yavaş ve büyüme hızlıysa, bu tür bir hedef belirlemek mümkün olmayacaktır. Son olarak, analiz hangi ülkelerin daha hızlı yakınsadığını ve hangilerinin bu yönde daha yavaş ilerlediğini göstermesinin yanında bu farklılıkların nedenlerinin daha fazla araştırılmasıyla, yakınsamayı teşvik edecek politikalar geliştirmek mümkün olacaktır (Markandya, Pedroso-Galinato & Streimikiene, 2006).

Bu çalışmada seçili Avrupa ülkeleri için enerji yoğunluklarının ülkelerin ortalamasına yakınsaması incelenecektir. Ülkelerin seçiminde kişi başı enerji tüketiminin en yüksek olduğu ülkeler seçilmiştir. Literatür incelendiğinde belirli ülke grupları için ya da tek bir ülke için yapılan çalışmalar yoğun olmakla birlikte çalışmamızda özellikle belirli bir kritere göre ülkelerin seçilmiş olması ve verilerin güncel olması sebebiyle literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Ayrıca analizde güncel panel birim kök testlerinden Pesaran (2007) CIPS ve Reese & Westerlund'un (2016) literatüre kazandırdığı PANICCA ikinci nesil panel birim kök testleri kullanılarak sonuçların pekiştirilmesi amaçlanmıştır.

Çalışma beş ana bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu detaylandırılmıştır. Literatürde enerji yoğunluğu yakınsaması üzerine yapılan çalışmaların özeti verilmiştir. Veri seti ve ekonometrik yöntemde ise kullanılacak veri seti hakkında bilgi verilerek

[1] Arş. Gör., Harran Üniversitesi, Ekonometri Bölümü, Orcid no: 0000-0001-8141-6347
[2] Dr., Harran Üniversitesi, Ekonometri Bölümü, Orcid no: 0000-0002-0981-7215

devamında analizde kullanılacak yöntemler tanıtılmıştır. Analiz sonucunda elde edilen sonuçlar ampirik bulgular kısmında verilmiştir. Sonuç kısmında ise yapılan çalışma özetlenmiştir.

Literatür

Enerji yoğunluğu araştırmacılar tarafından son yıllarda en ilgi çekici konuların başında gelmektedir. Enerji yoğunluğu yakınsaması ile ilgili yapılan çalışmaların çoğu belirli ülke gruplarına odaklanırken bazı çalışmalar ise tek bir ülke için sektörel bazlı olabilmektedir. Bu çalışmada kişi başı enerji yoğunluğu yakınsamasının varlığı araştırıldığı için ulusal ve uluslararası literatürde bu alanda yapılan çalışmalar aşağıdaki tabloda özetlenmiştir.

Tablo 1. Literatür Özeti

Yazar(lar)	Değişken	Dönem ve Veri Seti	Yöntem	Bulgular
Markandya, Pedroso-Galinato & Streimikiene (2006)	Enerji yoğunluğu	1992-2002 Doğu Avrupa 12 geçiş ülkesi, AB-15	β-yakınsaması	Seçili dönemler için yakınsama geçerli ayrıca geçiş ülkelerinin 2000 ve 2020 yılları arasındaki enerji yoğunlukları için tahmin edilen değerler AB seviyeleri ile önemli ölçüde yakınsama göstermektedir.
Liddle (2010)	Enerji yoğunluğu	1971-2006 111 ülke 1990-2006 134 ülke	Beta, sigma ve gama yakınsama	Yakınsama geçerli
Le Pen & Sevi (2010)	Enerji yoğunluğu	1971-2003 97 ülke	Stokastik yakınsama	Orta Doğu, OECD ve Avrupa alt grupları için yakınsama olmadığı daha az güçlü bir şekilde reddedilmektedir.
Mulder & De Groot (2012)	Enerji yoğunluğu	1970-2005 18 OECD ülkesi ve 50 sektör	β-yakınsaması	1995 yılından sonra bazı sektörler için yakınsama geçerli
Kiran (2013)	Enerji yoğunluğu	1980-2010 21 OECD ülkesi	Kesirli eşbütünleşme için Geweke ve Porter-Hudark testi	9 ülke için yakınsama geçerli
Canel & ark. (2017)	Enerji yoğunluğu	1980-2011 27 OECD ülkeleri	Doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleri	İncelenen ülkelerin yaklaşık %50'sinde yakınsama geçerli
Burnett & Madariaga (2017)	Eyalet düzeyinde enerji yoğunluğu	1970-2013 ABD 50 eyalet	Panel GMM	Yakınsama geçerli
Bulut & Durusu-Çiftçi (2018)	Enerji yoğunluğu	1980-2014 27 OECD ülkesi	Birim kök testleri	Farklı birim kök testlerine göre farklı ülkeler için yakınsama geçerli
Huang & ark. (2019)	Sanayi enerji yoğunluğu	2000-2010 Çin'in 34 sanayi sektörü	β-yakınsaması	Yakınsama geçerli

Shabani, Hadian & Mousavi (2020)	İmalat sanayinde enerji yoğunluğu	1995-2015 İran imalat sanayi	GMM yöntemi	β-yakınsaması geçerli
Sert & Doğan (2020)	Enerji yoğunluğu	1990-2018 Türkiye, AB	ADF, KPSS, PP, NG-Perron ve FADF birim kök testleri	Türkiye'nin İtalya, İspanya ve Portekiz'e yakınsamaktadır
Dehghan Shabani & Shahnazi (2021)	Toplam enerji yoğunluğu, enerji taşıyıcıları tüketim yoğunluğu	2002-2016 İran şehirleri	Markov zinciri yöntemi	Toplam enerji, doğal gaz, elektrik ve petrol tüketim yoğunluğunda kulüp yakınsaması geçerli
Bello & Ch'ng (2022)	GSYH enerji yoğunluğu	1988-2019 15 Batı Afrika ülkesi	Sigma, beta ve stokastik yakınsama testleri	GSYH'nin enerji yoğunluğunun Batı Afrika ülkelerinin çoğu için yakınsama geçerli
Azaliah & ark. (2023)	Enerji yoğunluğu	2010-2018 Endonezya'nın 33 şehri	Mekansal ekonometrik yöntem	Mutlak ve koşullu beta yakınsaması geçerli
Szaruga & ark. (2023)	Demir yolu taşımacılığı ile mal ihracatı enerji yoğunluğu	2010-2020 Polonya'dan ihracat yapılan 14 destinasyon	Panel durağanlık	AB ülkelerinde demiryolu taşımacılığı ile mal ihracatının enerji yoğunluğunda yakınsama geçerli

Veri Seti

Seçili Avrupa ülkelerinde kişi başı enerji yoğunluğu yakınsamasının incelendiği bu çalışmada veriler Dünya Bankası elektronik veri tabanından (WDI) alınmıştır. Çalışmada kullanılacak olan ülkeler kişi başı enerji tüketiminin en çok olduğu Almanya, Hollanda, Polonya, Yunanistan, Belçika, Fransa, İngiltere, İspanya, İtalya ve Romanya'dan oluşacak şekilde seçilmiştir. 10 ülkeye ait verilerin bulunabilirliği göz önüne alınarak 2000-2021 yılları arasındaki enerji yoğunluğu değerleri analize dahil edilmiştir. Enerji yoğunluğu, bir ülkenin enerji tüketiminin GSYH'sine bölünmesiyle hesaplanır. Ülkelere ait enerji yoğunluğu verilerinin seçilen ülkelerin ortalamasına oranının doğal logaritması alınacak şekilde verilere dönüşüm uygulanmıştır. Seçili 10 Avrupa ülkesine ait enerji yoğunluğu grafiği aşağıdaki gibi verilmiştir.

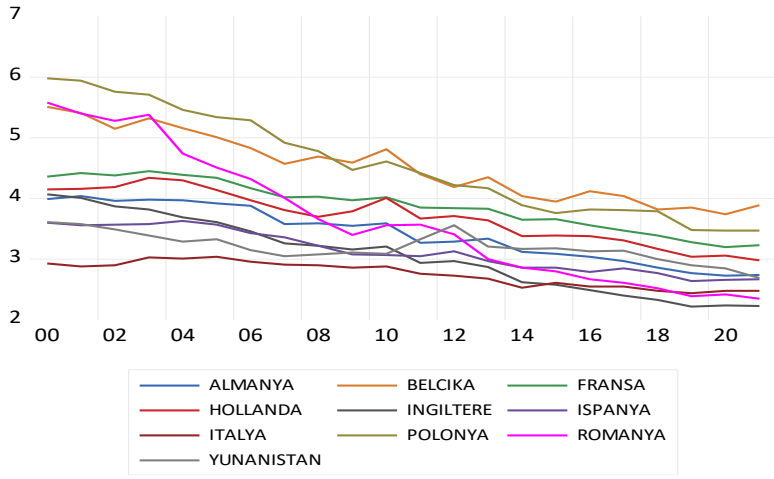

Grafik 1. Değişkenlere Ait Enerji Yoğunluk Grafiği

Enerji yoğunluğu grafiği incelendiğinde 2000'li yılların başında en yüksek yoğunluğa sahip olan ülkeler sırasıyla Polonya, Belçika ve Romanya olduğu gözlemlenmektedir. Fakat 2000'li yılların başlarından sonra ilgili ülkelerin enerji yoğunlukları dramatik bir şekilde düşüş göstermiş olup diğer Avrupa ülkelerinin değerlerine doğru yaklaşmıştır. Polonya ve Belçika'nın enerji yoğunluklarının diğer Avrupa ülkelerinin üzerinde olduğu ifade edilebilir. Dikkat çeken başka bir ülke ise Romanya olmaktadır. Romanya 2000'li yılların başlarında en yüksek enerji yoğunluğuna sahip ikinci ülke konumundayken daha sonra ciddi bir düşüş sergilemiştir. 2020 yılına gelindiğinde ise Romanya enerji yoğunluğu sıralamasında en düşük ikinci ülke konumuna sahip olmuştur. İtalya uzun yıllar boyunca en düşük enerji yoğunluğuna sahip ülke olarak gözlemlenirken son yıllarda İngiltere ve Romanya'yla birlikte son sıralarda yerini almıştır. Fransa'nın enerji yoğunluğu yıllar itibariyle 4 puan civarlarında seyretmekteyken son yıllara doğru azalma eğilimine girmiş olup 3 puan seviyelerine gelmiştir. Almanya, İspanya ve İtalya'nın ise enerji yoğunluğu bakımından birbirlerine yakın değerleri aldığı ifade edilebilir. Genel olarak grafik gözlemlendiğinde ise bütün ülkelerin enerji yoğunluklarının yıllar itibariyle azalma eğilimine sahip olduğu ve birbirine yakınsadığı gözlemlenmiştir. Seçili ülkelere ait tanımlayıcı istatistikler ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Ülkeler	Gözlem Sayısı	Ort.	Medyan	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Jarque-Bera(JB)	JB Olasılık
Almanya	22	3.42	3.44	0.46	-0.08	1.60	1.82	0.40
Belçika	22	4.52	4.49	0.56	0.27	1.76	1.66	0.43
Fransa	22	3.89	3.91	0.41	-0.19	1.81	1.43	0.48
Hollanda	22	3.69	3.70	0.43	-0.14	1.79	1.41	0.49
İngiltere	22	3.06	3.07	0.61	0.13	1.74	1.53	0.47
İspanya	22	3.13	3.07	0.35	0.13	1.56	1.97	0.37
İtalya	22	2.75	2.81	0.20	-0.19	1.52	2.15	0.34
Polonya	22	4.57	4.45	0.86	0.30	1.70	1.86	0.39
Romanya	22	3.66	3.49	1.09	0.48	1.89	1.98	0.37
Yunanistan	22	3.19	3.16	0.23	-0.00	2.62	0.13	0.94

Tanımlayıcı istatistik tablosu incelendiğinde ise sütunlar sırasıyla ülkeler, ortalama, medyan, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerlerini, Jargue-Bera test istatistiği ve olasılık değerlerini son olarak da gözlem sayısını ifade etmektedir. Veri setine ait en düşük gözlem değeri İngiltere'ye ait iken en yüksek gözlem değeri ise Polonya'ya aittir. Enerji yoğunluğu ortalamaları incelendiğinde ise en yüksek ortalamaya sahip olan ülke Polonya olarak bulunmuştur. En düşük ortalama ise İspanya'ya aittir.

Ekonometrik Yöntem

Enerji yoğunluğunun yakınsamasının geçerliliği seçili Avrupa ülkeleri için incelenecek olup ilk olarak ülkelerin yatay kesit bağımlılığı test edilerek hangi panel birim kök testinin kullanılacağına karar verilecektir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil panel birim kök testlerinden Pesaran'ın (2007) literatüre kazandırdığı CIPS ile Reese ve

Westerlund'un (2016) literatüre kazandırdığı PANICCA testleri kullanılarak yakınsamanın varlığı araştırılacaktır.

Pesaran (2007) CIPS Panel Birim Kök Testi

Pesaran (2007), birim kökün varlığını kesitsel olarak genişletilmiş DF (CADF) regresyon modelindeki b_i'nin EKK tahmininin t oranına dayandırılmasıyla test etmiştir. Bu durumda CADF regresyon modeli

$$\Delta y_{it} = a_i + b_i y_{i,t-1} + c_i \bar{y}_{t-1} + d_i \Delta \bar{y}_t + e_{it} \quad (1)$$

şeklinde tanımlanır ve $\Delta y_{it} = y_{it} - y_{i,t-1}$, $\bar{y}_t = N^{-1} \sum_{i=1}^{N} y_{it}$ ve $\Delta \bar{y}_t = N^{-1} \sum_{i=1}^{N} \Delta y_{it}$'dir.

t oranı, paneli oluşturan her bir i birimi için CADF modelinden elde edilmektedir. IPS testinin kesitsel olarak genişletilmiş hali olan CIPS testi de

$$CIPS(N,T) = N^{-1} \sum_{i}^{N} t_i\,(N,T) \quad (2)$$

şeklinde hesaplanır. Burada $t_i(N,T)$, (1) ile tanımlanan CADF regresyonunda $y_{i,t-1}$ katsayısının t oranıyla verilen i'inci kesit birimi için kesitsel olarak ADF istatistiğidir. Pesaran (2007) çalışmasında CIPS istatistiğinin kritik değerlerini hesaplamıştır. Bu test için temel hipotez her serinin durağan olmadığını ifade etmektedir (Pesaran, 2007).

Reese ve Westerlund (2016) PANICCA Panel Birim Kök Testi

Reese ve Westerlund (2016), Pesaran'ın (2007, 2013) yatay kesit ortalamalarından (CA) fark almak üzerine kurulu tek ve çok faktörlü testleri ile Bai ve Ng'nin (2004, 2010) kalıntı ve faktörlerin ayrı ayrı durağanlığını test eden ve PC temelli (PANIC) testini bir araya getiren yeni bir test önererek PANICCA adını vermişlerdir.

Reese ve Westerlund (2016), PANIC testinin küçük örnek özelliklerini iyileştirmek için önerdiği yaklaşımda, PANIC testinde PC yerine CA tahminini kullanmaktadır. Böylece CA ve PANIC süreçlerinin avantajları birleştirilmiş ve önerdikleri süreç PANICCA ismini almıştır. PANICCA, PANIC ile aynı asimptotik teoriye sahip olup kritik değerler Bai ve Ng (2004, 2010)'dan alınmıştır. Yapılan simülasyonlar, PC yerine CA kullanılmasının, küçük örnek özelliklerini iyileştirdiğini göstermiştir (Tatoğlu, 2017)

Bulgular

Avrupa ülkeleri arasında en çok enerji tüketimine sahip ülkelerin seçildiği bu çalışmada kişi başına düşen enerji yoğunluğu yakınsamasının incelendiği bu çalışmada yeni nesil panel birim kök testlerinden olan Pesaran (2007) CIPS ile Reese ve Westerlund (2016) PANICCA testleri kullanılmıştır. Birim kök testlerini yapmadan önce değişkenler arasında yatay kesit bağımlılığı incelenmiştir. Avrupa kıtasında yer alan ve İngiltere hariç Avrupa birliğine üye ülkeler analiz edildiği için enerji yoğunluk verilerinin ilgili grafikten de anlaşılacağı üzere benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu nedenle yatay kesit bağımlılık testleri yapıldıktan sonra uygun panel birim kök testi seçilmelidir. Aşağıdaki tabloda yatay kesit bağımlılık testi sonuçları verilmiştir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları

Test Adı	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LM Testi	847.628	0.000
CD_{LM} Testi	84.6044	0.000
CD Testi	28.9543	0.000

Yatay kesit bağımlılığı test sonuçları incelendiğinde ise birimler arası korelasyonun olmadığını ifade eden temel hipotez %1 anlamlılık seviyesinde reddedilmiştir. Bu nedenle daha

önce de ifade edildiği gibi incelenen ülkelerin enerji yoğunlukları arasında korelasyon olabileceği varsayımı yatay kesit bağımlılık testleriyle de desteklenmiştir. Yatay kesit bağımlılığın olduğu durumlarda ikinci nesil panel birim kök testleri uygulanmalıdır. İkinci nesil panel birim kök testleri yatay kesit bağımlılığını dikkate aldığı için daha doğru sonuçlar vermektedir. İlk olarak Pesaran (2007) CIPS Panel birim kök testine ait sonuçlar aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Tablo 4. Pesaran (2007) CIPS Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Ülkeler	ADF gecikme uzunluğu	t istatistik değeri	Olasılık değeri
Almanya	1	-4.75	<0.01***
Belçika	0	-2.40	>=0.10
Fransa	2	-3.23	<0.10*
Hollanda	0	-1.55	>=0.10
İngiltere	2	-5.73	<0.01***
İspanya	0	-2.21	>=0.10
İtalya	2	-0.75	>=0.10
Polonya	0	-2.81	>=0.10
Romanya	0	-2.35	>=0.10
Yunanistan	1	-2.52	>=0.10
Panel CIPS		-2.83	<0.01***

Not: * ve *** işaretleri sırasıyla %10 ve %1 anlamlılık düzeylerinde serinin birim köklü olduğu ifade eden temel hipotezin reddedildiğini ifade etmektedir.

Tablo 4 incelendiğinde paneli oluşturan birimlerin birim köklü olduğunu ifade eden temel hipotezin %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir. Bir başka ifade ile seçilmiş Avrupa ülkelerinin enerji yoğunlukları grup ortalamasına yakınsamaktadır. Ülkeler bireysel olarak ele alındığında ise Almanya, Fransa ve İngiltere'nin seçilmiş 10 Avrupa ülkesinin enerji yoğunluk ortalamasına yakınsamaktadır. Belçika, Hollanda, İspanya, İtalya, Polonya, Romanya ve Yunanistan için yakınsama tespit edilememiştir. Reese ve Westerlund (2016)'un literatüre kazandırdığı yeni nesil bir başka panel birim kök testi de uygulanıp elde sonuçlar pekiştirilecektir. Aşağıdaki tabloda uygulanan PANICCA birim kök testinin sonuçları verilmiştir.

Tablo 5. Reese ve Westerlund (2016) PANICCA Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Sabit Terimli Model		
	Ortak Faktör Etkisi	
ADF Test İstatistiği	-0.0947	
Asimptotik P değeri	0.6576	
	Bireysel Bileşenler	
	Test İstatistiği	**p olasılık değeri**
$\mathbf{P_a}$	-0.519	0.3019
$\mathbf{P_b}$	-0.476	0.3169
PMSB	-0.196	0.4225

Sabit Terim ve Trendli Model		
	Ortak Faktör Etkisi	
ADF Test İstatistiği	-3.7040	
Asimptotik P değeri	0.0001	
	Bireysel Bileşenler	
	Test İstatistiği	**p olasılık değeri**
$\boldsymbol{P_a}$	-1.166	0.1218
$\boldsymbol{P_b}$	-1.008	0.1568
PMSB	-0.709	0.2391

Yukarıdaki tabloda uygulanan Resse ve Westerlund (2016) testi incelendiğinde ise panelin genelini ifade eden ortak faktörlerin sabit terimli model için serilerin birim köklü olduğunu ifade eden temel hipotezin reddedilemediğini göstermektedir. Bir başka deyişle paneli oluşturan Avrupa ülkelerinin enerji yoğunluklarının grup ortalamalarına yakınsamadığı tespit edilmiştir. Ayrıca bireysel bileşenler dikkate aldığında ise P_a, P_b ve PMSB istatistiklerinden hiçbirinin birim kökü ifade eden temel hipotezin reddedilemediğini göstermektedir. Sonuç olarak sabit terimli model için hem ortak faktör hem de bireysel bileşenler için durağanlık tespit edilememiştir. Sabit terim ve trendli model incelendiğinde ise panelin genelini gösteren ortak faktörün birim köklü olduğunu ifade eden temel hipotez reddedilmektedir. Bu nedenle paneli oluşturan Avrupa ülkelerinin enerji yoğunlukları grup ortalamasına yakınsamaktadır. Bireysel bileşenleri gösteren test sonuçları ise birim kökü ifaden eden temel hipotezi reddetmemektedir. Sonuç olarak Resee ve Westerlund (2016) panel birim kök testi için seçilmiş Avrupa ülkelerinin enerji yoğunlukları genel olarak grup ortalamasına yakınsamakta fakat bireysel bileşenler için yakınsamanın varlığı kanıtlanamamıştır.

Sonuç

Bu çalışmada en yüksek enerji tüketimine sahip olan 10 Avrupa ülkesinin enerji yoğunlukları yakınsaması incelenmiştir. 2000 ile 2021 yılları arasını kapsayan 22 yıllık yoğunluk verisi 10 Avrupa ülkesini ele aldığı için 220 adet gözlemli panel veri seti elde edilmiştir. Seçilmiş Avrupa ülkeleri hem nüfus büyüklüklerine hem de Avrupa birliğine (İngiltere hariç) üye olmaları sebebiyle enerji kullanım yoğunlukları bakımından benzerlik göstermeleri beklenmiştir. Bu sebeple oluşturulan panel yatay kesit bağımlılık testlerine tabi tutulmuştur. Yatay kesit bağımlılık test sonuçları panelin yatay kesit bağımlılığına sahip olduğunu gösterdiği için birimler arası korelasyonu alan yeni nesil panel birim kök testleri uygulanmıştır. Öncelikle Pesaran (2007) panel birim kök testi uygulanmış olup seçilmiş Avrupa ülkelerinin enerji yoğunluklarının genel olarak grup ortalamasına yakınsama gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca paneli oluşturan ülkeler bireysel olarak incelendiğinde ise Almanya, Fransa ve İngiltere'nin seçilmiş 10 Avrupa ülkesinin enerji yoğunluk ortalamasına yakınsadığı tespit edilmiştir. Avrupa kıtasında yer alan 3 büyük ekonominin enerji yoğunluğunun grup ortalamasına yakınsamasının tespit edilmesi çalışmanın özgün değerini oluşturduğu şeklinde ifade edilebilir. Ayrıca Almanya, Fransa ve İngiltere'nin yenilenebilir enerji üretim kapasitelerini sürekli geliştirmesi ve yenilenebilir enerji üretiminde yeni teknolojilere öncülük etmektedir. Bu sebeple Almanya, Fransa ve İngiltere'nin enerji yoğunluk yakınsaması göstermeleri iktisadi açıdan anlamlı sonuçlara ulaşılmasına yol açmıştır. PANICCA birim kök test sonuçları incelendiğinde ise seçilmiş Avrupa ülkelerinin enerji yoğunluklarının genel olarak grup ortalamasına yakınsadığı tespit edilebilmiş fakat bireysel bileşenler için yakınsamanın varlığı kanıtlanamamıştır. Seçili 10 Avrupa ülkesinin sadece 3 tanesinin bireysel olarak yakınsama gösterdiği Pesaran (2007) testi ile Resse ve Westerlund (2016) testinin birbirleri ile tutarlı sonuçları gösterdiği ifade edilebilmektedir. Çalışmanın sonuçları Markandya, Pedroso-Galinato & Streimikiene (2006), Liddle (2010) ve Canel & ark. (2017) çalışmalarından elde edilen bulgular ile benzerlik göstermektedir. Sonuç olarak enerji yoğunluğunu inceleyen literatürü destekleyici nitelikteki bulgular çalışmamızda elde edilmiştir.

KAYNAKÇA

Azaliah, R., Kurniawan, H., Hartono, D., & Widyastaman, P. A. (2023). The convergence of energy intensity in developing countries: a spatial econometric analysis with Indonesia's provincial panel data. *Environment, Development and Sustainability*, 1-25.

Bello, M. O., & Ch'ng, K. S. (2022). Convergence in energy intensity of GDP: Evidence from West African countries. *Energy*, *254*, 124217.

Bulut, U., & Durusu-Ciftci, D. (2018). Revisiting energy intensity convergence: new evidence from OECD countries. *Environmental Science and Pollution Research*, *25*, 12391-12397.

Burnett, J. W., & Madariaga, J. (2017). The convergence of US state-level energy intensity. *Energy Economics*, *62*, 357-370.

Canel, C., Guris, S., Guris, B., Öktem, B., & Oktem, R. (2017). Convergence of energy intensity in OECD countries. *Modern Economy*, *8*(07), 946.

Dehghan Shabani, Z., & Shahnazi, R. (2021). Energy intensity convergence in Iranian provinces: evidence from energy carriers' consumption intensity. *Environmental Science and Pollution Research*, *28*, 26697-26716.

Huang, J., Zheng, X., Wang, A., & Cai, X. (2019). Convergence analysis of China's energy intensity at the industrial sector level. *Environmental Science and Pollution Research*, *26*, 7730-7742.

Kiran, B. (2013). Energy intensity convergence in OECD countries. *Energy Exploration & Exploitation*, *31*(2), 237-247.

Le Pen, Y., & Sévi, B. (2010). On the non-convergence of energy intensities: evidence from a pair-wise econometric approach. *Ecological Economics*, *69*(3), 641-650.

Liddle, B. (2010). Revisiting world energy intensity convergence for regional differences. *Applied Energy*, *87*(10), 3218-3225.

Markandya, A., Pedroso-Galinato, S., & Streimikiene, D. (2006). Energy intensity in transition economies: is there convergence towards the EU average?. *Energy Economics*, *28*(1), 121-145.

Mulder, P., & De Groot, H. L. (2012). Structural change and convergence of energy intensity across OECD countries, 1970–2005. *Energy Economics*, *34*(6), 1910-1921.

Pesaran, M. H. (2007). A simple panel unit root test in the presence of cross-section dependence. *Journal of Applied Econometrics*, *22*(2), 265-312.

Reese, S., & Westerlund, J. (2016). Panicca: Panic on cross-section averages. *Journal of Applied Econometrics*, *31*(6), 961-981.

Sert, F., & Doğan, S. (2020). Enerji Yoğunluğu ve İklim Değişikliği: Türkiye İçin Yakınsama Analizi. *Ekoist: Journal of Econometrics and Statistics*, (32), 1-14.

Shabani, Z. D., Hadian, E., & Mousavi, S. M. (2020). Investigating Energy Intensity Convergence in the Iranian Manufacturing Industries. *Energy Economics*, *36*(9), 49-71.

Szaruga, E., Załoga, E., Drewnowski, A., & Dąbrosz-Drewnowska, P. (2023). Convergence of Energy Intensity of the Export of Goods by Rail Transport: Linkages with the Spatial Integration and Economic Condition of Countries. *Energies*, *16*(9), 3823.

Tatoğlu, F. Y. (2017). Panel zaman serileri analizi. *İstanbul: Beta Yayınları*..

Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri Tarafından Menteşe Sancağının Kazalarına Yapılan Deniz ve Hava Bombardımanları

İlker Mümin Çağlar[1]

1. Giriş

Talat Paşa'nın anılarında anlattığına göre, yaklaşan I. Dünya savaşının ayak seslerinin duyulduğu bir dönemde Osmanlı devleti, yaşayabilmek ve varlığını koruyabilmek için iç yönetimini örgütlemek, demiryollarını genişletmek, ticaret ve sanayiini geliştirip korumak zorunda olduğunu iliklerine kadar hissetmekteydi. Bu amaçla devlet, oluşan gruplardan birine katılmak üzere bir imkân aramış fakat ilgili devletlerden hiç birisi buna razı olmamıştı. Osmanlı devletinin amaçları doğrultusunda beklenen bir anlaşma Almanya'nın İstanbul Elçisi Wangenheim'in Türkiye ile eşit şartlar altında bir antlaşma yapmak istediğini Sadrazam Said Halim Paşa'ya belirtmesi üzerine şekillenmiş fakat böyle bir antlaşmadan kabineden çok az kimsenin haberi olmuştu (Talat Paşa'nın Anıları, 2022, s.25-26). Böyle bir antlaşmanın yapılmasını özellikle Sait Halim Paşa arzulamaktaydı. Zira sadrazam, daha 1913 yılında büyük bir yenilgiyle sonuçlanan Balkan savaşlarının da etkisiyle Alman Elçisi Wangenheim'e Alman imparatorundan Türk ordusunun eğitimi için bir Alman generalini göndermesi hususunda ricacı olması talebinde bulunmuştu (Sanders, 2018, s.7).

Osmanlı devleti ile Yunanistan arasında Ege ve Doğu Akdeniz üzerinde kimin egemen olacağı konusundaki çekişme, Osmanlı devleti, 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ve Avusturya-Macaristan ile ittifak anlaşmasını imzaladıktan hemen sonra doruk noktasına ulaşmıştır (Shaw, 2014, s.555). 3 Ağustos'ta genel seferberlik ilan eden ittihatçı hükümet, Osmanlı devletinin sıcak savaşın içine gireceği Ekim sonuna kadar sürecek bu seferberlik dönemini tüm dünyaya silahlı tarafsızlık olarak duyurmuştur (Beşikçi, 2015, s.39). Sadrazam Said Halim Paşa bu antlaşmayı imzalayanlardandı. Fakat attığı bu imzanın ülkeyi genel bir savaşın içine çekeceğinin farkında değildi. Antlaşmanın Türkiye'ye tarafsız kalma hakkı verdiğini iddia ediyordu (Yalman, 2021, s.81). Almanya ile yapılan ittifak devletin karar organlarına haber verilmeden yapılmıştı. Gerçeğin ortaya çıkması sonrasında de facto durum kabine üyeleri ve dönemin padişahı tarafından kabullenmek zorunda kalındı (Yalçın, 2021, s.95). Oysa Balkan savaşlarını yıkıcı bir yenilgiyle sonuçlandıran Osmanlı devleti, topraklarının ve nüfusunun önemli bir bölümünü kaybetmişti. Devletin gelir düzeyi ve sanayi üretimi savaşa dahil olan ülkelerin hepsinin çok altındaydı. Yüzyıl içinde iyileşen ve artan üretimine rağmen, kendi halkını bile doyuramıyor, büyük şehirlerin yanı sıra kendileri için yeterince üretim yapamayan pek çok bölge için un, buğday, şeker, kahve ve çay ithal ediliyordu. Ekonomisi çok hassastı ve büyük bir savaşın getireceği zorlukları aşabilmesi çok da olası görünmüyordu (Shaw, 2014, s.657). Cihan harbine ekonomik olarak büyük sıkıntı ve bunalımlar içerisinde giren Osmanlı Devleti, manevi bakımdan da yıpranmış olup yorgun ve bitkin bir durumdaydı (Baykara,1989, s.360-366). Ordusu dağılmış ve 20 tümene yakın askeri ve malzemesiyle beraber bütün bir sahra ordusunu kaybetmişti. Fakat her şeye rağmen 1914 yılı Osmanlı devleti için garnizonları yeniden kurma, tümenleri yeniden düzenleme ve taktik birimleri yeniden eğitme yılı olmuştur. Genelkurmay, seferberlik ve savaş planlarını radikal bir şekilde yeniden düzenlemiştir (Erickson, 2019, s.18). Kara kuvvetleri büyük savaş öncesinde az çok düzenlenmeye çalışılırken aynı şeyi deniz ve hava kuvvetleri için söylemek çok da mümkün

[1] (Dr. Öğretim Üyesi) Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Tarih Bölümüü ORCID: 0000-0002-8979-8113

görünmemektedir. Düşman gemilerinin tehditleri henüz savaş başlamadan açık bir şekilde hissedilirken, I. Dünya savaşından hemen önce İzmir körfezinde görülmeye başlamışlardır. Donanma ve hava gücü bakımından üstün konumda olan İtilaf Devletleri, Osmanlı donanmasının yetersiz bir durumda olmasından yararlanarak saldırıya açık korunmasız bir halde bulunan Anadolu sahillerini Birinci Dünya Savaşı boyunca belirli aralıklarla bombaladılar[2]. Savaştan hemen önce Çeşme Kaymakamlığına tayin edilmiş olan Hilmi Uran Bey, hatıralarında bu hususla ilgili düşünce ve gözlemlerini şu şekilde ifade eder: *"İngiliz ve Fransız torpidoları limanlarımızı sık sık yokluyor, şüphelendiği kayıkları topa tutuyordu. Çeşme'yi de müteaddit defalar bombardıman etmişlerdi. Bu yüzden Çeşme artık askeri bir bölge halini almıştı ve lüzumlu yerlere kuvvetli müfrezeler yerleştirilmişti…"*

Ege sahillerindeki Çeşme, Karaburun, Foça, Menemen, Söke ve Kuşadası gibi pek çok yerleşim merkezinde görüldüğü üzere Menteşe Sancağı kazalarından Fethiye, Marmaris ve Milas da I. Dünya savaşı süresince İtilaf devletlerinin deniz ve hava bombardımanlarına maruz kalmıştır. Çanakkale cephesinden kesin sonuç almak isteyen İtilaf devletleri, Osmanlı kuvvetlerini parçalara ayırarak bu gücü Ege ve Akdeniz sahillerinde meşgul etmek istemişlerdir. Böylece bir taraftan Çanakkale cephesinde rahatlarken diğer taraftan da Osmanlı ordusunu zayıflatmayı amaçlamışlardır. Düşman kuvvetleri tarafından savaş boyunca Ege ve Akdeniz sahillerine düzenlenen deniz ve hava saldırılarının diğer amaçları arasında ise bölgedeki ekonomik hayatı yok etmek, psikolojik baskı uygulamak suretiyle sivil halkı korkutarak sindirmek ve daha sonra gerçekleştirmeyi düşündükleri işgaller için bir altyapı hazırlamak gibi önemli hususlar yer almaktaydı (Mehmetefendioğlu, 1993, ss.347-370; Sarıçelik, 2007, s.188). Nitekim bu amaçları uygulama safhasına geçirmek isteyen İngiltere, 1 Kasım 1914 tarihinde henüz daha karşılıklı savaş bile ilan edilmemişken Beyrut ve Kınalıada isimlerindeki iki Osmanlı gemisini Urla açıklarında batırmıştır (Doğtekin, İzmir Sancağının Kazaları…, s.1269). Çanakkale savaşlarında almış oldukları yenilgiden büyük dersler çıkarttıkları için İzmir'de bir cephe açmayı asla düşünmedikleri halde, Osmanlı kuvvetlerinin Ege ve Akdeniz sahilleri boyunca yayılmalarını sağlamak suretiyle onu parçalayıp zayıflatmak amacıyla böyle bir intiba uyandırmak istemişlerdir (Sarıçelik, 2007, s.188).

1912-1913 Balkan savaşlarının kayıplarını giderebilmek ve özellikle bu savaş sonucu eline geçirdiği Anadolu'yu çevreleyen Ege adaları ile "Megalo İdea"yı İyonya'ya taşımak amacında olan Helenizm hülyalarına son vermek zorunluydu. Bu da Ege denizinde kesin bir üstünlük sağlamakla gerçekleşebilirdi (Kurat, 1986, s.15). Balkan savaşları sonrasında Ege adaları

[2] Savaş döneminde Anadolu sahillerine itilaf devletleri tarafından yapılan hava ve deniz bombardımanlarıyla ilgili olarak şimdiye kadar yapılmış olan belli başlıca çalışmalar için bkz: Osman Köse, "Rusların Samsun'u Bombardımanı 1915", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 11, Ekim-1998, Samsun 1999, ss.59-79; Mehmet Temel, "1916 Yılında İtilaf Devletleri Savaş Gemileri Tarafından Ege ve Akdeniz Sahillerindeki Bazı Yerleşim Merkezlerine Çıkarılan Asker ve Rum Eşkıyasının Yol Açtığı Zararlar", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1, Balıkesir 1998, ss. 77-90; Mehmet Temel, "İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Kıyı Yerleşimlerine Yaptıkları Saldırılar ve Mütekabiliyet Esasına Göre Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 24, S. 1, Temmuz-2009, ss. 117-150; Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, S. 6, 2004, ss. 71-85; Mehmet Akif Bal, "Trabzon'un Rus Donanmasınca Bombardımanı ve Bombardımanın Trabzon'a Etkileri", *Atatürk AraştırmaMerkezi Dergisi*, C. 27, S. 81, Kasım 2011, ss. 545-576; Kerim Sarıçelik, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin İtilaf Devletlerine Karşı Anadolu'nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, Konya 2007, ss. 173-189; İsmail Tosun Saral, "Avusturya-Macaristan Gazetelerine göre 1915-1916'da İzmir'in Savunulması ve Kösten Adası'nın Fethi", *Düşünce ve Tarih Dergisi*, N:36, Eylül 2017; Celal Öcal, *I. Dünya Savaşı'nda İzmir Savunması*, İleri Yayınları, İstanbul, 2015; Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir'e Yapılan Saldırılar", *Güncel Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Kavramlar, Araştırmalar ve Uygulama*, (Editörler: Sevilay Özer-Ruhi İnan), Lyon: Livre de Lyon, 2023, ss.23-65; Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir Sancağının Kazalarına Yapılan Deniz ve Hava Bombardımanları", *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 12*, Ed: Meryem Bulut-Zeynel Karacagil, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, 2023, ss.1268-1289; Abdullah Doğtekin, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Urla Kazasına Yapılan Düşman Bombardımanları", *Selçuk 8. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 19-21 Mayıs 2023, Konya.

sorununun henüz çözümlenmemiş durumda bulunmasından ve fiili durumun Yunanistan lehine olmasından faydalanan İngiltere, Fransa ve Yunanistan; Sakız, Sisam, Kösten (Uzun Ada), Gökçeada, Bozcaada, Taşoz, Limni ve Midilli gibi stratejik öneme sahip adalarda askerî üsler oluşturarak Batı Anadolu sahillerini abluka altına almışlardır. Bu durum adalar üzerindeki Osmanlı egemenliğinin fiilen sona ermesinin bir sonucu olup, başta İzmir olmak üzere Ege sahillerinin İmparatorluk için oldukça hassas bir bölge haline gelmesine neden olmuştur. Bu üslerden havalanan düşman uçakları gece gündüz demeden Ege denizindeki üslerden ve uçak ana gemilerden uçurdukları uçaklarla da İzmir, Aydın, Muğla ve dolaylarını bombalamışlardır. Söz konusu adalar aynı zamanda Rum eşkıya ve çetelerinin yuvalandığı yerler durumunda olup bunlara Yunan, İngiliz ve Fransız subaylar tarafından askeri eğitimler verilmiştir. Adalardan gelen Rum eşkıyalar, Batı Anadolu sahillerindeki Rumlarla birleşmek ve onların yardım ve yataklıklarından faydalanmak suretiyle Müslüman köylerine saldırarak İslam ahalinin mallarına, canlarına ve namuslarına sayısız derecede zararlar vermişlerdir (Doğtekin, İzmir'e Yapılan Saldırılar…, s.24).

Günümüzde inandırıcılığı ve uygulaması noktasında ciddi eksiklikleri bulunmasına rağmen savaş hukuku, bugünkü bulunduğu aşamaya kayda değer bir süreçten geçerek gelmiştir. Bu alandaki gelişmeler özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilerleme kaydetmeye başlamıştır. Sanayi ve teknoloji alanındaki atılımlar bu durumda oldukça önemli bir rol oynamıştır. Savaşların yıkıcı etkilerinin şehirler, mekanlar ve masum insanlar üzerinde açıkça hissedilmeye başlaması bu durumda etkili olmuştur. Açıkça ilan edilmiş olsun ya da olmasın savaşan tarafların hem birbirleriyle hem de savaşa dahil olmayan devletlerle ilişkilerini düzenleyen savaş hukuku, aynı zamanda bireylerin savaş esnasındaki hak ve sorumluluklarını da belirlemektedir. Buradan hareketle savaş hukukunun öncelikli amacı savaşların yol açtığı yıkıcı sonuçları olabildiğince ortadan kaldırmaya çalışmak veya en azından minimum düzeyde tutmaktır (Aslan, 2008, s.235). Bu bağlamda ilk adım 1856 yılında atılmıştır. Bu tarihte ilan edilen "Paris Deniz Hukuku Beyannamesi" ile korsanlık yasaklanmıştır. 1864 yılında yaralıların durumlarını düzeltmeye yönelik "Cenevre Sözleşmesi" ile 1899 yılında imzalanan ve kara savaşlarında uyulacak kuralları belirleyen "I. Lahey Sözleşmesi" XIX. yüzyılda atılan diğer adımlardır. XX. yüzyılın başlarında 1907 yılında birincisinin gözden geçirilerek genişletilmesi sonucunda "II. Lahey Sözleşmesi" ilan edilmiştir. En nihayetinde "IV. Lahey Sözleşmesi" ile hava, kara ve deniz bombardımanlarında uyulması gereken kurallar oldukça ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Buna göre insan hakları ve özel mülkiyet esas alınmış olup sivillerin korkmasına ve mülkiyetlerinin zarar görmesine neden olacak herhangi bir askeri amacı olmayan hava taarruzları kesinlikle yasaklanmaktaydı. Dini mabetler, hayır kurumları ve sağlık kurumları ile eğitim ve sanat gibi amaçlara tahsis edilmiş binalar, hastane ve hastane gemileri de bu kapsam dahilinde olup her türlü bombardımandan uzak tutulmaları karar altına alınmıştı. Sözleşmeye göre ilgili devletler bu kurallara uymadıkları taktirde oluşan her türlü zararı karşılamak zorundaydılar. Ancak itilaf devletleri savaş hukuku alanında alınan tüm bu kararlara rağmen uluslararası hukuku ihlal ederek sivil hayatın geçtiği alanları, dini mabetleri ve eğitim kurumlarını bombalamaktan çekinmemişlerdir (Meray, 2008, s.381; Doğan, 2008, s.491; Aslan, 2008, s.237). Çanakkale cephesindeki mağlubiyetle beraber İzmir ve çevresindeki sivil ve askeri hedeflere yönelik olarak çok çeşitli amaçlar dahilinde hava ve deniz taarruzlarında bulunmuşlardır (Sürgevil, 2009, s.78-79). Örneğin 29 Mayıs 1915 tarihinde Menteşe sancağına bağlı Güllük nahiyesinin bir Fransız kruvazörü tarafından üç saat boyunca bombalanması neticesinde limandaki kayıklarla birkaç ev zarar görmüştü (Dh. Eum. 3. Şb. 5/30-30 Mayıs 1915). Yine 9 Şubat 1916 tarihinde Tuzla, Abdullah Ağa ve Yenikale civarına iki motorbot, bir monitör ve iki torpido ile 150 kadar mermi atarak 10 civarında ev ile bir barakanın harap olmasına neden olmuşlardır (Doğtekin, İzmir'e Yapılan Saldırılar…, s.44). İtilaf Devletleri masum sivillere yönelen hava taarruzlarını 1916 yılının mayıs ayında da

sürdürmüşler bu durum henüz savaşa girmemiş olan Amerika'nın İzmir Konsolosu Horton tarafından da protesto edilmiştir. Konsolos Horton tarafından, Amerikan Sefaretine gönderilen telgrafta durumun vahameti şu şekilde anlatılmıştır: *"490 numaralı telgrafımda bundan evvel bildirdiğim vechle Osmanlı sivil ahalisinin tayyareler tarafından taarruz edilmesi ve öldürülmesi yüzünden İtilaf mensubiyetinin umumiyetle tevkifine başlanılmış ve bunlar Müslüman mahallatına sevk edilmekte bulunmuştur. İzmir ahalisinin kısmı azamı Avrupalı olduğundan ve bombalar Müslümanlar üzerine düştüğünden muhasım Avrupalıların mevkilerini tehlikeye düşürmektedir. Bu hareketler İtilaf tebaasının tarafımdan himayesini gayri mümkün kıldığı gibi şimdiye kadar müstakim ve müşfik bir zat tanıdığımız Vali'nin hüsn-ü niyeti de bu halde bedel-i husumet olacaktır. Tekrar ediyorum ki eğer bu suretle daha Müslüman helak edilirse himayem altındaki tebaanın selametlerini temin edemem. Sivil ahaliyi tehlikeye sokan bombaların düşmesinin tekrar etmeyeceğine dair tarafıma bazı teminatı vermedikçe İtilaf tebaası ahvalinin ıslah edileceğini ümit edemem. Sabırsızlıkla intizar ettiğim cevabın serian gönderilmesini rica ederim. -Horton-* (BOA, HR.SYS. 2421/35 M. 30 Mayıs 1916)

İtilaf Devletleri'nin I. Dünya savaşı boyunca uluslararası savaş hukukunu ihlal ettiklerinin bir başka örneği de Urla'da yaşanmıştır. 27 Ocak 1916 tarihinde bir İngiliz uçağı tarafından bombalanan şehirde Atılan bombalar Aziz Georgiu kilisesinin hemen yanına düşmüş ve can kaybı yaşanmıştır. 29 Ocak 1916 tarihinde İngiliz donanması tarafından bir kez daha bombalanan şehirde bombalar bu seferde ünlü Anaksagoras okulunun civarına ve Hıristiyan evlerine düşerek mal ve can kayıplarına yol açmıştır. Bombardımandan korunmak amacıyla Hıristiyan cemaatin ruhani reisleri tarafından kilise, okul ve hastane gibi binaların yarısına siyah, yarısına da beyaz bayraklar asılması emredilmiş olmasına rağmen Urla, 1 Şubat 1916 tarihinde bir kez daha bombalanmıştır. Bombalar Aziz Georgiu kilisesine de isabet etmiş, birçok kişinin bu siyah ve beyaz bayraklardan etkilenerek kiliseye sığınmaları nedeniyle çok sayıda can kaybı yaşanmıştır (Doğtekin, Urla Kazasına Yapılan Düşman Bombardımanları, 2023, s.586).

I. Dünya savaşı yıllarında Osmanlı sahillerinde yaşanan bütün bu gelişmeler Uluslararası savaş hukukunun varlığına rağmen çok açık ihlallerin yaşandığını ve savaş hukukunun değil güçlülerin hukukunun hâkim olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

2. Savaş Döneminde Menteşe Sancağının İdari, Demografik, İktisadi ve Askeri Durumu

Doğudan Antalya sancağı, kuzeyden Aydın vilayeti, güneyden Akdeniz ve batıdan da Ege deniziyle çevrili olan Menteşe sancağı, 1913 yılına kadar Aydın vilayetine bağlı bir mutasarrıflık durumundayken 1913 yılınca çıkarılan vilayet nizamnamesi ile müstakil mutasarrıflık olmuştur. Menteşe sancağı merkezi Muğla kazası olmak üzere Fethiye (Mekri), Marmaris, Bodrum, Milas ve Köyceğiz kazalarından oluşmaktaydı (Hızal, 2018, s.16-17). 1914 nüfus sayımına göre Menteşe Sancağının toplam nüfusu 202.101 kişi olup, 182.974'ü Müslüman, 17.928'i Rum, 1.195'i Yahudi ve 4'ü de Ermenilerden oluşmaktadır. Başta Rumlar olmak üzere Gayrimüslim nüfusun büyük bir çoğunluğu Fethiye, Bodrum ve Milas gibi kaza merkezleri ile Kaya, Dalyan ve Akbük gibi köylerde yaşamaktaydılar (Soyluer, 2006, s.132-133).

Birinci Dünya savaşı döneminde Menteşe sancağının iktisadi yapısının temelini tarım ve hayvancılık oluşturmaktaydı. Gerek yurt içi gerekse de yurt dışına pazarlanan ürünleri arasında buğday, arpa, mısır, üzüm, tütün, susam ve bal gibi ürünler bulunmaktaydı. Günümüzde olduğu gibi ele aldığımız dönem içerisinde de bal üretimi sancağın önemli gelir kaynakları arasında yer almaktaydı. Bölgenin kayda değer bir kısmının ormanlarla kaplı olmasından dolayı ormancılık da önemli bir gelir kaynağıydı (Akça, 2002, s.158). Meşe palamudu ile krom madenciliği de sancağın iktisadi faaliyetleri arasında yer almaktaydı. Türkler çoğunlukla tarım

ve hayvancılıkla geçinirlerken, Rumlar Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi ticaret ve zanaatla iştigal ediyorlardı. Sarraflık, manifaturacılık, ayakkabıcılık ve marangozluk yaygın mesleki uğraşıları arasında bulunmaktaydı. Deniz ticareti ve kaçakçılık Menteşe sancağındaki Rumların oldukça hâkim oldukları alanlardı. Bu sayede Fethiye, Marmaris ve Milas, bölgenin oldukça önemli, canlı limanları haline gelmişlerdi. Meşe palamudu, incir ve canlı hayvan gibi yerel ürünler ihraç edilirken bölgede üretilmeyen veya bulunmayan çay, kahve, şeker ve sigara kâğıdı gibi ürünler ithal edilmekteydi (Uşaklıgil, 2011, s.10-11).

Birinci Dünya savaşı yıllarında Menteşe sancağının askeri yapısı ve güvenlik durumuna baktığımızda durumun hiç de iç açıcı olmadığı görülmektedir. Ayvalık'tan Alanya'yı kadar olan kıyıların gözetleme ve savunulması görevi İzmir'de bulunan 4. Kolorduya verilmişti (Sevengül, 1976, s.112). İzmir'deki 4. Kolordu ile Aydın'daki 57. Tümen'in tümü karargâhını Bandırma'ya nakleden 5. Ordu'ya bağlanmıştı. Bundan böyle 5. Ordu, Trakya'da Karadeniz kıyısındaki Midye'den Akdeniz kıyısındaki Antalya arasındaki, Batı Anadolu sahillerini de içine alan, uzunluğu 2.000 kilometreden fazla olan bir sahil şeridinin güvenliğini üstlenecekti (Sanders, 2018, s.162).

Osmanlı devleti, 3 Ağustos 1914 tarihinde seferberlik ilan etmiş, daha çok askere ihtiyaç duyulduğu için jandarma kuvvetlerinin önemli bir kısmı ordu emrine alınmak zorunda kalınmıştı. Bu nedenle Batı Anadolu bölgesinin her yerinde olduğu gibi Menteşe sancağında da jandarmaya oldukça önemli miktarda ihtiyaç duyulmaktaydı. Zira bozulan devlet otoritesi eşkıyalığın ve asker kaçaklarının yaygınlaşmasına yol açmış, sadece yerli eşkıyalar değil adalardan gelen Rum eşkıyalar da Aydın Vilayetinin genelinde görüldüğü gibi Menteşe sancağında da asayiş ve güvenliği yok etmişlerdi. Tüm bunların yanı sıra sancağın uzun sahillerinin savunmasız ve korunaksız olması hem dışarıdan gelen saldırılardan korunmak hem de yaygın olan kaçakçılığı kontrol altına alabilmek için jandarmaya olan ihtiyacı hayati derecede önemli kılıyordu. Özellikle Dalaman'ın karşısında bulunan Meis adası, Menteşe sancağı için ciddi bir tehdit oluşturmaktaydı. Nitekim 4 Mart 1915 tarihinde Menteşe Mutasarrıfı Müştak Bey tarafından dahiliye nezaretine gönderilen yazıda da bu duruma işaret edildiği görülmektedir. Söz konusu yazıda, sancak sahillerinin deniz cihetinden güvenliğinin sağlanamadığı, jandarma eksikliği bulunduğu ve jandarmanın önemli bir kısmı da iç bölgelere çekildiği için Meis adası ahalisinin kaçakçılık faaliyetlerinin iyice arttığı belirtilmekteydi (BOA. DH. ŞFR. 463/90 M.4 Mart 1915).

Menteşe mutasarrıflığından dahiliye nezaretine gönderilen 2 Ocak 1915 tarihli yazıdan öğrendiğimize göre bu tarihte Menteşe sancağının toplam jandarma kadro sayısı 380'di. Oysa sancağın elinde 90 eksikle 290 jandarma bulunmaktaydı. Normal şartlarda bu eksiklik diğer askeri birliklerden takviyeyle veya gönüllü kaydetmek suretiyle karşılanabilecekken Seferberlik dolayısıyla bu imkân da bulunmamaktaydı. Tüm bu gerçeklere rağmen jandarma eksikliğinin giderilmesi zaruri olduğu için dahiliye nezaretinden jandarma takviyesi talep ediliyordu (BOA. DH.EUM KLU. 6/48 M.2 Ocak 1915). Gelişmeler karşısında jandarma umum kumandanlığı, dahiliye nezaretine gönderdiği 10 Ocak 1915 tarihli cevabi yazısında, Menteşe mutasarrıflığının ihtiyaç duyduğu jandarma askerinin İzmir'deki Dördüncü Kolordu Kumandanlığı tarafından karşılanacağını haber vermiştir (BOA. DH.EUM. KLU. 6/48 M.10 Ocak 1915).

Ayvalık'tan Alanya'ya kadar yaklaşık 2000 km uzunluğundaki bir sahil şeridinin muhafazası için yeterli şartlara sahip bir donanma bulunmamaktaydı. İmkansızlıklar nedeniyle mevcut donanmanın kömür ve su ihtiyacı bile karşılanamamaktaydı. Sadece silah teçhizatı bakımından değil gemi donatımı bakımından da yetersizdi. Deniz kuvvetleri bütçesi, ancak yiyecek, maaş ve diğer masraflarına yetecek kadardı. Zaten Trablusgarp ve Balkan savaşlarının

kaybedilme nedenleri içerisinde en önemlilerden birisi de donanmanın ihmal edilmiş olmasıydı (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920),* 1996, s.292).

Bu arada Anadolu sahilinde V. Ordu'nun emrinde tek bir Türk harp gemisi bile bulunmazken, anakaranın karşısında bulunan bütün adalar düşman elindeydi ve bunlar harekât için üs olarak kullanılacaklardı (Sanders, 2018, s.162-223.).

Bu arada, Ege sahillerindeki Yunan çete faaliyetlerine karşı, Enez'den Alanya'ya kadar sekiz koruma ve beş gözetim bölgesi kurulmuştu. Buna göre Kuşadası-Marmaris arasında Pelengiderya Gambotu, Marmaris-Alanya arasında Timsah Gambotu, Kuşadası-Bodrum-Tekirburnu arasında 10 no'lu motorgambot, Tekirburnu-Marmaris-Fethiye arasında ise 18 no'lu motorgambot görev yapacaktı. Bunlar İtilaf Donanması karşısında oldukça yetersiz taşıtlardı (Sevengül, 1976, s.27-28).

1915 yılında, Ayvalık'tan Alanya'ya kadar uzanan 4. Kolordu bölgesinde İngiliz ve Fransız harp gemilerinin çeşitli harekâtı olmuş ve sularımızdaki Alman denizaltılarının yararlanmaları olasılığı olan liman ve iskelelerin bombardımanı, bu harekâtın ağırlık merkezini oluşturmuştu. Küçük ölçüde çıkarma hareketlerine ve bu suretle kıyıdaki tesis ve deniz araçlarının tahribine de girişildiyse de görülen direnme karşısında bu hareketlerinden bir sonuç alamamışlardır. Savaş sırasında denizlerimizde Alman deniz altıları ciddi bir varlık gösterirken Türk deniz kuvvetleri bir etkinlik gösteremedi. Türk sularına ilk varan UB-8 Alman denizaltı gemisi 11 Mayısta Bodrum güneyindeki Orak adasına gelmiştir. Ertesi günü Güvercinlik koyuna (Mandalya körfezi) giderek akaryakıt, yağ ve levazım ikmalini yaptıktan sonra Çanakkale'ye yol almıştır. Sularımıza gelecek Alman denizaltıları için, Mayıs 1915 başında İzmir, Söke, Sığacık, Kuşadası, Bodrum, Orak adası ve Güvercinlik'te yağ ve gereç depo edildiği gibi, Milâs'ta da bir ana depo kurulmuştu. Güvercinlik, adı geçen denizaltının uğramasından sonra kaldırıldı. Bu arada düşman, 2 Haziran 1915'ten itibaren Çanakkale boğazı -Sakız adası güneyine kadar, kıyılara bir abluka koydu. 25 Ağustos 1915'te bu ablukayı, Sisam adasından itibaren güney Ege, güney Anadolu, Suriye ve Filistin kıyılan yoluyla Mısır sınırına kadar uzattı (Sevengül, 1976, s.294-295).

Bölgede görevli hava kuvvetleri deniz kuvvetlerine kıyasen daha iyiydi. 5. Tayyare bölüğü ile bir deniz Tayyare müfrezesi İzmir'de bulunuyordu. Bunlar 5. Ordu emrine verilmişlerdi. İtilaf Devletleri'nin hava faaliyetlerinin İzmir bölgesi ve Ege Denizi'nde artması üzerine 5. Tayyare bölüğüne Ege Denizi ve adalardaki düşmanın harekâtını keşif ve mayın dökmesi ihtimali olan bölgelerini kontrol etmek görevi verildi (*Birinci Dünya Harbi, Türk Hava Harekâtı*, 1969, s.83). 9 Mayıs 1916 günü Türk Hava Kuvvetleri, Rodos adasına ilk keşif görevini gerçekleştirdiler (Öcal, 2015, s.14).

26 Ağustos 1916 ve bunu takip eden gecelerde düşmanın Sisam güneyindeki kıyı bölgesine bir çıkarma yapacağı haber alınmıştı. Bunun üzerine Sisam ile Mandalya körfezindeki Güllük dolaylarında keşif yapılması ve buralarda görülecek düşmanın bombardıman edilmesi istenmişti. Emredilen tarihte Anadolu kıyılarında yapılan keşif ve gözetlemede kıyılarda ve adalardaki limanlarda düşmana ait harp gemilerine rastlanmamış ve bazı yelkenli gemiler görülmüştü. Düşmanın bu bölgede bir baskın veya çıkarma yapacağına ait belirli bir emare görülmemiş ve bu keşifler sırasında uygun düşman hedefleri bombardıman edilmişti (*Birinci Dünya Harbi, Türk Hava Harekâtı,* 1969, s.91).

1917 yılına gelindiğinde adalardaki düşman harekât ve faaliyetlerini keşif, gözetleme ve önlemek ve gerektiğinde düşman kuvvetlerine taarruz etmek üzere İzmir'de 5. 1. ve 12. Tayyare bölükleri bulunuyordu (*Birinci Dünya Harbi, Türk Hava Harekâtı*, 1969, s.155). Türk Hava Kuvvetleri ancak 1916 yılında toparlanabilmiş etkili olarak göreve başlayabilmişti. Bu yılın kasım ve aralık aylarında Hava Kuvvetleri'nin genel mevcudu 90 uçak, 81 pilot ve 58

rasıt(gözetleyici) olabilmişti. Mütarekenin imzalanmasına (30 Ekim 1918)'e kadar bu durum, biraz azalma ve çoğalma ile yaklaşık olarak böyle devam etmiş ve havacılığın idaresine Almanlar hâkim olmuşlardı (*Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920)*, 1996, s.307).

3. İngilizler Tarafından Yapılan Bombardımanlar

Balkan ve Birinci Dünya savaşlarının üç kıtaya yayılan geniş ceplerine asker veren Menteşe Sancağı Mondros'a yaklaşılırken gerek askeri yönden gerek ekonomik yönden tamamen başıboş ve korumasızdır. Savaşın sonunu bekleyen aileler, cephelerde kalan on binlerce "er" ile yıkılmış perişan olmuştur. Ünal Türkeş, felaketli savaş yıllarının Menteşe Sancağını şöyle anlatır: *"...İşte bu yokluk ve mücadele yıllarında, özellikle Bodrum ve Datça'yı bağlayan "u" şeklindeki Gökova Körfezi, İtilaf Devletleri'nin korsan gemileriyle yerli Rumların yağma teknelerine sık sık yol verir. Kocaları ağabeyleri cephelere ölüm kalım savaşına gitmiş, geride kalanlarının yarısı sakat, yarısı yaşlı ve kadın olan yaslı toplum, büyük ve küçük hayvanlarıyla bahçedeki sebzesine ve ambarındaki tahılına kadar bütün varlığına kasteden yerli ve yabancı korsanların azgınlıklarıyla da uğraşmak zorunda kalır. Gemilerinin "sabi hakkı" kokan gülleleriyle önce kıyıları bombardıman eden, sonra yerli işbirlikçilerinin öncülüğünde namusa saldıran ve nihayet çapulculuğun en iğrenç örneklerini sergileyen korsanlar Kurtuluş Savaşı öncesi Muğla'nın ekonomik ve moral değerlerini yıkmaya çalışan son 'ehlisalip' olarak görünürler..."* (Türkeş, 1973, s.136-137).

Ege sahilleri savaş boyunca düşman donanmasının bombardımanı ile Rumların saldırılarına maruz kalmıştır. 16 Mayıs 1915 tarihinde bir İngiliz savaş gemisi Sarsala koyuna girerek telefon dairesini bombaladıktan sonra karaya çıkardığı 60 kadar askerle limanda bulunan kayıkların tamamına el koyarak Rodos Adası tarafına götürmüştür (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.122).

Karesi livasının sahil hattında meydana gelen saldırılarda İngilizler tarafından verilen zarar şu şekildedir:

Edremit'in Ilıca iskelesindeki yağhanenin tahribatı sonucu ortaya çıkan ziyan 600.000 kuruş.

Edremit'in Akçay iskelesinde oluşan hasar 208.360 kuruş.

Edremit'in Ilıca iskelesini hedef gözeterek gerçekleşen üç bombardıman sonucunda yıkımın maliyeti 328.000 kuruş, toplamda Karesi livasına bağlı Edremit kazasında İngilizler tarafından sahil şeridinden yapılan bombardıman sonucunda hâsıl olan zararın toplamı 1.136.360 olarak görülmektedir (HR. HMŞ. İŞO 114-14 K.16.06.133/ 29 Ağustos 1915).

3 Ekim 1916 tarihinde iki İngiliz kruvazörü, bir monitör, üç tarassut gemisi ve dokuz parça ile 500 civarında Rum eşkıyası Güllük limanına gelerek 300 keçiyi alıp götürmüşlerdir. Bölgeyi topa tutan düşman gemilerinin ateşi neticesinde üç ev de hasar almıştır (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.124).

18 Mayıs 1917 tarihli başkumandanlık vekaletinden, hariciye nezaretine gönderilen yazıda, Hollanda Hükümeti'nden gelen muhtıraya binaen yapılan açıklamada, Marmaris'in Ferek köyünde İngiliz ve İtalyan gemilerinin desteğiyle karaya çıkan Rum eşkıyasıyla, milliyetleri belli olmayan düşman askerlerinin ahaliden öldürdüğü, yaraladığı ve esir ettiklerine karşılık İngiliz tebaasında 14 erkek, 2 kadın, İtalyan tebaasından 14 erkek ile 7 kadının ve İstanbul'da tutuklanan bir İngiliz şirketinin 4 müdürünün ve doktor Fru'nin Kastamonu'ya gönderileceği belirtilmiştir. (HR. SYS. 2149/4-1) Amerikan sefaretinden gelen takrirde, İzmir'de de İngiliz ve Fransız tebaasına mensup bazı kişilerin tutuklanmasının sebebi sorulduğunda, Kaş kazasının merkezi olan Andaklı kasabasıyla Ayvacık kazasının Ilgın burnunda gerçekleşen İngiliz ve Fransız kuvvetlerinin ortak saldırılarında esir veya şehit edilen memur ve ahaliye karşılık aynı

miktarda Fransız ve İngiliz Kastamonu'ya, Marmaris'in Ferek köyünde esir veya şehit edilen ahaliye mukabil yine o miktarda İngiliz ve İtalya'nın zor ve Çorum'a sevklerinin uygun bulunduğu ifade edilmiştir (HR. SYS. 2148/23).

4. Fransızlar Tarafından Yapılan Bombardımanlar

30 Ekim 1914 tarihli bir vesikada bir Fransız kruvazörü ile torpidosu tarafından Foça ve değirmen dağı sahiline birkaç mermi atılsa da kıyıdan gerçekleşen savunma üzerine bölgeden uzaklaşmak zorunda kaldıkları ifade edilmiş, herhangi bir hasarın da oluşmadığı belirtilmiştir (HR. SYS. 2108/4-30 Ekim 1915). 1915 yılı Haziran ayının başlarında Rodos adasındaki İngiliz ve Fransız konsolosları tarafından bir beyanname yayınlanarak, Anadolu sahillerinin abluka altına alındığı, Anadolu'daki Osmanlı sahillerinin bombardımana tabi tutulacağı ve söz konusu sahillere girecek gemilerin yakılacağı tehdit ve açıklanmasında bulunulmuş, bu görevi yerine getirmek amacıyla Marmaris ile Alanya arasındaki sahilde Fransız zırhlıları görevlendirilmiştir (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.120). 28 Haziran 1915 tarihli bir belgede Marmaris'ten Alanya'ya kadar olan sahil hattının iki Fransız zırhlısı tarafından abluka altına alındığı ifade edilmiştir (DH. EUM. 3.Sb. 6/57).

12 Mayıs 1915 tarihinde altı bacalı bir Fransız kruvazörü tarafından Fethiye Gazhanesi ile askeri depo bombalanmış, bombardıman neticesinde askeri depo tahrip olmuş, gaz deposu ise tamamen yanmıştır. Bombalama hadisesinin hemen ardından *"Amerikan Standart Oil Company of Newyork"* şirketi Dahiliye Nezareti'ne başvurarak 28 Temmuz 1915 tarihinde gönderdiği yazıda; Fethiye Belediyesi'nde depolanan ve tüm yasal vergileri ödenen şirkete ait 2.070 teneke gazın yandığını bildirmiş ve 1035 lira tutarındaki toplam zararının şirkete ödenmesi talebinde bulunmuştur. Konuyla ilgili olarak hemen Dahiliye Nezareti tarafından Menteşe Mutasarrıflığından bilgi talebinde bulunulmuştur. Mutasarrıflık tarafından verilen cevapta gaz deposunun 12 Mayıs 1915 tarihinde Fransa'ya ait *"Jan Dark"* gemisi tarafından bombalandığı, zararın Fransa'ya tanzim ettirilmek üzere hasar cetveline kaydedildiği ve yapılacak herhangi bir şey olamadığı bildirilmiştir. 16 Mayıs 1915 tarihinde ise bir Fransız kruvazörü Fethiye Limanına gelerek limanda bulunan Türklere ait gemi ve kayıkları inceledikten sonra iki gemiye Fransız bandırası çekerek götürmüştür (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.121).

Savaş süresince Fransızlar tarafından farklı tarihlerde gerçekleştirilen diğer bombardımanlar ise şunlardır: 29 Mayıs 1915 tarihinde bir Fransız kruvazörü Güllük nahiyesini üç saat boyunca bombardımana tutmuş, limandaki kayıklarla birkaç eve zarar vermiştir. Olayda can kaybı yaşanmamıştır (DH. EUM. 3. Şb. 5/30-30 Mayıs 1915).

5 Eylül 1915 tarihinde Fethiye, Fransız gemileri tarafından bombalanmıştır. Bombardıman neticesinde bir Rum çocuğu hayatını kaybederken hükümet konağıyla telgrafhane de zarar görmüştür (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.122).

10 Eylül 1915 tarihinde bir Fransız gemisi Fethiye limanına gelerek Karagözler mevkiinde ve siperlerde bulunan Türk askerlerine 32 mermi atmış ve limanda bulunan iki gemiyi yakarak sandallarını alıp gitmişlerdir. Bu olayda can kaybı olmamıştır (DH. EUM. 3. Şb. 8/58-11 Eylül 1915).

26 Eylül 1915 tarihinde küçük bir Fransız savaş gemisi Güllük limanına gelerek 50 civarında atış yaparak, liman dairesiyle bir mağazayı tahrip etmiştir (DH. EUM. 3. Şb./27 Eylül 1915).

İzmir bölgesindeki (Ayvalık-Alanya arası) düşman gemilerinin harekâtı, 1916 yılında da devam etmiştir. 18 Ocak 1916 tarihinde dahiliye nazırı Talat Bey'in imzasıyla hariciye nezaretine gönderilen yazıda, bir Fransız savaş gemisinin Antalya gazhanesini ve mahallelerini

bombalayarak zarara yol açtığı, ayrıca Kala nahiyesi merkezine 24 ve sahil boyundaki köylere 40 atış yaparak bölgedeki Osmanlı idaresini kısmen tahrip ettiği bildirilmiştir (HR. HMŞ. 4/1-2). Kala nahiyesine yapılan bu saldırıda Fransızlarla birlikte Meis Adası'ndan gelen başlarında Hacı Lakerda namında birinin yer aldığı Rum eşkıyanın da bulunduğu, Kala nahiyesinden gasp edilen hayvanların ve eşyanın yine Meis adasına götürüldüğü anlaşılmıştır (HR. HMŞ. 4/1-5).

Kuşadası, Güllük, Bodrum, Marmaris, Fethiye, Kekova ve Finike'ye zaman zaman düşman gemi ve uçakları tarafından bombardıman ve çete harekâtında bulunulmuştur. Düşmanın bu hareketlerine karşı kullanılmak üzere, Edremit-Alanya kıyılanımı önemli noktalarında obüs ve dağ topları konuşlandırılmıştır. Düşman tarafından Marmaris önüne dökülmüş olan mayınlardan 45 Fransız mayını, İzmir mayın memurluğu tarafından 1916 yılı mart ayı sonuna kadar çıkarılarak İzmir'e gönderilmiş aynı iş, Fethiye'de de yapılmıştır (Sevengül, 1976, s.341).

9 Eylül 1916 tarihinde hariciye nezareti umur-u siyasiye müdüriyetinden, dahiliye nezaretine gönderilen yazıda, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin sahil şeridinde yaptıkları baskın ve tecavüzün giderek arttığı, yapılan protestolara rağmen bu durumun önüne geçilemediği, o nedenle misillemede bulunmanın da gerektiği belirtilmiştir. Buna binaen Ayvacık'ta esir alınıp götürülen mültezim Mustafa Bey ile, beş Osmanlı askeri ve yedi sivil vatandaşa mukabil olarak, olayı gerçekleştiren devlet tebaasından 17 kişinin tutuklanarak, Çorum'a gönderilmeleri talep edilmiştir. Ayrıca Andaklı'da gerçekleşen baskın sonucunda Fransızlar tarafından esir edilen memur ve ahaliye karşı da esir edilen kişi sayısınca Fransa tebaasına mensup kişilerin tutuklanarak, Çorum'a gönderilmeleri istenmiştir. Ayrıca katledilen kişilerin ailelerine tazminat ödenmesi ve vuku bulan mali hasarın da olayların faili olan devletlerin hükümetlerine ödettirilmesi gerektiği belirtilmiştir. (HR. SYS. 2101/7-11)

1917 yılında Ayvalık'tan Alanya'ya kadar uzanan İzmir ve dolaylarında kayda değer olaylardan birisi, Meis adasına karadan gerçekleştirilen ateş baskınıdır. Ada, düşman birlikleri tarafından işgal edilmişti. Toplarla ve telsiz istasyonlarıyla teçhiz edilmiş olan Meis Ada'sı, menteşe sahillerine yapılacak harekât için çıkış noktası teşkil ediyordu (Sanders, 2018, s.223). 9 Ocak 1917'de, Uluburnu'ndaki obüs ve dağ toplarıyla Meis'e yapılan ateş baskınına, düşman karadaki toplarıyla cevap vermiş, bu ateş teatisi sonunda bir düşman kruvazörü hasara uğratılmıştır (Sevengül, 1976, s.370-371). Adadaki telsiz istasyonları Osmanlı bataryaları tarafından yerle bir edilmiş, bundan sonra Türk sahillerine Meis adasından bir daha baskın gerçekleştirilmemiştir (Sanders, 2018, s.224).

18-21 Ocak 1917 tarihleri arasında, yine Meis adasına karşı bir topçu atışı hazırlığından sonra, 21 Ocak'ta 10 yelkenlinin taşıdığı 120 kişilik bir kuvvetle topçu ve bir uçak himayesinde çıkarma yapılmıştır. Çıkarmanın başlangıcında, henüz ortalık ağarırken, düşmanın karşı ateşine uğranılmış, dört teknesi batan, komutanıyla birlikte 61 yaralı ve yedi şehit veren müfreze, bu durum karşısında geri dönmek zorunda kalmıştır. Yine temmuz ayının sonlarında İzmir'den hareket eden Enver Paşa ve Liman Fon Sanders adlarını taşıyan silahlı iki motorlu tekne, 29 Temmuz 1917 tarihinde Mandalya körfezinde rastladığı serseri mayınları patlattıktan sonra, 1 Ağustos'ta Bodrum'un Gümüşlü limanına giriş yapmışlardır. Tekneler, 12 Ağustos gününe kadar, İngiliz ve İtalyan bandıralı birkaç yelkenli ile bir İtalyan balıkçı gemisini batırmışlardır. 16 Ağustos'ta, Karabağlar adasına yaptıkları baskında ise bir kotra batırılmıştır. Ertesi günü, Kalimnos adasındaki Fener kulesi basılarak İtalyan personel tutsak alındı. Aynı hareket, diğer bazı limanlara karşı da yapıldıktan ve 11 yelkenli batırıldıktan sonra İzmir'e dönülmüştür. 1917 başında Güllük'te kurulan bir ara uçak istasyonu ile, daha güneydeki adalarda keşif yapmak mümkün olmuştur. Mart sonunda İzmir'e saldıran iki düşman uçağından biri, hava muharebesi sonunda düşürülmüştür. Diğeri de zorunlu iniş yapmak zorunda kalarak tutsak düşmüştür. Eylül 1917'de, kıyı toplarının himayesinde çıkarılan müfrezelerle, Fethiye körfezindeki adalarda bulunan düşman temizlendi (Sevengül, 1976, s.370-371).

Sürekli olarak memleket içinde hareket halinde olup yer değiştiren birkaç top sayesinde, kıyıların savunmasında bazı küçük başarılar elde edildi (Sanders, 2018, s.251). Ege ve Güney Anadolu kıyılarındaki düşmanın gözetlemeleri ve buna karşılık, Türk uçaklarının Ege adaları üzerindeki keşif harekâtı, 1918 yılında da devam etti. Kaş ile Meis Adası arasında karşılıklı topçu ateşleri oldu (Sevengül, 1976, s.413). Menteşe livasının sahil hattında gerçekleşen saldırılarda Fransızlar tarafından verilen zarar şu şekildedir: Fethiye'de depoların hasarı sonucu oluşan ziyan 143.000 kuruş, Güllük nahiyesinde bombardıman sonucu meydana gelen hasar 90600 kuruş, Milas'ın Oran nahiyesinde vuku bulan bombardıman sonucundaki zarar 54.000 kuruş, Menteşe'nin Gökabad nahiyesinde gerçekleşen bombardıman neticesinde yıkımın maliyeti 162.000 kuruş, Köyceğiz'in Dalaman nahiyesindeki bombardımanın hasarı 680.076 kuruş, ayrıca Marmaris'te gasp edilen iki geminin maliyeti 30.000 kuruş. Toplamda Menteşe livasında Fransızlar tarafından sahil şeridinden yapılan bombardıman sonucunda hasıl olan zararın toplamı 1.013.876 kuruştur (HR. HMŞ. İŞO 114-14 K.16.06.1333/ 29 Ağustos 1915).

5. Bandırasız İtilaf Gemileri ve Denizaltıları Tarafından Gerçekleşen Bombardımanlar

Osmanlı arşiv belgelerinde belirtilmemiş veya herhangi bir itilaf devletinin bayrağını taşımayan gemiler ve denizaltılar tarafından gerçekleştirilen eylemler bu başlık altında değerlendirilecektir. 1915 yılının 5 Mart'ında İzmir, ilk defa düşman donanmasının saldırısı ile karşılaşmıştır. Aynı yılın 4 Nisan'ında ise ilk defa bir düşman uçağı İzmir semalarında görülmüştür. (Öcal, 2015, s.13). Menteşe sancağı da İzmir ile eş zamanlı olarak düşman taarruzlarına maruz kalmıştır. Düşman bombardımanın mayıs ayında yoğunluk kazandığı görülmektedir. 4 Mayıs 1915 tarihinde Fethiye iskelesi, itilaf devletlerine ait savaş gemilerince bombalanmıştır. Aynı tarihte Antalya'nın Finike kazasının da bombalanması üzerine hükümet, bir tedbir olarak kaza idaresinin ve halkın iç bölgelere taşınmasını emretmiştir (Sarıçelik, 2007, s.177). 8 Mayıs 1915 tarihinde düşman donanmasına ait 12 parça torpido ile bir nakliye gemisinin Milas'a bağlı Mürekkep adası civarında savaş nizamı alarak tehdit oluşturduğu bildirilmiştir (DH. EUM. 3. Şb. 5/30-8 Mayıs 1915). 15 Mayıs 1915 tarihinde bir İtilaf kruvazörü Marmaris limanına gelerek limandaki tüm kayıklarda arama yaptıktan sonra bir praça ile odun ve mısır yüklü iki kayığı kaptanlarıyla beraber götürmüştür. 25 Mayıs 1915 tarihinde ise Köyceğiz'in Karaağaç köyüne düşman gemileri tarafından yapılan bombardıman neticesinde altı ev ile bir kayık tahrip edilmiştir. 26 Mayıs 1915 tarihinde İtilaf Devletleri'nin bombardımanına bu seferde Bodrum maruz kalmıştır. İtilaf donanmasının gerçekleştirdiği bombardıman neticesinde Bodrum kalesi ve kızlar okulu kısmen tahrip olurken bir cami tamamen yıkılmıştır. Halkın boşaltarak terk etmek zorunda kaldığı binaların büyük bir çoğunluğu bu saldırılardan zarar görmüştür. Bombardıman sonrasında çıkan çatışmada itilaf devletleri tarafından ikisi zabit olmak üzere 20 asker kayıp verilmiştir. Bir asker ise yaralı olarak esir alınmıştır. Kale savunmasında görev yapan üç Osmanlı askeri ise hafif yaralanmıştır. Korku ve endişeye kapılan sahildeki halk evlerini terk ederek iç kesimlere çekilmek zorunda kalmışlardır. Yine 9 Haziran 1915 tarihinde Dalyan boğazına giren bir İtilaf gemisi tarafından Marmaris'e susam götürmekte olan üç kayığa el konulmuş ve Büyük Karaağaç limanı bombalanmıştır (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.121-122). 27 Temmuz 1915 tarihinde Fethiye kazasının Göcek mevkiine bir düşman gemisi gelerek, sahibi tarafından ele geçirilmemesi için yakılan bir kayığa 30 kadar atış yapmış, bölgede bulunan başka bir kayığı ele geçirmek için ise gemiden bir sandal gönderilmiştir. Bunun üzerine kıyıdaki Türk müfrezesi tarafından karşı ateş açılmış, sandaldaki iki düşman askeri öldürülmüş ve diğerleri de geri çekilmek zorunda kalmıştır (DH. EUM 3. Şb. 7/34-27 Temmuz 1915). 5 Eylül 1915 tarihinde bir düşman gemisi Fethiye limanına girerek şehri bombalaması neticesinde hükümet konağıyla telgrafhane tahrip olmuş, bir Rum çocuğu hayatını kaybetmiştir (DH. EUM 3. Şb. 8/53-5 Eylül 1915). 30 Aralık 1915 tarihinde ise Bodrum'un Yalıkavak İskelesi düşman gemilerinin bombardımanına uğramış, bir karakol ile birkaç ev yıkılmıştır. Ertesi gün devam eden

bombardıman neticesinde ise bir yel değirmeni zarar görmüştür (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.121-122).

İtilaf Devletleri'nin, yapmış oldukları deniz ve hava bombardımanlarında "IV. Lahey Sözleşmesini" açık bir şekilde ihlal ettikleri görülmektedir. Zira bu sözleşmeyle savaş sırasında masum sivil insanların canları ve malları güvence altına alınmıştır. Fakat yukarıda da değindiğimiz üzere İtilaf Devletleri bu durumu sıklıkla göz ardı etmişlerdir. Nitekim 28 Ocak 1916 tarihli dahiliye nezaretinden, hariciye nezaretine gönderilen bir yazıda, Kaş kazasının merkezi olan Andaklı İskelesine deniz yoluyla gelen düşman birliklerinin bombardıman sonrası kazayı işgal ettikleri, kaymakam ve sandık emininin kazada bulunmaması sebebiyle onların dışındaki tüm memur, Müslim ve Gayrimüslim halk ile Osmanlı askerlerinin alınarak, düşman birliklerinin kazayı terk ettikleri ifade edilmiştir (HR. HMŞ. 4/1-3/1-4).

Menteşe Mutasarrıflığından 6 Mayıs 1916 tarihli maliye nezaretine gönderilen bir yazıda, Marmaris kazası ahalisinin ekserisinin balıkçılıkla uğraşmaları ve bunun neticesinde temin ettikleri gelirle ihtiyaçlarını, Fethiye ve Köyceğiz'den sağladıkları fakat savaş ortamında hem denizcilik faaliyetinin gerçekleşemediği hem de çevreden kayıklarla nakliye ve ticaret yoluyla zahire tedarik edemedikleri için, kazada zahire ihtiyacının baş gösterdiği, fırınların kapandığı, halkın açlıkla karşı karşıya kaldığı bildirilmiştir (DH. İUM. 98-1).

Kuşadası 2 Şubat 1916 tarihinde milliyeti anlaşılamayan bir düşman gemisi tarafından bombalanmıştır (HR.SYS. 2100/5). 5 Şubat 1916 tarihinde Milas'a bağlı Güllük limanına gelen bir düşman torpidosu tarafından kasabaya 60'ın üzerinde mermi atılmış, korumasız sivil halktan üç kişi yaralanmıştır (DH. EUM 3. Şb. 5/30 6 Şubat 1916). Yine 6 Şubat 1916'da bir düşman tarassut gemisi Gökova Körfezi'nde gözetlemelerde bulunurken bir diğer gözetleme gemisi ise Gümüşlük iskelesine yanaşarak 200 mermi atmış, Rüsumat idaresini tamamen, bir cami ile bir evi ise kısmen tahrip etmiştir. 27 Mart 1916 tarihinde ise Marmaris'in Selimiye köyünü bombalayan iki düşman gemisi altı evi tahrip etmiştir (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.123). 7 Şubat 1916 tarihinde Marmaris limanı üç düşman torpidosu tarafından ablukaya alınmıştır (DH. EUM. 3.Şb. 11/44).

1916 yılının Nisan ayı içerisinde düşman gemileri tarafından Çeşme, Karaburun, Seferihisar, Menemen ve Urla kazalarının sahil şeritlerindeki bazı yerlerin bombalandığı ve hasara maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Urla ve Seferihisar kazalarının kimi yerleri düşman uçaklarınca da saldırıya uğramıştır. Ayrıca 14 Şubat, 6 Mart ve 25 Mart 1916 tarihlerinde Menemen'in Çamaltı nahiyesinde düşman gemilerinin bombardımanıyla hasar oluşmuştur (DH. İ. UM. 21/107).

14 Ekim 1916 tarihinde Köyceğiz yakınlarındaki Karaağaç civarı düşman kuvvetlerince bombardımana tutulmuştur (DH.EUM.3.Şb. 41/53-4). Aynı zamanda bu gemilerin himayesi altında Andaklı ve Ayvacık mevkileri eşkıya baskınına uğramış, ahalinin malları yağmalandığı gibi halktan esir alınanlar da olmuştur (DH.EUM.3.Şb. 41/53-7). Sonrasında yapılan tahkikattan çıkan sonuç, eşkıyanın bir İngiliz ve Fransız savaş gemisi nezaretinde bölgeye geldiği ve bombardıman yapan gemilerin de bunlar olduğu şeklindedir. Ayrıca eşkıyanın evleri basarak bulduğu değerli ziynet eşyası ile Osmanlı altınlarını aldığı ve biri beş diğeri yedi yaşında olan iki çocuğun da bu esnada eşkıyaca katledildiği ifade edilmiştir (DH.EUM. 3.Şb. 41/53-11).

Menteşe mutasarrıflığından dahiliye nezaretine gönderilen 7 Ocak 1917 tarihli bir yazıda, Trablusgarp'a amele taburlarını götürmek üzere Marmaris limanında hazırlanan geminin, fark edilmesi üzerine, düşman gemisi tarafından Yalancıboğaz dışındaki bir noktadan ateş edilerek tahrip edildiği, amele taburuna bağlı bazı askerlerin bu esnada düşman cihetine doğru firar ettikleri, bu durumun da başlıca sorumlusunun gemi komutanı İzmir Amele Taburu Kumandanı

mütekait Binbaşı Kazım Bey olduğu ifade edilmiştir (DH. ŞFR. 542/69; DH.EUM. 3.Şb. 18/42).

Dahiliye nezaretinden Aydın vilayetine gönderilen 9 Ocak 1917 tarihli yazıda, farklı tarihlerde Marmaris'in Ferek köyü, Ilgın burnu ve Andaklı civarına düzenlenen düşman taarruzunda şehit olan, yaralanan ve esir düşenlere mukabil 31 Fransız, 30 İngiliz ve 14 İtalyan erkek ile 7 Fransız, 12 İngiliz ve 7 İtalyan kadının tutuklanarak Bozkır'a gönderilmeleri (DH. ŞFR. 71/209) ayrıca Marmaris'in Ferek köyüne yapılan saldırıya misillemeye binaen de 14 İtalyan, 14 İngiliz erkek ile 7 İtalyan ve 16 İngiliz kadınının tevkif edilip, Zor ve Çorum'a sevk edilmeleri ifade edilmiştir (DH. ŞFR. 73/87).

27 Şubat 1917 tarihli hariciye nezaretinden çıkan bir yazıda, Antalya ve Bodrum civarında Osmanlı tebaasından olup, İtilaf Devletleri memurlarınca esir edilenlerin bulunması sebebiyle 40 kişinin misilleme olarak tutuklandığı belirtilmiştir (DH.EUM. 5. Şb. 43/25-21).

16 Nisan 1917 tarihinde bir düşman gemisinin Marmaris'i bombardımana tutması neticesinde bir zabıta vekili, 2 süvari, 4 çocuk, 9 erkek ve 12 kadının yaralanmış, bunlardan bazıları daha sonra vefat etmiştir (DH. EUM.3.Şb. 35/42).

9 Ağustos 1917 tarihli bir belgede Marmaris kazası sahil hattında Fatan köyü, Ayvacık Ilgın burnu ve Kaş kazası Andaklı mevkii gibi yerlerin bombalanması hadiselerine misilleme olarak, İzmir'de 30 Fransız ve 30 İngiliz'in tevkif edilerek, Kastamonu'ya gönderildiği belirtilmiştir (DH.EUM. 5. Şb. 43/25). İngiltere hükümetince böyle bir bombardımana karışılmadığı dile getirilmiştir (DH.EUM 5. Şb. 43/25-2). Fakat dahiliye nazırı Talat Paşa'dan, hariciye nazırı Ahmet Nesimi Bey'e gönderilen yazıda, Kaş kazasının merkezi olan Andaklı kasabasıyla Ayvacık kazasının Ilgın burnunda meydana gelen saldırıların sorumlularının İngiliz ile Fransızlar olduğu ve ismi geçen bu yerlerde şehit veya esir edilen ahaliye denk gelen sayıda İngiliz ve Fransız'ın Kastamonu'ya gönderilmek üzere İzmir'de tutuklandığı ifade edilmiştir. Ayrıca bu yazıda Marmaris'in Fatan köyündeki bombardımanın müsebbibi olarak da İtalyanlar ile İngilizler gösterilmiş, yine ahaliden verilen zaiyat miktarınca İtalyan ve İngiliz'in tutuklanarak Çorum'a sevk edilecekleri bilgisine yer verilmiştir (DH. EUM 5. Şb. 43/25-11). Sonrasında dahiliye nezareti ile Aydın vilayeti arasında yapılan yazışmalardan 22'si İngiliz, 28'si Fransız toplamda 50 kişinin Kastamonu'ya gönderildiği anlaşılmaktadır (DH. EUM. 5. Şb. 43/25-19). Başka bir belgede ise tutuklu sayısı 56 olarak geçmektedir (DH.EUM. 5. Şb. 41/25-20).

24 Ekim 1917 tarihli başkumandan vekili Enver şeklinde imzalı bir belgede, 16 Eylül 1916'da Fetak köyü sahiline Rum ve milliyeti tespit edilemeyen askerlerce yapılan çıkartmada, bunlar tarafından yaralanan ve şehit edilenler ile beraberlerinde götürdükleri yerli Rumlara mukabil olmak üzere, İzmir'deki İngiliz tebaasından 14 erkek, 2 kadın ve İtalyan tebaasından da 14 erkek ile 7 kadın, ayrıca İstanbul'da bulunan İngiliz kooperatif şirketi müdüriyetinden 4 kişinin tutuklanarak Kastamonu'ya gönderilecekleri ifade edilmiştir (DH.EUM. 5. Şb. 47/2).

6. İtalyanlar Tarafından Yapılan Bombardımanlar

12 Mayıs 1917 tarihinde hariciye nezaretinden, başkumandanlık vekaletine gönderilen yazıda, İtalya tarafından Marmaris civarında sivil halka yapılan saldırı ve esir almalara karşılık tutuklanarak, Kastamonu'ya sürülen İtalyan tebaasından 12 kişinin tevkif edildikleri sırada eşya ve para almalarına fırsat verilmemesi üzerine bunların Ankara'da bir müddet oyalanarak, ihtiyaçlarını karşılaması için İspanya Sefareti üzerinden İtalyan Hükümetinin talepte bulunduğu görülmektedir (HR. SYS. 2149-2).

7. Rumlar Tarafından Sahil Hattında Gerçekleşen Asayiş Olayları

Birinci Dünya savaşı yıllarında gerek Yunanistan ve Ege adalarından gelen Rumların, gerekse de Batı Anadolu sahillerinde oturan Osmanlı vatandaşı Rumların iş birliği içerisinde Osmanlı Devleti aleyhinde birtakım faaliyetlerde bulunduklarını görmekteyiz. Balkan Savaşlarından sonra Sisam, Sakız, Midilli gibi Doğu Ege adaları Yunanistan tarafından işgal edilmiş olup, işgalin İtilaf Devletleri tarafından da desteklenmesiyle beraber adalarda Yunanistan lehine fiili bir durum ortaya çıkmıştır.

1914 yılında Balkan savaşlarından sonra batılı devletlerin Gökçeada ve Bozcaada dışında tüm Ege adalarını Yunanistan'a vermeleri ile ortaya çıkan adalar sorununa Osmanlı devleti itirazda bulunmuş, alınan bu kararı Midilli, Sakız ve Sisam adaları için kabul etmemiştir. Balkan Savaşlarında ihanetleri açıkça ortaya çıkan Anadolu Rumlarının tutumları ve adaların stratejik konumu Osmanlı Devleti'nin bu tutumunda haklı olarak etkili olmuştur (Smith, 1978, s. 42).

Sisam, Sakız, Midilli ve Limni gibi adalar, Osmanlı sahillerine çok yakın olup stratejik bakımdan oldukça büyük bir önem arz etmekteydiler. Yunan başbakanı Venizelos, adalar politikasıyla Batı Anadolu sahillerindeki Rumların sayısını artırarak Anadolu sahillerini topraklarına katmayı tasarlıyordu (Çakmak, 2007, s. 56). Bu bağlamda I. Dünya savaşı sırasında Aydın vilayetinde yaşananlar, esasen Girit'te ve Makedonya'da uygulanan Yunan planlarının tekrarından başka bir şey değildir. Yunan bağımsızlık hareketi sırasında oynanan senaryo bir kez daha sahneye konulmuştur. Zira Yunanistan, bağımsızlığını ilan ettikten sonra büyük çoğunluğu Rumlardan oluşan Girit adasını kendisine bağlamak için isyancı Rumları kışkırtarak desteklemiştir. İsyan sırasında Ege adalarındaki Rum eşkıyalar tarafından ciddi anlamda desteklenen Girit Rumları, adadaki Müslümanları, onların hayvanlarını her türlü mal varlıklarını hatta kıyafetlerini dahi gasp etmişlerdir Aynı senaryo bu kez de Aydın vilayetinde uygulanmıştır. Her iki olayda da amaç Müslüman ahaliyi hâkim olmak istedikleri coğrafyadan uzaklaştırmaktır[3] (Değirmenci, 2013, s.60-62).

Yunanistan ve itilaf devletlerinin doğrudan desteğiyle bu adaları üs olarak kullanmaya başlayan Rum eşkıyalar, Aydın Vilayeti sahillerine çıkarak yerli Rumların da desteğiyle vilayetteki iç güvenliği zaafa uğratmışlardır. Balkan Savaşlarıyla ihanetleri ortaya çıkan Rumlar, bu tutumlarını I. Dünya savaşında ve devamındaki millî mücadele döneminde de sürdürmüşlerdir. Eşkıyalık faaliyetlerinin yanı sıra, hayvan hırsızlığı, gasp, yağma, cinayet, casusluk, istihbarat toplama, Osmanlı ordusundaki Rumları firara teşvik etme ve propaganda gibi bir dizi eylemlerin içerisinde yer alan Rumların bu tutumları, ikamet ettikleri yerlerden alınarak devlet aleyhtarı bir davranış sergileyemeyecekleri iç bölgelere sevk edilmelerine neden olmuştur (Doğtekin, 2022, Söke Kazasında Rum Faaliyetleri, s.2). Yaşanan hadiseler karşısında Menteşe mutasarrıflığı, Rum eşkıyasının olası saldırı ve yağma eylemlerine karşı bir tedbir olarak devlete ait resmi kayıtlarla, paraları daha güvenli olan iç bölgelere nakletmiştir (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.121).

Milas kaymakamlığının yazısından anlaşıldığına göre, Haziran 1914 tarihinde Sisam adasında komite reisi Askalya'nın idaresi altında silahlı 3.000'i aşkın çete mensubu bulunmakta olup bunların bir kısmı Dip Burunu önündeki dar boğazı geçerek rastladıkları İslam kayıkçılarını soymuşlar ve katletmişlerdir. Bu eşkıya güruhunun eğitilmesinde Yunanistan tarafından gönderilen subaylar büyük bir rol oynamıştır. Nitekim Yunanistan, 31 Mayıs 1914

[3] Yunanistan'ın Yunan bağımsızlık hareketinden itibaren Megali İdea doğrultusunda Girit, Selanik, Makedonya ve Adalarda ilhak amaçlı izlediği ve bir benzerini I. Dünya Savaşı ve Millî Mücadele döneminde Anadolu'da uyguladığı politika hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kevser Değirmenci, *Mustafa Naili Paşa'nın Hayatı ve Girit Valiliği*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013, ss.60-75.

tarihinde Sisam adasına bu amaç doğrultusunda 25 civarında subay göndermiştir (Doğtekin, 2022, Söke Kazasında Rum Faaliyetleri, s.5). Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı Ordusunu modernize etmek üzre Alman askeri heyetinin başında Türkiye'ye gelen Liman von Sanders Paşa, Rumların işlediği vahşet ve yaptıkları ihanet hakkında edindiği bilgiler ve bölgede yaptığı incelemeler neticesinde Rumlar hakkında sahip olduğu düşüncelerini şöyle ifade edecektir: *"Türklerin elindeki Doğu Akdeniz'in bu sakinlerinin karakter özelliklerine hiçbirimizin sempati beslemediğini, herhalde herkes anlayacaktır."* (Sanders, 2018, s.198-199).

Gerek adalardan gelen Rumlar gerekse de yerli işbirlikçileri, Osmanlı sahillerine kayıklarla gelerek gözlemler yapıyor, istihbari bilgiler toplayarak casusluk faaliyetlerinde bulunuyorlardı. 9 Ağustos 1914 tarihinde Menemen kazasının Arap çiftliği civarında sahile yanaşan bir kayık devriye tarafından durdurulmak istenmiş, dur emrine uymayan kayığa askerlerce ateş açılması sonucunda bir Rum ölmüş, bir Rum da yaralanmıştır. Yine 10 Ağustos günü akşam saatlerinde Karaburun kazasının Peyam mevkiine kayıklarla çıkan silahlı Rumlar, jandarma ve ahaliyle çatışmışlar, neticede iki Rum yakalanarak ele geçirilmiştir. Ağustos'un 11'inde ise Çandarlı'nın batı sahilinde bulunan Cebel deresi mevkiine dört kayıkla gelen silahlı Rumlar, jandarma tarafından fark edilince, askerlerle Rumlar arasında çatışma çıkmış, Rumlar tarafından askerlere 40-50 el ateş edilmiştir. Bir süre çatışan Rumlar bölgeden kaçmışlardır (DH. EUM. 3. Şb. 1/30-24 Ekim 1914). Osmanlı devletinin Atina elçisi Galip Kemali (Söylemezoğlu) Bey'in Hariciye Nezareti'ne aktardığı bilgilere göre bu tarihlerde, Osmanlı sahillerine taarruz etmek amacıyla, yakın Ege adalarına Girit, Epir, Selanik ve Kavala'dan akın akın Yunan eşkıyaları gelmektedir (BOA, HR, SYS, 2101/1-10 M. 11.06.1916).

Yine 25 Mart 1915 tarihinde Milas'ın Rum mahallesinde yapılan aramalarda bomba bulunurken Urla limanında ise bir motorbotla, hâkî elbiseli 10 şahıs görülmüş, Dördüncü Kolordu Komutanlığı bu gelişmelerle ilgili olarak gerekli tedbirlerin alındığını beyan etmiştir. Ege sahillerindeki Rumlar için bu türden casusluk faaliyetleri aslında Yunan davasına yapılan bir vatan hizmeti olarak görülmekte olup, sıradan bir hadise halini almıştı. Örneğin emniyet-i umumiye müdüriyeti tarafından İzmir, Antalya ve Menteşe mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda, Panayot Dimitraki isimli bir şahıstan bahsedilmekte ve bu şahısla ilgili olarak dikkatli olunması uyarısında bulunulmaktaydı. Casusluk yaptığı anlaşılan Panayot'un 1916 yılı içerisinde düşman adına kayıkla Sisam adasından Kuşadası'na ve oradan da Sığacık ile Urla'nın Demircili Rum köyü arasındaki bir mevkie gittiği anlaşılmaktaydı (Doğtekin-Çağlar, 2022, Urla ve Yakın Çevresinde Rum Faaliyetleri, s.209-213).

Yine 10 Eylül 1915 tarihinde İtilaf devletlerinin himayesinde 30 kadar Rum eşkıyası, Marmaris açıklarındaki Fener Adası'na çıkarılmış, Fener aletlerini tahrip eden eşkıya, fenerci Rodoslu Süleyman'ı da kaçırmıştır (DH. EUM 3. Şb. 8/58-11 Eylül 1915). 5 Kasım 1915 tarihinde ise Marmaris'in Aziziye köyünün Sarnıçağzı mevkiine çıkan Rum eşkıyası, dört kişiden oluşan devriye koluna pusu kurmuştur. Biri kadın biri erkek olmak üzere iki kişi şehit olurken iki kişi de yaralanmıştır. Yine Rum eşkıyalar, 25 Ocak 1916 tarihinde iki düşman torpidosunun koruması altında Marmaris'in Reşadiye nahiyesinin Çiftlik beldesine çıkmışlar, sahil muhafızlarıyla aralarında meydana gelen çatışma neticesinde bir muhafız göğsünden yaralanmıştır (Temel, 2009, "Osmanlı Kıyı Yerleşimleri…, s.122-123).

26 Ocak 1916 tarihinde Teke sancağının Kaş kazası merkezi Andaklı kasabasına saldıran Fransız destekli Rum eşkıya, kadı, mal müdürü, aşar kâtibi, orman müdürü, Ziraat Bankası muhasebe memuru, muhasebe-i hususiye, rüsumat reji, duyun-u umumiye memurları, telgraf müdürü, adliye başkâtibi, 5 müstahdem ve diğer beş kişi esir edilerek götürülmüştür (HR. SYS. 2149/22-4). Saldırı sonrasında Kaş, Rum çetesi tarafından yağmalandığı gibi asker sivil toplam 115 kişiyi de esir alarak yanlarında götürdüler. Bu saldırıyla eş zamanlı olarak Fethiye'nin Güllü iskelesine saldıran Rumlar, buradaki 5.000 kantar ağırlığındaki kömürü de yağmaladılar.

Fransızlar, askeri üs olarak kullandıkları Midilli ve Meis adalarında, Rum çetelerine eğitim verdikleri gibi onları Fransız askeri kıyafet ve silahlarıyla donatarak Osmanlı sahillerine düzenledikleri saldırılarda bu çetelerden faydalanıyorlardı. Özellikle, Meis Adası'nda bulunan ve başlarında Yani Lakeral (Lakerda) adında Meis'li bir Rum'un bulunduğu çete en meşhurlarıydı. Meis ve Sömbeki adaları ile Fethiye kazasının Kayılı nahiyesinin yerli Rumlarından teşekkül etmiş olan bu çete, Fransızlar tarafından gerçekleştirilen birçok baskına katılmıştır (Sarıçelik, 2007, s.178-179).

16 Mart 1916 tarihinde Teke sancağının Kala köyüne Fransız askeri birliklerinin desteğiyle, Meis adasından taşınan 120 kişilik Rum eşkıyası, altı erkek ve 12 yaşında bir kız çocuğu ile dört askeri esir ederek götürmüş ve ahaliden bir kişiyi de şehit etmiştir. Ayrıca caminin kilimlerini gasp etmeye varıncaya kadar köyde yağmalama yapmışlardır. Kaçırılanlar Karovla adasına götürülmüştür. Amerika sefareti üzerinden Fransa'ya nota verilmiş, esirlerin iadesi talep edilmiştir. Misilleme amaçlı tutuklanarak Çorum'a gönderilen iki Fransız vatandaşının ancak bu Türk esirlerin iade edilmesiyle serbest bırakılacağı bildirilmiştir (HR. SYS. 2101/9-10-11).

24 Mayıs 1916 tarihinde gece vakti Ayvacık sahiline İngiliz ve Fransızların himayesinde gerçekleşen Rum eşkıyası baskınında, mültezim Temaşlı Mustafa Bey ile dokuz asker ailesi ve yedi asker olmak üzere toplamda 17 kişi zorla götürülmüştür. Ayrıca 12 kişi yaralanmış, yedi kadın ve dokuz erkek de katledilmiştir (HR.SYS. 2179/22-4).

5 Haziran 1916 tarihinde bir İngiliz ve bir Fransız gemisinin desteklediği Rum eşkıya çeteleri, bu seferde Marmaris kazasının Reşadiye nahiyesinin Karaköy cihetlerine baskın yapmış, sahil muhafızlarıyla çatışmış, Müslüman ahaliden dört kişi şehit olmuş, iki kişi de yaralanmıştır. Değirmencilik yapan bir Rum da ailesiyle beraber eşkıya tarafından kaçırılmıştır (DH. EUM. 3. Şb. 2107/7-4). 18 Haziran 1916 tarihinde Marmaris kazasında yine aynı mevkiye iki düşman gemisi himayesinde gelen Rum eşkıya, baskın gerçekleştirmiş, Osmanlı askerleri tarafından geri püskürtülmüşlerdir. Bu esnada dört Osmanlı askeri şehit olmuş, 2'si de yaralanmıştır (HR. SFR. 4… 284/29).

Adalardan gelen Rum çetelerinin önemli amaçlarından birisi de hayvan hırsızlığıydı. Bu amaçla Sisam adasından Söke, Kuşadası, Çeşme ve Urla gibi önemli sahil merkezlerine sürekli olarak Rum eşkıyaları gelmekteydi. Kayıklarla Batı Anadolu sahillerine gelen Rum çetelerine çoğu kez Yunan donanması nezaret ediyordu (BOA. HR. SYS. 2101/2-1. M. 15.10.1914). Örneğin 6 Temmuz 1916 tarihinde Marmaris'in Reşadiye nahiyesi sahiline Rum eşkıyaları, iki düşman gemisi refakatinde kayıklarla çıkmış, Türk askerlerinin mukavemeti sonucunda bölgeden atılmışlardı (DH. EUM. 3. Şb. 14/42).

Rum çetelerin en önemli amacı, harp boyunca çalınan hayvanları düşman ordusuna satmaktı. Bu durumdan her iki taraf da karlı çıkmaktaydı. Böylece itilaf devletleri de ordularının beslenme sorununa önemli oranda katkı sağlayacak bir çözüm bulmuş oluyorlardı. Gasp edilen hayvanlar ayrıca yok pahasına Rum ve Ermeni tacirlerine de satılmaktaydı. Bu şekilde kısa sürede servet kazanan bu tacirlerin de teşvikiyle Rum eşkıyaları ve Yunan askerlerinin bu türden faaliyetleri devam edip gitmekteydi. Örneğin dahiliye nazırı Talat Paşa tarafından Ağustos 1915 tarihinde Aydın vilayetiyle Menteşe, Karesi ve Antalya mutasarrıflıklarına gönderilen yazıda, hayvan hırsızlığı için Sisam Adası'ndan 200 kişilik bir çetenin Kuşadası'na geçeceğinin haber alındığı belirtilerek ivedi olarak gerekli tedbirlerin alınması istenilmekteydi (Doğtekin, 2022, Söke Kazasında Rum Faaliyetleri, s.6).

24 Temmuz 1916 tarihinde sabaha karşı düşman savaş gemilerinin taşıdığı Rum eşkıyası, Ayvacık kazası dahilindeki Tuzla obasında yer alan Ilgın burnundan, bir kısım düşman askeriyle beraber karaya çıkmıştır. Sahilden iki saatlik mesafe içeride bulunan Tuzla ve Külahlı

köylerine baskın yapan Rum eşkıya grubu, cinayet, yaralama ve hırsızlık faaliyetlerinde bulunmuş, ahırlardaki otları ve harmanları ateşe vermişlerdir. Kösedere mevkiinde bulunan 30 askerden müteşekkil Osmanlı müfrezesi eşkıyayı püskürtmeye çalışmış, yaşanan çatışmada dört asker şehit düşmüş, dört asker de yaralanmış fakat eşkıyanın faaliyetlerine engel olunamamıştır. Akabinde Ayvacık'tan gönderilen takviye birlikler, eşkıya bölgeden ayrıldıktan sonra olay mahalline ulaşabilmiştir. Sabah saat yedi gibi kayıklarla bölgeye gelen eşkıya güruhu 14:30'a kadar bu hadiseleri gerçekleştirmiştir. Rum eşkıya karada bulunduğu yedi buçuk saat zarfında Kösedere, Külahlı, Babakale, Tuzla, Babadere ve Ahiler köyleri civarındaki yerlerden 3259 adet koyunu, 677 keçiyi, 500 kadar sığır ile öküzü, 116 eşeği ve atı gasp edip, beraberinde götürmüş, 11 deveyi de telef etmişlerdir. Ayrıca sivil halktan ve askerlerden toplamda 17 kişiyi de kaçırmışlardır. Rum eşkıyanın gerçekleştirdiği bu baskında ahaliden yedi kadın ile dokuz erkek katledilmiş, 12 kadın, iki erkek ve bir çocuk yaralanmıştır. Halkın üzerinden ve köylerdeki evlerden 715 lira nakit para, 50 bin kuruşluk eşya ve 13 silah gasp edilmiş, bölgedeki dört hayvan damı, bir kule, çokça bağ ve bahçe yakılmıştır. Bu esnada mültezim Taşlı Mustafa Bey'in 500 kile kadar zahiresi de eşkıya tarafından yakılmıştır. Eşkıyanın Türkçeyi iyi bilen adalı Rumlar ile iki sene önce kazadan giden Rumlardan meydana geldiği görülmüştür. Bu eşkıya güruhunun İngilizler tarafından silahlandırılıp, İngiliz savaş gemileriyle uçaklarının korumasında ve İngiliz askerlerinin nezaretinde bu katliam ve talanı yaptığı anlaşılmıştır (HR. SYS. 2101/7-12).

19 Eylül 1916 tarihinde dahiliye nezareti tarafından Menteşe sancağına gönderilen yazıdan anlaşıldığına göre, Marmaris'in Ferek köyüne gece vakti baskın yapan bir kısım eşkıyanın, ahaliden 18 kişiyi katledip, yedi kişiyi de yaraladıkları, 135 öküz, 19 merkep, bir at, üç koyun ve yerel Rumlardan da 13 kadın ile üç erkeği yanlarında götürdükleri ifade edilmiştir. Bu olay sonrasında bölgedeki sahil hattında bulunan yerli Rumların merkez sancağa nakledilmeleri uygun görülmüştür (DH. ŞFR. 532/8; HR. SYS. 2149/22-4).

14 Ekim 1916 tarihinde düşman gemilerinin desteğiyle Marmaris'in Karaağaç civarına çıkan Rum eşkıya, iki çocuğu katletmiştir. Buna mukabil bir İngiliz ve bir Fransız vatandaşı tutuklanmıştır (DH. ŞFR. 71/187).

Yunanistan'ın yanı sıra İngiliz ve Fransızların da açıktan destek verdikleri Rum eşkıya çeteleri, sadece hayvanları kaçırmakla yetinmemiş bölge insanını da zorla kaçırmak suretiyle kayıklarla adalara götürmüşlerdir. Örneğin 1916 yılının Ekim ayında, Marmaris kazasına bağlı Osmancık köyü ahalisinden 43 yaşındaki Hatice, 15 yaşındaki Durmuş ve 12 yaşında olan Dudu isimli üç kişi, Hisarcık mevkiinde zeytin toplarken, Rum çeteler tarafından kaçırılmışlardır (DH. EUM. 3.Şb. 41/53-17). Yine 4 Aralık 1916 tarihli bir belgede Marmaris kazasının Hisarcık mevkiinde Rum eşkıyasının düşman gemileri nezaretinde karaya çıkıp, üç kişiyi zorla beraberlerinde götürdükleri bildirilmiş, hangi düşman devleti kuvvetince Rum eşkıyaya destek verildiğinin araştırılması ve bu olaya karşılık olmak üzere, eşkıyaya yardımcı olan devlet tebaasından üç kişinin tutuklanmasının sağlanması talep edilmiştir (DH.EUM. 3.Şb. 41/53-14).

Marmaris kazasının Bozburun nahiyesi kır serdarı Mehmet Bey tarafından 23 Aralık 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıda, kazanın muhtelif köylerinde düşman askerleriyle Rum eşkıyanın beraberce gerçekleştirdikleri baskınlarda birçok şehit ve yaralı olduğu gibi, 52.850 kuruşluk bir zararın da meydana geldiği (DH. EUM. 3. Şb. 47/2-17) ve mevcut hadiseler dahilinde 135 öküz, 19 merkep, bir at ve üç koyunun Rum eşkıya tarafından gasp edildiği (DH.EUM. 3. Şb. 47/2-20) bilgisi yer almaktadır. Bu yazıya göre, olaylar sonucunda 18 kişi şehit olmuş, yedi kişi de yaralanmıştır. Ayrıca eşkıya tarafından yerli Rumlardan zorla götürülenler olmuştur. Bu duruma binaen misilleme namına İngiltere ve İtalyan tebaasından, kaçırılan kişi sayısında tutuklama yapılacağı, bunun da 13 kadın ile üç

erkeğe tekabül ettiği belirtilmiş, vukua gelen zarar ve ziyanın da tazminatı ile alınması gerektiği ifade edilmiştir (DH.EUM. 3. Şb. 47/2-18).

3 Ocak 1917 tarihli dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın imzasını taşıyan ve hariciye nezaretine gönderilen bir yazıda, Marmaris kazasının Hisarcık mevkiinde ufak bir kayık ile karaya çıkan Rum eşkıyası tarafından üç kişinin kaçırıldığı, eşkıyanın bu faaliyetini yardım alamadan gerçekleştiremeyeceği fakat hangi devletin desteğiyle bu olayın tertip edildiğinin belirlenemediği ifade edilmiş, hadisenin cereyan ettiği havalinin Fransız, İtalyan ve İngiliz savaş gemilerinin kontrolünde olmasından dolayı, yaşanan vakaya misilleme olarak, bu üç devlet tebaasından üç kişinin tutuklanmasının uygun olacağı Menteşe Mutasarrıflığına bildirilmiştir (HR. SYS. 2101/9-3).

İtilaf Devletleri'nin ve onlarla iş birliği içerisindeki Rum eşkıyaların koordineli bir şekilde icra ettikleri zararlı faaliyetler sadece Birinci Dünya savaşı döneminde değil millî mücadele döneminde de devam etmiştir. 15 Ekim 1918 tarihli Dahiliye Nezareti'ne ait bir yazıda, Kala köyünde esir edilenlerden Hasan ve Mehmet ismindeki iki gencin, Osmanlı sahillerinde sandal ile torpil topladıkları iddiasıyla Fransızlar tarafından kurşuna dizildikleri, diğerlerinin ise Meis adasında birkaç ay tutulduktan sonra, Marsilya'ya sevk edildikleri ve orada da yedi ay kadar hapsedildikleri belirtilmiştir (HR. SYS. 2101/9-19).

8. Osmanlı Hükümetinin Bombardımanlara Karşı Aldığı Tedbirler

Fethiye kıyı şeridinin düşman gemilerinin bombardımanından ve tacizinden korunabilmesi için Fethiye kaymakamlığı tarafından hükümetten asker talebinde bulunulmuştur (DH. ŞFR. 430/48 15 Haziran 1914). Bunun üzerine bilhassa Fethiye'ye bağlı Hardan köyünün çetelerin bölgeye intikalinde önemli merkez olması sebebiyle, Göcek karakoluna takviye amaçlı beş kişilik jandarma müfrezesi gönderilmiştir (DH. ŞFR. 430/48-2). Ayrıca Fethiye yakınlarındaki cephanelik ve askeri deponun kasabaya yapılacak bir düşman taarruzunda mevcut 20 askerle korunabilmesinin mümkün olamayacağı cihetiyle hükümetten asker talebinde bulunulmuş, şayet bu gereksinim giderilemezse, bölgedeki ahaliden daha önce harbe iştirak etmiş olanların bir kısmının ihtiyaç nispetinde silah altına alınması yönünde bir emrin gönderilmesi istenmiştir (DH. ŞFR. 430/48-4).

Osmanlı arşiv vesikalarında yer alan bilgilerden Antalya ve civarındaki bölgelere Osmanlı hükümeti tarafından gizlice silah ve mühimmat gönderildiği de anlaşılmaktadır. Şöyle ki, Milas kaymakamlığından 12 Mayıs 1915 tarihinde dahiliye nezaretine çekilen telgrafta, Antalya'ya itilaf devletlerinden gizlenerek 10 bin tüfek nakledilirken, İngilizlerin durumdan şüphelenmesi üzerine bu mühimmatın doğrudan Bodrum'a bırakılması yerine, yükün Kolemanos'a indirilerek küçük kayıklar vasıtasıyla Bodrum'a taşınmasının sağlanacağı, bu işin başında bulunan kişinin Güllük'e gelerek kendisini sığır ve yulaf tüccarı sıfatıyla tanıtmak istediği beyan edilmiş, bu durumun da Antalya mutasarrıflığına haber edilmesini, ayrıca bahsi geçen kişinin Kondaris aracılığıyla mutasarrıflığa bir miktar para göndereceğini, şayet bu durum gerçekleşmezse kendisinin parayı ulaştırmak amacıyla harekete geçeceğini, böyle bir yol izlemesi icap ettiğinde Antalya'ya giderken takibata uğramamak için Sisam yoluyla Pire'ye geçip, oradaki İngiliz konsolosundan bir vesika alma emelinde olduğu belirtilmiş, halihazırda bu kişinin Güllük'te mevcut hususlarla ilgili emir beklediği ifade edilmiştir (DH. ŞFR. 471/126-12 Mayıs 1915).

İtilaf Devletleri'nin donanma gücü ve denizlerdeki üstünlüğü de göz önüne alındığında Ayvalık'tan Alanya'ya kadar olan sahil hattının istenilen ölçüde savunulabilmesi neredeyse imkansızdı. Zira bunun için Osmanlı devletinin elinde yeterli asker bulunmadığı gibi yeterli top veya batarya da mevcut değildi. 25 Mart 1916 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Antalya ve Menteşe sancakları sahillerinin muhafazası için 1050 mevcutlu bir tabur görevlendirilmiş ve

bu kuvvet 55 karakola dağıtılmıştı. Her karakolda önemine göre dört-beş ile yirmi-otuz arasında değişen miktarlarda asker bulunmaktaydı. Bunların görevi sahili muhafazadan ziyade gözetleme yapmaktı (Sarıçelik, 2007, s.180-181).

Osmanlı Devleti'nin, İtilaf Devletleri'nin uluslararası savaş hukukunu ihlal ederek orantısız güç kullanmak suretiyle masum sivilleri de hedef alması üzerine almış olduğu en etkili tedbirlerden birisi de bu devletlere karşı uygulanan misilleme politikasıdır. Zira itilaf devletleri, Dördüncü Lahey Sözleşmesinin açık hükümlerine rağmen sivil halkın, özel mülkiyetin, ibadethanelerin, tarihi eser ve sağlık kurumlarının dokunulmazlığını göz ardı ederek savunmasız Osmanlı sahil ve limanlarını bombalamış, can ve mal kayıplarına neden olmuştur. Bu yaklaşım karşısında Osmanlı Devleti bombalama faaliyetinde bulunan devletlerin vatandaşlarını sürgün etmek suretiyle sonuç almaya çalışmış, bu durum misilleme politikasının temelini oluşturmuştur. Zira uluslararası savaş sözleşmeleri, bir devlet savaş halinde bulunduğu devlete karşı böylesine hukuksuz fiiller işlerse karşı tarafa aynı ölçüde misilleme hakkı tanımaktadır. Bu bağlamda Osmanlı devleti, bu politikayı uygularken de uluslararası hukuk kurallarının kendisine sağladığı hak ve hukuk çerçevesinde hareket etmiştir (Meray, 1962, s.381-496; Doğan, 2008, s.127-128).

Osmanlı devleti, bu politikanın uygulanması noktasında İtilaf Devletleri tarafından, Osmanlı sivil vatandaşlarına karşı uygulanan muamelenin aynısını ya da bir benzerini bu devletlerin vatandaşlarına uygulamıştır. Örneğin, 9 Eylül 1916 tarihinde hariciye nezareti umur-u siyasiye müdüriyetinden, dahiliye nezaretine gönderilen yazıda, İngiliz ve Fransız savaş gemilerinin sahil şeridinde yaptıkları baskın ve tecavüzün giderek arttığı, yapılan protestolara rağmen bu durumun önüne geçilemediği, o nedenle misillemede bulunmanın da gerektiği belirtilmiştir. Buna binaen Ayvacık'ta esir alınıp götürülen mültezim Mustafa Bey ile, beş Osmanlı askeri ve yedi sivil vatandaşa karşılık olmak üzere, olayı gerçekleştiren devlet tebaasından 17 kişinin tutuklanarak, Çorum'a gönderilmeleri talep edilmiştir. Ayrıca Andaklı'da gerçekleşen baskın sonucunda Fransızlar tarafından esir edilen memur ve ahaliye karşı da esir edilen kişi sayısınca Fransa tebaasına mensup kişilerin tutuklanarak, Çorum'a gönderilmeleri istenmiştir (HR. SYS. 2101/7-11). 9 Ağustos 1917 tarihli bir belgede ise Marmaris kazası sahil hattında Fatan köyü, Ayvacık Ilgın burnu ve Kaş kazası Andaklı mevkii gibi yerlerin bombalanması hadiselerine misilleme olarak, İzmir'de 30 Fransız ve 30 İngiliz'in tevkif edilerek, Kastamonu'ya gönderildiği belirtilmiştir (DH.EUM. 5. Şb. 43/25). Yine 24 Ekim 1917 tarihli Başkumandan Vekili Enver şeklinde imzalı bir belgede, 16 Eylül 1916'da Fetak köyü sahiline Rum ve milliyeti tespit edilemeyen askerlerce yapılan çıkartmada, bunlar tarafından yaralanan ve şehit edilenler ile beraberlerinde götürdükleri yerli Rumlara mukabil olmak üzere, İzmir'deki İngiliz tebaasından 14 erkek, iki kadın ve İtalyan tebaasından da 14 erkek ile yedi kadın, ayrıca İstanbul'da bulunan İngiliz kooperatif şirketi müdüriyetinden dört kişinin tutuklanarak Kastamonu'ya gönderilecekleri ifade edilmiştir (DH.EUM. 5. Şb. 47/2).

Yine Ege kıyılarının savunulması bakımından bir tedbir olarak 1917 yılının Mart ayında 56. ve 57. Tümenler oluşturulmuş, bu tümenler, İzmir Müstahkem Mevki Kumandanlığına bağlı birimlerle, 17. Kolordu Kumandanının emrinde birleştirilmiştir. 56. Tümen İzmir'de, 57. Tümen Aydın'da konuşlandırılmıştır. Ayvalık'tan Güllük limanına kadar olan kıyı bölümü 56. Tümenin, Güllük limanından Antalya'ya kadar olan kısım ise 57. Tümenin muhafazasına bırakılmıştır. Bu uzun sahil şeridi boyunca bir kısım askerî kuvvetler, küçük birlikler halinde kıyı karakollarına dağıtılmış fakat bunlardan savunmadan ziyade gözetleme hususunda yararlanılmıştır (Sarıçelik, 2007, s.180-181).

9. Sonuç

Osmanlı devletinin I. Dünya savaşına girmesinden sonra ilan edilen seferberlik ile jandarma kuvvetlerinin önemli bir kısmının ordu emrine alınmasından dolayı, memleketin

genelinde olduğu gibi Ayvalık ile Alanya'ya kadar uzanan sahil şeridinin muhafazası için de yeterli imkândan mahrum kalınmıştı. Karadeniz kıyısındaki Midye'den, Akdeniz kıyısındaki Antalya'ya kadar uzanan yaklaşık 2000 kilometrelik kıyı şeridinin güvenliğinden 5. Ordu sorumluydu. Hal böyle olunca, öncelikle jandarma eksikliğinden dolayı sahillerin deniz cihetinden emniyetlerinin sağlanması hususunda ciddi sıkıntılar yaşanmaktaydı. Menteşe sancağı kıyı şeridinde de kaçakçılık ve eşkıyalık faaliyetlerinde 1915 yılından sonra ciddi bir artış söz konusu olmuştu. Eksiklik sadece jandarma personeli sayısının yetersizliğinden değil, asayişi temin edecek donanmanın bulunmamasından da kaynaklıydı. Bölgenin güvenliğinden sorumlu olan 5. Ordu'nun emrinde tek bir savaş gemisi dahi yoktu. Buna mukabil anakaranın karşısındaki bütün adalar, üs olarak kullanılmaya uygun bir şekilde düşmanın elindeydi.

1915 yılından itibaren savaşın sonuna kadar özellikle Ayvalık ve Alanya arasında uzanan kıyı boyunca başta İngilizler, Fransızlar sonrasında ise İtalyanlar olmak üzere düşman harp gemileri, stratejik konumu haiz liman ve iskeleleri bombalamış, kıyılardaki tesis ve deniz araçlarını tahrip etmişlerdir. Bu esnada sahile yakın adalarda ve anakarada yaşayan bazı Rumlar tarafından teşkil edilen çeteler, eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hem düşman harp gemilerince yapılan bombardımanlar hem de Rumlar tarafından gerçekleşen eşkıya baskınlarıyla sahil hattındaki ahali can ve mal kaybı yaşamıştır. Bölgede mevcut az sayıdaki Türk birlikleri kayıplar verse de, itilaf kuvvetlerine direnerek, düşman askerlerinin istedikleri oranda başarılı olmasının önüne geçmişlerdir. İtilaf kuvvetleri ve Rum eşkıya baskınlarıyla Edremit, Foça, Marmaris, Fethiye, Bodrum ve Antalya gibi merkezlerin kıyı şeridiyle yerleşim birimlerinde Osmanlı askeri birliklerinden ve ahaliden zayiat verilmiş, halktan katledilenler bulunduğu gibi kaçırılanlar da olmuştur. Ayrıca köy ve kasabalarda yağmalama ve gasp hadiseleri de yaşanmıştır. Alman denizaltılarının bölgedeki iskele ve limanları kullanmasının önüne geçmek için, düşman gemileri sahil hattında bir abluka oluşturmaya çalışmış, yağ ve yakıt depoları başta gelmek üzere şehir merkezlerine kadar kendilerine tehdit teşkil ettiğini düşündükleri hedefleri bombalamışlardır.

Osmanlı hükümeti tarafından bu hadiselerin yaşandığı dönemde, Ayvalık'tan Alanya'ya kadar olan sahil hattının müdafaası için 1050 mevcutlu bir tabur görevlendirilmiş ve bu kuvvet 55 karakola dağıtılmıştır. Bu tür alınan tedbirlere rağmen yine de Osmanlı askeri sayısı düşman saldırılarına karşı koyabilecek sayıdan uzak kaldığı gibi, yeterli top veya bataryaya da sahip olamamıştır. İtilaf devletlerinin uluslararası savaş hukukunu ihlal ederek orantısız güç kullanmak suretiyle masum sivilleri de hedef alması üzerine, Osmanlı hükümetinin almış olduğu en etkili tedbirlerden birisi de bu devletlere karşı uygulanan misilleme politikası olmuştur. Osmanlı devleti misilleme politikası gereği, bombalama faaliyetinde bulunan devletlerin vatandaşlarını sürgün etmek suretiyle sonuç almaya çalışmıştır. Bu politika uygulanırken uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde hareket edilmeye özen gösterilmiştir. Çorum ve Kastamonu gibi yerlere, başta İzmir, İstanbul gibi şehirlerde yaşayan Fransız, İngiliz ve İtalyan tebaasından olanlardan, eşkıya veya savaş gemilerince gerçekleşen saldırılarda rolü olan devletlerin vatandaşları, hadise sonucunda zarar gören Osmanlı vatandaşı sayısınca tutuklanarak, gönderilmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

(BOA)

BOA. DH.EUM. 3. Şb. (Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Beşinci Şube Belgeleri) 1/30; 5/30; 6/57; 7/34; 8/53; 8/58; 11/44; 14/42; 41/53 Lef: 4, 7, 11, 14, 17; 18/42; 35/42; 47/2-17, 18, 20; 2107/7 Lef:4

BOA. DH.EUM. 5. Şb. (Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Beşinci Şube Belgeleri) 43/25 Lef: 2, 11, 19, 20, 21; 47/2

BOA. DH.EUM. KLU. (Dâhiliye Nezareti, Emniyet-i Umumiye, Kalem-i Umumi) 6/48

BOA. DH.İ.UM. (Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye) 98-1; 21/107.

BOA. DH. ŞFR. (Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi) 71/187; 71/209; 73/87; 430/48 Lef:2, 4; 463/90; 471/126; 532/80; 542/69

BOA. HR. HMŞ. İŞO. (Hariciye Nezareti İstişare Odası) 114-14 K.; 4/1 Lef: 2, 5, ; 4/1-3 Lef: 1-4

BOA. HR. SFR 4… **(Hariciye Nezareti Paris Sefareti)** 284/29

BOA. HR. SYS, **(Hariciye Nezareti Siyasi)** 2100/5; 2101/1 Lef: 10; 2101/2 Lef: 1; 2101/7 Lef: 11, 12; 2101/9 Lef: 3, 10, 11, 19; 2108/4; 2148/23; 2149/4-1; 2149-2; 2149/22 Lef:4; 2421/35; 2179/22 Lef:4

Araştırma ve İnceleme Eserler

Akça, B. (2002). Sosyal Siyasal ve Ekonomik Yönüyle Muğla (1923-1960). Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Aslan, Y. (2008). "Savaş Hukukunun Temel Prensipleri", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* S: 79, ss.235-274.

Baykara, T. (1989). "Birinci Dünya Harbi'ne Girişimizin Psikolojik Sebepleri", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildirileri*, Ankara, ss.360-366.

Beşikçi, M. (2015). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Seferberliği.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Birinci Dünya Harbi, Türk Hava Harekâtı. (1969). C. IX. Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Seri no:3, Genelkurmay Basımevi.

Çakmak, Z. (2007). İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Değirmenci, K. (2013). *Mustafa Naili Paşa'nın Hayatı ve Girit Valiliği*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2013.

Doğan, İ. (2008). *Devletler Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Doğtekin, A. (2022). "Birinci Dünya Savaşı'ndan İzmir'in İşgaline Söke Kazasında Rum Faaliyetleri" *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi (IJOSES)*, 17, ss. 1-23

Doğtekin, A.-Çağlar, İ. M. (2022). “Cihan Harbi'nden İzmir'in İşgaline Urla ve Yakın Çevresinde Rum Faaliyetleri”, *Tarih ve Günce*, Sayı: 11 (2022/Yaz), ss. 197-245.

Doğtekin, A. (2023). “Birinci Dünya Savaşı Sırasında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir’e Yapılan Saldırılar”, *Güncel Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Kavramlar, Araştırmalar ve Uygulama*, (Editörler: Sevilay Özer-Ruhi İnan), Lyon: Livre de Lyon, ss.23-65.

Doğtekin, A. (2023). “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında İtilaf Devletleri Tarafından İzmir Sancağının Kazalarına Yapılan Deniz ve Hava Bombardımanları”, *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 12,* (Ed: Meryem Bulut-Zeynel Karacagil), Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara, ss.1268-1289.

Doğtekin, A. (2023). “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Urla Kazasına Yapılan Düşman Bombardımanları”, *Selçuk 8. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi*, 19-21 Mayıs 2023, Konya.

Erickson, J. E. (2019). *Çanakkale Savaşı: Ateş Altında Komuta.* (Çev: İsmail Hakkı Yılmaz), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Hızal, T. (2018). Menteşe (Muğla) Sancağında Eşkıyalık (1914-1918). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Kurat, Y.T. (1986). *Osmanlı İmparatorluğu’nun Paylaşılması*. Ankara: Turhan Kitabevi.

Mehmetefendioğlu, A. (1993). “Rahmi Bey’in İzmir Valiliği”. İzmir: *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* (Kurtuluşunun 70. Yılı Dolayısıyla İzmir Sempozyumu), Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, C: I, S:3, ss.347-370.

Meray, S. (1962). *Devletler Hukukuna Giriş*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Öcal, C. (2015). *I. Dünya Savaşı’nda İzmir Savunması*. İstanbul: İleri Yayınları.

Sanders, V. L. (2018). *Türkiye’de Beş Yıl.* (Çev. Eşref Bengi Özbilen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Sarıçelik, K. (2007). “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin İtilaf Devletlerine Karşı Anadolu’nun Akdeniz Kıyılarında Aldığı Bazı Tedbirler” Konya: *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, ss. 173-189.

Sevengül, H. (1976). *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi (Deniz Harekâtı).* C.8, Ankara: Genelkurmay Harp Tarihi Başkanlığı Resmi Yayınları, Seri No:3, Genelkurmay Basımevi.

Shaw, J. S. (2014). *Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Smith, M. L. (1978). *Anadolu Üzerindeki Göz (İonian Vision)*, İstanbul: Hürriyet Yayınları.

Soyluer, S. (2006). “XX. Yüzyılın Başlarında Menteşe Sancağının İdari ve Nüfus Yapısı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, V/13., ss.109-135.

Sürgevil, S. (2009). *II. Meşrutiyet Döneminde İzmir.* İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.

Talat Paşa’nın Anıları. (2022). (Hazırlayan: Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Temel, M. (2009). "İtilaf Devletleri'nin Osmanlı Kıyı Yerleşimlerine Yaptıkları Saldırılar ve Mütekabiliyet Esasına Göre Osmanlı Devleti'nin Aldığı Önlemler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIV, S:1 Temmuz 2009, ss. 117-150.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (1908-1920). (1996). C.3, 6. Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi.

Türkeş, Ü. (1973). *Kurtuluş Savaşı'nda Muğla*. İstanbul: Yelken Matbaası.

Uşaklıgil, E. (2011). *Benim Cumhuriyetim*. İstanbul: Everest Yayınları.

Yalçın, O. (2021). *Türk Hava Gücü, Kuruluşu, İlk Seferleri ve Yükselişi (1911-1950)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Yalman, E. A. (2021). *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye.* (Çev: Birgen Keşoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Siyasal Meşruiyet Açısından Hz. Muhammed'in Otoritesi[1]

İlyas AKYÜZOĞLU*

GİRİŞ

Otorite, idare etme, hâkim olma, itaat edilme hakkıdır(Kayaoğlu, 1997, s. 109) ve siyasal anlamda iktidarı ifade eder.(Kaplan, 1994, s. 269). Meşruiyet (legitimacy) ise, kelimesi Arapça kökenlidir ve "*açıklamak, açığa çıkarmak; bir işe başlamak, uyulmaya değer adet başlatmak; din/hukuk kuralı koymak*" anlamlarına gelir.(Aybakan ve Dönmez, 2004, s. 378) İslâmî epistemolojide meşruiyet, bir eylem veya sözün dinin temel prensiplerine uygunluğunu ifade eder.(Cürcani, t.y., s. 276) Yani kanun koyucunun (Allah'ın) emir ve yasaklarına karşı olan her şey gayri meşrudur. Pozitif hukukta ise bir işlemin veya olayın olumlu nitelikteki bir hukuk normuna uygun olmasıdır.(Görgün, 1991, s. 17)

Refere ettiği değer üzerinden farklı bilim dallarında birbirlerine benzeşik tanımlamaları yapılan meşruiyet için genel bir tanımlama yapmak istersek şunu söylememiz mümkündür: Doğal hukuka,(Maksudi, 1926, s. 7) kamu vicdanına, geçerliliği olan bir inanç ve değere, dine(Hirş, 1996, s. 400) uygunluğu ifade eden kavrama meşruiyet denir.(Tarhanli, 2003, s. 15)

I.HZ. MUHAMMED'İN OTORİTESİ

Geleneksel kabile düzeninin dizayn ettiği toplumsal bir yapıda dünyaya gelen Hz. Peygamber, risâleti öncesinde yaşadığı toplumla (değer yargılarını tamamen benimsemese de) genel bir çatışma içerisine girmeden hayatını sürdürmüştü. Gençliği döneminde, gayriahlaki tutum ve davranışların sergilendiği ortamlardan uzak duran Hz. Peygamber, iyilik ve yardımlaşma çerçevesinde oluşturulan yapılanmalara da (hilfulfudûl) gönüllü olarak katılmıştır.(İbn Kesîr, 1417, s. 3/456; İbnü'l-Esîr, 1407, s. 1/570) Kimseye haksızlık etmeyen, sözünde duran, yardımsever kişiliğinden dolayı Mekke toplumu şahsına çok değer vermekte ve onu güvenilir kişi anlamında "*el-emîn*" şeklinde nitelemekteydi.(Ahmed b. Hanbel, 1995, s. 24/262 (No. 15504); İbn Kesîr, 1417, s. 3/488; Umerî, 1415, s. 1/116)

Hz. Peygamberin, Mekke aristokrasisi ile yaşamış olduğu ilk kırılma kendisinin risaletle görevlendirilmesi akabinde meydana geldi.(İbn Sa'd, 1421, s. 1/169; San'ânî, 1995, s. 5/321 (No. 9719)) Nitekim Mekke aristokratları kendi oligarşik topluluklarının bir ferdi olmayan Hz. Peygamberin risaletle görevlendirilmesini, geleneksel kabile otoritelerine bir meydan okuyuş olarak algılamışlardı. Mekke'nin ileri gelenlerinden olan Velîd b. Muğire, tanrısal iradenin bir lütfu olduğunu düşündüğü güç ve zenginliğine alt tabakadan olan birinin rakip olarak çıkmasını oldukça garipsemiş olmalı ki, "*Bizler, iki büyük beldenin (Mekke ve Tâif) uluları; Kureyş'in efendisi ben ve Sakîf kabilesinin reisi Ebu Mesud Amr b. Umeyr dururken (bizler es geçiliyoruz da Kur'ân) Muhammed'e mi iniyor*"(İbn Hişâm, 1410, s. 2/15; İbn Kesîr, 1417, s. 4/220) diyerek bu yeni otorite biçimine tepkisini dile getirmişti. Aslında şaşkınlığı o dönemin şartları açısından garipsenecek bir durum değildi. Çünkü Rasûlullahın, insanların gündemine taşımış olduğu İlâhî mesaj, alışık oldukları ve bütün kabile düzenlerini hatta inançlarını üzerine inşa

[1] Bu çalışma, 25-27 Ekim 2018 tarihleri arasında Yıldız Teknik Üniversitesi ev sahipliğinde İstanbul'da düzenlen "5. Uluslararası Din Bilimleri Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulmuştur.

* Dr.Öğr.Üyesi, Yalova Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi.

etmiş oldukları geleneksel yapının dışında yeni öğretiler içermekteydi. Onlar, bu sürecin sonunda kabile düzeninin değişeceğinin ve yerine çok farklı bir sistemin inşa edileceğinin farkına varmışlardı.

Kendi düzenlerinin kökten değişeceğini anlayan Mekke aristokrasisi, Dârunnedve'de toplanarak görüş alışverişinde bulundular ve alınan kararları hızla yürürlüğe soktular. Öncelikle Hz. Peygamberin toplum nezdindeki itibarını sarsmak için onu şairlik, yalancılık, delilik ve sihir yapmakla suçladılar.(İbn Hişâm, 1410, s. 1/302-303; İbnTeymiyye, 1983, s. 1/332; Zemahşerî, 1418, s. 5/97) Bu propagandanın herhangi bir tesiri olmadı. Bir yandan baskı ve şiddet uygulayan Mekkeli müşrikler öbür yandan Hz. Peygamberi davasından vazgeçirebilmek için ona rüşvet teklif ettiler. Rasulullah, risâlet görevinin meşrûiyet kaynağının Allahü Teâlâ olduğunun bilinciyle onların rüşvet kabilinden kendisine sunmuş oldukları imkânları, "*Güneşi sağ elime koysanız ayı sol elime koysanız ben bu davadan vazgeçmem.*" diyerek reddetti.(İbn Hişâm, 1410, s. 1/299; İbn İshâk, 1398, s. 154; Taberî, 1387, s. 2/326)

II.MEŞRUİYETİN SİYASAL TEMELLERE OTURTULMASI

Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber ve müminlere yaşama hakkı vermeyecek derecede ileriye taşıdıkları işkence ve ölüm tehditleri sonrasında Allahu Teâlâ'nın izniyle Müslümanlar Medine'ye hicret ettiler. Hz. Peygamber, İlâhî vahyin rehberliğinde Medine'de yeni bir toplum ve yeni bir devlet inşa etti. Bu yeni toplum, meşrûiyetini geleneksel kabile kültüründen almakta olan câhiliye yapılanmasından çok farklı bir özelliğe sahipti. Farklı kabilelerden oluşan hatta ileriki zamanlarda farklı kavimlerden bu topluluğa katılan insanlarla inanç temelli yeni bir müminler cemiyeti teşekkül etti.

Hz. Peygamber, önderlik etmiş olduğu toplum açısından liderliği konusunda herhangi bir meşrûiyet sorunu yaşamamıştır. Çünkü liderlik etmiş olduğu toplumun kendisine uyması dinî bir vecibeydi.(t.y., s. Nisâ 4/59; Haşr 59/7; Ahzâb 33/36) Bununla birlikte Hz. Peygamber, sadece risalet görevi ile yüklü bir lider değildi; o, tebliğ etmiş olduğu dini açıklayıp bizzat yaşamak ve bu konuda toplumu yönetip yönlendirmek zorundaydı.(t.y., s. Bakara 2/151; Âl-İmrân 3/164; Nahl 16/ 89; Mâide 5/92)

Kendisine yüklenen nübüvvet görevini hakkıyla yerine getirme gayreti içerisinde olan Resulullah, liderlik etmiş olduğu toplum açısından asla zorlayıcı, baskı ile emirlerini yerine getirmeye çalışan bir hükümdar olmamıştır. Nitekim bir hadis-i şerifte haber verildiğine göre Allah Teâlâ tarafından "*hükümdar peygamber ile kul peygamber olma arasında tercih yapması*" istendiğinde alemlere rahmet Hz. Peygamber, "kul peygamber" olmayı tercih etmiştir.(Ahmed b. Hanbel, 1995, s. 42/273 (No. 25439); San'ânî, 1995, s. 3/183 (No. 5246)) Yine bu konudaki en latîf örneklerden bir tanesi de huzuruna geldiği zaman titreyen bir kişiye Hz. Peygamber'in, "*Sakin ol! Ben melik (kral) değilim! Kurutulmuş et yiyen Kureyşli bir kadının çocuğuyum!*"(İbn Kesîr, 1417, s. 6/548; İbn Mâce, 1336, s. "Et'ime" 30; İbn Sa'd, 1421, s. 1/7) diyerek onu sakinleştirmesidir. Hz. Peygamber, otoritesinin meşrûiyetini ilahi kaynaktan alıyor olsa da sürekli kulluğunu ön plana çıkartarak kendisinin asla zorlayıcı olmayacağını ve topluma otoritesini zorla kabul ettirmeyeceğini deklare etmiştir.

Hz. Peygamber'in melik kelimesine özellikle vurgu yapmasının sebebi o dönemde otoritesini sahip olduğu güçle ikame eden idarecilerin bu şekilde isimlendirilmesidir. Sadece Rasulullah değil ashab da aynı şekilde tiranlığı çağrıştıran bu kelimeden hazzetmiyordu. Nitekim Mekke'nin fethi öncesinde Müslüman ordusunun haşmeti karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Ebu Süfyan, Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'a, "*Kardeşinin oğlunun mülkü/krallığı gerçekten çok büyük olmuş*" diye söylemişti. Bu söze cevaben Hz. Abbas da "*Bu mülk değil, nübüvvettir*." şeklinde cevap vermişti.(İbn Hişâm, 1410, s. 4/45; İbnü'l-Esîr, 1407, s. 2/122; Vâkıdî, 1409, s. 2/822)

Hz. Peygamber'in öncelikli hedefi daima uzlaşı (consensus) olmuştur[2].(Kapani, 1997, ss. 86-87) Bu prensip gayrimüslimler için de geçerliydi. Medine'ye hicret edildikten sonra kurulan devletin anayasası kabul edilen "*Medine Sözleşmesi*" böyle bir yaklaşımın eseridir. Medine sözleşmesi anayasal düzlemde karşılıklı hak ve sorumluluklara dayalı bir toplum inşa etmiş ve bütün tarafları "*ümmet*" kavramı etrafında tek çatı altında birleştirmişti. (Hamidullah, 1407, s. 59; İbn Hişâm, 1410, s. 2/143; İbn Kesîr, 1417, s. 4/556)

Medine'deki Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki toplumsal sözleşmeyle ortaya konulan iradeye Yahudiler sadakat göstermemişler ve bozmuşlardır. Hatta Hz. Peygamber, kendilerini Mekke'den zulümle çıkartan müşrikleri dahi nihai hedef olarak tamamen yok etmek üzerine bir politika geliştirmemiştir. İmkanlar gerekli fırsatı sunduğunda uzlaşma için zemin oluşturma gayreti içerisinde olmuştur. Bu anlayış çerçevesinde onlarla "*Hudeybiye Anlaşması*"nı imzalamıştır.(Buhârî, 1423, s. "Şurût" 15 (No. 2731); Ebû Dâvûd, 1430, s. "Cihâd" 166 (No. 2765)) Fakat yine müşrikler bu anlaşmaya uymayarak ihlal etmişlerdir.

Hz. Peygamber, kendisine risalet görevini yükleyen yüce yaratıcının, "*Yapacağın işlerde onlara da danış; bir kere azmettin mi artık Allah'a dayan.*"(t.y., s. Âl-i İmrân 3/159) emri icabı müminlerle daima yapacağı işler konusunda istişare etmiştir.

Hz. Peygamber hemen hemen her konuda ashabıyla istişare ederdi. Bedir Gazvesi öncesinde ordunun nereye konuşlanması gerektiği ile ilgili olarak sahabinin tavsiyesine uymuştur.(Hattâb, 1422, s. 106; Vâkıdî, 1409, s. 1/53) Daha sonra Uhud Savaşı öncesinde, şehir savaşı mı yoksa meydan savaşı mı yapılacağı ile ilgili ashabıyla yapmış olduğu istişarede özellikle Bedir Savaşı'na katılamayanların ısrarı neticesinde meydan savaşı kararı almıştır. Halbuki kendisi şehirde kalıp savunma savaşı yapmak istiyordu. Buna rağmen istişarede çoğunluğun meydan savaşını istemesi üzerine kendisi de bu karara uydu. Hatta Hz. Peygamber zırhını giymek için yanlarından ayrıldığında ashab, ısrar ettikleri için kendisini üzmüş olabilecekleri endişesiyle kararlarından vaz geçmeyi düşünmüşlerdi. Rasulullah tekrar yanlarına geldiğinde ona, şayet kabul ederse kararlarından vazgeçebileceklerini ve savunma savaşı yapabileceklerini söylediler. Fakat Hz. Peygamber onları bu kararlarından vazgeçirmedi ve "*Bir peygamber zırhını giydikten sonra savaşmadan onu çıkarmaz"* diyerek onları kararları konusunda cesaretlendirdi.(İbn Hişâm, 1410, s. 3/27; Vâkıdî, 1409, s. 1/214)

Aynı şekilde Hendek Gazvesi'nde de düşmanın Medine'ye saldırmak için hazırlık yaptığı istihbaratını alan Hz. Peygamber ashabıyla istişare etmiş ve sahabeden Selmân-ı Fârisî'nin tavsiyesi ile şehir savunması için hendek kazılması kararı alınmıştı. Hz. Peygamber de çalışmalara bizzat katılarak ashabıyla birlikte Hendek kazmıştır.(İbn Miskeveyh, 2000, s. 1/169; Taberî, 1387, s. 2/569)

Rasulullah Medine'de yeni bir toplum inşa etti. Bu toplum, kadim kabile gelenekleriyle çerçevesi çizilmiş, güçlünün tahakkümü altında şekillenmiş ve nesilden nesile aktarılmış eski sistemden tamammen farklı bir yapıya sahipti. Kabile örf ve adetlerine göre asabiyet esaslı dizayn edilen yapılanma Hz. Peygamber tarafından kardeşlik, eşitlik ve sosyal hayatta dikey

---

[2] "Consensus*, genel anlamıyla, bir toplumda belli bir mesele üzerinde toplum üyelerinin büyük çoğunluğu arasında görüş birliğini ifade eder. Anlaşmanın varlığından söz edebilmek için, toplum üyelerinin önemli bir kesimi (belki en azından yüzde yetmişbeşi) arasında fikir birliği bulunması gerekir. Bir siyasal sistemin meşruluğu konusunda consensus oranı ne derece yüksek olursa, rejim o derece kuvvetli bir temel üzerinde oturmuş demektir. Meşruluk göstergesinde anlaşma ibresi yüzde elli çizgisine doğru düştüğü zaman temel anlaşma da ortadan kalkar. Ancak burada iki ayrı hususu birbirine karıştırmamak lâzımdır. Toplumun bir kısım üyeleri (ki hayli geniş bir kitleyi kapsayabilir) belli bir zamanda siyasal iktidarı ellerinde bulunduran kişilere -veya partiye- karşı olabilirler. Fakat bu mutlaka onların siyasal sisteme karşı oldukları anlamına gelmez. İktidarı kullananların tutumlarına ve izledikleri politikaya karşı olmak başka, doğrudan doğruya iktidar tipine (siyasal sisteme) karşı olmak ve onun meşruluğuna inanmamak başkadır."*

hareketin mümkün olduğu bir niteliğe kavuşturuldu. Bu modelde insanlar ırklarına, dillerine ve renklerine bakılmaksızın toplumda kabiliyetleri ve gayretleri ölçüsünde yer edinebilme imkanına kavuştular. Hz. Peygamberin inşa ettiği toplumsal yapılanmada insanlar göreve seçilirlerken o görevi hakkıyla yerine getirip getiremeyeceği, ehil olup olmadığı dikkate alınırdı; aksi kıyamet alameti olarak kabul ediliyordu. Hatta Hz. Peygamber bu konuda o kadar hassastı ki başka alanlarda yeteneği olsa dahi idareciliği zayıf olan kimseye bu görevi vermezdi. Nitekim dini konulardaki hassasiyeti ve dürüstlüğü ile meşhur olan sahabi Ebu Zer el-Ğifârî'ye, "*Bu bir emanettir ve sen bu konularda zayıf birisin.*" diyerek yöneticilik vermemiştir.(İbn Sa'd, 1421, s. 4/217; Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen, 1427, s. "İmâret", 4 (No. 1826))

Görevlendirmeler konusunda hatır gönül ilişkisine asla alan açmamıştır. Hatır gönül ilişkisi ile insanlara görev verenleri lanetlemiştir. Aynı şekilde akrabalık bağlarının da idarecilikte dikkate alınmaması gerektiğini uygulamalarıyla göstermiştir. Nitekim amcası Hz. Abbas'ın yöneticilik talebini, "*Hayal ötesi bir emirliğe sahip olmaktansa kurtarılmış bir nefse sahip olman daha hayırlıdır.*" diyerek geri çevirmiştir.(İbn Sa'd, 1421, s. 4/24) Başka bir hadis-i şeriflerindeyse, "*Kim bir topluluk içinde daha hayırlısı olduğu halde birisini akrabalık sevgisini nedeniyle göreve getirirse cennetin kokusunu duyamaz.*" diyerek bu konuda ümmeti uyarmıştır.(Müttakī el-Hindî, 1401, s. 6/36)

Hz. Peygamber hayatı boyunca bu hassasiyetini devam ettirmiş atamalarında görevi hakkıyla yerine getirecek olanları tercih etmiştir. Örneğin Ebva Gazvesi için Medine'den ayrıldığında yerine vekil olarak Hazrec kabilesinden Sa'd b. Ubâde'yi bırakmıştır.(İbn Hişâm, 1410, s. 1/591; İbn Sa'd, 1421, s. 2/233) Beni Süleym Gazvesi'nde yine aynı şekilde Kinâne kabilesinden Sibâe b. Urfuta el-Ğifârî'yi vekil bırakmıştır.(İbn Hişâm, 1410, s. 3/5) Birçok defa da görme engelli bir sahabi olan Abdullah b. Ümmü Mektûm'u kendi yerine vekil bırakmıştır.(İbn Sa'd, 1421, s. 4/195)

Ashab, Hz. Peygamber'in otoritesi konusunda gayet netti. Onlar, Hz. Peygamber'in seçilmiş bir elçi olduğunun farkındaydılar. Onun içindir ki Rasulullah, kendilerine herhangi bir konuyla ilgili olarak yeni şeyler söylediği zaman "*Bu Allah'ın emri mi yoksa senin görüşün mü ey Allah'ın Resulü?*" diyerek sorarlardı. Hz. Peygamber, "*Siz benim görüşümü mü sorguluyorsunuz, siz nasıl olur da bana bunları soruyorsunuz?*" şeklinde çıkışmak yerine sorularına, "*Allah'ın emri*" veya "*benim görüşüm*" şeklinde cevap verirdi.(Askalânî, 1415, s. 2/9; İbnTeymiyye, 1983, s. 191) Bu diyalog, ashabın Hz. Peygamber'in konumu konusunda zihinsel bir karmaşa yaşamadığını ve bu konuda net olduğunu açıkça beyan etmektedir.

Hz. Peygamber'in konumu ashabın zihin dünyasında o kadar net ve yerine oturmuş bir haldeydi ki Hz. Peygamber'in yanıldığı konular onun nübüvvet otoritesi ile birlikte değerlendirilmemiş, herhangi bir şekilde eksiklik olarak görülmemiştir. Hz. Peygamber de ağzından çıkan her sözün vahiy mahsulü olmadığını beyan etmiştir. Bu, gerçekten sağlıklı bir toplum yapısına ve düşünce dünyasına işaret etmektedir. Nitekim Hz. Peygamber, Medine'de insanların hurmaları aşıladıklarını görmüş ve bunun bir faydasının olmayacağını düşünerek aşılanmamasını tavsiye etmişti. Bu tavsiye sonrası ashab o yıl ağaçları aşılamamış fakat bunun sonucunda da iyi ürün alınamamıştı. Hz. Peygamber bunun üzerine, "*Ben bir tahminde bulundum, bundan dolayı benim muaheze etmeyin. Allah'tan gelen bir şeyi size söylediğim zaman onu alın. Çünkü ben Allah'a karşı iftira etmem*." demiştir. Başka bir rivayete göre ise "*Siz dünya işlerinizi daha iyi bilirsiniz, dinle ilgili işlerinizi de ben daha iyi bilirim.*" şeklinde sözlerini tamamlamıştır.(Ahmed b. Hanbel, 1995, s. 3/16 (No.1395); İbnTeymiyye, 1983, s. 192; Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen, 1427, s. "Fedâil" 43/38; Müttakī el-Hindî, 1401, s. 11/464)

Sonuç

Peygamberlik görevini yürütmesi hasebiyle Hz. Muhammed'in (sas), liderlik etmiş olduğu toplumda, itaat edilmesi gereken bir otoritesi söz konusuydu. Bu otorite, meşruiyetini kendisine bu görevi tevdi eden yaratıcıdan almaktaydı. Fakat bu otorite lâ-yüs'el değildi; müminlerden istenen davranışlar veya yerine getirilmesi gereken emir ve yasaklar kendisi için de geçerliydi. Kendisi müminlerin görevlerinden muaf tutulmuş ayrıcalıklı bir konuma sahip değildi. Daha çok nübüvvet otoritesini ifade eden bu liderlik şekli aynı zamanda yönetmiş olduğu toplumda idareci pozisyonundaki konumunu da desteklemekle birlikte, bu otoritesi uyulması gereken esaslarla kayıtlanmış durumdaydı. Hz. Peygamber, yönetim konusunda müminlerle istişare etmek yükümlülüğüne sahipti. Bu nedenle Müslümanlarla istişare ederek, onlarla müşterek bir zemin oluşturarak idari görevleri yerine getirmeye çalışırdı.

Allah Rasûlü, devletin siyasi liderliğini yürüttüğü dönemde toplumsal dengeleri ve insanların hassasiyetlerini dikkate alarak toplumda liderliği onuşunda meşruiyet krizine sebebiyet verebilecek, kaosun ortaya çıkmasına neden olabilecek idari uygulamalardan uzak durmuştur. İdari görevlendirmelerini yaparak yaparken kişisel dostluklar, akrabalık ve yakınlık ilişkilerini gözetmemiş, atadığı devlet görevlilerini liyakat ve ehliyet esaslarına göre seçerek adil bir yönetim modeli ortaya koymuştur. Toplumun ihtiyaçlarını hatta inanışlarını da dikkate alarak farklı kesimlerin tek bir çatı altında huzur içerisinde yaşayabilmeleri için konsensus sağlama gayreti içerisinde olmuştur. Hicretin ilk yıllarında, Medine'de gayrimüslimlerle bir arada yaşama tecrübesi olarak söz edebileceğimiz ve toplumsal sözleşmenin tarihteki ilk örneği olan Medine Sözleşmesi'ni yaparak bir konsensüs çerçevesinde devletin vatandaşıyla buluşmasını sağlamış ve siyasal liderliğini uzlaşma ile tescil etmiştir.

Dolayısıyla gerek istişare gerek adalet, liyakat ve ehliyet esaslarının yönetim prensibi olarak benimsenmesi, toplumdaki farklılıkların uzlaşma ile ortak menfaatler etrafında oluşturulan bir sözleşme üzerine oturtulması ve siyasal liderliğin de böyle bir sözleşmeye dayandırılması Hz. Muhammed'in (sas) siyasal liderliğinin meşruiyetini sağlam temeller üzerine oturtmuştur.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, E. A. A. b. M. b. H. eş-Şeybânî el-Mervezî. (1995). *El-Müsned* (C. 1-50). Müessesetü'r-Risâle.

Askalânî, A. b. A. b. H. E.-F. (1415). *El-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe* (C. 1-8). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Aybakan, B. ve Dönmez, İ. K. (2004). Meşrû. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara.

Buhârî, E. A. M. b İ. b İ. C. (1423). *Ṣaḥîḥu'l-Buḫârî: El-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. ; Beyrut-Dımaşk: Dâru İbn Kesir.

Cürcani, E.-H. A. b M. b A. S. Ş. H. (t.y.). *Et-Ta'rifat.* ; (C. 364 s.). : Dârü'd- Diyan.

Ebû Dâvûd, S. b. el-E. b. İ. es-Sicistânî el-Ezdî. (1430). *Sünen-i Ebû Dâvûd* (C. 1-7). Beyrut: Dâru'r-Risaleti'l-ʿAlemiyye.

Görgün, L. Ş. (1991). *Hukukun temel kavramları*. ; (C. 211 s.). Ankara : Verso.

Hamidullah, M. (1407). *Mecmûʿatü'l-veṯâʾiḳı's-siyâsiyye li'l-ʿahdi'n-nebevî ve'l-ḫilâfeti'rrâşide*. ; (6. bs.). Beyrut: Dârü'n-Nefâis.

Hattâb, M. Ş. (1422). *Er-Rasûlü'l-ḳâid* (6. bs.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

Hirş, E. (1996). *Hukuk Felsefesi ve Hukuk Sosyolojisi Dersleri* (3. bs.). Ankara: Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enst.

İbn Hişâm, A. b. H. b. E. el-H. E. M. C. (1410). *Es-Sîretü'n-nebeviyye*. (Ö. A. Tedmürî, Ed.) (3. bs., C. 1-4). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿArabî.

İbn İshâk, E. A. M. b. İ. b. Y. (1398). *Kitâbü's-Sîre ve'l-meġāzî*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.

İbn Kesîr, E.-F. İ. İ. b. Ş. Ö. (1417). *El-Bidâye ve'n-nihâye* (C. 1-21). Kahire: Dâru Hecr.

İbn Mâce, E. A. M. b. Y. el-Kazvînî. (1336). *Es-Sünen* (C. 1-2). Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye.

İbn Miskeveyh, E. A. A. b. M. b. Y. (2000). *Tecâribü'l-ümem ve teʿâḳıbü'l-himem*. ; (2. bs., C. 1-7). Tahran: Surûş.

İbn Sa'd, E. A. M. b. S. b. M. el-Hâşimî. (1421). *Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāti'l-kebîr* (C. 1-11). Kahire: Mektebetü'l-Hâncî.

İbnTeymiyye, T. E.-A. A. b. A. b. A. (1983). *Eṣ-Ṣârimü'l-meslûl ʿalâ şâtimi'r-Resûl*. el-Haresu'l-Vatanî es-Suûdî.

İbnü'l-Esîr, E.-H. İ. A. b. M. b. M. eş-Şeybânî. (1407). *El-Kâmil fi't-târîḫ* (C. 1-11). Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.

Kapani, M. (1997). *Politika bilimine giriş*. Bilgi yayınları; 46 (C. 227 s.). Ankara : Bilgi Yayınevi.

Kaplan, İ. (1994). Demokrasi-Hukuk-Otorite. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, *49*(01).

Kayaoğlu, P. D. G. M. Ç. P. D. (1997). İslam Toplumunda Otorite. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *7*(7).

Maksudi, S. (1926). *Hukuk tarihi dersleri: İkinci sene.* ; (C. 192 s.). Ankara : Ankara Hukuk Mektebi.

Müslim b. el-Haccâc Ebu'l-Hasen, E.-H. el-Kuşeyri en-Nisaburi. (1427). *Ṣaḥîḥu Müslim*. Riyad: Dâru Taybe.

Müttakī el-Hindî, A. b. H. b. A. b. K. (1401). *Kenzü'l-ʿummâl fî süneni'l-aḳvâl ve'l-efʿâl* (C. 1-16). Müessesetü'r-Risâle.

San'ânî, E. B. A. b. H. b. N. (1995). *El-Muṣannef fi'l-ḥadîs̱* (C. 1-11). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-ʿİlmiyye.

Taberî, E. C. İ. C. M. b. C. b. Y. (1387). *Târîḫu'ṭ-Ṭaberî Târîḫu'r-rusül ve'l-mülûk* (2. bs., C. 1-11). Kahire: Dâru'l-Meʿârif.

Tarhanli, T. (2003). Kuvvet Kullanma, Meşruiyet ve Hukuk. *Anayasa Yargısı*, *19*(1), 11-34.

Umerî, E. Z. (1415). *Sîretu'n-Nebeviyyeti's-ṣahîha=Muhaveletun li-tatbîḳ-i ḳavâidi'l-muhaddisîn fÎ nakdi rivâyâti's-sîreti'n-nebeviyye* (6. bs.). Medine: Mektebetu'l-Ulûmi ve'l-Hikem.

Vâkıdî, E. A. M. b. Ö. b. V. el-Eslemi. (1409). *El-Meġāzî* (C. 1-3). Beyrut: ʿÂlemü'l-Kütüb.

Zemahşerî, E.-K. M. b. A. b. A. (1418). *El-Keşşâf ʿan ḥaḳāʾiḳı ġavâmiżi't-tenzîl ve ʿuyûni'leḳāvîl fî vücûhi't-teʾvîl* (3. bs., C. 1-6). Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân.

İnovatif Bir Yaklaşımla Osmanlı-Amasya Mutfağı Sentezi

Kenan PALA[1]

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun kadim tarihi, farklı kültürlerin, inançların ve geleneklerin bir araya gelmesiyle oluşmuş ihtişamlı bir mozaiktir. Bu zengin kültürel miras, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş coğrafyasında türlü tatlar, aromalar ve yemeklerin birbirine karışmasına yol açmıştır. Her bölgenin kendine özgü lezzetleri ve pişirme teknikleri, İmparatorluk içinde birbirine entegre olmuş, böylece büyüleyici bir Osmanlı mutfağı doğmuştur. Aynı zamanda, Osmanlı mutfağının sosyal ve kültürel birleştirici rolü, farklı toplulukların yemek pişirme tarzlarını ve geleneklerini birbirine yaklaştırmış, bu da özgün ve zengin bir mutfak kültürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu zenginlik ve çeşitlilik, yalnızca tarih boyunca değil, günümüzde de mutfak kültürümüze zengin bir miras bırakmıştır.

Amasya, bu zengin Osmanlı mutfağının içinde kendine has bir yer edinmiştir. Karadeniz'in geçiş noktasında yer alan bu şehir, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış ve Osmanlı döneminde şehzadelere okul olma misyonunu üstlenmiştir. Bu farklı kültürlerin etkisi, Amasya mutfağını zengin ve özgün hale getirmiştir. Amasya elması, kirazı, cevizi, çiçek bamyası ve diğer doğal ürünleri, bu bölgenin karakteristik lezzetleri olarak öne çıkmaktadır. Bu yerel malzemeler, yüzyıllardır aile sofralarından saray mutfağına kadar uzanan bir mirasa sahiptir.

Bu bölümde, Osmanlı mutfağının zengin tarihine ve Amasya'nın mistik lezzetlerine odaklanarak, Osmanlı mutfağına ait geleneksel yemeklerin Amasya'nın popüler gastronomik ürünleri ile inovatif bir yaklaşımla birleştirilmesi ve bu şekilde yeni tariflerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu sentez, sadece lezzetlerin harmanlanması anlamına gelmez; aynı zamanda geçmişin mirasını geleceğin yenilikleriyle birleştirme çabasını da temsil etmektedir.

Osmanlı Mutfağı Hakkında Genel Bilgiler

Günümüzde Osmanlı Mutfağı denildiğinde Orta Asya Türk mutfak kültüründen doğan ve tarih boyunca birçok medeniyetle etkileşim sonucu zirveye ulaşan Osmanlı Saray Mutfağı akla gelmektedir. Karahanlılar ve Selçuklular tarafından zenginleştirilen mutfak, Osmanlılar döneminde doruk noktasına ulaşmıştır. Güçlü bir devlet geleneğinin kurulduğu tarihsel sürecin bir sonucu olarak, geniş bir coğrafyaya hâkimiyet, çok sayıda toplumun, dolayısıyla birden fazla kültürün etkileşimi nihai Osmanlı Saray Mutfağının oluşmasında önemli rol oynamıştır. Arap Yarımadası, Balkanlar, Kuzey Afrika, Kuzey Karadeniz, Anadolu, Kafkaslar, Ege Adaları ve İran coğrafyasına hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu, tüm bu coğrafyaların mutfak zenginliğinden de istifade etmiştir (Yerasimos, 2015).

Osmanlı döneminde en küçük bir mutfak organizasyonundan, en şaşalı saray mutfağına kadar düzenli ve disiplinli olabilme, yeni lezzetleri arama ve damak zevkine hitap edebilme çabası her zaman ön planda olmuştur. Osmanlı dönemi mutfak kültürü ile ilgile ayrıntılı bilgi sağlanabilecek mutfağın, kaynak çeşitliliği ve zenginliği itibariyle, Fatih Sultan Mehmet Dönemi Topkapı Saray Mutfağı olduğu söylenebilir (Solmaz, 2018). İstanbul'un fethinden

[1] Dr., Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler MYO, Aşçılık Programı, kenan.pala@amasya.edu.tr
Orcid ID: 0000-0003-4903-1403

sonra Topkapı Sarayı yapılmış ve sarayda bulunan mutfak yani saray mutfağının temelleri bu şekilde atılmıştır. O dönemdeki mutfak muhasebelerinin düzenli tutulması, mutfak gıdalarının, gelir ve giderlerinin yazılması hatta alınan gıdanın ne için kullanılacağının dahi yazılmış olması mutfak hakkındaki bilgiyi çoğaltacak derecededir (Kolay & ark., 2016).

İmparatorluğun geçiş döneminin ilk yüzyılları boyunca Osmanlı saray mutfağında İran ve Arap mutfakları etkili olmuştur. Öyle ki gıda adlarının çoğu ya Arapça, Farsça ya da Arapça adların Türkçeye çevrilmesinden türemiştir. Zaman içerisinde Osmanlı Saray Mutfağı kozpolit bir şekil almıştır. Bu kozpolitlikte Osmanlı erkeklerinin birçok milliyetten kadınlarla evlenmelerinin etkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla Balkanlıların kol böreği, Giritlilerin ot yemekleri, Halep baklavası, Rusların kapuska yemeği benimsenmiş ve yaygınlaşmıştır. İstanbul dışındaki şehir ve köylere atanan kadı, paşa, gibi devlet görevlileri ise, şehri ve sarayı çevreleyen yemekleri taşraya taşımakla kalmamış, sevdikleri yöresel tarifleri de Osmanlı yemeklerine katmışlardır (Hatipoğlu & Batman, 2014).

Osmanlı İmparatorluğu döneminde padişah ve eşraf için önemli bir yer olan mutfak, Matbah- ı Amire olarak adlandırılırdı ve bünyesinde çok sayıda mutfak, helvahane, kiler, fırın ve simidhane gibi birimler barındırırdı (Bilgin, 2000). Ayrıca, Osmanlı idaresinin başlangıcında, esnaf ve mesleklere göre tüccarları ayıran bir sistem vardı. Bu, mikro düzeyde ticaret ve üretimin tüm yönlerini içeren, devlet tarafından yönetilen bir ekonomik sistemdi (Swan, 2009). Saray mutfağının personel teşkilatına gelince de benzer bir durumun olduğu açıktır. Topkapı sarayında 5000 metrekareden fazla yer kaplayacak kadar önemli görülen mutfak, ayrı bir askeri birim işlevi görmüş ve askeri bir disiplin içinde gastronomi kavramının tüm gereklerini karşılamıştır (Hatipoğlu & Batman, 2014).

Çorbalar, Osmanlı mutfağında genellikle başlangıç yemeği olarak sunulurdu. Bazı kayıtlara göre en son tüketildiği de belirtilmektedir. Paça, işkembe, ciğer, ekşili köfteli çorba et ve sakatat çorbalarına örnektir. Yoğurt ve sütle yapılan çorbalara ayran, bozca, ak ve düğün çorbası örnek olarak gösterilebilir. Tavuk çorbaları arasında pirinçsiz, baharatsız ve erişteli tavuk çorbası bulunur. Sebzeli çorbalar: lahana, havuç, şalgam, bakla çorbası vb. şeklindedir. Osmanlı Saray Mutfağında sütlü, unlu ve baharatlı çorbalar, salçanın Osmanlı mutfağına girmesine kadar oldukça popülerdi (Olğaç, 2020).

Osmanlı Saray Mutfağında et yemekleri arasında terkib-i çeşidiyye, gömlek kebap, tas kebabı, hurma kebabı, mutancana, mahmudiye, külbastı, tavşan yahnisi, tavuk yahnisi, kadınbudu köftesi ve kuzu pirzolası gibi yemekler yer almaktadır. Et, Türk kültüründe en temel besin maddesidir ve bu gelenek Osmanlı İmparatorluğu'na da taşınmıştır. Koyun ve kuzu eti, Osmanlı mutfağında en sevilen et türleridir (Yerasimos, 2002).

Osmanlı Saray Mutfağında pilav çeşitleri arasında safranlı pilav, piliç herise, sebzeli pilav, kabuni, patlıcanlı pilav, kestaneli pilav gibi ürünler yer almaktadır. Pilavlar et suyu ve dana yağında pişirildiği için tane tane olmaktaydı. Pirinç pilavının yanı sıra bulgur pilavı da yapılırdı. Bulgur pilav için kalın, köfte için ince bulgur kullanılırdı. Buğday, çorbalarda olduğu kadar "keşkek" yemeklerinde de sıklıkla kullanılırdı. Osmanlı Saray Mutfağında yer alan hamur işleri arasında tatar böreği, mantı, piruhi, pide, börek çeşitleri sayılabilir (Bilgin, 2010).

Osmanlı Saray Mutfağında balık yemekleri arasında kefal çorbası, uskumru yahnisi, salamura ve uskumru balığı taratoru yer almaktadır (Ciğerim, 2001). Osmanlı Saray Mutfağında sebze yemekleri arasında marmarine, sefercelliye, keşküli kabak, patlıcan kaymağı ve medfune gibi yemekler bulunmaktadır. Osmanlı Saray Mutfağında yumurta ile yapılan yemekler de oldukça yaygındı. Ispanaklı yumurta, soğanlı yumurta ve kaygana bunlara verilebilecek örneklerden bazılarıdır (Yerasimos, 2002).

Osmanlı Saray Mutfağında yer alan salatalar ve turşular; marul salatası, hıyar salatası, pancar, salatalık ve patlıcan turşularıdır. Turşu, Osmanlı İmparatorluğu'nda yemeklerde tipik olarak "meze" olarak servis edilirdi. Süt ve süt ürünleri ile yapılan tatlılar Osmanlı mutfağında çok sevilmekteydi. Padişah ve maiyetine sütlaç ve süt kadayıfı hazırlanırdı. Topkapı helvahanesi, şekerli ürünlerin ve tatlıların yapıldığı dünyanın ilk, üretim alanı yemeklerin pişirildiği ana mutfaktan fiziksel olarak ayrılan tatlı mutfağı olarak bilinmektedir (Gürsoy, 2014). Kışın tipik olarak tarçın, yazın ise koruk suyu ve bal şerbetleri tüketilirdi. Osmanlı'da kahve ve çay tüketimi az olduğu için nar, gül, menekşe, zambak gibi hoş kokulu çiçeklerle yapılan şerbetler içecek olarak ziyaretçilere sıklıkla sunulurdu (Seçim, 2018).

Amasya Mutfağı

Yeşilırmak havzasında yer alan Amasya, stratejik öneme sahip coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca birçok farklı medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Şehir; Tarih öncesi çağlardan İlhanlı, Selçuklu, Osmanlı İmparatorluğu'na ve günümüze kadar güvenlik, ticari ve sosyo-kültürel özellikleri açısından her zaman önemli bir yerleşim yeri olmuştur. Yukarıdan bakıldığında, şehir dört bir yandan yükselen kayalıklarla çevrili bir kale gibi görünmektedir. Amasya şehri Osmanlı İmparatorluğu döneminde çok sayıda şehzadenin doğum yeri ve yetiştirildiği yer olduğu için şehir Şehzadeler Şehri olarak da anılmaktadır (Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Kentin İç Anadolu ve Karadeniz bölgelerinin geçiş noktasında yer alması, Amasya'nın mutfak kültürünün her iki yöreden gelen yemek akışıyla daha da çeşitlenmesini sağlamıştır. Geleneksel Amasya mutfağı, sebze yemeklerinden hamur işlerine, çorbalardan et yemeklerine kadar geniş bir yelpazeyi içinde barındırmakla birlikte, yazdan kalma konserve sebzelerin kış tariflerinde kullanılması da tipik bir gelenektir. Amasya'nın yöresel yemekleri arasında toyga çorbası, çatal çorba, baklalı dolma, keşkek, burmalı çörek, etli çiçek bamya, Amasya çöreği, elma tatlısı ve hasuda gibi lezzetler bulunmaktadır (Ünsalan & Pala, 2022).

Amasya, tarihi ve kültürel öneminin yanı sıra uzun yıllardır meyvecilikte de ön plandadır. Amasya denilince ilk akla gelen ve zaman içinde şehrin simgesi haline gelen misket elma, bir tarafı kırmızı, diğer tarafı sarımsı, aromatik, ince kabuklu, esnek ve sağlam yapısıyla dikkat çekmektedir. Eskiden seyyahların Amasya'yı anlatırken kırk çeşit armut, on bir çeşit kiraz, yedi çeşit üzüm ve yedi çeşit ayvadan söz ettikleri rivayet edilmektedir. Amasya ayvalarından yapılan marmelatın o dönemde padişaha hediye edildiği söylenmektedir (Pala & Daşkın, 2021).

Amasya, köklü bir kültürel birikime ek olarak, özellikle hamur işleri olmak üzere çok çeşitli bir gastronomi birikimine de sahiptir. Her yörenin kendine özgü yeme-içme kültürü vardır. Bazı yiyecek ve içecekler iyi bilinmesine ve evrensel olarak kabul görmüş bir hazırlama yöntemine sahip olmasına rağmen, bazı yönlerin bölgeden bölgeye farklılık gösterdiği açıktır. Bunlardan biri de başta düğünler olmak üzere yurt çapında pek çok törensel mutfak grubunun vazgeçilmezi olan keşkektir. Keşkek, üretimden tüketime söylemsel anlatımlar, söylemsel gelenek ve görenekler, görsel sanatlar, ritüeller ve şenlikler açısından önemli somut olmayan bir kültürel mirastır (Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2022).

Kazılarda bulunan elma ağacı ve elma tasvirlerine göre, Amasya misket elması, 2000 yılı aşkın bir süredir Amasya'da yetiştirilmektedir. Şehrin sembollerinden olan misket elmanın coğrafi işaret tescili 2019 yılında alınmıştır. Çıtır çıtır, ince kabuklu, beyaz etli, sulu ve hoş kokulu misket elması Amasya dışındaki iklimlerde yetiştirildiğinde bu ayırt edici özellikleri taşımamaktadır (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022).

Amasya ili ekosisteminin esnekliği ve zenginliği, Amasya çiçek bamyası gibi çok sayıda farklı tarım ürününün üretilmesine olanak sağlamıştır. Türkiye'de yetiştirilen bamyalar arasında uzun ömürlü olması ve kurutmaya elverişli olması nedeniyle önemli bir yere sahip olan Amasya

çiçek bamyasının açık yeşil tonu ve küçük meyvesi ayırt edici özellikleridir. Çiçek açtıktan sonra gelişme aşamasında toplandığı için ürüne "çiçek" bamya adı verilir. Narin ve yumuşak yapısı nedeniyle bu bamya kış mevsiminde kurutularak tüketilebilir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022).

Amasya'nın bir diğer gastronomik ürünü Toyga çorbasıdır. Toyka olarak da bilinen bu çorba, süzme yoğurt, yarma ve haşlanmış nohutla yapılır, nane ve tereyağlı sos ile sıcak olarak servis edilir. Çorbanın yapımında süzme yoğurt kullanılır; keçi, inek veya manda yoğurdundan yapılabilir. Ayrıca kullanılan bulgur, üveyik denilen sert buğday türünün kaynatılıp kurutulması ve geleneksel yöntemlerle dövülerek kabuğunun çıkarılmasıyla elde edilir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022).

Amasya çöreği; şehrin ziyaretçileri tarafından en çok rağbet gören ürünlerden biridir. Amasya çöreği, tereyağı, buğday unu, ceviz içi, tuz ve maya olarak kullanılan nohut suyundan yapılan hamurla yapılır. Üzeri çizilerek bir süre pişirildikten sonra üzerine yağ, beyaz şeker ve yumurta sarısı sürülüp bir miktar daha pişirilir. Daire şeklinde olup yaklaşık avuç içi büyüklüğündedir. Ayırt edici özellikleri, üretiminde maya olarak nohutla yapılan nohut suyunun kullanılması ve iki aşamalı pişirme yöntemidir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022).

Amasya baklalı dolması; kuru bakla, kuru soğan, biber, salça, yağ, tuz ve bir gün önceden ıslatılıp kabuğu soyulmuş yarma ile asma yaprağına sarılarak yapılır. Bohça şeklinde yapılan dolmalar altı kemikli bir tencereye dizilerek pişirilir (Pala & Daşkın, 2021).

Yöre halkı tarafından ağır misafir yemeği olarak bilinen patlıcan pehli, Amasya mutfağında önemli bir yer tutar. Yaz boyunca tüm et yemeklerinin yerini aldığı söylenen patlıcan pehlisinin hazırlanışı için alacalı patlıcanlar uzunlamasına üçe, sonra enine üçe dilimlenir. Kızgın yağda hafifçe kızartılan patlıcanların üzerine kabukları soyulmuş ve halka halka doğranmış domatesler, suyu ile haşlanmış kuzu eti tuz ve karabiber ilavesiyle tepsiye dizilir. Patlıcan pehli, etler kızarana ve sıvıları buharlaşana kadar pişirildikten sonra sıcak olarak servis edilir (Pala, 2021).

Osmanlı mutfağındaki meyveli etli yemeklere örnek teşkil edebilecek Ayva gallesi yemeği de ilde oldukça popülerdir. Ayva gallesi yemeği için nohutlar ve koyun eti düdüklü tencerede haşlanarak pişirilir. Soğutulup kemik ve yağlarından ayıklanarak kuşbaşı doğranan koyun etine et suyu, nohut, ayva ve şeker ilave edilip tekrar kaynatılmasıyla hazırlanan ayva gallesi ılık olarak servis edilir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2022).

Osmanlı – Amasya Mutfağı Sentez Noktaları

Osmanlı Mutfak kültürü bir bütün olarak değerlendirildiğinde hem halk mutfağı hem de saray mutfağının hızlı bir değişim ve gelişim gösterdiği açıktır. Konaklarda yaşayan bireyler büyük ölçüde saray kültürünü takip etseler de nüfusun çoğunluğu daha basit yemekler yapardı. İnsanlar saray mutfağında olduğu gibi en lezzetli yemekleri misafirlere ikram ederlerdi. Masadaki oturma düzeni, ziyaretçilerin ağırlığından etkilenmekteydi. Osmanlı döneminde, okullar, hanlar, askeri kamplar ve tekkeler gibi mekânlarda yiyeceklerin daha yaygın olarak bulunmasıyla toplu yemek organizasyonları önemli ölçüde gelişmişti. Ziyaretçiler için kurulan sofralar, eve gelen misafirin evin bereketi olduğu anlayışıyla, misafirleri en iyi şekilde karşılamaya yöneliktir. Tekke, zaviye, mektep, kervansaray, han, askeri kışla gibi mekânlarda düzenlenen ve büyük bir kısmını vakıftan karşılayan yemekler de Osmanlı mutfak kültürünün bir parçasıydı. Diğer bir toplu yemek türü de, yoksulların iaşesi için inşa edilen ve bu yemeklerin masrafları zenginlerce oluşturulan vakıflar tarafından finanse edilen "imarethane" denilen yapıların mutfağındaki yemek organizasyonuydu (Seçim, 2018). 16. yüzyıla ait Amasya Sultan Beyazıt İmarethanesi bu tür toplu yemek organizasyonların yapıldığı yapılardan

günümüze ulaşanlardan bir tanesidir. İmarethane anlayışıyla günümüzde de Amasya ilinde birçok toplu yemek organizasyonu yapılmaktadır.

Osmanlı mutfağı denilince akla mutfak sanatı, yemek kültürü, sofra zenginliği, yemek çeşitliliği gelir. Konu ne olursa olsun, geçmişin izinde günümüzde temsil edilen bir kültürel birikim, köklü kültürlerin varlığına işaret eder. Yemek kültürü, köklü geleneksel öğretileri geliştirilen ve nesilden nesile aktarılan bir kültür öğesi olarak kültürlerin sahip olduğu değerlerden biridir (Haydaroğlu, 2003). Uzun süredir tarih sahnesinde olan özellikle Osmanlıdan kalma bir okul ve akademi görevi üstlenip Şehzadeler şehri olarak anılan Amasya mutfağı da bu anlayış doğrultusunda zaman içerisinde şekillenmiştir. Osmanlı mutfak kültüründen miras kalan lezzetler Amasya mutfağında bir sanatkâr titizliği ile uygulanarak kendine özgü yemeklerle nesilden nesile aktarılmaya çalışılmıştır (Bilgin, 2010).

Gastronomide İnovasyon

Yeni bir fikir, ürün, yöntem veya tasarımın geliştirilmesi, uygulanması veya kullanımı inovasyon olarak adlandırılmaktadır. Bazı araştırmacılar inovasyonu teknik bir terimden ziyade ekonomik ve sosyal bir deyim olarak tanımlarken, bazıları ise bir zihniyet, ortak bir tutum ya da bugünün ötesinde geleceğe odaklanan bir düşünme biçimi olarak tanımlamaktadır (Yavuz, 2021).

İnovasyon birçok alanda olduğu gibi mutfak alanında da giderek önem kazanmaktadır. Endüstriyel mutfaklarda görev yapan yöneticilerin yeni hizmet ve ürünler geliştirirken inovasyon stratejilerinden önemli ölçüde yararlandıkları gözlemlenmektedir. Literatürde inovasyonun birkaç yolunun olduğu anlaşılmaktadır. Araştırmacılar, turizmle ilgili inovasyonu; süreç inovasyonu, ürün inovasyonu, pazarlama inovasyonu, kurumsal ve yönetimsel inovasyon olmak üzere beş kategoride açıklamaktadır (İbiş, 2022).

Geçmiş yıllarda aşçılar, yeniliklere çok az önem vererek, ustalarından sadece mutfak becerilerini ve yöntemlerini öğrenirlerdi. Günümüz ortamında gastronomi ve mutfak sanatlarında ileri görüşlü işletmelere ve küresel fikirlere sahip şeflere ihtiyaç duyulmaktadır (Horng & Lee, 2006). Bir restoranı ziyaret eden bir müşteri, sadece yemek yiyip karnını doyurmak değil, aynı zamanda bütün bir deneyimin tadını çıkarmak istemektedir. Buradaki deneyim olgusu, yiyeceğin bedensel ihtiyaçtan öte bir anlamı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, bu tür müşteri beklentilerini karşılamak için gastronomi faaliyetlerinde mal ve hizmet operasyonlarında yenilik yapmak kritik öneme sahiptir (Vargas-Sánchez & Lopez-Guzman, 2015).

Van der Linden'e (2013) göre, yüzlerce yıl önce geleneksel tariflerin formülasyonu, mutfak evriminin ilk adımıydı. İkinci aşama, geleneksel tariflerin geliştirilmesini içermekteyken üçüncü aşama ise, yeni malzemeler veya süreçler kullanan yenilikçi yemeklerin icadıdır. Bu yenilikçi yemekler mutfak sanatının daha ileriye taşınmasında ilham kaynağı olmaktadır.

Araştırmalara göre gastronomi kapsamında yapılan inovasyonlar tüketici mutluluğunu arttırarak, destinasyonlar için kalıcı bir rekabet avantajı oluşturmaktadır (Cankül, Doğan & Sönmez, 2018). Gastronomiye olan ilgi arttıkça Türk mutfağının tanıtılması, geliştirilmesi ve pazarlanması da giderek önem kazanmaktadır (İbiş, 2022). Bu kapsamda gastronomi alanında yapılacak özellikle ürün bazındaki inovasyon girişimleri hayati önem taşımaktadır. Dolayısıyla çalışma kapsamında geliştirilen inovatif tarifler de bu maksada hizmet etmektedir.

Geliştirilen Tarifler

Yemek tariflerinin hazırlanmasında uluslararası gastronomi kaynaklarında yer alan yemek tarifi oluşturma aşamaları dikkate alınmıştır. Oluşturulan yemek tarifleri esas alınarak tüm yemeklerin demosu yapılmış ve tariflerde düzeltilmesi gereken küçük noktaların tespit edilmesi

sağlanmıştır. Hazırlanan yemek demolarının neticesinde gerekli düzeltmeler yapılarak yemek tariflerine son şekli verilmiştir. Nihai tariflere uygun olarak yemekler hazırlanıp fotoğraflanarak kayıt altına alınmasıyla birlikte yemek tariflerinin oluşturulması işlemi tamamlanmıştır.

Tariflerin oluşturulmasında Osmanlı Mutfağına ait yemeklerin; Amasya gastronomisinde önemli yeri olan yöresel ürünler kullanılarak tekrar yorumlanması esas alınmıştır.

Osmanlı mutfağında yer alan "Kirde Kebabı", Amasya mutfağına ait "işkefe" denilen kurutulmuş yufka ile yapılmıştır. Yeni sunumuyla hazırlanan yemeğe "Amasya Kirdesi" adı verilmiştir.

Tablo 1. Amasya Kirdesi

Malzemeler	**Miktar**
Dana eti	1 kg
Kuru soğan	1 adet
Domates	1 adet
Yeşilbiber	2 adet
Sarımsak	2 diş
Domates salçası	30 gram
Sıvı yağ	50 mililitre
Karabiber	5 gram
Tuz	5 gram
Kurutulmuş yufka (işkefe)	5 adet
Süzme yoğurt	200 gram
Tereyağı	25 gram
Pul biber	5 gram
Yapılışı	
Küp şeklinde doğranmış et üç yemek kaşığı sıvıyağında rengi değişene kadar sotelenir. Küçük küçük doğranmış kuru soğan eklenerek orta ateşte pişirmeye devam edilir. Küçük küçük doğranmış yeşilbiber salça ile eklenerek kavrulmaya devam edilir. Kabukları soyulup küp şeklinde doğranan domates ve ezilmiş sarımsak ilave edilir. Tuz ve karabiber de eklendikten sonra bir su bardağı sıcak su ilavesiyle etler suyunu çekip yumuşayana kadar pişirilir. Önceden sac üzerinde kurutulan yufkalar (işkefe) (hazır olarak temin edilebilir) hafif ıslatılarak tavlanır. Islatılan her bir yufka tavada arkalı önlü kızartılır. Sunumun yapılacağı tepsinin en altına kızartılan yufkalardan bir adet konulur, üstüne pişirilen etten bir parça alınarak serilir. Aynı işlem üç defa daha tekrarlanarak kat kat yapılır. En üste kalan yufka konularak üzerine süzme yoğurt ve tereyağında kızdırılmış pul biberi dökülür. Üçgen şeklinde dilimlenerek servis edilir. Amasya kirdesi bütün halde ortaya veya dilimlenerek porsiyon şeklinde servis edilebileceği gibi kurutulmuş yufkalar küçük parçalar halinde kızartılarak porsiyonluk kirdeler de hazırlanabilir.	

Resim 1. Amasya Kirdesi

Osmanlı mutfağında yer alan "Nırbaç", Amasya mutfağına ait "çiçek bamya" ve kuzu eti ile yeniden yorumlanmıştır. Oluşturulan yemeğe "Çiçek Bamyalı Kuzu Nırbaç" adı verilmiştir.

Tablo 2. Çiçek Bamyalı Kuzu Nırbaç

Malzemeler	**Miktar**
Kemiksiz kuzu but	1 kg
Kuru çiçek bamya	50 gram
Havuç	2 adet
Tereyağı	50 gram
Nar ekşisi	20 gram
Tuz	5 gram
Kişniş	3 gram
Tarçın	3 gram
Zencefil	3 gram
Yapılışı	
Kuru çiçek bamyalar ipiyle uygun bir bezin arasında ovularak tüy ve dikenlerinden temizlenir. Çiçek bamyalar uygun bir pişirme kabına alınıp üzerine iki-üç parmak geçecek kadar su ilave edilir. 10 dakika kadar kaynatılarak ocaktan alınır. Üzerine bir su bardağı soğuk su eklenir ve 5 dakika bekletip süzülür. Kuzu eti kuşbaşı şeklinde doğranarak tencereye konulur, yüksek ateşte her tarafı çevrilerek rengi değişene kadar kızartılır. Tereyağı eklenerek 5 dakika daha kavrulur. Haşlanıp süzülmüş kuru bamyalar, küp şeklinde doğranmış havuçlar ve nar ekşisi eklenir. Havuçlar yumuşayana kadar pişirilir. Tuz ve baharatlar eklenerek sunuma hazırlanır.	

Resim 2. Çiçek Bamyalı Kuzu Nırbaç

Osmanlı mutfağında yer alan "Terkib-i Çeşidiyye", Amasya'da yetiştirilen meyvelerin olgunlaşmamış hali ile Amasya'da beslenen danaların bonfilesi kullanılarak yeniden yorumlanmıştır. Yeni sunumuyla hazırlanan yemeğe Amasya'nın şehzadeler şehri olarak anılmasından yola çıkılarak "Şehzade Çeşidiyyesi" adı verilmiştir.

Tablo 3. Şehzade Çeşidiyyesi

Malzemeler	**Miktar**
Dana bonfile	1 kg
Çiğ badem	50 gram
Kurutulmuş erik	50 gram
Mevsim meyvelerinin çağlası (erik, badem, şeftali vb.)	5 adet
Misket elma	Yarım adet
Tereyağı	30 gram
Tuz	5 gram
Yapılışı	
Yemeği pişirmeye başlamadan önce hazırlık için; et jülyen (ince uzun) şeklinde doğranır ve çiğ badem 10 dakika haşlanarak kabuğu soyulur. Uygun bir tavada et rengi değişene kadar yağ eklemeden sotelenir. Rengi değişince iki yemek kaşığı tereyağı eklenerek sotelemeye devam edilir. Çiğ bademler ve kuru erik ilave edilir. Çekirdeğinden ayıklanıp ince ince dilimlenmiş çağlalar eklenerek orta ateşte tava ara ara sallanarak pişirmeye devam edilir. Bu aşamada gerekirse bir miktar sıcak su ilave edilebilir. Önceden atılmış olan malzemeler yumuşamaya başlayınca yarım ay şeklinde ince ince dilimlenmiş misket elma ilave edilir. Elmalar da pişince tuzu ilave edilerek ocaktan alınır. Şehzade çeşidiyyesi yapılırken malzemelerin diriliğini kaybetmemesi ve ezilip	

birbirine karışmaması için kesinlikle karıştırmak için tahta kaşık vb. kullanılmaz, karıştırmak için tavanın ara ara sallanması yeterli olacaktır.

Resim 3. Şehzade Çeşidiyyesi

Sonuç

Bu çalışmada, Osmanlı mutfağına ait “Kirde Kebabı”, “Nırbaç” ve “Terkib-i Çeşidiyye” yemekleri inovatif bir yaklaşımla Amasya'nın lezzetleriyle birleştirilmiştir. Amasya'nın yerel malzemeleri ve karakteristik lezzetleri, bu sentezi zenginleştirerek “Amasya Kirdesi”, “Çiçek Bamyalı Kuzu Nırbaç” ve “Şehzade Çeşidiyyesi” yemeklerini ortaya çıkarmıştır.

Bu çalışma sonucunda, Osmanlı-Amasya mutfağı senteziyle oluşturulan yemekler, geçmişin mirasını modern damak zevkine uygun hale getirilmeye çalışılmıştır. Geleneksel yemeklerin modern yorumları, lezzetleri koruma amacını taşırken aynı zamanda onları günümüz gastronomi anlayışına uygun hale getirmektedir. Bu, mutfak kültürünün sürekli evrilen doğasını yansıtmakta ve gelecek nesillere aktarılmasını sağlamaktadır.

İnovatif yaklaşımların mutfak sanatına kattığı değer, yalnızca lezzetlerle sınırlı değildir. Aynı zamanda bu yaklaşımlar, mutfak kültürünün canlılığını ve evrensel bir dilde paylaşılabilirliğini vurgulamaktadır. İnsanlar farklı coğrafyalardan gelmelerine rağmen, yemekler aracılığıyla birbirlerini anlayabilir ve farklı kültürleri deneyimleyebilirler. Bu da yemeklerin kültürel birleştirici bir güce sahip olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, "İnovatif Bir Yaklaşımla Osmanlı-Amasya Mutfağı Sentezi" başlıklı bu kitap bölümü, lezzetlerin ve kültürlerin bir araya gelmesinin güzelliklerini ve zenginliklerini sergilemektedir. Geçmişten günümüze uzanan bu lezzet yolculuğu, damak tadını zenginleştirirken aynı zamanda insanların tarihle bağlarını da güçlendirdiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Amasya İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2022). *Amasya Turizmi*. (14/05/2023 tarihinde https://amasya.ktb.gov.tr adresinden ulaşılmıştır).

Bilgin, A. (2000). *Osmanlı Sarayının İâşesi (1489-1650),* (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Bilgin, A. (2010). Osmanlı Döneminde İstanbul Mutfak Kültürü. *Akademik Araştırmalar Dergisi, 47*, 210.

Cankül, D., Doğan, A. & Sönmez, B. (2018). Yiyecek-İçecek İşletmelerinde İnovasyon ve Artırılmış Gerçeklik Uygulamaları. *İşletme Araştırmaları Dergisi, 10*(3), 576-591.

Ciğerim, M. (2001). *Türk Mutfak Kültürü Üzerine Araştırmalar: Batı ve Türk Mutfağı 'nın Gelişimi, Etkileşimi ve Yiyecek İçecek Hizmetlerinde Türk Mutfağının Yerine Bir Bakış*. Ankara: Yayın 28.

Gürsoy, D. (2014). *Deniz Gürsoy'un Gastronomi Tarihi*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.

Hatipoğlu, A. & Batman, O. (2014). Comparison of Gastronomic Elements of the Ottoman Palace Cuisine With Today's Turkish Cuisine. *Journal of Travel and Hospitality Management, 11* (2), 63-64.

Haydaroğlu, İ. (2003). Osmanlı Saray Mutfağından Notlar. *Ankara Üniversitesi Dergisi*, 22-34.

Horng, J.S. & Lee, Y.C. (2006). What does it take to be a creative culinary artist?. *Journal of Culinary Science & Technology, 5*(2-3),5-22.

İbiş, S. (2022). Gastronomi ve İnovasyon İlişkisi Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi, 5*(2), 288-298.

Kolay, A., Bozkurt N., Turan Ş. & Arabacı H. M. (2016). *Sultan of Desserts Baklava*. İstanbul.

Olğaç, M. S. (2020). Osmanlı Saray Mutfağı (Lisans Semineri), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Pala, K. (2021). A Conceptual Study of the Role of Ottoman Palace Cuisine on Traditional Amasya Dishes and Gastronomy Culture. *Ottoman: Journal of Tourism and Management Research, 6*(3), 949-959.

Pala, K. & Daşkın, M. (2021). *Gastro-Tourısm: Tradıtıonal Amasya Gastronomy Recıpes*. Ankara: Iksad Publishing House.

Seçim, Y. (2018). Selçuklu ve Osmanlı mutfağının gastronomi açısından değerlendirilmesi. *Journal of Tourism Theory and Research, 4*(2), 122-132.

Solmaz, F. (2018). Kültürel Etkileşimin Yeni Dünya'nın Keşfiyle Osmanlı Saray Mutfağı Özelinde Anadolu Yemek Kültürüne Etkisi, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Arel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Medya ve Kültürel Çalışmalar, İstanbul.

Swan, S.(2009). *Cheese Treasures of Turkey*. İstanbul: Boyut Yayınları.

Türk Patent ve Marka Kurumu (2022). *Coğrafi İşaret ve Geleneksel Ürün Adları.* (14/05/2023 tarihinde http://www.turkpatent.gov.tr adresinden ulaşılmıştır).

Ünsalan, E. & Pala, K. (2022). Amasya İlinin Gastronomi Turizmi Potansiyeline Yönelik Kavramsal Bir Çalışma. *Kapadokya Akademik Bakış, 6*(1), 24-41.

Van der Linden, E. (2013). Integration of gastronomy and physics for innovation. *Flavour, 2*(11),1-3.

Vargas-Sánchez, A., & Lopez-Guzman, T. (2015). Contemporary management and innovation: Learning from the gastronomy sector. *Journal of Food, Agriculture & Environment, 13*(2), 32-38.

Yavuz, G. (2021). Tanınmış Türk Şeflerin Bakış Açısıyla Türk Mutfağında İnovasyon. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies, 9*(1), 426-447.

Yerasimos, S. (2002). *Sultan's Tables Ottoman Palace Cuisine in the 15th and 16th Centuries*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yerasimos, S. (2015). *Turkey in the Underdevelopment Process - From Byzantium to Tanzimat*. (çev: Babür Kuzucu). İstanbul: Belge Yayınları.

Sosyal Bilgiler Derslerinde Sanal Müzelerden Yararlanma

Kerem BOZDOĞAN[1]

Giriş

Tarih boyunca insanların doğaya hâkim olma isteği ile birlikte kendi varoluşunu sürdürme mücadelesi içerisinde ürettiği tüm maddi ve kültürel birikimlerini korumak ve saklamak amacıyla kendilerine kadar intikal eden geçmişe yönelik tüm kültürel mirası, gelecek zamana ve nesillere taşımak istemişlerdir. Bu açıdan müzeler en başlarda sosyal, kültürel, sanatsal ve bilimsel ögeleri toplayarak daha çok koruma ve sergileme vizyonunu üstlenmişlerdir. Bugün ise müzeler bu vizyona ek olarak daha başka birçok yeni görevler ve işlevler edinmiştir. Müzeler artık eserlerin sadece korunup saklandığı mekânlar değil, birer eğitim ve kültür yuvası olarak aynı zamanda insanların keyifçe vakit geçirecekleri alanlara dönüşmüştür. Teknolojinin sürekli değişmesi ve gelişmesiyle beraber insanlar medya ve internetin tüm imkânlarından da yararlanmaya başlamıştır. Müzeler de teknolojinin gelişiminden nasibini almış, eserler dijital ortama taşınmış, sanal müzeler, sergiler ve koleksiyonlar halinde kendini güncelleyerek büyün dünyanın her yerinden ulaşılabilir hâle gelmiştir. Bunun yanı sıra müzelerin sergileme ve sunum şekillerinde de değişiklikler meydana gelmiştir.

Müzeler, geçmişten günümüze kadar gelen insan hayatını, kültürünü ve onların ortaya koyduğu eserleri bilimsel, teknik ve sanatsal olarak hem bugüne hem de geleceğe yansıtan kurumlardır (Çetin, 2002)

Müzeler, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren arkeoloji, sanat ve sosyal antropoloji ile ilgili kültürel miras ürünlerinin arşivlenerek sergilendiği en önemli kültür yapıları haline gelmiş ve günümüzde de dijital teknolojilerle birlikte çağdaş müzecilik yaklaşımı geleneksel müzecilikten farklı bir bakış açısı gerektirmeye başlamıştır. Müzeler, başlangıçta daha çok tarihi obje ve eserleri arşivleme ve koruma ile sınırlı olan iç mekânlar olarak kullanılmış olsalar da bugün bu tarihi mekânlar pedagojik fonksiyonlarının haricinde bilimsel araştırma yapan uzmanlar için kaynak sağlayan etkileşimli, dijital ortamlara dönüştürülmeye başlanmıştır (Bostancı, 2019).

Günümüzde internet dünyasının hızla gelişmesi ve internete erişimin kolaylaşması insan hayatını pek çok açıdan etkilemiştir. Önceki yıllarda bilgisayar ve telefon aracılığı ile yapılamayan pek çok iş ve işlemler bugün yapılabilir hale gelmiştir. Otobüs veya uçak bileti almak, alışveriş sitelerinden alışveriş yapmak, bankacılık iş ve işlemlerini yürütmek ve özellikle Covid-19 pandemi sürecinden sonra markete ve lokantaya gitmeden yiyecek ve içecek almak bile mümkün olabilir hâle gelmiştir. Bu durum hâliyle müzecilik anlayışını da etkilemiş ve "sanal müze" olarak adlandırılan müzecilik anlayışı ve ortamları oluşmuştur. Evde veya herhangi bir ortamda bilgisayar, tablet veya mobil telefon aracılığı ile anında bir müzenin ve tarihsel mekânların sanal olarak gezilmesi mümkün hâle gelmiştir.

Müzelerin eğitimdeki önemi konusunda yapılan çalışmalar artık öğrenmenin sadece ders kitapları veya okullarla sınırlı olmadığını ortaya koymuştur. Bireylerin hem zihinsel hem duygusal hem de psikomotor açıdan eğitilebilmelerinde müzelerin uygun ortamlar olduğu kabul görmektedir. Bireylere bilgiyi geliştirme yollarını öğretmede, muhakeme etme alışkanlığını

[1] Dr., MEB Gözüakçalar İlkokulu, Kayseri, ORCID:0000-0003-0605-2031

kazandırmada ve düşünme becerilerini kullanmayı sağlamada müze ve tarihi mekânların rolü büyüktür. Müzeler, bireylerin daha nitelikli eğitilmesine yardımcı olmak için, eğitim vesilesiyle derslerin ve kitapların açıkça sergileyemediği bilgileri sunmaktadırlar (Işık, 2016).

Günümüzde okullar birçok sorunlardan dolayı müze gezilerinin düzenlenmesine mesafeli yaklaşmaktadırlar. Özellikle öğretmenlerin müzelere yönelik bilgi eksiklikleri, okul müdürlerinin gezilere izin vermemesi, gezinin fazla çaba gerektirmesi, zaman ve ekonomik kaynaklı problemler ve kalabalık grupların gezi esnasında kontrolünün zor olması bu sorunlardan bir kaçıdır (Keleş, 2003). Özellikle son zamanlarda meydana gelen trafik kazaları ve buna benzer kazaların gerçekleşmesi, gezi güvenliğini sağlamak açısından hem okul idarelerini hem de çoğu velileri kaygılandırmaktadır.

Bugün ise internet, teknoloji ve bilim dünyasındaki hızlı gelişmeler okulların müze ve tarihi mekân gezilerinde yaşanabilecek birçok problemleri ortadan kaldırmaya başlamıştır. Özellikle okulların müzelere uzak olabilmesi, okul yönetimlerinin ve öğrenci velilerinin muhtelif nedenlerle müze gezilerine izin vermek istememesi, sosyo-ekonomik ve maddi şartların müze ve tarihi mekân gezilerine her zaman imkân vermemektedir. Bu noktada teknolojinin gelişmesiyle birlikte müzeler de kendilerini sanal dünyaya uyarlamaya başlamışlardır. Bunun sonucunda müze gezilerine seçenek olarak sanal müzecilik anlayışı oluşmaya başlamıştır. İnternet bağlantısı olduğu müddetçe öğrenciler herhangi bir yerden dünya üzerinde bulunan birçok sanal müzeye erişim sağlayabilmektedir.

Sanal müzeler araştırmacılar tarafından çevrimiçi müze, elektronik müze, hiper müze, dijital müze, siber müze veya web müzesi olarak da adlandırılmaktadır. Adı ne olursa olsun bu kavramın ardındaki fikir, müzenin internette dijital bir uzantısını dolayısıyla duvarları olmayan bir müzeyi inşa etmektir. Sanal müzeler "tuğla ve harç" için bir rakip veya tehlike değildir. Çünkü dijital doğası gereği geleneksel müzeler gibi ziyaretçilerine gerçek obje sunmamaktadır. Ancak koleksiyonların fikir ve kavramları dijital alana genişletilerek müzelerin temel doğası ortaya çıkarılabilir. Aynı zamanda sanal müzeler, belirli bir müzeyi şahsen ziyaret edemeyebilecek ziyaretçilere de ulaşacaktır (Schweibenz, 2004)

Müzecilik anlayışı ile koleksiyon oluşturma ve koleksiyon yönetimi, sergi tasarımı, tanıtım, uzaktan ve yüz yüze eğitim süreçlerinde farklı yaklaşımlara sahne olmaktadır. Çağın ihtiyaçları doğrultusunda müze koleksiyonları artık dijital ortama aktarılmakta, koleksiyon bilgileri mikro galeri, web sitesi ve sanal müze uygulamalarıyla izleyiciye ulaştırılmaktadır. Gelişen teknolojiler ve bilgi işletim sistemleri kanalıyla izleyicilere hem tecrübe kazandırmada hem de müze hakkında detaylı bilgi sağlama, yakın ve uzak çevresiyle iletişime geçme ve teknoloji kullanımı yoluyla müzeye erişimi kolaylaştırmaktadır. 2019 yılı aralık ayı itibarıyla tüm dünyayı olumsuz etkileyen COVID19 salgını sonucu müzelerin izleyicileriyle fiziksel ortamların dışında dijital platformlarda buluşturmasını zorunlu kılmıştır. Arşivler, koleksiyonlar ve etkinlikler artık sanal ortamlarda müze izleyicisine sunulması gittikçe artmış, izleyicinin müzeye dijital olarak katılımı da zorunlu olmuştur (Karadeniz, 2020)

Nitelikli bir sanal müze altyapısı sayesinde Ayasofya Müzesi'nin tarihsel gelişimi hakkında bilgi edinip müzenin tamamı gezilebileceği gibi tavanındaki bir resme odaklanılarak en ince ayrıntısına kadar görebilme şansı elde edilmektedir. Bu anlamda sanal müzelerin en önemli avantajlarından biri, bireye dünya çağında bir erişim imkânı sağlamasıdır. Bu noktada sanal müzeler dünyayı gerçek anlamda küçülterek insanlık mirasını ve uygarlık eserlerini insanın ayağına getirmektedir denilebilir. Sosyo-ekonomik gerekçelerle dünyayı gezemeyecek olan insanlar için Londra'daki British Museum'um galerileri arasında gezmek, Hindistan'daki Tac Mahal'in ayrıntılarını görebilmek, Fransa'daki Notre Dame Katedrali'ni incelemek, İtalya'daki Pisa Kulesi'nin eğriliğini incelemek, Topkapı Sarayı'nı dolaşmak büyük bir kolaylık ve önem arz etmektedir. Üstelik bu sanal ortamların kapısında "Pazartesileri tatil günü

ve kapalıdır", "Bakım ve Restorasyon çalışmaları için kapalıdır", "Lütfen randevu alınız" gibi uyarı yazıları da bulunmamaktadır. Ayrıca 7 gün 24 saat, gece gündüz, dört mevsim, 365 gün boyunca açık olabilme bir avantajı da vardır. Bireyler diledikleri saatte diledikleri ortamdan sanal müzeleri kullanabilmektedir (Kabapınar, 2014).

Sanal müzeler "broşür sanal müzeler", "içeriksel sanal müzeler", "eğitsel sanal müzeler" ve "sanal müzeler" olmak üzere dört grupta sınıflandırılabilir (Schweibenz, 2019):

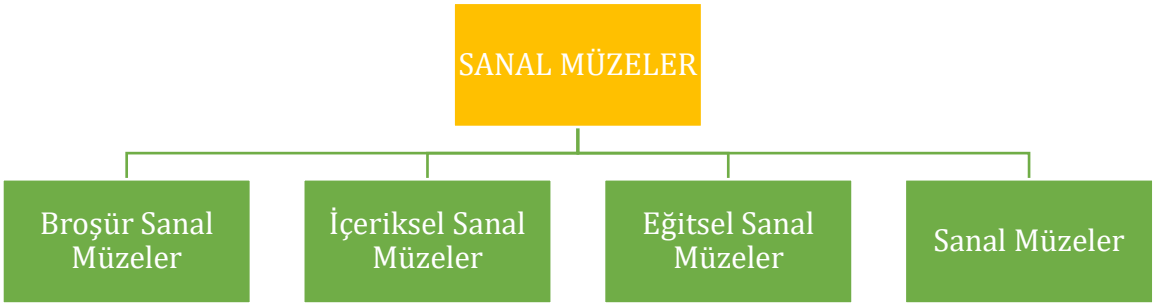

Şekil 1. Sanal Müze Kategorileri

*** Broşür Sanal Müzeler:** Bu müzeler, koleksiyon türleri, iletişim bilgileri vb. gibi müze hakkında temel bilgileri içeren bir web sitesidir. Amacı, potansiyel ziyaretçileri müze hakkında bilgilendirmektir.

*** İçeriksel Sanal Müzeler:** Bu tür müzeler, müzenin koleksiyonlarını sunan ve sanal ziyaretçileri, onları çevrimiçi keşfetmeye davet eden bir web sitesidir. İçerikler, nesne yönelimli bir şekilde sunulur ve temel olarak koleksiyon veri tabanıyla aynıdır. Uzmanlar için meslekten olmayanlardan daha yararlıdır. Çünkü içerik didaktik olarak geliştirilmemiştir. Bu tür müzenin amacı, müzenin koleksiyonlarının ayrıntılı bir tasvirini sağlamaktır.

*** Eğitsel Sanal Müzeler:** Bu müzeler, sanal ziyaretçilerine yaşlarına, geçmişlerine ve bilgilerine göre farklı erişim noktaları sunan bir web sitesidir. Bilgi, nesne yönelimli olmak yerine bağlam odaklı bir şekilde sunulur. Dahası, web sitesi didaktik olarak geliştirilir ve sanal ziyaretçiyi ilgilendikleri bir konu hakkında daha fazla bilgi edinmeye ve siteyi tekrar ziyaret etmeye motive eden ek bilgilerle bağlantılıdır. Öğretici müzenin amacı, sanal ziyaretçinin geri gelmesini ve çevrimiçi koleksiyonla kişisel bir ilişki kurmasını sağlamaktır. İdeal olarak, sanal ziyaretçi gerçek nesneleri görmek için müzeye gelecektir.

*** Sanal Müzeler:** Öğretici sanal müzelerden bir sonraki adım olan sanal müzeler, yalnızca kurumun koleksiyonu hakkında bilgi vermek değil, başkalarının dijital koleksiyonlarıyla da bağlantı kurmayı amaçlar. Bu sayede gerçek dünyada karşılığı olmayan dijital koleksiyonlar oluşturulur.

Sanal müzeler, izleyicilerin sanal görüntüleri otantik olarak algılamasına ve koleksiyonlar hakkında keyifli bir şekilde bilgi edinmesine imkân tanımakta; eğitimin ve öğrenmenin önemini dikkate alarak ve müze tecrübeleri için değerli bir araç olarak kabul görmeye başlamıştır (Lee & ark., 2020).

Eğitim ortamında işe koşulan sanal müzeler, pragmatik açıdan hiç yoktan iyi yaklaşımı anlayışı açısından ele alınmakla birlikte, imkân olduğunda müzenin kendisine gitme düşüncesini de büyük oranda teşvik edecektir. Burada gerçek müze deneyimlerinin içerisine sanal müzeler ve uygulamaların da ilave edildiği unutulmamalıdır. Sadece müze dışı erişimde kullanılmayan sanal müzeler, kablosuz ağ teknolojileri ile artık gerçek müze içerisine de entegre edilerek daha kapsamlı müze deneyimi sunmaktadır (Kabapınar, 2014).

Türkiye'de sosyal bilgiler derslerinde sanal müzelerin önemini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışmada sosyal bilgiler dersine yönelik olarak aşağıdaki araştırma sorularına cevap aranmıştır:

- Türkiye'de hangi sanal müzelerde gezinti yapılabilmektedir?
- Sanal müzelerin sanal içeriklerinde neler bulunmaktadır?
- Sosyal bilgiler dersi için hangi yabancı sanal müzelerden yararlanılabilir?
- Sanal müze gezilerinde hangi ilkelere uyulmalıdır?

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yaklaşımlarından doküman analizi kullanılmıştır. Nitel olarak yürütülen çalışmalarda başvurulan önemli veri kaynaklarından biri olan dokümanlardır. Doküman inceleme, çalışmanın konusuna ilişkin bilgileri içeren materyallerin analizidir (Cansız Aktaş, 2015). Doküman inceleme, veri toplama aracı olarak diğer veri toplama yöntemleri ile birlikte kullanılabileceği gibi tek başına da kullanılabilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2006).

Bulgular

"Türkiye'de hangi sanal müzelerde gezinti yapılabilmektedir? ve "Sanal müzelerin sanal içeriklerinde neler bulunmaktadır?" araştırma sorularına yönelik bulgular aşağıda verilmiştir.

Türkiye'de Gezinti Yapılabilecek Sanal Müzeler ve Sanal İçerikleri

Türkiye'ye ilişkin sanal gezinti yapılabilecek birçok web siteleri mevcuttur. Söz konusu web siteleri ve içerikleri aşağıdaki sunulmuştur.

- https://sanalmuze.gov.tr

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün https://sanalmuze.gov.tr/ linkinden ülkemizin birçok yerindeki müzeler ve ören yerleri sanal olarak gezilebilmektedir. Gezilebilecek sanal müze ve ören yerleri sayısı 52 adettir.

Aşağıdaki Tablo 1'de sanalmuze.gov.tr adresinde bulunan sanal müzeler/ören yerlerinin web adresleri verilmiştir.

Tablo 1. *Türkiye'de Gezilebilecek Sanal Müzeler/Ören Yerleri ve Web Adresleri (https://sanalmuze.gov.tr)*

Sanal Müze / Ören Yeri	Web Adresi
Adana Arkeoloji Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ADANA_MUZESI/
Adıyaman Nemrut Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ADIYAMAN_NEMRUT_ORENYERI/
Aksaray Ihlara Vadisi Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/AKSARAY_IHLARA_VADISI/
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ankara-anadolu-medeniyetleri-muzesi/
Ankara Cumhurbaşkanlığı Millî Mücadele Sergisi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ANKARA_CUMHURBASKANLIGI_MILLI_MUCADELE_SERGISI/
Ankara Cumhuriyet Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ankara-cumhuriyet-muzesi/
Ankara Etnografya Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ANKARA_ETNOGRAFYA_MUZESI/

Ankara Kurtuluş Savaşı Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ankara-kurtulus-savasi-muzesi/
Ankara Polis Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/TR-291469/ankara-polis-muzesi.html
Ankara Üniversitesi Oyuncak Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/TR-317638/ankara-universitesi-oyuncak-muzesi.html
Antalya Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ANTALYA_MUZESI_WEB/
Bayburt Kenan Yavuz Etnografya Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/BAYBURT-KENAN-YAVUZ-ETNOGRAFYA-MUZESI/
Bitlis Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/BITLIS_AHLAT_SELCUKLU_MEYDAN_MEZARLIGI/
Çanakkale Assos Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CANAKKALE_ASSOS_ORENYERI/
Çanakkale 1915 Hilal-i Ahmer Hastanesi Canlandırma Alanı	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CANAKKALE_1915_HILAL_I_AHMER_HASTANESI/
Çanakkale Anadolu Hamidiye Tabyası Çanakkale Savaşları Tarihi Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CANAKKALE_ANADOLU_HAMIDIYE_TABYASI_CST_MUZESI/
Çanakkale Bigalı Kalesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CANAKKALE-BIGALI-KALESI/
Çanakkale Kilitbahir Kale Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CANAKKALE_KILITBAHIR_KALE_MUZESI/
Çanakkale Mehmetçik Feneri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CANAKKALE-MEHMETCIK-FENERI/
Çanakkale Troya Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/canakkale-troya-muzesi/
Çocukça Şeyler: Geçmişten Günümüze Çocuk, Oyun, Oyuncak Sergisi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/COCUK-OYUN-OYUNCAK-SERGISI/
Çorum Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CORUM_MUZESI_WEB/
Çorum Boğazköy Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CORUM_BOGAZKOY_MUZESI/
Çorum Boğazköy Hattuşa Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/CORUM_HATTUSA_ORENYERI/
Denizli Hierapolis Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/DENIZLI_HIERAPOLIS_ORENYERI/
Denizli Laodikeia Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/DENIZLI_LAODIKEIA_ORENYERI/
Diyarbakır Gre Filla Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/DIYARBAKIR-GRE-FILLA-ORENYERI/
Eskişehir Odun Pazarı Modern Müze	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ESKISEHIR_ODUNPAZARI_MODERN_MUZE/
İzmir Efes Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/izmir-efes-muzesi/
Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/GAZIANTEP_ZEUGMA_MOZAIK_MUZESI/
Gaziantep Arkeoloji Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/GAZIANTEP_ARKEOLOJI_MUZESI/
Gökyay Vakfı Satranç Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/TR-318152/gokyay-vakfi-satranc-muzesi.html
Hacı Bayram Veli Müzesi	http://hacibayramvelimuzesi.com/Home/Sanal

Hatay Arkeoloji Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/HATAY_ARKEOLOJI_MUZESI/
Hazine Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/TR-310899/hazine-muzesi.html
İstanbul Arkeoloji Müzeleri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ISTANBUL_ARKEOLOJI_MUZELERI/
İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ISTANBUL_TURK_VE_ISLAM_ESERLERI_MUZESI/
İstanbul Havalimanı Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ISTANBUL_HAVALIMANI_MUZESI/
İstanbul Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/ISTANBUL-TURK-ISLAM-BIL-TEK-TAR-MUZESI/
İzmir Atatürk Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/IZMIR_ATATURK_MUZESI/
İzmir Efes Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/IZMIR_EFES_ORENYERI/
Konya Boncuklu Höyük	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/KONYA-BONCUKLU-HOYUK/
Konya Çatalhöyük Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/KONYA-CATALHOYUK-ORENYERI/
Malatya Arslan Tepe Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/MALATYA-ARSLANTEPE-ORENYERI/
Mersin Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/MERSIN_ARKEOLOJI_MUZESI/
Nevşehir Göreme Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/NEVSEHIR_GOREME_ACIKHAVA_MUZESI/
Samsun Gazi Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/SAMSUN-GAZI-MUZESI/
Şanlıurfa Göbeklitepe Ören Yeri	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/SANLIURFA-GOBEKLITEPE-ORENYERI/
Şanlıurfa Karahantepe	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/SANLIURFA-KARAHANTEPE/
Şanlıurfa Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/SANLIURFA_MUZESI/
Uşak Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/USAK_MUZESI/
Van Müzesi	https://sanalmuze.gov.tr/muzeler/VAN_MUZESI/

Tablo 1'e göre 52 tane sanal müze gezilebilmektedir. Bu sanal müzeler ve ören yerlerine ilişkin sanal içerikler aşağıda Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. *Tablo 1'de Yer Alan Sanal Müzeler/Ören Yerlerinin Sanal İçerikleri (https://sanalmuze.gov.tr)*

Sanal Müze / Ören Yeri	**Sanal İçerik**
Adana Arkeoloji Müzesi	Giriş, Dönem Salonları, Kazılar ve Sikke Salonu, Mozaik Salonu, Lahitler ve Mezar Taşları
Adıyaman Nemrut Ören Yeri	Giriş, Doğu Teras, Batı Teras
Aksaray Ihlara Vadisi Ören Yeri	Giriş, Kırkdamaltı Kilisesi, Yılanlı Kilise, Sümbüllü Kilise, ağaçaltı Kilisesi
Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi	Giriş, Frig Bölümü, Taş Eserler Salonu, Eski Tunç Çağı Bölümü, Hitit Bölümü, Alt Kat, Klasik Dönemler Bölümü, Ankara Bölümü
Ankara Cumhurbaşkanlığı Millî Mücadele Sergisi	Web sitesinde sanal içerik başlıkları mevcut değildir.

Ankara Cumhuriyet Müzesi	Giriş, Genel Kurul Salonu, Zemin Kat, Birinci Kat, İdare Amirleri, Daire Müdürlüğü, Sefir Locaları, Meclis Başkanlığı, Cumhurbaşkanlığı Kabul Salonu, Cumhurbaşkanlığı Çalışma Odası, Başbakanlık Çalışma Odası, Mustafa Kemal Atatürk Sergi Salonu, II. TBMM Binası Sergi Salonu, Mahmut Celal Bayar Sergi Salonu, Mustafa İsmet İnönü Sergi Salonu, Osmanlı Bayrağı
Ankara Etnografya Müzesi	Bahçe, Merdivenler, Giriş, Mozole Alanı, Ahşap Eserler Salonu, Hacı Bayram-ı Veli ve Tasavvuf Eserleri Salonu, Yazma Eserler Salonu, Güç ve İktidar Salonu, Çini ve Porselen Eserler Salonu, Geleneksel Ankara Evi, Seramik, Metal ve Cam Eserler Salonu, Halı ve Kilim Salonu, Zarafet ve Estetik Salonu
Ankara Kurtuluş Savaşı Müzesi	Giriş, Mescit, Reis Odası, Riyaset Divanı, Anayasa Komisyonu Odası, Genel Kurul Salonu, İstiklal Marşı Anı Odası, Katipler Odası, Kulis, Haberleşme ve Silah Gücü Odası
Ankara Polis Müzesi	At Üzerinde Subaşı, İlk Polis Teşkilatı, Kadı, Yasakçı ve Zanlı, Osmanlı Polis Teşkilatı, Polis Nizamı, Polis Tarihi Kronolojisi, Osmanlı Sokağı, Mesleğe Kabul, Karakol Minyatürleri, Kamusal Alan Asayişi, Bisikletli Polis Birliği, Ali Fehmi Efendi, Körükçü Mehmet Fevzi, Polisiye Roman, Olay Yeri İnceleme, Hırsız Polis Kovalamaca, Zabıt Tutan Polis, Silahlar, Karakol İçi Canlandırma, Polis Eğitim Kurumları, Polis Müzesi Kurma, Türkiye Polis Radyosu, Türk Polisi Motosiklet, Kaybolan Çanta, Zehir Polis Köpeği, Polis Enstitüsü, Sinevizyon Alanı, Hediyelik Eşya Reyonu, Kitaplık, Polis Helikopteri, Bomba İmha, Olay Yeri İnceleme Alanı, K-9 Polis Köpekleri, Polis Arabaları, Trafik Eğitim Alanı, Kafeterya, Modern Silahlar, Şehitler Alanları, 15 Temmuz Alanı, Şehit Eşyaları, Tarihi Dokümanlar, Gelen Hediyeler, Polis Müzesi Hatıratı, Polis Zırhlı Araçları
Ankara Üniversitesi Oyuncak Müzesi	Giriş, Kumbaramdaki Oyuncaklar Oyun Bahçemde, Bu Beşikler Nerede Sergileniyor Olabilir? Prof. Dr. Bekir Onur, Pul ve Filatelik Ürün Galerisi, Prof. Dr. Bekir Onur Ankara Oyuncak Müzesini Anlatıyor, Topaçlar, Ceren Karadeniz Ankara Oyuncak Müzesinin Öyküsünü Anlatıyor
Antalya Müzesi	Ön Bahçe, Bina Girişi, Müze Mağazası, Sergi Salonu, Kütüphane, Müze Salonları, Açık Teşhir, Tabiat Tarihi ve Prehistorya Salonu, Çocuk Salonu, Seramikler Salonu, Bölge Kazıları Salonu, İmparatorlar ve İmparatoriçeler Salonu, Tanrılar ve Tanrıçalar Salonu, Perge Batı Cadde ve F5 Çeşmesi Salonu, Mozaikler Salonu, Başlar ve Portreler, Sinevizyon Salonu, Perge Tiyatro Salonu, Lahitler Salonu, Gömü Gelenekleri, Sikke, Küçük Eserler ve İkonalar Salonu, Anadolu Selçuklu Sikkeleri Sergisi
Bayburt Kenan Yavuz Etnografya Müzesi	Giriş, Sergi Salonu, Su Değirmeni, Köy Evi, Dede Korkut ve Türk Kimliği Kütüphanesi, Mescit, Loru Han, Seyir Terası
Bitlis Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı Ören Yeri	Web sitesinde sanal içerik başlıkları bulunmamaktadır.
Çanakkale Assos Ören Yeri	Giriş, Sarnıçlar, Athena Tapınağı, Batı Nekropolis, Batı Kapısı, Agora, Batı Kilisesi, Tiyatro
Çanakkale 1915 Hilal-i Ahmer Hastanesi Canlandırma Alanı	Giriş, Hastane Binası
Çanakkale Anadolu Hamidiye Tabyası Çanakkale Savaşları Tarihi Müzesi	Giriş, Minia Gelibolu, Uçak Maketleri, Bonetler (10 tane)
Çanakkale Bigalı Kalesi	Giriş, Batı Kapısı, Doğu Kapısı, Topun Geri Tepme Yeri, Cami, Bigalı Kışlası, Silah Tamircisi, Cephanelik, Çeşme

Çanakkale Destanı Tanıtım Merkezi	Bahçe, Giriş, Sinevizyon, -1. Kat, -2. Kat, Bigalı Mehmet Çavuş Sergisi
Çanakkale Kilitbahir Kale Müzesi	Giriş, Sarı Kule, Geç Dönem Avlusu, İç Kale, Avlu Girişi, Piri Reis, Zemin Kat, 1. Kat: Savunma, 2. Kat: Yeme İçme Gelenekleri, 3. Kat: Ticaret, 4. Kat: İbadet, 5. Kat: Arkeolojik Malzemeler
Çanakkale Mehmetçik Feneri	Giriş, Dalış İskelesi, Avlu, Keşif Dalışları, Gelibolu Tarihi Sualtı Parkı, HMS Majestik Batığı, Çanakkale Batıkları
Çanakkale Troya Müzesi	Bahçe, Giriş, Zemin Troas Kentleri, 1. Kat Troya'nın Katmanları, 2. Kat Antik Dünya, 3. Kat Troya Kazı Tarihi, Teras
Çocukça Şeyler: Geçmişten Günümüze Çocuk, Oyun, Oyuncak Sergisi	Web sitesinde sanal içerik başlıkları mevcut değildir.
Çorum Müzesi	Bahçe, Etnografya Salonu, Arkeoloji Teşhir Salonu (1-4. Katlar)
Çorum Boğazköy Müzesi	Bahçe, Teşhir Salonu 1, Teşhir Salonu 2
Çorum Boğazköy Hattuşa Ören Yeri	Giriş, Tapınak, Aslanlı Kapı, Yer Kapı, Kral Kapı, Büyükkale, Büyükkaya
Denizli Hierapolis Ören Yeri	Giriş, Kuzey Nekropolis, Hamam, Frontinus Kapısı, Frontinus Caddesi, Antik Havuz, Travertenler, Güney Roma Kapısı, Gymnasium
Denizli Laodikeia Ören Yeri	Giriş, Suriye Caddesi ve Doğu Bizans Kapısı, Tapınak A, Merkezi Propylon, Kuzey Kutsal Agora, Laodikekia Kilisesi, Tiyatro
Diyarbakır Gre Filla Ören Yeri	Giriş, 15 Numaralı Yapı, 8 Numaralı Yapı, 7 Numaralı Yapı, Batı Konut Alanı, Güney Konut Alanı
Eskişehir Odun Pazarı Modern Müze	Giriş, 1. Kat, 2. Kat, 3. Kat
İzmir Efes Müzesi	Giriş, Çeşme Buluntuları, Yamaç Evler Buluntuları, Kybele Kültü, Artemis Tapınağı Buluntuları, Efes Artemisi, İmparator Kültü, Sikkeler, Çağlar Boyu Efes, Avlu Taş Eserler
Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi	Bahçe, Müze Giriş, Çocuk Sanat Atölyesi, Ana Bina Kısım 1, Ana Bina Kısım 2, Ana Bina Kısım 3, Ana Bina Üst Kat Kısım 1, Çingene Kızı Mozaiği, Ana Bina Üst Kat Kısım 2, Yan Bina 1. Kat, Yan Bina Zemin Kat, Yan Bina 2. Kat
Gaziantep Arkeoloji Müzesi	Giriş, Doğa Tarihi, Prehistorya, Gaziantep Bölgesi Kazıları, Geç Hitit Dönemi, Karkamış Antik Kenti, Anadolu Uygarlıkları, Mühürler, Dülük Antik Kenti ve Taş Eserler, Demir Çağı, Pers Dönemi, Kommagene Krallığı, Sinevizyon, Takılar, Klasik Dönem, Heykeller ve Mezar Stelleri, Roma Dönemi, Zeugma Antik Kenti, Roma Mezar Odası, Zeugma Mühür ve Sikkeleri, Doğu Roma Dönemi, İslami Dönem, Çıkış
Gökyay Vakfı Satranç Müzesi	Müze Mağazası, Chaturanga Cafe, Giriş, 1. Kat, 2. Kat
Hacı Bayram Veli Müzesi	1.Kat, 2. Kat (Ankara Haritası, Galat Krallığı ve Roma İmparatorluk Dönemi Ankyra Şehir Sikkeleri, Fransız Seyahatname, Çerkez Kaması, Aynalı Kemer, Geleneksel Ankaralı Kadın-Erkek Aksesuarları, Yün Hırka, Murakka Hırka, Keşkül, Sof Vitrin, Mütteka Çubuğu, Derviş Asası, Nefir, Nekkare, Def, Sancak, Altı Terkli Tac, Keçe Külah, Mintan Hırka, Terksiz Tac
Hatay Arkeoloji Müzesi	Giriş, Mağara, Amuk, Selevkoslar, Mitoloji, TYKHE, Seramik Eserler, Roma1, Cam Eserler, Roma2, Maden Eserler, Krallar, Daphne Evleri, Lahitler, Antakya Lahdi, Mozaik Yolu, Martyrion, Erzin, Ortaçağ, Hazine, İslami Dönem
Hazine Müzesi	Web sitesi açılmadığı için sanal içerik bilgilerine erişilememiştir.

İstanbul Arkeoloji Müzeleri	Giriş, Eski Şark Eserleri Müzesi, Arkeoloji Müzesi, İslamiyet Öncesi Arabistan Eserleri, Mısır Eserleri, Mezopotamya Eserleri, Anadolu Eserleri, Çinili Köşk Müzesi, Anadolu Selçuklu Dönemi, İznik Eserleri, Osmanlı Dönemi 1, Çanakkale Eserleri, Selsebilli Oda, Osmanlı Dönemi 2, Kütahya Eserleri, Heykeltraşlık, Sidon Kral Nekropolü, Mezar Kültü, Sidamara Tipi Lahitler, Anadolu'da Antik Çağ Mimarlığı
İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi	Giriş, Rakka ve Samarra, Dört Halife ve Emeviler Dönemi, Abbasiler Dönemi, Şam Evrakları, Artuklular Dönemi, Eyyübiler Dönemi, Büyük Selçuklular Dönemi, Memluk Dönemi, İlhanlı Dönemi, Timurlu Dönemi, Safeviler Dönemi, Kaçar Dönemi, Kutsal Emanetler, Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi, Anadolu Selçukluları Dönemi, Osmanlı Dönemi, Etnografya Sergisi
İstanbul Havalimanı Müzesi	Giriş, Salon 1, Salon 2, Salon 3, Salon 4, Salon 5, Salon 5A, Salon 6, Salon 7, Müze Mağazası, Dilek Salonu
İstanbul Türk İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi	Giriş, Sinevizyon, Astronomi 1, Astronomi 2, Astronomi 3, Saat & Denizcilik Teknolojisi, Savaş Teknolojisi, Tıp, Madencilik, Fizik, Matematik & Geometri, Mimari & Şehircilik, Kimya & Optik, Coğrafya
İzmir Atatürk Müzesi	Giriş, Toplantı Odası, Atatürk Salonu, Kütüphane, Sergi Salonu, Banyo, Yatak Odası, Çalışma Odası, Berber Odası, Misafir Odası, Yaver Odası, Yemek Salonu, İzmir İktisat Kongresi Salonu, İzmir Salonu
İzmir Efes Ören Yeri	Giriş, Devlet Agorası, Hadrianus Tapınağı, Büyük Tiyatro, Yamaçevler, Celsus Kütüphanesi, Tetragonos Agora, Liman Caddesi, Meryem Kilisesi
Konya Boncuklu Höyük	Giriş, Boncuklu Höyük, Ziyaretçi Merkezi, Deneysel Kerpiç Evler
Konya Çatalhöyük Ören Yeri	Giriş, Model Evler, Kuzey Korugan, Güney Korugan, Ziyaretçi Merkezi
Malatya Arslan Tepe Ören Yeri	Giriş, Aslan Kapısı, Eski Tunç Ev, Alan Giriş, Saray Girişi, Kral Mezarı
Mersin Müzesi	Giriş, Çocuk Oyun Alanı, Kronoloji Koridoru, Kronolojik Salon, Müze Kazıları, Defin Gelenekleri, İslami Dönem/Etnografya, Antik Kentler, Yumuktepe, Soli, Elaiussa Sabeste
Nevşehir Göreme Ören Yeri	Giriş, Aziz Basıl Şapeli, Elmalı Kilise, Aziz Barbara Şapeli, Yılanlı Kilise, Malta Haçlı Kilise, Karanlık Kilise, Çarıklı Kilise, Tokalı Kilise
Samsun Gazi Müzesi	Giriş, Büyük Salon, Zemin Koridor, Birinci Kat, Balmumu Heykelleri, Balkonlu Oda, Oturma Odası, Çalışma Odası, Yatak Odası, Banyo, Yorganlı Oda, Çantalı Oda, Ayakkabılı Oda, Merdivenler
Şanlıurfa Göbeklitepe Ören Yeri	Giriş, Sergileme Merkezi, Göbeklitepe, A Yapısı, C Yapısı, D Yapısı, B Yapısı, E Yapısı, F Yapısı
Şanlıurfa Karahantepe	Giriş, AA, AB, AD, AG, AF, AH
Şanlıurfa Müzesi	Bahçe, Giriş, Paleolitik Çağ, Neolitik Çağ, Kalkolitik Çağ, Tunç Çağı, Demir Çağı, Helenistik, Roma, Doğu Roma, İslami Dönem, Halepli Bahçe Mozaik Müzesi
Uşak Müzesi	Giriş, Küçük Eserler Salonu, Etnografya Salonu, Heykel Bölümü, Taş Eserler Bölümü, Asma Kat, Sikke Salonu, 2. Kat, Karun Hazineleri
Van Müzesi	Giriş, Geçmişten Günümüze Van, Paleolitik-Neolitik-Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Hakkâri Stelleri, Urartu Krallığı, Urartu Sarayları, Urartu Ekonomisi, Urartu'da Savaş, Urartu Dini, Urartu Stel ve Yazıtları, Geç Demir Çağı, Roma, Nasturi Ermeni Dönemi, Orta Çağ İslam Selçuklu Çağı, Safevi Osmanlı İmparatorluğu, Van Kilimleri, Van El Sanatları, Sikkeler

- https://www.360tr.com/index.html

Yukarıda verilen web adresinde bol gezinti yeri ve panoramik görüntüler mevcuttur. Sanal gezinti yapılacak yerler "Gezilecek Mekânlar (Turistik mekânlar, Doğal güzellikler, Şehir içi mekânları, Dinsel mekânlar, Etkinlikler), Ticari mekânlar (Özel okul, Özel hastane, Otel, Restoran-kafe, Siteler, Otomotiv, Etkinlik, Üretim, Mağazalar/Ofis), Devlet kurumları (Valilik/Kaymakamlık, Belediye, Eğitim, Sağlık, Askeri, Adalet, Sosyal), Yüksek ve Hava Panorama, Türkiye'nin Yedi Bölgesi, Yurt Dışı (Amerika, Suudi Arabistan, Kudüs-Filistin, Kıbrıs, İran, Bangladeş, Tayland, Bosna-Hersek, İsveç), 3D Çizim VR ve Uzay" şeklinde kategorilere ayrılmıştır.

Sanal müzeler olarak "Burdur Müzesi, Efes Müzesi, Kariye Müzesi, S.O.K.M. Müzesi (Somut Olmayan Kültürel Miras Müzesi), Jandarma Müzesi, Mardin Müzesi, Vatikan Müzesi, Side Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Antalya Müzesi, Milli Parklar Müzesi, Konuralp Müzesi, Muğla Müzesi, 15 Temmuz Hafıza Müzesi, Resim ve Heykel Müzesi, İbrahim Hakkı Hz. Müzesi, Mudurnu Kent Müzesi, Sanayi ve Teknoloji Müzesi, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi" bulunmaktadır.

- https://www.turkishmuseums.com/?langId=1

Yukarıda verilen web adresinde ülkemize ait birçok müze türü ve ören yerleri bulunmaktadır. İlgili müzelere/ören yerlerine ait sanal gezinti yapılamamakta ancak bol sayıda fotoğraflar ve müzelere/ören yerlerine ilişkin bilgilerin bulunduğu pdf dosyaları yer almaktadır. Öğrencilere ve izleyicilere, ilgili yerlere ilişkin bilgilerin sunulduğu sitede ayrıca açık veya kapalı olup olmamasına ilişkin bilgilere de yer verilmektedir.

Söz konusu web sitesinde yer alan ülkemize ait müze türleri/ören yerleri ve bölgeler açısından bulundukları yerler aşağıdaki Tablo 3'te gösterilmiştir:

Tablo 3. *Türkiye'de Yer Alan Müze Türleri ve Bulundukları Coğrafi Bölgelere Göre Dağılımı (www.turkishmuseums.com)*

Müze Türleri	**Müze Türleri ve Bulundukları Coğrafi Bölgeler**						
	Akdeniz Bölgesi	**Doğu Anadolu Bölgesi**	**Ege Bölgesi**	**Güneydoğu Anadolu Bölgesi**	**İç Anadolu Bölgesi**	**Karadeniz Bölgesi**	**Marmara Bölgesi**
Açık Hava Müzeleri	1	-	1	1	3	-	-
Anıt Müze	5	2	3	-	1	3	1
Arkeoloji Müzesi	18	6	16	7	19	6	13
Arkeoloji ve Etnografya Müzesi	18	2	3	1	4	5	2
Askeri Müze	2	-	1	1	-	-	4
Diğer Müzeler	1	1	5	2	21	3	28
Etnografya Müzesi	2	2	4	1	5	3	6
Müze Evler	5	3	5	3	4	4	10
Örenyeri	34	7	42	13	26	2	4
Sualtı Arkeoloji Müzesi	-	-	1	-	-	-	-

Tarih Müzesi	-	1	-	-	7	3	5
Tematik Müze	-	1	-	-	3	-	3

Tablo 3'e göre ülkemizde 6 tane açık hava müzesi, 15 tane anıt müze, 85 tane arkeoloji müzesi, 35 tane arkeoloji ve etnografya müzesi, 8 tane askeri müze, 23 tane etnografya müzesi, 34 tane müze evler, 128 tane Örenyeri, 1 tane sualtı arkeoloji müzesi, 16 tane tarih müzesi, 7 tane tematik müze ve 61 tane de diğer müzeler olduğu ortaya çıkmıştır.

- mekan360.com

Yukarıdaki web sitesinde birçok sanal gezi mekânları mevcuttur. Bunlardan biri de müzelerdir. Müzeler "Güzel Sanatlar Müzesi, Ekonomüzeler, Arkeoloji & Etnografya Müzeleri, Askeri Müzeler, Bilim Müzesi, Tarih Müzesi ve Diğer Müzeler" olmak üzere 7 kategoriye ayrılmıştır. Söz konusu müzelere ilişkin web adresleri aşağıda tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. *Türkiye'de Gezilebilecek Sanal Müzeler(mekan360.com)*

Sanal Müzeler	**Web Adresi**
Askeri Müze	https://mekan360.com/categories.php?categoryName=askeri-muze&categoryId=2105&cityId=&districtId=&keywords=&page=1
Arkeoloji & Etnografya Müzeleri	https://mekan360.com/categories.php?categoryName=arkeoloji-etnografya-muzeleri&categoryId=2103&cityId=&districtId=&keywords=&page=1
Bilim Müzesi	https://mekan360.com/categories.php?categoryName=bilim-muzesi&categoryId=2106&cityId=&districtId=&keywords=&page=1
Diğer Müzeler	https://mekan360.com/categories.php?categoryName=diger-muzeler&categoryId=2104&cityId=&districtId=&keywords=&page=1
Ekonomüzeler	https://mekan360.com/categories.php?categoryName=ekonomuzeler&categoryId=2102&cityId=&districtId=&keywords=&page=1
Güzel Sanatlar Müzesi	https://mekan360.com/categories.php?categoryName=guzel-sanatlar-muzesi&categoryId=2101&cityId=&districtId=&keywords=&page=1
Tarih Müzesi	https://mekan360.com/categories.php?categoryName=tarih-muzesi&categoryId=2107&cityId=&districtId=&keywords=&page=1

mekan360.com sitesinde yer alan sanal müzelere ait sanal içerikler aşağıda Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 5. *Sanal Müzelere Ait Sanal İçerikler (mekan360.com)*

Sanal Müzeler	**Web Adresi**
Arkeoloji & Etnografya Müzeleri	Adana Etnografya Müzesi, Agora Smyrna, Akhisar Müzesi, Aksaray Müzesi, Alanya Müzesi, Anadolu Medeniyetleri Müzesi, Ankara Vakıf Eserleri Müzesi, Antakya Arkeoloji Müzesi, Antalya Müzesi, Atatürk Müzesi Acıpayam, Aydın Milet Müzesi, Ayşe Sıdıka Erke Etnografya Müzesi, Bergama Arkeoloji Müzesi, Bostanlı Açıkhava Arkeoloji Müzesi, Bursa Kent Müzesi, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Burdur Arkeoloji Müzesi, Burdur Müzesi, Bursa Arkeoloji Müzesi, Çanakkale Arkeoloji Müzesi, Çanakkale Seramik Müzesi, Çamlık Buharlı Lokomotif Açık Hava Müzesi, Çeşme Müzesi, Efes Müzesi, Ertuğrul Gazi Müzesi, Evliya Çelebi Müzesi, Girne Batık Gemi Müzesi, Hacıbanlar Evi Mutfak Müzesi, Haliliye Kaymakamlığı Ek Bina (Eski Müze), İnegöl Kent Müzesi, İzmir Arkeoloji

	Müzesi, İzmir Etnografya Müzesi, İzmir Ticaret Tarihi Müzesi, İznik Müzesi, Kapadokya Müzesi, Karaman Kent Kültür Müzesi, Kariye Müzesi, Latife Hanım Köşkü ve Müzesi, Manisa Müzesi, Mardin Müzesi, Mersin Anamur Müzesi, Mevlana Müzesi, Muğla Müzesi ve Mustafa Pabuççuoğlu Konferans Salonu, Noel Baba Müzesi, Ödemiş Müzesi, Pamukkale Hieapolis Arkeoloji Müzesi, Pessinus Müzesi, Selçuk Kent Belleği, Siirt Müzesi, Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi, Taşoda Etnografya Müzesi, Tire Müzesi, Türk İslam Müzesi, Uluumay Halk Kıyafetleri Müzesi, Uşak Arkeoloji Müzesi, Uşak Etnografya Müzesi, Yalova Açıkhava Müzesi,
Askeri Müze	Adana Yeşiloba Şehitliği Müzesi, Anafartalar 1915 Savaş Müzesi, Çanakkale Alçıtepe Görsel Anlatım Müzesi, Çanakkale Salim Mutlu Müzesi, Şanlıurfa Mahmud Nedim Konağı (Kurtuluş Müzesi), İnciraltı Deniz Müzesi
Bilim Müzesi	Karşıyaka Belediyesi Bilim Müzesi
Diğer Müzeler	Adana Atatürk Müzesi, Ege Üniversitesi Tabiat Tarihi Müzesi, Diyarbakır Ahmed Arif Müzesi, İzmir Radyo ve Demokrasi Müzesi, Kadir Has Kent Müzesi, Karşıyaka Belediyesi Deprem Müzesi, Karşıyaka Belediyesi Haberleşme Müzesi, Key Müzesi (Erdoğan Özgörkey Otomobil ve Bilim Müzesi), Konya Mevlana Müzesi, Prof. Dr. Ali Demirsoy Doğal Yaşam Müzesi, Rüstempaşa Medresesi Bediüzzaman Said Nursi Medresesi, Ümran Baradan Oyun ve Oyuncak Müzesi,
Ekonomüzeler	Adatepe Zeytinyağı Fabrika Müzesi
Güzel Sanatlar Müzesi	Ankara Resim ve Heykel Müzesi, Ege Üniversitesi Kağıt ve Kitap Sanatları Müzesi, İbrahim Tatlıses Müzik Müzesi, İzmir Resim Heykel Müzesi ve Galerisi, İzmir Tarih ve Sanat Müzesi, Konak Belediyesi Mask Müzesi, Karşıyaka Güzel Sanatlar Müzesi ve Parkı, Pera Müzesi, Sakıp Sabancı Müzesi, Selçuk Yaşar Resmi Müzesi ve Sanat Galerisi, TCDD 3. Bölge Müze ve Sanat Galerisi, Ümran Baradan Müzesi
Tarih Müzesi	Arkas Denizcilik Tarihi Müzesi, Ayasofya Müzesi, Çamlık Lokomotif Müzesi, Çanakkale Büyükanafartalar Şehitliği Müzesi, İstanbul Oyuncak Müzesi, İzmir B.B. Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi, İzmir Atatürk Müzesi, İzmir İsmet İnönü Evi Müzesi, Mithatpaşa Cumhuriyet Eğitim Müzesi, Mustafa Kemal Atatürk Müze Köşkü, Panorama 1453 Tarih Müzesi, Tire Kent Tarihi Müzesi

Tablo 5'e göre 61 tane arkeoloji & etnografya müzesi, 6 tane askeri müze, 1 tane bilim müzesi ve ekonomüze, 14 tane güzel sanatlar müzesi, 16 tane tarih müzesi ve 12 tane de diğer müzeler sanal olarak gezilebilmektedir. Bunların yanı sıra web sitesinde (mekan360.com), sanal müzelerle ilgili bilgiler, 360video, fotoğraflar, harita, sokak görünümü, iletişim ve lokasyon bilgileri, kullanıcıların yorumları ve görüntülenme sayısı gibi birçok bilgilere erişmek mümkündür.

- https://www.bursamuze.com/

Bursa Büyükşehir Belediyesi Müzeler Şube Müdürlüğü'nce, e-müze uygulamasıyla müzeleri sanal ortamda ziyaretçilerine açmıştır. Bursa müzeleri yer, mekân ve zaman kısıtlaması olmadan dijital ortamda ziyaret edilebilmektedir. 360 derecelik panoramik görüntülerle Bursa tarihinin bilinen ilk ayak izleri izlenerek Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi hakkında bilgiler alınabilmekte, döneme ilişkin kültür, gelenek ve görenekler incelenebilmektedir. Sanal müzeler, Zoom üzerinden rehber eşliğinde gezi yapılmasını imkân sağlayan rehberli sanal müze gezileri düzenlenmektedir. Rehberli sanal müze gezisi okul ve gezi grupları için düzenlenebilmekte olup web sitesinde yer alan okul randevuları kısmından randevu oluşturulabilmektedir.

Söz konusu web sitesinde sanal içerik olarak "Arkeopark açık hava müzesi, Bursa göç tarihi müzesi, Bursa kent müzesi, Bursa vakıf kültürü müzesi, Bursa yaşam kültürü müzesi, Hünkâr Köşkü müzesi, Karagöz müzesi, Merinos Enerji müzesi, Merinos tekstil sanayi müzesi, Muradiye Kuran ve el yazmaları müzesi" şeklinde düzenlenmiştir.

- https://sanalgezinti.com/tr/referans-sehirler-muzeler.html

Bu web sitesinde 360° Panoramik fotoğraf çekimi, mobil uyumlu, sanal gerçeklik gözlükleri ile izlenebilen Sanal Gezinti tasarımları hazırlanmaktadır. Web VR özelliği sayesinde 3 boyutlu sanal gezinti yapılabilmektedir. Otellerden iş merkezlerine, okullardan fabrikalara kadar birçok mekanlara ait sanal gezinti yapılabilen sitede birçok müzelere ve tarihi mekanlara da yer verilmiştir. "TÜBİTAK Konya Bilim Merkezi, SINGER 170.yıl sergisi – Rahmi M. Koç Müzesi (İstanbul), İstanbul Accueil: Printemps des Artistes 2021, Rezan Has Müzesi (İstanbul), Askeri Müze – Harbiye (İstanbul), Mimar Sinan Camii (İstanbul), Kahire & Şarm El- Şeyh (Mısır), Bologna Maggiore Meydanı (İtalya), Avşa Adası (Balıkesir)" gibi tarihi mekânlarda sanal gezinti yapılabilmektedir.

- https://www.sanal-tur.com/sanal-muze.html

Panoramik olarak çekilen fotoğrafların özel bir çalışma ile birbirine eklenmesi ile oluşturulan sanal tur (sanal gezinti) çok farklı uygulamalara imkân sağlamaktadır. Bu sitede 360 derece sanal tur, ziyaretçinin sanki oradaymış gibi hissetmesini sağlayarak mekânların, hizmetlerin, ürünlerin tanıtılmasında kolaylık sağlamaktadır. Ayrıca sitede belediye, şehirler, emlak, konut, fabrika, üretim tesisleri, fuar, mağaza, showroom, okul, otel, otomotiv, restoran, kafe gibi birçok alanda gezinti yapılabildiği gibi müze ve sergi salonları da gezilebilmektedir. Söz konusu sitede Ayasofya Camii, Süleymaniye Camii, Akdamar Kilisesi, 1915 Çanakkale Panorama, Mehmet Akif Ersoy Sergisi, Sarıkamış Şehitler Anıtı, TSK Harbiye Kültür Sitesi, Kars Arkeoloji ve Etnografya Müzesi, Kars Katerina Sarayı, Iğdır Şehit Türkler Anıt ve Müzesi gibi müze ve tarihi mekânlar sanal olarak gezilebilmektedir.

- http://yapikredisanalmuze.com/

Yapı kredi sanal müzesi web sitesinde yapı kredinin üç çeyrek asırlık varlığı boyunca biriktirdiği tarihi eserleri ve Atatürk'ün eşyaları ziyaretçilerine sunulmaktadır. Aynı zamanda yapı kredi tarihi arşivine de buradan ulaşmak mümkündür. Web sitesinde yer alan sanal içerikler "Yapı Kredi (Yapı Kredi Tarihi, Reklam Filmleri), Atatürk'lü Yıllar (Fotoğraflar, Eşyalar) ve Yapı Kredi Koleksiyonları (Eski İstanbul Fotoğrafları, Sikkeler)" şeklinde kategorize edilmiştir.

"Sosyal bilgiler dersi için hangi yabancı sanal müzelerden yararlanılabilir?" araştırma sorusu doğrultusunda aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Yabancı Sanal Müzelere İlişkin Web Siteleri

Yabancı ülkelere ilişkin birçok sanal müzeler bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Google Arts & Culture (Google Sanat ve Kültür) adında kapsamlı bir web sitesidir (https://artsandculture.google.com/)

Google Sanat ve Kültür sanat, kültür, tarih hakkında muhtelif bilgiler içeren ve dünyanın her yerindeki müzelerde çevrimiçi gezebilme imkânını sağlayan ve ayrıca eğlenceli oyunları ve sanatsal etkinlikleriyle birlikte etkileyici bir gezi ve öğrenme deneyimi sunan, dolayısıyla genel kültürü geliştiren bir web sitesidir. Ayrıca cep telefonu ve tabletten yararlanabilmek için Android ve İos platformunda çalışan uygulaması da mevcuttur.

Söz konusu sitede 4000'den fazla sanal müzeye erişme imkânı mevcuttur. Aşağıda "https://artsandculture.google.com/" web sitesi kapsamında sosyal bilgiler dersleri için örnek

teşkil edebilecek birkaç sanal müzeye ve bu müzelere ait web adreslerine Tablo 6'da yer verilmiştir.

- British Museum (Londra, İngiltere)

İngiliz Müzesi, dünyanın en çok gezilen müzeleri arasında yer almakta, iki milyondan fazla yıllık insanlık tarihini ve kültürünü kapsamaktadır. 5 farklı kıtanın tarih boyunca sahip olduğu Rosetta Taşı, Parthenon heykelleri ve Mısır mumyaları gibi dünyaca ünlü tarihi objeleri barındırmaktadır. Her yıl 6 milyondan fazla kişinin ziyaret ettiği müze her gün 10:00-17:00 (Cuma günleri 10:00 20:30) arasında hizmet vermektedir.

- Giza Project (Harvard Üniversitesi, Amerika Birleşik Devletleri)

Harvard Üniversitesi'nin dijital ortama uygun olarak hazırladığı "Giza Projesi" adlı çalışma ile Mısır piramitleri üç boyutlu şekilde gezilebilmektedir. Giza piramidindeki mezarlıkla ilgili eserler, fotoğraflar ve araştırma materyallerinin yer almaktadır. Ayrıca Giza piramitlerinin inşası, yapısı ve bunların ne için kullanıldığı hakkında bilgi edinilebilen notlar ekrana gelmektedir. Piramitlerdeki bloklardan ilerleyerek Nil Nehri'nin yanından ve diğer kültürel yapılar incelenilerek geçilebilmektedir. Misafirlere kapalı olan alanlar hakkında bilgi edinilebilmekte ve ayrıca piramitlerin harita ve kuş bakışı görünümü ile hangi bölgede yer alındığı takip edilebilmektedir. Sanal gezintinin yapılabilmesi için gmail e-posta hesabı üzerinden giriş yapmak gerekmektedir.

- Collesium (Roma, İtalya)

İtalya'nın başkenti Roma'da bulunan Flavianus Amfitiyatro olarak da bilinen "Kolezyum" bir arenadır. İmparatorların burada Roma halkını eğlendirmeleri ve biraz da kendi eğlenceleri için gladyatör dövüşleri düzenlenirdi. Bunlardan başka pek çok halk gösterileri, taklit deniz savaşları, hayvan avcılığı, infazlar, meşhur savaşların yeniden canlandırılması, klasik mitolojiye dayanan dramalar olurdu. Kolezyum daha sonra barınma yeri, iş dükkânları, dini kışlalar, istiham, taş ocağı, Hıristiyan türbesi olarak çeşitli amaçlarla kullanıldı. Asıl adı "Arena" iken, sonradan, girişteki heykelin adını almıştır. 7 Temmuz 2007 tarihinde, Dünyanın Yeni Yedi Harikası'ndan biri seçilmiştir. Kolezyum, Roma İmparatorluğu'nun uzun zamandan beri ikonik sembolü olarak görülür. Bugün modern Roma'nın en çok turist çeken yerlerinden biridir.

- Louvre Museum (Paris, Fransa)

Louvre Müzesi, Fransız ihtilâlinden sonra Fransa'da 1793 yılında açılan ilk devlet müzesidir. Paris 1. bölgede bulunan bu müze emsalleri arasında en ünlülerindendir. 2012'de 9.7 milyon kişinin ziyaret ettiği müze, dünyanın en çok ziyaret edilen sanat müzesidir. Müze, Doğu ve Batı Avrupa, Mısır, kraliyet bahçeleri ve cam piramit gibi çeşitli bölümlerden oluşmakta ve Mona Lisa tablosu başta olmak üzere dünyanın en ünlü eserlerini bünyesinde barındırmaktadır. Louvre Müzesi'nin içerisinde 350 binden fazla eser bulunmaktadır.

- Machu Picchu (Peru)

Bugüne kadar çok iyi korunarak gelmiş olan bir İnka antik şehir olan achu Picchu 7 Temmuz 2007 tarihinde Dünyanın Yeni Yedi Harikası'ndan biri olarak seçilmiştir. And Dağları'nın bir dağının zirvesinde, 2.430 m yükseklikte, Urubamba Vadisi üzerinde kurulmuş olup Peru'nun Cusco şehrine 88 km mesafededir. Machu Picchu 200'den fazla merdiven sistemiyle birbirine bağlı olan taş yapılardan oluşur. Şehrin 3000 basamağı bugün hâlâ gayet iyi durumdadır.

- Nagasaki Atomic Bomb Museum (Nagasaki, Japonya)

Nagasaki Atom Bombası Müzesi, 1955 yılında açılan ve Japonya'nın Nagasaki kentinde bulunan bir tarih müzesidir. Nagasaki'ye 9 Ağustos 1945'te atılan atom bombası saldırısının anısına inşa edilmiştir. Müze, olayın tarihini bir hikâye olarak ele alarak saldırıya ve ona giden

tarihe odaklanmaktadır. Aynı zamanda nükleer silah geliştirme tarihini de kapsamaktadır. Müzede, bombalamayla ilgili fotoğraflar, kalıntılar ve belgeler sergilenmektedir.

- National Museum of Anthropology (Meksika)

Meksika'da 1964'te açılan Ulusal Antropoloji Müzesi, Meksika'nın İspanyol öncesi medeniyetlerinin tarihine ve arkeolojisine ağırlık vermiştir. Aztek Takvimi olarak da bilinen Güneş Taşı, 16. Yüzyıl Aztek Xochipilli heykelciği ve Maya uygarlığına ait eserler gibi önemli antik eserler mevcut olup 23 sergi odası bulunmaktadır. Her gün 09:00-19:00 arası hizmet vermektedir.

- National Museum – New Delhi (Yeni Delhi, Hindistan)

Yeni Delhi Ulusal Müzesi, dünyanın en eski kültürlerinden biri olan Hint kültürünün beş bin yıllık birikiminden örnekler içermektedir. Binlerce sanat eserinin ve tarihi hazinenin yer aldığı müzede resim, heykel, mücevher, antik metinler ve el yazmaları, zırh çeşitleri ve süs eşyalarının yer almaktadır ve 600'den fazla eser çevrimiçi olarak erişilebilmektedir.

- Precious Heritage Art Gallery Museum (Thành phố Hội An, Vietnam)

Hoi An Eski Kenti'nde bulunan "Değerli Miras Müzesi ve Sanat Galerisi", etnik kabilelerin zengin kültürel dokularını içermektedir. Dünyanın başka hiçbir yerinde bulunamayan çarpıcı portreler ve hikayeler barındırmaktadır. 19. yüzyıldan kalma bir Fransız evinde 500 m2'nin üzerinde bir alana yayılan beş oda, yüzlerce portre, 60'ın üzerinde kostüm ve kabile şarkıları bulunmaktadır. Hafta içi her gün 08:00-20:00 arası hizmet vermektedir.

- Smithsonian's National Air and Space Museum (Washington, Amerika Birleşik Devletleri)

İnsan uçuşunun tüm yönlerinin yanı sıra ilgili sanat eserleri ve arşiv malzemelerini kapsayan "Smithsonian Ulusal Hava ve Uzay Müzesi", dünyanın en büyük ve en önemli havacılık ve uzay eserleri koleksiyonunu içermekte olup yılda sekiz milyondan fazla ziyaretçiyi ağırlamaktadır. Dolayısıyla ülkenin en çok ziyaret edilen müzesidir. Dünya ve Gezegen Araştırmaları Merkezi'ne de ev sahipliği yapmaktadır.

- The Metropolitan Museum of Art (New York, Amerika Birleşik Devletleri)

Metropolitan Sanat Müzesi, dünyanın en büyük ve en önemli müzelerinden birisidir. The Cloisters adındaki bölümde; Eski Doğu, Mısır, Yunan ve Roma dönemlerine ait eserler bulunmaktadır. Manhattan'daki ek binasında ise Avrupa Orta Çağ koleksiyonuna ait eserler yer almaktadır. Araştırma kitaplığı, çocuklar için bir bölüm ve etkin eğitim sergisinin yanı sıra birçok batı sanatının öne çıkan isimlerine ait tablolar da mevcuttur. Canlı olarak gezmesi iki gün süren bu müze çarşamba günleri kapalı olup hafta içi ve hafta sonu saat 10:00-17:00 arası (Cumartesi 10:00-21:00) hizmet vermektedir. The Metropolitan Museum of Art müzesi çevrimiçi olarak istenildiği kadar gezilebilmektedir.

- The Museum of Islamic Art (Doha, Katar)

İslam Sanatları Müzesi, üç kıtadan toplanan ve 7. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar uzanan metal işçiliği, seramik, mücevher, ahşap işçiliği, tekstil ve cam gibi İslam sanatının başyapıtlarını barındırmaktadır. Her gün 09:00-19:00 (Cuma günleri 13:30-19:00) arası hizmet vermektedir.

- The Museum of Modern Art (New York, Amerika Birleşik Devletleri)

Modern Sanat Müzesi, Amerika Birleşik Devletleri'nin en eski ve kâr amacı gütmeyen çağdaş sanat merkezlerinden birisidir. 1929'da kurulan müze Manhattan şehir merkezinde modern çağa adanmış ilk müzelerden birisidir. Müzede başlangıçta hediye edilen sekiz baskı

ve bir çizimden oluşan koleksiyonun yanı sıra 150.000'den fazla tablo, heykel, çizim, baskı, fotoğraf, mimari model ve çizim ile tasarım nesnesini içerecek şekilde büyümüştür. Yaklaşık 22.000 film ve dört milyon film fotoğrafı; kütüphane ve arşivlerinde 300.000'den fazla kitap, sanatçı kitabı ve süreli yayın ile 70.000'den fazla sanatçıya ilişkin kapsamlı bireysel dosyalar bulunmaktadır. Müzenin zengin ve çeşitli koleksiyonu bizlere 1880'lerin yenilikçi Avrupa resim ve heykelinden günümüzün film, tasarım ve performans sanatına kadar modern ve çağdaş sanatın panoramik bir genel görünümünü sunmaktadır. Müze hafta içi her gün 10:30-17:30 saatleri arasında hizmet vermektedir.

- The State Hermitage Museum (Sankt-Petersburg, Rusya)

Devlet Ermitaj Müzesi, dünyanın en büyük bir sanat ve kültür müzelerinden birisidir. Galeri alanı bakımından da dünyanın en büyük sanat müzesidir. Sergileri arasında Antik Çağ'ı, Batı Avrupa'yı, Orta Doğu'yu, Rusya'yı ve daha birçok dönemi, ülkeyi ve bölgeyi temsil eden 3 milyondan fazla sergi yer alıyor. Kuruluşu, Büyük Catherine'in Batı Avrupa resimlerinden oluşan büyük bir koleksiyon satın aldığı 1764 yılına kadar uzanmaktadır. Müze koleksiyonlarında şu an 17.000 resim ve 600.000 grafik eser, 12.000'in üzerinde heykel ve 300.000 el sanatları eseri, 700.000 arkeolojik ve 1.000.000 nümizmatik buluntu yer almaktadır. Müzede Leonardo da Vinci, Rafael, Ticiano, Rembrandt, Rubens, Matisse ve Picasso'nun başyapıtlarını yer almakta ve aynı zamanda dünyanın en iyi Hollanda barok koleksiyonuna, 19. ve 20. yüzyıl Fransız tablolarına, Batı Avrupa dekoratif sanat koleksiyonuna, benzersiz bir Tırpan Altını sergisine ve antik Yunan mücevherlerine de ev sahipliği yapmaktadır. Pazartesi kapalı olan müze salı, cuma, cumartesi günleri 11:00-20:00 arasında; çarşamba, perşembe, pazar günleri 11:00-18:00 arasında hizmet vermektedir.

- Uffizi Gallery (Floransa, İtalya)

Floransa'da bir saray ve ayrıca dünyanın en eski ve en ünlü sanat müzelerinden biri olan "Uffizi Galerisi", Leonardo da Vinci, Sandro Botticelli ve Caravaggio gibi "usta" isimlerin eserlerini barındırmaktadır. Pazartesi günleri kapalı olan müze, diğer günler 08:15-18:00 arası hizmet vermektedir.

- Van Gogh Museum (Amsterdam, Hollanda)

Amsterdam'da yer alan Van Gogh Müzesi, ünlü ressamın dünyadaki en büyük sanat eseri koleksiyonuna ev sahipliği yapmaktadır. Müzede Van Gogh'un 200'den fazla tablosu, 500 çizimi ve 750'den fazla mektubu yer almaktadır. Bunların dışında müzede 19. yüzyıl sanat tarihine ait çeşitli konularda sergiler de sunulmaktadır. Eserlerin sergilendiği sanal içerik, zemin kat ve üç kat ile beraber toplam dört kattan oluşmaktadır. Müze, haftanın her günü saat 9:00 ile 18:00 arası hizmet vermektedir.

- Vatican Museums (Vatikan)

Vatikan Müzeleri, dünyanın en büyük müzelerinden birisi olup Roma Katolik Kilisesi tarafından Rönesans'ta inşa edilmiştir. Dünyanın en önemli heykellerine ve fresklere ev sahipliği yapan önemli bir müzedir ve Sistine Şapeli ile birlikte toplam 54 galeri bulunmaktadır. Ziyaretçiler Sistine Şapeli'ne 53 galeriyi gezdikten sonra verilen ek sadaka ile girebilmektedir.

Google Arts and Culture (Google Sanat ve Kültür) kapsamında yer alan sanal müzelere ait web adresleri ve varsa ayrıca sanal müzenin kendisine ait özel web sitesi ile birlikte Tablo 6'da listelenmiştir.

Tablo 6. *Google Sanat ve Kültür Kapsamında Yer Alan Sanal Müze Siteleri ((https://artsandculture.google.com/)*

Sanal Müzeler	Web Adresi
Collesium	https://artsandculture.google.com/entity/kolezyum/m0d5qx https://www.il-colosseo.it/en/visita-virtuale.php
British Museum	https://artsandculture.google.com/partner/the-british-museum https://www.britishmuseum.org/ https://britishmuseum.withgoogle.com/
Giza Project	https://giza.mused.org/en/ https://artsandculture.google.com/project/ancient-egypt https://artsandculture.google.com/story/0QUR6Al8tmmJeQ https://artsandculture.google.com/story/XQXh3FtkNfebSQ
Louvre Müzesi	https://artsandculture.google.com/entity/louvre-saray%C4%B1/m04gdr https://www.louvre.fr/en https://www.youvisit.com/tour/louvremuseum
Macchu Pichu	https://www.youvisit.com/tour/machupicchu?pl=f https://artsandculture.google.com/entity/machu-picchu/m0krfy
Nagasaki Atomic Bomb Museum	https://artsandculture.google.com/partner/nagasaki-atomic-bomb-museum https://nagasakipeace.jp/en/
National Museum of Anthropology	https://artsandculture.google.com/asset/the-national-museum-of-anthropology-mexico-city-ziko-van-dijk-wikimedia-commons/bAGSHRdlzSRcdQ https://mna.inah.gob.mx/
National Museum – New Delhi	https://artsandculture.google.com/partner/national-museum-delhi https://nationalmuseumindia.gov.in/en http://www.indiavirtualtour.com/Delhi/VirtualTour.asp?monumentID=14
Precious Heritage Art Gallery Museum	https://artsandculture.google.com/partner/precious-heritage-art-gallery-museum https://www.rehahnphotographer.com/
Smithsonian's National Air and Space Museum	https://artsandculture.google.com/partner/smithsonian-national-air-and-space-museum https://airandspace.si.edu/
The Metropolitan Museum of Art	https://artsandculture.google.com/partner/the-metropolitan-museum-of-art?hl=en https://www.metmuseum.org/
The Museum of Islamic Art	https://artsandculture.google.com/partner/the-museum-of-islamic-art-qatar https://mia.org.qa/en/
The Museum of Modern Art	https://artsandculture.google.com/partner/moma-the-museum-of-modern-art https://www.moma.org/collection/
The State Hermitage Museum	https://artsandculture.google.com/partner/the-state-hermitage-museum https://www.hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage?lng=en
Uffizi Gallery	https://artsandculture.google.com/partner/uffizi-gallery?hl=en https://www.uffizi.it/
Van Gogh Museum	https://artsandculture.google.com/partner/van-gogh-museum https://www.vangoghmuseum.nl/en
Vatican Museums	https://artsandculture.google.com/entity/vatikan-m%C3%BCzeleri/m01hfkb https://www.vatican.va/content/vatican/en.html

Google Sanat ve Kültür koleksiyonları haricinde aşağıda verilen web sitelerinde de sanal müze gezintileri yapılabilmektedir.

- www.360cities.net

360cities.net, dünyanın dört bir yanından binlerce en iyi panorama fotoğrafçısı ve videografından oluşan bir ağ tarafından oluşturulan çarpıcı, yüksek çözünürlüklü, etkileşimli panoramik fotoğraflar ve 360º videolardan oluşan en büyük koleksiyondur. Bu sitede dünyanın çeşitli bölgeleri, ülkeleri ve şehirleri panoramik olarak görüntülenebilmektedir. Eğitim, yayıncılık, reklam ve film ve mobil uygulama ve oyun geliştirme için 360 °/VR medyasında lider konumundadır. "https://schools.360cities.net/" adresinde öğretmen ve öğrenciler için tasarlanmış 360 °/VR eğitim hizmeti verilmektedir. Böylelikle 50.000'den fazla çarpıcı koleksiyona, eğitimle ilgili tarihi, kültürel ve yüksek çözünürlüklü 360° panoramalara ve dünyanın dört bir yanından konumlara erişilebilmektedir. Bunların dışında uygulama ile rehberli turlar oluşturulabilmektedir. 360° panoramalar öğrencilerle paylaşılarak bilgisayarlarında, telefonlarında, tabletlerinde veya VR kulaklıklarında görüntüleyebilmekte, Google Classroom ile uyumlu olarak doğrudan sınıf bloglarına ve eğitim etkinliklerinde kullanılan diğer web sitelerine entegre edilebilmektedir. Tüm bu hizmetlerden yararlanabilmek için siteye üye olunması gerekmektedir (https://schools.360cities.net/)

- https://global.toyota/en/company/profile/museums/?padid=ag478_from_header_menu
- https://global.toyota/en/company/plant-tours/?padid=ag478_from_header_menu

Japonya Nagoya'da bulunana Toyota Müzeleri ve Mirası (Toyota Museums and Heritage), Toyota otomobillerinin tarihi hakkında sanal gezinti imkânı sağlamakta ve geçmişten bugüne otomobillerin izlediği sürece ilişkin tüm bilgilere erişme imkânı sunmaktadır. Otomobil tarihine ilişkin olarak Toyota Kaikan Müzesi, Toyota Kuragaike Hatıra Salonu, Sakichi Toyoda Anıt Evi, Toyota Endüstri ve Teknoloji Hatıra Müzesi, Toyota Otomobil Müzesi ve Fuji Motor Sporları Müzesi gezilebilmektedir. Ayrıca araçların üretim tesislerinde de sanal olarak gezinti yapılabilmektedir.

"Sanal müze gezilerinde hangi ilkelere uyulmalıdır?" araştırma sorusuna ilişkin bulgulara aşağıda yer verilmiştir.

Sanal Müze Gezilerinde Uyulması Gereken İlkeler

2005 yılı Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'na bakıldığında müzeler alan gezileri kapsamında değerlendirilmiş ve müzelere yapılacak gezilerin istenen amaçlara hizmet etmesi için, gezi öncesinde ve gezi esnasında nelere dikkat edilip edilmeyeceği, yapılacak gözlemlerin kaydedilmesi ve gezi sonrasında elde edilen bilgilerin sınıflandırılması, değerlendirilmesi gibi etkinliklere yer verilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur (MEB, 2005a; MEB, 2005b)

2018 yılı Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda da müzeler okul dışı ortam olarak değerlendirilmiş ve programın uygulanmasında müzelerden ve tarihi mekanlardan (tarihî yapılar, tarihi mekânlar, savaş alanları, anıtlar, müze-kentler, sanal müze gezisi vb.) faydalanmaya önem verilmesi gerektiği vurgulanmıştır (MEB, 2018).

Günlük hayatta kendiliğinden gerçekleşen öğrenme biçiminde tanımlanan informal öğrenme, toplumsallaşma, hayata anlam verme gayreti içerisinde yapılan her şeyi kapsamaktadır. Bu bağlamda müzeler, sanal müzeler, alışveriş merkezi, hayvanat bahçesi, botanik bahçesi, parklar vb. mekânlar, TV programları, internet siteleri, gazeteler, dergiler, kitaplar informal öğrenme için birçok imkânlar sunar. Okul dışı öğrenme ortamları denilince plansız ve programsız, spontane gerçekleşen öğrenmelerin meydana geldiği çevreler yerine belli amaçlara yönelik yapılan gezi ve etkinlikler olarak değerlendirilmelidir. Sosyal bilgiler derslerinin öğretiminde, sınıf dışına yönelik eğitimde aktif olarak kullanılabilecek alanlardan biri de müze ve ören yerleridir. Sonuç itibariyle, yapılan birçok çalışmada okul dışı çevrelerde gerçekleştirilen öğretim faaliyetlerinin öğrencilerin eğlenerek kalıcı şekilde öğrenmelerine katkı sağladığı tespit edilmiştir (Altın & Demirtaş, 2014: 520; Arıcı, 2013; Bostan Sarıoğlan & Küçüközer, 2017; Bozdoğan, 2008; Ertaş, 2012; Laçin Şimşek, 2011).

Bununla birlikte, bir alan gezisi sırasında gerçekleşen öğrenme, yalnızca öğretmenlerin alan gezisinin içeriğini dersin müfredatıyla aktif şekilde bütünleştirdiğinde optimize edilebilir. Alan gezisi sadece oyalama, ödül veya ihtiyaç duyulan bir mola olarak görülüyorsa bundan keyif alınabilir ancak akademik olarak olabileceği kadar etkili olmayacaktır (Noel, 2007)

Müzeler de alan gezileri kapsamında değerlendirildiğinde sanal alan gezilerinde uyulması gereken ilkeler şu şekildedir (Güven & ark., 2014)

- Konu ya problem tabanlı etkinlikler planlanmalıdır.
- Sanal gezi modülleri öğretim programlarının standartlarıyla uyumlu olmalı, zamanlama ve çevrimiçi erişim imkânlarının zamanla sınırlı olmamalıdır.
- Tarihsel mekânların sanal ya da video kayıtları yolu ile gezilmesi sağlanmalıdır.
- Öğrencilere bilgi aktaran sitelerden ziyade öğrencilerin bilgiyi oluşturmasını sağlayan etkileşimli ve basamaklandırılmış site anlayışı benimsenmelidir.
- Tarihsel mekân ya da olayların dijital canlandırmaları web sitesinde yer almalıdır.
- Dijital olarak sunulanlar, sorgulayıcı öğrenmenin bir parçası olmalı, öğrencilerin tarih öğretimi stratejilerini kullanmalarını kolaylaştıran tarihsel analiz ve sorgulama gibi stratejileri kullanmaları sağlanmalıdır.
- Öğrencilere süreç içerisinde alan gezisinin bileşeni olarak düşündürücü sorulara ve harekete geçirici ek tartışma sorularına yer verilmelidir.
- Öğretmenler dijital ortamları destekleyici ve kullanmayı kolaylaştıran mesleki yeterlilik, bilgi ve donanıma sahip olmalıdır. Ayrıca öğretmenlerin öğrencileri hazırlamalı ve süreç içerisinde oldukça etkileşimli etkinlikler vb. çalışmalar yaptırmalıdır.
- Tarihçi ya da ilgili konu uzmanlarıyla çevrimiçi ortamda ya da video konferans uygulamaları yoluyla etkileşime girilmelidir. Dolayısıyla çevrimiçi ortamlarda konu uzmanlarıyla konuşma ve yazışmalar yapılarak öğrencilerin onlarla buluşmaları ve tartışma yapmaları sağlanmalıdır.
- Öğrencilerin uzmanların yanı sıra sınıf arkadaşları ya da diğer öğrencilerle etkileşime girerek tartışma yapmaları sağlanmalıdır.

Sonuç

Müzeler, kıymetli eşyaların ve koleksiyonların ziyaretçilerine sergilendiği, korunup saklandığı yerler olmuştur. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte elbette müzeler de etkilenmektedir. Dolayısıyla medya teknolojilerindeki gelişmeler sayesinde müzelerde zaman ve mekân sınırları ortadan kalkmıştır. Bugün dünyanın her yerinden dijital ortamda sanal müzeler ve tarihi mekânlar gezilebilmektedir.

Sanal müzelerin en önemli özelliklerinden birisi, konuma ve sınırlara bağlı kalmaksızın, farklı sosyo-ekonomik ve kültürel altyapılara sahip, oldukça geniş ve küresel çapta bir izleyici kitlesine ulaşabilme şanslarıdır (Glosset, 2007)

18. yüzyılın sonlarında müzeler eserlerin sergilendiği, arşivlendiği ve korunduğu tarihi ve kültürel yapılar haline dönüşmüştür. Çağdaş müzeciliğin başlamasıyla birlikte müzeler evrensel bir boyut kazanarak dijitalleşmiştir. Dolayısıyla yeni müzecilik anlayışıyla etkileşimli ortamlar oluşturulmaya başlanmıştır (Bostancı, 2019). Müzeler pandemi döneminin de etkisiyle yok olmamak, toplumla bağlarını koparmayıp daha da güçlendirerek iletişim kurmak, farkındalıklarını da arttırmak için sosyal medyayı etkin bir şekilde kullanmaktadır. Ayrıca müzecilik konusunda uzman kişilerle çalıştaylar, konferanslar, webinarlar, sohbetler vs. düzenlenerek gündemdeki sorunlara çözüm üretmek suretiyle ışık tutmak amaçlanmaktadır (Akyol, 2020).

Sanal müzeler "Elektronik medya aracılığıyla erişilebilen, dijital olarak kaydedilmiş görüntüler, ses dosyaları, metin belgeleri ve tarihi, bilimsel veya kültürel öneme sahip verilerden oluşan koleksiyonlardır (Britannica, 2023). Dolayısıyla sanal müzeler, farklı medya imkânlarından faydalanılarak hazırlanan, içeriğinde nesneleri ve bunlara ilişkin muhtelif bilgileri barındıran, ziyaretçilerine kesintisiz iletişim imkânı sağlayarak küresel çapta erişim olanağı sağlayan, fiziksel bir ortama ihtiyaç duymayan müzeler olarak tanımlanmıştır (Oruç, 2016).

Dünyanın dört bir yanında bulunan insanları çok kolay bir şekilde farklı ülkelerdeki müzelerde buluşturabilen sanal müzeler, modern dönem müzecilik yaklaşımında yerini almıştır. Müze yönetimleri, oluşturdukları web siteleriyle müzelerinin amaçlarına ilişkin tüm faaliyetlerini yürütmektedirler. Oluşturulan uygulamalar sayesinde söz konusu faaliyetler, internet bağlantılarıyla fazla bir maliyete gerek duymadan dünyanın birçok yerinde zaman ve mekân sınırı olmaksızın ziyaretçilere ulaştırılmaktadır. Bu yönleriyle ele alındığında sanal müzecilikteki gelişmelerin oldukça olumlu olduğu söylenebilir (Kahraman, 2021)

Gelişmiş ülkeler, müzelerin kendi bünyelerinde eğitim bölümleri kurmakta ve bu bölümlerde müze eğitimcisi kadrolarına yer ayırmaktadır. Böylelikle geçmişte eğitim işlevini okula ve topluma yönelik etkinliklerle gerçekleştiren müzeler, bugün bir eğitim kurumu haline dönüşmüştür. Bundan dolayı günümüzde müzede yapılan her bir etkinliğin eğitsel boyutları da düşünülerek değerlendirilmektedir. Müzelerdeki her etkinlik potansiyel bir eğitim yaşantısı olarak görülmekte, doğrudan eğitim programları planlanarak gerçekleştirilmektedir (Yıldırım & Tahiroğlu, 2012).

Eğitim açısından düşünüldüğünde sanal geziler, sosyo-ekonomik şartları müsait olmayan öğrenciler için okulların gezi yapabilmesi açısından yararlı bir fırsattır. Okulun bulunduğu bölgede tarihi ve gezi mekanlarının yetersiz olması, velilerin ekonomik sorunlarının olması ve güvenlik zafiyetlerinin bulunması gibi etkenlerden dolayı gözlem yönteminin çoğunlukla sanal geziler biçiminde gerçekleştirilmesini gerektirmektedir. Buradan hareketle sosyal bilgiler dersine ilişkin öğretim faaliyetlerinde önemli katkılar sağlaması açısından sanal gezilerden faydalanılabilir (Tuncel & Dolanbay, 2017).

Müzeler ve tarihi mekanlar; Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nda öngörülen ve öğrencilerde geliştirilmesi beklenen beceri ve değerlerin kazandırılmasına imkân sağlamaktadır (Ata, 2015). Ülkemizde 2004 yılında Sosyal Bilgiler Öğretim Programı'nın yenilenmesiyle birlikte müzeler programda yerini almaya başlamıştır. 2008 yılında müzelerin öğrenme sürecinde aktif kullanılmasını yaygınlaştırıp müze-okul iş birliğini geliştirmek amacıyla Talim Terbiye Kurulu Başkanlığı tarafından Sosyal Bilgiler Öğretim Programı'na müze ile eğitim kılavuzu eklenerek müzelerin eğitimde aktif ve etkin bir şekilde kullanılması gerektiği üzerinde durulmuştur (MEB, 2008). 2018 Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı'nın uygulanmasında dikkat edilmesi istenen hususlardan birisi de sosyal bilgiler öğretiminde okul dışı ortamlardan faydalanılmasına önem verilmesidir. Bu doğrultuda okulun yakın çevresinden (okul bahçesi gibi) pazar yerine, resmî dairelere, fabrikalara, sergilere, arkeolojik kazı alanlarına, atölyelere, müzelere ve tarihî mekânlara (tarihî yapılar, anıtlar, müze-kentler, savaş alanları, sanal müze gezisi vb.) yönelik olmalıdır (MEB, 2018). Dolayısıyla müze ve tarihi mekânlar, sosyal bilgiler ve tarih dersi konularının öğretimine ve öğrencilerin zihinlerinde daha kalıcı hale gelmesine imkân sağlayan önemli kaynaklardandır. Okul ortamında kavranılması zor olan soyut konuların öğretimi için öğrencilere somut öğrenme yaşantıları sağlayarak onların gelişimine katkı sağlamaktadır (Seidel & Hudson, 1999).

Öğrencilerin öğrenme ortamlarında aktif bir durumda olabilmesi, ders konularına yönelik etkinliklerin öğrenci merkezli olmasıyla ilişkilidir. Sosyal bilgiler derslerinde öğrencilerin öğrenme ortamlarında faal olabilmesi alan ve tarihi mekân gezileriyle bağlantılıdır. Öğrenciler

alan gezileri kapsamında yapacakları etkinliklerle yaparak yaşayarak öğrenmeyi gerçekleştirir ve bu durum öğrenmelerinde kalıcılık sağlaması açısından önemlidir. Bu çerçevede alan gezilerinde yapılacak müze eğitimleri öğrencilere etkin bir öğretim imkânı sağlamaktadır. Ülkemizde coğrafi, sosyal ve ekonomik koşullardan dolayı muhtelif bölgelerde yer alan okullar, müze gezileri yapamamakta veya süreklilik sağlayamamaktadır. Bu durumdan kaynaklı olarak sanal müzelerin önemi artmaktadır (Buldu, 2023). Dolayısıyla sanal ortamlar izleyiciye farklı bir deneyim kazandırarak ziyaretçilerine eğlenceli ve eğitici bir ortam sağlamaktadır. Dolayısıyla günümüz müzeciliğinde önemli bir konuma sahip olan sanal müzeler ziyaretçilerin keyifli bir ortamda öğrenmesini de kolaylaştırmaktadır. Sanal müzede mekân ve zaman kavramına ilişkin sınırlılık ortadan kalkmaktadır (Sürme & Atılgan, 2020).

Günümüzde sınıf ortamında bilgisayar ve internet yardımıyla istenilen müzeye ve ören yerlerini sanal olarak gezmek mümkün hale gelmiştir. Dünyadaki çeşitli müzelerin internetteki web adreslerinden yararlanılarak sanal müze gezileri düzenlemek artık imkânsız değildir. Bu sayede öğretmen derste ihtiyaç duyduğu zaman internet üzerinden istediği müzede öğrencilerine sanal bir gezi yaptırabilir. Dolayısıyla sanal müze gezilerinin -gerçek müze ortamındaki kadar olmasa bile- ilgili konuya yönelik etkinliklerin islenişine oldukça katkıda bulunacağı söylenebilir (Güleç & Alkış, 2003; Yıldırım & Tahiroğlu, 2012). Ayrıca ülkemizde okullarda akıllı tahtalar gün geçtikçe yaygınlaşmaktadır. Öğrenciler akıllı tahtalar vasıtasıyla sanal müzelere ilişkin uygulamalara çeşitli etkinlikler kapsamında katılabilmektedir. Sosyal bilgiler dersinde akıllı tahtanın kullanılması ders sırasında öğrenme ortamının keyifli hale gelmesini sağlamasının yanı sıra öğrencilerin derse karşı güdülenmesini ve merak duygusunu arttırarak öğrencilerin konuya odaklanmasını kolaylaştırmaktadır (Koçoğlu, 2017).

Sosyal bilgiler öğretmenlerinin sanal müzeler vasıtasıyla, tarihi eserlerin yer aldığı lokal ya da evrensel bir müzeyi sınıf ortamına getirmesinin, öğrencilerde sanatsal ve estetiksel beğeniyi uyandırabilir. Ayrıca sanal müze gezileri ile öğrencilerin hem sanat, kültür ve estetik etkileşimini hem de bu alanlarda meydana gelen değişim, gelişim ve sürekliliği gözlemlemelerine yardımcı olacağı söylenebilir. Dolayısıyla sınıfında sanal müze gezilerini kullanan bir öğretmen müzeyi sınıf ortamına getirerek öğrencilerini yeni ve farklı bir etkinlikle tanıştırmış olacaktır. Öğrenciler müzenin kendi istediği yere, istediği zamanda gelmiş olması sonucunda zihninde, gelişen dünyanın yeniliklerine şahitlik etmiş olacaktır. Ayrıca öğretmenin sanal müze gezisi esnasında, öğrencilerine müze rehberi görevi vererek geziyi yönlendirmelerini sağlaması sonucunda öğrenme alanından beklenen beceri ve kazanımlara da olumlu katkı yapabileceği düşünülebilir (Ustaoğlu, 2012).

Öğrenciler yapmış oldukları müze gezileri ve alan çalışmaları ile gezmiş oldukları ortamları kendi yaşam alanları ile karşılaştırarak mekânsal algılama becerilerini geliştirecek, tarih-mekân ilişkilerini daha rahat kavrayabileceklerdir. Dolayısıyla öğrenciler yakından uzağa ilkesi ile karşılaştığı olayları küresel çapta düşünme becerisini edinecektir (Meydan & Akkuş, 2014).

2018 Sosyal Bilgiler Öğretim Programı'nda yer alan 4. sınıflar "Kültür ve Miras" öğrenme alanında "Ailesi ve çevresindeki millî kültürü yansıtan ögeleri araştırarak örnekler verir" ile "Küresel Bağlantılar" öğrenme alanında "Dünya üzerindeki çeşitli ülkeleri tanıtır", **"**Farklı ülkelere ait kültürel unsurlarla ülkemizin sahip olduğu kültürel unsurları karşılaştırır", "Farklı kültürlere saygı gösterir" kazanımları; 5. sınıflar "Kültür ve Miras" öğrenme alanında "Somut kalıntılarından yola çıkarak Anadolu ve Mezopotamya uygarlıklarının insanlık tarihine önemli katkılarını fark eder", "Çevresindeki doğal varlıklar ile tarihî mekânları, nesneleri ve eserleri tanıtır", "Ülkemizin çeşitli yerlerinin kültürel özellikleri ile yaşadığı çevrenin kültürel özelliklerini karşılaştırarak bunlar arasındaki benzer ve farklı unsurları belirler", "Günlük yaşamdaki kültürel unsurların tarihî gelişimini değerlendirir" ile "Küresel Bağlantılar" öğrenme

alanında "Çeşitli ülkelerde bulunan ortak miras ögelerine örnekler verir" kazanımları; 6. sınıflar "Kültür ve Miras" öğrenme alanında "Orta Asya'da kurulan ilk Türk devletlerinin coğrafi, siyasal, ekonomik ve kültürel özelliklerine ilişkin çıkarımlarda bulunur" ile "Tarihî ticaret yollarının toplumlar arası siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerdeki rolünü açıklar" kazanımları ve 7. sınıflar "Kültür ve Miras" öğrenme alanında "Osmanlı kültür, sanat ve estetik anlayışına örnekler verir" kazanımı; "İnsanlar, Yerler ve Çevreler" öğrenme alanında "Örnek incelemeler yoluyla geçmişten günümüze, yerleşmeyi etkileyen faktörler hakkında çıkarımlarda bulunur", "Örnek incelemeler yoluyla göçün neden ve sonuçlarını tartışır" kazanımları; "Bilim, Teknoloji ve Toplum" öğrenme alanında "Türk-İslam medeniyetinde yetişen bilginlerin bilimsel gelişme sürecine katkılarını tartışır", "XV-XX. yüzyıllar arasında Avrupa'da yaşanan gelişmelerin günümüz bilimsel birikiminin oluşmasına etkisini analiz eder" kazanımları ve "Üretim, Dağıtım ve Tüketim" öğrenme alanında "Tarih boyunca Türklerde meslek edindirme ve meslek etiği kazandırmada rol oynayan kurumları tanır" gibi birçok kazanımlar tarihi mekânlar, ören yerleri, müze ve özellikle sanal müzeler ile ilişkilendirilebilir. Söz konusu kazanımları kazandırılmasında sanal müzelerin derslerde aktif bir şekilde kullanılmasıyla öğrencilerin öğrenmelerine olumlu katkılar sağlanabilir.

Demirboğa (2010) tarafından yapılan çalışmada sanal müze gezileri ile desteklenerek yapılan etkinliklerin öğrencilerin duyuşsal ve bilişsel kazanımlarına olumlu anlamda katkı sağladığı belirlenmiştir. Yıldırım ve Tahiroğlu (2012) tarafından yapılan çalışmada beşinci sınıf sosyal bilgiler dersinde öğrencilerin sanal müze gezisi ile desteklenerek yapılan etkinliklerin, öğrencilerin sosyal bilgiler dersine ilişkin olumlu tutum geliştirdikleri görülmüştür. Aladağ, Akkaya ve Şenöz (2014) yaptıkları çalışmada sosyal bilgiler derslerinde sanal müze kullanılmasını değerlendirmek üzere sosyal bilgiler dersinde sanal müze kullanan 10 öğretmen ile görüşme yapmıştır. Elde edilen bulgulara göre; uzaklıkları nedeniyle gezilme imkânı olmayan müzelerin sanal olarak gezilmesinin öğrenciler ve öğretmenler açısından önemli ve faydalı olduğu belirlenmiştir. Ancak sanal müzelerin kullanımları esnasında bazı sıkıntılarla da karşılaşıldığı ifade edilmiştir. Katz & Halpern (2015) yaptıkları çalışmada üç boyutlu turların kullanıcıların gerçek müzeyi ziyaret etme niyetleri üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğunu, bilişsel katılım ve orada bulunma duygusunun bu değişkenler arasındaki ilişkiye aracılık ettiğini göstermektedir. Ayrıca gerçekçi görünümlü bir ortam aracılığıyla öğrencilerin ilgisini çekmede üç boyutlu turların daha etkili göründüğünü göstermektedir. Bunun yanı sıra katılımcıların akıl yürütme süreçlerini artırabilecekleri ve kültürel içeriğe daha fazla ilgi duyabilecekleri belirlenmiştir.

Müzeler, koleksiyonlarının dijitalleştirilmesiyle yalnızca kültürel mirasın korunması amacıyla değil, aynı zamanda bilgi içeriğinin ilgi çekici bir şekilde daha geniş kitlelere ulaşmasını sağlamak amacıyla da ilgilenmektedir. VR, AR ve Web3D gibi gelişen teknolojiler, hem müze ortamında bilgilendirici kiosklar aracılığıyla hem de internette sanal müze sergileri oluşturmak için yaygın olarak kullanılmaktadır. Sanal müzeler, yenilikçi yöntem ve araçlarla kültürel bilgileri etkin ve düşük maliyetle hem koruma hem de yayma potansiyeline sahiptir. (Styliani & ark., 2009). Bu noktadan düşünüldüğünde sanal müzeciliğin geleceği gelişen teknolojiyle beraber çok farklı gelişmelere açıktır. Özellikle son yıllarda 3D teknolojisinin sinema ve televizyon filmleri sektörüne damga vurmasıyla birlikte sanal müzeciliğe aktarılarak dünyanın önde gelen müzelerini gezmek mümkün olabilir. Ayrıca 3D uyumlu televizyonlar vasıtasıyla insanlar evlerinde dünyanın en iyi müzelerini gezme imkânına erişebilirler. Dolayısıyla dünyanın dört bir yanındaki ziyaretçiler müzeleri sanal olarak evlerine getirerek sanal sergilerle etkileşime girebilir ve gerçek deneyime benzer şekilde ilgili konuları dinleyebilir. Tüm bunların yanı sıra 3D teknolojisinden daha ileri düzeyde kullanılabilecek olan hologram teknolojisinin sanal müzeciliğe uyarlanmasıyla ziyaretçilerine görsel şölen sunması imkân dahilindedir (Hammady 2019, Kahraman, 2021)

Yapılan birçok çalışmalar sonucunda sosyal bilgiler derslerinde müze ziyaretlerinin gerekli olduğu bilinmesine rağmen birçok nedenlerden dolayı bu konuda yeterli ve istenilen seviyede hareket edilmediği görülmüştür. Bu nedenle sosyal bilgiler dersi konularının öğretiminde bilgisayar, akıllı tahta ve internet vasıtasıyla sanal ortamda ören yerlerinden, tarihi mekânlardan ve müze gezilerinden faydalanılması gerektiği şüphesizdir. Bu açıdan sosyal bilgiler dersi kapsamında sanal müzelerden yararlanılarak öğretim programı çerçevesinde hedeflenen beceri ve kazanımların kazandırılmasında ve öğrenci başarısının artmasında olumlu yönde katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

Bu çalışmada sosyal bilgiler dersinde sanal müze kullanımının önemine yer verilmiş, ülkemizde ve dünyada bulunan önemli sanal müzelere değinilerek sanal müze kullanımı farkındalığının artırılması amaçlanmıştır. Bu bağlamda sanal müzeler sosyal bilgiler dersi bünyesinde etkin bir şekilde kullanılmalıdır. Özellikle öğrenme ortamlarının çeşitli nedenlerden kaynaklı kısıtlı olması, buna bağlı olarak müze gezilerinin yapılamaması sanal müzelerin önemini daha da arttırmaktadır. Sanal müzeler, bünyesinde müzelerde yer alan eserleri bulundurarak aslında gerçek müzenin tanıtımını yapmakta ve söz konusu müze hakkında ziyaretçilerde ilgi, merak ve gezme isteği uyandırmaktadır. Sanal müze yoluyla ziyaretçiler müzede bulunan eserlere hiçbir ekonomik zorluk yaşamadan ulaşmakta ve özellikle fiziksel engelinden dolayı gidemeyecek ziyaretçilerin müzeyi gezmelerine imkân sağlamaktadır. Ayrıca sanal müzeler yaptıkları tarihi mekân tanıtımlarıyla bulundukları ülkelerin önemli sosyal, tarihi ve kültürel değerlerinin yurt dışında tanıtılmasında da oldukça önemli bir rol üstlenmektedirler.

KAYNAKÇA

Akyol, P.K. (2016). Covid-19 küresel salgın dönemi ve sonrası müze etkinlikleri, *Millî Folklor, 16* (127), 72-86.

Aladağ, E., Akkaya, D. & Şensöz, G. (2014). Sosyal bilgiler dersinde sanal müze kullanımının öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16*(2), 199-217.

Altın, B. N. & Demirtaş, S. (2009). Sosyal Bilgiler dersinde sınıf dışı eğitim etkinlikleri. M. Safran (Ed.), *Sosyal bilgiler öğretimi* içinde (s.508-539). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

Arıcı, V.A. (2013). *Fen eğitiminde sanal gerçeklik programları üzerine bir çalışma: "güneş sistemi ve ötesi: uzay bilmecesi" ünitesi örneği*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Aydın.

Ata, B. (2015). Okul dışı sosyal bilgiler öğretiminde müzeler. A. Şimşek ve S. Kaymakcı (Edt.). *Okul dışı sosyal bilgiler öğretimi* içinde (s. 171-188). Ankara: Pegem Akademi.

Bostan Sarıoğlan, A. & Küçüközer, H. (2017). Fen bilgisi öğretmen adaylarının okul dışı öğrenme ortamları ile ilgili görüşlerinin araştırılması. *İnformal Ortamlarda Araştırmalar Dergisi, 2* (1), 1-15.

Bostancı, M. (2019). Dijital müzecilik ve interaktif iletişim: SFMOMA ve MORİ Dijital sanat müzesi örneklemleri. *Unimuseum, 2* (2), 34-39.

Bozdoğan, A.E. (2008). Fen bilgisi öğretmen adaylarının bilim merkezlerini fen öğretimi açısından değerlendirmesi: Feza gürsey bilim merkezi örneği. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 21*(1), 19-41.

Britannica (2023). *Virtual Museum*. (17 Ağustos 2023 tarihinde http://www.britannica.com adresinden ulaşılmıştır).

Cansız Aktaş, M. (2015). Nitel veri toplama araçları. Mustafa Metin (Ed.) *Kuramdan uygulamaya eğitimde bilimsel araştırma yöntemleri* içinde *(s. 337-371)* Ankara: Pegem Akademi

Buldu, F. (2023). *Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının kültürel miras ve sanal müzeler hakkındaki görüşlerinin incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.

Çetin, Y. (2002). Çağdaş eğitimde müze eğitiminin rolü ve önemi. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 8*, 57-61.

Demirboğa, E. (2010). *Sanal müze ziyaretlerinin öğrencilerin bilişsel ve duyuşsal kazanımları üzerindeki etkileri.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Ertaş, H. (2012). *Okul dışı etkinliklerle desteklenen eleştirel düşünme öğretiminin, eleştirel düşünme eğilimine ve fizik dersine yönelik tutumuna etkisi*. Yayımlanmamış doktora tezi. Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Glosset, N. (2007). Sanal mimarlık müzesi: Sanal müzecilik. *Geçmişten Geleceğe Türkiye'de Müzecilik I Sempozyumu*, 21-22 Mayıs 2007, Ankara: Vekam, (ss.229-232).

Güleç, S. & Alkış, S. (2003). Sosyal bilgiler öğretiminde müze gezilerinin iletişimsel boyutu. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 17* (1), ss. 63-78.

Güven, İ., Bıkmaz, F., İşcan, C.D., & Keleşoğlu, S. (2014). *Tarih öğretimi: kuram ve uygulama.* (Göz. geç.2. bs). Ankara: Pegem Akademi.

Hammady, R. (2019). *Virtual guidance using mixed reality in historical places and museums* Unpublished Doctoral Dissertation, Staffordshire University, United Kingdom.

Işık, H. (2016). Sosyal bilgilerde müze ve tarihi mekanlar ile eğitim. D. Dilek (Ed.). *Sosyal bilgiler eğitimi* içinde (s. 602-631). Ankara: Pegem Akademi.

Kabapınar, Y. (2014). *Kuramdan uygulamaya sosyal bilgiler öğretimi* (4. baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Karadeniz, C. (2020). Müzede dijital teknolojilerin kullanımı ve salgın sürecinde dijital katılım. *İdil Sanat ve Dil Dergisi*, *9*(70), 975-984.

Katz, J. E., & Halpern, D. (2015). Can virtual museums motivate students? Toward a constructivist learning approach. *Journal of Science Education and Technology*, *24*(6), 776-788.

Keleş, V. (2003). Modern müzecilik ve Türk müzeciliği. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *2* (1-2), 1-17.

Kahraman, Z. (2021). Sanal müzecilikte yeni yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi, 3*(2), 145-160

Koçoğlu, E. (2017). Sosyal bilgiler öğretiminde akıllı tahta kullanımı. R. Sever ve E. Koçoğlu (Ed.), *Sosyal bilgiler öğretiminde eğitim teknolojileri ve materyal tasarımı* içinde (s. 165-177). Ankara: Pegem Akademi.

Laçin Simşek, C. (2011). Okul dışı öğrenme ortamları ve fen eğitimi. C. Laçin Şimşek (Ed.). *Fen öğretiminde okul dışı öğrenme ortamları* içinde(s. 1-21). Ankara: Pegem Akademi.

Lee, H., Jung, T. H., Tom Dieck, M. C. & Chung, N. (2020). Experiencing immersive virtual reality in museums. *Information and Management*, *57*(5). https://doi.org/10.1016/J.IM.2019.103229

MEB (2005a). *İlköğretim sosyal bilgiler dersi (4-5. sınıflar) öğretim programı*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

MEB (2005b). *İlköğretim sosyal bilgiler dersi (6-7. sınıflar) öğretim programı*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

MEB (2008). *İlköğretim 1-8. sınıflar Türkçe, matematik, sosyal bilgiler, hayat bilgisi ile fen ve teknoloji dersi öğretim programlarında müze ile eğitim*. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. Devlet Kitapları Müdürlüğü Basımevi.

MEB (2018). *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. Sınıflar)*. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı.

Meydan, A. & Akkuş, A. (2014). Sosyal bilgiler öğretiminde müze gezilerinin tarihi ve kültürel değerlerin kazandırılmasındaki önemi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 402-422.

Noel, A. M. (2007). Elements of winning field trip. *Kappa Delta Pi Record, 44*(1), 42-44. DOI: 10.1080/00228958.2007.10516491.

Oruç Z (2016). Müzede yeni gerçeklik. *The Turkish Online Journal of Design, Art And Communication, 6*(2), 273- 290.

Seidel, S. & Hudson, K. (1999). Müze eğitimi ve kültürel kimlik (Çev: Bahri Ata). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Schweibenz, W. (2004). Virtual museums. *The Development of Virtual Museums, Icom News Magazine*, *3*(3).

Schweibenz, W. (2019). The virtual museum: an overview of its origins, concepts, and terminology. *The Museum Review, 4*(1), s. 1-29.

Styliani, S., Fotis, L., Kostas, K. & Petros, P. (2009). Virtual museums, a survey and some issues for consideration. *Journal of Cultural Heritage, 10*(4), 520-528.

Sürme, M. & Atılgan, E. (2020). Sanal müzede sanal tur yapan bireylerin memnuniyet düzeylerini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi, 4*(3), 1794-1805.

Tuncel, G. & Dolanbay, H. (2020). Sınıf dışı öğretim teknikleriyle sosyal bilgiler öğretimi. R. Sever, M. Aydın ve E. Koçoğlu (Edt.). *Alternatif yaklaşımlarla sosyal bilgiler eğitimi* içinde (s. 341-397). Ankara: Pegem Akademi.

Ustaoğlu, A. (2012). *İlköğretim 7. sınıf sosyal bilgiler dersi Türk tarihinde yolculuk ünitesinde sanal müzelerin kullanımının öğrenci başarısına etkisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2006). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (6. baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Yıldırım, T. & Tahiroğlu, M. (2012). Sanal ortamda gerçekleştirilen müze gezilerinin ilköğretim öğrencilerinin sosyal bilgiler dersine yönelik tutumlarına etkisi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(39), 104-114.

İnternet Kaynakları

https://sanalmuze.gov.tr (Erişim tarihi: 03/07/2023)

https://www.360tr.com/index.html (Erişim tarihi: 14/07/2023)

https://www.turkishmuseums.com/?langId=1 (Erişim tarihi: 16/07/2023)

https://mekan360.com (Erişim tarihi: 21/07/2023)

https://www.bursamuze.com/ (Erişim tarihi: 23/07/2023)

https://sanalgezinti.com/tr/referans-sehirler-muzeler.html (Erişim tarihi: 23/07/2023)

https://www.sanal-tur.com/sanal-muze.html (Erişim tarihi: 24/07/2023)

http://yapikredisanalmuze.com/ (Erişim tarihi: 25/07/2023)

https://artsandculture.google.com/) (Erişim tarihi: 27/07/2023)

www.360cities.net (Erişim tarihi: 04/08/2023)

https://global.toyota/en/company/profile/museums/?padid=ag478_from_header_menu (Erişim tarihi: 05/08/2023)

https://global.toyota/en/company/plant-tours/?padid=ag478_from_header_menu (Erişim tarihi: 05/08/2023)

Göç Ve Yoksulluk

Kübra YÜKSEL[1]

GİRİŞ

Göç, kısaca yer değiştirme eylemi olarak tanımlanabilir. Göçün tarihi adeta insanlığın ortaya çıkışına dayanmaktadır ve tarih boyunca birçok sebep insanları göçe zorlamıştır. Bu sebeplerden bazıları doğal afetler, sağlık, eğitim, savaş vb. nedenlere dayanırken bazıları ekonomik koşullardan kaynaklanmaktadır. Göç küreselleşme ile daha da artmaktadır. Ancak küreselleşme ile birlikte mal, sermaye ve hizmetin sınırlar arası geçişine izin verilirken, insan hareketliliği ise güvenlik gerekçeleri ile özellikle 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra kısıtlanma eylemine geçmiştir. Ulus devletler bu kısıtlamaları sınır güvenliği gerekçesiyle yaptıklarını iddia etseler de bu sınırlamalar göç yolculuğundaki kişileri daha da derin bir yoksulluğa maruz bırakmaktadır. Yoksullukları gidermek adına ulus devletler mültecilere çeşitli haklar verse de (eğitim, sağlık, sosyal yardımlar) bu haklar yoksulları gidermede tam etkili olamamaktadır.

Günümüzde, sınır içinde veya sınır aşırı göçün ortaya çıkışı daha çok yoksulluk ve eşitsizliklere bağlıdır. Aynı zamanda göç genellikle varış menzili olan kentlerde de yeni yoksulluk ve eşitsizliklere sebep olmaktadır. Özellikle sınır aşırı göçte bu durum daha belirgin hale gelmektedir. Yoksulluk ve eşitsizliklerin en fazla görüldüğü ülkeler Sahra-altı Afrika ülkeleri başta olmak üzere bütün Afrika, Güney Asya, Orta ve Güney Amerika'daki gelişmemiş ülkelerdir. İkinci dereceden yoksulluk ve eşitsizliklerin görüldüğü ülkeler ise, Türkiye'nin de içinde yer aldığı gelişmekte olan ülkelerdir. Gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerle ekonomik açıdan rekabet edememesi gelişmeyi sağlamak için gerekli eğitim, sağlık, vb. sosyal yapıya, üretim ekonomisine ve finansal ekonomiye yönelik yatırımların yeterli olamamasını da beraberinde getirmektedir (Gümüş, 2021). Bu durum ise, yoksulluk ve eşitsizlikte sürekliliğe yol açarak göçün de süreklilik göstermesine yol açmaktadır.

Bu çalışmanın konusu; Türkiye'de son yıllarda önemli oranda artış gösteren göç olgusuna yol açan faktörler ve sonuçları ile göç ve yoksulluk arasındaki ilişkinin araştırılmasıdır. Araştırmanın amacı; Türkiye'nin 2011-2021 dönemine ilişkin göç ve yoksulluk durumunun istatistiki verilerle ortaya koyarak, göç ve yoksulluk arasındaki ilişkinin ampirik analizlerle belirlenmesi, sonuçların tartışılmasıdır.

Türkiye'de göç ve yoksulluk arasındaki ilişkinin araştırıldığı çok sayıda değerli çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu araştırmalardan bazıları ülke içindeki göç ve yoksulluğa yönelik araştırmaları içermekte iken bazıları ise Suriyeli, Afgan gibi ülke dışından gelenlerin karşılaştıkları sorunların araştırılmasına yönelik olmaktadır. Örneğin, Tümtaş ve Ergun (2014); Yıldız ve Alaeddinoğlu (2011); Temel (2017); Kahraman (2015); Zanbak ve Özgür (2019) Türkiye'de yaşanan iç göçe yönelik araştırmalarda bulunmuştur. Korkmaz (2020) küreselleşme-göç- yoksulluk ilişkisini ele aldığı çalışmada Türkiye'de kadınlar üzerine bir araştırma gerçekleştirmiştir. Akgiş ve Karakaş (2016); Şahin ve Aydın (2017) göçün yoksulluk üzerindeki etkilerinin bölgesel olarak incelendiği çalışmalardan bazılarıdır. Aydemir vd.

[1] kubrayuksel@outlook.com

(2019); Geyik (2018); Erbaş (2019); İnce (2019); Karadağ vd. (2021) tarafından gerçekleştirilen araştırmalar göçmenler üzerine gerçekleştirilmiş çalışmalar arasında yer almaktadır. Bu çalışmada, göçe sebep olan faktörler, iç ve dış göçün genel yapısına ilişkin veriler ve yoksulluk durumuna ilişkin veriler Türkiye genelinde sunulmuştur. Araştırmanın temel amacı, genel düzeyde Türkiye'ye ilişkin uluslararası göç istatistikleri ile yoksulluk oranları arasında bir ilişki olup olmadığının belirlenmesidir.

Bu çalışmada, analiz yöntemi olarak nicel yöntem kullanılmıştır. Nicel yöntem, objektif bir yöntem olup, olgu ve olayların ölçülebilir ve sayısal olarak ortaya konmasıyla gerçekleştirilen bir araştırma türüdür. Nicel araştırma modelleri farklı şekillerde gruplandırılabilmektedir. Bu çalışmada, nicel yöntemlerden iki veya daha fazla değişken arasında ilişki olup olmadığını incelemek amacıyla kullanılan bağlantısal modelden faydalanılmıştır. Göç ve yoksulluk verilerinin analizinde çoklu regresyon analizi uygulanmıştır. Araştırmada Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ve Göç İdaresi Başkanlığı (GİB) tarafından yayımlanan uluslararası göç ve yoksulluk oranları arasındaki ilişkinin var olup olmadığının belirlenmesi amacıyla regresyon analizinden yararlanılmıştır.

Türkiye'nin Orta Doğu ve Asya ülkeleri ile Avrupa ülkeleri arasında bir konuma sahip olmasından dolayı, Anadolu toprakları geniş göç dalgalarının geçiş yeri ve milyonlarca göçmene ikamet yeri olmuştur. 2011 yılında Suriye'deki savaştan kaçan Suriyeli sığınmacıların Türkiye'ye gelmesi ile başlayan süreç, Türkiye işgücü piyasasında prekaryalaşma eğilimlerini arttırırken, yoksulların rekabeti olarak adlandırılabilecek enformel ve güvencesiz işler için göçmen ve yerli topluluklar arasında kıyasıya bir ücret rekabeti yaratmaktadır. Tarım sektörü bu rekabetin en bariz yaşandığı sektörlerin başında gelmektedir (Dedeoğlu, 2018). Bu araştırmada; Nisan 2011'de Suriye'deki iç karışıklıklar nedeniyle başlayan ve halen devam eden, resmi olarak ilk kez 1982 yılında Afgan göçüyle tanışan Türkiye'ye yönelik zaten var olan ve 2018 yılında hem Taliban'ın ülkedeki hakimiyetini artırması hem de İran'ın daha sert politikalar izlemesiyle daha büyük artış gösteren yoğun göç hareketlerinin yaşandığı 2011-2021 dönemine ilişkin yurtdışından gelen göç ve Türkiye yoksulluk oranları kullanılmıştır. Verilerin elde edilmesinde, TÜİK ve GİB'nin resmi web sayfaları yayımlanan istatistiklerden faydalanılmıştır.

Çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde göç ve yoksulluğa ilişkin literatürde yer alan çalışmalar incelenmiştir. İkinci bölümde, göç olgusundan, göçün nedenlerinden ve göçün meydana getirdiği sorunlardan; üçüncü bölümde, yoksulluk kavramından bahsedilmiştir. Dördüncü bölümde, Türkiye'nin 2011-2021 dönemine ilişkin göç ve yoksulluk verileri sunulmuştur. Beşinci bölümde, araştırmanın amacı, yöntemi ve araştırmada kullanılan verilere yer verilmiştir. Altıncı bölümde elde edilen analiz sonuçları sunulurken, çalışmanın yedinci ve son bölümünde ise çalışma kapsamında ulaşılan sonuç ve değerlendirmeler gerçekleştirilmiştir.

1.GÖÇ VE YOKSULLUK: LİTERATÜR

Türkiye'de göç hareketleri 1950'li yıllara kadar zayıf bir görünümde olmuştur. Bu yıllardan 1980'li yılların başlarına kadar özellikle kırsal alandan kentsel alanlara göç hareketliliği hızlanmıştır. 1980'li yıllardan itibaren ise, bilişim ve teknoloji alanındaki gelişmelerin de etkisiyle ülke içi ve ülke dışı göç daha da hız kazanmıştır.

Literatürde, göç ve yoksulluğa ilişkin birçok araştırma gerçekleştirilmiştir (Akseer vd., 2019; Donini vd, 2016; Ghobadi vd., 2015; Marchand vd., 2014; Rahbari, 2016). Bu araştırmalar incelendiğinde; mevsimlik göçe ilişkin çalışmalar, iller bazında göç ve yoksulluğun araştırılmasına ilişkin çalışmalar, iç göçün bölgesel yoksulluk üzerindeki etkisinin incelendiği çalışmalar, göçün çocuk ve kadınlar üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmalar ve mülteci göçüne ilişkin farklı alanlara yönelik araştırmaların gerçekleştirildiği görülmektedir.

Çalışmanın bu bölümünde ele alınan literatür iki bölümde incelenmiştir. İlk bölümde, göç ve yoksulluk ilişkisinin araştırıldığı çalışmalara yer verilmiştir. İkinci bölümde ise, mültecilerin göçü ve Türkiye'de yaşadıkları ekonomik sıkıntılara ilişkin gerçekleştirilen araştırmalara yönelik örnekler sunulmuştur.

Literatürde göç ve yoksulluk ilişkisinin ele alındığı çalışmalar incelendiğinde, bölgesel ve iller bazında gerçekleştirilen araştırmaların yoğun olduğu görülmektedir. Erkan ve Bağlı (2005) 1990-2003 yılları arasında sebebi fark etmeksizin kırsal kesimden Diyarbakır'a göç edenlerin kentleşme sürecini ve ekonomik durumlarını incelemişlerdir. Çalışmada, ani ve toplu bir şekilde yaşanan zorunlu göçün başta Diyarbakır olmak üzere birçok kentin hızlı bir köyleşme, gecekondulaşma, yoksullaşma sürecine girmesine sebep olduğu ve bu şehirlerin zaten yetersiz olan altyapılarını giderek tıkanma noktasına getirdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Yaşa vd. (2012) Düzey-1 bölgelerine göre yoksulluk ve göç durumunu araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, göçün göç veren illerde işgücü kaybına, göç alan illerde ise sosyo-kültürel ve ekonomik problemlerin yanı sıra çarpık kentleşme sorunlarına da yol açtığı belirtilmiştir. Tümtaş ve Ergun (2014) çalışmalarında Van'da hem zorunlu göçün hem de isteğe bağlı göçün meydana getirdiği yoksulluğun etkilerini 2011 yılında yaşanan depremin etkilerini de dikkate alarak araştırmışlardır. Saha araştırmasının gerçekleştirildiği çalışmada, araştırmaya dahil olan bireylerin çoğunluğunun göç gerekçelerinin güvenlik ve sosyo-ekonomik olduğu sonucuna varılmıştır. Yıldız ve Alaeddinoğlu (2011) anket, mülakat ve gözlem yöntemlerinin bir arada kullanılmasıyla Türkiye'nin güneydoğu ucunda yer alan ve toplumsal sorunların ve yer değiştirmelerin önemli alanlarından biri olan Hakkari için göç ve yoksulluğu araştırmışlardır. Çalışma sonucunda, göçlerin büyük bir çoğunluğunun 1990 sonrasında gerçekleştiği ve zorunlu bir şekilde meydana geldiği sonucuna varmışlardır. Ayrıca çalışma sonucunda, önceleri kırsal alanda sınırlı bir tarımsal tabana sahip olarak göreli bir yoksulluk içerisinde yaşayan ailelerin kente göç sonrasında mutlak bir yoksulluk içerisine girmiş oldukları da tespit edilmiştir. Şan ve Küçük (2018) çalışmalarında, kentsel yoksulluk, göç ve yoksulluğun mekansal yoğunlaşmasını araştırmışlarıdır. Çalışma sonucunda, göç ve hızlı kentleşmeyle birlikte işgücü piyasasındaki imkanların büyük ölçüde sınırlanmış olması ve konut yapısındaki köklü değişimlerin evsizlik olgusunun görünürlüğünü arttırdığı, değişen koşullara bağlı olarak evsizlerin yoksulluğunu daimi hale getirdiği ve evsizlerin kent içi ayrışmanın önemli aktörlerinden biri olduğu tespit edilmiştir. Açıkgöz ve Yusufoğlu (2012) Türkiye'de yoksulluk olgusu ve toplumsal yansımalarını araştırmışlardır. Araştırma sonucunda, yoksulluğun halen dünyada ve Türkiye'de devam eden önemli bir sorun olduğu ve giderek dünyaya yayılmakta olduğu sonucuna varılmıştır. Aydın ve Levent (2021) Düzey-1 bölgelerinde göçün sosyo-ekonomik etkilerini panel veri analizi yöntemiyle araştırmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, yoksulluk, işsizlik ve eğitim düzeyi ile göç miktarı arasında uzun dönemde pozitif bir ilişki olduğu ve buna göre yoksulluk ve işsizlik azaltılabilir, bölgeler arası ücret farklılıkları ortadan kaldırılabilir ise göç miktarının da azalacağı belirtilmiştir.

Literatürde yer alan göç ve yoksulluk ilişkisinin araştırıldığı çalışmalara ilişkin örneklere yer verilmesinin ardından ikinci olarak mülteci göçü ve ekonomik sıkıntılara ilişkin literatür incelenmiştir.

Literatürde, mülteci göçü ve ekonomik boyutlarının incelendiği birçok araştırma gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde, öne çıkan araştırma örneklerinden bazılarına ilişkin özet bilgilere yer verilmiştir. Güler (2021) çalışmasında, göçlerin göç alan bölgelere özellikle de Türkiye'ye etkilerini incelemiştir. Çalışmada, Suriye, Irak ve Afganistan başta olmak üzere iç karışıklık yaşanan ülkelerden insani gerekçelerle Türkiye'ye sığınanlara kucak açıldığını, ancak bu düzensiz göçten kaynaklanan ekonomik külfetin ülkeler arasında paylaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, göçün nedenlerinin ekonomik eşitsizlik ve insan hakları ihlalleri olduğu

dikkate alındığında, orta ve uzun vadede kaynak ülkelere yönelik uygulanacak politikalarla düzensiz göç konusunun kaynağında çözümlenmesi ve ülkelerine dönmek isteyen sığınmacıların teşvik edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Sümer (2021), göç araştırmaları lisansüstü program öğrencilerinin Suriyeli göçmenlere yönelik tutumunu araştırmıştır. Alpago ve Alpago (2021) Türkiye'den Almanya'ya göç eden "Gurbetçiler" ile Suriye'den Türkiye'ye göç eden "Suriyeliler"in durumunu ayrı ayrı ele alıp, ekonomik ve sosyokültürel sonuçlar çerçevesinde incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, Gurbetçilerin gittikleri ülkede çalışmaları dolayısıyla Türkiye'ye aktardıkları dövizlerle ülke ekonomisine katkıda bulundukları, Suriyeli göçmenlerin ise büyük oranda ekonomik bir maliyet ve belirsizlik meydana getirdiği belirtilmiştir. Bu sonucun Gurbetçilerin gönüllü, Suriyeli göçmenlerin ise savaş dolayısıyla zorunlu bir göç yaşamasından kaynaklandığı ifade edilmiştir.

Karadağ vd. (2021) Türkiye'deki mültecilerin idari ve adli süreçlerde yaşadıkları zorlukların yoksullukla olan yapısal ilişkisini İzmir Barosundaki iki Avukat ile gerçekleştirdikleri söyleşiyle incelemişlerdir. Yılmaz ve Telsaç (2021), göç olgusu ve Türkiye'deki Suriyeli göçmenlerin kentlerdeki sayısal durumunu araştırmışlardır. Çalışma sonucunda, Türkiye'nin 81 kentinde Suriyeli göçmenlerin yoğunluklarına göre kentleri özellikle sosyal, ekonomik ve kültürel anlamda etkiledikleri belirtilmiştir. Tümtaş (2022), düzensiz Afgan göçünü İstanbul'da yaşayan 15 düzensiz Afgan göçmen ile yapılan derinlemesine görüşme ile araştırmıştır. Çalışmada, düzensiz göçmenlerin en kötü çalışma şartlarında, güvencesiz bir şekilde en düşük ücretlerde çalıştığı, sınır dışı edilme korkusuyla kimliksiz bir şekilde son derece kırılgan bir istihdam olanağı içerisinde izole bir yaşam sürdükleri belirtilmiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen düzensiz göçmenlerin uluslararası koruma talep etmemelerinin temel nedeni olarak, görece daha yüksek kazanç elde edebilecekleri metropol kentlerde çalışmak istemelerinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Afgan göçünün araştırıldığı diğer bir çalışma da Geyik (2018) tarafından gerçekleştirilmiştir. Kars il merkezinde ikamet eden Afganların mevcut koşullarının, sorun ve ihtiyaçlarının tespit edilmesinin amaçlandığı çalışmada, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırma sonucunda, büyük çoğunluğunun yoksul yaşamlarına çözüm bulmak adına çıktığı göç yolculuklarında varış noktalarında yeniden yoksullukla karşı karşıya kaldıkları, yolculuk sonrası değişen tek şeyin ise yoksulluğun yaşandığı coğrafya olduğu belirtilmiştir.

Aydemir vd. (2019) Türkiye'deki mülteci sorununun yoksulluk ve refah seviyesine etkisini incelemişlerdir. Araştırmada, Türkiye'deki mülteci sayılarındaki artışın ülkedeki sosyo-kültürel hayatı ekonomik açıdan etkilediği sonucuna varılmıştır. Manap Kırmızıgül (2019) araştırmasında, Irak'lı Türkmen mülteciler örneğinde, Türkiye'de yerel halkın mültecilere bakışını incelemiştir. Nitel araştırma yönteminin kullanıldığı çalışmada, Ankara'da mültecilerin yoğun olarak yaşadığı mahallelerden biri olan Abidinpaşa'da yaşayan yerel halktan 15 kişiyle yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme yöntemiyle elde edilen veriler sunulmuştur.

Literatürde göç üzerine literatür taramasının gerçekleştirildiği araştırmalar da yer almaktadır. Örneğin, Aksu Kocatürk (2021) çalışmasında Türkiye'de kentleşme ve göç olgusuyla ilgili 93 makaleyi 1940-1960, 1960-1970, 1970- 1980, 1980-1990 ve 1990-2010 şeklinde beş döneme ayırarak incelemiştir. Araştırma sonucunda; 1940-1960 döneminde kırdan kente göçün nedenlerine ve sonuçlarına, 1960-1970 döneminde kırdan kente doğru göç hareketlerinin nedenini anlamaya, 1970-1980 döneminde kırsal alandan göçlerin nasıl önlenebileceğine, 1980-1990 döneminde göçün nedenlerine ve yol açtığı sorunlara, 1990-2010 döneminde kentleşme olgusuna yönelik çalışmaların ağırlıklı olarak gerçekleştirildiği belirtilmiştir.

Literatür incelemesi sonucunda, iç göçün özellikle kırsal bölgelerdeki yoksulluk ve işgücü olanaklarının kısıtlılığı dolayısıyla metropol şehirlere doğru gerçekleştiği, mülteci göçünün de savaş vb. yaşanan zorlu koşullara bağlı olarak zorunlu bir göç şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Göç sonrasındaki koşullar göç öncesinde mevcut koşullarla kıyaslandığında, yoksulluğun sadece coğrafi olarak yer değiştirdiği özellikle mülteci göçünde daha fazla hissedildiği literatürden çıkarılabilecek sonuçlardan biridir.

2.GÖÇ KAVRAMI, NEDENLERİ VE ORTAYA ÇIKARDIĞI SORUNLAR

Çalışmanın bu bölümünde göç kavramından, göçün nedenlerinden ve meydana getirdiği sorunlardan bahsedilecektir.

2.1.Göç Kavramı

Kavram olarak göç insanların siyasal, sosyal, ekonomik yahut doğal olaylardan dolayı mekan/coğrafi olarak yer değiştirmesi şeklinde tanımlanabilir. Uluslararası Göç Örgütü (IOM) tanımlamasına göre göç, "süresi, yapısı ve nedenine bakılmaksızın bir ülke içinde veya uluslararası alanda insanların yer değiştirmesine bağlı olarak gelişen nüfus hareketleridir (IOM, 2009: 22). İnsanlık tarihi kadar eski bir olgu olan göç, bir ülke içerisinde gerçekleşiyorsa iç göç, uluslararası alanda gerçekleşiyor ise uluslararası göç olarak adlandırılmaktadır. Bu çalışmada üzerinde durulacak olan göç türü ise uluslararası alanda gerçekleşen göçtür.

Çağlayan (2011) "Göç Kavramı ve Kuramları" isimli çalışmasında göçü, sosyolojik olarak yalnızca modern toplumlara ait bir konu olmanın ötesinde insanlığın varoluşundan itibaren ortaya çıkan bir olgu olarak ifade etmiştir. Çağlayan (2001) çalışmasından farklı yazarların göç tanımları aşağıdaki şekilde özetlenmiştir (2001: 87-88).

Ozankaya Toplum Bilim Terimleri Sözlüğü'nde, göçü, "Bireylerin ya da toplumsal kümelerin yerleşmek üzere bir yerden başka bir yere gitmeleri" olarak tanımlamaktadır. Göç çeşitlerinden olan dışa göçü "Bir ülkedeki kimi bireylerin ya da toplumsal kümelerin başka bir ülkeye göç etmeleri", içe göçü "Bir ülkeye başka ülkelerden bireylerin ya da toplumsal kümelerin gelip yerleşmesi" olarak tanımlarken iç göçü, "Bir ülke sınırları içerisinde bireylerin ya da toplumsal kümelerin bir yerden başka bir yere gidip yerleşmeleri" şeklinde tanımlamaktadır (Ozankaya, 1980).

Fichter'e göre ise göç, "hareketlilik, kişilerin zamanda, fiziki mekânda veya sosyal yapılardaki her tür devinimine veya göçüne işaret eder" (Fichter, 1996:154). Fichter gerçekleşen göçleri zorunlu ve zorla olmak üzere iki şekilde sınıflandırmaktadır.

Marshall'a göre ise göç "bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasal sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketini" içermektedir. Sosyolojik göç araştırmaları çeşitlidir ve genelde akrabalık, toplumsal ağlar ya da iktisadi gelişme gibi konulara dair incelemeler gibi daha fazla problemin bir parçasını oluşturmaktadır (Marshall, 1999: 685).

Yalçın'a göre ise göç, "ekonomik, siyasi, ekolojik veya bireysel sebeplerle, bir yerden başka bir yere yapılan ve kısa, orta veya uzun vadeli geriye dönüş veya sürekli, yerleşim hedefi güden coğrafik, toplumsal ve kültürel bir yer değiştirme hareketi" olarak tanımlanmaktadır (Yalçın, 2004: 13).

Yukarıda verilen tanımlamalardan hareketle göç, birden fazla nedene bağlı olarak meydana gelebilen, zaman içinde niteliği farklılaşan ve etkilediği ve etkilendiği yapı ve aktörleri itibariyle her zaman biricikliğini ve özgünlüğünü koruyan bir olgu olmaktadır.

2.2.Göçün Nedenleri

Göç nedenleri bakımından doğal, siyasi, ekonomik ve sosyal/kişisel nedenler gibi farklı şekillerde sınıflandırılabilmektedir. Türkiye'de ilk olarak il içi daha sonraları il dışı göçün başlamasına etki eden faktörler; nüfus artışı, imalat sektörünün gelişmesi, ulaştırmanın gelişmesi, tarım tekniklerinin gelişmesi, erozyon, arazi kamulaştırma çalışmaları, kalkınma projeleri, deprem vb. şeklinde sayılabilmektedir. Özellikle 1950'li yıllarda başlayarak günümüzde halen devam eden kırdan kente göç hareketliliklerinin temelinde, ekonomik nedenler yatmaktadır. Günümüzde iç göç, çoğunlukla üretim ve sanayinin gelişmediği doğu ve güneydoğu anadolu bölgelerinden marmara ve ege bölgesindeki metropol şehirlere doğru gerçekleşmektedir.

Uluslararası göç hareketliliği ise, politik, ekonomik ve sosyal faktörler dolayısıyla gerçekleşebilmektedir. Türkiye'den özellikle Avrupa ülkelerine doğru gerçekleşen "Gurbetçi" göçünün temel nedenleri arasında ekonomik koşulların iyileştirilmesi düşüncesi yatmaktadır. Son yıllarda Türkiye'ye yurtdışından ve hızla artan bir şekilde gerçekleşen uluslararası göçün altında göç edenlerin ülkelerinde yaşadıkları iç karışıklıklar, savaş vb. güvenlik nedenleri yatmaktadır. Görüldüğü üzere, göç eden kişiler her ne sebeple göç etmiş olurlarsa olsunlar en temelde hayat koşullarının daha iyileşmesi ve ekonomik olarak daha iyiye sahip olma dürtüsü olmaktadır. Ancak belli umutlarla ülkelerini terk eden kişilerin geldikleri ülkede de hayat standartları her zaman bekledikleri gibi yükselmemektedir. Bu durumda kendi ülkelerinde sahip oldukları yoksulluklarını geldikleri ülkede de devam ettireceklerine işaret etmektedir.

2.3.Göçün Ortaya Çıkardığı Sorunlar

Göç sonrasında meydana gelen başlıca sorunlar aşağıdaki şekilde özetlenebilir.

- Göç eden nüfusun eğitim seviyesinin düşük olması, göç edilen yerde ilk olarak işsiz ya da vasıfsız işçi pozisyonunda çalışmasına yol açmaktadır.
- Göç sonrasında yaşam kalitesinin artacağı beklentisi oluşmaktadır. Ancak, kırsaldan kente göçte önceden bireylerin kendi ürettikleri ürün ve malzemeleri göç sonrasında dışarıdan satın almaları gerekmektedir. Bu da, göç edenlerin giderlerinde artışa yol açmaktadır.
- Artan nüfusla birlikte göç edilen kentte yetersiz altyapı, çarpık kentleşme vb. sorunlara sebep olabilmektedir.
- Göç sonucunda kaderine terk edilen bireyler sağlıktan yararlanamama, eğitim çağına gelmiş çocuklarını okula gönderememe, göç edilen yerde dışlanma vb. sorunlarla karşılaşabilmektedirler.
- Yoğun göçün yaşandığı kentlerde konut bulma zorlukları meydana gelebilmekte, göç edenler yakınlarının yanında barınma ihtiyacını gidermek zorunda kalabilmektedirler. Bazı durumlarda, tek göz odada 10-20 kişi yaşamak mecburiyetinde kalabilmektedir.
- Uluslararası düzensiz göç ülkeler açısından büyük ekonomik külfetlere yol açabilmektedir.
- Uluslararası göç sonrasında gidilen yerde kötü koşullarda, en düşük ücret seviyelerinde çalışma, yerel halk tarafından dışlanma, topluma ayak uydurma vb. sorunlarda uluslararası göç sonrasında ortaya çıkan sorunlardan bazılarıdır. Bu sorunlar, iç göç sonrasında da yaşanabilmektedir.

- Yoksulluk dolayısıyla gerçekleştirilen göç sonrasında, bireylerin gidilen yerde önceki duruma kıyasla daha kötü koşullarla karşılaşmalarına neden olabilmektedir. Bu durumda, yoksulluğun sadece coğrafyası değişmektedir.

Bu bölümde, göçün ortaya çıkardığı sorunlardan bazılarına yer verilmiş olup, göç hareketliliği burada yer verilmeyen benzer farklı birçok sorunu da beraberinde getirebilmektedir.

3.YOKSULLUK

Göç kavramında olduğu gibi yoksulluk kavramının üzerine de anlaşılmış fikir birliğine varılmış tek bir tanım bulunmamaktadır. Yoksulluk tarihi insanlık tarihi ile var olan bir durum olmaktadır. İnsanlar her dönemde yoksullukla mücadele etmekte, yoksulluğa karşı bir hayatta kalma stratejisi bulmaya çalışmaktadırlar. Yoksulluk, bütün ülkelerde yaşayan belirli kesimdeki insanların mücadele ettiği en önemli sorun alanı olarak varlığını göstermesine rağmen, bu soruna çözüm ise hala getirilememiş ve yoksulluk bazı kesimler için daha da derinleşmiştir. Yoksulluk üzerine birden fazla tanım bulunmaktadır. Temelde ise, yoksulluk kavramının merkezinde yoksul kimdir? ve kimlere yoksul denebilir? sorusu yer almaktadır. Yoksulluk kısacası hangi kavramlar üzerinden hangi olgular üzerinden tanımlandığına göre değişmektedir.

Yoksulluk; "açlıktır", "eğitimsizliktir", "barınacak bir evinin olmamasıdır", "hasta olmak ve tedavi olamamaktır", "hiçbir işinin olmaması ya da iyi bir işe sahip olamamaktır", "kirli suyun sebep olduğu hastalık nedeniyle çocuğunu kaybetmektir", "gelecek korkusuyla yaşamak ve çocuklarının geleceğinden endişe duymaktır", "umutsuzluktur", "eşitsizliktir", "özgür olamamaktır", "siyasal yaşama katılamamaktır" (Gündoğan, 2008: 42-43). Yoksulluk kavramı ilk olarak Seebohm Rowentree tarafından sahip olunan ekonomik varlıkların biyolojik olarak yaşamını sürdürebilmesi için yeteri derecede olmaması şeklinde tanımlanmıştır (Es ve Güloğlu, 2004: 82). Yine yoksulluk denince fakir olma, açlık çekme, yokluk çekme, muhtaç olma hali, hayatla çeşitli sebeplerle sürekli şekilde mücadele etme, temel olan ihtiyaçların yeterli olarak giderilememesi, ekonomik olarak bir gelire sahip olamama, sürekli ya da süreksiz fakirlik, çaresizlik durumunda olmak akla gelmektedir (Seyyar, 2003: 40).

Yoksulluk üzerine tek bir tanım olmadığı gibi kavrama dair farklı yaklaşımlar, tanımlamalar bulunmaktadır. Bunlar; Mutlak Yoksulluk-Göreli Yoksulluk Yaklaşımı, Nesnel Yoksulluk-Öznel Yoksulluk Yaklaşımı, İnsani Yoksulluk Yaklaşımı, Kırsal Yoksulluk-Kentsel Yoksulluk Yaklaşımı'dır. Aşağıda bu yaklaşımlar açıklanacaktır.

Mutlak Yoksulluk-Göreli Yoksulluk Yaklaşımı: ilk olarak mutlak yoksulluk, bireylerin hayatlarını devam ettirmek adına ihtiyaç duydukları asgari gelir seviyesi olmaktadır (Haralambos ve Holborn, 1995: 125). Kısacası bu yaklaşımda ülkelerin var olan sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel koşulları hariç tutularak küresel ölçekte yoksulluk seviyesi belirlenmeye çalışılmıştır. Ortaya çıkan bu yoksulluk seviyesine göre bireyler eğer bu seviyenin altında ise yoksul olarak tanımlanmıştır (Aktan, 2002: 5). İkinci olarak göreli yoksulluk, bireylerin gündelik hayata dahil olmalarının maliyeti hesaplanarak yapılan bir değerlendirme olmakta ve bireylere ve içinde bulundukları toplumlara göre değişkenlik göstermektedir. Burada kıstas eğer bireylere göre ise kişinin diğerinden daha az gelir elde etmesi olmaktadır. Eğer kıstas içinde bulunulan toplum ise, bireyin başka bir bireye nazaran daha az sosyal aktivitelere dahil olmasıdır (Demirbilek, 2005: 250).

Nesnel Yoksulluk-Öznel Yoksulluk Yaklaşımı: Gerçeklerin ölçüldüğü yoksulluk türü olan nesnel yoksullukta, var olan yoksulluktan kurtulmanın nasıl gerçekleşeceği ve yolları ölçülmektedir. Bireyin sahip olduğu gelirin kendi üzerindeki tatminini esas alan yaklaşım olan

öznel yaklaşımda ise, bireylerin sahip oldukları mal ve hizmetlerine verdiği değer ya da tercih nedenleri üzerinde durmaktadır (Gedikoğlu, 2015: 7).

İnsani Yoksulluk Yaklaşımı: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından gelişmekte olan ülkelerdeki yoksulluğun anlaşılması için kullanılan insani yoksulluk kavramı, toplumun sunduğu hak ve olanaklara bireylerin ulaşabilme noksanlığı olarak tanımlanmaktadır (İnsel, 2001: 70). Ayrıca kavram kişilerin insani bir şekilde hayatlarını sürdürmesi için gerekli olan maddi koşullara ek olarak sosyo-kültürel koşulların da var olması anlamına gelmektedir. Bu yaklaşım yoksulluk kavramını tek boyutlu olarak değil birden fazla boyutu ile ele almaktadır (Aktan ve Vural, 2002: 6).

Kırsal Yoksulluk-Kentsel Yoksulluk Yaklaşımı: Son olarak, Kırsal Yoksulluk-Kentsel Yoksulluk Yaklaşımında kırsal alandaki yoksulluğun şiddeti kentsel yoksulluğa göre daha fazla olmaktadır. Bunun nedeni ise, kırsal alanda kişi başına düşen gelir daha az olmaktadır. Kırsal alanın kentsel alana göre daha geride kalmış olmasının nedeni, ilkel diye ifade edilen teknoloji ile üretim yapılması ve daha dar kalıplarla üretimin söz konusu olmasıdır. Aynı zamanda tarımsal alanda çalışan bireylerin daha fazla olmasına karşın kişi başına düşen gelirin daha düşük seviyede kalması kırsal alandaki yoksulluğun daha fazla ve kalıcı olmasına referans vermektedir (Dumanlı, 1996: 12). Kırsal alandaki yoksulluk nedeniyle kentsel alanlara göçün başlaması ise, kırsal alandaki yoksulluğun kentsel alana da etki etmesine neden olmaktadır. Bu yoksulluk etkisi kentsel alanda altyapı hizmetlerinde, vasıfsız işgücünün enformel istihdamda artması şeklinde ortaya çıkmaktadır (Şengür, 2011: 17).

Yukarıdaki yaklaşımlara referansla yoksulluk en temelde asgari yaşam standardının gerektirdiği gereksinimleri karşılayamama hali olmaktadır. En temel ihtiyaçların karşılanamaması ise insan hayatındaki sorunlardan en öncelikli ve önemli olanıdır. Yoksulluk toplumdan topluma farklı şekillerde var olmaktadır. Kimi toplumlarda yeme, içme, sağlık, barınma gibi temel ihtiyaçlardan mahrumiyet iken, kimi toplumlarda iyi bir eğitim, kaliteli bir hayat, sosyo-kültürel faaliyetlerden yoksun kalma ve toplum tarafından kabul görülen standart hayatın altında bir hayat geçirmektir. Belirtmekte fayda var ki yoksulluk sadece az gelişmiş veya gelişmemiş ülkelerin değil gelişmiş ülkelerinde sorunları arasında yerini almaktadır. İster kırsal alandan kentsel alana olsun ister bir ülkeden diğer ülkeye olsun göç etme hali temelde yoksulluğun başka tür yoksulluğa dönüşmesine işaret etmektedir. Bu dönüşüm sürecinde sadece göç veren ülke/il değil göç alan ülke/il de etkilenmektedir. Göç alan ülke/il özellikle kitlesel göç akınları ile karşılaştığında yeterli planlamanın, kaynaklarının olmaması, yetersiz altyapının oluşması ve kendi toplumunda var olan yoksullardan bir alt sıraya yerleşen yoksulların oluşmasıyla da olumsuz yönde etkilenebilmektedir.

Dünya üzerinde göç görece az gelişmiş ülkelerden ekonomik olarak daha güçlü gelişmiş ülkelere doğru yayılmaktadır. Göç sonrasında ise yaşanılan temel problem yine yoksulluğun oluşmasıdır (Karadağ, 2018: 491). Bu yoksullaşma durumu ise göç eden bireylerin göçe ettikleri yerde kentlerde enformel istihdamı artırmasına ve yoksulluğun kendini yeniden üretmesine neden olmaktadır. Mültecilerin çoğu enformel istihdamda yer almaktadır. Çalışma yaşamının görünmez köleleri olarak sömürülen mülteciler, temel insan haklarına erişememektedirler. Yoğun iş yükü, uzun çalışma saatleri o ülkenin vatandaşlarının aldığı ücretin çok altında çalışma (Ünlütürk, 2011: 14) ve hiçbir sosyal güvenlik hakkına sahip olamama gibi sorunlarla hayat mücadelesi vermeye çalışan mülteciler geldikleri ülkede de yoksul olarak kalmaktadırlar (Dağdelen, 2011: 11). Çalışma kapsamında incelenen göç ve yoksulluk arasında karşılıklı ve ikili bir ilişki var olmaktadır. Kırsal yoksulluk göçe neden olurken, bir faktör olarak göç ekonomi-politik nedenlerin yol açtığı yoksulluğu hanelerin daha derinden yaşamasında yol açmaktadır (Güneş, 2009: 466-467). Temelde yoksulluk göçe neden olurken göçte yoksulluğa neden olmaktadır. Birbiri ile bağlantılı olan bu iki kavramı Çağlayan

(2008), dört eksen üzerinde ilişkilendirmektedir. İlk olarak göç etme kararında yoksulluğun itici bir etmen olması, ikincisi yoksulluğun göç etme sürecinde göç eden bireylerin hareketlerini kısıtlaması, üçüncüsü göç etme sonucunda bireyin yoksulluğa sebep olması ve sonrasında yaşadıkları yoksullaşma ve son olarak göç ile yoksulluğun azaltılmasıdır (Çağlayan, 2008). Korkmaz (2020) ise göç ve yoksulluğun iki temel tezde ortaya atıldığını ifade etmiştir (2020: 43). Bunlardan ilki kırsal alanlardan istihdam olanaklarının yoksunluğu nedeniyle bireyler kentlere göç etmektedir. Ancak kentlerde vasıfsız istihdamda artış enformel işgücünü artırmakta bu da yoksulluğu daha da artırmaktadır. İkinci olarak ise yoksul olmanın göç etmeye engel teşkil etme durumudur. Bu yaklaşımda da kişiler yoksulluklarından dolayı göç etme eylemini gerçekleştirememektedirler. Çalışma kapsamında ise göç etme eylemi ile mültecilerin yoksullukları daha da artmaktadır. Göç ettikleri yerlerde mekanlarda daha metruk olarak adlandırılan bölgelerde yaşamak durumunda kalan mülteciler sosyo-ekonomik hayata uzaklıkları, hayat şartlarını daha da zorlaştırıcı yerlerde oturmaları bu kişileri daha dezavantajlı konuma itebilmektedir.

Gelecek bölümde ilk olarak Türkiye'nin göç tarihi ve sonrasında yoksulluk ile ilgili verilere yer verilmiştir. Türkiye'de cumhuriyet döneminden 2011 Suriye göçüne kadar olan sürede gelen kişilerin profillerinin görülmesi adına verilen bölümde, yoksulluğun 2011 sonrası ne şekilde değiştiği ve göç süreci ile bağlantısı tartışılacaktır.

4.TÜRKİYE'DE GÖÇ VE YOKSULLUK

En basit tanımı ile bir yerden başka bir yere gönüllü veya zorunlu olarak yer değiştirme eylemi olarak tanımlanan göç kavramı ilk zamanlardan günümüze kadar insanlık tarihinin bir bütünü olmuştur. Türkiye özelinde bakılacak olunursa, 1923 yılı Türkiye'de ulus devletin kuruluşu Türk ve Müslüman nüfus oluşturma projesi ile gelen ilk göç hareketi, heterojen bir yapısı olan Osmanlı Devletinden miras olarak görülen yaklaşık 1.3 milyon Balkanlı göçmen "soydaş" olarak Türkiye'ye gelmiştir. 21. yüzyıl ise dünya üzerindeki ülkelerin hem sınırları içerisinde hem de sınırları ötesinde yoğun bir insan hareketliliğinin yaşandığı bir dönem olma özelliği taşımaktadır. İmparatorlukların tamamen ortadan kalkması, homojen ulus devletlerin oluşması, toplumların tarımdan endüstriye geçmeleri, küreselleşmiş ve özelleştirilmiş ekonomiler karşısında refah devletlerinin çökmesi en çarpıcı ekonomik ve politik küresel eğilimlerdendir. Türkiye'de yukarıdaki küresel eğilimler ile birlikte kentleşme ve artan güvenlik sorunu günümüzdeki göç deneyimleri ve bağlantıları ile örtüşmektedir. İçduygu, Türkiye'ye yönelik ve Türkiye'den diğer ülkelere olan göç akışını tarihsel olarak üç döneme tasniflemiştir. 1923-1960, 1960-1980 ve 1980 sonrası (İçduygu ve Biehl, 2012: 10).

1923-1960 yılları Türkiye'de ulus devlet oluşumunun başlangıç aşamalarıdır. Bu süreçte yeni sınırlar çizilmiştir ve bu sınırlar içerisinde gerçekleşen göç önemli bir politik araç olmuştur. Türkiye Osmanlı'nın heterojen yapısından ulus devletin homojen yapısına geçişi planlanmaktaydı ve bununla ilgili çeşitli ''Türkleştirme'' çalışmaları yapılmıştır. (Balkanlardan gelen göçmenler, Ermenilerin sürülmesi ve Yunanistan ile Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi). Göçün yasal bir zemine alınmasını sağlayan 2510 sayılı İskan Kanunu ulusal kimliğin oluşumu adına önemli bir araç olmuştur.[2]

[2]Bu kanun Türk olmayanları kasıtlı olarak ülkeye gelişlerini güçleştiriyordu.Ulus devlet oluşumu ve sonrasında uygulanan göç politikaları ile ilişkili olan iskan politikalarına dönem olarak bakılacak olursa Erder göç politikalarının toplum yapısına göre iskan kanununun nasıl değiştiği daha net anlaşılabilmesi için I.Dönem Balkan göçmenlerinin ''Kurucu'' olarak kabul edildiği dönem, II.Dönem Balkan göçmenlerinin artık ''Dış Türk'' olarak aldandırıldığı dönem ve son olarak III.Dönem Küreselleşme dönem olarak almıştır.(Erder, 2009: 138).

1960-1980 dönemi kentleşmenin hızlı bir şekilde arttığı Türkiye'ye göçün devam ettiği bir dönemdir. 1960'dan sonra ise baş gösteren ekonomik sıkıntılar döviz darlığı Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı kapsamında olan işgücü ihracı devlet stratejisi olarak ülke dışı göç gerçekleştirilmiştir. Bu kapsam dahilinde Avrupa'ya çalışma ve ülkemize geri dönüşte misafir işçilerin kazandıkları bilgi, beceri ve elde ettikleri eğitimlerle endüstrinin gelişimine katkı sağlayacağı amacı ile göç gerçekleştirilmiştir. Fakat beklenenin aksine giden misafir işçilerin çoğu ailelerini de yanlarına almak istemiştir (İçduygu ve Biehl, 2012: 13). Bu şekilde uluslararası göçün hukuki ve ekonomik temelleri atılmış bulunmaktadır.

1980 sonrası ise göç olgusunun örüntüsünde farklılıkların yaşandığı bir dönemi işaret etmektedir. Bu farklılığın sebebi ise küreselleşmenin Türkiye'de serbestleşme ve uluslararası mal sermaye akışına izin vermesidir. Aynı zamanda bu dönemde ülkeye çalışma amaçlı gelenlerin artması, Türkiye'yi göç veren ülke konumundan göç alan ülke konumuna getirmiştir.

1990-2000 Etnik Göçler:1989 yılında Berlin duvarının yıkılması, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağılması artık dünya genelinde etnik yapıların, etnik kimliklerin ön plana çıktığı dönemdir. Etnik kimliklere bağlı olarak bölgelerarası göçlerin yoğunlaştığı bir göç hareketi dönemidir.

1991 yılında yürürlüğe giren Yabancılar Yasası ile gençlerin Alman vatandaşlığına geçişi kolaylaşmıştır, fakat çifte vatandaşlık hakkı bu kişilere verilmemiştir. Bu dönemde artan işsizlik ve ekonomik problemler nedeniyle Türk ve Müslüman karşıtlığı gelişmiştir (Adıgüzel, 2018: 73). Etnik kimliklerle şekillenen bu göçte devlet politikası olarak kişileri topluma ''uyum'' süreci varken, münferit bireysel etnik göçlerde ise kişiler kendilerini topluma uyumlaştırmalarını sağlamak olmuştur.

2000 Yılı ve Sonrası Tersine/Geri Dönüş Göçleri: 1991 yılında çıkan yasaya ek bir madde ile 2000 yılı Ocak ayından itibaren doğan Türk çocuklarına 23 yaşına kadar çifte vatandaşlıkları olmasına karşın bu yaşlarından itibaren vatandaşlık tercihi yapmaları istenmiştir (Adıgüzel, 2018: 75). Yani politika olarak kişilerin ya ülkelerine geri dönmeleri ya da o ülke vatandaşlığını kabul etme durumu var olmuştur.

Son olarak Türkiye'ye olan göçler kapsamında en büyük kitlesel göç hareketi olarak da nitelendirilen 15 Mart 2011'de başlayan iç savaş nedeniyle çevre ülkelere kaçmak zorunda kalan Suriyelilerin göçüdür. Tarih boyunca emsali az görülen çapta olan bu göç hareketi Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) tarafından ''yakın tarihte görülen en büyük göç dalgası'' olarak nitelendirilmektedir. Türkiye'de 1989 ve 2011 uygulanan açık kapı politikası uluslararası hukuktan ziyade göçmenler ile kimlik üzerinden kurulan yakın ilişki ile şekillenmektedir (Kirişçi ve Karaca, 2015: 310). Suriye'den Türkiye'ye göç edenlerin durumunda hem geri dönüş beklentisi hem de dini kimliklerine duyulan yakınlıkta sınırların açılmasında anahtar bir role sahip olduğu düşünülmektedir. Ek olarak, ilk kez 1982 yılında Afgan göçüyle tanışan Türkiye'ye yönelik zaten var olan ve 2018 yılında hem Taliban'ın ülkedeki hakimiyetini artırması hem de İran'ın daha sert politikalar izlemesiyle daha büyük artış gösteren yoğun Afgan göçü hareketliliği de Türkiye'nin son dönemlerde karşılaştığı yoğun düzensiz göçlerden biridir.

Türkiye'de göç verileri; iç göç ve uluslararası göç olmak üzere iki bölümde ele alınacaktır. İç göç verileri; istatistiksel bölgelerin aldığı göç, verdiği göç, net göç ve net göç hızı ile illerin aldığı göç, verdiği göç, net göç ve net göç hızı şeklinde incelenecektir. Uluslararası göç verileri ise; düzenli göç, düzensiz göç, uluslararası koruma ve geçici koruma şeklinde gruplandırılarak illere ve vatandaşlığa göre Türkiye'ye gelen göç istatistiklerini içermektedir. Göç verilerinin sunulmasının ardından Türkiye'deki yoksulluk verileri de tablo ve grafikler yardımıyla gösterilip, yorumlanacaktır.

4.1.İç Göç İstatistikleri

İç göç istatistiklerine ilişkin 2011-2021 dönemindeki bir önceki yıla kıyasla değişim verileri Tablo 1-11'e sunulmuştur.

Tablo 1: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2020-2021)*

Dönem		İBBS 1. Düzey	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2019-2020	TR	**Türkiye**	**84 680 273**	**2 322 780**	**2 322 780**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	15 840 900	385 328	408 165	- 22 837	-1,4
	TR2	Batı Marmara	3 699 764	157 469	105 471	51 998	14,2
	TR3	Ege	10 784 645	262 022	208 967	53 055	4,9
	TR4	Doğu Marmara	8 380 829	270 094	207 086	63 008	7,5
	TR5	Batı Anadolu	8 283 180	251 555	212 533	39 022	4,7
	TR6	Akdeniz	10 888 766	237 083	260 245	- 23 162	-2,1
	TR7	Orta Anadolu	4 108 687	123 228	134 231	- 11 003	-2,7
	TR8	Batı Karadeniz	4 666 651	178 133	163 285	14 848	3,2
	TR9	Doğu Karadeniz	2 693 034	99 810	95 684	4 126	1,5
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 183 098	80 460	113 041	- 32 581	-14,8
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 940 275	108 763	164 198	- 55 435	-14,0
	TRC	Güneydoğu Anadolu	9 210 444	168 835	249 874	- 81 039	-8,8

Tablo 1'de yer alan net göç hızı değerine göre, 2021 yılında bir önceki yıla kıyasla en fazla pozitif göç hareketliliği TR2, TR4 ve TR3 bölgelerinde gerçekleşmiştir. TRA, TRB ve TRC aldıklarından daha fazla göç verip negatif göçün en yoğun yaşandığı bölgelerdir.

Tablo 2: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2019-2020)*

Dönem		İBBS 1. Düzey	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2019-2020	TR	**Türkiye**	**83 614 362**	**1 898 287**	**1 898 287**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	15 462 452	328 632	381 654	- 53 022	-3,4
	TR2	Batı Marmara	3 632 398	120 747	87 020	33 727	9,3
	TR3	Ege	10 689 115	204 780	169 843	34 937	3,3
	TR4	Doğu Marmara	8 235 816	217 820	161 992	55 828	6,8
	TR5	Batı Anadolu	8 168 261	188 618	181 843	6 775	0,8
	TR6	Akdeniz	10 759 218	216 509	178 672	37 837	3,5
	TR7	Orta Anadolu	4 088 228	92 928	107 375	- 14 447	-3,5
	TR8	Batı Karadeniz	4 638 622	136 636	157 811	- 21 175	-4,6
	TR9	Doğu Karadeniz	2 677 584	79 820	88 342	- 8 522	-3,2
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 192 453	61 428	89 753	- 28 325	-12,8
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 951 294	93 188	119 300	- 26 112	-6,6
	TRC	Güneydoğu Anadolu	9 118 921	157 181	174 682	- 17 501	-1,9

Tablo 2'de yer alan net göç hızı değerine göre, 2020 yılında bir önceki yıla kıyasla en fazla pozitif göç hareketliliği TR4, TR2 ve TR6 bölgelerinde gerçekleşmiştir. TRA, TRB, TR8, TR7, TR1, TR9, TRC ise, aldıklarından daha fazla göç vermiş olup, negatif göçün yaşandığı bölgelerdir.

Tablo 3: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2018-2019)*

Dönem		İBBS 1. Düzey	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2018-2019	TR	**Türkiye**	**83 154 997**	**2 345 336**	**2 345 336**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	15 519 267	498 676	378 305	120 371	7,8
	TR2	Batı Marmara	3 601 928	126 488	113 258	13 230	3,7
	TR3	Ege	10 618 433	238 962	206 347	32 615	3,1
	TR4	Doğu Marmara	8 124 975	251 226	201 545	49 681	6,1
	TR5	Batı Anadolu	8 124 729	255 357	203 172	52 185	6,4
	TR6	Akdeniz	10 627 530	240 130	237 263	2 867	0,3
	TR7	Orta Anadolu	4 075 758	114 039	148 692	- 34 653	-8,5
	TR8	Batı Karadeniz	4 666 150	169 437	215 608	- 46 171	-9,8
	TR9	Doğu Karadeniz	2 690 180	95 959	153 277	- 57 318	-21,1
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 200 022	79 418	114 906	- 35 488	-16,0
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 930 407	106 742	148 670	- 41 928	-10,6
	TRC	Güneydoğu Anadolu	8 975 618	168 902	224 293	- 55 391	-6,2

Tablo 3'e göre 2019'da en yüksek göç hızı TR1, TR5, TR4 bölgelerinde meydana gelirken, TR9, TRA, TRB, TR8, TR7, TRC bölgeleri sırasıyla en düşük negatif göç alan bölgelerdir.

Tablo 4: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2017-2018)*

Dönem		İBBS 1. Düzey	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2017-2018	TR	**Türkiye**	**82 003 882**	**2 568 614**	**2 568 614**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	15 067 724	385 482	595 803	- 210 321	-13,9
	TR2	Batı Marmara	3 569 552	151 786	111 465	40 321	11,4
	TR3	Ege	10 514 200	260 130	212 197	47 933	4,6
	TR4	Doğu Marmara	7 968 135	250 332	230 166	20 166	2,5
	TR5	Batı Anadolu	7 961 507	233 228	270 535	- 37 307	-4,7
	TR6	Akdeniz	10 461 409	251 196	255 789	- 4 593	-0,4
	TR7	Orta Anadolu	4 064 957	163 406	130 770	32 636	8,1
	TR8	Batı Karadeniz	4 688 532	251 795	182 642	69 153	14,9
	TR9	Doğu Karadeniz	2 719 113	194 120	112 325	81 795	30,5
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 211 054	100 478	111 015	- 10 537	-4,8
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 929 719	143 841	140 005	3 836	1,0
	TRC	Güneydoğu Anadolu	8 847 980	182 820	215 902	- 33 082	-3,7

Tablo 4 incelendiğinde, TR9, TR8 ve TR2 bölgeleri en yüksek net göç hızına sahip bölgeler olarak görülmektedir. En düşük net göç hızı ise, TR1, TRA ve TR5 bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 5: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2016-2017)*

Dönem	İBBS 1. Düzey		Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2016-2017	TR	**Türkiye**	**80 810 525**	**2 256 083**	**2 256 083**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	15 029 231	416 587	422 559	- 5 972	-0,4
	TR2	Batı Marmara	3 503 609	139 175	104 090	35 085	10,1
	TR3	Ege	10 383 963	238 382	194 727	43 655	4,2
	TR4	Doğu Marmara	7 824 597	262 226	183 508	78 718	10,1
	TR5	Batı Anadolu	7 871 847	230 150	203 454	26 696	3,4
	TR6	Akdeniz	10 303 984	224 699	233 992	- 9 293	-0,9
	TR7	Orta Anadolu	3 977 447	114 913	127 408	- 12 495	-3,1
	TR8	Batı Karadeniz	4 574 182	167 734	176 686	- 8 952	-2,0
	TR9	Doğu Karadeniz	2 633 417	105 506	138 995	- 33 489	-12,6
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 188 214	76 423	123 122	- 46 699	-21,1
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 854 869	110 054	144 952	- 34 898	-9,0
	TRC	Güneydoğu Anadolu	8 665 165	170 234	202 590	- 32 356	-3,7

Tablo 5'e göre, 2016 yılına kıyasla 2017'de en yüksek net göç hızı TR2, TR4 ve TR3 bölgelerinde, en düşük net göç hızı TRA, TR9 ve TRB bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 6: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2015-2016)*

Dönem	İBBS 1. Düzey		Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2015-2016	TR	**Türkiye**	**79 814 871**	**2 192 826**	**2 192 826**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	14 804 116	369 582	440 889	- 71 307	-4,8
	TR2	Batı Marmara	3 442 229	137 541	100 154	37 387	10,9
	TR3	Ege	10 265 111	228 339	185 289	43 050	4,2
	TR4	Doğu Marmara	7 684 187	257 367	179 376	77 991	10,2
	TR5	Batı Anadolu	7 753 431	222 698	203 953	18 745	2,4
	TR6	Akdeniz	10 182 776	223 262	223 556	- 294	0,0
	TR7	Orta Anadolu	3 948 240	116 281	116 652	- 371	-0,1
	TR8	Batı Karadeniz	4 551 366	170 808	164 501	6 307	1,4
	TR9	Doğu Karadeniz	2 645 584	137 818	98 358	39 460	15,0
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 201 368	82 863	109 249	- 26 386	-11,9
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 827 576	97 245	147 852	- 50 607	-13,1
	TRC	Güneydoğu Anadolu	8 508 887	149 022	222 997	- 73 975	-8,7

Tablo 6'ya göre, 2016 yılında bir önceki yıla kıyasla en yüksek net göç hızı TR9, TR2 ve TR4 bölgelerinde, en düşük net göç hızı TRB, TRA ve TRC bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 7: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2014-2015)*

Dönem	İBBS 1. Düzey		Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2014-2015	TR	**Türkiye**	**78 741 053**	**2 287 542**	**2 287 542**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	14 657 434	453 407	402 864	50 543	3,5
	TR2	Batı Marmara	3 387 449	135 600	114 957	20 643	6,1
	TR3	Ege	10 138 132	236 581	204 334	32 247	3,2
	TR4	Doğu Marmara	7 499 352	254 460	182 293	72 167	9,7
	TR5	Batı Anadolu	7 643 315	249 767	199 629	50 138	6,6
	TR6	Akdeniz	10 039 939	233 874	233 715	159	0,0
	TR7	Orta Anadolu	3 894 341	110 852	136 246	- 25 394	-6,5
	TR8	Batı Karadeniz	4 502 525	165 936	185 588	- 19 652	-4,4
	TR9	Doğu Karadeniz	2 572 850	106 006	121 186	- 15 180	-5,9
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 195 359	80 965	127 477	- 46 512	-21,0
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 824 817	106 707	155 336	- 48 629	-12,6
	TRC	Güneydoğu Anadolu	8 385 540	153 387	223 917	- 70 530	-8,4

Tablo 7'ye göre, 2015 yılında bir önceki yıla kıyasla en yüksek net göç hızı sırasıyla TR4, TR5 ve TR2 bölgelerinde, en düşük net göç hızı TRA, TRB ve TR7 bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 8: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2013-2014)*

Dönem	İBBS 1. Düzey		Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2013-2014	TR	**Türkiye**	**77 695 904**	**2 254 607**	**2 254 607**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	14 377 018	438 998	424 662	14 336	1,0
	TR2	Batı Marmara	3 351 582	147 561	101 113	46 448	14,0
	TR3	Ege	10 023 549	235 605	189 490	46 115	4,6
	TR4	Doğu Marmara	7 332 137	237 154	180 965	56 189	7,7
	TR5	Batı Anadolu	7 499 242	248 056	208 817	39 239	5,2
	TR6	Akdeniz	9 906 771	226 062	222 621	3 441	0,3
	TR7	Orta Anadolu	3 886 251	116 952	142 812	- 25 860	-6,6
	TR8	Batı Karadeniz	4 493 559	160 815	195 633	- 34 818	-7,7
	TR9	Doğu Karadeniz	2 566 840	113 914	118 470	- 4 556	-1,8
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 206 326	80 017	123 105	- 43 088	-19,3
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 801 911	101 298	148 095	- 46 797	-12,2
	TRC	Güneydoğu Anadolu	8 250 718	148 175	198 824	- 50 649	-6,1

Tablo 8'e göre, 2014 yılında bir önceki yıla kıyasla en yüksek net göç hızı sırasıyla TR2, TR4 ve TR5 bölgelerinde, en düşük net göç hızı TRA, TRB ve TR8 bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 9: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2012-2013)*

Dönem		İBBS 1. Düzey	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2012-2013	TR	**Türkiye**	**76 667 864**	**2 122 454**	**2 122 454**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	14 160 467	437 922	371 601	66 321	4,7
	TR2	Batı Marmara	3 278 705	118 803	99 543	19 260	5,9
	TR3	Ege	9 897 313	204 839	189 098	15 741	1,6
	TR4	Doğu Marmara	7 198 284	220 469	173 425	47 044	6,6
	TR5	Batı Anadolu	7 362 247	228 304	200 077	28 227	3,8
	TR6	Akdeniz	9 766 093	212 491	219 509	- 7 018	-0,7
	TR7	Orta Anadolu	3 873 470	113 920	132 541	- 18 621	-4,8
	TR8	Batı Karadeniz	4 499 102	161 961	187 639	- 25 678	-5,7
	TR9	Doğu Karadeniz	2 553 647	105 175	114 398	- 9 223	-3,6
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 207 602	69 019	111 784	- 42 765	-19,2
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 774 582	107 275	134 247	- 26 972	-7,1
	TRC	Güneydoğu Anadolu	8 096 352	142 276	188 592	- 46 316	-5,7

Tablo 9'a göre, 2013 yılında bir önceki yıla kıyasla en yüksek net göç hızı sırasıyla TR4, TR2 ve TR1 bölgelerinde, en düşük net göç hızı TRA, TRB, TR8 ve TRC bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 10: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2011-2012)*

Dönem		İBBS 1. Düzey	Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2011-2012	TR	**Türkiye**	**75 627 384**	**1 942 874**	**1 942 874**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	13 854 740	384 535	354 074	30 461	2,2
	TR2	Batı Marmara	3 247 669	109 328	84 276	25 052	7,7
	TR3	Ege	9 779 502	195 844	170 489	25 355	2,6
	TR4	Doğu Marmara	7 058 367	199 705	162 615	37 090	5,3
	TR5	Batı Anadolu	7 253 247	203 992	177 798	26 194	3,6
	TR6	Akdeniz	9 611 007	196 401	206 925	- 10 524	-1,1
	TR7	Orta Anadolu	3 853 025	101 268	117 130	- 15 862	-4,1
	TR8	Batı Karadeniz	4 483 603	143 423	157 816	- 14 393	-3,2
	TR9	Doğu Karadeniz	2 545 274	105 109	86 614	18 495	7,3
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 226 155	63 300	97 734	- 34 434	-15,3
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 756 322	112 229	139 320	- 27 091	-7,2
	TRC	Güneydoğu Anadolu	7 958 473	127 740	188 083	- 60 343	-7,6

Tablo 10'a göre, 2012 yılında bir önceki yıla kıyasla en yüksek net göç hızı sırasıyla TR2, TR9 ve TR4 bölgelerinde, en düşük net göç hızı TRA, TRC ve TRB bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 11: *Bölgelere Göre Göç İstatistikleri (2010-2011)*

Dönem	İBBS 1. Düzey		Toplam nüfus	Aldığı göç	Verdiği göç	Net göç	Net göç hızı
2010-2011	TR	**Türkiye**	**74 724 269**	**2 045 720**	**2 045 720**	**0**	**0,0**
	TR1	İstanbul	13 624 240	450 445	328 663	121 782	9,0
	TR2	Batı Marmara	3 210 147	106 010	90 149	15 861	5,0
	TR3	Ege	9 687 692	192 204	190 979	1 225	0,1
	TR4	Doğu Marmara	6 952 685	207 410	164 586	42 824	6,2
	TR5	Batı Anadolu	7 163 453	234 526	184 218	50 308	7,0
	TR6	Akdeniz	9 495 788	207 518	219 315	- 11 797	-1,2
	TR7	Orta Anadolu	3 843 731	100 887	134 765	- 33 878	-8,8
	TR8	Batı Karadeniz	4 477 107	134 817	174 374	- 39 557	-8,8
	TR9	Doğu Karadeniz	2 513 021	85 271	110 220	- 24 949	-9,9
	TRA	Kuzeydoğu Anadolu	2 230 394	72 372	100 345	- 27 973	-12,5
	TRB	Ortadoğu Anadolu	3 709 838	102 675	164 354	- 61 679	-16,5
	TRC	Güneydoğu Anadolu	7 816 173	151 585	183 752	- 32 167	-4,1

Tablo 11'e göre, 2011 yılında bir önceki yıla kıyasla en yüksek net göç hızı sırasıyla TR1, TR5 ve TR4 bölgelerinde, en düşük net göç hızı TRB, TRA ve TR9 bölgelerinde hesaplanmıştır.

Tablo 1-11 genel olarak değerlendirildiğinde, iç göçün daha çok Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinden Marmara bölgesine doğru yaşandığı ifade edilebilir. Marmara bölgesinde yer alan İstanbul, Kocaeli, Sakarya gibi sanayisi gelişmiş şehirler sanayinin gelişmediği yoksulluğun daha fazla hissedildiği ve gelir olanaklarının kıt olduğu kır ve kentlerde yaşayan bireyler için cazip göç bölgeleri olabilmektedir. Bu durum, tablolarda hesaplanan net göç sayısı ve hızlarına ilişkin bilgileri de desteklemektedir. İç göç verilerini içeren tablolar incelendiğinde, bazı dönemlerde tersine göçün yaşandığı da görülmektedir. 2017-2018 dönemi iç göç verileri bu duruma en iyi örneği oluşturmaktadır. Net göçe ilişkin tablolara ek olarak, yıllar bazında dağılımın daha iyi görülebilmesi amacıyla net iç göç hızlarının istatistiki bölgelere göre dağılım grafiği aşağıda sunulmuştur.

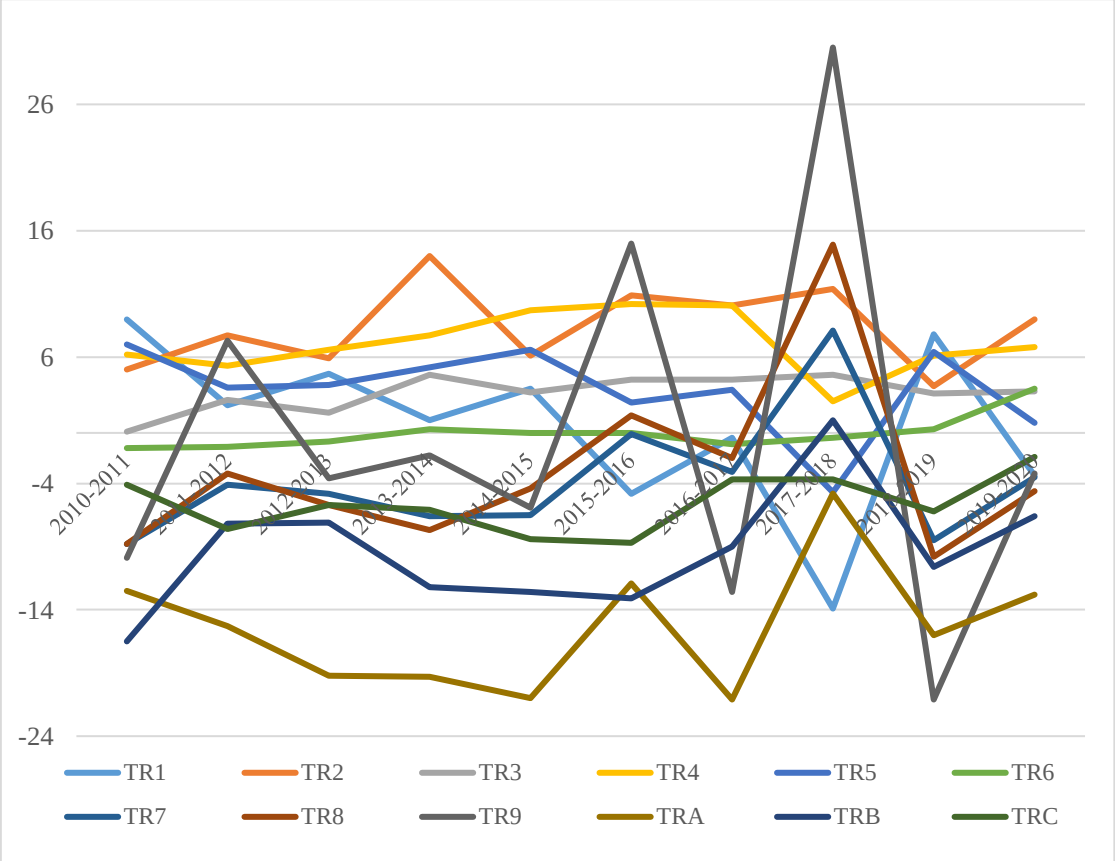

Şekil 1: *Bölgelere Göre Net Göç Oranları Dağılım Grafiği*

Şekil 1 ile ilgili gözlemler aşağıdaki şekilde sıralanabilir.

I. TR2, TR3 ve TR4'ün araştırma döneminin tamamında net göç oranları pozitiftir. Diğer bir ifadeyle, bu bölgeler verdiğinden daha fazla göç almıştır.

II. En yoğun illerden olan İstanbul'u temsil eden TR1 2016'ya kadar pozitif net göç oranına sahip iken, 2017-2018'de aldığından daha fazla oranda göç vermiş olup, bu dönemde verilere göre tersine göçün yaşandığı ifade edilebilir. Bir sonraki dönemde net göç oranının yine pozitif olarak meydana gelmiştir.

III. Batı Anadolu'yu temsil eden TR5 sadece 2017-2018 döneminde negatif net göç oranına sahip olmuştur. Diğer dönemlerde aldığı göçün verdiği göçten daha yüksek olduğu Şekil 1'den anlaşılmaktadır.

IV. Kuzeydoğu Anadolu, Ortadoğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini temsil eden TRA, TRB ve TRC tüm dönemlerde negatif net göç oranına sahiptir.

V. TR8'de meydana gelen net göç değişim hızı 2015-2016'da 1,4 iken 2017-2018'de sert bir yükseliş göstererek 14,9'a çıkmıştır. Bu dönemlerin haricinde ise negatif bölgede yer almıştır.

VI. En sert değişimler TR9 bölgesinde meydana gelirken, en benzer değişim hızları TR6 bölgesinde oluşmuştur.

Bölgelere göre iç göç istatistiklerinin sunulmasının ardından aynı dönemler için net göç ve net göç hızını içeren verilerin iller bazında dağılımının daha net bir şekilde görülebilmesi için oluşturulan grafikler Şekil 2 ve Şekil 3'te sunulmuştur.

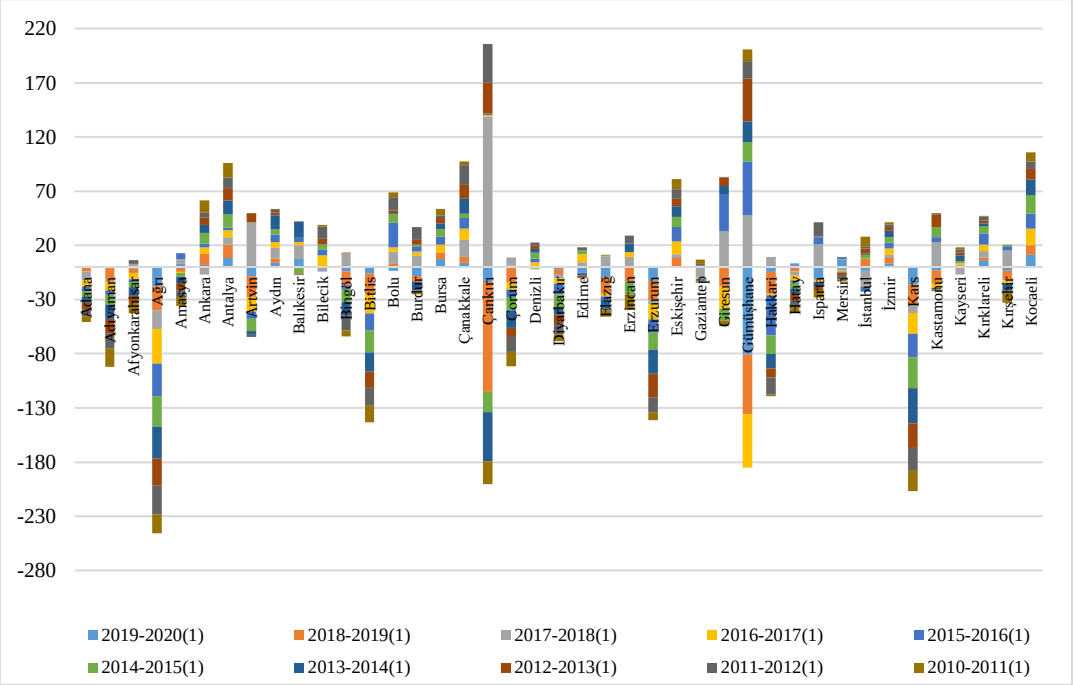

Şekil 2: *İllere Göre Net Göç Hızı Dağılım Grafiği (01-41 Plaka Kodlu İller)*

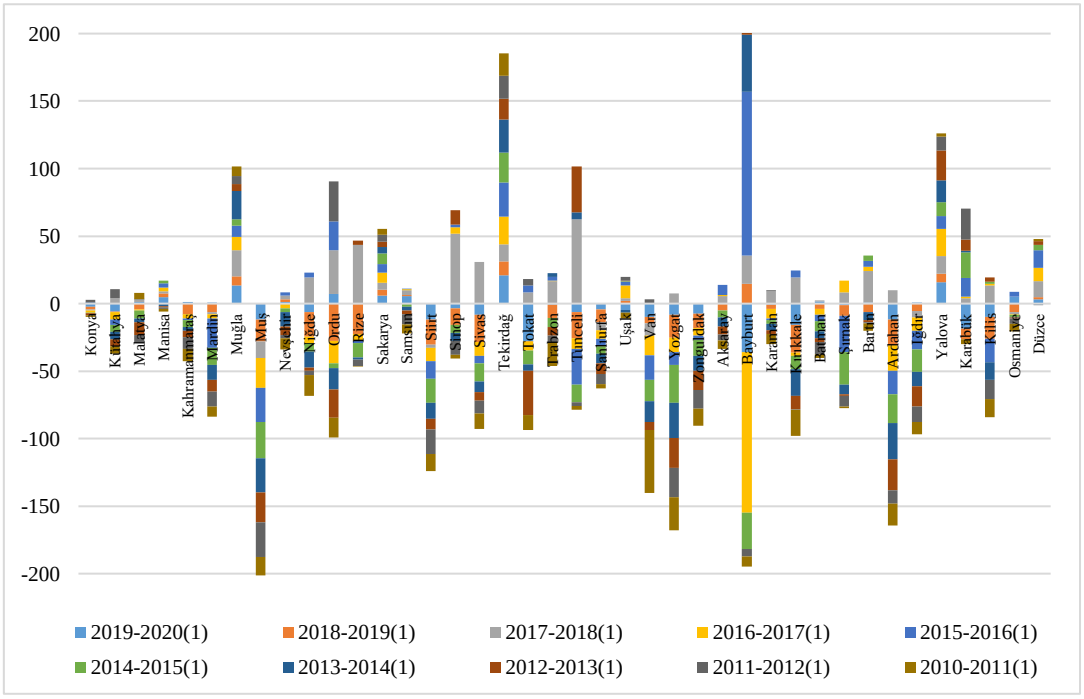

Şekil 3: *İllere Göre Net Göç Hızı Dağılım Grafiği (42-81 Plaka Kodlu İller)*

Şekil 2 ve Şekil 3 ile ilgili gözlemler şu şekilde sıralanabilir.

I. İllerin yıllara göre net göç sayıları ve net göç hızı verileri değişkenlik göstermiştir.

II. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde yer alan iller diğer bölgelerde yer alan illere kıyasla daha fazla göç veren illerdir.

III. Antalya, Aydın, Bursa, Eskişehir, İzmir, Kocaeli, Muğla, Sakarya, Tekirdağ, Yalova illerindeki net göç hızı araştırma kapsamındaki tüm dönemlerde pozitif çıkmıştır. Bu durum illerin verdiği göçten daha fazla göç aldığını göstermektedir.

IV. Adıyaman, Ağrı, Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Kars, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Zonguldak, Iğdır illerinin verdiği göç tüm dönemler için aldığı göçten daha fazla olmuştur.

V. Göç artış hızının en düşük oranlarda gerçekleştiği iller; Denizli, Edirne, Gaziantep, Mersin, Kayseri, Konya, Manisa, Samsun, Uşak, Osmaniye şeklinde sayılabilir.

VI. En fazla göç verme ve alma hareketliliğinin olduğu iller Bayburt, Çankırı ve Gümüşhane'dir.

4.2.Uluslararası Göç İstatistikleri

Çalışmanın bu bölümünde, yabancılara ilişkin istatistiklere yer verilmiştir. Yabancı, bulunduğu ülkenin vatandaşı olmayan kişilere verilen addır (Çelikel ve Gelgel, 2014: 17). Yabancılar, Türkiye'de kısa dönem ikamet izni, aile ikamet izni, öğrenci ikamet izni, uzun dönem ikamet izni, insani ikamet izni ve insan ticareti mağduru ikamet izni alarak kalabilmektedir (Toros, 2016: 29). İkamet izni ile bulunan yabancılar düzenli göç verileri kapsamında yer almaktadır. Düzensiz göç, uluslararası koruma ve geçici koruma kapsamında da uluslararası göç istatistikleri hesaplanmaktadır. Bu çalışmanın amacı doğrultusunda uluslararası koruma ve geçici koruma kapsamında bulunan mültecilere ilişkin istatistikler daha detaylı olarak incelenecektir. Ancak, çalışmada ilk olarak düzenli göç ve düzensiz göç verilerine ilişkin grafikler gösterilecektir.

4.2.1.Düzenli Göç İstatistikleri

Çalışmanın bu bölümünde, düzenli göç verilerinden araştırma dönemine ilişkin yıllık ikamet izni ile bulunan yabancılara ilişkin veriler sunulmuştur. Araştırmanın amacı dışında kalmasından dolayı Türkiye'ye giriş çıkış yapan yabancılara ilişkin verilere yer verilmemiştir.

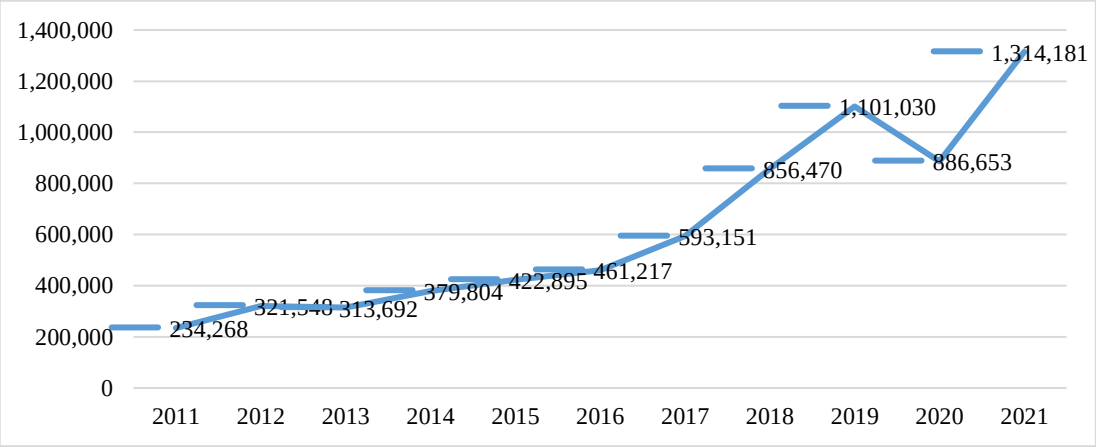

Şekil 4: *İkamet İzni İle Bulunan Yabancıların Yıllara Göre Dağılımı*

Yabancılar tarafından ikamet izinleri çalışmanın 4.2. bölümünde de belirtildiği gibi farklı şekillerde alınabilmektedir. Şekil 4'te görüldüğü üzere ikamet izni ile Türkiye'de bulunan yabancıların sayısı 2013 ve 2020 yılları haricinde tüm yıllarda bir önceki yıla kıyasla artış göstermiştir. Artış hızı 2016'dan itibaren daha da fazlalaşmış olup, 2021 itibariyle en yüksek sayıya ulaşmıştır.

4.2.2.Düzensiz Göç İstatistikleri

Düzensiz göç, yabancıların yasadışı yollarla, enformel bir şekilde ülkeye girişini, ülkede kalışını, ülkeden çıkışını veya yasal yollarla girip yasal süresi içerisinde çıkmamasını kapsamaktadır (goc.gov.tr, 2016). Bu bölümde, düzensiz göç sonucu yakalanan mültecilerin hem yıllara göre dağılımı hem de uyruklarına göre dağılımına ilişkin grafiklere yer verilmiştir.

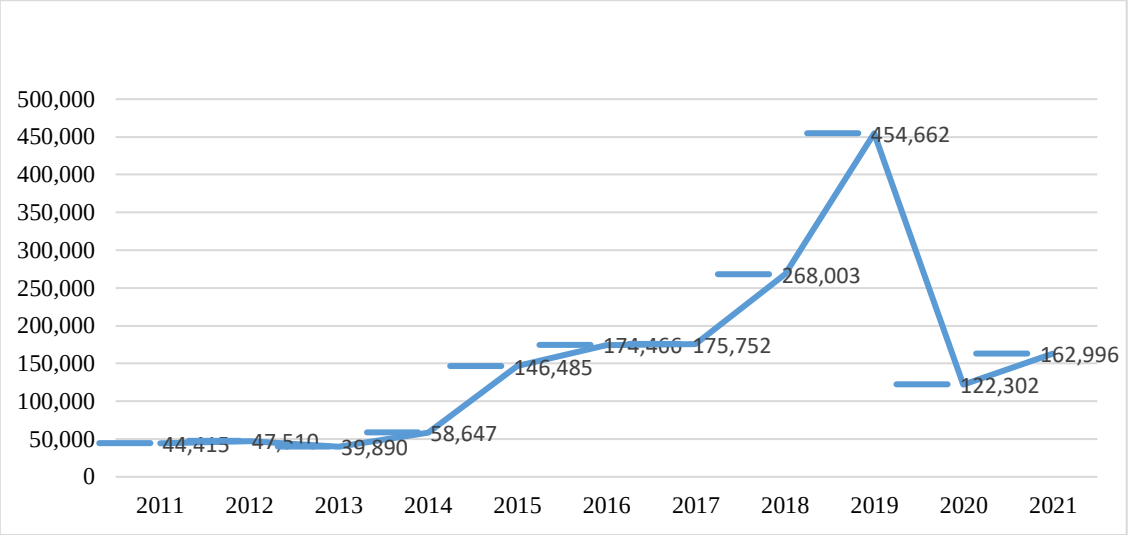

Şekil 5: *Düzensiz Göç Sonucu Yakalanan Mültecilerin Yıllara Göre Dağılımı*

Şekil 5 incelendiğinde, düzensiz göç sonucu yakalanan mültecilerin 2019 yılında en yüksek sayıda olduğu, 2015'den 2019'a kadar artış eğilimdeki grafikte 2020'de sert bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Bu sert düşüşün nedeni olarak hem 2020 Şubat ayında İdlib'den gelen şehit haberlerinin ardından Türkiye'nin Suriye'den gelecek göçmenlerin Avrupa'ya geçişini engellememe kararını açıklaması hem de 2020'nin başlarından itibaren hızla yayılan ve tüm dünyayı etkisi altına alan günümüzde halen devam eden Covid-19 pandemisinin bu düşüşte etkili olduğu düşünülmektedir. 2021'de yine bir önceki yıla kıyasla düzensiz göç ile yakalanan mülteci sayısı artmıştır. Yakalanan mültecilerin uyruklarına göre dağılımına ilişkin bilgiler ise, Tablo 12 ve Şekil 6'da gösterilmiştir.

Tablo 12: *Yıllara Göre Yakalanan Mültecilerin Uyruklarına Göre Dağılımı*

Uyruk/Yıllar	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
AFGANİSTAN	5.991	12.248	35.921	31.360	45.259	100.841	201.437	50.161	70.252
SURİYE	16.372	24.984	73.422	69.755	50.217	34.053	55.236	17.562	23.469
PAKİSTAN	-	2.350	3.792	19.317	30.337	50.438	71.645	13.487	16.133
IRAK	-	1.728	7.247	30.947	18.488	17.629	12.097	3.836	4.408
İRAN	757	626	1.978	1.817	2.707	4.066	8.753	3.562	3.503
FİLİSTİN	1.553	508	615	365	832	10.545	12.210	2.059	3.491
GÜRCİSTAN	1.805	1.519	2.857	2.679	2.954	3.153	2.171	1.070	1.074
MYANMAR(BURMA)	2.483	6.425	5.464	1.169	374	378	296	104	77
DİĞER	11.019	8.259	15.189	17.057	24.584	46.900	90.817	30.461	40.589
Toplam	39.890	58.647	146.485	174.466	175.752	268.003	454.662	122.302	162.996

Tablo 12'ye ilişkin değerlendirmeler aşağıda belirtildiği gibidir.

I. Yakalanan mültecilerin uyruklarına göre dağılımının en yüksek ve düşük olduğu yıllar değişkenlik göstermektedir.

II. 2017 yılına kadar yakalanan mültecilerin çoğunluğu Suriye uyruklu iken, 2018 ve sonrası yakalanan mültecilerin çoğu Afganistan uyrukludur. Bu durum, 2018'de Taliban'ın Afganistan'da hakimiyetini artırması sonucunda zaten var olan Afgan göçünün daha da artmasından kaynaklanmaktadır.

III. 2013-2014 yıllarında Myanmar (Burma) uyruklu yakalanan mülteciler ilk üçte yer alırken 2016'dan itibaren Pakistan uyruklu yakalanan mültecilerin sayısı hızla artış göstererek 2017, 2020 ve 2021'de üçüncü sırada yer almıştır. 2018 ve 2019 yıllarında ise Pakistan uyruklu yakalanan mülteciler ikinci sıradadır.

IV. 2015 ve 2016 yıllarında Irak'lı yakalanan mülteciler ilk üçtedir.

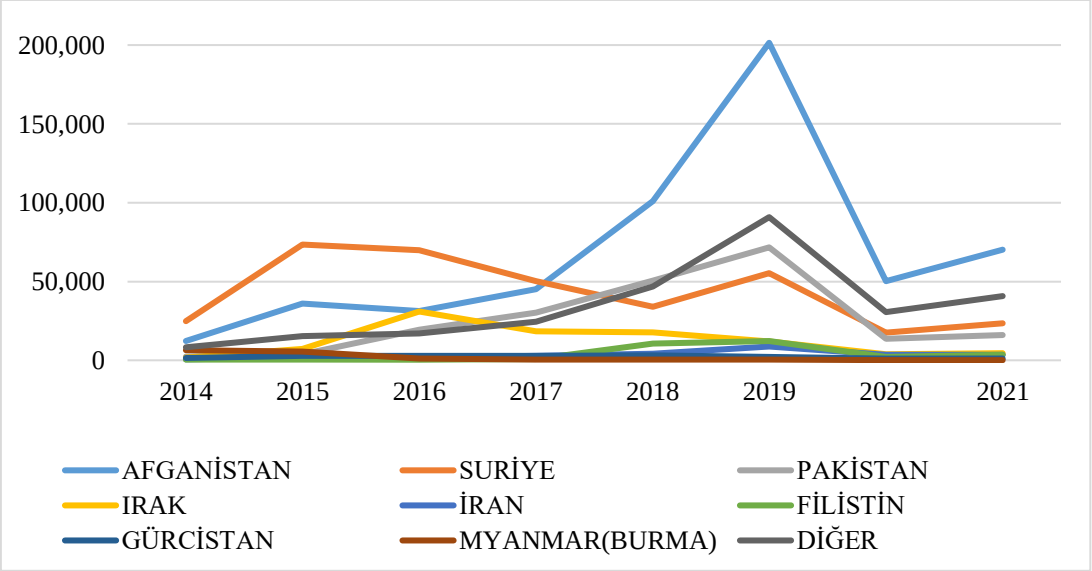

Şekil 6: *Yıllara Göre Yakalanan Mültecilerin Uyruklarına Göre Dağılımı*

4.2.3.Uluslararası Koruma

Uluslararası koruma, konusu ve kapsamı itibarıyla diğer göç süreçlerinden ayrılmaktadır. Uluslararası koruma, vatandaşlığın getirdiği bir koruma yerine bunu ikame eden bir koruma biçimi olarak mülteci ve sığınmacıların güvenlik altına alınmalarının sağlanması olarak tanımlanabilir. Uluslararası korumanın temelinde, uluslararası insan hakları belgelerinde düzenlenen ve kabul edilen sığınma hakkı bulunmaktadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 14.üncü maddesinde, "Herkesin zulüm karşısında başka ülkelerde sığınma talebinde bulunma ve sığınma olanağından yararlanma hakkına sahip" olduğu ifade edilmiştir. Devletlerin vatandaşlarını korumamaları ya da koruyamamaları sonucu uluslararası koruma talepleri ve ihtiyacı ortaya çıkmaktadır (goc.gov.tr, 2016). Türkiye'de 2011-2021 dönemine ilişkin uluslararası koruma başvurusu yapanların dağılımı Şekil 7'de gösterilmiştir.

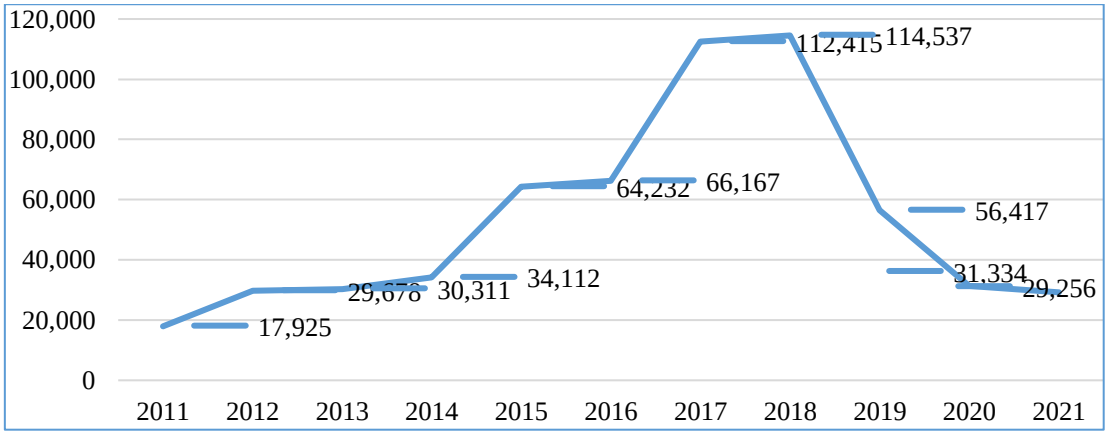

Şekil 7: *Türkiye'de Uluslararası Başvuru Yapanların Yıllara Göre Dağılımı*

Şekil 7'de görüldüğü üzere uluslararası koruma başvurusu yapanların en yüksek olduğu yıllar 2017 ve 2018'dir. 2019 ve sonrasında uluslararası koruma başvuru sayısında hızlı bir düşüş yaşanmış olup, 2021'deki başvuru sayısı 2012'nin altına düşmüştür. 2021 yılı için uluslararası koruma başvurusunda bulunan mültecilerin uyruklarına göre dağılımı Şekil 8'de gösterilmiştir.

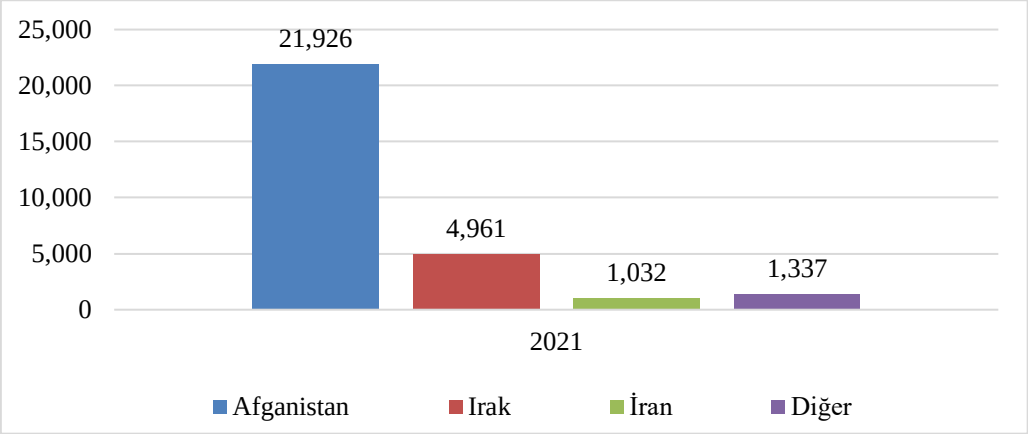

Şekil 8: *2021 Yılında Uluslararası Koruma Başvurusu Yapanların Uyruklarına Göre Dağılımı*

Şekil 8 incelendiğinde, 2021 yılında yakalanan mültecilerin 21.926'sının Afganistan uyruklu olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Şekil 6'da ifade edilen 2018 yılı sonrasında yakalanan Afganistan uyruklu sayısındaki artışı da desteklemektedir.

Uluslararası koruma başvurusu yapanların durumu Avrupa Birliği (AB) ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) açısından da incelenmiş olup, 2021 yılı verilerine göre ilk 10'da yer alan ülkeler ile Türkiye'deki duruma ilişkin veriler Tablo 13 ve Şekil 9'da sunulmuştur.

Tablo 13: *AB ve EFTA Ülkelerine Uluslararası Koruma Başvurusu Yapan Mülteciler*

Ülke/Yıl	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Almanya	40.280	58.605	76.165	97.275	249.285	631.090	524.195	179.115	154.175	128.590
Fransa	42.215	59.810	61.715	68.500	77.910	87.485	110.945	115.045	113.890	86.330
Yunanistan	8.670	11.195	13.080	13.305	9.640	11.455	24.510	32.340	32.700	62.155
Türkiye	17.925	29.678	30.311	34.112	64.232	66.167	112.415	114.537	56.417	31.334
İtalya	24.105	27.280	23.565	35.180	71.345	89.875	78.235	95.210	93.485	40.795
İsveç	23.815	25.320	35.955	39.905	48.570	95.775	61.065	31.335	20.720	17.215
Avusturya	13.240	15.895	16.610	9.405	21.095	42.415	45.160	34.525	13.890	10.495
İsviçre	14.245	16.625	16.595	21.805	21.840	22.580	16.225	17.000	12.315	11.275
Hollanda	15.780	13.665	12.190	18.790	20.465	28.875	15.945	10.285	12.940	13.580
Belçika	19.810	24.495	21.390	20.335	19.240	24.960	24.045	19.020	17.170	16.630
İspanya	3.395	2.595	2.365	3.620	3.240	10.250	12.055	11.875	58.035	124.795

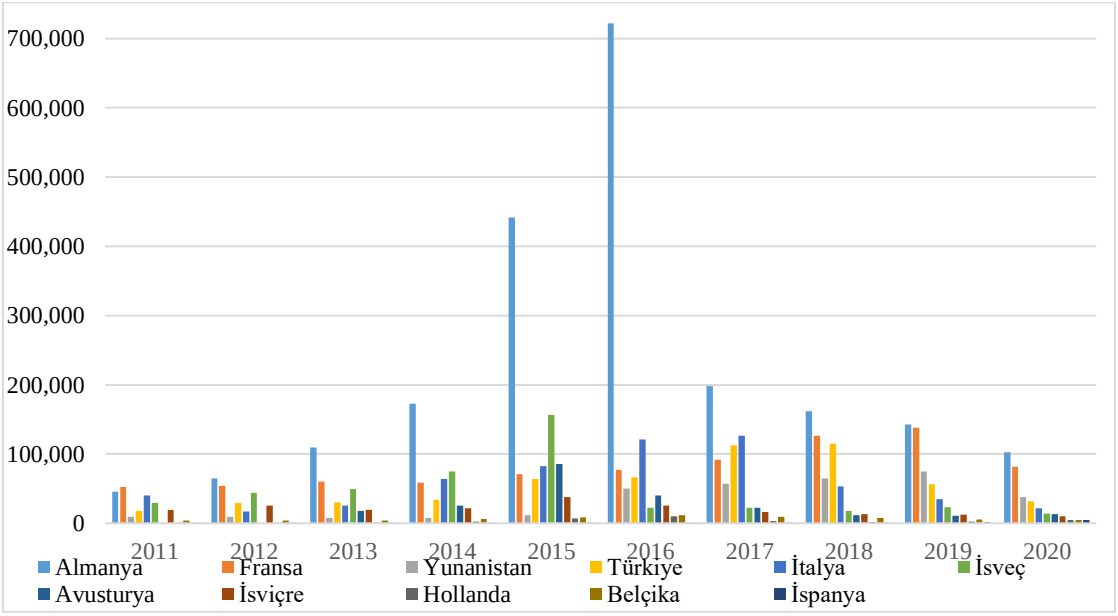

Şekil 9: *AB ve EFTA Ülkelerine Uluslararası Koruma Başvurusu Yapan Mültecilerin Grafiksel Dağılımı*

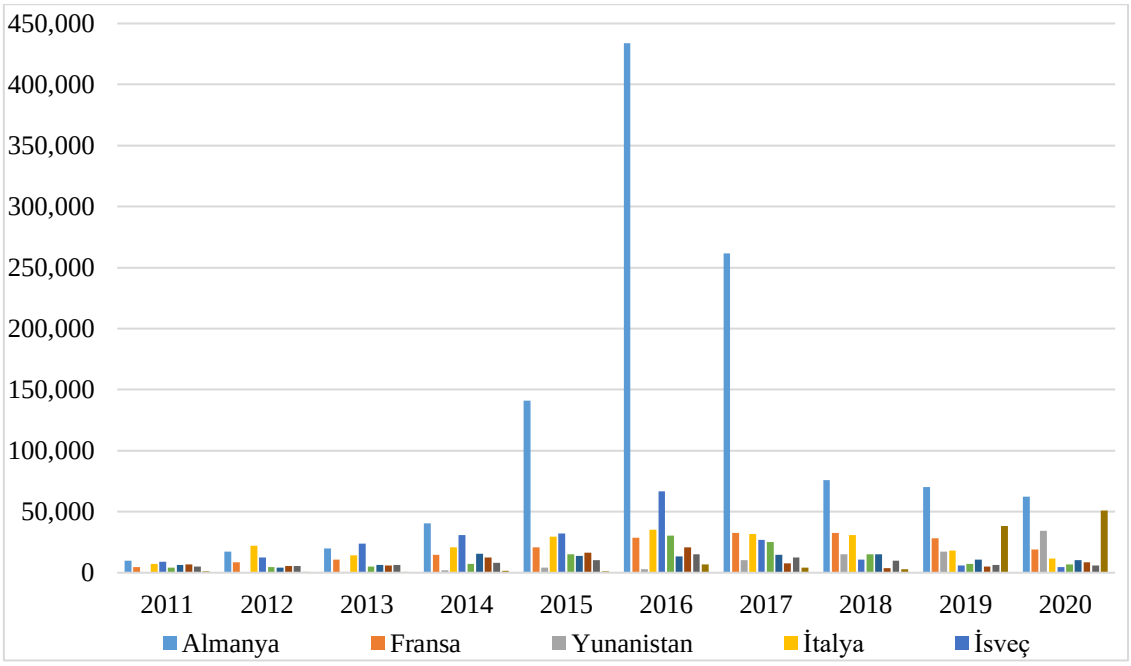

Şekil 10: *AB ve EFTA Ülkelerine Uluslararası Koruma Başvurusu Kabul Edilenler*

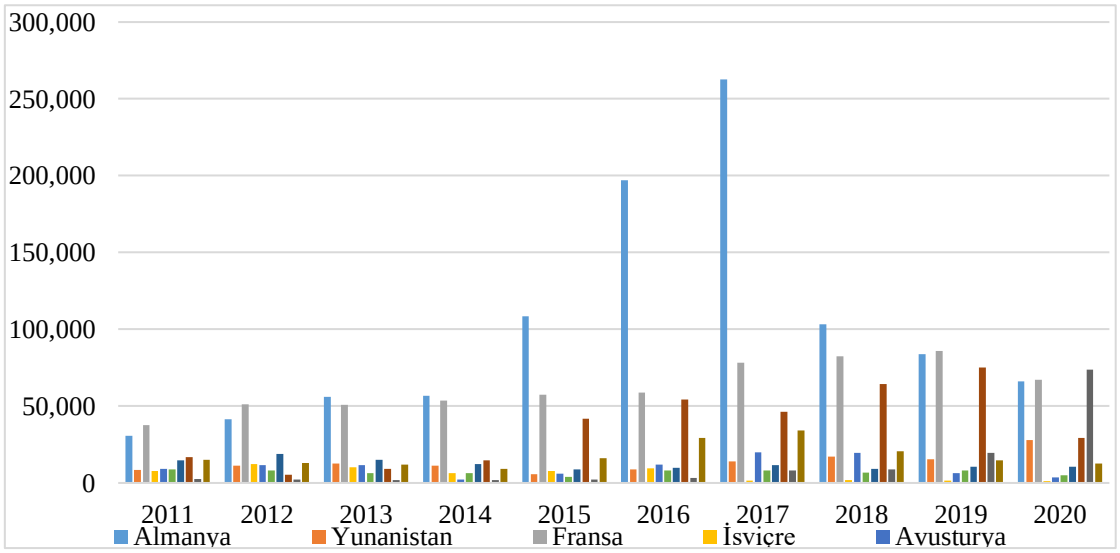

Şekil 11: *AB ve EFTA Ülkelerine Uluslararası Koruma Başvurusu Reddedilenler*

Tablo 13, Şekil 9, Şekil 10 ve Şekil 11'e ilişkin yorum ve değerlendirmeler aşağıda yer almaktadır.

I. AB ve EFTA ülkelerine uluslararası koruma başvurusu yapan mültecilerin toplam sayısını içeren Tablo 13 incelendiğinde 2013 ve sonrasındaki tüm yıllarda en fazla başvurunun Almanya'ya gerçekleştirildiği görülmektedir.

II. Fransa, 2018-2020 döneminde uluslararası koruma başvurusu gerçekleştirilen ülkeler arasında ikinci sırada yer almıştır.

III. İtalya, Yunanistan ve Türkiye son dönemde uluslararası koruma başvurusunun diğer ülkelere kıyasla daha fazla olduğu ülkelerdir.

IV. Uluslararası koruma başvurusu kabul edilenlerin sayısı başvuru sayısına paralel olarak gerçekleşmiş olup, bu ülke başvurunun da en fazla olduğu Almanya'dır.

V. Uluslararası koruma başvurusu reddedilenlerin sayısı da başvuru sayısı ve kabul edilenlerin sayısına benzer şekilde paralellik göstermektedir. Yine en fazla red kararı Almanya'da gerçekleşmiştir.

VI. 2015-2017 döneminde Almanya'ya ilişkin uluslararası koruma verileri diğer yıllardaki verilere kıyasla araştırmada kullanılan ülke verilerinde daha büyük farklılık içermektedir.

4.2.4.Geçici Koruma

Kitlesel göç hareketinin olduğu durumlarda ve bireysel uluslararası koruma başvuru mekanizmasının etkin bir şekilde uygulanmasının mümkün olamayacağı ölçüde, Bakanlar Kurulu kararı ile yürütülen acil ve geçici bir koruma tedbiri geçici koruma olarak ifade edilmektedir. Uluslararası hukuk standartlarında; din, mezhep ve etnik köken ayrımı gözetmeksizin açık kapı politikası, geri göndermeme ilkesi ve temel ihtiyaçların karşılanması şekilde üç temel kriteri bulunmaktadır. Suriyelileri de kapsamına alan "Geçici Koruma Yönetmeliği", 22 Ekim 2014 tarihli ve 29153 sayılı Resmi Gazete' de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir (goc.gov.tr, 2016).

Geçici koruma altına alınan Suriyelilerin yıllara göre dağılımı Şekil 12'de gösterilmiştir.

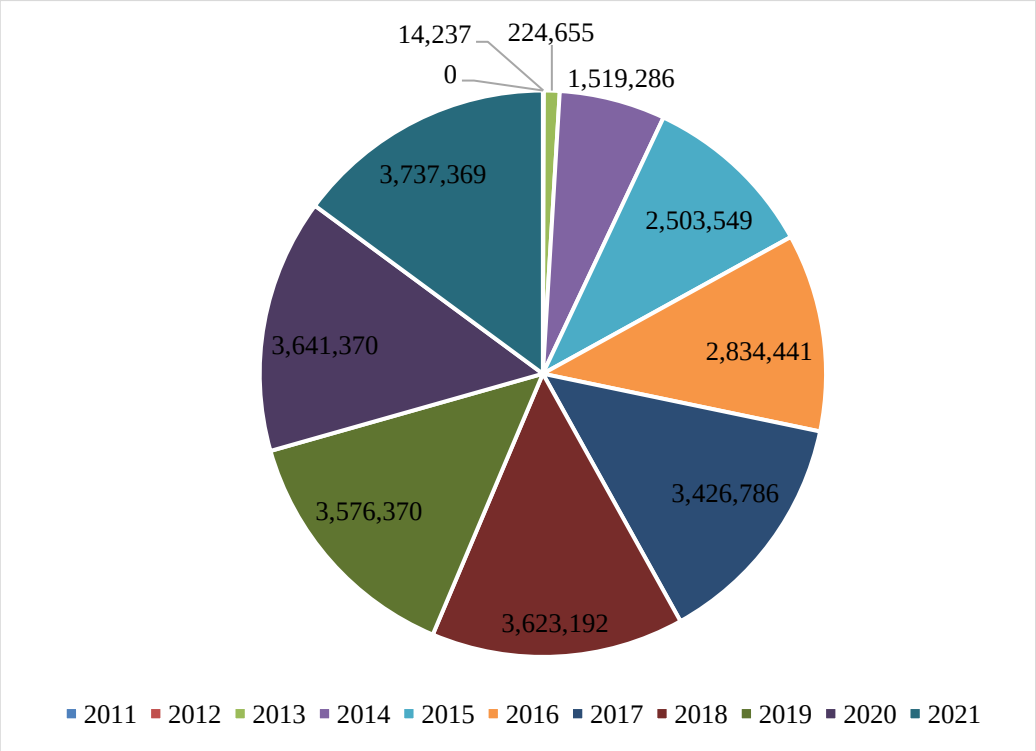

Şekil 12: *Yıllara Göre Geçici Koruma Kapsamındaki Suriyeliler*

2014 yılında yürürlüğe giren Geçici Koruma Yönetmeliği ile birlikte geçici koruma kapsamına alınan Suriyeli sayısı 2017 yılına kadar hızla artış göstermiştir. Bu artış, 2017-2021 döneminde ise daha yatay bir düzeyde seyir izlemiştir. Geçici koruma kapsamına alınan Suriyelilerin iller bazında dağılımına bakıldığında, 02.2022 itibariyle İstanbul, Gaziantep, Hatay, Şanlıurfa, Adana, Mersin, Bursa, İzmir, Konya, Kilis sırasıyla en fazla geçici koruma kapsamında Suriyeli bulunduran ilk 10'da yer alan illerdir (Göç İdaresi Başkanlığı, 2022).

4.3.Yoksulluk Verileri

Günümüzde dünyanın en yaygın ve temel sorunlarından biri yoksulluktur. 21. yüzyılda ulus devletler ekonomik ve mali güçleri ölçüsünde öncelikle vatandaşlarına tanıdığı sosyal haklarla yoksulluğu gidermeye çalışmaktadır. Ancak, eşitsiz gelişen dünya şartlarında yoksulluk düzeyleri ülkelere göre değişkenlik göstermektedir. Türkiye'de de son yıllarda kentsel yoksulluk oranlarında görece iyileşmeler sağlansa da kırsal yoksulluk düzeyi oldukça yüksektir. Bunun nedeni olarak ise Türkiye'ye yönelen yoğun göçün etkisi gösterilebilir. Ülkenin kırsal alanlarının yeni üyeleri olarak mülteciler yoksulluk düzeyinde artışa yol açmaktadır. TÜİK 2002 yılından itibaren yoksulluk verilerini farklı tanımlamalara göre düzenli olarak hesaplayarak ilan etmektedir.

Yoksulluk oranlarının hesaplanmasında %40, %50, %60 gibi farklı medyan değerleri kullanılabilmektedir. Tablo 12 oluşturulurken TÜİK 2021 yılı yoksulluk çalışması verileri kullanılmıştır. TÜİK'ten elde edilen ve eşdeğer hanehalkı fert geliri ile satın alma gücü paritesi (SGP) kullanılarak hesaplanan 2011-2020 dönemine ilişkin yoksulluk oranları Tablo 14'te gösterilmiştir.

Tablo 14: Türkiye'deki Yoksulluk Oranları (2011-2020)

Hesaplama Türü	Yoksulluk Riski	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre	40%	10,1	10,0	9,1	8,7	8,7	8,4	7,4	7,9	8,3	8,9
	50%	16,1	16,3	15,0	15,0	14,7	14,3	13,5	13,9	14,4	15,0
	60%	22,9	22,7	22,4	21,8	21,9	21,2	20,1	21,2	21,3	21,9
SGP kullanılarak hesaplanan gelire dayalı yoksulluk oranları	40%	9,2	9,2	8,2	7,8	7,8	7,5	6,6	7,2	7,4	8,2
	50%	15,3	15,1	13,9	13,8	13,8	13,4	12,3	13,3	13,4	14,0
	60%	22,0	21,8	21,5	20,9	21,0	20,8	19,4	20,5	20,2	21,0
	70%	29,2	29,7	28,7	28,4	28,3	27,9	27,5	28,2	27,7	28,3

Kaynak: TÜİK, https://data.tuik.gov.tr/

Tablo 14'e bakıldığında, hem hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre hem de SGP kullanılarak hesaplanan gelire göre yoksulluk oranlarının en düşük olduğu yıl 2017'dir. 2018 yılında da yoksulluk oranları diğer dönemlerin altında kalmıştır. 2011 ve 2012 yılları ise yoksulluk oranlarının en yüksek hesaplandığı dönemlerdir. Bu hesaplamalar dışında, yoksulluk oranları eğitim durumuna göre de inceleyebilmek mümkündür. TÜİK'ten elde edilen 2011-2020 dönemine ilişkin eğitim durumlarına göre yoksulluk istatistikleri Tablo 15'te yer almaktadır.

Tablo 15: *Türkiye'de Eğitim Durumuna Göre Yoksulluk Oranları*

Yıllar	Yoksulluk Oranı	Okur-yazar olmayan	Bir okul bitirmeyen	Lise altı eğitimli	Lise ve dengi okul	Yüksek-öğretim
2011	50%	28,9	27,0	13,1	5,8	1,1
	60%	38,4	35,8	20,0	8,9	2,0
2012	50%	30,1	26,1	13,5	5,9	1,1
	60%	39,1	33,8	20,0	9,3	1,9
2013	50%	26,6	23,7	12,4	5,6	1,8
	60%	37,5	33,5	20,0	9,1	2,7
2014	50%	27,7	25,1	12,5	5,7	1,3
	60%	38,1	34,2	19,6	9,3	2,2
2015	50%	27,2	23,7	12,8	5,6	1,6
	60%	36,3	34,1	20,3	10,2	2,7
2016	50%	26,2	24,1	12,5	6,2	1,7
	60%	35,3	33,5	19,6	10,4	3,2
2017	50%	25,4	21,7	11,7	5,5	1,5
	60%	35,1	30,9	18,5	9,6	3,3
2018	50%	27,5	23,6	12,1	5,8	2,2
	60%	36,2	33,2	19,8	10,3	3,7
2019	50%	26,1	22,4	13,4	6,9	2,5
	60%	35,2	32,8	20,4	11,9	4,2
2020	50%	26,7	25,7	14,0	8,3	3,2
	60%	35,8	35,7	21,2	12,9	5,1

Tablo 15 incelendiğinde, yoksulluk oranlarının en yüksek olduğu eğitim durumu okur-yazar olmayan ve bir okul bitirmeyen kesimde hesaplanmıştır. En düşük yoksulluk oranı seviyesi ise, yükseköğretim mezunlarında hesaplanmıştır. Eğitim durumlarına göre yoksulluk oranları genel olarak değerlendirildiğinde, eğitim seviyesi arttıkça yoksulluk oranı düşmektedir. Tablo 15'teki veriler de bunu desteklemektedir.

Türkiye geneli yoksulluk verilerinin sunulmasının ardından Türkiye'nin dünyadaki yoksulluk oranları açısından yer aldığı konumu görmek amacıyla ülkelere göre yoksulluk sıralamaları araştırılmıştır. 2020 yılı verilerine göre dünya yoksulluk oranlarının en yüksek olduğu 20 ülke Şekil 13'te gösterilmiştir.

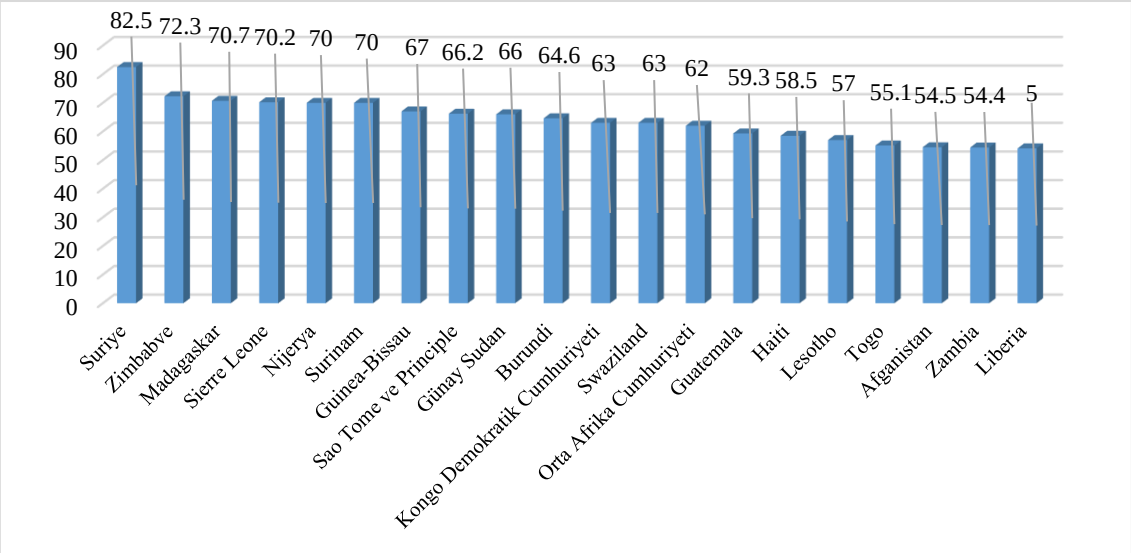

Şekil 13: *Dünya Yoksulluk Sınırının Altındaki Nüfus (%)*

Şekil 13'den de görüldüğü üzere Suriye nüfusunun %82,3'ü yoksulluk sınırının altında kalmaktadır. Suriye, dünya yoksulluk sıralamasında ilk sırada yer almaktadır. Ülkede yaşanan savaş, halkın geçim kaynağının kısıtlı olması bu oranın yükselmesinde etkili olmuştur. İkinci sırada ise, %72,3 ile bir Afrika ülkesi olan Zimbabve yer almaktadır. Üçüncü sırada, yine Afrika ülkesi olan Madagaskar bulunmaktadır. Türkiye (21,9%) yoksulluk sınırının altındaki nüfus sıralaması açısından dünyada 172 ülke arasından 97. sırada yer almaktadır. Yoksulluk oranlarının en düşük olduğu ilk 5 ülke ise sırasıyla; Türkmenistan (0,2%), Tayvan (1,5%), Kazakistan (2,6%), Avusturya (3%) ve Çin (3,3%)'dir (Anonim, indexmundi, 2022).

5.ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ VE VERİLER

5.1.Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, uluslararası göç ve yoksulluk ilişkisinin araştırılmasıdır. Bu amaçla Türkiye'deki uluslararası göç istatistikleri ile yoksulluk oranları arasında bir ilişki olup olmadığının belirlenmesi için çoklu regresyon analizi uygulanmıştır.

5.2.Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nicel yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada uluslararası göçün yoksulluk üzerindeki etkisinin değerlendirilmesinde değişkenler arasındaki ilişkinin şeklini, yönünü ve kuvvetini belirleyebilmek için Excel programında çoklu regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Bu bölümde, çalışmada kullanılan yönteme ilişkin açıklamalara yer verilmiştir.

5.2.1.Regresyon Yöntemi

Regresyon analizi, aralarında sebep-sonuç ilişkisi bulunan iki veya daha fazla değişken arasındaki ilişkinin belirlenmesi ve bu ilişkinin kullanılarak o konuyla ilgili öngörüler ya da kestirimler yapabilmesi maksadıyla kullanılmaktadır (Ekonomi Analiz, 2013). Modelde ele alınan değişkenler bağımlı ve bağımsız değişken olarak adlandırılmaktadır. Bağımlı değişkeni etkileyen bağımsız değişkenlerin tahmini sayesinde, bu değişken üzerinde geliştirilecek plan ve politikalarda hangi değişkenin önem kazandığının belirlenmesine katkıda bulunmaktadır (Montgomery, Jennings ve Kulahci, 2008: 38).

Bir bağımlı ve bir bağımsız değişkenin bulunduğu regresyon yöntemi basit doğrusal regresyon olarak tanımlanırken, bir bağımlı ve bu bağımlı değişkenin etkilediği varsayılan birden daha çok bağımsız değişkenin bulunduğu regresyon ise çoklu regresyon olarak tanımlanmaktadır. Çoklu regresyon analizi kabaca basit doğrusal regresyonun genişletilmiş hali olarak da düşünülebilmektedir.

Genel olarak basit ve çoklu regresyon modellerine ilişkin formülsel gösterimler aşağıdaki gibidir.

Basit Doğrusal Regresyon: $Y = a + bX$ (1)

Çoklu Doğrusal Regresyon: $Y = a + b_1 X_1 + b_2 X_2 + \ldots + b_n X_n$ (2)

Burada, Y bağımlı değişkeni, X bağımsız değişkeni, α X=0 olduğunda Y'nin aldığı değeri, b ise regresyon katsayısını temsil etmektedir.

Regresyon analizinde, gerçek değerler ile doğru üzerindeki bağımlı değişken değerleri arasındaki farkın karelerinin toplamını minimum hale getirecek en uygun doğru tespit edilmeye çalışılmaktadır.

5.3.Araştırmada Kullanılan Veriler

Araştırmada, çoklu regresyon analizinin gerçekleştirilmesinde 2011-2020 dönemine ilişkin Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) ulusal veri sayfasından elde edilen yıllık yoksulluk oranları ile Göç İdaresi Başkanlığı (GİB) resmi web sayfasında yayımlanan yıllık ikamet izni, düzenli göç, uluslararası koruma ve geçici koruma verileri kullanılmıştır. Analizlerde kullanılan verilere ilişkin çıktılar çalışmanın önceki bölümlerinde ayrı ayrı sunulmuştur. Ancak, tüm verilerin tek bir tabloda gösterilmesi amacıyla bu bölümde tek tablo halinde tekrar gösterilmiştir. Çalışmada regresyon analizinde kullanılan veriler Tablo 17'de yer almaktadır.

Tablo 17: *Göç ve Yoksulluk İstatistikleri*

	Göç İstatistikleri				Yoksulluk İstatistikleri						
	İkamet İzni	Düzensiz Göç	Uluslararası Koruma	Geçici Koruma	EHK %40	EHK %50	EHK %60	SGP %40	SGP %50	SGP %60	SGP %70
2011	234.268	44.415	17.925	0	10,1	16,1	22,9	9,2	15,3	22,0	29,2
2012	321.548	47.510	29.678	14.237	10,0	16,3	22,7	9,2	15,1	21,8	29,7
2013	313.692	39.890	30.311	224.655	9,1	15,0	22,4	8,2	13,9	21,5	28,7
2014	379.804	58.647	34.112	1.519.286	8,7	15,0	21,8	7,8	13,8	20,9	28,4
2015	422.895	146.485	64.232	2.503.549	8,7	14,7	21,9	7,8	13,8	21,0	28,3
2016	461.217	174.466	66.167	2.834.441	8,4	14,3	21,2	7,5	13,4	20,8	27,9
2017	593.151	175.752	112.415	3.426.786	7,4	13,5	20,1	6,6	12,3	19,4	27,5
2018	856.470	268.003	114.537	3.623.192	7,9	13,9	21,2	7,2	13,3	20,5	28,2
2019	1.101.030	454.662	56.417	3.576.370	8,3	14,4	21,3	7,4	13,4	20,2	27,7
2020	886.653	122.302	31.334	3.641.370	8,9	15,0	21,9	8,2	14,0	21,0	28,3

5.4.Araştırmanın Kısıtları

Araştırmanın birinci aşamasında uluslararası göç ve yoksulluk arasındaki ilişkisinin regresyon analizi ile belirlenmesinde, uluslararası göç verileri ile Türkiye geneli yoksulluk oranları kullanılmıştır. TÜİK istatistikleri incelendiğinde, yoksulluk verilerinin oluşturulmasında uyruk ayrımı yapılmamaktadır. Bu da, elde edilen analiz sonucunda hataya sebep olabilmektedir. Araştırmanın ilk aşamasında, regresyon analizinin gerçekleştirilmesinde uluslararası göç verileri ile Türkiye geneli yoksulluk oranları kullanılarak analizler yapılmıştır. Mültecilere ilişkin yoksulluk oranlarının ayrı bir biçimde resmi olarak ilan edilmemiş olması ilk aşamada gerçekleştirilen analizin kısıtları arasında yer almaktadır. Ayrıca, göç ve yoksulluk ilişkisinin araştırılmasında farklı matematiksel analizlerin de gerçekleştirilebilmesi mümkündür. Zaman kısıtı burada karşılaşılan bir diğer zorluktur.

6.ANALİZ SONUÇLARI

Uluslararası göç ve yoksulluk ilişkisinin araştırıldığı bu çalışmada, uluslararası göç istatistikleri ile yoksulluk verileri arasındaki ilişkinin şeklinin, yönünün ve kuvvetinin belirlenebilmesi amacıyla gerçekleştirilen çoklu regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

6.1.Çoklu Regresyon Analizi Bulguları

Uluslararası göç verilerinin yoksulluk oranları üzerindeki etkisini test etmek amacıyla uygulanan çoklu regresyon analizinde uluslararası göç verileri bağımlı değişken, yoksulluk oranları bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. İkamet izni, düzenli göç, uluslararası koruma ve geçici koruma verilerinin ayrı ayrı bağımlı değişken olarak seçilmesi ile yoksulluk oranlarının bağımsız değişken olarak seçilmesi sonucunda elde edilen çoklu regresyon analizi sonuçları özetlenerek Tablo 19 ve Tablo 20'de gösterilmiştir. Yoksulluk istatistiklerinin

gösterilmesinde eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre hesaplanan yoksulluk istatistikleri için EHK, satın alma gücü paritesi kullanılarak hesaplanan gelire dayalı yoksulluk oranları için SGP kısaltmaları kullanılmıştır.

Tablo 19: *EHK'ya Göre Çoklu Hesaplanan Regresyon Sonuçları Özet Tablosu*

Veri		Çoklu R	R^2	Ayarlı R^2	Standart Hata	Anlamlılık (F)
Bağımlı Değişken (Y)	Bağımsız Değişken (X)					
EHK%40	İkamet İzni	0,93	0,86	0,75	0,42	0,02
	Düzensiz Göç					
	Uluslararası Koruma					
	Geçici Koruma					
EHK%50	İkamet İzni	0,93	0,86	0,74	0,45	0,02
	Düzensiz Göç					
	Uluslararası Koruma					
	Geçici Koruma					
EHK%60	İkamet İzni	0,92	0,84	0,71	0,45	0,03
	Düzensiz Göç					
	Uluslararası Koruma					
	Geçici Koruma					

Regresyon analizinde elde edilen bulguların yorumlanmasında analiz kalitesini belirleyen R^2 ve F anlamlılık değerine bakılmaktadır. Çoklu regresyon analizi sonuçlarında daha çok ayarlı R^2 değerine bakılır. R^2 değerinin 1'e yakın olması değişkenler arasındaki ilişkinin gücünü göstermektedir. EHK'ye göre hesaplanan yoksulluk oranlarının bağımlı değişken uluslararası göç istatistiklerinin bağımsız değişken olarak kullanıldığı çoklu regresyon analizi sonuçlarının yer aldığı Tablo 19'a bakıldığında, elde edilen ayarlı R^2 değerlerinin 0,75, 0,74 ve 0,71 olarak hesaplandığı görülmektedir. Bu ayarlı R^2 değerleri çok iyi değildir. Ancak, tatmin edici düzeyde doğrusal ilişkinin olduğunu göstermektedir. Anlamlılık F değerinin ise, 0,05'den küçük olması istenmektedir. Elde edilen tüm anlamlılık F değerleri 0,05'den küçük olup, bu açıdan sorun olmadığını göstermektedir.

Tablo 20: *SGP'ye Göre Hesaplanan Çoklu Regresyon Sonuçları Özet Tablosu*

Veri		Çoklu R	R^2	Ayarlı R^2	Standart Hata	Anlamlılık (F)
Bağımlı Değişken (Y)	Bağımsız Değişken (X)					
SGP%40	İkamet İzni	0,91	0,83	0,69	0,46	0,04
	Düzensiz Göç					
	Uluslararası Koruma					
	Geçici Koruma					
SGP%50	İkamet İzni	0,87	0,75	0,56	0,58	0,09
	Düzensiz Göç					
	Uluslararası Koruma					
	Geçici Koruma					
SGP%60	İkamet İzni	0,89	0,79	0,62	0,47	0,06
	Düzensiz Göç					
	Uluslararası Koruma					
	Geçici Koruma					
SGP%70	İkamet İzni	0,90	0,82	0,67	0,38	0,04
	Düzensiz Göç					
	Uluslararası Koruma					
	Geçici Koruma					

Tablo 20'ye göre ayarlı R^2 değerlerinin tümü 0,70'in altında hesaplanmıştır. Bu değerler, değişkenler arasındaki ilişkinin daha zayıf olduğunu göstermektedir. Ayrıca, anlamlılık F değerlerine göre, SGP%50 ve SGP%60 bağımlı değişkenlerinin kullanıldığı analizlerden elde

edilen sonuçlar 0,05'in üzerindedir. Bu durum da elde edilen sonuçların güvenirlik düzeyinin daha düşük olduğunu göstermektedir.

Günümüz dünyasında yoksulluk göçe sebep olmakla birlikte, gidilen yerde belli bir düzenin kurulması, zor şartlarda yaşamların sürdürülmeye çalışılması gibi uyum sürecinde daha fazla hissedilen etkenler göç edilen yerin yoksullaşmasında önemli rol oynamaktadır. Özellikle, yoğun göçün yaşandığı bölgelerde bu durum daha da derinden hissedilmektedir. Göç ve yoksulluk arasındaki ilişki adeta bir kısır döngü niteliğindedir. Yoksulluk oranları ile uluslararası göç istatistikleri kullanılarak gerçekleştirilen çoklu regresyon analizi sonuçlarında R^2 değerlerinin düşük çıkmasının nedenlerinden biri göç verilerinden sadece uluslararası göç istatistiklerinin kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Buna rağmen, gerçekleştirilen analiz sonucunda elde edilen analiz bulgularına göre göç ve yoksulluk oranları arasında bir ilişki olduğundan bahsetmek mümkündür.

7.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüz dünyasında göç ve yoksulluk birbirini tetikleyen iki faktördür. Bireyler yoksullukları dolayısıyla göç etmekte, ancak gittikleri yerde yine yoksullukla karşılaşabilmektedirler. Bu durum, özellikle de uluslararası göç sonrasında daha da belirginleşmektedir. Uluslararası göç istatistikleri ile yoksulluk oranları arasındaki ilişkinin araştırılmasında uygulanan çoklu regresyon analizinde; GİB ve TÜİK resmi web sayfalarında açıklanan uluslararası göç ve yoksulluk istatistikleri kullanılmıştır. EHK'ya göre hesaplanan çoklu regresyon analizi sonuçlarının yer aldığı Tablo 19'daki analiz sonuçlarına göre, elde edilen ayarlı R^2 değerlerinin tümünün 0,71'in üzerinde Anlamlılık F değerlerinin ise, 0,05'in altında çıktığı görülmektedir. Tablo 20'de ise SGP'ya göre hesaplanan yoksulluk oranları ile uluslararası göç istatistiklerine ilişkin çoklu regresyon analizi sonuçları bulunmaktadır. Buradaki analiz sonuçlarında ise, SGP%50 (R^2 =0,50, F=0,09) haricindeki tüm ayarlı R^2 değerlerinin 0,62-0,69 aralığında olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlar %95 güven düzeyinde çok iyi bir sonuç olarak görünmemesine karşın hem anlamlılık değerlerinin 0,05'e yakın seviyelerde hesaplanması hem de uluslararası içe göç verilerinin kullanılmasına karşın yoksulluk istatistiklerinin yabancılara ilişkin olmayıp Türkiye genelini içermesi düşünüldüğünde tatmin edici düzeyde göç ve yoksulluğun birbirine bağlı olduğunu göstermektedir.

Mültecilerin ülkelerinde yaşadıkları savaş, siyasi istikrarsızlık, yoksulluk küresel göç hareketliliğinin en önemli nedenlerinden olmaktadır. Yoksulluğun göç sonrası ise yeni bir yoksulluk döngüsü yaratma potansiyeli ise yüksektir. Türkiye özelinde, özellikle küreselleşme sonrasında dünya ölçeğinde göçün artmış, düzensizleşmiş, Türkiye'nin göç sürecindeki konumunu ve ülkeye gelen göçün dinamiklerini farklılaştırmıştır. Her ne kadar Türkiye 1961 Cenevre Sözleşmesindeki coğrafi çekinceyi sürdürüyor olsa da, Avrupa dışından gelen kişiler için YUKK'da şartlı mülteci ve geçici koruma gibi hukuki statüler tanınmıştır. Bu statülere sahip olan kişiler için ise eğitim, sağlık ve çeşitli yardımlarda ulaşım yolları görece kolaylaştırılmıştır. Özellikle Orta Doğu ve Sahra Altı ülkeleri için bir geçiş güzergahı olan Türkiye'de 2021 yılı GİB verilerine göre yaklaşık olarak 4 milyon mülteci barınmaktadır. Mültecilerin %98'i ise kent merkezlerinde ve yakınlarında yaşamaktadır. Barınma merkezi dışında yaşayan mülteciler uydu kent olarak adlandırılan yerleşim yerlerine gönderilmektedir. Bu durum ise göçün daha fazla yoksulluğu artırdığını kanıtlar nitelikte olmaktadır.

KAYNAKÇA

Açıkgöz, R. ve Yusufoğlu, Ö. Ş. (2012). Türkiye'de Yoksulluk Olgusu ve Toplumsal Yansımaları. İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Dergisi, 1(1), 76-117.

AÇSHB (Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı). (2018). Çalışma İzin Harçları ve Değerli Kağıt Bedeli.

Akgiş, Ö., ve Karakaş, E. (2016). Bölgesel Yoksulluk Oranlarının Değişiminde Göçün Rolü: TR41 Akdeniz Bölgesi Örneği. TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu, 650, Ankara.

Aktan, C. C. (2002). Yoksullukla Mücadele Stratejileri. Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara.

Aktan, C. C. ve İstiklal, Y. V. (2002). "Yoksulluk, Temel Kavramlar ve Ölçüm Yöntemleri", Coşkun Can Aktan (Ed.), Yoksullukla Mücadele Stratejileri, Hak-İş Konfederasyonu Yayınları, Ankara.

Alpago, H. ve Alpago, D. O. (2021). Karşılaştırmalı Bir Analizle Göç ve Entegrasyon: Gurbetçiler ve Suriyeli Mülteciler Örneği, *BEYDER,* 16(1), 95-115.

Aydemir, C., Işıklı, E. İ., ve Özmen, G. (2019). Türkiye'de Mülteci Sorununun Yoksulluk ve Refah Seviyesine Etkisi. Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(1), 52-63.

Aydın, F. F. ve Levent, C. (2021). Göçün Sosyo-Ekonomik Etkileri: Düzey-1 Bölgelerinde Ekonometrik Bir Uygulama. Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 14(38), 397-427.

BMMYK (2011). Türkiye'de BMMYK: Gerçekler & Rakamlar, 60. Yıl Özel Sayısı.

Çağlayan, S. (2008). Göç ve Yoksulluk: Mutlak ve Doğrusal Olmayan Bir İlişki, Türkiye'de Yoksulluk Çalışmaları, der. N. Oktik, İzmir: Yakın Kitabevi Yayınları.

Çağlayan, S. (2011). Göç Kavramı ve Kuramları, Fatime Güneş (Ed.) Kent Sosyolojisi, Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları, Eskişehir.

Çelikel, A., ve Gelgel, G. Ö. (2014). Yabancılar Hukuku (Cilt 25). İstanbul: Beta.

Dağdelen, G. (2011). Türkiye'nin Görünmeyen Emekçileri: Yabancı Göçmenlerin Çalışma Hayatına Genel Bir Bakış, Çalışma Ortamı Dergisi, 117, 11-20.

Dedeoğlu, S. (2018). Tarımsal Üretimde Göçmen İşçiler: Yoksulluk Nöbetinden Yoksulların Rekabetine. Çalışma ve Toplum Dergisi. 2018/1, 37-68.

Demirbilek, S. (2005). Sosyal Güvenlik Sosyolojisi. Legal Yayınevi, İzmir.

Donini, A., Monsutti, A. ve Scalettaris, G. (2016). Afghans on the Move: Skeeking Protection and Refuge in Europe. https://repository.graduateinstitute.ch//record/293919?In=en.

Dumanlı, R. (1996). "Yoksulluk ve Türkiye'deki Boyutları". DPT Uzmanlık Tezi, Haziran, Ankara.

Ekonomi Analiz. (2013, Mayıs 21). http://www.ekonomianaliz.com/basit_regresyon_analizi/

Erbaş, H. (2019). Göç ve Göçmenler. H. Erbaş içinde, *Gidişlerden Kaçışlara Kuram, Yöntem ve Alan Yazıları* (s. 9-15). Ankara: Siyasal Kitabevi.

Erkan, R., ve Bağlı, M. (2015). Göç ve Yoksulluk Alanlarında Kentle Bütünleşme Eğilimi: Diyarbakır Örneği. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 22(1), 105-124.

Gedikoğlu, G. (2015). "Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele: Biga Örneği". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Geyik, S. Y. (2018). Göç ve Afganlar: "İstikrarlı Mülteciler". The Journal of Migration Studies, 4(2), 128-159.

Ghobadi, N., Koettl, J. ve Vakis, R. (2015). Moving out of Poverty: Migration Insights from Rural Afghanistan, Kabul: Afghanistan Research and Evaluation Unit.

Göç İdaresi Başkanlığı. (2016). 2016 Türkiye Göç Raporu. Ankara: T.C. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı.

Göç İdaresi Başkanlığı. (2022.02.24). https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638 adresinden alındı

Güler, A. (2021). Göç Olgusunun Çok Boyutlu Etkileri ve Türkiye'ye Yansımaları, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10(2), 218-239

Gümüş, N. (2021, Mayıs 5). *Göç ve Yoksulluk*. Ocak 28, 2022 tarihinde http://www.kentvebellek.com/: http://www.kentvebellek.com/goc-ve-yoksulluk_2.html adresinden alındı

Gündoğan, N. (2008). Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Eskişehir.

Güneş, F. (2009). Kentsel Yoksulluk/Dışlanma (Mı), Göç Ve İstihdam: Eskişehir'de Belediyeden Yardım Alan Haneler. SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 9(18), 449-471.

Haralambos, M. ve Holborn, M. (1995) Sociology: Themesand Perspectives, London, Harper Collins Publishers.

IOM-Uluslararası Göç Örgütü. (2009). Uluslararası Göç Hukuku- Göç Terimleri Sözlüğü. B. Çiçekli. Liettera (Çev). Cenevre: Uluslararası Göç Örgütü, No: 18.

İnce, C. (2019). Göç Kuramları ve Suriye Göçü Üzerine Bir Değerlendirme. OPUS International Journal of Society Researches, 11(18), 2579-2615.

İnsel, A. (2001). "İki Yoksulluk Tanımı ve Bir Öneri" Toplum ve Bilim No:89, 64-72.

İnternet Kaynağı: https://www.netinbag.com/tr/science/what-is-a-semi-structured-interview.html

İnternet Kaynağı: https://www.indexmundi.com/g/r.aspx?v=69

Kahraman, F. (2015). Türkiye'de İç Göç ve Çocuk Yoksulluğu: Gaziantep Örneği. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karadağ, A. K. (2018). Göç, Yoksulluk ve İnsan Hakları. İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9(2), 485-498.

Karadağ, U., Karpuz, A., ve İnegöllü, D. (2021). Yoksulluk ve Göç: Türkiye'deki Mültecilerin Hukuk Deneyimleri Üzerine Bir Söyleşi. ViraVerita E-Journal: Interdisciplinary Encounters (14), 127-142.

Kırmızıgül, Ç. M. (2019). Komşudan Yabancıya, Misafirden Mülteciye: Yerel Halkın Gözünden Türkiye'de Mülteciler. Turkish Journal of Population Studies, 41, 84-102.

Kocatürk, G. A. (2021). Türkiye'de Kentleşme ve Göç Olgusuyla İlgili Makalelerin Dönemsel Olarak İncelenmesi. *Kent ve Çevre Araştırmaları Dergisi, 3*(1), 4-27.

Korkmaz, B. (2020). Küreselleşme-Göç-Yoksulluk İlişkisi: Türkiye'de Kadınlar Üzerine Bir İnceleme. Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Marchand, K., Siegel, M., Kuschminder, K., Majidi, N., Vanore, M. ve Buil, C. (2014). Afghanistan Migration Profile, 287.

Montgomery, D. C., Jennings, C. L., ve Kulahci, M. (2008). Introduction to Time Series Analysis and Forecasting. United States of America: John Wile&Sons Inc.

Rahbari, L. (2016). Transnationality of Child Poverty: The Case of Iranian and Afghan Street Children in Tehran. Asian Journal of Humanities and Social Studies, 4(5), 347-352.

Seyyar, A. (2003). Sosyal Siyaset Açısından Yoksulluğa Karşı Mücadele, Yoksulluk. 1. Cilt, Deniz Feneri Yayınları,1. Baskı, İstanbul.

Sümer, E. (2021). Göç Araştırmaları Lisansüstü Program Öğrencilerinin Suriyeli Göçmenlere Yönelik Tutumu (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Örneği). *Antakiyat,* 4(2), 337-360.

Şahin, G., ve Aydın, H. (2017). Türkiye Düzey-1 Bölgeleri için Yoksulluk Üzerine Bir Çözümleme. Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6(1), 163-180.

Şan, M. K., ve Küçük, M. (2018). Kentsel Yoksulluk, Göç ve Yoksulluğun Mekânsal Yoğunlaşması-Ayrışması. Göç Dergisi, 5(2), 185-204.

Şengür, M. (2011). "Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele Politikası Olarak Mikro Kredi (Eskişehir Grameen Bank Analizi)". Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.

Temel, R. (2017). Doğu ve güneydoğudan göç eden bireylerin yoksulluk ve sosyal dışlanma boyutunda incelenmesi (Manisa ili örneği). Yüksek Lisans Tezi: Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Toros, A. (2016). Türkiye Göç Raporu. Ankara: Göç Politika ve Projeleri Dairesi Başkanlığı.

Tümtaş, M. S. (2022). Türkiye'ye Düzensiz Afgan Göçü: Zorunlu Göç mü? "İstila" mı?. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 21(1), 338-353.

Tümtaş, M. S., ve Ergun, C. (2014). Göç ve Yoksulluk Kıskacında Yıkılan Bir Kent: Van. Akademik Yaklaşımlar Dergisi, *5*(2), 1-23.

UNDP (1997) Human Development Report 1997: Human Development to Eradicate Poverty Oxford University Press.

Ünlütürk Ulutaş, Ç. (2011). Eski Doğu Bloku Ülkelerinden Türkiye'ye Düzensiz Göç ve Kadın Emeği, Çalışma Ortamı Dergisi, 117, 14.

Yaşa, S., Demir, N., ve Dağdemir, V. (2012). Düzey 1 Bölgelerine Göre Yoksulluk ve Göç Durumu. 10. Ulusal Tarım Ekonomisi Kongresi, Konya, 440-443.

Yıldız, M. Z., ve Alaeddinoğlu, F. (2011). Göç Ve Yoksulluk: Hakkâri Örneği. Gaziantep University Journal of Social Sciences, *10*(1), 437-462.

Yılmaz, V. ve Telsaç, C. (2021). Göç Olgusu ve Türkiye'deki Suriyeli Göçmenlerin Kentlerdeki Sayısal Durumu. Arslan, E. Ed. Bölgesel Gelişmeler Işığında Uluslararası Göç ve

Türkiye. Atlas Akademik Basım Yayın Dağıtım Tic. Ltd. Şti., 1. Basım, Ankara, ISBN: 978-625-7566-64-3, 31-55.

Zanbak, M., ve Özgür, R. Ö. (2019). Türkiye'de İç Göçün Bölgesel Yoksulluk Üzerindeki Etkisi: Tarım Sektörünün Belirleyici Rolü. Journal of Economy, Culture and Society(60), 145-169.

Ticari Uydular, Enkazlar ve Hukuki Statüleri

Mehmet Erkan KILLIOĞLU[1]

Giriş

İletişim altyapısı ve hizmetleri bir ülkenin sosyoekonomik ve kültürel gelişiminin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Ancak iletişim altyapısı ve hizmetleri sadece ekonomik gelişmenin bir göstergesi değildir. Aksine iletişim ulusal ve uluslararası gelime sürecinin bütünleşik bir parçasıdır. İletişimin bu önemine rağmen dünya nüfusunun 2/3'sinin temel iletişim araçlarına erişimi yoktur. Geri kalan 1/3'lik kısmı da iletişim ihtiyaç ve taleplerini sürekli artırmaktadır. Bu açıdan bakıldığında dünya genelinde iletişimde bir talep patlaması beklemekte ve sektörün büyümesinin kaçınılmaz olduğunu öngörmek yanlış olmayacaktır. Bu noktada iletişim hizmetlerinin, özellikle basın-yayın ve GSM konularında geniş alanlara yeryüzü şekilleri ve hava şartlarından asgari derecede etkilenerek ulaştırılmasının en etkili yolu uydular olarak görülmektedir. Uyduların bu avantajları sayesinde kullanımları da artmaktadır. Ancak bu uyduların kullanım hızlarını belirleyecek olan iki önemli bileşen vardır. Bunlar uydunun yörüngedeki yeri ile uydunun elektromanyetik spektrumudur.

Yerle senkronize olarak uçan uyduların yörüngedeki konumları (Geostationary Orbital Slots-GOS)ve radyo frekansları, sayıları hızla artan ticari uydular ve ticari uydu işletmecisi şirketler sebebiyle hızla dolmaktadır. Ayrıca uyduların artan bir şekilde askeri amaçlı olarak kullanımı da yerle senkronize yörünge noktalarının da dolmasına yol açmaktadır. Artan uydu sayısı ile doğru orantılı olarak artan radyo frekansları da uyduların sinyalleri ve frekanslarının karışmasını da beraberinde getirmektedir. Sinyallerin birbirine karışması meselesi oldukça ciddi bir konudur ve daha da kötüleşeceği öngörülmektedir. Bu durum ticari uydu işletmecileri arasında anlaşmazlıklara sebep olmaktadır zira uydu işletme maliyetleri artmaktadır.

İnsanlık 1957 yılından beri uzaydadır (Zappone vd, 2019; Aytekin, 2019; Subramaniam, Tenjarla ve Davenport, 2023) ve bu mevcudiyetin kendisine faydaları olduğu gibi olumsuz yansımaları da olmaktadır. Bunlardan en önemlilerinden birisi uzay araştırmaları sırasında ortaya çıkan enkazlardan kaynaklanan kirliliktir. Bu kirlilik uzay araştırmalarındaki maliyetlerin artmasına sebep olmaktadır. Keza uzay araçları ve astronotlar için de ciddi bir tehdit oluşturmakta ve uzay enkazlarının miktarının artmaya devam etmesi durumunda uzay araştırmalarına engel olma potansiyeline dahi sahip olduğu iddia edilmektedir (Aytekin, 2019; Shields, 2021). Bu da uzay araştırmalarında kullanılan araçları korumak için yapılan yatırımlar maliyetlerin artmasını beraberinde getirmektedir. Artan maliyetlere ek olarak ortaya çıkan risk ve tehlikeler de konunun başka bir boyutudur (Jakhu, 2007:174).

Bu konudaki genel kabul gören kanı, uzaydaki enkazların gayet ciddi bir sorun halini almış olduğu yönündedir (Khlystov**,** 2023). Örnekle açıklamak gerekirse: Dünya yörüngesinde dönen ortalama bir enkaz saatte 35.000 km hızla hareket etmektedir (Sample,2022). Bu hızda iken küçük bir enkaz parçası dahi ölümcüldür. Önüne çıkan bir uydu veya uzay aracını rahatlıkla delip geçebilir (Lovgren, 2006; Subramaniam, Tenjarla ve Davenport, 2023). Mikrometre boyutundaki bir enkaz uzay araçlarının camlarını çatlatabilir veya delip geçebilir, güneş panellerine zarar verir, milimetre çapındakiler uydu kameralarını bozabilir ve astronot

[1] Doç. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

elbiselerinde delik açar. 1 cm ve daha büyük enkaz parçaları ise bir uyduyu yok edebilir (Sample, 2022). Hâlihazırda dünya yörüngesinde dönen her uydu bu türden bir karşı korumalı şekilde yapılmamıştır. Bu noktada uzayda yapılan Uydusavar Silah (Anti Satellite) testleri daha fazla ve kontrolsüz enkaz ortaya çıkmasına sebep olarak hem insan hayatına hem de ekipmana ve araçlara yönelen tehdidin artmasına neden olmaktadır. Bu noktada uzay hukukunun uygulanabilirliği ve gelişmesi konusu önplana çıkmaktadır. Bu noktada ortaya çıkan boşlukların hukuki yollarla düzenlenmesi önemlidir.

Uydu iletişimi konusu, GEO ve uzaydaki enkazlar konusu birbiri ile doğrudan irtibatlıdır. İletişim uydularının tatmin edici bir düzeyde çalışması için uydu uygun bir yörüngede ve noktada olmalı, uydu sinyal ve frekansları karışmamalı ayrıca uydu dışarıdan gelebilecek olan tehditlere karşı da korunmuş olmalıdır. Dışarıdan gelen bu tehditler arasında ilk akla gelenlerden biri enkazlardır. Ancak konuya girmeden önce uzay araştırmalarına katılan ve uydu sahibi olan ülkelerin sayısının artmasının yol açtığı sorunlar, bunun sonucunda GEO pozisyonlarında ortaya çıkan azalma ve rekabete değinmek gereklidir. Bu durum artan uydu sayısı sebebiyle uydu frekanslarında ortaya çıkan karışmaların da artmasına yol açmaktadır. Keza daha önce de değinildiği gibi uzay enkazları da mevcut durumu daha kötüleştirmektedir.

Yörüngesindeki Uydu Konumları ve Frekanslar Sorunu

Radyo frekansları ve yörüngedeki uydu pozisyonları birbiri ile yakından alakalıdır. Birbirinden bağımsız düşünülemeyen bu iki konu uydu iletişimi için de önemlidir. Zira radyo frekanslarının sadece belli bir aralığı uydu iletişimi için uygundur. Radyo spektrumunda toplamda 3 Milyardan fazla frekans vardır ancak bu frekansların %2'sinden daha azı teknik sınırlamalar ve düzenlemeler yüzünden kullanıma uygundur ve bu sınırlı spektrum da yörüngedeki uydular tarafından değil ayrıca yerdeki ve yörüngedeki diğer uydu hizmetleri tarafından da kullanılmaktadır (Jakhu ve Singh, 2009:79). Bu da uygun haberleşme bantlarının hızla tükenmesine veya rezerve edilmesine sebep olmaktadır. Bu yüzden bu alanda ciddi bir rekabet hüküm sürmektedir. Bir uydunun yerle senkronize uçuşu onun 24 saat aynı nokta üzerinde asılı kalmasını sağlamaktadır. Bu da bir uydunun en çok kullanılan uydu olmasını beraberinde getirmektedir (Jakhu, 2007: 175). Ancak bu durumda karşılaşılan temel kısıt; sınırlı sayıdaki uydunun aynı anda belirli bir bölge üzerinde, birbirlerine tehdit olmadan ve radyo frekanslarını bozmadan bulunabilmektedir (Jakhu ve Singh, 2998: 79).

Uydunun görünürlüğü ve etkinliğini belirleyen nokta bulunduğu yörüngedir. Yörüngeler de üç kısımda incelenmektedir: Alçak Yörünge (Low Earth Orbit-LEO), Orta İrtifa (Medium Earth Orbit) ve Yer ile Senkronize Yörünge (Geostationary Earth Orbit-GEO). Yer ile Senkronize Yörünge, yörüngedeki uzay aracının Ay, Dünya ve diğer gökcisimlerinin çekim güçlerinin etkisiyle yeryüzündeki bir nokta üzerinde sabit kalmasını sağladığı bölgedir (Arnopoulos, 1982: 216). Ortalama olarak Dünya'nın Ekvator düzlemi üzerinde 35.786 km yüksekte yer alan ve 42.164 km çapında bir yörüngedir (Finch,1986: 789 ve 795). Uydu hizmetlerinin en uygun ve verimli şekilde verilmesini sağlayan bu yörünge için tüm devletler rekabet etmektedir" (Galeriu, 2018). Bu mesafeye rağmen, yukarıda da ifade edilmiş olduğu üzere bu alanda sınırlı sayıda uydu istihdam edilebilmektedir. Bu sınırlandırmanın sebebi uydunun yörüngede bulunduğu konumda, elektromanyetik spektrumda sadece belli bir radyo frekansını kullanabilmesidir. Sinyal karışması olmaması için bu radyo frekansları birbirinden farklı olmalı ve uyduların arasında ise en az 18 km mesafe olmalıdır. Tüm bu sayılanlar sonucunda Yer ile Senkronize Uçuş bölgesinde toplam bulunabilecek uydu sayısı 2.000 ile sınırlanmaktadır (Gehrig, 1976: 267-268; Gorove, 1979: 445; Arnopoulos,1982: 216; Arnopoulos, 1983: 288).

Gerek LEO gerekse de MEO'daki uydular GSM kullanımı için en iyi ve uygun hizmeti sağlamaktadır. Ancak bu ikisinin avantajı azalmaktadır zira GEO'daki uydular da gelişen

teknoloji sayesinde aynı hizmetleri sunmaya başlamıştır. Bu da uzaydaki dengelerin değişmesine neden olmaktadır (Peterson, 2003: 413-438; Guo, 2018: 181-205; ESA, 2020).

Uyduların kullandığı radyo frekansları ile yörüngedeki konumları hem kanunen hem de uygulamada kıt kaynaklar arasındadır. 1973 yılından beri International Telecommunications Union (ITU) dünya yörüngesindeki uydu konumları ve tahsisli radyo frekanslarını sınırlı doğal kaynak olarak tanımlamaktadır (Jakhu ve Singh, 2009: 79; Galeriu, 2018). Burada kullanılan "sınırlı" tabiri ile kastedilen belirli radyo frekansları ve yörünge konumlarının birbirlerine tehdit oluşturmadan, sınırlı ve belirli bir sayıda uydu istihdam edebileceğidir. ITU bu kullanımı düzenlemeye çalışmaktadır ancak teknolojik gelişmeden münezzeh olarak bu sayılanlar sınırlı doğal kaynak statüsünde kalmaya devam etmektedir zira teknolojik gelişme dahi mevcutta kullanılan radyo frekansı ve yörüngedeki uydu konumlarının çoğalmasını sağlamamaktadır. Zira her yıl en az 400-500 arası yeni network sistemi talebi gelmektedir. Bu yüzden de bu alandaki rekabet devem etmektedir (Jakhu, 2007: 176; Galeriu, 2018).

Gelişen teknoloji sonucunda uydu iletişimine olan talep ve avantajlı radyo frekansları ve uydu yörüngeleri için var olan rekabet artmaya devam etmektedir. Yörüngedeki uyduların aşırı yoğunluğu ise iletişim ve iletişim şirketleri konusunda yaşanan patlama ile doğrudan irtibatlıdır. Gelişmeye devam eden bu pazarın büyüklüğü 2004 yılında 103 Milyar Dolar iken 2010 yılında 158 Milyar Dolara çıkmıştır. Bu yüzden uzay araştırmaları ve sanayisinin en önemli bileşeni iletişim hizmetleri olmuştur ve bu segment hızla büyümeye devam etmektedir. İletişim hizmetlerinde fiber optik teknolojisinin artan kullanımı ve wireless teknolojileri uydu iletişimine olan talebi azaltmamaktadır. Aksine uydulardan sağlanan HD Tv, mobil iletişim, geniş bant internet ve dijital uydu radyo hizmetleri talebi daha da artırmaktadır (Koprowski, 2005, 2006).[2]

Uydular sadece ülkelerin milli ihtiyaçları için uzaya gönderilmemektedir. Bu hizmetten yabancı ülkeler ve üçüncü taraflar da faydalanmaktadır. Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) 1995 yılından beri yürürlükte olan Hizmet Ticareti Genel Anlaşması- General Agreement on Trade Services (GATS)'a 15 Şubat 1997 tarihinde Agreement on Basic Telecommunications da eklenmiştir (WTO, 1997, Sherman, 1997: 354-374; Spector, 1998: 217-222; Dinçer ve Çakmak, 2008: 138; Guermazi, 2013). GATS genel olarak ülkelerin iç pazarlarının dünyaya açılması, rekabetin teşviki ve koruyucu yasaların kaldırılmasını öngören, uluslararası hizmet ticaretine ilişkin temel kavram, kural ve ilkeleri ortaya koyan ilk çok taraflı anlaşmadır (Ongun, 1997: 355). Antlaşma telekomünikasyon-iletişim de dâhil olmak üzere, tüm sektörleri kapsamaktadır. Bu antlaşma kapsamında ülkelerin iç pazarları tüm DTÖ üyesi olan ülkelere de açık olmalı ve yabancı ülkelere ait olan şirketler ayrımcılıktan muaf olmalıdır. Bu düzenlemeler çerçevesinde bazı ticari uydular yabancı ülkelerin ülke içi iletişim hizmetlerine destek sağlamaktadır. Örnekle açıklamak icap ederse; Endonezya şirketi olan Asian Cellular Satellite System (ACeS), Çin, Hindistan ve Sri Lanka'da cep telefonu hizmeti sağlamaktadır. Benzer şekilde Intelsat ve PanAmsat sistemleri de Asya-Pasifik bölgesine hizmet sağlamaktadır (Peterson, 2003: 413-438; Jakhu, 2007: 177-178).

Mevcutta uzay araştırmaları ile ilgilenen ülkeler kendi uydularının sayılarını artırmaktadır. Aynı zamanda uzay yarışı ve uzay araştırmalarına katılmak isteyen ülkelerin de sayısı artmaktadır. Şu anda mevcutta 70'den fazla ülkenin uzayda kendi uydusu vardır (Zappone vd., 2019). Bu kapsamda özellikle gelişmekte olan ülkeler de kendi uzay programlarını ve uydularını geliştirme arzusundadır. Bunun en canlı kanıtı da 2000 yılından sonraki on yıllık sürede en az 10 tane yeni uzay ajansının kurulması ve faaliyete geçmesidir (Jakhu, 2007: 178).

[2] "2019 yılı rakamlarına göre Uydu TV hizmetleri tek başına uydu hizmetlerinden elde edilen gelirin %75'ini sağlamıştır" (Braun ve Braun, 2021: 505-529).

Uydu radyo frekansları sadece sivil amaçlı olarak kullanılmamaktadır. Askeri amaçlı olarak kullanımları da mevcuttur. Bu yüzden gelişen teknoloji sonucunda radyo frekanslarının askeri amaçlı olarak kullanımı da artmaktadır. İç çatışmalar veya uluslararası krizlerde ve terörle mücadelede anlık, güvenilir, etkili bir iletişime ihtiyaç duyulmaktadır. Uydular bu iş için en uygun araçlardan birisidir. Afganistan'ın ABD tarafından 2001, Irak'ın da 2003 yılındaki işgali sırasında ve bu ülkelere yerleşen koalisyon güçlerinin operasyonlarının desteklenmesi adına oldukça büyük bir uydu frekans ve dalga boyu özel kullanım amaçlı olarak tahsis edilmiştir. Bu yüzden 2002-2007 yılları arasındaki dönemde askeri amaçlı kullanım tüm uydu tabanlı hizmetlerden elde edilen gelirin neredeyse yarısını (%46) oluşturmuştur (Galace, 2006). Bunun sonucunda ise sivil kullanıma ayrılan radyo frekansları azaltılmıştır. Bunun sonucunda bu hizmetin kullanıcıya olan maliyeti artmıştır (Jakhu, 2007: 179). Günümüzde uydu kapasitesine yönelik artan bir talep vardır ve bunun gelecekte daha artacağı görülmektedir. Bu da daha fazla radyo frekansı ve yörüngedeki uydu pozisyonlarının kullanıma açılmasını dayatmaktadır. Ancak bu da sadece teknolojik gelişme ile çözülebilecek bir sorun değildir. Teknik çözüm olarak uyduların arasındaki mesafelerin azaltılması yörüngede daha fazla uydu istihdamı için en uygun ve hızlı çözüm olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada önerilen çözüm uydular arasında var olan 9' açının 5, hatta 2' düşürülmesidir. Ancak bu mesafe düzenlemesinde uydunun kullandığı frekansın, uydunun sağladığı hizmetlerin özellikleri ve hizmet verilen bölgelerin konumları mutlaka dikkate alınmalıdır. Ancak bu durumun kaçınılmaz sonucu yüksek frekanslı sinyaller yüzünden frekans ve sinyal karışmasının artmasıdır (Jakhu, 2007: 179).

Yukarıda da değinildiği üzere, radyo frekansları ve yörüngedeki uydu konum noktalarına artan talep yüzünden artan bir sinyal karışması sorunu da vardır. Bunun sonucunda taraflar veya ülkeler arasında anlaşmazlıklar çıkmakta, sinyal karıştırma veya bozma gibi yöntemlere başvurulmaktadır. Bu noktada uluslararası işbirliğinin önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Ayrıca düzenleyici bir örgüt, kurallar ve otoriteye ihtiyaç belirginleşmektedir.

Soruna Çözüm Arayışları

Radyo frekanslarının kullanımı ve uydu yörüngelerini düzenleyen uluslararası antlaşmalar çoğunlukla ITU kapsamında ortaya çıkmıştır. Bu da gayet normal bir durumdur zira ITU, Birleşmiş Milletler'in en eski uzmanlaşmış kurumlarından biridir (Schuster, 2014: 57-61). Merkezi Cenevre'de bulunan ITU'ya 193 ülke ve 900'den fazla araştırma kurumu ve özel şirket de kayıtlıdır (Cordell, 2020). ITU üyesi olan ülkelerden radyo frekansı ve yörüngede konum taleplerini sınırlandırmaları beklenmektedir. Bu noktada uydu hizmetlerini sağlayacak asgari düzeyin aşılmaması ve eldeki kaynakların rasyonel, verimli ve ekonomik olarak kullanımı noktasında dikkatteki olunması istenmektedir. Bu sayede tüm ülkelerin bu sınırlı kaynaklara ve onların sağladığı imkânlara ulaşım ve erişimi garanti altına alınmış olacaktır. Uydu radyo frekansları ve uydu yörüngelerinin rasyonel bir şekilde kullanımına vurgu yapılırken ITU kuruluş belgesinin 44. Maddesinin 2. Bendi hizmete erişimde eşitlik konusunda hiçbir garanti verilemeyeceğini ifade etmektedir. Bu durumun tek istisnası ise Radyo düzenlemesinin kabul edilmesidir ancak bu da oldukça uzun ve zahmetli bir süreçtir. Bu durumun bir diğer istisnası ise iki frekans aralığını kullanan iki hizmetle ilgili yapılacak olan paylaşım planı hazırlanmasıdır. Bunlardan ilki 12 GHz bandında yayın yapan Broadcasting Satellite Services (BSS) ve onun irtibatlı feeder linkleri, ikincisi ise 6/4 ve 14/11 GHz bantlarında yayın yapan Fixed Satellite Services (FSS)'dir (Braun ve Braun, 2021: 505-529). Bu planlamalarda uydunun yörüngedeki konumları ve radyo frekansları tüm devletlere eşit bir şekilde paylaştırılmış, bu paylaşımda da ihtiyaçları gözönünde tutulmuştur. Ancak bu türden planlamalar tamamıyla istisnaidir ve ITU üyesi devletlerin egemenliklerinde sınırlamalara yol açabileceğinden yaygın bir kabul görmemektedir (Jakhu, 2007: 180).

Teoride tüm devletler uyduların yörünge konumlarını ve radyo frekanslarını seçmede serbesttir Sgobba ve Allahdadi, 2013: 411). Keza 1967 tarihli OST'ye göre de dış uzayın keşfi ve kullanımı konusunda da tüm devletler özgürdür (Lyall ve Larsen, 2009: 59). Bu hakkın uygulanmasında ise ITU tarafından daha önce verilen radyo frekansları ve uydu konumlarına tehdit oluşturulmaması temel kriterdir. Bu yüzden bu uygulama bir kural haline gelmiştir: "İlk gelen, ilk kullanır-first-come, first served" (Jakhu ve Singh, 2009: 83 ve 87; Galeriu, 2018). Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse; bir devlet uydu üzerinden iletişim hizmeti tesis etmeyi istediğini beyan ettiği zaman, o devletin radyo frekansları ve uydu konumları daha sonra gelecek olan devletlerin talepleri ve zararlı müdahalelerine karşı muhafaza altına alınmaktadır. ITU'ya yapılan müracaat bu durum teyidi olarak kabul edilmektedir. Radyo frekansları ve uydu yörüngelerinin tescili bir zorunluluktur zira devletlerin bu konudaki haklarının ITU'nun Master International Frequency Register'a kayıt olmaları sonrasında somutlaştığı kabul edilmektedir (Jakhu, 2007: 180-181).

Uydu hizmetleri için radyo frekansı ve yörüngede konum tahsisi sistemi ilk kez 1963 tarihli ITU Extraordinary Administrative Radio Conference'da kabul edilmiş ve günümüze kadar da değişmeden gelmiştir. Ancak ilk olarak 1865 yılında telgraf haberleşmesini düzenlemek ve koordine etmek amacıyla kurulan ITU'nun kuralları ve düzenlemelerinin artık zamanın ihtiyaçlarına cevap verme noktasında yetersiz kaldığı yönündeki eleştiriler artmaktadır. Zira ITU ulusüstü bir örgütlenme değildir ve kurallarını egemen devletlere cebren dayatacak mekanizmalar ve örgütlenmelerden de yoksundur (Jakhu ve Singh, 2009: 88; Schuster, 2014: 57-61).

Uzayda Yörünge ve Frekans Sıkışıklığı

Radyo frekansı ve dünya etrafındaki uydu yörüngelerinin yönetimi ile ilgili problemler arasındaki en önemlilerinden birisi frekans ve yörünge sıkışıklığıdır. Radyo frekansı ve yörünge pozisyonu seçim ve kullanma serbestisi devletlerin ITU'ya üye olmalarından sonra soruna yol açmaktadır. Mevcuttaki sistem ilk gelen, ilk kullanır prensibi çerçevesinde çalıştığı için uzay yarışı ve araştırmalarında var olan bir dizi ülke yörüngedeki avantajlı noktaları ele geçirmek için yarışa girmiştir. Bu noktaları ele geçirmek için her zaman gerçek veya faal bir uyduya da ihtiyaç duyulmamaktadır. Bu amaçla kullanılan uydulara Kâğıttan Uydular-Paper Satellites adı verilmektedir. Kâğıttan Uydular ciddi bir sorun haline gelmiştir zira yörüngedeki araç yoğunluğunu artırmaktadır. Keza uzay yarışına sonradan dâhil olan ülkelerin yörüngedeki pozisyonlara erişimini de engellemektedir (Jakhu ve Singh, 2009: 83). Bu uygulama sebebiyle ITU kayıt sistemi de tıkanmakta ve başvuru işleminin sonuçlanması 3 yıldan fazla sürebilmektedir (Jakhu, 2007: 181-2). Öyle ki ITU'ya bir keresinde yapılan 1300 başvurudan 1200'ü Kâğıttan Uydu başvurusu olmuştur (Jakhu, 2007: 182). Bu yüzden Kâğıttan Uyduların başvurularını azaltmak için aşağıda sayılan üç önlem alınmıştır:

- Kaydedilen uydu sistemlerinin hizmete alınma sürelerini kısaltmak,
- Başvuran devletlerin uydu ağı kurma ihtiyacının ne derecede önemli ve ciddi olduğunu ispatlamaları zorunluluğu getirmek,
- Finansal düzenlemeler yapmak.

Uyduların hizmete alınma sürelerinin kısaltılması konusunda daha önce başvuru ve kayıtlı uydunun hizmete alınması arasındaki süre için belirlenmiş bir zaman süresi olmamıştır. Bu da devletlerin uyduların yörüngedeki konumlarını ve radyo frekanslarını kaybetme korkusu olmadan sürekli olarak muhafaza etmelerini sağlamaktadır. Bu yüzden ITU bu durumun önüne geçmek için "Kullan veya Kaybet" olarak özetlenebilecek bir prensip getirmiştir. Bu kapsamda 7 yıllık bir süre belirlenmiştir. İlgili taraflar 7 yıllık sürenin dolmasına 3 ay kala son kez ikaz edilmektedir. Bu süre içerisinde yörüngedeki pozisyona bir uydu yerleşmediyse başvuru yapan ülke kendisine tahsis edilen uydu konumu ve radyo frekansları üzerindeki haklarını

kaybetmektedir. Ancak ITU radyo düzenlemeleri tahsis edilen frekansın kullanılmaya başlanması için bir süre öngörse de kullanılmaya başlayan frekanslar ve uydu pozisyonları için bir süre sınırlaması yoktur (Jakhu, 2007: 182).

Başvuran devletin uydu ağına olan ihtiyacını ispatlama zorunluluğunda ise uydu ağı kurmanın kendisi için ne derece acil ihtiyacı olduğunu ispatlamak zorundadır. Bu konuda hazırlanan enformasyon ITU'nun Radyokomünikasyon Bürosuna teslim edilmelidir. Büro daha sonra ihtiyacın aciliyeti üzerinde bir inceleme yapmaktadır. ITU'nun radyo düzenlemeleri, devletlerin ITU'ya başvurudan önce Büroya genel bir bilgi vermelerini talep etmektedir. Bu bilgiler International Frequency Information Circular (IFIC)'da yayınlanmaktadır (Jakhu, 2007: 182-183).

Finansal Önlemler konusuna gelince, ITU'ya uydu ve radyo frekans tahsisi başvurusunun devletlere mali külfeti olmaktadır. ITU bu noktada uydu konum tahsis başvuruları için başvuru harcı alma yoluna gitmiştir. Bu yaklaşım serbest piyasa ekonomisi ile uyumludur ve "Kullan-Öde" şeklinde ifade edilmektedir. Uydu frekans ve yörünge konum başvuruları için harç alınması uygulamasını ITU 7 Kasım 1998'den beri sürdürmektedir. Bu amaçla ITU Konseyi farklı uydu sınıfları için farklı başvuru listesi yayınlamıştır. Ancak birkaç ITU üyesi ülkelerden bazıları başvuru harçlarını ödemekten imtina etmektedir. Bu durum 2006 yılında yapılan konferansta gündeme gelmiştir. Ancak sorun çözülememiştir ve başvuru harçlarının ödenmesi ve ödenmemesi konusunda ITU Konseyi yetkilendirilmiştir. ITU'nun tüm bu düzenlemelerle ulaşmak istediği amaç, maliyetleri ve başvuru harçlarını kontrol altında tutmaktır. Fakat daha önce de ifade edildiği üzere ITU'nun radyo frekans düzenlemeleri ile gerçekleştirmek istediği şey devletlerin uyu yörünge konumlarını ve radyo frekanslarını kullanmaya başlamasından sonra bu kullanımları belirli bir süre ile sınırlandırmaktır. (Jakhu, 2007: 183-184).

Uydu Frekans Karışması

Uydu radyo frekanslarının artan şekilde karışması yörüngedeki artan uydu sayısı ve sabit kalan radyo frekans spektrumu sebebiyle her geçen gün artmaktadır ve bu durum uydu operatörlerini düşündürmektedir. (Tanner, 2003). The Satellite Users Interference Reduction Group (SUIRG) yılda 4.000'den fazla frekans karışması şikâyeti geldiği bilgisini vermektedir. Ancak bundan daha fazlası resmi raporlara girmemekte ve şikâyet olarak yansımamaktadır. Örneğin 2005 yılında sadece 1.282 frekans karışması şikâyeti gelmiştir ve çoğu Kuzey Amerika kaynaklıdır. SUIRG raporlarına göre The Cable and Satellite Broadcasting Association of Asia (CASBAA) ve Asia-Pacific Broadcasting Union durumu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu raporlara göre Asya gibi yörüngedeki sıkışıklığın fazla olduğu bölgeler frekans karışmasının ana kaynağıdır. Zira kalitesiz bir şekilde yapılan uplink ekipmanları, yetersiz bakım-onarım ve kullanıcılar için yeterli destek ve eğitim vermeyen kurum ve kuruluşlar bu durumu daha da kötüleştirmektedir (Jakhu, 2007: 185-186).

Radyo frekanslarına askeri amaçlar için de artan talep uydu sinyallerinin bozulmasını, hatta karıştırılması olaylarını artırmaktadır (Jakhu, 2007: 186; Jakhu ve Singh, 2009: 85). Ancak ITU'nun iki veya daha fazla devlet arasında bu sebepten çıkacak anlaşmazlıkların çözümü için bir mekanizması yoktur. ITU radyo frekans düzenlemeleri bu türden sorunların çözümünde devletlerin işbirliğine gitmesini öngörmektedir. ITU'nun Radyokomünikasyon Bürosu sadece ilgili tarafların talep etmesi halinde müdahil olmaktadır. Ancak Büronun tek yaptırımı ilgili devletlerden gelen talep üzerine sorunu analiz etmek ve taraflara tavsiyede bulunmaktır. Bu yüzden Büronun çok fazla bir etkisi ve ağırlığı bulunmamaktadır.

1970'li yıllarda Kanada ve Avustralya kendi GEO iletişim uydularını fırlatmaya karar vermiştir. Bu kararlarının ardında yatan sebep ise ülke genelinde uzay-uydu merkezli hizmetleri daha etkin bir şekilde sağlayabilmek için yörüngedeki stratejik konumları işgal etmektir. Uydu

hizmeti sağlamak için gereken avantajlı konumların elde edilmesi için süregiden yarışta gelişmiş ülkeler ve büyük şirketler ile gelişmekte olan ülkeler arasında anlaşmazlıklar çıkmıştır. Bu anlaşmazlıklar artarak devam etmektedir.

Telekomünikasyon alanında artan rekabet yüzünden neredeyse hemen her ülkede telekomünikasyon işlerini düzenleyen kanunlar ihdas edilmiştir. 1990'lı yılların başında bu alanda sadece 13 düzenleyici kurum var iken bu rakam 2005 yılında 120'yi geçmiştir. Düzenleyici kurumların sayıları artmış olsa da yetki ve yaptırımları konusunda çok cüz'i bir değişim yaşanmıştır. Genellikle mevcut yasal ve düzenleyici mekanizmalar kurumların yetkilerini ve yaptırımlarını açıkça tanımlamamış, belirsiz bırakmıştır. Keza devletler de bu kurumlara yeterli mali, fiziki imkânları sağlamamakta ve personel desteği vermekten geri durmaktadır. Bu yüzden bazı ülkelerin resmi kurumları anlaşmazlıklara müdahil olmada yetersiz kalmaktadır (Jakhu, 2007: 187).

Uzaydaki Enkazlar

Uzayın artan şekilde kullanımı ve devredışı bırakılan uzay araçları uzaydaki enkaz oluşumunun ana kaynaklarından biridir. Oluşan bu enkazların birçok farklı formu ve boyutu vardır ancak genelde uzay araçlarından fırlayan parçalar, vidalar, civatalar, güneş panelleri, boya ve kaplama parçaları ve katı yakıt parçalarından oluşmaktadır. Bunlara terk edilen uydular ve nükleer reaktör çekirdekleri de dâhildir. Hatta aralarında astronot eldivenleri dahi bulunmaktadır (Wei-Haas, 2019; Zappone vd., 2019; Aytekin, 2019). Bu yüzden her uzay görevi mutlaka enkaz yaratmakta ve uzaydaki enkaz miktarını artırmaktadır demek yanlış olmayacaktır (Dartnell, 2022; Subramaniam, Tenjarla ve Davenport, 2023). Keza ASAT silah testleri de yüzlerce enkaz parçası oluşturmaktadır (Jakhu, 2007: 190). Uzaydaki enkazların müsebbibi öncelikle büyük güçlerdir. Öyle ki ABD ve Rusya Federasyonu ikilisi tek başına uzaydaki enkazların %80'inden sorumludur (Jakhu, 2007: 190).

Bu enkazların soruna yol açmaması için U.S. Space Surveillance Network boyutu 10 cm büyük olan 30.000 insan yapımı parçayı izlemektedir (Sample, 2022). Ancak boyutları 1-10 cm arasında olan 500.000'den fazla parça vardır (Wei-Haas, 2019; Aytekin, 2019; Subramaniam, Tenjarla ve Davenport, 2023). Boyutları 1 cm'den küçük olan parça sayısı ise 1 milyondan fazladır (Malhotra, 2015). Büyüklüğü 1 mm daha küçük olan parça sayısı ise 100 Milyon civarındadır (Sample, 2022). Uzaydaki tüm enkazın toplam ağırlığının 9.000 metrik tondan fazla olduğu tahmin edilmektedir (Subramaniam, Tenjarla ve Davenport, 2023). İzlenen enkaz parçalarının %40'ının uzay araçlarından kopan parçalar olduğu tahmin edilmektedir (Lovgren, 2006). Bu türden enkazın sayısında uzay araştırmalarının artması ve bu alana ticari şirketlerin de dâhil olması sebebiyle artış vardır (Krisko: 2007: 8).

ASAT testleri de enkaz oluşumunu hızlandırmaktadır. 11 Ocak 2007 tarihinde Çin bir ASAT testi gerçekleştirmiş, yerden fırlatılan orta menzilli bir balistik füze aracılığıyla, ASAT silahı ile 800 km yükseklikte uçan kullanım dışı bir meteoroloji uydusu vurulmuştur. Vurulan uydudan dağılan binlerce parça 200 ile 3.800 km arasında kalan yükseklikte oldukça geniş bir alana dağılmıştır. Bu test NASA'nın uzay enkazları konusundaki en tecrübeli uzmanlarından birisi olan Nicholas Johnson'a göre son 50 yılda yaşanan en kötü uydu parçalanmasıdır (Morring, 2007). Çin'in ASAT testi ayrıca uluslararası bir kriz haline gelmiş ve Avustralya, Kanada, Hindistan, Japonya, Tayvan ve ABD test ile ilgili memnuniyetsizliklerini ifade etmiştir. Ayrıca test sonucunda ortaya çıkan enkazın ticari uydular açısından yol açacağı tehdide de dikkat edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Benzer endişeyi Intelsat yöneticisi David McGlade'de paylaşmıştır (McGlade, 2007: 27). Durumu daha da ciddileştiren ise uyduların 10 cm'den büyük olan enkaz parçalarına karşı etkili bir şekilde korunamayacağı iddiasıdır. Daha da önemlisi ise 10 cm'den küçük olan enkaz parçaları da yerden tam anlamıyla takip edilememektedir. Ek olarak LEO'daki enkaz bir süre sonra yerçekimi ve sürtünmenin etkisiyle

yavaşlamakta ve atmosfere girip yok olmaktadır ancak MEO ve GEO yörüngelerindeki parçalar bu etkilerden uzak oldukları için yörüngede yüzlerce yıl kalabilecekleri tahmin edilmektedir (U.S. National Research Council, 2007: 30).

Üzerinde bir dizi çalışma yapılan uzaydaki enkazlarla ilgili birkaç olay ve bir kayıtlı çarpışma mevcuttur (Anz-Meador, 2000). Arianne 16 roketinin üçüncü kademesinin 24 Temmuz 1996'da Fransız ordusunun CERISE mikro uydusu ile çarpışması olayıdır. Çarpışma sonrasında CERISE uydusu devredışı kalmıştır. Bu sayılan durumlara ek olarak ABD uzay mekiği uçuşları, Hubble teleskobu ve Uluslararası Uzay İstasyonu-International Space Station (ISS) pek çok kez uzayda başıboş dolaşan enkazlar sebebiyle hasar almıştır. Çin'i ASAT silahları geliştirmeye çalıştığı için eleştiren ABD'nin kendisi de daha önceki bir tarihte, 1985 yılında bir ASAT denemesi yapmıştır. Bu test sonrasında oluşan ve kataloglanan 250 parçadan bazıları ISS 1,3 km yakınına kadar gelmiştir. Bu test sırasında oluşan parçaların en sonuncusu ancak 2002 yılında yörüngeden çıkmıştır (Jakhu, 2007: 192).

Uzay araştırmaları sonucunda oluşan bu enkazların aktif ticari veya askeri uydularla bir kriz anında çarpışması, CERISE örneğinde olduğu gibi, ciddi bir gerginliğe yol açacaktır. Zira enkazlar sadece uzay araçlarına zarar vermemektedir. Dünyaya düşmeleri halinde yeryüzünde de hasara yol açmaktadır. Buna en güzel örnek Sovyet nükleer uydusu Cosmos 954 olayıdır. 1978 yılında fırlatılan askeri keşif uydusu olan Cosmos 954 alçak irtifada istihbarat ve keşif görevleri için tasarlanmıştır. Bu irtifada güneş panellerinin sürüklenmeyi arttırması sebebiyle ihtiyaç duyduğu elektriği sağlamak için küçük bir nükleer reaktörle donatılan uydu fırlatılmasından kısa bir süre sonra kontrolden çıkmış ve atmosfere girerek Kanada'nın kuzey bölgesine düşmüş, büyük bir alanın kirlenmesine yol açmıştır (Schwartz ve Berlin, 1982: Lee ve Sproule, 1989: 273-279; 677; Dart, 2022). Zira özellikle ABD savaş gemileri takip edebilmesi için gereken radar ve radyo ekipmanına enerji sağlamak için konulan reaktörde 50 kg zenginleştirilmiş uranyum bulunmaktadır (Cohen, 1984: 79). Bu durum da bu ve benzeri kazalar ve ürettikleri enkazın ciddiye alınmasını gerektiğini göstermiştir. Bu noktada gerek uzayda gerekse de dünya yüzeyinde önemli bir tehlikeye yol açan bu enkazlardan kurtulmak için kullanılacak en önemli yöntem olarak atmosfere kontrollü girip yanmalarının sağlanması olarak ortaya çıkmaktadır (Whitlock, 2006: 4). Ancak uzaydaki enkaz miktarındaki düzenli artış enkazların azaltılmasına yönelik yeni önlemlerin ve teknolojilerin geliştirilmesini hem zorlaştırmakta hem de zaruri hale getirmektedir. Zira bu teknolojilerin geliştirilmesinde yaşanacak gecikmeler gelecekteki uzay operasyonlarının riske girmesine yol açacaktır.

Enkazlar ve Hukuki Statüleri

Uzayda yapılan ASAT testleri sadece uzayın silahlandırılmasının önlenmesi konusunu değil, ayrıca dış uzayın nasıl güvenli ve tehlikelerin asgari düzeye indirildiği bir bölge haline getirileceği konusunu da gündeme taşımıştır. Bu noktada tüm dikkatler haliyle uzay hukuku ve bu hukukun avantajları ve dezavantajları konusuna yönelmektedir. BM Genel Kurulu, Committee on Peaciful Uses of Outer Space (COPUOS) vasıtasıyla 5 tane uluslararası uzay antlaşması hazırlamış ve yürürlüğe sokmuştur. Uzaydaki enkazlar konusu bu ile ilgili olarak bu antlaşmalardan ikisi; 1967 tarihli Dış Uzay Antlaşması-Outer Space Treaty (OST) ve 1972 tarihli Sorumluluk Antlaşması-Liability Convention doğrudan ilgilidir. 1967 tarihli olan OST'ye göre uzaya araç gönderen devletler, kendi aracının bu faaliyet sırasında başka ülkelere verdiği zarardan uluslararası alanda da sorumludur. Bu zararın araç dünya üzerinde veya yörünge uçuşu sırasında meydana gelmesi durumunda ilgili devlet tarafından tespiti ve tazmini istemek yeterlidir ve bu konuda başka bir ispata gerek yoktur. Ancak bu durum dış uzayda iken değişmektedir. Araç dış uzaya çıktıktan sonra meydana gelen bir zararda fırlatıcı devlet sadece durum somut delillerle ispatlandıktan sonra verdiği zarardan sorumlu olmaktadır (Finch,1986: 792-794; Jakhu, 2007: 193-194). Bu durum ve beraberinde getirdiği tartışmalarla ilgili olarak

“Uzay Objesi” terimi de ortaya çıkmıştır. Bu terimle ifade edilen ise uzay araçlarının bütünleyici parçaları, fırlatma araçları ve diğer parçaları kast edilmektedir (Cheng, 1997; Gangale, 2018: 264; Gupta, 2019: 223-248; Schmalenbach, 2022: 523-536).

Uzay araçlarının aynen deniz ve hava araçlarında olduğu gibi bandıra kaydı vardır. Bu kayıt ilgili devlete araç üzerinde egemenlik ve kontrol hakkı tesis etmekte ve bunu tescil etmektedir. Ancak aynı şey uzaydaki enkazlar için haliyle geçerli değildir. Zira enkaz tabiri ile kastedilenler için uluslararası genel kabul görmüş bir tanım yoktur. Bu yüzden de enkazlar uzay objesi midir sorusu ortaya çıkmaktadır. Uzay enkazları hakkında birden çok tanımın olması ise bu sorunun cevaplanmasını oldukça zorlaştırmaktadır. Ancak yukarıda da ifade edilmiş olduğu üzere uzay araçlarının bütünleyici parçaları da onunla aynı statüdedir. Faal olmayan ölü bir uydu uzay objesi olmaya devam etmektedir. Bu yüzden bunların parçaları da uzay objesi olarak değer kazanmaktadır (Jakhu, 2007: 194).

Mevcut uluslararası uzay hukuku, buna 1967 tarihli OST ve 1972 tarihli Sorumluluk Antlaşması da dâhildir, uzay enkazlarını tamamen ve etkili bir şekilde düzenleyip, tasnif edememektedir. Bu durum devletlerin uzay araştırmaları sırasında yeni enkazlar oluşturmaları ile daha da ciddi bir hale gelmektedir. Bu yüzden oluşturulan hukuki metinlerde de devletlerin uzay faaliyetleri sırasında enkaz oluşumunu en aza indirmek için gerekli önlemleri almaları, uzay faaliyetleri sırasında diğer devletlerin uzay araçlarını ve araştırma faaliyetlerini tehdit edebilecek durumlar ve olaylardan kaçınmalarının önemine vurgu yapılmaktadır. Bu noktada bir devlet ASAT testi düzenleyecek olursa OST’nin 9. Maddesini ihlal etmiş olacağına dikkat çekilmektedir. Bu konu ile ilgili hassasiyet özellikle Çin’in artan uzay araştırmaları sonrasında artmış gözükmektedir. Bu yüzden uzay araştırmaları yapan devletler faaliyetleri esnasında diğer devletlerin uzay faaliyetlerine tehdit oluşturabilecek durumların oluşmasına sebebiyet vermemek için uluslararası işbirliği ve danışma mekanizmalarına önem vermeli ve bu mekanizmalar içerisinde olmalıdır. Yine bir devlet başka bir devletin uzay araştırmalarının kendi uzay araştırmalarını ve uzayın barışçı amaçlarla kullanımına engel teşkil edeceğine kani olursa görüşme talep edebilmektedir (Jakhu, 2007: 194).

Uzaydaki enkazların miktarı arttıkça bu konudaki hassasiyetler de artmaktadır. Bu durum uzay araştırmaları yapan devletleri yeni enkaz üretimini önlemek için ulusal ve uluslararası politikalar geliştirme konusunda cesaretlendirmiştir. Ancak uluslararası düzeyde uzay enkazlarından kaynaklanan sorunların dikkate alınmaya başlanması için 1980’li yılların başlarına kadar beklemek gerekmiştir. Bu konu ilk kez 1982 yılında toplanan UNISPACE-2 Konferansında uluslararası toplumun gündemine gelmiştir. 1988 yılında BM Genel Kurulunda yapılan görüşmede uzay enkazlarından kaynaklanan tehdidin ciddiyeti resmen kabul edilmiştir. Bundan 5 yıl sonra, 1993 yılında COPUOS uzay enkazları ile mücadeleyi resmi programına dâhil etmiş ve bir yıl sonra, 1994 yılında COPUOS’un Bilimsel ve Teknik Altkomitesi uzay enkazları konusuna ilk kez öncelik tanımıştır. Bu gelişmeleri takiben 1999 yılında UNISPACE-3 Konferansı toplanmış ve uzay enkazları ile mücadele ile ilgili BM’ye tavsiyede bulunma kararı almıştır (Jakhu, 2007: 195).

Son söz olarak, uzay enkazları konusunda ilk başlarda uzay araştırmaları yapan devletler faaliyetlerinin kısıtlanacağı ve gizliliklerinin denetleme yoluyla ihlal edileceği düşüncesi ile adım atmaktan imtina etmişlerdir. Bu yüzden bu durumu ulusal çıkarlarına aykırı gördükleri için girişimde de bulunmamışlardır. Ancak uzay faaliyetlerine katılan devletler ve bu alanda özel şirketlerin de faaliyette bulunmasına verilen izin verilmesi sonucunda uzaydaki enkazlar konusu ortak hareket edilmesi ve eyleme geçilmesini gerektiren bir konu haline gelmiştir.

Sonuç

Uzay araştırmalarında gelişen teknolojiler ve buna bağlı olarak düşen maliyetler sonucunda her geçen gün daha fazla sayıda devlet ve özel şirket uzay araştırmalarına katılmakta, uzaya uydu ve benzeri araçlar göndermektedir. Uzay kaynaklı hizmetlerinin maliyetlerinin azaltılması ve bu konuda başka bir devlet veya şirketin insafına kalmama saikin etkili olduğu bu konuda, uzayda var olmak ve bayrak göstermenin devletler tarafından bir prestij göstergesi olarak algılanmasının da belirleyici bir etken olduğu görülmektedir. Bu durum haliyle uzay yarışını ve yörüngedeki uydu konumları ve kullanıma müsait radyo frekanslarına olan talebi de arttırmaktadır. En etkin hizmeti optimum bir maliyetle sunmayı sağlayacak yörünge noktalarının ve radyo frekanslarının bir an önce alınması için devletler birbiri ile yarışmakta ve rekabete girmektedir. Bu yarışın sahaya yansıması ise artan uzay araştırmaları, artan bir uzaya uydu gönderme talebi olmaktadır. Bunun sonucunda ise ortaya çıkan enkazlar sebebiyle uzayın ve dünya yörüngesinin hızlı ve kontrolsüz bir şekilde kirlenmesidir.

Uzayda ortaya çıkan ve gerek dünyayı gerekse de yörüngede bulunan uzay araçları ve uyduları tehdit eder hale gelen uzay enkazları sorunu acil çözüm gerektiren bir konu halini almıştır. Bu sorun yüzünden uzaya erişim, gelişen teknoloji ve düşen araç ve ekipman üretim maliyetlerine rağmen daha külfetli ve riskli bir durum haline gelmektedir. Uyduları enkazlara karşı daha dirençli hale getirmek için koruyucu bir kaplama ile çevrelemek, daha ağırlaşmalarına, taşıyacakları faydalı yük ve acil durumlarda manevra yapmada kullanılan yakıt miktarının azalmasına neden olmaktadır. Bunun sonucunda ise uyduların kullanım ömürleri kısalmaktadır. Yörüngedeki sınırlı konum ve radyo frekansları sebebiyle işlevsiz hale gelen uyduların konumlarından çıkarılması en uygun çözümdür ancak gerek bu işlem gerekse de boşalan konuma yeni bir uydu yerleştirme hep ek maliyet olarak tabloya eklenmektedir. Bu işlemlerin oldukça hassas bir şekilde yapılması da uzayda ciddi bir sorun halini almaya başlayan uzay enkazlarının miktarının daha artmaması adına gerekli bir durumdur. Ancak bu konuda uluslararası toplumda henüz tam bir fikir birliğinin olmaması gereken adımların atılmasını yavaşlatmaktadır.

KAYNAKÇA

Arnopoulos, P. (1982). The International politics of the orbit-spectrum issue. *Annals of Air & Space Law, 7*, 215-240.

Arnopoulos, P. (1983). *A situation study of the orbit-spectrum issue (model and application). Annals of Air and Space Law, 8, 287-304.*

Anz-Meador, P. (2000). *Constellations spawn debris rings around Earth*. Space Daily, (17.08.2023 tarihinde https://www.spacedaily.com/news/debris-00d.html adresinden ulaşılmıştır.)

Aytekin, E. (2019). *Uzay enkazı insanlığın keşif yolculuğuna engel çıkarabilir*. Anadolu Ajansı, (14.08.2023 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/bilim-teknoloji/uzay-enkazi-insanligin-kesif-yolculuguna-engel-cikarabilir/1600919 adresinden ulaşılmıştır.)

Braun, T. M. ve Braun, W. R. (2021). Fixed and broadcast satellite services. In T. M. Braun, W. R. Braun, *Satellite Communications Payload and System* (pp. 505-529), Wiley-IEEE Press.

Cheng, B. (1997). Definitional Issues in Space Law: 'Space Objects', 'Astronauts', and Related Expressions'. In B., Cheng *Studies in International Space Law* (pp. 492-509), Oxford: Clarendon Press.

Cohen, A. F. (1984). Cosmos 954 and the International Law of satellite accidents. *Yale Journal of International Law, 10* (78), 78-91.

Cordell, K. (2020). *The International Telecommunication Union: The most important UN agency you have never heard of*. Center for for strategic and International Studies (CSIS), (17.09.2023 tarihinde https://www.csis.org/analysis/international-telecommunication-union-most-important-un-agency-you-have-never-heard adresinden ulaşılmıştır.)

Dart, C. (2022). *In 1978, a Soviet satellite exploded over traditional Dené land. Its effects are still felt today*. CBC, (17.09.2023 tarihinde https://www.cbc.ca/arts/operation-morning-light-podcast-soviet-satellite-exploded-traditional-dene-land-1.6650994 adresinden ulaşılmıştır.)

Dartnell, L. (2022). *What is space junk and why is it a big problem?* BBC Sky at Night Magazine, (15.09.2023 tarihinde https://www.skyatnightmagazine.com/space-missions/space-junk adresinden ulaşılmıştır.)

Dinçer, G. ve Çakmak, U. (2008). GATS çerçevesinde "gerçek kişilerin geçici hareketliliğinin liberalizasyonu". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63* (4), 135-154.

Finch, M. J. (1986). Limited space: Allocating the geostationary orbit. *Northwestern Journal of International Law and Business, 7* (4), 788-802.

Galeriu, J-D. (2018). *"Paper satellites" and the free use of outer space*. **New York University School of Law, (16.08.2023 tarihinde** https://www.nyulawglobal.org/globalex/Paper_satellites_free_use_outer_space1.html **adresinden ulaşılmıştır.)**

Gangale, T. (2018). How high the Sky? The definition and delimitation of outer space and territorial airspace. Leiden: Brill Nijhoff.

Gehrig, J. J. (1976). Geostationary orbit-technology and law. In *Proceedings of the Nineteenth Colloquium on the Law of Outer Space* (pp. 267-277). University of California Press.

Gorove, S. (1979). The geostationary orbit: Issues of law and policy. *The American Journal of International Law, 73* (3), 444-461.

Guermazi, B. (2008). The GATS Agreement on basic telecommunications: A developing country perspective. In W. J. Drake ve E. J. Wilson III (Eds.), *Governing Global Electronic Networks: International Perspectives on Policy and Power*. Cambridge, MA: MIT Press.

Gupta, A. (2019). Regulating space debris as seperate from space objects. *University of Pennsylvania Journal of International Law, 41* (1), 223-248.

Guo, R. (2018). Air and space resources and cross-border cooperation. In Rongxing Guo (Ed.), *Cross-Border Resource Management* (pp. 181-205). Amsterdam: Elsevier.

Jakhu, R. (2007). Legal issues of satellite telecommunications, The geostationary orbit, and space debris. *Astropolitics, 5* (2), 173-208.

Jakhu, R. S. ve Singh, K. (2009). Space security and competition for radio frequencies and geostationary slots. *ZLW 58* (1), 74-93.

Khlystov, N. (2013). *Space debris is a growing problem. These leaders have a plan to tackle it.* World Economic Forum, (13.09.2023 tarihinde https://www.weforum.org/agenda/2023/06/orbital-debris-space-junk-removal/ adresinden ulaşılmıştır.)

Koprowski, G. (2005). *Wireless world: Satellite phones on the rise*. UPI, (13.09.2023 tarihinde https://www.upi.com/Science_News/2005/04/15/Wireless-World-Satellite-cell-phones/46721113591914/ adresinden ulaşılmıştır.)

Koprowski, G. (2006). *Wireless world 30 billion in TV phones*. UPI, (13.09.2023 tarihinde https://www.upi.com/Science_News/2006/02/17/Wireless-World-30-billion-in-TV-phones/45951140192916/ adresinden ulaşılmıştır.)

Krisko, P. (2007). Risk to LEO spacecraft due to small particle impacts. *Orbital Debris Quarterly News, 11* (1), 5-7.

Lee, E., ve Sproule, D. (1989). Liability for damage caused by space debris: The Cosmos 954 claim. *Canadian Yearbook of International Law/Annuaire Canadien De Droit International*, 26, 273-279.

Lovgren, S. (2006). *Space junk cleanup needed, NASA experts warn*. National Geographic News, (08.09.2023 tarihinde http://news.nationalgeographic.com/news/2006/01/0119_060119_space_junk.html adresinden ulaşılmıştır.)

Lyall, F. & Larsen, P. B. (2009). *Space Law: A treatise*. Farnham: Ashgate Publishing Limited.

Malhotra, K. (2015). *Outer space law and the problem of space debris*. Academike, (14.08.2023 tarihinde https://www.lawctopus.com/academike/outer-space-law-problem-space-debris/#_ednref17 adresinden ulaşılmıştır.)

McGlade, D. (2007). Preserving the orbital environment. Space News, 27.

Morring, Jr., F. (2007). *China Asat test called worst single debris event ever*. Aviation Week and Space Technology, (11.09.2023 tarihinde https://aviationweek.com/china-asat-test-called-worst-single-debris-event-ever adresinden ulaşılmıştır.)

Peterson, K. M. (2003). Satellite communications. In R. A. Meyers, (Ed.), *Encyclopedia of Physical Science and Technology* (pp. 413-438). San Diego: Academic Press.

Sample, I. (2022). *Mind that satellite! The mission to clean up dangerous space junk*. The Guardian, (12.08.2023 tarihinde https://www.theguardian.com/science/2022/apr/21/mind-satellite-mission-clean-up-dangerous-space-junk-astronauts-debris adresinden ulaşılmıştır.)

Schmalenbach, K. (2022). Convention on international liability for damage caused by space objects. In P. Gailhofer, D. Krebs, A. Proelss, K. Schmalenbach, R. Verheyen (Eds.), *Corporate Liability for Transboundary Environmental Harm* (pp. 523-536). Springer.

Schuster, D. B. (2014). International telecommunication union-Challenges for the plenipotentiary 2014-The time for change. *IEEE Communications Magazine, 52* (2), 57-61.

Schwartz, B. ve Berlin M. L. (1982). After the fall: An analysis of Canadian legal claims for damage caused by cosmos 954. *McGill Law Journal, 27* (4), 677-720.

Sgobba, T., Allahdadi, F. A. (2013). Orbital operations safety. In F. A. Allahdadi, I. Rongier, P. D. Wilde (Eds.), *Safety design for space operations* (pp. 411-602). Amsterdam: Butterworth-Heinemann.

Sherman, L. B. (1997). World Trade Organization: Agreement on telecommunications services (fourth protocol to general agreement on trade in services). *International Legal Materials, 36* (2), 354-374.

Shields, T. (2021). *Space junk spreads, creating risk of no-go zones for satellites*. Bloomberg, (22.08.2023 tarihinde https://www.bloomberg.com/news/articles/2021-11-18/space-junk-spreads-creating-risk-of-no-go-zones-for-satellites?utm_medium=cpc_search&utm_campaign=NB_ENG_DSAXX_DSAXXXXXXXXXXX_EVG_XXXX_XXX_Y0469_EN_EN_X_BLOM_GO_SE_XXX_XXXXXXXXXX&gclid=Cj0KCQjwsp6pBhCfARIsAD3GZua0WEvYuVqZnRZMJF3l8wS70QkZ6btb7ONOHdjk6G_v00Isj-6eWp0aAhNDEALw_wcB&gclsrc=aw.ds#xj4y7vzkg adresinden ulaşılmıştır.)

Spector, P. L. (1998). The World Trade Organization Agreement on telecommunications. *The International Lawyer 32* (2), 217-222.

Subramaniam, S., Tenjarla, R. ve Davenport, C. (2023). *Space dodgers*. The Washington Post, (13.09.2023 tarihinde https://www.washingtonpost.com/technology/interactive/2023/space-debris-game/ adresinden ulaşılmıştır.)

The European Space Agency, (2020). *Types of orbits*. (14.09.2023 tarihinde https://www.esa.int/Enabling_Support/Space_Transportation/Types_of_orbits adresinden ulaşılmıştır.)

U.S. National Research Council, (1995). *Orbital debris: A technical assessment*. Washington, DC: National Academy Press.

Wei-Hass, M. (2019). *Space junk is a huge problem-and its only getting bigger*. National Geographic, (19.09.2023 tarihinde https://www.nationalgeographic.com/science/article/space-junk adresinden ulaşılmıştır.)

Whitlock, D. (2006). Modeling the effects of high solar activity on the orbital debris environment. *Orbital Debris Quarterly News, 10* (2), 4-5.

World Trade Organization, (1997). ***The WTO negotiations on basic telecommunications*. (14.09.2023 tarihinde** https://www.wto.org/english/news_e/pres97_e/summary.htm adresinden ulaşılmıştır.)

Zappone, C., Lewis, F., Nigel Gladstone, N. ve Wroe, D. (2019). *Dazzling, jamming and the international race to stake out space*. The Sydney Morning Herald, (19.08.2023 tarihinde

https://www.smh.com.au/national/dazzling-jamming-and-the-international-race-to-stake-out-space-20190711-p526br.html adresinden ulaşılmıştır.)

Etkileşim, Duyarsızlaşma ve Hafıza

Mehmet UĞRAŞ[1]

Giriş

Bu yazı duyularla hafıza arasındaki ilişkiyi sosyolojik bağlamda çözümleme denemesidir. Bunu yaparken nöro-sosyolojik sorulara giden zihinler sosyal bilimsel çerçeve ve kapsamların bıraktığı zemine yönlendirilmektedir. Duyu organlarıyla hafıza arasındaki nörolojik ilişkiye paralel toplumsal etkileşim ifadesiyle formülize edilen olguyla toplumsal hafıza şeklinde kurgulanan bir çeşit depolama alanı arasında nasıl bir bağ kurulabileceğini tartışmaya gayret edilecektir. George Simmel'in kullandığı şekliyle *toplumsal etkileşim* duyular arası ilişkilerden oluşan son derece kompleks bir kavramdır. Aslında etkileşim olarak beyan edilen çerçeve kitlelerin, toplulukların veya sosyal grupların duyusal toplamı olarak değerlendirilebilir. Etkileşime engel olan her türlü mesafe bir çeşit duyarsızlaşmaya sebep olur. Mesafenin bağlamı ise duyusaldır. Yani insanlar arası mesafenin oluşması demek etkileşimde kullanılan duyuların eksilmesi demektir. Tabi duyu ifadesinden ne anladığımızı aşağıda detaylıca işleyeceğiz. Kültürel alışverişler olarak görebileceğimiz ve hafızalarda yer eden topluluk davranış biçimleri bahsi geçen duyusal toplam içre bir değer kazanmakta ve varlığını sürdürmektedir. Fakat özellikle internetin toplumsal etkilerini incelediğimizde hem hafızanın yapay nesnelere aktarımı hem de bilgi ile yüzleşme imkanlarını oluşturan duyusal periferinin kısıtlanması (mesela koku, tat ve dokunmanın olmadığı sanal ilişkiler) hesap edemeyeceğimiz sonuçlar doğurabilir. Bu yazı hesabı sosyolojik bağlamda daha iyi nasıl yapabileceğimizi tartışmaktadır.

Toplumsal Etkileşim

İnsanda duyu mekanizması iki türlü açıklanabilir. Birinci şekliyle duyular nesnelere bağlıdır; nesnesiz koşullarda beden cansızdır. İkinci yönü nesneden bağımsız alıcı sistemidir. Bu taraf iç duyu, sezgi gibi farklı ifadelerle tanımlanabilir. Konunun ana meselesi olarak duyu ile hafıza arasında kurmaya çalıştığımız ilişki duyusal periferinin genişletilmesiyle mümkündür. Hafıza melekesi İslam dünyasında bu kapsamda, çok fazla tartışılmış, bir iç duyu sistemi olarak görülmüş ve anlaşılmıştır.[2] Fakat bu melekeler bildiğimiz anlamda duyu biçimi olarak değil de insanda bulunan kuvveler veya yetiler şeklinde tasvir edilmiştir. Modern nörolojik gelişmelere odaklanıldığında ise duyu konusu beynin anatomisi ile zihnin yapısı arasında net bir ayrım yapılarak anlaşılmaya çalışılmıştır.[3] Nesnelerden bağımsız yani içsel

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

[2] İbn Sina, Kindi, Farabi, Gazali vb. düşünürlerin bu konuda muhtelif açıklamaları bulunmaktadır.

[3] Bu minvalde Panksepp & Biven (2021), insan duygularının kökenleriyle ilgili çalışmasında insanın yedi temel duygusal kaynaktan bahsediyor: Arayış (Merak ve Beklenti), Korku (Endişe), Öfke, Arzu, Beslenme, Yas (Üzüntü). Kindi ile İbni Sina'nın bu konudaki düşünceleriyle modern nörolojinin geldiği aşamanın benzerlik ve farklılıklarına göre karşılaştırması ilginç bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Yine İslam filozoflarının iç duyularla ilgili varsayımlarının düşünce ve akıl alanına değen ve bazen onu içeren bir mesele olarak gördüklerini dikkatlere sunalım. Bazı yazarlar ise düşünce, duygu, duyum ve sezgi alanlarını birbirinden tamamıyla ayırmışlardır (Jung, 2019). Biz burada genel olarak dış dünyayı algıladığımız beş duyu ile iç duyular ayrımı üzerinden meseleye yaklaşacağız. Bu bakımdan düşünce, duygu ve sezgi alanları iç duyuların konusu olarak görülecektir.

duyu mekanizmalarını anlamak ve insanın duygu kapasitesini ölçmek ve belirlemek olmaksızın insan muammasının çözülemeyeceği vurgulanmıştır (Pankseep ve Biven, 2021). Bu bağlamda iç yetilerin belirlenmesi ve ölçülmesi meşakkatli olsa da onların da bir çeşit duyusal organizasyon olduğu belirtilmelidir.[4] İnsanlar arası bağ da duyusal-duygusal örüntülerden oluşur.[5] Gözle görülebilir somut çizgiler değildir. Analitik olarak ifade etmeye kalktığımızda çizgiler bir dairenin etki alanına dönecektir. Dolayısıyla toplumsallık dairelerinde sayısını belirleyemeyeceğimiz ve hareket açılarını kolaylıkla ölçemeyeceğimiz karmaşık bir meseleyle uğraştığımızın farkında olmalıyız. Duyu sosyolojisi bağlamında insanın etkileşim köprüleriyle ilgili disipliner gayretlerimiz, konuyu salt dış dünyayı algılama biçiminde değil; dışın içe etkisini, hatta bir çeşit iç duyu mekanizmasını[6] (duyguları) canlandıran kapsam olarak görmekle biçimlenmelidir. Onun için Simmel'in ifade ettiği gibi etkileşim, toplumun kılcal damarlarında hatta hücrelerinin detaylarında açık olan karşılıklılık bağlamında anatomik mecazlarla da açıklanabilir.[7] Sitolojik bilgi birikimine dayanarak insan hücrelerinin nasıl çalıştığıyla toplumsal gerçeklik arasında bir bağ kurabiliriz.[8] Tabi bu temayül, mikroskobik ve sabırlı bir gayretle gelişmesi gerekir.

> "Şayet toplum denen ağı üretken, biçimlendirici güçlerine bakarak anlamak istiyorsak — ki sosyoloji şimdiye kadar büyük ölçüde, sadece söz konusu ağın en üst tabakasının nihai, tamamlanmış modelini tasvir etmekle yetinmiştir— artık iki kişi arasında dokunan hassas, görünmez iplikleri dikkate değmez diye bir kenara atamayız" (Simmel, 2009: 231).

O zaman mikro alanda birey, şahıs veya aktörlerin[9] tabiat ve diğer insanlarla (hatta tanrı ile) kurduğu ilişkinin sonucu olarak önümüzde duran toplumsal hayata mikroskopla nasıl bakacağımızı öğrenmek için *muhayyile* alanı ile ona yazılmış, çizilmiş belirteçler olarak *hafızayı* masaya yatıralım.

---

[4] Nörolojik gelişmeler gösteriyor ki duyularımızla duygularımız arasında mekanik bir fark yoktur. Duygular subkortikal süreçlerin ürünü olarak iç duyu mekanizması olarak anlaşılabilir.

[5] "Bir kişinin bakışı ya da ses tonuyla, sırf fiziksel olarak bizimle aynı odada bulunuyor olmakla verdiği duyu izlenimi, bizde hoşlanma ya da hoşlanmama, yüceltilme ya da aşağılanma, heyecan ya da sükûnet hisleri uyandırır. (…) Duyu izleniminin gelişimi ötekine dair bir bilgi aracı haline gelir gelmez öbür yönde devam eder: O kişiye dair gördüklerim, duyduklarım ya da hissettiklerim artık sadece üzerinden nesneme ulaştığım köprüdür" (Simmel, 2009: 221).

[6] Klasik İslam literatüründe havas-ı hamse-i zahiri (beş zahiri duyu) şeklinde ifade edilen kapsama paralel olarak bir de havas-ı hamse-i batini (beş batını duyu) vardır. Tabi bu alan yukarıda verilen İbn Sina ve Kindi örneğinde olduğu gibi oldukça farklı şekillerde değerlendirilmiştir. İç duyular konusu fenomenlerin dışında olduğu için literatürde herhangi bir mutabakata varılmamış olması doğaldır.

[7] Hücreler arası ilişkilerin biyolojik olarak karşılıklılık düzeyleri mucizevi bir hafızalarının olduğunu göstermektedir.

[8] Buraya antrparantez atalım. Hücre bilimi (sitoloji) literatüründe nasıl anlaşıldığını tam olarak bilmemekle birlikte genel mantığın, hatta epistemik düzeyde bir mantığın elverdiği ölçülerde mesela toplumsal gerçekliğe farklı bir bakış için *aktif taşıma* şeklinde bir kavramdan bahsedebiliriz. Özetle *aktif taşıma*, hücrenin molekülleri az yoğun ortamdan çok yoğun ortama doğru aktarmasıdır diyebiliriz. Bunu gerçekleştirirken hücre kısaltılmış ifadesiyle ATP şeklinde bir çeşit enerji üretmek zorundadır. Hücre burada aktif bir rol alarak bazı maddeleri içeride tutmayı başarır veya dışarı atar. Böylece yaşamını sürdürür. Aynı şekilde topluluklar için böyle bir durum geçerlidir. İdeolojik senkronizasyonun olmadığı veya başka sürtüşmelerin olduğu yoğunluklarda göç olgusuyla karşılaşırız. Sitolojik perspektifin sosyolojik tahayyülü de geliştirebileceği bu imkân oldukça ilgi çekicidir.

[9] Üçünün de anlamı farklıdır. *Birey* matematiksel bir ifade, *şahıs* sosyo-psikolojik karakteri hatırlatır, *aktör* ise oyun kuramının gerektirdiği şekilde insanın konumunu gösterir.

Muhayyile ve Hafızanın Etki Alanı

Huxley'e göre duyu ile algı farklı şeylerdir. Göz ve sinir sistemi duyusal, zihin ise algısal bir içeriktedir (Akt. Vannini vd., 2012: 18). Dolayısıyla duyu organları ile zihin; duyum ile düşünce arasında kavramsal bir ayrım yapılabilir. Jung'a göre (2019) bu ayrım psişik işlevlerle ilgilidir. Duyum psişeye bilgi sağlayan alıcı bir mekanizma iken düşünce aktivitesiyle zihin verici fonksiyonlar ihtiva etmektedir. Buna göre algı süreci duyumsal tecrübenin zihindeki tanımlanma süreci ve bunun dile gelmesi için bir çeşit ara aşama olarak değerlendirilebilir. Sürecin gerçekleştirilebilmesi için ise duyumsal tecrübenin depolanması şarttır. Eğer insan sadece duyularıyla algılayıp dil ve organlarıyla yansıtan bir mekanizma olsaydı bir hayattan bahsetmek mümkün olmazdı. Hafıza hayatın oluşmasıyla birlikte değerlendirilmelidir. Bilgiyi depolayıp yeniden kullanıma müsait koşulları sağlamak hafızanın görevidir. Depolamak noktasında fazla seçici olmayan mekanizma hatırlama sürecinde çeşitli süzgeçler kullanan bir organizmaya hatta kültürel hayata karşılık gelen bir yapıya evrilir.

Klasik bilgi teorisine göre bilgi, süje ile obje arasında süjenin aktif olduğu bir ilişkiden doğar (Aydın, 2004). Objenin pasif ve bilinen olduğu, öznenin ise aktif ve bilen olduğu hipotezine dayanır. Herhangi bir nesne hakkında bilgi sahibi olmanın çeşitli dereceleri vardır. Bu seviyeler özne ile nesne arasındaki uzaklığa göre şekillenir. Mesela nesnellik şeklinde ifade edilen metodik tutum nesneyi olabildiğince merkezde fakat öznenin duygularından ve duyularından uzağa yerleştirmeye dayanır. Oysa muhayyile zaman ve mekâna yayılmıştır. Tarihi hafızanın mekânsal görselleştirme içeriği karşısında muhayyile olay ve olguların yeniden üretimini gerçekleştirmeye yarar. Yedi ışık ve yedi ses ve bunlardan oluşan kategorik şemayı kaydetmeye yarayan hafızanın yanı sıra bir de dimağın daha geniş ve üretken bir alanı vardır. Hafıza tekrar başvurulduğunda veriyi tekrar çağırmaya yönelik sistematik bir mekanizmadır. Muhayyile sistemi (obje-suje ilişkisini) bozabilen veya geliştirebilen alternatifler içerir. Başka bir değişle muhayyile, toplumsal gerçekliği bir obje olarak değerlendiren tek taraflı bakış karşısında görme duyusunun bilinçte ve bilinçdışında karşılaştığı tabloları yeniden dizayn ve organize edebilecek bir ortamdır. Bu organizasyon hafızanın kapsamı nispetinde gerçekleşir. "Uyanıklık ile derin uyku arasında biz iki yana da kaçan iki durum ayırt edebiliriz: birisi, hafızanın fikirleri ancak hafif bir şekilde hatırlattığı durumdur; ötekisi de muhayyilenin bunları, yalnız tahayyül edilmekte olan nesnelere dokunulduğunu sandıracak kadar kuvvetle hatırlattığı ve bunlardan pek duyulur kombinezonlar getirdiği durumdur" (Condillac, 1989: 209).

Hafıza yetisi insanda duyularla algılanan çeşitli görüntü, ses, tat ve kokuların kalbi yatkınlıklara ve mantıksal-matematiksel formların çerçevelerine göre muhafaza edilmesine yardımcı olur. O halde hafıza iki şekilde kaydeder: Ya duyguların kuvvet derecelerine veya mantığa uygun olmasına göre ya da tekrarlama yoluyla. Bunların haricinde duyu organlarının algıladığı içerikler hafıza dışına itilir; belki bilinçdışının dehlizlerine doğru gömülür. Bu bakımdan hafıza bilinçdışı alanında değil tam olarak bilinç alanında etkinliğini gösterir. John Dewey, hafızayı "bir zamanlar var olan ama artık olmayan belirli şeylerin veya olayların bilgisi" olarak tanımlar. Ona göre hafızanın nesnesi uzayda bir şey olarak değil, sadece zihinsel bir görüntü olarak var olur. (Akt. Vannini vd., 2012: 91).

> "…bizim algı gücümüz, karşılaşmış olduğumuz duyum ile karşılaşmakta olduğumuz duyum arasında bocalayıp durur; bu duyumların ikisini de aynı zamanda alırız; fakat bunların farkına ayrı ayrı varırız: birisi bize geçip gitmiş gelir, öteki de şimdi içre görünür. Bu iki duyumun farkına varmak veya bunları duymak aynı şeydir; bu duygusal intiba şimdi içre duyu üzerinde olursa duyum adını alır; şimdi vuku bulmayan bu duyum, vuku bulmuş olan bir duyum olarak bizde oluverirse hafıza adını alır. Demek oluyor ki hafıza sadece değişmiş bir duyumdan ibarettir. Bundan dolayı da biz iki türlü dikkatte bulunabiliriz: birisi hafıza yolu ile, öteki de duyumlar yolu ile işini görür" (Condillac, 1989: 16).

Hafıza; hayal, tasavvur ve aklın ürettiği bilgileri sistematik bir şekilde bilincin tutması demektir. Üretilen bilginin hangi membadan geldiğine göre gerçekliği sorgulanabilir. Membalar hayal, vehim, akıl, tasavvur gibi içsel üretimler olabileceği gibi duyum, hadise, olgu gibi dışsal üretimlerden de oluşabilir. Algı mekanizması duyuların verisini hafıza aracılığıyla tanımlarken taradığı alan muhayyilenin sınırlarındadır. Hafızanın genellikle mazi bağlamında değerlendirildiği doğrudur. Fakat insanın algı mekanizması bir projeksiyon gibidir. Maziden geleceğe doğru uzanmış göreceli uzunluklarda aydınlık alanları üreten, insanın hatırlama ve unutma eylemleri arasına sıkışmış bir projeksiyon. Muhayyile ise genellikle gerçeğin bir antitezi olarak okunmuş ve anlaşılmıştır. Ancak hayal bir antitez yerine düşünce merdiveninde en alt kademeyi oluşturan iptidai 'alan açma' işi olarak görülmelidir. Böylelikle düşüncenin parametrelerini dikey-kademeli mertebe mantığına göre ele almak uygun olacaktır. Akıl-hayal, hayal-gerçek, his-akıl, gerçek-olgu, zihin-gerçek, eylem-acent, yapı-fail… gibi ayrımların metodolojik anlamda farklı (kademeli) bir değerlendirmeyle neredeyse geçersiz oldukları/ olacakları, noktasında bir düşünce geliştirebiliriz. Bu açıdan sosyolojik tahayyül[10] kavramının iki yönü bu konuda bize yardımcı olacaktır. Birincisi toplumsal grubun ortalama aidiyet duygusunun oluşturduğu biz ve onlar[11] cephelerini belirleyen epistemik bilgi dairesidir. İkincisi ise bu duyguyu aşabilecek (tarih, sosyoloji, antropoloji gibi sosyal bilimleri içeren) geniş kapsamlı teorik, ampirik, ispatlanmış bilgilerin çizdiği gerçekle (göreceli) örtüşme formudur. Sosyal idrakin, toplumsal sorunlardan kişisel biyografilere uzanan; kişisel sıkıntılardan tarihsel gerçekliğe doğru gelişmiş ve gelişmemiş şeklinde iki ayrı derecesinden bahsedebiliriz. Bu dereceler duyusal imkanların oluşumunda da önemli yer edinir. Bir sosyal bilim uzmanının hayatı duyma biçimi ile ortalama bir bireyin duyusal perspektifi farklıdır veya olmalıdır. Bu fikri geliştiren Wirght Mills'in (2016: 19) düşünceleri Condillac'ın muhayyile-hafıza ayrımına benzemektedir. Condillac hafıza ve muhayyile arasında bir mukayese yaparak muhayyileyi hafızanın gelişmiş ve ilerlemiş bir versiyonu olarak görür:

> "Eşyayı sadece geçmiş olarak hatırladığı vakit bu melekenin adı hafızadır; eşyayı şimdi görülüyormuş gibi kuvvetle tasarladığı vakit de bu meleke muhayyile adını alır. Demek oluyor ki muhayyile, hafıza kadar vuku bulur; dolayısıyla da bu iki meleke, azlık ve çokluk bakımından birbirinden ayrılır. Hafıza, kuvveti henüz az olan bir muhayyilenin başlangıcıdır; muhayyile ise, ulaşabileceği bütün keskinliğe ulaşmış olan hafızanın kendisidir" (Condillac, 1989: 71).

[10] Sosyolojik tahayyül kendi sınırlarını keşfetmeyi ve geliştirmeyi vadeden bir kavramdır. Sınırlarının genişliğiyle ilgili düştüğü hümanist yanılsamadan değil interdisipliner bir bakışla insanın duyusal, davranışsal ve duygusal sınırlarına yönelik kaliteli bir bakıştan bahsediyorum.

[11] Ayrıntılar için bkz. (Bauman, 1998)

Retorik ve hitabeti önceleyen modern öncesi toplumlarda ataların, önderlerin ve rehberlerin hikâyelerini yeniden yaşatacak bir tahayyül gücüne fazlasıyla ihtiyaç vardı. Görmediğine inanmayan modern insan için bu açık bir safsata olabilir. Batı'da hala Hz. İsa'nın yaşayıp yaşamadığı veya bir İsa olmadığına yönelik önemli bir tartışma vardır mesela. Bütün bu kapsam aslında gözü önceleyen bir objektivite hegemonyasından kaynaklanmaktadır. Nesnelerin görüntüsü kendisi olarak anlaşılmaya daha müsaittir. Yani görüntü ile gerçeklik duyusal algının görsel kapasitesinde birbirine karıştırılabilir. Fakat sesler için aynı şey geçerli değildir. Bir nesnenin fonetik ifadesiyle, kendisi arasındaki farkı belirleyebilmek için işitme duyusunun hafızayla ilişkisinin önceliği söz konusu olmalıdır. Gözün algılaması için muhayyile fazla devreye sokulmaz. Bununla birlikte diğer duyular da görme ile karşılaştırıldığında hafıza ve muhayyileyi daha fazla çalıştırdıkları söylenebilir.[12]

Şimdiye kadar yukarıda tasvir edilen süreçlerin büyük çoğunluğu bireylerin veya şahısların dimağlarının nasıl işlediğiyle ilgiliydi. Peki duyusal genişlemeyi sağlayacak bilgi kapasitesinin depolandığı ortamlar olarak hafızaya [13] toplumsallık nazarıyla hangi pencerelerden yaklaşabiliriz?

Hafızanın Sınırları ve Duyu Haritası

Toplumsal etkileşim duyular arası bir gerçekten beslenir (Simmel, 2009: 220). Sosyal tecrübe insanlar arası bağlamda duyuların edinimlerinin hafızaya yer etmesiyle mümkün olur. Jest ve mimikleri görmek, birisi tarafından adıyla çağrılmak, ıslıkla haberleşmek, erkeksi veya kadınsılığa yönelik mesaj içerin koku formları kullanmak gibi davranışların anlamı kültürel-toplumsal hafızanın katmanlarında oluşur. Kolektivite ve etkileşim kavramları birçok yönden hafızayla ilintilidir. Fakat hafızanın sınırlarının belirsizliği dolayısıyla sosyolojik bağlamının sınırları da belirsizdir. Duyular ötesi bir alanda (kolektif bilinçdışı veya idealar dünyası) bulunduğuna yönelik anlayışların gösterdiği ufuk sosyolojik bağlamı dipsizleştiriyor. Bu metafizik sınırsızlığı da kolaylıkla reddedemiyoruz. Onun için sadece duyu organlarıyla sağlanan tecrübi koşulların ürettiği bir hafıza anlayışı üzerinden, mevcut sosyal bilimsel paradigmanın imkanlarını da gözeterek mutedil bir yol bulmaya çalışıyoruz. Belki gelecekte iç duyuların sistematik olarak açıklanabildiği metot ve teknikler geliştirildikçe hafıza konusunun sınırları netleşebilir; en azından mevcut anlayışların hangisinin gerçeğe daha yakın olduğu anlaşılabilir. Bugün içinse bu konunun büyük oranda bir inanç meselesi olarak görüldüğü söylenebilir. Duyular ötesi bir hafıza alanı olduğuna yönelik (Hz. Ademin tecrübelerine, hatta organik hayatın başlangıç noktasına kadar geri; zamanın dairesel algılamasına paralel olarak geleceğin belirlenmesine kadar ileri bir perspektif) bir inanç ve duyusal tecrübe ile sınırlı bireysel-kolektif hafıza kabulü arasında bulunan gerilim hattı, sanıyorum meselenin özünü

[12] "Genelde bir kişide gördüklerimizi, duyduklarımızla yorumlarız, tersi çok ender olur. Bu yüzdendir ki duymayan ama gören kişi, genelde görmeyen ama duyan kişiye göre çok daha kafası karışık, çaresiz ve rahatsız olur." (Simmel, 2009: 224).

[13] *Toplumsal hafıza* kavramını kullanmama sebebim onun somut bir saklama alanı olarak değerlendirilemeyeceğidir. Deponun bireylerin hafızalarındaki ortak payda mı yoksa bireyin hafızasını oluşturan toplumsal çerçeve mi veya her iki boyutu (insan ve toplum) dışarıda tutan imgesel bir kapsam mı olduğu son derece tartışmalıdır. Biz bu tartışmanın üzerine çıkarak her üç anlayışı da kapsayan bir açıya sığınıyoruz.

oluşturmaktadır. Duyular üstü bir alan olarak hafıza anlayışında [14] irrasyonel tuzakların çeşitliliğinden dolayı bu alanın sosyolojik haritasını inşa edebilmek pek mümkün görünmez. Bu alan psikoloji ve psikanalizin; modern dışı biçimler için ise büyüsel/dini kavrayışın ilgi alanına girmektedir.

Sosyolojik sınırlarda hafıza konusunun bağlamı bunun için büyük ölçüde alışkanlıklar[15] pergelindedir. Alışkanlık ifadesini kültürel dinamiklerin somutlaştırılması olarak kullanıyorum. Çünkü tüm insan pratikleri alışkanlıklara dayanmaktadır. Eğer hafızayı duyusal tecrübelerin inşa ettiği anlayışını kabul edersek bu kapsam alışkanlıkların alanıdır. Duyuların alışkanlıklarla ilişkisi oldukça önemlidir. Bir kimsenin alıştığı iklimde yaşayışında muhatap olduğu koku, ses ve görüntüler hayatının sonuna kadar onda bir standart oluşturur. Bu standartlar insanlar ve topluluklar arası etkileşimi belirleyen temek unsurlardandır. Bir şehre yerleşen göçmenlerin alışkanlık hafızaları ile yerliler arasındaki duyusal çelişkiler çatışma şartlarını hazırlayabilecek kaygan bir zemindir mesela. Duyusal standartlar aynı zamanda insanların *duyu haritalarını* oluşturur. Toplulukların ve toplumsal tabakaların bu bakımdan incelenmesi sosyolojik olarak orijinal bir tarz geliştirebilir. Algılama süreci zihinde oluşan resimle duyu çeşitleri arasında coğrafik-mekânsal bir ilişki vardır. Bu ilişkinin muhtevası bir çeşit duyu haritası meydana getirir. Mesela insan içinde yaşadığı şehrin sokaklarında köşe başlarında veya iç taraflarda bulunan köfteci, çorbacı veya kokoreççilerle tat haritası noktasında bir örtüşmeden bahsedebiliriz. Ülkeler çapında bir analiz yapacak olursak geniş kapsamlı tat haritalarıyla karşılaşırız. En iyi ürünün nerede yetiştirildiğinden ürünlerin mutfakta en iyi şekilde nerelerde kullanıldığına kadar birçok özellik coğrafik koordinatlarla özdeştir. Duyuların haritası alışkanlık hafızalarında yoğun hareketliliğe bağlı olarak oluşan patikalardır. Gurmeler kişisel lezzet haritalarını bu minvalde çizerler.[16] Seyyahların duyusal algıları perspektifinde kültürel kimlikleriyle örtüşen manzarayı tasvir ederek o kültürün bir nevi duyu haritasını çıkarırlar. Yine etkili bir Fransız sosyoloğu Pierre Bourdieu'nun (2015) *Ayrım* adlı çalışması başlı başına zevklerin, tatların ve beğenilerin sosyal yapıyla detaylı ilişkisini çoklu istatistik analizleriyle çözümleyerek Fransız toplumunun bir nevi duyusal haritasını çıkarma girişimidir. Sosyolojinin diğer birçok alanında yapılan çalışmalara da bu zaviyeden bakabiliriz. Aynı şekilde toplumsal

[14] Kimi islam düşünürleri burayı Levh-i Mahfuz olarak görmüşlerdir. Gazali Tehafut'ül Felasife (2014) adlı kitabında insanın Levh-i Mahfuz ile ilişkisinin filozoflar tarafından (Yunan felsefesinden etkilenen Müslüman düşünürler kast ediliyor.) nasıl anlaşıldığını şöyle dile getirir: "Filozoflar uyuyan birinin uykusunda Levh-i Mahfuzla ilişki kurup onu algılamasından ötürü, gelecekte olacak şeyi rüyada görebileceğini iddia etmişlerdir. Bu kimse bir şeyi algıladığında o şey onun hafızasında aynen kalabildiği gibi bazen de hayal gücü onun benzerini oluşturur. Çünkü aralarında benzerlik ilişkisi bulunan nesneleri birtakım sembollerle taklit etmek veya bunlardan zıtlarına geçmek, hayal gücünün doğal özelliğidir. Böylece algılananın gerçeği hafızasından silinerek hayaldeki sembolü kalır. Bu durumda hayaldeki sembolü yorumlama (tabir) ihtiyacı doğar. (…) İşte rüya yorumlama ilmi bu ilkeden hareketle geliştirilmiştir. Filozoflar, arada herhangi bir engel bulunmadığı için gök nefisleriyle ilişkiye geçmenin kolay olduğunu, ancak biz uyanıkken duyu ve isteklerin sağladığı algılarla meşguliyetimiz bizi bu ilişkiden alıkoyduğunu, uykuda (dış) duyu algıları söz konusu olmadığı için gök nefisleriyle ilişkiye geçme imkanının doğduğunu iddia etmişlerdir." Gazali muhtemelen Eflatun'un İslam dünyasındaki etkisini sorgulamak için aktardığı bu görüşleri önemli bir noktaya temas ederek eleştiriyor. Levh-i Mahfuzun akıl yürütme yoluyla anlaşılamayacağını iddia ederek bu alanın kavramsallaştırma yoluyla sınırlandırılamayacağını söylüyor. Bilme faaliyetinin ise *akıl* kapsamında değil din kapsamına olması gerektiğini düşünüyor. Yani bir çeşit pratik aklın devrede olması gerektiğini aktarıyor (Gazali, 2014: 316).

[15] Alışkanlık hafızası teriminin ayrıntıları için bkz. (Connerton, 2019)

[16] Yeri gelmişken Ömür Akkor adlı Türk şefinin kendi seyahatleri sonunda çizdiği lezzet haritası bu konuda söylemek istediğime iyi bir örnek teşkil etmektedir. Bkz. (Akkor, 2021)

travmaları hatırlama bağlamında, tıpkı tat haritalarında olduğu gibi, kolektif hafızanın diri tuttuğu bir hatırat haritası bulunur. Soykırım güzergahları, savaş meydanları, azizlerin veya peygamberlerin yolculuk ettikleri yerler, kabirler, göç yolları vs. duyu haritası bağlamında hafızaların korumaya çalıştığı çizgilerdir.

Hafızanın Ekranları

Şahısların hafıza melekelerinin nasıl çalıştığının bilimsel açıklaması henüz geliştirilememiştir. En tatmin edici açıklamalardan biri bu melekenin psişenin veya zihnin özelliklerinden olduğudur. Fakat biz hafızayı bir ekran olarak tahayyül edebiliriz. İnsanın yeni bir şey öğrenmesiyle birlikte nöron hücrelerinin nasıl davrandığına dair mikroskop görüntüleri izlendiğinde ve bilgi dediğimiz şeyin zihinde bir ağaç gibi nasıl geliştiği, daha önce dallanıp budaklanan yapılara nörotransmiterler aracılığıyla nasıl eklemlendiği gözlemlendiğinde insan hayretler içinde kalır. Peki mesele toplumsal çerçevede nasıl işlemektedir. Bireysel düzeyin bu denli karmaşık sistemiyle karşılaştırıldığında toplumsal hafıza meselesi daha komplike bir gerçek olarak karşımızdadır. Maurice Halbwachs'in düşüncelerinden yola çıkacak olursak "Hafıza insanın sosyalizasyon sürecinde oluşur. Evet hafıza her zaman bir bireye "ait"tir, ama bu hafıza (büyük oranda) toplumsal olarak belirlenir. Bu yüzden "toplumsal hafıza mecazi bir ifade olarak algılanmamalıdır. Kuşkusuz toplumlara "ait" bir hafıza yoktur, ama toplumlar üyelerinin hafızasını belirler. En kişisel anılar bile sadece sosyal grupların iletişimi ve etkileşimi üzerinden oluşur" (Assmann, 2015: 44). Duyuların manzaralara temayülüyle oluşan bir çeşit aidiyet veya bağlılığı oluşturan insanın hafıza melekesidir. Bir mekâna aidiyet, bir kitabı beğenmek veya insanı rüyalarda ziyaret eden imgeler hafızanın derin boşluklarında iz bırakan parametrelerdir. Serematakis'e göre (Akt. Vannini vd., 2012: 166) bir duyunun hafızası diğerinde depolanır: dokunsallığın seste, işitmenin tatta, görmenin seste hafızası. Duyuların uyanışı hafızanın kapasitesini uyandırır; uyanık olmak hatırlamaktır, kişi duyular yoluyla hatırlar. Dolayısıyla duyular ile hafıza arasında hatırlatıcı uyaranlar bulunur. Bu uyaranlar sembolik bütünlükler olarak ortaya çıkar: *fiziksel mekânlar* (coğrafya, bina, anıt, gezegen vs.), *yazı sembolleri, ritüeller* veya Simmel'in orijinal bir şekilde tespit ettiği gibi *yüzler.*[17]

Mekânlar *görüntülerin* hafızaya etkisini oluştururken, yazı *seslerle* (toplumsal) gerçek arasında ilişki kurar. İnsanı, duyu organlarıyla dış dünyayı algılarken suretleri kesik kesik kareler formunda dimağa kaydeden bütüncül bir organizma olarak tasvir edebiliriz. Hafıza her şeyin formlarını tek tek sıralar ve bir sinema şeridi gibi bunları hikayeleştirir. Her bir formun zaman çizgisinde muhayyel bir mekânı vardır. Bilgiye dimağda ayrılan yer toplumsal veya fiziksel gerçekliğin küçültülmüş biçimi gibidir. Mekân fikri "kün" emriyle ortaya çıkan varoluşa dayanır. Mekânın bağlamı ontolojiktir. Böylelikle mekân fiziksel sınırları aşan bir çerçeveye oturur. Mekânın ontolojisi bizi sosyal teorinin hayali ve tasviri çizgilerine yanaştırır. Sosyal bilimci ait olduğu kimliğin, toplumun veya kavmin muhayyile ortalamasına uygun bir teori gerçekleştirerek, ona bir çerçeve çizer. İçine yerleştirdiği doğruların ise bu çerçevede yön ve renkleri belirlenir. Süreç içerisinde hem sosyal kimliğine uygun sosyolojik tahayyül hem de

[17] İnsanlar arası etkileşime dayalı "bilgilerin geometrik mekânı yüzdür; yüz, bir bireyin kendi hayatının önkoşulu olarak beraberinde getirdiği her şeyin simgesidir. Geçmişinden hayatının dibine düşmüş ve bireyde kalıcı özellikler haline gelmiş şeyler onda depolanır." (Simmel, 2009: 223).

bireysel muhayyile uzamında (mekân) göreceli bir hafıza belirmeye başlar. Yazı dediğimiz araçla aktarılan ve uzmanlık isteyen teorik veya mitolojik bilgi, sahibinin bizatihi ait olduğu sosyal kimliğe uyan başka prototiplerin ortalama muhayyilesini aşan bir dünya görüşü oluşturarak, yaşadığı müddetçe zihninde; öldükten sonra da kütüphanelerde toplumsal hafıza şeklinde cisimleşmiş olur.

Yazı ve beden zaman zaman mekânsal gerçekliklerin, bazen de ritüellerin öğeleri olarak hatırlama işlevi için kullanılır. Bahsi geçen hafıza ekranlarında vurgulamak istediğimiz yön insanı insana bağlayan etkili toplumsallık süreçleri içermelidir. Yoksa hafızanın bireysel kapasitesine yönelik çözülmesi gereken sorunlar başka disiplinlerin konusu olarak belirir. Fakat belirtmek gerek ki 'hafızayı oluşturan temel toplumdur' şeklinde bir ön yargıdan uzaklaşarak sosyolojik perspektifin dışında ilerleyeceğimizi de hatırlatayım. Hafızayı toplumsal gerçeklik sınırlarına hapsetmek meseleye hakkını vermemek olurdu. Pozitivist sosyolojinin temel ön yargılarını oluşturan insanın asliyet problemine yaklaşma biçimi hafıza konusunda da bir çerçeve çizmiştir. Bu çapta alternatif bir yaklaşım oluşturmadan çerçeveden uzaklaşmak pek mümkün görünmese de hafıza konusunun sınırlarının toplumsallığa mahkûm edilemeyeceği kanaatimizi belirtmeden geçmeyelim. "Kolektif hafıza fikri sezgilere aykırıdır ve sadece bireylerin anımsadığını söyleyen bilim adamları tarafından yadsınır (ortaklaşa zihniyetler de benzer nedenlerle reddedilmiştir). Yine de bu deyim grupların bireyler üstündeki etkisine önemli bir ipucu sağlıyor" (Burke, 2021:158).

Toplumsal hafıza mefhumu tarih olgusundan farklı değerlendirilmelidir. Halbwachs (2018: 76) tarihsel hafıza terimini neden seçmediğini büyük bir keyifle açıklarken gerekçe olarak sunduğu düşünce tarihsel bilgi ile toplumsal hafızayı apayrı yerlere koyuyor. Ona göre tarih yazımı hafızanın seyrekleştiği zamanlarda gerçekleşen bir eylemdir. Toplumsal grupların mevcut hatırlama biçimlerindeki nesillerce devam eden süreklilik ile bir uzmanlık alanı olarak tarihin kronolojik sıralanması arasında önemsenmesi gereken bir fark vardır. Dolayısıyla Halbwachs'ın hafıza açılımı gruplara endeksli yapısal bütünlüklerde sınırlandırılmış ortak hatıralar şeklinde formülleşmiştir. Bu çığır açıcı icadı geliştiren Assmann ise kültürel bellek kavramıyla hafızanın sosyolojisi adına önemli bir katkı yapar. Bu katkı temel manada yazının icadının toplumsal hafızayı oluşturan ve geliştiren bir yönünün olduğuyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda *iletişimsel hafıza* ve *kültürel hafıza* şeklinde iki ayrı kavram geliştirerek meseleyi vuzuha kavuşturuyor. İletişimsel hafıza bireydeki tarih muhayyilesini oluşturan hafızaya dayalı, gündelik ilişkilerle oluşturulmuş, gayr-ı resmi bir çerçeve sunarken, kültürel hafıza planlanmış ritüeller, uzmanlaşmış gelenek taşıyıcılarının aktardığı bireysel ve grupsal sınırları aşan bir geçmiş zamanın diri tutulmasına dayanmaktadır (Assmann, 2015: 64).

Dolayısıyla sosyolojik olarak hafıza ile tarih arasındaki ilişkiden çok; hafıza ile hesap arasındaki ilişki önem arz eder. Hafıza büyük oranda hesap içindir. Topluluklar kendi hayatının hesabını yapmak, başlarına gelenlerin hesabını sormak, hanedan sisteminin kaç yıl ayakta kaldığını hesap etmek gibi bir düzine amaçla yaşadıklarını hıfz etme ihtiyacı hissederler. Dini ve ideolojik buyrukların formülize ettiği ritüeller hatırlama duygusunu diri tutarak hesap tutmaya ve görmeye namzet anlamlı eylemlerdir. Kültürel ya da toplumsal hafıza aynı şekilde zamanı gelince açılacak defterlerin, görülecek hesapların var olduğunu da gösterir. Yahudi

soykırımı sonrası oluşan çaba ve gayretler bir çeşit hesap sorma arzusunu motivasyonuyla gerçekleşmiştir. Hatta bu muhasebe iştiyakı toplumsal hafıza konusunun son dönemde revaç bulmasının sebepleri arasında oldukça önemli bir yerdedir (Karaarslan, 2019: 17). Asabiyesi (etkileşim) kuvvetli toplulukların, buna paralel olarak kolektif hafızaları da kuvvetlidir. Dolayısıyla iyi hatırlayan kavimler medeniyetlerini kaybetseler de kültür tohumlarını iyi saklayabildikleri için yeniden dirilme ihtimalleri yüksektir. Bu bir çeşit hesap görme işi olarak değerlendirilebilir. Yeniden güçlendikçe de kendilerine zarar verdiğini düşündükleri iradelerden intikam alma duyguları depreşir. Bir davranış biçimini veya tarihi unutturacak belli travmalar yaşayan veya önce tecrübe edilmemiş büyük yenilikleri benimseyen topluluklar o davranış biçiminin oluştuğu tüm tarihsel zemini unutacak şartları da kabul etmiş olurlar. Fakat unutma kozmolojik olarak imkansızdır. İnsan dimağının duyular vasıtasıyla değdiği her koşul hiç olmasa radyo frekanslarıyla algılanabilecek hava atomlarına yazılmaktadır. İnsandaki zihinsel unutma ise şuuraltına gömerek unuttuğunu zannetme şeklinde bir yanılsama olarak değerlendirilebilir. Duyarsızlıklar, görmezden gelmeler, hafif üzerinden geçmeler, önemsememeler şeklinde ifade edilebilecek kapsama genel olarak toplumsal unutma diyebiliriz. Fakat kozmosun veya şuuraltının derinliklerine gömülen detay bir gün toplumsal bir tehlike olarak hayret verici bir şekilde patlak verebilir. Bu ihtimalin psikolojisi Fransız İhtilali sonrası yükselen kitle çalışmalarıyla detaylı bir şekilde analiz edilmiştir.[18]

Hafızanın Aktarımı ve Duyarsızlaşma

Duyusal verinin hafızaya aktarılmasında istikrarın sağlandığı üç temel sabiteden bahsetmiştik: Duygusallık, rasyonellik ve tekrarlama-ezberleme. Eğer bu üç dayanak olmazsa bilgi toplumsal düzeyde herhangi bir öneme haiz değildir. Bilinçdışına itilen birçok derin unutma biçimleri, fenomenolojik olarak müphemdir. Dolayısıyla toplumsal etkileşim boyutunun dinamiklerini oluşturan, önceden bilme, tanıma, haber verme gibi temeller vasıtasıyla beliren davranış biçimlerinin hafızalarda yer ettiği olgusal bütünlükler dışında sosyolojik olarak irtibat kurabileceğimiz nesnelliklerden mahrumuz. Hafıza denilen uçsuz ve komplike yapının temel sorun olarak karşımıza çıkan yanlarından biri bilgi konusunda günümüz seviyesinin nasıl bir değişim sürecinin ürünü olduğuyla ilgilidir. Çünkü insan unutmamak için yukarıda bahsedilen üç sabiteye ek olarak bir de bilginin amele dönmesinin şartlarını oluşturacak hafıza aktarımı kavramıyla açıklayabileceğim bir çeşit bilgi transferi süreci işletir. Bu transfer bilgiyi kuşaklara aktarmanın zihinler arası, dolayısıyla duyular arası bir irtibat zincirinin yetmediği ön kabulüyle bir takım sosyal kültürel dayanakları daha uzun vadeli yaşatabilmek için bazı teknikler geliştirmeye ihtiyaç duymuştur. Yazının icadıyla birlikte bu teknikler daha karmaşık bir şekilde, insan hafızasını taşlara, kil tabletlere ve parşömenlere aktaracak şartları haiz donanımları geliştirmiştir. Yazı bu süreçte insanın duyusal tecrübesini kendi idrak ve dimağlarına kaydedecek şartları geliştirmek için ortaya çıksa da bir zaman sonra insan hafızasını gereksiz kılmaya teşne alternatif depolama araçlarını oluşturan başka sistemlere de aracılık etmiştir. Bu süreç daha marjinal bir şekilde, matbaanın icadıyla gelişmiş; internetin keşfiyle çığırından çıkmıştır. Matbaa çağının nesnellik cephelerine katkısı ile internet çağının aşırı subjektif anlayış biçimleriyle karşılaştırıldığında duyusal tecrübenin hangi

[18] Örneğin bkz. (Le Bon, 1997)

aşamalardan geçtiği daha iyi anlaşılabilir. Mitolojik hikâyelerin muhayyileleri canlandırdığı bir antikiteden başlayarak dış duyuların oluşturduğu nesnel gerçeklikten başka bir hakikat olmadığına yönelik bir ön yargıya doğru seyreden süreçten bahsediyorum. Oysa ki matbaayla birlikte ampirik bilginin kıtalar arası hızlı yayılması karşısında nesnel bir dünya (hatta bilim) yaratılacağına dair umutlar büyük oranda tükenmiştir. Çünkü internetin bilginin yayılması konusundaki devrimi matbaanın üzerine çıkacak bir hız teşkil ediyor. Buna rağmen nesnellik ütopyalarına ters bir şekilde hatta aşırı subjektif bir dünyaya doğru seyrettiğimiz de dikkate değerdir. İç duyuların ve duyguların insan ve toplum hafızalarındaki yerinin göz ardı edilmesi (hala devam eden) büyük teknik savaşların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Matbaanın yaptığı hafıza aktarım sürecini radikal bir biçimde dönüştüren internet (daha doğrusu internet alanında keşfedilen sosyal ağların anlık görüntü ve ses yayılımından oluşan alternatif toplumsal etkileşim ağları), gerçekliği uzaklardan getirip göz önüne sunsa da muhayyilenin çalışmasına pek izin vermiyor. Oysa inanç duygusu aklın imkanlarını sonuna kadar kullanma şartları oluşmadan devreye sokulursa insanın gördüğü ve işittiğinin ne kadar sağlıklı olduğu tartışılır. Burada bilginin kaynağı rasyonelliktir şeklinde bir kabulü teklif etmiyorum. Kişinin kendi hafızasını oluşturan muhayyel aktif ekranların bizatihi gerçek hayat imkanlarından yoksun olmaması gerekir diyorum.

Günümüzde hafızanın kendisi, özellikle sosyal medya çağının içine doğan kuşaklar için, bilişsel depolarını işlevsizleştiren bir dolu yazılım kutucukları arasında etkinliğini yitirmeye başlamıştır. Yaygınlaşan sanal malumat depolarının hatırlama yerine unutmayı önceleyen yapısıyla insanoğlunu bir çeşit duyarsızlığa doğru itmektedir. Bu noktada insanı ve toplumu bütünsel bir yapı olarak ele aldığımız gibi hafızayı da teknik, estetik, etik vs. alanlarda bütünsel olarak ele almalıyız. Duyusal tecrübeden bağımsız bir kaydetme biçimi yoktur. Birkaç duyunun eksikliği bilgi karşısındaki tutumumuzu körleştireceği gibi duygusal yapıya da ciddi zararları olacaktır. Eksik duyusal tecrübe hafızaya eksik işler. Dimağa işlenen bilginin duyusal eksiklikleri sentetik müdahalelerle doldurulmaya müstaittir. Psikolojik olarak da bir şeyi öğrenmek demek onu yaşamak demektir. Yaşamak ise tüm duyusal kapasiteyi kullanmakla mümkündür. Bu insan davranışını etkiler. En yakınlarından başlayarak insan, diğer insanlar arasında oluşmuş ya da oluşacak ilişki kurma becerisi bakımından olumsuz etkilenir.

Hayatı kolaylaştıran bir güç olarak teknolojinin insan hafızasına alternatif olarak geliştirdiği sanal alanlarda ne olup bittiğini sorguladığımızda mevzubahis durumla karşı karşıya geliriz. Görüntüler arasında, akış esnasında sadece algılayıp çöp kutusuna atılan bilgilerin nihai amacının, esasında bir gıdıklama faktörü olduğu söylenebilir; yani sosyal medya gibi araçların yaptığı bir çeşit duyu-duygu gıdıklamasıdır. Duyuları harekete geçiren fakat hareketten uzaklaştıran bohemlik ve vurdumduymazlığa sebep olan bu faktörü gerçeklerden uzaklaşma hadisesi olarak görebiliriz. Yani insan duyularının etkinliğini azalttıkça ve tek biçim kalıba indirgedikçe (mesela göz ya da kulak merkezli bir algılama) gerçekle yakınlık dereceleri olumsuz etkilenecektir. Duyuların tarihsel çizgide olduğu gibi rasyonel imkanlardan yoksun olduğu durumlarda ise muhayyile melekesinin yakınlaştırmasıyla boşluğu ortadan kaldıracak disiplinli bir bakışa ihtiyaç vardır. Bu açıdan duyarsızlaşma duyusal mekanizmanın çalışmaması anlamına gelir. Duyarsızlaşma ve sosyal mesafe arasında doğru orantı vardır. Mesafe duyusal, buna paralel olarak duygusal algıyı minimuma indiren bir faktördür.

Günümüzde insanların hafızasında milyonlarca ses ve görüntü biçimi bulunsa da koku, tat ve bin bir türlü sıcaklık ve soğukluk his biçiminin eksikliği karşısında gerçek dünya (ve insan) ile kurduğu ilişki parçalı ve sorunlu hale gelmektedir. Sosyolojinin temel meselesi olan bütünlük görülmesi zor yakalanması meşakkatli bir gerçeklik artık. Youtube kanallarında üretilen içerikler gündelik hayatın tüm detaylarını açıklığa kavuşturacak pratik bilgiler içeriyor. Dolayısıyla zihinler hafıza çöplüğü olmaya başlıyor. Kullanılmayan ve hissedilmeyen veri hafızaya yüktür. Bu yükün ortadan kaldırılması için zihinlerin kullanımı devre dışı kalarak bilgisayarlar, harici bellekler, bilgi bulutları gibi alternatif hafıza alanlarına başvuru gün geçtikçe artıyor. Hafızanın sanal ekranlara aktarımının direkt olarak duyarsızlaşmayı da doğurduğu söylenebilir. Çünkü (kültürel ya da toplumsal) hafıza tüm duyuların, duyguların; bununla birlikte ahlaki değerlerin de iç içe bulunduğu bir yapının ürünüdür. Orada bilgi salt bilgi değildir. Bilginin amele işlenmesi için iki önemli faktör vardır: tekrarlama ve kalbi yatkınlıklara yakınlık. Her iki durumda da hafızanın diri tutulması ve sanal bir evrene aktarılmayan gerçek zeminini garanti eden bir tarz işletilmesi gerekir. "Gerçek dışılık hissine neden olabilen sanal duyusal temayül, hafızayı da dönüştürebilir, böylece artık asla "gerçekten" yaşanmamış deneyimleri içerir. Çünkü hafıza (ve ezberleme süreci) artık karşılık gelen fiziksel duyumlar tarafından uyarılmaz, sanal duyusal yönelim ikisi arasındaki ilişkiyi koparır. Ayrıca, hafıza, sürekli kendini inşa etme ve öz değerlendirme projesi için çok önemli bir unsur olduğundan, hafızanın bu dönüşümü hem mikro hem de makro seviyelerde bu karmaşık somutlaşmış ve etkileşimsel süreçleri tehlikeye atar" (Vannini vd., 2012: 167). Duyular arası bir gerçeklik olarak toplumsal etkileşimin kalitesi azaldıkça özgür irade veya bireysel özgürlük kapasitesi de azalır. En azından bu kazanımların (eğer tarihsel gerçekliğin ürünüyse) ortada sadece görüntüsü kalır. Sözün kısası tüm duyusal, duygusal ve etik gerçeklere dayalı tarihin derinliklerinden gelen insanlık tecrübesinin sanal alanlara doğru seyretmesi karşısında insan kendi hafızasından daha da uzaklaşırsa geleceğin dünyası tartışmalarında yapay zekâ gibi iradesiz unsurların hegemonyasına daha hızlı bir geçiş yapacaktır. Daha doğrusu özgür irade sahibi insan sayısı eskiyi aratacak şekilde azalacaktır. Bilgi öznel imkanlarından uzaklaştıkça eylem imkanlarından da uzaklaşacaktır. Nesnelere aktarılan hafızanın radikal çizgilere ulaşması insan eylemlerini pasifleştireceği gibi iyi/kötü manzaralar karşısında bizatihi insanın kendisini duyarsızlaştıracaktır/maktadır.

Sonuç

İnsana (ya da kendine) hâkim olmak duyulara hâkim olmak demektir. İnsanoğlu radyo aracılığıyla sesleri göreceli irrasyonel mesafelere aktarmayı başarırken aslında duyuların bir kaynağa dikkat kesildiği kısırlaşmayı fark edebilmiş miydi? Daha sonra televizyonun icadı ise gözlerin dikildiği alternatif bir kıble yaratmıştır. Bu iki icat kendine özgü bir bilgi ağı meydana getirerek son yüz yılı içeren evreyi bilgi çağı olarak nitelendirecek büyük bir açılım oluşturmuştur (Matbaanın icadının etkisini de göz ardı etmemek gerekir). Bilgisayar ve internetin icadı ise bu ağı daha komplike bir şekilde küre üzerinde yaşayan hemen hemen bütün insanları kapsayan interaktif bir sinyal ağına dönüştürmüştür. Milenyum sonrası dönemler için tasavvur edilen gelecekte ise işitme ve görme duyularının kuvve-i cazibelerini geliştirecek tatma, dokunma ve koklama duyularının da sinyal ağları içerisinde dolaşmasını sağlayan tekniklerin icat edilmesi bekleniyor. İnsanın kendi hafızasını-muhayyilesini *sanal metafiziğe*

emanet etmesiyle nasıl bir geleceğin imar edileceği büyük bir muamma olarak duruyor. Böylesi bir gelecekte şimdi çözümlemeye çalıştığımız sosyolojik meselelerin ve ürettiğimiz kavramların ne kadar anlamı olacağı tartışılmalıdır.

KAYNAKÇA

Akkor, Ö. (2021). *Türkiye Gastronomi Atlası*, İstanbul: Ketebe Yayınları.

Assmann, J. (2015). *Kültürel Bellek*, Ayşe Tekin (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Aydın, M. (2004). *Bilgi Sosyolojisi*, İstanbul: Açılım Kitap.

Bauman, Z. (1998), *Sosyolojik Düşünmek*, Abdullah Yılmaz (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bourdieu, P. (2015). *Ayrım*, Derya Fırat, Günce Berkkurt (çev.), Ankara: Heretik Yayınları.

Burke, P. (2021). *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Mete Tunçay (çev.), İstanbul: Islık Yayınları.

Condillac, E. B. (1989). *Duyumlar Üzerine*, Çev. Miraç Katırcıoğlu, İstanbul: MEB Yayınları.

Connerton, P. (2019). *Toplumlar Nasıl Anımsar*, Alaeddin Şenci (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Gazali, Ebül Hamid (2014), *Tehafütü'l Felasife*, Mahmut Kaya, Hüseyin Sarıoğlu (çev.), İstanbul: Klasik Yayınları.

Jung, C. G. (2019). *Psikolojide Tipler*, Nur Nirven (çev.), İstanbul: Pinhan Yayınları.

Karaarslan, F. (2019). *Toplumsal Hafıza*, İstanbul: Ketebe Yayınları.

Le Bon, G. (1997). *Kitleler Psikolojisi*, Yunus Ender (çev.), İstanbul: Hayat Yayınları.

Mills, W. (2016). *Sosyolojik Tahayyül*, Ömer Küçük (çev.), İstanbul: Hil Yayınları.

Panksepp, J. & Biven, L. (2021), *Zihnin Arkeolojisi*, Çiğdem Çalkılıç Taylor (çev.), İstanbul: Alfa Yayınları.

Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve Kültür*, Tuncay Birkan (çev.), İstanbul: Metis Yayınları.

Vannini, P. & Waskul, D. & Gottschalk, S. (2012). *The Senses in Self, Society and Culture*. Newyork: Routledge Pub.

Öğretmenlerin Psikolojik Dayanıklılık Düzeylerinin İncelenmesi

Melike CAN ARSLAN[1]
Gönül KAYA ÖZBAĞ[2]

Giriş

Eğitim sistemi, toplumun temel taşlarından biri olarak kabul görmektedir. Öğretmenler ise bu sistemdeki anahtar figürlerin önde gelenleri olarak düşünülmektedir. Öğretmenler, sadece bilgi aktarmakla kalmayıp, aynı zamanda öğrencilerin gelişimine dayanak olan ve toplumun şekillenmesine önemli bir katkı sağlayan ciddi bir rol üstlenmektedir. Bununla birlikte, bu kritik görevi yerine getirirken karşılaştıkları zorluklar ve stres unsurları, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyelerine tesir edebilmektedir.

Son yıllarda, öğretmenlerin mesleki yaşamları süresince maruz kaldıkları stres etmenleri ve sonucunda ortaya çıkan duygusal yorgunluk, tükenme ve düşük motivasyon gibi meselelere daha fazla odaklanılmıştır. Bu bağlamda, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeyleri, bu zorlu mesleki koşullarla nasıl başa çıktıklarını anlamak için kritik bir faktör haline gelmektedir.

Bu araştırma, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin farklı kişisel faktörlere bağlı olarak nasıl değişebileceğini anlama amacını gütmektedir. Görevli olunan okul türü, medeni hal, cinsiyet, öğrenim düzeyi, çalışma senesi ve yaş gibi kişisel değişkenler bu araştırma kapsamında yer almaktadır.

Araştırmamızın neticeleri, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerini anlamamıza ve onların mesleki memnuniyetlerini yükseltmek, daha tesirli bir şekilde stresle mücadele etmelerine katkı sağlamak için stratejiler geliştirmemize katkı sağlayacaktır.

Psikolojik Dayanıklılık

Bireyler, yaşamlarının farklı evrelerinde zorlayıcı durumlarla karşılaşabilirler. Bu durumlar genellikle zorlaşır ve bireylerin başa çıkma yeteneklerini sınar (Çetin ve Anuk, 2020). Ayrıca "psikolojik dayanıklılık" kişileri güçlüklerden koruyarak, onları etkili şekilde aşmalarında kritik bir öneme sahiptir (Buz ve Genç, 2019). Özel yaşamın sağlıklı bir şekilde ilerlemesi ve aynı zamanda başarılı bir iş yaşamı için psikolojik dayanıklılığın gerekliliğini ifade edebiliriz (Kavi ve Karakale, 2018). Bunun yanı sıra, psikolojik dayanıklılığı kişisel ve çalışma yaşantımızda geliştirmek, zorluklarla etkili bir şekilde yüzleşmek açısından hayati bir öneme sahiptir (McEwen, 2011). Psikolojik dayanıklılık, son 20 yıl içerisinde davranış bilimleri uzmanları ve araştırmacıları tarafından teorik analizler ve deneysel çalışmalarla araştırılmaya başlanmıştır (Sezgin, 2009 akt. Yeşil ve Mavi, 2023).

Bireylerin stresle başa çıkma tepkilerinin farklılık göstermesi, araştırmacıları ilgili konuda sorular sormaya ve bu farklılıkları belirleyen faktörleri düşünmeye yönlendirmiştir (Aydoğdu, 2013). Stres kaynaklarının, psikolojik bozuklukların ve fiziksel hastalıkların temel nedenlerinden biri olarak kabul edildiği bir gerçektir. Kurt (2011) bireylerin stres etkisi altındayken benzer şekilde tepki vermeyebileceğini ve bazı kişiler için stresli durumlarla başa çıkmanın zor olabileceğini belirtmiştir. Kobasa ise stresli olayların etkisi altında kalan veya

[1] Yüksek Lisans Öğrencisi Melike CAN ARSLAN, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yönetim ve Organizasyon Programı
[2] Prof. Dr. Gönül KAYA ÖZBAĞ, Kocaeli Üniversitesi, Denizcilik Fakültesi, Denizcilik İşletmeleri Yönetimi

travmatik deneyimler yaşayan, ancak hala normal yaşama uyum sağlayan ve sağlıklarını koruyan bireylerin sahip olduğu nitelikleri "psikolojik dayanıklılık" olarak tanımlamıştır (Kobasa,1979).

Psikolojik dayanıklılık, stresli durumlarla başa çıkarken olumsuz sonuçlardan koruyan bir tampon etkisi sunan bir kişilik özelliği olarak kabul edilir. Ayrıca, psikolojik dayanıklılığın sadece hayatta kalma ile değil, kişinin gelişimine katkıda bulunmak için gerekli psikolojik tutum ve davranışların bir bileşimi olduğunu ifade eden varoluşçu yaklaşımlar da bulunmaktadır (Maddi, 2002). Bireyin yaşamını farkındalık çerçevesinde sürdürmesi, kişisel kararlarını vermesi ve davranışlarının sonuçlarını kabul etmesi, yaşamını anlamlandırmasına hizmet etmektedir. Bir birey kendi seçimleriyle kimliğini oluşturarak varlığını şekillendirir (Terzi, 2008).

Araştırmalar, sonradan kazanılabilen bir özellik olarak psikolojik dayanıklılığı tanımlamaktadır. Ancak bazı kişilerde, kalıtsal olarak da gözlemlenmiştir (Kavi ve Karakale, 2018). Öte yandan alanyazında değişime ve geliştirilmeye açık olduğu fikri her geçen gün biraz daha fazla ön planda vurgulanmaktadır (Luthar vd., 2000 akt. Yeşil ve Mavi, 2023).

Öğretmenlerin Psikolojik Dayanıklılığı

Öğretmenlik, birçok stresli ve çatışmalı durumun ortaya çıktığı bir meslektir. Bu mesleği diğer meslek gruplarından ayıran ve büyük önem taşıyan özelliği, geleceğin toplum üyeleri olan öğrencileri yetiştirmektir. Bir öğretmenin, mesleki bilgisinin yanı sıra mesleğini sevmesi, yeniliklere açık olması, özverili olması ve hoşgörü göstermesi gibi becerilere sahip olması da gerekmektedir. Öğretmenlik mesleği, öğretmenlerin psikolojik sağlığı üzerinde olumsuz etkilere yol açabilen birçok zorlayıcı durumla karşılaşma potansiyeli taşır, bu da öğretmenlerin ruh hali ve psikolojik iyiliklerini tehdit edebilir (Girgin ve Baysal, 2005). Araştırmalar, öğretmenlerin meslekleri içerisinde yüksek stres düzeyine sahip bir grup olduğunu göstermekte ve bu nedenle öğretmenlerin kendi işlerini bir stres kaynağı olarak gördüklerini ortaya koymaktadır (Yalçın, 2013 akt. Yıldırım, 2022).

Öğretmenler, diğer meslek gruplarından farklı olarak, meslek hayatları boyunca büyük bir zaman dilimini öğrencileriyle birlikte sınıfta geçirme gerekliliği taşırlar. Ayrıca, belirli bir süre içinde tamamlamaları gereken birçok görev ve sorumluluğa sahip olmaları, genç yaşta olan gruplarla çalışmaları, meslekleriyle ilgili belirli zorlukları beraberinde getirir (Er, 2018). Öğretmenlerin meslek hayatlarında karşılaştıkları stresli durumlar, iş yaşamlarını, öğrencileriyle ve öğretmen meslektaşlarıyla olan ilişkilerini, kişisel ilgi alanlarını ve görevlerini yerine getirme yeteneklerini etkileyebilir (Girgin ve Baysal, 2005). Bir öğretmenin çalıştığı kurumda yüzleşebileceği psikolojik yük durumu mesleki faaliyetlerini, aynı zamanda işiyle bağlantılı tüm faktörleri negatif yönde etkileyebilir (Yılmaz, 2019 akt. Yıldırım, 2022).

Thomson ve Wendt (1995) tarafından ifade edildiği üzere, çalışmaların aksadığı ve bürokratik adımların fazla bulunduğu okullarda, idarecilerin öğretmenlerle iletişimi zayıf olabilir. Bu tür okullarda genellikle gelişim sınırlı kalır ve yetersiz diyaloglar nedeniyle kapalı bir okul iklimi fhâkim olabilir. Bu koşullarda çalışan öğretmenler, stres faktörlerinin daha fazla etkisine maruz kalabilir ve bu da görevlerini yerine getirirken zorluklar yaşamalarına yol açabilir (Thomson ve Wendt, 1995 aktarılmış, Öztürk, 2019).

Okuldaki havanın psikolojik açıdan ağır ve sıkıcı olması, öğretmenlerin iş açısından doyumunu ve buna bağlı olarak başarısını negatif yönde etkileyebilir (Aydın, 2002; Balay, 2000). Stres kaynaklarının etkisini ve işlerini etkili bir şekilde yerine getirme yeteneklerini değerlendirmek için öğretmenlerin psikolojik açıdan dayanıklılığı önemli bir gösterge düşünülebilir. Öte yandan psikolojik yükün sebeplerini ortadan kaldırmaya sıcak bakan okul

idarecileri, öğretmenlerin işlerini memnuniyetle yerine getirmelerine ve psikolojik dayanıklılık düzeylerini artırmalarına yardımcı olabilirler (Öztürk, 2019).

Bir öğretmenin stresli bir çalışma ortamına maruz kalması, genellikle performansının düşük olması sonucunu doğurabilir. Çok fazla psikolojik yükle çalışmak, öğretmenlerin performanslarındaki verimin azalmasının ana sebeplerinden biridir (Aydın, 2002; Balay, 2000). Bu durum, bir öğretmenin öğretmenlik mesleğinde başarılı olamamasına neden olabilir. Bu nedenle, okuldaki psikolojik yük kaynakları, öğretmenlerin tutumlarını ve psikolojik dayanıklılık seviyelerini negatif açıdan etkileyebilir. Sonuç olarak özellikle okul müdürleri gibi eğitim yöneticileri, yönetim becerilerini tam anlamıyla anlamalı ve bu becerileri etkili bir şekilde uygulamalıdırlar (Öztürk, 2019).

Kişisel Değişkenler

Bu çalışma, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerini etkileyebileceği düşünülen bazı (cinsiyet, medeni durum, yaş, öğrenim düzeyi, çalışma süresi, görev aldığı okul türü) temel kişisel değişkenleri incelemektedir.

Bu kavramsal çerçeve, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılığını etkileyebilecek temel faktörleri ve bu faktörler arasındaki olası ilişkileri tanımlamaktadır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde, bu değişkenlerin daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi ve öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerine olan etkilerinin analiz edilmesi planlanmaktadır.

Yöntem

Araştırmada öğretmenlerin; kişisel değişkenleri bakımından (medeni hal, öğrenim düzeyi, yaş, çalışma süresi, cinsiyet, görev aldığı okul türü) psikolojik dayanıklılık seviyelerinde farklılık olup olmadığının tespit edilmesi amacıyla anket yöntemine başvurulmuştur.

Araştırmanın Modeli ve Hipotezleri

H1: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri cinsiyete bağlı olarak değişiklik sergilemektedir.

H2: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri medeni duruma bağlı olarak değişiklik sergilemektedir.

H3: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri yaşa bağlı olarak değişiklik sergilemektedir.

H4: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri öğrenim düzeyine bağlı olarak değişiklik sergilemektedir.

H5: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri çalışma süresine bağlı olarak değişiklik sergilemektedir.

H6: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri görev aldığı okul türüne bağlı olarak değişiklik sergilemektedir.

Veri Toplama Aracı

Veri toplamada, araştırma kapsamında ‘’Demografik Bilgi Formu’’ ile ‘’Anket Formu’’ dan faydalanılmıştır. Cinsiyet, yaş, medeni durum, öğrenim durumu, öğretmenlik mesleğindeki deneyim, çalıştığı okul türü ile ilgili sorular demografik bilgi formunda katılımcılara yöneltilmiştir. Anketin ilk bölümünde katılımcılara ait demografik bilgiler yer alırken, diğer bölümlerde psikolojik dayanıklılığa ilişkin ölçekler yer almaktadır.

Verilerin Analizi

Yapılan çalışmada veriler, katılımcılara yöneltilen önceden hazırlanmış anket formlarındaki sorulara verilen cevaplarla elde edilmiştir. Çalışmada toplanan verilerin analiz neticelerine Statistical Package for the Social Science (SPSS) yazılımıyla erişilmiştir. Değişkenlere ait korelasyon ve güvenilirlik analizleri uygulanmıştır.

Araştırmanın verileri istatistiksel analiz açısından değerlendirilirken IBM Spss 25.0 versiyonu kullanılmıştır. İncelemelerde, güven aralığı %95 olarak belirlendi ve $p<0,05$ istatistiksel anlamlılık düzeyi olarak kararlaştırıldı. Veriler açısından normal dağılıma uyma durumu, Kolmogrov Smirnov Test ile incelendi. Bu sonuçlara göre, bahsi geçen ölçek verilerinin sıra dışı bir dağılım göstermemesi sebebiyle istatistiksel analizler açısından parametrik testlere başvuruldu. Araştırmaya konu olan kişilerin Öğrenim Düzeyi, Medeni Hali, Cinsiyeti için T testi kullanırken; Yaş, Deneyim Yılı, Çalıştığı Okul türü için Anova testi uygulandı. Bu testi sonuçlarında Kişi sayısı (N), Standart Sapma (SS), Ortalama (X), testin F değeri ve P değeri olarak belirtildi. Diğer bir test olan T testi sonuçlarında Kişi sayısı (N), Standart Sapma (SS), Ortalama (X), testin F değeri, T değeri ve P değeri ifade edildi. Ölçeklerin arasındaki bağlantıyı değerlendirmek amacıyla Korelasyon Analizi uygulanarak analiz sonucunda Kişi Sayısı, Standart Sapma, Korelasyon ve Ortalama değerleri sunuldu Çoklu regresyon analizinde sonuçlar B (Katsayı), SE (Standart Hata), t değeri ve Significant (Anlamlılık seviyesi) olarak gösterilmiştir.

Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Tablo 1. Psikolojik Dayanıklılık Algısına İlişkin Ortalama ve Standart Sapma Değerleri

Psikolojik Dayanıklılık Ölçek Soruları Betimsel İstattikleri (N=186)

	Ortalama	Standart Sapma
İşyerinde krizleri yetkin bir şekilde çözerim	3,74	,839
Hatalardan ders alır ve işimi yapma şeklimi geliştiririm.	4,34	,558
İş yerindeki değişimi kendimi geliştirmek için bir fırsat olarak görürüm	4,17	,722
İş yerindeki zorlukların üstesinden gelmek için başkalarıyla etkili bir şekilde iş birliği yaparım.	4,26	,656
Uzun süre ağır bir iş yükünü başarıyla yönetirim	3,90	,867
Performansımı yeniden değerlendirir ve işimi yapma şeklimi sürekli olarak geliştiririm.	4,06	,691
İş yerindeki geri bildirimlere, hatta eleştirilere etkili bir şekilde yanıt veririm	4,06	,603
Belirli kaynaklara ihtiyacım olduğunda okuldaki diğer çalışma arkadaşlarımdan yardım isterim.	4,27	,670
Desteklerine ihtiyacım olduğunda yöneticilerden yardım isterim	4,27	,795

Tablo 1'de görüldüğü üzere araştırmaya katılan 186 kişi 5'li Likert tipinden oluşan Psikolojik Dayanıklılık Ölçeğindeki sorulara verdikleri yanıtlar dahilinde her sorunun ortalaması ve standart sapması oluşturulmuştur. Buna göre katılımcılar en olumlu yanıtları 4,34 ortalama ile "Hatalardan ders alır ve işimi yapma şeklimi geliştiririm." sorusuna; en olumsuz yanıtları ise 3,74 ortalamaya sahip olan "İşyerinde krizleri yetkin bir şekilde çözerim" sorusuna vermişlerdir.

Demografik Özellikler

Tablo 2'de örneklemin demografik özellikleri sıklık ve yüzde bazında sunulmuştur.

Tablo 2. Frekans Tablosu

		F	%
Cinsiyet	Kadın	145	78,0
	Erkek	41	22,0
	Total	186	100,0
Yaş	18-30 yaş	45	24,2
	31-35 yaş	61	32,8
	36-40 yaş	27	14,5
	41-50 yaş	38	20,4
	51 yaş ve üzeri	15	8,1
	Total	186	100,0
Medeni Durum	Bekar	52	28,0
	Evli	134	72,0
	Total	186	100,0
Öğrenim Durumu	Lisans	158	84,9
	Lisansüstü	28	15,1
	Total	186	100,0
Deneyim Yılı	1-5 yıl	37	19,9
	6-10 yıl	62	33,3
	11-15 yıl	35	18,8
	16 yıl ve üzeri	52	28,0
	Total	186	100,0
Çalıştığı Okul Türü	Okul öncesi	13	7,0
	İlkokul	44	23,7
	Ortaokul	83	44,6
	Lise	46	24,7
	Total	186	100,0

Tablo 2'de görüldüğü üzere araştırmaya katılan 186 kişiden 145'i Kadın, 41'i Erkektir. %72'si Evli, %28'si Bekardır. 158 Lisans mezunu bulunurken Lisansüstü mezun sayısı 28'dir. 6-10 yıl deneyime sahip olanlar toplam katılımcıların %33,3'ünü; 11-15 yıl deneyime sahip olanlar %18,8'ini oluşturmaktadır. 83 kişi Ortaokullar ile çalışırken 13'ü Okul öncesinde çalışmaktadır.

Güvenilirlik Analizi

Tablo 3. Güvenilirlik Katsayıları

	Cronbach's Alpha	Soru Sayısı
Psikolojik Dayanıklılık	,853	8

Tablo 3'te ölçeğin hesaplanan Cronbach's Alpha değerinin 0,80'nin üzerinde sonuç vermesi sebebiyle ölçeğin "yüksek güvenilirlik seviyesinde" olduğu kabul edilmektedir.

Parametrik Testler

- Cinsiyet'e Göre Ölçek Ortalaması Arasında Anlamlı Fark var mıdır?

Tablo 4. T Testi- Cinsiyet

	Cinsiyet	**N**	**X**	**SS**	**F**	**T**	**P**
Psikolojik Dayanıklılık	Kadın	145	4,0853	,51512	,064	-,746	,457
	Erkek	41	4,1524	,48534			

Tablo 4'te Kadın ve Erkeklerin ortalamaları arasında dikkate değer bir fark olmadığına analiz sonuçlarıyla ulaşılmıştır (p>0,05).

- Medeni Hal'ine Göre Ölçek Ortalaması Arasında Anlamlı Fark var mıdır?

Tablo 5. T Testi- Medeni Durum

	Medeni Durum	N	X	SS	F	T	P
Psikolojik Dayanıklılık	Bekar	52	4,2668	,46510	,671	2,839	,005
	Evli	134	4,0354	,51106			

Tablo 5'te katılımcıların medeni hal ve psikolojik dayanıklılıklarının arasındaki ilişkiyi belirlemek için t testi kullanılmıştır. Psikolojik Dayanıklılık'ta Bekarların ortalaması (X=4,26) ile Evlilerin ortalaması (X=4,03) arasında (p<0,05) anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Bekarların Evlilere göre daha fazla Psikolojik Dayanıklılık tutumu içerisinde olduğu bulgulanmıştır.

- Yaş'a Göre Ölçek Ortalaması Arasında Anlamlı Fark var mıdır?

Tablo 6. Anova Testi Sonucu - Yaş Grupları

	Yaş	N	X	SS	F	P
Psikolojik Dayanıklılık	18-30 yaş	45	4,2528	,46732	1,421	,229
	31-35 yaş	61	4,0594	,52371		
	36-40 yaş	27	4,0417	,57072		
	41-50 yaş	38	4,0691	,50227		
	51 yaş ve üzeri	15	3,9917	,41851		
	Total	186	4,1001	,50818		

Tablo 6'da yaş gruplarının katılımcılar arasında kayda değer bir farklılık gösterip göstermediğini değerlendirmek için Anova testine başvurulmuştur. Analiz sonucuna göre, yaş gruplarına bağlı olarak ölçek ortalamaları dikkate değer bir fark olmadığını kanıtlamıştır (p>0,05).

- Öğrenim Düzeyi'ne Göre Ölçek Ortalaması Arasında Anlamlı Fark var mıdır?

Tablo 7. T Testi - Öğrenim Düzeyi

	Öğrenim Durumu	N	X	SS	F	T	P
Psikolojik Dayanıklılık	Lisans	158	4,0767	,52291	1,299	-1,496	,136
	Lisansüstü	28	4,2321	,39779			

Tablo 7'de yaş grupları açısından ölçek ortalamaları dikkate değer bir değişiklik ortaya konmadığını ispat etmiştir (p>0,05).

- Çalışma Süresi'ne Göre Ölçek Ortalaması Arasında Anlamlı Fark var mıdır?

Tablo 8. Anova Testi Sonucu- Çalışma Süresi

	Deneyim Yılı	N	X	SS	F	P
Psikolojik Dayanıklılık	1-5 yıl	37	4,2703	,45311	1,853	,139
	6-10 yıl	62	4,0847	,55616		
	11-15 yıl	35	4,0321	,54177		
	16 yıl ve üzeri	52	4,0433	,44549		
	Total	186	4,1001	,50818		

Tablo 8'de katılımcıların iş geçmişi süresi ve psikolojik dayanıklılık arasındaki ilişkinin anlamlı olup olmadığını değerlendirmek üzere Anova testine başvurulmuştur. İstatiksel sonuçlar göz önünde bulundurulduğunda araştırmaya dahil olanların iş geçmişi süresi açısından dikkate değer farklılık olmadığını ölçek ortalamaları aracılığıyla kanıtlamıştır (p>0,05).

- Görev Aldığı Okul Türü'ne Göre Ölçek Ortalaması Arasında Anlamlı Fark var mıdır?

Tablo 9. Anova Testi Sonucu- Okul Türü

	Okul Türü	N	X	SS	F	P
Psikolojik Dayanıklılık	Okul öncesi	13	4,2115	,69106	,529	,663
	İlkokul	44	4,1136	,53089		
	Ortaokul	83	4,1145	,49855		
	Lise	46	4,0299	,45045		
	Total	186	4,1001	,50818		

Tablo 9'da çalıştıkları okul türlerinin katılımcılar arasında kayda değer farklılık gösterip göstermediğini değerlendirmek için Anova testine başvurulmuştur. Analiz sonucuna göre, çalıştıkları okul türlerine bağlı olarak ölçek ortalamaları dikkate değer bir fark olmadığını ispatlamıştır (p>0,05).

Hipotez Testlerine Yönelik Bulgular

H1: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeyleri cinsiyete göre farklılık göstermektedir.

Yapılan T-testi sonuçlarına dayanarak, cinsiyetin öğretmenlerde psikolojik dayanıklılık seviyesi açısından kayda değer bir etki yaratmadığı kanıtlanmıştır.

H2: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri medeni duruma bağlı olarak değişiklik sergilemektedir.

Verilere göre, öğretmenlerin medeni durumunun psikolojik dayanıklılık seviyelerine etki etmediği sonucuna varılmıştır.

H3: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeyleri yaşa göre farklılık göstermektedir.

Yapılan Anova testinin sonuçlarına göre öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyelerinin yaşa bağlı olarak değişiklik göstermediği görülmektedir.

H4: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri öğrenim düzeyine göre farklılık göstermektedir.

Verilere dayalı olarak, öğretmenlerin öğrenim düzeylerinin psikolojik dayanıklılık düzeylerini etkilemediği gözlemlenmiştir.

H5: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri çalışma süresine göre farklılık göstermektedir.

Yapılan Anova testi sonuçlarına dayanarak, öğretmenlerin çalışma süresinin psikolojik dayanıklılık düzeylerini etkilemediği saptanmıştır.

H6: Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri görev aldığı okul türü açısından farklılık göstermektedir.

Yapılan Anova testi sonuçlarına dayanarak, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin görev aldığı okul türüne göre farklılık göstermediği sonucuna varılmıştır.

Sonuç ve Tartışma

Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeylerini etkileyebileceği düşünülen; çalışma senesi, medeni hal, öğrenim düzeyi, cinsiyet, görev aldığı okul türü ve yaş değişkenlerini incelemeyi amaçlayan bu çalışmada öğretmenlerin medeni durumu dışında psikolojik dayanıklılık seviyelerinde fark yaratacak bir bulguya rastlanmamıştır. Sonuç olarak cinsiyet, yaş, öğrenim düzeyi, çalışma süresi ve görev aldığı okul türüne bağlı olarak öğretmenlerde psikolojik dayanıklılık seviyesinin değişmediği görülmüştür.

Medeni durum açısından incelendiğinde, bekâr ve evli öğretmenler psikolojik dayanıklılık bakımından kayda değer bir ayrım sergilemiştir. Bekârların, evlilerden daha fazla psikolojik dayanıklılık sergiledikleri görülmüştür. Bu sonuç, öğretmenlerin medeni durumunun psikolojik dayanıklılık üzerinde etkili olabileceğini göstermektedir. Bu sonucun mevcut literatürdeki bazı çalışmaların bulgurlarıyla uyumlu olduğu görülmüştür. Çalışmanın neticeleri gösteriyor ki ekonomik durum, cinsiyet, eğitim seviyesi ve yaş, psikolojik dayanıklılık puanlarında etkili bir farklılık yaratmamaktadır. Ancak medeni durum, psikolojik dayanıklılık puanlarını anlamlı bir şekilde etkilemektedir (Parmaksız, 2020). Bununla birlikte, medeni hal ve psikolojik dayanıklılığa odaklanan bazı araştırmalar evlilerin bekar meslektaşlarına kıyasla daha fazla seviyede psikolojik dayanıklılık sergiledikleri bulgusuna ulaşmıştır (Bozkurt, 2021). Evlilik, ek sorumluluklar ve stres kaynakları getirebileceği için, bu farklılığın sebepleri daha ayrıntılı olarak incelenebilir.

Yaş gruplarına göre yapılan analizlerde, öğretmenlerin yaşlarına bağlı olarak psikolojik dayanıklılık seviyelerinde fark yaratacak bir bulguya rastlanmamıştır. Sonuçlar, yaşın öğretmenler arasında psikolojik dayanıklılık açısından doğrudan bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Chan, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık seviyeleri yanı sıra yaşlarının da dayanıklılığın boyutlarıyla dikkate değer bir ilişki içinde olmadığı neticesine varmıştır (Chan, 2003; akt. Sezgin 2012). Bir diğer araştırmada, Harrisson ve arkadaşları (2002), psikolojik dayanıklılık üzerinde yaşın etki etmediğini gözlemlemişlerdir (Harrisson. ve diğerleri 2002; akt. Sezgin 2012).

Öğrenim düzeyine göre yapılan analizlerde, lisans mezunu ve lisansüstü mezunu öğretmenler arasında psikolojik dayanıklılık açısından anlamlı bir ayrım bulgusuna rastlanmamıştır. Bulgular, öğrenim düzeyinin öğretmenler açısından psikolojik dayanıklılığa doğrudan bir etki sergilemediğini göstermektedir. Öğrenim düzeyi, öğretmenlerin mesleki bilgi ve becerileri açısından farklılık gösterebilir, ancak bu çalışma, bu farklılığın psikolojik dayanıklılık düzeyine etki etmediğini göstermektedir.

Çalışma süresine göre yapılan analizlerde, psikolojik dayanıklılık düzeyleri öğretmenlerin deneyim yılları açısından dikkate değer bir ayrım sergilememiştir.

Ortaya konan sonucun psikolojik dayanıklılık üzerine gerçekleştirilen çeşitli çalışmalarla örtüştüğü aşikardır (Harrison ve diğ., 2002; Sezgin, 2009 akt Sezgin 2012). Bu sonuç, öğretmenlerin mesleki deneyimlerinin psikolojik dayanıklılık üzerinde doğrudan bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Öte yandan yaşın ilerlemesiyle birlikte, öğretmenlerin iş tecrübelerinin artacağı fikri, sınıf yönetimi ve öğretim becerileri alanlarında gelişeceği beklentisini yaratabilir ve psikolojik dayanıklılık seviyesinin artabileceği fikrini destekleyebilir.

Okul türüne göre yapılan analizlerde öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık düzeyleri kayda değer bir ayrım göstermemiştir. Bu sonuç, öğretmenlerin görev aldıkları okul türünün psikolojik dayanıklılık üzerinde doğrudan bir etkisinin olmadığını göstermektedir. Ancak okul türüne bağlı olarak öğretmenlerin karşılaştığı çalışma koşulları ve beklentileri farklı olabileceği için, bu konu daha derinlemesine incelenebilir. Bu çalışmanın bulguları, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılığına etki edebilecek bazı faktörlerin anlaşılmasına katkı sağlamaktadır. Medeni durumun, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılığı üzerinde önemli bir rol oynadığı görülmüştür. Ancak cinsiyet, yaş, öğrenim düzeyi, çalışma süresi ve okul türünün psikolojik dayanıklılık üzerinde etkili olmadığı bulunmuştur.

Bu çalışmanın sınırlamaları da göz önüne alındığında, gelecekte yapılacak çalışmalarda daha geniş örneklemler ve farklı değişkenlerin göz önüne alınması, öğretmenlerin psikolojik dayanıklılığını daha iyi anlamamıza yardımcı olabilir. Ayrıca, psikolojik dayanıklılığı

artırmaya yönelik eğitim programları ve destek hizmetleri geliştirmek için bu tür araştırmaların önemli bir temel oluşturduğu söylenebilir.

Kaynakça

Aydın, İ. (2002). İş Yaşamında Stres (2. baskı). Ankara: Pegem Akademi.

Aydoğdu, T. (2013). Bağlanma Stilleri, Başa Çıkma Stratejileri ile Psikolojik Dayanıklılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Balay, R. (2000). Yönetici ve Öğretmenlerde Örgütsel Bağlılık. Ankara: Nobel.

Bozkurt, D., & LEVENT, F. (2021). Öğretmenlerin psikolojik dayanıklılık ile tükenmişlik düzeyleri arasındaki ilişki. OPUS International Journal of Society Researches, 18(44), 7968-8000.

Buz, S. ve Genç, B. (2019). Sosyal hizmet uzmanları için psikolojik dayanıklılığın önemi. Toplum ve Sosyal Hizmet, 30(2), 623-642.

Chan, D. W. (2003). Hardiness and its role in the stres-burnout relationship among prospective Chinese teachers in Hong Kong. Teaching and Teacher Education, 19, 381-395.

Çetin, C. ve Anuk, Ö. (2020). Covid-19 pandemi sürecinde yalnızlık ve psikolojik dayanıklılık: Bir kamu üniversitesi öğrencileri örneklemi. Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD), 7(5), 170-189.

Er, N. (2018). İlkokul öğretmenlerinde öz yeterliğin yordayıcıları olarak psikolojik dayanıklılık ve proaktif kişilik özellikleri (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Girgin, G. ve Baysal, A. (2005). Zihinsel engelli öğrencilere eğitim veren öğretmenlerin mesleki tükenmişlik düzeyi ve bazı değişkenler. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18(18), 1-10.

Harrisson, M., Loiselle, C. G., Duquette, A., & Semenic, S. E. (2002). Hardiness, work support and psychological distress among nursing assistants and registered nurses in Quebec. Journal of Advanced Nursing, 38(6), 584-591.

Kavi, E. ve Karakale, B. (2018). Çalışan psikolojisi açısından psikolojik dayanıklılık. Hak-İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 7(17), 56-77.

Kobasa, S. (1979). Stressful Life Events, Personality and Health: An İnquiry into Hardiness. Journal of Personality and Social Psychology, 37, 1-11.

Kurt, N. (2011). Çevik Kuvvet Personelinin Stresle Başa Çıkma Tutumları, Psikolojik Dayanıklılıkları ve İş Doyumu Düzeyleri (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara

Maddi, S. R. (2002). The Story of Hardiness: Twenty Years of Theorizing, Research, and Practice. Consulting Psychology Journal: Practice and Research, 54(3): 173-185.

McEwen, K. (2011). Building resilience at work. Australian Academic.

Öztürk, K. (2019). Ortaokul Öğretmenlerinin Algılarına Göre Müdürlerin Yönetici Yeterlikleri İle Öğretmenlerin Psikolojik Dayanıklılık Düzeyleri Arasındaki İlişki, Yüksek Lisans Tezi, Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir.

Parmaksız İ. (2020) "İyimserlik, Özgecilik ve Medeni Durumun Psikolojik Dayanıklılık Üzerindeki Etkileri", Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (PAU Journal of Education) 48: 285-302

Sezgin, F. (2009). Relationships between teacher organizational commitment, psychological hardiness and some demographic variables in Turkish primary schools. Journal of Educational Administration, 47(5), 630-651.

Sezgin, F. (2012). İlköğretim okulu öğretmenlerinin psikolojik dayanıklılık düzeylerinin incelenmesi. Kastamonu Eğitim Dergisi, 20(2), 489-502.

Terzi, Ş. (2008). Üniversite Öğrencilerinin Psikolojik Dayanıklılıkları ve Algıladıkları Sosyal Destek Arasındaki İlişki. Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi, 3(29): 1-11.

Thomson, W. C., & Wendt, J. C. (1995). Contribution of hardiness and school climate to alienation experienced by student teachers. The Journal of Educational Research, 88(5), 269-274.

Yeşil, S. ve Mavi, Y. (2023). Psikolojik Dayanıklılığın Çalışanlar Açısından Sonuçlar: Bir Alan Araştırması, Doğuş Üniversitesi Dergisi, 24 (1), 113-140.

Yıldırım, H. (2022). Çalışanlarda İletişim ve Psikolojik Dayanıklılık İlişkisi: İlköğretim Kurumu Öğretmenlerine Yönelik Bir Araştırma, Yüksek Lisans Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Konaklama İşletmelerinde Entelektüel Sermaye İncelemesi[1]

Melike KURTARAN ÇELİK[2]
Ahmet KURTARAN[3]

Giriş

Küreselleşen dünyada meydana gelen siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel ve teknolojik değişimler işletmeler açısından insan odaklı yönetim anlayışını beraberinde getirerek maddi sermayeden daha çok beşeri yani insan sermayesini ön plana çıkarmıştır. İnsan sermayesini oluşturan bilgi birikimi, öğrenmeye bağlı olarak ortaya çıkan değer, yetenek ve tecrübe gibi maddi olmayan varlıkların bütünü ise entelektüel sermaye olarak ifade edilmektedir.

Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişle birlikte "bilgi" değer kazanarak önemli bir üretim faktörü haline gelmiş ve insan sermayesi önem kazanmıştır. Bilginin değere dönüşmesi ile "entelektüel sermaye" kavramı ortaya çıkmış ve bu kavram, emek yoğun faaliyet gösteren işletmeler açısından son derece önemli hale gelmiştir. Çünkü artan rekabet ortamında bilginin önemini fark eden işletmeler bilgiyi verimli kullanarak rakiplerine karşı rekabet avantajı sağlayabilmektedirler. Hizmet üreten ve dolayısıyla insan unsurunun ön planda olduğu turizm işletmeleri emek yoğun işletmelerdir ve dolayısıyla da entelektüel sermaye kavramının önemi ve gerekliliği turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeler açısından oldukça fazladır. Bu nedenle, turizm sektöründeki işletmelerin öncelikle entelektüel sermaye kavramının bileşenlerine odaklanmaları ve daha sonra ise bu kavramı ölçmeye yönelik çalışmalara öncelik vermeleri onların rekabet edebilirliği açısından önem arz etmektedir.

Günümüz bilgi ekonomisinde işletmelerin rekabet üstünlüğü maddi olmayan varlıkların yani insan sermayesi olarak ifade edilen entelektüel sermaye bileşenlerinde yatmaktadır. Bu nedenle de işletmeler açısından bilgi yani entelektüel sermaye yatırımları son derece önem arz etmektedir.

Entelektüel sermaye, sektörel anlamda bütün işletmelerde mevcuttur; ancak ne yazık ki çok az kısmı bu potansiyelin farkındadır. Hizmet sektöründeki işletmelerin başarısının çalışan performansı ile doğrudan ilgili olduğu, işletmenin imajının çalışanlarca oluşturulduğu ve bu yüzden entelektüel sermayenin yüksek olmasının bu sektördeki işletmelerin başarısı için gerekli olduğu düşünüldüğünde, hizmet sektöründe entelektüel sermayenin ölçülebilirliği, etkisi ve öneminin üretim sektöründen daha yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla hizmet sektörü, bu konudaki akademik çalışmalar için iyi bir uygulama ve çalışma alanı sağlamaktadır. Bu açıdan bakıldığında, daha önce yapılan akademik çalışmaların turizm sektörüyle sınırlı ve az sayıda yapılmış olması turizm sektöründe bu konuyla ilgili çalışmaların yetersiz olduğunu göstermektedir (Altunoğlu ve Demir, 2012).

Turizm, ekonomik ve sosyal dengelerin merkezindeki sektörler arasındadır. Turizm sektörü; yatırımların yenilenmesi, yeni yatırımların yapılması açısından diğer sektörlere de katkıda bulunmaktadır. Çünkü konaklama ve yiyecek içecek işletmeleri, destekleyici ve

[1] Çalışma, 2019 yılında"Ganud Internatıonal Conference On Gastronomy, Nutrıtıon And Dıetetıcs" kongresinde sunulan "Yiyecek-İçecek İşletmelerinde Entelektüel Sermaye Bileşenlerinin İncelenmesine Yönelik Alan Araştırması" adlı çalışmanın güncellenmiş halidir.

[2] Doç. Dr. Trabzon Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik MYO
[3] Prof. Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü

yardımcı ulaştırma faaliyetleri; seyahat acentelerinin faaliyetleri ve eğlence, dinlenme, kültür ve sporla ilgili faaliyetlerden oluşan turizm sektörü birçok sektörü de büyüme yönünde etkilemektedir. Turizm aynı zamanda, etkin bir pazarlama ve tanıtım aracıdır (Kurtaran Çelik, 2016).

Turizm sektörünün bel kemiğini oluşturan konaklama işletmeleri, turistik çekicilikleri oluşturan işletmeler grubu içerisinde yer alır. Konaklama işletmeleri, konukların gecelemelerinin yanı sıra, yiyecek-içecek ve kısmen eğlence gereksinimlerini karşılamak üzere kurulmuşlardır. Konaklama işletmeleri içerisinde en önemli grubu da oteller oluşturmaktadır. Bu çalışmada ile turizm sektöründe yer alan konaklama işletmelerinde entelektüel sermaye bileşenlerini incelemek ve varsa eksik yönlerini tespit etmek amaçlanmıştır.

Literatür Araştırması

Entelektüel sermaye ile ilgili literatürde yapılmış bazı çalışmalar şunlardır:

Riahi ve Belkaoui (2003) çalışmalarında ABD'deki uluslararası imalat ve hizmet işletmelerinde entelektüel sermaye ve performans arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla 81 adet işletme üzerinde araştırma yapmışlardır. Çalışma sonucunda uluslararası imalat ve hizmet işletmelerinde entelektüel sermaye ve performans arasında pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmüştür.

Ertaş ve Coşkun (2005) çalışmalarında, turizm işletmelerinde entelektüel sermayenin ölçümü incelemek amacıyla hisse senetleri İMKB'de işlem gören turizm işletmelerinde ampirik bir uygulama yapmışlardır. Elde edilen araştırma bulgularına göre, ülkemizde faaliyet gösteren ve hisse senetleri İMKB'de işlem gören turizm işletmelerinin entelektüel sermaye unsurlarına önem verdiği, ancak performanslarını etkileyen asıl unsurun yapısal sermaye olduğu görülmüştür.

Paksoy ve Öztürk (2006) çalışmalarında GAP kapsamındaki illerde faaliyet gösteren ve değişik sınıflardaki (yıldız sayısı) 50 otel işletmesi ile yüz yüze görüşmeler yapmışlardır. Görüşmelerden elde ettikleri anket bulgularının analiz sonuçlarına göre; araştırmaya katılan otel işletmelerinde entelektüel sermayenin unsurlarını oluşturan insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesinin oluşumunun henüz yeterli düzeyde gerçekleşmediği görülmüştür.

Walsh, Enz ve Canina (2008) çalışmalarında, entelektüel sermayenin; sistem sermayesi, müşteri sermayesi ve insan sermayesi açısından, hizmet işletmelerinin performansı üzerindeki etkilerini incelemişler ve çalışmanın sonucunda sistem sermayesinin ve müşteri sermayesinin hizmet firmalarının performansı üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu sonucuna varmışlardır.

Luo, Koput ve Powell (2009) çalışmalarında, entelektüel sermayenin insan sermayesi boyutunu bilgiye dayalı endüstrilerde bilim adamlarının stratejik ortaklıklar üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. Çalışma sonucunda bilim adamı bulundurma oranı ile hem araştırma geliştirme ortakları, hem de finansman sağlayan ortaklar arasında pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yani, bilim adamlarının var olmasının iş bağlantıları fazla gelişmemiş firmalar açısından potansiyel ortaklara karşı firmayı çekici kıldığı ve çalışmada bilim adamlarının varlığının firma açısından araştırma boyutlarından daha da önemli olduğu görülmüştür.

Altınoğlu ve Demir (2012) çalışmalarında, entelektüel sermaye bileşenleri hakkında gerekli incelemeyi yapabilmek için Kuşadası ilçesindeki turizm işletmelerinde anket uygulaması yapmışlardır. Bileşenlerin kendi aralarındaki ilişki dışında, turizm işletmelerinin faaliyet yılları ve entelektüel sermaye unsurları arasında bir ilişkinin mevcut olup olmadığını

belirlemek için analizler yapılmıştır. Çalışma sonucunda da entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişki olduğunu tespit etmişlerdir.

Taşgit vd. (2015) çalışmalarında, otel yöneticilerinin entelektüel sermaye kavramını nasıl algıladıklarını araştırmak ve bu algılara dayanarak otel işletmelerinde entelektüel sermayenin temel belirleyicilerini tespit etmek amacıyla Türkiye'deki beş yıldızlı otel işletmeleri üzerinde araştırma yapmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre otel işletmelerinde entelektüel sermayenin "çalışan özellikleri", "organizasyonel yapı", "müşterilerle ilişkiler" ve "paydaş ilişkileri" şeklinde dört boyutlu bir kavram olarak algılandığı sonucuna varmışlardır.

Ertaş ve Coşkun (2005) çalışmalarında turizm işletmelerinde, son yıllarda giderek önemi artan entelektüel sermayenin ölçümü incelemek amacıyla İMKB'de hisse senetleri işlem gören turizm şirketlerinde ampirik bir uygulama yapmışlardır. Uygulamada, bir entelektüel sermaye ölçüm yöntemi olan Entelektüel Katma Değer Katsayısı- VAIC (Value Added Intellectual Coefficient) kullanılmıştır. Araştırma sonucuna göre, ülkemizde faaliyet gösteren ve hisse senetleri İMKB'de işlem gören turizm şirketlerinin entelektüel sermaye unsurlarına önem verdiği, ancak performanslarını etkileyen asıl unsurun hala yapısal sermaye olduğu tespit edilmiştir.

Entelektüel Sermaye Tanımı ve Unsurları

Entelektüel sermaye; zeka, bilgi, yaratıcılık, enformasyon, deneyim, hayal, iletişim ve etkileşim bağlamında zenginlik üreten mekanizmayı ifade etmektedir. İşletmenin pazar değeri rekabet gücünü gösterir. Bu değer ise finansal değerlerden ve entelektüel sermayeden oluşur. Pay senetlerinin toplam değeri alındığında finansal sermaye belirlenir ve geriye kalan ise entelektüel sermayeye bağlanır ve bilançonun görünmeyen kalemi olarak kabul edilir (Papatya, 2002:54).

İlk kez 1969'da J. Kenneth Galbraith tarafından kullanılan (Bontis, 1998) Entelektüel sermaye kavramının popüler olmasında, Thomas Stewart'ın Fortune dergisindeki, Beyingücü (Brainpower) makaleler dizisinin çok önemli bir yeri olduğu belirtilmektedir (Karacaer ve Aygün, 2009: 129). Stewart (1997) entelektüel sermayeyi, zenginlik yaratmak üzere kullanıma sokulabilen entelektüel malzeme, yani bilgi, enformasyon, entelektüel mülkiyet ve deneyim olarak tanımlamaktadır. Bontis vd. (2000) entellektüel sermayeyi, bütün maddi olmayan kaynaklar ve bu kaynaklar akımının basit bir toplamı olarak açıklamaktadırlar. Ayrıca işletmelerin farklı nedenlere bağlı olarak etkilendiklerini ve bir işletme için entelektüel sermaye olan bir unsurun başka bir işletme için entelektüel sermaye olamayabileceğini ve bu nedenle de entelektüel sermayenin her bir işletme için kendine özgü bir niteliği olduğunu ifade etmektedirler.

Entelektüel sermaye kavramı literatürde farklı şekillerde tanımlandığı için evrensel bir tanımı bulunmamaktadır. Birçok yazar, kavramı kendi disiplinleri açısından açıklamıştır. Örneğin, pazarlamacılar müşteri sermayesi açısından; muhasebeciler ve finansçılar, finansal tablolarda görünmeyen soyut varlık değeri açısından (Brooking 1997:364); yönetimciler daha çok insan sermayesi ve yapısal sermaye açısından kavramı açıklamaya çalışmışlardır. Bununla birlikte konuyla ilgili yazarlar tarafından yapılan tanımlarda üç ortak noktanın olduğu dikkati çekmektedir: (I) Soyutluk, (II) Değer oluşturan bilgi ve (III) Kollektif uygulama etkisi (Cabrita ve Vaz 2006: 15).

Entelektüel sermaye, işletmenin başarılı bir işletme olarak yaşamını devam ettirmesini mümkün kılan orijinal hareket tarzı belirlemede yeni ve sürekli değişen oluşumlara yanıt verebilmek için varlıkların dağılımını kolektif olarak yeniden düzenleme yeteneği olduğu kadar işletme üyelerinin hem çevreyle ilgili fırsatlardaki hem de tehlikedeki değişiklikleri anlama,

analiz etme ve faaliyette bulunma yeteneğidir. Bilginin işletme için bir değere dönüştürülmesidir (Çetin, 2005: 360).

Entelektüel sermaye ile ilgili olarak yapılan çalışmaların ulaştığı sonuçları şu şekilde özetlemek mümkündür (Ross ve Ross, 1997:415):

- Entelektüel sermaye, işletmelerin bilançolarından tam olarak ulaşılamayan maddi olmayan varlıkların toplamıdır.
- Entelektüel sermaye, işletmelerin rekabet üstünlüğünün devamlılığı için temel kaynaktır.
- Entelektüel sermaye yönetimi işletmenin önemli bir yönetsel sorumluluğudur.
- Entelektüel sermayedeki artış veya azalışlar, entelektüel performans olarak değerlendirilmekte ve ölçülebilmektedir.
- Entelektüel sermayeyi ölçmek için sistematik bir yaklaşım işletmelerin türüne, büyüklüğüne, yapısına, sahiplerine ve coğrafi yerlerine bağlı olmadan değeri artmaktadır.

Entelektüel Sermaye Unsurları

Entelektüel sermayenin tanımlanmasında olduğu gibi, sınıflandırılmasında da sınıflandırmayı yapanların bakış açısı ve yönelimlerine göre farklılıklar bulunmaktadır. Entelektüel sermayeyi meydana getiren unsurlar; insan sermayesi, yapısal sermaye, müşteri sermayesi, ilişki sermayesi, rekabetçi sermaye, sosyal sermaye, tedarik kaynağı sermayesi, topluluk sermayesi, mevzuat sermayesi ve anlaşma sermayesi gibi çok farklı şekillerde ele alınabilmektedir. (Ercan vd., 2003: 110).

Entelektüel sermayenin üç temel bileşenden oluşmasına rağmen bu bileşenlerin her işletme için ayrı bir önemi vardır. Microsoft, Google, Yahoo gibi yazılım işletmelerinde temel bileşen insan sermayesidir, çünkü önemli olan insanın bilgi, beceri, tecrübeleridir. Dominos Pizza‟da önemli olan yapısal sermayedir. Ürünün hazırlanması, kullanılan malzemeler ve belirtilen sürede müşteriyle buluşturması yapısal bir süreçtir. Bir seyahat acentesinde önemli olan müşteri sermayesidir, müşteri beklentilerinin karşılanmasının ve müşteri memnuniyetinin sağlanması gereklidir (Çalışkan, 2015: 123).

Bu çalışmada Edvinson (1992), Bontis (1998) ve Brooking (1997) tarafından da ifade edildiği gibi entelektüel sermayeyi kategorize edilebilen üç unsur analiz kapsamına alınmıştır. Bunlar; insan sermayesi, yapısal sermaye ve müşteri sermayesidir ve şöyle açıklanabilir:

1) İnsan Sermayesi

Bilgi toplumunda insan doğrudan doğruya toplumun amblemi, simgesi, bayrakçısıdır (Drucker, 1993:293). İnsan sermayesi, yöneticilerin ve çalışanların tecrübeleri, yetenekleri, bilgileri ve kabiliyetlerinin tümüdür (Edvinsson ve Malone, 1997:34). Bir işletmede çalışan insanlar zamanlarını ve yeteneklerini yenilik getirici faaliyetlere yönelttiğinde insan sermayesi yaratılmış ve kullanılmış olur (Stewart, 1997:95).

İnsan sermayesi, işletme çalışanlarının bireysel olarak kendilerine verilen görevleri yerine getirebilmeleri için sahip oldukları ve dolayısıyla kullandıkları bilgilerin, yeteneklerin ve yaratıcılık özelliklerinin bir araya toplanmış halidir. Bu sermaye türü, ayrıca, işletmenin sahip olduğu değerleri, işletme kültürünü ve felsefesini de içine alır. İşletme, insan sermayesini sahiplenemez çünkü bu sermaye işletme çalışanlarına aittir. İnsan sermayesi, doğal yetenek, eğitim ve deneyim sonucu kişinin sahip olduğu yaratıcı güçtür ve şirketlerde tek tek çalışanların sahip olduğunun toplamından daha fazladır (Şamiloğlu, 2002: 85-86).

2) Yapısal Sermaye

Yapısal sermaye piyasa ihtiyacını karşılayan patent, teknoloji, yayınlar, şirket stratejisi, süreç, yönetim, ar-ge çabaları, kalite kontrol sistemleri, bilgisayar ağları, dokümantasyon, dağıtım, tedarik gibi unsurları karşılamaktadır. Firmanın fiziki yapısı içinde kullanılır ve beşeri sermaye gibi bağımsız bir unsur değildir. Yapısal sermaye çalışanlardan bağımsız olmalı, çalışanların kurumdan ayrılma durumlarında da yok olmaya ve ya değişime uğramaya tabi olmamalıdır (Hobikoğlu, 2011: 89).

Yapısal sermaye, işletme çalışanlarının verimliliğini destekleyen donanım, yazılım, veri tabanları, organizasyonel yapı, patentler, markalar ve diğer benzeri şeyler yapısal sermayeyi oluşturur. Yani, taşınamayan, işletmede mevcut kalan her şeydir. Her kuruluşun kendine özgü bir yapısal sermayesi bulunmaktadır ve bu sermaye kuruluş elemanları tarafından paylaşılmaktadır. Mesela; teknolojiler, buluşlar, yayınlar, şirket stratejisi ve kültürü gibi (Büyüközkan, 2003:43).

3) Müşteri Sermayesi

İşletmelerin yaptıkları yatırımları geri almaları, rekabet ortamında ayakta kalabilmeleri "müşteri memnuniyetine" bağlıdır ve müşteri sermayesi de işletmenin dış çevresiyle kurduğu ilişkiye, işletme için katma değer yaratabilecek işletme dışı unsurlara bağlıdır. Bu kapsamda müşteri sermayesi; işletmenin müşterileri, müşteri sadakati, tedarikçileri, rakipleri, firma ünü, hedef pazar, kurumlar, toplum, işbirlikleri ve anlaşmalarla ilgilidir.

Temel konusu, pazarlama kanalları ve müşteri ilişkilerine yönelik bilgiler olan müşteri sermayesi, işletmenin iç yapısına en uzak sermaye türü olmasından dolayı geliştirilmesi ve artırılması en zor sermaye türüdür (Ercan vd., 2003: 112).

Araştırmanın Amacı, Veri ve Yöntem

Günümüzde işletmelerinin temel amacı, firma değerini maksimum yapmaktır. Bu amacı gerçekleştirecek önemli faktörlerden birisi "bilgi"dir ve bu da bilginin, üretim faktörü olarak benimsenmesine ve dolayısıyla insan sermayesinin önem kazanmasına neden olmaktadır. İnsan sermayesinin önem kazanması, bilgi toplumunun gelişmesine ve entelektüel sermaye kavramının oluşmasına sebep olmuştur. Sonuç olarak da entelektüel sermaye, firma değerini etkileyen bir faktör haline gelmiştir.

Hizmet üreten ve dolayısıyla insan unsurunun ön planda olduğu turizm işletmeleri emek yoğun işletmelerdir ve dolayısıyla da entelektüel sermaye kavramının önemi ve gerekliliği turizm sektöründe faaliyet gösteren işletmeler açısından oldukça fazladır. Bu nedenle, turizm sektöründeki işletmelerin öncelikle entelektüel sermaye kavramının bileşenlerine odaklanmaları ve daha sonra ise bu kavramı ölçmeye yönelik çalışmalara öncelik vermeleri onların rekabet edebilirliği açısından önem arz etmektedir.

Entelektüel sermayeyi ölçmenin başlıca nedenleri aşağıdaki gibi sıralanabilmektedir (Ercan ve Öztürk vd.,2003:122):

- Yöneticilerin işletmelerin değer yaratan unsurlarını anlamalarını kolaylaştırmak,
- İşletme performansının değerlendirilmesinde kullanılacak güvenilir bir değerlendirme aracı elde etmek,
- Finansal kaynak bulma süreci içerisinde, işletmelerin ödeme güçlerinin belirlenmesinde kullanılacak güvenilir bir ölçüt elde etmektir.

Entelektüel sermayenin ölçülmesinde iki temel yaklaşım kullanılmaktadır. Birincisi; entelektüel sermayenin finansal açıdan işletme bazında, diğeri ise daha geniş kapsamlı olarak entelektüel sermaye unsurları bazında ölçülmesidir (Ercan ve Öztürk v.d.,2003:128).

Veri ve Yöntem

Çalışma kapsamında entelektüel sermaye bileşenlerini incelemek amacı ile Tablo 1'de görüleceği gibi, Trabzon'da faaliyet gösteren "Bakanlık Turizm İşletme Belgeli" 43 adet üç yıldızlı, 20 adet dört yıldızlı ve 7 adet de beş yıldızlı olmak üzere toplam 70 adet" Konaklama İşletmesi" esas alınarak "alan araştırması" yapılmıştır. Araştırmada veri toplama aracı olarak konaklama işletmelerinin çeşitli departmanlarındaki yöneticilerine (şeflerine) anket uygulanmıştır. Araştırmaya katılmak istemeyen ve kendilerine ulaşılamayan 21 konaklama işletme dışında toplam 49 konaklama işletmesinden derlenen anketler değerlemeye alınmıştır.

Tablo 1. Bakanlık Turizm İşletme Belgeli Konaklama İşletmesi Bilgileri (Trabzon)

Konaklama İşletmesinin Özelliği	**Trabzon'daki Konaklama İşletmesi Sayısı**	**Değerlendirmeye Alınan Konaklama İşletmesi Sayısı**
3 Yıldızlı Konaklama İşletmesi	43	28
3 Yıldızlı Konaklama İşletmesi	20	15
3 Yıldızlı Konaklama İşletmesi	7	4
TOPLAM	70	49

Kaynak: Trabzon İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Anketin ilk bölümü, araştırma kapsamındaki işletmelerin genel özellikleri, kurum katılımcısı ve demografik bilgilerle ilgilidir ve 8 sorudan oluşmaktadır. Anketin ikinci bölümü ise entelektüel sermaye ile ilgilidir. Entelektüel sermaye unsurları olan insan sermayesi ile ilgili 23 adet, müşteri sermayesi ile ilgili 20 adet ve yapısal sermaye hakkında 24 adet olmak üzere toplamda 67 soru yer almaktadır.

Anketin ikinci bölümündeki sorular için ankete katılanların tutumlarını ölçmek için "1=kesinlikle katılmıyorum", "2=katılmıyorum", "3=kararsızım", "4=katılıyorum" ve "5=kesinlikle katılıyorum" şeklinde düzenlenen 5'li Likert tutum ölçeği kullanılmıştır.

Anketin entelektüel sermaye unsurları ile ilgili kısmı, Bontis (1998) ve Erkuş (2007) tarafından hazırlanan anket formundan seçilen sorulardan oluşmaktadır.

Anket uygulaması ile ilgili veriler bilgisayar ortamında SPSS 22.0 istatistik programı ile analiz edilmiştir. Konaklama işletmelerinde entelektüel sermaye bileşenlerini incelemek amacıyla Bontis (1998) tarafından hazırlanan modelden yola çıkarak 3 tane hipotez geliştirilmiş ve bu hipotezler test edilmiştir. Bu hipotezler şunlardır:

Hipotez 1: Trabzon'daki Konaklama işletmelerine göre insan sermayesi ile müşteri sermayesi arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Hipotez 2: : Trabzon'daki Konaklama işletmelerine göre insan sermayesi ile yapısal sermaye arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Hipotez 3: : Trabzon'daki Konaklama işletmelerine göre müşteri sermayesi ile yapısal sermaye arasında anlamlı bir ilişki vardır.

1. Bulgular

Çalışma kapsamında entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişkiyi ölçen anketin iç tutarlılığını tespit edebilmek amacıyla entelektüel sermaye ifadeleri güvenirlik analizi ile test edilmiştir. İstatistik tutum ölçeğine ait iç tutarlılık anlamında Cronbach Alfa (α) güvenirliğine bakılmıştır. Söz konusu değerler Tablo 2'de sunulmaktadır.

Tablo 2. Güvenirlik Analizi Tablosu

Ölçek	Cronbach Alfa Değeri	Soru Sayısı
İnsan Sermayesi	,921	23
Müşteri Sermayesi	,891	20
Yapısal Sermaye	,877	24

Tablo 2'de görüldüğü gibi, yapılan güvenirlik analizi neticesinde entelektüel sermaye unsurlarından; insan sermayesinin Cronbach Alfa değeri 0,921 bulunmuştur. Müşteri sermayesinin Cronbach Alpha değeri 0,891 ve yapısal sermayenin Cronbach Alpha değeri 0,877 bulunmuştur. Bu değerler 0,80'den büyüktür ve bu faktörlerin güvenilir olduğunu göstermektedir.

Güvenilirlik katsayısına ait ölçüt değerleri $0{,}82 < \alpha < 1{,}00$ olduğu zaman ölçek yüksek düzeyde güvenilirdir (Özdamar, 1999).

Entelektüel sermaye unsurlarının güvenilirlik ölçümlerinden sonra, araştırma kapsamında geliştirilen hipotezler test edilerek entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişkiler Tablo 3'teki gibi bulunmuştur.

Tablo 3. Entelektüel Sermaye Unsurları Arasındaki İlişki

Hipotez	**(R^2)**	**Sig.**	**Beta**
Hipotez 1: Trabzon'daki konaklama işletmelerine göre insan sermayesi ile müşteri sermayesi arasında anlamlı bir ilişki vardır.	,490	,000*	,699
Hipotez 2: : Trabzon'daki konaklama işletmelerine göre insan sermayesi ile yapısal sermaye arasında anlamlı bir ilişki vardır.	,464	,000*	,675
Hipotez 3: : Trabzon'daki konaklama işletmelerine göre müşteri sermayesi ile yapısal sermaye arasında anlamlı bir ilişki vardır.	,420	,000**	,618
** Belirleyici:İnsan Sermayesi* *** Belirleyici:Yapısal Sermaye*			

İnsan Sermayesi ile Müşteri Sermayesi Arasındaki İlişki

Tablo 3'teki analiz sonuçlarına göre; konaklama işletmelerindeki insan sermayesi, müşteri sermayesini % 49 oranında açıklamaktadır (R^2). Yani, konaklama işletmelerindeki müşteri sermayesinin % 49'sinin işletmenin insan sermayesine bağlı olduğu söylenebilir. İstatistiksel analiz sonucu bu oranın oldukça yüksek olduğu görülmektedir.

Ayrıca, anlamlılık değeri (sig.) 0,000' dır. Yani, p≤0,01 düzeyinde söz konusu değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır ve sonuç olarak "Hipotez 1: Trabzon'daki konaklama işletmelerine göre insan sermayesi ile müşteri sermayesi arasında anlamlı bir ilişki vardır" test sonucunda kabul edilmiştir. Kısaca, örneklemdeki konaklama işletmelerinde insan sermayesi ile müşteri sermayesi arasında anlamlı ve pozitif yönlü (Beta katsayısına göre) ilişki mevcuttur.

İnsan Sermayesi ile Yapısal Sermaye Arasındaki İlişki

Tablo 2'deki analiz sonuçlarına göre; konaklama işletmelerindeki insan sermayesi, yapısal sermayeyi % 46 oranında açıklamaktadır (R^2). Yani, konaklama işletmelerindeki yapısal sermayesinin %46'sının işletmenin insan sermayesine bağlı olduğu söylenebilir. İstatistiksel analiz sonucu bu oranın yüksek olduğu görülmektedir.

Ayrıca, anlamlılık değeri (sig.) 0,000'dir. Yani, p≤0,01 düzeyinde söz konusu değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır ve sonuç olarak "Hipotez 2: Trabzon'daki konaklama işletmelerine göre insan sermayesi ile yapısal sermaye arasında anlamlı bir ilişki vardır" test sonucunda kabul edilmiştir. Kısaca, örneklemdeki konaklama işletmelerinde insan sermayesi ile yapısal sermaye arasında anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Müşteri Sermayesi ile Yapısal Sermaye Arasındaki İlişki

Tablo 2'deki analiz sonuçlarına göre; konaklama işletmelerindeki müşteri sermayesi, yapısal sermayeyi % 42 oranında açıklamaktadır (R^2). Yani, konaklama işletmelerindeki yapısal sermayesinin % 42'inin işletmenin müşteri sermayesine bağlı olduğu söylenebilir. İstatistiksel analiz sonucu bu oranın yüksek olmadığı görülmektedir.

Ayrıca, anlamlılık değeri (sig.) 0,000' dir. Yani, p≤0,01 düzeyinde söz konusu değişkenler arasındaki ilişki istatistiksel olarak anlamlıdır ve sonuç olarak "Hipotez 1: Trabzon'daki konaklama işletmelerine göre insan sermayesi ile müşteri sermayesi arasında anlamlı bir ilişki vardır" test sonucunda kabul edilmiştir. Kısaca, örneklemdeki konaklama işletmelerinde müşteri sermayesi ile yapısal sermaye arasında anlamlı ve pozitif yönlü (Beta katsayısına göre) ilişki mevcuttur.

2. Sonuç

Günümüzde firma değerini etkileyen bir unsur olan entelektüel sermaye kavramına yönelik ilgi her geçen gün artmaktadır. Buna bağlı olarak da özellikle finansal performans açısından entelektüel sermayenin değerlendirilmesine yönelik çalışmaların da sayısı artmakta fakat finansal olmayan performansa yönelik çalışmalar nispeten daha sınırlı kalmaktadır.

Konaklama işletmelerinde entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişkinin yöneticilerin bakış açılarıyla değerlendirildiği bu çalışmada Trabzon'da faaliyette bulunan konaklama işletmelerinin yöneticilerine anket uygulanmıştır. Çalışma kapsamında, entelektüel sermaye unsurları olan insan sermayesi, müşteri sermayesi ve yapısal sermaye arasındaki ilişkileri test etmek amacıyla üç adet hipotez geliştirilmiş ve bunlar kabul edilmiştir.

Birincisi hipotezde, insan sermayesi ile müşteri sermayesi arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu iki unsur arasında, Bontis ve diğerlerinin (2000) ve Kurtaran Çelik ve diğerlerinin (2019) yapmış olduğu çalışma sonucuna benzer bir şekilde anlamlı ve güçlü bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre, konaklama işletmelerinin insan sermayesinden elde ettikleri entelektüel bilgi, müşteri ilişkilerini oldukça olumlu yönde etkilemektedir. Bu da bize, konaklama işletmelerinde çalışanların, müşteri memnuniyeti ve müşteri sadakati açısından işletmelere önemli katkı sağladıklarını göstermektedir. Bu sonuç, emek yoğun bir sektör olan hizmet işletmelerinde insan sermayesinin önemini bir kez daha doğrulamaktadır.

İkinci hipotezde ise insan sermayesi ile yapısal sermaye arasındaki ilişki incelenmiştir. Çalışma kapsamında incelenen konaklama işletmelerinde insan sermayesi ve yapısal sermaye arasında anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre, konaklama işletmelerinde çalışanların, yönetimde kurumsallaşma ve profesyonelleşme açısından işletmeye katkı sağlayabildikleri görülmektedir ve bu kapsamda Trabzon'da faaliyet gösteren konaklama işletmelerinin çalışanlarının kurumu benimsedikleri ve çalışma koşullarından memnuniyet

düzeylerinin iyi olduğu ve çalışanların koşullarının daha da iyileştirilerek daha kalıcı sonuçlar alınabileceği söylenebilir.

Üçüncü hipotezde, müşteri sermayesi ile yapısal sermaye arasındaki ilişki incelenmiştir. Müşteri sermayesi ile yapısal sermaye arasında Altunoğlu ve Demir'in (2012) ve Kurtaran Çelik ve diğerlerinin (2019) çalışmalarına benzer bir şekilde anlamlı bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre, konaklama işletmelerde kurum imajı ve varlığının müşterilerini etkilediğini ve müşteri memnuniyeti ve sadakati açısından oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

Çalışma sonuçları genel olarak değerlendirildiğinde, çalışmanın Trabzon'da faaliyette bulunan 3, 4 ve 5 yıldızlı konaklama işletmeleri açısından farkındalık yaratarak, işletme yöneticilerinin entelektüel sermaye unsurlarını daha iyi analiz ederek, entelektüel sermaye birikimini nasıl daha verimli kullanabilecekleri konusunda katkı yapacağı düşünülmektedir.

Entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişkiler farklı bölgelerde ve hizmet sektöründe yer alan farklı işletme türlerinde yapılan çalışmalarda değişik sonuçlar verebileceği için, konunun farklı il ve bölgelerde de araştırılması entelektüel sermaye unsurları arasındaki ilişkilerin daha iyi analiz edilmesine sebep olacaktır. Bu nedenle bu çalışmanın, finansal olmayan performansın değerlendirilmesine katkı sağlayarak, bundan sonra yapılacak çalışmalar için de örnek teşkil edeceği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Altunoğlu, A.E. & N. Demir (2012), "Konaklama İşletmelerinde Entelektüel Sermaye Bileşenlerinin İncelenmessi: Kuşadası Örneği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 26 (2): 297-312.

Bontis, N. (1998), "Intellectual Capital: An Exploratory Study That Develops Measures and Models", *Management Decision*, 36(2): 63–76.

Bontis, N., W.C.C. Keow & S. Richardson (2000), "Intellectual Capital and Business Performance in Malasian Industries", *Journal of Intellectual Capital*, 1(1): 85–100.

Brooking, A. (1997)," The Management of Intellectual Capital*", Long Range Planning*, 30 (3): 364-365.

Büyüközkan, G. (2002), "Entelektüel Sermaye Yönetimi", *Kal- Der Forum Dergisi,* 2 (6): 34-56.

Cabrita, M. & J. Vaz (2006), " Intellectual Capital and Value Creation: Evidence from Porteguese Banking Industry", *The Electronic Journal of Knowledge Management*, 4 (1): 11–20.

Çalışkan, T.M.M. (2015), "Bilgi Ekonomisinde Entelektüel Sermaye: Borsa İstanbul'da Bankacılık Sektörü Uygulaması", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(3): 121-137.

Çetin, A. (2005), "Entelektüel Sermaye ve Ölçülmesi", *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi,* 20 (1): 359-378.

Edvinson L. & M. Malone (1997), *Intellectual Capital*, Harper Collins Pub. USA.

Edvinson, L. (1997), "Developing intellectual capital st Skandia", *Long Range Planning*, 30(3): 320-331.

Ercan, M. K., M. B. Öztürk & K. Demirgüneş (2003), *Değere Dayalı Yönetim ve Entelektüel Sermaye,* 1. Baskı, Gazi Kitabevi, Ankara.

Erkuş, A. (2007), Entelektüel Sermayenin Örgüt Perfonmasına Etkisi: Savunma Sanayinde Bir Araştırma. *KHO Savunma Bilimleri Dergisi,* 6(1): 86-113.

Ertaş, F. C. & M. Coşkun (2005), "Turizm İşletmelerinde Entelektüel Sermayenin Ölçülmesi ve İMKB'deki Turizm Şirketlerinde Ampirik Bir Uygulama", *S.Ü. İ.İ.B.F. Sosyal ve Ekonomik Dergisi*, Sayı:10: 121-138.

Hobikoğlu, E. H. (2011),"Entelektüel Sermayenin Önemi, Sınıflandırılması ve Ölçme Yöntemleri: Kuramsal Bir Çerçeve", *Sosyal Bilimler Dergisi*, No.1 : 86-99.

Karacaer, S. & M. Aygün (2009), "Entelektüel Sermayenin Firma Performansı Üzerindeki Etkisi", H.Ü. *İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 27(2): 127-140.

Kurtaran Çelik, M. (2016). Turizm Sektöründeki İşletmelerin Etkinliklerinin Veri Zarflama Analizi İle Ölçülmesi . *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi* , (17) , 65-88 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/ulikidince/issue/21629/232380

Kurtaran Çelik, M., Kurtaran, A. & Mutlu, F. (2019). Yiyecek-İçecek İşletmelerinde Entelektüel Sermaye Bileşenlerinin İncelenmesine Yönelik Alan Araştırması. *Ganud Internatıonal Conference On Gastronomy, Nutrıtıon And Dıetetıcs,* 22-24 Nov. 2019, Gaziantep, Türkiye, (pp. 76-86).

Luo, X. R., Koput, K. W. & Powell, W. W. (2009), "Intellectual Capital or Signal? The Effects of Scientists on Alliance Formation in Knowledge-Intensive Industries", *Research Policy*, 38: 1313-1325.

Özdamar, K. (1999), *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi*, Kaan Kitapevi, Eskişehir.

Paksoy, H.M. & M.C. Öztürk (2006), "Otel İşletmelerinde Entelektüel Sermayenin Oluşumu: Gap Örneği", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 4(2): 133-158.

Peter F. Drucker (1993), *Kapitalist Ötesi Toplum* (Çev. Belkıs Çorakçı), İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Ross G. V& J. Ross (1997)," Measuring Your Company's Intellectual Performance", *Long Range Planning*, 30-3.

Stewart, T.A. (1997), *Entellektüel Sermaye*: Kuruluşların Yeni Zenginliği, (Çev. Nurettin Elhüseyni), BZD Yayıncılık, İstanbul.

Şamiloğlu, F. (2002), *Entelektüel Sermaye*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Taşgit, Y.E., İ. Çömlekçi v& M.A. Öncü (2015), "Beş Yıldızlı Otel İşletmelerinde Entelektüel Sermayenin Belirleyicileri: Yöneticilerin Bakış Açısına Dayanan Bir Değerlendirme", Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, 26 (2): 238-250.

Walsh, K., Enz, C. A. V& Canina, L. (2008), "The Impact of Strategic Orientation on Intellectual Capital Investments in Customer Service Firms", *Journal of Service Research*, 10 (4): 300-317.

İktisat Politikası Aracı Olarak Yönlendirici Vergilendirmenin Caydırıcı Yönü

Metehan Artış

GİRİŞ

Günümüz modern devletlerinde, vergiler, kamu hizmetlerinin etkin ve düzenli bir şekilde yürütülebilmesi için gerekli mali kaynakların sağlanmasında bir araç olarak kullanılmaktadır (Huber, 1970, s.32).

Geçmişteki hükümdarlar veya iktidar sahipleri, belirli bir bölgede, genellikle zorlama veya karşılıksız olarak (ya da kişilerin hayatta kalması karşılığında) toplanan maddi veya ayni bir geliri vergi olarak adlandırırlardı. Vergi ve vergi hukuku, modern toplumların ortaya çıkışından önceki çağlarda bile var olmuştur. Tarih boyunca, insanlar devlet veya benzeri bir yönetim altında yaşadıkları sürece vergiye şahitlik etmişlerdir. Vergi, toplumların ihtiyaçlarını karşılamak ve kamu hizmetlerini finanse etmek için kullanılan bir araç olmuştur. Vergi sistemleri, zamanla değişiklik göstermiş ve farklı toplumlar arasında farklı uygulamalar görülmüştür. Vergi, ekonomik ve sosyal yapıyı etkileyen önemli bir unsurdur ve günümüzde devletlerin ekonomik büyümeyi destekleme, kamu hizmetlerini sunma ve toplum refahını sağlama amacıyla başvurduğu bir araçtır (Öncel, 2010, s.6).

Verginin devlet için hayati bir önemi vardır ve devlet var olduğu sürece verginin de var olacağı ve devletin varlığını sürdürebilmesinin en önemli aracı olduğu gerçeğini ortaya koyar (Aktan, Coşkun, Dileyici ve Saraç, 2002, s. 137). Vergi, geçmişte olduğu gibi bugün ve gelecekte de kesin bir uygulama olarak varlığını sürdürecektir. Bu özelliği, zorlama yoluyla toplanan vergilerin, devletin kamusal hizmetler olarak somutlaşan ürünlerini ilke olarak ücretsiz sunması ve bu ürünleri ortaya koyabilmesi için gerekli harcamaları zorunlu olarak tahsil etmesi nedeniyledir (Nadaroğlu, 2000, s.184). Bir devlette, başka hiç kimsenin yerine getiremeyeceği ve devlet tarafından gerçekleştirilmesi zorunlu olan eğitim, sağlık, sosyal, kültürel, yargısal, askeri görevler ve harcamalar bulunmaktadır (Gürsoy, 1978, s.4). Başkalarının bunları yerine getirememesi, devletin harcama yapma gerekliliğini açıklamak açısından önemlidir (Pigou, 1955, s.59). Bu bağlamda, iç düzen ve güvenlik gibi genel hizmetler, ekonominin işleyebilmesi için temel bir devlet asgarisini oluşturur. Bu hizmetler, dış savunma görevleriyle birlikte devletin sağlaması gereken hizmetlerin bir parçasını oluşturur (Bulutoğlu, 2008, s.194).

Yönlendirici vergilendirme, ekonomik politika araçlarından biridir ve belirli bir ürün veya hizmetin talep veya tüketimini etkilemek için kullanılır (Akdoğan, 2006, s.152). Caydırıcı yönü, vergilendirmenin, istenmeyen bir davranışı veya tüketimi azaltarak ekonomik sonuçları etkileme gücüdür (Cordes, Ebel ve Gravelle, 2005, s.383).

Yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönü, vergi oranlarının artırılması veya belirli ürünlerin üzerinde ek vergilerin uygulanmasıyla gerçekleştirilebilir (Göker, 2011, s.37). Örneğin, yüksek tütün vergileri, sigara tüketimini azaltmayı hedeflerken (Aktan, Dileyici ve Saraç, 2002, s.141), çevre dostu araçlara uygulanan düşük vergiler ise yeşil teknolojilere yönelimi teşvik eder (Göker, 2011, s.37).

Caydırıcı vergilendirme, toplum sağlığı, çevresel sürdürülebilirlik veya kaynakların verimli kullanımı gibi belirli hedeflere ulaşmak için kullanılabilir (Çiloğlu, 2000, s.30). Bu yaklaşım, insanların maliyetleri ve teşvikleri dikkate alarak tercihlerini değiştirmelerini teşvik eder (Göker, 2011, s.38). Ancak vergilendirmenin etkinliği, vergi oranlarının doğru bir şekilde ayarlanmasına ve hedeflenen davranışı gerçekten etkileyebilecek düzeyde olmasına bağlıdır (Aksoy ve Üyümez, 2019, s.5).

Sonuç olarak, yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönü, istenmeyen davranışları azaltmak veya arzu edilen sonuçları teşvik etmek için etkili bir araç olabilir (Göker, 2011, s.38). Ancak, politika yapıcıların dikkatlice düşünmesi, hedeflerini netleştirmesi ve vergi düzenlemelerini doğru bir şekilde uygulaması önemlidir (Akdoğan, 2006, s.153).

Verginin caydırıcı yönüne örnek olarak vermek istersek, son bir yıl içerisinde ülkemizde sigaraynın ÖTV'sine 47,40, alkole de %25 – 30 arasında zam yapılmıştır (finans.mynet, 2023).

Yönlendirici Vergilendirmenin Tanımı

Yönlendirici vergilendirme, bir ülkenin vergi politikası aracılığıyla ekonomik faaliyetleri etkilemek ve yönlendirmek amacıyla kullanılan bir yaklaşımdır (Aktan, Dileyici ve Saraç, 2002, s. 137). Bu tür bir vergilendirme, belirli sektörleri teşvik etmek, istenmeyen davranışları engellemek veya kaynakları doğru şekilde kullanmayı teşvik etmek için uygulanır (Gürsoy, 1978, s. 5).

Yönlendirici vergilendirme genellikle ekonomik politika hedeflerini desteklemek için kullanılır. Örneğin, çevresel vergiler çevre dostu teknolojilere geçişi teşvik etmek amacıyla kullanılabilir. Aynı şekilde, enerji tüketimini azaltmayı hedefleyen vergi politikaları enerji tasarrufunu destekler. Bu yaklaşım, istenen ekonomik etkilerin elde edilmesine yardımcı olurken aynı zamanda kaynakların etkin kullanılmasını sağlar. Yönlendirici vergilendirme, vergi politikasının ekonomik büyümeyi teşvik etme, gelir dağılımını iyileştirme, istihdamı artırma gibi hedeflerine ulaşmada etkili bir araçtır. Vergi oranları ve yapılandırmaları, belli sektörleri veya davranışları teşvik etmek veya engellemek için ayarlanabilir. Bu sayede, ekonomik faaliyetlerin istenilen yönde yönlendirilmesi ve toplumun hedeflenen sonuçlara ulaşması sağlanır. Yönlendirici vergilendirme politikaları belirli hedeflere odaklanırken aynı zamanda dikkatli bir dengeleme gerektirir. Vergi politikalarının adil olması, ekonomik etkilerinin öngörülebilir olması ve toplumda kabul görmesi önemlidir. Bu nedenle, yönlendirici vergilendirme politikalarının tasarlanması ve uygulanması sürecinde dikkatli bir analiz ve değerlendirme yapılması gerekmektedir (Gürsoy, 1978, s.138).

Mali Amaçlı Vergilendirme

Günümüzdeki ekonomik düzen, insanların doğdukları ve yaşamaları gereken değişmez bir sığınaktır (Weber, 2008, s.46). Bu durum, ekonomi ve devlet ilişkilerini karmaşık hale getirir. Devlet, ekonomiye tek taraflı olarak siyasi tercihlere göre müdahale eder ve bu müdahaleler arasında vergilendirme en kapsamlı düzenlemeyi sağlar. Modern devlet, vergiye dayalı olarak kamu harcamalarını finanse edebilme imkânına sahiptir (Göker, 2011, s.8). Vergiler, kamusal hizmetlerin gerektirdiği giderleri ve kamu borçlarını karşılamak amacıyla gerçek ve tüzel kişilerden zorla toplanır. Vergileme, temel olarak kamu giderlerini finanse etmek için gelir elde etmeyi hedefler. Devletin gelirleri vergiler, vergi dışı gelirler, para basımı ve borçlanma yoluyla sağlanır. Ancak, devlet hizmetlerinin maliyetini sadece vergi toplayarak karşılayabilir (Pierson, 2000, s.61). Vergiler, asli gelir, borçlanma ve diğerleri şeklinde sınıflandırılırken, verginin devletin en önemli gelir kaynağı olması mali amacını ortaya koyar ve servetin yeniden dağıtımında bir araç olarak kullanılabilir (Pınar, 2006, s.37). Vergilerin mali amacı içerisinde, toplumu oluşturan farklı tabakalar arasında bir denge sağlanması

önemlidir. Böylelikle, sağlam bir ekonomiye sahip bir devlet etkili bir vergi politikası yürütebilir (Pınar, 2006, s.37).

Gelişmiş ve az gelişmiş ekonomilerde vergi mükellefleri farklı sosyal konumlarda yer alır. Kalkınmış ekonomilerde vergi gelirleri genellikle doğrudan gelirden alınan vergilerle sağlanırken, az gelişmiş ekonomilerde dolaylı vergiler ağırlık kazanır. Gelirden alınan vergilerle, düşük gelire sahip bireylerden az, yüksek gelire sahip bireylerden daha fazla vergi alınması mali bir hedef taşıyan bir yöntemdir (Akdoğan, 2006, s.115).

Dolaylı vergilendirmede de mali amaç öne çıkar. Ayrıca, bazı kamu hizmetlerinden yararlanan kişilerin bu hizmetlerin maliyetine katkıda bulunmaları amacıyla alınan harçlar, şerefiyeler gibi yükümlülükler de mali amaca hizmet eden vergilere dahildir (Bulutoğlu, 2008, s.337).

Vergi, kaynağı ne olursa olsun mali amacı değişmeyen bir kavramdır. Ekonomik kalkınma söz konusu olduğunda, vergi başka bir mali kaynağın yerini alamaz (Şener, 2006, s.197).

Verginin mali amacı, kamu harcamalarını karşılamak için yeterli vergi gelirinin toplanması anlamına gelir" (Baykal, 2013, s.6). Mali amacın gerçekleştirilebilmesi için vergi geliri mümkün olduğunca yüksek olmalı ve vergiler iktisadilik ilkesine uygun bir şekilde düşük maliyetle toplanmalıdır. Yani verginin tarh ve tahsil masrafları minimum seviyede olmalıdır (Baykal, 2013, s.10). Ayrıca, mükelleflerin vergi ödemeleri mümkün olan en kısa sürede devlet hazinesine girmelidir.

Vergiler, amaçlarına göre sınıflandırılması gerekmeyen bir durum olan mali amaç dışı vergilendirme ortaya çıkana kadar, bu gereksinim duyulmamıştır. Günümüzde, vergi uygulamaları farklı amaçlara bağlı olarak çeşitlenmekte ve hükümetlerin siyasi tercihlerine göre şekillenmektedir. İstisna ve muafiyetler, artan oranlılık, doğrudan ve dolaylı vergi uygulamaları gibi faktörler, sosyo-politik hedefleri gerçekleştirmek amacıyla kullanılmaktadır (Adolph WAGNER). Mali amaçlı vergilendirmenin gelir elde etme amacıyla birlikte ekonominin işleyişini de güvence altına aldığı belirtilmiştir (Göker, 2011,s. 10).

Farklı gelir düzeylerine sahip bireylerin mali güçlerine göre vergilendirilmesi, verginin mali amacına hizmet etmektedir. Aşırı vergilendirme, vergi kaçakçılığı ve vergiden kaçınma gibi istenmeyen sonuçları doğurabileceğinden, mali güçlerin dikkate alınarak denge sağlanması önemlidir. Aksi takdirde, hedeflenen vergi gelirine ulaşmak mümkün olmayacaktır. Gelişmişlik düzeylerine bağlı olarak, kalkınmış ekonomilerde vergi gelirleri genellikle doğrudan vergilerden elde edilirken, az gelişmiş ekonomilerde dolaylı vergiler ağırlık kazanmaktadır" (Türk, 2007, s.308). Vergi sisteminde, düşük gelire sahip bireylerden az vergi alınırken, yüksek gelire sahip bireylerden daha fazla vergi talep etmek mali hedeflere yönelik bir stratejidir (Göker, 2011, s.11). Bu yaklaşım, vergi adaletini sağlama amacı güder ve gelir dağılımında dengenin sağlanması için önemli bir araç olarak kullanılır.

Ülkemizde, devlet harcamalarını karşılamak için mali hedefleri gerçekleştirmek amacıyla tercih edilen yöntem genellikle dolaylı vergilerin kullanılmasıdır. Bu yaklaşım, uygulamasının kolay olması, hissedilme derecesinin düşük olması ve yüksek gelir sağlaması gibi avantajları nedeniyle mevcut vergilerin verimliliklerini artırmak yerine tercih edilmektedir (Baykal, 2013, s.8).

Vergilendirme ve Toplumun Yönlendirilmesi: Mali Amaç Dışı Bir Bakış

Mali amaçtan bağımsız vergilendirme kavramı, vergilendirme sürecinin sadece gelir elde etmekle sınırlı olmadığını, aynı zamanda ekonomik, sosyal ve kültürel sonuçları da beraberinde

getirebileceğini ifade etmektedir (Kurthan, 1968, s.1). Vergi, devletin zorunlu bir şekilde elde ettiği gelir olduğundan, her ne amaçla alınırsa alınsın, mali sonuçlar doğuracaktır (Aliefendioğlu, 1981, s.595), Ancak mali amaçtan bağımsız vergilendirme, özellikle belirli sonuçlara odaklanmayı amaçlamaktadır (Pahlke ve Konig, 2009, s.24). Mali olmayan sonuçlar, mali amaçları gölgelemekte veya ön plana çıkarmaktadır. Bu nedenle, vergi kolaylıkları gibi tüm vergilerin belirli bir gelir amacı bulunmaktadır (Neumark, 1940,s.82). Vergi kolaylıklarıyla ilgili olarak mükelleflere tanınan imkânlar, vergi gelirinden vazgeçmeyi içeren bir mali amaçtan bağımsız vergilendirme örneği olarak değerlendirilebilir. Bu durumda, teorik olarak bir gelir söz konusu değilse, mali amaçtan bağımsız vergilendirme olgusu mümkün olmayabilir (Göker,2011, s.15). Bu durumda göz önünde bulundurulması gereken husus, hükümetlerin belirli alanlarda elde edilecek faydaları (ekonominin canlanması, istihdamın artması, ihracatın yükselmesi vb.) hedeflemek yerine, bu alanların gelişimiyle birlikte ortaya çıkacak diğer ekonomik ve sosyal kazanımlardan yararlanmayı hedeflemeleridir (Çiloğlu, 2000, s.30; Laufenburger, 1949, ss. 229-230). Geniş perspektiften bakıldığında, örneğin yatırımların ve istihdamın artmasıyla birlikte işsizlik oranının azalması, devletin elde edeceği vergi gelirlerinden daha büyük ekonomik ve sosyal etkilerin ortaya çıkacağı açıktır.

Toplum mühendisliği ile yakından ilişkili olan yönlendirici vergilendirmenin önemi burada vurgulanmalıdır. Toplum mühendisliği, toplumsal sorunları bilimsel verilere dayalı olarak çözümlemeye ve kontrol etmeye yönelik bir yaklaşımı temsil eder. Bu süreçte politik veya ideolojik unsurlardan bağımsız olarak hareket eden bir yapı ortaya çıkar (Göle, 2004, s.27). Devlet yöneticilerinin zihinlerinde her zaman ekonomi, dış güvenlik ve toplumla ilgili belirli planlar bulunur. Ancak, müdahale etmek veya etmemek arasında ve toplumu değiştirmeye/yönlendirmeye çalışmak arasında önemli bir ayrım bulunmaktadır. İlk durumda beklenen sonuçlar gerçekleşebilir veya gerçekleşmeyebilir, ancak bu sonuçlar belirli bir ölçüde toplumu etkileyecektir. Öte yandan, doğrudan toplum davranışlarını değiştirmeye/yönlendirmeye yönelik planlar, kararlar beklenmedik sonuçlara yol açabilir ve yönetenlerin istekleriyle gerçekleşebilir (Ortaylı, 1997, s.15). Değiştirme/yönlendirme iktidarının özelliği, yönetilen bireyleri bir yaşam tarzından başka bir yaşam tarzına dönüştürme konusunda kararlı olmasıdır (Göker, 2011, s.17). Ancak bu noktada dikkate alınması gereken önemli bir husus, yönlendirmeyi yapanların kendilerini üstün görmeleri ve yönetilenlerin bu düzeye ulaşma yeteneğinden yoksun varlıklar olarak görülmesidir (Bauman, 1996, s.63). Ekonomik anlamda az gelişmiş veya gelişmekte olan toplumlarda ise devletin ekonomik gelişme planları, toplumsal örgütlenme biçimlerine göre çeşitlilik gösterebilen modernlik modellerine bırakılabilmektedir. Bu şekilde, değişim/yönlendirme ekseninin yönetici elitlerden toplumsal aktörlere ve onların topluma ilişkin yaratıcılık güçlerine kayması mümkün olabilmektedir (Göle, 2004, s.28). Toplum mühendisleri, devletin uzmanlığını toplumun yaşamında kabul ettirmeyi hedefler ve kendi ya da atadıkları ve meşrulaştırdıkları uzmanlar aracılığıyla, insanların hayatlarını nasıl yaşamaları gerektiği konusunda, toplum için neyin doğru olduğuna ve zararlı davranışlardan nasıl kaçınılabileceğine dair kararlar verebilirler (Bauman, 1996, s.64).

Anlatılanlardan da anlaşılacağı gibi, toplum mühendisliği kavramı sosyal bilimler alanında her zaman tartışmalara açık bir konudur. Yöneticilerin toplumu şekillendirmeye yönelik çabaları, çeşitli araçlar kullanarak gerçekleştirilmeye çalışılır. Vergilendirme, propagandadan devletin şiddet tekelini kullanmaya kadar pek çok aracın içinde yer alır. Vergilendirmenin bireylerin davranışlarını değiştirme/yönlendirme güdüsüyle kullanılması, dünya tarihinde birçok örneğe sahiptir (Wernsmann, 2005, s.26). Bu durum bazen insanların dış görünüşlerini standartlaştırma isteğinden kaynaklanırken, bazen de bireylerin istenen tüketim alışkanlıklarını benimsemeleri hedeflenmiştir. Vergilendirme aracı olarak kullanılan toplum mühendisliği, yönlendirme fonksiyonunu ortaya koymasıyla kavramın oluşum

sürecinin başlangıcını temsil eder (Öncel, 2010, s.44; Çelik, 2001, s.25). Devlet, hedeflediği gelirin yanı sıra, dolaylı veya doğrudan vergiler aracılığıyla vergi mükelleflerinin belirli davranışlarını teşvik etmek, ödüllendirmek, bazı davranışları engellemek veya cezalandırmak amacıyla yönlendirici vergilendirme yöntemlerini uygulamaktadır (Göker, 2011, s.19). Söz konusu vergiler, sosyal, kültürel, çevresel koruma, sağlık, alkol ve sigara gibi bağımlılık yaratan maddelerin tüketiminin önlenmesi veya azaltılması gibi alanlarda yönlendirici etkiler sağlamak için kullanılabilir (Öncel-Kumrulu-Çağan, 2010, s.44). Ancak, verginin orijinal amacından farklı olarak, sosyal ve kültürel etkiler de ortaya çıkabilir. Özellikle alkol ve sigara tüketiminin azaltılması amacıyla yüksek vergi oranlarından kaynaklanan yüksek fiyatlar, kaçak ürünlerin yasadışı yollardan getirilme girişimlerine yol açabileceği gibi bir ön görülmelidir (Öncel-Kumrulu-Çağan, 2010, s.45).

VERGİNİN YÖNLENDİRİCİ ETKİSİ: YÖNTEMLER VE UYGULAMA ALANLARI

Caydırma Yöntemi (Önlem Alma)

Belirli davranışları engellemeyi hedefleyen bir yaklaşım olan caydırma yöntemi, yönlendirici vergilendirmenin bir parçası olarak adlandırılır (Aktan vd. 2002, s.126). Bireylerin tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi, çevrenin korunması, nüfus planlaması ve bağımlılık yapan maddelerin kullanımının azaltılması gibi konular, bu yaklaşımın kapsamına giren unsurlardır.

Önlem alma ve kısıtlama arasında ince bir ayrım bulunmaktadır. Önlem alma durumunda, devlet toplumun belirli davranışlardan kaçınmasını mali açıdan teşvik etmeyi amaçlar. Kısıtlama ise hukuk sistemi içinde kesin bir sınırlama getirir ve çeşitli yaptırımlarla desteklenen bir önlem alma yöntemi kullanır (Weber, 2010, s.215). Caydırma, yasaklama amacı gütmese de caydırma fonksiyonunu içerir (Mohr, 1976, s.241). Ayrıca, vergi ahlakının oluşmasını sağlamak için cezalandırma korkusuyla yönlendirme yapılabilir (Aktan vd. 2002, s.126). Bazı durumlarda, bireylerin isteksizlikle karşılayacağı ve toplum tarafından kabul edilmeyecek davranışların engellenmesini sağlamak için "cezalandırma" gibi bir önlem alma aracı kullanılabilir. Önlem alma yöntemiyle kullanılan vergilendirme düzenlemeleri zaman ve ihtiyaçlara bağlı olarak değişebilir ve iktidarın siyasi tercihlerinden etkilenebilir. Hangi siyasi parti iktidara gelirse gelsin, caydırma amacıyla devletin bireylerin davranışlarını etkilemek istemesi, iktidarı elinde bulunduranların siyasi, tarihi ve dini görüşlerine bağlı olarak değişebilir. Mesela, bazı dini yasaklara tabi olan tüketim maddelerine uygulanan yüksek oranlı vergilerin, yasaklama amacını gerçekleştirmek için kullanıldığı ifade edilebilir. Hükümetlerin zaman içinde değişmesi, caydırma politikalarında da değişikliklere yol açması nedeniyle büyük bir öneme sahiptir (Cenker, 2010, s.52).

Vergilendirmenin Arttırılması

Planlanan tüketim alışkanlığının değiştirilmesi için ilgili mal ve hizmetlerin piyasa fiyatları üzerinde devlet tarafından vergi oranlarının ayarlanması gibi müdahaleler yapılır. Bu şekilde, tüketiciler tercih ettikleri mal ve hizmetleri satın alırken, sorgulamalarına neden olacak seviyede yüksek fiyatlarla karşılaşırlar. Bu yaklaşım, tüketim alışkanlıklarının gözden geçirilerek değiştirilmesini hedefler. Örneğin, motorlu taşıtlar üzerinden alınan spesifik matrahlı vergiler, araç tercihlerini şekillendirebilir. Benzer şekilde, nüfus planlaması için gelir vergisi üzerindeki vergi yükünün artırılması ya da düşürülmesi gibi politikalar aracılığıyla evlilik ve çocuk sahibi olma tercihleri şekillendirilmeye çalışılabilir. Bu tür politikalar dünya genelinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de ise, tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi amacıyla mal ve hizmet fiyatlarına devlet tarafından vergi oranlarının müdahale edildiği yöntemler kullanılmaktadır. Motorlu taşıtlar üzerinden alınan spesifik matrahlı vergiler

ve gelir vergisi üzerindeki yükün değiştirilmesi gibi politikalar aracılığıyla tüketici tercihleri şekillendirilmeye çalışılmaktadır (Aksoy ve Üyümez, 2019, s.182).

Vergi İmkânlarının İstifadesi

Bireylerin tercihlerini şekillendirmede vergi kolaylıklarının rolü vardır (Göker, 2011, s.19). Bu durumda, vergi avantajı sağlanan ürünlerin tercih edilmesi, benzer ürünlerden kaçınma amacıyla kullanılan bir caydırma etkisi yaratır (Aksoy ve Üyümez, 2019, s.182).

Teşvik Yöntemi

Yönlendirici vergilendirmenin ikinci yöntemi, belirli birey ve toplum davranışlarının teşvik edilmesi amacıyla vergi yükünün azaltılması, vergi kolaylıkları, sübvansiyonlar, vergi iadeleri ve hatta vergi afları gibi araçların kullanılmasıdır (Göker, 2011, s.45). Özendirme yöntemi, caydırma yaklaşımının tam tersine, bireyleri çeşitli davranışları gerçekleştirmeye teşvik etmek, "homo economicus"un tercihlerini fiyat mekanizmalarıyla etkilemek ve bireylerin motivasyonunu artırmak için kullanılır. Özendirme yöntemi, ekonominin kayıt altına alınması, nüfus artışının sağlanması, toplumun kültürel gelişimi, sağlıklı besinlerin tüketimi ve üretiminin artırılması, çevrenin korunması gibi birçok alanda faydalı olabilir. Devletin ideal bir toplum modeli oluşturma hedefinde özendirme yönteminin, caydırma yönteminden daha etkili bir şekilde bireylerin tercihlerine etki edebileceği düşünülmelidir. İnsan doğası gereği, yasaklanan veya caydırılmaya çalışılan şeye ilgi duyduğundan, caydırma yönteminin başarısızlık ihtimali, özendirme yönteminden daha yüksek olabilir (Göker, 2010, s. 23).

Özendirme yöntemiyle bireylerin vergi yükünün azaltılması bir araç olarak kullanıldığında, devlet aslında toplayabileceği vergi gelirlerinden feragat etmektedir. Vazgeçilen gelirlerle sağlanacak faydalar genellikle maddi anlamda karşılaştırılamaz. Örneğin, tarım politikası gereği belirli ürünlerin üretimini desteklemek için çiftçilere vergi avantajları sağlandığında, vazgeçilen vergi geliriyle artacak olan üretimin ekonomik ve sosyo-ekonomik faydası ölçülemez. Karşılaştırma yapılamasa da, tercih edilen sosyo-ekonomik getirinin vazgeçilen vergi gelirinden daha yüksek olması gerekmektedir (Göker, 2011, s.46).

Vergi Yükünün Azaltılması

Bireylerin belirli davranışlara yönlendirilmesinde insanın kendisi için genellikle en ekonomik gördüğü seçeneklere yönelme eğilimi vardır. Vergi yükünün azaltılması, özendirici bir araç olarak kullanılarak harcamalar, servet ve gelir üzerinden alınan vergiler açısından ayrı ayrı değerlendirilmelidir. Harcama vergileri olarak KDV ve ÖTV gibi vergilerin, servet üzerinden alınan vergiler olarak emlak ve araç vergilerinin ve gelir üzerinden alınan vergilerin yükleri azaltılarak, tüketicilerin doğal eğilimi gereği vergi yükü dolayısıyla fiyatı düşen mal ve hizmetlere veya istenilen davranışlara yönelmeleri beklenir. Bu şekilde ekonominin canlanması, istihdam artışı, nüfus planlaması, sağlık harcamalarında azalma gibi hedefler, teşvik edici vergi politikalarıyla sağlanabilir (Aksoy ve Üyümez, 2019, s.182 - 183).

Vergi Kolaylıklarının Kullanımı

Kültür, sağlık ve eğitim hizmetlerine yönelik vergi muafiyetleri ve istisnalar gibi vergi avantajları, bu hizmetlerin teşvik edilmesini hedefler. Ayrıca, belirli tüketim mallarının üretimi veya tüketimi, belirli bölgelerdeki yatırımların teşvik edilmesi ve fiyatların desteklenmesi amacıyla uygulanan sübvansiyonlar da bireylerin tercihlerini yönlendirmede özendirici bir araç olarak kullanılır (Uluatam, 2005, s.12).

Vergi kolaylıklarının caydırıcı etkisi, bireylerin tercihlerini yönlendirmede kullanılabilecek bir araç olarak ortaya çıkar. İnsan doğası gereği ekonomik olanı tercih etme eğilimindedir (Uluatam, 2005, s.15).

Vergi kolaylıkları, tercih edilen ürünlerin diğer alternatiflere göre cazip hale gelmesini sağlayarak caydırıcı bir etki oluşturabilir (Göker, 2011, s.28). Bu yönlendirme stratejisi, rekabetçi ürünlere vergi avantajı sağlayarak fiyat bakımından bir avantaj sunar (Aksoy ve Üyümez, 2019, s.87). Böylelikle tüketiciyi daha uygun fiyatlı ürüne yönlendirme ve başlangıçta cazip görülen ürünün tüketimini caydırma amaçlanmaktadır. Örneğin, doğal ve yapay yollarla elde edilen iki farklı maden suyu çeşidi arasında tercih yapılırken yapay olanın tüketiminin caydırılması için vergi muafiyeti uygulanabilir (Öztürk, 2015, s.76). Bu şekilde vergi avantajı sağlanan doğal maden suyu, tüketicilerin tercihlerini doğal ve sağlıklı seçeneklere yönlendirebilir (Ertürk, 2009, s.42). Bu sayede yapay ürün tüketimi konusunda fiyatın etkisiyle bir caydırıcılık oluşabilir. Gelir ve servet üzerinden alınan vergilerde de aynı caydırıcı etki kullanılarak vergiler düzenlenebilir. Örneğin, işsizliği azaltmak ve genç nüfusa yeni iş olanakları yaratmak için bir istihdam politikası uygulandığında, emekli kişilerin yeniden iş hayatına dönmesinin engellenmesi hedeflenebilir. Emekli olan fakat yeni bir işte çalışmaya başlayan bireylerin gelir vergisi oranlarında artış yapılarak, gelir düzeyleri dikkate alınabilir. Ayrıca, emeklilere sağlanan bazı emlak vergisi muafiyetlerinden, yeniden çalışmaya başlayan kişilerin yararlanmaması için düzenlemeler yapılabilir. Bu tür düzenlemeler, Anayasa'da ifade edilen "eşitlik" ilkesi ve "çalışma özgürlüğü" hakkıyla uyumlu olmasa da, adalet duygusuyla "yasaklama" ve "caydırma" arasındaki ince çizgide yer alacaktır (Göker, 2011, s.59).

Vergi Cezalarının Kullanımı

Vergi hukuku düzenlemelerine uymayan bireyler, vergi cezalarıyla karşılaşma riskiyle karşı karşıyadır. Vergi sisteminin işleyişini düzenleyen mevzuatta, devletin menfaatlerine aykırı davranışlar için cezai yaptırımlar öngörülmüştür.

Vergi hukuku, vergi mükelleflerinin yerine getirmesi gereken bir dizi kuralı içeren bir yapı oluşturur. Vergi suç ve cezalarıyla ilgili amaç, vergi yasalarının gerekliliklerinin eksiksiz ve zamanında yerine getirilmesidir. Vergi düzenlemelerine uyum sağlanmaması durumunda cezai müeyyidelerin uygulanması, vergi cezalarının caydırıcılık amacını taşıdığı açıktır. Vergi cezaları, kişilerin davranışlarında değişikliklere yol açarak caydırıcılık etkisine sahip olabilir. Vergi cezalarının sadece kurallara uyum sağlanmasını amaçlamadığı anlaşılmalıdır. Caydırıcılık, vergi cezalarının kişilerin vergiye karşı tepkilerini azaltarak, vergiye karşı hoşgörüsüz tutumların önlenmesini ve ortadan kaldırılmasını hedefler. Vergi cezaları, vergilerin düzgün ve zamanında toplanmasının yanı sıra devletin egemenliğinin sorgulanmasını da engelleyen bir rol oynar. Bu sebeple, vergi cezalarının caydırıcı etkisi ve belirli davranışları engellemek amacıyla kullanılan yönlendirici vergilerin birbirleriyle iç içe olduğu görülmektedir. Vergi cezaları, vergi sisteminin etkinliğini artırırken adaletin sağlanması ve vergi gelirlerinin korunması konusunda önemli bir rol oynar (Göker, 2011, s.51).

Toplum mühendisliği kapsamında uygulanan yönlendirici vergilendirmenin vergi cezalarıyla oluşturduğu "vergi ödevinin yerine getirilmesine ilişkin şartlardaki" en önemli unsuru, cezalandırma boyutudur. Cezaların, vergi kaçırma isteğini artıracak düşük seviyelerde olmaması ve toplum vicdanını zedeleyecek kadar yüksek olmaması gerekmektedir. Cezaların belirlenmesinde yönlendirme fonksiyonu dikkate alınarak daha doğru sonuçlar elde edilebilir (Göker, 2011, s.52).

Türk vergi hukukunda mevcut vergi cezalarından bir örnek olarak Vergi Usul Kanunu'nun (VUK) 344. maddesi akla gelmektedir. VUK'un 341. maddesinde yer aldığı şekliyle, vergi yükümlülerinin vergi ödevlerini zamanında veya eksiksiz yerine getirmemesi

sonucunda vergi ziyanına sebebiyet verilmesi durumunda, ziya uğratılan verginin bir katı tutarında vergi ziyaı cezası uygulanır. Bu hüküm, vergi yükümlülüklerinin yerine getirilmemesine karşı güçlü bir caydırma sağlamaktadır. Aynı şekilde, VUK'un 339. maddesinde yer alan düzenleme de vergi ziyanına sebebiyet vermekten ceza kesildikten sonra beş yıl içinde aynı cezanın tekrarlanması durumunda cezanın yüzde elli oranında artırılacağını belirtmektedir. Bu hüküm, tekrarlayan ihlallerin daha ağır cezalarla karşılanacağı düşüncesini güçlendirmektedir (Göker, 2011, s.53).

Vergi İadesi

Bireyleri belirli eylemlere yönlendirmek amacıyla kullanılan yönlendirici vergilendirmenin özendirme yönteminde, vergi iadesi bir araç olarak kullanılabilmektedir. Vergi iadesi, mükellefler tarafından ödenmiş vergi miktarının bir kısmının veya tamamının, kanun koyucunun takdirine bağlı olarak veya belirli bir şekil şartının yerine getirilmesine bağlı olarak veya herhangi bir şarta bağlı olmadan geri verilmesidir. Bu şekilde, bireylerin motivasyonu artırılarak istenilen davranışların teşvik edilmesi hedeflenir. Vergi iadesi, mükelleflere maddi bir avantaj sağlayarak vergi yükünü azaltırken, vergi ödevlerini zamanında ve doğru bir şekilde yerine getirmelerini destekler. Bu yöntem, vergi sisteminin etkinliğini artırmak ve adaleti sağlamak için önemli bir rol oynamaktadır (Akdoğan, 2006, s.171).

Ancak halk arasında yanlış bir biçimde anlaşıldığı üzere, Gelir Vergisi Kanunu'nun 32. maddesinde düzenlenmiş olan 'asgari geçim indirimi' kavramı, vergi iadesi olarak algılanmaktadır. Fakat 2978 sayılı Vergi İadesi Hakkında Kanun'un 1. maddesi uyarınca, tam mükellefiyete tabi olan ücret geliri elde edenler, ticari, zirai veya mesleki kazançları nedeniyle gelir vergisine tabi olan mükellefler, emekli, maluliyet, dul ve yetim maaşı alanlar ile bunların eş, çocuk ve bakmakla yükümlü oldukları kişiler; kamu idare ve müesseseleri, gerçek usulde vergilendirilen gelir vergisi mükellefleri ve kurumlar vergisi mükelleflerinin, dayanıklı tüketim malları alımları, yiyecek içecek giderleri, ikamet edilen konuta ait yakacak giderleri, sosyal güvenlik kurumları veya işverenler tarafından karşılanmayan sağlık giderleri, giyim giderleri, eğitim ve öğretim, anaokulu, kreş giderleri, vekâlet ücretleri, mesken olarak kullanılan konutların kira bedelleri, ulaştırma giderleri gibi harcamaları vergi iadesine tabi tutulmaktayken, 5615 sayılı Kanun ile bu uygulama kaldırılarak Gelir Vergisi Kanunu'nun 32. maddesinde düzenlenen en az geçim indirimi sistemi getirilmiştir. Bu durum terim karmaşasına sebep olmaktadır. Vergi iadesinin vergi sistemiyle ilişkilendirilmesinin bir nedeni, katma değer vergisi gibi yeni bir Kanun'un fiyatlar genel düzeyinde yapacağı artışa karşı gelecek toplumsal tepkilerin azaltılması olabilir. Başka bir amaç da, mükelleflerin davranışlarını teşvik etmektir. Yapılan harcamaları kanıtlayan zorunlu satış fişi veya benzeri belgelerin alıcılar tarafından toplanmasını sağlamaktır. Böylelikle, bireyler satış fişi alma alışkanlığının bir getirisi olarak vergi iadesi alacaklarından dolayı her türlü alışverişlerinde satış fişi talep etmeyi bir alışkanlık haline getireceklerdir. Bu amaç ne kadar başarıyla gerçekleştirildiği ölçülemese de, vergi iadesinden vazgeçilerek Gelir Vergisi Kanunu'nun 32. maddesinde 5615 sayılı Kanun'un 2. maddesiyle yeniden getirilen en az geçim indirimi uygulamasıyla birlikte Katma Değer Vergisi beyanlarında meydana gelen azalma, bireylerin satış fişi alma alışkanlıklarının yani 'vergi iadesi teşvikinin sona erdiğini göstermektedir (Göker, 2011, s.68 - 70).

Vergi Afları

Tüm dünyada yaygın bir şekilde uygulanan yöntemle, belirli bir zaman dilimi sınırı/aralığı olmaksızın, vergi aslının, vergi aslı ve vergi cezalarının veya vergi gecikme cezaları ve zamlarının, tekrarlanmayacak şekilde affedilmemesi vergi affı kavramını karşımıza çıkarmaktadır (Kızılot, 2009). Farklı adlar altında yasallaşabilen, vergi aslının, vergi cezasının veya her ikisinin beraber ya da vergi aslı, vergi cezası ve gecikme zamlarının hiçbiri veya farklı

kombinasyonlarıyla bunların hiçbiri ya da hiçbiri olmaması affedilmesine uygulamada rastlanılmaktadır (Cordes ve Gravelle, 2005, s.385). Vergi affının vergisini eksiksiz, düzgün bir şekilde ve zamanında ödeyenlere değil, vergisini zamanında ödemeyenlere, eksik ödeyenlere veya hiç ödemeyenlere yönelik olması, mükelleflerin vergiye uyumunu etkilemektedir (Çağan, 1972, s.122). Vergi ödeyenler ile ödemeyenler arasındaki eşitsizlik ve vergi ödememe durumunun affedilen bir hukuki olgu haline dönüşmesi, yönlendirme fonksiyonumuzda en istenmeyen sonuçlardan biri olan, vergi mükelleflerinin birkaç yılda bir yeniden çıkarılan af kanunlarına olan beklentisiyle zamanında ödemeleri gereken vergileri veya vergi cezalarını ödememelerine yol açmaktadır. Bu nedenle, siyasi veya ekonomik olarak vergi affına başvurulması gerektiğinde, konu, dürüst vergi mükelleflerinin vergiye mümkün olduğunca uyumunu etkilemeyecek ancak vergisini çeşitli sebeplerle ödeyememiş veya vergi yükümlülüklerini yerine getirmemiş kişileri aynı şekilde davranmaktan caydıracak ve sonraki dönemlerde vergi ödemelerinde özenli hareket etmelerine teşvik edecek şekil, oran ve miktarlarda düzenlenmelidir (Torgler ve Schaltegger, 2005, s.404).

Yönlendirici Verginin Kullanım Alanları

Devlet, iktidar, kanun koyucu - yani vergilendirme yetkisine sahip olan egemen güç - toplumu yönlendirmek, şekillendirmek ve belirli alanlarda istenilen davranış kalıplarına göre hareket etmelerini sağlamak amacıyla vergileri kullanır. Bu hedefe ulaşmak için insan doğasının (psikolojisinin) tercihlerin belirlenmesindeki rolünden faydalanarak teşvik etme ve caydırma yöntemlerine başvurur. İnsanın doğal olarak teşvik edici veya cesaretlendirici bir şeye yönelebilmesi, aynı şekilde korkutucu, caydırıcı veya cezalandırıcı bir şeyden kaçınması da içgüdüsel bir tepkidir. Teşvik etme ve caydırmanın etkililiği açısından önemli olan nokta, bu yöntemlerin hangi alanlarda kullanıldığıdır. Devletin toplum mühendisliği yaparak bireyleri, mükellefleri ve toplumu yönlendirmeye çalışmasında, düzenlemelerin yapıldığı konular başarının veya başarısızlığın anahtarını oluşturur. Yönlendirici vergilendirmenin, tüketim alışkanlıklarının değiştirilmesi, kültürel alanda toplumsal dinamiklerin etkilenmesi, çevrenin, birey ve toplum sağlığının, aile yapısının ve birliğinin korunması, nüfus planlaması, bağımlılık yaratan ancak kullanımı yasaklanmamış nesnelerin tüketiminin azaltılması gibi alanlarda kullanıldığı gözlenmektedir (Göker, 2011, s.59).

YÖNLENDİRİCİ VERGİNİN CAYDIRICI YÖNÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yönlendirici vergilendirmenin yöntemlerinin ve kullanım alanlarının analiz edilmesi kadar sonuçlarına ilişkin bir değerlendirme yapılması da büyük önem taşımaktadır. Devlet, toplum modelini hayata geçirmek için planladığı, geliştirdiği ve oluşturduğu araçlar ve yöntemlerin yanı sıra vergilendirme aracını da kullanırken, bazen tahmin edilebilir sonuçlarla karşılaşırken bazen de tahmin edilemeyen sonuçlarla karşılaşmaktadır (Çataloluk, 2008, s.214). İnsan doğasının hem etkilenebileceği hem de yönlendirmelere karşı direnç gösterebileceği düşüncesinden hareketle, yönlendirici vergilendirmenin sonuçlarının bir değerlendirmesinde, bu konunun iki farklı başlık altında ele alınması ve devletin beklentileri, dolayısıyla tahmin edilebilen sonuçlar ile beklenmeyen ve dolayısıyla tahmin edilemeyen sonuçlar arasında ayrım yapılması gerekmektedir (Göker, 2011, s.104).

Tahmin Edilen / Beklenen Sonuçlar

Vergilendirme sonrasında bireylerin vergi ödeme kararları, vergi ahlakı kavramıyla ilişkilendirilmektedir. Vergi ahlakı, vergi ödeme konusunda içsel bir motivasyon olarak tanımlanır. Bir mükellef vergiyi ödemekten kaçındığında veya direndiğinde, devletin finanse etmek zorunda olduğu gider miktarlarında bir değişiklik olmaz. Bu durumda, mükellef aslında diğer mükelleflere yükümlülüğü aktarmış olur. Vergi ödememe durumunda bireylerin

seçimlerinin bir dayanağı olmalıdır. Bu nedenle bireyler, vergi ödememekle dürüst bir seçim yapmadıklarını ve risk aldıklarını bilirler. Vergiyi ödeyen ve ödemeyen kişiler farklı sosyal, kültürel, dini ve ekonomik sınıflardan gelebilir. Kişilerin psikolojik durumu da bu seçimlerde belirleyici olabilir. Bireyler, hoşnut olmadıkları yasalara karşı üç farklı tepki gösterebilir: itaat etmek, açıkça ihlal etmek veya gizlice kaçmak. Vergi hukuku bağlamında bu tepkiler vergi uyumu, vergiden kaçınma ve vergi kaçırma şeklinde ifade edilebilir. Yeni bir vergi uygulandığında veya mevcut vergi oranlarında değişiklik olduğunda, bireyler belirli bir davranışa yönlendirildiğinde, özel durumlarına bağlı olarak aşağıda incelenecek olan sonuçların gerçekleşebileceği beklenir ve tahmin edilebilir (Aktan, 2002; Laufenberger, 1949; Cullis ve Lewis, 1997, ss. 311-312; Topçuoğlu, 1950, s.6-7).

Vergiye Uyum

Devlet, vergilendirme sonrasında mükelleflerden vergiye uyum göstermelerini bekler. Ancak herhangi bir iktidar vergi saldığında bireylerin bu vergiyi ödemeyeceklerini düşünmez. Mükelleflerden beklenen davranış, salınan verginin tam ve zamanında ödenmesidir (Tunçer, 2002, s. 109. Bununla birlikte, vergi düzenlemelerinde verginin geç veya hiç ödenmemesi durumunda vergi suç ve cezaları, gecikme zammı ve gecikme faizi gibi önlemlerin bulunması, bu beklentinin ütopik olduğunu gösterir. Vergiye uyum konusunda doktrinde iki teori bulunmaktadır: rasyonel tercih teorisi ve ahlaki duygular teorisi. Rasyonel tercih teorisine göre, vergiye uyumu etkileyen temel faktör, ekonomik insanın (homo economicus) kişisel faydasını maksimize etme ve maliyetlerini minimize etme güdüsüdür. Vergiyi ödememe durumundaki cezaların caydırıcılığı ve yakalanma ihtimalinin yüksekliği vergiye uyumu etkiler (Aktan, 2002, s. 126-127). Vergi uyumunda, mükelleflerin yasal ve yasal olmayan tercihlerinde caydırıcılık önemlidir (Kircler ve Maciejovsky, 2001, s.188). Vergiyi ödememe fırsatı olduğunda, vergi ödeme tercih edilmeyebilir. Vergide denetimin etkinliği, vergiye uyumu sağlamada önemlidir (Kircler ve Maciejovsky, 2002, s.5-6). Ahlaki duygular teorisinde ise vergiye uyumu etkileyen faktör, vergi ödeme veya ödememe konusundaki ahlaki, kültürel, dinsel ve siyasal etkenlerdir (Aktan, 2002; Tuncer, 2002; Tosuner ve Demir, 2009). Bireylerin kendilerini bu faktörlere bağlı hissetmeleri, doğru olanın ödeme ve yanlışın ödememe olduğu düşüncesini oluşturur (Torgler, 2003, s.124 – 124; Tosuner ve Demir, 2009, s.3). Vergi düzenlemelerinin karşılaştığı mükellef tepkilerinin en arzu edileni vergiye uyumdur. Vergilerin kamu harcamalarının finansmanında kullanılması ve harcamaların etkinliğinin sorgulanması, vergiye uyumu artırır. Vergiye uyumun sağlanması için etkin ve işleyen bir kamu harcamaları sistemi önemlidir. Mükelleflerin vergi yükümlülüklerini tam ve zamanında yerine getirdiği bir sistem, yönlendirici vergilendirmeden beklenenleri gerçekleştirmeyi sağlayacaktır. Ancak vergiye uyumun sağlanması için yapılabileceklerin yanı sıra, değiştirilemeyecek ekonomik, kültürel, sosyal ve dini farklılıkların da olduğu göz önünde bulundurulmalıdır (Tunçer 2002; Aktan 2002; Kirchler ve Maciejovsky 2001; Kirchler ve Maciejovsky 2002; Tosuner ve Demir 2009; Torgler 2003; Tosuner ve Demir (2009).

Vergiden Kaçınma: Vergi Uyumunda Karşılaşılan Bir Sorun

İktidarlar, birey davranışlarını değiştirmek için yönlendirici vergilendirmeyi bir araç olarak kullanmaktadır. Bu çerçevede vergiden kaçınma, yönlendirici vergilendirmede beklenen ve tahmin edilen bir olgudur. Vergi yasalarının verginin doğumunu belirleyen olaylarla ilişkilendirilememesi veya bu olayların bireyler için gerçekleşmemesi, vergiden kaçınmaya yol açabilir. Vergiyi doğuran olayın bilinçli olarak gerçekleştirilmemesi durumunda vergi borcu da ortaya çıkmayacaktır. Mevzuat boşluklarından faydalanarak vergiden kaçınma, vergiyi yasalara aykırı şekilde ödemeden kurtulmayı ifade eder. Vergi mevzuatında yer alan bir eksiklikten veya kanun boşluğundan faydalanma veya vergi hukukunda tipikliğe uymama da vergiden kaçınma

olarak kabul edilebilir. Ancak vergiden kaçınma ile vergi hileleri arasında bir sınır olmalıdır. Vergiden kaçınma, devletin mükellef davranışlarında olası değişimleri sağlama amacıyla yönlendirici vergilendirme konusunda önem arz etmektedir. Yönlendirici vergilendirmede, devlet için vergiden kaçınma istenen bir davranış modeli değildir, çünkü vergiden kaçınma gelir kaybına neden olur. Bu nedenle, vergiden kaçınmayı teşvik etmeye yönelik düzenlemeler yapılmaz. Ancak belirli bir davranışın caydırılması hedefleniyorsa, örneğin alkol tüketiminin azaltılması veya tütün mamullerinin tüketilmemesi gibi durumlarda vergiden kaçınma, yönlendirici vergilendirmenin amaçlarına uygun olarak memnuniyetle karşılanır. Yönlendirme varsa, vergiden kaçınma beklenen, planlanan ve tahmin edilen bir sonuçtur. Benzer şekilde, vergiden kaçınma başka vergiyi doğuran olayların gerçekleşmesini sağladığı durumlarda da desteklenebilir. Tüketim alışkanlıklarında değişiklikler yaratılmaya çalışılırken, bir davranışın özendirilmesi veya caydırılması durumunda vergiden kaçınma sonucunun ortaya çıkması istenebilir. Örneğin, sağlıklı bir toplum oluşturmak için süt tüketimi özendirilirken, gazozlu içeceklerin tüketimi caydırılmaya çalışılır ve vergi kolaylıklarıyla bir yönlendirme yapılırsa, bir ürünün diğerine ikame edilmesi, birinin bilinçli olarak tüketilmemesi ve dolayısıyla vergiden kaçınmanın gerçekleşmesi anlamına gelir (Erginay, 1982; Akdoğan, 2002; Laufenburger, 1949; Öncel vd., 2010).

Vergi Kaçırma

Vergiyi doğuran olayın gerçekleşmesiyle birlikte vergi borcu doğar, ancak verginin hiç veya kısmen ödenmemesi durumunda vergi kaçakçılığı söz konusu olur. Vergi kaçırma, vergiden kaçınmanın aksine kanuna aykırıdır ve hile içerir. Mükellefleri vergi kaçırmaya yönlendiren nedenler arasında vergilerin adil olmaması, yüksek oranlar, gecikme faizi ve zamlar yer almaktadır. Mükellefler vergiden kaçınmanın yasal olmayan yolunu seçtiklerinde genellikle gelirlerini az, giderlerini ise çok gösterme eğilimine girerler. Bu riski göze almak, aynı zamanda vergi ahlakının gelişmişliğiyle de ilişkilidir.

Vergiye uyum göstermek veya vergiden kaçınmak yerine vergi kaçırmayı seçen bireylerde, vergiye uyumda incelenen değişkenlere paralel olarak pek çok faktör etkilidir. Ancak vergi hukukunda genellik ve eşitlik ilkelerinin gereği olarak vergi tabanının genişletilmesi ve herkesin mali gücüne göre vergi vermesi beklenir, bu nedenle vergi kaçırmanın vergi suç ve cezaları kapsamına girmesi doğal olarak kabul edilir. Vergi cezalarının caydırıcı etkisi göz önüne alındığında, vergiye uyum sağlama isteği ve yönlendirmeye rağmen vergiyi ödemekte zorlanan bireylerin mevcut pişmanlık hükümlerinden yararlanabilmesine olanak tanınmalıdır. İstenen vergiye uyumun sağlanması, vergilerin tam ve zamanında ödenmesi olmasına rağmen bu durumu yerine getiremeyen mükelleflere ikinci bir şans verilmesi, yönlendirici vergilendirmenin hedeflerinden birini oluşturur (Erginay, 1982; Akdoğan, 2002; Topçuoğlu, 1950; Torgler, 2005; Tosuner ve Demir, 2009).

Beklenmedik Sonuçlar: Vergilendirme Sürecinde Öngörülemeyen Gelişmeler

Kültürel Sonuçlar

Vergilendirme süreci, toplumun kültür hayatını etkiler. Yeni vergilerin salınması, vergi oranlarının yükseltilmesi veya muafiyet ve istisnaların tanınması, belirli davranışları teşvik edebilir. Vergi düzenlemeleri, öngörülemeyen sonuçlarla da doludur ve sosyal bilimlerin doğasından kaynaklanır. Vergilendirme sonucunda ortaya çıkan değişimlerin tespiti zaman alabilir ve toplumsal değişimlerin etki ve tepkisi doğru bir şekilde değerlendirilebilmesi için belli bir süre geçmesi gereklidir.

İngiltere'de 1696 yılında uygulanan "Pencere Vergisi", vergi düzenlemelerinin kültürel alanda beklenmedik sonuçlara neden olabilen önemli bir örneğidir. Bu vergi, evlerdeki pencere sayısına dayanarak belirlenen bir vergiydi. Pencereleri altıdan fazla olan binalara vergi uygulanıyor ve pencere sayısına göre farklı vergi miktarları belirleniyordu. Bu vergi nedeniyle binalardaki pencereler kapatıldı ve yeni binalar altıdan fazla pencereye sahip olmayacak şekilde inşa edilmeye başlandı. Bu durum, vergilerin mimari anlayışı etkileyerek beklenmedik sonuçlara yol açabilen yönlendirici etkilerine bir örnektir. Vergiden kaçınma amacıyla pencerelerin sınırlanması, kültürel olarak mimari anlayışın değişmesine yol açtı. Vergilendirmenin beklenmedik sonuçları, kültürel etkileri açısından önemlidir ve önceden tahmin edilemezler.

Vergi düzenlemeleri, kültürel değişimlere neden olabilen etkilere sahiptir ve bu etkiler öngörülemeyebilir (Wersman, 2005; Altuncu ve Göker, 2008-2009; Ward, 1952).

Yasal Olmayan Yollara Başvurma

Yönlendirici vergilendirmenin beklenmedik sonuçlarından biri, bireylerin kanun dışı yollara sapmasının öngörülmesidir. Devlet, vergi kanunlarını koyduktan sonra bu kanunlara tam olarak uyulmayacağını tahmin etse de vergi kaçırma olgusuna vurgu yapmaktadır. Yüksek vergi oranlarına sahip bir gelir vergisi sisteminde, mükelleflerin daha az vergi ödemek için ellerindeki imkanları kullanacaklarını ve Gelir Vergisi Kanunu'nun belirli maddelerine uymamak için çaba sarf edeceklerini tahmin etmek mümkündür. Aynı şekilde, bir mağazanın satış sonrasında tüketiciye satış fişi vermeme ihtimali de tahmin edilebilir. Vergilendirme sonucunda beklenmedik ve tahmin edilmeyen sonuçlar ortaya çıkabilir ve mükellefler vergi kaçırmanın ötesinde kanun dışı yollara başvurabilirler. Vergilendirmenin yönlendirici etkilerine engel olmak için yüksek vergilendirme yapılan ürünlerin tüketiminin neredeyse imkansız hale getirilmemesi önemlidir. Aksi takdirde, vergiyi doğuran olayı gerçekleştirmeden ve caydırılmaya çalışılan davranışı sürdürerek yasa dışı yollara sapılabilir (Altuncu ve Göker, 2008-2009; Kızılot, 2009).

Siyasi İktidarlara Karşı Oluşan Baskı: Vergilendirme Etkisi

Vergilendirme sonrası ortaya çıkan tepkiler, yönlendirici vergilendirme ile beklenmeyen sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir. Devlet vergileri hem toplumu yönlendirmek hem de siyasal baskı uygulamak için kullanabilir. Mükellefler, yüksek vergi oranlarından sıkıldıklarında seçim dönemlerinde vergi yükünün azaltılması taleplerinde bulunabilirler. Toplumsal dayanışmanın arttığı dönemlerde ise salınan vergilere daha fazla uyum görülebilir. Alkol tüketimiyle ilgili gruplar, vergilerin artırılması veya azaltılması yönünde siyasal baskı mekanizmalarını kullanabilirler. Vergilere karşı tepkiler bazen rejim değişikliklerine yol açabilir. Tarihsel örneklerde vergilere karşı pasif direniş ve aktif direniş görülmüştür. Vergilendirme, oran ve miktarlarının dikkatli şekilde belirlenerek vergi isyanlarına yol açmaması gerekmektedir (Çağan, 1982; Uçok, 1975; Aktan vd., 2002).

SONUÇ

Yönlendirici vergilendirme, iktisat politikasının etkili bir aracı olarak kullanılmaktadır. Vergiler, devletin toplumu şekillendirme amacına yönelik olarak özendirme ve caydırma yöntemleriyle birleştirilerek kullanılır. Bu çalışmanın amacı, yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönünü incelemek ve bu yöntemin ekonomik davranışları nasıl etkilediğini anlamaktır.

Çalışmanın sonuçları, yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönünün önemli bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Vergi politikaları, toplumun belirli davranışlarından

kaçınmasını veya azaltmasını sağlayarak, istenmeyen ekonomik sonuçları engellemeyi amaçlamaktadır. Örneğin, sağlıksız gıda tüketimini azaltmak için yüksek vergiler uygulanabilir. Bu tür vergiler, tüketiciyi daha sağlıklı seçeneklere yönlendirmeyi hedefleyerek caydırıcı bir etki yaratır.

Yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönü, aynı zamanda çevresel konulara da odaklanmaktadır. Çevre dostu enerji kaynaklarını teşvik etmek veya sera gazı emisyonlarını azaltmak amacıyla çevresel vergiler uygulanabilir. Bu tür vergiler, enerji verimliliği ve sürdürülebilirlik konularında bilinçlenmeyi teşvik ederek, çevre üzerinde olumsuz etkileri olan faaliyetlerin azalmasını sağlar.

Sonuçlar ayrıca vergi politikalarının sosyal alanlarda da etkili olduğunu göstermektedir. Örneğin, eşitsizlikle mücadele etmek amacıyla progresif vergi sistemleri kullanılabilir. Bu sistemler, yüksek gelire sahip olan bireylerden daha fazla vergi alarak, gelir dağılımında adaleti sağlamayı hedefler. Bu şekilde, yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönü, sosyal adaleti destekleyici bir rol oynar.

Ancak, yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönünün etkili olabilmesi için dikkatli bir şekilde tasarlanması gerekmektedir. Vergi politikalarının hedeflenen davranışları gerçekten etkilemesi ve istenmeyen sonuçlara yol açmaması için dikkatli bir denge sağlanmalıdır. Ayrıca, vergi politikalarının şeffaf ve adil bir şekilde uygulanması, toplumun güvenini sağlamak için önemlidir. Vergi politikalarının öngörülebilirlik ve istikrar sağlaması, vergi mükelleflerinin vergi sistemiyle ilgili beklentilerini karşılaması ve vergi uyumunu teşvik etmesi gerekmektedir.

Yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönü, bazı eleştirilere de maruz kalmaktadır. Bazıları, bu tür vergilerin bireylerin özgürlüklerini kısıtladığını ve devlet müdahalesinin aşırı olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca, yönlendirici vergilendirmenin etkili olabilmesi için vergi politikalarının sürekli olarak güncellenmesi ve değiştirilmesi gerektiği de tartışma konusudur. Bu da vergi sisteminin karmaşıklığını artırabilir ve mükelleflerin vergi yükümlülüklerini anlamalarını zorlaştırabilir.

Sonuç olarak, yönlendirici vergilendirmenin caydırıcı yönü, iktisat politikasında önemli bir araçtır. Vergi politikalarının belirli davranışları özendirmek veya caydırmak amacıyla kullanılması, toplumun şekillendirilmesine ve istenmeyen ekonomik sonuçların engellenmesine yardımcı olabilir. Ancak, bu tür vergi politikalarının dikkatli bir şekilde tasarlanması, şeffaf ve adil bir şekilde uygulanması ve öngörülebilirlik sağlaması önemlidir. Ayrıca, yönlendirici vergilendirmenin etkinliği ve etkileri üzerinde daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Bu şekilde, yönlendirici vergilendirmenin toplum üzerindeki etkileri daha iyi anlaşılabilir ve daha etkili politikalar geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

Akdoğan, A. (2006). *Kamu Maliyesi*, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş 11. Baskı. Ankara: Gazi Kitabevi. ss.115-171

Aksoy, S. S. Ve Üyümez, M. E. (2019). *Yönlendirici Vergilendirmenin Vergi Uyumu Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi*. Makaleler, 241, 5.

Aktan, C. C., Dileyici, D. Ve Saraç, Ö. (2002). *Vergi, Zulüm ve İsyan*. Ankara: Phoenix Yayınevi. ss.137-145

Aliefendioğlu, Y. (1981). *"Vergilemenin Ekonomik Sınırları*". Prof. Dr. Akif Erginay'a 65'inci Yaş Armağanı. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 460, Ankara, s. 595.

Altuncu, Damla & Göker, Cenker. (2008-2009). Pencere Vergisinin Mimariye Yansımaları. Arkitekt Dergisi, Sayı: 2008/6 - 2009/1, 14-21.

Bakkal, U. (2013). *Vergiye Uyum Çerçevesinde Karmaşık Vergi Sistemleri Teorik Bir Analiz*. İstanbul: Filiz Kitabevi. 6-10

Başaran Yavaşlar, F. (2003). *Gelir Vergilendirilmesinin Temelleri*. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, s.59

Bauman, Z. (1996). *Yasakoyucular ile Yorumcular, Modernite, Postmodernite ve Entellektüeller Üzerine*. Çeviren: K. Atakay. İstanbul: Metis Yayınları, 63-64

Bulutoğlu, K. (2008). *Kamu Ekonomisine Giriş*, Maliye ve Hukuk Yayınları, 7. Baskı. Ankara, s.194 - 337

Göker, C. (2010). Yönlendirici Vergilendirme [Doktora tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Anabilim Dalı]. Ankara. ss. 1- 177

Cordes, J., Ebel, R. D., & Gravelle, J. (2005). *The Encyclopedia of Taxation & Tax Policy* (2nd ed.). Washington D.C.: The Urban Institute Press. s. 387

Çağan, N. (1972). *"Türk Hukukunda Vergi Cezalarının Affı"*. AÜHFD, 29(1-2), 122.

Çağan, N. (1982). Vergilendirme Yetkisi. İstanbul: Kazancı Hukuk Yayınları. (s. 21-22)

Çataloluk, C. (2008). Vergi Karşısında Mükelleflerin Tutum ve Davranışları. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 0(20), 213-228.

Çelik, B. T. (2001). *Vergilemede Müdahale İlkesi, Anayasa ve Gelir Vergisi Hükümleri Açısından İncelenmesi*. Ankara: Gazi Kitabevi, s.25

Çiloğlu, İ. (2000). *"Teşvik Politikalarının Yönlendirme Gücü".* Hazine Dergisi, Ocak 2000, Sayı: 13, 30.

https://finans.mynet.com/haber/detay/ekonomi/alkol-ve-sigaraya-zam-mi-geliyor-2023-alkol-ve-sigara-fiyatlari-ne-kadar-olacak-otv-oranlari-degisti/458205/

Cullis, J. G., & Lewis, A. (1997). Why People Pay Taxes: From a Conventional Economic Model to A Model of Social Convention. Journal of Economic Psychology, 18, 311-312.

Erginay, A. (1982). Kamu Maliyesi (Gözden Geçirilmiş ve İşlenmiş 8. Baskı). Ankara: Turhan Kitabevi.s.144

Göker, C. (2011). *Yönlendirici Vergilendirme*. Ankara: Turhan Kitabevi. (Sayfalar 8-45)

Göle, N. (2004). *Mühendisler ve İdeoloji, Öncü Devrimcilerden Yenilikçi Seçkinlere.* İstanbul: Metis Yayınları. (Sayfalar 27-28)

Gürsoy, B. (1978). *Kamusal Maliye*, Birinci Cilt, Giriş – Masraflar, Gözden Geçirilmiş İkinci Baskı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 426, Ankara. (Sayfa 4)

Gürsoy, B. (1978). *Kamusal Maliye, Masraflar*, I. Cilt, 2. Baskı. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları No. 426, Ankara.

Gürsoy, B. (1980). *Kamusal Maliye, Bütçe, II*. Cilt. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları No. 436, Ankara.

Huber, E. R. (1970). *"Modern Endüstri Toplumunda Hukuk Devleti ve Sosyal Devlet"* (Çeviren: Dr. T. Ansay). AÜHFD, 27(3-4), 32.

Kızılot, Ş. (2009, June 24). *"Çin'de Kazı Kazanla 'Kaz'ı Kazan Cinliği"*. Hürriyet Gazetesi.

Kirchler, E., & Maciejovsky, B. (2001). Tax Compliance Within The Context of Gain and Loss Situations, Expected and Current Asset Position, and Profession. Journal of Economic Psychology, 22, 188.

Kirchler, E., & Maciejovsky, B. (2002). Steuermoral und Steuerhinterziehung. Enzyklopädie der Psychologie, Wirtschaftspsychologie, 5-6. Göttingen.

Kurthan, A. (1968). *Metodolojik Bir Deneme Olarak Mali Sosyoloji*. İstanbul Üniversitesi Yayınlarından No: 1312, İktisat Fakültesi No: 221, Fakülteler Matbaası, İstanbul. (Sayfa 1)

Laufenburger, H. (1949). *"Verginin, İktisadi ve İçtimai Siyasetin Vasıtası Olarak Kullanılması"* (Çeviren: B. N. Feyzioğlu). AÜHFD, 6(1), 229-230.

Mohr, A. (1976). *Die Lenkungssteuer – Die Instrument zur Induzierung sozialorientierten Verhaltens im Wohlfahrtsstaat*. Zürih: Schulthess Polygraphischer Verlag. ss.240-241

Nadaroğlu, H. (2000). *Kamu Maliyesi Teorisi*, Gözden Geçirilmiş ve Düzeltilmiş 11. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, s.184

Neumark, F. (1940). *Maliye İlmine Dair Ekonomik ve Sosyolojik Tetkikler*. İstanbul: Güven Matbaası, s.82

Ortaylı, İ. (1997). *"Devlet'e Nasıl Bakılmalı?".* Doğu Batı Dergisi, 1(1), 15.

Öncel, M., Kumrulu, A. ve Çağan, N. (2010). *Vergi Hukuku*. 19. Bası. Ankara: Turhan Kitabevi, ss 6-45

Pahlke, A., & König, U. (2009). *Abgabenordnung. Münih*: Verlag C.H.Beck, s.24

Pınar, A. (2006). *Maliye Politikası: Teori ve Uygulama*. 2. Baskı. Ankara: Naturel Kitabevi, s.37

Pierson, C. (2000). *Modern Devlet*. (Çeviren: D. Hattatoğlu). İstanbul: Çiviyazıları Yayınevi, s.61.

Pigou, A. C. (1955). *Gelir – İktisada Giriş*. (Çevirenler: G. Kazgan, H. Kazgan). İstanbul: Berksoy Basımevi, s.59.

Şener, O. (2006). *Teori ve Uygulamada Kamu Ekonomisi*. 8. Baskı. İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım, s.197

Topçuoğlu, H. (1950). Kanuna Karşı Hile (Kanundan Kaçınma Yolları). İzmit: İzmit Selüloz Basımevi. s. 6-7

Torgler, B., & Schaltegger, C. A. (2005). *Tax Amnesties and Political Participation*. Public Finance Review, 33, 404.

Tosuner, M., & Demir, İ. C. (2009). Vergi Ahlakının Sosyal ve Kültürel Belirleyenleri. Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 14(1), 2 – 3.

Tunçer, M. (2002). Hükümet-Birey İlişkilerinin Vergi Uyumuna Etkisi ve Türkiye . Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,57(3),s.109-. DOI: 10.1501/SBFder_0000001760

Uluatam, Ö. (2005). *Kamu Maliyesi*. Ankara: İmaj.

Üçok, C. (1975). Siyasal Tarih (1789-1960) (No: 369). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. (s. 13-25)

Weber, M. (2008). *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. (Çeviren: Z. Gürata). İstanbul: Ayraç Yayınları. (Sayfa 46)

Weber-Grellet, H. (erişim tarihi: 20.12.2010). "*Parçalanmış Modern Toplumda Hukukun İşlevi –Vergi Hukuku Örneğinde–*". Retrieved from http://www.iku.edu.tr/TR/iku_gunce/HukukC1S1_2/HukukGunceC1S1_205.pdf, s.215

Wernsmann, R. (2005). *Verhaltenslenkung in einem Rationalen Steuersystem*. Jus Publicum 135. Tübingen: Mohr Siebeck, s.26)

(Zekâtın Devlet Tarafından Yönetilmesinin Türkiye'de Uygulanabilirliği)[1]

Murat AYDIN[2]

Giriş

Zekât, İslam'ın beş temel ibadetinden biri olarak kabul edilir ve Müslümanlar arasında zenginlik ile fakirlik arasında bulunan dengeyi sürdürmeye önemli bir katkı sunmasının yanında sosyal yardımlaşma ve dayanışma birimidir. İslam'ın vazgeçilmez bir gerekliliği olan zekât, zenginlerin gelirlerinin belirli bir yüzdesini toplar ve bunu zayıf ve ihtiyaç sahiplerine adil bir şekilde dağıtır. Bu nedenle zekâtın yönetimi son derece kritik bir öneme sahiptir. İslam'ın ilk yıllarında devlet eliyle yönetilmesine karşın Emeviler döneminden itibaren çeşitli gerekçelerle şahısların inisiyatiflerine bırakılmıştır. Halkının tamamı veya büyük çoğunluğu Müslüman olan ülkelerde zekât yönetimi ile ilgili bazı uygulamalar dikkat çekmektedir. Ancak en kapsamlı uygulamaların Güney Asya ülkelerinde olduğu görülmektedir. Özellikle Malezya, Endonezya ve Bangladeş gibi ülkelerde devletin zekât konusunda müdahil olduğu literatürden anlaşılmaktadır. Çünkü bu ülkeler hem Müslüman ağırlıklı hem de ekonomik açıdan zayıf oldukları için zekât kurumunu canlandırmaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle bu ülkelerde yapılan uygulama ve akademik çalışmalar literatürün en büyük kısmını oluşturmaktadır.

Arap ülkelerinin ise zekât konusunda çok duyarlı olmadıkları, yasalarında gereken düzenlemelerin yapılmadığı da görülmektedir. Arap yarımadasındaki ülkelerin ekonomik açıdan gelişmişliklerinin bunda pay sahibi olduğu düşünülmektedir. Bir başka sebep laiklik ilkesinin Cezayir gibi bazı ülkelerde uygulanmasından kaynaklanmaktadır. Diğer Müslüman toplumlarda özellikle Balkanlarda yer alan Müslüman ülkeler zekâtı tamamen şahısların inisiyatifine havale etmişlerdir. Türkiye'de ise özellikle cumhuriyet sonrası aşar vergisinin de kaldırılması ile mevzuat ve uygulamada zekâta yer verilmemiştir. Diyanet İşleri Başkanlığının kısmi bazı uygulamaları olsa da çok azınlıkta kalmış, ne devlet bütçesinde ne de halkın nezdinde zekât kendine yer bulamamıştır. Vatandaşlar zekât verecekleri yeri kendileri araştırmakta ve yine kendileri dağıtmaktadırlar. Bazı kamu kurumlarının zekât kabul ettiği ve bazı özel derneklerin zekât sistemi oluşturdukları varsayılsa da zekât yönetimi Türkiye'de istenilen seviyeye gelememiştir. Toplumun buna ihtiyaç hissetmesi ve devletin yönetim şekli zekâtın devlet eliyle yönetilmesinin önüne geçmiş, uzun yıllar Türkiye'de böyle bir konu gündeme gelmemiştir. Ancak son yıllarda dünyada yaşanan ekonomik darboğazlar, dünyanın birçok bölgesinde yaşanan irili ufaklı savaşlar ve bir takım salgın hastalıklar dünya ülkelerini kamu hizmetlerinin sunulmasında yeni arayışlara sevk etmiştir. Müslüman ülkelerde sosyal yardımlaşma anlamında en fazla öne çıkan kurum ise zekâttır. Türkiye'de de son yıllarda zekâtın devlet eliyle yönetilmesi konusu bazı çevreler tarafından dillendirilmeye başlanmıştır. Ancak bunun önünde bazı engeller bulunmakta zekât yönetiminin salt devlet tarafından sahiplenilmesinin uygun olamayabileceği görüşü de yer almaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'de zekâtın devlet tarafından potansiyelini araştıran bir araştırmayı içermektedir. Araştırma, Türkiye'nin siyasi yapısı, anayasal çerçeveleri, sosyal yapısı, bağışçılık ve yardımseverlik algısı gibi önemli özelliklerin göz önünde bulundurularak, zekâtın

[1] Bu çalışma, "Makro-Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle Zekât Müessesesi: Türkiye İçin Malezya Modeli Örneği" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

[2] Doç. Dr. Uşak Üniversitesi

devlet bölümlerinin çoğaltılmasının mümkün olup olmadığı sorgulanıyor. Türkiye'nin laik, demokratik ve sosyal hukuk devleti olması, zekâtın toplum içinde kabul edilmesi için önemli bir zemin sunmaktadır. Ayrıca Türkiye'de uyumlu büyük bir çoğunluğun Müslüman olması, zekâtın İslam dininin bir temel ibadeti olarak kabul edilme açısından da önemlidir. Toplumun bağışlayıcılığı ve yardımseverlik algısı, sosyal sorumluluk bilinci ve yardımseverlik duygusu, zekânın kaynağında olumlu bir rol oynamaktadır. Ancak çalışma aynı zamanda Türkiye'deki zekât sistemi olan güvenliksizlik ve gerçek ihtiyaç sahiplerini tespit etme gibi sorunların da ortaya çıktığını ortaya koyuyor. Sonuç olarak, Türkiye'de zekâtın devlet tarafından büyüme potansiyeli vardır, ancak bu sürecin ayrıntılı planlanması, toplumsal güvenin kazanılması ve etkin bir şekilde değerlendirilebilmesi gerekmektedir. Zekâtın devlet tarafından bireysel, toplumsal yardımlaşma ve dayanışma politikalarını güçlendirebilir ve ihtiyaç sahiplerine daha etkili bir şekilde destek sağlayabilir.

Literatür Taraması

Ulusal anlamda literatürün bu konuda çok kapsamlı olmadığı görülmektedir. Bu konuda yapılan çalışmaların önemli kısmı dini ve fıkhi açıdan zekâtı ele almaktadırlar. Az bir kısmı ise zekâtın bir kamu geliri olduğu ve ekonomik etkilere sahip olduğu üzerinde durmuştur. Zekâtın devlet eliyle yönetilmesi veya kurumsallık kazanması konusunda nerdeyse hiçbir çalışmaya rastlanılmamıştır. Dolayısı ile bu çalışmanın literatürdeki bu anlamdaki bir boşluğu doldurabileceği düşünülmektedir. Aydın (2018) yaptığı bir çalışmada Malezya zekât sistemini ayrıntı ile incelemiş, sistem içerisinde bulunan 3 modeli ortaya koymuştur. Buna göre Malezya'da; tam kamusal model, yarı kamusal model ve özel model olmak üzere farklı eyaletlerde uygulan 3 zekât modeli bulunmaktadır. Örneğin, özel n-modelde zekat, özel şirketler tarafından hem toplanmakta hem de dağıtılmaktadır. Kamusal modelde toplayan da dağıtan da devlettir. Son modelde ise özel firmalar toplamakta, devlet ise dağıtmaktadır. Daldın (2004) zekâtın genel hükümlerini ifade etmiş olup, günümüzde insanların kendi isteklerine göre zekat verdiklerini kamusal anlamda bir otoritenin olmadığını ifade etmiştir. Yalçın (2016) ilk çalışmada olduğu gibi Malezya'daki zekat uygulamalarına odaklanmış, bunun yanında İslam'ın ilk yıllarından buyana zekatın tarih içerisindeki seyrini ele almıştır.

Bazı çalışmaların zekatın sosyal yönü ile ilgilendikleri görülmektedir. Certel (1997) zekatın psiko -sosyal yönün incelemiş, toplumsal yansımalarını çalışma konusu olarak belirlemiştir. Özdemir (2013) bu konuyu destekleyen çalışmasında devlet tarafından zekat fonu kurulması gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü vergi ödeyenler ile zekat ödeyenlerin farklı olarak değerlendirilmesi gerektiği, zekatın da bir çeşit vergi olduğu ve zekat veren kişilerin çifte vergilendirilmiş olduğunu iddia etmektedir. Çalık (2016) zekatın şartlarından birisi olan temlik konusunda ayrıntılı açıklamalar yapmıştır. Zekât, insani yaşam standartlarının özgürce ve sosyal güvenlik kaynaklarında önemli bir rol oynadığını ve tarih, tam başlangıç dönemlerinde ne kadar faydalı olduğunu göstermektedir. Günümüzde sosyal yardım ve transfer sonuçlarının etkili olmadığı, gelir eşitsizliği ve zayıflığın devam ettiği görülmektedir. Bu nedenle zekât benzeri sosyal politika ve negatif gelir desteği gibi yeni yaklaşımlar göz önünde bulundurulmaktadır (Temur, 2017). Dumlu (2010) zekâtın dini, ekonomik, ve sosyal boyutlarına odaklanarak, vergi niteliğini yani hukuki yönünü genişletmektedir. İslam'ın erken dönemlerindeki zekât uygulamalarına atıfta bulunarak, zekâtın kamusal bir gelir kaynağı olduğu vurgulanmış ve bu görüşü destekleyen örnekler sunulmuştur. Ayrıca, çalışma zekât gelirlerine ilişkin temel kuralları da ele almaktadır. Türkiye'de yoksulluk hala önemli bir sorun olmasına rağmen, kamusal politikaların tek başına yetersiz olduğu anlaşılmaktadır (Bilen,

2018). Bu nedenle, İslam'ın bir kurumu olan zekatın toplumsal eğilimlerini ve yoksullukla mücadele potansiyelini analiz etmek için bir alan araştırması yapılmıştır. Araştırma sonuçları, zekatın yoksullukla mücadelede önemli bir politika seçeneği olarak potansiyel taşıdığını göstermektedir. Beşel (2015) İslam dininin ekonomik güçlü bireylerine farz kılınan zekâtın dini, ahlaki, ekonomik ve sosyal işlevlerini incelemektedir. Zekâtın vergi benzeri bir yönü olduğu ve devlet tarafından toplandığı görüşlerine rağmen, bu çalışma zekâtın vergileme amacının daha çok sosyal odaklı olduğunu ve vergi ilkeleriyle tam olarak örtüşmediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, zekâtın ödeme gücü ilkesinin uygulanmasının daha mantıklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yılmaz (1998) günümüz zekat problemlerini akıcı bir üslupla ifade etmiştir. Zekât, İslam ekonomisinin arz yönlü oluşunu destekleyen bir ekonomik boyuta sahiptir. İslam, infâk (hayır amaçlı harcama) kavramı üzerinde vurgu yaparak biriktirmek yerine harcamayı teşvik eder ve bu şekilde gelir oluşumunu destekler. Zekât, toplum içinde servetin yaygınlaşmasını sağlayarak zenginlik ve servetin belli ellerde birikmesini önler, bu da arz yönlü bir ekonomiyi teşvik eder. Zekât, fakirlere gelir sağlayarak satın alma güçlerini artırır, talebi artırır, üretimi teşvik eder ve milli gelir artışına katkıda bulunur.

1.Türkiye'de Siyasi Yapı

Türkiye'nin yönetim şekli bir cumhuriyettir. Cumhuriyet rejiminin nitelikleri 1982 Anayasasının 2. maddesinde sayılmıştır. Burada üç özellik dikkat çekmektedir ki bunlar yapılacak bütün uygulamalar için bir dayanak teşkil etmektedir. Türkiye Cumhuriyetinin; demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devleti olduğu ifade edilmektedir. Demokrasi; halkın eşitlik ilkesi çerçevesinde temsilcilerini kendisinin seçmesi ve yönetmesi anlamına gelmektedir. En kısa tanımı ile halkın egemenliği temeline dayanan yönetim biçimidir. Sosyal hukuk devleti Anayasa Mahkemesinin bir kararında*; "güçsüzleri güçlüler karşısında koruyarak gerçek eşitliği yani sosyal adaleti ve toplumsal dengeyi sağlamakla yükümlü devlet" şeklinde tanımlanmıştır. Bu iki ilke çerçevesinde Türkiye'de zekâtın devlet eliyle yönetilmesinde her hangi bir engel görülmemektedir. Hatta sosyal hukuk devleti gereği, zekât kurumu henüz ülkemizde olmaması geç kalınmış bir uygulamadır. Laiklik ilkesi ise; 1982 Anayasasının başlangıç bölümünde "kutsal din duygularının, devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılamayacağı"* ibaresi ile tanımlanmıştır. Bu ifade kanun metninde geçmemekte ancak bağlayıcılığının olduğu düşünülmektedir.

Bununla birlikte yine Anayasanın, Diyanet İşleri Başkanlığının görev tanımının yapıldığı 136. maddesinde "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, laiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasi görüş ve düşünüşlerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir." ifadesi ile laikliğe yeni bir anlam eklenmiş olmaktadır. Anayasada "özel kanun" deyimi ile 633 sayılı Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş Ve Görevleri Hakkında Kanun kastedilmektedir. Bu kanunun 1. maddesinde"İslam Dininin inançları, ibadet ve ahlak esasları ile ilgili işleri yürütmek, din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek üzere; Başbakanlığa bağlı Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur." denmek suretiyle de Diyanet İşleri Başkanlığının görev tanımı yapılmıştır. Bu bilgiler ışığında Türkiye'de zekâtın devleteliyle yönetilmesinin önünde anayasal bir engel bulunmamaktadır. Çünkü zekât,İslam Dininin ibadet esaslarının içine giren ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmesi gereken bir müessese konumundadır.

2.Türkiye’de Sosyal Yapı

2009 yılında yapılan bir araştırmaya göre Türkiye'de yaşayan Müslüman sayısı 73.619.000 olarak hesaplanmıştır. Bu sayı o yılkı nüfusun %98'ine karşılık gelmektedir.[3] Halkının neredeyse tamamı Müslüman olan ülkemizde İslam dini çok eski tarihlere dayanmaktadır. Bu yüzden Türkiye'de sosyal yapı, İslam dinindenönemli ölçüde etkilenmiş ve İslami birçok müessese toplum tarafından uygulama alanı bulmuş ve bulmaktadır. Örneğin, İslam dinin temellerinden olan; namaz, oruç, zekât ve hac gibi yükümlülükler toplum nezdinde önemli bir yere sahiptir. Malezya'da toplam nüfusun en fazla % 60'ı Müslüman olmasına rağmen, devletin resmi dini İslam olarak Anayasalarında garanti altına alınmıştır. Türkiye'de bu oranın daha yüksek olduğu düşünüldüğünde, zekâtın devlet eliyle yönetiminin toplum tarafından kabul göreceği düşünülmektedir (Sirim, 2018).

3.Türkiye’de Bağış ve Yardımseverlik[4]

Türkiye için bir zekât sisteminin önerilmesinin önündeki engellerden birisi de, insanların bağış ve hayırseverlik konusundaki negatif tutumlarıdır. 2016 yılında kapsamlı bir araştırma neticesinde, Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) tarafından yayınlanmış bir rapor, Türkiye‟de insanların hayırseverlik ve bağışçılık duygularını konu edinmektedir. Araştırma 68 ilde 2.495 kişi ile görüşülerek yapılmıştır. Görüşülen kişilerin aylık ortalama hane gelirleri 1.739 TL'dir. Araştırma altı bölümden oluşmaktadır. Her bölümde istatiski bilgiler bulunmaktadır. Bu kısımda sadece, çalışma konusu ile ilgili olduğu düşünülen bilgilere yer verilmiştir. Araştırmada sorulan sorular olduğu şekliyle bu çalışmaya dahil edilmiştir.

Soru 1 - Sizce genelde insanların çoğuna güvenilebilir mi? Yoksa hiçbir zaman dikkati elden bırakmamak mı gerekir?

/// Araştırmaya katılan insanların, yardım etme konusunda diğer insanlara güvenmediği ortaya çıkmıştır. Katılımcıların %10'u "çoğu insana güvenilebilir" cevabını verirken, %90'ı "hiç bir zaman dikkati elden bırakmamak gerekir" cevabını vermiştir. ///

Esasen bu soruda katılımcılar gerçek fakirleri bulmanın zorluğundan dabahsetmişlerdir. Zira bağış yapacak bir kişinin gerçek fakirleri bulmak için yeterli zaman ve kaynağa sahip değildir. Devletin imkânları etkin kullanıldığında kapsamlı bir veri tabanı elde edilebilecektir.

Soru 2 - Sizce Türkiye’de sivil toplum kuruluşlarının belirli alanlardaki etkisi nedir?

* Engellilere destek konusunda % 45
* Ağaçlandırma ve çevreyi koruma % 44
* İnsan hakları ihlallerinin engellenmesi % 35
* Yoksulluğun azaltılması % 32

Bu soruda, bu çalışma için önemli olan cevap, yoksullukla ilgili olan cevaptır. Zira zekât genel olarak yoksullara verilen bir kaynaktır. Katılımcılar aşağıdaki cevapları vermişler ve etki yüzdelerini de belirtmişlerdir. Katılımcılar, toplumun yoksulluğun azaltılmasında STK'ları

[3] http://www.pewforum.org/2009/10/07/mapping-the-global-muslim-population/

[4] Bu kısımda kullanılan verilerin tamamı, 2006 ve 2016 yıllarında Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) tarafından bir proje kapsamında hazırlanan "*Türkiye‟de Bireysel Bağışçılık ve Hayırseverlik*" isimli rapordan derlenmiştir.

yetersiz görmektedir. Toplum nezdinde STK'lar daha çok çevre ve insan hakları gibi konularda etkili görülmektedir.

Soru 3 -Hayırseverlik denince aklınıza ne geliyor?

Bu soru ile insanların hayırseverlikten ne anladıkları tespit edilmiştir. Bu soruya katılımcılar şu şekilde cevap vermişlerdir.

***** %40,6'sı "muhtaç ve yoksullara yardım"
* % 28,5'i "başkalarına yardım etmek ve iyilikte bulunmak"
* % 9,1'i " para, gıda ve giyim yardımı"

Katılımcıların yarısına yakını yardımı, muhtaç ve yoksullara yardım olarak algılamaları, Türk halkının yardımseverlik durumunu ortaya koymaktadır. Ayrıca zekâtın öncelikli ve ağırlıklı olarak yoksul ve muhtaçlara verilmesi gerekliliği göz önünde tutulursa, zekât sisteminin gelmesi ile toplumun rahatsız olmayacağı fikri ağır basmaktadır.

Soru 4 - Aşağıdaki faaliyetleri hayırseverlik olarak görüyor musunuz?

Katılımcıların
* % 85'i Öğrenci okutmak, burs vermek, okul ve yurt binası yaptırmak
* % 84'si Hangi din veya milliyetten olursa olsun dünyanın herhangi bir yerindekisıkıntı içindeki insanlara yardım etmek
* % 82,7'si Yoksullara sadaka vermek
** %79,7'si Cami yaptırmak*
** %79,6'si Her yıl zekât ödemelerini yapmak*
Bu faaliyetleri hayırseverlik olarak görmektedirler.

Katılımcılar çok önemli faaliyetleri hayırseverlik olarak değerlendirmektedirler. Zekât vermek de bu faaliyetlerden bir tanesidir.

Soru5-Türkiye'de hayırsever faaliyetlerde bulunanların bu faaliyetleri yapmalarının en başta gelen nedeni nedir?

Katılımcıların;
**** % 32,5'i Dini vecibeleri yerine getirmek***
** % 20,4'ü Toplumsal gelenek ve görenekler*
** % 14,2'si İçinde yaşadıkları toluma karşı hissettikleri borç*
** % 12,7'si Kişisel tatmin*
Şeklinde cevaplandırmışlardır.

Soru 6 - Yoksula yardım kimin görevidir?

Katılımcıların;
**** % 44'ü Devletin***
** % 30'u Hali vakti yerinde olan vatandaşların*
** % 19'u Tüm vatandaşların*
** % 4'ü STK'ların*
** % 2'si Dindar vatandaşların*
Şeklinde cevaplandırmışlardır.

Soru 7 - Yardımınızı ihtiyaç sahiplerine ulaştıracak kuruluşun bir kamu kurumumu yoksa sivil toplum kuruluşu olmasını mı tercih edersiniz?

Katılımcıların;
**** % 34'üKamu kurumu***
** % 18'i STK*
** % 39'u Farketmez*
Şeklinde cevaplandırmışlardır.

Soru 8 - En son yaptığınız bağışı hangi kurum veya kuruluşa yaptınız*? Katılımcıların; * % 13'üCamii, Kur'an kursu ve dini dernek*
** % 12,6'sı Kızılay*
** % 7,9'u Türk Hava Kurumu*
** % 6,9'u LÖSEV*
** % 4,4'ü TEMA*
** % 3,9'u İHH*
Şeklinde cevaplandırmışlardır.

TÜSEV'in yaptığı bu araştırma verilerine göre; katılımcıların bağış yaptıkları, bağış yapmada ilk sebebin dini vecibeleri yerine getirmek olduğu, bağışlarını STK yerine kamu kurumlarına vermeyi tercih ettikleri ve yoksulluğu azaltmak görevinin devletin görevi olduğunu düşündükleri görülmektedir. Ayrıca araştırmaya göre son bir yıl içinde, 13,7 milyar dolar bağış yapıldığı ve bu miktarın 2014 GSYH'sinin %0,8'ine denk geldiği de tespit edilmiştir. Ülkemizdeki hayırseverlik ve bağış yapma anlayışı, Türkiye'de yeni bir zekât sisteminin kurulabileceğini göstermektedir.

4.Türkiye'de Zekât Sistemi Algısı

Türkiye'nin 94 yıllık tarihinde İslami müesseseler göz ardı edilmiştir. Özellikle hukuk sisteminin kökleri batı dünyasına dayanmaktadır. Son yıllarda, dünyada mevcut ekonomik sisteme bir alternatif olan "İslam Ekonomisi ve Finansı" revaç bulmaktadır. Özellikle Güney Asya ülkelerinde zemini sağlamlaşan bu olgu, ülkemizde de etkisini göstermeye başlamıştır. Akademik camia bu alanda çalışmalar yapmaya başlamış ve her geçen gün de sayıları artmaktadır. Bu çalışmalardan birisi "Türkiye'de zekât yönetimi ve zekât sistemi" konulu çalışmalardır.

Çalışmaların yetersiz oluşu, Türkiye'de böyle bir sistemin uygulanmasının, insanlarda ne gibi etkilere sebep olacağının bilinmesini engellemektedir. 2016 yılında yapılmış; Çanakkale, İzmir, Manisa ve Uşak illerini kapsayan bir anket çalışmasında katılımcıların zekât sitemine olan tepkileri ölçülmüştür (Aydın, 2016). Çalışmada katılımcıların, gerçek fakirleri bulmakta zorlandıkları tespit edilmiştir.

Ankete katılanların % 80'i gerçek fakirleri bulduğunda zekâtını vereceğini ifade etmişlerdir. Ayrıca "Güvenilir, şeffaf ve verdiğim zekâtın tam olarak kimlere gittiğini garanti eden bir **sistem** olsa üzerime düşen zekâtı hemen veririm." sorusuna katılımcıların % 70'i olumlu cevap vermişlerdir. Toplumun yarısından fazlasının, getirilecek zekât sistemini gayet olumlu karşılayacağı düşünülmektedir.

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma, Türkiye'de zekâtın devlet tarafından sunulan konuyu ele almış ve bu konuyu toplumsal ve hukuki bir çerçeveye oturtmuştur. Ayrıca Türkiye'deki sosyal yapı, bağışlayıcılık ve yardımseverlik algısı, toplumsal iyilikseverlik duygusu gibi önemli faktörleri değerlendirmiştir. Çalışmanın dayanıklılığına dayanarak, Türkiye'nin siyasi yapısı ve anayasal çerçeveleri devletin genişleyebilmesine uygun bir zemin sunmaktadır. Ülkenin laiklik ilkesi, demokratik yapısı ve sosyal hukuk devleti olması, zekâtın toplum içinde kabul edilmesi için önemli bir dayanak teşkil etmektedir. Ayrıca Türkiye'de çoğunluğun büyük çoğunluğunun Müslüman olması, zekâtın İslam dininin bir temel ibadet olarak kabul edilme açısından da önemlidir.

Sosyal yapı ve bağışseverlik algısı açısından da Türkiye, hayırseverlik ve bağış yapma konusunda olumlu bir tutuma sahiptir. insanların dini vecibeleri yerine getirmek, toplumsal gelenek ve göreneklere uygun davranmak, içinde yaşadıkları topluluklara karşı sorumluluk duygusu gibi bağışlama yapma yeteneği yüksektir. Ayrıca zayıflıkların, zayıflığın azalmasının devlete ait olduğu düşünülmektedir. Ancak, gösterdiği gibi, Türkiye'de zekât sistemi olan güvensizlik ve gerçek fakirleri tespit etme sorunları gibi sorunlar mevcut. Bu nedenle, bir zekâ sisteminin başarılı bir şekilde uygulanabilmesi için yayımlanması, şeffaflık ve veri tabanı oluşturma konularının olması önemlidir. Sonuç olarak, Türkiye'de zekatın devlet tarafından kayıtlı olup, toplumun genelinde cevap verebilme potansiyeline sahiptir. Ancak bu sürecin düzenli planlanması, toplumun güvencesinin kazanması ve etkin bir şekilde ayakta durması gerekmektedir. Zekâtın devlet bütçesini, toplumsal yardımlaşma ve dayanışma politikalarını güçlendirebilir ve ihtiyaç sahiplerine daha etkili bir şekilde destek sağlayabilir.

KAYNAKÇA

Aydin, M., & Odabaş, H. (2018). Zekâtın Devlet Eliyle Yönetilmesi ve Malezya Zekât Sistemi Örneği. *Dini Araştırmalar, 21*(54 (15-12-2018)), 145-174.

Beşel, F. (2015). Vergileme Amaçları ve İlkeleri Açısından Zekât. *Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Kongresi (ICISEF)*.

Bilen, M. (2019). Türkiye'de yoksulluk sorunu ile mücadelede zekat kurumunun rolü ve gerekliliği hakkında camii cemaati üzerine bir araştırma. *İslam Ekonomisi ve Finansı Dergisi (İEFD), 5*(2), 133-167.

Certel, H. (1997). Psiko-sosyal açıdan zekât. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (13).

Çalık, B. (2016). Zekât ve "Temlik" Esası. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3*(5).

Dalgın, N. (2004). Zekat hükümleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 16*(16), 43-72.

Dumlu, E. (2010). İslam'ın İlk Dönemlerindeki Uygulamalar Ekseninde Kamusal Bir Gelir Olarak Zekât. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (33), 91-116.

Sirim, V. (2018). Arz Yönlü Bir Ekonomi Olan İslâm Ekonomisinde Zekât'in Yeri. *International Journal of Islamic Economics and Finance Studies, 4*(1), 111-122.

Temür, Y. (2017). Refah devleti kapsaminda negatif vergi ve islam ekonomisinde zekât müessesesi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi, 6*(12), 114-124.

Yalçın, İ. (2016). Malezya Kamusal Zekât Uygulaması Üzerine. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi, 20*(2), 235-270.

Yılmaz, A. (1998). Günümüz Zekât Problemleri. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (4), 91-123.

Özdemir, A. (2013). Zekat Ve Vergi Mükellefiyetinde Fırsat Eşitliği Ve Adaletin Sağlanması. *EKEV Akademi Dergisi*, (56), 1-10.

İbn Haldûn'un İktisat Teorisini Günümüz Ekonomi Kavramları ve İktisat Felsefeleriyle Anlamak Mümkün müdür?

Murat ERTEN[1]

Giriş

İbn Haldûn'un toplum, siyaset, eğitim, evrim, devlet, tarih ve ekonomi gibi pek çok konudaki düşüncelerinin değeri ve derinliği özellikle 19. yüzyıldan itibariyle fark edilmeye başlanmış, iktisat teorisine karşı 20. yüzyılın başlarına dek nispeten zayıf seyreden bu ilgi, özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısı ve 21. yüzyılın başlarında –kabaca son otuz yılda– hız kazanmış görünmektedir. Bunun sonucu olarak 2006 yılında Madrid/İspanya'da İbn Haldûn'un iktisat düşüncesi üzerine özel bir kongre düzenlenmiş ve konu çeşitli açılardan oldukça fazla sayıda konuşmacı tarafından derinlemesine ele alınmıştır. Bu organizasyon, bir Avrupa ülkesinde sadece İbn Haldûn'a odaklı çalışmaların ilk örneği kabul edilir. Yine İbn Haldûn'un iktisada ilişkin düşüncelerinin ele alındığı ilk doktora çalışmaları 1988 ve sonrasında ortaya çıkmaya başlamıştır (Islâhî, 2017, 38-39). Onun iktisada ilişkin düşünceleri farklı dönemlerden düşünürler/teoremlerle karşılaştırmalara ve anlamalara konu edilmiştir. Böylece canlı varlıkların kökenlerini cansız varlıkların evrimsel dönüşümüne bağlaması bakımından C. Darwin (1809-1882)'le, devlet kuramı gibi başka bazı düşünceleri N. Machiavelli (1469-1527) ve Montesquieu (1689-1755) ile karşılaştırılmış, toplumsal gelişme ve iktisadî süreçlerde işbölümünün önemini A. Smith (1723-1790)'ten, nüfus kavramına sosyo-ekonomik yaklaşımın önemini T.R. Malthus (1766-1834)'tan, iktisadî gelişmenin temel kavramlarından emek ve artı değer arasındaki teorik ilişkiyi ve bunun iktisadî faaliyetlerdeki hassas önemini D. Ricardo (1772-1823)'dan ve K. Marx (1818-1883)'tan yüzlerce yıl önce dile getirdiği kaydedilmiştir. Benzer şekilde, *her arzın kendi talebini doğurduğu* düşüncesiyle J.B. Say (1767-1832)'in *mahreçler yasasını*, devletin ekonomik yaşamdaki etkin rolünü işaret eden düşünceleri de J.M. Keynes (1883-1946)'i öncelemiştir (Genç, 2015, 144). Bu anlamda İbn Haldûn'un 14. yüzyılın sonunda kaleme aldığı, tüm diğer düşünceleriyle birlikte iktisada ilişkin düşüncelerini de içeren *Mukaddime*'nin, iktisat felsefesi çevrelerince ancak 19. yüzyılda fark edilmiş olmasının önemli bir sebebi, yaşadığı çağın ötesinde düşünceler ileri sürmüş olmasıdır. Bu bağlamda onun insan, toplum, devlet, ticaret, vergi gibi konulardaki Endülüs tecrübesinin izlerini taşıyan geniş çerçeveli iktisadî yaklaşımı, yüzyılımız açısından da güncellenmesi ve incelemesi gereken bir derinlik arz etmektedir. Öyle ki bu inceleme ve güncellemenin zeminini oluşturan *Mukaddime*'nin iktisat alanında temel kaynak ve klasik bir eser niteliği taşıdığını söylemek mümkündür.

R. Gift ve J. Krislov'a göre, bir eseri iktisat klasiği saymak için gerekli altı şartın birincisi, eserin iktisat metodolojisini ilerletmiş, böylece ortaya yeni içgörüler koyabilmiş ve iktisâdî olgulara derinden nüfûz edebilmeyi mümkün kılmış olması gerekir. İkinci olarak eser, alanda kendisinden önceki fikir ve anlayışları içermelidir. Üçüncü şart, eserin iktisatçı olmayanlar tarafından da kaynak eser olarak kolaylıkla kullanılabilmesidir. Dördüncü şart olarak eserin içerdiği felsefe, benimsediği politik tavır ve metodoloji gibi unsurlarla genel olarak sosyal bilimler alanında kaynak malzeme olabilmesi gerekir. Dolayısıyla beşinci olarak eserin, iktisat

[1] Dr. Öğretim Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, muraterten1@gmail.com.

dışındaki alanlarda da gündemi etkileyecek türden bir derinliğe ve öneme sahip olması beklenir. Son olarak bir eserin iktisat klasiği sayılabilmesi için kültürlerarası ve zamanlar üstü olması ve her dönemde yeniden okunma arzusu uyandırması gerekir. Bu maddelerin her birinin *Mukaddime*'ye uygulanması ve detaylı şekilde irdelenmesi başlı başına bir çalışma konusudur ancak öyle görünüyor ki *Mukaddime*'nin klasik bir iktisat metni olduğunu düşünen araştırmacıların haklılık payı vardır ve eserin genel itibariyle bu maddelerin çoğundan olumlu not alacağına şüphe yoktur (Özel, 2006, 2).

Öncelikle dördüncü ve beşinci maddeler açısından İbn Haldûn yalnız iktisat alanına değil sosyal bilimlerin tümüne şâmil bir eser meydana getirmiştir. Benzer sebeplerden benzer sonuçların doğduğunu ileri sürdüğü *nedensel tarih anlayışı* veya tarih metodolojisi, evrensel tarih yorumunu kökten değiştirmiştir. Yine, *ilm-i umran* adıyla inşa ettiği toplum ve medeniyet teorisi, sosyolojinin kurucu unsurlarını meydana getirmiştir. İlm-i umran ayrıca – bu çalışmanın konusu olmayan – bir devlet, siyaset, kültür ve medeniyet felsefesi olarak da okunabilir. Hatta *Mukaddime* esasen iktisat dışındaki düşünce alanlarında farklı metodolojiler önermek, gündemi değiştirmek ve araştırmacılar tarafından temel kaynak eser olarak kullanılmak şartlarına sahiptir. Asıl düşünsel yankılarını ve etkilerini ağırlıklı olarak 19. yüzyıl Avrupa düşünce çevresinde doğurarak, zamanlar üstü ve kültürlerarası bir etki meydana getirmiş olması bakımındansa, üçüncü ve altıncı maddelerde yer alan iktisatçı olmayanlar tarafından kolaylıkla anlaşılmak ve her dönem okunmak şartlarını da sağlamaktadır. İlm-i umranın kurucusu İbn Haldûn olduğundan ikinci maddede içerilen *kendisinden önceki düşüncelerle hesaplaşma* şartı kendiliğinden ortadan kalkmaktadır (İbn Haldûn, I, 2005, 160). Birinci maddede yer alan *iktisat alanına ileri düzeyde katkı sağlama* şartı ise yalnız kendisi bakımından değil çağdaş iktisat kavram, teorem ve felsefeleriyle karşılaştırmalı bir yapı içerisinde, derinlikli ve çok boyutlu bir yapı içerisinde ele almaya değer görünmektedir.

Evrensel İktisadî Altyapı

Mukaddime'de elen alınan temel kavramlardan *geçim yolları* kavramı, modern iktisat teorilerinde yer alan *üretim tarzı* kavramına yakın bir anlamda anlaşılabilir. İbn Haldûn'a göre geçim yolları toplumların medeniyetle olan ilişkisini belirler. Ortaya bedevîlik ve hadarîlik olarak iki temel toplumsal yapı çıkar ve bedevîlik yalnızca medeniyetin kökenini oluşturan ilkel topluluk biçimi değil aynı zamanda insan topluluklarına özgü ilk üretim tarzıdır (İbn Haldûn, I, 2005, 213). Ona göre insan emeği üretimin ana faktörüdür. Mal ve sermaye birikimiyse bu emeğin değer ve karşılığının birikmesidir (İbn Haldûn, II, 2005, 695). Tek başına bir ferdin meydana getirdiği bir olgu olmayıp sosyal bir örgütlenme içerisinde gerçekleştiği için, üretim hem yardımlaşma ve işbölümünü, hem de umran organizasyonunu doğuran kavramdır. Toplum içi yerel/ulusal işbölümü, toplumlararası global/uluslararası işbölümünü doğurur ve şehirler/toplumlar/kültürlerarası ticarî ürün alışverişi ortaya çıkar. Bu etkinlik, insanın fıtratına özgü bir durumdur (İbn Haldûn, II, 2005, 683). Bu itibarla iktisadî şartların bozuk, ticarî hayatın ölçüsüz, üretimin gelişigüzel, tüketimin dengesiz olduğu, buna karşın gelir dağılımının âdil olmadığı ve kazanç getirici kaynakların eşit veya dengeli dağıtılmadığı bir toplumda ahlâkî bir yaşamın da imkânı yoktur (İbn Haldûn, I, 2005, 149). Üretim tarzının toplumsal yardımlaşma ve iş bölümü üzerindeki belirleyici etkisi, son tahlilde toplumun makro düzeyde değişimini ve evrimleşmesinin önünü açmaktadır (Öncü ve Candan, 2007, 270). İbn Haldûn'un diyalektik tarihçiliği ile tarihî, sosyal ve ahlâkî bir etkinlik olarak değerlendirdiği iktisadı bir aynı bağlam içerisinde ele aldığı *Mukaddime* hem yeni bir okumaya tâbi tutmaya değer, hem de alanın başat metinleri arasında yer alır.

İbn Haldûn *Mukaddime*'de ürün, üretim, emek, maliyet, fiyatlandırma, pazar ve genel ekonomik faaliyet gibi iktisâdî olay ve konuları derinlikli ve çok yönlü bir biçimde ele alır, onların içindeki/ardındaki sebepleri anlamaya çalışır. İnsanın müreffeh yaşam arayışı, hadarî

umranın kurulup yükselmesinde temel etken olarak ekonomik etkinlik, devletin ekonominin işleyişine olumlu veya olumsuz etkileri, ticarî mallarda arz-talep, vergi ve harcamalar gibi konularla birlikte asabiye, işbölümü, üretimde sosyal örgütlenme, artık emek, sermaye, para, servet ve stokçuluk gibi ekonomik kavram ve değerleri de eserde detaylı biçimde inceler. Söz konusu kavramlara Modern dönemde özellikle A. Smith başta olmak üzere (Smith, 2018), M. Porter ve P. Romer gibi 18., 19. ve 20. yüzyıl yazarlarının eserlerinde doğrudan veya dolaylı olarak rastlamak mümkündür (Özel, 2006, 5). *Mukaddime* bu yönüyle de münbit ve özgün bir kavram hazinesine sahiptir ve iktisat felsefesi açısından incelemeye değer bir yapıdadır. Bu kavramların içerdikleri anlamların günümüz iktisat felsefesi evrenindeki karşılıklarının bulunarak yeni ve öncekilerden farklı yatay ve dikey/teorik ve pratik bir okumaya tâbi tutulması büyük bir fayda ve önem arz etmektedir.

Şöyle ki, İbn Haldûn tarih metodunda tarihî olayları sıralı bir biçimde ele almanın ilgi çekici olduğunu vurgular. Bu, tarihin *yatay* okuma biçimidir ve derin düşünmeye ihtiyaç bulunmaz. Varlığın ve toplumun sebeplerinin dikkatle anlaşılması, olayların cereyanının sebep ve tertibinin incelenmesi, tarihî olaylar üzerine düşünmek ve araştırmak ise *dikey* okuma biçimidir (Tekin, 2012, 330). İbn Haldûn'un tarihi anlamak/anlamlandırmak üzere uyguladığı yatay ve dikey okuma tarzını, iktisadın tarihine, kavramlarına ve teoremlerine uygulamak demek, iktisadî olayların arkasındaki sebep ve anlamların görülmesi, İbn Haldûn'un iktisadî düşüncelerinin günümüz perspektifinden karşılıklarının bulunması ve bir anlamda onun bakış açısının geçmişten bugüne taşınması anlamına gelir. Bu, aynı zamanda davranışsal iktisat alanında görülen psikolojik değerlendirme metodundan farklı ve daha geniş çerçeveli bir yaklaşım olarak, sosyolojik ve felsefî bir okuma imkânı da yaratacaktır. Çünkü o, düşüncesine temel olarak toplumsal hayatın doğal hâllerini, bireyler ve toplumlararası ilişkilerde kurgusal olanı değil reel olanı temel almış, böylece davranışsal iktisadın son yüzyılda keşfettiği reel toplum yaşamı içerisinde kendini duyguları ve öngörülemez davranışlarıyla var eden insan modelini, uzun bir zaman önce ve tüm toplumsallığı içerisinde vurgulamıştır. Örneğin ekonomik değer taşıyan malların ve bütün olarak refahın paylaşılmasında, malın değerini belirleyen şey ondan elde edilen faydadır ve daha çok ihtiyacı olan grup daha az ihtiyacı olana baskın gelir. Bu malların elde edilmesi için bir çatışma çıkarsa, bu malları önceden beri elinde bulunduranlar sonradan gelenlere kaybederler. İbn Haldûn'a göre bu toplumsal ve evrensel bir kuraldır (İbn Haldûn, I, 1989, 352; Küçüksucu ve diğerleri, 2017, 256).

İbn Haldûn'un iktisada ilişkin düşünceleri modern düşünürlerce sınıflandırılırken ortaya karmaşık ifadeler çıkmaktadır. Kimisi İbn Haldûn'u tarihî materyalizmin habercisi sayarken, kimisi asla mateyalist olmadığını ileri sürer. Ekonomik yaklaşımı kimilerine göre liberal, kimilerine göre sosyalist ekonomiye uyar. Bu türden birbiriyle uyumlu olmayan düşüncelerin bir aynı anda savunulabilmesinin temel sebebi onun düşünsel derinliğinden, sosyal olayların temeline ekonomik meseleleri yerleştirmesinden ve toplum tanımının farklı bir vurguya sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Ona göre toplumları birbirinden ayıran temel fark geçim yollarıdır. Toplumları meydana getiren insan toplulukları esas itibariyle geçimlerini sağlamak konusunda yardımlaşmak üzere bir araya gelirler (İbn Haldûn, I, 2005, 196). Başka deyişle insan, temel ihtiyaçlarıyla lüks ihtiyaçları arasında seyreden ekonomik faaliyetlerini gerçekleştirirken, geçim yollarını ve toplumsal yapıyı değiştirip düzenler (İrğat, 2017, 168). Sonuçta ortaya iki farklı toplum türüne paralel olarak iki farklı ekonomi çıkar. Bunların ilki, hayvan yetiştiriciliği, avcılık ve rençberlik gibi faaliyetlerden oluşan ilkel ekonomi; ikincisi, içerisinde endüstriyel ve ticarî faaliyetleri barındıran medenî ekonomidir. İlkel ekonominin merkezi kırsal bölgelerdir/*bidâye*, takas usülü yaygındır ve ince işçilik gelişmemiştir. Medenî ekonominin merkezi ise şehirdir/*hadâre*, alışverişlerde para kullanılır ve beceri ve teknik gerektiren ince sanatlar gelişmiştir. Bundan daha önemli bir husus olarak kırsalda özgür ekonomik faaliyetin güvenliği garanti edilemezken, şehirde etkin bir bürokrasi, yasalar ve

kolluk kuvvetiyle güvenlik garanti altına alınmıştır. Böylece şehir, yetenekli kimseler ve tüccarlar için müreffeh bir cazibe merkezine dönüşür, çünkü uzmanlaşma ve gelişme ancak güçlü devlet korumasının olduğu bir ortamda mümkündür (Wilson, 2003, 535). Bu anlamda İbn Haldûn'un liberal bir toplum düzeni kurguladığı ileri sürülebilirse de, toplumsal kurumların altyapısını veya üst yapısal hadiselerin zeminini ekonomik meselelerin teşkil ettiği düşüncesiyle K. Marx ve onun tarihsel materyalizm düşüncesiyle de karşılaştırılabilir. Buna karşın hadiselerin derinliğini ilahî iradeye bırakması ve ilahî iradenin ve kaderin toplumsal olayların cereyanındaki rolünü her defasında, ısrarla ve samimiyetle vurgulaması bakımından da materyalist düşünceden köklü biçimde ayrılır (Ülken ve Fahri, 1940, 132 ve 135).

Oysa İbn Haldûn, günümüz kavramları ve Wilson'ın ifadesiyle, yoğunlukla gerçek iş döngüsü/*real business cycle* teorisi ve devletin ekonomik faaliyetlerdeki rolü ile ilgilenen bir makro economisttir, ekonomik ve siyasal yaşama uygulanabilecek evrensel bir kültür bilimi geliştirmeyi amaç edinmiş ve İslâm ekonomisi alanında bu açıdan öncü olmuştur. Öyle ki İslâm iktisadı alanında yapılan en erken çalışmalar İbn Haldûn üzerinde yoğunlaşır ve 1950 ilâ 1975 arasında ortaya çıkan ilk araştırmalarda İbn Haldûn listenin başında yer alır (Wilson, 2003, 534; Islâhî, 2017, 34). İslâm ekonomisi, iktisatta süregiden klasik ve neo-klasik yaklaşımlar arasındaki çekişmenin bir tür sentezi sayılabilir. Bir örnekle, Ricardo, Say'dan aldığı her arz kendi talebini doğurur düşüncesini savunurken, Malthus karşıt olarak *yeterinden az tüketimin arz fazlası yaratacağını* ileri sürer. Keynes ve taraftarları böylesi bir durumda ekonomide gerileme olacağını, durgunluk/*resesyon* riskinin baş göstereceğini fakat devletin harcamaları artırmasıyla birlikte toplam talebin artırılabileceği ve kayıpların telafi edilebileceğini öngörmüşlerdir. Buna karşın R. G. King (1951) ve C. Plosser (1948) gibi gerçek iş döngüsü teorisinin çağdaş savunucuları, toplam talepte yaşanan dalgalanmaların/*volatilite* yalnızca fiyat istikrarını ve enflasyonu etkilediğini, tersine üretim ve istihdam üzerinde bir etkisinin olmadığını ileri sürmüşlerdir. 2022 Nobel Ekonomi Ödülü sahibi R. E. Lucas Jr. (1937-2023) da bu kanaattedir. Ona göre tüketiciler rasyonel beklentileri sonucunda devletin ekonomik gidişata müdahale edeceğini ve rasyonel bir yön vereceğini tahmin eder veya beklerler, böylece ekonomide meydana gelmiş olan dengesizlik nötralize edilmiş olur (Wilson, 2003, 537; Chapra, 2017, 117).

İşte, genel olarak iş döngüsü teorisi özel olaraksa Keynes ve Lucas gibi ekonomistlerin görüşleriyle benzerlik arz eden İbn Haldûn'un iktisat düşüncesi, Wilson'a göre devletin ekonomik faaliyetlerdeki etkin rolü bakımından günümüzün gelişmiş iktisadî analizleriyle karşılaştırılabilir. Hadarî yaşamın bir uzantısı olarak lüks tüketimin artması, nitelikli iş ve üretim talebinin yoğunlaşması, böylece fiyatların artması ile birlikte devlet de vergileri artırır ve üretici ve tüketici kesimler üzerinde bir yük oluşur. Enflasyon/*hayat pahalılığı* olarak adlandırılan bu yük, devletin orta-üst kademe yöneticileri tarafından yaratılan taleple dengelenir ve ekonomide ortaya teşvik edici bir unsur çıkar. Bu anlamda İbn Haldûn'a göre de enflasyonun sebebi nitelikli ürün talebinin, yüksek vergiler, hammadde fiyatları ve işçi ücretleri gibi çeşitli sebeplerle üretici tarafından yeterli seviyede karşılanamamasıdır. Ürüne ulaşmanın güçlüğü hem fiyatları reel olarak yükseltir, hem de fiyatların gelecekte daha da yükseleceği beklentisini destekler. Yüksek vergi oranlarının eklenmesi ve bir kısım üreticinin iflas etmesiyle de geçim darlığı artar ve durum daha da kötüleşir. Elbette konuyu fiyatların sürekli yüksek/*enflasyon* ve sürekli düşük/*deflasyon* olduğu açılardan ve yalnız tüketici gözünden değil üretici gözünden de ele almanın zorunluluğunu vurgulamak gerekir (İbn Haldûn, I, 2005, 547; Chapra, 2017, 117). Devletin ekonomide üstleneceği etkin rolün doğurması muhtemel olumsuz sonuçlarını işaret eden bu yaklaşım, İbn Haldûn ile iş döngüsü teorisi arasındaki benzerliği göstermek açısından son derece ilginçtir. İbn Haldûn da J. A. Schumpeter (1883-1950) gibi iktisadî faaliyetin ve büyümenin aktif unsuru olan özel sektör ve gişimci kesime önem verir, çünkü girişimci kesim istikrarlı bir ekonomik ortamda yeni fırsatlar ve iş alanları oluşturur, ekonomiyi canlandırır ve

istihdam yaratır. Dolayısıyla böylesi bir ekonomik ortamı oluşturmak devletin birincil görevlerindendir. Aynı şekilde W. C. Mitchell (1874-1948) gibi iş döngüsü teorisinin sebebinin iktidardaki yönetici kesim de dâhil olmak üzere devletin evrimleşen ve değişen kurumsal yapısı olduğu, iktidarın yıkılışının ana sebebinin/kaynağının da bizzat kendi başarılarında saklı olduğu düşünceleri de günümüzde yürümekte olan devletin ekonomideki rolü tartışmalarına katkı sunacak ve yeni teoriler oluşturmaya imkân verecek düzeydedir (Wilson, 2003, 538).

Wilson'ın sözünü ettiği ve kısaca arzın talebi karşılayamadığı durumda enflasyonun yükseleceği ilkesi, Covid-19 pandemisi sonrası global enflasyon dalgasının yükselmesiyle tüm dünyaca elân tecrübe edilmektedir. Örneğin devletlerin kapanma kararlarının ardından üretimi duran araçların sıfır modelleri tükenmiş, ikinci el modellerinse fiyatları astronomik seviyelere ulaşmıştır. Benzer süreçler konut, gıda, giyim-kuşam gibi pek çok endüstriyel alanda gözlenmektedir. Tüketiciyi korumak üzere devletin maaş ve ödenekleri artırması veya –Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi– yurttaşlara doğrudan para dağıtması, piyasada dönen ve bir mal, ürün veya hizmet karşılığı olmayan karşılıksız nakit miktarını artırıp fiyat artışlarını körüklemiş, dolayısıyla ortaya çıkan yüksek enflasyonu düşürmek için faiz artırım süreci başlamıştır. Yüksek enflasyonun sebebi olarak üretimde veya ürün tedariğinde yaşanan aksamaları göstermesi, İbn Haldûn'un iktisadî analizlerinin güncelliğinin şaşırtıcı bir örneğidir.

İbn Haldûn'un Modern düşünürlerle karşılaştırılmasını ve birlikte anlaşılmasını sağlayan unsur, onun *insan* anlayışında aranabilir. Ona göre insan, yaşadığı ortama uyum sağlayan tarihsel ve toplumsal bir yapıya sahip olduğu gibi bu doğal ortamında meydana gelmesi muhtemel değişimlere ayak uydurabilen adaptif ve evrimsel bir yana da sahiptir. İnsan ile medeniyet, iktidar, toplum, bunların yükseliş ve çöküşleri arasındaki ilişki interaktif bir nitelik arzeder; yaşadığı çevre ve doğal ortam insanı, insan toplum ve tarihi değiştirip şekillendirir. Böylece İbn Haldûn'un tasarladığı şekliyle insan toplumun bir tür aynasına dönüşürken, insanın refahı da –son dönemde geleneksel ekonomilerde vurgulandığı üzere– yalnızca iktisadî değil aynı zamanda ahlâkî, psikolojik, sosyal, ekonomik ve siyasal etkenlere de bağlı bir hâl arz eder. İbn Haldûn esas itibariyle işte bu faktörlerin birbiriyle ilişkisi, etkin yapısal dinamikleri ve toplumların gelişmesi ve gerilemesine etkilerini anlamak üzere çalışmıştır (Görgün, 1999, 546; Chapra, 2017, 113).

İnsanı diğer canlılardan ayırıp yükselten bu melekeler, akıl ve üretici kuvvet olan el ile aktif hâle getirilir. İbn Haldûn'a göre, bu iki özel organ insana ilim, sanat, zanaat ve siyaset gibi konularla uğraşma, çalışma, geçim yolları bulma, toplumsallaşma ve umran kurma imkânı verir. Böylece insan önce güvenlik, beslenme ve barınma ihtiyaçlarını gidermeye yönelir, ardından düşünme yeteneği ve el becerisi aracılığıyla ihtiyaçlarını iktisadî ve ahlâkî anlamda rahatça karşılayabileceği umranlar ve medeniyetler inşa eder. Buna karşın bedâvetten hadârete geçen insanın ihtiyaçları da zorunlu unsurlardan lükse doğru yükselir ve giderek bencilleşen *homoekonomikusun* yaşamı, ahlâk odaklı olmaktan estetik odaklı olmaya doğru evrilir. Estetik kaygılarla iyi, güzel ve çok olana yönelen insan, nefsinin doyumsuzluğu ile dinî ve ahlâkî kaygılarından uzaklaşır (Ilgaroğlu, 2019, 11-14). İbn Haldûn'a göre ise insan iktisadî faaliyetlerini yürüttüğü bir sürecin sonucunda homoekonomikusa evrilmez, o en başından beri toplumda bu özelliği ile hareket etmektedir. Dolayısıyla insan iktisadî davranış modellerini süreç içerisinde benimsemez, doğuştan sahip olduğu naturasına uygun biçimde davranır. Toplumsal ilişkilerin iktisadî ağırlığı, zamanla insan doğasının ahlâkî yönünü törpülemekte ve ahlâkın önceliğini yitirdiği bencilce kazanma arzusunu sadece estetik bir görüntüye bürümektedir. Böylece bedevî yaşam tarzının iktisadî, dinî ve ahlâkî yönleri tümüyle geride kalır, hadarî yaşam zirveye doğru yükseldikçe topluma kötülük ve yozlaşma hâkim olmaya başlar. Toplumun sonunu getiren bu durumun ardından, çöküş ve yeni bir toplumsal başlangıç doğar. İbn Haldûn'un öngördüğü bu toplumsal döngü, günümüz toplumlarında da çeşitli safhalarıyla takip edilebilmektedir.

İbn Haldûn iktisat, ahlâk ve siyaseti birbirinden ayrı alanlar olarak değil, birbirleri ile yakın ve girift bir ilişki ağı içerisinde ele alır. Çünkü ona göre iktisadî faaliyet toplumda ahlâkî bir yükseklik veya çöküntü yarattığı gibi iktisadî faaliyetle siyasî sistem veya devlet arasında da etkin bir ilişki vardır. Örneğin devletin bayındırlık ve imar işleri için yaratacağı talep makul bir enflasyon oranıyla fiyatları artırırsa, şehirdeki yaşam kalitesi ve maaşların yüksekliği kırsal kesimden kente genç ve nitelikli göçü teşvik eder. Böylece iktisadî etkinlik canlanır, zenginlik çoğalır, lüks tüketim artar, ürünler arasındaki yüksek fiyat farkı nitelikli işçiliği ve uzmanlaşmayı teşvik eder ve işbölümü gelişir. İbn Haldûn'un bu yaklaşımı günümüzde *enflasyon* ve *talebe bağlı esnek gelir* olarak bilinen makro ekonomik kavram ve teorileri önceler (Wilson, 2003, 536).

Ancak günümüzde ekonomiyle siyaset arasındaki sıkı ilişkinin negative göstergesi olarak insanlar yoğunlukla doğal yaşam pratiğinden uzak, irili ufaklı şehirlerde yaşadıkları ve kendilerini *şehirli yaşam içinde* tanımladıkları hâlde, yaşam zorlukları bağlamında şehirli topluma ait/dâhil hissetmekte güçlük çekmekte, bu sebeple insanlar arası ilişkiler giderek zayıflamaktadır. Böylece şehirlerde insanlar arası ilişkinin sınırları kendine özgü kent yaşamı ve özel olarak *hukuk* tarafından belirlenmektedir. Küçük toplumlara özgü ahlâk temelli toplumsal ilişki bağlarının yerini hukuk aldıkça, doğaya yabancılaşan insan giderek kendine de yabancılaştıkça, ekonomik faaliyetlerde de benmerkezci yönelimler ağırlık kazanmaktadır. Başka deyişle kapitalizmin serbest girişimciliği ve rekabeti önceleyen *solipsist* iktisat politikaları, doğaya yabancılaşan modern insana yeni ve farklı bir yaşam alanı sunmaktadır. Dolayısıyla Ilgaroğlu'nun haklı tespitiyle, insan bu yeni yaşam alanı içinde, toplum nezdinde çoğu kez sadece *istatistiksel* bir anlam ifade etmektedir (Ilgaroğlu, 2019, 14). Toplumsal refahın yükseltilmesinde ve devletlere özgü makro ekonomik planlar karşısında insan ve emek giderek araçsallaşmakta, devamında toplum da ortadan kalkmaktadır. Bu itibarla günümüz Modern toplum yapısı içerisinde insanın ekonomik yönüyle ve özellikle piyasa oyuncusu olarak analizinde İbn Haldûn'un iktisadî ve psikolojik çözümlemelerine daha fazla ihtiyaç vardır.

Tarihsel Değerlendirme

İktisat felsefesi, ekonominin bilimsel disiplini içinde yer alan kavramsal, metodolojik ve etik konulara yönelik çalışır. Öncelikle ekonomistlerin ilgi alanına giren ve hakkında bilgi elde etmeye yöneldikleri kavram, yöntem ve teorilere metodolojik ve epistemolojik bir yaklaşım geliştirmeye çalışır. Bununla birlikte insan refahı, sosyal adalet ve ekonomik tercihlerin gerektirdiği öncelikler gibi etik değerlerin ekonomik akıl yürütmeye dâhil olma biçimleriyle de ilgilenir. 18. yüzyılda A. Smith (1723-1790)'in ve 19. yüzyıl ortalarında K. Marx (1818-1883)'ın iktisadî meseleleri felsefî bir yaklaşımla yorumlaması, bu iki disiplin arasında kurulmaya çalışılan ilişkinin ilk örneklerindendir. İlerleyen süreçte J.S. Mill (1806-1873), W.S. Jevons (1835-1882), C. Menger (1840-1921) ve A. Marshall (1842-1924) gibi düşünürlerin Marx'ın açtığı yolda ilerlemesi, yepyeni bir felsefî disiplinin doğmasını sağlamıştır. 20. yüzyıl ortalarında Neo-Klasik anlayışın gelişmeye başlaması ve konjonktürel sebeplerin baskısıyla iktisadın felsefeyle ilgi bağı zayıflasa da, bu ilgi günümüze değin korunmuş ve yavaş da olsa gelişimini sürdürmüş görünmektedir. İktisadın aynı zamanda toplumsal süreçlerle ve genel olarak sosyoloji ile ilgisini kurmak gayretleri de aynı dönemde canlanmıştır. İktisat ile sosyoloji arasındaki ilgi bağı, felseye nispetle daha yakın ve daha kuvvetlidir. A. Weber (1868-1958)'in iktisadî meseleleri sosyolojik bir analize tâbi tutan yaklaşımı, bu iki disiplin arasında sıkı bir bağ meydana getirmiştir. M. Granovetter (1943)'in tanımlamasıyla, iktisat sosyolojisine göre, ekonomiler sınıf yapısı, güç, siyaset, kurumlar ve kültür gibi faktörlerin içine gömülü vaziyette olduğundan, bu faktörler iş adamlarının, yöneticilerin, yatırımcıların, girişimcilerin ve çalışanların piyasalarda nasıl davranacaklarını şekillendirmektedir (Kabaş, 2013, 13). Böylece İbn Haldûn'un, zamanını aşan derin iktisat anlayışı hem çoğunlukla Marx'la karşılaştırılır ve

bazı araştırmacılar tarafından onun habercisi sayılır, hem de sosyolojinin kurucusu olarak düşünceleri güncel bir iktisat sosyolojisi analizine imkân verir. Kaldı ki İbn Haldûn iktisadî süreçlerin toplum yaşamına mündemiç, iç içe geçmiş bir görüntü arz ettiğini çok erken tarihli olarak belirlemiş ve sosyoloji ile iktisadı birbiriyle uyumlu ve birbirini içerir bir anlayışla ele almıştır. Esasen bu yönüyle de Granovetter'in gömülülük teorisini/*embeddedness* hatırlatır ve farklı bir sosyo-iktisadî analize tâbi tutulabilir (Granovetter, 1985).

İbn Haldûn, üretici açısından ürün fiyatlandırmasının niteliği ve üretici fiyatlarının artış ve azalış yönlü hareketleri üzerine tespitlerde bulunmuştur. Bu hareketlerin artış yönlü olanının enflasyon, azalış yönlü olanının deflasyon olarak tanımlanması ise J.M. Keynes (1883-1946) tarafından yapılmıştır. Keynes'in düşüncelerinin, S. Freud (1956-1939)'un insanın para ile ilişkisini bilinçsiz ve dürtüsel kabul eden görüşleriyle ilgisini kurmak mümkündür. Buna karşın Keynes insanın paraya bağlanma hissinin, sonsuz olma arzusundan kaynaklandığını savunur (Seçilmiş, 2017, 53). İbn Haldûn'un, biriken sermaye veya artık emeğin giderek lüks harcamalara dönüşmesi ve bu tüketim arzusunun veya yönelimin, medeniyetin kurucu unsuru olduğunu ileri sürdüğü düşünceleri, içerdiği sosyolojik ve psikolojik unsurlar ve bu düşünürlerle ilgisi bakımından derinlikli bir değerlendirmeye tâbi tutulabilir. İbn Haldûn'un bu yaklaşımı açıktır ki azalan verimler yasasına terstir. Çünkü sözü edilen artık emek, hadarî yaşam alışkanlıkları içerisinde giderek artar ve buna bağlı olarak medeniyet giderek yükselir. Medeniyetin, ulaşabileceği en yüksek noktadan aşağı doğru hareket etmesi, zaman içerisinde giderek gerilemesi ve nihayet ortadan kalkması ise, biriken artık emeğe değil devletin ve toplumun iç veya dış etkenler sonucu yıkılıp ortadan kalkmasına bağlıdır (Azalan verimler yasası için bkz. Ruben, 2011, 18). A. Smith'in özellikle *The Theory of Moral Sentiments*'te dile getirdiği sempati kavramının iktisadî yönelimlerle ilgisi, D. Hume (1711-1776)'un insanların iktisadî alışkanlıklarını açıklamada başvurduğu tutku, sevgi veya inatçılık gibi duygu durumlarının ve J. Bentham (1748-1832)'ın bireysel fayda kavrayışını üzerine inşa ettiği psikolojik tatmin veya haz arayışı da, çeşitli bakımlardan İbn Haldûn'un iktisat teorisiyle karşılaştırılabilir (Kavramlar hakkında geniş bilgi için bkz. Ruben ve Dumludağ, 2015, 4-9).

A. Smith, daha önce *Ahlâkî Duygular Kuramı*'nda yer verdiği sempati kavramını, daha sonra *Ulusların Zenginliği*'nde, kısmen B. Mandeville (1670-1733)'in *Arılar Masalı*'ndan da esinlenerek övülme isteği ve bencillik kavramlarıyla ilişki içerisinde yeniden tanımlar. Böylece toplumların daha iyiye doğru ilerlemesi için gereken anahtar kavram ortaya çıkar. Ona göre "yemeğimizi kasabın veya fırıncının yardımseverliğinden dolayı değil, onların kendi çıkarlarını gözetmeleri nedeniyle elde ederiz. Onların insancıllıklarına değil, bencilliklerine sesleniriz ve hiçbir zaman kendi ihtiyaçlarımızdan değil, onların kazançlarından söz ederiz (Smith, 1997, 26)." Düzenli toplumun temellerini işbölümü kavramı üzerine kuran klasik filozofların düşüncelerine ilişkin modern bir açılım ifade eden bu yaklaşım, J. Bentham (1748-1832)'ın faydacı kuramı ile farklı bir boyut kazanır. Ahlâk teorisini haz kavramı ile açımlayan Bentham'a göre, haz, ölçülüp hesaplanabilen dolayısıyla ekonomik yönü de olan ahlâkî-psikolojik bir kavramdır. Hazzın maksimize edildiği durumlarda bencillik öne çıkar. Böylece, özellikle iktisadî çıkar, bencilliğe bilinçli bir şekilde yönelen insanî fiilin zorunlu sonucu olur (Bentham, 2008, 382, 384, 389). Bu yaklaşım, tekelleşme ve stokçuluk gibi ahlâk dışı ve kanunsuz iktisadî faaliyetlerde dinî ve ahlâkî ilklere yer vermeyen ve bu ilkelerden sıyrılmanın insana özgü doğal ve reel bir yönelim olduğunu savunan İbn Haldûn'u hatırlatır (İbn Haldûn, II, 2005, 715).

20. yüzyılın ikinci yarısındaortaya çıkan iktisadî düşünce akımlarının ekonomik faaliyetlerde psikolojik etkenlerin önemini vurguladıkları ve ilk bakışta birbirinden farklı görünen bu iki disiplin arasında üretim-girişim-yatırım etkinlikleri bağlamında bir ilişki kurdukları görülmektedir. Ekonomik faaliyetlerde verilen yanlış kararların, önceki tecrübelerin uzantısı olarak ortaya çıkan önkabullerden veya bilişsel kısa yollardan kaynaklandığı

düşüncesi, genel rasyonel eğilimin tersi bir yapıdadır. Buna karşın, D. Kahneman (1934) ve A.N. Tversky (1937-1996)'nin 1950'lerin sonrasında savunmaya başladığı gibi, bu iki eğilimin birbirinin alternatifi olmadığı ve bir arada düşünülmesi gerektiği öngörüsü ağırlık kazanmıştır. İktisadî faaliyetten başlangıçta beklenen faydanın bir eleştirisi olan *beklenti teorisi* de bu kapsamda ele alınabilir. Bu yaklaşım, neoklasik dönemden çağdaş iktisada geçiş döneminin H. Simon (1916-2001) gibi etkin düşünürlerinin yüzyıl başında savunduğu şekliyle, *önceki düşüncenin yerine yenisini getirmekten* farklı bir yaklaşımdır (Dumludağ ve Ruben, 2015, 8).

Simon'un tam rasyonellik anlayışına sınırlı rasyonellik anlayışıyla karşı çıktığı bu dönemde, son dönem davranışsal iktisatçılardan D. Laibson (1966), G. Lowenstein (1955), C. Camerer (1959), S. Mullanaithan (1973) ve M. Rabin (1963) gibi yazarlar, iktisadın yöntemlerinin yanında psikolojik verilerden de yararlanarak bireyin karar alma mekanizmasını içeren bir model oluşturma arzusu içindedirler. Çünkü onlara göre iktisat, yakından ilgili olduğu matematikten daha çok sosyal bilimlerden biridir. İktisadın psikoloji ve kısmen felsefe ile bağının güçlendirildiği böylesi bir durumda, ortaya öncekinden daha derinlikli bir iktisat bilimi ve psikolojik unsurlarla güçlendirilmiş, gerçeklikle bağı kuvvetli hakiki bir ekonomik insan modeli çıkmıştır. Bu yeni ekonomik insan modeli, neoklasik iktisadın önerdiği rasyonel, öngörülebilir, ölçülebilir fakat aynı zamanda bencil, çıktı odaklı ve duygusuz insan modelinden farklı, ekonomik kararlarını yetiştirilme tarzına, yaşadığı sosyal çevreye, duygularına ve toplumsallığına göre alan bir yapıdadır (Küçüksucu ve diğerleri, 2017, 269). Söz konusu iktisadî yaklaşımın yalnızca iktisat bilimi açısından değil, hem psikoloji hem felsefe açısından ele alınmasının elzem olduğu açıktır. Ülkemizde oldukça yeni olan davranışsal iktisat alanı ülkemiz dışında ve özellikle gelişmiş ekonomilerde canlı bir görüntü arz etmekte ve bu düşünsel faaliyetin gerek yabancı literatürün dilimize kazandırılması gerekse yerinde incelemelerle tanınıp geliştirilmesi önem arz etmektedir. İbn Haldûn da bu türden tarihsel ve disiplinlerarası çalışmaların sağlam bir zemine oturması ve karşılaştırmalı çalışmaların sıhhati açısından kilit bir öneme sahiptir.

Karşılaştırmalı çalışmaların pek çoğu tarihsel bir zemine sahiptir. Aydınlanma ile başlayıp küreselleşme ve postmodern dönemle sürmekte olan tarihsel süreçte, düşünsel gelişim temelde *evrimci* ve *ilerlemeci* bir anlayışla ele alınmakta ve bugünün geçmişten *daima iyi ve ileri* olduğu savunulmaktadır. Buna bağlı olarak tarih, geçmişi tümüyle geride bırakan ve geri dönülmez bir gidiş olarak okunur. İktisat açısından da modern ekonomi teorilerinin geçmiş/tarihsel ekonomi yaklaşımlarıyla ilgisini zayıf kabul eden yaklaşımlar olabilir, oysa tarihin bu türden sığ ve tek boyutlu bir okumasına *tarihin sonu* konulu tezler üzerinden itiraz etmek mümkündür (Fukuyama, 1999, 12-49). Buna karşın geçmişle bugünün bir süreğenlik ilişkisi içerisinde olduğu, buna uygun olarak modern iktisat teorilerinin de bir takım tarihsel kökenlere sahip olabileceği düşüncesine dayalı derin ve çok boyutlu bir tarih okuması temel alındığında, İbn Haldûn düşüncesinde iktisadî birçok kavramın sosyal ve psikolojik analizini bulmak mümkündür. Her ne kadar *insanı* temel aldığı ileri sürülse de, metafizik aşkınlığın yanında toplumsal ve ruhsal yanıyla insanı göz ardı eden modern iktisat, tarihsel süreci içerisinde insanı mutlaklaştırarak, dar bir toplumsal kesimin hazcı yaşam biçimine dönüşmüştür. Bu dönüşüme İslâm iktisadı da dâhil edilebilir. Kapitalist ekonomik yaklaşımın tüketim toplumunu desteklediği ve günümüz hazcı yaşam biçiminin ortaya çıkmasının temel nedeni olduğu düşünüldüğünde, İbn Haldûn'un hadarî yaşam modelinin ve genel anlamda medeniyetin yükselişinin temelini oluşturan artık emek ve sermaye birikiminden doğan lüks tüketim kavramı kilit öneme sahip görünmektedir. Zarurî ve gerekli/*hâcî* ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra lüks/*kemâlî* ihtiyaçlara yönelen hadarî insanın tüketim alışkanlıkları, hazcı tüketim yönelimleriyle kavramsal düzeyde rahatlıkla karşılaştırılabilir. Bu noktada asabiyye kavramını, nesep asabiyyesinin siyasal açılımını ve devlet başkanının toplumu tek ve ortak bir ideal etrafında toplama gayretini hatırlamak gerekir. İbn Haldûn'a göre hem bireysel ilgiler

arttıkça, rahatlığa ve nimetlere daldıkça toplumsal birliktelik/*asabiyye* zayıflar, hem de bunun tersine bir süreçle lider, eğer başarabilirse, etnik çatışmaların üzerinde, toplumu din, gelenek, tarih ve kültür gibi ortak değerler etrafında toplayacak bir retorikle, toplumsal barışı ve birlikteliği sağlar (İbn Haldûn, I, 1989, 364-65; konunun farklı açılardan değerlendirmesi için Tekin, 2012, 343-44). Bu anlamda, tatmin bulmaz tüketim alışkanlığının, metalaşmanın ve materyalizmin körüklendiği hazcı toplumlarda, değerlerin zayıfladığı, dayanışmanın yok olmaya yüz tuttuğu ve insanları ortak ideal ve değerler etrafında toplamanın giderek güçleştiği görülmektedir. Ancak ortaya çıkarılması mümkün olduğunda, *biz* duygusunun iktisadî bir yorumla bireysel aşırılıkları törpüleyebileceği ve toplumsal ve medenî bir atılımı körükleyebileceği de düşünülebilir. İbn Haldûn'un bireysel tüketim arzusu ile toplumsal değerlerin önemi arasında uzlaşmacı bir tutuma sahip iktisat teorisinin sosyolojik ve psikolojik yeni okumaları, modern toplumların bu müzmin hastalığına şifa olabilir. Kaldı ki bu yaklaşım, onun tarihsel kayıtları sosyolojik realitenin ışığında yeniden okumayı öneren ve tarihi toplumsal gerçekliğe göre anlamayı öneren tarih metodolojisiyle de uyumludur. Endülüs ve Osmanlı toplum ve devlet tecrübeleri, bu konuda iyimserlik beslemek için araştırmacılara yeterli cesareti vermektedir. Benzer şekilde, İbn Haldûn'un sosyoloji ve psikoloji temelli iktisat teorisi, modern iktisat teorileri arasında kendine özgü bir yer edinmeye çalışan İslâm iktisadı açısından da önem arz etmektedir. Çünkü İlahî Aşkınlığın dinsel sınırlarını evrenselleştiren ve hassas İslâmî bir yorumla yeni ve farklı bir iktisat teorisi kurmaya çalışan, buna karşın modern veya batılı dünya görüşünün temellerini oluşturan kavram ve teorilere karşılık gelebilecek öneriler sunmakta yetersiz kalan İslâm ekonomi çevreleri açısından da, *Mukaddime* münbit bir yapı taşır. Bu itibarla *Mukaddime*, İslâmî iktisadın özünü yitirmeden güncellenmesi konusunda beklenmedik düzeyde realist bakış açısı ve dikey okuma imkânı sunabilir. İbn Haldûn'un etraflı ve uzlaşmacı tavrı, yüzyılımız itibariyle ortaya hâkimiyet kazanan dar çerçeveli toplum okumalarına yönelik epistemolojik bir dönüşüm önerisi olarak da kabul edilebilir. Orta Çağlarda, doğal ve toplumsal olayları açıklamada mitolojik ve metafizik söyleme/yönteme başvurmanın hâkim olduğu, modern çağlarda ise bilimsel yöntemin benimsendiği düşünüldüğünde, tarihsel olarak Orta Çağ'da yaşadığı hâlde *Mukaddime*'de benimsediği realist-determinist yöntemle Modern çağlara ait gibi görünen İbn Haldûn'un, bir epistemolojik dönüşüm önerdiği ve bu önerisinin günümüzde de geçerliliğini koruduğu rahatlıkla söylenebilir (Kozak, 2006, 161).

Toplumsal Hareketler

İnsanın ontolojik tanımlarıyla toplumsal tanımları arasında nitel bir derecelenme farkı bulunur. İnsan, fizik varlığı, yaşantısı ve ihtiyaçlarıyla bir tür hayvan kabul edilebilirken, diğer hayvan türlerinden ayırıcı kendine özgü niteliği *düşünme becerisi* ve *toplumsallığı*dır. İrili ufaklı pek çok ihtiyacından yalnızca birini bile kendi başına görmek imkânına sahip olmayan insanın, açıktır ki yalnız başına yaşaması olanaklı değildir. İhtiyaçlarını görmek için diğer insanlara birlikte yaşamak zorunda olan insan, toplu hâlde yaşamanın bir gereği olarak, toplumun diğer üyeleriyle ilişki kurar, güvenlik ihtiyacını giderir ve yaşamsal ihtiyaçları konusunda diğer insanlarla mal ve hizmet değiş tokuşu gerçekleştirir. İnsanın *diğeriyle* adaptif doğası, iktisadî faaliyetler bağlamında bedâvetten hadârete bir yükselmeyi ve bir geçişi de içerir. Başka deyişle bedevî yaşamdan hadarî yaşama geçiş veya kırdan kente göç, bedevî toplumun doğasına özgü, doğal, kitlesel ve önü alınamaz bir akıştır. İktisadî yükselme ile ahlâkî gerilemenin, birey olarak güçlenme ile toplum olarak çöküşün bir arada bulunduğu bu toplumsal hareketlilik, İbn Haldûn'a göre toplumsal ilişkilerin temelinde iktisadın yer aldığı fikrini önceler. Çünkü insanı diğer varlıklardan ayıran temel özelliklerden biri olan *iktisadî faaliyet* kabiliyeti, onun varlığı gereği toplumsal/*medenî* ve iktisadî bir varlık oluşundan kaynaklanır. Bu, İbn Haldûn'un toplum ve iktisat teorisinde hassas bir öneme sahiptir (Ayrıca bkz. Közleme, 2013, 365).

Bedevî yaşamdan hadarî yaşama geçişin temel sebeplerinden biri olan lüks ve konforlu yaşam arzusu, ancak etkin bir iktisadî faaliyetle mümkün olabilir. İktisadî faaliyetin ve rızkı temin etmenin temelinde ise çalışıp emek sarfetmek bulunur. Çalışmadan, doğal olmayan yollardan veya emek sarf etmeden elde edilen kazanç, doğanın münbit yapısını değiştirir, nimetler azalır, umranın özsel yapısını bozar ve sağlıklı toplum yapısı ortadan kaldırır (Kozak, 2006, 6). Dürüst çalışma ilkelerine dayanmayan bir takım uygunsuz kazanç yolları, günümüz şehirli toplumlarında görülmekte olan düzensizliklerin bir kısmının başlıca nedeni olarak ele alınabilir. Doğal üretim yollarına odaklı iktisadî faaliyetin terk edilmesi, sürekli işlenmekten uzaklaşan doğal üretim araçlarının verimini düşürür. Buna karşın medenî, hadarî veya gelişmiş toplum yapısı, insanlar arasındaki işbölümünü zorunlu olarak geliştirir, ekonomik ilişkiler ağını değiştirir ve yeni kazanç kapıları açar.

Üretim odaklı doğal ekonomik faaliyetlere alternatif olarak geliştirilen yatırım odaklı ekonomilerde istihdam artar, para, döviz ve değerli maden piyasaları ve türev piyasalar yatırımcıları ve piyasa oyuncularını doğurur. Bu piyasa oyuncularının toplumsal varlığı ve iktisadî faaliyetlere ilişkin davranış modelleri de hadarî yaşam tarzının günümüze özgü realitesidir. İbn Haldûn'un iktisadî faaliyet alanlarına yönelik realist yaklaşımına, bu noktada etkin bir unsur olarak başvurulabilir. Modern ekonomik süreçlere âşina olmadığı için doğal üretim odaklı düşünen İbn Haldûn, yine de hadarî ekonomilerde işbölümün etkin bir unsur olduğunun farkındadır. Ona göre, servet sahibi olmanın temel iki yolundan biri, toplumların dağılma dönemlerinde elde edilecek düşük maliyetli geniş toprakların yükseliş dönemlerinde satılması, diğeri toplumsal işbölümüdür. Doğal geçim yollarının ağırlıklı olduğu bedevî yaşam tarzında kazanç dar olduğundan, servet sahibi olmak da mümkün değildir. Örneğin insan topluluklarında ortaya çıkan ilk meslek olan çiftçilik, bedevî umrana özgü, üzerine ince ince düşünmeyi gerektirmeyen türden bir uğraştır. Buna karşın marangozluk, demircilik veya ahşap işleme gibi sanatlar, hakkında az-çok bilgi sahibi olmayı gerektirdiğinden, bunların çiftçilikten sonra ortaya çıktığı ve hadarî umrana özgü olduğu anlaşılabilir. Ticaret ise içerisinde ahlâkî ikilemler barındırsa da, geçim yolları arasında en yüksek/şerefli meslektir. Ticaret, hem çok riskli hem çok kârlıdır. Bu mesleklerin/geçim yollarının incelikleri, onların ait oldukları umran tipini de işaret eder. Ayrıca her bir umran tipinin sahip olduğu üretim ve tüketim araçlarının çeşitliliği, bu umranlar arasında ortaya çıkan göç hareketlerini de açıklar. Dolayısıyla geçim yolları, insanların umran içindeki durumlarını da belirler. Bu durum, iktisat tarihinde ilk olarak İbn Haldûn tarafından dile getirilmiştir (İbn Haldûn için toplumsal düzlemde bedevî umrandan hadarî umrana geçiş toplumsal bir zorunluluk içerirken, Ilgaroğlu bu değişim hareketini insanî düzlemde lüks ve müreffeh yaşama duyulan arzu ile açıklar (Konunun çeşitli açılardan değerlendirmesi için bkz. İbn Haldûn, I, 2005, 522-524; Andıç ve Koçak, 2009, 80; Ilgaroğlu, 2019, 15).

Başka açıdan, İbn Haldûn için insan geldiği soyun değil, yaşadığı çevrenin, hayatın ve alışkanlıklarının çocuğudur. Örneğin varlıklı kimseler, kendilerinin de görebileceği basit işleri başkalarına veya yardımcılarına gördürmeye alışmış olduklarından, giderek değişir, kendi işlerini göremez olur ve fıtratlarından uzaklaşırlar. Bu temel ilke, toplumlar için de geçerlidir. Toplumda insanların çoğunluğunun içinde bulunduğu iktisadî etkinlik modeli, toplumun yapısını değiştirmeye başlar ve farklı türden toplumsal bir karakterin ortaya çıkmasına sebep olur. Bedevî ve hadarî toplumlar arasındaki özsel farklılığın bir yönü de bundan kaynaklanmaktadır (İbn Haldûn, I, 2005, 524). Bedevî ve hadarî umranlar arasında ortaya çıkan değişim hareketi ve özsel farklılık varlığını günümüzde de korumaktadır. Ancak günümüz kırsal yaşamının koşulları, şehirli yaşamın darlığı ve zorluğu karşısında daha cazip görünmekte ve bu sebeple dönem dönem tersine göçün yoğunlaştığına, kentten kıra göçün tercihe şayan tutulduğuna şahit olunmaktadır. Bu durumun günümüz ekonomik yaşam ilkeleri bağlamında açıklanması mümkündür. İbn Haldûn, bedevî iktisadî yaşamın imkânlarının kullanılarak elde

edilen bolluğun lüks ve müreffeh bir yaşama dönüştürülmesini göz önünde bulundurur. Çalışan, üreten, biriktiren ve bollaştıran, ancak bunların ardından lüks tüketim araçlarına yönelen bu yeni yaşam tarzı, sağlam bir ekonomik temel üzerine inşa edilmiş bir yaşam tarzıdır. Günümüzde ise bu türden tedricî yükselme hareketi olmaksızın, kırsal yaşamdan çıkan kimseler çoğu kere çalışmadan, üretmeden ve maddî refah koşullarını sağlamadan doğrudan şehirli yaşamın tüketim araç, ilke ve gereksinimlerini arzu etmektedir. Modern şehirli insan ise sahibi olmadığı parayı harcamayı istemekte, bunun için kredili veya vadeli çeşitli borçlanma araçlarına başvurmakta ve ömrünün büyük kısmını da bu borçları ödemek için çalışarak tüketmektedir. Kozak'ın formülasyonu ile İbn Haldûn'un dünyasında insan önce kazanıp sonra harcarken, günümüz ekonomisi insanı önce harca sonra öde modeline yönlendirmektedir (Kozak, 1984, 16). Bu anlamda bedevî umrandan hadarî umrana veya kırdan kente geçişin süreç ilkeleri İbn Haldûn'un tespit ettiği üzere varlığını elân korumaktadır. Buna göre kır hayatı içerisinde var olmayı ve gelişip zenginleşmeyi başaran insan, şehirli yaşam aşamasında fazlaca güçlük yaşamadan var olmayı başarabilmektedir. Fakat ardışık ilkelerin sıralamadaki yerleri değiştiğinde, kırsal yaşam aşamasında emeğini kullanmayı, kendisini geliştirmeyi ve çalışıp çabalayarak zenginleşmeyi başaramayan insan, şehir yaşamına, kır yaşamında elde edemediği gelişim ve zenginliği kendiliğinden elde edeceği türden, gerçekliği tartışmalı bir anlam yüklemektedir. Bu niyetle bazen sınır içi bazen sınır aşan biçimde gerçekleşen göç hareketi, ortaya İbn Haldûn'un öngöremediği fakat bizim için çokça alışıldık türden olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin son yıllarda ortaya çıkan ve giderek yoğunlaştığı görülen kentten kıra göç hareketinin –bir anlamda hadâretten bedâvete geçişin– İbn Haldûn'da bir karşılığı yoktur. Bu, toplumsal bir geriye gidişi veya iktisadî anlamda bir çöküşü mü işaret eder, yoksa yalnızca bireyin psikolojik bir rahatlama arayışı mıdır? Sürdürülebilir bir girişim midir? Bu soruların cevabını peşinen vermek mümkün değildir, çünkü kent yaşamını bırakıp köye veya kırsal bölgeye yerleşen kimseler arasında, şehirde bulamadığı ekonomik ve psikolojik rahatlığı elde edenler olduğu gibi, aradığını bulamayıp kente geri dönme kararı alanlara da rastlanmaktadır. İbn Haldûn'un iktisat temelli toplum teorisi bu konuda da ufuk açıcı olabilir. İbn Haldûn'un birkaç nesilde gerçekleşen toplumsal bir gelişim ve değişim hareketi olarak tanımladığı bedevî yaşam tarzından hadarî yaşam tarzına geçiş, zamana yayılmış, nesiller boyu sürmüş, fert ve toplum tarafından sindirilmiş ve toplumun doğasına özgü bir harekettir. Kırdan kente göç ise bir aynı nesle ait, bir insan ömrü içerisinde gerçekleşen, neden-sonuç ilişkisi içerisinde kavranması ve sindirilmesi mümkün olmayan, daha çok taklide dayalı bir değişim hareketidir ve *hızlandırılmış* sonuçlara sahiptir. Nihayet kent yaşamına âşina olmayan insanın zorluklarla dolu var olma mücadelesi, İbn Haldûncu bir yaklaşımla, yine iktisadî bir zeminde yükselmektedir.

Buna karşın her iki tür hareket de, toplum açısından yıkıcı sonuçlara sahiptir. İbn Haldûn'un toplum teorisinde hadarî toplumda, *sahip olduklarını korumak ve arttırmak* amacıyla faaliyet gösteren fertler arasında toplumsal birliktelik bağı/*asabiyye* zayıflar, ahlâken ve dinen gerileyen insan, toplumu ayakta tutmayı başaramaz. Böylece insanın bedâvetle başlayan toplumsal ve iktisadî yolculuğu, hadâret aşamasının ardından döngüsel bir yapı içerisinde yine bedâvet safhasına döner (İbn Haldûn, I, 2005, 197-201). Günümüzde ise şehirli insan, kır yaşamını deneyimlemeksizin yaşadığı kent ortamında arzu ettiği maddî refaha ulaşamamanın bir sonucu olarak kendisini çaresiz, yalnız, güçsüz hissetmekte ve giderek bencilleşmektedir. Kent yaşamında utanma, adalet ve diğergamlık duygularının ortadan kalkması ve bu türden duygu durumlarındaki değişimlerin, temel olarak sosyo-ekonomik nedenlerden kaynaklanması dikkat çekicidir (Ilgaroğlu, 2019, 16). Bu durum, İbn Haldûn'un toplum teorisinin evrensel yönünün günümüz toplumlarını analiz etmede de kullanılabilecek yeterliliğe sahip olduğunun bir göstergesidir. Ancak her ne olursa olsun sonuç olarak iktisadî yaşam düzeni ferdin ahlâkına yansır, iktisaden bozuk bir düzende yaşayan kimsenin ahlâkı da

bozuk olur ve genel olarak şehir yaşamında insan ahlâken zayıftır. Toplumda fertlerin birbirine bağlılığı veya asabiyye yok denecek seviyededir ve tüm ekonomik-teknik-teknolojik avantajlarına rağmen kent yaşamının fert üzerinde yüceltici olmaktan çok yıkıcı bir etkiye sahip olduğu malumdur. Çünkü günümüz şehir yaşamında, Meriç'in tespitiyle, hem insanî ve maddî ihtiyaçların giderildiği hem de ahlâken ve zekâ yönünden olgunlaşmanın sağlandığı bir medeniyet bulmak pek mümkün değildir (Meriç, 1979, 97).

İbn Haldûn, iktisadî faaliyetlerle ahlâk arasında sıkı bir etkileşim olduğu düşüncesindedir. Ahlâkî ilke ve değerlerle uyumlu bir iktisadî yaşam, hem dünya hem ahiret yaşamı açısından tercihe şayandır. Ancak dünya yaşamının ahiret yaşamını önceleyip buna yönelik imkânlar sağladığı unutulmamalı ve bu amaca uygun bir iktisadî faaliyet alışkanlığı edinilmelidir. Dolayısıyla bu ikisi arasındaki karşılıklı etkileşimde iktisat öncül ve baskın durumdadır (İbn Haldûn, I, 2005, 533). İbn Haldûn'un iktisat ile ahlâk arasında kurduğu bu dualist ilişki, 19. yüzyılda yankı uyandırmış ve Weber tarafından *iktisadî ahlâk* adıyla kavramlaştırılmıştır (Özkılıç, 2006, 8). İbn Haldûn özetle ekonomik faaliyetlerin toplumlar arası benzerlik ve farkların temel belirleyici etkeni olduğunu vurgular. Toplumsal değişim hareketleri ve tarihsel olaylar, çoğunlukla ortak iktisadî sebeplerden kaynaklanır ve benzer sebepler benzer sonuçlar doğurur. Bu, İbn Haldûn'un sosyal değişimleri maddî temelde açıklama tarzıdır. Bedevî ve hadarî toplumların birbirinden farklı oluşu da bu sebebe dayanır. Kaldı ki geçim yollarının en şereflisi ve servetin esas kaynağı emeğe dayalı meşru kazançtır. Meşru kazanç yollarının etkinlik alanı olan tabiat da pasif bir role sahiptir. İktisadî faaliyet aynı zamanda toplumsal birliktelik ve asabiyye üzerinde de kuvvetli bir etkiye sahiptir. Geçim yollarının çeşitli olmadığı bedevîlikte fertler arasında asabiyye bağı çok güçlü iken, geçim yollarının çok ve çeşitli, kazancın bol olduğu hadarîlikte zayıf ve önemsizdir. Bu anlamda İbn Haldûn insanın beslendiği gıdaların onun fizik ve psikolojik varlığına sirayet edip değişim ve dönüşüme sebep olmasına benzer şekilde, iktisadî faaliyetlerin de toplumların yapısına sirayet ettiği ve onu değiştirdiği kanaatindedir (İbn Haldûn, I, 2005, 116).

Yardımlaşma ve işbölümü kavramları *asabiyye* kavramıyla yakından ilişkilidir. 'İnsanın mensubu olduğu boy, kabile veya kitleyi canı pahasına koruması' anlamına gelen asabiyye aynı soydan gelenler/*neseb* arasında daha kuvvetlidir (İbn Haldûn, I, 1989, 83 ve 322). Aynı soydan gelenlerin birbirlerine duydukları bu içten sevgi, bağlılık, dışarıya karşı birlik ve tek bir ruh olma duygusu, açıktır ki, iktisadî değere sahip mal ve ürünlerin grup içerisinde çevrilmesi konusunda da etkindir. Bu yaklaşım, hem grup üyelerinin birbirlerine bağlılıklarını artırır, hem de içsel sevgi ve bağlılık duygusunu dışsal ve iktisadî bir bağlılığa dönüştürür. Refah ve ekonomik imkânların grup genelinde artışı, bireysel, kitlesel ve giderek ulusal gelişmenin ve medeniyetin yolunu açar. İktisadî faaliyetlerini bu şekilde sürdüren kapalı gruplarda emek ve sermaye ihtiyaçların ötesine geçtiğinde toplum zenginleşir, böylece göçebelik yerini yerleşik yaşama bırakır. Ortaya çıkan bolluk, genişlik ve refah ile birlikte yiyecek-giyecek gibi ihtiyaçları çoğaltmak, güzelleştirmek, süslemek, evleri genişletmek, giderek şehirler bina etmek, kısaca yaşamı kolaylaştırmak için yardımlaşma başlar (İbn Haldûn, I, 1989, 303-304). Bolluk ve refah içinde bir yaşam arzusuyla gerçekleşen bu etkileşim toplumun ve devletin doğasının bir parçasıdır ve İbn Haldûn'un bu yaklaşımının geçerliliğini Arap aşiretleri, Yahudîler ve Amerika'ya göçen İtalyan toplumu gibi tarihî-toplumsal pek çok örnekte görmek mümkündür. Dolayısıyla İbn Haldûn'un iktisada dayalı toplum analizi ve temel kavramları, birbirinden farklı örnek durumlarda yeni okumalara imkân verir düzeydedir.

Onun, toplumsal süreçlerde benzer sebeplerin benzer sonuçlar doğurduğu düşüncesi evrensel bir gerçeklik arz eder. Bu ilke, günümüzde meydana gelen toplumsal değişimlerin sebep ve dinamiklerinin anlaşılmasında önemli bir rol üstlenebileceği gibi, ferdî ve toplumsal etkinliklerin gelecekte ne türden sonuçlar doğurabileceğine ilişkin tahmin ve öngörüde bulunmaya da imkân verir. Örneğin bedevî yaşamın hâkim olduğu küçük bir yerleşim yerinden

ayrılıp hadarî yaşam tarzının hâkim olduğu şehre gelen ferdin, yaşadığı zorluklar, bocalamalar ve savrulmalar bu açıdan yorumlanabilir. Bu durumu bedevî-hadarî umran çelişkisi, kırdan kente göç, aile içi neseb asabiyyesinin ekonomik etkenler karşısında etkisizleşmesi ve hadarî/şehirli yaşamın ahlâkî çözülmeye etkileri bağlamında ele alan Lütfi Ömer Akad imzalı üçleme *Gelin* (1973), *Düğün* (1973) ve *Diyet* (1974) filmleri, İbn Haldûncu toplum eleştirisinin çağdaş bir yorumu olarak izlenebilir.

İktisadî Faaliyetler

Ekonomik faaliyet fert, toplum ve devlet olmak üzere üç ayak üzerinde yükselir. Ancak devletin veya daha çok devlet adamlarının ticarî faaliyette bulunmasını, serbest piyasaya müdahalesini ve gücünü kullanarak gelir elde etmesini uygun bulmayan İbn Haldûn, zamanına göre oldukça erken bir dönemde liberal ekonomi modelini veya sosyal devlet ilkelerini hatırlatan görüşler ileri sürer. Realist bir yaklaşımla piyasanın kendine özgü hakikatleri olduğunu ve bireysel servet edinmenin en kolay ve etkili yolunun devletle çalışmaktan geçtiğini işaret eder. Bu, hadarî toplumda görülen işbölümünün en üst organizasyonudur. Devlette görevli nüfuz ve makam sahipleriyle kurulan özel ve *ayrıcalıklı* ilişkiler, ticarî faaliyetleri olumlu yönde etkiler. Ancak âdil olan, devletin her bir yurttaşın emin ve güvenli bir şekilde ticarî etkinlik gösterebilmesi için düzenlemeler yapmasıdır. Piyasanın büyütülmesi, insaflı bir vergi düzeninin inşa edilmesi ve likit kolaylık sağlayacak teşvik ve imkânların artırılması, bu düzenlemelerin birkaçıdır (Şentürk, 2009, 382). Makam ve nüfuz sahibi kimselere yakın olmak ve onların etki gücünden yararlanarak iş yapmak servet sahibi olmayı kolaylaştırır. Onlara yakın tüccarlar, toplum üzerinde olumlu bir algı yaratarak kazanç elde ederler. Makam sahipleri ise iş ve ihtiyaçlarını bu kimselere karşılıksız biçimde gördürerek, olması gerekenin çok altında harcama yapar ve kısa zamanda zenginleşirler. Kişi hem zengin hem de makam ve nüfuz sahibi ise, zenginleşme ve kıymetli varlıklarını artırma imkânları daha çok olur. Bu karşılıklı fayda ilişkisinin sosyolojik bir hakikat olduğunu fark edemeyenler, olumsuz bir anlamayla, makam ve nüfuz sahiplerinin zenginliğinin kaynağını ahlâk dışı veya ilahî sebeplerde arasalar da, gerçekte bu durum toplumsal bir realitedir (İbn Haldûn, I, 2005, 532).

O hâlde burada ahlâkî ve ahlâk dışı olmak üzere iki farklı durum söz konusudur. Makam ve nüfuz sahibi kimseler, devlet görevlerini yerine getirmek karşılığında ahlâk dışı bir yaklaşımla rüşvet ve benzeri haksız kazanç elde edebilirler. Hatta elde bulunan makam ve nüfuz ne kadar büyükse, etkisi ve gayri meşru getirisi de o denli büyük olur. Böylesi bir durum her ne kadar ahlâk dışı olsa da iktisâdî düzenin bir parçasıdır, toplumsal bir realitedir ve İbn Haldûn'un realist yaklaşımıyla da uyumludur. Buna karşın yönetici sınıfının sahip olduğu çeşitli hak ve imtiyazlar, gayri meşru yollara başvurmayı *gerektirmeyecek* denli büyüktür ve zenginleşmeyi sağlayacak kuvvettedir. Sahip olunan makamın seviyesine uygun biçimde barınma, ulaşım, yeme-içme vb. giderlerin devlet tarafından karşılanması, makam ve nüfuz sahibi kimseye elde ettiği yüksek seviyeli geliri daha kolay biriktirmek, yatırım araçlarında değerlendirmek ve birikimlerini artırarak zenginleşmek imkânı verir. Bu durum, yatırım dünyasında sıklıkla başvurulan *bileşik getiri* kavramını hatırlatır. Bileşik getiri elde eden nüfuz sahibi kimselere örnek olarak, tüm harcamalarını bulunduğu kuruma ödettikten sonra hizmet karşılığı belirli bir ücret kazanan bilim adamları, sanatçılar, akademisyenler, lojman ve araç tahsisi yapılan üniversite, belediye gibi kurumlarda görevli bulunanlar, milletvekilleri veya bunlara benzer farklı meslek grupları gösterilebilir. Dolayısıyla iki durumda da İbn Haldûn'un gözünden bir değerlendirme yapmak ve zenginleşme konusunda her çağda geçerli yol gösterici bir analiz yaptığını söylemek mümkündür.

Devlet görevi dışında, icra edilen meslek yoluyla da zenginleşmek imkânı vardır. İbn Haldûn'a göre meslek sahiplerinin zenginleşmelerinin imkânı meslekî yeterliliğin kendisi bakımından değil diğer insanlar bakımından değerinde saklıdır. Her çağda olduğu gibi

günümüzde de geçerliliğini korumakta olan bu ilkeye göre, söz konusu iş veya hizmetin diğer insanlar nezdinde değeri ne denli yüksekse, o meslek sahibine duyulan ihtiyaç o denli fazla olur (İbn Haldûn, I, 2005, 534). Bu anlamda bir kısım mesleğin her çağ ve coğrafyada geçerli ve değerli olduğu düşünülebilirse de, pek çok meslek zamana göre artan veya azalan değere sahiptir. Kişinin yaşadığı dönem ve coğrafyanın kendine özgü şartları meslek seçimini, mesleğin değerini ve elde edilen kazancın miktarını belirler. Tüm şartlar sağlandığında kişi sadece mesleğini icra etmek suretiyle *zenginleşebilir*.

Bu noktada hassas bir nokta olarak, sektöründe öncü olmak, farklı olmak ve *insanların yaşamını kolaylaştırmak* kavramları öne çıkar. Son yıllarda artan yatırımcı ve girişimci merkezli değerlendirmelerin hemen tamamında ZAG ve ZİG stratejisi olarak adlandırılan bu konunun vurgulandığı görülmektedir. Örneğin ünlü girişimci Jeff Bezos'un kurucusu ve sahibi olduğu *Amazon* firmasının başarısının temel sebebi, alışverişi evden ve kolay bir biçimde gerçekleştirmeyi sağlamasıdır. İstediği şeyi hem kaliteli, hem uygun fiyatlı hem de kapısına gelecek biçimde elde etmek isteyen kimselere Amazon'un sunduğu hizmet, yaşamı kolaylaştırmak bağlamında devrim niteliği taşımaktadır. Amazon'un açtığı yoldan ilerleyen *IBM, Microsoft* veya Covid-19 pandemisi esnasında yıldızı parlayan *Getir* firmalarının elde ettiği başarılar ve son dönemde zincir marketlerin eve teslim hizmeti sunmaya başlaması tümüyle bu bağlama oturmaktadır. Görüldüğü üzere hayatımızı kolaylaştıran ve bizim için vazgeçilmez bir unsur olan teknik ve teknolojik tüm aygıtlar İbn Haldûncu bir yaklaşımla anlam kazanmaktadır. Kaldı ki bu durum yalnızca girişimcileri ilgilendirecek türden tek taraflı bir ilişki değil, her iki tarafı ilgilendirecek/içerecek denli geniş bir toplumsal iş bölümünü ifade eder. Böylece medenî toplumun inşası ve sürdürülebilirliği açısından yüksek önem arz eden bu hususla, İbn Haldûn, iş fikri olan girişimcilere günümüzde de yol göstermeyi sürdürmektedir.

Peki, toplumsal yaşam açısından son derece önemli olan mühendislik, hekimlik, tüccarlık gibi meslekler zenginleşmeyi sağladığı hâlde, öğretmenlik, akademisyenlik, imamlık gibi mesleklerde zenginleşmek neden mümkün olmamaktadır? Bu konuda İbn Haldûn yanılıyor olabilir mi? Yukarıda işaret edildiği üzere İbn Haldûn servet ve zenginliği emek ve çalışmanın maddî karşılığı olarak görmektedir. Mühendislik, hekimlik, tüccarlık ve günümüzde önemi giderek artan yazılım ve bilişim teknolojisi üzerine çalışan mesleklerin ortaya koydukları emek ve çalışma, toplumun geneli açısından zorunlu ve gerekli olduğundan, bu emek ve çalışmaya duyulan ihtiyaç da fazla olur ve değeri artar. Meslekleri bakımından zenginleşme imkânı olmayan din görevlileri veya hoca, imam, müftü, hatip ve müezzin gibi meslek erbabı, hem toplumun yalnızca dindar kesimi için önem arz eden bir görev icra ettikleri, hem de dinle ilgili konularda her Müslüman kendi işlerini görecek kadar bilgiye sahip olduğu için, emek ve çalışmaları fazlaca talep görmez ve bu yolla zenginleşmeleri mümkün değildir. Ancak toplumun geneline yönelik temel ve çok hassas bir görev icra eden öğretmenlik ve akademisyenlik de, ilk bakışta bu mesleklerden farklı ve daha değerli göründüğü hâlde, hemen hiçbir toplumda emek ve çalışmalarının karşılığını zenginleşecek kadar alamamaktadır. Demek ki ya İbn Haldûn düşüncesini temellendirirken bu noktayı gözden kaçırmıştır, ya da mesleklerin ve sahip oldukları bilgi birikiminin kendisi bakımından önemi ve değeri yoktur. Bize göre, toplumsal algı farklı da olsa, İbn Haldûncu bir okuma ile din adamlığı, öğretmenlik ve akademisyenlik bir aynı potada toplanabilir. Bu mesleklerin ortak noktaları, sahip oldukları bilgiler, toplum için sarf ettikleri emek ve çaba, kendisi bakımından değerli olsa da esnaf, hekim, pilot veya mühendis gibi meslek grupları karşısında toplum açısından fazlaca kıymeti olmadığıdır. İdealist meslek grupları açısından eleştiriye açık ve kabul edilmesi güç olan bu durum, İbn Haldûn'un gözünden toplumsal bir realitedir ve onun toplum teorisi bu konuda da günümüz toplumunun analizinde içerisinde önemli ipuçları barındırmaktadır.

Vergilendirme, Kamu Maliyesi ve Ticaret

İbn Haldûn'a göre devlet yöneticileri arasında görüş ayrılığı yaşanmadığı ve her biri *yolsuzluktan* uzak durduğu müddetçe, devletin gelirleri ve zenginliği kendisine yeter. Ancak insan doğası gereği, yöneticiler devletin zenginliklerinin cazibesine kapılarak yolsuzluğa bulaşırlar ve sahip oldukları lüks ve müreffeh yaşam standardını sürdürmek amacıyla vergileri artırırlar. Adaletsiz vergi düzeni, yetenekli uzman iş gücünün başka şehirlere göç etmesine, endüstriyel ve ticarî hayatın zayıflamasına ve nihayet medeniyetin çöküşüne sebep olur. Devamında ise devlet işgal edilir, el değiştirir veya ortadan kalkar. Buna iş çevrimi/*business cycle* denir. Modern ekonomik bir değerlendirmeyle bu teori İbn Haldûn'un iktisat alanına asıl katkısı sayılabilir (Wilson, 2003, 536). Bu itibarla vergilendirme İbn Haldûn'un iktisat teorisinde dikkat çektiği temel kavramlardan biridir. Vergi, devletin en önemli gelir kalemlerinden biridir ve vergilendirmede âdil ve dengeli bir politikanın benimsenmesi elzemdir. Daha yüksek gelir elde etmek amacıyla vergi kalemlerinin sayısının artırılması ve oranların yüksek tutulması ise, çoğu kez devlete zarar olarak geri döner. En doğru uygulama, çok az sayıda kalemden düşük miktarda vergi toplamaktır. Çünkü vergi oranları yüksek olduğunda kayıtsız işletme sayısı artar, kayıtlı yükümlüler çoğu zaman vergi vermekten kaçınma eğilimi gösterir, vergi kaçırmayan işletmeler ise büyük oranda kapanma tehlikesiyle karşı karşıya bulunur. Böylece vergisini ödeyen yükümlü sayısı azalır ve hazineye toplanan gelir planlanan miktarın altında kalır. Buna karşın vergi oranlarının düşük tutulması yükümlüler açısından ödeme güçlüğü yaratmayacağı için, vergisini ödeyen yükümlü sayısı çok, toplanan vergi miktarı da fazla olur. Bu duruma örnek olarak çiftçilik ile ticaret gösterilebilir. İbn Haldûn çiftçiliği bedevî umranın bir parçası, düşük gelirli bir meslek, düşkün ve zayıf kimselerin uğraş alanı olarak ele alır. Çiftçilik, hadarî umranın bir parçası değildir, yüksek gelirli lüks yaşam sahibi kimselerin ilgi alanına girmez. Böylece devletin talep ettiği vergiler çoğu kez çiftçilere ağır gelir. Ticaret ise hadarî umrana özgü bir meslektir, ticaret mallarının ucuza alınıp pahalıya satılmasıyla ilgilidir ve para kazanmanın en kârlı yöntemidir. Ticaretin yüksek kâr ve itibar sağlaması, tüccara devlet adamları nezdinde bir itibar ve vergi bakımından korumalı bir konum sağlayabilir. Bu anlamda, toplum kesimleri arasında refah farkı oluşmaması veya bu türden bir farkın ortadan kaldırılması için âdil ve dengeli bir vergi sistemine ihtiyaç vardır. İbn Haldûn'un vergilendirme ile ilgili düşünceleri her çağ için geçerliliğini sürdürmekredir (İbn Haldûn, I, 2005, 540).

Öncelikle vergilerin tedricî olarak yükseltilmesi, sonuçta vergilerin gelir üzerindeki etkisinin tam olarak bilinmesini imkân dışı kılar fakat nihayet ödenemeyecek denli yükselen vergiler fiyatların artmasına, tüketicinin alım gücünün düşmesine, iş yerlerinin kapanmasına, yeterince gelir elde edemeyeceği düşüncesiyle tüccarın ticarî hayattan çekilmesine, böylece resesyona ve giderek toplumun ve devletin çöküşüne yol açar. Bunun tersine vergilerin düşürülmesi toplumda çalışarak servet sahibi olmanın mümkün olduğu düşüncesini uyandırır, ticarî hayatın canlanmasına yol açar, kazanç artınca verginin gelir üzerindeki etkisi daha açık biçimde gözlenir ve esas itibariyle düşük vergiler ticarete teşvik anlamı taşır. İbn Haldûn'un bu açıklaması, A.B Laffer (1940)'in ortaya attığı *Laffer eğrisi teoremini* anımsatmaktadır (Chapra, 2017, 120). Bu noktada Laffer'in teoremine ilişkin temel bilgileri İbn Haldûn ve J.M. Keynes'ten aldığını ifade ettiğini fakat kendisinin teorize ettiğini, aynı zamanda 1981 ilâ 1989 arasında ABD Başkanı R. Reagan (1911-2004)'ın Ekonomi Politikası Danışma Kurulu üyeliği yaptığını ve Reagan'ın 1981 yılında yaptığı bir konuşmada vergi düzenlemelerini İbn Haldûncu bir çizgide inşa edeceğini söylediğini hatırlatalım (Laffer, 2004). Ancak bu teorinin doğurduğu veya doğurması muhtemel sonuçların günümüze değin ABD'de ciddi bir biçimde incelemeye tâbi tutulduğunu ve hemen tümüyle olumsuz sonuçlar verdiğini belirtmeliyiz. Laffer 2012 yılında Kansas eyaletinin vergi politikalarını bu teoriye göre düzenlemek üzere Vali S. Brownback'e danışmanlık yapmış, vergi oranlarında yapılacak indirimle vergi gelirlerinin

artması planlanmış, yüksek bir refah beklentisi oluşmuş ve bu düzenlemenin ekonomi politikalarında gerçek bir devrim olduğu düşünülmüştür. Buna karşın daha önceki yıllarda fazla veren eyalet bütçesi, 2012 yılı sonunda 200 milyon dolar açık vermiş, bütçe açığını kapatmak üzere diğer gelir kalemlerinden likit aktarmalar yapılmış, durum düzelmeyince uzun bir süre uygulanan bu malî teorinin beklenen sonuçları vermeyeceği düşünülerek nihayet 2017 yılında vergi indiriminden vazgeçilmiştir (Berman, 2017). Bu uygulamanın olumsuz bir şekilde sonuçlanmasının sebepleri derinlemesine araştırılmalıdır, çünkü İbn Haldûn vergi oranlarının indirilmesi yanında kamu harcamalarının artırılmasını ve devletin ekonomideki en büyük ve benzersiz pazar niteliğini koruması gerektiği kanaatindedir (Sıddıqî, 2017, 84).

Vergilendirme konusundaki dikkat çekici tespitleri iki örnekle daha iyi anlaşılacaktır. Bunlardan ilki vergi miktârının yükseltilmesine yönelik çok yakın zamanda gerçekleşen bir olaydır. Hatırlanacağı üzere 07.07.2023 tarihinde Resmî Gazete'de yayınlanıp bir gün sonra yürürlüğe giren, yolcu beraberinde yurtdışından getirilen telefonların kayıt harcını yaklaşık üç katına çıkaran düzenleme dolayısıyla ilginç bir olaya şahit olduk. Bu olayda, yüksek harç ödemek istemeyen yurttaşlarımız özellikle Yunanistan ve Gürcistan sınır kapılarından bir günlüğüne yurtdışına çıkıp telefon edindiler ve aynı gün içinde tekrar yurda giriş yapıp aldıkları telefonları pasaportlarına işletmek suretiyle yasal yoldan yüksek harç ödemekten kurtulmuş oldular. Bu uygulamanın devlete getirisi veya maliyeti hakkında istatistikî verilere ulaşmak henüz mümkün değildir ancak yurttaşların yüksek vergi oranından kaçındıkları, bunu ödememek için mümkün tüm yollara başvurdukları ve yüksek vergilerin ticarete durgunluk getirdiği anlaşılmış ve bu durumun da İbn Haldûn'un ikazıyla tam bir uyum içinde olduğu görülmüştür.

İkinci örnek ise düşük vergi uygulaması konusundadır. 2018 yılı sonunda başlayıp 2019 yılının ilk yarısını kapsayacak ve son günü 30.06.2019 olacak şekilde, öncelikle engelliler ve şehit aileleri için öngörülen ÖTV'siz sıfır araç alım imkânı, bazı ticarî taşıtların yenilenmesini de içerecek denli genişletilmiş ve birinci el/sıfır araç stokunu eritecek noktaya varmıştır. 2017 yılında ülkemizde çokça tercih edilen 1.6 ve altı motor hacmine sahip binek araçlarda ÖTV %45, KDV %18 ve anahtar teslim toplam vergi miktârı %71'dir. Aracın satış fiyatı üzerinden farklı oranlarda uygulanan vergi miktârı %89'a kadar yükselebilmektedir. Dalgalı kur etkisi ile birinci el araç alımı güçleşmeye başlayınca (o dönem TL/Dolar kuru 3.75'ten 7 liraya yükselmiş, ardından 5.7'ye gerilemiştir), geçici bir süreliğine ÖTV oranı %45'ten %15'e çekilmiştir. Uygulamanın etkisiyle büyük bir canlılığın yaşandığı otomotiv sektöründe, uygulamanın son bulduğu 01.07.2019 itibariyle yeniden bir durgunluk baş göstermiş ve satışlar durma noktasına gelmiştir. Bu anlamda vergi oranlarının yüksekliği devlete ekstra gelir getirmek bir yana alım gücünü düşürdüğü için bütçeye eksi gelir olarak kaydedilmekte ve İbn Haldûn'un vergi düzenlenmesine ilişkin düşünceleri güncelliğini ve evrenselliğini koruduğu bir kez daha görülmüştür.

Piyasada ticarî malların fiyatlarının aşırı şekilde yüksek veya düşük olması, kâr-zarar dengesi ve vergilendirme bakımından birbirine denk bir öneme sahiptir. Fiyatlar aşırı ucuz olduğunda tüccar yeterince kâr edemeyeceğinden sermaye azalır, ticareti bırakan tüccarlar olur ve bu vergi gelirlerinin düşmesine yol açar. Başka bir takım tüccarların, ellerindeki malları fiyatlar yükselinceye dek saklamaları stokçuluğa ve karaborsa mal satışına yol açar. Ticaretle uğraşan kimselerin sayısı azaldığında veya stokçuluk arttığında fiyatlar da artar ve hayat pahalılığı oluşur. Tersine fiyatların aşırı yüksek olması da piyasada alışverişi durma noktasına getirir, resesyon tehlikesi baş gösterir ve ticarette kâr azaldığı için vergi gelirleri düşer. Fiyatların yüksekliği ve düşüklüğü aynı zamanda üretici fiyatlarını da etkileyeceğinden konu farklı açılardan ele alınmalıdır. Piyasada likit paranın yeterli seviyede tutulması üretici, satıcı ve tüketici açısından denk bir önemi haizdir. Bunların her birinin iktisadî durumunun orta-iyi seviyede seyretmesini sağlamak, vergi gelirlerini düşürmek istemeyen devletin temel görevidir.

Devlet gerek yol, hastane, okul, savunma harcamaları vb. hizmetleri, gerekse maaş vb. harcamaları ile en büyük pazardır. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere, devletin veya esas itibariyle devlet görevlilerinin iktisadî hayata aktif katılımı *piyasaya müdahale* kabul edilebilir. Ancak özellikle devlet başkanlarının, sahip oldukları geniş çaplı nüfuz ve sermaye imkânlarıyla ticarî faaliyette bulunmaları hem piyasanın dengesini bozar, hem de gereğinden fazla ucuz alıp aşırı pahalı satmak ve tekel oluşturmak gibi ticaretin temel kurallarını ihlal edebilirler. Bu durum, arz-talep koşullarında ve mal ve hizmetlerin fiyatlarında yapay ve dışarıdan bir etki yaratacağı için, küçük sermaye sahiplerini ve küçük yatırımcıları zarara ve iflasa sürükleyebilirler. Bu nedenle devlet yalnızca toplumda refahı yükseltmek amacıyla hareket etmeli, ılımlı bir vergi politikasıyla toplumsal ve iktisadî barışı tesis edip korumaya çalışmalı, mümkün olduğunca ticarî faaliyette bulunmamalı ve zorunlu faaliyetlerinde kâr amacı gütmemelidir. İbn Haldûn'un kamu maliyesi ve devletin serbest piyasa ile ilişkileri hakkındaki değerlendirmeleri hem özellikle liberal ekonomi ile karşılaştırmaya imkân verir hem de günümüz yöneticilerine, piyasa yapıcılara, sermaye sahibi yatırımcı ve girişimcilere yol gösterecek seviyededir (Sıddıqî, 2017, 84; İlgen, 2005, 103; Bursalıoğlu, 2007, 52; Köktaş ve Gölçek, 2016, 55).

İbn Haldûn'a göre, tüccar, toplumu iyi tanımalı, insanların nabzını iyi tutup ihtiyaç ve isteklerini mümkünse zamanından evvel belirleyebilmelidir. Oysa piyasa oyuncularının merhamet ve ahlâk duygularından uzak profesyonelliği ve işlerinde ustalaşmış olmaları, cüretkârlık konusunda zayıf olan veya en azından idarecilerin koruması altında olmayan kimseler için ticaret yapmayı güçleştirmektedir. Dolayısıyla ticarette kendine has koşullar, yüksek risk ve yırtıcı/tüketici bir rekabetin hâkim olduğu bilinciyle gelişen girişimcilik cesaretine sahip olmayan kimsenin ticarete atılmaması gerekir. Böylesi bir durumda girişimci, piyasa koşulları altında sermayesini kaybetmeye ve diğer cesur girişimcilere yem olmaya mahkumdur. Çünkü ticaret ahlâkî yönelimleri zayıflatır. Karşısındakine sürekli üstün gelmek ve her defasında kâr elde etmek isteyen tüccar, bunun için kafa karıştırmak, çekişmek, pazarlık etmek, hile yapmak, yalan söylemek ve aldatmak gibi ahlâk dışı alışkanlıklar edinebilir (İbn Haldûn, I, 2005, 542-544). Oysa iyi filler insanda iyi etkiler, kötü filler kötü etkiler meydana getirir, böylece her davranış tekrarlandıkça ruha yerleşir ve bir alışkanlığa dönüşür. İşte tüccarlar, kötü davranışları tekrarlamak suretiyle ahlâken zayıflar ve bozulurlar (İbn Haldûn, I, 2005, 552). Tersine insan iyiye meylettiğinde ortaya bir düzen/*nizâm* çıkar ve bu ideal durum içerisinde genel anlamda hukuka ihtiyaç bulunmaz. Toplumda hukuka, kötüye meyil arttığında ve toplumun içine sürükleneceği çekişme/*nizâ* durumunun çözümü için ihtiyaç duyulur. İnsan kendisini toplumsal yaşam içinde gerçekleştiren, ahlâkı, psikolojisi, hatta doğuştan getirdiği özellikleri toplum tarafından değiştirilip şekillendirilen bir varlıktır (Ilgaroğlu, 2019, 12). Bu anlamda hem ticaretle uğraşıp servet elde etmenin, hem de ticaret hayatının ahlâkı bozucu etkilerinden uzak kalmanın yolu, esas itibariyle ticaretin gerektirdiği nitelikleri taşımamaktır. Bunun için kişiye ya büyük bir miras kalmış olması, ya bir defada büyük bir kâr elde etmiş olması, ya da ticaret işlerini yürüten çalışanlar tutmuş ve bu işlerden uzak duruyor olması gerekir (İbn Haldûn, I, 2005, 552). Böylece İbn Haldûn, insanın varlığını koşul ve imkânlarıyla ahlâkî bir temelde ve realist toplum yaşamı içerisinde kurgular. Özellikle hadarî toplumda hem kötüye meyletme özelliğinin hem de müreffeh tüketim hazlarının etkisiyle, rızkını temin ederken başvurduğu tercihler, insanı toplumsal bir realite olarak ahlâkî bir bozulmaya maruz bırakabilir. İbn Haldûn'un ticarete ilişkin düşünceleri, toplumu tanımak, ihtiyaçları önceden belirleyebilmek, erkenden yatırım yapmak, piyasa koşullarını doğru analiz etmek ve onunla uyumlu olmak gibi temel özelliklerini, bunlarla birlikte ruhta meydana getireceği tahribât ve ahlâk zayıflığı gibi dezavantajlarını tespit etmesi, içinde bulunduğu dar gözlem çevresine rağmen ne derece kuvvetli bir analiz yeteneğine sahip olduğunun bir göstergesidir.

Değerlendirme

Sonuç olarak İbn Haldûn'un *Mukaddime*'de ele aldığı iktisadî olay ve kavramların günümüz iktisat teorileri ve iktisat felsefesi açısından ele alınması ve sebep-sonuç ilişki ağları ile anlam art alanlarının karşılıklı biçimde değerlendirilmesi faydalı olacaktır. *Mukaddime* bu açıdan münbit bir yapı arz eder. Tarih metodunun temel yaklaşım tarzı olan dikey okuma, derinlikli anlama ve olayların sebeplerinin araştırılması ile sonuçlarının örtüştürülmesi yaklaşımı, bu konuda temel araç vazifesi görecektir. Geçimlerini sağlamada yardımlaşmak üzere bir araya gelen ve bu ilke uyarınca organize olan insan toplulukları, geriye kalan tüm diğer medenî unsur ve etkinliklerini ortaya çıkan ekonomik faaliyetler bütününün etkisi altında gerçekleştirirler. Bu itibarla toplumsal organizasyon şeması ile üst yapı ve kurumların zeminini ekonomik alt yapının oluşturması bakımından, İbn Haldûn birbirinden farklı iktisat felsefeleri bakımından ele alınıp yorumlanmaya imkân verir.

İbn Haldûn'un iktisat felsefesinde günümüzün en etkin teorilerinden olan iş döngüsü teorisi, davranışsal iktisat, azalan verimler ve gömülülük teorisi gibi düşüncelerle karşılaştırılması hem klasik metinlerin güncel bir bakışla yorumlanması, hem de günümüz düşüncesine yeni bir soluk kazandırmak bakımından uygun görünmektedir. Batılı iktisat teorileri bir yana, İbn Haldûn'un ekonomi düşüncesi İslâm iktisadı arayışlarına temel teşkil edebilir veya bu arayışın güncellenmesinde önemli bir araca dönüştürülebilir. Çünkü onun Orta çağlardan daha çok Modern çağlara ait görünen düşünceleri, çağdaşlarından daha çok bizim aşina olduğumuz bir epistemik dönüşüm önermektedir. Kaldı ki, bu hususta önemli olan bu türden karşılaştırmaların olumlu veya olumsuz sonuçlar doğurması değil, İbn Haldûn'un zamanlar üstü düşüncelerinin kavranmasını sağlamaktır.

İbn Haldûn'un bu türden dikkat çekici önerilerinin başında vergi düzenlemesi gelir. Ona göre vergi gelirlerini artırmak amacıyla vergi oranları düşürülmeli ve yükümlülerin üzerindeki vergi yükü hafifletilmelidir. Laffer Eğrisi'nin İbn Haldûn'un düşüncelerinden hareketle ortaya çıktığı ve İbn Haldûncu bir vergi düzenlemesinin faydalarının hem R. Reagan tarafından dillendirilmiş hem de 2012 yılında Kansas Eyaletinde uygulamaya konmuş olması ilginçtir. Ancak uygulama, beklenenin aksine olumsuz sonuçlar doğurmuş, artması beklenen vergi gelirleri büyük oranda azalmış ve uygulama 2017 yılında zorunlu olarak sonlandırılmıştır. Buna karşın ülkemizde ÖTV oranlarının düşürülmesi sonucunda araç satış rakamları artmış ve İbn Haldûn'un öngörüsü gerçekleşmiştir. Dolayısıyla İbn Haldûn'un özenle dizayn ettiği iktisat teorisi etkili olduğu kadar, reel ve rasyonel uygulama denemeleriyle test edilmeye muhtaçtır.

Kaynakça

Andıç, F., Andıç, S., Koçak, M. (2009). *İbn Haldûn*. Ankara: Alternatif Politikalar Merkezi Yayınları.

Bentham, J. (2008). "Ahlâk ve Yasama İlkelerine Giriş", çev. Aysel Doğan. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. S.57, ss.381-390.

Berman, R. (2017). "The Death of Kansas's Conservative Experiment", *The Atlantic*. Erişim Tarihi: 21.08.2023.

Bursalıoğlu, S.A. (2007). "İbn-i Haldun Sosyolojisinde Asabiyet Bağları, Devlet ve Kamu Maliyesi", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. C.5, S.2; 43-56.

Cebeci, İsmail. (2015). "İslâm İktisat Felsefesi ve Teorisi Literatürü: Eleştirel Bir Değerlendirme", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. C.13, S.25-26, ss.139-163.

Chapra, Ö. (2017). "İslâm Ekonomisi Nedir ve Nasıl Gelişir", çev. Ragıp Abdullahoğlu, *İslâm İktisat Düşüncesi: Birikim ve Yönelim*. Ed. Sercan Karadoğan, İstanbul: Maruf Vakfı, ss.97-132.

Dumludağ, D., Ruben, E. (2015). "Davranışsal İktisadın Gelişimi", *İktisat ve Toplum*. S.58, ss.4-9.

Dumludağ, D., Ruben, E. (2018). "İktisat ve Psikoloji", *İktisatta Davranışsal Yaklaşımlar*. Ankara: İmge Kitabevi; ss.33-52.

Erten, M. (2018). "Mağlubun Gâlibi Taklit Etmesi-İbn Haldûn'un Gözünden Endülüs, Osmanlı ve Cumhuriyet Bağlamında bir Değerlendirme", *FLSF (Felsefe ve Soyal Bilimler Dergisi)*. S.26, ss.297-314.

Fukuyama, F. (1999). *Tarihin Sonu*. Çev. Kollektif, 2.B., Ankara: Vadi Yayınları.

Genç, S. Y. (2015). "İbn Haldûn'un Devlet anlayışı Çerçevesinde Refah Devleti ve İktisadî Kalkınma Düşüncesi", *Anemon (Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi)*. S.1, C.3, ss.141-154, ISSN: 2147-7655.

Görgün, T. (1999). "İbn Haldûn", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, C.19, ss.543-555.

Granovetter, M. (1985). "Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness", *The American Journal of Sociology*. Vol. 91, No. 3; Chicago, USA: The University of Chicago, ss.481-510.

İbn Haldûn. (1989). *Mukaddime*. Çev. Zâkir Kâdirî Ugan, 3 C., İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

İbn Haldûn. (2005). *Mukaddime*. 2 C. Çev. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Ilgaroğlu, M.C. (2019). "İbn Haldûn Düşüncesinde Sosyo-Ekonomik Değişme ve Ahlâk", *Al-Farabi International Journal on Social Sciences*. S.3/1, ss.10-16.

Islâhî, A.A. (2017). "İslâm İktisadî Düşünce Tarihindeki Araştırmaların Otuz Yılı: Değerlendirme ve Gelecek Yönelimler", çev. Sercan Karadoğan, *İslâm İktisat Düşüncesi: Birikim ve Yönelim*. ed. Sercan Karadoğan, İstanbul: Maruf Vakfı, ss.29-68.

İlgen, A. (2005). "İbn Haldun'un Kamu Ekonomisi, Maliyesi ve Vergi Dünyasına İlişkin Görüş ve Analizleri", *Vergi Dünyası Dergisi*. S.281, ss.101-106.

İrğat, M. (2017). *Tarihselcilik Düşüncesi Bakımından İbn Haldûn*. İstanbul: Hiperyayınları.

Kabaş, T. (2013). "İktisat Sosyolojisinin Doğuşu ve Yükselişi", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.22, ss.13-24.

Kozak, İ.E. (1984). *İbn Haldûn'a Göre İnsan, Toplum, İktisat*. İstanbul: Pınar Yayınları.

Kozak, İ.E. (2006). "Epistemolojik Dönüşüm ve İbn Haldûn", *Geçmişten Geleceğe İbn Haldûn, Vefatının 600. Yılında İbn Haldûn'u Yeniden Okumak*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Kozak, İ.E. (2006). "İbn Haldûn", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları.

Köktaş, A.M., Gölçek, A.G. (2016). "İbn-i Haldun ve Kamu Maliyesi", *III. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu (25-27 Mayıs 2016)*. Bakü, C.4, ISBN: 978-9952-8301-2-5, ss.53-58.

Közleme, O. (2013). "İbn Haldûn Düşüncesinde Geçim ve Zenginliğin Psiko-Sosyal Boyutları", *Toplum Bilimleri Dergisi*. S.7, ss.363-376.

Küçüksucu, M., Konya, S., Karaçor, Z. (2017). "Davranışsal İktisat Ekseninde İktisatta Psikolojik Arka Plan", *2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)*. 19-22 May 2017, ss.253-283.

Laffer, A.B. (2004). "Laffer Curve: Past, Present and Future", *The Heritage Foundation*. Erişim Tarihi: 21.08.2023.

Meriç, C. (1979). *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Öncü, A., Candan, N. (2010). "Asabiyet & Mülk & Devlet İlişkileri: İbn Haldûn'dan Günümüze Değişimin Yönü", *Birinci İktisat Tarihi Kongresi Tebliğleri-2*. (7-8 Eylül 2007), İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları, ss.263-281.

Özel, M. (2006). "Bir İktisat Klasiği Olarak İbn Haldûn'un Mukaddime'si", *Dîvân İlmî Araştırmalar*. S.21 (2006/2), ss.1-8.

Özkılıç, İ. (2006). "İbn Haldûn'da İktisadî Kalkınmanın Dinamikleri ve Girişimcilik", *Akademik Bakış Dergisi*. S.10, Celalabad.

Ruben, E. (2013). *İktisadın Unuttuğu İnsan*. 2. B., Ankara: Bağlam Yayınları.

Seçilmiş, E. (2017). "İktisada Freudyen Bakış", *İktisat ve Toplum*. S.77, ss.52-59.

Sıddıqî, M.N. (2017). "İslâm İktisat Düşüncesi: Temelleri, Evrimi ve İhtiyaç Duyulan Yönelim", çev. M. Akif Berber, *İslâm İktisat Düşüncesi: Birikim ve Yönelim*. ed. Sercan Karadoğan, İstanbul: Maruf Vakfı, ss.69-96.

Smith, A. (1997). *Ulusların Zenginliği*. Çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı. İstanbul: Alan Yayıncılık.

Smith, A. (2018). *Ahlâkî Duygular Kuramı*. Çev. Derman Kızılay. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Şentürk, R. (2009). *Güncel Okumalar*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Tekin, M. (2012). "İbn Haldûn 21. Yüzyıla Ne Önerir?", *Dinî ve Felsefî Metinler, Yirmibirinci Yüzyılda Yeniden Okuma, Anlama ve Algılama*. C.1, İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, ss. 327-348.

Ülken, H.Z. ve Fahri, Z. (1940). *İbn Haldûn*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.

Wilson, R. (2003). “İslâm Ekonomisinin Bir Öncüsü Olarak İbn Haldûn”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. Çev. İbrahim Halil İnal, C. 16, S. 4, ss.533-539. ISSN: 1300-0373.

Michael Billig'in Sıradan Milliyetçilik Kavramı Bağlamında Milliyetçiliğin Dönüşümü: Milliyetçilik Kuramları Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme

Mustafa BÖLÜKBAŞI[1]

Giriş

Efsaneye göre başlangıçta, yeryüzündeki tüm insanlar aynı dili konuşmaktadır. İnsanlar bir gün göğe kadar yükselecek bir kule yapmaya başlar. Ancak düşüncelerinde sınır tanımayan insanoğlunun bu tavrı, Tanrı'nın hoşuna gitmez ve o, insanların birbiriyle anlaşamaması, birlik olamayıp dağılması için konuştukları dilleri farklılaştırır. Bu olay *Eski Ahit- Tekvin*'de (11: 1-9) şu şekilde geçmektedir:

> Başlangıçta dünyadaki bütün insanlar aynı dili konuşur, aynı sözleri kullanırlardı.
> Doğuya göçerlerken Şinar bölgesinde bir ova bulup oraya yerleştiler.
> Birbirlerine, "Gelin, tuğla yapıp iyice pişirelim" dediler. Taş yerine tuğla, harç yerine zift kullandılar.
> Sonra, "Kendimize bir kent kuralım" dediler. "Göklere erişecek bir kule dikip ün salalım. Böylece yeryüzüne dağılmayız".
> RAB insanların yaptığı kentle kuleyi görmek için aşağıya indi.
> "Tek bir halk olup aynı dili konuşarak bunu yapmaya başladıklarına göre, düşündüklerini gerçekleştirecek, hiçbir engel tanımayacaklar" dedi,
> "Gelin, aşağı inip dillerini karıştıralım ki, birbirlerini anlamasınlar".
> Böylece RAB onları yeryüzüne dağıtarak kentin yapımını durdurdu.
> Bu nedenle kente Babil adı verildi. Çünkü RAB bütün insanların dilini orada karıştırmış ve onları yeryüzünün dört bucağına dağıtmıştı.

Yukarıdaki anlatı, dillerin ve aynı zamanda milletlerin kökenine ilişkin metafizik bir açıklamadır. Buna göre insanların farklı kültürel gruplara bölünmesi, Tanrı'nın arzusu olarak sunulmakta ve bu şekilde doğallaştırılmaktadır.

Bu hikâye milletlerin, milli kimliklerin doğallığını ve kadimliğini öne süren ve günümüzde akademik alandaki saygınlığını büyük oranda yitirse de toplumsal alandaki nüfuzunun hala oldukça güçlü olduğu ilkçi (*primordialist*) eğilime de bir örnek teşkil etmektedir. Genel olarak ifade etmek gerekirse ilkçi yaklaşım milli kimlikleri verili, doğal ve değişmez kabul etmekte, milletin milliyetçiliğe önceliğini vurgulamaktadır. İlkçilere göre biyolojik kalıtım ve kültürel pratikler neticesinde uzun bir tarihsel süreçte oluşan etnik kimlikler bireysel kimliğin tanımlanmasında varoluşsal bir faktördür.[2] Bir ideoloji olarak milliyetçiliğin ya da milliyetçi liderlerin gerçekleştirdiği şey ise insanlarda mevcut olan ancak bastırılmış, unut(tur)ulmuş bu kimlikleri yeniden ortaya çıkarmak ve ulus-devlet için siyasi bir dayanağa dönüştürmektir. Başka bir deyişle milliyetçilerin, üzerindeki tozu silkeleyerek milli kimliği parlattığına inanılmaktadır. Kenneth Minogue'un (1967) veciz ifadesiyle söylersek milliyetçiler, "uyuyan güzeli uyandıran prensi" andırmaktadır.

[1] Öğretim Görevlisi Doktor, Kurumsal İletişim Koordinatörlüğü, Uşak Üniversitesi, Uşak, Türkiye, mustafa.bolukbasi@usak.edu.tr.

[2] Sosyo-biyolojik bir *primordialism* örneği için bkz. (Berghe, 1981). Genel bir *primordialism* değerlendirmesi için bkz. (Özkırımlı, 2000, s. 64-84).

Modernist Yaklaşım

1970'lerden itibaren modernist olarak adlandırılabilecek bir bakışla milliyetçiliği analiz eden Ernest Gellner, Eric Hobsbawm ve Benedict Anderson gibi isimler modern öncesi dönemde ne uyuyan bir güzel olarak milletin ne de onu uykusundan uyandıran prens olarak milliyetçiliğin mevcut olmadığını oldukça güçlü argümanlarla ortaya koymuştur. Her iki kavramı da modern dönemle ilişkili olarak ele alan bu kuramcılar, millet ve milliyetçilik arasındaki ilişkiyi tersine çevirmiş, milletin bir kurgu olarak milliyetçiliğin ürünü olduğunu göstermeye çalışmıştır.

Hobsbawm'ın (1990, s. 10) ifadesiyle "milliyetçilik milletten önce gelir". Keza Gellner'e (1992, s. 28) göre de "ulusları insanlar yaratır". Modernistler ulusu verili kabul etmediklerinden, bir sıfır noktasına yani ulusun ulus olmaklığının öncesine ulaşarak, bir toplumun nasıl "uluslaştı(rıldı)ğını" incelemiştir. Toplumun geleneksel bağlar yerine ulusal bir bağ ile birleş(tiril)mesi, aşağı yukarı son üç-dört yüzyılı kapsayan modernlik süreciyle doğrudan ilişkili olarak görüldüğünden, modernist kuramcılar endüstrileşmeye (Gellner, 1992), matbaa kapitalizmine (Anderson, 2009) ve toplumsal mühendislik olarak icat edilmiş geleneklere (Hobsbawm & Ranger, 1983) vurgu yaparak ulusun ve milliyetçiliğin ortaya çıkışına dair çok önemli bir çerçeve oluşturmuştur.

Bu faktörler içerisinde, özellikle matbaa kapitalizmine daha detaylı bakılabilir çünkü gazetelerin ve genel olarak matbaanın ortaya çıkışı ile milliyetçi hareketlerin yaygınlaşması arasındaki bağ iyi bilinmektedir.[3] Matbaa kapitalizmi her şeyden önce dilin standartlaşması bakımından milliyetçilik ile doğrudan ilişkilidir. Dini bağa işaret etmeyen halk dillerinde yayın yapılması, sadeleştirme çalışmalarının da etkisiyle özgül bir halkın tüm üyelerinin aynı ulusal dilde yazıp okumasını sağlamıştır. Bu noktada gazetelerin öncelikle kitlesel okullaşmayı ya da başka bir ifadeyle okuma-yazma öğreniminin demokratikleşmesini gerektirdiği belirtilmelidir.

Dar bir grubun yoğun eğitim aldığı modernlik öncesinden, temel bilgilerin öğretildiği yaygın bir milli eğitim sistemine geçişin gazetelerin okuyucu kitlesinin oluşmasındaki önemini vurgulamamız gerekiyor. Bu yüzden günlük gazetelerin ortaya çıkışının sadece bir teknoloji meselesi olmadığına dikkat edilmelidir. Matbaa Avrupa'da geliştirilmeden çok önce Çin'de de biliniyordu. Ancak günlük gazete kapitalist modernleşmenin bir ürünü olan yaygın eğitim ve orta sınıflar olmaksızın bir okuyucu kitlesine kavuşamazdı. Yaygın eğitimin özellikle sanayileşme açısından hayati önemini unutmamak gerekir. Fabrika üretimi en azından kullanım kılavuzu okuyabilecek seviyede bir okuma-yazma bilgisine sahip işçiye ihtiyaç duyar. Bu ihtiyaç ileri sanayi ülkeleri ile tarımsal ekonomiye sahip ülkeler arasındaki okuma-yazma oranlarındaki farklılığı da açıklamaktadır. Fransa, İngiltere ve daha sonraları Almanya gibi örneklerde kitlesel proleterleşme okuryazarlık oranını arttırmıştır.

Ulus tahayyülünü mümkün kılması bakımından halk dillerinde yayınlanan günlük gazetelerin büyük bir önemi vardır. Anderson bu bağlamda gazetenin iki önemli özelliğini vurgular. Gazetenin asli niteliği her şeyden önce eşzamanlı (günlük) olarak büyük bir kitle tarafından okunmasıdır. Her gün, okuduğumuz bir gazete yazısının hiç tanımadığımız bir başkası tarafından da okunduğunu görürüz ve biliriz. Anderson'un (2009, s. 50) ifadesiyle "kitlesel ayini çağrıştıran bu eşzamanlı tüketim", belirli bir ulusun parçası olduğumuzu

[3] Milliyetçilik ile kapitalist yayıncılık arasındaki ilişki için bkz. (Anderson, 2009, s. 52-62) ve (Anderson, 2009, s. 83-98). Osmanlı'da milliyetçiliğin yükselişi ve basın arasındaki ilişkiye dair bir örnek için bkz. (Ortaylı, 1999). Osmanlı-Türk gazeteciliğinde 1870 yılında çıkmaya başlayan ve başlığının altında ilk defa millet kelimesini kullanan *Basiret* gazetesi hakkında bkz. (Sağlam, 1996). Türk gazetesi alt başlığı ile yayınlanan *İkdam* gazetesi için bkz. (Buttanrı, 2003). Ayrıca Jön Türk dönemi milliyetçiliğini *Türk Derneği, Genç Kalemler, Türk Yurdu* ve *İslam Mecmuası* dergileri üzerinden inceleyen bir çalışma için bkz. (Arai, 2011).

hatırlatma işlevi görür. Ayrıca gazete doğası gereği sadece günlük bir tüketime yöneliktir. Özel bir amaç dışında örneğin iki hafta öncesine ait bir gazeteyi okumayız ya da bugünün gazetesini iki hafta sonra okumak için de ayırmayız. Bu açıdan gazeteler Anderson'un (2009, s. 49) veciz ifadesiyle "bir günlük best-seller'lar" gibidir. Dolayısıyla okuduğumuz bir gazeteyi aynı gün içerisinde bizden habersiz muhtemelen binlerce kişi de okur. Belki de güldüğümüz bir yazıya onlar da güler, öfkelendiğimiz bir habere onlar da öfkelenir. Anderson'a (2009, s. 50) göre bu, muhayyel cemaatin "dünyevi, tarihsel saate bağlanmış" biçiminin en iyi örneğidir.

Bunun yanında gazetenin bir diğer dikkat çekici niteliği içeriğinin rastlantısal olaylar ile belirlenmesidir. Gazetede her gün birbiriyle hiç de ilgisi olmayan olaylar bir araya getirilmektedir. Anderson bu bakımdan gazete okumayı tutarsız bir öykü okumaya benzetir. Bir gazetenin ilk sayfasında birbirinden tamamen kopuk olaylar hayali bir bağ ile bir araya getirilmektedir. Bu hayali bağı sağlayan şey basit bir takvim rastlantısıdır. Anderson'un (2009, s. 48) ifadesiyle "gazetenin tepesinde yer alan tarih, o sayfanın üzerindeki en önemli amblem, en asli bağlantıyı" sağlamaktadır.

Anderson'a göre bunu mümkün kılan modernite ile birlikte zaman kavrayışında yaşanan değişimdir. Modernite öncesinde geçmiş, şimdi ve gelecek birbirinden radikal bir biçimde ayrı olarak düşünülmüyordu. Zaman, geçmiş ve geleceğin eşzamanlı olarak bulunduğu bir şimdi olarak kavranıyordu. Anderson bunu Benjamin'in (1993) Mesihçi zaman anlayışına benzetmektedir. Oysa modernlikle birlikte homojen ve içi boş zaman fikri öne çıkmıştır: Saat ve takvim ile standart biçimde ölçülebilen ve teknik olarak her birim parçasının diğeriyle eşit olduğu kabul edilen bir zaman anlayışı. Anderson'a göre (2009, s. 37-41) tarihin homojen ve içi boş bir zamanda takvim boyunca ilerleyen bir sosyal organizma olduğu düşüncesi ile tarihte ileriye doğru giden bir cemaat olarak ulus tasarımı arasında çok açık bir benzerlik vardır.

Zaman kavrayışındaki bu değişimi, zaman-uzam ayrışması üzerinden okumak da mümkündür. Giddens'a göre geleneksel toplumlarda zaman hesabı uzama bağ(ım)lıydı ve kesinlikten yoksundu. "Ne zaman?" sorusu hep "nerede?" ile ilişkilendirilirdi. Zaman ölçümü standart bir hesaba dayanmadığından aynı devletin farklı bölgeleri arasında bile bir zaman birliği söz konusu değildi. Zaman, mekânın içerisine gömülmüştü ve farklı coğrafi bölgelerin farklı zamanları vardı. Dolayısıyla modernlik öncesinde yerel, sınırlı bir zaman anlayışının mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan mekanik saatin icadıyla birlikte zaman ölçümü standartlaştı. Zaman kesin bir biçimde hesaplanan ve her biri diğeriyle karşılaştırılabilir dilimlere bölündü. Giderek uzama olan zorunlu bağımlılığından kurtuldu ve içi boş bir zaman kavrayışı hâkim oldu. Artık söz konusu olan burasının ya da orasının zamanı değil, evrensel bir zamandır. Böylece tepesinde yer alan tarih, Ankara, Kahire, Şam ya da Londra'nın her biri için geçerli olduğundan, gazete hepsini bir araya getirebilmektedir. Bunun yanında modernlik yüz yüze olmayan, uzamdan bağımsız, Giddens'ın (2010, s. 24) ifadesiyle "namevcut kişiler" arasındaki ilişkileri geliştirmektedir. Bunun anlamı iki kişi arasındaki iletişimin, *şimdi ve burada olma* zorunluluğunun kalmamasıdır. Bu sayede yerel aidiyetleri aşan bir ulusal aidiyet mümkün olabilmektedir. Gazeteler de ulusun üyeleri arasındaki bu ilişkiyi *şimdi ve buradaymış* gibi yeniden üretmektedir.

Milliyetçiliğin Temel İlkeleri Nelerdir?

Anderson ulusu *muhayyel bir cemaat* olarak tanımlamıştır. *Muhayyeldir* çünkü "en küçük ulusun üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla tanışamayacak, çoğu hakkında hiçbir şey işitmeyecektir". Dolayısıyla bir ideal düzeyinde de kalsa ulusun her bir üyesinin zihninde bir ulus imgesi sürekli olarak varlığını sürdürür. Bir *cemaat* olarak hayal edilir "çünkü her ulusta fiilen geçerli olan eşitsizlik ve sömürü ilişkileri ne olursa olsun, ulus daima derin ve yatay bir yoldaşlık olarak tasarlanır". Böylece ulus ülküsü etrafında dağıtılan sembolik ödüller ulus

içerisindeki maddi sömürü ilişkilerini görünmez kılar. Anderson'a göre ulus ayrıca *sınırlı* ve *egemen* olarak hayal edilir. *Sınırlı* olarak hayal edilir çünkü "hiçbir ulus kendisini insanlığın tümü ile örtüşüyor olarak hayal etmez" ve siyasal meşruiyetin geleneksel kaynağının karşısına çık(arıl)mış olduğundan zorunlu biçimde *egemen* olarak hayal edilir (Anderson, 2009, s. 20-22). Özetlemek gerekirse ulus, sınırlı ve egemen olarak tahayyül edilen bir cemaattir.

Elie Kedourie (1993, s. 67), milliyetçiliğin üç temel önermesini şu şekilde ifade etmiştir: i) İnsan toplulukları ayrı uluslara bölünmüştür, ii) her ulusun kendi egemen devletini kurma hakkı vardır, iii) bireylerin özgürlüğü kendi uluslarıyla bütünleştikleri zaman gerçekleşir. Bu ifadelerin Anderson'un tanımıyla örtüştüğü kolayca fark edilmektedir. Önermelerin ilki sınırlı, ikincisi egemen ve sonuncusu da cemaat olarak tahayyül edilmeye tekabül etmektedir. Keza Anthony Smith (1991, s. 74) de milliyetçiliğin temel ilkelerini şu şekilde belirlemiştir:

1-) Dünya her biri kendi özgünlüğüne, tarihine ve kaderine sahip uluslara bölünmüştür.

2-) Ulus bütün siyasal ve toplumsal iktidarın kaynağıdır ve ulusal bağ bütün diğer bağlılıkların üzerindedir.

3-) İnsanlar eğer özgürleşmek ve kendini gerçekleştirmek istiyorsa bir ulusla özdeşleşmelidir.

4-) Dünyada barış ve adaletin hüküm sürebilmesi için uluslar özgür ve güven içinde olmalıdır.

Smith ve Kedourie'nin milliyetçilik önermeleri oldukça benzeşmektedir. Bu yüzden sınırlılık, egemenlik ve cemaat tasavvuru Smith'te de karşımıza çıkmaktadır. Öte yandan Smith'in ikinci yani "ulusun siyasal ve toplumsal iktidarın kaynağı ve ulusal bağın diğer bağlılıkların üzerinde olduğu" önermesi Kedourie'de doğrudan yer almaz. Aslında milliyetçiliğinin en temel argümanının Smith'in bu ikinci önermesinde billurlaştığı belirtilmelidir. Milliyetçilik siyasal iktidarı ulusa dayandırdığından doğal olarak yegâne geçerli bağın da ulusal bağ olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla ulusal bağ, dini ve sınıfsal bağların üzerindedir.

Milliyetçiliğin Sıradanlaşması ve Gündelik Pratikler

Modernistlerin genel olarak milliyetçiliğin ortaya çıkışına odaklandığı, milliyetçiliği olmuş-bitmiş, nihai halini almış, sabit ve değişmez bir olgu olarak ele alma eğiliminde olduğu vurgulanmalıdır. Başka bir ifadeyle, modernist kuramcılar, milliyetçiliğin ortaya çıkışına verdikleri önemi, milliyetçiliğin dönüşümüne vermemiştir. Bu yüzden ulusal söylemlerin birbiriyle nasıl çekiştiği ve ulusal içermenin zamanla nasıl geliştiği konusunda söz konusu milliyetçilik kuramları fazlaca bir şey söylememektedir.

Örneğin Jose Itzigsohn ve Matthias vom Hau (2006), ulusal aidiyet üzerine birbiriyle çatışan grupları işin içine katarak Anderson'un tanımını rekabet eden muhayyel cemaatler (*contested imagined communities*) biçiminde yeniden formüle eder. Ulusal aidiyet üzerine bazı söylemlerin nasıl hegemonikleştiğini ve alternatif ulusal anlatıların bu hegemonyaya nasıl meydan okuduğunu bu çatışmalara bakarak anlamaya çalışır. Bu bağlamda ulusal ideoloji, kamu eğitimi ve kitle iletişimi gibi ideolojik aygıtlarla kültürel alana nüfuz ederek otoritesini meşrulaştırmakta ancak aynı zamanda muhalif bir ulusal kimlik inşası ve tarih kurgusu da kültürel alanın göreli özerkliği sayesinde kendisine yaşama alanı yaratmaktadır (Itzigsohn & Hau, 2006, s. 193).

Modernist kuramcıların odaklandıkları tarihsel dönemden bu yana nasıl ki toplumsal yapı (işçi sınıfının değişen kompozisyonu, kentleşme oranındaki artış gibi), üretim yapısı (fordizmden post-fordizme geçiş gibi), devlet yapısı (ulus-ötesi kurumların ulus-devlet

üzerindeki etkileri gibi), devletin ekonomideki rolü (refah devletinden Thatcherizme geçiş gibi) gibi konularda birtakım önemli değişimler yaşanmışsa, günümüzde milliyetçiliğin de Fransız Devrimi'nden beri aynı biçimde işlediğini düşünmek pek doğru olmaz. Örneğin çok genel olarak 19. yüzyılda aristokrasiyle mücadelesinde devrimci bir niteliğe sahipken, günümüzde milliyetçiliğin muhafazakarlaştığı söylenebilir.

Milliyetçilik açısından günümüzde belirleyici olan ulus-devlet dışında herhangi bir siyasal örgütlenme biçiminin kabul edilmesinin çok güç olmasıdır. Dolayısıyla ulusun meşrulaştırıcı niteliği doğal bir statü kazanmıştır. Çünkü milliyetçilik artık içselleştirilmiş ve toplumun bütününe nüfuz etmiştir. Bir anlamda milliyetçilik artık "sıradanlaşmış" ve ulus var olmanın temel koşulu haline gelmiştir. Bu dönüşüme dikkat çeken Michael Billig (1995), farkında olunmadan (ve olumlu bir içerik atfedilerek) milliyetçi olmayı "sıradan milliyetçilik" kavramıyla açıklamıştır.

Milliyetçiliğin ortaya çıktığı dönemde ulus, siyasal meşruiyetin aşkından içkin olana transfer edilme mücadelesinin kilit ama kolay kabul görmeyen unsuru iken, günümüzde – her ne kadar birtakım aksi örnekler mevcutsa da – kendisine rakip tanımayan bir ulusal egemenlik söylemi, siyasetin meşru temeli olarak yerinden edilemez gibi gözüken bir konum elde etmiştir. Dolayısıyla bugün milliyetçiliği anlayabilmek için ulusal bağın her günkü sıradan pratiklerle – farkında bile olmadan – nasıl yeniden üretildiğine bakılmalıdır.

Günümüzde, her biri kendi amacını gerçekleştirmek isteyen uluslardan oluşan bir dünya imgesi insanların bakış açısını büyük ölçüde biçimlendirmektedir. Bu amaçları gerçekleştirmek uğruna insanlar ölümü bile göze alabiliyor. Şüphesiz kendisini milliyetçi olarak hissetmeyen ya da tanımlamayan insanların sayısı hiç de az değildir. Gelgelelim, günlük pratikler uzunca bir süredir ulus-devletin milliyetçi politikalarıyla öylesine biçimlendirildi ki, pek çok kişi farkında bile olmadan milliyetçi bir kavrayış ile yaşamı algılar hale geldi. Bu durum milliyetçiliğin yeniden ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Billig böyle bir gaye ile milliyetçiliğin günlük pratiklerdeki yeniden üretimine odaklanarak son derece zihin açıcı bir kavramsal çerçeve sunmaktadır.

Billig'in yaptığı önemli katkılardan biri milliyetçiliğin "ötekiler", "periferi" ya da "aşırı sağ" ile ilişkilendirilmesini sorgulamasıdır. Başkaları söz konusu olduğunda, söz gelimi gerillalar, ayrılıkçılar ya da faşistler, milliyetçilikten bahsedilmekte ancak günlük rutinlerde işleyen ideolojik alışkanlıklar milliyetçilik olarak adlandırılmadığından fark edilmemektedir. Böylece milliyetçilik genellikle başkasının meselesi haline gelmektedir (Billig, 1995, s. 6). "Aşırılık"a yapılan vurgu ile "periferi" algısının el ele gittiğine dikkat çeken Billig'e göre merkez Batı ülkelerinden bakıldığında milliyetçilik hep periferi ile ilişkilendirilmekte, ona atfedilmektedir. Dolayısıyla milliyetçilik Batı Avrupa ve Kuzey Amerika gibi merkez toplumların (Billig'in tabiriyle oturmuş ulusların) değil, periferidekilerin meselesi olarak görülmektedir. Başka bir ifadeyle milliyetçilik "bize" (oturmuş uluslara) değil, "onlara" (periferidekilere) ait bir özelliktir. Bu bakış açısı Billig'e göre Batılı ulus-devletlerdeki milliyetçiliği gözden kaçırmaktadır (Billig, 1995, s. 5). Aslında bu devletlerde de günlük olarak toplum "ulus" biçiminde yeniden üretilmekte, vatandaşlara da her gün çeşitli ritüel ve araçlarla bir ulusun üyesi olduğu hatırlatılmaktadır (Billig, 1995, s. 93). Renan'ın "her gün tekrarlanan bir plebisit" şeklindeki klasikleşmiş ulus tanımı tam da buna işaret etmektedir.

Gerek Anderson gerekse de Billig, Renan'ın bu tanımından oldukça etkilenmiştir. Her ikisinin de basının rolünü önemsemesinin bununla ilgisi olduğu düşünülebilir. Gelgelelim Billig, plebisitin bilinçli bir iradeyi gerektirdiğini oysa vatandaşların her gün bilinçli bir biçimde ulusal bağın sürdürülmesi için oturup karar vermediğini belirtir. Öte yandan ulusun yeniden üretimi metafizik bir şekilde de gerçekleşmemektedir. Bilinçli bir tercih ya da kolektif eylemler tasavvurundan ziyade sıradan pratikler söz konusudur. Billig bunu dile benzetir. Nasıl ki dil

olağan kullanıcılardan yoksun olduğunda yok olur, ulus da her gün kullanıma sokulmak zorundadır (Billig, 1995, s. 95).

Dolayısıyla dünyanın bu şekilde kavranışı, bireylerin her zaman farkında olmadan, sıradan bir biçimde gerçekleştirdikleri günlük pratiklerin içerisinde oluşmaktadır. Gündelik alışkanlıklar oturmuş ulusları her gün ulus olarak yeniden üretmektedir (Billig, 1995, s. 6). Fakat daha da önemlisi uluslardan oluşan bir dünya imgesi sürekli olarak canlı tutulmaktadır. Böylece bir ulusun üyesi olmak, tıpkı her insanın gölgesinin olması gibi insanlığın doğuştan sahip olduğu bir özellikmiş gibi görünür.[4]

Böylece Billig, milliyetçiliğin "aşırılık" ile ilişkilendirildiği yaygın kavrayışı tersten okumuş olur. Günümüzde milliyetçiliğin bazı veçheleri, apaçık ortada duran, parmakla işaret edilen, abartılmış duygusal tepkiler olmaktan ziyade fark edilmeyen, kendisini kolayca açık etmeyen, sıradanlaşmış gündelik pratikler, kısacası bir rutin haline gelmiştir. Örneğin ulusal kurtuluş ya da zafer günlerinde bayrakların dalgalanması büyük milliyetçi duyguların ifadesi olarak görülür. Oysa bu günlerin dışında da her gün bayraklarla doludur etrafımız. Ancak bunlar "dalgalanmayan, selamlanmayan, fark edilmeyen" bayraklardır (Billig, 1995, s. 46).

Kısacası Billig, sıradan milliyetçilik ile ulusallık düşüncesinin, farklı uluslardan oluşan bir dünya tasavvurunun, belirli bir ulusa aidiyetin ve biz-onlar ayrımının nasıl verili ve doğalmış gibi kabul edildiğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle milliyetçiliğin aşırılık yerine sıradanlıkla, azınlık yerine çoğunlukla, periferi yerine merkezle, ani dalgalanmalar yerine süreklilikle bağlantılı olarak yeniden düşünülmesi gerekmektedir.

Sonuç

Milliyetçilik kuramları hakkında genel bir tartışma yürüten bu inceleme, modernist perspektifin önemine dikkat çekmekte, bunun yanında günümüzde milliyetçiliğin yeniden ele alınması gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda bu çalışma Billig'ten ilhamla milliyetçiliğin aşırılık ile ilişkilendirilmesini sorgulanmakta ve milliyetçiliği anlamak için günlük pratiklerdeki yansımalarına bakılması gerektiğinin altını çizmektedir. Bu inceleme, ulus kategorisinin tek meşru siyasal birim olarak kabul edildiği günümüzde gündelik dilin milliyetçiliğin kuşatmasında olduğuna dikkat çekmektedir. Sıradan milliyetçilik kavramsallaştırmasının önemi ise milliyetçiliğin gündelik rutinlerde fark edilmeyen yansımalarını mercek altına alma imkânı vermesidir.

[4] Ernest Gellner (1992, s. 27), Franz Kafka'nın öncüsü olarak nitelendirdiği ve romantikler arasında önemli bir yeri olan Adelbert von Chamisso'nun 1813 yılında yazdığı *Peter Schlemihl'in Garip Öyküsü* (çev. Necati Açа, Ankara: Dost Kitabevi, 2004) adlı romanın bu şekilde okunabileceğini söylemektedir. Roman Faustvari bir biçimde gölgesini şeytana satan Peter Schlemihl isimli karakteri konu edinmektedir. Gellner'e göre Gölgesi Olmayan İnsan'ı Ulusu Olmayan İnsan olarak düşünebiliriz. Çevresindekiler birçok yeteneği olmasına karşın Peter Schlemihl'in gölgesizliğini fark ettiklerinde, onu görmezden gelir. Ulusu olmayan insan da mevcut kategorilerin dışında kaldığından tepki çeker.

KAYNAKÇA

Anderson, B. (2009). *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Arai, M. (2011). *Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği*. (T. Demirel, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

Benjamin, W. (1993). *Son Bakışta Aşk: Walter Benjamin'den Seçme Yazılar*. İstanbul: Metis Yayınları.

Berghe, P. L. (1981). *The Ethnic Phenomenon*. New York: Elsevier.

Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage Publications.

Buttanrı, M. (2003). İkdam Gazetesinin Kültür Hayatımızdaki Yeri, Şekil ve İçerik Özellikleri (1894 – 1900). *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(3), 77- 98.

Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*. (B. E. Behar, & G. G. Özdoğan, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.

Giddens, A. (2010). *Modernliğin Sonuçları*. (E. Kuşdil, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Hobsbawm, E. J. (1990). *Nations and Nationalism since 1780: Program, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. (Dü). (1983). *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Itzigsohn, J., & Hau, M. v. (2006). Unfinished Imagined Communities: States, Social Movements, and Nationalism in Latin America. *Theory and Society*, 35(2), 193-212.

Kedourie, E. (1993). *Nationalism*. Oxford: Blackwell.

Minogue, K. (1967). *Nationalism*. London: Batsford.

Ortaylı, İ. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Ulusal Uyanış ve Basın. Osmanlı Basın Yaşamı Sempozyumu (s. 19-24). Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları.

Özkırımlı, U. (2000). *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*. London: Macmillan Press.

Sağlam, N. (1996). XIX. Yüzyıl Osmanlı Siyasi Hayatında Basiret Gazetesi Üzerine. *İlmî Araştırmalar* (3), 183-190.

Smith, A. D. (1991). *National Identity*. London: Penguin Books.

Antik Çağ'da Anadolu'da Taş Kapların İşlevi ve Kullanım Alanları

Mustafa YILDIZLI[1]

Giriş

Taş, Antik Çağ'da maharetli ustaların elinde kullanışlı bir malzemeye dönüşmüştür. İnsanoğlu tarafından günlük yaşamda taş, birçok alanda kullanılmıştır. Bu kullanım alanlarından biri de taş kaplardır.

Taş kapların üretimi ve kullanımı pişmiş topraktan çanak çömlek üretiminin öncesine dayanmaktadır. Yakın Doğu'da Çanak Çömlek Öncesi Neolitik Dönem öncesine tarihlenen pek çok kazı alanında taş kaplar ele geçmiştir (Özkaya, 2004: 587; Özkaya vd., 2008: 356; Köksal-Schmidt- Schmidt, 2007: 45-54; Watkins, 2007: 41; Yıldızlı, 2022: 5). Batı Anadolu'da Kulaksızlar atölyesi, Kalkolitik Dönem taş kap üretimine ve Kiklad adaları ile ticari ilişkilere dair veriler sunmaktadır (Takaoğlu, 2002: 71-93; Takaoğlu, 2011: 158-162). Kulaksızlar atölyesindeki taş kaplar kiklad adaları üretimi ile benzerdir. Buradan da anlaşılacağı üzere Anadolu ile Kiklad adalarında yaşayan insanlar arasında bir etkileşim olduğu açıktır.

Mermer ve diğer taş türlerinden yapılan bu kaplar farklı boyutlarda üretilmiştir. Boyutlarının değişkenlik göstermesi, kapların kullanım alanlarını da farklı kılmıştır.

Taş kaplar başlangıçta elde çakmaktaşından yapılmış aletler yardımıyla işlenmiştir. Madenin kullanılmaya başlamasıyla, dayanıklı aletler yapılmış ve bu aletler sayesinde daha iyi işçilikli ve farklı formlar üretilmiştir (Yıldızlı, 2022: 6).

Anadolu'da taş kaplar, Bereketli Hilal olarak bilinen sınırlar içerisinde ortaya çıkmış ve kullanılmıştır (Mellaart, 1970: 149). Neolitik, Kalkolitik, Bronz ve Demir Çağı yerleşimlerinde özellikle günümüz Güneydoğu Anadolu bölgesinde yoğun olarak görülmüştür **(Şekil 1-4)**. Arkaik, Klasik, Helenistik, Roma Dönemi'nde ise Batı Anadolu yerleşimlerinde taş kapların daha yoğunlaştığı **(Şekil 5-8)**, formların biçim ve şekil bakımından önceki dönemlere göre iyi işçilik gösterdiğini söyleyebiliriz. Arkaik, Klasik, Helenistik ve Roma Dönemlerindeki taş kap formların neredeyse benzer olduğu, sadece kulpların sayısı ve işlenişi ile formlardaki işçilik farklılıkları, dönemleri ayırmamıza katkı sağlamaktadır.

Anadolu'da Arkaik dönemden itibaren taş kap üretimi ve kullanımında Batı Anadolu kentleri ön plana çıkmaktadır (Yıldızlı, 2022: 204). Bu bölgenin uygarlıkta daha ileri gitmesi ve kendini geliştiren bir toplum olması, zanaatında gelişmesinin önünü açmıştır. Bu bağlamda taş kap üretimi ve kullanımı da bu bölge insanında karşılık bulmuş ve hemen her yerleşimde taş kap buluntusuna rastlanılmıştır. Bu taş kapların ithal ürünler olabileceği gibi yerel taklit ürünler de olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca bu bölgede kazı çalışmalarının uzun yıllardan bu yana yapılıyor olması bu malzemenin tanınmasına katkı sağlamıştır. Ancak yine de yayınsal olarak taş kap yayınları sınırlı kalmıştır.

Bu çalışmanın amacı, Anadolu'da taş kapların işlevini ve kullanım alanlarını belirlemektir. Taş kapların kullanım alanlarına göre bir sınıflandırma yapılması uygun görülmüş olup; bu doğrultuda taş kaplar dört başlık altında incelenmiştir.

[1] Dr., *Bağımsız Araştırmacı, yildizlimustafa46@gmail.com, orcid.org/0000-0002-2734-9507*

Mutfak Kapları

Mutfakta kullanılan kaplar beslenmenin temel araçlarıdır. Bu kaplar, taş ve pişmiş topraktan yapılmıştır. Servis, yemek ve depo kabı olarak kullanılmışlardır. Taştan yapılan örnekler mutfaklarda seramik kaplara göre daha az tercih edilmiştir. Mutfakta kullanılan havan, pithos, dolium, amphora, tekne, tabak, kâse ve maşrapa gibi kaplar pişmiş topraktan veya taştan yapılabilmektedir. Ezme ve dövmede kullanılan havanelleri de mutfak eşyaları arasındadır. Tahıl, sebze gibi bitkisel ürünleri farklı amaçlarla ezme, dövme ve karıştırmada havanlar kullanılmıştır (Doğan, 2007: 64; Bedigan, 2008: 128; Villing, 2009: 326 Fig. 6; Akkurnaz, 2016: 48). Havan içinde tahıllar dövülerek kabuğundan ayrılmıştır **(Şekil. 9)**. Tahılı öğütmede ilk kullanılan kap havandır ve bu kullanımdaki havan derin hazneye sahiptir (Özhanlı ve Güngör, 2014: 505). Meyve, sebze, sos ve baharatların karıştırıldığı, peynir, zeytin, sarımsak gibi gıdalar da havaneli yardımıyla ezilmiştir (Aydıngün ve Yıldız, 2022, 80) **(Şekil. 10)**. Pithos[2] ve dolium: tahıl ve içeceklerin depolanmasında ve saklanmasında; büyük boyutlu tekneler hamur yoğurmada[3], ezme ve dövme işleminde, sıvı içeceklerin hazırlanmasında (meyve suyu gibi) ve yemek masalarında meyveler için tabak işlevi gören sığ tekneler de bulunmaktadır. Bu tekneler ahşaptan[4], pişmiş topraktan ve taştan yapılabilmektedir. Küçük olan teknelere yumurta konulduğu da belirtilmektedir (Delemen ve Çokay-Kepçe, 2009: 1, Res. 4; Akkurnaz, 2016: 44). Bunların kullanım şeklini genelde seramikler ve mozaikler üzerindeki sahneler sayesinde bilmekteyiz. Tekneler günlük yaşamda mutfakta görüldüğü gibi, hamamlarda[5] ve çeşmelerde de kullanılmıştır. Anadolu'da Roma yerleşimlerinde şarap, zeytinyağı ve hamur yapımında taştan yapılmış teknelerden yararlanılmıştır[6]. Bu kullanımlarının yanı sıra demirci ve cam atölyelerinde tekneler, havan ve havaneli kullanım görmüştür. Ayrıca bu kaplar, tapınaklara götürülen yemekler veya gıdalar için de kullanılmış olabilir (Magnes, 2011: 71, dn. 117). Berlin'e (2005: 431) göre, mutfakta kullanılan taş kaplar dört fonksiyonel gruba ayrılmaktadır:

1- Geniş ağızlı ve büyük boyutlu olan taş kaplar, servis ve depo kapları
2- Kulplu kupalar, ölçü kapları
3- Büyük ve iyi kalitede olanlar, servis ve içme/içki kapları
4-Küçük tabaklar, bireylerin kullandığı kişisel kaplar olarak tanımlamıştır.

Arınma ve Yıkanmada Kullanılan Kaplar

Antik Çağ'da temizliğin temelinde yıkanma yatmaktadır. Günlük yaşamın bir parçası olan temizlik, toplumlar tarafından farklı şekillerde uygulanmıştır. İnsanların hem bedenen hem de ruhen arınması, birçok toplum[7] tarafından tercih edilmiş ve buna yönelik yapılar inşa edilmiştir. Saraylara ve varlıklı ailelerin evlerine yıkanmak için banyolar yapılmıştır. Bu yerlerde yıkanma gereci genelde bir banyo teknesidir[8]. Antik Çağ'a ait seramikler üzerinde yıkanma ile ilgili sahnelere sıkça rastlamaktayız (Sudhoff, 1910: 32-41, 45-57, Fig. 25-32, Fig. 34-43; Deonna,

[2] Antik Çağ'da Pithoslar depolama ve ölü gömmede kullanılmıştır. Mermerden yapılan örnekler azdır. Pergamon'dan Ayasofya'ya götürülen mermer pithos bunlara iyi bir örnektir. Pergamon örneği için bkz. Angı, 2015: 52-53, Şekil 18; Angı, 2020: Şekil 30.

[3] Hamur yoğurma kabı/teknesi olarak Kardopos kullanılmış ve iki farklı formu bilinmektedir. Birincisi dikdörtgen, diğeri ise yuvarlak formludur. Yuvarlak formlu olanın louterionu andırdığı da görülmektedir. Bkz. Akkurnaz, 2016: 45; Ahşap, pişmiş topraktan ve taştan yapılan örnekleri vardır. Bkz. Sparkes, 1962: 126.

[4] Bu teknelerin genelde ahşaptan yapıldığı bilinmektedir ve bu teknelere "Alveus" denmektedir. Bkz. Rich, 1890: 24; Akkurnaz, 2016: 43-44.

[5] Roma Döneminde hamamların "caldarium" bölümünde küçük tekne şeklinde havuzlar bulunmaktadır. Bu teknelerin esin kaynağı "alveus"tur. Bkz. Saltuk, 1990: 16; Tekçam, 2011: 11; Akkurnaz, 2016: 43-44.

[6] Kardopos, Lacus, Lenos, Magis, Maktra ve Trapetum gibi kaplar bu işlevler için kullanılmıştır. Bunların oval olan örneklerinin yanı sıra dikdörtgen olanları da vardır. Bkz. Akkurnaz, 2016: 44-47.

[7] Antik Çağ uygarlıklarının arınma ve yıkanma kültürü için bkz. Abbasoğlu, 2003: 1-8; Antik Çağ'da Anadolu'da yer alan toplumların temizlik anlayışı ve uygulamaları için bkz. Sevimli, 2005.

[8] Banyo Tekneleri için bkz. Sudhoff, 1910: 18, Fig. 12; Deonna, 1938: 87, Fig. 122; Cevizoğlu, 2005: 24, Res. 8; Cevizoğlu, 2008: 294-295.

1938: 87, Fig. 122; Cevizoğlu, 2005: 24, Res. 8; Cevizoğlu 2008, 294-295). Bu seramikler üzerindeki sahneler, hangi kapların yıkanmada kullanıldığını açık bir şekilde göstermiştir.

Antik Çağ'da iki farklı temizlik anlayışının varlığı bilinmektedir. Birincisi bedenin fiziksel kirlerinden kurtulma (Sevimli, 2005: 1-2, 5; Yegül, 2006: 15), ikincisi ise, ruhun günahlardan arınmasıdır. İnsanlar bu iki temizlik için de farklı uygulamalar gerçekleştirmiştir. Birincisinde su ile yıkanma temel olarak uygulanmış; diğerinde ise, dini törenler ve ayinler gerekli görülmüştür. Çünkü günahlardan arınma ruhen olmaktadır. Örneğin, Yunan ve Roma uygarlıklarında vücut temizliği yıkanarak, dini temizlik ise, ya suyun bireyin üzerine serpiştirilmesi (Cevizoğlu, 2008: 284) ya da tamamen bireyin vücudunun yıkanması ile yapılmaktadır. Dini temizliklerde törenler yapılmaktadır. Günahlardan arınmak için kullanılan suyun temiz ve pak olması gerekmektedir. Ayini yönetecek kişinin elbiselerinin ve kendisinin temiz olması da ritüel uygulamasında önemlidir. Temizlik uygulamalarında farklı kaplar kullanılmıştır. Bu kaplar arasında taştan yapılmış örnekler de bulunmaktadır. Gibson (2003: 303) ve Berlin (2005: 429), arınmada suyu biriktirmek için büyük ve derin kapların kullanılabileceğini belirtmişlerdir. Yıkanmada genelde derin hazneli banyo teknelerinden faydalanılmıştır. Derin hazneli tekneler, suyun biriktirilmesi ve depolanmasında da kullanılmıştır. Hamamlarda yıkanmak için labrum (Rich, 1890: 361; Marcattili, 2005: 259-260, Labrum 2-3) denilen büyük kaplar tercih edilmiştir. Evlerde el ve yüz yıkamak için maşrapa ve louterion gibi kapların işlev gördüğü bilinmektedir (Magnes, 2011: 71).

Antik Çağ'da *louterion* ve *perirrhanterion* en çok kullanılan arınma araçlarındandır **(Şekil. 11a-b)**. Bu kapların kullanım alanları farklılık göstermektedir. *Perirrhanterion*[9] kutsal alanlarda; *Louterion* ise agoralarda ve evlerde[10] kullanım görmüştür. *Louterion* günlük temizlikte lavabo işlevi görmektedir (Eroğlu, 2019: 80). *Louterionun* kullanımına dair bazı verilere mezar stellerindeki[11] sahnelerden ulaşmaktayız. Gymnasiumlarda kullanılan *louter, louteriona* benzemektedir[12]. *Perirrhanterion* hem ritüel hem de arınma amacıyla da kullanılan bir kaptır. Taş kaplar, evlerde, gymnasiumlarda, kamuya ait yapılarda, kutsal alanlarda ve nekropollerde bulunmaktadır (Kenner, 1935: 135-136; Cevizoğlu, 2008: 284). Bu kadar farklı alanlarda taş kapların görülmesi kullanım alanlarının ne kadar geniş olduğunu göstermektedir. Antik Çağ'da *perirrhanterion*, genellikle tapınağa girmeden önce elin yıkanmasında ve suyun serpiştirilmesinde kullanılmıştır. Anadolu'da *perirrhanterion* ve *louterion* gibi kapların örneği Klazomenai (Cevizoğlu, 2008: 291-293, Res. 10-13; Cevizoğlu, 2012: Abb. 21), Phokaia (Cevizoğlu, 2012: 21, Abb. 1a-c), Miletos (Cevizoğlu, 2008: 286-287, Res. 3-4), Pergamon (Winter, 1908: 386, Pl. XLIV), Kyme (Cevizoğlu, 2012: 22, 25-26, Abb. 2a-b, 12a-b), Didyma (Cevizoğlu, 2012: 24, Abb. 18-19), Sardes (Cevizoğlu, 2012: Abb. 9a-b) ve Kızılburun'da (Cevizoğlu, 2012: 29, Abb. 22a-b) görülmüştür. Arkaik Dönemde Klazomenai akropolünde bulunan taş kaplar, kutsal ve kamu alanlarda kullanımına dair önemli veriler sunmaktadır (Cevizoğlu, 2008: 299, Res. 25) **(Şekil. 12)**.

Ritüel (Sunu) Kapları

Ritüel toplumların önemli dinamiklerinden biridir (Karaman, 2010: 227). Latince *ritus* kelimesinden türemiş ve batı dillerine *ritüel* olarak geçmiştir (Ökse, 2019: 10, 20). Ritüel

[9] Perirrhanterionun tanımlaması için bkz. Rich, 1890: 361.

[10] Sardes'de "Bronz Ev"de mermer döşemeli evin zemininde bir louterion altlığı sabit şekilde durmaktadır. Bu da evde louterionun yıkanmada kullanıldığını gösteren önemli bir buluntudur. Bkz. Hanfmann ve Detweiler, 1960: 28, Lev. XXVIII, Fig. 18.

[11] Mezar stelleri üzerindeki kabartmalarda kişinin günlük hayatındaki konular da işlenebilmektedir. Arınma ve yıkanmada günlük hayatın bir parçasıdır. Mezar stellerinde görülen louterion sahneleri için bkz. Pfuhl – Möbius, 1977: 124, Taf. 58, No. 346; Çekilmez, 2008: 93, Lev. XIX, Kat. no. 19.

[12] Gymnasiumlarda kullanılan louter, genelde sporcuların yağlanmasında kullanım görmüş özel bir formdur. Bkz. Cevizoğlu, 2007: 237.

kelimesinin birçok tanımlaması [13] bulunmaktadır. Ritüel kısaca toplumların geleneksel uygulamaları sonucu ortaya çıkan adetler, sözler, alışkanlıklar, sembolik anlam taşıyan nesneler ya da kavramların kutsallaştırılması ve tekrar eden davranış biçimleri olarak tanımlanabilir (Yıldızlı, 2022: 70). Ölüm, evlilik, inançsal ve büyü içerikli ritüeller en çok karşılaşılan uygulamalardır. Bu uygulamalar dışında toplumlarda birçok ritüel uygulaması vardır. Ritüel uygulamalarında çeşitli form ve boyutlarda taş kapların erken dönemlerden itibaren kullanıldığı bilinmektedir (Yıldızlı, 2022: 70).

Ritüellerde kullanılan *perirrhanterion*, kandil, t*hymiaterion*, havan, kase, havan ve havaneli, Antik Çağ'da en çok tercih edilen kaplardır. Havan ve havanelleri iki amaca hizmet etmiştir. Hem ritüellerde hem de günlük yaşamda kullanılmıştır (Özkaya ve Şahin, 2019: 585). Kült amaçlı kullanılan havanelleri genellikle tapınaklarda ve mezarlarda görülmektedir. Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığında bulunan öğütme taşı ve havanelinin, pişirme kapları ile pişirme çukurlarının olduğu yerde ele geçmiş olması (Ekmen, 2021: 93); ölü yemeğinin hazırlanmasında bu kapların kullanıldığını düşündürmektedir. Ksanthos'ta bulunan bazı taş kapların da sunu için kullanıldığı bilinmektedir (Korkut, 2002: 238). Mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılan taş kapların ölü kültü ile ilgili olduğu düşünebilir. Bazı taş kaplar törensel atık çukurlarında ele geçmektedir. Törensel atık çukurları tapınaklarda ve nekropollerde karşımıza çıkmaktadır. Bu törensel atık çukurları yine *ritüel* ve ölü gömme kültünün varlığını göstermektedir. İçinde kutsal su ve tanrıya sunulan kutsal yiyecekler bulunan taş kaplar, sunağın çevresine yerleştirilir ve tanrıya sunulan kurbanların tanrı tarafından görülebilmesi için dua edilir. Sıvı libasyonu: şarap, zeytinyağı ve su ile yapılır. Taş kaplar, tanrıya sunu amaçlı yere kan, şarap veya su dökmede kullanılmıştır.

Dardanos Tümülüsü'nde bulunan havanlar, ölü gömme törenlerinde taş kapların bu amaçla kullanıldığını göstermektedir (Türkmen, 2009: 7). Bu havanların içinde boya kalıntısı tespit edilmiş, bunların da ölü gömme törenlerinde yas tutanların yüzlerinin boyanmasında kullanılmış, ardından ölü hediyesi olarak mezara bırakılmıştır (Tombul, 2006: 255). Ayrıca bu kapların ölen kişinin yaşamında özel eşyası olabileceği de öngörülmüştür.

Antik Çağ'da metallerin toz haline getirilmesinde havanlardan faydalanılmıştır (Doğan, 2007: 65). Rosenberg ve ekibi (1998: 30), havanellerinin figürin gibi işlenen örnekleri için sembolik bir anlam taşıdığını belirtmiştir. Mermerden yapılmış alabastronlar da mezarlara ölü hediyesi olarak bırakılmıştır **(Şekil. 13)**. Alabastronlar, genelde koku kabı/parfüm şişesi olarak kullanılmıştır. Günlük yaşamda kişiye ait alabastronların, mezarlarda çok sayıda ele geçmesi; ölüye duyulan saygıyı ve kült uygulamasını göstermektedir. Mezarlarda taş kaplara rastlanılması, ölü kültüne veya Antik Çağ insanın hediye uygulamalarına ışık tutmaktadır. Özellikle rahip ve önemli kişilerin mezarlarında (Sparks, 2003: 39-40) taş kap bulunması bu uygulamaları desteklemektedir. Ritüellerde kişinin tanrıya sunduğu (Berlin, 2005: 431; Furstenberg, 2008: 190-191) su veya şarabı dökmede maşrapa, havan, tabak ve kâse gibi taş kaplar tercih edilmiştir. Ayrıca tapınağa adak olarak da taş kapların sunulduğu bilinmektedir (Sparks, 2003: 39). Anadolu'da olduğu gibi Yahudi kültüründe de taş kaplara yoğun şekilde rastlanılmış olup; bunların günlük yaşamda kullanıldığı ve ayrıca tapınaklarda da kült objesi olarak kullanıldığı görülmektedir[14]. Pişmiş toprak kaplara göre, taş kapların kullanılmasının temelinde ise, darbelere karşı dayanıklı olmaları yatmaktadır.

*Perirrhanterion*lar, tapınaklarda[15] ritüel amaçlı da kullanım görmüştür. Bu kap, bir altlık üzerinde durmaktadır. Form oldukça sığdır. Bu formlar, bazen bir havanı bazen de sığ bir

[13] Ritüel: birey ya da grupların değerlerinin değişmeden "sembolik davranış" şeklinde tekrarlanması olarak tanımlanır (Honko, 1979: 372-373); İnananların üzerinde uzlaşarak simgesel anlam yükledikleri geleneksel uygulamalara da ritüel denmektedir (Olgun, 2016: 82-99).

[14] Yahudi kültüründe taş kaplar hem sosyal statü göstergesi hem de kült objesi olarak tapınaklarda karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca saflığın sembolü ve arınma için de taş kaplar kullanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Magnes, 2011: 70-74.

[15] Tapınaklarda *perirrhanterion*ların nerede durduğunu gösteren canlandırma için bkz. Cevizoğlu, 2008: 299, Res. 25.

tepsiyi andırmaktadır. Ancak havandan farklı olarak, bir altlık üzerinde durması ve kullanım amacı, diğer kaplardan ayırt etmemize yardımcı olmaktadır. Su serpmek için insanlar, bu kabın içine elini daldırmıştır. Taş ve mermerden yapılan örneklerinin yanı sıra pişmiş topraktan da örnekleri bulunmaktadır. Pişmiş topraktan yapılan örneklerine Khios, Kolophon, Phokaia, Klazomenai, Smyrna, Teos (Cevizoğlu, 2008, 289-294, Res. 7-15) ve Histria'da (Birzescu, 2016: 132-135, Abb. 4) rastlanmıştır. Mermerden yapılan örnekleri ise, Naukratis (Masson, 2015: 9, Fig. 14), İsthmia (Broneer, 1955: 129, Fig. 1; Broneer, 1958: 24-25, Pl. 10a-b, Pl. 11a; Boardman, 2000: Fig. 62), Samos (Cevizoğlu, 2008: 288, Res. 5-6), Didyma (Tuchelt 1984: 27-35, Abb. 1, 3-5), Ephesos (Cevizoğlu, 2008: 289, Res. 26) ve Miletos'ta (Cevizoğlu, 2008: 286-287, Res. 3-4) görülmüştür. Cevizoğlu *perirrhanterion*ların genellikle tapınakların girişinde durduğunu belirtmektedir (2008: 284). Paganizmin[16] yoğun olduğu zamanlarda tapınaklarda perirrhanterion kullanılırken; Hristiyanlıkta "thalassidion"lar kullanılmıştır. Thalassidion, kiliselerde ayin sırasında kullanılan eşyaların temizlenmesi için kullanılan kaptır. Bu kap genel olarak bir su sistemine bağlı olabilmektedir ve kiliselerde altarların hemen yanında yer almaktadır. Kasr-El-Kelb Kilisesi, Afentelli Kilisesi ve Laodikeia Kilisesinde thalassidion örnekleri bulunmuştur (Öztaşkın, 2020: Şekil 2, 4, 18). Bir başka ritüel kabı da thymiateriondur (Yıldızlı, 2022: 136-137) **(Şekil. 14a)**. Bu kap kutsal alanlarda veya evlerde buhurdan ve tütsü kabı olarak kullanılmıştır. Mermerden yapılan örneklerinin yanı sıra pişmiş topraktan yapılan örnekleri de vardır. Mermerden yapılan kandiller de çoğunlukla tapınaklarda ele geçmiştir **(Şekil. 14b-c)**. Mermer kandiller ayinlerde aydınlatma amaçlı kullanılmıştır. Özellikle Arkaik Döneme tarihlenen figürlü ve figürsüz mermer kandiller (Yıldızlı, 2022: 92-96, Lev. 3, Kat. No. 15-21) kutsal alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Kutsal alanlarda, tapınaklarda ve nekropollerde ölü gömme törenlerinde kullanılan taş kapların, ritüeller için kullanıldığı açık bir şekilde görülmektedir (Türkmen, 2009: 7; Ergürer, 2015: 87; Yıldızlı ve Ergürer, 2019: 627). Ostothek ve urnelerin bazıları da taş kap formunda yapılmıştır (Yıldızlı, 2022: 65) **(Şekil. 15)**. Derin havan formunda yapılan ostothekler ölü kültü ile ilgilidir. Isparta Müzesi'nde (Korkut, 2013: Abb. 2) ve Kerameikos'da (Kessler, 2016: 163-196) derin havanların ostothek olarak işlev gördüğü ve bu havanların ikincil kullanım değil doğrudan ostsothek olarak üretilmiştir. Bu tip ostotheklerin derin havan formundan etkilenerek üretildiği düşünülmektedir.

Tıp ve Kozmetik Kapları

Antik Çağ'da çeşitli kozmetik ve parfümün hazırlanmasında da taş kaplar kullanılmıştır (Sparks, 2001: 93). Havan ve havaneli ilaç ve parfümün yapılmasında kullanılan kaplardır. Aydıngün ve Yıldız (2022: 77-85) Bathonea'da bazilikal planlı bir yapının içinde bulunan taş kapları ve mekandaki diğer buluntuları değerlendirmiştir ve bu yapının Antik Çağ'da ilaç üretim merkezi olabileceğini öngörmüşlerdir.

Tıp, kozmetik veya hoş kokulu malzemelerin hazırlanması ve saklanmasında kullanılan kaplar diğer taş kaplara göre sınırlıdır. Krem, merhem ve ilaç gibi malzemelerin saklanması için küçük kapalı kutulardan (pyksis) faydalanılmıştır **(Şekil. 16a-b)**. Aromatik (parfüm) kokulu sıvı maddeler için ise, mermerden yapılmış alabastron ve aryballos gibi küçük formlar tercih edilmiştir. Parfüm kapları ölü hediyesi olarak da sunulmaktadır (L.D.C., 1939: 75, 77, Fig. 3-5, 11).

Parfüm ve kozmetik ürünlerin kullanımı hiçbir uygarlıkla sınırlanmamıştır (Forbes, 1965: 1). Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere her uygarlığın bu ürünleri saklamak için farklı ya da benzer formda kapları kullanabileceği düşünülebilir. Nitekim Mitanni kralı Tushratta'nın, dönemin (MÖ 1405-1367) Mısır firavunu III. Amenhotep'e gönderdiği bir mektupta (Cline ve

[16] Anadolu'da çok tanrılı inançların etkili olduğu Arkaik, Klasik, Helenistik ve Roma döneminde kutsal alanlarda pişmiş topraktan veya taştan yapılmış *perirrhanterion*ların kullanıldığı açık bir şekilde yapılan incelemelerde görülmüştür.

Cline, 1991: 48; Atik, 2004: 29) *"...güzel kokulu yağ dolu bir taş şişe gönderdim"* ifadesi, taş kapların erken dönemlerden itibaren parfüm kabı olarak kullanıldığını gösteren yazılı bir metindir. Mermer alabastron, kokuyu pişmiş topraktan yapılanlara göre daha iyi koruduğu bilinmektedir (Dayagi- Mendels, 1989: 90; Uğur, 2012: 70). Anadolu'da Arkaik, Klasik ve Helenistik dönemde mermer alabastronların kullanım gördüğü ve Geç Helenistik dönemden itibaren yerini pişmiş topraktan yapılan unguentariumların aldığı bilinmektedir (Yıldızlı, 2022: 134). Kozmetik kaplarından biri olan sürme kutuları, Anadolu'da MÖ 1. binden itibaren Geç Hitit Çağı kent devletlerinde kullanılmaya başlamış[17] ve bu kutular dikdörtgen veya silindirik bir gövdeye sahiptir (Girginer, 2021: 115; Yıldızlı, 2022: 75) **(Şekil. 16c)**. Sürmeliklerin Helenistik Dönemde de kullanımına devam edilmiştir. Helenistik Döneme tarihlenen Garipler Tümülüsü'nde bulunan sürmeliğin içinde tortulaşmış sürme kalıntısı (Eskioğlu, 1989: 192), kutunun kullanımını gösteren önemli veridir. Ancak bu tortulaşmış siyah renkli sürme kalıntısı üzerinde herhangi bir analiz çalışması gerçekleştirilmemiştir.

Tıp alanında ilaç yapımında havan ve havaneli, ezme ve dövme işleminde kullanılmıştır. Erken dönem mezarlarında bulunan taş kaplar üzerinde yer alan boya kalıntılarından, havan, kâse ve köşeli kutuların kullanıldığı anlaşılmıştır. Örneğin Kiklad Adalarında ele geçen taş kaplar (Stampolidis ve Sotirakopoulou, 2011, 66) bu görüşü doğrulamaktadır. Patara'da bir mezarda bir grup mermer kabın, tıp ve kozmetik aletlerle bir arada bulunması; kozmetik ürünlerin ve tıpta kullanılan malzemelerin ezilmesi ve karıştırılması için bu kapların kullanılmış olabileceğini düşündürmektedir (Korkut, 2002: 240, Abb. 7).

Sonuç

Anadolu'da taş kaplar, Çanak Çömlek Öncesinde Neolitik çağda başlamış olmasına rağmen, Antik Çağ'da oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Pişmiş topraktan yapılan kaplara göre uygun ham madde kalitesi ve üretim zorluğu nedeniyle daha az tercih edilmiştir. Yine de bütün toplumlarda taş kapların ihtiyaçlar doğrultusunda farklı alanlarda kullanımı çağlar boyunca devam etmiştir. İnsan hayatında tarım ürünleri yerleşik yaşamla birlikte önem kazanmıştır. Bu bağlamda taş kaplar tahılların öğütülmesinde kullanılmıştır. Mutfakta baharatların ezilmesinde ve dövülmesinde havan ve havanelinden faydalanılmıştır. Servis kabı olarak da mutfakta tercih edilmiştir. Tahıl ürünlerini depolamada ve hamur yoğurmada da taş kapların kullanıldığı bilinmektedir. Taş kaplar mutfaklarda her dönem kullanım görmüştür. Arınma ve yıkanmada evlerde, hamamlarda ve agoralarda yine taş kaplardan faydalanılmıştır. Antik Çağ'da parfümün hazırlanmasında ve saklanmasında taş kapların tercih edilmesi kullanım alanının ne denli geniş bir yelpazeye sahip olduğunu göstermektedir. Arınma ve yıkanmada büyük kapların tercih edildiği ve özellikle banyo teknelerinin arınmada önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmıştır. *Perirrhanterion* ve *louterion* gibi kapların daha çok el ve yüz yıkamada kullanıldığı görülmüştür. *Perirrhanterion* genel olarak kutsal alanlarda tercih edilmiş olsa da kesin bir sınırlama yapmanın da mümkün olduğunu söylemek güçtür. Bu kabın kullanım alanının sınırlanmasını zorlaştıran temel etken, *louterion* ile form olarak aynı olmasıdır. Ölünün küllerinin konulduğu bazı ostothekler de taş kap şeklinde yapılmıştır. Bu tip ostotheklerin derin havan formundan etkilenerek üretildiği düşünülmektedir. Buradan da anlaşılacağı gibi taş kaplar, insan yaşamında her zaman ihtiyaç doğrultusunda kullanım görmüştür. Taş kapların tercih edilmelerinin başka bir nedeni ise hem dayanıklı hem de diğer malzemelere göre daha temiz kalabilmesidir. Antik Çağ'da günlük yaşamın her alanında taş kapların kullanıldığını söyleyebiliriz.

[17] Sürme kutularının Anadolu'da MÖ 1. binden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Dikdörtgen ve silindirik yapılmışlardır. Taş, kamış, cam ve pişmiş topraktan üretilmişlerdir. Anadolu'da taş sürme kutuları için bkz. Deve Höyük: Moorey, 1980: 45, Fig. 8, 137; Garipler Tümülüsü: Uğur, 2012: 78, Kat. 6, Res. 27, Çiz. 8; Çatal Höyük (Hatay): Pucci, 2019: 237-239, Fig. 97, Pl. 176a-j, Cat. No. 309, 361-363, 370-371, 375, 377-380, Pl. 177, Cat. No. 383-388; Tepebağ Höyük: Şahin, 2020: 178-179, Figs. 6-7; Tatarlı Höyük: Girginer, 2021: 116, Fig. 4-5.

Kaynakça

Abbasoğlu, H. (2003). Eski Yunan'da Yıkanma, M. Özbaşaran, O. Tanındı, A. Boratav (Ed.), *Archaeological Essays in honour of homo Amatus: Güven Arsebük için Armağan Yazılar* içinde (s. 1-8). İstanbul.

Akkurnaz, F. B. (2016). *Eski Yunan ve Roma Kapları ve İşlevleri*, İstanbul.

Angı, O. S. (2015). Ayasofya'nın Yapımında Kullanılan Doğal Taşlar ve Günümüzdeki Korunmuşluk Durumları, *Restorasyon ve Konservasyon Çalışmaları Dergisi*, Sayı 14, 43-57.

Angı, O. S. (2020). Mimarlık Tarihi'nin Başyapıtı: Ayasofya'nın Yapı ve Bezeme Taşlarının Türleri, Kökenleri ve Günümüzdeki Korunmuşluk Durumları ile Müzede Taş Örnekleri Sergi Standının Tasarımı İçin Öneriler), H. F. Diker, M. Esmer, M. Dural (Ed.), *Uluslararası Ayasofya Sempozyumu Bildiriler Kitabı (24-25 Eylül 2020* içinde (s. 497-539). İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları.

Atik, Ş. (2004). *MÖ. I. Binde Anadolu'da Cam Üretimi ve Tasarımı*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Mimar Sinan Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Aydıngün, Ş. ve Yıldız, B. (2022). "Geç Antik Çağ Eczanesi Daphnusion'dan (?) Mortarium ve Mortarium Piliumlar", Ü. Kara, H. Aydıngün (Ed.), *International City and History Symposium on Avcılar/Uluslararası Avcılar Kent ve Tarih Sempozyumu* içinde (s. 77-104). İstanbul.

Bailey, D. M. (1996). *A Catalogue of the Lamps in the British Museum IV. Lamps of Metal, Stone, and Lampstand*, Dorchester.

Bedigan, K. M. (2008). *Boeotian Kabeiric Ware: The Significance of the Ceramic Offerings at the Theban Kabeirion in Boeotia*, (Unpublished PhD. thesis). Faculty of Arts University of Glasgow Departments of Archaeology, Glasgow.

Berlin, A. M. (2005). Jewish Life Before the Revolt: The Archaeological Evidence, *Journal fort he Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period,* Vol. 36, No. 4, 417-470.

Birzescu, I. (2016). Das Perirrhanterion aus dem Tempel M von Histria, *Revue D'Archéologie et D'Historie Ancienne*, Nouvelle Série LX, 129-136.

Boardman, J. (2000). *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, London.

Broneer, O. (1955). Excavations at Isthmia, 1954, *Hesperia* 24, No. 2, 110-141.

Broneer, O. (1958). Excavations at Isthmia: Third Campaign, 1955-1956, *Hesperia* 27, No. 1, 1-37.

Cevizoğlu, H. (2005). *Arkaik Dönem Klazomenai Kabartmalı Vazoları,* (Yayınlanmamış doktora tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Cevizoğlu, H. (2007). Basins and High Stands of the Classical Period at Klazomenai: A Preliminary Report, *IstMitt* 57, 235-249.

Cevizoğlu, H. (2008). İonia'da Arınma Gereçleri: Louterion, Perirrhanterion, Asamynthos/Pyelos, İ. Delemen, S. Çokay-Kepçe, A. Özdizbay, Ö. Turak (Haz.), *Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu'na 65. Yaş Armağanı/Festschrift für Prof. Dr. Haluk Abbasoğlu zum 65. Geburtstag* içinde (s. 283-308). I. Cilt, Antalya.

Cevizoğlu, H. 2012. Becken und Ständer aus Ton und Marmor im Museum von Izmir, *ÖJH* 81, 7-32.

Cline, E. H. ve Cline, M. J. (1991). Of Shoes and Ships and Sealing Wax, *EXPEDITION*, Vol. 33, No. 3, 46-54.

Çekilmez, M. (2008). *Tire Müzesinden Hellenistik ve Roma Dönemi Mezar Stelleri,* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Dayagi-Mendels, M. (1989). *Perfumes and Cosmetics in the Ancient World,* Jerusalem.

Delemen, İ. ve Çokay-Kepçe, S. (2009). *Yunan ve Roma Kap Formları Sözlüğü*, İstanbul.

Deonna, W. (1938). *Le Mobilier Delien,* Delos XVIII, Paris.

Doğan, S. (2007). Bizans Döneminde Pamfilya ve Likya'da Gündelik Kullanımdaki Taş Gereçler, *EFD,* Cilt 24, 63-75.

Ekmen, H. (2021). Yaşam ve Ölüm: Acemhöyük-Arıbaş Mezarlığı'ndan Gündelik Yaşama İlişkin Veriler, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 166, 81-96.

Ergürer, H. (2015). Parion Roma Dönemi Mermer Kapları, C. Başaran, V. Keleş (Ed.), *Parion Kazıları 10. Yıl Armağanı* içinde (87-98). Ankara.

Eroğlu, M. (2019). *Aigai'deki (Aiolis) Endüstriyel Üretime Ait Taş Donanımlar*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Eskioğlu, M. (1989). Garipler Tümülüsü ve Kayseri'deki Tümülüs Tipi Mezarlar, *Türk Arkeoloji Dergisi* XXVIII, 1989, 189-224.

Forbes, R. J. (1965). *Studies in Ancient Technology*, Volume III, Leiden.

Furstenberg, Y. (2008). Defilement Penetrating the Body: A New Understanding of Contamination in Mark 7.15, *New Testament Studies,* Vol. 54, Issue 2, 176-200.

Gibson, S. (2003). Stone Vessels of the Early Roman Period from Jerusalem and Palestine. A Reassessment, G. Claudio Bottini- L. Di Segni- L. D. Chrupcala (Ed.), *One Land-Many Cultures: Archaeological Studies in Honour of S. Loffreda* in (pp. 287-308). Jerusalem.

Girginer, K. S. (2021). Tatarlı Höyük'ten Geç Hitit Çağı'na Ait Bir Sürme Kutusu, *OLBA* XXIX, 109-135.

Hanfmann, G. M. A. ve Detweiler, A. H. (1960). Report on the Excavations at Sardis in 1959, *TAD* 10/1, Ankara, 21-38.

Honko, L. (1979). Theories Concerning the Ritual Process, L. Honko (Ed.), *Science of Religion Studies in Methodology* in (pp. 369-390). Paris-New York.

Karaman, K. (2010). Ritüellerin Toplumsal Etkileri, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 21, 227-236.

Kenner, H. (1935). Das Luterion im Kult, *ÖJH* 29, 109-154.

Kessler, T. (2016). Die Osteotheken im Kerameikos, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts: Athenische Abteilung*, Band 129/130, 2014/2015, Berlin, 163-196.

Korkut, T. (2002). Steinerne Mörserschalen aus Patara, *AA* 2001/1, 233-245.

Korkut, T. (2013). Ostotheken Oder Kindersarkophage?, M. Tekocak (Ed.), *K. Levent Zoroğlu'na Armağan/Studies in Honor of K. Levent Zoroğlu*, (s. 405-413). Antalya.

Köksal-Schmidt, Ç.- Schmidt, K. (2007). El Sanatlarında Uzmanlaşma ve taş Devri Sembol Sistemi: Boncuklar, Taş Kaplar, Taş Tabletler, N. Başgelen (Ed.), *12000 Yıl Önce*

Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem, (s. 45-54). İstanbul.

L.D.C. (1939). Greek Marble Vases", *Bulletin of the Museum of Fine Arts,* Vol. 37, No. 223, 74-80.

Magnes, J. (2011). *Stone and Dung, Oil and Spit: Jewish Daily Life in the Time of Jesus,* Cambridge.

Marcattili, F. (2005). Labrum, *Thesaurus Cultus et Rituum Antiquorum (ThesCRA) IV* in (pp. 259-260). The J. Paul Getty Museum, Los Angeles.

Masson, A. (2015). Stone Vessels, A. Villing, M. Bergeron, G. Bourogiannis, A. Johnston, F. Leclére, A. Masson, R. Thomas (Ed.), *Naukratis: Greeks in Egypt* in (pp. 1-12).

Mellaart, J. (1970). *Excavations at Hacılar I-II*, Edinburgh.

Moorey, P. R. S. (1980). *Cemeteries of the First Millennium B.C. at Deve Hüyük, near Carchemish.* Salvaged by T. E. Lawrence and C.L. Woolley in 1913, Oxford.

Olgun, H. (2016). İbadet, Ritüel ve Kurban, *Milel ve Nihal*, 13 (2), 82-99.

Ökse, A. T. (2019). Eski Önasya'da Ritüellerin Arkeolojik ve Filolojik İzleri, Ç. Atakuman (Haz.), *Arkeoloji'de Ritüel ve Toplum*: *TAS 5* içinde (s. 9-25). İstanbul: Ege Yayınları.

Özhanlı, M. & Güngör, T. (2014). Pisidia Antiokheia'sı Mortarları, B. Duman, E. Konakçı & C. Şimşek (Ed.), Mustafa Büyükkolancıya Armağan/essay in Honour of Mustafa Büyükkolancı içinde (s. 505-513). İstanbul: Ege Yayınları.

Özkaya, V. (2004). Körtik Tepe: an Early Aceramic Neolithic Site in the Upper Tigris Valley, Taner Korkut (Haz.), *60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan Anadolu'da Doğdu/Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag* içinde (s. 585-599). İstanbul.

Özkaya, V., San, O., Barın, G., Çoşkun, A. & Şahin, F. S. (2008). Körtik Tepe 2006 Kazısı, *29. KST*, Cilt 1, Ankara, 351-370.

Özkaya, V. & Çoşkun, A. (2011). Körtik Tepe 2009 Yılı Kazısı, *32. KST*, Cilt 1, Ankara, 81-100.

Özkaya, V., Çoşkun, A. & Soyukaya, N. (2013). *Körtik Tepe: Uygarlığın Diyarbakır'daki İlk Adımları,* Diyarbakır Valiliği Kültür Sanat Yayınları, Sayı 9, İstanbul.

Özkaya, V., Şahin, F. S., Erdal, Y. S., Kartal, M., Kartal, G. & Benz, M. (2017). Körtik Tepe 2015 Kazı Çalışmaları, *38. KST*, Cilt 1, Ankara, 1-22.

Özkaya, V. & Şahin, F. S. (2019). Körtik Tepe 2017 Kazısı, *40. KST*, Cilt 3, Ankara, 575-594.

Öztaşkın, G. K. (2020). Erken Bizans Dönemi Mimarisinde Az Bilinen Bir Düzenleme: Thalassidionlar, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 18(1), 300-313.

Pfuhl, E. and Möbius, H. (1977). *Die Ostgriechischen Grabreliefs,* Textband und Tafelband 1, Mainz am Rhein.

Picón, Carlos, A., Mertens, J. R., Milleker, E. J., Lightfoot, C. S. & Hemingway, S. (2007). *Art of The Classical World in The Metropolitan Museum of Art: Greece-Cyprus-Etruria-Rome,* New York.

Pucci, M. (2019). *Excavations in the Plain of Antioch III: stratigraphy, Pottery, and Small Finds from Chatal Höyük in the Amug Plain,* OIP 143, Part I/II, The University of Chicago, Chicago.

Rich, A. (1890). *A Dictionary of Roman and Greek Antiquities: With Nearly 2000 Engravings on Wood, from Ancient Originals, Illustrative of the Industrial Arts and Social Life in the Greeks and Romans,* London.

Rosenberg, M. – Nesbitt, R. – Redding, R. W. ve Peasnall, B. L. (1998). Hallan Çemi, Pig Husbandry, and Post-Pleistocene Adaptations along the Taurus-Zagros Arc (Turkey), *Paleorient* 24/1, 25-41.

Saltuk, S. (1990). *Arkeoloji Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.

Sevimli, Ş. (2005). *Anadolu Uygarlıklarında Temizlik Kavramı ve Uygulamalarının Evrimi*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Adana.

Sparkes, B. A. (1962). The Greek Kitchen, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 82, 121-137.

Sparks, R. (2001). Stone Vessel Workshops in the Levant: Luxury Products of Cosmopolitan Age, A. J. Shortland (Ed.), *The Social Context of Technological Change: Egypt and the Near East, 1650-1550 BC, Proceedings of a conference held at St Edmund Hall, Oxford 12-14 September 2000* in (pp. 93-112). Oxbow.

Sparks, R. T. (2003). Egyptian Stone Vessels and the Politics Exchange (2617-1070 BC), R. Matthews, C. Roemer (Ed.), *Ancient Perspectives on Egypt* in (pp. 39-56). London.

Stampolidis, N. Chr. & Sotirakopoulou, P. (2011). Erken Kiklad Döneminde Obsidiyen, A. Anadol (Ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu* içinde (s. 58-62). İstanbul.

Stewart, S. M. (2010). *Gordion After the Knot: Hellenistic Pottery and Culture,* (Unpublished PhD. thesis) University of Cincinnati, Cincinnati.

Sudhoff, K. (1910). *Aus dem antiken Badesewen*, Berlin.

Şahin, F. (2020). A 'Kohl Box' from the Cilician Plain in the frame of the Analytical and Archaeological Evidence, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry,* Vol. 20, No 1, 173-187.

Takaoğlu, T. (2002). Chalcolithic Marble Working at Kulaksızlar in Western Anatolia, *TÜBA-AR* V, 71-93.

Takaoğlu, T. (2011). Batı Anadolu'da Taş Kaplar ve İdoller, A. Anadol (Ed.), *Karşıdan Karşıya MÖ 3. Bin'de Kiklad Adaları ve Batı Anadolu*, (s.158-162), İstanbul.

Tekçam, T. (2011). *Arkeoloji Sözlüğü*, Alfa Yayınları, İstanbul.

Tombul, M. (2006). Troas Bölgesi Hellenistik ve Roma Dönemi Taş Kapları", T. Takaoğlu (Ed.), *Abdullah Yaylalı'ya Sunulan Yazılar* içinde (s. 254-262). İstanbul.

Tuchelt, K. (1984). Ein Archaischer Kesseltrager aus Didyma, *Anadolu/Anatolia* 23, 27-35.

Türkmen, B. (2009). *Allionai'de Bulunan Ezme ve Öğütme Taş Aletleri ile Taş Kaplar*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Uğur, H. (2012). *Garipler Tümülüsü*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Villing, A. (2009). The Daily Grind of Ancient Greece: Mortars and Mortaria between Symbol and Reality, A. Tsingarida (Ed.), *Shapes and Uses of Greek Vases (7th-4th B.C.)* içinde (pp. 319-334). Brüksel.

Watkins, T. (2007). Der Naturraum in Anatolien, Ein Zusammenspiel von Klima, Umweltund Resourcen, *Vor 12.000 Jahren in Anatolien/ 12 Bin Yıl Önce Anadolu*, 37-49.

Winter, F. (1908). *Die Skulpturen: Mit Ausnahme der Altarreliefs,* Altertümer von Pergamon, Band VII, Text 1-2, Tafelband, Berlin.

Yavuz, E. (2021). *Arkeolojik Veriler Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi'nin Hellenistik ve Roma Dönemi,* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Yegül, F. (2006). *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, (Çev. E. Erten), İstanbul.

Yıldızlı, M. & Ergürer, H. E. (2019). Parion Roma Dönemi Taş Kapları (2010-2018), V. Keleş, H. Kasapoğlu, H. E. Ergürer, E. Çelikbaş, A. Yılmaz (Ed.), *Cevat Başaran'a 60. Yaş Armağanı/Essay for Cevat Başaran's 60th Birthday Occasion* içinde (s. 625-656). Ankara.

Yıldızlı, M. (2022). *Arkaik Dönemden Roma Dönemi Sonuna Kadar Anadolu'da Taş Kaplar,* (Yayınlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

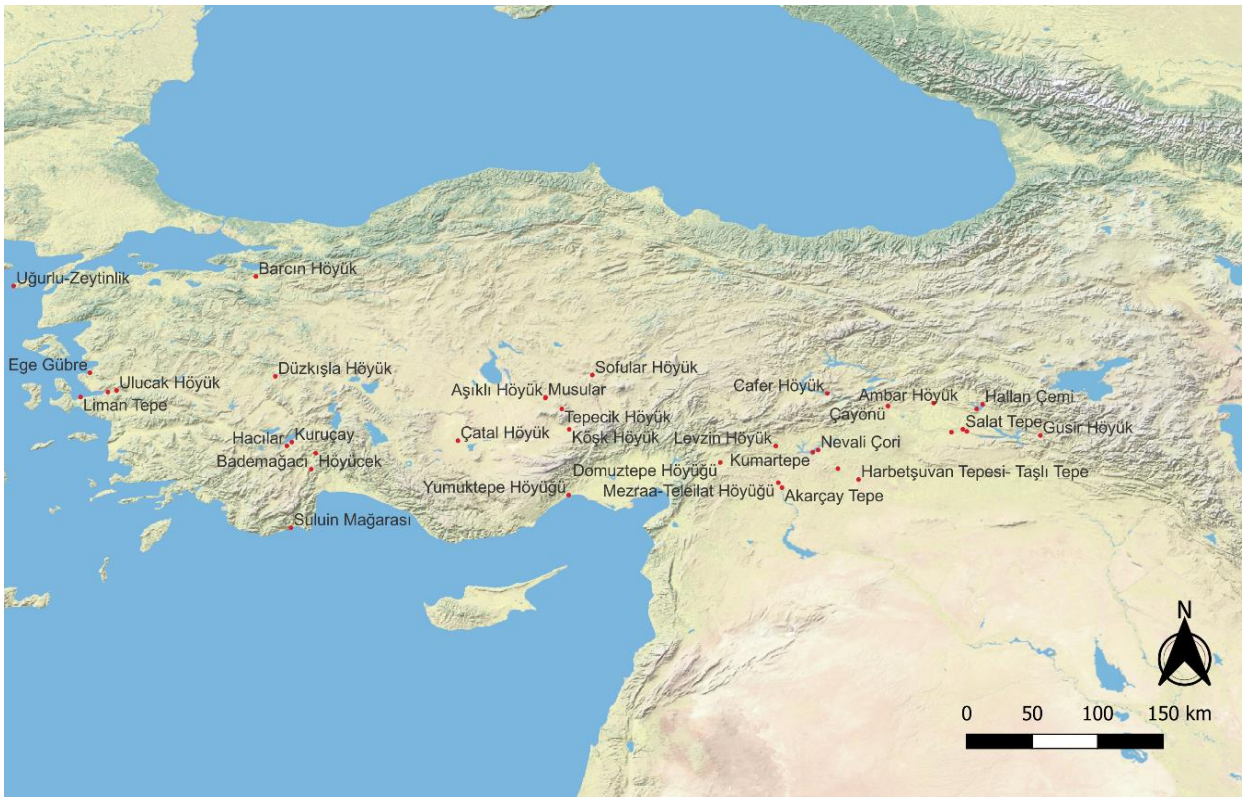

Şekil 1: Neolitik Dönem, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)

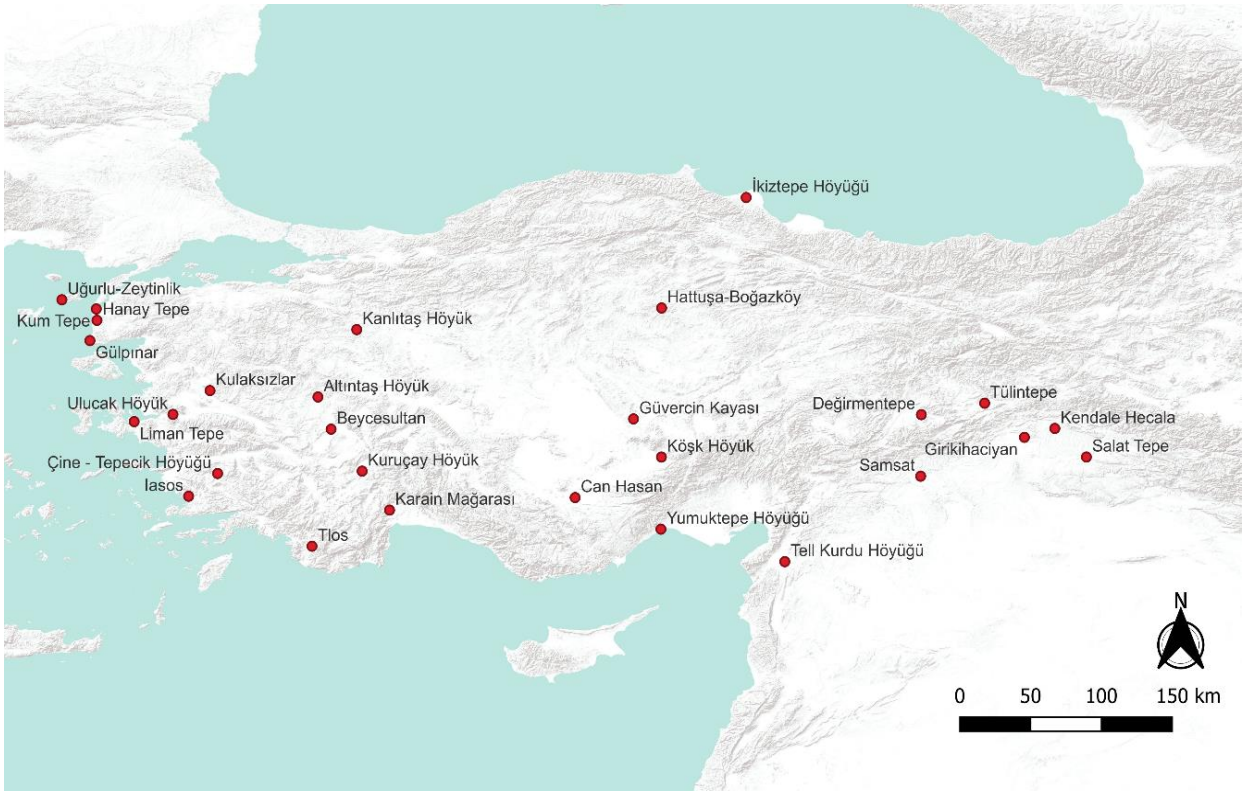

Şekil 2: *Kalkolitik Dönem, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)*

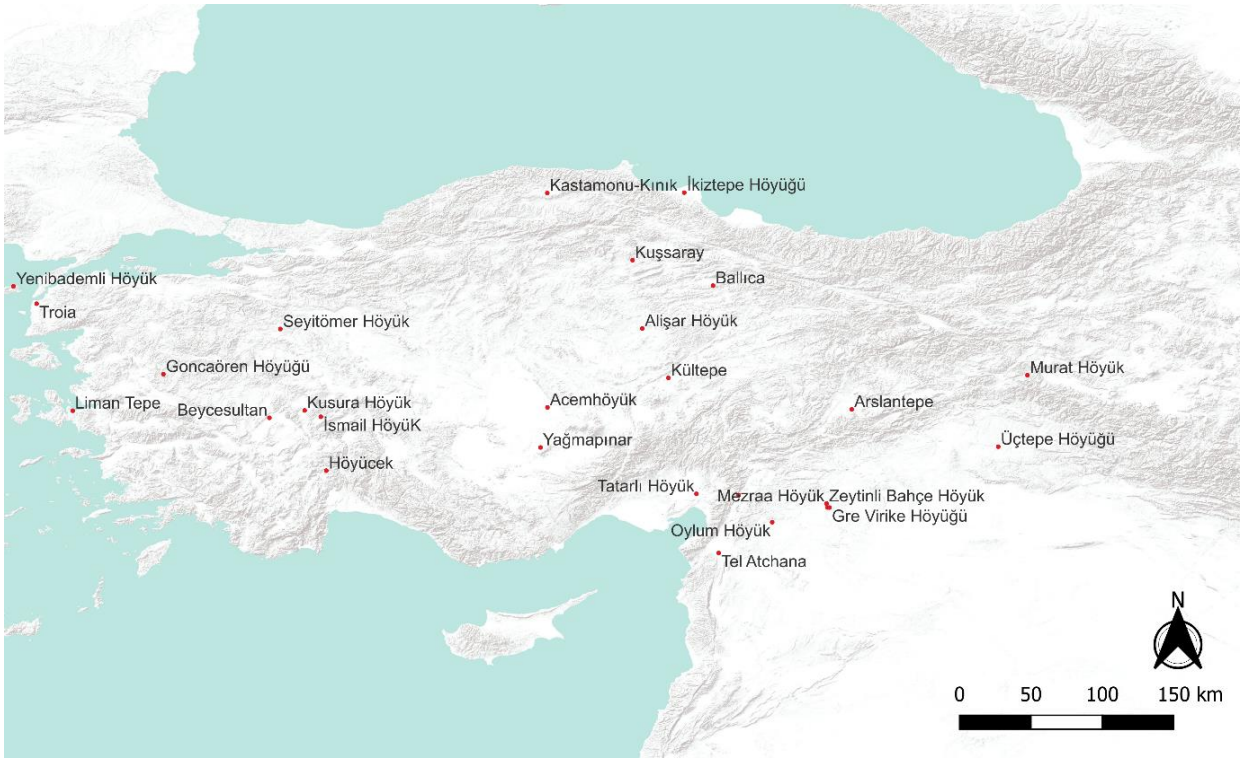

Şekil 3: *Tunç Çağı, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)*

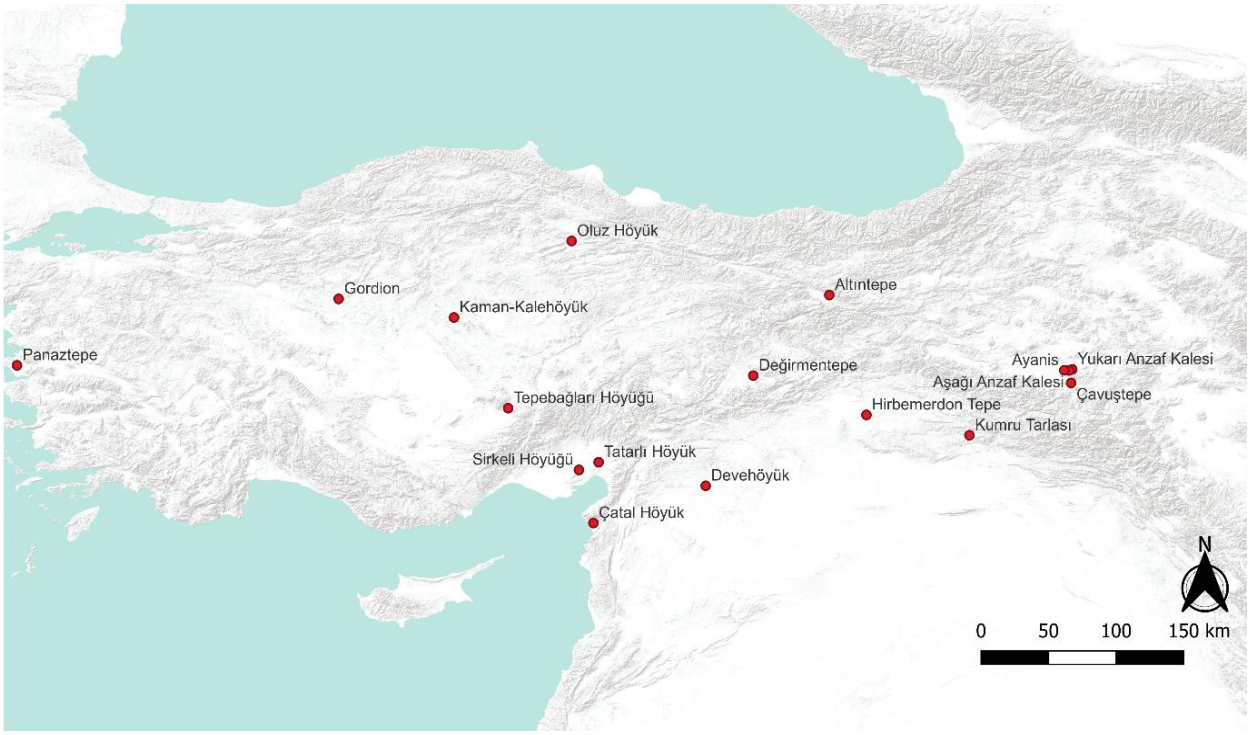

Şekil 4: *Demir Çağı, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)*

Şekil 5: *Arkaik Dönem, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)*

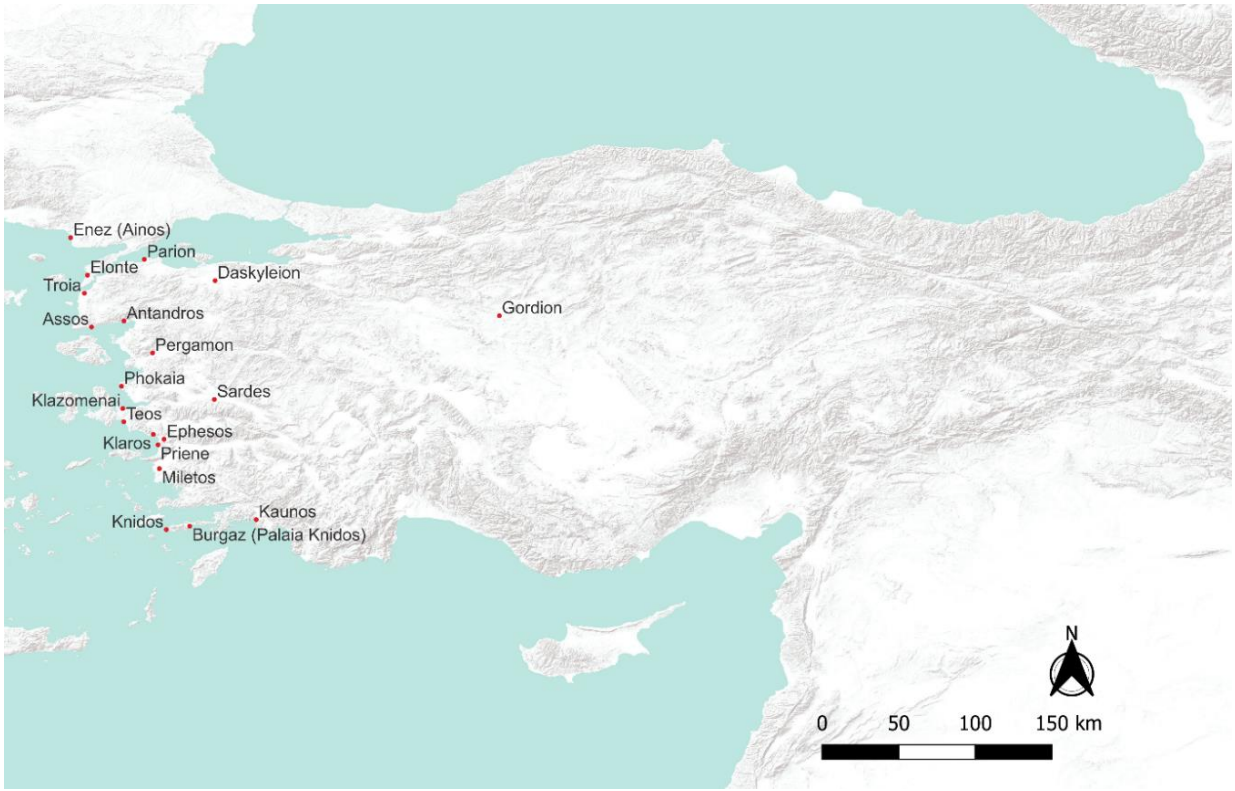

Şekil 6: *Klasik Dönem, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)*

Şekil 7: *Helenistik Dönem, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)*

Şekil 8: *Roma Dönemi, Anadolu'da Taş Kap Görülen Yerleşimler (Yıldızlı, 2022)*

Şekil. 9: *Körtik Tepe Taş Kapları (Özkaya- Çoşkun, vd., 2013: 60).*

Şekil. 10: *Tahılların ve baharatların ezilmesi ve dövülmesi (Deneysel Uygulama).*

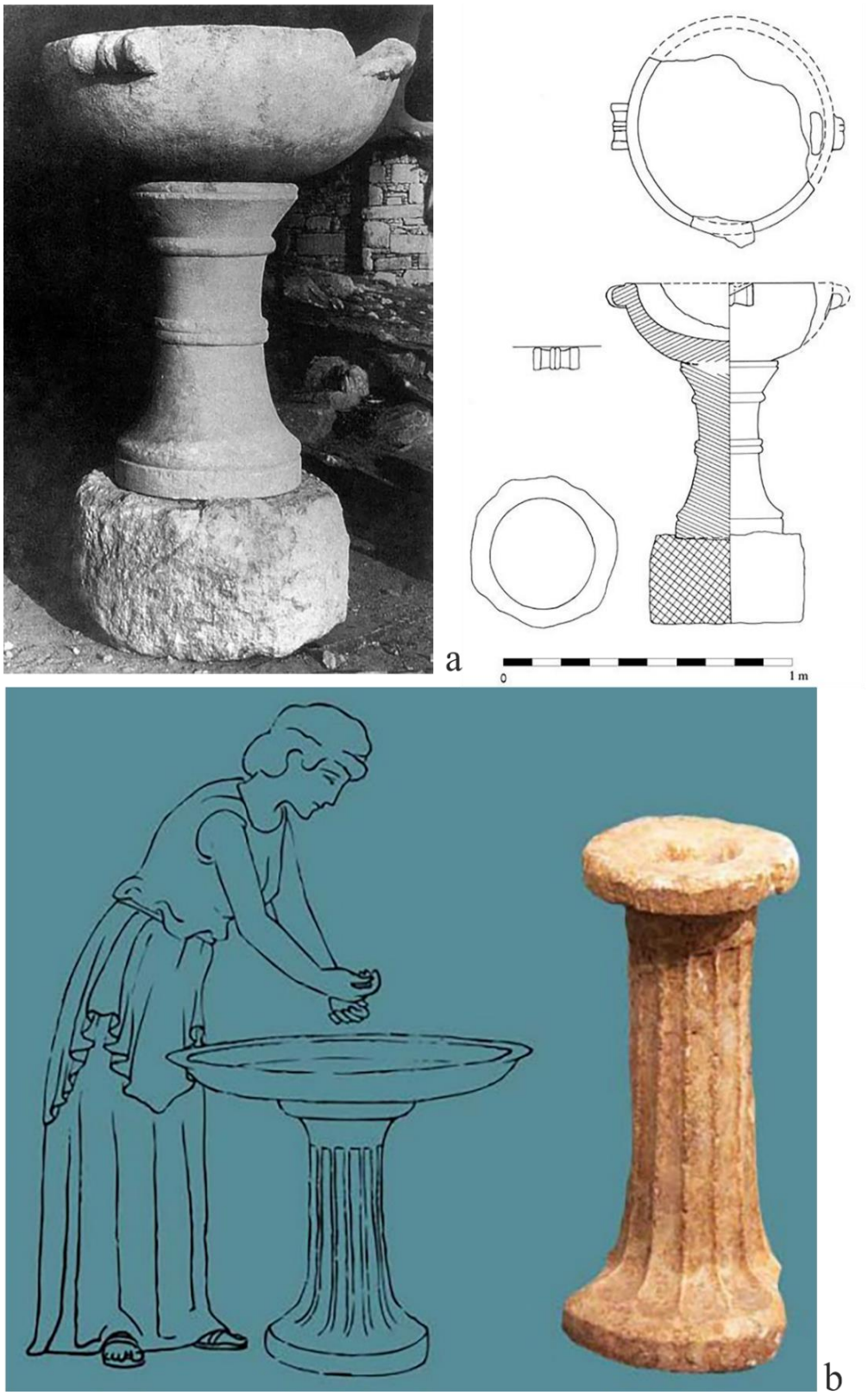

Şekil. 11: a: *Perirrhanterion, Miletos, Athena Tapınağı Çevresi, MÖ 6. yüzyılın ikinci yarısı (Cevizoğlu, 2008: Res. 3-4);* ***b:*** *El ve yüz yıkamada kullanılan Louterion*

http://thierry.jamard.over-blog.com/article-arta-musee-archeologique-11-avril-2013-124203668.html

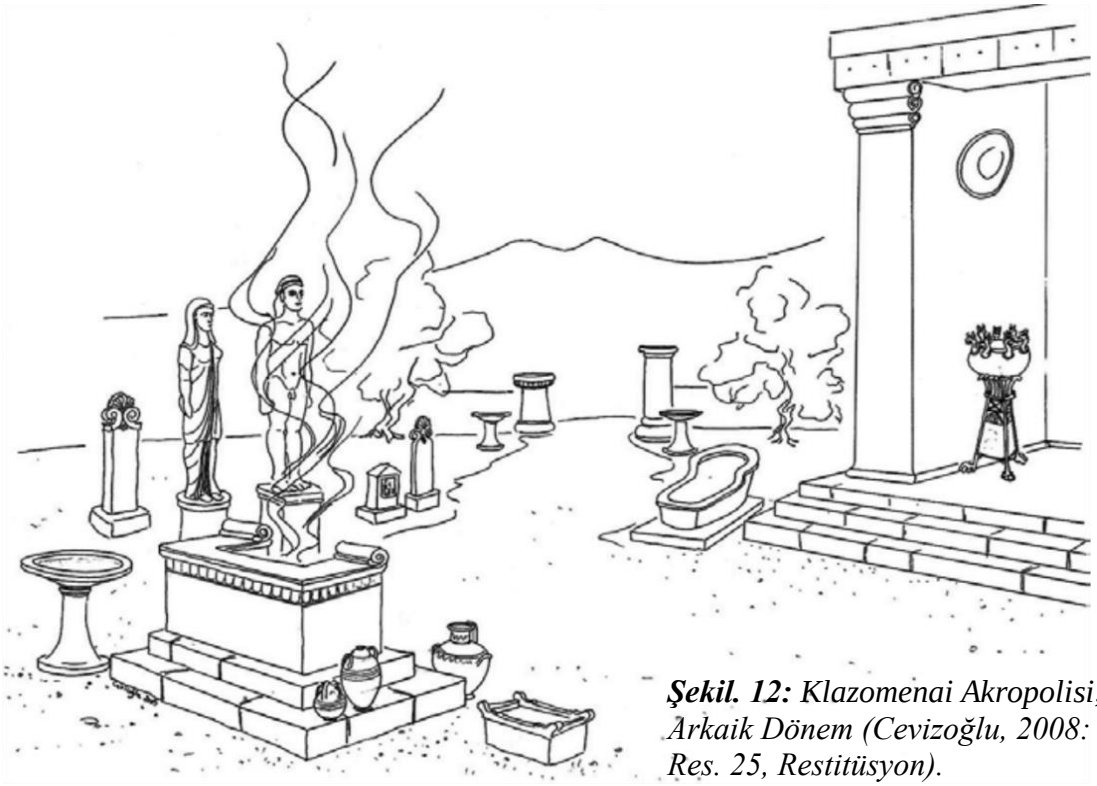

Şekil. 12: *Klazomenai Akropolisi, Arkaik Dönem (Cevizoğlu, 2008: Res. 25, Restitüsyon).*

Şekil. 13: a: *İkiztepeler Tümülüsü IV, A Mezarı (Çiz.: H. Dülger) (Yavuz, 2021: Şekil 12);* ***b-c-d:*** *Alabastron*

a: *Thymiaterion, Gordion Tümülüsü, MÖ 3. yüzyılın ikinci yarısı, (Stewart, 2010: 116, Fig. 88).*

b

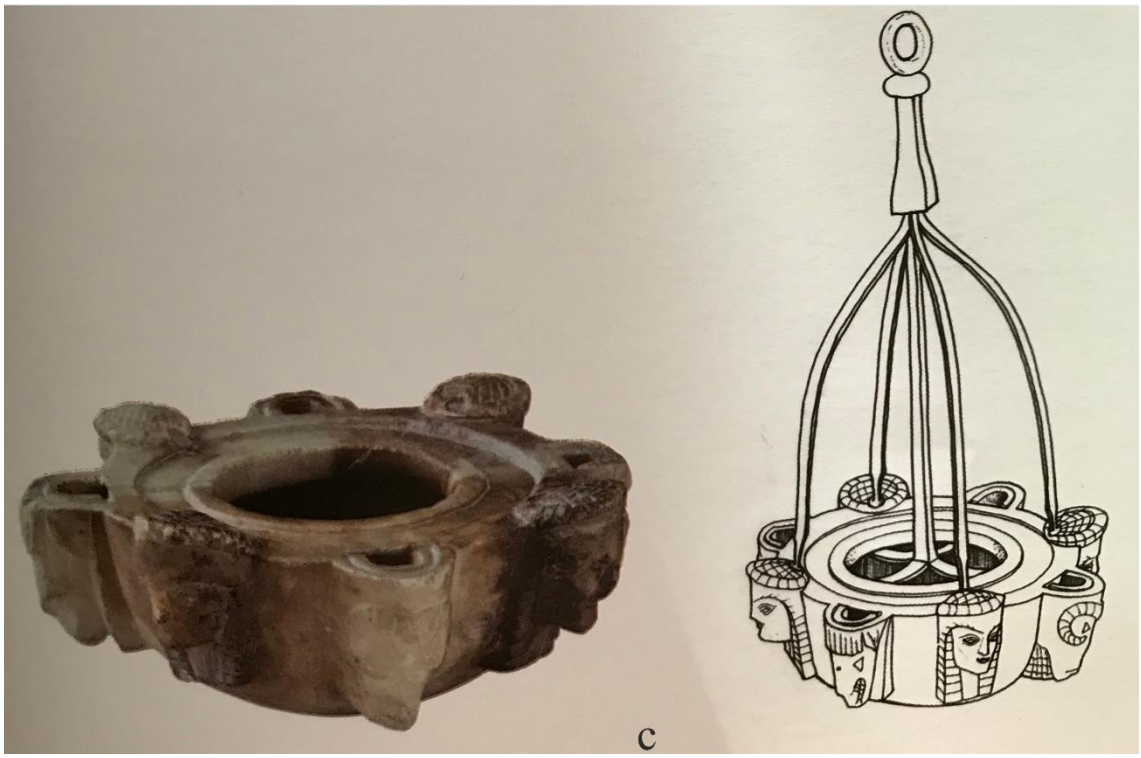

Şekil. 14: b: *Kandil, Ephesos Artemis Tapınağı, MÖ 625-575, (Bailey, 1996: 117, Pl. 156-157, Q 3960);* ***c:*** *Kandil, MÖ 600 civarı*

Şekil. 15: *Ostothek, Burdur Arkeoloji Müzesi (Erken Roma İmparatorluk Dönemi).*
https://izlerveyansimalar.blogspot.com/2022/05/burdur-arkeoloji-muzesi.html

a *Pyksis, MÖ 5. yüzyıl sonu MÖ 4. yüzyıl başı (Picon, vd., 2007: No. 153).*

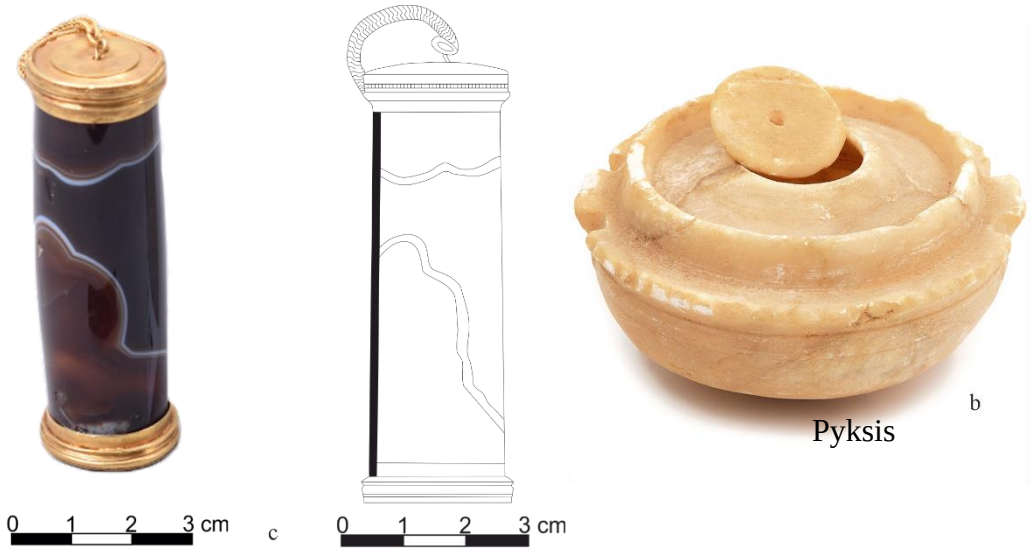

Şekil. 16: c: *Sürme Kutusu, MÖ 1. yüzyıl- MS 1. yüzyıl başı, Garipler Tümülüsü (Yıldızlı, 2022: 148-150, Lev. 14.104).*

Bedenin Bilgeliğinden Faydalanmak: Sosyal Hizmette Bedene Dayalı Yaklaşım

Münevver ERYALÇIN[1]

Giriş

Bir ruh sağlığı mesleği olan sosyal hizmette beden ve zihin bağlantısını dikkate alan ve bedene dayalı yaklaşımların önemi gittikçe artmaktadır. Biyopsikososyal ve bütüncül bir bakışla ele alınması gereken bir varlık olarak insanla çalışırken, onun fiziksel, duyuşsal, bilişsel, tinsel ve sosyal olarak tüm bağlamlarının birlikte ele alınması gerekmektedir. Bedenselleştirme, insanların sadece rasyonel zihinlere sahip varlıklar değil, bedenlerinin deneyimlerini, davranışlarını ve yaşamlarını şekillendirmede önemli bir role sahip derin varlıklar olduğu anlayışını temel almaktadır. Yaşamın her anında bireylerin tüm bilişsel, duyuşsal, ruhsal ve sosyal deneyimleri bedende tezahür etmektedir. Bireyler yaşamlarını derinden etkileyen tüm süreçlere dair duygulanım, düşünce ve davranışları bedensel aksiyonlarla dışavurmaktadır. Sosyal hizmet disiplininde çevresi içinde birey anlayışı ve bütünsellik ilkesi bedene dayalı yaklaşımların sosyal hizmet uygulamalarına entegre edilmesi için önemli bir zemin sunmaktadır. Sosyal hizmet uygulamalarında bedene dayalı yaklaşımların benimsenmesi profesyonellerin müracaatçılarla güçlü bir çalışma ilişki geliştirebilmesine zemin hazırlamakta; bireylerin ise kendi güçlü yönlerini, kapasitelerini ve başa çıkma yollarını keşfetmelerine olanak sağlamaktadır. Bedene dayalı yaklaşımlar sosyal hizmet disiplinin temel değerleri, sosyal hizmet uzmanı ve müracaatçı ilişkisi, sosyal hizmet müdahalesi ve mesleğin uzmanlar üzerindeki etkisi gibi birden fazla boyutla ilişkili görünmektedir. Bu bölümde, bedenselleştirme ve bedene dayalı yaklaşımların neden sosyal hizmet uygulamalarında yer alması gerektiğine dair argüman, sosyal hizmetin temel ilke ve değerleri, uzman-müracaatçı arasındaki mesleki ilişki, mesleki müdahale yöntemleri ile mesleki iyilik hali ve özbakım bağlamları açısından tartışılmaktadır.

Bedenselleştirme kavramı üzerine

Bedenselleştirmenin felsefi ilkeleri ilk kez Fransız varoluşçu fenomenolog Maurice Merleau-Ponty (2005), tarafından ortaya koyulmuştur. Bedenselleştirme, bir kavram olarak, ilk olarak yapay zeka ve bilişsel bilim literatüründe (Ziemke, 2003) kullanılmış ve sonrasında diğer disiplinler tarafından araştırılmaya başlanmıştır. Cisimleşme, somutlaştırma ve şekil bulma anlamlarına gelen ve literatürde bedenleştirme', 'bedenselleştirme', 'bedenlenme', 'bedenleşme şeklinde kullanımları olan (embodiment) bedenselleştirme (Selvam, 2018), bireyin bedensel ve duygusal deneyimleri, bilişsel süreçleri ve sosyal çevresi arasındaki derin bağlantının tanınması anlamına gelmektedir (Tangenberg ve Kemp, 2002). Parviainen (1998), "Beden bir nesne olmaktan ziyade bizim 'dünyaya bakış açımız' haline gelir, çünkü biz beden aracılığıyla dünyayı deneyimleriz' demiştir. Yaşadığımız deneyimler ve onlara atfettiğimiz anlamlar bedende somutlaşır ve kendilerini beden aracılığıyla gizler veya açığa çıkarır. Bedenselleşmiş bir yönelim, bedeni nesnel, fiziksel ve pasif bir alıcı varlık olarak gören rasyonalist görüşlere meydan okur (Smeeton ve O'Connor, 2019). Saleebey (1997), 'beden etkili eylemin bir aracıdır' sözüyle değişim yönünde bedenin önemine dikkat çekmektedir.

[1] Dr, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi

İnsana dair zihinsel, duyuşsal, düşünsel ve davranışsal her bir deneyim, güçlü yönler, kaynaklar ve baş etme yolları da bedenden kaynağını almaktadır.

Merleau-Ponty (2005), bedene ilişkin görüşünde, süregelen ikiliklere meydan okumuştur. Beden ve zihin ayrımının, beden ve zihin lehine terk edilmesi gerektiğini savunmuştur. Beden, bilişsel ve cismani olanın kusursuz bir birleşimidir. Beden kendi mekânsal ve sosyal dünyasına katkıda bulunan bir parçadır: "Kalbin organizmanın içinde olduğu gibi, bedenimiz de dünyanın içindedir. Ruh sağlığı alanında, bedeni ayrı, zihni ayrı tedavi etme anlayışı zayıflamakta; bedenin ve zihnin birbirinden ayrı parçalar olmadığı; zihinsel işlevlerin çevresel faktör ve bedensel deneyimlerden bağımsız olmadığı görüşü gittikçe güçlenmektedir (Levine, 2013). Son 20 yıldır sinirbilim çalışmalarındaki araştırmalar da bedenselleştirilmiş yaklaşım gibi yeni radikal yöntemlerin etkisine dair önemli bulgular ortaya koymuştur. Bu görüşler, zihinsel işlevlerin fiziksel bedene ve deneyimlendikleri çevreye atıfta bulunulmadan tam olarak anlaşılamayacağını öne sürmektedir (Schmazl ve diğ., 2014; Selwam, 2018). Sosyal hizmetin kuramsal temellerinden olan sistem kuramının çevresi içinde birey anlayışı ve bireyin biyopsikososyal bağlamı (Tangenberg ve Kemp, 2002) ile müracaatçı gruplarının çoğunlukla travmatik ve zorlayıcı yaşam deneyimlerine sahip olması bedene dayalı müdahalelerin sosyal hizmet uygulama alanına entegre edilmesine zemin hazırlamıştır.

Mensinga ve Pyles (2021), bedenselleştirmeyi dar anlamda biyolojik, siyasi, tarihi, ekonomik ve sosyal faktörlerin ve krizlerin bireylerin deneyimlerini etkilemesi ve sosyal hizmet uzmanları tarafından mesleki uygulama sürecinde bu faktörlerin bedene yansıyan etkilerinin çalışılması" şeklinde tanımlamaktadır. Sosyal hizmet uzmanlarının, insanların bedenlerinde yaşadıkları gerçekliklerin, özellikle de bedensel deneyimlerin, sosyal konumları, politik ve ekonomik sistemler ile iç içe geçmiş durumda olduğunun bilincinde olması gerekmektedir.

Nichols (2008)'un çalışmasında bedene dayalı teknikler müracaatçı ile mevcut olmak, topraklanmış olmak, bilinçli farkındalık gibi tanımlarla ifade edilmiştir. Levine ve Frederick (2013), karmaşık bir yapı ve alt sistemlerden oluşan insan organizması çalışılırken zihin-beden, içgüdüler, akıl ve ruhsallığın bir arada ele alındığı bir yaklaşıma vurgu yapmaktadır. Bu yaklaşım, bilişsel değerlendirme ve çıkarımlar yapan klasik yaklaşımların ötesine geçerek duygu ve deneyimlerin beden aracılığıyla ifade edildiğini; bedensel duyumların ve duygusal-davranışsal tepkilerin döngüsel biçimde birbirini etkilediği ve ayrılmaz olduğunu kabul etmektedir.

Duygusal deneyimlerin oluşumu ve şekillenmesinde bedenin tümüyle rol oynadığı (Barrett, 2017) gerçeği rehabilitasyon sürecinde daha çok bedenle çalışılması gerektiğini göstermektedir. Uzmanların ilk görüşmeden sonlandırmaya kadar zihin, beden, duygular, düşünceler ve davranışlar arasındaki bağlantıyı fark edebilmesi ve bu bağlantının müracaatçının bedenine yansıyan ipuçlarını tanımlayabilmesi gerekmektedir (Tangenberg ve Kemp, 2002). Bu bölümde, sosyal hizmet uygulamalarında bedenselleştirme yaklaşımı sosyal hizmetin temel değerleri, mesleki müdahale yöntemleri, mesleki ilişki ve mesleki iyilik hali ve özbakım bağlamlarında ele alınmaktadır.

Kuramsal temel ve değer temeli bağlamında bedenselleştirme

Her birey biriciktir ve her birey kendi özgün varlığıyla saygı görmeyi, kendi kaderini tayin etmeyi ve insani ilişkiler kurmayı hak etmektedir anlayışı sosyal hizmet mesleğinin temel değerlerini oluşturmaktadır. Bu bağlamda müracaatçılar fiziksel özellikler, dış görünüm, bedensel engel, giyiniş tarzı ve bunun gibi farklılaşan karakteristiklere sahip bir birey olarak biriciktir. Bedeniyle ilgili önemli konularda kendi kaderini kendi tayin etme hakkı vardır. Uzmanlar bireylerin olumlu beden imajı geliştirmelerini, kendi güçlerinin ve değerlerinin

farkına varmalarını sağlayarak çevreleriyle yapıcı ilişkiler kurmalarına yardımcı olmaktadır (Kut, 1988).

Sosyal hizmet uzmanlarının sosyal adaletsizlikle mücadele etmesi, güvenilir ve dürüst olması, mesleki bilgi ve becerilerini geliştirerek mesleki yetkinliğini ileriye taşıması da değer temeli arasındadır (Sheafor ve Horesji, 2003). Düşük sosyo-ekonomik düzey, gelir algısında düşüş, istihdam fırsatlarına erişememe müracaatçıların en temel kaynaklara erişimde sıkıntılar yaşamasına ve bedensel olarak tükenmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda uzman yoksulluk, ayrımcılık ve adaletsizliğin müracaatçılar üzerindeki görünümlerini azaltmaya, ihtiyaç duyulan kaynaklarla bağlantının kurulmasına hizmet etmektedir. Güvenilir bir ilişki ve dürüstçe bir yaklaşım, müracaatçının alanına ve sınırlarına saygı duymayı, sosyo-kültürel farklılıklara duyarlı biçimde temas kurmayı, etik ilke ve değerlere uygun bir mesleki müdahaleyi içermektedir. Sosyal hizmet uzmanı kendi uzmanlık alanında kendini sürekli güncellemeli ve mesleki bilgi ve beceri temeline katkıda bulunmakla yükümlüdür. İnsana dair her bir deneyimin bedenden ayrı ele alınamayacağı gerçeğinden hareketle sosyal hizmetin kuramsal temelinde de bedenin kilit rolüne işaret edilmektedir.

Ekolojik sistem yaklaşımı, sosyal hizmette birey ve çevre arasındaki karşılıklı etkileşime vurgu yapan ve bireyi çevresi içinde birey kavramsallaştırması ile anlamaya çalışan bir yaklaşımı içermektedir. Biyopsikososyal bir varlık olarak insan çevresel sistemin bir parçası olduğu ve çevresiyle uyum sağlayabildiği ölçüde sağlıklı kalmaktadır (Zastrow ve Kirst Ashman, 1990). Güçlü yönler perspektifi, her bireyin, ailenin, grubun ve toplumun güçlü yönleri olduğu ve bu güçlü yönlere odaklanmanın büyümeye ve zorlukların üstesinden gelmeye yol açtığı varsayımı üzerine inşa edilmiştir (Saalebey, 1997). Güçler pespektifini benimseyen uzmanlar müracaatçılarını kendilerinin en iyi uzmanı olarak gördükleri için müracaatçılarının en iyi bildiği güçlü yönlerine ve kişisel kaynaklarına odaklanmaktadır. Bedene dayalı yaklaşımlar uzmanların müracaatçılarla kurdukları terapötik ilişkide güç dinamiklerinin farkına varmasına alan tutmaktadır. Güçlendirme perspektifi ile uzmanlar müracaatçıların fiziksel duyum kapasitesini ve bedensel güçlerini keşfetmelerinde kolaylaştırıcı bir rol üstlenmektedir (Nichols, 2008).

Sosyal hizmet uzmanları dezavantajlı birey ve gruplarla çalışırken saygılı, empatik ve kabullenici bir tutumla müracaatçının bulunduğu yerden başlama ilkesine göre bir terapötik ilişki kurgulamaktadır (Hepworth vd, 2016). Bedenselleştirme yaklaşımları, müracaatçının bulunduğu yerden başlama (Goldstein, 1983) anlayışıyla paraleldir. Müracaatçının bedensel olarak nasıl bir duruş içinde olduğu, nasıl hissettiği, konuşmaya ve kendini açmaya hazır olup olmadığı, kendini güvende hissedip hissetmediği gibi işaretler bedensel ipuçlarından anlaşılabilir. Müracaatçı ile sağlıklı bir mesleki ilişki geliştirebilmesi için uzmanın bedensel olarak ona alan sağlaması ve süreci müracaatçının dahil olmaya hazır hissettiği ana göre planlanması kilit bir role sahiptir.

Bir müdahale yöntemi olarak bedenselleştirme

Sosyal hizmetin tarihsel geçmişine bakıldığında literatürde ve mesleki uygulamalarda bedene dayalı yaklaşımların daha arka planda olduğu görülmektedir (Tangenberg ve Kemp, 2002; Mensinga ve Pyles, 2021). Saleebey (1992), tüm profesyoneller gibi sosyal hizmet uzmanlarının da bilişsel ve bedensel alanları birbirinden ayırdığını ve bedenle çalışmanın yüzeysel kaldığını savunmuştur. Mensinga ve Pyles (2021)'a göre bedenselleştirme pratikleri doğu kültürlerinde uzun zaman öncesinde gelişen ve uygulanagelen sistemlere (dans, davul çalma, yoga, tai chi ve dövüş sanatları vb) kaynaklık etmiştir ancak bu yaklaşımların sosyal hizmetin uygulama alanına yeterince dahil edilememiştir. Müracaatçıların bedensel aktiviteleri,

hobileri genellikle psikoterapötik çerçevenin dışında değerlendirilmekte ve uzmanlar daha çok problemlerin çözümü üzerine odaklanmaktadır (Nichols, 2008).

Dezavantajlı bir hedef grubu olarak müracaatçıların sıklıkla yaşam deneyimleri travmatik etkiler barındırmaktadır. Sosyal hizmet uygulama alanı istismar, aile içi şiddet, yoksulluk, bağımlılık, hastalık, sosyo-ekonomik-politik ve çevresel krizler gibi doğrudan bireylerin fiziksel durumunu etkileyen problemleri kapsamaktadır. Bu tür travmatik yaşam deneyimleri müracaatçıların düşük benlik saygısı, olumsuz beden algısı ve kimlik krizi yaşamalarına yol açabilmektedir. Van der Kolk, (2021), bu travmatik etkiler nedeniyle açığa çıkan enerjinin bedende kayıt altına alındığına dikkat çekmektedir.

Travmatik olaylar, ruhsal ve duygusal zorlanmaların yanısıra aşırı tetikte olma, kaçınma, ajitasyon, uyuşukluk hali gibi somatik etkilerin yanısıra olabildiği gibi nörobiyolojik yapıda da olumsuz etkilere yol açabilmektedir (Van Der Kolk, 2021). Bedene dayalı yaklaşımları kullanan sosyal hizmet uzmanları, travmatik deneyimlerin beden üzerindeki derin etkilerinin, somatik semptomların ve duygusal sıkıntıların farkındadır. Bu noktada, travmaya dayalı uygulama anlayışıyla, güvenli bir terapötik ortamla müracaatçıların bedenleriyle yeniden bağlantı kurmalarının kolaylaştırılması, güçsüzleştirici travmatik deneyimlerin en aza indirilmesi ve güvenli terapötik ortamın oluşturulması hedeflenmektedir (Levenson, 2017).

Beden-zihin-tin bağlamını bir arada ele alan bedene dayalı müdahale pratikleri gittikçe gelişmektedir. Somatik deneyimleme, sensorimotor psikoterapi, mindfulness temelli stres azaltma ve travmaya duyarlı yoga gibi bedeni terapi odasına taşıyan güncel terapi yöntemleri önem kazanmıştır. Bedene dayalı müdahale programları, duygular ve somatik deneyimler arasındaki bağlantının keşfedilmesini sağlamaktadır. Levine (2010) ve Ogden (2006) tarafından geliştirilen somatik deneyimleme terapileri, travma nedeniyle bedende biriken olumsuz enerjinin serbest bırakılması ve zorlayıcı yaşam deneyimlerindeki duyusal bilginin açığa çıkarılmasına odaklanan terapötik bir yaklaşımdır. Bedensel duyumlara dair ipuçlarını keşfetme, güvende olma ve dayanıklılık duygusunu yeniden tesis etmekte böylece bireylerin özdüzenleme kapasitesinde artış sağlamaktadır. Öz düzenleme, bedenle dostça bir ilişkiye sahip olmayı gerektirmektedir (Van Der Kolk, 2021). Bedenin verdiği mesajları göz ardı etmek ya da baskılamak, gerçekten tehlikeli ya da zarar verici olanı ya da güvenli olanı belirleyememeye yol açmaktadır. Bedenlerinin içinde ne olup bittiğini fark edememek, kişilerin yeme, içme ve uyuma gibi temel ihtiyaçlarını da karşılayamamasına yol açabilir (Van Der Kolk, 2021).

Van Der Kolk (2021), değişmek için insanların duyularının ve bedenlerinin yaşadıkları dünyayla nasıl etkileşim içinde olduğunu fark etmesi gerektiğine atıf yapar. Bedensel öz farkındalık bireylerin geçmişteki olumsuz deneyimlerinin acısından kurtulmalarının da ilk adımıdır. Sosyal hizmet müdahalelerinde yaratıcı ifadenin kullanımı sağlayan dışavurumcu sanat terapileri ve iş-uğraşı terapileri de bedenle bağlantıyı yeniden kurmanın etkili araçları arasındadır. Dışavurumcu sanatlar terapisi dans/hareket terapisi, sanat terapisi, drama terapisi ve müzik terapisi gibi yöntemleri ifade eden şemsiye terimdir (Nichols, 2008). Müzik, resim, film, seramik gibi sanatın çeşitli dalları kullanılarak müracaatçıların sözel olarak ifade etmesi zor olan karmaşık duyguları ifade edebilmesi ve işleyebilmesi için alternatif yollar sunulmaktadır. Dans, drama, yoga ve oyun gibi insanları bedenlerine bağlayan bu yeni yöntemler iyileşme için önemli fırsatlar sağlamaktadır (Ogden vd., 2006; Mensinga ve Pyles, 2021; Van Der Kolk, 2021).

Tangenberg ve Kemp (2002), bedensel duruş, uygun davranış becerisi ve dış görünüm ile ilgili sosyal ve kültürel mesajlar yoluyla toplanan bilgi ile bedenin tanımlanabileceğini vurgulamaktadır. Bireylerde bedensel duyum ve reaksiyonlar, yaş, ırk, etnik köken, cinsiyet,

çalışma yeteneği ve diğer sosyal değer ve üretkenlik standartları ile ilgili sosyal ve kültürel pratiklerin etkisi ile şekillenmektedir. NASW (2021), etkin bir müdahale için bireylerin farklılıklarına saygıyı ve öz farkındalığı içeren bir mesleki sürece işaret etmektedir. Bu bağlamda sosyal hizmet uzmanlarının kültüre duyarlı bir yaklaşım izlemesi ve kültürel yetkinliğe sahip olması beklenmektedir.

Kültürel yetkinlik, öz farkındalık ve öz düzenleme becerisi ile kuvvetli bir ilişkiye sahiptir. Kültürel yetkinliğe sahip olmak uzmanın kendi kültürel geçmişi ve özelliklerinin farkında olması, kendi kültürel inanış, kabul ve önyargılarını bilmesi ve kültürel farklılıkları içerici bir yaklaşım izlemesi ile mümkündür. Bedene dayalı yaklaşımlar her bireyin kendi kültürel bağlamına saygı duymayı gerektirmektedir. Böylece kültürel pratiklerin bireylerin bedenlerini deneyimleme ve duygulanımlarını ifade etme biçimlerinde etkili olduğu; bedensel dışavurumların değişkenlik gösterebildiği, kültürel çeşitliliğin zenginlik olarak görüldüğü ve değer çatışmalarından uzak bir anlayış benimsenmesi mümkün olacaktır (Reamer, 2018) .

Terapötik ilişkide bedenselleştirme

Terapötik ilişkide beden hareket, niyet ve duygulanım yoluyla tedavi için somutlaşmış bir alan sağlamaktadır. Terapi sürecinde kendi bedenlenmiş rezonanslarımız karşıdaki kişinin bedenselliğiyle uyumlanmaktadır. Böylece uzman- müracaatçı bu bedenlenme hali ile birbirinin niyet ve tutumlarında yer almaktadır. Terapötik olarak üstlenilen pozitif role sahip bir öteki ile kurulan ilişki yeni kapasitelerin geliştirilmesini de sağlamaktadır. Danışmanlık sürecinde uzman ile müracaatçının duyguları bir arada hareket eder ve süregelen bir ikili iletişim akışı vardır. Her biri diğerinin hislerini ve düşüncelerini nasıl ve ne zaman kelimelere dökeceğini duruş, yüz ifadesi, zamanlama gibi bedenlenmiş kanallar aracılığıyla kaydeder (Boston Change Process Study Group, 2018).

Terapötik ilişkide müracaatçı ile gerçek bir bağ kurmanın ve güvene dayalı mesleki ilişki geliştirmenin en temel kaynaklarından biri empatidir. Van Rhyn ve diğerleri (2021), sosyal hizmet uygulamalarında uzman ve müracaatçı ilişkisinin temelini oluşturan empatinin duygusal ve zihinsel deneyimleri yansıtmaktan ziyade bedenin hissedilmesi, duyumsanması ve ifade edilmesi için güçlü bir kaynak olduğunu vurgulamaktadır. 'Diğer insanları bedenim aracılığıyla anlıyorum' sözüyle Merleau Ponty (2005), empatinin bedenlerarası boyutta gerçekleştiğini savunmaktadır.

Sosyal hizmet müdahalesinde, mesleki ilişkide müracaatçı ile bağ kurabilmek için bir terapötik araç olarak uzman kendi mevcudiyetini kullanır (Knight, 2012). Terapötik mevcudiyet, uzman ile müracaatçı arasında güvene dayalı bir mesleki ilişki kurulmasını kolaylaştırmaktadır. Uzman sakin olduğu, duygularının farkında olduğu, topraklanmış ve anda bir beden ile müracaatçıya yöneldiği sürece müracaatçı da uzmanın bu hali ile uyumlanarak kendini daha kolaylıkla açmakta ve sürece aktif şekilde dahil olmaktadır (Geller ve Porges, 2014).

Gerdes ve Segal (2009)'in Sosyal Hizmet Empati Modeli'nde aynalama yoluyla müracaatçının deneyimleri ve duygusal durumu paylaşılırken uzmanın öz farkındalıkla benliği ve öteki arasında ayrım yapması ve kendini gözlemlemesi önemli bileşenler arasındadır. Bedensel yaklaşımın dahil olduğu uygulama süreci empatik tepki, sözel-sözsüz geribildirim ve yansıtma tekniklerinin ötesinde bedensel ve ruhsal olarak anda ve bilinçli farkındalıkla kalınması, müracaatçının bedensel ipuçlarının farkına varılması ve her iki tarafın da bedenlerindeki dışavurumların farkında olmasını ifade etmektedir.

Sosyal hizmette bedenselleştirme çalışmaları, müracaatçıların stres ve tetikleyicilere bedenlerinin nasıl yanıt verdiğinin farkına varabilmeleri, bedenlerinin ihtiyaçlarına yanıt

verebilmeleri, daha iyi duygusal-ruhsal regülasyon geliştirmelerine ve sağlıklı başa çıkma mekanizmaları geliştirmelerine olanak sağlamaktadır (Nichols, 2008).

Bir mesleki özbakım pratiği olarak bedenselleştirme

Sosyal hizmet uzmanları çoğunlukla ihmal, istismar, doğal afet, suçluluk, fiziksel ve ruhsal hastalık, işkence ve savaş gibi mağduriyet deneyimleri olan kimselerle temas kurmaktadır. Zorlayıcı yaşam deneyimlerine tanıklık etmek sosyal hizmet uzmanlarının mesleki tükenmişlik ve ikincil travmatik stres yaşamasına neden olabilmektedir (Wagaman et al., 2015). Tükenmişlik nedeniyle düşük mesleki doyum yaşayan uzmanlar müracaatçıları ile ilgilenmek için yeterli motivasyonu bulmakta zorlanabilmektedir (Açan ve Özbesler, 2019). NASW (2021), tüm sosyal hizmet uzmanlarını, mesleğin temel özelliklerine bağlılıklarını sağlamak için öz bakım, sürekli eğitim faaliyetlerine katılmaya teşvik etmektedir.

Bedenselleştirilmiş öz bakım yaşam boyu süren bir yolculuktur ve devamlılık gerektiren ve bilgi, değer, beceri, bilişsel ve duyuşsal süreçlerle bağlantılı bir uygulamayı ifade etmektedir. Uzmanların bir özbakım pratiği olarak stres ve yorgunluk belirtilerini farkedebilmesi için öz farkındalık ve öz değerlendirme becerilerini geliştirmesi çok önemlidir. Bu ise bedensel pratikler ile mümkün olabilmektedir (Martin vd., 2023). Merhamet yorgunluğu, tükenmişlik ve sosyal hizmet uzmanlarının refahı ve dayanıklılığı üzerine ile ilgili araştırmalar (Mensinga ve Pyles, 2021), uzmanların kendi bedensel duyumları ve dışavurumları hakkında çalışması gerektiğine dair önemli bulgular sunmaktadır. Van Rhyn ve diğerleri (2021), müracaatçıyla çalışırken uzmanın kendi bedensel rezonanslarına dikkat etmesinin onu kendi öznel duygusal tepkilerine karşı uyardığını ve müracaatçının duygusal acısını içselleştirmesini engellediğini belirtmektedir (van Rhyn vd., 2021). Bunun yanısıra, fiziksel hareket, gevşeme, nefes ve farkındalık içeren öz bakım uygulamaları sağlıklı bir zihin-beden dengesinin korunmasına yardımcı olmaktadır.

Sonuç

Bedenselleştirme ve bedene dayalı yaklaşım, sosyal hizmet değerleri, müdahale yöntemleri müracaatçılarla güvene dayalı mesleki ilişkinin kurulması ve müracaatçının iyilik halinin sağlanması gibi terapötik ilişki hedefleriyle uyumlu görünmektedir. Sosyal problemlerin çözümü, bireylerin bedensel kapasitesinin güçlendirilmesi, biyopsikososyal ihtiyaçlarının giderilmesi ve iyilik halinin sağlanması ile mümkün olabilir. Müracaatçıların yaşam deneyimleri salt zihinsel ve duygusal değildir aynı zamanda fiziksel alanla da derinden bağlıdır. Toplumda genel olarak yoksulluk, işsizlik, hastalık, suçluluk, ihmal-istismar ve aile içi şiddet gibi sorun alanlarının pek çoğu doğrudan bireylerin bedensel sağlığını olumsuz etkilemekte, bilişsel-duygusal zorlanmalar somatik deneyimler olarak açığa çıkmakta ve başa çıkma kapasitesini zedelemektedir. Travmatik stres faktörleri, zorlayıcı deneyimler ve karşılanmamış ihtiyaçlar bedende birikmekte ve onun direncini kırmaktadır.

Sosyal hizmet uygulamalarında bedenin bilgeliğinden yararlanmak cazip görünmekle birlikte rasyonalist anlayışların ve yaklaşımların hakimiyeti göz önüne alındığında eğitim kurumlarında ve uygulama alanlarında bedenin bir kaynak olarak ele alınmasının zor olacağı söylenebilir. Bu bakımdan bedenselleştirme yaklaşımının sosyal hizmet uygulamalarına dahil edilmesi, benimsenmesi ve yaygınlaştırılması sürekli eğitim, öğretim, güncelleme ve bütünsel bir bakış açısını gerektirmektedir.

Çevresi içinde yaşayan birey, iklim krizi, salgınlar, politik ve ekonomik krizler gibi küresel ve zorlayıcı yaşam koşullarının bedenleri üzerindeki yıkıcı ve yıpratıcı etkileri ile savaşmaktadır. Uzmanın bu travmatik olayların müracaatçıların bedenindeki etkilerini iyi

okuyabilmesi, güvenli bir terapötik ortam oluşturması, kişilerin öz yetkinliğini ve kendi hayatını kontrol etme hissini yeniden inşa edebilmesi gerekmektedir.

Dijitalleşme, ekran kullanım süresinin artmasını, beden ve nefes farkındalığının azalmasını, bedenlerin ihtiyaçlarının ötelenmesi, sedanter yaşama bağlı kas ağrıları, yorgunluk ve kilo alımı gibi somatik sorunları beraberinde getirmiştir. Çevresini etkileyen ve eş zamanlı olarak çevresinden etkilenen bir organizma olarak insan, bedenini hissetme ve bedeniyle bağlantıda kalmada zorlanmaktadır. Bu doğrultuda, sosyal hizmet uzmanları uygulamalarında müracaatçıların bedensel kapasitesini artırmayı ve bedenleriyle bağlantılarını kuvvetlendirmeyi önceleyen müdahale yaklaşımlarını benimsemesi oldukça kıymetlidir. Farkındalık, yoga, meditasyon ve nefes çalışması gibi zihin-beden tekniklerini terapiye dahil etmek, bireylerin bedenleriyle daha derin bir bağlantı geliştirmelerini, duygusal regülasyonu, stresi düzenleyebilmeyi ve özfarkındalığın gelişimini desteklemektedir. Bunun yanısıra sosyal hizmet uzmanlarının mesleki refahlarını sağlamak, mesleki tatminsizliği ve tükenmişliği önlemek için kendi bedenleri ile çalışmaları çok önemlidir. Tükenmişlik oranlarının en yüksek olduğu meslek elemanlarından biri olarak sosyal hizmet uzmanları, nefes, farkındalık, gevşeme, egzersiz, yoga, dans, resim ve müzik gibi pek çok seçenek arasından kendine hitap eden kaynakları bulabilir.

Bütüncül ve eklektik bir yaklaşımı benimseyen sosyal hizmet müdahalelerinde bedensellleştirilmiş çalışmaların yaygınlaştırılabilmesi için, uzmanların hekim, psikiyatrist, psikolog, aile danışmanları, iş ve uğraşı terapistleri, beslenme uzmanları ve diğer ruh sağlığı çalışanları ile iş birliği içinde çalışması teşvik edilmelidir. Zorlayıcı, stres yaratan ve çözümü gereken dinamiklerin bedendeki yansımalarının farkına varılması, zihin-beden ve ruhsal alanın bir arada ele alınması, bireylere daha kapsamlı ve etkili bir destek sunulmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Açan, B, & Özbesler, C. (2020). Farklı sosyal hizmet kurumlarında çalışan sosyal hizmet uzmanlarının iş doyumu ve tükenmişlik düzeylerinin değerlendirilmesi. Toplum ve Sosyal Hizmet, 31(1), 106 - 130.

Barrett, L. F. (2017). How emotions are made: The secret life of the brain. Houghton Mifflin Harcourt: Boston and New York.

Boston Change Process Study Group (2018) Moving Through and Being Moved By: Embodiment in Development and in the Therapeutic Relationship, Contemporary Psychoanalysis, 54:2, 299-321.

Geller, S. M. & Porges, S. W. (2014). Therapeutic presence: Neurophysiological mechanisms mediating feeling safe in therapeutic relationships. *Journal of Psychotherapy Integration, 24*(3), 178–192.

Gerdes, K. E., &Segal, E. A. (2009). Social Work Model of Empathy. *Advances In Social Work*, 10 (2), 114-127.

Goldstein, H. (1983). Starting where the client is. *Social Casework, 64*(5), 267–275.

Hepworth, D. H., Rooney, R. H., Rooney, G. D. & Strom-Gottfried, K. (2016). *Direct social work practice: Theory and skills* (10th ed.). Boston: Cengage Learning.

Ogden, P., Minton, K. & Pain, C. (2006*).* Trauma and the body: A sensorimotor approach to psychotherapy. W.W. Norton & Company.

Parviainen, J. (1998). Bodies moving and moved: A phenomenological analysis of the dancing subject and the cognitive and ethical values of dance art. Tampere, Sweden: Tampere University Press.

Reamer, F. (2018). *Ethical standards in social work: A review of the NASW Code of Ethics* (3rd ed.). Washington, DC: NASW Press.

Knight, C. (2012). Therapeutic use of self: Theoretical and evidence-based considerations for clinical practice and supervision. *Clinical Supervisor,* 31(1), 1–24.

Kut, S. (1998). Sosyal hizmet mesleği nitelikleri, temel unsurları, müdahale yöntemleri. Ankara.

Levine, P. (2010*). In an Unspoken Voice, How the Body Releases Trauma and Restores Goodness,* North Atlantic Books, Berkeley, CA.

Levine, P. A. & Frederick, A. (2013). *Kaplanı uyandırmak.* Z. Yalçınkaya, Çev). İstanbul: Butik Yayıncılık.

Levenson, J. (2017). Trauma-Informed Social Work Practice.Social Work, 62(2):105-113.

Martin, E. M., Karen, M. & Brickman, K. (2023) Teaching Embodied Self-Care as Self-Preservation in Social Work Education, *Journal of Teaching in Social Work,* 43:3, 290-304.

Merleau-Ponty, M. (2005). The phenomenology of perception. (C. Smith, Trans.). Routledge & Kegan Paul. (Original work published 1945)

Mensinga, J. & Pyles, L. (2021) Embodiment: A Key to Social Workers' Wellbeing and Attainment of Social Justice, *Australian Social Work*, 74:2, 131-133.

National Association of Social Workers. (2021). Code of ethics of the National Association of Social Workers. https://www.socialworkers.org/About/Ethics/Code-of-Ethics/Code-of Ethics-English

Nichols, D. (2008). "Embodied practice : do social work therapists explore client strengths as expressed in the lived experience of the body?" Masters Thesis, Smith College, Northampton, MA.

Saleebey, D. (1992). Biology's challenge to social work: Embodying the person-in-environment perspective. Social Work, 37(2), 112-118.

Saleebey, D. (1997). The Strenghts perspective in social work practice. New York: Longman.

Schmalzl, L., Crane-Godreau, M.A. & Payne, P. (2014). Movement-based embodied contemplative practices: definitions and paradigms. *Front. Hum. Neurosci*, **8**:205.

Selvam, R. (2018). The Science of Embodied Cognition and Enactive Emotion: Implications for Improving Outcomes in All Terapisi. Erişim yeri : [integralsomaticpsychology.com]. Erişim tarihi: [10.08.2023].

Sheafor, B.W & Horejsı, Ch. R. (2003). Techniques and Guidelines for Social Work Practice (6. baskı) Boston: Allyn & Bacon.

Smeeton, J. & O'Connor, P. (2019). Embodied social work practice within risk society. Journal of Social Work, 1–19.

Tangenberg, K.M. & Kemp, S. (2002). Embodied Practice: Claiming the Body's Experience, Agency, and Knowledge for Social Work. *Social Work*, 47 (1), 9-18.

Van der Kolk, B. (2021). Beden Kayıt Tutar. (Çev. Nurdan Cihanşümül Maral). 19. Bası Ankara: Nobel Yaşam.

van Rhyn, B., Barwick, A. & Donelly, M. (2021). Embodiment as an instrument for empathy in social work. *Australian Social Work,* 74(2), 146–158.

Wagaman, A. M., Geiger, J. M., Shockley, C. & Segal, E.A. (2015). The role of empathy in burnout, compassion satisfaction, and secondary traumatic stress among social workers. *Social Work,* 60(3), 201–209.

Zastrow, C. & Kirst- Ashman, K. (1990). Understanding human behavior and social environment. Chicago: Nelson-Hall Publishers.

Fosil Yakıtlar ve Yenilenebilir Enerji Ar-Ge Bütçeleri İlişkisinin Yapay Sinir Ağları ile İncelenmesi: Almanya Örneği

Nazlı SEYHAN[1]

GİRİŞ

Hızla artan nüfus ve tüketimin artması enerjiye olan ihtiyacı gün geçtikçe daha da artırmıştır. Her ülkenin farklı enerji kaynağına sahip olması, var olan kaynakların sınırlı olması ve etkin kullanılamaması, enerji arzı güvenliği, bazı enerji kaynaklarından ortaya çıkan çevresel ve iklim sornları vb. sebepler ülkeleri enerji kaynaklarının çeşitlendirilmesi yolunda adımlar atmaya zorlamıştır. Bahsi geçen sebepler ve özellikle 1973 petrol krizi sonrası ülkelerin diğer enerji kaynaklarına alternatif olarak yenilenebilir enerji kaynaklarına yöneldikleri görülmektedir (Kalkan ve Yılmaz, 2017: 189). Yenilenebilir enerjiye olan ilginin artmasıyla bu alandaki Ar-Ge faaliyetlerinde de artış yaşanmış ve ülkelerin kendi enerji kaynaklarını üretmenin yanında karbon salınımı gibi bazı olumsuzlukların da önüne geçmiştir (IEA, 2020). Uluslararası bir çok kuruluşun (AB Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ,IEA temiz enerjiye geçiş faaliyetleri) temiz enerjiye geçiş için aldığı birçok kararın geçiş sürecinin hızlanmasında ve bu hususta yapılan yatırımlarda etkili olduğu söylenebilir.

Ülkeler için sosyal, siyasi ve ekonomik yapılarla birlikte teknolojik gelişim kapasiteleri, enerji arzı güvenliği içiresinde yer aldığı kuruluşlar, üstlenilen sosyal misyon gibi hususlar enerji Ar-Ge bütçelerinin şekillenmesinde önemli etkenlerdir. Enerji Ar-Ge faaliyetleri için ayrılan bütçe miktarındaki dağılımın istikrarı kamusal ve özel sektördeki destekler için de önem arz etmektedir (Teke, 2013: 55).

Özellikle AB üye ve aday ülkeleri için Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri'yle (SKH) düşük karbon ekonomisine geçiş ve temiz enerji faaliyetleri daha gerçekçi hale geldiği görülmektedir. Ülkeler, çevre bilincini artırarak 2030 ve 2050 hedeflerine doğru ciddi adımlarla ilerlemektedir. Ancak bu süreci zorlaştıran en önemli konu fosil yakıtlara bağımlılık ve yenilenebilir kaynakların olgunlaşması için yeterli zamana ihtiyaç duyulmasıdır. Bu hususta önemli olan ülkelerin fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçişinde sadece ayrılan bütçe payları değil kaynakların sürdürülebilir hale getirilmesinde harcanan sürenin de önemi büyüktür.

Uluslararası Enerji Ajansı (IEA) üye ülkeleri arasında 2022 yılında toplam kamu enerji AR-GE bütçe miktarlarıyla lider ülke konumunda olan Almanya, Avrupa Birliği'nde ve bir çok kuruluşta (OECD, BM vb.) yapılan uygulamalarla temiz enerjiye geçişte öncü olan ülkelerdendir. Almanya'nın bu alanda yaptığı yatırımlar ve izlediği yol hem AB içerisinde hem de diğer ülkeler için ilgi çekici olmuştur. Yenilenebilir enerjinin ülkelerin kaynak verimliliğindeki rolü, enerji sektöründe dışa bağımlılığı azaltması ve fosil yakıtlardan oluşan gazların çevreye verdiği zararlar vb. sebeplerle bu konuda yapılan veya yapılabilecek faaliyetler toplumlar için de merak konusu olmuştur.

Bu çalışmada Uluslararası Enerji Ajansı'nın kurucu üyelerinden olan Almanya'nın yenilenebilir ve fosil yakıt enerjisine yönelik Ar-Ge bütçe oranları arasındaki ilişki YSA (yapay sinir ağları) ile incelenmiş ve bütçe oranı tahminlemesi yapılmıştır. Çalışmada IEA'dan elde

[1] Dr.Öğr.Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi.

edilen 1974-2022 dönemi Almanya'nın toplam kamu enerji Ar-Ge bütçeleri içindeki fosil yakıtlar (petrol, gaz ve kömür) için Ar-Ge bütçe oranı (FY) ve yenilenebilir enerji kaynakları için Ar-Ge bütçe oranı (YEK) değişkenleri kullanılmıştır. Çalışma bulgularında, YSA öncesinde değişkenler arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi için yapılan korelasyon analizinde fosil yakıtlara ayrılan Ar-Ge bütçesi ile yenilenebilir enerji kaynaklarına ayrılan Ar-Ge bütçesi arasında orta düzeyde negatif ilişki olduğu görülmüştür. Ayrıca YSA Dışsal girdilere sahip doğrusal olmayan otoregresif ağ (NARX) modeline göre 1974-2010 yılları arasında değişkenler eğitim, geçerlilik ve test verileri için kullanılmış eğitimde elde edilen yüksek R değerleri sonucu 2020-2022 yılları arasındaki fosil yakıtlara ayrılan Ar-Ge bütçe oranları tahmincisi ile yenilenebilir enerji kaynaklarına ayrılan Ar-Ge bütçe oranları öngörüsü yapılmıştır. Tahminleme sonucu elde edilen değerlerin gerçek değerlere oldukça yakın değerler olduğu görülmüştür.

1.Kavramsal Çerçeve

Dünya son zamanlarda insan faaliyetlerinden kaynaklanan sera gazı emisyonlarının artması nedeniyle küresel ısınmayla karşı karşıya kalmıştır (Sarkodie, 2022). Biyokapasitedeki azalma, çevre kirliliğinde artış, çevresel kalitedeki bozulma, iklim değişikliğinin hızlanması ve kaynak kıtlığı gibi çevre problemlerinin ortaya çıkmasıyla kamuoyunun çevreye olan ilgisi ve çevre kalitesine odaklı çalışmaların arttığı görülmektedir. Nitekim Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH- 7)'nde, erişilebilir ve temiz enerji yoluyla çevrenin korunması ve kaynak verimliliğinin sağlanmasıyla sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesinin önemi vurgulanmıştır.

Ekonomi ve çevre ilişkisini ele alan bazı teorilerde (Çevresel Kuznets Eğrisi, yük kapasitesi eğrisi hipotezleri), ekonomik ilerlemenin ilk aşamasında gelir arttıkça çevre koşullarının bozulduğu, belli bir gelir düzeyi aşıldıktan sonra insanların ekolojik farkındalığı, teknolojik gelişme ve yeşil enerji kullanımıyla çevre kalitesinin arttığı belirtilmektedir (Pata vd, 2023: 2). Bazı araştırmalar ve raporlarda ise enerji tüketiminin sera gazı emisyonlarının temel sebebi olarak belirtilmiş (World Bank, 2023; IPCC, 2014) ve fosil yakıt enerjisi (Kartal, 2023) ve yenilenebilir enerjinin (Chien, 2022) çevreye olan etkisi incelenmiştir.

Enerjinin çevreye olan etkilerini göz önünde bulunduran ülkelerin, enerji tüketimine ilişkin teknolojik gelişmelere daha fazla önem vermeye başladıkları görülmektedir. Bu bağlamda yeni düşük karbonlu enerji teknolojilerini geliştirmede kilit role sahip Ar-Ge faaliyetlerinin sürecin hızlanmasında önemi büyüktür. Özellikle, ülkelerin karbon nötr ekonomiler haline gelebilmesinde önemli olan Ar-Ge faaliyetleri, aynı zamnda SKH-7 (temiz enerji) ve SKH-13'e (iklim eylemi) ulaşmak ülkeler açısından stratejik silahlardır. Son zamanlarda ülkelerin, Ar-Ge faaliyetlerinin ekonomiler, enerji tüketimi, enerji verimliliği, enerji tasarrufu ve çevre kalitesi üzerindeki kritik rolünün farkına varmasıyla Ar-Ge faaliyetlerine çok daha büyük bütçeler ayırdıkları ve Ar-Ge çalışmalarına odaklandıkları görülmektedir. IEA (2023) raporuna göre, ABD, Japonya ve Almanya, enerji Ar-Ge faaliyetlerine daha yüksek kamu bütçesi ayıran ülkelerdendir.

Yakın geçmişte gelişmiş ülkelerdeki enerji sisteminin ağırlıklı olarak fosil yakıtlara, nükleer enerjiye ve hidroelektrik enerjiye dayanmakta iken atmosferdeki CO2 yoğunluğundaki artışın iklim krizleri gibi birçok çevre sorunlara yol açarak enerji arzı güvenliği ve eş zamanlı rejimin sürdürülebilirliği konusundaki endişeleri beraberinde getirmiştir. Bu ve benzeri birçok sebep enerji sisteminin dönüşümüne ve yenilenebilir enerji teknolojilerinin güçlendirilmesine yol açmaktadır. Enerji inovasyonunda enerji Ar-Ge harcamaları ve enerji teknolojisi patentleri bu yeniliğin ölçülmesindeki önemli iki göstergedir.

Özel sektördeki yatırım açığını kapatmak için hükümetler, araştırmanın toplumsal optimal değerine ulaşmak amacıyla Ar-Ge'yi finanse etmektedirler. Şirketlerin Ar-Ge bütçesini daha gösterişli ve daha az riskli, kısa vadeli projelere yatırma eğiliminde olmalarından kaynaklı olarak bu süreçte özellikle temel araştırmaların devlet tarafından finanse edilmesi daha makul bir seçenektir. Garrone ve Grilli (2010), kamu enerji Ar-Ge programlarını daha radikal, uzun vadeli, riskli araştırma faaliyetlerine doğru yöneltmelerini ve buna ilaveten Ar-Ge politika tedbirlerinin sürece eşlik etmesi gerektiğini belirtmektedir. Johnstone vd. (2010) de, kamu Ar-Ge harcamalarının daha az olgun teknolojiler için daha etkili olduğunu ifade ederek, inovasyon-risk çeşitlendirme fırsatlarının sınırlı olmasından kaynaklı kamu Ar-Ge harcamaları küçük ve orta ölçekli şirketler için de önem taşıdığını belirtmişlerdir. Nelson (1959) ve Arrow (1962) kamu Ar-Ge desteğinin önemini yıllar önce vurgulamışlardır. Öte yandan, enerji sektörü için kamu Ar-Ge finansmanının etkinliğine ilişkin zengin bir dizi makroekonomik çalışma bulunmaktadır (Bointner, 2014; Johnstone vd., 2010; Klaassen vd., 2005; Peters vd., 2012).

CO_2 emisyonları hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde artmaya devam ettikçe iklim değişikliği son yıllarda daha da olumsuz hale dönüşmektedir (IPCC, 2014). Düşük karbonlu bir topluma geçişte önemli bir seçenek, yenilenebilir enerji (YE) kaynaklarından üretilen enerjinin (özellikle elektrik enerjisinin) payının arttırılmasıdır (Foxon ve Pearson, 2007; Jefferson, 2008). Bu faaliyetleri tamamlamak için enerji sektörünün genel verimliliğinin de artırılması gerekmektedir. Temiz enerji projelerine ve altyapıya yapılan yatırımlar son yıllarda oldukça artmakta ve toplam miktarın ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir (Polzin vd, 2015: 98).

1958 Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM), "nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla ve güvenli biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla üye devletlerin araştırma programlarını koordine etmek" (TC AB Başkanlığı, 2022) olarak belirlense de kaynaklar ve çevresel sorunlarla birlikte AB'yi yenilebilir enerjinin üretim ve tüketimine yönlendirmiştir. Yenilenebilir enerjide üretim ve kullanımının teşviki ile ilgili 2007 Lizbon Anlaşması ile, AB üyelerinin enerji kaynakları hususundaki tercihlerine ve enerji kaynağının genel yapısına etkisi vurgulanarak üyeler arasındaki farklılıkların düzenlenmesi ifade edilmiştir. Yenilenebilir enerjinin konu olduğu bir diğer antlaşma Enerji Topluluğu Antlaşmasıdır. Bu antlaşmada hukukun üstünlüğü gözetilerek enerji arzı güvenliği ve yatırım imkanlarıyla bütünleşmiş bir enerji pazarının oluşturulması ve çevreyle uyumlu enerji arzının sağlanması vb. hedefler ortaya koyulmuştur. 1997 yılında kabul edilen ve 2005 yılında yürürlüğe giren Kyoto Protokolü'nde "2008-2012 yıllarını kapsayan I. Taahhüt Döneminde, Sözleşme listesinde yer alan ülkelerin toplam salımlarını 1990 yılı seviyesine göre en az yüzde 5 oranında azaltma yükümlülüğü" ve yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş, fosil yakıtların kullanımının azaltılması, güneş enerjisi çalışmalarının yapılması gibi birçok hedef belirlenmiştir (T.C. Dışişleri Bakanlığı). 2009 Yenilenebilir Enerji Direktifi'yle %20 yenilenebilir enerji oranına ulaşılması amacıyla elektrik altyapısının iyileştirilmesi için her ülkenin aksiyon planlamalarını yaparak komisyona sunmalarına karar verilmiştir. Son olarak İklim Yasası'nda iklime zararsız olma hedefiyle 2050 yılına kadar sıfır sera gazı emisyonu için yasal yükümlülükleriyle hedefe nasıl ulaşılacağı belirtilmiştir (Demir ve Baş, 2020).

Sera gazlarının dengelenmesi çerçevesinde 1992 Rio Dünya Zirvesi'nde sorumluluklar, yetenekler, sosyal ve ekonomik koşulları dikkate alan İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi imzalanmış ve akabinde daha sürdürülebilir bir yaşam ve gelecek nesillerin korunması amacıyla birçok toplantı ve görüşmeler yapılmıştır. 2015 yılında BM tarafından, "Dünyamızı Dönüştürmek" amacıyla 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi'nde, sona eren Milenyum Kalkınma Hedefleri'nin yerini alan içerisinde "Erişilebilir ve Temiz Enerji (SKH-7)" nin yer aldığı 17 hedef ve 169 amaç kabul edilmiştir (Gedik, 2020: 197-202).

Enerji güvenliği ve temiz enerji geçişlerine ilişkin küresel diyaloğun merkezinde yer alan IEA, dünyanın önde gelen enerji otoritelerindendir. Petrol kaynaklarının güvenliğini sağlamak amacıyla 1974 yılında kurulan IEA, enerji güvenliği misyonuyla ülkelerin enerji konusunun merkezinde yer almaktadır. Günümüzde IEA' nın, iklim değişikliği ve karbondan arındırma, enerji erişimi ve verimliliği, yatırım ve inovasyon ile güvenilir, uygun maliyetli ve sürdürülebilir enerji sistemlerinin sağlanması da dahil olmak üzere çok çeşitli enerji konularına odaklanma konusunda daha geniş bir yetkisi bulunmaktadır (IEA, 2023b).

IEA'nın kurucu üyeleri Avusturya, Belçika, Kanada, Danimarka, Almanya, İrlanda, İtalya, Japonya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, İspanya, İsveç, İsviçre, Türkiye, Birleşik Krallık ve ABD'dir. Üyelikte bu ülkeleri sırasıyla, Yunanistan (1976), Yeni Zelanda (1977), Avustralya (1979), Portekiz (1981), Finlandiya (1992), Fransa (1992), Macaristan (1997), Çek Cumhuriyeti (2001), Kore Cumhuriyeti (1992), Slovak Cumhuriyeti (2007), Polonya (2008), Estonya (2014), Meksika (2018) ve Litvanya (2022) takip etmiştir. Şili, Kolombiya, İsrail ve Letonya şu anda tam üyelik arayışında olan ülkelerdir (IEA, 2023b).

IEA ‘nın temel misyonu çerçevesinde birçok temiz enerji faaliyet ve uygulamalarının yanında güncel odak noktasında 2016 Paris Anlaşması'nın iklim değişikliği hedeflerini karşılama amacıyla herkes için güvenli, sürdürülebilir ve uygun fiyatlı bir enerji geleceği şekillendirme hedefi ve politika önerileri yer almaktadır (IEA, 2023). IEA'nın herkes için güvenli ve sürdürülebilir bir geleceğe ulaşmak için dünyanın enerji sistemini dönüştürmeye yönelik amiral gemisi girişimi olan Temiz Enerji Geçiş Programı için önem teşkil eden toplam fosil yakıtlar ve temiz enerji Ar-Ge yatırımları değerlerini gösteren grafik aşağıdaki yer almaktadır.

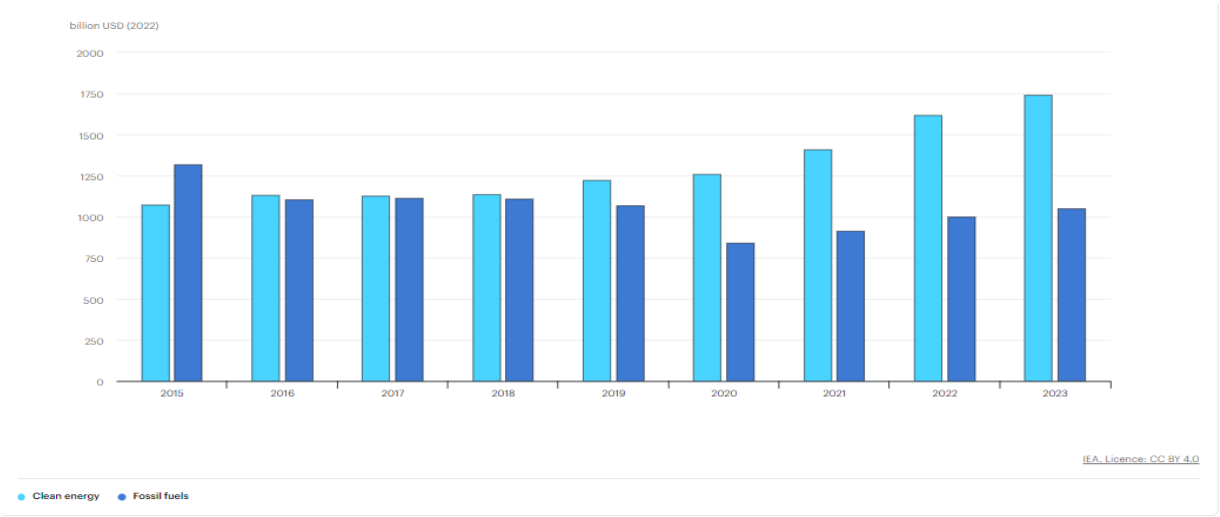

Grafik 1. Temiz enerji ve fosil yakıtlara küresel enerji yatırımı, 2015-2023

Kaynak: IEA (2023c)

2015-2023 yılları arasında temiz enerjiye yapılan yatırımların giderek artarken fosil yakıtlara yapılan yatırımların giderek azaldığı görülmektedir. Her yıl giderek artan yatırımların 2022 yılı sonrasında 1,5 milyar doları aştığı görülmektedir.

IEA’nın güncel olarak merkezinde, bir çok ülke için temiz enerji harcamalarına yönelik teşvikleri güçlendiren şu anda yürürlükte olan politikalarda, enerji güvenliği, yaygın maliyet ve enflasyonist baskılar, yüksek akaryakıt fiyatlarının geleneksel tedarikçilere sağladığı gelir artışı ve yatırımların iklim krizine yönelik çözümlerle uyumlu hale getirileceğine dair artan beklentiler yer almaktadır. IEA'nın 2023 yılında yayınladığı raporda, yapılacak bir sonraki BM

İklim Değişikliği Konferansı olan COP28'e kadar tamamlanacak olan Paris Anlaşması'nın ilk küresel değerlendirmesine verdiği desteğin bir parçası olduğu belirtilmektedir.

Tüm bu süreçlerin içerisinde aktif bir şekilde yer alan ve IEA'nın kurucu ülkelerinden olan Almanya, 2010'un sonlarında, enerji sistemini daha verimli hale getirmeye yönelik ve esas olarak yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanan enerjiye yönelik büyük bir plan olan Energiewende'yi başlatmıştır. Ülkede, 2022 yılına kadar nükleer enerjinin aşamalı olarak durdurulmasını da içeren 2050 yılına yönelik bir enerji yolu stratejisi benimsenmiştir. 2030 yılına kadar Energiewende (nükleer içermeyen ve düşük karbonlu enerji arzına enerji geçişini ifade eden Almanca terim)'ye ulaşmak için "Elektrik arzının yarısı yenilenebilir enerji kaynaklarından sağlanacak ve kömür kullanımı 2038 yılına kadar aşamalı olarak sona erdirilecek" şeklinde açık hedefler belirlenmiştir. Bu süreçte Almanya, açık deniz rüzgârı ve güneş PV'sinde ilk liderlerden biri olmuş ve 2030'a kadar 5 GW hidrojen yatırımının yanı sıra, 2030'a kadar 20 GW açık deniz rüzgârı ve 2040'a kadar 40 GW ile hedeflerini artırmıştır. IEA, 2020 politikalar incelemesinde, Almanya'nın değişken yenilenebilir enerji üretiminde öngörülen büyümeyi desteklemek için uygun maliyetli piyasa temelli yaklaşımları artırması gerektiğinin altını çizmekte ve enerji geçişinin maliyet ve faydalarının tüm sektörler ve son kullanıcılar arasında adil ve şeffaf bir şekilde dağıtılması gerektiğini belirtmektedir. Özellikle ısı ve ulaşımdan kaynaklanan emisyonların azaltılması için ilave politika önerilerinin gerektiği bununla birlikte güvenli ve uygun fiyatlı bir geçişi teşvik için iletim ve dağıtım ağlarının yenilenebilir enerji kapasitesine paralel olarak genişlemesi gerektiğini de ifade etmiştir. Tüm bunların yanında, nükleer ve kömür yakıtlı üretimin aşamalı olarak sonlandırılması ve elektrik talebinin yoğun olduğu zamanlarda ihtiyacı karşılayabilme yeteneğinin izlenmesinin orta vadede devam etmesi gerektiği belirtilmiştir (IEA, 2021).

Almanya, nükleer enerjiyi aşamalı olarak bırakırken önümüzdeki otuz beş yılda elektrik sektörünü karbondan arındırmaya hazırlanmaktadır. Bu durum, yenilenebilir enerji kapasitesinde çarpıcı bir artış olacağı anlamına gelmektedir. Almanya, 2010 yılında 2050 yılına kadar elektriğinin yüzde 80'ini, toplam enerjisinin ise yüzde 60'ını yenilenebilir kaynaklardan elde etme hedefini belirlemiştir. 2013 sonu itibarıyla elektriğinin yaklaşık %25'ini yenilenebilir kaynaklardan elde edilmekteydi (1990'da bu oran yalnızca %3'tü). Energiewende'nin hedefi, enerji yapısını fosil yakıtlara ve nükleer enerjiye olan yoğun bağımlılıktan kurtararak öncelikli olarak yenilenebilir enerjiler konusunda bir sisteme dönüştürürken rekabetçi bir ekonomiyi sürdürmektir. Bu hedefe ulaşmak çok zorlu bir görev olsa da Avrupalı komşularla iş birliği yoluyla daha kolay hale geleceği ifade edilmektedir. Energiewende için çok daha fazla yenilenebilir enerji kapasitesinin geliştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Teknik olarak bu durumun tamamen yurt içinde yapılabileceği gibi, farklı görüşlere göre Avrupalı komşularla daha entegre bir sistem kurmanın maliyet, verimlilik, doğayı koruma ve istikrar gibi olumlu sebepler de söz konusudur (Gullberg vd., 2014: 2016).

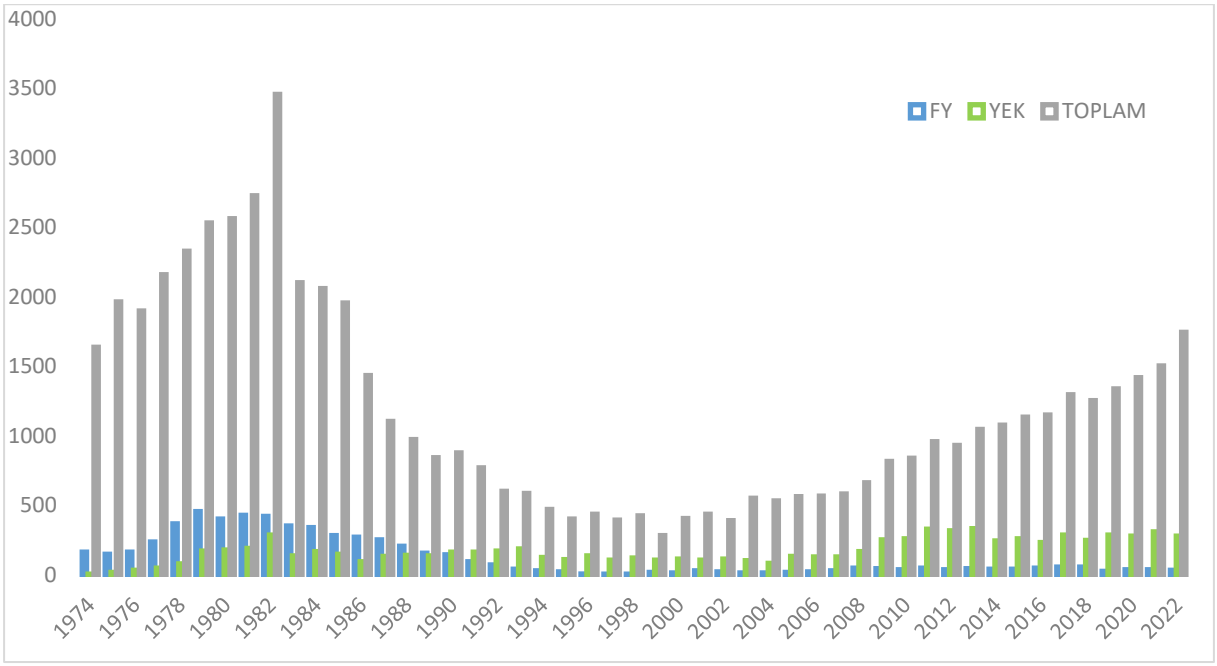

Grafik 2. Almanya'nın Fosil Yakıtlar, Yenilenebilir Enerji ve Toplam Kamu Enerji Ar-Ge Bütçeleri

1974 yılından bu yana Uluslararası Enerji Ajansı'nda kurucu üyelerden biri olan Almanya, özellikle 1972 BM İnsan Çevresi Konferansı sonrasında çevre ve enerji faaliyetlerinde aktif bir rol oynamaktadır. Özellikle 1974 ten 1990lı yıllara kadar enerjiye yapılan toplam Ar-Ge yatırımları için ayrılan bütçenin 1 milyar doların üzerinde olduğu görülmektedir. 1990-2000 yılları arasında bu yatırımlar azalsa da 2000li yıllardan sonra tekrar artışa geçmiştir. Özellikle 1978 yılından sonra genel olarak toplam Ar-Ge yatırımları için ayrılan bütçede fosil yakıtlara ayrılan payın düşüş eğilimine geçtiği, yenilenebilir enerji Ar-Ge yatırımlarına ayrılan payın ise yükselişe geçtiği görülmektedir. Bu süreçte Almanya'nın bireysel çabasıyla fosil yakıtlara yapılan yatırımlar yerine tercihini daha çok yenilenebilir enerji yatırımlarından kullandığı görülmektedir. Bununla birlikte ülkenin içinde yer aldığı birlik ve topluluk (AB sürdürülebilir Kalkınma Kararları, Uluslararası Enerji Ajansı vb.) kararlarının da etkili olduğu söylenebilir.

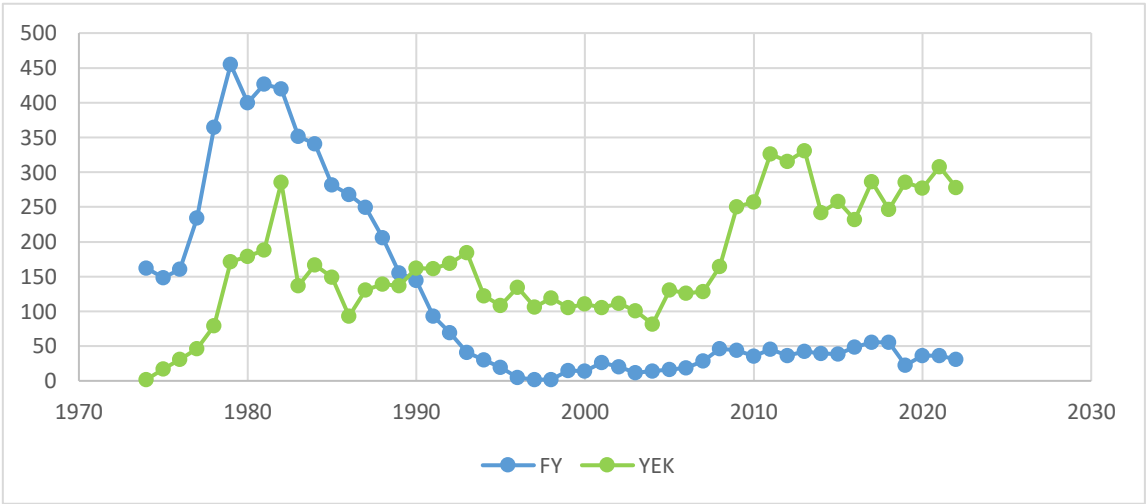

Grafik 3. Almanya Fosil Yakıt Enerjisi ve Yenilenebilir Enerjisi Kamu Ar- Ge Harcamalarının Toplam Ar- Ge Bütçeleri İçindeki Oranları

Çalışma kapsamında değerlendirilen Almanya'nın fosil yakıt enerjisi ve yenilenebilir enerjisi kamu Ar- Ge harcamalarının toplam Ar- Ge harcamaları içindeki oranlarına bakıldığında, 1970-1990 yılına kadar fosil yakıtlar ve yenilenebilir enerji yatırım oranlarında eşdeğer artış ve azalışlar görülürken 1990 yılı sonrasında yenilenebilir enerjide kamu Ar- Ge bütçe oranlarında ciddi düzeyde artış eğilimi ve fosil yakıt kamu Ar- Ge bütçe oranlarında azalış olduğu gözlenmektedir. Bu durum özellikle 1990 sorasında Almanya'nın temiz enerji yatırımlarına daha çok odaklandığının ve buna bağlı olarak fosil yakıtlara yapılan yatırımların azaltıldığının göstergesidir.

2. Literatür

Cansın & Sohtaoğlu (2009) çalışmasında, IEA'ya üye olan OECD ülkeleri için enerji Ar-Ge harcamaları sektörel bazda değerlendirilmiş ve yenilenebilir enerjide teknolojik gelişimleri ele almıştır. Çalışma sonucunda, ekonomik, siyasi ve sosyal yapılarla birlikte teknoloji geliştirme kapasitesi, kaynak potansiyeli ve enerji güvenliği bağlamında ülkelerde ciddi farklılıklar gözlenmiş ve yenilenebilir enerjide güneş, biyokütle ve rüzgar enerjileri Ar-Ge faaliyetlerine odaklanıldığı belirtilmiştir.

Cho (2013) 1995-2006 döneminde AB ülkeleri için petrol fiyatları, yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenebilir enerji Ar-Ge harcamaları ve gelir ilişkisini ele alan çalışmasında, gelir artışının Ar-Ge harcamalarında artışa, enerji fiyatlarındaki artışın da yenilenebilir enerji kullanımında artışa yol açacağı bulgusuna ulaşılmıştır. Ayrıca temiz ve verimli bir enerji için yenilenebilir enerji kullanımına önem verilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Sahu & Narayanan (2013) çalışmasında, 2000-2011 döneminde imalat sektöründeki firmalar için fosil yakıtların kullanımından ortaya çıkabilecek karbondioksit emisyonları ilişkisini panel veri analizi ile ele almış ve çalışma sonucunda fosil yakıt kullanımındaki artışın karbondioksit emisyonlarında artışa sebep olduğunu bulgusuna ulaşmıştır. Bu sebeple çevreye dost enerji Ar-Ge faaliyetleri için ayrılan kaynağın artırılması gerektiğini vurgulamıştır.

Bointner (2014) çalışmasında, inovasyonun itici güçleri ve engelleri hakkında geniş bir literatür taraması ve enerji sektöründeki kamu araştırma ve geliştirme harcamaları (Ar-Ge) ve patentlerin yol açtığı bilginin bir analizini ele almaktadır. Aralarında Almanya'nın da yer aldığı 14 IEA üye ülkesiyle bir regresyon analizi yapılmıştır. Çalışma bulguları, GSYİH ile kümülatif bilgi arasında doğrusal bir ilişki olduğu; bir teknolojinin pazarda yayılmasının daha sonra teşvik edilmesiyle ilişkili araştırma ve geliştirme için uygun kamu Ar-Ge finansmanının, ilgili teknolojide bir ilerlemeye yol açabileceğini göstermektedir.

Lee & Min (2015), 2001-2010 dönemi için yenilenebilir enerji Ar- Ge harcamalarının karbon emisyonları ve firma performansı üzerine etkisini incelediği çalışmada, yenilenebilir enerji Ar-Ge harcamalarındaki artışın fosil yakıtlardan çıkan CO2 salınımını azalttığını ve yenilenebilir enerji kullanımını artırdığını belirtmiştir.

Polzin vd. (2015) çalışmasında, OECD ülkelerinden oluşan bir örnekte kurumsal yatırımcıların elektrik üretiminde yenilenebilir enerji (YE) yatırımlarına ilişkin kamu politikası önlemlerinin etkisini incelemektedir. Çalışma sonuçlarında, gerçek piyasa koşullarını ve teknolojinin olgunluğunu dikkate alan, teknolojiye özgü politikaların gerektiği ve kurumsal yatırım koşullarını iyileştirmek amacıyla politika araçları arasında, özellikle daha az olgun teknolojiler için, tarife garantisi (FIT) gibi ekonomik ve mali teşviklerin yer alması tavsiye edilmiştir.

Álvarez-Herránz vd. (2017) 1990-2014 dönemi 28 OECD ülkesinde enerji alanındaki inovasyonlar ve sera gazı emisyonları ilişkisini araştırdıkları çalışmada, enerji inovasyonlarının sera gazı emisyonlarının azalttığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Garrett-Peltier (2017) çalışmasında, temiz enerji endüstrileri oluşturmak için girdi-çıktı tabloları oluşturularak, araştırmacıların temiz enerjiye yönelik kamu ve özel harcamaları değerlendirmesine ve bunu fosil yakıtlara yapılan harcamaların etkileriyle karşılaştırmasını sağlamıştır. Çalışma sonucunda, fosil yakıtlara yapılan 1 milyon dolarlık harcamadan ortalama 2,65 tam zamanlı iş yaratıldığını, aynı miktarda harcamanın ise yenilenebilir kaynaklar veya enerji verimliliği alanında 7,49 veya 7,72 tam zamanlı iş yaratacağını ifade ederek, kahverengi enerjiden yeşil enerjiye aktarılan her 1 milyon dolarlık yatırımın net 5 iş artışı yaratacağını belirtmektedir.

Fernández vd. (2018) çalışmasında, 1994–2013 dönemi AB, ABD ve Çin ülkeleri için toplam enerji Ar-Ge harcamaları ile CO2 emisyonu miktarı arasındaki ilişkiyi En Küçük Kareler yöntemiyle ele almış ve çalışma bulgularında, AB ve ABD için toplam Ar-Ge harcamalarının CO2 emisyonlarını azaltıcı etkisi olduğunun, Çin'de ise arttırıcı bir etkisi olduğunu belirtmişlerdir.

Kahouli (2018), 1990-2016 dönemi Akdeniz ülkeleri için elektrik enerjisi tüketimi, CO2 emisyonları, Ar-Ge yatırımları ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik bağlantısını incelediği çalışmada, Ar-ge yatırımları ve CO2 emisyonları arasında negatif bir ilişki olduğu bulgusuna ulaşmıştır. Ayrıca enerji alanında yapılan Ar-Ge yatırımlarının daha yaşanabilir bir dünyanın varlığı için büyük öneme sahip olduğunu belirtmiştir.

Plank & Doblinger (2018) çalışmasında, bir mali kaynak olarak kamu Ar-Ge finansmanının firma düzeyindeki Ar-Ge performansı üzerindeki etkisini panel regresyon analizi ile incelemiştir. Çalışmada, Almanya'da yenilenebilir enerji sektörüne odaklanarak ve yaklaşık 235 Milyon € hacimli, kamuya açık 206 Ar-Ge projesini ele almış ve kamu Ar-Ge finansmanının patent sayısı üzerinde önemli bir pozitif etkisi olduğunu belirtmişlerdir.

Zeppini & Van Den Bergh (2020) çalışmasında, fosil yakıtların ve yenilenebilir enerjinin küresel rekabet dinamiklerini analiz etmek için öğrenme eğrilerinin, yol bağımlılığının ve iklim politikalarının etkisini hesaba katan stokastik bir karar modeli geliştirmiştir. Kullanılan modelde iklim politikalarının iki temel özelliğine; iklim sorununun çözümü (yani kritik karbon bütçesini aşmaması) ve enerji kaynaklarının nihai pazar paylarının değişkenliğine odaklanılmıştır. Çalışma sonucunda, petrolün zirveye ulaşmasının yenilenebilir enerji yerine kömüre geçişi tetiklediğini ve bunun da iklim değişikliğini kötüleştirdiğini belirmişlerdir. Ayrıca karbon vergisinin, piyasanın benimsenmesi veya yenilenebilir kaynaklara yönelik sübvansiyonlar gibi iklim politikalarını uygulamaya koyarak ve fosil yakıtlara yönelik mevcut sübvansiyonları ortadan kaldırarak, düşük karbonlu bir enerji sistemine potansiyel oluşturduğunu ifade etmişlerdir.

Naimoğlu (2021) çalışmasında, 1990-2019 dönemi Almanya için yenilenebilir enerji tüketimi ve enerji kayıplarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Fourier yaklaşımıyla incelemiştir. Elde edilen bulgularda, yenilenebilir enerji kullanımı artışının ekonomik büyümede artışa yol açtığı ve enerji kayıplarındaki artışın ise ekonomik büyümeyi azalttığı görülmüştür.

Zhang vd. (2021), fosil yakıtlardan düşük karbona geçişte küresel çapta kamu enerji inovasyonlarının değişimini ele aldıkları çalışmada, 2000-2018 döneminde küresel ve ulusal enerji Ar-Ge yatırımlarının incelenmesi ile küresel olarak kamu enerji Ar-Ge ve temiz enerji Ar-Ge yatırımlarının belirli bir süre önemli ölçüde arttığını, ancak 2009'dan sonra sabitlendiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, gelişmekte olan başlıca ekonomilerde devlete ait işletmelerin (KİT'ler) enerji Ar-Ge çalışmaları fosil yakıtlara ve nükleer enerjiye yönelmeye devam ettiklerini ve fosil yakıtlardan uzaklaşmak için KİT harcamalarında reform yapılması, küresel enerji teknolojisi gidişatı üzerinde büyük bir etkiye sahip olabileceğini ifade etmektedir.

Çağlar & Uluğ (2022)'un yaptıkları çalışmada, ülkelerin enerji verimliliği Ar-Ge'sine ayırdıkları bütçelerin yenilenebilir enerji kaynaklarının olgunlaşma sürecinde önemli olup olmadığını göstermek amacıyla enerji verimliliğine bütçeden en fazla pay ayıran ülkelerde (ABD, Kanada, Almanya, Fransa ve Japonya) enerji verimliliği Ar-Ge bütçelerinin, ekonomik büyümenin, ticari açıklığın ve doğal kaynakların 1985-2019 dönemi boyunca CO2 emisyonları üzerindeki etkilerini incelemişlerdir. Çalışma bulgularında, enerji verimliliği Ar-Ge bütçelerinin çevre kalitesini artıracak düzeyde olmadığını, ekonomik büyüme ve ticari açıklığın da çevresel hasara katkıda bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca, bu ülkelerin mevcut durumunun yeşil enerjiye geçiş yapmak isteyen diğer ülkelere örnek teşkil edebileceği vurgulanarak yenilenebilir enerjiye geçiş, SKH-13 (iklim eylemi) ve SKH-7'ye (temiz enerji) ulaşmak için hız kazanana kadar uygun fiyatlı ve temiz enerji bütçelerini genişletmeleri gerektiği belirtilmiştir.

Khan vd. (2022) çalışmasında, Almanya'daki teknolojik yenilikler ile yenilenebilir enerji arasındaki nedenselliği ortaya koymak amacıyla yapısal değişiklikleri hesaba katan kayan pencere yöntemi yardımıyla teknolojik yenilikler ile yenilenebilir enerji arasındaki nedensel bağlantıyı incelemişlerdir. Çalışma bulgularında, teknoloji inovasyonunun yenilenebilir enerjiyi birden fazla alt örnekte olumlu ve olumsuz yönde etkilediğini, yenilenebilir enerjideki ilerlemenin teknoloji yeniliğine yapılan harcamalardaki artışa bağlı olduğunu ifade etmişlerdir.

Naimoğlu & Özbek (2022) 1990-2018 döneminde İngiltere için yenilenebilir, yenilenemez ve nükleer enerji için yapılan Ar-Ge harcamaları ile toplam enerji tüketimi ilişkisini ele aldığı çalışmada, eşbütünleşme testleriyle değişkenler arasında ilişkinin varlığı tespit edilmiştir. Kanonik Koentegrasyon Regresyon (CCR) ile fosil ve nükleer enerji Ar-Ge harcamalarının enerji tüketiminde azalışa, yenilenebilir enerji Ar-Ge harcamalarının enerji tüketiminde artışa yol açtığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Pata vd. (2023) Almanya'nın 2045 yılına kadar karbon nötrlüğe ulaşma hedefini dikkate alarak yenilenebilir enerji ve nükleer enerji Ar-Ge harcamalarının çevre kalitesi üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Çalışmada, 1974-2018'e kadar Ar-Ge harcamalarıyla birlikte gayri safi yurtiçi hasılayı (GSYİH) kontrol eden karbon dioksit (CO2) emisyonları, ekolojik ayak izi (EF) ve yük kapasitesi faktörü (LCF) gibi değişkenler kullanılarak Çevresel Kuznets eğrisinin(EKC) ve yük kapasitesi eğrisi (LCC) hipotezlerinin geçerliliği kesirli frekans Fourier otoregresif dağılım gecikmesi (FADL) tabanlı FMOLS yaklaşımı ve nedensellik testleriyle analiz edilmiştir. Çalışma bulgularında, EF ile eş bütünleşme bağlantısı olduğu; EKC hipotezinin Almanya için geçerli, LCC hipotezi ise geçersiz olduğu; Ar-Ge harcamaların yalnızca CO2 emisyonlarının azaltılmasında etkili olduğu belirtilmiştir. Çalışma sonucunda, Alman politika yapıcıların, çevre kalitesini iyileştirmek ve EF'yi azaltmak için Ar-Ge yatırımlarını daha etkili ve verimli bir şekilde kullanarak yüzyılın ortalarına kadar karbon nötrlüğü hedefine ulaşabileceği belirtilmiştir.

3.Yöntem

3.1. Yapay Sinir Ağları

Bilgi işleme süreçleri olarak nitelendirilen YSA, aynı zamanda verilen girdilere karşı çıktılar üreten detaylı bir kara kutu modeli olarak da tanımlanabilir. YSA, aksonlar yardımıyla bilgi akışını sağlayan bir grup sinir hücresinin oluşturduğu sinir sistemine benzerlik olarak tanımlansa da genel olarak tekrarlanabilir (adaptif) basit elemanların yoğun biçimde paralel bağlanmasıyla oluşan ağlar olarak tanımlanmaktadır (Kohonen, 1988). Nörobilimde insan beyni nöronlarından yola çıkılarak matematiksel modellemelerle başlayan YSA çalışmaları,

günümüzde birçok farklı bilim dalında kullanılmakta, örüntü tanıma, sınıflandırma, kontrol, tahmin gibi uygulamalarda araştırma konusu olarak çalışılmaktadır.

Yapay sinir ağları makine öğrenmesi gerçekleştirerek benzer olaylara benzer tepkiler verirler. YSA, araştırmacının kendisine gösterdiği örnekler sayesinde daha önce öngörülemeyen veriler hakkında bilgi üretebilmektedir. Bu avantajlar araştırmacıların öngörü ve tahmin problemlerinde güçlü analiz sonuçları elde etmelerini sağlamaktadır. Bir sinir ağı hücresi; girdiler, ağırlıklar, toplam işlevi, aktivasyon işlevi ve çıktı adı verilen beş öğeden oluşur. Sinir hücresinde dışarıdan gelen bilgileri temsil eden girdiler ve hücre içindeki girdilerin etkisini ve önemini gösteren ağırlıklar bulunmaktadır. Toplama (birleştirme) fonksiyonu ile hücredeki net girdiyi hesaplarken, aktivasyon (aktivite, eşik, transfer) fonksiyonu ile toplam fonksiyonundaki sonuçları çıktıya dönüştürür. Hücre çıkışı, aktivasyon fonksiyonu tarafından belirlenen çıkış değeridir (Öztemel, 2003).

Bu nedenle bu çalışmada, yaygın kullanımı, esnekliği ve çok çeşitli problemleri modellemeye uyarlanabilirliği nedeniyle bilinmeyen parametreler ortalama kare hata amaç fonksiyonunu LM algoritması ile en aza indirmek için ileri beslemeli-geri yayılımlı YSA modeli kullanılmıştır.

NARX modeli, gecikmeli giriş - çıkış değişkenlerine ve tahmin hatalarına dayalı olarak modellenen süreci açıklayan özel bir tür tekrarlayan, dinamik YSA'dır. NARX ağlarının gömülü belleği, bilgiyi en iyi şekilde yaymak ve hata sinyalini geri yaymak için daha kısa yollar sağlayarak modelin uzun vadeli bağımlılıklarını azaltır. NARX sinir ağları, neredeyse her doğrusal olmayan fonksiyona yaklaşabilen güçlü bir performansla zaman serilerinin tahmininde uygulanmıştır (Diaconescu 2008; Siegelmann vd. 1997).

Dışsal girdilere sahip doğrusal olmayan otoregresif ağ (NARX) (Leontaritis ve Billings 1985) modeli, zaman serisi tahminlerinde kullanılan, etkili sonuçlar veren ve uzun zaman kalıplarını bulmada kanıtlanmış yeteneklere sahip dinamik bir RNN'dir (Chang vd. 2013; Seidl ve Lorenz 1991). Nstructure'ın temel avantajlarından biri farklı modeller oluşturabilmesidir, bu da hesaplama maliyetini azaltır. Dışsal girdilerden gelen bilgiler dahil edildiğinde NARX modeli, ileri beslemeli ağa kıyasla serbestlik derecesi kazanır. Bu, modeli diğer YSA yaklaşımlarından daha etkili hale getirmek ve kalibre etmek için gereken parametre sayısını azaltır. NARX modelinin ortak tanımı şu şekilde verilmektedir (Guzman 2017: 1593):

$$y(t) = f\left(y(t-1), y(t-2), \dots, y\left(t-n_y\right), u(t-1), u(t-2), \dots, u(t-n_u)\right) \quad (1)$$

Burada u(t) ve y(t), ayrı bir t zaman adımında sırasıyla ağın giriş ve çıkışlarını temsil eder; n_U ve n_Y sırasıyla ağın giriş ve çıkış katmanlarıdır ve f, genel olarak bilinmeyen ve ortak ileri beslemeli ağ tarafından yaklaşık olarak tahmin edilebilen doğrusal olmayan bir fonksiyondur. y(t) çıkışları, bağımsız veya dışsal giriş sinyalinin önceki değerlerine regresyon yapılarak ağın yakınsama süresi iyileştirilir. Her nöron, doğrusal olmayan değişkenleri zaman serisi davranışını öğrenen bir çıktıya dönüştüren gizli düğüme geri beslenen bir çıktı üretir. Bu dönüşüm, doğrusal olmayan zaman serilerinin matematiksel olarak hesaplanmasına izin veren bir transfer fonksiyonu (bu durumda sigmoid) tarafından üretilir.

Lin vd. (1996), NARX ağının özellikle durağan olmayan zaman serileri söz konusu olduğunda etkin bir şekilde kullanıldığını belirtmektedir. NARX ağı bir geri besleme ve ileri hesaplamalı dinamik ağdır. Gelecek tahmin çalışmalarında, NARX gibi dinamik ağlarda gelecekteki değerleri tahmin etmek için zaman serilerinin tarihsel değerleri kullanılmaktadır (Boussaada vd., 2018: 3-4).

Geliştirilen bilgisayar programları hem geleneksel yöntemlerde hem de YSA modellerinde sonuca kolay ve hızlı ulaşılması açısından büyük avantajlar sağlamaktadır. Bu

çalışmada değişkenler arasındaki ilişkinin belirlenmesi amacıyla korelasyon analizi ve yapay sinir ağlarının dışsal girdilere sahip doğrusal olmayan otoregresif ağ (NARX) modeli kullanılmıştır.

4.Bulgular

Almanya'nın 1974-2022 dönemi için toplam Ar-Ge bütçesi içindeki yenilenebilir enerji Ar-Ge bütçe oranları ile toplam Ar-Ge yatırımları içindeki fosil yakıt Ar-Ge bütçe oranları arasındaki ilişkinin değerlendirildiği bu çalışmada değişkenler arasındaki korelasyon analizi sonuçları aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 1. Korelasyon Analizi Sonuçları

	FY_ORAN	YEK_ORAN
FY_ORAN (ort. 8.090) Pearson cor. Sig.	1	-.612** .000
YEK_ORAN (ort. 8.090) Pearson cor. Sig.	-.612** .000	1

** Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır.

Korelasyon analizi bulguları incelendiğinde değişkenler arasında negatif yönlü ve orta düzeyde anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir. Yani toplam yatırım oranları içerisinde fosil yakıt Ar-Ge yatırım oranları azaldıkça yenilenebilir enerji Ar-Ge yatırımlarında artış olduğu gözlenmektedir.

Çalışmada NARX Modelinde 1974-2010 dönemi verileriyle ağın eğitimi gerçekleştirilmiş ve eğitilen ağ ile ağın hiç görmediği 2011-2022 dönemi yenilenebilir enerji Ar-Ge yatırım oranları değerleri için tahminleme yapılmıştır.

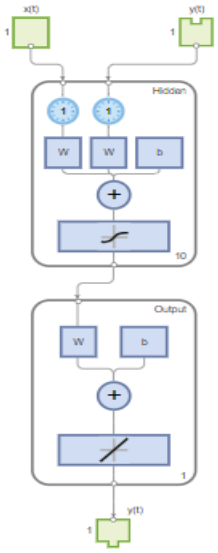

Şekil 1. NARX YSA Model Profili

Bu çalışmada en iyi sonuca ulaşabilmek için 2, 5, 7 ve 10 gizli katman kullanılarak denemeler yapılmıştır. En iyi sonuç gizli katmanın 10 seçilmesi ile ortaya çıkmıştır. Veri seti % 70 eğitim %15test %15 geçerlilik şeklinde bölünmüş ve gecikme sayısı 2 olarak belirlenmiştir. Belirlenen model profili Şekil 1'de verilmiştir.

Tablo 2. Ağın Eğitiminde Gerçekleşen MSE ve R Değerleri

	MSE	R
Eğitim	7.644	0.9631
Geçerlilik	1.555	0.9975
Test	7.499	0.9099

Tablo 2'de ağın eğitimine ilişkin MSE ve kolerasyon (R) değerleri görülmektedir. Buna göre MSE değerlerinin küçüklüğü, R değerlerinin yüksekliği (1'e yakınlığı) ağın eğitiminin başarılı olduğunun göstergesidir.

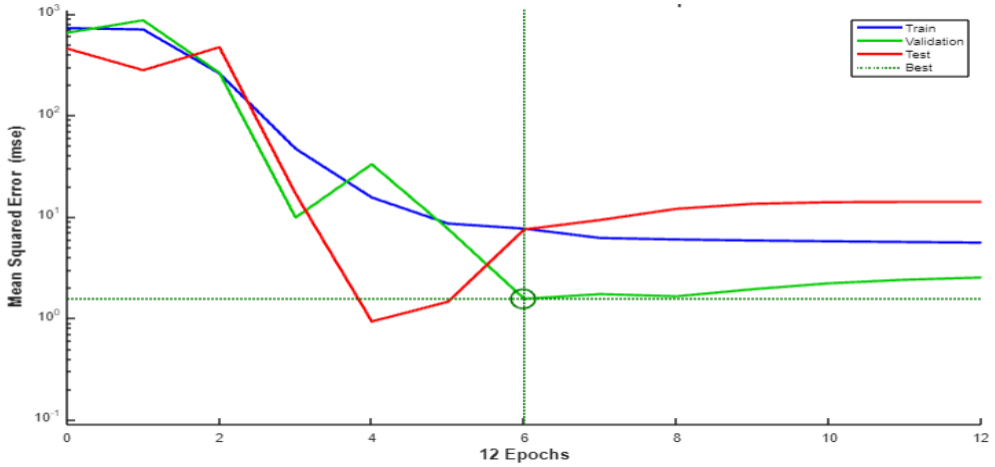

Grafik 3. Eğitim, Doğrulama ve Test Kümelerine İlişkin Hata Performansları

Eğitim, Doğrulama ve Test değerlerinin 12. iterasyonda optimum seviyeye ulaştığı görülmektedir.

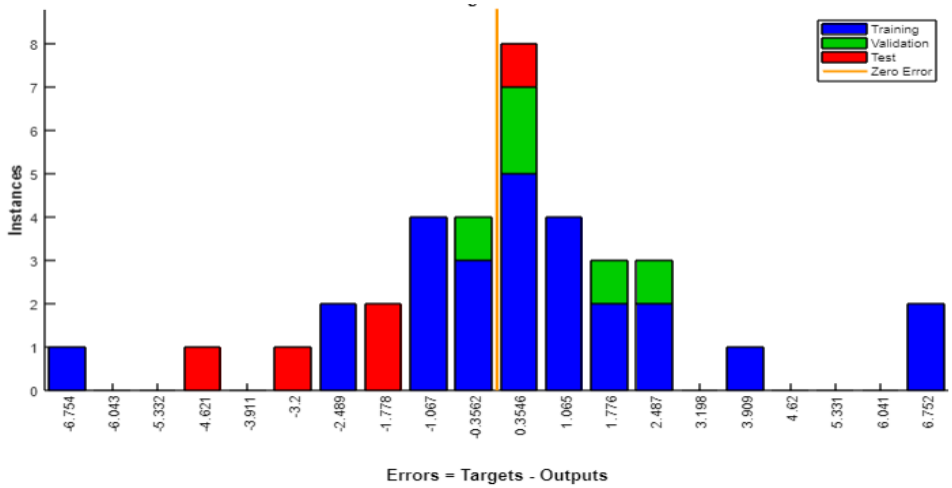

Grafik 4. Ağın Hata Histogramı

Grafik 4'te yer alan hata histogramına göre hataların çoğunluğunun -3.2 ile 3.909 aralığına düştüğü görülmektedir.

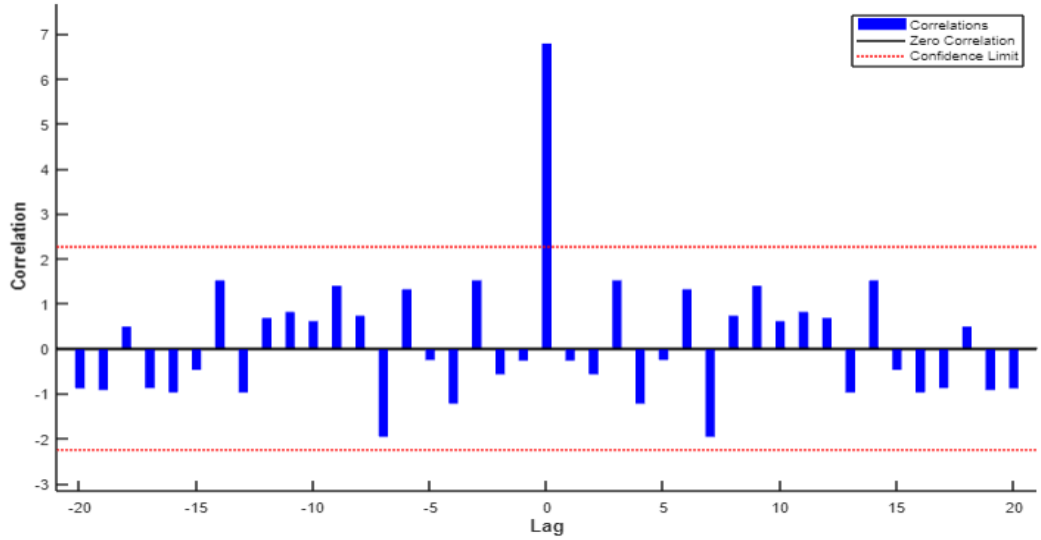

Grafik 5. Ağın Hata Otokorelasyon Grafiği

Hata otokorelasyon grafiği incelendiğinde 0'da bir tane güven aralığını geçen değer vardır. Bu durum tahmin hatalarının birbiriyle korelasyonsuz (white noise) olduğunu ve modelin uygun olduğu göstermektedir.

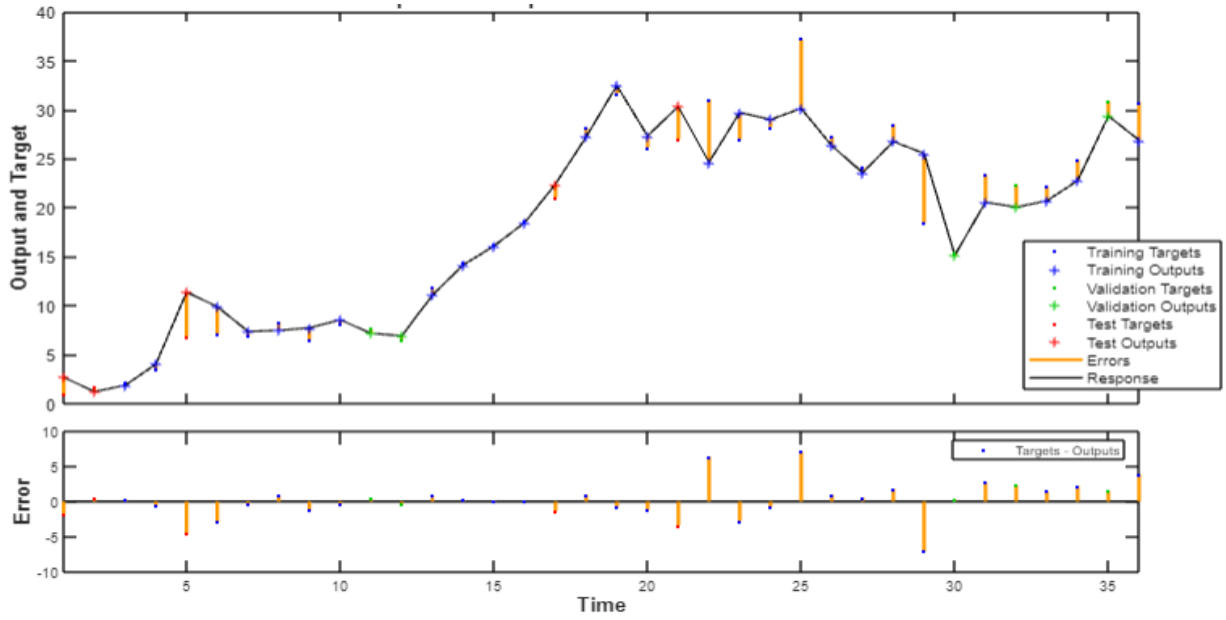

Grafik 6. 1974-2010 dönemi için NARX YSA Modeli Hedef, Çıktı ve Hata değerleri

Ekonomik büyüme için NARX YSA modeliyle belirlenen çıktı ve hedef değerlerinin uygunluğu Grafik 6'da görülmektedir. Bu grafiğe göre genel olarak hataların azlığı dikkat çekmektedir. Bu durum ağın iyi tahminler yaptığının göstergesidir. Elde edilen modelde genel olarak ağ tahmin düzeylerinin başarılı olduğu fakat 1996, 1999 ve 2003 yıllarındaki hata oranlarının diğer yıllara göre daha yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Her ekonomik değişken gibi yenilenebilir enerji Ar-Ge yatırım oranlarının bağlı olduğu içsel ve dışsal birçok faktörün olduğu ve bu oranların dinamik olarak bu faktörlere göre farklılık gösterdiği bilinmektedir. Ülkelerin Ar-Ge için ayırdıkları toplam bütçelerin değişmesi, sürdürülen projelerin tamamlanamaması veya sürecin uzaması, yeni proje önerilerinin sunulması, öncelikli yatırım alanlarının değişmesi vb. birçok sebep sayılabilir.

Tablo 3. Ağın 2011-2022 dönemi Tahminine Yönelik MSE ve R Değerleri

	MSE	R
Ek test	10.211	0.7959

Ağın 2011-2022 dönemi fosil yakıtlar Ar-Ge yatırım oranları kullanılarak hiç görmediği yenilenebilir enerji Ar-Ge yatırım oranları tahminine yönelik MSE ve R (%79.5) değerleri incelendiğinde ağın başarılı bir tahmin düzeyine sahip olduğu görülmektedir.

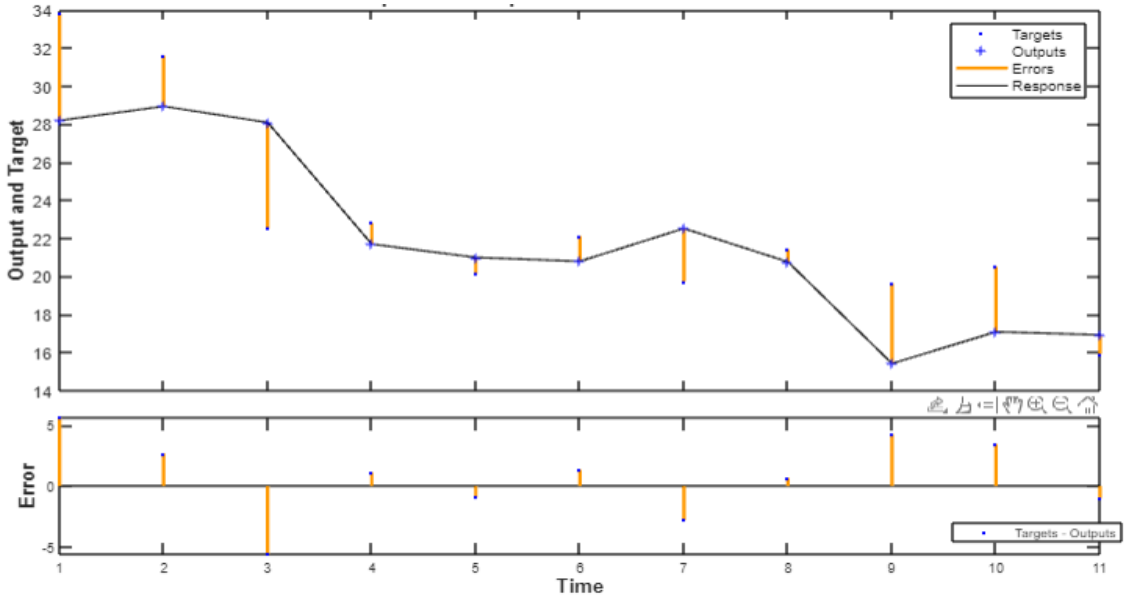

Grafik 7. Ağın 2011-2022 dönemi Tahminine Yönelik Hedef, Çıktı ve Hata Değerleri Grafiği

Grafik 7'de 2011-2022 dönemi için yenilenebilir enerji Ar-Ge yatırım oranları gerçek ve tahmin değerleri yer almaktadır. Grafiğe bakıldığında, genel olarak hata değerlerinin küçük değerler aldığı ve tahmin değerleriyle gerçek değerlerin birbirlerine oldukça yakın değerler aldıkları görülmektedir. Genel olarak tahminde hata değerleri %5'in altında olduğu ve 2011, 2013, 2019, 2020 döneminde hata değerlerinin diğer yıllara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bu dönemlerdeki farklar, ülkenin yenilenebilir enerji Ar-Ge yatırım oranlarının fosil yakıtlara bağlı olmaksızın farklı enerji politikalarına yer verdiğinin göstergesidir.

5. Sonuç

Yenilenebilir enerji çevre dostu olmasının yanında ülkelerin kaynak verimliliği, enerji güvenliği ve bağımsızlığı açısından günümüzde oldukça popüler ve önemli bir kavramdır. Buna bağlı olarak ülkeler, yenilenebilir enerjiye olan yatırım ve araştırmalarını geliştirerek dışa bağımlılığı azaltma fırsatının yanında enerji verimliliğinin korunmasını da sağlayabilmektedir. Özellikle güçlü ekonomilere sahip ülkelerin çevresel sürdürülebilirliğin yanında dışa bağımlılığı azaltma ve makroekonomik denge için son yıllarda ciddi bütçe miktarlarıyla temiz enerjiye yatırım yaptıkları görülmektedir. Birçok kuruluşta (AB, OECD, BM vb.) yapılan uygulamalarla temiz enerjiye geçişte öncü ve IEA kurucu ülkelerden olan Almanya da 2022 yılında toplam kamu enerji AR-GE bütçe miktarlarıyla lider ülkelerdendir. Bu çalışmada Uluslararası Enerji Ajansı'nın kurucu üyelerinden olan Almanya'nın yenilenebilir ve fosil yakıt enerjisine yönelik Ar-Ge bütçe oranları arasındaki ilişki YSA (yapay sinir ağları) ile incelenmiş ve bütçe oranı tahminlemesi yapılmıştır. Çalışmada IEA'dan elde edilen 1974-2022 dönemi Almanya'nın toplam kamu enerji Ar-Ge bütçeleri içindeki fosil yakıtlar (petrol, gaz ve kömür)

için Ar-Ge bütçe oranı (FY) ve yenilenebilir enerji kaynakları için Ar-Ge bütçe oranı (YEK) değişkenleri kullanılmıştır.

Uygun ağ yapısı oluşturularak kurulan yapay sinir ağları, zaman serilerinde ilişki ve tahminlerde kullanılan diğer istatistiksel yöntemlere alternatif olarak kullanılabilmektedir. Bu çalışmada Doğrusal Olmayan Dışsal Girdili Otoregresif Ağ (NARX) modeli ile1974-2010 dönemi için ağ eğitiminden sonra 2011-2022 dönemi için fosil yakıtlar için Ar-Ge bütçe oranı tahmincisi ile yenilenebilir enerji kaynakları için Ar-Ge bütçe oranı (YEK) tahmini yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen bulgulara göre, eğitim, geçerlilik, test R (0.9631, 0.9975, 0.9099) ve tahmin R (0.79599) değerleri ile yapay sinir ağlarının yenilenebilir enerji kaynakları için Ar-Ge bütçe oranı öngörüsünde kullanılabilecek başarılı bir yöntem olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Ülkelerin teknolojik gelişmişlik seviyelerinin bir göstergesi olan Ar-Ge harcamaları, enerji alanında da önemli göstergelerdendir. Nitekim sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinden (SKH-7) olan erişilebilir ve temiz enerji yoluyla çevrenin korunması ve kaynak verimliliğinin sağlanmasıyla sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesinin gerekliliğinin sürekli vurgulanması ve enerjide içsel ve dışsal bağımlılığın azaltılmasında temiz enerjiye olan yatırımların artırılmasının gerekliliği de ülkelerin son zamanlarında sıklıkla gündeminde yer almaktadır. Kamu sektörünün belirlediği gerçekçi hedefler ve politikaların temiz enerjiye geçişte öneminin oldukça büyük rolü olduğu açıktır. Bununla birlikte yenilenebilir enerji için Ar-Ge harcamaları konusunda iktidarların kamuya ait bütçelerini artırmasının yanı sıra özel sektörü bu alanda özendirici teşviklerde bulunması ve gerektiğinde iş birliği içinde hareket etmeleri de süreçte büyük önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Álvarez-Herranz, A., Balsalobre, D., Cantos, J. M., & Shahbaz, M. (2017). Energy Innovations-GHG Emissions Nexus: Fresh Empirical Evidence From OECD Countries. *Energy Policy,* 101, 90-100. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.11.030.

Arrow, K. J. (1972). Economic welfare and the allocation of resources for invention (pp. 219-236). *Macmillan Education UK*.

Bointner, R. (2014). Innovation in the energy sector: Lessons learnt from R&D expenditures and patents in selected IEA countries. *Energy policy*, 73, 733-747. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2014.06.001.

Boussaada, Z., Curea, O., Remaci, A., Camblong, H., & Mrabet Bellaaj, N. (2018). A nonlinear autoregressive exogenous (NARX) neural network model for the prediction of the daily direct solar radiation. *Energies*, 11(3), 620. doi:10.3390/en11030620.

Çağlar, A. E., & Uluğ, M. (2022). The role of government spending on energy efficiency R&D budgets in the green transformation process: insight from the top-five countries. *Environmental Science and Pollution Research*, 29(50), 76472-76484.

Cansın, Y., & Sohtaoğlu, N. H. (2009). OECD/IEA ülkelerinin ar-ge harcamalarındaki eğilimler kapsamında yenilenebilir enerji teknolojilerindeki gelişmelerin incelenmesi. V. Yenilenebilir Enerji Kaynakları Sempozyumu, Diyarbakır.

Chang F-J, Chen P-A, Liu C-W, Liao VH-C, Liao C-M (2013). Regional estimation of groundwater arsenic concentrations through systematical dynamic-neural modeling. *J Hydrol,* 499:265–274. doi:10.1016/j.jhydrol.2013.07.008.

Chien, F., Hsu, C. C., Ozturk, I., Sharif, A., & Sadiq, M. (2022). The role of renewable energy and urbanization towards greenhouse gas emission in top Asian countries: Evidence from advance panel estimations. *Renewable Energy*, 186, 207-216. https://doi.org/10.1016/j.renene.2021.12.118.

Cho, C.H., Yang, L. J., Chu, Y. P. & Yang, H. Y. (2013), Renewable Energy and Renewable R&D in EU Countries: A Cointegration Analysis. *Asian Journal of Natural & Applied Sciences*, 2(1), 10- 16.

Demir, N., & Baş, P. (2020). Avrupa Birliği'nin Enerji Sorunsalında Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Yeri ve Geleceği. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3), 806-831.

Diaconescu E (2008) The use of NARX neural networks to predict chaotic time series. *WSEAS Trans Comp Res* 3, 182–191.

Fernández, Fy., López, Fma., Blanco, Ob. (2018), Innovation for sustainability: the impact of R&D spending on CO2 emissions, *J Clean Prod,* 172, 3459–3467. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.11.001.

Foxon, T.J., Pearson, P.J.G., 2007. Towards improved policy processes for promoting innovation in renewable electricity technologies in the UK. *Energy Policy,* 35, 1539–1550. http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2006.04.009

Garrett-Peltier, H. (2017). Green versus brown: Comparing the employment impacts of energy efficiency, renewable energy, and fossil fuels using an input-output model. *Economic Modelling*, 61, 439-447. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.11.012.

Garrone, P., & Grilli, L. (2010). Is there a relationship between public expenditures in energy R&D and carbon emissions per GDP? An empirical investigation. Energy policy, 38(10), 5600-5613. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2010.04.057

Gedik, Y. (2020). Sosyal, Ekonomik Ve Çevresel Boyutlarla Sürdürülebilirlik ve Sürdürülebilir Kalkınma. Uluslararası Ekonomi Siyaset İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi, 3(3), 196-215.

Gullberg, A. T., Ohlhorst, D., & Schreurs, M. (2014). Towards a low carbon energy future–Renewable energy cooperation between Germany and Norway. *Renewable Energy*, 68, 216-222. https://doi.org/10.1016/j.renene.2014.02.001.

Guzman, S. M., Paz, J. O., & Tagert, M. L. M. (2017). The use of NARX neural networks to forecast daily groundwater levels. *Water Resources Management*, 31, 1591-1603.

IEA, (2021). Germany. Erişim: https://www.iea.org/countries/germany (01.08.2023).

IEA, (2023a) Data. Erişim: https://www.iea.org/data-and-statistics?type=simulations-calculators#data-tool-types (01.08.2023).

IEA, (2023b). History. Erişim: https://www.iea.org/about/history (01.08.2023).

IEA. (2023c). World Energy Investment. Erişim: https://iea.blob.core.windows.net/assets/8834d3af-af60-4df0-9643-72e2684f7221/WorldEnergyInvestment2023.pdf (15.08.2023)

IPCC, 2014. Climate Change 2014: Mitigation of Climate Change-IPCC Working Group III Contribution to AR5. Int, Berlin

Jefferson, M., 2008. Accelerating the transition to sustainable energy systems. *Energy Policy,* 36, 4116–4125. http://dx.doi.org/10.1016/j.enpol.2008.06.020.

Johnstone, N., Haščič, I., & Popp, D. (2010). Renewable energy policies and technological innovation: evidence based on patent counts. *Environmental and resource economics*, 45, 133-155. DOI 10.1007/s10640-009-9309-1.

Kahoulı, B. (2018), The causality link between energy electricity consumption, CO2 emissions, R&D stocks and economic growth in Mediterranean countries (MCs), Energy 145:388–399. https://doi.org/10.1016/j.energy.2017.12.136.

Kalkan, D.K, ve Yılmaz, S. (2017). Enerji Güvenliği Kavramı: 1973 Petrol Krizi Işığında Bir Tartışma. *ANKASAM Uluslararası Kriz ve Siyaset Araştırmaları Dergisi*, 169-199.

Kartal, M. T. (2023). Production-based disaggregated analysis of energy consumption and CO2 emission nexus: evidence from the USA by novel dynamic ARDL simulation approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(3), 6864-6874.

Khan, K., Su, C. W., Rehman, A. U., & Ullah, R. (2022). Is technological innovation a driver of renewable energy?. *Technology in Society*, 70, 102044. https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2005.01.008.

Klaassen, G., Miketa, A., Larsen, K., & Sundqvist, T. (2005). The impact of R&D on innovation for wind energy in Denmark, Germany and the United Kingdom. *Ecological Economics*, 54(2-3), 227-240.

Kohonen, T. (1988). An introduction to neural computing. Neural networks, 1(1), 3-16.

Lee, K. H., & Min, B. (2015). Green R&D for eco-innovation and its impact on carbon emissions and firm performance. *Journal of Cleaner Production*, 108, 534-542. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2015.05.114.

Leontaritis IJ, Billings SA (1985) Input-output parametric models for non-linear systems part I: deterministic non-linear systems. *Int J Control*, 41:303–328. doi:10.1080/0020718508961129.

Lin, T., Horne, B. G., Tino, P., & Giles, C. L. (1996). Learning long-term dependencies in NARX recurrent neural networks. IEEE transactions on neural networks, 7(6), 1329-1338.

Naimoglu, M. (2021). Fourier Yaklaşımıyla Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Enerji Kayıplarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Almanya Örneği. *Journal of Economics and Research*, 2(1), 59-68.

Naimoğlu, M., & Özbek, S. (2022). Türkiye'de Savunma Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Yeniden Gözden Geçirilmesi: Fourier Yaklaşımı. İzmir İktisat Dergisi, 37(1), 174-188.

Nelson, R. R. (1959). The simple economics of basic scientific research. Journal of political economy, 67(3), 297-306.

Öztemel, E. (2003). *Yapay Sinir Ağları*. Papatya Yayıncılık, İstanbul.

Pata, U. K., Erdogan, S., & Ozcan, B. (2023). Evaluating the role of the share and intensity of renewable energy for sustainable development in Germany. Journal of Cleaner Production, 421, 138482. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2023.138482.

Peters, M., Schneider, M., Griesshaber, T., & Hoffmann, V. H. (2012). The impact of technology-push and demand-pull policies on technical change–Does the locus of policies matter?. *Research Policy*, 41(8), 1296-1308. https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.02.004

Peters, M., Schneider, M., Griesshaber, T., & Hoffmann, V. H. (2012). The impact of technology-push and demand-pull policies on technical change–Does the locus of policies matter?. Research policy, 41(8), 1296-1308. https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.02.004.

Plank, J., & Doblinger, C. (2018). The firm-level innovation impact of public R&D funding: Evidence from the German renewable energy sector. Energy policy, 113, 430-438. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2017.11.031.

Polzin, F., Migendt, M., Täube, F. A., & von Flotow, P. (2015). Public policy influence on renewable energy investments—A panel data study across OECD countries. *Energy Policy*, 80, 98-111. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2015.01.026.

Sahu, S. K., & Narayanan, K. (2013). Carbon dioxide emissions from Indian manufacturing industries: Role of energy and technology intensity. *Madras School of Economics*, 82.

Sarkodie, S. A., Ahmed, M. Y., & Owusu, P. A. (2022). Global adaptation readiness and income mitigate sectoral climate change vulnerabilities. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9(1).

Seidl DR, Lorenz RD (1991). A structure by which a recurrent neural network can approximate a nonlinear dynamic system. In: Neural Networks, 1991., IJCNN-91-Seattle International Joint Conference on, 1991. IEEE, pp 709–714.

Siegelmann HT, Horne BG, Giles CL (1997). Computational capabilities of recurrent NARX neural networks. IEEE Trans Syst Man Cybern B Cybern 27:208–215.

T.C. AB Başkanlığı, (2022). Avrupa Birliği'nin Tarihçesi Erişim: https://www.ab.gov.tr/avrupa-birliginin-tarihcesi_105.html (21.09.2023).

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Kyoto Protokolü. Erişim: https://www.mfa.gov.tr/kyoto-protokolu.tr.mfa (21.09.2023).

Teke, O. (2013). Dünyada ve Türkiye'de Yenilenebilir Enerji AR-GE Stratejilerinin Değerlendirilmesi. Mühendis ve Makina, cilt 54 (640), s. 54-62

United Nations, 2015. Transforming our world: the 2030 agenda for sustainable development. Erişim: https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld/publication (1.05. 2023).

World Bank (2023). World development indicators. Erişim: https://databank.worldbank.org/ source/world-development-indicators, (20.09.2023)

Zeppini, P., & Van Den Bergh, J. C. (2020). Global competition dynamics of fossil fuels and renewable energy under climate policies and peak oil: A behavioural model. *Energy Policy*, 136, 110907. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2019.110907.

Zhang, F., Gallagher, K. S., Myslikova, Z., Narassimhan, E., Bhandary, R. R., & Huang, P. (2021). From fossil to low carbon: The evolution of global public energy innovation. *Wiley* Interdisciplinary Reviews: Climate Change, 12(6), 734. https://doi.org/10.1002/wcc.734.

Fayda Maliyet Analizi

Nihat AKBULUT[1]

Giriş

Bu çalışmada yatırım kararlarının alınmasında kullanılan fayda maliyet analizi (FMA) ele alınmıştır. Öncelikle FMA'nın kavramsal çerçevesi araştırılmış, FMA'nın tanımı, kullanım amaçları, uygulama yöntemleri açıklanmıştır. Dünya'da FMA'nın kamu yatırımlarında ilk kez kullanıldığı ve buradan yaygınlaştığı ABD'den bir FMA uygulaması örneği incelenerek FMA'nın bir kamu programının sonuçlarını değerlendirmede nasıl uygulandığı ortaya konulmuştur.

1. 1.Fayda Maliyet Analizi (FMA) Nedir?

Fayda maliyet analizinin (FMA) hedefi, karar alıcılara, kaynakları topluma net fayda açısından en büyük kazancı sağlayacak, yani net faydaların en fazla olacağı projeleri seçerek sosyal faydanın ya da sosyal refahın en fazla olması amaçlanmaktadır. FMA alternatif faaliyet ya da yatırımların fayda ve maliyetlerinin parasal olarak hesaplandığı, hem özel hem de kamu kesiminde yatırım kararlarının alınmasında yararlanılan bir teknik olup kaynaklardan en yüksek net fayda sağlanmasında karar alıcılara yardımcı olmaktadır (İşler ve Karayılmazlar, 2019:68).

FMA'nın ilk formülü, Fransız iktisatçı Dupuit'in 1844'teki "Bayındırlık İşlerinin Faydalarının Ölçümü Üzerine" (On The Measurement Of The Utility Of Public Works) adlı çalışmasında yer almaktadır (İşler ve Karayılmazlar, 2019:68). FMA'nın kamu yatırımlarında uygulanması ise ilk kez, 1929 Büyük Buhranı sonrasında ABD'de 1936 yılında ekonomi ağırlıklı kamu işletme programlarının yer aldığı "Yeni Düzen" (New Deal) kapsamında yer alan baraj projelerinin ABD Kongresine sunulması sırasında kullanılmıştır (İşler ve Karayılmazlar, 2019:68).

1.1.FMA Hangi Amaçlarla Kullanılır?

FMA ekonominin özel ve kamu tüm sahalarında uygulanabilen bir analiz yöntemidir. Mikro seviyede işletmelerde, makro seviyede de tüm ekonomideki yatırım kararlarının alınmasında FMA uygulanabilir. Bir yandan bir projenin benzer projelerle kıyaslayarak alternatif maliyetini değerlendirmekte, diğer taraftan yapılacak yatırımların maliyetini ıskonto oranıyla hesaplayarak değerlendirmektedir (Alpaslan, 1977:23).

Sosyal FMA ile özel FMA'nın farklılıkları bulunmaktadır. Bu farklar (İşler ve Karayılmazlar, 2019:70). Sosyal FMA yalnız faydaları değil birçok etkiyi de dikkate almaktadır. Sosyal FMA'larda piyasa fiyatı, fayda ve maliyet kalemlerinin çoğunda bulunmayabilir ve bu nedenle piyasa fiyatı kullanılamayabilir. Bu nedenle de piyasa fiyatı marjinal sosyal yardımı ve maliyetini yansıtmamaktadır.

Kamu hizmetlerine yönelik harcamaların yapılmasına karar vermeden önce, çeşitli kantitatif analizleri içeren, fayda maliyet analizi ile söz konusu hizmetin sosyal faydalarının, sosyal maliyetine eşit olup olmadığını inceleyerek karar verilmesini sağlayan tekniklere fayda maliyet analizi denilmektedir (İşler ve Karayılmazlar, 2019:69).

[1] Dr. Nihat AKBULUT, CGAP, İç Denetçi, Milli Eğitim Bakanlığı İç Denetim Birimi Başkanlığı, Ankara, ORCID NO: 0000-0001-7335-7228, nihata71@gmail.com

Kamu yatırımlarında uygulanan ekonomik ve sosyal analiz yöntemleri üç başlıkta toplanabilir: "Fayda Maliyet Analizi", "Maliyet Etkinlik Analizi" ve "Maliyet Minimizasyonu". Ancak, bunlar içinde faydaların toplumsal açıdan incelenmesinde ekonomik ve sosyal analizler için kullanılan yaygın yöntem FMA'dır (Cost-Benefit Analysis).

Kamu yatırımlarının yapılmasına karar vermek amacıyla, kantitatif analiz yoluyla yapılan FMA; hizmetin sosyal faydasını, sosyal maliyeti ile karşılaştırarak yatırımın yapılıp yapılmamasına karar verilmesini sağlayan yöntemdir (İşler ve Karayılmazlar, 2019:69).

FMA'da fayda; yatırılan mal ve hizmetin mikro ve makro düzeyde veriminin parasal değerini gösterirken, maliyet; mal ve hizmetin arz edilebilmesi için gerekli asgari harcamayı gösterir (Alpaslan, 1977:11).

Kamu hizmetlerinin FMA'sı kantitatif (nicel) usullerle yapılmaktadır. Ancak, tam kamusal nitelikli kamu hizmetleriyle bazı yarı kamusal mal ve hizmetler için FMA analizi yapılması etkin olarak yapılamamaktadır. Bu türden mal ve hizmetlerden tüketicilerin ücretsiz yararlanmak istemesi, piyasa analizlerinin bunlara uygulanmasına engel olmaktadır. Örneğin tam kamusal mal niteliğindeki savunma, güvenlik ve adalet hizmetlerinin fayda ve maliyetlerinin parasal olarak belirtilmesi güç ya da olanaksızdır (İşler ve Karayılmazlar, 2019:70). Diğer yandan, ulaştırma, sağlık, enerji ve eğitim hizmetleri gibi sosyal altyapı projelerinde ve konut yapımı, kent ve çevre yönetiminde FMA kullanımı kullanılabilmektedir. Bu hizmetler hem özel hem sosyal fayda sağlayan hizmetlerdir. Bu hizmetlerin projelerinin net sosyal faydalarının hesaplanması FMA ile yapılabilmektedir. Bu tür projelerin FMA'sının yapılabilmesi, buradaki kamu mallarının "bölünebilir" nitelikte olmasıdır (İşler ve Karayılmazlar, 2019). Alpaslan (1977) da birçok yatırımın bölünemezliği nedeniyle kamu yatırımlarında faydanın doğru olarak bulunmasının çoğu zaman mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Örnek; sokakların aydınlatılmasında fayda ve maliyet dağılım hesabıdır (Alpaslan, 1977:23).

1.2.FMA Yöntemleri Nelerdir, Nasıl Uygulanır?

Alpaslan (1977) FMA'larda kullanılan değerleme yöntemlerini beşe ayrıldığını belirtir: (i) Geri ödeme dönemi yöntemi, (ii) iskonto edilmiş net bugünkü değer yöntemi (iii) Bugünkü değerlerle fayda/maliyet oranı yöntemi, (iv) Yıllık ortalama fayda/maliyet oranı yöntemi, (v) iç karlılık oranı yöntemi (Alpaslan, 1977:34). Bu yöntemlerden en yaygın ve bilinenleri (Alpaslan, 1977:34-39):

Geri ödeme dönemi yöntemi: Yatırımların değerlemesinde uygulanan en yaygın ve pratik yöntemlerden birisi olup "Bir sermaye harcamasının geri ödeme dönemi, harcamanın sağladığı çıkarın kaç dönem sonra katlanılan ilk fon çıkışına eşit olacağını gösteren zaman süresi şeklinde" tanımlanır.

Iskonto edilmiş net bugünkü değer yöntemi: Bu yönteme göre projelerin faydaları proje sermaye maliyetiyle iskonto edilir. Elde edilen şimdiki değerden yatırım için gerekli olan maliyetin şimdiki değeri çıkarılır.

İç karlılık oranı yöntemi: iç karlılık oranında iskonto edilen faydaların bugünkü değeri maliyetlerin bugünkü değerine eşitlenir.

Şenatalar (1975) FMA'nın uygulanışını ana hataları ile şöyle açıklamıştır: bir yatırımın yıllar itibariyle sağlayacağı faydalar ve maliyetleri parasal olarak bulunur ve bu değerler bir iskonto oranı ile bugünkü (hesaplandığı zamandaki) değerleri hesaplanır. Faydaların maliyetler toplamından büyük olması durumunda yatırımın yapılmasına karar verilir. Şenatalar'ın (1975) açıkladığı bu yöntem görüldüğü üzere Alpaslan'ın (1977) iskonto edilmiş NBD yöntemiyle aynıdır.

Fayda maliyet analizleri dört aşamadan oluşmaktadır (İşler ve Karayılmazlar, 2019:70); Birinci Aşama, "Alternatiflerin belirlenmesi", İkinci Aşama, "Alternatiflerin maliyetlerinin

belirlenmesi ve hesaplanması", Üçüncü Aşama, "Alternatiflerin faydalarının belirlenmesi ve hesaplanması", Dördüncü Aşama, "Tercih" aşamasıdır.

Alpaslan (1977) FMA'nın hesaplanmasında hem toplum, hem birey hem de devlet açısından ayrı ayrı fayda ve maliyetlerin hesaplanmasını öngörmüştür.

1950'lerden sonra kamu yatırım projelerinde FMA kullanımı yaygınlaşmıştır. Bunun nedenini Şenatalar (1975) çalışmasında 1929 Büyük Buhranı ile ilişkilendirerek Buhran sonrası Keynesyen maliye politikalarının geliştirilmesine bağlamıştır (Şenatalar, 1975:235). Keynesyen politikalar kamu harcamalarının öneminin artırmış, bu da kamu harcamalarında etkinlik sorununu beraberinde getirmiştir. Pigou kamu harcamalarında marjinal fayda ile marjinal maliyetin eşitlenmesi gerektiğini belirtmiş, ancak faya da ve maliyet unsurlarını belirtmemiştir (Musgrave, 1969:797-798). Şenatalar (1975) FMA'nın literatürde genel olarak 1965'ten sonra yaygınlaştığını belirtmiştir.

FMA'nın bir uygulama örneği olarak kamu kurumlarında ilk FMA uygulamasının yapıldığı ve 1929 Büyük Buhranı sonrası Keynesyen politikalar doğrultusunda yaygınlaştığı ABD'deki bir uygulama örnek olarak verilmiştir.

2.ABD'den Bir FMA Örneği

ABD Ohio eyaletinde hamile ve sosyal yardıma muhtaç gençlerin (hemen hepsi bayan) okul bırakmaları ve sınıf tekrarlarını azaltmak, okulu terk edenlerin dönmelerini sağlamak, böylece ortaöğretimden mezun olmaları ya da Genel Eğitim Gelişimi (GED) sertifikası almaları yoluyla iyi bir iş sahibi olmaları ve kendine güvenli bireyler yetişmesini sağlamak amacıyla uygulanan "Learning, Earning, and Parenting (LEAP) Program (1989-1997/Ohio) by Bos and Fellerath (1997)" Programının Raporu içinde yer alan FMA incelenmiştir. Program bir Şartlı Nakit Yardımı (ŞNT) programı olup verilen yardımlar sonucu hamile ve sosyal yardıma muhtaç gençlerin (hemen hepsi bayan) okul bırakmaları ve sınıf tekrarlarını azaltmak, okulu terk edenlerin dönmelerini sağlamak, böylece ortaöğretimden mezun olmaları ya da Genel Eğitim Gelişimi (GED) sertifikası almaları yoluyla iyi bir iş sahibi olmaları ve kendine güvenli bireyler yetişmesini sağlanması amaçlanmıştır.

2.1.FMA'sı Yapılan Programın Kapsamı ve İçeriği

Program kapsamında bu durumdaki gençlere okula ilk kayıtlarında 62$ ve okula devam şartını sağladıkları sürece her ay 62$ ek ödeme (bonus) yapılmıştır. Okula kayıt yaptırmayanlar ve özürsüz devamsızlık süresini aşanların her ay 62$ almakta oldukları sosyal yardım tutarından düşülmüştür (sanction). Böylece, örneğin; bir çocuklu $274 aile yardımı (AFDC-Aid to Families with Dependent Children) alan bir bayan programa katılımından dolayı ek ödeme/ikramiye aldığında $336, katılmadığından dolayı yardımı kesintiye uğradığında aldığı sosyal yardım $212'a düşmüştür.

2.1.1.FMA'sı Yapılan Programın İşleyişi

Program ABD Ohio Eyaleti İnsan Kaynakları Departmanı tarafından finanse edilmiş ve uygulanmıştır. Programa 20 yaş altında hamile ya da sosyal yardıma muhtaç olup devlet yardımı alan ve lise diploması ya da Genel Eğitim Gelişimi (GED) sertifikası olmayanların katılımı zorunlu tutulmuştur.

Programın etkisi, durumu program şartlarına uyanların program kapsamına alınanlar ve kontrol grubu olarak ayrılması ve bu iki gruptaki bireyler açısından programın etkisiyle oluşan istihdam/gelir değişimi ve aldıkları sosyal yardım tutarlarındaki değişmelerin karşılaştırılması suretiyle oluşan fark tutarları hesaplanarak ölçülmüştür.

Bu amaçla kontrol grubunun tüm özellikleri program grubu ile aynıdır ve böylelikle uygulanan LEAP programının fayda ve maliyetlerini eşit koşullarda karşılaştırmak mümkün

olmuştur. Programın etkisi, programı uygulayan ODHS (kamu kurumu) açısından, yapılan doğrudan masraflar ile sağlanan tasarruflar toplamı olarak ölçülmüştür.

2.1.2.FMA'sı Yapılan Programın Kapsamı ve Kısıtlılıkları

Program kapsamındakilerin istihdam oranındaki artışın diğer çalışanlar üzerindeki istihdam olanaklarını azaltıcı etkisi hesaba katılmıyor. Program sayesinde lise mezunu olan ya da GED derecesi alanların, toplumda daha çok tercih edileceğinden dolayı elde edebileceği uzun vadeli yararları-ki ölçülmesi güçtür- analize dahil edilmiyor. Evde çocuk yetiştirerek geçirilen zamanın parasal karşılığı da analize dahil edilmemiştir. Genel olarak eğitimin uzun vadeli yararları-bilinçli ve yaşam standardı yüksek bireyler de hesaplamalara dahil edilmemiştir. Model, hesaplanan transferler vb. kalemlerin 4 yıl içindeki etkilerini ölçtüğünden daha sonraki yıllardaki etkilerini ihmal etmektedir.

2.1.3.FMA'sı Yapılan Programın Uygulanma Yöntemi

Program Ohio eyaletinde 12 ayrı bölgede, program şartlarını taşıyan 9685 kişinin 1989-1991 yılları arasında rastgele seçimi ile başlamış, bunlardan yaşça nispeten büyük 2003 kişi dışarıda tutulmuştur (Şekil 1).

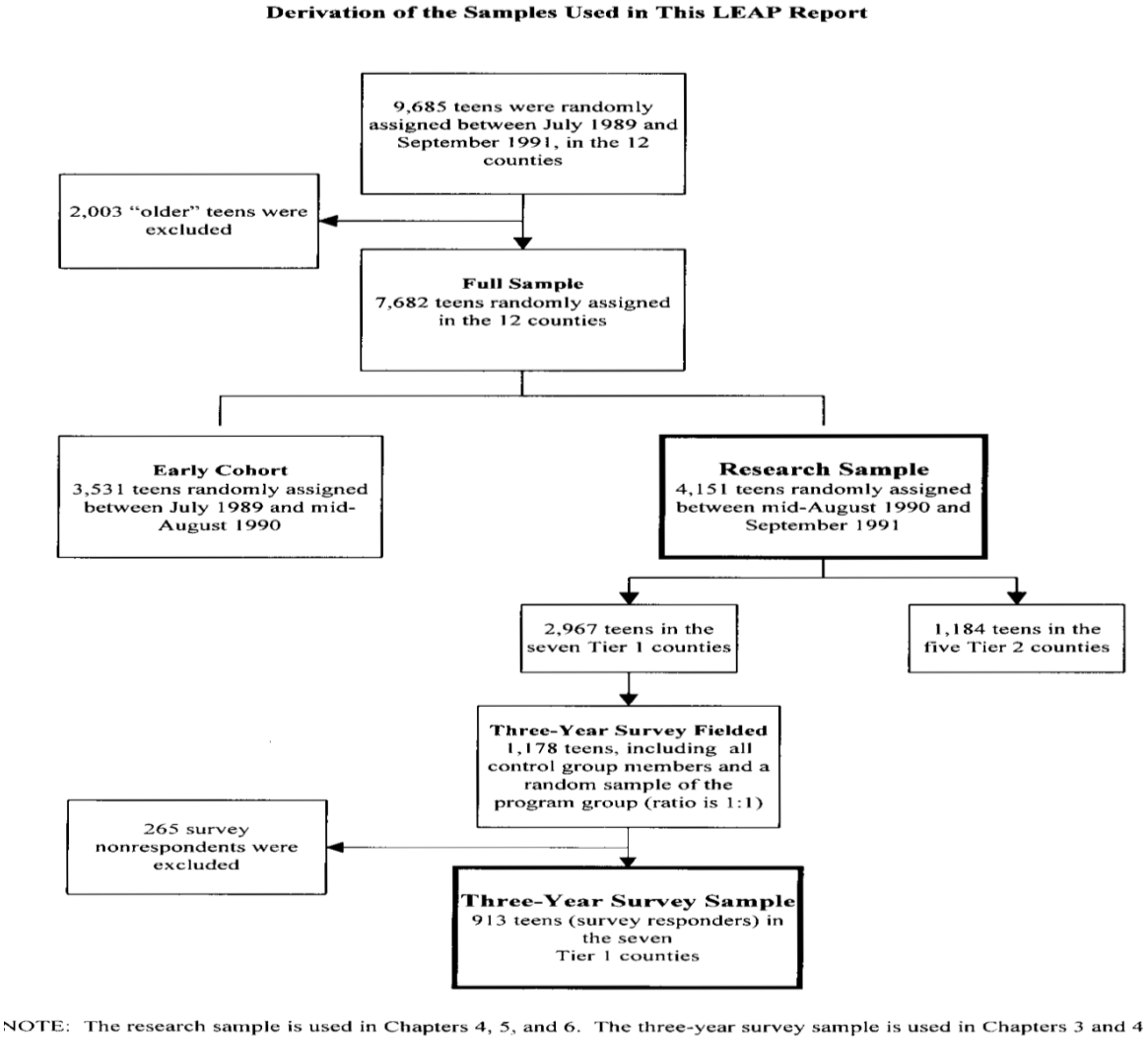

Şekil 1: LEAP Program Raporunda Kullanılan Örneklemin Kaynağı

Programın ilk yılında (1989-1990) 3531 kişilik bir grup alınmış, ancak uygulamanın oturması ve daha sağlıklı sonuç alabilmek için ertesi yıl kalan 4151 kişilik grup üzerinde (3) yıllık verilere dayanan bir anket uygulanmıştır. Bunların; 3479'u program kapsamına alınan "Program Grubu", 672'si ise "Kontrol Grubu" olarak rastgele seçilmiştir.

2.1.4.FMA'sı Yapılan Programda Uygulanan Araştırma Anketinin ve Uygulamanın Sonuçları

- Program eyalet genelinde başarıyla uygulanmış; program kapsamında olan gençlerin %93'ne ulaşılmış, %75'i en az bir kez bonus almış, %56'sı en az bir kez sosyal yardım kesintisine uğramıştır.
- Uygulanan anketlerde, en az (4) ay kesintiye maruz kalanlar, günlük zaruri ihtiyaçlarını karşılamakta zorlandığını, bir kısmı ailesinden borç aldığını, bir kısmı "Food Stamps" gibi başka sosyal yardımlara başvurduğunu ve ek çocuk desteği talep ettiklerini, 2/3'ü kira ve faturalarını ödemeyi erteleditklerini ifade etmişlerdir.
- En az 4 ay bonus alanlar ise, günlük zaruri ihtiyaçlarını karşılamakta rahatlık sağladıklarını, hatta giyinme ve eğlence konusunda lükse bile kaçabildiklerini ifade etmişlerdir.
- Bir yıllık izleme sonucunda; okula devam oranlarında artışlar görülmüş, 9.,10. ve 11. sınıflara devam oranlarında önemli artışlar görülmüştür.
- Programın uzun vadeli hedefleri açısından, üç yıllık anket sonuçlarına bakıldığında; GED derecesi alanlarda daha önce okula kayıtlı olanlar (initially enrolled) arasında artış görüldüğü, ancak daha önce kayıtlı olmayanlar (not enrolled) arasında gerek GED derecesi gerekse lise mezuniyet oranlarında bir artış etkisi görülmemiştir.
- Diğer taraftan, program grubundakilerin 2/3'ü bir lise diploması ya da GED derecesi almıyor, ancak 1/6'sı okul devam ediyor ve bunların %30,4'ü 20 yaşın altında olduğundan izleyen dönemde mezun olma imkânına sahiptirler.
- Program kapsamındakilerin (4 yıllık) izleme dönemi içinde 3 aylık bazda istihdam edilme oranları;
- 1.yılın 3. çeyreğinde %17 iken,
- 4.yılın son çeyreğinde %40'a çıkmış,
- Programdakilerin ortalama gelirlerin bu artışa bağlı olarak arttığı görülmüştür.
- Program kapsamındakiler program sayesinde birçoğu iş dünyası ile ilişki kurmak
- Program kapsamındakiler bu 2 yıllık dönemde ortalama 15,27 ay AFDC alırken, suretiyle iş bulma konusundaki motivasyonunu artırmıştır.
- İzleme dönemi içinde, AFDC yardımlarına ilişkin veriler; 3. ve 4. yıllar için var. Kontrol grubundakiler ortalama 16,03 ay AFDC almaktadır.

2.2.Programın FMA'sının Yapılması

Yapılan fayda-maliyet analizi; Programdan yararlananlar, Ohio İnsan Kaynakları Dept. (ODHS), Vergi mükellefleri ve bir bütün olarak Toplum açısından ayrı ayrı ortaya konulmuştur.

2.2.1.Programın Yararlanıcılara Faydaları:

Kazanç/Gelir etkisi ve program kapsamındaki ek (pirim/ikramiye) ödemelerden oluşmaktadır.

2.2.2.Programın Yararlanıcılara Maliyetleri:

Aile yardımı (AFDC) ve diğer transfer ödemelerinden kesinti yapılması (sanction) ve bu programdan yararlanmayanlara oranla ödenen nispeten yüksek vergilerdir.

2.2.3.Programın Ohio Eyaleti Yönetimine Faydaları:

Aile yardımı (AFDC) ve diğer transfer ödemeleri ile bunların yönetim masraflarından sağlanan tasarruflar

2.2.4.Programın Ohio Eyaleti Bütçesine Maliyetleri:

Program kapsamında yapılan doğrudan ödemelerdir (oryantasyon eğitimi, ilk değerlendirme ve yıllık değerlendirmeler, çocuk bakımı, ulaşım yardımı, yönetim masrafları ile rehberlik faaliyetleridir).

2.2.5.Programın Vergi Mükelleflerine Faydaları:

Aile yardımı ve diğer transfer ödemeleri ile bunların yönetim masraflarından sağlanan tasarruflar ile bu programdan yararlananlar tarafından ödenen nispeten yüksek vergiler ve LEAP programı dışındaki sosyal yardım programlarına yapılan ödemelerden Programın sağlanan tasarruflardır.

2.2.6.Vergi Mükelleflerine Maliyetleri:

Program kapsamında yapılan net ödemeler ve LEAP programı dışındaki faaliyetlerin maliyeti ile LEAP programının Okula Kayıt ve Devam programı üzerindeki etkilerinden kaynaklanan dolaylı eğitim maliyetleridir.

2.2.7.Programın Topluma Faydaları:

Programdan yararlananlar ve vergi ödeyenlerin faydalarının toplamıdır.

2.2.8.Programın Topluma Maliyetleri:

Programdan yararlananlar ve vergi ödeyenlerin maliyetleri toplamıdır.

2.2.9.ODHS İçin Program Grubu Birim Maliyeti:

Tablo 1: LEAP Programının ODHS Yönetim Birimi İçin Tahmini Kişi Başı Birim Maliyeti

Estimated Cost of LEAP to the Ohio Department of Human Services per Program and Control Group Member

Cost Component	Average LEAP Cost per Program Group Member	Average LEAP Cost per Control Group Member	Net LEAP Cost to ODHS per Program Group Member
Case management/county administrative cost	$1,140	$0	$1,140
State administration	47	0	47
Incentives (bonuses minus sanctions)	-6	0	-6
Transportation	134	0	134
Child care	258	185	73
Total	1,573	185	1,388

NOTE: For each individual sample member, the follow-up period for benefits started with the quarter in which the teen was randomly assigned; the four-year follow-up period for costs started with the month of random assignment. The follow-up period ended four years later.

2.2.10.FMA Hesaplamaları ile LEAP Programının Kişi Başı Birim Maliyeti:

2.2.10.1. Programın ODHS Yönetimine Maliyetleri (Tablo 1): Programla ilgili ODHS'nin yaptığı masrafların tümü burada yer alıyor; oryantasyon eğitimi, ilk değerlendirme ve yıllık

değerlendirmeler, çocuk bakımı, ulaşım yardımı, okul kayıt ve devamını izleme ile bonus ve kesintilerin takibine ilişkin yönetim masrafları, programdakilere rehberlik faaliyetleridir. Bu veriler ODHS'nin 1991 yılı aylık raporlarından alınmış, buradaki ortalama harcama tutarı aylık programdakilere ilişkin işlem sayısına bölünüyor. İşlem sayıları MDRC kayıtlarından alınıyor. Bu şekilde hesaplanan kişi başı birim maliyeti (per program group member): $51,14.

Bir sonraki adımda, programdakilerin program kapsamında kaldıkları ortalama süre; AFDC ödeme kayıtları ve 3 yıllık anket verileri üzerinden hesaplanıyor. Bu süre 22,3 ay olarak hesaplanmıştır.

2.2.10.2. Program süresince programdaki bir birey için yapılan bu kalemdeki maliyet:

22,3*$51,14=$1,140

2.2.10.3.*Ohio Eyaleti Yönetim Masrafları:* ODHS'nin bu faaliyetler kapsamındaki genel yönetim masraflarının bu program süresi ile orantılı tutarı $47 olarak hesaplanmıştır.

2.2.10.4.*Teşvikler (bonuslardan yapılan kesintilerden sonra kalan tutar):* Program kapsamında verilen bonuslarla yapılan kesintilerin farkı ortalama (0,1) ay çıkıyor, bunun maliyet karşılığı $62*(0,1)=$6, bu tutar ODHS için masraf değil kazançtır.

2.2.10.5.*Ulaşım maliyetleri:* Programdakilerin ulaşım ödemeleri, durumlarına göre bilet, doğrudan nakit ya da servis şeklinde sağlanıyor, bunun birim maliyeti:$6, program süresince, birey başına toplam: 22,3*$6=$134

2.2.10.6.*Çocuk bakım maliyeti:* Programdakilerin çocuk bakımları yetkili/lisanslı kurumlara yönlendirmek suretiyle ODHS tarafından karşılanmaktadır.

2.2.10.7.*Aylık birim maliyeti:*$221. Bu yardımdan yararlanma oranları düşük, programdakiler için %7,6; kontrol grubu %5,5'dir.

2.2.10.8.*Katılım oranları dahil edildiğinde ortalama birim maliyet:* programdakiler için $258, kontrol grubu için $185 ve program kaynaklı ek birim maliyet: $258-$185=$73

2.2.10.9.*Toplam LEAP birim maliyeti:* $1140+$47- $6+$134+$73=1,388

2.2.11.FMA Hesaplamaları ile LEAP Programı Deney Grubundakilerin Birim Maliyeti

*Tablo 2: LEAP Programı Deney Grubundakilerin Birim Maliyeti**

Estimated Four-Year Total Net Cost per LEAP Program Group Member, by Service Component and Initial School Enrollment Status (in 1991 Dollars)

Component	Total Net Cost per Program Group Member ($)
Full Research Sample	
LEAP activities and services	1,388
Non-LEAP activities	
High school	500
GED programs	18
Employment-related activities	
Job club/job search	-4
Unpaid work experience	-3
On-the-job training	-19
Vocational training	-143
College	-18
Total	332
Total LEAP and non-LEAP net cost	1,721
Sample Members Enrolled in High School or in a GED Program at Random Assignment	
LEAP activities and services	1,659
Non-LEAP activities	
High school	861
GED programs	8
Employment-related activities	
Job club/job search	11
Unpaid work experience	1
On-the-job training	-22
Vocational training	-126
College	36
Total	770
Total LEAP and non-LEAP net cost	2,429

** 4 yıllık tahmini kişi başı birim net maliyeti; verilen hizmetler ve verilen eğitimlerin maliyetleri ayrımında*

2.2.11.1.*LEAP Program Dışı Faaliyetler:* Programın doğrudan harcamaları dışında, ODHS tarafından programdakilerin lise yada GED eğitimi ile işgücüne katılımla ilgili **genel eğitim harcamalarını** içerir. Aşağıdaki **alt kalemler** bazında hesaplanmıştır:

2.2.11.2.*Lise Eğitimi Maliyeti:* Ohio eyaletinde bir öğrencinin 9 aylık eğitim maliyeti $4,390 *(Ohio Department of Education Information Management System verileri).* Okula kayıt ve 12 aylık devam oranları ile 3 yıllık anket verilerinden programdakilerin program kapsamında aldıkları ekstra eğitim süresi hesaplanmış; yaklaşık **1 ay fazla eğitim aldıkları** görülmüş, bunun **birim maliyeti $500** olarak hesaplanmıştır.

2.2.11.3.*GED Programları***:** Bir önceki kalemde lise eğitimi için yapılan birim maliyet hesaplamasındaki veri kaynağındaki veriler kullanılarak, programdakiler için kontrol grubuna göre GED programları için yapılan **ekstra birim maliyet:$18** olarak hesaplanmıştır.

2.2.11.4.*İşsizlikle mücadele ile ilgili maliyetler:* Programda doğrudan istihdama yönelik bir faaliyet yok, ancak programdakiler de bu **işgücüne katılımla bağlantılı eğitim faaliyetlerine**, özellikle mesleki eğitimlere katıldıklarından, programdakiler için **kişi başı ekstra maliyet: $186**. Bu tutar kontrol grubu lehine daha yüksek olduğu için, ODHS için programdakilere yapılan bir masraf değil, programdan dolayı bu alt kalemde bir kazanç sağlanmış oluyor.

2.2.11.5.*Toplam LEAP Program Dışı ODHS maliyetleri:*
Programdakiler için oluşan ekstra birim maliyet: $500+$18- $186=$332

2.2.12. Programdaki Deney Grubu ve Kontrol Grubundakilerin Kazanç, Sosyal Yardım ve Vergilerinin Hesaplanması

*Tablo 3: LEAP Programı Deney Grubundakilere Göre Kontrol Grubundakilerin Farkları**

Estimated Four-Year Program-Control Group Differences in Earnings, Fringe Benefits, and Personal Taxes per LEAP Program Group Member (in 1991 Dollars)

Component of Analysis	Program Group ($)	Control Group ($)	Difference
Earnings	4,072	3,916	156
Fringe benefits[a]	489	470	19
Total earnings and fringe benefits	4,560	4,386	174
Personal taxes			
Social Security and Medicare payroll taxes[b]	311	300	12
Federal income tax	-395	-390	-5
State income tax	20	17	3
State sales and excise taxes	296	305	-8
Total taxes	233	232	1
Sample size (total = 4,151)	3,479	672	

SOURCES: MDRC calculations using data from Ohio Unemployment Insurance (UI) earnings records and from published data on tax rates and employee fringe benefits.

NOTES: For each individual sample member, the follow-up period for earnings, fringe benefits, and personal taxes started with the quarter in which the teen was randomly assigned and ended four years later.

Estimates reflect discounting and adjustment for inflation.

Differences are regression-adjusted using ordinary least squares, controlling for pre-random assignment characteristics of sample members. Rounding may cause slight discrepancies in calculating sums and differences.

Tests of statistical significance were not performed.

[a]These include employer-paid health and life insurance, pension contributions, and worker's compensation.

[b]Employee portion only.

* 4 yıllık tahmini kazanç, sosyal yardım ve kişisel vergi farkları

2.2.12.1.*Kazançlar:* Program grubundakilerle kontrol grubundakilerin kazançları arasındaki farklar (4 yıllık tahmini değerler, 1991 yılı bazında ve net bugünkü değerleriyle-NPV) hesaplanmış. Bu hesaplamada Ohio İşsizlik Sigortası kayıtlarında yer alan vergi oranları ve çalışanlara sağlanan ilave ödemelere ilişkin kazanç kayıtlarına ilişkin yayınlanmış veriler kullanılmıştır.

2.2.12.2. Fazladan kişi başı kazanç: $156.

2.2.12.3.*Sosyal Yardımlar (fringe benefits):* Ek gelirler ise kazançların %12'si alınarak tahmini olarak hesaplanmış, (bu oran JOBSTART adıyla –genç nüfus konusunda- yapılan başka bir FMA çalışmasının sonuçları baz alınarak elde edilmiş) bu oranla hesaplandığında kişi başına ek gelirler:$19.

2.2.12.4. Toplam kazanç ve ek gelirler: $156+$19=$174

2.2.12.5.*Vergi Ödemeleri:* Gelirler üzerinden alınan "Federal Gelir vergisi" ve "Eyalet gelir Vergisi" vergileri, Sosyal Güvenlik kesintilerine ilişkin vergiler ile eyalet satış ve tüketim vergilerine (Eyalet Satış ve Tüketim Vergileri) ilişkin veriler *(AFDC ödemeleri ile İşsizlik Sigorta tazminat gelirleri verileri)* üzerinden hesaplanmıştır.

2.2.12.6. Federal vergiler 1992 vergi oranları üzerinden, istisna miktarları ve Gelir Üzerinden Alınan Kredili Vergi (EITC) kuralları da dikkate alınarak hesaplanmış olup, LEAP programının programdakiler açısından gelir artışı etkisine karşın, federal gelir vergilerinin azaldığı, bunun sebebinin de EITC kredileri olduğu, bununla birlikte vergi indirimi ve istisnaların da etkisiyle, **programdakilerin kontrol grubundakilerle toplamda hemen hemen aynı vergiyi ödedikleri ($233-$232=$1) ortaya çıkmıştır.**

2.2.13.Programdaki Deney Grubu ve Kontrol Grubundakilerin Transfer Ödemeleri ile Bunların Yönetim Masraflarının Hesaplanması

*Tablo 4: LEAP Programı Deney Grubundakilere Göre Kontrol Grubundakilerin Farkları**

Estimated Four-Year Program-Control Group Differences in Transfer Payments and Administrative Costs per LEAP Program Group Member (in 1991 Dollars)

Type of Payment or Cost	Program Group ($)	Control Group ($)	Difference
Transfer payments			
AFDC	10,746	11,320	-574
Food Stamps	6,855	6,903	-47
Medicaid (while on AFDC) and transitional Medicaid	15,554	16,219	-664
Total	33,155	34,441	-1,286
Administrative costs			
AFDC	1,143	1,204	-61
Food Stamps	979	986	-7
Medicaid (while on AFDC) and transitional Medicaid	499	521	-21
Total	2,622	2,711	-89
Sample size (total = 4,151)	3,479	672	

SOURCES: MDRC calculations using data from Ohio Department of Human Services (ODHS) AFDC records. Data were available for the third and fourth years following random assignment. AFDC payments in years 1 and 2 were projected using baseline data on AFDC receipt (i.e., data collected when teens were randomly assigned) and the available AFDC payments data.

NOTES: For each individual sample member, the follow-up period for benefits started with the quarter in which the teen was randomly assigned; the follow-up period for costs started with the month of random assignment. The follow-up period ended four years later.

Estimates reflect discounting and adjustment for inflation.

Differences are regression-adjusted using ordinary least squares, controlling for pre-random assignment characteristics of sample members. Rounding may cause slight discrepancies in calculating sums and differences.

Tests of statistical significance were not performed.

* 4 yıllık tahmini kişi başı transfer hizmetleri ve yönetim maliyetleri farkları

Transfer ödemeleri: Aile (AFDC) yardımları (program döneminin 3. ve 4. yıllara ait veriler üzerinden), yemek yardımları (food stamps) ve sağlık yardımlarına (Medicaid) ilişkin bu tablodaki veriler, AFDC alındı ve kazanç kayıtları, Medicaid yardımlarına ilişkin kurallar ve yayınlanmış ortalama Medicaid ödeme verileri kullanılarak elde edilmiş. (Bu bölümdeki veriler, ABD Kongre Binası Yollar ve Araçlar Komitesi, ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı, DHS Mali Hizmetler Departmanından alınmıştır).

Söz konusu verilerle, programdakilerin AFDC'den kontrol grubundakilere göre $574 daha az yardım aldıkları hesaplanmıştır.

AFDC yardımından yararlananlar, otomatikman **Medicaid** yardımından da yararlanıyor. AFDC'den ayrılanlara, **12 ay süreyle geçici olarak** verilmeye devam ediliyor. *(Medicaid yardım miktarları AFDC ödeme kayıtlarından elde edilen ortalama değerlerdir).*

Ohio eyaletinde, 1993'de, AFDC yardımından yararlananların ortalama Medicaid yardımı ödemesi kişi başına: **$150.** *(ODHS Biligi Sistemleri verileri-1993 ile ABD Sağlık ve Toplum Hizmetleri Bölümü-1994 verileri)*

Bu rakam, programdakiler ve kontrol grubu için kendileri ve yardım kapsamındaki çocuklarının AFDC'den yararlanma süresi ile çarpıldığında, bulunan **ortalama Medicaid ödemesi farkı**, AFDC ödemelerinde olduğu gibi, kontrol grubundakilere göre **programdakiler için $664 daha azdır**.

Food Stamps (gıda) yardımları: Kontrol grubundakilere göre programdakiler için **$47** daha az çıkmıştır.

Bu bölümdeki transfer ödemeleri ile ilgili **ODHS yönünden**, programdakilerin birim maliyetlerinin düşmesi, bu işlemlere ilişkin **idari maliyetlerin** de düşmesini sağlıyor, buradaki **birim maliyet azalışı $89'dur**.

2.3.FMA'sı Yapılan (LEAP) Programın Fayda-Maliyet Analizi Sonuçları

Tablo 5: LEAP Programı Fayda-Maliyet Analizi

Component of analysis	Research sample($)	ODHS budget($)	Taxpayer($)	Society ($)
Earnings	156	0	0	156
Fringe benefits (other extra benefits)	19	0	0	19
Tax payments:				
Payroll taxes (employee portion) (income	12	0	-12	0
Income and sales taxes	-11	0	11	0
Transfer programmes:				
Aid to Families with Dependent Children (AFDC) payments	-574	574	574	0
Food Stamps	-47	47	47	0
Total Medicaid (Goverment medical aid program)	-664	664	664	0
Transfer administrative costs	0	89	89	89
Net cost of LEAP activities and services	**0**	**-1,388**	**-1,388**	**-1,388**
Cost of education and other non-LEAP activities	0	0	-332	-332
Value of education not reflected in earnings	+	0	+	+
Preference for work over welfare	**+**	**0**	**+**	**+**
Forgone personal and family activities	-	**0**	**0**	-
Net gain or loss	**-1,110**	**-13**	**-347**	**-1,457**
Return to budget per net dollar invested	***n/a***	***$0.99 per $1***	***$0.75 per $1***	***n/a***

LEAP programının görece daha uygun maliyetli olduğunu bir başka ifade ile fayda maliyet oranının yüksek olduğunu görülmektedir: program kapsamında kişi başına ortalama 22.3 ay üzerinden toplam maliyeti $1,388 olarak hesaplanmıştır.

2.3.1. *Programı uygulayan kurum (Ohio İnsan Kaynakları Bölümü) açısından:* yapılan yatırım hemen hemen ($1 vergi karşılığı $0,99) tamamıyla kendini karşılamıştır.

2.3.2. *Vergi ödeyenler açısından;* ödedikleri her **$1 vergi karşılığı $0,75** karşılığını almışlardır. Onlar açısından da faydası maliyetine yakın çıkmıştır.

2.3.3. *Program kapsamına alınan bireyler açısından:* program döneminde **$1,100 kayıp** görünüyor, bu kayıp gençlerin programa katılmaları sayesinde aldıkları ilave **eğitimin uzun dönmedeki getirileri** sayesinde telafi olacağı tahmin edilmektedir.

SONUÇ

FMA bir yatırım, bir program, bir mal veya hizmet satın alınması kararı verilmesinde söz konusu yatırım, program, ya da mal ve hizmetin maliyetleri ile faydalarının karşılaştırılarak karar verilmesini amaçlayan bir yöntemdir. Çeşitli yöntemlerle uygulanabilen FMA yöntemleri arasında en bilineni fayda ve maliyetlerin hesaplamanın yapıldığı tarih itibariyle iskonto edilmiş net bugünkü değerlerin (NBD) karşılaştırılması yoluyla yapılan yöntemdir.

Tam kamusal mallar açısından FMA'nın uygulanmasındaki güçlük, fiyatlandırmanın mümkün olmaması nedeniyle yararlanıcıların ayrıştırılmasının ve bu haliyle faydaların parasal olarak hesaplanmasındadır. Ancak bu durumda da maliyetler bilindiğinden beklenen toplam fayda tam olarak hesaplanamasa bile bu yaklaşım maliyetlerle beklenen bireysel ve toplumsal yararları karşılaştırmayı sağlar.

Bununla birlikte, kamu yatırımlarında FMA çoğunlukla faydaları da hesaplanabilen ulaştırma, alt yapı vb. fiziki yatırım kararlarının fizibilite aşamasında uygulanmakta, böylece kamu kaynaklarının daha verimli kullanılması amaçlanmaktadır. Kamu yatırımlarında FMA uygulaması dünyada ilk kez ABD'de 1929 Büyük Buhranı sonrası yapılmış olup, kamu harcamalarında görülen Keynesyen genişlemeci yaklaşım FMA'nın uygulamasının yaygınlaşmasına yol açmıştır. Bu nedenle FMA yöntemiyle ABD'de eyalet düzeyinde uygulanan Şartlı Nakit Yardımı (ŞNT) programının FMA'sı yapılarak bu yönteminin uygulamasının yapılması sağlanmıştır. FMA sonucunda gerek programı uygulayan eyalet yönetimi, gerek yaralanıcılar ve gerekse vergi mükellefi vatandaşlar açısından programın fayda ve maliyetleri ayrı çıkarılıp fayda ve maliyetleri karşılaştırılarak programın uygulamasının bu kesimler için gerekliliği ve önceliği değerlendirilmiştir.

ABD'de uygulanan LEAP programı Eyalet yönetimi tarafından uygulanan sosyal içerikli bir kamusal program olup, incelenen raporda, programa ilişkin yapılan FMA sonucunda programın hem uygulayan eyalet birimi açısından hem de genel olarak vergi mükellefi vatandaşlar açısından fayda ve maliyetlerinin hemen hemen eşit ya da birbirine oldukça yakın olduğu, yararlanıcılar açısından bir kazanç kaybı görülmekle birlikte, yararlanıcıların aldıkları ekstra eğitimlerin uzun vadedeki kazançları dikkate alındığında bu kayıpların telafi edilerek programdan toplamda elde edecekleri faydanın maliyetleri aşacağı öngörülmüştür.

Sonuç olarak, kamu politikalarında karar alıcılar için politika öncelikleri ve dolayısıyla siyasi ve bürokratik çıkarları uygulanacak programlar ve bunların gerektirdiği kamu harcamalarına karar verilmesinde öncelikli etkenlerdir. Bunun yanı sıra, ülkenin ekonomik öncelikleri, hukuksal düzenlemeleri gibi faktörler de kamu yatırımlarının önceliklendirilmesinde belirleyici olmaktadır. Ancak, yatırım karalarının ilk fizibilitelerinin

yapılmasında ve teknik olarak yatırım kararlarının verilmesinde yatırımların maliyetlerinin bütçeye yükünün hesaplanmasında FMA kullanışlı teknik bir araç ve yöntemdir.

KAYNAKÇA

Alpaslan, F. (1977). Fayda-Maliyet analizlerinin teorik yapısı. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *2*(4).

Musgrave, R. A. (1969). Cost-benefit analysis and the theory of public finance. *Journal of Economic Literature*, *7*(3), 797-806.

Şenatalar, B. (1975). Fayda-Maliyet Analizinin Kapsamı-Fayda ve Maliyet Kavramları. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları*, (22).

İşler, İ., & Karayılmazlar, E. (2019). Kamu Yatırım Projelerinde Fayda Maliyet Analizi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 65-82.

Bos, Johannes M.; Fellerath, Veronica. (1997). LEAP: Ohio's Welfare Initiative To Improve School Attendance among Teenage Parents. Ohio's Learning, Earning, and Parenting Program. Final Report. https://eric.ed.gov/?id=ED411579

Yenilenebilir ve Yenilenemeyen Enerji Tüketimi Türkiye'de İşsizliği Etkiliyor mu?

Orhan ŞANLI[1]

Giriş

Enerji tüketimi Türkiye'de ve dünyada hızlı bir şekilde artmaya devam ediyor. Üretimde enerjinin payının yükselmesiyle beraber çevresel sorunlar da arttı. Bu nedenle yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımlar artmaya başladı. Böylece yeşil ekonomi ve yeşil istihdam kavramları popüler hale geldi. Buna rağmen Türkiye'de ve dünyada fosil yakıtlardan sağlanan enerji tüketiminin toplam enerji tüketimindeki payı yüksek kalmaya devam ediyor. Bu çalışma 1982-2022 dönemleri boyunca Türkiye'de GDP (Y) ve nüfusun (POP) gölgesi altında yenilenebilir enerji tüketiminin (REC) ve yenilenemeyen enerji tüketiminin (NREC) toplam işsizlik (UN) üzerindeki etkilerini araştırır. REC ve NREC'in UN üzerindeki uzun dönem ve kısa dönem etkisini test etmek için autoregressive distributed lag (ARDL) tekniği kullanıldı. Çalışmanın sonuçları REC ve NREC'in UN üzerindeki etkisinin negatif ve anlamlı olduğunu belirtir. Fakat NREC'in UN üzerindeki negatif etkisi REC'in UN üzerindeki negatif etkisinden daha fazladır. Bu da Türkiye'de büyüme ve istihdamın fosil yakıtlardan sağlanan enerji kaynaklarına daha fazla bağlı olduğunu ve çevresel sorunların da artabileceğini göstermektedir. Y ve POP'un UN üzerindeki etkisi ise pozitiftir. Türkiye ekonomisinin hızlı büyümesine rağmen uzun dönemde ekonomik büyüme yeterince istihdam yaratmamaktadır. Bu durum yüksek enflasyondan kaynaklanıyor olabilir. Ayıca yüksek nüfus işsizlikle mücadeleye zarar veriyor. Sonuç olarak Türkiye'de işsizlikle mücadele için yenilenebilir enerji tüketiminin ve yeşil istihdam alanlarının artırılması gerekmektedir. Özellikle yeşil ekonomi alanlarına daha fazla yatırım yapılabilir ve bu alanda teknolojik gelişmelerin desteklenmesi işsizlikle mücadele için önemlidir.

Geleneksel büyüme modellerinde (Neoklasik ve İçsel Büyüme modelleri) büyümenin temel dinamikleri arasında emek, sermaye ve teknoloji vardır. Fakat geleneksel büyüme modelleri enerji tüketimini ve enerji fiyatlarını dikkate almaz (Ayres vd., 2013). Modern ekonomi teorisyenleri ise enerjinin büyümenin önemli bir girdisi olduğunu ve hatta enerjinin yerini alacak başka bir girdinin olmadığını iddia ettiler. Örneğin Ayres ve Nair (1984) termodinamik yasalar doğrultusunda enerjinin üretimin tek faktörü olduğunu ifade ettiler. Bu gelişmeler ışığında enerjinin tüm ülkeler için üretim faktörleri arasında hayati bir unsur olduğu söylenebilir (Koçak ve Şarkgüneşi, 2017; Le ve Nguyan, 2019). Yani enerji büyümenin itici bir gücüdür (Stern, 2011; Ellabban vd., 2014; Sing vd., 2019). Bu doğrultuda son dönemlerde enerji tüketimi ile büyüme arasındaki dinamik ilişkiyi araştıran çalışmalar oldukça fazla arttı (Rostow, 1959; Hudson ve Jorgenson, 1974; Stern, 1993, 2011, 2019; Siddiqui, 2004; Apergis vd., 2010; Sharma, 2010; Menyah ve Rufael, 2010; Ayres vd., 2013; Pao ve Fu, 2013; Csreklyie vd., 2016; Ntanos vd., 2018).

[1] Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Nazilli İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, e mail: orhan.sanli@adu.edu.tr, ORCİD: 0000-0002-3366-8993

1970'lerden sonra gelişmekte olan ekonomilerin liberalleşme sürecinin hızlanmasıyla birlikte dünya genelinde enerji kullanımı hızlı bir şekilde arttı. Fakat fosil kaynaklı enerji tüketiminin artması ülkeleri, politikacıları ve akademisyenleri büyümenin ve enerji tüketiminin çevresel etkilerini araştırmaya yöneltti. Çünkü iklim değişikliği sorununun gündeme gelmesi ve sera gazı emisyonlarının artması çevresel endişeleri artırdı. Örneğin 2021'de küresel CO2 emisyonları 37 milyar tonu aştı. Arazi kullanımıyla birlikte bu rakam 41 milyar tona kadar çıktı. Çin'in öncülüğünde Asya bölgesi küresel CO2 emisyonlarını %53'ten fazlasını üretmektedir (Ritchie vd., 2022a). Enerji kullanımı ise sera gazı emisyonlarının üçte ikisini oluşturur (IEA, 2021). Bu nedenle gelişmiş ülkeler ve Çin başta olmak üzere birçok ülke alternatif ve temiz enerji kaynaklarına yönelmeye ve bu alana daha fazla yatırım yapmaya başladılar. Böylece Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG) artık yenilenebilir enerji sistemleriyle bağlantılı hale geldi. Buna rağmen gelişmekte olan ülkelerde yenilenebilir ve temiz enerji yatırımlarının ve kullanımının düşük olması küresel çaptaki çevresel iyileştirme politikalarının ve SDG'lerin önünde engel teşkil ediyor. Yenilenebilir enerjiye dönüş çabaları neticesinde 2016'dan sonra yenilenebilir enerji yatırımları fosil enerji yatırımlarını ilk kez geride bıraktı. Böylece 2023'te küresel yenilenebilir enerji yatırımlarının 1.7 milyar dolara çıkması bekleniyor (IEA, 2023). Yenilenebilir enerji yatırımlarının artması neticesinde REX'in toplam birincil enerji tüketimi içerisindeki payı 1965'te %6 iken, bu oran 2022'de %14.2'ye kadar çıkmıştır (Ritchie vd., 2020b). Yenilenebilir enerji tüketimi ekonomi literatüründe çok fazla ilgi çekti ve bu konuda çalışmalar arttı (Apergis vd., 2010; Pao ve Fu, 2013; Apergis ve Danuletiu, 2014; Lin ve Moubarak, 2014; Ocal ve Aslan, 2013; Omri vd., 2015; Kahia vd., 2017; Abbasi vd., 2020; Rahman ve Velayutham, 2020; Wang vd., 2022).

Enerji tüketiminin yol açtığı çevresel sorunlar ve artan işsizlik sorunu nedeniyle politika yapıcılar bu iki sorunu çözmeye odaklandılar (Rivers, 2013). Bu doğrultuda akademisyenler ve politika yapıcılar yenilenebilir enerji kullanımı yoluyla istihdam yaratmanın yollarını aramaya başladılar. Bazı çevrelerde bu ilişki yeşil ekonomi, yeşil büyüme, yeşil sermaye, yeşil yatırımlar ve yeşil istihdam gibi çevresel iyileştirmeye odaklanan politikalar altında incelendi. Yeşil ekonomi ve yeşil istihdam kavramları çevresel faktörler ve politikalarla ilgilidir. Bir diğer ifadeyle çevre dostu ekonomi ve istihdam politikalarıyla SDG hedeflerine ulaşmaktır. Örneğin 1992'de Birleşmiş Milletler (UN) Konferansı'nda ortaya atılan sürdürülebilir kalkınma kavramı (Loiseasu vd., 2016) 2012'deki UN Rio+20 Konferansı'nda ortaya atılan yeşil ekonomi kavramıyla (Barbier, 2012) farklı bir anlama büründü. Bu doğrultuda yeşil ekonomi sürdürülebilir kalkınmaya giden bir yol olarak algılanmaya başlandı (UNEP, 2011; Fay, 2012). Yeşil ekonomi kavramı büyüme, istihdam, yatırım, finans ve iklim değişikliği konularla ilişkili bir kavram haline geldi.

Yeşil büyüme çevre dostu üretim sistemlerinin geliştirilmesi ve bu alandaki istihdamın artırılmasını ifade eder. Bu doğrultuda politika yapıcıların yeşil ekonomi konusunda iki hedefi vardır. Birincisi istihdamın yeşil iş alanlarına geçişini sağlamak, ikincisi ise yeşil üretimi artırmaktadır (Martinez-Fernandez vd., 2010). Yeşil ekonominin sürdürülebilirliği ise yenilenebilir ve temiz enerji kaynaklarının üretimdeki payının artmasıyla ve bu alandaki teknolojik gelişmelerle mümkündür. Yenilenebilir enerji çevre kalitesinin iyileştirilmesinde önemli bir faktördür (Pachauri vd., 2014; Dogan vd., 2022). Yenilenebilir enerji kaynaklarının artırılması neticesinde birçok sektörde alternatif iş alanları yaratılır (Wright, 2011) ve böylece hem işsizlik sorunuyla hem de çevresel sorunlarla mücadele edilebilir. Literatürde yenilenebilir enerjinin istihdam sağladığını belirten çalışmalar oldukça fazladır (Hillebrand vd., 2006; Moreno ve Lopez, 2008; Blanco ve Rodrigues, 2009; Nusair, 2020; Khabai, 2020; Yilanci vd., 2020; Focacci, 2021; Naqvi vd., 2022; Swain vd., 2022; Saboori vd., 2022). Buna rağmen yenilenebilir enerjinin istihdam üzerindeki etkisi hala tartışmalı bir konudur (Lambert ve Silva, 2012). Özellikle fosil kaynaklardan sağlanan enerjinin toplam enerji tüketimi içerisindeki

payının yüksek olması ve yenilenebilir enerji tüketiminin ve yatırımlarının yüksek maliyetler gerektirmesi yenilebilir enerjinin yeterince istihdam yaratıp yaratamayacağı konusunda endişeleri artırıyor.

Türkiye'de işsizlik ve ekonomik büyüme oranları dünya ortalamasının oldukça üzerindedir. Fakat ekonomik büyümenin yeterince istihdam yaratıp yaratmadığı uzun süreden beri tartışılan bir konudur. Türkiye'nin büyüme ortalamasının yüksek olmasında kullanılan enerjinin ve nüfus yapısının etkisi vardır. Buna göre Türkiye'de toplam birincil enerji kullanımı yıllık 1.9 terewatt-saate (TWh) ulaşmıştır. Son 40 yılda 6 kattan fazla bir artış yaşanmıştır. Türkiye'nin küresel enerji tüketimi içerisindeki payı ise yaklaşık %1.2'dir Fosil yakıtlardan sağlanan enerjinin dünya ve Türkiye ortalaması yaklaşık %81.'dir. Aynı zamanda Türkiye'nin küresel CO2 emisyonlarına katkısı %1.2'dir (Ritchie vd., 2022). 85 milyona ulaşan Türkiye nüfusunun küresel nüfus içerisindeki payı yaklaşık %1.1'dir. Türkiye'nin küresel üretimdeki payının yaklaşık %1.3 olduğu düşünüldüğünde Türkiye'de üretim, enerji tüketimi, nüfus ve CO2 emisyonları arasında güçlü bir korelasyon ve paralellik olduğu söylenebilir. Ayrıca Türkiye'de kişi başı enerji tüketimi 2015 yılından sonra ilk kez dünya ortalamasını geçerek 2022'de 22.8 kilowatt-saate (kWh) ulaşmıştır (Ritchie vd., 2022).

Tablo 1: UN, GDP, REC, NREC ve POP (Tüm Değişkenlerin Logaritmik Dönüşümü Yapıldı)

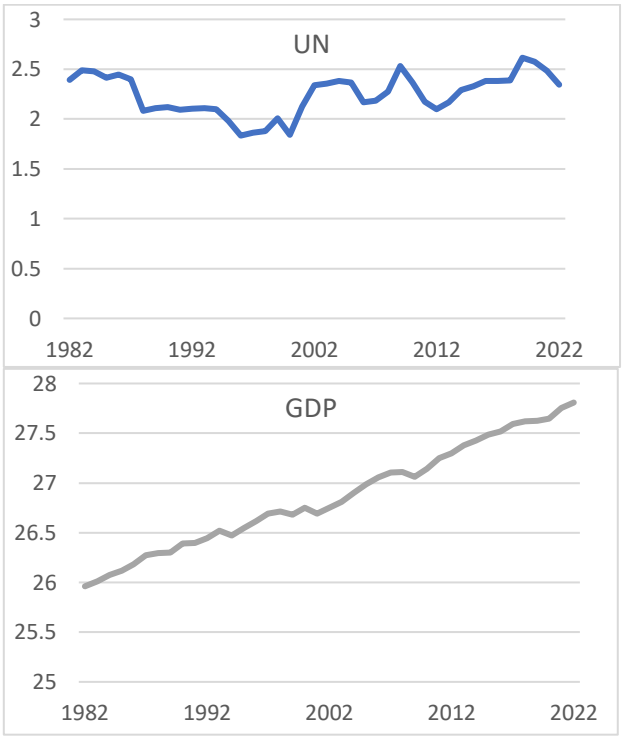

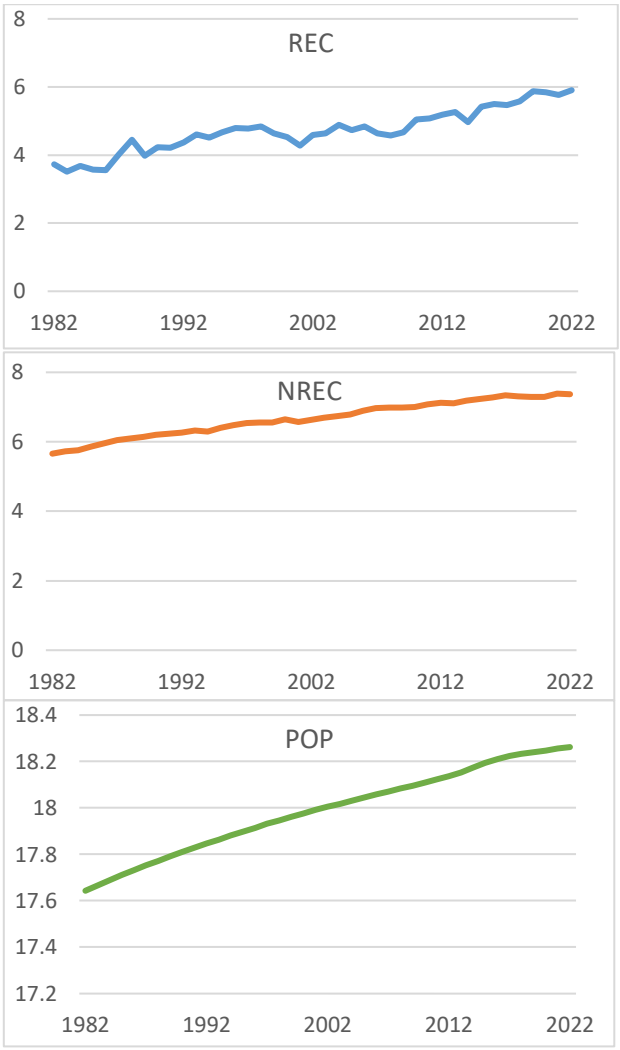

Tablo 1'de Türkiye'de işsizlik, GDP, yenilenebilir enerji tüketimi, yenilenemeyen enerji tüketimi ve nüfusun yıllar içerisindeki değişimi yer alır. Türkiye'de GDP, nüfus ve NREC'in istikrarlı bir şekilde arttığı net bir şekilde görülmektedir. Yenilenebilir enerji tüketiminin de dalgalanmalar olsa da yükseliş trendi içerisinde olduğu görülmektedir. Fakat işsizlik oranlarında önemli bir değişim olmamıştır. 1985-2000 arası ortalama olarak işsizlik düşse de 2001 Krizi'nin ardından Türkiye'de işsizlik oranlarında dalgalanmalar çok fazla olmuştur. İşsizlik oranlarının çok yüksek oynaklık göstermesi istihdamın en temel belirleyicileri arasında yer alan GDP'nin Türkiye'de yeterince istihdam yaratmadığı yönündeki tartışmaları destekler niteliktedir.

Türkiye'nin büyüme ortalamasının ve enerji kullanımın yüksek olması çevresel endişeleri de beraberinde getirdi. Özellikle fosil enerji kaynaklarına bağımlılık oranının %81'in üzerinde olması politikacıları ve akademisyenleri büyümenin çevresel etkilerini araştırmaya yönlendirdi. Bu doğrultuda Türkiye'de büyümenin çevresel etkisini Çevresel Kuznetz Eğrisi (EKC) hipotezi altında inceleyen geniş bir literatür oluştu (Ozturk ve Acaravci, 2010; Tutulmaz, 2015; Gokmenoglu ve Taşpinar, 2016; Ozatac vd., 2017; Katircioglu, 2017; Katircioglu ve Taşpinar, 2017; Pata, 2018; Alola ve Donve, 2021). Bu çalışmaların önemli bir kısmı EKC'nin Türkiye'de geçerli olduğunu iddia etse de bunun tersini iddia eden çalışmalar da vardır. Kısa dönemde Türkiye'de kullanılan fosil yakıtların yüksek olması nedeniyle ekonomik büyümenin çevresel bozulmaya katkı sağladığı kabul edilir. Bu doğrultuda bir kısım araştırmacı (Kaygusuz ve Kaygusuz, 2002; Ocal ve Aslan, 2013; Dogan, 2015, 2016; Bulut ve Muratoglu, 2018;

Temiz-Dinç ve Akdoğan, 2019) ise Türkiye'de yenilenebilir enerji tüketiminin büyümeyle ilişkisini araştırmaya başladı. Literatürde genel anlamda yenilebilir enerji tüketiminin büyümeye pozitif olarak yansıdığı sonucu ağırlıktadır. Fakat son dönemlerin popüler bir konu olan yenilenebilir enerji tüketimiyle istihdam (veya işsizlik) arasındaki ilişkiyi Türkiye için inceleyen çalışmalar (Çetin ve Eğrican, 2011; Erdal, 2012; Boluk, 2013; Apergis ve Salim, 2015; Karakul, 2016; Karaca vd., 2017; Algul ve Vedat, 2021, Gullu ve Kartal, 2021) oldukça yetersizdir. Bu çalışmaların çoğunluğu yenilenebilir ve toplam enerji tüketiminin istihdam yaratma etkisine odaklanmıştır. Doğrudan REC ve NREC'in işsizlik üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalar çok azdır. Bir kısım çalışma ise (Sâri ve Soytas, 2004; Başel, 2017; Doğrul, 2010; Tatli ve Barak, 2019) toplam enerji tüketiminin veya fosil yakıtlardan sağlanan enerji tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisini araştırır.

Bu çalışmada ise literatürdeki bu boşluğa katkı yapmak amacıyla Türkiye'de yenilenebilir enerji tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisi araştırıldı. Bu çalışma da ayrıca yenilenemeyen enerji tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Böylece Türkiye'de istihdamın hangi enerji kaynağına daha çok bağımlı olduğu incelenmiş olup bu konuda çeşitli politik öneriler sunar. Ayrıca GDP ve toplam nüfus değişkenleri de kontrol değişken olarak modele dahil edildi. Bu çalışmada Türkiye'yi inceleyen çalışmalardan farklı olarak NREC modele dahil edildi, ARDL yöntemiyle uzun ve kısa dönem analizi yapıldı, FMOLS, DOLS ve CCR yöntemleriyle sağlamlık testi yapıldı, ayrıca Granger nedensellik testi ile değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisinin yönü tespit edildi. Böylece Türkiye'de yenilenebilir enerji tüketiminin istihdam yaratıp yaratmadığı tespit edilmiş olup Türkiye için optimal politik öneriler sunuldu. Dolayısıyla bu çalışmanın gerek uygulanan yöntemler gerekse de modele dahil edilen değişkenler nedeniyle literatüre katkı yapması beklenir.

Literatür Taraması

Çalışmanın bu bölümünde REC ve NREC ile UN (veya istihdam) arasındaki ilişkiyi Türkiye ve diğer bölgeler için inceleyen çalışmaların sonuçları değerlendirildi. Bu çalışmaların çoğunluğu REC'in ve NREC'in UN üzerindeki etkisini negatif buldu. Fakat bazı çalışmalar bu iki fenomen arasındaki ilişkiyi pozitif buldu. Benzer şekilde çalışmaların çoğunluğunda yenilenebilir enerji tüketiminin istihdam yarattığı sonucu olsa da bunun tersini bulan çalışmalar da vardır. Ayrıca bu çalışmalarda ARDL'nin yanı sıra farklı yöntemler kullanılmıştır. Özellikle ARDL yönteminin sahip olduğu avantajlar bu yöntemin REC ve NREC ile UN arasındaki ilişkiyi tespit etmek için uygun olduğunu ifade eder. Ayrıca FMOLS, DOLS ve CCR sonuçları da ARDL yönteminin sonuçlarının sağlam olduğunu destekliyor. Dolayısıyla bu çalışmada da literatürde yoğunlukla tercih edilen ARDL yöntemi kullanıldı.

Hillebrant vd., (2006), Almanya'da yenilenebilir enerjiden sağlanan elektrik enerjisi tüketiminin istihdam yaratma etkisini inceledi. Buna göre kısa dönemde elektrik tüketimi yeni iş alanları yaratsa da orta dönemde yüksek maliyetler nedeniyle istihdamı azaltır. Wei vd., (2010), ABD'de yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji sistemlerinin istihdam yaratma etkisini incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre yenilenebilir enerji kaynakları kömür ve doğal gazdan daha fazla iş yaratır.

Apergis ve Salim (2015), AB, Asya, Latin Amerika ve Afrika Bölgeleri için REC'in UN üzerindeki etkisini FMOLS ve Granger nedensellik yöntemleriyle incelediler. Çalışmanın uzun dönem sonuçları REC'in etkisinin bölgelere göre farklılık gösterdiğini ifade eder. Panelin genel sonucuna göre REC'in UN üzerindeki etkisi pozitiftir. Ayrıca AB ve Afrika bölgelerinde REC'in UN üzerindeki etkisi pozitiftir. Asya ve Latin Amerika ülkelerinde ise REC'in UN üzerindeki etkisi negatiftir. Moyo vd., (2017), Güney Afrika için REC'in UN üzerindeki etkisi

ARDL yöntemiyle incelediler. Çalışmanın uzun dönem sonuçlarına göre REC'in artması UN'i azaltır.

Ağpak ve Özçicek (2018), 59 ülkede yenilenebilir enerji tüketiminin genel işsizlik ve genç işsizlik üzerindeki etkisinin Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup (CCEMG) yöntemiyle incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre yenilenebilir enerji kaynakları hem genel işsizlik hem de genç işsizlik üzerinde negatif etkisi vardır.

Afolayan vd., (2019), Nijerya'da elektrik tüketiminin UN üzerindeki etkisini VECM yöntemiyle incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre elektrik tüketiminin UN üzerindeki etkisi negatiftir. Khobai vd., (2020), REC'in UN üzerindeki etkisini Güney Afrika için ARDL yöntemiyle incelediler. Buna göre sadece uzun dönemde REC'in UN üzerindeki etkisi negatiftir. Ortega vd., (2020), AB ülkelerinde yenilenebilir enerji kaynaklarının istihdam yaratma etkisini incelediler. Buna göre yenilenebilir enerji kaynaklarının istihdam üzerinde pozitif etkileri vardır.

Proença ve Fortes (2020), AB bölgesinde REC ve toplam enerji tüketiminin UN üzerindeki etkisini OLS yöntemiyle araştırdılar. Çalışmanın uzun dönem sonuçlarına göre REC'in UN üzerindeki etkisi pozitifir. Toplam enerji tüketiminin UN üzerindeki etkisi ise negatiftir. Musa ve Maijama (2020), Nijerya'da REC ile UN arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto Granger nedensellik yöntemiyle incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre değişkenler arasında iki yönlü nedensellik ilişkisi vardır ve işsizlikle mücadele etmek için REC'in desteklenmesi gerekir.

Shah vd., (2021), İran'da petrol üretimi ve toplam enerji tüketiminin UN üzerindeki etkisi VECM yöntemiyle incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre petrol üretimi ve toplam enerji tüketiminin UN üzerindeki etkisi negatiftir. El Moummy vd., (2021), Morokko'da REC'in UN üzerindeki etkisini VAR yöntemiyle incelediler. VAR sonuçlarına göre REC'in UN üzerindeki etkisi anlamlı ve negatiftir. Azretbergenova vd., (2021), AB'de REC ve Y'nin istihdam üzerindeki etkilerini ARDL yöntemiyle incelediler. Çalışmanın uzun dönem sonuçlarına göre REC'in istihdam üzerindeki etkisi pozitiftir. Fakat Y'nin istihdam üzerindeki etkisi negatiftir.

Saboori vd., (2022), ABD'nin 51 bölgesinde NREC, REC ve reel GDP'nin (Y) UN üzerindeki etkisini sabit etkiler ve Seemingly Unrelated Regression Equations (SURE) yöntemleriyle incelediler. Panel sonucuna göre REC'in UN üzerindeki etkisi pozitifir. NREC ve Y'nin UN üzerindeki etkisi ise negatiftir. REC ve NREC'in UN üzerindeki etkisi karışıktır. Naqvi vd., (2022), AB bölgesi için REC ve Y'nin UN üzerindeki etkisini ARDL ve N-ARDL yöntemleriyle incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre REC ve Y'nin UN üzerindeki etkisi her iki yönteme göre de negatiftir. Yani ekonomik büyüme ve yenilenebilir enerji tüketimi işsizliğin azaltılmasında önemli faktörlerdedir.

Çetin ve Eğrican (2011), Türkiye'de güneş enerjisinin istihdam yaratma etkisini araştırdılar. Çalışmanın sonuçlarına göre güneş enerjisi Türkiye'de yeni istihdam yaratabilir. Karaca vd., (2017), Türkiye'de yenilenebilir enerji yatırımlarının istihdam yaratma etkisini COPRAS yöntemiyle incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre fosil yakıtlı enerji sistemlerine yerine yenilenebilir enerji sistemleri kurulursa doğrudan ve dolaylı olarak yeni iş alanları yaratılır. Beşel (2017), Türkiye'de toplam birincil enerji tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisini Toda-Yamamoto Granger nedensellik yöntemiyle inceledi. Çalışmanın sonucuna göre enerji tüketiminden işsizliğe doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır.

Satrovic (2020), Türkiye'nin de üyesi olduğu OECD ülkelerinde enerji tüketimiyle genç işsizlik arasındaki ilişkiyi VECM yöntemiyle inceledi. Çalışmanın sonuçlarına göre enerji tüketimi işsizliği azaltır. Özsoy ve Özpolat (2020), Türkiye ve çeşitli bölgelerde REC ve NREC'in istihdam üzerindeki etkisini Boostrap Granger nedensellik yöntemiyle incelediler.

Çalışmanın Türkiye sonucuna göre REC'den istihdama doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Ayrıca NREC ile istihdam arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi vardır. Ordu ve Songur (2023), Türkiye'de yenilenebilir ve toplam enerji tüketiminin istihdam üzerindeki etkisini ARDL yöntemiyle incelediler. Çalışmanın sonuçlarına göre REC ve toplam enerji tüketiminin istihdam üzerindeki etkisi pozitiftir.

2. Ekonometrik Yöntem

2.1. Veri, Değişken ve Model

Bu çalışmada yenilenebilir enerji tüketimi (REC), yenilenemeyen enerji tüketimi (NREC), GDP (Y) ve nüfusun (POP) işsizlik (UN) üzerindeki etkileri 1982-2022 dönemi için ARDL tahmincisi ve Granger nedensellik yöntemiyle analiz edildi. Ayrıca FMOLS, DOLS ve CCR yöntemleriyle ARDL sonuçlarının sağlam olup olmadığı test edildi. GDP, nüfus ve işsizlik verileri World Development Indicators veri sisteminde alınmıştır. Yenilenebilir enerji tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketimi verileri ise Ritchie vd., (2022) tarafından açıklanan Our World in Data sisteminden alındı. Bütün değişkenlere logaritmik dönüşüm yapıldı. Veri kaynağı ve değişkenlerin tanımlanması tablo 2'de yer alır. Bu çalışmada GDP ve POP kontrol değişkenler olarak modele dahil edildi. Genel olarak literatürde (Kalim, 2003; Bakare, 2011; Doğan, 2012; Sanchez, 2012; Maqbool vd., 2013; Flowewo ve Adeboje, 2017) GDP ve nüfusun istihdamın belirleyicileri arasında olduğu kabul edilir. Türkiye'de istihdamı veya işsizliği etkileyen temel değişkenler için bir kısım çalışma nüfusu incelerken (Koray, 1991; Filiztekin, 2011; Akça ve Ela, 2012; Bildirici ve Ersin, 2012; Goğan, 2012), diğer bir kısım çalışma (Akkemik, 2007; Akçoraoğlu, 2010; Çondur ve Bölükbaş, 2014; Gunaydın, 2015) GDP'yi incelediler. Daha önce de ifade edildiği gibi teorik olarak beklenen üretimin artmasıyla birlikte işsizliğin azalmasıdır. Fakat bazı ampirik çalışmalar (Kreishan, 2011; Umair ve Ullah, 2013; Singh, 2018) GDP'nin işsizliği azaltıcı etkisinin olmadığını buldular. Bu durumun sebepleri arasında yüksek enflasyon, illegal üretim, düşük ücretler, yüksek nüfus, konjonktürel dalgalanmalar, döviz kurları gibi faktörler vardır. Dolayısıyla Türkiye her ne kadar yüksek büyüme ortalamasına sahip olsa da aynı zamanda yüksek enflasyona maruz kaldığı için bu çalışmada beklentiler GDP'nin işsizliği artırdığı yönündedir. Ayrıca nüfus üretimin bir faktörüdür. Fakat nüfusun artış hızı, göçler, nüfusun eğitim durumu ve emeğin verimliliği gibi nüfusun işsizliğe pozitif yansımasına neden olur. Türkiye'de genel ve genç nüfusun yüksek olması, 5 milyona yakın mültecinin bulunması, nüfusun eğitim oranının düşük olması ve emeğin verimliliğin düşük olması gibi nedenlerden dolayı bu çalışmada nüfus artışının işsizliği artırdığına yönelik kanıtlar bekleniyor.

Tablo 2: Değişken Tanımlaması ve Veri Kaynağı

Değişken	Tanımlama	Kaynak
UN	Toplam işsizlik oranının doğal logaritması (% toplam işgücü, ILO hesaplaması)	WDI
REC	Toplam birincil yenilenebilir enerji tüketiminin doğal logaritması (TWh)	Our World in Data
NREC	Toplam birincil fosil kaynaklı enerji tüketiminin doğal logaritması (TWh)	Our World in Data
Y	GSYİH'nin doğal logaritması (sabit fiyatlı, 2015:100)	WDI
POP	Toplam nüfusun doğal logaritması	WDI

Bu çalışmada yenilenebilir enerji tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisini araştıran Rivers (2013), Apergis ve Salim (2015), Khobai (2020), Yilanci vd., (2020), Saboori vd., (2022), Bali vd., (2022) ve Naqvi vd., (2022) gibi çalışmalardan yola çıkılarak aşağıdaki model oluşturuldu;

$$UN = f(REC, NREC, Y, POP) \quad (1)$$

$$UN_t = \beta 0 + \beta 1 REC_t + \beta 2 NREC_t + \beta 3 Y_t + \beta 4 POP_t + \mu_t \quad (2)$$

Denklem 2'de standart EKK modelidir. β0 modelin sabit kat sayısıdır. β1-4 ise bağımsız değişkenlerin işsizlik üzerindeki etkisini gösteren bir parametredir. μ_t ise modelin hata terimi katsayısıdır. Son olarak t ise tahmin edilen dönemin bir göstergesidir. UN, ILO hesaplamasına göre hesaplanmış toplam işsiz sayısının toplam işgücü içerisindeki payıdır. REC, toplam birincil yenilenebilir enerji tüketimidir ve trewatt-hours olarak hesap edilir. NREC, toplam birincil fosil enerji tüketimidir ve trewatt-hours olarak hesap edilir. Y, 2015 sabit fiyatlarıyla hesaplanan GDP'dir. POP ise ülkedeki toplam kayıtlı nüfustur.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Matris Sonuçları

Değişken	UN	REC	NREC	Y	POP
Ortalama	2.245202	4.717566	6.658975	26.86469	17.98959
Medyan	2.290513	4.663889	6.649669	26.75197	18.00499
Maksimum	2.615204	5.905559	7.387754	27.80832	18.26217
Minimum	1.834180	3.512746	5.658752	25.96092	17.64306
Stn. Hata	0.205816	0.644751	0.513490	0.533271	0.184225
Skewness	-0.324229	0.000898	-0.270864	0.115777	-0.207187
Kurtosis	2.264946	2.466560	1.947053	1.882080	1.915674
Jarque-Bera	1.641372	0.486125	2.395368	2.226577	2.301925
Olasılık	0.440130	0.784223	0.301893	0.328477	0.316332
Gözlem	41	41	41	41	41
UN	1.000000				
REC	0.127609	1.000000			
NREC	0.182646	0.927949	1.000000		
Y	0.263107	0.944095	0.988165	1.000000	
POP	0.217871	0.934955	0.996255	0.990143	1.000000

Tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon matrisi sonuçları tablo 3'te yer alır. En yüksek ortalama ve medyana sahip değişken Y'dir. Standart hatanın en yüksek olduğu değişken REC, en düşük olduğu değişken POP'tur. Buna göre REC'deki oynaklık oldukça yüksektir. UN'nin standart hatası da oldukça düşüktür.Jarqu-Bera olasılık sonuçlarına göre bütün değişkenler normal dağılmaktadır. REC ve Y sağ kuyruk özelliği barındırırken, UN, NREC ve POP sol kuyruk özelliği barındırır. Korelasyon matrisi sonuçları ise UN ile bağımsız değişkenler arasında pozitif korelasyon olduğunu gösterir. Fakat bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasındaki korelasyon bağlantısı yüksek değildir. Y, UN ile en yüksek korelasyon bağlantısına sahip değişkendir. REC ve NREC'in UN ile korelasyon bağlantısı daha düşüktür. Burada özellikle Y ile UN arasında pozitif korelasyonun olması dünya ortalamasının üzerinde büyüyen Türkiye'de büyüme oranlarının yeterince istihdam yaratmadığına yönelik kanıtlar sunmaktadır.

2.2. ARDL-Sınır Testi

Bu çalışmada uzun dönem eş bütünleşme tahmini için Auto Regressive Distributed Lag (ARDL-bounds) ((Pesaran and Shin 1995; Pesaran et al. 1996, 2001) modeli tercih edildi. ARDL yöntemi hem uzun dönem hem de kısa dönem tahmincisidir. Bir diğer ifadeyle ARDL yöntemi eş bütünleşme yöntemlerinden biridir. Yani OLS, GMM, FMOLS, DOLS gibi geleneksel dinamik veya statik teknikler eş bütünleşme testi yapmaz. Dolayısıyla geleneksel yöntemlerle uzun dönem model tahmini yapıldığında değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olup olmadığı Johansen (1988), Engle-Granger (1987), Johansen-Jesulius (1988, 1990) gibi alternatif eş bütünleşme teknikleriyle tespit edilir. Fakat bu yöntemlerde bütün değişkenlerin aynı sıralı entegrasyona sahip olması gerekir. Sınır testi olarak da bilinen ARDL yönteminde böyle bir kısıtlama yoktur. Bir diğer ifadeyle değişkenlerin I (0) veya I (1) olması durumunda ARDL sınır testiyle eş bütünleşme tahmini yapılabilir (Odhiambo, 2009; Bölük and Mert, 2015). Ayrıca ARDL sınır testi küçük örneklemli modellerde daha iyi sonuçlar verir (Odhiambo, 2009; Dantana vd., 2015). Son olarak ARDL yönteminde içsellik sorununun olduğu durumlarda geçerli t-istatistiklerini verir (Harris ve Sollis, 2003). ARDL yöntemi uzun

dönem bilgisinde herhangi bir kayıp olmadan kısa dönem ayarlamaları uzun dönem dengeyle birleştiren hata düzeltme modeli (ECM) verir.

$$\Delta UN_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} \Delta UN_{t-i} + \sum_{i=0}^{n} \beta_{2i} \Delta REC_{t-i} + \sum_{i=0}^{q} \beta_{3i} \Delta NREC_{t-i} + \sum_{i=0}^{p} \beta_{4i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^{\lambda} \beta_{5i} \Delta POP_{t-i} + \pi_1 UN_{t-1} + \pi_2 REC_{t-1} + \pi_3 NREC_{t-1} + \pi_4 Y_{t-1} + \pi_5 POP_{t-1} + \mu_t \quad (3)$$

Denklem 3'te bu çalışmaya uyarlanmış sabitli ARDL modeli yer alır. Denklem 3'te yer alan Δ terimi birinci fark operatörüdür. μ_t ise beyaz gürültü hata terimidir.

ARLD sınır testi üç aşamadan oluşur. Birinci aşamada değişkenler arasında uzun dönem ilişkisinin olup olmadığı eş bütünleşme testiyle kontrol edilir. Sınır testi eş bütünleşme analizi için ortak F istatistiğine (veya Wald istatistiğine) dayanır. Denklem 3'teki değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olmadığını belirten boş hipotez H0: $\pi 1 = \pi 2 = \pi 3 = \pi 4 = \pi 5 = 0$. Denklem 3'te yer alan değişkenler arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğunu veren alternatif hipotez ise H1: $\pi 1 \neq \pi 2 \neq \pi 3 \neq \pi 4 \neq \pi 5 \neq 0$. Hesaplanan F testi sonucu Pesaran vd., 'nin (2001) çalışmalarında belirtilen alt (I-0) ve üst sınır (I-1) değerleriyle karşılaştırılır. F hesaplanan değer üst sınır değerinden büyükse değişkenler arasında uzun dönem eş bütünleşme ilişkisi vardır.

$$UN_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} UN_{t-i} + \sum_{i=0}^{n} \beta_{2i} REC_{t-i} + \sum_{i=0}^{q} \beta_{3i} NREC_{t-i} + \sum_{i=0}^{p} \beta_{4i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^{\lambda} \beta_{5i} POP_{t-i} \quad (4)$$

İkinci aşamada eğer değişkenler arasında uzun dönem eş bütünleşme ilişkisi varsa uzun dönem katsayıları tahmin edilir. Denklem 4'te bu çalışmaya uyarlanmış ARDL uzun dönem modeli yer alır. Burada yer alan m, n, q, p ve λ sembolleri uzun değişkenlerin LR, FPE, AIC ve HQ bilgi kriterlerine göre belirlenmiş gecikme uzunluklarını verir. Bilgi kriterlerinin minimum veya R karenin maksimum olduğu model en iyi ARDL modelidir.

$$\Delta UN_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} \Delta UN_{t-i} + \sum_{i=0}^{n} \beta_{2i} \Delta REC_{t-i} + \sum_{i=0}^{q} \beta_{3i} \Delta NREC_{t-i} + \sum_{i=0}^{p} \beta_{4i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^{\lambda} \beta_{5i} \Delta POP_{t-i} + \beta_{6i} ECM_{t-i} + \mu_t \quad (5)$$

Son aşamada ise hata düzeltme terimi katsayısının tespit edildiği kısa dönem analizi yapılır. Denklem 5'teki ECM hata düzeltme modelidir. Bir diğer ifadeyle kısa dönemde meydana gelen sapmaların uzun dönemde ne kadar sürede ortadan kalktığını test eder. ECM'nin kat sayısı olan β_6 ayarlama hızı parametresidir. ECM katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması beklenir (Bölük ve Mert, 2015).

Son olarak ARDL sınır testine ait sonuçların kabul edilirliğini sağlamak amacıyla otokorelasyon, değişen varyans ve fonksiyonel form gibi diagnostik testler yapıldı. Ayrıca katsayıların uzun dönem dengesini görmek için Brown vd., (1975) tarafından geliştirilen Cusum ve Cusum kare denge testleri yapılır. Bu çalışmada ayrıca geleneksel yöntemler arasında yer alan FMOLS, DOLS ve CCR yöntemlerinin sonuçlarıyla ARDL uzun dönem sonuçları karşılaştırıldı. Böylece ARDL sonuçlarının sağlam olduğu test edildi. Son olarak değişkenlerin aynı sıralı entegrasyona (I-1) sahip olmasından dolayı F-testi testinin sonuçlarının sağlam olduğu Johansen eş bütünleşme sonuçlarıyla tespit edildi.

Ampirik Sonuçlar

Çalışmanın bu bölümünde sırasıyla birim kök testleri sonuçları, F-sınır testi sonucu, ARDL kısa ve uzun dönem test sonuçları ve sağlamlık testi sonuçlarına yer verildi.

Tablo 4: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF		***PP***	
Değişken	***Düzey***	***1.Fark***	***Düzey***	***1.Fark***
UN	-2.8521	-5.4440*	-2.0667	-5.9271*
REC	-3.0463	-7.9805*	-3.0314	-9.1143*
NREC	-2.1606	-7.1093*	-1.9808	-7.7908
Y	-2.5775	-4.2212**	-2.5775	-6.9981*
POP	-2.6111	-3.6808**	-1.5650	-1.7432***

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 önem düzeyinde anlamlılığı ifade eder. ADF testi için Akaiki bilgi kriteri dikkate alındı. PP testi için Bartlet Kernel dikkate alındı. Sabitli ve trendli model seçildi.

Tablo 4'te ADF ve PP testleriyle yapılmış durağanlık sonuçları vardır. Bu sonuca göre bütün değişkenler iki yönteme göre de düzeyde durağan değildir. Bütün değişkenlerin birinci farkta durağan hale gelmektedir. Kısacası değişkenler I (1)'de aynı sıralı entegrasyona sahiptir. Bu nedenle Johansen eş bütünleşme testine ait sonuçlara da yer verilmiştir. Bu sonuçlar değişkenlerin uzun dönemli eş bütünleşik olabileceğini gösterir.

Tablo 5: F-SınırTesti, Johansen Eş Bütünleşme Testi ve Diagnostik Testlerine Ait Sonuçlar

			Kritik Değerler	
	F-Value		**I (0)**	**I (1)**
F-Sınır Testi (k=4)	5.9071	%10	2.2	3.09
		%5	2.56	3.49
		%1	3.29	4.37

Johansen Eş Bütünleşme Testi		**Trade İstatistik**	**Max-Eigen İstatistik**
	None *	122.1717(0.000)	50.06015 (0.000)
	At most 1*	72.11159(0.0008)	32.64114 (0.0296)
	At most2 *	39.47045(0.0156)	25.44578(0.0346)
	At most 3	14.02467(0.1839)	14.02330(0.1347)

	Diagnostik Test: $\chi 2$
Otokorelasyon	1.0681(0.3608)
Fonksiyonel Form	1.1735(0.2526)
Heterokedastik	0.4097(0.9515)

Not: Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir

Tablo 5'te F-sınır testi sonuçları ve diagnostik testlerine ait sonuçlar yer almaktadır. F istatistiğinin değeri 5.9071'dir. Bu değer I (0) ve I (1) kritik değerlerinin üzerindedir. Buna göre %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyine göre ARDL modelinde değişkenler arasında uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisi vardır. Johansen eş bütünleşme testine ait sonuçlar da F-sınır testi sonuçlarını desteklemektedir. Trace ve Max-eigen istatistik sonuçlarına göre modelde eş bütünleşme ilişkisi vardır. Kısacası hem ARDL bounds testi hem de Johansen testi bu modelde uzun dönemli eş bütünleşme ilişkisini olduğunu doğrulamaktadır. Bu nedenle ARDL yönteminin diğer aşamaları olan uzun dönem ve kısa dönem analizlerine geçildi. Ayrıca diagnostik test sonuçları ARDL modelinin uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 6: Uzun Dönem-Kısa Dönem Model Sonuçları ve ECM (-1)

Değişken	ARDL	FMOLS	DOLS	CCR
Uzun Dönem				
REC	-0.9841* (0.2368)	-0.5784* (0.1098)	-0.8096* (0.0639)	-0.5832* (0.1135)
NREC	-4.0824* (1.3085)	-2.6692* (0.5395)	-2.2647* (0.3770)	-2.6574* (0.5902)
Y	1.4219** (0.6229)	1.9340* (0.3450)	2.3702* (0.1778)	1.9258* 0.3555)
POP	11.3483** (4.7219)	3.9978** (1.6144)	1.8703 (1.1364)	4.0085** (1.7530)
Sabit	-208.6083* (69.7877)	-101.1242* (23.9891)	-75.7316* (17.3888)	-101.1524* (26.1824)
	R^2=0.90, Adj. R^2=0.85	R^2=0.54, Adj. R^2=0.49	R^2=0.92, Adj.R^2=0.87	R^2=0.54 Adj.R^2=0.49
Kısa Dönem				
ECM (-1)	-0.4019* (0.0614)			
ΔREC	-0.1892* (0.0640)			
ΔNREC	-1.3249* (0.3946)			
ΔY	-0.1070 (0.3988)			
ΔPOP	25.7069*** (13.2506)			

Not: Parantez içeresindeki değerler standart hatalardır. *, ** ve *** ise sırasıyla %1, %5 ve %10 önem derecesinde anlamlılığı gösterir.

Tablo 6'da ARDL modeline ait uzun dönem ve kısa dönem sonuçları vardır. Ayrıca FMOLS, DOLS ve CCR yöntemlerine ait sonuçlar da yer almaktadır. FMOLS, DOLS ve CCR sonuçları uzun dönem ARDL sonuçlarının sağlam olduğunu gösterir.

Bu çalışmanın uzun dönem sonuçları oldukça dikkat çekicidir. Yenilenebilir enerji kaynaklarının işsizlik üzerindeki etkisi negatiftir. Yani REC'in değeri 1 birim arttığında Türkiye'de işsizlik neredeyse REC'deki değişim kadar azalmaktadır. Literatürde REC'in UN üzerindeki etkisini pozitif bulan çalışmaların (Apergis ve Salim, 2015; Khobai vd., 2019; Azretbergenova vd., 2021; Saboori vd., 2022; Naqvi vd., 2022) sonuçlarını destekliyor. Bu sonuç Türkiye'de yenilenebilir enerji kaynaklarının istihdam yarattığına dair güçlü kanıtlar sunmaktadır. ARDL uzun dönem sonucuna göre yenilenemeyen enerji tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisi negatiftir. Bir diğer ifadeyle NREC bir birim arttığında UN'deki azalış

yaklaşık 4 birim olmaktadır. Bu sonuç Türkiye'de yenilenemeyen enerji kaynaklarının oldukça yüksek oranda istihdam yarattığını göstermektedir. Fakat NREC'in işsizlik üzerindeki etkisi REC'in işsizlik üzerindeki etkisinden 4 kat büyüktür. Bir diğer ifadeyle Türkiye'de istihdam daha çok fosil yakıtlardan sağlanan enerji kaynaklarına bağlıdır. Bu durum orta ve uzun dönemde sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın çevresel bozulmaları artıracağını gösterir. Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'de yeşil ekonomi ve yeşil istihdama dönüş çabaları kısa dönemde işsizlik artışına neden olabilir. Kömür, petrol ve doğal gaz gibi fosil enerji kaynaklarının Türkiye'nin toplam enerji tüketimi içerisindeki payı yaklaşık %81'dir. Fosil olmayan enerji kaynaklarının payı ise %19'dur. Yani Türkiye'nin NREC'e bağlılığı REC'e göre 4 kat daha fazladır. Benzer şekilde Tablo 6'da NREC'in UN üzerindeki negatif etkisi REC'e göre 4 kat daha büyüktür. Bu iki sonuç birbirini destekler nitelikte olup, fosil yakıtlardan yenilenebilir enerji kaynaklarına geçiş yapıldıkça aynı oranda istihdam yaratılabilir. Fakat bu dönüşümün bir anda olması zordur. Dolayısıyla Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapması gerekir. Orta ve uzun vadede yenilenemeyen enerji kaynaklarının azaltılmasının sonucunda ortaya çıkan iş kayıpları yenilenebilir enerji kaynaklarının yeni iş fırsatları yaratmasıyla telafi edilebilir.

GDP'nin ve nüfusun işsizlik üzerindeki etkisi ise pozitiftir. Bir diğer ifadeyle büyümenin ve nüfusun artması durumunda işsizlik de artmaktadır. GDP'deki bir birimlik artış UN'de yaklaşık 1.4 birimlik artışa neden olur. Bu sonuç Türkiye'de ekonomik büyümenin yeterince istihdam yaratmadığı yönündeki tartışmaları destekler niteliktedir. Daha önce de belirtildiği gibi Türkiye'nin büyüme ortalaması dünya ortalamasının oldukça üzerindedir. Buna rağmen işsizlik de dünya ortalamasının üzerindedir. Türkiye'de ekonomik büyümenin yeterince istihdam yaratmadığına yönelik tartışmalar enflasyon etrafında toplanır. Çünkü Türkiye'de enflasyon oldukça yüksektir. Ekonomik büyümenin enflasyonla birlikte hareket etmesi işgücü üzerinde negatif bir etki yaratabilir. Döviz kurlarının ve enflasyonun yüksek olması orta ve küçük boylu işletmelerin kapanmasına ve dolayısıyla buralarda istihdam edilen iş gücünün iş kaybına neden olabilir. Özellikle kur artışlarının olduğu dönemlerde iç tüketiminin azalması, bunun yanında ihracatın artması büyümenin iç piyasadan dış piyasa doğru olmasına yol açabilir. Dış ticaret yapmayan firmaların mallarına yönelik iç talebin düşmesi firmaların istihdam azaltma politikalarına öncelik vermesine neden olabilir. Dolayısıyla Türkiye'de ekonomik büyümeyle beraber döviz kurlarının ve enflasyonun para ve maliye politikalarıyla dengelenmesi gerekir. Ayrıca yerel üretim yağan KOBİ'lerin ve firmaların istihdam artırıcı politikalarla desteklenmesi önemlidir. Nüfusun işsizlik üzerindeki pozitif etkisi ise oldukça yüksektir. Bu sonuçlar literatürdeki çalışmaların (Bakare, 2011; Mahmood vd., 2011; Azolibe vd., 2022) sonuçlarıyla tutarlıdır. Dolayısıyla Türkiye'de işsizlik mücadele için aile planlaması, doğurganlık hızı, nüfusun eğitim durumu, göç, mülteci ve emeğin verimliliği gibi alanlarda yeni politikaların geliştirilmesi önemlidir.

Kısa dönem sonuçlarına göre ECM'nin değeri-0.40 ve anlamlıdır. Bu sonuç kısa dönemde meydana gelen sapmaların uzun dönemde ortadan kalktığını ve istikrarlı bir denge olduğunu gösterir. Ayrıca kısa dönemde REC ve NREC'in UN üzerindeki etkisi negatiftir. GDP (Y)'nin UN üzerinde anlamlı bir etkisi yoktur. Nüfus ise UN'yi kısa dönemde pozitif olarak etkilemektedir. Ayrıca Şekil 1'de Cusum ve Cusum kare denge testlerine ait sonuçlar yer alır. Bu sonuçlar uzun dönem dengesinin olduğunu gösterir.

Şekil 1: Denge Testleri (Cusum and Cusum Kare)

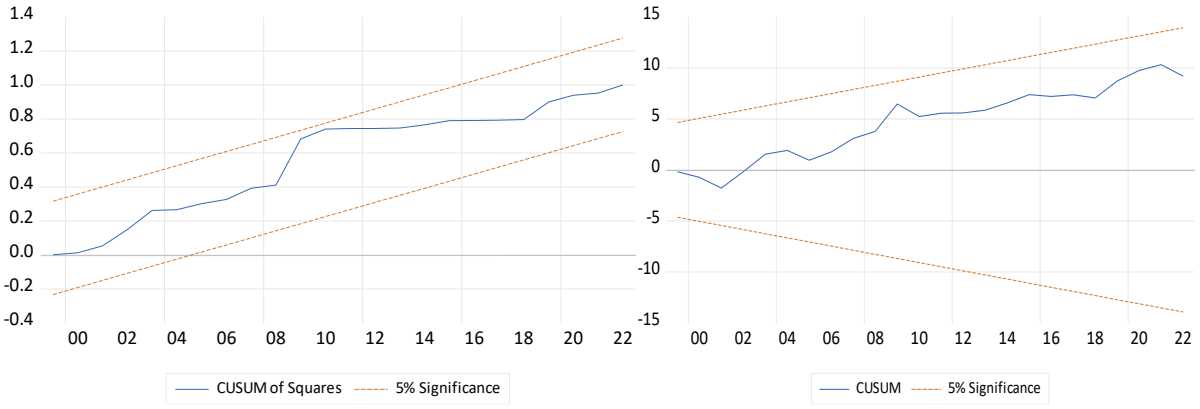

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada yenilenebilir enerji tüketimi ve yenilenemeyen enerji tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisi ARDL sınır testi yöntemiyle Türkiye için araştırıldı. Dünya genelinde fosil yakıtların çevre üzerindeki olumsuz etkisi artık bütün ülkeler için kabul edildi. Bu doğrultuda gelişmiş ülkeler ve Çin başta olmak üzere dünya genelinde düşük karbonlu veya yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapılmaya başlandı. Benzer şekilde Türkiye de bu alandaki yatırımlarını artırarak yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımını %19'a çıkarmıştır. Fakat Türkiye'de fosil yakıtların kullanımı oldukça yüksektir. Dolayısıyla yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji kaynaklarının ekonominin en önemli göstergeleri arasında yer alan işsizlik üzerindeki etkisinin incelenmesi önemli hale geldi. Fosil yakıtların daha yoğun kullanılmasından dolayı Türkiye'de istihdamın ve ekonominin fosil yakıtlara daha fazla bağlı olduğu ortadadır. Fakat yenilenebilir enerji kaynaklarına yapılan yatırımlar daha fazla iş yaratma kabiliyetine sahip olduğu için iş kayıpları telafi edilebilir.

Bu çalışmanın analiz kısmında çıkan sonuçlara göre yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji kaynaklarının işsizlik azaltıcı etkiye sahip olduğu sonucu çıkmıştır. Buna göre daha fazla enerji tüketimi daha fazla istihdam yaratabilir. Fakat fosil yakıt tüketiminin işsizlik üzerindeki etkisi yenilenebilir enerji kaynaklarından daha fazladır. Buna göre Türkiye'de istihdam fosil yakıtlara daha fazla bağlıdır. Bu nedenle yeşil istihdama dönüş sürecinde kısa dönemde işsizlikte önemli kayıplar yaşanabilir. Fakat orta ve uzun dönemde yenilenebilir enerji kaynaklarının yaratacağı iş alanları bu işsizliği telafi edebilir. Bu nedenle yenilenebilir enerji kaynaklarına daha fazla yatırım yapılırsa yeşil ekonomi ve yeşil istihdama dönüş çabaları ilerleyen dönemde sonuç verebilir.

Ayrıca GDP ve nüfusun işsizliği artırdığı sonucu bu çalışmanın bir diğer dikkat çekici sonucudur. GDP'nin işsizliği artırması ekonomik büyümenin yeterince istihdam yaratmadığı endişelerini gündeme getirir. Özellikle Türkiye enflasyon ve döviz kurlarındaki oynaklıkların çok yüksek olması ekonomik büyümenin yeterince istihdam yaratmamasında etkili olabilir. Dolayısıyla istihdam yaratan ekonomik büyüme Türkiye'nin öncelikli hedefleri arasında olmalıdır. Özellikle enflasyon ve kur şoklarında meydana gelen oynaklıklar azaltılabilmesi için politika yapıcıların yeni çözümler üretmesi önemlidir. Türkiye'de doğum oranlarının, genç nüfusun ve göçün yüksek olması işsizliğin artmasına neden oluyor. Bu doğrultuda eğitim, aile planlaması ve emek verimliliği gibi konularda daha fazla politikanın geliştirilmesi gerekir.

Kaynakça

Abbasi, K., Jiao, Z., Shahbaz, M., & Khan, A. (2020). Asymmetric impact of renewable and non-renewable energy on economic growth in Pakistan: New evidence from a nonlinear analysis. Energy Exploration & Exploitation, 38(5), 1946-1967.

Afolayan, O. T. (2019). Reducing unemployment malaise in Nigeria: The role of electricity consumption and human capital development. International Journal of Energy Economics and Policy.

Ağpak, F. & Özçiçek, Ö. (2018). Bir İstihdam Politikası Aracı Olarak Yenilenebilir Enerji . Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi , 11 (2) , 112-128 .

Akça, H., & Ela, M. (2012). Türkiye'de eğitim, doğurganlık ve işsizlik ilişkisinin analizi. Maliye Dergisi, 163, 223-242.

Akçoraoğlu, A. (2010). Employment, economic growth and labor market performance: The case of Turkey. Ekonomik Yaklasim, 21(77), 101-114.

Akkemik, K. A. (2007). The response of employment to GDP growth in Turkey: an econometric estimation. Applied Econometrics and International Development, 7(1).

ALGÜL, Y., & Vedat, K. A. Y. A. (2021). Comparison of Employment Impacts of Renewable and Fossil Energy Based Electricity Sectors: The Case of Turkey. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 24(2), 421-439.

Alola, A. A., & Donve, U. T. (2021). Environmental implication of coal and oil energy utilization in Turkey: is the EKC hypothesis related to energy?. Management of Environmental Quality: An International Journal, 32(3), 543-559.

Apergis, N., & Danuletiu, D. C. (2014). Renewable energy and economic growth: Evidence from the sign of panel long-run causality. International Journal of Energy Economics and Policy, 4(4), 578-587.

Apergis, N., & Salim, R. (2015). Renewable energy consumption and unemployment: evidence from a sample of 80 countries and nonlinear estimates. Applied economics, 47(52), 5614-5633.

Apergis, N., Payne, J. E., Menyah, K., & Wolde-Rufael, Y. (2010). On the causal dynamics between emissions, nuclear energy, renewable energy, and economic growth. Ecological Economics, 69(11), 2255-2260.

Ayres, R. U., & Nair, I. (1984). Thermodynamics and economics. Physics today, 37(11), 62-71.

Ayres, R. U., Van den Bergh, J. C., Lindenberger, D., & Warr, B. (2013). The underestimated contribution of energy to economic growth. Structural Change and Economic Dynamics, 27, 79-88.

Azolibe, C. B., Dimnwobi, S. K., & Uzochukwu-Obi, C. P. (2022). The determinants of unemployment rate in developing economies: does banking system credit matter?. Journal of Economic and Administrative Sciences.

Azretbergenova, G. Ž., Syzdykov, B., Niyazov, T., Gulzhan, T., & Yskak, N. (2021). The relationship between renewable energy production and employment in european union countries: Panel data analysis. International Journal of Energy Economics and Policy, 11(3), 20-26.

Bakare, A. S. (2011), “The Determinants of Urban Unemployment Crisis in Nigeria: An Econometric Analysis”, Journal of Emerging Trends in Economics and Management Sciences (JETEMS), Cilt 2, Sayı 3, 184-192.

Bakare, A. S. (2011). The determinants of urban unemployment crisis in Nigeria: An econometric analysis. Journal of emerging trends in economics and management sciences, 2(3), 184-192.

Bali Swain, R., Karimu, A., & Gråd, E. (2022). Sustainable development, renewable energy transformation and employment impact in the EU. International Journal of Sustainable Development & World Ecology, 29(8), 695-708.

Barbier, E. B. (2012). The green economy post Rio+ 20. Science, 338(6109), 887-888.

BEŞEL, F. (2017). Energy consumption and unemployment nexus in Turkey. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13(2), 21-31.

BEŞEL, F. (2017). Energy consumption and unemployment nexus in Turkey. Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13(2), 21-31.

Bildirici, M., Ersin, Ö. Ö., Türkmen, C., & Yalcinkaya, Y. (2012). The persistence effect of unemployment in Turkey: An analysis of the 1980-2010 Period. Journal of Business Economics and Finance, 1(3), 22-32.

Blanco, M. I., & Rodrigues, G. (2009). Direct employment in the wind energy sector: An EU study. Energy policy, 37(8), 2847-2857.

Boluk, G. (2013). Renewable energy: policy issues and economic implications in Turkey. International Journal of Energy Economics and Policy, 3(2), 153-167.

Bölük, G., & Mert, M. (2015). The renewable energy, growth and environmental Kuznets curve in Turkey: an ARDL approach. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 52, 587-595.

Bulut, U., & Muratoglu, G. (2018). Renewable energy in Turkey: Great potential, low but increasing utilization, and an empirical analysis on renewable energy-growth nexus. Energy policy, 123, 240-250.

Csereklyei, Z., Rubio-Varas, M. D. M., & Stern, D. I. (2016). Energy and economic growth: the stylized facts. The Energy Journal, 37(2).

Çetin, M., & Eğrican, N. (2011). Employment impacts of solar energy in Turkey. Energy Policy, 39(11), 7184-7190.

Çetin, M., & Eğrican, N. (2011). Employment impacts of solar energy in Turkey. Energy Policy, 39(11), 7184-7190.

Çondur, F., & Bölükbaş, M. (2014). Türkiye'de İşgücü Piyasası ve Genç İşsizlik-Büyüme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme. Amme İdaresi Dergisi, 47(2).

Dantama, Y. U., Abdullahi, Y. Z., & Inuwa, N. (2012). Energy consumption-economic growth nexus in Nigeria: An empirical assessment based on ARDL bound test approach. European Scientific Journal, 8(12).

Demirgil, H. (2010). OKUN YASASI’NIN TÜRKİYE İÇİN GEÇERLİLİĞİNE DAİR AMPİRİK BİR ÇALIŞMA. Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 2(2), 139-151.

Dogan, E. (2015). The relationship between economic growth and electricity consumption from renewable and non-renewable sources: A study of Turkey. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 52, 534-546.

Dogan, E. (2016). Analyzing the linkage between renewable and non-renewable energy consumption and economic growth by considering structural break in time-series data. Renewable energy, 99, 1126-1136.

Dogan, E., Majeed, M. T., & Luni, T. (2022). Revisiting the nexus of ecological footprint, unemployment, and renewable and non-renewable energy for South Asian economies: Evidence from novel research methods. Renewable Energy, 194, 1060-1070.

Doğan, T. T. (2012). Macroeconomic variables and unemployment: the case of Turkey. International Journal of Economics and Financial Issues, 2(1), 71-78.

Doğrul, H. G., & Soytas, U. (2010). Relationship between oil prices, interest rate, and unemployment: Evidence from an emerging market. Energy Economics, 32(6), 1523-1528.

El Moummy, C., Salmi, Y., & Baddih, H. (2021). The role of renewable energy sector in reducing unemployment: The Moroccan case. In E3S Web of Conferences (Vol. 234, p. 00101). EDP Sciences.

Ellabban, O., Abu-Rub, H., & Blaabjerg, F. (2014). Renewable energy resources: Current status, future prospects and their enabling technology. Renewable and sustainable energy reviews, 39, 748-764.

Erdal, L. (2012). Türkiye'de yenilenebilir enerji yatırımları ve istihdam yaratma potansiyeli. Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, 4(1), 171-181.

Fay, M. (2012). Inclusive green growth: The pathway to sustainable development. World Bank Publications.

Filiztekin, A. (2009). Regional unemployment in Turkey. Papers in regional science, 88(4), 863-878.

Focacci, C. N. (2021). Technological unemployment, robotisation, and green deal: A story of unstable spillovers in China and South Korea (2008–2018). Technology in Society, 64, 101504.

Folawewo, A. O., & Adeboje, O. M. (2017). Macroeconomic determinants of unemployment: Empirical evidence from economic community of West African states. African Development Review, 29(2), 197-210.

Gökmenoğlu, K., & Taspinar, N. (2016). The relationship between CO2 emissions, energy consumption, economic growth and FDI: the case of Turkey. The Journal of International Trade & Economic Development, 25(5), 706-723.

GÜLLÜ, M., & KARTAL, Z. (2021). TÜRKİYE'DE YENİLENEBİLİR ENERJİ KAYNAKLARININ İSTİHDAM ETKİSİ. Sakarya İktisat Dergisi, 10(1), 36-65.

GÜNAYDIN, D., & Çetin, M. (2015). Genç işsizliğin temel makroekonomik belirleyicileri: ampirik bir analiz. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (22), 17-34.

Harris, R., Sollis, R., 2003. Applied Time Series Modelling and Forecasting. Wiley, West Sussex.

Hillebrand, B., Buttermann, H. G., Behringer, J. M., & Bleuel, M. (2006). The expansion of renewable energies and employment effects in Germany. Energy Policy, 34(18), 3484-3494.

Hudson, E. A., & Jorgenson, D. W. (1974). US energy policy and economic growth, 1975-2000. The Bell Journal of Economics and Management Science, 461-514.

IEA, (2023). World Energy Investment 2023. https://iea.blob.core.windows.net/assets/8834d3af-af60-4df0-9643-72e2684f7221/WorldEnergyInvestment2023.pdf

IEA. 2021. Net Zero by 2050. Paris: IEA https://www.iea.org/reports/net-zero-by-2050

Kahia, M., Aïssa, M. S. B., & Lanouar, C. (2017). Renewable and non-renewable energy use-economic growth nexus: The case of MENA Net Oil Importing Countries. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 71, 127-140.

Kalim, R. (2003). Population and unemployment: A dilemma to resolve. The IUP Journal of Applied Economics, 2(3), 7-15.

Karaca, C., Ulutaş, A., & Eşgünoğlu, M. (2017). Türkiye'de optimal yenilenebilir enerji kaynağının COPRAS yöntemiyle tespiti ve yenilenebilir enerji yatırımlarının istihdam artırıcı etkisi. Maliye Dergisi, 172, 111-132.

Karaca, C., Ulutaş, A., & Eşgünoğlu, M. (2017). Türkiye'de optimal yenilenebilir enerji kaynağının COPRAS yöntemiyle tespiti ve yenilenebilir enerji yatırımlarının istihdam artırıcı etkisi. Maliye Dergisi, 172, 111-132.

Karakul, A. K. (2016). Educating labour force for a green economy and renewable energy jobs in Turkey: A quantitave approach. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 63, 568-578.

Katircioglu, S. (2017). Investigating the role of oil prices in the conventional EKC model: evidence from Turkey. Asian Economic and Financial Review, 7(5), 498.

Katircioğlu, S. T., & Taşpinar, N. (2017). Testing the moderating role of financial development in an environmental Kuznets curve: empirical evidence from Turkey. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 68, 572-586.

Kaygusuz, K., & Kaygusuz, A. (2002). Renewable energy and sustainable development in Turkey. Renewable energy, 25(3), 431-453.

Khobai, H. (2020). Renewable energy consumption and unemployment in South Africa. International Journal of Energy Economics and Policy.

Koçak, E., & Şarkgüneşi, A. (2017). The renewable energy and economic growth nexus in Black Sea and Balkan countries. Energy policy, 100, 51-57.

Koray, M. (1991). Employment and unemployment in Turkey. International Journal of Manpower, 12(5), 15-21.

Kreishan, F. M. (2011). Economic growth and unemployment: An empirical analysis. Journal of social sciences, 7(2), 228-231.

Lambert, R. J., & Silva, P. P. (2012). The challenges of determining the employment effects of renewable energy. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 16(7), 4667-4674.

Le, T. H., & Nguyen, C. P. (2019). Is energy security a driver for economic growth? Evidence from a global sample. Energy policy, 129, 436-451.

Lin, B., & Moubarak, M. (2014). Renewable energy consumption–economic growth nexus for China. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 40, 111-117.

Loiseau, E., Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, K., ... & Thomsen, M. (2016). Green economy and related concepts: An overview. Journal of cleaner production, 139, 361-371.

Mahmood, Z., Akhtar, N., Amin, M., & Idrees, M. (2011). Causes of unemployment among the education segments in Peshawar division, Pakistan: A Statistical Study. Sarhad Journal of Agriculture, 27(1), 139-142.

Maqbool, M. S., Mahmood, T., Sattar, A., & Bhalli, M. N. (2013). Determinants of unemployment: Empirical evidences from Pakistan. Pakistan Economic and Social Review, 191-208.

Martinez-Fernandez, C., Hinojosa, C., & Miranda, G. (2010). Green jobs and skills: the local labour market implications of addressing climate change. Working Document, CFE/LEED, OECD, February.

Menyah, K., & Wolde-Rufael, Y. (2010). CO2 emissions, nuclear energy, renewable energy and economic growth in the US. Energy policy, 38(6), 2911-2915.

Moreno, B., & Lopez, A. J. (2008). The effect of renewable energy on employment. The case of Asturias (Spain). Renewable and Sustainable Energy Reviews, 12(3), 732-751.

Moyo, C., Dingela, S., Kolisi, N., Khobai, H., & Anyikwa, I. (2017). Renewable energy consumption and unemployment in South Africa.

Musa, K. S., & Maijama'a, R. (2020). Causal relationship between renewable energy consumption and unemployment in Nigeria: evidence from Toda and Yamamoto causality technique. Energy Economics Letters, 7(1), 46-60.

Naqvi, S., Wang, J., & Ali, R. (2022). Towards a green economy in Europe: does renewable energy production has asymmetric effects on unemployment?. Environmental Science and Pollution Research, 1-8.

Ntanos, S., Skordoulis, M., Kyriakopoulos, G., Arabatzis, G., Chalikias, M., Galatsidas, S., ... & Katsarou, A. (2018). Renewable energy and economic growth: Evidence from European countries. Sustainability, 10(8), 2626.

Nusair, S. A. (2020). The asymmetric effects of oil price changes on unemployment: evidence from Canada and the US. The Journal of Economic Asymmetries, 21, e00153.

Ocal, O., & Aslan, A. (2013). Renewable energy consumption–economic growth nexus in Turkey. Renewable and sustainable energy reviews, 28, 494-499.

Odhiambo, N. M. (2009). Energy consumption and economic growth nexus in Tanzania: An ARDL bounds testing approach. Energy policy, 37(2), 617-622.

Omri, A., Mabrouk, N. B., & Sassi-Tmar, A. (2015). Modeling the causal linkages between nuclear energy, renewable energy and economic growth in developed and developing countries. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 42, 1012-1022.

Ordu, S. & Songur, M. (2023). Yenilenebilir Enerji ile İstihdam Arasındaki İlişki: Türkiye için ARDL Sınır Testi Yaklaşımı . Alanya Akademik Bakış , 7 (2) , 741-754

Ortega, M., del Río, P., Ruiz, P., Nijs, W., & Politis, S. (2020). Analysing the influence of trade, technology learning and policy on the employment prospects of wind and solar energy deployment: The EU case. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 122, 109657.

Ozatac, N., Gokmenoglu, K. K., & Taspinar, N. (2017). Testing the EKC hypothesis by considering trade openness, urbanization, and financial development: the case of Turkey. Environmental Science and Pollution Research, 24, 16690-16701.

Ozturk, I., & Acaravci, A. (2010). CO2 emissions, energy consumption and economic growth in Turkey. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 14(9), 3220-3225.

Özsoy, N. F. & Özpolat, A. (2020). YENİLENEBİLİR ENERJİ VE İSTİHDAM İLİŞKİSİ: BOOSTRAP GRANGER NEDENSELLİK ANALİZİ / The Relationship Between Renewable Energy and Employment: A Boostrap Granger Causality Analysis . Uluslararası Ekonomi İşletme ve Politika Dergisi , 4 (2) , 263-280

Pachauri, R. K., Allen, M. R., Barros, V. R., Broome, J., Cramer, W., Christ, R., ... & van Ypserle, J. P. (2014). Climate change 2014: synthesis report. Contribution of Working Groups I, II and III to the fifth assessment report of the Intergovernmental Panel on Climate Change (p. 151). Ipcc.

Pao, H. T., & Fu, H. C. (2013). Renewable energy, non-renewable energy and economic growth in Brazil. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 25, 381-392.

Pata, U. K. (2018). Renewable energy consumption, urbanization, financial development, income and CO2 emissions in Turkey: testing EKC hypothesis with structural breaks. Journal of cleaner production, 187, 770-779.

Pehlivanoğlu, F., & Tanga, M. (2016). An Analysis on the Validity of Okun's Law: Case of Turkey and BRICS. Uluslararası Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2(3), 31-44.

Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1995). An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis (Vol. 9514). Cambridge, UK: Department of Applied Economics, University of Cambridge.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (1996). Testing for the'Existence of a Long-run Relationship' (No. 9622). Faculty of Economics, University of Cambridge.

Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. Journal of applied econometrics, 16(3), 289-326.

Proença, S., & Fortes, P. (2020). The social face of renewables: Econometric analysis of the relationship between renewables and employment. Energy Reports, 6, 581-586.

Rahman, M. M., & Velayutham, E. (2020). Renewable and non-renewable energy consumption-economic growth nexus: new evidence from South Asia. Renewable Energy, 147, 399-408.

Ritchie, H., Roser, M., Rosado, P. (2020a). CO_2 and Greenhouse Gas Emissions. https://ourworldindata.org/co2-and-greenhouse-gas-emissions'

Ritchie, H., Roser, M., Rosado, P. (2020b). Renewable Energy. 'https://ourworldindata.org/renewable-energy'.

Rivers, N. (2013). Renewable energy and unemployment: A general equilibrium analysis. Resource and Energy Economics, 35(4), 467-485.

Rostow, W. W. (1959). The stages of economic growth. The economic history review, 12(1), 1-16.

Saboori, B., Gholipour, H. F., Rasoulinezhad, E., & Ranjbar, O. (2022). Renewable energy sources and unemployment rate: Evidence from the US states. Energy Policy, 168, 113155.

Saboori, B., Gholipour, H. F., Rasoulinezhad, E., & Ranjbar, O. (2022). Renewable energy sources and unemployment rate: Evidence from the US states. Energy Policy, 168, 113155.

Sanchez, J. M., & Liborio, C. S. (2012). The relationships among changes in GDP, employment, and unemployment: this time, it's different. Economic Synopses, 2012(2012-05-18).

Sari, R., & Soytas, U. (2004). Disaggregate energy consumption, employment and income in Turkey. Energy economics, 26(3), 335-344.

Satrovic, E. (2020). Youth Unemployment and Energy Consumption in OECD Countries. Gençlik Araştırmaları Dergisi, 8(20), 20-35.

Shah, M. I., Ullah, I., Rehman, A., Alam Afridi, F. E., & Zeeshan, M. (2021). Causality nexus between oil production, industries energy consumption and unemployment in Iran. Energy Exploration & Exploitation, 39(4), 1215-1234.

Sharma, S. S. (2010). The relationship between energy and economic growth: Empirical evidence from 66 countries. Applied energy, 87(11), 3565-3574.

Siddiqui, R. (2004). Energy and economic growth in Pakistan. The Pakistan Development Review, 175-200.

Singh, N., Nyuur, R., & Richmond, B. (2019). Renewable energy development as a driver of economic growth: Evidence from multivariate panel data analysis. Sustainability, 11(8), 2418.

Singh, R. (2018). Impact of GDP and inflation on unemployment rate:" A study of Indian Economy in 2011–2018". International journal of management, IT and Engineering, 8(3), 329-340.

Stern, D. (2011). The role of energy in economic growth. Annals of the New York Academy of Sciences, 1219.1, 26-51.

Stern, D. I. (1993). Energy and economic growth in the USA: a multivariate approach. Energy economics, 15(2), 137-150.

Stern, D. I. (2019). Energy and economic growth. In Routledge handbook of Energy economics (pp. 28-46). Routledge.

Tatli, H., & BARAK, D. (2019). The relationship between female unemployment and energy consumption: The case of OECD countries. Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, (24), 215-232.

Temiz Dinç, D., & Akdoğan, E. C. (2019). Renewable energy production, energy consumption and sustainable economic growth in Turkey: A VECM approach. Sustainability, 11(5), 1273.

Tutulmaz, O. (2015). Environmental Kuznets curve time series application for Turkey: why controversial results exist for similar models?. Renewable and Sustainable Energy Reviews, 50, 73-81.

Umair, M., & Ullah, R. (2013). Impact of GDP and inflation on unemployment rate: A study of Pakistan economy in 2000-2010. International Review of Management and Business Research, 2(2), 388.

UNEP, U. (2011). Towards a green economy: Pathways to sustainable development and poverty eradication. Nairobi, Kenya: UNEP.

Wang, Q., Wang, L., & Li, R. (2022). Renewable energy and economic growth revisited: The dual roles of resource dependence and anticorruption regulation. Journal of Cleaner Production, 337, 130514.

Wei, M., Patadia, S., & Kammen, D. M. (2010). Putting renewables and energy efficiency to work: How many jobs can the clean energy industry generate in the US?. Energy policy, 38(2), 919-931.

Wright, G. (2011). The international renewable energy agency: A global voice for the renewable energy era. Renewable Energy L. & Pol'y Rev., 2, 251.

Yilanci, V., İslamoğlu, E., YILDIRIMALP, S., & Candan, G. (2020). The relationship between unemployment rates and renewable energy consumption: Evidence from Fourier ADL cointegration test. Alphanumeric Journal, 8(1), 17-28.

Esnek Çalışma Sisteminin Yönetici ve Personel Üzerine Etkisi

Osman ÇEVİK[1]
Batuhan TIRTAR[2]

Giriş

Çalışma hayatında önemli değişimlere yol açan Sanayi Devrimi ile birlikte ilk etapta el emeği ile tezgahlarda sınırlı sayıda yapılan üretim önemini kaybederek geri planda kalmış, fabrikalarda kitle halinde organize olarak yapılan üretim önem kazanmıştır. Kısaca hatırlamak gerekirse, 1. Sanayi Devriminde buhar makinasının icadıyla birlikte el emeği ile o zamana kadar yapılan üretim sonlandırılarak mekanik üretim ortaya çıkmıştır. 2. Sanayi Devriminde Henry Ford'un öncülüğünde birçok farklı ve teknolojik makine kullanılarak Amerikan vatandaşının sahip olabileceği ilk otomobili geliştirilmiştir. 3. Sanayi Devriminde elektriğin kullanımının gelişmesiyle üretim daha da otomatikleşerek profesyonelleşmiştir. Otomasyonun gelişmesiyle birlikte birçok makine parçası üretimi artış göstermiştir. Günümüz dünyasının halen içerisinde bulunduğu 4. Sanayi Devrimi ise ana hatlarıyla robotların, üretimi tamamen devralmasıdır. Bu dönem yapay zekanın gelişimi ve üç boyutlu yazıcılarla üretimin fabrikalardan evlere inmesini sağlamıştır.

Tüm bu sanayi devrimi süreçleri gösteriyor ki, insanoğlu 1. Sanayi Devriminden itibaren gelişmelere ayak uydurmak, üretim miktarını artırmak ve yeni teknikler geliştirmek için belli bir iş disiplinine, bir çalışma sistemine ihtiyaç duymaktadır. İşletmelerde bu iş disiplinleri ve çalışma sistemlerinin düzenlenmesi insan kaynaklarının sorumluluk alanına girmektedir. İnsan kaynakları, bu sorumlukları analiz ederek yeni oluşan süreç doğrultusunda iş veren-iş gören bağlantısını ihmal etmeyerek işletmenin insan kaynakları yönetimini yerine getirir ve işletmenin ihtiyaçları doğrultusunda uygun çalışma sistemlerini faaliyete geçirmeye çalışır.

2019 yılı sonlarına doğru başlayan ve bütün dünya ülkelerini etkisi altına alan Covid-19 pandemisi, tüm ülke ekonomilerini ve bu ekonomilere bağlı işletmeleri oldukça olumsuz etkilemiştir. İnsan kaynakları, yönetim ve organizasyon fonksiyonları doğrultusunda, ortaya çıkan bu olumsuz gelişme karsısında işletmelerin en az zararla çıkabilmeleri için birçok önlemler almışlardır. Bu önlemlerin başında esnek çalışma sisteminin yaygınlaşması gelmektedir. İnsan kaynakları yönetimlerinin esnek çalışma sistemi uygulamasına geçmesi ile tüm personel ve yöneticiler bu uygulamalardan bir şekilde etkilenmişlerdir. Bu etkilenme durumu işletme faaliyet alanları, işletme kapasitesi ve işletmenin diğer özelliklerine göre değişim göstermektedir. Esnek çalışma sisteminin söz konusu etkilerinin ölçümü, hem işletmelerde görev alan personel açısından hem de işletmelerde yönetim kademesinde görev alan yöneticiler açısından son derece önemlidir. Örneğin Covid-19 pandemisi nedeniyle 2020 yılının başından itibaren işletmeler esnek çalışma sistemini yoğun olarak denemişlerdir. Ancak bu sistemin başarılı olup olmadığına dair literatürde yeterli çalışma bulunmamaktadır. Çalışma sistemlerinde meydana gelen değişimin etkisinin ölçülmesi, değişimin yönetim ve iş gören sınıfını hangi ölçüde etkilediğinin araştırılması, işletmelerin gelecek planlarını olumlu etkileyerek vizyonlarını geliştirmeleri, misyonlarını da güçlendirmeleri konusunda katkı

[1] Prof. Dr., Selçuk Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü

[2] Yüksek Lisans Öğrencisi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, SBE

sunabilecektir. Akademik olarak ise bu alanda yapılacak çalışmaların artması akademik zenginliğe olumlu katkıda bulunarak yeni yapılacak çalışmalara yol gösterebilecektir.

Buradan hareketle yapılan bu çalışmada, esnek çalışma sisteminin yönetici ve personelleri ne ölçüde etkilediğini araştırarak akademik literatüre katkı sunmak amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikle insan kaynakları yönetimi hakkında bilgi verilerek esnek çalışma modelleri ve esnek çalışma uygulamaları incelenmiştir. Sonra esnek çalışma sisteminin yönetici ve personele etkisini araştırmak için yapılan anket çalışmasının sonuçları analiz edilmiştir.

İşletmelerde İnsan Kaynakları Yönetimi

İnsan kaynakları Yönetimi (İKY), günümüz dünyasında, değişen koşullar ve değişen teknolojik şartlarla uyumlu bir şekilde sürekli olarak farklılaşan ve gelişen bir yapı ile işletmelerin vazgeçilmez bir fonksiyonudur. Bu fonksiyonu anlamak ve işlevselliğini artırmak işletmeleri her zaman amaçlanan maksimum kârlılık doğrultusunda önemli bir yol almasını sağlayacaktır. İKY, yönetim anlayışını ve iş görenleri bu doğrultuda yeniliğe daima hazırlamalı, kapsama alanına giren risk ve belirsizlikleri tespit ederek işletme yönetimlerine aktarmalıdır. Bu bağlamda aşağıda insan kaynakları yönetiminin tanımı, kapsamı, önemi, gelişimi, fonksiyonu ve faydaları kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

İnsan Kaynakları Yönetimi'nin Tanımı ve Kapsamı

İKY kavramı, işletmede çalışan insanların doğru yönetimine dönük stratejik ve tutarlı bir yaklaşım olarak ifade edilebilir (Özcan, 2011). Başka bir ifadeyle, İKY kavramı, bir işletmede en üst düzeyde bulunan yöneticilerden en alt düzeyde bulunan iş görenlere kadar işletmede görev alan bütün personelin yönetimini kapsamaktadır. İKY, işletme içinde görev alan personelleri kapsayacağı gibi aynı zamanda işletme dışında bulunan ve işletmenin ihtiyaçları doğrultusunda görev alabilecek iş görenlerin tespitini de kapsamaktadır (Tuna & Çelen, 2020).

İnsan kaynakları yönetimi 'insan'ı konu alarak iş gücünün verimliliğinin arttırılmasına dönük çalışmalar gerçekleştirmektedir. İKY, işletmelerde görev alan personellerin ihtiyaçlarının giderilmesini sağlamaktadır. Bu ihtiyaçların İKY tarafından giderilmesiyle işletmeler faaliyet alanındaki hedeflerine ulaşmış olmaktadırlar.

İşletmede insan kaynakları yönetiminin kapsama alanlarını aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür (Calp, 2016):

- İşletmede işe alınacak iş görenin belirlenmesi,
- İşletmeye alınacak gerekli kriterleri sağlayan aday iş görenin işletmeye adaptasyonunu sağlayacak uyum eğitimi,
- İşletmede görev alan iş görenin ücret ayarlaması,
- İşletmede görev alan personelin hukuki bağı,
- İşletmede görev alan personelin verimliliği,
- İşletmede görev alan personelin performans değerlendirmesi,
- İşletmede görev alan personelin işletme ile olan maddi ve sosyal ihtiyaçlarının karşılanmasına ve işten ayrılmasına kadar olan tüm süreçlerdir.

Kısaca ifade etmek gerekirse İKY, işletmede görev alacak iş görenle alakalı iş görenin belirlenmesi süreciyle başlayarak, iş görenin görev ve sorumluluklarıyla alakalı olarak tam sorumluluk esasında görev almaktadır.

İnsan Kaynakları Yönetiminin Gelişimi

İKY'nin tarihsel olarak gelişimi incelendiğinde, İKY'ye dair ilk çalışmaların ABD'de yapıldığı görülmektedir. Sanayi devrimi ile birlikte insanlar, üretimde artış için önemli bir faktör olarak kullanılmaya başlanmışlardır. Sanayileşmeyle birlikte Taylorist ve benzeri birçok

yaklaşım, iş gücü verimliliğinin önemini vurgulayarak dikkatlerin bu alana yoğunlaşmasına çaba göstermiştir. Bu alanda ilk olarak yapılan çalışmalara Taylor'un geliştirdiği, çalışan seçimi ve motivasyonu ile Mayo'nun Hawhorne iş yerinde yapmış olduğu çalışmalar gösterilebilir (Demir, 2016).

1930'lu yıllarda işletmelerde çalışan iş görenler, işletmelerin kendilerine verdikleri ücretin düşüklüğü ve çalışma şartlarının kötü olması gibi nedenlerle sendikalara katılarak hak arama mücadelesine girmişlerdir. İnsan kaynaklarının görevi bu yıllarda işletmede görev alan personelin kayıtlarının tutularak muhafazasına dönük faaliyette bulunmaktır. Bu gelişmeler insan faktörünü dar çerçeveden çıkartıp geniş ve sistemli bir biçimde ele alınması gerektiğini göstermiştir (Küçükkaya, 2006).

1940'lı yıllara gelindiğinde ise ABD'de eğitim, istihdam, işveren ilişkileri ve sigorta konularında uzmanlığı bulunan 'personel yöneticisi' kavramı ortaya çıkmıştır. Böylece 1930'lu ve daha önceki dönemlerdeki sorunlara adeta cevap niteliğinde görevler üslenerek işletmelerin yönetimlerini kolaylaştırmışlardır. 1940'lı yıllar, insan merkezli olan, "örgütsel akılcılık" ve "açık kapı politikası" gibi kavramlar ile somutlaştırılan insan ilişkileri yaklaşımının değerli hale gelmeye başladığı yıllar olmuştur. Bu yıllarda verimlilik ve kalitenin vazgeçilmezliği, insan kaynaklarından yüksek verim alma düşüncesinin ortaya çıkması, İKY'nin artan değerinin somut kanıtı niteliğindedir (Demirkaya, 2006).

1950'li yılların sonlarında insan kaynakları, kişinin ürettiği iş ya da sonuçlara yönelik kriterleri temel alan teknikleri ABD'de bulunan işletmelerde kullanmaya başlamışlardır. Bu tarihlerden itibaren beyaz yakalı iş görenin performans ölçümü, mavi yakalı iş görenin performans ölçümü kadar önemli hale gelmiştir. Devam eden dönemde de performans ölçümündeki değişim bu doğrultuda sürmüştür (Uysal, 2015).

İşletmelerin performans yönetimine dönük olarak yapılan akademik çalışmaların konuları; personel yönetim kuramları, personel yönetim süreçleri, örgütsel gelişim ve bu doğrultuda hizmet içi eğitim gibi konulardır. Tüm bu çalışmaların neticesinde elde edilen veriler ile 1960'lı yıllardan sonra personel yönetimi kavramı, personel/insan kaynakları yönetimi ismi ile konumlandırılmaya başlanmıştır (Göçoğlu & Kurt, 2018).

Aşağıdaki Tablo 1'de insan kaynakları yönetiminin tarihsel süreç içerisindeki gelişimi ve değişimi verilmiştir.

Tablo 1. *İnsan Kaynakları Yönetimi Tarihsel Değişimi*

Dönem	Yönetici İsimlendirmesi	Kavram İsimlendirmesi
1900	Refah Yetkisi	Personel Refahı
1920-1930	Personel İdare Yetkisi	Personel İdaresi
1940-1960	Personel Yöneticisi	Personel Yönetimi
1970-1980	Personel/İnsan Kaynakları Yöneticisi	Personel/İnsan Kaynakları Yönetimi
1990	İnsan Kaynakları Yöneticisi	İnsan Kaynakları Yönetimi
2000	Stratejik İnsan Kaynakları Yöneticisi	Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi

Kaynak: Göçoğlu & Kurt, 2018.

İnsan kaynakları yönetimi, değişimi daima ana malzeme olarak kullanarak zamanın şartlarına uygun adımlar atmayı ihmal etmemiştir. Çünkü dünün iş gücü ihtiyaçları bugünü karşılamada yeterli gelmeyebilir. İnsan kaynakları yönetimi, bu doğrultuda değişimi tarihsel

olaylarla analiz ederek birikimler ile birleştirerek işletmenin pozisyonunu belirlemektedir (Göçoğlu & Kurt, 2018).

1970'li yıllarda İKY ile ilgili çıkan yasalar İKY'nin işletmeler için değerini daha da artırmıştır. İKY'nin uzmanlık gerektiren ve herkesçe yapılması mümkün olmayan bir iş olduğu işletme yönetimleri tarafından anlaşılmaya başlanmış, bu departmanlarda görev alan personelin seçimine daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Bu dönemde, ilgili süreç ile paralel olarak gelişen başka konular da mevcuttur. Çalışanlar kendileri ile ilgili konularda karar alma süreçlerine dâhil olmuşlar, iş tatmini önemini göstermeye başlamış, sendikal faaliyetlere işletmelerde daha sık rastlanmaya başlanmıştır. Yine bu dönemde çalışanlara iyi davranmanın verimliliği artıracağı düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır (Kılavuz Kırcalı, 2016).

Diğer yandan Dünya 1980'li yıllardan itibaren önceki yönetimsel değişmelerin getirdiği etkileri özümseyerek İKY'ye yeni gelişmeleri dâhil etmiştir. Ortaya çıkan bu yeni gelişmeler; iletişim ve bilişim teknolojisindeki gelişmeler, çeşitli ekonomik krizler dolayısıyla ortaya çıkan gelişmeler ve işletmelerin artan öneminin iş dünyasında ortaya çıkmasıyla işletmelerin daha da önemli hale gelmesi doğrultusunda ortaya çıkan gelişmeler şeklinde sıralamak mümkündür. Bu dönemde dikkat çeken başka bir konu ise işletme yönetiminin eğitimi yani işletme yöneticileri ve onları eğiten kurumlar, işletme okulları ve akademik programlardır. Bu doğrultuda pek çok yeni konu İKY'lere aktarılmak için akademik programlara dâhil edilmiştir. Yeni gelişmelerin akademik programlara dahil edilmesi ile akademik programların ders içerikleri, işleniş tarzları ve diğer eğitim ile ilgili konular revizyona uğrayarak 1980'lerin çoğulcu, global ve yeni oluşan ekonomik sisteme uygun dünyasına entegrasyonu sağlanmıştır (Koçel, 2017).

Başka bir gelişme ise post-fordist üretim süreci ile birlikte Neo-liberal politikalar, verimlilik ve etkenlik işlevine yeni düzenlemeler getirmiştir. Kamu sektörüne getirilen kalite anlayışı ve planlama düzenlemeleri ile ölçülebilir sayısal hedefler belirlenerek, zaman periyodları düzenlenmek istenmiştir. Dikkat edileceği üzere, İKY gelişim süreçleri incelendiği taktirde, İKY her zaman bir disiplin dahilinde iş görenleri ve yöneticileri koordine ederek onların verimliliklerini artırmayı amaçlamıştır. Fordist yönetim anlayışı, personelin hak ve özgürlüklerini güvence altına almıştır. Bu doğrultuda bu anlayış çok merkezidir. Personelin özlük haklarına serbestlik tanımakta ve personel yönetimi özlük hizmetleri incelediğinde, alanı düzenleyici mevzuatlar ön plana çıkmaktadır (Köroğlu Taner,2010).

Henry Mintzberg 1990'lı yıllara doğru stratejik yönetim sürecini incelemiştir. İncelemelerinin sonucunda bu sürecin sanıldığından daha değişken ve öngörülemez olduğunu belirtmiştir. Mintrzberg'e göre 5 tür strateji bulunmaktadır. Bunlar (Çubukçu, 2019):

- Plan olarak strateji,
- Taktik olarak strateji,
- Geçmişe dayalı örnek olarak strateji,
- Pazar pozisyonu olarak strateji,
- Bakış açısı olarak stratejidir.

2000'lerde ise strateji sayısı 10'a çıkartılmıştır. Stratejiler ise ekol olarak adlandırılmışlardır. Bunlar (Çubukçu, 2019):

- Tasarım ekolü,
- Planlama ekolü,
- Konumlandırma ekolü,
- Girişimcilik ekolü,
- Bilişsel ekol,
- Öğrenme ekolü,

- Güç ekolü,
- Kültür ekolü,
- Çevre ekolü,
- Dönüşüm ekolüdür.

İlk 3 ekol öngörücü yapıya sahiptir ve yapılması gerekenler hakkında bilgi vermektedir. Devamındaki yedi ekol ise halihazırdaki durumu aktarmaktadır.

1990'larla birlikte, İKY'lerin iş görenler için yeni roller üstlenmesi ile iş gücü piyasasında yeni değişiklikler meydana gelmiştir. İKY uygulamalarının birincil sorumluluğu, iş gücünü işletmenin diğer birimlerinden farklılaştırarak yönetmek olarak amaçlanmıştır. Bu uygulamanın İKY için önemi muhakkaktır. Çünkü İKY'nin gelişim aşamaları incelendiğinde, daima iş gücünün diğer birimlerden farklılaştırılma amacı, iş gücünün performansını artırıcı düzenlemeler yapmak ve bu amaç ile bağdaşık olarak iş gücünün ihtiyaçlarının önemi daima vurgulanmaktadır (Aydın, 2021).

Farklı fikirler, farklı görüşler ve farklı yönetim anlayışları olmakla birlikte üzerinde mutabık kalınan nokta, 21. YY'da işletmeler için güçlü bir rekabet ortamının oluşmuş olmasıdır. 1980'li yıllarda serbest piyasa ekonomisinin tüm Dünyada hızla yaygınlaşması şüphesiz bugünkü gelinen rekabet ortamının güçlülüğünün oluşumuna zemin hazırlamıştır. İşletmeler, gittikçe güçlenen rekabet ortamında varlıklarını sürdürebilmek için İKY'lerini sürekli yenilemek, sürekli güncel tutmak zorundadırlar. Bu doğrulta İKY'lere çok büyük sorumluluklar düşmektedir. Çünkü İKY, teknoloji ve değişime ayak uyduracak personelin seçimini yapmaktadır. İKY işletme için aranan niteliklere sahip personel seçiminin yanı sıra işletmedeki iş görenlerin performans takibini ve işletme içindeki aranan özelliklere göre farklı pozisyonlara aktarımını da sağlamaktadır (Harmancı & Bayır, 2021).

Tüm bu süreçler devam ederken 2011 yılında Almanya'da dünyanın en büyük sanayi fuarı olan Hannover Fuarında 4. Sanayi Devrimi "Endüstri 4.0" adıyla kamuoyuna duyurulmuştur. Bu durum, İKY gelişimi açısından, işletmeler açısından ve tüm dünya ekonomilerine getirdiği yenilikler açısından çok önemli ve gelecek vadeden bir gelişme olmuştur. Siber-fiziksel sistemleri, nesnelerin internetini ve bulut bilgi sistemlerini içeren 4. Sanayi Devrimi, daha önceki elektronik imkânların kullanıldığı üretim opsiyonlarının gelişmiş bilgisayarlar ve giderek artan robotik sistemlerin entegrasyonu ile yeni bir endüstriyel devrim niteliği taşımaktadır. İKY'ler tüm bu gelişmeler ışığında Endüstri 4.0 ile yeni bir oluşum sürecine girmişlerdir (Bozağaç & Türkel, 2018).

Esnek Çalışma Modelleri ve Esnek Çalışma Uygulamaları

Dünyada ve Türkiye'de işletmeler değişen şartlara uyum göstermek zorundadırlar. İşletmeler çalışma uygulamalarını esnetmeleri değişen şartlara uyumu kolaylaştıracaktır. Dünya, değişimi her alanda hissetmektedir. Doğal olarak işletmeler de bu değişimden etkilenmekte ve bu değişime ayak uydurmak zorundadırlar. Günümüz rekabet ortamında işletmelerde verimliliği en yükseğe çıkarmak, üretimi artırmak ve ürün kalitesini yükseltmek son derece önemli hale gelmiştir. İşletmeler için çalışma esnekliği, verimlilik esasında düşünüldüğünde, üretim hızının maksimuma çıkarıldığı, talepteki esnekliği analiz ederek yeterlilik göstermeyi hedefleyen faaliyetlerdir (Tilev, 2018).

Esnek Çalışma Sistemi

Esnek çalışma sistemi, iş görenlere klasik çalışma sistemlerinden farklı olarak çalışma süresine, çalışma mekanına ve çalışma koşullarına esneklik getirerek çalışanların hayatlarına artı değer katmayı amaçlayan sistemdir (Parlak & Özdemir, 2012).

Daha geniş bir çerçevede ise esnek çalışma sistemi, dünyada değişen ekonomik, sosyal ve teknolojik şartlar doğrultusunda işletme çalışma sistemlerinin daha fonksiyonel hale getirilmesidir (Tilev, 2018).

Esnek çalışma, iş görenin çalışma zamanı ve mekanlarının seçimini konu almaktadır. Esnek çalışma, sektörler arasında en çok hizmet sektöründe çalışma sistemi olarak tercih edilmekte, en az ise ürün bazlı sektörlerde tercih edilmektedir (Taşlıyan Engizek & Gül, 2017).

Esnek Çalışma Modelleri

Esnek çalışma kavramının önemi, 2019 yılında Çin'den tüm Dünya'ya yayılan Covid-19 küresel salgını ile daha da artmıştır. Esnek çalışmanın bir türü olan uzaktan çalışma, Dünya'da işletmeler ve devletler açısından daha fazla uygulanma alanı bulmuştur. Uzaktan çalışma, barındırdığı özelliklerle istihdamı ve iş gücü verimliliğini koruma açısından uygulanabilir bir çalışma modeli özelliği taşımaktadır. Devletler ve işletmeler, özellikle son yıllarda esnek çalışma modellerine daha çok ağırlık vermeleri gerektiğini kavramış görünmektedirler (Kanberoğlu & Yıldırımçakar, 2021).

Esnek çalışma modelleri, klasik çalışma modellerinde olduğu gibi katı özellikler taşımamaktadır. Esnek çalışma modelleri, güncel ekonomik, sosyal ve diğer şartlara uyum sağladığı, bu şartlar doğrultusunda işletmeler ve iş görenler açısından iş hayatını yönlendirici tedbirler aldığı için önemi artmakta ve daha çok çalışma alanı bularak adından her geçen gün daha fazla söz ettirmektedir. Esnek çalışma sistemleri ile ilgili çalışan İKY uzmanları, iş hayatında iş görenlerin sosyal yaşamlarının da olduğunu ve bu sosyal yaşamları doğrultusunda İKY'lerin düzenlemeler yapması gerektiğini belirtmektedirler (Taş & Ateş, 2020).

Günümüz dünyasında birçok farklı iş ve meslek kolu, farklı ihtiyaç, farklı çalışma şekilleri ile esnek çalışma modelleri doğrultusunda yönetilmektedir. Esnek çalışma birçok farklı modeli bünyesinde barındırarak işletmelerin ve iş gücünün ihtiyaçları doğrultusunda bu modelleri iş dünyasının kullanımına sunmaktadır (Bolat, Seymen & Bolat, 2006).

Esnek çalışma modelleri; kısmi süreli çalışma, kayan iş süresi, çağrı üzerine çalışma, evde çalışma, iş paylaşımı, tele çalışma, ödünç iş ilişkisi, yoğunlaştırılmış iş haftası ve vardiya modelleri olmak üzere farklı bölümlere ayrılmaktadır. Bu bölümler aşağıda kısaca açıklanmıştır (Taşlıyan Engizek & Gül, 2017).

Kısmi Süreli Çalışma

Kısmi süreli çalışma modeli, normalden daha az sürede çalışmayı içermektedir. İşletmelerde kısmi süreli çalışma sistemi ile çalışmayı genellikle iş görenler kendileri istemektedirler. Kısmi süreli çalışmaya genellikle çalışma modelleri kategorisinde diğer modellere göre daha az yer verilmektedir. Bu çalışma sistemi tanımlaması, çalışma sistemini kullanan ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Bu durum, kısmi süreli çalışma sisteminin ülkeler arasındaki karşılaştırmasını zorlaştırmaktadır. Kısmi çalışma sistemi hakkında İKY uzmanları ve akademisyenler tarafından ortak tanımlamalar yapılması durumunda ülkeler arasında kısmi süreli çalışma sistemleri daha verimli bir şekilde karşılaştırılabilecektir (Parlak & Özdemir, 2011).

İKY uzmanları ve akademisyenlerin kısmi süreli çalışma sistemi ile ilgili hemfikir oldukları konu kısmi çalışmanın tam süreli çalışma biçimine göre daha az süreli olduğudur. Türkiye'de İş Kanunu'nun 13. maddesi kısmi süreli çalışmayı, "İşletmede görev alan iş görenin tam zamanlı olarak çalışan iş görenlere göre daha az süre çalışması, kısmi süreli çalışmayı ifade etmektedir" şeklinde tanımlamaktadır (Uğur, 2021).

Kayan İş Süresi

Kayan iş süresinde, işletmede görev alan iş görenlerin görev süreleri belirli olmakla birlikte, iş görenler işletmede çalışma koşullarını ve günlük çalışma sürelerinin uzunluklarını kendileri belirlemektedirler (Kaya & Doğan, 2016). Başka bir ifadeyle, işletmede görev alan iş görenin iş günü belirlidir. Ancak iş görenin işletmedeki görev süresi belirli aralıklar içerisinde sınırlandırılmayarak, işletmede görev alan iş görene esneklik tanınmıştır. Yani iş gören tam zamanlı çalışma sisteminde olduğu gibi işletmede görev almaktadır. Bununla birlikte çalışma süresine herhangi bir başlama veya bitiş aralığı belirlenmemektedir. İş gören işletmedeki pozisyonu ile ilgili tüm görevlerini tam ve eksiksiz yapmak zorunda olmak koşulu ile çalışma saatlerinin seçiminde özgür bırakılmıştır (Ulucan, 2007).

Çağrı Üzerine Çalışma

Çağrı üzerine çalışma sisteminde, işletmede görev alacak iş gören ile iş veren arasında iki tarafın da mutabık kalacağı, daha sonra vazgeçmeyeceği şekilde sözleşme yapılarak işverenin, iş göreni işletmedeki göreviyle alakalı olarak ihtiyaç duyulduğu zaman çağırmasıdır. İşletmede görev alan iş gören, pozisyonu ile alakalı olarak kendisine ihtiyaç duyulduğu zaman çağrıldığı için işletmeye fiziki bağlılığı azalmaktadır. Bu durum her iki tarafın da yararına olabilmektedir. İşletmede görev alan iş görenin, kendisine ihtiyaç duyulmadığı zamanlarda işletmede bulunmasına gerek kalmamaktadır (Yazar Aslan, 2012).

Çağrı üzerine çalışma sisteminde, iş veren ile iş gören arasında yapılan sözleşmenin her iki tarafın da faydasına olacak şekilde yapılmasının sebebi, işçinin refahı ve varlığının işletme güvencesi kapsamına alınmasıdır. İşletmeler bu çalışma sistemi sayesinde işlerini zamanında yetiştirerek müşterilerinin işletmeye bağlılığını artıracaklardır. Çağrı üzerine çalışma sisteminde çalışma saatleri işveren ve iş gören arasında anlaşılarak belirlenmektedir (Sert, 2014).

Evde Çalışma

İş görenin işletmedeki görevi gereği yaptığı üretimi, işletmeye bağlı olmadan istediği bir mekânda sürdürmesidir. İş görenin ücreti işverenle mutabık kalınarak düzenlenmekle birlikte, üretim sonucu oluşan çıktının geleceği iş veren tarafından belirlenmektedir (Kıcır, 2019).

Evde çalışma sistemi, kendine özgü yapısı ile ücretli çalışma ve bağımsız çalışmanın avantajlarını işletmelere sunmaktadır. Evde çalışma sisteminde işletmeye mekânsal olarak bağlı kalmayan iş görenler, çalışma sisteminin barındırdığı özelliklerden kaynaklı olarak daha bağımsız kararlar verebilme özelliğine sahiptirler. Bu durum iş gören açısından evde çalışma sisteminin tercih edilme olasılığını daha da artırmaktadır Ayrıca evden çalışma sistemi, sağladığı avantajlar ile işletmede iş gücü devir hızını düşürmektedir. Mekânsal bağlılığın azalması sonucu engelli istihdamına da olumlu etkide bulunmuştur. İş görenin hastalık ve diğer nedenlerden kaynaklı olarak ortaya çıkan devamsızlıkları engellenmiştir. Evde çalışma sisteminden kaynaklı tüm bu olumlu gelişmeler işletmede görev alan iş gücünün verimliliğini ve iş tatminini artırarak işletmeyi pozitif olarak etkileyebilmektedir (Karakoyun, 2016).

İş Paylaşımı

İş paylaşımına dönük oluşturulan çalışma sistemi, tam zamanlı işin ve faydasının birden fazla iş gören tarafından paylaşılmasına dayanmaktadır. Yani işletmede tam gün niteliğine sahip iş, birden çok iş gücü tarafından sahiplenilerek belirli saatlere bölünmekte ve sırası gelen iş gören, işletmedeki görevini üstlenmek üzere iş gücüne katılmaktadır. İş görenler arasında ücret ve diğer iş gücüne katılmaktan kaynaklı haklar iş gücüne katılma süreleri göz önünde bulundurularak paylaştırılmaktadır. İşveren her iş gören ile ayrı ayrı iş sözleşmesi yaparak işletmeye bağlılıklarını sağlamaktadır. İş paylaşım sözleşmesinde, iş görenlerin mutabık

olacağı şekilde hangi iş görenin ne zaman işletmedeki görevini üstleneceği belirlenmektedir. İş görenler bu sözleşmeye uymakla mükelleftir. İş paylaşımı sisteminde en önemli nokta iş gören ve işverenin anlaştığı çalışma süresinde, işlerin durmadan devam etmesidir. İş görenlerden birisinin işletmedeki işini yapamaması durumunda diğer iş gören işi tamamlamaktadır. Bu durum iş paylaşımı modelinin diğer çalışma sistemlerinden daha fazla serbestlik tanıdığının göstergesidir (Öztürkoğlu, 2013).

Özetle ifade edilirse iş paylaşımı modeli, işletmede yapılacak işin birden çok personelin arasında çalışma sürelerinin paylaştırılmasıdır. İş görenler ücretler, ikramiyeler, emeklilik maaşı, izinler ve sosyal yardımları da aralarında paylaşmaktadırlar. İşverenler işletmede görev alacak iş gücü ile ayrı ayrı sözleşme yaparak hem işletmeyi hem de işletmede görev alan iş göreni koruma altına almış olmaktadırlar (Kördeve & Aydıntan, 2016).

Tele Çalışma

Tele çalışma modeli, işletmelerde görev alan iş görenlerin teknolojik imkânların yardımıyla iş yeri dışındaki bir mekânda işletmedeki görevlerini düzenli olarak sürdürmeleridir. Tele çalışma sisteminde işletmede görev alan iş görenler klasik çalışma sisteminde çalışan personeller ile aynı haklara sahiptirler (Meşhur, 2010).

Tele çalışma modelinin ortamı, işletmede görev alan personelin istediği bir mekânın işletmenin olanakları doğrultusunda kurulan ekranlı araçlar ve diğer teknik araçlarla donatılmış iş istasyonlarıdır. İş gören, işletmedeki görevini sürdürürken işletmede olduğu gibi iş ile alakalı tüm yükümlülükleri kendisinin seçtiği bu alanda da karşılamak zorundadır. İş görenin işletmedeki görevini hem işletmede hem de evde sürdürmesi durumunda dönüşümlü tele çalışma şeklindeki istihdam biçimi ortaya çıkmaktadır (Baycık & ark., 2021).

Tele çalışma modeli ile çalışan iş görenler, işletmenin iletişime geçmek istediği müşteri, tedarikçi, bayi gibi gruplarla temasa geçen çok sayıda işletmenin ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzeyde beşerî sermayeye sahip iş görenlerin olduğu gruplardır. Tele çalışma modeli finans, telekomünikasyon ve diğer hizmet sektörü gibi çok geniş hizmet ağına sahiptir. Bu doğrultuda tele çalışma sistemi gelecekte de önemini artırarak devam ettireceği düşünülmektedir (Çatal, 2021).

Ödünç İş İlişkisi

Ödünç iş ilişkisi, işletmede görev alan iş görenin rızasının yazılı olarak belgelendirilmesiyle, işletme içerisindeki departmanlardan birinde daha önce işletmede görev aldığı pozisyona benzer bir pozisyonda iş görenin geçici olarak çalıştırılmasıdır. Ödünç iş ilişkisi modeli karmaşık durumlar da barındırabilir. Çünkü işveren işletmesinde görev alan personelden başka bir iş verenin işletmesinde çalışmasını da isteyebilmektedir. İşletmede görev alan iş gören, başka bir işletmede görev almayı kabul etme zorunluluğu bulunmamakla birlikte, iş verenin bu teklifini kabul etme durumunda da ödünç iş ilişkisi ortaya çıkmaktadır (Başmanav, 2016).

Ödünç iş ilişkisinde, başka bir işletmede görev alan iş gören, görev aldığı işletmeye diğer işçiler gibi dahil olarak sadakat etmelidir. İşletmede görev alacak ödünç iş gören ile geçici görev aldığı işletme arasında herhangi bir anlaşmazlık çıkması durunda, tarafların sorunlarını çözme yeri iş mahkemesidir. Bu durum gösteriyor ki, ödünç iş ilişkisinde her türlü hukuki ve mesleki gereklilikler İKY tarafından belirlenerek, doğabilecek herhangi bir olumsuzluğa karşı tedbir işletmeler ve iş görenler açısından alınmıştır. Bu durum, diğer iş ilişkileri gibi pek bilinmeyen ödünç iş ilişkisine güven sağlamaktadır (Civan, 2017).

Ödünç iş ilişkisi ve diğer iş ilişkilerinin hukuki zemine dayandırılması yerinde bir karar olmuştur. Çünkü hukuki bir dayanağı olmadan işletmeler tarafından iş görenlerin görev

alanlarının değiştirilmesi keyfi bir uygulama olmaktadır. İş hukuku, geçici iş ilişkisi modelinin başka amaçlarla yasal dayanağı olmadan kullanımına müsaade etmemektedir (Nazlı, 2016).

Yoğunlaştırılmış İş Haftası

Yoğunlaştırılmış iş haftası modelinde, çalışma süreleri klasik modellerde olduğu gibi beş veya altı gün değildir. Bu modelde çalışılan gün sayısının üç veya dört güne sıkıştırılması planlanmıştır. Yoğunlaştırılmış iş haftası modelinde, haftalık veya aylık toplam iş süresi daha az zamana indirilerek çalışılan gün sayısı daha da yoğunlaştırılabilir. Örneğin iki haftalık çalışma süresi on güne ya da bir aylık çalışma süresi yirmi güne toplanılabilir. Yoğunlaştırılmış iş haftası modelinin en yaygın çalışma biçimleri şunlardır (Yücel Bodur, 2019):

- Haftanın dört gününü kapsayacak şekilde günde on saat çalışma,
- Haftanın üç gününü kapsayacak şekilde günde on iki saat çalışma (Türkiye'de iş hukuku en fazla on bir saat çalışmaya müsaade etmekte, dolayısıyla Türkiye'de bu çalışma biçiminin uygulanması söz konusu değildir),
- Haftanın dört gününü kapsayacak şekilde günde dokuz saat çalışma ve bir gün dört saatlik çalışma,

Yoğunlaştırılmış iş haftası modelinin sağladığı birtakım faydalar vardır. Bunlardan biri, işletmede görev alan iş gücü bu çalışma modeli ile istihdama katılma saatlerinde esneklikler uygulanmasıyla ki, bu esneklik kimi iş günleri daha fazla mesai yaparak, kimi iş günleri daha az mesai yaparak kendisine en uygun çalışma sistemini uygulamış olmaktadır. Yoğunlaştırılmış iş haftası modelinin bir diğer faydası ise, iş görenlerin daha çok kendilerine ve ailelerine vakit ayırabilmeleri sağlanarak onların mesleki gelişim sağlayabileceğini düşündükleri aktivitelere katılabilmeleri sağlanmaktadır. Bu modeli kullanan işletmeler tüm bu sağladığı avantajlar ile iş gören performansında olumlu artış gözlemleyebilmektedirler (Öztürkoğlu, 2013).

Vardiya Modelleri

Vardiya modelleri, esnek çalışma sistemleri içerisinde en eski çalışma sistemi olmakla birlikte çalışma saati kurallarına uymayan bazı vardiya saatleri de içermektedir. Vardiya modelleri sistemiyle çalışan iş görenler, birden fazla gruba ayrılırlar ve mesaisi biten iş gören grubu, istirahat etmek üzere işi yeni gelen iş gücü grubuna devreder. Böylece işletmede yirmi dört saat üretim durmadan devam etmektedir. Büyük işletmelerde sabit vardiya çalışma grupları ve dönüşümlü vardiya çalışma grupları mevcuttur. Sabit vardiya çalışma gruplarında, sürekli gündüz çalışan işçiler, sürekli öğleden sonra gece yarısına kadar çalışan işçiler ve sürekli gece çalışan işçiler yer almaktadır. Dönüşümlü vardiya gruplarında ise sabit vardiya çalışma gruplarının aksine işletmede dönüşümlü olarak çalışmaktadırlar. Vardiyalarda görev alan personeller arasında normal durumlar sabit iken herhangi bir geçiş söz konusu olmamaktadır (Bacak & Kazancı, 2014).

Vardiya modelleri işletmeler için sosyal ve sosyo-politik açıdan olması gereken bir sistemdir. İKY'ler, işletme ve iş gören çıkarları doğrultusunda vardiya modellerini işletmelerin faaliyet alanlarına uygun olacak şekilde ayarlayarak her iki tarafın da çıkarlarını maksimum düzeye ulaştırmaları gerekmektedir. İKY'ler işveren-iş gören arasında düzeni sağlayabilirlerse başarılı olabilmektedirler (Aydın & Sevim Korkut, 2019).

Tüketici talepleri sürekli olarak değişmekte ve değişen bu talebi karşılamak için işletmeler düzenlemeler yapmak zorundadırlar. İKY'ler, değişen bu talep karşısında personel sayılarını planlı bir şekilde ayarlarlar. Çünkü işletmede görev alacak iş görenin eksik olması üretimin aksamasına, fazla olması ise işletme giderlerinin yüksek olmasına sebep olabilmektedir. İKY'ler işletme vardiya saatlerini, personel sayılarını ve personel ile ilgili düzenlemeleri

ayarlanması ile işletmenin verimliliğinin artışının sağlanması için çalışmaktadırlar (Manap Davras, 2017).

Esnek Çalışma Modelinin Önemi

Esnek çalışma modelleri, ekonomik olarak gelişimini tamamlamış birçok ülkede işletmeler ve çalışanların iş ve sosyal yaşamları açısından önemli etkileri olan bir sistemdir. İşletmelerde çalışan iş görenler için esnek çalışma modelleri iş ve aile dengesinin sağlanmasına dönük önemli özellikler barındırmaktadır. Bu özellikler işletmeler ve iş görenler açısından esnek çalışma sisteminin kullanımına dönük olarak tercih edilme nedenlerini artırmaktadır. Esnek çalışma modellerinin gelişim göstermesi ve Dünya'daki teknolojik gelişmelerin etkisiyle işletmeler, değişen müşteri ve pazar taleplerine bağlı olarak sıfır stok ve sıfır hatalı, tam zamanlı ve kaliteli bir üretim amaçlamaktadırlar (Doğrul & Tekeli, 2010).

Esnek çalışma modelleri ile birlikte, işletmelerin iş yerlerine bağlılıklarının azalması doğrultusunda işletmeler maliyetlerini önemli derecede düşürürken çalışanların günlük rutinde zamanlarının önemli bir kısmını alan ulaşım sıkıntısı da ortadan önemli ölçüde kalkmıştır. Esnek çalışma modellerinin sadece işletme ve iş görenler açısından değil diğer işletme dışı unsurlar açısından da önemi görülmüştür. Çünkü esnek çalışma modelleri ile işletmeye fiziki bağlılığı azalan iş görenlerin şehir ulaşımındaki yükü azalmıştır. Engelli bireyler ve diğer dezavantajlı bireyler esnek çalışmanın getirdiği avantajlar ile üretim süreçlerine daha fazla katılım göstererek üretime katkı sağlamışlardır (Şakar & Erkan Şahin, 2021).

Günümüzde teknolojik gelişmelerin artış hızına klasik çalışma modelleri yetişememektedir. Esnek çalışma modelleri teknolojik çalışmalar paralelinde yeni ve etkili çalışmalar sunarak iş dünyasında önemini artırmaktadır. Esnek çalışma sistemleri, getirdiği yenilikler ile iş gören ve işveren tatmininin yanı sıra hukuki dayanağı olan bir modelleme olduğu için iş dünyasında tercih oranını ve önemini günden güne artırmaktadır (Çamlı, 2010).

Esnek Çalışma Modellerinin Yararları

Esnek çalışma modelleri, uygulandığı işletmelerde iş gücü verimliliğini artırmakta, sabit maliyetleri ve diğer giderleri ise azaltmaktadır. İş hayatında işletmeler için işe geç gelme ve devamsızlık önemli sorunlardır. İşletmelerde görev alan iş görenler, kendilerinden kaynaklı sebeplerden ya da çevresel nedenlerden ötürü üretime geç katılım sağlayabilirler. Daha kötü senaryoda ise iş gücüne hiç katılamayabilirler. Bu durum işletmeler için olumsuz sonuçlar ortaya çıkarabilmektedir. Çünkü işletmeler bu durumun ortaya çıkması halinde siparişleri müşterilerine zamanında teslim edemeyebilirler. Yine verimlilik kaybına uğrayabilme ihtimali ile karşılaşabilirler. Bu tür durumlarda İKY, esnek çalışma modellerinin barındırdığı birçok özellik ile bu olumsuz senaryonun yaşanmasını engelleyerek en düşük maliyet ile en yüksek verim almaya dönük çalışma şekillerini işletmelerde uygulamaktadır (Çelenk & Atmaca, 2010).

Esnek çalışma modellerinin devlet, işverenler ve işçiler açısından pek çok faydalarının olduğu bilinmektedir. Bu faydalardan devlet için olanlar (Yuyucu, 2017):

- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işsizlik oranlarının düşmesi,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, bütçeden işsizlik için ayrılan payın azalması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işsizlikten kaynaklı vatandaşların sorunlarının azalması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, sosyal güvenlik ve vergi gelirlerinin artması şeklinde sıralanabilir.

Esnek çalışma modellerinin işletmeler açısından yararları (Koç & Görücü, 2011):

- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, iş gücü maliyetinin işletmelerde azalması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işletmenin ihtiyaçları doğrultusunda değişen müşteri talepleri karşısında işgücüne ulaşımda kolaylık sağlaması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işletme ihtiyaçları için süreklilik arz etmeyen iş gücünün işletme ihtiyaçları doğrultusunda kısmi iş sözleşmesi yapılarak görevlendirilmesi,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işletmenin sürekli ihtiyaç duymadığı iş gücünü kısmi iş sözleşmesi yaparak karşılaması, beraberinde bu iş gücüne eğitim verme durumunun ortadan kalkması, dolayısıyla işletme eğitim giderlerinin azalması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işletmede görev alacak iş görenin işe giriş- çıkış saatlerinin iş gören ve işverenin ortak kararıyla esnetilmesi ile çalışma saatlerinde herhangi bir geç kalma, uyumsuzluk ve bunlara bağlı olarak verimlilik kaybının söz konusu olmaması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, değişik zamanlarda işletmeye gelen iş görenler mola vakitlerinde birbiri ile fazla iletişim kurmazlar, dolayısıyla mola vakitleri zamanında bitmesi sonucu iş gücü işine vakit kaybetmeden devam edecek olması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işletmeye iş gücü değişse bile daha fazla üretim yapma imkânı vererek işletme performansını artırıcı etkide bulunması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, iş görenin fazla çalışması engellenerek işletmenin fazla mesaiden kaynaklı giderlerinin azaltılmasının sağlanması olarak sıralanabilir.

Esnek çalışma modellerinin iş görenler açısından yararları ise (Bolat, Seymen & Bolat, 2006).

- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, iş görenin iş saati ve iş dışı hayatında daha uyumlu hale gelmesi,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, iş görenin işe geliş ve gidiş için harcadığı zamanın azalması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, iş görenin daha nitelikli hale gelmesi
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işletmedeki iş yükündeki değişime paralel olarak iş gücü istihdamının artması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, iş görenlerin klasik istihdam modellerinden kaynaklı iş stresinin azalması,
- Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanması sonucunda, işlerin yarım kalması sonucu ortaya çıkacak mesai saati dengesizliklerinin giderilmesidir.

Esnek Çalışma Modellerine Getirilen Eleştiriler

Dünya üzerinde son yıllarda bir kısım meslek teknolojik gelişmelerin de etkileriyle değişim göstermekte ya da yok olmaktadır. Bu durum ile bağlantılı bir şekilde çalışma sistemleri de değişime uğramaktadır. Yapılan akademik çalışmalar gösteriyor ki, çalışma sistemlerinde meydana gelen değişim büyük ölçüde devletler, işletmeler ve iş görenlerin yararına olmuş, esnek çalışma sistemi kamu sektörü ve özel sektör işletmelerinde kendine yer bulmuştur. Ancak esnek çalışma modellerine bazı eleştiriler getirildiği de görülmektedir. Bu eleştirilerin en önemlileri şu şekilde sıralanabilir:

- Esnek çalışma modellerinde, kimi düşüncelere göre işletmelerde arzulanan tam istihdam ve iş gücünün süreklilik sağlaması gerçekleşemez. Çağdaş iş hukuku incelendiğinde, amaçlanan hedefin iş sözleşmesinin sürekliliği olduğunu görmek mümkündür. (Özverili, 2012).
- Esnek çalışma modelleri kapsamında uygulanan telafi çalışmalarına katılan iş görenlerin, uygulanan normal çalışma saatlerinden daha fazla çalışmaları sonucunda işletme verimliliğinde azalma ihtimali olabilir. Aynı zamanda işçilerin sosyal güvenliğinde açık oluşma ihtimali de doğabilir (Güner, 2016).
- Esnek çalışma modelleri, iş hayatında ortaya çıkan yeni sayılabilecek bir çalışma modelidir. Esnek çalışma modelleri, işverenler ve iş görenler için önemli değişikliklere sebep olarak çalışma hayatına yeni düzenlemeler getirmiştir. Ancak esnek çalışma sistemleri ile iş yasalarının uyumunu sağlayacak çözümler tam olarak geliştirilememiştir (Topcuk, 2006).

Türkiye'de Esnek Çalışma Uygulamaları

Türkiye'de 1475 sayılı İş Kanunu 2003 yılına kadar yasal dayanak olarak klasik işletme çalışma modelleri ile çalışan kamu ve özel sektör işletmelerinde kullanılmıştır. 1475 sayılı İş Kanunu'nun içeriği, klasik çalışma modellerinin işletmelerde uygulanmasına dönük olarak hazırlandığı için esnek çalışma modellerinin işletmelerde görev alan personele dönük olarak yapılan düzenlemelerini içermemektedir. Oluşturulduğu dönem için çalışma dünyası ihtiyaçlarını ve klasik çalışma modellerinin gereksinimlerini kamu otoriteleri, işletmeler ve iş görenler açısından sağlamaktadır (Aydınlı, 2007).

Ancak Dünyadaki tüm gelişmeleri yakından takip eden Türkiye, esnek çalışma biçimlerinden Dünyadaki diğer ülkeler gibi etkilenmiş, esnek çalışmanın işletmelerde uygulanmasının faydalı olacağını görmüştür. Bu doğrultuda iş hayatında 2003 yılında 4857 sayılı çalışma ile esnek istihdam biçimlerini barındıran düzenlemeler yürürlüğe girmiştir. 4857 sayılı çalışmayla esnek çalışma modellerinin yasal zemini kamu güvencesine alınarak işletmelerin söz konusu çalışma modellerinin kullanımına sağlamaya dönük daha güvenli bir zemin oluşturulmuştur. Ancak esnek istihdam biçimleri ile ilgili bu çalışmada istihdam biçiminin belirlenmesi konusundaki hususların işverenler ve iş görenlere bırakılmış olması, iş gücünün pazarlık gücünün zayıflığı dikkate alındığında, çalışmanın iş görenler bakımından sahiplenilmesini engellemiştir (Kuzgun, 2012).

Türkiye'de iş hayatında yapılan çalışmaların işveren-iş gören anlaşması doğrultusunda güvenceye alınması, yapılacak çalışmaların yasal dayanak zemininde yapılması esnek çalışma modellerinin daha sağlıklı ve geniş tabanlı olmasını sağlayacaktır. Yapılacak çalışmalara teknolojik değişimlerin, ekonomik değişimlerin ve üretimdeki değişimlerin etkileri yansıtılmalıdır (Kaya & Burtan, Doğan, 2016).

Esasen işletme çalışma sistemlerinin esnekleştirilmesine dönük çalışmalar, 2003 yılında Türkiye'de çalışma hayatına giren 4857 sayılı çalışmadan önce 1970'li yıllarda başlamıştır. Türkiye'de 1970'li yıllar itibariyle esnek çalışma sistemlerinin farkındalığı artmaya başlamış ve konu hakkında çalışmalar yapmaya dönük hazırlıkların başladığı da görülmektedir. Tüm bu gelişmelerle bağlantılı olarak 1980'lerde Türkiye'deki kamu iktisadi teşekküllerinin (KİT) özelleştirilme çabaları ve bu işletmelerdeki iş görenlerin sözleşmeli personele geçişi özendirilmiştir (Mert, 2015).

1990'lı yıllara gelindiğinde, esnek çalışma sistemi tüm Dünya'da yaygınlaşmaya başlayarak farkındalığı artmıştır. Bu dönemde Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), esnek çalışmayı teşvik eden 175 sayılı Kısmi Süreli Çalışma Sözleşmesi ve 182 sayılı tavsiye kararı ile 177 sayılı Evde Çalışma Sözleşmesini kabul etmiştir. Ancak esnek çalışma sistemlerinin Dünyadaki çalışma sistemlerine entegrasyonunun sağlanması için önemli bir gelişme olan bu

sözleşme süreçlerini Türkiye çok yavaş takip etmiştir. Bu durum, genel konjonktürde Türkiye'de iş hayatında yapılan sözleşmelerin katılığının sürdüğünün bir göstergesi olmuştur (Tatlıoğolu, 2012).

Esnek çalışma modellerinin işletmelerde uygulanmasına dönük olarak daha çok İKY çalışmaları ve bu çalışmalarla bağlantılı olarak düzenlemeler yapılması gerekmektedir. Çünkü dünyada esnek çalışma sisteminin faydaları görülmüş ve bu doğrultuda kamu ve özel sektör otoriteleri çalışmalar yaparak işletmelerinde uygulamaları ile işletme verimliliklerinde artış yaşanmıştır. Bu çalışmaların Türkiye'de daha çok yapılması, Dünya ile mobilitesi yüksek olan Türkiye için çok büyük önem arz etmektedir. Türkiye'de esnek çalışma uygulaması ilk olarak özel sektör işletmelerinde iş görenlere dönük uygulanmıştır. Devam eden süreçte ise kamu sektörü işletmelerinde görev alan iş görenlere de uygulanmasına dönük çalışmalar başlamıştır. Bu çalışmalar doğrultusunda 657 sayılı devlet memurları kanununda değişiklikler yapılması amaçlanarak çalışmalar yürütülmüştür (Taner & Avşar Negiz, 2018).

657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu, kamu işletmelerinde görev alan iş görenlerin klasik çalışma modellerine göre çalışmalarını katı kurallar ile düzenlemektedir. Bu düzenleme kamu işletmelerinde görev alan iş görenlerin görev aldıkları kurumlar ve bu kurumlarda bulundukları pozisyonlara göre olmaktadır. Bu düzenlemeler için personellerin bağlı bulundukları kamu işletmelerinin görev alanları, işleyişleri ve mesleki özel durumları belirlenerek öncelikle bu durumlar dikkate alınmalıdır. Örneğin kamuda hizmet veren sağlık personelleri, polis ve jandarma teşkilatları için özel olarak esnek çalışma sistemleri hazırlanması yararlı olacaktır (Çelebi Buğdaycı, 2020).

Türkiye'de ve Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde esnek çalışma modelleri gelişmiş ülkelere göre daha geriden gelen bir uygulama alanı bulmaktadır. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin değişime başlamaları, değişime ayak uydurmaları ve bu doğrultuda çalışmalar yapmaları zaman almaktadır. Çünkü gelişmekte olan ülkelerde yaşayan insanların bazı özellikleri gelişmiş ülkelerde yaşayan insanlardan farklıdır. Bu özellikleri şöyle sıralamak mümkündür (Kanberoğlu & Yıldırımçakar, 2021):

- Vatandaşlar daha gelenekçi yapıya sahiptirler,
- Beşerî sermaye düzeyi, gelişmiş ülkeler kadar yeterli değildir,
- Çalışma tarzlarında ülkeler arası farklılıklar vardır,
- Kişi başı gelir seviyesi düşüktür,
- Ekonomik gelir adaletsizliği mevcuttur,
- Ekonomik büyümede dengesizlikler görülmektedir,
- Teknolojik gelişmelere adaptasyon zaman almaktadır.

Türkiye'de esnek çalışma modellerinin uygulanması ile aktif iş gücünün istihdama daha çok katılması sağlanabilecektir. Türkiye'nin esnek çalışma modellerinden yararlanması çok önemlidir. Çünkü Türkiye'nin iş gücü potansiyeli çok yüksektir. Bu doğrultuda esnek çalışma modelleri hakkında var olan birikim ile birlikte iş gücü potansiyelinin yönlendirilmesi Türkiye'nin potansiyelini ortaya çıkartabilir olma özelliği taşımaktadır. Esnek çalışma modelleri hakkında çalışmaların azlığı Türkiye'de değil Avrupa'da da mevcuttur. Bu yüzden vakit kaybetmeden çalışma sayısı artırılmalı, içerikleri yoğunlaştırılmalıdır (Erdoğdu & Kutlu,2014). Esnek çalışma modelleri hakkında akademik çalışmaların sayısının artırılması ve içeriklerinin yoğunlaştırılması için esnek çalışma hakkında kaynak yetersizliği olduğunu belirten akademisyenler ve İKY uzmanlarının dinlenmesi ve yapılan çalışmalarının desteklenmesi faydalı olacaktır. Esnek çalışma sistemleri, işletme çalışma alanlarına göre İKY yönetimlerinin planlamaları ile Türkiye'de iş dünyasına çok faydalı olacaktır (Hekimler, 2018).

İşletmelerde Esnek Çalışma Sisteminin Yönetici ve Personel Üzerine Etkisine İlişkin Konya İlinde Bir Araştırma

Çalışmanın bu kısmında Konya ilinde faaliyet gösteren firmalarda çalışanlarla esnek çalışma sistemi ile ilgili bir araştırmanın sonuçlarına yer verilmiştir. Günümüzde Konya, ekonomik değeri yüksek olan ve 50.000'den fazla KOBİ'nin faaliyet gösterdiği bir ildir. Konya; Türkiye'de un, tuz, şeker, arpa ve buğday üretiminde birinci sırada yer almakta, araç üstü ekipman üretiminde %70 paya sahip, üretilen ürünler 180'den fazla ülkeye ihraç edilmekte, 2900'den fazla kayıtlı ihracatçısı bulunmakta ve Türkiye pazarında metal işlemede %45 paya sahiptir.

Araştırmanın Problemi

İşletmelerde esnek çalışma sisteminin yönetici ve personel üzerine etkisini belirlemeye yönelik yapılmış çalışmalar, diğer iş görenlerin verimliliğini ölçmeye yönelik çalışmalara göre kıyaslandığında literatür çalışmalarında görece olarak daha sınırlı sayıda olduğu görülmektedir. Söz konusu sınırlı sayıdaki çalışmalara katkıda bulunmak düşüncesiyle bu araştırma yapılmıştır. Buradan hareketle araştırmanın temel problemi; işletmelerde yönetici ve personel olarak çalışanların esnek çalışma sistemi hakkındaki düşünceleri nelerdir? olarak belirlenmiştir.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Yapılan bu araştırmada, özellikle son yıllarda daha fazla ön plana çıkan esnek çalışma sisteminin işletmelerde görev yapan yönetici ve personele nasıl bir etki yaptığının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Endüstri 4.0 ile birlikte işletmelerde yaygınlaşmaya başlayan ve Covid-19 pandemisinin zoraki gündeme getirdiği uzaktan çalışma zorunluluğu gibi etkenler, esnek çalışma sistemini bir anlamda vazgeçilmez hale getirmiştir. Dolayısıyla esnek çalışma sisteminin çalışanlara getirdiği olumlu ve olumsuz durumları incelemek ve değerlendirmek son derece önemlidir.

Araştırmanın Varsayımları ve Kısıtları

Araştırmanın sadece Konya ilinde yapılmış olmasından dolayı elde edilen sonuçların tüm illere genellenememesi, anketin online yapılması nedeniyle katılımcılarla yüz yüze iletişim kurulamaması, dolayısıyla soruların samimi olarak işaretlenip işaretlenmediğinin bilinememesi sebebiyle gerçeği tam anlamıyla yansıtmıyor olabilme ihtimali araştırmanın en önemli kısıtları olarak görülmektedir. Araştırma kapsamında online anketteki katılımcıların soruları anlayarak gerçekçi cevap verdikleri kabul edilmektedir.

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Konya ilinde işletmelerde görev alan yönetici ve iş görenler çalışmanın ana kütlesini oluşturmaktadır. Konya ilinde faaliyet gösteren işletmelerde yaklaşık olarak 900 bin kişi yönetici veya personel olarak çalışmaktadır. Çalışmada ana kütleyi temsil edecek örneklemi oluşturmak için kolayda örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Kolayda örnekleme yöntemi ile seçilen 700 katılımcıya anket gönderilmiştir. Anket gönderilen katılımcılardan 429 tanesi dönüş yapmıştır. Böylece 429 katılımcının verdiği cevaplar üzerinden analizler ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Araştırmanın Veri Toplama Yöntemi ve Kullanılan Ölçek

Araştırmada birincil kaynaklı verilerden yararlanılmıştır. Uygulanan online anket çalışması neticesinde elde edilen veriler birincil kaynaklı verilerdir. Çalışmada anket veri toplama yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan anket iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde demografik özelliklerle ilgili 8 adet soru yer almaktadır. İkinci bölümde esnek çalışma sistemiyle ilgili 38 adet Likert ölçeği tipi ifade yer almaktadır. İkinci bölümde yer alan ifadeler

Karabulut (2013)'un çalışmasında kullandığı ölçeklerden istifade edilerek hazırlanmıştır. Esnek çalışmayla ilgili ölçek ifadeleri beşli Likert ölçeği şeklinde anket formunda yer almaktadır. Ölçek ifadeleri: 1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum aralıklarından oluşmaktadır.

Araştırmanın Hipotezleri

Literatürde esnek çalışma ile ilgili yapılan farklı çalışmalarda esnek çalışma, iş-yaşam dengesi, örgütler, esneklik gibi faktörler dikkate alınarak yönetici ve iş görenlerin performans değişimleri incelenmiştir. Bu araştırmada esnek çalışma, iş-yaşam dengesi, örgütler, esneklik gibi faktörler yine dikkate alınmış, bu faktörlerdeki değişimlerle ilgili çıkarımlar yapılmış ancak tüm bu değişim ve çıkarımlara yönetici ve personel için yapılması gerekenler ve performans arttırıcı etkenler gibi işletme ve iş gören yararına önermelerde de bulunulmuştur.

Araştırmanın amacı, sorusu ve literatür incelemesinden hareketle oluşturulan hipotezler aşağıdaki şekilde kurulmuştur.

H_1: Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir.

H_2: Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri çalıştıkları (yönetici-personel) konuma göre farklılık göstermektedir.

H_3: Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri sözleşme türlerine göre farklılık göstermektedir.

H_4: Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir.

H_5: Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri yaşlarına göre farklılık göstermektedir.

H_6: Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri iş tecrübelerine göre farklılık göstermektedir.

H_7: Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri aylık gelir durumlarına göre farklılık göstermektedir.

Çalışmada Kullanılan Ölçeğin Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kullanılan ölçeklerin güvenilirliğini test etmek amacıyla Cronbach's Alpha yapı güvenilirlik katsayısı hesaplanmıştır. Güvenilirlik analizi için kullanılan Cronbach's Alpha katsayısı 0-1 arasında farklı değerler almaktadır. Cronbach's Alpha katsayısı "0,00- 0,40 ise ölçek güvenilir değil, 0,40- 0,60 ise ölçek düşük güvenirlikte, 0,60 – 0,80 ise ölçek oldukça güvenilir ve 0,80- 1.00 ise ölçek yüksek derecede güvenilir bir ölçek" olarak değerlendirilir (Akgül & Çevik, 2005). Çalışmada kullanılan ölçekte yer alan 38 ifadenin Cronbach's Alpha güvenilirlik katsayısı 0,958 olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla kullanılan ölçeğin güvenilirliği yüksek derecededir.

Verilerin Normal Dağılıma Uygunluğunun İncelenmesi

Katılımcılardan elde edilen verilere uygulanacak analiz tekniklerinin belirlenebilmesi amacıyla verilerin normal dağılıma uygun olup olmadıkları test edilmiş ve elde edilen sonuçlar aşağıdaki Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2: *Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadeler Ölçeğine Ait Betimsel İstatistikler ve Normallik Testi*

n	Ortalama	ss	Çarpıklık	Basıklık	Cronbach's Alpha	İfade Sayısı
429	3,363	0,8892	-0,428	-0,708	0,958	38

Tablo 2'de görüldüğü üzere, katılımcıların esnek çalışma sistemine ilişkin olarak verilen ifadelere yönelik algılarını belirlemek amacıyla kullanılan ölçeğin çarpıklık değeri (-0,428), basıklık değeri ise (-0,708) olarak bulunmuştur. Verilere ilişkin çarpıklık ve basıklık değerlerinin istenilen (-1 ile +1) aralığında olduğu görülmüştür. Dolayısıyla, yaklaşık normal dağılıma sahip olan bu verilerde parametrik analiz tekniklerinin uygulanabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın Bulguları

Bu kısımda araştırma verilerine ilişkin frekans ve yüzde analizleri, Ki-Kare testi, t testi ve tek yönlü varyans analizi yapılmış, elde edilen bulgulara yönelik açıklamalara yer verilmiştir.

Yapılan analizlere göre, katılımcıların %38,7'si kadın, %61,3'ü erkek, yarıdan fazlası 28 yaş ve altında, büyük çoğunluğu lise ve lisans mezunu, yarıdan fazlası 11 yıl ve daha az iş tecrübesine sahip, yaklaşık %72'si personel olarak görev yapmakta, büyük çoğunluğu 12.500 TL ve altı gelire sahip, yaklaşık %60'ı sözleşmesiz olarak çalışmaktadır.

Tablo 3: *Katılımcıların Çalışma Şekillerine Göre Dağılımı*

	Kadın		Erkek		Toplam	
Çalışma Şekli	n	%	n	%	n	%
Tam Gün	98	59,0	166	63,1	264	61,5
Kısmi Süreli	22	13,3	31	11,8	53	12,4
İş Paylaşımı	10	6,0	12	4,6	22	5,1
Kayan İş Süresi	0	0,0	7	2,7	7	1,6
Çağrı Üzerine Çalışma	6	3,6	7	2,7	13	3,0
Ödünç İş İlişkisi	0	0,0	3	1,1	3	0,7
Evde Çalışma	5	3,0	10	3,8	15	3,5
Tele Çalışma	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Vardiya Modelleri	28	16,9	47	17,9	75	17,5

Tablo 3'te verilen katılımcıların toplamının çalışma şekilleri incelendiğinde; %61,5'inin tam gün çalıştığı, %12,4'ünün kısmi süreli olarak çalıştığı, %5,1'inin iş paylaşımıyla çalıştığı, %1,6'sının kayan iş süresiyle çalıştığı, %3'ünün çağrı üzerine çalıştığı, %0,7'sinin ödünç iş ilişkisiyle çalıştığı, %3,5'inin evde çalıştığı, %17,5'inin vardiya modelleriyle çalıştığı, tele çalışma sistemiyle ise hiçbir iş görenin çalışmadığı görülmüştür. Tabloya göre katılımcıların büyük kısmı işletmelerde tam gün çalışma modeline göre görev almaktadırlar.

Cinsiyete göre katılımcıların çalışma şekilleri incelendiğinde ise; kadınların %59'unun tam gün, %13,3'ünün kısmi süreli, %6'sının iş paylaşımı, %3,6'sının çağrı üzerine, %3'ünün evde çalışma, %16,9'unun vardiya modelleriyle çalıştıkları, kayan iş süresi, ödünç iş ilişkisi ve tele çalışma yöntemleriyle ise çalışmadıkları görülmüştür. Erkeklerin ise; %63,1'inin tam gün, %11,8'inin kısmi süreli, %4,6'sının iş paylaşımı, %2,7'sinin kayan iş süresi, %2,7'sinin çağrı üzerine çalıştığı, %1,1'inin ödünç iş ilişkisi, %3,8'inin evde çalıştığı, %17,9'unun vardiya modelleriyle çalıştıkları, tele çalışma yöntemiyle ise çalışmadıkları görülmüştür.

Tablo 4: *Katılımcıların Cinsiyetleri ile Çalışma Şekillerine İlişkin Çapraz Tablo*

Cinsiyet		**Çalışma Şekli**								**Toplam**
		Tam Gün	Kısmi Süreli	İş Paylaşımı	Kayan İş Süresi	Çağrı Üzerine Çalışma	Ödünç İş İlişkisi	Evde Çalışma	Vardiya Modeli	
Kadın	n	98	22	10	0	6	0	5	28	169
	Cinsiyet İçindeki %	58,0%	13,0%	5,9%	0,0%	3,6%	0,0%	3,0%	16,6%	100,0%
	Çalışma Şekli İçindeki %	37,1%	41,5%	45,5%	0,0%	46,2%	0,0%	33,3%	37,3%	37,4%
	Toplam İçindeki %	21,7%	4,9%	2,2%	0,0%	1,3%	0,0%	1,1%	6,2%	37,4%
Erkek	n	166	31	12	7	7	3	10	47	283
	Cinsiyet İçindeki %	58,7%	11,0%	4,2%	2,5%	2,5%	1,1%	3,5%	16,6%	100,0%
	Çalışma Şekli İçindeki %	62,9%	58,5%	54,5%	100,0%	53,8%	100,0%	66,7%	62,7%	62,6%
	Toplam İçindeki %	36,7%	6,9%	2,7%	1,5%	1,5%	0,7%	2,2%	10,4%	62,6%
Toplam	n	264	53	22	7	13	3	15	75	452
	Cinsiyet İçindeki %	58,4%	11,7%	4,9%	1,5%	2,9%	0,7%	3,3%	16,6%	100,0%
	Çalışma Şekli İçindeki %	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	Toplam İçindeki %	58,4%	11,7%	4,9%	1,5%	2,9%	0,7%	3,3%	16,6%	100,0%

Tablo 4'te katılımcıların cinsiyetleriyle çalışma modellerine ilişkin veriler çapraz tablo yöntemi kullanılarak incelenmiştir. Buna göre; kadınların %58'inin erkeklerin ise %58,7'sinin tam gün çalışma modeli ile çalıştıkları, kadınların %13'ünün erkeklerin ise %11'inin kısmi süreli çalışma modeliyle çalıştıkları, kadınların %5,9'unun erkeklerin ise %4,2'sinin iş paylaşımı modeliyle çalıştıkları, kadınlardan hiç birinin kayan iş süresi modeli ile çalışmazken erkeklerin %2,5'inin bu modelle çalıştıkları, kadınların %3,6'sının erkeklerin ise %2,5'inin çağrı üzerine çalışma modeli ile çalıştıkları, kadınlardan hiç birinin ödünç iş ilişkisi modeli ile çalışmazken erkeklerin %1,1'inin bu modelle çalıştıkları, kadınların %3'ünün erkeklerin ise %3,5'inin evde çalışma modeli ile çalıştıkları son olarak kadın ve erkeklerin %16,6'sının vardiya modeli çalışma sistemi ile çalıştıkları görülmüştür.

Katılımcıların demografik özellikleri ile bazı sorulara verdikleri cevaplar arasındaki çapraz ilişkiler aşağıda Ki-Kare testi yardımıyla değerlendirilmiştir.

Tablo 5. *Katılımcıların Çalıştıkları Konum ile Cinsiyetleri Arasında Çapraz Eşleştirme Tablosu*

Cinsiyet		**Çalışılan Konum**		**Toplam**
		Yönetici	**Personel**	
Kadın	**n**	44	122	166
	%	26,5	73,5	100,0
Erkek	**n**	77	186	263
	%	29,3	70,7	100,0
Toplam	**n**	121	308	429
	%	28,2	71,8	100,0
χ^2 = 0,386; P=0,534>0,05				

Tablo 5'te katılımcıların çalıştıkları konumun cinsiyetlerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için Ki-Kare testi yapılmıştır. Yapılan Ki-Kare testi sonucunda, çalışılan konumun cinsiyete göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir (χ^2 =0,386; P=0,534>0,05).

Tablo 6. *Katılımcıların Çalıştıkları Sözleşme Türü ile Cinsiyetleri Arasında Çapraz Eşleştirme Tablosu*

Cinsiyet		**Sözleşme Türü**		**Toplam**
		Sözleşmeli	**Sözleşmesiz**	
Kadın	**n**	67	99	166
	%	40,4	59,6	100,0
Erkek	**n**	105	158	263
	%	39,9	60,1	100,0
Toplam	**n**	172	267	429
	%	40,1	59,9	100,0
χ^2 = 0,008; P=0,928>0,05				

Tablo 6'da katılımcıların sözleşme türünün cinsiyetlerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için Ki-Kare testi yapılmıştır. Yapılan Ki-Kare testi sonucunda, sözleşme türünün cinsiyete göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir (χ^2=0,008; P=0,928>0,05).

Tablo 7. *Katılımcıların Çalıştıkları Aylık Gelir Düzeyi ile Cinsiyetleri Arasında Çapraz Eşleştirme Tablosu*

Cinsiyet		**Aylık Gelir Düzeyi**									
		5500 - 7500	**7501-10.000**	**10.001-12.500**	**12.501-15.000**	**15.001 - 17.500**	**17.501-20.000**	**20.001-22.500**	**22.501-25.000**	**25.000' den fazla**	**Toplam**
Kadı	**n**	40	48	29	14	15	6	2	2	10	166
	%	24,1	28,9	17,5	8,4	9,0	3,6	1,2	1,2	6,0	100,0
Erke	**n**	44	65	40	25	26	19	15	6	23	263
	%	16,7	24,7	15,2	9,5	9,9	7,2	5,7	2,3	8,7	100,0
Topl	**n**	84	113	69	39	41	25	17	8	33	429
	%	19,6	26,3	16,1	9,1	9,6	5,8	4,0	1,9	7,7	100,0
χ^2 = 13,116; P=0,108>0,05											

Tablo 7'de katılımcıların aylık gelir düzeylerinin cinsiyetlerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için Ki-Kare testi yapılmıştır. Yapılan Ki-Kare testi sonucunda, aylık gelirin cinsiyete göre farklılık gösterdiği tespit edilememiştir (χ^2=13,116; P =0,108>0,05).

Tablo 8. *Katılımcıların Eğitimi ile Çalışılan Konumları Arasında Çapraz Eşleştirme Tablosu*

Çalışılan Konum		Eğitim Düzeyi					Toplam
		İlköğretim	Lise	Önlisans	Lisans	Lisansüstü	
Yönetici	n	10	37	15	48	11	121
	%	8,3	30,6	12,4	39,7	9,1	100,0
Personel	n	64	93	37	92	22	308
	%	20,8	30,2	12,0	29,9	7,1	100,0
Toplam	n	74	130	52	140	33	429
	%	17,2	30,3	12,1	32,6	7,7	100,0
χ^2 = 10,887; P=0,028<0,05							

Tablo 8'de katılımcıların çalıştıkları konumun eğitim düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için Ki-Kare testi yapılmıştır. Yapılan Ki-Kare testi sonucunda, çalışılan konumun eğitim düzeyine göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (χ^2=10,887; P =0,028<0,05). Beklendiği gibi yöneticilerin eğitim düzeyleri daha yüksektir.

Tablo 9. *Katılımcıların Eğitim Düzeyleri ile Sözleşme Türleri Arasında Çapraz Eşleştirme Tablosu*

Sözleşme Türü		Eğitim Düzeyi					Toplam
		İlköğretim	Lise	Önlisans	Lisans	Lisansüstü	
Sözleşmeli	n	39	61	15	45	12	172
	%	22,7	35,5	8,7	26,2	7,0	100,0
Sözleşmesiz	n	35	69	37	95	21	257
	%	13,6	26,8	14,4	37,0	8,2	100,0
Toplam	n	74	130	52	140	33	429
	%	17,2	30,3	12,1	32,6	7,7	100,0
χ^2= 14,037; P=0,007<0,05							

Tablo 9'da katılımcıların çalıştıkları sözleşme türünün eğitim düzeylerine göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için Ki-Kare testi yapılmıştır. Yapılan Ki-Kare testi sonucunda, çalışılan sözleşme türünün eğitim düzeyine göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (χ^2=14,037; P =0,007<0,05). Eğitim düzeyi yükseldikçe sözleşmesiz çalışma türü ile çalışanların oranı yükselmektedir.

Tablo 10. *Sözleşme Türü ile Çalışılan Konum Arasında Çapraz Eşleştirme Tablosu*

Çalışılan Konum		Sözleşme Türü		Toplam
		Sözleşmeli	Sözleşmesiz	
Yönetici	n	32	89	121
	%	26,4	73,6	100,0
Personel	n	140	168	308
	%	45,5	54,5	100
Toplam	n	172	257	429
	%	40,1	59,9	100,0
χ^2 = 13,068; P =0,000<0,05				

Tablo 10'da Katılımcıların sözleşme türünün çalıştıkları konuma göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için Ki-Kare testi yapılmıştır. Yapılan Ki-Kare testi sonucunda, sözleşme türünün çalıştıkları konuma göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir

(χ^2=13,068; P=0,000<0,05). İşletmelerde yöneticilerin büyük çoğunluğunun sözleşmesiz olarak görev aldıkları görülürken, iş görenlerde sözleşmeli ile sözleşmesiz çalışanların oranları yöneticilerdeki kadar belirgin farklılıkta değildir.

t Testi

Esnek çalışma modelleriyle ilgili ifadelere katılım düzeylerinin demografik ve bazı diğer özellikler açısından farklılık gösterip göstermediğini incelemek amacıyla "Bağımsız Örneklemler t Testi" yapılmış ve sonuçları aşağıda verilmiştir.

Tablo 11. *Katılımcıların Cinsiyetleri İtibariyle Esnek Çalışma Sistemi Doğrultusunda Görev Almaları ile İlgili İfadelere Katılım Düzeylerinin Karşılaştırılması*

	Cinsiyet	**n**	**X̄**	**S. Sapma**	**t**	**P**
Katılımcıların Cinsiyetlerine Göre Esnek Çalışmaya Katılım Durumları	**Kadın**	166	3,36	0,913	-0,101	**0,919**
	Erkek	263	3,37	0,876		

Tablo 11'de katılımcıların esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılım durumlarının cinsiyete göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılımın cinsiyete göre farklılık göstermediği belirlenmiştir (t=-0,101; P=0,919>0,05). Dolayısıyla H_1 hipotezi (*Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermektedir*) kabul edilmemiştir. Erkek ya da kadın iş görenlerin esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılım düzeyleri farklılık göstermemektedir.

Tablo 12. *Katılımcıların Esnek Çalışma Sistemine Katılım Düzeylerinin Çalıştıkları (Yönetici-Personel) Konuma Göre Farklılık Göstermesine Yönelik İfadelere Katılım Düzeylerinin Karşılaştırılması*

	Çalışılan Konum	**n**	**X̄**	**S. Sapma**	**t**	**P**
Katılımcıların Konumlarına Göre Esnek Çalışmaya Katılım Durumları	**Yönetici**	121	3,16	0,915	-2,924	0,004
	Personel	308	3,44	0,867		

Tablo 12'de katılımcıların esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılım durumlarının çalışılan konuma göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda, esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılımın çalışılan konuma göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (t=-2,924; P=0,004<0,05). Dolayısıyla H_2 hipotezi (*Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri çalıştıkları (yönetici-personel) konuma göre farklılık göstermektedir*) kabul edilmiştir. Personeller yöneticilerden daha fazla esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılmaktadır.

Tablo 13. *Katılımcıların Esnek Çalışma Sistemi ile İlgili İfadelere Katılım Düzeyleri Sözleşme Türlerine Göre Farklılık Göstermesine Yönelik İfadelere Katılım Düzeylerinin Karşılaştırılması*

	Sözleşme Türü	**n**	**X̄**	**S. Sapma**	**t**	**P**
Katılımcıların Sözleşme Türlerine Göre Esnek Çalışmaya Katılım Durumları	**Sözleşmeli**	172	3,44	0,700	1,541	0,124
	Sözleşmesiz	257	3,30	0,899		

Tablo 13'te katılımcıların esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılım durumlarının sözleşme türüne göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için t testi yapılmıştır. Yapılan t testi sonucunda, esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılımın sözleşme türüne göre farklılık göstermediği belirlenmiştir (t=1,541; P=0,124>,05). Dolayısıyla H_3 hipotezi (*Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri sözleşme türlerine göre farklılık göstermektedir*) kabul edilmemiştir. Esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılım düzeyleri sözleşme türüne göre farklılık göstermemektedir.

Tek Yönlü Varyans Analizi

Esnek çalışma sistemiyle ilgili Likert tipi ifadelere katılımcıların verdikleri cevapların üç veya daha fazla şıklı demografik özellikler açısından farklılık gösterip göstermedikleri tek yönlü varyans analizi yardımıyla analiz edilmiştir.

Tablo 14. *Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadelere Katılım Düzeylerinin Karşılaştırılması*

	Eğitim Durumu	**n**	**X̄**	**S. Sapma**	**F**	**P**
Katılımcıların Eğitim Durumlarına Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadelere Katılım Düzeyleri	**İlköğretim**	74	3,24	1,0512	0,915	0,455
	Lise	130	3,39	0,8080		
	Ön Lisans	52	3,22	0,8005		
	Lisans	140	3,41	0, 8981		
	Yüksek Lisans	33	3,48	0,8978		

Tablo 14'te katılımcıların esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılımlarının eğitim durumlarına göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için ANOVA testi yapılmıştır. Yapılan ANOVA testi sonucunda, esnek çalışmayla ilgili ifadelere katılımın eğitim durumuna göre farklılık göstermediği belirlenmiştir (F=0,915; P=0,455>0,05). Dolayısıyla H_4 hipotezi (*Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri eğitim durumlarına göre farklılık göstermektedir*) kabul edilmemiştir.

Tablo 15. *Katılımcıların Yaşlarına Göre Esnek Çalışma Sistemi ile İlgili İfadelere Katılım Düzeylerinin Karşılaştırılması*

	Yaş	**n**	**X̄**	**S. Sapma**	**F**	**P**
Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadelere Katılım Düzeyleri	**18-22**	107	3,33	0,8427	3,748	0,003
	23-28	118	3,52	0,8412		
	29-34	54	3,38	0,8196		
	35-40	48	3,55	0,8464		
	41-46	46	3,02	0,9186		
	47-52	42	3,25	1,0664		
	53 ve üzeri	14	2,89	0, 9854		
Levene İstatistiği= 1,508; P=0,174>0,05						
Katılımcıların Yaş Gruplarına Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin	**Post Hoc Testi (LSD Sonuçları)**			**Ortalamalar Arası Fark**		**P**

İfadelere Katılım Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar	18-22	41-46	0,31316	0,043
	23-28	41-46	0,50273	0,001
	23-28	53 ve Üzeri	0,62827	0,012
	29-34	41-46	0,36096	0,041
	35-40	41-46	0,52751	0,004
	35-40	53 ve Üzeri	0,65304	0,015

Tablo 15'te katılımcıların esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılımlarının yaşlarına göre farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için ANOVA testi yapılmıştır. Yapılan ANOVA testi sonucunda, esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılım düzeylerinin yaş gruplarına göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir (F=3,748; P=0,003<0,05). Dolayısıyla H_5 hipotezi (*Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri yaşlarına göre farklılık göstermektedir*) kabul edilmiştir.

Söz konusu farklılığın hangi yaş grubundan kaynaklandığını tespit etmek amacıyla, kullanılacak uygun testi belirlemek için, öncelikle Levene testiyle grupların eşit varyansa sahip olduğu (P=0,174>0,05), sonucuna varılmış ve buna uygun olarak Post Hoc Testlerinden LSD testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre; esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere "18-22" yaş grubundakilerin "41-46" yaş grubundakilere göre daha fazla katıldıkları (P=0,043<0,05), "23-28" yaş grubundakilerin "41-46" yaş grubundakilere göre daha fazla katıldıkları (P=0,001<0,05), "23-28" yaş grubundakilerin "53 ve üzeri" yaş grubundakilere göre daha fazla katıldıkları (P=0,012<0,05), "29-34" yaş grubundakilerin "41-46" yaş grubundakilere göre daha fazla katıldıkları (P=0,041<0,05), ''35-40'' yaş grubundakilerin "41-46" yaş grubundakilere göre daha fazla katıldıkları (P=0,004<0,05) ve "35-40" yaş grubundakilerin "53 ve üzeri" yaş grubundakilere göre daha fazla katıldıkları (P=0,015<0,05) tespit edilmiştir.

Tablo 16. *Katılımcıların İş Tecrübelerine Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadelere Katılım Düzeylerinin Karşılaştırılması*

	İş Tecrübesi	**n**	**X̄**	**S. Sapma**	**F**	**P**
Katılımcıların İş Tecrübelerine Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadelere Katılım Düzeyleri	**2 Yıldan Az**	109	3,36	0,7620	1,028	0,401
	2-6 Yıl	146	3,44	0,9122		
	7-11 Yıl	57	3,39	0,8864		
	12-16 Yıl	35	3,39	0,9120		
	17-21 Yıl	27	3,32	1,0795		
	22 Yıl ve +	55	3,12	0,9465		

Tablo 17'de katılımcıların iş tecrübesine göre esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılım düzeylerinin farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için ANOVA testi yapılmıştır. ANOVA testinin sonucunda iş tecrübesine göre esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılım düzeylerinin farlılık göstermediği tespit edilmiştir (F=1,028; P=0,401>0,05). Dolayısıyla H_6 hipotezi (*Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri iş tecrübelerine göre farklılık göstermektedir*) kabul edilmemiştir.

Tablo 18. *Katılımcıların Aylık Gelir Durumlarına Göre Esnek Çalışma Sistemi ile İlgili İfadelere Katılım Düzeylerinin Karşılaştırılması*

	Aylık Gelir	**n**	**X̄**	**S.Sapma**	**F**	**P**
Katılımcıların Aylık Gelir Gruplarına Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadelere Katılım Düzeyleri	5.500-7.7500	84	3,36	0,8254	2,445	0,014
	7.501-10.000	113	3,48	0,8631		
	10.001-12.500	69	3,26	1,0208		
	12.501-15.000	39	3,40	0,7084		
	15.001-17.500	41	3,60	0,7801		
	17.501-20.000	25	3,43	0,9448		
	20.001-22.500	17	3.37	0,5618		
	22.501-25.000	8	3,00	1,0386		
	25.000'den fazla	33	2,83	1,0466		
Levene İstatistiği= 3,334; P=1,795 >0,05						
	Post Hoc Testi (LSD Sonuçları)				**Ortalamalar Arası Fark**	**P**
Katılımcıların Aylık Gelir Gruplarına Göre Esnek Çalışma Sistemine İlişkin İfadelere Katılım Düzeyleri Arasındaki Farklılıklar	5.500-7.500	25.000'den fazla			0,52720	0,004
	7.501-10.000	25.000'den fazla			0,64872	0,000
	10.001-12.500	25.000'den fazla			0,42435	0,023
	12.501-15.00	25.000'den fazla			0,56834	0,006
	15.001-17.500	25.000'den fazla			0,76361	0,000
	17.501-20.000	25.000'den fazla			0,60032	0,010
	20.001-22.500	25.000'den fazla			0,53654	0,041

Tablo 18'de katılımcıların gelir gruplarına göre esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılım düzeylerinin farklılık gösterip göstermediğini tespit edebilmek için ANOVA testi yapılmıştır. Yapılan ANOVA testi sonucunda, gelir gruplarına göre esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılım düzeylerinin farklılık gösterdiği belirtilmiştir (F=2,445; P=0,014<0,05). Dolayısıyla H_7 hipotezi (*Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri aylık gelir durumlarına göre farklılık göstermektedir*) kabul edilmiştir.

Söz konusu farklılığın hangi yaş grubundan kaynaklandığını tespit etmek amacıyla kullanılacak uygun testi belirlemek için öncelikle Levene testiyle grupların eşit varyansa sahip olduğu (P=1,795>0,05) sonucuna varılmış, buna uygun olarak Post Hoc Testlerinden LSD testi yapılmıştır. Bu test sonucuna göre; esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere "5.500-7.500" gelir grubunun "25.000'den fazla" gelir grubuna göre daha fazla katıldıkları (P=0,004<0,05), "7.501-10.000" gelir grubunun "25.000'den fazla" gelir grubuna göre daha fazla katıldıkları (P=0,000<0,05), "10.001-12.500" gelir grubunun "25.000'den fazla" gelir grubuna göre daha fazla katıldıkları (P=0,023<0,05), "12.501-15.00" gelir grubunun "25.000'den fazla" gelir grubuna göre daha fazla katıldıkları (P=0,006<0,05), "15.001-17.500" gelir grubunun "25.000'den fazla" gelir grubuna göre daha fazla katıldıkları (P=0,000<0,05), "20.001-22.500"

gelir grubunun “25.000’den fazla” gelir grubuna göre daha fazla katıldıkları (P=0,041<0,05), tespit edilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Esnek çalışma modelleri, günümüz dünyasında işletmeler ve iş görenler için sağladığı olanaklarla vazgeçilmez hale gelmiştir. Esnek çalışma modellerinin ortaya çıkarılmasında; teknolojik gelişmeler, güncel iş yapış teknikleri, AR-GE faaliyetleri, küreselleşme vb. gibi faktörlerin etkili olduğu söylenebilir. İşletmeler ve bireyler küreselleşmenin getirdiği mobiliteyle dünyadaki gelişmelerden hızlıca haberdar olmuş, bu gelişmeleri yakından takip etmişlerdir. İşletme insan kaynakları faaliyetleri bu süreçte çok daha önem kazanmıştır. Çünkü değişen iş dünyası gereği beşerî sermayesi yüksek iş görenler yetiştirmek işletmelerin kendilerini geliştirmeleri ve hedeflerine ulaşmaları için gerekli hale gelmiştir. İKY’ler de bu doğrultuda yetki ve sorumluluklarının bilincinde çalışmalar yapmaya başlamışlardır.

Esnek çalışma sisteminin yönetici ve personel üzerine etkisinin araştırıldığı bu çalışmada yapılan frekans ve yüzde analizleri sonuçlarına göre; katılımcıların büyük çoğunluğunun tam zamanlı olarak çalıştıkları ancak vardiya modelleriyle ve kısmi süreli olarak çalışan sayısının da yüksek olduğu, iş paylaşımı, kayan iş süresi, çağrı üzerine çalışma, ödünç iş ilişkisi ve evde çalışma modelleriyle çalışan personel sayısının da belirli miktarda mevcut olduğu görülmüştür. Bu durum iş hayatında bir değişimin meydana geldiğinin ve bu değişimin devam edeceğinin göstergesidir. Ankete katılan iş görenlerin cinsiyet oranlarında erkek iş gören sayısının daha önceki çalışmalarda olduğu gibi ağırlığını koruması ise erkek egemen çalışma hayatının devam ettiğinin göstergesi olmuştur. Cinsiyet dağılımına benzer şekilde ankete katılım oranlarında yaş dağılımı incelendiğinde 18-28 yaş grubundaki çalışanların ankete daha fazla katılım gösterdiği görülmüştür. Bu durum, anketin online yapıldığı göz önüne alındığında, gençlerin internete erişimlerinin diğer yaş gruplarından daha fazla olduğunun göstergesidir. Ancak 53 ve üzeri yaş grubunun %3,3 oranında ankete erişim sağlaması, katılım payı az da olsa yüksek yaş aralığına sahip iş görenlerin de internet erişiminde bulunduklarının göstergesidir. Ankete katılım gösteren iş görenlerin eğitim durumları incelendiğinde; ilköğretim, lise ve ön lisans mezunu iş gören oranının yüksek olması (%59,6), çalışılan konumlar incelendiğinde personel olarak çalışanların (%71,8) yönetici olarak çalışanlardan yüksek olması ile paraleldir. Ankete katılım gösteren iş görenlerin iş tecrübeleri incelendiğinde 2-6 yıl arası tecrübenin (%34) diğer tecrübe aralıklarına göre çok yüksek çıkması yine katılımcıların yaş dağılımı ile paralellik göstermektedir. Ankete katılanların cinsiyetleri ile çalışma şekilleri incelendiğinde, tam gün çalışma modelinin hem erkekler hem de kadınlar için en çok tercih edildiği, ancak erkeklerin kadınlara göre tam gün çalışma modelini daha çok tercih ettikleri, kadınların ise esnek çalışma modellerine katılımlarının erkeklere göre daha yüksek olduğu görülmüştür. Bu durum Tatlıoğlu (2015)’nun ‘esnek çalışmanın uygulanabilirliği önündeki engeller, kadına yüklenen toplumsal rollerde çeşitli farklılıklar yaratabileceği’ sonucu ile uyuşmamaktadır. Ankette yer alan Likert tipi ifadelere katılımcıların verdikleri cevaplar incelendiğinde, esnek çalışmaya katılım derecesi %50’den düşük olan ve %50’den yüksek olan ifadeler mevcuttur. Katılım derecesi %50’den düşük olan ifadeler, esnek çalışmaya yönelik olumsuz içeriklere katılım göstermeme yönünde verilen cevaplar olduğu görülmüştür. Bu ifadelere katılım derecesi %24,7 ile %42,4 arasında değişmektedir. Esnek çalışmaya katılım derecesi %50’den yüksek olan ifadeler ise esnek çalışmaya katılım gösteren ve esnek çalışma modellerinin başarı gösterdiği alanları belirtmektedir. Bu ifadelere katılım derecesi %50,3 ile %65,5 arasında değişmektedir. Bu alanlar, İKY’lerin kendi işletmelerinde uygulamasının yararlı olacağı alanlardır. Ankete katılım derecesi %50’den düşük olan ve katılım derecesi %50’den büyük olan ifadelerin esnek çalışmayı büyük oranda destekleyici yönde cevaplar içermesi diğer anket sorularına verilen

cevaplar ile uyuşmaktadır. Bu durum anketin güvenilirliğini artırmaktadır. Araştırmada yapılan hipotez testleri sonuçlarından elde edilen bulguların ifade ettiği anlamlar özetle şöyledir;

Katılımcıların esnek çalışma sürecinde çalıştıkları konumlarının cinsiyetlerine göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. Kadınlar ile erkekler herhangi ayrıma tabii olmadan görev aldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların esnek çalışma sürecinde sözleşme türleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. İşletmelerde erkek ve kadın iş görenler sözleşme türü olarak sözleşmeliye (Belirli Süreli) göre daha yüksek oranda sözleşmesiz (Belirsiz Süreli) olarak görev aldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların esnek çalışma sürecinde aylık gelir düzeyleri cinsiyetlerine göre farklılık göstermediği tespit edilmiştir. İşletmelerde görev alan kadın ve erkek iş görenlerin cinsiyetlerinin gelirlerinde herhangi bir olumlu ya da olumsuz etkiye yol açmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların esnek çalışma sürecinde eğitim düzeylerine göre çalıştıkları konumun farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. İşletmelerde görev alan personellerin eğitim düzeyleri lisans ya da yüksek lisans olduğunda yönetici pozisyonunda görev aldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların esnek çalışma sürecinde çalıştıkları sözleşme türü eğitim durumuna göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. İşletmelerde görev alan personellerin eğitim düzeyleri yükseldikçe genel olarak sözleşmeli (Belirli Süreli) çalışma oranı azalırken sözleşmesiz (Belirsiz Süreli) çalışma oranı arttığı gözlemlenmektedir.

Katılımcıların esnek çalışma sürecinde çalıştıkları sözleşme türü çalıştıkları konuma göre farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. İşletmelerde görev alan personellerin çalışma konumları ve sözleşme türleri incelendiğinde yöneticilerin büyük çoğunluğunun sözleşmesiz (Belirsiz Süreli) olarak görev aldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeyleri incelendiğinde cinsiyetlerine göre anlamlı bir farklılık göstermediği tespit edilmiştir. İşletmelerde görev alan kadın ve erkeklerin esnek çalışmayla ilgili ifadelere benzer oranlarda katıldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuç, Bayramov, Geylan & Benligiray (2021)'ın 'Esnek çalışmaya yönelik tutumlar arasında hem genel olarak hem kuşaklar açısından cinsiyetlerine göre farklılık göstermediği' sonucu ile uyuşmaktadır.

Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeylerinin çalışılan konuma göre anlamlı bir farklılık gösterdiği belirlenmiştir. İşletmelerde görev alan personellerin yöneticilere göre ifadelere daha fazla katılma eğiliminde olduğu gözlemlenmemiştir.

Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeylerinin sözleşme türüne göre farklılık göstermediği belirtilmiştir. İşletmelerde görev alan hem sözleşmeli (Belirli Süreli) iş görenlerin hem de sözleşmesiz (Belirsiz Süreli) iş görenlerin ilgili ifadelere benzer düzeylerde katılım gösterdikleri görülmüştür.

Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeylerinin eğitim durumlarına göre farklılık göstermediği belirlenmiştir. İşletmelerde görev alan iş görenlerin ve yöneticilerin eğitim durumları fark etmeksizin esnek çalışmayı destekleme eğiliminde oldukları gözlemlenmiştir. Ulaşılan sonuç Kördeve & Aydıntan (2016)'ın 'Çalışanların esnek çalışmaya yönelik tutumlarının düzeyleri ile eğitim ilişkisinin anlamlılığına dair bulgular mevcuttur' sonucu ile uyuşmamaktadır.

Katılımcıların esnek çalışma sistemi ile ilgili ifadelere katılım düzeylerinin yaş gruplarına göre farklılık gösterdiği belirlenmiştir. 53 ve üzeri yaş grubundakilerin diğerlerine göre ilgili ifadelere daha az katıldıkları görülmüştür. Ulaşılan sonuç Dede & Türkmen (2019)'in 'esnek çalışma ve yaşam doyumunun yaşa göre anlamlı farklılık göstermediği görülmüştür' sonucu ile uyuşmamaktadır.

Katılımcıların esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılım düzeylerinin iş tecrübesine göre farklılık göstermediği belirlenmiştir. Ulaşılan sonuç Doğan, Bozkurt & Demir (2015)'in 'Kıdeme (iş tecrübesi) göre farklılıkların incelendiğinde esnek çalışma uygulamalarına yönelik tutumlar farklılık göstermemektedir' sonucu ile uyuşmaktadır.

Katılımcıların gelir durumlarına göre esnek çalışma sistemine ilişkin ifadelere katılım düzeylerinin farklılık gösterdiği belirlenmiştir. Gelir durumu 25 bin ve üzeri grupta olanların diğer gelir gruplarına göre ifadelere daha az katıldıkları görülmüştür. Ulaşılan sonuç Bayramov, Geylan & Benligiray (2021)'ın 'Aylık gelir durumu ile esnek çalışmaya yönelik tutumlar arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farkın bulunmadığı' sonucu ile uyuşmamaktadır.

Sonuç olarak; İşletmeler ve iş görenler için esnek çalışma modellerinin fayda sağlayabileceği görülmektedir. Bu sebeple işletme İKY'leri ilk önce işletmelerin esnek çalışmaya entegrasyonunu sağlayabilecekleri yol haritalarını hazırlamalıdırlar, daha sonra ise iş görenleri esnek çalışmaya hazırlayacak, esnek çalışma ile bütünleştirecek teknik ve bilişsel desteği onlara sağlamalıdırlar. Devamında ise esnek çalışma gereksinimlerini sağlayacak teknik alt yapıyı da işletmelerde oluşturmaları gerekmektedir. Katılımcıların çoğu esnek çalışma modellerinin personelin yaşam sorumluluklarının dengelemesine yardımcı olacağını belirtmektedir. Bu durum iş görenlerin de esnek çalışma hakkında bilgi sahibi olduklarının esnek çalışmanın işletme ve kendi çıkarları için gerekliliğinin farkında olduklarının göstergesidir. Esnek çalışmanın yaratıcılığı artırdığını ve esnek çalışmayla yeni fikirler ürettiklerini belirtmeleri bu durumu desteklemektedir. Ayrıca iş görenler esnek çalışma ile birlikte iş dışındaki diğer ilgi ve sorumluluklarını yerine getirdiklerini belirtmektedir. Yine esnek çalışma sisteminin yaşam kalitesini ve morali artırdığını belirtmekte, ailelerine de daha fazla zaman ayırabildiklerini ifade etmektedirler. Katılımcılardan gözlendiği üzere esnek çalışmaya cinsiyet gruplarının herhangi bir negatif tutumu görülmemekte, kadın iş görenler için ayrıca pozitif etkisi bulunmaktadır.

Genel olarak görülmektedir ki, gün geçtikçe esnek çalışma modelleri etkisini hızla artırarak daha çok kendinden söz ettirebilecek, işletmelerde uygulama alanı bulabilecektir. İşletmelerin ve iş görenlerin tüm bunları göz önünde bulundurarak hareket etmeleri gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

Akbaş Tuna, A. & Çelen, O. (2020). İşletmelerin İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamaları Üzerinde Covid-19 Pandemisinin Etkileri. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 16*(30), 2712-2759.

Akgül, A. & Çevik O. (2005). *İstatistiksel Analiz Teknikleri- SPSS'te İşletme Yönetimi Uygulamaları.* Ankara: Emek Ofset.

Aydın, C. & Sevim Korkut, D. (2019). Çalışma Saatlerinin Çalışan Memnuniyeti Üzerine Etkisi. *Düzce Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi, 7*(3), 1488-1499.

Aydın, Y. (2021). *İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Kariyer Planlama ve Kariyer Tatminine Etkisi: Bankacılık ve Finans Sektörü Üzerine Bir Araştırma,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, KTO Karatay Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Konya.

Aydınlı, F. (2007). Türkiye ve Almanya'daki İşletmelerde Esnek Çalışma Modellerine İlişkin Karşılaştırmalı Bir Araştırma, *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İşletme İktisadı Enstitüsü Dergisi, 18*(57), 67-90.

Aydıntan, B. & Kördeve, M.K. (2016). Çalışanların Esnek Çalışma Modeli Çerçevesinde Örgütsel Bağlılık Düzeylerinin Değerlendirmesi. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi, 2*(2), 27-48.

Bacak, B. & Kazancı, E. (2014). Türk Çalışma Hayatında Vardiyalı Gece Çalışan İşçilerin Karşılaştığı Fizyolojik, Psikolojik ve Sosyolojik Etkilerin Değerlendirilmesi. *Hak-İş Uluslararası Toplum Dergisi, 3*(6), 132-146.

Başmanav, Y. (2016). Ödünç İş İlişkisi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 74*(Özel Sayı), 139-169.

Baycık, G., Doğan, S., Dulay Yangın, D. & Yay, O. (2021). COVİD 19 Pandemisinde Uzaktan Çalışma: Tespit ve Öneriler. *Çalışma ve Toplum Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, 3(70), 1683-1728.

Bayır, Ş. & Harmancı, Y. (2021). İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarının Çalışan Performansına Etkisi: Kayseri'de Bulunan Özel Hastanelerde Bir Araştırma. Erciyes Akademi, 35(4), 1689-1720.

Bayramov, S., Geylan, A. & Benligiray, S. (2021). X, Y ve Z Kuşak Çalışanlarının Esnek Çalışmaya Yönelik Tutumlarının Karşılaştırılması. *Anadolu Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3(1), 122-139.

Bolat, T., Seymen, O.A. & Bolat, İ.O. (2006). Örgütlerde Esnek Çalışma Uygulamaları ve Buna İlişkin Olarak 4857 Sayılı İş kanununda Getirilen Düzenlemelerin İncelenmesi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(*1), 1-30.

Calp, M.H. (2016). İşletmelerde Uygulanan İnsan Kaynakları Yönetiminde Veritabanı Kullanımının Önemi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 18*(2), 539-557.

Civan, O.E. (2017). Yeni Düzenlemeler Çerçevesinde Meslek Edinilmiş Ödünç (Geçici) İş İlişkisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi. 66*(2), 311-398.

Çamlı, G.L. (2010). *Esnek Çalışma Saatleri ve Çalışanların Esnek Çalışma Saatleri Düzenlemelerine Yönelik Tutumlarının Örgüte Bağlılıkları Üzerine Etkisi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çatal, Ö. (2021). Türkiye'de Çağrı Merkezi İşletmelerinin Koronavirüs (Covid-19) Pandemisi Deneyimleri: "Yeni Normal" Üzerine Bir Araştırma. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 26*(1), 83-95.

Çelebi Buğdaycı, M.Ö. (2020). *Pandemi Tedbirleri Kapsamında "Kamuda Esnek Çalışma" Üzerine Bir Değerlendirme*. Koronavirüs Döneminde Güncel Hukuki Meseleler Sempozyumu, İstanbul.

Çelenk, H. & Atmaca, M. (2010). Esnek Çalışmanın İşgücü Maliyetlerine ve Rekabet Gücüne Etkisi: Tekstil Sektöründe Bir Uygulama. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 8*(2), 183-202.

Çubukçu, M. (2019). Stratejik Yönetim Araştırmalarındaki İlerlemeler ve Güncel Tartışma Konuları. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11*(27), 35-57.

Dede, P. D. & Türkmen F. (2019). Yaşam Doyumu ve Esnek Çalışma Üzerine Bir Araştırma. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 13*(19), 2015-2041.

Demir, S. (2016). *İnsan Kaynakları Yönetiminin Bir Fonksiyonu Olarak İş Sağlığı ve Güvenliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

Demirkaya, H. (2006). Tarım Toplumundan Bilgi Toplumuna İnsan Kaynakları Yönetiminde Değişim. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 27, 1-23.

Doğan, A., Bozkurt, S. & Demir, R. (2015). Çalışanların Esnek Çalışmaya İlişkin Tutumlarını Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Uluslararası İktisadi ve İdari Çalışmalar Dergisi. 14*, 376-398.

Doğrul, Ş.B. & Tekeli, S. (2010). İş-Yaşam Dengesinin Sağlanmasında Esnek Çalışma. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi, 2*(2), 11-18.

Erdoğdu, S. & Kutlu, D. (2014). Dünyada ve Türkiye'de Çalışan Yoksulluğu: İşgücü Piyasası ve Sosyal Koruma Politikaları Bağlamında Bir Değerlendirme. *Çalışma ve Toplum Dergisi, 2*(41), 63-114.

Göçoğlu, V. & Kurt, İ.D. (2018). Kamu Kurumlarında İnsan Kaynakları Yönetimi ve Teknoloji: Gelecek Odaklı Bir Değerlendirme. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 1*(3), 357-367.

Güner, E. (2016). 4857 Sayılı İş Yasasına Göre Telafi Çalışması. *Mali Çözüm Dergisi,* 4, 181-186.

Hekimler, A. (2008). Güncel Gelişmeler Işığında Türkiye'de İşgücü Piyasası Politikaları ve İşsizlik Halinde Sağlanan Yardımlar. *Namık Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Metinleri,* 1, 1-23.

Karabulut, A. N. (2013). Tüketicilerin algıladıkları risk değişkenleri karşısında internetten alışveriş yapma eğilimlerinin ölçülmesi: Beklenen fayda teorisine karşı beklenti teorisi. *Yaşay Üniversitesi Dergisi*, 5515-5533.

Kanberoğlu, Z. & Yıldırımçakar, İ. (2021). Türkiye'de Turizm Sektöründe Esnek İstihdam Uygulamalarının Değerlendirilmesi. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Çalışmalar Dergisi, 1*(2), 1-14.

Karakoyun, F. (2016). Home Ofis -Evden Çalışma- Yöntemi ve Vergi Hukukundaki Düzenlemeler. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 12*(29), 141-162.

Kaya, M. & Burtan Doğan, B. (2016). Esnek Çalışma Modeli: Ev Eksenli Çalışma. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 15*(58), 1069-1099.

Kıcır, B. (2019). Evden Çalışma: Özgürlük Mü Esaret Mi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21*(1), 173-196.

Kılavuz Kırcalı, E. (2016). *Belediyelerde İnsan Kaynakları Yönetimi ve Lüleburgaz Belediyesi Üzerine Bir Çalışma.* Tezsiz Yüksek Lisans Bitirme Projesi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Koç, M. & Görücü, İ. (2011). 4857 Sayılı İş Kanunu'na Göre Kısmi Çalışma Uygulaması ve Sonuçları. *Çalışma ve Toplum Dergisi,* 28, 149-178.

Koçel, T. (2017). Yönetim ve Organizasyonda Metodoloji ve Güncel Kavramlar. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi, 46*(Özel Say), 3-8.

Köroğlu Taner, Ö. (2010). Türkiye'de Personel Yönetiminden İnsan Kaynaklarına Geçişte *Esneklik ve Memur Statüsü. Türk İdare Dergisi,* 469, 139-164.

Kuzgun, İ.K. (2012). Güvenceli Esneklik Kavramı ve Türkiye'de Güvenceli Esnekliğin Belirleyici Değişkenleri. *Sosyal Güvenlik Dergisi, 2*(2), 35-48.

Küçükkaya, G. (2006). *İnsan Kaynakları Yönetiminde Personel Seçimi ve Bir Uygulama,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Meşhur, H. (2010). Organizasyonların Tele Çalışmaya İlişkin Tutumlarına Yönelik Bir Araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 25*(1), 1-24.

Özcan, S. (2011). *Otel İşletmelerinde İnsan Kaynakları Yönetiminin Yeri ve Önemi,* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.

Öztürkoğlu, Y. (2013). Tüm Yönleriyle Esnek Çalışma Modelleri, *Beykoz Akademi Dergisi, 1*(1), 109-129.

Özverili, M. (2012). Güvencesiz Çalışmanın Hukuki Dayanakları. *Çalışma ve Toplum Dergisi, 2*(33), 147-172.

Manap Davras, G. (2017). Konaklama İşletmelerinde Alternatif Vardiya Çizelgeleme Modeli. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19*(3), 471-489.

Mert, Y. L. (2015). Türkiye'de Kamu Personel Rejimindeki Dönüşümün Halkla İlişkiler Bölümlerindeki Çalışma İlişkilerine Yansıması. *İLEF dergisi, 2*(2), 55-80.

Nazlı, S. (2016). İş kanununda Düzenlenen Mesleki Anlamda Geçici İş İlişkisine Yönelik Hükümlerin Değerlendirilmesi. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 3*(1), 149-168.

Parlak, Z. & Özdemir, S. (2011). Esneklik Kavramı ve Emek Piyasalarında Esneklik. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,* 60, 1-60.

Sert, S. (2014). Çağrı Üzerine Çalışmaya Dayalı İş Sözleşmesi. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi,* 110, 335-356.

Şakar, M. & Şahin Erkan, D. (2021). Esnek Çalışma Modellerinden Uzaktan Çalışma ve Uzaktan Çalışanların Sigortalılığı. *Sosyal Güvenlik Dergisi, 11*(2), 249-267.

Taş, E.İ. & Ateş, N. (2020). Kamuda Bir Esnek Çalışma Deneyimi: Vergi İnceleme Elemanlarının Covıd-19 Sürecinde Esnek Çalışması. *Vergi Raporu Dergisi,* 253, 43-63.

Taşlıyan, M., Engizek, H. & Gül, N. (2017). Tükenmişlik, İş Tatmini ve Esnek Çalışma Saatleri: Çalışan Kadınlar Üzerine Bir Çalışma, *TÜBAV Bilim Dergisi, 10*(2), 111-125.

Tatlıoğlu, E. (2012). Güvenceli Esneklik Çerçevesinde Esnek Çalışmanın Uygulanabilirliği. *Meslek Yüksekokulları Elektronik Dergisi, 2*(2), 69-84.

Tatlıoğlu, E. (2015). Kamu Güvencesiyle Taçlandırılmış Bir Esneklik Mümkün Mü? Yalova Belediyesi Örneği: Kadın Çalışanlar. *Meslek Yüksekokulları Elektronik Dergisi, 5*(2), 44-53.

Taner, D. & Negiz Avşar, N. (2018). Kamu İdarelerinde Esnek Çalışma Saatleri Uygulaması Üzerine Bir İnceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 23*(3), 131-1152.

Tilev, F. (2018). Esnek Çalışma ve Kadın İstihdamı. *Fırat Üniversitesi İİBF Uluslararası İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 2*(2), 121-150.

Topcuk, Y. (2006). *Esnek Çalışma ve Esnek Çalışanların Sosyal Güvenliği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Türkel, S. & Bozağaç, F. (2018). Endüstri 4.0' İn İnsan Kaynakları Yönetimine Etkileri. *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, 5*(9), 419–441.

Uğur, Ö. (2021). 4857 Sayılı İş Kânununa Göre Kısmi Süreli İş Sözleşmelerinde Ücret. *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 6*(11), 97-123.

Ulucan, D. (2007). Yargıtay'ın Kayan İş Süreleri ve Fazla Çalışma ile İlgili Yaklaşımı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9(Özel Sayı),* 177-188.

Uysal, Ş. (2015). Performans Yönetimi Sisteminin Tanımı, Tarihçesi, Amaç ve Temel Unsurlarına Genel Bir Bakış. *Meslek Yüksekokulları Elektronik Dergisi, 5*(2), 32–39.

Yazar Aslan, B. (2021). Çalışma Hayatına Esneklik Sağlayan Düzenlemeler Üzerine Bir Değerlendirme. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 10*(27), 268-298.

Yuyucu, M.A. (2017). Türk İş Hukuku Çerçevesinde Kısmi Zamanlı Çalışmanın Uygulaması. *Emek ve Toplum Dergisi, 6*(15), 339-407.

Yücel Bodur, M. (2019). Yoğunlaştırılmış İş Haftası, Denkleştirme Süresi ve Bundan Doğan Hukuki Sorunlar, *Süleyman Demirel Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 9*(1), 285-352.

Sorumlu Yatırım Kararlarında Güncel Finansal Raporların Yeri Ve Önemi
[1]

Ömer KARAKAYA [2]
Serhan GÜRKAN [3]

Giriş

İnsan ihtiyaçlarının kıt kaynaklarla karşılanması gerektiğinden dolayı kaynakların kullanımında sadece bugünün değil yarının da insan ihtiyaçlarını hesap etmek gerekmektedir. Bu doğrultuda, toplumsal kaynakları kullanarak faaliyetlerini gerçekleştiren işletmeler, iktisadi ve insani prensiplere uygun bir biçimde; kaynakları israf etmeden ve yok etmeden, etikten ve ahlaktan ayrılmadan hareket etmelidirler. Bu kapsamda, işletmelerin, tüm paydaşlarına, topluma, dünyaya ve hatta gelecekteki insanların yaşayacağı dünyaya karşı sorumlu hareket etmeleri gerekmektedir.

Günümüz rekabetçi ortamında yaşanmakta olan ekonomik, çevresel ve yönetişimsel sorunlar giderek artmaktadır. Bununla birlikte, sorunların niteliği gün geçtikçe daha tehlikeli bir hal almaktadır. Siyasi sınırların önemini yitirdiği küresel rekabet ortamında, dünyanın herhangi bir yerinde yaşanılan sorunun etkisi dünyanın her yerinde etkili olabilmektedir. Bu çerçevede, işletmelerin faaliyetlerini gerçekleştirirken günümüz dünyasının hassasiyetlerine ne derece önem vererek hareket ettiği, tüm paydaşlar tarafından talep edilen bilgi haline gelmiştir. Küresel rekabet ortamında meydana gelen ve gelmekte olan değişim ve dönüşümler, işletmecilik alanında da bakış açısının gelişmesine neden olmuştur. Bu bağlamda, günümüzde güncel bakış açısıyla değerlendirildiğinde muhasebenin görevi, finansal faaliyetleri kaydedip raporlamanın ötesindedir.

Muhasebe kayıtlarının tutulmasının yasal zorunluluk haline geldiği modern işletmeciliğin ilk yıllarında işletmelerin kapalı sistemler olduğu genel varsayımı kabul görmüştür. Bu doğrultuda, temel paydaşların hissedarlar olduğu ve hissedarların temel beklentisinin sadece ekonomik fayda sağlamaktan olduğu düşüncesi hakim olmuştur. Bu sebeple, sadece finansal bilgileri içeren geleneksel finansal raporlar kullanılmıştır.

Buna karşın, işletmenin paydaşlarının büyük bir kısmının, hissedarlar haricindeki toplumdaki insanlardan oluşmaktadır. İşletmelerin çevresi sürekli değişmekte ve gelişmektedir. Ekonomik fayda sağlarken sürekliliğini de sağlamak ve içinde bulunduğu toplum tarafından kabul görmek isteyen işletmeler, toplumsal sorunları dikkate alarak işletme faaliyetlerine yön verilmesi gerektiği genel varsayımına ulaşmışlardır. Buna göre, sadece finansal bilgileri içermekte olan finansal raporlamanın kapsamı ve içeriğinin yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Bu doğrultuda, finansal raporlamanın değiştiği ve geliştiği güncel finansal raporların kullanılması gerekliliği ortaya çıkmıştır.

---

[1] Bu çalışma "Sorumlu Yatırım Kararlarında Güncel Finansal Raporların Önem Derecelerinin Belirlenmesi" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

[2] Dr., , e-posta: karakayaomer67@gmail.com ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-7864-5226
[3] Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Girişimcilik Bölümü, Karabük 78050, Türkiye
serhangurkan@karabuk.edu.tr ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-2363-5661

Bu doğrultuda, yatırımcı güvenini arttırmak için finansal nitelikteki bilgilerin hesap verilebilirliği yüksek bir biçimde, şeffaf, çevresine, toplumsal ihtiyaçlara ve kurumsal yönetim sonuçlarına duyarlı bir yapıda olmaları gerekmektedir. Bu bağlamda, yatırımcılar, analistler, derecelendirme kuruluşları; portföy analizlerine çevresel, sosyal ve yönetişimsel faktörleri dahil ederek hareket etmeye başlamışlardır. Bu kapsamda, güncel finansal raporlama sistemlerinin işletmeler ve paydaşları açısından önemli birer bilgi kaynağı ve raporlama türü oldukları anlaşılmaktadır.

Sorumlu yatırım misyonu, yalnızca ekonomik fayda sağlamakla kalmayıp çevreye, topluma ve kendi kurumsal yapısına fayda sağlayan sürdürülebilir bir finansa sistemine ulaşma çabası, olarak ifade edilebilir. Bu doğrultuda, yatırımcılar, fırsatları değerlendirip risklere karşı önlem alarak sorumluluk bilinciyle etkin karar verebilmek ve uzun vadeli fayda sağlayabilmek amacıyla sorumlu yatırım yapmayı tercih etmektedirler.

Sorumlu Yatırım

İnsanoğlunun yeryüzünde var olduğu günden beri yaşamın her alanında var olan etik kavramı, toplumun ahlaki kurallarını belirleyen değerleri ifade etmektedir. Etik kelimesi, eski Yunancada ahlaki karakter anlamına gelen ethos kelimesinden türetilmiştir. Buna göre, bir kişi veya grup tarafından kabul edilen değerler ve ilkeler bütününü, etik kavramının bir diğer tanımı olarak ifade etmek mümkündür. Kişisel ve sosyal etik kuralları, tutum ve davranışlara rehberlik etmek suretiyle sosyal düzenin sağlanmasına fayda sağlar ve toplumun tamamını yönlendirici bir rol üstlenir. Benzer şekilde, etik değerlerin gerçek kişiler için geçerli bir kavram olduğu kadar tüzel kişiler için de geçerli bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. İş etiği olarak adlandırılabilecek bu değerler, işletmenin tüm faaliyetleri ile ilgilidir (Yadav & ark., 2016, s.187).

Sosyal sorumluluk kavramı, etik davranış ve eylem sorumluluğu bilinciyle, ahlaki muhakemeyi alınacak tüm kararlarda etkin kılmaktır (Hellsten & Mallin, 2006, s.394). Bu bağlamda, sosyal sorumluluk anlayışını gözeten bireyler ve işletmeler, toplumun zarar görmesine sebep olacak faaliyetlerden kaçınıp topluma fayda sağlayacak faaliyetlere yönelmelidirler (Eilbirt & Parket, 1973, s.5-14).

Yatırım kararlarında, geleneksel öğretide; getiri, likidite ve güvence olmak üzere üç parametreye göre karar verilmekteyken günümüzde sorumlu yatırımcılar dördüncü bir parametreyi, çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim kurallarına uygunluk olarak, ilave etmişlerdir. Buna göre, yatırım kararlarında sadece finansal performans gözetilerek karar verilmemiş olunacaktır. Bu sayede, yatırım kararlarında gelecek nesillerin imkânlarını azaltmadan ve kötüleştirmeden mevcut neslin ihtiyaçları karşılanmaya çalışılacaktır (Aksoy, 2020, s.3861).

Bununla birlikte, sorumlu davranış sergileyen işletmelerin finansal performansı da yükselecektir. Çünkü işletmeler ve paydaşlar bir bütün halinde toplumun kendisidir. Sorumlu davranış sergileyen işletmeler de hem kendi faydasını hem de paydaşlarının faydasını sağlayacak faaliyetlere yönelmiş olacaktır. Diğer bir ifadeyle, işletme ve paydaşlar arasında güçlü ve güvene dayalı ilişki, işletmenin sorumlu davranışları sayesinde kurulması durumunda hem paydaşların hedeflerinin gerçekleşmesi kolaylaşacak hem de işletmeler riskleri daha iyi değerlendirebilip kaynakları daha verimli kullanıp etkin karar verebilecek; dolayısıyla pazarda rekabet avantajı elde edecektir (Okuyan & Deniz, 2020, s.2314).

Sorumlu yatırım, genel hatlarıyla etraflıca tanımlanacak olunursa: toplumsal talepler, çevresel kaygılar, dini inançlar ve kurumsal yönetim konularını da içermekte olan, finansal ve finansal olmayan verilerin bir bütün halinde değerlendirildiği stratejik bir karar verme şeklidir. Daha öz bir anlatımla tanımlanacak olunursa; sorumlu yatırım, çevresel, toplumsal,

yönetişimsel, etik, ahlaki ve dini hususların yatırım sürecinde dikkate alınmasıdır (Duranay 2022, s.18-19). Buna göre, sorumlu yatırımları, etik değerlerin finansal piyasalara yansıması olarak ifade etmek mümkündür.

Bu çerçevede, işletmelerin faaliyetlerinde ne derece sorumluluk bilinciyle hareket ettiği, yatırım kararlarında karar verme sürecinin tamamına etki eden dinamik bir kriter haline gelmiştir. Buna göre, yatırımcılar, alacakları kararlarda işletmelerin ne derece sorumluluk bilinciyle hareket ettiğini ölçmek isteyecektir. Bu doğrultuda, yatırımcıların ihtiyacına geleneksel finansal raporların cevap veremediği anlaşılmıştır. Buna göre, sorumlu yatırım kararlarında yatırımcıların bilgi ihtiyacını karşılamak için muhasebe bilgi sisteminde finansal raporlamada geleneksel finansal raporlarla birlikte güncel finansal raporların da kullanılması gerektiği anlaşılmıştır. Bu bağlamda, sorumlu yatırım, yatırımcının kâr amacını sorumlu bir davranış sergileyerek yerine getirmeye çalıştığı, etik ve ekonomik faydayı birlikte sağladığı ideal bir yatırım yaklaşımı olma özelliğine sahiptir (Yanık &.ark, 2010, s.126). Bu noktada, sorumlu yatırım kararlarında güncel finansal raporların yerinin ve önemininifade edilmesi çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Sorumlu Yatırımda Güncel Finansal Raporlama İhtiyacı

Muhasebe kayıtlarının tutulmasının yasal zorunluluk haline gelmesi, 1929 yılında ABD'de yaşanan ekonomik kriz sonrasında olmuştur. Bu dönemde, işletmelerin kapalı sistemler olduğu ve çevresinden etkilenmeyen yapıda oldukları varsayımı genel kabul görmüştür. Buna karşın, sonraki yıllarda işletmeler; sürekliliklerini sağlamak ve içinde bulunduğu toplum tarafından kabul görmek için, sadece ekonomik faydacılığın yetersiz kalacağını ve toplumun beklenti ve duyarlılıklarına da önem vererek hareket etmeleri gerektiğini anlamışlardır (Gültekin & Küçük, 2004, s.335).İşletmelerin faaliyetlerini kar elde ederek meydana getirme çabalarının yanı sıra faaliyetlerini meydana getirirlerken ortaya çıkan toplumsal sorunları da dikkate alarak hareket etmeleri gerektiği anlaşılmıştır (Yangil 2015, s.361).

İşletmelerin sayısı gün geçtikçe artmakta ve faaliyet alanları giderek genişlemektedir. Bu bağlamda, işletme faaliyetlerinin etki alanı da genişlemektedir. Modern işletmeciliğin ilk yıllarında temel paydaşlar hissedarlar ve paydaşların temel beklentisi kar elde etmek iken; günümüzde paydaşların büyük bir kısmını hissedarlar haricinde toplumdaki insanlardan oluşan topluluklar oluşturmaktadır. İşletmeler, sınırsız insan ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken sınırlı toplumsal kaynakları kullanmaktadırlar (Özbay, 2019, s.460). Buna göre, işletmeler faaliyetlerini gerçekleştirirken; bugünün insan ihtiyaçlarını karşılamaya çalışırken yarının insan ihtiyaçlarını karşılayacak kaynakları israf etmeden ve yok etmeden hareket etmelidirler (Gabrusewicz,2013, s.39). Bu bağlamda, işletmelerin tüm paydaşlarına, topluma, tüm dünyaya ve hatta gelecekteki dünyaya karşı sorumlu olarak hareket etmeleri gerekmektedir (Güneş & Yalçın, 2022, s.113). Bu sebeple, paydaşların beklentileri, yalnızca kar elde etmekle sınırlı kalamayarak, işletme faaliyetlerinin adil, şeffaf, hesap verebilir, toplumsal konulara ve çevreye duyarlı olarak devam ettirilebilir olması kapsamında gelişmiş ve genişlemiştir. İşletme faaliyetlerini bu duyarlılıkla gerçekleştiren işletmelerin karlılıklarını, etkinliklerini, verimliliklerini ve tutumluluklarını arttırabilecekleri öngörülmektedir (Süklüm & Hiçyorulmaz, 2019, s.1808).

Buna göre, işletmenin bu uyum içerisinde çalışıp çalışmadığının ölçülüp paydaşlara ve topluma rapor edilmesi gerekmektedir. Bu temelden hareketle, paydaşların beklentilerine cevap verebilmek için işletmelerin geleneksel finansal raporlamanın yanı sıra güncel finansal raporlama sistemlerini kullanmaları gerektiği anlaşılmıştır. Bu görüşe göre, geleneksel finansal raporlamadaki bilginin kısıtlılıkları ortadan kaldırılarak yenilikçi bir yaklaşımla güncel finansal raporlama sistemlerinin oluşturulması gerektiği anlaşılmıştır (Sivaslıoğlu, 2022, s.842). Bu çerçevede, güncel finansal raporlama sistemleri geliştirilmiştir. Bu amaç doğrultusunda,

işletmeler, faaliyetlerin meşrulukları hakkında bilgi verme imkânı etmiş olurlar. Güncel finansal raporlama sayesinde işletmeler, çevresel, sosyal ve yönetişimsel konu başlıklarında birçok açıklama yapabilmektedir. Buna göre, analistler, yatırımcılar, derecelendirme kuruluşları çevresel, sosyal ve yönetişimsel faktörleri portföy analizlerine eklemişlerdir. Bu doğrultuda, güncel finansal raporlama sistemleri, işletmeler için vazgeçilmez bir raporlama türü haline gelmiştir (Bychkova & ark.,2021, s.135-142).

Güncel Finansal Raporlamanın Gerekliliği

Günümüzde şirketlerin karşı karşıya kaldığı çevresel, sosyal ve kurumsal risklerin ve belirsizliklerin şirket sürdürülebilirliğini doğrudan etkilediği ortamda, şirketler hem bu tür risk ve belirsizliklerin meydana getireceği olumsuzluklardan şirket sürdürülebilirliğini sağlamak adına kaçınmaları gerekmekte hem de sosyal sorumluluk gereği sürdürülebilir bir dünyada yaşayabilmek adına faaliyetlerinin sonuçlarını bu tür risk ve belirsizlikleri meydana getirmeyecek nitelikte olmasını sağlamalıdır. Bu görüşe göre, şirket performansının sadece elde edilen karla değerlendirildiği günlerin geride kaldığı; şirketlerin çalışanlarına, hissedarlarına, paydaşlarına, içinde bulundukları topluma ve hatta tüm gezegene karşı sorumlu ve şeffaf olmalarının beklendiği bir dönem başlamıştır. Diğer bir ifadeyle, artık şirketler, karı ne kadar elde ettikleri ile değil, bu karı nasıl elde ettikleri ile değerlendirilmektedirler(Aras & Sarıoğlu, 2015, s.15). Daha teknik bir anlatımla ifade edilecek olunursa, etik ve ekonomik faydaları bir arada sağlayabilen işletmeler, etkin olarak çalışmış kabul edilmektedirler(Altınay, 2016, s.51).

Bu amaç doğrultusunda, finansal tabloların, kullanıcılarının ekonomik kararlar alırken ihtiyaç duyacağı bilgileri sağlamakta yetersiz kaldığı anlaşılmaktadır. Bu çerçevede, işletme ile ilgili kararlar alınırken, finansal tablolarla birlikte başka kaynaklardan da yararlanılması gerektiği anlaşılmıştır (Saban & ark., 2017, s.915-918).

Bu çerçevede, güncel finansal raporlama sistemi unsurlarının finansal raporlama sisteminde geleneksel raporlama sistemi ile birlikte kullanımının gereklilik oluşturduğu düşünülmektedir.

Muhasebenin geleceğinin saygınlığının sağlanabilmesi için, muhasebenin geleneğine saygılı bir şekilde, geleneksel muhasebe sistemlerinin yeniden gözden geçirilmesi; finansal kararlar dili olan muhasebenin finansal raporları güncellenmelidir (Fülöp & Hernádi, 2013, s.322). Finansal raporlama süreci, hem daha önceden var olmayan bilginin ortaya çıkarılmasında hem de var olan bilginin kalitesinin artırılmasında kullanılır (Yükçü & Kaplanoğlu, 2016, s.74). Bu doğrultuda, güncel finansal raporlama, ekonomik, çevresel, sosyal, yönetişimsel konuları da dikkate alarak bilgi sunan, geleneksel finansal muhasebenin geliştirilmiş bir şekli olarak tanımlanabilir (Zhang & Chen, 2017, s.820). Bu bağlamda, güncel finansal raporları, finansal raporların tamamlayıcısı olarak değerlendirmek mümkündür (Ekergil & Göde, 2017, s.862).

Geleneksel Finansal Raporlarda Sunulamayan Veri ve Kullanımı

Finansal tabloların ekonomik kararların alınmasında ihtiyaç duyulan her türlü bilgiyi sağlayamaması, muhasebede üzerinde çalışılan güncel konular arasında yer almaktadır. Paydaşlar, işletme hakkında doğru ve yeterli bilgiye sahip olamadıkları takdirde işletme değerini tam ve doğru olarak belirleyip işletme hakkında etkili karar almakta başarılı olamayacaklardır. Diğer bir deyişle, muhasebede hesap edilenin sadece finansal değerler olduğu takdirde hesabın eksik kalacağı anlaşılmıştır.

İşletmecilik alanındaki bakış açısındaki değişim ve dönüşümler, kuşkusuz muhasebenin geleneksel bakış açısına da etki etmektedir. Günümüzdeki güncel bakış açısıyla değerlendirildiğinde muhasebe, sadece finansal faaliyetleri kaydedip raporlayan misyonunun

ötesinde işlev sağlamaktadır. Çünkü, işletmenin sürekliliğini sağlamak için sadece finansal performansının analiz edilmesinin yetersiz kaldığı; içinde yaşadığı çevreye, topluma karşı sorumluluklarını yerine getirip getiremediğine; kurumsal itibarını nasıl sağladığına, nasıl sürdürdüğüne ve içinde bulunduğu toplum tarafından kurumsal itibarının nasıl algılandığına göre de değerlendirmelerin yapılmasının gerektiği anlaşılmıştır (Özbay, 2019, s.446). Bu gerekliliğin sağlanmaması halinde, işletme değerinin tam olarak belirlenememesine ve/veya yanlış belirlenmesine; buna göre de finansal bilgi kullanıcılarının yanlış kararlar almalarına neden olabilmektedir. Bu nedenle, finansal raporlamada işletme ile ilgili sunulamayan bilgilerin sunulmasına yönelik çeşitli raporlama çerçeveleri üzerinde çalışılmaktadır. Bu raporlarda, işletme faaliyetlerinin, işletmenin finansal durumuna etkisi ile birlikte içinde yaşamış olduğu çevreye karşı etkilerinin de yer alması gerekmektedir. Finansal tablolarda sunulamayan ve finansal raporlamaya kazandırılması gerektiği anlaşılan bu veriler literatürde; "finansal olmayan veriler" olarak adlandırılmıştır. Bu doğrultuda, finansal olmayan verileri içeren finansal raporların da literatürde "finansal olmayan raporlama" olarak adlandırıldığı görülmektedir. Buna karşın, finansal olmayan veri kavramı yerine "finansal tablolarda sunulamayan veri" kavramını kullanmak daha doğru bir tercih olacaktır. Çünkü işletmeyle ilgili alınacak kararlara etki edebilme yeteneği olan her türlü veri, her işletme kararının finansal niteliği olduğundan dolayı, finansal niteliğe sahiptir. Bu anlamda, muhasebenin temel kavramlarından tam açıklama kavramında bu veriler "mali tablo kalemleri kapsamında yer almayan ancak alınacak kararları etkileyen veriler" olarak ifade edilmişlerdir. Bu görüşe göre, bu çalışmada bu tür veriler nitelendirilirken, finansal tablolarda sunulamayan veri kavramının kullanılması tercih edilmiştir (Ağdeniz, 2017, s.1-6).

Bu tartışmalar ışığında, finansal olmayan raporlama kavramının kullanımı da yeniden değerlendirilmelidir. Çünkü yapılan akademik çalışmalarda, finansal tablo kavramıyla finansal raporlama kavramının eşdeğerli olarak kullanılmasından dolayı; finansal raporlamanın genel amaçlı finansal tablolarla sınırlı olduğu yanılgısı oluşmuştur. Buna göre, finansal tablolarda sunulamayan verileri içeren finansal raporlar da finansal olmayan raporlar olarak nitelendirilmiştir. Ancak, finansal tablo kavramıyla finansal raporlama kavramı arasındaki farkın doğru anlaşılması neticesinde kullanılan kavramın doğru ifade edilişi daha kolay anlaşılacaktır. Finansal raporlama kavramı, genel amaçlı finansal tablolarla birlikte, finansal tablolarda sunulamayan verilerin de sunulduğu raporları da kapsayan daha geniş kapsamlı bir kavramdır. Bu verilere, işletmenin kurumsal yönetim uygulamaları, insan kaynaklarına ilişkin politikaları, faaliyetlerinin çevreye olan etkileri örnek verilebilir. Bu verilerin yer aldığı raporlara ise; faaliyet raporları, kurumsal sosyal sorumluluk raporlaması, çevre raporlaması, sürdürülebilirlik raporlaması, kurumsal yönetim ilkelerine uyum raporlaması ve entegre raporlama örnek olarak gösterilebilir. Bu bağlamda, finansal olmayan raporlama kavramının kullanımı hatalıdır çünkü bu raporlar da finansal raporlamaya dahildir. Daha teknik bir anlatımla ifade edilecek olunursa, finansal raporlama kavramı, finansal tablolarda sunulamayan verilerin sunulduğu raporları da kapsamaktadır (Ağdeniz, 2017, s.1-6).

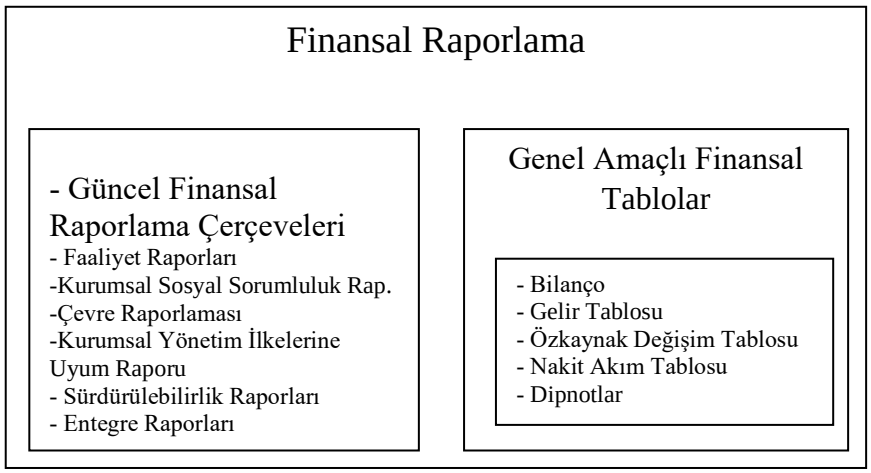

Kaynak: *Ağdeniz, 2017, s.6.*

Şekil 1.Finansal Raporlama Çerçevesi

Muhasebe bilgi sistemi tarafından sunulan bu beş tablo, genel amaçlı finansaltablolar olarak adlandırılmaktadır. Bu tablolar ve içeriklerinde yer alan bilgiler, uluslararası kıyaslamaların yapılabilmesi ve uygulamalardaki farklılıkların tespit edilip onarılabilmesi maksadıyla Genel Kabul Görmüş Muhasebe İlkeleri ve Uluslararası Finansal RaporlamaStandartları'nda düzenlenmektedir.

Genel amaçlı finansal tabloların işletmeler tarafından belirli dönemlerde paylaşılma zorunluluğu olmasına karşın güncel finansal raporlar için henüz standartlarına kavuşmuş bir raporlama biçimi ve düzenlenme/paylaşılma zorunluluğu bulunmamaktadır. Birçok ülkede genel amaçlı finansal tablolar haricinde finansal rapor sunma zorunluluğu da bulunmamakta; birçok işletme gönüllü olarak güncel finansal raporları düzenleyip sunmaktadır. Bu noktada, güncel finansal raporların kullanımının zorunlu hale gelmesi; paydaşların bilgi ihtiyaçlarının finansal raporlama sayesinde sağlanabilmesine anlamlı katkı sağlayacaktır (Ioannou&Serafeim, 2014, s.1-23).

Güncel Finansal Raporlamanın Tarihsel Süreç İçerisindeki Gelişimi

İşletmelerin çıkar grupları, işletmelerden, muhasebenin temel kavramlarından sosyal sorumluluk gereği, sorumluluk sahibi bir tüzel vatandaş olarak faaliyet göstermesini bekleyerek işletmenin ne şekilde değer oluşturduğuna yönelik şeffaf bir tutum içerisinde daha fazla bilgi paylaşmalarını talep etmektedir. Bu talep, işletmeleri geleneksel finansal raporlamadan daha fazla finansal raporlama yapmaya zorlamıştır. Bu doğrultuda, işletmeler bu talebi karşılamak için, sürdürülebilirlik ve hesap verilebilirlik çerçevesinde, geleneksel finansal raporlamayla birlikte çevresel ve sosyal faaliyetleri de içermekte olan finansal raporlamanın gerekliliğinin farkındalığını kazanmışlardır (Aras & Sarıoğlu, 2015, s.15).

Geçmişte geleneksel finansal raporlama aracılığıyla, işletme ve çıkar grupları arasında etkili bir iletişim sağlanmakta iken günümüzde yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Buna göre, geleneksel finansal raporlamada sunulamayan verileri içeren güncel finansal raporlama sistemi, finansal raporlama çerçevesinde işletme çıkar gruplarına sunulmaktadır.

Tarihsel gelişim süreci içerisinde, işletme çevresinin değişmesiyle ve işletmenin duyarlılık ve farkındalık kapsamlarının gelişmesiyle, finansal raporların içeriği ve finansal tablolarda sunulan bilgilerin kapsamı da değişmekte ve gelişmektedir. 1960'lı yıllarda sadece finansal tablolar, işletme hakkında bilgi sağlamada yeterli düzeyde bilgi sağlamakta iken, 1980'li yıllarda işletme faaliyetlerinin çevreye olan etkileri konusunda işletme çıkar gruplarının

duyarlılıklarında ve farkındalıklarında kapsam genişlemesi olmuş ve çevresel raporlama faaliyetleri önem kazanmıştır. Bununla birlikte, çevresel raporlamanın, işletme faaliyetlerini yalnızca çevre ile ilişkilendirerek incelemesinin gerekli olmasına karşın yetersiz kaldığı anlaşılmıştır. Bu doğrultuda, çevre raporlaması 2000'li yıllarda çevresel değerlerle birlikte ekonomik ve sosyal değerlendirmelerin de birlikte yapıldığı sürdürülebilirlik raporlarına evrilmiştir. Günümüze gelindiğinde ise, finansal raporlamanın kapsamının hem içerik hem de zaman anlamında genişletilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Buna göre, geleceğe ilişkin bilgilerin ağırlığının artırıldığı ve hem finansal hem finansal olmayan bilgilerin birlikte sunulduğu, diğer güncel finansal raporların eksiklerinin tamamlanmaya çalışıldığı entegre raporlama hakkında çalışmalar yapılmaktadır.

Güncel finansal raporlama hakkında öne çıkan gelişmeler kronolojik olarak şu şekilde özetlenebilir (Once & ark., 2015, s.237-238).

Küresel Raporlama Girişimi (Global ReportingİnitiativeGRI): 1997 yılında yayınlanan, ekonomik, sosyal ve çevresel performansa ilişkin ilkeleri belirleyen raporlama, en yaygın evrensel göstergeleri sunmaktadır. Ekonomik, çevresel ve sosyal raporlamayı bir bütün halinde ele alan raporlama, işletmeler tarafından kullanılabilecek sürdürülebilirlik rehberi niteliğindedir.

AA1000(Accountability1000): 1999 yılında yayınlanan standartlar, işletmelerin günlük faaliyetlerine tüm paydaşlarını dahil etmesi gerektiğini öngörerek sosyal ve ahlaki açıdan hesap verilebilirlik ilkelerisunmaktadır.

Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesi (United Nation Global Compact-UNGC): 2000 yılında yayınlanan sözleşmede, şirketlerin etki alanlarını belirlerken; insan hakları, çalışma standartları, çevre ve yolsuzlukla mücadele kapsamındaki ilkeleri benimseyerek hareket edilmesini sağlayan ilkeleri içermektedir.

İlerleme Bildirimi Raporlaması (Comunication On Progress – COP): 2000 yılında yayınlanan raporlamada, Birleşmiş Milletler Küresel İlkeler Sözleşmesinin 10 prensibini referans alınmıştır.

OECD Çok Uluslu Şirketler Genel İlkeleri (The OECD Guide linesfor Multi national Enterprises): 2000yılında yayınlanan ilkeler, hükümetler tarafından çok uluslu işletmelere uluslararası standartlara uygun bir şekilde faaliyetlerine devam etmesi için ilkeler sağlamaktadır. Sürdürülebilirliği sağlamak için işletmelerin, faaliyetlerde bulunduğu toplumun hükümet politikalarıyla uyumlu olabilmesi amacı bulunmaktadır.

IFC Performans Standartları (IFC PerformanceStandards): 2006 yılında yayınlanan standartlara göre, sosyal ve çevresel değerlendirmede, risklerin yönetilmesine dair ilkeler yer almaktadır.

Karbon Saydamlık Projesi (CarbonDisclosureProject- CDP): 2008 yılında yayınlanan projede yayınlananraporlamanın temel maddeleri, iklim değişikliği, ormanların tahribatı, tedarik zincirlerinin çevresel riskleridir.

Entegre Raporlama (IntegratedReporting -IR): 2010 yılında yayınlanan raporlama türü: Entegre raporlama bir diğer adı ile bütünleşik raporlama, işletmenin finansal olan bilgileri ile finansal olmayan bilgilerini bağlantılı olarak ifade eder.

ISO26000: 2010 yılında yayınlanan, sürdürülebilir kalkınmayı destekleyen sosyal sorumluluk kavramının tamamlayıcısı olan SA80000 standardı olarak bilinen ISO26000, tüm kurum ve kuruluşların kullanabileceği bir standarttır. 1998 de yayınlanan SA 8000 standardı,gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere kadar tüm ülkelerin yararlanabileceği bir kılavuz konumundadır.

Bu raporlama çerçevelerine göre, işletmelerin faaliyetlerinin tümsonuçlarını, tüm ilgililerin bilgi ihtiyaçlarını sağlayacak şekilde sunmaları gerektiği anlaşılmaktadır. Buna göre, finansal raporlamada, finansal tablolarda sunulamayan verilerin önem kazandığı görülmektedir.

Sonuç

Günümüz dünyasında işletmelerin faaliyetlerine önem verme düzeyleri, buna göre sergiledikleri tutum ve davranışlar, yatırımcıların talep etmiş oldukları bilgiler haline gelmiştir. Güncel bakış açısıyla değerlendirildiğinde muhasebe, sadece finansal faaliyetleri kaydedip raporlayan misyonunun ötesinde fayda sağlamaktadır. İşletme çevresinin değişmesi, işletmelerin duyarlılık ve farkındalık düzeylerinin gelişmesi, yatırımcıların güveninin ve işletmenin sürekliliğinin sağlanması,işletmelerin içinde bulunduğu toplum tarafından kabul görmesi için işletmelerin toplumsal sorunları dikkate alarak hareket edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda, sadece finansal bilgileri içeren finansal raporlamanın içeriğinin ve kapsamının yetersiz olduğu anlaşılmış finansal raporlamanın değiştiği ve geliştiği güncel finansal raporlar kullanılmaya başlanmıştır. Bu kapsamda, güncel finansal raporlama sistemlerinin işletmeler ve paydaşları için vazgeçilmez bir raporlama türü haline geldiği görülmektedir.

Sorumlu yatırımın misyonu, sadece ekonomik kar elde etmek değil, topluma ve kendi kurumsal yapısına fayda sağlayan sürdürülebilir bir finans sistemine ulaşmaktır. Buna göre, günümüz küresel rekabet koşullarında; yatırımcılar, fırsatları değerlendirebilmek ve risklere karşı önlemler alabilmek, sorumluluk bilinciyle etkin karar verip uzun vadeli fayda sağlayabilmek amacıyla, sorumlu yatırım yapmayı tercih etmektedir. Bununla birlikte, sorumlu davranış sergileyen işletmelerin ve sorumlu yatırım yapan yatırımcıların uzun vadede ekonomik faydalarının da yükseleceği düşünülmektedir.

Literatürde, sorumlu yatırım kararlarının güncel finansal raporlar ile ilişkisini içeren başka bir çalışmaya rastlanamamıştır. Bu çerçevede çalışmanın, literatürdeki boşluğun doldurulmasına katkıda bulunacağı düşünülmektedir. Bununla birlikte, çalışma sorumlu yatırım kavramının önemini vurgulamak noktasında rol üstlenmektedir. Literatürdeki boşluğu doldurmak hedefiyle yapılan araştırmanın akademisyenler ve araştırmacılar açısından referans olma niteliği taşıyacağı düşünülmektedir.

Tüm bunlarla birlikte, sorumlu yatırımcıların beklentileri ile sunulan bilgiler arasındaki beklenti boşluğunu tespit etmeye yönelik bir çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Ağdeniz, Ş. (2017). Finansal raporların analizinde metin madenciliğinin kullanımı: Borsa İstanbul şirketlerinin kurumsal yönetim niteliklerinin tahmini. Doktora Tezi. Eskisehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı.

Aksoy, B. (2020). Sosyal Sorumlu Yatırım Bağlamında Pay Senedi Getirisinin MakineÖğrenmesi Yöntemleri ile Tahmin Edilmesi: Borsa İstanbul Örneği, 3859-3878.

Altınay, A. T. (2016). Entegre raporlama ve sürdürülebilirlik muhasebesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* (25), 47-64.

Aras, G., & Sarıoğlu, G. U. (2015). Kurumsal raporlamada yeni dönem: Entegre raporlama. *TÜSİAD Yayını*, 21, 85.

Bychkova, S. M., Karelskaia, S. N., Abdalova, E. B., &Zhidkova, E. A. (2021). Raporlamanın finansaldan finansal olmayana evriminin baskın itici gücü olarak sosyal sorumluluk: teori ve metodoloji. *Gıda ve Hammaddeler*, 9(1). 135-142.

Duranay, S. (2022), Planlanmış Davranış Teorisi Kapsamında Türkiye'de Sosyal Sorumlu Yatırımcı Davranışlarının İncelenmesi, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta

Eilbirt, H., &Parket, I. R. (1973). İş uygulaması: Kurumsal sosyal sorumluluğun mevcut durumu. *İş ufukları,* 16(4), 5-14.

Ekergil, V., &Göde, M. Ö. (2017). Küresel Raporlama Girişimi (GRI) Standartlarına Göre Seçilen Otellerin Sürdürülebilirlik Raporlarının Analizi ve Değerlendirilmesi. *Business andEconomicsResearchJournal,* 8(4), 859-871.

Fülop, G. ve Hernadi, B.H. (2013). Sustainability Accounting: A SuccessFactor in CorporateSustainabilityStrategy. *New Challenges of Economicand Business Development*, 229-241

Gabrusewicz, Cilt (2013). Sürdürülebilirlik muhasebesi - tanımı ve eğilimleri. *Wrocław Ekonomi Üniversitesi Bilimsel Makaleleri*, (302), 37-46.

Gültekin, N., & Küçük, F. (2004). Kurum İmajı Açısından Paydaş Memnuniyeti. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,* 19(1), 335-347.

Güneş, M., ve Yalçın, N., (2022), Finansal Olmayan Raporlamanın AB Direktifi Kapsamında İncelenmesi: BİST Kurumsal Yönetim Endeksi İşletmeleri Üzerine Bir Araştırma, *İSMMMO Mali Çözüm Dergisi*, Cilt 32, Sayı 170, s. 111-148

Hellsten, S., &Mallin, C. (2006). Are 'ethical' or 'sociallyresponsible' investmentssociallyresponsible?.*Journal of Business Ethics*, 66, 393-406.

Ioannou I. ve Serafeim G.(2014). TheImpact of CorporateSocialResponsibility on InvesmentRecommendations, WorkingPaper, *Harvard Business School.*

Okuyan, H. A., & Deniz, D. (2020). Türkiye'de Sosyal Sorumlu Yatırımların Performanslari: BİST Sürdürülebilirlik Endeksi Uygulamasi (Performance of SocialResponsibleInvestments in Turkey: EvidenceFrom BİST Sustainability Index). BMIJ, Business & Management Studies: *An International Journal*, VOL, 8.

Once, S. & Onay, A. &Yesilcelebi, G. (2015), "CorparateSustainabilityReporitngAndSituationInTurkey", *Journal of Economics, Finance and Accounting*, 2(2): 230-252.

Özbay, D. (2019). Türkiye'de Finansal Olmayan Raporlama ve gelişim Trendi. *Uluslararası Yönetim ve İşletme Dergisi*, 15(2), 445-462

Saban, M., Vargün H., ve Gürkan, S. (2017). Yatırımcılara Bilgi Sağlama Aracı Olarak Entegre Raporlama.,*Muhasebe ve Bilim Dünyası Dergisi*, 19(4), 915-936.

Sivaslıoğlu, F. (2022). İşletmelerde Finansal Olmayan Performans Değerleme Yaklaşımları: Kavramsal Bir Çerçeve. *International AcademicSocialResourcesJournal*, 7(40), 842-856.

Süklüm, N., &Hiçyorulmaz, E. (2019). BİST sürdürülebilirlik endeksindeki işletmelerin sosyal sorumluluk ve çevre muhasebesi ilişkisi açısından incelenmesi: bir içerik analizi.

Yadav, S., Ali, A. A. AndKanoujiya, J., (2016), Business ethics, corporatesocialresponsibilityandsustainabledevelopment in Indianorganizations, Journal of ContemporaryPsychologicalResearch, 3(2): 186–191.

Yangil, F. M. (2015). Kurumsal sürdürülebilirlik kapsamında sürdürülebilirlik raporlarına yönelik içerik analizi: Türkiye'deki en büyük 100 sanayi işletmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi,* 7(3), 356-376.

Yanik, S., Başak, İ. Ç. K. E., & Aytürk, Y. (2010). Sosyal Sorumlu Yatırım Fonları Ve Performans Özellikleri. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,* (43), 109-134.

Yükçü, S., & Kaplanoğlu, E. (2016). Sürdürülebilir Kalkınmada Finansal Olmayan Raporlamanın Önemi. *World of Accounting Science*, 18, 63-101.

Zhang, B., ve Chen, B. (2017). *Sustainabilityaccounting of a householdbiogasprojectbased on emergy*.Appliedenergy, 194, 819-831

Kültüre Bağlı Kamusal Mekân Algısının Diyarbakır-Barselona Alışveriş Mekânlarında Analizi

Pervim KARABEĞ[1]
F. Demet AYKAL[2]
Meltem ERBAŞ ÖZİL[3]

Giriş

Alışveriş mekânları geçmişten günümüze sosyal ilişkilerin, buluşmaların merkezi olmuştur. Çarşılar, bedestenler, arastalar olarak karşılaşılan alışveriş mekânları yerini alışveriş merkezlerine bırakmıştır. Tüketim olgusunun çağımızda geldiği noktanın belki de en iyi gözlemlenebildiği alışveriş merkezleri sadece alışveriş yapılan bir yer değil aynı zamanda eğlence, yeme içme, spor, konser, sergi, imza günü vb. çok amaçlı etkinliklere de yer veren bir yapı halini almıştır. Özellikle alışveriş mekânlarının geleneksel çarşılardan kapalı kutu benzeri yapılara dönmesi tasarım açısından tüketim olgusunun form bulduğu bu yapıları sorgulatma ihtiyacı doğurmuştur.

Geleneksel çarşılar; sağda ve solda dükkânların bulunduğu bir aks üzerinden ilerler ve/veya sonra kollara ayrılır. Üstü kapalı veya açık olabilir. Bu mekânlarda günümüz tüketim anlayışının aksine daha ihtiyaç odaklı alışveriş yapılmakta ve insan ilişkilerinin daha samimi bir boyutta olduğu gözlemlenmektedir. Günümüzdeki alışveriş mekânları ise kültürel geçmişinn uzaklaşıp küresel ölçekte tek tipleşmektedir. Bu yapıların sayıları gün geçtikçe artmaktadır. Bu kapalı mekânlarda yer ve zaman kavramları ortadan kalkıp yerini sadece tüketim olgusuna bırakmaktadır. İnsanların bu mekânlarda geçirdikleri zaman anlamsızlaşmaktadır.

Alışveriş mekânlarının kent ile ilişkisi bağlamında ve yapısal ölçekte değerlendirildiği çalışmada Barselona ve Diyarbakır gibi kültürel ve mimari zenginliğe sahip iki tarihi kent çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Barselona, kendine özgü bir mimariye sahip geleneksel marketlere sahiptir. Bu yapılar genellikle çelik strüktürlüdür. Kapalı, yarı açık olabilen bu yapılar insan ölçekli, kent ile uyumlu ve kent akışını bozmayan bir tasarıma sahiptir. Günümüzde işlevini arttırarak kullanılan bu yapıların alışveriş merkezlerine referans olduklarını söyleyebilmek mümkündür.

Diyarbakır, çok kültürlü toplumsal yapıya, köklü mimari birikime ve tarihi yapılara sahiptir. Bunlardan biri de geleneksel çarşılardır. Bu çarşılar; 1980'lerden bu yana yaşanan nüfus artışı, hızlı kentleşme ve kent merkezinin yer değiştirmesiyle yerini alışveriş merkezlerine bırakmıştır. Küreselleşen dünyada bu değişim kaçınılmazdır fakat her ne kadar tüketim çağında olunsa da bu özelleştirilmiş kamusal mekânların tasarımının insan-kent odaklı, sürdürülebilir bir yapıda olmaması bu çalışmanın da sorununu oluşturmaktadır.

Çalışmada, günümüz alışveriş mekânlarının küresel ölçekte tek tipleşmesi ve tek tipleşen bu yapıların kent akışını tıkaması gibi kentsel gelişimi de engellemesi problem olarak görülmektedir. Ayrıca Diyarbakır kentinde doğru kentsel planlamalar yapılamamaktadır. Gelenekten kopan bu mekânlar insanları uyumsuz, kapalı kutulara hapsetmektedir. İnsanlar bilinçli veya bilinçsiz bu mekânlarda anlamsız vakitler geçirmektedir. Ayrıca kentsel, yapısal ölçekte kentte trafiğin

[1] Mimar, Milli Eğitim Müdürlüğü
[2] Prof. Dr., Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
[3] Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi

tıkanması, ses ve ışık kirliliği vb. sorunlar yaratmaktadır. Dolayısıyla çalışmanın temel problemini bu sorunların giderilmesine yönelik çözüm veya öneriler üretilmesi oluşturmaktadır.

Çalışmanın temel amacı Barselona ve Diyarbakır şehirleri özelinde karşılaştırılmalı olarak Diyarbakır'ın bugün içinde bulunduğu yanlış kentleşme problemini daha iyi algılamak ve doğru çözümlere ulaşmaktır. Alışveriş mekânlarının günümüz tüketim olgusunun merkezi olması ile birlikte tasarım kriterlerine ve kent ile ilişkisine ağırlık verilecektir.

Bugüne kadar alışveriş mekânları ile ilgili birçok araştırma inceleme çalışmaları yapılmıştır. Ancak bu alanda yapılan çalışmalarda kent sirkülasyonuna daha iyi entegre olmuş, geleneği de yaşatan alışveriş mekânlarına sahip Barselona şehri ile tüketim kültürünün odağı haline gelmiş alışveriş merkezlerinin bulunduğu Diyarbakır şehrinin karşılaştırılması, daha doğru kamusal mekân tasarımına ulaşmak adına eksik görülmüştür. Bu açıdan araştırmanın bu eksikliğe bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın kapsamı yarı kamusal mekânlar olarak alışveriş mekânlarıdır. Daraltılmış araştırma konusu ise Barselona ve Diyarbakır'da seçilen üçer alışveriş mekânlarıdır. Bunlar Barselona için Mercat de Santa Caterina, Mercat de Sant Antoni, Maremagnum ve Arenas de Barcelona; Diyarbakır için ise geleneksel çarşılar (Marangozlar, Kuyumcular, Sipahiler ve Demirciler Çarşısı), Ceylan Karavil AVM, Forum Diyarbakır ve Wins Town AVM'dir. Bu alışveriş mekânlarına kentsel ve yapısal ölçekte yapılan analiz ve incelemelerle sınırlılık getirilmiştir. Bu çalışmada iki şehir özelinde geleneksel ve günümüz alışveriş mekânları karşılaştırılarak günümüz alışveriş mekânlarının tasarım problemlerinin nedenleri irdelenmiş ve gelecek araştırmalara veya tasarımlara referans olabilmek hedeflenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan kültüre bağlı değişen kamusal mekân algısı, alışveriş mekânları, tüketim kültürü ve AVM'ler kavramsal boyutta araştırılan kaynaklar çerçevesinde incelenmiştir. Barselona'dan geleneksel marketlere örnek olarak iki market ve günümüz AVM'lerinden bir örnekle toplam üç örnek üzerinden çalışma yürütülmüştür. Bu örneklere ait bilgiler 2017 yılındaki gözlemlere, fotoğraflara, internet araştırmasına ve literatür taramasına dayanmaktadır. Diyarbakır şehrinden de geleneksel alışveriş mekânlarından çarşılar ve günümüz AVM'lerinden iki örnekle olarak toplam üç başlıkta incelenmiştir. Bu şehirden elde edilen bilgiler literatür taramasına, yerinden gözlemlere ve fotoğraflara dayanmaktadır. Sonuç kısmında incelenen alışveriş mekânları ile ilgili detaylı bir SWOT analizi yapılmıştır. Çalışma niteliksel bir çalışma olup ne, nasıl, niçin gibi sorulara cevap arayacaktır.

Kültüre Bağlı Değişen Kamusal Mekân Algısı

Kamusal mekan algısının zaman içindeki değişiminin incelendiği bu bölümde öncelikle kelimenin kökeni olan 'kamu' Richard Sennett (2019)'e göre aile ve yakın arkadaşlar dışında geçen yaşam anlamına gelirken kamu bölgesinde çeşitli karmaşık toplumsal gruplar da kaçınılmaz olarak bir araya gelmektedir. Kamusal sözcüğü ise 'herkesin denetimine açık olan' anlamına gelmektedir (Sennett, 2019: s. 31).

Kamusal alan tanımı Öztürk'e (2012) göre; "özel alan dışında kalan cadde, sokak, meydan, çarşı, vb. gibi bütün yaşam alanlarını içeren kaçınılmaz olarak çok sayıda kişi ya da grubun herhangi bir kısıtlamaya maruz kalmadan serbestçe girip çıkabildikleri herkesin katılımına açık mekânlardır" (Öztürk, 2012: s. 615). Jurgen Habernas'tan aktaran Aksoy ise "toplumun bir araya geldiği, iletişimde bulunduğu ve kamuoyunu oluşturduğu her türlü ortam" şeklinde tanımlamıştır (Aksoy, 2009: s. 32).

Kamusal alan genel anlamda 'toplumsal iletişim ve etkileşimin gerçekleştiği her yer'dir. Bu yerler zamanla sosyal, ekonomik, teknolojik vb. gelişmelerden etkilenerek farklı kamusallık olgusu yaratmıştır. Uzun (2008), kamusal mekânlardaki işlev, form ve anlam açısındaki değişimleri sanayi devrimi ile birlikte, ekonomik, kentsel ve toplumsal yapının değişime uğramasına bağlamaktadır. Bu değişimlerin 19. yy'dan itibaren kamusal kültürün sonunu hazırladığını, insanların daha çok içe dönük özelleşmiş yaşam eğilimi içinde olduklarını ifade etmektedir (Uzun, 2008: s. 34). Aksoy ise bu değişimi şu şekilde açıklamıştır: "Sanayi devrimi ile birlikte kamusal alanlar farklılaşmaya başlamış, ulaşımdaki teknolojik gelişmeler ile birlikte işyeri-konut ilişkisi kamusal alandan kopmalara yol açmıştır. Otoyollar ile donatılan kentlerde meydan, sokak gibi kamusal alanlar geçiş alanına dönüşmüş, toplumsal etkileşim turistik bölgelerde veya alışveriş mekânlarında gerçekleşir hale gelmiştir. Bu durum alışveriş merkezi gibi yeni kamusal alanların üretilmesini teşvik etmiştir" (Aksoy, 2009: s. 34). Bir anlamda değişen kamusallık insanların sosyolojik değişimler geçirmesine neden olurken, aynı zamanda farklılaşan kamusallık olgusu yeni kamusal mekânlar yaratmıştır.

Genel olarak kamusal mekân algısındaki değişimlerin dolayısıyla bunun kent mekânlarına yansımasının sanayileşme sonrası sosyo-ekonomik, teknolojik gelişmelere bağlandığı görülmektedir. Özellikle küreselleşmenin büyük etkilerinin görüldüğü bu mekânlar, teknolojinin de ilerlemesiyle artık birbirine benzer hale gelmiştir. Alışveriş merkezleri, havaalanları, eğlence mekânları, sokaklar, meydanlar vb. birbirine çok uzak ülkelerde bile benzer görüntülere neden olmuştur. Doğal olarak mekânlarda aidiyetliğin, yere bağlılığın zayıflamasına Marc Auge'nin "yok-yer", "yok-mekân" olarak tanımladığı alışveriş merkezleri, havaalanları, tatil köyleri, tema parkları gibi yeni kamusal mekânlar (Aytaç, 2017: s. 13) örnek olarak verilebilmektedir. Gelenekten kopuk bu mekânlar yeni kamusal yaşamın da temsilidir.

Tüketimin metalaşması insanların kamusal mekânları kendilerini yeniden yarattıkları bir alan olarak görmesine neden olurken teknolojideki hızlı ilerleme ile birlikte insanların yeni sanal mekânları adeta kamusal bir alan gibi kullandıkları görülmektedir. Aksoy'un ifadesiyle "Geleneksel kamusal alanın işlevini yitirmekte olduğu, iletişim ve deneyimlerin özel olarak yapılandırılmış tüketim odaklı mekânlarda ve sanal ortamlarda yaşanmakta olduğu düşünülmektedir" (Aksoy, 2009: s. 34). Geleneksel kamusal yaşam zamanla alışveriş merkezleri gibi 'kapalı kutu'lara hapsolurken aynı zamanda telefon gibi 'kutu'larda sanal bir kamusallık doğmuştur. Tek farkı sanal mekânın belli bir sınırının olmamasıdır.

Tüketim Kültürü ve Avm

Tüketim kültürünün toplumsal yapıyı, gündelik hayatı ve sosyal ilişkileri değiştirdiği bir gerçektir. Aynı zamanda kişinin toplum içindeki görünürlüğünü arttırmak istemesi, sosyal statü veya kimlik arayışı tüketim odaklı bir topluma dönüşülmesine yol açmaktadır. Bu durumla ilgili David Harvey (1997) 'Postmodernliğin Durumu' adlı yapıtında şunları ifade etmektedir: "…bireycilik ve kendini ifade yoluyla kişisel doyuma ulaşma dürtüsü, güvence ve kolektif kimlik arayışı, kendine saygı duyma, toplumsal statü ya da başka tür bir bireysel kimlik işareti kazanma ihtiyacı türünden toplumsal ve psikolojik eğilimlerin her biri, tüketim ve yaşam tarzı kalıplarını biçimlendirmede bir rol oynar" (Harvey, 1997; s.145).

Tüketim olgusu toplumsal yapıyı değiştirirken aynı zamanda yeni mekân türlerini de ortaya çıkarmaktadır. "Bazı mekânlar, tüketimin birer aracı iken, bazı mekânlar ise bizzat birer tüketim nesnesi olmaktadırlar" (Uzun, 2008: 41). Alışveriş merkezleri de tüketim nesnesi haline gelen mekânların başında gelmektedir.

Tüketim odaklı yeni kamusallık anlayışı mekânlar üzerinden bir değişim/dönüşüm geçirmektedir. Aytaç'ın ifadesiyle "Kentin, işlevsel olduğu kadar, parıltılı, şenlikli, gösterişli mekânları giderek daha fazla kentli yurttaşların yöneldikleri adresler haline geliyorlar. Daha önce evde, sokak arasında, işyerinde, camide, dernekte bir araya gelen insanlar artık bu alanda

profesyonel olarak sivrilen mekanlara hatta marka, imaj ve prestij üssü olarak ünlenen restoran, cafe, eğlence yeri vb. mekanlara yöneliyorlar. Kent, kendi içinde farklılaştıkça değişik mekânsal temsillere dolayısıyla farklı kesimlerin kendilerine uygun kamusal platformlarda daha fazla gözükmelerine alan açıyor. Modernliğin sınırlayıcı/kısıtlayıcı tekil mekân tanzimi modernlikteki kırılma ile birlikte, yeni, uçucu, postmodern mekânsallıklara kapı aralıyor" (Aytaç, 2017: 15). Bu postmodern mekânsalıklara alışveriş mekânlarını örnek vermek gerekirse Kostof'un ifadesiyle kamusal aktivite; kent meydanları, parklar, sokaklardan alışveriş mekânlarının klimatize edilmiş ortamlarına doğru bir dönüşüm geçirmiştir (akt. Aytaç ve Öztürk, 2018: s. 2045).

İnsanların her türlü kamusal aktivite için alışveriş mekânlarını yoğun olarak kullanması artık kent merkezlerine olan ihtiyacı azaltmıştır. Kamusallığın yeniden yaratıldığı bu postmodern tüketim mekânları 'küçük kent', 'kasaba', 'katedral', 'ibadethane' gibi çeşitli tanımlamalarla anılır. Baudrillard (2013) 'Tüketim Toplumu' adlı yapıtında alışveriş merkezlerinin bu tanımlamaları ile ilgili şunları ifade etmiştir: "Tüm ülke tanrılarının ııçsuz bucaksız bir "özet" içinde birbirinden farklı şeyleri bağdaştırarak birlikte yaşadığı Eski Roma'daki Pantheon gibi, bizim kendi Pantheon'umuz, bizim Pandemonium'umuz olan Süper-Alışveriş-Merkezimizde tüketimin tüm tanrıları ya da iblisleri, yani aynı soyutlamayla yok edilmiş tüm etkinlikler, tüm işler, tüm çatışmalar ve tüm mevsimler buluşuyor" (Baudrillard, 2013: s. 22).

Alışveriş merkezleri; sadece alışveriş yapılan bir mekân olmanın ötesinde yeme-içme, eğlenme, film izleme, dolaşma, seyretme, dinlenme, yürüyüş yapma gibi birçok aktiviteye de imkân sağlamaktadır. Bu çok işlevli yapısı ile bir anlamda 'kent algısı' yaratmaktadır. Fakat yaratılan bu kent algısı "kentlerin kendi doğallığı ile içerisine barındırdıkları canlılığa sahip değillerdir" (Şan vd, 2017: s. 161). Baudrillard'ın da ifadesiyle günümüz "kamusal mekânları olan alışveriş merkezlerinde kamusal ilişki de kendiliğindenliğini kaybetmiştir" (akt. Aytaç ve Öztürk, 2018: s. 2045). Bu yerlerin fiziksel yapısından sosyal ilişkilerine kadar her şeyi yapay, planlı ve sistematiktir. Kendi içinde yarattığı bu yapay dünya ile dış dünya arasında hem fiziksel hem sembolik güçlü duvarlar vardır. Bu kendi içine dönüklüğün, kapalılığın yapının tasarım anlayışına da yansıdığı görülmektedir.

Dışarı ile bağın kopuk olduğu, yeni bir zaman algısı yaratan bu mekânlar her anlamda insanları kendi içine çekmek ve mümkün olduğunca burada tutmaya çalışmaktadır. Postmodern yapıları insanları etkileyecek şekilde tasarlanmış "vitrinleri, sürekli çalan hafif batı müziği, sürekli serinlik sağlayan iklimlendirme düzeni ve nihayet içinde barındırdığı sinema ve çeşitli yemek yerleriyle kentli insanların hafta sonları hoşça vakit" geçirdikleri ideal yerlere dönmüşlerdir (Aytaç ve Öztürk, 2018: s. 2054).

Öztürk (2012), alışveriş merkezlerinin "mikro dünya"yı andırdığından bahsetmektedir. Ona göre "bu küçük dünyaların her birinin kendine ait bir ekolojisi vardır. Buralarda zamanın nasıl geçtiğine dair herhangi bir işaret yoktur. Günün herhangi bir saati olabilir. İçerideki ışık miktarı sabittir. Hatta ışık burada en bol olan şeydir. Aynı şekilde mevsime yönelik de bir işaret yoktur. İçeride sabit bir sıcaklıkta sonsuz bir bahar ve sonsuz bir gündüz yaşanmaktadır. Bu aslında tüketim toplumunun ütopyasıdır" (Öztürk, 2012: 621). Çünkü tüketim toplumu sınırsız bir tüketme arzusu üzerine kurulmuştur. Bu sebeple mekânda da yaratılmak istenen sonsuzluk/sınırsızlık algısıdır.

Tüketim, tek bir noktada merkezileşerek yaratılan odak noktası çevresinde şekillenmiştir. Alışveriş merkezleri dediğimiz bu yapılarda tüketim, ihtiyaçtan öte keyifli, haz alınan bir zaman geçirme/öldürme eylemine dönmüştür. Aynı zamanda buralarda zaman geçiren insanlar tüketerek bir kimlik/statü oluşturma çabasına da girmektedirler. Küçük (2019), tüketimin alışveriş merkezlerinde bir gösteriye dönüştüğünden bahsederek 'gösterişçi tüketim' kavramını irdelemektedir. Ona göre "gösteri ve imaja dayalı olan seyirlik tüketim olgusu ya da büyük alışveriş merkezlerindeki imajların ve göstergelerin tüketimi, boş zaman şeklindeki gösterişçi tüketimin temelini oluşturur" (Küçük, 2019: s. 589). Alışveriş merkezlerinde insanlar ellerinde

tuttukları kahve bardaklarıyla, marka poşetlerle kendi imajlarını yaratarak tüketimi bir gösteriye dönüştürmektedir.

Alışveriş merkezlerinin mimari tasarımları da tüketimi arttırma amaçlı özel olarak planlanmakta ve tasarlanmaktadır. Mağazaların konumlandırması, merdiven iniş çıkışı, yapı içindeki sirkülasyon, aydınlatma, renk, doku gibi birçok unsur insanları tüketime yönlendirmek üzere planlanmıştır. Girişte insanları karşılayan atrium daha en başta bir hayranlık uyandırır. Asansörler girişe uzaktır bu sebeple mağazaların önlerinden geçmek zorunda kalırlar. Yemek, sinema, oyun bölümü en üst kattadır bu da mağazaların görünürlüğünü arttırmak içindir. En önemlisi yapı içindeki giriş çıkışların çok sınırlı tutulmasıdır ki bu da insanları en uzun süre içeride tutmayı amaçlamaktadır. Alışveriş merkezlerinin konumu da genel olarak ulaşım kolaylığı sağlaması için otoyollara yakın olması önemsenmektedir. Mevcut otoparkın kapasitesi ve giriş çıkışlarının da trafiğin akış yönünde olması önemli birtakım değerlerdir (Aksoy, 2009: 44).

Jean Baudrillard (2011) 'Simülarklar ve Simülasyon' adlı yapıtının bir bölümünde 'seçip alma merkezleri' olarak tanımladığı hipermarketleri incelemektedir. Ona göre hipermarketler yerleşim bölgelerinin dağılımını belirlerken geleneksel çarşılar ise kentin tam merkezinde konumlanarak kentliyle köylünün buluşmasını sağlamaktaydı (Baudrillard, 2011, s. 112). Hipermarket, köyle kent arasında bir yerde yeni bir yaşam biçiminin dışavurumudur, tüketim merkezi olmasının ötesinde bir anlama sahiptir çünkü burada sergilenen nesneler özgün bir gerçeklikten uzaktır. Hipermarketlerin pazar yerleriyle de hiçbir ilişkisi kalmamıştır (Baudrillard, 2011, s. 113-115). Baudrillard'ın hipermarketler için ifade ettiklerinin alışveriş merkezleri için de geçerli olması tüketim olgusunun bugün geldiği noktayı somut bir şekilde ortaya koymaktadır.

Bulgular ve Değerlendirme

Kültüre bağlı değişen kamusal mekân algısının ve tüketimin olgusunun alışveriş mekânları üzerinden irdelendiği çalışmada Barselona ve Diyarbakır kentleri çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Öncelikle bu kentlerin tarihleri kısaca anlatıldıktan sonra kentlerdeki alışveriş mekânlarına değinilmiştir. Daha sonra bu iki kentten seçilen alışveriş mekânları yapısal ve kentsel ölçekte; insan-trafik akışı, sirkülasyon, sürdürülebilirlik, kamusallık, küreselleşme, tüketim vb. kavramlar çerçevesinde ele alınmış, kültürel değişimlerin bu alanlara etkileri analiz edilmiştir.

Barselona Kent Tarihi ve Alışveriş Mekânları

Barselona, merkezi 1.636.193 (2022) kişilik bir nüfusu sahiptir ancak ilçe, belediyeler ve diğer bağlı bölgeler ile birlikte Metropoliten Alan nüfusu 5.7 milyonu (2022) geçen; toplam nüfusu 47.615.034 (2022) olan İspanya'nın, Madrid'den sonra ikinci büyük kentidir. Aynı zamanda Katalonya yarı özerk yönetiminin başkentidir (es.wikipedia.org).

Barselona sınırları içinde büyürken, Endüstri Devrimi ile birlikte fabrikaların daha büyük alan ihtiyacı ve artan işçi nüfusu, kent içinde insan yoğunluğunun artmasına neden olmuştur. 18.yy'da Ciudatella adı verilen kalelerin inşası nedeniyle yıkılan La Ribera Mahallesi sakinlerinin yerleşmesi amacıyla temelleri atılan Barceloneta Mahallesi, modern şehirciliğin ilk örneklerinden biri olmuştur. Bu dönemde Barselona'nın nüfusu 160 000'dir ve kentsel yoğunluk nedeniyle halk ciddi sağlık ve temizlik problemleriyle karşı karşıya kalmaktadır (Önal, 2018: s. 54).

Barselona'nın yerel yönetimi, 1854'te hükümetten şehrin en önemli ekonomik ve sosyal sorunlarının sebebi olarak görülen surları yıkma iznini almıştır ve kentin surlar dışındaki alana doğru genişlemesiyle yeni yerleşim alanları açılmasına yönelik bir planlama yarışması düzenlenmiştir. Yarışmanın birincisi, Katalan bir kent plancısı ve inşaat mühendisi Ildefons Cerdà'ya ait plan, bugünkü Barselona'nın temel kentsel yapısını oluşturan plan olmuştur. Bu tarihten itibaren kent hızla hep dışarıya doğru büyümüş ve Barselona kentinin tarihi merkezi uzunca bir süre geri planda kalmıştır (Önal, 2018: s. 54).

Diktatör Franco döneminin gelişmesi engellenmiş Katalan başkenti Barselona, 1975'te Franco yönetiminin bitmesiyle birlikte yeni teknolojik devrim hareketine dâhil olabilmek için büyük bir mücadele içine girmiştir. Doğal eşiklerle sınırlanmış olmasından dolayı yeni gelişim alanı bulamayan Barselona kenti için kentsel dönüşüm kaçınılmaz bir planlama aracı olmuştur. 1976 yılında 'Metropoliten Alan Planlama Çalışması' ile kentsel dönüşüm çalışmaları başlatılmış, fiziksel-sosyal-ekonomik yaklaşımlarla kentin dönüşümü problemi bütüncül bir anlayışla ele alınmıştır (Demirtaş ve Esgin, 2006: s. 157).

Barselona, kentteki geleneksel-modern alışveriş mekânları ile öne çıkmaktadır. Kentin mimari kültürünün ve endüstrileşme döneminden günümüze mimari yapım tekniklerinin bir yansımasını görebildiğimiz bu alışveriş mekânları (market, pazar) ince işlenmiş demir strüktürden betonarme yapılara çeşitlilik göstermektedir. Las Ramblas Caddesi'nin ünlü marketi 1840 tarihli 'La Boqueria'dan 2013 tarihli ikinci el eşyaların satıldığı Mercat del Encants'a geleneksel ve modern tasarım anlayışlarıyla inşa edilmiş marketler Barselona'nın mimari zenginliğini yansıtmaktadır (Şekil 1-2).

Şekil 1. La Boqueria (URL 1)

Şekil 2. Mercat del Encants (URL 2)

Barselona'nın geleneksel marketlerine örnek olarak yeniden inşa edilen Mercat de Santa Caterina (1848) ve yakın zamanda restore edilmiş Mercat de Sant Antoni (1882) yapı ve kent bağlamında, Maremagnum ise günümüz yarı kamusal alışveriş merkezlerinden farklı olarak sirkülasyon tasarımı, kamusal alan yaratma bağlamında Arenas de Barcelona ise yeniden işlevlendirme açısından öneme sahiptir.

Mercat de Santa Caterina Marketi

Mercat de Santa Caterina Marketi'ne ait analiz tablo 1 'de bulunmaktadır.

Tablo 1. Mercat de Santa Caterina Marketi Analiz Tablosu

<table>
<tr><td>Semt</td><td>Sant Pere (Ciutat Vella)</td><td rowspan="3"> </td></tr>
<tr><td>Konstrüksiyon</td><td>1848, Josep Mas i Vila, Josep Buixareu</td></tr>
<tr><td>Yenileme</td><td>2005, Enric Miralles, Benedetta Tagliabue</td></tr>
<tr><td>Mimari</td><td>Müstakil yapı, çelik ve fabrika işi strüktür</td><td>Şekil 3: Mercat de Santa Caterina Marketi Konumu (Url 3)</td></tr>
<tr><td>Mekansal Analiz</td><td colspan="2">1999'da, ünlü mimarlar Enric Miralles ve Benedetta Tagliabue'nin projesine dayanarak marketin yenileme çalışmaları başlamıştır. Pazar tamamen rehabilite edilirken eski cephelerinden sadece üçü korunmuş ve ayırt edici yeni unsuru, asimetrik dalgalar üreten büyük metal ve ahşap kemerlerden oluşan bir yapıya dayanan renkli mozaiklerin büyük dalgalı çatısı olmuştur (Cordero ve Eneva, 2016: 161-163).
Pazar, mahallenin yeni sakinleri ve genel olarak yerel halk ve özellikle turistler için caziptir. Çünkü market, eğlence seçenekleri ve aynı zamanda gösteri mimarisiyle çerçevelenmiş pitoresk ve otantik bir manzara sunmaktadır (Cordero ve Eneva, 2016: 161-163).
Santa Caterina marketi, yalın cephesi ve tek katlı mütevazı yapısının aksine gösterişli, organik, dalgalı çatı formuyla öne çıkmaktadır. Renkli seramiklerle meyve ve sebzelerin soyut kompozisyonunu andıran bu form kent dokusu ile bütünleşiktir. Her cephesinde birer tane toplamda dört giriş-çıkış ile kent içindeki yaya sirkülasyonuna da imkân veren yapı dışa dönük bir karaktere sahiptir. Aynı zamanda geleneksel yapının modern yorumlanmış biçimi olarak kentte yeni bir odak noktası yaratmıştır. İçinde barındırdığı kilisenin arkeolojik kalıntılarına da ziyaret imkânı vermesiyle müze işlevi de görmektedir.
Marketin korunaklı yapısı, parlak ışıklarla dolu iç mekânı ve çok işlevli yapısı ile market, alışveriş merkezi imajına sahiptir. Alışveriş haricinde her türlü gıda ürünün bulunduğu bu market yeme-içme imkânı da sağlamaktadır. İç mekandaki sirkülasyon çatı formu gibi eğrisel ve asimetriktir. İç mekân düzeni rasyonel, planlı, simetrik değil kent yaşamının kendiliğindenliğine, canlılığına sahiptir. Alışveriş etkinliğinin tüketim odaklı değil kültürel bir aktivite ile birlikte düşünüldüğü bu yapı hem bulunduğu kentin hem de dâhil olduğu fonksiyon grubunun nitelikli alışveriş mekânları arasındadır.
Market geleneksel dokuyu koruyan modern bir görünüme sahiptir. Turistler için bir odak noktası oluşturma potansiyeli bulunan market yenilenmiş haliyle halk pazarı olmaktan uzak müze-market işlevi ile eksik görülmektedir.</td></tr>
<tr><td>Görseller</td><td colspan="2">
Şekil 4 ve 5: Mercat de Santa Caterina (URL 4 ve Karabeğ, 2017)</td></tr>
</table>

Mercat de Sant Antoni Alışveriş Merkezi

Mercat de Sant Antoni Alışveriş Merkezi'ne ait analiz tablo 2 'de bulunmaktadır.

Tablo 2. Mercat de Sant Antoni Alışveriş Merkezi Analiz Tablosu

<table>
<tr><td>Semt</td><td>Sant Antoni (l'Eixample)</td><td rowspan="3">
Şekil 6: Mercat de Sant Antoni (Karabeğ, 2017)</td></tr>
<tr><td>Konstrüksiyon</td><td>1882, Antoni Rovira i Trias (Katalan Mimar)</td></tr>
<tr><td>Yenileme</td><td>2009-2018, Ravetllat-Ribas Mimarlık Ofisi</td></tr>
<tr><td>Mimari</td><td>Müstakil yapı, çelik ve fabrika işi strüktür</td><td></td></tr>
<tr><td>Açıklamalar</td><td colspan="2">• Yapının mimari özelliklerine bakılacak olursa; dönemin yapım tekniklerinde ferforje demirin kullanımıyla elde edilen nitelikler, çevresel unsurlardan koruyan ancak tamamen kapalı olmayan, ferah, havalandırmalı ve aydınlatmalı bir ticari değişim alanı yaratma ihtiyacına cevap verdiği görülmektedir. Planı Yunan haçı şeklindedir. Yapı, fenerli sekizgen bir kubbe ile örtülü daha yüksek bir merkezi alan etrafında düzenlenmiş dört uzunlamasına beşik çatı gövdesinden oluşmaktadır. Toplam sekiz girişi vardır (es.wikipedia.org).
• Yapı; 8.000 metrekarelik bir alışveriş merkezi, 320 araçlık bir kamu otoparkı, depolama alanına sahip bir yükleme ve boşaltma alanı barındıran üç yeraltı katı ve zemin kattan oluşmaktadır (Robles ve Ardèvol, 2008: 148-150). Yapı iç düzenlemesine bakıldığında bu bölümlerin Santa Caterina marketin aksine Mercat de Sant Antoni'de rasyonel ve simetrik tasarlanmış olduğu göze çarpmaktadır. Giriş çıkışların fazlalığı da kent akışının yapı sirkülasyonu ile entegre olmasına imkân vermiştir.
• Mercat de Sant Antoni restorasyon sonrası hali ile alışveriş merkezi imajıyla kentin ikonik yapılarından biri olmaya devam etmektedir. Özellikle Mercat de Santa Caterina gibi arkeolojik kalıntıların sergilendiği bir müze işlevine sahip olması marketi daha ilgi odağı haline getirmektedir. Ayrıca yapı adasında sahip olduğu boşlukları alt katlara geçiş alanı ve özellikle kamusal alan olarak değerlendirme açısından oldukça başarılı görünmektedir. Yine benzeri Santa Caterina marketi gibi alışveriş eylemi burada da yerlisinden turistine tüketim odaklı değil kültürel aktivitelerle birlikte düşünülen çok amaçlı bir etkinlik olarak görülmektedir.
• Barselona'nın geleneksel market anlayışını yansıtan çok fonksiyonlu, kamusal alanlara sahip bir markettir. Ancak bölgeyi turistikleştirme ve soylulaştırma adına yapılanlar marketin alt sınıf olan yerli halktan gittikçe uzaklaşmasına neden olabilmektedir.</td></tr>
<tr><td>Görseller</td><td colspan="2"> 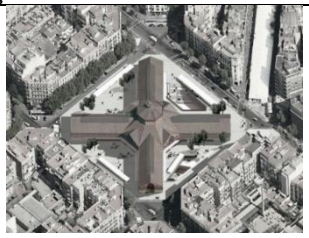
Şekil 7: Mercat de Sant Antoni (URL 5) Şekil 8: Mercat de Sant Antoni restorasyon sonrası (URL 6)</td></tr>
</table>

Maremagnum Alışveriş Merkezi

Maremagnum Alışveriş Merkezi'ne ait analiz tablo 3 'te bulunmaktadır.

Tablo 3. Maremagnum Alışveriş Merkezi Analiz Tablosu

<table>
<tr><td>Semt</td><td>Ciutat Vella</td><td rowspan="3">
</td></tr>
<tr><td>Konstrüksiyon</td><td>1995, Helio Piñón, Albert Viaplana, Rafael Coll</td></tr>
<tr><td>Yenileme</td><td>2005, Ricard Mercadé / Aurora Fernández Arquitectes 2009, L35 Arquitectos</td></tr>
<tr><td>Mimari</td><td>Müstakil, betonarme ve çelik taşıyıcı, cam giydirme cephe</td><td>Şekil 9: Maremagnum (URL 7)</td></tr>
<tr><td>Açıklamalar</td><td colspan="2">• Maremagnum; 1992 Barselona Olimpiyatları için kentsel yenileme programının parçası olarak inşa edilen 'Port Vell' (isp. Puerto Viejo de Barcelona) sahil limanındaki kompleksin bir parçası olarak inşa edilmiş, çoğunluğunu turistlerin oluşturduğu yılda ortalama 13 milyon ziyaretçi ağırlayan alışveriş merkezidir (es.wikipedia).
• Maremagnum, iki binaya yayılmış 22.000 m^2lik ticari alana sahiptir. Üç katlı ana bina 18.800 m^2dir. Yaklaşık 80 mağaza ve restorandan oluşan ticari tekliflerin çoğunu ve 850 araçlık bir otoparkı barındırırken 3200 m^2lik ikinci bina ise, Cinesa tarafından yönetilen çok katlı bir sinemaya ev sahipliği yapmaktadır. İki bina arasında 'Plaza de la Odisea' kamusal alanı bulunmaktadır. Su üzerinde 380 metre uzunluğunda ahşap bir yürüyüş yolu olan Rambla de Mar, İspanyol iskelesini 'Portal de la Pau' meydanı ve 'Las Ramblas' ile birleştirmektedir (es.wikipedia.org).
• Zemin kat planı yaya sirkülasyonuna izin veren bir tasarım anlayışıyla düzenlenmiştir. Özellikle fast-food dâhil restoranların (kırmızıyla gösterilen) çoğunun bu katta, 'Plaza de la Odisea' kamusal alanına dönük bir biçimde bulunması alışveriş merkezini benzerlerinden ayırmaktadır.
• Maremagnum alışveriş merkezi Barselona'nın ünlü 'Las Ramblas' caddesini 'Barceloneta' halk plajına bağlayan çoğunlukla turistlerin kullandığı alternatif bir geçiş yolu sağlamaktadır. Limandaki tekneler için açılıp kapanabilen hareketli, dinamik forma sahip yürüyüş yolu alışveriş merkezi için bir çekim yaratmaktadır. Alışveriş merkezi ve sinema bölümü arasında kalan 'Plaza de la Odisea' meydanı ziyaretçiler için kamusal alan sağlamaktadır.
• Yapı, kütle tasarımı ve ziyaretçilere sağladığı kamusal alanlar bağlamında yaya sirkülasyonu ile kent akışına entegre olmuştur. Benzer alışveriş merkezlerinden büyük oranda fark yaratmaktadır. Mimari anlamda Barselona'nın mimari kimliğinden uzaktır.</td></tr>
<tr><td>Görseller</td><td colspan="2">
Şekil 10: Maremagnum (URL 8)

Şekil 11: Plaza de la Odisea' meydanı (URL 9)</td></tr>
</table>

Arenas de Barcelona Alışveriş Merkezi

Arenas de Barcelona Alışveriş Merkezi'ne ait analiz tablo 4 'te bulunmaktadır.

Tablo 4. Arenas de Barcelona Alışveriş Merkezi Analiz Tablosu

<table>
<tr><td>Semt</td><td>La Nova Esquerra de l'Eixample</td><td rowspan="3"> </td></tr>
<tr><td>Konstrüksiyon</td><td>1900, Augusto Font Carreras</td></tr>
<tr><td>Yenileme</td><td>2011, Richard Rogers ve Alonso-Balaguer y Arquitectos</td></tr>
<tr><td>Mimari</td><td>Dış cephe korunmuş, yenilenen yapı çelik strüktürlü, dairesel planlı</td><td>Şekil 12: Arenas de Barcelona (Karabeğ, 2017)</td></tr>
<tr><td colspan="3"></td></tr>
<tr><td>Açıklamalar</td><td colspan="2">• Arenas de Barcelona 2011 yılında açılan, boğa güreşlerinin yapıldığı arenanın yeniden işlevlendirilmesi ile inşa edilen alışveriş, eğlence ve kültür merkezidir. Mimar Augusto Font Carreras tarafından tasarlanan orijinal bina 1900 de açılışı yapılmış ve 1977'ye kadar da orijinal fonksiyonunu sürdürmüştür (es.wikipedia).
• Boğa güreşlerinin yapıldığı arena, mimar Augusto Font Carreras tarafından geleneksel Neo-Mudejar tarzında inşa edilmiştir. Yeniden işlevlendirme projesi ise mimar Richard Rogers ve Alonso-Balaguer y Arquitectos tarafından projelendirilmiştir. Neo-Mudejar tarzı cephenin stabilizasyonu 'superslim' ve 'megaprop' kirişlerin kombinasyonu sayesinde gerçekleştirilmiştir (es.wikipedia). Las Arenas tarihselci mimari saygı ve teknolojik bağlılığın kesişiminin güzel bir örneğidir. Geleneksel cephe korunmuş ve iç kısmında ikinci bir cephe oluşturulan yapı çift kabuklu bir yapıya sahiptir (abaa-arq.com). Altı katlı alışveriş merkezi dairesel plana sahiptir. Çatı katında Barselona manzarasının seyredilebileceği yürüyüş yolu bulunmaktadır. Çatısı kubbe formundadır.
• Alışveriş merkezi Plaça d'Espanya meydanında geniş bulvarların kesişiminde bulunmaktadır. Yapının metro istasyonu ile bağlantısı bulunmaktadır. Yapının metro istasyonu ile bağlantısı bulunmaktadır. Ulusal Katalan Sanat Müzesi'ne, Juan Miro Parkı'na Caixa Forum Barselona ve kentin ana tren istasyonu Barselona Sants'a yakın bir konumdadır. Bulunduğu konum itibariyle hem turistlerin hem yerlilerin alışveriş, eğlence, yeme-içme vb. ihtiyaçlarını karşılamaktadır.</td></tr>
<tr><td>Görseller</td><td colspan="2">
Şekil 13-14: Arenas de Barselona ve seyir terası (Archdaily; Karabeğ, 2017)</td></tr>
</table>

Diyarbakır Kent Tarihi ve Alışveriş Mekânları

Diyarbakır nüfusu 1.804.880 (2022) kişi ile Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin en kalabalık üçüncü şehridir (tr.wikipedia.org). Kent merkezi ilk olarak Suriçi denilen bölgeden başlayarak gelişme göstermiştir.

Diyarbakır Suriçi kenti eşsiz mimari kimliğe sahiptir. Bölgenin iklimsel ve coğrafi koşullarının okunabildiği bu kent dokusu, farklı kültür ve inançların da izlerini taşımaktadır. Kent;

içinde birçok kilise, cami, türbe, han, hamam, çeşme gibi anıtsal yapılarla birlikte birçok tescilli konutu da barındırmaktadır. Geleneksel konut mimarisi kendine özgü yapısıyla dikkat çekmektedir. Bu özgünlük, yöreye özgü kullanılan bazalt taştan; bölgenin sosyal, ekonomik, kültürel, coğrafi ve iklimsel koşullarından kaynaklanmakla birlikte bölge halkının gelenek, görenek ve inançlarından da etkilenmiştir. Diyarbakır; 1950'li yıllara kadar da sahip olduğu bu mimari dokuyu, etnik çeşitliliği, kültürel birikimi büyük oranda korurken Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyal, politik, ekonomik durumlardan da etkilenmiştir. Kentleşme, nüfus artışı, kırsal göç, toplumsal ayrışmalar vb. kent içindeki değişimi, dönüşümü, fiziksel ve sosyal yıkımı hızlandırmıştır.

1980'li yılların ortalarına kadar Diyarbakır'ın sosyal yapısı bu tarihlerden sonra hem yerel hem de küresel faktörlerin etkisiyle hızla değişmiştir. Bu sadece Diyarbakır'a özgü bir durum değildir. Dünya'da uluslararası şirketler, reklam sektörü, moda, TV, internet, dolaşım ağının genişlemesi, ülkelerin liberal ekonomi anlayışları gibi sebeplerle küreselleşme geleneksel şehir kültürlerini ve kimliklerini değiştirmeye başlamıştır. Bu sebeple şehrin orta yaş ve üzeri sakinleri Diyarbakır'ın geleneksel kent kimliğini hızla kaybettiğini ifade etmektedir (Yanmış, 2015: 6).

Diyarbakır bir yanda toplumsal/yerel sorunlarla başa çıkmaya çalışırken bir yandan da küresel değişimlere ayak uydurmaya çalışmaktadır. Özellikle tüketim odaklı yeni yaşam anlayışı kent dokusunda gözle görülür bir ayrışma ve ikililik yaratmıştır. Kentin bir tarafında korunma amaçlı yapılan tarihi surlarla çevrili kentin ilk yerleşim bölgesi, diğer tarafında ise hız kesmeden yapılaşan, nitelikli olmayan bir kent planlamasına sahip, güvenlik amaçlı yapılan duvarlarla çevrili sitelerle, lüks alışveriş merkezleri, eğlence yerleriyle dolu bölge. Bir tarafta sınırı olmayan bir yoksulluk, diğer tarafta ise sınırsız bir tüketim, lüks…

Diyarbakır geçmişinden bu yana bulunduğu bölgenin önemli ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Kent merkezinde tarihi birçok han ve çarşı bulunmaktadır. Bu han ve çarşılardan sadece bazıları günümüze kadar gelebilmiştir. Hanlara örnek olarak Deliller Hanı, Hasan Paşa Hanı, Çifte Han ve Sülüklü Han; çarşılar için ise Marangozlar Çarşısı, Kuyumcular Çarşısı, Sipahi Çarşısı (Eski Buğday Pazarı) ve Demirciler Çarşısı günümüze kadar gelebilmiştir (Aydoğmuş, *: 252-254). Günümüzde ise geleneksel çarşıların yerini alışveriş merkezlerinin aldığı görülmektedir.

Diyarbakır'da alışveriş merkezlerinin sayısının gün geçtikçe arttığı görülmektedir. Kentte kurulan ilk alışveriş merkezi (1999), eski kent merkezine yakın kurulan, zamanla canlılığını yitiren Diyar Galleria dır. Emek caddesi ile Diyarbakır'ın önemli bir güzergâhı olan Şanlıurfa yolunun kesiştiği bir alanda yer alan, sosyo-ekonomik olarak orta ve üst sınıfa hitap eden Mega Center alışveriş merkezi 2002 yılında, Bağlar ilçesi sınırlarında Turgut Özal Bulvarı üzerinde bulunan NCity (Babil) alışveriş merkezi ise 2007 yılında açılmıştır (Kılıç ve Tunçel, 2010: 142-144). Kayapınar ilçesi sınırlarında Diclekent Bulvarı üzerinde 2010 yılında da City Park alışveriş merkezi açılmıştır.

Seyrantepe Kavşağı'na 500 metre mesafede Şanlıurfa Bulvarı üzerinde, 2011 yılında açılan Ninova Park alışveriş merkezi, 2014 yılında ise Ceylan Karavil Park alışveriş merkezi "Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulmuş olan en büyük alışveriş merkezi" (Çelik, 2016: 66) sloganıyla kurulmuştur. 2015 tarihinde ise Diyarbakır-Elazığ yolu üzerinde Forum Diyarbakır alışveriş merkezi inşa edilmiştir. Son olarak 2023 Nisan ayında Winstown AVM'nin açılışı gerçekleştirilmiştir.

Diyarbakır Geleneksel Çarşılar

Diyarbakır Anadolu'da önemli geçiş yolları üzerinde bulunduğundan ticari yönden büyük öneme sahiptir. Birçok han, çarşı, bedesten vb. ticari mekânlara sahip olmasına rağmen bunlardan çok azı günümüze gelebilmiştir.

Okumuş (2012), 'Evliya Çelebi'nin *Seyahatnamesi*'nde Diyarbakır' adlı makalesinde Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'daki çarşılarla ilgili gözlemini şu şekilde aktarmıştır:

"Diyarbakır'da Hasan Paşa Pazarı, Sipah Pazarı, Attarlar Pazarı, Kuyumcular Pazarı, Demirciler çarşısı, çilingirler pazarı, altın ve mücevherciler pazarı, çizmeciler pazarı, palancılar pazarı, gazzazlar (ipek dokumacılar) çarşısı, bezciler pazarı vardır. Kısaca Diyarbakır'da sultan-ı bezzazistanda 366 esnafın 2008 adet dükkânı vardır. Bakımlı, süslü ve iki tarafı demir kapılı sağlam taş yapı olan bedestene sahip Sipah Pazarı, zengin tüccarlarla dolu olup bu pazarda bütün ülkelerin değerli ve kaliteli malları, az bulunan pahalı mücevherler vardır. Yine burada işlenen kılıç, gaddâre, külünk, ok, balta, hançer, mızrak yalmanı ve ok peykânı, Isfahan hariç başka yerde işlenmez" (Okumuş, 2012: 25).

Görüldüğü gibi bu çarşıların Diyarbakır'ın ekonomisindeki yeri oldukça büyüktür. Diyarbakır Kültür Envanteri'nde detaylı incelenen çarşılar aşağıdaki tablo 5'te açıklanmıştır.

Tablo 5: İncelenen çarşılar ve mimari özellikleri

Çarşıya Ait Görseller (Karabeğ, 2021)	Plan[4]	İşlev ve Özellikler
Şekil 15: Marangozlar Çarşısı	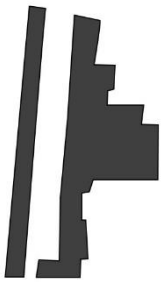	Düzgün kesme taş kullanılarak tek katlı inşa edilmiştir. Bir kısmı betonarmeye dönüştürülmüş dükkânlar yoğun tahrip edilmiştir. Günümüzde marangoz olarak kullanılmaktadır. (Diyarbakır Kültür Envanteri-1)
Şekil 16: Kuyumcular Çarşısı	Plana ulaşılamadı.	Gazi Caddesi üzerinde bulunan çarşı Hasan Paşa Hanı yanında bulunmaktadır. 675 yılında Diyarbakır valiliğine atanan Hasan Paşa'nın yöredeki kuyumculuğun potansiyelini görünce çarşının inşasını başlatmıştır. Günümüzde çarşıda çoğunlukla kuyumcular esnafı bulunmaktadır (Aydoğmuş, *: 254)
Şekil 17: Sipahi Çarşısı		Camii Kebir mahallesinde yer alan çarşı kare planlı, bir avlu etrafındaki tek katlı, kesme bazalt taşlarından inşa edilmiştir. 18. yy.da yapıldığı sanılan çarşı günümüzde büyük onarımlar geçirdiğinden orijinalliğini kaybetmiştir (Aydoğmuş, *: 254)
Şekil 18: Demirciler Çarşısı	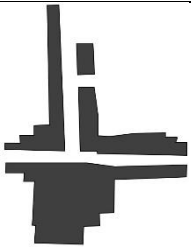	Tarihi Sülüklü Han'ın yanında bulunan çarşı halen orijinal işlevini devam ettirmektedir. Günümüzde yoğun tahribata uğrayan yapı orijinal dokusunu kaybetmiştir (Aydoğmuş, *: 254)

[4] Plan şemaları Diyarbakır Kültür Envanteri'nden alınan planlardan yazar tarafından yorumlanmıştır.

Görüldüğü gibi geleneksel çarşıların planları tarihi kent dokusuyla uyum göstermekte, dükkânlar bir sokak ve/veya avlu boyunca sıralanmaktadır. Fakat kent yaşamıyla bütünleşik bu geleneksel çarşılardan geriye kalanlar zamanla orijinalliğini yitirmekte ve acil koruma planlamaları gerektirmektedir. Geleneksel çarşıların yerini hızla alan alışveriş merkezlerinin sayısı zamanla artarken kültürel yapılara, tarihi çarşılara da verilmesi gereken önem gün geçtikçe artmaktadır.

Ceylan Karavil Park Alışveriş Merkezi

Ceylan Karavil Park Alışveriş Merkezi'ne ait analiz tablo 6 'da bulunmaktadır.

Tablo 6. Ceylan Karavil Park Alışveriş Merkezi Analiz Tablosu

<table>
<tr><td>Semt</td><td>Fırat Mahallesi</td><td rowspan="3"> </td></tr>
<tr><td>Konstrüksiyon</td><td>2014, A Tasarım Mimarlık</td></tr>
<tr><td>Yenileme</td><td>-</td></tr>
<tr><td>Mimari</td><td>Müstakil, betonarme taşıyıcı, alüminyum kompozit kaplama, cam giydirme cephe</td><td>Şekil 19: Ceylan Karavil Park (Google Panorama)</td></tr>
<tr><td>Açıklamalar</td><td colspan="2">• Ceylan Karavil Park AVM, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde kurulmuş en büyük alışveriş merkezi olarak 2014 yılında açılmıştır. Diyarbakır'a sosyal ve ekonomik açıdan yeni bir görünüm kazandırmıştır (Çelik, 2016: 66-67).Merkezi bir noktada olması ulaşılabilirliğini kolaylaştırırken aynı zamanda görünürlüğünü de arttırmıştır. Bulunduğu bölgede yeni bir odak noktası, buluşma mekânı yaratmıştır.
• Mimari olarak tek bir kütleden oluşan yapı dışa kapalı bir biçimlenme göstererek alışveriş merkezlerinin büyük çoğunluğunun tipolojisine uygunluk göstermektedir. Konut dokusunun yoğun olarak bulunduğu bölgede birbirine eklemlenen parçalı bir kütledense büyük tek bir kütleden oluşan yapı, oran olarak çevresiyle uyumsuzdur. Ana giriş kapısı önünde ziyaretçilerin dinlenmesine imkân veren peyzajlı, tanımlı kamusal mekân yetersiz olmakla birlikte açık otopark kısmının da ana giriş bölümündeki mevcut alanı işgal ettiği görülmektedir.
• Zemin katta ziyaretçiler için iki giriş-çıkış kapısı bulunmakta ve bunlar arasında süreklilik/akış gözlemlenmemektedir. Ana girişten sonra büyük bir etkinlik alanı ziyaretçileri karşılamaktadır. Merdivenlerin bulundukları noktalar mağazaların görünürlüğünü arttıracak uzaklıktadır. Zemin kattaki sirkülasyonun daireselliği de mekânda sonsuz bir döngü yaratmakta aynı zamanda giriş çıkışların da çoğunlukla tek bir noktadan yapılması bu noktadaki insan yoğunluğunu arttırmaktadır.
• Genel olarak alışveriş merkezlerinde hipermarketlerin girişe en uzak noktada, yeme-içme bölümlerinin de en üst katlarda olması insanları daha çok tüketime yönlendirmektedir. Ceylan Karavil Park alışveriş merkezinde de benzer tüketimi arttırıcı tasarımlar olduğu gözlemlenmektedir.
• Alışveriş merkezi bulunduğu konum itibari ile trafik yoğunluğunu arttırmakta yaya sirkülasyonuna izin vermemekte ve yarı kamusal mekân olarak çevre düzenlemesinde kamusal mekân yaratma konusunda eksik görülmektedir. Kütle olarak tek parça olması, iç mekân düzenlenmesinde</td></tr>
</table>

	ise benzer alışveriş merkezleri gibi dışa kapalı olarak tasarlanması insanları yapı içerisinde hapsetmekte ve sadece tüketime yönlendirmektedir. Geleneksel çarşıların, pasajların sahip olduğu 'geçit' olgusunu yok etmiş bu sebeple yapı kendi içinde bir 'yaşam merkezi' olarak davranırken kent ile olan fiziksel ve duygusal hayat bağını koparmıştır.
Görseller	*Şekil 20: Ceylan-Karavil AVM zemin kat planı (URL 10)*

Diyarbakır Forum Alışveriş Merkezi

Diyarbakır Forum Alışveriş Merkezi'ne ait analiz tablo 7 'de bulunmaktadır.

Tablo 7. Diyarbakır Forum Alışveriş Merkezi Analiz Tablosu

Semt	Fabrika Mahallesi	
Konstrüksiyon	2015, Era Architecture	
Yenileme	-	
Mimari	Müstakil, betonarme taşıyıcı, bazalt taş kaplama	*Şekil 21: Forum Diyarbakır (URL 11)*
Açıklamalar	• Era Architecture tarafından tasarlanan Forum Diyarbakır; 2007 yılında inşaatına başlanmış 2015 yılında da faaliyete geçmiştir. Elazığ Caddesi üzerinde bulunan alışveriş merkezi Diyarbakır'ın yeni yerleşim alanı bölgesinde yer almaktadır. • Forum Diyarbakır alışveriş merkezinin tasarım sorumlusu olan mimarlık ofisi yapının tasarım kriterlerini şu şekilde açıklamaktadır: "İç planın altında yatan "geçiş" fikrini hayata geçirmek için doğudaki iç avludan batıdaki yeşil alana, gelenekselden moderne bir akış tasarlandı. Bu geçişe eşlik eden yerel bazalttan yapılan iç duvar ziyaretçi deneyimini zenginleştiriyor. İç avlunun yanı sıra cephe ve çatılarda da peyzaj elemanları ile koyu gri etkisi ve iklim koşulları hafifletildi. Kule ve volkanik tarihe atıfta bulunan konik ışıklık ile Forum Diyarbakır, uzaktan görülebilecek bir buluşma noktası ve dönüm noktası olarak tasarlandı" (Era Architecture). Ancak bahsedilen 'geçiş' fikrinin sadece yapı içerisindeki farklı mekanlar arasındaki sirkülasyon ile sınırlı kaldığı, kent akışı ile bir bağlantı kuramadığı görülmektedir. • Yapının cephelerine bakıldığında Diyarbakır'ın özgün mimari dokusundan ve yerel malzemelerinden referanslar taşıdığı görülmektedir. Geleneksel mimarinin modern yorumlanmış biçimi olarak karşımıza çıkan yapının birkaç kütleden tüme vararak oluşturulduğu, girişin geleneksel han mimarisinde olduğu gibi belirgin okunabildiği, cephelerde dinamik ögeler kullanıldığı ve genel olarak renk, ışık yanılsamalarıyla göz doldurmayarak mimari anlamda nitelikli çözümlerle tasarlandığı görülmektedir. • İç mekân tasarımında da devam eden gri-beyaz renk düzenlemeleriyle, gelenekseli andıran kemerlerle, avlu vb. gibi tarihi referanslar kullanılmaya	

	devam edildiği görülmektedir. Ayrıca Diyarbakır'daki diğer alışveriş merkezlerinden farklı olarak sokak dokusu oluşturulduğu ve buna bağlı olarak kent algısı yaratılmaya çalışıldığı gözlemlenmektedir. • Forum Diyarbakır'ın yapı ölçeğinde mimari anlamda nitelikli çözümler üretmiş olduğu fakat kente entegre olma konusunda yeterli olamadığı, yapı çevresinde nitelikli kamusal mekân yaratamadığı sonucuna ulaşılmıştır.
Görseller	 *Şekil 22-23: Forum Diyarbakır (URL 11)*

Winstown Alışveriş Merkezi

Winstown Alışveriş Merkezi'ne ait analiz tablo 8 'de bulunmaktadır.

Tablo 8. Winstown Alışveriş Merkezi Analiz Tablosu

Semt	Talaytepe Mahallesi	
Konstrüksiyon Tasarım	Karakoç Group 2023, Karakoç Ry	
Yenileme	-	
Mimari	Müstakil, betonarme taşıyıcı, bazalt tuğla vb. cephe kaplaması	*Şekil 24: Winstown AVM (Url 12)*
Açıklamalar	• Winstown AVM, Diyarbakır'ın ilk ve tek açık hava alışveriş merkezi olarak Nisan 2023'te açılmıştır. Karakoç Group tarafından projelendirilen ve birkaç inşaat şirketinin ortak çalışmasıyla inşa edilen AVM, Diyarbakır'da yapılması planlanan raylı ulaşım sisteminin güzergâhında bulunmaktadır (Url: 12). • Alışveriş merkezi bodrum, zemin ve birinci kattan oluşmaktadır. Toplam 142 mağazası, bin 300 araçlık otopark kapasitesi ve 20 bin m^2 lik sosyal yaşam alanı bulunmaktadır. Bölgenin yerli ve turistlerine ayrıca komşu illerden gelen ziyaretçilere alışveriş, eğlence, yeme-içme vb. imkânlar sunmaktadır. • Wins Town AVM, açık hava alışveriş merkezi olarak benzerlerinden ayrılmaktadır. Mimari açıdan geleneksel çarşı dokusundan referans alması, Diyarbakır'ın geleneksel bazalt taşlarının kullanılması, açık havada alışveriş imkânı sunması ile 'kapalı kutu'lara hapsetmemesi, zaman algısını yitirmemesi, tüketim değil ihtiyaç odaklı bir alışveriş imkânı sunması bu alışveriş merkezinin olumlu sayılabilecek yönleridir. • Diğer yandan sokakların olumsuz hava koşullarına farklı alternatifler sunmaması, girişteki güvenlik bölümlerinin tanımsız bir konumda olması alışveriş merkezinin olumsuz sayılabilecek yönleridir. Çevresinde kısmen bir çevre düzenlemesi yapılmıştır.	

Görseller	*Şekil 25-26: Winstown AVM (Url 12)*

Sonuç

Kamusal mekân algısı toplumsal, teknolojik, ekonomik gelişmelere bağlı olarak değişim/dönüşüm geçirmektedir. Üretim toplumundan tüketim toplumuna dönülmüş olması da bu kamusal mekânların/yapıların tüketimin nesneleştiği, araçsallaştığı, statü göstergesi haline geldiği mekânlara/yapılara dönüşümüne neden olmuştur. Özellikle son yıllarda teknolojik gelişmelere neticesinde her şeyin hızla tüketildiği bir dönemde alışveriş mekânlarının da bu değişime bağlı olarak yarı kamusal mekân denilen alışveriş merkezlerine dönüşümü kaçınılmaz olmuştur.

Barselona, kent planlaması ve mimari yapıları ile İspanya'nın hatta Avrupa'nın en önemli kentlerinden biridir. 1800'lü yıllardan bugüne gelen dönemindeki Sanayi Devrimi'ne bağlı olarak yapım tekniklerinin değişiminin belirgin okunduğu 'market'leri ile öne çıkmaktadır. İnce işlenmiş çelik strüktür ve camın birlikte kullanıldığı bu yapılar son yıllarda restore veya yeniden inşa edilerek günümüz alışveriş mekânlarından farklı işlevleri (müze, sergi vb.) de barındırarak ziyaretçileri için farklı deneyimler sunmaktadır. La Boqueria'dan Mercat del Encants'a geleneksel ve modern tasarımların bir arada kullanılabildiği örneklerle zengin bir mimari kültür yaşatılmaktadır.

Geleneksele örnek olarak 'Mercat de Santa Caterina' ve 'Mercat de Sant Antoni'; günümüz alışveriş merkezlerinden 'Maremagnum', yeniden işlevlendirmeye örnek olarak da Arenas de Barcelona yapısal ve kentsel ölçekte irdelenmiştir. Başta geleneksel alışveriş mekanları olmak üzere tüm bu yapılar; kamusal mekan yaratma, mimari tasarım, yapı içindeki sirkülasyon, kent dokusu ile uyum, kent akışına entegre olma, farklı kültürel aktivitelere imkan sağlaması bağlamında yapıyı tüketim nesnesi olmaktan uzaklaştırma vb. birçok niteliklere sahip olmaları açısından çalışmanın olumlu sayılan örnekleri arasında görülmektedir.

Diyarbakır; köklü tarihi, çok kültürlü toplumsal yapısı, özgün mimari dokusu, birçok anıtsal yapısı ile bölgesinin ve Türkiye'nin en önemli kentlerinden biridir. 1980li yıllardan bu yana birçok toplumsal sorunlarla başa çıkmaya çalışmış fakat bu sorunların kent içinde fiziksel, toplumsal ayrışmalarına/yıkımlarına engel olamamıştır. Son beş yıl içinde bile çatışmaların neden olduğu yıkım sorunların ciddiyetini ortaya koymaktadır. Sadece bu sorunlar değil Türkiye'nin birçok kentinde olduğu gibi Diyarbakır'da da yanlış kent planlaması ve yönetimsel sorunlar kentin tarihi mimari zenginliğini koruyamaması ve hatta var olanı da kaybetmesine neden olmuştur.

Diyarbakır'ın alışveriş mekânlarından geleneksel çarşılardan çok azı günümüze gelebilmiş ve bunlar da bakımsızlık nedeniyle acil koruma planlarına ihtiyaç duymaktadır. Geleneksel çarşılara örnek olarak sırasıyla incelenen Marangozlar, Kuyumcular, Sipahi ve Demirciler Çarşısı genel olarak bir sokak veya avlu boyunca sıralanmış dükkânlardan oluşmaktadır. Korunması gereken kültür varlıkları arasında bulunan bu yapılar kentin mimari karakteristiğini yansıtırken kent dokusu ile uyumlu ve kent hayatının olağan akışına sahiptir.

Günümüz alışveriş merkezlerinden Ceylan Karavil Park; yoğun konut dokusu içinde konumlanması itibariyle trafiği yoğunlaştırırken cephede kullanılan yoğun renk ve ışık ile merkeziliğini arttırmakta bu da insanları tüketime yönlendirmektedir. Çok amaçlı yapılar olarak sunulan diğer birçok AVM gibi sağladığı bütün aktivitelerin altında 'tüketim' şartı yatmaktadır. Günümüzde tüketim sadece harcanan para değil bazen zaman ve mekân olarak da karşılık bulmaktadır. Ceylan Karavil Park da insanları tüketime yönlendiren 'kapalı kutu' olarak nitelendirilen tipik alışveriş merkezi niteliklerine sahiptir. Ayrıca çevresinde kamusal mekân yaratma bağlamında eksik görülmüştür.

İncelenen bir diğer alışveriş merkezi Forum Diyarbakır, mimari olarak gelenekselden esinlenen (avlu, kemer, bazalt taşı vb. kullanılması) nitelikli çözümler üretmesi bağlamında olumlu özelliklere sahipken kamusal mekân yaratma, kente entegreolma bağlamında ise eksik görülmüştür.

Winstown AVM kentin ilk ve tek açık hava alışveriş merkezidir. Konsept olarak çarşı kültüründen esinlenilen alışveriş merkezi benzerleri gibi insanları kapalı bir kutu içerisine hapsetmez, zaman algısını yitirtmez ve ihtiyaç odaklı bir alışveriş imkânı sunar. Mimari açıdan da kentin geleneksel dokusundan izler taşımaktadır.

Çalışmada Barselona ve Diyarbakır kentinden seçilen alışveriş mekânlarının değişen kamusal mekân algısı bağlamında karşılaştırılmasının mevcut tasarım ve planlama sorunlarına ışık tutacağı düşünülmektedir. Nitelikli kentsel planlamaların nitelikli mimari çözümler üretilmesine de imkân vererek insanların daha iyi kentlerde yaşamalarını sağlayacağı açıktır.

İnsanlar tüketim odağı haline gelen alışveriş merkezlerinde hapsolmamalı, sürekli yönlendirmelerden uzak, kentin olağan akışına sahip, geleneksel çözümlerin modern tasarımlara referans olduğu mimari yapı veya yapı gruplarında hayatlarını sürdürebilmelidirler.

Çalışmada Barselona ve Diyarbakır için incelenen alışveriş merkezlerinin SWOT analizinde Tablo 9 ve 10'daki sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 9: Barselona kentinde seçilen alışveriş mekanları için yapılan SWOT analizi so

	Bilgi	**Güçlü Yönler**	**Zayıf Yönler**	**Fırsatlar**	**Tehditler**	**Kültür İlişkisi**
Mercat de Santa Caterina (1848)	1844-1848 yılları arsında inşa edilen yapı, Barselona'nın en eski kapalı çarşısıdır.	Gelenekseli koruyan aynı zamanda modern bir görünüme sahiptir.	Yenilenmiş hali ile halk pazarı olmaktan çok turist odaklı bir müze-market olması yönüyle eksiktir.	Turistik bir odak noktası oluşturma potansiyeli vardır.	Hitap ettiği yeni kitle sebebiyle düşük gelirli yerli halktan bağını koparma tehlikesi vardır.	Sahip olduğu arkeolojik kalıntı ve korunan tarihi duvarları ile 19. yy market anlayışını günümüze taşımaktadır.
Mercat de Sant Antoni (1882)	Barselona'nın simgesel yapılarından, 19. yy'dan kalma çelik strüktürlü geleneksel markettir.	Barselona'nın geleneksel market anlayışını yansıtan çok fonksiyonlu, kamusal alanlara sahip bir yapı özelliği taşımaktadır.	Hitap ettiği kitle düşünüldüğünde halk pazarı olmaktan uzaktır.	Çok fonksiyonlu geleneksel market, bölgeyi turistik bir bölge oluşturma potansiyeli vardır.	Bölgeyi turistikleştirme ve soylulaştırma adına market alt sınıf yerli halktan gittikçe uzaklaşabilir.	Geleneksel çelik strüktürlü market, şehrin mimari kimliğini yansıtmaktadır.
Maremagnum (1995)	Sahil limanında, çoğunlukla turistlerin ziyaret ettiği kompleks bir alışveriş merkezidir.	Sahip olduğu kamusal alanlar ve kent sirkülasyonuna entegre olma bağlamında güçlü görülmüştür.	Geleneksel market anlayışından ve Barselona'nın mimari kimliğinden uzaktır.	Bulunduğu konumda turistik bir bölge, çekim noktası yaratma potansiyeli vardır.	Bulunduğu konumda alışverişi tek bir merkezde oluşturması bölgede yerel esnafın işini zorlaştırabilir.	Çoğunlukla turistlere yönelik olan yapı modern bir mimariye sahiptir.
Arenas de Barcelona (2011)	Boğa güreşlerinin yapıldığı arenanın yeniden işlevlendirilmesinin güzel bir örneğidir.	Kentin mimari kimliğini koruyan, geleneksel ve teknolojinin birleşimine iyi bir örnektir.	Tarihi ve kültürel değeri olan mimari yapının işlevsel olarak tüketim odaklı bir fonksiyon verilmesi zayıf yönüdür.	Bulunduğu bölgede turistik bir çekim noktası yaratmaktadır.	Yeniden işlevlendirilirken tarihi yapılara ticari işlev verilmesi tarihi yapıların kâr odaklı dönüştürülmesi riski vardır.	Sahip olduğu geleneksel mimariyi korumuştur.

Tablo 10: Diyarbakır kentinde seçilen alışveriş mekanları için yapılan SWOT analizi sonuçları

	Bilgi	**Güçlü Yönler**	**Zayıf Yönler**	**Fırsatlar**	**Tehditler**	**Kültür İlişkisi**
Geleneksel Çarşılar	Diyarbakır'da geleneksel çarşılara Marangozlar, Kuyumcular, Sipahi ve Demirciler Çarşısı örnek olarak gösterilebilir.	Geleneksel çarşı anlayışının bulundukları yerlerde hala devam ediyor oluşu pozitif yönüdür.	Bu çarşılardaki dükkânların yapıları tahrip olmuş ve orijinalliğini büyük ölçüde yitirmektedir.	Gerekli koruma çalışmaları yapıldığında kentin ticari, kültürel, mimari değerlerine büyük katkı sağlayacaktır.	Günümüz alışveriş anlayışı bunlara benzer geleneksel alışveriş mekânlarının unutulmasına, yok olmasına yol açmaktadır.	Diyarbakır'ın geleneksel çarşıları kent ile entegre, kültürel yapıya uygun halk ile iç içe olan sosyal mekanlardır.
Ceylan Karavil AVM (2014)	2014 yılında açılan AVM konaklama, yeme-içme, alışveriş, eğlence vb. ihtiyaçlara cevap vermektedir.	Tek bir noktada insanların birçok ihtiyacını karşılayabilecek kapasiteye sahip olması pozitif yönüdür.	Bulunduğu konum itibari ile trafik yoğunluğu arttırmakta, bölgede gürültü kirliliğine sebep olmaktadır.	İstihdam yaratma, ticareti canlı tutma, bölgede odak noktası oluşturma bağlamında fırsatlara sahiptir.	Yapının mimari tasarımı da düşünüldüğünde, insanları tüketim odaklı bir yaşam anlayışına yöneltmesi sosyal açıdan büyük bir tehdittir.	Yapı mimari açıdan ve sosyal yapının sahip olduğu değerler açısından yerel kültürden uzaktır.
Forum AVM (2015)	2015 yılında açılan AVM diğer alışveriş merkezleri gibi birçok ihtiyaca cevap veren çok amaçlı bir merkezdir.	Mimari açıdan yerel mimariye referanslar vermesi, avluya, geçitlere, kemerlere sahip olması güçlü yönüdür.	Çevresinde yeterli ve nitelikli kamusal alanlara sahip değildir. Giriş kısmının büyük ölçüde otopark olarak kullanılması zayıf yönüdür.	İstihdam yaratma, ticareti canlı tutma, bölgede odak noktası, buluşma mekânları oluşturması bağlamında fırsatlara sahiptir.	Bulunduğu konumda alışverişi tek bir merkezde oluşturması bölgede yerel esnaf kültürünün oluşmasını zorlaştırmaktadır.	Mimari açıdan yerele referans vermiş olsa da geleneksel alışveriş kültüründen uzaktır.
Winstown AVM (2023)	Diyarbakır'ın açılan son AVM'sidir. Tasarımı benzerlerinden ayrılsa da işlevsel olarak benzer ihtiyaçlara cevap verebilmektedir.	Birbiriyle uyumlu kütleler monoblok etkisini kırmıştır. Oluşturulan üstü açık sokak dokusu ile çarşı algısı yaratılmıştır.	Sokak üzeri açık olduğu için olumsuz hava koşullarına uygun değildir. Güvenlik bölümünün yeri tanımsızdır.	Çarşıyı andıran tasarımı ile daha sonraki alışveriş merkezlerine referans olabilir.	Bulunduğu bölgede alışverişi tek bir merkezde toplaması bölgede yerel esnaf kültürünün oluşmasını zorlaştırmaktadır.	Kütle tasarımı, sokak dokusu ve kullanılan bazalt kaplamalar düşünüldüğünde Diyarbakır'ın mimari kimliğine yakındır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Z. (2009). "Tüketim Kültürünün Üretilmesi Bağlamında Kamusal Alanın Yeniden Yapılanması: Alışveriş Merkezleri Üzerine Göstergebilimsel Bir Analiz", Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul

Aydoğmuş, Ö. (2011). Diyarbakır'da Ticaret Yapıları, Diyarbakır Kültür Envanteri (Merkez) I, (cilt: I, s: 252-270), Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Müze Müdürlüğü

Aytaç, Ö. (2017). Kent, Metropol ve Değişen Yer/Mekân İmajları, Mukaddime Dergisi, 8 (1), 1-23.

Aytaç, Ö. & Öztürk, M. (2018). Çoklu Deneyimin Sembolik Mekânları: Alışveriş Merkezleri, Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 9(16), 2033 – 2066

Baudrillard, J. (2011), Simülarklar ve Simülasyon (Adanır, O. Çev. Ed.). Doğu Batı Yayınları, Ankara. (6. Basım)

Baudrillard, J. (2013). Tüketim Toplumu (Deliçaylı, H & Keskin, F. Çev. Ed.). Ayrıntı Yayınları, İstanbul. (6. Basım)

Cordero, A. H. & Eneva, S. A. (2016). Mercados, museos o malls? La gentrificación de los mercados municipales en Barcelona y Madrid, 161-163, Erişim Adresi: http://entrediversidades.unach.mx/index.php/entrediversidades/article/view/43/91

Çelik, E. (2016). Diyarbakır Şehrindeki Alışveriş Merkezlerinin Mekân ve Müşteri Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa

Demirtaş, Y. & Esgin, İ. (2006). Bir Kentsel Yenileme Deneyimi: Barselona, Planlama Dergisi, TMMOB Şehir Plancıları Odası Yayını, Sayı: 2, 155-162

Harvey, D. (1997). Postmodernliğin Durumu (Savran, S. Çev. Ed.). Metis Yayınları (1. Basım)

Kılıç, T. V& Tunçel, H. (2010). Diyarbakır'daki Alışveriş Merkezlerinin Yer Seçimini Etkileyen Faktörler, e-Journal of New World Sciences Academy, 5(3), 137-145

Küçük, A. (2019). Gösterişçi Tüketimin Mekânları: Alışveriş Merkezleri, 4. Uluslararası GAP Sosyal Bilimler Kongresi, (pp. 581-595)

Okumuş, E. (2012), Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde Diyarbakır, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Sayı 7, 14-51

Önal, Z. Y. (2018). Bir Kentsel Dönüşüm Modeli Olarak Alansal Temizleme: Barselona Ciutat Vella Örneği, Yüksek Lisans Tezi, YTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul

Öztürk, M. (2012). Kamusallık, Tüketim Kültürü ve AVM'ler, Kent Sosyolojisi (Ed. Köksal Alver). Ankara: Hece Yayınları.

Robles, J. I. & Ardèvol, E. (2008). Mercat de Sant Antoni. Barcelona, 148-150, Erişim Adresi:
https://www.mercasa.es/media/publicaciones/60/1286439918_mercado_cuento_101.pdf

Sami, K. (2017). Diyarbakır Tarihi Suriçi: Kentsel, Mekansal ve Toplumsal Yaşamda Renkleri Yok Olan Kültürel Miras, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 10 (53)

Sennett, R. (2019). Kamusal İnsanın Çöküşü (Çev. Durak, S. ve Yılmaz, A.). Ayrıntı Yayınları, İstanbul (6. Basım)

Şan, M. K., Hira, İ. ve Saraçoğlu, A. D. (2017), Kentlerin Yeni Tüketim Mabetleri: Alışveriş Merkezleri, Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi, 3(5), 149-169

URL 1: La Boqueria, http://www.whensheroams.com/guides/a-virtual-trip-to-the-beautiful-barcelona-spain (E.T: 20.07.2023, 11:00)

URL 2: Mercat del Encants, https://b720.com/portfolio/mercat-dels-encants/ (E.T: 20.07.2023, 11:20)

URL 3: Mercat de Santa Caterina, https://rutesdebarcelona.com/2017/07/05/santa-caterina-market/ (E.T: 20.07.2023, 13:04)

URL 4: Marketin hava görüntüsü, https://architizer.com/idea/765390/ (E.T: 20.07.2023, 13:07)

URL 5: Mercat de Sant Antoni, https://www.skyscrapercity.com/threads/barcelona-projects-construction.358214/page-94#post-148579455 (E.T: 21.07.2023, 00:04)

URL 6: Mercat de Sant Antoni restorasyon sonrası, https://urbannext.net/sant-antoni-market/ (E.T: 21.07.2023, 02:12)

URL7:Maremagnum, https://www.barcelona.cat/en/conocebcn/pics/atractivos/maremagnum_95128134914.html (E.T: 22.07.2023, 09:25)

URL 8: Maremagnum, https://www.dosde.com/en/barcelona-capital-mediterranean-visual.html (E.T: 22.07.2023, 09:42)

URL 9: 'Plaza de la Odisea' meydanı, https://www.gettyimages.com/detail/photo/people-eating-outdoors-at-maremagnum-shopping-mall-royalty-free- (E.T: 22.07.2023, 10:02)

URL 10: Ceylan Karavil Park AVM zemin kat planı, http://wowturkey.com/forum/viewtopic.php?p=2909432 (E.T: 24.07.2023, 17:15)

URL 11:Forum Diyarbakır görselleri, https://forumdiyarbakir.com/kurumsal/galeri (E.T: 24.07.2023, 18:00)

URL 12: Wintown AVM görselleri, http://www.winstownavm.com/ (E.T: 24.07.2023, 19:15)

Uzun, İ. (2008). Kamusal Mekân – Tüketim Olgusu Etkileşimin İzmir'deki Alışveriş Merkezleri Bağlamında Değerlendirilmesi, DoktoraTezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İzmir

Yanmış, M. (2015). 1980 Sonrası Diyarbakır Kent Kimliğinin Değişimi (Sosyal, Siyasal, Dini), Kent Çalışmaları II, Pegem-a Yayınları

AYRIMCILIK YASAĞI

Ramadan Sanıvar[1]

Günümüzde adil bir eşitliğin sağlanabilmesi adına cinsiyet, din, dil, ırk vb. değerlere karşı ayrım yapmama ve sınıflandırmamanın geliştirilmesi amacıyla gerek ulusal hukuk sistemleri tarafından yasal düzenlemeler yapılarak gerekse uluslararası hukukta uluslararası sözleşmeler sayesinde bu değerlerin korunması amaçlanmaktadır[2]. Özellikle Devletler; ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka fikir, ulusal ya da toplumsal köken, mülkiyet, doğum ve benzeri statüler bakımından hiçbir ayrım gözetmeksizin hukuken tanınmış tüm hak ve özgürlükleri herkese sağlamakla ve bunlara saygı göstermekle yükümlü tutulmaktadır[3]. Ayrıca ayrımcılıkla mücadele ederken de tam anlamıyla etkin ve/veya aktif biçimde yaygınlığının nedenlerini, sorumlularını, mağdurların hangi alanlarda ortaya çıktığını ve birçok hususu araştırıp tespit etmeleri, tüm tedbirleri önceden almaları gerekmektedir[4].

Gerek uluslararası hukukta gerekse birçok ulusal hukuk sisteminde; ayrımcılık yasağı, özetle bütün insanların özgür, onur sahibi ve eşit olduğu, hiçbir sebeple hiç kimseye ayrımcılık yapılamayacağı anlayışına dayanmaktadır[5].

Çalışmamız üç bölüm halinde olup, "ulusal ve uluslararası hukukta ayrımcılık yasağı" başlığını taşımaktadır.

Birinci bölümde; kavramsal olarak ayrımcılık ile nedenleri ve çeşitleri üzerinde durulmaktadır.

İkinci bölümde; BM Teşkilatı, AK bağlamında ayrımcılık yasağı ile ilgili uluslararası sözleşmelere, bu sözleşmelerin uygulanmasının denetimine ve AB Hukukunda ayrımcılık yasağı incelenmektedir.

Üçüncü bölümde ise; Türk hukukunda Anayasa ve kanunlarda ayrımcılığı yasaklayan hukuki düzenlemelere yer verilmekte, ayrımcılık yasağı ile ilgili yargısal ve yargı dışı denetim usullerine değinilmektedir. Ayrıca ayrıntılı biçimde 5237 sayılı TCK m. 122'de yer alan ayrımcılık suçundan, suçla korunan hukuki menfaatten, suçun maddi ve manevi unsurlarından, yaptırım ve kovuşturmasından bahsedilmektedir.

---

[1] **Dr. Öğretim Üyesi Ramadan Sanıvar, Kıbrıs İlim Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ceza Hukuku ve Ceza Muhakemesi Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Orchid: 0000-0003-2828-1089.**

[2] **ZEYTİNOĞLU,** Emin, "Ayrımcılık Yasağına Genel Bir Bakış", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, İstanbul, S.18, s.115-117. Erişim Adresi: http://www.itucu.edu.tr/uploads/kutuphane/dergi/s18/115-134.pdf Erişim Tarihi: 23.10.2022

[3] **KARAN,** Ulaş, Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve, Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar, Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan (drl.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul, s.139.

[4] **GÜL,** İdil Işıl/**KARAN,** Ulaş, Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme, Eğitim Rehberi, Burcu Yeşiladalı ve Gökçeçicek Ayata (drl.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 1. Baskı, İstanbul, s.2.

[5] **CENGİZ,** Orhan Kemal, Ayrımcılığa Karşı Bir Adım At, Erişim Adresi: http://www.rightsagenda.org/attachments/658_Ayr%C4%B1mc%C4%B1l%C4%B1%C4%9Fa%20Kar%C5%9F%C4%B1%20Bir%20Ad%C4%B1m%20At!.pdf Erişim Tarihi: 18.10.2022.

I.AYRIMCILIK KAVRAMI VE HUKUKİ GELİŞİMİ İLE AYRIMCILIK NEDENLERİ VE ÇEŞİTLERİ

A. Ayrımcılık Kavramı ve Hukuki Gelişimi

Ayrımcılık, kavram olarak ayırt etmek anlamına gelmektedir. Ayrımcılık; insanların cinsiyet, dil, din, renk, ırk ya da etnik köken gibi nedenlerle farklı muameleye tabi tutulmasıdır[6]. Sözlük anlamıyla, kişinin bir gruba mensup olması veya herhangi bir niteliği sebebiyle mağdur edilmesi, ötekilere sağlanan belli hak ve/veya ayrıcalıklardan yoksun bırakılması veya olumsuz etkiye yol açan adil olmayan her türlü davranış ya da uygulama şeklindedir[7]. Ayrımcılık kavramı uluslararası hukuk alanında ilk olarak azınlıkların haklarının korunması konusunda gündeme gelmekte, bugün içinse uluslararası hukukta ayrımcılık yasağı genel bir hukuk ilkesi olarak benimsenmektedir. Her ne kadar bazı toplumlar, eşit muameleye gerek duymamakta ve makul bir düzeyde kaldığı sürece sınıflandırmayı sanki kabul etmekteyseler de, bu tür ayrımcılık, her zaman olmasa da çoğu durumda, ulusal ve/veya uluslararası çatışmaların kaynağı olmaktadır. Bazı toplumların anayasal sistemleri ve organları, grupların bir bölümünün üstünlüğüne, diğer bazılarının ise daha alt düzeyde olduğu varsayımına yaslanmaktadır. Zamanla, ayrıcalıklı olanlar daha da ayrıcalıklı duruma gelirken, haklardan yoksun kalanların durumu daha da kötüleşmektedir. Bu durumda egemen grup, ayrıcalık, seçenek ve bağışıklıklarını korumak için çatışmayı yoğunlaştırarak daha fazla baskıya başvurabilmektedir. Böylece belirlenen düşmanlıklar, kanlı karşılaşmalar da dahil olmak üzere, farklı biçimlerdeki çatışmaları yansıtabilmektedir. Artık çatışma, ayrımcılığın sona ermesine dek sürme eğilimi göstermektedir[8].

B.Ayrımcılık Nedenleri

Değişik insan hakları belgelerinde düzenlenen ayrımcılık yasağına ilişkin özellikli normlar (yani genel ayrımcılık yasağını düzenleyen normlar) dikkate alındığında, gerçekleştirilmesi olası, ama yasaklanmış ayrımcılık nedenleri olarak sayılan unsurların toplamı 17'dir. Bunlar ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasi görüş, diğer görüş, ulusal köken, sosyal köken, mülkiyet, doğum, diğer statü, ekonomik statü, herhangi diğer sosyal koşul, ulusal azınlıkla bağ, etnik köken ve herhangi diğer faktör ayrımcılıklarıdır. Ancak hiçbir belgede bu "17" yasağın tümüne yer verilmemektedir. Bu belgeler arasında AİHS m. 14 sıraladığı "13" neden ile en uzun listeyi içeren genel ayrımcılık yasağı normu örneğidir[9]. AİHS m. 14'de tanınan haklar "özellikle" kelimesi ile başlayıp "herhangi başka bir durum bakımından" ibaresiyle sona erdiğinden, ayrımcılık konusundaki sayım sınırlayıcı değildir[10]. Bu "13" ayrımcılık nedenlerinden bazılarına (öne çıkanlara) ve bu bağlamda özellikle AİHS çerçevesindeki örnek AİHM ve Komisyon kararlarına da kısaca bakmakta yarar olacağı kanaatindeyim.

Irk; İnsan türünü ırk açısından sınıflandırma, beyaz ırk, siyah ırk ve sarı ırk şeklinde 18. yüzyılda kendini göstermeye başlamaktadır. Özellikle dünyanın keşfi ve sömürge fetihleri sırasında Batı Afrika ve Uzakdoğu halklarının görülmesi ve bunların sınıflandırmayı yapanların mensup olduğu Avrupa halklarıyla karşılaştırılması sonucunda ortaya çıkan aykırılıklara

[6]**ALTUN,** Muhammer, Ayrımcılık Suçu, TC Dokuz Eylül Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010, s.3.

[7]**YILMAZ,** Gizem, "AB Hukuku Düzleminde Irk Ayrımı ve Ayrımcılık Yasağı", Legal Hukuk Dergisi, Cilt:12, Sayı:140, İstanbul 2014, s. 2.

[8]**TÜRKKAYA,** Ataöv, Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık, AÜSBF İnsan Hakları Merkezi Yay., No.20, s. 1.

[9] **GEMALMAZ,** Mehmet Semih, Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Hukukunda Olağanüstü Rejim Standardları, Beta Basım Yay., 2. Baskı, İstanbul 1994, s.59.

[10]**ALTUN,** s. 5.

dayanarak belirlenmektedir. İnsanların ırk olarak sınıflandırılması, açıkça ya da üstü kapalı olarak, genetik bakımdan insanları çeşitlendiren sınıflandırmaya dayanmaktadır. AİHS'e göre; sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanmada ırka veya insan rengine (beyaz-siyah) dayalı ayrımın yapılması yasaklanmaktadır. Örneğin; İnsan Hakları Komisyonu'na yapılan bir başvuruda, İngiliz hükümeti, Uganda, Kenya ve Tanzanya'dan sınır dışı edilen İngiliz pasaportu taşıyan Afrika kökenli siyahi şahısları ülkeye kabul etmeyi reddetmektedir. Başvurucular, İngiltere'ye giriş yapmaktan men edilmelerinin ırka dayalı bir uygulama olduğunu dile getirmektedir. Sözleşme, kişilerin ülkeye giriş ve yerleşme hakkını güvence altına aldığından, somut olayda Komisyon, ırk ayrımına dayalı bazı uygulamaların 14. Md'ye aykırı olduğunu belirtmektedir[11].

Din/İnanç; genellikle doğaüstü, kutsal ve ahlaki öğeler taşıyan, çeşitli ayin, uygulama, değer ve kurumlara sahip inançlar ve ibadetler bütünü olarak bilinmektedir[12]. Din ile ilgili tarihe bakıldığında birçok kanlı çatışmanın yaşandığı görülmektedir. Kişilerin inancına, dini değerlerine saygı gösterilmemesi halen günümüzde de sözkonusudur. Örneğin; AİHM, *Hoffman/Avusturya davasında,* bir kadının Yehova'nın Şahitleri mezhebine mensup olması dolayısıyla, boşanma sonucu çocukların velayetinin, salt kadının bu dini inancına dayanılarak, babaya verilmesini, Sözleşme'nin 14. Md'sine aykırı bulmaktadır[13]. Bir başka güncel örnek; Alevilerle ilgili açıklanan *İzzettin Doğan ve Diğerleri/Türkiye davası'nda* karşımıza çıkmaktadır[14]. Türkiye'deki en önemli Alevi kuruluşlarından Cem Vakfı'nın, Alevilerin kamusal hakları konusunda 11 yıl sürdürdüğü hukuk mücadelesi 26.04.2016 tarihinde AİHM tarafından verilen kararla son bulmaktadır. Cem Vakfı 2005 yılında Başbakanlığa başvurup, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Alevi ve diğer inançları da kapsayacak şekilde kamu hizmeti vermemesinden şikayetçi olmaktadır. Vakfın talepleri arasında, Aleviliğe hukuksal statü tanınması, cemevlerinin ibadethane (mabed) olarak tanınması, cemevi inşaasına imkan tanınması, cemevlerinin işleyişi için kamusal fon öngörülmesi ve Alevi dedelerine devlet memuru statüsü kazandırılması bulunmaktadır. Tüm bu talepler 19.08.2005 tarihinde Başbakanlık tarafından reddedilmektedir. Başbakanlık, Diyanet İşleri'nin tüm dinlere "eşit" yaklaştığını, cemevlerine ibadethane statüsü verilemeyeceğini, Alevi dedelerinin devlet memuru olamayacağını, Alevilere özel kamu fonu aktarılamayacağını bildirmektedir. Başbakanlığın bu yanıtı üzerine Alevi inancına bağlı 1.919 vatandaş Başbakanlığı Türk mahkemelerine taşıdı. Ancak mahkemeler, Başbakanlığın ret yanıtının yürürlükteki yasalara uyumlu olduğuna hükmetmekte ve 02.02.2010 tarihinde bu karar Danıştay tarafından onanmaktadır. Bunun üzerine Cem Vakfı Başkanı İzzettin Doğan, beraberinde 202 kişiyle birlikte konuyu 2010 yılında AİHM gündemine taşımaktadır. 2013 yılında AİHM'de görülmeye başlayan davada; başvurucular, Alevilerin devletin sağladığı din hizmet ve olanaklarından yararlanamaması ve bu hizmetin sadece Sünni İslama mensup Müslümanlara verilmesinin AİHS'in din ve vicdan özgürlüğüyle ilgili m. 9'a ve ayrımcılıkla ilgili m. 14'e aykırı olduğunu ileri sürmektedir. Türkiye, Alevilerin kendi aralarında "homojen bir yapıya" sahip olmadıkları, devletin dinlere karşı "tarafsız ve yansız" olduğu, Diyanetin "İslam'ın Sufi yorumuna hizmet vermediği", cemevlerinin cami, mescid, kilise ve sinangogların aksine ibadethane (mabed) kategorisine girmediği şeklinde savunma yapmaktadır. Özellikle Alevilerin kendilerini "İslam'ın sufi, rasyonalist ve pratik bir yorumu" olarak gördüklerini belirten Türkiye, Alevi inancının "ne tam olarak bir din ne de İslam'ın bir dalı olarak

[11]**ÜNAL,** Şeref, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi – İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., No: 89, TBMM Basımevi, Ankara 2001, s. 315.

[12]**ALTUN,** s. 8.

[13] Bkz. Hoffman/Avusturya Davası, Bşv. No: 12875/87, 23.06.1993, 36. Paragraf. Karar metni için bkz. http://www.worldlii.org/eu/cases/ECHR/1993/12.html. Erişim tarihi: 28.09.2022.

[14]Bkz. İzzettin Doğan ve Diğerleri/Türkiye Davası, Bşv. No: 62649/10, 26.04.2022, s. 1-127. Karar metni için bkz. http://www.inhak.adalet.gov.tr/ara/karar/%C4%B0zzettin%20Dogan%20BD%20Karar.pdf Erişim tarihi: 09.11.2022.

görülemeyeceği, Sufi tarikatı olarak ele alınması gerektiği" tezini işlemektedir. AİHM, Dini toplulukların ne olduklarına devlet veya ulusal yargının değil, söz konusu toplulukların ruhani liderlerinin karar verebileceğine işaret ederek, Türkiye'nin Alevileri "Sufi tarikatı" olarak tanımlamasının Alevileri, dini inançlara yasaklar getiren 677 sayılı "Tekke ve Zaviyelere Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Ünvanların Men ve İlgasına Dair Kanun" kapsamına aldığını hatırlatmaktadır. Türkiye'nin "Aleviler kendi aralarında bölünmüş haldeler" tezine "bu durum onların dini bir topluluk olarak hakları olduğu gerçeğini değiştirmez" yanıtını vermektedir. AİHM, devletin Alevileri resmen tanınmaması ve hukuksal statü sağlamamasıyla, AİHS'in din ve vicdan özgürlükleriyle ilgili m. 9'un ihlal edildiği sonucuna varmaktadır. Ayrıca Alevilerin hiçbir kamusal hizmetten faydalanamamalarını da "dini ayrımcılık" olarak tanımlayıp m. 14'in ihlal edildiğine kanaat getirmekte, Alevi inancını inkarın "laik devleti koruma" teziyle gerekçelendirilmesini ise reddetmektedir. Türkiye'de din ve inançlarla ilgili hukuksal yapının "nötr" kriterlere dayanmadığını ve bu durumun bazı inançların ayrımcılığa maruz kalmasına neden olduğuna dikkat çekmektedir.

Cinsiyet; İnsanlık tarihinde bu ayrım, hep kadınlar aleyhine işlemektedir. Birçok ihlal, kadın hakları alanında yaşanmaktadır[15]. Örneğin; AİHM *Ayten Ünal Tekeli davasında* cinsiyete dayalı ayrımcılık yapıldığını belirterek Türkiye'nin aleyhine karar vermektedir. 10 yıl boyunca hukuk mücadelesi veren başvurucu, ulusal hukuka göre bir kadının evlendikten sonra kocasının soyadını taşımak zorunda olduğundan şikayet etmektedir. Kanuna göre; bir kadının kocasının soyadına ek olarak kızlık soyadını muhafaza edebilmesine rağmen, AİHM bunun cinsiyet temelinde ayrımcılık oluşturduğuna karar vermektedir. Çünkü ulusal hukuka göre bir koca soyadını değiştirmek zorunda değildir[16]. Bir başka örnek; *Zarb Adami/Malta davasında* karşımıza çıkmaktadır. Başvurucu, jüri hizmetine çağrılmanın ayrımcılık oluşturduğundan şikayet etmektedir. İstatistikler beş yıllık bir dönemde jüri üyelerinin %95'ten fazlasının erkek olduğunu göstermektedir ve AİHM erkekler ve kadınların vatandaşlık görevleri bakımından benzer durumda olmaları nedeniyle bunun ayrımcılık oluşturduğuna karar vermektedir[17].

Cinsel Yönelim; Her insanın farklı bir cinsiyet veya aynı cinsiyetten veya birden çok cinsiyetten kişilere duygusal ve cinsel yakınlık duyma ve onlarla yakın ilişkiler kurma kapasitesi şeklinde anlaşılabilmektedir[18]. Cinsel yönelim ayrımcılığı vakalarında, tipik olarak bir bireyin homoseksüel olması veya biseksüel olması nedeniyle elverişsiz muamele görmesi bahis konusudur. Fakat heteroseksüel olma temelinde ayrımcılık da yasaklanmaktadır[19]. Örneğin; *S.L/Avusturya davasında,* başvurucu, mevcut olan ulusal mevzuata göre erkekler arasında rızaya dayalı cinsel ilişkinin taraflardan biri on sekiz yaşın altında olduğu takdirde suç teşkil ettiği şikayetinde bulunmaktadır. Buna karşılık, kadınlar ön dört yaşından itibaren (hem lezbiyen, hem de heteroseksüel nitelikte) cinsel fiillere girebilmektedir. AİHM, bunun cinsel yönelim temelinde ayrımcılık oluşturduğuna karar vermektedir[20]. Bir başka örnek; *E.B/Fransa davasında* karşımıza çıkmaktadır. Başvurucu, bir çocuğu evlat edinmek için başvurmakta, fakat

---

[15]**ÖDEN,** Merih, Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi, Yetkin Yay., Ankara 2003, s.324.

[16] Bkz. Ayten Ünal Tekeli/Türkiye Davası, Bşv. No: 29865/96, 16.11.2004. Erişim Adresi: http://www.yargitay.gov.tr/aihm/upload/29865.96.pdf Erişim Tarihi: 22.07.2022.

[17] Bkz. Zarb Adami/Malta Davası, Bşv. No: 17209/02, 20.06.2006. Erişim Adresi: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&id=1012429&Site=COE&direct=true Erişim Tarihi: 19.11.2022.

[18]Geniş kabul gören bu tanım, www.yogyakartaprinciples.org/principles_en.htm adresinde bulunan Mart 2007 tarihli "Cinsel Yönelim ve Toplumsal Cinsiyet Kimliği Bakımından Uluslararası İnsan Hakları Hukukunun Uygulanması üzerine Yogyakarta İlkeleri'nden alınmıştır.

[19]Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Konseyi (2010), Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı, s. 97.

[20] Bkz. S.L/Avusturya Davası, Bşv. No: 45330/99, 09.01.2003. Karar metni için bkz. http://www.equalrightstrust.org/content/pili-case-summary-s-l-v-austria-application-no-4533099 Erişim Tarihi: 21.11.2022.

hane halkında erkek rol modeli olmadığı gerekçesiyle başvurusu reddedilmektedir. Ulusal hukuk, çocuklu dul anne ve babaların evlat edinmelerine izin vermektedir. AİHM, resmi makamların kararının kadın başvurucunun başka bir kadınla ilişkide olması ve beraber yaşamasına dayalı olduğunu belirledikten sonra cinsel yönelim temelinde ayrımcılık yapılmış olduğuna karar vermektedir[21].

Dil; Bu farklılıktan kaynaklanan ayrımcılıkta AİHS'de yasaklanmaktadır. Dil, insanların duygu ve düşüncelerini belirtmesini ve insanlar arasında iletişimi sağlayan eklemli ve sesli göstergeler sistemidir[22]. Bu konuyla ilgili örnek bir olayda; Fransızca konuşan bir grup aile, çocuklarının Brüksel çevresindeki okullara kabul edilmediği için AİHM'e başvurmaktadır. Belçika makamları o bölgedeki okullara, bölgede ikamet eden ailelerin çocuklarının kaydedilmesine izin vermektedir. Ancak Flamenkçe konuşan ailelerden bu koşulu yerine getirmeleri istenmemesine rağmen Fransızca dilinin yayılmasının engellenmesi gayesiyle bunun sadece Fransızca konuşan ailelerden talep edilmesini AİHM, dil farklılığından dolayı eğitim hakkında ayrım yapılmasını AİHS m. 14'e aykırı bulmakta ve Belçika aleyhine karar vermektedir[23].

Siyasal veya Diğer Görüşler; En güzel örneklerden biri AİHM'in 2005 tarihli *Maraşlı/Türkiye kararıdır.* Bu kararda kişilerin siyasal veya başka düşünceleri yönünden ayrım yapılmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Olayda, İstanbulda haftalık yayınlanan Newroz isimli gazetede "Kürdistan; Avrupa'nın Ortak Bir Sömürgesi Olacak mı?" başlıklı yazdığı makale nedeniyle hapis cezasına çarptırılan başvurucu, siyasi fikirleri nedeniyle ayrımcılığa maruz kaldığını dile getirmektedir[24]. Eski tarihli olmasına rağmen önem taşıyan bir başka örnek ise[25]; *Castells/İspanya davasıdır.* Olay, İspanya'nın Bask bölgesinde terörizm eylemlerine karşı hükümetin birşey yapmamasını eleştirdikten sonra hükümete "hakaret etme" suçlamasıyla dava edilen bir parlamento üyesi hakkındadır. AİHM, siyasi bağlamda ifade özgürlüğünün önemini, özellikle de demokratik bir toplumun düzgün işleyişindeki önemini vurgulamaktadır. Buna herhangi bir müdahalenin "çok sıkı biçimde incelenmesi" gerekeceğini belirlemekte ve İspanya hükümetini bu davada haksız görmektedir[26].

C.Ayrımcılık Çeşitleri

a.Doğrudan Ayrımcılık – Dolaylı Ayrımcılık

Doğrudan Ayrımcılık; Bir kişi veya grubun, ayrımcılığın yasaklandığı nedenlerden (dil, etnik köken, cinsel yönelim gibi) birine dayalı olarak insan hak ve özgürlüklerinden, aynı veya benzer konumda olduğu diğer kişilerle eşit bir şekilde yararlanmasını ve bunları kullanmasını engelleme ya da zorlaştırma niyet veya etkisine sahip her türlü fark, dışlama, sınırlama ya da tercih demektir[27]. Doğrudan ayrımcılık, içerisinde farklı unsurları barındırmaktadır; ilk olarak, farklı bir muamelenin tespit edilmesi gerekmektedir. Ayrımcılık, aynı veya benzer konumda olan kişiler arasında olabileceği için kişilerin konumları karşılaştırılmalıdır. İkinci olarak, kişilerin aynı veya benzer bir konumda oldukları ortaya konulduktan sonra yapılan farklı

---

[21] Bkz. E.B/Fransa Davası, Bşv. No: 43546/02, 22.01.2008. Karar metni için bkz. http://www.equalrightstrust.org/ertdocumentbank/Microsoft%20Word%20%20E%20B%20%20v%20France6.pdf Erişim tarihi: 21.11.2022.

[22]**ÜNAL,** s. 315.

[23]**El Kitabı,** s. 114. Ayrıca bkz. Linguistic/Belçika Davası, Bşv. No: 1474/62 ve diğerleri. 23.07.1968.

[24] Bkz. Maraşlı/Türkiye Davası, Bşv. No: 40077/98, 09.02.2005. Erişim Adresi: http://www.yargitay.gov.tr/aihm/upload/40077.98.pdf. Erişim Tarihi: 12.11.2022

[25] Bkz. Castells/İspanya Davası, Bşv. No: 11798/85, 23.04.1992. Erişim Adresi: http://www.hraction.org/wp-content/uploads/castells_v_spain.pdf Erişim Tarihi: 25.10.2022.

[26]**El Kitabı,** s. 117.

[27]**GÜL/KARAN,** s.9.

muameleyi meşru kılan bir amacın olup olmadığı değerlendirilmelidir. Amacın meşru olması için nesnel ve makul olması ve varılmak istenen amaç ile kullanılan araç arasında orantısallık olması gerekmektedir[28].

Doğrudan ayrımcılık açısından; "çoğunlukla beyaz şahısların yaşadığı bir ülkede eğitim amacıyla gelen ve barınma ihtiyacını giderebilmek adına ev kiralamak isteyen afrika kökenli siyahi bir öğrenciye çok sayıda kiralık evin bulunduğu bir sezonda aracı kurumlar tarafından bölgede boş ev olmadığının söylenerek dışlanması durumu", "bir restoranda Çingenelere/Romanlara servis yapılmaması" tipik örneklerdendir[29].

Dolaylı ayrımcılık; herkes için aynı şekilde geçerli ve görünüşte tarafsız olan, ancak bazı kişi ve gruplar üzerinde diğerlerinden farklı olarak veya diğer gruplardan daha fazla olumsuz etkiler yaratan yasal düzenleme, uygulama ve tedbirler demektir. Bu tanımdan yola çıkarak; Dolaylı ayrımcılığın başlıca üç unsuru olduğu söylenmektedir. Birincisi; ortada görünüşte tarafsız bir uygulama, tedbir ya da kuralın bulunmasıdır. İkincisi; bu tarafsız uygulama, tedbir ya da kuralın olumsuz sonuçlar doğurması veya böyle bir ihtimal yaratmasıdır. Son olarak ise; bu tarafsız uygulama, tedbir ya da kuralı meşru kılacak bir nedenin bulunup bulunmadığıdır[30].

Doğrudan ayrımcılıkla, dolaylı ayrımcılık arasındaki en temel fark; birincisi farklı muameleyi yasaklarken, ikincisinin ayrımcı etkileri olan aynı muameleyi yasaklamasıdır[31].

Dolaylı ayrımcılığa örnek olarak; son zamanlarda polislik için açılan münhallerde 1.75 cm'nin altında boy uzunluğuna sahip olmayan kişilerin polislik mesleğine alınmaması kuralıdır. Burada görünüşte bir ayrımcılık yoktur ancak kadınlar ve bazı etnik gruplar değerlendirildiğinde söz konusu kuralın dolaylı bir ayrımcılık yaratabileceği ortadadır[32].

Dolayısıyla ayrımcılık ise; bir kişinin, kendisi ile ilgili değil, yakın ilişkide olduğu bir başka kişinin nitelikleri nedeniyle ayrımcılığa uğraması demektir. Örneğin; beyaz bir bireyin, siyah biri ile evli olmaktan kaynaklı olarak, çalıştığı işyerinde ayrımcılığa uğraması durumu gibi[33].

b.Negatif Ayrımcılık – Pozitif Ayrımcılık

Toplu ulaşımdan yararlanma, mülk edinme, eğitim, sağlık vb. haklar bir toplumda ayrım yapmadan, azınlık çoğunluk demeden herkese tanınan haklardır. Ancak örneğin; tekerlekli sandalyeye uygun olmayan toplu ulaşım araçları, yüksek kaldırımlar, asansörsüz binalar, rampasız girişler, mimarisi uygun olmayan eğitim kurumları veya alışveriş merkezleri sakatlığı bulunan engelli olan bireyler gözardı edilerek planlanmış/düzenlenmiş olabilmektedir. Böyle bir durumda engelli olan bireyler bu haklardan yararlanamamakta ve dezavantajlı hale düşmektedir. Yani kişinin objektif olmayan bir takım nedenlerden dolayı diğerlerinin sahip olduğu haklardan yararlandırılmaması, dışlanması durumuna Negatif ayrımcılık denmektedir. Ancak zaman içerisinde negatif ayrımcılıktan mağdur olanları korumak amacıyla çeşitli politikalar üretilerek yasalar yapılmaktadır. Böylece pozitif ayrımcılık doğmaktadır[34].

Pozitif ayrımcılık; toplumsal yaşamda "dezavantajlı" gruba mensup bireylerin, öteki kişilerle eşit bir duruma gelebilmelerinin yollarını açmaktır. Yani haklı nedenlerin varlığı

[28]**KARAN,** s. 141.
[29]**DAVIDSON,** Scott, Equality and Non-Discrimination, Defining Civil and Political Rights, The Jurisprudence of the United Nations Human Rights Committee, Ashgate, 2005, s. 164.
[30]**El Kitabı,** s. 29.
[31]**YILMAZ,** s. 4.
[32]**DAVIDSON,** s. 166.
[33]**ZEYTİNOĞLU,** s. 119-121.
[34]**ALTUN,** s. 12, 13.

halinde ayrım yapılması durumudur[35]. Örneğin; tekerlekli sandalye kullanan veya başka engeli olan kişiler çoğu zaman kamuya açık tuvaletlerden (merdivenler, dar alanlar vb. sebeplerden dolayı) yararlanamamaktadır. Bu durumda devlet bu tuvaletlerin açılması ve kullanılması ile ilgili düzenlemelere bir md ekleyerek bu dezavantajlı gruba mensup bireyler için ekstra pozitif düzenleme yapar ve der ki: "tuvaletlerin girişinde şu-şu ölçülerde rampa, tuvalet kabinleri, kapıları, lavabolar şu-şu özelliklerde olmak zorundadır". Böylece devlet, dezavantajlı kişiler için bir pozitif hak öngörmektedir, bu kişilerin herkesle gerçekten eşit olabilmesini sağlamaktadır. Cinsiyet nedeniyle yapılan pozitif ayrımcılık ise genellikle iş hayatında karşılaşılan bir ayrımcılık uygulamasıdır. Örneğin; kadın çalışanların sıkça seyahatlere gönderilmemesi, çok riskli görevlerin kadın çalışanlara verilmemesi, aile düzenini olumsuz etkileyebilecek görevlere kadın yönetici atanmaması gibi pozitif ayrımcılık uygulamalarını şirketlerde görmek mümkündür[36].

c.Taciz

Günümüzde taciz, ayrımcılığın özel bir türü olarak kabul edilmektedir. Tacizin ayrımcılığın özel bir biçimi olarak yasaklanmasıyla korunmak istenen menfaat sadece hak ve özgürlüklerden yararlanılmasının sağlanması değil, bu yararlanmanın insan onuruna yaraşır bir ortamda gerçekleşmesidir. Amaç taciz etmek olmasa dahi bir davranış sonuç itibariyle onur kırıcı bir etki doğuruyorsa taciz olarak değerlendirilmektedir. Uluslararası sözleşmelerde taciz ile ilgili açık bir düzenleme bulunmamaktadır. AB Hukukunda Irk Eşitliği ve İstihdamda Eşit Muamele Direktifleri Tacizi; "ırk veya etnik köken, din veya inanç, yaş, engellilik ve cinsel yönelim gibi nedenlerden herhangi birisiyle ilgili olarak bir kişinin onurunu zedelemek ve gözdağı veren, düşmanca, aşağılayıcı, küçük düşürücü ya da saldırgan bir ortam yaratmak amacı veya etkisiyle o kişi için istenmeyen bir fiil gerçekleştirilmesi" şeklinde tanımlamaktadır[37].

Devletler, kişilerin maddi ve manevi varlığına yönelik her türlü tacizi önlemekle yükümlüdür. Örneğin; bir köpek yavrusu satın almak isteyen İsveçli başvurucunun eşcinsel olduğunun anlaşılması üzerine, satıcı, eşcinsellerin hayvanlar ile cinsel fiillere girdiklerini beyan ederek, köpek yavrusunun menfaati gerekçesiyle satış yapmayı reddetmektedir. İsveç Temyiz Mahkemesi önüne gelen bu davada, köpek yavrusunu satmayı reddetmenin doğrudan ayrımcılık oluşturduğuna, özellikle de cinsel yönelim temelinde taciz olduğuna karar vermektedir[38]. Bir başka örnek olarak; *Stephen Hagan/Avustralya kararına* bakıldığında ise[39], Başvuru, bir spor sahasının girişinde yazılı olan "Nigger" (İngilizcede siyah bireyleri aşağılamak amacıyla kullanılan bir kelime) sözcüğüne ilişkin olup, Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme kapsamında kurulan Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi'ne yapılmaktadır. Her ne kadar bu sözcük takma adı "Nigger" olan bir kişinin anısına yazılmışsa da başvurucu, bunun siyah bireyleri nitelemek için kullanılabilecek en saldırgan ve aşağılayıcı sözcük olduğu iddiasıyla Komite'ye başvurmaktadır. Komite ise, taraf devlete söz konusu yazının kaldırılması için gerekli tedbirleri almasını tavsiye etmektedir.

---

[35]**ALTAN,** Ömer Zühtü, Cinsiyetler Arasında Eşit Davranma, Avrupa Birliğinin Sosyal Politikaları ve Türkiye Semineri, 16-19 Mayıs 1997, Çimento Müstahsilleri İşverenleri Sendikası, Ankara 1997, s. 164.

[36]**TOMEI,** Manuela, Çalışma Hayatında Ayrımcılık ve Eşitlik: Kavramsal Bir Değerlendirme, Çev: Şerife Geniş, Sendikal Notlar, Petrol İş Yay., Sy. 24, Kasım 2004, s. 59.

[37]**GÜL/KARAN,** s. 11, 12.

[38]**El Kitabı,** s. 32, 33.

[39]Bkz. Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi Kararı, Stephan Hagan/Avustralya Davası, Bşv. No: 26/2002, Karar Tarihi: 20.03.2003, U.N. Doc. CERD/C/62/D/26/2002.

Taciz ile ilgili konular örneğin; bir kişinin çalıştığı işyerinde sözkonusu olabilmekte ve görünüşle, kıyafetle veya kişinin özellikleri ile ilgili alay, utandırıcı ya da hoş karşılanmayan şakalar veya yorumlar, mağduru ayrı tutma amaçlı düşmanca hareketler, istenmeyen fiziksel temas, cinsel amaçlı talepler ve fiziksel saldırı gibi fiillerden oluşabilmektedir. İş ilişkisi dışında ise öğretmen veya doktor gibi taciz edilen kişi ile bir iş, hizmet veya profesyonel ilişki içerisinde olan kişi tarafından gerçekleştirilebilmektedir[40].

d.Çoklu Temelde Ayrımcılık

Çoklu temelde ayrımcılık (çoklu ayrımcılık veya kesişen ayrımcılık); bir kişinin farklı alanlarda farklı temelde ayrımcılığa uğraması ile gerçekleşebileceği gibi, bir kişinin tek bir olayda birden fazla temelde ayrımcılığa uğraması şeklinde de olabilmektedir. Örneğin; bir kişi hem siyah hem de kadın olduğu gerekçesiyle işe alınmıyorsa çoklu temelde ayrımcılık söz konusudur[41].

e.İstisnalar

Ayrımcılık yasağı ile ilgili olarak belli şartlar altında kişiler arasında farklı muameleye izin verilebilmektedir. AB Hukukunda İstihdamda Eşitlik Direktifi'nin 4. Md'sinde; "din veya inanç, yaş, engellilik ve cinsel yönelim temellerinden biriyle ilgili bir özelliğe dayalı farklı bir muamelenin var olabileceği" belirtilmektedir. Bu durumda söz konusu özellik eğer söz konusu işe ilişkin faaliyetlerin ya da bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği bağlamın niteliği sebebiyle gerçek ve belirleyici bir mesleki şartsa, güdülen amacın meşru ve aranan şartın orantılı olması kaydıyla, farklı muamelenin ayrımcılık teşkil etmeyeceği aktarılmaktadır. Örneğin; Nelson Mandela ile ilgili çekilecek bir filmde o rol için sadece siyah bireylerin başvurabileceğine dair bir ilan verilmiştir. Ancak burada izin verilen farklı muamele, mesleğin veya işin gerektirdiği niteliklerden başka bir neden üzerine inşa edilememiştir. Yani belirttiğimiz bu örnekte kişinin eşcinsel olmaması gerektiğine dair bir ilan ayrımcılık oluşturmaktadır[42].

Bir diğer istisna, İstihdamda Eşitlik Direktifi'nin 4.Md/2.Fkr'sında yer almaktadır. Buna göre; dini kuruluşlar söz konusu olduğunda, devletler mevcut ulusal yasal hüküm ve uygulamalarını muhafaza edebilmektedir. Dini kuruluşlar ve ibadethanelerin faaliyetleri ya da bu faaliyetlerin gerçekleştirildiği bağlamın niteliği sebebiyle, bir kişinin dininin veya inancının söz konusu kuruluşun değerler sistemi bakımından gerçek, meşru ve haklı bir mesleki şart olması söz konusu olabilmektedir. Direktifte, bu gibi durumların ayrımcılık teşkil etmeyebileceği ifade edilmektedir. Örneğin; bir camide görev yapmak üzere işe alınacak kişinin başka bir dine mensup olması nedeniyle tercih edilmemesi, bu düzenleme bağlamında ayrımcılık olarak nitelendirilmemektedir[43].

Yaş da istisnaya izin verilen niteliklerden biridir. Bu konuya örnek olarak, zorunlu emeklilik yaşı düzenlemesi verilebilmektedir. Zira belli bir yaşın üzerinde olanların, çalışma olanakları bakımından, daha genç olanlara kıyasla daha dezavantajlı muamele görmesi, ilke olarak ayrımcılık teşkil etmektedir. Ancak, bu tür bir farklı muamele işsizliğin azaltılması vb. nedenlere dayanıyorsa yaş temelli ayrımcılık olarak değerlendirilmemektedir[44].

Son olarak, özel önlemler de istisnalar kapsamında karşımıza çıkmaktadır. Özellikle kadın ve erkeğe eşit muamele ilkesi gereğince öngörülen geçici özel önlemler, farklı muamele

---

[40]**ALTUN,** s. 14.
[41]**ENSARİ,** Yücel, "AIHS ve AB Direktiflerinde Ayrımcılık Yasağı Hukuku", Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara, Haziran 2016, S. 17, s.59.
[42]**GÜL/Ulaş,** s. 13, 14.
[43]**YILMAZ,** s. 8-10.
[44]**El Kitabı,** s. 102.

yasağının ihlali olarak değerlendirilmemektedir. Tüm bu izin verilen istisnalar sayılı olmakla birlikte ancak belirtilen çerçevede uygulanması mümkündür.

II.ULUSLARARASI HUKUKTA AYRIMCILIK YASAĞI

A.BM Teşkilatı Ve Ayrımcılık Yasağı

İnsan haklarının uluslararası alanda koruma altına alınması II. Dünya Savaşı sonrasında kendini göstermeye başlamakta ve BM Şartı, BM'nin kuruluş sürecinde 26 Haziran 1945 tarihinde kabul edilmektedir[45]. BM Şartı, içerdiği hükümlerde ayrımcılık yasağına da yer vermektedir[46]. II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya barışını güvenceye almak üzere kurulan BM Teşkilatı, 10 Aralık 1948 tarihinde insan hakları ile ilgili ilk uluslararası belge niteliğindeki İHEB'i kabul etmektedir. Temel insan hak ve özgürlüklerini kapsama hedefinde olan ilk kez ayrımcılık yasağına yer veren bu beyanname, tarihsel bir öneme sahiptir. Günümüz koşullarında dahi güncelliğini koruyarak bugüne kadar çok sayıda uluslararası sözleşmenin hazırlanmasına ve hakların hukuken tanınmasına ön ayak olmaktadır[47]. Her ne kadar Beyanname insan hak ve özgürlüklerinin korunması gerekliliği yönünde BM üyesi devletlerin önemli bir taahhüdünü ifade etse de, maalesef bağlayıcılığı veya hukuksal açıdan yaptırım gücü olan bir uluslararası belge değildir. Bu nedenle, bu alanda bağlayıcılığı olan sözleşme niteliğinde belgelere ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak, belirtilmelidir ki, bugün Beyanname'nin hükümlerinin çoğunun örf ve adet hukuku haline gelerek, zamanla bağlayıcılık kazandığı da bir gerçektir[48].

BM çerçevesinde kabul edilen insan hakları sözleşmeleri ile öngörülen insan hakları yükümlülüklerinin hayata geçirilmesini izlemek amacıyla çok sayıda komite oluşturulmaktadır. Bu komiteler, kuruluşlarını düzenleyen uluslararası sözleşmenin adı ile anılmaktadır. Komitenin vermiş olduğu kararlar ise mahkeme kararları ile aynı nitelikte değildir ve yargısal benzeri kararlar olarak değerlendirilmektedir[49].

a.Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

21 Aralık 1965 tarihinde BM Genel Kurulu tarafından İHEB'den sonra kabul edilen temel insan hakları sözleşmelerinin ilkidir[50]. Sözleşmenin girişinde bütün insanların eşit haklara sahip ve hür olarak doğduğuna, kanun karşısında eşit olduğuna ve eşit hukuki korumaya sahip bulunduğuna ve BM'nin sömürgeciliğin her çeşidine karşı olduğuna, ırk ayrımına dayalı

---

[45]BM Şartı'nın Yürürlüğe Giriş Kararnamesi için bkz. 24.08.1945 tarihli ve 6092 sayılı Resmi Gazete, Şart'ın resmi Türkçe çevirisi için bkz. http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6092.pdf. (22.01.2023)

[46]BM Şartı, m. 1/3; "Ekonomik, sosyal, fikri ve insani mahiyetteki milletlerarası davaları çözerek ve ırk, cins, dil veya din farkı gözetmeksizin herkesin insan haklarına ve ana hürriyetlerine karşı saygıyı geliştirerek ve teşvik ederek milletlerarası işbirliğini gerçekleştirmek," ve m. 13/1b'de; "Ekonomik, sosyal alanlar ile fikri kültür, eğitim ve sağlık alanlarında milletlerarası işbirliğini geliştirmek ve ırk, cinsiyet, dil ve din farkı gözetmeksizin herkesin insan haklarından ve ana hürriyetlerinden faydalanmasını kolaylaştırmak için tetkiklere yol açar ve tavsiyelerde bulunur" ifadelerine yer vererek ayrımcılık yasağını vurgulamaktadır.

[47]Beyanname'nin Resmi Gazete'de yayınlanmasına dair Bakanlar Kurulu Kararı için bkz. 27.05.1949 tarihli ve 7217 sayılı Resmi Gazete. Beyanname'nin resmi Türkçe çevirisi için bkz. http://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/7217.pdf. (22.01.2023)

[48]**KAPANİ,** Münci, Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yay., 7. Baskı, Ankara 1993, s. 62, 63.

[49]GÜL, s. 23, 24.

[50]Türkiye; İHEB'i 6 Nisan 1949 tarihinde kabul etmiş, 1972 yılında ise her türlü ırk ayrımcılığının ortadan kaldırılmasına ilişkin bu sözleşmeyi imzalamış ancak 2002 yılında iki beyan bir çekince (m. 22) ile onaylamıştır. Bu maddeye konan çekince, Türkiye'nin taraf olduğu ihtilafların Uluslararası Adalet Divanı'na sadece kendi rızasıyla götürülebilmesi sonucunu doğurmaktadır.

üstünlük anlayışının yanlışlığına dikkat çekmektedir. Bu sözleşmede amaçlanan; sözleşmeye taraf devletlerin ırk ayrımı temeline dayalı her türlü ayrımcılığı yasaklaması ve ortadan kaldırması ve ülkesinde yaşayan herkese ırk, renk, milli veya etnik kökeni ne olursa olsun sayılan haklardan faydalandırılması ve kanun önünde eşit işlem yapılmasıdır[51]. Sözleşmede temel haklar, ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel haklar alanında ırk ayrımına dayalı ayrımcılığın yasaklanması öngörülmektedir. Özellikle bazı md'lerde halk sağlığı, tıbbi bakım, sosyal güvenlik ve sosyal hizmetler alanında da ırk ayrımına dayalı farklı işlem yapılmaması gerektiği vurgulanmaktadır[52].

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

Sözleşme m. 8 mucibince, Sözleşme'nin taraf devletler tarafından uygulanmasını denetlemek üzere bağımsız uzmanlardan oluşan Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılması Komitesi kurulmuş olup, bu komite Sözleşme'de yer alan haklarla ilgili genel yorum yayımlama, bireysel başvuruları[53] ve devlet başvurularını kabul etme, ülke raporlarına ilişkin sonuç gözlemleri yayımlama (öneri ve genel nitelikteki tavsiyeleri bildirme) yetkileriyle donatılmaktadır. Özellikle taraf devletler, Sözleşme hükümlerinin uygulanmasını sağlamaya ilişkin aldıkları yasal, yargısal, idari ve diğer bütün tedbirleri bildiren bir raporu, ilgili devletler bakımından Sözleşme'nin yürürlüğe girmesinin ardından bir yıl içinde Komite'ye sunmayı taahhüt etmektedir[54]. Raporlama, her iki yılda bir ve talep edildiğinde her zaman tekrarlanmaktadır.

b.Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme; birinci kuşak hakları düzenleyen ve BM tarafından etkili bir koruma mekanizması oluşturan sözleşmedir. Sözleşme m. 2 ayrımcılığı Sözleşme'de korunan haklarla sınırlı olarak yasaklarken, m. 26 yasalar önünde eşitliği ve ayrımcılığa uğramama hakkını ortaya koymaktadır. Başka bir ifadeyle, Sözleşme'de koruma altına alınmamış olsa dahi, ulusal mevzuatın düzenlediği her hak bakımından ayrımcılık, m. 26 kapsamında yasaklanmaktadır. Sözleşme m. 3 kadın ve erkeğin medeni ve siyasi haklar açısından eşitliğini ifade ederken, m. 4 hakların sınırlandığı durumlara ilişkin ayrımcılık yasağını, m. 23 evlilik kapsamında eşler arasında eşitliği, m. 24 çocuklara ilişkin ayrımcılık yasağını, m. 25 seçme ve seçilme hakkında eşitliği, m. 27 azınlık hakları kapsamında din, dil ve kültürel haklarda eşitliği ortaya koymaktadır[55].

Sözleşme'ye ek olarak bugüne kadar iki ihtiyari protokol getirilmektedir. Bu protokoller, İHK'ye bireysel başvuru yolunu düzenleyen Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası

[51]Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme'nin Yürürlüğe Giriş Kararnamesi için bkz. 16.06.2002 tarihli ve 24787 sayılı Resmi Gazete, Sözleşme'nin resmi Türkçe çevirisi için bkz. http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2002/06/20020616.htm ve Sözleşme'nin İngilizce metni için bkz. http://www2.ohcr.org/english/law/cerd.htm. Erişim Tarihi: 12.10.2022.

[52]**ALTUN,** s. 16, 17.

[53]Sözleşme çerçevesinde bireysel başvuruda bulunulabilmesi için taraf devletlerin Sözleşme m. 14 kapsamında bir beyanda bulunmuş olması gerekmektedir. Türkiye, bu şekilde bir beyanda bulunmamıştır ve bu sebeple Türkiye'den Komite'ye bireysel başvuru yolu kapalıdır.

[54]Komite Türkiye, Komite'nin bireysel başvuruları inceleme yetkisini tanımamış, Sözleşme kapsamında ilk raporunu 2007 yılında sunmuştur. Rapor 2009 yılı Mart ayında Komite tarafından değerlendirilmiş ancak olumlu görülen konular yanında önemli eksiklikler de tespit edilmiştir.

[55]**GÜL/KARAN,** s. 24-26.

Sözleşme'ye Ek İhtiyari Protokol ile Ölüm Cezasının Kaldırılmasını Amaçlayan, Medeni ve Siyasi Haklarra İlişkin Uluslararası Sözleşme'ye Ek İkinci İhtiyari Protokol'dür[56].

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

Bağımsız uzmanlardan oluşan İHK, Sözleşme'nin, Sözleşme'ye taraf devletler tarafından uygulanmasını denetlemek amacıyla görev yapmaktadır. Komite, Sözleşme'de yer alan haklarla ilgili genel yorum yayımlama, bireysel veya devlet başvurularını kabul etme, ülke raporlarına ilişkin sonuç gözlemleri yayımlama yetkileri donatılmaktadır[57].

Sözleşme'ye taraf olan devletler, Sözleşme'de tanınan hakları uygulamaya geçirmek ve bu hakların kullanılmasında ilerleme kaydetmek için aldıkları tedbirler hakkında Komite'ye raporlar sunmaktadır. Bu raporlar, Sözleşme'nin ilgili taraf devletler bakımından yürürlüğe girmesinden itibaren bir yıl içinde ve daha sonra da beş yılda bir verilmektedir[58].

c.Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar alanında temel belge niteliğindedir. Sözleşme'de başta ayrımcılığı genel olarak düzenleyen m. 2 olmak üzere; kadın erkek eşitliğinin ekonomik, sosyal ve kültürel haklar açısından da vurgulandığı m. 3; eşit ücret ilkesinin düzenlendiği m. 7/4; eğitim hakkının düzenlendiği m. 13 ayrımcılığı yasaklamaktadır.

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

BM Ekonomik ve Sosyal Konsey'in 1985 yılında aldığı kararla kurulan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 18 bağımsız uzmandan oluşmaktadır. Bu Komite, Sözleşme'de yer alan haklarla ilgili genel yorum yayımlama, ülke raporlarına ilşkin sonuç gözlemleri yapma gibi yetkilerle donatılmaktadır[59].

Komite'ye bireysel başvuru yolu öngören ek bir ihtiyari protokol kabul edilmişse de, söz konusu protokol henüz yürürlüğe girmemiş durumdadır[60].

---

[56]Türkiye, Sözleşme'ye 2003 yılında, Ek İhtiyari Protokol'e (birinci protokol) ise 2006 yılında taraf olmuş ve Sözleşme'nin onaylanması sırasında etnik, dini ve dilsel azınlıklara ilişkin m. 27'ye çekince koymuştur. Dolayısıyla, etnik, dini ve dilsel azınlıkların kendi kültürlerinden yararlanma, kendi dinlerini öğretme, uygulama ve kendi dillerini kullanma haklarının kapsamı sınırlandırılmaktadır. Söz konusu çekince, bu hakların, TC AY ve Lozan Barış Antlaşması'nın ilgili hükümlerine uygun olarak yorumlanmasını ve uygulanmasını öngörmektedir. Türkiye, Ek İhtiyari Protokol'e taraf olurken, yasalar önünde eşitlik ve ayrımcılık yasağına yer veren m. 26 ile ilgili başvurularda, sadece Sözleşme'de yer verilen haklara ilişkin başvuruları tanıyacağını belirtmektedir. Bunun anlamı, Sözleşme bağlamında Türkiye'den yapılacak başvurularda ayrımcılık yasağının sadece birinci kuşak haklarla sınırlandırıldığı ve Sözleşme'de düzenlenmeyen ekonomik, sosyal ve kültürel haklar açısından ayrımcılık yasağını düzenleyen m. 26'ya dayalı bir başvuruda bulunmanın mümkün olmadığıdır. Ancak, Sözleşmenin uygulanmasını denetlemekle yetkili İHK'ın, Sözleşme'ye ve Ek İhtiyari Prokol'e ilişkin sunulan çekincelerle ilgili 24 No'lu genel yorumu'na bakıldığında, Komite'nin bu tür çekinceleri geçerli bulmadığı görülmektedir. Genel Yorum'a göre; eğer bir devlet Sözleşme'ye taraf olurken bir hükme çekince koymadıysa, daha sonra Ek İhtiyari Prokol'e taraf olurken, o hükmü Komite denetiminden çıkartmak üzere çekince koyamamaktadır. Bu nedenle, Türkiye Sözleşme'ye taraf olurken m. 26'ya çekince koymadığından, Ek İhtiyari Protokol'e taraf olurken m. 26'nın denetim kapsamını sınırlamak üzere koyduğu çekince geçersizdir. Böylece, Sözleşme kapsamında olmayan ancak ulusal mevzuat tarafından koruma altına alınmış her hak (örneğin; çalışma hakkı, sosyal güvenlik hakkı, sağlık hakkı gibi) bakımından da, Komite'ye ayrımcılık yapıldığı iddiası ile başvurmak mümkündür.

[57]Türkiye, Ek İhtiyari Protokol'e taraf olduğu cihetle, aleyhine bireysel başvurular yapılması mümkündür.

[58]Sözleşme gereği, Türkiye dönemsel rapor sunma yükümlülüğü altındadır. Ancak İHK'ye sunması gereken dönemsel raporlarından ilkini, sunması gereken tarihin üzerinden çok uzun yıllar geçmiş olmasına rağmen henüz sunmamıştır.

[59]**PAZARCI,** Hüseyin, Uluslararası Hukuk, Turhan Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2006, s. 13-15.

[60]Sözleşme, Türkiye tarafından 2003 yılında onaylanmış, Ek Protokol ise henüz imzalanmamış ve onaylanmamıştır.

Sözleşme m. 16'ya göre; Sözleşme'ye taraf olan devletler, Sözleşme'nin yürürlüğe girmesinden itibaren 2 yıl içinde, Sözleşme'de tanınan hakların yerine getirilmesi için kabul ettikleri ve geliştirdikleri tedbirler hakkında Komite'ye rapor sunmakla yükümlüdürler[61]. Taraf devletlerce sunulan raporlar Komite tarafından değerlendirilip, taraf devletin Sözleşme'ye uyumuna ilişkin sonuç gözlemleri yayınlanmaktadır.

d.Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi, BM tarafından 1979 yılında kadın hakları alanında kabul edilen temel sözleşmedir. İster devlet ister özel şahıslar tarafından olsun, kadınlara karşı yapılan her türden ayrımcılığı ortadan kaldırmayı amaçlayan ve kadınlara yönelik ayrımcılığı bir insan hakları sorunu olarak gören bağlayıcı ilk uluslararası belgedir[62].

Sözleşme m. 1'de kadınlara karşı ayrımcılık tanımlanmaktadır; *"...kadınların medeni durumlarına bakılmasızın ve kadın ile erkek eşitliğine dayalı olarak politik, ekonomik, sosyal, kültürel, medeni veya diğer şahıslardaki insan hakları ve temel özgürlüklerinin tanınmasını, kullanılmasını ve bunlardan yararlanılmasını engelleyen veya ortadan kaldıran veya bunu amaçlayan ve cinsiyete bağlı olarak yapılan herhangi bir ayrım, mahrumiyet veya kısıtlama"*.

Sözleşme kapsamında düzenlenen diğer konular ise şunlardır: Devletlerin ayrımcılıkla mücadele için geliştirdiği politikalar; temel hak ve özgürlüklerin korunması; geçici ve özel önlemler; ayrımcı önyargı, gelenek ve uygulamaların ortadan kaldırılması; kadın ticaretinin engellenmesi ve fuhuş yolu ile istismara son verilmesi; siyasi ve sosyal yaşama katılım; temsilde eşitlik; uyrukluk kazanmada eşitlik; eğitimde ayrımcılık yasağı; istihdamda ayrımcılık yasağı; sağlık hakkı ve ayrımcılık yasağı; ekonomik ve sosyal yaşamda ayrımcılık yasağı; kırsal kesimde yaşayan kadınların hakları; hukuki koruma ve eşit yasal haklar; evlilik ve aile hayatı[63].

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

Sözleşme m. 17 gereğince; denetim organı olarak Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Komitesi karşımıza çıkmaktadır.

Sözleşme'ye ek bir ihtiyari protokol ile Komite'ye bireysel başvuru yolu öngörülmektedir. 1999 yılında BM tarafından kabul edilen ve 2000 yılında yürürlüğe giren Ek İhtiyari Protokol[64], Sözleşme'nin ihlal edildiği iddiası ile Komite'ye başvurabilme olanağını getirmektedir. Başvuru sonucunda tazminata hükmedilmemesine rağmen, taraf devlete ihlali nasıl giderebileceği yönünde tavsiyeler verilmektedir[65].

Dolayısıyla Komite; genel tavsiye yayımlama, bireysel başvuruları kabul etme, ülke raporlarına ilişkin sonuç gözlemleri verme yetkileriyle donatılmaktadır. Ayrıca bir taraf

---

Türkiye, Sözleşme'nin onaylanması sırasında eğitim hakkına ilişkin m. 13/ fkr. 3 ve 4'e çekince koymaktadır. Bu çekinceyle, ebeveynlerin çocuklarına devlet okulları dışında okul seçme hakkı ile inançlarına uygun dini ve ahlaki eğitim verme hakkının kapsamı sınırlandırılmaktadır.

[61]Türkiye, Sözleşme kapsamında ilk raporunu 2008 yılında sunmuş ve bu rapora dair değerlendirme 2011 yılı Mayıs ayında gerçekleşmiştir.

[62]**KAPANİ,**s. 71.

[63]**ALTUN,** s. 16.

[64]Türkiye, Sözleşme'ye 1985 yılında, Ek Protokol'e ise 2002 yılında taraf olmuştur.

[65]**KORKUSUZ,** Refik, Ulusararası Belgelerde ve Türk Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlükler, Beta Yay., İstanbul 1998, 2. Baskı, s. 82.

devletin Sözleşme'yi sistematik ve ağır biçimde ihlal etmesi halinde, kendiliğinden harekete geçerek inceleme yetkisini kullanmaktadır[66].

e.Çocuk Haklarına Dair Sözleşme

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

Çocuk Haklarına Dair Sözleşme, BM tarafından çocuk hakları alanında 1989 yılında kabul edilmiş temel insan hakları sözleşmesidir. Sözleşme m. 2; ayrımcılık yasağına yer vermektedir. Bu madde'ye göre; "Taraf devletler, bu Sözleşme'de yazılı olan hakları kendi yetkileri altında bulunan her çocuğa, kendilerinin, ana babalarının veya yasal vasilerinin sahip oldukları ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasal ya da başka düşünceler, ulusal, etnik ve sosyal köken, mülkiyet, sakatlık, doğuş ve diğer statüler nedeniyle hiçbir ayrım gözetmeksizin tanır ve taahhüt etmektedir." Sözleşme ile kanuna göre daha erken yaşta reşit olma hariç, 18 yaşına kadar her insan çocuk olarak kabul edilmektedir.

Sözleşme'ye ek olarak; Çocuk Satışı, Çocuk Fahişeliği ve Çocuk Pornografisi ile ilgili İhtiyarı Protokol ve Çocukların Silahlı Çatışmalara Dahil Olmaları konusunda İhtiyari Protokol getirilmektedir[67].

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

Çocuk Hakları Komitesi, taraf devletlerin bu Sözleşme ile üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirme konusunda kaydettikleri ilerlemeleri incelemek amacıyla bağımsız uzmanlardan oluşmaktadır. Komite; genel yorum yayımlama, ülke raporlarına ilişkin sonuç gözlemleri yapma yetkileriyle donatılmaktadır[68].

Taraf devletler, Sözleşme yürürlüğe girdikten sonra iki yıl içinde, daha sonra ise her beş yıl içinde Komite'ye rapor sunmaktadır[69].

f.Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Haklarının Korunmasına Dair Sözleşme

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

1990 yılında BM tarafından kabul edilen bu Sözleşme m. 1'de; Sözleşme'nin hiçbir farklılık gözetilmeksizin tüm göçmen işçilere ve ailelerine uygulanacağı belirtilmektedir.

---

[66] Türkiye; İhtiyari Protokol'e taraf olduğundan, Türkiye aleyhine bireysel başvurular yapılabilmektedir. Türkiye'nin Komite'ye bugüne dek sunmuş olduğu beş rapor Komite tarafından sırasıyla 1990, 1997, 2005, 2010 ve 2015 yılarında ele alınmaktadır. İşbu raporlar ile Komite, kadın ve erkek arasında eşitlik ilkesinin uygulanmasını denetleyecek bir mekanizmanın eksikliğini tespit etmektedir. Komite, azınlıklara mensup kadınların durumlarının acilen denetlenmesini ve Sözleşme kapsamındaki tüm yasal hakların güvence altına alınmasına yönelik sistematik çalışmaların yapılmasını tavsiye etmektedir. Örneğin; Komite, çoklu ayrımcılığa uğrayan kürt kadınlarının durumlarının iyileştirilmesi ile ilgili hiçbir önlem alınmamasından derin üzüntü duyduğunu ifade etmektedir. Yine Komite, Türkiye'ye kadına yönelik şiddetle ilgili daha kapsamlı önlemler almaya öncelik vermesini talep etmektedir.

[67] Türkiye, Sözleşme'yi 1990 yılında imzalayıp 1995 yılında onaylamıştır. Ayrıca Sözleşme'ye ek olarak getirilen birinci protokolü 2002 yılında, diğerini ise 2004 yılında kabul edip onaylamıştır. Sözleşme m. 17/d ve m. 30'da; azınlık gruplarına mensup çocukların çeşitli kültürel hakları düzenlenmektedir. Ancak Türkiye, bu iki madde'ye çekince koymaktadır.

[68] **GÜL/KARAN,** s. 29.

[69] Türkiye'nin Komite'ye sunduğu ilk ülke raporuna ilişkin Komite'nin 2001 yılında açıkladığı sonuç gözlemlerinde; 1923 Lozan Barış Andlaşması kapsamında tanınmayan azınlık gruplarına dahil çocukların yeterli şekilde eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimleri bağlamında ayrımcılık yasağının tam olarak uygulanmamasından dolayı endişelerini ifade etmektedir. Örneğin; kürt kökenli çocuklar, mülteci ve sığınmacı çocuklar, yerinden edilmiş çocuklar ve güneydoğu ve kırsal bölgelerde yaşayan çocuklardan söz edilmektedir. Bu çerçevede Komite, Türkiye'ye ayrımcılığın önlenmesi ve ayrımcılıkla mücadele için uygun önlemlerin alınmasını tavsiye etmektedir. Ayrıca Türkiye'nin Sözleşme'ye koyduğu mevcut çekincelerin geri alınması gerektiğini belirtmektedir.

Sözleşme'nin önem taşıyan m. 7'de ise; Sözleşme'ye taraf devletlerin, kendi ülkeleri içinde yaşayan veya yasal yetki alanına giren tüm göçmen işçilere ve aile fertlerine ayrımcılık yapmaksızın Sözleşme'de öngörülen haklara saygı göstermeyi ve uygulamayı taahhüt edecekleri vurgulanmaktadır[70].

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

2004 yılında BM tarafından kurulan ve taraf devletlerin bu Sözleşme ile üstlendikleri yükümlülükleri yerine getirme konusunda kaydettikleri ilerlemeleri inceleyen Tüm Göçmen İşçilerin ve Aile Fertlerinin Korunması Komitesi bağımsız uzmanlardan oluşmaktadır.

Komite; Sözleşme'de yer alan haklarla ilgili genel yorum yayımlama, ülke raporlarına ilişkin sonuç gözlemleri yapma yetkileriyle donatılmaktadır. Komite'ye bireysel başvuru yapılması da mümkündür. Ancak Sözleşme m. 77 gereğince; bu yolu taraf devletlerden on tanesinin tanımasıyla yürürlüğe gireceği belirtilmektedir. Henüz bireysel başvuru yolunu tanıyan sadece iki taraf devlet bulunmaktadır.

Taraf devletler, Sözleşme yürürlüğe girdikten sonra bir yıl içinde, daha sonra ise her beş yıl içinde Komite'ye rapor sunmaktadır[71].

g. Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme, BM tarafından 2006 yılında kabul edilen engelli hakları alanındaki en temel sözleşmedir[72]. Sözleşme'nin amacı m. 1'de; "engellilerin tüm insan hak ve özgürlüklerinden tam ve eşit şekilde yararlanmasını teşvik ve temin etmek ve insanlık onurlarına saygıyı güçlendirmek" olarak belirtilmektedir. Bu Sözleşme'de engelliler; "diğer bireylerle eşit koşullar altında topluma tam ve etkin biçimde katılımlarının önünde engel teşkil eden uzun süreli fiziksel, zihinsel, düşünsel ya da algısal bozukluğu bulunan kişiler" olarak tanımlanmaktadır. Sözleşme m. 2'de engelliliğe dayalı ayrımcılık, makul düzenlemelerin gerçekleştirilmemesi dahil, her türlü ayrımcılık olarak ifade edilmektedir. Sözleşme m. 3'de sayılan Sözleşme'nin dayandığı ilkeler arasında ayrımcılık yapılmaması, fırsat eşitliği, kadın-erkek eşitliği de bulunmaktadır. Sözleşme m. 4'de ise geniş biçimde taraf olan devletlerin yükümlülükleri belirtilmektedir[73].

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

BM Teşkilatı, 2008 yılında Sözleşme m. 30 gereğince, Sözleşme'nin taraf devletlerce uygulanmasını izlemek üzere Engelli Hakları Komitesi kurmuştur. Bu Komite; genel yorum ve genel tavsiye yayımlama, ülke raporlarına ilişkin sonuç gözlemleri yapma yetkileriyle donatılmaktadır.

[70]Türkiye, Sözleşme'yi 1999 yılında imzalayıp 2004 yılında onaylamıştır. Ancak Sözleşme'nin yabancıların gayrimenkul edinmeleri, yabancıların sendika kurucusu olmaları, göçmen işçilerin çocuklarının ana dillerini ve kültürlerini öğrenebilmeleri, göçmen işçiler ve aile fertlerinin gümrük harç ve vergilerinden muafiyeti konularındaki düzenlemelerine ilişkin çekince ve beyanlarda bulunmaktadır.

[71]Türkiye, Sözleşme'ye taraf olurken yaptığı beyanla Sözleşme'nin uygulanmasının denetlenmesi amacıyla oluşturulan bu Komite'nin yetkisini ileri bir zamanda tanıyacağını belirtmektedir.

[72]**GÜL,** Işıl İdil, Fiziksel Engellilerin Uluslararası Hukukta Korunması ve Uluslararası Standartların İç Hukuka Yansıması, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006, s. 197.

[73]**KORKUT,** Levent, Ayrımcılık Karşıtı Hukuk, İnsan Hakları Gündemi Derneği, Ankara 2009, s.24.

Devletler, Sözleşme'ye taraf olduktan sonraki ilk iki yıl içerisinde, daha sonraki dönem için ise her dört yılda bir, Sözleşme'de yer alan hakların ne derece hayata geçirildiğine ilişkin Komite'ye rapor sunmak durumundadır.

Sözleşme'ye ek bir de İhtiyari Protokol bulunmaktadır. Protokol; birey veya birey grupları tarafından yapılacak başvurulara ilişkindir. Protokol m. 1/1'e göre; Taraf bir devlet, Sözleşme'de yer alan hakların bu taraf devlet tarafından ihlali nedeniyle mağdur olduğunu iddia eden ve kendi yargı yetkisine tabi olan bireyler veya gruplar tarafından onlar adına yapılan başvuruları, Komite'nin kabul etme ve inceleme yetkisini tanımaktadır. Aynı m.1/2'de ise; Komite, Sözleşme'ye taraf olup da, İhtiyari Protokol'e taraf olmayan bir devlet aleyhine başvuruları kabul etmeyeceği vurgulanmaktadır[74].

B.Avrupa Konseyi Ve Ayrımcılık Yasağı

5 Mayıs 1949 tarihinde 10 devlet tarafından Londra'da kurulan ve Avrupa kıtasının en eski siyasi örgütü olma özelliğini taşıyan AK; Bakanlar Komitesi, Parlamenterler Meclisi, Yerel ve Bölgesel Yönetimler Kongresi ve Genel Sekreterlik gibi temel organlardan oluşmaktadır[75].

Kuruluşundan bugüne değin ayrımcılık yasağına vurgu yapan ve insan haklarına, hukukun üstünlüğüne saygı temeline dayanan AK'ye 2022 yılı itibariyle üye 47 ülke bulunmaktadır.

a.Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

aa.Sözleşme'nin İlgili Hükümleri

Asıl adı "İnsan Haklarını ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşme" olan AİHS, 4 Kasım 1950 tarihinde Roma'da kabul edilerek imzalanmış ve 3 Eylül 1952 tarihinde yürürlüğe girmiştir. AK'ye üye olan devletler bu Sözleşme'nin tarafı olurken amaç; birinci kuşak hakları etkili bir biçimde koruma altına almaktır[76].

Sözleşme m. 14; "Bu Sözleşmede tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensupluk, servet, doğum veya herhangi başka bir durum bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır" şeklindedir. Buradaki sayım sınırlı değil, örnekleyici olup ayrımcılık yasağı vurgulanmaktadır[77].

Sözleşme'ye ek olarak bugüne kadar 14 tane ihtiyari protokol kabul edilmektedir. 1 Nisan 2005 tarihinde taraf devletler bakımından yürürlüğe giren ve ayrımcılık yasağını başlı başına bir insan hakkı olarak düzenleyen 12 No'lu Ek Protokol'ün kapsamı önem taşımaktadır. Ek Protokol, AİHS'de yer almayan ancak hukuken tanınmış tüm hakları içeren şekilde ayrımcılık yasağına yer vererek özellikle m. 14'ün kapsamını genişletmektedir. Buna göre; cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya başka görüşler, ulusal ya da sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensubiyet, servet, doğum veya başka bir statüden kaynaklanan herhangi bir nedenle ayrım yapılmaksızın, kişilerin kanunlarda öngörülen haklardan yararlanması sağlanmalıdır[78].

---

[74]Türkiye, Sözleşme'yi imzaya açıldığı ilk gün olan 30 Mart 2007 tarihinde imzalamış ve 2009 yılında onaylamıştır. Ancak bireysel başvuru yetkisi öngören Protokol'ü 28 Eylül 2009 tarihinde imzalamış olmasına rağmen henüz onaylamamıştır. Bu nedenle Komite'ye Türkiye'den başvuru yapılamamaktadır.

[75]**DÖNER,** Ayhan, İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi, Seçkin Yay., Ankara 2003, s. 26.

[76]**DOĞRU,** Osman, İnsan Hakları Uluslararası Mevzuatı, Beta Yay., İstanbul 1998, s. 32.

[77]**ERDEM,** Mustafa Ruhan/**SANCAKDAR,** Oğuz/**TEZCAN,** Durmuş, AİHS Işığında Türkiye'nin insan Hakları Sorunu, Seçkin Yay., Ankara 2004, s.524.

[78]Türkiye, AİHS'ni 18 Mayıs 1954 tarihinde onaylamıştır. Ancak 12 No'lu Ek Protokol'ü 18 Nisan 2001 tarihinde imzalamış olmasına rağmen henüz onaylamamıştır.

bb.Sözleşme'nin Uygulanmasının Denetimi

Sözleşme'nin denetim mekanizması olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) kurulmuştur. AİHS'de ve aleyhine başvuru yapılan devletin onaylamış olduğu ek protokollerde yer alan insan haklarının ihlal edilip edilmediğine karar veren AİHM'in kararları hukuken bağlayıcıdır. AK'ne üye her ülke, AİHS'yi onayladığı andan itibaren AİHM'in yargı yetkisine tabi olmayı kabul etmektedir. Mahkeme'ye hem gerçek veya tüzel kişiler hem de devletler tarafından başvuru yapılabilmektedir. Taraf devletler, iç hukuklarını ve uygulamalarını, içtihatlarla belirlenen standartlara uydurmak zorundadır. AİHM'in verdiği kararlara uyulup uyulmadığının denetimi, AK Bakanlar Komitesi tarafından gerçekleştirilmektedir[79].

AİHM'e başvuru yapılabilmesi için, başvurucu tarafın bütün iç hukuk yollarını tüketmiş olması ve başvurunun iç hukuk yollarının tüketilmesinin ardından 6 aylık süre içerisinde olması gerekmektedir.

Dolayısıyla bireysel başvuru yolunun tanınmış olması, Mahkeme'nin tazminata hükmedebilmesi gibi nedenlerden ötürü en etkili insan hakları koruma mekanizmasıdır[80].

b.Avrupa Sosyal Şartı

aa.Şart'ın İlgili Hükümleri

Bütününe eşitlik vurgusu hakim olan ve sosyal hakların genelinin bir araya toplanıp ele alındığı ilk bağlayıcı uluslararası belge özelliğine sahip Avrupa Sosyal Şartı (ASŞ), 1961 yılında AK'de kabul edilmektedir. Yani temel insan hak ve özgürlükleriyle ekonomik ve sosyal gelişme arasında doğrudan ilişki kurulduğu bu belge, geniş bir sosyal hak ile ilkeler bütününü içermektedir[81].

ASŞ'nin giriş bölümünde, Şart'ın temel felsefesi olarak nitelendirilen iki ana konu vurgulanmaktadır. Giriş bölümünün ilk paragrafında; *"...insan haklarının ve temel özgürlüklerinin gözetilmesi ve daha ileri düzeyde gerçekleştirilmesi yoluyla sosyal ve ekonomik gelişmenin sağlanması..."* denilerek sosyal ve ekonomik gelişmenin sağlanması yolunun, insan hak ve özgürlüklerinin gerçekleştirilmesinden geçtiği belirtilmektedir. Üçünü paragrafta ise; *"hiçbir ırk, renk, cinsiyet, dil, siyasi görüş, ulusal soy veya sosyal köken ayrımı gözetmeksizin sosyal haklardan yararlanma hakkının sağlanması gerektiği"* ifade edilmekte sosyal haklardan yararlanma şartı doğrudan eşitlik ilkesine dayandırılmaktadır[82].

Şart'a ek olarak bugüne kadar üç tane ihtiyari protokol kabul edilmektedir. Bunlar ASŞ'ye dört yeni hak ilave eden ASŞ'na Ek Protokol, denetim sisteminin etkinleştirmeyi hedefleyen ASŞ'na Değişiklik Getiren Protokol ve toplu şikayet usulünü getiren ASŞ'na Toplu Şikayet Sistemi Öngören Ek Protokol'dür. Şart'ta yer alan hakların sayısını artıran ve kapsamını geliştiren Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı (GGASŞ), ASŞ'nin kapsamını oldukça geliştirmektedir[83].

---

[79]**REİSOĞLU,** Safa, Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları, Beta Yay., İstanbul 2001, s. 126-128.

[80]**GÖLCÜKLÜ,** Feyyaz/**GÖZÜBÜYÜK,** A.Şeref, AİHS ve Uygulaması – AİHM İnceleme ve Yargılama Yöntemi, Turhan Yay., 7. Baskı, Ankara 2007, s. 112.

[81]**ÖNAK,** Murat, Rıfat/**TEZCAN,** Durmuş/ERDEM, Mustafa Ruhan/**SANCAKDAR,** Oğuz, İnsan Hakları El Kitabı, Seçkin Yay., Ankara 2006, s.143.

[82]**ALTUN,** s. 20.

[83]Türkiye, ASŞ'yi 1961 yılında imzalayıp 1989'da onaylamıştır. Ayrıca GGASŞ'ye taraftır. Ancak ASŞ'na Toplu Şikayet Sistemi Öngören Ek Protokol henüz Türkiye tarafından imzalanmamış ve onaylanmamıştır.

bb.Şart'ın Uygulanmasının Denetimi

Avrupa Sosyal Haklar Komitesi, AK Bakanlar Komitesi tarafından seçilen üyelerden oluşan denetim organıdır. Komite'nin görevi; taraf devletlerin Şart'ta yer alan md'lere uyumunu değerlendirmektir. Bu görevini yerine getirirken hem rapor sunma hem de şikayet usullerini kullanmaktadır. ASŞ'ye taraf olan devletler, onayladıkları hükümlere ilişkin iki yılda bir AK Genel Sekreterliğine ülke raporlarını sunmaktadır[84]. Bakanlar Komitesi, Avrupa Sosyal Haklar Komitesi'nin ihlal bulduğu şikayet başvurularında ilgili taraf devete yönelik tavsiyeler hazırlamaktadır[85].

c.Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu

AK çerçevesinde oluşturulan bu Komisyon; ırkçılık, yabancı düşmanlığı, antisemitizm (Yahudi düşmanlığı) ve hoşgörüsüzlükle (ırk, ten rengi, dil, din, uyrukluk ya da etnik köken temelindeki ayrımcılıklar da dahil olmak üzere) mücadele etmeyi amaçlamaktadır. Kuruluşu herhangi bir uluslararası sözleşmeye dayanmamaktadır. AK'ye üye olan devletler hakkında rapor hazırlamakta, genel politika tavsiye kararları almaktadır. Bugüne kadar 12 genel politika tavsiyesi yayınlanmıştır[86].

C.Avrupa Birliği Hukukunda Ayrımcılık Yasağı

AB, 28 üye devletten oluşan ulusalüstü bir örgüttür. Daha önce Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, Avrupa Ekonomik Topluluğu ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu şeklinde üç yapı olarak ortaya çıkan Avrupa Toplulukları, günümüzde AB adı altında tek çatıda toplanmaktadır[87].

AB'nin temel karar organı AB Konseyi'dir. Avrupa Komisyonu ise; hukuki düzenlemeleri, politikaları ve eylem programlarını öneren ve Avrupa Parlamentosu ve AB Konseyi'nin kararlarını uygulamakta sorumlu olan organdır. Avrupa Parlamentosu, Avrupa Komisyonu'na bilgi veren ve hukuki düzenlemelere dair teklifleri gözden geçiren bir organdır. Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD), AB hukukunu ve kurucu antlaşmaları yorumlama yetkisine sahip olmakla birlikte, AB antlaşmalarının ve mevzuatının yorumlanmasıyla ilgili uyuşmazlıkları karara bağlamakta ve içtihatlar yoluyla birlik vatandaşları için standartları belirlemektedir. AB hukuku, üye ülkelerin ulusal hukuklarından ayrı ve bağımsız niteliktedir. ATAD, AB üyeleri üzerinde yargı yetkisini kullanmakta ve AB hukukundan saptığı tespit edilen iç hukuk organlarının kararlarını iptal etmektedir[88].

AB hukuku, öncelikle kurucu antlaşmalardan oluşmakta ve bu antlaşmalar anayasal bir çerçeve oluşturmaktadır. Sonra ise; tüzükler, direktifler, kararlar, tavsiyeler ve görüşler yer almaktadır. Direktiflerin kabul edilmesiyle birlikte, üye devletler iç hukuklarında bu direktifleri belli bir süre içinde uygulamaya koymak ve gerekli düzenlemeleri yapmakla mükelleftir.

Direktifler, hem kamu hem de özel sektörde, gerçek ve tüzel kişilerin ayrımcılık uygulamalarını yasaklamaktadır. Özel bir şahsa ait işletme, büyük bir özel sektör firması, bir belediye, merkezi devlete bağlı bakanlık birimleri veya kamu kuruluşları ayrımcılık yapılmaması konusunda aynı sorumluluğa sahiptir. Direktifler, gerçek kişileri yani bireyleri

[84]Türkiye, raporlara dayalı denetim usulü kapsamında bugüne değin toplam 18 rapor sunmuştur.
[85]**GÖLCÜKLÜ/GÖZÜBÜYÜK,** s. 113,114.
[86]Türkiye hakkında bugüne değin 1999, 2001, 2004 ve 2011 yıllarında olmak üzere 4 rapor hazırlanmıştır.
[87]Türkiye henüz AB üyesi ülkeler arasında yer almasa da aday ülke statüsüne sahiptir ve uzun bir süredir AB Hukukuna uyum sağlamaya çalışmaktadır.
[88]**PAZARCI,** s. 10-12.

ayrımcılığa karşı korumaktadır. Irk Eşitliği Direktifi buna ek olarak, tüzel kişiliğe sahip örgütleri de ayrımcılığa karşı korunma kapsamına almaktadır[89].

AB hukukunda geçmişten bugüne ayrımcılık yasağı kapsamında direktiflerle yapılan düzenlemeler epeyce fazladır. Başlarda sadece kadın ve erkeklerde eşit işe eşit ücret ve vatandaşlık temelli olarak gündeme gelen ayrımcılık yasağının kapsamı, günümüzde çok daha geniş hale gelmektedir[90]. Ancak halen AB hukukunda kısıtlı temellerde ayrımcılık yasaktır ve diğer belli başlı uluslararası sözleşmelerde olduğu gibi "başka bir statü" veya "benzeri nedenlerle" gibi ifadelerle bu durumun genişletilmesi şu an için mümkün gözükmemektedir. AB hukuku doğrudan ayrımcılığı sadece cinsiyet, ırk veya etnik köken, din veya inanç, engellilik, yaş, cinsel yönelim ve vatandaşlık temellerinde yasaklamaktadır.

III.ULUSAL HUKUKTA AYRIMCILIK YASAĞI

A.Türk Hukukunda Ayrımcılığı Yasaklayan Hukuki Düzenlemeler

aa.Anayasa'da Ayrımcılık

TC'nin kurulduğu 29.10.1923 tarihinden bu yana; Türk hukukunda, "ayrımcılığın yasaklanması" ve "eşitlik ilkesi" ile ilgili 1924 Anayasası'ndan başlayarak tüm anayasalarda düzenlemeler görülmektedir[91].

Öncelikle 1924 TC AY m. 69; "Türkler kanun karşısında eşittirler ve ayrıksız kanuna uymak ödevindedir. (fkr 1) Her türlü sınıf, aile ve kişi ayrıcalıkları kaldırılmıştır ve yasaktır (fkr 2)" diyerek ayrımcılık yasağına ve eşitlik ilkesine yer vermektedir. Buna benzer biçimde 1961 TC AY m. 12'de; "Herkes, dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. (fkr 1) Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz (fkr 2)" açıkça eşitlik ilkesini ve ayrımcılık yasağına ilişkin genel prensibi benimsemektedir[92].

AB müktesebatına uyum çerçevesinde 2004 ve 2010 yıllarında yapılan değişikliklerle birlikte önem taşıyan 1982 TC AY m. 10; "Herkes, dil, ırk, renk, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayrım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir. (fkr 1) Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür. (fkr 2 -Ek: 7/5/2004-5170/m.1) Bu maksatla alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı yorumlanamaz. (Ek cümle: 12/9/2010-5982/m. 1) Çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirler eşitlik ilkesine aykırı sayılmaz. (fkr 3-Ek:12/9/2010-5982/m. 1) Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamaz.(fkr 4) Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar. (fkr 5)" şeklinde düzenleme yapmaktadır[93].

Hem "kanun önünde eşitlik" hem de "ayrımcılık yasağını" öngören 1982 TC AY m. 10 ile ilgili olarak AYM'nin oldukça fazla sayıda kararı bulunmaktadır. AYM, 1961 AY hükümleri gereğince kurulmuş olup, temel görevi Anayasa değişikliklerini, kanunları, kanun hükmünde kararnameleri, TBMM İç tüzüğü değişikliklerini Anayasa hükümleri temelinde

---

[89]**GÜL/KARAN,** s. 32-34.

[90]**GÜRSEL,** Meltem Kutlu, "Kamu Görevine Girişte Kadın-Erkek Eşitliği Konusunda Bir Değerlendirme", İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.4., Sayı: 2, s. 37.

[91]**ÇAKAR,** Müjdat, 1982 Anayasası ve Önceki Anayasalar, Beta Yay., İstanbul 1994, s. 280.

[92]**KARAN,** Ulaş "Türk Hukukunda Ayrımcılık Yasağı ve TCK m. 122'nin Uygulanabilirliği", TBBD, Hakemli Makaleler, Sayı 73, İstanbul 2007, s.155.

[93]**İNCEOĞLU,** Sibel, "Türk Anayasa Mahkemesi ve AİHM Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı", Çalışma ve Toplum Ekonomi, Hukuk Dergisi, C. 4, S.11, İstanbul 2006, s. 48.

denetlemek ve Anayasa'ya aykırı bulunanları iptal etmektir. Böylece bu yetki sayesinde, AYM, Anayasa maddelerini yorumlayabilme yetkisine sahiptir[94].

AYM birçok kararında, kanun önünde eşitlik ilkesinin mutlak olmadığını ve bazı hallerde bundan uzaklaşılabileceğini belirtmektedir. Mahkeme kararlarında; eşitlik ve ayrımcılık yasağı konusunda iki hususu ortaya koymaktadır. İlki, aynı koşullarda bulunan bireyler için aynı kuralların söz konusu olmasıdır ki, bu da farklı koşullarda bulunan bireylere farklı muamele yapılabileceği anlamına gelmektedir. İkincisi ise, eğer haklı gerekçeler varsa aynı koşullarda bulunan bireyler arasında ayrım yapılabileceğidir[95].

AYM; 1924 ve 1961 Anayasalarından farklı olarak 1982 AY m. 10'un ilk fıkrasında geçen "benzeri sebeplerle" ifadesinin kapsamını bugüne kadar yorumlamamış, önüne gelen talebin "benzeri sebepler" kapsamında olup olmadığına dair bir inceleme yapmamıştır. Doğrudan ve sadece anayasal denetime tabi tutulan kanunların veya kanun hükmünde kararnamelerin kanun önünde eşitlik ilkesini ihlal edip etmediği konusunu karara bağlamıştır[96].

Diğer yandan m. 10'un son parağrafı, tüm devlet organlarına ve idari makamlara bütün işlemlerinde kanun önünde eşitlik ilkesine uygun hareket etme yükümlülüğü getirmektedir. Başka bir ifade ile maddenin konu bakımından kapsamına ilişkin bir sınırlama mevcut değildir[97]. Ancak Anayasa'da yer alan söz konusu düzenleme, ayrımcılıkla mücadele konusunda devletlerin önemli yükümlülükleri arasında yer alan özel önlemler açısından açık bir yükümlülük getirmemektedir. 2010 yılında yapılan Anayasa değişikliğiyle kadın ve erkekler arasında eşitliği sağlamak amacıyla alınan tedbirlerle, çocuklar, yaşlılar, özürlüler, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırılık teşkil etmeyeceği belirtilmektedir. Bu düzenleme, hakkında özel önlemler alınacak kişi grupları bakımından sınırlı olduğu gibi, özel önlem alma yükümlülüğü de içermemekte, sadece bu tür tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırı olmadığını ifade etmekle yetinmektedir. Kanaatimizdir ki; 2010 yılı değişikliği, özel önlemlerle ilgili bir iyileştirmeye yol açmamaktadır. Anayasa'da, özel önlemlere açık bir göndermede bulunan ve devlete bu şekilde açık bir yükümlülük öngören bir düzenleme yapılması gerekmektedir.

1982 TC AY m. 10 haricinde çeşitli md'lerde farklı konularla ilgili düzenlemelerde mevcuttur. Bunlar arasında; Eğitim hakkı m. 42, Çalışma hakkı m. 49, Ücret elde etme hakkı m. 55 ve Sosyal güvenlik hakkı m. 60 eşitlik temelli hükümlerdir. Yine m. 69 Siyasi partilerin tüzük programları ile eylemleri ve m. 70 Kamu hizmetlerine girme hakkı açısından da ayrımcılık yasaklanmaktadır. 2004 yılında TC m. 90'da yapılan değişiklikle, Türkiye'de yürürlükte bulunan yasal mevzuat içerisinde doğrudan veya dolaylı ayrımcılık içeren hükümlerin yerine, bunları yasaklayan uluslararası insan hakları sözleşmelerinin uygulanmasının yolu açılmaktadır. Gerek idare gerekse yargı organları; verecekleri kararlarda, temel hak ve özgürlüklere ilişkin insan hakları konulu uluslararası sözleşmelerle iç hukuktaki bir yasanın çatıştığı durumlarda, uluslararası sözleşme hükmünü esas almak zorundadır. Kanaatimdir ki ayrımcılığı yasaklayan belli başlı uluslararası sözleşmeleri usulüne uygun bir şekilde onaylayan Türkiye'nin, uluslararası insan hakları standartlarını hayata geçirmesi gerekmektedir.

---

[94]**TANÖR,** Bülent/YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, Türk Anayasa Hukuku, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001, s. 115.

[95]Örneğin; Bkz. AYM Kararı, E.1987/16, K. 1988/8, Karar Tarihi: 19.04.1988, AYM Kararlar Dergisi, Sayı: 24, Ay Mahkemesi Yayını, Ankara, 1989, s. 97.

[96]**ÖZBUDUN,** Ergün, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yay., Ankara 2009, 10. Baskı, s. 147-149.

[97]**AKAD,** Mehmet/**DİNÇKOL,** Abdullah, Gerekçeli İçtihatlı 1982 AY madde gerekçeleri ve maddelerle ilgili AYM Kararları, Alkım Yayınevi, İstanbul 1998, S. 38, s. 26 vd.

bb.İş Kanunu'da Ayrımcılık

10.06.2013 tarihinde Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu; genel olarak işverenler ve işçiler arasında çalışma şartlarına ilişkin tarafların hak ve sorumluluklarını düzenleyen temel kanun niteliğindedir ve iş hukukunun da merkezinde yer almaktadır[98].

4857 sayılı İş Kanunu, eski İş Kanunu'nun aksine "Eşit Davranma İlkesi" başlıklı m. 5'de ayrıntılı biçimde ayrımcılık yasağını düzenlemektedir[99].

Kanun m. 5/1'de istihdam ilişkisinde dil, ırk, cinsiyet, siyasal düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ve benzeri sebeplere dayalı ayrımcılığı yasaklamaktadır. Burada "benzeri sebepler" denildiğinden ötürü sınırlı bir sayım yapılmadığını bunun genişletilebileceğini yani genel olarak her türlü ayrımcılığın yasak olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca m. 5/3'de cinsiyet ve gebelik nedeniyle ayrımcılık "iş sözleşmesinin yapılmasında, şartların oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde" yasaklanmaktadır. Bu fıkra pozitif ayrımcılığın tipik örneği sayılabilmektedir [100] . En önemli husus ise; işverenin bu maddede yer alan yükümlülüklerini yerine getirmemesi halinde, çalışan kişi dört aylık ücret tutarında tazminat talep edebilmektedir. Yine bu madde'yi incelediğimizde ispat yükünün yer değiştirmesi ilkesine de yer verildiği görülmektedir. İşverenin m. 5 hükümlerine aykırı davrandığını işçinin ispat etmekle yükümlü olduğunu, ancak işçinin bir ihlalin varlığı ihtimalini güçlü bir biçimde gösteren durumu ortaya koyması halinde, işverenin böyle bir ihlalin mevcut olmadığını ispat etmekle yükümlü olduğunu ifade etmektedir[101].

İş Kanunu m. 5; Anayasa'da yer alan hükümler dışında çalışma hayatında ayrımcılığın açıkca yasaklandığı ilk düzenleme olması nedeniyle önem taşımaktadır. Bu hükmü özel ve önemli kılan diğer bir unsur, doğrudan ve dolaylı ayrımcılık kavramlarını ilk defa mevzuata dahil etmiş olmasıdır. Madde'nin gerekçesi, daha ilk cümlesinde, işverenin işe almadan başlayarak, tüm çalışma koşulları yönünde işçilere karşı eşit davranma yükümlülüğünden bahsetmektedir. Bu anlamda maddenin, işe alım sürecinde uygulanmasının da mümkün olduğu belirtilmektedir[102].

cc.Medeni Kanun'da Ayrımcılık

22.11.2001'de kabul edilen 4721 sayılı TMK'nın "Dernekler" başlıklı ikinci bölümünde yer alan "eşitlik ilkesi" m. 68, dernek üyelerinin haklar yönünden eşit olduğunu ve sınırlı

---

[98]**YENİSEY,** Kübra Doğan, "İş Kanununda Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı", Çalışma ve Toplum Ekonomi, Hukuk Dergisi, Birleşik Metal İş Sendikası Yayını, 2006/4, Sayı: 11, İstanbul 2006, s. 67.

[99]"Eşit Davranma İlkesi" başlığı altında 4857 sayılı İş Kanunu m. 5 açıkça bir iş ilişkisinde;

- Dil, ırk, cinsiyet, siyasal düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep ve benzeri sebeplere dayalı ayrım yapılamayacağı,
- İşverenin, esaslı sebepler olmadıkça tam süreli çalışan işçi karşısında kısmi süreli çalışan işçiye, belirsiz süreli çalışan işçi karşısında belirli süreli çalışan işçiye farklı işlem yapamayacağı,
- İşverenin, biyolojik veya işin niteliğine ilişkin sebepler zorunlu kılmadıkça bir işçiye, iş sözleşmesinin yapılmasında, şartlarının oluşturulmasında, uygulanmasında ve sona ermesinde, cinsiyet veya gebelik nedeniyle doğrudan veya dolaylı farklı işlem yapamayacağı,
- Aynı veya eşit değerde bir iş için cinsiyet nedeniyle daha düşük ücret kararlaştırılamayacağı,
- İşçinin cinsiyet nedeniyle özel koruyucu hükümlerin uygulanmasının, daha düşük bir ücretin uygulanmasını haklı kılmayacağı,
- İş ilişkisinde veya sonra ermesinde yukarıdaki hükümlere aykırı davranıldığında işçinin dört aya kadar ücreti tutarındaki uygun bir tazminattan başka, yoksun bırakıldığı haklarını da talep edebileceği belirtilmektedir.

[100]**KARAN,** s. 156.

[101]**GÜLMEZ,** Mesut, İnsan Hakları ve AB Hukukunda Ayrımcılığın Kaldırılması ve Türkiye, Belediye İş Sendikası, Yetkin Yay., Ankara 2009, s. 585-587.

[102]**YENİSEY,** s. 68.

biçimde sayılan nedenlere dayalı olarak üyeler arasında "fark" gözetilemeyeceğini öngörmektedir[103]. Yani m. 68, sadece bir derneğe üye olan kişiler arasında ayrımcılığı yasaklamaktadır. Ayrımcı faaliyetleri hedefleyen derneklerin kuruluşunu ya da bu yönde faaliyet yürüten derneklerin faaliyetlerini yasaklamamaktadır. Bu md haricinde ayrımcılık yasağı kapsamında Kanun'da herhangi bir düzenleme yer almamaktadır. Ayrıca Kanun'da derneklerin ayrımcılık yasağına aykırı faaliyet yürüttüğü durumlar için herhangi bir yasak veya yaptırım da öngörülmemektedir[104]. Aynı durum Dernekler Kanunu açısından da söz konusudur. Dernekler Kanunu, ırkçılık veya ırk ayrımcılığı amacıyla dernek kurulması veya bu yönde faaliyet yürütülmesini yasaklayan veya yaptırım öngören bir düzenleme içermemektedir.

dd.Diğer Kanunlar'da Ayrımcılık

Öncelikle "kamu hizmetlerinden yararlanma hakkı" bağlamında halen yürürlükte olan 657 Sayılı Devlet Memurları Kanunu'na baktığımızda; m. 7 kamu hizmetini alanlara yönelik ayrımcılığı yasaklamaktadır. Bu md, açıkça devlet memurlarının görevlerini yerine getirirlerken dil, ırk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din ve mezhep gibi ayrım yapamayacaklarını, kişilerin yarar veya zararını hedef tutan davranışlarda bulunamayacaklarını belirtmektedir. Aynı Kanun'da m. 7'ye aykırı hareket eden bir devlet memuru hakkında disiplin cezalarını düzenleyen m. 125/d Fkr I Bendi gereğince kademe ilerleme cezası şeklinde yaptırım öngörülmektedir. Ancak uygulamada bu düzenlemenin ne derece hayata geçirildiği konusunda şüpheler bulunmakta ve düzenlemelerin etkili biçimde uygulanmadığı söylenmektedir[105].

Siyasi hak ve özgürlükler bağlamında 2820 Sayılı Siyasi Partiler Kanunu'nu incelediğimizde; m. 82 siyasi partilerin bölgecilik veya ırkçılık amacını gütmesini ve bu amaca yönelik faaliyette bulunmasını, m. 83 ise siyasi partilerin herkesin dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşit olduğu ilkesine aykırı amaç gütmesini ve faaliyette bulunmasını yasaklamaktadır. Yine Kanun m. 12'de parti tüzüklerinde üyelik için başvuranlar arasında dil, ırk, cinsiyet, din, mezhep, aile, zümre, sınıf ve meslek farkı gözeten hükümlere yer verilemeyeceğini düzenlemektedir. Ve m. 78 ise; siyasi partilerin dil, ırk, renk, din ve mezhep ayrımı yaratmaları ilgili yasaklar kapsamında yasaklanmaktadır.

2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu m. 4 ise; sosyal hizmetlerin yürütülmesi ve sunulmasında sınıf, ırk, dil, din, mezhep veya bölge farklılığının gözetilemeyeceği, hizmet talebinin hizmet arzından fazla olması halinde önceliklerin muhtaç olma derecesi ve başvuru veya tespit sırası esas alınarak belirleneceğine yer vermektedir. Kanundaki bu md'nin de uygulamada ne derece hayata geçirildiği konusunda sıkıntılar mevcuttur[106].

1739 Sayılı Milli Eğitim Temel Kanunu m. 4'de "eşitlik" bağlamında eğitim kurumlarının dil, ırk, cinsiyet ve dini ayrımı gözetilmeksizin herkese açık olduğu ve eğitimde hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınamayacağı düzenlenmektedir. Kanun m. 8'de ise herkesin fırsat eşitliğine sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu Kanun'daki düzenlemeninde etkili biçimde uygulanması maalesef güçtür.

---

[103]4721 sayılı TMK m. 68; "Dernek üyeleri eşit haklara sahiptirler. Dernek, üyeleri arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, din ve mezhep, aile, zümre ve sınıf farkı gözetemez; eşitliği bozan veya bazı üyelere bu sebeplerle ayrıcalık tanıyan uygulamalar yapamaz. Her üyenin, derneğin faaliyetlerine ve yönetimine katılma hakkı vardır. Dernekten çıkan veya çıkarılan üye, dernek malvarlığında hak iddia edemez" şeklindedir.

[104]**ALTUN,** s. 36.

[105]**GÜLMEZ,** s. 666.

[106]**GÜL/KARAN,** s. 42, 43.

6112 Sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayın Hizmetleri Hakkında Kanun m. 8'de toplumu şiddete, teröre, etnik ayrımcılığa sevk eden veya halkı sınıf, ırk, dil, din, mezhep ve bölge farkı gözeterek kin ve düşmanlığa tahrik eden veya toplumda nefret duyguları oluşturan yayınlara imkan verilmemesi düzenlenmektedir. İnsanların dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri nedenlerle hiçbir şekilde kınanmaması aşağılanmaması; kadınlara, güçsüzlere, özürlülere ve çocuklara karşı şiddetin ve ayrımcılığın teşvik edilmemesi; yayınların şiddet kullanımını özendirici veya ırkçı nefret duygularını kışkırtıcı nitelikte olmaması ilkelerine yer vermekedir. Bu ilkelere aykırı hareket edenlerin ise m. 32 gereğince yaptırımlara tabi tutulacağı belirtilmektedir. Ancak uygulamada radyo ve televizyon yayınlarında ırkçılık ve ayrımcılık içeren ifadelere sıkça rastlanmasına rağmen yayın yasakları konusunda bugüne kadar kayda değer bir yaptırım uygulanmış değildir.

İ.Türk Hukukunda Ayrımcılığı Yasağı İle İlgili Denetim Usulleri

A.Yargısal Denetim Usulleri

Türkiye'de uyuşmazlığın niteliğine bağlı olarak, ayrımcılıkla ilgili davalar hukuk, iş, ceza ve idare mahkemelerinde görülmektedir. Dolayısıyla ayrımcılığa uğrayan mağdurlar 5271 sayılı CMK, 6100 sayılı HMUK ve 2577 sayılı İYUK çerçevesinde genel hükümlere tabi dava açabilmektedir. Ayrımcı muameleden kamu makamları sorumlu olduğunda idare ve ceza mahkemeleri, bir özel hukuk gerçek veya tüzel kişisi söz konusu olduğunda ise hukuk ve ceza mahkemeleri yargı yetkisine sahiptir. Ceza, hukuk veya idari yargılamaların paralel biçimde gerçekleşebilmesi mümkündür. Mağdurlar eş zamanlı olarak yoksun kaldıkları kazanç yani maddi zararlar veya duydukları elem ve acıdan kaynaklanan manevi zararları ile ilgili hukuk veya iş mahkemelerinde tazminat için dava açabilecekleri gibi, bir idari başvuru yada ceza soruşturması için şikayette de bulunabilmektedir[107].

İç hukukta mevcut tüm yargısal yollardan herhangi bir sonuç alamayan ve mağdur edildiğini düşünen tüm ayrımcılık mağdurlarının, AİHS'de yer alan haklardan birinin ayrımcılık yasağı ile birlikte ihlal edildiği iddiasıyla, iç hukuk yollarının tüketilmesinin ardından altı aylık süre içerisinde AİHM'e başvurma hakkı mevcuttur. AİHM dışında bir başka uluslararası başvuru yolu BM İHK'dır. Ayrıca ayrımcılık mağdurları, yine iç hukukta mevcut tüm yolları tükettikten sonra Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme bağlamında ayrımcılık yasağının ihlal edildiği iddiasıyla, İHK'ya başvurma olanağına sahiptir[108].

Ulusal ve Uluslararası hukuk kapsamında mevcut olan yargılama ve başvuru usulleri oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Bu sebeple ayrımcılık mağdurlarının bir hukukçunun yardımını almaksızın bir davayı yada bir başvuru usulünü başlatması veya yürütmesi gerçekten çok zordur.

Türk hukuk sisteminde; tarafların mahkemede avukatla temsil edilmesi zorunlu tutulmamaktadır. Herhangi bir kimse ücretsiz adli yardımdan yararlanma hakkına sahiptir. Uygulamada adli yardım hizmeti barolar tarafından oluşturulan adli yardım büroları tarafından sunulmaktadır. Hukuk yargılamalarında ve idari yargılamalarda adli yardımdan yararlanmak isteyen mağdurların avukat tutacak maddi durumları olmadığını ve hukuki temsilin adaletin menfaatine hizmet edeceğini ortaya koymaları gerekmektedir. Ayrımcılık mağdurlarının avukattan ücretsiz yararlanma hakkı ceza yargılamasında da mevcuttur. HMK'da düzenlenen adli yardım sadece avukatla temsili değil, yargılama giderlerini de kapsarken, Avukatlık

[107]**İNCEOĞLU,** s. 156.
[108]**GÖLCÜKLÜ/GÖZÜBÜYÜK,** s. 134.

Kanunu'nda belirtilen adli yardım avukatlık hizmetinden ücretsiz yararlanılmasını içermektedir[109].

B.Yargı Dışı Denetim Usulleri

Öncelikle bu başlık altında karşımıza "Ulusal İnsan Hakları Kurumları" çıkmaktadır. Bu kurumlar, hükümetler tarafından insan haklarının korunması ve geliştirilmesi amacıyla kurulan bağımsız ve süreklilik arzeden kurumlardır. Özellikle en büyük işlevlerinden biri, uluslararası insan hakları mekanizmalarının doğru şekilde işlemesini ve asıl olarak standartları ortaya koyucu ve içtihat yaratıcı bir nitelikte çalışma yapabilmelerini sağlamaktır. Çünkü iyi ve standartlara uygun işleyen ulusal kurumların insan hakları ihallerini daha kısa sürede giderebileceği ve uluslararası mekanizmaları rahatlatabileceği ortadadır[110].

Ulusal insan hakları kurumları, uygulamada idari özellikler göstermektedir ve yargısal nitelikte değildir. Bu kurumlar, amaçlarını görüş veya tavsiye bildirme, bireyler veya gruplar tarafından iletilen şikayetlerin değerlendirilmesi ve çözümlenmesi yoluyla gerçekleştirmektedir. Kurumların yasal temeli ülkeden ülkeye değişebilmekte ve kuruluşları anayasalar yada yasalar tarafından düzenlenmektedir.

BM tarafından yapılan sınıflandırmaya göre ulusal kurumlar çoğu kez "ombudsmanlar" veya "ulusal insan hakları komisyonları" olmak üzere iki genel kategoriden birine dahildir. Temel modellerden biri olan komisyonlar, genellikle insan haklarının korunmasına ilişkin mevzuatın, yasal ve idari usullerin etkili bir şekilde uygulanmasını güvence altına almak amacıyla kurulmaktadır. Ayrımcılıkla mücadele, komisyonların çalışma alanlarının ayrılmaz bir parçasını oluşturmaktadır. Ombudsman ise, yasama organına karşı sorumlu olan ve yürütme organına bağlı olarak çalışan kurum/kuruluşların ve bunların çalışanlarının eylem ve işlemlerine ilişkin şikayetleri kabul eden yüksek düzeyli bir kamu görevlisinin temsil ettiği bürodur. Ombudsman ile İnsan Hakları Komisyonlarının ortak noktaları; ikisinin de bağlayıcı karar alma yetkisinin olmamasıdır. Aralarındaki fark ise; ombudsmanın öncelikli işlevi kamu idaresinde hakkaniyeti ve hukukuka uygunluğu denetlemek iken, insan hakları komisyonlarının genel olarak insan hakları ihlalleriyle özellikle de ayrımcılıkla ilgilenmesidir. Ayrıca komisyonlar, kamu veya özel hukuk kişilerinin ihlalleri ile ilgilenirken, ombudsman genellikle kamu tüzel kişilerinin ve kamu personelinin eylemleri ile ilgili vakalarla ilgilenmektedir[111].

---

[109] Adli yardımdan ücretsiz yararlanma hakkı konusuyla ilgili örnek *olarak Anakomba Yula/Belçika davası'ndaki* 10.03.2009 tarihli AİHM kararı verilebilmektedir. AİHM bu kararında, Belçika'da oturma izni olmayan başvurucunun babalık davası açabilmek amacıyla adli yardım başvurusunda bulunması ve başvurunun reddedilmesi sonucunda, AİHS m. 6'da tanınan mahkemeye erişim hakkı ile birlikte m. 14'de yer alan ayrımcılık yasağının ihlal edildiğine karar vermiştir. Kongo vatandaşı olan başvurucu oturma izni olmamasına rağmen Belçika'da ikamet etmekte ve 2006 yılında oturma izni için başvuruda bulunmaktadır. Başvurucunun boşanmış olduğu eşi ve bir çocuğuda Kongo vatandaşıdır. Ancak Belçika'da oturma iznine sahiptir. Başvurucunun, boşandığı eşinin küçük çocuğunun biyolojik babası olarak tanınması için, dava açması gerekmektedir. Adli yardım başvurusunda bulunan ve dava için gereken masraflardan muaf tutulmak isteyen başvurucunun bu talebi, Belçika'da oturma izni olmadan ikamet ettiği ve açacağı davanın oturma izni ile ilgisi bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmektedir. İstinaf mahkemesi 2007 yılında onayladığı kararında, başvurucu tarafından ileri sürülen ayrımcılık iddiasını başvurucunun karşılaştığı farklı muamelenin meşru nedenlere dayandığı gerekçesiyle reddetmektedir. AİHM, mahkemeye erişim hakkının mutlak bir hak olmadığını belirttikten sonra başvurudaki konunun aile hukuku ile ilgili olduğunu ve taraflar açısında önem taşıdığını ifade etmektedir. Bu şartlar altında oturma izni olan ve olmayan kişiler açısından farklı muameleyi gerektirecek önemli nedenlerin mevcut olması gerektiği ve Belçika yargısının sunduğu nedenin bu anlamda geçerli kabul edilemeyeceğini vurgulayarak, Belçika'nın mahkemeye erişim hakkına yer veren m. 6 ile birlikte ayrımcılık yasağına yer veren m. 14'ü ihlal ettiğine karar vermektedir. Bkz. Anakomba Yula/Belçika Davası, Bşv. No: 45413/07, 10.03.2009.http://www.coe.int/t/dghl/standardsetting/family/Judgments/Press%20release%20Anakomba%20Yula.pdf Erişim Tarihi: 21.11.2022.

[110] **İNCEOĞLU,** s. 157.

[111] **GÖLCÜKLÜ/GÖZÜBÜYÜK,** s. 135.

Şunu da söylemek gerekir ki; tüm il ve ilçelerde kurulmuş bulunan insan hakları kurulları da mevcuttur. Bu kurullar, ayrımcılık yasağı ile ilgili şikayet başvurularını incelemekle yetkilidir ve ayrımcılık yasağının ihlal edilip edilmediğine karar verebilmektedir. Ancak bu kararlar maalesef icra edilebilir olmadığı gibi hukuken bağlayıcı değildir.

Yargı dışı başvuru yollarından bir diğeri ise; TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu'dur. Bu Komisyon, insan hakları ihlalleri yanında ayrımcılıkla ilgili şikayetleri incelemekle yetkilidir. Ayrıca Türkiye'nin insan hakları alanında taraf olduğu uluslararası antlaşmalarla Anayasa ve diğer ulusal mevzuat ve uygulamalar arasında uyum sağlamak amacıyla yapılması gereken değişiklikleri tespit etmek ve bu amaçla yasal düzenlemeler önermek, her yıl yapılan çalışmaları ve elde edilen sonuçları kapsayan bir rapor hazırlamak görevleri arasında sayılmaktadır.

TBMM İnsan Hakları İnceleme Komisyonu dışında, kolluk görevlileri veya jandarma tarafından gerçekleştirilen ayrımcı muameleler ile ilgili olarak oluşturulan İçişleri Bakanlığı Mülkiye Teftiş Kurulu Başkanlığı İnsan Hakları İhlalleri İnceleme Bürosu ile Jandarma İnsan Hakları İhlallerini İnceleme ve Değerlendirme Merkezi'ne başvuru yapılabilmektedir[112].

Gerek yargısal gerekse yargı dışı denetim usulleri yukarıda saydığımız şekilde olmasına rağmen, Türkiye'de her geçen gün artan insan hakları ihlallerinin önüne bir türlü geçilememekte ve özellikle birçok konuda ayrımcılık yapıldığı görülmektedir. Kanaatimizdir ki Türkiye'de ayrımcılıkla mücadele maalesef yetersiz kalmaktadır.

II.Türk Ceza Kanunu'nda Ayrımcılık Yasağı

Uluslararası sözleşmeler her ne kadar ayrımcılık yasağına yer vermiş olsa da ayrımcılık yasağının ceza hukuku anlamında bir suç olarak düzenlenmesine dair bir yükümlülük içermemektedir. Her ülkenin bir ceza politikası ve toplumsal sorunlar açısından suç olarak sayılması gereken fillere dair farklı yaklaşımı bulunmaktadır. Ancak ayrımcılık yasağının belli görünümleri açısından bazı belgelerde ceza hukuku kapsamında düzenleme yapılması tavsiye edilmektedir. Bunlardan biri AK bünyesinde kurulmuş olan Irkçılık ve Hoşgörüsüzlüğe Karşı Avrupa Komisyonu'nun yayınladığı 1 No'lu ve 7 No'lu Genel Politika Tavsiye Kararlarıdır. Tavsiyelerde üye devletlerin ceza hukukuna dair düzenlemeler de dahil olmak üzere, ırk ayrımcılığı ile ilgili yasal düzenleme yapmaları gerektiği ifade edilmektedir[113]. Kanaatimizdir ki; devletlerin, ceza hukuklarında ayrımcılık suçunu getirmeleri ve buna ilişkin yaptırımlar uygulamaları gerekmektedir. Özellikle ibret verici ve caydırıcı cezalar verilmesi halinde ayrımcılıkla etkin biçimde mücadele etmek mümkün olabilecektir.

Türkiye'de 2005 yılında yürürlüğe giren 5237 sayılı Türk Ceza Kanunu (TCK)'da öncelikle TCK m. 3/2 karşımıza çıkmaktadır. Bu fıkrada; "Ceza Kanunu'nun uygulamasında kişiler arasında ırk, dil, din, mezhep, milliyet, renk, cinsiyet, siyasal veya diğer fikir yahut düşünceleri, felsefi inanç, milli veya sosyal köken, doğum, ekonomik ve diğer toplumsal konuları yönünden ayrım yapılamaz ve hiçbir kimseye ayrıcalık tanınamaz" denilmektedir. Ancak her ne kadar açık bir düzenleme olsa da uygulamada hükmün hukuksal değeri veya uygulanması konusunda ciddi sorunlar yaşanmaktadır. "İnanç, düşünce ve kanaat hürriyetinin kullanılmasını engelleme" başlığını taşıyan TCK m. 115'de ise; "Cebir veya tehdit kullanarak, bir kimseyi dini, siyasi, sosyal, felsefi inanç, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya veya

[112]**GÜL/KARAN,** s. 48-50.

[113]European Commission against Racism and Intolerance General Policy Recommendation No: 7 on national Legislation to Combat Racism and Racial Discrimination, 13.12.2002, s.4, http://www.coe.int/T/e/human_rights/ecri/4-Publications/ Erişim Tarihi: 24.10.2022; European Commision against Racism and Intolerance General Policy Recommendation No: 1 Combating Racism, Xenophobia,Anti-Semitism and Intolerance, 04.10.1996, s. 4, http://www.coe.int/T/e/human_rights/ecri/4-Publications/ Erişim Tarihi: 24.10.2022.

değiştirmeye zorlayan ya da bunları açıklamaktan, yaymaktan meneden kişi, bir yıldan üç yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılır. (fkr 1) Ayrıca Dini ibadet ve ayinlerin toplu olarak yapılmasının, cebir veya tehdit kullanılarak ya da hukuka aykırı başka bir davranışla engellenmesi halinde fıkra 1'e göre ceza verilir (fkr 2)" şeklinde olmasına rağmen bu madde'nin de yetersiz kaldığı ve uygulamaya tam anlamıyla geçirilmediği görülmektedir. Dolayısıyla TCK'da bazı madde'lerde ayrımcılık yasağına ilişkin düzenlemeler yer almakta ancak maalesef etkin ve/veya aktif biçimde uygulama bulamayıp yetersiz kaldığı tartışmaları yapılmaktadır[114].

A.Ayrımcılık Suçu

5237 sayılı TCK'da ilk kez ayrımcılık başlı başına bir suç haline getirilmektedir. "Ayrımcılık" başlıklı TCK m. 122'ye göre; "Kişiler arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayrım yaparak; a) Bir taşınır veya taşınmaz malın satılmasını, devrini veya bir hizmetin icrasını veya hizmetten yararlanılmasını engelleyen veya kişinin işe alınmasını veya alınmamasını işbu belirtilen hallerden birine bağlayan, b) Besin maddelerini vermeyen veya kamuya arz edilmiş bir hizmeti yapmayı reddeden, c) Kişinin olağan bir ekonomik etkinlikte bulunmasını engelleyen, kimse hakkında altı aydan bir yıla kadar hapis yada beş günden az veya kanunda aksine hüküm bulunmayan hallerde yedi yüz otuz güne kadar adli para cezası verilir."

Bu madde kapsamı dar olsa da ayrımcılık yasağına yaklaşım bakımından geçmişe göre oldukça ileri bir bakış açısını yansıtmaktadır. Ancak madde içeriğine bakıldığında pratikte uygulanması çok mümkün gözükmemektedir. Öğretide ceza kanununda böyle bir suça yer verilmiş olması eleştirilmektedir. Çünkü devletin, ayrımcılık yasağı altında özel hukuk ilişkilerine müdahale etmesi pek doğru kabul edilmemektedir. Ayrıca m. 122/1'de yer alan "ve benzeri sebeplerle ayrım yaparak" ifadesi ucu açık bir düzenleme olmakla birlikte ceza hukuku alanında geçerli olan "suçta ve cezada kanunilik ilkesi"ne aykırılığı vurgulanmaktadır[115].

Ayrımcılık suçunun ispatı imkansız olmasa dahi, genellikle son derece zordur. Özellikle ceza kanunlarında ispat yükünün yer değiştirmesine ilişkin bir düzenlemenin mümkün olmaması, sanığın suçu işlemediğini ispat etmek zorunda kalmasının düşünülememesi, ayrımcılığın suç haline getirilmesi ile beklenen sonucun gerçekleşememesini de beraberinde getirmektedir.

Sadece doğrudan ayrımcılığı yasaklayan TCK m. 122'de; suçun faili herkes olabilmektedir. TCK m. 20 çerçevesinde tüzel kişilerin cezalandırılamayacağı tüzel kişilere karşı sadece güvenlik tedbiri öngörüldüğü düzenlenmektedir. Ancak TCK m. 60 gereğince tüzel kişilere karşı güvenlik tedbiri uygulanabilmesi için öngörülmüş olan kanunun ilgili maddesinde bir hüküm bulunması zorunluluğudur. Söz konusu m. 122'de bu yönde bir hüküm bulunmadığından ayrımcılık suçunu işleyen tüzel kişilerin cezalandırılması veya güvenlik tedbirine konu olması mümkün gözükmemektedir. Ayrımcılık yasağı bağlamında hem bir suçun kanunen öngörülmesi hem de bunun kapsamının dar tutulmuş olması m. 122'nin uygulanmasını daha da zorlaştırmaktadır. Özellikle ayrımcılık gibi önemli bir konuda günümüzde toplumsal ilişkiler bakımından önemli bir yer tutan özel hukuk tüzel kişileri açısından suçun yaptırımsız bırakılması eksik bir düzenleme olduğunu göstermektedir. TCK m. 122'de; suçun mağduru ise, madde metninden anlaşılacağı üzere herkes olabilmektedir. Madde'de belirtilen özelliklerden herhangi birini taşıyan kişi mağdur sıfatını taşıyabilmektedir.

---

[114]**ŞEN,** Ersan, Yeni Türk Ceza Kanunu Yorumu, C. 1, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2006, s. 510.

[115]**YENİDÜNYA,** A.Caner, "5237 Sayılı TCK'da Ayrımcılık Suçu", Çalışma ve Toplum Ekonomi, Hukuk Dergisi, Birleşik-Metal İş Sendikası Yayını, 2006/4, S. 11, İstanbul 2006, s. 99.

Kaldı ki yukarıda söylediğimiz üzere madde'de sayılanlar dışında "ve benzeri sebepler" ifadesi ile ucu açık bir düzenleme söz konusudur[116].

aa.Suçla Korunan Hukuki Menfaat

Ayrımcılık suçuyla korunan hukuki değeri belirleme açısında "eşitlik" kavramından söz etmek gerekmektedir. TC AY m. 10'a göre; "Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayrım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir." Bu hükümden anlaşılacağı üzere; Eşitlik ilkesi, kişileri keyfi muameleye karşı koruyan, demokrasi ve hukuk devletinin önemli unsurlarından biridir. Devletin tüm kuruluşlarının uyması gereken anayasal bir buyruk, temel prensiptir. TCK m. 122'nin, devletin bu görevlerini ve hukuk devleti olma idealini sağlamak yönünde bir hukuki yararı korumaktadır[117].

TCK m. 122 tahtında ayrımcılık suçuyla korunan hukuki değer, insanlar arasında hukukun izin vermediği ayrımlar yapılarak, bazı kişilerin yasaların sağladığı haklardan ve özgürlüklerden keyfi olarak yoksun bırakılmasının önlenmesi şeklinde belirtmek mümkündür[118]. Şu halde hüküm, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktadır.

bb.Suçun Maddi Unsurları

Günümüz ceza hukukunda bilindiği üzere suçun hukuki konusu yani suçun korumayı amaçladığı hukuksal değer ile maddi konusu aynı kavramları ifade etmemektedir. Suçun maddi konusu, suçun oluşumuna neden olan fiilin (hareketin) üzerinde icra edildiği nesne ya da insandır. Bu nesne ya da insan üzerinde işlenilen fiil aracılığıyla suçun hukuki konusu yani suçla korunan hukuksal değer ihlal edilmektedir[119].

Ayrımcılık suçu, birden fazla hareketle gerçekleşebileceği için seçimlik hareketli bir suçtur. Failin, madde metninde belirtilen nedenleri gözeterek hareketleri gerçekleştirmesi aranmaktadır. Bu suç ayrıca sırf hareket suçudur ve "engelleme", "işe alınma ve alınmama", "reddetme" hareketlerinin gerçekleşmesi ile tamamlanmaktadır[120].

Ayrımcılık suçunda yer alan seçimlik hareketlerden ilki belirtilen sebeplerle ayrım yaparak "taşınır veya taşınmaz malın devrini engellemektir." Örneğin; madde'de belirtilen özelliklerden birini taşıyan kişinin kamuya açık müzayedeye alınmaması, ihaleye katılmasının engellenmesi gibi hareketler verilebilmektedir. Bir başka örnek ise; kişinin kendisine ait malı dilediği kişiye satma özgürlüğü söz konusu iken, malını md'de belirtilen özellikleri taşıyan bir kişiye satmaması veya devretmemesi halidir. Bu durumlarda ayrımcılık suçu oluşmaktadır[121].

Diğer bir seçimlik hareket; "bir hizmetin icrasının veya bu hizmetten yararlanmanın engellenmesidir". Bu duruma örnek olarak; özel bir işletmenin metinde yer alan sebeplerle engellenmesi veya sunulan hizmetten sadece belirli özelliklere sahip kişilerin yararlanmasına izin verilmesi. Bu engelleme mutlak olmayıp, zorlaştırma şeklinde de olabilmektedir. Gerek yukarıdaki gerekse bu paragrafta belirtilen hareketlerin hem icrai hem de ihmali olarak gerçekleştirilebileceği belirtilmektedir. Her iki durumda da "engelleme" öngörülmektedir.

---

[116]**MERAN,** Necati, Kişilere Karşı Suçlar, Seçkin Yay., 3. Baskı, Ankara 2005, s. 422.
[117]**İNCEOĞLU,** Sibel, "Türk Anayasa Mahkemesi ve AİHM Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı Çerçevesinde Af, Şartla Salıverme, Dava ve Cezaların Ertelenmesi", Anayasa Yargısı, AYM'nin 39. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler, 25-26 Nisan 2001, C. 18, Ankara 2001, S. 47, s. 39 vd.
[118]**ARTUK,** Mehmet Emin/**GÖKÇEN,** Ahmet/**YENİDÜNYA,** Ahmet Caner, Ceza Hukuku Genel Hükümler I, Seçkin Yay., Ankara 2002, s. 418, 419.
[119]**ÜNVER,** Yener, Ceza Hukuku ile Korunması Amaçlanan Hukuksal Değer, Seçkin Yay., Ankara 2003, s. 127.
[120]**YENİDÜNYA,** s. 107.
[121]**MERAN,** s. 422.

Somut olayda taşınır veya taşınmaz malı devretmeyen veya hizmeti icra etmeyen kişi değil, bu durumu engelleyen kişi cezalandırılmaktadır.

Ayrımcılık suçunun düzenlenmesinde yer alan üçüncü hareket ise; "kişinin işe alınması veya alınmaması"dır. Yani madde'de yer alan özelliklerinden dolayı kişi ayrımcılığa uğrayarak işe alınmamakta veya sadece belli özelliklere sahip kişi işe alınmaktadır. Bu madde, iş sözleşmesinin kurulması öncesini düzenlemekte ve cezai yaptırım öngörmektedir. Kadın ya da erkek fark etmeksizin herkesin yapabileceği bir iş için sadece erkeklerin veya sadece kadınların alınması suç oluşturmaktadır. Aslında ayrımcılık yasağı ile ilgili olumlu bir düzenlemedir. Ancak md metni sadece kişinin işe alınması veya alınmaması bakımından ayrımcılığı yasaklamaktadır. Çalışma şartları, ücret, mesleki rehberlik, mesleki eğitim, ileri mesleki eğitim, meslek içi eğitim, işten çıkarılma ve çalışanların yada işverenlerin kurdukları örgütlere üyelik gibi konuları içermemektedir[122].

TCK m. 122'de yer alan dördüncü hareket ise; "besin maddelerini vermemek veya kamuya arz edilen bir hizmeti yapmamak" şeklindedir. Burada engelleyen kişi değil, bizzat "yapmayan" veya "vermeyen" kişi cezalandırılmaktadır. Bu hareketler, ihmali nitelik taşımaktadır. Örneğin; bazı özelliklere sahip kişilere yiyecek satılmaması yada kişinin hastaneye alınmaması verilebilmektedir. Madde, kamuya arz edilmiş hizmetlere dair düzenleme içerdiğinden sosyal koruma, sosyal yardımlar ve eğitim konularının da ayrımcılık yasağı kapsamında olduğu söylenebilmektedir. Mallara erişim konusunda ise, sadece besin maddelerine gönderme yapmaktadır. Barınma ile ilgili herhangi bir düzenleme bulunmamaktadır[123].

Ayrımcılık suçu bakımından madde'de yer alan son hareket; "bir kişinin olağan bir ekonomik nitelikte bulunmasını engellemek"tir. Bu hareket, icrai veya ihmali olabilmektedir. Örneğin; bir kişinin işyerinin kapatılması, işten çıkarılması, bir kişiye gerekli izinlerin verilmemesi c) bendi kapsamında ele alınabilmektedir. Yalnızca md metninden yola çıkarak değerlendirildiğinde, oldukça farklı yorumlara yol açabilecek nitelikte ve açıklık taşımayan bir harekettir. Özellikle "suçta ve cezada kanunilik ilkesi" açısından eleştirilmektedir. Madde'nin gerekçesinde de bu hareketle ilgili herhangi bir vurgu yoktur. Yine de parasal yarar sağlanmasına dayan her türlü alışveriş veya sözleşme ilişkisinin olağan ekonomik etkinlik olarak değerlendirilebileceği ifade edilmektedir[124].

Ayrımcılık suçunun maddi unsurları yani md metninde öngörülen hareketler bir bütün olarak değerlendirildiğinde md kapsamının dar ve sadece belli hareketlerle sınırlı tutulduğunu ayrımcılık yasağı gibi toplumsal yaşamın her alanında karşılaşılan bir olgu ile mücadele açısından yetersiz kabul edilebilmektedir[125].

cc.Suçun Manevi Unsuru

TCK m. 122'de yer alan ayrımcılık suçunun manevi unsuru kasttır ve taksirle işlenmesi mümkün değildir. Ayrımcılık suçu ancak bilerek ve isteyerek işlenebilir bir suçtur. Bilindiği üzere; kast, genel ve özel kast olarak farklılık göstermekte ve suçun ancak belli bir amaçla işlenmesinin öngörüldüğü durumlarda özel kast söz konusu olmaktadır. Burada amacın gerçekleşmesi şart değildir[126]. TCK m. 122; suçun özel bir kastla, başka bir deyişle "kişiler arasında dil, ırk, renk, cinsiyet, özürlülük, siyasi düşünce, felsefi inanç, din, mezhep ve benzeri

[122]**YENİDÜNYA,** s. 108, 109.
[123]**KARAN,** s. 167, 168.
[124]**ŞEN,** s. 515.
[125]**MERAN,** s. 422.
[126]**EREM,** Faruk/**DANIŞMAN,** Ahmet/**ARTUK,** Mehmet Emin, **Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler,** 4. Baskı, Seçkin Yay., Ankara 1997, s. 448.

sebeplerle...” gerçekleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Madde’nin gerekçesi bu yöndedir. Kaldı ki m. 122 kanun sistematiği içerisinde “Hürriyete Karşı İşlenen Suçlar” başlığı altında yer almakla birlikte, bu başlık altında yer alan tüm suçların insan hak ve özgürlüklerini sınırlamaya yönelmiş olması özel kast’ın varlığını ortaya koymaktadır[127]. Şunu söylemek gerekir ki; ayrımcılık suçunda özel kastın varlığının aranması ispatı oldukça güç bir suçun meydana çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin; ticari kaygılarla malın bedelinin tahsil edilemeyeceği endişesiyle belli gruplara malın satılmak istenmemesi verilebilmektedir[128].

dd.Yaptırım ve Kovuşturma

Ayrımcılık suçu, şikayete tabi bir suç değildir. Savcılıklarca re’sen kovuşturulması gerekmektedir. Bu madde’de yer alan suç Sulh Ceza Mahkemelerinin görev alanına girmektedir[129].

Ayrımcılık suçu, (yukarıda “suçun maddi unsurları” bölümünde belirttiğimiz üzere) madde’de yazılı olan hareketler gerçekleştiği zaman suç oluşabilmekte ve bu anlamda icra hareketleri kısımlara bölündüğü takdirde teşebbüse elverişli bir suçtur. Ancak suç içerisinde bazı ihmali hareketlerde söz konusu olabileceği için ihmali hareketlerde teşebbüs olması mümkün değildir. İştirak konusuna bakıldığında genel hükümler uygulanabilir niteliktedir. Şöyle ki; fail, birden fazla kişiye birden fazla farklı fiille ayrımcılık yaptığı durumda mağdur sayısınca suç gerçekleşmektedir. Yine aynı suç işleme kastıyla tek bir fiil ile aynı anda birden fazla kimseye ayrımcılık yapıldığı zamanda zincirleme suçu hükümlerini düzenleyen TCK m. 43/2 uygulanmakta ve tek ceza verilerek cezanın artırılması yoluna gidilmektedir[130].

Görüleceği üzere; TCK m. 122, hapis cezasının sınırı seçenek yaptırımlara çevrilebilmesi olanağını da getirmektedir. Kaldı ki adli para cezası yerine hapis cezası tercih edildiğinde ertelenmesi de mümkündür. Fakat getirilen yaptırımların suçun taşıdığı önemle çeliştiği ve caydırıcılıktan uzak olduğu söylenebilmektedir.

SONUÇ

Temelde insan hak ve özgürlükleri kavramına dayanan ayrımcılık yasağı, gerek BM Teşkilatı ve/veya AK bünyesinde kabul edilen uluslararası sözleşmelerle ve bu uluslararası sözleşmelere ek olarak getirilen ihtiyari protokollerle gerekse AB hukukundaki düzenlemeler ile güvence altına alınmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda AİHS çerçevesinde görev ifa eden AİHM verdiği kararlarda ve/veya diğer uluslararası sözleşmelerin uygulanmasını denetleyen Komitelerin yayınladıkları yorum ve tavsiyelerde devletlerin tam anlamıyla üzerine düşen yükümlülükleri yerine getirmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Özellikle uluslararası sözleşmelerde tanınan hakları uygulamaya geçirmek ve bu hakların kullanılmasında ilerleme kaydetmek için yasal, yargısal, idari ve diğer bütün tedbirleri almakla mükellef olan taraf devletler, ayrımcılıkla etkin biçimde mücadele etmelidir. Devletler, öncelikle açıkça ayrımcılık yasağının tanımını yapması ve ne tür fiillerin hangi koşullar altında ayrımcılık sayılacağını ortaya koyması önem arzetmektedir. Ayrıca anayasa ve yasalar çerçevesinde yapacakları düzenlemeler ile ulusal mevzuatlarının uluslararası sözleşmelere uygun hale getirmeli ve doğrudan veya dolaylı ayrımcılığı yasaklayarak bunun önüne geçmelidir. Ayrımcılık tüm çabalara rağmen önlenememişse, en azından sonuçlarının tam ve etkili şekilde ortadan kaldırmalıdır. Ayrımcılığı yasaklayan düzenlemelerde öngörülen yaptırımların caydırıcı nitelikte olması da elzemdir. Yine devletler, ayrımcılık yasağının ihlali halinde kişilerin

[127]**YENİDÜNYA,** s. 118; **GÜL,** s. 242.
[128]**ŞEN,** s. 515, 516.
[129]**KARAN,** s. 169, 170.
[130]**MERAN,** s. 423; **ALTUN,** s. 85, 86.

başvurabileceği etkili hak arama yolları temin etmeli ve ayrımcılığa uğrayan mağdurları tazminat ödemelidir.

Uluslararası Hukukta, Türkiye uluslararası sözleşmeleri ve bunlara bağlı olarak çıkarılan ihtiyari protokollerin çoğunu kabul etmekte, onaylayıp imzalamaktadır. Ancak uluslararası sözleşmelerde tanınan hakların kullanılması ve bunların pratikte hayata geçirilmesi noktasında ciddi sıkıntılar yaşamaktadır. Tam anlamıyla ulusal mevzuatını uluslararası sözleşmelere uygun hale getirmediği cihetle ayrımcılık ile mücadelede gerçekten yetersiz kalmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde de aktardığımız üzere; Türkiye, 1982 AY'da 2004 ve 2010 yıllarında yapılan değişiklikler ile AB müktesebatına uyum çerçevesinde hem "kanun önünde eşitlik" hem de "ayrımcılık yasağını" düzenlemektedir. Fakat kadın ve erkekler arasında eşitliği sağlamak amacıyla alınan tedbirlerle, çocuklar yaşlılar, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleri ile malul ve gaziler için alınacak tedbirlerin eşitlik ilkesine aykırılık teşkil etmeyeceğini ifade etmekle yetinmektedir. Bu düzenleme, hakkında özel önlemler alınacak kişi grupları için sınırlıdır ve özel önlem yükümlülüğü de içermemektedir. Dolayısıyla her ne kadar değişiklikler yapılmış olsa da maalesef Anayasa'da açıkça özel önlemlere bir gönderme yapılmadığı ve devlete bu şekilde bir yükümlülük getirilmediği cihetle öğretide eleştirilmektedir. Yine üçüncü bölümde incelediğim; 4857 sayılı İş Kanunu, 4721 sayılı Medeni Kanun ve diğer kanunlar çerçevesinde ayrımcılık yasağının eksik ve yetersiz biçimde düzenlendiği, caydırıcı yaptırımlar öngörülmediği bu nedenle de uygulamada etkili olmadıkları için sıkıntılar yaşandığı tespitleridir.

Uluslararası sözleşmeler ayrımcılık yasağının ceza hukuku anlamında bir suç olarak düzenlenmesine dair bir yükümlülük getirmemesine rağmen, Türkiye'de 2005 yılında yürürlüğe giren 5237 sayılı TCK ayrımcılık suçuna m. 122'de yer vermektedir. Fakat m. 122 doğrudan ayrımcılıktan bahsetmekte dolaylı ayrımcılığı kapsam dışında tutmaktadır. Ayrıca ayrımcılıkla ilgili düzenlemelerin genel olarak ispatı güç olduğu bilinen bir gerçektir. Ve TCK m. 122 bir ceza hukuku düzenlemesi olduğundan ötürü ispat yükünün sanık aleyhine yer değiştirmesi düşünülememektedir. Dolayısıyla madde'de yer alan suçun özel kastla işlenebilen bir suç olması diğer yönleri ile beraber bu suçum ispatlanmasını açıkça kanuna aykırı hareketler dışında neredeyse imkansız hale getirmektedir. Her ne kadar ayrımcılık bir suç olarak düzenlenmiş olsa da md metninde sadece bazı hareketlerin suç sayılmış olması ve toplumsal yaşam içinde karşılaşılabilecek birçok durumun kapsam dışında tutulmuş olması bir eksiklik olarak dikkat çekmektedir. Madde metninde hareketlerin sayılması yöntemi yerine "Her ne şekilde olursa olsun kişiler arasında" şeklinde bir düzenleme olursa ayrımcılık suçunun cezalandırılmasından beklenen fayda bir nebze de sağlanabileceği kanaatindeyiz. Gerçekten TCK m. 122'nin ayrımcılıkla mücadele noktasında uygulanabilirliği pek mümkün gözükmemektedir. Kaldı ki getirilen yaptırımlar suçun taşıdığı önemle çelişkili veya orantısız ve caydırıcılıktan uzaktır. TCK m. 122 dışında kanunda ayrımcılıkla yakından bağlantısı olan diğer madde'lerde de maalesef uygulamada sorunlar doğmaktadır. Sonuç olarak Türkiye, mevzuatında ki (Anayasa ve yasalar çerçevesinde) ayrımcılık yasağına ilişkin düzenlemelerini tekrardan gözden geçirmeli ve ayrımcılıkla mücadele noktasında eksik kalan hususları tamamlayarak yasal düzenlemelerden kaynaklı uygulamadaki hatalarını en kısa sürede gidermelidir.

KAYNAKÇA

AKAD, Mehmet/DİNÇKOL, Abdullah, Gerekçeli İçtihatlı 1982 Ay'sı Md Gerekçeleri ve Md'lerle ilgili Ay Mahkemesi Kararları, Alkım Yayınevi, İstanbul 1998, S. 38.

ALTUN, Muhammer, Ayrımcılık Suçu, TC Dokuz Eylül Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2010.

ARTUK, Mehmet Emin/ GÖKÇEN, Ahmet/YENİDÜNYA, Ahmet Caner, Ceza Hukuku Genel Hükümler I, Seçkin Yay., Ankara 2002.

Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı, Avrupa Konseyi (2010), Avrupa Ayrımcılık Yasağı Hukuku El Kitabı.

CENGİZ, Orhan Kemal, Ayrımcılığa Karşı Bir Adım At, Erişim Adresi:

http://www.rightsagenda.org/attachments/658_Ayr%C4%B1mc%C4%B1l%C4%B1%C4%9Fa%20Kar%C5%9F%C4%B1%20Bir%20Ad%C4%B1m%20At!.pdf Erişim Tarihi: 18.10.2016

ÇAKAR, Müjdat, 1982 Anayasası ve Önceki Anayasalar, Beta Yay., İstanbul 1994.

DAVIDSON, Scott, Equality and Non-Discrimination, Defining Civil and Political Rights, The Jurisprudence of the United Nations Human Rights Committee, Ashgate, 2005.

DOĞRU, Osman, İnsan Hakları Uluslararası Mevzuatı, Beta Yay., İstanbul 1998.

DÖNER, Ayhan, İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması Ve Avrupa Sistemi, Seçkin Yay., Ankara 2003.

ENSARİ, Yücel, AIHS ve AB Direktiflerinde Ayrımcılık Yasağı Hukuku, Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara, Haziran 2016, S. 17.

ERDEM, Mustafa Ruhan/SANCAKDAR, Oğuz/TEZCAN, Durmuş, AİHS Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu, Seçkin Yay., Ankara 2004.

EREM, Faruk/DANIŞMAN, Ahmet/ARTUK, Mehmet Emin, Türk Ceza Hukuku Genel Hükümler, 4. Baskı, Seçkin Yay., Ankara 1997.

GEMALMAZ, Mehmet Semih, Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukunda ve Türk Hukukunda Olağanüstü Rejim Standardları, Beta Basım Yay., 2. Baskı, İstanbul 1994.

GÖLCÜKLÜ, Feyyaz/GÖZÜBÜYÜK, A.Şeref, İHAS Ve Uygulaması - İHAM İnceleme Ve Yargılama Yöntemi, Turhan Yay., 7. Baskı, Ankara 2007.

GÖZLÜGÖL, Said Vakkas, İHAS Ve İç Hukukumuza Etkisi, Yetkin Yay., 2. Baskı, Ankara 2002.

GÜL, Işıl İdil, Fiziksel Engellilerin Uluslararası Hukukta Korunması ve Uluslararası Standartların İç Hukuka Yansıması, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2006.

GÜL, İdil Işıl/KARAN, Ulaş, Ayrımcılık Yasağı: Kavram, Hukuk, İzleme ve Belgeleme, Eğitim Rehberi, Burcu Yeşiladalı ve Gökçeçicek Ayata (drl.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 1.Baskı, İstanbul.

GÜLMEZ, Mesut, İnsan Hakları ve AB Hukukunda Ayrımcılığın Kaldırılması ve Türkiye, Belediye İş Sendikası, Yetkin Yay., Ankara 2009

GÜRSEL, Meltem Kutlu, Kamu Görevine Girişte Kadın-Erkek Eşitliği Konusunda Bir Değerlendirme, İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.4., Sayı: 2.

İNCEOĞLU, Sibel, Türk Anayasa Mahkemesi ve AİHM Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı, Çalışma ve Toplum Ekonomi, Hukuk Dergisi, C. 4, S.11, İstanbul 2006, s. 48.

İNCEOĞLU, Sibel, Türk Anayasa Mahkemesi ve AİHM Kararlarında Eşitlik ve Ayrımcılık Yasağı Çerçevesinde Af, Şartla Salıverme, Dava ve Cezaların Ertelenmesi, Anayasa Yargısı, Ay Mahkemesi'nin 39. Kuruluş Yıldönümü Nedeniyle Düzenlenen Sempozyumda Sunulan Bildiriler, 25-26 Nisan 2001, C. 18, Ankara 2001.

KAPANİ, Münci, Kamu Hürriyetleri, Yetkin Yay., 7. Baskı, Ankara 1993.

KARAN, Ulaş, Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı: Hukuksal Çerçeve, Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar, Kenan Çayır ve Müge Ayan Ceyhan (drl.), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul.

KARAN, Ulaş Türk Hukukunda Ayrımcılık Yasağı ve TCK'nın 122. Md'sinin Uygulanabilirliği, TBB Dergisi, Hakemli Makaleler, Sayı 73, İstanbul 2007,

KORKUSUZ, Refik, Ulusararası Belgelerde ve Türk Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlükler, Beta Yay., İstanbul 1998, 2. Baskı.

MERAN, Necati, Kişilere Karşı Suçlar, Seçkin Yay., 3. Baskı, Ankara 2005.

ÖDEN, Merih, Türk Anayasa Hukukunda Eşitlik İlkesi, Yetkin Yay., Ankara 2003.

ÖNAK, Murat Rıfat/ERDEM, Mustafa Ruhan/TEZCAN, Durmuş/SANCAKDAR, Oğuz, İnsan Hakları El Kitabı, Seçkin Yay., Ankara 2006.

ÖZBUDUN, Ergün, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yay., Ankara 2009, 10. Baskı.

PAZARCI, Hüseyin Emin, Uluslararası Hukuk Dersleri, Turhan Yay., C. 2, 8. Baskı, Ankara 2005.

REİSOĞLU, Safa, Uluslararası Boyutlarıyla İnsan Hakları, Beta Yay., İstanbul 2001.

ŞEN, Ersan, Yeni Türk Ceza Kanunu Yorumu, C. 1, Vedat Kitapçılık, İstanbul 2006

TANÖR, Bülent/YÜZBAŞIOĞLU, Necmi, Türk Anayasa Hukuku, Yapı Kredi Yay., İstanbul 2001.

TOMEI, Manuela, Çalışma Hayatında Ayrımcılık ve Eşitlik: Kavramsal Bir Değerlendirme, Çev: Şerife Geniş, Sendikal Notlar, Petrol İş Yay., Sy. 24, Ankara, Kasım 2004.

TÜRKKAYA, Ataöv, Çatışmaların Kaynağı Olarak Ayrımcılık, AÜSBF İnsan Hakları Merkezi Yay., No.20 Ankara.

ÜNAL, Şeref, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi – İnsan Haklarının Uluslararası İlkeleri, TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay., No: 89, TBMM Basımevi, Ankara 2001.

ÜNVER, Yener, Ceza Hukuku ile Korunması Amaçlanan Hukuksal Değer, Seçkin Yay., Ankara 2003.

YENİSEY, Kübra Doğan, İş Kanununda Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı, ABHK Semineri, C. 2, Ankara 2000.

YENİSEY, Kübra Doğan, İş Kanununda Eşitlik İlkesi ve Ayrımcılık Yasağı, Çalışma ve Toplum Ekonomi, Hukuk Dergisi, Birleşik Metal İş Sendikası Yayını, 2006/4, Sayı: 11, İstanbul 2006.

YENİDÜNYA, A.Caner, 5237 Sayılı TCK'da Ayrımcılık Suçu, Çalışma ve Toplum Ekonomi, Hukuk Dergisi, Birleşik-Metal İş Sendikası Yayını, 2006/4, S. 11, İstanbul 2006.

YILMAZ, Gizem, AB Hukuku Düzleminde Irk Ayrımı ve Ayrımcılık Yasağı, Legal Hukuk Dergisi, Cilt:12, Sayı:140, İstanbul 2014.

ZEYTİNOĞLU, Emin, Ayrımcılık Yasağına Genel Bir Bakış, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı18, Erişim Adresi: http://www.itucu.edu.tr/uploads/kutuphane/dergi/s18/115-134.pdf Erişim Tarihi: 23.10.2016

Çanakkale İli Yenice İlçesindeki Çiğ Süt Üretimindeki Azalmaların Lojistik Açısından Araştırılması

Funda AKINCI[1]
Sibel GÜLTEKİN[2]
Ramazan YILDIZ[3]

Giriş

Word Data Bank (2023) ve TÜİK (2023) verilerine göre Dünya ve Türkiye nüfusu yıllar itibariyle giderek artmaktadır. Son yıllardaki verilere göre, 2020-2021 yılları arasındaki nüfus artışı dünyada %1,02 oranında olurken, Türkiye'de % 0,4 oranında artmıştır. Nüfusun giderek artması, temel gıda tüketim ihtiyaçlarının da giderek artmasına neden olmaktadır. İnsanların sağlıklı yaşayabilmesi için, tüketmeleri gereken temel gıda ürünlerinin başında süt ve süt ürünleri gelmektedir. Aynı zamanda süt, yeni doğmuş buzağıların yaşaması için önemli bir kaynaktır. Yeni buzağılar ise, süt ve et ihtiyaçlarının karşılanmasında sürdürülebilirlik sağlamaktadır. Günümüz toplumlarının en önemli sorunlarından birisi yeterli ve dengeli beslenme sorunudur. Çocukların sağlıklı bir şekilde büyüyebilmesi, gelişebilmesi, sağlıklı kalabilmesi ve beyin gelişimi için 8 adet amino asit yalnızca hayvansal kökenli ürünlerde bulunmaktadır (Özsayın, 2021:74).

Büyük ve küçükbaş hayvanlardan elde edilen çiğ sütler, Türkiye'nin ekonomisine, istihdama ve sosyal hayata çok büyük katkısı bulunmaktadır. Çiğ sütler, fabrikalarda çok çeşitli ürünlere dönüştürülerek ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmaktadır (Özdemir, vd. 2021: 1002). Süt ve süt ürünleri çabuk bozulabilen gıda ürünleridir. Çiğ sütlerin çiftçilerden ve süt üretim tesislerinden toplanarak işleme merkezlerine getirilmesinde ve işlenmiş olan süt ürünlerinin, sofralara kadar ulaştırılmasında soğuk zincirin kırılmaması gerekmektedir. Bu açıdan tedarik zincirinin herhangi bir aşamasında meydana gelebilecek sorunlardan dolayı birçok ürün bozulabilmekte veya besin değerini yitirebilmektedir. Bozulan her türlü süt ürünlerinin ekonomik kayıpları çok yüksek olmaktadır (Türk ve Öztek, 2021).

Türkiye'deki çiğ süt üretimi 2020-2021 yılları arasında % 1,3 oranında azalma göstererek, 23 milyon 200 bin 306 ton olmuştur (TÜİK, 2023). 2022 yılı içerisinde süt ve süt ürünlerinin fiyatları giderek yükselme göstermiştir. Süt üretiminde yaşanan azalmalara bir an önce önlemler alınmaz ise, süt ve süt ürünlerindeki fiyatlar giderek yükselmeye devam edecek ve insanların alım gücü giderek azalacaktır. Sorunların kısa sürede belirlenip hızlı bir şekilde çözüme kavuşturulması hayati öneme sahiptir. Bundan dolayı bu araştırma büyük önem taşımaktadır.

T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı Çanakkale İl Tarım Ve Orman Müdürlüğü 2020 brifing raporuna göre; Yenice İlçesi, çiğ süt üretiminde Biga ilçesinden sonra ikinci sırada yer

[1] Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yenice Meslek Yüksekokulu Yönetim ve Organizasyon Bölümü Lojistik Programı, Ön lisans Öğrencisi fundaakinci72@gmail.com, ORCID: 0009-0006-0293-1791
[2] Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Yenice Meslek Yüksekokulu Yönetim ve Organizasyon Bölümü Lojistik Programı, Ön lisans Öğrencisi gultekinsibel77@gmail.com, ORCID: 0009-0001-5727-5991
[3] Öğr. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yenice Meslek Yüksekokulu Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ramazanyildizahmet@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8437-8171
Bu araştırma; TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı tarafından desteklenmektedir.

almaktadır. Yenice ilçesi coğrafi konumu gereği hayvancılık yapabilecek meralara ve alanlara sahiptir. Ayrıca Yenice'de 4 adet çiğ süt işleme tesisleri bulunmaktadır. Literatürde Yenice ilçesinde çiğ süt lojistiği ile ilgili sorunların belirlenmesine yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Bu araştırma, çiğ süt lojistiği ile ilgili güncel ve acil çözülmesi gereken sorunlara yönelik saha araştırması olmasından dolayı özgün değer taşımaktadır.

Araştırmanın giderek artan süt yokluğuna çare bulunabilmesi için bir çıkış yolu aranmasından dolayı, önemi çok büyüktür. Araştırmanın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için "TÜBİTAK 2209-A Üniversite Öğrencileri Araştırma Projeleri Destekleme Programı" tarafından desteklenmiştir.

Çiğ süt üretiminde insan faktörü ağılıkta olmasından dolayı çok yönlü araştırılması gerekmektedir. Çiğ süt üretimindeki azalmaların sadece maliyet ve fiyat üzerinden değil aynı zamanda üreticilerin bu işi severek yapmaları için önündeki engellerin belirlenip ona göre önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu açıdan bu araştırmanın amacı, Çanakkale İki Yenice İlçesi'ndeki çiğ süt üretiminin azalma sebeplerini lojistik açısından değerlendirmektir. Ayrıca, sorunların belirlenerek kamu ve özel kuruluşlara bilgi oluşturması amaçlanmaktadır.

Araştırmada merak edilen sorulardan bazıları aşağıda yer almaktadır.

• Çiğ süt lojistiği ile ilgili yaşanan sorunlar nelerdir?

• Çiğ süt tedarik zinciri üyeleri arasında çatışma bulunmakta mıdır?

1.Çiğ Süt Lojistiği

Gıda ürünlerinden, giyeceğe varıncaya kadar her türlü insan ihtiyaçlarının karşılanmasında lojistik vazgeçilmezdir. Ülke içerisinde lojistik faaliyetler olduğu gibi ülkeler arasında uluslararası lojistik faaliyetler bulunmaktadır. Bu faaliyetler ile insan ihtiyaçları dünyanın her yerine ulaştırılabilmektedir. En önemli insan ihtiyaçlarının başında gıda ürünleri gelmektedir. Gıda ürünleri arasında ise, süt ve süt ürünleri önemli bir yere sahiptir. Çiğ süt gibi çabuk bozulabilir ürünlerinin stoklanması ve lojistik faaliyetleri, dayanaklı tüketim ürünlerinin göre daha zordur. Çiğ sütler uygun koşul olmadan uzun süre bekletildiğinde, bozulabilmekte veya değer kaybına neden olabilmektedir. Çiğ sütler, işleme tabi tutulmadan önce soğuk hava koşullarında ancak 2 veya 3 gün kalabilmektedir. Bundan dolayı çiğ sütler, üreticilerin stok alanlarında günlük olarak toplanmakta ve işleme tesislerinde farklı ürünlere dönüştürülmektedir. Çiğ süt lojistiğinin ana süreçleri toplama ve soğuk depolama olarak ifade edilebilmektedir. Tüm tedarik zinciri içerinde düşünüldüğünde, süt ve süt ürünlerinin tüm aşamalarında soğuk zincirin kırılmaması gerekmektedir (Pimenta, 2010).

Üreticilerin çok dağınık yerlerde olması ve küçük miktarlı olmasından dolayı, ürünlerin toplanıp işletmeye gönderilmesinde zorluk yaşanmaktadır. Soğuk zincirin kırılmasından ve/veya yeterli hijyen olmamasından dolayı ürünlerde bozulma görülmekte ve ürünlerin kalitesinde düşüşler meydana gelmektedir. Çiğ sütlerin toplanarak işleme tesislerine getirilmesi farklılık gösterebilmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır. Üreticiler, sütlerini ya kendileri soğutmakta veya kooperatif aracılığı ile soğutma yapmaktadırlar. Kooperatifler, sütleri üyelerden teker teker toplamakta ve işletme tesislerine göndermektedirler. Özel şahıslar ise, anlaştıkları üretici işletmeler ile teker teker toplama yapmakta ve işleme tesisine göndermektedirler. Teker teker dolaşılarak yapılan toplamalarda, işleme tesislerine varıncaya kadar çiğ süt kalitesinde düşüşler yaşanabilmektedir (Uğurlu, 2007).

Türkiye'de çiğ süt toplanması ile ilgili birçok kanalar kullanılmaktadır. Süt toplayıcıları sıcak sütleri günde iki kez (saat 06:30-08:30 ve 18:00-20:00) toplarken, soğuk sütleri günde bir

kez toplamaktadırlar. Toplama veya işleme tesisleri mesafesi çok uzak olması durumunda sütün bozuluma riski de artmaktadır (Demir, 2018).

Süt taşıma lojistiği 3 bölümden oluşmakta olup açıklamaları aşağıda verilmektedir (Pimenta, 2010).

Çiğ sütlerin toplama merkezlerine getirilmesi: Üreticiler çiğ sütlerini; el arabası, otomobil, vb. gibi araçlarla toplama merkezlerine getirebilmektedirler. Veya üreticiler kooperatif araçlarını kullanarak üretim yerlerinden toplama merkezlerine getirebilmektedirler.

Toplama merkezlerinden işleme tesislerine taşınması: Birçok taşıma kanalları kullanılabilmektedir. Çiğ süt işleme tesisleri, depolanan çiğ sütleri ya kendi araçları ile veya dış kaynak kullanımı yolu ile işleme tesislerine taşımaktadırlar. Bunların yanında kooperatiflerin araçları kullanarak da işleme tesislerine taşınabilmektedir.

İşleme tesislerinden müşterilere ulaştırılması: İşleme tesislerinden müşterilere ulaştırılmasında çok çeşitli dağıtım kanalları ve taşımacılık türleri (karayolu, demiryolu, havayolu, denizyolu) kullanılabilmektedir. Çiğ sütten üretilmiş birçok ürünler (peynir çeşitleri, tereyağı vb.) soğuk zincir kırılmadan ulusal ve uluslararası alanda taşınmaktadır. Özel ürünler olmasından dolayı uluslararası lojistik faaliyetlerinin çok iyi yönetilmesi gerekmektedir.

2.Araştırma Yöntemi

Anket sosyal bilimlerde en yaygın kullanılan veri toplama yöntemlerinden birisidir (Büyüköztürk, 2005). Bu araştırmada birincil veri toplama yöntemlerinden birisi olan anket kullanılmaktadır. Anket üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm demografik sorulardan, ikinci bölüm çiğ süt verimliliği ile ilgili sorulardan ve 3. bölümde ise çiğ süt lojistiği ile ilgili sorulardan oluşmaktadır. Anket soruları Çanakkale İli Yenice İlçesi'nde bulunan 18 yaşından büyük kişilere uygulanmıştır. Çanakkale İli Yenice İlçesi'nde 368 kişiye anket düzenlenmiştir. Cevaplanan anketlerin tasnifi ve değerlendirmeleri yapılmıştır. Anketlerin 21 adeti, eksik bilgilerden dolayı değerlendirmeye alınmamıştır. 347 adet anket değerlendirmeye alınmıştır. Anket verilerinin düzenlenmesi için Microsoft Excel programı kullanılırken analizler için, IBM SPSS Statistics paket programı kullanılmıştır.

Örneklem büyüklüğünün hesaplanmasında Öçlü, (2015), Yüksekbilgili (2017) ve Naing vd., (2006) tarafından da kullanılan klasik örneklem büyüklüğü hesaplama formülünden yararlanılmıştır. Çalışmanın evreni, Çanakkale İli Yenice İlçesi'nde bulunan 18 yaşından büyük kişilerden oluşmaktadır. Yenice İlçesi'nde süt desteği verilerin üretici sayısı 3557 kişi (Çanakkale İl Tarım Ve Orman Müdürlüğü 2020 brifing raporuna göre) olduğundan ana kütle olarak belirlenmiştir. Örneklem büyüklüğünü belirlemek için, % 95 güven aralığı, % 5 hata payı olmak üzere örneklem sayısı en az 347 olarak hesaplanmıştır. Veriler SPSS programına girildikten sonra, frekans analizlerden yararlanılarak çiğ süt lojistiğine yönelik sorunların önem dereceleri belirlenmiştir. Yapılan çalışma, saha araştırması olmasından dolayı anketlerde ölçek kullanılmamıştır. Araştırmanın sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için TÜBİTAK 2209 – A proje desteğinden yararlanılmıştır.

3.Bulgular

Bu bölümde anket verilerinin frekans analizleri ile çiğ süt lojistiğine yönelik sorunların önem dereceleri belirlenmiştir. Ankete katılanlara yönelik bazı demografik bilgileri değinildikten sonra çiğ süt lojistiğine yönelik sonuçlara değinilmektedir.

Ankete katılanların %38,9'u 51 yaş ve üzeri, % 27,4'ü 42-50 yaş arasında, %14,7'si 34-41 yaş arasında, %9,2'si 26-33 yaş arasında ve % 9,8'i 18-25 yaş aralığında olduğu belirlenmiştir.

Ankete katılanların eğitim seviyelerine bakıldığında; en fazla ilkokul mezununun (%45,5) olduğu, ardından lise mezunu (%23,6) geldiği ve sonrasında ortaokul mezunu (%19,6) olduğu anlaşılmıştır. Herhangi bir mezuniyeti olamayanlardan; okuryazar olmayanların oranı % 1,2 olurken, okur yazar oranı % 4 olarak belirlenmiştir.

Aylık ortalama gelir seviyelerine bakıldığında; 5.001-10.000TL geliri olanlar % 35,2 oranında iken, 10.001-15.000TL arasında olanlar %32,3 oranında olmaktadır. En yüksek gelir seviyesinde olanların oranı (20.001TL ve üzeri) %11 iken en düşük gelir seviyesinde olanların oranı (1.000TL'den az) % 2 olarak belirlenmiştir. Ayrıca, araştırmaya katılanların %82,4'ü evli iken %15,9'u bekardır.

Yenice ilçesindeki çiğ süt üretiminde azalmaların başlıca sebeplerinden birisi olan süt hayvanı sayısıdır. Maddi sıkıntıdan dolayı hayvan sayılarını satanların oranı Tablo 1'de görülmektedir. Araştırmaya katılanların büyük çoğunluğu (%64,8) maddi sıkıntıdan dolayı süt hayvanlarını satmak zorunda kalırken, % 35,2'si süt hayvanlarını satmamıştır.

Tablo 1. *Ekonomik Durumunuzdan Dolayı Süt Hayvanını Satanları Oranı*

Karar değişkenleri	Sıklık	%	Kümülatif %
Evet sattım	225	64,8	64,8
Hayır satmadım	122	35,2	100,0
Toplam	347	100,0	

Çiğ süt lojistik süreçlerindeki bazı sorunlar; Ek 1., Ek 2. ve Ek 3.Tablolarda verilmektedir. Bu sorunlar sırasıyla, çiğ süt nakliye maliyetlerinin yüksek olmasından bahsedilenlerin oranı %7,2'dir. Araştırmaya katılanların % 3,2'sinin hayvan yemi tedarikiyle ilgili sorunların olduğunu belirtmektedirler. Yem maliyetlerinin yüksek olmasından yakınanların oranı % 96'dır (Ek 1, Ek 2 ve Ek 3).

Çiğ süt üretimindeki en önemli düşüş sebeplerinin taşımayla ilişkilendirildiğinde Tablo 2'deki sonuç elde edilmektedir. Araştırmaya katılan kişilerin %13,8'i en önemli sorunun taşımadan kaynaklandığını düşünürken, %86,2'si taşımadan kaynaklanmadığını düşünmektedirler.

Tablo 2. *Çiğ Süt Üretiminde En Önemli Sorun, Çiğ Sütlerin Taşınmasından Kaynaklanması*

Karar değişkenleri	Sıklık	%	Kümülatif %
Taşıma problemi yok	299	86,2	86,2
Taşıma problemi var	48	13,8	100,0
Toplam	347	100,0	

Taşımadan kaynaklanan sorunların başında ise üretim yerlerinden süt tanklarına taşınması sırasında kaynaklandığını belirenlerin oranı %7,2'dir. Tablo 3'de görüldüğü üzere araştırmaya katılanların %7,2'si, üretim yerinden süt tanklarına taşınmasında sorun yaşarken, %92,8'i böyle bir sorun yaşamamaktadır.

Tablo 3. *Çiğ Sütlerin Üretim Yerinden, Süt Tanklarına Taşıması Problemi*

Karar değişkenleri	Sıklık	%	Kümülatif %
Süt tanklarına taşıma problemi yok	322	92,8	92,8
Süt tanklarına taşıma problemi var	25	7,2	100,0
Toplam	347	100,0	

Çiğ süt üretimi ve lojistiği ile ilgili sorunlardan bir diğerinin yem fiyatlarından kaynaklandığı ile ilgi bilgiler Tablo 4'de yer almaktadır. Buna göre araştırmaya katılanların % 61,7'sinin yem fiyatlarının çok değişken olduğuna inanırken, %38,3'ü yem fiyatlarının değişken olmadığına inanmaktadır.

Tablo 4*. Yem Fiyatlarının Değişkenlik Durumları*

Karar değişkenleri	Sıklık	%	Kümülatif %
Yem fiyatlarının değişken değil	133	38,3	38,3
Yem fiyatlarının değişkendir	214	61,7	100,0
Total	347	100,0	

Gelen lojistik süreçleri içerisinde; çiğ süt tedarik zinciri üyeleri arasında (Üreticiler, kooperatifler, çiğ süt işleme tesisleri vb.) çatışmaların olup olmadığına yönelik bilgiler Şekil 1'de gösterilmektedir. Araştırmaya katılanların %25'i, çatışmaların üretimi etkilediğini düşünürken, %22'si kısmen etkilediğini düşünmekte ve %53'ünün ise etkilemediğini düşünmektedir.

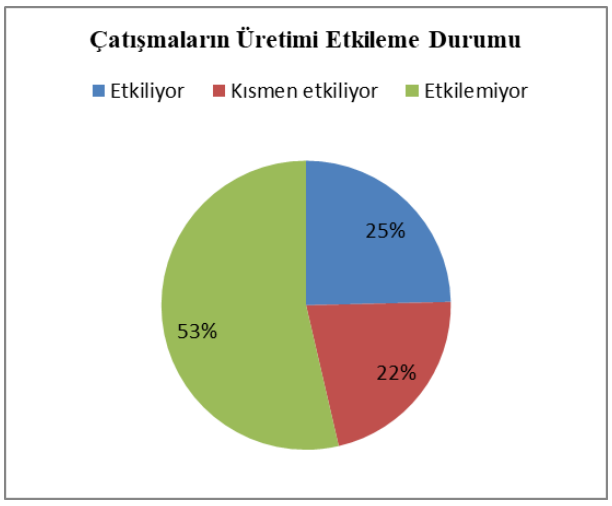

Şekil 1. *Lojistik Süreçlerde Ortaya Çıkan Çatışmaların Üreticiyi Etkileme Durumu*

Çiğ sütlerin üretim sonrasında bozulmasına yönelik bilgiler Tablo 5'de verilmektedir. Araştırmaya katılanların %6,6'sı çiğ sütlerin bozulduğun belirtirken, %93,4'ü çiğ sütlerin bozulmasıyla ilgili sorunlarının olmadığını belirtmişlerdir.

***Tablo 5**. Üretim ve Sonrasında Çiğ Süt Bozulma Sorunu*

Karar değişkenleri	Sıklık	%	Kümülatif %
Çiğ süt bozulma sorunu yok	324	93,4	93,4
Çiğ süt bozulma sorunu var	23	6,6	100,0
Toplam	347	100,0	

Hayvan yemi üretiminde ve tarımsal sulamadaki su tedarikinin durumu Şekil 2'de gösterilmektedir. Tarımsal su tedarikinde; çok sorun yaşayanların oranı %27,7 iken, kısmen sorun yaşayanlar %36,3 ve hiç sorun yaşamayanların oranı %35,7 olarak görülmektedir.

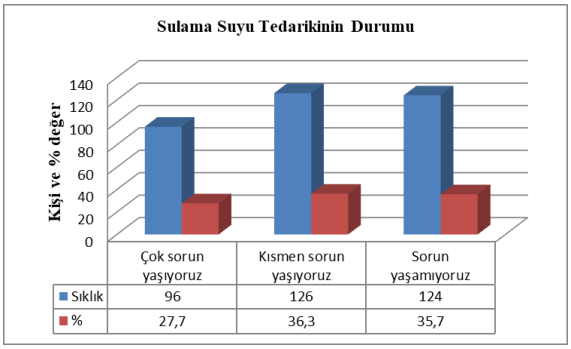

Şekil 2. Sulama Suyu Tedarik Durumu

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada, devlet desteğine rağmen Çanakkale İli Yenice İlçesindeki süt üretiminin azalma sebeplerinin, çiğ süt lojistiği açısından değerlendirmesi yapılmıştır. Çiğ sütler çabuk bozulabilir ürünlerdir. Özellikle yaz aylarında sütlerin bozulma riskleri daha yüksektir. Bundan dolayı lojistik sevkiyat süreçlerinin iyi yönetilmesi önemlidir.

Çiğ süt üretiminin giderek azalmakta olduğu bu çalışmada da anlaşılmaktadır. Ayrıca bu azalmaların tek bir sebebinin olmadığı, çok yönlü olduğu anlaşılmaktadır. Çiğ süt üretiminde ağırlıklı olarak insan faktörünün yer almasından dolayı, yapılan işlerde memnuniyetin arttırılması gerekmektedir.

En önemli sorunların başında; yem maliyetleri başta olmak üzere genel maliyetler gelmektedir. Fakat çiğ süt lojistiğine yönelik sorunlar (%13,8) küçümsenmeyecek orandadır. Bu sorunlardan bazıları şunlardan oluşmaktadır. Gelen lojistik süreçleri içerisinde; çiğ süt tedarik zinciri üyeleri arasında (Üreticiler, kooperatifler, çiğ süt işleme tesisleri vb.) çatışmaların olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, sulama suyu tedarikinde sorunlar yaşanmaktadır. Bunların yanında, çiğ sütlerin üretim yerlerinden, soğutma tanklarına taşınmasıyla ilgi sorun yaşanmaktadır. Ayrıca, hayvan yemi tedarikinde yaşanan sorunlar (geç teslimatlar veya başka yemin getirilmesi vb.) bulunmaktadır.

Çiğ süt sektörünün daha da güçlenebilmesi için, sadece üretim giderlerinin düşürülmesi yetmemektedir. Tedarik zinciri üyeleri arasında çatışmaların sonlandırılması ve az kişi demeden diğer sorunların çözülmesi gerekmektedir. İnsan faktörü olmasından dolayı, çözülen her sorun daha çok üretimin artmasına neden olabilecektir. Sorunların çözülebilmesi için; başta kamu otoriteleri olmak üzere, çiğ süt tedarik zinciri üyelerinin koordineli bir şekilde işbirliği içeresinde olmaları gerekmektedir.

Kaynaklar

Büyüköztürk, Ş. (2005). Anket Geliştirme, *The Journal of Turkish Educational Sciences*, 3(2), 133 – 151.

Demir, Y. (2018). Batı Anadolu Bölgesinde Süt Ve Süt Ürünleri İşletmelerinde Lojistik Yönetimi, *Doktora Tezi*, Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Naing, L., Winn, T., & Rusli, B.N. (2006). Practical Issues in Calculating the Sample Size for Prevalence Studies, *Archives of Orofacial Sciences*, 1: 9-14.

Öçlü, B. (2015). Yeşil Tedarik Zinciri Yönetimi Ve İşletme Performansı Arasındaki İlişki: Bir Araştırma. Yüksek Lisans Tezi. T.C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Tedarik Zinciri Yönetimi Bilim Dalı, İstanbul.

Özdemir, Y., Kınıklı, F. & Engindeniz, S. (2021). Süt Sığırcılığı İşletmelerinin Yapısal Özellikleri ve Sorunları Üzerine Bir Araştırma : Balıkesir ' in Gönen İlçesi Örneği, *Türk Tarım ve Doğa Bilimleri Dergisi,* 8(4), 1001–1011.

Özsayın, D. (2021). Türkiye'de Süt Sığırcılığının Mevcut Durumu Ve Süt Üretiminin Bölgesel Dağılımı, *3rd Internatıonal Gobeklıtepe Applıed Scıences Congress*, 1-3 October 2021, Şanlıurfa, Editor, H. Hüseyin Öztürk.

Pimenta, L. C. Q. (2010). *The logistics of milk collection: An exploratory case study between New Zealand and Brazil*. Master Thesis, Massey University Palmerston North Campus New Zealand, 1–194.

T.C. Tarım Ve Orman Bakanlığı Çanakkale İl Tarım Ve Orman Müdürlüğü brifing raporu (2020) https://canakkale.tarimorman.gov.tr/ Belgeler/Brifingler/2022%20Y%C4%B1l%C4%B1%20Brifing%20Raporu.docx. (21.10.2022).

TÜİK (2022). Türkiye İstatistik Kurumu, https://www.tuik.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 21.10.2022).

Türk, E., & Öztek, M. Y. (2021). Sürdürülebilirlik Açısından Soğuk Zincir Oluşturmanın Önemi ve Bir Araştırma. *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi*, *5*, 221–248.

Uğurlu, H. (2007). AB Sürecinde Türkiye'de Süt Ve Süt Ürünü Üreten İşletmelerde Lojistik Faaliyetler Ve Bir Uygulama. *Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Word Data Bank (2022). World Bank Open Data, https://Data.Worldbank.Org/, (Erişim Tarihi: 21.10.2022).

Yüksekbilgili, Ö. (2017). Özel Sağlık İşletmeleri Çalışanlarının Örgüt İklimi Algılarının Demografik Özelliklerine Göre İncelenmesi, *Journal of Economics Business and Political Researches,* 2(2):45-60.

Ekler

Ek 1. Çiğ süt nakliye maliyetiyle ilgili sorun yaşanmaktadır

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Hayır	322	92,8	92,8	92,8
	Evet	25	7,2	7,2	100,0
	Total	347	100,0	100,0	

Ek 2. Hayvan yeminin geç teslim edilmesiyle ilgili sorun yaşanmaktadır

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Hayır	335	96,5	96,5	96,5
	Evet	11	3,2	3,2	99,7
	2,00	1	,3	,3	100,0
	Total	347	100,0	100,0	

Ek. 3. Yem maliyetinin yüksel olmasıyla sorun yaşanmaktadır

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	Hayır	14	4,0	4,0	4,0
	Evet	333	96,0	96,0	100,0
	Total	347	100,0	100,0	

İslami Finans ve Blok Zincir Sistemleri[1]

Recep ÇAKAR[2]
Ebru Şahide DOĞAN[3]

Giriş

İslami finans, toplumsal refahı merkeze almak suretiyle faizli işlemlerden uzak durmak, reel ekonomik faaliyetlerle üretim ve yatırımları artırmak, garar, spekülasyon ve kara borsacılıktan uzak, paylaşıma dayalı toplumun her kesiminin üretimden pay aldığı, infak anlayışının ön planda olduğu bir finans modeli önermektedir. Bu bağlamda 6. yüzyılda ortaya çıkan prensipler orta çağla birlikte gelişmiş fakat 15. yüzyıldan sonra çeşitli siyasi ve ekonomik nedenlerle durgunluk dönemi yaşamıştır. 1950'lerden sonra bağımsızlıklarına kavuşan İslam ülkeleri ve petrolün değer kazanmasıyla oluşan sermaye birikimi İslami finansın yeniden modern anlamda kurgulanmasını sağlamıştır. 1950'lerde Hindistan, Pakistan, Suudi Arabistan ve Türkiye gibi ülkelerde modern anlamda İslami finans modelleri akademik olarak çalışılmaya başlanmış ve nihayetinde 1963 yılında Mısır'da kurulan Mith Ghamr Tasarruf Bankası ile hayata geçmiştir. Türkiye'de ise 1983 yılında kanun hükmünde kararname ile özel finans kurumu adıyla İslami finans kurumlarının temelleri atılmıştır. Bunun üzerine 1985 yılında ilk olarak Albaraka Türk Özel Finans Kurumu kurulmuş 2005 yılında özel finans kurumları katılım bankası adını almıştır. 2015 yılı itibariyle kamu katılım bankaları açılmasıyla sektöre güven gelmiş ve aktif büyüklüğü hızla artış trendine girmiştir.

Katılım bankalarının kendine özgü enstrümanları bulunmaktadır. Bu enstrümanlar arasında en çok kullanılanı peşin alım yapılıp karlı vadeli satışa dayalı murabaha işlemleridir. Günümüzde birçok sektörün ilgi alanına giren ve büyük bir dönüşümün yaşanacağı sinyali veren blok zincir teknolojisi güvenlik ve şeffaflığa dayalı yapısıyla İslami finans ve ürünlerinde de bir dönüşümü sağlayacak potansiyel içermektedir. Ancak günümüzde teknolojiye en hızlı ayak uyduran sektörlerin başında gelen katılım bankacılığı açısından değerlendirildiğinde blok zincir teknolojisi ve kripto para kavramlarına yaklaşım noktasında farklı fikir ve fetvalar bulunmaktadır. Bu çalışmada İslami finans ve blok zincir sistemleri incelenecek, mevcut durumları ve blok zincir teknolojisinin İslami finans sektöründe uygulanabilirliği konusunda sektör temsilcileri ile doğrudan görüşme yöntemi kullanılarak yaklaşımları analiz edilerek değerlendirmeler yapılacaktır.

1.Literatür Taraması

İslami finans kavramının blok zincir teknolojisi bağlamında kullanım alanları, uygunluğu konularında literatürde farklı görüşlere değinilmiş olup literatüre ilişkin çalışmalar aşağıda sunulmuştur.

Billah (2019), yaptığı "Cryptocurrency Its Halal Alternative Model" adlı çalışmasında öncelikle kripto paralar ve teknolojisine değinirken kripto paralara ilişkin düzenleme ve değişikliklere Fıkhi bakımından meşrulaştırma durumunu sorgulayarak sonuç bulmak adına bir çalışma gerçekleştirmiştir.

---

[1] Bu çalışma yüksek lisans tezinden türetilmiştir

[2] Doç. Dr., Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, recepcakar@hitit.edu.tr, 0000-0002-4069-7653.
[3] Hitit Üniversitesi, Yüksek Lisans Öğrencisi, ebrusahide@hotmail.com, 0000-0001-7414-6182.

Özden (2019), "Fıkhî Açıdan Kripto Para Sistemi: Bitcoin Örneği" adlı çalışmasında kripto paralar ve blok zincir hakkında bilgi verirken Bitcoin'i detaylı bir şekilde ele almıştır. Yapılan çalışmada kripto paralar ve blok zincir hakkında fıkhi görüşlere de yer vermiş özellikle de bitcoini mal olabilme bakımından incelemiştir.

Rabbani vd. (2020), "FinTec, Blokchain ve İslami Finans: Kapsamlı Bir Literatür İncelemesi'' isimli çalışmalarında İslami finans ve blok zincir hakkında detaylı bilgi verirken FinTech/Blokchain'in İslam uyumuna değinilmiş sonrasında da İslami finansın sunmuş olduğu avantaj ve dezavantajlarını vurgulamışlardır.

Samar ve Şimşek (2020), "İslami Finans Açısından Blok zincir Teknolojisi" isimli çalışmalarında İslami finans ile blok zincir teknolojisinin ortaya çıkış sebeplerinin aynı olduğunu vurgulamışlardır. Blok zincirin İslami finansa alternatif bir yol olup olmadığını söylemek için henüz erken olduğu fakat blok zincir teknolojisinin ilerleyen zamanlarda imkanları doğru bir şekilde değerlendirilirse İslami finans için alternatif olabileceği sonucuna varmışlardır.

Yurtseven (2020), "Bilgi Teknolojisine Dayalı Finansal Ürünlerin İslami Finans İlkeleri Bağlamında Değerlendirilmesi: Kripto Para ve Blok zincir Örneği" adlı çalışmasında daha çok kripto paraların İslami açıdan mevcut durumunu ele alırken kripto paraların ardındaki teknolojiden bahsetmiştir. Blok zincirin mevcut haliyle İslami finans ilkeleri açısından kabul edilemeyeceği, sistemin İslam hukuku çerçevesinde tekrardan revize edilerek kullanılabilecek hale gelmesinin gerekli olduğu çıkarımını yaptığı araştırmalar sonucunda elde etmiştir.

Muedini (2018), "The Compatibility of Cryptocurrencies and Islamic Finance" adlı çalışması da para ve kripto paralardan bahsetmiş ve İslam hukuku açısından değerlendirerek Fıkhi açıdan uygun olduğunu, itibari paraların tersine belirsizliğin olmadığı ve enflasyona yol açmadığını belirtmiştir.

Demirdöğen (2020a),"Avrupa'daki İslami Fintek Ekosisteminin Analizi" isimli çalışmasında fintek ve İslami fintek üzerine genel bir bilgi verilmiş ve Avrupa'daki fintek şirketleri ve ürünlerini kıyaslamıştır. İslami finansın gelişiminin yavaş olması sebebinin İslami fintek girişimlerinin az olmasından kaynaklandığına ama aslında ihtiyaca cevap verebilecek ürün ve hizmet konusunda esnekliği ve çeşitliliği finteklerin sağlayacağı sonucuna varmıştır.

Çiydem ve Selçuk (2019), "Kripto Paralar ve Blokchain Teknolojisi Kullanım Alanları, İslami Finansta Uygulanabilmesi" adlı çalışmalarında kripto paralar ve blok zincirin temel yapısı ve özellikleri hakkında genel bilgi verilmiş sonrasında ise İslami finans dünyasında kripto paraların ve blokchainin tereddütten öteye gidemediğinden bahsederek İslami finans bakımından oluşan görüşlere yer verilmiştir.

Ökte (2010),"İslam Ekonomisi ve Finansının Temelleri: Teori ve Uygulama" adlı çalışmasında İslam ekonomisi ve İslami finansın temel ilkelerine yönelik bilgi verilmiştir. İslami finansın merkezinde yer alan katılım bankacılığının, konvansiyonel bankacılığa üstün bir alternatif olarak önerilmesine karşın beklentileri karşılayamadığını vurgulamıştır. Bunun sebebi olarak ise İslam ekonomisi ve İslami finansa karşı tartışmaların iktisadi olmasından çok dini hassasiyetlerden kaynaklandığı sonucuna varmıştır.

Demirdöğen (2020b), "İslami Fintek Ekosistemi Sistemi Üzerine Bir Değerlendirme" isimli çalışmasında İslami Finteklerin 'İslami' kalarak istenilen farklılığı oluşturabileceğini göstermektedir. İslami Finansal teknolojiler ekosistemi üzerine bilgilendirme yapılan bu çalışmada, kategoriye dahil olan kuruluşların Şer'î uyumu, karşılaştığı avantajlar, dezavantajlar ve yapısı ele alınmıştır. Çıkarılan sonuç ise İslami finteklerin ilerlemesi katılım bankaları entegrasyonuyla daha hızlı sağlanacağı yönündedir.

2.İslam Hukukunda Kripto Para

Kripto paranın İslam hukuku açısından uygunluğu İslam iktisatçıları tarafından sorgulanmakta ve ortaya farklı görüşler çıkmaktadır. İslam hukukunda haksız kazanca neden olacak hiçbir yola izin verilmemektedir. Yapılacak tüm işlemler İslam hukukuna ve ahlaki değerlere uygun olacak şekilde yapılmalıdır (Döndüren, 2014). Kripto paraların, işlem süreçlerini hızlandırması ve kolay hale getirmesi, bilgi güvenliğini sağlaması, maliyetleri düşürmesi, sahte para basımını engellemesi gibi özellikler taşıyor olması sebebiyle caiz olduğu savunulabilmektedir. Enflasyonun oluşmaması ve adil dolaşım sağlama özellikleri açısından da İslam hukukuna uygunluk özelliği de taşıdığı söylenebilir.

İslam hukukuna göre kripto paraların iki farklı önemli özelliği söz konusudur. İlki kripto para sisteminin algoritma şifreleri ve blok zincir ile çalışması, kayıt altına alınması, saklanabilmesi ve geri kazanılması bir ekonomik değeri ifade eder. Böylelikle kripto paralar dijital sermaye olmaktadır. Kripto paralar parasal özelliklere sahip olmasa da blok zincir uygulamasında kullanıcılar arasında bir değişim aracı görevi üstlenir. Diğeri ise kripto paralar dijital bir varlık olduğu gibi para olarak da kullanılabilmektedir.

Kripto para piyasasının önemli ölçüde belirsizlik taşıması ve haksız kazanca, sebepsiz zenginleşmeye yol açması sebebiyle Din İşleri Yüksek Kurulu Başkanlığı (DİYK) kripto paralara onay vermemiştir. Kurul açıklamasında şu ifadeleri kullanmıştır: "Para, devlet tarafından bastırılan ve ülke içinde ödeme aracı olarak kullanılan, üzerinde rakamsal değer bulunan kağıt ya da madeni nesnedir. Sanal para ise, merkezi finansal kuruma dayalı olmayan, paydaşlar arasında doğrudan ticari işlemlere fırsat tanıyan her kullanıcı için şifrelenmiş para birimidir. Para biriminin para hükmü taşıyabilmesi için ya değerini devlet otoritesinden almalı ya da altın gibi bir değeri olmalıdır. Sanal paraların devlet teminatı olmaması sebebi ile para olarak değerlendirilemez. Ayrıca sanal paraların değer kazanıp kaybetme konusunda spekülasyona açık olmaları, kara para aklama gibi yasal olmayan işlemlerin kolaylıkla yapılabilmesi, devletin denetiminden bağımsız olması sebeplerinden kaynaklı sanal paralar bu aşamada dinen caiz değildir' (DİYK, 2023; Kaya, 2018).

Kripto paralar hakkında Karaman (2021), merkezsiz olması, fiyatlardaki iniş çıkışları belirsiz ve yüksek olabilmesi, yasal olmayan işlerde kullanılması, haksız kazanç elde edilmesi ve vergilendirilmemesi nedenlerinden dolayı İslam hukukuna uygun olmadığını ifade etmiştir. Kaya (2018) ise konuyu İslam hukuku açısından ele alındığında caiz oluşunu engelleyen ciddi bir sorunun olmadığını ifade etmiştir. Ayrıca kripto paraların karşılaştığı sorunların bir kısmının diğer para türlerinde de olduğuna değinmiştir.

2.1. Blok Zincir ve İslami Finans

İslam hukukuna göre aykırı bir durum yaşanmadığı sürece, İslamiyet teknolojik gelişmelere karşı değildir. Blok zincir de İslam hukuku kurallarına göre adapte edilerek kullanılabilir. İslam hukuku muamelat prensibine göre en başta faiz yasağı vardır. Bunun yanı sıra belirsizlik, cehalet, dolandırma, haksız kazanç gibi yasaklar da söz konusudur. İslami finans sayılan yasaklar yerine kar-zarar paylaşımı, şeffaflık ve netlik gibi unsurları öne sürmektedir (Samar ve Şimşek, 2020: 90) Blok zincir sistemi de şeffaflığı ve netliği sağlayan bir sistemdir. İslami finansın savunduğu önemli ilkelerden ikisi sosyal ve insani sistem yaklaşımlarıdır. Blok zincir İslami finans ilkelerine göre hizmetler tasarlamak için müsait bir teknolojidir. Blok zincir kullanılmasıyla İslami finansın daha etik ve şeffaf değerleri öne çıkararak alternatif finansın genişlemesi mümkün kılınacaktır (Setyawati, 2020).

Günümüzde teknolojinin ilerlemesiyle bilgi veya veri almak, iletmek, işlemek gibi işlemlerin çok yoğun kullanımı da başlamıştır. Bu nedenle çoğunlukla finans alanını ilgilendiren blok zincir, yapay zeka, akıllı sözleşmeler, kripto paralar, mobil platform gibi

birçok alanda hayatın her noktasına ulaşmıştır. Gelişen teknolojiden küresel piyasalar ve finansal sistemler oldukça etkilenmiştir ve etkilenmeye de devam etmektedir. Bu gelişmeler İslam ekonomisinde de alternatif yollar sunmaya başlamıştır. İslam hukukuna uygunluğu koruyarak konvansiyonel finans ürünlerini işlevselleştirmek için yeni alternatif yollar, stratejiler geliştirilmesi dün olduğu gibi bugün de İslam ekonomisinin devamlılığı için çok önemlidir. Finansal hizmetlerde dijital devrim, günlük yaşamın önemli bir parçası olarak daha iyi, daha hızlı ve daha ucuz hizmetler yapma potansiyeline sahiptir. Blok zincir teknolojisi dünya genelinde de çok ilgi görmüştür ve ilgi görmeye devam etmektedir.

İslam hukuku açısından, blok zincir sisteminin sunduğu imkanlar arasında akıllı sözleşme, fon sağlama, tekafül, miras paylaşımı gibi birçok kolaylık sağlayacak faaliyetler de bulunmaktadır (Münir, 2021).

2.2.Akıllı Sözleşmeler

Akıllı sözleşmeler (Smart Contracts) temelde kendi kendini yönetebilen dijital sözleşmelerdir. Blok zincir sistemine katılmış tüm bilgisayarların oluşturduğu ağ tarafından kontrol edilmektedirler. Önceden tüm detayları kararlaştırılmış ve bu kararlara uygun şartlarda hizmet sunmaya hazır halde bulunan bilgisayar programlarıdır. Akıllı sözleşmelerde herhangi bir aracı olmadan hedeflenen işlemler blok zincir üzerinden gerçekleştirilmektedir. Tarafların karşılıklı anlaştığı şartlar bir bilgisayar kodu ile sisteme işlenmektedir. Akıllı sözleşmeye dâhil edilmiş şartların sağlanmasıyla sözleşme otomatik olarak kendi sürecini başlatıp bitirmektedir. Akıllı sözleşmeler anonim olabilmektedir, fakat her durumda işlemler sistem tarafından yedeklenmektedir. Akıllı sözleşmeler için kullanılan en yaygın platform Ethereum platformudur (Çakmak, 2019: 58).

Akıllı sözleşmelere finansal alanda büyük bir ilgi olmasının sebebi özellikle finansal araçlar için kullanılıyor olmasıdır. Finans kurumlarının temel işlerinden birisi ise borç vermektir. Akıllı sözleşmeler müşterinin finansman maliyetlerini düşürmek ve kredilendirme sürecini otomatikleştirmektedir. İslam hukuku anlayışını benimseyen kişiler ise genellikle konvansiyonel bankalarla çalışmadıkları için bir kredi notu bulunmayabilir. Bu konu da blok zincir sisteminde kişilerin kredi derecelendirmeleri yapılabileceği gibi finansman sağlayabilecekleri bir alan da oluşturulabilir.

Akıllı sözleşmeler finans sektörüyle kalmayıp birçok sektörü de etkilemektedir. Akıllı sözleşmeler banka, noter gibi kurumları aradan çıkartarak yapılan işlemlerdeki maliyeti düşürmekte, işlemsel hız kazandırmakta ve güvenlik bakımından avantaj sağlamaktadır. Bu sözleşmeler bilgisayarlar tarafından elektronik ortamlarda yürütülmektedir. Bu nedenle akıllı sözleşmelerin kullanıcılar için doğru çalışması ve güvenliği çok önemlidir (Ünsal ve Kocaoğlu, 2019: 59).

Akıllı sözleşmelerin özellikleri:

- Blok zinciri sisteminde çalışan cihaz tarafından okunabilen yazılım kodu parçalarıdır.
- Olay odaklı sistemlerdir.
- Akıllı sözleşmeler otomatik olarak çalışmaktadır.
- Merkezi otoriteden bağımsız dağıtılmış yapılardır.
- Bir akıllı sözleşme belirlenen özelliklerden, fonksiyonlardan ve adresten oluşur.
- Akıllı sözleşmelerde emsalsiz bir adres tanımlanır ve blok zinciri sisteminde bu adres ile saklanır (Mohanta, Panda ve Jena, 2018: 1-4).

Akıllı sözleşme sayesinde işlemler şeffaf ve herkesin sorgulayabileceği şekilde düzenlenebilir. Bu özelliklerinden dolayı akıllı sözleşmelerin İslami finansa katkı sağlayacağı söylenebilir. Akıllı sözleşmeler aracılığıyla İslami Finans işlemleri ve İslam hukukuna uygun anlaşmalar gerçekleştirilebilir.

3.Araştırmanın Amacı

Günümüzde teknolojinin ilerlemesi ile kullanılmaya başlanan blok zincir, İslami finans kullanıcılarının kişisel çıkarlarını korumaya yönelik hem maddi hem manevi kolaylık sağlaması amacı ile bir alternatif yol oluşturmaktadır. Bu bilgilerden yola çıkarak İslami finansal araçların kullanıldığı Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankası müdürlerine; İslami finans hakkında genel bir değerlendirme yapmaları ve blok zincir okur yazarlığı, kripto paralar, blok zincir sisteminde İslami finansın uygulanabilirliği ve blok zincirin gelecekte İslami finans üzerine etkilerini içeren çeşitli sorular yöneltilerek finans sektöründe yaşanan dönüşüme karşı hangi noktada oldukları analiz edilmek istenmiştir.

4.Araştırmanın Önemi

İslami finans, İslam hukukuna uygun olarak çeşitli araçlar geliştirmiştir. Bu araçlar genellikle katılım bankaları aracılığı ile kullanılmaktadır. Türkiye'de İslami finans kendini katılım bankacılığı üzerine geliştirmektedir. Pazar payını her geçen gün daha da büyüterek devam eden katılım bankacılığı bankacılık sisteminde %7-8 aktif büyüklüğe sahiptir. Bu oran %4 düzeyinden kamu katılım bankalarının sisteme dahil olmasıyla %7-8 oranına kısa bir süre de gelmiştir. Günümüzde çok hızlı ilerleyen teknoloji ile İslami bankacılığın bu hızı yakalaması sonucu finansal tabana yayılımı artarak kullanıcı sayısını da çoğaltması açısından büyük önem taşımaktadır. İlerleyen teknolojide ön plana çıkan yapay zeka, nesnelerin interneti, büyük veri ve çalışma açısından en önemlisi blok zincir hakkında İslami bankacılık sektörünün düşünceleri mevcut durumu ve geleceğine dair öngörülerde bulunmak açısından çalışma önem taşımaktadır.

5.Araştırmanın Yöntemi

Araştırma, Türkiye'de faaliyet gösteren katılım bankalarının şube müdürleri ile gerçekleştirilmiş ve çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, bir problemin çözümüne yönelik gözlem, görüşme ve döküman analizi gibi veri toplama yöntemlerini kullanmaktadır (Seale, 1999). Ayrıca sorgulayıcı, öznel yorumlayıcı, araştırmaya ilişkin doğal verilerin gerçekçi bir biçimde ele alınarak yapılan bir araştırma tekniğidir (Klenke, 2016; Baltacı, 2019). Veriler, sosyal hayatın akışı üzerine odaklanan ve verilerin herhangi bir değişikliğe uğramadan, sosyal yaşantının çok yönlü karmaşık yapısını çözmek için kullanılan farklı bakış açılarını içermektedir (Kitzinger, 1995). Böylelikle nitel araştırma, araştırılacak konu hakkında elde edilecek olan veri için, detaylı, bütünsel ve derinlemesine inceleme amacını taşımaktadır.

6.Araştırma Alanı ve Katılımcılar

Araştırma Türkiye'de katılım bankalarının şube müdürleri ile görüşülerek yapılmıştır. 2021 yılı itibariyle Türkiye'de faaliyette bulunan mevcut 3 kamu katılım bankası, 3 özel katılım bankası olmak üzere toplam 6 tane katılım bankası bulunmaktadır. Katılım bankalarının tamamının şube yöneticileri ile görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların bir kısmı, konvansiyonel banka tecrübesine sahip olup bir kısmı da hiç konvansiyonel banka tecrübesi olmadan doğrudan katılım bankalarında kariyer yapmıştır. Araştırmaya dahil edilen katılımcılar aşağıdaki şekilde tanımlanmıştır:

- Katılımcılar farklı illerde şubelerde çalışmaktadır.
- Katılımcılar İslami bankacılıkta şube müdürlüğü yapmaktadırlar.

- Katılımcılar ortalama 10 yıllık bankacılık tecrübesine sahiptirler.

7.Araştırma Bulguları

Yapılan görüşmeler neticesinde elde edilen bulgular 5 başlık altında sunulmuştur. Görüşmecilerin değerlendirmesi İslami finansın teknolojiye adapte olduğu ama ilerleyen zaman diliminde blok zincir sistemine adapte olunup olunmaması yönünde olumlu-olumsuz görüşler bildirilirken bu konuda tamamen nötr yaklaşımda bulunan katılımcılar da mevcuttur.

7.1. İslami Finansın Yapısı ve İşleyişi

Pazar payını sürekli büyüterek devam ettiren katılım bankacılığın ürünleri katılım bankalarında yaklaşık 10 yıl tecrübe edinmiş katılımcılar tarafından anlatılmıştır. Altı bankanın kısmen farklı ürünlere sahip olsalar da aslında işleyiş ve içerik noktasında aynı hizmeti verdikleri söylenebilir. İşleyiş noktasında iki temel fonksiyonu 'fon toplamak ve fon kullandırmak' ifa ettikleri katılımcılarca beyan edilmiştir. Bu işlemler murabaha yoluyla elde edilen karları havuzlarda toplanmak suretiyle fon toplanan mudilere ve bankaya belirli oranlarda paylaşılmaktadır. Bunun yanı sıra çok sayıda ürün olmasına rağmen en çok murabahanın kullanıldığı da vurgulanmıştır.

7.2.İslami Finans-Blok Zincir Sistemleri Üzerine Genel Değerlendirme

Yapılan görüşmelerin sonucu olarak ilerleyen teknoloji çağında blok zincirin şu anda İslami bankacılık alanında ilerleyememesinin nedeni olarak devlet desteği, yasal düzenlemeler noktasında eksikliklerin söz konusu olmasına bağlandığı görülmektedir. Ancak yapılacak düzenlemeler sonucu blok zincir teknolojisinin bankacılık sektörüne de gerek ödemeler gerekse krediler noktasında giriş yapacağı ifade edilmiştir.

7.3.İslami Finans ve Kripto Paralar Değerlendirmesi

Kripto paraların şu anda spekülasyona açık olması, aşırı belirsizlik içermesi gibi nedenlerden dolayı İslam hukukuna uygun olmadığı görüşü ağır basmakla birlikte ilerleyen dönemlerde kripto paralar ve işleyişi konusunda istikrar ve güven ortamının sağlanması için çalışmalar yapılması gerektiği vurgulanmıştır.

7.4.İslami Bankacılık ve Blok zincir

Blok zincir teknolojisi ile birçok bankacılık uygulaması aracısız bir şekilde daha kolay ve maliyetleri daha düşük bir şekilde yapılabilmektedir. Bunun gerçekleşmesi adına da çalışmalar yapılan birçok proje bulunmaktadır. İslami finans bakış açısına göre İslami finans enstrümanlarına olan talebin blok zincir ile artırılabilir olması durumu İslam hukuku çerçevesinde olduğu sürece olumlu katkı sağlayacağı katılımcılarca ifade edilmiştir. Diğer taraftan bazı katılımcılar ise bu konuda henüz fikir sahibi olmadığını beyan etmiş olup bazı katılımcılar ise katılım bankacılığı sektörüne olumsuz etki yapacağını ifade etmiştir.

7.5.Finansal İşlemlerde Blok Zincirin Türkiye'deki Serüveni

Blok zincir teknolojisinin İslam hukukuna uygunluğu konusunda görüşlerin birbirine çok benzer olduğu ifade edilebilir. Bu konuda katılım bankacılığı iş ve işleyişleri noktasında operasyonel kolaylık sağlanacağı ve iş süreçlerinin güvenilirliğinin artacağı ifade edilmiştir. Diğer taraftan bu teknolojinin iş ve işleyiş süreçlerine dahil olması için danışma kurulu mekanizmalarının süzgecinden geçmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Sonuç

İslam'ın ekonomik, sosyal ve hukuki olarak ortaya koyduğu prensiplerden faiz, belirsizlik, kumar, şans oyunları uygulamalarının yasak olması, üretime ve risk paylaşımına dayalı ve

toplumda sosyal adalet ve refahın tesis edilmesi için önerdiği ekonomik sistem 1950'lerle birlikte modern anlamda yeniden tartışılmaya başlanmıştır. 1960'lı yıllarda sistemin ilk bileşeni olan İslami bankacılık modeli Mısır'da geliştirilmiştir. Finans anlayışına yeni bir alternatif olarak 1960'lı yıllarda ortaya çıkmış ve bugüne kadar çeşitli ürünleri ile derinlik ve çeşitlilik kazanarak büyüyen bir sektör haline gelmiştir. Önerilen ekonomik sistem incelendiğinde fonun fon fazlası olan kişilerden fon açığı olan ihtiyaç sahiplerine aktarıldığı ve üretime ve risk paylaşımına dayalı kâr amacının güdüldüğü bir model olduğu anlaşılmaktadır. Bu işlemler günümüzde daha çok katılım bankacılığı aracılığıyla yapılmaktadır. Türkiye'de İslami finans kurumları 2005 öncesine kadar özel finans kurumları adıyla anılırken 2005 yılı itibariyle katılım bankacılığı adını alarak murabaha, mudarebe, müşareke, icare, sukuk, teverruk gibi enstrümanlarla işlem yapmaktadır. Katılım bankaları yukarıda sayılan işlemlerden daha az riskli olması ve hızlı uygulanabilirliği gibi nedenlerden dolayı daha çok murabaha işlemini kullanmaktadır. Katılım bankacılığı, işin başından sonuna kadar İslam hukuku prensipleri perspektifinde hareket etmektedir. Bununla birlikte adaletsizliğe yol açmayan, yanlış ve haksız kazançlardan kaçınmak adına belirli sınırlamaları yer almaktadır.

Blok zincir farklı alanlarda birçok kolaylık sağlamak amacıyla tasarlanmış, 2008 yılında bilinir hale girmiştir. Hala blok zincir, üzerinde geliştirilmeye müsait büyük yenilikler barındıran bir teknolojik sistemdir. Blok zincir teknolojisi, kriptografi yoluyla bağlanan, bloklar şeklinde kaydeden ve bloklar oluşurken de yapılan işlemlerin doğruluğunu merkezi olmayan algoritmalar vasıtasıyla katılımcıların onayına sunan bir kayıt listesidir. Blok zincirin verileri şeffaftır ve isteyen istediği zaman yapılan işleme göre bir kısmına veya tamamına erişilip incelenebilir. Değiştirilemeyen veri, dağıtık yapıya sahip olma, güvenlik, şeffaflık ve kimlik gizliliği gibi birtakım özellikleri bulunmaktadır ve birçok sektörün kullanabileceği kolaylık sağlayan bir yapıya sahiptir.

Diğer taraftan şifreli para anlamına gelen kripto para, blok zincir teknolojisinde kullanılan alanlardan yalnızca biridir. Bir kuruma ihtiyaç duymayan, merkezi olmayan, devlet tarafından denetlenemeyen ağ üzerinden kriptoloji yöntemiyle kişiler arası transferi gerçekleştiren bir dijital paradır. Böylelikle bir kuruma girmeden maliyeti daha düşük ve zaman kaybı yaşanmadan para aktarımları ve ödemeler yapmak mümkündür. 2008 yılında ilk olarak Bitcoin ortaya çıkmış ve ilerleyen zaman diliminde alt coinleri oluşmuştur. Günümüzde popülaritesi artan kripto paraların yanı sıra bir de helal coin adı altında İslami finansa uygun olduğu öne sürülen dijital paralarda çıkartılmıştır.

İslami finans, bir dönüşümün yaşandığı küresel ekonomide büyük ölçüde teknolojiyle de bağlantılıdır. Bu açıdan İslami finans, blok zincir sisteminin temel özelliği olan şeffaflık, güvenirlilik, hız ve maliyet gibi avantajlarından uzak kalamayacaktır. Araştırmada hızla gelişen teknolojiye ayak uyduran İslami finansın blok zincir ve kripto para üzerindeki değerlendirmesine dayanmaktadır. Buna yönelik İslami finansın enstrümanlarının kullanıldığı katılım bankalarının şube müdürleri ile literatür ve sektör temsilcilerinden alınan bilgilerle hazırlanan soru seti üzerinden görüşme yaparak genel bir değerleme ile sonuç çıkartılmıştır. İslami bankacılık günümüze büyük atılımlar yaparak ve büyük yol kat ederek gelmiş kamu katılım bankalarının da dahil olmasıyla 2000'li yıllarda %1,5 olan pazar payını 2021 yılı itibariyle 5 kat artırarak %7,5 seviyesine çıkarmıştır. Bankacılık sektörü genel olarak teknolojiyi yakından takip etmek zorunda olan bir sektör olup katılım bankaları da ürün çeşitliliği ve piyasa derinliğini sağlamak için teknolojiyi yakından takip etmek durumundadır. Bu noktadan hareketle yeni ve hızla gelişen bir teknoloji olan blok zincir ve kripto para kavramlarının katılım bankacılığı açısından nasıl algılandığı katılım bankalarının ürün, hizmet ve işleyişlerinde değişime yol açıp açmayacağı çeşitli açılardan araştırılmaya değer görülmüştür. Aynı zamanda katılım bankacılığı sektörüne ilgili teknolojilerin ne kadar etki edeceği ve olumlu yönde mi olumsuz yönde mi etkileyeceği konusunda sektör yöneticileri ile

yapılan görüşmeler sonucu sektörün durumu analiz edilmiştir. İslami finans sektörü teknolojik olarak 'yapay zeka, nesnelerin interneti, Big data, blok zincir' incelendiğinde katılım bankalarının bu konuda büyük atılımlar yapmakta olduğu ve yapay zeka, büyük veri gibi teknolojilerin bankalarda aktif olarak kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan teknolojiler aracılığıyla banka çalışanlarına ve müşterilerine kolaylıklar sağlamaktadır. Bu kolaylıklar, daha fazla müşteri kitlesine ulaşabilmek, müşterilere internet bankacılığı gibi kolaylıklar sağlayarak birçok bankacılık işlemlerini şubeye gitmeden bulunduğu noktadan yapabilme imkanı sunmak gibi örneklerle sıralanabilir. Ayrıca bazı bankalar teknoloji vasıtasıyla kendi bünyesinde çıkarmış oldukları çeşitli ürünleri müşterilere sunmaktadır ve bu konuyla ilgili çalışmalar devam etmektedir. Katılım bankaları müdürleri ile yapılan doğrudan görüşmelerde blok zincir kavramı denildiğinde ise sektörde kripto para şeklinde çağrışım yaptığı anlaşılmıştır. Oysa blok zincir teknolojisi üretim, hukuk, kamu, ekonomi sektörü gibi birçok sektörde kullanılabilir hale gelmiş akıllı sözleşmeler, güvenli bilgi saklanması ve bilişim, maliyetlerin azaltılması insan gücü kullanımının azaltılması gibi birçok imkân sağlamıştır. Bu anlamda blok zincir teknolojisi henüz katılım bankaları nezdinde yolun başında gibi görünse de hızla gelişen teknoloji çağında sektör tarafından hızlıca çalışılması gereken, dünyadaki örnekleri değerlendirilmesi gereken, konvansiyonel uygulamaları incelenmesi gereken bir alan olması gerektiği söylenebilir. Ancak İslam hukuku açısından değerlendirildiğinde önemli otoritelerin ve devletlerin bu konu hakkında hala tam bir fikir birliğine varamadığı ve caiz olduğuna dair fetva vermedikleri için katılımcılar uygunluğu konusunda çok sıcak bakamamaktadır. Katılımcılar sadece blok zincir için değil kripto paralar ve İslami finansa uygun olarak çıkartıldığı öne sürülen Stellar, GoldX, OneGram ve Qintar hakkında da aynı görüşleri paylaşmakta, aynı sebeplerden dolayı kripto paralara da sıcak bakılmadığı sonucuna varılmaktadır. Fakat blok zincir teknolojisi daha da geliştirilir, doğru yerde, doğru bir şekilde, doğru kişiler tarafından kullanılabilirse sektörün hızla pazar payını artırmasını sağlayabilecek potansiyele sahip olduğu söylenebilir. Ancak bir dönüşümün yaşandığı ve bu dönüşüme ayak uydurulması gerektiği konusunda katılımcıların hemen hemen hem fikir durumda oldukları söylenebilir. Özellikle katılım bankalarında operasyonel maliyetlerin azalacağı, ürün çeşitliliğinin sağlanacağı, karlılığa olumlu katkılar sağlanacağı, personel maliyetlerinin düşeceği, daha fazla müşteri kitlesine ulaşılabileceği ve farklı sektörlere daha hızlı girilebileceği gibi çıktılar, katılımcı görüşleri sonucu ortaya konulabilir. İslami finans ve blok zincirin ortak kümesine bakıldığında her iki sisteminde şeffaflığı ve serveti tabana yayma amaçları önceledeği göz önüne alındığında, blok zincirinde İslam hukuku açısından soru işareti bırakmadan iyileştirilmelerin yapıldığı sürece İslami finansın gelecekteki teknolojisi olma yolundadır.

Sonuç olarak katılım bankacılığı sektör temsilcileriyle yapılan doğrudan görüşmeler neticesinde yaşanan dönüşümün gerisinde oldukları ve bunun tam olarak farkında olmadan mevcut yöntem ve ürünlerle faaliyetlerine devam ettikleri görülmektedir. Günümüzde birçok sektörün ilgi alanına giren ve büyük bir dönüşümün yaşanacağı sinyali veren blok zincir teknolojisi güvenlik ve şeffaflığa dayalı yapısıyla İslami finans ve ürünlerinde de bir dönüşümü sağlayacak potansiyel içermekte olup katılım bankaları ve İslami finans sektörünün dönüşüme ayak uydurmak için gerekli bilişim sistemlerini kurup altyapı çalışmaları yapmaları, blok zincir teknolojisini kullanarak ürün ve hizmetlerini güncellemeleri yeni modeller kurgulamaları, çeşitli fetva otoriteleri ile ortak çalışmalar yapmaları, kamu otoritelerine gerekli bildirim ve motivasyon araçlarıyla raporlar vermeleri gerektiği söylenebilir. Bundan sonra yapılacak çalışmaların katılım bankalarının genel müdürlük bünyesindeki üst düzey yöneticileri ile yapılmasının sektöre ve literatüre katkı yapacağı söylenebilir.

KAYNAKÇA

AL-Ashmori, A., Basri, S., Dominic, P. D. D., Muneer, A., Al-Tashi, Q., ve Al-Ashmori, Y. (2021). Blockchain-oriented software development issues: a literature review. *Software Engineering Application in Informatics: Proceedings of 5th Computational Methods in Systems and Software* 2021, Vol. 1, 48-57.

Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır?. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 5(2), 368-388.

Billah, M. M. S. (2019). Cryptocurrency? Its Halal Alternative Model. *Halal Cryptocurrency Management,* 3-14.

Çakmak, M. (2019). Kripto Paraların Gelişim Süreci, Blok Zincir Teknolojisi ve Kripto Paraların Türkiye'de Vergilendirilmesi, (Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*.

Çiydem, F., ve Selçuk, H. (2019, April). Kripto Paralar ve Blockchain Teknolojisinin Kullanım Alanları, *İslami Finansta Uygulanabilmesi. International Congress of Islamic Economy, Finance And Ethics*.

Demirdöğen, Y. (2020a). Avrupa'daki İslami fintek ekosisteminin analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(4), 469-481.

Demirdöğen, Y. (2020b). İslami Fintek Ekosistemi Üzerine BİR Değerlendirme. *Gaziantep Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63-99.

DİYK, (2023). *Kripto paraların kullanımının dini hükmü nedir?*. https://kurul.diyanet.gov.tr/Cevap-Ara/Karar/38212/kripto-paralarin-kullaniminin-dini-hukmu-nedir

Döndüren, H. (2014). *Ticaret Rehberi*, İstanbul: Kampanya Yayınları.

Karaman, H. (2020). *Sanal Para* (Bitcoin, Bitpara). Erişim tarihi: 13 Ekim 2021. https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/sanal-para-bitcoin-bitpara2041314

Kaya, S. (2018). *Kripto Para Birimleri ve Fıkhi Açıdan Değerlendirilmesi*. Sakarya: İSEFAM.

Kitzinger, J. (1995). Qualitative research: Introducing focus groups. *Bmj*, 311(7000), 299-302.

Klenke, K. (2016). Qualitative research in the study of leadership. *Emerald Group Publishing Limited*.

Mohanta, S. S. Panda ve D. Jena, (2018). An Overview of Smart Contract and Use Cases in Blockchain Technology, *International Conference on Computing, Communication and Networking Technologies* (ICCCNT), 1(4), 2018.

Muedini, F. (2018). The Compatibility of Cryptocurrencies and Islamic Finance. *European Journal of Islamic Finance*, (10).

Ökte, M., ve Kutluğhan, S. (2010). İslam Ekonomisi ve Finansının Temelleri: Teori ve Uygulama. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(31), 180-208.

Özden, F. (2019). Fıkhî Açıdan Kripto Para Sistemi Bitcoin Örneği. *Fıkhi Açıdan Kripto Para Sistemi Bitcoin Örneği*. İstanbul.

Rabbani, M. R., Khan, S. ve Eleftherios, I. T. (2020b). Fintech, blockchain and Islamic finance: an extensive literature review". *International Journal of Economics and Business Administration*, 8(2), 65-86.

Samar, M. ve Şimşek, M. (2020). İslami Finans Açısından Blokzincir Teknolojisi. *İslami Finans ve Finansal Teknolojiler (Fintech)Blokzincir-Akıllı Sözleşmeler-Kripto Paralar* (pp.81-104), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.

Seale, C. (1999). Quality in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 5(4), 465-478.

Setyowati, M. S., Utami, N. D., Saragih, A. H., ve Hendrawan, A. (2020). Blockchain technology application for value-added tax systems. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 6(4), 156.

Ünsal, E. ve Kocaoğlu, Ö. (2018). Blok zinciri teknolojisi: Kullanım alanları, açık noktaları ve gelecek beklentileri. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 13, 54-64. doi:10.31590/ejosat.423676).

Yurtseven, M. (2020). Bilgi Teknolojisine Dayalı Finansal Ürünlerin İslâmî Finans İlkeleri Bağlamında Değerlendirilmesi: Kripto Para ve Blokzincir Örneği, *İslâmî Finans ve Finansal Teknolojiler (Fintech) Blokzincir-Akıllı Sözleşmeler-Kripto Paralar*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları, 145-174

Yoksulluğun Kadınlaşması Ve Kadınların Yoksullukla Başa Çıkma Stratejilerinin Belirlenmesi: Kırıkkale İli Örneği[1]

Resul ÖRENBAŞ[2]
Rumeysa AKGÜN[3]

Giriş

Yoksulluk ve bir alt kavram olarak kadın yoksulluğu dünyada olduğu gibi ülkemizde de temel sorunlar arasında bulunmaktadır. Genellikle yoksulluk ekonomik olanakların yanında fırsat eşitsizliği, eğitim, sağlık ve beslenme açısından ele alınıp tanımlanması yapılmaya çalışılan çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Şüphesiz yoksulluk kavramı insanlık tarihinin varoluşundan beri toplumun en temel sorunlarından olan sosyolojik bir gerçektir (Bozan, 2017). En temel haliyle yoksulluk kavramı insani gereksinimlerin istenilen düzeyde karşılanması durumu olarak ifade edilmektedir ve bu kavram mutlak yoksulluk, göreli yoksulluk, insani yoksulluk gibi alt türlere ayrılabilmektedir.

Yoksulluk türlerinden mutlak yoksulluk, hane içerisindeki bireylerin yaşamlarını sürdürebilmelerine olanak sağlayan minimum standartlarda tüketim seviyesi olarak ifade edilmekte; göreli yoksulluk ise birey ve hane halkının refahının toplumun belirli ortalamalarının altında kalması durumudur (Çalışkan, 2010). İnsani yoksulluk ise Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından geliştirilen yeni bir kavramdır ve bu kavram gelir yoksulluğunun asgari düzeyde yaşam standardı olup olmadığını ölçmek amaçlı bakış açısından farklı olarak bireyin insanca yaşam için uygu koşullara sahip olup olmamasıyla ilgilenen bir kavramdır. Bu kavram üç temel kriterden oluşur;

1- Yaşam Süresi: Uzun bir yaşamdan uzak olma,

2- Eğitim imkânlarından yoksun olmak ve

3- Bireyin ekonomik ve sosyal imkânlardan yoksun olmasıdır (Aksan, 2012).

Yoksulluğun nedenleri değerlendirildiğinde; beşerî eksiklikler, yeteri kadar çaba göstermeme, toplumsal boyutta işsizlik olgusunun varlığı ve ayrımcılık gibi nedenleri saymak mümkündür (Bayir, 2018). Yoksullukla alakalı literatürdeki tanımlama ve değerlendirmeler ışığında ülkemiz ve dünyadaki yoksulluğun ülkeden ülkeye ve bölgeden bölgeye değişim gösterdiğini görmekteyiz (Taş ve Önce, 2020). Bununla birlikte Dünya Bankası (DB) ve UNDP gibi çeşitli uluslararası kuruluşlar çalışmalarında yoksulluğun ülkeler bazında ne kadar önemli bir sorun olduğunu ortaya koymaktadır. Dünya nüfusunun büyük çoğunluğu gelirin büyük bir kesimini elinde bulundurur ve yarısı yoksulluk sınırı altında yaşamaktadır. Bu durum başta çocuk sağlığı olmak üzere birçok sorunu da beraberinde getirmektedir (Arpacıoğlu, 2012).

Yoksulluk kavramının meydana getirdiği en önemli sonuçlardan birisi de sosyal dışlanma kavramıdır. Bu kavram ilk defa 1970'li yıllarda yoksulların toplumdan dışlanmasını ifade etmek amacıyla kullanılmaya başlamış temelinde eğitimsizlik, birey kaynaklı nedenler ve sosyo-

[1] Bu çalışma 1. Yazarın yüksek lisans tezinden üretilmiştir.
[2] Sosyal Hizmet Uzmanı, İnfaz ve Koruma Memuru
[3] Kırıkkale Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü

politik nedenler gibi birçok etkene sahip olduğu ifade edilmektedir (Yılmaztürk, 2016). 1950 ve 1960'lı yıllarda sosyal dışlanma kavramının gündeme gelmezken daha sonraki süreçte gündeme gelmesinde özellikle refah düzeyinde azalma ile yoksulluğun artmasının bir sonucu olarak tartışılmaya başlanmıştır (Silver, 1994). Günümüzde yoksul bireylerin en büyük sorunu sosyal dışlanma olgusudur. Yoksul bireyler sosyal dışlanmayı en net şekliyle yaşayan bireylerdir ve toplumdan dışlanan bireyler toplumsal ve ekonomik destek sağlayıcılardan yoksun kalmaktadırlar (Beverley, 1999). Yoksulluğun tanımlamaları ve nedenleri ve sonuçları değerlendirildiğinde yoksullukla ve dolayısıyla sosyal dışlanmayla en net karşı karşıya kalan kesimi kadınlar oluşturmaktadır ve bu noktada karşımıza kadın yoksulluğu kavramı çıkmaktadır.

Kadın Yoksulluğu

Yoksulluğun temel anlamda ihtiyaçların karşılanamaması durumu olduğunu ifade eden temel tanımlamaların yanında dışlanma, arka plana atma ve ötekileştirme gibi kavramları da beraberinde getirdiği görüşü (Yusufoğlu, 2017), ile çok boyutlu bir kavram olarak değerlendirilmesi, temel yeteneklerden yoksun olma (Çağatay, 1998) ve yoksulluk ile yoksulluğa etki eden faktörlerin değerlendirilmesi sonucunda yoksulluğu en çok yaşayan kesimin kadınlardan oluştuğu görülmektedir. Bu durumun temel nedenine bakıldığında ataerkil sistem ve cinsiyetçi bakış açısının olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır (Gerçil, 2015). Bu duruma bağlı olarak da ortaya çıkan kadın yoksulluğu kavramı ilk defa Pearce tarafından 1978'de kullanılmıştır (Yusufoğlu, 2017). Pearce bu kavramı 1978 yılında Amerika'da iş gücü piyasasına katılan kadın sayısının artmış olmasına karşın yoksul kadın sayısındaki artışın açıklanması amacıyla kullanmıştır (Pearce, 1978). Goldberg ve Kreman'ın ise bu kavramı kendileri ve ailelerinin geçindirmek zorunda kalan kadınların bütün yoksullar içerisindeki en büyük orana sahip olduğunu açıklamak için kullandıkları görülmektedir (Yusufoğlu, 2017). Özellikle 1990'lı yıllardan sonra Birleşmiş Milletler Konferansı'nda ve daha sonrasında Pekin 4. Kadın Konferansı'nda kadın yoksulluğunun bir dünya sorunu olduğuna değinilmiş (Bayır, 2018). Ecevit ise kadın yoksulluğuna etki eden faktörleri şu şekilde ifade etmiştir:

1. Düşük ücretli ve kötü işlerde çalışmak,
2. Pazarlık gücünden ve örgütlenme olanaklarından yoksun olmak,
3. Kayıt dışı işlerde ve evde istihdam olmak,
4. Genellikle gündelik, yarı zamanlı ya da sözleşmeli işlerde çalışıyor çalışmak,
5. Kredi erişiminden ve kaynak kullanımından yoksun olmak,
6. İşgücü piyasasında ayrımcılık ve kötü muameleye maruz kalmak,
7. Evle ilgili sorumlulukları nedeniyle ekonomik faaliyetlerini sınırlandırmak ve
8. Çeşitli kurumlarda sosyal-ekonomik dışlanmaya maruz kalmaktır (Ecevit, 2003).

Kadın yoksulluğuna etki eden faktörlerin yanında sosyal yardım programlarının ülke genelinde faydalı olması, kadınların ve maddi desteğe ihtiyacı olan kişilerin desteklenmesini sağlamakta fakat yetersiz destek sağlanması ve maddi olarak kadınların kalkındırmıyor olmaması ve özellikle evli kadınların erkeklere güvenerek yoksullukla mücadele etmekte yeterli çabayı göstermemesi yoksulluğun kadınlar arasında devam etmesine neden olmaktadır (Lochhead ve Scott, 2000).

Hane içi yaşam standartları bakımından değerlendirildiğinde ise, yoksul hanedeki kadınların yaşam olanaklarının diğer hanelerdeki kadınlara oranla çok düşük seviyelerde olduğu görülmekte, hane içerisinde kadın sürekli çocuk odaklı bir konumda olmaktadır.

Bununla birlikte kadın yoksulluğu kavramının yanında annelik kavramını da değerlendirmek gerekmekte, çocuklarının ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarından daha önde tutan anne için yaşanılan yoksulluk daha hissedilir bir boyutta olmaktadır (Yusufoğlu, 2017).

Kadın yoksulluğu kavramı, toplumsal eşitsizliğin en net yansımalarından biri olarak karşımıza çıkmakta ve temelinde kaynak eşitsizlikleri ekonomik fırsatlara katılımda eşitsizlik siyasal ve kamusal alanlara katılımda söz sahibi olamama noktasında yaşanılan eşitsizlik gibi çeşitli alanlardan kaynaklanmaktadır (Bayır, 2018). Ekonomik alanda meydana gelen birçok eşitsizliğin kadınların yanında tüm hane halkı için yoksulluğun kapılarını araladığı bilinmekle birlikte, kadın yoksulluğu özellikle kız çocukları için eğitimde eşitsizlik, erken yaşta evlilikler ve buna bağlı olarak da çok genç yaşta anne olmayla karşı karşıya kalma, kadının hareket özgürlüğünün kısıtlanması, ücret olanakları açısından kadın erkek eşitsizliğinin söz konusu olması gibi nedenlerle kendini gösteren bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır (Babahanoğlu ve ark., 2018).

Kadın yoksulluğu genellikle kendisini istihdam ve eğitim alanındaki eşitsizlikler boyutunda göstermektedir ve kadın yoksulluğunun en derin hissedildiği ailelerin kadının aile reisi olduğu aileler olduğu yönünde görüşler vardır. Hane reisi kadın olan haneleri, boşanan kadınlarla evlilik dışı çocuk sahibi olan kadınlar oluşturmaktadır. Kadının işgücü piyasasına katılmadaki zorlukları ile hane içi ve hane dışı sorumluluklarının çokça artmış olması bu durumun temel nedeni olarak gösterilmektedir (Bayir, 2018). Bir başka ifade ile yoksulluk erkekler ve kadınlar için farklı gelişim seyretmektedir. İş gücüne katılımda yaşanılan zorluklar ücret eşitsizlikleri ve zor çalışma koşulları ile sosyo-demografik eşitsizlikler göz önüne alındığında kadınların çalışsalar bile erkeklere oranla yoksulluğu daha derin yaşadıkları bir gerçektir (Duyan, 2010). Pekin'de 4. Dünya Kadın Konferansında yoksulluğun kadınlaşması kavramının az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bazında değerlendirilmesi yapıldığında kadınların yoksulluğu erkeklere oranına daha çok ekonomik temelli yaşadığının vurgusunun yapılması aslında bu durumu doğrular niteliktedir (Balkan, 2017).

Kadın yoksulluğu toplumun onayından geçen eşit olmayan cinsiyet rollerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kadınlar erkeklere oranla kaynaklara erişmeye, kaynakları kullanmaya ve kullanılan kaynakların kontrolüne sahip olmaya eşit düzeyde sahip değildirler. Bu durumun sonucunda gerek kapitalizmin beraberinde getirdiği yeni üretim ilişkilerinin gerekse erkeklerin hane dışında kadınların ise hane içinde resmedilmesi ve kadınların asli mesleğinin ev kadını olarak gösterilmesi yoksulluğun kadınlaşmasının başlıca nedenleri olarak ifade edilebilir (Kümbetoğlu, 2002). Yoksulluğun kadınlaşması biyolojik, psikolojik ve sosyolojik çabalarının yeterli maddi ve manevi geri dönüşü alamaması ve emeklerinin görünmez olmasının bir nedeni ve sonucu olmaktadır (Ulutaş, 2009). Bir diğer değinilmesi gereken nokta ise dünyada kadınların %40'ının istihdam edildiği görülürken yoksulların %60'ını kadınların oluşturduğu görülmektedir. Bu duruma ise neden olanın kadınlık özelliği olarak ifade edilen sabırlı olma, uysal olma ve itaat özellikleri onların düşük ücretli vasıfsız işlerde istihdam edilmelerinin olduğu düşünülmektedir (Ulutaş, 2009).

Kadın Yoksulluğun Nedenleri

Kadın yoksulluğunun başlıca nedenlerine bakıldığında Yusufoğlu (2017)'a göre yoksulluğun toplumsal cinsiyet boyutunu oluşturan ve kadın yoksulluğunu doğrudan etkileyen etkenler şu şekilde sıralanmıştır;

- Eğitim eksikliği,
- Küresel ve yerel düzeyde ayrımcılık,
- Hane içi eşitsizlikler,

- Ücretsiz aile işçiliği,
- Aile parçalanması ve tek ebeveynli ailelerin sayısındaki artış vb'dir.

Balkan (2017)'a göre ise kadın yoksulluğunun temelinde kadın istihdamının yeterli olmaması ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği faktörleri gelmektedir. Literatürdeki diğer benzer çalışmalarda da kadın yoksulluğunun nedenlerinin cinsiyete dayalı bir bakış açısıyla açıklanmaya çalışıldığını görmekteyiz. Ancak yoksulluğun çok boyutlu bir kavram olarak değerlendirilmesi ve kavrama ilişkin birçok faktörün var olması kadın yoksulluğunu çok boyutlu bir bakış açısıyla değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır (Kartal ve Zambak, 2020). İçağasıoğlu Çoban ve ark. (2010)'a göre bireylerin yoksullukla ilgili algıları değerlendirildiğinde genellikle kendi gelir düzeylerine göre yoksulluğu algılamada farklılıkların oluştuğu, örneğin düşük gelir seviyesine sahip katılımcıların yoksulluğun daha çok dış nedenlerden kaynaklandığını ifade ettikleri görülmüştür. Sadece gelir durumuna bakılmaksızın kişilerin demografik özellikleri, din ve dünya görüşleri, topluma yön veren siyasi görüşler gibi birçok farklı değişken bireylerin yoksulluğu algılamasında farklılıklar ortaya koymaktadır. Bu çalışmada kadın yoksulluğuna etki eden nedenler olarak; ayrımcılık, eğitim, işgücüne katılım, yasal eşitsizlik ve hane reisinin kadın olması konuları işlenecektir.

Kadın Yoksulluğu ve Ayrımcılık

Kültürel, yerel hatta hane içerisinde bile olsa ayrımcılığa maruz kalanları çoğunlukla kadınlar oluşturmaktadır. Ayrımcılığın temelinde ise yaş, etnik köken, göçmen statüsü, dinsel kimlik gibi bazı belirleyiciler bulunmaktadır. Cinsel kimliğine bağlı olarak en büyük ayrıma maruz kalanları kadınların oluşturduğu görülmektedir. Bu ayrımı en net şekliyle meslek mensuplarının cinsiyetlere göre dağılımı değerlendirildiğinde görmek mümkündür (Yusufoğlu, 2017). Ayrımcılığı iki farklı şekilde görmek mümkündür: Irk ve etnik köken bakımından ayrımcılık ile cinsiyet temelli ayrımcılık. Irk ve etnik köken bakımından ayrımcılığın bugün ABD'de çokça görüldüğünü söyleyebilmekteyiz. Bununla birlikte cinsiyet temelli ayrımcılığa bakıldığında ise (Şenses, 2001) şüphesiz kadının her alanda ve her anlamda ayrımcılığa maruz kaldığını söylemek yanlış olmayacaktır. Kadın ve erkek arasındaki ayrımcılığın en başta sosyo-ekonomik ve siyasal yaşamda göze çarptığını görmek mümkündür. Kadın ayrımcılığının temelini toplumsal cinsiyet kökenli ayrımcılık oluşturmaktadır ve unutulmamalıdır ki kadına yönelik gerçekleştirilen her türlü şiddet eylemi de toplumun her alanında olan cinsiyet eşitsizliğinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Gökkaya, 2014). Kadın ve erkek arasındaki ayrımcılık en çok istihdam, eğitim, sağlık, servet bölüşümü alanlarında kendini göstermektedir ve bu alanlar hem kadın yoksulluğunun bir sonucu hem de nedeni olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Kadın Yoksulluğu ve Eğitim

Kadın yoksulluğu temelinde eğitimsizliği ya da eğitim eksikliğini barındırmaktadır. Sadece erkeklere oranla düşük eğitim seviyesine sahip olmak ya da olanaklardan erkekler kadar faydalanmamak ayrımcılık için doğrudan bir nedensellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitim, ekonomik olanakların daha iyi hale getirilmesinde önemli bir araçtır ve bu sebeple kadınlar toplumsal cinsiyet temelinde ikinci planda tutulmaktadır. Farklı boyutta ve içerikte olmakla birlikte her ülkede ve kültürde eğitim konusundaki ayrımcılıkları görmek mümkündür. Yeterli düzeyde eğitim olanaklarını kullanamayan kadın düşük statülü işlerde çalışmakta ve bu da yoksullaşmanın temelini oluşturmaktadır (Yusufoğlu, 2017).

Eğitim olanaklarından yeterli ölçüde faydalanamayan kadın, durumun itibarıyla beceri gerektirmeyen ve sosyal imkânlardan yoksun işleri tercih etmek durumunda kalmaktadır. Bu, kadın yoksulluğunun temelde eğitim olanaklarının erişilir olmaması ya da kadının bu alanda

ayrımcılığa maruz kalmasının bir neticesinde gerçekleştiğini göstermektedir (Yılmaztürk, 2016). Eğitim kaynaklarından yeterince faydalanamayan kadın düşük statülü işlerde çalışmakla birlikte şehirdeki kadınlar özellikle sosyal güvencede olmayan çocuk bakımı, aşçılık ve temizlik gibi işlerde çalışmaktadırlar. Düşük statülü işlerde çalışan kadınların kız çocuklarına yeterli eğitim desteği sunamamalarına ve bu da yoksulluğun nesiller boyu devam eden bir döngü halinde olmasına sebep olmaktadır. Kırsal alanlarda ise iş gücüne duyulan ihtiyaç gereğince kız çocuğu eğitimini bitirememekte, kısa süren eğitim süreci, ailenin kız çocuklarına sağlanacak eğitim olanaklarını bir kayıp gözü ile bakmasıyla kız çocukları eğitim konusunda ailesinden yeterli desteği alamamaktadır. Buna bağlı olarak da küçük yaşta çalışma hayatına atılan kız çocukları eğitimden yoksun kalmakta ve erken yaşta da meydana gelen evliliklerle de kadın yoksulluğunun döngüsel bir şekilde devam etmektedir (Bayir, 2018).

Kadın Yoksulluğu ve Kadınların İş Gücüne Katılımı

Toplumsal cinsiyetçi bakış açısı kadının yerinin ev olduğunu ve zamanlarının büyük çoğunluğunu evde geçirmeleri gerektiğini öne sürmektedir (Yusufoğlu, 2017). Kadınlar işgücü piyasasına katılsalar bile düşük statülü işlerde istihdam edilmekte; kadınların istihdama katılmaları yönünde teşvik edici politikalar olsa bile toplumsal bakış açısının gereği bu durumu sağlayamamaktadırlar (Topalhan, 2015).

Kadınlar tarihin eski dönemlerinden beri işgücü piyasasına katılım sağlamış ve özellikle kendilerini sağlık ve eğitim alanlarında göstermiş hatta savaşların arka planlarında çeşitli alanlarda iş gücü olarak kullanılmışlardır. Cumhuriyetin ilanı ile çeşitli hak ve özgürlükleri de kazanmış olan kadının çalışma hayatında daha rahat olabilmesi için çeşitli olanaklar sunulmaya çalışılmıştır (Balkan, 2017). Tüm bunların yanında kadınların hane içi işlerle uğraşmaları ve çocuk bakımını üstlenmeleri onların belirli bir gelire sahip olmamalarına neden olmakta bununla birlikte kadının hane içerisindeki emeği ve gösterdiği çabası ne yazık ki bir iş olarak görülmemektedir. Dinlenmek ve çalışmayı aynı zamanda yapmaya çalışan kadın (Yusufoğlu, 2017) geleneksel ataerkil sistem ve bu sistemin içerisinde erkeklerle eşit olan hakları elde edememektedir (Balkan, 2017).

Kadın Yoksulluğu ve Kadınların Yasal Eşitsizliği

Kadın yoksulluğunun temelini kadınların erkeklerle eşit olanaklara sahip olamaması oluşturmaktadır ve bu durumun en görünür olduğu noktalardan biri ise kadınların kamu hizmetlerinden erkeklere oranla eşit yararlanamaması gelmektedir.

Kamusal hizmetlerin dengesiz dağılımında ise başlıca iki sebep bulunmaktadır.

1- Devletin yeteri kadar sunamadığı sosyal hizmetlerin kadınlar tarafından üstlenilmiş olması (Çocuk ve yaşlı bakım hizmetleri gibi),

2-Kadınların karar alma mekanizmalarında yeterince yer almamalarıdır.

Kamu kaynaklarından ve hizmetlerinden hali hazırda yeterince fayda sağlayamayan kadınların bir de bu alanda söz sahibi olamamaları yönetici pozisyonlarının genellikle erkekler tarafından istihdam ediliyor oluşu kadın yoksulluğunu arttırmada doğrudan etkili olmaktadır. Kadın haklarını arttırıcı çalışmalar siyasi partilerin çeşitli politika ve çalışmalarıyla desteklenmeye çalışılmakla birlikte kadın ve erkek arasındaki eşitsizliğin ortadan kaldırılması açısından yeterli düzeyde olamamaktadır (Bayir, 2018).

Kamu hizmetlerinden yeteri düzeyde faydalanamayan kadın erkeklere oranla sağlık alanında da ayrımcılık yaşamaktadır. Çalışmayan ve çalışsalar dahi sosyal güvencesi bulunmayan kadınlar sağlık ve sosyal güvenlik olanaklarından erkeğe bağımlı kalarak

faydalanabilmektedir. Evli ise kadın eşinin sosyal güvencesinden faydalanmakta, evli değil ise hiçbir sosyal güvenceden fayda sağlayamamaktadır (Bayir, 2018).

Hane Reisinin Kadın Olması ve Kadınların Hane İçerisindeki Konumları

Hane reisinin kadın olması özellikle statülü işlerde çalışmayan kadınlar için büyük zorlukları beraberinde getirmektedir. Bu tip ailelerde kadın evin gelirini tek başına sağlamakta, ebeveynlik vasfını da düşündüğümüzde özellikle hane reisinin kadın olduğu hanelerde kadın yoksulluğuna çokça rastlanmaktadır (Kızılgöl, 2012). Bunun yanında kadın hane içerisinde de toplumun geleneksel yapısına bağlı olarak eşitsizlik ve ayrımcılığa maruz kalmaktadır (Balkan, 2017). Hane içi eşitsizlikler genellikle anne babanın konumu ve çocukların cinsiyetleri ile alakalıdır (Yusufoğlu, 2017). Burada özellikle aile içerisinde kız ve erkek çocuklarına farklı davranıldığı görülmektedir. Kız çocukları ev işlerinde daha çok sorumluluk alırken erkek çocukları daha çok dış dünya ile tanıştırılmaktadır. Burada kadınları psikolojik baskı altına alan bir durum söz konusudur ki bu da kadının rolünün erkeğe yardımcı olması olduğu bakış açısıyla kız çocuklarının yetiştirilmesidir (Topalhan, 2015). Bu durum sonucunda kız çocukları maruz kaldıkları psikolojik baskıyı öğrenmekte, içselleştirmekte ve öğrenilmiş çaresizliğe dönüşerek yaşamlarının tüm dönemlerinde onları etkilemektedir (Yusufoğlu, 2017).

Kadınların hane içerisinde maruz kaldığı eşitsizlik, kültürel ve yasal düzeyde de kendini göstermekte bu durum beraberinde sosyal dışlanma olgusunun ortaya koymaktadır. Günümüzde yoksulluk sosyal dışlanma için önemli bir gösterge olarak kabul edilmektedir ve sosyal dışlanmaya maruz kalan insanlar genel olarak mal ve hizmet konusunda toplumun gerisinde kalmaktadırlar (Bayir, 2018). İçinde bulunulan kültürel norm ve geleneksel düşünce yapısı kadını miras haklarından mahrum kalmasına ve hane içerisinde karar alma mekanizmalarına dâhil olamamalarına neden olmaktadır. Kadınlar çalıştıkları koşullar gereğince işverenlerinin sömürüsüne açık bir konumda bulunmaktadırlar ve ne yazık ki bu konuda yapılan çalışmalarda yeterli olamamaktadır (Özdemir, 2017).

Kadın yoksulluğunun görünür olduğu bir diğer alan ise hane içerisindeki aile tipleri ile ilgilidir özellikle parçalanmış ve tek ebeveynli ailelerde kadınlar erkeklere oranla yoksulluğu daha çok yaşamakta ve bu konuda mağduriyetleri daha da görünür olmaktadır (Yusufoğlu, 2017).

Kadınların yoksulluğu nasıl algıladıkları ve yoksullukla başa çıkmak için hangi stratejileri belirledikleri kadın yoksulluğu ile mücadelede önem taşımaktadır. Gerçekleştirilen bu çalışmada da kadın yoksulluğunun nedenleri, kadınların sosyodemografik özelliklerine göre yoksulluğu nasıl algıladıkları ve başa çıkmada hangi stratejileri kullandıkları saptanmaya çalışılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgular bundan sonraki bölümde yer verilmiştir.

Araştırma Yöntemi

Yoksulluğu, kadın yoksulluğunun nedenleri ve kadınların yoksullukla başa çıkma stratejilerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışma nicel araştırma yöntemi ile gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın evrenini Türkiye'deki yoksul kadınlar oluşturmaktadır. Örneklem grubunu ise Kırıkkale'deki kadınlar oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini amaçlı örnekleme yönteminden kartopu örneklemi yöntemi ile seçilmiştir. Araştırma kapsamında 302 kişi çalışmaya katılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama araçları olarak araştırmacılar tarafından geliştirilen kadınların sosyodemografik özelliklerini belirlemeye yönelik sosyodemografik özelliklere ilişkin bilgi formu ve kadınların yoksulluk inançlarını belirlemeye yönelik "Algılanan Yoksulluk Sebepleri Ölçeği" ile katılımcıların yoksullukla baş etme stratejilerini belirlemeye yönelik "Yoksullukla Baş Etme Stratejileri Ölçeği" olarak belirlenmiştir.

Algılanan Yoksulluk Sebepleri Ölçeği

Yetişkinlerin yoksulluk algılarını saptamak amacıyla kullanılan bu ölçek Shek (2004) tarafından geliştirilmiştir. Türkiye'ye uyarlanması ve geçerlilik güvenilirlik çalışması İçağasıoğlu Çoban ve ark. (2010) tarafından gerçekleştirilmiştir. 13 maddeli 5'li likert tipi olan ölçek açıklayıcı faktör analizi sonucuna göre "bireysel sorunlar", "sömürü", "fırsat eksikliği" ve "kadercilik" önermelerinden oluşur. Ölçekten yüksek puan almak yoksulluğun daha fazla algılanmasını ve yaşanır olmasını ifade etmektedir.

Baş Etme Stratejileri Ölçeği

Yoksullukla baş etmede kullanılan yöntemleri belirlemek amacıyla geliştirilen 5'li likert tipi bir ölçektir. Ölçek 24 maddeden oluşturmaktadır. Ölçeğin yapı geçerlilik çalışması verilere varimax rotasyonlu temel bileşen analizi yapılarak Polat (2012) tarafından gerçekleştirilmiştir. Analizde 24 maddenin faktör yapısı 5 faktöre yüklenmiştir. Bu faktörlerden 2'sinin öz değeri 1'den küçük bulunduğundan 3 madde analizden çıkarılmıştır. Analizdeki diğer 21 madde 1'den büyük olan 3 faktör altında toplanmıştır. Bu faktörler yoksullukla baş etmede kullanılan yaratıcı stratejiler, kolektif stratejiler ve bireysel stratejiler olarak adlandırılmıştır. SPSS programı ile gerçekleştirilen geçerlilik güvenilirlik çalışması sonucuna göre tüm faktörler toplam varyansın%66,74'ünü açıklamaktadır. Bu bulgu ölçeğin genel bir faktöre sahip olduğunu göstermektedir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Çalışma verileri 2022 ve 2023 yılları içerisinde Kırıkkale'de yaşayan 302 kadın katılımcıdan elde edilmiş ve verilerin analizinde SPSS paket programı kullanılmıştır.

Bulgular ve Yorum

Kadın yoksulluğunun nedenleri ve kadınların yoksullukla başa çıkma stratejilerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen çalışmaya Kırıkkale'deki 302 kadın katılmcı ile çalışılmıştır. Araştırmanın bulguları iki bölümde değerlendirilecektir. İlk bölümde katılımcıların sosyodemografik özellikleri, ikinci bölümde ise kadıların sosyodemografik özelliklerine göre yoksulluğa bakış açıları ve yoksullukla başa çıkma stratejilerinin karşılanması yer alacaktır

Araştırmaya Katılan Kadınların Sosyodemografik Özellikleri

Araştırmaya katılan kadınların Sosyodemografik özelliklerinde yaş, medeni durum, eğitim durumu ve çalışma durumuna ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Katılımcıların sosyodemografik özellikleri Tablo 1 de verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özelliklerine İlişkin Bilgiler

Yaş	N	%
15-20	19	6,3
21-24	37	12,3
25-30	64	21,2
31-35	32	10,6
36-40	30	9,9
41-45	33	10,9
46-50	37	12,3
51-55	19	6,3
56-60	14	4,6
61+	17	5,6
Medeni Durum		
Evli	212	70,2
Bekâr	90	29,8
Toplam	302	100
Eğitim Durumu		
Okuma-yazma yok	17	5,6
Okuma-yazma var	4	1,3
İlkokul	49	16,2
Ortaokul	29	9,6
Lise	92	30,5
Üniversite	111	36,8
Toplam	302	100
Çalışılan İş		
Çalışmıyorum	154	51
Geçici iş	5	1,6
İşçi	10	3,3
Memur	42	13,9
Çocuk Bakımı	3	1
Esnaf ve Zanaatkâr	6	2
Temizlik İşleri	8	2,6
Özel Sektör	60	19,9
Emekli	14	4,6
Toplam	302	100

Çalışmaya 302 kadın katılımcı katılmış bu katılıcıların yaş dağılımlarına bakıldığında en fazla genç yetişkin katılımcının olduğu ve %21,2 oranına 25-30, %12,3 oranında 21-24 yaş aralığında katılımcının olduğu görülmüştür. Katılımcıların %70,2'si evlidir. Yusufoğlu (2017)'nun da "Kadın Yoksulluğu Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım: Elâzığ Örneği "adlı çalışmasında yoksul kadınların %80'inin 25 yaş ile 50 yaş aralığında katılımcılardan oluştuğu görülmüştür. Yine benzer şeklide Kartal ve Zambak (2020)'ğın "Kadın Yoksulluğunun Çok Boyutlu Analizi: Antalya Alt Bölgesi Örneği "adlı çalışmasında katılımcıların %46,5'inin orta yaş katılımcılardan oluştuğunun görülmüştür. Katılımcıların %36,8'inin üniversite mezunu, %30'unun ise lise mezunudur. Katılımcıların %52,7'sının herhangi bir işte çalışmadığı ya da geçici işlerde çalıştıklarını ifade edilmiştir. Orta öğretim ve yükseköğretimini tamamlayan katılımcı oranının %67,3 olduğunun görülmesine karşın katılımcıların yarıdan fazlasının işsiz olması dikkat çeken bir durum olmuştur. Kartal ve Zambak (2020)'ın çalışmasının verileri

incelendiğinde de çalışmanın katılımcılarını %34 çalışmayan ve %24 tarım sektöründe çalışan katılımcıların oluşması bizim çalışmamamızla benzer sonuçları ortaya koyarak kadınların eğitim olanaklarından yeterli düzeyde faydalansalar bile istihdam olanaklarından yeterli düzeyde yararlanamadığını ortaya koymaktadır. Kadınlar istihdam olanaklarından yeterli düzeyde faydalansalar bile düşük sosyoekonomik işlerde çalıştıklarını ortaya koymakta bu durum hem yoksulluğun birer sonucu olarak hem de nedeni olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu (79,8) herhangi bir işte çalışmamakta ya da en fazla asgari ücret almaktadırlar.

Kadınların Sosyodemografik Özelliklerine Göre Yoksulluğu Algılama ve Başa Çıkma Stratejilerinin Belirlenmesi

Katılımcıların sosyodemografik bilgilerine göre yoksulluğu nasıl algıladıkları ve yoksullukla başa çıkmada hangi stratejileri kullandıkları ilişkin bilgiler bu bölümde verilmiştir. Tablo 2'de katılımcıların yaşlarına göre yoksulluğu nasıl algıladıklarına ilişkin ANOVA sonucu verilmiştir

Tablo 2. Algılanılan Yoksulluk Sebepleri Ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Yaş durum Değişkenine göre ANOVA Sonuçları

	Yaş	S	X	Sd	F	P	Anlamlı Fark
Kişisel Sorunlara İlişkin Atıflar	15-25 (1)	56	8,37	4,47	2,799	0,02*	2-4
	25-35(2)	96	8,29	4,36			
	35-45(3)	63	9,12	3,81			
	45-55(4)	56	10,16	3,43			
	55-65+(5)	31	10,06	3,46			
	Toplam	302	9	4,07			
Toplumdaki Sömürüye İlişkin Atıflar	15-25	56	12,42	2,95	1,192	0,31	
	25-35	96	12,96	2,8			
	35-45	63	12,9	2,14			
	45-55	56	12,89	2,29			
	55-65+	31	11,93	3,09			
	Toplam	302	12,73	2,65			
Fırsat Eksikliğine İlişkin Atıflar	15-25 (1)	56	14,6	4,05	2,442	0,04*	1-3
	25-35(2)	96	15,85	3,62			
	35-45(3)	63	16,36	3,27			
	45-55(4)	56	16,25	2,54			
	55-65+(5)	31	15,67	2,72			
	Toplam	302	15,78	3,41			
Kadere İlişkin Atıflar	15-25(1)	56	5,96	2,9	3,694	0,01*	1-3 2-3
	25-35(2)	96	6,16	2,92			
	35-45(3)	63	7,52	2,5			
	45-55(4)	56	7,05	2,57			
	55-65+(5)	31	7	2,42			
	Toplam	302	6,66	2,77			

*p<0,05

Tablo 2'de katılımcıların yaş değişkenine göre Algılanılan Yoksulluk Sebeplerine ilişkin Ölçeği alt boyutları puanlarının yaş değişkenine göre Kişisel Sorunlara İlişkin Atıflar, Fırsat Eksikliğine İlişkin Atıflar ve Kadere İlişkin Atıflar alt boyutları arasında anlamlı fark

saptanmıştır (p<0,05). Buna göre; çalışmaya katılan 25 yaş- 35 yaş aralığındaki katılımcıların, yoksulluğun 45 yaş- 55 yaş aralığındaki katılımcılara göre daha çok kişisel sorunlardan kaynaklandığını ifade ettikleri, 15 yaş -25 yaş aralığındaki katılımcıların ise yoksulluğu 35 yaş - 45 yaş aralığındaki katılımcılara göre fırsat eksikliği kaynaklı olarak ifade ettikleri görülmüştür. Bauman (1999)'ın Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar adlı çalışmasında katılımcıların Avrupa'da yoksulluğun nedenlerinin temelinde bireysel sorunların olduğu düşüncesine sahip olduğu görülmekledir. Bununla birlikte 15 yaş- 25 yaş ve 25 yaş- 35 yaş aralığındaki katılımcıların yoksulluğu 35 yaş- 45 yaş aralığındaki katılımcılara göre daha çok kader kaynaklı olarak ifade ettikleri görülmektedir. Duyan (2010)'ın çalışmasında da katılımcıların yoksulluğu daha çok kaderle ilişkilendirdikleri görülmüştür. Kadınların yoksulluğu özelikle kaderle ilişkilendirerek açıklamaya çalışması geçmiş yaşam deneyimlerinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir ve zaten yoksul bir ailenin yoksul kız çocukları olarak şartlanan kadınlar yaşamlarının daha sonraki dönemlerinde bu durumu içselleştirmiş olabileceği düşünülmektedir.

Tablo 3'te katılımcıların yaşlarına göre yoksullukla başetme stratejilerine göre ANOVA sonucu verilmiştir.

Tablo 3. Yoksullukla Baş etme Stratejileri ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Yaş Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

	Yaş	S	X	Sd	F	P	Anlamlı Fark
Yaratıcı Stratejiler	15-25(1)	56	3,37	1,23	9,28	0,00*	1-5 2-3 2-4 2-5
	25-35(2)	96	3,04	1,13			
	35-45(3)	63	3,55	0,87			
	45-55(4)	56	3,88	0,77			
	55-65+(5)	31	4	0,53			
	Toplam	302	3,46	1,05			
Kolektif Stratejiler	15-25	56	3,6	1,03	2,36	0,05	
	25-35	96	3,54	1,05			
	35-45	63	3,86	0,98			
	45-55	56	3,96	0,62			
	55-65+	31	3,8	0,76			
	Toplam	302	3,72	0,95			
Bireysel Stratejiler	15-25(1)	56	3,21	1,15	10,92	0,00*	1-4 1-5 2-4 2-5
	25-35(2)	96	3,19	0,95			
	35-45(3)	63	3,57	0,96			
	45-55(4)	56	4,03	0,75			
	55-65+(5)	31	4,02	0,64			
	Toplam	302	3,51	1			

*p<0,05

Tablo 3'te katılımcıların yaş değişkenine göre yoksullukla baş etme stratejileri karşılaştırıldığında ölçeğin yaratıcı stratejiler ve bireysel stratejiler alt boyutlarında anlamlı fark saptanmıştır. Buna göre çalışmaya katılan 15 yaş -25 yaş aralığındaki katılımcıların 55 yaş- 65+ yaş, 25 yaş -35 yaş aralığındaki katılımcıların 35 yaş- 65+ yaş aralığındaki tüm katılımcılardan daha çok yoksullukla başa çıkmada yaratıcı stratejiler benimsedikleri görülmektedir. Bununla birlikte 15 yaş- 25 yaş aralığındaki katılımcıların 45 yaş ve 65+ yaş aralığındaki katılımcılara oranla, 25 yaş 35 yaş aralığındaki katılımcıların 45 yaş ve 65+ yaş aralığındaki katılımcılara oranla yoksullukla başa çıkmada daha çok bireysel stratejilere başvurdukları görülmüştür.

Kadınların yoksullukla başa çıkmada kullandıkları stratejilere, kadınların yoksulluğun nedenlerine ilişkin algıları bağlamında değerlendirmeye yapan Duyan (2010) çalışmasında bu duruma değinerek yoksulluğun kader temelli olarak açıklanmasının aslında kadınların yoksullukla başa çıkmada bu temellendirmeyi bir strateji olarak kullandıklarını ifade etmektedir. Katılımcıların yaşı arttıkça yoksullukla başa çıkmada daha az yaratıcı stratejileri kullandıklarının görülmesi ve daha genç yaşlarda kadınların yoksullukla başa çıkmada daha çok bireysel stratejileri kullanmaları kadınların yaşları arttıkça daha az risk aldıkları düşünülmektedir.

Tablo 4'te katılımcıların medeni durumlarına göre yoksulluğu nasıl algıladıklarına göre ölçek T testi sonucu verilmiştir

Tablo 4. Yoksulluğun Nedenlerine İlişkin Algılar Ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Medeni durum Değişkenine göre Ölçek T Testi Sonuçları

	Medeni Durum	S	X	Sd	P
Kişisel Sorunlara İlişkin Atıflar	Evli	212	9,53	3,89	0,01*
	Bekar	90	7,76	4,24	
Toplumdaki Sömürüye İlişkin Atıflar	Evli	212	12,86	2,55	0,19
	Bekar	90	12,43	2,87	
Fırsat Eksikliğine İlişkin Atıflar	Evli	212	15,96	3,31	0,15
	Bekar	90	15,35	3,62	
Kadere İlişkin Atıflar	Evli	212	6,919	2,72	0,01*
	Bekar	90	6,055	2,81	

*p<0,05

Tablo 4 incelendiğinde, katılımcıların ölçek düzeylerinin medeni durumları arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek için yapılan T Testi analizi sonuçlarına göre kişisel atıflar ve kaderci atıflar düzeylerinin katılımcıların medeni durumları arasında anlamlı fark bulunmuştur (P<0,05). Katılımcıların Kişisel Atıflar puanlarına göre evli katılımcıların yoksulluğu daha çok kişisel sorunlardan kaynaklandığını ifade ettikleri görülmektedir. Bununla birlikte katılımcıların kaderci atıflar puanlarına göre evli katılımcıların yoksulluğun daha çok kaderle ilişkili olduğunu ifade ettikleri görülmektedir (P<0.05). Hane reisi kadın olan hanelerin yoksulluğu daha derin yaşayan haneler olduğu görüşünün yanında kadınların yoksullukla başa çıkmalarında içinde haneye giren gelir durumu evli ya da bekâr olmalarına göre değişiklik göstermektedir. Zaten ev içerinde çocuk bakımı ev işleri gibi işlerle meşgul olarak zamanının büyük çoğunluğunu harcayan kadınların bir de maddi zorlukları tek başlarına üstlenmeleri yoksullaşmayı arttırıcı bir durumdur. Evli kadınlarda ise özellikle evlilik sonrası başa çıkılması gereken hane sorunları kendini göstermektedir. Gerek bekâr gerek evli olsalar bile kadınlar içinde bulundukları yoksulluğu kişisel değerlendirmekte ve başa çıkmak için sosyal müdahaleleri kullanmak için bir gereklilik ortaya koymaktadırlar. Bir başa ifade ile Duyan ve ark. (2007)'de de değinildiği gibi kadınlar bireysel sebeplerden kaynaklanan yoksullukla mücadelede etmede sosyal kaynakları kullanmayı tercih edebilmek için bu şekilde değerlendirme yaptıkları düşünülmektedir.

Tablo 5'te katılımcıların yaşlarına göre yoksullukla başetme stratejilerine göre ölçek T testi sonucu verilmiştir.

Tablo 5. Yoksullukla Baş etme Stratejileri ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Medeni Durum Değişkenine Göre Ölçek T Testi Sonuçları

	Medeni Durum	S	X	Sd	P
Yaratıcı Stratejiler	Evli	212	3,65	0,93	0,02*
	Bekâr	90	3	1,17	
Kolektif Stratejiler	Evli	212	3,7	0,93	0,54
	Bekâr	90	3,62	0,97	
Bireysel Stratejiler	Evli	212	3,71	0,93	0,3
	Bekâr	90	3,04	0,99	

*p<0,05

Tablo 5 incelendiğinde katılımcıların ölçek düzeylerinin medeni durumları arasında anlamlı fark olup olmadığını belirlemek için yapılan T Testi analizi sonuçlarına göre yaratıcı stratejiler düzeylerinin katılımcıların medeni durumları arasında anlamlı fark saptanmıştır (P<0,05). Buna göre puanlarına göre evli katılımcıların yoksullukla başa çıkmada daha çok yaratıcı stratejileri benimsediklerini ifade ettikleri görülmüştür. Kadınların evli ya da bekâr olsalar bile hane içerisinde çeşitli sebeplerle karşılaştıkları yoksulluk olgusu başa çıkmada kendilerine özgü yeni stratejiler geliştirmelerine neden olmaktadır. Kadınların yaratıcı stratejileri benimsemesinin altında yatan neden değerlendirildiğinde ise bireysel stratejilerinin yeterli olamayacağı düşüncesinin yattığı düşünülmektedir. Şüphesiz kadınlar içinde yaşadıkları hane nüfusuna ya da eşin çalışma durumuna bağlı vb. nedenlerle bireysel stratejilerinin yeterli olamayacağını düşünmektedirler (Şener, 2012).

Tablo 6'da katılımcıların eğitim durumlarına göre yoksulluğu nasıl algıladıklarına göre ANOVA sonucu verilmiştir.

Tablo 6. Yoksulluğun Nedenlerine İlişkin Algılar Ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Eğitim Durumu Değişkenine göre ANOVA Sonuçları

	Eğitim Durumu	S	X	Sd	P	Anlamlı Fark
Kişisel Sorunşlara İlişkin Atıflar	Okuma-yazma yok (1)	17	13,41	2,67	0,00*	1-3,5,6 2-6 3-1,6 4-6 5-1,6
	Okuma-yazma var(2)	4	13,2	1,5		
	İlkokul(3)	49	9,2	3,88		
	Ortaokul(4)	29	10,96	3,32		
	Lise(5)	92	10,17	3,65		
	Üniversite(6)	111	6,62	3,51		
	Toplam	302	9	4,07		
Toplumdaki Sömürüye İlişkin Atıflar	Okuma-yazma yok	17	12,47	3,51	0,71	
	Okuma-yazma var	4	14	1,15		
	İlkokul	49	12,57	2,81		
	Ortaokul	29	12,72	2,5		
	Lise	92	13,03	2,2		
	Üniversite	111	12,55	2,81		
	Toplam	302	12,73	2,65		
Fırsat Eksikliğine İlişkin Atıflar	Okuma-yazma yok(1)	17	17,64	2,52	0,00*	2-6 3-6
	Okuma-yazma var(2)	4	16	2,75		
	İlkokul(3)	49	15,46	2,62		
	Ortaokul(4)	29	16,65	2,95		

	Lise(5)	92	16,56	3,38		
	Üniversite(6)	111	14,72	3,69		
	Toplam	302	15,78	3,41		
Kadere İlişkin Atıflar	Okuma-yazma yok(1)	17	8,82	1,59	0,00*	1-3,6 3-5 5-3,6
	Okuma-yazma var(2)	4	6,75	2,75		
	İlkokul(3)	49	6,2	2,79		
	Ortaokul(4)	29	7,51	2,54		
	Lise(5)	92	7,76	2,53		
	Üniversite(6)	111	5,39	2,54		
	Toplam	302	6,66	2,77		

*p<0,05

Tablo 6 incelendiğinde Yoksulluğun Nedenlerine İlişkin Algılar Ölçeği alt boyutları puanlarının yaş değişkenine göre Kişisel Sorunlara İlişkin Atıflar, Fırsat Eksikliğine İlişkin Atıflar, Kadere İlişkin Atıflar alt boyutları arasında anlamlı fark saptanmıştır. Buna göre çalışmaya katılan okuma-yazma bilmeyen katılımcıların ilkokul, lise ve üniversite mezunu katılımcılara göre; sadece okuma-yazma bilen katılımcıların üniversite mezunu katılımcılara göre yoksulluğun daha çok kişisel sorunlardan kaynaklanmadığını ifade ettikleri görülmektedir. İlkokul mezunu katılımcıların üniversite mezunu katılımcılara göre, üniversite mezunu katılımcıların ortaokul mezunu katılımcılara göre, lise mezunu katılımcıların üniversite mezunu katılımcılara göre yoksulluğun daha çok kişisel sorunlardan kaynaklandığını ifade ettikleri görülmüştür. Bununla birlikte üniversite mezunu katılımcıların sadece okuma-yazma bilen ve ilkokul mezunu katılımcılara göre yoksulluğun fırsat eksikliğinden kaynaklandığını ifade ettikleri görülmektedir. Çalışmaya katılan katılımcılardan okuma-yazma bilmeyen katılımcıların ilkokul ve üniversite mezunu katılımcılara göre yoksulluğun daha az kader kaynaklı olduğu ifade ettikleri, ilkokul mezunu katılımcıların lise mezunu katılımcılara göre yoksulluğu daha çok kaderle ilişkilendirdikleri, lise mezunu katılımcıların ise üniversite mezunu katılımcılara göre yoksulluğu daha az kaderle ilişkilendirdikleri görülmüştür. Turgut (2019) Türkiye'deki Gelir Eşitsizliğinin Toplumsal Cinsiyet, Kadının İstihdamı ve Kadın Yoksulluğu Açısından Değerlendirilmesi adlı çalışmasında kadın yoksulluğunun eğitim seviyesi artarak azaldığı sonucuna ulaşmış bununla birlikte sadece eğitim olanaklarının arttırılarak istihdam olanakları ile desteklenmemesi durumunda kadınların yine yoksulluktan kurtulamayacaklarına değinmiştir. Bu çalışmada da eğitim seviyesi arttıkça yoksulluk daha az kişisel kaynaklı değerlendirilmektedir ve kadınların yoksulluğun daha çok fırsat eksikliğinden kaynaklandığı görülmüştür. Turgut (2019)'un çalışmasında da benzer şekilde kadınların eğitim olanaklarının artmasının yeterli olmadığı tüm çabalarına rağmen kadınların yeterli fırsatlara erişemediği sonucunu çıkarmaktadır. Aktaş (2007) ise kadın yoksulluğunun altında yatan nedenlerden birinin şüphesiz eğitim seviyesinin düşüklüğü olduğunu bunun yanında kişisel sebeplerle kadınların içinde bulundukları koşulların farkında olamadıklarını buna bağlı olarak da kadınların yoksullukla başa çıkmada yeterli çabayı göstermediklerini ifade etmektedir.

Tablo 7'da katılımcıların eğitim durumlarına göre yoksullukla başetme stratejilerine göre ANOVA sonucu verilmiştir.

Tablo 7. Yoksullukla Baş etme Stratejileri ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Eğitim Durumu Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

	Eğitim Durumu	S	X	sd	P	Anlamlı Fark
	Okuma-yazma yok (1)	17	4,38	0,6		1-2,3,5,6
	Okuma-yazma var(2)	4	3,69	0,13		2-3,6
	İlkokul(3)	49	3,82	0,74		3-6
	Ortaokul (4)	29	4,13	0,63	0,00*	4-2,6
	Lise(5)	92	3,83	0,78		5-6
	Üniversite(6)	111	2,67	1,03		
Yaratıcı Stratejiler	Toplam	302	3,46	1,05		
	Okuma-yazma yok(1)	17	4,21	0,73		1-6
	Okuma-yazma var(2)	4	3,58	0,67		3-6
	İlkokul(3)	49	3,67	0,75		4-6
	Ortaokul(4)	29	4,12	0,69	0,00*	5-6
	Lise(5)	92	4,12	0,85		
	Üniversite(6)	111	3,25	0,98		
Kolektif Stratejiler	Toplam	302	3,72	0,95		
	Okuma-yazma yok(1)	17	4,07	0,83		1-6
	Okuma-yazma var(2)	4	3,9	0,62		3-6
	İlkokul(3)	49	3,93	0,83		4-6
	Ortaokul(4)	29	4,14	0,62	0,00*	5-6
	Lise(5)	92	3,73	0,83		
	Üniversite(6)	111	2,89	0,99		
Bireysel Stratejiler	Toplam	302	3,51	1		

*p<0,05

Tablo 7 incelendiğinde okuma-yazma bilmeyen katılımcıların sadece okuma-yazma bilenlere göre yoksullukla başa çıkmada yaratıcı stratejileri benimsedikleri bununla birlikte katılımcıların eğitim düzeyleri arttıkça yoksullukla başa çıkmada daha az yaratıcı stratejileri benimsedikleri görülmüştür. Bu duruma ek olarak, okuma- yazma bilmeyenlerin, ilkokul, ortaokul ve lise mezunlarının üniversite mezunlarına göre yoksullukla başa çıkmada kolektif stratejiler benimsedikleri bununla birlikte yine üniversite mezunlarının okuma yazma bilmeyen, ilkokul, ortaokul ve lise mezunu katılımcılara göre yoksullukla başa çıkmada bireysel stratejiler benimsedikleri görülmüştür. Eştürk ve Kılıç (2016)'ın Türkiye Kırsalında Kadın Yoksulluğu adlı çalışmasında değinildiği gibi gerçekleştirilen çalışmada da kadınların eğitim düzeylerinin düşük olması kültürel olarak da kadınların yoksulluk çekmelerine sebep olmakta ve kadınlar bu kültürel yapı içerisinde yoksulluktan kurtulmak için yeterli çabayı bulamamaktadır. Şüphesiz eğitim düzeyi arttıkça yoksulluk azalacak ama bununla birlikte yoksullukla mücadelede kadınlar yaratıcı stratejileri kullanmaktan çok kendilerine olan inançları artarak daha fazla bireysel stratejileri kullandıkları düşünülmektedir.

Tablo 8'de katılımcıların çalışılan iş durumu değişkenine göre yoksulluğu nasıl algıladıklarına göre ANOVA sonucu verilmiştir.

Tablo 8. Yoksulluğun Nedenlerine İlişkin Algılar Ölçeği Atıflar Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Çalışılan İş Durumu Değişkenine göre ANOVA Sonuçları

	Çalışılan İş	S	X	Sd	P	Anlamlı Fark
Kişisel Sorunlara İlişkin Atıflar	Çalışmıyorum (1)	154	10,12	4,04	0,04*	1-3,4,8 9-3,4
	Geçici iş(2)	6	10	5,62		
	İşçi(3)	10	5,9	1,72		
	Memur(4)	42	6,71	3,88		
	Çocuk Bakımı(5)	2	7,5	6,36		
	Esnaf ve Zanaatkâr(6)	6	7,33	2,73		
	Temizlik İşleri(7)	8	9,37	2,77		
	Özel Sektör(8)	60	7,91	3,63		
	Emekli(9)	14	10,78	3,19		
	Toplam	302	9	4,07		
Toplumdaki Sömürüye İlişkin Atıflar	Çalışmıyorum	154	12,6	2,59	0,4	
	Geçici iş	6	13	3,34		
	İşçi	10	13,8	1,03		
	Memur	42	13,1	2,6		
	Çocuk Bakımı	2	10	7,07		
	Esnaf ve Zanaatkâr	6	13,66	1,96		
	Temizlik İşleri	8	12,75	2,49		
	Özel Sektör	60	12,23	2,99		
	Emekli	14	13,14	1,95		
	Toplam	302	12,73	2,65		
Fırsat Eksikliğine İlişkin Atıflar	Çalışmıyorum (1)	154	16,61	3,01	0,01*	1-6
	Geçici iş (2)	6	16,83	4,7		
	İşçi(3)	10	14,2	2,69		
	Memur(4)	42	15,92	3,76		
	Çocuk Bakımı(5)	2	11,5	6,36		
	Esnaf ve Zanaatkâr(6)	6	15	2,19		
	Temizlik İşleri(7)	8	15,12	3,09		
	Özel Sektör(8)	60	14,15	3,6		
	Emekli(9)	14	15,28	3,04		
	Toplam	302	15,78	3,41		
Kadere İlişkin Atıflar	Çalışmıyorum(1)	154	7,58	2,6	0,06	
	Geçici iş(2)	6	7,83	2,99		
	İşçi(3)	10	3,8	1,47		
	Memur(4)	42	5,76	2,5		
	Çocuk Bakımı(5)	2	2	0		
	Esnaf ve Zanaatkâr(6)	6	6,16	1,6		
	Temizlik İşleri(7)	8	5,87	3,44		
	Özel Sektör(8)	60	5,58	2,57		
	Emekli(9)	14	6,71	2,39		
	Toplam	302	6,66	2,77		
Kişisel Sorunşlara İlişkin Atıflar	Çalışmıyorum (1)	154	10,12	4,04	0,04*	1-3,4,8 9-3,4
	Geçici iş(2)	6	10	5,62		
	İşçi(3)	10	5,9	1,72		
	Memur(4)	42	6,71	3,88		
	Çocuk Bakımı(5)	2	7,5	6,36		
	Esnaf ve Zanaatkâr(6)	6	7,33	2,73		
	Temizlik İşleri(7)	8	9,37	2,77		
	Özel Sektör(8)	60	7,91	3,63		
	Emekli(9)	14	10,78	3,19		
	Toplam	302	9	4,07		

*p<0,05

Tablo 8 incelendiğinde Yoksulluğun Nedenlerine İlişkin Algılar Ölçeği Kişisel Sorunlara İlişkin Atıflar Alt Boyutu Puanlarının katılımcıların çalışılan iş durumu değişkenine göre aralarında anlamlı fark saptanmıştır. Buna göre herhangi bir işte çalışmayan katılımcıların işçi

ve memur statüsünde çalışan ve emekli olan katılımcılardan daha çok yoksulluğun kişisel sorunlardan kaynaklandığını ifade ettikleri; emekli olan katılımcıların ise işçi statüsünde çalışan katılımcılardan daha çok, memur statüsünde çalışan katılımcılardan daha az yoksulluğun kişisel sorunlardan kaynaklandığını ifade ettikleri görülmüştür.

Tablo 9'da katılımcıların çalışılan iş durumu değişkenine göre yoksullukla başetme stratejilerine göre ANOVA sonucu verilmiştir.

Tablo 9. Yoksullukla Baş etme Stratejileri ölçeği Yaratıcı Stratejiler Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Çalışılan İş Durumu Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

	Çalışılan İş	S	X	Sd	F	P	Anlamlı Fark
Yaratıcı Stratejiler	Çalışmıyorum (1)	154	3,84	0,87	8,63	0,02*	1-4,8 4-9
	Geçici iş (2)	6	3,37	1,3			
	İşçi (3)	10	2,54	1,14			
	Memur (4)	42	2,79	1,03			
	Çocuk Bakımı(5)	2	2,72	2,12			
	Esnaf ve Zanaatkâr(6)	6	3,09	0,99			
	Temizlik İşleri(7)	8	3,88	0,71			
	Özel Sektör(8)	60	3,06	1,09			
	Emekli(9)	14	3,78	0,54			
	Toplam	302	3,46	1,05			
Kolektif Stratejiler	Çalışmıyorum(1)	154	3,96	0,85	3,443	0,01 *	1-8
	Geçici iş(2)	6	4,05	0,79			
	İşçi(3)	10	3,35	0,77			
	Memur(4)	42	3,5	1,07			
	Çocuk Bakımı(5)	2	3,5	2,12			
	Esnaf ve Zanaatkâr(6)	6	3,4	0,66			
	Temizlik İşleri(7)	8	3,54	1,27			
	Özel Sektör(8)	60	3,31	0,98			
	Emekli(9)	14	3,8	0,6			
	Toplam	302	3,72	0,95			
Bireysel Stratejiler	Çalışmıyorum(1)	154	3,78	0,86	3,794	0,01*	1-4,8
	Geçici iş(2)	6	2,96	1,13			
	İşçi(3)	10	3,3	0,77			
	Memur(4)	42	3,16	1,08			
	Çocuk Bakımı(5)	2	3,5	2,12			
	Esnaf ve Zanaatkâr(6)	6	3,63	0,99			
	Temizlik İşleri(7)	8	3,67	0,62			
	Özel Sektör(8)	60	3,12	1,16			
	Emekli(9)	14	3,57	0,74			
	Toplam	302	3,51	1			

*p<0,05

Tablo 9'da katılımcıların Çalışılan İş Durumu değişkenine göre yoksullukla baş etme stratejileri karşılaştırıldığında ölçeğin yaratıcı stratejiler alt boyutu arasında anlamlı fark saptanmıştır (p<0,05). Buna göre herhangi bir işte çalışmadığını belirten katılımcıların yoksullukla başa çıkmada memur ve özel sektörde çalışan katılımcılara oranla daha az yaratıcı stratejiler kullandıkları, memur katılımcıların ise emekli katılımcılara göre yoksullukla başa çıkmada daha çok yaratıcı stratejilere başvurdukları görülmüştür. Tablo verileri incelendiğinde katılıcıların Çalışılan İş Durumu Değişkenine göre yoksullukla baş etme stratejileri

karşılaştırıldığında ölçeğin Kolektif stratejiler alt boyutlarında anlamlı fark saptanmıştır (p<0,05). Buna göre herhangi bir işte çalışmadığını belirten katılımcılar yoksullukla başa çıkmada emekli katılımcılara göre daha çok kolektif stratejilere başvurduğu görülmüştür.

Tablo verilerine bakıldığında çalışılan iş durumu değişkenine göre yoksullukla baş etme stratejileri karşılaştırıldığında ölçeğin bireysel stratejiler alt boyutunda anlamlı fark saptanmıştır. Buna göre herhangi bir işte çalışmadığını belirten katılımcıların yoksullukla başa çıkmada memur katılımcılara oranla daha az emekli katılımcılara oranla daha fazla bireysel stratejilere başvurdukları görülmüştür. Tablo verileri değerlendirildiğinde herhangi bir işte çalışmadığını ve düşük gelir düzeyine sahip olduğunu belirten katılımcıların yoksullukla başa çıkmada yaratıcı, bireysel ve kolektif stratejilere başvurmada sosyoekonomik olarak daha iyi durumda olan katılımcılara göre daha fazla başvurması kadınların yoksulluktan kurtulmak için birçok farklı stratejiyi kullandıklarını göstermekte ve değişen sosyodemografik koşullar kadınların çalışma hayatına katılmaları konusunda destekleyici bazı yeni toplumsal rolleri beraberinde getirmektedir. Bu değişen toplumsal rollere bağlı olarak kadınlar yoksulluktan kurtulmak için yeni yöntemleri değerlendirmekte daha cesur adımlar atmaları konusunda teşvik edici olmaktadır.

Tablo 10'de katılımcıların aylık gelir durumu değişkenine göre yoksulluğu nasıl algıladıklarına göre ANOVA sonucu verilmiştir.

Tablo 10. Yoksulluğun Nedenlerine İlişkin Algılar Ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Aylık Gelir Durumu Değişkenine göre ANOVA Sonuçları

	Aylık Gelir	S	X	Sd	F	P	Anlamlı Fark
Kişisel Sorunlara İlişkin Atıflar	Asgari Ücretten Az(1)	241	9,31	4,04	3,52	0,03*	1-2
	Asgari Ücret- Memur Maaşı(2)	41	7,7	3,97			
	En düşük memur maaşından fazla(3)	20	7,9	4,08			
	Toplam	302	9	4,07			
Toplumdaki Sömürüye İlişkin Atıflar	Asgari Ücretten Az	241	12,56	2,69	2,37	0,09	
	Asgari Ücret- Memur Maaşı	41	13,36	2,21			
	En düşük memur maaşından fazla	20	13,4	2,83			
	Toplam	302	12,73	2,65			
Fırsat Eksikliğine İlişkin Atıflar	Asgari Ücretten Az	241	15,89	3,38	0,61	0,54	
	Asgari Ücret- Memur Maaşı	41	15,29	3,75			
	En düşük memur maaşından fazla	20	15,5	3,03			
	Toplam	302	15,78	3,41			
Kadere İlişkin Atıflar	Asgari Ücretten Az(1)	241	6,94	2,74	6,48	0,02*	1-2
	Asgari Ücret- Memur Maaşı(2)	41	5,51	2,62			
	En düşük memur maaşından fazla (3)	20	5,6	2,7			
	Toplam	302	6,66	2,77			

*p<0,05

Tablo 10 incelendiğinde katılımcıların Yoksulluğun Nedenlerine İlişkin Algılar Ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların aylık gelir durumu değişkenine göre aralarında anlamlı fark saptanmıştır. Buna göre asgari ücretten daha az aylık gelire sahip olan katılımcıların yoksulluğu asgari ücretle en düşük memur maaşı aralığında aylık gelire sahip olan katılımcılara oranla hem kişisel sorunlarla hem de kaderle daha az ilişkilendirdikleri görülmüştür. Daha az gelir düzeyine sahip katılımcıların yoksulluğun kişisel sorunlardan kaynaklanmadığını ifade

etmeleri Yıldırımalp ve Özdemir (2013)'in de belirtiği gibi yoksulluğa neden olan sebeplerle değerlendirilmesi gereken bir durum olarak düşünülmektedir. Yoksulluğun demografik özelliklerden kaynaklandığı bakış açısının yanında toplum yapısı ve dönemin ekonomik koşulları gibi makro etkenlerin bir sonucu olarak değerlendirildiği ve kaderci tutumların yanında bu makro değişimlerin bir sonucu olarak katılımcıların yoksulluğu bu şekilde algıladıkları düşünülmektedir.

Tablo 11'de katılımcıların aylık gelir durumu değişkenine göre yoksullukla başetme stratejilerine göre ANOVA sonucu verilmiştir.

Tablo 11. Yoksullukla Başetme Stratejileri ölçeği Alt Boyutu Puanlarının Katılımcıların Aylık Gelir Durumu Değişkenine Göre ANOVA Sonuçları

	Aylık Gelir	S	X	Sd	F	P	Anlamlı Fark
Yaratıcı Stratejiler	Asgari Ücretten Az (1)	241	3,58	1,01	7,86	0,001*	1-2,3
	Asgari Ücret- Memur Maaşı (2)	41	3,05	1,11			
	En düşük memur maaşından fazla(3)	20	2,89	1,02			
	Toplam	302	3,46	1,05			
Kolektif Stratejiler	Asgari Ücretten Az	241	3,75	0,91	0,51	0,59	
	Asgari Ücret - Memur Maaşı	41	3,58	1,11			
	En düşük memur maaşından fazla	20	3,73	1,03			
	Toplam	302	3,72	0,95			
Bireysel Stratejiler	Asgari Ücretten Az	241	3,58	0,95	3,19	0,62	
	Asgari Ücret- Memur Maaşı	41	3,34	1,15			
	En düşük memur maaşından fazla	20	3,07	1,09			
	Toplam	302	3,51	1			

*p<0,05

Tablo 11'de katılımcıların aylık gelir durumu değişkenine göre yoksullukla baş etme stratejileri karşılaştırıldığında ölçeğin yaratıcı stratejiler alt boyutu arasında anlamlı fark saptanmıştır. Buna göre asgari ücretten az gelire sahip olan katılımcıların yoksullukla başa çıkmada asgari ücretle en düşük memur maaşı aralığında gelire sahip olan ve en düşük memur maaşından daha fazla aylık gelire sahip olan katılımcılara oranla daha az yaratıcı stratejilere başvurdukları görülmüştür. Düşük sosyo ekonomik gelir durumuna sahip olan katılımcıların yoksullukla başa çıkmada daha az yaratıcı stratejileri kullanmaları temelinde bazı maddi ve manevi yapabileceklerinin az olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Yıldırımalp ve Özdemir (2013)'in de değindiği gibi kadınların yeni stratejiler edinebilmeleri kendi kişisel yeterliliklerinin yanında makro boyutta toplumsal bazı gereklilikleri beraberinde getirmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Kadın yoksulluğunun nedenler ve kadınların başa çıkma stratejilerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen çalışmaya Kırıkkale ilindeki 302 kadı katılımcı katılmış katılımcıların demografik özelliklerine bakıldığında büyük çoğunluğunun genç yetişkinlik döneminde olduğu görülmüştür. Katılımcıların sosyodemografik bilgileri değerlendirildiğinde çoğunun eğitim düzeyleri orta öğretim ve yükseköğretim düzeyindedir. Bununla birlikte çalıştıkları işlere ve gelir durumlarına bakıldığında düşük sosyoekonomik statülü işlerde ve asgari ücretle çalıştıkları görülmüştür. Bu durum kadın yoksulluğunun en temel nedenlerinden biri olarak gösterilen ayrımcılığın, kadınların eğitim düzeyleri yüksek olsa bile erkeklere oranla iş gücüne katılmada eşit fırsatlara sahip olamadıklarını göstermektedir. Katılımcıların büyük çoğunluğu evli ve çekirdek aile modelinde yaşamaktadır. Fakat çocuk sahibi olma durumları

değerlendirildiğinde en az üç çocuk sahibi olan katılımcı sayısındaki fazlalık hanede yaşayan insan sayısını arttıkça kişi başına düşen ortalama gelir miktarını azaltmakta ve kalabalık hanelerde yoksulluğun daha görünür olmasına neden olmaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu kadınların çalışması gerektiğini bununla birlikte kadın erkek eşitliğine inanmadıklarını belirtmişlerdir. Kadınların erkeklerle eşit olanaklara sahip olamamaları ve ayrımcılığa maruz kalmaları kadın yoksulluğunun bir nedeni olmanın yanında özellikle yoksul kadınların toplumdan dışlanmasına ve bu şekliyle yoksulluğun hem nedeni hem sonucu olmaktadır.

Katılımcıların yoksulluğun nedenlerine ilişkin algıladıkları değerlendirildiğinde yaşları arttıkça yoksulluğun daha az kişisel kaynaklı olduğunu ve fırsat eksikliğinden kaynaklandığını belirttikleri ve başa çıkmada daha az yaratıcı stratejileri kullandıkları bu süreçte daha fazla bireysel stratejileri daha çok benimsedikleri görülmüştür.

Katılımcıların eğitim durumlarına göre yoksulluğun nedenlerine ilişkin algıladıkları değerlendirildiğinde eğitim düzeyleri arttıkça yoksulluğun kişisel sorunlardan kaynaklanmadığını yoksulluğun nedeninin fırsat eşitsizliği olduğunu ifade ettikleri görülmüş yine eğitim düzeyleri arttıkça daha az yaratıcı stratejilere başvurdukları daha fazla bireysel stratejiler ve kolektif stratejileri seçme eğiliminde oldukları görülmüştür.

Evli katılımcıların yoksulluğun nedenlerine ilişkin algıları değerlendirildiğinde yoksulluğun daha çok kişisel sebeplerden kaynaklandığını ifade etmektedir ve yoksullukla başa çıkmada bekâr katılımcılara göre daha çok yaratıcı stratejileri benimsedikleri görülmüştür. Katılımcıların demografik özelliklerine göre yoksulluğun nedenlerine ilişkin algıları değerlendirildiğinde çalıştıkları iş ve gelir durumları sosyoekonomik olarak daha iyi durumda olanların yoksulluğu daha az kişisel sorunlarla ilişkilendirmekte ve bu katılımcıların yoksullukla başa çıkmada daha çok yaratıcı stratejileri benimsedikleri görüşmüştür. Bunun yanında asgari ücretten az gelire sahip olan katılımcıların daha iyi gelire sahip olan katılımcılara göre yoksulluğun kişisel ya da kaderle ilgili olmadığı ifade etmekte ve yoksullukla başa çıkmada daha az yaratıcı stratejileri kullanmaktadırlar.

Tüm bu sonuçlar ışığında;

Kadınların erkeklerle eşit olanaklarda eğitim olanaklarından faydalandırılması,

Kadınların erkeklerle eşit istihdam olanaklarından faydalandırılması,

Kadın istihdamını destekleyici ve hem yerel hem ulusal düzeyde meslek edindirme çalışmaları ile kadınların desteklenmesi,

Maddi olarak desteklenen kadının sadece ekonomik refaha kavuştuğunda kadın yoksulluğunu ortadan kaldıramayacağından, kadınların sosyal olarak desteklenmesi ve toplumsal boyutta kadına atfedilen rollerin (çocuk bakımı ve ev işleri gibi) yerine getirilmesinde kamu ve sivil oluşumlar tarafından desteklenmesi,

Düşük sosyoekonomik statüdeki ailelerde çocuk sayısının fazla olması bu ailelerde yoksulluğun daha hissedilir olmasına neden olmaktadır. Bu durumun önüne geçmek için kamu ve özel sektörün birlikte çalışması ve özellikle bu ailelerde aile planlamasına yönelik destekleyici çalışmaların yapılması,

Kadın ve erkek arasındaki ayrımcılığın en az indirebilmesi ve kadınların erkeklerle eşit olanaklardan yararlanabilmesi için politikaların uygulamaya konulması önerilmektedir.

Kaynakça

Aksan, G. (2012). Yoksulluk Ve Yoksulluk Kültürünün Toplumsal Görünümleri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (27), 9-19.

Arpacıoğlu, Ö. (2012). Dünyada ve Türkiye'de Yoksulluk ve Yoksullukla Mücadele. Yüksek Lisans Tezi. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep

Babahanoğlu, R., Kesen, N. F., & Daşbaş, S. (2018). Eğitim, Yoksulluk Ve Kadına Yönelik Şiddet. Sağlık ve Toplum, 28(1), 57-67.

Balkan, N. (2017). Kadın Yoksulluğu ve Yoksulluğun Kadınlaşması: Kırklareli İlinde Bir Alan Araştırması. (Yüksek Lisans Tezi). Kırklareli Üniversitesi. Kırklareli.

Bauman, Z. (1999). Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar, İstanbul, Sarmal Yayınevi.

Bayir, M. (2018). Kadın Yoksulluğunun Sosyo-Ekonomik Önemi: Türkiye-Avrupa Birliği Karşılaştırması. (Yüksel Lisans Tezi). Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi. Bilecik.

Beverley, J. (1999). Subalternity and Representation, Duke Unv. Pres, Durham.

Bozan, M. (2017). Yoksulluk algısına farklı bir bakış. Bartın Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(15), 389-410.

Chen, M., Vanek, J., Lund, F., Heintz, J., Jhabvala, R., & Bonner, C. (2005). Dünya Kadınlarının Gelişimi 2005: Kadınlar. İş ve Yoksulluk.

Çalışkan, Ş. (2010). Türkiye'de Gelir Eşitsizliği ve Yoksulluk. Sosyal Siyaset Konferansları, 59(89-132).

Duyan, V. (2010). Sosyal Hizmeti Tanımak ve Anlamak. Öncü Basımevi: Ankara

Ecevit, Y. (2003). Toplumsal Cinsiyetle Yoksulluk İlişkisi Nasıl Kurulabilir? Bu ilişki Nasıl Çalışabilir? Cumhuriyet Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi, 25(4), s. 83-88

Eştürk, Ö. & Kılıç, A. (2016). Türkiye Kırsalında Kadın Yoksulluğu. Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2 (3), 143-153 .

Gerşil, G. (2015). Küresel Boyutta Yoksulluk ve Kadın Yoksulluğu. Yönetim ve Ekonomi, 11(1), 159-181.

Gökkaya, V. (2014). Cam Tavan, Kadın ve Ekonomik Şiddet. The Journal of Academic Social Science Studies, 26: 371-383.

Kartal, A. & Zambak, M. (2020). Kadin Yoksulluğunun Çok Boyutlu Analizi: Antalya Alt Bölgesi Örneği. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 41,294-315.

Kızılgöl, A.Ö. (2012). Türkiye'de Eğitimde Cinsiyet Eşitsizliğinin Yoksulluk Üzerindeki Etkisi. Yönetim ve Ekonomi, 19/1, 179-191.

Kümbetoğlu, B. (2002), Afetler Sonrası Kadınlar ve Yoksulluk. Türkiye İnsan Hakları Hareketi Konferansı 2002 Bildirileri (ed. Yasemin Özdek), TODAİE İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi, Ankara, ss.129- 142.

Lochhead, C., & Scott, K. (2000). The Dynamics Of Women's Poverty İn Canada. Ottawa: Status of Women Canada.

Özdemir, Ç. (2017), Gelir Dağılımı ve Yoksulluk, Seçkin Yayıncılık: Ankara Hilary, S. "Social exclusion and social solidarity: Three paradigns ", International Labour Review, VoU33, N:5-6, 1994

Pearce, D. (1978); ‘The Feminization of Poverty: Women, Work and Welfare’, Urban & Social Change Review, 11(1), ss. 28-36.

Silver, H. (1994). Social Exclusion And Social Solidarity: Three Paradigms. Int'l Lab. Rev., 133, 531.Şenses, Fikret (2001), Küreselleşmenin Öteki Yüzü Yoksulluk 1. Baskı: İletişim Yayınları, İstanbul.

Taş, H. Y. & Özcan, S. (2020). Türkiye’de ve Dünya’da Yoksulluk Üzerine Bir Araştırma. http://www.eecon.info/papers/544.pdf (Erişim: 10.01.2020).

Topalhan, T. (2015). Kadın Yoksulluğunu Etkileyen Faktörlerin Panel Veri Analizi ile Belirlenmesi. Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 22,159-181.

Turgut, A. Ş. (2019). Türkiye’deki Gelir Eşitsizliğinin Toplumsal Cinsiyet, Kadının İstihdami ve Kadin Yoksulluğu Açisindan Değerlendirilmesi. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(38), 315-329.

Ulutaş, Ç. Ü. (2009). Yoksulluğun Kadınlaşması Ve Görünmeyen Emek. Çalışma ve Toplum, 2(21), 25-40.

Yıldırımalp, S., & Özdemir, A. (2013). Yapabilirlikten Yoksunluk Bağlamında Türkiye’de Kadın Yoksulluğu. Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi, 2(4).

Yılmaztürk, A. (2016). Türkiye'de Kadın Yoksulluğu, Nedenleri ve Mücadele Yöntemleri. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19(36-1), 769-796

Yusufoğlu, Ö. Ş. (2010). Kadın Yoksulluğu Üzerine Sosyolojik Bir Araştırma: Elazığ Örneği (Master's thesis, Sosyal Bilimler Enstitüsü).

Ekonomik Özgürlük Göstergeleri ve Beşerî Kalkınma: E7 ve D-8 Ülkelerinde Performans Ölçümü

Resul TELLİ[1]

Giriş

Ekonomik faaliyetlerde fertlerin özgür olması ve elde edilen gelirin müdahalesiz olarak kullanılabilmesi ekonomik özgürlük olarak tanımlanmaktadır (Aktan, 1996). Eğer bir ülkede yüksek derecede ekonomik özgürlük varsa beşerî gelişme ve buna bağlı olarak İGE en yüksek değerini alır (Schultz, 1975). Bu görüş çerçevesinde son yıllarda ekonomik özgürlük ve beşerî kalkınma çalışmaları önemli araştırma alanı haline gelmiştir (Hall ve Lawson, 2014). Özellikle liberal iktisadın hâkim olduğu ülkelerdeki genel kanı, bireylerin ekonomik özgürlüğünün makroekonomik göstergeler üzerinde önemli etki oluşturduğudur. Ekonomik özgürlük ile ekonomik kalkınma arasında aynı yönlü ve pozitif bir ilişki olduğunu ortaya atan araştırmalara göre ekonomik özgürlüğün artırılmasıyla ekonomik gelişme eşanlı artış göstermektedir (Nelson ve Singh 1998; Peev ve Mueller 2012; Akıncı, Yüce ve Yılmaz, 2014). Sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın iyileştirilmesinde ekonomik özgürlük endeksi önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle endeksin iyileştirilmesi daha fazla ekonomik gelişmenin de elde edilmesini sağlayabilir. Ekonomik kalkınmanın boyutlarından birisi de kuşkusuz beşerî sermaye artışı ile elde edilen beşerî kalkınmadır.

Beşerî kalkınmanın açıklanabilmesi için iktisadi büyümeden daha fazlasına ihtiyaç vardır. Bu nedenle literatürde insani gelişme endeksinin hesaplanmasına ve ekonomik özgürlüğün bir refah göstergesi olan beşerî kalkınma üzerine olan etkisinin araştırılmasına yönelik çok çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Fakat bu çalışmalar beşerî kalkınmada ekonomik özgürlük göstergeleri etkinliğinin nasıl artırılacağını belirlememektedir. Bu çerçevede yapılan bu çalışma 2021 yılında E7 ve D-8 ülkelerinde ekonomik özgürlük göstergelerinin beşerî kalkınma etkinliğini ne derecede etkilediğini belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda ülkelerin İGE değerleri beşerî kalkınma ile ilgili önemli çıkarımlar ortaya koymaktadır. Bir ekonomik kalkınma göstergesi olan İGE, bir ülkenin eğitim, sağlık gibi önemli hizmet üretimi neticesinde meydana gelen sonuçlar hakkında önemli fikirler ortaya koymaktadır. Sürdürülebilir bir İGE için ise insan sermayesinin oluşturulmasına yönelik altyapı yatırımlarının sağlanması gerekmektedir. Ekonomik özgürlük göstergelerinde yer alan ve temel haklar kapsamında bulunan göstergelerden birisi de mülkiyet haklarıdır. Bu kapsamda her insan kendi hizmetini üretme ve mülkiyetini kontrol etme hakkına sahiptir. Bununla birlikte birey dilediği şekilde çalışma, üretme, tüketme ve yatırım yapma hakkına sahip oldukça ekonomik özgürlük düzeyi de artmaktadır (Panahi, Assadzadeh., ve Refaei, 2014). Bu çerçeveden bakılacak olursa kavramsal olarak kalkınma bireylerin yaşamı boyunca karşılaşacağı engellerin (eğitim ve sağlığa erişim, temiz kaynaklara erişim, sivil-siyasi haklara erişim vb.) ortadan kaldırılması olarak ifade edilmektedir (Fukuda-Parr, 2003). Bu durumun tespiti amacıyla çalışma analizinde İGE değişkeni özellikle kullanılmıştır. Bu çerçevede hazırlanan çalışma, ekonomik özgürlük göstergelerini kullanarak beşerî kalkınma etkinliğini İGE değerleri üzerinden hesaplamayı amaçlamaktadır.

[1] Öğr. Gör. Dr., Yükseköğretim Kalite Kurulu Başkanlığı, resultelli@yokak.gov.tr, ORCID:0000-0001-9110-6406

Çalışmada sabit getiri varsayımı altında (constant returnt to schale-CRS) çıktı (Output-O) odaklı model aracılığıyla Veri Zarflama Analizi (VZA) metodu kullanılmıştır. Çalışma girdileri Heritage Foundation tarafından yayınlanan Ekonomik Özgürlük Endeksinin alt endeksi olan ve iktisadi boyutunu temsil eden İşgücü Özgürlük Endeksi, Yatırım Özgürlüğü Endeksi ve Ticaret Özgürlüğü Endeksi olarak belirlenirken çıktı olarak Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından yayınlanan İnsani Gelişme Endeksi (İGE) belirlenmiştir. Bu yönüyle çalışmanın literatüre önemli bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışma konusu olan ekonomik özgürlük ve beşerî kalkınmada ele alınan değişkenler Çoban (2020), Taşçı ve Özarı (2019), Mushtaq ve Ali Khan (2018), Feldmann (2017), Haller (2011), Chodak ve Kowal (2011) ve Stroup (2007) gibi araştırmacıların çalışmalarından esinlenerek oluşturulmuştur.

Literatür Taraması

Literatürde yer alan birçok çalışma ekonomik özgürlük, ekonomik gelişme ve beşerî gelişmenin birbiriyle ilgili olduğunu ve birbirini olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur.

Easton ve Walker (1997) bir çalışmada, ekonomik özgürlük ile kişi başı gelir ve büyüme arasındaki ilişki araştırılmıştır. Çalışmada kesitsel panel veri analizi ile 57 ülke araştırılmıştır. Çalışma sonucunda ekonomik özgürlüklerin kişisel geliri ve ekonomik büyümeyi teşvik edici yönde etkilediği tespit edilmiştir.

Heckelman ve Knack (2009), 1990-2000 yılları arasındaki dönemde ekonomik yardım alan ülkelerde ekonomik özgürlükteki değişiklikler arasındaki ilişki analiz edilmiştir. Çalışmada finansal dış destek alan ekonomilerde genel olarak ekonomik özgürlük üzerinde önemli bir etkisinin olmadığı fakat diğer yandan dış yardımların büyüme politikalarının geliştirilmesine katkı sağladığı ve kurumsal gelişmeleri desteklediği sonucuna ulaşılmıştır.

Taşçı ve Özarı (2019) OECD ülkelerinin ekonomik özgürlük indeksindeki dönemsel farklılıklarını araştırmıştır. Çalışmada Çok Kriterli Karar Verme yöntemi kullanarak 2015-2019 dönemi analiz edilmiştir. Analizde ekonomik özgürlük alt göstergelerinden Yatırım Özgürlüğü, Parasal Özgürlük, İş Özgürlüğü, Finansal Özgürlük, İşgücü Özgürlüğü ve Ticaret Özgürlüğü göstergeleri kullanılmıştır. Çalışma sonucunda sıralamada birbirine yakın olan KVB'lerin aynı kümede olup olmadığı değerlendirilmiştir.

Ferraz vd. (2018) çalışması, karmaşık ekonomik yapıya sahip ülkelerde beşerî kalkınma etkinliğini Veri Zarflama Analizi (VZA) ve Window Analizi kullanarak belirlemiştir. Analiz dönemi 2010-2014 olarak belirlenen çalışmanın karar verme birimleri (KVB) Latin Amerika ve Asya Ülkeleri olarak belirlenmiştir. Çalışmada ölçeğe göre değişken getirili model (VRS) kullanılmıştır. VZA sonucuna göre etkin olan ülkeler tüm Asya ülkeleri iken Window analizine göre Japonya, Güney Kore ve Singapur tüm dönem boyunca etkin olmuştur. Çalışma sonucunda ekonomik yapısı çok karmaşık olan ülkelerde daha az karmaşık olanlara göre beşerî kalkınmanın daha etkin olduğu belirlenmiştir.

Satrovic, E. (2019) 1999-2013 döneminde 34 ülke örneği için panel veri analizi kullanarak ekonomik özgürlüğün kayıt dışı ekonomi ve beşerî sermaye üzerindeki etkisini araştırmıştır. Analizde ekonomik özgürlüğün hem kısa hem de uzun vadede anlamlı bir ilişkisinin bulunmadığı ancak ekonomik özgürlüğün kayıt dışı ekonomiyi azaltma ve bunun için beşerî kaynakların artırılmasına dönük politikaları oluşturma eğilimi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Çoban (2020) çalışmasında ekonomik özgürlüklerin beşerî gelişmişlik üzerindeki etkisini Visegrad Dörtlüsü (Çekya, Macaristan, Slovakya ve Polonya) ülkelerinde araştırmıştır. Çalışmada dengeli panel veri analizi kullanarak 1995-2014 dönemi incelenmiştir. Çalışma sonucunda analize katılan ülkelerin tamamında ekonomik özgürlüklerin insani gelişmişlik seviyesini olumlu yönde etkilediği saptanmıştır.

Koca ve Yılmaz (2021) çalışmasında İGE ile birlikte yaşam beklentisi, gelir ve sağlık göstergeleri yanında özgürlük ve kalkınma boyutu eklenerek ülkeler analiz edilmiştir. Analizde 148 ülke için 2018 yılına ait verilerle çok kriterli karar verme yöntemleri kullanarak performans değerlemesi yapılmıştır. Çalışma sonucunda özgürlük değişkeninin analizlere eklenmesi ile sıralamada en fazla değişiklik sergileyen KVB'ler Suudi Arabistan, Kuveyt, Brunei, Katar ve Umman olarak saptanmıştır.

Bu çalışmada ekonomik özgürlükler ve insani gelişme çerçevesinde belirlenen tüm değişkenler yukarıda verilen literatür özetlerinden hareketle oluşturulmuştur.

Veri Seti ve Ekonometrik Yöntem

Çalışmanın metodolojisi için belirlenen aşamalar Şekil 1 ve Şekil 2 yardımıyla özetlenmiştir. Şekil 1, VZA'da KVB belirleme için yapılması gereken uygulama adımlarını sırasına göre göstermektedir.

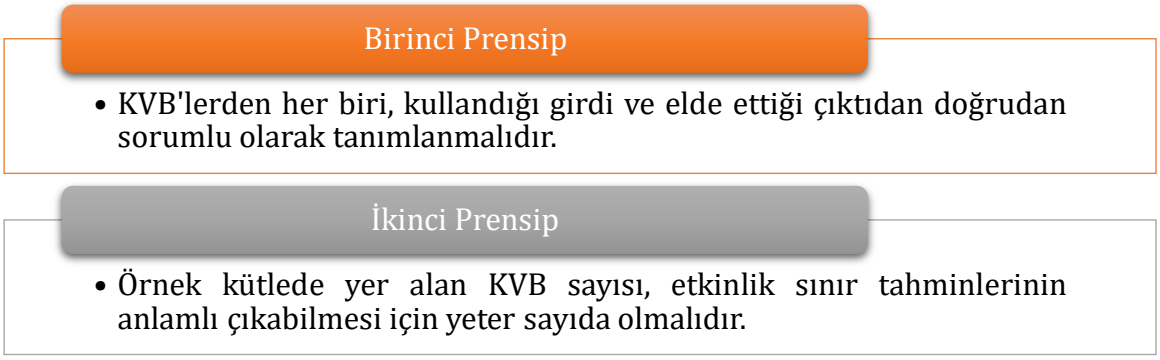

Şekil 1. KVB Belirleme Prensipleri (Kaynak: Cooper vd., 2011).

Şekil 2 ise KVB belirleme kriterleri, girdi ve çıktıların korelasyonu ve çalışma modelinin belirlenmesine ait süreçleri özetlemektedir.

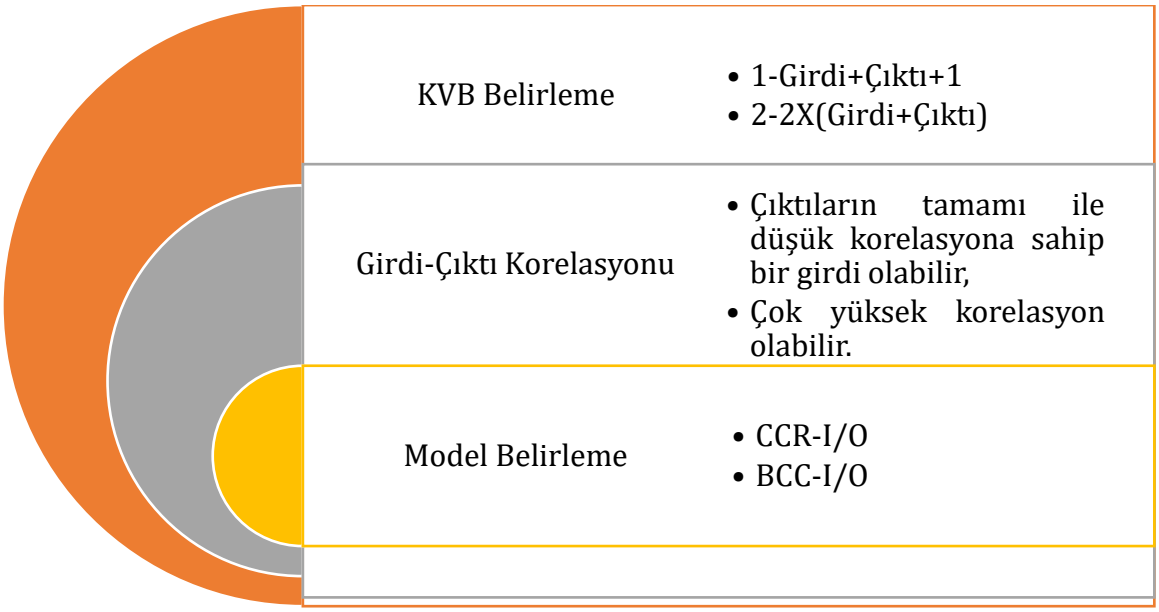

Şekil 2. VZA Uygulama Süreci (Kaynak: Lewin ve Seiford, 1997; Dyson vd., 2001; Cooper vd., 2006)

Şekil 2'de birinci adımda KVB belirleme bulunmaktadır. Çalışmada belirlenen KVB sayısı 13'tür. Girdi sayısı 3, çıktı sayısı da 1 olarak belirlenmiştir. Bu durumda birinci ve ikinci kısıtlar

için elde edilen 5 ve 8 değerlerinin 13 KVB sayısıyla karşılandığı görülmektedir. Şekil 2'de girdi-çıktı korelasyonunu ifade eden ikinci kısımdaki birinci durum olursa ilgili girdi analiz için anlamsız olarak ifade edilir ve analiz sürecinden çıkarılır. İkinci durumun gerçekleşmesi halinde ise girdiler çıktılar yerine tercih edilebilir. Bu sebeple, korelasyon değeri yüksek olan girdi ya da çıktı analiz dışına çıkarılabilir. Şekil 2, üçüncü durumda modelin neler olabileceği hakkında bilgi vermektedir. Buna göre araştırmada çalışmanın veri kombinasyonuna ve amacına bağlı olarak sabit getiri varsayımına dayalı (CCR) model ve/veya değişken getiri varsayımına dayalı (BCC) modeli tercih edilebilmektedir. Her iki model için araştırmada yönelim olarak girdi (Input-I) ya da çıktı (Output-O) odaktan bir tanesi seçilen modele entegre edilir.

VZA, belirlenen gözlem kümesinde etkin üretim sınırın belirleyebilmek için minimum girdi kombinasyonu kullanarak maksimum çıktı kombinasyonunu üretip "en iyi" gözlemleri oluşturan bir analiz yöntemidir. Belirlenen bu sınır çizgisi üzerinde yer alan her bir KVB referans çizgisi üzerinde kabul edilerek etkin olur. Etkin olan her bir KVB kendisi hariç olmak üzere etkin olmayan KVB'ler için referans KVB kabul edilir. Etkin olmayan her bir KVB'nin referans çizgisine (etkin üretim çizgisi) uzaklığının non-parametrik olarak ölçüldüğü VZA'da çoklu girdi ve çıktıların her bir gözlem için bir tek etkinlik hesaplamasının elde edilmesi sağlanır. Etkin KVB için skor "1" iken bu skorun altındaki değerlerde KVB'ler etkinsiz olarak kabul edilir (Depren, 2008; Aydın, 2022). VZA'da etkinlik ölçütü ağırlıklı çıktı toplamının ağırlıklı girdi toplamına bölünmesi ile belirlenmektedir (Charnes vd., 1997).

j. karar noktası için, $\frac{u_1y_1+u_2y_2+\cdots+u_ny_n}{v_1x_1+v_2x_2+\cdots+v_mx_m}$ **(1)**

j. karar noktası için n adet çıktı ve m adet girdi bulunmaktadır.

u_n= n. Çıktı ağırlığı

y_n= n. Çıktı miktarı

v_m=m. Girdi ağırlığı

x_m=m. Girdi miktarını göstermektedir.

(1) Numaralı denklemden hareketle VZA'nın matematiksel formda gösterimi en temel haliyle (2) nolu denklemdeki gibidir.

$$\frac{Çıktıları\ Ağırlıklı\ Toplamı}{Girdilerin\ Ağırlıklı\ Toplamı} = \frac{\sum_{i=1}^{s} u_i\, y_{iq}}{\sum_{j=1}^{m} v_j\, x_{jq}} \quad \textbf{(2)}$$

(2) numaralı denklemde;

ui, i= 1,2,……,s; i. çıktı ağırlığı,

yiq, iq= 1,2,……..,s: "q" birimden elde edilen ilk çıktıyı,

vj, j= 1,2,……,m: j. girdi ağırlığı,

xjq, jq= 1,2,……,m: "q" birimi tarafından tüketilen ilk girdiyi ifade etmektedir.

Şekil 1 ve Şekil 2'de gösterilen VZA uygulama esasları doğrultusunda hareket edilerek bu çalışmada aralarında Türkiye'nin de yer aldığı E7 ve D-8 grubunda bulunan toplam 13 ülke araştırma KVB'leri olarak belirlenmiştir. E7 ve D-8 ülkelerini incelemenin önemi, bu ülkelerde son yıllarda büyüme ve kalkınma süreçlerindeki hızlı artıştan kaynaklanmaktadır. Bu ülkelerin ekonomik özgürlük ve beşerî kalkınma ilişkisini karşılaştırmak önemlidir. Çünkü Çin, Hindistan, Brezilya, Rusya, Endonezya, Meksika ve Türkiye'den oluşan E7 yani "Gelişmekte

olan 7" (Emerging 7) ülke son 20 yılda kaydettiği hızlı büyüme ve ekonomik gelişme göstergeleriyle G7 gibi gelişmiş ekonomiler karşısında önemli avantajlar elde etmektedir. Pricewaterhouse'un raporuna göre, 2050 yılına gelindiğinde E7 ülkeleri ile G7 ülkelerine ait ekonomik büyüklük ortalama yarı yarıya E7 ülkeleri lehine farklılık gösterecektir. Rapora göre 2050'de E7'de yaklaşık 138 trilyon dolar, G7'de ise yaklaşık 69 trilyon dolarlık ekonomik büyüme kaydedilecektir (PwC, 2023). D-8 Ekonomik İş birliği Örgütü ya da Gelişen Sekiz Ülke; Türkiye, Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya ve Pakistan arasında kalkınma iş birliğine dayalı bir organizasyondur. D-8'in hedefleri, üye devletlerin uluslararası ticari ilişkilerini çeşitlendirip yeni fırsatlar oluşturmak, yaşam standartlarını iyileştirmek ve küresel ekonomideki konumunu iyileştirerek karar alma süreçlerine katılımı artırmaktır. D-8'in ilkeleri ise şunlardır: Baskı yerine demokrasi, sömürü yerine iş birliği, çatışma yerine barış ve diyalog, çifte standart yerine adalet, ayrımcılık yerine eşitliktir (D-8 OFEC, 2023).

Tablo 1. Araştırma KVB'leri

Sıra	E7 Ülkeleri	D-8 Ülkeleri
1	Çin	İran
2	Hindistan	Pakistan
3	Brezilya	Malezya
4	Meksika	Nijerya
5	Endonezya	Endonezya
6	Rusya	Mısır
7	Türkiye	Türkiye
8		Bangladeş

Tablo 1 çalışmada kullanılan KVB'leri göstermektedir. Tablo 1'de E7 ve D-8 ülkeleri birlikte gösterilmektedir. E7, (Emerging 7) gelişmekte olan ve gelişme hızı diğer ülkelere göre daha yüksek olan 7 ülke için kullanılan bir terimdir ve Çin, Hindistan, Brezilya, Meksika, Endonezya, Rusya ve Türkiye'den oluşmaktadır. D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ya da D-8, gelişen 8 üye ülkeden oluşan bir uluslararası kuruluştur. D-8 ülkelerini Türkiye, Endonezya, İran, Mısır, Pakistan, Malezya, Nijerya ve Bangladeş oluşturmaktadır. E7 ve D-8'de bulunan 2 ülke (Türkiye ve Endonezya) ortak olduğu için KVB sayısı toplamda 13 olarak alınmıştır.

Şekil 2'de verilen kısıtlar çerçevesinde belirlenen girdi ve çıktılar Tablo 2, girdi-çıktı kombinasyonuna ait analiz sonuçları ise Tablo 3 yardımıyla gösterilmektedir.

Tablo 2. BCC-O Modelinde Kullanılan Değişkenler

	Değişkenler	Kaynak	Dönem
Girdiler	İşgücü Özgürlük Endeksi-LF	Heritage Foundation	2021
	Yatırım Özgürlüğü Endeksi-IF	Heritage Foundation	2021
	Ticaret Özgürlüğü Endeksi-TF	Heritage Foundation	2021
Çıktılar	İnsani Gelişme Endeksi-İGE	UNDP	2021

Tablo 2'de girdilerin tamamının ekonomik özgürlük endeksi içerisinde yer alan alt endekslerden oluşturulduğu görülmektedir. Girdi ve çıktı olarak belirlenen endeksler bundan sonra kısaltmalarıyla belirtilecektir.

LF Endeksi: İşverenler ve emeğin kamu müdahalesi olmadan bir araya gelebilmesine ait bir ölçüttür. Bireylerin istihdam fırsatları ve iş bulma yeteneği, ekonomik özgürlüğün önemli bir bileşenidir. Ekonomik olarak serbest bir piyasanın temel ilkesi gönüllü değişimdir. LF Endeksi kendi içerisinde farklı alt bileşenlere sahiptir. Bunlar: Zorunlu kıdem tazminatı, zorunlu ihbar süresinde uzun süreç, katı çalışma saatleri, fazla işgücü oranının işten çıkartılma

zorluğu, asgari ücret içerisindeki emek başına katma değer oranı ve ekstra işgücünün önündeki engellerdir (Türen, Gökmen ve Dilek, 2011; Heritage Foundation, 2023).

IF Endeksi: Sermayenin serbest dolaşımını gösteren bir ölçüttür. Yatırım ortamında şeffaflık ve özgürlük, ekonomik faaliyetin genişlemesi, daha çok üretkenlik ve istihdam oluşturulması için en yüksek girişimcilik fırsatları ve teşvikler sağlar. Böyle bir ortamın faydaları yalnızca daha fazla getiri beklentisiyle girişimcilik riskini üstlenen bireysel şirketlere değil, aynı zamanda bir bütün olarak topluma da akmaktadır. Etkili bir yatırım ortamı, şeffaflık ve eşitlik ile karakterize edilir; yalnızca büyük veya stratejik açıdan önemli şirketler yerine her türdeki firmayı destekler ve yenilikçiliği ve rekabeti caydırmak yerine teşvik eder. Böyle bir ülkenin IF endeks değeri 100 olarak kabul edilir. Devletin sermaye akışını yeniden yönlendirme ve seçimi sınırlama yönündeki eylemi hem yatırımcının hem de sermaye arayan kişinin özgürlüğüne yönelik bir kısıtlama oluşturmaktadır. Bir ülke yatırıma ne kadar çok kısıtlama getirirse, girişimcilik faaliyeti düzeyi de o kadar düşük olacaktır (Heritage Foundation, 2023). Bu kapsamda IF Endeksi bu kısıtlamaları değerlendirecek bazı kriterler ile ölçüm gerçekleştirmektedir. Bunlar: Adil kamulaştırma ve devletleştirme politikası, arazi vb. mülkiyet hakları üzerindeki kısıtlayıcılık rejimi, sermaye ve para politikasına dair kontrol mekanizmaları, yabancı sermaye karşıtı tutum ve sektör bazlı yatırım- istihdam kısıtlamaları olarak sıralanmaktadır (Türen, Gökmen ve Dilek, 2011).

TF Endeksi: Mal ve hizmet ithalatına ülke ekonomilerinin açıklık oranı ile ülke vatandaşlarının dünya piyasalarında alıcı-satıcı olarak yer aldığı serbest dolaşım oranını ifade etmektedir. Küreselleşmenin yanı sıra günümüzde birçok devlet, bireylerin alıcı ya da satıcı olarak uluslararası piyasalarda özgür bir şekilde etkileşime girme yeteneğini bazı engeller ile kısıtlamaktadır. Ticaretin önündeki bu engeller arasında ticaret kotaları, doğrudan ticaret yasakları, ihracat vergileri, lisanslama, tarifeler, standart belirleme ve diğer düzenleyici eylemlerle ilgili engeller sıralanmaktadır. Çoğu durumda ticareti kısıtlamak yerel girişimcilerin aynı zamanda ileri teknoloji ürün ve hizmetlerini ulaşamayacakları yerlere koyarak üretken gelişimini sınırlamak anlamına da gelmektedir. Devletin bir kamu müdahale aracı olarak dış ticaret serbestisine engel olma seviyesi, bireysel iktisadi amaçları takip etme ve bireyin üretkenliği ile ferah seviyesini maksimize etme yetenekleri üzerinde doğrudan bir etki oluşturmaktadır (Heritage Foundation, 2023). Bu etkinin ölçütü olan TF Endeksi, ortalama gümrük tarifesi (ticari ağırlıklı) ve diğer engellere ait sayısal veriler üzerinden iki bileşenli olarak hesaplanmaktadır (Türen, Gökmen ve Dilek, 2011).

İGE: Bu endeks Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından derlenen ve bir ülkenin insani gelişmenin üç temel boyutunda (eğitim-sağlık-kişisel gelir) ortalama başarısını ölçmek için kullanılan bir ölçümdür. Bir ülkenin İGE değeri, yaşam beklentisi, okuryazarlık oranı, kırsal nüfusun elektriğe erişimi, kişi başına düşen GSYİH, ihracat ve ithalat miktarı, cinayet oranı, çok boyutlu yoksulluk endeksi, gelir eşitsizliği, internete erişim gibi çok çeşitli göstergelerde ülkenin puanlarının toplanmasıyla belirlenir.

Tablo 3. Girdi-Çıktı Özet Değerleri

	LF	**IF**	**TF**	**İGE**
Max.	84,4	75,0	82,4	0,838
Min.	41,2	5,0	54,2	0,535
Ort.	62,8	40,0	68,3	0,686

Tablo 3'te çalışmadaki KVB'lere ait değişkenlerin özet değerleri bulunmaktadır. KVB'lerde LF için en yüksek değer %84,4 ile Nijerya'ya aitken en düşük değer %41,2 ile Pakistan'a aittir. Tablo 3'ten E7 ve D-8 ülkeleri içerisinde özellikle yatırım endeksinde (IF) önemli farklılıklar olduğu dikkati çekmektedir. IF endeksinde %75 ile en yüksek değer

Meksika'da iken en düşük değer %5 ile İran'da hesaplanmıştır. TF endeks girdisinde ise %82,4 en yüksek değeriyle Malezya ve %54,2 değeriyle İran bulunmaktadır. Çalışmada yer alan KVB'ler içerisinde İGE çıktısında en yüksek değere sahip ülke 0,838 ile Türkiye iken en düşük değerin olduğu ülke Nijerya olmuştur.

Ampirik Bulgular

Çalışmada çıktı odaklı ve sabit getiri varsayımı altında (constant return to schale-CRS) belirlenen CCR modelinin çözümlenmesi sonucunda E7 ve D-8 ülkelerine ait etkinlik skorları hesaplanmıştır. Elde edilen skorlar Tablo 4 ile gösterilmektedir.

Tablo 4. Ekonomik Özgürlük ile Beşerî Kalkınma Etkinliğinde Ekonometrik Ölçümler

KVB	**Skor**	**Sıralama**	**Referans KVB (Lambda)**			
Bangladeş	0,730	11	İran	1,17		
Brezilya	0,921	5	İran	0,603	Türkiye	0,42
Çin	0,763	10	İran	1,254	Türkiye	0,043
Mısır	0,875	6	İran	0,548	Türkiye	0,491
Hindistan	0,925	4	İran	0,288	Türkiye	0,551
Endonezya	0,862	7	İran	0,308	Türkiye	0,692
İran	**1,000**	**1**	İran	**1,000**		
Malezya	0,698	12	İran	1,372	Türkiye	0,106
Meksika	0,784	8	İran	0,379	Türkiye	0,803
Nijerya	0,548	13	İran	1,262		
Pakistan	0,769	9	Türkiye	0,844		
Rusya	0,926	3	İran	0,74	Türkiye	0,376
Türkiye	**1,000**	**1**	Türkiye	**1,000**		

Tablo 4'e bakıldığında E7 ülkelerinden Türkiye ve D-8 ülkelerinden İran'ın 2021 yılında göreceli etkin olarak hesaplandığı ve her iki ülkenin de birinci sırayı paylaştığı görülmektedir. Diğer yandan İran ve Türkiye'den sonra üçüncü sırada Rusya yer almaktadır. Fakat Rusya'nın 0,9262'lik skorla etkinsiz olduğu anlaşılmaktadır. Diğer yandan Rusya'da 2021 yılında %7,8 oranında etkinlik kaybı olduğu fakat buna rağmen etkin üretime en yakın ülke olduğu söylenebilir. Tablo 4'ten görece en etkinsiz olan KVB olarak on üçüncü sırada yer alan Nijerya dikkati çekmektedir. Tablo 4 ayrıca ülkelerin referans olma durumları hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre 2021 yılında göreli etkin olan Türkiye ve İran hem kendilerine hem de göreceli etkinsiz olan diğer KVB'ler için referans olmuştur. Tablo 4'e göre Türkiye özellikle Brezilya, Çin, Mısır, Hindistan, Endonezya, Malezya, Meksika ve Rusya'ya referans olurken, İran ise Pakistan ve Türkiye hariç diğer ülkelerin tamamına referans olarak belirlenmiştir. Diğer yandan Türkiye'nin Pakistan için tek başına referans ülke olduğu dikkati çekerken, İran'ın Bangladeş ve Nijerya için tek başına referans olduğu dikkati çekmektedir.

Tablo 5. CCR-O Modeline Göre İGE İçin Belirlenen Pİ Değerleri

KVB	Veri	Hedef	Pİ. (%)
Bangladeş	0,661	0,905	37
Brezilya	0,754	0,819	9
Çin	0,768	1,000	30
Mısır	0,731	0,835	14
Hindistan	0,633	0,684	8
Endonezya	0,705	0,818	16
İran	**0,774**	**0,774**	**0**
Malezya	0,803	1,000	41
Meksika	0,758	0,967	28
Nijerya	0,535	0,977	83
Pakistan	0,544	0,707	30
Rusya	0,822	0,887	8
Türkiye	**0,838**	**0,838**	**0**

Tablo 5, tüm KVB'ler için İGE değerine yönelik hedef değer ve uygulanması gereken Pİ önerisini göstermektedir. Buna göre Türkiye ve İran için Pİ değeri "0" olarak hesaplanmıştır. Diğer yandan görece etkinsiz olan her bir ülke için ayrı hedef değer ve farklı oranda Pİ hesaplandığı dikkati çekmektedir. Örneğin, Bangladeş için İGE hedef değeri 0,905 ve %37 oranında Pİ hesaplanırken, Çin için hedef İGE 1,000 ve %30 oranında Pİ hesaplanmıştır. Tablo 5 yardımıyla en yüksek Pİ önerisinin %83 ile Nijerya, en düşük Pİ önerisinin ise %8 ile Rusya için yapıldığı anlaşılmaktadır. Pİ sıralamasında Nijerya'yı %41 ile Malezya, %37 ile Bangladeş ve %30 ile Pakistan takip etmektedir. Diğer yandan Rusya'dan sonra Hindistan (%8) ve Brezilya (%9) için de İGE'de düşük Pİ önerileri olduğu dikkati çekmektedir.

Tablo 6. E7 ve D-8 Ülkelerinin Özet İstatistikleri

Model (CCR-O)	2021
Etkin E7 Ülke Sayısı	1
Etkin D-8 Ülke Sayısı	1
Etkin Olmayan E7 Ülke Sayısı	6
Etkin Olmayan D-8 Ülke Sayısı	7
Toplam Ülke Sayısı	13
Toplam Etkin Ülke Sayısı	2
Toplam Etkin Olmayan Ülke Sayısı	11
Referans Ülke Sayısı	2
Ülkelerin Tamamının Etkinlik Ortalaması	0,8308
Ülkelerin Tamamının Etkinlik Değeri (Min.)	0,5477
Ülkelerin Tamamının Etkinlik Değeri (Max)	0,9262
En Yüksek Potansiyel İyileştirme Önerisi	%83
En Düşük Potansiyel İyileştirme Önerisi	%8

Tablo 6'ya göre araştırmada incelenen 13 KVB arasından 2021 yılında ekonomik özgürlük endeksinde İGE etkinlik hesaplamalarında E7'de 1 ve E8'de 1 olmak üzere toplam 2 KVB etkinlik sınıına yer almıştır. 11 KVB ise etkinlik sınırına ulaşamamıştır. KVB'lerin analiz döneminde etkinlik ortalamaları arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. "1" skoruna en yakın yerde bulunan değer Tablo 6'ya göre 0,9262 olarak görülürken, en uzak değerin

0,5477 olduğu görülmektedir. KVB'lerin ortalama etkinlik değeri ise 0,8308 olarak hesaplanmıştır. Tablo 6 KVB'lerden 2 tanesinin referans ülke olduğunu da göstermektedir. Çıktıyı sembolize eden İGE göstergesi için %83'lük maksimum değerde bir Potansiyel İyileştirme (Pİ) görülürken, minimum Pİ değeri %8 olarak belirlenmiştir.

Sonuç

Bu çalışma E7 ve D-8 ülke gruplarının ekonomik özgürlük göstergeleri çerçevesinde beşerî gelişme etkinliğini göreceli olarak belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu yönüyle yapılan bu çalışma ekonomik özgürlüğe ait alt ölçütlerden olan LF, IF ve TF'nin İGE etkinliğini elde etmek için yeni bir değişken olarak ele alınmasına katkıda bulunmaktadır. Diğer yandan bu çalışma ile E7 ve D-8 grubu ülkelerinde bölgesel kalkınmada strateji farklılıklarını kıyaslamalı olarak analiz etmek oldukça önemlidir. Çalışmada İGE endeksine ait en son veri olan 2021 göstergeleri ve yine aynı yıla ait ekonomik özgürlük göstergeleri kullanılarak VZA yöntemi ile analiz yapılmıştır. İGE göstergelerine ait 2022 ve 2023 verilerinin bulunamaması nedeniyle çalışmada yalnızca 2021 verileri kullanılmıştır. Bu durum çalışmanın kısıtları arasında sıralanmaktadır. Analize 13 ülke dahil edilmiştir. Ülkelerin etkinlikleri VZA modellerinden birisi olan CCR-O modeli ile yapılmıştır. Modelin çözümlenmesi ile elde edilen bulgular neticesinde oluşturulan tablolar ile her bir KVB hakkında önemli çıkarımlar yapılmıştır. Modelimizin önemli sonuçlarından birisi E7 ülkelerinden Türkiye'nin ve D-8 grubundan İran'ın en iyi performans gösteren ülke olmasıdır. Buna göre hesaplamalarla toplam etkinlik skoru "1" olan ülkeler Türkiye ve İran olarak tespit edilmiştir. Türkiye ve İran analiz döneminde özellikle LF endeksi girdilerine göre İGE değerinde elde ettiği yüksek başarı sayesinde göreceli olarak etkin olmuştur. Bu ülkelerden Türkiye'de LF endeksi düşük olmasına karşın IF ve TF endekslerinin yüksek değerde olması İGE değerini desteklediğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan İran'da ise Türkiye'dekinin tersine TF tüm KVB'ler arasında en düşük değerde olmasına karşın ülkenin LF endeksi ve IF endeksi ortalama değerlerin üzerinde olmuş ve bu durum İGE etkinliğini desteklemiştir. Bir E7 ve D-8 ülkesi olan Türkiye'nin görece etkin olarak uygun ölçekte faaliyet gösterdiği görülmektedir. Bu sonuca göre Türkiye'de etkin üretimde faaliyette kalabilmesi için diğer özgürlük endeksleriyle birlikte özellikle LF endeksinin artırılmasına yönelik politikalara ağırlık verilmesi gerekmektedir. Diğer yandan D-8 ülkesi İran, çok düşük olan TF endeksine yönelik politikalarını iyileştirmelidir. VZA sonunda Rusya, Hindistan ve Brezilya birlikte 0,924 ortalama skor alarak etkin üretime en yakın konumda yer almışlardır. Bu durumun her bir ülke için ayrı nedeni bulunmaktadır. İlk olarak Rusya incelendiğinde etkinsiz olma nedeni yüksek İGE değerine rağmen ülkede oldukça düşük IF endeksi bulunmakta ancak ticaret ve işgücü özgürlüğünde ortalamanın üzerinde değer, ülkeyi etkin üretime yakın konuma getirmiştir. Rusya'da IF endeksini artıracak politikalar ve stratejiler düzenlenmelidir. Hindistan'da ise düşük İGE değeri bulunmaktadır. Bununla birlikte ülkede yatırım özgürlüğü ve işgücü özgürlüğü de hayli düşük seviyededir. Bu durumda Hindistan daha yüksek özgürlük endeksine sahip diğer KVB'ler karşısında görece etkin üretime daha yakın hesaplanmıştır. Hindistan'ın İGE değerini artıracak politikalara öncelik vermesi gerekmektedir. Brezilya için bakıldığında ise ortalamanın üzerinde olan İGE değerine rağmen ülkenin özellikle ticaret özgürlük endeksinin çok düşük olması yüksek olan LF ve IF endekslerine rağmen etkinsiz üretimin temel nedeni olmuştur. Bu durumda Brezilya'nın ilk olarak TF endeksini ve aynı anda İGE endeksini artıracak önlemler alması gerekmektedir.

Çalışma sonucuna görece etkinsiz olup etkinlik sınır çizgisine en uzakta faaliyet gösteren ülkeler açısından bakılacak olunursa, Nijerya, Malezya ve Bangladeş'in son üç sırada yer aldığı dikkati çekmektedir. Analize katılan ülkelerden en düşüm İGE değerine sahip olan Nijerya VZA sonucunda görece en etkinsiz ülke olarak saptanmıştır. Bu durumun en önemli nedeni ise Nijerya'da tüm KVB'ler içerisinde en yüksek LF endeksinin görülmesidir. Nijerya'da özgürlük

endeksindeki yükseklik beşerî kalkınmayı desteklememektedir. Bu nedenle ülkede İGE'yi yaklaşık %82 oranında Pİ nispetinde artıracak yapısal dönüşümlerin yapılması gerekmektedir. Malezya'ya bakıldığında ise Nijerya'nın aksine Malezya'da yüksek İGE değeri bulunmaktadır. Ancak ülkede Özellikle LF ve TF endekslerinin tüm KVB'lerden yüksek olması elde edilen skorun yetersizliğini ortaya koymaktadır. Bu durum Malezya'nın etkin üretimden uzaklaşmasına neden olmuştur. Sonuçlara göre Malezya'da İGE değeri için %41 oranında Pİ yapılması önerilmektedir. Bangladeş ise en etkinsiz olan üçüncü ülke olarak saptanmıştır. Bangladeş, düşük İGE değerine sahip olmakla birlikte ülkenin TF endeksindeki düşük değer özellikle yüksek olan LF endeksinin etkinliğinin azalmasına neden olmuştur. Bu durumda Bangladeş için TF endeks değerini artıracak politikaların yapılması ve ayrıca %37 oranında İGE değerine Pİ yapılması önerilmektedir.

Analiz sonucunda E7 ülkelerinin beşerî kalkınma etkinliğini Çin ve Rusya dışında IF ve TF endeksini artırarak sağladığı görülmektir. Diğer yandan D-8 ülkelerinde etkin üretime yakın yerde faaliyette bulunan Mısır, Endonezya ve Pakistan'da da IF ve TF endeksini artırmayı teşvik eden kamu politikalarının geliştirildiğini anlamaktayız. Yeni kamu politikaları kapsamında yapılan yapısal dönüşümlerin bireysel yetenekleri geliştiren emek, yatırım ve ticaret altyapı yatırımını teşvik etmek suretiyle beşerî sermaye artışına ivme kazandırdığını düşünmek ve bu konuda yeni araştırmalar geliştirmek bu çalışmanın diğer çalışmalara önerileri arasında sıralanabilir. Çalışmada elde edilen sonuçlar her bir ülke için sosyo-ekonomik kalkınmada yapısal dönüşümlerin önemini ekonometrik ölçümler ile ortaya koymakta ve bu yönüyle politika yapıcılara yol gösterici olmaktadır.

KAYNAKÇA

Akınci, M., Yuce, G., & Yılmaz, O. (2014). The Effects of Economic Freedom on Economic Growth: A Panel Data Analysis. *Journal of Social Sciences, 14*(2), 81-95.

Aktan, C. C. (1996). Demokrasi ve Piyasa Ekonomisi Yönünden Türkiye Dünyanın Neresinde?. *EGİAD 1996 Raporu*. İzmir: EGİAD Yayınları.

Aydın, A. (2022). Benchmarking healthcare systems of OECD countries: A DEA–based Malmquist Productivity Index Approach. *Alphanumeric Journal, 10*(1), 25-40. https://doi.org/10.17093/alphanumeric.1057559

Charnes, A., Cooper, W., Lewin, A. Y., & Seiford, L. M. (1997). Data envelopment analysis theory, methodology and applications. *Journal of the Operational Research society*, *48*(3), 332-333.

Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Tone, K. (2006). *Introduction to data envelopment analysis and its uses: with DEA-solver software and references*. Springer Science & Business Media.

Cooper, W. W., Seiford, L. M., & Zhu, J. (2011). *Data envelopment analysis: History, models, and interpretations*. In Handbook on data envelopment analysis (pp. 1-39). Springer, Boston, MA.

Çoban, M. N. (2020). Ekonomik Özgürlüklerin İnsani Gelişmişlik Üzerine Etkisi: Visegrad Dörtlüsü Kapsamında Panel Veri Analizi. *TESAM Akademi Dergisi, 7*(1), 143-162.

D-8 OFEC. (2023). https://developing8.org/about-d-8/purposes-objectives/.

Depren, Ö. (2008). *Veri Zarflama Analizi ve Bir Uygulama*. Yıldız Teknik Üniversitesi.

Dyson, R. G., Allen, R., Camanho, A. S., Podinovski, V. V., Sarrico, C. S., & Shale, E. A. (2001*). Pitfalls and protocols in DEA*. European Journal of operational research, 132(2), 245-259.

Easton, S. T., & Walker, M. A. (1997). Income, growth, and economic freedom. *The American Economic Review*, *87*(2), 328-332.

Feldmann, H. (2017). Economic freedom and human capital investment. *Journal of Institutional Economics*, *13*(2), 421-445.

Ferraz, D., Moralles, H. F., Campoli, J. S., Oliveira, F. C. R. D., & Rebelatto, D. A. D. N. (2018). Economic complexity and human development: DEA performance measurement in Asia and Latin America. *Gestão & Produção*, *25*, 839-853.

Hall, J. C., & Lawson, R. A. (2014). Economic freedom of the world: An accounting of the literature. *Contemporary Economic Policy*, *32*(1), 1-19.

Haller, A. P. (2011). Economic freedom and human development in the knowledge society. *Economics, Management, and Financial Markets*, *6*(1), 661-670.

Heckelman, J. C., & Knack, S. (2009). Aid, economic freedom, and growth. *Contemporary Economic Policy*, *27*(1), 46-53.

Heritage Foundation (2023), 12 Economic Freedoms: Policies for Lasting Progress and Prosperity, (https://www.heritage.org/index/about, Erişim Tarihi: 16.07.2023).

Koca, G. & Yılmaz, S. (2021). Ülkeleri insani kalkınma endeksi açısından çok kriterli karar verme teknikleriyle değerlendirme. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6* (4), 719-734. DOI: 10.29106/fesa.991542.

Lewin, A. Y., & Seiford, L. M. (1997). Extending the frontiers of data envelopment analysis. *Annals of Operations Research*, 73, 1-11.

Mushtaq, S., & Ali Khan, R. E. (2018). Economic freedom and sustainable development: A Panel Data Analysis. *The Pakistan Journal of Social Issues. Special Issue*, 89-97.

Nelson, M. A., & Singh, R. D. (1998). Democracy, economic freedom, fiscal policy, and growth in LDCs: a fresh look. *Economic Development and Cultural Change*, *46*(4), 677-696.

Panahi, H., Assadzadeh, A., & Refaei, R. (2014). Economic freedom and economic growth in MENA countries. *Asian Economic and Financial Review*, *4*(1), 105.

Peev, E., & Mueller, D. C. (2012). Democracy, economic freedom and growth in transition economies. *Kyklos*, *65*(3), 371-407.

PwC. (2023). https://www.pwc.com/gx/en/industries/capital-projects-infrastructure.html.

Satrovic, E. (2019). Moderating effect of economic freedom on the relationship between human capital and shadow economy. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *21*(1), 295-306.

Schultz, T. W. (1975). The value of the ability to deal with disequilibria. *Journal of economic literature*, *13*(3), 827-846.

Stroup, M. D. (2007). Economic freedom, democracy, and the quality of life. *World Development*, *35*(1), 52-66.

Taşçı, M., & Özarı, Ç. (2019). OECD ülkelerinin ekonomik özgürlük göstergelerinin K-Ortalamalar kümeleme yöntemi ve Gri İlişkisel Yöntemi ile analizi [Evaluating economic freedom criterias of OECD countries with grey relational analysis method and cluster analysis]. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, *7*(96), 464-488.

Türen, U., Gökmen, Y., & Dilek, H. (2011). Ekonomik Özgürlük Endeksinin Yurt Dışına Doğrudan Yabancı Yatırım Yapan Türk Sermayesinin Ülke Seçim Kararına Etkisi Var mıdır?. *Maliye Dergisi*, *161*(16), 298-325.

“Otoyomegatari” Adlı Mangada Yanlış Kültürel Aktarımlar

Rifat Nergiz[1]

Giriş

Dünya çapında birçok kişiyi etkileyen anime ve manga film sanayinin de kaynağı haline gelmekle kalmayıp Japon kültürünün tanınmasına ve yayılmasına büyük katkı sağlamaktadır. Otoyomegatari adı manga da bunlardan birdir. Bu manga Kouri Mori’nin en tanınmış mangasıdır. Manga XIX. yy’da Orta Asya’da geçmektedir. Manganın asıl konusu “Gelinler Hikâyesi”dir. Manganın ilk bölümünde Karluk ve Amira’nın evliliği anlatılmaktadır. Bu evlilikte Karluk 12 Amira ise yirmili yaşlardadır. Manga boyunca oldukça sevimli bir şekilde resmedilmiş bu aşk hikâyesi Türk halklarının yaşama ve olaylara bakış şekilleriyle çelişmektedir. İkinci gelin hikâyesinde ise Talas adlı göçebe bir Türk kızının öyküsü anlatılmaktadır. Bu öyküde Talas’ın levirat geleneğiyle beş defa evlendirilmesi ve akabinde Smith adlı İngiliz bir gezginle yaşamış olduğu aşk hikâyesi anlatılmaktadır. Üçüncü ve son hikâyede ise Anis ve Şirin’in eşcinsel ilişkisi anlatılmaktadır. Şirin ve Anis İran coğrafyasında yaşayan iki kadındır. Bu çalışmada otoyomegatari adlı mangadaki üç gelin hikâyesi incelenecek ve hikâyelerdeki yanlış kültürel aktarımlar örnekler verilerek açıklanmaya çalışılacaktır.

Japonya; daha ziyade Haiku, Zen, resim ve dövüş sporları gibi değerleriyle temayüz ederken 1990’lı yılların başında ortaya “manga” ve “anime” gibi popüler kültür ürünleri ortaya çıkmış; özellikle Hayao Miyazaki, Kaoru Mori gibi önemli sanatçıların bu sanat dallarının, dolayısıyla Japon kültürünün yaygınlaşmasında ve ayrıca yeni nesil gençler arasında bir Japon özentisinin doğmasında katkıları olmuştur. Köklerini eski Japon geleneklerinden ve kültüründen alan anime ve manga hem geçmişi hem de içinde bulunulan çağı yansıtan birer kültürel araç durumundadır. Japonların gerek kültür gerek sanat hayatlarının gelişim seyrinde iç etki sayılabilecek Pasifik’teki komşusu Çin’in olduğu kadar dış etki sayılabilecek Avrupa’nın da payı oldukça büyüktür. İşte bunun içindir ki hem animenin hem de manganın yaygınlaşmasında ve benimsenmesinde eski ve yeninin, Şark ve Garb’ın sentezlenerek verilmesi bir hayli etkili olmuştur (Taş ve Taş, 2014: 33).

Manga, Japon çizgi romanlarına verilen bir ad olmakla birlikte eskiden manga, okurları 15 yaşından küçükler olan bir tür olarak görülmekteydi. Manga eleştirmeni Haruyuki Nakano, Kyodo News'e verdiği bir demeçte Japonya'da haftada iki defa yayımlanan ve çığır açan manganın yayımlanmasının ellinci yıldönümünde savaş sonrası Japonya'daki baby boomer kuşağının üniversiteye gittikleri ve yetişkinliğe adım attıkları dönemlerde de Manga türünün gençler tarafından en sevilen edebî tür olarak kaldığını vurgulamaktadır. Bu durum da manganın Japon kültüründe yaygınlaşmasına yardımcı olmuştur

Halihazırda ise Manga çizgi romanları artık el ilanlarının ve broşürlerin destekleyici materyali olarak kullanılmasından çıkmış; dergilerin, ders kitaplarının ve birçok edebî eserin yerini almış ve Japonya'da yaşamın bir aynası olmuştur. Her zevke ve her yaşa hitap eden manga, maceradan aşka, biyografiden bilimkurguya kadar çok çeşitli türleri içermektedir (Zanettin, 2009: 37-40).

[1] Dr. Rifat Nergiz, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu

Japon çizgi romanlarının kendine has özellikleri vardır ve birçok yönden Batıdaki çizgi romanlardan farklıdır. Batıdaki çizgi romanlarla mangalar arasındaki farklardan biri de çizgi romanların bir edebiyat türü olarak kabul edilmesiyken manganın bağımsız bir edebi stil olarak kabul edilmesidir. Aslında manga siyah beyaz bir grafik çalışmasıdır. Japon sanatçılar tarafından özel bir grafik dili kullanılarak yaratılan, tek bir olay örgüsü ve kısa bir anlatı içeren türdür (Tulyakova ve Redkina, 2016: 131).

Japon mangalarının karakteristik özellikleri şu şekildedir:

‣ Çeşitli karakter biçimleri,

‣ Yazı alanından tasarruf etmeye yardımcı olan hiyeroglif kullanımı,

‣ Görsel sunumun dikey yolla verilmesi,

- Mangayı Batı çizgi romanlarından çok kurgu ve sinemaya yaklaştıran tutarlı hikâye anlatımı,

‣ Manganın tek bir yazarlı oluşu,

‣ Batılı çizgi roman tarzından farklı özel bir üslûp kullanımı,

‣ Birbirine benzeyen iri gözler ve yüzler (Denisova, 2014: 140).

Başta Hollywood olmak üzere bütün gelişmiş ülkelerin sinema sektörleri yumuşak güç konumundadırlar. Bu yumuşak güç kültürel ve politik bir propaganda aracıdır. Kitle iletişim araçlarının kontrolünün Amerika'nın ve Çin'in kontrolünde olduğu ve yerel kültürlerin yayılmacı küreselci anlayışın altında ezildiği günümüzde anime ve manga kültürel bir direniş olarak kabul edilmektedir (Naiper, 2001: 17). Ancak günümüz mangalarından bazıları Japon kültüründe olmayan başka kültürlere ait konuları işlese de o konuları aktarırken de Japonlara ait çizim tarzıyla Japon kültürünü yayma amacındadırlar.

Bundan ötürü Japonya'da manga, son yıllarda çizgi roman sanatının önemli bir parçası hâline gelmiş ve büyük bir kültürel potansiyel taşıyan önemli bir edebî ve görsel olgu olarak kabul edilmiştir. Manga, diğer çizgi romanların aksine sadece bir eğlence aracı değildir. Bazı manga türleri oldukça ciddi olup bilimsel ve kültürel yanları da vardır. Çizgi roman sanatı ayrı bir tarz ve tür olarak kabul edilse de eserin metin kısmının oluşturulmasında kültürel ve edebî ölçütler ve kültürel ögeler yardımıyla yapılmalıdır. Çizimler eserin içeriğinin anlaşılmasında önemli bir unsurdur. Ayrıca metin kısmı da en az çizimler kadar önem arz etmektedir. Japonya'da önemli bir tür olan manga popüler kültürün de etkisiyle birçok ülkede okunmaktadır. Mangaların metin kısımları kadar çizim kısımlarının da ilgi çekici olması bu türün yaygınlaşmasında önemli bir faktördür. Kaoru Mori tarafından yazılan Otoyomegatari "Gelinler Hikâyesi" adlı manga da Orta Asya kültürünü ele alan bir manga serisidir. Bu manga serisinde Türk kültürü ve tarihi ile ilgili birçok çarpıtma ve yanlışlıklar mevcuttur.

Bu çalışmada Kaoru Mori'nin yazdığı Otoyomegatari adlı manga araştırılacak ve mangada yanlış aktarılan bazı kültürel ögeler tarama modeliyle belirlenip içerik analizi yöntemi kullanılarak yazara ve esere eleştiri getirilmeye çalışılacaktır. Ayrıca araştırma sırasında yazılı ve görsel kaynaklar çalışmaya eklenecektir.

Dünya çapında birçok kişiyi etkileyen anime ve manga film sanayinin de kaynağı haline gelmekle kalmayıp Japon kültürünün tanınmasına ve yayılmasına büyük katkı sağlamaktadır. Otoyomegatari adı manga da bunlardan birdir. Bu manga Kouri Mori'nin en tanınmış mangasıdır. Manga XIX. yy'da Orta Asya'da geçmektedir. Manganın asıl konusu "Gelinler Hikâyesi"dir. Manganın ilk bölümünde Karluk ve Amira'nın evliliği anlatılmaktadır. Bu evlilikte Karluk 12 Amira ise yirmili yaşlardadır. Manga boyunca oldukça sevimli bir şekilde resmedilmiş bu aşk hikâyesi Türk halklarının yaşama ve olaylara bakış şekilleriyle

çelişmektedir. İkinci gelin hikâyesinde ise Talas adlı göçebe bir Türk kızının öyküsü anlatılmaktadır. Bu öyküde Talas'ın levirat geleneğiyle beş defa evlendirilmesi ve akabinde Smith adlı İngiliz bir gezginle yaşamış olduğu aşk hikâyesi anlatılmaktadır. Üçüncü ve son hikâyede ise Anis ve Şirin'in eşcinsel ilişkisi anlatılmaktadır. Şirin ve Anis İran coğrafyasında yaşayan iki kadındır. Bu çalışmada otoyomegatari adlı mangadaki üç gelin hikâyesi incelenecek ve hikâyelerdeki yanlış kültürel aktarımlar örnekler verilerek açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Materyal ve Yöntem

1.1. Araştırmanın Materyali ve Yöntemi

Çalışmanın ana materyalini Kaoru Mori 'nin "Otoyomegatari" adlı eseri oluşturmaktadır. Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemleri içinde yer alan içerik analizi yöntemi kullanılacaktır. Kaoru Mori'nin 14 bölümden ve 2443 sayfadan oluşan Otoyomegatari adlı manga incelenecektir. "Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılarak Kaoru Mori'nin yazdığı 14 bölümden ve 2443 sayfadan oluşan Otoyomegatari adlı Çalışma kapsamında yer alan mangada, amacına uygun olmayan ve çarpıtılmış kültürel ögeler incelenmiştir. Mangada yer alan ögeler ile göstergebilimsel çözümleme metodundan yararlanılarak çeşitli görsel dokümanlar incelenmiştir ve bazı sonuçlar elde edilmiştir. Araştırma öncelikle manganın detaylı incelenmesi, seçilen manga bölümlerinin tekrar tekrar okunmasıyla alınan notlar ve edinilen kaynakların araştırılmasıyla incelenmiştir.

Makalede kullanılan bölüm ana başlıkları ve alt başlıklar 11 punto ile yalnızca ilk harfleri büyük olacak şekilde, koyu (bold) karakterlerle, madde işaretleri ile numaralandırılarak yazılmalıdır. Bu bölümde yöntem, varsa bulgular, yorum/tartışma ve sonuç bölümleri yer alır.Bölüm başlıkları ve alt başlıklardan sonra herhangi bir noktalama işareti kullanılmamalıdır.Görseller, tablo ve şekiller için aşağıdaki düzeni uygulayınız.

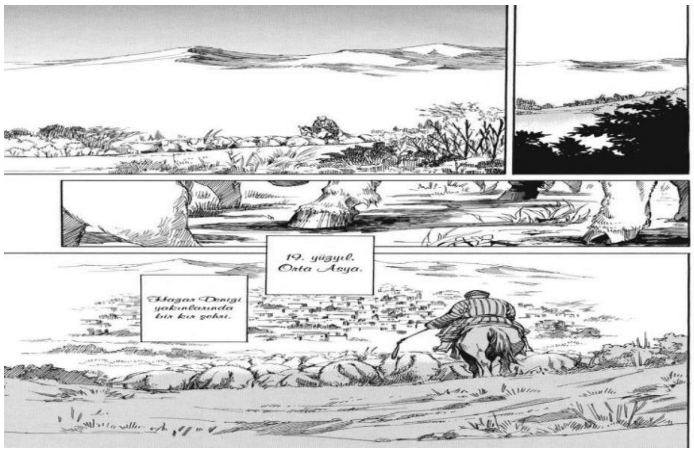

Görsel 1. *Kaoru Mori, Otoyomegatari, https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-oku*

1.2.1. Amira ve Karluk'un Evliliğine ve Yaşadıkları Coğrafyaya Dair

Karluk manganın ana karakterlerinden biri olup Amira'nın 12 yaşındaki kocasıdır. Akunbek ve Sanira'nın küçük oğludur. Yaşına göre oldukça cesur olsa da manga boyunca çocuk muamelesi görmüştür ki zaten öyledir. Eşine iyi bir koca olmaya çalışmış ve yaşının küçük olması nedeniyle ona yakınlaşmak için büyük çabalar harcamıştır. Mangada Karluk eşinin kendisinden daha büyük olmasına şaşırmış biraz da korkmuş; ama zamanla birbirlerine âşık olmuşlardır. Karluk, Hazar Denizi yakınında XIX. yüzyılda yerleşik yaşama geçmiş bir Türk boyundandır. O dönemlerde Harezm bölgesi için şu açıklama yapılmaktadır:

“XVI-XIX. yüzyıllar Harizm'in gerileme devridir. 1511' de Batı Sibirya Özbek hanlarından Yadigâr Han'ın oğlu İlbars Han Harizm'i ele geçirdi. Hive Hanlığı (Arapşahlar) adıyla tanınan bu mahalli hanedan 1740 yılına kadar Harizm'e hâkim oldu. Arapşahlar döneminde Harizm 1338'de Özbek Hanı Ubeydullah Han'ın, 1593-1598 yıllarında ll. Abdullah Han'ın istilasına, zaman zaman da Kalmuklar'ın saldırılarına maruz kaldı. Hive hanları arasında Dost Muhammed Sultan, Ebülgazi Bahadır Han ve oğlu Enûşe Han gibi bazı önemli simalar çıkmışsa da bu hanedan devrinde ilim ve kültür hayatı gerilemiş, komşu ülkelerle münasebetler kesilmiştir. Bu gerilemede genel faktörler yanında Amuderya'nın 1576'da mecrasını değiştirip Hazar denizi yerine Aral gölüne dökülmesi de önemli rol oynamıştır. Bu dönemde Orta Asya'yı gezen Osmanlı müellifi Seyfi Çelebi. Harizm'i "İran'ın Deşt-i kıpçak canibine olan kenan" şeklinde tarif ederek iki beylerbeyilik yer olduğunu, Ürgenç'in merkez durumunda bulunduğunu, buranın yanından geçen Amuderya'nın mecrasının değiştiğini belirtir ve bu hadiseyi Harizm için umumi bir felaket olarak kabul eder. XVII. yüzyıldaki Kalmuk istilası da bütün ticari faaliyetleri altüst etti. Ülke maddi ve manevi bakımdan giderek fakirleşti; nüfuz ve servet Özbek kabile reislerinin elinde toplandı. Arap Mehmed Han (1603-1622) Ürgenç'i terkedip Hive'yi başşehir yaptı. 164S'ten sonra Ürgenç ve Kas, Hive'nin kuzeydoğusunda Yeni Ürgenç ve Yeni Kas adlarıyla yeniden kuruldu. Rus Çarı Deli Petro, Buhara ve Hint ticaret yolunu kontrol altına almak için 1717'de Hive'yi işgal etmek istediyse de başarılı olamadı. Şir Gazi Han 1728'de öldürülünce Kongrat beyleri Kazaklar'ı destekleyip Bahadır Hanı başa geçirdiler, fakat diğer boylar Ebülgazi Bahadır Han soyundan İlbars'ı han ilan ettiler. Nadir Şah Harizm'in Hankah şehrini geçici bir süre işgal edip Hive'yi topa tuttu: İlbars Han ve adamlarını da idam ettirdi. 1763'te boy beylerinden Mehmed Emin inak iktidarı ele geçirip ailesinin yaklaşık bir buçuk asır boyunca ülkeye hâkim olmasını sağladı. 1767'de büyük bir veba salgını yaşandı. 1770'ten kısa bir süre önce de Karakum çöllerinden gelen Yomut Türkmenleri Hive'yi tamamen tahrip ettiler. Muhammed Rahim Han ile (1806-1825) Allahkulı Han (1825-1842) zamanında Hive Hanlığı en geniş sınırlarına ulaştı. Yayılmacı bir siyaset takip eden Ruslar'ın Hârizm'e düzenledikleri 1839 kış seferi başarısız oldu. Ruslar 1847'de Hive ve Hokand'ı tehdit amacıyla Kazalinsk Kalesi'ni inşa ettiler; 1873'te bölgeyi tamamen ele geçirdiler. ll. Mehmed Rahim Han Doğu Hârizm'i Ruslara terk edip Batı Hârizm'i onlara tabi olarak idare etti. Oğlu İsfendiyar 1918'de Türkmen reisi Cüneyd Han tarafından öldürüldü ve yerine oğlu Abdullah getirildi. 1917 Bolşevik İhtilali'nden sonra Abdullah Han Moskova'ya götürüldü ve hanlığa son verilerek 26 Nisan 1920'de Hârizm Halk Cumhuriyeti ilan edildi. Ülke Eylül 1921' de Hârizm Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını aldı. 1924'te Hive Hanlığı'nın doğu kesimleri Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne, batı tarafı da Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bırakıldı. Günümüzde Özbekistan'ın idari birimlerinden birini oluşturan Hârizm'de 1991 yılına ait rakamlara göre

1.068.SOO nüfus yaşamaktaydı. Bu idari birimin merkezi olan Ürgenç şehrinin nüfusu ise 130.000 idi." (Özaydın, 1997: 2019).

Amira ise savaşçılık, avcılık ve binicilikte mahir olan olan göçebe Kırgız veya Kazak toplumunun bir üyesidir. Yirmili yaşlardaki Amira, yerleşik hayata geçmiş bir Türk topluluğuna gelin olarak gönderilmiş bir kızdır. Düğünden evvel damat adayını tanımamış, düğün günü damadı yani Karluk'u görünce şaşkınlığını gizleyememiştir. Gelin olarak katıldığı Türk topluluğu tarafından kısa süre içinde kabul görmüş olan bu genç kız, ailesi tarafından verildiği aileden alınıp zengin bir aileye verilmek istenmiş ve kaçırılmaya çalışılmıştır. O dönemlerde Türkistan coğrafyası için şu bilgiler verilmektedir:

18. ve 19. yüzyıllarda Rusya, Türkistan'ı işgal etmiş. Türkistan'daki Türk ve Müslüman halkların ekonomik ve kültürel temaslar kurdukları bölgelerin birbiriyle iletişimini kesmiştir. Bu şekilde, ilk olarak Kazakların, akabinde de Türkistan'daki diğer devletlerin egemenliğine son vermiştir (Çapraz, 2011: 52). Sovyetler dönemine gelindiğinde ise Türk toplulukları bir tehdit unsuru olarak algılandığından buradaki Müslüman halklar çıkarılan yasalarla ve propagandalarla önce oyalanmış daha sonra ise böl, parçala, yönet taktiği ile Uzbekiya, Kirgiziya, Türkmeniya şeklinde üçe bölünmüş daha sonra ise Kazakistan ve Tacikistan olmak üzere beşe ayrılmıştır (Erdoğan, 2018: 251-269). Zaten manganın belli bölümlerinde de Rus işgalinden ve Rusların ilerleyişinden bahsedilmektedir. Ancak burada asıl önemli olan Karluk ve Amira'nın yaşamış oldukları bölgeler değildir. Japon manga yazarı tarafından masumane bir biçimde verilmek istenen bir evliliktir. Bu evlilik tabiri caiz ise pedofilik (sübyancılık) izler taşımaktadır.

Görsel 2. Kaoru Mori, Kaoru Mori, Otoyomegatari, https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-ok

Görsel 3. Kaoru Mori, Kaoru Mori, Otoyomegatari, https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-ok

Görsel 4. Kaoru Mori, Kaoru Mori, Otoyomegatari, https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-ok

Manga boyunca genelde çocuk muamelesi yapılan Karluk'un manganın bazı bölümlerinde Amira ile çırılçıplak boz üye (yurta) girdiği, bazen öpüştürüldüğü, bazen de amcaları tarafından içki içirilmeye zorlandığı görülmektedir. Oysaki Hanefi mezhebine mensup Türk topluluklarında erken yaşta evlilikler mevcut olmakla birlikle bu evlilikler hukuki olarak kabul edilir. Ancak çocuklar reşit oluncaya dek evlilikler fiilen devam etmez ve iki taraf da reşit kabul edildikten sonra fiili evlilik hayatı devam eder (Yenidoğan, 2022: 180-181). Kaldı ki Kazak-Kırgız geleneklerinde on beş yaş evlenme yaşı olarak kabul edilir. Asgari evlenme yaşı on beş olan Kazak-Kırgızlarda on beş yaşından evvel çocuklar evlendirilmezler. Ayrıca hem Kazaklarda hem de Kırgızlarda çocuğun on beş yaşını doldurmasının dışında erin oluncaya kadar evlendirilmesi söz konusu değildir. Ancak Kazaklarda atastıru, Kırgızlarda ise beşik kuda yani beşik kertmesi anlamına gelen geleneklerle kız tarafı ve erkek tarafı gelecekte çocuklarını evlendirecekleri konusunda anlaşarak kıza erkeğin adını, erkeğe ise kızın adını verirler. Buna istinaden de kız tarafının istekleri yerine getirilerek başlık parası ödenir. Böylece kız ve erkek evli sayılır. Ancak kız ve erkeğin bir araya gelmesi her ikisinin de reşit olmasıyla gerçekleşir (Kariev ve Kareyhan, 2022: 126).

1.2.2. Talas-Smith Aşkı ve Abartılmış Levirat Geleneği

Otoyomegatari hikâyesine 12. bölümde dahil olan Talas, kaynanasıyla birlikte yaşayan ve konargöçer hayat tarzı süren, bu hayat tarzına ait tüm geleneklere uyarak çalışma hayatını sürdüren genç ve dul bir kadındır. On altı yaşındayken evlendirilmiştir. Ancak ilk eşinin ölümünden sonra eşinin kardeşlerinden biriyle; o da vefat edince eşinin diğer bir erkek kardeşiyle evlendirilmiş ve bu durum mangada dört defa tekrarlanmıştır. Hikâye kısaca şöyledir:

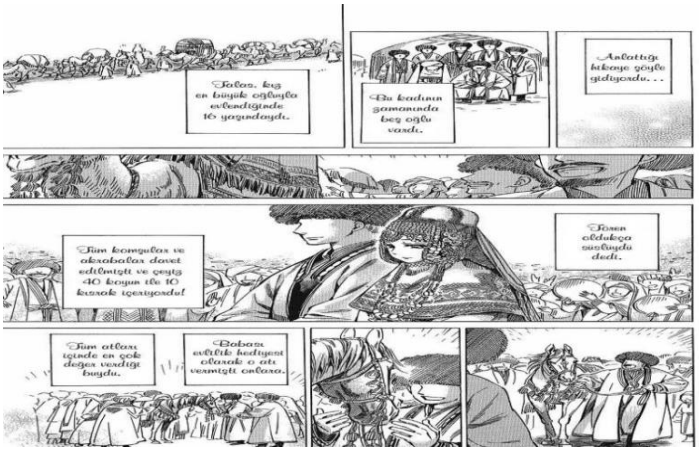

Görsel 5. Kaoru Mori, Kaoru Mori, Otoyomegatari, https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-ok

Talas evlendirildiğinde ona çeyiz olarak 40 koyun ve 10 kısrak verilmiştir. İkinci evliliğinde ilk evliliğinden daha mutlu olan Talas'ın ikinci eşi mazbut ve sessiz bir gençtir. Bu genç ağabeyinin hem atına hem de eşine sahip olmuştur ancak kürk satmaya giderken bir dağın yamacından düşerek hayatını kaybeder. Daha sonra ise Talas üçüncü oğulla evlendirilir. Ancak bu evliliği ilk ikisi kadar iyi gitmez. Üçüncü eşi de aniden öldükten sonra sırasıyla dördüncü ve beşinci eşi de hayatını kaybeder. Bu trajediden sonra kaynanası Talas'a babasının evine dönmesini ve kendisine yeni bir hayat kurmasını söylese de Talas onu bırakmaz. Kendisini yalnız bırakmayan Talas'ı çok seven kaynanası, Talas'la bir gezgin ve antropolog olan Smith'in arasını yapmaya çalışır. Başlangıçta Smith bunu kabul etmese de bir süre sonra Talas ile Smith birbirlerine âşık olurlar. Lakin Smith bir gezgin olduğu için gitmesi gerekmektedir. Talas'ın ailesi, Talas ile evlenmesi ve onu da yanında götürmesi konusunda Smith'i zorlasalar da Smith kabul etmez ve tek başına buradan ayrılır. Daha sonra rehberiyle birlikte Anadolu'ya doğru yola koyulur ve Ankara'ya ulaşır. Bir süre sonra Smith'in peşine düşen Talas da Ankara'ya gelir. Yolculuk sırasında güvenlik amacıyla yolda tanıştığı biriyle evlenen Talas, Smith'e kavuştuğunda evliliğini bitirip Smith ile evlenir. Buradan önce Antalya'ya sonra da Orta Asya'ya geri dönerler. Ancak burada yazar Türk tarihini ve kültürünü iyi bilmediğini bir kere daha gösterir. Çünkü o dönemde Antalya'nın adı "Teke" sancağıdır.

Yukarıdaki hikâye, Otoyomegatari adlı manganın on ikinci bölümünden olup son manganın genel özeti şeklindedir. Hikâye ilk bakışta bir aşk hikâyesi gibi görünse de öyle değildir. Hikâyede Türk halklarına özgü levirat geleneğinden abartılarak bahsedilmiştir. Abramzon'un da belirttiği üzere geçmişte hem Kırgızlar hem de Kazaklar evlilik türleri arasında levirat ve sororat da vardır. Levirat ölen erkeğin erkek kardeşiyle sororat ise ölen kadının kız kardeşiyle yapılan evliliğe verilen ad olmakla birlikte özellikte levirat tipi evliliklerde kocası ölen kadın, erkeğin küçük kardeşiyle bir evlilik yaptığı takdirde küçük kardeş reşit değilse o reşit olmadan birliktelik gerçekleşmezdi (Abramzon, 1990: 244). Yukarıdaki hikâyede göçebe bir hayat tarzı süren Talas da ölen kocasının kardeşleriyle evlenmiştir. Bu durum ilk bakışta normal gibi görünse de yazar tarafından bir hayli mübalağa

edilerek verilmiştir. Zaten hem Kırgızlarda hem de Kazaklarda böylesine abartılmış bir levirat geleneği hiçbir zaman olmamıştır. Mangada masumane bir şekilde verilmek istenen aşk hikâyesinde kültürel bir durum aşırıya kaçılarak dünya okurlarına yanlış servis edilmiştir. Evrilen dünya ile toplumlar da hızla değişmektedir. Özellikle iletişim araçlarının tesiriyle insanların da davranış biçimlerinde değişimler olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Ancak kendimize sormamız gereken bir soru var. Bize doğrudan verilen ve dayatılan her şeyi kabul etmeli miyiz (Sarıkaya, 2020: 24)? İnternetteki forumlara bakıldığında Otoyomegatari adlı manga ile ilgili birçok forum sayfasının açıldığı gözlemlenebilmektedir. Bu forumlarda Türk kültürünü yakından tanımayan birçok kişi hikâyeyi oldukça romantik bulmaktadır. Fakat aynı forumlarda yer alan Türk halklarından bazıları olayın ciddi anlamda abartıldığını ve kültürün yanlış yansıtıldığını belirtmektedirler. Okurların birçoğunun Türk kültürü olarak bildiği şeyin altında aslında Japon kültürüne ait unsurlar yer almaktadır. Zaten Japonların cinsel içerikli mangalarına ecchi, pornografik mangalarına hentai, lezbiyen ilişkileri anlatan ve kızlar aşkı anlamına gelen mangalara ise shoujo-ai denmektedir. Karluk ve Amira aşkının pedofilik bir ilişki olarak verilmesi yine benzer bir şekilde Talas ve Smith'in aşkının ise abartılı şekilde verilmesi bu durumla izah edilebilir. Türk halkalarında levirat geleneği olduğu aşikâr bir durumdur. Bu durum diğer halklar tarafından tuhaf karşılanabilir. Tuhaf karşılanması bu geleneği abartılı ve sapkın bir biçimde göstermeyi gerektirmemektedir. Anlaşılan yazar gezip gördüğü bölgelerdeki kültürü iyi idrak edememiş bunun içindir ki bazı gelenekleri çizimleriyle çarpıtarak göstermiştir.

1.2.3. Anis ve Şirin'in Absürt Aşkı

Anis, İran coğrafyasında yaşayan bir kadındır. Kocası çok zengindir. Kocasının onu ihmal etmesi bazen de görmezden gelmesi sebebiyle Anis yalnızlık problemi çekmektedir. Anis'in kocası Hasan evin küçük oğludur ve iyi kalpli biridir. Smith ve ona eşlik eden rehberi Ali kısa bir süreliğine Anis ve Hasan'ın evine misafir olmuşlarsa da hem Smith hem de Ali, Anis'i hiç görmemişlerdir. Zenginliğine ve her türlü imkâna sahip olmasına rağmen Anis'in hiç arkadaşı yoktur. Günlerden bir gün hizmetçisi Maarfe yalnızlığını gidermesi ve yeni arkadaşlar edinmesi için Anis'i hamama davet eder. Anis bu fikri kabul eder ve hizmetçisiyle birlikte hamama gider. Hamamda birçok kişi ile tanışan Anis onlardan biriyle sıkı dost olur. Şirin adındaki bu alımlı kızla ikinci hamam ziyaretinde dost olan Anis, Şirin'e kardeşlik teklif eder.

Halihazırda dahi birçok Türk'ün yaşadığı İran'da Türk kültürüne dair birçok gelenek mevcuttur. İran hem Türklük bilimi hem de Türk halk bilimi açısından oldukça zengin unsurları bünyesinde barındırdığından incelenmeye değer bir coğrafyadır. İran Türkleri arasındaki evlilik gelenekleri de diğer Türk halklarınkinden farklı değildir. Özellikle Horasan ve Azerbaycan Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde kız istemeye erkek tarafından görücüler kız tarafıyla görüşme yapmak için giderler. Bu görüşmede kalın (başlık parası), çeyiz gibi konular görüşülür ve düğün günü kararlaştırılır (Rahimi, 2022: 879).

İran ile Orta Asya arasındaki en önemli bölge Horasan'dır. Bu bölge tarih boyunca birçok millete ve etnik gruba ev sahipliği yapmıştır. Bu bakımdan oldukça önemli bir coğrafi konuma sahiptir. Özellikle Fars ve Türk halklarının iç içe yaşadığı bu bölgede iki halk oldukça yoğun bir biçimde etkileşime girmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında bölgedeki kültürel farklılıklar bölgeye ayrı bir önem ve değer katmıştır (Arifoğlu, 2018: 476). Hikâyenin son bölümünde de Talas, Ankara'dan dönüştü eşi Smith ile bu bölgeden geçerken hem Şirin hem de Anis ile aynı dilde sohbet etmiş birbirlerini anlamışlardır. Ancak hikâyede asıl absürt olan nokta Anis'in eşiyle mutlu bir ilişki yaşamasına karşın Şirin'e âşık olmasıdır.

Görsel 6. Kaoru Mori, Kaoru Mori, Otoyomegatari, https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-ok

Görsel 7. Kaoru Mori, Kaoru Mori, Otoyomegatari, https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-ok

Fotoğraflarda da görüldüğü üzere Anis, Şirin'e âşık olmuştur. Şirin ile evlenmesi ve onu ikinci eş olarak alması konusunda eşiyle konuşacaktır. Anis bu fikri eşine söylemeden evvel Şirinle de bu konu hakkında konuşmuştur. İkinci eş fikri doğal bir durum gibi görülse de Anis ve Şirin'in eşcinsel ilişkisi bu coğrafyanda görülen ve bilinen bir ilişki şekli değildir. Manga gerçeklere ve tarihi bilgilere dayandırılmış olsa da(!) o dönemde ve o coğrafyada eşcinselliğin yaygın olup olmadığı konusunda kesin deliller yoktur. Hatta İbn Fadlan'a göre Türkler homoseksüelliğe hoş gözle bakmaz hatta homoseksüel ilişkilerde her iki taraf da ölüm cezasına çarptırılırlarmış (Şeşen, 1995: 9). 9. ve 13. yüzyıllarda hem İslâm dininde hem de yaşanılan bölgenin kültüründe bu tip ilişkiler günah ve yasak olarak görüldüğünden bu durum pek olası görünmemektedir. Burada yazar Türk ve İslâm kültürlerini Japonlara has bir manga türü olan shoujo-ai yoluyla yanlış bir biçimde okurlara sunmuştur.

Manga, anime, J-Pop ve video oyunları Japoncayı ve Japon kültürünü öğrenmeyi teşvik ettiği gibi teknolojik ürünlerin tüketimini de tetiklemektedirler (Yaylar, 2020: 159). Japon tarzında giyim, jets ve mimikler bu duruma örnek gösterilebilir. Japon pop kültüründe sevimlilik göstergesi olarak kabul edilen kawaii'nin de etkisiyle 2009 yılında bazı modacılar Japon kültürünü yaymakla görevlendirilmişlerdir (Sirkeci, 2023: 58). 2006 yılından itibaren Japon Dışişleri Bakanlığı resmi olarak popüler kültürü, Japon kültürünü yaymanın yollarından biri olarak kabul etmiş; her yıl anime ve manga zirvesine ev sahipliği yapmıştır

(Sirkeci, 2023: 58). Millî markalaşma olgusunun Asya ülkelerinde yükselişe geçmesi, anime ve manga gibi türlerle Japon kültürünün iyicil bir şekilde verilmesi Japon kültürünün ve tarihinin insanlarca derinlemesine öğrenilmesini sağlamaktadır (Yapıcı, 2015: 11).

Sanatsal yaratmaların çoğu insanlarda olumlu duyguların peyda olmasını sağlamaktadır. Ayrıca sanatsal ürünler ülkelerin tanıtımına ve saygı kazanmasına da yardımcı olmaktadır. Japonya anime ve manga gibi sanatsal faaliyetlerle tabiri caizse bir yumuşak güç konumundadır. Yapılan bir araştırmada izleyiciler ve okuyucular anime ve mangaların Japon kültürünü yansıttığını bilmektedirler. Ayrıca anime ve mangalar sayesinde hem okuyucular hem de izleyiciler Japon diline ve kültürüne sempati duydukları gibi bu türlerin etkisiyle Japonca öğrenmek de istemektedirler. Bu durum hiç şüphesiz diğer kültürel ögelerin öğrenilmesine de yol açmakta ve bu kültürel ögelerin tüketilmesini sağlamaktadır (Yaylar, 2020: 60).

Öyle ki ülkeyi ziyaret eden bazı turistler sadece Yodobashi kameraya ilgi duyup birkaç manga alıp ülkelerine dönebiliyorlar. Bundan dolayıdır ki Japon hükümeti anime ve manga türlerini desteklemekte ve her yıl Manga Ödülleri tertip edilerek bakan düzeyinde bir yetkili tarafından ödüller takdim edilmektedir. Bununla da kalmayıp daha da ileriye gidilerek bir anime kahramanı anime büyük elçisi ilan edilmiştir (Yaylar, 2020: 159).

Bunların dışında manganın, Japon kültürünün özellikleri, günlük yaşam ve Japonların alışkanlıkları hakkında bir fikir oluşturdukları için Japon dilini ve kültürünü öğretme yöntemleri için özel bir değere sahip olduğu görülmektedir.

Manga, yalnızca Japon toplumunun kültürel özelliklerini ve geleneklerini yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda konuşma dilinin özelliklerini de aşağıdaki şekilde gösterir ve okuyucuya empoze eder:

1) İnsanın kişiliğe hitap eder. Gayri resmi bir ortamda muhataplar bireysel çekiciliği kullanır ve iletişim için kişilerin arasındaki sosyal statüyü kaldırır.

2) Günlük konuşmada diyalog önceden planlanmadığından muhataplar birbirlerinin sözlerine doğaçlama tepkiler verirler, birbirlerinin sözünü kesebilirler ve sözlerine bir şeyler ekleyebilirler.

Konuşmacının düşünecek vakti olmadığı için zamandan tasarruf etmeye çalışır ve bir onay cümlesi olan “あいづち” aizuchiyi kullanır. Muhatabının konuşmasını kesmemek ve diyaloğa dahil olmak için bu yönteme baş vurur.

3) Eksiltili cümleler sıklıkla kullanılır. Japonca'da bir cümlenin sonu açıkça işaretlenir ve yüklem ile biter. Ancak mangalardaki bazı konuşmalar yani cümleler tam değildir. Bu durum da anlatımda doğallığı sağlar.

4) Durumsal konuşma davranışı. İletişimdeki katılımcılar, iletişimin durumuna (zaman, yer, muhataplar arasındaki ilişkilere bağlıdır, gayri resmi konuşmada kaçınılmaz olan ifadelerin yanlışlığını telafi etmek için sadece kelimeler kullanılmaz, aynı zamanda jestler ve yüz ifadeleri de kullanılır.

5) Konuşmalardaki ve diyaloglardaki duygusallık genellikle günlük konuşma diliyle ifade edilir.

Konuşmacının konuşma konusuna karşı öznel tutumunu, deneyimlerini, özgüvenini, duyulma, anlaşılma ihtiyacını göstermek için renkli kelimeler, tonlamalar, ünlemler kullanılır (Fanakova, 2012: 133).

Sonuç:

Folklor; dünya insanı olma, sosyalleşme ve insanlarla uyum içinde yaşama konusunda mükemmel bir yardımcıdır. Bu konuda folklorun uygulanabilir olduğu kanıtlanmıştır çünkü folklor yardımıyla temel insanî değerler mükemmel bir şekilde korunur, insan varlığı otantik şekilde yansıtılır.

Folklorik ürünlerde doğru yaşam kuralları öğretilir, insanın daha ahlâklı olması için öğütler verilir, mutluluk, mutsuzluk gibi durumların ne olduğu gösterilmeye çalışılır. Ancak ister az gelişmiş olsun ister çok, her kültür içinde barındırdığı kendine özgü ideolojik, politik ve millî unsurları diğer milletlere alenen yahut üstü kapalı bir biçimde dayatır. Nihayetinde popüler kültür sahip olduğu özel özellikler ne olursa olsun istese bile politik, ideolojik ve kültürel işlevinden ve amacından kurtulamamaktadır. Bununla birlikte toplumlar, devletler, ekonomiler farklı gelişim seviyelerinde olduğundan hem sosyoekonomik hem kültürel olarak eşit değillerdir.

Bölgesel, kültürel ve dilsel emperyalizmin yer aldığı belirli biçimlerden bağımsız olarak yapılan analiz için önemli olan iki kanıt mevcuttur: İlk olarak imparatorluklar tek bir devlet olarak uzun süre varlığını sürdürmek için kültür ve dil emperyalizmi politikasını devreye sokarlar. Akabinde ise farklı insanlar ve toplumlar arasındaki kültürel etkileşimi esas olarak kabul ederler. Ekonomik olarak güçlü toplumlar şu ya da bu şekilde ellerindeki tüm imkânlarla diğer toplumlara üstün gelmeye çalışır ve kültür bu durumun en etkili araçlardan biri olarak karşımıza çıkar. Sonuç itibarıyla bazı halkların kültürleri ve dilleri kaçınılmaz olarak diğer halklar tarafından öğrenilmeye ve yaşatılmaya dolaylı olarak zorlanır.

Bununla birlikte, farklı halklar, en azından özünde, kültürel ve dilsel emperyalizm politikasını sürdürmektedir. Japonya da yumuşak güç unsuru olarak kültürel emperyalizmini anime ve manga yolu ile gerçekleştirmektedir. Daha önceleri savaşla yapılan ve toprak işgaline dayalı emperyalizm modeli rol değiştirmiştir. Yazar Kaoru Mori, Orta-Asya kültürünü yansıtırken(!) aslında kendi kültürünü ve kültürel ögelerini diğer milletlere Türk halkları yoluyla empoze etmektedir. Öyle ki Otoyomegatari yani gelinler hikâyesi anlamına gelen bu mangada bahsedilen üç gelin hikâyesi Türk örf ve âdetleriyle örtüşmeyen abartılı cinselliklerle doludur. Zaten manga içinde Japonlara has olan ve eşcinsel ilişkilerin anlatıldığı kızlar aşkı anlamına gelen shoujo-ai türü ve Karluk-Amira'nın pedofilik ilişkisinin Türk toplumlarında yeri yoktur. Yazar bu ilişkileri gayet masumane ve sevimli bir şekilde(!) okurlarına sunarak aslında kültürel bozgunculuğa da sebep olmaktadır.

Kaynakça:

Abramzon, M. (1990). Kirgizı i İh Etnogenetiçeskie i İstoriko-Kulturnıe Svyazi. s.244.

Arifoğlu, Y. (2019). Selçuklu Öncesinde: İç Asya ve İran Kavimleri Arasında Yaşanan İlişkilerde Horasan'ın Rolü. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 6(2), 473-494.

Arslan, E. (2019). Sevimli Koruyucu Ay Savaşçısı Animesinde Kadın Kahramanların Temsili Üzerine Bir Değerlendirme. Selçuk İletişim, 12(1), s. 386.

Çapraz, H. (2011). Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da hâkimiyet kurması. Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2011(24), 51-78.

Erdoğan, A. (2018). Sovyet Rusya Rejiminin Türkistan Halklarına Yönelik Asimile Politikası. Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi, 5(9), 251-269.

Denisova, A. (2014). "Semiotika v Manga i Anime", Vestnik Tambovskogo Universiteta. Seriya: Gumanitarnıe Nauki 12, (140,) s.1.

Fanakova, L. (2012). "Familyarnıy Stil Obşçeniya Kak Spetsifiçeskoe Kommunikativnoe Yavlenie", Vestnik Çelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 13/267, s.133.

Kariev, A., & Kereyhan, A. (2022). Kazak Toplumundaki Evlenme Geleneğinin İslam Aile Hukuku Açısından Değerlendirilmesi. MUTALAA, 2(2), 122-140.

https://mangadrop.app/chapter/71364-undefined-oku

Naiper, S. (2001). "Anime from Akira to Princess Mononoke", Experiencing Contemporary Japanese Animation. Springer, s.17.

Özaydın, A. (1997). "Hârizm", Diyanet İslam Ansiklopedisi. C.16, İstanbul, s.219.

Sirkeci, B. (2023). Japonya'nın Yumuşak Gücü. Doğu Asya Araştırmaları Dergisi, 6(11), 44-64.

Şeşen, R. (1975). İbn Fazlan Seyahatnamesi Tercümesi. İstanbul: Bedir Yayinev

Rahimi, M. (2022). Horasan Türklerinde Eski Türk İnançlarının İzleri ve Günümüzdeki Görünümleri. Folklor/Edebiyat, 28(111), 873-890.

Sarıkaya, T. (2020). Uyuşturucu Temalı Dizilerin Gençler Tarafından Alımlanması: Breakıng Bad (2008) ve Narcos (2015) Örneği. Atatürk İletişim Dergisi, (19), 23-40.

Taş A, Taş Ç. (2014). Yerelden Evrensele Japon Anime ve Manga Sanatı. Sanat ve Tasarım Dergisi, 7(7), 31-60.

Tulyakova, E., Redkina, İ. (2016). "Osobennosti Redaktirovaniya Rossiyskix Komiksov v Stile Manga", Tekst. Kniga. Knigoizdanie 2 (11) 2016, s.131.

Yapıcı, U. (2015). Yumuşak Güç Ölçülebilir mi? Uluslararası İlişkiler Dergisi, 12(47), 5-25.

Yaylar, Y. (2020). Karşılaştırmalı kamu diplomasisi analizi: Türkiye, ABD ve Japonya. Akademisyen Kitabevi.

Yenidoğan, A. (2022). Doktrinde Çocuk Evliliği Kabul Edilen Yaş Sınırı Bağlamında Günümüz İslam Toplumlarının Aile Hukuku Kanunlarında Asgari Evlilik Yaşı. Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi, (15), 179-204.

Zanettin, F. (2009). "Comics", London & New York: Routledge, s.37–40

Örgütsel Öğrenmenin Karar Vermeye Etkisinde Yönetişimin Aracılık Rolü[1]

Rukiye KARAKAYA[2]
Abdullah KARAKAYA[3]

Giriş

Günümüzde tüm dünyada hemen hemen her alanda çok yönlü bir dönüşüm yaşanmaktadır. Bu süreç sanayi toplumundan bilgi toplumuna, ulus devletler dünyasından küreselleşmiş dünyaya, modernist düşünceden post modernist düşünceye kadar görülmektedir. Bu çok yönlü değişim süreci, yönetimi meşru ve yapılabilir kılan koşulları aşındırmakta, bu aşındırma süreci ise yönetimi ortadan kaldırmasa da yeni arayışların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu ortam yönetim disiplinini de doğrudan etkilemektedir. 1990'larda yaşanmaya başlayan bu hızlı değişim sürecinin sonucu olarak yönetişim anlayışı hâkim olmaya başlanmıştır.

Yaşanan bu hızlı değişimle beraber bilgi en önemli üretim faktörü, öğrenme ise en geçerli rekabet aracı haline gelmiştir. İşletmelerin bireysel düzeyde öğrenmeyi sağlaması yeterli olmamakta, tüm bireylerin katılımını öngören, sinerjik bir etki yaratıp, örgütün rekabet yeteneğini arttıran örgütsel düzeyde öğrenmeye ihtiyaç duyulmaktadır.

Yönetimde alınan kararlar edinilen ve kazanılan doğru bilgiler ışığında daha etkin bir şekilde alınmaktadır. Karar verme davranışı, bir seçim yapma durumudur. Var olan seçeneklerden belirli ölçütlere göre seçim yapılmaktadır. Bu seçimler bir problemi çözmeye odaklanılan, bir ihtiyacı gidermeyi sağlayan belirsizliği ortadan kaldırmayı hedefleyen ya da ve sonucunda memnuniyet elde etmeye yönelik bir davranış olarak tanımlamaktadır. Çeşitli düşünceler arasında en iyi yanıtı bulmak için temel düşünme sürecinin kullanıldığı bir seçme süreci bulunmaktadır. Bu süreç; bir konu alanında ihtiyaç duyulan bilgileri toplamak, alternatif bilgi yaklaşımlarının avantajlarını/dezavantajlarını karşılaştırmak, hangi ek bilgilerin gerekli olduğunu belirlemek; en etkili çözümü değerlendirmek ve onaylayabilmek olarak tanımlamıştır. Bu sürece tüm paydaşlar dahil olduğunda açık, şeffaf, adil ve etkin bir karar alma söz konusu olmaktadır.

Örgütsel Öğrenme

Öğrenme Tanımı ve Kapsamı

Öğrenme kavramı sözlükte bilgi ve ustalık kazanma olarak ifade edilmektedir. Öğrenme kavramı, bireyin bilgi edinmesi olarak anlaşılmaktadır ve istenen sonuçlara ulaşmak için davranış ve eylemleri değiştirerek yeni bilgiler ve sezgisel içgörüler kazanma süreci olarak açıklanmaktadır (Kim, 1993, s.26; Aydınlı, 2005, s.93). Öğrenme, bilginin gelişim süreci ve

[1] Bu çalışma "Örgütsel Öğrenmenin Karar Vermeye Etkisinde Yönetişimin Aracılık Rolü" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

[2] Dr. rukiyeozkan91@gmail.com **ORCID ID:**http://orcid.org/0000-0003-1499-2955
[3]**Prof. Dr., Karabük Üniversitesi, İİBF Fakültesi, Karabük 78050, Türkiye** akarakaya@kbü.edu.tr **ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-3214-6771**

çevrenin bu süreçler üzerindeki etkisi ile birlikte hayatta kalma ve süreklilik için işlevsel bir kavram olarak ifade edilmektedir (Töremen, 2001, s.1).

Kolb'a (1984, s.26) göre öğrenme kavramı, deneyimlerin dönüştürülmesi yoluyla bilginin yaratıldığı süreç olarak ifade edilmektedir. Senge'ye (2007, s.22) göre ise, insan olmanın anlamına dair en derin anlayışı ifade etmektedir. Öğrenme, daha önce yapılmamış olanı deneyimlemek için yapılır.

Öğrenme, organizmanın çevreye uyum sağlayabilmesi ve istenen duruma ulaşabilmesi için yaşam boyu bilgi edinme süreci olarak tanımlanabilir. Öğrenme sistematik bir yapı içinde girdi, çıktı, dönüşüm süreci ve geri bildirim olarak gerçekleşir. Öğrenme kavramı genellikle bilgi edinme olarak anlaşılmaktadır. Ancak öğrenme için edinilen bilgiler, davranış ve yeni şeyler yapabilmeyi gerektirir (Özer, 2001, s.119).

Örgüt teorisinde öğrenme, işletmelerin faaliyetleri etrafında ve kendi kültürleri içinde oluşturdukları bilgi ve rutinlerin sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Yaratılan bu bilgi ve rutinler, örgüt çalışanlarının becerilerinin gelişmesini sağlama ve daha sonra tüm örgütü bu gelişmelere uyarlama faaliyetleri olarak tanımlanmaktadır (Dodgson, 1993, s.380). İşletme içindeki öğrenme kavramları ve öğrenen organizasyonlar, öğrenme anlayışına dayalı olarak geliştirilmektedir (Romme ve Dillen, 1997, s.68).

Öğrenme ile ilgili tanımlar iki farklı grupta toplanmıştır. Bunlardan ilki, öğrenme sonundaki davranış değişikliklerine dayalı somut tanımlamalardır. İkincisi, teorik öğrenme sürecine dayalı soyut tanımlardır. Somut tanımlamalar, öğrenmeyi, öğrenmeyi deneyimlemeyi, hafızada tutmayı, öğrenme alışkanlığını, öğrenenin öğrendiği bilgileri anlamasını ortaya koymaktadır. Soyut tanımlar ise, öğrenmenin sinirleri etkileyen tepkilere karşı eylemleri, güdüleri, içsel bir görüşü ve doygunluğu olduğunu savunur (Başaran, 1994, s.246).

Öğrenme Seviyeleri

Örgütsel öğrenme ile ilgili yapılan çalışmaların birçoğunda, bireysel, grup ve örgütsel öğrenme düzeyi gibi üç örgütsel öğrenme düzeyi olduğu ve örgütsel öğrenmenin bu düzeyler arasındaki entegrasyonun bir sonucu olduğu ortaya konulmuştur (Odor 2018, s.2)

Bireysel Öğrenme

Bireysel düzeyde öğrenme, kişisel kümülatif bilgi birikimini, deneyim kazanmaya yönelik bireysel tutkuyu veya iş süreçlerinden ve organizasyondaki diğer kişilerden bilgi edinmeyi kapsar. (Skuncikiene & ark. 2009, s. 68). Edinilen bu bilgilerin, deneyimlerin kişisel olarak yorumlanmasından sonra kişisel davranış biçimine göre ayarlanmasının ardından kaçınılmaz olarak görülebilir (Saadat and Saadat 2016, s. 221).

Bireysel düzeyde öğrenmenin örgütsel öğrenmedeki rolü önem kazanmaktadır Senge (1990, s. 236) örgütlerin yalnızca öğrenen bireyler aracılığıyla öğrendiğine inanır. Bu açıdan bakıldığında, Dodgson (1993, s. 377-378), bireylerin firmalardaki birincil öğrenen varlık olarak tanımlanabileceğine ve örgütsel dönüşümü kolaylaştıracak şekilde öğrenmeyi mümkün kılan örgütsel biçimleri yaratanın bireyler olduğunu ortaya koymaktadır.

Takım (Grup) Halinde Öğrenme

Takım düzeyinde öğrenme, iletişim yoluyla ortak bir anlayışa sahip olmak için bilgi ve deneyim aktarımını içeren gruptaki bireysel etkileşimlerle oluşturulan ikinci örgütsel öğrenme düzeyi olarak tanımlanabilir (Odor 2018, s. 5). Kim'e göre (1993), bir grup, kendi zihinsel modelleriyle, organizasyonun paylaşılan zihinsel modellerine ve öğrenmesine katkıda bulunan kolektif bir birey olarak görülebilir. Grup içinde bilgiyi paylaşmadan ve yaratmadan, bir

organizasyonda örgütsel öğrenmenin tamamlanamayacağını düşünülmektedir (Stata 1989, s. 70). Ayrıca, Daft & Weick (1984) örgütsel öğrenmeyi, daha yapılandırılmış ve yöneticiler tarafından yönetilen grup düzeyinde öğrenmenin bir boyutu olarak görmektedir.

Takım düzeyinde öğrenme, örgütün bireysel üyeleri tarafından bireysel öğrenmeden ziyade sürekli etkileşime, iş birliğine ve katılıma dayalı, güçlü ve etkili bir iletişim sürecinde etkileşimli diyalog yoluyla etkileşimli üyeleri içeren bir sosyal sürecin ifadesidir. İletişim ve diyalog, iş birliğini ve katılımı destekleyen unsurlardır. Örgütlerde çalışanlar tarafından benimsenen ortak bir hedef, paylaşılan vizyon ve kültür, öğrenmeyi teşvik eden ödüllendirme sistemi, sürekli ve ekipler arası diyalogların etkinliği, sürekli etkileşim, açık ve anlaşılır ekip hedefleri, ekibin gelişmesinde etkin rol oynayan faktörlerdir. (Hunter, Kılınç ve Okumuş 2010, s.98).

Örgütsel Öğrenme

Pek çok araştırmacı, yalnızca bireysel ve grup düzeyinde öğrenmenin örgütsel öğrenme üzerinde bir etkisinin olmadığını, aynı zamanda örgütün kendisinin de bu süreçte kilit rol oynadığını vurgulamıştır (Huber 1991, s. 99). Bir organizasyon, organizasyon düzeyinde ortak bir anlayışa ulaşmak için iletişim kurarak mevcut bilgi ve yeteneklerini paylaşan birkaç entegre gruptan oluşur. Bu örgütsel düzeydeki anlayış, örgütün her üyesi için açık bir kılavuz haline gelir (Kabiri 2006, s. 17). Hedberg (1981) örgütsel düzeyde öğrenmenin değeri ve önemini şu şekilde yorumlar:

'Örgütsel öğrenme bireyler aracılığıyla gerçekleşse de örgütsel öğrenmenin üyelerinin öğrenmelerinin kümülatif sonucundan başka bir şey olmadığı sonucuna varmak yanlış olur… Üyeler gelir gider ve liderlik değişir ama örgütlerin hafızaları belirli davranışları, zihinsel haritaları, normları ve değerleri korur.'

Örgütsel öğrenme, bir kuruluşun uzmanlık kazanarak ve bu deneyimi bilgi üretmek için kullanarak zaman içinde kendisini güçlendirdiği ve bu bilginin daha sonra artan örgütsel başarı, yaratıcılık ve sürdürülebilirlik için kuruluş içinde iletildiği süreçtir (Kerlavaj& ark, 2007, s.348-349).

Bapuji & Crossan'a göre bir kuruluşta öğrenme iki kaynaktan gelir: kuruluşun kendi deneyimi ve başkalarının deneyimi. Deneme yanılma yoluyla öğrenme ve yaparak öğrenme, kişinin kendi deneyimlerinden öğrenmenin iki yoludur. Anlık öğrenme, doğuştan öğrenme ve aşılama, başkalarının deneyimlerinden öğrenmek için kullanılan terimlerdir.

Belirli ve yerel koşullara çok fazla odaklandığından, kişinin kendi deneyimlerinden öğrenmesi mutlaka uygun değildir. İş uzmanlığından öğrenmek, bir kuruluşun kendi deneyimlerinden öğrenmenin risklerini azaltmaya yardımcı olabilir (Bapujı & Crossan, 2004, s.9).

Örgütsel öğrenme, bilgiyi çeşitli yollardan ve kaynaklardan alabilir. Örgütsel ihtiyaçlar net bir şekilde belirlenmemişse çalışanlar yenilik yapamaz ve şirkete değer katamazlar (Aktar & Arif, 2011, s.327). En iyi örgütsel öğrenme yöntemi, çalışanı örgütsel değerleri, inançları, uygulamaları, sözleşmeleri ve becerileri anlamaya teşvik eder.

Örgütsel öğrenme, performansı sürdürmek veya iyileştirmek için zihinsel modelleri, kuralları, süreçleri veya bilgiyi değiştirmek için kullanılmaktadır (Chiva& ark, 2014, s.65). Şirketlerin hoşgörüyü desteklemesine, açık tartışmaları geliştirmesine, 'büyük resim' hakkında düşünmesine ve öngörülemeyene entegre bir şekilde uyum sağlamasına yardımcı olmak için bilgi yaratma, toplama ve aktarma konusunda nitelikli personel üreten bir süreçtir (Edmondson & Gino, 2008, s.25).

Popova-Novak & Cseh (2015), örgütsel öğrenmeye dört farklı yaklaşımın uygun olduğunu savunmuştur. Bunlar; işlevselci, yapılandırmacı, post-modernist ve eleştirel yaklaşımdır. İşlevselciler, çevreye uyumu sağlamak için örgütsel biliş ve davranışlardaki değişikliklerle yeni bilgi yaratılmasını tanımlamaktadırlar (Kim, 2004, s.103). Yapılandırmacılar öğrenmeyi, bireysel bilginin konuşma yoluyla genişletilmesi, sosyalleşme ve ortak bakış açılarının yaratılmasıyla bilginin dışsallaştırılması olarak açıklarlar.

Örgütlerin üç düzeyde (bireysel, takım ve örgütsel) katmanlı öğrenmesi hedeflenmektedir. Postmodernist görüş, sezgi, dikkat, diyalog ve sorgulamaya dayalı üretken öğrenmeye odaklanır (Chiva & ark, 2010, s.35). Eleştirel yaklaşım ise, gücün kullanımına odaklanır, kuruluşlar içindeki eşitsizliğe meydan okur ve kuruluşların verimlilik, etkililik ve karlılık adına katlandığı fedakarlıkları açıklar (Fenwick, 2004, s.67). Bu dört yaklaşımın da temel özelliği yeni bilginin yaratılmasıdır. Tüm bunlara göre Popova-Novak & Cseh (2015), örgütsel öğrenmeyi, bireylerin ortak uygulamalara ve konuşmalara katılmasına izin veren ve bunun sonucunda örgütsel bilginin yeniden üretilmesine ve genişlemesine yol açan sosyal bir süreç olarak tanımlamaktadır.

Tarihsel bir bakış açısından, örgütsel öğrenme terimi ilk olarak Argyris & Schon (1978) tarafından organizasyonlardaki hataları bulmak ve düzeltmek için kullanılmıştır. Daha sonra Fiol ve Lyles (1985) bu kavramı, eylemleri gelişmiş bilgi ve kavrayışla yükseltmek için bir araç olarak geliştirmişlerdir. 1990'larda Peter Senge'nin Beşinci Disiplin adlı kitabıyla kavram tanınırlık kazanıp sıçrama yapmıştır. Senge (1990), örgütsel öğrenmenin beş unsuruna (sistem düşüncesi, kişisel ustalık, zihinsel modeller, paylaşılan vizyon ve takım halinde öğrenme) açıklık getirmiş ve öğrenme eksikliklerinin acılarından ve dezavantajlı öğrenme kavramından bahsetmiştir.

Sistem düşüncesi Senge'nin örgütsel öğrenme düşüncesine çok büyük katkısı bulunmaktadır. Sistem düşüncesi yardımıyla "Büyük resmi" açıklanmış olur ve karşılıklı ilişkilerin anlaşılması kolaylaşır. Son zamanlarda Basten ve Haamann (2018), organizasyonların etkili örgütsel öğrenmeye ulaşmaları için uzmanlık alanlarını insan, süreç ve teknoloji başlıkları altında açıklamak için bir teori oluşturmaya çalışılmakta ve üç yüksek etki teorisine vurgu yapılmaktadır. Bu üç yüksek etki teorileri ise; tek ve çift döngülü öğrenme (Argyris & Schön, 1978), örgütsel bilgi yaratma teorisi (Nonaka, 1991) ve örgütsel öğrenmenin Beş Yapı Taşıdır (Garvin, 1993, s.10).

Tablo1. Örgütsel Öğrenme Tanımları

YAZAR	**TANIM**
Argyris ve Schön (1978)	Örgütsel öğrenme hataları tespit etme ve düzeltme sürecidir.
Cavaleri ve Fearon (1996)	Örgütsel öğrenme, örgütlerdeki insanların ortak deneyimlerinden türetilmiş ortak anlamların yaratılmasıdır.
Crossan ve diğerleri (1995)	Öğrenme, biliş ve davranıştaki bir değişim sürecidir.
DaftandWeick (1984)	Örgütsel öğrenme, kuruluşun eylemi ve çevre arasındaki ilişkiler hakkında bilgidir
Day (1994)	Örgütsel öğrenme şu süreçlerden oluşur: açık fikirli sorgulama, bilinçli yorumlar ve erişilebilir bellek.

Fiol ve Lyles (1985)	Örgütsel öğrenme, daha iyi bilgi ve anlayışla eylemleri geliştirme süreci anlamına gelir.
Garvin (1993)	Öğrenen bir organizasyon, bilgi yaratma, edinme ve aktarma ve yeni bilgi ve anlayışları yansıtacak şekilde davranışını değiştirme becerisine sahip bir organizasyondur.
Huber (1991)	Bir işletme, bilgi işleme yoluyla potansiyel davranışlarının aralığının değişip değişmediğini öğrenir.
Kim (1993)	Örgütsel öğrenme, etkili eylemde bulunmak için bir organizasyon kapasitesinin arttırılması olarak tanımlanmaktadır.
Lee ve diğerleri (1992)	Örgütsel öğrenme süreci, bireylerin eylemlerinin çevre ile örgütsel etkileşimlere yol açtığı döngüsel bir süreç olarak görülmektedir.
Levitt ve March (1988)	Örgütler, çıkarımları davranışı yönlendiren rutinlere kodlayarak öğrenirler.
Marquardt (1996)	Güçlü ve kolektif olarak öğrenen ve kendini bilgiyi başarı için daha iyi toplamak, yönetmek ve kullanmak için dönüştüren örgütlerdir
Meyer-Dohm (1992)	Örgütsel öğrenme, deneyimin sürekli test edilmesi ve kuruluşun temel amacına ulaşmak için eriştiği ve kullandığı paylaşılan bilgiye dönüştürülmesidir.
Miller (1996)	Öğrenme karar vermekten farklıdır. Kurumsal bilgiyi arttırır Öğrenme aslında harekete geçilmeden çok önce veya çok sonra gerçekleşebilir.
MillsandFriesen (1992)	Bir öğrenen örgüt, kaliteyi iyileştirmek, müşteri veya tedarikçi ilişkilerini geliştirmek veya iş stratejisini daha etkili bir şekilde yürütmek ve nihai karlılığı sürdürmek gibi hedeflerle iç inovasyonu sürdürmektedir.
Nadler ve diğerleri (1992)	Öğrenme, deneylerin sonuçlarının arandığı, incelendiği ve kuruluşun her tarafına yayıldığı bir ortam gerektirir.
Senge (1990)	Öğrenen organizasyonlar, insanların gerçekte arzu ettikleri sonuçları yaratma kapasitelerini sürekli olarak genişlettikleri, yeni ve geniş düşünme modellerinin beslendiği, kolektif isteklerin serbest bırakıldığı ve insanların birlikte nasıl öğreneceklerini sürekli öğrendikleri organizasyonlardır.
SlaterandNarver (1995)	Örgütsel öğrenme, en temel tanımıyla davranışı etkileme potansiyeline sahip yeni bilgi veya anlayışların geliştirilmesidir.
Schwandt ve Marquardt (2000)	Örgütsel öğrenme, örgüt içindeki insanlar, eylemleri, sembolleri ve süreçleri arasındaki karmaşık bir ilişkiyi temsil eder.
Stata (1989)	Örgütsel öğrenme, inovasyonun gerçekleştiği temel süreçtir. Bireylerin ve kuruluşların öğrenme hızının, özellikle bilgi yoğun endüstrilerde tek sürdürülebilir rekabet avantajı haline gelebileceğini öne sürmektedir.

Kaynak: Bontis, Crossan ve Hulland,2002, s.440.

Örgütsel Öğrenme Süreci

Örgütte öğrenmenin gerçekleşmesi için bilginin bazı aşamalardan geçmesi gerekmektedir. Örgütsel öğrenme sürecinde işlevsel bir modelin geliştirilebilmesi için Huber'in (1991) ve Dixon'ın (1994) öğrenmenin örgütsel niteliğine ve süreç yönüne vurgu yapan düşüncelerinin dikkate alınması gerekmektedir (Kalkan, 2006b, s. 26). Huber örgütsel öğrenmenin dört aşamasından bahsetmektedir, bunlar bilgi edinme, bilginin dağıtımı, bilginin yorumlanması ve örgütsel hafızadır. (Huber, 1991, s. 88),

Bilgi edinme: Bilgi edinme temelde yeni bilgi edinme çabası olarak tanımlanabilir (Huber 1991, s. 90). Yeni bilgi edinmenin iki ana yolu vardır, birincisi bir grup veya kuruluş dış kaynaklardan yararlanabilir veya ikincisi bilgiyi örgüt içinde ilerleterek geliştirebilirler (Trujillo & Jackson 2005, s. 12). Huber (1991) yeni bilgi edinmek için iş faaliyetlerini plansız ve planlı olarak iki gruba ayırmıştır. Tüketici analizi, Ar-Ge süreçleri, rekabet analizi vb. gibi bazı ticari eylemlerin bilgi sahibi olması için iyi planlanırken, diğer faaliyetlerin gazeteler, deneyimler gibi başka kaynaklardan kendiliğinden planlanıp geliştirilmediğine inanıyordu.

Bilgi dağıtımı: Örgütte yeni bilgi ve yaklaşımlara ulaşmak için elde edilen bilgilerin aktarılması işlemine atıfta bulunulmaktadır (Huber 1991, s. 90). Trujillo & Jackson (2005) bilgiyi elde etmenin temel bir gereklilik olmasına karşın dağıtmadan, yorumlamadan ve depolamadan örgütsel öğrenme sürecinin gerçekleştirilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Ayrıca, örgütsel öğrenme sürecinde bilgi dağıtımının rolünün aşırı derecede kritik olduğuna inanıyorlar, çünkü kuruluşta paylaşılan bilgi kadar, verimli bir örgütsel öğrenme için değerli bilgilerin yorumlanma olasılığı da artıyor.

Bilgi yorumlama: Örgüt içinde paylaşılan bilgiyi daha yüksek ve daha değerli anlamlara ve yaklaşımlara dönüştüren örgütsel süreç olarak tanımlanır (Huber 1991, s. 90). Daft ve Weick (1984) bilgi yorumlamayı "olayları tercüme etme ve ortak anlayışlar ve kavramsal şemalar geliştirme süreci" olarak tanımlarlar ve görüşlerini "Yorum verilere anlam verir, ancak örgütsel öğrenme ve eylemden önce gerçekleşir" şeklinde sonuçlandırırlar.

March ve Olsen (1975), bir grup için değerli yorumlama süreci için üç önemli değişken belirlemiştir, bunlar yeni bilgileri gerçekleştirme yeteneği, yeterli zaman ve bilgiyi etkili bir şekilde yorumlamak için yeterli olasılıktır.

Örgütsel bellek: "Mevcut kararlar üzerinde etkisi olabilecek bir kuruluşun geçmişinden saklanan bilgileri ifade eder." (Walsh & Ungson 1991, s. 61). Benzer şekilde Huber (1991) örgütsel hafızanın temel rolünün bilgiyi ihtiyaç duyulacağı zaman için saklamak olduğunu ileri sürmüştür. Walsh ve Ungson (1991, s. 83), organizasyonların içinde bilgi depolamak için kilit rol oynayan bazı dinamikleri belirlediler, ancak bunlar organizasyonda bilgi depolamak için diğerleri arasında bireylerin rolüne ağırlık verdiler. Bazı akademisyenler ve işletmeler, işletme içinde bilgi depolamak için bireysel yeteneklere güvenseler de (Trujillo & Jackson 2005, s. 14), araştırmalara ve günlük uygulamalara göre örgütsel hafızadaki insan yetenekleri yeterli görülmemektedir (Huber 1991, s. 105). Bu nedenle, kültür, iletişimin tonu, iş tasarımı, resmi ve resmi olmayan kurallar, olası cihazların kullanımı, internet, bilgisayarlar, harici depolama vb. (Jackson 2005, s.58).

Örgütsel Öğrenmenin Sınırları

Örgütsel öğrenmenin sınırları, sürekli öğrenme, takım halinde öğrenim, çalışanların yetkilendirilmesi, gömülü sistemler, sorgulama ve diyalog, liderlik ve sistem bağlantısı olarak belirlenmiştir.

Sürekli Öğrenme, London ve Smither'e göre, bir organizasyonda sürekli öğrenme çok önemlidir çünkü bir organizasyonun yönetimi bilgi edinme ve iletme yoluyla inançlar, değerler ve beklentilerle çok sık ilgilenir (London and Smıther, 1999, s.7). Kuruluşlar, sürekli öğrenmeyi teşvik etmek ve çalışma ortamlarını değiştirmek için gerekli tüm araçları, sermayeyi ve desteği sağlar. Kuruluşların, organizasyonu olumlu yönde değiştirmede çalışanları daha ilgili ve yaratıcı kılmak için eğitimler, oryantasyonlar, rotasyonlar, işbaşı eğitimleri vb. yoluyla çalışanlara sürekli öğrenme fırsatları sağlaması gerekir.

Johnson (2015)'a göre sürekli öğrenme, çalışan sorumluluğunun bir parçasıdır. Süpervizörler, koçluk yapmaktan ve sorumlu yöntemler geliştirmekten sorumludur. Aynı zamanda yöneticiler, organizasyondaki herhangi bir değişiklikle ilgili olarak astlarına geri bildirim vermekle yükümlüdürler (Johnson, 2015, s.11). Sürekli öğrenmeyi örgütlere uyarlamak pekiştirmekten daha kolaydır.

Johnson (johnson, 2015), bireyler için sürekli öğrenmenin bir süreç olması gerektiğini ve bir çalışanın bir saatlik e-öğrenme ile iyi eğitilemeyeceğini ve yeterli bilgi ve yetenekle donatılamayacağını açıklamıştır. Bunun için uygun kısa, orta ve uzun vadeli planlar gerekir. Kısa ve orta vadeli planlar şu anda işlerindeki başarı faktörlerine odaklanmalı ve orta vadeli perspektifler daha çok kariyer ilgileri ile mevcut konumlarını güçlendirmeye, yenilikler yapmaya, yetkinliklerini genişletmeye vb. odaklanmalıdır. Uzun vadeli hedeflere, kariyer beklentilerine ve rollerindeki değişimlere odaklanın.

Bireylerin sürekli öğrenme modeli dört farklı yöntemle yapılabilir:

• Eğitim, sınıfta gerçekleşebilen, başlangıç ve bitiş tarihleri olan, aynı zamanda takip edilebilen bir öğrenme türüdür.

• Deneyim, bireylerin işyerinde yenilik, iş rotasyonları ve atamalar yoluyla öğrenebilecekleri öğrenmedir,

• Maruz kalma, iletişim, düşünce liderleri, profesyoneller ve deneyimli amirler ile bağlantı yoluyla etkileşimler ve ilişkiler sırasında gerçekleşen bir tür öğrenmedir.

• Çevre, bireylerin işlerini gerçekleştirmek için sistemleri, araçları ve yazılımları nasıl ve nereden öğrenebilecekleridir.

London ve Smither'e göre (1999), bölüm amiri bir organizasyonda çalışanların sürekli öğrenmesinde önemli bir role sahiptir. Hat Amiri, çalışanları teşvik etmek, kontrolsüz bir ortam sağlamak, onları yetkilendirmek ve ilgili tüm alanlarda desteklemekten sorumludur. Buna karşılık, çalışanlar daha çok performansa, yeniliğe, işle ilgili ilgi alanlarına ve yaratıcılığa odaklanacaklar. Bir organizasyondaki denetçiler, çalışan performansını kontrol eder ve izler ve şirket faaliyetleri hakkında geri bildirim sağlar.

Bir organizasyonda sürekli öğrenme, genellikle rehberlik, yönergeler ve zorlayıcı görevler atama yoluyla denetçiler tarafından kontrol edilir. Süpervizörden gelen tüm yönergeler ve geri bildirimler etkili olmayabilir, ancak süpervizör geri bildirim almayı sağlamalıdır. Etkili geri bildirim, çalışanı motive edebilir ve çalışanın dikkatini çekmek için belirli görevleri vurgulayabilir (Mackey & ark, 2018, s.13). Öte yandan, etkisiz geri bildirim, bir kuruluştaki çalışana saldırır veya itibarını sarsar. Bir organizasyonda bu tür geri bildirimler motivasyonu azaltır, daha az yenilikçilik/yaratıcılık sağlar ve organizasyon performansını etkiler (Ingram, 2014, s.54).

Takım Öğrenimi, Lazarevic ve Lukic (2018)'e göre takım halinde öğrenme, iki veya daha fazla kişinin devam eden eylemler ve karşı eylemler sürecini tartışmaya dahil olduğu zamandır. Takım halinde öğrenme yoluyla bireyler, deneyim, bilgi, fikir ve bakış açısını paylaşarak, çalışan performansı üzerinde olumlu geri dönüşlerle daha etkili sonuçlar elde

ederler (Hill & ark., 2014, s.147). Takım halinde öğrenme ile bireyler arasında pozitif bir ilişki vardır. Bireyin öğrenme çıktısı artarsa, takımın öğrenmesi ve örgütsel performans da artar.

Günümüzde organizasyon yapıları takım tabanlı yapılara yükseltilir ve organizasyonel performans da takım yetenekleriyle ilişkilidir. Ekip uygun şekilde çalışır ve öğrenirse, örgütsel hedefe ulaşacaktır (Lehmann & Wıllenbrock, 2017, s.125). Bir kuruluşta takım halinde öğrenme, bir kuruluşun daha iyi performans göstermesi için bilgi paylaşımı, doğru eylemde bulunma, yeni fikirler oluşturma, hataları düzeltme ve deneyim paylaşma için sürekli bir süreçtir. Bireysel öğrenmeye kıyasla, takım halinde öğrenme bilgi veya veri toplar, bilgi veya veri paylaşır, veriyi işler, verileri işlemek için ekip üyeleri arasında anlaşmalar yapar ve düzeltici önlem alır. Takım halinde öğrenme, soru sormayı, araştırma yapmayı, geri bildirim veya görüş vermeyi, farklı seçenekleri gözlemlemeyi ve herhangi bir eylem için ortak karar vermeyi içerir.

Bir kuruluştaki bireylerin öğrenmesi, kendini geliştirmesi, olumlu değişiklikler yapması, kişisel hedefler oluşturması ve örgütsel hedeflere ulaşması için yollar oluşturan bireysel öğrenmenin temelidir (Harms, 2015, s.23). Ayrıca ekip halinde öğrenme, her bireyin ekip üyeleriyle etkileşim kurarken ortak hedefler, bilgi ve deneyim paylaşımı ve risk alma konusunda esnek olmasını gerektirir. Bu konudaki bilgi ve deneyim aktarımına kendi kendini açıklayan takım öğrenmesi denir.

Takım halinde öğrenme, organizasyonlar arasında en önemli nokta haline geldi ancak hala daha fazla incelemeye ihtiyaç var (Lehmann & Wıllenbrock, 2017, s.126). Bir organizasyonda ekip üyeleri, iyi kararlar almaktan, kaliteyi geliştirmekten ve müşterilerin ihtiyaçlarını ve isteklerini anlamaktan kaynaklanan öğrenme faaliyetleriyle meşgul olmalıdır (Bruno F. C, 2010, s.9). Hanaysha (2016), ekip çalışmasının başarılı yönetimin gerekli bir özelliği ve genel organizasyon performansı için değerli bir araç olduğunu genel olarak kabul etmiştir.

Çalışanların Yetkilendirilmesi, Hanaysha'ya göre (2016), çalışanların yetkilendirilmesi, verimli kararlar almak ve görev başarmak için kuruluş çalışanları arasındaki çalışan değeridir. Bir organizasyonda liderliğin, çalışanlara şirket kaynaklarını kontrol etme, istenen hedeflere ulaşmak için yetki devrederek kararlar alma, yenilik yapma ve yaratıcı olma konusunda bazı yetki ve sorumluluklar vermesi gerekir.

Çalışan güçlendirme, bir kuruluşun çalışanı desteklemesi ve terfi ettirmesi için kilit bir stratejidir. Çalışanları güçlendirmek, kendilerinden beklenen gerçekçi performans konusunda kendilerini güvende ve rahat hissederlerse mümkündür. İş zenginleştirme, performansa dayalı ödüllendirme sistemleri veya kariyer geliştirme fırsatları, çalışanların yetkilendirilmesine yalnızca birkaç örnektir. Ayrıca yetkilendirme, çalışanların eğitimi, teknik becerilerin sağlanması, rekabet yerine iş birliğinin teşvik edilmesi yoluyla yapılabilir.

Conger ve Kanungo'ya göre (Conger & Kanungo, 1988, s.473), güçlendirmeyi bu hiyerarşik dinamik açısından düşündüğümüzde, bir liderin veya yöneticinin kontrolü astlarıyla paylaştığı süreçten bahsediyoruz. Kurumsal otoriteye veya örgütsel sermaye üzerinde etkiye sahip olmak, bu anlamda güç olarak tanımlanmaktadır. Boudrias ve arkadaşlarına göre. (Boudrıas & ark, 2009, s.626) ilk yetkilendirmenin yolu çalışana sorumluluk ve yetki vermektir.

Eşzamanlı olarak, bir ödüllendirme sistemi, iş eğitimi ve iş oryantasyonu şirketler için ikinci seçenektir. Ayrıca, Boudrias ve diğerleri, işlerine değer vermek, iş görevlerini yerine getirebileceklerine inanmak, en iyi sonuçları elde etmek için basit stratejiler konusunda kendi kaderini tayin etme duygusuna sahip olmak gibi, bireyin kuruluştaki rolüne odaklanması gereken kişileri güçlendirmeyi önermek, örgütün sonuçlarında önemli bir fark yaratacaklarına inanmaktadırlar.

Berraies ve arkadaşlarına göre (2014) güçlendirme, çalışanların kararlarına değer vermek, girişimleri ödüllendirmek ve yönetsel bir bakış açısıyla çalışanlara bazı yetki ve sorumluluklar devretmektir. Çalışanlar, yönetimle gücü paylaştıkça, karar verme sürecinden memnun olurlar ve görevin yerine getirilmesi veya eylemleri için daha sorumlu hissederler. Berraies ve arkadaşlarına göre (2014) çalışanları güçlendirmenin iki yolu vardır. Birincisi liderlerin/yöneticilerin gücü çalışanlarla paylaştığı yapısal bakış açısı, ikincisi ise motivasyon, cesaretlendirme ve ödüllerle bağlantılı psikolojik bakış açısıdır. Sonuç olarak, yetkilendirme ile işlerin zamanında bitirilmesi için yönetimin çalışanlarına güvenmesi, yetki devretmesi, özgürlük vermesi, çalışanların başarılarını aynı anda izlemesi ve kontrol etmesi gerekmektedir.

Gömülü Sistemler, Axelsson'a göre (2010) kuruluşlar performans iyileştirme için gömülü bir sistem geliştirir ve karmaşık görevlerle uğraşır. Bu kuruluşlar, bilgi almak ve paylaşmak ve gerekli süreçleri öğrenmek için gömülü bir sistem geliştirmeyi amaçlar. İçinde gömülü yazılım bulunan bir bilgisayar donanım sistemi, bu tür bir sisteme örnektir. Gömülü sistemler kuruluşlar bağımsız veya kapsamlı bir sistemin parçası olabilir. Santos ve arkadaşlarına göre (2006), gömülü sistemlerin avantajları; gelişmiş kurumsal performans, daha düşük güç tüketimi ve yeni metodolojileri uygulamak için düşük maliyet, kolay özelleştirme, çift taraflı iletişim hem şirket kayıtları hem de gelecek planları için kolay ve hızlı bilgi akışıdır.

Sorgulama ve Diyalog, Malik ve Garg'a göre (2017) sorgulama ve diyaloglar, sorulara atıfta bulunan ve geri bildirim sağlayan bir örgüt kültürüdür. Örgütler, çalışanlarının endişelerini kaygı duymadan dile getirebilecekleri bir ortam sağlamalıdır. Bir organizasyonda astlar, amirler ve üst yönetim arasındaki iletişim çok önemlidir; etkisiz iletişim, çalışanların endişelerini ve çatışmalarını azaltır. Ayrıca etkili iletişim, çalışanların güçlerini artırır, yöneticiler ve çalışanlar arasındaki ilişkiyi güçlendirir, performansı ve yenilikleri geliştirir.

Bir örgütte diyalog olmadan sorgulama yapılamaz. En önemlisi iki yönlü iletişim, güven ve uygun önlem almaktır. Thompson'a göre (2014) bir organizasyondaki bireyler ve çalışanlar, sorularına yanıt aldıklarında organizasyona karşı daha ilgili, teşvik edici ve dürüst olmaktadır ve bu da organizasyonel performans üzerinde olumlu bir etki yaratmaktadır.

Liderlik, Yukl'a (2013) göre liderlik, bireyin astlarını etkileme ve motive etme, takipçilere sahip olma ve hedeflere ulaşmak için ortam yaratma becerisidir. Doğrudan liderlik, astların ve yöneticilerin doğrudan rapor vermesi ve liderlikten doğrudan etkilenmesidir; dolaylı liderlik ise liderlerin, şirket liderine karşı doğrudan sorumlu olan yöneticiler ve astları aracılığıyla çalışanları etkilemesidir (Blechınger & Legewıe, 2000, s.318).

Bush ve Kotterman'a göre (2007) liderler başkalarını vizyonlarını paylaşmaya, bu vizyona göre hareket etmeye ve vizyonu uygulamaya teşvik eder. Bu nedenle, şirket başarısı için liderlerin iyi iletişim becerilerine sahip olması, takipçilerini konuşması, dinlemesi, motive etmesi ve güven duygusunu tesis etmek için yetkilerini devretmesi gerekir. Liderler ayrıca sorunlara çözüm bulmak, geri bildirim almak ve sağlamak, astları için sorumluluk almak ve değişiklikler ve yeni fikirlerin benimsenmesi konusunda esnek olmak için yaratıcı olmalıdır.

Sistem Bağlantısı, Hussein'e göre sistem bağlantısı, kuruluşun olaylara bakma ve bunları ister dahili ister harici olsun, çevre ile ilgili eylemlere dönüştürme konusunda eksiksiz bir yöntem geliştirmesine olanak tanır (Hussein, & ark, 2016, s.513). Priefert, sistem bağlantısını, insanlara çalışmalarının tüm şirket üzerindeki etkisini görmelerine yardımcı olurken, toplulukları ve bireyleri ile tüm çevreyi kavrayan ve bilgileri iş uygulamalarını değiştirmek için kullanan organizasyonlarla bağlantılı olarak tanımlar (Prıefert, 2014, s.38).

Yang ve diğerlerine göre, sistem bağlantısı doğrudan örgütsel sonuca bağlı bağlantıdır, öğrenme sistemleri bireysel öğrenme aktivitelerini özümsemede önemliyken sonuç üzerinde dolaylı bir etkiye sahipti (Yang & ark, 2004, s.50). Nazari'ye göre sistem bağlantısı, iş ve aileyi

dengelemek, çalışanları evrensel bir bakış açısıyla düşünmeye ikna etmek, seçimlerin çalışanların morali üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurmak ve toplum içi ve dışı ile karşılıklı temas kurmak yoluyla sağlanabilir (Nazari, 2012, s.101).

Örgütsel öğrenme engelleri

Örgütün öğrenme yapısının oluşturulması, sürdürülmesi ve iyileştirilmesi için örgütsel öğrenmeyi olumsuz etkileyen unsurların ortadan kaldırılması gerekmektedir. Bunun için örgütsel öğrenmeyi olumsuz etkileyen faktörlerin iyi bilinmesi gerekmektedir. Senge (2007)'ye göre bu unsurlar pozisyon, hatayı başkasında aramak, olaylara takılıp kalmak, ilerleyen süreçleri tanıyamama, deneyim ve öğrenme ikilemi ve yönetici ekiptir.

Pozisyon, "Ben neysem oyum" ilkesinden hareketle, bireyler genellikle örgüt içinde sadece kendi pozisyonlarına odaklanırlar ve ekip çalışması gerektiren işlerde sorumluluk duygusu taşımazlar.

Hatayı Başkalarında Aramak, Örgüt içinde bireylerin sorumlu oldukları işlerde kendilerinden kaynaklanan olumsuz süreçlerin hatalarını parçalama ya da başkalarında arama eğilimleridir.

Olaylara Takılıp Kalma, Bireyler öğrenme sürecinde neden-sonuç ilişkilerinde gereğinden fazla zaman kaybederler. Bu da bireyin zaten sınırlı ve belli bir düzeyde olan zaman ve enerjisini öğrenme süreci için harcamaktansa gereksiz ve verimsiz çabalarını kaybetmesine neden olacaktır. Örgüt içinde verimli öğrenmenin sürdürülebilir olması için bireylerin ani gelişen olaylara gereğinden fazla odaklanmaması gerekir.

İlerleyen Süreçleri Tanıyamama, Organizasyon içinde, bireyler genellikle anlık olaylara tepki verirler. Ancak, kuruluşlara yönelik birincil tehditler anlık olaylardan değil, kademeli süreçlerden gelir. İlerleyen süreçleri tanımadaki başarısızlık, anlık olaylar kadar dramatik sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle, kademeli süreçler organizasyon içindeki kişiler tarafından doğru ve ayrıntılı bir şekilde analiz edilmeli ve dramatik sonuçlar elde edilmeden önce gerekli önlemler alınmalıdır.

Deneyim ve Öğrenme İkilemi, Öğrenme döngüsünün temel yapılarından biri deneyimdir. En iyi öğrenme yolu da tecrübe ile mümkündür. Ancak bu, en önemli kararları verecekleri anlamına gelmez. Çünkü eylemlerimizin sonuçlarının kendi öğrenme ufkumuzla nerede örtüşeceğini tahmin etmek mümkün olmayabilir.

Yönetici Ekip, Yönetici ekibin sürekli olarak organizasyon içindeki yetersizlikler ve açmazlar ile ilgilenmesi gerektiği gerçeğidir. Bu ekip, organizasyon içinde farklı uzmanlık alanlarını temsil eden deneyimli yöneticilerden oluşmaktadır.

Öğrenme engellerine en güzel örneklerden biri nitekim haşlanan kurbağa sendromudur. Bir kurbağakaynayan bir suyun içine atıldığında kurbağa hemen kendini şiddetle canı yandığı için dışarı fırlatır. Ama aynı kurbağa soğuk suya konulup ardından su yavaş yavaş ısıtılırsa, kurbağa tehlikenin farkına varmaz buna tepki göstermez. Çünkü, sessiz ve yavaş gerçekleşen değişimlere tepki vermeyecek şekilde programlanmıştır. Hatta giderek kaynayan suda halinden memnundur. Ancak sonunda bu memnuniyet durumu bir tabakta son bulacaktır.Halbuki suyun ısısının geldiği dereceyi anladığındaçoktan geç kalınmıştır. Toplumsal ve bireysel yaşamını etkileyen bazı şeyler yavaşça değişir, çoğu kimse de bunu fark etmez. Fark etmek de istemez. Çünkü farkındalık, sorumluluk getirir.

Örgütsel Öğrenme ile Öğrenen Örgüt Benzerlikler ve Farklılıklar

Örgütsel öğrenme ile öğrenen organizasyon terimleri sıklıkla birbirinin yerine kullanılmaktadır. Bu noktada, öğrenen organizasyonun, dış bilgileri içselleştirmekte olan bir sisteme sahip olduğunu; örgütsel öğrenmenin ise bireysel bilginin ortak bilgi şekline gelmesine imkân tanıyan tüm öğrenme süreçlerini içerdiğini söylemek mümkündür (Song, Joo & Chermack 2009, s.46-47). Bu çerçevede, bu terimlerin ortak karşılığı; bilgiyi edinebilen, üretebilen, saklayabilen, yorumlayıp aktarabilen, yeni bilgi ve yaklaşımlara uyum sağlayıp tutum ve davranışlarını bilinçli bir şekilde geliştirip değiştirebilen bireylerin bir araya gelmesiyle oluşmuş olan organizasyonlar olmalarıdır (Hoe 2007, s.213).

Gün geçtikçe büyüyen bir örgüt üyelerinin öğrenmesini kolaylaştırdığında, öğrenen bir örgüt olarak anılır (Koffman & Senge, 1993, s. 9). Emami & ark (2012), öğrenen örgütü, organizasyonun toplu olarak öğrenmesini sağlayan ilkelere, özelliklere ve sistemlere atıfta bulunmak olarak tanımlamıştır. Alipour ve Karimi (2011), öğrenen örgütleri canlı organizmalar olarak kabul etmektedir. Buna göre, bu örgütlerin ortak bir kimlik duygusuna ve temel bir ortak amaca ihtiyacı vardır (M. J. Marquardt, 2002, s.26). Çalışanların öğrenme davranışı sonucunda öğrenen organizasyon ortaya çıkmaktadır.

Song ve Chermack'e (2008) göre, öğrenen bir örgüt, çevresindeki bilgileri taramak, kendi başına bilgi oluşturmak, bireyleri bilgiyi bilgiye dönüştürmeye teşvik etmek ve bu bilgiyi organizasyon içinde yaymak için sistematik olarak organize edilir. Organizasyon içinde, sürekli örgütsel öğrenme süreçlerini teşvik etmek için bireylerin öğrenmesini ve bilgi dönüşümünü teşvik eden öğrenme faktörleri bulunmaktadır. Öğrenen örgütler, deneyime, deneylere ve dış kaynaklardan alınan bilgilere dayalı olarak pazar, teknolojiler ve iş hakkında sürekli olarak bilgi edinir, işler ve gerekli birim ve bireylere dağıtımını sağlar.

Modern organizasyonlarda, bilgi edinme, organizasyonun içinden ve dışından bilgi toplamaktan ziyade çoğunlukla çalışanların eğitimi yoluyla gerçekleşir (Zagoršek & ark, 2009, s. 146). Öğrenen örgüt, bilgi süreçlerinin kolektif düzeyde bir anlam kazanması için örgütsel öğrenmenin kurulduğu bir ortama sahiptir (Confessore & Kops, 1998, s. 367).

Ortenblad (2002) öğrenen örgütlerle ilgili olarak dört bakış açısı önermiştir. Bunlar bilginin örgütsel zihinde depolanmasına odaklanan eski örgütsel öğrenme perspektifi, bireylerin işyerinde öğrendiği bir organizasyon fikriyle iş başında öğrenme perspektifi, öğrenen organizasyonu çalışanlarının öğrenmesini kolaylaştıran bir kurum olarak gören bir öğrenme iklimi perspektifi ve öğrenen organizasyonu esnek bir varlık olarak gören bir öğrenen yapı algısıdır.

Öğrenen organizasyonun amacı, organizasyonda görevli çalışanlarının bilgisinden bir bütün halinde organizasyonun faydalanmasını sağlamaktır (Sammartino, & ark, 2002, s.8). Bu bağlamda, öğrenme güdüsü sayesinde gelişmekte ve değişmekte olan koşullara uyum sağlayabilme yeteneği, organizasyonları, kendisi ve çevresindeki organizasyonların deneyimlerini gözlemleyerek olumlu ve olumsuz neticelerden çıkarımlar elde edip kendini sürekli sorgulayan ve yenileyen dinamik yapıda olması sebebiyle, diğerlerinden ayırmaktadır (Karahan & Yılmaz 2010, s.148-149). Calcantone'ye (2002) göre, öğrenen organizasyon, rekabet avantajını artırmak amacıyla meydana getirilen ve kullanılan organizasyon çerçevesindeki bilgi faaliyetini ifade etmektedir (Liao 2006, s.228).

Senge, öğrenen örgütlerin meydana getirilmesinde önem taşımakta olan beş temel disiplinin var olması gerektiğini belirtmiştir (Senge 1998, s.15). Bu görüşe göre, öğrenen örgütün, geleceğini meydana getirme kapasitesini sürekli olarak artırmakta olan bir örgüt olduğu ifade edilmiştir. Buna göre, öğrenen örgütün başarılı olabilmesi için beş temel unsuru birlikte sağlaması gerektiği ifade edilmiştir (Song, Joo & Chermack 2009, s.46).

Kişisel hakimiyet/ustalık,Çalışanların vizyon ufkunun derinleştirilmesini, enerjilerinin odaklanmasını, hedeflerinin netleştirilmesini, azimlerinin geliştirilmesini ve gerçeği objektif olarak görebilmelerini ifade eden disiplindir. Bu kapsamda, öğrenen bireylerin öğrenen organizasyonlara yapmış olduğu bu kazanım sayesinde öğrenen organizasyonların öğrenme kabiliyeti ve istekli oluşu çalışanlarınkinden fazla olamaz. Diğer bir deyişle, çalışanların öğrenme konusundaki kişisel hakimiyetleri ve ustalıkları bir bütün halinde değerlendirildiğinde bağlı bulunduğu öğrenen organizasyonunkinden daha fazladır. Bu sayede, öğrenen organizasyonlar çalışanlarının kişisel hakimiyet ve ustalıkları sayesinde geleceğini meydana getirme kabiliyetlerini sürekli olarak artırma fırsatı elde ederler. Bu çerçevede, çalışanların kişisel öğrenmelerini ön plana çıkarmakta olan bu disiplin, öğrenen organizasyonun temel taşı konumundadır (Çakır &Yüksekeltürk 2010, s.503).

Entelektüel Modeller, Bireyler kendi düşünce sistemlerini meydana getirmekle yetinmeyip başkalarının da düşüncelerine açık olmalı; tutum ve davranışlarına buna göre yön vermelidirler. Bu doğrultuda, bu disiplin, çalışanların eleştirel düşünce yapısıyla hareket etmeleri gerektiğini; sürekli sorgulayan yapıda, tek tip varsayımlardan, genellemelerden, kabullenmelerden ve kalıplardan uzak bir şekilde değerlendirmeler yapmaları gerektiğini ifade etmektedir (Baş& ark, 2009, s.68).

Takım halinde öğrenme, Takım halinde öğrenme disiplinini tesis edebilmek için öncelikle şirket içerisindeki iletişimin etkili olmasını sağlamak gerekir. Bu bağlamda, öğrenen organizasyonlarda, etkili diyalogların etkin olduğu düşünce ve hareket yapısı sayesinde, takım halinde öğrenme gerçekleştirilmiş olunarak öğrenen örgütün gerekliliği olan disiplin sağlanmış olunacaktır (Erigüç & Balçık 2007, s.86).

Ortak bir vizyon oluşturmak, Organizasyon bünyesindeki çalışanların tamamının zorlama olmadan kendi istekleriyle, ortak bir amacı başarmak için, bir araya gelmiş bireylerden oluşması gerekmektedir. Bu bireylerin öğrenme motivasyonu, organizasyonda ortak bir vizyonun oluşturulmasını sağlayacaktır. Bu noktada, tüm çalışanlar aynı enerjiyle şirketin gelecekteki hedeflerini gerçekleştirmesine katkı sağlayacaktır. Bu doğrultuda, organizasyonlarda öğrenme eylemini gerçekleştirebilmenin gerekli şartlarından biri de ortak bir vizyon oluşturma disiplinin gerçekleştirilmesiyle mümkündür (Çakır & Yükseltürk 2010, s. 503).

Sistem düşüncesi, Birbirinden bağımsız şeklinde görünmesine karşın birbiriyle ilişkili olan parçaların etkileşimini ve diğer sistemlerle arasındaki ilişkileri bir bütün halinde ifade etmeye yarayan sistem düşüncesi, öğrenen organizasyonları tesis edebilmenin temel gerekliliklerinden olan bir disiplindir (Erigüç& Balçık 2007, s.84).

Örgütsel öğrenme ve öğrenen organizasyonu birbirinden ayırt edebilmek için sıklıkla kullanılmakta olan iki yöntem bulunmaktadır. Bunlardan ilki, örgütsel öğrenmenin örgütlerdeki faaliyetleri ve süreçleri ifade etmesi iken; öğrenen organizasyonun bir organizasyon şeklini ifade etmesidir. İkincisi ise, örgütsel öğrenmenin çabalamadan var olabilmesine karşın öğrenen örgütün çabalamadan sağlanamayacak olmasıdır. Bu kapsamda, örgütsel öğrenmenin öğrenen örgütte süreklilik ifade eden bir süreç olduğunu söylemek mümkündür (Örtenblad 2001, s.126). Bu bağlamda, her organizasyonun öğrenen yapıda olması arzu edilirken asıl önemli olanın öğrenme eyleminin bilinçli bir şekilde yapılıyor olup olmadığıdır. Bu öğrenme bilinci sayesinde, örgütler, öğrenen örgütler haline gelme imkânı elde etmiş olurlar (Kapu & Aybas 2008, s.83).

Öğrenen organizasyon, organizasyon şeklini ifade eden bir kavram iken; örgütsel öğrenme, bir organizasyondaki belirli faaliyet çeşitlerini ifade eden kavramdır. Örgütsel öğrenme, güncel haliyle ve öncesinde, süreçlerle ilişkili bir kavramdır. Argyris & Schön (1978),

örgütsel öğrenmeyi çalışanların örgüt için öğrenme işlemini gerçekleştirmesi olarak açıklarken; Cook & Yanow (1993), örgütsel öğrenmenin çalışanların sadece bireysel öğrenmesiyle ilişkili değil aynı zamanda kollektif anlamdaki öğrenmeleriyle de ilişki olduğunu ifade eder (Örtenblad 2001, s.126).

Örgütsel öğrenme ve öğrenen organizasyon kavramlarının ayrımında çift yönlü bir sorun ortaya çıkabilir. Günümüzde organizasyonlar süreçleri barındıran sistemler olarak görülebilir. Bu süre, özellikle organizasyonlar ve biçimler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırır. Ayrıca öğrenme, uyum sağlama ve geliştirme öğrenme aşamaları olarak kabul edilir. Bu farklılıkları ortaya koyabilmek için biçim kavramını örgütsel açıdan gözlemlemek ve ele almak gerekmektedir. Diğer bir sorun da örgütsel biçim kavramının çok net olmayışıdır. Alvesson'un (1993) tanımına göre, bazı şirketler bilgi yoğun şirketler gibi belirli bir organizasyon türüyken, diğerleri başka özelliklere sahiptir. Buna göre, öğrenen organizasyonlar, herhangi bir durumla bağımlı ilişkisi bulunmayan organizasyon biçimi olmalıdır. Bunun yerine etkinliği, etkili kuruluşlar, sağlıklı kuruluşlar ve etik kuruluşlar gibi sağlık ve etik ile karşılaştırılmalıdır (Örtenblad 2001, s.126-127).

Örgütsel Öğrenme Boyutları

Paylaşılan Vizyon Boyutu: Vizyon, yol gösterme ve çalışanların işletmenin geleceği ile ilgilenmesini sağlayan, bağlayıcılık özelliği olan motivasyon ve planlama aracı olmaktadır. Paylaşılan vizyon, organizasyonun tüm üyelerinin enerjilerini, bağlılıklarını ve amaçlılıklarını güçlendirmelerine yol açan öğrenme üzerine yoğunlaşmasını ifade eder. Aslında, organizasyonun farklı bölümlerinde uyum yaratmanın yanı sıra paylaşılan vizyon, öğrenme kalitesinde artışa neden olur. Aslında, paylaşılan vizyon olmadan, organizasyondaki bireylerin öğrenmesi son derece anlamsız olacaktır. Diğer bir deyişle, bireyler öğrenme için teşvik edilmelerine rağmen, problemleri, ortak bir vizyonları olmadıkça ne öğreneceklerini bilmemeleridir. Bu nedenle, kuruluşların yaratıcı fikirleri gerçekleştirememesinin nedeni paylaşılan vizyon eksikliğidir.

Öğrenmeye Bağlılık: Organizasyonların öğrenmeye bağlılığı, bir organizasyonun öğrenmeyi değerli gördüğü ve bu nedenle sadece öğrenme sürecini teşvik etmekle kalmayıp, aynı zamanda organizasyonda öğrenme için bir atmosfer yaratmaya ve güçlendirmeye çalıştığı miktardır. Aslında öğrenme, organizasyonun sürdürülmesi için gerekli olan önemli bir yatırım olarak öğrenmeye kararlı olan firma tarafından bilinir. Bu nedenle, bir kuruluş öğrenmeyi ne kadar değerli görürse, o kuruluşun bu sürece erişim sağlama olasılığı o kadar artar.

Müşterilerin ihtiyaçlarını anlama ve tahmin etme bilgisi ve becerisine sahip olan, öğrenmeye kendini adamış firma, pazarda yaratılan fırsatları hiçbir şekilde kaybetmeyecektir. Dahası, inovasyona bağlı olduğu ve inovasyonlarda teknolojiyi sunma ve kullanma becerisine sahip olması nedeniyle, öğrenmeye kendini adamış kuruluş inovasyon yeteneğini artırabilir.

Örgüt İçi Bilgi Paylaşımı: Bilgi paylaşımı, örgüt içerisinde bireylerin başka bireyler veya örgütler ile gerekli olan bilgi ve deneyimlerini paylaşması olarak tanımlanmaktadır. Bilgi yönetim sürecinde, bilginin, sürecin performansını artırmak için bu bilgiyi kullanabilecek paydaşlar ile paylaşılması kritik bir önem taşımaktadır. Bilgi paylaşımı sürecinde bilgi, bir tedarik zincirinin çeşitli aşamalarında, tedarik zinciri paydaşlarının faaliyetlerinin koordinasyonunu ve izlenebilirliğini artırmaktadır. Bu nedenle bir tedarik zincirinin başarılı bir şekilde bütünleştirilmesi, tüm zincir boyunca müdahil olan paydaşların sürece uyumlu olmalarını ve eş zamanlı bilgiyi paylaşmalarını sağlamaktadır.

Doğru bilginin doğru yere hızlı bir biçimde ulaştırılması için etkin iletişim ve iş birliği kurulması işlemlerin başarılı bir şekilde gerçekleştirilebilmesini ve iyileştirilmesini

sağlamaktadır. Bilgi paylaşımı aşamasında dikkat edilmesi gereken en önemli unsur ise bilgi paylaşımı için kurumların veya paydaşların karşılıklı menfaatleri doğrultusunda diğerleri ile iş birliği kurmak ve bilgiyi aktarmak için istekli olmalarıdır. Bilgi paylaşımı için her iki taraftan herhangi birinin istekli bir biçimde gerekli düzeyde iş birliği davranışı göstermemesi sürecin başarılı olmasına en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Açık fikirlilik: Açık fikirlilik, organizasyonun günlük operasyonlarının eleştirel değerlendirmesini ve yeni fikirlerin kabul edilmesini ifade eder. Başka bir deyişle, organizasyonun mevcut bilgiyi veya tekrar eden varsayım ve alışkanlıkları silmeye başladığı bir süreçtir. Bunun nedeni, mevcut bilginin, organizasyonu inovasyon ve geçiş için gerekli vizyon ve süreçlerden uzak tutmak için temel bir engel olarak çalışabilmesidir. Başka bir deyişle, önceki öğrenme, organizasyonda yeni öğrenmenin ortaya çıkmasını durdurur. Bu nedenle, inovasyon söz konusu olduğunda, firmalar bakım için başka yöntemler arayabilecekleri halde, bu tavrı takip etmedikçe öne çıkamazlar.

Karar Verme

Karar, bir olay ve eylem hakkında uygun olan çözümü bulmaktır. Bu bağlamda, karar, çözüm elde edebilmek için tercih yapmayı ifade eden bir kavramdır. Bu kapsamda, her insanın herhangi bir konuda veya yöneticinin ilgili bir konuda yapmış olduğu seçime karar denilmektedir (Koçel, 2010,s.109). Karar kavramından bahsedebilmek için birden çok seçim ihtimalinin ve tercih seçeneğinin varlığı gereklidir. Aksi takdirde, tek bir tercih olması halinde seçim işleminden bahsedilmeyeceği, karar almak için çözüm arayıp tercih yapmaya gerek olmayacağı açıktır (Şimşek & Kıngır, 2006,s.274).

Karar verme eyleminin işletmenin başarısıyla doğrudan ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Günümüz koşullarında işletmeler arasındaki iletişim ve nitelikli fikir giderek önem kazanmış ve işletmelere başarı kazandıran etkenler haline gelmişlerdir. Bununla birlikte, baskı ve zorluklarla karşı karşıya kalınan durumlarda alınan doğru kararların da işletmenin başarısına katkı sağladığı söylenebilir (Can & Tecer, 2005,s.64). Bu tartışmalar ışığında, her kararın olumlu veya olumsuz sonuçları bulunmaktadır. Bu bağlamda, alınacak kararların sonuçlarının ne olacağının karar alıcılar tarafından kesin olarak bilinmesinin olanaksız olmasına karşın tahmin edilebilmesi olasıdır. Bu doğrultuda, karar verme sürecine ilişkin sahip olunan bilgi düzeyine göre, istenilen sonucu elde edip edememe noktasında risk ve belirsizlik durumları oluşmaktadır.

Karar ve Karar Verme

Gündelik yaşamda insanlar ne zaman uyanacakları ne giyecekleri, işte veya okulda ne iş yapacakları ile ilgili çok sayıda karar verirler. Bu kararlar içerikleri ve önemleri bakımından farklılaşabilir; ancak yine de ortak bir yapıya sahiptirler (Byrnes, 2002, s. 208). Kararlar genellikle insanları (insan kaynakları), para (bütçeleme), alış ve veriş (pazarlama), bir şeyler nasıl yapılır (işlemler) ya da gelecekte bir şeylerin nasıl yapılacağının belirlenmesi (strateji ve planlama) bakımından etkiler (Fitzgerald, 2002, s.15). Bir karar, alternatifler ve genellikle zıt fikirlerden oluşan bir seçimi ifade eder (Mettas, 2011, s. 68).

Kararlar sıklıkla çatışma içerir (Baron, 2008, s. 233). Kararlar, genellikle bu karardan etkilenecek grup sayısı az olduğunda, değerler açık olduğunda, alternatifler iyi olduğunda ve belirsizlikler az olduğunda kolay verilebilir. Ancak potansiyel olarak farklı amaçları taşıyan paydaşlar sayıca çok, alternatifler karmaşık, belirsizlikler büyük ve kararın sonuçları ciddi olduğunda karar vermek oldukça zordur (Parnell& ark, 2013, s. 2). Karar kapsamı, bir kararın potansiyel etkisinin kapsamı olarak düşünülebilir.

Farklı bakış açılarıyla karar verme tanımları yapılmıştır. Bu tanımlar, karar vermeyi, "bilgiyi uygulamayı veya üretmeyi içeren bir düşünme süreci" olarak (Marzano & ark., 1991, s. 103), "davranışları yönlendirmek için birden fazla olası eylem seyrini belirlemede bilgilerin kullanılmasını içeren bir eylem" olarak (Wilke & Todd, 2012, s. 20), "olası alternatifler arasında en uygun çözümün seçimini ifade eden, bir kişinin birden fazla olası seçenek arasından seçim yapma süreci" olarak ele almaktadırlar (Juniper, 1976, s. 10). Karar verme, bu süreçte zihinsel görevler için strateji seçimini içerdiğinden, en önemli düşünme türlerinden biri olabilmektedir (Glathorn & Baron, 1991, s. 78).

Karar verme davranışı, bir seçim yapma durumudur. Var olan seçeneklerden belirli ölçütlere göre seçim yapılmaktadır (Güçray, 2001, s. 55). Kuzgun (1992) bu seçimleri bir problemi çözmeye odaklanılan, bir ihtiyacı gidermeyi sağlayan belirsizliği ortadan kaldırmayı hedefleyen ya da ve sonucunda memnuniyet elde etmeye yönelik bir davranış olarak tanımlamaktadır (Deniz, 2002, s. 45). Presseisen (1984) çeşitli düşünceler arasında en iyi yanıtı bulmak için temel düşünme sürecinin kullanıldığı bir seçme süreci olduğunu belirtmiştir. Bu süreç; bir konu alanında ihtiyaç duyulan bilgileri toplamak, alternatif bilgi yaklaşımlarınınavantajlarını/dezavantajlarını karşılaştırmak, hangi ek bilgilerin gerekli olduğunu belirlemek; en etkili çözümü değerlendirmek ve onaylayabilmek olarak tanımlamıştır.

Karar verme, "alternatifler arasında seçim yapmaktır ve kişiyi hedefine ulaştıran bir araçtır, olasılıkların eylemler veya planlar şeklinde olduğu bir düşünme türüdür" (Marzano & Pickering, 1991, s. 108). Karar verme sınırlı ve yanlı bilgilerden hareketle akıl yürüterek geleceğe yönelik ön görüde bulunmaktır (Kökdemir, 2003, s. 1). Bunun yanında Gellat ve Gellat (2003)'e göre de karar verme, gelecekle ilgilidir, insanların bildiklerinden ve inandıklarından hareketle geleceği planlama sürecidir. Bu bağlamda insanın verdiği kararlarla geleceğini yönlendirip inşa ettiği söylenebilir.

Lehrer (2019) karar vermenin sadece bilişsel sürecin bir ürünü olmadığına inanır, ona göre ne zaman bir karar verecek olursak beyin, duygularla dolup taşar, sözle anlatılamayan tutkular tarafından harekete geçirilir. Lehrer (2019), bireylerin karar verme bilişsel sürecine duyguların ve deneyimlerin kaynaklık ettiğine inanmaktadır.

Zeleny (2011) de karar vermenin her şeyden çok insani bir işlev olduğuna inanmaktadır. Ona göre makineler asla iyi kararlar veremezler. Bir problemi formüle etme, kriter seçimi, alternatifler oluşturma, uygulanabilirliği belirleme, ağırlıklar, öncelikler ve tercihlerin değerlendirilmesi, karar süreci sıralaması ve zamanlaması, karar bağlamı yakalama, problem yeniden formüle etme ve yeniden çerçeveleme, karar sonrası pişmanlık değerlendirmesi, uygulama stratejisi vb. bütün bunların insani davranış olduğuna vurgu yapmaktadır.

Alan yazında yer alan bu tanımlardan hareketle karar vermenin, günlük yaşamımızda karşılaşabileceğimiz rutin olan ya da yaşamımızda önemli etkisi olabilecek karar durumlarında, çözüme yönelik olarak var olan ve elde edilen bilgilerden hareketle birden fazla olası alternatif arasında belli ölçütlerle karşılaştırma yaparak seçim yapma süreci olarak tanımlandığı söylenebilir.

Yönetim araştırmalarında karar kavramıyla bir seçim kastedilmektedir. Bireylerin ulaşmak istedikleri hedefleri için önüne çıkan farklı yollar arasından ve sahip olduğu imkânlar içinden yapacağı tercih olarak karar verme kavramı; ruhsal, duygusal ve fiziksel süreçler sonucunda uygun olarak değerlendirilen çare ve seçimi ifade etmektedir.

Yöneticinin önüne gelen bir sorun ya da fırsatta yapacağı seçim kararıdır ve bu durum yöneticiliğin temeli olarak görülmektedir. Yöneticiler sahip oldukları imkân ve araçları iyi değerlendirmek, örgüt amaçlarına uygun alternatifler ortaya koymak ve bunlar arasından uygun

olanını seçmek durumundadırlar. Kararsızlık ise seçim yapamamak anlamına gelir ki bu durum yöneticinin temel görevini yapamaması olarak değerlendirilmektedir.

İyi-kötü, doğru-yanlış karar vermek de temelde seçim yapmak demektir. "Karar verme" kavramı bir süreci ifade etmektedir, "karar" ise bu süreç sonunda varılan sonuçtur. Her ne kadar süreç içinde yönetici, uygun alternatifleri, imkânlar ve örgüt çıkarları doğrultusunda belirlemiş olsa bile alınan karar her zaman mükemmel olmayacaktır (Tortop & ark, 2016,s.94).

Karar Verme Süreci

Karar verme eylemi, yönetici açısından yapılması gereken bir seçimi ifade ederken aynı zamanda bu seçimin bir sürecin sonunda ortaya çıkan bir sonuç olduğunu da dikkate alarak, karar verme davranışının incelenmesinde bu sürecin de analizi gerekmektedir. Karar verme süreci, yöneticinin karşı karşıya kaldığı bir sorun karşısında sahip olduğu bilgi ve gözlemler ile başladığı ve bu nokta itibariyle değişik faaliyet, düşünce ve eylemleri içeren ve sonucunda bir karara ulaşıldığı bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Koçel, 2014, s.137). Karar verme sürecini birbirini takip eden sekiz kademeli bir süreç olarak tanımlamak mümkündür.

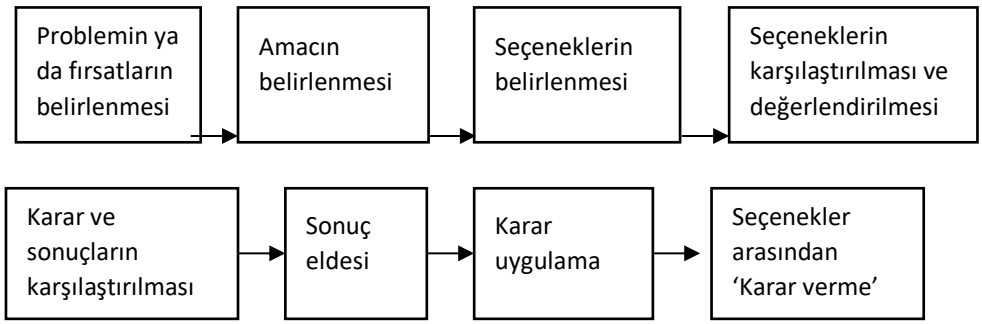

Kaynak: Lewis, Goodman, Fandt, 2004.

Şekil 1. Karar Verme Sürecinin Aşamaları

Problemin ya da fırsatların belirlenmesi,Karar verici sahip olduğu bilgi ve uyarıların sonucunda ortada karar verilmesini gerektiren bir problemin ya da karşılaşılan bir fırsatın varlığının farkında olmalıdır. Problem arzulanan performans seviyesine ulaşılmaması durumunda, fırsatlar ise istenilen performans seviyesine ulaştıracak kaynakların bulunması halinde ortaya çıkmaktadır. (Kıral 2015, s.76)

Amacın belirlenmesi,Karar verici açısından süreç sonunda bulunulmak istenen konumun belirlenmesi ile amaç tarif edilmiş olup süreç açısından yön belirleyici rol taşımaktadır. Elde edilmek istenen amaç; ölçülebilir, belli bir zaman ölçüsüne sahip, erişilebilir ve motive edici olmak durumundadırlar. Amaca ulaşmak için gidilmek istenilen yolda önümüze çıkan ya da çıkması muhtemel görülen engellerin problem olarak tanımlanması gerekmektedir. Ulaşılmak istenilen amacın uzun dönemli olması stratejik düşünmeyi gerektirirken; kısa dönemli amaçlar için ise taktik düşünmek ve karar vermek gerektirmektedir (Kıral 2015, s.76).

Seçeneklerin belirlenmesi,Örgütü amaçlarına ulaştıracak fırsatların değerlendirilmesi veya karşılaşılan problemi ortadan kaldırabilecek seçeneklerin belirlenmesi sürecin sonraki aşamasını oluşturmaktadır. Daha etkili karar vermek için farklı seçeneklerin ortaya çıkarılmasında, yaratıcılık ve olaylara farklı yaklaşabilmek ile yöneticinin eğitimi, bilgi ve tecrübesi ile farklılığını ortaya koymasına ihtiyaç duyulmaktadır. Seçenekler çözüme yönelik ve örgütün imkânları ile uyumlu olmak durumundadır. Seçeneklerin artmasının karar sürecini uzatma ihtimali de göz önünde tutulmalıdır (Kıral 2015, s.76). Diğer taraftan tek seçeneğin

bulunduğu veya örgüt imkânlarının diğer seçenekleri kullanmaya imkân vermediği durumlarda seçim durumundan bahsetmek ve dolayısıyla karar vermekten söz etmek mümkün olamamaktadır (Koçel, 2014, s.153).

Seçeneklerin karşılaştırılması ve değerlendirilmesi,Bu aşamada amaçlanan, eldeki seçeneklerin teknik uygulanabilirlik, sosyal açıdan uygunluk, getirdiği maliyet, başarı olasılığı, paydaşların beklentilere uygunluk ve olası sonuçlar gibi kıstaslara bağlı olarak irdelenmesi ve avantaj ve dezavantajlarına göre sıralanmasıdır. Seçeneklerin kabulü uygulama ve başarı şansına bağlı olarak değerlendirilmektedir (Kıral 2015,s.76).

Bu aşamada seçenekler arasından en iyi, en ucuz olanı değil örgütün belirlenmiş amacına uygun olarak en etkin olanı seçmek önem kazanmaktadır. Bu yüzden bilinçli bir tercih yapabilmek için gerekli bilgi ve uzmanlık becerisi sahip olmak ve eğer gerekirse uzman kişilerden destek almak gerekmektedir. Seçenekler arasından en uygun olanını seçmek; beraberinde seçilmeyen alternatifin faydalarından vazgeçerek alternatif maliyeti yükünü de getireceğinden, zor ve stresli bir göre& arkir. (Kıral 2015,s.76-77).

Kararı Uygulama, Seçim kararını takiben yöneticinin yapması gereken kararın uygulamasına geçmektir. Kararın alınması ile sonuçların değerlendirilmesi arasında bir köprü görevi gören uygulama süreci en uzun zaman alan aşamadır. Kararın uygulanmaması, alınacak yeni kararları gerektirmekte ve sürecin bu aşamasından önce yapılan tüm işlemler boşa gitmiş olmaktadır. Yönetici karar verme aşamasında kararın uygulama yöntemlerini de göz önünde bulundurmalı ve örgüt üyelerini de içeren geniş katılımlı kararlar almalıdır (Kıral 2015,s.77).

Sonuç eldesi ve sonuçların kararla karşılaştırılması,Uygulama sonucunda elde edilen sonuç ile sürecin başlangıcında alınan kararla karşılaştırılmasının yapılarak, hedeflenen amaç ya da çözüme ulaşma derecesi ile yapılan değerlendirme sonucu kararın doğruluğuna karar verilir ve bu aşama tamamlanmadan karar süreci tamamlanmamış kabul edilmektedir. Uygulamanın takip edilmesi ve uygulamada çıkabilecek aksaklıkların tespiti ile değişen şartlara uygun önlemlerin alınması ile elde edilen sonuçlar yöneticiler için önemli geri beslemelerdir. Bu sonuçlar ışığında yeni sorunların çözümünde daha isabetli karar alınması mümkün olmaktadır (Lewis & ark., 2004, s.185).

Karar sürecinin bir bütün olarak değerlendirilmesi, gelecekteki kararlar açısından geri beslemenin yapılması sürecin ve sonuçların takip edilmesi işletmenin sorunsuz işleyişi açısından önem taşımaktadır.

Karar Verme Davranışını Etkileyen Faktörler

Örgütlerde alınan kararları nitelik ve nicelik olarak etkileyen faktörleri üç ana grup altında toplanmaktadır. Karar verici birey karar sürecinin temel belirleyicisi konumundadır. Süreci başlatır, devamında izler ve sonuca ulaştığında bitirir. Yöneticinin kişilik özelliklerinin etkisinin yanında içinde bulunulan örgüt yapısının özellikleri ve örgütün dış çevresinin koşulları karar verme davranışında etkili olmaktadır.

Kişilik Özellikleri, Karar verme sürecinin temelinde yapılması gereken bir seçim ve bunun için ortaya konulması gereken irade gerekliliği, karar veren açısından bilgi düzeyi, tecrübe, kişilik özellikleri, inanç ve rollerin önemini ortaya çıkarmaktadır. Yöneticilerin ve çalışanların önsezileri, değerleri, karakter ve mizaç özellikleri, algıları karar verme davranışları üzerinde etkili olmaktadır (Özer 2012,s.152-153).

Örgütsel Özellikler, Karar verme davranışlarında yöneticilerin etki altında kaldıkları diğer bir faktör örgütsel özelliklerdir. Karar verme davranışının temelinde örgütün amaçları ve buna paralel olarak örgüt kültürü ve değerleri sayılmaktadır. Örgütün kültürü, stratejileri,

yönetim anlayışı, değerleri, yapısı gibi unsurlar karar verme sürecinde dikkate alınmak durumundadır. Örgütün özellikleri ve koşullarına uygun olmayan bir karar, örgüt içinde muhalefetle karşılaşabilme ve muhtemelen başarısız olma olasılığında dolayı, yöneticiyi yararlı olduğunu düşündüğü farklı bir karar almaktan alıkoymaktadır (Özer 2012, s.153).

Dış Çevre Koşulları, Örgütler, açık bir sistem olarak içinde bulundukları çevre ile sürekli ilişki hali içindedirler. Dış çevreden aldıkları kaynakları sahip oldukları bilgi, teknoloji ve insan sermayeleriyle işleyerek oluşturdukları çıktıları gene dış çevreye ileterek ekonomik değeri olan ürün ve hizmetler üreterek kuruluş amaçlarına uygun faaliyetler yürütmek durumundadırlar. Örgütsel dış çevre kavramını yakın ve genel dış çevre faktörleri olarak iki ayrı boyutta inceleyebiliriz. Yakın dış çevre faktörleri olarak nitelenen müşteriler, satıcılar, kamu kurumları, finans kuruluşları ve rakiplerin durumları örgütün faaliyetlerini direkt olarak etkilediğinden yöneticiler, buradaki değişimleri ve oluşacak tehdit ve fırsatları çok daha dikkatli takip etmeleri ve örgütün çıkarlarının gerektirdiği önlem ve harekât planlarını hazırlamalıdırlar.

Şüphesiz örgüt yönetimi açısından yakın dış çevredeki değişimler, alınacak kararların zaman, kapsam ve amaçları açısından alınmasında kritik öneme sahiptir. Benzer şekilde örgüt yönetiminin değişimlerinde herhangi bir etkileme yeteneğinin olmadığı, buna rağmen doğrudan etkilendiği, genel ekonomik durum, ulusal ve uluslararası regülasyonlar, sosyo kültürel faktörler, doğal ve teknolojik gelişmeler gibi genel çevre faktörleri de örgüt yönetiminin karar verme sürecinde dikkate alınması gerekli önemli parametreler olarak karşımıza çıkmaktadırlar (Sağır 2006,s.71-74).

Karar verme eylemi bireysel bir seçim eylemi olarak düşünülse bile gerek örgüt içi faktörler gerekse de çevre şartlarından etkilenmektedir. Her kademedeki yöneticiler için çevre şartlarının takip edilmesi, işletmenin yapı ve kültürünün tanınması, yönetici ve çalışanların kişiliklerinin bilinmesi işletme içinde alınacak her tür kararın doğruluğunu ve başarısını etkileyen faktörlerdir.

Karar Türleri

Karar verme literatürde çok farklı açılardan ve farklı şekillerde gruplandırılmaktadır. Bu gruplardan çalışmamızın kapsamı ile örtüşenlerden bazıları tanıtılacaktır. Karar türü ile ilgili bilgiler Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Karar Türleri

KararTürleri	Açıklama	Örnekler
ZamanlaİlişkisineGöre	Yöneticilerinbellibirzamandilimindeöncedenveyaanidenvermekzorundaolduklarıkararlarürüdür. Bu tür kararlarda bilgi, zaman kısıtı, sürecinkarmaşıklığı,etkideğerlereveyasalarauygunluğuönemlidir.	AynıAndaVerilenKararlarArdışık Kararlar
Karar Vericiye Göre	Kararıverenorganınkişiliğinegöreoluşansınıflamadır.	Bireysel kararlarGrup kararları
YönetimDüzeylerineGöre	Kararların, hiyerarşik yapıyagöregruplandırılmasıdır.	Stratejik KararlarYönetselKararlar EylemselKararlar
Bilgi Düzeyine Göre	Kararvericininsüreceilişkinbilgisinegöreyapılan sınıflamadır.	Belirlilik KararlarıRisk KararlarıBelirsizlikKararları
Zaman Ufkuna Göre	Kararlarınulaştığızamandiliminegöreyapılan sınıflandırmadır.	Kısa Süreli KararlarOrta Süreli KararlarUzunSüreliKararlar
İşletmeFonksiyonunaGöre	Kararların işletme fonksiyonlarınagöregruplandırılmasıdır.	IK KararlarıFinansal KararlarPazarlama KararlarıÜretim KararlarıDiğerKararlar
Karar Verme ŞeklineGöre	Karar vericinin problemin çözümü ile ilgilitercihettiğiyöntemleregöreyapılansınıflandırmadır.	Rasyonel SezgiselveDeneyimselKaçınmacı KendiliğindenanidenYargısal(Deneme/Yanılma) LideriİzlemeBilimsel Yöntemler(GelecekOkuryazarlığı)
YaşamDöngüsüneGöre	İşletmenin yaşam döngüsüne göreadlandırılan kararlardır.	Kuruluş KararlarıGeliştirme KararlarıTasfiye Kararları
Diğer Unsurlara Göre	Kararlarınalınmaveaçıklanmabiçimlerinegöreyapılansınıflandırmadır.	AçıklananKararlarAçıklanmayan KararlarİstisnaKararlar
YapısınaGöre	Sorunlarınortayaçıkmasıklıklarıvekarmaşıklıkdurumlarınagöreyapılansınıflamadır.	Programlanabilir kararlarProgramlanamayankararlar

Kaynak: Göker 2006: 51, Morgül, Tarık 2014: 14-26

Karar Vermede Bilginin Rolü

Bilgi, karar verme sürecindeki yöneticiye yardımcı olmak amacıyla düzenlenmiş verilerdir. Yöneticinin ihtiyacını karşıladığı sürece anlamlıdır. Bilgi, verilerin amaca göre işlenmesi, düzenlenmesi sonucu oluşur. Üst bilgi (yoğun bilgi), özel bir amaca yönelik olarak düzenlenmiş bilgilerden oluşur. Bilgi kavramı veri kavramı ile ilişkilidir. Veri, bilgi üretiminde kullanılan, sayısal ve sayısal olmayan semboller, istatistikler vb. girdilerdir. Bilgi ise, yöneticiye karar vermesinde fayda sağlayacak yardımı ulaştırmak amacıyla, verilerin işlenip düzenlenmiş halinden oluşmaktadır. Bilgi işleme sürecini sistem modeline benzeterek Şekil 4'teki gibi gösterebiliriz.

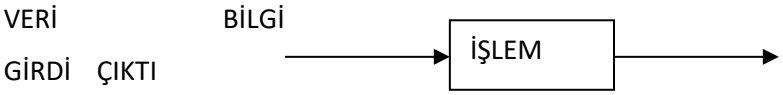

Şekil 2. Verinin Bilgiye Dönüşüm Süreci

Üretimde hammadde girdi olarak girip bir çıktı olarak mamul olarak ulaşılıyorsa veri de işleme girip bilgi olarak çıkmaktadır. Veri ve bilgiyi ayrıca matematiksel bir ifade ile de göstermek mümkündür.

Bilgi = f (Veri, İşlem)

Çıktı = f (Girdi, İşlem)

Verinin bilgiye dönüşümü, tipik bir üretim sürecinden başka bir şey değildir. İlk maddelerin, bir üretim süreci sonunda mamule dönüşmesi gibidir. Bir süreç sonunda çıktı olan bazı bilgiler, diğer bir süreç için girdi olabilir.

Bilgi, geçmişin hatırlanmasına, bugünün yönetilmesine, sonuçların denetlenmesine ve geleceğin planlanmasına imkân verir. Kişi ve örgüt çevresini ancak, gerekli bilgileri etkin bir biçimde kullanarak değerlendirebilir, denetleyebilir ve değiştirebilir. Bilginin kullananlara güç sağlayabilmesi birbiriyle etkileşimli bazı özelliklere sahip olması ile doğru orantılıdır.

Bilginin değeri, bilginin ilgili organa sunulması, algılanması ve kullanılması ile oluşur. Bilgi, karar vermeye sağladığı destek oranında değerlidir. Bilginin değeri ile maliyeti arasındaki ilişki özneldir. Kişilere göre değişir. Bu nedenle, bilginin maliyetini ve özellikle de değerini somut olarak hesaplamak pek kolay değildir. Bilginin maliyeti ile değeri arasındaki ilişki şekil ile gösterilmiştir. Bilginin maliyeti; verilerin elde edilmesi, işlenmesi, sunulması ve ileride yeniden kullanılması amacıyla depolanması süreçlerine ilişkin harcamalardan oluşur. Bu nedenle, bilgi kullanıcılarının bilgi istekleri, maliyet ve fayda analizlerine tabi tutulduktan sonra karşılanmalıdır.

Bilginin özellikleri

Doğruluk, Bilgi kullanıcılarına güven sağlayabilmesi amacıyla bilgilerin doğru olması önem arz etmektedir. Bu noktada, doğruluk, bilginin hatasız bir şekilde sunulmasını ifade etmektedir. Kabul edilebilir hata miktarı ise, bilgi kullanıcılarının hata payı anlayışına (toleransına) göre değişmektedir. Verilecek kararın zamanının önem taşıması ve sonuçlarının risk ifade etmesi durumlarında tolerans düzeyi önemli ölçüde etkilenmektedir.

Tarafsızlık,Bilginin sahip olması gerekmekte olan özelliklerden biri de bilginin tarafsız olmasıdır. Bilginin tarafsız olması, bilginin kişisel düşüncelerden ve yargılardan bağımsız bir şekilde sunulmasını ifade etmektedir. Çünkü, bilgi kullanıcılarına tarafsız bir şekilde sunulmayan bilgi, bilgiyi sunan tarafın isteğine, eğilimine ve yargılarına göre yönlendirilmiş olacaktır.

Kısalık (Bilginin miktarı),Bilgi kullanıcıları, bilginin mümkün olduğu ölçüde kısa olmasını talep etmektedirler. Bununla birlikte, bilgi sunumu yapılmadan önce bilginin kısaltılması yapılırken bilginin tam ve doğru olmasına engel olunmamasına özen gösterilmelidir. Gerekli gereksiz ayrımı yapmaksızın birçok bilginin sunumunun yapılması yöneticilerin bilgi seline maruz kalmalarına sebep olacaktır. Fazla bilgi sunumunu ifade eden bu durum, bilgi patlaması ya da bilgi kirliliği gibi kavramlarla ilişkilidir. Bu çerçevede, karar verme sürecinde olması gereken kısalıktan fazla bilginin olması, yöneticilere faydadan çok zararı olacaktır.

Zamanlılık,Zamanlılık, bilginin yöneticiye gerekli olunan zamanda sunulması gerektiğini ifade etmektedir. Bilgi, yöneticiye ne kadar geç gelirse o ölçüde değerini yitirecektir. Çünkü, yöneticiler genellikle; doğruluk, zamanlılık ve maliyet arasında seçim yaparak hareket etmektedirler. Bu bağlamda, yöneticiye zamanında ulaşan bilgi, karar verme sürecinde ödün verme gerekliliği ihtimalini düşürecek ve verilecek kararın sağlıklı olma ihtimalini artıracaktır.

İlgililik (Yerindelik),Bilginin, sunumunda muhatabın sadece bilgiye ihtiyaç duyan kullanıcılar olması gerektiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda, ilgili bilgi, yöneticiyi doğru eylemi gerçekleştirmeye yöneltecektir. Bu kapsamda, bilginin bu özelliği, bilgi kullanıcılarının statü ve yetkileriyle yakından ilişkilidir. Buna göre, bilgi sunumunda bulunulurken yetkisi olmayan bir yöneticiye ya da sadece üst düzey yöneticinin bilmesi gereken bir bilginin daha alt düzeyde bir yöneticiye sunulması ve benzeri diğer durumlar, uygun olmamakla beraber sorun çıkmasına da sebep olabilecektir.

Anlaşılabilirlik, Anlaşılabilirlik, verinin bilgiye dönüştürülebilmesi ve bilginin iletilmesi ile ilgili bir kavramdır. Doğrudan doğruya bilgiyi kullanacak kişiyle ilgilidir denilebilir. Anlaşılabilirlik, birçok faktörün etkisi altındadır.

Geçerlilik,Geçerlilik, bilginin karar verilecek konuyu hangi ölçüde açıkladığını veya diğer bir deyişle, bilginin karar verme sürecindeki gerçeği yansıtma düzeyinin belirlenmesini ifade etmektedir.

Güvenilirlik,Güvenilirlik, bilginin tutarlı oluşunun ya da sonuçlarının genellenebilme kabiliyetinin ölçüsünü ifade etmektedir. Buna göre, sonuçları tutarlı olan ilgili olduğu olayı temsil etme kabiliyetinde olan bilgi, güvenilir olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, güvenilirliğin söz konusu olabilmesi, bilginin olayı temsil kabiliyetinde, doğru, ispatlanabilir ve tarafsız olmasıyla mümkün olmaktadır.

Karar Verme Boyutları

Scott ve Bruce (1995), karar verme stilleri üzerinde yapmış olduğu çalışmasında daha önceki araştırmalardan faydalanarak kavramsal eksiklikleri tespit etmiş stillerin net bir şekilde yeterince oluşmamış olduğunu gündeme getirmişlerdir. Önceki çalışmaları birleştirerek kişinin karar verme durumlarında sergiledikleri tutum ve davranışları tespit etmişler ve ortaya 'General Decision-Making Style' (GDMS), Türkçe ifadesyile 'Genel Karar Verme Stili'ni(GKVS) çıkarmışlardır (Tekin ve Ehtiyar, 2010, s.6)

Scott ve Bruce (1995), karar vermeyi bir davranış şekli olarak ele almışlar ve bu bakış açısıyla yapılan incelemek sonucunda beş farklı karar verme stilini ortaya koymuşlar. Bunlar; rasyonel, sezgisel, bağımlı, kaçınmacı ve kendiliğinden anlık karar verme stilidir (Yılmaz, 2011,s.13-14).

Rasyonel Karar Verme Stili,Rasyonellik etkinlik ile aynı anlamı taşımaktadır. Rasyonel karar vermede amaç en doğru ve etkin kararı almaktır. Rasyonel karar veren kişiler karar

verecekleri konu ile alakalı gereken araştırma ve incelemeler yaparak alternatifler içerisinden en uygun ve etkili olan kararı seçmektedirler.

Sezgisel Karar Verme Stili,Sezgisel karar vermede kişiler karar almaları gerektiği durumlarda o anki his ve sezgileri doğrultusunda karar vermeleridir. Alternatif karar seçeneklerini yaşadığı tecrübeler ve olabilecek ihtimalleri iç mukayese ile hızlıca eleme yaparlar. Yöneticilerin en sık kullandığı karar verme stili olduğu tespit edilmiştir.

Bağımlı Karar Verme Stili, Bu stile sahip karar alan kişiler karar verme aşamasında başkalarının deneyim, tecrübe ve görüşlerini dikkate alarak karar verirler. Bağımlı karar verme stiline sahip kişiler, kararlarının sorumluluklarını kararı alırken etkilendikleri kişilere yansıtmaktadırlar.

Kaçınmacı Karar Verme Stili,Kaçınmacı karar vermede kişi kararı vermemek için vakadan uzaklaşma durumudur. Karar ile ilgili sorumluluk almak istemezler. Karar almayı mümkün olduğunca ve defalarca ertelemek isterler.

Kendiliğinden Karar Verme Stili,Bu stilde karar verme durumunda kişiler aniden ve fazla düşünmeden hemen kararı alıp uygulamaları durumudur. Karar verme aşamasında az düşünme, hızlı ve ani karar verme, alternatifleri göz önünde bulundurmama gibi eylemler vardır.

Yönetişim

Dünyada meydana gelen ekonomik, sosyal, siyasal ve teknolojik gelişmeler her alanı olduğu gibi yönetim alanını da etkilemiştir. Bu değişim yönetim alanında yeni kavramların, anlayışların ve kurumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Mevcut anlayış, kavramlar ve kurumlar hızla değişmeye başlamış ve dönüşüm geçirmiştir. Bu dönüşüm şirketlerden kamu yönetimine kadar birçok alanı etkilemiştir (Sobacı, 2007,s.219).

Dünyada çok boyutlu bir dönüşüm yaşandı ve günümüzde de devam etmektedir. Bunlardan ilki sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş sürecindeki dönüm noktalarıdır. İkincisi Fordist üretimden esnek üretime geçiş, üçüncüsü ulus-devlet anlayışından küresel dünyaya geçiş ve dördüncüsü modernist düşünceden postmodernist düşünceye geçiş senaryosudur (Hoştut, 2015,s.56). Bu muhtelif değişim sadece üretim bazında ortaya çıkan bir süreç değil, ekonomik, sosyolojik ve siyasi alanlarda da etkisi görülen bir dönüşümdür (Sadioğlu & Altay, 2020,s.328). Kronolojik anlamda birbirini takip eden ve tamamlayan bu süreçler, sadece bilim ve teknoloji alanında değil, siyasi ve sosyolojik alanda da pek çok yeni kavramı ortaya çıkarmıştır. Bazı kavramsal terimler eskimiş olsa da bunların yerini daha modern ve kapsamlı tanımlar almıştır.

Yönetişimin toplumu, siyaseti, ekonomiyi ve insana dair her şeyi tanımlayan, değiştiren ve geliştiren etkileri olduğu kabul edilmektedir. Dolayısıyla kapitalizm, liberalizm, küreselleşme, yönetişim, modernizm, postmodernizm gibi kavramlar içerik ve kapsam bakımından birbirinden farklı ve örtüşen yönlere sahip olsalar da siyasal, toplumsal ve ekonomik alan (Kaya & Aydemir, 2011,s.15).

Yönetişimin tek bir tanımı yoktur çünkü yönetişim tek bir alanla sınırlı değildir; hukuk, siyaset, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi gibi birçok alanla ilgilidir ve yerel, ulusal veya uluslararası platformlarda uygulanabilir (Palabıyık, 2003,s.227). Yönetişim, yönetimdeki bir değişikliği ifade eder. Bu yeni sistem, değişen ve gelişen dünyanın gereksinimlerine uyum sağlayabilen, tüm aktörlerin söz sahibi olduğu yeni bir anlayışı temsil etmektedir. Yönetişim, birden fazla yönetici aktörün yer aldığı bir yönetim sürecidir (Dixit, 2009, s.251).

Yönetişim, siyaset bilimi alanı altında sosyal veya devlet etkileşimlerinin değişen kalıpları altında ele alınmış ve çabalarla ilişkilendirilmiştir. Rhodes (1996), yönetişimi "piyasalar ve hiyerarşilerin bir karışımı değil, bir başkasını yaratan, kendi kendini kuran örgütler arası bağlantılar" olarak tanımlarken; Meadowcroft (2007), yönetişimi yeni tip sosyo-politik etkileşimle ilişkilendirmiştir. Onyekachi (2103), yönetişimi, devam eden müzakere ve yansıtma yoluyla hedefler üzerindeki değişikliklerle iletilen rasyonaliteye dayalı bir sosyal koordinasyon yolu olarak tartıştı. Acemoğlu ve Robinson (2013), büyüme, istikrar ve kamu refahı sağlamayı amaçlayan kurumların iyi yönetişimini, önemli düzeyde bir organizasyon yapısı elde edilene kadar ekonomik politikaları uygulayarak ve yürüterek formüle ederek tanımlamıştır.

Towah (2019) deyimiyle; kamu kurumlarının iyi yönetişimi sadece hesap verebilirlik, şeffaflık vekatılımla ilgili değildir; ama aynı zamanda hukukun üstünlüğü ve şeffaflığın öneminin kabul edilmesiyle ilgilidir. Bu nedenle, iyi yönetişim, kendini toplum üyelerinin refahını iyileştirmeye ve onların ihtiyaçlarını karşılayabilmeye adamış bir hükümetin geçerli olarak gözlemlendiği ve kabul edildiği düzeydir. İyi yönetişim, aynı zamanda, kamu düzenini ve kamu hizmetlerinin sağlanmasını sağlamanın yanı sıra, üretken işletmelerin ve tarafsız davranışların güçlendirilmesine elverişli bir ortam yaratma becerisini de sunabilmelidir.

Yönetişim, şirketlerin yönetiminde ve faaliyetlerin yürütülmesinde tüm paydaşlarıyla şeffaf, hesap verebilir, sorumlu ve adil bir ortamın oluşturulmasını ifade eder. Bu sistemin amacı, menfaat sahiplerinin haklarını korumak, talep ve beklentilerini karşılamak ve sürdürülebilirliğini sağlamaktır. Yönetişim kavramı, klasik yönetim yapılarının tek taraflı olarak belirlediği ilişkiler yerine, çok aktörlü ve etkileşimli bağlantıları içeren, ortak yönetim, planlama ve kamu-özel ortaklığı felsefesine dayalı bir yönetim yaklaşımıdır (Hoştut, 2015, s.57). Yönetişim yaklaşımı, şirket veya kuruluşun uzun vadede ayakta kalmasını, kurumsal yatırımcıları çekmesini ve operasyonel performansını en üst seviyede tutmasını sağlar.

Kurumsal yönetişim, hissedarlar, çıkar grupları, hükümet ve yönetim kurulu ile etkileşim içindedir. Ancak arka planda kültür, değerler, toplum, işletmenin bulunduğu sektör ve ekonomik sistem ile etkileşim halindedir. Bu nedenle kurumsal yönetim yaklaşımında yaşanan aksaklıklar öncelikle işletmelerin hissedarlarını, çalışanlarını, müşterilerini ve daha geniş bir perspektiften mevcut sektörü ve toplumu etkilemektedir. Bu süreç zaman ilerledikçe etkisi artan bir durumdur. Kurumsal yönetimin uygulandığı şirket veya kuruluşta iç denetim, şeffaflık ve hesap verebilirlik oluşur. Yönetişimde tüm aktörler birbirinden sorumludur ve birbirleriyle etkileşim halindedir.

Yönetişimin amacı, tüm aktörlerin karar alma mekanizmasına katılmasını, uygulamada etkinliği ve yüksek etkinliği ve tüm aktörlerin birbirine karşı sorumlu olmasını sağlamaktır. Yönetişim kavramı modern bir deyimdir, klasik yönetim anlayışından çok daha fazlasını ifade eder. Katı bir hiyerarşiden ziyade, çapraz ve çok yönlü ilişkileri organize eden, yöneten ve mekanizmaları karşılıklı besleyen ilkeleri içeren bir sistemdir. Adalet, şeffaflık ve çok yönlülük gerektirir. Bilgiler müşteriden gizlenirse şeffaflık olamaz.

Yönetişim olmadan şeffaflık da gerçek olamaz. Hesap verebilir değilse, yönetişim kavramı tam olarak uygulanamaz. Sorumluluk kavramı yönetişimle de ilişkilidir. Tersine, zayıf yönetişim, en iyi ihtimalle bir şirketin belirtilen hedeflerine ulaşamamasına ve en kötü ihtimalle şirketin çökmesine ve hissedarlar için önemli mali kayıplara yol açabilir. Bu mali kayıp sadece parasal olmayıp şirket ve organizasyonda temsil edilen pay sahipleri veya menfaat sahipleri nezdinde şirketin imajını da zedelemiştir. Aktif görev alan çalışanların veya aktörlerin güveninin de sarsılmasına neden olacaktır. Diğer bir deyişle, kötü bir yönetişim, bir şirket için sadece maddi değil, aynı zamanda manevi kayıplara da neden olacaktır. Mali zarara uğrayan

şirket, yatırımcılara, müşterilere, hissedarlara ve kendi çalışanlarına karşı da bir profil çizecektir. Dolayısıyla yönetişim hem mikro düzeyde bir şirket hem de özel bir kurumdur.

Meşrutiyet ve demokrasinin makro düzeyde uygulanabilirliği açısından oldukça önemlidir. Bu noktada klasik yönetim anlayışı ile yönetişim arasındaki farkın bir şirket için önemi ortaya çıkmaktadır. Yönetim yukarıdan aşağıya bir hiyerarşi ifade eder ve hareket tek yönlüdür, bu nedenle etkileşim veya paydaş yoktur. Piramidin altındaki aktörlerin ise karar verme ve yönetime katılma hakları yoktur. Bu süreçte işbirliğini teşvik eder.

Yönetişim, şirkette herkesin birbirinden sorumlu olduğu, alınan kararların herkes için en doğru ve faydalı olacak şekilde yerine getirileceği, herkesin kazanmasının temel mantık olduğu bir sistemdir. Yönetişimde kararlar, tüm aktörlerin dahil olduğu bir sistem içinde alınır ve asıl amaç kimseyi mağdur etmemek veya zararı en aza indirmektir.

Yönetişim, örgütsel amaçların kusursuz bir şekilde gerçekleştirilmesi için yetkilendirilmiş, ortak çıkarlarını kişisel çıkarlarının önüne koyarak hareket eden, iletişim ve etkin bilgi paylaşımını, karşılıklı güven ve şeffaflığı benimseyen, ortak kararlar alan, duygusal yönü yüksek kişiler tarafından yürütülen örgütsel faaliyetlerdir. Zeki, empatik, proaktif ve sinerjik" olarak tanımlanabilir (Fidan, 2011,s.6-7). Yönetişim kavramı kamu yönetimi bağlamında ele alındığında niteliği değişen devlet-vatandaş ilişkilerini açıklamaktadır. Günümüzde klasik yönetim anlayışı, siyasal iktidar ile yurttaşlar arasındaki ilişkileri açıklamakta yetersiz kalmaktadır. Yönetişim kavramı, bu yetersizlik ve sınırlılıktan kaynaklanan sığlığı ortadan kaldırmak için geliştirilmiştir. Böylece devlet ve yönetimi ile ilgili ulusal aktörleri ve uluslararası kuruluşları dikkate alan yeni bir kavram ortaya çıkmıştır (Özer, 2006,s.60).

Yönetişim en temel haliyle özel bir şirket veya kuruluşun yöneldiği konular, uyduğu kurallar ve denetlendiği alanlarla ilgilidir ve tüm bu süreç bu şekilde işler. Aynı zamanda kurumsal bir yapı için sorumluluklar, davranışlar, uyulması gereken kurallar ve uygulanan politikalar kurumsal yönetim ile ifade edilmektedir. Yatırımcıları, hissedarları ve müşterileri anlamak kurumsal yönetişim açısından önemlidir; ve aynı zamanda iş yönü ve bütünlüğüdür. Dolayısıyla yönetişim, şirketin dış imajını doğrudan etkiler ve yatırımcı, müşteri veya hissedar şirket hakkındaki kararını bu imaja göre verir (Ali, 2015,s.73).

İyi bir yönetim anlayışı, müşteriler, yatırımcılar, hissedarlar veya toplum ile şirket arasında güvene dayalı köprüler kurar. Yönetişim, bir şirket veya özel bir kuruluş için gerekli ve doğru olan kural, politika ve uygulamaları içeren bir yapı oluşturmaktadır. Aynı zamanda organizasyondaki hesap verebilirliği artırır. Çünkü bu sistemde şirket çalışanlarından yönetim kuruluna, üst düzey yöneticilerden hissedarlara kadar şirketin her aktörü başkalarına karşı sorumludur. Aynı zamanda, hepsi birbiriyle etkileşime girer. Yönetişim, bir şirketin sorumlu olduğu tüm paydaşlara karşı şeffaflık, hesap verebilirlik ve güvenlik ilkelerini içerir.

2000'li yılların başında özellikle demokratik olmayan ya da demokrasiyi meşru temellere oturtamayan ülkelerde büyük çaplı kurumsal yolsuzluklar yaşanmış ve gerekli kurumsallaşma sağlanamamıştır. Yaşanan olumsuzlukları gidermek, daha güvenli, daha şeffaf, hesap verebilir ve denetlenebilir bir yatırım ortamı oluşturmak ve ilgili tarafların menfaatlerini korumak amacıyla 1992 yılında Cadbury Raporu ve 2000 yılında yayınlanan Sarbanes-Oxley Yasası yayımlanmıştır (Berksoy & Yıldırım, 2017,s.2-3). Sarbanes Oxley yasasına göre halka açık şirketlerde muhasebe hizmetlerinin, mali raporların ve bağımsız denetçilerin kalitesi artırılmalı ve şeffaflık sağlanmalıdır. Bu rapor ve yasa, içeriği ve amaçları açısından yönetişimin önemini vurgulamaya yönelik ilk çabaların örnekleridir. Bu çerçevede, geleneksel olarak müşteri ve hissedarlara indirgenen ve kar maksimizasyonu odaklı ilişkilerin yerini çok paydaşlı ilişkiler

almaya başlamış; yönetişim kavramıyla birlikte şirketlerde şeffaflık, sorumluluk, hesap verebilirlik ve eşitlik unsurları önem kazanmıştır (Cengiz, 2013,s.407).

Halkla ilişkiler, küreselleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte ortaya çıkan yönetişim olgusunun içeriğini ifade eden şeffaflık, hesap verebilirlik, adalet ve sorumlulukla ilgili süreçlerde ihtiyaç duyulan bilgi, iletişim veya diğer araçlar için de önemlidir. Çünkü kurumsal yönetişimin temel ilkeleri, standartları, kriterleri ve boyutları, tüm şirket menfaat sahiplerinin dünyanın liderliğinde yönetildiği ve oluşturulduğu yeni bir yöntemi ifade etmek için kullanılır.

Halkla ilişkiler, çevresi hakkında bilgi toplar, paydaşların her türlü bilgi ihtiyacını karşılar, stratejik kamuları belirler, sorunları yönetir ve karar vericilere tavsiyelerde bulunur. Bu nedenle, bir şirket veya kuruluşun paydaşları, hissedarları, müşterileri veya çalışanları tarafından denetlenmesi konusunda halkla ilişkiler departmanının gerekli bilgilere erişmesine ihtiyaç vardır. Çünkü bu birim derlediği, analiz ettiği veya yayınladığı makaleler sonucunda şirket veya kuruluşun şeffaflığına katkıda bulunur.

Şirketin denetimi, yönetişim kavramının uygulanabilirliği açısından hayati önem taşımaktadır. Halkla ilişkilerin sağladığı bilgiler de bu sürecin sağlıklı bir şekilde denetlenmesi için önemlidir. Halkla ilişkilerde şeffaflık, hesap verebilirlik, adalet ve sorumluluk ilkeleri, şirketin hissedarları, diğer menfaat sahipleri, müşterileri, çalışanları ve diğer aktörleri ile iyi ve güvenli ilişkilerin sürdürülmesinde önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmakta; diğer aktörlerle paylaşır, onları bilgilendirir ve güvenlerini kazanmak için çalışmalar yapar (Rhodes, 1996,s.652-67).

Yönetişim tek taraflı değil, çok aktörlü ve etkileşimli ilişkileri içeren bir kavramdır. Aynı zamanda ortak yönetime, düzenlemeye ve kamu-özel sektör işbirliğine dayalı bir yönetim şeklidir. Hem özel işletmelerde hem de turizm sektöründe birden fazla karar alma mekanizmasının olduğu modern ve çağdaş bir yönetim anlayışını ifade eder. Yönetişim, modern dünyada niteliği değişen yönetici-yönetimli etkileşimden, hukukun üstünlüğüne, demokratikleşme arayışlarına, devletlerin yeterli hizmeti sunabilme yetisine kadar pek çok konuyu da tartışma konusu haline getirmiştir.

Yönetişim, çok aktörlü kamu ve özel sektör ortaklıklarına dayalı, çok aktörlü yeni ve daha güncel bir yönetim yaklaşımının ürünüdür. Bu yeni ve güncel yönetim yaklaşımı yerel, ulusal veya uluslararası bir uygulama alanı olabilir. Bu mevcut yönetim anlayışı, ortak düzenleme, ortak yönetim ve ortak eyleme dayanmaktadır. Dolayısıyla yönetişim, doğası gereği çok aktörlü bir anlayıştır ve bu aktörler etkileşim halinde olup, birlikte hareket ederler.

Yönetişimin yerel veya ulusal bazda uygulanması, en basit ve temel haliyle, bir bölge veya bölgede bulunan insanların kendilerini ilgilendiren konulara müdahale edebilme, karar alma sürecine katılabilme ve bu imkânı sağlayabilmesidir. Yönetişim, tek sübjektif yönetim anlayışının çok aktörlü bir sisteme evrildiği, yönetim yetkilerinin yönetilen grupla paylaşıldığı, kaynakların paylaşıldığı, toplumun birlikte hareket ettiği ve tüm bu süreçlerde aktif rol oynadığı bir yönetim modelidir. (Fidan, 2011,s.222).

Devlet, yönetişimdeki aktörlerden biridir. Yönetişime dahil olan diğer aktörler, tartışılan hükümetin düzeyine bağlı olarak değişir. Örneğin, kırsal alanlarda etkili toprak beyleri, köylü çiftçi birlikleri, kooperatifler, STK'lar, araştırma enstitüleri, dini liderler, finans kurumları, siyasi partiler, ordu vb. diğer aktörler olabilir. Kentsel yönetişime dahil olan aktörler arasındaki bağlantıları göstermektedir. Ulusal düzeyde, Yukarıdaki aktörlere ek olarak, medya, lobiciler, uluslararası bağışçılar, çok uluslu şirketler vb. karar vermede veya karar verme sürecini etkilemede rol oynayabilir.

Hükümet ve ordu dışındaki tüm aktörler, "sivil toplum"un bir parçası olarak gruplandırılmıştır. Bazı ülkelerde, sivil topluma ek olarak, organize suç örgütleri de, özellikle kentsel alanlarda ve ulusal düzeyde karar alma sürecini etkiler. Bazı kırsal alanlarda, yerel olarak güçlü aileler karar verme sürecini alabilir veya etkileyebilir. Bu tür gayrı resmi karar alma süreçleri genellikle yolsuz uygulamaların sonucudur veya yolsuz uygulamalara yol açar.

Stoker'a (1998) göre, yönetişim önerileri şunlardır:

Yönetişim, yönetim anlayışını önemseyen ama bunun da ötesinde bir takım kurum ve kuruluşların varlığını kabul eder.

Yönetişim anlayışında, ekonomik ve sosyal sorunların çözümünde taraflar ve aktörler arasındaki sınırlar net olarak ayrılmamış ve sınırlar belirsizdir.

Yönetişim, kolektif faaliyetlere katılan aktörler ve kurumlar arasındaki güç ilişkisini ifade eder.

Yönetişim, özerk veya kendi kendini yöneten aktörlerle ilgilidir.

Yönetişim, karar alma mekanizmasını tek başına idareye bırakmaz ve diğer aktörlerin sorunları çözmek için yeterli kapasiteye sahip olduğunu varsayar (Stoker, 1998,s.17).

Yönetişimin Tarihsel Gelişimi

Yönetişim kavramının ortaya çıkışı 16. yüzyıla kadar gitmektedir ve bu kavramın temeli Fransızca "governance" sözcüğüne dayanmaktadır. Yönetişim kavramı ilk kez 1989 yılında Dünya Bankası'nın Afrika için yayınladığı bir raporda kullanılmıştır. Bu rapora göre yönetişim, ülke işlerinin yönetiminde siyasi gücün kullanılmasıdır. OECD ise yönetişim kavramını "bir ülkenin ekonomik ve sosyal kaynaklarının yönetiminde güç ve otoritenin kullanılması" olarak tanımlamaktadır. Dünya Bankası uzmanları Kaufmann, Kraay ve Zoido-Labaton'a göre yönetişim, "bir ülkede güç ve otorite kullanımını belirleyen gelenekler ve kurumsal mekanizmalar" olarak tanımlanmaktadır.

Avustralya Uluslararası Kalkınma Ajansı tarafından parlamentoya sunulan "Better Aid for a Better Future" başlıklı raporda yönetişim, 'ülkenin ekonomik ve sosyal kaynaklarının açık, şeffaf, hesap verebilir ve adil bir şekilde etkin yönetimi' olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda, daha iyi yönetişim için gerekli kriterler; ekonomik ve mali yönetimin iyileştirilmesi, kamu yönetiminin daha etkin hale getirilmesi, hukukun üstünlüğünün tesis edilmesi ve halkın karar alma süreçlerine katılımının sağlanması veya arttırılmasıdır.

Birleşmiş Milletler yönetişimin karmaşık mekanizmalar, süreçler, ilişkiler ve kurumlar gerektirdiğini açıkladı. Bu kurum ve süreçler, vatandaşların ve sosyal grupların yasal haklarının korunmasında rol oynamaktadır. Ayrıca bu kurumlar, yurttaşlar ve toplumsal gruplar arasındaki farklılık ve farklılıklardan doğabilecek sorunları da azaltmaktadır (Çukurçayır, 2003,s.270). Yönetişim kavramı özünde yöneten ile yönetilen arasındaki ilişki ve sınırlar üzerine düşünmeyi gerektiren bir kavramdır. Bu noktada yönetişimin getirdiği en büyük fark ve yenilik, yönetilen kitlenin giderek daha aktif rol oynamasını sağlamasıdır.

21. yüzyıla damgasını vuran yönetişim kavramı, yeni arayışlara çağdaş bir yanıt olduğu kadar, çağın taleplerini karşılamak üzere bilinçli olarak uygulamaya konulan ve ortaya çıkan bir kavramdır. Teknolojinin ilerlemesi ve küreselleşme olgusunun yaygınlaşmasıyla birlikte "yönetişim" kavramı, günümüzün her alanında ortaya çıkan mikro uygulama alanı olan özel şirket ve kuruluşlardan başlayarak her alanda kullanılan bir kavram ve uygulama haline gelmiştir. Yaşamdan, makro alanda ulusların yönetimine ve uluslararası ilişkiler politikalarının belirlenmesine kadar (Bakkalbaşı, 2017,s.431-35).

Yönetişimin Boyutları

Yönetişim üç boyuttan oluşur: sistematik, politik ve idari. Sistematik boyutta yönetişim; yasal ve resmi işlemlerden sonra kurulan veya seçilen iktidar veya hükümetten çok daha geniş bir yapı öngörür. Diğer bir deyişle, yönetişimin sistematik boyutunda sadece devlet değil, sivil toplum kuruluşları, dernekler, vakıflar, özel şirketler gibi diğer aktörler de karar alma sürecine katılmaktadır. Bu, karar alma mekanizmasında tek bir aktöre bağımlılığı ortadan kaldırır ve yetkiyi çoklu ve etkileşim halindeki aktörlere dağıtır (Tekeli, 1999, s.248). Yönetişim, politik anlamda; vatandaşların idari ve siyasi karar alma mekanizmalarının her aşamasında katılımını mümkün olan sınırlar dahilinde öngörmektedir.

İdari ve siyasi kararlarda pay sahibi olan ve seçme hakkına sahip olan vatandaş, iktidarın ve devletin meşruiyetini ve demokrasisini artıracaktır (Parlak & ark., 2008, s.25-26). Yönetişimin yönetsel boyutu; şeffaf, hesap verebilir ve kaynakları verimli kullanan bir kamu kurumunu ifade eder. Toplumdaki tüm aktörlerin siyasi ve yönetsel boyutta söz sahibi olması ve birbirleriyle etkileşim içinde olması, demokrasi ve meşruiyetin gereği olarak bu kesimlerin yönetimde etkin söz sahibi olmalarını sağlar. Dolayısıyla bireylerin karar alma mekanizmalarına dahil edilmesi hem devletin demokratik varlığını güçlendirerek daha kontrol edilebilir ve güncel hale getirmekte hem de yenilikçi bir yönetim anlayışı oluşturmaktadır (Yıldırım, 2018,s.278-80).

Yönetişimin sistemik, politik ve yönetsel boyutlarına ek olarak, bir de yönetim boyutu vardır. Bu, kurumsal yönetişim anlamına gelir. Diğer bir deyişle özel şirket, dernek, vakıf veya kuruluşların yönetim mekanizması ile ilgilidir. Bu anlamda yönetişimin en yerel birimden en geniş alana doğru sosyolojik yapıyı değiştirdiği ve yeni bir yönetim anlayışı getirdiği söylenebilir. Yönetişim, bir şehrin yerel yönetiminde kullanılabileceği gibi ülke içi yönetimde veya uluslararası ilişkilerde de kullanılabilir (Demirel, 2010,s.66-67).

Yönetişim, çok boyutlu ve disiplinler arası bir bakış açısı gerektiren bir anlayış tarzıdır. Yönetişim, yukarıdan aşağıya dikey olarak yapılanan, kararların belirli bir grup tarafından alınmadığı, mümkün olan herkesin katılımcı ve aktör olduğu bir anlayıştır. Bu modern anlayış, klasik yönetim anlayışının çok ötesinde, sosyoloji, siyaset bilimi, uluslararası ilişkiler, kamu yönetimi, iktisat gibi disiplinlerle de ilişkilidir. Daha derin bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde; kavram, iş yönetişimi, para piyasaları yönetişimi, iş yönetişimi, ekonomik yönetişim, yerel yönetişim, ekolojik yönetişim, yönetsel yönetişim, küresel yönetişim,

Avrupa bölgeleri yönetişimi, kentsel yönetişim, demokratik yönetişim, askeri yönetişim, sosyal medya yönetişimi, gelişmiş yönetişim kurumsal yönetişim, bilgi teknolojiler yönetişim gibi farklı birim ve alanlarda kullanılabilmektedir (Kaufmann & ark., 2010,s.3). Genel olarak yönetişim; Yönetimde yeni bir süreci, geçerli kuralların değişimini, küreselleşen ve teknolojik gelişmelerin hız kazandığı, sürekli güncellenmeye açık, paydaşların kendi varlıkları ile yönetildiği bir dünyaya ayak uydurabilen yeni bir yöntemi ifade etmek için kullanılmaktadır.

Yönetişimin Temel Değerleri

Yönetişimin sekiz temel özelliği vardır. Katılımcı, fikir birliğine dayalı, hesap verebilir, şeffaf, duyarlı, etkili ve verimli, adil ve kapsayıcıdır ve hukukun üstünlüğünü izler. Yolsuzluğun en aza indirilmesini, azınlıkların görüşlerinin dikkate alınmasını ve karar alma süreçlerinde toplumdaki en savunmasız kesimlerin seslerinin duyulmasını sağlar. Aynı zamanda toplumun mevcut ve gelecekteki ihtiyaçlarına da duyarlıdır.

Katılım, Hem erkeklerin hem de kadınların katılımı, iyi yönetişimin önemli bir mihenk taşıdır. Katılım doğrudan veya aracılığıyla olabilir. Meşru aracı kurumlar veya temsilcileri. Temsili demokrasinin, karar alma sürecinde toplumdaki en savunmasız kesimlerin kaygılarının

mutlaka dikkate alınacağı anlamına gelmediğini belirtmek önemlidir. Katılımın bilgilendirilmesi ve organize edilmesi gerekir. Bu, bir yandan örgütlenme ve ifade özgürlüğü, diğer yandan örgütlü bir sivil toplum anlamına gelir.

Hukuk kuralı, Yönetişim, tarafsız bir şekilde uygulanan adil yasal çerçeveler gerektirir. Aynı zamanda insan haklarının, özellikle de azınlıkların haklarının tam olarak korunmasını gerektirir. Yasaların tarafsız bir şekilde uygulanması, bağımsız bir yargı ve tarafsız ve yozlaşmaz bir polis gücü gerektirir.

Şeffaflık, Şeffaflık, alınan kararların ve bunların uygulanmasının kural ve düzenlemelere uygun bir şekilde yapılması anlamına gelir. Ayrıca, bu tür kararlardan ve bunların uygulanmasından etkilenecek olanların bilgiye ücretsiz olarak erişebileceği ve doğrudan erişebileceği anlamına gelir. Aynı zamanda yeterli bilginin sağlandığı ve kolay anlaşılır form ve ortamlarda sağlandığı anlamına da gelir.

Fikir birliği odaklı, Belirli bir toplumda birkaç aktör ve birçok bakış açısı vardır. İyi yönetişim, tüm toplumun çıkarının ne olduğu ve bunun nasıl sağlanabileceği konusunda toplumda geniş bir fikir birliğine varmak için toplumdaki farklı çıkarların arabuluculuğunu gerektirir. Aynı zamanda, sürdürülebilir insani gelişme için neyin gerekli olduğu ve bu kalkınmanın hedeflerine nasıl ulaşılacağı konusunda geniş ve uzun vadeli bir bakış açısı gerektirir. Bu, yalnızca belirli bir toplum veya topluluğun tarihsel, kültürel ve sosyal bağlamlarının anlaşılmasından kaynaklanabilir.

Eşitlik ve kapsayıcılık, Bir toplumun refahı, tüm üyelerinin bunda çıkarları olduğunu hissetmelerini ve toplumun ana akımından dışlanmış hissetmemelerini sağlamaya bağlıdır. Bu, tüm grupların, özellikle de en savunmasız olanların, refahlarını iyileştirme veya sürdürme fırsatlarına sahip olmasını gerektirir.

Etkinlik ve verimlilik, yönetişim, süreçlerin ve kurumların ellerindeki kaynakları en iyi şekilde kullanırken toplumun ihtiyaçlarını karşılayan sonuçlar üretmesi anlamına gelir. İyi yönetişim bağlamında verimlilik kavramı, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve çevrenin korunmasını da kapsamaktadır.

Hesap verebilirlik, Hesap verebilirlik, iyi yönetişimin temel gerekliliklerinden biridir. Sadece devlet kurumları değil, özel sektör ve sivil toplum kuruluşları halka ve kurumsal paydaşlarına karşı hesap verebilir olmalıdır. Kimin kime karşı sorumlu olduğu, kararların veya alınan önlemlerin bir kurum veya kuruluşun içinden mi yoksa dışından mı olduğuna bağlı olarak değişir. Genel olarak bir kuruluş veya kurum, kararlarından veya eylemlerinden etkilenecek kişilere karşı sorumludur. Şeffaflık ve hukukun üstünlüğü olmadan hesap verebilirlik uygulanamaz.

Stratejik Planlama,Strateji kavramı, örgütün hedeflerine ulaşmada izleyeceği yol ve yönetmeleri ifade etmektedir (Çevik, 2004,s.232-233). Stratejik yönetim ise zamanı ve kazanılan fırsatları etkin ve verimli kullanma, gelecek yönelimli olma, dış çevreye karşı doğru müdahale etme ve değişime ayak uydurmak olarak tanımlanmaktadır. Bu kavram, 80'lerden bu yana özellikle özel sektörde çok sık kullanılmaya ve uygulanmaya başlanmıştır.

Stratejik planlama stratejik yönetim sürecinin en önemli unsurlarından biridir. Piyasaların durumu küreselleşme vb değişimler hızla gerçekleştiği için geleceği tahmin etmek ve ona göre aksiyon almak çok zorlaşmıştır. Bundan dolayı belirli önceliklere sahip ve esnek stratejik planlar yapılabilmektedir. Stratejik planlama aşamasında stratejik planları diğer planlardan ayıran en temel fark, alternatif planların oluşturulması ve beklenmeyen durumlara karşı hazırlıklı olunmasıdır (Bircan, 2003,s.412).

Yönetişim Türleri

Toplumdaki tüm aktörler tarafından gerçekleştirilen eylemlerin bütünü ve bu aktörlerin toplumun sorunlarını çözmek için iş birliği yapma yolları (Considin & Giguere, 2008, s.6) olarak tanımlanan yönetişimin türleri bulunmaktadır. Bunlar, yerel, kurumsal, küresel ve iyi yönetişimdir.

Yerel Yönetişim

1970'ler boyunca, özellikle Kuzey İtalya'da, KOBİ kümelerinin ve bunlar arasında esnek bir şekilde örgütlenmiş şirketler arası ilişkilerin ortaya çıkmasıyla birlikte, yerel yönetişimin bazı öncü biçimleri ortaya çıkmıştır. Daha sonra, bu tür kümelenmeler ve yönetişim ilişkileri diğer NIC'lere yayılmıştır. Bu ilişkiler, tam zamanında üretime yönelik esnek bir şekilde organize edilmiş bazı küçük veya orta ölçekli işletmelerin (KOBİ'ler) yerel ve/veya bölgesel kümelenmeleri arasındaki ortaklık ağlarını içermektedir. Bu ağları oluşturan KOBİ'ler genellikle, ağların ortak üyelerinin yönetsel ilişkilerinde yönlendirici bir rol oynayan profesyonel ve sektörel dernekler ve odalar içinde örgütlenmişlerdir (Piore & Sabel 1984, s.266).

1980'ler ve 1990'lar boyunca, YKY rejimi güçlenip yayıldıkça, bu ekonomik yerel yönetişim ilişkileri de önem kazanmış ve yönetişim ilişkilerinin ulusal ve yerel siyasi yapılara yayılmasını teşvik etmiştir. Ulus-devletler, yetki devri ilkesine göre yerel yönetimlere ve yetki devrine yönelik kamu yönetim sistemlerini yeniden yapılandırmaya başlamışlardır (Bifulco & Centemeri 2008, s.125).

Yerel düzeylerde, siyasi ademi merkeziyetçilik, yerel mali, fiziksel ve doğal kamu kaynakları üzerinde daha fazla kontrol ile yerel politika oluşturma ve kamu hizmeti sunumundaki özerkliklerini genişleterek, yetki devri ve bazı hükümet işlevlerinin delegasyonu yoluyla yerel yönetimlerin ve yerel belediyelerin güçlendirilmesine hizmet etmiştir. Mali yerelleşme, bazı mali gelirler ve kamu harcama kararları üzerindeki kontrolün yerel yönetimler lehine devredilmesi anlamına gelen ek bir koşul olmuştur. Yerel kamu hizmetlerinin yerine getirilmesi için vergi ve ceza gelirlerinin bir kısmının toplanması ve kamu harcamalarının yapılması sorumluluklarının devredilmesini de içerir. (Handoussa 2010, s.30).

Ademi merkeziyetçilikten güç alan yerel yönetimler, kendi yerel-bölgesel düzenlemelerini, maliye ve kamu politikalarını ve sosyoekonomik kalkınma politikalarını yapabilir hale geldi; yönetişim süreçleri aracılığıyla ulus altı mevzuata ve politika oluşturmaya halkın katılımını teşvik etmede ve yönetmede daha kritik bir rol oynamaktadır. Bölgesel ve belediye yetkilileri (ve hatta ulusal otoritenin unsurları), özel sektörün yerel unsurları (firmalar, finans kurumları, girişimciler) ve STK ile birlikte ortaklık ağlarına katılmaya başlamıştır ve yönetişim mekanizmaları aracılığıyla yerel-bölgesel politika hedeflerine yönlendirilmektedir (UNDP/UNCDF 2010, s.5).

Siyasi ve mali ademi merkeziyetçilik, katılımcı yerel yönetişim mekanizmaları aracılığıyla yerel politika karar alma, bütçeleme, hizmet sağlama ve kaynak yönetimine sivil toplum, özel sektör ve tabandan vatandaşların katılımını sağlayarak yerel toplulukları da güçlendirmiştir. Ulusal, bölgesel ve belediye yetkilileri yerel-bölgesel ortaklık ağlarına dahil oldukça, yetki yönetsel karar verme ve uygulama mekanizmalarına geçer. Bu durum örgütlü toplumsal grupların yerel-bölgesel politikaların karar alma, uygulama ve denetimine katılımının artmasını sağlamıştır. Ayrıca, daha önce örgütlenmemiş gruplar, yerel-bölgesel ağlara ve yönetişim süreçlerine katılmak için STK'larda örgütlenmeye başlamıştır (Zimmer 2006, s.106).

Kurumsal Yönetişim

Kurumsal yönetişim terimi, özellikle firma teorisi ile ilgili olarak, ilk olarak Yeni Kurumsal Ekonomi (NIE) okulu literatüründe geliştirilmiştir. Bu terim, temel olarak firmaların sadece üretim maliyetlerinin olmadığı gerçeğiyle yüzleşmeleri gerektiğini öneren yeni bir pazar ve firma yönetimi anlayışını ifade etmektedir.

NIE analizine göre, mikro düzeyde firma yönetimi, tüm bu maliyetlerle ve kurumsal koşullarla ilgili karlarını optimize edecek bir yönetişim süreci olmalıdır. Makro düzeyde, kurumsal koşullar (örneğin, piyasadaki mübadele ilişkileri, mülkiyet hakları, kamu sektörünün işleyişi ve devlet, piyasa ve sivil toplum arasındaki ilişkiler), işlevsel sürtüşmeler ve bunlardan kaynaklanan maliyetler en aza indirilebilir (Williamson 1991, s.55).

Bunun en iyi yolu, özel sektörün maliyet minimize etme rasyonalitesini kamu sektörü tarafından da yaygınlaştırmak; devletin -özellikle ekonomik faaliyetlerinin- bazı temel işlevler doğrultusunda küçültülmesi; kamu kurumlarının hizmetlerinin üretiminde bu hizmetlerden yararlanan vatandaşların müşteri muamelesi gördüğü rekabetçi bir ortamın yaratılması, girişimci bir hükümet oluşturmaktır.

Yeni Kamu Yönetimi (YKY) yaklaşımı bu Yeni Sağ projesinin adıydı. 1980'lerin sonlarında ve 1990'larda, NPM, Washington Konsensüsü döneminin neoliberal ekonomi politikalarıyla birlikte neo-muhafazakâr hükümetlerin yönetimi altındaki hükümet kurumlarında oldukça geçerli hale geldi. NPM ayrıca, karar verme ve politikaların uygulanmasının özel sektör unsurları (firmalar, finans) ile yönetsel ortaklıklara açık olacağı, özellikle sosyo-ekonomik konularda hükümet ve kamu kurumları için yeni, girişimci bir yönetim biçimi önermiştir (Atay 2007, s.19).

Küresel Yönetişim

Küresel düzeyde yönetişim küresel ölçekte uygulanan, ancak genel anlaşma ile hareket etmeye yetkili kuruluşlar tarafından zorunlu olarak uygulanmayan kural koyma ve güç olarak tanımlanabilir (Keohane, 2003, s. 132). Ayrıca, küresel yönetişimde neyin "küresel" olduğu sorunsalı mevcuttur. Koening-Archibugi, 2006, "küresel" kavramının küresel sorunları, küresel politika etkisini veya küresel katılımı içerebileceğini savunmaktadır. Bu şekilde, küresel yönetişim ya erişim alanı ya da aktif katılımcıları ile ilgili olarak küresel bir çözüm sağlanmasıdır. Bu nedenle, güçlü aktörler tarafından uzaktaki diğerlerine tek taraflı olarak dayatılan kurallar, yalnızca coğrafi erişim ve etkilerinin kapsamı önemliyse, küresel yönetişim eylemleri olarak kabul edilebilir.

Ayrıca, Dingwerth ve Pattberg, (2006), küresel yönetişimin gözlemlenebilir küresel sosyal hareketler, uluslararası kuruluşların faaliyetleri, devletlerin değişen düzenleme kapasitesi, özel kuruluşlar ve otorite, kamu-özel ağlar ve ulusötesi kural koyma. Olarak kavramsallaştırılabileceğini açıklamaktadır. Küresel yönetişim aynı zamanda toplumların sorunları nasıl ele alması gerektiğine dair bir vizyon geliştirdiğinden dolayı siyasi bir program olarak da görülebilir.

Hout ve Robinson'a göre, (2008), küresel yönetişim fikrinin üç aşaması vardır. Birincisi, hükümetin etkinliğini artırmak için teknokratik önlemleri vurgulayan bir görüş; ikincisi siyasi ve sosyal yaşamın örgütlenmesine ilişkin daha geniş bir ilgi, katılım ve kapsayıcılığı vurgulama ve son olarak kalkınma sonuçlarını şekillendirmede gücün ve toplumsal çatışmanın önemi konusunda artan bir farkındalık. Dolayısıyla yönetişim, gücün toplumsal ve ekonomik yaşamdaki dağılımını yansıtan yeni bir otorite biçimidir.

Lederer ve Muller (2005), küresel yönetişimin, daha az güçlü sınıfları ezen küreselleşmenin ekonomik hegemonik projesine politik bir alternatif olduğunu savunarak bu fikri genişletmektedir. Küresel yönetişimi tanımlamanın siyasi bir eylem olduğu ve ideolojik bir proje, teknokratik ve apolitik bir kavram olarak görülebileceği savunulmaktadır.

Batı toplumları uluslararası STK ve kurumsal alanlarda daha da baskın hale geldikçe, devlet dışı aktörlerin yükselişi daha da dengesizlik yaratmaktadır (Beckfield, 2003, s.310). Bu nedenle, titiz prosedürlerin eksikliği göz önüne alındığında, sonuçları etkileme, şekillendirme ve tanımlama kapasitesine sahip olanlar, küresel yönetişimin direksiyon simidine en yakın olanlar olmaktadır.

İyi Yönetişim

1990'lı yıllarda kamu yönetimi ve devlet-toplum ilişkilerinde YKY bakış açısının benimsenmesi, yönetişim düşüncesinin gelişmesi ve ilgili uygulamaların kurum ve kuruluşların teşkilat yapılarında, kalkınma politika ve uygulamalarında uluslararası, ulusal ve yerel-bölgesel düzeylerde yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Yönetişim fikri ve uygulamaları, BM, IMF ve DB gibi uluslararası kuruluşlara üye ülkelerin örgütsel yapılarında, ekonomik ve politik yapılarında ve kalkınma uygulamalarında önem kazandıkça, yönetişim uygulamalarının niteliklerine ilişkin normatif değerlendirmeler önem kazanmıştır (Woods 2000, s.14). Örneğin 1989 Dünya Bankası raporunda, Sahra altı (Afrika) ülkelerinde son otuz yılda uygulanan ekonomik kalkınma politikalarının başarısızlığının nedeninin, iyi yönetişim niteliklerinin eksikliği ve bunun sonucunda kamuda yolsuzluk olduğu belirtilmektedir (WB 1989, xii, 61).

Daha sonra 1990'lı yıllarda uluslararası kuruluşlar tarafından iyi yönetişim kriterleri benimsenmiştir. BM örgütsel ailesi ve özellikle UNDP, çeşitli ülkelerde katıldığı ve desteklediği kalkınma ortaklıklarında çok düzeyli, aşağıdan yukarıya katılımcı iyi yönetişim mekanizmalarının kullanılmasına merkezi bir vurgu yapmaktadır. Toplumların, ademi merkeziyetçiliği ve yetki devrini teşvik eden makro ve mikro düzeyde iyi yönetişim mekanizmaları, süreçleri ve kurumları oluşturması beklenir ve özellikle en yoksul ve en marjinal, dışlanmış sosyal gruplar için insani gelişmeyi desteklemek ve sürdürmek (UNDP 1997).

İyi yönetişim, yönetişimden daha geniş bir terimdir ve katılımdan başka bazı tanımlayıcı unsurları içeren, yolsuzluktan arınmış, beklenen ademi merkeziyetçi, demokratik, adil ve eşitlikçi bir hükümet-toplum (veya daha doğrusu politika yapıcı ve paydaş) ilişkisinin bazı tamamlayıcı boyutlarına işaret eder. İyi yönetişim uygulamalarının yolsuzluklara karşı şeffaflık, hesap verebilirlik, eşitlik, yasal ve etik normların üstünlüğüne uyma gibi normatif niteliklere sahip olması beklenir. Bu niteliklerin çatışma çözümü ve konsensüs yönelimi sağlaması beklenir; böylece açık, adil, eşitlikçi ve müzakereci bir yönetişim süreci (Widianingsih) aracılığıyla toplumun çeşitli sektörleri ve aktörleri (vatandaşlar, sosyal gruplar, şirketler, STK'lar, kamu yetkilileri ve kurumları) arasında güven oluşumuna, dayanışmaya ve işbirliğine dayalı ortaklıklara katkıda bulunur (Bifulco & Centemeri 2008, s.215).

İyi yönetişim süreçlerinin, kaynakların, özellikle en dezavantajlı ve marjinalize edilmiş sosyal grupların, toplum içindeki insanların mümkün olan maksimum yararına yönelik olarak adil ve etkili bir şekilde tahsis edilmesini ve kullanılmasını sağlaması beklenmektedir.

Öğrenme, organizmanın çevreye uyum sağlayabilmesi ve istenen duruma ulaşabilmesi için yaşam boyu bilgi edinme sürecidir.Bilgi, verilerin amaca göre işlenmesi, düzenlenmesi sonucu oluşur. Örgütün bu süreç içerisindeki amacı, kazanılmış olan bilgiyi örgütün geleceği için kullanmaktır. Eldeki bilgi, yöneticinin ve ortak çıkarlarını kişisel çıkarlarının önüne koyarak hareket eden iletişim ve etkin bilgi paylaşımını, karşılıklı güven ve şeffaflığı

benimseyen, ortak kararlar alan, duygusal yönü yüksek tüm paydaşların olası alternatifler arasında en uygun çözümün seçimi için birden fazla olası seçenek arasından etkin ve verimli bir şekilde seçim yapılmasına yani karar verme sürecine yardımcı olmaktadır.

Sonuç

Günümüz iş dünyasında her alanda çok yönlü dönüşüm yaşanmaktadır. Bu dönüşüm, yönetimde de sorunları çözmek için yeni yaklaşımları gerektirmektedir. Bu gerekliliklerden birisi de özü karar verme olan yönetimde öğrenmenin önemini artırmaktadır.

Yapılmış olan bu çalışmada, örgütsel öğrenme, yönetişim ve karar verme üzerine bir durum tespiti yapılmıştır. Örgütsel öğrenmenin boyutları paylaşılan vizyon, öğrenmeye olan bağlılık, örgüt içi bilgi paylaşımı ve açık fikirlilik; karar verme boyutları ise rasyonel, sezgisel, bağımlı, kendiliğinden ve kaçınma karar verme olarak ele alınmıştır. Araştırmanın amacı örgütsel öğrenmenin karar vermeye etkisinin varlığını ve düzeyini tespit etmek ve bu tespiti yaparken de yönetişimin rolünü tespit etmektir.

Öğrenme, organizmanın çevreye uyum sağlayabilmesi ve istenen duruma ulaşabilmesi için yaşam boyu bilgi edinme sürecidir.Bilgi, verilerin amaca göre işlenmesi, düzenlenmesi sonucu oluşur. Örgütün bu süreç içerisindeki amacı, kazanılmış olan bilgiyi örgütün geleceği için kullanmaktır. Eldeki bilgi, yöneticinin ve ortak çıkarlarını kişisel çıkarlarının önüne koyarak hareket eden iletişim ve etkin bilgi paylaşımını, karşılıklı güven ve şeffaflığı benimseyen, ortak kararlar alan, duygusal yönü yüksek tüm paydaşların olası alternatifler arasında en uygun çözümün seçimi için birden fazla olası seçenek arasından etkin ve verimli bir şekilde seçim yapılmasına yani karar verme sürecine yardımcı olmaktadır.

Kaynakça

Adjibolosoo, S., (2006), Governance and International Development: The Key Quadrants of Commitment to Success, *Review of Human Factor Studies*, 12-1.

Akpınar, A.T. (2007). Örgütsel Öğrenme İle Örgüte Bağlılık Arasındaki İlişki: Türkiye Otomotiv Ve Lastik Üretimi Sektöründe Bir Araştırma. İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Alegre, J., & Chiva, R. (2008). Assessing The Impact Of Organizational Learning Capability On Product Innovation Performance: An Empirical Test. *Technovation*, 28(6), 315-326.

Anderson, J. R. (2000). *Learning And Memory: An Integrated Approach.* New York: Wiley.

Argyris, C (1993). Education for Leading-Learning. Organizational Dynamics, 21(3).

Argyris, C. (1994). "Good Communication That Blocks Learning". *Harvard Busi-ness Review,* July-August,77-85.

Argyris, C. (1995). Action Science And Organizational Learning. *Journal Of Managerial Psychology*, 10(6), 20-26.

Argyris, C., & Schon, D. A. (1996). Organizational Learning: A theory of action perspective. Addison Wesley.

Argyris, C., & Schon, D., (1978). Organizational learning: A theory of action approach. Reading, MA: Addision Wesley.

Argyris, C., ve Schön, D. A. (1978). *Organizational Learning: A Theory Of Action Perspective. A.B.D.: Addison-Wesley Publishing Company*, Inc.

ATAAY, F. (2007), *Neoliberalizm ve Devletin Yeniden Yapılandırılması: Türkiye'de Kamu Reformu Üzerine İncelemeler,* De Ki Basım Yayım Ltd. Şti., 1. baskı, Ocak, Ankara.

Atak, M., Atik, İ., (2007), Ocak. Örgütlerde Sürekli Eğitimin Önemi ve Öğrenen Örgüt Oluşturma Sürecine Etkisi. *Havacılık ve Uzay Teknolojileri Dergisi*, 3(1). 63-70

Atik, H., (2005), Is Development Really a Regional Matter in Turkey Before the Negotiations With the European Union, *Hacettepe Üniversitesi İİBF Dergisi,* 23-2.

Avcı N. ve Küçükusta, D. (2009). Konaklama İşletmelerinde Örgütsel Öğrenme, Örgütsel Bağlılık Ve İşten Ayrılma Eğilimi Arasındaki İlişki. Anatolia: *Turizm Araştırmaları Dergisi,* 20(1), 33-44.

Axelsson, J. Towards A Process Maturity Model For Evolutionary Architecting Of Embedded System Product Lines.*In Proceedings of the Fourth European Conference on Software Architecture*, 2010.

Aydınlı, H. İ. (2005) Örgütsel Ögrenme ve Oryantasyonları. *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*. (1), 82-98.

Bapujı, H., & Crossan, M. (2004). From Raising Questions To Providing Answers: Reviewing Organizational Learning Research. *Management Learning Volume*; 35, Pages 397 - 419.

Barutçugil İ. (2004). *Bilgi Yönetimi*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.

Barutçugil İ. (2013). *Stratejik Yönetim*. İstanbul: Kariyer Yayıncılık.

Barutçugil, İ. (2002). *Bilgi Yönetimi*. Kariyer Yayıncılık İletişim Eğitim Hizmetleri Ltd.

Basım, H. N., & Şeşen, H. (2009). *Öğrenmek ve Öğrenen Örgütler. Örgütlerde Değişim ve Öğrenme,* (Ed. A. Kadir Varoğlu, H. Nejat Basım), Ankara, Siyasal Kitabevi Yayınları.

Basım, H. N., Sözen, H. C., Yeloğlu, H. O., *Sağsan, M., Şeşen, H. ve Çetin, F., (2009). Ağustos. Örgütlerde Değişim ve Öğrenme.* Ankara, Siyasal Kitabevi.

Bayramoğlu, S. (2004), Yönetişim ve Demokrasi İlişkisinde Siyasal İktidar Sorunu: Türkiye'de Bağımsız Düzenleyici Kurumlar, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi ve Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

Bentürk, D. (2003), "Ögrenen Organizasyonlarda Yönetsel ve Organizasyonel Süreçlerin Yeniden Yapılandırılması ve Bir Uygulama", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Berraıes,S., Chaher, M., & Ben Yahıa, K.(2014), Employee Empowerment And İts İmportance For Trust, İnnovation and organizational performance. *Business Management and Strategy* Volume 5 (2), 82-103

Bıçkı D. ve Sobacı. M. Z. (2011), *Yerel Yönetimden Yerel Yönetişime: Post-Fordizm*

Bıfulco, L. And Centemerı, L. (2008), Governance and Participation in Local Welfare: The Case of the Italian Piani di Zona, *Social Policy & Administration* Vol. 42, No. 3, June 2008, pp. 211–227.

Bırleson, P. (1998). Building a learning organisation in a child and adolescent mental health service. *Australian Health Review Journal Volume*; 21 No 3, Pages 223-240.

Biçkes, D.M. (2011). Örgütsel Öğrenme, İnovasyon ve Firma Performansı Arasındaki İlişkiler:qwsac İnovasyonun Aracılık Etkisine Yönelik Büyük Ölçekli İşletmelerde Bir Araştırma. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Blimler Enstitüsü. İşletme Ana Bilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Bircan, İ., (2003), "*Kamuda Stratejik Yönetim ve AB Politikaları*." Kamu Yönetiminde Kalite 3. Ulusal Kongresi, Ankara, TODAİE.

Bontis, N., Crossan, M. M., Ve Hulland, J. (2002). Managing An Organizational Learning System By Aligning Stocks And Flows. *Journal Of Management Studies*, 39(4), 437-469.

Boudrıas, J.-S., Gaudreau, P., Savoıe, A., & Morın, A. (2009). Employee Empowerment. *Leadership & Organization Development Journal*, Pages 626 – 638

Bruno F. C, L.(2010), *The Impact Of Organizational Culture On Innovation Management*. E-Leader Budapest.

Calantone, R. J., Cavusgil, S. T., & Zhao, Y. (2002). Learning orientation, firm innovation capability, and firm performance. *Industrial marketing management*, 31(6), 515- 524.

Chan, C.C.A. (2003). Examining The Relationships Between Individual, Team And Organizational Learning In An Australian Hospital. *Learning In Health And Social Care*, 2, 223-235.

Chang, S. C. ve Lee, M. S. (2007). A Study On Relationship Among Leadership, Organizational Culture, The Operation Of Learning Organization And Employees' Job Satisfaction. *The Learning Organization,* 14(2), 155-185.

Chiva, R., ve Alegre, J. (2009). Organizational learning capability and job satisfaction: An empirical assessment in the ceramic tile industry. *British Journal of Management*, 20(3), 323-340.

Considine, Mark and Sylvain Giguere. (2008). "Partnership and Public Policy: The Importance of Bridging Theory and Practice." In The Theory and Practice of Local Governance and Economic Development. Mark Considine and Sylvain Giguere (eds.). *Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.*

Çakir, R., Yükseltürk, E., (2010). Mayis. Bilgi Toplumu Olma Yolunda Öğrenen Organizasyonar, Bilgi Yönetimi ve E-Öğrenme Üzerine Teorik Bir Çözümleme. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 18(2). 501-512.

Çalık, T. (2010). Öğrenen Örgütler Olarak Eğitim Kurumları. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 121-128.

Çelik, S. (2010), "Kamu Politikalarının Analizinde Doğrusal Modelin Yetersizliği: Karmaşık Bir Model Önerisi", Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(1), s: 217-234

Daft, R. L., ve Weick, K. E. (1984). Toward A Model Of Organizations As

Dayaram, K., Ve Fung, L. (2012). Team Performance: Where Learning Makes The Greatest Impact. *Research And Practice In HRM*, 20(1), 28-39.

Dayaram, K., ve Fung, L. (2012). Team Performance: Where Learning Makes The Greatest Impact. *Research And Practice in Human Resource Management*, 20(1), 28-39.

Dechant, K., Marsick, V. Ve Kasl, E. (2000). *Team learning: A Model For Effectiveness İn High Performing Teams : Emerald Group Publishing Limited*, Bingley.

Dibella, A. J., E. C. Nevis and J. M. Gould (1996). "Understanding Organizational Learning Capability". *Journal of Management Studies*. Volume 33, Number 3, May, 361-379.

Dilaveroğlu, A. (2020), 'Yönetişim İlkeleri Ve Yerel Yönetimler Mevzuatına Yansımalar', *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl:19 Sayı:37 Bahar /1 s.45-63

Dodgson, M., (1993). Organizational Learning: A Review of Some Literatures. *Organization Studies*, 14(3). 375-394.

Duncan, R. (1979). Organizational Learning: Implications For Organizational Design. *Research In Organizational Behavior*, 1, 75-123.

Erigüç, G., Balçık, P. Y., (2007). Öğrenen Örgüt Ve Hemşirelerin Değerlendirmelerine Yönelik Bir Uygulama. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 10(1). 75-106.

Fiol, C. M., Ve Lyles, M. A. (1985). Organizational Learning. Academy Of Management Review, 10(4), 803-813.

Fukuyama, F. (2001), Social Capital, Civil Society And Development; Third World Quarterly, Vol 22, No 1, Pp. 7-20.

Fukuyama, F. (2002), Social Capital And Development: The Coming Agenda; Saıs Review Vol. Xxıı No. 1 (Winter–Spring 2002), Pp. 23-37.

Gaıtan, N. C., & Ungurean, I. (2018). Software Vs Hardware Implementations For Real-Time Operating Systems. *(Ijacsa) International Journal of Advanced Computer Science and Applications* Volume; 9, No. 12, 42- 45.

Garvin, D.A. (1993). Building a Learning Organization. Harvard Business Review.

Gaudin J. P. (1998) *Modern Governance*, Yesterday And Today,

Goldsmith, M., Morgan, H., & Ogg, A. J. (Eds.). (2004). Leading organizational learning: Harnessing the power of knowledge John Wiley & Sons.

Güler BirgülAyman. (2005). *Yönetişim: Tüm İktidar Sermaye*. Devlette Reform Yazıları, 1. Baskı, Paragraf Yayınevi, Ankara.

Habitat Iı, (2000), *İstanbul 5 Ülke Raporu*, Yönetişim Alt Bölümü,

Hanaysha, J. (2016). Examining The Effects Of Employee Empowerment, Teamwork, And Employee Training On Organizational Commitment. *Procedia - Social And Behavioral Sciences* Volume; 229, 298 – 306.

Handoussa, H. (2010), Mdgs-Based Planning İn Africa: Lesson, Experiences And Challenges, A Case Study Of Egypt; Un Economic Commission For Africa Mdgs/Ldcs Section, *Ednd Case Studies, Ednd/Mdgs/Ldcs/Cs/2010/05.*

Harms, R. (2015). Self-regulated learning, team learning and project performance in entrepreneurship education: Learning in a lean startup environment. *Technological forecasting and social change,* 100, 21 - 28 .

Hıll, A., Wallace, J., Rıdge, J., Johnson, P., Paul, J., & Suter, T. (2014). Innovation And Effectiveness Of Co-Founded Ventures: A Process Model. *Journal of Business and Psychology,* Volume 29 (1), Page 145 - 159.

Hoe, S. L., (2007). Organizational Learning: Conceptual Links to Individual Learning, Learning Organizational and Knowledge Manaegement. *Journal of Information & Knowledge Management,* 6(3). 211-217.

Houwer J. D, Holmes J. D. B.ve Moors A. (2013). What is learning? On the nature and merits of a functional definition of learning. *Psychonomic Bulletin & Review*, 20(4).

Huber, G. P., (1991). Organizational learning: The contributing processes and the literatures. Organization science. 2 (1), pp. 88-115.

ILO, (2004), A Fair Globalization: Creating Opportunities For All, International Labour Office

Ingram, A. (2014), The Framework For Continuous Learning İn Social Services. Uk: Scottish Social Services Council.İnterpretation Systems. *Academy Of Management Review*, 9(2), 284-295.

Jessop, B. (2005), *Hegemonya, Post-Fordizm Ve Küreselleşme Ekseninde Kapitalist Devlet,* Ed.By Yarar, B. And Özkazanç, A., İletişim Yayınları, İstanbul.

Johnson, D. (2015), *Reimagining L&D Capabilities To Drive Continuous Learning*. Bersin Research Library

Kalkan, V. D. (2004). *Örgütsel Öğrenme Çalısmalarında Yeni Açılımlar: Örgütsel Zekâ ve Bilgi Üretimi. III. Ulusal Bilgi Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı.* Osmangazi Üniversitesi Yayınları, Eskisehir. 401-407.

Kalkan, V. D. (2006). Öncülleri ve Sonuçlarıyla İşletmelerde Örgütsel Öğrenme Süreci. İş, *Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi,* 8(2), 87-89.

Kalkan, V. D. (2006). Örgütsel Öğrenme ve Bilgi Yönetimi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 5(10), 22-36

Kalkan, V. D., & Keskin, H. (2005). *KOBİ'lerde Bilgi Yönetimi Süreci ve Araçları: Literatür Değerlendirmesi ve Bir Araştırma.* Bilig, 173-206.

Karatay, M., (2019), *The Effect of Organizational Learning and Knowledge of Knowledge on Inovation Capability and a Research* , Master Thesis.İstanbul

Keçeli, S. (2018). Çalışan Perspektifinden Örgütsel Öğrenme Yeteneğinin Görev Ve Bağlamsal Performansa Etkisi: Sağlık Sektöründe Bir Uygulama. İstanbul: Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı. Yayımlanmamış Doktora Tezi.

Keen, M., ve Mahanty, S. (2006). Learning In Sustainable Natural Resource Management: Challenges And Opportunities In The Pacific. *Society And Natural Resources,* 19(6), 497-513.

Kerlavaj, M. S., Stemberger, M. I., Skrınjar, R., & Dımovskı, V. (2007). Organizational Learning Culture—The Missing Link Between Business Process Change And Organizational Performance. *Int. Journal Production Economics* Volume; 106, Pages 346-367

Kıngır, S., ve Mesci, M. (2007). Öğrenen Organizasyonlar. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,* 6(19), 63-81.

Kim, D. H. (1993). The link between individual and organizational learning. *Sloan Management Review,* Fall: 37-50.

Kim, D.H. (1993), The Link Between Individual and Organizational Learning, *Sloan Management Review,* Güz.

Kolb, D.A. (1984). *Experiantial Learning. Englewood Cliffs*, New York: Prenctice Hall

Korkmaz, G. (2006), An Analysis Of The Concept Of Governance İn The Framework Of European Union, Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Ab Hukuku Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

L., & Te& arkovskı, D. (2011). The Organisational Learning Culture And Organisational Performance İn Macedonian Companies. European J. *International Management,* Volume; 5, No. 6, Pages 574 - 607.

Lachman, S. J. (1997). Learning is a process: Toward an improved definition of learning. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied,* 131(5), 477–480.

Lant, T. K. and S. J. Mezias (1992). "An Organizational Learning Model of Con-vergence and Reorientation". *Organization Science,* Volume 3, Number 1, Year 1992: 47-71

Lazarevıc, S., & Lukıc, J. (2018). Team Learning Processes And Activities İn Organization: A Case Study. *Economic Themes,* Volume; 56 (3), Page 301 - 319.

Lehmann-Wıllenbrock, N. (2017). Team Learning: New İnsights Through A Temporal Lens. *Small Group Research*, Volume 48 (2), Pages 123-130.

Lıpıetz, A. (1987), *Mirages And Miracles,* Verso, London.

Lıpıetz, A. (1992), *Towards a New Economic Order: Postfordism, Ecology and Democracy,* Verso, London.

Liao, L. F., (2006). A Learning Organization Perpective On Knowledge-Sharing Behavior and Firm Innovation. *Human Systems Management,* 25. 227-236.

Liao, S., Chen Fei. and Chen, C. (2006). Knowledge sharing, absorptive capacity, and innovation capability: an empirical study of Taiwan's knowledge intensive industries. *Journal of Information Science,* 33(3), 340-359

London, M., & Smıther, J. (1999), Empowered Self Development And Continuous Learning Human Resource Management. Cooperation With The School Of Business Administration, *The University Of Michigan And İn Alliance With The Society Of Human Resources Management,* Volume 38.

Maktabı, S. H., & Khazaeı, A. (2006). The Impact Of Organizational Learning On Organizational Performance And Organizational Innovation: Evidence from Bank Industry of Iran. Evidence from Bank Industry of Iran. International Journal of Economy, *Management and Social Sciences. Volume*; (33), Pages 569-573.

Marsick V.J. ve Watkins K.E. (1996). Adult Educators and the Challenge of the Learning Organization. *Adult Learning*, 7(4):18-20.

Marsick, V. J., ve Watkins, K. E. (2003). Demonstrating the Value of an Organization's Learning Culture: The Dimensions of the Learning Organization Questionnaire. *Advances in Developing Human Resources*, 5(2), 132–151.

Mert, G. (2018). *Örgütsel Öğrenme*. İstanbul: Karadeniz Kitap LTD. ŞTİ.

Mintzberg, Henry, & Waters, J. (1985). Strategies, Deliberate and Emergent. *Strategic Management Journal*, 6(3), 257–272.

Morgan, G. (1994). *Images of Organzation. England*: Sage Publications Ltd.

Murphy, Craig N. (2006). *The United Nations Development Programme: A Better Way?* Cambridge University Press.

NEVIS, E. C., A. J. Dibella and J. M. Gould (1995). "Understanding Organiza-tions as Learning Systems". *Sloan Management Review*, Winter 1995: 77-79.

Overtrup A., Wiberg M., Christensen G. ve Hansbøl M. (2016), *On the Definition of Learning. Danimarka*: University Press of Southern Denmark.

Örtenblad, A., (2001). On Differences Between Organizational Learning and Learning Organization. *The Learning Organization*, 8(3). 125-133.

Örtenblad, A., (2002). March. Organizational Learning: A Radical Perspective. *International Journal of Management Reviews*, (4). 87-100.

Özçelik, E. (2006), *Institutional Political Economy of Economic Development and Global Governance, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of METU for the Degree of Doctor of Philosophy*, Ankara.

Özgökçeler S., *Yerel Kalkınmada Etkin Bir Kavram: Yerel Yönetişim Bursa Kent Konseyi*

Özler M. A. (2006), Yönetişim Üzerine Notlar, *Sayıştay Dergisi*, 63-78

Palabıyık, H. (2004), Yönetimden Yönetişime Geçiş ve Ötesi Üzerine Kavramsal Açıklamalar, *Amme İdaresi*, Cilt 37 sayı 1

Pıore, M.J. And Sabel, C.F.(1984), The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity, Basic Books Inc., Publishers, NY, USA

Pilar J. G.- Jose C. L. –Ramon V. C. (2005), Organizational Learning Capability: A Proposal of Measurement, *Journal of Business Research*, 58, s 715 – 725

Polat, C. (2005). Üniversite Öğrencilerinin Bilgi Okuryazarlığı Becerilerindeki Zorlanma Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma. Türk Kütüphaneciliği, 19(4), 408-431.

Putnam, R.D. (1994), *Making Democracy Work: Civic Traditions İn Modern Italy, Fifth Printing,* Princeton University Press, Usa.

Ramya, V., & Palanıappan, B. (2012). Embedded System For Hazardous Gas Detection And Alerting. *International Journal Of Distributed And Parallel Systems (Ijdps*) Volume 3 No (3), 287-300.

Rondeau, K. V., & Wagar, T. H. (2002). Organization Learning And Continuous Quality Improvement. *Management Forum Gestion Des Soins de sante*, 17-23.

Ruiz-Mercader, J., Meroño-Cerdan, A. L., ve Sabater-Sánchez, R. (2006). Information Technology And Learning: Their Relationship And İmpact On Organisational Performance İn Small Businesses. *International Journal Of İnformation Management*, 26(1), 16-29.

Saadat, V. & Saadat, Z. (2016). Organizational Learning as a Key Role of Organizational Success. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 230. 219 – 225.

Salih Batal, S. (2010), 'Yeni Kamu Yönetiminde Yönetişim Kavramı ve Türkiye'de Yerel Yönetimler Alanındaki Uygulama Örnekleri, *Mevzuat Dergisi*

Sammartino A., O'Flynn J., Nicholas, S., (2002). The Innovation and Learning Advantage Diversity: A Business Model For Diversity Management. *Australian Centre For International Business,* 1-8.

Sampe, F. (2012). The İnfluence Of Organizational Learning On Performance İn Indonesian Smes. Southern Cross University, Lismore, *NSW*., Pages 1- 397.

Santos, D. M., Matos, R., Cancıan, R. L., & Augusto M, A. F. (2006). Advantages and disadvantages of application-oriented system design in embedded systems design. *In 2006 4th IEEE International Conference on Industrial Informatics*, 904 - 909.

Schein, E. H. (1993). On Dialogue, Culture, And Organizational Learning. *Organizational Dynamics,* 22(2), 40-51.

Schein, E. H. (1996). *Organizational Learning: What İs New?.Working Paper*, Sloan School. Cambridge, Ma: M.I.T.

Senge, M. P. (1990). "The Leader's New Work: Building Learning Organizations". *Sloan Management Review,* Fall 1990: 7-23.

Senge, P. (1990). *The Fifth Discipline,* New York, NY: Doubleday.

Senge, P. (2017). *Beşinci Disiplin* (A. İldeniz, A. Doğukan, B. Pala Çeviri Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları

Skerlavaj, M., Dımovskı, V., Cerne, M., Trpkova, M., Kekenovskı, Slater, S. F., & Naver, J. C. (1995). Market Orientation And The Learning Organization. *Journal of Marketing*, 59(3), 63–74

Song J. H., Joo B-K., Chermack T. J., (2009). Spring. The Dimensions of Learning Organization Questionnaire (DLOQ): A Validation Study in a Korean Context. *Human Resource Development Quarterly*, 20(1). ,43-64.

Soyer, M. K. Ve Keskinoğlu, M. Ş. (2020), Akılcı ve Sezgisel Karar Verme Stilleri Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması, International Jounal of Society Researches, *Eğitim ve Toplum Özel Sayısı,* Cilt 16, s. 5996- 6013

Stata, R. (1989). Organizational learning-the key to management innovation. *MIT Sloan Management Review,* 30(3), 63.

Şaylan, G. (1995), *Değişim Küreselleşme ve Devletin Yeni İşlevi*, İmge Kitabevi Yayınları: 109, 1. Baskı, Ankara.

Tekeli, İ. (2008), *Türkiye'de Bölgesel Eşitsizlik Ve Bölge Planlama Yazıları*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Şubat 2008, İstanbul.

Tekelioğlu, İ. (2006), *Genel Değerlendirme Paneli Konuşması;İn Bölgesel Kalkınma Ve Yönetişim Sempozyumu,* Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (Tepav) Yayını, Ankara, Pp. 421-424.

Tekelioğlu, İ. (2006), *Genel Değerlendirme Paneli Konuşması; İn Bölgesel Kalkınma Ve Yönetişim Sempozyumu,* Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV) Yayını, Ankara, pp. 439-441.

Tekin Ö. A. Ve Ehtiyar V. R. (2010), Yönetimde Karar Verme: Batı Antalya Bölgesindeki Beş Yıldızlı Otellerde Çalışan Farklı Departman Yöneticilerinin Karar Verme Stilleri Üzerine Bir Araştırma, *Journal of Yasar University Dergisi*, Cilt 20, Sayı 5, s. 3394-3414

Temiz, H. E. (2012) Sosyal Politika Bağlamında Yönetişim, *Toplum ve Demokrasi dergisi*, 13-14

Tepeci, M. ve Koçak G. (2005). Ekiplerde Öğrenme: Öğrenen Örgütler Olmanın Anahtarı. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 379-394.

Topses, G. (2006). *Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi.* Nobel Yayın Dağıtım.

Töremen, F. (2001). *Öğrenen Okul,* Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Ulagay, O. (2000), *Quo Vadis?* Küreselleşmenin İki Yüzü, 2. Baskı, Doğan Kitapçılık A.Ş., İstanbul.

UNDP/UNCDF (2010), *Scaling Up Local Development Innovations: A Global Programme Partnership Proposal;* UN Development Programme and UN Capital Development Fund, 2010.

WB (1989), *Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Growth: A Long-term Perspective Study; The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank,* Washington, D.C., U.S.A., November 1989.

Wıllıamson,O.E. (1991), *The Economics of Governance: Frame and Implications; in The New Institutional Economics, ed.by E.G. Furubotn and R. Richter, Texas A&M University Press-College Station,* Tübingen, pp. 104-114.

Woods, N. (2000), The Challenge of Good Governance for the IMF and the WB Themselves; *World Development*, Vol. 28, No. 5, May 2000.

Yazıcı, S. (2001), *Öğrenen Organizasyonlar*, Alfa Yayıncılık, İstanbul

Yılmaz, S., Fidan, Y. ve Yücer, H. M. (2014). Demir-Çelik Sektöründe Çalışan İşçilerin Sosyo-Ekonomik Durumları, İş Tatminleri ve Sektör Vizyonları: Karabük Örneği. *Business & Management Studies: An International Journal*, 2(2), 218-242

Yüksel M. (2000), *Yönetişim Kavramı Üzerine*, Ankara Barosu

Zımmer, A. (2006), Governance and Civil Society; Presentation at Cinefogo Conference, November, 15-17th, 2006, Roskilde, Denmark (http://cinefogo. cuni.cz/index.php?&id_result=101265&l%20=0&w=15&id_out=329).

Takviye Edici Gıdaların Sosyal Medyaya Yansıması: Instagram Üzerinden Bir İnceleme

Seçil AYANOĞLU [1]

Giriş

Sağlıklı olmak yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biridir. Kişinin sağlığını korumasında ve iyilik halini sürdürmesinde; aileden gelen genetik faktörler, hava kirliliği gibi çevresel etmenler veya işyeri ortamından kaynaklı "fiziksel, biyolojik, kimyasal ve psikolojik" faktörlerin olumsuz etkileri olsa da sağlıklı yaşamın sürdürülmesi noktasında kişinin sağlık bilincinde ve sorumluluğunda olması yaşam kalitesini artırmaktadır. Zira kişi sağlıklı yaşam alışkanlıkları sayesinde birçok hastalığın önüne geçebilmektedir. Günümüzde tempolu iş hayatının yanısıra bilhassa Covid-19 pandemisinden sonra da yeterli ve dengeli beslenmenin önemi daha da artmıştır. Dolayısıyla insanlar sağlıklarını korumaları açısından beslenmelerine dikkat eder duruma gelmişlerdir.

Bu durumda beslenmede etkili olan besin öğelerinin insan sağlığı üzerinde yararlı etkileri akademik yayınlarda da belirtilmesiyle, besinlerin faydalı özelliklerini bünyesinde barındıran takviye edici gıdaların tüketimi de artış göstermektedir. Takviye edici gıda ürünlerinin içeriğinde yer alan en çok meyve ve sebzede bulunan antioksidanlar, tahılların içeriğinde bulunan besinsel lifler ve süt proteinleri gibi gıda unsurları insan sağlığı üzerinde pozitif etkileri bilinmektedir. Ancak gıda takviyeleri reçeteye tabi olmayıp ilaç olarak değerlendirilmemektedir. Kişiye uygun ürünler doğru miktarda ve zamanda kullanıldığı ölçüde kişilerin sağlığına faydalı olabilmektedir. Bununla beraber ne tür ürünlerin takviye edici gıda kapsamına girdiği, uygun doz miktarı, yemek yerine geçmediği ve hekime danışmadan kullanılmaması gerektiği de bilinmesi önemli bir konudur (Atalay ve Erge, 2018: 101; Kazaz ve Gençyürek Erdoğan, 2020: 931).

Günümüzde takviye edici gıda ürünlerinin piyasadaki artışının sebebi olarak; hükümetlerin bu ürünleri reçetesiz olarak kullanımına teşvik etmesi (Kartal ve Arısoy, 2017: 314), sağlıklı ve kaliteli yaşam isteği olan tüketici bilincinin artması gibi unsurlar gösterilebilir (Kazaz ve Gençyürek Erdoğan, 2020: 933). Öte yandan takviye edici gıda firmalarının pazarlama faaliyetleri, reklamları ve sosyal medya paylaşımları sayesinde tüketici üzerinde önemli bir etki yaratması söz konusudur. Ancak piyasada çok sayıda firmanın takviye edici gıda ürününün bulunması çerçevesinde, firmaların takviye edici gıda ürünlerini ne şekilde lanse ederek (ürün görseli, ünlü kullanımı, görsel unsurlar, mesaj stratejisi gibi) piyasada tutundurma çalışmaları yaptığı da araştırılması gereken bir konudur. Bu noktadan yola çıkarak çalışmada takviye edici gıdaların Instagram üzerinden paylaşılan video/postları incelenerek ürün görseli, ünlü kullanımı, görsel unsurlar, mesaj stratejisi gibi kategoriler açısından değerlendirilerek odaklandıkları konuların ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu çalışma kapsamında Türkiye'de en çok tercih edildiği varsayılan beş gıda takviye markasının 31 Mayıs 2022 tarihine başlayarak geçmiş aylara doğru Instagram üzerinden yayınlanan her bir markanın 20 video/postları olmak üzere toplamda 100 video/postları

[1] Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Çankırı/Türkiye

incelenmiştir. Video/postlar, tümevarımsal olarak kategorize edilerek kodlama cetveli oluşturularak içerik analiz yöntemi ile analiz edilmiştir.

Kavramsal Çerçeve

Takviye edici gıdalar ve ekonomik olarak ticari boyutu

Takviye edici gıdalar literatürde "dietary supplements" olarak geçmektedir. Genel olarak toplumda besin takviyeleri, besin destek ürünleri ve supleman olarak da bilinmektedir (Karadağ, 2019:3) Takviye edici gıda tanımı, Türk Gıda Kodeksi Takviye Edici Gıdalar Tebliği'nde,

"*Normal beslenmeyi takviye etmek amacıyla, vitamin, mineral, protein, karbonhidrat, lif, yağ asidi, amino asit gibi besin öğelerinin veya bunların dışında besleyici veya fizyolojik etkileri bulunan bitki, bitkisel ve hayvansal kaynaklı maddeler, biyoaktif maddeler ve benzeri maddelerin konsantre veya ekstraktlarının tek başına veya karışımlarının kapsül, tablet, pastil, tek kullanımlık toz paket, sıvı ampul, damlalıklı şişe ve diğer benzeri sıvı veya toz formlarda hazırlanarak günlük alım dozu belirlenmiş ürünleri*" olarak tanımlanmaktadır.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) verilerine göre dünya nüfusunun %70-80 gibi büyük bir kısmı tedavi olmak veya hastalıklardan korunmak için "alternatif tıp" dan faydalanmaktadır. Bu doğrultuda faydalanılan tıbbi bitki türlerinin 70.000 civarında olduğu tahmin edildiği ve bunlardan 21.000 bitki türünün ise ilaç hazırlamak için uygun olduğu öngörülmüştür. Takviye edici gıdaların pazar değeri, bütün dünyada 2000'li yılların başında 50,6 milyar dolarlık bir rakama ulaşmıştır. Bu rakam, toplamda 60 milyar dolar olan bitkisel ürünler pazarının %80'inden fazlasını oluşturmaktadır. Bu pazar payı dağılımında; vitamin ve mineraller (%40); bitkisel drogların (%39) spor ve zayıflama ürünleri (%21) olarak yerini almaktadır. Ülkeler açısından bakıldığında, takviye edici gıdaların pazar payı Kuzey Amerika ülkeleri (%37), Avrupa ülkeleri (%33) ve Japonya (%18) olarak belirtilmektedir (Başer KHC. 2003'ten akt. Ersöz 2012: 11-12)

Sağlıklı yaşam tarzı ve gıda takviyelerinin popülerleşmesi

Sağlığın tanımı Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından 1948 yılında yapılmıştır. Söz konusu sağlığın tanımı günümüze kadar da değiştirilmemiştir. WHO tarafından sağlık "*yalnızca hastalık ya da sakatlığın olmaması değil, aynı zamanda fiziksel, ruhsal ve sosyal açıdan tam bir iyi olma hali*" olarak tanımlanmaktadır (WHO, 1998:1; Hamzaoğlu, 2010:407). Hamzaoğlu'nun değerlendirmesine göre; Dünya Sağlık Örgütünün sağlık kavramı, toplumsal yaşantıdan bağımsız soyut bir içerikle ele alındığı ve aslında içerik olarak yer ve zaman dikkate alındığında toplumdan topluma farklılıklar içermektedir. Hatta aynı toplumun farklı kesimlerinde dahi bu farklılıkların söz konusu olduğunu da belirtmektedir (2010:408). Okay'a göre ise, sağlığın kültürden kültüre farklılık göstereceğini ve aynı zamanda bir ülkede sağlıklı olarak değerlendirilen bir kişinin başka bir ülkenin şartları altında aynı olarak değerlendirilmeyip aynı sonuca varılamayacağını ve dolayısıyla sağlık kavramının bir ülkenin değerleri ile alakalı olduğu bildirilmektedir (Okay, 2004: 1). Toplumların hastalıklara farklı bakış açılarını değerlendirmek üzere örnek vermek gerekirse bazı toplumlarda, tüberküloz, romatoid artrit vb. gibi kronik hastalıklara yakalananlar hasta sayılmazlar. Bu tür hastalığı olan bireylerin günlük vazifelerini diğer bireyler gibi yapmaları beklenir. Dolayısıyla kronik hastalıkları olanlara tanınan ayrıcalık ancak ekonomik yönden gelişmiş toplumlarda görülmektedir (Dirican ve Bilgel 1993'ten akt. Öncel, 1997: 182).

Sağlıklı olmak bireyin günlük yaşantısını devam ettirmesi için elzemdir. Hastalıklar da bireyin günlük yaşam kalitesini bozan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde ve özellikle pandemi ile sağlık ve hastalık kavramı daha da önemli duruma gelmiştir (Narter, 2003: 4) Sağlık kavramını organik olduğu kadar sosyokültürel bir olgu olarak da değerlendirmek mümkündür (Nazlı 2005: 116). Son zamanlarda sağlığın ve hastalığın daha çok sosyokültürel

yönleri ön plandadır. Sağlık ve hastalık kavramları klinik tıbbın haricinde sosyoloji ve psikoloji gibi alanlarda da açıklanmaya başlanmıştır. Böylece organik bozuklukların dışında kişinin hayatını olumsuz açıdan etkileyen durumlar artık daha çok önem verilen konular haline gelmiştir. Ayrıca artık nelerin hastalık olarak değerlendirileceğini toplum ve bireyler belirleyici olmuştur. Mesela; önceden hastalık olarak ifade edilmeyen ruhsal sıkıntılar, ağrılar, şişmanlık gibi durumlar günümüz toplumu/ kültürü tarafından hastalık olarak kabul edilmekte ve buna yönelik ilaçlar kullanılmaktadır. Zira bireyin sağlıklı veya hasta olduğu sosyokültürel bakımından zaman ve tıbbın işlevlerine göre değişkenlik göstermektedir (Gültüvin Gür, 2009: 64). Kapitalizmin sağlık konusuna bu kadar göz önünde tutmasının sebebinin tüketim kültürüne bağlıdır. Tüketim kültürü paralelinde sağlığın kapitalizmin karını artırma potansiyel durumu ile de açıklanabilmektedir. Açıkçası sağlık ve sağlığa dair ürünler kapitalizmin yeni tüketim araçları arasındadır (Gültüvin Gür, 2010: 301).

Tüketim kültürünün bir yansıması olarak sağlığa dair haber veya reklamların medya ve sosyal medyada artış göstermesinin nedeni sağlıklı yaşam kültürünün ortaya çıkarak geniş kitlelerce benimsenmiş olmasıdır. Sağlıklı yaşam kültürüne eğilim gösteren ve benimsenmesi ise "healthism" olarak ifade edilmek edilmektedir. "Healthism" sağlıklı olma kültürü ya da sağlıklı yaşam tarzı olarak da açıklamak mümkündür. Sağlıklı yaşam tarzını benimseyen kitlelerin çoğunluklu olarak ilaç endüstrisi, fonksiyonel gıda üreticileri ve bu gelişmelere kayıtsız kalmayan medya ve aynı zamanda günümüzde sosyal medyanın olduğu görülmektedir (Gültüvin Gür, 2009).

Son dönemlerde küreselleşme paralelinde şehirleşme, yetersiz beslenme, artış gösteren stres ve uykusuzluk ya da daha fazla enerji arayışı sebebiyle Covid-19 pandemi döneminde takviye edici gıda pazarı ivme göstermiştir. Bu dönemde bireyler hasta olmamak ya da sağlıklı kalmak adına bağışıklık sistemlerini güçlendirici takviye edici gıdalara yönelmişlerdir. Dolayısıyla Takviye edici gıdaların dünyadaki büyüklüğü 120 milyar dolara ulaşmıştır. Türkiye'de ise 2020 yılında pazarın yaklaşık 180 milyon dolara ulaştığı tahmin edilmektedir Gıda Takviyesi ve Beslenme Derneği'nin araştırmasına göre ise, Türkiye'de takviye edici gıda kullanımı pandemi öncesinde %13 oranında iken, bu oran pandemi ile %20'ler seviyelerine ulaşmış durumda olduğu belirtilmektedir (Sakarya Pehlivan, 2021).

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmada takviye edici gıdaların instagram üzerinden paylaşılan video/postları incelenerek ürün görseli, ünlü kullanımı, görsel unsurlar, mesaj stratejisi gibi kategoriler açısından değerlendirilerek odaklandıkları konuların ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu bağlamda aşağıdaki sorulara cevap aranmaktadır.

Araştırma sorusu 1: Takviye edici gıdaların Instagram üzerinden nasıl sunulmaktadır?

Araştırma sorusu 2: Takviye edici gıdaların görsellerinde ne gibi dikkat çekici unsurlar bulunmaktadır?

Araştırma sorusu 3: Takviye edici gıdaların sağlık odaklı mesaj stratejilerinde hangi konular öne çıkmaktadır?

Araştırma sorusu 4: Takviye edici gıdaların kozmetik odaklı mesaj stratejilerinde hangi konular öne çıkmaktadır?

Bu çalışma kapsamında Türkiye'de en çok tercih edildiği varsayılan beş gıda takviye markasının Instagram üzerinden yayınlanan video/postları incelenmiştir. Bu çalışmanın örneklemini, 31 Mayıs 2022 tarihine başlayarak geçmiş aylara doğru her bir markanın Instagram üzerinden yayınlanan 20 video/postları oluşturmaktadır. Video/postlar toplamda 100

ile sınırlı tutulmuştur. Bu çalışma tümevarımsal olarak kategorize edilerek kodlama cetveli oluşturularak içerik analiz yöntemi ile analiz edilmiştir. Video/post paylaşımlarına bakarken de özel günler (anneler günü, tıp bayramı, eczacılar günü gibi) incelemeye dahil edilmemiştir. Araştırma yapılırken video/posların altında yazan yazılı bilgiler de incelenerek içerik analizi gerçekleştirilmiştir.

İçerik analizi, öncelikle toplum bilimlerinde olmak üzere kitle iletişim araçlarının yaygınlaşmasıyla iletişim çalışmalarında önemli bir ivme kazanmıştır (Aziz, 1990:105). İçerik analizi, belirli bir konuda ya da alanda birbirinden bağımsız olan nitel ve nicel çalışmaların derinlemesine incelenip düzenlenmesi olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla o konu ya da alan hakkındaki genel eğilimler saptanarak elde edilen bulguların hedeflenen konu ile ilgili gelecekte planlanan çalışmalara katkı sağlanması ve yön vermesi beklenmektedir (Ültay vd., 2021: 188). İçerik analizi yöntemi niceliksel verilere ulaşmayı hedefleyen bir yöntemdir ve izlenilmesi gereken aşamaları bulunmaktadır. Bu aşamalar ilk önce araştırma problemini tanımlama ile başlar ve devamında araştırma örneklemin belirlenmesi, araştırma kategorilerinin oluşturulması, kodlama cetvelini oluşturma, kodlama cetvelini sınama ve güvenilirliği ölçme ve son olarak verilerin çözümlenmesi ile son bulur (Çilingir, 2017: 150-152). İçerik analizi, yazı, resim ya da görüntü gibi her türlü içeriğe uygulanabilmektedir. Zira yöntemin yapısında bulunan esneklik, içerik analizinin gerek uygulandığı disiplinler açısından gerekse uygulandığı içerikler bakımından da geniş bir alanda kullanılmasına neden olmuştur (Şahin Başfırıncı, 2008:53).

Araştırma kapsamına alınması karar verilen içerikler, Instagram sosyal medya platformu üzerinde olduğundan dolayı herhangi bir veri kaybı olmaması açısından ilk etapta derlenerek arşivlenmiştir. Sosyal medyada yer alan içeriklerin silinmesi söz konusu olduğundan öncelikli olarak arşivleme tercih edilmiş sonrasında arşivlenen içerikler üzerinden analiz gerçekleştirilmiştir. Veriler 1 Nisan-30 Mayıs 2002 tarihleri arasında veriler toplanmıştır. Bu çalışmada analizi gerçekleştirmek için kodlama şeması oluşturulmuştur. Kodlama şemasını oluştururken Instagram üzerinde yayınlanan video/post içeriklerinden yola çıkarak tümevarımsal olarak kodlama şeması oluşturmaya çalışılmıştır. Kodlama şemasında dokuz ana kategori ve iki adet alt kategori bulunmaktadır (Tablo 1).

Tablo 1. Çalışmada Kullanılan Kategoriler ve Kodlama Cetveli

Gıda takviye markaları	1.Pharmaton 2.Supradyn 3.Orzax 4.Redoxon 5.Vitabiotics
Video/Postta ürün görselinin yer alması	1.Var 2.Yok
Video/Postta kullanılan karakterin cinsiyeti	1.Kadın 2.Erkek 3.Çocuk 4.Kadın-Erkek 5.Kadın-Erkek-Çocuk 6.Kadın-Çocuk 7.Erkek-Çocuk 8.Karakter yok
Video/Postta kullanılan karakterin mesleği	1.Ünlü 2.Çalışan 3.Öğrenci 4.Sporcu 5. Meslek yok
Mesaj stratejisi	1.Sağlık odaklı 2.Kozmetik odaklı
Sağlık odaklı	1.Bağışıklık 2.Performans-Dinamizm 3. Hafızayı kuvvetlendirme 4. Sağlıklı Yaşam 5. Yok
Kozmetik odaklı	1. Cilt 2. Cilt, Tırnak, Saç 3. Yok
Koşul vurgusu Bu ilacı kullanırsan mutlu hissedersin, sağlıklı olursun, güzel olursun, Günde bir tane gibi…	1.Var 2.Yok
Video/Postta kullanılan görseller	1.Doğal yaşam-doğal çevre 2.İş hayatı-okul hayatı 3. Sosyal hayat -Sportif yaşam 4.Sebze-meyve 5. Mutlu bir aile 6. Emoji 7. Yazı, grafik, obje vb
Tat, lezzet ve bitkisel vurgusu	1. Var 2. Yok
Gıda takviyesinin farmasötik şekilleri	1. Tablet 2. Efervesan tablet 3. Kapsül-softjel kapsül 4. Damlalık şişe 5. Çiğnenebilir jel form- çiğneme tableti 6. Pastil 7. Sıvı form-likit form 8. Saşe 9. Özellik yok

Bulgular

Bu çalışma kapsamında Türkiye'de en çok tercih edildiği varsayılan beş gıda takviye markasının Instagram üzerinden yayınlanan video/postları incelenmiştir. Bu çalışmanın örneklemini, 31 Mayıs 2022 tarihine başlayarak geçmiş aylara doğru her bir markanın Instagram üzerinden yayınlanan 20 video/postları oluşturmaktadır. Her bir markanın video/postları eşit sayıda incelenerek toplamda 100 video/postların dağılımı Tablo 2'de gösterilmektedir.

Tablo 2. Gıda Takviyesi Markalarının Dağılımı

Gıda takviyesi markaları	Sayı	Yüzde (%)
Pharmaton	20	20,0
Supradyn	20	20,0
Orzax	20	20,0
Redoxon	20	20,0
Vitabiotics	20	20,0
Toplam	100	100,0

Gıda takviyelerinin video/postlarında ürün görselinin varlığına bakıldığında daha çok %94'ünün ürün görseline yer verdiği tespit edilmiştir (Tablo 3).

Tablo 3. Ürün Görselinin Varlığı

Ürün görselinin varlığı	Sayı	Yüzde (%)
Var	94	94,0
Yok	6	6,0
Toplam	100	100,0

Video/postlarda kullanılan karakterin cinsiyet dağılımına bakıldığında dağınık bir şekilde karakter (%51) kullanıldığı görülmektedir. Bu karakter kullanımında ise daha çok kadın (%23) ve erkek (%11), kadın erkek (%9) karakterin kullanıldığı görülmektedir. Bunların yanı sıra video/postlarda karakter kullanımına yer verilmediği (%49) tespit edilmiştir (Tablo 4).

Tablo 4. Video/Postlarda Kullanılan Karakterin Cinsiyet Dağılımı

Karakterin cinsiyeti	Sayı	Yüzde (%)
Kadın	23	23,0
Erkek	11	11,0
Çocuk	2	2,0
Kadın-Erkek	9	9,0
Kadın-Erkek-Çocuk	2	2,0
Kadın-Çocuk	3	3,0
Erkek-Çocuk	1	1,0
Karakter yok	49	49,0
Toplam	100	100,0

Tablo 5'te video/postlarda kullanılan karakterin mesleğine bakıldığında en çok "meslek yok" (% 74), daha sonra "çalışan" (%18) "öğrenci ve sporcu" (%3), ve "ünlü" (%2) olarak görülmektedir.

Tablo 5. Video/Postlardaki Karakterin Mesleğinin Dağılımı

Karakterin mesleği	Sayı	Yüzde (%)
Ünlü	2	2,0
Çalışan	18	18,0
Öğrenci	3	3,0
Sporcu	3	3,0
Meslek yok	74	74,0
Toplam	100	100,0

Tablo 6'ya bakıldığında video/postlardaki mesaj stratejisinin en çok "sağlık odaklı" (%94) olduğu tespit edilirken kozmetik odaklı (% 6) olarak tespit edilmiştir.

Tablo 6. Mesaj Stratejisi Dağılımı

Mesaj stratejisi	Sayı	Yüzde (%)
Sağlık Odaklı	94	94,0
Kozmetik odaklı	6	6,0
Toplam	100	100,0

Video/postlardaki sağlık odak mesaj stratejisi dağılımı incelendiğinde en çok "performans ve dinamizm" (%38) ardından sağlıklı yaşam (%36), bağışıklık (%18), hafızayı kuvvetlendirme (%2) olarak tespit edilmiştir (Tablo 7).

T*ablo 7. Sağlık Odaklı Mesaj Stratejisinin Dağılımı*

Sağlık odaklı mesaj stratejisi	Sayı	Yüzde (%)
Bağışıklık	18	18,0
Performans ve dinamizm	38	38,0
Hafızayı kuvvetlendirme	2	2,0
Sağlıklı Yaşam	36	36,0
Yok	6	6,0
Toplam	100	100,0

Kozmetik odaklı mesaj stratejisine bakıldığında 6 video/postta "cilt, tırnak, saç" a yönelik vurgu yapıldığı görülmektedir (Tablo 8).

Tablo 8. Kozmetik Odaklı Mesaj Stratejisinin Dağılımı

Kozmetik odaklı mesaj stratejisi	Sayı	Yüzde (%)
Cilt, tırnak, saç	6	6,0
Yok	94	94,0
Toplam	100	100,0

Koşul vurgusu incelendiğinde video/postların % 13'ünde koşul vurgusunun yapılırken %87'sinde koşul vurgusunun yapılmadığı saptamıştır (Tablo 9).

Tablo 9. Koşul Vurgusu Dağılımı

Koşul vurgusu	Sayı	Yüzde (%)
Var	13	13,0
Yok	87	87,0
Toplam	100	100,0

Tablo 10'da video/postlarda görsel kullanım dağılımı incelendiğinde daha çok "yazı, grafik, obje" (%51) kullanımı görülmektedir. Bunu takiben "iş hayatı-okul hayatı" (%14), doğal yaşam-doğal çevre" (%13), "sebze-meyve", "mutlu bir aile" (%4) ve "emoji" (%4) kullanım oranları tespit edilmiştir.

Tablo 10. Video/Postların Görsel Kullanım Dağılımı

Görsel kullanımı	Sayı	Yüzde (%)
Doğal yaşam-Doğal çevre	13	13,0
İş hayatı-Okul hayatı	14	14,0
Sosyal hayat- Sportif yaşam	11	11,0
Sebze-Meyve	4	4,0
Mutlu bir aile	4	4,0
Emoji	3	3,0
Yazı-Grafik-Obje	51	51,0
Toplam	100	100,0

Tat, lezzet ve bitkisel vurgusunun yalnızca 13 video/postta görülürken, 87 video/postta rastlanmamıştır (Tablo 11).

Tablo 11. Tat, Lezzet ve Bitkisel Vurgusu Dağılımı

Tat, lezzet ve bitkisel vurgusu	Sayı	Yüzde (%)
Var	13	13,0
Yok	87	87,0
Toplam	100	100,0

Tablo 12'de gıda takviyelerinin farmasötik özelliklerinin dağılımı incelediğinde en çok "tablet" (%48) ve "efervesan tablet" (%22) olduğu görülmektedir. Bunları takiben "kapsül-soft jel kapsül" (%7), "çiğnenebilir jel form" ve "özellik yok" (%6), "damlalık şişe, "sıvı form-likit form", "saşe" (%3), "pastil" (%2) olarak sıralamak mümkündür.

Tablo 12. Gıda takviyelerinin farmasötik kullanım dağılımı

Gıda takviyelerinin farmasötik kullanımı	Sayı	Yüzde (%)
Tablet	48	48,0
Efervesan tablet	22	22,0
Kapsül-Soft jel kapsül	7	7,0
Damlalık şişe	3	3,0
Çiğnenebilir jel form	6	6,0
Pastil	2	2,0
Sıvı form-likit form	3	3,0
Saşe	3	3,0
Özellik yok	6	6,0
Toplam	100	100,0

Bu bulgular ile kategoriler arasındaki ilişkiler de incelenmiştir. Gıda takviyesi markası ile tat, lezzet ve bitkisel vurgusu kategorisi arasındaki ilişkiye bakıldığında daha çok "Orzax" markasına ait 10 video/postta "tat, lezzet ve bitkisel" vurgusu yapıldığı tespit edilmiştir. Bu markanın gıda takviyesinin kullanım yönünden bitkisel vurgusu (vegan, vejeteryan kullanımı) ve çocuklara yönelik ürünlerinde tat ve lezzet vurgusu yapıldığı görülmektedir. Orzax markasında sonra Vitabitotics markasına ait 2, Redoxon markasına ait bir video/postta tat, lezzet ve bitkisel vurgusu yapılırken Pharmaton ve Supradyn markasında yapılmadığı tespit edilmiştir (Tablo 13).

Tablo 13. Gıda Takviyesi Markaları ile Tat, Lezzet ve Bitkisel Vurgusu İlişkisi

		Tat, lezzet ve bitkisel vurgusu		
		Var	Yok	Toplam
Gıda takviye markası	Pharmaton	0	20	20
	Supradyn	0	20	20
	Orzax	10	10	20
	Redoxon	1	19	20
	Vitabiotics	2	18	20
Toplam		13	87	100

Gıda takviyesi markası kategorisi ile video/postlarda kullanılan görsel ilişkisine bakıldığında yoğunluk olarak yazı, grafik, obje (%51) kullanımına göre; Vitabiotics (%17), Orzax (13), Supradyn (%11), Redoxon (%8) olarak tespit edilmiştir. Pharmaton markasının ise daha çok (%11) video/postlarında doğal yaşam ve doğal çevreyi kullandığı görülmektedir (Tablo 14).

Tablo 14. Gıda Takviyesi Markaları ile Video/Post Görsel İlişkisi

Gıda takviyesi markaları	Video/post görseli							Toplam
	Doğal yaşam-Doğal çevre	İş hayatı-Okul hayatı	Sportif yaşam-Sosyal hayat	Sebze-Meyve	Mutlu bir aile	Emoji	Yazı-Grafik-Obje	
Pharmaton	11	2	2	0	1	2	2	20
Supradyn	0	5	1	0	2	1	11	20
Orzax	1	1	3	1	1	0	13	20
Redoxon	1	5	5	1	0	0	8	20
Vitabiotics	0	1	0	2	0	0	17	20
Toplam	13	14	11	4	4	3	51	100

Gıda takviye markası ile gıda takviyesinin farmasötik ilişkisi bakımından incelendiğinde tablet (%48) kullanımına göre; Pharmaton (%16), Supradyn (%15) ve Vitabiotics (13) ve Orzax (%4) olarak tespit edilirken Efervesan tablet kullanımının Redoxon markasında daha çok yer aldığı tespit edilmiştir. Orzax markasının ürün çeşitliliği açısından daha fazla olduğu da görülmektedir (Tablo 15).

Tablo 15. Gıda Takviye Markası ile Gıda Takviyesinin Farmasötik İlişkisi

Gıda takviyesi markaları	Gıda takviyesinin farmasötik özellikleri									Toplam
	Tablet	Efervesan tablet	Kapsül-Softjel kapsül	Damlalık şişe	Çiğnenebilir jel form	Pastil	Sıvı form-likit form	Saşe	Özellik yok	
Pharmaton	16	0	0	0	0	0	0	0	4	20
Supradyn	15	5	0	0	0	0	0	0	0	20
Orzax	4	1	7	1	0	2	2	3	0	20
Redoxon	0	15	0	0	3	0	0	0	2	20
Vitabiotics	13	1	0	2	3	0	1	0	0	20
Toplam	48	22	7	3	6	2	3	3	6	100

Sonuç

Türkiye'de en çok tercih edildiği varsayılan beş gıda takviye markasının (Pharmaton, Supradyn Orzax, Redoxon, Vitabiotics) Instagram üzerinden paylaşılan video/postları incelenerek ürün görseli, ünlü kullanımı, görsel unsurlar, mesaj stratejisi gibi kategoriler açısından değerlendirilerek, odaklandıkları konuların ortaya konulması amaçlanan bu çalışmada araştırma kapsamındaki markaların ürün görseline çoğunluk olarak yer verdiği görülmektedir.

Karakterin cinsiyeti açısından bakıldığında karakterin kullanımının dağınık bir şekilde kadın, erkek, kadın-erkek olarak daha çok yer verildiği öte yandan karakter kullanımına yakın bir oran ile "karakter kullanılmadığı" yönünde bulgular elde edilmiştir.

Karakterin mesleği kategorisi incelendiğinde daha çok "meslek yok" kriterinin saptandığı yönünde bulgular ortaya çıkarken en az kullanımın ünlü kullanımı olduğu görülmektedir. Ünlü kullanımının Pharmaton markasında olduğu bulgular arasındadır.

Ünlülerin tercih edilmeme hususunda sosyal medya ve reklamlarda son zamanlarda ünlülere verilen cezai yaptırımların etkisi olduğunu söylenebilir. Mesaj stratejisi kategorisine bakıldığında daha çok sağlık vurgusunun bulunduğu en az ise kozmetik vurgusuna yer aldığı tespit edilmiştir. Sağlık odaklı mesaj stratejilerinin yer aldığı video/postlarda en çoktan en aza sıralandığında performans ve dinamizm, sağlıklı yaşam, bağışıklık, hafızayı güçlendirme konuları ön planda olurken kozmetik odaklı mesaj stratejisinde "tırnak, cilt, saç" olduğu görülmektedir.

Takviye edici gıdaların görsel unsurları kullanım yönünden "yazı, grafik, obje" kullanımına ağırlık verildiği dikkati çekmektedir. "Yazı, grafik, obje" kullanımına ağırlık veren başta Vitabiotics olmak üzere Orzax, Supradyn, Redoxon olarak sıralamak mümkündür. Bu markaların yanısıra Pharmaton markası ise daha çok video/postlarında doğal yaşam ve doğal çevreyi kullandığı tespit edilmiştir.

Tat, lezzet ve bitkisel vurgusunun video/postlarda fazla yer verilmediği belirlenirken "Orzax" markasına ait 10 video/postta "tat, lezzet ve bitkisel" vurgusu yapıldığı, özellikle gıda takviyesinin kullanım yönünden bitkisel vurgusu (vegan, vejeteryan kullanımı) ve çocuklara yönelik ürünlerinde tat ve lezzet vurgusu yapıldığı görülmektedir. Orzax markasının dışında çok olmamakla beraber Vitabitotics, Redoxon markalarında da tat, lezzet bitkisel vurgusu yapılmıştır. Pharmaton ve Supradyn markasında herhangi bir tat, lezzet bitkisel vurgusuna rastlanmamıştır. Gıda takviyelerinin farmasötik özelliklerinin dağılımı incelediğinde en çok tablet ve efervesan tablet kullanıldığı yönünde bulgular elde edilmiş olup efervesan tablet kullanımının Redoxon markasında daha çok yer aldığı, Orzax markasının ürün çeşitliliği açısından daha fazla olduğu da görülmektedir.

KAYNAKÇA

Aziz, A. (1990). Araştırma Yöntemleri-Teknikleri ve İletişim, İLAD Yayınları, Ankara, s. 105.

Atalay, D. ve Erge, H. S. (2018). Gıda Takviyeleri ve Sağlık Üzerine Etkileri, Food and Health, 4 (2), s. 98-111.

Çilingir, A. (2017). İletişim Alanında İçerik Analizi Yöntemi Kullanılarak Yapılan Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri Üzerine Bir İnceleme. Erciyes İletişim Dergisi, 5 (1), 148-160.

Ersöz, T. (2012). Bitkisel ilaçlar ve gıda takviyeleri ile ilgili genel yaklaşım ve sorunlar. Meslek İçi Sürekli Eğitim Dergisi Türk Eczacıları Birliği Yayını, 27-28, 11-21.

Gültüvin Gür, E. (2009) Tüketim kültürü bağlamında sağlık haberleri. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı.

Gültüvin Gür, E. (2010) "Dezenformasyona Uğratılan Bir Sosyal Hak Olarak Sağlık" II. Sosyal Haklar Ulusal Sempozyumu, Denizli, 4-6 Kasım, 299-315.

Hamzaoğlu, O. (2010). Sağlık nedir? Nasıl tanımlanmalıdır? Toplum ve Hekim Dergisi.

25: (6): 403-410.

Kartal, N., Arısoy, S. (2017). OTC Grubundaki İlaçların Avantaj Ve Dezavantajlarının İncelenmesi, Sağlık Akademisyenleri Dergisi, 4 (4), s. 314-321.

Kazaz, A., Gençyürek Erdoğan, M. (2020). Takviye Edici Gıda Reklamlarında Aldatıcı Unsurlar, Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi (e-gifder), 8 (2), 930-960

Narter, M. (2003). "Sağlık ve Hastalığın Sosyal Temsilleri". İ.Ü. Psikoloji Çalışmaları Dergisi 24.

Nazlı, A. (2005). "Sapmanın Tıpsallaştırılması ve Tıbbın Toplumsal Normaliteyi Sağlama İşlevi" Sosyoloji Dergisi, http.//155.2231.158/edergi/sosyoloji/2005/7.pdf.

Okay, A. (2014). Sağlık İletişimi, İstanbul, Derin Yayınları.

Öncel, S. (1997). Kültürel Yapı ile Sağlık-Hastalık İlişkisi. Ege Üniversitesi Hemşirelik Yüksek Okulu Dergisi 13 (1-3): 177-184.

Sakarya Pehlivan, A. (2021). Gıda takviye pazarı hareketlendi. (25.04.2022 tarihinde https://www.ekonomist.com.tr/haberler/gida-takviye-pazari-hareketlendi.html adresinden ulaşılmıştır).

Şahin Başfırıncı, Ç. (2008). Bir Pazarlama İletişim Medyası Olarak Web Ortamında İçerik Analizi Yapmanın Güçlükleri ve Olası Çözüm Önerileri. Yönetim, 19(61), 52-71.

Türk Gıda Kodeksi Takviye Edici Gıdalar Tebliği. Ağustos 2013 (Tebliğ No: 2013/49), Resmî Gazete Tarihi: 16.08.2013, Sayısı: 28737.

Ültay, E., Akyurt, H., Ültay, N. (2021). Sosyal bilimlerde betimsel içerik analizi. IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (10), 188-201.

World Health Organization, (1998). "Health Promotion Glossary", WHO/HPR/HEP 98.1. (25.04.2022 tarihinde https://www.who.int/publications/i/item/WHO-HPR-HEP-98.1 adresinden ulaşılmıştır).

Eğitim Politikalarının Sürdürülebilirliğinde Dijital Teknolojinin Önemi: COVİD-19 Sürecinde Türkiye

Seçil AYANOĞLU[1]

Giriş

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) resmi verilerine göre 6,65 milyon insanın ölümüne neden olan Covid-19 pandemisi tüm dünyada eğitim, sağlık gibi birçok alanda etkili olmuş ve dolayısıyla ülkelerin ekonomik anlamda zor zamanlar geçirmesine neden olmuştur (WHO, 2022). Sınırların kapanmasına, ülkelerin kendi içlerinde kısıtlamalara gitmesine, şehirlerin içlerine kapanmasına, sosyal hayatın ciddi manada kontrol altına alınması ve hatta aile fertlerinin çeşitli kısıtlamalarla kendi aralarında sosyal ilişkileri sınırlamasına sebep olan bu salgın, elbette devlet politikalarının da kendi içerisinde gözden geçirilmesine sebep olmuştur. Covid-19 pandemisi süresince özellikle genç neslin gelişiminin devam etmesi ve pandemiden en az şekilde etkilenmeleri için yoğun çaba sarf edilmiştir. Yaşamın temeli olan yeni nesillerin korunması tüm dünya ülkeleri için pandemi döneminde daha da önemli hale gelmiştir. Bu bakımdan her ülke kendi sosyolojik, kültürel, fiziki vb. şartlarına göre çeşitli politikalar geliştirmiştir. Kelime manası bakımından siyasa, yol, yöntem anlamlarına gelen politika, eğitimde de bu süreçte yeni bir yol ve yöntem olarak değerlendirilmiştir.

Eğitim de kelime itibariyle "bireyde istenilen yönde davranış meydana getirme süreci" olarak tanımlanmaktadır (Gül, 2004: 229). Bu tanımdan yola çıkarak bireyde istenilen yöndeki davranış ancak eğitim politikaları çerçevesinde gerçekleştirmek mümkündür. Bunu gerçekleştirmek için bir süreç gerekmektedir ve politika oluşturma süreci uzun soluklu ve geleceğe odaklanarak yapılması gereken bir eylemdir. Covid-19 pandemisinde eğitim politikalarının yürütülmesi sürecinde teknolojiden de faydalanılmıştır. Özellikle "uzaktan eğitim" olarak tanımlanan dijital destekli eğitim yaklaşımı hızla uygulamaya konmuştur. Kimi yazarlar, geleceğin dijital dünyasına giriş için pandeminin bir deneme süreci olduğunu savunmuşlardır. Eğitim politikalarının pandemi sürecinde evrilmesine neden olan dijital destekli eğitim uygulamalarının başarısı çeşitli çalışmalar ile izlenmektedir (Bozkurt, 2020:113). Covid-19 pandemi sürecinde dijital teknolojinin kullanımı ile ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, bilgi teknolojilerine ulaşım güçleri, alt yapıları ve ülke ekonomisi önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim, Türkiye'de eğitim çağındaki bireylere Fatih Projesi kapsamında "tablet" dağıtım politikası benzer nedenlerden dolayı tam olarak istenilen hedefe ulaşılmamıştır (Aypay ve Özdemir, 2021.43-44). Bunun gibi çok boyutlu bir süreç olan eğitimin ve dijitalleşmenin Covid-19 pandemisi sürecinde hızla form değiştirmesi ve belirli bir seviyeye gelmesi amaçlanmıştır. Bugün Türkiye geçirdiği pandemi sonrası Eğitim Bilişim Ağı'nı (EBA) olabildiğince etkin bir şekilde kullanmıştır. Bu çalışmada ana hatları ile eğitimde ara, kapatma ve kısmen açık şekilleri ile eğitim sürecini devam ettiren Türkiye'nin eğitim politikaları üzerine durulmuştur. Eğitim politikalarının değerlendirilebilmesi için uzun bir sürece dayanan gözlem verilerine ihtiyaç vardır. Ancak pandemi sürecinin belirli bir dönem ile sınırlı olması ve pandemi sonrası tekrar eski düzene döneme gayretleri vb. nedenlerden dolayı pandemi süreci içinde gerçekleştirilen eğitim politikalar daha kısa süreli gözlemler sonucu elde edilen veriler

[1] [1] Öğr. Gör., Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Çankırı/Türkiye

ile değerlendirilmiştir. Bu çalışmada literatür taraması gerçekleştirilerek Türkiye'de yapılan akademik çalışmaların sonuçları karşılaştırma yöntemi ile tartışılmıştır.

Türkiye eğitim politikalarında dijitalleşme süreci

Politika, bir örgütün amaçlarının planlanan seviyede gerçekleştirilmesini yöneten ilkeler ve kurallar olarak açıklanmaktadır ve herhangi bir örgütün işleyişinde bütünlük, kararlılık, tutarlılık ve uzun vadede süreklilik gibi unsurların bulunmasını amaç edinmektedir. Eğitim politikası da, eğitime yönelik konularda amaçlara ulaşılmasını hedefleyen ilke ve eylemler bütünü olarak açıklanabilir. Eğitim politikası belirlenirken öncelikle bilimsellik temel alınarak tutarlı, sürekli, esnek, kapsamlı ve ilgililerin katılım sağladığı bir yaklaşım sergilenmesinin önemli olduğu belirtilmektedir. Bir ülkenin de eğitim politika hedefine ulaşması içinde ulusal ve uluslararası özelliklere ve dönemin şartlarına dikkat edilmesi gerekmektedir (Parlak, 2019: 81) Eğitim ile ilgilen tüm kurum ve kuruluşlar ise dijital dönüşüm sürecinde hedeflerine yönelik bir yol haritası çizerek sürece dahil olmaktadır.

Bu sayede Türkiye'de eğitim alanında meydana gelen dijital dönüşümle birlikte iyiden iyiye kendini göstermiş ve bu dönüşüm K12 bilgi sistemi ile birleşerek yöneticiler, okul idarecileri, öğretmenler, öğrenciler ve velileri aynı platformda birleşmiştir. Covid-19 öncesi eğitimde dijitalleşme noktasında atılan ilk adımların başında "Fırsatları Artırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi (FATİH) Projesi" gelmektedir. FATİH Projesi okullardaki teknolojiyi iyileştirmek, eğitim-öğretimde fırsat eşitliğini sağlamak, amacı doğrultusunda bilişim araçlarının öğrenme-öğretme süreçlerinde derslerde etkin olarak kullanımı için 2012 yılında başlatılan bir projedir (Bayburt ve Eğin, 2021:149). Ancak FATİH Projesi teknolojinin geniş alana yayılması, içerik geliştirilmesi ve eğitim camiasında yeterli farkındalık kazandırılması yönünden istenilen seviyeye gelememiştir (Hamarat, 2019: 16).

Öte yandan Millî Eğitim Bakanlığı'nın EBA içerikleri ve "Üniversitelerde Dijital Dönüşüm Projesi" gibi birçok sahada atılım yaptığı bilinmektedir. Bunların yanısıra okul dışı eğitime yönelik dijital dönüşümü destekleyen ve kamusal düzeyde de desteklenen "Deneyap Teknoloji Atölyeleri, Tasarım-Beceri Atölyeleri, 81 İlde 81 Siber Kahraman projeleri" ayrıca 2018 yılından bu yana ülkemizde gerçekleşen ve yüksek düzeyde ulusal-uluslararası çapta katılımcıya ev sahipliği yapan TEKNOFEST gibi etkinlikler de karşımıza çıkmaktadır (Kocaman-Karoğlu vd., 2020:153; Pınar ve Benek, 2022:38).

Türkiye'de Covid-19 dönemi dijital eğitim politikası

Türkiye hem harf sistemini hem eğitim sistemini yaklaşık yüz yıl önce değiştirmiş ve dolayısıyla yeni oluşturduğu politikalara ülke çapında hızla uyum sağlamış bir ülkedir. Ancak daha sonraki dönemlerde her yeni iktidar ile eğitim politikalarında değişikliğe gidilmiş ve eğitimin uzun soluklu bir süreç olduğu kimi zaman unutulmuştur. Dünyada cereyan eden bilişim teknolojileri gelişim rüzgârından Türkiye'de etkilenmiştir. Türkiye'deki Eğitim Bilişim Ağı (EBA) FATİH projesine paralel olarak "donanım ve yazılım altyapısının verimli bir şekilde kullanımı, eğitsel e-içeriğin sağlanmasına ve yönetilmesine duyulan ihtiyaçtan" dolayı Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü (YEĞİTEK) tarafından 2012 yılında tasarlanmıştır (Demir vd, 2018). Özellikle Covid-19 döneminde, ücretsiz kullanım imkânı veren dijital bir sosyal eğitim programı olan EBA, öğrenci ve öğretmenler tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır. EBA sisteminde eğitim araçları ve eğitsel içerikler; resim, yazı, ses ve video gibi veriler yer almakla beraber altı farklı modül (ders, içerik, yarışma, e-kurs, uygulama) geliştirilmiş ve öğrenci ve öğretmenlerin kullanımına sunulmuştur (Aktay ve Keskin, 2016: 28; Sayın, 2018: 20).

Daha sonra Covid-19 nedeniyle 11 Mart 2020'de okulların kapanması ve eğitim çağındaki bireylerin eğitim ihtiyaçları için Millî Eğitim Bakanlığınca çalışmalar başlatılmıştır. Millî Eğitim Bakanlığı 23 Mart 2020 tarihinde EBA üzerinden ve Türkiye Radyo ve Televizyon

Kurumunun (TRT) bazı kanalları üzerinden, ilk ve orta düzeyindeki öğrenciler için yayınlar yapmaya başlamıştır. TRT EBA yayınları ile internet imkânı olmayan öğrencilere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Öte yandan EBA, dijital dönüşümde bir ivme kazanarak 3,1 milyar tıklanma ile Türkiye'de en çok ziyaret edilen 10. internet sitesi, dünyada en çok ziyaret edilen 3. eğitim sitesi olmuştur. EBA Mobil uygulaması verilerindeki durumda; Android cihazlar da 16 milyon 700 bin, iOs cihazlarda 1 milyon 800 bin indirilme sayısına ulaşılmıştır. TRT EBA'da yayın süresi 2 bin 516 saate ulaşmış ve 7 milyon 383 bin 213 öğrenci ve 1 milyon 30 bin 516 öğretmen tarafından EBA platformu kullanılmıştır (MEB, 2002). Bunun yanında devlete bağlı özel eğitim kurumları lisanslı farklı dijital paket programlar kullanarak öğrencilerine ulaşarak canlı dersler gerçekleştirmiş ve çevrimiçi öğretime olabildiğince erken başlamıştır. Tam sosyal kapanma dönemi haricinde, okulların veya belli sınıfların kapalı dönemlerde bile özel eğitim kurumları eğitimlerine hibrit modelle devam ettirmiştir. Bu duruma MEB göz yumarken devlet okullarında resmi kurallar geçerli sayılmıştır (Soydan, 2020: 66).

Covid-19 pandemisi boyunca kimi ülkeler eğitime ara vermemiş, kimi ülkeler uzun bir süre yüz yüze eğitime ara vermiştir. Örneğin; ABD, İsveç ve Avustralya ve İzlanda "kısmen açık" ve "ara tatil" uygulamaları ile pandemide eğitim politikasını yönetmiştir. Buna karşılık Meksika okulları kapatarak bu süreci atlatmaya çalışmıştır. Bunun yanında; Türkiye'nin de içinde yer aldığı bir grup ülke (Japonya, Yeni Zelanda, Norveç, İsviçre, Fransa, Danimarka, Belçika, Finlandiya, Lüksemburg, Güney Kore, İspanya, Litvanya, Hollanda, Slovakya, Portekiz, Letonya, İtalya, Kanada, Şili, Almanya, Estonya, Avusturya, Birleşik Krallık, İsrail, Yunanistan, Çekya, Macaristan, Slovenya, İrlanda, Kolombiya, Polonya) hem "kısmen açık" hem "ara tatil" hem de pandeminin şiddetli olduğu dönemlerde okullar kapalı uygulamaları ile pandemi sürecinde eğitimi yürütmüşlerdir. Hangi ülkenin Covid-19 pandemi sürecinde başarılı eğitim politikaları güttüğü tartışma konusudur (TÜSİAD, 2021).

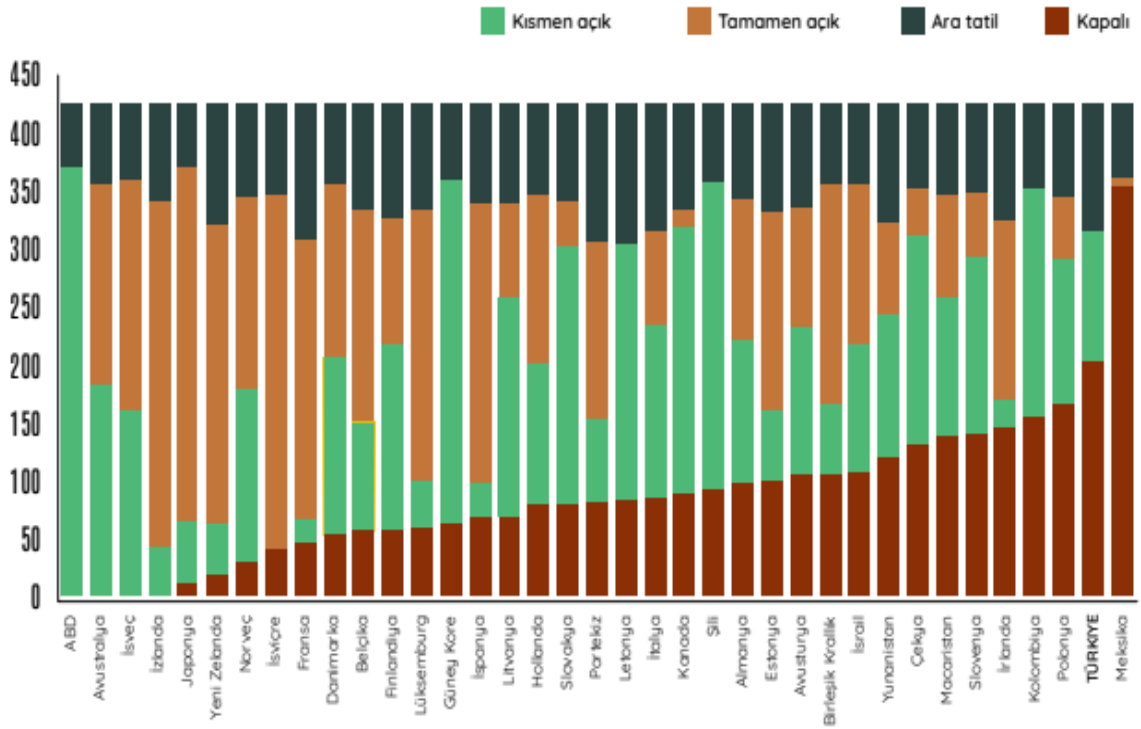

Şekil 1. 16 Mart 2020-31 Mayıs 2021 Arasında OECD Ülkelerinde Okulların Durumu (TÜSİAD, 2021).

Türkiye'de genel olarak EBA'nın kullanılması nedeniyle, öğretmenler ve velilerin görüşlerini içeren birtakım çalışmalar; Akkaş Baysal, Ocak ve Ocak (2020), Türker ve Dündar (2020:323), Can ve Ozan (2021), Karbeyaz ve Kurt (2020: 39), Gür Erdoğan ve Ayanoğlu (2021: 100), Demir ve Göloğlu Demir (2021: 42) tarafından yapılmıştır.

Akkaş Baysal, Ocak ve Ocak (2020) yaptıkları çalışmada; okul öncesi seviyesindeki EBA uygulaması ve diğer uzaktan eğitim aktiviteleri hususunda ebeveynlerin olumlu ve olumsuz görüşleri açıklanmıştır. Araştırmada "organizasyon, içerik, öğretmen, materyal türü ve zamanlama" gibi konu başlıklarında olumlu görüşlerin olduğu ancak yine bu konu başlıklarında olumsuz görüş olarak; EBA uygulamasında video içerikli paylaşımların okul öncesi çocukların zevkli vakit geçirebilecekleri aktivite olmadığı, öğretmenlerin ise özellikle çocukların ekranda uzun süre kalmamaları adına etkinlik paylaşmış olmasına rağmen çocukların ekranda uzun süre kalma hevesleri ile ekran bağımlısı olma durumunu sergilediği tespit edilmiştir.

Türker ve Dündar (2020:323) tarafından yapılan çalışmada, Covid-19 pandemi boyunca EBA uygulamasında gerçekleştirilen eğitimde görev alan lise öğretmenlerinin düşüncelerine göre, EBA'nın etkin kullanılamamasının nedenleri arasında internet bağlantı problemleri, teknolojik donanım yetersizliği, öğretmenlerin teknolojiyi kullanma kabiliyetinin yeterli düzeyde olmaması ve EBA sistemini kullanma yönündeki deneyimsizliği olarak belirtilmiştir. Diğer yandan öğretmenlerin EBA uygulamasının içerik yapısı bakımından donanımlı olması, canlı ders imkânı sunarak soru paylaşımı ve öğrencileri takip edebilme yönünden olumlu görüşleri de bulunmaktadır.

Can ve Ozan (2021) tarafından İstanbul'da görevli 32 öğretmen ile 81 veli ile görüşmeler yapılmış ve öğretmenler tarafından içerik ve süre yönünden derslerin yeterli düzeyde olmadığı, uzaktan eğitim derslerine de öğrencilerin aktif olarak katılım sağlayamadığı ve erişimde fırsat eşitliği sağlanarak internet erişiminin artırılması ve yüz yüze eğitimin daha faydalı olduğu düşüncesinde oldukları ifade edilmiştir.

Karbeyaz ve Kurt (2020: 39) çalışmalarında sıralı açıklayıcı karma yöntem kullanarak nicel boyutta 376 öğretmen, nitel boyutta ise belirledikleri 10 öğretmenden yararlanmışlardır. Çalışmanın neticesinde; öğretmenlerin EBA uygulamasına yönelik ortalama değerlerinin üstünde olumlu tutumlarının bulunduğu, görüşlerinin benzer yönde olduğu ve EBA'nın öğrencilere yararlı olmasına rağmen eksik yönlerinin de bulunduğu yönünde görüşlerin olduğu elde edilmiştir.

Gür Erdoğan ve Ayanoğlu (2021: 100) yaptıkları çalışmada öğretmenler tarafından EBA'daki içeriklerin hedeflenen kazanımlara uygun olduğunu ancak öğrencilerle sınırlı etkileşimlerinin olduğunu, sınıf düzeyine uygun ölçme içeriğinin yetersiz olması nedeniyle öğretim etkinliklerinde ölçme ve değerlendirmeyi gerçekleştirmekte zorlandıklarını, öğrencilerin uzaktan eğitim derslerinde soruları cevaplamak istemediklerini belirtmişlerdir. Ayrıca EBA platformunun daha verimli kullanılabilmesi için oyun, film, şarkı, görsel, STEM ve deney etkinliklerin ilave edilmesi ve tahtayı canlı derslerde etkin kullanılabilir duruma getiren bir uygulamanın oluşturulması gerektiğini vurgulamışlardır.

Demir ve Göloğlu Demir (2021: 42) tarafından 709 ebeveyn ile anket yapılmıştır. Yapılan çalışma sonucunda uzaktan eğitim sürecinde veliler çocuklarının dersleri takip etmelerini ve motive etmelerini sağlamakta olduklarını, öğrencilerin de derslere katılmak için istekli olduklarını belirtmişlerdir ancak öğrenci motivasyonunun pandemi sürecinde bağlantı sorunları ve eve kapalı olma gibi nedenlerden dolayı olumsuz etkilendiği tespit edilmiştir. Ebeveynler çocuklarının eğitimine yönelik farkındalıklarının arttığını ve eğitimin değerini daha iyi anladıklarını belirtmişlerdir. Veliler çevrimiçi eğitimin yüz yüze eğitimin yerine

geçemeyeceğini düşünseler de, uzaktan eğitimin pandemi döneminde iyi olduğu görüşünde olduklarını belirtmişlerdir.

Türkiye'de pandemi döneminde eğitimde öğrenciler ile öğretmenleri canlı olarak dijital ortamda buluşturan Zoom, Skype. Cisco Webex. Starleaf. Jitsi Meet. Whereby, Google Meet gibi video konferans programları kullanılmıştır. Bu programlar daha çok uzaktan eğitimin ilk dönemlerinde devlet okullarında ve MEB'e bağlı özel okullar tarafından kullanılmıştır. Bu programların pandemi süresince eğitimde kullanılmasına ilişkin Arslan, Görgülü Arı ve Hayır Kanat (2021) tarafından yapılan çalışmada öğrenci velilerinin görüşlerine yer verilmiştir. Veli görüşleri doğrultusunda en fazla rastlanılan problemin, uzaktan eğitim uygulamalarının dijital yetersizlik nedeniyle gerek EBA gerekse zoom programını istenilen seviyede kullanılmadığını ve bu programlarda yaşanılan aksamalarda yetersiz kalınarak zor durumda kaldıklarını ifade etmişlerdir.

Soydan'ın (2022) pandemi boyunca Milli Eğitim Bakanlığı'nın politikalarını eleştirel anlamda ele alan çalışmasında; MEB uzaktan eğitimin etkin sürdürülmesi yönünde katkı sağlamasına rağmen ekonomik geliri düşük ailelerin çocuklarının eğitime yeterli düzeyde erişemediklerini ve buna yönelik yapılan alan yazı taramalarında bu durumu destekleyen birçok çalışma sonuçlarının bulunmakta olduğu ifade edilmektedir.

Pandemi döneminde Milli Eğitim Bakanı Ziya Selçuk tarafından öğrencilerin internete erişimi yönünden bir açıklama yapmıştır. Bu açıklamaya göre takriben 3,5 milyondan fazla öğrencinin (öğrencilerin yüzde 20'sinin) internete bağlanma imkânının olmadığı, kırsal kesimde ise yaklaşık 1,5 milyon öğrencinin de yaşadığı bölgede internet altyapısının bulunmadığı bilgisi paylaşılmıştır (ERG, 2020). Eğitim Reformu Girişimi (ERG) tarafından hazırlanan Eğitim İçeriği İzleme Raporu'nda (2021) açıklanan verilere göre, özel gereksinimli çocukların yarıdan fazlası pandemi boyunca hiçbir veriye ulaşamadığı bilgisi verilmektedir (ERG, 2021).

Eğitimde teknoloji kullanımı sosyal adalet ve eşitlik çerçevesinde dezavantajlı kesimlerin eğitime erişimini kolaylaştırabilir ancak teknolojiye eşit erişimin sağlanamadığında "dijital yarılma ya da dijital bölünme" olarak açıklanan teknoloji kullananlar ve kullanmayanlar arasındaki eşitsizliği artırabilir (Yıldız ve Akar Vural, 2020: 561). Dijital bölünme doğrultusunda pandemi döneminde uzaktan eğitime erişim ile ilgili veriler uzaktan öğretim araçların etkililiği le birlikte ele alındığında ciddi sınırlılıklar oluştuğunu göstermektedir.

Pandemi süresince EBA uzaktan eğitime ara vermeden sürdürse de okulların kapalı kalma süresinin uzaması sebebiyle EBA'dan yararlanan öğrencilerin yaklaşık yüzde 60'ı EBA'ya giriş sağlayamamıştır. EBA'ya giriş sağlayamayan bu öğrencilerin EBA TV'ye erişimlerinin de kontrol edilememesinden dolayı da öğrenim süreçlerinin takip edilmesini de zorlaştırmıştır. EBA TV yayınlarında sunulan içeriklerin de öğrenmeye ne kadar yardımcı olduğu ve yayınların ne kadar izlenme oranına sahip olduğu tahmin edilememektedir (TEDMEM, 2022; Yıldız ve Akar Vural, 2020: 561).

Sonuç ve Değerlendirme

Her ülke pandemi döneminde aynı seviyede "eğitime ara tatil, kapatma ve kısmen açık" eğitim sürecini devam ettirmemiştir. Zira ülkelerin gelişmişlik düzeyleri, kültürleri, eğitim politikaları, sosyoekonomik gibi unsurlar dijital eğitimi etkilemektedir. Türkiye pandemi sürecinde eğitimi hem "kısmen açık" hem "ara tatil" hem de pandeminin şiddetli olduğu dönemlerde okullar "kapalı" uygulamaları ile pandemi sürecinde eğitimi yürütmüştür. Türkiye, bu pandemi dönemde OECD ülkeleri arasında Meksika'dan sonra okulların en uzun süre kapalı kaldığı ikinci ülke konumunda olmuştur. Bu durumun göstergesi olarak 2012 yılında alt yapısı

kurulan Eğitim Bilişim Ağı (EBA) gösterilebilir. Pandemi dönemi boyunca normal döneme nazaran daha aktif bir şekilde kullanım gerçekleşmiştir.

Araştırma verileri değerlendirildiğinde; Türkiye'de dijital anlamda online eğitim imkânı sağlayan Eğitim Bilişim Ağına (EBA) yönelik olarak öğretmen ve velilerin platformu kullanım açısından olumlu görüşleri de bulunsa da internet sorunu, donanım yetersizliği, öğretmenlerin sistemi kullanmadaki deneyimsizliği ya da öğrencilerin internet erişiminden kaynaklı sorunlar ya da evde kapalı kalmalarının getirdiği motivasyon eksiklikleri nedeniyle birtakım sorunlar pandemi boyunca yaşanmıştır. Ayrıca öğretmen ve veliler tarafından fırsat eşitliği sağlanarak internet erişimin artırılması ve yüz yüze eğitimin daha faydalı olduğu görüşleri de aktarılmıştır. Öte yandan dezavantajlı (kronik hasta, engelli, anadili Türkçe olmayan, göçmen, sığınmacı, yoksul, çalışan vd.) öğrenciler açısından uzaktan eğitime erişim noktasında ciddi sınırlılıkların olduğu saptanmıştır. Her ne kadar Türkiye'de Eğitim Bilişim Ağı (EBA) altyapısı bulunsa da pandemi döneminde kullanım ve ağa erişim noktasında problemler yaşanmıştır. Özellikle teknolojik imkana sahip olmayan dezavantajlı gruplar olumsuz yönde etkilenmişlerdir.

Sonuç olarak, pandemi döneminde eğitim politikalarının sürdürülmesi noktasında dijitalleşmenin ve teknolojik olanakların ne denli önemli olduğu görülmüştür. Bu nedenle geleceğin umudu çocukların eğitimden eşit bir şekilde yararlanmaları bütüncül bir yaklaşımla hem dijital okuryazarlık eğitiminin sunulması hem de teknolojik imkanların gelişimi ile mümkündür.

KAYNAKÇA

Akkaş Baysal, E., Ocak, G. & Ocak, İ. (2020). Covid-19 salgını sürecinde okul öncesi çocuklarının EBA ve diğer uzaktan eğitim faaliyetlerine ilişkin ebeveyn görüşleri. Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi, 6 (2), 185-214.

Arslan, K., Görgülü Arı, A., Hayır Kanat, M. (2021) "Covid-19 Pandemi Sürecinde Verilen Uzaktan Eğitim Hakkında Veli Görüşleri". ulakbilge, 57: s. 192–206.

Aypay, A., & Özdemir, M. (2021). Güncel Eğilimlerden Hareketle Gelecek Eğitim Politikalarına Yönelik Çıkarımlar. İnsan ve İnsan, 8(27), 27-49.

Bayburt, B., Eğin, F. (2021). Teknoloji Ve Sanayideki Gelişmelerin Yansıması Olarak Eğitim 4.0. Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi, 16 (2), 137-154.

Bozkurt, A. (2020). Koronavirüs (Covid-19) pandemi süreci ve pandemi sonrası dünyada eğitime yönelik değerlendirmeler: Yeni normal ve yeni eğitim paradigması. Açıköğretim Uygulamaları ve Araştırmaları Dergisi, 6(3), 112-142.

Can, E. & Ozan, C. (2021). Eğitim Bilişim Ağı (EBA): Covid-19 Küresel Salgınının Yansımaları. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 41 (3) , 1553-1595.

Çilek, A., Uçan, A., & Ermiş, M. (2021). Pandemi Sürecinde Sınıf Öğretmenlerinin Uzaktan Eğitime İlişkin Görüşleri. TURAN: Stratejik Araştırmalar Merkezi, 13(49), 308-323.

Demir, D., Özdinç, F. & Ünal, E. (2018). Eğitim Bilişim Ağı (EBA) Portalına Katılımın İncelenmesi. Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 20 (2), 407-422

Demir, E. & Gologlu Demir, C. (2021). Investigation of Parents' Opinions About Distance Education During The Covid-19 Pandemic. Turkish Online Journal of Distance Education, 22 (2), 42-57.

ERG (2020). Eğitim Ortamları Eğitim İzleme Raporu 2020 (08.01.2023 tarihinde https://www.egitimreformugirisimi.org/wp-content/uploads/2020/11/EIR20_Egitim Ortamlari.pdf adresinden ulaşılmıştır).

ERG (2021). Eğitimin İçeriği Eğitim İzleme Raporu 2021 (08.01.2023 tarihinde https://www.egitimreformugirisimi.org/wpcontent/uploads/2010/01/EIR21_EgitiminIcerigi.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Gül, G. (2004). Birey toplum eğitim ve öğretmen. HAYEF Journal of Education, 1(1).

Gür Erdoğan, D. & Ayanoğlu, Ç. (2021). Teachers' Views Regarding the Implementation of Education Programs in Distance Education through the EBA Platform During the Covid-19 Pandemic. Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi, (28), 100-128.

Hamarat, E. (2019). 21. Yüzyıl becerileri odağında Türkiye'nin eğitim politikaları.Ankara: SETA

Karbeyaz, A. & Kurt, M. (2020). Covid-19 Sürecinde Eğitim Bilişim Ağı (Eba) İle İlgili Öğretmen Tutumları: Bir Karma Yöntem Çalışması. EKEV Akademi Dergisi, 0 (84) , 39-66.

Kocaman-Karoğlu, A., Bal-Çetinkaya, K., & Çimşir, E. (2020). Toplum 5.0 Sürecinde Türkiye'de Eğitimde Dijital Dönüşüm. Üniversite Araştırmaları Dergisi, 3 (3), 147–158.

MEB (2002). Türkiye uzaktan eğitim istatistikleriyle dijital dünyanın listelerini zorladı. (23.12.2022 tarihinde https://tepebasi.meb.gov.tr/www/turkiye-uzaktan-egitim-istatistikleriyle-dijital-dunyanin-listelerini-zorladi/icerik/2859 adresinden ulaşılmıştır).

Parlak, B. (2019). Bir kamu hizmeti ve politikası alanı olarak eğitimde teknolojik gelişimin izlerini sürmek ve dijital eğitim. Tesam akademi dergisi, 6(1), 77-95.

Pınar, A. & Benek, S. (2022). Covıd-19 Sürecinde Küresel Bir Kamusal Mal Olarak Dijital Eğitim Üzerine Bir Değerlendirme. Econharran, 6 (10), 29-42.

Sayın, M. (2018). Eba ders içeriklerinin tür, özellik ve sayı bakımından kullanımının incelenmesi. Ankara: YEĞİTEK.

Soydan, T. (2022). Covid-19 Pandemisi Sürecinde Yaşanan Eğitsel Gelişmelerin Toplumsal Değişme ve Eğitim Yaklaşımları Bağlamında Değerlendirilmesi. TAM METİN BİLDİRİLER KİTABI BOOK OF PROCEEDINGS, 64.

TEDMEM (2022). COVID-19 sürecinde eğitim: Uzaktan öğrenme, sorunlar ve çözüm önerileri. (07.01.2023 tarihinde https://tedmem.org/yayin/covid-19-surecinde-egitim-uzaktan-ogrenme-sorunlar-cozum-onerileri adresinden ulaşılmıştır).

Türker, A. & Dündar, E. (2020). Covıd-19 Pandemi Sürecinde Eğitim Bilişim Ağı (Eba) Üzerinden Yürütülen Uzaktan Eğitimlerle İlgili Lise Öğretmenlerinin Görüşleri. Milli Eğitim Dergisi, Salgın Sürecinde Türkiye'de ve Dünyada Eğitim, 323-34.

TÜSİAD (2021). Covıd-19 Etkisinde Türkiye'de Eğitim. (22.12.2022 tarihinde file:///C:/Users/PC/Downloads/CovidEgitimRapor.09.09.21%20(2).pdf. adresinden ulaşılmıştır).

Yıldız, A., Akar Vural, R. (2020). Covid-19 pandemisi ve derinleşen eğitim eşitsizlikleri. Türk Tabipleri Birliği Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu, 556, 565.

Kıyıya Vuran Tasarımcı: Yapay Zekâ ve Belirsiz Geleceğimiz

Semih DELİL

Giriş

Günümüzde grafik tasarım, teknolojik ilerlemelerin öncülüğü ve yapay zekâ entegrasyonunun beraberinde değişim süreçleri ile yüzleşmektedir. Yapay zekâ tabanlı araçlar artık tasarımın üretim süreçlerinde önemli avantajlar sunabilmektedir. Özellikle, otomatik içerik oluşturma, tasarım stilleri, veri görselleştirmesi ve hatta duygusal analiz gibi alanlarda yapay zekâ, tasarım sürecinin daha etkili ve verimli hale getirilmesine yardımcı olabilmektedir. Ancak bu değişen paradigma beraberinde endişeleri de getirmiştir. Bazı kesimler, yapay zekânın özgün tasarımın insan elinden çıkan yaratıcılığını sınırlayabileceği ve hatta bazı tasarım işlerinin insandan bağımsız olarak yapılmasına yol açabileceği konusunda kaygılar taşımaktadır. Bu endişelerin temelinde, insan tasarımcının sübjektif deneyimi ayrıca estetik değerlerin ve duygusal zekâ unsurunun, teknolojik yöntemlerle sağlanamayacak özgünlük ve derinlikte bir çıktı sunma yeteneğini kaybetme tehlikesi yer alması düşünülmektedir. Bu görüşün aksine, yapay zekâ destekli tasarımın, insana daha fazla yaratıcı özgürlük ve derinlemesine analiz sağlayabileceği de düşünülmektedir. Yapay zekâ, veri madenciliği ve örüntü tanıma gibi alanlarda insanın ulaşamayacağı derinlikte sonuçlar sunabilirken, tasarımın insana özgü boyutu –anlam, duygu ve kültürel değerler -hala insana ait olmaktadır ve bu, tasarımın sahip olduğu ruhsal ve estetik boyutu koruma çabası gerektirir. Böylece, tasarımcıların yapay zekâyı, yaratıcılıklarını desteklemek ve daha derinlemesine anlam katmak için bir araç olarak kullanmaları, gelecekte grafik tasarım mesleğinin yaratıcı spektrumunun genişlemesine katkıda bulunacağı öngörülmektedir. Tüm bu bilgiler ışında bu çalışmanın amacı yapay zekâ ve grafik tasarımın kesiştiği günümüz grafik tasarım üretim sürecine bir bakış ile yapay zekâ ve mesleksel eksende yaklaşımları incelemek ve yorumlamaktır.

"Yapay Zekâ" terimi ilk olarak 1956'da John McCarthy'nin ABD'nin Dartmouth kentindeki bir konferansta bu terimi kullanması ile ortaya çıkmıştır (Stuart C. Shapiro 1992). Modern tabiri ile yapay zekâ, bir makinenin hem bilinen hem de yeni senaryolarla insansı iletişim kurabilmesidir. Aynı zamanda kendi içinde insandan bağımsız olarak iletişim kurma, akıl yürütme ve çalışma yeteneği olabilmesidir (X. Du-Harpur ve diğerleri 2020). Yapay zekâ, insan benzeri düşünme ve öğrenme yeteneklerini bilgisayar sistemlerine kazandırma hedefi doğrultusunda gelişen bir bilişsel bilim alanıdır. Ayrıca yapay zekâ, yüksek performanslı bilgisayarlarla geniş ve sağlam veri kümelerine dayalı problem çözmeyi mümkün kılmak için matematik ve istatistik, bilişsel bilim ve bilgi işlemden yararlanan disiplinler arası bir alandır (www.lsu.edu). Son yıllarda, büyük veri ve yapay zekâ küresel bir trend haline gelmiştir (Jin Ma, ve diğerleri 2016). Bu disiplinler, algoritmalar, veri analitiği ve örüntü tanıma gibi yöntemlerin kullanılması, karmaşık problemlerin çözümü ve işlemlerinin otomatikleştirilmesi son kullanıcılara kadar ulaşmıştır. Yapay zekâ sistemleri, insan benzeri zekâ ve karar verme süreçlerinin simülasyonunu hedeflemekte ve dil işleme, görüntü tanıma, otomatik dil anlama, strateji tabanlı oyunlar ve otonom araçlar gibi bir dizi uygulama alanında yer alabilmektedir. Yapay zekâ disiplini içerisinde makine öğrenimi ve derin öğrenme gibi alanlar, karmaşık veri analizi ve modelleme gerektiren görevlerin başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesine yönelik kritik alt bileşenler olarak yer almaktadır. Yapay zekâ aynı zamanda verimliliği, doğruluğu ve karar vermeyi artırma yeteneğine sahiptir. Düzenli süreçleri otomatikleştirmek, büyük hacimli

verileri analiz etmek ve karmaşık sorunların çözümüne yardımcı olmak için kullanılabilmektedir. (Lee ve diğerleri, 2018). Makine öğrenimi, algoritmaların deneyimlere ve veriye dayalı olarak optimize edilmesine imkân tanırken, derin öğrenme, büyük veri setlerini işlemek üzere tasarlanmış yapay sinir ağlarıyla karmaşık desenleri çıkarma yeteneğini kapsamaktadır. Fakat tüm bu büyülü tanımların yanında pek çok yapay zekâ araştırmacısı, yapay zekâ programlarında kullanılan bilgi temsillerinin önceden belirlenmiş biçimciliklere ve mantıklara uyması gerektiğine veya alanın ilkesiz ve geçici olduğuna güçlü bir şekilde inanmaktadır.

Öte yandan grafik tasarımı mesleği özelinde incelendiğinde otomasyonun yirmi birinci yüzyılda grafik tasarıma artan entegrasyonu ve yapay zekâda gelecekteki potansiyel gelişmeler, meslek ve araştırmacılar için yeni zorluklar sunabilmektedir. AI araçları daha sofistike hale geldikçe, profesyonel grafik tasarımcıların becerilerini değiştirme veya yeniden tanımlamaları gerekebilmektedir (Petzold D. 2022). Gelecekte yapay zekâ ve grafik tasarımla ilgili sorunların giderek daha fazla olacağı beklenmektedir (Kaiser 2019). Grafik tasarım gibi alanlarda, yapay zekâ yöntemleri, özgün içerik üretimi, veri görselleştirmesi ve analizi gibi görevlerde insan tasarımcıların iş akışını geliştirmek ve daha yaratıcı sonuçlar üretmek amacıyla kullanılabilir. Fakat yapay zekânın günümüzde hem tasarım hem de eğitim alanında kamuoyunda yanlış anlaşılmalara sebep olduğu bilinmektedir (Long D. ve Magerko B. 2020). Özellikle gizli açık kaynak kodu olmayan algoritmalar yapay zekâ hakkında yanlış anlaşılmalara neden olabilmektedir (Motahhare E. ve diğerleri 2019). Birçok AI araştırmacısı, yapay zekâ özelinde sorulan soruların tam olarak ne olduğunu anlaşılmadan bile cevabın nasıl olabileceğini bildiklerine ve basma kalıp olacağına inanmaktadır (Schank, R. C. 1987). Yaygın araştırmalara göre de yapay zekâ özellikli sistemler, özellikle makine öğrenimi bileşenlerini içeren ve üretenler, genellikle olasılıksal ve tahmin edilebilir olmaktadır (I. Ozkaya 2020). Bu disiplin kopuklukları ve yapay zekâ gelişmeleri yüzünden grafik tasarımın bilgisayar biliminin disipliner uygulamalarından etkilendiği görülmektedir. Ve bu tarz girişimler öncelikle grafik tasarımı teknolojiyle ilişkilendirmekte ve bağlamsal olması düşüncesine neden olabilmektedir.

Teknoloji ve Grafik Tasarıma Etkisi

Grafik tasarım, iletişimde sembollerin ve görsel öğelerin kullanılmasıyla estetik ve anlamlı görsel kompozisyonların oluşturulması amacıyla kullanılan bir sanatsal ve işlevsel disiplindir. 1980'lerde dijital devrimin hız kazanmasıyla birlikte, grafik tasarım alanında büyük dönüşümler yaşanmıştır. Kişisel bilgisayarların yaygınlaşması ve gelişen yazılım teknolojileri, tasarımın dijital platformlara taşınmasını hızlandırmıştır. Macromedia, Corel ve Adobe gibi şirketlerin vektör tabanlı tasarım yazılımları ve diğer grafik programlarını piyasaya sürmesi, tasarımcıların dijital dünyada yaratıcılıklarını ifade etmelerini kolaylaştırmıştır.

2000'lerle birlikte, internetin yaygınlaşması ve dijital medyanın yükselişi, tasarım pratiğini daha etkileşimli ve kullanıcı odaklı hale getirmiştir. Web tasarımı, tasarımın kullanıcı deneyimi ve etkileşimi üzerine yoğunlaştığı bir alan olarak öne çıkmıştır. Aynı dönemde, dijital illüstrasyon, 3D tasarım ve görsel efektler gibi alanlarda teknolojik ilerlemeler, daha karmaşık ve etkileyici görsel içeriklerin oluşturulmasını mümkün kılmıştır.

2010'lar ise mobil teknolojilerin yükselişi ve sosyal medyanın etkisiyle, tasarımın hızlı ve anlık bir şekilde paylaşıldığı bir dönemi temsil etmektedir. Veri analitiği ve yapay zekâ, tasarım süreçlerini optimize etmek ve daha kişiselleştirilmiş içerikler üretmek için kullanılmıştır. Bu dönemde, tasarımın hızla değişen dijital ortamda öne çıkmak için daha yaratıcı ve etkileyici olma zorunluluğu doğduğunu görmek olasıdır. En basit tasarımlar bile sosyal medyalar sayesinde lokal olmaktan çıkıp internetinde gelişmesiyle uluslararası olmaya başlamıştır.

Günümüzde, teknoloji ile grafik tasarımın entegrasyonu daha da karmaşık bir hal almaya başlamıştır. Sektörde tekel konumunda olan hizmetlere oranla farklı girişimler özellikle de yapay zekâ özelliklerini kullanarak kendinden bahsettirmeye başlamıştır. Yapay zekâ ve büyük veri analitiği, tasarım süreçlerini optimize etmek, iç görüler elde etmek ve kişiselleştirilmiş deneyimler sunmak için kullanılmaya başlamıştır.

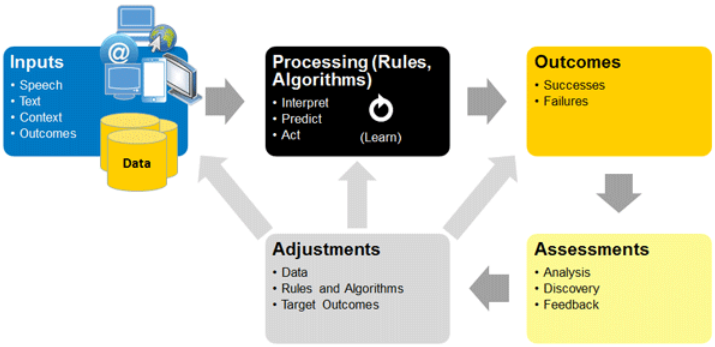

Yapay zekâ çalışma prensibi

Yapay Zekâ ve Grafik Tasarım

Günümüzde, yapay zekâ ve makinelerin öğrenme yetenekleri, grafik tasarım disiplinine derinlemesine etki etmektedir. Bu etki, tasarım süreçlerinin temel dinamiklerini dönüştürmekte ve tasarımcıların iş akışlarını kökten değişmesine neden olmaktadır. Yapay zekâ, eğer doğru kullanılırsa tasarım alanını daha yaratıcı, verimli ve kullanıcı odaklı hale getirerek, tasarımcıların daha özgün ve etkili içerikler üretmelerine olanak sağlayabilmektedir. Ayrıca yapay zekâ, tasarımların anlaşılması ve kullanılmasının basit ve anlaşılır olmasını garanti etmek için kullanıcı verilerini analiz ederek daha erişilebilir tasarımlar oluşturmada tasarımcılara yardımcı olabilmektedir (Chen ve diğerleri, 2020).

Yapay zekâ tarafından sağlanan içerik üretimi ve oluşturma yetenekleri, grafik tasarım süreçlerinde önemli bir dönüşüm yaratmaya başlamıştır. Yeni gelişen metin, resim ve diğer medya türlerinde orijinal içerikler üretme kapasitesi, tasarım dünyasını daha çeşitli ve zengin bir yaratıcılık platformuna dönüştürmeye başlamıştır. Yapay zekâ algoritmaları, büyük veri setlerini analiz ederek, özgün tasarımların hızlı bir şekilde üretilmesine imkân tanımaya başlamıştır. Eğer faydacı bir açıdan bakılırsa bu tasarımcıların daha fazla zamanı yaratıcılığa ve stratejik düşünmeye ayırabilmelerini sağlayabilmektedir.

Ayrıca büyük veri analizi ve görselleştirme yetenekleri, yapay zekânın veri görselleştirmesi alanındaki rolünü belirginleştirmiştir. Karmaşık veri setlerinin anlamlı ve etkili grafiklere dönüştürülmesi, tasarımın veri odaklı bir anlam ve vurgu kazanmasını sağlamaya başlamıştır. Bu, tasarımcıların büyük miktardaki veriyi daha anlaşılır hale getirerek, karar alma süreçlerine daha fazla iç görü sunmalarına olanak tanımaktadır.

Grafik tasarım, kelime, grafik ve hayal gücünün birleşimidir. Aynı zamanda tasarım düşüncesi ve çeşitli teknikler aracılığıyla sembolleri, grafikleri, kelimeleri ve fikirleri iletmek veya bilgi aktarmak için kullanılan görsel sanatın bir yoludur (M. C. Smith 1994). Tasarım dilindeki semboller, görsel sanatın en önemli unsurlarından biridir. Yapay zekâ artık öğeleri geliştirmede ve tasarım önerileri sunma yeteneği ile tasarım süreçlerini yönlendirebilmektedir. Renk paletleri, yazı tipleri veya düzen önerileri gibi faktörler üzerine yapılan öneriler, tasarımcıların daha iyi estetik kararlar vermesine yardımcı olabilir. Yapay zekâ, tasarımın temel ilkelerini analiz ederek, tasarımcılara estetik ve işlevsellik arasındaki dengeyi sağlamada rehberlik edebilmektedir. Bunlar günümüzde özel araştırmalar olmaktan çıkıp hizmetler hatta ödeme yöntemli yazılım hizmetlerine dönmeye başlamıştır. (Canva, Adobe Express)

Stil ve trend analizi yapay zekânın tasarım alanındaki etkilerinden bir diğeridir. Yapay zekâ, farklı tasarım trendlerini analiz ederek tasarımcılara güncel ve talep gören içerikler oluşturma konusunda yol gösterebilir. Bu, tasarımcıların yaratıcı çıktılarını daha iyi hedeflenmiş ve kullanıcı odaklı hale getirmelerini sağlamaktadır. Bu trendleri yakalamada etkin ve yararlı gözükse de belirli dönemlerce akımların benzeşmesine ve özgünlüğün kaybolmasına neden olabilmektedir.

Yapay zekâ, grafik tasarım dünyasını daha analitik, özgün ve etkili bir şekilde dönüştürerek tasarım süreçlerine derin bir boyut kazandırmaya başlamıştır. Ancak, bu teknolojik gelişmelerin tasarımın temel prensiplerini -estetik, anlam ve insan duyarlılığı- ihmal etmemek gerekmektedir. Grafik tasarımında özelinde kullanılan sanallaştırma araçları aslında bir komut düğmesi gibi iş görmektedir. İnsan düğmeye bastıktan sonra geri kalan gerçekleştirme sürecinin büyük bir kısmı otomatik olarak yapay zekâ tarafından yapılmakta ve bu nedenle dijital çağda grafik tasarımın görsel dilinin belirli bir otomasyon derecesini yansıttığı söylenebilmektedir (G. Bonsiepe 1994). Yapay zekâ, tasarımın sınırlarını genişletirken, tasarımcıların özgün yaratıcılık anlayışını ve estetik değerlerini koruma çabalarını da kimi girişimlerde vurgulamaktadır. Bununla birlikte, tasarımın temel ilkeleri hem profesyoneller hem de yapay zekâ tarafından hala tasarımın çekirdeğini oluşturmaktadır. Teknoloji, tasarımın sınırlarını genişletirken, tasarımın özgün ve insana özgü yaratıcılığının önemi de vurgulanmalı ve yetişen tasarımcılar bu bağlamda eğitilmeli ve desteklenmelidir.

Yapay zekânın grafik tasarımda kullanımı son yıllarda artarak gelişmektedir. Yapay zekânın grafik tasarımdaki ilk uygulamaları, temel olarak görüntü işleme, tipografi ve düzen gibi tekrarlayan görevleri otomatikleştirme özelinde gelişmiştir. Bu erken uygulamalar kapsam ve işlevsellik açısından sınırlı kalsada, son yıllarda geliştirilen daha gelişmiş yapay zekâ tabanlı araç ve tekniklerin temelini atmıştır (Tu Y. ve Du J., 2018). Gelecekte, teknolojinin ilerlemesiyle, tasarımın daha interaktif, anlamlı ve etkili bir şekilde iletişim kurma yeteneği daha da güçlenmesi beklenmektedir. Bu açıdan bakıldığında bu en iyimser senaryo gibi dursa da yapay zekâ pazarlanırken "iyi bir tasarımcı" olmanın gerekliliği konusu yok sayan yapay zekâ pazarlamaları bunun tam tersi bir yol izlemektedir.

Teknolojinin yapay zekâ özelinde gelişmesi grafik tasarım üretimlerine statik ve dinamik olarak etkilemeye başlasa da üretim arttıkça benzeşmeler ve tekrarlar kaçınılmaz olmaya başlamıştır. Bu disiplinin evrimi, teknolojik gelişmelerin zaman içerisinde etkisiyle şekillenmeye devam etmesi ön görülse de tasarım eğitimine olan ihtiyaç henüz yapay zekânın yaratıcılığından önde geldiği düşünülmektedir.

Yapay Zekânın Yükselişi

Yapay zekânın yükselişi, disiplini temelden değiştirme ve yeni fırsatlar sunma potansiyeli taşıyan bir dönüşümü yansıtmaktadır. Bu yükseliş, geleneksel tasarım süreçlerine entegrasyonu ile tasarım pratiğini yeniden şekillendirebilir ve tasarım profesyonellerinin, dijital platformlarda yaratıcılıklarını ifade etme biçimlerini dönüştürebilir. Ancak, bu etkinin değerlendirilmesi, bir dizi faktörün göz önünde bulundurulmasını gerektirir.

Kavramsal çerçeve özelinde yapay zekâ, tasarım süreçlerini daha verimli hale getirme potansiyeli taşımaktadır. İçerik üretimi ve analizi gibi görevlerde yapay zekâ, insan tasarımcılarının zamanını ve çabalarını azaltabilmekte bu da profesyonel tasarımcılar için faydacı olabilmektedir. Veri analizi ve görselleştirme yetenekleri, büyük veri setlerini anlamlı görsel ifadelere dönüştürerek, tasarımın daha veri odaklı ve analitik bir yaklaşım benimsemesine olanak tanımaktadır. Bu durum, eğer bilinçli bir şekilde kullanılırsa tasarımın özgünlüğünü ve etkisini arttırabilmektedir.

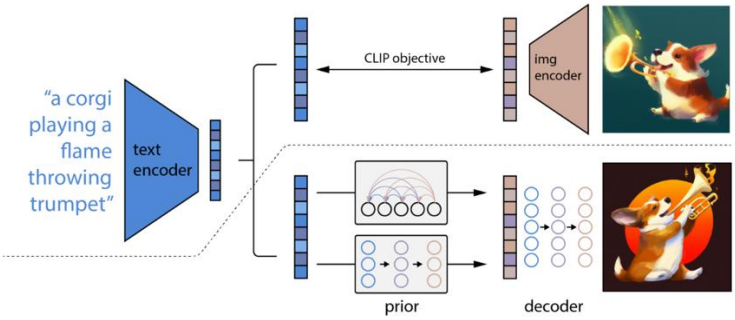

Dall-e çalışma algoritması

Yapay zekâ aynı zamanda tasarım süreçlerine analitik bir bakış açısı getirmektedir. Tasarımın içindeki matematiğin ön planda olması ve grafik tasarım içindeki iletişim gücünün belirginleşmesine yol açabilmektedir. Büyük veri setlerinin analizi, kullanıcı davranışları ve eğilimlerine dair değerli iç görüler tasarımcıların bu konular özelinde ellerini kuvvetlendirecektir ve tasarım süreçlerini daha iyi yönlendirmeye yardımcı olabilmektedir. Özellikle kullanıcı deneyimi ve kullanıcı arayüzü tasarımında, kullanıcı davranışlarının ve geri bildirimlerinin analizi, tasarımın daha etkili ve kullanıcı odaklı hale gelmesine yardımcı olabilir. Bu da tasarımcıların üretim süreçlerine faydalı olabilmektedir.

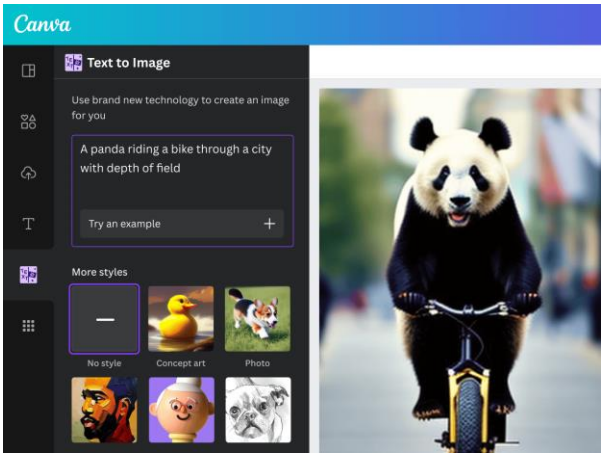

Canva yapay zekâ ile görsel oluşturma bölümü

Bununla birlikte, yapay zekânın etkisiyle ortaya çıkan bazı olumsuzluklar da dikkate alınmalıdır. Tasarımın estetik ve duygusal boyutları gibi insan duyarlılığı gerektiren unsurları, teknoloji tarafından sağlanan analitik yetenekler kullanılırken dengelenmesi gerekmektedir. Yapay zekâ tarafından üretilen içeriklerin özgünlüğü ve sanatsal yaratıcılığı korumak, tasarımın insan unsuruyla bağlantısını sürdürmek için önemlidir. Tasarımın, sadece iletişim tasarımı özelinde mekanikleşmesi gibi tekdüzeleşmesi, yaratıcılığın kaybolması ve ihtiyaçlar için görsel olgular üretilmesine neden olması olasıdır.

Sonuç olarak, yapay zekânın grafik tasarım alanındaki yükselişi, tasarım süreçlerinin dönüşümünde önemli bir etki yaratmaktadır. Bu etki, tasarımcıların verimliliğini artırabilirken, tasarımın analitik, veri odaklı ve özgün bir yaklaşıma evrilmesine yardımcı olabilir. Ancak, tasarımın insan yaratıcılığı ve estetik değerleri açısından korunması gerektiğini unutmamak büyük bir önem taşımaktadır.

Sonuç

Yapay zekânın grafik tasarımına olan etkisi, gelecekte disiplinin temel dinamiklerini dönüştürme ve yeni yaratıcılık alanları oluşturma potansiyelini taşımaktadır. Bu teknolojinin hızla ilerlemesiyle birlikte, tasarım süreçleri daha verimli, analitik ve özgün bir hale gelmekte; tasarımcılar, yapay zekâ tarafından sunulan yetenekleri kullanarak daha etkileyici içerikler oluşturmanın yollarını aramaktadır. Yapay zekâ, grafik tasarımcılara sayısız fayda sağlarken, insan yaratıcılığını ve uzmanlığını tamamlayıcı olarak kullanıldığında etkili olduğunu söylemek gerekmektedir.

Gelecekte, yapay zekâ tarafından üretilen içeriklerin daha karmaşık ve özgün hale gelmesi beklenmektedir. Algoritmaların gelişimi, daha önce hayal edilemeyen estetiklerin ve kompozisyonların ortaya çıkmasına yol açabilmektedir. Bu, tasarım dünyasını daha önce görülmemiş görsel deneyimlere taşıyabilirken, tasarımcıların da bu süreçte yönlendirici ve yaratıcı bir rol üstlenmelerini sağlayabilir.

Aynı zamanda, yapay zekâ ve makinelerin öğrenme yeteneklerinin daha da artmasıyla, tasarım trendleri ve kullanıcı davranışları daha kesin bir şekilde analiz edilebilir özellikte olmaktadır. Bu da tasarımcıların hedef kitlelerini daha iyi anlamalarını ve içeriklerini daha iyi özelleştirmelerini sağlamaktadır. Bu bağlamda yapay zekâ, tasarım dünyasını daha kişiselleştirilmiş ve kullanıcı odaklı hale getirerek, kullanıcıların daha etkileşimli ve tatmin edici deneyimler yaşamasını sağlayabilir.

Ancak, yapay zekânın grafik tasarımına olan bu etkisinin tasarımcıların temel estetik değerleri ve yaratıcılık anlayışıyla bir denge içinde ele alınması gerekmektedir. Teknolojinin yardımıyla üretilen içeriklerin, insan dokunuşunu ve duygusal anlatımı yansıtma yeteneği zayıf olabilir. Bu nedenle, tasarım profesyonelleri yapay zekâyı bir araç olarak kullanırken, tasarımın insan estetiği ve anlamıyla uyumlu olduğundan emin olmalıdır.

Sonuç olarak, yapay zekâ grafik tasarımının geleceği, daha özgün içerikler, kişiselleştirilmiş deneyimler ve veri odaklı analitik yaklaşımların ön planda olduğu bir dönemi işaret etmektedir. Bu teknoloji, tasarım süreçlerini daha hızlı ve etkili hale getirerek tasarımcıların yaratıcılığını destekleyebilir. Ancak, tasarımın temel ilkeleri ve insan duyarlılığı, tasarımın geleceğini şekillendiren faktörler olarak korunmalıdır.

Kaynakça

Chen, Y., Zhou, J., Zhang, J., Gao, Y., Xu, B., & Wei, Y. (2020). Towards more accessible web design: An AI-powered automatic accessibility evaluation system. Proceedings of the 29th ACM International Conference on Information & Knowledge Management, 17811784.

Duri Long ve Brian Magerko. 2020. What is AI Literacy? Competencies and Design Considerations. In Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI '20). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 1–16. https://doi.org/10.1145/3313831.3376727

G. Bonsiepe, "A step towards the reinvention of graphic design," Design Issues, vol. 10, no. 1, pp. 47–52, 1994.

I. Ozkaya, "What Is Really Different in Engineering AI-Enabled Systems?," in IEEE Software, vol. 37, no. 4, pp. 3-6, July-Aug. 2020, doi: 10.1109/MS.2020.2993662.

Kaiser, Z. (2019, 2019). Creativity as Computation: Teaching Design in the Age of Automation. Design and Culture, 11(2), 173-192. https://doi.org/10.1080/17547075.2019.1609279

LSU, WHAT IS AI?, 2020, https://www.lsu.edu/ai/what-is-ai.php

Jin Ma, et al. (2016). A design for big data analysis system.

Lee, J., Kao, H. A., & Yang, S. (2018). Service innovation and smart analytics for Industry 4.0 and big data environment. Procedia CIRP, 72, 625-631.

M. C. Smith, "Culture is the limit: pushing the boundaries of graphic design criticism and practice," Visible language, vol. 28, no. 4, pp. 297–315, 1994.

Motahhare Eslami, Kristen Vaccaro, Min Kyung Lee, A Elazari, Eric Gilbert, and Karrie Karahalios. 2019. User Attitudes towards Algorithmic Opacity and Transparency in Online Reviewing Platforms. In

Petzold D. 2022, AI vs. Professional Graphic Designer: Navigating the Design Landscape, https://weandthecolor.com/ai-vs-professional-graphic-designer-navigating-design-landscape/179591

Proceedings of 18th International Conference on Advanced Communication Technology (ICACT), 822-825. DOI= https://doi.org/10.1109/ICACT.2016.7423574.

Proceedings of the 2019 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems, 1–14. https://doi.org/10.1145/3290605.3300724

Schank, R. C. (1987). What Is AI, Anyway?. AI Magazine, 8(4), 59. https://doi.org/10.1609/aimag.v8i4.623

Stuart C. Shapiro. (1992). Encyclopedia of Artificial Intelligence (2nd Ed.). John Wiley & Sons, Inc., New York, NY, USA.

Tu, Y., & Du, J. (2018). The impact of artificial intelligence on graphic design: A review of recent research. Journal of Graphic Design Research, 2(1), 1-11.

X. Du-Harpur ve diğerleri 2020, What is AI? Applications of artificial intelligence to dermatology, British Journal of Dermatology, Volume 183, Issue 3, 1 September 2020, Pages 423–430, https://doi.org/10.1111/bjd.18880

Covid-19 Sürecinde Avrupa Birliği'nin Yumuşak Güç Dış Politikası ve "Team Europa"

Serhat Enis ÇELİK [1]
Ramazan İZOL[2]

Giriş

Avrupa Birliği (AB), günümüz siyasi arenasında Yumuşak Güç politikalarının en büyük kullanıcı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca AB, politik ve siyasi yapısı açısından tarihte bu tarz bir ulus-üstü örgütün ilk örneğini teşkil etmektedir. AB, devletler arası iş birliğini amaçlayan diğer uluslararası örgütlerden farklı olarak, bütünleşmeyi hedeflemektedir. AB hukukunun üstünlüğü, doğrudan etki doğurması ve ulusal yetkilerin devri gibi özellikler geleneksel uluslararası örgütlerin ötesinde bir yapıya işaret etmektedir (Bayram, 2022**;** Koltuk & Menzilcioğlu Mekteplioğlu, 2023). Birleşmiş Milletler'in (BM) aksine üyesi olan devletlere karşı bağlayıcı kararları alma yetkisi daha yüksek, ortak pazar ve para birimine sahip, kendi yönetim organları ve bürokrasisi olan bir örgüttür. Tüm bu sahip olduğu alt kurum ve siyasi yapıya rağmen tarihsel açıdan ilk örneği teşkil etmesi beraberinde farklı zorlukları da getirmektedir. AB, kuruluşunda bugüne kadar genişlemek, ilerlemek, yapısal olarak yenilenmek ve kriz dönemlerine karşı ortak dış politika izlemek açısından birçok sorunla karşılaşmıştır. (Koltuk, 2021) Covid-19 salgının ilk dönemleri aslen AB'ye karşı umut besleyen kitleleri oldukça hayal kırıklığına uğratmıştır. Zira birlik salgının ilk döneminde ortak bir politika izlemeyi başaramamış hatta Avrupa Birliği'ne üye olan ülkeler kendi çıkarları doğrultusunda diğer üyelere zarar verebilecek politik tercihler sergilemiştir. Genel olarak, AB'nin Ortak Dış ve Güvenlik Politikaları konusunda NATO üzerinden ABD'ye bağımlılığı AB'nin yumuşak karnını oluşturmaktadır (Koltuk & Cantürk, 2023).

Yumuşak Güç politikalarının günümüz siyasetinde merkezi haline gelen AB, kriz döneminde yaşadığı bocalamadan kaynaklı olarak realist uzmanlar tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiş ve devletlerin şahsi çıkarlarının üstünlüğüne bolca vurgu yapılmaya başlanmıştır. Bu durumun dünya siyasetinde Sert Güç politikalarının üstünlüğüne ve ulus-devletlerin 'milli çıkarlarına' daima öncelik vereceklerine dair bakış açısına kanıt olacağı dile getirilmiştir. Ancak krizin ilerlemesini engellemek amacıyla Avrupa Komisyonu inisiyatif alarak duruma el atmış ve üye ülkelerin bir araya gelerek ilk etapta birliğin krize karşı dirençli hale gelmesini sağlamak amacıyla 'Team Europa' projesini hayata geçirmiştir. Birliğin içerisinde bulunduğu krizin sakinleşmesi üzerine AB, Yumuşak Güç potansiyelini tekrar ortaya çıkarmış ve pandemi süreci boyunca hem küresel hem de komşularını kapsayan bölgesel yardım politikalarını uygulamaya başlamıştır. Çalışmada ilk olarak Yumuşak Güç kavramının temel dinamikleri ele alınacak, ardından Covid-19 döneminde AB'nin küresel ve bölgesel politikaları incelenerek Yumuşak Güç politikalarının kriz dönemlerindeki önemi ve faydaları ortaya çıkartılacaktır.

[1] Doktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, serhateniscelik@gmail.com ORCID: 0000-0002-9912-1165
[2] Doç. Dr. Akdeniz Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ramazanizol@akdeniz.edu.tr ORCID: 0000-0003-2028-3477

Yumuşak Güç Nedir?

Joseph Nye 1980 yılında yayımlanan *'soft power'* adlı çalışmasıyla gücün salt askeri bağlamda değerlendirilmesine karşı yeni argümanlar ortaya koyarken gücü aynı zamanda kullanılan araçlar bakımından sert güç *(hard power)* ve yumuşak güç *(soft power)* başlıkları altında iki kategoride ele almaktadır. (Çakır, 2019) Sert güç kavramı, bir devletin ekonomik ve askeri gücü ile başka bir devletin veya aktörün davranışlarını değiştirebilme ve ona nüfuz etme yeteneğidir. Sert güç kavramı özünde 'havuç' ve 'sopa' politikasına dayanmaktadır. Havuç, istediklerini yapması dahilinde verilmesi teklif edilen ödülleri temsil ederken sopa, ülkenin aktörlere karşı tehdit ve 'cezalandırıcı' politikalarına karşılık gelmektedir. Sert güç genelde Klasik Realizm kuramında ele alındığı şekliyle bilinmektedir. Bunun yanında temel aktör olan devletlerin birbirleriyle ilişkilerini karşılıklı tehdit algılarına göre değerlendiren Tehdit Dengesi gibi kuramlarla da açıklamaktadır (Öztürk vd., 2022). Nye, bir aktörün Sert Güç kullanmadan, iş birliği yaparak ve ekonomi, kültür gibi farklı çekicilik unsurlarını kullanarak diğer aktörler üzerinde etkili olunabilecek yeni bir politik türünü dile getirmiştir; 'Yumuşak Güç' (Çavuş, 2012). Nye Yumuşak Güç kavramını, isteklerin ve huşuların bir aktör tarafından başka bir aktöre dikte edilmesini sağlayan emretme gücünün aksine, diğer aktörlerin bizim isteklerimizi kendi istek ve amaçları olarak görmelerini sağlayacak olan 'Co-optive Power' olarak tanımlamıştır. Burada 'co-optive' kelimesi, bir fikrin, isteğin, olgunun veya politikanın güce sahip olan aktörün kendi istekleri doğrultusunda diğer aktörlere benimsetilmesi, olanakları kullanarak iş birliği ve kazanç yolları ile diğerlerini kendine çekmek anlamında kullanılmıştır (Özel, 2018). Sert güç ile Yumuşak Güç arasında korunması ve dikkat edilmesi gereken hassas, optimal bir denge mevcuttur. Sert Güç kullanımında aşırıya kaçılması durumunda Yumuşak Güce dayalı politikaların kullanılma imkânı yok olabilmektedir. Yani yüksek askeri güç kullanımı aktörü genel olarak kaba kuvvet kullanımına sevk edeceğinden dolayı toplumsal ve politik açıdan sahip olunan diğer imkânları seferber etmek giderek zorlaşmaktadır (Yılmaz, 2011).

Nye, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında olduğundan nispeten daha güçsüz göründüğü Soğuk Savaş sonrası dönemin başlangıcı sırasında hala etkileyici bir güç kaynağına sahip olduğunu savunmuştur. Nye, askeri gücünü kullanarak istediklerini yaptırmak ve diğer aktörleri kontrol etmek yerine aslında yapmayacaklarını yaptırabilmek için ikna edebilme gücünden yani kendi tabiri ile Yumuşak Güçten yararlanılabileceğini söylemiştir. Ancak burada karşılaşılan ilk zorluk bu gücün seviyesi ve dayanakları olmuştur. Zira Sert Güç, ölçülmesi kolay bir yapıya sahiptir. Ancak Yumuşak Gücü ölçmek için bakılması gereken paradigmalar ve içerikleri nedir? Nye, bu sorunun cevabını Yumuşak Gücün dinamiklerini üç temele ayırarak cevaplandırmıştır: "Kültürel, ideolojik ve kuramsal". Nye'ye göre eğer bir ülkenin kültürü, ideolojisi, ekonomisi ve politikası ne kadar güçlü ve çekici ise diğer ülkelerin onu takip etme isteğinin artma ihtimali o kadar yüksek olur. (Li, 2018). İlerleyen dönemde Yumuşak Gücün farklı tanımlamaları da ortaya çıkmıştır. Bir tanıma göre Yumuşak Güç, bir ülkenin çekim gücüyle istediklerini elde etmesi olarak açıklanırken bir diğerinde bir aktörün kendi isteklerini diğer aktörlerin istemesini ve elde etmesi sağlamaya yarayan ikna gücü olarak tanımlanmıştır. Yumuşak Gücün önemine değinen uzmanların bazılarına göre bir devlet eğer ekonomisi, kültürü, ideolojisi ile ciddi bir çekim merkezi haline gelebilirse ve değerlerinin başka ülkeler tarafından da benimsenmesini sağlayabilirse, askeri gücüne veya ekonomik gücüne dayanan Sert Güç politikalarını uygulamasına gerek kalmadan daha büyük etki alanı elde edebilir. Çünkü Yumuşak Güç yapı bakımından siyasi gündemi ve politik çizgiyi diğer aktörlerin önceliklerini şekillendirebilecek bir belirleme kabiliyetine sahiptir (Yılmaz, 2011).

Yumuşak Gücün ikna kabiliyeti, Sert Gücün emir kabiliyeti kadar önemli bir yere sahiptir. Bir devlet eğer gücünü diğer aktörlerin gözünde meşru kılabilir ise isteklerine karşı

daha az direniş ile karşılaşabilir. Kültürü ve ideolojisi diğer aktörleri çekebilmek için gerekli 'cazibeye' sahip ise diğerlerini onun istek ve fikirlerini takip etmek için daha istekli olacaktır. Uluslararası normları kendi toplum yapısına uygun bir şekilde şekillendirebilirse, politik ve sosyolojik açıdan kolay kolay değişim yapmak zorunda kalmayacaktır. Aktörleri kendi politikalarını izlemeye yönlendirebilecek kurum ve yapıları destekleyerek, onların üzerinde Sert Güç kullanmasına gerek kalmayaraktan bu gücün ekonomik maliyetlerinden kendisini kurtarabilecektir (Nye, 1990). Yumuşak güçte asıl amaç acılı olan ülkeye nüfus sağlamaktır. Bu sebeple diğer aktörlere karşı olumlu mesajlar iletmek Yumuşak Güç politikasının en büyük önceliğidir. Mesajı gönderen aktörün genel politik izlenimi, mesajın içeriği, mesajın alıcı tarafında oluşturduğu etkiler Yumuşak Güç politikalarının başarılı olmasını etkileyen faktörlerdir. Bundan ötürü Yumuşak Güç politikasını izleyen aktörler, etki etmek istedikleri aktörlere karşı Yumuşak Güçlerinin farklı kaynaklarını göstermektedir. Bunun sebebi alıcı tarafta olan aktörlerini her birinin önceliklerinin farklılık göstermesi ve politikaların başarılı olabilmesi için politik kaynağın bu önceliklere yanıt verebilmesi gerekmektedir. Yumuşak Güç politikalarının başarılı olabilmesi açısından genellikle kullanılan dört stratejik unsur bulunmaktadır: "*1-) Güvenlik ortamının genişlemesi için ülkelerin kendi imajlarını yaratması veya manipüle etmesi, 2-) Başkalarının imajını zedeleme yoluyla alıcı ülkelerden destek sağlama, 3-) Ağ etkisi stratejisi olarak adlandırdığı strateji ise, bir ülkenin alıcı (hedef) ülkelerin de alışkın olduğu, başka bir deyişle kabul ettiği normlar, hareket davranışları yaymak, 4-) Kahraman ve ünlülerin kullanılması stratejisi: Dünyaca tanınmış bu ünlülerin hükümetleriyle işbirliği içerisinde evrensel değerlere uygun modeller oluşturmaları, yorumlar yapmaları ve örneğin yardımda bulunmaları*" (Çavuş, 2012).

Avrupa Birliği'nin Covid-19 Krizi ve 'Team Europa'

Krizin Avrupa içerisinde oldukça büyük gerginliklere sebep olduğu başlangıç dönemlerinde, yani 2020 yılının başlarında AB kendi içerisinde büyük bir koordinasyon eksikliği yaşamış ve hatta AB üyesi devletler arasında el koyma vakaları yaşanmıştır. Örneğin Fransa, İsveç merkezli sağlık şirketi Mölnlycke'nin, İspanya ve İtalya için Çin'den ithal ettiği milyonlarca maske ve eldivene el koymuştur (Anadolu Ajansı, 2020). Aynı şekilde Almanya'ya ait 6 milyon maske Kenya'da kaybolmuş ve bu durum yetkililer tarafından açıklamasız bırakılmıştır. Ardından Almanya, İtalya'ya giden maskelere el koymuştur. Bunun yanı sıra diğer bir el koyma hadisesi AB üyesi olan Çekya tarafından 110 bin maskeden oluşan ve İtalya'ya giden tıbbi yardıma el koyarak gerçekleştirmiştir.

Yaşanan bu durumlar AB'nin büyük bir kriz karşısında çuvalladığı ve artık geçerliliği kalmayan bir oluşum olduğu yorumlarının yayılmasına neden olmuştur. Duruma el atan AB Komisyonu, yaşanan krizin önüne geçerek yeniden iş birliğini sağlamak ve hem AB için hem AB dışında pandemiye karşı kolektif bir çalışmayı oluşturmak amacıyla 8 Nisan 2020 tarihinde 'Team Europa' programını başlatmıştır (Europan Commission, 2020). Mart 2020 sürecinde oluşan bu dezenformasyona karşı güçlü bir duruş sergileneceğinin altını çizen AB Komisyonu, sürecin program kapsamında büyük bir krize ile başa çıkabilmek için yapılması gerekilenlerin öğrenilmesini sağlayan bir sınav olduğu açıklamalarını yapmıştır. Bu kapsamda AB'nin daha güçlü ve krizlere karşı dirençli olabilmesi için 6 hususun önemine değinilmiştir (Europan Commission, 2020).

İlk temel husus 'Anlamadır':

"Yasa dışı içerik ile zararlı ancak yasa dışı olmayan içeriklerin ayırt edilmesi gerekmektedir. Zira kasıtlı olarak tanımlanan dezenformasyon ile kasıtsız olabilecek yanlış bilgilendirmeye arasında çok belirsiz sınırlar vardır. Motivasyon, yabancı aktörler tarafından hedeflenen algı operasyonlarından, ekonomik güdülere kadar değişkenlik gösterebilir. Bu

zorlukların her birine kalibre edilmiş bir yanıt gereklidir. Ayrıca, kamu incelemesi için daha fazla veri sağlamaya ve analitik kapasiteleri geliştirmeye ihtiyaç olduğu belirtilmektedir" (Europan Commission, 2020).

İkinci temel husus 'İletişimdir':

"Kriz sırasında AB, vatandaşları riskler hakkında bilgilendirmek ve dezenformasyonla mücadele için diğer uluslararası aktörlerle iş birliğini geliştirmek için çalışmalarını hızlandırmalıdır. Yabancı aktörler ve bazı üçüncü ülkeler, özellikle Rusya ve Çin, AB'de, çevresinde ve küresel çapta etki operasyonları ve dezenformasyon kampanyaları yürütmektedir. Bunun engellenebilmesi için Avrupa Dış Eylem Servisi, Komisyon ile AB komşuları da dâhil olmak üzere üçüncü ülkelerde stratejik iletişimi ve kamu diplomasisini geliştirmelidir" (Europan Commission, 2020).

Üçüncü temel husus 'İş birliğidir':

"AB komisyonu tarafından, üye ülkeler arasında yardım kapasitesini güçlendirmek, kriz zamanında hayatı raporlamayı ve risk analizlerini iyileştirmek için 'Hızlı Alarm Sistemi' ve 'AB Entegre Siyasi Kriz Yanıt Sistemi' oluşturulmuştur. Uluslararası ortaklar ile iletişimler arttırılmış, Avrupa Takımı' paketinin bir parçası olan ülkelerdeki sivil toplum aktörlerine, bağımsız medyaya ve gazetecilere destek ve yardımı arttırılmış, son olarak ise internet platformlarında bulunan ve tüketiciyi tehlikeli ürünler almaya yönlendiren milyonlarca yanıltıcı reklam yapılan çalışmalar ile kaldırılmıştır" (Europan Commission, 2020).

Dördüncü temel husus "Şeffaflıktır":

"Platformların, yetkili içeriği tanıtmak, kullanıcıların farkındalığını artırmak, koronavirüs dezenformasyonunu ve bununla ilgili reklamları sınırlamak için yaptıkları eylemler hakkında daha ayrıntılı veriler içeren aylık raporlar sağlaması ve tüm üye devletlerin, tüm dillerde bilgi kontrolörleri ve araştırmacılarla işbirliğini artırarak, dezenformasyonla etkileşime giren kullanıcıları bilgilendirmek için politikalar uygulanmaları konusunda daha şeffaf olmaları beklenmektedir" (Europan Commission, 2020).

Beşinci temel husus 'İfade özgürlüğünün ve çoğulcu demokratik tartışmanın sağlanmasıdır':

"Kriz, vatandaşlara güvenilir, doğrulanmış bilgiler sağlayarak hayat kurtarmaya katkıda bulunan temel bir hizmet olarak özgür ve bağımsız medyanın rolünü göstermiştir. Bu güdümde AB, AB'deki ve dünyadaki bağımsız medyaya ve gazetecilere desteğini güçlendirecek, Komisyon ise üye devletlerdeki gazetecilerinin güvenli bir şekilde çalışabilmelerini sağlamak için üye devletleri organize edecektir" (Europan Commission, 2020).

Altıncı ve son temel husus ise 'Vatandaşları güçlendirmek, bilinçlendirmek ve toplumsal direnci artırmaktır':

"Bilgiye erişimi ve ifade özgürlüğünü koruyarak, vatandaşların medya ve eleştirel düşünme ve dijital beceriler dâhil bilgi okuryazarlığını teşvik ederek vatandaşların demokratik tartışmalara katılmalarını sağlamak amaçlanmaktadır ve bu, medya okuryazarlığı projeleri ve sivil toplum kuruluşlarına destek yoluyla yapılabilir" (Europan Commission, 2020).

AB'nin Covid-19 Sürecinde Küresel Faaliyetleri

2020 yılının 8 Nisan tarihinde Avrupa Komisyonu ve Yüksek Temsilciliği, AB'nin pandemi süreci ile mücadelesini dile getirmek için küresel bir yanıt hazırlamıştır. Ortak ülkelerin ve küresel çapta süreçte desteğe ihtiyacı olacak ülkelere destek olabilmek için yeni bir planlama hazırladı. AB'nin ortak eyleminin, acil sağlık krizini ve bunun sonucunda ortaya

çıkan insani ihtiyaçları ele almaya, ortak ülkelerin sağlık, su ve sanitasyon sistemlerini ve pandemi ile başa çıkmak için araştırma ve hazırlık kapasitelerini güçlendirmenin yanı sıra pandeminin sosyoekonomik etkisini azaltmaya odaklanacağı belirtilmektedir. Bu güdümde AB, dış eylem kaynaklarından 15,6 dolardan fazla mali destek sağlayacağını belirtmiştir (Europan Commission, 2020). 2020 Nisan ayında, ortak ülkeleri desteklemek ve kısa vadeli ihtiyaçlarının yanı sıra uzun vadeli yapısal etkileri ele almak için AB, üye devletlerden ve finansal kuruluşlardan, özellikle Avrupa Yatırım Bankası ve Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası'ndan gelen kaynakları birleştirerek toplumlar ve ekonomi üzerine ilk Team Europa paketlerini yakın çevresinde uygulamaya başlamıştır (Europan Commission, 2020). Planda 3 adet temel paketten bahsedilmektedir.

Birinci paket kapsamında, Acil Müdahale Eylemlerinin desteklenmesi için 502 milyon Euroluk bir ödenek hazırlanmıştır. Bu paket;

- Dünya Sağlık Örgütü ve Birleşmiş Milletler'in Müdahale Planların, Kızılhaç ve Kızılay Hareketi'nin daha zayıf sağlık sistemlerine sahip ülkelerde ve insani krizlerle uğraşan ülkelerde acil durum hazırlığını ve müdahalesini artırmak için yaptığı çağrıya anında destek sağlamak (Europan Commission, 2020),
- Etkilenen ülkelerde, özellikle sağlık, su, sanitasyon, hijyen (WASH) ve lojistik alanlarında acil insani destek sağlanması (Europan Commission, 2020),
- Avrupa ve ortak ülkelerdeki acil ihtiyaçları karşılamak için kişisel koruyucu ekipman ve tıbbi cihaz üretimini desteklemek (Europan Commission, 2020),
- Sivil koruma mekanizması aracılığıyla etkilenen ülkelere yardım hareketlerinin sağlanmasını organize etmek (Europan Commission, 2020),
- "Avrupa Sürdürülebilir Kalkınma Fonu" tarafından desteklenen Uluslararası Finans Kuruluşları ve Avrupa Kalkınma Finans Kuruluşları aracılığıyla yerel bankalara garanti ve likidite sağlanması (Europan Commission, 2020),
- İhracat kısıtlamalarıyla mücadele etmek ve özellikle temel tıbbi malzemeler ve ilaçlar için tedarik zincirlerinin bozulmadan kalmasını sağlamak için küresel çabaları desteklemek (Europan Commission, 2020)

amacı ile oluşturulmuştur.

İkinci paket, araştırmaları, sağlık ve tatlı su sistemlerinin desteklenmesi amacı ile 2,8 milyar Euroluk bir destek açıklanmıştır. Paketin içeriği 7 ana madde altında ele alınmaktadır:

- Dayanıklı, duyarlı ve sosyal koruma güdümlü sağlık sistemlerini oluşturmada ortak ülkeleri desteklemek (Europan Commission, 2020),
- Yayılmayı önlemek için temel koruyucu önlemler ve hijyen tavsiyeleri konusunda iletişim ve farkındalık çabalarını desteklemek (Europan Commission, 2020),
- Aids, Tüberküloz ve Sıtma ile mücadele için küresel fon, aşılar ve bağışıklık gelişimi için Küresel İttifak (GAVI) ve Küresel Finansal Kolaylık gibi küresel sağlık girişimlerinden bazı AB fonlarının koronavirüse yanıt vermek için kullanılması, toplumsal ve bireysel sağlığın devamını sağlayan programların finanse edilmesi (Europan Commission, 2020),
- Teşhis, tedavi ve önleme ile ilgili araştırmaları desteklemek ve bir aşı bulunduğunda, hızlı izleme onayı ile aşıları sübvanse etmek ve savunmasız ülkelerde teslimatlarını desteklemek (Europan Commission, 2020),

- Afrika, Latin Amerika ve Karayipler ile Asya ve Pasifik'te uzmanların eğitimi, epidemiyolojik gözetim ve bölgesel sağlık kuruluşlarının güçlendirilmesi (Europan Commission, 2020),
- Batı Balkanlar'daki aday ülkeleri AB'nin Sağlık Güvenliği Komitesi'ne davet etmek ve potansiyel adayları en iyi nasıl ilişkilendirebileceklerini yansıtmak (Europan Commission, 2020),
- Göçmenler, mülteciler ve ev sahibi topluluklar için sağlık sistemlerine eşit erişimin desteklenmesi (Europan Commission, 2020).

Ekonomik ve sosyal sonuçları süspanse edebilmek ve oluşabilecek krizlerin önüne geçmek amacı ile 12,28 milyar Euroluk bir paket daha açıklanmıştır. AB ile diğer ülkeler arasında:

- Sosyo-ekonomik kalkınma ve yoksulluğun azaltılması için reformları ve kriz sırasında işçileri korumaya yönelik önlemleri benimsemeleri için ortak ülkelere doğrudan bütçe desteği ve imtiyazlı finansman sağlanması (Europan Commission, 2020),
- Uluslararası Para Fonu (IMF) ile Batı Balkan ve komşu ülkelere makro-finansal yardımın harekete geçirilmesi (Europan Commission, 2020),
- Garantiler, likidite hükümleri ve teknik yardım yoluyla özel sektörü, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmeleri (KOBİ'ler) ve serbest meslek sahiplerini desteklemek, Avrupa Sürdürülebilir Kalkınma Fonu'ndan kredilerde kısa vadeli risk paylaşımına yönelik daha fazla garantiyi yeniden yönlendirmek (Europan Commission, 2020),
- Avrupa Yatırım Bankası'ndan özellikle sağlık ekipmanı ve malzemeleri için kamu sektörü kredileri sağlanması (Europan Commission, 2020),
- Stratejik sektörlerde güçlü ve dayanıklı değer zincirleri oluşturmak ve işçi haklarını ve kurumsal sosyal sorumluluğu sağlamak için uluslararası kuruluşlar ve Avrupa şirketleri ile birlikte çalışmak (Europan Commission, 2020),
- Etkilenen ülkelerde IMF tarafından değerlendirilen borç hafifletme biçimlerinin teşvik edilmesi (Europan Commission, 2020) amacı güdülmektedir.

4 Mayıs 2020 tarihinde AB dünya çapında bir taahhüt maratonu başlattı. Birçok ülke ve kuruluşun, başlangıç finansmanı olarak belirlenen 7,5 milyar Euro'ya ulaşılması için destek sözü verilmesi amaçlanmıştır. Bu maratonun temel hedefi koronavirüse karşı güvenli, kaliteli, etkili ve uygun fiyatlı teşhis, tedavi ve aşılara adil erişimin sağlanmasıdır (Europan Commission, 2020). Toplanan fonların üç kola aktarılacağı belirtilmiştir; teşhis, tedavi ve aşılar. 24 Nisan'da DSÖ ve küresel sağlık aktörleri, Covid-19 süreci için oluşturulacak temel sağlık teknolojilerinin gelişimini hızlandırmak ve adil küresel erişimin sağlanabilmesini garanti altına almak için küresel bir iş birliği başlattı. Bu iş birliği içerisinde Bill and Melinda Gates Foundation (BMGF), the Coalition for Epidemic Preparedness Innovations (CEPI), GAVI-The Vaccine Alliance-, The Global Fund, UNITAID, The Wellcome Trust ve Dünya Bankası gibi büyük kuruluşlar bulunmaktadır. DSÖ'nün bu iş birliği çağrısına cevap vermek için Avrupa Komisyonu, bu küresel taahhüt konferans ev sahipliği yapmayı amaçlamıştır. Buna paralel olarak komisyon, koronavirüsün yayılmasını önlemek amacıyla oluşturulacak tedavi, aşı, teşhis testleri ve tıbbi sistemlerin geliştirilmesi amacıyla yürütülen araştırma ve yenilik önlemleri için yüzlerce milyon Euroluk bir taahhüt sunmuştur (Europan Commission, 2020).

Avrupa Komisyonu başkanı von der Leyen, GAVI'ye küresel aşı zirvesi sırasında 300 milyon Euroluk yardım taahhüdünü açıklamıştır. Koronavirüs aşısının kullanılabilir duruma gelmesi dâhilinde toplam 1,5 Milyon Euro'dan fazla taahhüt verilmiştir (Europan Commission, 2020). Avrupa Komisyonun düzenlediği bu Küresel Taahhüt Maratonu sırasında komisyonun taahhütleri de dâhil olmak üzere toplam 7,4 milyar Euro yardım toplanmıştır. Komisyon tarafından küresel mücadelenin üç önceliğe dayanan üç ortaklık perspektifinde gerçekleşeceği belirtilmiştir. Araştırmadan üretime ve dağıtıma kadar 'Bütün Değer Zinciri' yaklaşımı ile araştırma için vakıflar, düzenleyiciler, endüstri ve uluslararası kuruluşları hepsini bir araya getirerek, sağlık sistemlerinin kapasitesini, bilgilerini ve veri paylaşımını çapraz bir iş birliği akışıyla arttırmak amaçlanmıştır (Europan Commission, 2020).

17 Haziran 2020 tarihinde Avrupa Komisyonu, pandemiye kalıcı bir çözüm bulmak amacıyla aşı çalışmalarını hızlandırmak için yeni bir strateji açıklamıştır. Bu strateji üç temel hedefe sahiptir: "1-) Aşıların kalite, güvenilirlik ve etkinliğini sağlamak, 2-) Küresel dayanışma çalışmaların öncülük ederken, üye devletlerin aşılara hızlı erişimini güvence altına almak, 3-) Uygun fiyatlı bir aşıya en kısa sürede küresel boyutta eşit erişimin sağlanması" (Europan Commission, 2020). Oluşturulan strateji iki temel sütuna dayanmaktadır: "1-) Aşı üretici şirketler ve devletler ile yapılması planlana erken satın alma anlaşmaları yolu ile AB'de aşı üretimini ve üye devletler için yeterli miktarda aşı tedarikini güvence altına almak. Bu tür anlaşmaların sağlanabilmesi için gerekli durumlarda ek finansal kaynak ve destek uygulamaları oluşturabilir, 2-) AB'nin düzenleyici çerçevesini mevcut salgının konjonktürünün aciliyetine uyarlamak, aşı kalitesi, güvenilirliği ve tesiri için standart koşullar korunurken aşıların geliştirilmesini, yetkin kılınmasını ve kullanılabilirlik safhasına ulaşma hızın arttırılmasının sağlanması amacı ile oluşturulacak mevcut düzenleyici esnekliklerden yararlanmak" (Europan Commission, 2020).

28 Mayıs 2020 tarihinde Avrupa Komisyonu ve Global Citizen örgütü 'The Global Goal: Unite For Our Future' (Küresel Hedef: Geleceğimiz İçin Birleşin) kampanyasını başlatmış ve bu kampanyayı 27 Haziran tarihinde yapılan küresel bir taahhüt zirvesi ve konser ile bitirmişlerdir. Projenin amacı koronavirüs aşıları, testleri ve tedavisinin geliştirilmesi için ek finansmanların sağlanmasıdır (Europan Commission, 2020). The Global Goal: Unite For Our Future sayesinde Avrupa Yatırım Bankası ve Avrupa Komisyonu tarafından 4,9 milyar Euroluk yeni bir taahhüt de dâhil olmak üzere 40 ülkeden 6,15 milyar Euro tutarında finansman sağlamıştır. Toplanan paranın, dünyanın kırılgan ekonomilerini desteklemek için kullanılması kararlaştırılmış ve orta ve düşük gelirli ülkeler için 250 milyon aşı dozunun üzerinde üretim kapasitesi taahhütleri ile sonuçlanmıştır (Europan Commission, 2020).

11 Eylül 2020'de Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen ve DSÖ Genel Müdürü Tedros Adhanom Ghebreyesus, küresel işbirlikçi çerçeve Access'in çalışmalarına öncülük eden The High Level Facilitation Council (Yüksek Düzeyli Kolaylaştırma Konseyi) ilk toplantısını başlatmıştır. Konseyin amacı COVID-19'a karşı aşıların, testlerin ve tedavilerin geliştirilmesini ve yaygınlaştırılmasını hızlandırmanın yanı sıra sağlık sistemlerini iyileştirmek için küresel işbirlikçi çerçeve, Access to COVID-19 Tools Accelerator'ın çalışmalarına liderlik etmek olarak belirtilmiştir (Europan Commission, 2020). İlk Konsey toplantısının hedefleri, krizi sona erdirmek, sağlık sistemlerini ve küresel büyümeyi yeniden sağlamak için ACT-Accelerator planını kilit bir küresel çözüme uyumlu hale getirmek, ACT- Accelerator'u finanse etmek için ekonomik mantık ve yatırım senaryosu üzerinde anlaşmak, küresel çapta eşit tahsis için siyasi liderleri ve uluslararası desteği harekete geçirmek olmuştur (Europan Commission, 2020).

Avrupa Komisyonu, küresel çapta aşıya adil erişimin sağlanabilmesi amacıyla Covid-19 Aşısı Küresel Erişim Tesisi (COVAX)'a katılım sağlamış ve 31 Ağustos 2020'de 400 milyon

Euro'luk bir katkı verilmesine karar vermiştir. Team Europa kapsamında sağlanan AB bütçesi ve Avrupa Yatırım Bankasından alınmış 230 milyon Euroluk kredi ile COVAX'a nakit katkıda bulunulmuştur ve bu katkı, AB bütçesinden 170 milyon Euro mali garanti ile tamamlanacağı belirtilmiştir (Europan Commission, 2020).

2021 yılının başında Avrupa Komisyonu, üye devletler, Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi (ECDC) ve Avrupa İlaç Ajansı (EMA) için riskleri azaltmak ve virüsün kontrol altına alınmasına yardımcı olabilmesi amacıyla yeni temel adımları belirten bir önlem planı açıklamıştır. Plan dört kesimden oluşmakta ve AB genelinde aşılamanın yaygınlaştırılmasını hızlandırmak, test ve genom dizilimi, azaltma önlemlerini artırırken Tek Pazarı ve serbest dolaşımı korumak ve Avrupa içerisinde ve uluslararası dayanışmayı sağlamak üzerine tasarlanmıştır (Europan Commission, 2021). Serbest dolaşım alanını korumaya yönelik tedbirler almak AB'nin her zaman öncellikli hedefi olmuştur (Bayram, 2019). Şimdi planın içeriğini özetleyeceğiz.

AB genelinde aşılanmanın yaygınlaştırılmasını hızlandırmak:

- Mart 2021 tarihine kadar her üye devlette 80 yaşın üzerindeki kişilerin en az %80'i ve sağlık ve sosyal bakım profesyonellerinin %80'i aşılanmalıdır.
- 2021 yazına kadar üye devletler tüm yetişkin nüfusun %70'ini aşılamış olmalıdır (Europan Commission, 2021),
- Komisyon, üye devletler ve EMA, AB'nin aşı üretim kapasitesini artırma potansiyelini sonuna kadar kullanmak için şirketlerle birlikte çalışacak (Europan Commission, 2021),
- Komisyon, bakımın sürekliliğini destekleyebilecek AB veri koruma yasasına tam uyumlu aşı sertifikaları konusunda üye devletlerle birlikte çalışmaktadır. Üye devletlerin sertifikalarının AB ve ötesindeki sağlık sistemlerinde hızla kullanılmasına izin vermek için Ocak 2021'in sonuna kadar ortak bir yaklaşım üzerinde anlaşmaya varılacaktır (Europan Commission, 2021).

Test ve genom dizilimi:

- Üye devletler, yeni varyantları hesaba katmak ve hızlı antijen testlerinin kullanımını genişletmek için test stratejilerini güncellemelidir (Europan Commission, 2021),
- Üye devletler, genom dizilişini acilen pozitif test sonuçlarının en az %5'ine ve tercihen %10'una çıkarmalıdır. Şu anda birçok üye devlet, örneklerin %1'inin altında test yapıyor ve bu varyantların ilerlemesini belirlemek veya yenilerini tespit etmek için yeterli değil (Europan Commission, 2021).

Azaltma önlemlerini artırırken Tek Pazarı ve serbest dolaşımı korumak:

- Araçlarda ve terminallerde hijyen ve mesafe önlemleri gibi seyahat araçlarıyla bağlantılı bulaşma riskini daha da azaltmak için önlemler uygulanmalıdır (Europan Commission, 2021),
- Epidemiyolojik durum önemli ölçüde iyileşene kadar zorunlu olmayan tüm seyahatlerden kesinlikle vazgeçilmelidir (Europan Commission, 2021),
- Endişe verici değişkenlerin görülme sıklığının daha yüksek olduğu bölgelerden seyahat edenler için, yolcuların test edilmesi de dâhil olmak üzere orantılı seyahat kısıtlamaları sağlanmalıdır (Europan Commission, 2021).

Avrupa liderliğini ve uluslararası dayanışmayı sağlamak:

- Aşılara erken erişimi sağlamak için Komisyon, üye devletler tarafından ortak ülkelerle paylaşılan aşıların sağlanmasını yapılandırmak için bir Team Europa mekanizması kuracaktır. Bu, Batı Balkanlar, Doğu ve Güney komşumuz ve Afrika'ya özel önem verilerek, AB'nin Aşı Stratejisi aracılığıyla güvence altına alınan 2,3 milyar dozun bir kısmına ortak ülkelerle paylaşıma izin vermelidir (Europan Commission, 2021),
- Avrupa Komisyonu ve üye devletler, aşılara erken erişim de dâhil olmak üzere COVAX'ı desteklemeye devam etmelidir. Team Europe, COVAX'ı desteklemek için şimdiden 853 milyon Euro'yu harekete geçirerek AB'yi COVAX'ın en büyük bağışçılarından biri haline getirdi (Europan Commission, 2021).

Yapılan bu küresel faaliyetlerin yanında Team Europa kapsamında Suriyeli mültecileri barındıran ülkelere de Covid-19 süreci için yardımlarda bulunulmuştur. AB Güven Fonu kapsamında yardımın miktarını toplamda 2 milyar Euro olarak belirlemiş ve 31 Mart 2020 tarihinde Irak, Ürdün ve Lübnan'daki göçmenler için 240 milyon Euroluk bir paket hayata geçirilmiştir (Europan Commission, 2020). Sağlık, su, sanitasyon ve hijyen gibi kilit alanlarda kritik ve hedefe yönelik destek sağlamak için 10 Haziran 2020' de ise Ürdün ve Lübnan'a 55 milyon Euroluk bir yardım paketi daha hazırlamıştır. 2015'te AB Güven Fonu aracılığıyla harekete geçirilen toplam yardım, 2,2 milyar Euro'nun üzerine çıkararak başlangıçta belirlenen hedefin iki katına çıkmıştır (Europan Commission, 2020).

8 Nisan 2021'de, Avrupa Komisyonu tarafından 2020 Nisan'da yayınlanan taahhüt raporu güdümünde yapılan faaliyetleri topladığı bir rapor hazırlamıştır. Rapor 2020 yılında Covid-19 süreci için ilk raporda belirtilen 3 alanda yapılan eylemleri bize aktarmaktadır. Raporu kısa bir şekilde ele alarak yapılan faaliyetlerin küresel boyutunu genel olarak ele alacağız ve sonrasında süreç boyunca doğu ortaklığı ile olan ilişkilere göz atmaya başlayacağız. İnsani ihtiyaçlara acil müdahaleyi desteklemek amacıyla, 2020 yılı içerisinde Team Europa toplam 3,2 milyar Euroluk harcama yapmıştır:

- Batı Balkanlar'da solunum cihazları, yoğun bakım yatakları, hasta triyaj konteynırları, ambulanslar ve 30.000 daha küçük tıbbi cihaz gibi 11,3 milyondan fazla koruyucu donanım ve tıbbi ekipman tedarik edilmiştir. Acil durum desteği ayrıca 80.000'den fazla COVID testi, 580.000 testi daha kalibre etmek için malzeme ve 25.000 litre dezenfektan sağlanmıştır (Europan Commission, 2021).
- AB ve DSÖ ile 'Sağlık Girişimi Dayanışması' içinde Doğu Ortaklığı ülkelerine 11 milyonun üzerinde kişisel koruyucu ekipman, 12.000 laboratuvar kiti, 1500'den fazla vantilatör, oksijen konsantratörü, nabız oximeters ve üzerinde 20,000 PCR testi kitleri de dahil olmak üzere, tıbbi malzeme yardımı yapılmıştır (Europan Commission, 2021).
- AB Güven Fonu, Afrika'nın bölgesel acil müdahale programı aracılığıyla Kuzey Afrika'daki savunmasız göçmen ve mültecilere yardım sağlamıştır (Europan Commission, 2021).
- Mayıs 2020'de denize indirilen AB İnsani Hava Köprüsü ile üçüncü dünya ülkelerine insani ve tıbbi malzeme ile personel tedarikinin devamını sağlayarak, Mayıs-Ekim 2020 arasında dört kıtada 20 ülkeye 67 uçuş başarıyla gerçekleştirilmiştir. 1.150 ton temel tıbbi ve insani yardım malzemelerinin yanı sıra tıbbi ve insani yardım personelini görevlendirilmiştir. AB ve

Almanya'dan Batı Afrika Devletleri Ekonomik Topluluğu'na 10 milyon Euro bedelinde ventilatörler ve oksijen konsantratörleri gibi hayati tıbbi ekipmanların ve sağlık tesisleri ile işçiler için koruyucu ve yoğun bakım ekipmanlarının alınması sağlanmıştır (Europan Commission, 2021).

- Virüsün Afrika Boynuzunda yayılmasıyla mücadele etmek için güvenli suya erişim, sanitasyon tesislerinin genişletilmesi ve iyi hijyen uygulamalarının teşvik edilmesi için destek sağlanması amacıyla yardımlar yapılmıştır. Ayrıca, ICRC, COVID-19 operasyonlarını desteklemek için ek hemşire personeli işe almış ve el yıkama noktaları kurmuştur. COVID-19 konusunda eğitimli personel, kişisel koruyucu ekipman sağlamış ve organize sağlık eğitimi verilmiştir (Europan Commission, 2021).
- Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) Stratejik Hazırlık ve Müdahale Planına 30 milyon Euroluk bir katkı ile on ülkede acil müdahale ve hazırlık durumunun güçlendirilmesi için girişimde bulunulmuştur. Örneğin Afganistan'da risk ve toplum katılımı faaliyetleri ile ilgili iletişim yoluyla 1,5 milyondan fazla kişiye ulaşılmıştır. 3.000'den fazla sağlık çalışanı enfeksiyon önleme ve kontrolü konusunda eğitilmiş, 100.000'den fazla kişi laboratuvar testlerinden yararlanmış ve 4.000'den fazla hasta hastaneye kaldırılarak hastanede tedavi edilmiştir (Europan Commission, 2021).
- Yerel topluluklar, pandeminin etkisiyle daha iyi yüzleşmeleri için eğitilmiştir. Kolombiya'da önleme, hazırlık ve acil durumlara müdahale için beş Acil Müdahale Ekibini kurulmuş. Venezuela'da, AB destekli bir proje ile COVID-19 önleme tedbirlerinin konusunda 200 anneye eğitim verilmiş ve savunmasız ailelere çorba yardımı yapılmış, mutfak personellerinin kullanımı için ise 15,600 hijyen kiti dağıtılmıştır (Europan Commission, 2021).

Su, sağlık ve sanitasyon sistemlerinin güçlendirilmesi amacıyla taahhüt edilen 8,5 milyar Euroluk rakamın, 2020 yılı içerisinde yaklaşık olarak 3,5 milyar Euro'su ihtiyacı olan bölgelere gönderilmiştir:

- COVID-19 aşılarının kabulüne ve uygulanmasına hazırlanmaya yardımcı olmak ve sağlıkla ilgili acil durumlara karşı direnci artırmak için DSÖ ile iş birliği içinde, ortak çalışmalar ile AB'nin Batı Balkanlar ve Doğu Komşuları desteklenmiştir (Europan Commission, 2021).
- Suriye Krizine Müdahale için AB Bölgesel Güven Fonu aracılığıyla Ürdün ve Lübnan'da sağlık, su ve sanitasyonla ilgili spesifik koronavirüs eylemlerinin finanse edilmesi sağlanmıştır (Europan Commission, 2021).
- Sağlık sektörünün reformu ve nüfus için sağlık hizmetlerinin kapsamının genişletilmesi amacıyla, Fas Sağlık Bakanlığına teknik ve mali destek arttırılmış, Tunus'ta ise 'Essaha Aziza' programının tüm halk sağlığı hastanelerini kapsayacak şekilde genişletilmesi sağlanmıştır (Europan Commission, 2021).
- Afrika Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri (Africa CDC) ile Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi (ECDC) arasında Afrika CDC'nin, Afrika'daki halk sağlığı tehditlerine hazırlanması ve bunlara yanıt verme kapasitesini güçlendirilmesi için yeni bir ortaklık oluşturulmuştur. Bu dört yıllık proje, bulaşıcı hastalıkların kıta uyumlu gözetimini, veri paylaşımını ve tehditlerin erken tespitini, ayrıca hazırlık, risk değerlendirmesi, hızlı müdahale ve acil durum

operasyonlarını kolaylaştıracak yeni bir önlem mekanizması kurulmasını amaçlamaktadır (Europan Commission, 2021).

- Nijerya ve Gana'da hastalık takip sistemi Surveillance Outbreak Response Management and Analysis System(SORMAS)'in, koronavirüs güncellemesinin ardından etkinleştirilmesi desteklenmiştir. Fildişi Sahili ve Nepal, Team Europe desteği ile aktifleştirilen bu teknolojiyi koronavirüsün yayılmasını izlemek amacıyla kullanmaya başlamıştır (Europan Commission, 2021).
- Kamboçya, Myanmar, Filipinler ve Vietnam'da oluşabilecek bölgesel bir afet durumuna hazırlık operasyonlarının altyapısı için destekte bulunulmuştur. Hükümetin COVID-19'dan etkilenen haneleri destekleme çabalarını tamamlayan bu yenilikçi operasyon, hükümet programlarından dışlanmış veya ulaşılamamış ve bileşik şok riski altında olan hanelere ulaştırılmıştır (Europan Commission, 2021).
- Komisyon, DSÖ liderliğindeki Pasifik Ortak Olay Yönetim Ekibi ile güçlerini birleştirerek Pasifik ve Leste Timor'daki sağlık sektörü hazırlık ve müdahale faaliyetlerini desteklemiştir. Faaliyetler, sınırlı teşhis kapasitesi, COVID-19 vakalarının tedavisi ve yönetimi ile temel hizmetlerin, ekipmanların ve ilaçların sağlanması için desteği içermektedir (Europan Commission, 2021).
- Küba'da COVID-19 ile mücadele için ulusal malzeme ve ekipman üretim kapasitelerinin güçlendirilmesi amacıyla yardım gönderilmiştir. 250 vantilatör üretilerek ülke geneline dağıtılmış, cerrahi maskeler, gözlükler ve koruyucu maskeler gibi unsurlar ve burundan numune alınması için test kitlerinin üretimi ve sterilizasyonu için de üretim hatları kurulmuştur. Ek olarak, istilacı olmayan bir pulmoner ventilatör prototipi geliştirilmektedir (Europan Commission, 2021).

2020 yılı içerisinde, pandeminin sosyal ve ekonomik sonuçlarını hafifletmek amacı ile yapılan yardım ve projeler kapsamında 19,5 milyar Euro civarında bir para harcanmıştır:

- Özel sektör için krediye daha kolay erişim sağlamak amacıyla Batı Balkanlar'daki işletmelerin yüzde 70 kadarının, yerel bankaları da dâhil ederek desteklenmeleri sağlanmıştır. Ayrıca uygulanacak düzenleme araç ve politikalarının saptanmasında, her ülkenin iktisadi şartları ve finansal sisteminin yapısının dikkate alınması önemlidir. (Duman, 2004). AB ayrıca, Avrupa Yatırım Bankası aracılığıyla, bölgedeki KOBİ'lerde çalışan birçok kişinin işlerinin korunmasına yardımcı olmak amacıyla, kamu sektörü yatırımları için ek krediler ve işletmelere daha fazla kredi için önemli fonlar sağlamıştır (Europan Commission, 2021).
- Ödeme krizini dengeleme amacıyla Batı Balkanlar ve Komşu ülkeleri desteklemek için 3 milyar Euroluk makro-finansal yardım sağlanmıştır (Europan Commission, 2021).
- Doğu Ortaklığı'ndaki KOBİ'ler üzerinde oluşan sosyal ve ekonomik etkiyi sınırlamaya yönelik genel desteğin bir parçası olarak, EU4Business girişimi aracılığıyla yerel para biriminde kredi limitleri, hibeler ve Ermenistan ile Gürcistan'da tarımsal ve kırsal kalkınma için hibeler sağlanmıştır (Europan Commission, 2021).
- KOBİ'leri desteklemek ve krizin ekonomik zorluklarına yanıt vermek için Güney Komşularında acil likidite, daha fazla yerel para birimi finansmanı ve ticaret

finansmanı sağlamak için bölgesel finans tesisleri güçlendirilmiştir (Europan Commission, 2021).

- Ekonomik zorluklara ve krizin daha geniş sosyal etkisine karşın gelirleri destekleyerek, en yoksul hanelere yardım sağlayarak yanıt vermek ve bir işletmeyi finanse etmek de dâhil olmak üzere özel sektörün gelişmesi için elverişli bir ortam yaratmak amacıyla Filistin Yönetimi'yle yakın temaslar kurulmuş, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası (EBRD) tarafından Filistin'de tavsiye programı yürütülmüştür (Europan Commission, 2021).
- Pandeminin Orta Afrika bölgesindeki ekonomik ve sosyal sonuçlarını Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti ve Sao Tomee Principe'de kontrol altına almak, Kongo ve Malavi'deki gıda güvenliği projeleri ve Kamerun ile Gabon'da istihdam yaratarak gençliği güçlendirme yoluyla ele almak için AB bütçe desteği ödemeleri kullanılmıştır (Europan Commission, 2021).
- Gana'da 86,5 milyon Euroluk acil durum bütçe desteği kullanılmış ve bu destek Gana'ya koronavirüs pandemisini ele almak, sağlık ve eğitim gibi temel kamu hizmetlerini finanse etmeye devam etmek ve dayanıklılığını güçlendirmek için yeni bir mali alan vermiştir (Europan Commission, 2021).

Krizin ortaya çıkış döneminde oldukça büyük iç karışıklıklar yaşayan AB, komisyon müdahalesi sonucu tekrar bir arada toparlanmış, sadece kendi içinde değil küresel çapta Covid-19 pandemisine karşı oldukça önemli çalışmalara imza atmıştır. Çalışmamızın bu bölümü, krizle beraber geçerliliğini kaybettiği iddia edilen AB'nin, yaşanan süreçte küresel yanıtlarını bize aktarmış ve sanılanın aksine yeni bir iş birliği dönemine girmiş olduğunu bize göstermiştir.

AB'nin Covid-19 Sürecinde Komşuları ile İlişkileri : 'Yumuşak Güç' Politika Örnekleri,

Doğu Avrupa ve Doğu Ortaklığı

Doğu Ortaklığı projesi, AB'nin Rusya ile AB arasında kalan doğu komşularıyla olan ilişkilerine odaklanmak ve ilişki düzeylerini ilerletmek amacıyla Polonya Dış İşleri Bakanı Radoslaw Sikorski'nin önerisi ve İsveç desteğiyle 2008 yılında geliştirilmiş, Avrupa Komşuluk Politikası'nın bir parçası olan dış politika projesidir. Bu proje kapsamında bulunan ülkeler ise, Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Gürcistan, Moldova ve Ukrayna'dır (Meister, 2019). Bu proje geçtiğimiz yıllar içerisinde birçok zorluk ve eleştiri ile karşılaşmış olmasına rağmen, AB üyesi olmayan Moldova, Ukrayna ve Gürcistan ile imzalanan Birlik Anlaşmaları, Derinleştirilmiş ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşmaları, sağlanan vize serbestîsi ve Ortak Havacılık Bölgesi Sözleşmesi göz önüne alınınca ciddi başarılar elde etmiştir (Meister, 2019).

Covid-19 Krizinin başlamasından sonra AB, Team Europa programı kapsamında Doğu Ortaklığı ülkeleri ile de yakın temaslar kurmuş ve ciddi yardımlarda bulunmuştur. 30 Mart 2020 tarihinde AB Komisyonu, kriz süreci boyunca Doğu Ortaklığı ülkelerinin yanında olduğunu bildiren bir duyuru yayınlamış ve bu kapsamda en acil ihtiyaçların karşılanması amacıyla 140 milyon Euroluk bir yardımın tahsis edileceğini belirtmiştir (Europan Commission, 2020). Bunun dışında krizin, sosyo-ekonomik etkilerini hafifletmek amacıyla 700 milyon Euro'ya kadar mevcut araçların kullanımı için bölgeye yönlendirileceği açıklanmıştır. Bu fonların, solunum cihazları, laboratuvar kitleri, maskeler, gözlükler, önlükler ve koruyucu giysiler gibi tıbbi cihazların ve kişisel ekipmanların tedarikini desteklemesi amaçlanmıştır (Europan Commission, 2020).

Mayıs 2020'in sonlarında, on komşu ülkeye kriz döneminin etkilerini azaltmak amacıyla 3 milyar Euroluk bir makro-finansal yardım paketi açıklanmıştır. Bu on ülke içerisinde Doğu

Ortaklığına tabi olan Gürcistan'a 150 milyon Euro, Moldova'ya 100 milyon Euro ve Ukrayna'ya ise 1,2 milyar Euroluk bir yardım gönderilmesi kararlaştırılmıştır. MFA fonlarının, geri ödemesi açısından kolay ve uygun bir şekilde 12 ay taksit ile bu ülkelerin acil finansman ihtiyaçlarını karşılamak için sunulabileceği belirtilmiştir (Europan Commission, 2020). Ayrıca 18 Mayıs'ta Ukrayna'dan gelen talep üzerine, AB Sivil Koruma Mekanizması aracılığıyla Slovakya tarafından koruyucu maske, dezenfektan ve battaniye yardımı teklif edilmiş, bu yardımların Ukrayna'ya ulaşması için koordineli bir ek finansman sağlanmıştır (Europan Commission, 2020). Bu yardımın ardından AB Sivil Koruma Mekanizması, Covid-19 Krizi yönetimi ekibinin gönüllülerinden ve üyelerinden oluşan uzman bir tıp ekibinin Litvanya'dan Ermenistan'a giderek, 14 gün boyunca virüs ile mücadele konusunda yerel ekiplere yardım etmelerini sağlamak amacıyla gerçekleştirmiştir (Europan Commission, 2020).

2020 yılının haziran ayında AB, acil sağlık ihtiyaçlarını karşılamaya yardımcı olacak ve gelecekteki zorluklara daha iyi yanıt verebilmek için ortak ülkelerdeki sağlık sektörüyle birlikte çalışmak amacıyla 'Avrupa Birliği Sağlık için Dayanışma Girişimi'ni başlatmış ve bu girişim kapsamında, Doğu Ortaklığı ülkelerine 11 milyonun üzerinde kişisel koruyucu ekipman, test kiti ve tıbbi ekipman yardımı yapma kararını açıklamıştır. Bu kapsamda ilk teslimatlar Azerbaycan, Belarus ve Ukrayna'ya yapılmıştır (Europan Commission, 2020). 10.000 yüz siperi, 10.000 koruyucu gözlük, 8000 yalıtım önlüğü, 140.000 solunum cihazı Azerbaycan'a (Delegation of the European Union to Azerbaijan, 2020), 1 milyon tıbbi solunum cihazı, 2 milyondan fazla tıbbi maske, 50.000 gözlük, 50.000 yüz siperi ve 80 000 yalıtım önlük ise Belarus'a ulaştırılmıştır (Delegation of the European Union to Belarus, 2020). 'Hızlı Müdahale' olgusunu gerçekleştirebilmek amacıyla DSÖ ile ortaklaşa yapılan bu yardımın tahmini tutarının 30 milyon Euro olduğu belirtilmiştir. Temmuz 2020 sonuna kadar, tüm Doğu Ortaklığı ülkelerinin toplam 9 milyon Euro değerinde malzeme ve 3,7 milyon Euro değerinde ek teşhis kiti ile tıbbi malzemeyi alacakları belirtilmiştir (Europan Commission, 2020). Temmuz 2020'nin sonlarında ise AB Komisyonu, 22 Nisan'da önerilen 3 milyar Euroluk Makro-finansal paket güdümünde Ukrayna için belirlenen 1,2 milyar Euroluk hibenin verilmesi üzerine anlaşma imzalamıştır. Anlaşmanın imzalanmasının ardından ilk hibe yardım paketi olarak 190 milyon Euro gönderilmiştir (Europan Commission, 2020).

29 Eylül 2020 tarihinde AB Komisyonu, Gürcistan ile 129 milyon Euro değerinde 2 adet finansman anlaşması imzalanmıştır. 'Gürcistan için COVID-19 Dayanıklılık Sözleşmesi' kapsamında Gürcistan'ın Kriz Karşıtı Ekonomik Planını desteklemek amacıyla AB tarafından 75 milyon Euroluk bir hibe konusunda anlaşmaya varmıştır. Tedbirler, fakir haneler için sosyal yardımı ve işletmelere destek içermektedir. Enfeksiyonlarda potansiyel bir artışa hazırlanmak için yoğun bakım ünitelerindeki yatak sayısının artırılmasını da plan içerisinde yer almaktadır. 'EU4 Entegre Bölgesel Kalkınma' kapsamında imzalanan ikinci anlaşmada ise Gürcistan vatandaşlarının ekonomik kalkınmadan yararlanabilmesi, yerel yönetimlere ve kentsel alanlarda altyapının rehabilitasyonu veya inşa edilmesi, turizm gelişiminin teşvik edilmesi ve küçük-orta ölçekli şirketlerin inovasyonun desteklenmesi amacıyla 54 milyon Euroluk ikinci bir hibe paketi üzerine anlaşmaya varılmıştır. Bu anlaşma, Team Europa girişimi kapsamında, Başbakan Gakharia'nın Brüksel'e gerçekleştirdiği resmi ziyaret sırasında imzalanmıştır (Europan Commission, 2020). 5 Kasım 2020 tarihinde AB ve DSÖ ortak çalışması güdümünde Gürcistan'a, 16.800 koruyucu gözlük ve 10.000 önleyici önlük sevkiyatı gerçekleştirilmiştir (Delegation of the European Union to Georgia, 2020). Nisan 2020'de yayınlanan makro-finansal yardım programları kapsamında, 25 Kasım 2020 tarihinde AB Komisyonu, Gürcistan'a 95 milyon Euro'su geri ödemeli, 5 milyon Euro'da geri ödemesiz bir şekilde hibe edilmeye başlanmıştır (Delegation of the European Union to Georgia, 2020). Kriz süreci boyunca AB tarafından en çok yardım yapılan ve üstünde durulan Doğu Ortağı ülkesi Ukrayna olmuştur. 6 Ekim 2020 yılında Ukrayna'ya doğu kesimlerde bulunan fakir ve zor durumdaki insanları

pandeminin etkileri konusunda desteklemek amacıyla 10 milyon Euroluk insani yardım yapılmıştır (Europan Commission, 2020).

2021 yılının şubat ayında AB, DSÖ ile ortaklaşa bir çalışma içerisinde Doğu Ortaklığına dâhil olan 6 ülkenin hepsinin güvenli ve etkili bir şekilde aşılanmasını sağlamak amacıyla 40 milyon Euroluk yeni bir bölgesel çalışma başlatmıştır. Bu bölgesel program, risk iletişimi ve toplum katılımı, aşı tedarik zinciri yönetimine destek, aşı verileri ve güvenlik izlemesi, sağlık yöneticilerinin ve aşı kampanyasına katılan sağlık personelinin eğitimi, aşıların programlanması ile teslimat ve bu teslimatın sağlanması için önemli lojistik desteğin sağlanmasını içermektedir (Europan Commission, 2021). Aynı ay içerisinde Moldova'nın çağrısı üzerine AB Sivil Koruma Mekanizması aracılığıyla Romanya, 1.500.000 cerrahi maske, 100.000 FFP3 maskesi, 100.000 koruyucu giysi ve 100.000 eldivenden oluşan bir sevkiyat ile kişisel koruyucu ekipman yardımı yapmıştır. Salgının başlangıcından bu yanan AB Sivil Koruma Mekanizması sayesinde 30 ülke, tıbbi ve kişisel koruyucu ekipman yardımı almıştır (Europan Commission, 2021).

4 Mart 2021 tarihinde Doğu Ortaklığı arasında COVAX tarafından ilk aşı yardımı Moldova'ya yapılmıştır. Sağlık çalışanlarının aşılanması amacıyla sağlanan 14.400 doz aşı, yardım sürecinin ilk dalgasını oluşturmakta ve 2021 yılında COVAX tarafından Moldova'ya 24.570 doz BionTech-Pfizer, 264.000 doz AstraZeneca / SKBio aşısının teslim edilmesi planlanmaktadır (Europan Commission, 2021). Şubat ayında Moldova'nın çağrısına AB Sivil Koruma Mekanizması aracılığıyla cevap veren Romanya'nın göndermeyi planladığı 50.400 doz aşının taşınma masrafının ise yüzde 75'inin AB Komisyonu tarafından karşılanacağı belirtilmiştir (Europan Commission, 2021).

AB Komisyonu, Team Europa projesi çerçevesinde Covid-19 Krizi sürecinde Doğu Ortaklığına tabi olan ülkelere gerek maddi gerek ekipman açısından oldukça büyük yardımlar yapmıştır. Böylelikle AB Komşuluk Politikasına verdiği önemi tekrar gözler önüne çıkartmıştır. Krizin kendi içindeki etkileri ile ilgilenirken, aynı zamanda komşularının bu süreci olabildiğince daha kolay atlatabilmeleri için yaptığı yardımlar AB'nin 'Yumuşak Güç' politikasına ne denli önem verdiğinin büyük bir örneği olarak atfedilebilir.

Batı Balkan

AB Komisyonu, Covid-19 süreci boyunca Batı Balkan komşularıyla devamlı olarak ilişki içerisinde bulunmuştur. Ülkelerin bulundukları coğrafi bölgeler politikalarında doğrudan etkilidir. Bunun temel nedeni, çatışma ve istikrarsızlık bölgelerine yakın ülkelerin düzensizliklerden doğrudan etkilenip, başta ekonomileri olmak üzere politik istikrarlarını da etkilemektedir. Bu durum Avrupa Birliği için de geçerlidir (Öztürk, 2022). Yakınlığının dışında bu coğrafyada birçok ortağı olması ve aday ülkelerin bulunması, Batı Balkanların AB'nin gözünde ciddi bir stratejik önemi olmasına neden olmaktadır. Kriz sürecinde AB Komisyonu'nun en çok yardımı yaptığı bölge olarak Batı Balkanlar göze çarpmaktadır. AB Sivil Koruma Mekanizması programı ile AB, Batı Balkan bölgesinde önemli yardımlarda bulunmuştur. Kriz sürecinde yapılacak yardımların kolaylaştırılmasını sağlamak amacıyla AB Sivil Koruma Mekanizması kendi içerisinde derinleştirilmiş ve yeni iç programlar eklenmiştir. 2020 Mart ayının son günlerinde AB Komisyonu, Covid-19 sürecinde mücadelenin bir parçası olması açısından Batı Balkan komşuları için, ülke başına 38 milyon Euro'ya kadar çıkabilecek şekilde acil destek ve sosyo-ekonomik yardımın sağlanması amacıyla 374 milyon Euroluk bir yardım paketinin tahsisini duyurmuştur.

AB Sivil Koruma Mekanizması kapsamında Batı Balkan bölgesine yapılan ilk yardımlardan birisi Arnavutluk'ta gelen yardım çağrısı üzerine Avusturya'dan yapılan eldiven ve el dezenfektanı yardımı olmuştur. Ardından Avusturya, kriz süreciyle mücadele konusunda

yardımcı olmak amacıyla Bosna-Hersek, Kuzey Makedonya, Karadağ ve Moldova'ya kişisel koruyucu ekipman ve Sırbistan'a battaniye yardımı gönderme kararı almıştır. Yapılan sevkiyatların masraflarını ise AB Komisyonu finanse etmiştir (Europan Commission, 2020). AB Komisyonu bu yardımların ardından 6 Mayıs 2020 tarihinde yapılacak olan AB-Batı Balkan Liderleri Toplantısı öncesinde, bölgeye kriz sürecinde verilecek destekleri organize etmek amacıyla yeni bir Ekonomi ve Yatırım Planı hazırlamıştır. Bu plan kapsamın bölge için Avrupa Yatırım Bankası ile ortaklaşa seferber edilen 3,3 milyar Euroluk mali destek paketi 29 Mayıs'ta duyurulmuştur. Bu paket bölgede COVID-19 pandemisinin acil sağlık ve insani ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra sosyal ve ekonomik iyileşmeye yardımcı olmak amacıyla tasarlanmıştır.

Batı Balkan bölgesi için açıklanan bu 3,3 milyar Euroluk paket, sağlık sektörüne yönelik acil yardım için 38 milyon Euro, sosyal ve ekonomik zararın toparlanmasına yardım olmak için 389 milyon Euro ve ekonomik yeniden yapılanmayı sağlamak amacıyla 455 milyon Euroluk mali destekler içermektedir. Ayrıca 750 milyon Euroluk bir makro-finansal yardım ve Avrupa Yatırım Bankası aracılığıyla bölgesel yatırımların sağlanması için 1,7 milyar Euroluk yardımlarda bulunmaktadır. Bölgede bulunan mülteci kamplarının acil ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 4,5 milyon ve 8 milyon Euroluk iki adet acil insani yardım paketi de bu genel paketin içinde bulunmaktadır. Ayrıca bölge AB'nin gözünde ayrıcalıklı ortaklar olarak görülmesi sayesinde sağlanan ekipman yardımlarının 'Yeşil Şeritler' yoluyla kara sınırlarından hızlı aktarımının sağlanması için muafiyetlere tabi tutulmuştur (Europan Commission, 2020). Pandemi süreci sonrası bölgeye verilen desteğin sürekli tutulacağına işaret eden AB Komisyonu, 2021-2027 yılları arası için geçerli olacak ve reformları destekleyerek AB üyesi olma yolunda ilerlenmesini sağlamak amacıyla yaklaşık 14,5 milyar Euro değerinde bir Ekonomi ve Yatırım Planı sunmuştur (Europan Commission, 2020).

2019 yılında AB Sivil Savunma Mekanizması hem vatandaşların afetlerden korunmasını hem de ortaya çıkan risklerin yönetimini geliştirme amacıyla, Avrupa tıbbi ekipman rezervi olan rescUE'yi oluşturmuştur (Europan Commission, 2019). 11 Mayıs 2020 tarihinde ise rescUE'den, Kuzey Makedonya ve Karadağ'a büyük miktarda FFP2 maskesi yardımı sağlanmıştır. RescUE rezervlerine Almanya ve Romanya ev sahipliği yaparken, bu kapsamda yapılan yardım ve teslimatların finansmanının ise yüzde 100 oranında AB Komisyonu yapmıştır (Europan Commission, 2020).

Haziran 2020'de, kriz süreci yüzünden Batı Balkan bölgesinde zarar gören KOBİ'lerin toparlanmasını sağlamak amacıyla, 2005 yılında kurulan Avrupa Güneydoğu Avrupa Fonu (EFSE) tarafından 43 milyon Euroluk mali destek sağlanmıştır. Aynı zamanda 87 milyon Euroluk bir hisse katkısı sağlanmış ve finansal destek sayesinde Covid-19 krizi sürecinde KOBİ'ler oluşan ekonomik baskıya daha dayanıklı hale getirilmiştir. AB Komisyonu ayrıca 10 milyon Euroluk yeni bir ek hisse satın alma sürecini bölgede özel sektörün toparlanmasına yardımcı olmak amacıyla başlatmıştır (Europan Commission, 2020). Temmuz ayının başlarında ise AB Komisyonu, Sınır Ötesi İş Birliği için Katılım Öncesi Yardım protokolünde değişikliğe gitmiş ve komşu ülkelere yapılacak yardımların kolaylaştırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda sağlık ve turizm gibi krizden yüksek oranda etkilenen sektörlere hızla ortaya çıkan ihtiyaçlara esnek ve etkili bir şekilde anında destek verilmesi için yönetim otoriteleri üzerindeki idari yükü azaltılmış ve denetim makamları için geçerli prosedürler basitleştirilmiştir. Bu basitleştirme sonrası açıklanan Team Europa mali destek paketi, Batı Balkanlar ve Türkiye için 800 milyon Euroluk bir yardım aktarımını sağlamıştır (Europan Commission, 2020).

Kuzey Makedonya, Hırvatistan, Karadağ ve Sırbistan'a 7 Temmuz 2020 tarihinde, rescUE kapsamında teslim edilen 370.000 maskenin yanı sıra ek olarak 65.000 FFP2 maskesi yardımı gönderilmiş, aynı şekilde 7 Ağustos 2020 tarihinde ise Kuzey Makedonya, Hırvatistan

ve Karadağ'a rescUE envanterinden yaklaşık 45.000 yeni FFP2 ve FFP3 maske yardımı yapılmıştır. Tüm bu yardımların satın alma, bakım ve teslimat maliyetlerinin ise tamamını AB Komisyonu karşılamıştır (Europan Commission, 2020). 16 Temmuz 2020'de AB Komisyonu, Kuzey Makedonya ile 22 Nisan'da sunulan ve 10 ülkeye 3 milyar Euroluk yardımı içeren paketin bir parçası olarak 160 milyon Euro değerinde bir Mutabakat Zaptı imzalamış, bu zaptın ilk kısmı olarak 80 milyon Euroluk mali desteğin aktarımını sağlamıştır. Sağlanan bu fonun makroekonomik istikrarı artırmaya ve koronavirüs pandemisinin ciddi olumsuz sosyo-ekonomik sonuçlarını hafifletmeye yönelik kullanılması amaçlanmıştır (Europan Commission, 2020). 18 Ağustos 2020'de Raiffeisen Bank d.d. Bosna i Hercegovina ve Avrupa Yatırım Bankası arasında, kriz sürecinde KOBİ'lerin şartlarını iyileştirmek amacıyla 12 milyon Euroluk yeni finansman sunacak kredi kapasitesi artışına izin veren bir garanti anlaşması imzalanmıştır ve bu garanti, ekonomik destek paketinin bir parçası olarak sunulmuştur (Europan Commission, 2020).

Slovenya, 3 Eylül 2020'de AB Sivil Koruma Mekanizması aracılığıyla Karadağ'a 37.000, Kosova'ya ise 32.000 koruyucu maske yardımı göndermiştir. Bu yardım Avusturya ve Estonya'nın sürecin başından beri yaptığı rescUE stoklarından alınan yardımlara ek olarak yapılmış ve rescUE stoklarından yapılan yardımların Eylül 2020'ye kadar 20 farklı ülkeye ulaştırıldığı belirtilmiştir (Europan Commission, 2020). Kuzey Makedonya ile imzalanan Mutabakat Zaptı güdümünde temin edilmesi belirlenen 160 milyon Euroluk makro-finansal yardım paketinin ikinci bölümü olan 80 milyon Euro ise 6 Ekim 2020'de ödenmiş, bunun yanında Kosova'ya 50 milyon Euro, Karadağ'a ise 30 milyon Euroluk ödemeler imzalanan Mutabakat Zaptlarının ilk taksitleri olarak gönderilmiştir (Europan Commission, 2020). 2020 yılının aralık ayının başlarında AB Komisyonu, Batı Balkanlara yapılan rescUE stokları yardımlarının arttırılması kararını almış ve ilk etapta Karadağ ve Kuzey Makedonya'ya 130.000'den fazla koruyucu maske gönderilmiştir. Yapılan bu yardım ilke rescUE stoklarından yapılan kişisel koruyucu ekipman yardımı 520.000'den 650.000 adete çıkmıştır (Europan Commission, 2020). 2020 yılı içerisinde rescUE tıbbi ekipman rezervinden yapılan en büyük yardım ise 21 Aralık 2020'de Sırbistan'dan gelen yardım talebi üzerinden gerçekleştirilmiş ve Yunanistan'da barındırılan rescUE tıbbi ekipman rezervinden 500.000 FFP2 ve FFP3 koruyucu yüz maskesi, 540.000 tıbbi eldiven, 49.200 koruyucu tulum, tulumlar için 49.200 koruyucu ayakkabı ve 5.500 gözlük gönderilmiştir. Bu yardımın depolama ve teslimat aşamalarının tamamı ise AB Komisyonu tarafından finanse edilmiştir (Europan Commission, 2020).

RescUE tıbbi rezervlerinin genişletilmesi ve yapılan yardımların arttırılması üzerine alınan karardan sonra 5 Ocak 2021 tarihinde AB Komisyonu, Kuzey Makedonya'ya 107.000 FFP2 maskesi, 35.000 tıbbi önlük ve 140.000 koruyucu tulum, Karadağ'a ise 78.000 FFP2 maskesi ve 15.000 tıbbi önlük sevkiyatı gerçekleştirmiştir. Salgın başlangıcından Ocak 2021 sonuna kadar, Danimarka, Almanya, Yunanistan, Macaristan, Romanya ve İsveç'in ev sahipliğini yaptığı rescUE tıbbi rezervlerinden İtalya, İspanya, Hırvatistan, Litvanya'nın yanı sıra Kuzey Makedonya, Karadağ ve Sırbistan'a 1 milyondan fazla yalnızca FFP2 ve FFP3 koruyucu maske yaptığı belirtilmiştir. Avrupa Kriz Yönetiminden Sorumlu Komisyon Üyesi Janez Lenarčič; *"Kuzey Makedonya ve Karadağ'a yapılan son tıbbi malzeme teslimatı, rescEU tıbbi rezervinin koronavirüsle mücadelede katma değerini bir kez daha gösteriyor. 2021'de bu Avrupa tıbbi stoğunun daha da artmasını ve AB içindeki ve dışındaki ülkelerin pandemiye karşı çabalarını artırmasını bekliyoruz"* sözleriyle AB'nin gözünde rescUE tıbbi rezervinin önemine ve rezervleri arttırma konusundaki kararlılığına bir kez daha vurgu yapmıştır (Europan Commission, 2021). Ocak ayının sonlarında ise gelen yardım çağrısı sonucunda Çekya, Kuzey Makedonya'ya 126.000 koruyucu maske ve 5.000 tulumu AB Sivil Koruma Mekanizması kapsamında göndermiş ve bu teslimatın finansmanının ise yüzde 75 oranında AB Komisyonu üstlenmiştir (Europan Commission, 2021). Şubat 2020'nin sonlarında Slovakya AB Sivil

Koruma Mekanizması aracılığıyla Sırbistan'dan gelen talep üzerine 5 doktor ve 9 hemşireden oluşan uzman bir ekibi konuşlandırmak üzerine göndermiş, bunun yanı sıra AB Komisyonu, Yunanistan'da bulunan rescUE tıbbi rezervinden 600.000 FFP2 koruyucu maske ve 650.000 çift koruyucu eldivenden oluşan kişisel koruyucu ekipman yardımını gerçekleştirmiştir (Europan Commission, 2021).

Şubat ayının sonlarında AB Komisyonu, Batı Balkan bölgesinde bulunan nüfusun güvenli ve etkili bir biçimde aşılanmasını sağlamak amacıyla 7 milyon Euroluk yeni bir projeyi DSÖ ile ortak bir şekilde başlatmıştır. Aşının etkin bir biçimde elde edilmesiyle birlikte bölgenin sağlıkla ilgili acil durumlara karşı direncini artırmaya yardımcı olacak ve evrensel sağlık hizmetleri için sürdürülebilir finansmana doğru ilerlemesini desteklemekte amaçlanmaktadır. Bu paket ise Avrupa Hastalık Önleme ve Kontrol Merkezi'nin Batı Balkanlar için yaptığı çalışmaları güçlendirmek adına oluşturulan 25 milyon Euroluk fonun bir devamı niteliğini taşımaktadır (Europan Commission, 2021). 29 Mart 2021'de Romanya, Moldova'ya 50.400 doz aşı yardımı yapmış, bunun yanı sıra Almanya, Belçika, Yunanistan ve Romanya'da barındırılan rescEU tıbbi rezervinin Kuzey Makedonya ve Karadağ'a 1,2 milyon parça kişisel koruyucu ekipman göndermek için seferber edilmesi kararı verilmiştir (Europan Commission, 2021).

31 Mart 2021 tarihinde ise komisyon, Nisan 2020'de duyurduğu makro-finansal yardım kapsamında Arnavutluk için açıklanan 180 milyon Euroluk yardımın ilk taksiti olan 90 milyon Euro'yu ödemiştir (Europan Commission, 2021). Bu yardımın ardından 20 Nisan'da Batı Balkan bölgesine tahsisinin sağlanması amacıyla AB Komisyonu tarafından 651.000 doz BioNTech/Pfizer aşısı finanse edilmiştir. Bölgede bulunan ülkelere teslimatın Mayıs'ta başlayarak ağustos ayına kadar devam edecek şekilde düzenli dilimler halinde yapılması planlanmıştır.

Güney Komşuları

AB Komisyonu güney komşularına, mültecilere ev sahipliği yapan güney komşularına yapılan yardımların dışında mali açıdan ve test kiti açısından yardımlarda bulunulmuştur. Doğu Ortaklığı ve Batı Balkan komşularına yapılan yüksek miktarlı tıbbi ve kişisel koruyucu ekipman yardımlarının, güney komşularına karşı gerçekleşmediği göze en temel çarpan olgudur.

22 Nisan 2020 tarihinde duyurulan makro-finansal yardım paketi kapsamında AB Komisyonu, iki güney komşusu olan Ürdün'e 200 milyon Euro, Tunus'a ise 600 milyon Euroluk destek paketi taahhüdü vermiştir (Europan Commission, 2020). Aynı gün AB Komisyonu, 'Güney Komşuluk Bölgesi' içerisinde bulunan ortaklarının yanında olduğunu belirterek, krize verilen küresel cevap kapsamında 2,1 milyar Euroluk bir fonun ikili ve bölgesel yardım olarak yeniden tahsis edilmesi kararına varmıştır. Paket, acil ihtiyaçlar için 30,8 milyon Euro, ulusal sağlık sistemlerini güçlendirmek için 572 milyon Euro ve Cezayir, Mısır, Ürdün, Lübnan, Libya, Fas, Filistin ile Tunus'un sosyo-ekonomik toparlanmasını desteklemek için 1,5 milyar Euroluk bir yardım içermektedir (Europan Commission, 2020). Sosyo-ekonomik toparlanmanın desteklenmesine yönelik 1,5 milyar Euro'nun bir parçası olarak AB Komisyonu, KOBİ'leri desteklemek, ticaret finansmanını geliştirmek ve 115 milyon € tutarındaki projelerle yerel para biriminde daha fazla finansman sağlamayı amaçlamıştır. AB ayrıca, krizin tüm halklar üzerindeki etkisine odaklanarak, 26 milyon avro tutarındaki yatırım ve yenilikle ilgili bölgesel ekonomik programlarda düzenlemeler yapmaya başlamıştır (Europan Commission, 2020).

AB Komisyonu tarafından, 1 Eylül 2020 tarihinde Etiyopya, Addis-Ababa'da bulunan Afrika Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezlerine 500.000 adet koronavirüs test kiti yollanmıştır. Bu kitler, Almanya hükümeti tarafından Afrika Birliği'ne pandemiye yanıt olarak

verilen 10 milyon Euroluk acil destek paketinin parçasıdır. 2020 yılının sonuna doğru toplamda Afrika Birliği'ne, virüsün tespiti ve salgının kontrol altına alınması amacıyla kullanılması için 1,4 milyon adet test kiti yollanılmasının amaçlandığı belirtilmiştir (Europan Commission, 2020).

12 Kasım 2020 tarihinde AB Komisyonu, Afrika Birliği ile 990 milyon Euro değerinde 7 adet garanti anlaşması imzalamıştır. Bu garantiler, bölgenin pandemi krizi sürecinde gördüğü zararın telafisini sağlamak ve ilerleyen süreçte toparlanmasını kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır (Europan Commission, 2020). İmzalanan 7 garanti anlaşması şunlardır:

1-) Avrupa Sağlık Platformu:

Avrupa Yatırım Bankası ile verilen bu 438 milyon Euroluk garanti, Sahra Altı Afrika'da COVID-19 aşılarına ve sağlıkla ilgili teşhis hizmetlerine erişim için finansman kısıtlamalarını azalmak ve kaldırmak amacı ile imzalanmıştır. İki etaptan oluşan bu garantinin ilk etabı, 400 milyon Euro değerindedir ve Afrika ve AB Komşularında gelecekteki COVID-19 aşılarına erişimin genişletilmesine odaklanmıştır. İkincisi ise 38 milyon Euro miktarındadır ve Sahra Altı Afrika'daki düşük gelirli topluluklar için, özellikle kırsal alanlarda, yüksek kaliteli, sağlıkla ilgili teşhis hizmetlerine erişimi iyileştirmek amacı taşımaktadır. Bu güdümde hükümetler ve özel sektör, laboratuvar ve teşhis şirketleri arasında ortaklıklar sağlamıştır (Europan Commission, 2020).

2-) InclusiFi:

İtalyan Kalkınma Finansmanı Kurumu olan CDP ile sağlanan bu 60 milyon Euroluk garanti, Sahra Altı Afrika ve AB Komşuluğunda işlerini kurmak veya büyütmek için kredi ve sermayeye erişimde sorun yaşayan yerel iş kadınlarını ve iş adamlarını desteklemek amacıyla imzalanmıştır. Garanti, kadınların, gençlerin ve göçmenlerin başını çektiği küçük işletmelerin finansmana erişimini artırmaya yardımcı olacak ve yerel bankaları kendilerine verdikleri kredileri artırmaya teşvik etmiştir. Bu yapılırken istihdam yaratılması ve eşitsizliğin azaltılması amaçlanmıştır. InclusiFi ayrıca yerel bankalara ve diğer yerel finans kurumlarına COVID-19 pandemisinin neden olduğu zorlukların üstesinden gelmelerinde yardımcı olmuştur (Europan Commission, 2020).

3-) AgreenFi:

160 milyon Euroluk bu garanti programı, Fransız kalkınma iş birliği kurumu AFD ve Fransız Kalkınma finans kurumu Proparco ile imzalanmıştır. Özellikle tarım sektöründeki, kırsal alanlardaki ve COVID-19 pandemisinden etkilenen KOBİ'lere odaklanarak Sahra Altı Afrika ve AB Güney Komşularındaki küçük işletmeleri hedeflemiştir. Garanti, borç almalarını daha uygun hale getirerek KOBİ'lerin işlerini sürdürmelerine yardımcı olmuştur (Europan Commission, 2020).

4-) Sahra Altı Afrika'nın ağırlıklı olarak kırsal kesimleri için Yenilenebilir Enerji Destek Programı:

İspanyol kalkınma finansmanı kurumu COFIDES ile olan bu 20 milyon Euroluk garanti, şebekeden bağımsız ve mini şebeke projeleri olarak adlandırılan elektrik dağıtım şebekelerine bağlı olmayan yenilenebilir enerji projelerinin geliştirilmesine ve finanse edilmesine yardımcı olmak amacıyla imzalanmıştır. Sahra Altı Afrika'daki kırsal ve kentsel alanları ve enerjiye erişimi olmayan alanları hedeflemiştir. Garanti, 800 milyon Euro'nun üzerinde bir toplam yatırımın üretilmesine yardımcı olmuş ve orta ile uzun vadede kırsal alanlarda en az 180.000 insana elektrik sağlaması beklenmektedir (Europan Commission, 2020).

5-) Yenilenebilir Enerji için Avrupa Garantisi:

62 milyon Euro değerindeki bu garanti anlaşmaları, enerji projelerinin alım riskini azaltarak yenilenebilir enerji çözümlerini teşvik etmeyi amaçlamıştır. Kısmi bir risk kapsamı sağlayarak, bu garantiler yatırımcılara daha fazla kesinlik sağlamış ve böylece bir yenilenebilir enerji projesine yatırım yapmak veya finanse etmek için daha büyük bir teşvik oluşturmuştur. Bu garantilerin bir milyondan fazla insanın elektriğe erişmesini sağlaması beklenmektedir (Europan Commission, 2020).

6-) AB Pazar Yaratma Tesisi:

Alman kalkınma bankası KfW ve Döviz Alım Satım Fonu (TCX) ile yapılan bu 150 milyon Euroluk garanti, kalkınma finansmanında yerel para biriminin kullanımını artırmayı amaçlamıştır. TCX için risk kapasitesini artırırken ve fonun COVID-19 salgını gibi zorlu koşullarda bile büyümesini sağlarken, TCX'in artan kapasitesi, finans kurumlarının Sahra Altı Afrika ve Avrupa Komşuluğundaki insanlara ve işletmelere daha fazla borç vermesini sağlayarak, borçluları benzeri görülmemiş bir kur riskine maruz bırakılmasını engellemesi amaçlanmıştır. Program, finansal kurumları daha istikrarlı hale getirerek, yerel para biriminde borç verme kapasitesi yaratmaya çalışmaktadır (Europan Commission, 2020).

7-) Belediye, Altyapı ve Endüstriyel Dayanıklılık Programı:

Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası ile yapılan bu 100 milyon Euroluk garanti programı, COVID-19 pandemisinden etkilenen AB Güney Komşularında belediye, sanayi ve altyapı yatırımlarını desteklemek amacı taşımaktadır. Program aynı zamanda yeşil, düşük karbonlu ve iklime dayanıklı ekonomilere geçişi de desteklemiş, bunu yeşil şehir altyapısına, yeşil lojistik zincirlerine, endüstriyel süreçlerde, ticari operasyonlarda ve binalarda enerji verimliliği ve yeşil teknoloji transferlerine yapılan yatırımları destekleyerek yapmıştır. Garantinin, altyapı ve belediye hizmetlerinin iyileştirilmesine, enerji ve su verimliliğinin artırılmasına ve AB Komşuluğunda istihdam yaratılmasına yardımcı olması amaçlanmıştır (Europan Commission, 2020).

2020 Mart ayında Fas'a, AB Komisyonu tarafından koronavirüsle mücadele kapsamında 450 milyon Euroluk bir yardım paketi taahhüdü verilmiş ve bu kapsamda 2020 Aralık ayına kadar toplamda 263 milyon Euro ödenmiştir. 23 Aralık 2020'de ise bu taahhüdün bir parçası olarak 169 milyon Euroluk yardım Fas'a tıbbi müdahaleyi güçlendirmek ve pandeminin sosyo-ekonomik etkisini hafifletmek amacıyla gönderilmiştir (Europan Commission, 2020). 19 Şubat 2021 tarihinde Avrupa Komisyonu Başkanı Ursula von der Leyen, Afrika Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri'nin öncülüğünde Afrika'da aşı kampanyalarının başlatılmasını desteklemek için 100 milyon Euroluk insani yardım paketini duyurmuştur. Komisyon, soğuk zincirlerin sağlanmasına, kayıt programlarının kullanıma sunulmasına, tıbbi ve destek personelinin eğitiminin yanı sıra lojistiğe de finanse edilmesi konusunda yardımda bulunacağını açıklamıştır (Europan Commission, 2021).

Sonuç

Covid-19 Krizinin başlangıcında AB içerisinde her ne kadar anlaşmazlıklar ve karşılıklı el koyma vakaları yaşanmış olsa da AB Komisyonunun kontrolü ele alması ve Team Europa programını başlatması sonucu birlik ciddi bir hızla toparlanmış ve hem kendi içerisinde hem küresel çapta hem de komşuluk politikası içerisinde yer alan ülkelere kriz dönemi için ciddi yardımlarda bulunmuştur. Bu durum ise AB'nin Covid-19 Krizi ile artık geçerliliğini ve işlevini kaybetmiş bir yapı olduğu iddialarını çürütmüştür. AB, yaşanan bu kriz ile birçok ders çıkartmış, iş birliği, kurumsal yapı ve kriz dönemi müdahalelerin sağlanması için yapılması gereken değişiklileri hayat geçirmiştir. Böylece karşımıza acil kriz durumları için yepyeni bir AB Kriz Yönetim Programı çıkmış, AB kendisini yaşanan bu kriz ile yenileme yoluna giderek

güçlenmiştir. AB'nin uygulamış olduğu Yumuşak Güç politikaları yalnızca komşuları için değil küresel çapta pandeminin atlatılmasında en önemli destekleyiciler olmuşlardır.

Görüldüğü üzere Sert Güç her ne kadar kolay ölçülebilir, uygulanabilir ve güçlü aktörlerin 'milli çıkarlarını' sağlamak açısından avantajlı görülse de Yumuşak Güç, özellikle kriz dönemlerinde küresel ve bölgesel çapta sunabildiği çözüm potansiyelini Covid-19 salgını sırasında bizlere göstermiştir. AB'nin pandemi süresinde izlediği yardım politikaları ve aşı kampanyaları, birçok ülkenin AB ile olan ilişkilerinde ciddi değişikliklerin yaşanmasına sebep olmuştur. Brexit'ten sonra başlayan imaj ve güven kaybına karşı AB, temel dış politikası olan Yumuşak Güç'ten vazgeçmediğini tekrar göstermiş, iş birliği ile kendi içindeki krizi çözmekle kalmayarak küresel çapta çözümlerin bulunması sağlamak amacıyla sağlam adımlar gerçekleştirmiştir. Buda AB'nin yeniden, özellikle komşu ülkelerinin gözünde ciddi bir çekim merkezi olmasını sağlamış, zayıflayan imajını tekrardan güçlendirmiş ve kriz döneminde yaşanan sorunların tekrarlanmaması amacıyla yeni kurumsal değişikleri gerçekleştirmeye başlamıştır. AB tarihinde ilk kez bir kriz döneminde tam birlik halinde ortak bir dış politikayı uzun süreli uygulamayı başarmış ve AB'nin ortak dış politikasının asla olamayacağı yönündeki görüşleri zayıflatmıştır. Sert Güç ve 'milli çıkar' politikalarının pandemi tarzında küresel bir kriz karşısında etkisiz kalması, Sert Güç ile Yumuşak Güç arasındaki dengenin önemini ve iki politika tarzının birbirinden ayrılamaz şekilde aktörler tarafından benimsenmesi gerektiği bize göstermektedir.

KAYNAKÇA

Anadolu Ajansı (2020). *Fransa, İtalya ve İspanya'ya gönderilecek yüz maskelerine el koydu.* (13/05/2021 tarihinde https://www.aa.com.tr/tr/dunya/fransa-italya-ve-ispanyaya-gonderilecek-yuz-maskelerine-el-koydu/1790916 adresinden ulaşılmıştır).

Bayram, M.H. (2019), *Avrupa Birliği'nin Dış Sınırlarının Yönetimi: Frontex*, Ankara: Seçkin.

Bayram, M.H. (2022), *Avrupa Birliği Hukuku Dersleri*, Ankara: Seçkin.

Çakır, M. (2019). Soğuk Savaş Sonrası ABD-Latin Amerika Güvenlik İlişkileri. Uysal Oğuz C., Atvur S., İzol R. (Ed.), *21. Yüzyılda Latin Amerika* içinde (143-158). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Çavuş, T. (2012). Dış Politikada Yumuşak Güç Kavramı ve Türkiye'nin Yumuşak Güç Kullanımı. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 2 (2), 23-37.

Delegation of the European Union to Azerbaijan (2020). *EU and WHO Regional Office for Europe support health workers in Azerbaijan.* (13/05/2021 tarihinde https://eeas.europa.eu/delegations/azerbaijan/81397/eu-and-who-regional-office-europe-support-health-workers-azerbaijan_en adresinden ulaşılmıştır).

Delegation of the European Union to Belarus (2020). *The European Union and WHO deliver critical supplies to the COVID-19 frontline in Belarus*. (13/05/2021 tarihinde https://eeas.europa.eu/delegations/belarus/81275/european-union-and-who-deliver-critical-supplies-covid-19-frontline-belarus_en adresinden ulaşılmıştır).

Delegation of the European Union to Georgia (2020). *EU disburses €100 million in macro-financial assistance to Georgia, most of it as part of COVID-19 support*. (13/05/2021 tarihinde https://eeas.europa.eu/delegations/georgia/89328/eu-disburses-%E2%82%AC100-million-macro-financial-assistance-georgia-most-it-part-covid-19-support_en adresinden ulaşılmıştır).

Duman, K. (2004), Finansal Krizlere Karşı Politika Tercihleri. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* (8) 2004, 38-61

Europan Commission (2019). *European Civil Protection and Humanitarian Aid Operations.* (13/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/echo/what/civil-protection/resceu_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-channels-assistance-ukraine_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-macro-financial-assistance-agreement-signed-ukraine-limit-fallout_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/ukraine-%E2%82%AC10-million-humanitarian-aid-withstand-winter-and-coronavirus-pandemic_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/team-europe-eu-seals-agreements-generate-%E2%82%AC10-billion-investment-africa-and-eu_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/european-union-and-african-union-sign-partnership-scale-preparedness-health_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/western-balkans-leaders-meeting-eu-reinforces-support-address-covid-19-crisis-and_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-mobilises-further-help-western-balkans_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/western-balkans-%E2%82%AC43-million-micro-and-small-businesses-help-them-tackle-covid-19_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (15/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-commission-amends-regulation-better-support-western-balkans-turkey-and_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (15/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-macro-financial-assistance-agreement-provides-%E2%82%AC80-million-disbursement_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (15/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-commission-proposes-%E2%82%AC3-billion-macro-financial-assistance-package_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (15/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-support-its-eastern-partners-throughout-covid-19-pandemic_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (15/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-and-georgia-sign-financing-agreements-covid-19-recovery-worth-%E2%82%AC129-million_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (15/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-supports-its-southern-partners-prevent-further-spread-pandemic_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (16/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-and-germany-join-efforts-support-african-unions-response-coronavirus_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (16/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-disburses-%E2%82%AC169-million-its-covid-19-support-package-morocco_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (16/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-mobilises-help-italy-croatia-and-neighbouring-countries_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (16/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-response-additional-resceu-masks-delivered-croatia-montenegro-north_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (16/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-response-eu-dispatches-additional-resceu-masks-croatia-montenegro-and_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (16/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eight-macro-financial-assistance-programmes-agreed-support-enlargement_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-%E2%82%AC12-million-support-bosnia-and-herzegovinas-smes_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-channels-assistance-montenegro-and-kosovo_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-disburses-%E2%82%AC160-million-macro-financial-assistance-three-western-balkans-partners_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-resceu-medical-materials-dispatched-serbia_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhoodenlargement/news_corner/news/coronavirus-european-union-stands-its-easternpartners_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-further-resceu-masks-delivered-north-macedonia-and-montenegro_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-further-assistance-delivered-western-balkans-through-resceu-and-eu_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-delivers-personal-protective-equipment-north-macedonia-and_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (17/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-mobilises-immediate-support-its-western-balkan-partners-tackle-coronavirus_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-approves-close-%E2%82%AC240-million-strengthen-resilience-neighbouring-countries-hosting_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-adopts-%E2%82%AC55-million-support-package-syrian-refugees-and-local-communities-jordan_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-global-response-fight-pandemic_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-eu-launches-pledging-effort_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-pledging-marathon-starts-monday-4-may_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-pledging-marathon-starts-today-3pm-cet_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-european-commission-pledges-%E2%82%AC300-million-gavi_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-%E2%82%AC74-billion-raised-universal-access-vaccines_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (18/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-commission-unveils-eu-vaccines-strategy_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-world-leaders-summit-and-concert-line-announced-27-june_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-saturdays-summit-raised-%E2%82%AC615-billion-universal-access_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-who-and-commission-launch-facilitation-council_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-global-response-commissions-contribution-covid-19-vaccine-global-access_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-strengthens-action-tackle-disinformation_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-european-union-launches-%E2%80%9Cteam-europe%E2%80%9D-package-support-partner-countries_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-further-medical-equipment-dispatched-across-europe_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-european-union-launches-%E2%80%9Cteam-europe%E2%80%9D-package-support-partner-countries_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-commission-supports-eu-neighbouring-countries-making-rules-cross-border_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). (19/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-commission-proposes-%E2%82%AC3-billion-macro-financial-assistance-package_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). *Jordan* (14/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/international-economic-relations/enlargement-and-neighbouring-countries/neighbouring-countries-eu/neighbourhood-countries/jordan_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). *Tunusia.* (13/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/international-economic-relations/enlargement-and-neighbouring-countries/neighbouring-countries-eu/neighbourhood-countries/tunisia_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2020). *Ukraine.* (13/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/international-economic-relations/enlargement-and-neighbouring-countries/neighbouring-countries-eu/neighbourhood-countries/ukraine_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (20/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/new-eu-programme-support-readiness-vaccination-efforts-eastern-partnership_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (20/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-sends-personal-protective-equipment-moldova_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (20/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/covid-19-eu-helps-deliver-vaccines-moldova-and-medical-items-montenegro-and-north_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (20/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/g7-eu-support-covid-19-vaccination-strategies-and-capacity-africa_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (20/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-delivers-personal-protective-equipment-north-macedonia-and-mongolia_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (20/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-dispatches-additional-medical-material-neighbouring-countries_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (20/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-support-cross-border-transfer-medical-teams-slovakia-delivers-aid_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (21/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/eu-disburses-%E2%82%AC90-million-macro-financial-assistance-albania_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (21/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/european-commission-and-austria-secure-covid-19-vaccines-western-balkans_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (21/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/commission-proposes-purchase-300-million-additional-doses-biontech-pfizer-vaccine_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (21/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/commission-sets-out-key-actions-united-front-beat-covid-19_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (21/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-team-europe-continues-deliver-more-%E2%82%AC26-billion-disbursed-support_en adresinden ulaşılmıştır).

Europan Commission (2021). (21/05/2021 tarihinde https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/news_corner/news/coronavirus-eu-medical-team-deployed-armenia_en adresinden ulaşılmıştır).

Foreign Policy, Li, E. (2018). *The Rise and Fall of Soft Power*. (02.06.2023 tarihinde https://foreignpolicy.com/2018/08/20/the-rise-and-fall-of-soft-power/ adresinden ulaşılmıştır).

Heinrich Böll Stiftung Derneği, Meister, S. (2019). Doğu Ortaklığı 2.0 – Arzuyu artırmak ve komşuluk üzerine etkisi. (15.05.2021 tarihinde https://tr.boell.org/tr/2019/09/26/dogu-ortakligi-20-arzuyu-artirmak-ve-komsuluk-uzerine-etkisi adresinden ulaşılmıştır).

Koltuk, D. A. & Cantürk, İ. U. (2023). Brexit Sonrası Avrupa Birliği'nin Güvenliği: Türkiye, Birleşik Krallık ve ABD Ekseninde Doğacak Fırsatlar ve Riskler. *Akdeniz İİBF Dergisi*, 23(1), 97-110.

Koltuk, D. A. & Menzilcioğlu Mekteplioğlu, M. (2023). Relations with Turkey and the Europen Union in terms of Turkish Foreign Policy. F. Akbıyık (Ed.), *The Changing Face of the Social Sciences and Humanities: Stratejic Approaches* içinde (s.47-76). Klaipeda: SRA Academic Publishing.

Koltuk, D. A. (2021). Brexit Sürecinin AB-Türkiye-Birleşik Krallık İlişkileri Ekseninde Değerlendirilmesi: AB-Birleşik Krallık İlişki Modelinin Türkiye'ye Uygulanabilirliği. *Journal of International Social Research*, 14(80).

Nye, J. S. (1990). Soft Power, *Foreign Policy*. No.80, 153-171

Özel, C. (2018). Yumuşak Güce Bütünsel Bakış. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 7 (1), 1-27.

Öztürk, T. & Durak, İ. (2022). Çin Enerji Politikası: ABD ile Rekabetin Tehdit Dengesi Kuramı Bağlamında Değerlendirilmesi. *Diplomasi ve Strateji Dergisi*, 3 (1), 1-40.

Öztürk, T. (2022). Tamil Kaplanları: Mağlubiyetin Jeopolitik Analizi. *Akademik Hassasiyetler*, 9 (20), 309-335.

Yılmaz, S. (2011). Yumuşak Güç ve Evrimi. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*. 3 (12), 31-36.

21. Yüzyıl İşyerinde Bir Sorun Alanı Olarak Teknostres

Sevilay GÜLER[1]

Giriş

Geçtiğimiz birkaç on yılda, teknolojik gelişmeler hayatlarımızı temelden dönüştüren ve insanlığın ilerleme yörüngesini şekillendiren yeni bir dönem başlatmıştır. Teknolojinin entegrasyonu günlük rutinlerimize o kadar derinlemesine yerleşmiştir ki, onsuz bir dünya hayal etmek imkânsız hale gelmiştir. Dijital teknolojilerin ortaya çıkışından internetin evrimine kadar, bu yenilikler sadece hayatı kolaylaştırmakla kalmamış, aynı zamanda toplumumuzun sayısız yönünü de kökten değiştirmiştir. World Wide Web tarafından desteklenen dijital çağın yükselişi, işletmeler üzerinde derin bir etki yaratmıştır ve dijital dünyanın işletme faaliyetlerine tam olarak entegre edilmesine yol açmıştır. Çalışma alanları, elektronik araçlar tarafından üretilen bilgi ve veri akışının geleneksel iş yerlerinin fiziksel sınırlarını aştığı hiper bağlantılı ortamlara dönüşerek dikkate değer bir metamorfoz geçirmiştir (El Kiassi ve Jahidi, 2023).

Bu teknolojik devrim kesinlikle yeni fırsatlar yaratmış ve çalışma, iletişim kurma, sağlık hizmetlerine erişim ve boş zaman faaliyetlerini sürdürme şeklimizi dönüştürmüştür. Ancak, teknolojinin bu hızlı evriminin ortasında, risklerinin de var olduğunu kabul etmek çok önemlidir. Teknolojinin yaygın kullanımı, işyeri de dahil olmak üzere yaşamın çeşitli alanlarında teknoloji kullanımından kaynaklanan olumsuz etkileri ve stres faktörlerini ifade eden "teknostres" olarak bilinen yeni bir fenomenin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Teknostres, kavramı 1984 yılında Craig Brood adlı bir klinik psikolog tarafından ortaya atılmıştır (Gaudioso vd., 2017). Teknostres, bilgi teknolojileri (BT) ile sağlıklı bir şekilde başa çıkmakta zorlanan insanları etkileyen modern bir hastalık olarak tanımlanmaktadır (Ayyagari vd., 2011; Tarafdar vd., 2007). Başka bir deyişle teknostres, teknoloji kullanımının insan davranışları, düşünceleri, tutumları ve psikolojisi üzerinde yarattığı her türlü olumsuz etkidir (Tu vd., 2005). Tarafdar ve arkadaşları (2007) teknostresi, bireylerin bilgi teknolojileriyle baş edememelerinden kaynaklanan bir adaptasyon sorunu olarak görmektedir. Örgütsel bağlamda teknostres, son kullanıcıların bir çalışma ortamında BT ile etkileşimleri nedeniyle yaşadıkları strestir (Arnetz ve Wiholm, 1997; Ragu-Nathan vd., 2008; Tarafdar vd., 2010). Teknostres, bilişim araçları ile insanlar arasındaki doğrudan etkileşimin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Teknostresin önemli bir sorun alanı olarak giderek daha fazla kabul görmesine rağmen, bu konudaki literatür dağınıktır ve kapsamlı değerlendirmelerden yoksundur. Bu nedenle, bu çalışma işyerinde teknostres konusunda kapsamlı bir kavramsal çerçeve sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmanın, araştırmacılara, uygulayıcılara ve politika yapıcılara, işyerinde teknostresin yarattığı sorunları daha fazla araştırmaları ve ele almaları için içgörüler sağlayacağı umulmaktadır.

Kavramsal Çerçeve

Stres kavramını ve farklı kavramsallaştırmalarını anlamak, teknostres kavramının daha iyi anlaşılmasını sağlar ve her araştırmacının dikkate alması gereken bir ön adımdır, çünkü

[1] Dr., Yalova Üniversitesi, sevilay.guler@yalova.edu.tr ORCID No: 0000-0003-3877-6894

işyerinde teknostresi değerlendiren teorik modeller, işyerindeki stresi değerlendiren modellere dayanmaktadır.

Falzon ve Sauvagnac'a (2004) göre, stres terimi olumsuz bir çağrışıma sahiptir. Yazarlar, stres teriminin Hans Selye (1973) tarafından genel adaptasyon sendromu teorisinin bir parçası olarak ortaya atıldığını ifade etmektedir. Genel adaptasyon sendromu, stresörlerle başa çıkmak için uyanıklığı, saldırganlığı artıran ve dikkati düzenleyen bir süreçtir (Falzon & Sauvagnac, 2004). Stresörler arasında kişilerarası sorunlar, iş yükü, gürültü ve travma sayılabilir (Suzuki & Ito, 2013). Selye (1973) tarafından geliştirilen çerçevede stresörler çevresel talepler; stres ise fizyolojik tepkilere yansıyan içsel süreçtir. Stres, yoğunluğuna, zaman genişlemesine (akut, tekrarlayan veya kronik) ve bireyin stresli uyaran üzerindeki kontrol düzeyine göre kategorize edilebilir (Lazarus & Folkman, 1984).

Tanımı konusundaki fikir ayrılıklarına rağmen Falzon, Sauvagnac (2004), Selye'nin stres teriminin tıp ve biyoloji alanlarında kullanımının yaygınlaştığı ve kalıcı hale geldiği dönemde bu terimi biyolojik bir perspektiften vurguladığına dikkat çekmektedir. Nogareda (1992), organizmanın normalde minimum stres durumunda olduğunu ve bu stresin bağlamın taleplerine göre artırılabileceğini belirtmektedir. Organizmanın stresli uyarana verdiği fizyolojik tepki, hipofiz-adrenal eksenin (hipotalamus) ve vejetatif sinir sisteminin aktivasyonunu sağlar. Bu nedenle, kronik stres nöroendokrin, bağışıklık düzensizliği ve kötüleşen hastalık profilleri (hipertansiyon, koroner kalp hastalığı ve aritmiler gibi kardiyovasküler riskler) gibi fizyolojik değişikliklerle ilişkilidir (Benedict, 2013a).

DSM-V1 stresi "bir kişinin dengesini bozan ve başa çıkma yeteneğini aşan olaylara ve uyaranlara verdiği spesifik ve spesifik olmayan tepkiler örüntüsü" olarak tanımlamaktadır (El Kiassi & Jahidi, 2023). Bu tanımın, Selye'nin (1973) stresi vücudun herhangi bir uyarana karşı verdiği spesifik olmayan bir tepki olarak tanımlamasına çok benzediğini belirtmek önemlidir. Buna ek olarak, Stramler'in (1992) "İnsan Faktörleri Sözlüğü" stresi, bir bireyin bir veya daha fazla biyomekanik, fizyolojik veya psikolojik stres faktörünü konforlu seviyelerin üzerinde deneyimlemesi durumunda ortaya çıkan kolektif zihinsel ve fiziksel koşullar olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte, bir veya daha fazla stres faktörünün birey üzerindeki biyomekanik, fizyolojik ve/veya psikolojik etkileri olarak tanımlanan gerginlik tanımı ile kavram karmaşası ortaya çıkabilir (Stramler, 1992). Bu potansiyel karışıklığı çözmek için, gerginliği negatif stres veya sıkıntı olarak değerlendiren Cooper ve diğerleri (2001) referans alınabilir.

Psikolojik strese odaklanmak, stresin diğer bileşenlerini göz ardı etmek anlamına gelmez. Benedict'e (2013b) göre, psikolojik stres biyolojik süreçleri etkileyebilir ve zararlı davranışların (örneğin, stresli uyaranla başa çıkmak için sigara içmek veya kendi kendine ilaç kullanmak) ortaya çıktığını iddia eden davranışsal etkilere sahip olabilir. Böylece, stresin vücutta temel ve genel bir tepki olduğunu (yani, fizyolojik, psikolojik ve davranışsal) ve bu tepkinin bireysel faktörler tarafından belirleneceğini anlamış oluyoruz. Bu nedenle, stresi bireyin farklı yönlerini içeren bir süreç olarak ele almak, stresin değerlendirilmesi için önemli bir konudur.

Stresin Teorik Modelleri

Mesleki bağlamda, stresin oluşumunu anlamamızı sağlayan farklı teoriler vardır. Bunlardan ilki, çalışanın zihinsel geriliminin (distres) ve tatminsizliğinin iş ortamından kaynaklanmadığını, işin talepleri (iş yükü, çatışmalar, stres faktörlerinin varlığı) ile çalışanın karar serbestisi (karar veya kontrol özgürlüğü) arasındaki etkileşimin sonucu olduğunu varsayan Karasek modelidir (1979). Karasek'e (1979) göre gerilim, talepler yüksek ve kontrol seviyesi düşük olduğunda ortaya çıkar. Falzon ve Sauvagnac'a (2004) göre, Karasek tarafından önerilen model uluslararası kamuoyundan olumlu değerlendirmeler alan bir modeldir. Ancak

bazı eleştriler, bu modelin bireysel faktörleri hafife aldığını ve karar serbestisinin kişisel gelişim ve çevre tarafından ele geçirilme gibi boyutları ayırt etmekte başarısız olduğunu ileri sürmektedir. Diğerleri ise Karasek'in modelinin dar ve statik olduğunu, çünkü tüm işlerle ilgili olmayan yalnızca bir dizi belirleyici değişkeni dikkate aldığını düşünmektedir (Bakker & Demerouti, 2007).

Aynı perspektifte, Demerouti ve diğerleri (2001) iş talepleri-kaynaklar modelini önermektedir. Bu model de etkileşimci bir perspektifi takip eder ve sadece iş stresinin anlaşılması için değil, aynı zamanda tükenmişlik ve çalışan bağlılığı gibi diğer değişkenler için de geçerlidir. Bu çerçevede talepler, iş yükü, zaman baskısı veya fiziksel çalışma ortamı gibi fiziksel veya zihinsel çaba gerektiren fiziksel, sosyal veya örgütsel unsurlardır. Bu unsurların birey üzerinde fizyolojik ve psikolojik etkileri vardır. Kaynaklar, sağlığın koruyucu faktörleridir ve bu nedenle iş hedeflerine ulaşmanın, iş taleplerinin maliyetini azaltmanın ve çalışanın gelişimini teşvik etmenin işlevsel yönleridir. Bu kaynaklar arasında geri bildirim, katılım, iş güvenliği, amir desteği ve diğerleri yer almaktadır.

Bir diğer teorik model ise kişinin çevresine uyumu teorisidir. Bu teori ilk olarak 1974 yılında French, Rodgers ve Cobb tarafından önerilmiştir (Caplan, 1987) ve işle ilgili stresin yanı sıra hastalığın gelişimi için de açıklayıcı bir çerçeve olabilir. Edwards ve Cooper'a (1990) göre, kişi-çevre uyumu yaklaşımı, stresi bireyin özellikleri (örneğin, beceriler, değerler, ihtiyaçlar) ile çevre (örneğin, talepler, ödüller, tedarikler) arasındaki uyumsuzluk olarak nitelendirmektedir. Kişi-çevre uyumu yaklaşımı, çalışanı ve örgütü ya da yapıyı neyin oluşturduğunun analizine dayanan alternatif bir yaklaşım önermektedir.

Benzer şekilde, segmentasyon da (bölümleme) ileri sürülebilir, yani kişinin gruba özel uyumunun yanı sıra kişinin amirinin liderlik tarzına veya organizasyonu oluşturan unsurlara (değerler, hedefler) uyumu da incelenebilir. Chuang ve arkadaşlarının (2016) çalışması, çok boyutlu kişi-çevre uyumu ölçeği aracılığıyla buna bir örnektir. Burada bahsedilen her üç mesleki stres modeli de çalışma ortamının özelliklerine (koşullar ve parametreler), kaynaklara, bireyin içsel durumuna ve stresörlerin bireysel olarak algılanmasına odaklanmaktadır. Teknostresin işleyişi burada bahsedilen teorik çerçevelere dayanmaktadır.

Bunlara ek olarak İşlem Temelli yaklaşım da (Lazarus 1966, McGrath 1976, Lazarus ve Folkman 1984, Cooper vd. 2001) stres üzerine yapılan birçok çalışmanın temelini oluşturmuştur. Stres olgusunu, uyarıcı bir durum ile bireyin buna verdiği tepkinin bir kombinasyonu olarak tanımlar. Şekil 1, İşlem Temelli yaklaşımın dört ana bileşenini göstermektedir. Stresörler, stres yaratan faktörler olarak bireylerin iş/örgüt ortamında karşılaştıkları olaylar, talepler, uyaranlar veya koşullardır (Cartwright ve Cooper 1997). Bunlar iki genel türde olabilir. Rolle ilgili stresörler arasında rol belirsizliği, rol çatışması (Kahn vd. 1981, Rizzo ve arkadaşları (1970) ve aşırı rol yükü (Ivancevich ve Matteson, 1980) yer almaktadır. Görevle ilgili stresörler (McGrath 1976), görev zorluğu ve belirsizliği gibi potansiyel olarak stres yaratan görev özelliklerini tanımlar. Durumsal faktörler, stres faktörlerinin etkisini tamponlayabilen veya azaltabilen örgütsel mekanizmalardır. Bu mekanizmalar arasında işin yeniden tasarlanması, rollerin yeniden yapılandırılması (Burke, 1993), stres yönetimi eğitimi, bilgi paylaşımı, sosyal destek, sağlıklı yaşam programları ve danışmanlık yer almaktadır (Davis ve Gibson, 1994). Diğer durumsal faktörler arasında algılanan iş kontrolü düzeyi (Karasek, 1979) ve iş prosedürleri hakkında çalışanlara sağlanan bilgiler yer almaktadır (Jimmieson ve Terry, 1998). Gerginlik, stresin bireylerde gözlemlenen davranışsal, psikolojik ve fizyolojik sonuçlarını ifade eder (Kahn ve Byosiere 1992, Cooper vd. 2001). İş tatminsizliği (Jackson ve Schuler, 1985), düşük görev performansı, yaratıcılık eksikliği (Hackman, 1970) ve yıkıcı davranışlar (Kahn ve Bysosiere 1992) gibi davranışsal gerginlik değişkenleri, işyeri stresi bağlamında en çok çalışılanlar arasındadır. Stres diğer

örgütsel sonuçlara da yol açabilir. Örneğin, bir gerginlik değişkeni olan iş tatminsizliği, örgütsel sonuçlar olan devamsızlık ve işten ayrılmaya yol açabilir (Beehr 1998; Nelson ve Kletke 1990).

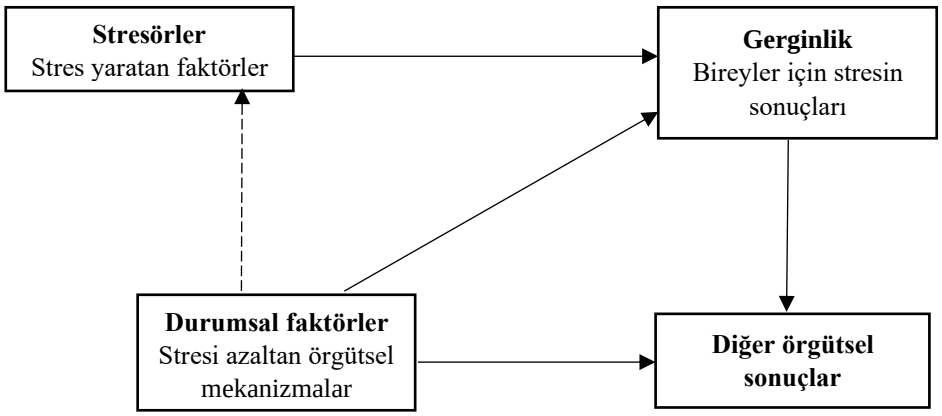

Şekil 1. İşlem Temelli Stres Modeli

En genel haliyle, Şekil 1'de gösterildiği gibi, stres faktörleri gerginliği artırır ve durumsal faktörler gerginliği azaltır. Yani, stres yaratan faktörler birey için gerginlikle ilgili sonuçları artırır ve örgütsel mekanizmalar bu sonuçları azaltır (McGrath 1976). Ayrıca, örgütsel mekanizmalar olan durumsal faktörler örgütsel sonuçları etkileyebilir. Araştırmalar, Şekil 1'deki noktalı çizgide gösterildiği gibi, durumsal faktörlerin stresörler ve gerginlik arasındaki ilişki üzerinde ılımlaştırıcı bir etkiye sahip olduğunu da ortaya koymuştur. Örneğin, çalışanlara işleri üzerinde daha fazla kontrol verilmesi (Karasek 1979), sosyal destek (Van der Doef ve Maes, 1999) ve işle ilgili bilgi (Jimmieson ve Terry, 1998) gibi örgütsel mekanizmalar stresörler ve gerginlik arasındaki ilişkiyi hafifletmektedir. Benzer şekilde, Cooper ve diğerleri (2001) ile Fenlason ve Beehr (1994) geribildirim ve eğitim sağlamanın stresörler ve gerginlik değişkenleri arasındaki ilişkiyi hafifletebileceğini öne sürmektedir. Bununla birlikte, durumsal faktörler ve zorlanma arasındaki doğrudan bağlantı güçlü ampirik destek bulmuş olsa da, durumsal faktörlerin ılımlaştırıcı etkisine ilişkin kanıtlar çelişkilidir (Cooper ve ark. 2001). Bazı çalışmalar (Karasek, 1979) iş kontrolünün iş talepleri ile çalışanların refahı arasındaki ilişkiyi ılımlı hale getirdiğini bulurken, diğerleri (O'Driscoll ve Beehr, 2000) bunu bulamamıştır. Aşağıda Şekil 2'de teknostres altında çalışmaya yönelik kavramsal model sunulmaktadır. Bu model Şekil 1'deki İşlem Temelli Modelin teorik perspektiflerine dayanmaktadır.

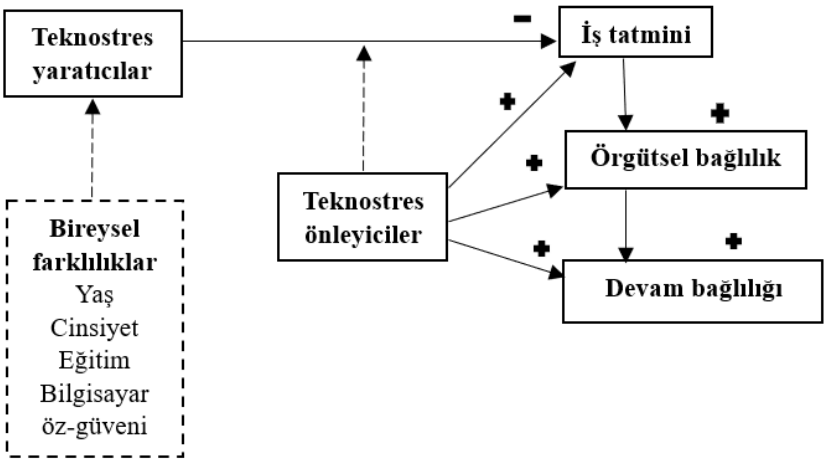

Şekil 2. Teknostresi Anlamak İçin Kavramsal Model

Şekil 2'deki teknostres yaratıcılar Şekil 1'deki stres faktörlerine, teknostres önleyiciler durumsal faktörlere, iş tatmini gerginliğe, örgütsel bağlılık ve devam bağlılığı ise diğer örgütsel sonuçlara paraleldir. Ayrıca, yaş, eğitim, önceki deneyim ve BT'ye aşinalık gibi farklılıkların, BT'nin faydası ve kullanım kolaylığı hakkındaki bireysel inançlarla ilişkili olduğu tespit edilmiştir (Agarwal ve Prasad, 1999; Burton-Jones ve Hubona, 2005).

Teknostres Kavramının Tarihsel Gelişimi

Teknostres kavramının ortaya çıkışı Brod'a (1984) atfedilmektedir ve Brod bu kavramı yeni bilgisayar teknolojileriyle sağlıklı bir şekilde başa çıkamamaktan kaynaklanan modern bir hastalık olarak tanımlamaktadır. Yazara göre bu hastalık, bilgisayar teknolojisini kabul etme mücadelesi ve bilgisayar teknolojisiyle aşırı özdeşleşme şeklinde kendini gösterebilir. Bu durum baş ağrılarına ya da bilgisayar kullanmayı öğrenmeye karşı dirence yol açabilir.

1980'lerin sonu ve 1990'ların başında, kavramın gelişimini ele alan üç yayın ortaya çıkmıştır. Bunlardan ilki Caro ve Sethi'nin (1985) katkısı, ikincisi Hudiburg'un (1989) bilgisayar problemleri ölçeğini doğrulaması ve üçüncüsü Kupersmith'in (1992) kütüphanecilerden oluşan bir örneklem üzerinde yaptığı çalışmadır. 1985'lerde teknolojinin işyerindeki rolünün net bir şekilde tanımlanması ihtiyacı hem Kuzey Amerika hem de Avrupa'da merkezi bir tartışma konusu haline gelmiştir. Caro ve Sethi (1985) bu bağlamda teknolojinin rolünü tehlikeli bulan; diğer bir deyişle, teknolojinin örgütlere fayda sağlayabileceği gibi, olumsuz etkiler de getirebileceğini, bu nedenle kontrol edilmesinin ya da düzenlenmesinin gerektiğini ileri sürdükleri çalışmalarını yayınladılar. Bu çerçevede teknostres, çalışanın bireysel özelliklerine, başa çıkma mekanizmalarına veya adaptasyon kapasitelerine bağlı bir deneyimdir. Yazarlara göre bu tanım iki alt kavrama işaret etmektedir: faydalı stres olarak tanımlanan, bireyin iş görmesi ve örgütsel etkinliğe katkısı üzerinde olumlu bir etkiye sahip olan teknostres ve bireyin iş görmesi üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olan ve sonuç olarak genel örgütsel etkinliği engelleyen bir stres türü olan tekno-distres. Caro ve Sethi (1985), örgüte yeni bir teknoloji getirmeden önce dikkate alınması gereken faktörler konusunda bir dizi öneride bulunmaktadır. Bu faktörler arasında dört tür fizibilite öne çıkmaktadır: operasyonel, teknik, ekonomik ve sosyal.

Yıllar sonra, teknostres ve tekno-distres kavramları Tarafdar ve diğerleri (2019) tarafından ele alınmıştır. Yazarlar teknostresi, bireylerin bilgi sistemlerini kullanırken karşılaştıkları ve sistem özelliklerini zorluk olarak değerlendirdikleri pozitif stresi temsil eden bir olgu olarak tanımlamaktadırlar. Bireyler, becerilerini geliştirmelerine yol açacağı için bu zorluklar tarafından motive edilmektedir. Yazarlar tekno-distresi ise, bireylerin sistemi kullanırken karşılaştıkları olumsuz stresi somutlaştıran bir olgu olarak nitelendirmektedir. Teknolojinin özelliklerini tehdit edici ve başa çıkma kabiliyetlerinin ötesinde bir baskı olarak değerlendirmekte ve bununla başa çıkmadıklarında önemli olumsuz sonuçlar algılamaktadırlar.

Hudiburg (1989) tarafından önerilen Bilgisayar Problemi Ölçeği, teknostresin ilk ölçümlerinden biri olduğu için kavramın geliştirilmesinde önemli bir ilerlemedir. Özellikle, insan-bilgisayar etkileşiminden kaynaklanan bilgisayarla ilgili stresin bir değerlendirmesi olarak, bunun bilgisayar endişesi veya bilgisayarlara yönelik tutumlarla ilgili olmayan belirli bir stres türü olduğunu da göstermektedir (Balance & Rogers, 1991). Ölçek, bilgisayar kullanımıyla ilişkili 65 potansiyel olarak rahatsız edici durum maddesinden meydana gelmektedir. Bu ölçek, biri karşılaşılan bilgisayar sorunlarının ciddiyetini yansıtan, diğeri ise seçilen sorun sayısını bildiren iki puan üretmektedir.

Vold'un (1987) çalışması, teknolojinin çalışanların tutumları, stres düzeyleri ve zihinsel iş yükü üzerindeki etkisinin farkına varan ilk çalışmalardan biri olmasına rağmen, Kupersmith'in (1992) katkısı, kütüphanecilerin işyerlerine mikrobilgisayarların girmesinden sonraki farklı

algılarını derlemesi açısından dikkate değerdir. Bu, bir kavram olarak teknostresin ve bunun aşırı bilgi yükü, rol çatışması, örgütsel faktörler ve tükenmişlik değişkenleri ile olası ilişkisinin ilk ampirik değerlendirmelerinden birini oluşturmaktadır. Sonuç olarak, yazar çalışmasında teknolojilerin yarattığı rahatsızlığa karşı koymak için hem bireysel hem de örgütsel eylem ve stratejileri de ortaya koymaktadır.

Teknostres faktörleri artık sadece bilgisayardan değil, diğer teknoloji türlerinden de kaynaklanmaktadır. Weil ve Rosen (1997) teknostresi bir hastalık olarak görmemekte (Brod'un önerdiği gibi), doğrudan ya da dolaylı olarak teknolojinin tutumlar, düşünceler, davranışlar ya da vücut fizyolojisi üzerinde yarattığı herhangi bir olumsuz etki olarak tanımlamaktadır. Weil ve Rosen üç tip kullanıcı profili tanımlamaktadır: hevesli benimseyenler, tereddütlü benimseyenler ve direnenler. İlk grup, yeni teknolojilerden haberdar olmayı seven ve teknolojiye karşı olumlu bir tutum sergileyen kişilerden oluşmaktadır. İkinci grup, teknolojiye şüpheyle yaklaşan, satın almadan veya kullanmadan önce teknolojinin başarısının kanıtlandığını görmeyi tercih eden kişilerden oluşmaktadır. Son olarak, direnenler, kendilerini korkutulmuş, tehdit edilmiş veya kullanamayacakları için utanmış hissettikleri için teknolojiyle temastan kaçınan kişiler olarak tanımlanmaktadır. Başka bir deyişle, teknolojiye karşı bir dizi olumsuz tutum sergilemektedirler.

Son on yılda, teknostresin kavramsallaştırılmasını zenginleştiren farklı tanımlar ortaya çıkmıştır. Riedl (2013) bunu biyolojik bir bakış açısıyla, bilgi iletişim teknolojileri (BİT) ile doğrudan insan etkileşiminin yanı sıra BİT'in örgütlerde uygulanması ve genel olarak toplumda her yerde bulunmasına ilişkin algılar, duygular ve yansımalardan kaynaklanan bir olgu olarak kavramsallaştırmaktadır. Daha sosyal ve örgütsel bir düzeyde, teknostresi gelecekte BİT kullanımı veya kullanım tehdidi ile ilişkili olumsuz bir psikolojik durum olarak tanımlayan Salanova ve diğerlerinin (2013; Salanova, vd., 2014) çalışmaları bulunmaktadır. Bu deneyim kaygı, zihinsel yorgunluk, şüphecilik ve verimsizlik duygularıyla ilişkilidir. Benzer şekilde, yazarlar teknostresin iki farklı ancak ilişkili psikolojik deneyimi içeren bir çatı etkisi olduğunu ifade etmektedir: teknostres ve tekno-bağımlılık. Teknostres, BİT kullanımında kaygı, zihinsel yorgunluk, şüphecilik ve verimsizlik faktörlerini içermektedir. Tekno-bağımlılık, teknolojiyi her yerde ve her zaman uzun süreler boyunca aşırı bir şekilde kullanmaya yönelik kontrol edilemeyen bir zorunluluktan kaynaklanan bir teknostres deneyimi olarak tanımlanır, yani kötüye kullanım anlamına gelir. Bu kavram iş bağımlılığı ile yakından ilişkilidir, ancak bireyin teknolojilerin kendisine değil, bu teknolojilerin kullanımını dayatan işe bağımlı olması nedeniyle bunun gerçekten bir tekno-bağımlılık mı yoksa daha ziyade bir tekno-yaptırım mı olduğunu sorgulamak gerekir.

Teknostresin bir başka kavramsallaştırması Sellberg ve Susi (2014) tarafından ortaya atılmış olup, kavram sürekli yüksek bilişsel talep ve fizyolojik uyarılma durumu olarak tanımlanmaktadır. Teknostres, zaman içinde işyerindeki bilgi ve süreçleri anlama, kavrama ve kontrol etme becerilerinde azalma yaşayan bireylerde gözlemlenebilir. Dolayısıyla teknostres, kullanılabilirlikten yoksun ve/veya kullanımı için yetersiz örgütsel gereklilik ve koşullara sahip teknolojiyle etkileşimin bir sonucudur.

Teknostres kavramı halen gelişme aşamasındadır. Kavramla ilişkili olarak teknolojik tükenmişlik sendromu veya tekno-sosyal riskler (Oliveri&Pélissier, 2019) gibi terimler ortaya çıkmaktadır. Teknolojik tükenmişlik sendromu (TTS), teknolojik baskının yanı sıra teknolojinin iş ortamında çalışanlar arasında artan varlığının görünür sonucu olarak tanımlanmaktadır. Kişinin günlük iş yaşamında teknolojinin her yerde bulunmasından kaynaklanan hem fizyolojik hem de psikolojik bir durum olarak kendini göstermektedir. Teknolojik tükenmişlik sendromundan muzdarip kişiler, günlük yaşamlarındaki teknolojik varlık karşısında artık kontrol, uyum veya direnç stratejileri uygulayamamaktadır. Tekno-

sosyal riskler ise bilgi ve iletişim teknolojilerinin görevlerini yerine getirmede merkezi bir rol oynadığı bir durumda çalışan bir bireyin maruz kaldığı tüm fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklar olarak tanımlamaktadır (Oliveri&Pélissier, 2019). Buna göre, bilgi obezitesi, alakasız ve düşük kaliteli içeriğin alınması gibi tekno-sosyal riskler doğası gereği enformasyoneldir. Bilgisayar araçlarına hakimiyet eksikliği, hiper-bağlantının sosyal zorunluluğu, siber suç korkusu ve diğerleri teknolojiktir. Meslektaşlar arasındaki karşılıklı anlayışsızlık, çeşitli hayal kırıklıkları, siber taciz, dijital sıkıntı, özel ve profesyonel alanlar arasındaki sınırı yönetmenin zorluğu ilişkisel niteliktedir. Sürekli yorgunluk hali, bilgi hızına ayak uyduramama, işteki performansın düşmesi, bağımlılıkların gelişmesi vb. fiziksel türdendir ve son olarak, kontrol ve baskı hissi, özgürlükten yoksunluk, motivasyonsuzluk, harekete geçememe, değersizleşme, mesleki tükenme vb. psikolojik türdendir. Teknostresin incelenmesi, birey üzerindeki ve bireyin işteki yaşam kalitesi algısı üzerindeki etkisi nedeniyle uygulayıcılar ve araştırmacılar arasında giderek daha önemli hale gelmektedir.

İşyerinde Teknostresin Boyutları

Son yirmi yılda teknostres üzerine yapılan araştırmalar, örgütsel ortamda teknostresin öncüllerinin veya belirleyicilerinin incelenmesine yönelik olmuştur. Teknostresin belirleyicileri veya oluşturucuları (yaratıcıları) kavramı Tarafdar ve diğerleri (2007) tarafından ortaya atılmış ve Ragu Nathan ve diğerleri (2008) tarafından genişletilmiştir. Yazarlar aşağıdaki teknostres yaratıcı unsurları tanımlamışlardır:

- Yeni teknolojilerin getirdiği artan iş yükü, daha yüksek çalışma hızı veya çalışma alışkanlıklarındaki değişim olarak tanımlanan tekno-aşırı yük,
- Kişisel yaşamın istilası olarak tanımlanan tekno-istila. Gerçekten de bireyler yeni teknolojileri öğrenmeye daha fazla zaman ayırabilmek için aileleriyle daha az vakit geçirmektedir.
- Tekno-karmaşıklık veya yeni teknolojilerin karmaşıklığını öğrenememe veya yönetememe,
- İş yerinde teknoloji kullanımının neden olduğu iş güvensizliği olarak anlaşılan tekno-güvensizlik,
- Bilgisayar donanımı ve yazılımındaki sürekli değişiklikler olarak tanımlanan tekno-belirsizlik.

İkinci bir teknostres değerlendirme çerçevesi Ayyagari ve arkadaşları (2011) tarafından önerilmiştir. Bu çerçevenin teorik temelini Kişi-Çevre Uyumu modeli oluşturmaktadır. Kişi-Çevre Uyumu modeli, stresin bireysel bileşenlerin (inançlar, beceriler, değerler, ihtiyaçlar, vb.) çevresel bileşenlerle etkileşimindeki bir dengesizliğin ürünü olduğunu varsayar. Bu çerçeve şunları içerir:

- Kullanılabilirlik, dinamikler ve yaygınlık gibi teknoloji özellikleri;
- Ev-iş çatışması, mahremiyet ihlali, aşırı iş yükü, rol belirsizliği ve iş güvensizliği gibi uyumsuzluk sonrası ortaya çıkan stresörler;
- Gerginlik (iş tükenmişliği).

Ayyagari ve diğerlerinin (2011) çalışmasını takiben, Kişi-Çevre Uyumu modeli teknostresin değerlendirilmesinde başka yazarlar tarafından da kullanılmıştır. İlk örnek, Brooks ve Califf'in (2017) sosyal ağ kullanımının neden olduğu teknostres ile BT uzmanlarının iş performansı arasındaki ilişkiyi araştırmak için bu modeli kullanmasıdır. Elde ettikleri sonuçlar, bu tür bir teknolojinin neden olduğu teknostresin iş performansıyla olumsuz yönde ilişkili

olduğunu ve bu etkinin işin koşullarına (geri bildirim, görev özellikleri ve çeşitleri) bağlı olarak değiştiğini göstermektedir.

Wang ve Li (2019) tarafından Çin'deki yükseköğretim akademisyenleri arasında teknostres üzerine yapılan bir başka çalışmada, iş performansının BİT'in işlerini yürütmekle ne derece ilgili olduğundan etkilendiği bulunmuştur. Aynı zamanda, bu yazarlar teknostres olgusunu değerlendirmek için çok boyutlu bir anket sunmuşlardır. Penado ve diğerleri (2020), Wang ve Li'nin anketini İspanya bağlamına uyarlamış ve bir öğrenci örneklemine uygulamıştır. Bu araştırmanın sonuçları, mükemmel psikometrik özellikler ve teknostresin, talepler (yetenekler) ve kaynaklar (ihtiyaçlar) arasındaki dengesizliğin bir ürünü olarak Kişi-Çevre Uyumu modelinde kavramsallaştırılabileceğini gösteren faktöriyel bir yapı göstermiştir.

Teknostresin diğer bir alternatif ölçeği, Salanova ve meslektaşları (2013; Salanova ve diğerleri, 2017) tarafından önerilen RED-TIC (Resources, Experiences, Demands: Kaynaklar, Deneyimler, Talepler) modelidir. Modelin teorik temeli Demerouti ve arkadaşlarının (2001) iş talepleri-kaynaklar çerçevesine dayanmaktadır. Bu mantığı takip eden Salanova ve diğerleri (2014), tekno-taleplerin (yani teknolojilerin kullanımından kaynaklanan nicel ve nitel aşırı iş yükü) ve tekno-kaynakların (yani öz yeterlilik veya otonomi algısı) varlığını ve bu iki değişken arasındaki etkileşimin yorgunluk, kaygı, yetersizlik ve şüphecilik duygularıyla kendini gösterecek olan teknostresin psikolojik deneyimini üreteceğini belirtmektedir. Teknostresin varlığı rol çatışması, düşük bağlılık ve iş tatminsizliği gibi diğer istenmeyen sonuçlara yol açabilir (Salanova, vd. 2014).

Teknostres Önleyiciler

Önleyiciler olarak da bilinen teknostres moderatörleri, teknostres seviyelerini ve etkilerini azaltabilecek unsurları ifade etmektedir. Ragu-Nathan ve diğerleri (2008), iyi yürütülmüş bir kesitsel çalışmada işle ilgili teknostresin en önemli önleyicilerinin tanımını vermiştir ve bunları üç ana kategoride sınıflandırmıştır:

1. Teknik destek sağlama: Kullanıcıların BİT ile ilgili sorunlarını çözerek teknostresin etkilerini azaltan son kullanıcı destek operasyonlarını tanımlar.

2. Okuryazarlığı kolaylaştırma: BİT ile ilgili bilgilerin şirket içinde yayılmasını teşvik eden ve destekleyen teknikleri açıklar.

3. Katılımı kolaylaştırma: Bu, insanları yeni bilgi ve iletişim teknolojilerini benimsemenin faydaları hakkında bilgilendirmenin yanı sıra onları yeni bilgi ve iletişim teknolojileri kullanmaya ve denemeye motive etmeyi ifade eder (Ragu-Nathan, vd., 2008).

Ayrıca inovasyon desteği, bu üç önleyiciye ek olarak teknostresin bir düzenleyicisi olarak belirtilmiştir. Etkili eğitim, yeni teknoloji edinme ve çalışanların iş yükü arasında oldukça pozitif bir korelasyon olduğu keşfedilmiştir (Wang & Shu 2006). Tarafdar ve diğerlerine (2011) göre, kullanıcıların BİT kullanımı çerçevesinde yeni kavramları denemelerine, öğrenmelerine ve keşfetmelerine olanak tanıyan kullanıcı katılım mekanizmaları, tekno-stresörlerin etkisini azaltabilir ve BİT kullanımından duyulan memnuniyeti artırabilir. Sonuç olarak, bu durum BİT ile ilgili görevlerde üretkenlik ve yaratıcılığın artmasını teşvik eder (Tarafdar vd., 2011).

Buna ek olarak, Califf ve arkadaşları (2015) katılım, okuryazarlık ve teknik desteğin tekno-stres ile pozitif, tekno-distres ile negatif ilişkili olduğunu göstermiştir. Kapsamlı ve yüksek kaliteli bir kesitsel çalışma, uyumluluk, dışadönüklük, nevrotiklik ve deneyime açıklık gibi çeşitli kişilik özelliklerinin teknostres yaratıcılarının etkilerinin önemli moderatörleri olduğunu göstermiştir. Aslında, bu belirli kişilik özelliklerine sahip olmanın başarılı istihdam sonuçlarına yol açacağı söylenmektedir (Srivastava, vd. 2015). İşle ilgili teknostresin diğer moderatörleri de literatürde tartışılmıştır; bunlar arasında inovasyon kültürü (Koo &Wati, 2011), aşırı yük,

istila ve belirsizlikle başa çıkmaya yardımcı olan sosyal medya okuryazarlığı (Bucher, vd. 2013), çalışanların aşırı iletişim yükünün etkisini azaltabilecek proaktif kişiliği (Hung vd. 2015), çalışanların teknoloji öz yeterliliği (Tarafdar vd. 2015) ve akranlardan alınan sosyal ve teknik destek bulunmaktadır (Joo, vd., 2016).

Teknostres literatüründe yer alan teknostresi önleyen bazı faktörler aşağıda Tablo 1'de iki kategoriye ayrılmaktadır: teknolojiyle ilgili önleyiciler ve teknolojiyle ilgili olmayan önleyiciler. Teknoloji ile ilgili önleyiciler, teknik özelliklere dayalı olarak çalışanlar üzerindeki teknostresi azaltan tüm faktörlerdir. Teknolojiyle ilgili bazı önleyiciler güvenilirlik (Ayyagari vd., 2011), kullanıcı deneyimi (Hung vd., 2015) ve faydalılıktır (Lee, 2016). Teknolojinin güvenilirliği aşırı iş yükünün azaltılmasına yardımcı olur (Ayyagari vd., 2011). Kullanıcı deneyiminin diğer teknolojilere aşina olması, çalışanların karşılaştığı teknoloji karmaşıklığının azaltılmasına katkıda bulunur (Hung vd., 2015). Ayrıca, çalışanlar teknolojinin faydalı olduğunu gördüklerinde, bu onların teknolojiye karşı daha az öfkelenmelerine yardımcı olur (Lee, 2016).

Tablo 1. Teknostres Önleyiciler

Kategori	**Önleyici**	**Kaynak**
Teknolojiyle ilgili önleyiciler	Güvenilirlik	(Ayyagari, vd., 2011)
	Kullanıcı deneyimi	(Hung, vd. 2015)
	Faydalılık	(Lee, 2016)
	Kullanışlılık	(Ayyagari, vd., 2011)
	Teknik Destek Sağlanması	(Fuglseth & Sørebø, 2014; Kwanya vd., 2012; Norulkamar vd., 2012; Ragu-Nathan vd., 2008)
	Sistem geliştirme hızının kontrol edilmesi	(Kwanya, vd. 2012)
Teknolojiyle ilgili olmayan önleyiciler	Etkili değişim yönetimi	(Kwanya, vd. 2012)
	Katılım Kolaylaştırma	(Fuglseth & Sørebø, 2014; Kim vd., 2015; Kwanya vd., 2012; Ragu-Nathan vd., 2008)
	Proaktif Kişilik Özelliği	(Hung, vd. 2015)
	Bölümleme kültürü	(Kim vd., 2015; Yun, vd., 2012)
	Çalışma Kalitesi	(Yun, vd., 2012)
	Okuryazarlık Kolaylaştırma	(Fuglseth & Sørebø, 2014; Kwanya vd., 2012; Norulkamar vd., 2012; Ragu-Nathan vd., 2008)
	Teknoloji öz yeterliliği	(Liu, vd., 2019; Ragu-Nathan vd., 2008; Shu, vd., 2011)

Teknolojiyle ilgili olmayan önleyiciler, teknoloji dışı özelliklere dayalı olarak çalışanlar üzerindeki teknostresin en aza indirilmesine yardımcı olan faktörlerdir. Önceki çalışmalarda dikkat çeken önleyicilerden biri de teknoloji öz yeterliliğidir (Liu vd., 2019; Ragu-Nathan vd., 2008; Shu vd., 2011). Teknoloji öz yeterliliği, stres faktörleri ortaya çıktığında bireylerin strese yanıt vermesine yardımcı olur (Tams vd., 2018). Ayrıca Shu ve arkadaşları (2011), öz yeterliliği yüksek olan çalışanların BT'nin neden olduğu sorunların üstesinden gelme ve olumlu başa çıkma davranışlarını benimseme konusunda daha istekli olduklarını tespit etmiştir. Çalışanların teknostresin üstesinden gelmelerine yardımcı olmak için örgütler de önemli bir rol oynamaktadır. Örneğin, son kullanıcıları yeni teknolojinin tanıtılması ve geliştirilmesine katılmaya teşvik eden örgütler (katılımı kolaylaştırma) teknostresin azaltılmasına yardımcı olur (Kim vd., 2015). Bir başka örnek ise, bir örgütte bölümleme kültürünün güçlendirilmesinin

çalışanların iş-yaşam çatışması dengesini sağlamalarına yardımcı olmasıdır (Kim vd., 2015; Yun, vd., 2012).

Teknostresin Sonuçları

Araştırmalar (Jena 2015; Salo vd. 2019) teknostresin insanların kişisel yaşamlarında (örneğin, depresyon, konsantrasyon sorunları ve tükenmişlik) ve iş yaşamlarında (örneğin, iş memnuniyetinin azalması, örgütsel bağlılığın azalması ve iş performansının düşmesi) çeşitli olumsuz sonuçlara neden olabileceğini ortaya koymaktadır. Konuyla ilgili çalışmalar, teknostresin bireysel ve örgütsel sonuçları olduğunu ortaya koymuştur. Tablo 2 teknostresin bazı sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2. Teknostresin sonuçları

Sonuç	**Kaynak**
Verimlilik	(Alam, 2016; Hung, vd. 2015; Karr-Wisniewski & Lu, 2010; Tarafdar vd., 2010; Yang vd., 2017)
İş tatmini	(Boonjing & Chanvarasuth, 2017; Jena, 2015; Kim vd., 2015; Ragu-Nathan vd., 2008; Tak & Park, 2016; Yin., vd. 2018)
Son kullanıcı memnuniyeti	(Fuglseth & Sørebø, 2014; Tarafdar, vd., 2010)
Çalışan bağlılığı	(Okolo, vd., 2018)
Kullanıcı direnci	(Yun, vd., 2012)
BİT kullanma niyeti	(Fuglseth & Sørebø, 2014; Kummer vd., 2017)
Örgütsel bağlılık	(Jena, 2015)
Olumsuz duygulanım	(Jena, 2015)
Teknoloji destekli performans	(Jena, 2015)
Görev performansı	(Boonjing & Chanvarasuth, 2017; Tams vd., 2018; Tarafdar vd., 2010)

Teknostresin en çok ele alınan sonuçları verimlilik (bkz. Hung vd., 2015; Karr-Wisniewski & Lu, 2010; Tarafdar vd., 2010) ve iş tatminidir (bkz. Kim vd., 2015; Ragu-Nathan vd., 2008; Tak & Park, 2016; Yin vd., 2018). Verimlilik açısından, Hung ve diğerleri (2015) azalan fayda kanununu kullanmaktadır. Yani, teknoloji kullanımı verimliliği bir dereceye kadar artırabilirken, teknolojinin aşırı kullanımının olumsuz bir etki yaratabileceğini açıklamaktadır. İş tatmini, iş deneyiminin değerlendirilmesinden kaynaklanan, işe yönelik duygusal bir tepki olarak tanımlanmaktadır (Locke, 1976; An vd., 2016). Teknostres düzeyi yüksek olduğunda, çalışanlar işlerinden daha az tatmin olmaktadır (Kim vd., 2015; Ragu-Nathan vd., 2008; Tak & Park, 2016; Yin vd., 2018). Ayrıca, teknostres çalışanların örgüte bağlılığını da engellemekte (Okolo vd., 2018) ve yeni teknolojinin kullanımında kullanıcı direncini artırmaktadır (Yun, vd., 2012).

Sonuç ve Öneriler

BİT modern toplumun ayrılmaz bir parçası haline gelmiş, insanların çalışma, iletişim kurma ve yaşama biçimlerini dönüştürmüştür. Bununla birlikte, teknoloji işin değerini artırıp verimliliğine ve performansına katkıda bulunsa da, profesyonel faaliyetin özünü temelden değiştirebilir ve bireyleri ona anlam veren şeylerden (uygulamaları ve profesyonel ilişkileri, özerklikleri ve işle olan ilişkileri) mahrum bırakabilir. Teknostres, bilgi ve iletişim teknolojilerini kullanan farklı profesyonel geçmişlere sahip bireyleri etkileyebilir ve çeşitli semptomlara neden olabilir. Öğretmenler, kütüphaneciler, satış elemanları, iş adamları ve yöneticiler arasında teknostres üzerine kapsamlı çalışmalar yapılmış olsa da, diğer birçok profesyonel kategorinin de savunmasız olduğunu ve daha yakından incelenmesi gerektiğini kabul etmek çok önemlidir. BİT'in yaygın kullanımı artık çevrimiçi içerik üreticileri,

programcılar, reklam uzmanları, çağrı merkezi temsilcileri, gazeteciler ve diğerleri gibi yeni ortaya çıkan mesleklere kadar uzanmaktadır (Dragano & Lunau, 2020; El Kiassi & Jahidi, 2023). Teknostresin epidemiyolojisi, klinik belirtileri ve altında yatan nedenleri hakkındaki anlayışımızı geliştirmek için daha fazla araştırmaya ihtiyaç olduğu açıktır. Çalışanların tutumlarındaki ve teknolojik becerilerindeki değişikliklerin teknostresin yaygınlığı ve yoğunluğu üzerindeki potansiyel etkisini araştırmak çok önemlidir. Son olarak, üretkenlik üzerinde anlık etkileri olmayabilen ancak bireyler ve toplum üzerinde uzun vadeli psikolojik ve davranışsal etkileri olabilen işle ilgili olmayan teknostres çalışmalarının güçlendirilmesi önemlidir.

KAYNAKÇA

Agarwal, R., J. Prasad. (1999). Are individual differences germane to the acceptance of new information technologies? *Decision Sci. 30*(2), 361-391.

Alam, M.A. (2016). Techno-stress and productivity: Survey evidence from the aviation industry. *Journal of Air Transport Management,* 50, 62-70. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.jairtraman.2015.10.003

An, M., Colarelli, S.M., O'Brien, K., & Boyajian, M.E. (2016). Why we need more nature at work: Effects of natural elements and sunlight on employee mental health and work attitudes. *Plos One, 11*(5), e0155614. https://doi.org/https://doi.org/10.1371/journal.pone.0155614

Arnetz, B.B., & Wiholm, C. (1997). Technological stress: Psychophysiological symptomps in modern offices. *Journal of Psychosomatic Research, 43*(1), 35-42. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/S0022-3999(97)00083-4

Ayyagari, R., Grover, V., & Purvis, R. (2011). Technostress: Technological antecedents and implications. *MIS Quarterly, 35* (4), 831-858. https://doi.org/https://doi.org/10.2307/41409963

Bakker, A. B. & Demerouti, E. (2007). The Job Demands-Resources model: state of the art. Journal of Managerial Psychology, 22(3), 309-328. https://doi.org/10.1108/02683940710733115

Ballance, C. T. & Rogers, S. U. (1991). Psychology of computer use: XXIV. *Psychological Reports. 69*, 539-542.

Beehr, T. (1998). An organizational psychology meta-model of occupational stress. C. Cooper, (ed.) Theories of Organizational Stress. Oxford University Press, New York, 6-27.

Benedict, C. (2013a). Stress Management. In: Gellman M.D., Turner J.R. (ed.) Encyclopedia of Behavioral Medicine. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1005-9_214

Benedict, C. (2013b). Biobehavioral Mechanisms. In: Gellman M.D., Turner J.R. (eds) Encyclopedia of Behavioral Medicine. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1005-9_153

Boonjing, V., & Chanvarasuth, P. (2017). Risk of overusing mobile phones: Technostress effect. *Procedia Computer Science*, 111, 196-202. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.procs.2017.06.053

Brod, C. (1984). *Technostress: The Human Cost of the Computer Revolution*. Addison-Wesley, Reading, MA.

Brooks, S., & Califf, C. (2017). Social media-induced technostress: Its impact on the job performance of it professionals and the moderating role of job characteristics. *Computer networks, 114*, 143-153.

Bucher, E., Fieseler, C., & Suphan, A. (2013). The stress potential of social media in the workplace. *Information, Communication & Society, 16*, 1639-1667. doi:10.1080/1369118X.2012.710245

Burke, R. (1993). Organizational-level interventions to reduce occupational stressors. *Work and Stress 7*, 77-87.

Burton-Jones, A., G. S. Hubona. (2005). Individual differences and usage behavior: Revisiting a technology acceptance model assumption. DATABASE Adv. Inform. Systems 36(2) 58-77.

Caplan, R. D. (1987). Person-environment fit theory and organizations: Commensurate dimensions, time perspectives, and mechanisms. *Journal of Vocational behavior, 31*(3), 248-267.

Califf, C. B., Sarker, S., Sarker, S. & Fitzgerald, C. (2015). The bright and dark sides of technostress: an empirical study of healthcare workers. Thirty Sixth International Conference on Information Systems. Fort Worth 2015, 1-13. https://core.ac.uk/reader/301367437

Caro, D. H. J. & Sethi, A. S. (1985). Strategic management of technostress: The chaining of Prometheus. *Journal of Medical Systems, 9*(5-6), 291-304. https://doi.org/10.1007/BF00992568

Cartwright, S., C. Cooper. (1997). *Managing Workplace Stress*. Sage, Thousand Oaks, CA.

Chuang, A., Shen, C. T., & Judge, T. A. (2016). Development of a Multidimensional Instrument of Person–Environment Fit: The Perceived Person–Environment Fit Scale (PPEFS). Appliedpsychology, 65(1), 66-98.

Cooper, C.L., Dewe, P.J., & O'driscoll, M.P. (2001). Organizational Stress: A Review and Critique of Theory, Research, and Applications. Sage, Thousand Oaks.

Davis, A., L. Gibson. (1994). Designing employee welfare provision. Personnel Rev. 23(7) 33-45.

Demerouti, E., Bakker, A. B., Nachreiner, F. & Schaufeli, W. B. (2001). The job demands-resources model of burnout. Journal of Applied psychology, 86(3), 499.

Dragano, N., & Lunau, T. (2020). Technostress at work and mental health: concepts and research results. Current opinion in psychiatry, 33(4), 407-413.

Edwards, J.R. & Cooper, C.L. (1990). The person-environment fit approach to stress: Recurring problems and some suggested solutions. *Journal of Organizational Behaviour*, 11, 293-307. https://doi.org/10.1002/job.4030110405

El Kiassi, j., & Jahidi, R. (2023). Technostress: A Concept Analysis. *International Journal of Accounting, Finance, Auditing, Management and Economics,* 4(3-1), 154-169. https://doi.org/10.5281/zenodo.8002337

Falzon, P., & Sauvagnac, C. (2004).11. Charge de travail et stress. In Ergonomie (pp. 175-190). Presses Universitaires de France.

Fenlason, L., T. Beehr. (1994). Social support and occupational stress: Effects of talking to others. J. Organ. Behav. 15, 157-175.

Fuglseth, A.M., & Sørebø, Ø. (2014). The effects of technostress within the context of employee use of ICT. Computers in Human Behavior, 40, 161–170. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2014.07.040

Gaudioso, F., Turel, O., & Galimberti, C. (2017). The mediating roles of strain facets and coping strategies in translating techno-stressors into adverse job outcomes. Computers in Human Behavior, 69, 189-196. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2016.12.041

Hackman, J. R. (1970). Tasks and task performance in research on stress. J. E. McGrath, ed. Social and Psychological Factors in Stress. Holt, Rinehart and Winston, Inc., New York, 202-237.

Hudiburg, R. A. (1989). Psychology of Computer Use: VII. Measuring Technostress: Computer Related Stress. Psychological Reports, 64(3), 767-772. https://doi.org/10.2466/pr0.1989.64.3.767

Hung, W.-H., Chen, K., & Lin, C.-P. (2015). Does the proactive personality mitigate the adverse effect of technostress on productivity in the mobile environment? Telematics and Informatics, 32(1), 143-157. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.tele.2014.06.002

Ivancevich, J. M., M. T. Matteson. (1980). Stress and Work. Scott, Foresman, Glenview, IL.

Jackson, S., R. Schuler. (1985). A meta-analysis and conceptual critique of research on role ambiguity and role conflict in work settings. Organ. Behav. Human Decision Processes 36, 16-78.

Jena R (2015) Technostress in ICT enabled collaborative learning environment: an empirical study among Indian academician. Comput Hum Behav 51:1116-1123

Jimmieson, N., D. Terry. (1998). The role of informational control in the stress strain relationship. 13th Annual Conf. Soc. Indust. Organ. Psych., Dallas Texas.

Joo, Y. J., Lim, K. Y., & Kim, N. H. (2016). The effects of secondary teachers' technostress on the intention to use technology in South Korea. Computers & Education, 95, 114-122.

Kahn, R., P. Byosiere. (1992). Stress in organizations. M. Dunnette, L. Hough, eds. Handbook of Industrial and Organizational Psychology. Consulting Psychologists Press, Palo Alto, CA, 571-650.

Kahn, R., D. M. Wolfe, R. P. Quinn, J. D. Snoek. (1981). Organizational Stress: Studies in Role Conflict and Ambiguity. Krieger, Malabar, FL.

Karasek, R. A. (1979). Job demands, job decision latitude, and mental strain: Implications for job redesign. Administrative Science Quarterly, 24, 285-308.

Karr-Wisniewski, P., & Lu, Y. (2010). When more is too much: Operationalizing technology overload and exploring its impact on knowledge worker productivity. Computers in Human Behavior, 26(5), 1061–1072. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.03.008

Kim, H.J., Lee, C.C., Yun, H., & Shin, I.K. (2015). An examination of work exhaustion in the mobile enterprise environment. Technological Forecasting & Social Change, 100, 255–266. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.techfore.2015.07.009

Koo, C., Wati, Y. (2011). What Factors Do Really Influence the Level of Technostress in Organizations?: An Empirical Study. In: Nguyen, N.T., Trawiński, B., Jung, J.J. (eds) New Challenges for Intelligent Information and Database Systems. Studies in Computational Intelligence, vol 351. Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-19953-0_34

Kummer, T.-F., Recker, J., & Bick, M. (2017). Technology-induced anxiety: Manifestations, cultural influences, and its effect on the adoption of sensor-based technology in German and Australian hospitals. Information & Management, 54(1), 73-89. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.im.2016.04.002

Kupersmith, J. (1992). Technostress and the reference librarian. Reference Services Review, 20(2), 750. https://doi.org/10.1108/eb049150

Kwanya, T., Stilwell, C., & Underwood, P. (2012). Technostress and technolust: Coping mechanisms among academic librarians in Eastern and Southern Africa. Proceedings of the International Conference on Ict Management for Global Competitiveness and Economic Growth in Emerging Economies (Ictm 2012), Wroclaw, Poland (pp. 302-313).

Lazarus, R. S. (1966). Psychological Stress and the Coping Process. McGraw-Hill, New York.

Lazarus, R. S. & Folkman, S. (1984). Stress, Appraisal, and Coping. New York, Springer Publishing Company.

Lee, J. (2016). Does stress from cell phone use increase negative emotions at work? Social Behavior and Personality, 44(5), 705–715. https://doi.org/https://doi.org/10.2224/sbp.2016.44.5.705

Liu, C.-F., Cheng, T.-J., & Chen, C.-T. (2019). Exploring the factors that influence physician technostress from using mobile electronic medical records. Informatics for Health and Social Care, 44(1), 92-104. https://doi.org/https://doi.org/10.1080/17538157.2017.1364250

Locke, E.A. (1976). Nature and causes of job satisfaction. In M. D. Dunnette (Ed.), Handbook of industrial and organizational psychology (pp. 513-553). Rand-McNally.

McGrath, J. E. (1976). Stress and behavior in organizations. M. D. Dunnette, ed. Handbook of Industrial and Organizational Psychology. Rand-McNally, Chicago, 1351-1395.

Nelson, D. L., M. G. Kletke. (1990). Individual adjustment during technological innovation: A research framework. Behav. Inform. Tech. 9(4), 257-271.

Nogareda, C. (1992). Fisiologíadelestrés. Nota Tecnica de Prevencion, 355. Madrid, Spain: INSHT.

Norulkamar, U., Ahmad, U., & Amin, S.M. (2012). The dimensions of technostress among academic librarians. Procedia-Social and Behavioral Sciences, 65, 266-271. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2012.11.121

O'Driscoll, M. & Beehr, T. (2000). Moderating effects of perceived control and need for clarity on the relationship between role stressors and employee affective reactions. J. Soc. Psych. 140, 91-113.

Okolo, D., Kamarudin, S., Norulkamar, U., & Ahmad, U. (2018). An exploration of the relationship between technostress, employee engagement and job design from the Nigerian banking employee's perspective. Management Dynamics in the Knowledge Economy, 6(4), 511–530. https://doi.org/https://doi.org/10.25019/MDKE/6.4.01

Oliveri, N. & Pélissier, N. (2019). Repenser les dispositifs numériques des organisations au prisme des risques technosociaux (RTS): Identification, évaluation, prévention. Les Cahiers du numérique, 15, 87-111.

Penado Abilleira, M., Rodicio-García, M. L., Ríos-de-Deus, M. P., & Mosquera-González, M. J. (2020). Technostress in Spanish university students: validation of a measurement scale. Frontiers in psychology, 11, 582317.

Ragu-Nathan, T.S., Tarafdar, M., Ragu-Nathan, B.S., & Tu, Q. (2008). The consequences of technostress for end users in organizations: Conceptual development and validation.

Information Systems Research, 19(4), 417-433. https://doi.org/https://doi.org/10.1287/isre.1070.0165

Riedl, R. (2013). On the biology of technostress: Literature review and research agenda. ACM SIGMIS database: The DATABASE for advances in information systems, 44(1), 18-55.

Rizzo, J. R., R. J. House, S. I. Lirtzman. (1970). Role conflict and ambiguity in complex organizations. Admin. Sci. Quart. 15, 150-163.

Salanova, M., Llorens S., Ventura M. (2014). Technostress: The Dark Side of Technologies. In: Korunka C., Hoonakker P. (eds) The Impact of ICT on Quality of Working Life. Springer, Dordrecht. https://doi.org/10.1007/978-94-017-8854-0_6

Salanova, M., Llorens, S. and Cifre, E. (2013). The dark side of technologies: Technostress among users of information and communication technologies. International Journal of Psychology, 48, 422-436. https://doi.org/10.1080/00207594.2012.680460

Salanova, M., Llorens, S., Cifre, E. & Nogareda, C. (2017). El tecnoestres: Concepto, medida y prevencion. Nota Tecnica de Prevencion, 730. Madrid, Spain: INSHT.

Salo M, Pirkkalainen H, Koskelainen T (2019) Technostress and social networking services: explaining users' concentration, sleep, identity, and social relation problems. Inf Syst 29:408-435.

Sellberg, C., & Susi, T. (2014). Technostress in the office: A distributed cognition perspectiveon human-technology interaction. Cognition, Technology & Work, 16(2), 187-201.

Selye, H. (1973). The Evolution of the Stress Concept: The originator of the concept traces its development from the discovery in 1936 of the alarm reaction to modern therapeutic applications of syntoxic and catatoxic hormones. American Scientist, 61(6), 692-699. http://www.jstor.org/stable/27844072

Shu, Q., Tu, Q., & Wang, K. (2011). The impact of computer self-efficacy and technology dependence on computer-related technostress: A social cognitive theory perspective. International Journal of Human-Computer Interaction, 27(10), 923-939. https://doi.org/https://doi.org/10.1080/10447318.2011.555313

Srivastava, S. C., Chandra, S., & Shirish, A. (2015). Technostress creators and job outcomes: theorizingthe moderating influence of personality traits. Information Systems Journal, 25(4), 355-401.

Stramler, J. H. (1992). The dictionary for human factors/ergonomics. CRC Press.

Suzuki S., Ito D. (2013). Psychological Stress. In: Gellman M.D., Turner J.R. (eds) Encyclopedia of Behavioral Medicine. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-1005-9_421

Tak, S., & Park, S. (2016). A study of the connected smart worker's techno-stress. In Procedia Computer Science, 91, 725-733. https://doi.org/https://doi.org/10.1016/j.procs.2016.07.065

Tams, S., Thatcher, J.B., & Grover, V. (2018). Concentration, competence, confidence, and capture: An experimental study of age, interruption-based technostress, and task performance. Journal of the Association for Information Systems, 19(9), 857-908. https://doi.org/https://doi.org/10.17705/1jais.00511

Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, B.S., & Ragu-Nathan, T.S. (2007). The impact of technostress on role stress and productivity. Journal of Management Information Systems, 24(1), 301–328. https://doi.org/https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222240109

Tarafdar, M., Tu, Q., & Ragu-Nathan, T.S. (2010). Impact of technostress on end-user satisfaction and performance. Journal of Management Information Systems, 27(3), 303-334. https://doi.org/https://doi.org/10.2753/MIS0742-1222270311

Tarafdar, M., Tu, Q., Ragu-Nathan, T. S., & Ragu-Nathan, B. S. (2011). Crossing to the dark side: Examining creators, outcomes and inhibitors of technostress. Communications of the ACM, 54(9), 113-120. https://doi.org/10.1145/1995376.1995403

Tarafdar, M., Pullins, E. B., & Ragu-Nathan, T. S. (2015). Technostress: negative effect on performance and possible mitigations. Information Systems Journal, 25(2), 103-132.

Tarafdar, M., Cooper, C. L., & Stich, J. (2019). The technostress trifecta - techno eustress, techno distress and design: Theoretical directions and an agenda for research. Information Systems Journal, 29(1), 6-42. https://doi.org/10.1111/isj.12169

Vold, M. A. (1987). New technology in the office: Attitudes and consequences, Work & Stress, 1(2), 143-153. https://doi.org/10.1080/02678378708258496

Wang, X., & Li, B. (2019). Technostress among university teachers in higher education: A study using multidimensional person-environment misfit theory. Frontiers in Psychology, 10. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01791

Wang, K. & Shu Q. (2006). The moderating impact of perceived organizational support on the relationship between technostress and role stress. In: 19th International workshop on database and expert systems applications, pp. 420-424

Weil, M. M., and Rosen, L.D. (1997). Technostress coping with technology @Work @Home @Play. John Wiley & Sons Inc, Hoboken.

Yang, R.-J., Yang, J.-Y., Yuan, H.-R., & Li, J.-T. (2017). Techno-stress of teachers: An empirical investigation from China. In The 3rd International Conference on Education and Social Development (ICESD 2017), Xi'an, China. http://www.dpi-proceedings.com/index.php/dtssehs/article/viewFile/11619/11161

Yun, H., Kettinger, W.J., & Lee, C.C. (2012). A new open door: The smartphone's impact on work-to-life conflict, stress, and resistance. *International Journal of Electronic Commerce, 16*(4), 121-152. https://doi.org/https://doi.org/10.2753/JEC1086-4415160405

Öğretim Strateji-Yöntem-Teknik Kullanımı Yeterlik Algısı Ölçeği Geliştirme Çalışması

Şafak ULUÇINAR SAĞIR[1]
Hale YETİM[2]

Giriş

Öğretmenlik; "genel kültür, alan bilgisi ve öğretmenlik meslek bilgisine sahip olmayı gerektiren profesyonel bir meslek" şeklinde tanımlanmaktadır. Bunun temel nedeni ise eğitimin bir bilim dalı olarak ortaya çıkması sonucunda öğretmenliğin bir meslek olarak kabul edilmesi gerekliliğinin öneminin farkına varılmasıdır. Aynı zamanda, öğretmenlik mesleğinin profesyonel anlamda bir meslek olarak kabul edilmesinin en önemli nedenlerinden biri de eğitim ve öğretim sürecinin uygulanmasında öğretmenlerin en fazla sorumluluğa sahip olmasıdır (Erden, 1998; Şahan & Küçükoğlu, 2019). Bir öğretmenin sahip olması gereken nitelikler; "genel kültür-genel yetenek, öğretmenlik meslek bilgisi ve alan bilgisi" olarak belirlenmiştir.

Öğretmenlerin sahip olması gereken becerilerden öğretmenlik meslek bilgisi, 'öğretme becerisine' sahip olmayı gerektirir. Çünkü, bir öğretmenin kendi uzmanlık alanını çok iyi bilmesi başarılı bir öğretim yapılması için tek başına yeterli değildir, aynı zamanda sahip olduğu bilgileri öğrenciye aktarabilmesi de gerekir. Başka bir deyişle, öğretmenin kullanacağı strateji, yöntem, teknikleri bilmesi, hedeflere ulaşmak ve etkili öğretimi gerçekleştirme için yeterli bilgi ve beceriye sahip olması ve bunları uygun bir şekilde kullanması gerekir (Erden, 1999; Tan, 2021).

Tan (2021), öğretim stratejisini; "öğrenme hedeflerine ulaşmak üzere belirlenen konunun sunulması için izlenen yol"; Demirel (2011), öğretim yöntemini; "hedefe ulaşmak için önceden belirlenmiş ya da izlenecek en kısa yol"; Tan (2021), öğretim tekniğini "öğrenme ünitesinin hedeflerine ulaşmak için seçilen yöntemi uygulamaya koyma biçimi ya da sınıf içinde yapılan işlemlerin bütünüdür" şeklinde tanımlamaktadır. Öğretim stratejileri; sunuş, buluş ve araştırma -inceleme yoluyla öğretim stratejisi şeklinde üç ana gruba ayrılmaktadır (Demircioğlu, 2004). Öğretme-öğrenme sürecinde; anlatım, etkileşimli anlatım, gösterip yaptırma, örnek olay, tartışma, problem çözme, proje temelli öğretim, iş birliğine dayalı öğrenme, karşılıklı öğretim …vb. öğretmenler tarafından kullanılan farklı öğretim yöntemleri bulunmaktadır (Cengizhan, 2016; Sönmez, 2008; Tan, 2021; Uzunboylu & Hürsen, 2011). Öğretim sürecinde kullanılan öğretim teknikleri ise grupla, bireysel ve sınıf dışı öğretim teknikleri olarak üç ana gruba ayrılmaktadır. Grupla öğretim teknikleri; soru-cevap, rol oynama, drama, benzetim, beyin fırtınası, mikro-öğretim, altı şapkalı düşünme, deney, akademik yarışmalar ve oyunlar vb.; bireysel öğretim teknikleri; programlı öğretim, bilgisayar destekli öğretim ve bireyselleştirilmiş öğretimi; sınıf dışı öğretim teknikleri de sergi, görüşme ve gezi-gözlem tekniklerini içermektedir (Tan, 2021; Uzunboylu & Hürsen, 2011).

Öğrenme-öğretme sürecinde öğretmenin kullanacağı öğretim strateji, yöntem ve teknikleri seçmesinde etkili olan faktörler bulunmaktadır. Bunlar; öğretim programında ve ders

[1] Prof.Dr. Amasya Üniversitesi, safak.ulucinar@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3383-5330
[2] Dr.Öğr.Üyesi, Amasya Üniversitesi, hale.yetim@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0000-6919-3416

bazında öğrenciye kazandırılması gereken hedefler/kazanımlar, dersin içeriği, öğretilecek konunun özelliği, fiziksel imkanlar (materyaller, araç-gereçler, derslikler ve büyüklükleri), zaman, sınıftaki öğrenci sayısı, maliyet, öğrencilerin hazır bulunuşluk düzeyleri, öğretmenin kişilik özellikleri, sahip olduğu felsefe…vb. şeklinde ifade edilmektedir (Emir, 2010; Gökalp, 2016; Küçükahmet, 2009).

Öğrenme-öğretme sürecinde kullanılan strateji, yöntem ve teknikler öğretmen ve öğrenci merkezli olarak iki ana gruba ayrılmaktadır (Gözütok, 2006). Koç (2014) öğreten merkezli öğretim yöntemlerinin en belirgin özelliklerini; "öğretmenin konuşması ve öğretmen sorularının, öğrenci soruları ve konuşmasından daha fazla olması, daha çok tüm grup öğretimin yapılması, destek araçların kullanılması, ders kitaplarına güvenilmesi, olgusal bilgilerin anımsanması ve sıraların hem tahtaya hem de öğretmen masasına bakacak şekilde dizilmesi ile oluşturulan sınıf ortamı" şeklinde tanımlamıştır. Öğrenci merkezli öğretim yöntemlerinin özelliklerini ise "öğrenmenin yapılandırıcı yönüne dayanması, öğretim hedeflerinin hem bağımsız çalışma becerilerini hem de daha fazla öğrenci özerkliğini gerektirmesi, diğerleriyle işbirliği içinde çalışmayı, ilk elden elde edilen deneyimlerle bilgininin yapılandırılmasını ve otantik amaçlar için temel akademik becerilerin kullanımını içermesi" şeklinde tanımlamıştır.

Westwood, (2008), çoğu öğrenci merkezli yöntemin yalnızca bilginin yapılandırılması ile ilgili olmadığını, etkili öğrenme stratejilerinin gelişimi ile ilgili olan "nasıl öğreneceğini öğrenme" ifadesinin kapsadığını belirtmektedir. Demirkan ve Saraçoğlu (2016), ülkemizde son yıllarda gerçekleştirilen eğitim-öğretimdeki reform hareketleriyle eğitim programlarının en önemli hedefleri olarak, öğretmenin süreçte yol gösterici rolünün ön plana çıktığını, öğrencinin merkezde olduğunu ve aynı zamanda öğrencinin öğrenme sürecinde bilimsel süreç becerilerini kullandığını ifade etmişlerdir.

Eğitim-öğretim faaliyetlerini gerçekleştirmekle sorumlu olan öğretmenlerin yalnızca öğrenmeye etki eden faktörler arasında yer alan strateji, yöntem ve teknikleri hakkında yeterli bilgi ve beceriye sahip olmaları yeterli olmayıp, aynı zamanda yenilikçi, çağdaş ve alternatif öğretim yöntem ve teknikleri konusunda da yeterli bilgiye sahip olmaları ve bunları kullanmak için istekli olmaları gerekmektedir (Kayabaşı, 2012). Ancak, öğretmenlerin, bu yeni yaklaşımları bilme ve kullanma konusunda istekli olmadıkları, öğrencileri ve ders sürecini kendilerinin yönlendirdiği ve değerlendirmeyi kendilerinin yaptığı öğretim yöntem ve tekniklerini kullanmaya hem daha fazla öncelik ve hem de daha fazla ağırlık verdikleri, alternatif yöntem ve tekniklerin kullanımı konusunda yetersizlikleri araştırmacılar tarafından bildirilmiştir (Covill, 2011; Junst, Licklider & Wiersema, 2003; Kayabaşı, 2012; Marbach, Seal & Sokolove, 2001). Yapılan araştırmaların bulguları, öğretmenlerin sadece bildikleri yöntemleri kullandıkları ve bu yöntemlerin sayısının çok fazla olmadığını; derslerinde daha çok geleneksel-öğreten yöntemleri tercih ettikleri; anlatım ve soru- cevap yöntemini kullandıkları ve ders kitaplarını kullanarak öğrenciyi yönlendirdiklerini göstermektedir (Davidson ve diğ., 1982; Jones ve diğ., 1987, Akt: Gözütok, 2006; Önen, Saka, Erdem, Uzal & Gürdal, 2009; Öztürk, 2004; Temizöz & Özgün Koca, 2012).

Öğretmenlerin sahip olması gereken üç alandaki bilgi ve becerilerin öz-yeterlilik kavramı ile yakından ilişkilidir (Yeşilyurt, 2013). Öz-yeterlik kavramıyla ilişkili pek çok kavram bulunmak birlikte, öğretmen öz-yeterlik algısı, bu kavramla ilişkili en önemli kavramlardan biridir (Ekici, 2008). Sosyal Öğrenme Kuramında ilk kez öz-yeterlilik kavramından Bandura bahsetmiştir. Öz yeterlilik kavramını "davranışların oluşmasında etkili olan bir nitelik ve bireyin, belli bir performansı göstermek için gerekli etkinlikleri organize edip, başarılı olarak yapma kapasitesi hakkında kendine ilişkin yargısı" şeklinde ifade etmiştir (Bandura, 1997). Özdemir (2008), öğretmen adaylarının ve öğretmenlerin nitelikli bir eğitim-öğretim gerçekleştirmelerinde ve öğretim sürecinde karşılaştıkları problemlerin üstesinden

gelmelerinde, hem kendi yetenekleri ve becerileriyle ilgili kişisel yargılarının, hem de öz-yeterlik inançları ve algılarının önemli rol oynadığını ifade etmiştir.

Türkiye'de öğretmen adaylarının ve öğretmenlerin belli bir alan ile ilgili öz-yeterlik algılarını belirlemeye yönelik pek çok araştırma yapılmıştır ve yapılan bu araştırmalar incelendiğinde mesleki yeterlilik (Capri & Celikkaleli, 2008), öğretmen öz-yeterlilik inancı (Ekici, 2008), öz-yeterliğin çeşitli değişkenlerle ilişkisinin belirlenmesi (Gurlen, 2011; Saracaloğlu & Aydoğdu, 2012; Yavuz & Memis, 2010; Yenice, 2012;) şeklinde farklı çalışmaların var olduğu göze çarpmaktadır. Benzer şekilde, alan yazını incelendiğinde öğretmenlerin kullandıkları öğretim yöntem ve teknikleri (hem öğreten merkezli hem de öğrenen merkezli) ile ilgili pek çok araştırma (Kayabaşı, 2012; Önen, Mertoğlu, Saka & Gürdal 2009; Yeşilyurt, 2013; Fırat Durdukoca, 2018; Temizöz & Özgün- Koca, 2008) bulunmaktadır. Öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının hem öz-yeterlilik algıları hem de kullandıkları veya kullanmayı tercih ettikleri öğretim strateji, yöntem ve teknikleri ile ilgili çeşitli araştırmalar olmasına rağmen, öğretmenlerin öğretim yöntem ve teknikleri kullanma yeterlilik algısını belirlemeye ilişkin bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bu konuda, daha fazla araştırma bulgusuna gereksinim duyulması nedeniyle bu araştırmada öğretmenlere yönelik öğretim strateji-yöntem-teknik kullanımı yeterlik algısı ölçeği geliştirme çalışması yapılmıştır. Geliştirilen ölçek, öğreten ve öğrenen merkezli strateji, yöntem ve teknikleri kapsayacak şekilde ve öğretmenlerin bunları kullanmalarına ilişkin öz yeterlilik algılarını içerecek şekilde hazırlandığından öğretmenlerin yöntem, teknik kullanımı yeterlilik düzeylerinin belirlenmesini açısından alan yazınına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırma Deseni

Öğretmenlere yönelik öğretim strateji-yöntem-teknik kullanımı yeterlik algısı ölçeği geliştirilmek amacıyla tasarlanan bu çalışma nicel araştırma yaklaşımında tarama modelindedir. Tarama modelinde mevcut durumu tespit amacıyla herhangi bir müdahalede bulunmadan veriler toplanır (Fraenkel & Wallen, 2006). Bu araştırmada geliştirilen anket formu yardımıyla öğretmenlerden veriler toplanmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırma 2021-2022 öğretim yılı güz yarıyılında Amasya merkezde yürütülmüştür. Farklı okul türlerinde ve çeşitli branşlardan 213'ü kadın, 114'ü erkek toplam 327 öğretmen örneklemi oluşturmaktadır. Öğretmenlerin anket formuna verdikleri cevaplardan 32 farklı branş tespit edilmiş ve analizlerde gruplama yapılarak dil (n: 29); ortaöğretim sayısal (n: 30); ortaöğretim sözel (n: 37); meslek bilgisi (n: 17); özel yetenek (n: 18); ortaokul branşlar (n:56); sınıf (n:83) ve okul öncesi (n: 57) olarak sekiz grup oluşturulmuştur.

Veri Toplama Aracı

Öğretim strateji-yöntem-teknikleri kullanma yeterlik algısı ölçeği Kılınç vd. (2014) tarafından geliştirilen öğretmen inanç sistemi anketinin son bölümünden yararlanılarak hazırlanmıştır. İlgili anket maddeleri Yılmaz Tüzün (2008) referans alınarak oluşturulmuş, öğretmen görüşmeleri ve alan uzmanlarının fikir birliği ile 25 maddelik beşli likert türde bir ölçme aracıdır. Öğretmenlerin verilen öğretim yöntem tekniklerini GDO konusunun öğretiminde etkili kullanma durumlarını derecelendirmeleri istenmiştir. Bu araştırmada GDO sınırlaması olmadığından eksik olduğu düşünülen strateji-yöntem- teknikler eklenerek 30 maddelik yapı oluşturulmuştur. Fen eğitiminden iki ve eğitim bilimlerinden bir öğretim üyesinin görüşleri alınarak kapsam geçerliği sağlanmıştır. Ölçek maddeleri tabloda satırda

verilirken sütunlarda etkili kullanamam-çok etkili kullanabilirim aralığında beşli likert derecelendirmeden kendi görüşüne uygun olanı işaretlemeleri istenmiştir.

Veri Toplama Süreci

2021-2022 eğitim öğretim süreci Covid-19 pandemisinden dolayı uzaktan eğitimle yürütüldüğü için araştırmada online anket formu ile veriler toplanmıştır. Araştırmacıların geliştirildiği ve uzman görüşleri alınarak geçerliği kontrol edilen anket formunda ilk bölümde demografik özellikler ikinci öğretim strateji-yöntem-teknikleri verilerek beşli likert yapıda verilen yöntemleri etkili bir şekilde kullanıp kullanamadığını belirtmeleri istenmiştir. Üniversitenin etik kurulundan ve il Milli Eğitim Müdürlüğü'nden gereken izinler alınmıştır. Okullara gidilerek müdürler aracılığı ile öğretmenlere araştırma linki ulaştırılmıştır.

Verilerin Analizi

Hazırlanan anket formu online olarak öğretmenlere gönderilmiş dönüt sağlanan 327 anket formun analizleri yapılmıştır. Ölçek geliştirmede verilerin geçerlik ve güvenirlik çalışmaları yapılmıştır. Geliştirilen ölçme aracının faktör yapısını ortaya koymak, belirli bir hipotezi test etmek yerine, ölçme aracıyla ölçülen faktörlerin doğası hakkında bilgi edinmek için açımlayıcı faktör analizi (AFA), örtük değişkenlerle ilgili kuramın test edilmesinde, oluşturulan yapının doğrulanmasını test etmede doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanır (Tabachnick & Fidell, 2007). Geçerlik için madde test korelasyonu, AFA, DFA ve güvenirlik için Cronbach alpha güvenirliği incelenmiştir. SPSS 22.0 programı AFA, AMOS 24 paket programı DFA ve modelin test edilmesi amacıyla kullanılmıştır.

Bulgular

Öğretmenlere yönelik öğretim strateji- yöntem- teknik kullanma yeterlik algısı ölçeği (ÖYYA) yapı geçerliğine yönelik "döndürülmüş temel bileşenler analizi" uygulanmıştır. Bu analiz uygulanırken Kaiser-Meyer Olkin (KMO) katsayısı ve Barlett Sphericity testi ile incelenmiştir. KMO katsayısı, verilerin faktör analizine uygun ve yeterli olduğunu belirlemede kullanılır. Büyüköztürk, (2017); "KMO katsayısı 1'e yaklaştıkça verilerin analize uygun olduğu, 1 olmasında ise mükemmel bir uyum olduğu anlamına gelir. Barlett testi, değişkenler arasında ilişki olup olmadığını kısmi korelasyonlar temelinde inceler ve hesaplanan kikare değerinin anlamlı çıkması puanların normalliğinin kanıtı olarak kabul edilir" ifadesini kullanmaktadır. KMO değerinin 0,90'a yakın olması örneklem büyüklüğünün faktör analizine uygunluğunu göstermektedir (Tavşancıl, 2002). Öğretmenlerden toplanan veriler için KMO değeri:0,854 Barlett test of Sphericity test Chi Square: 2046,817, p:0,000 bulunmuştur. Verilerin normal dağılım gösterdiği ve örneklemin AFA için yeterli olduğu görülmüştür.

Hazırlanan ölçeğin faktör analizi sonucunda, 30 madde içinden ölçek yapısıyla uymayan ve birden fazla faktöre yük veren 15 madde atılmıştır. Geriye kalan 15 madde, özdeğeri 1'in üzerinde olan 5 alt faktörlü bir yapı oluşturmuştur. Birinci alt faktörde 3 madde (gösterip yaptırma, işbirlikli öğrenme ve beyin fırtınası) çakışık faktör yükü verdiğinden atılmıştır. İkinci faktörden 4 madde (5E öğrenme halkası, 6 şapkalı düşünme tekniği, analoji ve istasyon teknikleri) atılmıştır. Üçüncü faktörden 3 madde (gazetelerin sınıfa getirilmesi, projeye dayalı öğrenme ve çoklu zeka yöntemi) atılmıştır. Dördüncü faktörde 3 madde (oyun, sınıf tartışması ve küçük grup tartışması teknikleri) atılmıştır. Beşinci faktörde bilgisayar destekli öğretim yöntemi ve internet araştırması tekniği atılmıştır. Bu haliyle 15 maddeden oluşan ölçeğin ilk faktöründe 5 madde, ikinci faktörde 3 madde, üçüncü faktörde 3 madde, dördüncü ve beşinci faktörlerde ikişer madde yer almıştır. Temel bileşen analizinde madde faktör yükleri ve betimsel istatistikleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Maddelerin Betimsel İstatistikleri Ve Faktör Yükleri

	Ortalama	Standart sapma	Madde faktör yükleri
Problem çözme yöntemi	4,15	1,06	0,747
Probleme dayalı öğrenme	3,96	0,99	0,726
Sorgulamaya dayalı öğrenme	3,94	1,05	0,585
Buluş yoluyla öğrenme	3,89	1,09	0,590
Örnek olay metodu	4,06	1,07	0,429
Kavramsal değişim metinleri	3,27	1,15	0,803
Kavram haritaları	3,76	1,12	0,674
Kavram karikatürleri	3,43	1,16	0,811
Laboratuvar uygulamaları	2,62	1,45	0,664
Sınıfa konunun uzmanların getirilmesi	2,44	1,36	0,708
Okul dışı ortamların ziyaret edilmesi	2,97	1,38	0,744
Yaratıcı drama	3,81	1,06	0,838
Rol oynama	3,94	1,02	0,832
Anlatım	4,57	0,66	0,766
Soru cevap	4,65	0,68	0,724

Öğretmenlerin ÖYYA ölçeğine verdikleri cevaplardan en yüksek ortalamaya sahip olanların anlatım ve soru cevap yöntemi olduğu görülmektedir. En düşük ortalama ise sınıfa konu uzmanının getirilmesindedir. Madde faktör yükler 0,838 ile 0,429 arasında değişmektedir. Bileşenlerin toplam açıklanan varyansı Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 2. Toplam Açıklanan Varyanslar

Bileşen	Özdeğerler			Yük karekök toplamları			Döndürme karekök toplamları		
	Toplam	% Varyans	Kümülatif %	Toplam	% Varyans	Kümülatif %	Toplam	% Varyans	Kümülatif %
1	5,576	37,174	37,174	5,576	37,174	37,174	2,811	18,740	18,740
2	1,796	11,973	49,147	1,796	11,973	49,147	2,257	15,046	33,785
3	1,240	8,265	57,412	1,240	8,265	57,412	2,217	14,779	48,565
4	1,140	7,598	65,011	1,140	7,598	65,011	1,808	12,054	60,618
5	0,889	5,925	70,935	0,889	5,925	70,935	1,548	10,317	70,935

Özdeğerlere bakıldığında en yüksek olan birinci faktör ölçek puanlarındaki varyansın %37,21'ini ve en düşük beşinci faktör %5,92'ini açıklamaktadır. Ölçeğin beş faktörlü yapısının toplam varyansın %70,935 oranında açıkladığı tespit edilmiştir. Scherer, Wiebe, Luther ve Adams, (1988), sosyal bilimlerde yapılan araştırmalarda %40 ile %60 arasında değişen varyans oranlarının yeterli kabul edildiğini belirtmektedir (Akt: Tavşancıl, 2002). Açıklanan varyansın yüksek olması incelenen yapının ne kadar iyi ölçüldüğünün göstergesidir (Büyüköztürk, 2017). Geliştirilen ölçek için açıklanan %71 varyansın öğretmenlerin öğretim strateji-yöntem-teknik kullanma yeterlik algısını iyi düzeyde aydınlattığını söylenebilir. Beşli yapıdaki ölçek maddelerine Varimax döndürme uygulanmıştır. Varimax döndürmenin amacı, değişkenler

arasında faktörler içindeki yüklerin varyansını maksimuma çıkararak faktörleri basitleştirmektir (Tabacknick & Fiedel, 2007).

Ölçekteki maddelerin iç tutarlıklarına bakmak için madde analizler ölçekten alınan toplam puanların alt-üst %27'lik grup ortalamalarının karşılaştırması yapılır (Tavşancıl, 2002). Ölçeğin madde geçerliğine ve homojenliğine ilişkin olarak madde test korelasyonları hesaplanmıştır. Faktör yükleri, madde toplam korelasyonları ve %27 lik alt-üst grup karşılaştırması anlamlılık düzeyi ile birlikte Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3. Faktörler, Faktör Yükleri, Madde Toplam Korelasyonları Ve Alt Üst Grup Karşılaştırması

	Faktör Adı	Maddeler	Faktör Yükleri	Madde toplam korelasyonu	%27 alt-%27 üst grup t değeri	p
F 1	Bilimsel düşünme becerisine yönelik strateji ve yöntemler	Problem çözme yöntemi	0,815	0,591	-10,007	0,000
		Probleme dayalı öğrenme	0,806	0,617	-11,430	0,000
		Sorgulamaya dayalı öğrenme	0,664	0,571	-11,310	0,000
		Buluş yoluyla öğrenme	0,652	0,616	-13,055	0,000
		Örnek olay	0,440	0,542	-9,965	0,000
F 2	Kavram geliştirmeye yönelik teknikler	Kavramsal değişim metinleri	0,818	0,631	-14,957	0,000
		Kavram haritaları	0,731	0,576	-13,686	0,000
		Kavram karikatürleri	0,837	0,620	-11,348	0,000
F 3	Otantik bağlamda ürün oluşturmaya yönelik teknikler	Laboratuvar uygulamaları	0,790	0,456	-10,275	0,000
		Sınıfa konu uzmanlarının getirilmesi	0,760	0,548	-13,899	0,000
		Okul dışı ortamların ziyaret edilmesi	0,803	0,552	-14,003	0,000
F4	Canlandırmaya yönelik yöntemler	Yaratıcı drama	0,864	0,497	-11,433	0,000
		Rol oynama	0,869	0,488	-9,966	0,000
F5	Didaktik yöntemler	Anlatım	0,866	0,181	-3,485	0,000
		Soru cevap	0,791	0,339	-5,548	0,000

Varimax döndürme sonrası ölçeğin faktör yükleri 0,440 ile 0,869 arasında değişmektedir. ÖYYA ölçeğinin maddelerin kümelendiği faktörlere öğretim strateji-yöntem-tekniklerinin özellikleri dikkate alınarak bu konuda uzman eğitim bilimci öğretim üyesi ile adlandırma yapılmıştır. Sonra faktörler adlandırılmıştır. Birinci faktör: "Bilimsel düşünme becerisine yönelik strateji ve yöntemler" olarak adlandırılmış ve bu faktörde varimax döndürmesi sonrası en yüksek faktör yükü 0,815 ile problem çözme yöntemidir. İkinci faktör: "Kavram geliştirmeye yönelik teknikler" olarak adlandırılmış ve bu faktörde varimax döndürmesi sonrası en yüksek faktör yükü 0,837 ile kavram karikatürleridir. Üçüncü faktör: "Otantik bağlamda ürün oluşturmaya yönelik yöntemler" olarak adlandırılmış ve bu faktörde varimax döndürmesi sonrası en yüksek faktör yükü 0,803 ile okul dışı ortamların ziyaret edilmesidir. Dördüncü faktör: "Canlandırmaya yönelik teknikler" olarak adlandırılmış ve bu faktörde varimax döndürmesi sonrası en yüksek faktör yükü 0,869 ile rol oynamadır. Beşinci faktör: "Didaktik yöntemler" olarak adlandırılmış ve bu faktörde varimax döndürmesi sonrası en yüksek faktör yükü 0,866 ile anlatım yöntemidir.

Ölçeğin madde toplam korelasyonlarının 0,18 ile 0,63 arasında değerler aldığı ve t değerlerinin anlamlı olduğu görülmüştür. Büyüköztürk (2014) madde toplam korelasyonu ile ilgili olarak "0,30 ve daha yüksek olan maddelerin bireyleri iyi derecede ayırt ettiği, 0,20-0,30 arasında kalan maddelerin zorunlu görülmesi durumunda teste alınabileceği veya maddelerin

düzeltilmesi gerektiği söylenebilir" ifadesini kullanmaktadır. Madde korelasyonu 0,18 olan madde anlatım yöntemi olup didaktik yöntemler için gerekli görüldüğünden atılmamıştır. Tüm bu sonuçlar ölçek maddelerinin geçerliği ve aynı yapıyı ölçtüğünü göstermektedir. Ölçekteki faktörler arası ve toplam ölçek puanıyla korelasyonları incelenmiş Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Ölçekteki Faktörlerin Toplam Puan Ve Faktörler Arası Korelasyonları

		Faktor1	Faktor2	Faktor3	Faktor4	Faktor5	Toplam
Faktor1	r	1	0,586**	0,451**	0,388**	0,396**	0,857**
	p		0,000	0,000	0,000	0,000	0,000
Faktor2	r		1	0,420**	0,417**	0,174**	0,782**
	p			0,000	0,000	0,002	0,000
Faktor3	r			1	0,387**	0,085	0,741**
	p				0,000	0,126	0,000
Faktor4	r				1	0,092	0,619**
	p					0,095	0,000
Faktor5	r					1	0,375**
	p						0,000

**p<0,001

Faktörler arası korelasyonlar Pearson momentler çarpımı korelasyon katsayısı ile incelenmiştir. Birinci faktörün diğer faktörlerle ilişkisi orta düzeyde anlamlı, ölçeğin tamamıyla yüksek düzeyde anlamlı bulunmuştur. İkinci faktör üçüncü ve dördüncü faktörle orta düzeyde anlamlı iken 5. Faktörle düşük düzeyde, ölçeğin tamamıyla yüksek düzeyde anlamlı ilişkilidir. Üçüncü faktörün dördüncü faktörle orta düzeyde anlamlı ilişkisi varken beşinci faktörle ilişkisi anlamlı değildir; ölçek toplamı ile anlamlı yüksek ilişkilidir. Dört ve beşinci faktörlerin ilişkisi anlamlı bulunmamıştır. Dördüncü ve beşinci faktörün toplam ölçek puanıyla orta düzeyde anlamlı ilişkili olduğu belirlenmiştir.

Açımlayıcı faktör analizi ile ortaya konulan ölçeğin faktör yapısının uygunluğu doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ile incelenmiştir. Önerilen modelin uygunluğu, "RMSEA (Root Mean Square Error Approximation), NFI (Normed Fit Index), NNFI (Non-Normed Fit Index), CFI (Comparative Fit Index), IFI (Incremental Fit Index), GFI (Goodness of Fit Index) ve AGFI (Adjusted Goodness of Fit Index) uyum ölçütleri" ile test edilmiştir. Modelin uyum değerleri Tablo 5'te önerilen model Şekil 1'de verilmiştir.

Tablo 5. DFA Sonuçları

İndeksler	Mükemmel Uyum Ölçütü	Kabul Edilebilir Uyum Ölçütü	Ölçek İndeksleri	Uyum Durumu
χ2/sd	0-2.5	2.5-3	1.76	Mükemmel
RMSEA	≤05	≤08	0.048	Mükemmel
SRMR	≤05	≤08	0.0432	Mükemmel
RMR	≤05	≤08	0.051	Kabul Edilebilir
NFI	≥95	≥90	0.93	Kabul Edilebilir
NNFI	≥95	≥90	0.96	Mükemmel
CFI	≥95	≥90	0.97	Mükemmel
GFI	≥90	≥85	0.94	Mükemmel
AGFI	≥90	≥85	0.91	Mükemmel
IFI	≥95	≥90	0.97	Mükemmel
RFI	≥95	≥90	0.91	Kabul Edilebilir

DFA sonuçları RMSA, SRMR, NNFI, CFI, GFI, AGFI, IFI değerlerinin mükemmel olduğunu, RMR, NFI ve RFI değerinin kabul edilebilir düzeyde olduğunu göstermiştir. Literatüre göre bu değerler kabul edilebilir model-veri uyumunun kanıtıdır (Şimşek, 2007; Tabachnick & Fiedell, 2007). Yapılan modifikasyonlarla ölçeğin önerilen yapısının kabul edilebilir olduğu ortaya çıkmaktadır.

Ölçeğin tümü ve alt boyutlarda Cronbach alpha güvenirlik katsayısı hesaplanmıştır. Ölçeğin tümü için 0,873; 1. Faktör için 0,821; 2. Faktör için 0,837; 3.faktör için 0,778; 4. Faktör için 0,818 ve son faktör için 0,652 bulunmuştur. Ölçme aracının güvenirliğini belirten Cronbach alpha değerinin 0,80'den büyük olması ölçeğin güvenilir olduğunu gösterir (Özdamar, 1999).

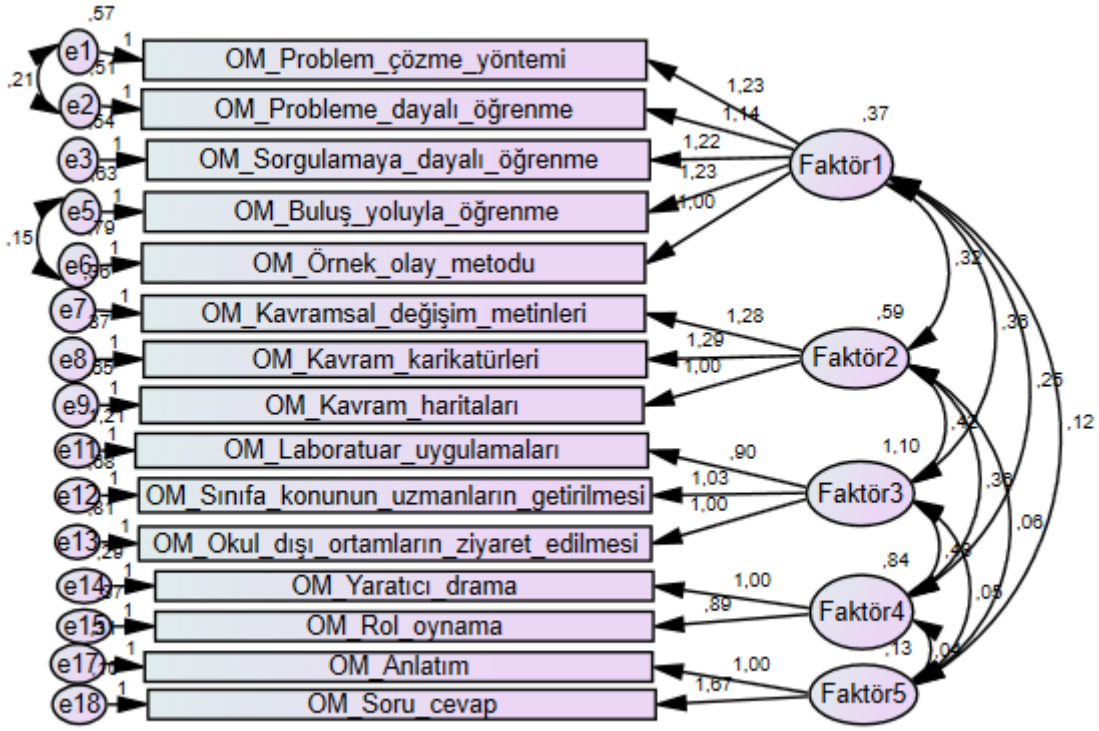

Şekil 1. Ölçeğin Yapısal Eşitlik Modeli Ve Standart Değerleri

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma öğretmenlerin öğretim strateji-yöntem-tekniklerini kullanmaya yönelik yeterlik algılarını tespit amaçlı bir ölçeğin geliştirilmesi amacıyla yapmıştır. Farklı branşlardan 327 öğretmenden toplanan veriler analiz edilmiştir. KMO ve Barlett Sphericity testi sonuçları AFA için örneklem büyüklüğünün yeterli olduğu göstermiştir. Araştırmada başlangıçta önerilen 30 maddelik yapı, faktör analizi sonrası 15 maddeye düşürülmüştür. DFA analizi ile AFA sonuçları desteklenmiştir. Beş faktörlü yapıdaki ölçekte döndürme öncesi faktör yükleri 0,43-0,84 arasında değişirken Varimax döndürme sonrası 0,44-0,87 arasında değerler almıştır. Faktör yük değerlerinin yüksek olması ilişki veren maddelerin oluşturduğu bir küme varsa, o maddelerin bir yapıyı ölçtüğü anlamına gelir (Büyüköztürk, 2012). Ölçekte tek faktörde faktör yükleri bir arada çıkan maddeler beş faktörlü yapıyı oluşturmuş, birden fazla faktör yükü veren maddeler çakışık olduğundan atılmıştır.

Döndürme işlemi sonrası beş faktörde maddelerin topladığı görülmüş ve eğitim bilimleri uzmanıyla yapılan isimlendirmede ilgili faktördeki strateji-yöntem-tekniğin ortak özelliği dikkate alınmıştır. Buna göre birinci faktörde yer alan problem çözme yöntemi, probleme dayalı öğrenme, sorgulamaya dayalı öğrenme, buluş yoluyla öğrenme ve örnek olay yöntemi bilimsel

düşünme becerisine yönelik strateji ve yöntemler olarak adlandırılmıştır. Bu strateji ve yöntemler, öğrenci merkezli olup bilimsel süreç becerilerinin ve üst düzey düşünme becerilerini geliştirilmesi destekleyicidir (Chun & Chon, 2004; Çelenk, 2008; Dahlgren, Castensson, & Dahlgren, 1998; İnal Ekici & Balım, 2019; Lim, 2001; Tan, 2001). Problem çözme yöntemi hariç tümünün tümevarımsal olduğu problem çözme yönteminin problemin türüne göre tümevarımsal veya tümdengelimsel bir yöntem olduğu söylenebilir (Tan, 2001). İkinci faktörde yer alan kavramsal değişim metinleri, kavram haritaları ve kavram karikatürleri kavram geliştirmeye yönelik teknikler olarak adlandırılmıştır. Kavram öğretimi her disiplin için önemli bir durumdur ve ister tarih dersi isterse fizik dersi olsun öncelikle öğrencideki var olan kavramların belirlenmesi ve eksik veya hatalı öğrenmelerin giderilmesiyle yeni bilginin önceki bilgilere dayalı olarak yapılandırılması gerekir (Spier-Dance, Mayer-Smith, Dance & Khan, 2005). Kavram değişimi destekleyen teknikler kavram karikatürleri, kavram ve zihin haritaları, kavramsal değişim metinleri (Keogh, Naylor & Wilson, 1998; Novak, 2010; Posner, Strike, Hewson & Gertzog; 1982), hem öğrenme sürecinde kavram yanılgılarının ortaya çıkarılmasında ve giderilmesinde hem de yeni kavramların öğretiminde etkilidir. Üçüncü faktördeki laboratuvar uygulamaları, sınıfa konu uzmanlarının getirilmesi ve okul dışı ortamların ziyaret edilmesi maddeleri otantik bağlamda ürün oluşturmaya yönelik yöntemler şeklinde adlandırılmıştır. Bu yöntemler öğrencinin aktif olduğu süreçlerde öğrenmenin otantik bağlamda gerçekleştiği yöntemlerdir. Laboratuvarda deneyler sonrası deney raporu ile öğrenme ürünleri ortaya konurken, konu uzmanının sınıfa çağırılması ve alan gezileri otantik öğrenme kapsamında yapılan etkinliklerdir. Otantik öğrenme sınıf duvarları ötesindeki dünya ile bağlantılı ilgi çekici görevlere odaklanan disiplinler arası bir yöntem olarak otantik bağlamları kullanmaktadır (Mims, 2003; Revington, 2012). Otantik etkinlikler gerçekleştirilirken etkinliğin amacına göre öğretmenlerin yanı sıra farklı uzmanlardan da yararlanılabilir; bu şekilde öğrencilerin uzmanlarla etkileşimde bulunmalarını sağlayacak otantik öğrenme ortamları, hem gerçek dünya bağlamlarıyla iç-içe olabileceği hem de park, çiftlik, doğa, atölye…vb. gibi gerçek dünya ortamlarından oluşturulabilir (Aynas, 2018; Bektaş & Horzum, 2014). Dördüncü faktör olan canlandırmaya dayalı yöntemler yaratıcı drama ve rol oynamayı içermektedir. Bu yöntemlerde neredeyse her alanda uygulanabilecek, öğrencinin aktif olduğu, duygu ve düşüncelerini canlandırma yoluyla ifade ettiği kavram öğretimini desteklemenin yanında sosyal becerileri de geliştiren yöntemlerdir (Gönen & Uyar Dalkılıç, 2002; Ong, Chou, Yang & Lin, 2020). Son faktörde ise öğretmen merkezli geleneksel yöntemler didaktik yöntem olarak adlandırılmış anlatım ve soru-cevap yöntemlerini kapsamaktadır. Koç (2014) öğreten merkezli öğretim yöntemlerinin en belirgin özelliklerini; "öğretmenin konuşması ve öğretmen sorularının, öğrenci soruları ve konuşmasından daha fazla olması, daha çok tüm grup öğretimin yapılması, destek araçların kullanılması, ders kitaplarına güvenilmesi, olgusal bilgilerin anımsanması ve sıraların hem tahtaya hem de öğretmen masasına bakacak şekilde dizilmesi ile oluşturulan sınıf ortamı" şeklinde tanımlamıştır. Didaktik yöntemler, daha az zaman, hazırlık ve materyal gerektirdiğinden öğretmene güçlü olma hissi yaşatır bu nedenle çoğunluk tarafından tercih edilmektedir (Gürkan, 1995). Madde ayırt edicilik sonuçları ve DFA sonuçları beş faktörlü yapıyı doğrular niteliktedir.

Tablo 1'de ölçek maddelerinin betimsel istatistikleri incelendiğinde öğretmenlerin anlatım ($\bar{X}$: 4,57) ve soru cevap ($\bar{X}$: 4,65) yöntemlerini en etkili kullanabildiklerini, laboratuvar uygulamaları ($\bar{X}$: 2,62) ve sınıfa konu uzmanının çağırılması ($\bar{X}$: 2,42) tekniklerini ise en az yeterlikle kullanabileceklerini düşündükleri belirlenmiştir. Ekici (2009), araştırmasında biyoloji öğretmenlerinin laboratuvar kullanma özyeterlik algılarının orta düzeyde olduğunu tespit etmiştir. Bu çalışmanın örnekleminde farklı düzeydeki okullardan ve branşlardan öğretmenler yer almaktadır. Laboratuvar tekniğini kullanma olasılığı bulunan ortaöğretim sayısal, ortaokul branşlar ve sınıf öğretmenlerinin örneklemin yarısına yakını temsil etmesi göz

önüne alındığında ortalamanın düşük olduğu söylenebilir. Çeşitli araştırmaların sonuçlarından da öğretmenlerin deney yapmaktan ve laboratuvarı kullanmaktan kaçınmalarını araç gereç eksiği, süre yetersizliği, konuların fazlalığı gibi nedenlerle (Demir, Böyük & Koç, 2011; Uluçınar, Cansaran & Karaca, 2004) belirtse de bu araştırma ile laboratuvar tekniğini kullanma konusunda özyeterlik eksikliği yaşadıkları ortaya konmaktadır. Sınıfa konu uzmanlarının çağırılması tekniğini öğretmenlerin kullanmada yeterli hissetmemeleri bilgi eksiğinden, gerekli izinler ve resmi işlem yüküne girmek istememelerinden kaynaklı olabilir. Okul dışı öğrenme ortamlarının son zamanlardaki popülerliği ve öğretim programlarında önerilmesine rağmen öğretmenlerin bu ortamları ziyaret konusunda kendilerini çok yeterli görmedikleri belirlenmiştir. Okul dışı öğrenme ortamlarında öğretmenlerin disiplin sorunları, iklim koşullarının elverişsizliği, sınıf yönetiminin zorluğu, bürokratik işler, aile ile iletişim, beslenme ve ulaşım gibi sorunlar yaşadıklarını, sorumluluktan kaçma, motivasyon eksikliği, akademik yetersizlik, sürecin yoruculuğu ve olumsuz tecrübelerin dolayı bu yöntemi tercih etmediklerini bildirmektedir (Arabacı & Akgül, 2020; Çiçek & Saraç, 2017; Yıldız, 2022).

Faktör boyutunda öğretmenlerin ortalaması incelendiğinde otantik ürüne yönelik yöntemlerin en düşük ortalamaya sahip olduğu, canlandırmaya yönelik yöntemler ve kavram gelişimine yönelik tekniklerin orta düzeyde olduğu söylenebilir. Öğretmenlerin kavram öğretimi yanında öğrencilerin üst düzey düşünme becerilerini geliştirecek yöntemleri orta düzeyin üzerinde kullanabileceklerini düşündükleri görülmüştür.

Özyeterlik algısı yüksek olan öğretmenler sınıflarındaki uygulamalarında kendilerine daha çok güvenerek farklı yöntem teknikleri kullanmaya çalışacaktır. Bu nedenle öğretmenlerin öğretim strateji-yöntem-teknikleri ile ilgili bilgisinin sürekli güncellenmesi ve yeniliklerden haberdar olmaları bunları kullanmaya yönelik yeterlik algılarını olumlu etkileyecektir. Bu çalışmanın sonuçlarından hareketle öğretmenlere öğretim yöntem teknikleri hakkında eğitimler düzenlenerek örnek etkinlik modülleri ile öğretim içinde desteklenmeleri ve yeterlik algılarının gelişiminin desteklenmesi önerilmektedir. Ayrıca daha spesifik örneklemlerle belirli gruptan öğretmenlerin öğretim strateji-yöntem-tekniklerini kullanabilme yeterlik algıları karşılaştırmalı olarak çalışılabilir.

KAYNAKLAR

Arabacı, S., & Akgül, G. D. (2020). Okul dışı öğrenme ortamlarına yönelik fen bilgisi öğretmenlerinin görüşleri. *International Journal of Scholars in Education*, *3*(2), 276-291.

Aynas, N. (2018). *Fen bilimleri dersinde otantik öğrenme uygulamalarının etkisinin incelenmesi.* Doktora Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi: Van.

Bandura, A. (1977). Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change, *Psychological Review*, 84, 191-215.

Bektaş, M., ve Horzum, M. B. (2014). *Otantik öğrenme.* Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Büyüköztürk, Ş. (2017). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı* (23. Baskı). Ankara: Pegem A Yayıncılık.

Çapri, B., & Çelikkaleli, Ö. (2008). Öğretmen adaylarının öğretmenliğe ilişkin tutum ve mesleki yeterlik inançlarının cinsiyet program ve fakültelerine göre incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *9*(15), 33-53.

Çelenk, S. (2008). Türkçe öğretiminde yararlanılabilecek öğretim yöntem ve teknikleri. A. Tazebay, & S. Çelenk (Edt), *Türkçe öğretimi ilke-yöntem-teknikler*. Ankara: Maya Akademi Yayınları

Cengizhan, S. (2016). Öğretim yöntemleri. T. Yanpar-Yelken, ve C. Akay, (Ed.) *Öğretim ilke ve yöntemleri.* Ankara: Anı Yayıncılık.

Chun, J & S. Chon. (2004) Promoting student learning through a student-centered problem-based learning subject curriculum. *Innovations in Education and Teaching International*.41(2),.157-168.

Çiçek, Ö., & Saraç, E. (2017). Fen bilimleri öğretmenlerinin okul dışı öğrenme ortamlarındaki yaşantıları ile ilgili görüşleri. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 18*(3), 504-522.

Covill, A. (2011) College students perceptions of the traditional lecture method. *College Student Journal,* 45 (1), 2-15.

Dahlgren M.A., Castensson, R. & Dahlgren, L.O. (1998). PBL from the teachers' perspective, Conceptions of the tutor's role within problem based learning, *Higher Education,* 36, 437-44

Demir, S., Böyük, U. & Koç, A. (2011). Fen ve teknoloji dersi öğretmenlerinin laboratuvar şartları ve kullanımına ilişkin görüşleri ile teknolojik yenilikleri izleme eğilimleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, *7*(2), 66-79.

Demircioğlu, H. İ. (2004). Öğretim stratejileri. C. Öztürk, ve D. Dilek, (Edt.). *Hayat bilgisi ve sosyal bilgiler öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Demirel, Ö. (2011). *Öğretme sanatı*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Demirkan, Ö. & Saraçoğlu, G. (2016). Anadolu lisesi öğretmenlerinin derslerde kullandıkları öğretim yöntem ve tekniklerine ilişkin görüşleri. *The Journal of International Lingual, Social And Educational Sciences*, 2(1),1-11.

Ekici, G. (2008). Sınıf yönetimi dersinin öğretmen adaylarının öğretmen öz-yeterlik algı düzeyine etkisi, *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (35), 98-110.

Ekici, G. (2009). Biyoloji öğretmenlerinin laboratuar kullanımı öz-yeterlik algılarının incelenmesi, *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10 (3), 25-35.

Emir, S. (2010). Temel öğretme ve öğrenme stratejileri. M. Bilen, (Edt.). *Eğitimde ilke ve yöntemler*. Ankara: Betik Kitap.

Erden, M. (1998). *Öğretmenlik mesleğine giriş*. İstanbul: Alkım Yayınevi.

Fırat Durdukoca, Ş. (2018). Öğretmenlerin sosyal bilgiler dersi öğretim uygulamaları için öğretim tekniklerinin seçimine yönelik yeterlik algıları ve görüşleri. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22 (1), 211-242.

Fraenkel, J.R., & Wallen, N.E. (2006). *How to design and evaluate research in education*. New York: McGraw-Hill.

Gökalp, M. (2016). *Öğretim ilke* v*e yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Gönen, M. & Uyar Dalkılıç, N. (2002). *Çocuk eğitiminde drama yöntem ve uygulamaları* (Beşinci baskı). İstanbul: Epsilon Yayıncılık.

Gözütok, D. (2006). *Öğretim ilke ve yöntemleri*. Ankara: Ekinoks Yayıncılık

Gürkan, T. (1995). Öğretim zamanını en iyi şekilde kullanma: Sokratik, didaktik, araştırma ve keşfetme yöntemlerini kullanma rehberi. *Ankara University Journal Of Faculty Of Educational Sciences (JFES), 28*(2), 217-227.

Gürlen, E. (2011). Probleme dayalı öğrenmenin öğrenme ürünlerine, problem çözme becerisine, öz-yeterlik algı düzeyine etkisi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 40*(40), 221-232.

İnal Ekici, D. & Balım, A.G. (2019). Probleme dayalı öğrenme yöntemi. A.G. Balım (Ed.), *Fen öğretiminde yenilikçi yaklaşımlar* (1. Baskı). Ankara: Anı Yayıncılık

Jungst, S., Licklider, B. & Wiersema, J. (2003). Providing support for faculty who wish to shift to a learning-centered paradigm in their higher education classrooms. *The Journal of Scholarship of Teaching and Learning*, 3, 69-81.

Kayabaşı, Y. (2012). Öğretmenlerin öğretim sürecinde kullandıkları öğretim yöntem ve teknikleri ile bunları tercih etme nedenleri. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.* 15 (27), 44-65.

Keogh, B., Naylor, S., & Wilson, C. (1998). Concept Cartoons: A New Perspective on Physics Education. *Physics education, 33*(4), 219-24.

Kılınç, A. , Afacan, Ö. , Polat, D. , Demirci Güler, P. , Yıldırım, K., Demiral, Ü., Eroğlu, B., Kartal ,T., Sönmez, A. , Büşra İşerı, B. & Görgülü, Ö. (2014). Preservice science teachers' belief systems about teaching a socioscientific ıssue. *Türk Fen Eğitimi Dergisi*, 11 (3), 79-102.

Koç, C. (2014). Öğrenci merkezli yöntem ve teknikleri kullanmaya yönelik tutum ölçeği: Geçerlik güvenirlik çalışması. *Electronic Journal of Social Sciences.* 13(49), 150-170.

Küçükahmet, L. (2009). *Program geliştirme ve öğretim*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Lim,B. R. (2001). *Guidelines for designing inquiry based learning on the web: Online Professional develeopment of educators*. PhD Thesis, Indiana University.

Marbach-Ad, G., Seal, O. & Sokolove, P. (2001). Student attitudes and recommendations on active learning. *Journal of College Science Teaching*, 30 (7), 434-438.

Mims, C. (2003). Authentic learning: A practical introduction & guide for implementation. *Meridian: A Middle School Computer Technologies Journal*, *6*(1), 1-3.

Novak, J. D. (2010). *Learning, creating, and using knowledge: Concept maps as facilitative tools in schools and corporations*. Routledge.

Önen, F., Mertoğlu, H., Saka, M. & Gürdal, A. (2009). Hizmet içi eğitimin öğretmenlerin öğretim yöntem ve tekniklerine ilişkin bilgilerine etkisi: ÖPYEP örneği. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi,* 10(3), 9-23.

Önen, F., Saka, M., Erdem, A., Uzal, G. & Gürdal, A., (2008), Hizmet içi eğitime katılan fen bilgisi öğretmenlerinin öğretim tekniklerine ilişkin bilgilerindeki değişimin tespiti: Tekirdağ örneği, *KEFAD*, 9 (1), 45-57.

Ong, K. J., Chou, Y. C., Yang, D. Y., & Lin, C. C. (2020). Creative drama in science education: The effects on situational interest, career interest, and science-related attitudes of science majors and non-science majors. *EURASIA Journal of Mathematics, Science and Technology Education, 16*(4), 1-18.

Özdamar, K. (1999). *Paket programlarla istatistiksel veri analizi I.* (2. Baskı). Eskişehir: Kaan Kitabevi.

Öztürk, Ç. (2004). Ortaöğretim coğrafya öğretmenlerinin öğretim yöntem ve teknikleri kullanabilme yeterlilikleri. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5 (2), 75-83.

Posner, G. J., Strike, K. A., Hewson, P. W., & Gertzog, W. A. (1982). Toward a theory of conceptual change. *Science education, 66*(2), 211-227.

Revington, S. (2012). Comparing the authentic learning model to other models of education. Retrieved, May, 05 from http://authenticlearning.weebly.com/

Şahan, H., H. & Küçükoğlu, A. (2019). *Kuramdan uygulamaya mikro öğretim*. (1. Baskı), Ankara: Pegem Akademi.

Saracaloğlu, A. S., & Aydoğdu, B. (2012). Fen ve teknoloji öğretmenlerinin kişilerarası öz-yeterlik inançlarının bazı değişkenler açısından incelenmesi. *International Journal of New Trends in Arts, Sports & Science Education (IJTASE), 1*(1).

Şimşek, Ö. F. (2007). *Yapısal eşitlik modellemesine giriş temel ilkeler ve LISREL uygula*maları. Ankara: Ekinoks Yayıncılık.

Sönmez, V. (2008). *Öğretim ilke ve yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Spier-Dance, L., Mayer-Smith, J., Dance, N., & Khan, S. (2005). The role of student-generated analogies in promoting conceptual understanding for undergraduate chemistry students. *Research in Science & Technological Education, 23*(2), 163-178.

Tabachnick, B.G. & Fidell, L.S. (2007). *Using multivariate statistics* (5th ed.). Boston: Pearson Education Inc.

Tan, Ş. (2021). *Öğretim ilke ve yöntemleri*. (14.Baskı). Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık

Tavşancıl, E. (2002). *Tutumların ölçülmesi ve SPSS ile veri analizi*. Ankara: Nobel Yayınevi

Temizöz, Y. & Özgün-Koca, S. A. (2008). Matematik öğretmenlerinin kullandıkları öğretim yöntemleri ve buluş yoluyla öğrenme yaklaşımı konusundaki görüşleri. *Eğitim ve Bilim*, 33 (149), 89-103.

Uluçınar, Ş., Cansaran, A., & Karaca, A. (2004). Fen bilimleri laboratuvar uygulamalarının değerlendirilmesi. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, *2*(4), 465-475.

Uzunboylu, H. & Hürsen, Ç. (2011). *Öğretim ilke* v*e yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayıncılık.

Westwood, P. (2008). *What teachers need to know about teaching methods*. Camberwell: ACER Press.

Yavuz, D., & Memiş, A. (2010). Öğretmen adaylarının öz-yeterlik algıları ve üstbilişsel farkındalıklarının incelenmesi. *The International Journal of Research in Teacher Education*, *1*(1), 12-27.

Yenice, N. (2012). Öğretmen adaylarinin öz-yeterlik düzeyleri ile problem çözme becerilerinin incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, *11*(39), 36-58.

Yeşilyurt, E. (2013). Öğretmen adaylarının öğretmen öz-yeterlilik algıları. *Electronic Journal of Social Sciences*. 12 (45), 88-104.

Yıldız, E. (2022). Okul öncesi öğretmenlerinin okul dışı öğrenme ortamlarını kullanma durumlarının değerlendirilmesi. *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, *17*(33), 94-127.

Yılmaz-Tüzün, O. (2008). Preservice elementary teachers' beliefs about science teaching. *Journal of Science Teacher Education*, 29, 183-204.

Batı'dan Büyük Gemiler Gelmeden Önce: Portekizlilerin Gelişinden Önce Hint Okyanusu'ndaki Siyasi Ve Ticari İlişkiler

Tuna Kaan Taştan[1]

Giriş

Portekizliler, 1498 yılında Vasco da Gama'nın öncülüğündeki bir filo ile ilk defa Hindistan'a ulaşmış ve birçok açıdan tarihin akışını değiştirmiştir (Diffie & Winius, 1977; Ravenstein, 1798). Gama'nın gelişini izleyen yıllarda, Portekizliler Hindistan'a düzenli olarak filolar göndermeye devam etmiş, buradaki devletlerle kimi zaman savaşılmış, kimi zaman da ticari veya siyasi nitelikli anlaşmalar yapılmış, hatta Portekizliler, kimi zaman Hindistan'da veya Doğu Afrika'da bulunan devletlerin, kendi çıkarları doğrultusunda iç işlerine dahi karışmışlardır. Hint Okyanusu ticaretini tamamen kontrol altına almak isteyen Portekizliler, bu doğrultuda Hint Okyanusu'nda sürekli bir varlık göstermeye çalışmış, bunun için de, ünlü vali Afonso de Albuquerque'ün planları doğrultusunda kilit noktaları ellerinde tutmaya çalışmışlardır[2]. Portekizlilerin gelişi ile birlikte değişen Hint Okyanusu'nun siyasi ve ticari çehresi, onlardan sonra gelen Hollandalılar ve İngilizler ile iyice şekil değiştirmiş, en sonunda İngilizlerin Hindistan'ı ve Afrika'nın büyük bir kısmını doğrudan kontrol altına alması ile tamamen Batı'nın dayattığı bir çizgide varlık göstermiştir.

Ancak bu olaylar, batılıların gelişinden önce Hint Okyanusu'nun barışçıl bir yer olduğu düşüncesini akla getirmemelidir. Hindistan, 11. yüzyıldan itibaren, Gazneli Mahmut'un Hint seferleri ile başlayan akınlar ile birlikte kuzeyden gelen Türkler tarafından başka bir etki altında kalmış, Hint Okyanusu'nun diğer bölümleri de özellikle İslamiyet'in yayılışı ile birlikte büyük değişimler geçirmiştir (Galip & Gömeç, 2013). Bu değişimler, belli sancıları da beraberinde getirmiş, birçok farklı dile, kültüre ve dine kıyılarında ev sahipliği yapan Hint Okyanusu, 16. yüzyıldan önce de birçok çatışmaya ve karmaşık ilişkiler ağına sahne olmuştur. Bu çalışmada, Hint Okyanusu'nun, dünyanın akışını değiştiren coğrafi keşiflerden önceki siyasi ve ticari ilişkilerine kısa bir bakış sunulmaya çalışılacaktır.

Batı Hindistan, Doğu Afrika ve Güneydoğu Asya'da 16. Yüzyıl Öncesi Dönemde Denizcilik ve Ticaret Alanındaki Gelişmeler

Batı Hindistan

Denizlere açılan Müslüman toplumlar, Batı Hindistan topraklarında 11. yüzyıldan itibaren çok etkin bir şekilde rol almışlardır. Bu durum, Portekizlilerin geldiği 15. yüzyıl sonunda da devam etmektedir. Bu Müslüman tüccar topluluklar, Hint Okyanusu'nun bütün kıyılarında, göç ettikleri yerlerde, giderek artan doğum oranlarıyla, yerel halkın Müslümanlığa geçmesiyle ve devam eden göçlerle giderek nüfuzlarını artırmış, Batı Hindistan, Doğu Afrika

[1] Öğr. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Ankara, tktastan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5436-0592.

[2] Afonso de Albuquerque için Hindistan'a ve Hindistan ticaretine sahip olmak için hâkim olunması gereken dört ana nokta vardı; Goa, Malakka, Hürmüz ve Aden. Bu dört noktaya hâkim olduğu takdirde Portekiz'in Hindistan ticaretini tamamen ele geçirebileceğini düşünüyordu (Danvers, 1992). Tarihçi Pearson, bu fikirlerin ne kadarının Afonso de Albuquerque'e ait olduğunun, ne kadarının ise Lizbon'da tasarlanmış olduğunun bilinmediğini ifade ederek bu konuya farklı bir yorum getirmiştir (Pearson, 2008).

ve Güneydoğu Asya'da önde gelen kültürlerden birini meydana getirmişlerdir. Bu Müslüman toplumlarla ilgili olarak göz önünde bulundurulması gereken husus ise, bunların Delhi Sultanlığı'ndan[3] tamamen farklı bir kültür meydana getirmiş olmalarıdır (Risso, 1995). Bu Müslümanlar, kendilerini Arabistan'dan gelen kişiler olarak görmüş, aralarında önde gelen kişiler, soylarını Hz. Peygamber'in soyuna ya da kavmine dayandırarak kitleleri etki altına almaya çalışmışlardır. Kendilerini Türklerle, Afganlarla veya Delhi Türk Sultanlığı ile özdeşleştirmemişlerdir.

Müslüman tüccarların ticaretteki ve denizcilikteki başarısı, refah seviyesini yükseltmek isteyen Hinduları giderek artan sayılarda İslam'ı seçmeye yöneltmiştir. Bunun bir diğer sebebinin ise kast sistemi[4] olduğu söylenebilir. Zira kast sisteminde alt kastlarda doğan Hinduları oldukça zor bir hayat beklerken, bu kişiler Müslüman olmayı seçtiklerinde diğer bütün Müslümanlar ile eşit haklara sahip oluyor, bu da onlara bir kurtuluş yolu olarak görünüyordu. Denizcilikle uğraşan Müslümanlar, Delhi Sultanlığı'nın aksine, eğer Sünni[5] iseler Şafi[6] mezhebini benimsemişlerdi. Şii[7] olanları ise İsmaili[8] mezhebine inanıyordu. Şafi'lik bu dönemde Arabistan'da çok yaygınken, İsmaili mezhebi de Yemen'in güneyinde oldukça yaygındı. Hocalar denen bir diğer grup ise, Hindu sembollerinin ve ibadetlerinin bir kısmını da benimsemişler, böylece Hinduluk etkileri taşıyan bir Müslümanlık anlayışı ortaya çıkarmışlardı (Walker, 1988). Bu farklı Müslüman gruplar, kendi grupları içinde ticaret yapmaya özen gösterir ve diğer Müslüman gruplar ile de yoğun bir şekilde rekabet ederlerdi. Ancak Hindular ile kıyaslandığında yine de Müslümanlar bütün halde farklı bir kesimi meydana getiriyordu (Risso, 1995). Ancak yine de ciddi bir iç içe geçmişlik de söz konusuydu. Zira Malabar'da[9] yaşayan çok sayıda insan, Şafi mezhebine geçmiş, ancak Hindu hükümdarların hükmü altında yaşamaya devam etmişlerdir. Bölgenin en önemli hükümdarları olan Kozikode[10]

[3] Türk kumandan Kudbeddin Aybek'in 1209 yılında Delhi'de tahta geçmesi ile bağımsız bir devlet haline gelen ve neredeyse tarihi boyunca Türk hanedanlar tarafından yönetilen Delhi merkezli sultanlık (Galip & Gömeç, 2013).

[4] Kast; ayrıcalıklar bakımından soydan gelimle yukarıdan aşağıya doğru kesin ölçülerle sınırlandırılmış kapalı sınıf sistemidir. Kelime Portekiz dilinde ırk anlamına gelmektedir. Burton Stein, kast sistemini doğumla tanımlanan gruplar arasında hiyerarşik bir sosyal ve kültürel ilişkiler sistemi olarak tanımlamıştır (Stein, 2015). Hintliler ise bu sistem için doğuş anlamında yati veya renk anlamında olan varuna kav-ramlarını kullanmışlardır (Bayur, 1987). Bu kast sistemini oluşturan sınıflar genel olarak Brahmanlar (din adamları), Kşatriyalar (hükümdarlar, komutanlar, askerler), Vaysiyalar (çiftçiler, çobanlar, tüccarlar) ve Südralar (en alt tabaka insanlar) şeklindedir. Sistemin temeli ise muhtemelen Hindistan'da 'Vedalar Devri' olarak bilinen devirde atılmıştır (Bayur, 1970).

[5] Sözlükte "mânevî alanda çizilen yolu benimseyenler" anlamına gelen ehl-i sünnet (ehlü's-sünne) tamlaması ehlü's-sünne ve'l-cemâa (ehl-i sünnet ve'l-cemâat) ifadesinin kısaltılmış şeklidir. Buradaki sünnetten maksat, dini tebliğ ve beyan etmekle görevli bulunan Hz. Peygamber'in İslâm'ın temel konularını anlama ve benimseme tarzıdır (Yavuz, 1994).

[6] Hicrî ilk iki yüzyılda (VII-VIII. yüzyıllar) ortaya çıkan Medine merkezli Hicaz fıkhı ile Kûfe merkezli Irak fıkhını yakından tanıma ve eleştirme imkânı bulup bu iki eğilim arasında özgün bir sentez gerçekleştiren İmam Şâfiî'ye (ö. 204/820) nisbet edilen fıkıh doktrini ve bu çizgide üretilen fıkıh birikimi Şâfiî mezhebi (Şâfiiyye) diye adlandırılmış, bu mezhebe mensup fakihlere ve mezhebin görüşüyle amel eden kişilere Şâfiî denmiştir (Aybakan, 2010).

[7] Sözlükte "tâbi olmak, desteklemek; şâyi olmak, çoğalmak" anlamlarındaki şiyâ' kökünden türeyen şîa kelimesi "taraftar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup" mânasına gelir. Müfredi şîî biçiminde kullanılır. Terim olarak Resûl-i Ekrem'in vefatının ardından devlet başkanlığının Hz. Ali'ye ve onun evlâdından belli kimselere intikal etmesi gerektiğini savunan grupları ifade eder (Öz, 2010).

[8] İsmâil b. Ca'fer es-Sâdık'a nisbet edilerek varlığını günümüze kadar sürdüren aşırı Şiî mezhebi (Öz &eş-ŞEK'A, 2001).

[9] Kuzeyde D'eli dağından güneyde Komorin Burnu'na kadar uzanan ve doğuda Batı Gatlar'la sınırlanan yaklaşık 550 kilometrelik bir kıyı şeridi kaynaklarda Malabar adıyla anılmaktadır. İngilizler'in XVII. yüzyılın sonlarında bölgeye hâkim olmasından itibaren Malabar daha çok bugünkü Kerala eyaletinin kuzey kısımları için kullanılmaya başlanmıştır. Bölgeye Malabar adıyla ilk defa Arap ve Fars denizcilerinin atıfta bulunduğu, kelimenin Dravid dilinde "dağ" anlamına gelen malai ile Farsça "ülke" anlamındaki bar veya Arapça berr kelimesinin birleştirilmesiyle ortaya çıkmış olabileceği ileri sürülmektedir. Bölgenin yerli halkın dilindeki adı ise Malayalam ve Keralam'dır. İslâm kaynaklarında Malabar (Melîbâr) isminin ilk defa muhtemelen İdrîsî'nin Nüzhetü'l-Müştâḳ'ı ile Yâkūt'un Muʿcemü'l-büldân'ında kullanıldığı kaydedilmektedir (Özcan, 2003).

[10] Hindistan'daki Malabar kıyılarının ortasında bulunan ve hükümdarı zamorinin Malabar'daki diğer şehir devletlerine hükmettiği Hindu şehir devleti. Portekizlilerin buraya geldiği dönemde, şehir oldukça geniş bir alana yayılmıştı ve nüfusu çok kalabalıktı. Evler birbirine bitişik değil, her biri ayrı birer küçük bahçe içinde idi. Ancak, şehirdeki tek taş yapı olan zamorinin sarayının ihtişamının artması için, evlerin taştan ya da gösterişli şekilde inşa edilmelerine izin verilmiyordu. Şehrin toprakları oldukça verimli olduğundan her türlü tarım ürününü yetiştirmek mümkündü (Osorio, 1752). Tome Pires ise, şehrin çok kalabalık olduğunu ve hem yerli halktan kimselerin, hem de yabancıların burada ticaret yaptığını anlatmıştır. Malabar'ın en ünlü şehri olduğunu yazdığı bu şehirde, ipek kumaş üretiminin de çok yoğun olduğunun altını çizmiştir (Pires, 1944).

zamorinleri[11], Portekizliler ile 16. Yüzyıl başlarından itibaren bu Şafi Müslüman Malabarlıların durumu ile ilgili pek çok çatışma yaşamış, Portekizliler istemiş oldukları gibi Müslümanları bu topraklardan çıkarmayı başaramamışlardır.

Zaman içerisinde denizlerin ve deniz ticaretinin kontrolü çoğunlukla Müslüman grupların eline geçerken, karadaki hakimiyet ise Hindu hükümdarların elinde kalmıştı (Bouchon, 1986). Bu durum, Portekizliler tarafından da gözlemlenmiştir. Vasco da Gama'nın, Hindu bir hükümdar olan Kozikode zamorini ile Arapça tercümanlar aracılığı ile iletişim kurması (Ravenstein, 1798), siyasi gücün Hindularda kaldığı, ancak denizlerdeki kültürün Müslümanlar tarafından çizildiğinin açık bir göstergesidir. Gerçekten de, bu toplumlar zaman içerisinde oldukça iç içe geçmiş, Müslüman bir tüccarın Hindu bir devlette, idari veya askeri yüksek bir pozisyona yükseldiği durumlar gözlemlenmişken, aynı durum, Müslüman topluluklar içinde yaşayan Hindular için de kimi zaman geçerli olmuştur(Subrahmanyam, 1990). Çoğunlukla kıyılarda yaşayan Müslüman toplulukların, civardaki Hindu halka bazı noktalarda uyum sağlayarak et yemeyi bıraktıkları dahi gözlemlenmiştir (Bouchon, 1986).

Bu dönemde, Hindular ile Müslümanların, kimi zaman kendi içlerinde veya birbirlerine karşı rekabete girseler de, birbirlerinin varlığını kabullendikleri ve ortak kazanç için birbirlerine uyum sağladıkları söylenebilir. Batı Hindistan'daki ticaretin canlılığı, 14. yüzyıl ortalarında Batı Hindistan'daki Müslüman yerleşim bölgelerini ve limanlarını ziyaret etmiş olan İbn Battuta'nın satırlarına da yansımıştır. Bu seyyah, Delhi Sultanlığı'nın gemilerinin de Batı Hindistan ticaretinde boy gösterdiğini gözlemlerken, gemilerin büyük çoğunluğunun bir sultana bağlı olmayan Müslüman tüccar topluluklarına ait olduğunu gösteren ifadeler kullanmıştır. Görmüş olduğu bu Müslümanlar Bahreyn'den, Irak'tan, İran'dan ve başka daha uzak İslam topraklarından gelmişti. İbn Battuta ayrıca, bu dönemde çok sayıda Çinli tüccarın da bu topraklarda ticaret yaptığını ve bunlardan bazılarının da Müslümanlığa geçtiğini belirtmiştir (Ibn Battuta, 2015).

Hem Batı Hindistan, hem de Ortadoğu'da, Müslüman ticareti Hint Okyanusu için Erken Orta Çağ denilebilecek bu dönemde giderek dışarı doğru bir büyüme gösteriyordu. Bu büyüme, çoğu zaman barışçıl ve ticari sınırlar içinde kalsa da, bazen politik bir kontrol mücadelesine dönüşüyor, bu da kimi çatışmalara sebebiyet verebiliyordu. Yine de, Müslüman ticareti, Hint Okyanusu'nun Batı Hindistan bölümünde, Portekizliler gelene kadar çoğunlukla karşılıklı bir çıkar ve tolerans çerçevesi içinde ilerliyordu.

Doğu Afrika

Özellikle mevsimsel olarak değişen rüzgarlardan dolayı, Doğu Afrika limanları her zaman Kızıldeniz'den ve İran Körfezi'nden gelen ticaret gemilerinin uğrak noktaları olmuştur. Bu durum, İslam öncesi dönemden beri böyle olagelmiştir. 11. yüzyıldan itibaren, yalnızca İslam'ın yayılışı ile değil, aynı zamanda gemi yapımındaki gelişmelerle birlikte daha çok kişi bu ticaret yolculuklarına çıkmaya başlamış, haliyle Doğu Afrika limanları da daha kalabalık ve işlek hale gelmiştir (Risso, 1995). 10. yüzyıldan itibaren ise, Güney Arabistan başta olmak üzere Müslüman ülkelerden göç eden insanlar bu kıyılarda liman şehirleri ve devletler kurmuşlardır. Bu topraklara yönelik Müslüman göçleri ise, 13. yüzyılda Moğol akınları ve Mısır Memlukları ile Yemen arasındaki ticari çekişme ve çatışmalar sebebiyle ciddi bir artış

[11] Kozikode şehrinin racalarının kullandığı unvan. Bu kelime Hintçede 'samuri' olarak geçmekte iken, Avrupalı kaynaklara 'zamorin' olarak yansımıştır. Zamorin olan kişi, tahta geçmeden önce adı ne olursa olsun, geçtikten sonra resmi yazışmalarda 'Srimatu Sakalaguna sampannarana Sakaladharma paripalakarana Mitrajana manoranjitarana Akhandita Lakshmi prasannanana Raja manya Raja Sri Manavikrama Zamorin Maharaja Bahadur Avargal' olarak anılırdı (Ahmad, 2008). Zamorin kelimesinin Tamil dilindeki anlamı ise deniz racası'dır (Hunter, 1906). Tome Pires, bütün Malabar halkının lideri olduğunu ifade ettiği zamorinin, Kozikode dışında Chombakulu, Puthupattanam, Tricodi, Pantalayini, Kappatta, Chaliyam ve Parappanangadi gibi şehirlere de bizzat hükmettiğini belirtmiştir (Pires, 1944).

göstermiştir. Moğol katliamından kaçan Taşkentli bir grup insan, güneybatıya doğru göçerek bugün Somali'nin başkenti olan Mogadişu'ya gelmiş ve buraya yerleşmişlerdir (Dunn, 2012). Aynı şekilde, Mısır Memlukları ile Yemen arasındaki mücadeleden dolayı ticaretlerine balta vurulan ünlü Mehdali Hanedanı (Saad, 1979), 13. yüzyıl sonunda kimi zaman kanlı çatışmalara dönen bu mücadeleden dolayı Doğu Afrika'daki Kilwa'ya gelerek burada kendi hükümdarlığını kurmuş, Kilwa'yı ise önemli bir ticaret merkezi haline getirmiştir (Dunn, 2012).

Doğu Afrika'ya yönelik Müslüman göçlerini yalnızca politik çatışmalarla sınırlandırmak doğru olmaz. Çoğunlukla çöl iklimine sahip Kızıldeniz ve İran Körfezi kıyılarının aksine, Doğu Afrika kıyıları verimli topraklara ve su kaynaklarına sahiptir (Dunn, 2012). Bunların yanı sıra, Zimbabve'den çıkan altın, Doğu Afrika'nın birçok yerinden elde edilebilen fildişi ve kaliteli kereste gibi ticari malların bolluğu da Müslümanları bu topraklara yerleşme konusunda cezbetmiştir. Böylece, yerel halkların da İslam'ı seçmeye başlaması ile birlikte, 13. yüzyıldan itibaren Doğu Afrika'nın büyük çoğunluğu, daha yerleşik kültürlere ve inançlara ev sahipliği yapan Batı Hindistan'ın aksine, çoğunlukla Müslüman kültürünün verdiği şekle bürünmüştür. Ticaret ise tamamen Müslüman denizcilerin eline geçmiştir. Portekizlilerin Hint Okyanusu'na geldiği 15. yüzyıl sonunda, Doğu Afrika'da yaklaşık 40 kadar bağımsız Müslüman liman şehri devleti bulunmaktadır (Curtin, 1984). Bu durum, Portekizlilerin Doğu Afrika kıyılarındaki yolculukları boyunca Müslümanlarla karşılaşmalarına, düşmanca davranmaları sebebi ile ise çok defa saldırıya uğrayarak yolculuklarının zorlaşmasına neden olmuştur (Castanheda, 1582). Aynı şekilde, bu kıyılardaki Müslümanlar birbirleri arasında çok az çatışma yaşadıkları için, Portekizlilerin Batı Hindistan'daki gibi Doğu Afrika kıyılarını, bölgedeki devletlerin çatışmalarından yararlanarak kontrol altına almaları pek mümkün olmamıştır. Kısmen Doğu Afrika kıyıları, Batı Hindistan'a nazaran çok daha geç tarihlerde Portekizlilerin kontrolüne girmiştir(Subrahmanyam, 2019). Portekizlilerin kontrolüne giren Doğu Afrika kıyılarının da, Müslüman nüfusun en az bulunduğu noktalar olması ayrıca dikkat çekicidir.

Güneydoğu Asya

Güneydoğu Asya'ya yönelik Müslüman göçleri 8. yüzyıldan beri mevcuttur(Risso, 1995). Bu yüzyılda, kıyılarda Müslüman yerleşim birimlerinin varlığı bilinmektedir. Ancak bu topraklarda İslam'ın ciddi anlamda etki sahibi olması ve halkların kitleler halinde Müslümanlığa geçişi 14. yüzyıl ile başlamıştır (Sen, 2009). Bu topraklardaki mezhep de çoğunlukla Şafilik idi. Zira Batı Hindistan kıyılarının İslamlaşmasından sonra, o topraklardan buraya çok sayıda kişi ticaret veya göç gibi amaçlarla gelmeye başlamıştı. 13. yüzyılın başlangıcından beri Müslüman denizciler tarafından kullanılan Çin icadı bir pusula (Merrill & McElhinny, 1983), Batı Hindistan kıyılarından Güneydoğu Asya'ya yapılan deniz yolculuklarını, yıldızların görünmediği havalarda dahi mümkün kılıyordu (Abu – Lughod, 1989). Hintli ve Hindistan'daki Arap Müslümanlar, bu deniz yolculuklarını tamamlayarak önce Java ve Sumatra adalarına yerleştiler. Daha sonrasında, yeni göçlerle de artan Müslüman nüfus, Malay Yarımadası'na doğru yayıldı. En sonunda, Müslümanlar bu bölgede Filipinler'e kadar yayıldılar (Risso, 1995). Bugün, yüzyıllar süren modern sömürgeciliğin etkilerine rağmen Müslüman olan Malezya, Endonezya gibi devletlerin varlığı, bu topraklara o yüzyıllarda yayılmış olan Müslümanlığın ne kadar güçlü kökler kurduğunun en net göstergesidir.

Müslüman tüccarların bu topraklara yerleştikleri dönem, dünyadaki gelişmeler açısından da oldukça isabetli idi. Batı'nın büyük kesimi, Kara Veba'nın etkilerinden kurtulmuş, artan nüfus, bu topraklardan sağlanan ticari malların talebine yönelik bir artış meydana getirmişti. Ayrıca, önce Moğol akınlarının, daha sonrasında ise bu yolları kendi hükümleri altında güvenli hale getiren Moğolların merkezi otoritesinin dağılışının bir sonucu olarak, Asya boyunca uzanan kervan güzergahları, belli ölçüde yerlerini daha güvenli görülen deniz

taşımacılığına bırakmıştı (Risso, 1995). Gemi yapımındaki gelişmeler de bu değişimi körüklemişti. Çin'de, Moğol Yuan Hanedanı'nın[12], yerini Çinli Ming Hanedanı'na[13] bırakması, bu hanedanın da ülkesini yozlaştırdığına inanması sonucu ülkeyi dış ticarete büyük oranda kapatması, Çin'de üretilen malların, ancak Çin Denizi'ne kadar ilerleyebilen Güneydoğu Asya Müslümanları tarafından elde edilebilmesine neden olmuştur. Bu durumlar, bu topraklarda yaşayan ve nüfusları ile nüfuzlarını sürekli artıran Müslümanların, ticari anlamda da büyük bir hızla güçlenmelerinin ve zenginleşmelerinin önünü açmıştır.

Bu durumların bir sonucu olarak, Malay Yarımadası kıyısında bir Hindu limanı olarak kurulan, ancak bir Müslüman ticaret merkezi olarak yükselen Malakka'nın tarih sahnesine çıkışı, 15. yüzyılda Hint Okyanusu'nda vuku bulan en önemli gelişmelerden biridir (Gupta, 1987). Bu tarihten sonra, Hindu-Budist yerel denizci devletler ticari kapasitelerini neredeyse tamamen yitirmişlerdir. Müslüman ordularının istilaları da, zaman içerisinde bu devletleri tamamen yok etmiştir. Malakka ise giderek önemini artırmıştır. Portekizliler geldiğinde, Malakka artık öyle önemli bir ticaret limanıdır ki, Portekizli vali Afonso de Albuquerque, Portekiz'in Hint Okyanusu'ndaki merkezi olacak Goa'yı aldıktan yalnızca bir yıl sonra büyük bir saldırı ile Malakka'yı Portekiz hükmü altına almış, Malakka'ya hakim olunmadan bir Portekiz İmparatorluğu kurmanın imkansız olduğu fikrini savunmuştur. Malakka'nın Portekiz hakimiyeti altına alınması, bu konuda onunla aynı görüşü paylaşan Kral I. Manuel tarafından da kendisine görev olarak verilmişti (Osorio, 1752). Yine de işler planladığı gibi gitmemiş, Portekizliler 1511 tarihinde Malakka'ya hakim olsalar da, Malakka'nın önemi bu tarihten sonra giderek azalırken, Müslüman tüccarlar Açe Limanı'na yerleşerek Malakka'ya rakip başka bir Güneydoğu Asya limanının ve Açe Sultanlığı adında, Portekizlilere yüzyıllarca direnen bir Müslüman devletin ortaya çıkmasını sağlamıştır (Taştan, 2022).

Malakka'nın 15. yüzyıldaki yükselişinin, şehrin, Hint Okyanusu'nda hacmi büyük bir hızla artmaya devam eden Müslüman ticaret ağına dahil olmasının yanı sıra, Çin'in etkisi ile de ilgisi vardır. Ming İmparatoru Chengzu'nun, Müslüman olan başveziri Zheng He, hem Müslümanlar sebebiyle ülkeleri dağılan Hinduların korsanlığa yönelmesi sonucu Çin ticaretine zarar vermesi sebebiyle bu korsanlık faaliyetlerini bastırmak için, hem de Hint Okyanusu boyunca yayılan Müslüman ticaret ağının karına Çin'i de dahil etmek için, imparatoru, Hürmüz'e, Aden'e ve hatta Doğu Afrika'ya kadar uzanan deniz seferleri düzenlemeye ikna etmiştir (Risso, 1995). Bu seferlerin her birinin geçiş noktası olan Malakka, bu durumdan çok büyük bir kar sağlamıştır. Portekizlilerin de, Malakka'yı almak isteme sebeplerinden biri Çin'e ulaşma niyeti olmuştur (Osorio, 1752). Bu ticari faaliyetler, 15. yüzyılın ortalarına doğru, Çin'in politika değişiklikleri sebebiyle aniden azalmıştır. Yine de, Malakka'nın yükselişinde Çin'in etkisini göz ardı etmek mümkün değildir.

Verimli topraklar üzerinde kurulmuş olmayan Malakka'nın ekonomisi neredeyse tamamen deniz ticaretine bağlıydı. Bu yüzden de, bu ticaret merkezinin politikaları tamamen ticari anlamda daha büyük bir pay sahibi olmak üzerine idi. Şehrin donanması, yalnızca korsan faaliyetlerine karşı ticareti korumak üzere inşa edilmişti. Bunun yanı sıra, gümrük vergileri de limanı daha cazip kılacak şekilde ayarlanmıştı. Müslümanlar bu ticarette ayrıcalık sahibiydi (Risso, 1995). Portekizli Tome Pires de, bu şehirde bulunduğu süre zarfında şehirdeki ticari faaliyetin büyüklüğünü ve şehrin vergi sisteminin ne kadar ustalıkla ayarlandığını gözlemlemiş, yazmış olduğu eserinde bu durumlardan bahsetmiştir (Pires, 1944).

Sonuç itibariyle, Malakka'nın politikaları büyük bir başarı göstermiş ve nüfusu 15. yüzyıl sonunda 200.000'e kadar yükselmiştir (Thomaz, 1993). Çoğu Müslüman olmak üzere

[12] Cengiz Han'ın torunlarından olan Kubilay Han'ın kurmuş olduğu hanedan. 13. yüzyıl ortalarında Çin'i fethetmesiyle birlikte, Ming Hanedanı dönemine kadar Çin'i bu hanedan yönetmiştir (Ercan, 2021).
[13] Zu Yuanzhang tarafından kurulan ve 1368 yılından 1644 yılına kadar Çin'i yöneten Çinli hanedan (Brook, 2010).

Gucerat'tan, Bengal'den ve Hindistan'ın diğer bölgelerinden tüccarlar gelerek buraya yerleşmiştir. Şehirde, bir kısmı Müslüman olmuş olan çok sayıda Çinli de bulunmaktaydı (Risso, 1995). Şehre yerleşen yabancı tüccarlar arasında önde gelenler ise Guceratlılar idi. İki şehri de gezmiş olan Tome Pires, Gucerat'ın önemli ticaret limanı olan Kambat ile Malakka'nın zenginliklerinin büyük oranda birbirine bağlı olduğunu not etmiştir(Pires, 1944). Gucerat pamuğu Kambat'tan buraya gelmekte, Güneydoğu Asya baharatları ise buradan Kambat'a gitmekteydi. Güneydoğu Asya'da üretilen bütün baharat ve pirinç, 15. yüzyıl sonunda Malakka üzerinden satılmaktaydı (Meilink – Roelofsz, 1962).

Şehirdeki İslam anlayışı, Hindistan'ın belli bölgelerinde gözlemlendiği gibi, yerel halkın inançları ile karışmıştı. 15. yüzyıl sonlarında Malakka'da bulunan Arap kaptan İbn Mecid, şehirde bir İslam kültürünün bulunmadığını, şehirdekilerin Müslüman olup olmadığının belli olmadığını ifade etmiştir. Şehirdekilerin dürüstlüğünden ve ahlakından da ağır sözlerle şikayet etmiştir (Risso, 1995). Bu durum, Malakka'nın kozmopolit yapısından kaynaklanmış olmalıdır. Çok farklı kültürün ve inancın aynı potada eridiği böyle bir şehirde, belli kültürlerin ve inançların karışmaması ihtimali akla yatkın değildir. Sonuç itibariyle son derece önemli, uluslararası bir ticaret merkezi olan Malakka'nın, İslami karakteri de belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktadır, hatta şehir Portekizliler tarafından işgal edilmeden kısa bir süre önce, son Malakka sultanı, şehrini, bölgenin Müslümanları için bir hac rotası olarak kabul ettirmeye çalışmıştır (Thomaz, 1993).

İslamiyet'in Hint Okyanusu'na Yayılışının Genel Karakteri

Güney Asya, Doğu Afrika veya Güneydoğu Asya'da, Müslüman tüccarların ticaret yaptıkları ve yerleştikleri bölgelerde İslamiyet'in yayılışı ve İslami hukuk ve eğitim sistemlerinin gözlemlenmesi onları izlemiştir. Yine de, İslam'ın veya Arapça'nın yayılışı, Ortadoğu'daki veya Kuzey Afrika'daki kadar keskin olmamıştır. Bunun sebebi ise, Hint Okyanusu kıyısındaki bölgelerde yüzlerce farklı kültürün ve dilin bulunması, ayrıca Müslümanların bu bölgelerde azınlık statüsünde kalmış olmalarıdır(Risso, 1995). Arapça, Hint Okyanusu'nda ticaretin ortak dili olsa da, kıyılarda çoğu halk kendi dilini kullanmaya devam etmiştir. Bu anlamda, karadan yayılan Türk ve Afgan devletleri daha başarılı olmuşlardır. Dillerini, dinlerini, kültürlerini ve yönetim sistemlerini, geniş topraklara merkeziyetçi bir anlayışla hakim oldukları için daha derin izler bırakacak şekilde yaymışlardır. Bu durum, her şeyden önce mimari eserlerde gözlemlenmektedir. Hindistan'a kuzeyden yayılan Türk ve Afgan devletlerinin çok sayıdaki eserleri bugün hala varlığını korurken, kıyılara yerleşen Müslüman tüccar gruplarının bıraktıkları eserler daha küçük çaplı olmuşlar ve günümüze daha az kalmışlardır. Örneğin bir Hindistan Türk devleti olan Adilşahlar Devleti'nin, günümüzde hala ayakta duran çok sayıda mimari eseri bulunmaktadır (Jadhav, 2015).

Bu ticaretin barışçıl olma düzeyi konusunda da göz önünde bulundurulması gereken hususlar mevcuttur. İslamiyet'in Hint Okyanusu'ndaki yayılışı fetihler yoluyla olmasa da, belli çekişmeleri, mücadeleleri ve hatta farklı Müslüman gruplar arasındaki rekabeti de beraberinde getirmiştir. Müslüman tüccarların ticaretteki başarısı, bu topraklarda İslam'a geçen kişilerin sayısı ile doğrudan bağlantılıdır. Bu coğrafyada ticaret yapan yerel halklardan kişiler, Müslüman oldukları takdirde karlarını önemli ölçüde artırabilmişlerdir. Hatta tamamen ticari amaçlarla Müslüman isimleri alan kişilerin sayısı da oldukça fazladır (Hodgson, 1977). Malakka'yı ziyaret eden Portekizli gezginlerden biri olan Duarte Barbosa, Malakka'da ticaret yapan Müslümanların çok zengin olduğunu, bu yüzden yerel halkın da kitleler halinde Müslümanlığa geçtiğini yazmıştır (Barbosa, 1918). Bu durumda, İslamiyet'in yerel kitleler tarafından pragmatik amaçlarla seçildiğini söylemek de yanlış olmaz.

Bunun yanı sıra, çok fazla farklı kültürü barındıran Hint Okyanusu ticaretinde, Asya'nın içlerinde yaşanan savaşların etkileri de sıkça hissedilmiştir. Korsan faaliyetleri de yoğun bir biçimde gözlemlenmiştir. Müslümanların saf dışı bıraktığı yerel tüccar devletlerin korsanlığa yönelmesinin yanı sıra, birçok farklı inançtan ve kültürden insanlar ticaretin bu kadar geniş hacimde yürütüldüğü bu sularda korsanlık faaliyetleri yürütmüşlerdir. Korsanlık faaliyetlerine dair elimizdeki kanıtlardan biri, İbn Battuta'nın seyahatnamesidir. İbn Battuta, 14. yüzyıl ortalarında, korsanlık faaliyetlerinden dolayı Hint Okyanusu'nda çok sayıda geminin silahlı olarak gezdiğini yazmıştır (Dunn, 2012). Güneydoğu Asya'daki korsanlık faaliyetlerine karşı seferler düzenleyen Çin gemileri de oldukça ağır silahlı olarak seyretmişlerdir (Digby, 1987). 16. yüzyıl başlamadan önce, korsanlık faaliyetlerine karşı kendi donanmasını kuran Malakka'nın gemilerinde de, Çin tipi toplar ve başka ateşli silahlar bulundurulmuştur (Reid, 1988). Bu da Hint Okyanusu'nun, ateşli silahlar kullanan gemilerle Portekizlilerin gelişinden önce tanıştığının kanıtıdır.

Sonuç

Hint Okyanusu ticaretinde Portekizlilerin gelişinden önce vuku bulan en önemli olay şüphesiz İslamiyet'in yayılışıdır. Müslüman tüccarlar, giderek artan sayılarda Hint Okyanusu'nda ticaret yapmışlar, ticaret ağları genişledikçe, kendilerinden önceki mevcut ağları da yutmaya başlamıştır. Bunun üzerine, yerel halklar İslamiyet'i seçmeye başlamış, karadaki dil ve kültürler mevcudiyetini korusa da, denizlerde bir İslam ve Arap/Arapça hegemonyası kurulmuştur. Bu durum, büyük savaşlar sonucunda gerçekleşmemiş olsa da, tamamen barışçıl ve eşitlikçi bir karaktere sahip olduğu da söylenemez. Müslümanlar, Orta Doğu veya Kuzey Afrika'dakinin aksine, bu kıyılarda azınlık konumunda kalmış olsalar da, ticari güçleri ile bölgeyi etki altına almışlar, hatta Hint Okyanusu kıyısındaki devletlerde, parasal güçlerini politik güce dahi dönüştürmüşlerdir.

Bunun yanı sıra, İslam'ı seçmeyen bazı ticaret devletlerinin saf dışı kalması sonucu, halihazırda var olan korsanlık faaliyetleri artış göstermiş, bu da denizlerdeki çatışmaları beraberinde getirmiştir. Silahlı gemiler birbiri ile savaşmış, zenginlik elde etmek için kanlı çatışmalar yaşanmıştır. Hint Okyanusu'na kıyısı olan devletlerin başka bölgelerdeki savaşları da bu ticarete yön vermiş, Hint Okyanusu ticareti, Müslüman hegemonyası altında ve birçok farklı etmenin bir araya gelmesi ile birlikte şekillenmiştir. Bu durumda, Portekizlilerin gelişinden önce bu sulardaki ticaretin tamamen barışçıl bir hava ile yürütüldüğünü düşünmek yanlış olacaktır. Aradaki en öne çıkan fark ise, Portekizlilerin gelişinden önce, onların yapmaya çalıştıklarının aksine, tek bir politik olgunun, bu ticaretin tamamına hakim olma çabası içinde sistemli saldırılar yürütmemiş olmasıdır. Portekizlilerin gelişi, denizlerdeki çatışmaları, teknolojik ilerlemelerle daha kanlı kılmış, tek bir politik olgu olarak gelen Portekizlilere karşı farklı yerel politik olguları bir araya getirmiş, çatışmaların sayısını ve boyutunu artırmış, ancak bu durum, Hint Okyanusu kıyılarındaki halklar için tamamen yeni bir durum olmamıştır.

KAYNAKÇA

Abu – Lughod, J. L. (1989). *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250 – 1350*. New York: Oxford University Press.

Ahmad, A. (2008). *Indo-Portuguese Diplomacy During the 16th and the 17th Centuries (1500-1663)*. Delhi: Originals.

Aybakan, B. (2010). ŞÂFİÎ MEZHEBİ, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (https://islamansiklopedisi.org.tr/safii-mezhebi - 03.10.2023).

Barbosa, D. (1918). *The Book of Duarte Barbosa*, (Mansel Longworth Dames, çev.). Londra: The Hakluyt Society.

Bayur, Y. H. (1987). *Hindistan Tarihi*. Ankara: TTK Basımevi.

Bayur, Y. H. (1970). *Hindistan*. Ankara: Ayyıldız Matbaası A. Ş..

Bouchon, G. (1986). Quelques aspects de l'islamisation des régions maritimes de l'inde à l'époque médiévale (XIIe-XVIe s.). Marc Gaborieau (ed.), *Islam et société en Asie du Sud* (s. 29-36). Paris: Éditions de l'École des hautes études en sciences sociales.

Brook, T. (2010). *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*. Massachusetts: Harvard University Press.

Curtin, P. D. (1984). *Cross – Cultural Trade in World History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Danvers, F. C. (1992). *The Portuguese in India*. Madras: Asian Educational Services.

de Castanheda, F. L. (1582). *The First Booke of the Discouerie and Conquest of the East Indias, Enterprised by the Portingalesin Their Daungerous Nauigations, in the Time of King Dom John, the Second of That Name*, (Nicholas Lichefield, çev.). Londra: Thomas East.

Diffie, B. W. & Winius, G. D. (1977). *Foundations of the Portuguese Empire 1415-1580*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Digby, S. (1987). The Maritime Trade of India. Tapan Raychaudchuri & Irfan Habib (ed.), *The Cambridge Economic History of India* (s. 125-162). Cambridge: Cambridge University Press.

Dunn, R. E. (2012). *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the 14th Century*. Los Angeles: University of California Press.

Ercan, A. B. (2021). Yuan Hanedanlığı'nda Bilim ve Kültür, *Alınteri Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), s. 97-110.

Galip, M. & Gömeç, S. Y. (2013). *Hindistan'da Türkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.

Gupta, A. D. (1987). Indian Merchants and the Trade in the Indian Ocean. Tapan Raychaudchuri & Irfan Habib (ed.), *The Cambridge Economic History of India* (s. 407-433). Cambridge: Cambridge University Press.

Hodgson, M. G. S. (1977). *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. Chicago: The University of Chicago Press.

Hunter, W. W. (1906). *History of India Volume VI: From the First European Settlements to the Founding of the English East India Company*, (A.V. Williams Jackson, ed.). Londra: The Grolier Society.

İbn Battuta Tanci, E. A. M. (2015). *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (A. Sait Aykut, çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Jadhav, K. S. (2015). *Trade and Commerce in the Adil Shahi Sultanate of Bijapur (1489-1686 AD.)*, (Basılmamış Doktora Tezi). Pune: Savitribai Phule Pune Üniversitesi.

Meilink – Roelofsz, M. A. P. (1962). *Asian Trade and European Influence in the Indonesian Archipelago Between 1500 and About 1630*. The Hague: Martinus Nijhoff.

Merrill, R. T. & McElhinny, M. W. (1983). *The Earth's Magnetic Field: Its History, Origin and Planetary Perspective*. Londra: Academic Press.

Osorio, J. (1752). *The History of the Portuguese During the Reign of Emmanuel*, (James Gibbs, çev.). Londra.

Öz, M. (2010). ŞÎA, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (https://islamansiklopedisi.org.tr/sia#1 - 03.10.2023).

Öz, M. & eş-ŞEK'A, M. M. (2001). İSMÂİLİYYE, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (https://islamansiklopedisi.org.tr/ismailiyye - 03.10.2023).

Özcan, A. (2003). MALABAR, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (https://islamansiklopedisi.org.tr/malabar - 03.10.2023).

Pearson, M.N. (2008). *The Portuguese in India*. The New Cambridge History of India. Cambridge: Cambridge University Press.

Pires, T. (1944). *The Suma Oriental of Tome Pires*, (Armando Cortesao, ed.), Londra: The Hakluyt Society.

Ravenstein, E. G. (ed.) (1798). *A Journal of the First Voyage of Vasco da Gama 1497-1499*. Londra: The Hakluyt Society.

Reid, A. (1988). *Southeast Asia in the Age of Commerce*. New Haven: Yale University Press.

Risso, P. (1995). *Merchants and Faith: Muslim Commerce and Culture in the Indian Ocean*. Colorado: Westview Press.

Saad, E. (1979). Kilwa Dynastic Historiography: A Critical Study, *History in Africa* (sayı: 6), New Jersey: African Studies Association, s. 177-207.

Sen, T. T. (2009). *Cheng Ho and Islam in Southeast Asia*. Singapur: Institute of Southeast Asian Studies.

Stein, B. (2015). *Hindistan Tarihi*, (Müfit Günay, çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Subrahmanyam, S. (2019). Between East Africa and Western India, 1500-1650: Slavery, Commerce, and Elite Formation, *Comparative Studies in Society and History*, 61 (4). Michigan: Society for the Comparative Study of Society and History, s. 805 - 834.

Subrahmanyam, S. (1990). *The Political Economy of Commerce: Southern India 1500-1650*. New York: Cambridge University Press.

Taştan, T. K. (2022). A Contest of Islam Against Christianity in Southeast Asia: Economic and Political Relations of the Acehnese and the Portuguese in the 16th Century. Necdet Hayta & Mehmet Ali Çakmak & Togay S. Birbudak & Koray Toptaş & Selen Yakar (ed.), *Bir Ömür Tarihle Yaşamak: Prof. Dr. Refik Turan* (s. 501-513). Ankara: Berikan Yayınevi.

Thomaz, L. F. F. R. (1993). The Malay Sultanate of Melaka. Anthony Reid (ed.), *Southeast Asia in the Early Modern Era: Trade, Power, and Belief* (s. 69-90). New York: Cornell University Press.

Walker, P. E. (1988). Khojas. *Encyclopedia of Asian History*. New York: Charles Scribner's Sons.

Yavuz, Y. Ş. (1994). EHL-i SÜNNET, *TDV İslâm Ansiklopedisi*. (https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-sunnet - 03.10.2023).

Nöromüzikoloji Çalışmalarında Müzisyenlik[1]

Yasemin ATA[2]

Giriş

Müzik doğal bir insan davranışı, bir gündelik yaşam pratiği, fiziksel bir fenomen, insan evrimin bir parçası ve ardından gelebilecek diğer tüm önermelerin ortak paydası olarak beyinde katıldığı karmaşık işlemlerle insan zihninin üstlenebileceği en zorlu bilişsel süreçlerden biridir. Müzik ve beyin araştırmalarında yarım asırdır elde dilen birikim, beyinde müziği işlemeye yönelik tek bir merkez olmadığını, herhangi bir müzik deneyiminde beyne yerleşmiş sayısız sinir ağının eş zamanlı olarak çalıştığını (Sacks, 2014: 10-11) ortaya koyar. Bu bulgular müziğin insan beyninde ne denli geniş ve detaylı bir etkiye sahip olabileceğinin net bir göstergesidir. Müzik ve beynin bu karmaşık ilişkisine odaklanan disiplinlerarası alanlardan biri olan Nöromüzikoloji gittikçe genişleyen müzik ve beyin araştırmaları literatürünün önemli bir kısmını oluşturur. Nöromüzikoloji, inceleme nesnesi olarak insan beyninin karmaşık yapısını ve işlevlerini detaylı biçimde anlamak ve açıklamak için ihtiyaç duyulan deneysel çalışmalarda müziğin en yaygın ve en etkin araç olduğunu varsayar (Peretz ve Zatorre, 2003: v; Peretz ve Zatorre, 2005: 90; Stewart, 2008: 304; Schlaug, 2015: 37). Bu bağlamda alanın epistemolojik katkısı kısaca beyinde müzik bilgisinin (musical knowledge) yapılanma biçimi ve beynin müzikle bağlantısına ilişkin güvenilir bilginin nasıl kazanılacağıdır (Leman, 1999: 191). 1970'lerin ortalarından itibaren gelişmeye başlayan beyin görüntüleme metodolojisi, beyin bölgelerinin değişen yoğunluklarını, iç yapıların bileşenlerini ve kafa boşluğunun anatomisini haritalandırarak klinik açıdan yararlı biçimde yeniden kurar (Lezak, 2004: 15). Beyin görüntüleme yöntemlerinin yer aldığı deney desenlerini model alan nöromüzikoloji ise insanların müzikle ilgili tüm deneyimlerinin bilişsel işlemlerini anlamaya, beyin yapı ve fonksiyonlarını sayısal ve ölçülebilir olarak anlamlandırılabilir yöntemlerden yararlanarak saptamaya çalışır. İnsan beyni, "fiziksel katılım (eşlik etme, ayakla tempo tutma, el çırpma, dans etme, cinsel uyarım vs.); duygusal katılım (müziği 'hissetme', geçmişi hatırlama, romantikleşme, ruhsal bir 'uçuşa 'nail olma vs.); bilişsel katılım (bilgiyi işleme, öğrenme, düşünceyi uyarma, belleğe katkıda bulunma, algılamayı biçimlendirme vs.)" (Lull, 2000: 33) gibi müziğe katılmanın tüm yollarını kontrol eder. Müziğin perde, tını, ezgi, armoni, ritm, tempo gibi bileşenlerinin beyinde birbirinden farklı işlemleri gerektirdiği yapılan çalışmalarla ortaya konulmaktadır. Söz konusu bileşenlerin beyinde birbirinden farklı merkezlerde işlendiği bulgusu göz önüne alındığında bir müzik parçasını dinlemek hatta bilinçsizce dinlemek ya da ona maruz kalmak gibi tüm insanlara genellenebilir müzikal deneyimlerin bile birçok beyin bölgesini eşzamanlı harekete geçiren detaylı bir koordinasyonu gerektirdiği sonucuna varılır. Nöromüzikoloji, "müzik beyni nasıl etkiler" sorusunun yanıtlarını daha yoğun, daha kompleks ve aralıksız süregelen müzik deneyimlerine katılan bireyler aracılığıyla araştırmanın, beynin olağan çalışma stratejilerinin müzik yoluyla değişimini gözlemlemek ve beynin müzikten etkilenme potansiyelinin sınırlarını keşfetmek adına çok daha net veriler sağladığını varsayar. Bu nedenle müziğin mevcut özelliği ve beynin bilişsel kapasitesini anlamak için barındırdığı potansiyel, nöromüzikologları bu potansiyeli en etkin biçimde gözlemleyebilecekleri deney

[1] Bu çalışma, Prof. Dr. Fırat Kutluk danışmanlığında, yazar tarafından tamamlanan "Müzisyen Beyni ve Beyaz/Gri Madde Yapılarındaki Farklılıklar: Bir DT-MRI Çalışması" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

[2] Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Güzel Sanatlar ve Tasarım Fakültesi, Müzik Bölümü, **https://orcid.org/0000-0001-5975-7196**

grubuna yani müzisyenlere yönlendirir. Müziğin kültürel ve toplumsal anlamları çeşitlilik gösterir. Disipliner müzik incelemelerine katılan alanların paradigma farklılıkları, birbirinden farklı müzisyenlik tanımını beraberinde getirir. Dünya üzerinde katmansız toplumlardan yüzlerce farklı türü barındıran popüler müzik *scene*lerine, batı sanat müziğinden, farklı etnik özelliklere sahip topluluklara değin sayısız müzik türüne, müzik geleneğine ve onlar tarafından yaratılan farklı müzisyenlik profillerine rastlamak olasıdır. Ancak hangi kültürel anlamları içerirse içersin müzisyenlik, müziğin edimsel yönlerinden biri olan performansla ilişkilidir. Bu açıdan müzisyenlik, çoğu zaman genel-geçer bir tanımla "müziği yaratma ve seslendirme" eylemine işaret eder.

Müzisyenliği, müziğin beyni etkileme potansiyelini araştırmak üzere elverişli bir deney grubu olarak ele alan nöromüzikoloji pratisyenleri, deneylerinde kendilerine istatistiksel açıdan daha güvenilir sonuçlar sağlayacak müzisyenlik kriterini "profesyonel müzisyenlik" olarak çerçevelerler. Bu kriter doğrultusunda yapılan çalışmalardan elde edilen bulgular, müzisyenlerin yoğun zihinsel ve fiziksel müzik pratiklerinin beyinlerinde gerçekleştirdiği değişimin "müzisyen beyni" kategorisiyle araştırılmasını gerektirecek düzeydedir. Bu çalışmada nöromüzikoloji araştırmalarında müzisyenliğin nasıl ele alındığı, müzik ve beyin araştırmalarında müzisyenleri "ideal" bir deney grubu yapan özelliklerin neler olduğu, bu bağlamda "müzisyen beyni" tanımlamasının ne anlama geldiği ve nöromüzikologları bu tanımı yapmaya yönlendiren koşullar, mevcut literatürden edinilen bulgular aracılığıyla araştırılmıştır.

Nöromüzikoloji Açısından Müzisyenlik

Müzikoloji ve etnomüzikoloji, kültür içinde müziğin edimsel yönünü en çok da onu üretme ve seslendirme işinin paylaşıma sunulduğu statü olarak müzisyenliği, üretildiği kültürel bağlamdaki değişkenleri gözeterek ele alır. Batı müziği geleneğinde özellikle de batı sanat müziğinde müzisyenlik daha çok formal eğitimle ilişkilendirilir. Bu izlenimi destekleyen Kaemmer'a göre batı anlayışında müzik eğitimi profesyonel "sanat" müziği camiasından olmanın bir ölçütü olarak görülür (1998: 26). Buna bağlı olarak profesyonellik ve amatörlük kategorilerinin anlamlandırılması da yine aynı doğrultudadır. Cook (1999), batı geleneğinde müzisyenlik kriterleriyle ilgili izlenimini bir beste ya da performans gerçekleştirmeden en azından müzik eğitimi almadan bir kişinin müzisyen sayılamayacağı şeklinde vurgular. Rönesans ile birlikte Avrupa'da müzisyenlik statüsü, özellikle bestecilik ve performans bağlamında belirginleşmeye başlar. Bu görünürlük toplumda amatör ya da profesyonel müzisyenlik, saray ya da kent müzisyenliği gibi kategorileri doğurur (Kutluk, 1997: 18). 1600'lü yıllarla birlikte geleneğin okullaşması ise batıda kurumsal kimlik kazanan konservatuarlarla sağlanır. Bu dönemde batı sanat müziğinde profesyonel ve amatör müzisyenlik kategorileri arasındaki keskin ayrımı çizen ve 19. Yüzyıl'ın son çeyreğindeki müzikal hayatta beliren profesyonelliğe yanıt veren de yine konservatuvarlar olmuştur (Weber, 2007). Müzisyenler için her çağda ve birçok müzik geleneğinde varolabilecek "deha", "yetenek", "yaratıcılık", "üstün performans" gibi kültüre özgü anlamları olan yüceltici vurgulamalar, söz konusu gelenek içinden insanlar tarafından anlamlandırıldığından elbette her müzik geleneği için farklı karşılıklar bulabilir. Batı müziği geleneği sözkonusu olduğunda özellikle tarihsel önemi bulunan müzisyenlere yüklenen bu ifadelerdeki önemli noktanın – kalıtımsal özelliklerle birlikte formal müzik eğitim kurumlarında alınan, belirli bir sistem ve disiplin dâhilinde yıllar süren eğitim ile ilişkilendirilebileceğini iddia etmek yanlış olmaz. Profesyonellik, amatörlük, eğitimli olma ya da olmama, toplumsal cinsiyet gibi kültürden kültüre farklılık gösterebilecek belirleyiciler, kategorisel ayrımlar için önemli rollere sahip olabilirken, kimi durumlarda herhangi bir ayrım kriteri olarak görülmeyebilir. Sözgelimi "yetenek" nitelemesi müzisyenlik için çoğu kültürde yaygın bir ön şart görünümündeyken, Kaemmer'ın da belirttiği üzere (1998: 25-26) cinsiyet ve yaş kümeleri gibi farklı kriterlerin

daha fazla ön planda tutulduğu topluluklar da vardır. Edwards da Blacking'den alıntı yaparak bu konuda Venda Kabilesi örneğini verir; kabiledeki herkesten şarkı söyleme ya da dans etme gibi müzikal davranışlar göstermeleri beklenir. Edwards bunu "Eğer müziğin işlem (process) kapasitesi, genetik olarak 'müzikal' doğmuş kişilerle sınırlı olsa Venda kültürü bugün olduğu gibi olmazdı" şeklinde yorumlar (2008: 2). Burada "müzikallik", aynı zamanda bilişsel müzik araştırmalarında söz edildiği biçimde, insanlardaki müzik kapasitesine ilişkin tanıma karşılık gösterilebilir. Edwards'ın yaklaşımı müzik kapasitesinin yani -bilişsel müzikoloji literatüründen hareketle- beyinde müziği işleme becerisi olarak tanımlanan sürecin temel düzeydeki işitme ve algılama aşamalarının tüm insanlara özgü olduğu, dahası tüm insanların bu yetiyle doğduğu varsayımını vurgular. Örnekler, tıpkı müziğin kendisiyle olduğu gibi müzisyenlikle ilgili de bir tanım problemiyle karşı karşıya olunduğunu gösterir. Tanımlardaki çeşitlilik, aynı zamanda bilimsel incelemelerde müzisyenliğin hangi disipliner yaklaşım doğrultusunda ele alınacağı konusunda çizilecek sınırların önemine işaret eder.

Nöromüzikoloji paradigması, "müzikal performans" tanımı ya da "müzisyenlik" statüsü için özellikle nöroplastisite teorilerini test etmek üzere, deneysel çalışmalarda neden-sonuç ilişkilerinin varlığını destekleyecek ve sonuçların genellenebilirliğini artıracak deney nesnelerinin arayışındadır. Dolayısıyla müzisyenliği bir nörobilişsel araştırma için "odak" yapan nedenler, müzikal deneyimler için gereken işlemlerin beynin hemen her bölgesine yayılması, müziğin bir uyaran olarak bu bölgeleri aynı anda harekete geçiren ve insan zihnini en yoğun biçimde kullanan etkinliklerden biri olarak tanımlanmasıdır. Bir müzik performansı için gereken işlemlerin aynı anda gerçekleşebilmesi için beynin her noktasında birçok nöral ağ devreye girer. İşlemlerin motor korteks (hareket, ayak vurma, dans etme, çalgı çalma), duyusal korteks (bir çalgı çalma ya da dans etmekten ileri gelen dokunsal tepki), işitsel korteks (işitilen seslerin ilk aşaması, tonların algı ve analizleri), prefrontal korteks (beklentinin doğuşu, beklentinin şiddeti ve tatmini), beyincik (yere ayak vurma ve dans etme ya da çalgı çalma gibi hareketler), görsel korteks, (deşifre, performans izleme), korpus kallozum (iki beyin yarıküresi arasındaki bilgi alış verişi) hipokampüs (hafıza ve yön bulma), nukleus akumbens (motivasyon, ödül) ve amigdalanın (duygusal öğrenme) da dâhil olduğu (Sarroff, 2009) çoklu ana beyin bölgelerini aktive ettiği görülmüştür. Motor, duyusal-motor ve bilişsel görevlerin oldukça gelişmiş çok boyutlu bütünleşme gerektiren bu işlemler nedeniyle işitsel (dinleme) ve duyusal (duygusal anlam yükleme) olmak üzere müzisyen olmayanlarla beraber ama onlara göre çok daha yoğun kullandıkları süreçlere ek olarak, motor gelişimsel (bir çalgı çalma), görsel (nota okuma) ve mnemonik (bellekteki bir parçayı çalma) süreçlerin çeşitliliği ile de "hassas" biçimde donatılmıştır (Donnelly ve Limb, 2008). Beynin müzikal kapasitesini yöneten alanların bilişsel (uygulama, sentezleme, bilgiyi kazanma, kavrama, analiz etme, geliştirme), duyusal (motivasyon, hissetme, heyecanlanma, değer verme, coşku duyma, tutum), psikomotor (fiziksel hareketler, koordinasyon, hız, hassasiyet) olmak üzere üçe ayrıldığı bulgusu göz önüne alındığında müzikal performans için, "beyinde müzikal işlevleri yöneten bölgelerin ilişkilendiği müzikal deneyimler" (Hodges, 2002); müzisyenlik için ise "beynin bu üretim kapasitesini müzik üzerinden sistemli bir şekilde kullanmakta olan bireyler" olarak oldukça genel bir tanım yapılabilir. Henson 1977 yılında yayınlanan ve müziğin nörolojisi üzerine derlediği kitapta müzisyenlerin eğitimleri boyunca edindiği ve mesleklerini sürdürebilmeleri için gereken kimi kompleks özelliklere değinir. Henson'a göre anlatıcı ve kavrayıcı bir müzikal aktiviteyi değerli kılacak işitsel gereklilikler, yalnızca perde, süre, tını, yoğunluk gibi tonların akustik özelliklerini değil tonları ya da ton ilişkilerini anlama kapasitesini de kapsar. Seslerin ardışık seslenmesi, eş zamanlı seslenen tonlar ve melodi, zamansal ve ritmik koşullarda seslenen armoni ve tonları da içerir (Hanson'dan aktaran Henson, 1977: 4). Müzisyenler tonları ve dikey ve yatay armonik ilişkileri tanıyabilirler. Sıra dışı motor becerilere, motivasyona ve pratiklerinde ısrarlı tekrarlara sahiptirler. Bellek, müzikal idrak ve performans için gereklidir.

Diğer taraftan besteci müzikal formları ve yapıları çok iyi anlamalı, profesyonel uzmanlığına güç vermek için hayal gücü ve ilhama sahip olmalıdır (Henson, 1977: 4). Performans için gereken motor bileşenler, ritmik kesinlik ve zamanlama, berraklık, hız, el, kol ve parmak koordinasyonu gibi müzisyenlerin sahip olması gereken özellikler, sürekliliği olan pratik yoğunluğu ve motivasyona bağlıdır. Sözgelimi bir keman performansında tiz bir nota seslendirebilmek için beyin omuzları, kolları parmak kasları sol serçe parmağını tel üzerindeki belli bir noktayı hedefleyerek oraya yerleştirmek, diğer taraftan da sağ el ve omuzla yayı teller üzerinde yönlendirmek için çalışırlar. Sonuç olarak, telin hissedilmesi ve ses sinyallerinin algılanması beynin başarısıdır. Müzisyenlerin sahip olduğu bu özellikler, nöromüzikoloji çalışmalarında onları "profesyonel müzisyen" olarak ele alacak ve nöroplastisite teorilerini test etmek üzere kullanmaya yönlendirecek özelliklerdir.

Nöroplastisite Teorileri İçin Bir Araç Olarak "Profesyonel Müzisyenlik"

Nöroplastisite, -ya da beyin plastisitesi- beynin çevresel yeni koşullara daha iyi uyum sağlamak amacıyla değişme, yeniden şekillenme ve yeniden organize olma yeteneği olarak tanımlanabilir. Belirli bir aktiviteyi yapmayı bıraktığımızda beyin, nöron devrelerini "kullan ya da kaybet" ilkesine göre yeniden yönlendirir (Demarin vd., 2014: 209). Nöroplastisite gelişimin ve olgunlaşmanın normal evrelerinde olduğu kadar bir beceri kazanma (öğrenme) durumunda, belleğin çalışması durumunda ve herhangi bir hasar durumunda da devreye girer (Wan ve Schlaug, 2010: 1). Nöroplastisite çalışmaları, var olan uyaranların yapısının ve şiddetinin nöral değişiklikleri belirleyebildiğini öne sürdüğü için herhangi bir uzmanlığa sahip olmayan insanlarda bu yetinin sınırlarını araştırmak zordur. Bu nedenle nöroplastisitenin sınırlarını uzun süredeki kazanımlarla edinilen uzmanlıklarda gözlemlemenin araştırmacıları daha net sonuçlara götüreceği varsayılır. Bu teoriye dayanan çalışmalar, insan beyninin karmaşık yapısını kazanmasında, sadece genetiğin değil, çevresel faktörlerin de büyük rolü olduğunu gösterir. Özellikle bazı alanlarda hayat boyu süren uğraşılar ile çevreye uyum ve başa çıkabilme yeteneği karşısında beyin, genetik olarak var olan yapısını zaman içinde kendine özgü bir yapıya dönüştürebilir (Yılmaz, 2010). Bir müzik aleti çalmak, yukarıda ele alınan müzisyenlik kategorisi için, genellikle çok erken yaşlarda başlayan ve müzisyenin yaşamı boyunca çeşitli duyusal ve motor becerileri edinmesini sağlayan bir deneyimdir. Nöroloji literatüründe beyin plastisitesi araştırmalarının sonuçlarından birkaç kategori elde edildiği görülür. Bunlardan ilki olan eğitime bağlı plastisite, beynin eğitim ya da başka bir deyişle beceri kazanma sürecindeki davranışların ve deneyimlerin sonucunda gösterdiği değişim (Anvari vd., 2002: 111) olarak tanımlanabilir. Bu kategori bir bakıma beynin müzik dışı bilişsel yetileri nasıl etkileyebildiğiyle ilgilidir. Kısa ya da uzun süreli işitme ya da çalgı eğitiminin etkilerini öne süren çalışmalar, genellikle müzikten hatırlamaya, öğrenmeye ya da tedavi yöntemlerine yardımcı olarak yararlanıldığı kimi pragmatik kullanımların belirli bir deney modeline dönüştürülerek elde edilen verilerin beyindeki kısa ve uzun süreli etkilerinin gözlemlenmesine dayanır. Bir diğer plastisite türü gereksinime bağlı plastisite lezyon yani beyin hasarı çalışmalarına işaret eder. Beyin görüntüleme yöntemlerinin yalnızca beyin hasarı olan bireylerde kullanıldığı dönemde yapılan pekçok çalışma bu kategorinin ortaya atılması için yeterli veriyi sağlar. Sözgelimi işitsel korteksin aldığı bir hasarın ardından gelen o bölgelerdeki değişim frekansını belirleyen organize olma becerisi, o alandaki nöral plastisiteyi yansıtır (Baars ve Gaage, 2010:231). Son kategori olan uzmanlığa bağlı plastisite, herhangi bir alandaki uzmanlığın, edinilen belirli kazanımların ilişkili olduğu beyin alanlarında nasıl tepkiler verdiğiyle ilgilidir. Eğitime bağlı plastisite teorisiyle benzerlik gösterse de uzmanlığa bağlı plastisite, beynin kısa süreli değil, uzun süreli ve sistemli kazanımlar neticeside gösterdiği varsayılan değişimi yansıtır. Bu bakımdan "profesyonel" müzisyenliğin beyinde yarattığı varsayılan değişime ilişkin uygun bir teorik çerçeve sağlar.

Müzisyenlerle ilgili PET, fMRI, EEG gibi beyin görüntüleme yöntemleriyle yapılan çalışmalardan edinilen bulgular, uzmanlığa bağlı plastisite için fonksiyonel ve yapısal olmak üzere beyinde araştırılacak iki farklı nöroplastisite modeline işaret eder. Fonksiyonel plastisite profesyonel müzisyenlerinlerin, müzisyen olmayanlara ya da amatör müzisyenlere göre müziğe verdikleri tepkinin şiddetiyle ilişkilendirilir. Yapısal plastisite ise aynı deney ve kontrol grupları arasında profesyonel müzisyenlerin beyin yapılarındaki şekilsel özellikler, boyut, hacim, yoğunluk, vb. açısından gösterdikleri değişim kalitesini yansıtır (Sarroff, 2009:1). Müziğin fonksiyonel etkilerine dair en önemli farklılığın müzisyenlerde uyarana verilen tepkinin daha şiddetli olduğu bulgusudur (Koelsch vd., 2002; Schneider vd., 2002). Yapısal değişimlerde gözlemlenen en önemli farklılıklar ise müzisyenlerde bazı alanların hacimlerindeki ve yoğunluklarındaki farklılıklardır (Gaser, 2003). Fonksiyonel ve yapısal olarak kabaca sınıflandırılan bu farklılıkların, müzisyenlik için eğitime başlanan yaş, müzik eğitiminin süresi ve yoğunluğu, müzikteki uzmanlık alanı, çalgı performansı, çalgı tipi gibi etkenlerin de deney değişkeni olarak önem kazandığını belirtmek önemlidir (Abdul-Kareem, 2012). Öte yandan çalışmalar, fonksiyonel ve yapısal farklılıkları birbirinden ayrı olarak değil, birbirini tetikleme potansiyelleri çerçevesinde inceler.

Profesyonel müzisyenlerle ilgili çalışmalara göz atıldığında nöromüzikolojinin yanıtlamaya çalıştığı sorular arasında kimileri öne çıkar:

- Müzikal uzmanlığın -özellikle bir çalgıda uzmanlaşmış olmanın- beyindeki olası etkileri ya da yarattığı farklılıklar,
- Bu olası etkilerin çevresel faktörler yani müzisyenlerin aldıkları yoğun eğitimle ilişkilendirilebilirliği,
- Genetik faktörlerin etkisi,
- Kazanılan yüksek düzeydeki bilişsel özelliklerin diğer bilişsel becerileri tetikleyip tetiklemediği.

Bu soruların yanıtlarını daha yoğun, daha kompleks ve aralıksız süregelen müzik deneyimlerine katılan bireyler aracılığıyla araştırmak; beynin olağan çalışma stratejilerinin müzik yoluyla değişimini ve beynin müzikten etkilenme potansiyelinin sınırlarını keşfetmek adına çok daha net veriler sağlar. Bu nedenle nöromüzikoloji pratisyenleri için müzik fenomeninin insan beyninin genel işleyişine ve durağan olmayan yapısına etkileri üzerine sorgulamalar, en fazla "işlenmiş" (processed), veri sağlamaya en yatkın ve dolayısıyla en "güvenilir" olduğu varsayılan araştırma nesnesine yani "müzisyen beyni"ne yoğunlaşır. "Müzisyen beyni" sınıflaması ve bu çerçevede üretilen hipotezler, müzisyenlerin yoğun eğitim süreciyle edindikleri kimi bilişsel ve motor-bilişsel müzikal becerilerin beynin fonksiyonel işleyişini ve biçimini etkileyebileceği dolayısıyla müzisyenlerde beynin farklı çalışma stratejilerine sahip olabileceği yönündedir. Müzik performansı için gereken, beyin koordinasyonunun mekanizmalarını çeşitli yollarla anlamaya çalışan araştırmaların "müzisyen beyni farklı mıdır?" temel sorusunun dayanağı olan bu varsayım, beraberinde pek çok farklı problem ve bu problemlerin çözümü için geliştirilmiş deney desenlerinin yapılanmasını sağlar. Konu üzerine sürmekte olan araştırmalar, bu hipotezi destekleyecek bulgular sağlar. Müzisyenlerin beynindeki yapıların ve fonksiyonların kimi açılardan müzisyen olmayanlardan ayrılabildiğini gösteren bulgular, çocukluktan itibaren içinde bulundukları yoğun müzikal süreç ile bilişsel ve nörobilişsel müzik çalışmalarında ideal bir araştırma grubu olarak tanımlanan müzisyenlerin beynini farklı bir kategori altında ele almanın gerekliliğini ortaya koyar.

Literatürde müzisyen beyni ile ilgili yapılan çalışmalar, genellikle formal müzik eğitimi almış müzisyenlerle formal olan ya da olmayan müzik eğitimi almamış ancak yaş, cinsiyet, el baskınlığı uyumlu kişilerden oluşan kontrol gruplarının beyin haritalarının karşılaştırılmasına

dayanır. Kimi çalışmalarda "amatör" olarak tanımlanan, yani profesyonel olmayan ama informal olarak bir çalgı çalan kişiler de ayrı bir karşılaştırma unsuru olarak deneylere katılır. "Müzisyen beyni" sınıflamasına ve müzisyenlerin beyninin yapısal ve fonksiyonel olarak farklılık gösterdiğine ilişkin çok sayıda çalışma vardır. Çalışmalar profesyonel müzisyenler ile müzisyen olmayanlar arasındaki farkları müzikal uyaran (gerçek müziğe karşı akor sekanslarıyla üretilen midi ya da gerçek pür tonlar), görevler (bütüncül dinlemeye karşı birbirinden ayrı özelliklerin yani perde, tını vs. taranması) gibi değişkenlerle oluşan tepkilerin karşılaştırılması (Edwards, 2008: 72) üzerine çeşitlilik gösterir.

Profesyonel Müzisyenlerde Beynin Müzikal Deneyime Bağlı Değişimi

İşitme

Müzisyenlerde işitsel beceriler -genetik faktörlerin olası etkileri dışarıda bırakıldığında- kulak eğitimiyle sağlanır. Müzisyenler için "kulak", notalar ve akorlar hakkındaki bilgiyi tanıma becerisi olarak tanımlanır (Jones ve Jones, 2007: 219). İşitme eğitiminde beklenen, müziğe ilişkin işitsel farkındalığı geliştirmek, yani kısaca duyma ve algılamayı müzik için rafine edilen yollarla müzik notasyonu ve diğer sembolleri kullanarak iletişim kurabilme becerileri üzerinden elde etmektir (Illomaki, 2011: 1). Kazanılan bu beceriler müzisyenler için pek çok uygulama alanı bulur. Eğitimin ilk yıllarında kazanılan bu özellik tüm meslek hayatları boyunca uzmanlıklarının öncelikli olarak sürdürmeleri gereken boyutlarından biridir. Bu beceri, toplu çalmada diğer orkestra üyeleriyle eş zamanlı hareket edebilme, dikkatin sürekliliğini sağlama ve zamanla kanıksama becerileriyle desteklenir. Müzik eğitimin, beynin duyma işleviyle ilgili olan işitsel korteksteki işitme kapasitesini artırdığı, uyaranlara verilen tepkilerdeki farklılıklar ile genellenebilir bir bilgidir (Aktaranlar Schulkin ve Raglan, 2014: 7). Nöromüzikoloji çalışmalarında deney deseni daha önce de söz edildiği gibi profesyonel müzisyenlerden oluşan deney grubu ve hiç müzik eğitimi almamış olan kontrol grubunun beyin haritalarının karşılaştırılmasına dayanır. Onishi (2001) tarafından yapılan ve konservatuar müzik bölümü lisans öğrencileri ve müzisyen olmayan, daha önce hiç çalgı çalmamış olan kişilerden oluşan kontrol grubunun karşılaştırıldığı bir çalışmada her iki gruba J.S.Bach' ın İtalyan Konçertosu'nun bir bölümü dinletilir. Deneklerden dinleme sırasında mırıldanmamaları, eşlik etmemeleri tamamen pasif olarak dinlemeleri istenir. fMRI ile alınan görüntülerden her iki grubun beyin aktivasyon yerlerini ve derecelerinin farklı olduğu görülür. Müzisyenlerde mutlak işitme ("perfect" ya da "absolute" pitch) becerisiyle ilgili olduğu düşünülen sol planum temporalde aktivasyon görülür. Sonuçlar, eğitimli müzisyenlerin prefrontal korteksi ve işitmeyle ilgili bölgelerdeki nöral aktivitelerin ayrımını (müzisyen olmayanlardan ayrımını) göstermektedir. Çalışmada sözü geçen aktivasyonların mutlak işitme yeteneği ve uzun dönem müzik eğitiminin başlangıcında üretilen fonksiyonel yeniden üretimin bağımsız kullanımıyla ilgili olduğunu düşünülür (Onishi vd., 2001).

Müzisyenlerin, amatör müzisyenler ve müzisyen olmayanların armonik ve melodik uyaranların kullanıldığı deneyler sırasındaki aktivasyon kalıpları incelendiğinde müzisyenlerde sol frontal ve temproal loblarda daha fazla aktivasyon görülürken müzisyen olmayanlarda ve amatör müzisyenlerde ise iki taraflı frontal lob ve sağ temporal lobda daha fazla aktivasyon olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre çalışma profesyonel müzisyenlerin (müzisyen olmayan ve amatörlerle karşılaştırıldığında) müziği lineer (melodi) ve non-lineer (akor) biçimde algılamada (Brust, 2003: 181) farklı bilişsel stratejileri kullandıklarını saptanır. Bu tür çalışmalar, müzik işlemenin beyinsel altyapılarının; daha az ya da fazla sabitlenmiş müzik merkezinden çok dinleme ve işlemenin yollarını yansıttığını varsayar (Aktaran Münte, 2002). Melodi ve akorların ayrımında hayati önemi olduğu düşünülen bilateral temporal lobun ön (anterior) bölümündeki aktivasyon en karakteristik aktivasyondur. Bunun aksine müziğin belli vokal

partlarını (alto, soprano) dinlerlerken müzisyen ve müzisyen olmayanların farklı beyin bölgelerinin aktive olduğu görürülür. Frontal bölgeler, perde analizi ile ilgili sözel ve tonal çağrışımları kullandıklarından yalnızca müzisyenlerde aktive olur. Satoh vd.'nin PET çalışmalarında saptanan müzisyenler ve müzisyen olmayanlar arasında aktive olan beyin bölgelerinin farklılığı müzikal görevleri performe ederken devreye giren nöral ağların farklılığından kaynaklanır (2003). 1998'de Pantev tarafından yapılan ve müzisyenlerde müziğin ve müzikal eğitimin, işitsel ve somatoduyusal korteksteki özel fonksiyonel organizasyonları üzerine etkisinin incelendiği bir çalışmada deney grubuna spesifik spektral frekansı kaldırılmış müzik parçaları dinletilir. Bu durum, işitsel korteksteki nöral yanıtların hızlı (ani) ve iki taraflı (değişebilir) adaptasyonunu sağlar. Buna ek olarak yapılan deney, profesyonel müzisyenlerin uzun süren müzik eğitimleri ve pratiklerinin, işitsel alan ve somatoduyusal kortikal gösterimlerinin genişleme kapasitelerine erişmek için olanak sağladığını kanıtlar. Nöral hareketlerin özellikle müzikal tonlarda gözlemlendiği ortaya çıkmıştır. Somatoduyusal kortekstedeki esnek değişimler sık kullanılan ve uyarılan parmaklar için özeldir. Müzisyen olmayanlarda bu değişime rastlanmaz. 2014 yılında Angula – Perkins vd. temporal lobda müzik dinlemeyle bağlantılı kabuk kısmının müzisyen ve müzisyen olmayanlar arasındaki farklılıklarını saptamaya çalışırlar. Konuşma ve müzik gibi çevredeki en kompleks akustik sinyalleri algılamak, beynin belirli bölgelerine yayılan hiyerarşik fonksiyonel ağlar ve onun ötesindeki işitsel korteks üzerine temellidir. Konuşma ve müziğin algılandığı beyin bölgelerindeki benzerliklerden yola çıkılabilir ancak belli bölgelerin bu akustik kategorilerden sadece birini ya da diğerini seçtiği görülmüştür. Bu çalışma bu seçilen bölgelerin neden nasıl ve hangi akustik kategori tarafından seçildiğine müzisyen ve müzisyen olmayanlar üzerinden yanıt arar. 28'i profesyonel müzisyen olan 53 kişilik deney grubu fMRI deneyine katılır. Farklı tiplerdeki müzik uyaranlarıyla farklı tiplerdeki kompleks seslerin (konuşma, dilsel olmayan vokalizayon) tepkileri karşılaştırılarak beyinde artan aktiviteye sahip bölgeler saptanmaya çalışır. Her iki grup için de belirgin biçimde planum temporalde aktivasyon görülür. Bu durum bütün deney grubu için geçerli olması müzisyen olan – olmayan ayrımı olmaksızın kortikal bölgelerin müzik işlemine diğer kompleks seslerin işlemiyle karşılaştırıldığında öncelikli olarak dahil olduğunu gösterir. Bu gibi çalışmalarda müzisyenlik açısından bir fark bulunmasa da genel olarak insanlarda müziğin ve diğer uyaranların beyinde işlenme aşamalarına ilişkin önemli veriler sağlar. Müzisyenlerin sahip olduğu hassas işitsel beceriler, beynin başta işitsel korteks olmak üzere pek çok alanını fonksiyonel olmanın yanı sıra yapısal olarak da etkiler. İşitsel alandaki yapısal değişikliklerde ortaya çıkan çarpıcı bir sonuç mutlak kulak becerisine sahip olan müzisyenlerle (AP) ilgilidir. Birçok müzisyen için aldıkları eğitim, perdeleri rölatif olarak tanımak için tanımaya yeterlidir. Yani iki notadan hangisinin daha yüksek perde olduğunu ve referans bir sesle diğer sesi tanıyabilme becerisine (RP-rölarif perde) sahiptirler. Ancak eğitimli müzisyenlerin bile çok az bir bölümü mutlak kulak yani referans bir perde olmadan seslerin frekanslarını isimlendirebilme becerisine sahiptirler. Bu alışılagelmedik özellik kimi zaman tamamen müzik eğitimiyle ilişkili görülür ve çok küçük yaşlarda başlanmadığı sürece bu özelliğe sonradan sahip olmanın çok zor olduğu belirtilir (Jones ve Jones, 2007: 219). Ancak mutlak işitmenin müzik eğitimiyle ilişkili olmadığı dahası müzikle amatör düzeyde bile ilgisi bulunmayan kişilerde de bu özelliğin görülebilceği görüşüne sahip yaklaşımlar da söz konudur. Brown'a göre AP kazanımı bilişsel gelişmenin kritik olduğu düşünülen dönemdeki eğitime ve müziğe yoğun olarak maruz kalmaya bağlıdır (2000: 12). Yani müzisyenleri amatörlerden ya da müzisyen olmayanlardan ayıran kimi özellikler mutlak işitme becerisine sahip müzisyenlerle diğer profesyoneller arasında da kimi belirgin farklılıklar yaratabilir. Bunlardan biri işitsel kortekste yer alan (Levitin ve Tirovolas, 2009), sık sık beynin net seslere cevap veren "sayısal merkezi" olarak anılan (Zatorre vd. 2007) ve el baskınlığıyla ilişkisi nedeniyle yapısal ve fonksiyonel asimetrinin işaretleyicisi olarak görülen (Keenan vd., 2001) planum temporalin AP özelliğine sahip müzisyenlerde dikkate değer biçimde büyük

olmasıdır. Yapısal görüntüleme, müzisyenlerde planum temporalde beklenen (doğasında bulunan) sol taraf asimetrisinin ve Heschl girusun arka bölgesinin beklenenden daha büyük olduğunu kanıtlamaktadır (Schlaug vd., 1995a; Zatorre vd., 1998; Keenan vd., 2001). Ancak Falk'ın da aktardığı gibi Picone v.d., tarafından yapılan bir çalışmada mutlak kulağa sahip müzisyenlerin görsel- uzaysal (vizyospasyal) ve sözel becerilerde kontrol grubundan çok farklı olmadığı görülmüştür. Bu da mutlak kulağa sahip müzisyenlerin sahip olmayanlara göre müzikal uyaranları işlemede sol PT'e daha fazla bağlı oldukları anlamına gelir. Müzisyenlerin müziği işlemede sol yarıküreyi, müzisyen olmayanların ise daha çok sağ yarıküreyi yoğunluklu olarak kullandığına ilişkin iyi bilinen önerme PT örneğiyle geçerliliğini sürdürür (Falk, 2000: 206).

Müzisyen beynindeki fonksiyonel farklılıklara ilişkin önemli bir diğer bulgu profesyonel müzisyenlerin performanslarını, gerçekleştirdikleri ve hayal ettiklerinde beyinlerinde aynı bölgelerin devreye girmesidir. Lotze vd. tarafından 2003 yılında yapılan 8'i profesyonel, 8'i amatör olmak üzere 16 sağlıklı sağ el baskın müzisyenin katıldığı bir fMRI deneyi bu konudaki bulguyu ortaya koyan çalışmalardan biridir. Deneyde amatör ve profesyonel müzisyenlerin Mozart'ın Sol Major keman konçertosunu (KV216) gerçekten çalarken ve çaldıklarını hayal ederken aktivasyonlarının haritaları karşılaştırılır. Konçertonun ilk 16 ölçüsünde sol eldeki parmak hareketleri görüntülenir. Electromyography (EMG, EEG'den farklı olarak beyin dalgalarının değil, vücuttaki sinir ve kasların elektriksel yöntemle izlenmesidir) dönütü, görüntüleme pratiği sırasında hareketler yapılmadan alınır ve müzikal performans hem gerçekten yapılırkenki hem de yapıldığı hayal edilirkenki taramalar sırasında EMG ler kaydedilir. Hareketler sırasında tüm deney grubunun üretilen en yüksek EMG titreşimleri gözlemlenir ve kontralateral primer duyusal-motor korteks, bilateral superior parital lobda ve ipsilateral anteriorda aktivasyonlar saptanır. Profesyonellerde performans sırasında en yüksek aktivitelerin sağ primer işitsel kortekste olması durumunun, işitsel motor bağlantısının artan gücünü yansıttığı sonucuna varılır. Yalnızca hareket etmek ya da yalnızca dinlemek tek bir sistemi aktive ederken (ya motor ya işitsel kısım) profesyonel müzisyenlerde müzikal eğitimin bir sonucu olarak motor ve işitsel sistemin birlikte aktive olduğu görülmektedir.

Motor Hareketler

Motor korteks ve duyusal korteks, motor becerileri öğrenmede merkezi beyin alanlarıdır. Duyusal motor korteks, diğer beyin alanlarında olduğu gibi yeni becerilerin kazanımıyla değişebilme kapasitesine yani nöral plastisite özelliğine sahiptir. Müzikal performansın gerçekleşmesi beyinde motor alanların yönettiği tüm motor ve duyusal hareketleri kapsar. Sözgelimi piyanoda doğru notalara gereken ağırlıkta basmak ve hedeflenen ses niteliğine ulaşmak ya da yaylı çalgılarda yüksek bir nota seslendirebilmek için telin hissedilmesiyle ses sinyallerinin algılanmasına kadar geçen süre içinde gerçekleşen omuzların, kol ve el ve parmak kaslarının sol serçe parmağı tel üzerindeki belli bir noktayı hedefleyerek oraya yerleştirmek ince motor kullanımını gerektiren hareketlerdir. Motor alanlarda müziği nasıl işlediği ile ilgili bir başka önemli nokta da notaları okurken oluşan göz hareketleridir. Piyanistlerin gözlerinin kısa ve hızlı hareketleri önemli ölçüde çaldıkları parçanın armonik ve melodik içeriğine bağlıdır. Homofonik müzikte gözler daha çok vertikal (dikey) hareketler yaparken polifonik müzik için göz hareketleri daha çok horizontal (yatay) olarak gerçekleşir (Van Nuys ve Weaver'dan aktaran Justus ve Bharucha, 2002). Amunts vd., 1997 yılında 21 sağ el baskın profesyonel erkek müzisyen grubu ile yaş, cinsiyet ve el baskınlığı uyumlu 30 kişilik kontrol grubunu karşılaştırdığı bir çalışma yapar. Karşılaştırmanın daha sağlıklı yapılabilmesi ve olası farklılıkların müzik dışı motorik etkenlerle karıştırılmaması için kontrol grubunu profesyonel daktilo ya da bilgisayar kullanan kişiler olmamasına dikkat ederek oluşturur. In vivo manyetik rezonans görüntülemenin kullanıldığı çalışmada müzisyenlerin primer motor

kortekste (PMK) makroyapısal farklılıklara sahip olduğu bulgusuna ulaşılır. PMK, planlama ve yönetici motor hareketlerden sorumludur. Bu nedenle müzisyenlerin karmaşık hareketlerinin büyük ölçüde bağlı olduğu öngörülen bir alandır. Motor alanları kullanan egzersizler müzisyenlikte hayatidir. Sistemli bir çalgı eğitimi için kullanılan hareket becerilerinin en yüksek seviyedeki durumunu gerektiren acelite, tril, uzun süreli ve kısa ve çevik hareketlerle yapılması gereken diğer süslemeler, özellikle ileri seviyedeki etütler için müzisyenleri farklı kılar. Şekil 1' deki (Münte, 2002: 473) etüt örneği söz konusu ince motor becerilerin ne derece kullandığıyla ilgili açıklayıcı bir örnektir. Krings'in (1999) yaptığı bir çalışmada profesyonel piyanistler ile kontrol grubunun karmaşık parmak hareketleri sırasında fMRI görüntüleri çekilir. Aktivasyon kümeleri primer motor kortekste (PMK), tamamlayıcı motor alanda, premotor kortekste ve superiyor parietal lobda görülür. İki grup arasında serebral aktivasyon kapsamında önemli farklılıklar ve piyano çalanlarda daha az sayıda aktive olmuş voksel saptanır. Buradan şu sonuç çıkar; uzun süren motor pratiği, piyanistlerde farklı kortikal aktivasyon kalıplarına neden olabilir. Piyanistlerde aynı hareket için çok daha az sinir hücresi devreye girmesi gerekir. Aktive olan kortikal alanlar farklı yoğunlukları her iki grubun motor performansındaki gerekli eforu yansıtır.

Şekil 1. Paganini'nin Liszt tarafından piyanoya uyarlanan 6. Etüd'ünün 11. Varyasyonunun üç saniyelik segmenti

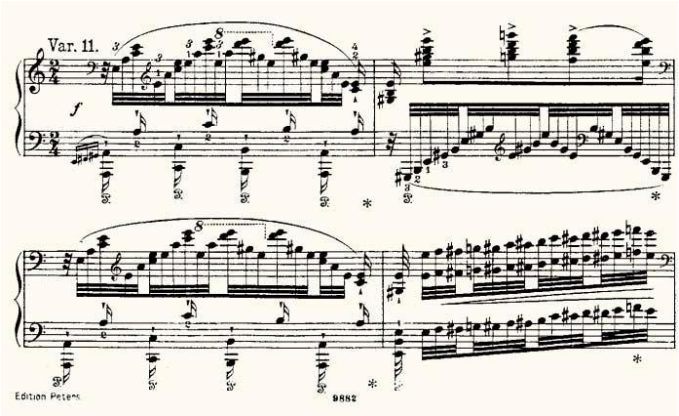

Doğaçlama ve Yaratıcılık

Müzikal doğaçlamayı ve bestelemeyi karşıt konseptler olarak gören Nettl, doğaçlamayı bestelemenin karşısında "hesaplanmış olan"a karşı, "kendiliğinden olan", "gelişmiş"e karşı "primitif" ve "yapay"a karşı "doğal" olarak tanımlar (1974: 4). "Hesaplanmış olana karşı kendiliğinden olan" vurgusu burada söz konusu müzikal edime özgü belirli bilgiler dâhilinde kısa süreli muhakemelerle özgün yaratım süreci olma yönüne dikkat çeker. Batı geleneği için doğaçlama, sözkonusu türün müzisyen tarafından bilinen kuralları dâhilinde serbestçe hareket etmeyi sağlar. Elbette bilişsel ve motor müzikal davranışların kodlandığı kısa ve uzun süreli belleği devreye sokmasını gerektirecek karmaşık koordinasyonu sürdürür. Yaratıcı düşünmenin teorik temeli psikoloji çalışmalarındaki diverjant düşünme becerisine yani tek bir doğru cevabı içermeyen sorulara verilen, sayıca fazla ve işlenmiş, incelikli, nadir ve orijinal cevaplarla ölçülen becerilere (Bulduk, 1999: 76) dayanır. Başka bir deyişle mevcut bilgiden yola çıkılarak, yeni, orijinal, değişik ve alternatif çözümlerin üretilmesi olarak tanımlanabilecek bilişsel organizasyona işaret eder. Yaratıcı davranışın hangisi olduğu üzerine tanımlama yapmak zordur ancak, yukarıdaki tanımlar dahilinde net olarak söylenebilecek iki nokta vardır; yaratıcı davranışlar, yeni ve orijinaldir ve üzerinde fikir birliği sağlanan nitelendirilmiş yargılar alana önemli katkılar sağlar (Bengtsson vd., 2007: 830). Bu anlamda beyin görüntüleme teknikleri aracılığıyla yaratıcı düşünmenin bilişsel altyapılarını saptamaya çalışan müzik ve müzik dışı

kimi araştırmalar dikkat çeker. Sözgelimi hikâye üretme gibi yaratıcı davranışları ölçmenin denendiği birkaç beyin görüntüleme çalışmasında diverjant düşünme sırasında özellikle prefrontal korteksin aktif olduğunu saptanır (Howard-Jones v.d., 2005: 240). Müzisyenler, nota ve ritmler üzerinden bağlamsal anlamı olan müzikal öbekler üretmek durumunda olduğundan araştırmacılar, kendiliğinden olan yaratıcı artistik icadın nöral yapılarını araştırmanın en iyi yolu olduğunu düşünürler (López-González ve Limb, 2012: 6). Limb ve Braun (2008), doğaçlamanın önemli karakteristiklerinden olduğu caz türünde profesyonel piyanistlerle yaptığı bir çalışmada beyinde yaratıcı düşünmeyle ilgili bölümün hem yapısal hem de fonksiyonel olarak, prefrontal korteks olduğunu yani beynin ön kısmında yer alan ve karar verme, problem çözme gibi ileri düzeydeki bilişsel davranışlarla ilişkili olduğunu öne sürer (2012: 3). Bengtsson ve Ullen'in bulunduğu bir grup araştırmacı 2007'de yaptıkları bir çalışmada müzisyenlerin doğaçlama sırasında hangi beyin bölgelerinin aktive olduğuna ilişkin bulgulara ulaşırlar. Amaç daha önceki çalışmalarda doğal tepkiler sırasında aktive olduğu belirlenen beyin bölgeleri dorsolateral prefrontal korteks ve rostral premotor alanlarının doğaçlama sırasında da devreye girip girmediğinin araştırılmasıdır. Doğaçlamayı kompleks bir müzikal davranış yaratmada beynin ürettiği doğal tepkiler olarak tanımlayan ekip 11 piyanistin (piyano eğitimine 4-8 yaşları arasında başlamış, 23-41 yaş arası) katıldığı fMRI deneyinde görsel olarak gösterilen bir melodi üzerinden doğaçlama yapmaları istenir. Doğaçlama sırasında beynin hangi bölgelerinin aktive olduğunu ve yaratıcı düşünmenin hangi bölgelere sınırlandığını saptamaya çalışan araştırmada yine prefrontalkorteks en fazla devreye giren beyin korteksi olarak tanımlanır. Kısaca beyin yapısı ve fonksiyonlarına ilişkin bir özetleme yapılırsa Limb ve Bengtsson'un çalışmalarının da gösterdiği gibi müzikte yaratıcı düşünmenin karşılıklarından biri olan müzikal doğaçlamanın prefrontal korteksle bağlantısı öne çıkar.

Deşifre ve Nota Okuma

Müzikal okuma, müzik repertuarı kazanmanın prosedürel bir bileşeni ve teknik açıdan bir çalgıda uzmanlaşmış olmanın göstergesi dolayısıyla müzisyenler için müzikal deneyimin bütünleyici bir parçası olarak görülür (Wristen, 2005: 44). Göz kontağı ve notasyon algısını motor hareketlere aktarma, görsel işitsel geri besleme ile ilgili olarak öne çıkan bilişsel ve algısal kullanımların sürekliliğini, kısa zamanda hızlı biçimde çok sayıda müzikal bilginin eş zamanlı ve ard arda kullanımını gerektirir. Konudaki en az efor bile notaların perde ve sürelerinin tercümesini (kimi zaman iki ayrı porte ile) ilerleyen tonallık işaretleri ve ölçüyü takip etme, tanıdık kalıpları saptama, müziğin nasıl duyulması gerektiğine ilişkin performans planı ve bu planın motor hareketlere aktarımı gibi görevleri gerektirir (Peretz ve Zatorre, 2005: 101). Müzik okumayla ilgili yapılan çalışmalardan çıkarılan sonuç, melodi, armoni ve ritmin bağımsız olarak işlendiği ve yoğun müzik eğitiminin beyin fonksiyonlarını altere edebildiği ve hatta müzikal olmayan görsel uzaysal bilişi artırabildiği yönündedir (Hodges ve Nolker, 2011: 66). Bir parçayı "ilk bakışta" çalabilme ya da söyleyebilmenin yanı sıra özellikle batı sanat müziğinde bir müzisyenin zaten biliyor olduğu bir parça üzerinde prova yapması ya da sessiz bir şekilde okuması da dâhil edilebilir. Bu üç kategoride yer alan müzikal okuma biçimlerinin tümü beyinde gerçekleşen kompleks bilişsel görevleri devreye sokar (Penttinen, 2013: 9). Müzik okumanın mekanizmaları seri ve hızlı duraklamalar, gözün ilgili bilgiye odaklanarak yeniden başlaması, diğer işaretlere yayılması ve odaklanılacak bir sonraki noktaya geçmesi gibi hareketleri gerektirir. Müzikal okuma sırasındaki göz hareket kalıpları ve göz takibi üzerine yapılan birkaç çalışma müzik deneyimi düzeyinin (eğitim süresi ve yoğunluğu) göz hareketlerini belirgin biçimde etkilediğini gösterir (Hodges ve Nolker, 2011: 64). Müzisyenlere özgü bir görsel- uzaysal analiz görevi olan bu özellik, uzaysal öğrenmenin aşamalarından plastik değişimler açısından etkinelebilir bir özelliktir (Slumming vd., 2002). Beynin müzikal okuma sırasında devreye giren beyin alanlarını saptamak için yapılan bir fMRI çalışmasında

Schön ve ekibi beynin müzik okuyan bölgelerini fMRI kullanarak inceler. Bu bölgelerin kendine özgülüklerini değerlendirmek için nota ve sayılarla gösterilen 5 tonda klavyede çalacak profesyonel piyanistler üzerinde, müzik simgelerini okuyan ve kelime ve rakamları okuyan beyin alanları karşılaştırırlar. Sonuçta aktive olan beyin bölgelerinin benzer kalıplar olduğu ortaya çıkar. Ancak, müzik simgeleri ve kelime ya da rakam okuma görevi arasındaki karşıtlıklar, sağ oksipito-temporal junction, superior parietal lob ve the intraparietal sulkusta major foci aktivasyonları olduğunu ortaya koyar. Sağ oksitemporal farklılığının, notalar kelimeler ve rakamların şifrelenme seviyesi farklılığından ileri geldiği düşünülür (Schön vd., 2002).

Performans ve Yorumlama

Kendall ve Carterette (1990), müzik performansının iletişim yönüne dikkat çekerler. Buna göre performans, bestecilerin müzikal ideaları notalara kodladıkları iletişim sisteminin bir parçası olarak görülür; müzisyenler, notasyonlardan akustik sinyallere kodlarlar, dinleyiciler ise akustik sinyalleri düşüncelere kodlarlar (Aktaran Palmer, 1997: 118-119). Bir performansta yorum; aynı müzik parçasını başka bir performantan ayıran ve performansın mikroyapısını oluşturan zamanlama, yoğunluk, tını, gibi bileşenlerdeki geniş ve dar varyasyonlara işaret eder (1997: 118). Müzik performansında hareketin rolüne ilişkin birkaç perspektif vardır; bu perspekftiflerden biri müzisyenin performans sırasındaki hareketlerinin psikolojik işlemler ve görev talepleri tarafından şekillendiğidir. Bunlar müzisyenin kendisini müzikal çalgıya en iyi şekilde uyarlayabilmesi için anatomik ve psikolojik ayarları ve duyusal geribildirimi (propriyoseptif, dokunsal, görsel ve işitsel girdiler) en uygun hale getirmek için gereken duyusalmotor adaptasyonlarını içerir. Diğer perspektif ise perfomansçının "iç hareketleri"dir. 1938 yılında Truslit tarafından geliştirilen perspektif, müzisyenlerin hareketlerini "iç hareketler"inin ifadesinin kendiliğinden gerçekleşen manifestosu olarak ele alır. Bu iç hareketin kaynağı ise duyguya, hareket hassasiyetine ve iletişime bağlı olarak deneyim ve artistik formla şekillenen müziği yorumlama gücüdür (Palmer, 2013: 406; Repp, 1992: 266). Müzik performansını aynı zamanda, müzisyenin dinleyicilerle iletişiminden önemli ölçüde etkilenen ve genellikle "tek seferlik" ve "bireysel" bir bilişsel yapıyı temsil ettiğini söylemek yanlış olmaz. Müzikal parçanın bestecisi tarafından yüklenen karakterini gösterebilmek başlı başlına çok sayıda bilişsel ve özellikle duyusal görevin devreye girmesine neden olur. Buna ek olarak müzisyenin kattığı duygusal içerik yine performançının parçayla ilgili bireysel deneyimleri kısmen de olsa yorumun ayrıştırılabilir farklılıklarını oluşturur. Müzikal yorumlama öznel ve genellikle bir performanstaki anlık gösterimleri yansıttığından pek çok değişken içerir. Ancak diğer taraftan bir parçanın tüm müzikal özellikleriyle birlikte üretimi ve planlanması için kullanılan zihinsel gösterimlere yakından bakmayı sağlayacağı bilinse de araştırılması oldukça bir süreçtir. Ancak aynı zamanda müzisyenleri diğer uzmanlıklardan ayıran ve bilişsel farklılıkları ortaya koymada en ideal bilişsel süreçlerdendir. Bu nedenle Müzisyenlerin müzikal düşünceyi (musical idea) dinleyiciye nasıl ifade ettikleriyle ilgili çalışmalar, daha çok zamanlama (timing) ve titreşim genliğine (amplitude) ilişkin akustik ölçümlere odaklanır (Candell ve Carterette, 1990: 129).

Bellek Kullanımı

Batı tonal müziği perdeler, akorlar ve tonallıklar, sırasıyla melodik, armonik ve diyatonik yapının aşamalarını yansıtan bilgi birliğinin kavramsal ayrımı olarak konumlanır (Palmer, 1997). Müzisyenlerde hem kısa hem uzun süreli olmak üzere tüm bellek sistemlerinin kullanımı aslında sözü edilen tüm bileşenleri ayrı ve bütüncül olarak içeren pek çok müzikal görev için etkin bir aktivite olduğu şeklinde genellenebilir. Müzik performansı için bellek çalışmaları genellikle müzikal yapının söz konusu boyutlarına (armoni, tonalite, müzikal cümle,

ölçü gibi) odaklanmakla birlikte son zamanlarda yapılan kimi çalışmalar performansa ilişkin motor faktörlerin de önemini ortaya koyar. Bu çalışmalarda zihinsel müzik pratiği sırasında ya da müzik dinleme görevleriyle ilgili beyin görüntüleme ölçümlerinin müzikal düşünme sırasında motor ve işitsel kortikal alanların aynı anda aktive olduğunu görülür.

Duyusal Özellikler

Fonksiyonel çalışmalara ilişkin diğer bir grubu ise müzisyenlerde duygu durumlarının müzisyen olmayanlara göre farklı olabileciği varsayımı oluşturur. Bu çalışmalar da diğerleri gibi müzisyenlerin müziğe verdikleri duygusal tepkilerin beynin hangi bölümünde ne derece aktivasyonlara neden olduğuyla ilgilidir. Duygusal uyarılma alanlarında deneyime bağlı değişikliklerin EEG aracılığıyla araştırıldığı bir çalışmada müzisyenlerin duygusal işleme alanının deneyim temelli adaptasyona ilişkin önemli bir bulgu ortaya konur. Bunun için amatör ve profesyonel müzisyenler arasında algılanan farklılıklar (puanlamayla subjektif uyarılma) ve psikofizyolojik ölçümler incelenir. İlk aşamada 15 profesyonel müzisyen ve 19 amatör müzisyene Beethoven'ın 5. Senfonisi'nin 7.4 dk'lık ilk bölümü dinletilerek 76 kanallı EEG kaydedilir. İkinci aşamada dinleme sırasında kendi duygusal uyarılmalarını değerlendirmeleri istenir. Profesyonel müzisyenlerin müzik dinlerken gösterdikleri duygusal aktivasyon kalıpları daha farklı ve daha yoğundur. Müzisyenlerde Alfa, beta ve delta kalıplarında daha yoğun aktivasyonlar gözlemlenir (Mikutta, 2012). Müzisyen beyninin farklılıklarını araştıran çalışmalarda üzerinde önemle durulan en göz önündeki faktör eğitimdir. Eğitim, elbette deney desenlerinin müzisyenlik özelliklerinin beyindeki temsillerini saptayacak biçimde kurulması gerekliliğini karşılaması bakımından bir önşarttır. Dolayısıyla araştırmacıların deney gruplarını belirlerken yararlandığı kriterdir. Çalışmaların birçoğu bu farklılıkların uzun dönem müzik eğitimiyle oluşabildiği değinse de araştırmacıların göz önünde bulundurduğu bir başka önemli faktör de müzisyenliğin ve beyinde yarattığı varsayılan etkilerin kalıtsallıkla bağlantısı olup olmadığı ya da ne kadar bağlantısı olduğu yönündedir.

Sonuç

Müzik, "insan olmanın ne anlama geldiği" sorgusunu kendi paradigmalarından yürütme çabasında olan tüm bilim disiplinleri için ideal bir referanstır. Son elli yıllık süreçte gelişen beyin görüntüleme metodolojileriyle birlikte insan beyninin kapasitesini keşfedebilmek için daha fazla veriye ulaşabilen disiplinlerarası araştırma alanlarından nöromüzikoloji, müziğin beyindeki karmaşık etkilerininin sınırlarını saptamaya çalıştığı noktada ihtiyacı olan verileri, müzik deneyimini en yoğun biçimde yaşayan profesyonel müzisyenlerden yola çıkarak sağlar. Bu nedenle müzisyenlik olgusunun müzikoloji kapsamındaki çeşitliliği bir tarafa, çocukluğundan itibaren zihinsel ve fiziksel açıdan yoğun bir müzik pratiğinin içinde bulunan formal müzik eğitimine sahip bireyler, nöromüzikolojideki "müzisyenlik"e karşılık gelirler. Nöromüzikoloji pratisyenleri müziğin beyin üzerindeki etkisini müzisyenlerin kazandığı becerilerin sayılabilir parametrelerinin bağlantılarını saptayarak, sahip oldukları müzikal özellikleri nitelemek için kullanılan "yetenek", "beceri" gibi terimleri bilişsel ve nörobilişsel açıdan kavramsallaştırmaya girişirler. Çalışmada müzisyenlerin sahip oldukları beceriler ve edindikleri deneyimlerin beyin yapılarını ve fonksiyonlarını nasıl etkilediğine ilişkin merakın günümüz beyin görüntüleme tekniklerinin yardımıyla neredeyse ayrı bir çalışma alanına dönüştürdüğü "müzisyen beyni" özellikleri ele alınmıştır. Bir "müzisyen beyni" sınıflaması yapmaya yetecek denli bulgu sağlayan literatürdeki pek çok çalışma, ölçülebilir düzeydeki bu farklılıkların rastlantısal olmayacağı; müzisyenlerin deneyimlerini yansıttığı ve beyindeki eşsiz nörobilişsel sistemin bir sonucu olduğu düşüncesi üzerinde temellenmeye yatkındır. Öte yandan günümüze değin süregelen, beyindeki müziği işeleme stratejilerinin müzisyenler ve müzisyen olmayanlarda farklı olduğuna ilişkin varsayım, her ne kadar çalışmalardan çıkan ortak

bulgularla güçleniyor olsa da net saptamalara ulaşmak için yeni bulgulara gereksinim devam etmektedir. Müzikolojik açıdan araştırmaları asıl önemli kılan, çalışmalarla edinilen bu bulguların, "müzikal beceri"nin ve bu becerilerin temsili olan "müzisyenlik"in beyin temelli tanımlamalarına götürecek ipuçlarıdır. Dolayısıyla çalışmalarda hedeflenen, birbirinden farklı birçok disiplinde yüzyıllardır süren sayısız araştırmaya karşın hala tam olarak keşfedilememiş insan beyninde çeşitli düzeydeki müzikal deneyimlerle gerçekleşen tüm işlemleri detaylarıyla anlamlandırmak ve alanda çok daha güçlü teorik yaklaşımlara olanak sağlamaktır. Gelecek çalışmalar için alana yapılacak en önemli katkılar, söz konusu teorilerin kendilerine destek bulacağı yeni bulgulara ulaşmaktır.

KAYNAKÇA

Abdul-Kereem, I. A. (2012). Investigating Structural Plasticity In Musicians 'Brains Using Structural Magnetic Resonance And Diffusion Tensor Imaging Techniques, Yayımlanmamış Doktora Tezi, dan. Vanessa Slumming, University of Liverpool for the degree of Doctor in Philosophy, Liverpool, UK.

Angula- Perkins, A. (2014). Music Listening Engages Specific Cortical Regions Within The Temporal Lobes: Differences Between Musicians And Non-Musicians, Cortex, 59, 126-137. doi: 10.1016/j.cortex.2014.07.013

Anvari, S.H., Laurel J.T., Jennifer W., Betty A. L. (2002). Relations among musical skills, phonological processing, and early reading ability in preschool children. J. Experimental Child Psychology, 83 (2). 111–130. doi: 10.1016/s0022-0965(02)00124-8.

Baars, B.J., Gage, N.M. (2010). Cognition, Brain, And Consciousness. Oxford: Elsevier.

Brattico, E., Winkler, I., Näätänen, R. (2002). Simultaneous storage of two complex temporal sound patterns in auditory sensory memory. NeuroReport, 3, 1747-1751.

Brown, S.; Merker, B., Wallin, N. (2000). "An Introduction to Evolutionary Musicology", The Origins of Music (ed. Nils L.Wallin, Björn Merker, Steven Brown), Massachusetts Institute Thecnology. 3-24.

Brust, J. (2003). Music and Neurologist: A Historical Perspective. The Cognitive Neuroscience Of Music (ed. Isabella Peretz and Robert Zatorre), New York Oxford University Press, 181-191.

Cook, N. (1999). Müziğin ABC'si (Çev. Turan Doğan), Kabalcı Yayınları: İstanbul.

Donelly J. P., Limb, C. (2008). New Encyclopedia of Neuroscience, Music. http://pcm.peabody.jhu.edu/~pdonnelly/Donnelly_Limb_Music_NEN07.pdf Erişim tarihi: 2 Ocak 2012.

Eswards, R. D. (2008). The Neurosciences And Music Education: An Online Database Of Brain Imaging Neuromusical Research, Yayımlanmamış Doktora Tezi, dan. Donald Hodges, Faculty of The Graduate School at The University of North Carolina at Greensboro, Greensboro. USA.

Falk, D. (2000). Hominid Brain Evolution and the Origins of Music. The Origins of Music (ed. Nils L.Wallin, Björn Merker, Steven Brown), Massachusetts Institute Thecnology, 197-214.

Henson, R.A. (1977). Neurological Aspects of Musical Experience. Music and the Brain: Studies in the Neurology of Music (ed. Macdonald Critchley, R. A. Henson), The Camelot Press, 3-21.

Hodges, D. ve Nolker, B. (2011). The Acquisition Of Music Reading Skills. MENC Handbook of Research on Music Learning, (ed. In R. Colwell ve P. Webster) Volume II: Applications, Oxford: Oxford University Press, 61-91.

Illomaki, L. (2011). In search of Musicianship, A Practitioner-Research Project On Pianists 'Aural-Skills Education. Helsinki: Unigrafia Oy.

Jones, C. S. (2007). Understanding Basic Music Theory, Texas: Rice University.

Jou, R. J., Nancy J., Minshew, N.J., Matcheri, S.K., Matthew, P.V., Antonio Y. H. (2010). "Enlarged Right Superior Temporal Gyrus in Children and Adolescents with Autism", Brain Res., Vol: 1350, ss. 205-212.

Kaemmer, J. E. (1998). İnsan Yaşamında Müzik, Anthropological Perspectives On Music, Austin: University of Texas Press (çev. Yetkin Özer: Yayınlanmadı).

Keenan, J., Thangaraj, V., Halpern, A., Schlaug, G. (2001). Absolute pitch and planum temporale. NeuroImage, 14, 1402-1408. https://doi.org/10.1006/nimg.2001.0925

Kendall, R.A., Carterette, E.C. (1990). The communication of musical expression. Music Perception, 8 (2), 129-163. https://psycnet.apa.org/doi/10.2307/40285493

Koelsch, S., Schmidt, B.H., Kansok, J. (2002). Effects of musical expertise on the early right anterior negativity: An event-related brain potential study. Psychophysiology, 39 (5), 657–663.

Kraus, N., Strait, D. L., Parbery-Clark, A. (2012). Cognitive Factors Shape Brain Networks For Auditory Skills: Spotlight On Auditory Working Memory. New York Academy of Sciences, 1252, 100–107.

Kutluk, F. (1997). Müziğin Tarihsel Evrimi. İstanbul: Çiviyazıları.

Leman, M. (1999). Relevance of Neuromusicology for Music Research. Journal of New Music Research, 28 (3), 186-199.

Levitin, D., Tirovolas, A.K. (2009). Current Advances in the Cognitive Neuroscience of Music. The Year In Cognitıive Neuroscience, 1156, 211–231. https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.2009.04417.x

Lezak, M. D. (2004). Neuropsychological Assessment. Oxford: University Press.

Limb, C., Kemeny S., Ortigoza, E.B. (2006). Left Hemispheric Lateralization of Brain Activity During Passive Rhythm Perception in Musicians. The Anatomical Record Part A (288) 382–389. https://doi.org/10.1002/ar.a.20298

Lotze, M. Scheler, G., Tan, H-RM., Braun, C., Birbaumer, N. (2003). The musician's brain: functional imaging of amateurs and professionals during performance and imagery. NeuroImage, (3), 1817-29.

Lull, J. (2000). Popüler Müzik ve İletişim. İstanbul: Çiviyazıları.

Münte, T. F., Altenmüller, E., Jäncke, L. (2002). The musician's brain as a model of neuroplasticity. Neuroscience, 3 (6), 473-478. DOI: 10.1038/nrn843

Mikutta C, Altorfer A, Strik W, Koenig T. (2012). Emotions, arousal, and frontal alpha rhythm asymmetry during Beethoven's 5th symphony. Brain Topogr. 25(4):423-30. doi: 10.1007/s10548-012-0227-0.

Pantev C. (1998). Increased auditory cortical representation in musicians. Nature, 392, 811-814.

Penttinen, M. (2013). Skill Development In Musıc Readıng The Eye- Movement Approach, Yayımlanmamış Doktora Tezi, dan. Mirjamaija Mikkilä- Erdmann, From the Department of Teacher Education and the Centre for Learning Research University of Turku, Finland.

Peretz I., Zatorre, R. (2003). Preface", The Cognitive Neuroscience Of Music (ed. Isabella Peretz and Robert Zatorre), New York Oxford University Press Inc., ss. V-VI.

Peretz, I., Zatorre, R. (2005). Brain Organization For Music Processing. Annu. Rev. Psychol., 21(56), 89-114. DOI: 10.1146/annurev.psych.56.091103.070225

Sacks, O. (2014). Müzikofili: Müzik ve Beyin Öyküleri (Çev. Begüm Kovulmaz), İstanbul: Yapıkredi Yayınları.

Sarroff, A. (2009). Musicians and Non-Musicians: Anatomical Differences in the Human Brain, https://files.nyu.edu/as582/public/assets/documents/Sarroff-Other- Sp09a.pdf Erişim tarihi: 07.03.2012.

Satoh, M. (2003). The Anterior Portion of the Bilateral Temporal Lobes Participates in Music Perception: A Positron Emission Tomography Study, AJNR Am J Neuroradiol, 24, October, 1843-1848.

Schlaug, G., Jäncke, L., Huang, Y. (1995). In vivo evidence of structural brain asymmetry in musicians. Science, 267, 699 -701.

Schlaug, G. (2015). Musicians and music making as a model for the study of brain plasticity, Music. Neurology, and Neuroscience: Evolution, the Musical Brain, Medical Conditions, and Therapies (ed. Eckart Altenmüller, Stanley Finger and François Boller), Elsevier, 37-55.

Schneider, P., Scherg, M.H., Dosch, G. (2002). Morphology of Heschl's gyrus reflects enhanced activation in the auditory cortex of musicians. Nature Neuroscience, 5(7), 688-694. DOI: 10.1038/nn871

Schulkin, J., Raglan, G. B. (2014). The Evolution of Music and Human Social Capability. Frontiers in Psychology, 8 (292), 1-13. https://doi.org/10.3389/fnins.2014.00292

Stewart, L. (2008). Do musicians have different brains? Clinical Medicine, 8 (3), 304-308. doi: 10.7861/clinmedicine.8-3-304

Tramo, M. J., Cariani, P.A., Delgutte, B., Braida L.D. (2003). Neurobiology of Harmony Perception. The Cognitive Neuroscience of Music (ed. Isabella Peretz and Robert Zatorre), New York Oxford University Press, 127- 151.

Wan, C.Y., Schlaug, G. (2010). Music Making as a Tool for Promoting Brain Plasticity across the Life Span, Neuroscientist. 16(5): 566-577. DOI: 10.1177/1073858410377805

Weber, W. (2007). The Role Of The Conservatory. Oxford Music Online. http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/41225 [24 Aralık 2014].

Wristen, B. (2005). Cognition and Motor Execution in Piano Sight-Reading: A Review of Literature. Applications of Research in Music Education, 24 (1), 44-56.

Zatorre RJ, Chen JL, Penhune VB. (2007). When the brain plays music: auditory-motor interactions in music perception and production. Nat Rev Neurosci. 8 (7), 547-58. doi: 10.1038/nrn2152. PMID: 17585307

Kamu Hukukundan Doğan Taşınmaz Yükü Kapsamında Türk Vergi Hukuku'nda Yer Alan Malî Yükümlülükler

Yeliz Neslihan AKIN BASA*

Giriş

Türk Vergi Sistemi'nde yer alan ve servet unsurlarından taşınmazları konu alan malî yükümlülüklere ilişkin kanunî düzenlemeler, bir özel hukuk kavram ve müessesesi olan taşınmaz yükünün; Vergi Hukuku'nda da ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Vergi Hukuku'na özgü kurallarla ihdas edilen bu malî yükümlülükler, 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nda da işaret edilen ve Eşya Hukuku'nun konusunu oluşturan kamu hukukundan doğan taşınmaz yüküne karşılık gelmektedir. Türk Medeni Kanunu'nda kamu hukukundan doğan taşınmaz yüküne ilişkin hususlar saklı tutulmuş olup özel hukuktan doğan taşınmaz yükünün kuralları düzenlenmektedir. Bu çalışmada da Vergi Hukuku'nda yer alan malî yükümlülükler çerçevesinde kamu hukukundan doğan taşınmaz yükünün özellikleri, özel hukuktan doğan taşınmaz yükünün hukukî çerçevesi göz önünde bulundurularak değerlendirilecektir.

Çalışmada öncelikle sınırlı bir aynî hak olan taşınmaz yükü müessesesi açıklandıktan sonra, malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yükü ile karşılaştırmaya elverişli olduğu değerlendirilen özel hukuktan doğan taşınmaz yükünün özelliklerine yer verilecektir. Ardından, geçmişte cebrî icra sürecindeki tahsil açısından rüçhaniyeti bulunmakta ise de yürürlükteki Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun düzenlemeleriyle bu önceliği kaldırılmış olan taşınmazın aynından kaynaklanan malî yükümlülükler ele alınacaktır. Bahsi geçen bu kamu alacakları, çalışmada yer verilenlerle sınırlı değildir. Nitekim ilga edilen kanunî düzenlemeler de dikkate alındığında taşınmazların konusunu oluşturduğu çok sayıda vergi ve vergi dışı malî yükümlülük ihdas edildiği anlaşılmakta olup çalışmada da bu kapsamda önce çıkan vergi ve diğer malî yükümlülükler irdelenecektir. Çalışmanın son bölümünde ise kamu hukukundan doğan taşınmaz yükü niteliğinde olan malî yükümlülüklerin özellikleri, Türk Vergi Hukuku'na özgü kurallar çerçevesinde ortaya konulacaktır.

I. Taşınmaz Yükü Müessesesi ve Özellikleri

Ekonomik yaşayışla ilgili hukuk kuralları, ekonomi hukukunu ifade etmektedir (Neumark, 1948: 77). Ekonomik kamu hukuku kapsamındaki hususlardan biri, mülkiyet hakkıdır (Tan, 2015: 36). Mülkiyet hakkı hem özel hukuk kuralları hem de kamu hukuku karakterli kanunlarla korunan bir haktır (Akipek, 1967: 302). Devlet, vergiler yoluyla kişilerin mal varlığına müdahalede bulunmakta ve mal varlıklarında azalmaya sebep olmaktadır (Akkaya, 2002: 21). Bu sebeple, ***4721 sayılı Türk Medeni Kanunu***'nda[1] *(Türk Medeni Kanunu)* tanımı yapılmamakla birlikte, içeriği belirlenen (Oğuzman & ark., 2021: 312) mülkiyet hakkı, verginin kanunîliği (yasallığı) ilkesinin karşıladığı gereksinimlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır (Güneş, 2014: 59).

Vergi Hukuku'nun önemli ayırıcı nitelikleri bulunmasına karşılık, vergi borcunun hukukî esası bakımından özel hukuk kurallarının benimsendiğinin söylenebileceği ifade edilmektedir.

* Arş. Gör. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Maliye Bölümü, Malî Hukuk Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0003-1370-7622, akin.yn@istanbul.edu.tr

[1] **Bkz.:** 08.12.2001 Tarihli ve 24607 Sayılı Resmî Gazete.

Zira Vergi Hukuku, özel hukuka ait müessese ve kuralları kullanmakta olup vergi; Devlet ile mükellef arasındaki bir alacak ve borç ilişkisinden başka bir şey değildir (Aksoy, 2010: 8). Ancak Vergi Hukuku, özel hukuk kavram ve kurumlarından kendi bünyesine ve niteliğine uygun ölçüde yararlanmakta olup gerekirse bunlar değiştirilerek de uygun hâle getirilmektedir (Karakoç, 2019: 59). Ayrıca Vergi Hukuku'na hâkim olan ekonomik yaklaşım ilkesi sebebiyle, Vergi Hukuku alanında özel hukuk işlem ve olguların iktisadî içeriğiyle uygulanması esas olmaktadır (Kaneti & ark., 2022: 15).

Hâlen pek uygulanan bir müessese olmadığı (Akipek, 1974: 146) ve dolayısıyla uygulamada taşınmaz yüküne pek rastlanılmadığı (Oğuzman & Barlas, 2019: 154) belirtilmekle birlikte, Eşya Hukuku'nun temel konuları arasında aynî haklar ve bunların kazanılması bulunmaktadır (Nomer & Ergüne, 2019: 1). Bunun dışında Türk Hukuku'nda taşınmaz yüküne ancak kamu hukukuna ilişkin bazı kanunlarda başvurulmakta olduğu belirtilmektedir (Oğuzman & ark., 2021: 1011, Dipnot: 1). Dolayısıyla bir özel hukuk kavram ve müessesesi olan taşınmaz yükünün de kamu hukuku kapsamında kalan özel bir türünün, birtakım malî yükümlülükler çerçevesinde Vergi Hukuku'nda ihdas edildiği anlaşılmaktadır. Bu çalışmada da taşınmaz yükünün Vergi Hukuku'ndaki kamusal nitelikteki türü ele alınmadan önce, genel olarak içeriğine ve özel hukuktaki özelliklerine yer verilecektir.

A. Taşınmaz Yükü Müessesi

Para ile ölçülebilen değeri bulunan mal varlığı haklarından biri de aynî haklardır (Oğuzman & Barlas, 2019: 147). Aynî hakkın konusunun eşya olması, aynî hakları diğer mutlak haklardan ayıran unsur olmaktadır (Nomer & Ergüne, 2019: 2; Oğuzman & ark., 2021: 25). Kural olarak iktisadî, malî; yani nakdî bir değer arz eden aynî haklar, bu hakkın sahibine eşyalar üzerinde herkese karşı ileri sürülebilecek olan geniş veya sınırlı birtakım yetkiler vermektedir (Akipek, 1972: 8, 14). Bağımsız bir aynî yük olan (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 224) *taşınmaz yükü,* Türk Medeni Kanunu'nun 1028. maddesi ile yürürlükten kaldırılan ***743 sayılı Türk Kanunu Medenîsi***'nde[2] de sınırlı aynî haklar (mülkiyetin gayrî aynî haklar) kapsamında *gayrimenkul mükellefiyeti*[3] olarak düzenlenmiştir[4].

Aynı şekilde Türk Medeni Kanunu'nda da hükme bağlanan sınırlı aynî haklardan biri (Akipek, 1972: 23; Antalya & Topuz, 2021: 133; Ayan, 2016: 52; Ayan, 2017: 30; Aydos, 2022: 191; Kayıhan, 2022: 515; Keskin & Demircioğlu, 2021: 42; Nomer & Ergüne, 2019: 3; Oğuzman & ark., 2021: 29), taşınmaz yükü olup Kanun'un madde 839/1 hükmüne göre taşınmaz yükü, bir taşınmazın malikini yalnız o taşınmazla sorumlu olmak üzere, diğer bir kimseye bir şey vermek veya yapmakla yükümlü kılmaktadır.

Taşınmaz yükü, bir taşınmazın malikinin mülkü dolayısıyla diğer bir kişi lehine bir şey yapmaya veya vermeye zorunlu tutulmasını ifade etmektedir (Kardeş, 2020: 95). Dolayısıyla taşınmaz yükünde ilke olarak edimler, yapma veya verme şeklindeki olumlu nitelikteki edimlerdir (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 224). Bu bağlamda kaçınma borcu, taşınmaz yükünde söz konusu olmamaktadır (Akipek, 1974: 145).

Sınırlı aynî haklar, hak konusu şey üzerinde tasarruf yetkisi vermemektedir (Nomer & Ergüne, 2019: 3). Nitekim taşınmaz yükü, eşyanın semerelerinden ve değerinden faydalanma yetkisi veren sınırlı bir aynî haktır (Akipek, 1972: 25; Akipek, 1974: 18). Daha detaylandırıldığında taşınmaz yükünde hak sahibi, bir taşınmazın malikinden taşınmazından elde edeceği ürünlerle (semerelerle (Ayan, 2016: 52-53)) kendisine edimlerde bulunmasını

[2] **Bkz.:** 04.04.1926 Tarihli ve 339 Sayılı Resmî Gazete.

[3] Gayrimenkul mükellefiyeti, *taşınmaz yükümlülüğü* olarak da tanımlanmaktadır. **Bkz.:** (Bağdatlı, 2002: 221; Kardeş, 2020: 95, 311).

[4] Türk Medeni Kanunu'nun değiştirdiği kavramlardan biri de gayrimenkul mükellefiyetidir ve Kanun'da taşınmaz yükü kavramına yer verilmiştir. **Bkz.:** (Antalya & Topuz, 2021: 59).

isteme yetkisine sahiptir (Ayan, 2017: 30). Bunun yanı sıra hak sahibi, bu edimlerin yerine getirilmemesi hâlinde bu taşınmazı paraya çevirterek kıymetinden faydalanma yetkisine de sahiptir (Akipek, 1972: 25).

Taşınmaz yükünde teminat olarak gösterilen taşınmaz, verme borcunun doğrudan konusu olmak zorundadır (Aydos, 2022: 204). Bu bağlamda taşınmaz yükü, taşınmazla güvence altına alınan bir borç ilişkisi olup taşınmaz malikine karşı hak sahibi, o taşınmaz ile güvenceye bağlanmış bir alacak hakkına sahip olmaktadır (Oğuzman & ark., 2021: 29). Bu sebeple taşınmaz yükü, kendine özgü bir güvence niteliği kazanmaktadır (Serozan, 2006: 303).

Örneklendirildiğinde taşınmaz yükü, bir inşaat firmasına bir taşınmazın sahibinin mülkiyetindeki araziden kum verme borcu altına girmesidir (Kayıhan, 2022: 515). Yine bir malikin, taşınmazında yetiştirdiği ineklerin sütünü bir süt fabrikasına vermeyi taşınmaz yükü olarak taahhüt etmesi söz konusu olabilir (Akipek, 1974: 146). Başka bir örneğe göre taşınmaz yüküyle yüklü olan ve toprağı killi olan bir taşınmazın malikinin bir tuğla fabrikasına belli miktarlarda belli zamanlarda kil vermeye yükümlü tutulmasıdır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 224-225). Yine sahibi olunan bağdan elde edilen üzümlerin şarap fabrikası sahibine düzenli olarak teslim etme şeklindeki taahhüt ve üzüm bağının değeriyle de bu yükümlülüğünün güvence altına alınması, bir taşınmaz yüküdür (Ayan, 2016: 53; Ayan, 2017: 30). Ayrıca buğday tarlasının malikinin ekmek fabrikası işleticisine hasat zamanı belli bir buğday gönderme borcu altına girmesi ve buğday tarlasının borcun teminatını oluşturması amacıyla fabrika işleticisi lehine taşınmaz yükü kurulması, bir diğer örnek olarak verilebilir (Antalya, 2021: 126).

Bu özellikleriyle taşınmaz yükünün irtifak haklarıyla rehin hakları arasında ortalama bir yeri olduğu belirtilmekle (Akipek, 1972: 25; Akipek, 1974: 18-19) birlikte; taşınmaz yükünün irtifaktan ziyade, rehine daha yakın bir kavram olduğu ileri sürülmektedir (Ayan, 2017: 37). Zira irtifak hakkı, kural olarak katlanan taşınmazın malikine olumsuz bir edim yüklemekte (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 226) olup taşınmaz yükünde irtifaktan farklı olarak malik, bir şey yapmak veya vermek borcu altına girmektedir (Antalya, 2021: 126). Yine irtifak hakkından taşınmaz yükünün en önemli farklılığı, taşınmaz yükünde taşınmazın malikinin bu taşınmaza sahip olması sebebiyle taşınmazı ile ilgili edimlerde bulunmak borcu altına girmesinde ortaya çıkmaktadır (Akipek, 1974: 41). Ayrıca rehin hakkında olduğu gibi taşınmaz yükü, nesnenin değerine ilişkin bir hak olmakla birlikte; taşınmaz yükünde hakkın özünü katlanan taşınmaza yüklenen edim oluşturmaktadır ve bu sebeple taşınmaz yükünün teminat görevi ikinci planda kalmaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 6, 227).

B. Özel Hukuktan Doğan Taşınmaz Yükünün Özellikleri

Taşınmaz yükü, kamu hukukundan doğan gayrimenkul mükellefiyeti[5], özel hukukdan doğan gayrimenkul mükellefiyeti (Akipek, 1974: 152), özel hukuktan doğan taşınmaz yükü ve kamu hukukundan doğan taşınmaz yükü (Ayan, 2017: 30) ya da özel hukuk taşınmaz yükü-kamu hukuku taşınmaz yükü (Oğuzman & ark., 2021: 1015) şeklindeki tasniflerle ele alınmaktadır. Türk Medeni Kanunu'nun 841. maddesine göre taşınmaz yükü özel hukuktan doğabileceği gibi kamu hukukuna ilişkin taşınmaz yükü de söz konusu olabilmektedir[6]. Doktrinde Türk Medeni Kanunu'nun 841. maddesindeki düzenlemenin kamu hukuku kuralları çerçevesinde de taşınmaz yükünün kurulabileceğini gösterdiği ifade edilmektedir (Ayan, 2017: 144). Çalışmanın bu kısmında ise Türk Medeni Kanunu'nun özel hukuktan doğan taşınmaz yüklerine ilişkin olan düzenlemelerine yer verilecektir.

[5] **Ayrıca bkz.:** (Olgaç, 1967: 741).

[6] Nitekim Türk Kanunu Medenîsi'nin 756. maddesine göre de taşınmaz yükünün kaynağı özel hukuk olabileceği gibi kamu hukuku da olabilmektedir. **Bkz.:** (Düren, 1979: 263).

1. Tapu Kütüğüne Tescil Şartının Bulunması

Aynî haklara ilişkin kayıtlar, tapu kütüğü sayfasına yapılan kayıt türleri kapsamındadır (Nomer & Ergüne, 2019: 134). Tapu kütüğüne tescil edilen haklar kapsamında taşınmaz yükü[7] de bulunmaktadır (Kayıhan, 2022: 474) ve taşınmaz yükünün kazanılmasındaki yollardan biri tescildir (Ayan, 2017: 145). Tescilde hak sahibi ile kıymet belirtilmektedir (Ayan, 2017: 145; Kayıhan, 2022: 480). Taşınmaz yükü tescil edilirken, taşınmazın değeri, aynı taşınmazın teminat oluşturduğu azamî tutarı da göstermektedir (Akipek, 1974: 154). Türk Medeni Kanunu'nun madde 840/1 hükmünde, taşınmaz yükünün kurulması için tapu kütüğüne tescilin şart olduğu belirtilmiştir. Nitekim aynı Kanun'un 1000 ve 1008. maddeleri uyarınca tapu kütüğünde tescil edilecek haklardan biri, taşınmaz üzerinde kurulmuş olan taşınmaz yükleridir. Bu sebeple bir aynî hak olarak taşınmaz yükünün doğması, ilke olarak tescilin yapılmasına bağlı olmaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 237).

2. Zamanaşımına Tabi Olmaması

Aynî haklara hâkim olan ilkelerden biri de hak düşürücü sürenin veya zamanaşımının işlememesidir (Nomer & Ergüne, 2019: 5)[8]. Zira aynî hakların devamlı bir niteliği bulunmakta olduğundan dolayı bunlar kural olarak, devamlı ilişkiler ortaya çıkarmaktadırlar. Bu bağlamda aynî haklardan doğan talep hakları, hakkın devamı süresince zamanaşımına uğramamaktadır (Akipek, 1972: 20). Dolayısıyla taşınmaz yükünde de aynî sorumluluk devam ettiği sürece, zamanaşımı söz konusu değildir (Oğuzman & ark., 2021: 1014). Nitekim Türk Medeni Kanunu'nun 847. maddesinde de taşınmaz yükünün zamanaşımına tabi olmadığı; ancak muaccel olan edimlerin, borçlunun kişisel borcu hâline geldiği tarihten başlayarak zamanaşımına tabi olacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla özel hukuktan doğan taşınmaz yükü ile güvence altına alınmış olan alacaklar kural olarak zamanaşımına uğramamakta (Ayan, 2017: 147) olup sadece devrî edimlerin söz konusu olduğu taşınmaz yükünde, zamanaşımı işlemektedir (Akipek, 1974: 150).

3. Kişisel Alacak Hakkı Sağlamaması

Kurulan borç ilişkisinde eşya ile ilgili alacak hakkı, alacaklının borçludan bir edimi yerine getirmesi hususunda talep yetkisini sağlarken; eşya üzerindeki aynî haklarda bu hak, eşya üzerinde doğrudan doğruya bir hâkimiyet sağlamaktadır (Oğuzman & ark., 2021: 25). Ancak taşınmaz yükü de aynî bir hak olmakla birlikte, taşınmazın üzerinde doğrudan doğruya nesnel bir hâkimiyet sağlamamaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 226). Şöyle ki, hak sahibinin taşınmaz yükünde, taşınmaz üzerinde doğrudan doğruya etkili olma ve taşınmazı fiilî kudreti altında, elinde bulundurma yetkisi bulunmamaktadır; hak sahibi sadece edimi talep yetkisine sahiptir (Akipek, 1974: 150). Bu anlamda yüklü taşınmaz maliki edim borcunu yerine getirdiği sürece hak sahibi, yüklü taşınmaz üzerinde doğrudan doğruya bir müdahalede bulunmak yetkisine sahip değildir (Oğuzman & ark., 2021: 1013). Dolayısıyla taşınmaz yükündeki aslî nitelikte olan teminat hakkının kullanılmasının fer'i bir niteliği bulunmaktadır (Akipek, 1974: 151).

Bir teminat teşkil eden taşınmazın malikine mülkiyet hakkına sahip olması sebebiyle taşınmaz yükü, alacaklısına karşı bir yapma veya verme edimini yerine getirmekle zorunlu tutmaktadır. Bu edim ifa edilmediğinde, taşınmaz yükü alacaklısı taşınmazı sattırarak satış bedelinden zararlarını karşılama hakkına sahip olmaktadır (Antalya & Topuz, 2021: 141). Yani taşınmaz yükü ile hak sahibine, edimler yerine getirilmediğinde taşınmazı paraya çevirterek kıymetinden alacağını elde etme yetkisi tanınmaktadır (Ayan, 2016: 53; Ayan, 2017: 30). Bu

[7] **Ayrıca bkz.:** (Akipek, 1974: 150; Ayan, 2016: 389; Aydos, 2022: 81).
[8] **Ayrıca bkz.:** (Oğuzman & ark., 2021: 36).

sebepledir ki taşınmaz yükünde kişisel değil, aynî sorumluluk esası bulunmaktadır (Akipek, 1974: 151).

Edim yükümlülüğünün bir alacak hakkı ve bu yükümlülüğün bir taşınmaz ile güvence altına alınmasının da aynî bir hak olması sebebiyle, taşınmaz yükünün karma (çift yönlü[9], çift karakterli[10], atipik[11]) bir niteliğinin bulunduğu ileri sürülmektedir (Ayan, 2016: 53). Dolayısıyla taşınmaz yükünün içeriğinde hem alacak hakkı hem de teminat hakkı bulunmaktadır (Akipek, 1974: 151). Başka bir ifadeyle, taşınmaz yükü örneğinde olduğu üzere, bazı aynî hakların hak sahibine belirli kişilerden bazı edimlerin yapılmasını veya verilmesini isteme yetkisi gibi birtakım nispî nitelikteki haklar tanıması söz konusu olabilmektedir (Akipek, 1972: 22). Taşınmaz yükünü kuran sözleşmenin ilişkisinin alacaklısı ile borçlusu arasında nispî hak ilişkisi söz konusu olmaktadır; zira edimlerin yerine getirilmemesi hâlinde aynî hak değil; nispî bir alacak hakkı ihlal edilmiş olmaktadır (Serozan: 1974: 471). Burada edimlerin borçlusu, yükümlü taşınmazın maliki olmaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 245).

Eşyaya bağlı borç ile bir malın maliki olması dolayısıyla bir kişiyi mükellefiyet altına sokan borçlar kastedilmektedir (Oğuzman, 1965: 214). Yani eşyaya bağlı borç, mal üzerindeki aynî hak sahipliği sebebiyle, bir kimsenin yükümlülük altına girdiği borçlardır (Oğuzman & ark., 2021: 26). Dolayısıyla taşınmaz yükü, eşyaya (nesneye (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 245)) bağlı bir borç ilişkisi kurulmasına sebep olmaktadır (Antalya & Topuz, 2021: 154; Oğuzman & ark., 2021: 29). Nitekim taşınmaz yükü, borcu doğuran taşınmazla teminat altına alınmış eşyaya bağlı bir borç olmaktadır (Oğuzman & Barlas, 2019: 154). Daha detaylandırıldığında taşınmaz yükünden kaynaklanan eşyaya bağlı borcun yerine getirilmesi, kanun gereğince taşınmazın varlığı ile güvence altına alınmaktadır (Serozan, 2006: 303-304). Bu sebeple taşınmaz yükünde kişisel borç ilişkisinin, eşyaya bağlı bir borç ilişkisine dönüştürülmesi söz konusu olmaktadır (Antalya, 2021: 126). Bir yönüyle alacak hakkı niteliğinde olan taşınmaz yükünün taşınmazın güvence fonksiyonuna sahip olması, bu hakka aynî hak niteliği kazandırmaktadır (Oğuzman & ark., 2021: 29). Dolayısıyla taşınmaz yükünde de aynî borç yaratıldığı belirtilmelidir (Akipek, 1974: 8).

4. Taşınmaz ile Sınırlı Bir Sorumluluk Doğurması

Taşınmaz yükünde, yüklü taşınmaz malikinin borçtan sorumluluğu o taşınmaz ile sınırlıdır (Oğuzman & ark., 2021: 1013) ve dolayısıyla taşınmaz yükü, belirli bir alacak miktarı için teminat oluşturmaktadır (Akipek, 1974: 150). Hak sahibi, katlanan taşınmazı paraya çevirme yetkisine sahip olduğundan dolayı taşınmaz yükü, değere ilişkin bir hak niteliğindedir (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 226). Nitekim taşınmaz yükü, hak sahibine yerine getirilmemiş olan edimleri elde edebilmesinde taşınmazın değerine el atma yetkisini vermektedir (Akipek, 1974: 145).

Taşınmaz yükünde yüklü taşınmaz malikinin borcunu yerine getirmediği hâllerde kişisel sınırsız bir sorumluluk doğmayacaktır (Oğuzman & ark., 2021: 1013). Zira taşınmaz malikinin borcuna karşılık olarak taşınmazın kendisi, teminat işlevine olmaktadır (Akipek, 1974: 145). Taşınmaz yükünde hak sahibinin başvurabileceği tek karşılık katlanan taşınmaz olup kural olarak edimin yerine getirilmemesi, taşınmaz malikinin kişisel sorumluluğunu doğurmadığından, katlanan taşınmaz dışında malikin diğer mal varlığı değerlerine başvurulamamaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 225-226). Dolayısıyla bit taşınmaza sahip olması sebebiyle verme ya da yapma şeklinde üstlenilen edimlerden malikin sorumluluğu

[9] **Ayrıca bkz.:** (Ayan, 2017: 30).
[10] **Ayrıca bkz.:** (Oğuzman & ark., 2021: 1011).
[11] **Ayrıca bkz.:** (Serozan, 2006: 304).

bütün mal varlığı ile olmayıp sadece bu taşınmaz ile sınırlı ve aynî nitelikte olmaktadır (Akipek, 1974: 146, 148).

Türk Medeni Kanunu'nun 848. maddesinde, taşınmaz yükünün alacaklıya sadece alacağını yüklü taşınmazın değerinden elde etme yetkisini verdiği ve yükümlüye karşı hiçbir kişisel alacak hakkı[12] sağlamadığı; ancak her edimin muaccel olmasından başlayarak 3 yıl sonra kişisel borç hâline gelerek taşınmazın bu borcun güvencesi olmaktan çıkacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla, yüklü taşınmaz malikinin kişisel sorumluluğuna gidilememekle birlikte (Ayan, 2017: 147); ifa edilmemiş münferit (Oğuzman & ark., 2021: 1014) edimin söz konusu olduğu hâllerde, 3 yılın sonunda malik bu edimden kişisel olarak sorumlu olmaktadır (Keskin & Demircioğlu, 2021: 164). Bu durumda sorumluluk aynî olmaktan çıkarak, kişisel hâle gelmektedir (Oğuzman & ark., 2021: 1014) ve bu andan itibaren de ***6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu***[13] hükümleri uygulama alanı bulacaktır (Akipek, 1974: 148).

5. İktisadî Bir İlişki Bulunması Gerekliliği

Taşınmaz yükünün içeriği olan edimin iki çeşit sınırı bulunmaktadır. Kişisel taşınmaz yükünde edimin, yüklü taşınmazın iktisadî niteliği ile ilgisi olması gerekmektedir (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 233). Yani malike taşınmaz yükü olarak yükletilen yapma ya da verme borcu ile taşınmazın niteliği arasında iktisadî bir ilişki bulunmalıdır (Akipek, 1974: 147). Başka bir ifadeyle kişisel taşınmaz yüklerinde borcun konusu yüklü taşınmazın ekonomik yapısından elde edilebilecek bir edim olmalıdır (Oğuzman & ark., 2021: 1012). Eşyaya (nesneye) bağlı taşınmaz yükünde ise edim, katlandıran taşınmazın iktisadî ihtiyaçlarını karşılamasına ayrıca yeterli olmalıdır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 233). Yani edimin, yararlanan taşınmazın ekonomik ihtiyaçlarına tahsis edilmiş olması gerekmektedir (Oğuzman & ark., 2021: 1013).

II. Türk Vergi Hukuku'nda Taşınmazın Aynından Kaynaklanan Malî Yükümlülükler

Devlet ihtiyaçlarını karşılamak için ya bunları ayın olarak sağlamak ya da para elde etmek zorundadır (Demirkan, 1979: 3). Malî patrimuanın aktif kaynaklarından biri, kamuya yükletilen malî mükellefiyetlerdir (Onar, II. Cilt, 1966: 1401). Malî mükellefiyetler, toplumu meydana getiren kişiler arasında kaynaklara göre dağıtılmakta olup bu sebeple çok çeşitli kamu geliri ortaya çıkmaktadır (Aksoy, 2011: 140). Kamu gelirleri tasnifinde özel ekonomi gelirlerinin yanı sıra, kamu ekonomisi gelirleri de bulunmaktadır. Kamu ekonomisi gelirlerine, fiskal gelir olarak da ifade edilen vergi, resim ve harçlar örnek gösterilmektedir (Ertuğruloğlu,1969: 300). Kamu hukukundan doğan taşınmaz yükünün kapsamında, *kamu yararı amacıyla vergi tarh edilmesi (tekâlif tarhı)* bulunmaktadır (T.C. Adliye Vekâleti, Cilt: II, 1930: 463).

Vergi Hukuku'nda servet, kişinin belli bir zamanda sahip olduğu ve para ile ifade edilebilen bütün iktisadî değerlerinin toplamıdır (Turhan, 2020: 191). Dolayısıyla kişilerin belirli bir zamanda sahip olduğu taşınır ve taşınmaz değerlerin tümü, üst bir kavram olan serveti ifade etmektedir (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 565). Servet unsuru, ödeme gücünün[14] göstergesi olarak kullanılan ölçütlerden biridir (Öncel & ark., 2019: 397).

Konusu servet olan vergilere, vergileri denilmektedir (Erginay, 1990: 238). Servet vergilerinin en önemli özelliği, gelir vergisinin vergilendiremediği ve fakat ödeme gücü açısından dikkate alınması gereken bazı iktisadî değerlerin vergi kapsamına alınması (Susam, 2020: 343-344) olup vergicilikte vazgeçilemeyen bir vergileme alanı da servet olmaktadır (Demirkan, 1979: 63).

---

[12] Burada belirtmek gerekir ki, Türk Medeni Kanunu'nun madde 903/1 hükmüne göre irat senedi, bir taşınmaz üzerinde taşınmaz yükü şeklinde kurulmuş bir alacak hakkı meydana getirmektedir.

[13] **Bkz.:** 04.02.2011 Tarihli ve 27836 Sayılı Resmî Gazete.

[14] Taşınmazlarla ilgili vergilerin savunulmasında ödeme gücü teorisi hakkında detaylı bilgi için **ayrıca bkz.:** (Mutluer, 1973: 15-16).

Türk Vergi Hukuku'nda kanunlar, düzenlediği vergiye belirli bir hukukî yapı bahşetmekte olup bu yönüyle *bireysel (münferit) vergiler hukuku/özel vergiler hukuku* ortaya çıkmaktadır (Kaneti & ark., 2022: 18). Bu sebeple Türk Vergi Sistemi'nde *özel vergi hukuku (Öncel & ark., 2019: 241)* kapsamında *servet vergileri (Aktan, 2020: 72; Bulutoğlu, 2008: 380; Öncel & ark., 2021: 381; Sağbaş, 2011: 165; Turhan, 2020: 191, Yılmaz, 2020: 299)* kategorisi ortaya çıkmıştır[15]. Nitekim iktisadî potansiyel, gelire olduğu kadar servete de dayanmaktadır (Musaballı, 1978: 45). Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, vergilendirme yetkisinin sınırlarından birini de Sosyal Devlet ilkesi açısından sınırlar oluşturmakta olup bu kapsamda hem gelirin hem de servetin vergilendirme yolu ile yeniden dağıtılması da vergideki adaletin gerekliliklerinden biri olabilmektedir (Öncel & ark., 2019: 62). Zira servet vergileri, gelir vergisi yükündeki haksızlıkları da düzeltme işlevini haizdir (Bulutoğlu, 2008: 380). Bu anlamda mükellefler Devlet'in sunduğu hizmetler için yapmış olduğu harcamalara vergi yolundan katılırken (Özyörük, 1972-1973: 2), servetleri vergi konusu olabilmektedir (Aksoy, 2010: 331). Bu kapsamda Türk Vergi Hukuku'nda taşınmazlara çeşitli adlarla birçok vergi yüklenmektedir (Mutluer, 1973: 108).

Statik bir kavram olan servet, gelirin biriktirilmesinden oluşmaktadır (Öncel & ark., 2019: 381). Servet veya servet unsurlarının vergi matrahı oldukları durumlarda, servetlerin değerlenmesi söz konusu olmaktadır ve ***213 sayılı Vergi Usul Kanunu***'nun[16] *(Vergi Usul Kanunu)* değerleme hükümleri uygulanmaktadır (Kaneti & ark., 2022: 315).

Servetin vergilendirilmesi, servetin var olması (mülkiyetin sürmesi) ya da servetin el değiştirmesi sebeplerine dayanmaktadır (Öncel & ark., 2019: 397). Bu kapsamda servet vergileri, çok yönlü ve çok uygulamalı biçimli vergilerdir (Demirkan, 1979: 63). Ayrıca servet vergilerinin servetten alınan vergiler, servet transferlerinden alınan vergiler ve servet artışlarından alınan vergiler şeklindeki *konu temelli (Sağbaş, 2011: 166)* bir tasnifi de yapılmaktadır (Turhan, 2020: 198)[17]. Bu bağlamda servetin kaynaklarını, elde edilen gelirlerin birikimi, karşılıksız edinimler ya da mevcut servetteki değer artışları oluşturmaktadır (Susam, 2020: 343).

Eşya ve taşınmazın aynından doğan kamu alacakları kapsamında *gümrük vergisi, bina ve arazi vergisi*[18]*, motorlu taşıtlar vergisi, veraset ve intikal vergisi* ile eşya ve taşınmazın aynından doğan kamu alacaklarına ilişkin *cezalar ve fer'i kamu alacakları*nın yer almakta olduğu ifade edilmektedir (Üstün, 2013: 98-111). Benzer şekilde *gümrük vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, bina, arsa, arazi ve değerli konut vergileri, veraset ve intikal vergisi* ve *Belediye Gelirleri Kanunu uyarınca salınan çevre ve temizlik vergisi,* malın aynından doğan vergi olarak değerlendirilmektedir (Çolak, 2023). Yine doktrinde, malın aynına bağlı vergiler kapsamında, *gümrük vergisi, motorlu taşıtlar vergisi, emlak vergisi* ve buna bağlı alınan *taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına katkı payı, veraset ve intikal vergisi* ile *zam ve cezaları*na yer verilmektedir (Gerçek, 2020: 217).

---

[15] Servet vergileri doktrinde ayrıca, *servetten alınan vergiler (**bkz.:** Öncel & ark., 2019: 383); servet üzerinden alınan vergiler (**bkz.:** Aksoy, 2010: 331; Oktar, 2022a: 347, Susam, 2020: 343); servet ve servet transferi üzerinden alınan vergiler (**bkz.:** Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 563); servetten ve servetin el değiştirmesinden alınan vergiler (**bkz.:** Öner, 2020a: 299); mülkiyet vergileri (**bkz.:** Bulutoğlu, 2008: 379; Öncel & ark., 2019: 381); varlıktan alınan vergiler (**bkz.:** Öncel & ark., 2019: 381)* ve *sermaye vergileri (**bkz.:** Ertuğruloğlu, 1969: 348)* olarak da ifade edilmektedir.

[16] **Bkz.:** 10.01.1961 Tarihli ve 10705 Sayılı Resmî Gazete.

[17] Servetten alınan vergiler, servet transferlerinden alınan vergiler ve servet artışlarından alınan vergiler şeklindeki bir diğer tasnif için **ayrıca bkz.:** (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 568).

[18] Taşınmazın aynından doğan vergilerden biri olan emlak vergisi borcunun taşınmazın satış bedelinden karşılanamaması durumunda, ipoteğin paraya çevrilmesi yoluyla satıştan malı edinen kişi için ortaya çıkan emlak vergisi sorumluluğunun irdelendiği eser için **ayrıca bkz.:** (Taylar & Artun, 2022: 246).

6183 sayılı Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun'un [19] *(Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun)* madde 21/2 hükmünde eşya ve taşınmazın aynından doğan kamu alacakları; *gümrük resmi, bina ve arazi vergisi* şeklinde örneklendirilerek ve madde 74/A-5 hükmünde de *motorlu taşıtlar vergisi* ile bu vergiye bağlı fer'i alacaklar ve vergi cezaları olarak düzenlenmiştir.

Servet vergilerinin ortak niteliği, kişilerin taşınır ve taşınmazlarından teşkil olan iktisadî varlıklarının; yani servetlerinin yükümlü tutulmasıdır (Aksoy, 2010: 331). Durum bu olmakla birlikte, taşınmaz yükü müessesesi sadece taşınmazları[20] konu almaktadır (Akipek, 1974: 151; Antalya, 2021: 111; Antalya & Topuz, 2021: 154). Başka bir ifadeyle bir taşınmaz yükünün kurulabilmesi için, buna konu olabilecek bir taşınmaza ihtiyaç bulunmaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 231). Çalışmamızda ise taşınmaz yükleri temelinde taşınmazın aynından doğan malî yükümlülükler ele alınacaktır.

A. Vergiler

1. Bina ve Arazi Vergisi

1319 sayılı Emlak Vergisi Kanunu'nda[21] *(Emlak Vergisi Kanunu)* düzenlenen emlak vergisi ve daha özel olarak bina vergisi, kamu hukukundan doğan bir taşınmaz yüküdür (T.C. Adliye Vekâleti, Cilt: II, 1930: 463). Bina, arsa ve arazi niteliğindeki taşınmazlardan oluşan mal varlığı, emlak olarak ifade edilmektedir ve Türk Vergi Sistemi'nde yer alan emlak vergisi, servet unsurlarından sadece taşınmazlar[22] üzerinden alınmaktadır (Şenyüz & ark., 2019: 387). Başka bir ifadeyle emlak vergisi, gerçek ve tüzel kişilerin bina ve arsa/arazi mülkiyetini konu almaktadır (Oktar, 2022a: 363) ve Emlak Vergisi Kanunu'nun 3 ve 13. maddeleri uyarınca, bina ve arazi vergisinde vergiyi doğuran olay; malik olma, intifa hakkı tesisi ve malik gibi tasarruf etmektir (Öncel & ark., 2019: 387).

Servet vergilerinin en önemli parçalarından biri (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 571) emlak vergisi kapsamında yer alan (Bulutoğlu, 2004: 256; Demirkan, 1979: 63; Öner, 1981: 132; Özer, 1986: 258) ve daimî mahiyetteki servet vergilerinden biri olan bina ve arazi vergisi (Ertuğruloğlu, 1969: 354), vergi konusunun servet mevcudu olduğu vergilerdir (Turhan, 2020: 198). Dolayısıyla bina ve arazi vergisi, servetlere sahip olma sebebiyle alınmaktadır (Şenyüz & ark., 2019: 421). Başka bir ifadeyle emlak vergisi, taşınmaz mülkiyetinden alınan bir vergidir (Mutluer, 1973: 43, 63).

Belediyelerin en önemli gelirini oluşturan (Öner, 2020: 334) ve bu sebeple de belediye vergileri içinde incelemenin mümkün olduğu (Öncel & ark., 2019: 384) bina ve arazi vergisi, Türkiye'de belediyeler tarafından tarh ve tahsil edilmekle birlikte; bu vergileri koyan kanunlar Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılmaktadır (Oktar, 2022b: 73). Dolayısıyla bir servet vergisi olan emlak vergisini (bina ve arazi) toplama yetkisi, belediyelere[23] bırakılmıştır (Bilici, 2020: 201).

2. Değerli Konut Vergisi

7194 sayılı Dijital Hizmet Vergisi ile Bazı Kanunlarda ve 375 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun [24] değişikliği ile Emlak Vergisi

[19] **Bkz.:** 28.07.1953 Tarihli ve 8469 Sayılı Resmî Gazete.
[20] **Ayrıca bkz.:** (Akipek, 1972: 42; Akipek, 1974: 10; Ayan, 2016: 54; Nomer & Ergüne, 2019: 3).
[21] **Bkz.:** 11.08.1970 Tarihli ve 13576 Sayılı Resmî Gazete.
[22] **Ayrıca bkz.:** (Öncel & ark., 2019: 384; Öner, 2020a: 299).
[23] **Ayrıca bkz.:** (Bulutoğlu, 2004: 266; Öncel & ark., 2019: 384).
[24] **Bkz.:** 07.12.2019 Tarihli ve 30971 Sayılı Resmî Gazete.

Kanunu'nda düzenlenerek Türk Vergi Sistemi'ne dâhil edilen (Yılmaz & Batı, 2022: 243; Yılmaz, 2020: 318) değerli konut vergisi, bina vergisine ek olarak alınan malî yükümlülüklerden biri olarak belirtilmektedir (Öner, 2020: 311). Servetin kendisinin olduğu vergilerden olan (Yılmaz & Batı, 2022: 209) değerli konut vergisinin konusunu, sadece taşınmazlar oluşturmaktadır (Şenyüz & ark., 2019: 405). Servet unsurlarından alınan bir vergi olan değerli konut vergisinin (Öner, 2020a: 299), emlak vergisinin bütün niteliklerine sahip olduğu ve değerli konut vergisinin; emlak vergisinin değeri belli bir parasal tutarı aşan konut nitelikli taşınmazlardan alınan özel bir türü olarak tanımlanabileceği ileri sürülmektedir (Oktar, 2022a: 383).

3. Veraset ve İntikal Vergisi

7338 sayılı Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu'nda[25] düzenlenen veraset ve intikal vergisinin konusunu oluşturan hususlardan biri, veraset yoluyla ya da başkaca herhangi bir yolla karşılıksız olarak bir kişinin mal varlığından diğer bir kişinin mal varlığına intikal eden taşınmazlardır (Erginay, 1990: 254). Ancak belirtmek gerekir ki, bina ve arazi vergisi ile değerli konut vergisinin aksine, veraset ve intikal vergisinde vergilendirilen konu, taşınırlar da olabilmektedir (Aksoy, 2010: 357; Öner, 2020a: 317-318).

Doktrinde, veraset ve intikal vergisi, mülkiyet hakkı üzerinden alınan vergilerden biri olarak ifade edilmektedir (Gerçek, 2020: 210). Veraset ve intikal vergisi, sermayenin el değiştirmesi üzerinden alınan vergilerdendir (Ertuğruloğlu, 1969: 353). Bu sebeple veraset ve intikal vergisinde vergilemenin konusunu servet mevcudu değil; servetin transfer edilmesi işlemi oluşturmaktadır (Turhan, 2020: 207). Nitekim veraset ve intikal vergisinde ivazsız[26] (karşılıksız[27]) olarak gerçekleşen servet aktarımları vergilendirilmekte (Oktar, 2022a: 347) ve vergiyi doğuran olay, ivazsız iktisap olmaktadır (Öncel & ark., 2019: 401).

4. Değer Artış Vergisi

Servet ve sermayenin zaman içindeki artan değerleri, vergiye tabi tutulmaktadır. Böylece değer fazlaları üzerinden vergi alınmaktadır (Ertuğruloğlu, 1969: 355). Bu durumda aynı kişiye ait servette meydana gelen artışlar vergilemeye konu olmaktadır (Turhan, 2020: 198).

Servet vergilerinden biri olarak değer artış vergisi karşımıza çıkmaktadır (Demirkan, 1979: 42). Ayrıca rant üzerinden alınan vergiler de istisnaî olarak artıştan alınan vergilerin bir örneğini oluşturmaktadır (Ertuğruloğlu, 1969: 354-355). Özel servet artışı vergilerinin en önemlisinin gayrimenkul değer artışı vergisi olduğu belirtilmektedir (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 588). Bu kapsamda intikallerde taşınmazın eski değeri ile satış bedeli arasındaki farkın bir kısmı vergilendirilmektedir (Ertuğruloğlu, 1969: 355). Bu sebeple değer artış vergisinin, *bir defaya mahsus umumî servet artışı vergisi*nin (Musaballı, 1978: 46) bir örneğini oluşturduğu belirtilebilir.

193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu (G.V.K.)'nin[28] *(Gelir Vergisi Kanunu)* yürürlüğe girdiği metninde, taşınmaz ve hakların, menkul kıymetlerin satışından, iştirak hisselerinin devir ve temlikinden doğan kazançların vergiye tabi gelir olduğu hükme bağlanmıştır. Daha sonra Gelir Vergisi Kanunu'nun 80 ve mükerrer 80. maddesinde birçok kez kanunî değişiklik yapılmış olup ***4783 sayılı Gelir Vergisi Kanunu, Vergi Usul Kanunu, Kurumlar Vergisi Kanunu, Veraset ve İntikal Vergisi Kanunu, 4306 Sayılı Kanun, 4481 Sayılı Kanun ve 4562 Sayılı Kanunda***

[25] **Bkz.:** 15.06.1959 Tarihli ve 10231 Sayılı Resmî Gazete.
[26] **Ayrıca bkz.:** (Öncel & ark., 2019: 397; Öner, 2020a: 317).
[27] **Ayrıca bkz.:** (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 591).
[28] **Bkz.:** 06.01.1961 Tarihli ve 10700 Sayılı Resmî Gazete.

Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun[29] ile yapılan yeniden düzenleme ile değer artış kazançları, gelire giren diğer kazanç ve iratlar kapsamına alınmıştır.

Ayrıca ***1318 sayılı Finansman Kanunu***'nda[30] düzenlenen gayrimenkul kıymet artışı vergisiyle de taşınmazların değer artışları vergilendirilmiş (Mutluer, 1973: 88) olup bu vergi, ***2588 sayılı 492 Sayılı Harçlar Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun***[31] *(2588 sayılı Kanun)* ile yürürlükten kaldırılmıştır[32]. Dolayısıyla aslında Türk Vergi Sistemi'nde bir dönem, değer artışlarının iki ayrı kanun ile vergilendirilmesi söz konusu olmuştur (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 590).

Gelir Vergisi Kanunu'nun mükerrer madde 80 hükmündeki taşınmazlara ilişkin düzenlemeye göre, ivazsız olarak edinilenler hariç olmak üzere, iktisap şekli ne olursa olsun Kanun'un madde 70/1 hükmünün 1, 2, 4 ve 7 numaralı bentlerinde yazılı malların edinim tarihinden başlayarak beş yıl içinde elden çıkarılmasından doğan kazançlar, aynı Kanun'un ilk altı gelir unsuru dışında kalan (Oktar, 2022a: 77) değer artış kazançları olarak kabul edilmektedir.

5. Çevre Temizlik Vergisi

2462 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu'nda[33] *(Belediye Gelirleri Kanunu)* düzenlenen çevre temizlik vergisi, doğrudan belediyeler tarafından tahsil edilen belediye vergilerinden biridir (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 607)[34]. Özünde bir baş vergisi niteliği taşıyan çevre temizlik vergisinin, boş kalan taşınmazlar açısından emlak vergisine ek bir yükümlülük olarak düşünülebileceği ileri sürülmektedir (Öncel & ark., 2019: 384). Doktrindeki bir görüşe göre, kamu hukukundan doğan taşınmaz yükünün bir örneğini Belediye Gelirleri Kanunu'ndaki temizleme ve aydınlatma harcı[35] oluşturmaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 229). Nitekim Belediye Gelirleri Kanunu'nun mükerrer madde 44/1 hükmüne göre, belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde bulunan ve belediyelerin çevre temizlik hizmetlerinden yararlanan konut, iş yeri ve diğer şekillerde kullanılan binalar çevre temizlik vergisine tabidir.

B. Diğer Malî Yükümlülükler

Üst bir kavram olarak servetin, vergiler dışında da birtakım malî yükümlülüklerle yükümlendirildiği görülmekte olup çalışmanın bu kısmında, sınırlı sayıda olmayan ve örneklendirmek amacıyla öne çıkarılan taşınmazın aynından kaynaklanan diğer malî yükümlülükler açıklanacaktır.

1. Tapu ve Kadastro Harcı

Daha ziyade mahallî idareler maliyesinde rol oynayan harçların (Sur, 1947: 10) bir kısmı da tıpkı yukarıda yer verilen vergiler gibi, taşınmaz aynından kaynaklanan malî yükümlülükler

---

[29] **Bkz.:** 09.01.2003 Tarihli ve 24988 Sayılı Resmî Gazete.
[30] **Bkz.:** 10.08.1970 Tarihli ve 13575 Sayılı Resmî Gazete.
[31] **Bkz.:** 27.01.1982 Tarihli ve 17587 Sayılı Resmî Gazete.
[32] Bu kanunî değişikliğe ilişkin olarak 2588 sayılı Kanun Tasarısı'nın genel gerekçesinde, taşınmazlar üzerinden alınan vergi sayısının azaltılması, bunlar üzerindeki vergi yükünün hafifletilmesi, vergi dairelerindeki yoğun iş yükünün azaltılması amacıyla emlak alım vergisinin yanı sıra gayrimenkul kıymet artışı vergisinin de tamamıyla yürürlükten kaldırıldığı ve Harçlar Kanunu'nun konusuna alındığı belirtilmiştir. Aynı gerekçede, Gayrimenkul Kıymet Artışı Vergisi Kanunu'nun kaldırılarak yerine satıcılardan ‰40 oranında harç alındığı ifade edilmiştir. **Bkz.:** (TBMM, 1982: 79).
[33] **Bkz.:** 29.05.1981 Tarihli ve 17354 Sayılı Resmî Gazete.
[34] **Ayrıca bkz.:** (Öner, 2020a: 336).
[35] Ancak Belediye Gelirleri Kanunu'nda düzenlenmiş olan temizleme ve aydınlatma harcı, emlak vergisinin belediyelere devredilmesi ve bina ile arsa vergisinin oranı arttırıldığından dolayı, yürürlükten kaldırılmıştır. **Bkz.:** (TBMM, 1985: 26). Daha sonra ise ***3914 sayılı Belediye Gelirleri Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun*** (**Bkz.:** 24.07.1993 Tarihli ve 21647 Sayılı Resmî Gazete) ile Belediye Vergileri Kanunu'na eklenen mükerrer madde 44 hükmünde çevre temizlik vergisi ihdas edilmiştir.

kapsamındadır. ***492 sayılı Harçlar Kanunu***'nun [36] *(Harçlar Kanunu)* tapu ve kadastro işlemlerinden alınacak harçların düzenlendiği (4) Sayılı Tarife incelendiğinde, taşınmaz yükünün tesis ve devir yoluyla edinilmesinde de tesis ve devir için ödenen bedel üzerinden tapu ve kadastro harcı alınacağı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla taşınmaz yükü işleminin bizatihi kendisi, tapu ve kadastro harcının doğumuna yol açmaktadır.

Doktrinde servet transferinden alınan vergiler kapsamında irdelenen ve taşınmazlar üzerindeki mülkiyet hakkının bir bedel karşılığında devri sebebiyle alınan emlak alım vergisinin (Turhan, 2020: 211), *gayrimenkuller üzerinden alınan tapu harçları* olarak da ifade edilen (Öner, 2020a: 299) tapu ve kadastro harcına karşılık geldiği belirtilmelidir. Nitekim yine doktrinde taşınmaz üzerinde mülkiyet ve bazı haklar ediniminde ödenen tapu harçlarının da servetin transferi üzerinden alınan servet vergileri olduğunun iddia edilebileceği ifade edilmektedir (Susam, 2020: 345).

Türkiye'deki taşınmazların edinimi, bunlar üzerinde irtifak haklarının ve taşınmaz yüklerinin ivaz karşılığında tesisi ve bu hakların devri, öncelikle, bağımsız olarak (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 587) ***198 sayılı Emlâk Alım Vergisi Kanunu***'nda[37] *(Emlak Alım Vergisi Kanunu)* düzenlenen ve taşınmazların karşılıklı transferlerinin vergilendirilmesini sağlayan (Mutluer, 1973: 79) emlâk alım vergisine tabi olmuştur. Daha sonra 2588 sayılı Kanun ile Emlâk Alım Vergisi Kanunu yürürlükten kaldırılmıştır.

2. Taşınmaz Kültür Varlıklarının Korunmasına Katkı Payı

2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu'nun[38] 12. maddesine göre, belediyelerin ve il özel idarelerinin görev alanlarında kalan kültür varlıklarının korunması ve değerlendirilmesi amacıyla kullanılmak üzere Emlak Vergisi Kanunu'nun 8 ve 18. maddeleri uyarınca tahakkuk eden emlak vergisinin %10'u oranında taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına katkı payı tahakkuk ettirileceği ve ilgili belediyesince emlak vergisi ile birlikte tahsil edileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda emlak vergisine bağlı olarak alınan taşınmaz kültür varlıklarının korunmasına katkı payı (Gerçek, 2020: 217), bu sebeple emlak vergisine ek olarak alınan malî yükümlülüklerden bir diğeri olarak belirtilmektedir (Öner, 2020a: 311).

3. Harcamalara Katılım Payları

Bayındırlık işleri, genel yarara hizmet eden bayındırlık eserleri ortaya çıkarmak için yapılmaktadır ve bu işlerin masraflarının da kamu harcamaları gibi kamuya yüklenmesi gerekmektedir. Durum bu olmakla birlikte, bayındırlık işlerinden doğrudan doğruya ve diğerlerinden daha fazla faydalanan mülklere ise birtakım malî yükümlülükler öngörülmektedir. Böylece bu taşınmazlar, bir para borcu ile mükellef tutulmaktadır (Onar, III. Cilt, 1966: 1587-1588).

Devlet bir kısım kamu hizmetlerinin görülmesini mahallî idarelere bırakmakta olduğundan, bu hizmetler için de bir gelir ihtiyacı meydana gelmektedir (Demirkan, 1979: 7-8). Bu bağlamda idareler arası malî ilişkilerin yönlerinden birini hizmetler ve giderlerin bölüşülmesi, diğerini de malî kaynakların paylaşılması oluşturmaktadır (Öncel, 1981: 23). Bu sebeple, *mahallî idareler maliyesi,* bir inceleme alanı olmaktadır (Özer, 1986: 244). Bu durum, malî tevzin; yani Devletle mahallî idareler arasında gelirlerin paylaşılması meselesini ortaya çıkarmaktadır (Demirkan, 1979: 7-8). Ayrıca idareler arası hizmet ve gelir bölüşümü, kamu harcamalarına ilişkin malî kuralla düzenlenmesi gereken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır (Aktan, 2010: 91). Bu sebeplerle idareler arasındaki malî ilişkilerin boyutlarından

[36] **Bkz.:** 27.01.1982 Tarihli ve 17587 Sayılı Resmî Gazete.
[37] **Bkz.:** 23.02.1963 Tarihli ve 11342 Sayılı Resmî Gazete.
[38] **Bkz.:** 23.07.1983 Tarihli ve 18113 Sayılı Resmî Gazete.

biri, vergilendirme yetkisinin tahsisi olmaktadır (Sakınç, 2000: 105) ve taşınmaz mülk vergilerinin mahallî idareler oldukça önemli olduğu belirtilmektedir (Bulutoğlu, 2008: 381). Bu tahsis de Türk Vergi Hukuku'nda malî yükümlülüklere ilişkin irdelemenin birtakım tasnifler temelinde yapılması sonucunu doğurmaktadır.

Bu kapsamda Vergi Özel Hukuku (Özel Hükümler) kapsamındaki malî yükümlülüklerden biri, *belediyelere ödenen vergi, resim ve harçlar*dır (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 607-611). Bunun dışında Hazineye ait taşınmaz malların vergi ve resimleri kapsamında, *belediye vergi ve resimleri* de bulunmaktadır (Yalçınkaya & Kartal**,** 1971: 257, 286). Yine *Belediye Gelirleri Kanunu uyarınca alınan vergiler* ya da *Mahallî idare vergileri (İl özel idareleri ve belediyeler tarafından tahsil edilen vergi, resim ve harçlar Öner, 2020a: 333))* Türk Vergi Sistemi'nin konularından birini oluşturmaktadır (Şenyüz & ark., 2019: 375). Bu bağlamda *vergilerin dışındaki malî yüküm*lerden biri olarak harcamalara katılım payları ele alınmaktadır (Kaneti & ark., 2022: 6, 8). Yine doktrinde vergi dışı kamu gelirlerinden biri olarak *şerefiye ve harcamalara katılım payı* irdelenmektedir (Şen & Sağbaş, 2016: 44). Ayrıca mahallî idarelerin diğer gelirleri kapsamında *şerefiyeler* ve *harcamalara katılma payları* şeklinde kaynaklar bulunmaktadır (Özer, 1986: 260).

Burada öncelikle belirtmek gerekir ki, belediyelerin yetki ve görevleri, yasama organınca konulan vergileri tarh ve tahsil etmekle sınırlıdır (Oktar, 2022b: 73). Belediye sınırları ve mücavir alanlar içinde bulunan gerçek ve tüzel kişilerden alınan belediye vergilerinin bir kısmı belediyeler tarafından tahsil edilmekte bir kısmı ise başka idarelerce tahsil edilerek ilgili belediyelere aktarılmakta olup bu temelde iki gruba ayrılmaktadır (Mutluer ve Dayanç Kuzeyli, 2019: 607) [39]. Belediye Gelirleri Kanunu'nda da belediyelerce tahsil edilebilecek malî yükümlülükler tespit edilmiştir (Yalçınkaya & Kartal**,** 1971: 286).

İmar faaliyetleri, mahallî idarelerin merkezî idare ile birlikte gördükleri hizmetlerden biridir (Öncel, 1981: 60). İdarenin imtiyazları ve idarî usullerden biri de *bayındırlık (nafıa) işleri ve usulleri* olarak karşımıza çıkmakta olup bayındırlık işlerinin özel taşınmazlara ve kişilere yüklediği mükellefiyetler bulunmaktadır (Onar, III. Cilt, 1966: 1583). Nitekim sunulan hizmet sebebiyle bina ve arazi değerlerindeki artış, harç ve benzeri malî yükümlülüklerin hesaplanarak alınmasına esas teşkil etmektedir (Yılmaz, 2020: 94). Malî mükellefiyetler olan (TBMM, 1980: 4) şerefiye ve harcamalara katılım payları, *kamu hukukundan doğan taşınmaz yükleri* olarak karşımıza çıkmaktadır (Ayan, 2017: 144; Düren, 1979: 263; Oğuzman & ark., 2021: 1011, Dipnot: 1). Yine doktrindeki bir başka görüşe göre, kamu hukukundan doğan taşınmaz yükünün örneğini Belediye Gelirleri Kanunu'ndaki harcamalara katılım payları oluşturmaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 229).

Doktrinde ayrıca şerefiyenin, taşınmaz yükü nev'inden bir idarî irtifak olduğu ileri sürülmektedir (Onar, III. Cilt, 1966: 1588)[40]. Bununla birlikte harcamalara katılma payları ile şerefiyenin benzer özelliği, her ikisinin de bayındırlık hizmetleri karşılığında alınmasıdır (Şen & Sağbaş, 2016: 45).

Başlıca kamu gelir türlerinden biri (Aksoy, 2011: 140) olarak Devlet'in egemenlik gücüne dayanarak (cebrî) elde ettiği gelirlerden olan (Susam, 2020: 229-230) şerefiyede; vergi gelirlerinin harcanması sayesinde kimilerinin sebepsiz mal edinmeye benzer bir şekilde zenginleşmesine engel olma düşüncesi hâkimdir (Sur, 1947: 11). Zira bayındırlık işleri sebebiyle bazı mülk sahiplerinin hiçbir sermaye ve/veya emeği olmaksızın büyük bir menfaat elde etmesi söz konusudur ve mülklerin kıymetlerinde ortaya çıkan artıştan dolayı mülk sahipleri adeta sebepsiz mal iktisap etmiş olmaktadır (Onar, III. Cilt, 1966: 1588).

[39] **Ayrıca bkz.:** (Öner, 2020a: 334).
[40] Bu görüşün eleştirisi için **bkz.:** (Akipek, 1974: 153, Dipnot: 8; Düren, 1979: 263).

Şerefiye; Devlet, diğer kamu tüzel kişileri ile belediyeler tarafından gerçekleştirilen bayındırlık hizmetleri sonucunda ortaya çıkmaktadır (Oktar, 1996/1997: 165). Dolayısıyla şerefiye, sadece belediyelerin değil; Devlet ve diğer kamu tüzel kişilerinin gerçekleştirdiği bayındırlık hizmetlerinden dolayı, mal varlığında artış meydana gelen kişilerin, bu hizmete dolaylı olarak katkıda bulunmak için zorunlu olarak yaptıkları ödemelerdir (Şen & Sağbaş, 2016: 44). Ancak bu hizmetin sadece belirli yerle ilgili olduğu belirtilmelidir (Erginay, 2010: 40).

Şerefiyenin konusunu bayındırlık ve imar hizmetlerinden dolayı ilgili bölgedeki bina ve arsalar gibi taşınmazların değerlerinde meydana gelen artışlar oluşturmaktadır (Aksoy, 2011: 145) ve şerefiyenin matrahı da sadece imar faaliyetleri dolayısıyla ortaya çıkan değer artışı olmaktadır (Öncel, 1981: 96). Bu bağlamda şerefiye, bayındırlık hizmetleri sonucunda mal varlıklarının değerinde artış meydana gelen kişilerden alınan bir değer artışı vergisi olmaktadır (Oktar, 1996/1997: 165). Nitekim şerefiyenin alınabilmesi için, belirli bir bayındırlık hizmetinin belirli bir bölgedeki arazi veya bina sahiplerine özel menfaat sağlaması gerekmektedir (Sur, 1947: 13). Başka bir ifadeyle şerefiye, ortaya çıkan değer artışına göre hesaplanmakta olduğundan dolayı, değeri artan taşınmazlar üzerinden alınmaktadır (Şen & Sağbaş, 2016: 44). Zira bayındırlık işleri dolayısıyla böyle bir malî külfetin yüklenmesinin sebebi, bu işler sonucunda bir rantın ortaya çıkmasıdır (Onar, III. Cilt, 1966: 1588). Değer artışları üzerine bir yüklemenin söz konusu olduğu (Sur, 1947: 14) şerefiyenin *rant vergisi (Oktar, 1996/1997: 165)* ya da *değer artış vergisi (Şen & Sağbaş, 2016: 44)*[41] olarak da ifade edildiği belirtilmektedir. Şerefiye suretiyle de taşınmazlardaki değer artışına orantılı olarak imar faaliyetlerine katılınmış olunmaktadır (Öncel, 1981: 95).

Doktrinde şerefiyenin resim niteliğinde olduğu belirtilmektedir (Onar, III. Cilt, 1966: 1588). Bunun dışında yine doktrinde şerefiyenin, vergi ile harcın arasında yer alan bir kamu geliri türü olduğu ifade edilmektedir. Nitekim şerefiyenin bir hizmet karşılığı olması bakımından harçlara; zorunluluk açısından da hem harçlara hem de vergilere benzediği ifade edilmektedir (Aksoy, 2011: 145). Ancak mülkteki değer artışının belirli bir mahallî bayındırlık hizmetinden kaynaklandığı şerefiyenin uygulama alanı, bu sebeple vergi ve harçların uygulama alanından daha dardır (Sur, 1947: 14). Harçlardan farklı olarak şerefiyede önce hizmetten yararlanma sonra ödeme söz konusu olmaktadır (Oktar, 1996/1997: 165). Durum bu olmakla birlikte şerefiye, vergi gibi bir karşılıksız bir ödeme olmamakla birlikte[42]; talep olmaksızın da gerçekleştirilebilen bayındırlık hizmetleri sonucunda taşınmazlarında meydana gelen iktisadî artışlar dolayısıyla mülk sahiplerinin kanunda gösterilen esaslara göre hisselerine düşen karşılığı tıpkı vergiler gibi ödemeleri mecburîdir (Aksoy, 2011: 145-146). Ayrıca şerefiyeler, bu özellikleriyle servet vergilerini andırmaktadır (Sur, 1947: 14). Ancak bir kamu geliri türü olan harcamalara katılım payları (Şen & Sağbaş, 2016: 45), şerefiye değildir (Oktar, 1996/1997: 165). Harcamalara katılım payları, şerefiye adı verilen bir diğer kamu geliri türüne benzemekle birlikte; farklı bir gelir türünü oluşturmaktadır (Şen & Sağbaş, 2016: 45).

Belediye Gelirleri Kanunu'nda yer alan düzenlemeler uyarınca (Kaneti & ark., 2022: 8), bir program dâhilinde ya da talep üzerine yapılan işlerde, bu hizmetler dolayısıyla yapılan giderlerin tamamının harcama katılım paylarını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla harcamalara katılım payları, *belediyeler tarafından* yapılacak bayındırlık harcamalarını finanse etmek amacıyla alınmaktadır (Şen & Sağbaş, 2016: 45). Anayasa'da bir malî yükümlülük olarak zikredilmemekle birlikte; harcamalara katılım payları, vergilerle birlikte aynı Anayasal ilkelere ve vergilerin hukukî düzenine bağlanmış bulunmaktadır (Kaneti & ark., 2022: 8, 10-11).

[41] **Ayrıca bkz.:** (TBMM, 1980: 4).
[42] **Ayrıca bkz.:** (Sur, 1947: 14).

Burada belirtmek gerekir ki harcamalara katılım paylarının mükellefiyeti, harcamanın yapıldığı bölgede yer alan taşınmaz sahipliği ile ilişkilendirilmiştir (Öner, 2020a: 339). Nitekim harcamalara katılım payları, özellikle taşınmaz maliklerinden tahsil edilmektedir (Kaneti & ark., 2022: 8). Belediye Gelirleri Kanunu Tasarısı'nın özel madde gerekçesinde, halkın yararlanmasına sunulmadan harcamalara katılma payı tahakkukunun yapılmayacağı belirtilmiştir (TBMM, 1980: 13). O hâlde nasıl ki, harçlardan farklı olarak şerefiyede önce hizmetten yararlanma sonra ödeme söz konusu olmakta ise (Oktar, 1996/1997: 165), aynı durum harcamalara katılım payları için de geçerli olduğu belirtilebilir.

Harcamalara katılım payları maliyetin bölüştürülmesi esasına dayanmakta olduğundan dolayı[43], maliyeti değil de elde edilen faydayı konu alan şerefiyeden farklılık göstermektedir (Oktar, 2022b: 8). Yani harcamalara katılma payında taşınmazların değerlerinde artış olup olmadığına bakılmamakta olup bayındırlık işlerinin finansmanına katkı sağlanması amacı bulunmaktadır (Susam, 2020: 230).

Durum bu olmakla birlikte doktrinde, şerefiye suretiyle bayındırlık ve imar hizmetlerinin maliyetine taşınmaz maliklerinin iştirak ettirildiği; Türk Vergi Hukuku'nda şerefiyenin sadece belediye gelirleri içinde yer aldığı ve Belediye Gelirleri Kanunu'nda bu tür mükellefiyetlerin harcamalara katılım payları olarak ifade edildiği ileri sürülmektedir (Aksoy, 2011: 145-146). Benzer temelde doktrinde şerefiyenin *katılma payları* olarak da ifade edildiği ve yol, su, kanalizasyon harcamalarına katılma paylarının bu türden olduğunun belirtildiği görülmektedir (Bilici & Bilici, 2016: 6-7). Yine doktrinde belediye gelirlerinden biri olan harcamalara katılım paylarının şerefiye olduğu, belediye tarafından hizmet verilmesi hâlinde bu hizmetten yararlanarak taşınmaz mallarında değer yükselmesi olan kişilerin hizmet maliyetine katılmasını ifade ettiği belirtilmektedir (Coşkun, 2000: 66). Aynı şekilde harcamalara katılım paylarının, bayındırlık çalışmaları sebebiyle değeri artan taşınmazların hak sahipleri tarafından ödendiği ve böylece harcamalara katılım paylarının yararlanmayı dengelediği ifade edilmektedir (Kaneti & ark., 2022: 8). İlaveten doktrinde şerefiyenin harcamalara katılım payları ile aynı mahiyette ele alınarak şerefiyenin, Belediye Gelirleri Kanunu'nda harcamalara katılım payı olarak kavramı ile ifade edildiği görülmektedir (Erginay, 2010: 40).

Ancak burada belirtmek gerekir ki, *değerlendirme resmi (Aksoy, 2011: 145), değerlenme (Düren, 1979: 263)* ya da *değerleme (Düren, 1979: 263)* olarak da ifade edilen şerefiye; yürürlükteki Belediye Gelirleri Kanunu'nda yer almamaktadır. Nitekim günümüzde Türkiye'de şerefiye şeklindeki bir kamu geliri toplanmamakta olup bu gelirler kaldırılmıştır (Susam, 2020: 230). Bu kapsamda doktrinde *belediye vergileri, belediye harçları* ile *harcamalara katılım payları* incelenmektedir (Öner, 2020a: 334-339). Bu hususa ilişkin olarak öncelikle ***mülga 5237 sayılı Belediye Gelirleri Kanunu***[44] *(mülga Belediye Gelirleri Kanunu)* düzenlemelerine yer verilmesinde fayda görülmektedir.

Mülga Belediye Gelirleri Kanunu'nda harcamalara katılım (iştirak) payının yanı sıra, Kanun'un 4. bölümünde belediye aracı ile tahsil olunan gelirler kapsamında *değerlenme resmi*[45] de düzenlenmiştir[46]. Mezkûr mülga Kanun'un 16. maddesinde, kamulaştırma ya da tesis ve inşaat veya yolların genişlemesi sebepleriyle değerleri artan taşınmazların takdir edilecek olan eski rayiç değeri ile yeni rayiç değeri arasındaki farkın yarısının *değerlenme resmi* olduğu belirtilmiştir. Bu anlamda değerlenme resmi, taşınmazlarda, mahallî idarelerce yapılmış olan imar faaliyetleri ile kamulaştırma sonunda değer artışı meydana geldiğinde alınmaktadır

[43] **Ayrıca bkz.:** (Oktar, 1996/1997: 165).
[44] **Bkz.:** 09.07.1948 Tarihli ve 6953 Sayılı Resmî Gazete.
[45] **Ayrıca bkz.:** (Onar, III. Cilt, 1966: 1587, Öncel, 1981: 95).
[46] Burada belirtmek gerekir ki değerlenme resmi önce, mülga Belediye Gelirleri Kanunu'nun 51. maddesi ile ilga edilen ***1340 tarihli ve 423 sayılı Belediye Vergi ve Resimleri Kanunu***'nda ve ardından ***3710 sayılı Belediye İstimlâk Kanunu***'nun (**Bkz.:** 14.07.1939 Tarihli ve 4258 Sayılı Resmî Gazete) 21. maddesinde düzenlenmiştir. **Bkz.:** (TBMM, 1945: 7).

(Öncel, 1981: 95). Yürürlükteki Belediye Gelirleri Kanunu Tasarısı'nın genel gerekçesinde, vergiciliğimizde şerefiye olarak da ifade edilen değerlenme resminin belediye gelirleri sistemi dışına çıkarılarak tamamen kaldırılmasının uygun görüldüğü ifade edilmiştir. Bu kanunî değişikliğin sebepleri olarak da bir kısım kamu hizmetleri dolayısıyla meydana gelen bazı değer artışlarını vergilendirmeyi amaçlayan değerlenme resminin, imar faaliyetleri dolayısıyla artış kaydeden bütün değerleri kavrayamaması, değer artışlarının tespit ve tayininin gayet zor olması ve mükellefiyete esas alınacak konuların çok defa arızî ve tesadüfî olarak kavranması dolayısıyla adaletsiz ve verimsiz bir mükellefiyet olmaktan kurtulamamış olduğu belirtilmiştir (TBMM, 1980: 4).

Dolayısıyla yürürlükteki Belediye Gelirleri Kanunu'ndan önce hem şerefiye hem harcamalara katılım payları, birer belediye geliri olmakla birlikte; bu gelirler farklı matrahları esas alan farklı kamu türdeki kamu gelirleri olmuşlardır. Devamında da yürürlükteki Belediye Gelirleri Kanunu'nda şerefiye (değerlenme resmi) şeklinde bir belediye geliri kurala bağlanmamış ve sadece harcamalara katılım payları düzenlenmiştir.

Nitekim yine Belediye Gelirleri Kanunu Tasarısı'nın genel gerekçesinde, belediye maliyesinin vergiler, harçlar ve harcamalara katılma payları olmak üzere üç ana temelde düzenlendiği ifade edilmiştir (TBMM, 1980: 4, 15).

Harcamalara katılma payları[47], Belediye Gelirleri Kanunu'nun üçüncü kısmında düzenlenmiş olup bu sebeple, belediyeler tarafından yapılan yol, kaldırım, su, kanalizasyon gibi bayındırlık hizmetlerinden doğrudan ya da dolaylı olarak faydalanan taşınmaz sahiplerinin zorunlu olarak yaptıkları ödemeleri kapsamaktadır (Şen & Sağbaş, 2016: 45). Bu anlamda harcamalara katılım paylarında ilgilinin isteğine bakılmamaktadır. Zira hem yapılacak hizmet önlenememektedir hem de bu hizmetin karşılığının ödenmesinden kaçınılamamaktadır (Erginay, 2010: 40). Yine Belediye Gelirleri Kanunu Tasarısı'nın genel gerekçesinde, yol harcamalarına katılma, kanalizasyon harcamalarına katılma ve su tesisleri harcamalarına katılma payları olmak üzere üç mükellefiyetin düzenlendiği belirtilmiştir (TBMM, 1980: 4). Dolayısıyla Belediye Gelirleri Kanunu'nda harcamalara katılım payları, belediyelerin altyapı niteliğindeki yol, su ve kanalizasyon harcamaları ile sınırlandırılmıştır (Öner, 2020a: 339).

III. Malî Yükümlülük Olarak Kamu Hukukundan Doğan Taşınmaz Yükü Müessesesinin Özellikleri

Taşınmaz yükünde, birbirinden bağımsız hukukî varlıkları söz konusu olamayan edim borcu ile borcun taşınmaz ile teminat altına alınması şeklindeki aynî teminat hakkı bulunmaktadır (Oğuzman & ark., 2021: 1011). Dolayısıyla taşınmaz yükünde *edim yükümü* ve *katlanan taşınmazın edim yükümünden sorumlu olması* olarak ifade edilen önemli iki unsur mevcuttur (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 224-226). Başka bir ifadeyle, *bir edimin yapılmasını ya da verilmesini isteme hakkı* ile *bu hakka karşılık teşkil eden teminat hakkı,* taşınmaz yükünün unsurlarını teşkil etmektedir (Akipek, 1974: 146). İlke olarak vergi alacağı ilişkisi de içeriği bir para edimi olan *kamusal nitelik* taşıyan bir borç ilişkisidir (Kaneti & ark., 2022: 162). Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun'un madde 21/2 hükmünün gerekçesinde, kamu alacağının o malın aynı ile ilgili olması hâlinde, malın borçlu durumda olduğu belirtilmiştir (TBMM, 1952: 9-10). Tam da bu gerekçeden hareketle, Türk Vergi Hukuku'nda yer alan bir kısım malî yükümlülüklerin, taşınmaz yükü niteliğinde olduğu görülmektedir.

Türk Medeni Kanunu hükümleri uyarınca taşınmaz yükünün doğrudan doğruya kanundan doğması mümkün değil iken; kamu hukukundan doğan taşınmaz yüklerinde mümkündür (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 236). Zira kamu hukukundan doğan taşınmaz yükü, sözleşmeye değil, kanuna dayanmaktadır. Daha detaylandırıldığında kamu hukuku kanunlarına

[47] Harcamalara katılım payları, *harcamalara iştirak payı* olarak Mülga Belediye Gelirleri Kanunu'nun üçüncü bölümünde düzenlenmiştir.

dayanılarak tesis edilen taşınmaz yükünün amacı, kamu yararıdır (T.C. Adliye Vekâleti, Cilt: II, 1930: 463). Bu bağlamda kamu hukuku karakterli taşınmaz yükü, kamu yararının gerektirdiği hâllerde kurulmaktadır ve yüklenen borç; kamu tüzel kişileri lehine ya bazı işlerin yapılması ya da belirli bir paranın ödenmesi şeklindeki verme borcu olmaktadır (Akipek, 1974: 152-153). Kamu hukukundan doğan taşınmaz yükün; i. kanunî dayanağın bulunması, ii. yükün kamu yararı için getirilmesi, iii. taşınmaz yükünden malikin sorumlu olması ve iv. kamu tüzel kişisinin taşınmaz mal üzerinde hakkını elde etme yetkisinin bulunması şeklindeki dört şart kümülatif olarak bulunmalıdır (Olgaç, 1967: 742).

Mülkiyetteki tam hâkimiyet hakkı, kamuya ilişkin menfaatlerde malikin menfaatin geriye itilmesinden dolayı, nispî bir anlam taşımaktadır (Oğuzman & ark., 2021: 881). En nihayetinde sınırlı aynî haklar da mülkiyet hakkı üzerinde bir yük oluşturmaktadır (Nomer & Ergüne, 2019: 308) ve mülkiyet hakkının kullanımı sınırlı aynî hakkı zedelememelidir (Oğuzman & ark., 2021: 883). Taşınmaz yükünde de taşınmaz maliki, olumlu edimini yerine getirmediğinde hak sahibinin taşınmazı paraya çevirmesine katlanmak zorunda olmaktadır (Nomer & Ergüne, 2019: 308). Doktrinde malın/eşyanın aynından doğan vergilerde malların, bizatihi verginin temel konusunu oluşturduğu ve bu mallara sahip olmanın doğrudan vergiyi doğuran olayın meydana gelmesine sebep olduğu durumlar için de geçerli olabileceği belirtilmektedir (Çolak, 2023). Bu anlamda serveti konu alan malî yükümlülüklerin hem kamuya ilişkin bir menfaat oluşturması hem de taşınmazın aynından kaynaklanan bir para borcu oluşturarak sınırlı bir aynî hak olan kamusal bir taşınmaz yükü niteliğinde olması sebepleriyle, mülkiyete ilişkin bir sınırlandırma olarak dikkate alınmak zorundadır.

Borçlar Hukuku'nda hâkim olan sözleşme serbestisi, aynî haklarda bulunmamaktadır (Nomer & Ergüne, 2019: 5). Dolayısıyla taşınmaz yükünün de içinde yer aldığı aynî haklar açısından kanun koyucu, irade serbestisi tanımamış olup bu hakların çeşitleri ve içerikleri, kanunî düzenlemelerle kesin bir biçimde kurala bağlanmaktadır (Akipek, 1972: 16). Nitekim bu durum, vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler için Anayasal bir kuralla düzenlenmiştir. Anayasa'nın *vergi ödevi*nin düzenlendiği madde 73/3 hükmüne göre vergi, resim, harç ve benzeri malî yükümlülükler kanunla konulmakta, değiştirilmekte veya kaldırılmaktadır. Bu anlamda verginin hukukî sebeplerinden biri vergiyi ihdas eden bir kanunun olmasıdır (Aksoy, 2010: 47-48).

Aynı şey üzerinde hak sahipliğinin söz konusu olması dolayısıyla sınırlı aynî hak sahibi ile malik; yani mülkiyet hakkı sahibi arasında eşyaya bağlı olan sürekli bir ilişki doğmaktadır ve bu ilişki, beraberinde karşılıklı hak ve yükümlülükleri getirmektedir (Nomer & Ergüne, 2019: 308). Türk Vergi Hukuku'ndaki düzenlemeler uyarınca ise taşınmaz üzerinde aynî hak sahipleri ya da taşınmaz üzerinde malik gibi tasarrufta bulunan ilgililer, taşınmaza bağlı olarak ilgili kanunlarında kurala bağlanan malî yükümlülükleri ödeme borcu altına girmektedir ve aynı zamanda bu taşınmazlar, borçlu statüsünü kazanarak borca da güvence teşkil etmektedir.

Taşınmaz yükünün bir diğer tasnif şemalarından bir diğeri, *kişisel gayrimenkul mükellefiyeti* ve *nesneye bağlı gayrimenkul mükellefiyeti (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 230-231), gayrimenkule bağlı gayrimenkul mükellefiyeti-şahsa bağlı gayrimenkul mükellefiyeti (Akipek, 1974: 152), kişi lehine taşınmaz yükü* ve *taşınmaz lehine taşınmaz yükü (Ayan, 2017: 144)* veya *kişi lehine taşınmaz yükü* ve *eşyaya bağlı taşınmaz yükü (Oğuzman & ark., 2021: 1014)* olup kişi lehine taşınmaz yükünde hak sahibi, bir kişidir (Oğuzman & ark., 2021: 1014). Ayrıca taşınmaz yükünün bir kamu tüzel kişisi yararına da kurulabileceği de belirtilmektedir (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 230). Ancak kural olarak bir kamu tüzel kişi lehine özel hukuk sözleşmesi ile kurulan taşınmaz yükü, Türk Medeni Kanunu hükümlerine tabi olacaktır (Oğuzman & ark., 2021: 1014, Dipnot: 16). Taşınmazları konu alan malî yükümlülükler ise kamu tüzel kişileri lehine ve kamu yararı amacıyla, kanun gereğince kurulan taşınmaz yükü

örneğini oluşturmakta olup malî yükümlülükler temelinde, nesneye bağlı ya da taşınmaz lehine taşınmaz yükünün söz konusu olmadığı belirtilmelidir.

Türk Medeni Kanunu'nun 839 ila 849. maddeleri arasında özel hukuktan doğan taşınmaz yükü müessesesine ilişkin düzenlemeler getirilmekle birlikte; kamu hukukundan doğan taşınmaz yüklerine ilişkin hususlar saklı tutulmuştur. Kamu hukukundan doğan taşınmaz yükleri, ilke olarak kamu hukuku tarafından düzenlenmekle birlikte, Türk Medenî Kanunu'nda yer alan düzenlemeler bu taşınmaz yüklerine tamamlayıcı hükümler olarak uygulanabilmektedir (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 230).

Kamu hukukundan doğan taşınmaz yükleri, kanunun kamu yararı için taşınmazın mülkiyetine getirmiş olduğu sınırlamalardır (Düren, 1979: 263). Kamu hukuku çerçevesinde kurulan taşınmaz yüklerinde, genelde, taşınmazın malikine kamu tüzel kişileri lehine bir kısım yapma ve verme borcu yüklenmektedir (Akipek, 1974: 153; Ayan, 2017: 142, 144). Bu anlamda kamu hukukundan doğan taşınmaz yükünde, taşınmaz maliki yapılan sınırlandırma uyarınca kamu tüzel kişisine olumlu bir edimde bulunma ödevi altına girmektedir (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 229). Kamu hukukundan doğan taşınmaz yüklerinden dolayı taşınmazın mülkiyetine getirilmiş olan sınırlama sebebiyle malik, kamu tüzel kişisine olumlu bir edimde bulunmak ödevi altındadır (Düren, 1979: 263).

Kamu hukuku taşınmaz yükleri, özel kanunlarında kendilerine özgü kurallara sahiptir (Oğuzman & ark., 2021: 1015). Yani kural olarak kamu hukuku karakterli taşınmaz yükü, yine kamu hukuku karakterli kanunlarla kurulmaktadır (Akipek, 1974: 152-153). Malî yükümlülükler kapsamındaki taşınmaz yükü de borçlunun iradesine bakılmaksızın taşınmazın üzerinde tesis edilen kamusal bir sınırlı aynî hak olmaktadır ve kamu hukukundan doğmakta olduğundan dolayı, elbette ki bunların sahip olduğu özelliklerin bir kısmı özel hukuktan doğan taşınmaz yükü müessesesinin sahip olduğu özelliklerden farklılıklar göstermektedir.

1. Tapu Kütüğüne Tescil Şartının Bulunmaması

Aynî haklara herkes tarafından riayet edilmesinin sağlamaya da hizmet eden aleniyet, taşınmazlarda tapu sicili ile sağlanmaktadır (Akipek, 1972: 15). Ancak kamu hukukundan doğan taşınmaz yükünün kural olarak tapu siciline tescili gerekmemektedir (Akipek, 1974: 153; Ayan, 2017: 146)[48]. Bu anlamda kamu hukukundan doğan taşınmaz yükü, tescil gerekmeksizin kendiliğinden ortaya çıkmakta ve hükümleri yürümektedir (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 229).

Vergi mükellefiyetinin (yükümlülüğü) kanunî niteliği bulunmaktadır[49]. Zira vergi borcunun doğumuna ilişkin olarak birtakım kanunî unsurlar esas alınmaktadır (Öner, 2020b: 49). Nitekim birer taşınmaz yükü niteliğinde olan taşınmaza ilişkin malî yükümlülüklerin de tapu kütüğüne tescili söz konusu değildir. Bu sebeple tescil olmaksızın, malî kanunlarda yer alan hükümler gereğince malî yükümlülük şeklindeki yük taşınmaza yüklenmekte ve mükellefler için de birer ödev olarak bunları ödeme edimi ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yüklerindeki aleniyet, tapu kütüğündeki bir tescil işlemi değil; bir kanun hükmü ile sağlanmaktadır.

Devlet ve mükellef, vergi hukuku ilişkisinde *vergi alacaklısı* ve *vergi borçlusu* olarak yer almakta olup bu hukukî ilişkide vergi, Devlet'in talep etmek ve mükellefin de yapmak zorunda olduğu bir eda, bir edimdir (Feyzioğlu, 1977: 77). Bu bağlamda Türk Vergi Hukuku'ndaki taşınmaz yüklerindeki hak sahibi olan Devlet (ve kamu tüzel kişileri) tescil olmaksızın kanun gereği belirlenmektedir.

[48] **Ayrıca bkz.:** (Oğuzman & ark., 2021: 1015).
[49] **Ayrıca bkz.:** (Öncel & ark., 2019: 81).

Ayrıca ödenecek verginin miktarının bilinebilmesi ve mükelleften de talep edilebilmesi için tarh işlemi yapılmaktadır (Öner, 2020b: 120). Tarh işleminin konusunu, belli bir miktar para oluşturmaktadır (Aksoy, 1999: 56). Dolayısıyla Türk Vergi Hukuku'ndaki taşınmaz yüklerindeki değer de tapu kütüğüne yapılacak tescil ile değil; idarî fonksiyona tabi bir hukukî işlem ile ortaya çıkmaktadır.

2. Zamanaşımına Tabi Olması

Zamanaşımı, vergileme tekniğinin başlıca unsurlarından biridir (Feyzioğlu, 1977: 102). Malî hukukta kural olarak tarh zamanaşımı ve tahsil zamanaşımı bulunmaktadır (Karakoç, 2020: 209). Vergi borcunun doğmasından itibaren tahakkuk gerçekleştirilmezse zamanaşımı ortaya çıkacaktır (Bulutoğlu, 1982: s. 17-18; Erginay, 1990: 84; Öner, 1981: 116). Bu anlamda Vergi Usul Kanunu'na tabi malî yükümlülükler, aynı Kanun'un madde 114/1 hükmüne göre doğduğu takvim yılını takip eden yılın başından başlayarak 5 yıl içinde tarh ve mükellefe tebliğ edilmediğinde zamanaşımına uğramaktadır.

Yine tahsil zamanaşımı da tahakkuk etmiş[50] bir verginin tahsil edilmesini önlemektedir (Bulutoğlu, 1982: 337). Verginin ödenmesi talep edilebilen bir kamu alacağı niteliğini kazanması, tahakkuk aşamasında[51] olmasına bağlıdır (Karakoç, 2019: 297). Tahakkuk etmiş kamu alacağının tahsil esasları Amme Alacaklarının Tahsil usulü Hakkında Kanun'da düzenlenmiştir (Öner, 2020b: 51). Bu anlamda mezkûr Kanun'un madde 102/1 hükmüne göre kamu alacağı, vadesinin rastladığı takvim yılını takip eden takvim yılı başından itibaren 5 yıl içinde tahsil edilmezse zamanaşımına uğramaktadır.

Ödeme dışında vergi borcunu sona erdiren önemli sebeplerden biri olan zamanaşımı, vergi idaresinin vergiyi isteme yetkisini sınırlandırmaktadır (Öncel & ark., 2019: 143-144). Dolayısıyla Türk Vergi Hukuku'ndaki malî yükümlülüklerden doğan taşınmaz yüklerinde, kanun emri gereğince, bu malî yükümlülüklerin vergilendirme süreçleri açısından geçerli olan iki ayrı 5 yıllık zamanaşımı geçerli olmaktadır. Bu bağlamda kamu hukukundan doğan bu taşınmaz yükleri, Türk Medeni Kanunu gereğince özel hukuktan doğan ve devrî edimler içeren taşınmaz yüklerinde zamanaşımının işlemesi (Akipek, 1974: 150) şeklindeki kuralla benzerlik göstermektedir.

Ayrıca tahakkuk, muacceliyete ölçüt oluşturmaktadır (Öncel & ark., 2019: 135). Başka bir ifadeyle tahakkuk anı, verginin muacceliyetinin bir kriteridir (Karakoç, 2019: 444). Bu bağlamda Türk Vergi Hukuku'na özgü olan taşınmaz yüküne konu olan malî yükümlülüklerin muaccel olmasına bağlanan zamanaşımı tahsil zamanaşımı olduğundan, Türk Medeni Kanunu gereğince özel hukuktan doğan ve muacceliyet kazanmış devrî edimler içeren taşınmaz yüklerinde işleyen zamanaşımı (Akipek, 1974: 150), tahsil zamanaşımı ile benzerlik göstermektedir.

3. Kamusal Alacak Hakkı Sağlaması

Vergi alacağı ilişkisi, ilke olarak içeriği bir para edimi olan *kamusal nitelik* taşıyan bir borç ilişkisidir (Kaneti & ark., 2022: 162). Verginin tahakkuku, hukukta bir alacak hakkının doğmasına ilişkin (Demir, 2017: 1070) olup vergi kanunlarından hareket edildiğinde Devlet veya diğer kamu kurumları, borçlu mükellefe karşı bir alacak hakkına sahip olmaktadır (Erginay, 1951: 672-673, 680). Dolayısıyla konusu taşınmazlar olan malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yükünde, hak sahibi Devlet ve diğer kamu tüzel kişileri için bir alacak hakkı doğmaktadır. Nitekim tahsil aşamasında, Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında

[50] **Ayrıca bkz.:** (Öner, 2020b: 115).
[51] **Ayrıca bkz.:** (Onar, III. Cilt, 1966: 1653).

Kanun'da Devlet, il özel idareleri ve belediyeler alacaklı kamu idaresi olarak kurala bağlanmıştır.

4. Sorumluluğun Taşınmaz ile Sınırlı Olmaması

Ödenmeyen bir vergi borcu hakkında Devlet'in kayıtsız kalması söz konusu değildir (Güriz, 2019: 104). Nitekim verginin kanunîliği ilkesinin Devlet yönünden verginin alınması zorunluluğu ilkesi (Güneş, 2014: 14-21) bulunmaktadır ve verginin tahsili için kamusal zora başvurulması gerekmektedir (Oktar, 2022b: 369).

Taşınmaz mülkiyetinin kısıtlamalarından bir kısmı kamu hukukuna dayanan kısıtlamalar olup bunlar kanundan doğmaktadır (Oğuzman & ark., 2021: 621, 623). Nitekim servet vergilerinin bir kısmı, matrahı servet olmakla birlikte aslında servetin getirdiği iradı vergilendiren nominal servet vergileri, bir diğer kısmı ise hem matrahı hem de kaynağı servetin kendisi olan gerçek servet vergileridir (Turhan, 2020: 199). Servet vergisinin oranı yüksek tutulduğunda, şeklî/itibarî servet vergisi değil, gerçek servet vergisi uygulanmaktadır (Aksoy, 2011: 353). Gerçek servet vergileri, servetin satışa çıkarılması suretiyle ödenebilecek kadar ağır olmaktadır (Turhan, 2020: 199). Bu anlamda öncelikle belirtmek gerekir ki, mükellefler taşınmazın aynından doğan malî yükümlülükleri gelir ve/veya iratlarıyla ödeyebilirler. Ayrıca gelir ve/veya iratlar ile ödenemeyen malî yükümlülükler, servetin bizatihi mükellef tarafından satılarak paraya çevrilmesi suretiyle ödenebilmektedir. Dahası nasıl ki özel hukuktan doğan taşınmaz yükünde hak sahibi, edimlerin yerine getirilmemesi hâlinde yüklü taşınmazı paraya çevirterek kıymetinden faydalanma yetkisine sahip (Akipek, 1972: 25; Nomer & Ergüne, 2019: 307) ise Amme Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun kapsamında da tahsil edilemeyen kamu alacakları hakkında, tahsil dairesi tarafından haczedilen taşınmazların satılarak paraya çevrilmesi suretiyle de taşınmazın aynından doğan malî yükümlülükler tahsil edilebilmektedir. Ancak burada belirtmek gerekir ki, her iki durumda da satılarak paraya çevrilen değerin, yükümlendirilen taşınmaz olması gerekli değildir. İlaveten ödenecek malî yükümlülüğün azamî miktarı, konusu olduğu taşınmazın değeri ile de sınırlı olmayabilir.

5. İktisadî Unsura Bağlılık Bulunmaması

Taşınmaz yükünün konusunun ancak yüklü taşınmazın ekonomik niteliğinden doğan veya yararlanan taşınmazın ekonomik ihtiyaçlarını karşılayan bir edim olması gerekliliği şeklindeki kural özel hukuktan doğan taşınmaz yükü hakkında öngörülmekle birlikte; kamu hukukundan doğan taşınmaz yükleri, yer verilen bu sınırların dışında kalmaktadır (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 233). Nitekim Türk Medeni Kanunu'nun madde 839/3 hükmünde kamu hukukuna ilişkin taşınmaz yükleri, bu sınırlamadan istisna edilmiştir (Oğuzman & ark., 2021: 1013).

Yararlanan taşınmazın ekonomik ihtiyaçları şeklindeki edimin, nesneye (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 230-231)/gayrimenkule (Akipek, 1974: 152) bağlı ya da taşınmaz lehine (Ayan, 2017: 144)/eşyaya bağlı (Oğuzman & ark., 2021: 1014) taşınmaz yüküne ilişkin olması sebebiyle, çalışma konumuzu oluşturan kamu hukukundan doğan taşınmaz yükü çerçevesinde değerlendirme imkânı bulunmamaktadır. Nitekim Türk Vergi Hukuku'nda yer alan malî yükümlülükler suretiyle ortaya çıkan taşınmaz yükü, kişisel (Köprülü & Kaneti, 1982-1983: 230-231)/şahsa bağlı gayrimenkul mükellefiyeti (Akipek, 1974: 152) ya da kişi lehine taşınmaz yükünün (Ayan, 2017: 144; Oğuzman & ark., 2021: 1014) örneğini oluşturduğundan dolayı, bağlılığı değerlendirilmesi gereken, yüklü taşınmazın ekonomik niteliğinden doğan iktisadî unsur olacaktır.

Mülkiyet vergileri, iktisadî faaliyetlerden değil, belli bir anda kişinin mülkiyet hakkına sahip olduğu varlıklardan alınmaktadır (Bulutoğlu, 2008: 379). Bu anlamda bir servetin elde

edilmesi ya da ondan yararlanılması, vergi verme iktidarını oluşturmakta ve vergilendirilmeye gidilmektedir (Ertuğruloğlu, 1969: 349). Servet değeri, servet vergilerinin matrahı olmakla birlikte, düşük vergi oranları sebebiyle servetlerin gelirlerinden ödenebilmektedir (Bulutoğlu, 2008: 380). Ancak sahibine irat sağlamayan servetler de bulunmaktadır (Ertuğruloğlu, 1969: 348). Servetin vergilendirilmesinde gelir getirip getirmemesi belirleyici olmadığından dolayı, gelir getirmeyen servetler de vergilendirilebilmektedir (Susam, 2020: 343). Dolayısıyla Türk Vergi Hukuku'nda taşınmazlara ilişkin malî yükümlülükler temelinde ortaya çıkan taşınmaz yükünde, hak sahibi Devlet'in (ya da kamu tüzel kişilerinin) taşınmaz maliki mükelleflerden taşınmazından elde edeceği ürünler veya semerelere bağlı olan edimde bulunmasını istemesi söz konusu olmamaktadır.

Sonuç

Mülkiyet hakkı ile çok yakın ilişkili olan vergi ve diğer malî yükümlülükler, ekonomik kamu hukukunun da bir parçasını teşkil etmektedir. Nitekim bu malî yükümlülüklerin yükümlendirilmesini doğuran olaylar, doğrudan malik olma ya da malik gibi tasarrufta bulunma olarak karşımıza çıkmaktadır.

İrtifak ve rehin haklarının yanı sıra, 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nda sınırlı bir aynî hak olarak düzenlenen taşınmaz yükünün özel hukuk alanında uygulamasının yaygın olmadığı, dahası Türk Hukuku'nda taşınmaz yüküne ancak kamu hukukuna ilişkin bazı kanunlarda başvurulmakta olduğu doktrinde ifade edilmektedir. Türk Vergi Hukuku'nda kurala bağlanan bir kısım malî yükümlülükler temelinde kamu hukukundan doğan bu türdeki taşınmaz yükünün uygulamasının ise sürekli ve yaygın olduğu görülmektedir. Zira geçmişte olduğu gibi yürürlükteki malî kanunlarda da servetin unsurlarından biri olan taşınmazlar, daima vergilendirilen bir konu olmuştur. Bu durum göz önüne alındığında, Türk Medeni Kanunu'nda hukukî çerçevesi ortaya konulmak suretiyle bir özel hukuk kavram ve müessesesi olarak ihdas edilmiş olsa da taşınmaz yükünün malî yükümlülüklere bağlı olarak kamu hukuku karakterini taşıyan türünün hukukî etkisi bakımından özelliklerinin ortaya konulması oldukça önemli hâle gelmiştir. Nitekim Türk Vergi Sistemi'nde ihdas edilerek 2021 yılında ilk uygulaması gerçekleşen ve emlaki vergilendiren değerli konut vergisi de kamu hukukundan doğan yeni bir taşınmaz yükü olarak karşımıza çıkmış ve böylece malî yükümlülükler temelinde diğerlerinin yanı sıra değerli konut vergisinin de varlığıyla taşınmaz yükü uygulamasının kapsamı da genişlemiştir.

Türk Vergi Hukuku'ndaki malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yükünde de kural olarak bir taşınmazın malikinin mülkü dolayısıyla kamu tüzel kişisi lehine bir şey vermeye zorunlu tutulması; yani olumlu bir edimde bulunması gerekliliği söz konusu olmaktadır. Burada kural olarak mükellef, taşınmazın maliki iken; şeklî ödevler bir tarafa bırakıldığında, vermeye zorunlu tutularak yüklenen edim de bir para borcu olmaktadır. Ayrıca tıpkı özel hukuktan doğan taşınmaz yükünde olduğu gibi, Türk Vergi Hukuku'ndaki taşınmazları ilişkilendiren malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yükünde de bir şeyi yapmaktan kaçınma şeklindeki olumsuz bir edim kurala bağlanmış değildir.

Türk Vergi Hukuku'nda taşınmazın aynından kaynaklanan malî yükümlülükler malı borçlu hâle getirmekte ise de aynı anda aslında, bu ilişkinin borçlu tarafı olan mükellef de tayin edilmiş olmaktadır. Dolayısıyla salt kanunî hükümlerin işlerlik kazanmasıyla, taşınmazın yüklü hâle gelmesi sağlanmaktadır. Bu durum özel hukuktan doğan taşınmaz yükünde şart olan tapu kütüğüne tescilin istisnasını oluşturmaktadır. Bu anlamda genel nitelikli normları somutlaştıran durum veya fiillerin varlık kazanması, Türk Vergi Hukuku'ndaki malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yükünde tescil hükmünde olmaktadır. Bu suretle, taraflar ve yüklü taşınmazın yükü objektif bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Malî işlemlerle ortaya çıkan bu

taşınmaz yükü, sınırsız bir süre ile ortaya çıkmamaktadır. Türk Vergi Hukuku'ndaki malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yükünün yükten kurtulmasındaki hukukî sebeplerden biri de zamanaşımı olmaktadır. Zamanaşımı süresince yüklenmesi ve tahsil edilmesi gereken para borcu şeklindeki bu edim, kamu hukukundan doğan bir taşınmaz yükü niteliğine kavuştuğu andan itibaren kamusal bir alacak hakkı olmaktadır. Dolayısıyla kamu alacağının ödenmesindeki ve tahsilindeki tüm usuller tatbik edilebileceği gibi, malî yükümlülüğü doğuran taşınmazın; sırf taşınmazın aynından kaynaklanan bu kamu borçlarını karşılaması adına hak sahibi Devlet tarafından satılarak paraya çevrilmesi de bir idarî usul olarak ayrıca kurala bağlanmıştır.

Türk Vergi Hukuku'ndaki malî yükümlülüklerden kaynaklanan taşınmaz yükünde, her ne kadar malî yükümlülüğü doğuran olay taşınmazla bağlantılı ise de mükellefin sorumluluğu taşınmazla sınırlı kalmamaktadır. Burada belirtilebilir ki, servetin unsuru olan taşınmazlar; vergi ve diğer malî yükümlülükler suretiyle kamu ekonomisi gelirlerinin bir parçasını teşkil etmekte ve burada semereleri dâhil olmak üzere, semerelerinden de bağımsız bir şekilde kamu alacaklarının teminatı olma işlevini haizdirler. Ancak burada, malî sorumluluğun çerçevesi kanunlarda hükme bağlanan kurallar çerçevesinde çizilmektedir. Yine de taşınmazın değeri tahakkuk edecek malî yükümlülüğün hesaplanmasında bir matrah olabilirse de sorumluluğun sınırını taşınmazın değerini oluşturmadığı hususu açıktır.

KAYNAKÇA

Akipek, J. G. (1967). Mülkiyetin Anayasa tarafından korunması ile ilgili bir deneme. *Adalet Dergisi*, 58(5), 302-310.

Akipek, J. G. (1972). *Türk eşya hukuku (aynî haklar).* Birinci kitap: Zilyetlik ve tapu sicili. Gözden geçirilmiş ikinci bası. Ankara: Sevinç Matbaası.

Akipek, J. G. (1974). *Türk eşya hukuku (aynî haklar).* Üçüncü kitap: Mahdut aynî haklar (Menkul Rehni Hariç). Ankara: Sevinç Matbaası.

Akkaya, M. (2002). *Vergi hukukunda ekonomik yaklaşım.* Ankara: Turhan Kitabevi.

Aksoy, Ş. (1999). *Vergi yargısı ve Türk vergi yargısı sistemi.* İstanbul: Filiz Kitabevi.

Aksoy, Ş. (2010). *Vergi hukuku ve Türk vergi sistemi.* Son değişikliklere göre yeniden düzenlenmiş ve gözden geçirilmiş 6. bası. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Aksoy, Ş. (2011). *Kamu maliyesi.* Gözden geçirilmiş ve ilâveli 4. baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Aktan, C. C. (2020). Mali kurallar (ekonomi politikası yönetiminde Anayasal ve yasal mali kurallar. Coşkun Can Aktan, Ahmet Kesik, Fatih Kaya (Ed.), *Mali Kurallar* (ss. 84-97). Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı Yayın No. 2020/408.

Aktan, C. C. (2020). *Vergi.* Cilt-I. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Antalya, O. G. (2021). *Marmara hukuk yorumu eşya hukuku: Giriş, temel kavram ve ilkeler-zilyetlik-tapu sicili.* Cilt: IV/1. Editör: Prof. Dr. O. Gökhan Antalya. Genişletilmiş 4. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Antalya, O. G. & Topuz, M. (2021). *Marmara hukuk yorumu medeni hukuk: giriş-temel kavramlar-başlangıç hükümleri.* Cilt: I. Editör: Prof. Dr. O. Gökhan Antalya. Genişletilmiş 4. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Ayan, M. (2016). *Eşya hukuku-ı: zilyetlik ve tapu sicili.* 13. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Ayan, M. (2017). *Eşya hukuku-ıı: sınırlı aynî haklar*. Gözden geçirilmiş 8. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Aydos, O. S. (2022). *Pratik eşya hukuku.* 5. baskı. Ankara: Gazi Kitabevi.

Bağdatlı, S. (2002). *Hukuk sözlüğü.* İstanbul: Derin Yayınları.

Bilici, N. (2020). *Türk vergi sistemi.* Güncelleştirilmiş ve geliştirilmiş 44. baskı. Ankara: Savaş Yayınevi.

Bilici, N. & Bilici, A. (2016). *Mali hukuk.* Güncelleştirilmiş ve geliştirilmiş 2. baskı. Ankara: Savaş Yayınevi.

Bulutoğlu, K. (1982). *Türk vergi sistemi dersleri.* Birinci baskı. İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları.

Bulutoğlu, K. (2004). *Türk vergi sistemi.* Yeni yasalara göre güncelleştirilmiş 8. baskı. İstanbul: Batı Türkeli Yayıncılık.

Bulutoğlu, K. (2008). *Kamu ekonomisine giriş.* 7. baskı. Ankara: Maliye ve Hukuk Yayınları.

Coşkun, G. (2000). *Devlet bütçesi: türk bütçe sistemi.* Gözden geçirilmiş 6. bası. Ankara: Turhan Kitabevi.

Çolak, M. (07 Eylül 2023). Malın aynından doğan amme alacağının rehinli alacaklardan tahsili, https://maliyepostasi.com/malin-aynindan-dogan-amme-alacaginin-rehinli-alacaklardan-tahsili, (E.T.: 11.09.2023).

Demir, A. (2017). *Hukukî Terimler Sözlüğü.* Ankara: Astana Yayınları.

Demirkan, U. (1979). *Vergicilik el kitabı.* Maliye bakanlığı tetkik kurulu yayını no. 193-1979, Ankara: Damga Matbaası.

Düren, A. (1979). *İdare hukuku dersleri.* Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No: 447.

Erginay, A. (1951). Vergi hukuku ve diğer hukuk branşlarile münasebeti. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,* 8(3), 670-686.

Erginay, A. (1990). *Vergi hukuku: ilkeler-vergi tekniği, Türk vergi sistemi.* Son vergi kanunları değişikliklerine göre yeniden düzenlenmiş ve gözden geçirilmiş 14. baskı. Ankara: Savaş Yayınları.

Erginay, A. (2010). *Kamu maliyesi.* Güncellenmiş 18. baskı. Ankara: Savaş Yayınevi.

Ertuğruloğlu, M. (1969). *Maliye ilmi: Maliye ilminin genel esasları.* I. Kitap. Ankara: Başnur Matbaası.

Feyzioğlu, B. N. (1977). *Vergi hukuku ders notları.* Teksir-Daktilo-Fotokopi. İstanbul.

Gerçek, A. (2020). *Kamu alacaklarının tahsil hukuku.* 6. baskı. Bursa: Ekin Yayınevi.

Güneş, G. (2014). *Verginin yasallığı ilkesi.* 4. tıpkı baskı. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Güriz, A. (2019). *Hukuk başlangıcı.* Ondokuzuncu baskı. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Kaneti, S., Ekmekci, E., Güneş, G. & Kaşıkcı, M. (2022). *Vergi hukuku.* 2. baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Karakoç, Y. (2019). *Genel vergi hukuku.* Gözden geçirilmiş ve güncellenmiş 2. baskı. Ankara: Yetkin Yayınları.

Karakoç, Y. (2020). *Kamu icra hukuku bilgisi.* Ankara: Yetkin Yayınları.

Kardeş, S. (2020). *Millî emlak sözlüğü.* Yenilenmiş 2. baskı. Ankara: Adalet Yayınevi.

Kayıhan, Ş. (2022). *Medeni hukuk bilgisi.* Gözden geçirilmiş 5. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Keskin, A. D. & Demircioğlu, H. R. (2021). *Temel hukuk dizisi medeni hukuk-ıı: eşya hukuku-miras hukuku.* Dizi Editörü: Prof. Dr. İbrahim Ermenek. Güncellenmiş 2. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Köprülü, B. & Kaneti, S. (1982-1983). *Sınırlı aynî haklar.* Genişletilmiş ve yenilenmiş 2. bası. İstanbul: Fakülteler Matbaası.

Musaballı, H. (1978). *Vergi hukuku ve Türk vergi sistemi.* Sadrettin tosbi-yayın ve yardım vakfı yayınları nr.: 4. İstanbul: Selçuklu Matbaası.

Mutluer, M. K. (1973). *Türkiye'de gayrimenkullerin vergilendirilmesi.* Ankara: Sevinç Matbaası.

Mutluer, M. K. & Dayanç Kuzeyli, N. N. (2019). *Vergi hukuku: genel ve özel hükümler.* Ankara: Yetkin Yayınları.

Neumark, F. (1948). *Genel ekonomi teorisi.* Gözden geçirilmiş yeni baskı. İstanbul: İstanbul Akgün Matbaası.

Nomer H. N. & Ergüne, M. S. (2019). *Eşya hukuku.* Gözden geçirilmiş 7. bası. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

Oğuzman, M. K. (1965). Eşyaya bağlı haklar ve borçlar. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 31(1-4), 209-219.

Oğuzman, M. K., Seliçi, Ö. & Oktay Özdemir, S. (2021). *Eşya hukuku.* Güncellenmiş ve eklemeler yapılmış 23. bası. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Oğuzman, M. K. & Barlas, N. (2019). *Medenî hukuk.* 25. bası. İstanbul: Vedat Kitapçılık.

Oktar, S. A. (1996/1997). Vergi benzeri mali yükümlülükler, ek mali yükümlülükler ve bir totolojik düzenlemenin analizi. *Maliye Araştırma Merkezi Konferansları,* 37, 155-189.

Oktar, S. A. (2022a). *Türk vergi sistemi.* Gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş 3. baskı. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Oktar, S. A. (2022b). *Vergi hukuku.* Gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş 16. baskı. İstanbul: Türkmen Kitabevi.

Olgaç, (1967). *Kazaî ve ilmî içtihatlara göre türk medenî kanunu şerhi.* İki cilt bir arada. İstanbul: İsmail Akgün Matbaası.

Onar, S. S. (1966). *İdare hukukunun umumî esasları.* II. cilt. Üçüncü bası. İstanbul: İstanbul Akgün Matbaası.

Onar, S. S. (1966). *İdare hukukunun umumî esasları.* III. cilt. Üçüncü bası. İstanbul: İstanbul Akgün Matbaası.

Öncel, M., Kumrulu, A., Çağan, N. ve Göker, C. (2019). *Vergi hukuku.* Gözden geçirilmiş ve değişiklikler işlenmiş 28. baskı. Ankara: Turhan Kitabevi.

Öncel, S. Y. (1981). *Mahallî idareler maliyesi.* İstanbul: Filiz Kitabevi.

Öner, E. (2020a). *Türk vergi sistemi.* Gözden geçirilmiş ve güncellenmiş 10. baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Öner, E. (2020b). *Vergi hukuku.* Gözden geçirilmiş ve güncellenmiş 12. baskı (Öğrenci özel baskısı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Öner, E. (1981). *Vergi açısından Türk kamu hukuku.* Maliye Bakanlığı tetkik kurulu yayın no. 1980/221. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Özer, İ. (1986). *Devlet maliyesi.* Cilt: II. Gözden geçirilmiş yeni baskı. Maliye ve gümrük bakanlığı araştırma, plânlama ve koordinasyon kurulu yayın no: 1986/277. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Özyörük, M. (1972-1973). *İdare hukuku dersleri.* Daktilo-Fotokopi. Ankara.

Sağbaş, İ. (2011). *Vergi teorisi.* Ankara: Ece Matbaası.

Sakınç, S. (2000). Vergilendirme yetkisinin idarelerarası tahsisi ve türkiye uygulaması. *XIII. Türkiye maliye sempozyumu Anayasal mali düzen 14-16 Mayıs 1998* (ss. 105-134). İstanbul: T.C. Marmara Üniversitesi maliye araştırma ve uygulama merkezi yayın no: 12.

Serozan, R. (1974). Nisbi hakların güçlendirilmesi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 40(1-4), 459-479.

Serozan, R. (2006). Taşınmaz rehni. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası,* 64(2), 301-324.

Sur, F. H. (1947). *Maliye dersleri.* Cilt II. Ankara: T.C. Ziraat Bankası Matbaası.

Susam, N. (2020). *Kamu maliyesi: temel kavram ve esaslar*. 4. baskı. İstanbul: Beta Yayınevi.

Şen, H. & Sağbaş, İ. (2016). *Vergi teorisi ve politikası.* İkinci baskı. Ankara: Kalkan Matbaacılık.

Şenyüz, D., Yüce, M. & Gerçek, A. (2019). *Türk vergi sistemi.* 17. baskı. Bursa: Ekin Yayınevi.

Tan, T. (2015). *Ekonomik kamu hukuku.* 2. bası. Ankara: Turhan Kitabevi.

Taylar, Y. & Artun, E. S. (2022). İpotekli gayrimenkullerin cebri satışlarında yeni malikin emlak vergisi açısından müteselsil sorumluluğu: belirlilik ilkesi çerçevesinde bir değerlendirme. *TAAD,* 13(49), 245-264.

TBMM (1985). *Bazı Vergi Kanunlarında Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Tasarısı ve Plan ve Bütçe Komisyonu Raporu (1/716).* (04.09.2023 tarihinde https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d17/c020/tbmm17020027ss0357.pdf adresinden ulaşılmıştır).

TBMM (1982). *Bazı Vergi Kanunlarında ve Tahsilatın Hızlandırılması Hakkındaki Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Tasarısı ve Bütçe-Plan Komisyonu Raporu (1/270).* (14.07.2023 tarihinde https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc065/kanunmgkc065/kanunmgkc06502588.pdf adresinden ulaşılmıştır).

TBMM (1945). *Belediye Gelirleri Hakkında Kanun Tasarısı.* (11.02.2023 tarihinde https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d08/c012/tbmm08012078ss0177.pdf adresinden ulaşılmıştır).

TBMM (1980). *Belediye Gelirleri Kanunu Tasarısı ve İhtisas Komisyonu Raporu (1/105).* (14.07.2023 tarihinde https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/MGK_/d01/c003/mgk_01003053ss0152.pdf adresinden ulaşılmıştır).

TBMM (1952). *Kamu Alacaklarının Tahsil Usulü Hakkında Kanun Lâyihası ve Geçici Komisyon Raporu (1/464).* https://www5.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d09/c024/tbmm09024111ss0286.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Turhan, S. (2020). *Vergi teorisi ve politikası.* Gözden geçirilmiş ve yenilenmiş 7. baskı. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Üstün, Ü. S. (2013). *Kamu alacakların rüçhan hakkı.* İstanbul: Legal Yayıncılık.

Yalçınkaya, F. & Kartal, T. (1971). *Devlet malları (kamu idareleri-kamu kurumları): edinilmesi, idaresi, elden çıkarılması.* Ankara: Yeni Desen Matbaası.

Yılmaz, B. E. (2020). *Maliye.* Güncellenmiş 4. basım. İstanbul: Der Yayınları: 453.

Yılmaz, B. E. & Batı, M. (2022). *Örnek sorular ve açıklamalı çözümlerle Türk vergi sistemi.* Güncellenmiş 2. baskı. İstanbul: Der Yayınları: 0321.

Yumuşak Güç Kavramını Realist Paradigmadan Düşünmek: Rusya-Ukrayna Savaşı Örneği[1]

Dilek CANYURT[2]

Giriş

Bir dış politika aracı olan yumuşak güç kavramı ilk kez Joseph Nye tarafından tanımlanmış bir kavramdır. Çok kısaca başka devletlerin kendi cazibeleri sayesinde diğer devletleri kendine hayran hale dönüştürerek meşru bir şekilde kendi istediklerini ister hale getirebilme becerisi olarak tanımlanabilir (Nye, 2004; Nye, 1990: 182). Nye, kendisi görüş olarak barış ve işbirliğini açıklayan (Şahin & Şen, 2014: 87) neoliberal bir siyaset bilimci olduğu için ve yumuşak gücü, barışı kazanmanın temeli (Nye, 2004) olarak gördüğünden dolayı yumuşak güç kavramını liberal anlayışlara daha yakın bulmak mümkündür. Ancak bu çalışma, odağını gücün bir çeşidi olan yumuşak güçten almış olan böylesi bir yaklaşımın bazı durumlarda realist bakış açılarına daha yakın olduğunu ileri sürmektedir. Bu çalışma, Rusya-Ukrayna savaşı üzerinden Batının yumuşak güç faaliyetlerinin nasıl bir savaş pozisyonuna dönüştüğünü tartışmaktadır. Batı ülkelerinin tamamının Ukrayna'ya yönelik dış politika araçlarının incelenmesi yer darlığından dolayı mümkün olmadığı için Batı ülkelerini temsilen Avrupa Birliği (AB)'nin politikaları tercih edilmiştir. 1991 yılında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin dağılması ile ardıl ülkelerle ve onların sorunları ile yüzleşen Avrupa Birliğinin, Ukrayna özelinde bu ülkelere yönelik olarak geliştirdiği yumuşak güç faaliyetleri ve bu faaliyetlerden doğan sonuçlar, öne sürdüğümüz varsayımlar kapsamında irdelenecektir. AB, 2000'li yıllarda AB'nin genişleme süreciyle edindiği Ukrayna'nın da içinde olduğu yeni komşu ülkelere yönelik, Avrupa'nın siyasi ve sivil kültürünün yumuşak güç aracı olarak etkili olabileceğini düşündüğü Avrupa Komşuluk Politikası belirlemiştir. Bu politika ile bu ülkeleri Avrupa değerlerine sahip kılabileceğini ve hatta bu sayede bölgesel sorunların çözebileceğini ummuştur (Dilaver, 2018: 54). Batı Avrupa ülkeleri ve ABD'nin demokratik kurumlarından yumuşak güç aldığı bilinen bir gerçekliktir (Nye, 1990: 170). Bu çekiciliktir ki ülkesinde sorun yaşayan insanların yaşamak içi Batı ülkelerini tercih etmelerini sağlamaktadır. Ancak Ukrayna'yı kendine çeken bu yumuşak güç aynı zamanda Rusya için bir tehdit algısına dönüşmüş ve nihayetinde ülke ilhak edilmiştir. Bu örnek olay çerçevesinden yumuşak gücün, devletlerin davranışlarına çıkar, güç ve güvenlik konularının hakim olduğu noktasına odaklanan (Şahin & Şen, 2014: 31) realist yaklaşımla olan ilintisinin ortaya konulmaya çalışıldığı bu makalede, AB'nin yumuşak güç faaliyetlerinin Rusya için tetiklediği güvenlik ikilemlerine de değinilerek ilgili örnek olayın realist paradigma içerisinde açıklanabileceği daha güçlü bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu yapılırken de öncelikle güç kavramı üzerinde odaklanılmış ve güç kavramının uluslararası ilişkiler (Uİ) teorileri noktasındaki yerine değinildikten sonra yumuşak güç yaklaşımı elverdiğince ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca Uİ teorileri içerisindeki yer alan realist paradigma da kısaca açıklanmıştır. Daha sonra ise AB-Ukrayna ilişkileri, ardından da örnek olay olan Rusya-Ukrayna Savaşı'nın arka planı açıklanarak iki ülkeyi savaşa götüren süreç ve ortaya çıkan güvenlik ikilemlerine değinilmiştir. Çalışmada, bu analitik örnekler

[1] Bu makale, Karadenız 10th Internatıonal Conference On Socıal Scıences September 17- 18, 2022'de sunulmuş olan "Yumuşak Güce, Sert Gücü Davet Eden Sebep Olarak Bakmak: Rusya-Ukrayna Savaşı" adlı bildirinin genişletilmiş ve dönüştürülmüş halidir.

[2] Dr. Öğr. Gör., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Mudurnu Süreyya Astarcı MYO, ORCID ID 0000-0001-8509-6141, dcanyurt@gmail.com.

üzerinden yumuşak güç kavramına teorik olarak farklı bir bakış açısı getirilmeye çalışılacaktır. Bu noktadan yumuşak gücün teorik kapsamını açıklayabilmek için sadece aktörler tarafından oluşturulan davranışın niteliği yönüyle değil ortaya koyduğu bu davranışların nasıl sonuçlar doğuruyor olması boyutuyla da değerlendirmek gerektiği (Özel, 2018: 4) öngörüsü ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bu çalışma hem yumuşak güç kavramının teorik muğlaklığının netleşmesi noktasında literatüre mütevazi bir katkı sağlaması ile hem de realist paradigma ve yumuşak güç arasındaki bağlamlara dikkat çekmesi ile geliştirdiği farklı bakış açılarından dolayı önem kazanmaktadır.

Güç, Yumuşak Güç ve Realizm

Bu bölümde çalışmanın ana düzlemini oluşturacak olan yumuşak güç kavramının tanımlanması yapılacak, bu yapılmadan önce de güç kavramı üzerinde durulacaktır. Daha sonra yumuşak güç kavramının realist paradigma içerisinde de yer bulabileceği varsayımını düzgün bir şekilde ortaya koyabilmek için realist yaklaşım olabildiğince açık ve kısa bir şekilde açıklanacaktır.

Güç kavramı ve onun ilişkileri, Aristo'dan, günümüze pek çok düşünür tarafından işlenmiş bir açıklanmaya çalışılmış bir konudur. Dahl güç çalışmalarını dipsiz kuyuya benzetmektedir (Dahl, 1957: 201). Dahl gücü, aktörler (İnsan, grup, devlet, hükümet.) arası bir ilişki olarak tanımlamıştır. Dahl'ın tarif ettiği güç kavramı bir aktörün diğer bir aktörü normalde yapmayı istemediği bir şeyi yapmaya itmesi anlamına gelmektedir (Dahl, 202-203). Gücü sert ve yumuşak güç olarak iki kısımda ele almak mümkündür. Sert güç, normalde yapmak istemediği şeylerin tehditler ve ödüller yoluyla karşı tarafa yaptırma yeteneğidir. Zorlama ve ikna etme becerisi gücün en temel öğesi olagelmiştir (Keohane ve Nye, 1998: 86).

Joseph S. Nye, bir devletin teknoloji, ekonomi, eğitim gibi konularda güçlü olmasının uluslararası alanda da güçlü olmasını sağlayacağını, ülkenin coğrafi konumu, ham madde kaynakları ve nüfus konusunda güçlü olmasının ise giderek daha az önemli hale gediğini iddia etmekte ve devletlerin gücünün sadece askeri güç ile örtüştüren anlayışın değerinin azaldığını ifade etmektedir (Nye, 1990: 154). Bu bağlamda da yumuşak güç kavramını kullanmış ve tanımlamıştır (Nye, 2004). Nye yumuşak gücü, bir devletin, başka bir devletin kendi isteklerini ister hale getirilme becerisi şeklinde tanımlamış buna İngilizce olarak co-optive adını vermiştir (Nye,1990: 166-167). 22). Co-optive terimini, kaynak aktörün amacına hizmet eden bir fikir veya politikanın, hedef aktöre benimsetilmesi, kendine meylettirilmesi veya iş birliği yaptırma, tercihte müştereklik oluşturma gibi anlamlar içerdiği ifade edilebilir (Özel, 2018: 8). Yumuşak gücü başka bir şekilde açıklamak gerekirse, başkaları sizin istediğiniz şeyi istemeye başladıklarında, arzulanan sonuçları da elde etmeye başlayacaksınızdır. Bu durum zor kullanmaktansa cazibe yoluyla hedeflere ulaşma yeteneğidir. Başkalarını sizi takip etmeye ikna etme yoluyla işler hale gelir. Yumuşak güç, bir taraftan fikirlerin veya kültürün çekiciliği aracılığıyla işleyebilirken, diğer taraftan, başkalarının tercihlerine yön veren standartlar ve kurumların gündem belirleme becerisine de dayanabilir (Keohane ve Nye, 1998: 86).

Bu güç çeşidi fikirleri ile gündemi yönlendiren ve insanların kanaatlerini etkileyen siyasetçilerin çekici gücüne benzemektedir. Yumuşak güç, bir devletin diğer ülkeleri kültür, ideoloji ve kurumlar benzeri sahip olduğu soyut güç öğeleri sayesinde kendi çıkarlarına uygun bir şekilde etkileyebilme becerisidir (Nye, 1990: 165-166). Bir başka tanımlama ile yumuşak güç, başka devletlerin tercihlerini kendi çıkarları ile uyumlu bir hale dönüştürebilme yeteneğidir (Nye, 1990:168). Bir devlet gücünü başkalarının nezdinde meşrulaştırabilirse, kendi isteklerine yönelik karşı taraftan daha az dirençle karşılaşacaktır. Böylesi bir beceri de yumuşak gücü politik olarak daha önemli hale getirmektedir (Nye, 1990: 182). Bir devletin

diğer devletleri kendi ideallerine hayran hale getirebilmesi ve dolaysısıyla bu cazibe ile o devletin istediklerini ister hale gelmeleri o devletin istediklerini yaparken/yaptırırken herhangi bir bedel ödemesini gerektirmeyecektir (Nye, 2004). Bir ülkenin en önemli yumuşak güç kaynaklarından biri kültürüdür ki ABD örneğinde ülkenin popüler kültürü, özgürlükçü yapısı ve eşitlikçi akımlar, sinema, televizyon ve elektronik iletişim araçlarında önde olması bunlar arasında sayılabilir. Ayrıca ülke içindeki ve ülke dışındaki üretilen politikalar da diğer yumuşak güç kaynaklarındandır (Nye, 2004: 14; Nye, 1998: 87).

Liberal yaklaşımın bireysel özgürlüklere, insan hakları ve demokrasi gibi değerlere önem vermesinden dolayı (Arı, 2018: 355; Şahin ve Şen, 2014: 87-88), yumuşak güç kavramını liberal gelenek bağlamında değerlendirmek mümkündür (Gomichon, 2013: 1). Ancak bu çalışmada yumuşak gücün belli bir şeklinin realizm yaklaşımına daha yakın olduğu iddia edilmektedir. Çünkü uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde güç kavramı yaygın olarak realist paradigmanın özel alanı olarak kabul edilmektedir. Her ne kadar diğer yaklaşımlar da güç kavramını kullanmışlarsa da gücün kavramsallaştırılmasında ve teorileri içinde nasıl konumlandığını tanımlama noktasında geri kalmışlardır (Barnett & Duvall, 2005: 40).

Realist yaklaşıma göre uluslararası politika devletlerin güç için mücadele ettikleri bir alandır ve güç istenebilecek en acil amaçtır (Morgenthau, 1948: 13). Realist yaklaşımda güç kavramı, devletlerin diğer devletlere, kendi maddi kaynaklarını kullanarak isteklerini yaptırabilmeleridir (Barnett & Duvall, 2005: 40). Realizme göre siyasetin kökenleri insanın doğasından gelmektedir. Bir dış politikanın karakteri ancak daha önceden meydana gelmiş siyasi eylemlerin ve bu eylemlerin öngörülebilir sonuçlarının incelenmesiyle tespit edilebilecektir. Bu noktada realizm devlet adamlarının davranışlarına odaklanmakta ve onların rasyonel davranacağını varsaymaktadır. Realist yaklaşımda çıkar kavramı güç olarak tanımlamaktadır. Realist teori güdülerle ve ideolojik tercihlerle ilgilenmemektedir. Ayrıca realistler politik davranışlarda ahlaki önemin farkında olmakla birlikte evrensel ahlaki ilkelerin devletin davranışlarına uygulanamayacağını ileri sürmektedirler. Devletin kendine has etik ilkeleri vardır bu etik ilkeler, yapılan davranışın siyasi sonuçlarına göre belirlenmektedir. Tüm devletler, kendi çıkarlarının peşinden koşan siyasi oluşumlardır ve realist bakış açısına göre devletler buna saygı duymalıdırlar. Realistlerin diğer yaklaşımlardan en belirgin farkı güç olarak ifade ettiği çıkarı odak noktasına almasıdır (Morgenthau, 2014: 53-59).

Güvenlik ikilemi kavramı realist geleneğin önemli unsurlarından biridir (Elman & Jensen, 2014: 34). Güvenlik ikilemi kavramı ilk ortaya çıktığında realist yaklaşımın temel varsayımlarına uygun olarak devlet-merkezci bir kavram olarak üretilmiştir. Güvenlik ikilemi içerisindeki devletler, maddi çıkarlarını savunmakta ve bir ikilem yaşandığında da kesinlikle olumsuz sonuçlar doğurmaktadır. Bu durum gerçekte devletlerarası bir güç yarışı durumunun açıklanmasıdır (Bilgiç, 2011: 125). Herz'e göre güvenlik ikilemi politik yapının anarşik olmasından ve insanın doğasından kaynaklanmaktadır. İnsan komşusunun niyetini bilmediğinden dolayı ondan tehdit algılamakta ve buna göre tavır belirlemektedir (Herz, 2014: 60-61). Bu temelden yola çıkarak ortaya çıkmış olana güvenlik ikilemi kavramının pek çok bilim adamı tarafından yapılmış farklı tanımlamaları bulunmaktadır. Bu karmaşadan kurtulma için derli toplu bir tanımlama yapmak gerekirse: Güvenlik ikileminin ana sebebi uluslararası politikanın anarşik doğasıdır. Bu anarşi ortamında hiçbir aktör bir diğerinin niyetini tam olarak bilememekte ve birbirlerinden korkmaktadırlar. Ülkeler birbirini tehdit etme kastında değildir. Bu belirsizlik ve korku güç birikimi yapmalarına neden olur. Bu durum ilişkilerin kötüleşmesine ve silahlanma yarışına yol açan bir kısır döngüye dönüşür (Tang, 2009: 489-595). Buna benzer bir süreç Rusya-Ukrayna ilişkilerinde gerçekleşmiş ve Batı ile entegre olmak isteyen Batı değerlerini talep eden Ukrayna halkı bu makalenin yazıldığı şu günlerde Rusya'ya karşı mücadele vermektedirler.

Batı ve Ukrayna İlişkileri

Bu bölümde Ukrayna'yı Batı yanaştıran ve Rusya ile savaşa evrilecek bir sürece götüren ana etmen olan Batı'nın Ukrayna'ya yönelik yumuşak güç politikaları ele alınacaktır. Batılı devletler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) dağıldığı ilk dönemde, Ukrayna'nın dahil olduğu SSCB ardılı ülkeleri Rusya'nın etki alanı olarak görmüş ve mesafeli politikalar üretmişlerdir. Bu mesafeli duruşta, AB-Rusya ilişkilerinde siyasi, jeostratejik ve ekonomik bağlamların ön planda olması önemli bir etkendir. Bu dönemde Batı, Ukrayna'nın tamamen Batı bloğuna geçtiği algısını istememektedir. Ancak yumuşak güç kapsamında değerlendirilebilecek bazı faaliyetleri bulunmaktadır. Örneğin; 1997'de Ukrayna-AB ekonomik ve siyasi iş birliği süreçleri kapsamında AB-Ukrayna Zirvesi yapılmış, 1999'da yapılan AB Zirvesi'nde ise Ukrayna'nın demokratikleşmesine katkı sağlamayı hedefleyen Ukrayna ile Ortak Strateji Belgesi' ilan edilmiştir (Akdemir, 2014: 64-66). 2004 yılında bünyesine kattığı yeni ülkelerle AB'nin üye sayısı 25'e ulaşmış ve bu genişleme ile politik ve ekonomik ilişkilerini yeniden şekillendirme gerekliliği doğmuştur. Bu bağlamda Ukrayna gibi AB komşusu ülkelerle ekonomiden, göç konularına, terör meselesinden, kültürel iş birliğine kadar pek çok konuyu kapsayan "Avrupa Komşuluk Politikası" -orijinal kısaltması ENP- belirlenmiştir (eeas.europa.eu, 2003). AB, bu yöntemle demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü, iyi yönetişim, piyasa ekonomisi ilkeleri ve sürdürülebilir kalkınma gibi konularda AB komşusu ülkelerle farklı bir boyutta ilişki kurmayı hedeflemiştir (eurostat, 2022). Ukrayna, AB'nin bölge ile ilişkilerini geliştirmek için alternatif bir yol olarak gördüğü komşuluk politikalarına AB üyeliğine girebileceği bir yol olarak görmüş ve hevesle karşılık vermiştir (Tina Freyburg, 2011). Ancak ilerleyen dönemde Rus lider Putin'in bölgede aktif politikalar üretmeye başlaması ile Ukrayna siyaseti de bu durumdan doğrudan etkilenmiş ve 2013 yılında Ukrayna-AB arasında yapılacak Ortaklık Anlaşmasından çekilmiştir. Bu durum Putin'in Ukrayna'ya vadettiği ekonomik yardımlar ve tehditlerin bir neticesi olarak gerçekleşmiştir (Diyarbakırlıoğlu, 2020: 225).

2004 yılında başlatılmış olan ENP bölge politikalarında ortaya çıkan değişimlerden dolayı 2015 yılında çok sayıda önemli değişiklik yapılarak tekrar düzenlenmiştir[3]. Bu düzenlemeler, AB ve komşu ülkeler arasındaki ilişkilerin daha derin ve sahiplenici, aynı zamanda da daha esnek ilişkiler olması gerektiğini tarif etmektedir. Ayrıca komşu ülke yönetimlerinin demokratik ve hesap verebilir olması, bu ülkelerde insan hakları ve hukukun üstünlüğünün yerleşmesi için daha etkili yollar aranacağını belirtmektedir. Ayrıca bu yeni düzenlemelerde, Ukrayna'ya atıf yapılmış ve Putin yönetiminin Ukrayna'yı ilhak etmesi eleştirilerek, Ukrayna toplumunun demokrasi ve egemenlik yönünden cesaretine değinilmiştir (European neighbourhood policy, 2015). ENP, AB'nin yumuşak gücüne güvenerek bölgede istikrarı sağlamak ve iki kutuplu rekabetten doğabilecek riski bertaraf etmek için ortaya koyduğu iyi bir yol gibi gözükmektedir. Ancak AB için ekonomik çıkarlar ve güvenlik açısından önemli görülen bölge, Rusya açısından ayrıcalıklı çıkarlar beklediği kendi ardılı bir bölgedir. Bu nedenle Batı'nın bölgeye ilgisini tehdit olarak algılamaktadır. Dolayısıyla da bu paradoks Avrupa'nın en çok kaçmak istediği çatışmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Diğer yandan Batı, ENP şeklinde bir strateji belirlese bile bölgedeki ülkeleri, zayıf ekonomik performansların dan ve devlet yapılarından ayrıca demokrasi yönünden de düşük standartlara sahip olduklarından dolayı, hiçbir zaman üye kabul etmeyi düşünmemiştir (Kapitonenko, 2015: 1)

Rusya'nın Ukrayna'yı ilhakının ardından AB, üye devletler ve mali kurumları, Ukrayna'ya ekonomik, sosyal ve mali olarak desteklemek amacıyla 40,4 milyar Euro ayırmıştır. Ayrıca,

[3] ENP; üye ülkelerden, AB'nin yapısına ve hedef ülkelerden, Rusya ve ABD'ye kadar çok farklı aktörlerin bir etkileşiminin ürünüdür (Kapitonenko, 2015: 1)

askeri yardımlar da yaklaşık 25 milyar Euro olup, Rusya'nın saldırganlığının başlangıcından beri bu rakam toplam 65,4 milyar Euro'nun üzerine çıkmaktadır (Kim, 2019).

Ukrayna Siyasi Tarihi ve Ukrayna'yı İlhaka Götüren Süreç

Bu bölümde konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Ukrayna ve Rusya arasındaki ilişkilere elverdiğince kısa ve açık bir şekilde değinilecektir. Sovyetler Birliğinden ayrılan Ukrayna, devlet inşası, demokratikleşme, ekonomik canlanma için reformlar ve bölgesel ayrılıklarla mücadele edebilme için tutarlı bir ulus kimlik inşası gibi konularda zor bir sürece girmiştir. Bürokrasi, yasalar, yerel olarak konuşlanmış askeri kuvvetler ve teçhizat gibi pek çok şey Ukrayna'ya Sovyetler Birliği'nden miras kalmıştı. İlk Başkan Kravçuk'un Sovyetler Birliğinden kopuş ve Ukrayna ulus bilincinin oluşmasında önemli katkıları olmuştur. Ancak ekonomik ve politik olarak önemli reformlar yapamamıştır. Yolsuzluk, belirsiz bir yasal ortam, hiperenflasyon ve Sovyetler Birliğinde diğer ardıl ülkelerle var olan ekonomik bağların kopması nedeni ile ekonomik çöküş başlamıştır. 1994 seçimlerinde yerine Kuçma seçilmiş ve Ukrayna'nın bağımsızlık süreci tamamlanmıştır. Ancak Kuçma da Kravçuk gibi ülkede demokratik ögeleri güçlendirmek yerine kendi siyasi gücünü konsolide etmeyi tercih etmiştir (Kubicek, 2008: 141-143). Ukrayna'da Rus etnik kökenden halklar bulunmaktadır. Buna rağmen 1991 yılında yapılan bağımsızlık referandumunda Rus etnisitesinden oluşan Crime bölgesinde bile bağımsızlık taraftarları % 50 nin üzerine çıkmıştır. Diğer yerlerde ise bu oran % 90 a ulaşmıştır. Ancak bağımsızlıktan sonra Crimea ve Donbas'da Ukraynalılaşma karşıtı ve Rus taraftarı bir yaklaşım ortaya çıkmış (Nahaylo, 1999: 419-434) ve Rusçanın resmi dil olması ve otonomi istekleri yükselmiştir (Wilson, The Growing Challenge to Kiev from the Donbas, 1993). Donbas'da 1989 yılında yaşayanların %66 sının Rus kökenli olduğu düşünüldüğünde bu durumu anlamak hiç de zor değildir (Wilson, 1995: 167). Bu durum aynı zamanda Rusya'nın Ukrayna'yı işgal etmesinde bu kadar cüretkâr davranmasının arkasındaki nedenlerden biri olarak da gösterilebilecek bir unsurdur. Ancak Ukrayna bu bölgeyi ülkenin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmektedir (Wilson, 1995: 283). 1994 seçimlerinde ülke adeta Kuçma ve Kravçuk liderliğinde iki kampa bölünmüştür. Kravchuk Ukrayna'yı savunan milliyetçi bir kişi olarak görülürken, Kravçuk Rusya yanlısı olarak düşünülüyordu (Gürsu, 2012: 164).1990'ların sonları Ukrayna için siyasi ve ekonomik sorunlarla dolu geçmesine ve Kuchma düşük profilli bir lider olarak görülmesine rağmen çeşitli nedenlerden dolayı 1999 seçimlerinde Kuçma yeniden başkan seçilmiştir (Kubicek, 2008: 148).

Ukrayna farklı tarihsel deneyimlere sahip çeşitli bölgelerinde muhtemelen farklı çıkarlar ve talepler olduğundan dolayı ayrışmalarla karşı karşıyadır. Dolayısıyla Ukrayna hem bağımsızlığını korumak hem de siyasi ve ekonomik reformlarla ilerlemek zorundadır. Ukrayna'nın batısının büyük bölümü geçmişte Polonya ve Hapsburg İmparatorluğu'nun bir parçası olmasından ve nüfusun ezici bir çoğunluğu etnik olarak Ukraynalı olmasından dolayı bu bölgelerde Ukrayna ulusal bilincinin gelişmesi daha kolay ilerlemiştir. Buna karşılık, ülkenin doğu ve güney Ukrayna kısmı, geçmişte Rus İmparatorluğu'nun bir parçası olduğu için buralarda yaşayanların çoğu Rusça konuşan ve genellikle etnik olarak da Rus kökenine sahip kişilerden oluşmakta (Kubicek, 2008: 152) olduğu için ülkede farklı bakış açıları gelişmiştir. Ülkenin batı bölgesinde yaşayanlar Batı dünyasına entegre olma hedefindeyken, doğu bölgesinde yaşayanlar ise Rusya ile yakın hissetmektedirler (Akdemir, 2014: 62). Ukraynalıların bir kısmı Rusya'yı Ukrayna'nın bağımsız bir devlet olmasını geciktiren bir neden olarak görürken bazıları aynı ırktan olanlarla kurulan ilişkileri faydalı ve doğal bulmaktadırlar (Kubicek, 2008: 156).

Ukrayna geçmişte pek çok kere Rusya tarafından kısmen ya da tamamen absorbe edildiği için Rusya ile ilişkileri eski tebaa ve yönetici, sömürge ve metropol, çevre ve merkez ilişkileri şeklinde gelişmiş zorlu bir ilişki olagelmiştir (Torbakov, 2001: 298). Jeopolitik konumu gereği

90'lar boyunca Ukrayna, dış politikada denge politikası izlemeyi amaçlamıştır (Kubicek, 2008: 156). Ukrayna bu dönemde bir taraftan "Avrupa-Atlantik yapılarına" dahil olmayı hedeflerken bir taraftan da Rusya ve ABD ile stratejik ortaklık ilişkisi içerisinde olmayı istemektedir (Torbakov, 2001: 297). Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri ile daha yakın ilişkiler kurmayı, Rusya'ya karşı kısmi bir güvence olarak gören halkın bakış açısı da bu politikalarla uyumluydu. Bu politikaların bir sonucu olarak Avrupa Birliği (AB) ile Ortaklık ve İş birliği Anlaşması (PCA-1994) ve NATO ile Belirgin Ortaklık Şartı (1997) imzalanmıştır. Kuçma AB üyeliğini uzun vadeli bir hedef olarak belirlemiş ve Ukrayna'daki birçok kişi NATO üyeliğine sıcak bakmıştır. Bu süreçte Avrupa devletleriyle ticaret genişlemiş ve AB, Ukrayna'ya 1 milyar Euro'dan fazla ekonomik ve teknik yardım sağlamıştır. Ayrıca ABD, Ukrayna'yı stratejik bir ülke olarak benimsemiştir (Kubicek, 2008: 157). Ancak ekonomik olarak düzelmelerin yaşandığı bu süreç, Kuçma'nın muhalif bir gazetecinin öldürülmesinde dahli olduğu iddiaları ile sekteye uğramıştır. Ülkenin içine girdiği bu çalkantılı süreç ve Kuçma'ya yönelik iddialar Kuçma'nın giderek Rusya'ya yanaşan politikalar izlemesine neden olmuştur. İlerleyen dönemde hükümet görevden alınmış olsa da bu yıllar Ukrayna için siyaseten sıkıntılı bir süreç olmuştur (Kubicek, 2008: 161-162). Bu sürecin içerisinde en dramatik olanı "Turuncu Devrim" adı verilen, Batı normlarını destekleyen lider Viktor Yuşçenko'nun elde ettiği seçim başarısının resmi olarak kabul edilmeyişinden kaynaklı ortaya çıkan halk olaylarının ortaya çıktığı süreç olmuştur (Kubicek, 2008: 165-166). Bu seçimde Ukrayna liderliğini resmi olarak Rus destekli Viktor Yanukoviç'in kazandığı açıklanmıştır. Ancak seçim gözlemcilerinin oylamaların hileli olduğunu beyanı ve on binlerce Yuşçenko destekçisinin Kiev sokak eylemleri ile bu sonuç Yüksek Mahkeme tarafından iptal edilmiştir (Mcfaul, 2004). Ancak Rusya hedefine 2010 yılında ulaşmış, kendi desteklediği aday Viktor Yanukoviç, bir sonraki seçimlerde başbakan olmayı başarmıştır. Rus destekli başbakanın dış politika tercihleri öncekilerden farklı olmuş, AB yetkilileri temaslarını bir süre devam ettirse de 2013 yılında AB ile yapılması planlanan Ortaklık Anlaşması'ndan geri çekildiğini deklare etmiştir (Kubicek, 2008: 165-166; Diyarbakırlıoğlu, 2020: 212). Batı ile yakınlaşmak isteyen toplumsal beklentinin aksine ortaya çıkan bu politik karar tekrar halkın sokağa inmesine yol açmıştır. Sokak eylemleri sırasında güvenlik güçlerinin müdahalesi ile ölen vatandaşların olması, Yanukoviç'i istifa etmek zorunda bırakmıştır. Kendi desteklediği liderin istifasına Rusya çok sert bir tepki vererek Ukrayna'ya bağlı Kırımı ilhak etmiştir (Erol, 2014: 5). Bu olaylardan sonra Ukrayna'da yapılan seçimlerde hep Batı yanlısı liderler seçilmiştir. Yanukoviç'in ardından Poroşenko başbakan seçilmiş, (Sarıbay, 2019: 132). 2019 yılında yapılan seçimlerde, Volodymyr Zelensky, Ukrayna'da başa geçmiştir (Person & McFaul, 2022: 13). Zelenskiy Rusya'ya karşı açık tavır almamakla birlikte Ukrayna'nın NATO üyesi olmasını istemektedir (Kerem, 2019). Ancak Ukrayna'nın Batıya entegre olma isteği Rusya için bir tehdit algısı oluşturmuş ve bu isteği bir gerekçe olarak göstererek 24 Şubat'ta Ukrayna'ya saldırı başlatmıştır. Halen bu savaş devam etmekte ve Ukrayna'nın bazı bölgeleri Rus işgali altındadır (Rusya'nın Ukrayna'yı işgali: 6 grafikle savaşın 6 ayı, 2022). Her ne kadar Putin askeri sert gücünü kullanarak Ukrayna'ya müdahale etse de bu durum Ukraynalıların NATO'ya katılma konusundaki isteklerini daha da güçlendirmiştir. Bu örnek olayda ele alındığı üzere Putin, Ukrayna gibi kendisi için stratejik öneme sahip bir ülkenin halk desteği ile Batı yanlısı hükümetlere sahip olmalarını bir tehdit olarak algılamış ve Ukrayna'nın demokratik yönelimlerini askeri müdahale ile engellemeyi hedeflemiştir (Person & McFaul, 2022).

Rusya'nın bu yayılmacı militarist politikaları AB ülkelerini de etkilemiştir. Bu kapsamda Almanya Savunma harcamalarını ciddi oranda arttırarak 100 milyar Euroluk bir savunma fonu oluştururken, tarafsızlık ve bağlantısızlık politikaları ile bilinen Finlandiya ve İsveç, NATO üyeliği için başvurmuş, Danimarka'da AB "Ortak Güvenlik ve Savunma Politikası"na katılmaya karar vermiştir. Başından beri Bölge ülkelerini bünyesine alma noktasında isteksiz

olan AB, Ukrayna, Moldova ve Gürcistan'ın AB'ye olan üyelik başvurusunun gündemine almıştır (Eralp, 2022).

Sonuç ve Değerlendirme

AB özellikle Rusya'nın derin çıkarları olan SSCB ardılı ülkeler için ürettiği politikalarında dengeli davranmaya çalışarak onları AB içerisine almaya istekli olmamıştır. Ancak buna rağmen bu ülkelere yönelik olarak liberal ve demokratik öğelerin bu ülkelere yerleştirilmesi açısından ENP kapsamında kendi yumuşak gücüne dayanan önemli politikalar üretmiştir. Özellikle Ukrayna'da AB üyesi olma yönünde yüksek bir isteklilik vardır. Ayrıca zaman zaman halk hareketleri ile demokratik hak talepleri dikkat çekmektedir. Diğer yandan son dönem devlet başkanlarının NATO'ya üye olmak istekleri de bu ülkenin tamamen yönünü Batı'ya çevirmiş olduklarının ve Batı'nın yumuşak gücünün bu noktada etkili olduğunun bir göstergesidir. Ancak Batı için çok istenen bu sonuç, tam tersi bir neticeyle sonuçlanmış ve Batı'nın bu yumuşak güç etkenleri Rusya için kendi çıkarlarına bir tehdit olarak algılanmıştır. Bu nedenle de bir güvenlik ikilemi ortaya çıkmış sonunda bu tehdit algısı Rusya'nın Ukrayna'yı işgali ile sonuçlanmıştır. Bu işgalin neticesinde de barışı ve istikrarı sağlama hedefinde ENP'yi inşa etmiş olan Batı, yumuşak gücüne karşılık oluşan bu sert güç tepkisine, kendi güvenlik ikileminden dolayı sert güç ile karşılık vermeye başlamış ve Ukrayna'ya askeri olarak destek olmuştur. Bağlantısız olduğunu iddia eden bazı devletler de yine güvenlik ikilemine düşerek NATO üyeliğine girmeyi tercih etmişlerdir.

Yukarıda açıklanan yumuşak güç uygulamasının sert güç ile neticelenmiş olması ve çeşitli güvenlik ikilemlerine kaynaklık ediyor olması, yumuşak güç kavramını bu örnek olayda barışı ve iş birliğini önceleyen liberal teoriler kapsamında değerlendirmenin açıklayıcı olamayacağını göstermektedir. Dolayısıyla sonuçları itibariyle sert güç ile neticelenen böyle bir olayın realist paradigma ile daha iyi açıklanabileceği ifade edilebilir. Batı'nın yumuşak gücü hedef ülke tarafından değil ancak üçüncü bir aktör olan Rusya tarafından çıkarlarını tehdit ettiği algısı ile güvenlik ikilemine sebep olmuş ve netice de sert güç ortaya çıkmıştır. Rusya'nın burada temel argümanın çıkar, güç ve güvenlik olduğu açıkça görülebilmektedir. Diğer yandan AB'nin de ENP politikaları ile birincil hedeflerinin bölgedeki ekonomik ve stratejik çıkarlarının varlığı ve AB'nin güvenliği için bölgede istikrar katkı sağlamak olduğu düşünüldüğünde, yine çıkar ve güvenlik konusu öncelenmiştir. Ancak bu barışçıl ve iş birliğini öngören yumuşak güç araçları ile sağlanmak istenmiştir. AB istediklerini yaptırabilmek için yumuşak gücü seçerken, Rusya isteğinin yerine gelmesi için sert güç olan askeri gücü kullanmayı tercih etmektedir. AB yumuşak güçten beklenen Avrupa değerlerinin kabul edilmesi şeklindeki etkiyi Ukrayna örneğinde elde edebilmiş olsa da bu yumuşak güç, sert güç kullanımını tetiklemiş ve bölge barışına zarar vermiş gözükmektedir. Son söz olarak bu bağlamda sonuçları itibariyle sert güce varan ve güvenlik ikilemlerine yol açan ve dolayısıyla hedef bölgede istikrarsızlığa ve savaşa yol açan böylesi yumuşak güç uygulamalarının realist paradigma içerisinde açıklanabileceğini ifade etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

Akdemir, E. (2014). Avrupa Birliği'nin Ukrayna Politikası: Eski Komşu Mu? Yeni Aday Mı? *Karadeniz Araştırmaları* (41), 61-75.

Arı, T. (2018). *Uluslararası İlişkiler Teorileri Çatışma Hegemonya İşbirliği* (9. b.). Bursa: Aktüel Yaınları.

Barnett, M., & Duvall, R. (2005). Power in International Politics. *International Organization, 59*, 39-75.

Bilgiç, A. (2011). "Güvenlik İkilemi"ni Yeniden Düşünmek Güvenlik Çalışmalarında Yeni Bir Perspektif". *Uluslararası İlişkiler, 8*(29), 123-142.

Dilaver, T. (2018). Bir 'Sorun Çözücü' Olarak Avrupa Birliği: Dağlık Karabağ. *Avrasya Dünyası Dergisi*, 52-60.

Diyarbakırlıoğlu, K. (2020). Viktor F. Yanukoviç Dönemi Ukrayna'nın Avrupa Birliği İle İlişkilerini Belirleyen Dinamikler. *International Journal of Social Inquiry, 13*(1), 209-234.

eeas.europa.eu. (2003). COMMISSION OF THE EUROPEAN COMMUNITIES: https://eeas.europa.eu/archives/docs/enp/pdf/pdf/com03_104_en.pdf adresinden alındı

Elman, C., & Jensen, A. (Dü). (2014). Routledge.

Eralp, N. A. (2022, Haziran 11). *Ukrayna Savaşı'nın Avrupa Birliği'ne etkileri.* Aralık 15, 2022 tarihinde politikyol.com: https://www.politikyol.com/ukrayna-savasinin-avrupa-birligine-etkileri/ adresinden alındı

Erol, M. S. (2014). "Ukrayna- Kırım Krizi" ya da "İkinci Yalta Süreci". *Karadeniz Araştırmaları* (41), 1-14.

European neighbourhood policy. (2015). Eylül 14, 2022 tarihinde EUROPEAN: https://ec.europa.eu/info/policies/european-neighbourhood-policy_en#:~:text=The%20European%20neighbourhood%20policy%20(ENP,political%2C%20economic%20and%20security%20terms. adresinden alındı

eurostat. (2022). Kasım 18, 2022 tarihinde Who are the European Neighbourhood Policy (ENP) countries?: https://ec.europa.eu/eurostat/web/european-neighbourhood-policy/background adresinden alındı

Gomichon, M. (2013). *Joseph Nye on Soft Power.* Eylül 10, 2022 tarihinde e-International Relation: https://www.e-ir.info/2013/03/08/joseph-nye-on-soft-power/ adresinden alındı

Gürsu, T. (2012). *The HistoricalRoots of the Fractioned Nature of the Contemporary Ukrainian Society,*. Ankara: Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Herz, J. H. (2014). Idealist Internationalism and the Security Dilemma. H. J. C. Elman, & M. A. Jensen (Eds.), *Realism Reader* içinde (s.157-180). New York: Routledge.

Huseynov, V. (2018). The Nexus of Neoclassical Realism and Soft Power: The Case of The West – Russia Geopolitical Rivalries in the "Common Neighbourhood". Göttingen. https://ediss.uni-goettingen.de/bitstream/handle/11858/00-1735-0000-002E-E529-1/PDF_DIS.pdf?sequence=1&isAllowed=y adresinden alındı

Joseph S. Nye, J. (1990b). The Changing Nature of World Power. *Political Science Quarterly, 2*(105), 177-192.

Kapitonenko, M. (2015). *The European Neighborhood Policy's Eastern Dimeniıon: The Impact Of The Ukrainian Crisis.* https://www.files.ethz.ch/isn/193393/NeighbourhoodPolicyPaper(15).pdf adresinden alındı

Keohane, R. O., & Jr., J. S. (1998). Power and Interdependence in the Information Age. *Foreign Affairs, 77*(5), 81-94.

Kerem, S. (2019). *Vladimir Zelenskiy: Ukrayna Devlet Başkanı seçilen ve dizisi gerçek olan komedyen.* Eylül 14, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-48009311 adresinden alındı

Kim, L. (2019). How U.S. Military Aid Has Helped Ukraine Since 2014. *npr.org*. https://www.npr.org/2019/12/18/788874844/how-u-s-military-aid-has-helped-ukraine-since-2014 adresinden alındı

Kubicek, P. (2008). *The history of Ukraine* . Westpor: Greenwood Press.

Mcfaul, M. (2004). *Putin Gambles Big--and Loses.* Eylül 12, 2022 tarihinde Carnegie Endowment for International Peace: https://carnegieendowment.org/2004/12/13/putin-gambles-big-and-loses-pub-16217 adresinden alındı

Morgenthau, H. J. (1948). *Politics Among Nations: : The Struggle for Power and Peace*. New York: Knopf.

Morgenthau, H. J. (2014). A Realist Theory of International Politics. C. Elman, & M. A. Jensen (Eds.), *Realism Reader* içinde (s. 53-59). New York: Routledge.

Nahaylo, B. (1999). *Ukrainian Resurgence.* London: C. Hurst & Co. Publishers.

Nye, J. S. (1990). Soft Power. *Foreign Policy*(80), 153-171.

Nye, J. S. (2004). *Soft Power: The Means to Success in World Politics.* New York: Public Affairs.

Özel, C. (2018). Yumuşak Güce Bütünsel Bakış. *Güvenlik Bilimleri Dergisi, 7*(1), 1-27.

Person, R., & McFaul, M. (2022). What Putin Fears Most. *Journal of Democracy, 33*(2), s. 18–27.

Rusya'nın Ukrayna'yı işgali: 6 grafikle savaşın 6 ayı. (2022). Eylül 14, 2022 tarihinde BBC News: https://www.bbc.com/turkce/articles/cq5vne99p45o adresinden alındı

Sarıbay, B. M. (2019). Avrupa Birliği-Ukrayna İlişkilerinde Avrupa Komşuluk Politikası'nın Rolü. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Şahin, M., & Şen, O. (2014). *Uluslararasi İişkiler Teorileri: Temel Kavramlar.* Ankara: Kripto Yayınları.

Tang, S. (2009). The Security Dilemma: A Conceptual Analysis. *Security, 3*(18), 587-623. doi:https://doi.org/10.1080/09636410903133050.

Tina Freyburg, S. L. (2011). Democracy promotion through functional cooperation? The case of the European Neighbourhood Policy, Democratization. *Democratization1027, 18*(4), s. 1026-1054. doi:10.1080/13510347.2011.584738

Torbakov, I. (2001). Rusya'dan Ayrı Ya Da Rusya'nın Bir Parçası: Ukrayna-Rusya İlişkilerinin Kederli Bir Destanı. *Avrasya Dosyası, Rusya Özel, 6*(4), 297-314.

Wilson, A. (1993). The Growing Challenge to Kiev from the Donbas. *RFE/RL Research Report, 33*(2), 2-13.

Wilson, A. (1995). The Donbas between Ukraine and Russia: The Use of History in Political Disputes. *Journal of Contemporary History, 30*(2), 265-289.

Suriye: Yüzyılın Göçü ve Geri Dönüşün Yasal Dayanağı Üzerine Bir İnceleme

Eray GÖÇ[1]

Giriş

Bu çalışma, Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliğinin (BMMYK), 'Yakın tarihte görülen en büyük göç dalgası' olarak nitelendirdiği Suriye iç savaşı, sonrasında yaşanan göç dalgası ve nihayetinde başta siyaset gündemini meşgul eden geri göndermenin yasal boyutlarının irdelenmesi üzerinde durmaktadır. 15 Mart 2011 yılında küçük çaplı rejim karşıtı gösteriler şeklinde kendisini göstererek kısa sürede bir iç savaşa dönüşen ardından milyonlarla ifade edilen kitlelerin yerinden edilmesi ile nihayet bulan Suriye göçü, bölgesel bir meseleden uluslararası bir sorun haline dönüşmüştür (Erdoğan, 2018: 1). Bu olay aynı zamanda etki alanı bakımından ikinci dünya savaşından sonra en büyük insanlık dramının yaşanmasına sebep olmuştur. Başta komşu ülkelere etki eden bu göç dalgası, dönemin en büyük çaplı dramının yaşanmasına sebep olmuştur. Suriye göçü Türkiye üzerinde de önemli etki yaratmıştır, gerek siyasi çevrelerde gerekse de toplumun hemen her kesiminde geri dönüş üzerine yaygın tartışmalar yaşanmaya başlamıştır. Bu dönüşün yasal olarak mümkün olup olmadığı ve hem ulusal hem uluslararası yasalar çerçevesinde nasıl bir yol izleneceği çalışmanın temel amacı olarak ortaya konulmaktadır. Göçe maruz kalanların geri gönderilmesi ve bu noktada hukuki durumları, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi, 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi, 1967 ek protokol, 2013 tarih ve 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası ölçeğinde değerlendirilecektir.

Suriye göçü ve geri dönüşü, son yıllarda Türkiye'nin en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir. Suriye'de 2011 yılında başlayan iç savaş, milyonlarca insanın evlerini terk etmesine ve komşu ülkelere sığınmasına neden olmuştur. Türkiye, Suriyeli sığınmacılara kapılarını açmış ve bugüne kadar yaklaşık 4 milyon Suriyeliyi ağırlamıştır. Bu durum, Türkiye'nin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan pek çok zorlukla karşılaşmasına yol açmıştır. Öte yandan, Suriye'de savaşın sona ermesi ve barışın sağlanması için uluslararası çabalar devam etmektedir. Bu çerçevede, Suriyeli sığınmacıların ülkelerine geri dönüşleri de gündeme gelmektedir. Ancak, geri dönüş süreci, hem Suriyeliler hem de Türkiye için pek çok sorun ve risk içermektedir. Bu çalışma, Suriye göçü ve geri dönüş süreci, sonuçları ve zorlukları ele alınacaktır.

Kavramsal Çerçeve

Hukukun üstün olduğu, demokrasinin geliştiği toplumlarda insan hak ve özgürlüklerinin sınırlarının belirlenmesinde, bir takım ödev ve yükümlülüklerin verilmesinde hukukun sınırları eylem ve işlemlerin dayanak noktasıdır. Tüm demokratik toplumlarda toplumu belli bir medeniyet seviyesine getiren, refah ve huzur içerisinde toplumu geliştiren yegâne unsur hukukun üstünlüğü kavramıdır (Gözlügöl, 2013: 1423). Demokrasinin ilerlemesi, insan hak ve özgürlüklerinin muhafazası ve toplumun geleceği ile ilgili kararların alınması hususu gerçek manada hukukun üstün olduğu ortamlarda mümkün olabilmektedir. Devletlerin varlığını korumasının ön şartlarından biriside topluma hizmet ederken iş ve işlemlerini yasal zemine

[1] Dr. Öğretim Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi

oturtmak kurum ve kuruluşlarının yasalar dâhilinde hareket etmesinin zeminini oluşturmaktır (Ünlü ve Bozkuş, 2021: 3). Devletin kuruluşundan varlığının devamlılığına, ulusal ve uluslararası alanda iş ve işlemlerinin kabul görmesine kadar hemen her durum için hukuksal bir zemin gerekmektedir. Hukukun üstünlüğü prensibi dâhilinde teşkilatlanmış bir devletin toplum ile ilişkileri sağlıklı bir zemin üzerine inşa edilmiş olacaktır. Demokrasi kavramının gelişmesi, hukukun üstünlüğünün benimsenmesine paralel ilerlemektedir, hukuk devleti kavramı insan haklarının gelişmesini teşvik edici bir kavramdır. "Bireysel hak ve özgürlüklerin teminatı niteliğinde olan hukukun üstünlüğü bireysel hak ve özgürlükleri devlete karşı koruyarak, devlet için birey anlayışının aksine birey için devlet ilkesini kabul etmektedir" (Aslan, 2001: 252). Bireyin devlet karşısında güçlü bir şekilde desteklenmesinin teminatı konumunda olan hukukun üstünlüğü aynı zamanda demokrasinin gelişmesinin ön koşulu olarak da kabul edilebilir. Bireysel ve kitlesel hak taleplerinin dayanak noktası ve destekleyicisi bu kavramın sağlıklı bir şekilde hayat bulmasına bağlıdır. Dünyanın neresinde olursa olsun, bir takım elde edilmiş hakların korunması veya bazı hak ve özgürlüklerin kazanılması için hukukun üstün kabul edildiği demokratik zemine oturmuş toplumsal yapıya ihtiyaç vardır, aksi durumda keyfi uygulamaların, hak ihlallerinin yaşanması kaçınılmaz olarak görülmektedir. İnsanın doğuştan getirdiği ve sonradan kazandığı bir takım hak ve özgürlükler ile içinde doğduğu topluma, dünyanın başka yerlerindeki insanlara, canlı ve cansız varlıklara karşı bazı ödevleri bulunmaktadır. Bu doğrultuda insanlar dünyaya geldikleri andan itibaren bazı hak ve ödevler ile doğarlar ve bu hak ve ödevler ulusal ve uluslararası birtakım kural ve kaidelerle garanti altına alınır ve çeşitli yöntemlerle bağlayıcılık arz eder. Yaşama hakkı her insanın doğuştan getirmiş olduğu vazgeçilmez, devredilmez en önemli haklardan birisidir. Buna benzer birçok hak ve sonradan kazanılmış hak devlet garantisindedir. Olağanüstü şartlar bazen bu hak ve özgürlüklerin zedelenmesine sebep olsa da üstün bir hukuk anlayışı ve demokratik zemine oturmuş toplumsal yapı bu zedelenmeleri minimize eder hatta sıfıra indirir. Savaş, doğal afet, siyasal ve toplumsal baskı vb. nedenlere bağlı olarak yer değiştirmek veya sınır ötesi göç yapmak mecburiyetinde kalanlarında hem ulusal, hem de uluslararası hukuk kurallarına göre kabul ve uyumu için gerekli şartlar oluşturulmak mecburiyetindedir. Suriyelileri geri göndermeme ilkesi özünde Uluslararası hukuk ve insan hakları normlarına dayanmaktadır. Bu ilke, 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin 33. maddesinde yer almaktadır. Bu maddeye göre, "Hiçbir taraf devlet, bir mülteciyi, ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehdit altında olacak ülkelerin sınırlarına, her ne şekilde olursa olsun geri göndermeyecek veya iade (refouler) etmeyecektir" (Güler, 2016: 51). Bu ilke, insanların siyasal zulüme, işkenceye veya başka tür kötü muameleye uğrama tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarının veya can güvenliklerinin tehlikeye düşeceğinin gerçekçi riskler olarak görülebileceği bir ülkeye geri gönderilmelerini yasaklamaktadır. Dolayısıyla hali hazırda Suriye'deki mevcut durumda geri gönderme adeta bir kıyama dönüşebilir.

Türkiye, 1951 Cenevre Sözleşmesi'ne coğrafi kısıtlama ile taraf olmuştur. Bu kısıtlamaya göre, Türkiye sadece Avrupa'dan gelen mültecileri tanımaktadır. Dolayısıyla Suriyeliler Türkiye'de mülteci statüsünde değil, geçici koruma statüsünde bulunmaktadır. Bu statü, 2013 yılında çıkarılan Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile tanımlanmıştır. Geçici koruma statüsü, toplu olarak ülkeye giriş yapan yabancılara verilen bir tür insani yardım statüsüdür. Bu statüye sahip olanlar, Türkiye'de kalma hakkına, sağlık hizmetlerine, eğitime ve çalışma iznine sahiptirler. Ancak bu statünün süresi ve kapsamı belirsizdir ve Türkiye'nin takdirine bağlıdır.

Suriye

Kadim bir medeniyet, 630'lu yıllarda İslam topraklarına karışmış olan Suriye, bulunduğu coğrafyanın etkisiyle çok çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış 1150'li yıllardan itibaren Türk devletlerinin hâkimiyeti altına girmiş olan bu medeniyetin Osmanlı topraklarına katılması 1516 yılında Osmanlının Şam eyaleti olmasına kadar uzanmaktadır. Sonraki süreçte önce 1918 Mondros ateşkes antlaşması ile İngiltere'ye daha sonra Fransa'ya bırakılarak bir Fransız sömürgesi haline gelmiştir. Zamanla Fransız sömürgesinde Halep, Şam, İskenderun, Lazkiye ve Cebeli Druz özerk yapıları kurulmuş olup, 1939 yılında yapılan referandum sonucu İskenderun eyaleti Türkiye'ye katılmıştır. 60'lı yıllar Suriye'de yoğun bir şekilde iç çekişmelerin yaşandığı dönem olarak bilinmekte ve 1970'te Hafız Esad'ın yönetimi ele geçirmesiyle kaos dönemi olarak adlandırılacak olan 60'lı yıllar geride kalmıştır (Manaz, 2003:1).

2000'li yıllara gelinceye kadar birtakım iç çekişmeler ile dış politikada yaşanan gerginlikler istikradan uzak bir sürecin yaşanmasına sebep olmuştur. Suriye'de tıpkı Ortadoğu da bulunan bölge devletleri gibi çeşitli sebeplerle sürekli istikrarsızlığın içerisinde bir siyasal düzen yaratmaya çalışmıştır. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle birlikte hedefleri ve idealleri bakımından Suriye her zaman önemli bir yere sahip olmuştur. Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'a girdiğinde İslam dünyasında birliğin sağlanması önünde engel olarak gördüğü dönemin güçlü devleti Fatımiler ile mücadele edip onları ortadan kaldırma konusunda kritik bölgenin Bağdat olduğunu açıkça ilan etmekteydi (Kuşçu, 2010: 661) .

Türk – İslam dünyası için son derece önemli ve kritik bir anlam taşıyan bu kadım coğrafya ve oluşan siyasal yapılar yüzyıllar boyunca bölgenin çeşitli sebeplerle sorunlar yaşamasında da ana unsur olmuştur. Üstlenmiş olduğu kritik misyonu bölgeyi bir istila alanına çevirmiş ve çatışmaların uzunca süre tekraren devam etmesine sebep olmuştur. Suriye'de bu bölgede ve İslam coğrafyasında bulunmuş olmasının bedelini ödemek mecburiyetinde kalmıştır. Paravan terör örgütleri, emperyalist güçler bölgenin zenginliklerini elde etmek adına her fırsatta huzursuz bir ortam yaratmanın peşine düşmüşlerdir. Suriye için 1946 önemli dönüm noktalarından birisidir. 1946 yılında Fransız sömürgesinden kurtulmuş olan ve sonrasında bağımsızlığını kazanan Suriye bir takım iç çatışmalara ve belki iç hesaplaşma ve sonunda saflaşma gibi yâda tek bir ulus haline gelmek adına 1946-1980 arasındaki süreç son derece önemli bir tarihsel süreci işaret etmekteydi (Gökcan, 2018: 168). Suriye ciddi karışıkların ardından 2000'li yıllara nispeten rahat girmiş ekonomik açıdan rahat denecek bir yapıya sahip olmuşken, yaklaşık 10 yıl sonra Arap baharı olarak adlandırılacak süreç, Suriye'nin de içinde olduğu birçok ülke üzerinde ciddi sorunlara sebep olmuştur. Ulus devletlerin yükselişe geçtiği dönem, çok uluslu devletlerin ve imparatorlukların parçalanmasıyla ve takiben yıkılmasıyla sonlanan bir süreç olarak dünya siyasi tarihinde yerini almıştır. 15 Mart 2011 yılında Suriye'de bir grup öğrencinin bazı taleplerini dile getirmesi, buna bağlı olarak birtakım olayların meydana gelmesi, bu olayların giderek büyümesi ve nihayetinde bir iç savaşa dönüşmesi, Dünya göç literatüründe eşine az rastlanır bir göç dalgasının yaşanması ile neticelenmiştir. Suriye iç savaşı gerek sürecin yönetimi, gerekse de devamı bakımından diğer örneklerinden farklılık arz etmektedir. Arap coğrafyasında yaşanan Libya, Tunus ve Mısır örneklerinden farklı olarak Suriye iç savaşında Uluslararası camia, batılı devletler, Rusya, Amerika, Çin gibi devletler iktidar aleyhtarı muhalifleri desteklememiş, süreç içerisinde ortaya çıkan güdümlü örgütlerin etkisi ile tahminlerin ötesinde dramların yaşanmasına adeta davetiye çıkarılmıştır. Hatta iktidarın 150-200 bin civarında insanı öldürmesine karşın müdahaleden kaçınmışlardır. Libya,

Mısır ve Tunus'ta yaşanan ayaklanmalarda muhalifleri destekleyerek iktidarın güç kaybetmesine ve değişmesine destek veren ve bu süreçleri Arap Baharı olarak tanımlayan uluslararası güçler, Suriye iç savaşında Beşşar Esad aleyhine herhangi bir adım atmayarak burada başka planların olduğuna dair bir izlenim yaratmışlardır. Suriye iç savaşı ve buna bağlı olarak göç dalgalarının yoğun bir biçimde gerçekleştiği 2011-2014 yıllarını takip eden süreçte ortaya çıkan. Göç dalgasının etkisini arttıran ve insanlık dramının derinleşmesine sebep olan başka bir hadisede, bölgede ortaya çıkan ve IŞID olarak adlandırılan terör örgütünün bölgede yaptıkları, korku ve dehşet saçarak insanların yerlerini terk etmelerinde etkin faktörlerden birisi haline gelmiştir. Savaş öncesi 22,5 milyon civarı nüfusa sahip olan Suriye, yaşanan bu göç dalgası, bölgede istikrarsızlık, iktidar güçlerinin baskısı, terör örgütlerinin baskı ve zulüm politikalarının neticesinde neredeyse yarı yarıya azaldığı belirtilmektedir. Göç dalgalarının devam ettiği süreçte 2014 yılında Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (BMMYK) bu göçü "yakın zamanda görülen en büyük göç dalgası" (Erdoğan, 2018: 1). olarak nitelendirmesi olayın vahametini göstermektedir. İnsanlık tarihinin en büyük kitlesel göç dalgası elbette siyasal, sosyal, ekonomik, kültürel birçok konuda toplumsal ilişkilerin yeniden dizayn edilmesine sebep olmuştur. Suriye krizi ortaya çıkış sürecinde bir takım hak ve özgürlüklerin çözümü olarak muhalefet tarafından algılanmış ve bu kriz ortamı bir fırsata çevrilmeye çalışılmışsa da zaman bizlere bir takım örgütlerin bölgeye sızmada bu kriz ortamını kullandığını göstermiştir. El- Kaide gibi yapılar bu kriz ortamının en büyük kazananları olarak bölgede derinlemesine yerleşme imkânı elde etmiş ve etkinliklerini test etmek gibi bir ortam bulmuşlardır (Canyurt, 2015: 1106). Birçok örgüt ve paravan yapı, paralı askerler bölgedeki bu karışıklıklardan yararlanmıştır, bazıları isimlerini duyurmuş, bazıları militanlarını test etmiş ve savaş kabiliyetlerini geliştirme çabası içerisine girmişlerdir. Demokrasi ve insan hak ve özgürlüklerinin geliştirilmesi adına girişildiği iddia edilen süreç, toplumsal kaos ve kargaşadan başka bir şey getirmemiş, milyonların yerinden edilmesine ve yine milyonların yeni bir dünya düzenine ayak uydurmak zorunda kalmasına sebep olmuştur. Günümüze kadar devam edecek milyonlarca insanın yerinden edilmesinde etkili olan bu iç savaş, yeniden yeni bir kargaşaya dönme sürecine girmiş gibi görünmektedir. Bu kez geri gönderme üzerine birçok ülke yasal, insani zemin aramakta ve Suriye göçü ile gelenler, iktidar ve muhalefet cephelerini hemen her yerde karşı karşıya getirmektedir. Bir kaos ortamının ürünü olan göç, yeni bir kaosa gebe görünmektedir.

Suriye orta doğunun kadim medeniyetlerinden birisidir, siyasal geçmişi bakımından ziyade bu coğrafyada yaşayan insanların önemli bir kültür mirasına sahip olması daha baskın bir durumdur. Tıpkı bu coğrafyadaki diğer toplumlarda olduğu gibi burada da din önemli bir birleşme ve ayrışma mekanizmasıdır. Dinsel inanç ve mezhepsel farklılıklar bu coğrafyada toplumların ilişki seviyelerinin gelişmesinde, çatışmaların yaşanmasında başat rol oynamaktadır. Bununla birlikte etnik farklılıklar da Suriye'de çeşitli ayrışmalarda önemli yer edinmiştir. Özellikle 1960'lı yıllardan sonra mezhepçi bir politika izlenen Suriye'de mezhepsel ayrılıklar ciddi boyutlara ulaşmıştır, bunun yanında etnik kökene bağlı sorunlarda coğrafyada ayrılıkçı bir politika izlediğini göstermektedir (Bağlıoğlu, 2013: 495). Bölgenin bir yerde savaş ve istilaların merkezi durumunda olması burada pek çok kültürün yaşamasına, medeniyet kurmasına sebep olmuştur. Moğol ve Haçlı seferleri bölgenin toplumsal ve sosyolojik yapısının önemli ölçüde çok kültürlü olmasına sebep olmuştur (Dalaman ve Lehimler, 2022: 1634). Suriye bu açıdan değerlendirildiğinde tıpkı Orta doğunun diğer medeniyetleri gibi dinsel, mezhepsel ve etnik bakımdan hemen her zaman potansiyel olarak çatışmaların olma olasılığı bulunan bir coğrafi konumda bulunmaktadır. Yer altı ve yer üstü zenginliklerinin bu duruma

etkisinin bulunduğu tarihsel süreç içerisinde görülmüştür. Suriye coğrafyası bu bakımdan göç kaynakların birisi olmak mecburiyetinde kalmıştır, kaynak ülke olmasının yanında komşu ülkelerinde potansiyel göç merkezleri olmasından dolayı aynı zamanda transit ülke olarak da nitelendirilmektedir. Suriye'de mezhep savaşları 2011 yılını takip eden süreç içerisinde ciddi oranda artmış bulunmaktadır. Mezhepçilik Arap baharı denilen sürecin yayılmasını ve takip eden süreçte ciddi oranda artmıştır (Akkan ve Aksu, 2023: 157). Suriye savaşının derinleşmesinde önemli bir zemin bulmuş olan mezhep kavgaları sürecin çıkmaza girmesinde başat etken olmuştur.

Özetle Suriye, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal açılardan çok çeşitli ve karmaşık bir ülkedir. Suriye'nin ekonomisi, 2011 yılında başlayan iç savaştan büyük ölçüde zarar görmüştür. Savaş öncesi Suriye, tarım, sanayi, petrol ve turizm gibi sektörlere dayanan bir ekonomiye sahipti. Savaş sonrası Suriye ise büyük bir yoksulluk, işsizlik, enflasyon, altyapı yıkımı ve üretim düşüşü ile karşı karşıyadır. Suriye'nin gayri safi yurt içi hasılası (GSYİH) 2010 yılında 60 milyar dolarken, 2015 yılında 50 milyar dolara gerilemiştir. Suriye'nin para birimi olan Suriye lirası da büyük bir değer kaybına uğramıştır. 2010 yılında 1 dolar 47 Suriye lirasına eşitken, 2020 yılında 1 dolar 1250 Suriye lirasına eşittir (Şahin, 2019: 290).

Suriye'nin sosyal yapısı da savaştan etkilenmiştir. Suriye nüfusu 2010 yılında yaklaşık 21 milyon iken, 2020 yılında yaklaşık 17 milyona düşmüştür. Bu nüfus azalmasının nedeni hem savaşta ölenler hem de ülkeyi terk eden mültecilerdir. Birleşmiş Milletler'e göre, Suriye'den kaçan mülteci sayısı 6,6 milyonu bulmuştur. Bu mültecilerin çoğu Türkiye, Lübnan, Ürdün ve Irak gibi komşu ülkelere sığınmıştır. Mültecilerin yaşadığı kamplarda sağlık, eğitim, barınma ve güvenlik gibi temel ihtiyaçlar karşılanamamaktadır. Mülteciler ayrıca ayrımcılık, istismar ve şiddet gibi sorunlarla da karşılaşmaktadır.

Suriye'nin kültürel yapısı ise çok zengin ve çeşitlidir. Suriye, tarihi boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış ve farklı etnik, dini ve kültürel grupları barındırmıştır. Suriye'nin etnik yapısı Araplar, Kürtler, Türkmenler, Ermeniler, Çerkesler ve daha fazlasını içermektedir. Suriye'nin dini yapısı ise Sünniler, Nusayriler, Hristiyanlar, Dürziler ve diğer Şii mezheplerini kapsamaktadır. Bu farklı gruplar arasında hem işbirliği hem de çatışma potansiyeli vardır. Savaş öncesinde Suriye'de birçok kültürel miras alanı bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları UNESCO tarafından Dünya Mirası olarak ilan edilmiştir. Ancak savaş sırasında bu alanların birçoğu tahrip edilmiştir.

Suriye'nin siyasal yapısı ise totaliter bir aile diktatörlüğü olarak tanımlanabilir. Suriye'de siyasi iktidar 1970 yılından beri Esed ailesinin elindedir. Hafız Esed'in 2000 yılında ölümünden sonra yerine oğlu Beşar Esad geçmiştir. Esed rejimi Arap milliyetçiliği ve sosyalizmi savunan Baas Partisi'nin liderliğindedir. Baas Partisi tek parti olarak ülkeyi yönetmektedir. Rejim ayrıca Nusayri azınlığa dayanmaktadır. Nusayriler, Suriye nüfusunun yaklaşık %12'sini oluştururken, ordu, istihbarat ve devlet kadrolarının çoğunu kontrol etmektedir. Rejim, muhalifleri bastırmak için şiddet, baskı ve sansür gibi yöntemler kullanmaktadır. 2011 yılında Arap Baharı hareketleri kapsamında Suriye'de demokrasi talep eden gösteriler başlamıştır (Mengüaslan, 2022: 55). Rejimin bu gösterilere sert bir şekilde müdahale etmesi üzerine Suriye İç Savaşı patlak vermiştir. Savaşta rejim yanlısı güçler, muhalif güçler ve terör örgütleri arasında çatışmalar yaşanmıştır. Savaşa ayrıca bölgesel ve küresel aktörler de müdahil olmuştur. Savaşın sonucunda ülke büyük bir insani kriz, siyasi belirsizlik ve toprak bölünmesi ile karşı karşıya kalmıştır.

Yasal Güvenceler

Türkiye'de kısa vadeli kalacaklarına inanan Suriyeliler ülkelerinde meydana gelen kaos ve kargaşa halinin devam etmesi ve ülkelerine dönmeleri halinde telafisi mümkün olmayacak bir takım sorunlarla karşılaşma ihtimalleri yüksek olacağından geri dönme konusunda ucu açık bir sürecin içerisine girmiş bulunmaktadırlar. Türkiye'nin insani bir refleks ile takınmış olduğu tavır zamanla sürdürülebilir bir politika halini almıştır (Kaya ve Yılmaz Eren, 2015: 27). Geçici koruma statüsü ile bir takım hak ve ödevleri ele alınan Suriyelilerin, geri gönderilmesinin önünde insani bir takım engellerin yanında hukuki gerekçelerin olduğu da aşikârdır. Aslında geri gönderme ilkesinin önündeki en büyük temel felsefe yaşama hakkına yapılan vurgudur, nitekim yaşama hakkı bütün canlıların en temel hakkı ve diğer tüm haklarının hamisi niteliğindedir. Bu hak hukuk anlayışının gelişmiş olduğu toplumların tamamında tanınan ve sırf anne karnına düştüğü için her insanın vazgeçilmez ve devredilmez hakkı konumundadır. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 2. Maddesinde düzenlenen bu doğal hak uluslararası mültecilik ve göç kanunlarının hemen hepsinde geçerli olan geri göndermeme ilkesinin de koruyucu maddesi durumundadır (Özkan Duvan, 2018: 661). Nitekim geri dönmesi durumunda yaşamına kast edilme ihtimalinin olduğu bir topluma geri gönderilmesi doğrudan bu hakkın ihlali şeklinde anlaşılabileceği için yaşama hakkı bu bakımdan önemli bir sınırı temsil etmektedir.

Sonuç olarak, Suriye'ye geri göndermeme ile ilgili yasal güvenceler, hem Türk hukukunda hem de uluslararası hukukta yer almaktadır. Türk hukukunda, Anayasa'nın 17. maddesi ve 6458 Sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun 4. maddesi, hiçbir yabancının hayatı veya özgürlüğü tehdit altında olacak bir yere gönderilemeyeceğini belirtmektedir. Uluslararası hukukta ise, 1951 tarihli Mültecilerin Hukuki Statüsüne Dair Birleşmiş Milletler Sözleşmesi'nin 33. maddesi, bir mültecinin ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi fikirleri dolayısıyla hayatı ya da özgürlüğü tehdit altında olacak ülkelerin sınırlarına geri gönderilmeyeceğini veya iade edilmeyeceğini hükme bağlamaktadır (Teksoy, 2013: 892). Ayrıca, uluslararası hukuk toplu sınır dışı etme yasağı ve etkili başvuru hakkı gibi diğer güvenceler de sağlamaktadır. Bu yasal güvenceler, Suriyelilerin Türkiye'de korunmasını ve insan haklarına saygılı bir şekilde muamele edilmesini amaçlamaktadır.

1951 Cenevre Sözleşmesi

Mülteci sorununun yoğun bir şekilde gündeme alındığı dönem, iki dünya savaşı arasındaki ve sonrasındaki süreçtir. Savaş anında ve savaştan sonra ortaya çıkan insan hakları ihlalleri ve yârinden edilmişliğin sebep olduğu mağduriyetlerin giderilmesinin yanında, Avrupa'da cereyan eden rejim değişikliklerinin de etkisiyle bir takım adımların atılması zorunlu hale gelmiştir. Buna istinaden Birleşmiş Milletler Mülteciler Teşkilatı Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde bulunan mültecilere yardım konusunda 1948-1951 tarihleri arasında yardım faaliyetlerinde bulunmuşlardır (kararname, 1961: 1). 1951 yılı başına kadar faaliyet gösteren bu organizasyonun yerini, 1951 başından itibaren Birleşmiş Milletler Genel Kuruluna bağlı Mülteciler Yüksek Komiserliği almıştır. Bu süreçte mültecilik kavramının sınırları 1 Ocak 1951 tarihi itibariyle şu şekilde çizilmiştir. "*1 Ocak 1951´den önce meydana gelen olaylar sonucunda ve ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşünceleri yüzünden, zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen; yahut tabiiyeti yoksa ve bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen şahıs*"

(Barkın, 2014: 334). Mülteci tanımından hareketle birtakım çıkarımlarda bulunmak aslında geri göndermeme konusunda bizlere birtakım ipuçları verecektir.

Öncelikle hem anayasal bakımda, hem de insani birtakım gerekçelerle geri göndermeme konusunda bir içtihat oluşmuş durumdadır. Nitekim Mülteci veya Sığınmacı konumunda olan kişilerle ilgili, hayati risk taşımaları, mallarının canlarının garantisi konusunda devam eden veya etmesi muhtemel birtakım tehdit ve tehlikelerin bulunmasından dolayı geri dönüşün önünün kapalı olması. Bunun yanında geri döndüklerinde ekonomik, sosyal, siyasal, kültürel bazı haklarının ihlali yanında istihdam ve sağlık konusunda da çeşitli endişeleri barındırmaları geri göndermeme ilkesinin zeminini oluşturmaktadır. Bu hak ihlalleri ve hak ihlallerine yönelik endişelerin tamamen giderilmesi uluslararası camianın çeşitli yöntemlerle denetimi altında olmakla beraber, geri gönderme konusunda her halükarda yerinden edilmiş olanların söz sahibi olması insan haklarına ve vicdan özgürlüğüne paralellik arz etmektedir.

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK)

Bu konu hakkında 1951 Cenevre sözleşmesi, Ek protokol ve benzeri yasal düzenlemelerin yanında birde 2014 tarihli Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK) hükümleri bulunmaktadır. Bu kanun 2. Bölüm 4. Maddede şu ifadeler ile geri gönderme yasağına vurgu yapmaktadır. "Kanun kapsamındaki hiç kimsenin, işkenceye, insanlık dışı ya da onur kırıcı ceza veya muameleye tâbi tutulacağı veya ırkı, dini, tâbiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyetim veya siyasî fikirleri dolayısıyla hayatının veya hürriyetinin tehdit altında bulunacağı bir yere gönderilemeyeceği" bu ilke ile YUKK temel bir çerçeve çizmiştir. Bu kural aslında uluslararası bir gelenek haline gelmiş olan adet olma durumundan hukuki bir zemine oturtulmuştur. Ayrıca YUKK 63. Maddesi gereğince mülteci ya da şartlı mülteci olarak benimsenmeyen. Fakat ülkesine gitmesi halinde idama mahkûm olacak veya idam cezası infaz edilecek kişilerin, birtakım işkence ve insanlık dışı muamelelere maruz kalacak olması, Söz konusu tehdit nedeniyle yabancı ya da vatansız kişiye, statü belirleme işlemleri sonrasında ikincil koruma statüsü tanınacağı belirtilmiştir (Bayata Canyaş, 2015: 76).

Özellikle Suriye savaşı sonrasında kitlesel akımlar ile Türkiye'ye yoğun bir göçün yaşanması Mülteci ve Şartlı mülteci kavramlarının yanına YUKK ile yeni bir kavramın eklenmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. 1994 yılında iltica ve sığınma yönetmeliği ile diğer düzenlemeler doğrultusunda uygulanan geçici koruma statüsü YUKK ile kanuni bir metin halinde düzenlenmiştir. Bu kanunun 91 maddesi "*Ülkesinden ayrılmaya zorlanmış, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak amacıyla kitlesel akın hâlinde sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen yabancılara geçici koruma sağlanabilir"* (Topal, 2015: 13).

Geçici koruma kararı ihtiyaç duyulması halinde bakanlar kurulu kararı ile sonlandırılabilir yönetmeliğin 11. Maddesinde ele alınmıştır. Yine geçici korumanın sonlandırılmasına dair farklı bir yöntem ise bireysel sonlandırmadır bu da 12. Medde de düzenlenmiştir. 12. maddeye göre; geçici korunanın kendi isteğiyle Türkiye'den ayrılması, üçüncü bir ülkenin korumasından faydalanması veya üçüncü bir ülkeye çıkış yapması, ölmesi ya da geçici korumanın iptali hâlinde geçici koruma ilgili kişi açısından sona ermektedir (Topal, 2015: 13).

Mülteci kavramı yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu kapsamında bu şekilde değerlendirilirken, birçok uluslararası sözleşmenin de konusu haline gelmiştir. Aşağıdaki başlık altında mültecilik kavramını daha teferruatlı görmek mümkün olacaktır.

Uluslararası ve ulusal yasaların tamamı yaşama hakkını vazgeçilmez ve devredilmez bir hak olarak görmekte ve bu hakkın korunması adına da önemli oranda çaba sarf etmektedir. Dolayısıyla göç sonrası geri gönderme nihayetinde yaşama hakkının riske atılma olasılığından dolayı ulusal ve uluslararası sözleşmeler bu konuda genel anlamda tutarlı davranarak can kaybının yaşanmasının önünde durmaktadırlar. Bununla birlikte Suriyelilerin geri gönderilmesi hususu tartışıldığı zaman Uluslararası sözleşmelerin yanında hukuk devleti olarak Türkiye cumhuriyeti anayasasının 17. Maddesi kişilerin yaşam hakkının korunması vurgusu yapmaktadır (Keser, 2022: 414). Bu durum yine temel hak ve tüm hakların şemsiyesi niteliğinde değerlendirildiğinde önemli bir referans niteliği taşımaktadır. İnsan hakları ihlallerinin yaşandığı gayri hukuki uygulamaların sıkça gerçekleştiği göç coğrafyasında yaşama hakkı gibi bir hakkı sağlam zemine oturtulması ve bunun sağlıklı bir şekilde yürütüldüğünden emin olunması gerekmektedir. Zorba devletin hukukun üstünlüğüne boyun eğmesi, toplumsal olarak gücü elinde bulunduranlardan bireyi korumanın hukuktan başka bir çözümü bulunmamaktadır. İlkeli bir politikanın gereği olarak Türkiye göç ve kabul konusunda izlemiş olduğu politik duruş hukuk devlerine örnek olabilecek türden görünmektedir. Nitekim tarihsel süreç irdelendiğinde bu tespitin yerinde olduğu anlaşılacaktır.

Diğer Uluslararası Sözleşmeler Bakımından Mültecilik

1969 Tarihli Afrika Birliği Örgütü Sözleşmesi, 1951 tarihli Cenevre sözleşmesinin çizmiş olduğu mültecilik kavramının sınırları bu sözleşmede esnetilmiş ve oldukça genişletilmiştir. Afrika'da girişilen bağımsızlık mücadelesinin bu konuda etkili olduğu oldukça aşikardır. Cenevre sözleşmesinin zaman ve coğrafya kısıtlaması bu sözleşmede ortadan kaldırılmış olup, mülteci sayılabilmek için mevcut ülke topraklarının terk edilmesi gerekliliğine vurgu yapılmıştır (Yıldırım, 2015: 34). Afrika'da meydana gelen çatışma ortamından ciddi şekilde etkilenmiş olan kişilerin sorunlarına çözüm üretmek adına Cenevre sözleşmesinin çizmiş olduğu çerçeveyi genişletecek şekilde yeni bir kapı aralanmış ve orada mağdur durumuna düşen kişilerin sağlıklı bir süreç geçirmeleri amaçlanmıştır.

Mülteci konusu hakkında dönemin şartları, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yaşamda yaşanan olaylarında tesiri ile farklı zamanlarda, farklı yol haritalarının izlendiğine şahit olunmaktadır. Bu konuda önemli düzenlemelerden bir tanesi de 1984 yılında Cartagena/ Kolombiya'da Orta Amerika, Meksika ve Panama'daki Mültecilik sorunları hakkında BMMYK öncülüğünde düzenlenen konferansta kabul edilen ' Cartagena Mülteciler Bildirisi'dir'. Mültecilik kavramı; "*1951 Sözleşmesinin ve 1967 Protokolünün öğelerini içerdiği gibi, bunun yanı sıra, yaygın şiddet, dış saldırı, iç çatışmalar, yaygın insan hakkı ihlalleri, ya da kamu düzenini ciddi olarak bozan diğer durumlardan dolayı hayatları, güvenlikleri, ya da özgürlükleri tehdit altında olduğu için ülkelerinden kaçan kişileri de kapsayacaktır*" (http://www.madde14.org/index.php?title=Cartagena_M%C3%BClteciler_Bildirisi). Burada yine dönemin şartları ve bölgenin yapısı göz önünde bulundurularak mültecilik kavramının esnetildiği görülmektedir.

Bir diğer önemli uluslararası vesika ise, 1994 Tarihli Arap Devletlerinde Mültecilerin Durumunu Düzenleyen Arap Sözleşmesidir. Bu sözleşme yine 1951 Cenevre sözleşmesi ve 1967 Ek protokolden ayrı, Arap coğrafyasında meydana gelen olaylar ve bölgenin genel durumundaki istikrarsızlık nedeniyle Arap ülkeleri farklı bir tedbir alma ihtiyacı hissetmiştir. Buna bağlı olarak da Arap sözleşmesinde mülteci durumuna düşenleri yeniden gözden

geçirmişlerdir. Bu coğrafyada meydana gelen mağduriyetlerin farklılığı ve diğer uluslararası sözleşmelerde bu konuda doyurucu bir çalışmanın yeri almaması Arap ülkelerinin böyle bir çalışmanın içerisinde bulunmasını zorunlu kılmıştır. Bu sözleşme sayesinde Mülteci tanımı genişletilerek bölgenin gerçekleri ile uyumlu hale getirilmiştir. Şöyle ki; savaş, yabancı denetimi ve ülkenin bütününde ya da bir bölümünde kamu düzeninin ciddi biçimde bozulmasıyla sonuçlanan, doğal afet ya da yıkıcı olayların meydana gelmesi gibi durumlarda mültecilik için kabul edilecek olaylar olarak tanımlanmış ve bu durumda olanların mülteci olarak kabul edileceği belirtilmiştir (Savar ve Kedikli, 2019: 1122). Bu tanım aynı zamanda 1951 tarihli Cenevre sözleşmesinin sınırlarını genişletici bir tanımdır. Nitekim Cenevre sözleşmesinden farklı olarak zaman ve coğrafya kısıtlaması ortadan kalkmıştır. Devletler uluslararası antlaşmalara taraf olup olamamalarına bağlı olarak, kendilerine sığınan kişiler ile ilgili bir takım kararları alma noktasında değişik yollar izleyebilmektedirler. Mülteciler ile ilgili herhangi bir uluslararası sözleşmenin tarafı olan bir devlet buradan doğacak sorumluluğu almak durumundadır (Çalık, 2015: 123). Aksi halde kendi iç hukukunun ve dönemin şartlarına göre hareket etme gibi bir inisiyatif kullanabilmektedir. Türkiye 1951 tarihli Cenevre sözleşmesine coğrafya kıstası şartıyla imza atmış ve bu uluslararası sözleşmenin bir tarafı konumuna gelmiştir. Devamında ek protokolde de yine coğrafya kıstası şartıyla taraf olmuştur, bunun dışında Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunun bir tarafı olması sebebiyle de bu sözleşmelerden doğan yükümlülükleri yerine getirmek durumunda olan bir hukuk devletidir.

Türkiye'ye 2011 yılındaki iç savaştan kaçarak yerleşen Suriyelilerin geri gönderilmeye karşı koruma hakları bulunmaktadır, hem YUKK hem de Geçici Koruma Yönetmeliği'nde geçici korumadan yararlananların geri gönderilmeyeceği açıkça belirtilmiştir. Bununla birlikte Suriyelilerin kimlik kartı alma ve sağlık hizmetlerinden yararlanma hakları bulunmaktadır. Nihayetinde şunu ifade etmek gerekir Suriyelilerin, geçici korumadan yararlanan kişi sıfatıyla, Türkiye'deki mültecilere kıyasla daha az, ancak şartlı mültecilere nazaran daha fazla hakka erişimleri bulunmaktadır (Stıftung, 16).

Geri gönderme ilkesi her ne kadar mülteci, sığınmacı ve geçici koruma kapsamında olanların göç ettikleri yerlere geri gönderilemeyeceği ve bu yönde baskı yapılmayacağı bakımından hukuki bir takım gerekçelerle zor görünse de, bu durum her halükarda uygulanacak manasına gelmemektedir. Her ülke uluslararası sözleşmelerin dışında kendi iç hukuklarının ve ülkeleri üzerine etkisi bakımından farklı kararlar alabilmektedir (Çolak, 2022: 39). Türkiye'de suça karışanlar ile devletin bütünlüğüne karşı bir saldırının olması durumlarında mevcut uluslararası kararların aksi yönünde bir karar alabilir, bunun önünde ciddi engel bulunmamaktadır.

SONUÇ

Bu Çalışmada, Suriye göçü ve geri dönüş sürecinin nedenleri, sonuçları ve zorlukları incelenmiştir. Suriye'de 2011 yılında başlayan iç savaş, milyonlarca insanın evlerini terk etmesine ve komşu ülkelere sığınmasına neden olmuştur. Türkiye, Suriyeli sığınmacılara kapılarını açmış ve bugüne kadar yaklaşık 4 milyon Suriyeliyi ağırlamıştır. Bu durum, Türkiye'nin siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel açılardan pek çok zorlukla karşılaşmasına yol açmıştır. Öte yandan, Suriye'de savaşın sona ermesi ve barışın sağlanması için uluslararası çabalar devam etmektedir. Bu çerçevede, Suriyeli sığınmacıların ülkelerine geri dönüşleri de gündeme gelmektedir. Ancak, geri dönüş süreci, hem Suriyeliler hem de Türkiye için pek çok sorun ve risk içermektedir. Makalede ayrıca, Suriye geri göndermeme ilkesinin kavramsal

çerçevesi ve yasal güvenceleri de ele alınmıştır. Bu ilke, uluslararası hukuk ve insan hakları normlarına dayanmaktadır. Bu ilke, insanların siyasal zulüme, işkenceye veya başka tür kötü muameleye uğrama tehlikesiyle karşı karşıya kalacaklarının veya can güvenliklerinin tehlikeye düşeceğinin gerçekçi riskler olarak görülebileceği bir ülkeye geri gönderilmelerini yasaklamaktadır. Türkiye, bu ilkeye hem kendi hukukunda hem de uluslararası sözleşmelere taraf olarak bağlıdır. Türkiye Suriyelilerin gönüllü ve onurlu geri dönüşünü desteklediğini belirtmektedir. Makalenin sonucunda, Suriye göçü ve geri dönüş sürecinin karmaşık ve hassas bir konu olduğu vurgulanmıştır. Bu konuda hem Türkiye hem de uluslararası toplumun sorumluluk alması gerekmektedir. Suriyelilerin geri dönmesinin hem koşulları uygun değil hem de kendilerinin böyle bir iradesi yoktur. Dolayısıyla Suriyelilerin Türkiye'de kalıcı olduğu ve bu gerçeğe göre uyum politikaları geliştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ayrıca, Suriye'de barışın sağlanması için siyasi bir çözüm bulunması ve tüm tarafların katılımıyla bir geçiş süreci başlatılması gerektiği belirtilmektedir. Bu şekilde, Suriye halkının acılarına son verilmesi ve insan onuruna yakışır bir yaşam sunulması amaçlanmaktadır.

Savaşın sona ermesi, geri dönüş için kapı aralayacak olsa da, bu geri dönüş, gönüllü ve onurlu bir ger dönüş şeklinde gerçekleşecektir. Türkiye cumhuriyeti genel prensip olarak bu yöntemi benimsemiş bulunmaktadır. Diyebiliriz ki, Suriyelilerin savaşın sona ermesi durumunda nasıl geri dönebilecekleri, hem Suriye'deki koşullara hem de Türkiye'deki yasal düzenlemelere bağlıdır. Suriye'de güvenli, gönüllü ve sürdürülebilir bir geri dönüş için Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği (UNHCR) tarafından belirlenen 22 kriterin sağlanması gerekmektedir. Bu kriterler arasında, savaşın tamamen bitmesi, siyasi çözümün bulunması, insan haklarının korunması, altyapının yeniden inşası, mülkiyet haklarının tanınması, toplumsal uzlaşmanın sağlanması gibi hususlar bulunmaktadır. Bu kriterlerin ne kadar gerçekleştirildiği ise bağımsız gözlemciler tarafından denetlenmelidir. Türkiye'de ise Suriyelilerin geri dönüşü için yasal bir düzenleme bulunmamaktadır. Suriyeliler Türkiye'de geçici koruma statüsünde bulunmaktadır. Bu statü, 2013 yılında çıkarılan Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ile tanımlanmıştır. Geçici koruma statüsü, toplu olarak ülkeye giriş yapan yabancılara verilen bir tür insani yardım statüsüdür. Bu statüye sahip olanlar, Türkiye'de kalma hakkına, sağlık hizmetlerine, eğitime ve çalışma iznine sahiptirler. Ancak bu statünün süresi ve kapsamı belirsizdir ve Türkiye'nin takdirine bağlıdır. Suriyelilerin geri dönmesi için gönüllü geri dönüş formu doldurmaları ve onaylatmaları gerekmektedir. Bu formu dolduran Suriyeliler, belirlenen sınır kapısından çıkış yaparak Suriye'ye geri dönebilirler. Ancak bu durumda geçici koruma statülerini kaybederler ve tekrar Türkiye'ye giriş yapamazlar.

Sonuç olarak, Suriyelilerin savaşın sona ermesi durumunda geri dönebilmeleri için hem Suriye'de hem de Türkiye'de pek çok koşulun yerine getirilmesi gerekmektedir. Bu koşulların sağlanması ise zaman alacak ve zorlu bir süreç olacaktır. Bu nedenle, Suriyelilerin Türkiye'de kalıcı olduğu varsayılmalı ve uyum politikalarına önem verilmelidir. Ayrıca, Suriyelilerin geri dönme iradelerinin saygı duyulması ve insan haklarına uygun bir şekilde gerçekleştirilmesi de önemlidir. Netice itibariyle Türkiye'nin savaşın başladığı tarihten günümüze kadar, Suriye politikasında bir takım dalgalanmaların yaşandığı görülmektedir. Bu politika şu şekilde özetlenebilmektedir. Türkiye'nin Suriye politikası, Suriye'de 2011 yılında başlayan iç savaşa ve sonrasında yaşanan gelişmelere göre şekillenmiştir. Türkiye'nin Suriye politikasının temel hedefleri şunlardır: Suriye'de demokratik bir siyasi çözümün sağlanması ve Beşar Esad rejiminin sona erdirilmesi. Suriye'de PKK/YPG terör örgütünün oluşturduğu tehdidin bertaraf edilmesi ve Türkiye'nin güvenliğinin korunması.

Suriye'den Türkiye'ye gelen yaklaşık 4 milyon sığınmacının insani ihtiyaçlarının karşılanması ve gönüllü geri dönüşlerinin sağlanması. Türkiye'nin Suriye politikası, yedi yıldır süren kriz boyunca zaman zaman dalgalanmalar yaşamıştır. Türkiye, başlangıçta Esad rejimi ile yakın ilişkiler içindeyken, rejimin halka karşı şiddet uygulaması üzerine muhaliflere destek vermeye başlamıştır. Türkiye ayrıca uluslararası toplumdan da Esad rejimine karşı daha sert bir tutum almasını istemiştir. Türkiye'nin Suriye politikasında bir dönüm noktası ise 2014 yılında IŞİD'in ortaya çıkması ve PKK/YPG'nin buna karşı mücadele etmesi olmuştur. IŞİD, hem Türkiye hem de Suriye için bir tehdit oluştururken, PKK/YPG ise ABD'nin desteğiyle Suriye'nin kuzeyinde bir özerklik ilan etmeye çalışmıştır. Türkiye, PKK/YPG'yi terör örgütü olarak görmekte ve Türkiye'ye yönelik saldırılarını engellemeye çalışmaktadır. Bu nedenle, Türkiye 2016-2019 yılları arasında Fırat Kalkanı, Zeytin Dalı ve Barış Pınarı adlı üç askeri operasyon düzenleyerek PKK/YPG'yi sınırından uzaklaştırmıştır. Türkiye'nin Suriye politikasında bir diğer önemli konu ise İdlib'dir. İdlib, Suriye'nin kuzeybatısında yer alan ve muhaliflerin son kalesi olan bir vilayettir. İdlib'de hem ÖSO hem de HTŞ (eski adıyla El Nusra) gibi radikal gruplar bulunmaktadır. Türkiye, İdlib'deki muhalifleri korumak için Rusya ve İran ile Astana süreci adlı bir diplomasi yürütmektedir. Bu süreçte, Türkiye İdlib'de 12 gözlem noktası kurmuş ve ateşkesi sağlamaya çalışmıştır. Ancak 2020 yılında Esad rejimi Rusya'nın desteğiyle İdlib'e saldırmış ve Türk askerlerini de hedef almıştır. Bu durum üzerine Türkiye Bahar Kalkanı Harekâtı adlı bir karşı operasyon başlatmış ve rejimi durdurmuştur. Türkiye ve Rusya arasında 5 Mart 2020'de yapılan mutabakatla ateşkes yeniden sağlanmıştır.

Türkiye'nin Suriye politikası, 2021 yılında ise daha çok siyasi çözüm arayışına odaklanmıştır. Türkiye, Esad rejimi ile doğrudan temas kurmamakla birlikte, istihbarat seviyesinde görüşmeler yapmaktadır. Türkiye ayrıca Cenevre süreci adlı BM öncülüğündeki siyasi müzakerelere de katılmaktadır. Türkiye, Suriye'de yeni bir anayasa hazırlanması ve adil bir seçim yapılması için çaba göstermektedir. Türkiye, Suriye'nin toprak bütünlüğünü ve egemenliğini desteklemekte, ancak Esad rejiminin meşruiyetini tanımamaktadır.

Türkiye'nin Suriye politikası, hem Türkiye'nin ulusal çıkarları hem de Suriye halkının hakları açısından önemlidir. Türkiye, Suriye'de barışın ve istikrarın sağlanması için hem sahada hem de masada aktif bir rol oynamaktadır. Türkiye, Suriye'de yaşanan insani krize de duyarsız kalmamış, sığınmacılara ev sahipliği yapmış ve yardım göndermiştir. Türkiye'nin Suriye politikası, bölgesel ve küresel aktörlerle de işbirliği veya rekabet içermektedir. Türkiye, Suriye'de çözüm için Rusya, İran, ABD, AB, Arap ülkeleri ve BM gibi aktörlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. Türkiye'nin Suriye politikası, Suriye'deki gelişmelere göre değerler açısından istikrarlı, mekanizmalar açısından dinamik bir politika olarak tanımlanabilir.

Sonuç olarak, Suriyelilerin geri gönderilmesi için hem Suriye'de hem de Türkiye'de pek çok şartın yerine getirilmesi gerekmektedir. Suriye'de, savaşın tamamen bitmesi, siyasi çözümün bulunması, insan haklarının korunması, altyapının yeniden inşası, mülkiyet haklarının tanınması, toplumsal uzlaşmanın sağlanması gibi 22 kriterin sağlanması gerekmektedir. Türkiye'de ise, Suriyelilerin gönüllü geri dönüş formu doldurması ve onaylatması gerekmektedir. Bu formu dolduran Suriyeliler, belirlenen sınır kapısından çıkış yaparak Suriye'ye geri dönebilirler. Ancak bu durumda geçici koruma statülerini kaybederler ve tekrar Türkiye'ye giriş yapamazlar. Bu şartlar, hem Türkiye'nin ulusal çıkarlarına hem de Suriyelilerin insan haklarına uygun olmalıdır. Aksi takdirde, geri gönderme işlemi uluslararası hukuka ve geri göndermeme ilkesine aykırı olacaktır. Yukarıda yazdıklarımıza ilave olarak geri gönderme karşısında en önemli engellerden birisi de yaşama hakkının kutsiyetidir. Yaşama

hakkı, geri gönderme önünde bir engel olarak kabul edilmektedir. Geri gönderme, bir kişinin ırkı, dini, milliyeti, belli bir sosyal gruba mensubiyeti veya siyasi görüşleri nedeniyle hayatı veya özgürlüğü tehdit altında olacağı bir ülkeye zorla gönderilmesi anlamına gelmektedir. Bu ilke, uluslararası hukuk ve insan hakları normları tarafından korunmaktadır. Özellikle, 1951 Cenevre Sözleşmesi'nin 33. maddesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 3. maddesi, geri göndermenin yasak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatları da geri göndermenin yaşama hakkını ihlal ettiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, denizlerde gerçekleşen sığınmacı akınları da geri gönderme ilkesine tabidir. Denizlerde sığınmacıların hayatlarını tehlikeye atan koşullar göz önüne alındığında, devletlerin bu kişilere insani yardım sağlaması ve güvenli bir limana ulaştırması gerekmektedir. Denizlerde sığınmacıları geri göndermek veya kurtarmamak, uluslararası hukuka ve yaşama hakkına aykırı olacaktır. Bu nedenle, Türkiye'nin de aralarında bulunduğu devletlerin, denizlerde sığınmacılara karşı sorumluluklarını yerine getirmesi ve geri göndermeme ilkesine uygun davranması esastır.

KAYNAKÇA

Akkan, İ. ve Aksu, F. (2023). Suriye Krizinde Mezhepçiliğin Araçsallaştırılması, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, C.11, S.1, ss. 154-179.

Aslan, N. (2001). Hukukun Üstünlüğü ve İslam Hukuku, İslami Araştırmalar Dergisi, C. 14, S. 2, ss. 252-262.

Bağlıoğlu, A. (2013). Suriye'de Mezhep Hareketlerinin Güncel Siyaset Üzerine Etkileri, e- Makalat Mezhep Araştırmaları, 6 (2), ss. 495-523.

Barkın, E. (2014). 1951 Tarihli Mülteciliğin Önlenmesi Sözleşmesi, Ankara Barosu Dergisi, S.1, ss. 331-360.

Başbakanlık Kanunlar ve Kararlar Tetkik Dairesi, S. 71-1448/1444, ss. 2-14.

Bayata Canyaş, A. (2015). Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kapsamındaki Geri Gönderme Yasağının Uygulanma Koşullarının AİHM Kararları Çerçevesinde İrdelenmesi, Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 5(1), ss. 73-90.

Canyurt, D. (2018). Kazananı Olmayan "Savaş, Suriye İç Savaşı": Neden Bitmedi, Barış Nasıl Getirilebilir?, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, C.14, S.4, ss. 1103-1120.

Çalık, T. (2015). Sığınma Hakkının Korunması, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.23, S.1, ss. 117-146.

Çolak, Y. (2022). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Kapsamında Geri Göndermeme İlkesi: Suriyeli Mülteciler, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Karabük.

Dalaman, Z. ve Lehimler, H. (2022). Göç ve Kentsel Mekân: Suriye'de Etnik Kompozisyonun Yeniden Dağılımı, Gaziantep Üniversitesi Journal of Socıal Scıences, 21 (3), ss. 1631-1646.

Erdoğan, M.M. (2018). Türkiye'deki Suriyeliler Toplumsal Kabul ve Uyum, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul.

Gökcan, Ö. (2018). Suriye'nin Kürt Meselesinin Tarihsel Seyri (1946-2011), Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, C.5, S.2, ss. 159-189.

Gözlügöl, S. V. (2013). Uluslararası Hukuk Boyutuyla Hukukun Üstünlüğü, Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. 17, S. 1-2, ss. 1423-1453.

Güler, A. (2016). Mülteci Sorunu ve 1951 Mültecilerin Hukuki Durumuna İlişkin Sözleşme: Siyasi Gerçeklik ve Normatif Düzen İkilemi, Uluslararası İlişkiler Akademik Dergi, C.13, S.51, ss. 41-61.

http://www.madde14.org/index.php?title=Cartagena_M%C3%BClteciler_Bildirisi.

Kaya, İ. ve Yılmaz Eren, E. (2015). Türkiye'deki Suriyelilerin Hukuki Durumu Arada Kalanların Hakların ve Yükümlülükleri, SETA Yayınları, İstanbul.

Keser, H. (2022), Bireysel Başvuru İçtihatlarında Yaşam Hakkının Usuli Boyutu: Etkili Soruşturma Yükümlülüğü, Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C.12, S.2, ss. 411-437.

Kuşçu, A. (2010). Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tesbitler, Türkiyat Araştırmaları Dergisi, ss. 637-664.

Manaz, A. (2003). Dünden Bugüne Suriye, STRADIGMA, S.10, ss. 1-8.

Mengüaslan, H. (2022). Arap İsyanları Sonrası Suriye'nin Sosyo-politik Dönüşümüne Eşitsiz ve Bileşik Gelişmeci Bir Yaklaşım: "Savaş Ekonomisi" ve "Yeniden İnşa" Süreçlerinde Uluslararası ve Yerel Dinamiklerin Etkileşimi, Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, C.9, S.1, ss. 47-81.

Özkan Duvan, A. (2018). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 2. Maddesi Çerçevesinde Yaşam Hakkının Korunmasında Devletin Yükümlülüğü, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi, C.24, S.2, ss. 660-681.

Savar, E. Kedikli, U. (2019).Türkiye'de Mülteci ve Sığınmacılara Sağlanan İmkanlar ve Uyum Sorunları: Çankırı Örneği, Uluslararası Yönetim, İktisat ve İşletme Dergisi, C.15, S.4, ss. 1119-1142.

Stıftung, H. Türkiye'deki Sığınma Mevzuatı ve Politikalarına İlişkin Rapor.

Şahin, G. (2019). Yaşanan Son Gelişmeler Doğrultusunda Suriye'nin Tarımsal Yapısı, Asya Araştırmaları Dergisi, S.2, C.3, ss. 283-316.

Teksoy, B. (2013). 6458 Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanununa Göre Yabancıların Vize Alma Zorunluluğu, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 62 (3), ss. 855-906.

Topal, A.H. (2015). Geçici Koruma Yönetmeliği ve Türkiye'deki Suriyelilerin Hukuki Statüsü, İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2(1), 5-22.

Ünlü, A. Bozkuş, S. (2021). Hukukun Üstünlüğü – Makroekonomik Değişkenler: Seçili Ülkeler ve Türkiye Üzerine Bir İnceleme, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, C.13, ss. 1-21.

Yıldırım, T. (2015). Güven Ekseninde Avrupa Birliği Mülteci Hukuku, Yetkin Yayınları, İstanbul.

Kamuda Stratejik Yönetim Uygulamaları

ESRA ÇIKMAZ

GİRİŞ

Günümüz dünyasında toplumlar neredeyse son yüzyılın en tehditkâr ekonomik koşullarıyla karşı karşıya kalmıştır. Kamu kuruluşları bu koşullara karşı faaliyetlerini başarılı bir şekilde idame ettirmek için çeşitli planlara, politikalara ve hizmetlere ihtiyaç duymaktadır. Özellikle kamu kuruluşları için mikro düzeyden makro düzeye kadar belirlenen ulusal stratejiler, strateji planları, kalkınma planları, hedeflerin belirlenmesi ve ölçülmesine yönelik sistematik yaklaşımlar, kurum ve paydaşları için önemli olan unsurlara yönelik kalıpların belirlenmesine ve ilerlemeye yardımcı olmaktadır.

Bir kurumun mevcut vizyonunu, misyonunu, hedeflerini ve stratejilerini belirlemek stratejik yönetim için mantıklı bir başlangıç noktasıdır çünkü bir kurumun mevcut durumu ve koşulları belirli stratejileri engelleyebilmektedir. Her kurumun bir vizyonu, misyonu, hedefleri ve stratejisi vardır, bu unsurlar bilinçli olarak planlanmaktadır. Tüm bunlar, topluma kurumun mevcut durumunun ne olduğunu, kurumun nereye gittiğinin ve nasıl yönetildiğine dair ipuçları vermektedir. Kurumda mevcut durum kötüye gittiğinde ya da bu unsurlardan herhangi birinde değişiklik söz konusu olduğunda etkin bir kurum yönetimi için kalıcı ve uygulanabilir bir stratejik planlama ve stratejik yönetim süreci yapılandırılmaktadır. Belirtilen bu unsurlar hem özel kuruluşlar hem de kamu kuruluşları için benzer özellikler göstermektedir.

Ansoff (2007)' a göre stratejik planlama; genel olarak kamu kuruluşlarının vizyonu, misyonu, amaçlarını ve hedeflerini belirleyip bütün çalışanların hedefe ulaşmak için harekete geçirildiği bir süreci kapsamaktadır. Bu süreçte kamu kuruluşu stratejik planlamayla etki alanlarını daha iyi belirleyebilmekte, stratejik yönetimle belirlediği taahhütleri başarıyla yerine getirmektedir.

Yapılan bu çalışmada; strateji, stratejik planlama, stratejik yönetim, stratejik yönetim süreci kavramları tanımlanmış, ardından stratejik yönetim ve stratejik yönetim anlayışı konuları ele alınmıştır. Çalışmada Türkiye başta olmak üzere diğer ülkelerde uygulanan kamuda stratejik yönetim ve uygulamaları incelenmiş olup kamuda stratejik planlama, kamuda performans yönetimi, kamuda risk yönetimi ve kamuda iç denetim konularına açıklık getirilmiştir. Son olarak; elde edilen sonuçlara ve değerlendirmelere yer verilerek çalışma tamamlanmıştır.

1.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Hızın ve değişimin paralel olarak ilerlediği günümüzde dünya; klişe bir tabirle küçük bir köy haline gelmiştir. İletişimin ve erişimin oldukça hızlı hale geldiği bu durumda değişim dünyadaki hemen hemen tüm unsurlar için kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu durum hem özel hem de kamu kurumları için de geçerlidir. Değişmeyen, gelişmeyen ve gelişime kapalı kalmakta ısrarcı olan işletmelerin, organizasyonların kötü bir sonla karşılaşması oldukça yüksek bir ihtimaldir. Yaşamını istikrarlı bir şekilde devam ettirmek ve sürdürülebilirliğini sağlamak isteyen tüm kurumların iyi bir stratejik yönetim anlayışına sahip olması gerekmektedir. Stratejik yönetim hem özel hem de kamu kurumlarının yeni iş hedeflerini uygun ve ulaşılabilir şekilde belirlemelerine yardımcı olmaktadır. Öte yandan stratejik yönetim, kurumların fırsat ve

tehditlerini, güçlü ve zayıf yönlerini öğrenerek gelişim sürecine girmesine dolayısıyla büyümelerine yardımcı olmaktadır.

Stratejik yönetimin iyi bir şekilde anlaşılabilmesi için başta strateji olmak üzere bazı kavramların iyi bilinmesi gerekmektedir. Öncelikli olarak, strateji kelimesi Türk Dil Kurumunun Güncel Türkçe Sözlüğünde "İzlem" olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2023). Ancak Güçlü (2003), stratejinin Türkçe 'de net bir karşılığının bulunmadığını, Türkçe' ye Fransızcadan geçtiğini ve sosyal bilimler içerisinde 1970'li senelerde kullanılmaya başlandığını ifade etmektedir. Bunun dışında strateji (*strategic*) kelimesi Oxford Dictionary' de; "Belirli bir avantaj sağlamak ya da belirli bir hedefe ulaşmak için izlenen planın parçası olmak" şeklinde ifade edilmektedir (Oxford, 2023).

Alanyazın tarandığında; stratejinin planlanan hedefler doğrultusunda belirlenmesi ve gerçekleşmesiyle ilgili olup süreçte gerçekleşen eylemlerin ve kararların tutarlılığını, mevcut kaynakların tahsisini içermesi şeklinde tanımlamaktadır (Alatailat, Elrehail ve Emeagwali, 2019). Kennedy ve ark., (2020)' da stratejiyi tanımlamanın basit olmadığını stratejinin, bir organizasyon içerisinde birçok farklı süreç ve aktiviteyi içeren karmaşık bir kavram olduğundan söz etmektedir. Strateji, bir kuruluşun başarılı olması için ulaşması gereken amaç ve hedefleri içermektedir. Ancak bu hedeflerin geliştirilmesi stratejik bir yönetim sürecinin doğru ve eksiksiz yapılmasını gerektirmektedir. Özetle, strateji genel bir bakış açısına sahip olup detaylara girmeden izlenen yol ve yordamlar bütünüdür (Caulfield & Schultz, 1989).

Tüm bunların dışında stratejinin ilişkili olduğu bazı kavramlarla sıklıkla karıştırıldığı görülmektedir. Bu kavramlardan bazıları; politika, taktik, program, yöntem ve plan şeklindedir. Söz konusu kavramlar stratejiyle yakın anlamlılık gösterse de birbirlerinden farklı noktaları bulunmaktadır. Bu kavramlar aşağıda kısaca açıklanmıştır (Akgemci, 2008):

Politika: Kararlara rehberlik etmek ve rasyonel sonuçlara ulaşmayı amaçlayan kasıtlı bir kurallar sistemidir. Politika prosedür veya protokol olarak uygulanan bir niyet beyanıdır. Politikada gidilecek yol ve elde edilecek sonuç bellidir. Ancak stratejide yapılan her plan bir belirsizliği de içinde barındırmaktadır.

Taktik: Strateji, bir işletmenin ulaşmak istediği uzun vadeli, geniş hedefleri ortaya koymaktadır. Taktik ise belirlenen hedefe ulaşmak için atılması gereken kısa vadeli adımların ve eylemlerin ana hatlarını çizmektedir.

Program: Programlar, belirli bir zaman diliminde yapılacak olan iş veya faaliyetleri ayrıntılı bir biçimde ele almaktadırlar. Ancak strateji daha uzun soluklu ve içinde belirsizliği de barındırmakta ve iş veya faaliyetlere daha genel anlamda bakmaktadır.

Yöntem: Yöntemler ortaya çıkan sıkıntıların çözüm şekilleridir ve stratejiye nazaran daha standartlaştırılmış özellikleri mevcuttur. Farklılıkları bulunsa da nihayetinde stratejik yönetim de uzun vadede çözüm bulma şeklidir.

Plan: Strateji uzun vadeli tercihler ve amaçları benimsemektedir. Ancak plan ulaşılmak istenen amaca yönelik materyal ve yöntemleri kararlaştırmaktadır.

Stratejik yönetim anlayışının iyi bir şekilde kavranmasını sağlayacak olan bir diğer kavram ise planlamadır. Özgür (2004) planlama kavramının oldukça eski olmakla birlikte stratejik planlama kavramıyla ortadan kalkmadığını, stratejik planlama kavramının çok daha yeni bir kavram olduğunu vurgulamaktadır. Ansoff (2007) bu bağlamda stratejik planlamanın; yaygın olarak kullanılan bir karar verme mekanizması olup, etkili bir yönetim modeli olduğunu savunmaktadır. Diğer yandan McCune (1986)' de stratejik planlamayı kurumda görev alan

çalışanların tam katılımını sağlayarak ve yöneticilerin tam desteğini alarak oluşturulan çabalar bütünü olduğundan bahsetmektedir.

5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun birinci kısım birinci bölümünde yer alan amaç, kapsam ve tanımlar bölümüne göre; *"Stratejik plan: Kamu idarelerinin orta ve uzun vadeli amaçlarını, temel ilke ve politikalarını, hedef ve önceliklerini, performans ölçütlerini, bunlara ulaşmak için izlenecek yöntemler ile kaynak dağılımlarını içeren plan.*" olarak ifade edilmektedir (5018 Sayılı Kamu, 2003: Md.3). Stenier (1979)' a göre; stratejik planlama, stratejik yönetim için en temel destek görevini görmektedir. Stratejik planlama, stratejik yönetim sürecinin bütününe dahil değildir fakat stratejik yönetim sürecinin yürütülmesinde sürecin önemli bir parçası olduğundan bahsetmektedir (Steiner, 1979). Stratejik planlama sayesinde kurumların işletilme ve yönetilme aşamasında büyük değişiklikler meydana gelmektedir. Bu değişimler stratejik planlamanın sonuçları olup kurumun kendi refahını, alternatif stratejilerin fayda ve zararlarını görmesine imkân tanımaktadır (Thompson & Strickland, 2012).

Teece, Pisano ve Shuen (1997) stratejik yönetimi, bir kurumun hedeflerine ulaşmasını sağlayacak fonksiyonlar arası kararların formüle edilmesi, uygulanması ve değerlendirilmesi olarak tanımlanmaktadır. Stratejik yönetimin temel amacı stratejik yönetim geleceğe yönelik yeni ve farklı fırsatlar yaratmak ve bu fırsatlardan maksimum düzeyde yararlanmaktır, bundan dolayı uzun vadeli planlama yaparak, bugünün eğilimlerini saptamaya çalışırken, geleceği bugünden optimize etmeye çalışmaktadır (David, 2011).

Carver ve Kipley (2010) stratejik yönetimi bir kurumun uzun vadede geleceğini garanti altına almak için gösterdiği stratejik planlar bütünü olarak tanımlamaktadır. Buradan hareketle stratejik planlama ve stratejik yönetim süreci birbirinden çeşitli farklılıklar göstermektedir. Bu farklılıklar Tablo 1.'de gösterilmektedir (David, 2011).

Tablo 2. Stratejik Planlama ile Stratejik Yönetim Arasındaki Farklılıklar

Stratejik Planlama	**Stratejik Yönetim**
Eylemden önce güçlerin konumlandırılmasıdır	Eylem sırasında güçlerin yönetilmesidir
Etkililiğe odaklanır	Verimliliğe odaklanır
Entelektüel bir süreçtir	Operasyonel bir süreçtir
İyi sezgisel ve analitik beceriler gerektirir	Özel motivasyon ve liderlik becerileri gerektirir
Birkaç kişi arasında koordinasyon gerektirir	Birçok kişi arasında koordinasyon gerektirir

Stratejik planlama ve stratejik yönetim, her ne kadar sıklıkla birbirine benzetilse de gerek sürecin işleyişi gerekse süreç boyunca sahip olunması gereken özellikler bakımından birbirlerinden oldukça farklı kavramlardır. Tablo 1.'de de görüldüğü üzere stratejik planlamada güç eylemden önce konumlandırılırken, stratejik yönetimde eylem sırasında yönetilmektedir. Etkili olma üzerine yoğunlaşan stratejik planlama aynı zamanda sezgisel ve analitik beceriler gerektiren entelektüel bir süreçtir. Buna karşın; verimliliğe yoğunlaşan, özel motivasyon ve liderlik becerileri gerektiren stratejik yönetim ise operasyonel bir süreçtir.

2.STRATEJİK YÖNETİM ANLAYIŞI VE SÜRECİ

Teknoloji, iletişim ve pazardaki ilerlemeler zaman, mesafe ve mekânsal sınırlara ilişkin küresel perspektiflerin çoğunu temelden değiştirmiştir. Eskiden kurumlar kendilerini kapsam açısından yerel, bölgesel, ulusal veya uluslararası olarak tanımlayabilmekteydi. Ancak teknolojik yeniliklerin ortaya çıkışı söz konusu bu sınırlamaları kaldırmış, kurumları sınırlılıktan kurtarmış ve rekabeti de arttırmıştır. Rekabetin son derece acımasız olduğu günümüzde, kurumların iyi bir stratejik yönetim anlayışına sahip olması gerekmektedir. Zira

stratejik yönetim, kurumun olası tehlikelerden korunmasını, muhtemel fırsatların en iyi şekilde değerlendirilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla kurumlar için stratejik yönetim, hayati önem taşımaktadır.

A.Stratejik Yönetim Anlayışı

Stratejik planlama hem özel hem de kamu kuruluşları için büyük önem arz etmektedir. Ancak işletmenin bütününe bakıldığında stratejik yönetim de dikkate alınması gereken konulardan birisidir. Thompson ve Strickland (2012) stratejik yönetimi, bir kurumun hedeflerine ulaşmak için bir planlama yapması ve yapılan bu planlamanın başarılı bir şekilde yürütülmesi olarak ifade etmektedir. Bu kapsamda stratejik yönetimde organizasyonel başarıyı sağlamak için; pazarlama, finans / muhasebe, üretim / operasyon, araştırma ve geliştirme (Ar – Ge) ve bilgi sistemlerini birbirine entegre etmeye çalışmaktadır (Freeman, 1984).

Stratejik yönetim anlayışının temel göstergesi uzun süreli uygulamaları sistematik şekilde yönetebilmesidir. Başka bir deyişle; bir kurum ulaşmak için bazı hedefler belirlemişse ve belirlediği hedeflere sistematik şekilde çalışmak kaydıyla ulaşabiliyorsa; bu kurum aslında "stratejik yönetim anlayışı" sergilemektedir, şeklinde ifade edilir (Kraus ve Kauranen, 2009). Stratejik yönetim kamu kurumlarının da dikkate alması gereken bir anlayıştır. Stratejik yönetim anlayışının kamu kurumlarında da başarıya ulaşabilmesi için kamu kurumlarının vizyon ve misyonunun iyi bilinmesi, iç ve dış çevre analizinin doğru yapılması, kurumun zayıf ve güçlü yönlerinin belirlenmesi gerekmektedir. Bu bilgilere ek; olarak mevcut kaynakların analizinden sonra uygulanacak olan doğru stratejilerin belirlenmesi, planlanması, uygulanması ve sonuçlarının bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir (Anderson, 2014).

Kamu kuruluşlarında stratejik yönetim sağlandığı taktirde sağlayacağı faydalardan şu şekilde bahsedilmektedir (Kavukoğlu & İşçi, 2023; Tapera, 2014):

- ✓ Stratejik yönetim bugünden başlayarak kurumda neler yapılıp neler yapılmaması gerektiğinin belirlenmesine olanak sağlar.
- ✓ Hızla değişen ortamda kurumun faaliyet gösteren iç ve dış çevre koşullarına uyum sağlamasına yardımcı olur.
- ✓ Kuruluşun mevcut kaynaklarının etkin ve verimli kullanılmasına ilaveten ihtiyaç ve beklentilerin doğru analiz edilmesine katkı sağlar.
- ✓ Stratejik yönetimde kurumların karar alma süreçlerinin meşrulaştırılmasına ve daha tutarlı bir alt yapı geliştirilmesine olanak tanır.
- ✓ Genel olarak çalışanlar arasında bilgi ve fikir alışverişini sağlayarak ekip çalışmalarını güçlendirir.
- ✓ Kurum içinde ayrılan departmanlar, stratejik yönetim anlayışıyla hiyerarşik olarak bütünlük sağlar.
- ✓ Kuruma proaktif düşünce yeteneği kazandırılarak problemlerin önlenmesini sağlar.
- ✓ Sorunlarla karşılaşan ekibin motivasyonunu pekiştirerek daha rahat çözümler sunulmasını sağlar. İleriye dönük olarak daha esnek ve daha etkili çözümler sunar.
- ✓ Ekip üyelerinin belirlenen hedefleri daha iyi görmelerini ve stratejik düşünme kabiliyetlerinin gelişimini sağlar.
- ✓ Alınan stratejik kararların uygulamasının koordineli şekilde yürütülmesini sağlar.
- ✓ Kurumun mevcut kaynaklarının daha iyi kullanılmasını sağlayarak finansal yapıyı güçlendirir.

- ✓ Kurumun değerlerinin, vizyon ve misyonun daha iyi anlaşılmasını sağlar.
- ✓ Çalışanların kurum içinde daha fazla katılım sağlamasına yardımcı olur.
- ✓ Kuruma kendini değerlendirme fırsatı verirken çevresini de değerlendirmesine çeşitli olanaklar tanır.
- ✓ Kurumun mevcut rakiplerinin gözlenmesini sağlar.
- ✓ Stratejik yönetim anlayışının bilimsel ve metodolojik olarak da faydalanılmasını sağlar.

B.Stratejik Yönetim Süreci

Stratejik planlamanın, stratejik yönetim sürecinin temel ögesi olduğunu vurgulayan Walker (2013) kamu kuruluşlarında bütün departmanları kapsadığını da belirtmektedir. Bilgin (2007) ise stratejik yönetimi, hedefe ulaşmak için daha iyi hedefler tanımlamak, planlama yapmak, misyonlar oluşturmak, süreç oluşturmak, değerlendirmek ve stratejileri uygulamak için bir organizasyonun iç ve dış unsurlarını tanıyan sistemli bir süreç olarak tanımlamaktadır. Ansoff ve ark. (1976)' na göre; strateji planı oluşturulurken, hangi yeni işlere girişim yapılmasının faydalı olacağına, mevcut kaynakların nasıl tahsis edileceğine karar verme konusuna değinmektedir. Çalışmasında olduğu bir diğer yapmış olduğu vurgu ise; kurumun mevcut faaliyet alanlarının genişletip genişletilmeyeceği, gerektiğinde çeşitlendirilebileceği konusudur. Bu kararlar stratejik yönetimde kurum içinde göz önünde bulundurulması gereken hususlar olduğuna dikkat çekmektedir.

Yirminci yüzyılın ikinci yarısına doğru ortaya çıkan stratejik yönetim kavramı, kurumun çevresiyle arasındaki ilişkileri düzenleyen, mevcut kaynaklarını daha aktif kullanılmasını sağlayan bir yönetim şekli olarak görülmektedir. Stratejik yönetimin ana görevi, kurum misyon ve vizyonlarını dikkate alarak "Şu an yapılan mevcut iş nedir?", "Yapılan işler neler olmalıdır?" gibi sorulara cevap aramaktan başlamaktadır. Ardından yapılan strateji planlaması sonucunda "Mevcut stratejilerle devam mı edilecek yoksa revize edilerek mi sürece devam edilecek?" sorusunun cevabına göre sürece devam edilmesi gerekir (Drucker, 1999).

Ansoff ve ark., (2018)'na göre; stratejik yönetim süreci; strateji planlanması, strateji uygulaması ve strateji değerlendirmesi olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır. Bu süreç, vizyon ve misyon geliştirmeyi, bir kurumun dışa dönük olarak fırsat ve tehditlerini öğrenmeyi, içe dönük olarak güçlü ve zayıf yönleri belirlemeyi, uzun vadeli hedefler oluşturmayı, alternatif stratejiler üretmeyi içermektedir. Strateji oluşturma konuları arasında hangi yeni işlere girileceği, hangi işlerden vazgeçileceği, kaynakların nasıl tahsis edileceği, faaliyetlerin genişletilip genişletilmeyeceği veya çeşitlendirilip çeşitlendirilmeyeceği, uluslararası pazarlara girilip girilmeyeceği, birleşme veya ortak girişim kurulup kurulmayacağı yer almaktadır. Finkelstein, Hambrick, ve Cannella (2009)' a göre; bu sebeplerden yola çıkarak, kamu kuruluşlarının sınırlı kaynakları olduğundan, hangi stratejilerin kuruma en çok fayda sağlayacağına karar vermeli ve bu süreçte uzun vadeli rekabet avantajlarını belirlemesi gerektiğini savunmaktadır.

Bir kurumda alınan stratejik kararların kurum üzerinde çok önemli sonuçları bulunmaktadır. Yöneticiler, strateji oluşturma kararlarının sonuçlarını tam olarak anlamak için en iyi perspektife sahip olmalı ve uygulama için gerekli kaynakları taahhüt etme yetkisine sahip olmalıdır. Bu kapsamda alınan kararların strateji uygulaması, kurumun yıllık hedeflerinin belirlemesini, politikalar oluşturmasını, çalışanları motive etmesini ve planlanan stratejilerin uygulanabilmesi için kaynak tahsis etmesini gerektirmektedir (Harrison ve Thompson, 2014). Tapera (2014)'e göre stratejik yönetim süreci, stratejiyi destekleyici bir kültür geliştirmeyi, etkili bir organizasyon yapısı oluşturmayı, pazarlama çabalarını yönlendirmeyi, bütçeleri

hazırlamayı, bilgi sistemlerini geliştirmeyi ve kullanmayı, çalışan ücretlerini organizasyonel performansla ilişkilendirmeyi içermektedir.

Poister ve Streib, (1999)' a göre, stratejik yönetim süreci, şekil.1' de gösterildiği gibi, planlamanın yanı sıra uygulamaya da önem vermektedir. Stratejik planların bir kurumun işleyiş düzeyindeki kararların ve etkinliklerin ardındaki itici güç olmasını sağlamak için, stratejik yönetim ekibinin, stratejik hedefleri harekete geçirmeye yönelik kaynakları tahsis etme, insanları yönetme ve performansı ölçme süreçlerini geliştirmesi gerekir. Stratejik planlar kabul edildikten sonra, bunların uygulanması için gerekli kaynaklar belirlenmeli ve taahhüt edilmelidir. Şekil.1' de belirtildiği gibi, finansmanın belirli programlara, projelere veya faaliyetlere bağlanabildiği ve doğrudan planlanan çıktılar ve etkilerle ilişkilendirilebildiği bir tür sonuç odaklı bütçeleme sistemi, bütçelerin ilerlemedeki etkilerini en üst düzeye çıkaracak şekilde tahsisini kolaylaştırmaktadır.

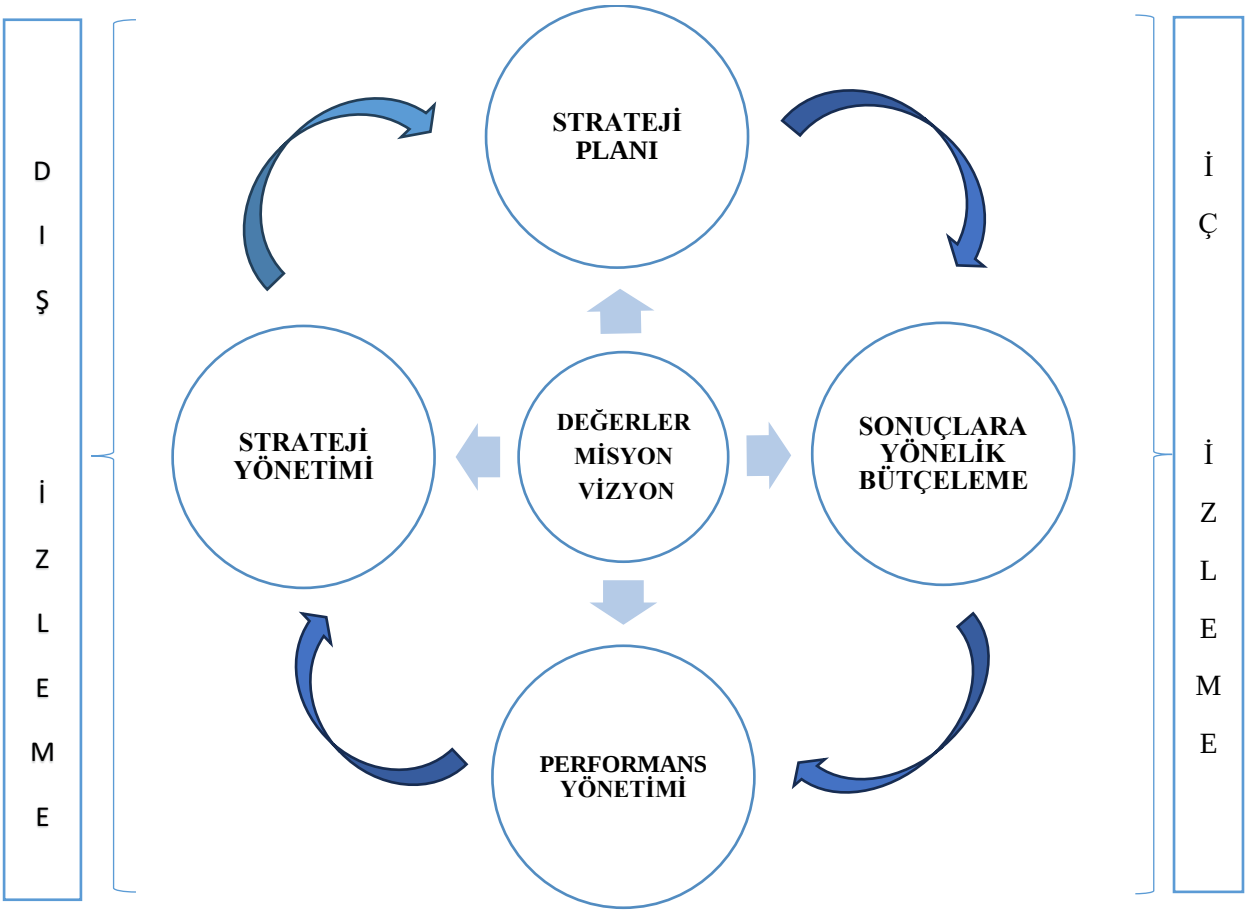

Şekil 3: *Stratejik Yönetim Süreci*

Kaynak: *(Poister &Streib, 1999; 318)'den uyarlanmıştır.*

Sonuç olarak böyle bir bütçeleme süreci, belirli stratejik girişimlerin yeterince finanse edilmesini sağlayıp, devam eden planlamaların stratejik yönetimi destekleyecek şekilde yönlendirilmesi için teşvik sağlamada kullanılabilmektedir. Ayrıca stratejik planlamalar, performans yönetimi sürecine dahil edilerek net bir hesap verebilirlik oluşturulmaktadır. Son olarak, stratejik yönetim süreci kurumun stratejik hedeflere ulaşma performansını ve süreçte geçerli olan performans ölçütlerin belirlenmesini sağlayarak süreci kolaylaştırmaktadır.

3.KAMUDA STRATEJİK YÖNETİM VE UYGULAMALARI

Kamuda stratejik yönetim uygulamaları dört basamakta incelenmektedir. Bu dört basamak stratejik planlama, performans yönetimi, risk yönetimi ve iç denetimdir. Birinci basamak olan stratejik planlamanın amacı planlı hareket etme anlayışını gerçekleştirmektir. Bu süreçte yer alan ikinci basamakta performans yönetiminin incelenmesi hem çalışanların hem de planlanan faaliyetlerin geliştirilmesini sağlamaktır. Üçüncü basamak olan risk yönetimi zaman, enerji ve mevcut kaynakların daha verimli kullanılmasına yöneliktir. Son basamak olan iç denetim ise, uygulama da öznellik yerine nesnelliği sağlayarak kurumun daha verimli şekilde yönetilmesini sağlamaktır (Yılmaz, 2019; 508 – 509).

a.Stratejik Planlama

Sistematik ve rasyonel bir sürece dayanan planlama, üst düzey yönetim tarafından planlama araçları ve yöntemleri kullanılarak stratejiler geliştirmektedir (Günther, Menzel ve Jentsch, 2011). Planlanan bu faaliyetlerin sonuçları uzun vadeli stratejiler olmaktadır. Bircan (2002; 14) ise; stratejik planlamanın, bir yönetim planı olup, hızlı değişimlere uyum sağlamak için gereken yatırımları yapma ve geleceği garanti alma modeli olduğunu savunmaktadır.

Stratejik planlama, kurumların stratejik kararlarını belirlediği sistematik bir yaklaşım olup amaç ve hedefler doğrultusunda vizyonlarını tamamlamak için gereken süreçleri tanımlamaktadır. Lakin bu süreçte kurumun öncelikleri mevcut durumu, misyonu, beklentileri, çevresel faktörler ve paydaşları olmaktadır (Karagöz & Bay, 2018). Stratejik planlar, kontrol dışı olan dış çevresel faktörler dikkate alınarak geliştirilmekte, mevcut konumdan istenilen hedefe bütünsel bir yaklaşımla hedef ana hatlarıyla sistematik ve planlı bir şekilde çizilmektedir. Kurumlar stratejik planlamayı yaparken potansiyel olan olumlu ya da olumsuz durumları daha iyi yönetebilmekte, hasarı öngörebilmekte ve etkilenmeyecek bir şekilde süreci yönetebilmektedir (Aktan, 2014).

b.Performans Yönetimi

Stratejik yönetimin ikinci basamağı olan performans yönetimi, Ertaş ve Atalay (2016; 72)'a göre; kurumdan ve personelden daha verimli sonuçlar alabilmek için pek çok yönetim alanında faydalanılan temel bir yaklaşımdır. Bu yaklaşım doğrultusunda verimli sonuçlar almak için kurumun şu an ki durumun tespit edilmesi, geleceğe yönelik stratejilerin belirlenmesi ve planlanması gerekmektedir (Altıntaş, 2008). Planlanan bu stratejiler sonucunda raporlar düzenlenmesi, geri bildirimler alınması, kurumun revize edilerek faaliyetlerine devam etmesi sağlanmaktadır.

Performans yönetimi, kurum sağlığı için alınacak nihai kararlar olup bu kararların yürütüldüğü süreci ifade etmektedir. Ayrıca; mevcut kaynakları kullanma konusunda performans yönetiminin ne kadar önemli olduğunu vurgular. Bununla birlikte; işletmelerin en iyi kapasite ile çalışabilmesi ve çalışanlarından maksimum verimi elde edebilmesi için performans yönetimi yaklaşımından mutlaka faydalanmalıdır (Eroğlu, 2011; Köseoğlu, 2008). Bu bağlamda Karasoy (2014)' da performans yönetiminin üç amacı olduğunu aktarmaktadır:

1. İdari amaçlar; performans kriterlerinin saptanması, planlanması, uygulanması sonucun çalışanlarla paylaşarak değerlendirilmesi,
2. İyileştirici amaçlar; çalışanların gösterdiği performansla, beklenen performansını karşılaştırarak geri bildirimlerde bulunulması,
3. Tespit edici amaçlar; var olan iç ve dış faktörlerin ortaya konularak gereken çözümleri sunmasıdır.

c.Risk Yönetimi

Risk yönetimi kavramını açıklayabilmek için önce risk kavramını açıklamak gerekir. Cambrigde Dictionary (2023)' e göre; risk, "kötü bir şeyin olma olasılığıdır." Buradan hareketle kamu kuruluşlarının başarılı kalkınmalar yapabilmesi, kalkınmaların etkin bir şekilde sürdürülebilmesi için risk yönetiminin doğru planlanması ve uygulanması gerekmektedir (De Herve, Schinko & Handmer, 2023).

Son birkaç yılda kamu kuruluşlarında risk yönetimi konusunda birçok değişim olmuş ve risk yönetimi önemli hale gelmiş bulunmaktadır. Risk yönetiminde başarılı olan kurumlar, belirsizliklerden kaçmanın yollarını aramak yerine söz konusu olan riskli durumlardan fırsatlar ve faydalar sağlamaya odaklanmışlardır (Akçakanat, 2012). Bu kapsamda risk yönetiminin başarıya ulaşabilmesi için dikkat edilmesi gerek noktalar şunlardır (Schiller & Prpich, 2013):

- ✓ Kurumun hedefleri belirlenirken risk noktalarına dikkat edilmesi,
- ✓ Belirlenen risklerde sürekli iyileştirme çalışmaları yapılması,
- ✓ Operasyonel işlerde kayıpların minimum seviyeye indirilmeye çalışılması,
- ✓ Risklere karşı proaktif bir düşünce sistemiyle yaklaşım sağlanması,
- ✓ Personel kaynaklı teknik bilgi yetersizliğinin en düşük seviyeye getirilmesi,
- ✓ Teknik bilgilerden oluşan problemlerin herhangi bir sorun yaşanmadan bir üst yöneticiye bildirilmesi,
- ✓ Stratejik planlama ve stratejik yönetim süreçleriyle uyumlu olarak yürütülmesidir.

d.İç Denetim

Stratejik planlama oluşturulurken çoğu kamu kuruluşları süreçte rol oynaması için iç denetimin yapılmasına izin vermektedir (Chen & ark., 2020). İç denetim mevcut durumda var olan kaynakların başarılı bir şekilde yönetilmesini ifade etmektedir (Pashiardis, 1996). İç Denetçiler Enstitüsü'nün (The Institute of Internal Auditors-IIA) yaptığı ve uluslararası kabul görmüş iç denetim tanımı şöyledir:

> *"İç denetim; kurumun her türlü etkinliğini denetlemek, geliştirmek, iyileştirmek ve kuruma değer katmak amacıyla, bağımsız ve tarafsız bir şekilde güvence ve danışmanlık hizmeti vermektir. İç denetçiler, risk yönetimi, iç kontrol ve yönetim süreçlerinin etkinliği ve verimliliğinin değerlendirilmesi ve geliştirilmesi için sistematik yaklaşımlar geliştirerek kurumun hedeflerinin gerçekleştirilmesine yardımcı olurlar.".* (https://www.theiia.org/)

Ülkemizde ise, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'nun beşinci kısımda yer alan Madde 63' e göre;

> *"İç denetim, kamu idaresinin çalışmalarına değer katmak ve geliştirmek için kaynakların ekonomiklik, etkililik ve verimlilik esaslarına göre yönetilip yönetilmediğini değerlendirmek ve rehberlik yapmak amacıyla yapılan bağımsız, nesnel güvence sağlama ve danışmanlık faaliyetidir. Bu faaliyetler, idarelerin yönetim ve kontrol yapıları ile malî işlemlerinin risk yönetimi, yönetim ve kontrol süreçlerinin etkinliğini değerlendirmek ve geliştirmek yönünde sistematik, sürekli ve disiplinli bir yaklaşımla ve genel kabul görmüş standartlara uygun olarak gerçekleştirilir."* (5018 Sayılı Kamu, 2003: Md.63).

Eulerich ve Eulerich (2020) iç denetimlerin faydalı olması için; yönetim faaliyetlerinin yerine getirilirken sürecin etkili bir şekilde yönetilmesi, kurum amaçlarının daha iyi öğrenilmesi, verimliliğin arttırılması, maliyetlerin azaltılması, çalışanların motivasyonun

sağlanmasını, kurumun iyileştirildikten sonra değerlendirilmesi gerektiğini söylemektedir. Görmen (2022) ise bu nedenlere bağlı olarak kamu kuruluşlarında istenen hedefe ulaşılmak isteniyorsa iç denetiminin aktif şekilde yürütülüyor olmasına dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

4.SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Son yıllarda, stratejik yönetim uygulamaları özellikle kamu sektöründe Dünya genelinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu yaklaşımla kullanılan stratejik yönetimlerin birçoğu organizasyonel yapıda oluşan tıkanıkları gidermek amacıyla yapılmaktadır. Bu nedenle stratejik yönetim uygulamalarını doğru yapılandıran ve işletmelerinde hayata geçiren kurumların büyük ölçüde başarılı olduğu bilinmektedir. Bu başarı kamu sektörü söz konusu olduğunda, stratejik yönetimin organizasyonel uygulamalarında doğrudan bir başarı sağlandığı görülmektedir. Sağlanan bu başarıyı etkileyen çeşitli etkenler bulunmaktadır. Bu etkenlerin başında stratejinin doğru saptanması, stratejik planın doğru analizler yapılarak bu analizler çerçevesinde hazırlanması ve stratejik planın belirlenen hedefe sadık kalınarak yönetilmesi esas amaç olarak görülmektedir.

Bu yönetim sürecinde kamu kuruluşunun mevcut kaynaklarını nasıl yürüteceği, kuruma hangi stratejik planların daha çok fayda sağlayacağı, uzun vade de süreci daha verimli kılmayı amaçlamak en önemli konular arasına girmektedir. Bu süreç dahilinde, kurumun vizyon ve misyonunu geliştirmesi, güçlü ve zayıf yönlerini öğrenmesi, uzun vadeli gelecek planı oluşturması, verimliliği arttırmak için alternatif yollar araması sürece katma değer sağlamaktadır.

Stratejik plana ve stratejik yönetime bağlı kalındığında; faaliyet gösteren kurumun istek ve beklentilerine göre doğru analizler yapıldığı, daha tutarlı bir alt yapı sağlandığını, iç ve dış çevre koşullarına da daha iyi uyum sağlandığı bilinmektedir. Sürece ek olarak, çalışanların daha hızlı hareket ettikleri, aralarında iletişimin arttığı, ekip çalışmalarını daha koordineli yürüttükleri görülmektedir. Kurumun finans bölümünde ise, ihtiyaç ve beklentilerin daha doğru analiz edildiği, mevcut kaynakların kullanımında verimin arttığı vurgulanmaktadır. En önemlisi çalışanlarda kurumun benimsediği değerleri, vizyonu, misyonu ve amaçların daha iyi anlaşılmasını sağlayarak kuruma karşı aidiyet duygularının arttığı gözlemlenmektedir.

Stratejik yönetim uygulamaları sürecinde birinci basamak olan stratejik planlama, daha iyi bir sistem kurmayı, ikinci basamak olan performans yönetimi, kurumun olumsuz yanlarının saptanıp revize edilmesini, üçüncü basamak olan risk yönetimi konusuyla verimliliği arttırmayı ve son basamak olan iç denetimde ise hedeflere doğru şekilde varılmaya yardımcı olduğunu göstermektedir. Bu kapsamda kurumun hangi işlere daha çok yatırım yapması gerektiği, hangi işlerden vazgeçmesi gerektiği, hangi faaliyet alanlarının daha çok çeşitlendirilmesi gerektiği daha iyi anlaşılmaktadır.

Stratejik yönetim boyunca bütün süreç ele alındığında sonuç olarak, kurumlar ister özel sektör ister kamu sektöründe faaliyet gösteriyor olsunlar stratejik yönetim başarılı yönetimin temel koşuludur. Özellikle kamu sektörü biraz daha durağan bir yapı sergilediğinden stratejik yönetimin temellerine ve sürecine bağlı kalınması daha da önem taşımaktadır. Sürece bağlı kalındığında kamu yöneticilerinin çalıştığı zorlu ve rekabetçi ortamda çözüm üretebilmeleri, sürecin ana işlevlerini sağlamaları oldukça değerlidir. Kamu kuruluşunun tam teşekküllü bir stratejik yönetim sistemi geliştirmesi hedeflenen sonuçlara etkili bir şekilde varılacağını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Akçakanat, Ö. (2012). Kurumsal risk yönetimi ve kurumsal risk yönetim süreci. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, *4*(7), 30 – 46.

Akgemci, T. (2008). *Stratejik Yönetim.* (2. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi

Aktan, O. (2014). Analyzing master dissertations in terms of strategic planinig. *Anatolian Journal of Educational Leadership and Instruction,* 2(1), 12-31.

Alatailat, M., Elrehail, H., & Emeagwali, O. L. (2019). High performance work practices, organizational performance and strategic thinking: A moderation perspective. *International Journal of Organizational Analysis*, *27*(3), 370 – 395. https://doi.org/10.1108/IJOA-10-2017-1260

Altıntaş, A. (2008). Mahalli İdarelerde Performans Yönetimi ve Riskleri. *Sayıştay Dergisi,* (69), 3 – 16.

Anderson (2014). Mergers and Acquisitions: An Empirical Study on the Post-Merger Performance of Selected Corporate Firms in India. *IUP Journal of Business Strategy*, 10(4), 7-67.

Annsof, H. I. (2007). *Strategıc Management.* New York: Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230590601

Ansoff, H. I., Declerck, R. P., & Hayes, R. L. (1976). *From Strategic Planning to Strategic Management:* John Willey: London.

Ansoff, H. I., Kipley, D., Lewis, A. O., Helm-Stevens, R., & Ansoff, R. (2018). *Implanting strategic management*. Springer.

Bilgin, K. U. (2007). Kamuda Ölçülebilir Denetime Hazırlık "Performans Yönetimi". Sayıştay Dergisi, (65), 53 – 87. https://dergipark.org.tr/en/pub/sayistay/issue/61522/918912

Bircan, İ. (2002). Kamu kesiminde stratejik yönetim ve vizyon. *Planlama Dergisi*, *42*(1), 11 – 19.

Cambridge (2023). Cambridge Dictionary. Tarihinde 09 Ekim 2023, adresinden erişildi https://dictionary.cambridge.org/

Carver, M., & Kipley, D. (2010). Ansoff's Strategic Issue Management System: A Validation for use in the Banking Industry during high Turbulent Environments. *Business Renaissance Quarterly*, *5*(2).

Caulfield, I. & Schultz, J. (1989). *Planning for Change: Strategic Planning in Local Government*, Longman Group UK, London. https://ci.nii.ac.jp/ncid/BA07273286?l=ja

Chen, Y., Lin, B., Lu, L., & Zhou, G. (2020). Can internal audit function improve firm operational efficiency evidence from China. *Managerial Auditing Journal*, 35(8), 1167 – 1188.

David, F. R. (2011). *Strategic management concepts and cases*. Pearson.

De Herve, M. D. G., Schinko, T., & Handmer, J. (2023). Risk justice: Boosting the contribution of risk management to sustainable development. *Risk analysis: an official publication of the Society for Risk Analysis*.

Drucker, P. (1999). 21. Yüzyıl İçin Yönetim Tartışmaları. (Çev: İ.Bahçıvangil) İstanbul: Epsilon Yayıncılık.

Eroğlu, H. (2011). Kamu Yönetiminde Performans Balanced Scorecard. Konya: Çizgi Kitabevi.

Ertaş, H. & Atalay, İ. (2016). Yerel yönetimlerde performans yönetimi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Teknik Araştırmalar Dergisi,* (12), 70 – 82.

Eulerich, A. & Eulerich, M. (2020). What is the value of internal auditing? A literature review on qualitative and quantitative perspectives. *Maandblad voor Accountancyen Bedriifseconomie* (MAB), (3//4), 83 – 93.

Finkelstein, S., Hambrick, D. C., & Cannella, A. A. (2009). *Strategic leadership: Theory and research on executives, top management teams, and boards*. Strategic Management.

Freeman, R. E. (1984*). Strategic Management: A Stakeholder Approach*. Boston: Pitman.

Görmen, M. (2022). İç denetim deneyimi ile iç denetim etkinliği arasındaki ilişki: literatür taraması. *Denetişim,* 0(24), 117 – 133.

Güçlü, N. (2003). Stratejik Yönetim, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 22(2), 61-85.

Günther, L., Menzel, D., & Jentsch D., (2011). Interventıon method for partıcıpatory strategy development and ımplementatıon (ıpas)- a way to enhance strategıc thınkıng and actıng of smes. *International Journal of Business and Management Studies*, Cilt 3, Sayı 1, 215 – 226.

Harrison, J. S., & Thompson, S. (2014). *Strategic management of healthcare organizations: A stakeholder management approach*. Business Expert Press.

Karagöz, H., & Bay, M. (2018). Effects of strategic planning on organizational performance: An application. *The Journal of Academic Social Science,* 6(67), 353 – 369. *http://dx.doi.org/10.16992/ASOS.13442*

Karasoy, H. A. (2014). Türk Kamu Yönetiminde Performans Yönetimine Bir Bakış. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 10 (22), 257 – 274. https://doi.org/10.11122/ijmeb.2013.9.19.459

Kavukoğlu, T. E., & İşçi, E. (2023). Investigation of strategic planning awareness of healthcare professionals. *Stratejik Yönetim Araştırmaları Dergisi*, *6*(2), 144 – 162.

Kennedy, R. Jamison, E. Simpson, J. Kumar, P. Kemp, A. Awate, K. & Manning, K. (2020). *Strategıc Management.* Virginia: Virginia Tech Publıshıng. https://doi.org/10.21061/strategicmanagement

Köseoğlu, Ö. (2008). Türk Belediyeciliğinde Performansa Dayalı Yönetim Anlayışına Geçiş: Arka Plan ve Sorunlar. *Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi,* 17(1), 19 – 42. https://hdl.handle.net/20.500.12619/73167

Kraus, S. & Kauranen, I. (2009). "Strategic Management and Entrepreneurship: Friends or Foes?", *International Journal of Business Science and Applied Management,* 4(1), 37 – 50.

Mc Cune, S. (1986). *Guide To Strategic Planning For Educators*, Alexandria, VA, ASCD, 1986.

Oxford. (2023). Oxford Learners Dictionaries. Tarihinde 04 Ekim 2023, adresinden erişildi https://www.oxfordlearnersdictionaries.com

Özgür, H. (2004). Kamu Örgütlerinde Stratejik Yönetim. *Çağdaş Kamu Yönetimi II*, 207 – 254.

Pashiardis, P. (1996). Environmental scanning in educational organizations: uses, approaches, sources and methodologies. *International Journal of Educational Management*, *10*(3), 5 – 9. https://doi.org/10.1108/09513549610115055

Poister, T. H., & Streib, G. D. (1999). Strategic management in the public sector: Concepts, models, and processes. *Public Productivity & Management Review*, 308 – 325.

Schiller, F. & Prpich, G. (2013). Learning to organise risk management in organisations: What future for enterprise risk management? *Journal of Risk Research*, *17*(8), 999-1017. https://doi.org/10.1080/13669877.2013.841725

Steiner, G. A., (1979). *Strategıc Planning What Every Manager Must Now.* New York, The Free Press.

Tapera, J. (2014). "The Importance of Strategic Management to Business Organizations", *Research Journal of Social Sciences and Management*, 3(11): 122 – 131.

TDK. (2023). Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlük. Tarihinde 04 Ekim 2023, adresinden erişildi http://www.tdk.gov.tr

Teece, D. J. Pisano, G. & Shuen, A. (1997). "Dynamic Capabilities and Strategic Management", *Strategic Management Journal,* Vol. 18 No. 7,.509-533

The Institute of Internal Auditors-IIA. Tarihinde 16.10.2023, adresinden erişildi https://www.theiia.org/

Thompson, A. & Strickland J. (2012). Craf*ting and Implementing Strategy, Texts and* Readings, 10thEdition, New York; McGraw Hill.

Walker, R. M. (2013). Strategic management and performance in public organizations: findings from the Miles and Snow framework. *Public Administration Review*, *73*(5), 675 – 685.

Yılmaz, O. K. (2019). Belediyelerde stratejik yönetim kapasitesinin geliştirilmesi: Müdürlükler bünyesinde kullanılabilecek stratejik yönetim uygulamaları. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, *11*(21), 507 – 529.

5018 Sayılı Kamu Mali Yönetmeliği ve Kontrol Kanunu. (10 Aralık 2003). Resmî Gazete, s. 25326.

İngiltere'nin Brexit Kararına Karşı AB Yanlısı İskoçya'nın "Avrupa'da Bağımsız Bir İskoçya" Söylemi

Feza SOLAK TUYGUN[1]

Giriş

Ulusal egemenlik kaygılarıyla AB üyeliğine mesafeli yaklaşan ancak ekonomik sorunlarını aşmak için AB üyeliği bir gereklilik halini alan İngiltere[2], 1961 ve 1967'de başvurusu reddedilmesine rağmen, 1973'de AB üyesi olmayı başarmıştır. Bu süreçte AB'ye üyelik için referandum yapmayan İngiltere, 1975'de üyelik koşullarında yeterinde pazarlık yapılmadığı gerekçesiyle AB'de kalıp kalmama konusunda ilk referandumunu yapmış, referandum sonucunda İngiltere ve İskoç halkı "AB'de kalma" yönünde tercih yapmıştır. 1997 yılında yetki devri öngören yasa çerçevesinde, İskoçya'da referandum yapılmış, İskoç halkının yetki devrini kabul etmesinin ardından İskoç Parlamentosu kurularak, İngiltere hükümetinde olan bazı yetkiler 1999'da bu Parlamentoya devredilmiştir. İskoç Parlamentosu, sahip olduğu birincil yasama yetkisi ile yetki devri gerçekleşen alanlarda bölgeye özgü politikalar geliştirme ve bu politikaları halkın isteklerine göre şekillendirme hakkına sahip olmuştur. İngiltere'nin AB üyesi olması dolayısıyla, Avrupa düzeyinde temsil imkânına sahip olan İskoçya, yetki devri politikaları kapsamında AB ile doğrudan ilişkiler kurarak bu ilişkilerini geliştirmiş, üye ülkelerin sahip olduğu tüm haklardan da faydalanmıştır. İngiltere'nin AB üyelik süreci ise belirli çekinceler çerçevesinde bir tür ayrıcalıklı üyelik statüsü ile yürütülmüştür. AB'ye ödediği katkı payı başta olmak üzere, AB'nin genişleme sürecine karşı çıkan İngiltere, avro para birimine geçmemiş, Schengen Serbest Dolaşım Anlaşması'na (1985) katılmamış, Maastricht Anlaşmasını şerh koyarak imzalamış, Avrupa Döviz Rejimi Mekanizmasından (EERM) gereklilikleri yerine getiremediği gerekçesiyle çıkarılmıştır. Avrupa ile tam entegrasyona, egemenliğin yitirilmesine neden olacak uygulamalara ve mali politikalara karşı çıkan İngiltere, Avrupa ordusu kurulması görüşüne de temelden karşı çıkmıştır. Bu arada İskoçya'da bağımsızlık talebiyle öne çıkan İskoç Ulusal Partisi (SNP) 1980'li yılların sonlarında "Avrupa'da bağımsız bir İskoçya" sloganıyla politikalar geliştirerek oylarını artırmaya başlamış, 2007'de azınlık hükümeti kurarak, 2011'den sonra da çoğunluğu sağlayarak tek başına iktidar olmayı başarmıştır. İngiltere ise 2015 seçimlerinden sonra AB ile egemenlik, göçmenler ve sosyal yardımlar, ekonomi ve para politikası, rekabetin sağlanması konularında müzakere ederek, iktidardaki partinin seçim vaadi gereği 2016'da AB üyeliği konusunu referanduma götürmüştür. Brexit referandumu olarak adlandırılan bu referandum sonucunda İngiltere'den "AB üyeliğinden ayrılma" yönünde karar çıkarken, İskoçya'da halkın çoğunluğu "AB'de kalma" yönünde oy kullanmıştır. İskoçya'nın AB'den ayrılmak istememesine rağmen, İngiltere'nin AB'den ayrılma kararına uymak zorunda bırakılması ve nihayetinde de İskoçya'nın AB'den ayrılması anlamına gelen bu sonuç, İskoç hükümetini "bağımsızlık referandumu" talebiyle harekete geçirmiştir. İskoçya'da 2014'de yapılan

[1] Dr. Öğr. Üyesi. Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, Kahramanmaraş/TÜRKİYE, e-mail: fezasolak@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-9928-9005.

[2] Bu çalışmada İngiltere ve Birleşik Krallık aynı anlamda kullanılmıştır.

bağımsızlık referandumunda İskoçya halkı, AB üyeliğini kaybetmemek için birlikteliğin devamı yönünde oy kullanmış ve bağımsızlığı desteklememiştir. İngiltere ise AB ile vardığı Brexit Anlaşması çerçevesinde 31 Ocak 2020'de AB'den ayrılmıştır. Bu çalışmada, İngiltere-AB ilişkileri ile İngiltere- İskoçya ilişkileri ele alınarak, İngiltere'nin Brexit Anlaşması (2020) ile AB'den ayrılma kararının AB yanlısı İskoçya üzerindeki etkisi incelenmiştir.

İngiltere'nin AB'ye Katılması: Katılım Anlaşması (1973) ile Referandumsuz Üyelik

Ulusal egemenlik kaygılarıyla Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu (AKTÇ-1952) ile başlayan entegrasyon sürecinden özellikle uzak duran İngiltere, 1961'de Topluluğun ekonomik başarısından faydalanmak için üyelik başvurusunda bulunmuş, Fransa, ABD'nin İngilizler aracılığıyla Avrupa'nın işlerine müdahale edeceği yaklaşımıyla bu başvuruyu veto etmiştir. İngiltere'nin yapısı ve koşulları gereği kıta Avrupası'ndan çok farklı olduğu, yaşama, üretme ve ticaret yapma şekliyle Ortak Pazar'a dâhil edilemeyeceğini belirten Fransa, böyle bir üyelik durumunda tüm üyelerin uyumunun etkileneceğini, Topluluğun Amerika'nın etkisi altında bir Atlantik topluluğu haline dönüşeceğini belirtmiştir. AT ile ABD ve Rusya dışında üçüncü bir güç olma amacını gerçekleştirmeyi hedefleyen Fransa, 1967'de İngiltere'nin ikinci kez Topluluğa üyelik başvurusunu da stratejik çıkarlar gereği veto etmiştir. 1961'de ilk vetonun ardından 1967'de üyelik başvurusunu yenileyen İngiltere'nin bu girişiminde ekonomik sorunlarının etkili olduğu ifade edilmiştir. 1970'lerin başında küresel rekabet gücü yavaşlayan, kişi başına düşen milli geliri AT'nin altında olan ve Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi'nin (EFTA) karşısında rekabet edemeyen İngiltere için, AT üyeliği ekonomik bir gereklilik halini almıştır. İngiltere AT üyesi olduğunda yeni pazarlara ulaşarak daha etkili ve rekabet gücü yüksek bir ülke olacaktır. 1970'li yıllara gelindiğinde Topluluğa üyelik konusunda parti ve toplum boyutunda bölünmüş bir yapı sergileyen İngiltere, AT'ye üyelik için referanduma gitmemiş; aynı genişleme sürecinde yer alan İrlanda ve Danimarka'da üyelik için yapılan referandumda oy çoğunluğu sağlanırken, Norveç gereken çoğunluğu sağlayamadığı için AT üyesi olmamıştır (Canan-Sokullu, 2017: 15).

1971'de Parlamentoda yapılan AT oturumunda üyelik konusunda karar çıkmış, bu süreci takiben üyelik başvurusu kabul edilen İngiltere, Katılım Anlaşmasıyla 1973'de AT üyesi olmuştur[3]. Ancak 1974'de hükümetin üyelik koşullarında yeterinde pazarlık yapmadığı eleştirisinin ardından, AT'den ayrılma veya kalma yönünde referandum yapılarak, alınan sonuca göre AT ile tekrar görüşme ve pazarlık yapılacağı belirtilmiştir. Buna göre, AT ile ortak para ve iktisadi birlik, tarımsal politikalar, KDV'nin birleştirilmesi, Topluluk bütçesine İngiltere'nin katkı payının azaltılması ve parlamentonun egemenliği hususlarında yeniden pazarlık yapılması öngörülmüştür. Referandumda ayrılma kararı çıkarsa AT'nin, İngiltere'nin isteklerini kabul etmek zorunda kalacağı ifade edilmiştir. 1975'de yapılan referandumda, İngiltere halkına "Sizce İngiltere Avrupa Topluluğu'nda (Ortak Pazar) kalmalı mı? sorusu sorulmuştur (Miller, 2015: 21). Katılım oranının %64,03 olarak gerçekleştiği bu referandumda seçmenlerin %67,2'si "evet" cevabını vermiş, böylece halkın büyük çoğunluğu Avrupa'nın parçası olduğunu kabul etmiştir (Alakbarov, 2018: 13). 1970'lerin sonunda İngiltere'nin yılda 1 milyar sterlinin üzerinde AT bütçesine katkı yapması AT'ye yaklaşımı değiştirecek önemli bir soruna dikkat çekmiştir. Buna göre İngiltere, üye ülkeler arasında kişi başına en düşük üçüncü gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH)'ya sahip ülke olmasına rağmen AT bütçesine en çok katkı yapan ikinci ülke olmuştur (Geddes 2013: 67). İngiltere, AT'nin giderek genişlemesine de karşı çıkmış, avroya geçmeyi reddetmiş, Schengen Serbest Dolaşım Anlaşması'na (1985) katılmamıştır. 1992'de Maastricht Anlaşmasını, tek para birimi ve sosyal şarta şerh koyarak imzalamış, aynı yıl daha önce katıldığı Avrupa Döviz Rejimi Mekanizmasından (EERM)

[3] Fransa'da cumhurbaşkanının değişmesiyle, İngiltere'nin AT üyeliğinin önü açılmıştır.

gereklilikleri yerine getiremediği gerekçesiyle çıkarılmıştır. Takip eden süreçte Avrupa ile tam entegrasyona, egemenliğin yitirilmesine neden olacak uygulamalara ve mali politikalara da karşı çıkan İngiltere, Avrupa ordusu kurulması görüşüne de temelden karşı çıkmıştır (Mutlu, 2023: 30-34).

İngiltere'nin "AB'den Ayrılmasına" Giden Süreç

2005'de muhalefette olan siyasi partinin, seçim vaadinde iktidara geldiğinde AB ile yeniden müzakerelere oturacağını ve İngiltere için önemli kazanımlar elde edeceğini açıklaması, ekonomik krizin ve artan işsizliği sebebini AB'ye yeni katılan ülkelerden gelen, kontrolsüz ve niteliksiz iş gücü göçü olarak belirtmesi Brexit'e giden yolu da açmıştır. Aynı parti 2010 seçim manifestosunda göçün azaltılması ve sınır kontrolünü artırılmasını vadetmiş, seçim sonucunda da koalisyon hükümeti kurarak iktidara gelmiştir. 2012'de Brexit referandumunu telaffuz etmeye başlayan iktidar, İngiltere ve Avrupa'nın iyiliği için Eurozone, rekabet eksikliği ve AB kurumlarının vatandaşlardan kopuk olduğu sorunlarını dile getirerek bu sorunlara çözüm getirilmediğinde Birlikten ayrılmaktan başka çarelerinin kalmayacağını ifade etmiştir. Avro kullanmayacaklarını, İngiliz sterlininden vazgeçmeyeceklerini, Eurozone dışındaki ülkelere ortak pazara erişim yönünden garanti verilmesi gerektiği belirtilerek, AB ülkelerinden bir kaçı hariç diğer ülkelerde rekabet yönünden işlerin yolunda gitmediği, Avrupa'nın dünya üretimine olan katkısının zamanla azalacağı, AB'nin karışık kurallarının ve aşırı düzenlemelerinin iş gücü pazarını etkilediği belirtilmiştir. Avrupa ve İngiltere için esnek, adaptasyon kabiliyeti olan açık bir AB ile AB'de kalınacağı, kırk yıllık üyelik sürecinde Avrupa şüphecisi yaklaşımların yoğunlaştığı İngiltere'de bunun değişmeyeceği ve AB hakkındaki haklı iddialarının kabul edilmesi talep edilmiştir (The Guardian, 2013). Bu süreci takiben, 2015 genel seçimlerine hazırlanan iktidar partisi, yeniden iktidar olması durumunda vize serbestisini AB ile yeniden müzakere edeceğini ve bu müzakere paketini de 2017 yılı bitmeden AB'de kalma veya ayrılma yönünde referanduma götüreceğine söz vermiş, bu vaadini de seçim manifestosuna dâhil etmiştir (Jensen & Snaith, 2016: 1308). 2015 genel seçimlerinden galip çıkan iktidar partisi, verdiği sözü tutmak için AB Referandum Yasasını parlamentoya getirme kararı almış, ilgili yasa parlamentoda çoğunluğun oyunu alarak yasalaşmıştır. Ardından AB'ye yeni üye olmuş ülkelerden serbest dolaşımdan faydalanarak İngiltere'ye gelecek göçmenlerin önlenmesi, çalışma vizesi ihtiyacı olmadan vize serbestisiyle İngiltere'ye gelen AB vatandaşlarına uygulanacak kuralları, yeni serbest ticaret anlaşmalarıyla kırtasiyeciliğin azaltılmasını, üye ülkelere verilen yetkilerin arttırılarak AB kurumlarının yetkilerinin minimize edilmesi gibi düzenlemeleri içeren reform mektubunu AB'ye sunmuştur (Alakbarov, 2018: 16).

İngiltere egemenlik, göçmenler ve sosyal yardımlar, ekonomi ve para politikası, rekabetin sağlanması konularında AB ile müzakere etmiş, bu müzakereyi takiben AB zirvesinde İngiltere hakkında uzlaşma sağlanmıştır. Bu gelişme üzerine iktidar partisi, AB ile üyelik koşullarını yeniden müzakere ettiğini, anlaşmaya varılan konulara dair uzlaşılan yenilikleri ve İngiltere'nin kazanımlarını açıklamış; anlaşmayı kabineye arz ettikten sonra Avam Kamarası'nda AB referandum sürecini başlatacağını ifade etmiştir. Anlaşmaya göre, İngiltere, AB üyeliğinin devamı yönünde karar alırsa, sıkı Avrupa entegrasyonu dışında tutulacak, İngiltere Parlamentosu'nun egemenlik yetkisi AB nezdinde arttırılacak, avro yerine kendi para birimini kullanarak Ortak Pazar'a erişimi devam edecek, ekonomik rekabette adalet sağlanacak ve AB vatandaşlarının vize serbestisiyle haksız yere İngiliz sosyal yardımlarını almaları engellenecektir (European Council, 2016). Anlaşılan konuları önemli bir kazanım olarak değerlendiren iktidar partisi, AB üyeliğine devam etmek istediğini deklare ederken, parti içinden bir ses AB üyeliğinin İngiltere'ye maliyetinin haftalık 350 milyon Sterlin olduğunu, bunun AB'ye verilmesi yerine Ulusal Sağlık Hizmetlerinde (NHS) kullanılması gerektiğini belirterek AB'den ayrılmayı destekleyeceğini ifade etmiştir (Watt, 2016). Bu süreci takiben

AB'de kalmak isteyen ve AB'den ayrılmak isteyen taraf olarak iki kanada ayrılan görüşler, çeşitli kampanyalarla desteklerini arttırmaya çalışmıştır.

Brexit Referandumu ve "AB'den Ayrılma" Kararı

Brexit referandumu 23 Haziran 2016'da yapılmış, referanduma katılım oranı %72,2 olarak gerçekleşmiştir. Referandum sonucunda %51,9 oy oranıyla AB üyeliğinden ayrılma yönünde oy kullanılmıştır. AB üyesi olarak kalmak isteyenlerin oy oranı ise %48,1 olarak gerçekleşmiştir (BBC, t.y.a). Referandum sonrasında İngiltere'nin AB'den ayrılma süreci AB Anlaşması'nın 50. maddesi gereği 29 Mart 2017'de resmen başlamıştır. Bu süreçle birlikte İngiltere'nin AB'den anlaşarak mı yoksa anlaşmadan mı ayrılacağı konusunda Avam Kamarası'nda müzakereler yapılmıştır. AB'den çekilme prosedürünü düzenleyen AB Anlaşması'nın 50. maddesinde, üye devletlerin anayasal kurumlarına bağlı olarak AB'den ayrılmaya karar verebileceği, çekilme kararı alan üye devletin Avrupa Konseyi'ni bilgilendireceği, çekilme müzakerelerinin AB ve çekilmeyi planlayan devlet arasında gerçekleşeceği ve müzakereler sonucunda imzalanan çekilme anlaşmasının Avrupa Konseyi'nin yeterli çoğunluğu ve Avrupa Parlamentosu tarafından onaylanacağı düzenlenmiştir (Eur-Lex, 2012). İlgili maddenin İngiltere'de nasıl işletileceği konusu ise açılan bir dava ile daha da netlik kazanmış, İngiltere Yüksek Mahkemesi (2017), hükümetin ancak parlamento tarafından yetkilendirilmesiyle AB Anlaşması'nın 50. maddesini harekete geçirebileceğine hükmetmiştir (BBC, 2017). Bu karar gereği hükümetin parlamentoya sunduğu yasa tasarısı, Avrupa Birliği'nden Çekilme Bildirimi Yasası olarak kabul edilmiştir. Bu süreci takiben İngiltere (2017), AB Anlaşmasının 50. maddesini yürürlüğe koyacağını Avrupa Konseyi Başkanına bildirmiştir. İngiltere'nin AB'den 29 Mart 2019'da ayrılması beklenirken, 2018'de Avrupa Adalet Divanı (AAD), İngiltere'nin hâlâ AB üyesi olduğunu ve ayrılma anlaşması sağlanamazsa, çekilme bildirimini tek taraflı olarak iptal edebileceğini belirtmiştir (Euronews, 2018). Karara göre İngiltere bildirimini geri çekerse, mevcut üyelik koşulları altında AB üyesi olarak kalmaya devam edebilecektir. Brexit müzakereleri, 2017 genel seçimlerinde çoğunluk sağlanamadığı için kurulan azınlık hükümeti tarafından yürütülürken, ilgili kararları çıkaramayan başbakan istifa etmiştir. İstifanın ardından müzakere sürecini 2019'da yeni başbakan devralmıştır. Yeni başbakan, gözden geçirilmiş çekilme anlaşmasını parlamentonun onaylamasını sağlayamazsa, erken seçime gideceğini açıklamıştır. Bu süreci takiben de Avam Kamarası oylama sonucu erken seçim kararını kabul etmiştir. 2019 seçimlerinde parlamentoda tek başına iktidar olmaya yetecek çoğunluğu sağlayan iktidar partisi, Brexit'i Avam Kamarasından geçirebilecek güce ulaşmıştır (BBC, 2019). Bu gelişmenin ardından İngiltere, AB ile varılan Brexit Anlaşması çerçevesinde 31 Ocak 2020'de AB'den resmen ayrılmıştır (BBC, 2020)

İngiltere ve İskoçya İlişkileri: Birleşme ve "Yetki Devri"

Bağımsız devletini ilk kez 1320'de bir deklerasyonla (Declaration of Arbroath) İskoçya bölgesinde kuran İskoçlar, İngilizlerle olan savaş ve bölgesel çekişmelerini "1603 Hanedanların Birliği Paktı" ile sona erdirmiş, bu anlaşmayla İngiliz ve İskoç bölgelerinin birleşme süreci de başlamıştır. Tek bir hanedanlık altında toplanarak yönetilmesine rağmen, bu iki bölge arasında farklı devlet yapılanmaları uzun süre devam etmiştir. Bu süreçte İskoç ve İngiliz parlamentoları kendi bölgelerinde karar alırken, parlamentolarına bağlı kurumlar da işlevlerini sürdürmüştür. Bu sürecin sonunda İngiltere tarafında birleşme İskoçya Bölgesi'nde sağlanmıştır. Birleşmeyi sağlayan pakt, 1707'de İskoçya Parlamentosu'ndan geçmiş, İngiliz Parlamentosu'nda da 25 maddelik anlaşma metniyle birlikte onaylanmıştır. Anlaşmayla İngiltere Parlamentosu tek parlamento olarak kabul edilmiş (Boyle & Crowford, 2014: 74) siyasi otorite ve güç tek merkezde toplanmıştır. İskoç bölgesinin temsili için bu bölgeden seçilecek milletvekillerinin İngiltere parlamentosuna gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Anlaşma ile bölgenin kendisine has

yasa sistemi, eğitim politikaları ve kimlikler korunmuş, yasal çerçeveyle de garanti altına alınmıştır. Bölgede, İngiliz ortak kültürünün/kimliğinin etkin olmasını sağlayacak politikalar uygulanmaya çalışılsa da İskoç alt kimliği buna izin vermemiştir. Nitekim İskoçya için böyle birleşmenin sağlanmasında ekonomik ve ticari sebepler etkili olmuştur (Pittock, 2008: 15-16). Birleşmeyle, İskoçya'nın savunma, güvenlik ve dış politika gibi alanlarda kararlar, İngiltere hükümeti tarafından alınmıştır.

1885'de merkezle bölgeler arasında iletişim sağlanması amacıyla İskoçya bölgesinde İskoç Ofisi kurulmuş (Seawright, 2008: 43), idari yetki devri olarak değerlendirilen bu yapıyla merkezden bölgelere yetki devri öngörülmüştür. İlk yıllarda İngiltere hükümetinin politikalarını uygulayan Ofis, verilen kısıtlı yetkiyle politikalarını geliştirmekte zorlanmıştır. Ancak 1999'a kadar İskoç halkını temsil eden bir yapı olarak bölgeyle ilgili sorunların tartışılmasını ve İngiltere'de hükümet programlarına yansıtılmasını sağlamıştır. Ofisin mali açıdan merkeze bağlı olması, kendi politikalarını uygulamasını zorlaştırsa da, merkez hükümette birçok bakanlığının yaptığı görevi, bölgede tek başına yapabilmesi ve kısmen de olsa karar alma imkânına sahip olması olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. 1886'da kurulan İskoç Özerk Yönetim İşbirliği, İskoçya bölgesi için ilk milliyetçi örgütlenme olarak bölgenin çıkarlarını korumak için çeşitli talepleri dile getirmiştir. İskoç ulus kimliğinin altında örgütlenen grup, İskoçya'nın İngiltere parlamentosundaki temsil gücünün arttırılması ve belli politika alanlarında değişiklik yapılmasını isteyerek özerk yönetimi savunmuş, ancak zamanla etkisini kaybetmiştir (Devine, 2008: 2). İngiltere, İskoçya bölgesi için devlet sekreterliği oluşturmuş, kabinede yer alma hakkına sahip olan sekreterlik (1892), bölgeden sorumlu yetkilerle donatılarak (1926) bölge sorunlarının hükümet gündemine alınmasını sağlamıştır (House of Lords Constitution Committee, 2002). 1968'de İngiltere'de merkez-yerel ilişkisi hakkında yapılan çalışma ile bölgeleri yöneten bölgesel meclislerin kurulması gündeme gelmiş, 1973'de de bazı politika alanlarında yetkinin bölgesel meclise devredilmesi öngörülmüştür. Bu yaklaşım, 1999'daki yetki devri uygulamasının temelini oluşturmuştur (Ezzamel & ark., 2008: 18). 1978 İskoçya Kanunu, bölgelerde meclis kurulmasını düzenlemiş, ancak mali alanda yetkiyi merkeze bırakmıştır. Bu durum yerel meclisin bölge politikalarını mali güç olmadan uygulamasını zorlaştırırken, merkezin mali alanda daha etkin olmasına yol açmıştır. Ayrıca kanun, yetki devrinin Avrupa mevzuatına uygun şekilde uygulanmasını ve devredilen yetkilerde sorumluluğun yerel mecliste olmasını öngörmüştür (Hazel, 1997: 18).

1979'da İskoçya'da yetki devri öngören yasa çerçevesinde yapılan referandumda yetki devri için %52 evet oyu çıkmıştır. Bu referandumda bir tercihin onaylanabilmesi için toplam seçmenin %40'nın evet oyu verme şartı aranmış (Aughey, Bort, & Osmond, 2011: 2), bu şart sağlanamadığı için referandum sonucu onaylanmamış ve yetki devri gerçekleşmemiştir. Bu referandumdan sonra 1997 yılına kadar merkezileşme politikalarının uygulandığı İngiltere'de, yetki devri gündeme gelmemiştir. Ancak 1979 referandumundan sonra evet kanadında yer alan bir grup, İskoçya Anayasal Konvansiyonu[4] (1989) oluşturmuştur. Konvansiyon, yetki devrinin gerçekleşmesi için "İskoçya Bölgesi İçin Haklar" kampanyası düzenleyerek anayasa değişikliği talebiyle çalışmalar yürütmüştür. İskoçya Parlamentosu için program yayınlayarak, yetki devrine yönelik talebin artmasında etkili olan Konvansiyon, İskoç halkını temsil eden bölgesel bir parlamento dışında, yetki devri politikaları uygulanırsa, AB'de bölgeyi temsil eden bir temsilcinin bulunması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Ayrıca bölgesel politikaların uygulanabilmesi için mali güç transferinin de gerçekleşmesi gerektiği belirtilmiştir (Scottish Constitutitonal Convention, 1995).

[4] Anayasal Konvansiyonda kiliseler, milliyetçiler, liberal demokratlar, işçi partililer ve sivil toplum kuruluşları yer almıştır.

İskoçya'da 1997 Referandumu: Yetki Devri Politikası ve İskoç Parlamentosu

İngiltere'de 1997 seçimlerini yetki devri politikasını öne sürerek kazanan İşçi Partisi, aynı yıl yetki devri politikası için referandum kararı almıştır. Katılım oranının %60,4 olarak gerçekleştiği referandumda İskoç halkına iki soru yöneltilmiştir. İskoç halkı "İskoçya bağımsız parlamentoya sahip olmalı mı?" sorusuna %74,3 oranla "evet" derken; "İskoç Parlamentosu'nun vergileri değiştirme gücü olmalı mı?" sorusuna %63,5 oranla "evet" cevabını vermiştir. Bu referandumda 1979'daki toplam seçmenin %40'nın evet yönünde oy kullanması ön koşulu aranmamış, İskoç halkına da yetki devri politikası iyi anlatılmıştır (Pattie &ark., 1998). Referandumdan sonraki süreç İngiltere hükümetinin çıkardığı İskoç Kanunu (1998) ile şekillenmiştir. İskoçya bölgesi için parlamento kurulması yönündeki referandumun onaylanmasıyla, 1999'da İngiltere hükümetinde olan birçok sorumluluk, güç ve yetki 129 parlamentere sahip İskoç Parlamentosu'na geçmiştir. İskoç Parlamentosu'nda parlamenterlerin 73'ü basit, 56'sı nispi çoğunluk sistemine göre dört yıllığına seçilirken, İskoçya'da yürütme yetkisi de İskoçya Parlamentosu'nun seçip Kraliçe'nin atadığı bir başbakan ve başbakan tarafından atanan bakanlardan oluşmuştur. Ayrıca İskoç Parlamentosu kararlarının belli usuller çerçevesinde (Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'ne aykırı olması gibi) veto edilebilmesi mümkün kılınmıştır (Cabinet Office and Office of the Secretary of State for Scotland, 2013; Forsyth & Wade, 2004: 105-136). Yetki devrinden sonra, İskoç Kanunu (1998) ile sağlık, sosyal çalışma, eğitim, yerel yönetim, adalet ve sivil güvenlik işleri, orman, balık ve tarım, çevre, turizm, bölge içi ulaşım gibi konular yerel hükümete devredilmiştir. Anayasa, dış politika savunma, istihdam, ekonomik ve sosyal sorunlar, sosyal güvenlik ve uluslararası konular gibi birliğin devamı için ortak karar almayı gerektiren konular merkezde kalmıştır (Cabinet Office and Office of the Secretary of State for Scotland, 2013). İskoç Parlamentosu, sahip olduğu birincil yasama yetkisi ile yetki devri gerçekleşen alanlarda bölgeye özgü politikalar geliştirebilmekte, bu politikaları merkeze bağlı olmadan halkın isteklerine göre şekillendirerek değiştirebilmektedir. Ayrıca, yetki devriyle, İskoç Ofisi'ne devredilen politikalar için kaynak toplama yetkisi İskoç Parlamentosu'na geçmiştir (Mitchell & Bradburry, 2004: 333).

İskoçya-AB İlişkileri: Siyasal ve Toplumsal Yönelim

İngiltere'nin AB üyeliği gündeme geldiğinde İskoç kamuoyunda olumsuz bir tutum hâkim olsa da, bu tutum sonraki süreçlerde değişikliğe uğramıştır. İngiltere'de yapılan 1975 AB referandumunda İskoçya, %58,4 oy oranıyla AT'de kalma yönünde oy kullanmıştır (The Guardian, 1975). İskoçya'da Muhafazakâr Parti AB'ye karşı her zaman şüpheci yaklaşmış, İşçi Partisi ise AB ile uyumu savunarak, İngiltere'nin AB ülkelerine, serbest ticaretle mallarını ve hizmetlerini satabilmesinin, işçilerin serbest dolaşımla başka ülkelerde çalışabilmesinin, ekonomik ve ticari getirisine dikkat çekmiştir (Giddings & Drewry, 2014: 5). AB tarafından bölgelerin, ortak tarım ve balıkçılık konularında desteklenmesi, merkezi olmayan politikaların uygulamasını kolaylaştırıcı bir etken olarak değerlendirmiştir. İskoçya'da Liberal Parti ise İngiltere, İskoçya ve AB kurumlarının politikalarının, İskoçya'nın çıkarları ve talepleri dikkate alınarak gerçekleştirilmesi durumunda ilişkilerin de çok boyutlu olacağına dikkat çekmiştir. Muhafazakâr, İşçi ve Liberal Parti, İskoçya bölgesinin etnik yapısı ve bölgesel özelliği ile diğer bölgelerden farklı olduğunu kabul etseler de bağımsızlık talebinin gerekçelerini sağlam bulmamıştır. Bu durum bu partilerin milliyetçi ve ayrılıkçı hareketlere karşı ortak duruş sergileyerek buna yönelik siyasi girişimlerde bulunmasını sağlamıştır (Bradbury& ark., 2000: 153). Ancak 1934'de Parlamentoya giren ve kuruluşunda ekonomik kriz ve savaşların etkili olduğu SNP[5] bağımsızlık yönünde bir tutum benimseyerek bu tutumunu sürekli kılmıştır. 1940'larda Avrupa bütünleşmesinden yana bir duruş sergileyen ve 1950'lerde AT girmeyi

[5] 1928'de İskoçya'nın Ulusal Partisi, 1934'de İskoç Ulusal Partisi adını almıştır.

savunan SNP, İskoçya'nın AB içinde olmasının ekonomik avantajlarını savunsa da bu dönem siyasi açıdan başarı gösterememiştir (Tarditi, 2010: 10). 1960'larda ulusal bağımsızlık taleplerini artıran SNP, AT üyeliğinin balıkçılık, tarım, petrol (özellikle Kuzey Denizindeki petrol rezervlerinin keşfedilmesini takiben) ve enerji alanlarındaki bağımsızlığını etkileyeceği gerekçesiyle AT üyeliğine sıcak bakmamıştır. İngiltere'de yapılan 1975 AB referandumunda da AT'ye karşı bir duruş sergilemiştir (Terzi, 2021:176). SNP'nin bu yaklaşımında, müzakere masasında İskoçya bölgesinin temsil edilmeyecek olması, partide ileri gelenlerin AB' yapısına karşı geliştirdiği olumsuz tutum, AB'ye ekonomik uyum süreci, serbest piyasa ve pazarın liberalleşmesine karşı olma ve AB'nin tarım ve balıkçılık konularında İskoçya'nın çıkarlarını savunmayacağı düşüncesi etkili olmuştur. 1980'lerde AB konusunda tutumunu değiştiren parti, İskoçya bölgesinin bağımsız olması durumunda Avrupa'dan gelecek desteği dikkate alarak AB'yi parti politikası haline getirmiştir. 1980'li yılların sonlarında "Avrupa'da bağımsız bir İskoçya" sloganıyla politikalar geliştiren parti, bu politikaların seçmende karşılık bulmasıyla oylarını da artırmıştır (Dardanelli, 2003: 275-279). SNP'ye göre İngiltere'nin AT üyesi olmasıyla, İskoçya Avrupa'da temsil edilme imkânına kavuşarak, küçük devlet olmanın dezavantajlarından kurtulma imkânı yakalamıştır. Ayrıca İngiltere hükümetinin aracılığından sıyrılıp doğrudan Avrupa karar alma mekanizmasının bir parçası haline gelebilecektir. Dolayısıyla, İskoçya'nın "Avrupa içinde bağımsız bir ülke" olma politikası, Avrupa düzeyinde temsili ve Avrupa piyasalarında yer edinmesi açısından önemli bir politika olarak değerlendirilmiştir (Küntay & Ertuğral, 2017: 136).

SNP, İskoçya bölgesinin değerlerini taşıyan yazılı bir anayasa ile yeki devriyle yaşanan belirsizliklerin de aşılmasını talep etmiştir. Nitekim İskoçya'da yetki devri politikaları uygulanmaya başlandığında, İskoç Kanunu (1998) ayrıntılı düzenlenmediği için, İngiltere-İskoçya ve AB-İskoçya arasında bazı yetki alanları belirsiz kalmıştır. Buna göre İngiltere ile İskoçya arasında sanayi, yüksek eğitim, yoksulluk, nükleer planlama, ulusal sağlık gibi konularda hangi tarafın yetkili olduğu belirtilmemiştir. AB ile İskoçya arasında ise, ortak tarım politikası, ortak balıkçılık politikası, AB çevre ilkeleri ve sağlık kontratları gibi konularda İskoç Kanunu (1998) yetersiz kalmıştır (BBC, t.y.b: McGarvey & Cairney, 2008: 2). Yetkinin kimde veya hangi tarafta olduğunun belirtilmediği durumlarda, uzlaşı yoluyla ortak karar alınması zorunlu hale gelmiş, uzlaşı yoluyla alınan kararlarda da yetkinin merkezde kalması ya da yerele devredilmesi öngörülmüştür. Ayrıca bölgeler ve merkez arasında yetki devrinden kaynaklanan sorunlara çözüm bulmak için anayasal işlerden sorumlu birim oluşturulmuştur (Tomaney vd., 2003). Yetki devri politikaları çerçevesinde İskoç Parlamentosu Avrupa kurumları ve karar alma süreçlerinde AB ile doğrudan ilişkiler kurabilmekte, İskoçya hükümeti ise yetki devri kapsamında bölgeyi AB'de temsil edebilmektedir. İskoç Parlamentosu'ndan çıkan AB politikalarının İngiltere kurumlarından çıkmasını sağlamak ve İskoçya bölgesinin kimliğinin garanti altına alınması İskoçya Parlamentosu'nun amaçları arasındadır. Uluslararası anlaşmaların yetki devri politikaları kapsamına giren konularında görüşme ve uzlaşı sağlanmasında rol oynayarak İskoçların çıkarlarını gözeten İskoç Parlamento'su, AB konuları ile İngiltere politikalarında, İskoçya'nın etkinliğini artırmak için çalışmaktadır (Mciver, 2014: 7).

2014 İskoçya Bağımsızlık Referandumu

2007 yılına kadar iktidar olamayan, 2007'de de azınlık hükümeti kurarak iktidar olan SNP, bağımsızlık, yazılı anayasa ve mali konularda yetki olmak üzere üç temel konu belirlemiştir (Gallagher, 2011: 203). Buna göre parti, İskoçya bölgesini tek başına yönetebilen bir İskoçya devletinin kurulmasını, bölgede politikalar belirlenirken, İskoçya bölgesinin ve İskoç halkının söz sahibi olmasını istemektedir (McGregor, 1999: 62). İskoç milliyetçiliğini esas alan SNP, İskoç kimliğinin korunması gerektiğini, birleşmenin İngiltere için avantaj sağlarken İskoçya'nın kimliğini tehdit ettiğini, kuzey bölgesinde bulunan petrol kaynaklarının ve AB ile

ekonomik ve ticari bağların merkezin çıkarlarına uygun gerçekleştiğini ve İskoçya'nın ekonomik çıkarına hizmet etmediğini belirtmiştir (Dardanelli, 2003: 274). 2011'de tek başına iktidar olan SNP, İngiltere hükümetini bağımsızlık referandumu taleplerinin kabulüne zorlamış, referandum sonucunun evet çıkması durumunda İskoçya'nın bağımsız devlet olacağını ifade etmiştir (House of Lords, 2012: 5). İskoçya'nın bağımsız olması durumunda avroya geçmeyip paund/sterlinde kalacağı belirtilse de, İngiltere böyle bir seçeneğe sıcak bakmamıştır. Ancak referandum konusunda ısrar eden SNP, bu referandumun sonuçları ne olursa olsun İskoçya'nın çıkarına olacağını öngörmüştür. Buna göre referandum bağımsızlıkla sonuçlanırsa İskoçya bağımsızlığını kazanacak, bağımsızlıkla sonuçlanmazsa daha fazla yetki devrinin gerçekleşmesi sağlanacaktır. Bu anlamda İskoçya bağımsızlık referandumu, daha fazla yetki devrinin sağlanması ile bağımsızlığın kazanılması arasında yapılan bir tercih olacaktır. İskoçya'yı böyle bir referanduma taşıyan adım, İskoç ve İngiltere Hükûmetleri arasında imzalanan Edinburgh Anlaşması (2012) ile atılmıştır. Anlaşmayla referandumun 2014 yılı bitmeden yapılması ve referandumda bağımsızlıkla ilgili tek bir sorunun sorulması kararlaştırılmıştır. Bu süreci takiben de 2013'de İskoç Parlamentosu'nun kabul ettiği Bağımsızlık Referandumu Kanunu, Kraliçe'nin onayıyla yürürlüğe girmiştir. Referandum öncesi İskoçya'da Muhafazakâr Parti ve İşçi Partisi birlikteliğin devamı yönünde "hayır" propagandası yapmıştır. 2014 yılında yapılan İskoçya'nın bağımsızlığına dair referandumda katılım oranı %84 olarak gerçekleşmiş, İskoç halkı %55 oy oranıyla birlikteliğin devamı yönünde oy kullanarak bağımsızlık için destek vermemiştir (Black, 2018: 7). Bu referandumda belirleyici unsurlardan birisi, referandumdan bağımsızlık sonucu çıkarsa İskoçya'nın doğrudan AB üyesi olmayacağının ve üyelik için tekrar başvurması gerekeceğinin seçim öncesi süreçte karar vericiler tarafından net bir şekilde ortaya konmuş olmasıdır. İskoç yetkililer her ne kadar İskoçya'nın zaten AB üyesi olduğunu, dolayısıyla doğrudan katılımın olması gerektiğini belirtse de, Avrupa Komisyonu Başkanı, bağımsızlık durumunda İskoçya'nın dışarıdan bir ülke gibi başvurması gerektiğini ve ancak tüm üyelerin kabul etmesi halinde AB üyesi olabileceğini belirtmiştir (BBC, 2014). Katalan bölgesinin İskoçya'yı örnek almasından çekinen İspanya hükümeti ise, İskoçya'nın İngiltere'den ayrılıp bağımsız bir devlet olarak AB üyeliğine başvurması durumunda, bu üyeliği veto edeceğini ifade etmiştir (Kassam & Traynor, 2014). Bu gelişmelerin sonucunda İskoçya'da oy kullanan seçmenler, AB üyeliğini kaybetmemek için bağımsızlıktan yana oy kullanmaktan çekinmiştir. Bu yaklaşımı destekleyen ve referandum sonucundan memnun olmayan bağımsızlık taraftarları bağımsızlık ve yeniden referandum çağrılarını yenilemiştir.

İskoçya'nın "AB'de Kalma Kararı": Brexit Referandumu'nda İkilem

Brexit referandumu sürecinde SNP**,** İskoç yerel parlamentosunda birinci, İngiltere parlamentosunda ise üçüncü en büyük gruba sahip parti olarak İskoç yerel hükümetiyle birlikte Avrupa yanlısı kanatta yer almıştır. Bu süreçte ekonomik anlamda en büyük uluslararası ticari ortaklarının Avrupa ülkeleri olduğu vurgulanarak, mal ve hizmetlerin serbest dolaşımı ve İskoç vatandaşlarının vize serbestisiyle bütün Avrupa'ya seyahat edebildikleri, çalışma ve eğitim imkânları olduğu belirtilmiştir. İskoçya'nın Avrupa'nın parçası olarak kalmasıyla İskoç halkına sağlanan hakların artacağı ifade edilirken, AB'de kalmanın SNP lehine ve İskoç bağımsızlığını kolaylaştırıcı bir faktör olduğu vurgulanarak, İskoçya'nın bağımsızlığını kazanması durumunda AB içinde varlığını sürdürmesi gerektiği belirtilmiştir. Parti manifestosunda da yer alan, İskoçya, İngiltere içinde olsa da olmasa da Avrupa'nın içinde olmalıdır görüşü referandum propagandası olarak öne çıkarılmıştır (SNP Manifesto, 2016). İskoçya İngiltere kimliğinden çok Avrupalı üst kimliği ile üyelik sürecinde AB ile çok yönlü ilişkiler geliştirmiştir. İskoçya AB mali yardımlarından faydalanırken, İskoçya'nın tarım sektörü, AB'nin tarım politikası tarafından desteklenmekte ve İskoçya'dan birçok şirket Avrupa'ya ihracat yapmaktadır. Bununla birlikte 170.000 AB vatandaşı İskoçya'da ikamet etmektedir. İskoçya'daki AB

vatandaşlarının statülerinin tartışma konusu olmayacağına yönelik taahhüt talebi, İskoçya halkının yabancı düşmanlığının aksine, yabancı ülke vatandaşlarını kucaklayıcı bir yaklaşım sergilediğine dikkat çekmektedir (Mackenzie, 2016: 578).

Brexit Referandumu (2016)'nda İskoçya halkı, %62 oy oranıyla "AB'de kalma" yönünde tercihte bulunmuştur (Watson, 2016). Referandumun genel sonucunda ise %51,9 oy oranıyla İngiltere'nin AB üyeliğinden ayrılması yönünde oy kullanılmıştır. Bu sonuç İskoçya halkının AB'den ayrılmak istememesine rağmen, İngiltere'nin AB'den ayrılma kararına uymak zorunda bırakılması ve nihayetinde İskoçya'nın AB'den ayrılması anlamına gelmiştir. İskoçya böyle bir durumda dünya piyasasıyla ilişkili işlerini ve yatırımlarını koruyamayacağı gibi, Avrupa içerisinde seyahat etme, çalışma ve yaşama hakkı dâhil sahip olduğu pek çok avantajı kaybetme durumuyla karşı karşıya kalmıştır. Brexit referandumu sonrasında harekete geçen İskoç hükümeti, Brexit nedeniyle koşulların değiştiğini belirterek, ikinci bir bağımsızlık referandumu için bölgesel yönetime yetki devredilmesi çağrısında bulunmuştur. Ancak İskoç Kanunu (1998) bağımsızlık referandumu yapma şartını İngiltere hükümetinden izin alma zorunluluğuna bağlamış, İngiltere hükümeti ise buna sıcak bakmamıştır. Bunun üzerine İskoçya hükümeti, İngiltere'nin üç seçeneği olduğunu belirterek bu seçenekleri, İskoç hükümetinin referandum yapması için yasal yetkisi olduğunu kabul etmek, 2014'teki gibi 30. madde uyarınca yapılan talebi kabul etmek veya referandumun yasal olup olmadığını yargıya taşımak olarak sıralamıştır (BBC, 2021a). İskoçya hükümeti yapılacak bir bağımsızlık referandumuyla Avrupa'da kalmanın yolunu ararken, AB Anlaşmasının 50. maddesi işletildiğinde İngiltere'nin AB'den ayrılmaya giden iki yıllık bir sürece girmiş olacağını belirterek hemen harekete geçilmesi gerektiğini ifade etmiştir (BBC, 2016). İngiltere hükümetinin Brexit referandumu sonrası AB Anlaşması'nın 50. maddesini yürürlüğe koyabileceği açıklamasına ise, İskoçya Parlamentosu'nun onayını olmadan sürecin başlatılacağı gerekçisiyle tepki gösterilmiştir. Ancak İngiltere, Avrupa Birliği'nden Çekilme Bildirimi Yasası'nın ardından (2017), AB Anlaşmasının 50. maddesini yürürlüğe koyacağını Avrupa Konseyi Başkanına bildirmiştir. Bu süreci takiben 2019 seçimlerinde İskoçya'da mutlak bir zafer kazanan SNP, bu zaferi İskoçya'nın bağımsızlığı için yeni bir referandum yapma çağrısı olarak değerlendirmiştir.

İngiltere ise 31 Ocak 2020'de AB ile varılan Brexit Anlaşması gereği AB'den ayrılmıştır. İngiltere'de iktidar partisi, Brexit'i bir başarı, İngiltere'nin yeniden bağımsızlığı olarak değerlendirirken, İskoçya'da AB yanlısı gösteriler yapılarak bağımsızlık sloganları atılmıştır. İskoçya başbakanı bağımsızlık için mücadele edeceklerini açıklayarak twitter hesabına Avrupa bayrağını koymuş, Avrupa'ya yazdığı mektupta (31 Ocak) arkasında İskoç halkının desteğiyle, sürecin en başından beri Brexit'e karşı olduğunu belirterek, İngiltere'nin AB'den ayrılmasına rağmen bağımsız İskoçya olarak AB'ye tekrar döneceklerini ifade etmiştir (SNP, 2016).

SNP'nin bağımsızlık için referandum çağrısı ise aşılması gereken engeller dikkate alındığında oldukça zor görünmektedir. Buna göre İngiltere hükümeti bağımsızlık referandumuna karşı çıkmaktadır. İngiltere'nin razı olmadığı referandumu yasalaştırarak mahkemede savunmaya hazır olması pek mümkün görünmemektedir. Ayrıca referandumun yalnızca yasal görüldüğünde ve pandemiden sonra gerçekleştirilebilir olması da sürecin kolay işletilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Kaldı ki mahkeme referandumun yapılması yönünde karar alsa bile, İngiliz hükümetinin referanduma karşı olmaya devam etmesi ve İngiltere'nin bütünlüğünden yana olanların referandumu boykot edebilme durumu, referandumun meşruiyeti açısından her iki tarafın da rıza göstermesi gerekliliğini ortadan kaldırmış olacaktır (BBC, 2021a). Ancak İskoçya'da bağımsızlık için söz veren SNP, 2021 seçimlerini de kazanarak parlamentoda art arda dördüncü kez zafer elde etmiş, İskoç halkının demokratik isteklerinin dikkate alınarak, İngiliz hükümetinin bağımsızlık referandumunu engellememesi gerektiğini belirtmiştir. İngiltere hükümetinin salgının ardından referandum yapılmasının doğru olmayacağını ifade etmesiyle, SNP parlamentoda çoğunluğu elde edebilmek için gerekli olan

en az 65 sandalye şartını bağımsızlık yanlısı Yeşiller ile iş birliği yaparak sağlamaya ve referandum kararı almaya yönelmiştir (BBC, 2021b). Ancak SNP ve Yeşillerin seçim bölgelerindeki oyun yüzde 49'unu almış olması, Parlamentodan bir referandum kararı çıkartmak için yeterli çoğunluğa ulaşılsa da, halk nezdinde bu çoğunluğun sağlanamadığının işaretidir (Kuenssberg, 2021). Bu durum bağımsızlığa karşı çıkanların, İskoçya'nın AB'ye katılımının o kadar kolay olmayacağı, katılsa bile ekonomik olarak yüz yıllardır iç içe geçmiş İskoçya ve İngiltere arasında gümrük ve kontrollerle bir sınır oluşacağı, bunun da yıkıcı sonuçlar doğuracağı yönündeki argümanlarını güçlendirmektedir (BBC, 2021c). Bağımsızlık referandumu yapmaktan vazgeçmeyen İskoçya hükümeti, 2022'de İngiltere hükümetinin onayı olmadan oylama yapmasının anayasaya uygunluğunu sorgulamış, Yüksek Mahkeme İskoçya'nın İngiltere hükümetinin onayı olmadan referandumu yürütme yetkisinin olmadığına karar vermiştir. Bunun üzerine İskoçya hükümeti, 2025'de İngiltere'de yapılacak parlamento seçimlerinin İskoçya'nın bağımsızlığı için fiili bir referandum olacağını açıklamıştır. 2023'te başbakanın istifasıyla, İskoçya hükümetine yeni başbakan seçilmiş, SNP'nin de başkanı olan yeni başbakan İskoçya'nın bağımsızlığı için mücadele edeceğini belirtmiştir (Euronews, 2023).

İskoçya Açısından "İstenmeyen Brexit"'in Sonuçları

İskoçya için AB, bölge çıkarlarının savunulması açısından önem taşımaktadır. İskoçya, yetki devri öncesi ve sonrasında finansal destekler ve projeler aracılıyla AB politikalarından faydalanmış, AB ile İskoçya ilişkileri, çıkar grupları, iş dünyası iştirakleri, ticari birlikler ve sivil toplumun da dâhil olduğu geniş bir kitle ile yürütülmüştür (Awesti, 2007: 6). İskoçya'da yetki devri politikalarının uygulanmasıyla tarım ve balıkçılık politikaları AB politikaları ile uyumlaştırılmış, yapısal değişiklikler ve bölge projeleri ile kalkınma sağlanması amaçlanmıştır. Bölge politikalarının, AB yasal düzenlemelerine uygun hale getirilmesi entegrasyonu da kolaylaştırmıştır. Brexit sonrası AB, İngiltere ve İskoçya arasında, yetki devri ile gerçekleşen konuların nasıl şekilleneceği, İngiltere'nin yetkinin yeniden tesisini mi sağlayacağı ya da yetkileri elinde tutacak politikalar mı izleyeceği konusu oldukça önem kazanmıştır. İskoçya için ister bağımsız bir ülke, isterse İngiltere'nin bir parçası olarak AB'de kalmak ve AB'nin avantajlarından faydalanmak bir önceliktir. Ancak İskoçya örneği, AB genelinde ayrılıkçı bir akım başlatma potansiyeli açısından AB için de oldukça önem taşımaktadır. İskoçya'da yapılan kamuoyu yoklamaları, Brexit'in gerçekleştiği 2016 yılından bu yana AB üyeliğine verilen desteğin gittikçe arttığını göstermektedir. İskoçya'nın AB ile resmi ilişkisi İngiltere hükümeti ile AB arasında varılan anlaşmalar çerçevesinde belirlenmiş, İngiltere hükümetinin müzakere tercihleri ve "kırmızı çizgileri" nedeniyle İskoçya, Avrupa Tek Pazarı'ndan ve Gümrük Birliği'nden ayrılmak zorunda kalmıştır. İngiltere'nin almış olduğu Brexit kararı İskoçya'da, başta demokrasi, ekonomi, özgürlükler ve eğitim olmak üzere birçok alanda değişime yol açmıştır. Yedi yıl sonra Brexit'in İskoçya üzerindeki etkisi değerlendirildiğinde (Scottish Government, 2023a):

Demokratik etki: İngiltere hükümeti, İskoçya'nın devredilmiş demokratik kurumlarının rolünü kabul etmek, onların seçimlerine saygı duyarak anlaşmaya dayalı bir yaklaşımı genişletmek yerine, otoritesini ön plana çıkarmış, bu yaklaşımla İskoçya Parlamentosu'nun yetkilerini de aşındırmıştır. Ayrıca devredilen alanlarda kararlar alma, parlamentonun alanına giren konulara müdahale etme, devredilen konulardaki kamu harcamalarına ilişkin kararlarda doğrudan rol alma vb. yaklaşımlarla, İskoç Parlamentosu üzerinde etki oluşturmaya çalışmıştır (Scottish Government, 2023b)

Daha yoksul bir halk: İngiltere Bütçe Sorumluluğu Ofisi, Brexit nedeniyle İngiltere'nin GSYİH'sının uzun vadede %4 daha düşük olmasını beklemektedir. Bu durum İskoçya'da yıllık 3 milyar sterlin kamu geliri kaybı anlamına gelmektedir. Avrupa Reform Merkezi araştırmaları

ise 2022'nin ikinci çeyreğinde İngiltere'nin GSYİH'sının %5,5 daha düşük, yatırımların %11 daha düşük ve ticaretin de %7 daha düşük olduğunu ortaya koymaktadır.

Artan yaşam maliyeti: İngiltere, Nisan ayında G7'de en yüksek enflasyon oranına sahip ülke olmuştur. Ayrıca AB'den gıda ithalatını zorlaştıran ticaret engellerini aşmak için ekstra maliyetlerin yüklenilmesi ciddi sıkıntılar yaratmıştır. Brexit'in sonucu AB İç Enerji Piyasasından çekilmek, enerji faturalarını yükseltirken, daha az verimli enerji ticareti modeli ile karşı karşıya kalınmıştır.

İşletme maliyetlerinin artması ve ticaretin zarar görmesi: İngiltere, Brexit'ten bu yana G7'deki ihracat hacimlerinde en yavaş büyümeyi yaşamış ve bazı mallarda ticaret fiilen daralmıştır. AB pazarları bazı temel ürünlere tamamen kapanmıştır. Avrupa'ya ihracat yapan İskoç firmaları, marjlarının daraldığı bir dönemde ciddi ek maliyetlerle ve bürokrasiyle karşı karşıya kalmıştır.

Balıkçılık ve tarım endüstrileri için ek maliyetler ve bürokratik işlemler: İskoçya, AB'nin Ortak Balıkçılık Politikası kapsamında sahip olduğundan daha az balıkçılık fırsatına erişime sahip olmuştur. Brexit sonrası iş gücü kıtlığının deniz ürünleri işleme sektörüne etkisi ve işletmelerin iş gücü eksikliği büyüme fırsatlarını tersine çevirmiştir. Tarım işletmelerinin, AB'den mevsimlik işçi alma çabalarının sekteye uğramasıyla, işçi sıkıntısıyla karşı karşıya kalınmıştır.

Hareket özgürlüğünün sona ermesi: AB çapında özgürce yaşama, çalışma ve seyahat etme hakkı sona etmiş, kilit sektörlerde işgücü açığını kapatmak zorlaşmıştır.

Seyahat etmenin daha zor ve maliyetli olması: Brexit, kişilerin AB'ye girme sürecini yavaşlatmıştır. Güvenlik ve adalet alanında Avrupalı ortaklarla iş birliği yapmak için yavaş ve daha az etkili yöntemlerin kullanılması aynı sonuçlar için daha fazla çalışmayı gerektirmiştir. Artık AB çapında anlık uyarılara ve istihbarata erişim sağlanamamakta, bazı AB ülkeler yargılama için vatandaşlarını iade etmek istememektedir.

Gençlik için fırsatların kaçırılması: İngiltere hükümetinin Erasmus+'a katılmama kararı, İskoçya'nın katılımını da engellemiştir. Erasmus+, katılımcılara yurtdışında eğitim alma, deneyim kazanma ve gönüllülük konusunda fırsatlar sunmaktadır. 2021-2027 programı ise sosyal içerme, yeşil ve dijital geçişler ve gençlerin demokratik hayata katılımının desteklenmesidir. Erasmus+ 2020'de İskoçya genelinde 190 eğitim projesine 22 milyon £ katkıda bulunmuştur.

Finansman kaybı: AB'nin yapısal finansmanı, İskoçya'da (3 yıl için yaklaşık 549 milyon £) ekonomik ve sosyal girişimleri desteklemekte; AB'nin Ortak Tarım Politikası, İskoçya'nın kırsal ekonomisini desteklemek için uzun vadeli fon güvencesi sağlamaktaydı. Bu kaynaklardan yoksun kalındı.

Son teknoloji araştırmalarının durdurulması: İngiltere'nin AB'nin Horizon Avrupa programına, katılıp katılmayacağı belirtilmezken, önceki program 2014 ile 2020 yılları arasında İskoçya'ya 870 milyon Euro sağlayarak üniversitelerde araştırmaları teşvik etmişti. Devam eden belirsizlik, İskoç araştırma sektörünün uluslararası araştırma ve yenilik alanındaki istikrarını, kapasitesini ve rekabet gücünü etkilemiştir (Scottish Government, 2023a).

İskoçya, Brexit'in yol açtığı zararları gidermek için çok yönlü çalışmalar yürütmek zorunda kalmıştır. Bu çalışmalar arasında Avrupa'daki varlığını sürdürme, Ticaret ve İşbirliği Anlaşması (TCA)'nı uygulama, AB Programlarına erişim, tarımsal gıda ihracat kuralları, enerji (elektrik ticareti), mesleki nitelikler, araştırma fonları gibi konular yer almaktadır. Ancak İskoçya'nın asıl amacı bağımsız bir İskoçya olarak AB'ye yeniden katılmaktır. İskoçya Avrupa enerji güvenliğine katkıda bulunacak zengin enerji kaynakları dışında, üniversiteleri, araştırma

kuruluşları ile güçlü bir kültürel mirasa sahiptir. AB'nin bir üyesi olarak bağımsız bir İskoçya, AB karar alma sürecinin her aşamasında temsil edilecek, AB ortaklarıyla iş birliği yaparken kararları etkileyebilecek ve İskoçya'nın çıkarlarını destekleyebilecektir.

Sonuç

1971'de İngiltere'nin AB üyesi olmasıyla Avrupa düzeyinde temsil imkânına kavuşan İskoçya, İngiltere'de 1975'de yapılan AB referandumunda AB'de kalma yönünde oy kullanmıştır. İskoçya'da 1997'de yetki devri öngören yasa çerçevesinde yapılan referandumda, İskoç halkının yetki devrini kabul etmesinin ardından İskoç Parlamentosu kurulmuş, 1999'da İngiltere hükümetinde olan birçok sorumluluk, güç ve yetki bu parlamentoya devredilmiştir. İskoç Parlamentosu, sahip olduğu birincil yasama yetkisi ile yetki devri gerçekleşen alanlarda bölgeye özgü politikalar geliştirme ve bu politikaları merkeze bağlı olmadan şekillendirme hakkına sahip olmuştur. Yetki devri politikaları kapsamında sosyal çalışma, eğitim, yerel yönetim, adalet ve sivil güvenlik işleri, orman, balık, tarım, çevre, turizm, bölge içi ulaşım gibi konular İskoç hükümetine devredilirken; anayasa, dış politika savunma, istihdam, ekonomik ve sosyal sorunlar, sosyal güvenlik ve uluslararası konular İngiltere hükümetinde kalmıştır. İngiltere'nin AB üyeliği dolayısıyla, bu üyelikten doğan hakları kullanan İskoçya, yetki devri kapsamında AB ile çok yönlü ilişkiler geliştirmiştir. Avrupa kurumları ve karar alma süreçlerinde AB ile doğrudan ilişkiler kurarak bölgeyi AB'de temsil etmiştir. AB mali yardımlarından faydalanması dışında, İskoçya'nın tarım sektörü, AB'nin tarım politikası tarafından desteklenmiştir. Ayrıca İskoçya'dan birçok şirket Avrupa'ya ihracat yaparken, çok sayıda AB vatandaşı İskoçya'da ikamet etmiştir. Ancak İngiltere'de 2015 seçimlerinden sonra AB ile yapılan müzakerelerin ardından, iktidardaki partinin seçim vaadi gereği, 2016'da AB üyeliği referanduma sunulmuştur. Brexit Referandumu (2016) olarak adlandırılan bu referandumda İngiltere'den "AB üyeliğinden ayrılma" yönünde karar çıkarken, İskoçya'da halkın çoğunluğu "AB'de kalma" yönünde oy kullanmıştır. İskoçya'nın AB'den ayrılmak istememesine rağmen, İngiltere'nin AB'den ayrılma kararına uymak zorunda kalması İskoç hükümetini "bağımsızlık referandumu" talebiyle harekete geçirmiş, ancak İngiltere hükümeti bu talebe sıcak bakmamıştır.

Brexit müzakerelerinde İskoç hükümeti, İskoçya'nın Avrupa Ekonomik Alanı (AEA)'na benzer bir düzenleme ile Tek Pazar içinde kalmasını müzakerenin bir parçası haline getirmeye çalışsa da sonuç alamamıştır. İngiltere hükümeti bu talebi dikkate almadan müzakereleri yürütmüş ve İskoçya için farklı bir statü aramamıştır (Terzi, 2021: 177). Takip eden süreçte İngiltere, 31 Ocak 2020'de AB ile varılan Brexit Anlaşması gereği AB'den ayrılmıştır. İngiltere'nin AB'den ayrılması İskoçya'da tepkiyle karşılanmış, İskoçya hükümeti "bağımsız İskoçya" olarak AB'ye üyelik vurgusu yapmıştır. İskoçya halkının 1975'te yapılan referandumda %58,4 oy oranıyla, 2016'da yapılan referandumda ise %62 oy oranıyla AB'de kalma tercihinde bulunması, AB'ye olan desteğinin arttığını göstermiştir. İskoçya için AB içinde kalmak öncelikli bir konu haline gelirken, yapılan kamuoyu yoklamaları da 2016'dan bu yana İskoçya'da AB üyeliğine verilen desteğin gittikçe arttığını göstermiştir. 2023'de Brexit'in İskoçya üzerindeki etkisi değerlendirildiğinde artan desteğin nedeni daha iyi anlaşılmaktadır. Buna göre Brexit İskoçya'yı demokratik anlamda olumsuz etkilemiştir. İngiltere hükümeti İskoçya'nın devredilmiş demokratik kurumlarının rolünü kabul etmek yerine otoritesini ön plana çıkararak İskoçya Parlamentosu'nun yetkilerini aşındırmıştır. Brexit'in ekonomi üzerindeki olumsuz etkisi İskoçya halkını yoksullaştırmıştır. Buna göre İngiltere'nin GSYİH'sı, yatırımları, ticareti azalmış, AB'den gıda ithalatının zorlaşması, AB İç Enerji Piyasasından çekilme yüksek enflasyonla birlikte yaşam maliyetlerini arttırmıştır. İngiltere, G7'de en yüksek enflasyon oranına sahip ülke olurken, işletme maliyetlerinin artması ve ticaretin zarar görmesiyle G7'deki ihracat hacimlerinde en yavaş büyümeyi yaşamıştır. AB pazarları bazı temel ürünlere kapanmış, Avrupa'ya ihracat yapan İskoç firmaları, marjlarının daraldığı bir

dönemde ciddi ek maliyetlerle ve bürokrasiyle karşı karşıya kalmıştır. Balıkçılık ve tarım endüstrileri için ek maliyetler ve bürokratik işlemlerin artması büyüme fırsatlarını tersine çevirmiştir. Tarım işletmeleri, AB'den mevsimlik işçi alamaması nedeniyle işçi sıkıntısıyla karşı karşıya kalmıştır. Brexit'ten sonra seyahat etmek zorlaşırken seyahat maliyetleri de artmıştır. Ayrıca AB'nin finansman kaynaklarından yoksun kalınmış, güvenlik ve adalet alanında sıkıntılar yaşanmış, gençlik için Erasmus+ fırsatları kaçırılmış ve İskoç araştırma sektörü olumsuz etkilenmiştir. İskoç hükümeti ise İskoçya'nın bağımsızlığı için mücadeleye devam edeceklerini açıklamıştır.

KAYNAKÇA

Alakbarov, N. (2018). *Brexit'in Politik Ekonomisi*, İstanbul: İktisadi Kalkınma Vakfı.

Aughey, A., Bort, E., & Osmond, J. (2011). *Unique Paths to Devolution Wales,Scotland and Northern Ireland.* Cardiff: Institute of Welsh Affairs**.**

Awesti, A. (2007). The European Union, New institutionalism and types of multi-level governance. *Political Perspectives*, *2*(8), 1-23.

BBC. (t.y.a). *Results*. (02.06.2023 tarihinde http://www.bbc.com/news/politics/eu_referen dum/results adresinden ulaşılmıştır).

BBC (t.y.b). *At a glance: Constitution plan for an independent Scotland*. (03.05.2023 tarihinde https://www.bbc.co.uk/news/uk-scotland-65951500 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2014). *Scottish independence: Barroso says joining EU would be "difficult".* (03.05.2023 tarihinde https://www.bbc.com/news/uk-scotland-scotland-politics-26215963 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2016). *Brexit vote: Nicola Sturgeon statement in full.* (02.07.2023 tarihinde https://www.bbc.com/news/uk-scotland-36620375 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2017, Ocak 24). *İngiltere'de Yüksek Mahkeme'den Brexit müzakereleri için 'Parlamento onayı' şartı*. (04.07.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-38729852 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2019, Aralık 13). *İngiltere seçimlerini kazanan Boris Johnson: eski meseleleri kapatma ve iyileşme sürecini başlatmalıyız*. (06.07.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/live/ haberler-dunya-50765864 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2020). *Brexit İngiltere basınında: 31 Ocak 2020: AB'ye elveda dediğimiz gün*. (07.07.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-51333422 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2021a, Ocak 25). *İskoçya Özerk Yönetimi başbakanı Nicola Sturgeon, bağımsızlık referandumu için 'yol haritasını' açıkladı*. (04.06.2023 tarihinde https://www.bbc.com/ turkce/ haberler-dunya-55791169 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2021b, Mayıs 9). *İskoçya'da parlamento seçimlerini bağımsızlık yanlısı İskoç Ulusal Partisi kazandı*. (04.07.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57043028 adresinden ulaşılmıştır).

BBC (2021c, Ocak 28). *İskoçya'da bağımsızlık için ikinci kez referandum yapılacak mı?.* (06.08.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-55841047 adresinden ulaşılmıştır).

Black, J. (2017). *Kısa İngiltere Tarihi*. (Ekin Duru, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

Boyle, A. & Crawford, J. (2013). *Annex A Opinion:: Referendum on the Independence of Scotland. International Law Aspects*. (08.08.2023 tarihinde https://assets.publishing.service. gov.uk/government/ uploads/system/uploads/ attachment _data/ file/79408/Annex_A.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Bradbury, J., Mitchell, J., Bennie, L., & Denver, D. (2000). Candidate selection, devolution and modernization: The selection of labour party candidates for the 1999 Scottish parliament and welsh assembly elections. *British Elections & Parties Review*, *10*(1), 151-172.

Cabinet Office and Office of the Secretary of State for Scotland (2013). *Devolution settlement: Scotland*. (03.08.2023 tarihinde https://www.gov.uk/guidance/devolution-settlement-scotland adresinden ulaşılmıştır).

Canan-Sokullu, E. (2017). İngiltere'nin AB ile imtihanı: siyasal söylemlerde Avrupa-şüpheciliğin evrimi ve Brexıt. *Euro Politika*, (2017 Özel Sayı), 11-34.

Dardanelli, P. (2003). Ideology and rationality: the Europeanisation of the Scottish National Party. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, *32*(3), 271-284.

Devine, T. M. (2008). *Scotland and The Union 1707-2007*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Eur-Lex (2012). *Consolidated version of the Treaty on European Union* TITLEVI-FINALPROVISIONS Article 50OJC326,43–44. (08.09.2023 tarhinde https://eur-lex.europa.eu/ eli/treaty/ teu_2012/art_50/oj aresinden ulaşılmıştır).

Euronews (2018, Aralık 4). *Avrupa Adalet Divanı üyesi: İngiltere Brexit kararını tek taraflı olarak geri çekebilir.* (04.08.2023 tarihinde https://tr.euronews.com/my-europe/ 2018/12/04/ avrupa-adalet-divan-uyesi-ingiltere-brexit-kararini-tek-tarafli-olarak-geri-cekebilir adresinden ulaşıl mıştır).

Euronews (2023, Mart 27). *SNP lideri seçilen Hamza Yusuf, İskoçya'nın ilk Müslüman başbakanı oldu*. (10.10.2023 tarihinde https://tr.euronews.com/2023/03/27/snp-lideri-secilen-hamza-yusuf-iskocyanin-ilk-musluman-basbakani-olmaya-hazirlaniyor adresinden ulaşılmıştır).

European Council (2016, February 19). *European Council meeting (18 and 19 February 2016) – Conclusions*. (09.09.2023 tarihinde https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-1-2016-INIT/en/pdf adresinden ulaşılmıştır).

Ezzamel, M., Hyndman, N., Johnsen, A. & Lapsley, I. (2008). *Accounting in politics: devolution and democratic accountability*. London: Routledge.

Forsyth, C. F., & Wade, W. (2014). *Administrative law*. USA: Oxford University Press.

Gallagher, J. (2011). Where next for Scottish devolution?. *Public Policy Research*, *17*(4), 201-206.

Geddes, A. (2013). *Britain and the European Union*. London: Macmillan.

Giddings, P. & Drewry, G. (2014). *Britain in The EU-Law, Policy and Parliament*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Hazell, R. (1997). *Constitutional reform and the new Labour government*. Constitution Unit. (07.09.2023 tarihinde https://www.ucl.ac.uk/constitution-unit/sites/constitution-unit/files/14_ 0.pdf adresinden ulaşılmıştır).

House of Lords Constitution Committee (2002). *Devolution: Inter-Institutional Relations in the United Kingdom*, 2nd Report HL28 2002—3. (01.10.2023 tarihinde https://publicatio ns.parliament.uk/pa/ld200203/ldselect/ldconst/28/28.pdf adresinden ulaşılmıştır).

House of Lords (2012). *Referendum on Scottish Independence*, 24th Report of Session 2010–12. Select Committee on the Constitutiton. (03.10.2023 tarihinde https://publications.parlia ment .uk /pa/ld201012 /ldselect/ldconst/263/263.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Jensen, M.D. & Snaith, H. (2016). When Politics Prevails: The Political Economy of A Brexit. *Journal of European Public Policy, 23*(9), 1302-1310.

Kassam, A. &Traynor, I. (2014, September 17). *Spain says it could take independent Scotland years to win EU membership*. (08.09.2023 tarihinde https://www.theguardian .com/politics/2014/sep/17/spain-independent-scotland-years-eu-membershipadresinden ula şılmıştır).

Kuenssberg, L. (2021, Mayıs 10). *Seçim sonuçları İskoçya'nın bağımsızlığı için ne anlama geliyor?*. (05.09.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57047637 adresin den ulaşılmıştır).

Küntay, B. & Ertuğral, Y. (2017). Birleşik Krallık'ın AB'deki Geleceği ve İskoçya Sorunu. *EURO Politika*, (2017 Özel Sayı), 77-162.

Mackenzie, J. M. (2016). Brexit: The View from Scotland. *The Round Table*, *105*(5), 577-579.

McGarvey, N. & Cairney, P. (2008). *Scottish politics: An introduction*. London: Palgrave Macmillan Ltd..

McGregor, J. (1999). Spin and the Scottish devolution poll. *British Journalism Review*, *10*(4), 60-66.

Mciver, I. (2014,October 30). *Proposals to the smith commission on the future power in EU and ınternational affairs*. SPICe Briefing. (07.09.2023 tarihinde https://archive2021.parliament .scot/ Resear chB riefingsAndFactsheets/S4/SB_14-76_.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Miller, V. (2015). *The 1974-75 UK Renegotiation of EEC Membership and Referendum*. Brıefıng Paper (7253). (03.09.2023 tarihinde https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7253/CBP-7253.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Mitchell, J. & Bradbury, J. (2004). Devolution: comparative development and policy roles. *Parliamentary affairs*, *57*(2), 329-346.

Mutlu, M.U.(2023). *Avrupa Şüpheciliği kapsamında Brexit*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Arel Üniversitesi.

Pattie, C., Denver, D., Mitchell, J. & Bochel, H. (1998). The 1997 Scottish referendum: an analysis of the results. *Scottish Affairs*, *22*(1), 1-15.

Pittock, M. (2008). *The Road to Independence Scotland Since Sixties*. London: Reaktion Books.

Scottish Constitutitonal Convention (1995). *Scotland's Parliament: Scotland's Right*. Edinburgh: Convention of Scottish Local Authorities. (06.09.2023 tarihinde https://paulcairney .files.wordpress.com/2015/09/scc-1995.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Scottish Government (2023a). *Brexit and Scotland: June 2023 update*. (04.09.2023 tarihinde https://www.gov.scot/publications/brexit-and-scotland-june-2023-update/adresinden ulaşıl mıştır).

Scottish Government (2023b). *Devolution since the Brexit Referendum*. (04.09.2023 tarihinde https://www.gov.scot/publications/devolution-since-the-brexit-referendum/adresinden ulaşıl mıştır).

Seawright, D. (2008). *The Conservative Party's Devolution Dilemma*. Textes & Contextes, (1), (02.09.2023 tarihinde https://preo.u-bourgogne.fr/textesetcontextes/index.php?id=115 adres inden ulaşılmıştır)**.**

SNP (2016, June 13). *Voters in Scotland could play a crucial role in EU referendum result*. (02.10.2023 tarihinde https://www.snp.org/voters-in-scotland-could-play-a-crucial-role-in-eu-referendum-result/ adresinden ulaşılmıştır).

SNP Manifesto (2016). *Re-elect.* (01.10.2023 tarihinde https://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront .net/thesnp/pages/5540/attachments/original/1461753756/SNP_Manifesto2016-accesible. Pd f?1461753756 adresinden ulaşılmıştır).

Tarditi, V. (2010). *The Scottish National Party's changing attitude towards the European Union*, Working Paper No. 112, Sussex European Institute. (04.08.2023 tarihinde https://www.sussex.ac.uk/webteam/gateway/file.php?name=sei-working-paper-no-112.pdf& site =266 adresinden ulaşılmıştır).

Terzi, Ö. (2021). Brexit'in Birleşik Krallık siyasal sistemi ile etkileşimi. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, *20*, 155-185.

The Guardian (2013, Ocak 23). *David Cameron's EU speech - full text*. (08.09.2023 tarihinde https://www.theguardian.com/politics/2013/jan/23/david-cameron-eu-speech-referendum adres inden ulaşılmıştır).

The Guardian (1975, June 7). *Archive: how the Guardian reported the 1975 EEC referendum*. (08.09.2023 tarihinde https://www.theguardian.com/politics/from-the-archive-blog/2015/ jun/05/ referendum-eec-europe-1975 adresinden ulaşılmıştır).

Tomaney, J., Peter Hetherington, P. & Pinkney, E. (2003). *Nations and Regions: The Dynamics of Devolution.* (04.08.2023 tarihinde https://www.ucl.ac.uk/constitution-unit/sites/constitution-unit/files/ regionsj une _20 03.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Watson, R. (2021, Haziran 23). *Brexit: Birleşik Krallık'ta referandum sonrası 5 yılda neler değişti?*. (05.09.2023 tarihinde https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-57576648 adresinden ulaşılmıştır).

Watt, N. (2016, February 21). *Boris Johnson joins campaign to leave EU*. (06.09.2023 tarihinde https://www.theguardian.com/politics/2016/feb/21/boris-johnson-joins-campaign-to-leave-eu adresinden ulaşılmıştır).

Türkiye'de Sektörel Teknoloji Yoğunluğu, Verimlilik Değişmeleri ve Rekabet Gücü İlişkisi[1]

Gonca AKGÜN GÜNGÖR[2]

Giriş

Geleneksel ticaret teorileri, dış ticarette karşılaştırmalı üstünlüğü işgücü verimliliğindeki artışa ve maliyetlerdeki azalmaya dayandırmaktadırlar. Bu teorilerden biri olan Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'nde Ricardo, ileri sürdüğü hipotezde temel vurguyu, bir ülkenin teknolojik üstünlüğünün karşılaştırmalı üstünlüğün bir kaynağı olabildiğine ilişkin realistik varsayımı üzerine yapmaktadır (Akanbi ve Jordaan, 2008: 28). Bir ülkede gerçekleşen teknolojik gelişim ve yenilikler, verimlilik ve rekabet gücü üzerinde pozitif etkiye sahip olacaktır. Bu durum gelecekteki mal ve hizmetlerin sadece düşük üretim maliyetleriyle üretilmeyeceği, aynı zamanda hem ucuz hem de daha kaliteli mal ve hizmetler olarak piyasada rekabet gücü açısından avantaj sağlayacağı anlamına gelmektedir (Atkinson, 2013: 5).

Ülkeler, uluslararası ticarette teknoloji farklılıklarından (Ricardo, 1817) yenilikçilikten (Posner, 1961) ve faktör donanımlarındaki farklılıklardan kaynaklanan karşılaştırmalı avantajlarından yararlanarak belirli mallarda uzmanlaşmışlardır (Hecksher, Ohlin, 1933). Yeni ticaret teorileri ile birlikte teknoloji ve nitelikli işgücü gibi faktörlerin de modele dahil edilmesi, uluslararası rekabet gücü açısından verimlilik ve etkinlik kavramlarının önemini ortaya koymaktadır. Nitekim literatürde, işgücü verimliliğinin karşılaştırmalı üstünlüğün dolayısıyla da rekabet gücünün önemli bir belirleyeni olduğu farklı ülke örnekleriyle vurgulanmaktadır. Yeni ticaret teorileri, ticareti teşvik eden önemli bir faktör olarak teknolojideki farklılıkları dikkate alırken, tekelci rekabet ve artan getirilerin ülkeler arasında endüstri-içi ticarete yol açtığını vurgulamaktadır (Bernatonyte ve Normantiene, 2009: 8).

Serbestleşme yönünde politikalar izleyen ülkelerin ana hedefleri, öncelikle firmaların katma değer ve toplam verimliliklerini arttırmalarını sağlayacak ve dolayısıyla rekabet gücü ve ihracatı arttıracak yönde teşvikler sağlamaktır (Raut, 2003: 26). Mevcut literatür işgücü verimliliğini, sektörün/firmanın ihracat yapıp yapmama kararı konusunda ve dolayısıyla da rekabet gücünü elde etmesinde temel belirleyici faktörlerden biri olarak kabul etmektedir (Melitz, 2003; Deshmukh & Pyne, 2013; Arnold & Hussinger, 2005). Türkiye imalat sanayi serbestleşme yönünde attığı adımlarla, 1980'den itibaren başlayan ve 1996 AB ile Gümrük Birliği Anlaşmasının ardından ticaretinin önündeki engelleri kaldırmış ve uluslararası piyasalarda şiddetli bir rekabet süreciyle karşı karşıya kalmıştır. Bu süreçte özellikle 2002 yılından itibaren, imalat sanayi ihracatında belirgin artışlar yaşanmaya başlanmış ve sektörün uluslararası rekabet gücü nispeten artış göstermiştir. Ancak, sektörlere yapılan yatırımlar ile kısmen faktör yoğunluklarının değiştirilmeye çalışıldığına ilişkin göstergeler olsa da krizler ve konjonktürel dalgalanmalar bu dönüşümü yavaşlatmakta ve rekabet güçlerini etkilemektedir. Bu çalışmada, 2003-2021 döneminde Türkiye imalat sanayindeki yüksek teknoloji ve düşük

[1] Bu çalışma, IV. Uluslararası Kafkasya – Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresi'nde sunulan "Küresel Kriz Sürecinde İmalat Sanayi Alt Sektörlerinde Verimlilik Değişmeleri ve Rekabet Gücü İlişkisi" başlıklı çalışmadan üretilmiştir.

[2] Doktor Öğretim Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü, Muğla, gonca@mu.edu.tr, Orcid No: 0000-0003-3623-8873.

teknoloji yoğun sektörlerde toplam ve işgücü verimliliğinin uluslararası rekabet gücü üzerindeki etkisi önemi itibariyle incelenmektedir.

1. Teknoloji, Verimlilik ve Uluslararası Rekabet Gücü İlişkisi

Literatürde verimlilik kavramı, ilk kez Quesnay (1776)'in çalışmasında kullanılmıştır. Verimlilik, birim girdi başına düşen ekonomik çıktı olarak tanımlanmaktadır. Girdilerin çıktılara dönüştürülme sürecinde ortaya çıkan etkinliğin bir ölçümüdür. Bir anlamda verimlilik, üretimde var olan teknolojik ilişkiyi ortaya koymaktadır (Mahmood, 2008: 54). Bir birim girdi, işgücünün çalışma saatleri (işgücü verimliliği) olabilirken; emek, makine ve enerjiyi de içeren tüm üretim faktörleri (toplam faktör verimliliği) şeklinde de ifade edilebilmektedir (Atkinson, 2013: 4). Daha açık bir ifadeyle, verimliliğin en yaygın ölçümü olan işgücü verimliliği, işgücü başına düşen çıktı miktarı olarak tanımlanmakta iken (Landmann, 2004: 6; Mahmood, 2008: 55); toplam verimlilik, diğer tüm üretim faktör girdileri başına düşen çıktıyı ifade etmektedir. Üretimde çıktı ise, yaygın olarak endüstri tarafından elde edilen reel katma değer cinsinden ifade edilmektedir (Mahmood, 2008: 55-57).

Verimlilik artışlarının ekonomideki etkileri, çıktı artışlarına öncülük etmesidir. Çıktı artışları ise, birim üretim maliyetlerinde düşmeye neden olarak, bir yandan firmanın karlılığını arttırırken, diğer yandan fiyatlarda azalışlara öncülük edecektir. Böylece piyasada firmayı daha rekabetçi bir konuma getirecek ve ticarete konu mallarda söz konusu firma karşılaştırmalı üstünlüğü elde edecektir (Mahmood, 2008: 55-57). Nitekim bu durum, verimlilikte meydana gelen değişmelerin uluslararası ticarette karşılaştırmalı üstünlüklerin sağlanmasında belirleyici bir faktör olabildiğine önemle dikkati çekmektedir.

Geleneksel ticaret teorilerinden A. Smith ve D. Ricardo, uluslararası ticareti emek maliyetlerine dayandırmaktadır. Ricardo tarafından ortaya atılan Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi, uluslararası ticareti sadece üretim birimi başına düşen işgücü gereksiniminin ülkeler arasındaki farklılıkları ile açıklamaktadır. Buna göre, yüksek emek verimliliği olan malda maliyetler düşük demektir. Ricardian model iki ülkeli ve iki mallı bir modele dayanır ve tam rekabet piyasası koşulları geçerlidir. Modelde ülke içerisinde emek faktörü homojendir, fakat ülkeler arasında işgücü verimlilik farklılıkları mevcuttur; yani teknolojik farklılıklar karşılaştırmalı üstünlüklerin elde edilmesinde belirleyicidir (Alexa & ark., 2013: 114-115; Akanbi & Jordaan, 2008: 28).

Ricardo'nun modeli, diğer birçok uluslararası ticaret teorilerine ilham kaynağı olması açısından önemlidir. Nitekim Ricardo modelinin eksiklikleri üzerinden hareketle ortaya atılan Heckscher-Ohlin Teorisi, karşılaştırmalı üstünlükleri dolayısıyla da uluslararası ticareti ülkeler arasındaki faktör donatımındaki farklılıklara (nispi faktör donatımı bolluğuna) dayandırmaktadır. Bir diğer adıyla Faktör Donatımı Teorisi, bir ülkenin hangi üretim faktörüne bol olarak sahipse, o faktörün yoğun olarak kullanıldığı malların üretiminde karşılaştırmalı üstünlüğe yani rekabet gücüne sahip olduğunu ve bu nedenle bu malları ihraç edeceğini iddia etmektedir (Heckscher, 1919; Ohlin, 1933). Gelişmekte olan ülkeler, nispeten emek zengini ülkelerdir ve bu ülkelerde emek verimliliği ticarette rekabet gücü açısından belirleyici bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla geleneksel dış ticaret teorileri, ticari engellerin kalktığı ekonomik entegrasyonun ülkelerin verimlilik yani üretim yapılarında daha büyük bir farklılaşmaya ve endüstriler-arası ticarette[3] artışa neden olacağını belirtmektedir. Buna karşın yeni dış ticaret teorileri ise, ekonomik entegrasyonun ülkelerin üretim yapısında yakınlaşmaya ve daha düşük düzeyde endüstriler-arası ticarete, bunun yerine daha yoğun olarak endüstri-içi ticarete[4] neden olacağını savunmaktadır (ECB, 2004: 19).

[3] Endüstriler-arası Ticaret; bir ülkenin bir endüstriye ait malları ihraç ve diğer endüstriye ait malları sadece ithal etmesi biçimindeki ticarete denir.

[4] Endüstri-içi Ticaret; aynı endüstriye ait malların hem ihraç hem de ithal edilmesi biçimindeki ticaret şeklidir.

Yeni ticaret teorileri, teknolojinin içselleşmesi üzerine odaklanmaktadır. Verimlilikten ihracata doğru nedenselliği doğrulamakta ve ticareti teşvik eden önemli bir faktör olarak teknolojideki farklılıkları dikkate almaktadır. Yeni ticaret teorilerinde, eksik rekabet ve ölçeğe göre artan getiri modellerinde verimlilik (teknik etkinlik) ve ticaret performansı arasında merkezi önemli bir bağlantı olmasına rağmen, ilişkinin yönü tam tersi açıdan incelendiğinde, ticaretin verimlilik üzerine etkisinin kesin olmadığı belirtilmektedir (Hatemi-j & Irandoust, 2001: 151-152).

Krugman, dış ticarette uzmanlaşmanın ve mevcut ticaret yapısının karşılaştırmalı üstünlüklere dayanarak açıklanabileceğini, fakat ticarette uzmanlaşma kalıplarının başlangıçtaki karşılaştırmalı üstünlüklere bakılmaksızın değişebileceğini savunmaktadır (Yalçınkaya & ark., 2014: 45). Krugman (1994), "iyi şeyler beraber hareket eder" sözüyle yüksek verimlilik artışlarının ülkenin ekonomik performansı, yani rekabet gücü açısından olumlu bir etki yaratacağını açıkça ifade etmektedir (Landmann, 2004: 12). Porter'a göre, rekabet gücünü ölçen en iyi gösterge verimliliktir. Firmalar rekabetçi olmadıkça bir ülke ekonomisinin de rekabetçi olamayacağını vurgulamaktadır (Porter, 2004: 47-48). Krugman (1980) çalışmasından esinlenerek, yeni-yeni ticaret teorilerinin ortaya çıkmasında öncü olan Melitz (2003), ortaya koyduğu heterojen firma modelinde sektörler yerine firmalar üzerine odaklanarak firmaya özgü büyüklük, firma verimliliği gibi karakteristik özelliklerin firmaların uluslararası piyasaya girip girmeme yönündeki kararlarını ve dolayısıyla da ihracat performanslarını etkileyebildiğini ortaya koymaktadır.

2. Literatür İncelemesi

Uluslararası literatür incelendiğinde, genel olarak çalışmalar işgücü verimliliğinin sektörün/firmanın rekabet gücünün önemli bir belirleyeni olduğunu iddia etmektedir. Çalışmaların çoğu, verimlilik ile ihracat performansı ya da uluslararası rekabet gücü arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu desteklemektedir. Nitekim, verimlilik ve ihracat başarısı arasındaki pozitif ve anlamlı ilişki, verimlilik-odaklı ihracat hipotezinin (Liao & Liu, 2009) geçerliliğini de ortaya koymaktadır.

Firmaya özgü nitelikler arasında, işgücü verimliliği ihracat yoğunluğunun güçlü bir belirleyicisidir. Daha verimli olan firmaların ihracat pazarına girme ve çıktılarının daha fazlasını ihraç etme olasılıklarının daha yüksek olduğunu ifade eden "kendi kendini seçme" hipotezinin yaygın kanıtları mevcuttur (Deshmukh ve Pyne, 2013: 9). Ancak birçok çalışma da, geleneksel rekabet avantajı kaynaklarının (örneğin doğal kaynaklar, mali kaynaklara erişim, ölçek ekonomileri vb.) artık yeterli olmadığını ve yakın zamanda insan kaynakları ve bunların yönetimine yönelik araştırmalarla ilişkilerin giderek artmakta olduğunu göstermektedir (Kazlauskaite & Buciuniene, 2008; Bernatonyte ve Normantiene, 2009: 8). Nitekim bazı çalışmalar verimlilik ve ihracat büyümesi ya da performansı arasında ampirik olarak bir ilişki bulamazken (Kunst ve Marin, 1989; Yamada, 1998); bazı çalışmalar verimli firmaların ihracat yapmayı tercih ettiğini vurgulayarak pozitif ilişkiyi doğrulamaktadır (Melitz, 2003; Arnold ve Hussinger, 2005; Iyer, 2010; Kara ve Erkan, 2016). Literatürde verimlilik ve uluslararası rekabet gücü ya da ihracat yoğunluğu arasındaki ilişkiye odaklanan bazı çalışmalara Tablo 1'de daha detaylı olarak yer verilmektedir.

Tablo 1. Verimlilik, Uluslararası Rekabet Gücü ve İhracat Performansı Üzerine Literatürdeki Çalışmalardan Örnekler

Çalışma	İlişki	Yöntem	Sonuç
Kunst & Marin (1989)	Avustralya'da verimlilik ve ihracat büyümesi arasındaki ilişki	1970-1998 dönemi VAR analizi Granger Nedensellik Testi	İhracat ile verimlilik arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.
Yamada (1998)	Amerika, Fransa, İngiltere, İtalya, Kanada, Japonya'da işgücü verimliliği ve ihracat büyümesi arasındaki ilişki	1975-1997 üçer aylık dönem Toda ve Yamamoto Nedensellik Analizi	İtalya dışındaki diğer ülkelerde nedensellik ilişki bulunamamıştır.
Choudhri & Schembri (1999)	Kanada ve ABD'de yer alan 25 alt sektörde verimlilik performansı ve uluslararası rekabet gücü ilişkisi	1966-1990 dönemi Panel Veri Regresyon Analizi	Verimlilik performansı ve uluslararası rekabet gücü arasında pozitif ve güçlü bir ilişki bulunmuştur.
Melitz (2003)	Toplam endüstri verimliliği ile dış ticaret arasındaki ilişki	Firma ve endüstri bazında endeks ve esneklik hesaplamaları ile analiz	İhracatçı firmalar ihracatçı olmayanlara kıyasla daha verimlidir ve verimlilik ihracat davranışına yöneltmektedir. İhracatçı firmalar daha büyük, daha üretken, daha sermaye yoğundur.
Bernard, Eaton, Jensen & Kortum (2003)	ABD firmalarının ihracat ve verimliliğinde firma düzeyinde heterojenliğin araştırılması	200.00 firma verisi kullanılarak Karşılaştırmalı Veri Analizi	Firmaların %21'inin ihracat faaliyetinde bulunduğu ancak bu ihracatçı firmaların çoğunun yine de yurtiçinde satış yaptığı sonucuna ulaşmıştır. Ayrıca ihracatçıların yaklaşık üçte ikisi üretimlerinin %10'undan azını yurt dışına satmaktadır.
Arnold & Hussinger (2005)	Alman imalat sanayinde firmanın toplam faktör verimliliği ve ihracat davranışı arasındaki ilişki	1992-200 dönemi Granger Nedensellik Analizi EKK Tahmini	Yüksek verimli firmalar ihracat piyasalarına girmeyi tercih etmektedir. Verimlilikten ihracata doğru pozitif ilişki
Liao & Liu (2009)	8 adet Doğu Asya ekonomisinde ihracat ve toplam faktör verimliliği artışı arasındaki ilişki	1963-1998 dönemi VAR Analizi MWALD Nedensellik Analizi	Çin, Hong Kong, Endonezya, Malezya ve Filipinler için verimlilikten ihracata doğru tek yönlü bir ilişki bulunmuştur. Kore, Singapur ve Tayvan'da iki yönlü ilişki bulunmuştur.
Iyer (2010)	Yeni Zelanda'nın tarım ve ormancılık sektörlerinde firma düzeyinde ihracat yoğunluğunu belirleyenlerini incelemek	2000-2006 dönemi 1140 ihracatçı firma üzerine Panel veri analizi	İşgücü verimliliği ile ihracat yoğunluğu arasında pozitif ilişki vardır. Verimli firmalar ihracat yapmayı tercih etmektedir.

Çalışma	İlişki	Yöntem	Sonuç
Deshmukh & Pyne (2013)	Hindistan imalat sanayi endüstrilerinde işgücü verimliliğinin ihracat performansı üzerindeki etkisi	1991-2009 dönemi 2SLS model	İşgücü verimliliğindeki %1'lik artış, ihracat yoğunluğunda %0,27 artışa yol açmaktadır. İhracatçı firmalar için işgücü verimliliği ihracat yoğunluğunun önemli bir belirleyenidir.
Koebel & ark. (2015)	12 Avrupa ülkesinde Ahşap ürünleri sektöründe toplam faktör verimliliği ve uluslararası ticaret performansı arasındaki ilişki	1995-2007 dönemi	Daha düşük işgücü maliyeti ve daha yüksek verimliliğe sahip ülkeler ortalamada pozitif bir dış ticaret dengesine sahiptir.
Saray & Hark (2015)	OECD ülkelerinin ileri-teknoloji ürünlerindeki rekabet güçlerinin (Balassa Endeksi yardımıyla) temel belirleyicilerini incelemek.	2004-2013 dönemi Dinamik Panel Veri Analizi GMM sistemi	OECD ülkelerinin ileri-teknoloji ürünlerindeki rekabet gücünün en önemli belirleyicisi verimlilik düzeyidir. Pozitif ve anlamlı ilişki bulunmuştur.
Kara & Erkan (2016)	Türkiye demir-çelik endüstrisindeki toplam faktör verimlilik düzeyi ile bu endüstrinin ihracatındaki karşılaştırmalı üstünlük derecesi arasındaki ilişkiyi belirlemek	Veri Zarflama Analizi	Endüstrinin verimlilik düzeyi ile karşılaştırmalı üstünlüğü arasında pozitif yönlü ilişki bulunmaktadır.
Albayrak & Ağazede (2017)	Türk imalat sanayinde emek verimliliği ve ihracat ilişkisi	2005:Q1-2015:Q2 arası döneme ait üçer aylık veriler Zaman serisi analizi Engle-Granger Eşbütünleşme Testi	Emek verimliliğinden ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Akgün Güngör (2018)	Türkiye imalat sanayi alt sektörlerinde işgücü ve toplam verimlilik düzeyinin uluslararası rekabet gücü üzerindeki etkisini incelemek	2003-2015 dönemine ait yıllık veriler Panel Veri Regresyon Analizi	Düşük teknoloji yoğun sektörlerde işgücü verimliliğindeki artış rekabet gücünü olumlu etkilerken, yüksek teknoloji yoğun sektörlerde aynı etki tespit edilememiştir.

3. Veriler ve Method

2003-2021 döneminde Türkiye'de imalat sanayi alt sektörleri bazında teknoloji yoğunluğu, verimlilik ve uluslararası rekabet gücü arasındaki ilişkinin incelenebilmesi için kullanılan ücretli çalışan sayısı, katma değer, üretim değeri, ihracat ve ithalat değeri verileri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'ndan derlenmiştir. Çalışmada kullanılan bu veriler, ortalama

dolar kuruna bölünerek reel veriler üzerinden sonuçlar yorumlanmıştır. Bu kapsamda çalışmada kullanılan veriler ve hesaplama yöntemleri Tablo 2'de yer almaktadır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Hesaplama Yöntemleri

Değişken	Hesaplama Yöntemi
İşgücü Verimliliği	Reel Katma Değer / Ücretli Çalışan Sayısı
Toplam Verimlilik	Reel Katma Değer / Reel Üretim Değeri
Uluslararası Rekabet Gücü (Ticari Uzmanlaşma Endeksi)	TSI=(Sektörün O Yılki İhracatı – Sektörün O Yılki İthalatı) / (Sektörün O Yılki İhracatı + Sektörün O Yılki İthalatı)

Türkiye imalat sanayi alt sektörleri, Avrupa İstatistik Ofisi (EUROSTAT) tarafından "Ekonomik Faaliyet Sınıflaması - NACE Rev.2" kullanılarak teknoloji yoğunlukları açısından sınıflandırılmıştır. Ancak bu çalışmada EUROSTAT tarafından oluşturulan sınıflandırmadan farklı olarak, "Düşük ve Orta-Düşük Teknoloji Yoğunluğu" grubu içerisinde yer alan sektörlerin tümü "*Düşük Teknoloji Yoğun Sektörler*" ve "Orta-Yüksek ve Yüksek Teknoloji Yoğunluğu" grubunda yer alan sektörler "*Yüksek Teknoloji Yoğun Sektörler*" olarak toplulaştırılmıştır. Bu çerçevede kullanılan sınıflamaya Tablo 3'te detaylı bir şekilde yer verilmektedir.

Tablo 3. Teknoloji Yoğunluklarına Göre Türkiye İmalat Sanayi Sektörlerinin Sınıflandırılması

NACE Rev.2	Düşük Teknoloji Yoğun Sektörler
10	Gıda ürünlerinin imalatı
11	İçeceklerin imalatı
12	Tütün ürünleri imalatı
13	Tekstil ürünlerinin imalatı
14	Giyim eşyalarının imalatı
15	Deri ve ilgili ürünlerin imalatı
16	Ağaç, ağaç ürünleri ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç); saz, saman ve benzeri malzemelerden örülerek yapılan eşyaların imalatı
17	Kağıt ve kağıt ürünlerinin imalatı
18	Kayıtlı medyanın basılması ve çoğaltılması
19	Kok kömürü ve rafine edilmiş petrol ürünleri imalatı
22	Kauçuk ve plastik ürünlerin imalatı
23	Diğer metalik olmayan mineral ürünlerin imalatı
24	Ana metal sanayi
25	Fabrikasyon metal ürünleri imalatı (makine ve teçhizat hariç)
31	Mobilya imalatı
32	Diğer imalatlar
NACE Rev.2	**Yüksek Teknoloji Yoğun Sektörler**
20	Kimyasalların ve kimyasal ürünlerin imalatı
21	Temel eczacılık ürünlerinin ve eczacılığa ilişkin malzemelerin imalatı
26	Bilgisayarların, elektronik ve optik ürünlerin imalatı
27	Elektrikli teçhizat imalatı
28	Başka yerde sınıflandırılmamış makine ve ekipman imalatı
29	Motorlu kara taşıtı, treyler (römork) ve yarı treyler (yarı römork) imalatı
30	Diğer ulaşım araçlarının imalatı

Türkiye imalat sanayinde üretimin yapısının büyük bir kısmının emek-yoğun olması sebebiyle, yüksek teknoloji yoğun sektörlere kıyasla düşük teknoloji yoğunluğuna sahip sektörlerin daha ağırlıklı olduğu gözlemlenmektedir. Toplamda 23 adet imalat sanayi alt sektörlerinin 16 adedi düşük teknoloji yoğunluğuna sahipken, 7 adedi yüksek teknoloji yoğunluğuna sahiptir (Bkz. Tablo 3). Çalışmada Tablo 3'te yer alan sınıflamaya göre, iki sektör grubunun (düşük teknoloji ve yüksek teknoloji) dönemsel ortalamaları alınarak yıllık bazda elde edilen seriler birbiriyle karşılaştırılarak sonuçlar yorumlanmıştır. Bu kapsamda, düşük ve yüksek teknoloji yoğun sektörler arasında verimlilik ve rekabet gücü açısından ortaya çıkan farklılıklar da belirlenebilmiştir.

4. Türkiye İmalat Sanayi Sektörlerinde Teknoloji Yoğunluğu, Verimlilik ve Karşılaştırmalı Üstünlüklerin Görünümü

Ülkenin üretim gücünün büyük bir kısmını yansıtan imalat sanayinde, reel üretim değeri ve paralelinde aynı doğrultuda hareket etmesi beklenilen istihdam sayısı genel olarak toplamda incelendiğinde (Bkz. Grafik 1), 2003-2014 döneminde reel üretim düzeyinin istihdamla birlikte artış eğilimi gösterdiği gözlemlenmektedir. Bu dönemde 2009 yılında 2008 yılı küresel krizin etkisiyle çalışan sayısında %10,24, üretim değerinde %25,89 oranında keskin bir düşüş ortaya çıkmıştır. 2014 yılı sonrası ise, üretim değeri yavaş bir azalış eğilimine girmiştir. 2021 yılı itibariyle artış görülse de, ülkenin içinde bulunduğu istikrarsızlık ve enflasyon süreci dikkate alındığında, bu artışın uzun vadede gerçekleşmesinin mümkün olmayacağı açıktır.

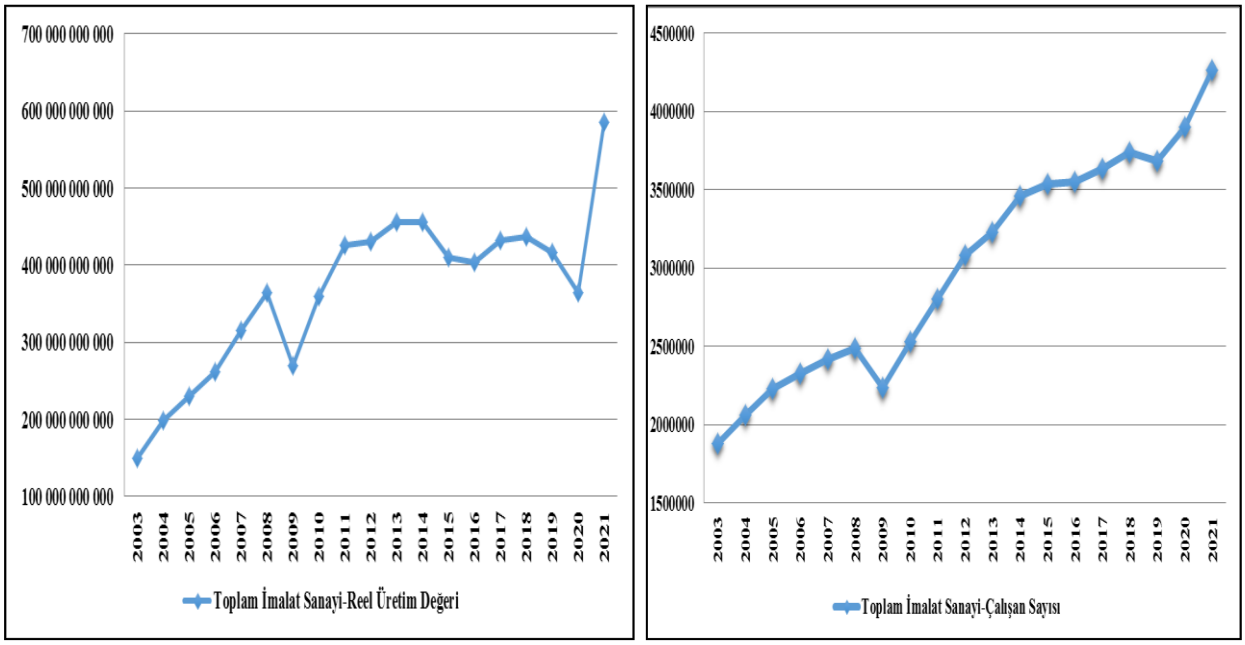

Grafik 1. Toplam İmalat Sanayinde Reel Üretim Değeri ve Çalışan Sayısı (2003-2021)

Sanayide gerçekleşen üretim artışının ne kadarının verimlilik dolayısıyla meydana geldiği ve paralelinde bu verimlilik artışının sağladığı üretim ve satış avantajlarının ortaya çıkıp çıkmadığının değerlendirilebilmesi için, toplam ve işgücü verimlilik düzeylerinin incelenmesi gerekmektedir. Bu amaçla öncelikle toplam imalat sanayinde işgücü verimliliğinin seyri incelendiğinde Grafik 2'de, yıldan yıla oldukça dalgalı bir seyir gösterdiği dikkati çekmektedir. Özellikle 2008 küresel kriz sonrası işgücü verimliliğinin artış eğilimi azalış yönünde değişmekte ve sonrasında belli yıllarda azalış gösterirken, belirli yıllarda ise durağan bir seyir göstermektedir. Covid-19 pandemi sürecinin, üretimde ve istihdamda yarattığı aksaklıkların işgücü verimliliğini olumsuz etkilediği görülmektedir. Dış kaynak kullanımının sekteye uğraması ve dışarıya yönelik üretimin önündeki engellerin birçok sektörde üretimin

durdurulmasına yol açması gibi sebeplerle, firmaların yaşadıkları mali sıkıntıların iş ve işgücü yıkımları ile sonuçlanması 2020 yılı işgücü verimliliğinin oldukça düşük olmasına yol açmıştır. Nitekim 2020 yılı verimlilik seviyesi, 2005-2006 yıllarının verimlilik seviyesine neredeyse eşdeğerdir.

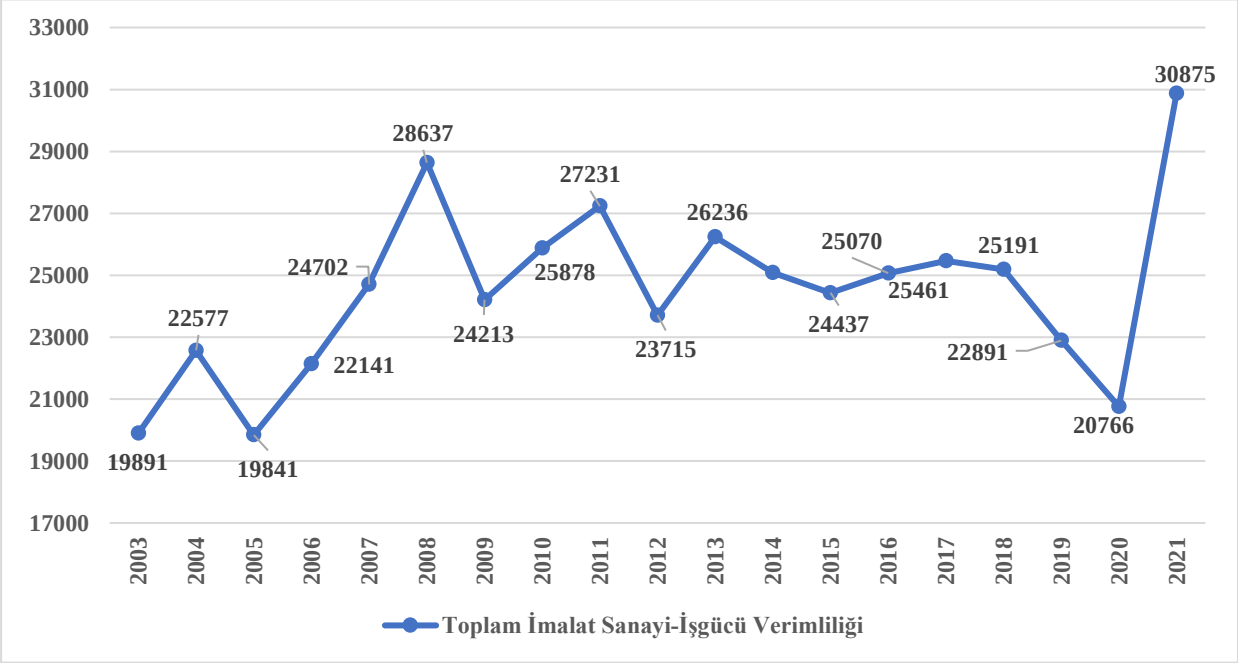

Grafik 2. Toplam İmalat Sanayinde İşgücü Verimliliği (2003-2021)

Toplam imalat sanayinin verimlilik düzeyi, toplam verimlilik açısından ele alındığında, 2003-2012 döneminde azalış eğilimi, 2012-2016 döneminde artış eğilimi yönünde değişmektedir. Sonrasında 2018 krizinin etkileriyle 2019 yılına kadar yeniden azalış trendi ortaya çıkmaktadır. 2019 sonrası ise bir toparlanma sürecinin başladığı görülmektedir (Bkz. Grafik 3).

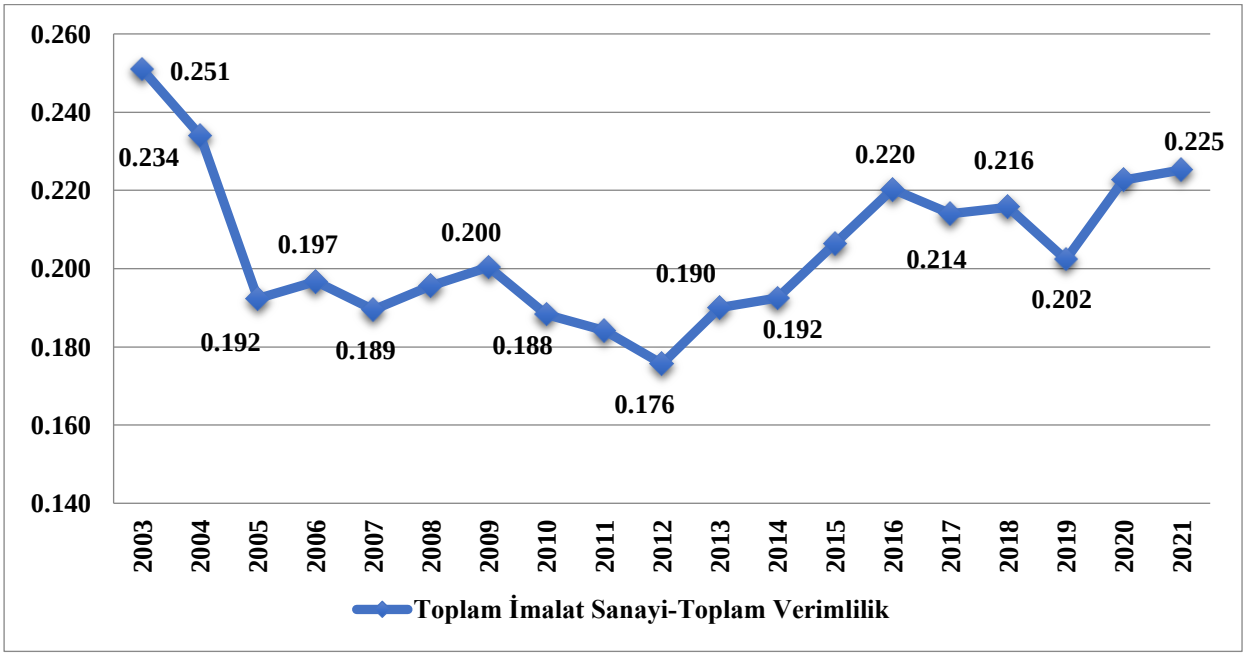

Grafik 3. Toplam İmalat Sanayinde Toplam Verimlilik Düzeyleri (2003-2021)

Türkiye imalat sanayinin teknolojik yapısı itibariyle alt sektörlerin sınıflandırılması sektörün üretim yapısı, istihdam biçimi ve üretkenlik düzeyi hakkında önemli bilgiler vermesi açısından oldukça önem arz etmektedir. Teknolojik gelişme, üretimin daha az girdi kullanarak aynı çıktı düzeyinin elde edilmesine ya da bir başka ifadeyle aynı girdi kullanılarak daha fazla çıktı elde edilmesine imkan sağlamaktadır. Dolayısıyla teknoloji düzeyinin yüksek olduğu sektörlerde sermayenin daha yoğun kullanımı nedeniyle nispeten daha az işgücünün istihdam edilmesi ve vasıflı işgücünün daha yoğun kullanılması olasıdır. Bu sınıflama aynı zamanda, işgücünün vasıf düzeyleri açısından imalat sanayi alt sektörleri hakkında bilgi sahibi olunmasına da imkan vermektedir.

Türkiye imalat sanayi alt sektörlerinde istihdamın teknolojik yapısı 2003-2021 itibariyle incelendiğinde (Grafik 4), üretimin emek yoğun yapısı nedeniyle düşük teknoloji yoğun sektörlerde istihdamın toplam içerisindeki payı %79,03'tür. Yüksek teknoloji yoğun sektörlerde, sermaye yoğun üretim nedeniyle bu pay %20,96 düzeyindedir. Türkiye ekonomisinde yaşanan 2001 ekonomik krizi ve 2008 küresel krizin ardından, emek yoğun istihdama sahip olan düşük teknoloji yoğun sektörlerdeki istihdam düzeyinin azaldığı ve artış eğiliminin baskılandığı açıktır. Ekonomik krizin etkisiyle ekonomide meydana gelen daralma emek yoğun sektörlerde, aynı zamanda maliyetin önemli bir kısmını oluşturan emek faktöründen tasarruf etmeye firmaları yöneltmektedir.

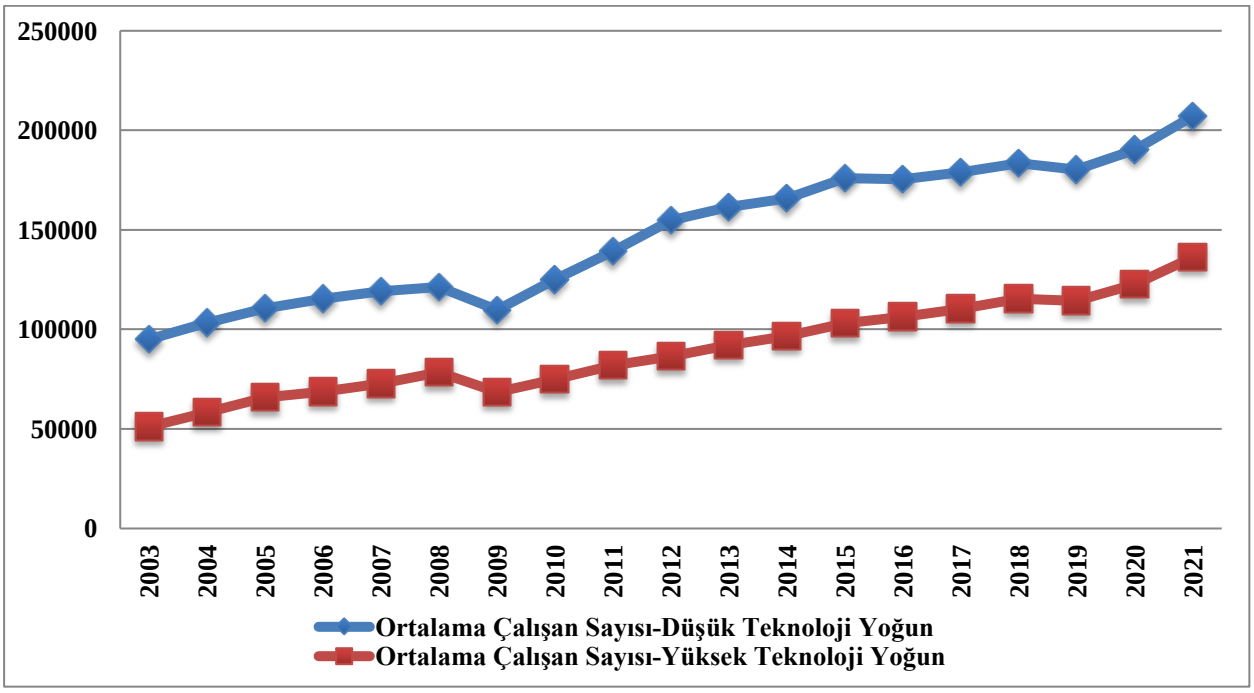

Grafik 4. Teknoloji Yoğunluklarına Göre Ortalama Çalışan Sayısı (2003-2021)

Grafik 5 dikkate alındığında görüleceği gibi, düşük ve yüksek teknoloji yoğun sektörlerde işgücü verimliliği neredeyse birbirine paralel düzeyde seyretmektedir. Yüksek teknoloji yoğun sektörlerde işgücü verimliliğinin yüksek olması, bu sektörlerde hem çalışan sayısının nispeten daha düşük olması hem de sermayenin yapısı gereği üretime kattığı katma değerin daha fazla olması nedeniyledir. Nitekim ekonomide ortaya çıkabilecek herhangi bir negatif şok durumunda, bu olumsuzluktan en çok etkilenen sektörler yine karşılaştırmalı üstünlüğün olduğu ihracatçı sektörlerdir (Bakkalcı, 2013: 79-80). 2008 küresel krizinin ABD ve AB ülkeleri başta olmak üzere yol açtığı durgunluk, ekonomilerin daralmasına ve Türkiye'nin ihracat performansına olumsuz yansımıştır (Bkz. Grafik 7). Nitekim Türkiye imalat sanayinde üretimin emek yoğun yapısı nedeniyle ortaya çıkabilecek herhangi bir üretim ve istihdam artışı, sermaye yetersizliği nedeniyle de düşük teknoloji yoğun sektörlere doğru kaymaktadır. 2003-2008

döneminde her iki sektör grubunda işgücü verimliliği düzeyi artmakta iken, 2008 sonrası 2009 yılında keskin bir azalış gerçekleştirmekte ve 2018 yılına kadarki dönemde durağan bir seyir izlemektedir. 2020 yılında işgücü verimliliğindeki azalış düşük teknoloji yoğun sektörlerde %31,69 oranında nispeten daha fazla iken, yüksek teknoloji yoğun sektörlerdeki azalış oranı %2,62'dir.

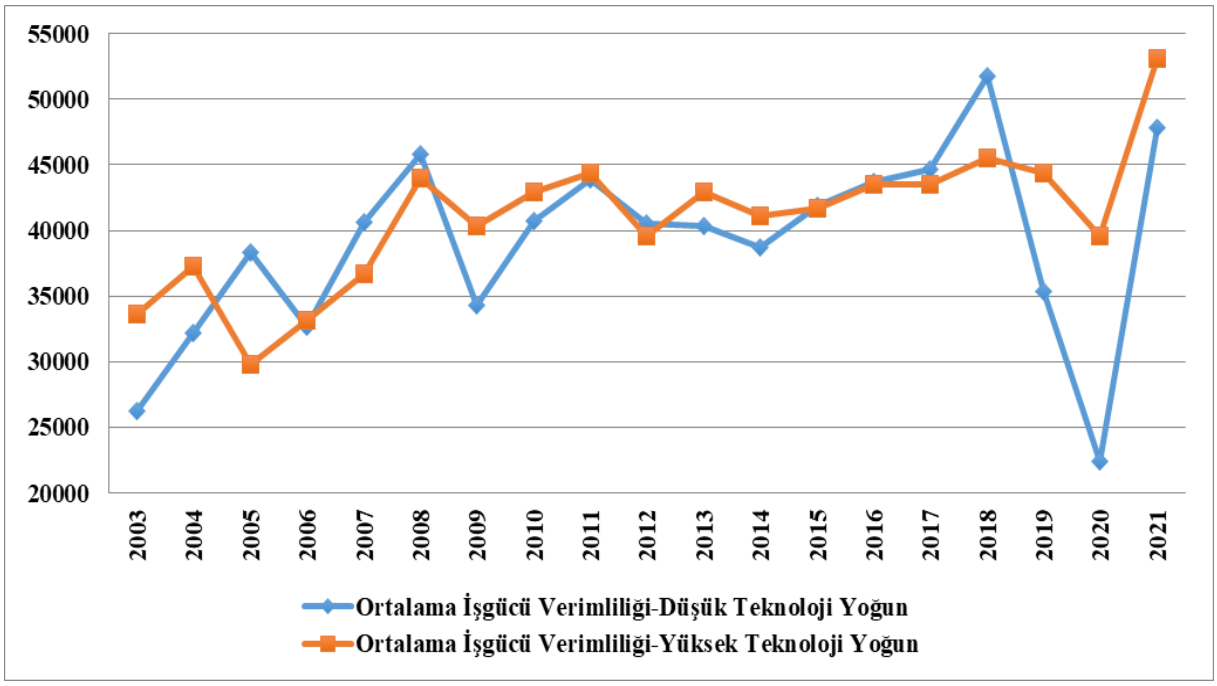

Grafik 5. İmalat Sanayi Sektörlerinde Ortalama İşgücü Verimliliğinin Teknolojik Yapısı (2003-2021)

Sermayenin marjinal verimliğinin emeğin marjinal verimliliğinden yüksek olması nedeniyle, sermayenin üretime katkısının daha fazla olması beklenilir. Bu anlamda ortalama toplam verimlilik açısından sektörler incelendiğinde (Bkz. Grafik 6), yüksek teknoloji yoğun sektörlerde verimlilik düzeyi daha yüksektir. Ayrıca, 2005-2017 döneminde her iki sektör grubunda da genel olarak durağan bir seyir göstermektedir. 2018 yılı sonrası yüksek teknoloji yoğun sektörlerin verimlilik düzeyindeki artış, Türkiye'nin faktör yoğunluğunun daha sermaye yoğun bir biçime dönüşmeye başladığı yönünde yorumlanabilir. Sanayileşme sürecinde gecikmeli de olsa son dönemde üretimde sermayenin payının giderek artmakta olması, düşük teknoloji yoğun sektörlerdeki verimlilik azalışlarına da yansımaktadır.

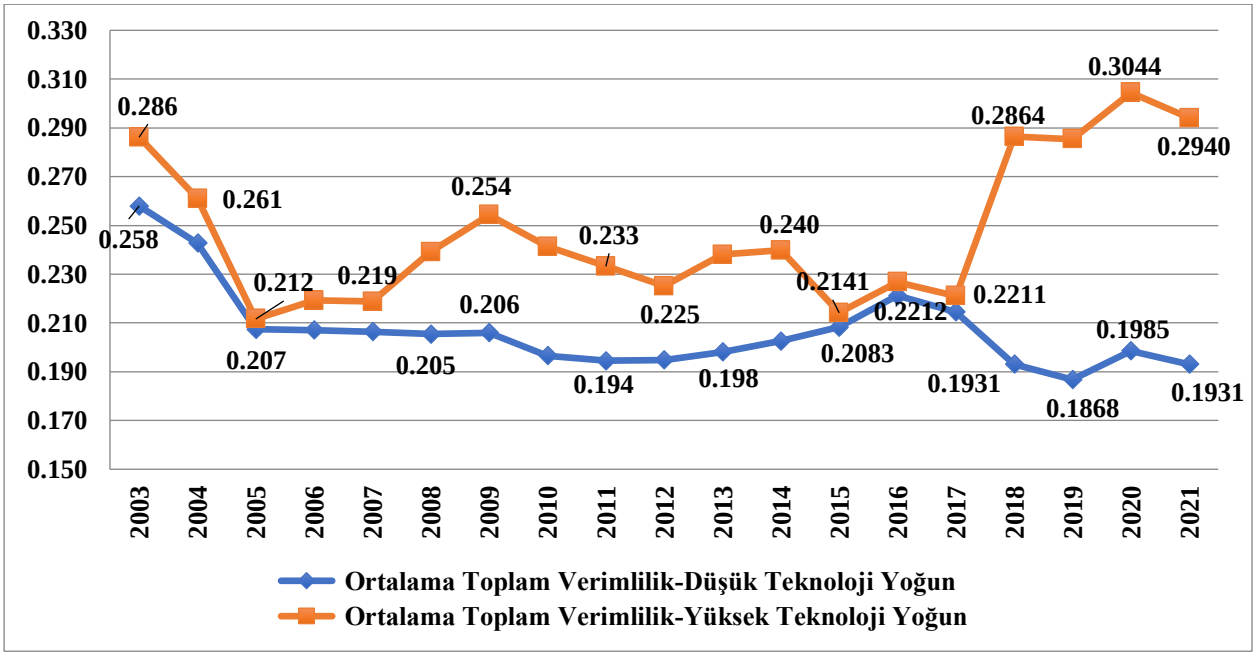

Grafik 6. İmalat Sanayi Sektörlerinde Ortalama Toplam Verimliliğinin Teknolojik Yapısı (2003-2021)

Uluslararası ticaret literatüründe karşılaştırmalı üstünlüğün yani rekabet gücünün ortaya konulabilmesi için çeşitli ölçümler (Balassa Endeksi, Michaely Endeksi, Wolter Endeksi, Grubel-Lloyd Endeksi gibi) kullanılmaktadır (Balassa, 1965; Michaely, 1962/67; Wolter, 1976). Bu ölçüm yöntemleri arasında, sektörel anlamda rekabet gücünün dinamik seyrini en iyi yansıtan yöntemlerinden biri Donges ve Riedel (1976: 20) tarafından geliştirilen "Ticari Uzmanlaşma Endeksi (Trade Specialization Index-TSI)" [5] dir. Sektörlerin uluslararası piyasalarda rekabet gücünü gösteren Ticari Uzmanlaşma Endeksi, alt sektörlerin teknolojik yapısı itibariyle hesaplandığında Grafik 7'de yer alan sonuçlar elde edilmiştir. Ticari uzmanlaşma endeksi (TSI)nin 1 değerinin üzerinde seyrettiği düşük teknoloji yoğun sektörlerde Türkiye'nin uluslararası rekabet gücüne sahip olduğu açıkça görülmektedir. Yüksek teknoloji yoğun sektörlerde TSI değerleri 1'in altındadır, yani karşılaştırmalı üstünlüğün olmadığı anlamına gelmektedir.

[5] Ticari uzmanlaşma endeksi (TSI), basit Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler (RCA) endeksinin değiştirilmiş bir şeklidir. Bu endeks, sektörün ihracatı ile ithalatı arasındaki farkın o sektörün toplam ticaret hacmine oranı şeklinde hesaplanmaktadır. TSI değerinin birden büyük olması (TSI>1), ülkenin o kadar güçlü bir rekabetçiliğe yani karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu ifade ederken; TSI değerinin birden düşük olması (TSI<1), ülkenin karşılaştırmalı üstünlüğe o derece sahip olmadığını göstermektedir.

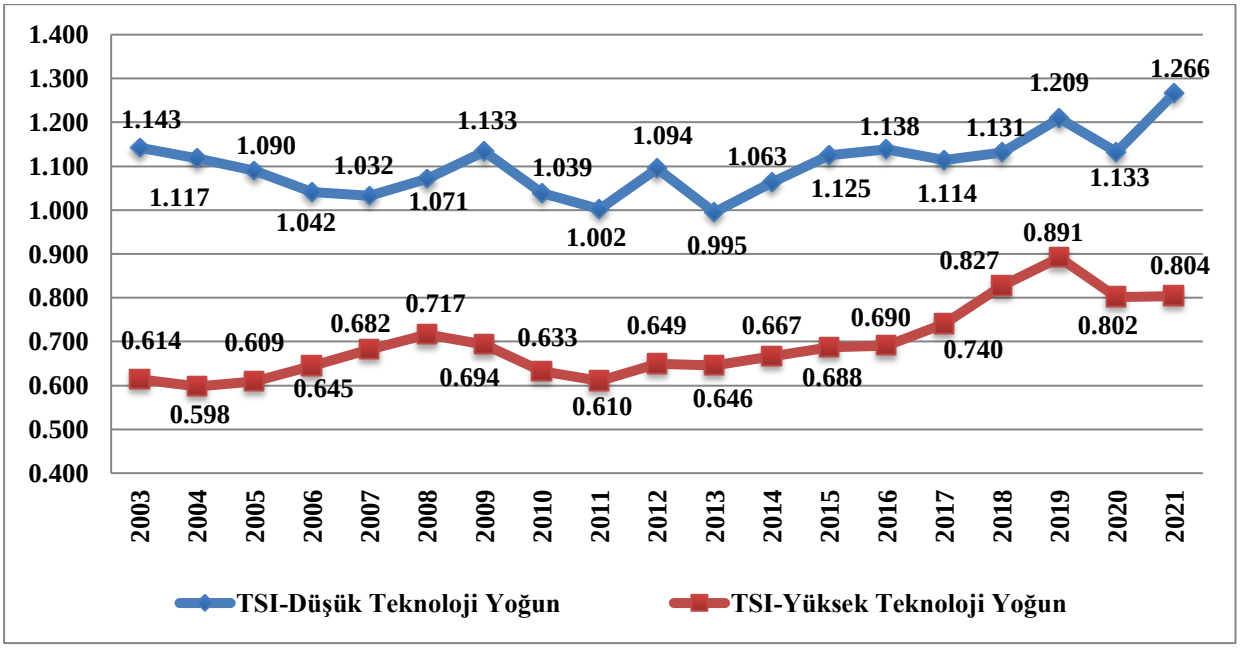

Grafik 7. Teknoloji Yoğunlukları Açısından Sektörlerin Uluslararası Rekabet Gücü (TSI)

Grafik 7'de görüldüğü üzere, Türkiye'nin uluslararası piyasalarda rekabet avantajı sağladığı, karşılaştırmalı üstünlüğünün olduğu sektörler, düşük teknoloji yoğun bir yapıya sahiptir. Ancak yüksek teknoloji yoğun sektörlerde 2011 sonrası karşılaştırmalı üstünlüklerin az da olsa artış eğiliminde olması, sanayileşme sürecinde sektörel dönüşümün gerçekleşebilmesi adına üretimin yapısında bu yönde bir değişim gerçekleştiğini de göstermektedir. Ancak Türkiye'de henüz rekabet gücünün emek yoğun düşük teknolojili sektörlerde çok daha yoğun şekilde hakim olduğu unutulmamalıdır. Nitekim sektörlerin net ihracatlarının üretim içerisindeki payı da düşük teknoloji yoğun sektörlerde daha fazladır ve yüksek teknoloji yoğun sektörlerde yapılan ithalatın ihracattan çok daha yüksek olduğu bu sonucu desteklemektedir.

2008-2011 döneminde her iki sektör grubunda da verimlilik düzeyleri düşmekte ve karşılaştırmalı üstünlükler azalmaktadır. 2011 itibariyle yüksek teknoloji yoğun sektörlerde TSI değerleri artmakta ve beklenildiği gibi bu dönemde özellikle yüksek teknoloji yoğun sektörlerdeki verimlilik düzeyleri de artmaktadır. Nitekim 2018 itibariyle düşük ve yüksek teknoloji yoğun sektörlerin TSI değerleri arasındaki makas giderek kapanmaktadır. Bu sonuç, Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüklerinin yüksek teknoloji yoğun sektörlerdeki payının giderek artmakta olduğunun da bir göstergesidir.

5.Sonuç ve Değerlendirme

Küreselleşme sürecinde ülkelerin serbest ticaret girişimleri ile birlikte firmalar uluslararası piyasalarda potansiyel rakip firmalarla karşılaşmakta ve kıyasa bir rekabet ortamına katılmaktadırlar. Bu süreçte uluslararası piyasalarda rakiplerine kıyasla üstünlük elde edebilmek için temel koşul, üretimde verimliliği arttırmak ve beraberinde gelen maliyet avantajlarına sahip olmaktır. İkinci aşamada, maliyet avantajlarına ek olarak kaliteli mallar üreterek, doğru sektörlere yatırım yapmak ve hızla değişen rekabet gücünü elde tutmaya çalışmak gerekmektedir. Bu süreç, ülkelerin sürekli yenilik yapması ve teknolojik yeniliklere ayak uydurmasını zorunlu kılmaktadır.

Bu çalışma, teknoloji yoğunluklarına göre sınıflandırılan Türkiye imalat sanayi alt sektörlerinde toplam verimlilikteki ve işgücü verimliliğindeki değişmeler ile uluslararası

rekabet gücü arasındaki ilişkiyi teknoloji yoğunluklarını dikkate alınarak incelemeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, 2003-2021 döneminde düşük ve yüksek teknoloji yoğunluğuna sahip sektörlerin uluslararası rekabet gücü, Ticari Uzmanlaşma Endeksi (TSI) hesaplanarak ortaya konulmuştur. Bu çerçevede, Türkiye imalat sanayinde 16 adet düşük teknoloji yoğunluğuna sahip ve 7 adet yüksek teknoloji yoğun sektöre ilişkin veriler kullanılarak karşılaştırmalar yapılmıştır. Her iki sektör sınıflaması için hesaplanan ticari uzmanlaşma endeksi sonuçları, Türkiye'nin düşük teknoloji yoğun sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahipken, yüksek teknoloji yoğun sektörlerde dezavantaja sahip olduğunu göstermiştir. Nitekim düşük teknoloji yoğun sektörlerde üretim değerleri ve çalışan sayısı çok daha yüksektir. Üretimin emek yoğun yapısı nedeniyle bu sektörlerdeki çalışan sayısının yüksekliği, özellikle işgücü verimliliğinin düşük teknoloji yoğun sektörlerde düşük olmasına ve tersine sermayenin yarattığı katma değerin emekten daha yüksek olması sebebiyle yüksek teknoloji yoğun sektörlerde toplam verimliliğin daha yüksek olmasına yol açmaktadır. Ayrıca, incelenen dönemde verimlilik değişmeleri ile rekabet gücündeki değişmelerin genel olarak aynı yönlü seyretmesi, literatürdeki çalışmaların birçoğunda iddia edildiği üzere, beklenti ile uyumlu bir sonuç ortaya çıkarmaktadır.

Ancak, Türkiye'de üretimin yapısının daha çok düşük teknoloji yoğun bir niteliğe sahip olması, gerek teknoloji yoğun üretimin desteklenmesi için yapılan yatırımların yetersizliği gerekse de yaşanan krizlerin (özellikle 2008 krizinin) sektörlerde yarattığı iş yıkımları nedeniyle teknoloji yoğun sektörlerde verimliliğin rekabet gücü üzerindeki etkisinin tam olarak yansıtılmasına imkan sağlayamamıştır. Bu konuda, beşeri sermaye birikimine verilen önem ve sermaye yoğun bir faktör donatımına sahip olma yolunda uygulanacak politikalar, gelecekte katma değeri yüksek teknoloji yoğun sektörlerde Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüklere sahip olması açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Akanbi, O. A. & Jordaan, A. C. (2008). The Recardian Theory of Comparative Advantage Between South Africa and the USA in The Manufacturing Sector. *Journal for Studies in Economics and Econometrics*. *32* (2). 25-44.

Akgün Güngör, G. (2018). Küresel Kriz Sürecinde İmalat Sanayi Alt Sektörlerinde Verimlilik Değişmeleri ve Rekabet Gücü İlişkisi. *IV. Uluslararası Kafkasya – Orta Asya Dış Ticaret ve Lojistik Kongresi,* 7-8 Eylül 2018, Didim/Aydın, ISBN: 978-605-68889-0-8, 935-947.

Alexa, I. V., Toma, S. V. & Ancuta, S. D. (2013). Testing the Ricardian Model: Do the Data Confirm the Assumptions?. *Proceedings of the 2013 International Conference on Economics and Business Administration (EBA 2013)*. Greece. 111-115.

Arnold J. M. & Hussinger, K. (2005). Export Behavior and Firm Productivity in German Manufacturing: A Firm-Level Analysis. *Review of World Economics, 141* (2), 219-243.

Atkinson, R. D. (2013). Competitiveness, Innovation and Productivity: Clearing up the Confusion. *The Information Technology & Innovation Foundation*, 1-7, (16/05/2018 tarihinde https://www2.itif.org/2013-competitiveness-innovation-productivity-clearing-up-confusion.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Bakkalcı, A. C. (2013). Yeni Yeni Ticaret Teorileri'nin Makroekonomik Doğası ve Türk Ekonomisi. *Yönetim Bilimleri Dergisi, 11* (22), 69-98.

Bayraktutan, Y. & Bıdırdı, H. (2016). Teknoloji ve Rekabetçilik: Temel Kavramlar ve Endeksler Bağlamında Bir Değerlendirme. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi, 8* (14). 1-24.

Bernard, A. B., Eaton, J., Jensen, J. B., & Kortum, S. (2003). Plants and Productivity in International Trade, *American Economic Review, 93* (4), 1268-1290.

Bernatonyte, D. & Normantiene, A. (2009). Estimation of Trade Specialization: the Case of the Baltic States. *Inzinerine Ekonomika-Engineering Economics, 2*, 7-17.

Deshmukh, J. & PYNE, P. K. (2013). Labour Productivity and Export Performance: Firm-Level Evidence from Indian Manufacturing Industries since 1991. *ARTNeT Working Paper Series, 126*, 1-25.

Donges, J. B. & Riedel, J. (1976). The Expansion of Manufactured Exports in Developing Countries: An Empirical Assessment of Supply and Demand Issues. *Kiel Working Paper, 49*, 58-87.

Donges, J. B. & Riedel, J. (1977). The Expansion of Manufactured Exports in Developing Countries: An Empirical Assessment of Supply and Demand Issues. *Weltwirtschaftliches Archiv, 113* (1), 58-87.

European Central Bank (ECB) (2004). Sectoral Specialization in the EU: A Macroeconomic Perspective. *Occasional Paper Series, 19*, 1-59.

Hatemi-J, A. & Irandoust, M. (2001). Productivity Performance and Export Performance: A Time-Series Perspective. *Eastern Economic Journal, 27* (2), 49-164.

Heckscher, E. (1919). The Effects of Foreign Trade on the Distribution of Income. *Ekonomisk Tidskriff, 21*, 1-32.

Iyer, K. (2010). The Determinants of Firm Level Export Intensity in New Zealand Agriculture and Forestry. *Economic Analysis and Policy, 40* (1), 75-86.

Kara, O. & Erkan, B. (2016). Demir-Çelik Endüstrisinde Verimlilik ve Karşılaştırmalı Üstünlük İlişkisi. *Uluslararası Ekonomi Konferansı.* Türkiye Ekonomi Kurumu UEK-TEK, 1221-1243.

Kazlauskaitė, R. & Bučiūnienė, I. (2008). The Role of Human Resources and Their Management in the Establishment of Sustainable Competitive Advantage. *Engineering Economics, 5* (60), 78-84, ISSN 1392-2785.

Koebel, B., Levet, A.L., Nguyen-Van, P., Purohoo, I. & Guinard, L. (2015). Productivity, Resource Endowment and Trade Performance of The Wood Product Sector. *Working Papers of BETA 2015-26,* Bureau d'Economie Théorique et Appliquée, UDS, Strasbourg.

Krugman, P. (1980). Scale Economies, Product Differentiation, and the Pattern of Trade. *American Economic Review, 70* (5), 950-959.

Kunst, R. M. & Marin, D. (1989). On Exports and Productivity: a Causal Analysis. *Review of Economics and Statistics, 71*, 699–703.

Landmann, O. (2004). Employment, Productivity and Output Growth. *Employment Strategy Papers, 17*. 1-52.

Liao, H. & Liu, X. (2009). Export-Total Factor Productivity Growth Nexus in East Asian Economies. *Applied Economics, 41*, 1663–1675.

Mahmood, M. (2008). Labour Productivity and Employment in Australian Manufacturing SMEs. *Int Entrep Manag J., 4*, 51–62.

Melitz, M. (2003). The Impact of Trade on Intra-Industry Reallocations and Aggregate Industry Productivity, *Econometrica, 71* (6), 1695-1725.

Ohlin, B. (1933). *Interregional and International Trade.* Harvard University Press.

Porter, M. E. (2004). *Competitive Advantage*. Export Edition, New York: Free Press.

Raut, L. K. (2003). Competitiveness, Productivity and Export Performance of Indian Private Firms. *Applied Econometrics and International Development*, *3* (3). 25-48.

Saray, M. O. & Hark, R. (2015). OECD Ülkelerinin İleri-Teknoloji Ürünlerindeki Rekabet Güçlerinin Değerlendirilmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 5* (1), 347-372.

Tatoğlu, F. Y. (2013). *Panel Veri Ekonometrisi*. İstanbul: Beta Yayınları.

Yalçınkaya, M. H., Çılbant, C., Erataş, F. & Hartoğlu, D. (2014). Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlükler Ekseninde Rekabet Gücünün Analizi: Türk-Çin Dış Ticareti Üzerine Bir Uygulama. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, *24*. 41-57.

Yamada, H. (1998). A Note on the Causality between Export and Productivity: An Empirical Re-Examination. *Economic Letters*, *61*, 111-114.

Türk Sporunun Başarı Düzeyinin Belirlenmesinde Bazı Spor Elemanlarının Görüşlerinin Tespiti

Gülsen TOSUN TUNÇ[1]
Melih Nuri SALMAN[2]

Giriş

Spor, kişinin fiziksel ve zihinsel yeteneklerini belirli kurallara bağlı kalarak, parasal kazanç veya eğlence amaçlı, aletli veya aletsiz, tek başına veya takım halinde, kendisiyle, çevresiyle veya başkalarıyla yarışarak kullandığı ve geliştirdiği faaliyetlerdir. Profesyonellerin ve bu alanda çalışan diğer kişilerin gerçekleştirdiği görevleri kapsayan bir kavramdır (Devecioğlu, 2005).

Sosyal spor grupları; Millet içinde milli birlik ve beraberlik, kültürlerin tanınması, dünyanın her yerindeki insanların uzlaşması gibi hususları ön plana çıkarır. Başta genç nesiller olmak üzere tüm nesillerin spor müsabakaları gibi sosyal ve kültürel faaliyetler için sıklıkla bir araya gelmesi ülke ve dünya barışı açısından büyük önem taşıyor. Bu sosyal grupları oluşturan unsurlar; sporcular, antrenörler, spor yöneticileri, spor gazetecileri, beden eğitimi öğretmenleri ve spor bilimleri üzerine araştırmalar yapan bilim insanları yani akademisyenlerdir.

Sporcu kavramı

Sporla uğraşan, spor yapan kimsedir (Savaş, 1997). Amatör sporcular, sporda maddi kazanç veya ödül kazanmak için değil, yalnızca sporu sevdiği için yarışan kişilerdir. Atletizmi iş bulma veya istikrarlı bir gelir elde etme aracı olarak takip etmezler. Profesyonel sporcu ise belirli bir spor dalını kariyer olarak seçen ve para kazanmak amacıyla tüm zamanını bu spora adayan bireyleri ifade eder (Tekin ve ark., 2016).

Antrenör kavramı

Antrenör terimi (Fransızca "entraîneur" kelimesinden türetilmiştir), bir sporcunun gerekli atletik yetenekleri ve başarı stratejilerini geliştirmesini sağlamaktan sorumlu kişiyi ifade eder. Atletizm, boks, basketbol veya futbol gibi çeşitli spor dallarında sporcuları maçlara ve yarışmalara hazırlamaktan sorumlu kişidir. İster amatör ister profesyonel olsun, tüm sporcuların zaman, yer, kaynak, teknik, strateji gibi faktörleri dikkate alarak antrenmanlarını uygun seviyeye çıkarma sorumluluğu vardır (wikipedia, 2013).

Spor yöneticisi kavramı

Spor yöneticisi terimi, sporla uğraşan kurum ve kuruluşların yönetiminden sorumlu kişiyi ifade eder (Resmi Gazete, 1993). Spor yöneticisi, modern bir yöneticinin sahip olması gereken tüm niteliklere sahip olmasının yanı sıra, spor ve yönetim konusunda bilgili, insanı, sporcuyu

[1] Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi, gulsentunc@aksaray.edu.tr
[2] Prof. Dr., Aksaray Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi, melihsalman@aksaray.edu.tr

ve toplumu tanıyan, yönetim görevlerini sevgi, istek ve özveriyle yerine getiren kişidir (Yetim, 1991).

Spor gazetecisi kavramı

Spor gazetecileri, odak noktası spor olan, gazeteciliğin temellerine bağlı kalarak bu sektördeki güncel olayları takip eden ve okuyucularına anlayışlı yorum ve görseller sunarak onları eğiten kişilerdir.

Beden eğitimi öğretmeni kavramı

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) tarafından oluşturulan müfredat ve ilgili mevzuat, beden eğitimi konusuna ilişkin hangi bilgi, beceri, tutum ve davranışların öğrenci gruplarına hangi yaş düzeylerinde ve hangi tekniklerle öğretileceğini belirlemektedir. Bu programın parametreleri dahilinde beden eğitimi öğretmeni tarafından ders vereceği grubun seviyesine uygun bir çalışma planı oluşturulur. Bu planı kendisine ayrılan ders saatleri içerisinde uygulayarak öğrencilere alanıyla ilgili bilgi ve beceriler kazandırır. Öğrencilerin başarılarını değerlendirir ve başarı oranlarını artıracak stratejiler uygular. Öğretim etkinliklerine katılır ve öğrencilerin becerilerinin gelişmesine yardımcı olacak egzersizler planlar. Öğrencilerin ilerlemelerini takip eder ve sorunlarına yardımcı olur (www.hakkinda-bilgi-nedir.com, 2013).

Akademisyen kavramı

Belirli bir alanda lisans eğitimini tamamladıktan sonra uzmanlaşmak, o alanda veya başka bir alanda lisansüstü eğitim almayı, araştırma yapmayı, bilimsel gelişmeleri analiz etmeyi, gözlem ve deney yapmayı, eğitim faaliyetlerine katılmayı, konferans, kongre, sempozyum ve panellerde ders vermeyi gerektiren eylemlere katılan kişidir (www.ilgilibirbilgi.com, 2013).

Türkiye'nin spor politikası

Türkiye'de hükümet sporu teşvik ve finanse etmektedir. Spor organizasyonları belirli oranlarda mali destek almaktadır. Devletin spor stratejisinin üç temel hedefi vardır; ülkedeki sporcu sayısını artırmak, uluslararası spor etkinliklerinde büyük başarılar elde etmek, her yaştan insana ilham verecek ve spora katılmalarını sağlayacak elverişli bir spor ortamı yaratmak. Spor kulüplerine dayalı kitle sporlarının büyümesi Türkiye'de sporun temel hedeflerinden biridir (Sunay, 2000).

Anayasada spora, İkinci Kısmın "*Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler*" başlıklı üçüncü bölümünde yer verilmektedir. "*Sporun Geliştirilmesi*" başlıklı 59. maddede, "*Devlet, her yaştaki Türk vatandaşlarının beden ve ruh sağlığını geliştirecek tedbirleri alır, sporun kitlelere yayılmasını teşvik eder. Devlet başarılı sporcuyu korur.*" hükmünü yer almaktadır (Resmi Gazete, 1982). Maddenin "*Sağlık hizmetlerinin bir parçası, beden sağlığının spor yaptırılarak korunmasıdır. Sporun kitlelere yayılması bu amacın teminine yarayacak araçlardan en etkinidir. Sporun geliştirilmesi, sadece fiilen spor yapanlara değil, seyircileri için de eğitici ve sağlık kurallarına uygun bir ortamda yaşamaya sevk edici etkileri sebebiyle Devletçe ele alınması bir başka sebeptir.*" gerekçesinden de anlaşılacağı üzere, sporun gelişmesinin hem spora katılanların hem de sporla ilgilenen ve ilgilenenlerin sağlığı üzerinde iyi bir etki yaratması amaçlanmaktadır. Gerçekte spor, ekonomi, sağlık ve eğitim gibi kamu yararına olarak görülmektedir. Spor da diğer kamu hizmetleri gibi devlet hiyerarşisi içindeki kamu kurumları tarafından sunulmaktadır (Fişek, 1985).

Kamu kuruluşları spor tesislerine yönelik finansmanın çoğunluğunu sağlamaktadır (Yetim, 2000). Türkiye'de kamu, iş dünyası, yerel ve devlet sektörlerinin tümü sporu teşvik

ediyor. Kamu sektörü yatırımları için kaynaklar yetersizdir. Şu anda mevcut olan kaynaklar mantıksal, etkili ve verimli bir şekilde kullanılamaz.

Spor Hizmetleri oluşturmak ve sunmak; Türkiye Cumhuriyeti, 1982 Anayasa ve ilgili kanunlar, devlete spor altyapısını oluşturma ve vatandaşların spora erişimini sağlama sorumluluğunu yüklemektedir. Ancak devlet kurumlarının bu görevi etkin bir şekilde yerine getiremediği görülmektedir. Bu kararda kuşkusuz çok çeşitli faktörler rol oynuyor. Spor hizmetlerinin sunumunun siyasi baskıya ve dolayısıyla istismara maruz kalması en önemli faktörlerden biridir. Suistimallerin artması nedeniyle sporun bize getireceği sosyoekonomik kazanımları anlamakta güçlük çekiyoruz. Bu nedenle devletin ekonomik, siyasi ve sosyal hedefleri doğrultusunda özel işletmelerin ve kar amacı gütmeyen kuruluşların spor alanında nasıl sorumluluk üstlenebileceği konusunda karşıt görüşler gündeme gelmektedir.

Türkiye, spor kuruluşları dahil tüm kurumların bu organizasyonlara kabul edilebilmesi için AB standartlarına uyması gerektiği fikrini benimsemiştir. Spor endüstrisindeki planların kaçınılmaz olarak küresel ölçekte düşünülmesi ve geliştirilmesi gerekecektir (Devecioğlu, 2005).

Yukarıda sözü edilen spor elemanları bu alanın en temel unsurlarını oluşturmaktadır. Bundan dolayıdır ki, araştırmamızda bu spor elemanlarının görüşlerini alarak Türk sporunun mevcut durumunu ve politikasını ortaya koymak amaçlanmıştır.

Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı, Türk sporunun istenilen, beklenilen başarı düzeyinde olup olmadığını, başarılı veya başarısız olması durumunun sebeplerinin neler olduğunu sporcular, antrenörler, spor yöneticileri, spor gazetecileri, beden eğitimi öğretmenleri ve akademisyenler gibi çeşitli spor elemanlarının görüşleri alınarak tespit etmek amaçlanmıştır.

Araştırma Grubu

Araştırmanın evrenini, Türkiye'de bulunan ve gönüllü olarak çalışmaya katılmayı kabul eden sporcu, antrenör, spor yöneticisi, spor gazetecisi, beden eğitimi öğretmeni ve akademisyenler oluşturmaktadır.

Anket formu 494 sporcu, 276 antrenör, 82 spor yöneticisi, 20 spor gazetecisi, 143 beden eğitimi öğretmeni ve 48 akademisyene uygulanmıştır.

Bu çalışmanın evrenini temsil edecek örneklem sayısı toplamda 1063 olarak belirlenmiştir.

Verilerin Toplanması

Bu çalışmada veriler anket yoluyla elde edilmiştir. Bu bilgiler ışığında Türk sporunun mevcut başarı düzeyinin hangi düzeyde başarılı olup olmadığını ve Türk sporunun daha başarılı olabilmesi için ne gibi eksik yönlerin mevcut olduğunu belirlemek amaçlanmıştır.

Spor ortamı içinde yer alan altı farklı kategoriden çok sayıda spor elemanının (sporcu, antrenör, spor yöneticisi, spor gazetecisi, beden eğitimi öğretmeni ve akademisyen) ülkenin sportif başarısı konusundaki görüşlerini tespit etmek amacıyla bir anket formu geliştirilmiştir.

Bu anket formu çeşitli branşlardan üst düzey antrenörlerin, spor yöneticilerinin ve akademisyenlerin görüşleri alınarak yapılmıştır. Anket formunun düzenlenmesi aşamasında Türk sporunun mevcut yapısını ele alacak yaklaşık 60-65 soru üretilmiş olup daha sonra bu

soruların benzer olanları ya da gereksiz olanları ön test-son test ile değerlendirilmiş sonunda 40 soruya indirilerek anket son şeklini almıştır.

Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm spor elemanlarının demografik özelliklerini belirlemek amacıyla hazırlanmış olup toplam 10 sorudan oluşmaktadır. Anketin ikinci bölümü ise spor elemanlarının spor sistemimizin başarılı ve eksik gördükleri yönlerini belirlemeleri amacıyla oluşturulan 40 sorudan oluşmaktadır. Sorular 5'li likert tipi ölçeğine göre hazırlanmıştır. Anketin iç tutarlılığı Cronbach Alpha ile test edilmiştir. Anketin geçerlilik ve güvenirlilik çalışması ilk planda 100 kişi üzerinde ön test ve son test yöntemi kullanılarak yapılmış ve Cronbach Alpha değeri .89 olarak bulunmuştur.

Ölçekte kullanılan derecelendirme aşağıda verilmiştir.

5= Tamamen Katılıyorum

4= Katılıyorum

3= Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum

2= Katılmıyorum

1= Hiç Katılmıyorum, şeklindedir.

Buna göre anketten elde edilecek en düşük puan 40 en yüksek puan 200'dür. Anketin puan aralığı 160'dır.

Ölçeğin değerlendirilmesi aşamasında her bir önermeye verilen cevaplar sporcu, antrenör, spor yöneticisi, spor gazetecisi, beden eğitimi öğretmeni ve akademisyenler için ayrı değerlendirilmiştir.

Anket formu sporcular, antrenörler, spor yöneticileri, gençlik spor il müdürlükleri, federasyonlar, kulüpler, medya, yetenek seçimi, spor branşı çeşitliliği ve popülerliği, coğrafi konum, maddi destek, ailevi destek, sporcu sağlığı ve beslenmesi, sponsor ve spor tesislerinin yeterliliği, yurtiçi ve yurtdışı organizasyona katılımı vb. konuları belirlemek amacıyla 40 sorudan oluşturulmuştur.

Anket formunda bulunan önermelerin dağılımı şu şekildedir:

1) Türkiye'deki mevcut spor sisteminin yapısını tespit etmek amacıyla 1.2.3.11.14.18.25.28.29.32. önermelere yer verilmiştir. Bu önermeler Türk spor sisteminin üretkenliği, sporcuların sayısı, niteliği ve yeterliliği, elit sporcu yetiştirilmesindeki mevcut yapısı, devşirme sporcu konusundaki görüşleri ile beden eğitimi öğretmenlerinin spor sektörü içerisindeki rolünü incelemektedir.

2) Türkiye'deki antrenörlerin mevcut durumunu tespit etmek amacıyla 4.9.16.22.31.38. önermelere yer verilmiştir. Bu önermeler Türkiye'deki antrenörlerin sayısı, niteliği ve yeterliliği, antrenör yetiştirilmesi ve yurtdışından antrenör desteği alınmasındaki mevcut yapısı, il müdürlüklerin antrenörlere destek olma durumunu incelemektedir.

3) Türkiye'deki spor yöneticilerinin spora yaklaşımlarını ve niteliklerini tespit etmek amacıyla 6.10.17.23.27.36. önermelere yer verilmiştir. Bu önermeler Türkiye'deki spor yöneticilerinin sayısı, niteliği ve yeterliliği, spor yöneticisi yetiştirilmesi ve yurtdışından spor yöneticisi desteği alınmasındaki mevcut yapısı, spor yöneticilerinin kulüp başarısındaki aktif rolleri ve il müdürlüklerinin spor branşlarına destek olma durumunu incelemektedir.

4) Türkiye'deki spor federasyonlarının yapısal durumunu ve işlerliğini tespit etmek amacıyla 7.8.15.21.26.34.39.40. önermelere yer verilmiştir. Bu önermeler spor federasyonlarının

sporculara, kulüplere ve antrenörlere maddi ve manevi olarak verdiği desteği, federasyonların mevcut bütçelerini, siyasi otoritenin federasyonlara etkisini, yetenek seçimi ve taraması konusunda federasyonların görevlerini, federasyonların spor organizasyonları düzenleme ve katılma durumlarını incelemektedir.

5) Türkiye'deki spor tesislerinin mevcut durumu ve yeterliliğini tespit etmek amacıyla 13.20. ve 30. önermelere yer verilmiştir. Bu önermeler Türkiye'deki tesis sayısı ve kalitesinin sporcu başarısına etkisi, Türkiye'nin coğrafi konumunun spor branşlarına ve sporcu başarısına etkisini incelemektedir.

6) Türkiye'deki sporcu - aile ve çevre ilişkisini tespit etmek amacıyla 5.12.19.24.33.35.37. önermelere yer verilmiştir. Bu önermeler Türkiye'deki sporculara ailelerin ve çevrenin verdiği maddi ve manevi desteği, sporcuların beslenmelerine ve sağlıklarına verdikleri önemi incelemektedir.

Verilerin Değerlendirilmesi

Verilerin analizi, bilgisayar ortamında SPSS (Statististical Package For Social Sciences) paket programında yapılmıştır. Verilerin analizinde; frekans dağılımı, yüzdelik oran, aritmetik ortalama ve standart sapmaları verilmiştir.

Çeşitli değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koymak amacıyla Crosstabs tekniği kullanılmıştır.

Ayrıca sporcuların, antrenörlerin, spor yöneticilerinin, spor gazetecilerinin, beden eğitimi öğretmenlerinin ve akademisyenlerin düşüncelerini karşılaştırmak için tek yönlü Anova (Analysis of variance) varyans analizi yapılmıştır.

Anlamlı bir fark bulunmayan önermeler Kruskal-Wallis Analiz yöntemiyle yeniden değerlendirilmiştir.

Tüm istatistiksel işlemler $p<0.05$ güven aralığında yorumlanmıştır.

Bulgular

Tablo 1. Spor Elemanlarının Demografik Özelliklerine Göre Dağılımları

	Sporcu		**Antrenör**		**Spor Yöneticisi**		**Spor Gazetecisi**		**B.E.S. Öğretmeni**		**Akademisyen**		**TOPLAM**	
Yaş	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	%
18 - 24	413	74.0	70	12.5	14	2.5	5	0.9	54	9.7	2	0.4	**558**	**100.0**
25 - 34	76	24.1	132	41.9	32	10.1	9	2.9	52	16.5	14	4.5	**315**	**100.0**
35 - 44	5	3.9	52	41.0	12	9.5	3	2.4	30	23.6	25	19.6	**127**	**100.0**
45 - 54	0	0.0	17	37.0	15	32.6	1	2.2	6	13.0	7	15.2	**46**	**100.0**
55 ve üzeri	0	0.0	5	29.4	9	52.9	2	11.8	1	5.9	0	0.0	**17**	**100.0**
Cinsiyet	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**	**n**	**%**
Erkek	288	41.8	205	29.8	65	9.4	19	2.8	76	11.0	36	5.2	**689**	**100.0**
Kadın	**206**	**55.0**	**71**	**19.0**	**17**	**4.5**	**1**	**0.3**	**67**	**18.0**	**12**	**3.2**	**374**	**100.0**

Tablo 1'e göre yaş grupları incelendiğinde, çalışmada yer alan katılımcıların 18-24 yaş arasında olanların % 74.0'ü sporcu, % 12.5'i antrenör, % 2.5'i spor yöneticisi, % 0.9'u spor gazetecisi, % 9.7'si beden eğitimi öğretmeni ve % 0.4'ü akademisyendir. Katılımcılardan 25-34 yaş arasında olanların % 24.1'i sporcu, % 41.9'u antrenör, % 10.1'i spor yöneticisi, % 2.9'u spor gazetecisi, % 16.5'i beden eğitimi öğretmeni ve % 4.5'i akademisyendir. Katılımcılardan 35-44 yaş arasında olanların % 3.9'u sporcu, % 41'i antrenör, % 9.5'i spor yöneticisi, % 2.4'ü spor gazetecisi, % 23.6'sı beden eğitimi öğretmeni ve % 19.6'i akademisyendir. Katılımcılardan 45-54 yaş arasında olanların % 37'si antrenör, % 32.6'sı spor yöneticisi, % 2.2'si spor gazetecisi, % 13'ü beden eğitimi öğretmeni ve % 15.2'si akademisyendir. Katılımcılardan 55 yaş ve üzeri olanların % 29.4'ü antrenör, % 52.9'u spor yöneticisi, % 11.8'i spor gazetecisi, % 5.9'u beden eğitimi öğretmenidir.

Bu veriler ışığında;

18-24 yaş arasında olan katılımcı sayısı 558'dir ve toplam katılımcının % 52.5'idir.

25-34 yaş arasında olan katılımcı sayısı 315'tir ve toplam katılımcının % 29.6'sıdır.

35-44 yaş arasında olan katılımcı sayısı 127'dir ve toplam katılımcının % 12.0'ıdır.

45-54 yaş arasında olan katılımcı sayısı 46'dır ve toplam katılımcının % 4.3'üdür.

55 yaş ve üzeri olan katılımcı sayısı 17'dir ve toplam katılımcının % 1.6'sıdır.

Tablo-1'e göre cinsiyet faktörü incelendiğinde, çalışmada yer alan erkek katılımcıların % 41.8'i sporcu, % 29.8'i antrenör, % 9.4'ü spor yöneticisi, % 2.8'i spor gazetecisi, % 11.0'ı beden eğitimi öğretmeni ve % 5.2'si akademisyendir. Çalışmada yer alan erkekan katılımcıların % 55.0'ı sporcu, % 19.0'ı antrenör, % 4.5'i spor yöneticisi, % 0.3'ü spor gazetecisi, % 18.0'ı beden eğitimi öğretmeni ve % 3.2'si akademisyendir.

Bu veriler ışığında;

Erkek katılımcı sayısı 689'dur ve toplam katılımcı sayısının % 64.8'idir.

Kadın katılımcı sayısı 374'tür ve toplam katılımcı sayısının % 35.2'sidir.

Tablo 2. Spor Elemanlarının verdikleri yanıtların alt boyutlara göre dağılımı

Grup		**Spor Sistemi**	**Antrenörlerin Durumu**	**Spor Yöneticilerinin Spora Yaklaşımları**	**Spor Federasyonlarının Yapısal Durumu İşlerliği**	**Spor Tesislerinin Mevcut Durumu Yeterliliği**	**Sporcu Aile Çevre İlişkisi**
Sporcu	n	491	491	491	491	491	491
	Ort.	3.21	3.05	3.38	3.10	3.10	3.32
	SS	.60	.66	.60	.69	.69	.66
Antrenör	n	277	277	277	277	277	277
	Ort.	2.97	2.83	3.33	2.88	2.88	3.09
	SS	.56	.63	.53	.70	.70	.68
Spor Yöneticisi	n	82	82	82	82	82	82
	Ort	3.05	3.00	3.42	3.03	3.03	3.18

	SS	.55	.57	.51	.65	.65	.58
Spor Gazetecisi	n	22	22	22	22	22	22
	Ort.	2.61	2.55	3.15	2.93	2.93	3.08
	SS	.51	.58	.50	.62	.62	.61
Beden Eğitimi ve Spor Öğretmeni	n	143	143	143	143	143	143
	Ort.	3.10	2.95	3.39	2.98	2.98	3.26
	SS	.50	.60	.49	.71	.71	.59
Akademisyen	n	48	48	48	48	48	48
	Ort.	2.78	2.68	3.29	2.87	2.87	2.91
	SS	.44	.46	.41	.51	.51	.45

Tablo 2'ye göre; Türkiye'deki mevcut spor sisteminin yapısını tespit etmek amacıyla verilen yanıtların ortalamaları incelendiğinde 491 sporcunun ortalamasının 3.21 ± .60 , 277 antrenörün ortalamasının 2.97 ± .56 , 82 spor yöneticisinin ortalamasının 3.05 ± .55 , 22 spor gazetecinin ortalamasının 2.61 ± .51 , 143 beden eğitimi ve spor öğretmeninin ortalamasının 3.10 ± .50 ve 48 akademisyenin ortalamasının 2.78 ± .44 olduğu görülmektedir.

Türkiye'deki antrenörlerin mevcut durumunu tespit etmek amacıyla verilen yanıtların ortalamaları incelendiğinde 491 sporcunun ortalamasının 3.05 ± .66 , 277 antrenörün ortalamasının 2.83 ± .63 , 82 spor yöneticisinin ortalamasının 3.00 ± .57 , 22 spor gazetecinin ortalamasının 2.55 ± .58 , 143 beden eğitimi ve spor öğretmeninin ortalamasının 2.95 ± .60 ve 48 akademisyenin ortalamasının 2.68 ± .46 olduğu görülmektedir.

Türkiye'deki spor yöneticilerinin spora yaklaşımlarını ve niteliklerini tespit etmek amacıyla verilen yanıtların ortalamaları incelendiğinde 491 sporcunun ortalamasının 3.38 ± .60 , 277 antrenörün ortalamasının 3.33 ± .53 , 82 spor yöneticisinin ortalamasının 3.42 ± .51 , 22 spor gazetecinin ortalamasının 3.15 ± .50 , 143 beden eğitimi ve spor öğretmeninin ortalamasının 3.39 ± .49 ve 48 akademisyenin ortalamasının 3.29 ± .41 olduğu görülmektedir.

Türkiye'deki spor federasyonlarının yapısal durumunu ve işlerliğini tespit etmek amacıyla verilen yanıtların ortalamaları incelendiğinde 491 sporcunun ortalamasının 3.10 ± .69 , 277 antrenörün ortalamasının 2.88 ± .70 , 82 spor yöneticisinin ortalamasının 3.03 ± .65 , 22 spor gazetecinin ortalamasının 2.93 ± .62 , 143 beden eğitimi ve spor öğretmeninin ortalamasının 2.98 ± .71 ve 48 akademisyenin ortalamasının 2.87 ± .51 olduğu görülmektedir.

Türkiye'deki spor tesislerinin mevcut durumu ve yeterliliğini tespit etmek amacıyla verilen yanıtların ortalamaları incelendiğinde 491 sporcunun ortalamasının 3.10 ± .69 , 277 antrenörün ortalamasının 2.88 ± .70 , 82 spor yöneticisinin ortalamasının 3.03 ± .65 , 22 spor gazetecinin ortalamasının 2.93 ± .62 , 143 beden eğitimi ve spor öğretmeninin ortalamasının 2.98 ± .71 ve 48 akademisyenin ortalamasının 2.87 ± .51 olduğu görülmektedir.

Türkiye'deki sporcu - aile ve çevre ilişkisini tespit etmek amacıyla verilen yanıtların ortalamaları incelendiğinde 491 sporcunun ortalamasının 3.32 ± .66 , 277 antrenörün ortalamasının 3.09 ± .68 , 82 spor yöneticisinin ortalamasının 3.18 ± .58 , 22 spor gazetecinin ortalamasının 3.08 ± .61 , 143 beden eğitimi ve spor öğretmeninin ortalamasının 3.26 ± .59 ve 48 akademisyenin ortalamasının 2.91 ± .45 olduğu görülmektedir.

Sonuç ve tartışma

Yetim ve Şenel (2000) tarafından yapılan "Türkiye'de Spor Yöneticisi Yetiştirme Faaliyetlerinin Görünümü" isimli çalışmada spor yöneticilerinin başarılarında, amaçlara yönelik etkili hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim programlarının önemini tartışmasız kabul etmektedirler. Tüm gelişmelere rağmen ülkemizde spor yöneticilerinin eğitimi ile ilgili faaliyetlerin günümüzde istenilen seviyede olmadığını belirtmişlerdir.

Bu çalışmada da Türk sporunun başarı düzeyinin artması için spor yöneticilerinin yurt dışından transfer edilmesine gerek olmadığı, Türkiye'de spor yöneticilerinin yetiştirilmesi gerekliliğinin şart olduğu vurgulanması amaçlanmıştır. Ayrıca Türkiye'deki spor yöneticilerinin kalite ve bilgisinin yükseltilmesi için yılda en az iki defa seminere alınması gerektiği düşüncesinin hakim olduğu görülmüştür.

Devecioğlu ve arkadaşları (2003) "Amatör Spor Kulüplerinin Yönetim Problemleri ve Çözüm Önerileri" isimli çalışmalarında; spor kulüplerinin yönetim ve organizasyonları değerlendirildiğinde, eğitim, sosyal, kültürel faaliyetlerin önemli ölçüde yetersiz olduğu, kulüp yönetimlerinin bu faaliyetlere yeterli ilgiyi göstermedikleri ve sporcuların eğitim, sağlık ve sosyal güvenceleri ile ilgili problemlerine yönelmedikleri ifade edilmektedir. Araştırma bulgularına göre amatör spor kulüplerinin sosyal ve bütünleştirici görevlerini yerine getiremediklerini belirtmişlerdir. Amatör spor kulüplerinin en anlamlı probleminin, yönetim ve ekonomik yetersizlik olduğu gözlemlenmiştir. Aynı çalışmada spor kulüplerinin yönetim ve organizasyon yeterlilik düzeylerini incelemiş, yönetimin görev-yetki-sorumluluğunun % 66.5 oranında yetersiz az yeterli olduğunu ve spor tesislerinin % 84.8 oranında yetersiz ve az yeterli olduğunu bulmuştur.

Bu çalışmada da, Türkiye'deki spor yöneticilerinin kulüplerin başarısında aktif rol oynadığı ülkemizdeki sporcuların başarısında tesis sayısı ve kalitesinin etkin rol oynadığı ve spor federasyonlarının tesisleşmeye yeteri kadar önem vermediği saptanmıştır.

Bu sonuçlara göre, kulüplerin başarısı kulüp yönetiminin görev-yetki ve sorumluluğunu yerine getirmesi ile doğru orantılı olduğu ve tesisleşme konusuna en üst düzeyde spor yöneticilerinin katılmış olması bu konuda yetkili sayılabilir bir düzeyde tutum içerisinde olmaları gelecekte yapılacak tesisleşme hamleleri için olumlu bir düşünce olarak algılanabilir.

Aynı çalışmada sporculara sağlanan maddi desteğin % 92.7 oranında yetersiz ve az yeterli olduğunu ve spor kulüplerinin gelir kaynaklarının % 63.0 üye aidatından, % 9.3 reklamdan ve % 8.4 sponsorlardan sağlandığını belirtmişlerdir.

Bu çalışmada da sporculara sağlanan maddi desteğin başarılı olmalarında etkili olduğu ve spor federasyonlarının bütçelerinin yeterli olmadığı saptanmıştır.

Türkiye'de başarılı olan sporcu sayısının az olmasının nedenlerinden bir tanesinin maddi destek olduğu görülmektedir buna rağmen, sporcuların tüm gruplara göre federasyonların bütçelerinin yeterli olduğu görüşünde olmaları oldukça ilginç bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır.

Federasyonların kulüplere verdiği destek incelendiğinde; spor elemanlarının çoğunluğunun verilen desteğin yeterli olmadığını düşündükleri saptanmıştır. Özellikle akademisyenler bu konuda oldukça olumsuz bir düşünce içerisinde olduklarını belirtmişlerdir. Akademisyenler hem kulüplerin hem de federasyonların yapısını inceleyen çalışmalar yaptıkları için oldukça olumsuz düşüncede olmaları beklenilen bir sonuçtur.

Bu sonuçlar incelendiğinde spor federasyonlarının spor kulüplerine maddi destek sağlamadığı konusunda bu iki çalışma birbirini desteklemektedir.

Karacabey ve Yılmaz (2004) çalışmalarında temel spor eğitiminin yedi yaşından başlayarak 13-14 yaşlarına kadar devam eden bir süreç olduğunu belirtmektedir. Sportif yönlendirmenin de yapıldığı bu aşamada önce eğitsel ve sportif oyun aktiviteleri ile hareket etme ve sporun sevdirilmeye çalışılması gerektiği daha sonra çok yönlü sportif aktivitelere katılma imkanı verilerek çocukların yeteneklerinin keşfedilmesi ve geliştirilmesi gerektiğinden söz etmektedir.

Yapılan bu çalışmada "Yetenek taramasında ve seçiminde spor federasyonları ve ilgili kurulları üzerine düşen görevi yerine getirmektedir" önermesine en üst düzeyde sporcuların (ve spor yöneticilerin katıldığı en az katılımın ise akademisyenler olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu konuda gruplar arası bir fikir birliği bulunmamasına rağmen elde edilen puanların düşük olması federasyonların bu konudaki yetersizliklerini ortaya koyması açısından son derece önemlidir.

Bu sonuçlar incelendiğinde, yetenek seçiminin ciddi boyutta üzerinde durulması ve bu yönde çalışmalar yapılmasını gerektiren önemli bir konu olduğu ancak Türkiye'de bu konunun öneminin henüz anlaşılmadığı görülmektedir.

Ramazanoğlu ve arkadaşları (2005) "Sporun Toplumsal Boyutlarının Değerlendirilmesi" isimli çalışmasında; sporun yaygınlaştırılmasındaki olumsuzlukların başında, genelde hizmet yetersizliğinden kaynaklandığını ve sporun geldiği noktanın yeterli olmamasından, sportif faaliyet ve organizasyonların da yetersiz olması için etkili nedenlerden birisi olduğundan söz etmektedir.

Bu çalışmada da, federasyonların yurtiçinde yeterli sayıda spor organizasyonları düzenleme konusunda çok başarılı olmadıkları konusunda gruplar ortak bir görüş birliği sergilemektedirler.

Federasyonların yurtdışında yeterli sayıda spor organizasyonlarına katılma konusunda başarılı olduğu görüşüne sağlanan katılım ortalamanın altında kalmıştır.

Devecioğlu'nun (2005) "Türkiye'de Spor Sektörü Stratejilerinin Geliştirilmesi" isimli çalışmasında, Türkiye'de spora kamu sektörü, özel sektör, yerel yönetimler ve spor kulüplerinin yatırım yapmakta olduğunu belirtmiştir. Kamu sektörü yatırımlarında kaynakların yetersiz olduğunu mevcut kaynakların da etkin, verimli ve rasyonel kullanılamadığından söz etmektedir.

Yapılan bu çalışmada Türkiye'nin mevcut spor sisteminin başarılı sporcu sayısını yeterince artırmadığı saptanmıştır.

Bu sonuçlar incelendiğinde Türkiye'nin mevcut spor sisteminde eksik veya yanlış bir halkanın olduğu konusunda bu iki çalışma birbirini desteklemektedir.

Aynı çalışmada, spor hizmetlerinin hazırlanıp sunulmasında; 1982 T.C. Anayasa'sı ve ilgili mevzuatın devlete sporda alt yapı kurma ve vatandaşlara spor yaptırma görevini vermekte olduğunu, ancak bu sorumluluğun devlet kurumları tarafından yeterince yerine getirilemediğini belirtmiştir. Bu tespitin birçok sebebinin bulunduğunu ve bu sebeplerden en önemlilerinden bir tanesinin spor hizmetlerinin yürütülmesinin siyasi baskılara maruz kalması ve dolayısıyla istismar edilmesi olduğunu vurgulamaktadır.

Erten (2006) Türk sporunun örgütsel ve hukuki yapısını incelediği çalışmasında, Anayasaya göre devletin sporu teşvik etmek ve geliştirmek yükümlülüğü bulunduğundan, bu yüzden de ülkemizde sporun, devlet hiyerarşisi içinde sunulan bir kamu hizmeti olduğundan söz etmektedir.

Bu çalışmada da, spor federasyonlarının siyasi otoritenin altında olduğu düşüncesine spor elemanları katılım gösterirken, en üst düzeyde akademisyenlerin katıldığı, en alt düzeyde ise

sporcuların katıldığı saptanmıştır. Spor gazetecilerinin, antrenörlerin ve spor yöneticilerinin birbirlerine yakın düşünceye sahip olup söz konusu edilen bu önermede gruplar arasında farklılıklar olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Her üç çalışmanın da sonuçları incelendiğinde, spor federasyonları başta olmak üzere tüm spor hizmetlerinin yürütülmesinin siyasi otoriteyle karşılıklı bir ilişkiye maruz kaldığından söz edebiliriz.

Bilgiç ve arkadaşları (2001), 2001 Akdeniz Oyunlarına katılan Türk sporcuların beslenme bilgi ve uygulamalarının değerlendirilmesi üzerine yaptıkları bir araştırmada, sporcuların, sporcu beslenmesi ile ilgili bilgi kaynakları olarak daha çok antrenörlerini ve okudukları dersleri gösterdiklerini belirtmişlerdir.

Bu çalışmada da, Türkiye'deki sporcuların kendi sağlıklarına ve beslenmelerine (yeterince önem vermedikleri saptanmıştır. Bu sonuç sporcuların beslenme konusunda teorik bilgiye sahip olmalarına karşı uygulama konusunda yetersiz olduklarını ortaya koymaktadır.

Sobal ve Marquart (1994), çeşitli spor dallarından 742 yüksekokul sporcusu arasında vitamin ve mineral kullanımını araştırdıkları çalışmalarında, sporcuların suplement kullanımı üzerinde ailelerin (% 36), doktorların (% 26), antrenörlerin (% 14), arkadaşların (% 10), dergiler/gazeteler (% 9) televizyon/radyo (%7) ve öğretmenlerin (% 4) etkisi olduğunu tespit etmişler.

Hasbay ve Ersoy (2001)'un farklı spor dallarındaki elit düzey sporcuların besinsel ergojenik yardımcı kullanım durumlarının değerlendirildiği çalışmalarında ergojenik yardımcıları özellikle kondisyonerler (% 75.5) ve antrenörlerin (% 51) önerdikleri belirtilmiştir.

Şenel ve arkadaşları (2004) tarafından yapılan bir çalışmada ise ergojenik yardımcılarla ilgili bilgi kaynağı olarak antrenörler (% 42,5), okul eğitimi (% 27.5), kitap-dergi, radyo-televizyon (% 25.8) ve arkadaş çevresi (% 25) olduğunu belirtmişlerdir.

Her üç çalışmada sporcuların beslenmesine ve ergojenik yardım konusunda sporcuların öncelikle bilgi edindikleri kaynağın antrenörler olduğu görülmektedir.

Bu çalışmada da Türkiye'deki antrenörlerin sporcuların sağlığına ve beslenmesine (ergojenik yardım almasına) yeterince önem vermedikleri saptanmıştır.

Sobal ve Marquart (1994) Sporcular vitamin ve mineralleri, performansı arttırmadığına dair beslenme ile ilgili literatür bilgilerinin ortak görüşlerine rağmen, Williams (1992) Sporcular vitamin ve mineralleri performansı artırdığına olan inançları nedeniyle genel olarak tüketmektedirler. Daha yüksek seviyelerde yarışma tutkusu olan sporcuların, atletik hırslarından dolayı ergojenik maddeler kullanabilecekleri ihtimali ağır basmaktadır.

Bu çalışmada da çalışmaya katılan spor elemanlarının, sporcuların uluslararası alanda başarılı olabilmeleri için ergojenik yardım almalarının gerekliliğine inandıkları tespit edilmiştir.

Çalışmaya katılan spor elemanlarının uğraşmış oldukları spor dalının ülkemizde yeterince tanınmakta ve oldukça popüler olup olmadığı incelendiğinde en üst düzeyde spor gazetecilerinin katıldığı saptanmıştır. Bu sonucun nedeni ise, spor gazetecilerinin ilgilendikleri spor branşları incelendiğinde % 85.0'ının futbol ve basketbol ile, % 15.0'ının ise atletizm ve boks ile ilgilendiği saptanmıştır. Bu sonuçlar Türkiye'de en çok tanınan ve popüler olan branşların neden futbol ve basketbol olduğunu açıklamaktadır. Spor gazetecilerinin ilgilendikleri branşlar hakkında gerek yazılı basında gerek görsel basında daha fazla haber yaptıkları için Türkiye'de bu branşların bilinirliği ve izlenme oranı daha fazladır. Bu durum Türkiye'deki spor branşı çeşitliliğini olumsuz etkilemektedir.

Beden eğitimi öğretmenlerinin ilgilendikleri spor branşları incelendiğinde % 56.7'sinin takım sporlarıyla (futbol, voleybol, basketbol, hentbol ve rugby), % 43.3'ünün ise bireysel sporlarla (atletizm, güreş, badminton, tenis, halter, yüzme, jimnastik, masa tenisi, fitness-vücut geliştirme, dağcılık ve eskrim) ilgilendiği saptanmıştır. Beden eğitimi öğretmenlerinin % 13.4'lük bir farkla takım sporlarına daha fazla yönelmişlerdir ancak bu durum görev yaptıkları okullarda imkanlarının kısıtlı olması göz önünde bulundurulduğunda olağan bir fark olarak algılanabilir.

Akademisyenlerin ilgilendikleri spor branşları incelendiğinde % 56.2'sinin takım sporlarıyla (futbol, basketbol, voleybol ve hentbol), % 43.8'inin ise bireysel sporlarla (atletizm, badminton, güreş, halk oyunları, tenis, jimnastik, boks, kayak ve karate ilgilendiği saptanmıştır.

Türkiye'nin uluslararası spor alanında başarılı olup olmadığı konusunda katılımcıların düşünceleri incelendiğinde sporcuların kendilerini bu konunun merkezinde gördükleri için Türkiye'yi daha başarılı bulmaktadırlar. Ancak spor gazetecileri ve akademisyenler bu konuyu çok yönlü ve daha ayrıntılı ele alıp inceledikleri için sporcular kadar iyimser düşünmemektedirler.

Türkiye'nin spor sistemi incelendiğinde; akademisyenler Türkiye'nin spor yapılanmasını her yönden ele alıp incelemeler ve çalışmalar yaptıkları ve organize edilen spor çalıştaylarına katılıp farklı sistemlerin hayata geçirilmesi konusunda büyük çoğunluğu aynı düşüncede olduğu için % 81.2 gibi büyük bir oranla Türkiye'nin mevcut spor sisteminin başarılı sporcu sayısının artışında etkin rol oynamadığını düşünmektedirler.

Ülkemizin uluslararası alanda başarılı olan sporculara toplumsal anlamda yeterince destek sağladığı konusu incelendiğinde; spor yöneticileri destek veren ve sporcular destek alan spor elemanları olarak bu konunun merkezinde olduklarını düşündükleri için bu konuya daha olumlu bakmaktadırlar. Ancak spor gazetecileri bu konuya toplumun nabzını ölçerek baktıkları için sporculardan ve spor yöneticilerden farklı düşünmektedir.

Yapılan bu çalışmada, ülkemizde uluslararası alanda başarılı olan sporculara toplumsal anlamda yeterince destek sağlanmadığı görüşünde oldukları tespit edilmiştir.

Türkiye'de sporculara sağlanan maddi imkânın başarılı olmalarında etkili olup olmadığı konusu incelendiğinde; sporcular, antrenörler ve beden eğitimi öğretmenleri verilecek olan maddi imkânın başarıyı getireceğini düşünmektedirler ancak akademisyenler maddi imkân sağlanmasıyla başarının doğru orantılı olabileceğini düşünmemektedirler.

Ayrıca çalışmaları devam eden ödül yönetmeliği değişikliği ile ödüllerin miktarının % 50 azaltılacak olması bu konudaki görüşlerin ve Türk Sporunu nasıl etkileyeceği önümüzdeki dönemlerde araştırılması gereken bir konu olarak görülebilir.

Türkiye'deki antrenörlerin mevcut durumu incelendiğinde;

Çalışmaya katılan spor elemanlarının büyük çoğunluğu, alanına hakim kaliteli ve bilgili antrenör sayısının kısıtlı olduğunu düşünmektedir. Özellikle akademisyenler alanlarına ait yeterli bilgi düzeyine sahip antrenörlerin sayılarını kısıtlı bulmaktadırlar.

Türk Sporunun yüksek başarı düzeyini elde etmesi için yurtdışından antrenör transfer edilip edilmemesi konusundaki düşünceleri sorulduğunda spor elemanlarının çoğunluğunun transfer edilmemesi gerektiğini belirttikleri saptanmıştır.

Türk Sporunun yüksek başarı düzeyini elde etmesi için kaliteli ve bilgili antrenörlerin yetiştirilip yetiştirilmemesi konusundaki düşünceleri sorulduğunda ise başta akademisyenler olmak üzere spor elemanlarının büyük çoğunluğunun yetiştirilmesi gerektiğini düşündükleri saptanmıştır. Çalışmaya katılan antrenörler dahi kendilerini yeterli görmeyip donanımlı

antrenörlerin yetiştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler. Türk Sporuna yön veren antrenörlerin alanlarına hakim ve bilgili olmaları genel anlamda duyulan çok önemli bir ihtiyaç olarak algılanabilir.

Akademisyenler Türkiye'deki antrenörlerin Spor Genel Müdürlüğü Spor Eğitimi Dairesi Başkanlığı'nın 2011 yılında yayımladığı "Antrenör Eğitim Yönetmeliği"ne göre yetiştirilmesinin yeterli olmadığını düşünmektedirler. Bu konudaki eksikliğin giderilmesi hususunda çalışmaların yapılması ve beden eğitimi ve spor çalıştayında üzerinde konuşulması gereken bir konu olarak görülebilir.

Türkiye'deki spor yöneticilerinin mevcut durumu incelendiğinde; çalışmaya katılan spor elemanlarının büyük çoğunluğu, alanına hakim kaliteli ve bilgili spor yöneticisi sayısının kısıtlı olduğunu belirtmektedir. Özellikle akademisyenler ülkemizdeki spor yöneticilerinin alanlarına ait bilgi düzeylerini oldukça yetersiz bulmaktadırlar ayrıca Türkiye'deki spor yöneticilerinin alanlarına hakim olmamaları kulüplerinin başarısını olumsuz yönde etkilediklerini düşünmektedirler.

Bu bilgiler ışığı altında; Beden Eğitimi ve spor Yüksekokullarının Spor Yöneticiliği bölümlerinin günümüz koşullarına göre daha nitelikli elemanlar yetiştirmesi kaçınılmaz bir zorunluluk olarak algılanabilir.

Yetim ve Şenel (2000) tarafından yapılan "Türkiye'de Spor Yöneticisi Yetiştirme Faaliyetlerinin Görünümü" isimli çalışmada spor yöneticilerinin başarılarında, amaçlara yönelik etkili hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim programlarının önemini tartışmasız kabul etmektedirler ancak tüm gelişmelere rağmen ülkemizde spor yöneticilerinin eğitimi ile ilgili faaliyetlerin günümüzde istenilen seviyede olmadığını belirtmişlerdir.

Bu çalışmada da Türk sporunun başarı düzeyinin artması için spor yöneticilerinin yurt dışından transfer edilmemesi gerektiği, spor yöneticilerinin yetiştirilmesi gerektiği düşüncesinin hakim olduğu bu konuya özellikle akademisyenlerin en üst düzeyde katılım gösterdiği saptanmıştır. Ayrıca Türkiye'deki spor yöneticilerinin kalite ve bilgisinin yükseltilmesi için yılda en az iki defa seminere alınması gerektiği düşüncesinin hakim olduğu görülmüştür.

Bu iki çalışma dikkate alındığında aradan geçen on üç yıla rağmen bu konuda hala yeterli düzenlemelerin ve iyileştirmelerin yapılmadığı görülmektedir.

"Spor Yöneticiliği neden önemlidir?" Sorusuna yanıt vermek gerekirse spor kulüplerinin yönetiminde yer alan spor yöneticilerinin spor yönetimi bilimine ve alanlarına hakim olmaları, yöneticilik kriterlerini taşıyor olmaları, kulüplerinin menfaatlerini gözetiyor olmaları, antrenörlerine ve sporcularına destek vermeleri gibi özellikler spor kulüplerinin başarısını doğrudan etkilemektedir.

Uyar ve Sunay (2009) "Üniversite Spor Yöneticiliği Eğitiminin Ankara İli Spor Kamuoyu Tarafından Algılanma Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma" isimli çalışmalarında spor yöneticiliği mesleğinin yeteri kadar tanınmadığını ve üniversite spor yöneticiliği eğitiminin yeterli oranda bilinmediğini saptamışlardır. Elde ettikleri bu sonuçlar üzerine; sporda ilerleme ve başarıya ulaşmanın en önemli yolunun iyi bir yönetimden geçmekte olduğunu, bu sebeple spor yöneticiliği mesleğinin öneminin ve gerekliliğinin şiddetle vurgulanması gerektiğini, spor yöneticilerinin sporun yönetiminde daha çok görev alabilmeleri için gerekli düzenlemelerin yapılması gerektiğini düşünmektedirler. Bu çalışma ile bu araştırmadan elde edilen sonuçlar birbirini destekler niteliktedir.

Karadeniz (2009) "Pazarlama İletişimi Kapsamında Sponsorluk Faaliyetlerinin Önemi" isimli çalışmasında sponsorluk faaliyetlerinin genelde spor, eğitim, müzik ve çevre konularında

yoğunlaşmakta olduğundan bahsetmiştir. İyi planlanmış ve organize olmuş bir sponsorluk faaliyeti tüketiciler üzerinde oldukça fazla bir etki yaratacağından dolayı hem şirket hem de ürün üzerinde yüksek bir farkındalığa sebep olabileceğini belirtmektedir. Dikkat edilmesi gereken noktanın ise hedef kitlenin çok iyi seçilmesi ve buna yönelik olarak planlamanın yapılması olduğunu düşünmektedir.

Spor sponsorluğunun ister bireysel sporcular için ister spor takımları için ister spor organizasyonları için olsun maddi desteğin ön planda olduğundan ve bu desteğin sporcuları başarıya götürebileceğinden söz etmektedir.

Bu çalışmada da Türkiye'deki sporcuların başarılı olması için sponsor desteğinin etkisinin oldukça fazla olduğu görüşünün hakim olması araştırma sonuçlarının birbirini destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

Federasyonların sporculara verdiği desteğin yeterlilik düzeyi incelendiğinde; başta akademisyenler olmak üzere tüm spor elemanları gerek maddi gerek manevi olsun verilen desteğin yeterli olmadığını düşünmektedirler.

Türkiye'deki sporcuların mevcut durumları incelendiğinde; yeterli bilgi, beceri ve kabiliyete sahip oldukları konusuna sporcular kendilerini doğrudan ilgilendiren bu önermeye diğer gruplara göre en yüksek oranda katılmıştır. Sporcular kendilerini yeterince kabiliyetli ve bilgili bulmaktadırlar ancak spor gazetecileri ve akademisyenler sporcular kadar olumlu düşünmemektedirler.

Ailelerin spora yaklaşım durumları incelendiğinde; spor elemanlarının çoğunluğu ailelerin spora olumlu yaklaşımlarının sporcuların başarısını etkilediğini düşünmektedirler. Özellikle sporcular ailelerinin spora olumlu yaklaşmalarının kendilerini başarıya götüren yolda büyük bir adım olduğunu yaşayarak gördükleri için yüksek oranda katılım göstermişlerdir. Spor yöneticileri gruplar arasında yüksek düzeyde katılım gösteren bir diğer gruptur. Akademisyenler ise en alt düzeyde katılım gösteren gruptur.

Ailelerin çocuklarını spor yapmaları için maddi ve manevi yönden destekleme durumları incelendiğinde; spor elemanlarının çoğunluğunun ailelerinin çocuklarına yeterince destek vermediklerini düşünmektedirler. Özellikle akademisyenler en alt düzeyde katılım gösteren gruptur. Destek olmama nedenlerinden birisi maddi imkansızlıklar olabileceği düşünülmektedir.

Medyanın Türk sporu üzerine etkisi incelendiğinde; Medyanın Türk sporunun gelişmesinde ve başarısında olumlu katkısının olduğu konusuna en üst düzeyde spor gazetecilerinin katıldığı en az katılan grubun ise akademisyenler olduğu saptanmıştır. Buna göre spor gazetecilerinin öncelikle takım sporlarını desteklemeleri göz önünde bulundurulduğunda bireysel sporlar konusundaki katkılarının daha az olacağı kuvvetle muhtemeldir.

Gençlik Hizmetleri ve Spor İl Müdürlüklerinin spor branşlarına destek olma seviyesi incelendiğinde; spor elemanlarının çoğunluğu bu desteğin yönetici durumunda olan kişilerin kişisel tercihleri olan spor branşlarına yönelik olduğunu düşünmektedirler. Bu durum bilinen ve yapılan spor dalları çeşitliliğinin Türkiye'deki iller arasında farklılık oluşmasının nedenlerinden birisi olarak algılanabilmektedir.

Türkiye'de her branşta mevcut olan sporcu sayısının yeterlilik düzeyi incelendiğinde; akademisyenler ve spor gazetecileri ülkemizde mevcut olan sporcu sayısının yeterli olmadığını düşünürken sporcular ve beden eğitimi öğretmenleri nispeten yeterli olabileceği görüşündedirler. Bu önermede gruplar arasında ortak bir görüş birliği olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Avcı (2013)'ün atletler üzerinde yaptığı çalışmada, uygun genlere sahip sporcuları bulmak, onlar ile yarışlara girerek başarı kazanmak yerine, uygun koşullara sahip yerlerde imkânların yaratılması; hem yeni sporcuların hem de sportif başarıların kazanılmasını sağlayacağından söz etmektedir. Türkiye'de daha uygun fiziki koşullara sahip Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum, Ardahan, Kars gibi yüksek kesimleri, atletizm açısından öne çıktığını belirtmektedir. Uzun yıllar boyunca maratonda başarılı olan sporcular bu bölgeden çıktığını ve Türkiye'nin maraton koşan başarılı atletleri arasında yer alan Mehmet Yurdadön (Kars), Sadık Salman (Doğu Beyazıt) ve Hüseyin Aktaş (Erzincan)'ın Doğu Anadolu kökenli olmasının rastlantısal olmadığından söz etmektedir.

Bu çalışmada da, Türkiye'nin coğrafi konumunun spor branşlarının çeşitliliğini ve sporcu başarısını doğrudan etkileyip etkilemediği sorulduğunda spor elemanlarının büyük çoğunluğu yüksek oranda etkilediğini düşünmektedirler.

Sporcuların Gençlik Hizmetleri ve Spor İl Müdürlüklerinden yeterli destek alıp almadıkları konusu incelendiğinde; spor elemanlarının büyük çoğunluğunun sporcuların yeterince destek almadıkları düşüncesinde oldukları saptanmıştır.

Bu sonuç sporcuların başarılı olmalarını olumsuz yönde etkileyen nedenlerden birisi olarak algılanabilmektedir.

Elit Sporcu yetiştirilme konusu incelendiğinde; Türk sporunun başarı düzeyinin yükseltilmesi için çok sayıda elit sporcunun yetiştirilmesi gerektiği konusuna en üst düzeyde akademisyenlerin katıldığı en az katılımın ise spor gazetecileri olduğu görülmektedir. Bu önermeye beden eğitimi öğretmenleri ile antrenörlerin birbirlerine yakın düşüncede oldukları ve spor yöneticileri ile sporcuların birbirlerine yakın düşüncede oldukları saptanmıştır. Özetle tüm gruplar ortak görüş birliği sergilemektedirler.

Bu konuda atılan en yeni adım ise Gençlik ve Spor Bakanlığı (GSB) ile Yükseköğretim Kurumu (YÖK) arasında "Gençlik, Spor Faaliyetlerinde İşbirliği" anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma ile olimpik sporcular eğitim hakkına kavuşabilmeleri için Türkiye'de herhangi bir takıma transfer olduklarında, o takımın bulunduğu ildeki üniversitenin aynı bölümüne aktarılmış olacaklardır.

Bir diğer önemli adım ise Türkiye'nin bazı illerinde Türkiye Olimpiyat Hazırlık Merkezileri (TOHM) oluşturulacaktır. Herhangi bir ildeki milli sporcu ya da olimpik hazırlık evresindeki sporcu bu merkezlere seçildiği takdirde tayin edileceği ildeki üniversitenin aynı bölümünde okuma hakkını kazanmış olacaktır.

Ayrıca Gençlik ve Spor Bakanlığı üniversitelerdeki spor kulüplerinin faaliyetlerini, Üniversiteler Spor Ligi (UNİLİG) ile yasal olarak yürütebilecektir.

Tüm bu yenilikler elit sporcu yetiştirilmesi konusunda öncü faaliyetler olarak görülebilir.

Gençlik ve Spor Bakanlığına bağlı bir Performans Enstitüsünün kurulması ve ülkemizde alanında bilgi ve deneyimi yüksek düzeyde olan öğretim üye ve elemanlarının bu merkezde görevlendirilmeleri bu konuda atılacak en önemli adım olarak görülmelidir.

Sporcunun spora yönlendirilmesinde ve branş seçiminde beden eğitimi öğretmenlerinin etkisinin olup olmadığı konusu incelendiğinde; en üst düzeyde beden eğitimi öğretmenlerinin katıldığı en az katılımın ise spor gazetecileri olduğu görülmektedir. Spor elemanlarının büyük bir kısmının bu önermeye katıldıkları görülmektedir. Bu verilere göre sporcuların spora yönlendirilmesinde ve branş seçimlerinde antrenörlere olduğu kadar beden eğitimi öğretmenlerine de büyük sorumluluk düşmektedir.

Antrenörlerin Gençlik Hizmetleri ve Spor İl Müdürlüklerinden yeterli destek alıp almadıkları konusu incelendiğinde; spor elemanlarının büyük çoğunluğunun antrenörlerin destek almadığını düşündükleri saptanmıştır.

Türk sporunun yüksek başarı düzeyini elde etmesi için yurtdışından sporcu transfer edilmesi gerektiği konusuna en üst düzeyde sporcuların katıldığı en az katılımın ise spor gazetecileri olduğu görülmektedir. Spor elemanlarının büyük bir kısmının bu önermeye katılmadıkları saptanmıştır.

Sporcuların bu önermeye en üst düzeyde katılıyor olması oldukça ilginç bir sonuç olarak ele alınabilir. Bu konuya sporcuların en üst düzeyde destek vermesinin amacı birebir bilgi ve taktik paylaşım sağlamak istemeleriyle açıklanabilir.

Federasyonların bütçelerinin yeterli olup olmadığı konusuna verilen cevaplar incelendiğinde; Türkiye'nin uluslararası spor alanında başarılı olması için federasyonların bütçelerinin yeterli olduğu konusuna en üst düzeyde sporcular katılmış olup en az katılım gösteren grup ise spor gazetecileri olmuştur. Tüm gruplara göre sporcuların federasyonların bütçelerinin yeterli olduğu görüşünde olmaları oldukça ilginç bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Federasyonların antrenörlere destek verip vermediği konusu incelendiğinde; en üst düzeyde sporcuların katıldığı en alt düzeyde ise spor gazetecilerinin katıldığı saptanmıştır. Bu destek gerekli ve güncel bilgi akışı, yurt dışı tecrübeleri, kamplarda bilgi ve görgülerinin artırılması v.b. uygulamalar ile açıklanabilir.

Sonuç olarak; ülkemizin uluslararası spor alanındaki başarı düzeyinin orta düzeyde olduğu, ülkemizde uluslararası alanda başarılı olan sporculara toplumsal anlamda yeterince destek sağlanmadığı, Türkiye'de alanına hakim kaliteli ve bilgili spor yöneticisi sayısının kısıtlı olduğu, spor yöneticilerinin yurt dışından transfer edilmesine gerek olmadığı tespit edilmiştir. Türkiye'de spor yöneticilerinin yetiştirilmesi gerekliliğinin şart olduğu, ayrıca Türkiye'deki spor yöneticilerinin kalite ve bilgisinin yükseltilmesi için yılda en az iki defa seminere alınması gerektiği belirtilmiştir. Türkiye'deki spor yöneticilerinin kulüplerin başarısında aktif rol oynadığı, ülkemizdeki sporcuların başarısında tesis sayısı ve kalitesinin etkin rol oynadığı ortaya konuşmuştur. Spor federasyonlarının tesisleşmeye yeteri kadar önem vermediği, sporculara sağlanan maddi desteğin başarılı olmalarında etkili olduğu, spor federasyonlarının bütçelerinin yeterli olmadığı, federasyonların kulüplere verdiği desteğin yeterli olmadığı, yetenek taramasında ve seçiminde spor federasyonları ve ilgili kurullarının üzerlerine düşen görevi yerine getirmediği, federasyonların yurtiçinde yeterli sayıda spor organizasyonları düzenleme konusunda çok başarılı olmadıkları, federasyonların yurtdışında yeterli sayıda spor organizasyonlarına katılma konusunda çok başarılı olmadıkları tespit edilmiştir. Türkiye'nin mevcut spor sisteminin başarılı sporcu sayısını yeterince artırmadığı, spor federasyonlarının siyasi otoritenin altında olduğu vurgulanmıştır. Sporcuların kendi sağlıklarına ve beslenmelerine yeterince önem vermedikleri, antrenörlerin sporcuların sağlığına ve beslenmesine (ergojenik yardım almasına) yeterince önem vermedikleri, sporcuların uluslararası alanda başarılı olabilmeleri için ergojenik yardım almalarının gerekli olduğu belirtilmiştir. Türkiye'de en çok tanınan ve popüler olan spor branşlarının futbol, basketbol ve voleybol olduğu, Türkiye'de alanına hakim kaliteli ve bilgili antrenör sayısının kısıtlı olduğu, yurtdışından antrenör transfer edilip edilmemesi gerektiği, kaliteli ve bilgili antrenörlerin yetiştirilmesi gerektiği özellikle vurgulanmıştır. Sporcuların başarılı olması için sponsor desteğinin etkisinin oldukça fazla olduğu, gerek maddi gerek manevi olsun federasyonların sporculara verdiği desteğin yeterli olmadığı, Türkiye'deki sporcuların orta düzeyde bilgi, beceri ve kabiliyete sahip oldukları, ailelerin spora olumlu yaklaşımlarının sporcuların başarısını etkilediği, ailelerin çocuklarına spor yapmaları için maddi ve manevi yönden orta düzeyde

yeterince destek verdikleri, medyanın Türk sporunun gelişmesinde ve başarısında olumlu katkısının olduğu, Gençlik Hizmetleri ve Spor İl Müdürlüklerinin spor branşlarına destek olma seviyesinin yönetici durumunda olan kişilerin kişisel tercihleri olan spor branşlarına yönelik olduğunu, Türkiye'de her branşta yeterli sayıda sporcunun mevcut olmadığı vurgulanmıştır. Türkiye'nin coğrafi konumunun spor branşlarının çeşitliliğini ve sporcu başarısını doğrudan etkilediği tespit edilmiştir. Sporcuların Gençlik Hizmetleri ve Spor İl Müdürlüklerinden yeterince destek almadığı, Türk sporunun başarı düzeyinin yükseltilmesi için çok sayıda elit sporcunun yetiştirilmesi gerektiği, sporcunun spora yönlendirilmesinde ve branş seçiminde beden eğitimi öğretmenlerinin etkisinin olduğu, antrenörlerin Gençlik Hizmetleri ve Spor İl Müdürlüklerinden yeterli destek alıp almadığı ortaya konulmuştur. Türk sporunun yüksek başarı düzeyini elde etmesi için yurtdışından sporcu transfer edilmesine gerek olmadığı, federasyonların bütçelerinin yeterli olmadığı ve federasyonların antrenörlere yeterince destek vermediği tespit edilmiştir.

Kaynakça

Avcı, S. (2013). Spor Genetiğine Coğrafî Bir Bakış: Sporcular Atalarından Aldıklarını mı, Yetiştikleri Mekânın Etkilerini mi Yansıtır? *Ege Üniversitesi Yayınları, Edebiyat Fakültesi,* 181, İzmir.

Bilgiç, S. C., Bilgiç, P., Ersoy, G. (2001). 2001 Akdeniz Oyunlarına Katılan Türk Sporcuların Beslenme Bilgi ve Uygulamalarının Değerlendirilmesi, *7. Uluslararası Spor Bilimleri Kongresi Seminer Kitabı*, Antalya: Spor Bilimleri Derneği, 27-29 Ekim, s. 171.

Devecioğlu, S., Çoban, B., Yıldırım, E. (2003). Amatör spor kulüplerinin yönetim problemleri ve çözüm önerileri. *Beden Eğitimi ve Sporda Sosyal Alanlar Kongresi*, Ankara.

Devecioğlu, S. (2005). Türkiye'de spor sektörü stratejilerinin geliştirilmesi. *Verimlilik Dergisi*, 2, 117-134.

Erten, R. (2006). Türk sporunun yapısal düzeni. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 1*(2).

Fişek, K. (1985). *100 Soruda Türkiye Spor Tarihi*, İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Hasbay, A., Ersoy, G. (2001). Farklı Spor Dallarındaki Elit Düzey Sporcuların Besinsel Ergojenik Yardımcı Kullanım Durumlarının Değerlendirilmesi, *7. Uluslararası Spor Bilimleri Kongresi Seminer Kitabı,* Antalya: Spor Bilimleri Derneği, 27-29 Ekim 2001, s. 168

http://forum.bedenegitimi.gen.tr/spor-gazeteciligi-t2355.html?s=dd5dd67a69f5d5c0121a85b1be33ba70& (erişim tarihi: 23.05.201)

http://www.hakkinda-bilgi-nedir.com/meslegi/beden-egitimi-ogretmeni-hakkinda-bilgi.html (erişim tarihi: 23.05.2013)

http://www.ilgilibirbilgi.com/akademisyenlik-nedir-nasil-akademisyen-olunur/ (erişim tarihi: 27.05.2013)

Karacabey, K., Yılmaz, S. (2004). Türk spor eğitiminde optimum verimin alınabilmesinin şartları. *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*.

Karadeniz, M. (2009). Pazarlama İletişimi Kapsamında Sponsorluk Faaliyetlerinin Önemi. *Journal of Naval Science and Engineering, (5)*1, 62-75.

Ramazanoğlu, F., Karahüseyinoğlu, M. F. Demirel, E. T., Ramazanoğlu, M. O., & Altungül, O. (2005). Sporun Toplumsal Boyutlarının Değerlendirilmesi. *Fırat Üniversitesi Doğu Araştırmaları Dergisi*, *3*(3), 153-157.

Resmi Gazete. Gençlik ve Spor Genel Müdürlüğü Spor Federasyonların Teşkilat Çalışma, Görev Yetki ve Sorumluluk Yönetmeliği (Resmi Gazete Tarihi: 22.11.1993 Resmi Gazete Sayısı: 21766)

Resmi Gazete, 09.11.1982, S. 17863 (Mükerrer)

Savaş, İ. (1997). *Spor Genel Kültürü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi. s.305.

Sunay, H. (2000). Türkiye'de sporun yaygınlaştırılması, *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı:147.

Şenel,Ö., Güler, D., Kaya, İ., Ersoy, A., Kürkçü, R. (2004). Farklı ferdi branşlardaki üst düzey Türk sporcuların ergojenik yardımcılara yönelik bilgi ve yararlanma düzeyleri. *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, *II*(2) 41-47.

Sobal, J., Marquart, L. F. (1994). Vitamine/Mineral Supplement Use Among High School Athletes, *Adolescence*, *29*(116), 835-843.

Tekin, Y., Mucuk, B., & Sunay, H. (2016). Türkiye'de amatör sporcu olmak. *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, *14*(2), 183-190.

Uyar, Y., Sunay, H. (2009). Üniversite Spor Yöneticiliği Eğitiminin Ankara İli Spor Kamuoyu Tarafından Algılanma Düzeyleri Üzerine Bir Araştırma. *Spormetre Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, VII*(4) 141-149.

Vikipedi-Özgür Ansiklopedi (http://tr.wikipedia.org/wiki/Antren%C3%B6r) (erişim tarihi: 23.05.2013)

Williams, M. H. (1998). *The Ergogenics Edge*. Human Kinetics. ABD. S: 11-18. Yetim, A.A. (1991). Başarılı bir spor yöneticisinin özellikleri, *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Dergisi* s.15-18.

Yetim, A.A. (2000). Sporun sosyal görünümü. *Gazi Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*. *5*(1), s.63-72.

Yetim, A.A. Şenel, Ö. (2000). Türkiye'de spor yöneticisi yetiştirme faaliyetlerinin görünümü. *M.E.B. Milli Eğitim Dergisi*.

Sporda Kurumsal Sosyal Sorumluluk

Gülsen TOSUN TUNÇ[1]

Giriş

Küreselleşmenin etkisi altındaki günümüz dünyasında, kurumlar arasındaki rekabet yoğun bir şekilde yaşanmakta ve farklı sektörlerde hızlı değişimler, yeni yatırımlar ve gelişmeler meydana gelmektedir. Bu değişimler, kurumların amaçlarını, yapılarını ve davranışlarını eski halleriyle yetersiz kılarak, çevreyle uyum sağlamalarını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle, kurumların sürdürülebilirliği için yenilikçi olmaları, dışa dönük bir iletişim stratejisi benimsemeleri ve önemli bir unsur olarak toplumsal sorumluluğu kabul etmeleri gerekmektedir. Kurumlar, toplumun ihtiyaçlarına odaklanarak görevlerini belirlemelidir. Bu bağlamda, kurumsal sosyal sorumluluk kavramı ortaya çıkmış ve işletmelerin yanı sıra spor sektöründe de yaygın bir uygulama haline gelmiştir. Küresel anlamda varlıklarını sürdürebilmek için işletmelerin toplumsal ihtiyaçları ve sorunları göz önünde bulundurarak hareket etmeleri gereklidir. Spor, toplumun önemli bir parçasıdır ve aynı zamanda endüstriyel, profesyonel ve hızla büyüyen bir sektör olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle spor sektörünün de diğer sektörler gibi toplumsal sorumluluk bilincine sahip olması gerekmektedir (Tatlıdil & Günder, 2013; Karaboğa, 2018)

Spor sektörü, Türkiye ekonomisinin önemli bir bileşeni olup, bu sektörün ticari ve ekonomik faaliyetleri her yıl büyümektedir. Spor kulüpleri, spor endüstrisindeki bu büyümenin önemli bir parçasıdır. Özellikle son yıllarda, spor kulüplerinin yöneticileri, kurumsallaşmanın önemli olduğunu vurgulamakta ve bu kavramı sıkça dile getirmektedir (Argan & Katırcı 2002).

Kurumsallaşma, bir örgütün belirli özelliklere sahip olduğu durumu ifade eder. Bu özellikler, yazılı misyon, vizyon, hedeflerin belirlenmesi, resmi organizasyon yapısının oluşturulması, prosedür ve politika geliştirme, organizasyon yapısının etkin bir şekilde çalışmasını sağlayan sistemlerin bulunması, örgüt kimliği ve imajının oluşturulması, denetim mekanizmalarının varlığı ve sosyal sorumluluk faaliyetlerinin uygulanması gibi faktörleri içerir. Kurumsal sosyal sorumluluk (KSS) ise, bu özellikler arasında yer alır ve yurt dışındaki spor kulüpleri için özellikle önemlidir (Sönmezoğlu & Çoknaz, 2013). Amerika Birleşik Devletleri'nde, farklı spor liglerinde yer alan kulüplerin sosyal sorumluluk faaliyetlerinin göze çarptığı görülmektedir. Türkiye açısından bakıldığında, spor kulüplerinin sadece ticari faaliyetlere odaklanmak yerine, sosyal ve çevresel konulara da ilgi gösterdikleri ve bazı kulüplerin sosyal programlar aracılığıyla yardım kuruluşları kurma veya sosyal faaliyetlerde bulunma eğiliminde olduğu görülmektedir (Kırdar, 2006). Spor kulüpleri, taraftarları, sponsorları, medya kuruluşları gibi paydaşlarla güçlü ilişkilere sahip oldukları için, toplumla iç içe olan sosyal örgütler olarak kabul edilirler. Bu nedenle, spor kulüplerinin KSS programlarının daha geniş kitlelere ulaşmasına yardımcı oldukları ve spor aracılığıyla sosyal konulara daha fazla dikkat çekmeye başladıkları belirtilir. Dünya genelinde, spor kulüpleri, eğitim, sağlık, herkes için spor, sosyal uyum, çevre, amatör spor kulüplerini geliştirme gibi alanlarda milyonlarca kişiye hizmet sunarak güçlü bir toplumsal etki yaratmaktadır. KSS programları, spor kulüpleri için önemli bir işlev görmekte ve bu programlar, kurumsal ve marka

[1] Arş. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi Spor Bilimleri Fakültesi, gulsentunc@aksaray.edu.tr

imajını geliştirme, saygınlık kazanma, itibar oluşturma ve empati kurma gibi pazarlama iletişimi amacı taşımaktadır (Hamil & Morrow, 2011).

Bu çalışmanın amacı, kurumsal sosyal sorumluluk kavramını inceleyerek, etkileyen faktörleri ve spor kulüpleri ile işletmelerin spor alanındaki KSS faaliyetlerini derlemeyi amaçlamaktadır.

Temel kavramlar

KSS, 20. yüzyılın önemli kavramlarından biri olarak kabul edilir ve son 50 yıl içinde giderek artan bir öneme sahiptir (Carroll, 1999). KSS kavramının sürekli değişen bir yapıya sahip olduğu ve her dönemde net bir tanımının olmadığı, toplumun değerleri ile yakından ilişkilendirilen ve zaman, toplum ve coğrafi yapıya göre farklı şekillerde tanımlanabilen bir kavram olduğu vurgulanmaktadır (Özüpek, 2013). KSS'ye olan ilgi özellikle 1930'lar ve 1940'lardan sonra artmış, işletme yöneticileri ve akademisyenler için önemli bir alan olarak kabul edilmiş ve geniş bir yelpazeye yayılmıştır (Holder-Webb ve ark., 2009). KSS tanımları, vatandaşlar, hükümetler ve küresel şirketler arasındaki ilişkilere, organizasyonlar ile yerel toplumlar arasındaki ilişkilere veya paydaşlar ile organizasyonlar arasındaki ilişkilere odaklanarak çeşitli şekillerde ele alınmıştır (Crowther &Aras, 2008).

KSS kavramıyla ilgili farklı tanımların yer aldığı literatüre bakıldığında, Akgeyik (2007), işletmenin topluma karşı taşıdığı çeşitli sorumluluklarını, sorumlu ve sürdürülebilir bir biçimde yönetmesi olarak tanımlar. Ersöz (2007), KSS'yi "kurumsal sorumluluk", "kurumsal hesap verebilirlik", "kurumsal ahlaki sorumluluk", "kurumsal vatandaşlık" gibi kavramlarla birlikte açıklar. Korkmaz (2009), KSS'yi, işletmelerin çevresindeki olumsuz etkilere karşı önlem almasını ve işletmelerin faaliyetlerinde topluma zararlı faaliyetleri sınırlayarak toplumun refahına katkıda bulunmasını sağlayan politikalar, prosedürler ve eylemler olarak tanımlar.

KSS, örgütlerin sosyal refahı korumak ve geliştirmek için zorunlu faaliyetleri araştırma gerekliliği olarak işaret ederken (Halıcı, 2001), işletmelerin yasal bir zorunluluk olmadan kendi inisiyatifleriyle toplumsal, ekonomik, ekolojik ve etik boyutları ele aldıkları, işletmenin iç ve dış çevresine yönelik belirli bir memnuniyeti aşan bir işletme karlılığı hedeflediği, geleceğe yönelik faaliyetlerin planlandığı ve uygulandığı bir alan olarak tanımlanır (Ceritoğlu, 2011). Eren (2005), KSS'nin aslında bir sosyal anlaşma ve uzlaşma olduğunu, aynı zamanda işletmenin kendi çıkarları yanı sıra, toplumun refahının korunması ve artırılmasına yönelik faaliyetleri gerçekleştirme zorunluluğunu içerdiğini belirtir. Özünde topluma katkı sağlama konseptini içerir (Kelgökmen, 2010).

Dünya İş Konseyi tarafından sürdürülebilir kalkınma için "çalışanlar, aileleri, yerel toplum ve yaşam kalitesini iyileştirmek için toplumla geniş bir şekilde işbirliği yaparak işletmelerin yükümlülüğü" olarak tanımlanırken, Business for Social Responsibility tarafından "toplumun işletmeden beklediği etik, yasal, ticari ve toplumsal beklentileri karşılayan veya aşan bir şekilde ticaret yapmak" olarak tanımlanmıştır (Kotler & Lee 2006).

Gönüllülük esasına dayanan tanımlara bakıldığında, Avrupa Komisyonu'nun tanımında çevresel konuların vurgulandığı görülür. Bu tanıma göre, KSS, yasal sorumlulukları yerine getirmenin ötesinde insanlara, çevreye ve paydaşlara yatırım yapma anlamına gelir. Bu nedenle organizasyonlar, yaşam kalitesi yüksek bir toplum ve daha temiz bir çevre için toplumsal ve çevresel konuları paydaşlarıyla etkileşim halinde ele almalı ve bunu gönüllü olarak yapmalıdır. Bu doğrultuda KSS, "kurumsal kaynakların katkısı ile gönüllü iş uygulamaları ve toplumun refahını artırmak için üstlenilen sorumluluk" olarak tanımlanmıştır (Kotler & Lee, 2005).

Yukarıdaki tanımların birleştiği nokta, KSS'nin işletmelerin uzun vadeli çıkarlarına katkı sağlamak amacıyla, içinde bulunduğu çevrenin, çalışanların ve toplumun çıkarlarını gözeterek

gerçekleştirdiği ya da gerçekleştireceği olumlu davranışları ifade ettiğidir (Pelit & Pekmezci, 2012). KSS, son yıllarda işletmeler için rekabet avantajı sağlayan ve onları farklı kılan bir kavram olarak ön plana çıkmıştır.

Kurumsal sosyal sorumluluğun boyutları

KSS'nin gönüllülük, paydaş, sosyal, çevresel ve ekonomik olmak üzere beş temel boyuttan oluştuğunu açıklamıştır. KSS'nin boyutlarını sınıflandırmak için en yaygın kullanılan yaklaşım, Carroll (1991) tarafından geliştirilen bir modeldir. Bu model, KSS'nin tanımını geliştirmek, sorumluluk alanlarını daha iyi anlamak ve işletmelerin kurumsal sosyal performansıyla ilgili temel argümanlar oluşturmak amacıyla kullanılmıştır. KSS boyutlarını ekonomik, yasal, etik ve gönüllülük veya hayırseverlik sorumluluğu olmak üzere dört temel kategoride sıralamıştır. Bu sınıflandırma piramit şeklinde sunulmuş ve sosyal sorumluluğu, ekonomik sorumlulukların tabanında başlayarak, yasal sorumluluk, etik sorumluluk ve en üst düzeyde hayırseverlik sorumluluğuna ulaşan bir yapı olarak tasvir etmiştir (Sert, 2012). Bu modelde özellikle etik ve gönüllü sorumluluğun 1970'lerden sonra daha fazla önem kazandığı vurgulanmıştır (Ay, 2003).

Ekonomik sorumluluk**:** İşletmelerin kaliteli ürünleri uygun fiyatlarla üreterek müşterilerini tatmin edip hissedarlarına kar sağlama yükümlülüğünü ifade eder (Budak & Budak, 2014). Bu boyut, işletmelerin karlılık, sürdürülebilirlik ve büyüme hedeflerini içerir ve işletmeler bu hedeflere ulaşmak için faaliyetlerini gerçekleştirirler (Sert, 2012). İşletmelerin temel olarak ekonomik varlıklar olduğu, bu nedenle ekonomik sorumluluğa sahip oldukları ve toplumun ihtiyaç duyduğu ürünleri ve hizmetleri üreterek kar elde etme sorumluluğuna sahip oldukları vurgulanmaktadır. 20. yüzyıl ile birlikte işletmeler, toplumların temel ekonomik birimleri olarak görülmeye başlamış ve temel işlevleri mal ve hizmet üretmek ve bunları karşılığında topluma sunmaktır (Ay, 2003). İşletmeler, ekonomik sorumluluklarını yerine getirirken aynı zamanda müşteri memnuniyetini ve hissedarları tatminini dengelemek için çaba gösterirler (Budak & Budak, 2014).

Yasal sorumluluk**:** Toplum, işletmelerden faaliyetlerini yerine getirirken temel kurallara uymalarını bekler. Kanunlar, işletmelerin ekonomik görevlerini yerine getirirken uymaları gereken temel kuralları temsil eder (Carroll, 1979). Dolayısıyla toplum, işletmelerin ekonomik faaliyetlerini sürdürürken belli yasal ve düzenleyici gereksinimleri göz ardı etmemelerini bekler (Ay, 2003). Çelik (2007), yasal sorumluluğu, işletmelerin ülkenin yasalarına ve düzenlemelerine uygun bir şekilde faaliyet göstermesi, iş yapma ve davranışlarının düzenlemelere uygun olması olarak tanımlar. Özalp ve ark. (2008), işletmelerin ekonomik hedeflere ulaşmak istedikleri bir toplumda faaliyet gösterirken aynı zamanda yasal düzenlemelere uymalarının önemli olduğunu vurgular. İşletmelerin tüzel kişilikleri nedeniyle faaliyetlerini yasalar ve düzenlemeler çerçevesinde yürütmeleri gerekmektedir (Atlığ, 2006).

Etik sorumluluk: Toplumun işletmelerden beklediği etik normlar ve davranış türlerini temsil eder. Bu boyut, işletmelerin yasal gerekliliklerin ötesinde toplumun doğru, adil ve ahlaki davranışlar beklediği alanı içerir (Ay, 2003). Atlığ (2006), etik sorumluluğu, yasal düzenlemelerde açıkça belirtilmeyen ancak toplumun benimsediği yazılı olmayan kuralları ve toplumsal değerleri içeren alanlar olarak tanımlar. Güllüpunar (2012), etik sorumluluğu, işletmelerin toplum tarafından ahlaki olarak kabul edilmesini sağlamak ve olumsuz sonuçlardan kaçınmak için yerine getirdiği yükümlülükler olarak açıklar. Bu nedenle işletmeler, bazen yasal bir gereklilik olmadan toplumun beklentilerini karşılamak için çaba harcarlar (Budak & Budak, 2014). Etik sorumluluk, dürüstlük, açıklık, adalet ve başkalarına zarar vermemek gibi davranışları içerebilir (Çelik, 2007).

Hayırseverlik sorumluluk: İşletmelerin gönüllü faaliyetler yoluyla topluma katkıda bulunma sorumluluğunu temsil eder. Bu boyut, işletmelerin kararlarına ve tercihlerine bırakılmış olsa da iş performansı olarak düşünülür ve toplumsal normlar tarafından teşvik edilir. Hayırseverlik faaliyetleri, yasal bir zorunluluk veya gereklilik oluşturmaz, ancak işletmeler tarafından etik bir taahhüt olarak giderek daha fazla stratejik anlam taşır. İşletmelerin toplumun kalkınmasına katkıda bulunma isteği ve bunun aynı zamanda kurumsal itibarlarını güçlendireceği inancı, bu sorumluluğu örgütler için bir görev haline getirir. Çelik (2007), bu sorumluluğun katılımın özgürlüğünü içerdiğini ve yasal bir zorunluluğu gerektirmediğini belirtir. Bu sorumluluğun örnekleri, toplumsal etkinliklere katılım, topluma kaynak sağlama ve yaşam kalitesini artırma amaçlı olabilir (Akıncı, Beril & Coşkun., 2011). Carroll'un hayırsever yaklaşımına göre, işletmelerin sosyal sorumluluk bileşenleri;

- Toplumun hayırsever katkılar beklediği unutulmamalıdır.
- İşletmeler talep edilen gönüllü yardımları en iyi şekilde sağlamalıdır.
- Yönetici ve çalışanlar, toplumsal çevreye yardım etmelidir.
- Eğitim kurumlarına maddi destek sağlanmalıdır.
- Gönüllü projelere destek vermek işletmelere olumlu bir imaj kazandırabilir.

Kurumsal sosyal sorumluluğun uygulama alanları

Kurumsal sosyal sorumluluğun uygulama alanları oldukça geniştir. Bu alanlar arasında çevresel temizlik, insan hakları, sağlık ve güvenlik, sürdürülebilir gelişim, çalışma koşulları, toplumsal gelişim, kamu kurumları ile ilişkiler, maddi destek ve müşteri tatmini gibi konular bulunur. İşletmeler bu alanlarda sosyal sorumluluklarını yerine getirmeyi amaçlarlar (Hohnen, 2007). Budak ve Budak (2014) işletmenin sosyal sorumluluk alanlarını işletme içi ve işletme dışı olarak iki grup altında incelemiş ve bu grupları da aşağıda şekilde görüldüğü gibi sınıflandırmıştır (Şekil 1)**.**

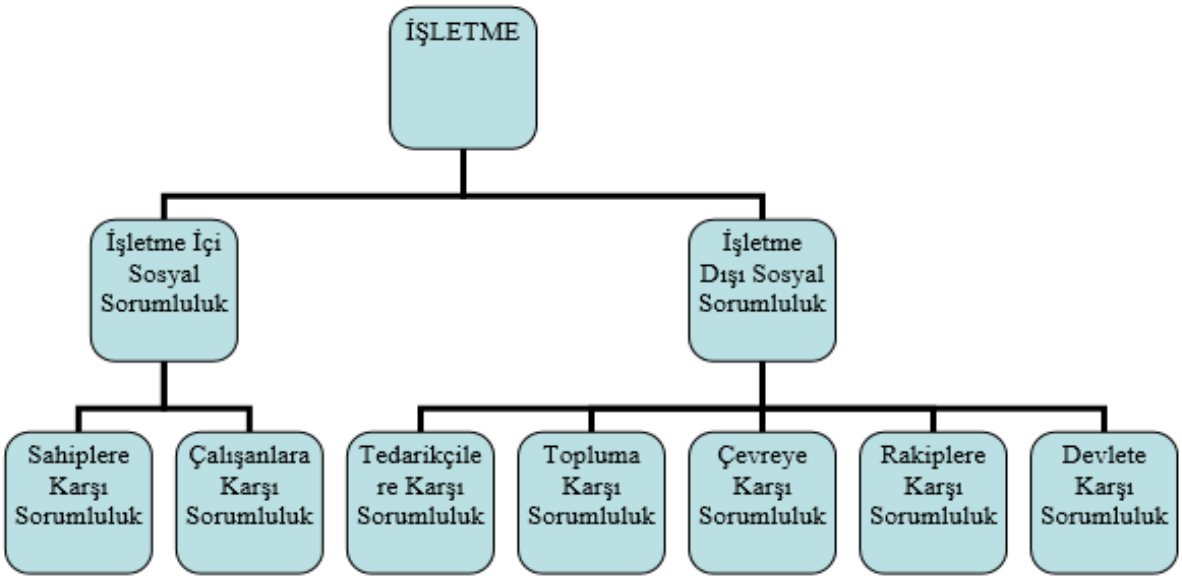

Şekil 1. İşletmenin Sosyal Sorumluluk Alanları

İşletme içi sosyal sorumluluk alanları

İşletme içi sosyal sorumluluk alanları, işletmelerin çeşitli paydaşlarına karşı taşıdığı sorumlulukları içerir. Bu alanlara genel bir bakış sağlamak için aşağıdaki özet sunulmuştur:

İşletme sahiplerine karşı sorumluluk: İşletmeler, sahiplerine veya hissedarlarına karşı sorumludur. Bu sorumluluk, hissedarlara karşı dürüstlük ve kar payı gibi haklarının korunmasını içerir. İşletmeler, hissedarların yatırımlarının karşılığını almalarını sağlamakla yükümlüdür (Ilıcak Aydınalp, 2013; Bayraktaroğlu, İlter & Tanyeri, 2009).

Çalışanlara Karşı Sorumluluk: İşletmeler, çalışanlarına karşı sorumluluk taşırlar. Bu sorumluluk, adil ücretler, işçi haklarına saygı, işe alım süreçlerinde adalet, çalışanların güvenliği ve sağlığı gibi alanları içerir. İşletmeler, çalışanların refahını ve motivasyonunu artırmak için çeşitli uygulamaları hayata geçirmelidirler (Budak & Budak, 2014).

İşletme dışı sosyal sorumluluk alanları

Bu alanlar, işletmelerin paydaşlarına karşı olan sorumluluklarını genişletir ve işletmelerin toplum içindeki rolünü tanımlar.

Tedarikçilere karşı sorumluluk: İşletmeler, tedarikçilerle adil ve etik ilişkiler sürdürmeli, fiyat üzerinde baskı oluşturmamalı ve tedarikçilere destek sağlamalıdır. Aynı zamanda tedarikçilerin de kaliteli ürünler sunma ve zamanında teslimat yapma sorumlulukları vardır (Pelit, Keleş & Çakır, 2009).

Topluma karşı sorumluluk: İşletmeler, topluma karşı sosyal sorumluluklarını yerine getirmelidirler. Bu, çevresel projeleri desteklemek, spor, kültür, sanat gibi alanlarda toplumsal faaliyetlere katkıda bulunmak ve toplumsal sorunlara yardım etmek gibi konuları içerir. İşletmeler, toplumun ihtiyaçlarına cevap vermek ve toplumsal projeleri desteklemek amacıyla çeşitli faaliyetlerde bulunmalıdır (Ilıcak Aydınalp, 2013; Budak & Budak 2014).

Çevreye karşı sorumluluk: İşletmeler, çevre konularında sorumluluk taşırlar. Sürdürülebilirlik ilkesini benimseyerek, çevresel etkilerini minimize etmelidirler. Bu, çevre kirliliğini önleme, enerji tasarrufu sağlama ve doğal kaynakları koruma gibi konuları içerir (Ilıcak Aydınalp 2013).

Rakiplere karşı sorumluluk: İşletmeler, rakipleriyle adil ve etik bir rekabet sürdürmelidirler. Haksız rekabet ve rekabeti engellemeye yönelik olumsuz faaliyetlerde bulunmamalıdırlar. Bu, toplum nezdinde olumlu bir itibar oluşturur (Bayraktaroğlu, İlter & Tanyeri, 2009).

Devlete karşı sorumluluk: İşletmeler, devlete karşı hukuki ve sosyal sorumlulukları taşırlar. Yasal düzenlemelere uymalı ve çeşitli yükümlülüklerini yerine getirmelidirler (Budak & Budak, 2014).

Bu sosyal sorumluluk alanları, işletmelerin toplum içindeki rolünü ve taşıdıkları sorumlulukları açıklamak için kullanılır. Sosyal sorumluluk, iş dünyasının sadece ekonomik kazanç değil, aynı zamanda toplumsal ve çevresel etki yaratma amacını yansıtan bir kavramdır. Bu nedenle işletmeler, bu alanlarda sorumluluk taşımalıdır.

İşletmeler açısından kurumsal sosyal sorumluluk

İşletmelerin toplum içindeki rolünü ve taşıdığı sorumlulukları ifade eder. İşletmeler, mal ve hizmet üretimi ile toplumsal sisteme önemli bir katkı sağlayan temel kurumlar olarak kabul edilir. Sanayileşme sürecinin gelişmesi, işletmelerin toplum içindeki rollerinin daha ayrıntılı bir

şekilde incelenmesine yol açmış ve bu süreçte işletmelerin sosyal sorumluluk değerleri öne çıkmıştır (Erden, 1987).

Sosyal sorumluluk, işletmelerin toplum tarafından istenilen ve işletme için zorunlu olmayan sorumlulukları ifade eder. Bu tür yardımlar, işletmeye toplum nezdinde olumlu bir imaj kazandırarak uzun vadede kârlılığını artırmasına ve işini sürdürmesine olanak sağlayabilir (Ferrell &Friedrich 1994).

Milton Friedman, 1970 yılında işletmelerin öncelikle kar odaklı olmaları gerektiğini savunmuş ve işletmelerin sadece yasal ve etik sorumluluklarına dikkat etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Ona göre, işletmeler "sistemin sürdürülebilirliğine zarar vermediği sürece diğer sosyal sorumlulukları yerine getirmek zorunda değildirler.

Günümüzde işletmelerin sosyal sorumluluklarının varlığı değil, bu sorumlulukların kapsamı tartışılmaktadır. İşletmeler, bu sorumlulukları nasıl yerine getirecekleri konusunda düşünmelidirler. İşletmeler, yalnızca ticari faaliyetleriyle değil, toplumun beklentilerini karşılayacak şekilde de sorumlu olmalıdırlar. Bu bağlamda, işletmelerin sosyal sorumluluklarını tanımlamak için farklı sınıflandırmalar yapılmıştır. Bu sınıflandırmaların ortak noktası, işletmelerin ekonomik olmayan sorunları da içermesi gerektiğini vurgulamalarıdır.

Örneğin, Davis ve Blomstrom'un "3 Çember" modeli (1975), işletmelerin temel ekonomik sorumlulukları, ekonomik faaliyetlerin sonuçlarına bağlı sorumlulukları ve toplumsal sorunlara katkı sağlama sorumluluklarını içerir. Bu model, işletmelerin sosyal sorumluluklarının farklı düzeylerini açıklar.

Geoffrey Lantos'un sınıflandırmasına göre;

1. Hayırseverlik odaklı KSS
2. Etik KSS
3. Stratejik KSS (Geoffrey, 2002).

Sporda kurumsal sosyal sorumluluk örnekleri

Spor sektöründeki sosyal sorumluluk projeleri, iki ana perspektiften ele alınabilir. Birincisi, iş dünyasındaki şirketlerin spor alanındaki projeleri; ikincisi ise spor federasyonları ve kulüplerinin toplum yararına yönelik sosyal sorumluluk projeleri.

İş dünyasındaki şirketlerin proje örnekleri:

Turkcell- Geleceğe Koşanlar Projesi: Bu proje, 12-16 yaş arasındaki gençlere spor eğitimi vererek Türkiye'ye milli sporcular kazandırmayı hedeflemektedir.

Türkiye Futbol Federasyonu- Ülker Futbol Köyleri Projesi: Yetenekli çocukları futbol platformunda birleştirerek sosyal, kültürel ve kişisel gelişimlerine katkı sağlayan "Ülker Futbol Köyleri" projesini yürütülmüştür.

Garanti Bankası - 12 Dev Adam Basketbol Okulu Projesi: Basketbol okulları açmış ve gençlere basketbol eğitimi vererek sportif başarılar elde etmeyi hedeflemektedir.

Gebze İyilik Festivali: Farklı spor alanlarında projeler yürütmektedir. Örnek projeler arasında otizmli çocuklara spor eğitimi verme gibi faaliyetler bulunmaktadır.

Darüşşafaka Doğuş Grubu: Sporda fırsat eşitliği sağlamayı ve öğrencilere eğitim desteği sunmayı hedeflemektedir.

Oyunda Kal Projesi: Bu proje, gençleri zararlı alışkanlıklardan uzak tutmak amacıyla basketbola yönlendirerek takım oyunları oynatarak sosyal, fiziksel ve zihinsel gelişimlerine katkı sağlamayı hedeflemektedir.

Obeziteyle Mücadele İçin Bir Pedal Da Sen Çevir Projesi: Obeziteye dikkat çekmek ve bireylerin sağlıklarını artırmak için bisiklet kullanımını teşvik eden bir proje yürütülmüştür.

Spor Kadınları Çocuklara İlham Oluyor Projesi: Başarılı kadın sporcuları çocuklarla buluşturarak çocukların sporu tanımalarını ve sosyal faydalarını öğrenmelerini amaçlamaktadır.

Obeziteye Dikkat! Yaşamına Hareket Kat Projesi: Ücretsiz pilates, aerobik ve zumba dersleri vererek obeziteye dikkat çekmekte ve sağlıklı yaşam biçimini teşvik etmek amacıyla yapılmıştır.

İyilik Peşinde Koş Projesi: Yardımseverlik koşusu yapmak isteyen gönüllülere bilgi ve destek sağlayarak sosyal sorumluluk projelerini desteklemeyi amaçlamıştır.

Avea-Türkiye'nin Minikleri Dünyanın Yıldızları Projesi: Genç yeteneklere futbol eğitimi veren ve dünyaca ünlü FCBEscola futbol kampını Türkiye'de gençlere ücretsiz sunan bir projeyi desteklemektedir.

Spor kulüplerinin toplumsal sosyal sorumluluk proje örnekleri:

Spor kulüpleri, ekonomik işlevlerinin ötesinde toplumda spor kültürünü yayma ve destekleme misyonunu üstlenmek zorundadır. Çünkü spor, kitlesel medya yayılımı, iletişim gücü ve toplum içinde geniş bir takipçi kitlesi bulundurması nedeniyle toplumun beklentilerini artırır. Spor kulüpleri, sporun tüm yönlerini sosyal sorumluluğun bir aracı olarak kullanarak topluma katkıda bulunmak ve spor organizasyonlarının sürdürülebilirliğini sağlamak için önemli bir fırsattır.

Son yıllarda futbol, profesyonelleşme süreci nedeniyle sadece bir oyun olmaktan çıkarak ekonomik bir alan haline gelmiştir. Bu, sporun niteliksel ve içeriksel değişimler geçirmesine neden olmuş, olimpik ruhtan uzaklaşarak ticari bir endüstri haline gelmiştir.

FIFA- 2005 yılında spor organizasyonları arasında kurumsal sosyal sorumluluk birimini ilk kuran spor örgütü olmuştur. FIFA, gelirinin önemli bir bölümünü sosyal sorumluluk programlarına bağışlamıştır.

National Hockey Ligi- ABD'deki National Hockey Ligi, uzun yıllardır ligde bulunan takımlarıyla toplumsal yardım etkinliklerine katılmaktadır.

NBA-"NBA Cares" programı aracılığıyla ABD ve dünya çapında önemli toplumsal konulara odaklanmış ve milyonlarca bağış yapmıştır.

MLB Baseball- eğitim, sağlık, insani çalışmalar, yardım ve gönüllülük konularında sosyal sorumluluk faaliyetleri yürütmektedir.

Fenerbahçe- "Fenerbahçe Kart" projesiyle ağız ve diş sağlığının önemini vurgulayarak 539 öğrencinin ağız ve diş taramasını yapmıştır.Ayrıca, down sendromlu çocukları ziyaret etmekte ve topluma hizmet etmektedir. Buna ek olarak, kız yetiştirme yurtlarını ve sevgi evlerini ziyaret ederek forma hediye etmektedir. "Van Benim Ben Van'ım" projesiyle Van depremi sonrası zorluklarla başa çıkan ailelere yardım etmeyi amaçlamaktadır.

Gebze Spor- Gebze Spor Taraftarlar Derneği, "Gebze İyilik Festivali" kapsamında sporseverlerin kitap bağışlarını toplamıştır.

Necmettin Erbakan Üniversitesi- Necmettin Erbakan Üniversitesi Turizm Fakültesi, "1 Maç Binlerce Kitap On Binlerce Öğrenci" projesiyle taraftarları kitap bağışında bulunmaya teşvik etmiş ve kitapları okulsuz kütüphanelerle buluşturmuştur.

Sonuç

Sonuç olarak, işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk alanında faaliyet göstermeleri önemli avantajlar sunmaktadır. Yapılan çalışmaların sonuçlarına bakıldığında şirketlerin aşağıdaki kazanımları elde ettikleri gözlemlenmektedir:

1. Şirketlerin marka değeri ve bu sayede piyasa değeri artmaktadır. Tüketiciler artık ürünleri sadece kalite ve fiyat açısından değil, aynı zamanda işletmelerin sosyal sorumluluk faaliyetlerini de dikkate alarak tercih etmektedirler.
2. Nitelikli personeli çekme, motive etme ve tutma konusunda daha iyi imkanlar sağlanır. Çalışanlar, etik ve toplumsal sorumluluk konularına duyarlı işverenlerle çalışmayı tercih ederler.
3. Kurumsal öğrenme ve yaratıcılık potansiyeli artar. Sosyal sorumluluk projeleri, çalışanların kişisel ve mesleki gelişimlerine katkı sağlayabilir.
4. Özellikle bu konularda hassas yatırımcılara ulaşma imkanı oluştuğundan, hem şirketlerin hisse değerleri artar hem de borçlanma maliyetleri düşer.
5. Yeni pazarlara giriş ve müşteri sadakati sağlama konusunda önemli avantajlar elde edilir. Sosyal sorumluluk projeleri, işletmelerin farklı pazarlara açılmasına yardımcı olabilir ve mevcut müşterilerin sadakatini artırabilir.
6. Verimlilik ve kalitede artışlar gözlemlenir. Sosyal sorumluluk projeleri, işletmelerin iç süreçlerini ve operasyonlarını iyileştirebilir.

Sonuç olarak, işletmelerin kurumsal sosyal sorumluluk çalışmaları, işletmelerin getirileri ve sosyal paydaşların algıları açısından büyük öneme sahiptir. İşletmelerin bu faaliyetlerini nasıl yönettikleri ve toplum açısından nasıl algılandığı, hem kurumsal sosyal sorumluluk hem de itibar yönetimi açısından giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Kaynakça

Akgeyik T, 2007. "İnsan Kaynakları Yönetimi Boyutuyla Kurumsal Sosyal Sorumluluk: (Bir Alan Araştırması)". Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, (52), 66-106.

Akıncı V, Beril Z, & Coşkun G, 2011. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Etik. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, 1(1), 61-87.

Argan M, & Katırcı H, 2002. Spor Pazarlamasını Farklı Kılan Özelliklere İlişkin Kavramsal Değerlendirme. 7. Uluslar arası Spor Bilimleri Kongresi, 27-29.

Atlığ N.S, 2006. İş Etiği, Sosyal Sorumluluk ve İlaç Sektöründen Uygulamalar. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ay Ü., 2003. İşletmelerde Etik ve Sosyal Sorumluluk . Ankara: Nobel Kitabevi.

Bayraktaroğlu G, İlter B ve Tanyeri M, 2009. Kurumsal Sosyal Sorumluluk: Pazarlamada Yeni Bir Paradigmaya Doğru. İstanbul: Literatür Yayıncılık.

Budak G, ve Budak G, 2014. İmaj Mühendisliği Vizyonundan Halkla İlişkiler (6. Basım). Ankara: Nobel.

Carroll A.B, 1979. "A Three-Dimensional Conceptual Model of Corporate Social Performance". Academy of Management Review, 497-505.

Carroll A.B, 1999. "Corporate Social Responsibility-Evolution of a Definitional Construct". Business and Society (38).

Carroll, A.B. 1991. "The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders", Business Horizons, 34 (4), 39-48.

Ceritoğlu A.B, 2011. Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve İşletmelerin Çevre Bilinci Eksenindeki Uygulamalarının Tüketici Satın Alma Davranışı ve Kurum İmajı Algısına Etkisi . İstanbul: Yalın Yayıncılık. COM 2001, s.6).

Crowther D, & Aras G, 2008. Corporate Social Responsibility. Ventus Publishing.

Çelik A, 2007. "Şirketlerin Sosyal Sorumluluğu". Kurumsal Sosyal Sorumluluk, İşletmeler ve Sosyal Sorumluluk Ed. Coşkun Can Aktan, İstanbul: İGİAD Yayınları. 61-84.

Davis ve Blomstrom R.L, 1975. "Business and Society Environnement and Responsibility", New York, akt: Yönet, Ender Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışında Son Dönemeç: Stratejik Sorumluluk, Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi.

Erden D, 1987. "İşletmelerin Sosyal Sorumluluğunun Algılanması: Mühendislik ile İşletme ve İktisat Öğrencileri Kıyaslaması", Amme İdaresi Dergisi, Cilt 20, No.2, ss. 69-80.

Eren E, 2005. Stratejik Yönetim ve İşletme Politikası. İstanbul: Beta Basım Yayım.

Ersöz H.Y, 2007. Türkiye'de Kurumsal Sosyal Sorumluluk Anlayışının Gelişiminde Meslek ve Sivil Toplum Kuruluşları. İstanbul: İTO Yayınları.

Ferrell O.C, ve Friedrich J, 1994. "Business Ethics : Ethical Decision Making and Cases", 2nd ed., Boston : Houghton Mifflin Company, pp. 68.

Friedman M, 1970. http://www.tobb.org.tr/abm/duyurular/HASAN%20ERSEL%20SUNUS.doc

Geoffrey P.L, 2002. The Ethicality of Altruistic Corporate Social Responsibility. The Journal of Consumer Marketing, 19, 2/3.

Güllüpunar H, 2012. Halkla İlişkiler ve Sosyal Sorumluluk. M. Işık içinde, Halkla İlişkilere Giriş. Konya: Eğitim Yayınevi.

Halıcı A, 2001. "İşletmelerde Sosyal Sorumluluk Stratejileri: Çanakkale İlinde Bir Araştırma". Celal Bayar Üniversitesi İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi, 7(1), 11-26.

Hamil S, ve Morrow S, 2011. "Corporate Social Responsibility in the Scottish Premier League: Context and Motivation". European Sport Management Quarterly,, 11(2), 143-144.

Hohnen P, 2007. Corporate Social Responsibility An Implementation Guide for Business. http://www.iisd.org/pdf/2007/csr_guide.pdf, Erişim Tarihi, 02.05.2017.

Holder-Webb L, Cohen J.R, Nath L, ve Wood D, 2009. "The Supply of Corporate Social Responsibility Disclosures Among U.S. Firms". Journal of Business Ethics, 84, 497-527.

Ilıcak Aydınalp G. 2013. Halkla İlişkiler Ekseninde Kurumsal Sosyal Sorumluluk. Ankara: Nobel.

Karaboğa, M. T. (2018). Küreselleşme sürecinin eğitim kurumları üzerindeki etkilerine yönelik bir tartışma. Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (66), 134-144.

Kelgökmen İliç D, 2010. "İşletmelerin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Düzeylerinin Belirlenmesine Yönelik Bir Literatür Taraması". 10, 301-318.

Kırdar Y, 2006. Kurumsallaşan Spor Kulüplerinde Pazarlama İletişim Faaliyetlerinin Spor Pazarlaması Sürecinde Kurum İmajı Üzerine Etkisi Fenerbahçe Spor Kulübünde Bir Uygulama Örneği. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Korkmaz S, 2009. İşletmelerin Sosyal Sorumlulukları. Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Kotler P, & Lee N, 2005. Corporate Social Responsibility. New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Kotler P, & Lee N, 2006. Corporate social responsibility: doing the most good for your company and your cause.

Özalp İ, Tonus H.Z, ve Sarıkaya M, 2008. "İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğrencilerinin Kurumsal Sosyal Sorumluluk Algılamaları Üzerine Bir Araştırma". Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8(1), 69- 84.

Özüpek M.N, 2013. Kurum İmajı ve Sosyal Sorumluluk . Konya: Eğitim Yayınevi.

Pelit E, Keleş Y, ve Çakır M, 2009. "Otel İşletmelerinde Sosyal Sorumluluk Uygulamalarının Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma".Yönetim ve Ekonomi, 16(2), 19-30.

Pelit E, ve Pekmezci D, 2012. "Turizm İşletmelerinde Sosyal Sorumluluk Alanları". Farklı Bakış Açılarıyla Sosyal Sorumluluk Ed. K. Ören, H. Eser, ve E. Akman, Ankara: Pelikan Yayınevi. 317-352.

Sert N.Y, 2012. Kurumsal Sosyal Sorumluluk Ve Aktivizm İlişkisinin Araştırılması: Türkiye'de Özel Sektör, Kurumsal Sosyal Sorumluluk ve Aktivizm İlintisi. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sönmezoğlu U, ve Çoknaz D, 2013. Yönetici Bakış Açısıyla Spor Kulüplerinde Kurumsallaşma. NWSA-Sports Sciences, 1-21.

Tatlıdil, E., & Günder, E. E. (2013). Küreselleşen değerlerin eğitim kurumları üzerine etkisi. Değerler Eğitimi Dergisi, 11(26), 259-277.

Tüketici Korunması ve Tüketicilerin Hak Arama Çabaları Üzerine bir İnceleme

Hamit KAHRAMAN[1]

Giriş

Tüketim tüm canlıların hayatı boyunca sürekli olarak gerçekleştirdiği bir eylemdir ve her birey birer tüketicidir. Tüketici kavramı pazarlama literatüründe genellikle mal ve hizmetleri sadece kişisel veya ailesel ihtiyaçlarını karşılamak için satın alarak veya kiralayarak kullanan ya da tüketen kişi olarak tanımlanmaktadır (Tek & Özgül, 2007). Hukuki açıdan yaklaşıldığında da 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'un 3. Maddesinin 1. Fıkrasının K. Bendinde tüketici; "ticari ya da mesleki olmayan amaçlarla hareket eden gerçek veya tüzel kişi" olarak tanımlanmaktadır (Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, 2013: 3). Bu tanımlardan hareketle bir kişinin tüketici olabilmesi için ihtiyacını karşılarken ticari bir kaygı gütmemesi gerektiği söylenebilir. Özellikle kişilerin yasa açısından tüketici olarak değerlendirilebilmesi için de ürünleri ticari ya da mesleki olmayan amaçlarla elde etmesi, kullanması veya yararlanması gerekmektedir. Aksi halde Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun açısından tüketici kavramının dışında kalma durumu söz konusu olmaktadır (Kırkbir & Cengiz, 2008). Diğer bir ifadeyle tüketici kavramı üründe nitelik veya şekil değişikliği yaparak satmak ya da hiçbir değişikliğe gitmeksizin ürünü tekrar satmak için satın alımları gerçekleştiren kişileri kapsamamaktadır. Ancak geniş kapsamda Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'da tüzel kişinin vurgulanması gereği örneğin işçiler için alınan ve fiilen üretime girmeyen giyecek ve yiyecek malzemeleri satın alan bir üretim işletmesi de tüketici kavramı içerisinde düşünülmektedir (Baykan, 1996).

Tarihsel süreç içerisinde tüketicilerin farklı nedenlerle korunması gereği söz konusu olmuştur. Bu nedenler şöyle sıralanabilir (Tokol, 1977):

1. Tüketici Memnuniyetsizliği: Tüketiciler mevcut mallarda en iyilerini talep etmeye çalışırlar. Ama aldıkları mallarda arzu ve umutları gerçekleşmediği zaman psikolojik huzursuzluk yaşarlar. Öte yandan işletmeler de tüketicileri daha iyi tatmin edebilmek ve rekabet avantajı elde etmek için mal geliştirme çalışmaları yaparlar. Bu çalışmalar ise mallarda karmaşıklığa neden olmaktadır. Yeni teknolojilerin ortaya çıkmasıyla da bu karmaşıklık daha da artmakta ve sonuç olarak hizmet ve kalite denetim sorunları oluşmaktadır. Örneğin reklam edildiği gibi çalışmayan ev aletleri, yıkanınca çeken gömlekler, ürün alım sonrası hizmet sağlama güçlüğü ve garanti belgelerine güvensizlik gibi durumlar tüketici tatminsizliğinin ilk akla gelen örnekleridir.
2. Rakip Markaların Varlığı: Aynı gereksinmeyi karşılayan çeşitli marka, etiket ve ambalaj içinde birbirine benzeyen malların pazara çıkarılması, tüketicilerin şaşırmasına ve malların değeri hakkında kuşku duymasına neden olmaktadır.
3. Serbest Rekabet Koşulları: Genellikle serbest rekabet koşullarına göre işleyen pazar düzeninde tüketiciler ürünlerin markaları, fiyatları ve özelliklerini tam olarak bilemedikleri için fiyat-kalite kıyaslaması yapma imkanına her zaman sahip değildirler. Bu durum ise tüketicilerin şaşırmalarına ve memnuniyetsizliklerine yol açmaktadır. Bu

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, Uluslararası Ticaret ve Finansman, hamit.kahraman@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3642-0210

sorun genellikle ara sıra satın alınan, hızlı teknolojik değişim gösteren ve tam olarak açık olmayan ürünlerde daha fazla görülmektedir.

4. Tüketicilerdeki Bilgi ve Eğitim Eksikliği: Tüketiciler yeterli teknik bilgi ve eğitimden yoksun olmakla birlikte satın alma eylemlerine yönelik hiçbir eğitimden de geçmemişler ya da yanıltıcı reklamlarla kötü bilgi sahibidirler. Dolayısıyla tüketiciler ürün satın alırken hislerinin ve çevrelerinin etkisiyle hareket ederek titiz bir inceleme ve değerlendirme yapamamaktadırlar.
5. Aldatıcı İşletme Uygulamaları: İşletmelerin eksik, yanlış, abartılmış ya da malla ilgili olmayan bilgi vermeleri tüketiciyi güçsüz kılmaktadır. Ürünün gerçek özelliğini göstermeyen reklamlar, satıcının tüketiciye malın kusurunu söylememesi veya mala yüksek fiyat koyarak kalite inancı oluşturmak istemesi genel yanıltıcı davranışlar arasında gösterilebilmektedir. Hatta işletmelerin bilgi verici olmaktan çok yanıltıcı ve duygusal nitelikte olan reklam çabaları tüketicilerin doğru seçim yapmalarını daha da zorlaştırmaktadır.
6. Yüksek Ürün Fiyatları: Enflasyona bağlı olarak artan ürün fiyatları tüketicinin satın alma gücünü düşürmekte ve yüksek fiyatlara tepki gösterilmesine neden olmaktadır.

Tüketicinin korunabilmesi için öncelikle haklarının bilincinde olması gerekmektedir (Kırkbir & Cengiz, 2008). Tüketici korunması ihtiyacı koruyucu önlemlerin bulunmadığı bir ortamda tüketici haklarının göz ardı edilmesi ve tüketicinin istismar edilmesi nedeniyle ortaya çıkmıştır. Tüketicilerin herhangi bir problem veya mağduriyet ile karşılaşmaması ya da karşılaşsa bile kendisini koruyabilmesi için sahip oldukları hakları bilmeleri gerekmektedir. Tüketicilerin sahip oldukları bilgi düzeyi onların daha korunaklı hale gelmesine yardımcı olmaktadır. Ayrıca tüketicilerin bilgi düzeyi ne kadar yüksek olursa o kadar bilinç düzeyleri yükselecek ve böylece pazar sisteminin dinamikleri daha etkin bir şekilde işler noktaya taşınabilecektir. Hatta tüketici bilinci arttıkça toplumun sömürülmesi de o kadar azalacaktır. (Kumar, 2016; Nart, 2008). Tüketici bilinci, alışveriş sürecinde tüketici haklarının korunması gerektiğini vurgulayarak tüketicinin korunmasına odaklanan bir yapı olup tüketicilerin pazardaki hak ve sorumluluklarının farkında olma dereceleriyle ilgilidir. Tüketicilerin hak ve sorumluluklarını bilmesi onların bilinçli satın alma kararı vermesini ve işletmeler tarafından sömürülmesine karşı korunmasını sağlamaktadır (Makanyeza, 2015).

Tüketici Korunmasının Tanımı, Tarihi, Amacı ve Kapsamı

"Consumerism" olarak da ifade edilen tüketici korunması (Mucuk, 1982; Yolaç, 2011) tarihin çeşitli dönemlerinde ve farklı devletlerde karşılaşılan çok eski bir olgu olup Babillerde, eski Yunan ve Roma İmparatorluklarında, Osmanlı Devleti'nde, İngiltere'de ve Fransa'da tüketiciyi koruma yönünde düzenlemeler ile örgütlenmelerin olduğu görülmektedir. Tüketicinin korunması özellikle eski çağlarda dini ve ahlaki kurallarla sağlanmaya çalışılırken sonraları mesleki kuruluşlar olarak ahilik ve loncalar ile sağlanmaya başlamıştır (Mucuk, 1990). Ancak lonca düzeninin yıkılmasından sonra Avrupa'da serbest ekonomi düzenine geçilmiş ve "bırakınız yapsınlar bırakınız geçsinler" düşüncesine dayalı liberal düşüncenin egemen olduğu dönemlerde tüketici korumasız bırakılmıştır. Bunun sonucunda iyi kalitede ve uygun fiyatta çeşitli tüketim malları sağlayarak üyelerinin hem gerçek gelirlerini yükseltmek hem de yaşam düzeylerini arttırmak amacıyla 1850'li yıllarda İngiltere'nin Roschdale kasabasında ilk tüketim kooperatifi kurulmuştur. Bu kooperatifler yüksek fiyatlarla mücadele etmenin yanı sıra tüketicilerin eğitimiyle de ilgilenmişlerdir. Hatta daha sonraları tüketicilerin temsil edilmesine ve ürünlerin üretilmesi ile toptan satışına kadar faaliyet alanlarını genişletmişlerdir (Tokol, 1977).

Tüketicinin korunması kavramından ilk olarak 19. yüzyılda ABD'de söz edilmeye başlanmış ve 1950-1960'lı yıllarda toplumsal bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla

gerçek bir tüketici hareketinin bu yıllarda başladığı söylenmektedir. Türkiye'de ise 1970'li yıllarda tüketicinin korunmasına yönelik kanun tasarılarının hazırlanılmasına başlanmış ama ancak 25 yıl sonra 8 Mart 1995 tarihli Resmî Gazete'de "Tüketicinin Korunması Hakkındaki Kanun" 8 Eylül 1995 tarihinde yürürlüğe girmek üzere yayımlanmıştır (Baykan, 1996).

Tüketicinin korunması hareketinin amaçları ve çözüm yolları kapsamında tam bir görüş birliği sağlanamamış olsa da üç ana fikir grubu öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki tüketici eğitimini temel alanlar grubu olup, bu grup mevcut pazar koşullarında hile ve aldatmalardan kendini kurtaracak ve akıllıca alış-veriş yapacak şekilde tüketiciyi eğitmenin önemini ve gereğini vurgulamaktadırlar. İkinci grup tüketiciyi koruyucu yasalardan yana olanlardan oluşmaktadır. Bilim adamları, doktorlar, beslenme uzmanları vb. meslek mensuplarının dahil olduğu bu grup özellikle tüketicinin sağlığına ve can güvenliğine zarar verebilecek konulara odaklanmaktadır. Üçüncü grup ise reformcular grubu olarak ifade edilmektedir. Bu grubu oluşturanlar hem birinci grup gibi tüketici eğitiminin önemini vurgulayan hem de ikinci grup gibi kişinin sağlığının ve can güvenliğinin garantiye alınmasını savunanlardan meydana gelmektedir. Ancak reformcular aynı zamanda tüketicinin hükümette daha iyi temsil edilmesini, sesini duyurmasını ve tüketicilere mallarla ilgili olarak daha fazla bilgi verilmesini de savunmaktadırlar (Mucuk, 1990). Buradan hareketle tüketici korunması hareketinin üç amacı olduğu belirtilebilir. Bu amaçlardan ilki tüketiciyi eğitmektir. Malları ne zaman ve nereden satın alacağına, kalitelerini nasıl saptayacağına ve fiyatları nasıl kıyaslayacağına ilişkin bilgiler vererek tüketicinin eğitilmesi sağlanmalıdır. Bunun yanında üretici işletmelerin ve aracı kuruluşların listeleri, mallarla ilgili deney ve tahlil sonuçları da yayın faaliyeti ile tüketicilere iletilmelidir. İkinci amaç tüketicinin kendi kendini korumasını sağlamaktır. Bazı kuruluşların veya tüketici örgütlerinin rehberliği ya da etkisiyle hile ve aldatmalara karşı tüketicinin boykot yoluyla işletme veya markaları cezalandırması şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Üçüncü amaç tüketici korunması konusunda işletmelere sorumlu olduklarını kabul ettirmektir. Bu doğrultuda tüketici örgütleri ya doğrudan doğruya önlem alarak ya da eğitim yoluyla tüketicilere ve iş adamlarına işletmelerin topluma karşı sorumluluğu olduğunu kabul ettirmek için çeşitli çalışmalarda bulunmaktadırlar (Mucuk, 1990; Tokol, 1977).

Tüketicinin korunması ile ilgili yapılan tanımlarda genellikle tüketiciler üzerinde durulurken tüketici haklarını korumaya yönelik kuruluşlar yeterince dikkate alınmamıştır. Ancak tüketicinin korunması tüketiciyi korumanın yanı sıra ilgili örgütlenmeleri ve tüketiciye yardım etmeyi de kapsamalıdır. Bu açıdan yaygın kabul edilen görüşe göre tüketicinin korunması kavramı: tüketicilerin haklarına zarar veren uygulamalara karşı hükümetlerin, işletmelerin ve bağımsız örgütlerin tüketici haklarını korumak amacıyla yürüttükleri genişleyen faaliyetler dizisi şeklinde tanımlanmaktadır (Mucuk, 1990). Tüketicilerin işletmeler karşısında zayıf tarafı oluşturmaları sebebiyle onların refahı ve korunması için önlemlerin alınması tüketici korunmasının temel amacıdır. Bahsedilen önlemlerin alınması amacıyla devletler, resmi/gönüllü tüketici örgütleri, işletmeler, tüketiciler ve basın-yayın kuruluşları çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır (Şahin & Kor, 2009). Dolayısıyla tüketici korunması; hükümetlerin, işletmelerin ve özel kuruluşların gösterdikleri çabalar sonucunda oluşan, hem tüketici haklarını koruyan hem de tüketicilere yardımcı olunan bir ortamda tüketicilerin örgütlenmiş çabalarıdır (Tokol, 1977). Tüketicilerin örgütlü çabaları ve girişimleriyle ulaştıkları kazanımlar, devletin yaptığı düzenlemeler ve işletmelerin aldıkları önlemler toplamı tüketici haklarını oluşturmaktadır. Tüketici korunması da bu hakların tüketiciye sağlanmasıyla gerçekleştirilmektedir (Kaynak & Akan, 2011).

Evrensel Tüketici Hakları ve Tüketici Bilinci

Milattan önceki zamanlara kadar uzanan tüketiciyi koruma faaliyetlerinin örgütlü bir hareket haline gelmesi için ilk adım 1928 yılında ABD'de atılmıştır. Ürünlerin kontrolü için

yapılan test sonuçlarının Amerika Standartlar Bürosu tarafından "Tüketici Raporu" ismiyle yayınlanması tüketici bilincinin uyanmasına neden olmuş ve ABD Başkanı J.F.Kennedy de 15 Mart 1962 tarihinde ilk kez Temsilciler Meclisi'nde tüketici haklarından bahsetmiştir. 1962 yılında da Tüketici Hakları ABD'de resmen kabul edilmiştir (Durmaz, 2006).

Evrensel Tüketici Hakları, ABD başta olmak üzere, AB ülkeleri gibi sanayileşmiş batı ülkelerinde sağlıklı, güvenli, kaliteli ve ucuz olmayan ürünlere verilen mücadeleler sonucunda 9 Nisan 1985 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda Uluslararası Tüketici Birlikleri Örgütü'nün önerisi ve çabalarıyla Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda "Tüketicinin Korunmasına İlişkin Temel Esaslar" başlığı altında oybirliğiyle kabul edilmiştir. Daha sonra tüketici hakları Avrupa Birliği Konseyi tarafından 1986 yılında kabul edilerek yürürlüğe giren "Tüketiciyi Koruma Politikasına Yeni Hız Kazandırma Programı" çerçevesinde incelenerek, Uluslararası Tüketici Birlikleri Örgütü tarafından geliştirilip ilan edilen ve Birleşmiş milletler tüketici rehberinde yayınlanan sekiz evrensel tüketici hakları ortaya konulmuştur. Bunlar (Başoğul & Altıok, 2007; Durmaz, 2006; "Evrensel tüketici hakları", 2023; Hayta, 2006; Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2011):

1. Temel İhtiyaçların Karşılanması Hakkı: Beslenme, barınma, ısınma, aydınlanma, içecek ve kullanacak su bulma, haberleşme, ulaşım tüketicilerin en temel ihtiyaçlarıdır. Her tüketici, bu temel ihtiyaçların karşılanmasını talep edebilir. Bütün tüketiciler bu haklarını talep edebilmeli, onlara kolaylıkla ulaşabilmeli ve etkin bir şekilde kullanabilmelidir.
2. Sağlık ve Güvenlik Hakkı: Ürünlerin güvenilir ve kaliteli olmadığı durumlarda tüketiciler zehirlenme, sakatlanma, yaralanma ve hatta ölüm tehlikesi ile karşı karşıya kalabilmektedir. Bu sebeple tüketicilerin satışa sunulan her türlü mal ve hizmetin kullanım öncesinde, sırasında ve sonrasında sağlık ve güvenlik açısından kullanıcısına çeşitli zarar ve tehlike durumlarına itmeyecek şekilde sunulmasını isteme hakkı bulunmaktadır.
3. Ekonomik Çıkarların Korunması Hakkı: Tüketiciye kıyaslama imkanı verecek çeşitte ürünlerin kaliteli ve en uygun fiyattan sunulması, satış sonrası her türlü teknik destek ve servisin tüketiciye ulaştırılmasıdır. Ayrıca satıcının tek taraflı olarak haksız hükümler içeren sözleşmeler ve zorlayıcı kredi şartlarıyla baskı oluşturan satış yöntemlerine karşı tüketicinin korunması hakkıdır. Bu durum aynı zamanda seçme hakkı olarak da ifade edilmektedir. Buna göre, çeşitli ürünleri tüketicilerin istedikleri zaman elde edebilmeleri anlamındadır. Rekabetin sağlıklı olarak işlemediği durumlarda devletin aksaklıları gidermek adına yapacağı düzenlemelerle ürünlerin tüketicilere uygun kalitede ve fiyatlarda sunulması gerekmektedir.
4. Bilgi Edinme Hakkı; Tüketicinin mal ve hizmeti satın alırken eksik, yanlış, zararlı, yanıltıcı reklamdan, etiketten ve ambalajdan korunmasını sağlayarak doğru karar verebilmesine yardımcı olacak gerekli bilgilere ulaşabilme hakkıdır. Bu hak kapsamında ürünlerin özellikleri, kullanım koşulları, bakım koşulları ve tehlikeleri ile risklerine ilişkin doğru ve eksiksiz olarak tüketicilerin bilgilendirilmesi gerekmektedir.
5. Eğitilme Hakkı: Tüketicinin hak ve çıkarlarını koruyabilmesi, tüketici bilincine sahip olması ve yönlendiren taraf olmasını sağlamak için eğitilmesi hakkıdır. Tüketicilerin korunmasında eğitim en etkili yöntem olup tüketici bilincinin kazanılması ile hak ve sorumlulukların öğrenilebilmesi için tüketicilerin eğitilmesi gerekmektedir. Tüketicinin eğitimi aynı zamanda bir yatırımdır ve tüketicinin ihtiyaç duyduğu bilgileri nereden, nasıl elde edebileceğini ve nasıl değerlendirip kullanabileceğini öğretmeyi amaçlamaktadır.

6. Zararların Giderilmesi (Tazmin) Hakkı: Satın alınan ürünlerin beklenilen nitelikte olmaması durumunda karşılaşılan her türlü maddi, hukuki ve ekonomik zararların giderilmesidir. Satın alınan mal veya hizmetten dolayı tüketicinin uğramış olduğu zararın giderilmesi, o mal veya hizmetin yeniden tüketiciye ulaştırılması hakkıdır. Bu kapsamda tüketiciye, kusurlu malın yenisiyle değiştirilmesi, kusurlu hizmetin yeniden sunulması, malın geri alınması, parasının iadesi ve hatta tazminat ödenmesi söz konusu olabilmektedir.
7. Sağlıklı Bir Çevrede Yaşama Hakkı: Sağlıklı, ekolojik dengesi bozulmamış, temiz ve kaliteli bir alt yapıya sahip yaşam alanında hayatını sürdürülebilmeyle ilgilidir. Sağlık koşullarına uygun bir çevrenin oluşumunda ülke ve doğal kaynakların doğru kullanımı ile kaliteli bir yaşam sunan çevreye sahip olmayı, çevresel tehlikelerden korunmayı ve doğanın temiz ve sağlıklı bir şekilde hem tüketicilere hem de gelecek nesillere bırakılmasını isteme hakkıdır.
8. Temsil Edilme (Örgütlenme, Sesini Duyurma) Hakkı: Tüketicilerin haklarını elde edebilmeleri ve koruyabilmeleri için bir araya gelerek güç birliği oluşturmaları, hükümetlerin ekonomik ve siyasi politikalarının oluşturulmasında dikkate alınmaları ve kamu kurumlarında temsil edilebilmeleri hakkıdır.

Tüketici bilinci, bu sekiz temel tüketici hakkının tüketiciler tarafından algılanması veya anlaşılması olarak tanımlanmaktadır (Ibarra & Revilla, 2014). Tüketicinin bilinçlenmesi denilince öncelikle tüketicinin satın alma sistemini ve rasyonel davranmayı öğrenmesi akla gelmektedir. Ancak bunun yanı sıra tüketicinin şikayet etme alternatifini kullanması da tüketicinin bilinçlenmesi kapsamında ele alınmaktadır. Özellikle şikayet etmeye pek sıcak bakılmamasına rağmen değeri yüksek ürünlerde bazı tüketiciler şikayet yolunu kullanmak zorunda kalmaktadır (Baykan, 1996).

Tüketicinin korunmasıyla ilgili kurumların faaliyetleri incelendiğinde genellikle tüketici şikayetlerinin kabulü ve çözümü ile temel bilgilendirme ve eğitim eylemleri öne çıkmaktadır (Ferman, 1993). Bu doğrultuda tüketici hakem heyetleri ve tüketici mahkemeleri de tüketici işlemleri ile tüketicilerin kendilerine yönelik uygulamalardan kaynaklanabilecek sorun ve uyuşmazlıklara çözüm üretmek amacıyla görev yapmaktadırlar (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021). Tüketiciler ile satıcı ve sağlayıcılar arasında çıkan uyuşmazlıkları çözümlemek amacıyla kurulan Tüketici hakem heyetleri illerde ticaret il müdürlüğü; ilçelerde ise kaymakamlıklarda faaliyetlerini yürütmektedir. Tüketici mahkemeleri ise, illerin adliye binalarında görev yapmaktadır. Eğer bir ilde tüketici mahkemesi bulunmuyorsa bu görevi asliye mahkemeleri yerine getirmektedir (Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2011).

Tüketicilerin çoğunlukla tüketici koruması kapsamında sunulan yasal çözüm yollarını pek tercih etmediği görülmektedir. Bunun çeşitli sebepleri olmasının yanı sıra genellikle tüketiciler konunun yeterince önemli olmadığını, avukat tutmadan davayı kazanamayacağını ve bu konu için vakit ayırmanın gereksiz olduğunu düşünmektedirler (Cunningham ve Cunningham, 1976). Yaşanan sorun karşısında tüketicilerin sergiledikleri davranışın biçimi ürün çeşidine, önemine ve fiyatına göre farklılık göstermektedir. Eğer ürünün fiyatı çok düşük ise sorunun göz ardı edilmesi ya da önemsenmemesi eğilimi yaşanmaktadır. Ancak ürün bedeli arttıkça yaşanan sorunun giderilmesi için tüketicinin hak arama veya tazmin edilme yönlü gösterdiği gayretin de arttığı görülmektedir (Kaynak & Akan, 2011).

Tüketici Korunmasına Yönelik Türkiye'deki Yasal Düzenlemeler ve Faaliyetler

Türkiye'de tüketicinin korunmasına yönelik çalışmalar ilk olarak 1970'li yıllarda başlamış ve 1982 tarihli anayasanın 172. Maddesinde tüketicinin korunmasına yer verilmiştir.

Modern olarak tüketicinin korunmasına ilişkin yasal düzenleme ise 8 Eylül 1995 tarihinde yürürlüğe giren 4077 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun ile gerçekleşmiştir (Şahin, 2016).

Anayasanın 172. maddesine dayanarak 23.02.1995 tarihinde kabul edilen 08.03.1995 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan 08.09.1995 tarihinde yürürlüğe giren 4077 sayılı "Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun" üzerinde daha sonra 06.03.2003 tarihinde kabul edilip 14.03.2003 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan 4822 sayılı kanunla değişikler yapılmıştır. Son olarak da 07.11.2013 tarihinde kabul edilen 28.11.2013 tarihinde Resmî Gazete'de yayımlanan ve 28.05.2014 tarihinde yürürlüğe giren 6502 sayılı "Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun" ile 4077 sayılı kanun yürürlükten kaldırılmıştır. Bu kanun ile; kamu yararına uygun bir şekilde tüketicinin sağlık ve güvenliğiyle ekonomik çıkarlarını koruyucu, tüketicilerin karşılaştığı zararları tazmin edici, çevresel tehlikelerden korunmasını sağlayıcı aydınlatıcı ve bilinçlendirici önlemleri almak, tüketicilerin kendilerini koruyucu girişimlerini özendirmek ve bu konulardaki politikaların oluşturulmasında gönüllü örgütlenmeleri teşvik etmek için gerekli hususların düzenlenmesi amaçlanmaktadır (Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, 2013: 1). Bu amaç doğrultusunda 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'daki öngörülen yönetmelikler çıkarılmıştır. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun ile yapılan düzenlemeler ve yayımlanan yönetmelikler şunlardır:

1. Tüketici Sözleşmelerindeki Haksız Şartlar Hakkında Yönetmelik: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 5. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan bu yönetmelik 17.06.2014 tarihli ve 29033 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Tüketici Sözleşmelerindeki Haksız Şartlar Hakkında Yönetmeliği; tüketici ile kurulan sözleşmelerde tüketiciyle müzakere etmeden sözleşmede yer verilen ve tarafların sözleşmeden doğan hak ve yükümlülüklerinde dürüstlüğe uygun olmayacak biçimde tüketici aleyhinde dengesizliğe sebep olan her türlü sözleşme şartlarının tespitine ve denetlenmesine ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Tüketici Sözleşmelerindeki Haksız Şartlar Hakkında Yönetmelik, 2014: 1, 2, 3, 4).
2. Ayıplı Mal ve Hizmetler: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun üçüncü kısmında yer verilmiştir. Buna göre tüketiciye teslimi esnasında tarafların kararlaştırdığı örnek ya da modele uygun olmaması ya da objektif olarak sahip olması gereken özellikleri taşımaması nedeniyle sözleşmeye aykırı olan mallar ile sözleşmede belirlenen süre içinde başlatılmayan ya da tarafların kararlaştırdığı ve objektif olarak sahip olması gereken özellikleri taşımaması nedeniyle sözleşmeye aykırı olan hizmetler ayıplı olarak değerlendirilmektedir. Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun üçüncü kısım birinci bölümünde hangi malların ayıplı mal olarak değerlendirildiği ve ayıplı mallar karşısında tüketicinin kendisine tanınan haklar, üçüncü kısım ikinci bölümünde de hangi hizmetlerin ayıplı hizmet olarak değerlendirildiği ve ayıplı hizmetler karşısında tüketicinin kendisine tanınan haklar düzenlenmiştir (Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun, 2013: 8-16).
3. Yenilenmiş Ürünlerin Satışı Hakkında Yönetmelik: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 12. (Değişik ibare: RG-18/4/2023-32167) 57/A, 58. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Yenilenmiş Ürünlerin Satışı Hakkında Yönetmelik 22.08.2020 tarihli ve 31221 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; belirli kullanılmış malların yenilenerek tekrar satılmasına ilişkin uygulama usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır (Yenilenmiş Ürünlerin Satışı Hakkında Yönetmelik, 2020: 1, 3).

4. Taksitle Satış Sözleşmeleri Hakkında Yönetmelik: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 21. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Taksitle Satış Sözleşmeleri Hakkında Yönetmelik 14.01.2015 tarihli ve 29236 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; tüketicinin satın aldığı mal ya da hizmetin bedelini kısım kısım ödemesine dayalı sözleşmelerin düzenlenmesini amaçlamaktadır. Taksitle Satış Sözleşmeleri Hakkında Yönetmelik aynı zamanda bir malın kira süresi sonunda tüketicinin o malın mülkiyetini edinme zorunluluğunun olduğu finansal kiralama sözleşmelerini de kapsamaktadır. (Taksitle Satış Sözleşmeleri Hakkında Yönetmelik, 2015: 1, 2, 3, 4).
5. Tüketici Kredisi Sözleşmeleri Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 31. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Tüketici Kredisi Sözleşmeleri Yönetmeliği 22.05.2015 tarihli ve 29363 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; faiz ya da benzeri bir menfaat karşılığında, üç aydan daha uzun süre ödemenin ertelenmesini veya benzer şekilde taksitle ödeme imkanını sağlayan kredi kartı sözleşmeleri de dahil olmak üzere her türlü tüketici kredisi sözleşmesine ilişkin uygulama usul ve esaslarını düzenlenmeyi amaçlamaktadır (Tüketici Kredisi Sözleşmeleri Yönetmeliği, 2015: 1, 2, 3).
6. Konut Finansmanı Sözleşmeleri Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 39. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Konut Finansmanı Sözleşmeleri Yönetmeliği 28.05.2015 tarihli ve 29369 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; Konut sahibi olmak isteyen tüketicilere kredi kullandırılması, finansal kiralama yoluyla konutların tüketicilere kiralanması, tüketicilere edindikleri konutların teminatı altında kredi kullandırılması ve bu kredilerin yeniden finansmanı amacıyla kredi kullandırılmasına yönelik sözleşmelere ilişkin uygulama usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır (Konut Finansmanı Sözleşmeleri Yönetmeliği, 2015: 1, 3, 4).
7. Ön Ödemeli Konut Satışları Hakkında Yönetmelik: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 46. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Ön Ödemeli Konut Satışları Hakkında Yönetmelik 27.11.2014 tarihli ve 29188 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; Tüketicinin satış bedelinin önceden peşin veya taksitle ödemeyi, satıcının da bedelin tamamen veya kısmen ödenmesinden sonra taşınmazı tüketiciye devir ya da teslim etmeyi üstlendiği konut amaçlı taşınmazların satışına ilişkin uygulama usul ve esasları düzenlenmeyi amaçlamaktadır (Ön Ödemeli Konut Satışları Hakkında Yönetmelik, 2014: 1, 3, 4).
8. İş Yeri Dışında Kurulan Sözleşmeler Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 47. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan bu yönetmelik 14.01.2015 tarihli ve 29236 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. İş Yeri Dışında Kurulan Sözleşmeler Yönetmeliği;
    - Finansal hizmetler,
    - Taşınmaz malların ya da bunlara ilişkin hakların oluşumu, devri ya da kazanımı,
    - Konutların kiralanması,
    - Paket turlar,
    - Devre tatil, uzun süreli tatil hizmetleri ve bunların yeniden satılması ya da değişimi,
    - Fuar, panayır ve pazar yerlerinde gerçekleştirilen satışlar,
    - Beslenme destek ürünleri haricinde yiyecek ve içecekler gibi günlük tüketim maddelerinin, tüketicinin meskenine veya iş yerine satıcı tarafından götürülerek gerçekleştirilen düzenli teslimatlar
    - Ürün bedeli otuz Türk Lirasını aşmayan satışlar,

- Malların montajı, bakımı ve onarımı,
- 5/11/2008 tarihli ve 5809 sayılı Elektronik Haberleşme Kanunu uyarınca yetki verilmiş işletmecilerin, mal satışları ile mal ve hizmet satışının birlikte yapıldığı durumlar haricinde sundukları elektronik haberleşme hizmetleri,
- Elektrik, su ve doğal gaz hizmetleriyle ilgili aboneliklere ilişkin sözleşmeleri kapsamamaktadır. Bu istisnalar çerçevesinde İş Yeri Dışında Kurulan Sözleşmeler Yönetmeliği; iş yeri dışında tarafların eş zamanlı fiziksel varlığında gerçekleştirilen ya da tarafların eş zamanlı ve fiziksel olarak iş yeri dışında görüşülmesinin hemen sonrasında, iş yerinde veya herhangi bir uzaktan iletişim aracıyla yapılan sözleşmeler ile doğrudan satışlara ilişkin uygulama usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır (İş Yeri Dışında Kurulan Sözleşmeler Yönetmeliği, 2015: 1, 2, 3, 4).

9. Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 48. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği 27.11.2014 tarihli ve 29188 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; satıcı veya sağlayıcı ile tüketicinin fiziksel olarak bir araya gelmeksizin uzaktan iletişim araçlarıyla ürünlerin pazarlanmasına yönelik bir sistem çerçevesinde tarafların onayladıkları sözleşmelere ilişkin uygulama usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır. Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği;
   - Finansal hizmetler,
   - Otomatik makinelerle gerçekleştirilen satışlar,
   - Halka açık telefon aracılığıyla telekomünikasyon operatörleriyle bu telefonun kullanımı,
   - Bahis, çekiliş, piyango ve benzeri şans oyunlarıyla ilgili hizmetler,
   - Taşınmaz malların ya da bu mallara ilişkin hakların oluşumu, devri ya da kazanımı,
   - Konutların kiralanması,
   - Paket turlar,
   - Devre mülk, devre tatil, uzun süreli tatil hizmetleri ve bunların yeniden satılması ya da değişimi,
   - Yiyecek ve içecekler gibi günlük tüketim maddelerinin, tüketicinin meskenine veya işyerine satıcı tarafından götürülerek gerçekleştirilen düzenli teslimatlar
   - Yönetmelikte belirtilen bazı yükümlülükler saklı kalmak koşuluyla yolcu taşıma hizmetleri,
   - Malların montajı, bakımı ve onarımı,
   - Bakımevi hizmetleri, çocuk, yaşlı veya hasta kimselerin bakımı gibi ailelerin ve kişilerin desteklenmesiyle ilgili sosyal hizmetler
   - Kısa mesajla kurulan ve abonelik gerektirmeden eş zamanlı olarak tamamen gerçekleştirilen katma değerli elektronik haberleşme hizmetleri ile 23/6/1983 tarihli ve 2860 sayılı Yardım Toplama Kanunu kapsamında olan bağışlarla ve kamu kurumlarınca sunulan katma değerli elektronik haberleşme hizmetleriyle ilgili sözleşmeleri kapsamı altına almamaktadır (Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği, 2014: 1, 2, 3, 4).
10. Finansal Hizmetlere İlişkin Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 49. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Finansal Hizmetlere İlişkin Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği 31.01.2015 tarihli ve 29253 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; finansal hizmetlerin uzaktan pazarlanması amacıyla kurulmuş bir sistem çerçevesinde sağlayıcı ile tüketici arasında uzaktan iletişim araçlarının

kullanılmasıyla gerçekleştirilen sözleşmelere ilişkin uygulama usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır (Finansal Hizmetlere İlişkin Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği, 2015: 1, 2, 3, 4).

11. Devre Tatil ve Uzun Süreli Tatil Hizmeti Sözleşmeleri Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 50. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Devre Tatil ve Uzun Süreli Tatil Hizmeti Sözleşmeleri Yönetmeliği 14.01.2015 tarihli ve 29236 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; bir yıldan uzun bir süre için gerçekleştirilen ve tüketiciye bu süre içerisinde birden fazla dönem için bir veya daha fazla sayıda gecelik konaklama imkânı veren, hatta bununla birlikte seyahat ya da diğer hizmetlerin beraber sunulduğu durumlarda indirim veya diğer menfaatlerden faydalanma hakkı veren, istenildiğinde bu haklarını diğer kişilere geçici olarak kullandırmasına izin vermeyi sağlayan ve yeniden satış sözleşmelerine ilişkin usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır (Devre Tatil ve Uzun Süreli Tatil Hizmeti Sözleşmeleri Yönetmeliği, 2015: 1, 2, 3, 4).
12. Paket Tur Sözleşmeleri Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 51. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Paket Tur Sözleşmeleri Yönetmeliği 14.01.2015 tarihli ve 29236 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; paket tur düzenleyicilerinin veya aracılarının ulaştırma, konaklama ve diğer turizm hizmetlerinden en az ikisinin birlikte, her şeyin dâhil fiyatla satıldığı ya da satışının vaat edildiği ve hizmetin yirmi dört saatten uzun bir süreyi kapsadığı veya gecelik konaklamayı içeren sözleşmelere ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Paket Tur Sözleşmeleri Yönetmeliği, 2015: 1, 2, 3, 4).
13. Abonelik Sözleşmeleri Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 52. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Abonelik Sözleşmeleri Yönetmeliği 24.01.2015 tarihli ve 29246 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; tüketicinin belirli bir ürünü sürekli ya da düzenli aralıklarla elde etmesini sağlayan sözleşmelere ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Abonelik Sözleşmeleri Yönetmeliği, 2015: 1, 2, 3, 4).
14. Süreli Yayın Kuruluşlarınca Düzenlenen Promosyon Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 53. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Süreli Yayın Kuruluşlarınca Düzenlenen Promosyon Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik 18.06.2014 tarihli ve 29034 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; bir ürünün belli aralıklarla basılı olarak yayımlanan ya da elektronik ortamda indirilebilen gazete ve dergi gibi eserlerle doğrudan veya dolaylı olarak ilişkilendirilerek verilmese dayalı uygulamaların usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır (Süreli Yayın Kuruluşlarınca Düzenlenen Promosyon Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik, 2014: 1, 3, 4).
15. Fiyat Etiketi Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 54. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Fiyat Etiketi Yönetmeliği 28.06.2014 tarihli ve 29044 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; perakende satışla sunulan ürünlerle ilgili olarak tüketiciyi bilgilendirmek için kullanılan etiket, tarife ve fiyat listelerinin şekli, içeriği, kullanılması ve indirimli satışlara ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Fiyat Etiketi Yönetmeliği, 2014: 1, 2, 3, 4).
16. Tanıtma ve Kullanma Kılavuzu Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 55. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Tanıtma ve Kullanma Kılavuzu Yönetmeliği 13.06.2014 tarihli ve

29029 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; tüketiciye sunulan malların tanıtım, kullanım, kurulum, bakım ve basit onarımına ilişkin kılavuzu ve gerektiğinde uluslararası sembol ve işaretleri içeren etiketlere ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Tanıtma ve Kullanma Kılavuzu Yönetmeliği, 2014: 1, 2, 3, 4).

17. Garanti Belgesi Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 56. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Garanti Belgesi Yönetmeliği 13.06.2014 tarihli ve 29029 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; tüketiciye tanınan hakları gösteren bir belge olarak garanti belgesiyle satılması zorunlu olan malları belirlemeyi ve garanti belgesine ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Garanti Belgesi Yönetmeliği, 2014: 1, 2, 3, 4).
18. Satış Sonrası Hizmetler Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 58. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Satış Sonrası Hizmetler Yönetmeliği 13.06.2014 tarihli ve 29029 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; belirlenen malların kullanım ömürleri, azami tamir süreleri ile üretici ya da ithalatçıların vermek zorunda oldukları satış sonrası montaj, bakım ve onarım hizmetlerine ve servis istasyonları tarafından yürütülen hizmetlere ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Satış Sonrası Hizmetler Yönetmeliği, 2014: 1, 2, 3, 4).
19. Tüketici Ödülleri Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 60. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Tüketici Ödülleri Yönetmeliği 27.06.2014 tarihli ve 29043 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; hem tüketicinin korunması ve bilinçlendirilerek yasal haklarını kullanması konusunda özendirilmesi hem de tüketici talep ve tercihlerini dikkate alan işletmelerin ve tüketici hukuku veya tüketicinin korunması ile ilgili bilimsel çalışmaların teşvik edilmesi amacıyla verilecek ödüllere ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Tüketici Ödülleri Yönetmeliği, 2014: 1, 2).
20. Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 61. 62. 63. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği 10.01.2015 tarihli ve 29232 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; her türlü ticari reklam ve haksız ticari uygulamalara karşı tüketiciyi korumak için reklamcılıkla ilgili tüm kişi, kurum ve kuruluşlar ile ticari uygulamada bulunanların uyması gereken ilkeleri ve bu ilkeler çerçevesinde yapılacak inceleme esaslarını belirlemeyi amaçlamaktadır (Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği, 2015: 1, 2, 3).
21. Reklam Kurulu Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 63. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Reklam Kurulu Yönetmeliği 03.07.2014 tarihli ve 29049 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; hem Reklam Kurulunun hem de ihtisas komisyonlarının kuruluşu, görevleri, çalışma usul ve esasları ile sekretarya hizmetleri ve diğer hususları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Reklam Kurulu Yönetmeliği, 2014: 1, 2).
22. Tüketici Konseyi Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 64. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Tüketici Konseyi Yönetmeliği 05.07.2014 tarihli ve 29051 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; Tüketici Konseyinin hem kuruluş ve görevleri hem de toplantı, çalışma usul ve esaslarını düzenlemeyi amaçlamaktadır (Tüketici Konseyi Yönetmeliği, 2014: 1, 2).

23. Tüketici Hakem Heyetleri Yönetmeliği: 07/11/2013 tarihli ve 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunun 72. ve 84. maddelerine dayanılarak hazırlanmış olan Tüketici Hakem Heyetleri Yönetmeliği 21.09.2022 tarihli ve 31960 sayılı Resmî Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Bu yönetmelik; tüketici işlemleri ile tüketiciye yönelik uygulamalardan doğabilecek uyuşmazlıklara çözüm bulmak amacıyla oluşturulan hakem heyetlerinin kurulması ile çalışmasına ilişkin usul ve esasları düzenlemeyi amaçlamaktadır (Tüketici Hakem Heyetleri Yönetmeliği, 2022: 1, 3, 4).

Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'a dayanarak çıkartılmış yönetmeliklerin yanı sıra yine tüketiciyi bilinçlendirmek ve onu korumak amacıyla 4703 sayılı Ürünlere İlişkin Teknik Mevzuatın Hazırlanması ve Uygulanmasına Dair Kanuna dayanarak 04.10.2016 tarih ve 29847 sayılı "Oyuncak Güvenliği Yönetmeliği", 25.04.2015 tarih ve 29337 sayılı "Tekstil Elyaf İsimleri ve Tekstil Ürünlerinin Elyaf Kompozisyonlarıyla İlgili Etiketleme ve İşaretleme Hakkındaki Yönetmelik", 25.04.2015 tarih ve 29337 sayılı "Tüketicinin Satın Alacağı Ayakkabıların Temel Unsurlarının Yapımında Kullanılan Malzemelerin Etiketlenmesine Dair Yönetmelik" çıkarılmıştır. Diğer taraftan 7223 sayılı Ürün Güvenliği ve Teknik Düzenlemeler Kanununa dayanarak 27.01.2018 tarih ve 30314 sayılı Deterjanlar Hakkında Yönetmelik, 10.07.2021 tarih ve 31537 sayılı Ürünlerin Piyasa Gözetimi ve Denetimine Dair Çerçeve Yönetmelik, 11.03.2021 tarih ve 31420 sayılı Genel Ürün Güvenliği Yönetmeliği; 5809 sayılı Elektronik Haberleşme Kanununa dayanarak 28.10.2017 tarih ve 30224 sayılı Elektronik Haberleşme Sektörüne İlişkin Tüketici Hakları Yönetmeliği, 15.07.2015 tarih ve 29417 sayılı Ticari İletişim ve Ticari Elektronik İletiler Hakkında Yönetmelik; 5431 sayılı Sivil Havacılık Genel Müdürlüğü Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanununa dayanarak da 03.12.2011 tarih ve 28131 sayılı Havayolu ile Seyahat Eden Yolcuların Haklarına Dair Yönetmelik (SHY-Yolcu) çıkarılmıştır.

Tüketiciyi korumak, aydınlatmak, bilinçlendirmek ve örgütlenmeleri teşvik etmek amacıyla gerçekleştirilen mevzuat çalışmalarının yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı farklı kurum ve kuruluşlar tarafından düzenlenen panel, konferans, çalıştay, radyo ve televizyon programlarına aktif bir şekilde katılım sağlamaktadır. "ALO 175 Tüketici Danışma Hattı" üzerinden tüketici sorunlarının çözülmesinde tüketicilere yardımcı olmaktadır. Bunun yanı sıra hem "e-tüketici" hesaplarıyla sosyal medyada yer alarak güncel konuların tüketicilerle paylaşılması ve soruların cevaplandırılması hem de www.ticaret.gov.tr internet adresi üzerinden tüketicileri ilgilendiren konularda paylaşımlarda bulunulmakta ve şikayetlerin elektronik ortamda da yapılması sağlanmaktadır. Bazen bakanlığın kendisi de bir projenin ortağı olarak tüketicinin eğitimine yönelik internet siteleri, eğitim materyalleri, broşürler, kitapçıklar ve kısa filmler hazırlamaktadır. Ticaret il müdürlüklerinde ve tüketici hakem heyetindeki görevli personelin gerekli eğitimlere tabi tutulması ve tüketici hakem heyetleri sayesinde uyuşmazlıkların mahkemeye yansıtılmadan masrafız, hızlı ve kolay bir şekilde çözümlenmesi sağlanmaktadır. Tüketicilerin sağlık ve güvenliği ile ekonomik çıkarlarının ticari reklamlarla zedelenmesini önlemek için Reklam Kurulu aracılığıyla gerekli tedbirleri almaktadır. hatta tüketicilerin sağlık ve güvenliklerini korumak amacıyla piyasa gözetimi ve denetimi mevzuatı kapsamında gerekli çalışmaları yürütmektedir (Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2019).

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü web sayfası üzerinden tüketici bilgi rehberi yayınlanmış ve bu rehber sayesinde yönetmelikleri tüketicilere yönelik soru cevap şeklinde sunarak tüketicinin sahip olduğu hakları ve bunları nasıl kullanılacağıyla ilgili bilgilendirme faaliyeti yürütmektedir (Tüketici bilgi rehberi, 2023). Hatta afiş, banner, broşür, rehber ve kitap gibi basılı materyalleri de indirilebilir

olarak yine web sitesinde yayınlamaktadır. Şekil 1 ve Şekil 2'de bunlara ilişkin örnekler verilmektedir (Basılı Materyaller, 2023).

Şekil 1. İndirimli Satışlara Dikkat (Afiş Çalışması)

Şekil 2. Gıdanı İsraf Etme, Ekmeğini Çöpe Atma (Banner Çalışması)

Bu çalışmalar arasında özellikle görsel medyada yer alarak çalışmalarının etkisini arttırmak için kamu spotu film çalışmaları da bulunmaktadır. Hatta bu kamu spot filmleri arasında çocuklara yönelik olarak ayıplı mallara karşı sahip olunan haklarla ilgili bir kamu spotu filmi de bulunmaktadır. Bununla ilgili olarak Şekil 3'te çocuklar için hazırlanmış "Ayıplı (Kusurlu) Mal Alanların Hakları Nelerdir?" başlıklı kamu spotuna ait bir sahneye yer verilmiştir (Öncelikli Yayın (Spot Filmler), 2023).

Şekil 3. Ayıplı (Kusurlu) Mal Alanların Hakları Nelerdir?

Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilen bir diğer faaliyet de eğitim çağındaki çocuk ve gençleri bilinçlendirmek, farkındalık oluşturmak ve sanatsal çalışmalarını desteklemek amacıyla 2022-2023 Eğitim Öğretim yılı içerisinde "Bilinçli Tüketim ve Tüketici Hakları" konulu, Türkiye çapındaki resmi ve özel tüm ortaokul öğrencileri için resim yarışması; lise öğrencileri için karikatür yarışması düzenlenmiştir. Şekil 4 ve Şekil 5'te bu yarışmalara ilişkin afişler yer almaktadır (Karikatür ve Resim Yarışmaları, 2023).

Şekil 4. Ortaokul Öğrencileri için Düzenlenen "Bilinçli Tüketim ve Tüketici Hakları" Konulu Resim Yarışması Afişi

Şekil 5. Lise Öğrencileri için Düzenlenen "Bilinçli Tüketim ve Tüketici Hakları" Konulu Karikatür Yarışması Afişi

Ayrıca Rekabet Kurumunun da tüketiciyi korumak, aydınlatmak ve bilinçlendirmek amacıyla gerçekleştirilen faaliyetlere destek sağladığı görülmektedir. Bu kapsamda rekabet hukukunu tanıtmak, rekabet hukuku ve uygulamaları konusunda iş dünyası, akademik çevreler ve tüketicileri bilgilendirmek ve rekabetin faydaları konusunda toplumsal bilinç geliştirmek amacıyla "Tüketiciler İçin Rekabet Hukuku" kitabı hazırlamıştır (Rekabet Kurumu, 2016).

Tüketicilerin Hak Arama Çabalarına İlişkin Bir İnceleme

Tüketiciler kendilerine yönelik işlem ve uygulamalardan kaynaklanan sorunlar yaşadığında bu sorunu satıcı veya sağlayıcıdan çözmesini isteyebilir. Hatta satıcı veya sağlayıcı sorunu çözemiyor veya sorumluluğunu yerine getirmiyorsa, sorumlu olan imalatçı-üreticisine, bayisine, acentesine, ithalatçısına ya da bu mal veya hizmet için kredi alınmışsa kredi veren banka, özel finans kuruluşu veya finansman şirketine başvuruda bulunabilir. Tüm bunlara rağmen tüketici halen bir sonuç alamadıysa ürünü satın aldığı ikamet ettiği yerde bulunan tüketici hakem heyetleri ve/veya tüketici mahkemelerine şikayetiyle ilgili olarak başvurması gerekmektedir (Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2011). Tüketici hakem heyetleri ile tüketici mahkemeleri tüketici işlemleri ve tüketiciye yönelik uygulamalardan kaynaklanan sorunlara çözüm bulmak amacıyla görev yapmaktadırlar (T.C. Ticaret Bakanlığı, 2021).

Şikayet; bir bireyin karşı karşıya kaldığı olumsuz bir tutum ve/veya davranıştan dolayı hoşnut olmaması ve bu hoşnutsuzluğunu da ilgili yerlere bildirmesi olarak ifade edilmektedir (Kılıç, Ok & Sop, 2013). Tüketici şikayet davranışı genellikle satın alma memnuniyetsizliğinden kaynaklanan bir grup tepki seti olarak tanımlanmaktadır. Bu tepki seti ise hiçbir şey yapmamaktan yasal işlem başlatmaya kadar değişen birçok farklı şekillerde ortaya çıkabilmektedir (Huang, Huang & Wu, 1996). Memnuniyetsizlik tüketici şikayetlerinin temel sebebi olup (Bearden & Teel, 1983) memnuniyetsizlik ve tatminsizliğinin derecesi veya yoğunluğu ne kadar yüksekse şikayet etme olasılığı da o kadar artmaktadır (Day, 1984). Tüketici şikayetleri sadece üreticiye ve satıcıya yönelik olmayıp tüketicinin çevresiyle olumsuz ağızdan ağıza iletişim kurması ve hatta yasal işlemler başlatarak üçüncü taraflara da yönelik davranışlar şeklinde gerçekleşmektedir (Singh, 1988). Yani tüketiciler herhangi bir memnuniyetsizlik durumu yaşadıklarında kişisel marka boykotu ile olumsuz ağızdan ağıza

davranış gibi özel eylemlerde bulunabilecekleri gibi üçüncü taraf şikayeti olarak yasal işlem başlatıp tazminat talep etme şeklinde kamu eylemi davranışı içine de girebilmektedirler. Ancak yapılan araştırmalara göre tüketicilerin üçte ikisinin memnuniyetsizlik durumunda harekete geçmediği ve bu durumu bildirmediği tespit edilmiştir (Stephens & Gwinner, 1998) Şikayetini yasal yolla çözümlemeye çalışan tüketiciler ise genellikle şikayetini işletmeye açık bir şekilde ileterek tepki göstermesine herhangi bir sonuç alamadıklarında bu yolu tercih etmektedirler (Kılıç & diğerleri, 2013).

Tüketiciler satın aldıkları ürünün veya karşılaştıkları işlem ya da uygulamanın niteliğine göre şikayetlerini yetkili olan yerlere iletmelidirler. Bu doğrultuda tüketicilerin başvuru yapabileceği yerler şunlardır (Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2011):

- Tüketici Hakem Heyetleri
- Tüketici Mahkemeleri
- T.C. Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü
- Reklam Kurulu Başkanlığı
- İllerde valiliklerin bünyesinde bulunan ticaret il müdürlükleri
- "Alo 175 Tüketici" bilgilendirme hattına,
- Tüketici Bilgi Sistemi (www.tuketici.gov.tr)
- Belediyelerin zabıta birimlerine ve "Alo 153" hattı (Fiyat etiketi gibi şikayetler için)
- Tüketicinin korunmasına yönelik faaliyetlerde bulunan dernek ve vakıflar gibi sivil toplum kuruluşları
- Ticaret/ Sanayi/Esnaf odaları
- Yerel yönetimlerin "Tüketici Masası" gibi isimlerle kendi bünyesinde kurdukları bölümler

Tüketiciler herhangi bir mağduriyet yaşadıklarında yasal dayanağı olan yolları kullanarak yukarıdaki mercilere şikayetlerini iletip çözüm bulmaya çalışmaktadırlar. Çalışmanın bundan sonraki kısmında Türkiye'deki tüketicilerin haklarını aramak için yasal yollarla ortaya koydukları faaliyetlere ilişkin Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğünden elde edilen veriler incelecektir. Bu kapsamda tüketicilerin yasal başvurularını hangi sektörlerle ve konularla ilgili olarak yaptıkları ve bu başvurularının yıllara göre nasıl bir değişim sergilediği ortaya konmaya çalışılacaktır. Böylece literatüre katkı sağlamanın yanı sıra tüketici korunması hakkında yasal ve politik karar alıcılara yol gösterme amacı da taşınmaktadır. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğünün verileri yayınlamaya başladığı 2017 yılından en son yayınladığı 2022 yılları arasındaki verilere ait frekans analizleri tablolar halinde sunulmuş ve yorumlanmıştır.

Tablo 1'de yıllar itibariyle şikayet konusuna göre tüketiciler tarafından Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğüne yapılan şikayetlere ilişkin başvuru sayıları, Tablo 2'de ise bu tüketici şikayetleri sayılarından üretilmiş olan önceki yıla kıyasla değişim oranlarına ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 1. Yıllara Göre Konuları Açısından Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğüne Yapılan Tüketici Şikayetlerinin Sayıları

Şikayet Konusu	Yıllar/Sayı					
	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Abonelik / Süreli Yayın Sözleşmeleri	4024	3862	3237	5071	5245	5848
Ayıplı Mal ve Hizmetler	9579	12850	15043	26034	19908	28576
Devre Tatil / Paket Tur Sözleşmeleri	1181	1078	775	1828	866	883
Finansal mal ve hizmetler	1336	1092	1110	1502	837	860
Garanti Belgesi	2958	2722	3986	6782	9099	9627
İş Yeri Dışında / Piramit / Taksitli Satışlar	1432	5717	1302	1287	1093	1274
Mesafeli Sözleşmeler - Fiyat Etiketi	10598	12513	15798	46815	36135	35611
Mevzuat - Haksız Sözleşme Şartları	117	221	130	127	57	51
Ön Ödemeli Konut Satışı Sözleşmeleri	154	298	404	682	3.232	625
Piyasa Gözetimi ve Denetimi	129	140	224	180	157	318
Satış Sonrası Hizmetler	323	479	655	1051	426	581
Ticari Reklam ve İlanlar ve Haksız Ticari Uygulamalar	2254	13304	6372	21258	14287	17943
Tüketici Hakem Heyetleri ve TUBİS	1535	1810	2760	4010	3942	4502
Diğer	1640	4129	3495	7005	7892	23983
Toplam	**37260**	**60215**	**55291**	**123632**	**103176**	**130682**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2023

Şikayet konularına göre Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğüne yapılan başvurulara ilişkin Tablo 1 incelendiğinde toplam tüketici şikayetleri sayısının dalgalı olarak seyrettiği ama 2022 yılında tüm yılların en yüksek sayısına ulaştığı görülmektedir. Yıllar itibariyle tüm şikayet konularına kıyasla en fazla sayıda şikayet edilen konular ise 2018 yılında "Ticari Reklam ve İlanlar ve Haksız Ticari Uygulamalar" konusu iken diğer tüm yıllarda "Mesafeli Sözleşmeler-Fiyat Etiketi" konusu olmuştur. İkinci en yüksek şikayet konusu ise her yıl "Ayıplı Mal ve Hizmetler" konusunda olmuştur. Üçüncü en yüksek şikayet sayısına sahip konu ise 2017 yılında "Abonelik/Süreli Yayın Sözleşmeleri", 2018 yılında "Mesafeli Sözleşmeler-Fiyat Etiketi" diğer yıllarda ise "Ticari Reklam ve İlanlar ve Haksız Ticari Uygulamalar" konusunda ortaya çıkmıştır. Ancak 2022 yılında "Diğer" grubunda yer alan konuların üçüncü sıraya yükselmesi dikkat çekicidir. En düşük tüketici şikayeti sayısına sahip konu ise her yıl "Mevzuat-Haksız Sözleşme Şartları" konusu olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 2. Yıllara Göre Konuları Açısından Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğüne Yapılan Tüketici Şikayetlerinin Önceki Yıla Kıyasla Değişim Oranları

Şikayet Konusu	Yıllar/%*					
	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Abonelik / Süreli Yayın Sözleşmeleri	-	-4,03	-16,18	56,66	3,43	11,50
Ayıplı Mal ve Hizmetler	-	34,15	17,07	73,06	-23,53	43,54
Devre Tatil / Paket Tur Sözleşmeleri	-	-8,72	-28,11	135,87	-52,63	1,96
Finansal mal ve hizmetler	-	-18,26	1,65	35,32	-44,27	2,75
Garanti Belgesi	-	-7,98	46,44	70,15	34,16	5,80
İş Yeri Dışında / Piramit / Taksitli Satışlar	-	299,23	-77,23	-1,15	-15,07	16,56
Mesafeli Sözleşmeler - Fiyat Etiketi	-	18,07	26,25	196,33	-22,81	-1,45
Mevzuat - Haksız Sözleşme Şartları	-	88,89	-41,18	-2,31	-55,12	-10,53
Ön Ödemeli Konut Satışı Sözleşmeleri	-	93,51	35,57	68,81	373,90	-80,66
Piyasa Gözetimi ve Denetimi	-	8,53	60,00	-19,64	-12,78	102,55
Satış Sonrası Hizmetler	-	48,30	36,74	60,46	-59,47	36,38
Ticari Reklam ve İlanlar ve Haksız Ticari Uygulamalar	-	490,24	-52,10	233,62	-32,79	25,59
Tüketici Hakem Heyetleri ve TUBİS	-	17,92	52,49	45,29	-1,70	14,21
Diğer	-	151,77	-15,35	100,43	12,66	203,89
Toplam	**-**	**61,61**	**-8,18**	**123,60**	**-16,55**	**26,66**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Oranlar hesaplanırken virgülden sonraki sayılar tek basağa düşürülmüş ve 5'e eşit veya daha büyük sayılar yukarıya, 5'den küçük sayılar aşağıya yuvarlanmıştır.

Tablo 2'de verilen şikayet konularına göre Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğüne yapılan başvuru sayılarının bir önceki yıla kıyasla değişim oranlarına ilişkin veriler incelendiğinde şikayet konuları arasında her yıl sürekli olarak şikayet sayısı değişim oranının artış gösterdiği bir konu bulunmamaktadır. Yıllara göre şikayet sayısı artış oranı en yüksek konular 2018 yılında "İş Yeri Dışında/Piramit/Taksitli Satışlar", 2019 ve 2022 yıllarında "Piyasa Gözetimi ve Denetimi", 2020 yılında "Ticari Reklam ve İlanlar ve Haksız Ticari Uygulamalar", 2021 yılında "Ön Ödemeli Konut Satışı Sözleşmeleri" olmuştur. Ancak 2022 yılında "diğer" grubunda yer alan konulardaki şikayet sayısı artış oranının yılın en yüksek oranı olması dikkat çekmektedir. Şikayet konuları arasında şikayet sayısı değişim oranının her yıl azalış gösterdiği konu ise 2018 yılı haricinde "Mevzuat-Haksız Sözleşme Şartları" konusunda yaşanmıştır. Yıllar itibariyle şikayet sayısı düşüş oranları en fazla olan konular 2018 yılında "Finansal mal ve hizmetler", 2019 yılında "İş Yeri Dışında/Piramit/Taksitli Satışlar", 2020 yılında "Piyasa Gözetimi ve Denetimi", 2021 yılında "Devre Tatil/Paket Tur Sözleşmeleri" ve 2022 yılında ise "Ön Ödemeli Konut Satışı Sözleşmeleri" konularında gerçekleşmiştir.

Tablo 3'de yıllar itibariyle şikayet konusuna göre tüketiciler tarafından Tüketici Hakem Heyetlerine yapılan şikayet sayılarına yer verilmektedir. Tüketicilerin Tüketici Hakem Heyetlerine yaptıkları şikayet başvuru sayılarının önceki yıla kıyasla değişim oranlarına ilişkin bulgular ise Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 3. Yıllara Göre Konuları Açısından Tüketici Hakem Heyetlerine Yapılan Tüketici Şikayetlerinin Sayıları

Şikayet Konusu	Yıllar/Sayı					
	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Abonelik Sözleşmeleri	-	28228	36296	42249	50154	48849
Ayıplı Hizmet	-	101393	123903	160356	157554	172093
Ayıplı Mal	-	191710	202335	160582	164059	218559
Devre Tatil ve Uzun Süreli Tatil Hizmeti Sözleşmeleri	-	1420	1.007	3205	1091	1211
Finansal Hizmetlere İlişkin Mesafeli Sözleşmeler	-	8312	4734	7871	7192	9.803
Fiyat Etiketi	-	183	200	234	333	1023
Garanti Belgesi	-	8608	8627	5814	5311	6286
İş Yeri Dışında Kurulan Sözleşmeler	-	3608	4272	3260	2889	2841
Konut Finansmanı Sözleşmeleri	-	6475	4899	6046	2521	2181
Mesafeli Sözleşmeler	-	13655	17702	49900	27825	37780
Ön Ödemeli Konut Satış Sözleşmeleri	-	55	51	94	174	116
Paket Tur Sözleşmeleri	-	1079	1002	4369	2073	1176
Satış Sonrası Hizmetler	-	4748	4635	3919	3491	4064
Sigorta Sözleşmeleri	-	2258	3667	3895	3420	4661
Süreli Yayın Kuruluşlarınca Düzenlenen Promosyon Uygulamaları	-	13	7	13	12	9
Taksitle Satış Sözleşmeleri	-	800	1029	844	792	917
Tanıtma ve Kullanma Kılavuzu	-	16	12	19	13	9
Tüketici Kredisi Sözleşmeleri	-	109885	56254	32212	15228	14070
Diğer	-	79603	76603	109388	93958	109715
Toplam	-	**562049**	**547235**	**594270**	**538090**	**635363**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2023

Şikayet konularına göre Tüketici Hakem Heyetlerine yapılan başvurulara ilişkin başvuru sayıları Tablo 3'de verilmiştir. Ancak 2017 yılına ilişkin veriler yayınlanmadığı için tabloda 2017 yılına ait veriler bulunmamaktadır. Tablo 3'deki veriler incelendiğinde toplam tüketici şikayetleri sayısı yıllara göre artışlar ve azalışlar göstererek dalgalı bir şekilde değişmektedir. Buna rağmen toplam şikayet sayısının 2022 yılında tüm yılların en yüksek sayısına ulaştığı görülmektedir. Yıllar itibariyle tüm şikayet konularına kıyasla en fazla sayıda şikayet sayısına sahip olan konu "Ayıplı Mal" konusu olmuştur. İkinci olarak 2018 yılında "Tüketici Kredisi Sözleşmeleri" iken diğer yıllarda "Ayıplı Hizmet" konusu olmuştur. "Ayıplı Hizmet" konusu aynı zamanda 2018 yılında üçüncü sırada yer alırken kalan yıllarda "Diğer" grubunda yer alan konular üçüncülüğü almıştır. "Diğer" grubunun dört yıl üst üste üçüncü yüksek şikayet sayısına sahip olması dikkatleri üzerine çekmektedir. Her yıl en düşük tüketici şikayeti sayısına sahip konu ise "Süreli Yayın Kuruluşlarınca Düzenlenen Promosyon Uygulamaları" olmuştur. Ancak 2022 yılında "Tanıtma ve Kullanma Kılavuzu" konusu da aynı sayı ile en düşük tüketici şikayeti sayısına sahip konular arasına girmiştir.

Tablo 4. Yıllara Göre Konuları Açısından Tüketici Hakem Heyetlerine Yapılan Tüketici Şikayetlerinin Önceki Yıla Kıyasla Değişim Oranları

Şikayet Konusu	Yıllar/%*					
	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Abonelik Sözleşmeleri	-	-	28,6	16,4	18,7	-2,6
Ayıplı Hizmet	-	-	22,2	29,4	-1,7	9,2
Ayıplı Mal	-	-	5,5	-20,6	2,2	33,2
Devre Tatil ve Uzun Süreli Tatil Hizmeti Sözleşmeleri	-	-	-29,1	218,3	-66,0	11,0
Finansal Hizmetlere İlişkin Mesafeli Sözleşmeler	-	-	-43,0	66,3	-8,6	36,3
Fiyat Etiketi	-	-	9,3	17,0	42,3	207,2
Garanti Belgesi	-	-	0,2	-32,6	-8,7	18,4
İş Yeri Dışında Kurulan Sözleşmeler	-	-	18,4	-23,7	-11,4	-1,7
Konut Finansmanı Sözleşmeleri	-	-	-24,3	23,4	-58,3	-13,5
Mesafeli Sözleşmeler	-	-	29,6	181,9	-44,2	35,8
Ön Ödemeli Konut Satış Sözleşmeleri	-	-	-7,3	84,3	85,1	-33,3
Paket Tur Sözleşmeleri	-	-	-7,1	336,0	-52,6	-43,3
Satış Sonrası Hizmetler	-	-	-2,4	-15,4	-10,9	16,4
Sigorta Sözleşmeleri	-	-	62,4	6,2	-12,2	36,3
Süreli Yayın Kuruluşlarınca Düzenlenen Promosyon Uygulamaları	-	-	-46,2	85,7	-7,7	-25,0
Taksitle Satış Sözleşmeleri	-	-	28,6	-18,0	-6,2	15,8
Tanıtma ve Kullanma Kılavuzu	-	-	-25,0	58,3	-31,6	-30,8
Tüketici Kredisi Sözleşmeleri	-	-	-48,8	-42,7	-52,7	-7,6
Diğer	-	-	-3,8	42,8	-14,1	16,8
Toplam	-	-	**-2,6**	**8,6**	**-9,5**	**18,1**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Oranlar hesaplanırken virgülden sonraki sayılar tek basağa düşürülmüş ve 5'e eşit veya daha büyük sayılar yukarıya, 5'den küçük sayılar aşağıya yuvarlanmıştır.

Tablo 4'de şikayet konularına göre Tüketici Hakem Heyetlerine yapılan başvuru sayılarının bir önceki yıla kıyasla değişim oranları yer almaktadır. Bu veriler incelendiğinde "Fiyat Etiketi" konusunda yapılan şikayet sayısının değişim oranının her yıl artış gösterdiği tespit edilmektedir. Yıllara göre şikayet sayısı artış oranı 2019 yılında "Sigorta Sözleşmeleri", 2020 yılında "Paket Tur Sözleşmeleri", 2021 yılında "Ön Ödemeli Konut Satış Sözleşmeleri", 2022 yılında "Fiyat Etiketi" konularında en yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. "Tüketici Kredisi Sözleşmeleri" konusu ise şikayet konuları arasında şikayet sayısı değişim oranı her yıl azalış gösteren konudur. Yıllar itibariyle şikayet sayılarındaki en fazla düşüş oranları 2019 ve 2020 yıllarında "Tüketici Kredisi Sözleşmeleri", 2021 yılında "Devre Tatil ve Uzun Süreli Tatil Hizmeti Sözleşmeleri", 2022 yılında "Ön Ödemeli Konut Satış Sözleşmeleri" konularında olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5'de yıllar itibariyle sektörlere göre tüketiciler tarafından Tüketici Hakem Heyetlerine yapılan şikayetlere ilişkin başvuru sayıları verilmiştir. Tablo 6 ise bu tüketici şikayetleri sayılarından üretilmiş olan önceki yıla kıyasla değişim oranlarına ilişkin bulguları göstermektedir.

Tablo 5. Yıllara Göre Sektörler Açısından Tüketici Hakem Heyetlerine Yapılan Tüketici Şikayetlerinin Sayıları

Sektörler	Yıllar/Sayı				
	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Abonelik Hizmetleri	56597	71943	81206	98880	93516
Finansal Hizmetler	182020	123753	95446	70202	77764
Perakende Ticaret	244612	267003	266922	250304	334023
Turizm Hizmetleri	7215	5706	18654	10924	7647
Ulaşım/Sağlık/Eğitim Hizmetleri	15090	19591	37413	28917	28746
Diğer Hizmetler	56515	59239	94629	78863	93667
Genel Toplam	**562049**	**547235**	**594270**	**538090**	**635363**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2023

Sektörlere göre Tüketici Hakem Heyetlerine yapılan başvuru sayılarına ilişkin Tablo 5 incelendiğinde yıllar itibariyle tüm sektörler arasından en fazla sayıda şikayete maruz kalan sektör "Perakende Ticaret" sektörü olmuştur. İkinci en yüksek şikayet sayısına sahip sektörler 2018, 2019 ve 2020 yıllarında "Finansal Hizmetler" sektörü, 2021 yılında "Abonelik Hizmetleri" sektörü, 2022 yılında ise "Diğer Hizmetler" grubunda yer alan sektörler olmuştur. Üçüncü en yüksek şikayet sayısına sahip sektörler ise 2018, 2019 ve 2022 yıllarında "Abonelik Hizmetleri" sektörü, 2020 ve 2021 yıllarında "Diğer Hizmetler" grubunda yer alan sektörler olarak tespit edilmiştir. Ancak "Diğer Hizmetler" grubunun 2020 ve 2021 yıllarında üçüncü, 2022 yılında ise ikinci sırada yer alması dikkate değerdir. Her yıl en düşük tüketici şikayeti sayısının olduğu sektör ise "Turizm Hizmetleri" sektörü olarak öne çıkmaktadır.

Tablo 6. Yıllara Göre Sektörler Açısından Tüketici Hakem Heyetlerine Yapılan Tüketici Şikayetlerinin Önceki Yıla Kıyasla Değişim Oranları

Sektörler	Yıllar/%*				
	2018	**2019**	**2020**	**2021**	**2022**
Abonelik Hizmetleri	-	27,1	12,9	21,8	-5,4
Finansal Hizmetler	-	-32,0	-22,9	-26,4	10,8
Perakende Ticaret	-	9,2	0,0	-6,2	33,4
Turizm Hizmetleri	-	-20,9	226,9	-41,4	-30,0
Ulaşım/Sağlık/Eğitim Hizmetleri	-	29,8	91,0	-22,7	-0,6
Diğer Hizmetler	-	4,8	59,7	-16,7	18,8
Genel Toplam	-	**-2,6**	**8,6**	**-9,5**	**18,1**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Oranlar hesaplanırken virgülden sonraki sayılar tek basağa düşürülmüş ve 5'e eşit veya daha büyük sayılar yukarıya, 5'den küçük sayılar aşağıya yuvarlanmıştır.

Tablo 6'de sektörlere göre Tüketici Hakem Heyetlerine yapılan başvuru sayılarının bir önceki yıla kıyasla değişim oranları verilmiştir. Bu veriler incelendiğinde şikayet sayısı değişim oranı her yıl artış ya da azalış gösteren herhangi bir sektöre rastlanmamıştır. Yıllara göre şikayet sayısı artış oranı en yüksek düzeyde gerçekleşen sektörler 2019 yılında "Ulaşım/Sağlık/Eğitim Hizmetleri Sektörü", 2020 yılında "Turizm Hizmetleri", 2021 yılında "Abonelik Hizmetleri", 2022 yılında "Perakende Ticaret" sektörleri olmuştur. Yıllar itibariyle şikayet sayılarındaki en fazla düşüş oranına sahip sektörler ise 2019 ve 2020 yıllarında "Finansal Hizmetler", 2021 ve 2022 yıllarında "Turizm Hizmetleri" sektörleridir.

Tablo 7'de yıllar itibariyle sektörlere göre Tüketici Hakem Heyetlerinin aldığı kararların sonucuna ilişkin sayılara verilmektedir. Tüketici Hakem Heyetlerinin aldıkları kararların

sonuçlarına ilişkin sayıların önceki yıla kıyasla değişim oranlarına yönelik bulgular ise Tablo 8'de verilmektedir.

Tablo 7. Yıllara Göre Sektörler Açısından Tüketici Hakem Heyetlerinde Alınan Karar Sayıları

Sektörler	**Karar**	**Yıllar/Sayı**			
		2019	**2020**	**2021**	**2022**
Abonelik Hizmetleri	**Lehte**	32243	30566	45825	37387
	Aleyhte	29661	32411	56999	52866
	Görevsizlik	4632	8041	8191	8463
Finansal Hizmetler	**Lehte**	87133	54603	41026	36464
	Aleyhte	41183	39317	42163	39193
	Görevsizlik	4448	3507	3517	3358
Perakende Ticaret	**Lehte**	161892	156597	160248	165657
	Aleyhte	94044	87611	119517	133701
	Görevsizlik	3796	4620	7652	9234
Turizm Hizmetleri	**Lehte**	4234	8373	12931	4887
	Aleyhte	1569	2096	5786	2961
	Görevsizlik	245	330	565	393
Ulaşım/Sağlık/Eğitim Hizmetleri	**Lehte**	10902	15439	21225	13849
	Aleyhte	6202	9246	17572	13088
	Görevsizlik	813	1278	2658	2078
Diğer Hizmetler	**Lehte**	24496	28486	30210	15885
	Aleyhte	29615	34096	47389	20333
	Görevsizlik	4460	4936	7377	4804
Toplam	**Lehte**	**320900**	**294064**	**311465**	**274129**
	Aleyhte	**202274**	**204777**	**289426**	**262142**
	Görevsizlik	**18394**	**22712**	**29960**	**28330**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2023

Sektörlere göre Tüketici Hakem Heyetlerinin aldıkları kararların sonuçlarına ilişkin veriler Tablo 7'de gösterilmektedir. Ancak 2017 ve 2018 yıllarına ilişkin veriler yayınlanmadığı için tabloda 2017 ve 2018 yıllarına ait veriler bulunmamaktadır. Tablo 7'deki veriler incelendiğinde Tüketici Hakem Heyetlerinin aldıkları toplam lehte kararların sayısı yıllara göre artış ve azalış göstererek dalgalı bir seyir izlemekte ve 2022 yılında en düşük düzeye ulaşmaktadır. Buna rağmen Tüketici Hakem Heyetlerinin aldıkları toplam aleyhte kararların sayısı 2021 yılı dahil sürekli artış halinde olup 2022 yılında biraz düşüş göstermiştir. Ama yine de 2020 yılındaki düzeyden önemli oranda yüksek olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Tüketici Hakem Heyetlerinin tüketici lehine aldığı kararların en fazla olduğu sektör tüm yıllar için "Perakende Ticaret" sektörüdür. İkinci olarak 2019 ve 2020 yıllarında "Finansal Hizmetler", 2021 ve 2022 yıllarında "Abonelik Hizmetleri" sektörü olmuştur. Üçüncü sıra ise 2019 ve 2020 yıllarında "Abonelik Hizmetleri", 2021 ve 2022 yıllarında "Finansal Hizmetler" sektörleri olarak ortaya çıkmaktadır. "Turizm Hizmetleri" sektörü ise tüketici lehine en az karar verilen sektör olarak tespit edilmiştir.

Tablo 8. Yıllara Göre Sektörler Açısından Tüketici Hakem Heyetlerinde Alınan Kararların Önceki Yıla Kıyasla Değişim Oranları

Sektörler	Karar	Yıllar/Sayı			
		2019	**2020**	**2021**	**2022**
Abonelik Hizmetleri	**Lehte**	-	-5,2	49,9	-18,4
	Aleyhte	-	9,3	75,9	-7,3
	Görevsizlik	-	73,6	1,9	3,3
Finansal Hizmetler	**Lehte**	-	-37,3	-24,9	-11,1
	Aleyhte	-	-4,5	7,2	-7,0
	Görevsizlik	-	-21,2	0,3	-4,5
Perakende Ticaret	**Lehte**	-	-3,3	2,3	3,4
	Aleyhte	-	-6,8	36,4	11,9
	Görevsizlik	-	21,7	65,6	20,7
Turizm Hizmetleri	**Lehte**	-	97,8	54,4	-62,2
	Aleyhte	-	33,6	176,0	-48,8
	Görevsizlik	-	34,7	71,2	-30,4
Ulaşım/Sağlık/Eğitim Hizmetleri	**Lehte**	-	41,6	37,5	-34,8
	Aleyhte	-	49,1	90,0	-25,5
	Görevsizlik	-	57,2	108,0	-21,8
Diğer Hizmetler	**Lehte**	-	16,3	6,1	-47,4
	Aleyhte	-	15,1	39,0	-57,1
	Görevsizlik	-	10,7	49,5	-34,9
Toplam	**Lehte**	-	**-8,4**	**5,9**	**-12,0**
	Aleyhte	-	**1,2**	**41,3**	**-9,4**
	Görevsizlik	-	**23,5**	**31,9**	**-5,4**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Oranlar hesaplanırken virgülden sonraki sayılar tek basağa düşürülmüş ve 5'e eşit veya daha büyük sayılar yukarıya, 5'den küçük sayılar aşağıya yuvarlanmıştır.

Tablo 8'de sektörlere göre Tüketici Hakem Heyetlerinin aldıkları kararların sonuçlarına ilişkin sayıların bir önceki yıla kıyasla değişim oranları yer almaktadır. Bu veriler incelendiğinde tüketici lehine alınan karar sayısının değişim oranı her yıl artış gösteren herhangi bir sektör tespit edilememiştir. Yıllara göre tüketici lehine alınan karar sayısı artış oranı 2020 ve 2021 yıllarında "Turizm Hizmetleri" sektöründe, 2022 yılında ise "Perakende Ticaret" sektöründe en yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. "Finansal Hizmetler" sektörü ise tüketici lehine alınan karar sayısı değişim oranı her yıl azalış gösteren sektördür. Yıllar itibariyle tüketici lehine alınan karar sayılarındaki en fazla düşüş oranları 2019 ve 2020 yıllarında "Finansal Hizmetler" sektörü, 2022 yılında "Turizm Hizmetleri" sektöründe gerçekleşmiştir.

Tablo 9'de yıllar itibariyle çağrı konusuna göre ALO 175 tarafından cevaplanan çağrı sayıları verilmiştir. Tablo 10 ise bu cevaplanan çağrı sayılarından üretilmiş önceki yıla kıyasla değişim oranlarına ilişkin bulguları göstermektedir.

Tablo 9. Yıllara Göre Konuları Açısından ALO 175 Tarafından Cevaplanan Çağrı Sayıları

Çağrı Konusu	Yıllar/Sayı				
	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Abonelik Sözleşmeleri	57527	48112	46961	64217	63996
Ayıplı Mal ve Hizmetler	144539	156384	131043	167039	179415
Devre Tatil	4314	7305	2136	1022	679
Finansal Hizmetler	12749	13221	11601	9916	6738
Fiyat Etiketleri	1861	11448	3431	872	2298
Garanti Belgesi	497	334	37	11	16
Haksız Şartlar	1047	49878	19562	41275	47434
İş Yeri Dışında Satışlar	4019	10124	21863	2688	2230
İzinsiz İleti	1831	1635	781	486	591
Mesafeli Satışlar	51539	56851	57753	103934	109832
Paket Turlar	1395	2472	811	1193	306
Reklam Şikayetleri	951	1189	325	263	250
Satış Sonrası Hizmetler	35874	38357	26684	11986	13627
Taksitli Satış	758	826	215	138	265
Tüketici Hakem Heyeti Başvuru Süreçleri	22377	29058	26559	33580	42353
Ulaştırma	-	5351	2903	3328	1912
Diğer	6207	3878	2276	896	4708
Toplam	**347485**	**488413**	**354941**	**442844**	**476650**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü, 2023

Tablo 9'da konularına göre ALO 175 tarafından cevaplanan çağrılara ilişkin veriler yer almaktadır. Ancak 2021 yılına ilişkin cevaplanan çağrı sayıları yayınlanmadığı için bu veriler tabloda yer almamaktadır. Tablo 9 incelendiğinde toplam cevaplanan çağrı sayısının artış ve azalışlar göstererek dalgalı olduğu ama 2022 yılında tüm yılların en yüksek sayısına ulaştığı görülmektedir. Tablo 9'a göre yıllar itibariyle tüm çağrı konuları arasından "Ayıplı Mal ve Hizmetler" konusu en fazla cevaplanan çağrı konusu olmuştur. İkinci en yüksek cevaplanan çağrı sayısına sahip konu 2017 yılında "Abonelik Sözleşmeleri" iken sonraki yıllarda "Mesafeli Satışlar" konusu olmuştur. Üçüncü en yüksek cevaplanan çağrı sayısına sahip konu ise 2017 yılında "Mesafeli Satışlar", 2018 yılında "Haksız Şartlar" olup sonraki yıllarda "Abonelik Sözleşmeleri" konusu olarak gerçekleşmiştir. En düşük sayıda cevaplanan çağrıya sahip konu ise "Garanti Belgesi" konusu olduğu görülmektedir.

Tablo 10. Yıllara Göre Konuları Açısından ALO 175 Tarafından Cevaplanan Çağrı Sayılarının Önceki Yıla Kıyasla Değişim Oranları

Çağrı Konusu	Yıllar/Sayı				
	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Abonelik Sözleşmeleri	-	-16,4	-2,4	36,7	-0,3
Ayıplı Mal Ve Hizmetler	-	8,2	-16,2	27,5	7,4
Devre Tatil	-	69,3	-70,8	-52,2	-33,6
Finansal Hizmetler	-	3,7	-12,3	-14,5	-32,0
Fiyat Etiketleri	-	515,2	-70,0	-74,6	163,5
Garanti Belgesi	-	-32,8	-88,9	-70,3	45,5
Haksız Şartlar	-	4663,9	-60,8	111,0	14,9
İş Yeri Dışında Satışlar	-	151,9	116,0	-87,7	-17,0
İzinsiz İleti	-	-10,7	-52,2	-37,8	21,6
Mesafeli Satışlar	-	10,3	1,6	80,0	5,7
Paket Turlar	-	77,2	-67,2	47,1	-74,4
Reklam Şikayetleri	-	25,0	-72,7	-19,1	-4,9
Satış Sonrası Hizmetler	-	6,9	-30,4	-55,1	13,7
Taksitli Satış	-	9,0	-74,0	-35,8	92,0
Tüketici Hakem Heyeti Başvuru Süreçleri	-	29,9	-8,6	26,4	26,1
Ulaştırma	-	-	-45,7	14,6	-42,5
Diğer	-	-37,5	-41,3	-60,6	425,4
Toplam	-	**40,6**	**-27,3**	**24,8**	**7,6**

Kaynak: T.C. Ticaret Bakanlığı verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

*Oranlar hesaplanırken virgülden sonraki sayılar tek basağa düşürülmüş ve 5'e eşit veya daha büyük sayılar yukarıya, 5'den küçük sayılar aşağıya yuvarlanmıştır.

Tablo 10'da konularına göre ALO 175 tarafından cevaplanan çağrı sayılarının bir önceki yıla kıyasla değişim oranları verilmiştir. Bu veriler ışığında cevaplanan çağrı sayısı değişim oranının her yıl artış gösterdiği çağrı konusu "Mesafeli Satışlar" olarak tespit edilmiştir. Yıllara göre cevaplanan çağrı sayısı artış oranı en yüksek düzeyde gerçekleşen çağrı konuları 2018 ve 2020 yıllarında "Haksız Şartlar", 2019 yılında "İş Yeri Dışında Satışlar", 2021 yılında "Fiyat Etiketleri" konularında gerçekleşmiştir. Yıllar itibariyle cevaplanan çağrı sayılarındaki en fazla düşüş oranına sahip çağrı konuları ise 2018 yılında "Diğer" grubunda yer alan konular, 2019 yılında "Garanti Belgesi", 2020 yılında "İş Yeri Dışında Satışlar", 2021 yılında ise "Paket Turlar" konularında ortaya çıkmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Ekonomik sistemin devamlılığı için bir gereklilik olan tüketiciler gün geçtikçe daha da önemli hale gelmektedirler. Ancak tüketiciler özellikle kapitalist sistemin hakim olduğu dünya düzeninde sorumsuzca ve çılgınca bir tüketim yarışına sokulmak istenmektedir. Bu durum ise zayıflıklarından dolayı işletmeler tarafından tüketicilerin yanlış yönlendirilmesini ve kandırılmasını ortaya çıkartmaktadır. Dolayısıyla tüketicilerin korunması günümüzde her zamankinden daha fazla önemli hale gelmiştir. Bu çalışmada tüketicilerin haklarını aramak için hangi sektörlerde ve konularda yasal yollarla çözüm aradıkları incelemiş, böylece hem literatüre katkı sağlama hem de tüketici korunması hakkında yasal ve politik karar alıcılara yol

gösterme amacı güdülmüştür. Bu amaç doğrultusunda konuyla ilgili teoriye değinilmiş ve Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğünden elde edilen veriler incelenerek öneriler getirilmeye çalışılmıştır.

Elde edilen bulgular ışığında hem Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğüne hem tüketici hakem heyetlerine hem de ALO 175'e yapılan şikayet başvurularına göre en fazla şikayet konusu ayıplı mallar, ayıplı hizmetler, ticari reklam ve ilanlar, haksız ticari uygulamalar, mesafeli sözleşmeler, fiyat etiketi, abonelik, süreli yayın sözleşmeleri, mesafeli sözleşmeler, tüketici kredisi sözleşmeleri konularında gerçekleşmiştir. Ancak burada "diğer" olarak ifade edilen grubunda göz ardı edilemeyecek kadar önemli derecede şikayet sayılarına sahip olduğu görülmektedir. En düşük şikayet sayılarına sahip konular ise genellikle mevzuat, haksız sözleşme şartları, süreli yayın kuruluşlarınca düzenlenen promosyon uygulamaları, tanıtma ve kullanma kılavuzu ile garanti belgesi konularında gerçekleşmiştir. Özellikle en fazla şikayet edilen konulara bakıldığında ürünler açısından teknik veya fiziki sorunların söz konusu olduğu, diğer konulara bakıldığında ise bilgilendirme yetersizliği ya da suistimalin söz konusu olduğu düşünülebilir. Şikayet başvuruları sektörler açısından ve sonuçları açısından ele alındığında ise hem en fazla şikayetin olduğu hem de tüketici lehine en fazla kararın çıktığı sektörlerin perakende ticaret, finansal hizmetler, abonelik hizmetleri sektörleri olduğu tespit edilmiştir. Buradan hareketle tüketicilerin şikayet ettikleri konularda genellikle haklı bulunduğu yönünde bir değerlendirme yapılabilir. Ancak yine burada da "diğer hizmetler" olarak ifade edilen sektör grubunun göz ardı edilemeyecek kadar önemli derecede şikayet sayılarına sahip olduğu öne çıkmaktadır. Bu sebeple diğer grubunun açılımı yapılarak sorun yaşanılan konuların ve sektörlerin ayrıntılı bir şekilde tespit edilmesinde fayda olacaktır. Ayrıca konulara göre şikayetlerin ele alınmasında tüketici hakem heyetleri açısından yaklaşıldığında farklı, Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü açısından farklı, ALO 175 açısından da farklı sınıflandırmalar söz konusu olmaktadır. Sağlıklı bir kıyaslama ve değerlendirme yapılabilmesi için veriler toplanıp sunulurken aynı sınıflandırma kriterinin kullanılması daha doğru olacaktır.

Bu çalışmada şikayet başvurularına yönelik yapılan inceleme, Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğünden ve müdürlüğün belirlediği sınıflandırma ile yine müdürlüğün yayınladığı yıllara ilişkin verilerle gerçekleştirilmiştir. Bahsedilen sınırlılıklar çerçevesinde ulaşılan bulgular doğrultusunda tüketicilerin yasal yollarla haklarını arama çabalarının giderek arttığı söylenebilir. Ancak hem lehte hem de aleyhte kararların birbirlerine yakın ve yüksek sayıda olması tüketicilerin şikayet ettikleri konularda fazla bilgiye sahip olmadıklarını gösterebilir. Yani tüketici hakları noktasında bir farkındalık oluşmuş olsa da hakların neler olduğu ve nasıl kullanılacağı yönünde yeterli bilgiye sahip olunmadığı söylenebilir. Bu açıdan Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü ile Rekabet Kurumu gibi devlet kurumları ile çeşitli tüketici örgütlenmelerinin farkındalık çabalarının amacına ulaştığı düşünülebilir. Artık bundan sonra tüketici haklarının neler olduğu ve nasıl kullanılacağı yönünde profesyonel olarak tüketicilerin eğitilmesi faaliyetlerine ağırlık verilmesi daha faydalı olacaktır. Diğer taraftan bundan sonraki çalışmalarda tüketicilerin demografik özelliklerini dahil ederek, şikayet konularını daha ayrıntılı ele alarak ve tüketicilerin daha farklı şikayet kanallarını kullanmaları açısından incelemeler yapılabilir. Böylece şikayet edilen konunun özeldeki sorunu tespit edilerek bundan sonra ortaya çıkabilecek sorunların önüne geçilmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmasında kullanılabilir.

KAYNAKÇA

Abonelik Sözleşmeleri Yönetmeliği. (2015, 24 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29246).

Basılı materyaller. (2023). (10 Mayıs 2023 tarihinde https://tuketici.ticaret.gov.tr/yayinlar/basili-materyaller adresinden ulaşılmıştır.)

Başoğul, M. & Altıok, N. (2007). Evrensel hüketici hakları. M. Babaoğul ve A. Şener (Ed.), Tüketici Yazıları (I) (s. 27–42). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi.

Baykan, R. (1996). *Türkiye'de tüketicinin korunması tedbirleri: Öneriler ve ekonomik etkileri*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1996-23.

Bearden, W. O. & Teel, J. E. (1983). Selected determinants of consumer satisfaction and complaint reports. *Journal of Marketing Research, 20*(1), 21. doi:10.2307/3151408

Cunningham, W. H. & Cunningham, I. C. M. (1976). Consumer protection: More information or more regulation? *Journal of Marketing, 40*(2), 63–68. doi:10.2307/1251007

Day, R. L. (1984). Modeling choices among alternative responses to dissatisfaction. *ACR North American Advances, 11*, 496–499.

Deterjanlar Hakkında Yönetmelik. (2018, 27 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 30314).

Devre Tatil ve Uzun Süreli Tatil Hizmeti Sözleşmeleri Yönetmeliği. (2015, 14 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29236).

Durmaz, Y. (2006). Modern pazarlamada tüketici memnuniyeti ve evrensel tüketici hakları. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 1*(3), 255–266. doi:10.19168/JYU.60554

Elektronik Haberleşme Sektörüne İlişkin Tüketici Hakları Yönetmeliği. (2017, 28 Ekim). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 30224).

Evrensel tüketici hakları. (2023). (24 Haziran 2023 tarihinde http://www.tukdes.org/?sec=1&menuid=117 adresinden ulaşılmıştır.)

Ferman, M. (1993). *Tüketicinin korunması meselesine gelişimci bir yaklaşım*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayın No: 1993-17.

Finansal Hizmetlere İlişkin Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği. (2015, 31 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29253).

Fiyat Etiketi Yönetmeliği. (2014, 28 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29044).

Garanti Belgesi Yönetmeliği. (2014, 13 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29029).

Genel Ürün Güvenliği Yönetmeliği. (2021, 11 Mart). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 31420).

Havayolu ile Seyahat Eden Yolcuların Haklarına Dair Yönetmelik (SHY-Yolcu). (2011, 03 Aralık). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 28131).

Hayta, A. B. (2006). Tüketici haklarının tüketici eğitimindeki rolü. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 26*(3), 239–250.

Huang, J. H., Huang, C. Te & Wu, S. (1996). National character and response to unsatisfactory hotel service. *International Journal of Hospitality Management, 15*(3), 229–243. doi:10.1016/S0278-4319(96)00009-6

Ibarra, V. C. & Revilla, C. D. (2014). Consumers' awareness on their eight basic rights: A comparative study of filipinos in the philippines and guam. *International Journal of Management and Marketing Research, 7*(2), 65–78.

İş Yeri Dışında Kurulan Sözleşmeler Yönetmeliği. (2015, 14 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29236).

Karikatür ve resim yarışmaları. (2023). (10 Haziran 2023 tarihinde https://tuketici.ticaret.gov.tr/yayinlar/karikatur-ve-resim-yarismalari adresinden ulaşılmıştır.)

Kaynak, S. & Akan, Y. (2011). Tüketicinin korunmasında tüketici bilinç düzeyinin önemi: Hane halkları üzerine bir uygulama. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *10*(1), 41–61.

Kılıç, B., Ok, S. & Sop, S. A. (2013). Otel işletmelerinde müşteri şikayetlerinin değerlendirilmesi ve hizmet kalitesi algısının müşteri sadakati üzerine etkisi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, *12*(4), 817–836.

Kırkbir, F. & Cengiz, E. (2008). Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun değişikliği ve yeni tüketici haklarının değerlendirilmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (1), 55–68.

Konut Finansmanı Sözleşmeleri Yönetmeliği. (2015, 28 Mayıs). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29369).

Kumar, M. V. (2016). An assessment of consumer awareness and protection. *International Journal of Humanities & Social Science Studies (IJHSSS)*, *2*(4), 338–343.

Makanyeza, C. (2015). Consumer awareness, ethnocentrism and loyalty: An integrative model. *Journal of International Consumer Marketing*, *27*(2), 167–183. doi:10.1080/08961530.2014.980927

Mesafeli Sözleşmeler Yönetmeliği. (2014, 27 Kasım). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29188).

Mucuk, İ. (1982). Tüketicinin korunması hareketi ve bazı yeni gelişmeler. *Bursa Üniversitesi İktisadi ve Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, *3*(1), 107–113.

Mucuk, İ. (1990). *AT'de tüketiciyi koruma politikaları ve Türkiye'de durum*. İstanbul: TÜSİAD.

Nart, S. (2008). Tüketici haklarının pazar ortamındaki fonksiyonelliği: Hak arama davranışı ve bilgi, bilinç, tutum ilişkisi. *Akademik Fener, 6*(10), 2–30.

Oyuncak Güvenliği Yönetmeliği. (2016, 4 Ekim). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29847).

Ön Ödemeli Konut Satışları Hakkında Yönetmelik. (2014, 27 Kasım). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29188).

Öncelikli Yayın (Spot Filmler). (2023). (15 Temmuz 2023 tarihinde https://tuketici.ticaret.gov.tr/yayinlar/kamu-spot-filmler-egitim-videolari/oncelikli-yayin-spot-filmler adresinden ulaşılmıştır.)

Paket Tur Sözleşmeleri Yönetmeliği. (2015, 14 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29236).

Rekabet Kurumu. (2016). *Tüketiciler için rekabet hukuku*. Ankara: Dış ilişkiler, Eğitim ve Rekabet Savunuculuğu Dairesi.

Reklam Kurulu Yönetmeliği. (2014, 3 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29049).

Satış Sonrası Hizmetler Yönetmeliği. (2014, 13 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29029).

Şahin, A. ve Kor, Ö. (2009). Mersin'de yaşayan tüketicilerin tüketici hakları konusundaki bilinç düzeylerini etkileyen faktörleri inceleyen bir araştırma. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(2), 105–126.

Şahin, E. (2016). 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun kapsamında ayıplı hizmetin hukuki niteliği, ayıplı hizmetten doğan sorumluluk ve tüketicilerin seçimlik hakları. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, *XX*(1–2), 85–124.

Singh, J. (1988). Consumer complaint intentions and behavior: Definitional and taxonomical issues. *Journal of Marketing, 52*(1), 93. doi:10.2307/1251688

Stephens, N. ve Gwinner, K. P. (1998). Why don't some people complain? A cognitive-emotive process model of consumer complaint behavior. *Journal of the Academy of Marketing Science, 26*(3), 172–189. doi:10.1177/0092070398263001

Süreli Yayın Kuruluşlarınca Düzenlenen Promosyon Uygulamalarına İlişkin Yönetmelik. (2014, 18 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29034).

T.C. Ticaret Bakanlığı. (2021). *Bilinçli tüketici misiniz?*

T.C. Ticaret Bakanlığı Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü. (2023). İstatistikler. (16.07.2023 tarihinde https://tuketici.ticaret.gov.tr/yayinlar/istatistikler/istatistikler adresinden ulaşılmıştır.)

Tanıtma ve Kullanma Kılavuzu Yönetmeliği. (2014, 13 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29029).

Taksitle Satış Sözleşmeleri Hakkında Yönetmelik. (2015, 14 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29236).

Tek, Ö. B. ve Özgül, E. (2007). *Modern pazarlama ilkeleri* (2. bs.). İzmir: Birleşik Matbaacılık.

Tekstil Elyaf İsimleri ve Tekstil Ürünlerinin Elyaf Kompozisyonlarıyla İlgili Etiketleme ve İşaretleme Hakkındaki Yönetmelik. (2015, 25 Nisan). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29337).

Ticari İletişim ve Ticari Elektronik İletiler Hakkında Yönetmelik. (2015, 15 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29417).

Ticari Reklam ve Haksız Ticari Uygulamalar Yönetmeliği. (2015, 10 Ocak). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29232).

Tokol, T. (1977). *Pazarlama açısından tüketici korunması sorunu*. Ankara: Bursa İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayını No: 23.

Tüketici bilgi rehberi. (2023). (10 Mayıs 2023 tarihinde https://tuketici.ticaret.gov.tr/yayinlar/tuketici-bilgi-rehberi adresinden ulaşılmıştır.)

Tüketici Hakem Heyetleri Yönetmeliği. (2022, 21 Eylül). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 31960).

Tüketici Konseyi Yönetmeliği. (2014, 5 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29051).

Tüketici Kredisi Sözleşmeleri Yönetmeliği. (2015, 22 Mayıs). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29363).

Tüketicinin Korunması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun. (2003, 3 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 4822).

Tüketici Sözleşmelerindeki Haksız Şartlar Hakkında Yönetmelik. (2014, 17 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29033).

Tüketici Ödülleri Yönetmeliği. (2014, 27 Haziran). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29043).

Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun. (1995, 23 Şubat). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 4077).

Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun. (2013, 28 Kasım). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 6502).

Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü. (2011). *Bilinçli tüketici-tüketici bilinci*. Ankara.

Tüketicinin Korunması ve Piyasa Gözetimi Genel Müdürlüğü. (2019). *Tüketici Hakem Heyetleri tarafından sıkça sorulan sorular*. Ankara.

Tüketicinin Satın Alacağı Ayakkabıların Temel Unsurlarının Yapımında Kullanılan Malzemelerin Etiketlenmesine Dair Yönetmelik. (2015, 25 Nisan). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 29337).

Ürünlerin Piyasa Gözetimi ve Denetimine Dair Çerçeve Yönetmelik. (2021, 10 Temmuz). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 31537).

Yenilenmiş Ürünlerin Satışı Hakkında Yönetmelik. (2020, 22 Ağustos). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı 31221).

Yolaç, G. (2011). Consumerism: Literatür tarama. *Öneri*, *9*(35), 159–162.

Övgü ve Sövgü Perspektifinden Türk Kültürü: Olumsuz Kalıp Yargıların Metaetik Analizi

Nurgül ERGÜL GÜVENDİ[1]

Giriş

Mitolojik kaynaklar, atasözleri, deyimler, maniler, ninniler, destanlar, fıkralar, halk hikayeleri, şiirleri, deyişler, lakaplar, selamlama biçimleri küfürler ve argo sözler, bir milletin kültürel hafızasını oluşturan sözlü kültür ürünleridir. Bu ürünler, dil ve kültür unsurlarının önemli kesişim noktalarından birisidir. Oldukça geniş bir etki alanı bulunan bu ürünlerin geçmişten gelecek nesillere uzanan kültürel aktarım işlevi ise araştırmanın temel motivasyonunu oluşturmuştur. Literatürde sözlü kültür ürünlerine ilişkin birçok araştırma bulunmasına rağmen olumsuz içerikli sözlü mirasın ve dolayısıyla aktarılan olumsuz niteliklerin değiştirilmesi-önlenmesine yönelik (çözüm önerileri) araştırmalara rastlanmamıştır. Araştırmanın bu yönü ile literatürden ayrıldığı düşünülmektedir. Halk bilimsel Metaetik Kuramı araştırmanın temel çerçevesini oluşturmuştur. Bu çalışmanın evrenini, toplumsal açıdan olumsuz mesaj içeren sözlü kültür ürünleri oluşturmuştur. Araştırma örneklemi ise halk arasında sıkça kullanılan olumlu değerlerin yerildiği, olumsuz özelliklerin övüldüğü atasözleri ve deyimlerdir. Sözlü iletişim sonucunda oluşan sözlü kültür, bir ulusun inanç, değer, tutum ve davranışlarını ifade eden kültürel ürünlerdir. Bu ürünler toplumların binlerce yıllık ortak deneyimleri ve kabulleri sonucunda oluşurlar. Atasözleri, ait oldukları dil ve dolayısıyla içerisinde bulunduğu kültürün, yaşam içerisinde karşılaşılan sorunlara yönelik, doğal biçimde ortaya çıkardığı ifadelerdir (Yılmaz, 2000). Atasözlerinde bir milletin, düşünce, inanç, gelenek ve yaşam biçimini ifade eden birçok özellik bulunur (Aksoy, 1988). Alizade'ye göre "Atasözleri, duygu, düşünce ve hayat görüşlerinin binlerce yıllık deneyime dayanan bir sonucudur ve aslında bu sözler o toplumun yazılı olmayan anayasası gibidir (Aktaran: Erenoğlu, 2007). Parlatır'a göre (2008) atasözlerinin yapısal özellikleri, uzun deneyim ve gözlemler sonucu oluşmaları, kesin yargı içermesi, yüzyıllar boyu sözlü gelenek içerisinde yer alması, halk tarafından benimsenmesi ve halkın ortak değer yargılarını taşımasıdır (Parlatır, 2008). Literatürde sözlü kültür ürünlerine ilişkin birçok araştırma bulunmaktadır. Sözlü kültür ürünleri ve kavramsal yaklaşımlar (Yıldırım, 1998), dilbilim açısından etkiler (Şenol, 2013), sözlü kültür temsilleri ve cinsiyet açısından değerlendirmeler (Çınar, 2010), farklı kültürlerde sözlü kültür ve tarihsel bağlamda incelemeler (Aksoy, 2017), sözlü gelenek ve yazılı gelenek arasındaki ilişkiler (Kanca, 2020), farklı perspektifler açısından sözlü gelenek (Başat, 2014), olumsuz öğretiler (Sarıca, 2016), kötüleme ifadeleri (Tergip, 2014), sözlü kültür ve kitle iletişim araçları ilişkisi (Bayramlı, 2008; Küçükbasmacı, 2013; Arslan, 2020; Takıl, 2023), sözlü kültür ve giyim motifleri arasındaki ilişkiler (Birol, 2007), sözlü kültürün değer aktarımı ile ilişkisi (Aymaz, 2022), olumsuz etik değerlerinin halk bilimsel değerlendirmesi (Sacide, 2022) vb. dil, kültür, edebiyat, tarih ve diğer edebi türlerle etkileşimi üzerinedir. Bu noktada salt olumsuz toplumsal mesaj içeren (ayrımcılık, insan haklarına saygısızlık, eşitlik ve adaletsizlik) kalıp yargıların değiştirilmesi-önlenmesine yönelik araştırmalara rastlanmamıştır. Buradan hareketle sözlü kültür ürünlerinden olumlu değerlerin yerildiği; olumsuz özelliklerin övüldüğü atasözleri, araştırma örneklemi olarak belirlenmiştir. Araştırmanın birinci bölümünde sözlü miras ve bu

[1] Öğr. Gör. Dr., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü.

ürünlerin önemine ilişkin kuramsal yaklaşımlara değinilmiş, ikinci bölümde ulaşılan bulgulara yer verilmiş ve çözüm önerileri sunulmuş, üçüncü ve son bölümde ise ulaşılan sonuçlar değerlendirilmiştir.

Halk Bilimsel Metaetik Kuramı

Herhangi bir olgu veya olayın deneyim ve gözlemler sonucu sürekli olarak doğrulanmış temellere dayandırılarak açıklanmasına (Rocco & Plakhotnik, 2009) kuram denilmektedir. Kuramları farklı kılan, sorunun çözümüne farklı açılardan bakılmasıdır (Neuman, 2014). Sosyal bilimlerde Halkbilimi Kuramları, metin merkezli ve (Gelişme, Yayılma, Tarihi, Coğrafi Fin Kuramı, Psikoanalitik Kuram ve Yapısalcı Kuram), bağlam merkezli (İşlevsel, Sözlü Kompozisyon ve Performans Teorisi) olmak üzere iki paradigma doğrultusunda şekillenmiştir (Artun, 2005). Bu çalışmanın kuramsal temelini bağlam merkezli işlevsel yaklaşımlardan Metaetik Kuram oluşturmaktadır. Metaetik yaklaşıma göre folklor ürünleri bir toplumun tanınması, anlaşılması açısından oldukça önemlidir. Toplumların inanç, gelenek, adet, görenek gibi uygulamaları, toplumların düşünsel ve etik anlayışlarının nasıl geliştiğini gösteren temel unsurlardır. Halk bilimsel Metaetik Kuram; insan yaşamının ahlaki temellerini, gelenek, görenek, adet, inanç, örf vb. unsurlara göre temellendiren, insan davranışlarının nedenlerini olay ve olgular arasındaki ilişkileri bu temeller doğrultusunda sistematik gözlem ve mantıksal yaklaşımla ortaya koyan, modifiye eden, öngörüler geliştiren önermeleri kapsamaktadır (Çobanoğlu, 2022). Bu kurama göre folklorik unsurlar; etik değerlerin özü, etik değerlerin temel dayanakları, etik değerleri oluşturan bağlamları, bu değerleri ortaya çıkaran ahlaki kuralları, değer-davranış ilişkileri ve korelasyonları ifade eden önemli yapılardır. Etik anlayış içerisinde, olumlu etik değerlerin yanı sıra olumsuz etik değerler de bulunmaktadır. Bu değerler, bir toplumun kabul, ödül, ceza, yasaklarını barındıran etik anlayış, yaşam felsefesidir. (Çobanoğlu, 2022).

Yöntem

Metaetik değerlendirme yöntemleri, kozmolojik, teolojik, antropolojik ve sosyolojik değerlendirmelerdir (Cevizci, 2002). Bu çalışmada sosyolojik metaetik değerlendirme yöntemi kullanılmıştır. Sosyolojik değerlendirme yöntemi içerisinde yer alan Meta etiksel özümleme yöntemine göre anlatıda yer alan eylemler; olumsuz etik eylemler, beşerî eylemler, dini ve meta etiksel olumsuz moral olgular şeklinde dört kategoride incelenir (Taylor, 2021). Bu araştırmada atasözleri, olumlu ve olumsuz metaetik değerler bağlamında analiz edilmiştir. Bu çalışmada Tahsin Ömer'in (1340) 'Darb-ı Mesellerimiz Hakkında Tedkîkat' adlı eseri ve Ömer Asım Aksoy'un Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (Aksoy, 1984) adlı eserleri, temel alınmış olup, (www.tdk.gov.tr) Türk Dil Kurumu online sözlüğünden yararlanılmıştır.

Metaetik Sosyal Etik ve Halk Bilimi

Analitik felsefenin etik alanındaki temel yaklaşımlarından birisi olan meta etik felsefenin odak noktası, dilin mantıksal analizine dayalı kavramsal çözümlemelerdir. Bu yaklaşıma göre ahlaki davranışları belirleyen ölçütler, kavramların açıklığa kavuşturulması ve temel toplumsal yargıların analiz edilmesi ile mümkündür. Bu alanda yapılan araştırmalar özellikle 1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan 'uygulamalı etik' türü ile gelişim göstermiştir (Aydın, 2003, 18). Uygulamalı etik alanları: Tıbbi, biyoetik, barış, iktisat, ekoloji, bilim ve sosyal etiktir (Pieper, 1999). Uygulamalı etik alanları içerisinde yer alan sosyal etik yaklaşımı, araştırmamızın temel bağlamını oluşturmaktadır. Metaetik disiplini iki temel soruya cevap aramaktadır. Ahlak yargısı

nedir ve bu yargılar mantıksal açıdan temellendirilebilir mi (Tepe, 2011). Herhangi bir problemin halk bilimi açısından temellendirilmesi ise halkın fikir, inanç ve görüşlerinden oluşan halk felsefesidir. Doğası gereği bu iki disiplinin sentezlenmesi mümkündür. Nitekim Bauman'a göre folklor açısından öneli olan nokta, halk biliminde disiplinler ötesi ve bütüncül bir vizyonun ortaya konulmasıdır (Bauman, 1996). Buradan hareketle atasözlerinde yer alan temel ahlaki yargılar (olumsuz) belirlenmiş ve bu yargılar mantıksal açıdan (verilmek istenen mesajlar) değerlendirilmiştir.

Halk Bilimsel Anlatılarda Bulunan Olumsuz Mesajların (Olumsuz Etik Eylemler) Meta Etiksel Açıdan Temellendirilmesi

Bu çalışmada, kalıp yargılarda tespit edilen etik değerler; meta etiksel açıdan moral vokabüler anlamlar, analiz edilerek olumsuz etik değerlerin olumlu etik değerlerle ikame edilebileceği kalıp yargı örnekleri sunulmuştur. Alagözlü,'ye göre "Atasözleri ve deyimler aslında ideolojik söylemlerdir." Söylemleri olumsuz etik eylemler kategorisinde yer alan kalıp yargılar olumsuz özelliklerin övüldüğü tablo 1'de olumlu niteliklerin yerildiği kalıp yargılar ise Tablo 3'te sunulmuştur. Aksan' a göre (2005) atasözlerinin çekici ve hoş olmasının nedeni, bu sözlerde belli bir ses uyumunun olmasıdır. Bu ses uyumu da söz sanatları sayesinde sağlanır. Buradan hareketle araştırma amaçları doğrultusunda olumsuz niteliklerin övüldüğü, olumlu özelliklerin yerildiği bazı atasözleri, ses uyumu, söz sanatları kullanılarak, metaetik açıdan uygun olabilecek nitelikte bir örnek çalışma sunulmuştur. Olumsuz özelliklerin yerilmesine yönelik öneriler Tablo 2'de, olumlu özelliklerin övülmesine ilişkin önermeler ise Tablo 4'te gösterilmiştir. Ancak bilindiği üzere kalıp yargıların atasözü ve deyim olarak toplum tarafından kanıksanması, bu sözlerin uzun yıllar toplum tarafından aktif biçimde kullanılmasına bağlıdır. Bu nedenle araştırmada önerilen ikame kalıp yargıların kanıksanması için medya araçlarının aktif desteği ve yasa yapıcıların bu önermeleri destekleyici faaliyetlerde bulunmaları gerekmektedir.

Bulgular

Atasözlerinde yer alan olumsuz öğretiler (Ömer, 1340)'e göre 15 kategoride ele alınmıştır. Toplumsal öğretiler açısından oldukça olumsuz mesajlar içeren bu kategoriler: Bencilliğe yönlendiren, güvensizlik telkin eden, yüzsüzlük ve itibarsızlığı öven, hayasızlığa sevk eden, maddi değerlere özendiren, zulmü meşrulaştıran, tembelliğe, ayrımcılığa, adaletsizliğe, hayasızlık ve yolsuzluğa teşvik eden, aklı küçük gören ve temel ahlaki değerleri aşağılayan atasözleridir. Araştırmada bu öğretiler, olumlu değerlerin yerildiği ve olumsuz niteliklerin övüldüğü atasözleri (övgü ve yergi) olmak üzere iki kategoride incelenmiştir. Tablo 1'de olumsuz özelliklerin övüldüğü bazı atasözleri görülmektedir.

Tablo 1. Türk Atasözlerinde Övülen Bazı (Olumsuz) Özellik ve Davranışlar

No	**Atasözü**	**Mesaj-Anlam**
1	Deli deliden hoşlanır, imam ölüden	Çıkarcılık övgüsü.
2	Devlet malı deniz yemeyen domuz.	Hırsızlık övgüsü.
3	Kızını dövmeyen dizini döver.	Ayrımcılık ve şiddete övgü.
4	Köprüden geçinceye kadar ayıya dayı derler.	Çıkarcılık-yalakalık övgüsü
5	Cimrinin zararı, cömerdin karından fazla olur.	Cimrilik övgüsü
6	Testiyi kıran da suyu getiren de bir.	Tembellik övgüsü
7	Dayak cennetten çıkmıştır. Öfke baldan tatlıdır.	Şiddet ve zorbalığa övgü.
8	Er ol da baş yar.	Şiddet ve kavgacılık övgüsü
9	Çık çık eden nalçadır, iş bitiren akçadır.	Maddiyatçılık övgüsü.
10	Yiğidin silahı inkârdır.	Yalancılığa övgü.
11	Oğlanı her karı doğurmaz, er karı doğurur.	Cinsiyet ayrımına övgü.
12	Kabahat öldürende değil, ölendedir.	Haksızlık ve suça övgü.
13	Bana dokunmayan yılan bin yıl yaşasın.	Duyarsızlık-bencillik övgüsü.

Tablo 1'e göre şiddet ve kavgacılık, cinsiyet ayrımı, yalancılık, haksızlık, duyarsızlık, bencillik, çıkarcılık, cimrilik, yalakalık, zorbalık, hırsızlık gibi olumsuz nitelikler övülmektedir. Gelecek nesillere bu özelliklerin olumlu bir biçimde aktarılmaması amacıyla önerilen ikame söz kalıpları Tablo 2'de görülmektedir.

Tablo 2. Türk Atasözlerinde Övülen Bazı (Olumsuz) Özelliklerin Yerine Önerilen Kalıp Sözler

No	**İkame Atasözü**	**Mesaj-Anlam**
1	Delinin iyisine veli, insanın iyisine beliğ derler.	İyiliğe övgü.
2	Devlet malı deniz, onu gözetmeyen domuz.	Vatanseverlik övgüsü.
3	Kendini bilmeyen dilini, evlat ayıran dizini döver.	Adalet övgüsü.
4	Ayıya dayı diyen, dayıya ayılık eder.	Dürüstlük övgüsü.
5	Cimrinin karı, cömerdin zararı olmaz.	Cömertlik övgüsü
6	Testiyi kıranla suyu getiren bir olmaz.	Çalışkanlık övgüsü
7	Hoş söz cennetten çıkmadır.	Hoşgörü övgüsü.
8	Er ol da baş kurtar.	İyilik övgüsü.
9	Çık çık eden nalçadır, iş bitirmek hakçadır.	Adalet övgüsü.
10	Namerdin silahı inkârdır.	Dürüstlük Övgüsü
11	Oğlanı her kadın doğurur, erlik terbiyeyle olur.	Eşitliğe övgü.
12	Ölende öldürende, kabahat onu böyle yetiştirende.	Terbiye adalet övgüsü.
13	Bin yıl sustuğun yılan, sana dokunmadan geçmez kapından.	Duyarlılık Adalet övgüsü.

Tablo 2'ye göre atasözlerinde övülen cinsiyet ayrımı, yalancılık, çıkarcılık, haksızlık, duyarsızlık, bencillik, cimrilik, yalakalık, zorbalık, hırsızlık gibi olumsuz nitelikler; dürüstlük, eşitlik, adalet, duyarlılık, edep, hoşgörü, cömertlik, iyilik, vatanseverlik gibi temel insani

erdemlerin övüldüğü söz kalıpları ile ikame edilmiştir. Tablo 3'te ise Türk atasözlerinde yerilen önemli (pozitif) değer ve davranışlara ilişkin örnekler görülmektedir.

Tablo 3. Türk Atasözlerinde Yerilen (Olumlu) Değerler ve Özellikler

No	**Atasözü**	**Mesaj-Anlam**
1	Doğruyu söyleyeni dokuz köyden kovarlar.	Dürüstlüğe yergi.
2	Devlete yaranmış yoktur.	Vatanseverliğe yergi.
3	Düşenin dostu olmaz.	Yoksulluk yergisi.
4	Kime iyilik ettinse ondan sakın.	İyilik yergisi.
5	Merhametten maraz doğar.	Merhamet yergisi.
6	Kocasız karı, yularsız ata benzer.	Bekarlık yergisi.
7	İnanma dostuna, saman kor postuna.	Dostluk, kardeşlik yergisi.
8	Tarlayı düz al, kadını kız al.	Dulluk yergisi.
9	Ölüyü çok yıkarsan ya osurur ya sıçar.	Emek- çalışkanlık yergisi.
10	Adamın kötüsü olmaz, meğer züğürt ola.	Fakirlik yergisi.
11	Nerede çokluk orada bokluk.	Birlik yergisi.
12	Eskiye itibar olsaydı, bit pazarına nur yağardı.	Eskiye yergi.

Tablo 3'e göre atasözlerinde dürüstlük, vatanseverlik, yoksulluk, iyilik, bekarlık, dostluk, emek, beraberlik gibi özellikler yerilmiştir. Bu değerlerin olumlu bir şekilde nesillere aktarımı açısından önerilen bazı örnekler Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4. Türk Atasözlerinde Yerilen (Olumlu) Değerlerin İkame Edilebileceği Kalıp Sözler

No	**Atasözü**	**Mesaj-Anlam**
1	Yalan söyleyip olacağına Karun, doğru söyle dokuz köyden kovul.	Dürüstlüğe yergi.
2	Gelin güveysiz, devlet evlatsız, vatan milletsiz olmaz.	Vatanseverliğe övgü
3	Erdir düşene dost, merttir garibe post.	Dostluk-iyilik övgüsü.
4	Kötülük ettinse iyilik gelmez başına, insanın iyisi kötülükten sakına.	Kötülüğe yergi.
5	Karşılık beklenen iyilikten maraz doğar.	Çıkarcılık yergisi.
6	Kocayla karı, birbirinin yaranı.	Birlik Sevgi övgüsü.
7	Dostu sağlam olanın, postuna zarar gelmez.	Dostluk, kardeşlik övgüsü.
8	Tarla düzünden, insan özünden.	Dürüstlük övgüsü.
9	Düşünüp verirsen emek, ziyan olmaz o yemek.	Emek- çalışkanlık övgüsü.
10	Adamın kötüsü olur, meğer edep olmaya.	Ahlaksızlık yergisi.
11	Nerede cehalet, orada sefalet.	Cahillik yergisi.
12	Yeğdir eskinin iyisi, yeninin kötüsünden.	Mantık-Akıl övgüsü.

Tablo 4' te eleştirilen dürüstlük cömertlik, ahlak, iyilik, çalışkanlık gibi değerlerin övgü ile gelecek nesillere aktarılması amacıyla dürüstlük, iyilik, mantık, kardeşlik, adalet, eşitlik, vatanseverlik gibi erdemlerin övüldüğü ikame kalıp yargılar önerilmiştir. Bu sözler

oluşturulurken olumlu-pozitif değerlerin övülmesi, olumsuz-negatif değerlerin yerilmesi amaçlanmıştır. Önermeler, çeşitli söz sanatları kullanılarak oluşturulmuştur. Nitekim atasözlerinin sevilme, kalıcılık gibi özelliklere sahip olmasını sağlayan, bir ritim ve ses uyumu yaratılması, sözü çekici kılmak, onun bellekte tutmak amacıyla, kafiye, canlandırma gücü vb. bir takım söz sanatlarının kullanılmasıdır. (Aksan, 2005).

Sonuç

Halk kültürü ile ilgili araştırmalar, iletişim ve halk bilimi çalışmalarının en önemli konularından birisidir. Bu çalışmalarda birbirine öykünme, mevcut durum analizine dayalı ancak sorunların çözümüne yönelik bir öneride bulunmama gibi açmazlara sıkça rastlanmaktadır. Oysa bilimsel araştırmaların asli amacı (hele ki toplum bilimleri söz konusu ise) toplumun iyileştirilmesi, geliştirilmesidir. Toplum bilimlerinin ortak amacı, toplumu tanımak, değişkenler arası ilişkiler kurmak, problemlere yönelik unsurların ortaya konulması ve nihai olarak bu verilerden oluşturulan sentezlerle daha iyi bir toplum inşa etmektir. Toplumsal açıdan kabul gören olumsuz özellikler, tutumlar, davranışlar ve değerleri mercek altına almayı ve bu değerleri olumlu (pozitif) değerlere dönüştürmeyi amaçladığımız bu çalışmada bir çözüm önerisi ortaya konulmuştur. Bu yaklaşımla aslında toplum bilimlerine yönelik çalışmaların yukarıda bahsi geçen açmazlarına yönelik yeni bir paradigma önerisi sunulmuştur. Ulaşılan sonuçlar, iyilik, doğruluk, eşitlik, adalet, çalışkanlık, vatanseverlik, birlik-beraberlik, dostluk ve hoşgörü gibi değerlerin yerildiği; çıkarcılık, tembellik, zorbalık, şiddet, hırsızlık, yalancılık, kötülük, sahtekarlık, cimrilik gibi özelliklerin övüldüğü atasözlerinin toplumsal açıdan ayrımcılık, ötekileştirme, temel insani erdemlere ve insan haklarına saygısızlık içerdiğini, bu nedenle bu ürünlerin bilimsel, edebi ve toplumsal çalışmalarla sözlü kültürden arındırılması gerektiğini açıkça göstermiştir. Bir söz kalıbının atasözü olabilmesi için uzun deneyim ve gözlemlere dayanan kesin hükümler içermesi, yüzyıllar boyu sözlü gelenek içerisinde yer alması, halk tarafından benimsenmesi ve halkın ortak değer yargılarını taşıması gerekir. O halde olumsuz mesaj içeren sözlü mirasın değişimi için öncelikle halkın ortak değer yargılarında yer alan yanlışları fark etmesi, bu farkındalığın halk tarafından ortaklaşa olarak benimsenmesi, bu erdemlerin uzun bir süre davranış ve sözlü eylemlerle pekiştirilmesi ile mümkündür. Farkındalık oluşturulması açısından bilimsel araştırmalar, sanatsal çalışmalar ve kitle iletişim araçlarının etkin yönetim ve kullanımı; halk tarafından olumsuz değerlerin ikamesi amacıyla değerler eğitimine odaklanılması, sözlü mirasın ikamesi için ulusal devlet politikalarının oluşturulması, uygulanabilecek başlıca çözüm önerileridir. Temel değerler bağlamında farkındalık oluşturulması, halkın bilinçlendirilmesi, ilgili tarafların neler yapabileceği ve ayrıca farklı çözüm önerileri nelerdir? Bu soruların üzerinde durulmasının bizden sonraki araştırmacılar ve ilgili taraflar açısından önemli olduğu düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Aksoy, Ö. A. (1984). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü* (Cilt I). İstanbul: İnkılâp Kitabevi Yayınları.

Aksoy, Ö. A. (2017). Boşnak sözlü kültür araştırmaları tarihi. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* Trakya Üniversitesi, 6(1), 1-32.

Akyüz, Ç. *Halk biliminde kısa süreli bellek:* E-Bilgi Kaynakları.

Alagözlü, N. (2009). Dil ve cins: Türkçe atasözlerinde ve deyimlerde kadın üzerine eğretilemeler ve toplum-bilişsel yapı. *International Journal of Central Asian Studies*.

Arslan, A. (2020). Sözlü kültür ürünlerinin aktarımında medya, toplum ve kuşaklararası etkileşim. *Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi,* (4), 1037-1053.

Artun, E. (2005). *Türk halk bilimi (*Vol. 1). Adana: Karahan Kitabevi.

Aydın, İ.P. (2003). *Eğitim ve öğretimde etik.* Ankara: Pegem A Yayınevi.

Aymaz, U. (2022). *Sözlü kültürün elektronik ortamdaki dönüşümü: Kültür ve değer aktarımı bağlamında hazır mesaj örnekleri* (Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey).

Basat, E. M. (2014). Sözden çizgiye: Karikatüristlerin gözünden sözlü anlatılar. *Milli Folklor,* 26(101).

Bauman, R. (1996). FolkloreAsTransdisciplinary Dialogue, *Journal of Folklore Research*, Vol. 33, No. 1: 15-22.

Bayramlı, E. (2008). *2001-2006 yılları arası Türkiye'De yayınlanmış Kitap Televizyon Dizisi ve Film temalarının, yazılı ve sözlü kültür bağlamında karşılaştırılması* (Doctoral dissertation, Marmara Universitesi (Turkey)).

Cevizci, A. (2002). *Etiğe giriş.* İstanbul: Engin Yayıncılık.

Çınar, S. (2010). Sözlü kültürün kadın temsilcileri. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 3(5), 57-69.

Çoban, S. B. (2010). Sözlü gelenekten sözün geleneksizliğine: atasözü ve reklam. *Milli Folklor,* 22(88), 22-27.

Çobanoğlu, Ö. (2000). "Geleneksel dünya görüşü veya halk felsefesinin halkbilimi çalışmalarındaki yeri ve önemi üzerine tespitler", *Milli Folklor,* S.45, s. 12- 14.

Çobanoğlu, S. (2022). Halk bilimsel metaetik kuram ile "kendini övmek ve kibirli olmak" olumsuz etik değerlerinin halk bilimsel temellendirmesi. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 10 (30), 168-192.

Duman, A. (2013). Sözlü kültür ürünlerimizde giyim motifi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi.*

Kanca, E. (2020). Sözlü kültür ve yazı takıntısı. *Journal Of Awareness (Joa),* 5(4), 535-546.

Neuman, W. (2014) *Social research methods: qualitative and quantitative approaches.* Pearson, Essex, UK.

Parlatır, İ. (2008). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü,* C.I-II, Ankara: Yargı Yayınevi

Pieper, A. (1999). *Etiğe giriş.* (V.Atayman, G. Sezer, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Rocco, T.S., & Plakhotnik, M.S. (2009). Literature reviews, conceptual frameworks, and theoretical frameworks: terms, functions, and distinctions. *Human Resource Development Review,* 8, 120-130.

Rzayeva, S. (2020). Küreselleşmenin kültürel akışları ve somut olmayan kültürel miras üzerindeki etkiler. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi,* 13(29), 33-52.

Sarıca, B. (2016). *Atasözlerinde olumsuz öğetiler üzerine. Dil bilimleri kültür ve edebiyat*, Ankara: Padam Yayınları.

Şenol, E. (2013). *Cümle bilgisi öğretiminde sözlü kültür ürünleri ve şiirlerin öğrenci başarısına ve kalıcılığa etkisi* (Doctoral dissertation, Necmettin Erbakan University (Turkey)).

Tahsin, Ö. (1340). *Darb-ı mesellerimiz hakkında tahlili tedkikat,* İstanbul: Evkaf Matbaası.

Takıl, N. B. (2023). Türk sözlü kültürü ve çocuk edebiyatı. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (10), 255-267.

Tepe, H. (2011). *Etik ve metaetik,* Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Tergip, A. (2014). Türk atasözleri ve deyimlerinde kötüleme ifadeleri. *Folklor/Edebiyat*

Yıldırım, D. (1998). Sözlü kültür ve folklor kavramları üzerine düşünceler, *Milli Folklor*.

Doğrudan Öğretimden Serbest Oyuna Bir Köprü

Serap EFE KENDÜZLER

Çocukları giderek daha küresel ve teknolojik olarak gelişmiş bir dünyaya hazırlamak için onları nasıl eğiteceğimiz önemli bir konudur. Çocuklar, belirli akademik içerik ve becerileri öğrenmenin yanı sıra iletişim, eleştirel düşünme ve yaratıcılık gibi 21. Yüzyıl becerileri de geliştirmelidir. Golinkoff & Hirsh-Pasek (2016), çocukların dünyada önemli bir değişim yaratabilecek etkili liderler olabilmeleri için bu özellikleri 6C (Collaboration, Communication, Content, Critical thinking, Creative innovation, Confidence) olarak tanımlamış, çok önemli yetkinlikler olduğunu belirtmiştir.

Geleneksel eğitim, yetişkinlerin yönlendirdiği öğretim etrafında şekillenmektedir. Ancak bazı teorisyenler, çocukların keşfederek, oyun yoluyla öğrenmeye yönelik doğal motivasyonlarına odaklanan bir yaklaşım önermektedir. Bu durum, doğrudan öğretimi savunanlar ile çocuk merkezli, keşfedici bir yaklaşımı tercih edenler arasında uzun süredir devam eden bir tartışmaya yol açmıştır. Bu makale iki temel perspektifi inceleyerek her iki yaklaşımın en iyi yönlerini harmanlayan rehberli oyun adı verilen yaklaşımı ele almaktadır (Hirsh-Pasek & Golinkoff, 2011; (Fisher & ark., 2010).

Eğitimde oyun temelli öğrenme ile doğrudan öğretim arasındaki tartışma, çocukların en iyi nasıl öğrendiğine ilişkin temel bir anlaşmazlığı yansıtmaktadır. Peter Gray (2011, 2013), çocukların öğrenmesinin birincil yolu olarak öz yönelimli oyun ve keşfederek öğrenmeyi savunmakta ve bunun gelişimlerindeki doğal rolünü vurgulamaktadır. Öte yandan David Geary (1995, 2007), oyunla keşfederek öğrenmenin değerli olmakla birlikte, evrimsel işlevler için gerekli olan ve kültürler arasında mevcut olan "biyolojik olarak birincil" becerilere kıyasla matematik gibi daha karmaşık olan "biyolojik olarak ikincil" becerileri öğretmede etkili olamayacağını savunmaktadır.

Gray'in bakış açısı, serbest oyunun eğitimin önemli bir parçası olduğu avcı-toplayıcı toplumlarda çocukların doğal olarak nasıl öğrendiklerine dair gözlemlerden etkilenmiştir. Gray, yapılandırmacılık gibi geleneksel eğitim teorilerine karşı, çocukların kendi eğitimlerini etkin bir şekilde yönlendirebileceklerini ileri sürmekte ve okulları öğrenci merkezli bir yaklaşım benimsemesi gerektiğini ifade etmektedir. Gray'in görüşü, okulların bu avcı-toplayıcı modelini benimsemesi gerektiği yönündedir. Gray, eğitimin okullaşmadan çok daha öncesine dayandığına ve bugün bile eğitimin çoğunun okul dışında gerçekleştiğine inanmaktadır. Ona göre insanlık tarihi boyunca eğitimin asıl sorumluluğu her zaman çocukların omuzlarında olmuştur ve bugün de öyledir (Gray, 2013).

Geary'nin eğitime evrimsel bakış açısı, evrim teorisini insanın öğrenme ve okullaşma anlayışına uygulayan bir çerçevedir. Geary, insan bilişinin ve motivasyonunun hem biyolojik olarak birincil hem de ikincil alanlar tarafından şekillendirildiğini savunuyor. Biyolojik olarak birincil alanlar, dil, sosyal muhakeme ve temel sayısal yetenekler gibi milyonlarca yıl boyunca gelişen ve çoğu hayvan tarafından paylaşılan alanlardır. Biyolojik olarak ikincil alanlar, okuma, yazma ve matematik gibi insan kültürüne ve tarihine özgü alanlardır. Geary, biyolojik olarak birincil alanların oyun ve sosyal etkileşim yoluyla doğal olarak ve zahmetsizce öğrenildiğini, biyolojik olarak ikincil alanların ise açık öğretim ve bilişsel çaba gerektirdiğini iddia

etmektedir. Geary'nin bakış açısı, etkili ve verimli öğretim yaklaşımlarının nasıl tasarlanacağı, bireylerin Akademik öğrenmeye yönelik motivasyonunun nasıl artırılacağı ve öğrencilerin okul ortamlarındaki genel deneyimlerinin nasıl geliştirileceğine dair içgörü sağlar.

Geary'nin eğitime evrimsel bakış açısı, evrim teorisini insan öğrenimi ve okullaşma anlayışına uygulayan bir çerçevedir. Geary, insan bilişinin ve motivasyonunun hem biyolojik olarak birincil hem de biyolojik olarak ikincil alanlar tarafından şekillendirildiğini savunmaktadır. Biyolojik olarak birincil alanlar, milyonlarca yıl içinde evrimleşen ve dil, sosyal muhakeme ve temel sayısal yetenekler gibi çoğu hayvan tarafından paylaşılan alanlardır. Biyolojik olarak ikincil alanlar ise okuma, yazma ve matematik gibi insan kültürüne ve tarihine özgü alanlardır. Geary, biyolojik olarak birincil alanların oyun ve sosyal etkileşim yoluyla doğal ve zahmetsizce öğrenildiğini, biyolojik olarak ikincil alanların ise açık öğretim ve bilişsel çaba gerektirdiğini iddia etmektedir (Geary ve Berch, 2016). Geary'nin görüşü, doğrudan öğretimin bu ikincil, kültürel temelli bilişsel becerileri geliştirmede en etkili yaklaşım olduğu yönündedir. Ayrıca, Klahr ve Nigam (2004) tarafından yapılan ve deneysel tasarım konusunda yetişkin eğitimi ve modellemesi alan çocukların, benzer materyalleri keşfeden ve deneysel tasarımı kendi başlarına uygulayan çocuklara göre daha fazla gelişme gösterdiğini ortaya koymuştur.

Serbest oyun ve doğrudan öğretimin çocukların öğrenmelerindeki rolüne ilişkin karşıt görüşlerine göre her iki yaklaşımın da avantajları ve dezavantajları mevcuttur. Aslında buradaki zorluk, zengin ve çeşitli bir müfredat sunarken, öğrenme hedefleriyle uyumlu, eğlenceli ve ilgi çekici bir öğrenme ortamını teşvik etmek arasında bir denge kurmaktır. O halde önümüzde duran soru, bir öğrenme hedefine doğru ilerleyen eğlenceli bir öğrenme ortamını korurken nasıl zengin müfredat seçenekleri sunabileceğimizdir. Bu, basit veya kesin bir cevabı olmayabilecek karmaşık ve zorlu bir sorudur.

Gray ve Geary'nin serbest oyunun önemini vurgulayan evrimsel bakış açılarını bütünleştirmek bu dengeyi sağlamada temel olabilir. Gray ve Geary'nin görüşlerini, hem serbest oyunun faydalarına hem de doğrudan öğretimin değerine saygı duyan bir yaklaşımda birleştiren alternatif olarak rehberli oyun olarak tanımlanmıştır (Fisher & ark., 2010; Hirsh-Pasek & Golinkoff, 2011; Weisberg, Hirsh-Pasek & Golinkoff, 2013). Serbest oyunda hangi becerilerin ve bilgilerin gelişeceğini önceden tahmin etmek zordur. Çünkü serbest oyun, çocukların kendi ilgi alanlarına ve oyun ortamına uygun olarak oyun oynadığı bir süreçtir.

Oyun içeriği tamamen çocukların tercihlerine ve seçtikleri oyun ortamına bağlıdır. Dolayısıyla, bir yetişkinin belirli bir öğrenme hedefi olduğunda, sadece serbest oyunun bu hedefi destekleyen deneyimlerle doldurulacağını varsaymak oldukça risklidir. Bunun yerine, yetişkinler rehberli oyunu tercih edebilirler. Rehberli oyunda yetişkin, çocuğun belirlenen öğrenme hedefine ulaşmasına yardımcı olmak amacıyla oyun ortamını yönlendirir. Bu, çocuğun ilgili materyallerle etkileşimde bulunmasını ve ilgili deneyimlere maruz kalmasını sağlayarak belirlenen öğrenme hedefine ulaşma olasılığını artırır. Bu, çocuğun oyun sırasında eğlenirken öğrenmesini destekleyen etkili bir yaklaşım olabilir (Toub & ark., 2016).

Rehberli oyun nedir?

Rehberli oyun, iyi tanımlanmış bir öğrenme hedefi olan bir öğrenme alanında kendi kendine oyun ve yetişkin rehberliği unsurlarını birleştiren pedagojik bir tarzdır. Çocukların modern dünyada önemli olan becerileri edinmelerine yardımcı olurken aynı zamanda aktif, çocuk merkezli keşif ihtiyacına nasıl saygı duyabileceğimiz konusunda faydalı bir plan olarak hizmet edebilir. Rehberli oyun, didaktik öğretim ile serbest oyun deneyimleri arasındaki orta noktada bir buluş yoluyla öğrenme yaklaşımı olarak da bilinmektedir (Epstein, 2007; Hirsh-Pasek &ark., 2009). "oyuna dayalı öğrenme" olarak da bilinen (Hirsh-Pasek & ark., 2009) ve

serbest oyun ile doğrudan öğretim arasında bir 'orta yol' bulan bir öğretim yöntemidir. (Skene & ark., 2022).

Toub ve arkadaşları (2016)'a göre, rehberli oyun, serbest oyunun çocuğun temsiliyetini koruyan ve ilgi çekici ve eğlenceli doğası gibi niteliklerini korurken, küçük çocukların akademik becerilerini ve bilgilerini geliştirmeye yönelik dışsal hedefi de vurgular. Rehberli oyun, oyunun eğlenceli ve ilgi çekici doğasını çocukların becerilerini ve bilgilerini geliştirmeye yönelik dışsal hedefle birleştiren pedagojik bir yaklaşımdır. Rehberli oyun, oyunun en geleneksel unsurlarını, özellikle de çocuğun kendi eylemini korur, ancak eğitim hedefine bir odaklanma ekler. Yetişkin veya öğretmen, duruma akıllarında belirli bir öğrenme hedefiyle girer ve oyunun eğlenceli ve ilgi çekici doğasını korurken çocuğu bu amaca doğru yönlendirir. Rehberli oyunda yetişkinler öğrenme sürecini başlatır, öğrenme hedeflerini sınırlar ve çocuk kendi keşfine rehberlik ederken bile bu hedeflere odaklanmayı sürdürmekten sorumludur. Yetişkinler oyun dizisini başlatabilirken, çocuklar oyun bağlamında kendi öğrenmelerini yönlendirirler. Bu nedenle, rehberli oyun çocuklara yöneliktir. Rehberli oyun, kontrol odağını çocuğa yerleştirir. Çocuklar lider oldukları için, çocukların aktif olma ve duruma doğrudan katılma durumundan daha fazla katılmaları daha olasıdır (Weisberg, Hirsh-Pasek & Golinkoff ,2013).

Rehberli oyun, çocukların doğal öğrenme yeteneklerinden yararlanarak hazırlanmış bir ortamda daha fazla özgürlük ve yetişkin rehberliğiyle oynamasına olanak tanıyan bir öğrenme yaklaşımıdır (Weisberg & ark., 2016). Serbest oyunun aksine, öğrenme hedefleri için çocuğun ilgi alanlarına odaklanma avantajına sahiptir (Weisberg & ark., 2016). Skene ve arkadaşları (2022), rehberli oyunun üç temel özelliğini belirlemişlerdir: net bir öğrenme hedefi belirleme, oyunun çocuk tarafından seçim ve aracılık derecesine kadar esnek olması ve rehberlik tekniklerinde çocuğun ihtiyaç ve ilgilerine duyarlılık göstermesidir. Bu özellikler, önceki çalışmaların aksine, öğrenme çıktılarına ve yetişkin rehberliğine açık bir odaklanmayı tamamlar. Bu nedenle, rehberli oyun, öğrenme hedeflerine odaklanır ve oyuna rehberlik etmek için yetişkin katılımının değerli bir rolünü görür. Bu iki faktör, rehberli oyunu diğer öğretim yaklaşımlarından ayıran iki boyutla da ilişkilidir. Skene ve arkadaşları (2022), rehberli oyunun, geleneksel öğretmen liderliğindeki yöntemler kadar etkili bir şekilde okuryazarlık, aritmetik, sosyal beceriler ve yürütücü işlevleri geliştirebileceğini ve hatta bazen onlardan daha iyi öğrenmeye yardımcı olduğunu göstermiştir. Bu çalışma, öğrenme hedeflerine eğlenceli bir yaklaşımın, daha geleneksel yöntemlerle aynı derecede etkili olabileceği sonucuna varmıştır.

Rehberli oyunda öğretmenler, keşifleri hakkında yorum yaparak, çocuklarla birlikte oynayarak, çocukların ne buldukları hakkında açık uçlu sorular sorarak veya materyalleri çocukların yapmayı düşünmedikleri şekillerde keşfederek çocukların keşiflerini ve öğrenmelerini geliştirebilirler. (Ash & Wells, 2006; Callanan & Braswell, 2006; Rogoff, 2003). Bu tür durumlar, hem küçük hem de büyük çocuklarda öğrenme için etkili olduğu kanıtlanmış sosyal yapılandırmacı veya yardımlı keşif yaklaşımını içerir (DeVries & ark., 2002; Honomichl & Chen, 2012). Rehberli oyun yaklaşımı, çocuğu her zaman sadece bir bilgi alıcısı olarak değil, öğrenme sürecinde aktif bir işbirlikçi olarak görür (Weisberg, Hirsh-Pasek & Golinkoff, 2013). Süreklilik bağlamında, rehberli oyun, bir miktar eğitimci katılımını içeren herhangi bir oyun aktivitesi olarak tanımlanabilir, çünkü rehberli oyun aktivitelerinde eğitimciler çocukların oyunlarına ilgilerini geliştirmek ve öğrenmelerini genişletmek için girerler (Jensen & ark., 2019). Bu oyun türü oyunun eğlenceli ve ilgi çekici doğasını bireylerin elinde bulundurduğu ve görmeye yönelik dışsal hedefle birleştiren, çocuklara yönelik bir yaklaşımdır. Araştırma sonuçları, rehberli oyun çocukları akademik, sosyo-duygusal ve yürütme becerilerini desteklemede etkili bir yaklaşım olduğunu göstermektedir. Rehberli oyun, dil ve okuryazarlık becerileri, matematik becerileri ve sosyo-duygusal beceriler dahil olmak üzere çok çeşitli becerileri geliştirmek için kullanılabilir (Weisberg, Hirsh-Pasek, & Golinkoff, 2013; Weisberg,

Hirsh-Pasek, Golinkoff, Kittredge & Klahr, 2016; Fisher, Hirsh-Pasek, Newcombe, & Golinkoff, 2013; Ferrara, Hirsh-Pasek & ark, 2011).

Rehberli oyunu tanımlarken ve diğer pedagojik yaklaşımlardan farkını ortaya koyarken göz önünde bulundurulması gereken iki temel boyut vardır. Bu durum Şekil 1'de gösterilmiştir.

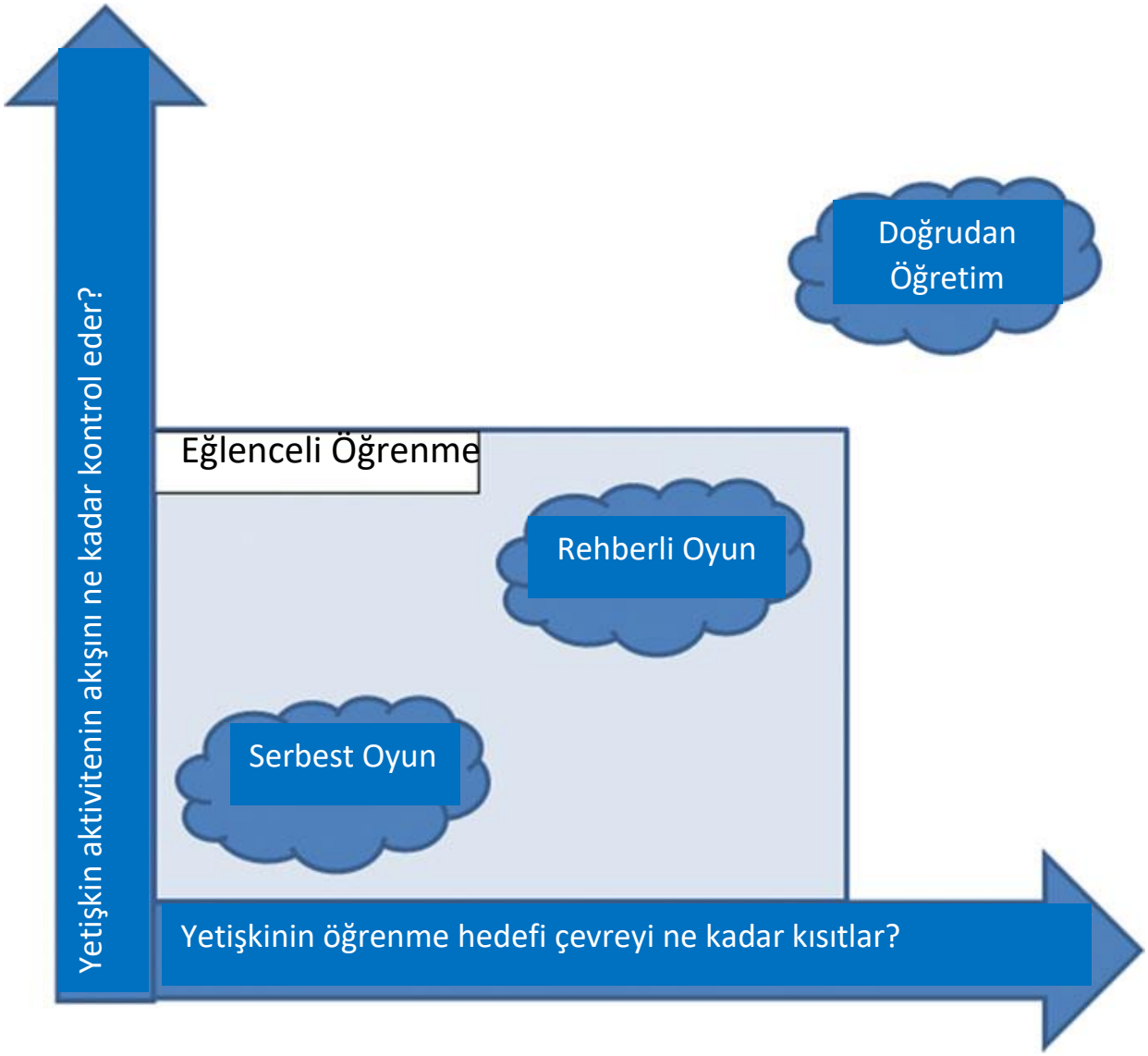

Şekil 1. Rehberli oyun ve çocukların öğrenmesine yönelik diğer yaklaşımların kavramsallaştırılması, Toub & ark., 2016'dan alınmıştır.

Bir yetişkin, spesifik bir öğrenme hedefine ulaşmak amacıyla bir duruma dahil olduğunda, öğrenme hedefini desteklemek için çocuğun çevresini çeşitli derecelerde kısıtlayabilir. Bu tür kısıtlamalar, belirli bir eğitim hedefinin etkili bir şekilde karşılanmasını sağlamak amacıyla uygulanabilir ve Şekil 1'de yatay okla gösterilmiştir. İkinci olarak, yetişkinin çocuğun bu çevresel ortamdaki etkinliklerini sürekli olarak gözlemleme ve kontrol etme derecesi çeşitlilik gösterir (dikey okla gösterilmiştir).

Vygotsky'nin görüşleri arasında da rehberli oyunun (guided play) önemli yer almaktadır. Vygotsky'ye göre, çocuklar en iyi şekilde, öğretmenlerin öğrenmeyi anlamlı bağlamlara yerleştirdiği, çocukların aktif katılımları ve önceki deneyimlerine yansıtılan sosyal bir ortamda

öğrenirler. Bu bağlamda, yapılandırılmış öğrenme, rehberli oyunun bir parçasıdır ve çocukların optimal becerileri geliştirmeleri için uygun miktarda girdi ve rehberliğe ihtiyaç duyarlar. Bu şekilde, çocukların öğrenmeleri optimize edilir ve yeni beceriler, önceki bilgi ve deneyimlerinin üzerine inşa edilerek kazanılır. (Yogman & ark., 2018).

Rehberli oyun olarak adlandırılan bu yöntem, çocukların liderliğinde, yetişkinlerin öğrenmeyi optimize etmek için çevrenin şekillendirildiği eğlenceli bir etkinlik olarak tanımlanır. Bu yaklaşım, Vygotsky'nin Yakın Gelişim Bölgesi kavramıyla bağlantılıdır ve çocukların kendi başlarına başaramayacakları becerileri bir yetişkin eşliğinde ustalaşabilecekleri güvenli, istikrarlı ve besleyici bir ilişki bağlamında öğrenmelerini sağlar. Yetişkinlerin sağladığı rehberlik ve diyalog, çocukların uzun sürebilecek becerileri daha hızlı öğrenmelerine ve öğrenmeyi yönlendirmek için aktivitenin öğelerine odaklanmalarına yardımcı olur. Yetişkinler tarafından kolaylaştırılan yapı iskelesi oyun etkinlikleri, çocukların gruplar halinde çalışmasına, müzakere etmelerine, karar verme ve problem çözme becerilerini geliştirmelerine ve kendi ilgi alanlarını keşfetmelerine olanak tanır.

Oyunla resmi öğrenme arasındaki zıtlığa, her iki yaklaşımın da güçlü yanlarını yakalayan ve yürütme işlevini geliştiren rehberli oyun ile çözüm bulunmaktadır. Öğretmenler, anlam oluşturma sürecini en az iki şekilde aktif olarak kolaylaştıran işbirlikçi ortaklar olarak görülmektedir (Berk, 2001; Vygotsky, 1978).1 Fırsat sağlamak , yetişkinler, müfredat içeriğiyle aşılanmış deneyimsel öğrenme fırsatları sağlayan nesneler/oyuncaklar veya oyunlarla çevreyi bağlamsal yapı iskelesi kurarak zenginleştirebilir 2 destek olmak öğretmenler, çocukların keşifleri hakkında yorum yapmak, çocuklarla birlikte oynamak, çocukların ne buldukları hakkında açık uçlu sorular sormak, keşfetmek ve oynamak için yollar önermek dahil çeşitli sosyo-bilişsel yapı iskelesi teknikleri aracılığıyla 'anlam oluşturmayı' kolaylaştırabilir, materyallerle çocukların yapmayı düşünmemiş olabileceği şekillerde veya oyunlar oluşturma (Fisher, Hirsh-Pasek & Golinkoff, 2012).

Rehberli oyunun uygulanması, belirli zorluklarla karşılaşabilir. Rehberlik, oyunun gerçekleştirildiği yer, şekli ve amacı bakımından son derece önemlidir. Weisberg ve arkadaşları (2016)' na göre, rehberli oyunda iki temel rehberlik türü vardır. İlk tür, bir ortamda yerleştirilen. Bu tür, çocukların özgürce keşfedip öğrenmelerine olanak sağlayan rehberlik tasarımıdır. Öte yandan, ikinci (ve daha popüler olan) tür, yetişkinlerin gözlem yaparak çocuğun öğrenme deneyimini genişletmek ve desteklemek için yorumlar, sorular, öneriler ve geri bildirimler sunmasıdır.

Salomonsen (2020), Rehberli oyunun yetişkin veya çocuk tarafından başlatılabileceğini ifade etmiştir. *Yetişkin tarafından başlatılan rehberli oyun*, öğretmen tarafından başlatılan oyun etkinliklerini teşvik eder ve aşamalı olarak çocuğun kendi kendine başlattığı etkinliklere doğru ilerler. *Çocuk tarafından başlatılan rehberli oyun*; çocukların başlattığı bu oyunda yetişkinler oyunun katılımcıları haline gelir. Çocukların kendi oyunlarını kesintiye uğratmadan, matematiksel problem çözmede çocukları diğer çocuklarla oynamaya yönlendirirler.

Eğitimciler çocukların oyunlarından "kaçırma" riski ile karşı karşıyadır. (Goouch, 2008). Yu ve arkadaşları (2018), rehberli oyunda rehberliğin pedagojik amacının, çocukların yalnızca belirli bilgi veya becerilerde uzmanlaşmalarına yardımcı olmak için değil, ayrıca çocuklara gelecekte bağımsız araştırma ve keşfetmeyi kolaylaştırabilecek kendi öğrenme süreçlerinden zevk alma, kontrol etme ve üzerinde düşünme fırsatı sağlamayı da amaçladığını belitmektedir. Bu ideal çağrıya rağmen, rehberli oyun çağrısı, öncelikle akademik (ve içerik odaklı) öğrenme hedefleri açısından tanımlanan sınırlı bir öğrenme kavramı tarafından yönlendirilmektedir. İçerikten uzaklaşma, yaratıcılık, problem çözme, işbirliği gibi daha süreç odaklı ve daha üst düzey becerilere geçiş, öğrenmeyi daha bütünsel bir şekilde görme ve çocuklar için oyunu daha anlamlı hale getirmenin başlangıç noktası olabilir.

Sonuç olarak, eğitim sistemleri, zengin müfredatı yaşa uygun pedagoji ile birleştiren reformlarla ihtiyaç duyar. Öğrenme bilimleri ve evrimsel psikoloji literatürü, çocukların en iyi aktif katılımla, ilgi duydukları alanlarda, anlamlı materyallerle ve sosyal bağlamda özellikle oyun ile öğrendiklerini göstermektedir. Ancak, oyun tek başına biyolojik olarak ikincil bilgileri öğrenmek için yeterli olmayabilir, bu nedenle yetişkinlerin rehberlik ve sınırlamalarına ihtiyaç duyar.

Erken çocukluk çalışmaları, çocukların kendi öğrenme sorumluluklarını alabileceklerini ve öğrenme hedefine doğru ilerleyebileceklerini göstermektedir. Rehberli oyun, geleneksel eğitim uygulamalarından farklı bir pedagojik yaklaşım sunmaktadır. Ancak bu yaklaşım, öğrenme bilimleriyle ve karma evrim teorisiyle uyumlu olarak çocukların en etkili şekilde nasıl öğrendiklerine dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu nedenle, eğitim sistemindeki değişimler ve rehberli oyunun uygulanması, çocukların daha iyi öğrenmelerini ve gelişmelerini desteklemek için önemli bir adım olabilir.

KAYNAKÇA

Ash, D., & Wells, G. (2006). Dialogic inquiry in classroom and museum. In Z.

Berk, L. E. (2001). Private speech and self-regulation in children with impulse-control difficulties: Implications for research and practice. Journal of Cognitive Education and Psychology, 2(1), 1-21.

Berk, L. E., & Winsler, A. (1995). Scaffolding children's learning: Vygotsky and early childhood education. Washington, DC: NAEYC Press.

Callanan, M. A., & Braswell, G. (2006). Parent–child conversations about science and literacy: Links between formal and informal learning. In Z. Bekerman, N. Burbules, & D. Silberman-Keller (Eds.), Learning in places: The informal education reader. New York, NY: Peter Lang.

DeVries, R., Zan, B., Hildebrandt, C., Edmiaston, R., & Sales, C. (2002). Developing constructivist early childhood curriculum: Practical principles and Activities. New York: Teachers College Press.

Epstein, A. S. (2007). The intentional teacher. Washington, DC: National Association for the Education of Young Children.

Ferrara, K., Hirsh-Pasek, K., Newcombe, N. S., Golinkoff, R. M., & Lam, W. S. (2011). Block talk: Spatial language during block play. Mind Brain and Education, 5(3), 143–151. http://dx.doi.org/10.1111/j.1751-228X.2011.01122.x

Fisher, K., Hirsh-Pasek, K., & Golinkoff, R. M. (2012). Fostering mathematical thinking through playful learning. Contemporary Debates on Child Development and Education, 81-92.

Fisher, K. R., Hirsh-Pasek, K., Newcombe, N., & Golinkoff, R. M. (2013). Taking shape: Supporting preschoolers' acquisition of geometric knowledge through guided play. Child Development, 84(6), 1872-1878.

Fisher, K., Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R. M., Singer, D. G., & Berk, L. (2010). Playing around in school: Implications for learning and educational policy. In A. Pellegrini (Ed.), The Oxford handbook of the development of play (pp. 341–363). New York, NY: Oxford University Press.

Geary, D. C. (1995). Reflections of evolution and change in children's cognition: Implications for mathematical development and instruction. American Psychology, 50 (1), 24–37.

Geary, D. C. (2007). Educating the evolved mind: Conceptual foundations for an evolutionary educational psychology. In J. S. Carlson & J. R. Levin (Eds.), Educating the evolved mind: Conceptual foundations for an evolutionary educational psychology (pp. 1–99). Greenwich, CT: Information Age.

Geary, D. C., & Berch, D. B. (2016). Evolution and children's cognitive and academic development. Evolutionary Perspectives on Child Development and Education, 217-249.

Golinkoff, R. M., & Hirsh-Pasek, K. (2016). Becoming brilliant: What science tells us about raising successful children. Washington, DC: American Psychological Association.

Gray, P. (2011). The evolutionary biology of education: How our hunter-gatherer educative instincts could form the basis for education today. Evolution: Education and Outreach, 4 (1), 28–40. doi:10.1007/s12052-010-0306-1.

Gray, P. (2013). Free to Learn: Why unleashing the instinct to play will make our children happier, more self-reliant, and better students for life. New York, NY: Basic Books.

Goouch, K. (2008). Understanding playful pedagogies, play narratives and play spaces. Early Years, 28(1), 93-102.

Hirsh-Pasek, K., & Golinkoff, R. M. (2011). The great balancing act: Optimizing core curricula through playful learning. In E. Zigler, W. S. Gilliam, & W. S. Barnett (Eds.), The pre-K debates: Current controversies and issues (pp. 110–115). Baltimore, MD: Brookes.

Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R. M., Berk, L. E., & Singer, D. (2009). A mandate for playful learning in preschool: Applying the scientific evidence.

Honomichl, R.D.,&Chen,Z. (2012). The role of guidancein children's discovery learning. Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science, 6, 615–622.

Jensen, H., Pyle, A., Zosh, J. M., Ebrahim, H. B., Scherman, A. Z., Reunamo, J., & Hamre, B. K. (2019). Play facilitation: the science behind the art of engaging young children: White paper. The LEGO Foundation.

Klahr, D., & Nigam, M. (2004). The equivalence of learning paths in early science instruction: Effects of direct instruction and discovery learning. Psychological Science, 15(10), 661-667.

Rogoff, B. (2003). The cultural nature of human development. New York, NY: Oxford University Press.

Salomonsen, T. (2020). What does the research tell us about how children best learn mathematics? Early Child Development and Care, 190(13), 2150-2158. doi.org/10.1080/03004430.2018.1562447.

Skene, K., O'Farrelly, C. M., Byrne, E. M., Kirby, N., Stevens, E. C., & Ramchandani, P. G. (2022). Can guidance during play enhance children's learning and development in educational contexts? A systematic review and meta-analysis. Child Development, 93(4):1162-1180.

Toub, T. S., Rajan, V., Golinkoff, R. M., & Hirsh-Pasek, K. (2016). Guided play: A solution to the play versus learning dichotomy. Evolutionary Perspectives on Child Development and Education, 117-141.

Vygotsky, L. S. (1978). Mind in society. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Weisberg, D. S., Hirsh-Pasek, K., & Golinkoff, R. M. (2013). Guided play: Where curricular goals meet a playful pedagogy. Mind, Brain and Education, 7(2), 104-112.

Weisberg, D. S., Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R. M., Kittredge, A. K., & Klahr, D. (2016). Guided play: Principles and practices. Current Directions in Psychological Science, 25(3), 177-182.

Weisberg, D. S., Zosh, J. M., Hirsh-Pasek, K., & Golinkoff, R. M. (2013). Talking it up: Play, language, and the role of adult support. American Journal of Play, 6 (1), 39–54. Retrieved from http://www.journalofplay.org/.

Weisberg, D. S., Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R. M., Kittredge, A. K., & Klahr, D. (2016). Guided play: Principles and practices. Current directions in psychological science, 25(3), 177-182.

Yogman, M., Garner, A., Hutchinson, J., Hirsh-Pasek, K., Golinkoff, R. M., Baum, R., ... & Committee On Psychosocial Aspects of Child And Family Health. (2018). The power of play: A pediatric role in enhancing development in young children. Pediatrics, 142(3).

Yu, Y., Shafto, P., Bonawitz, E., Yang, S. C. H., Golinkoff, R. M., Corriveau, K. H., Hirsh-Pasek, K., & Xu, F. (2018). The theoretical and methodological opportunities afforded by guided play with young children. Frontiers in Psychology, 9, 1152.

Alternatif Medyanın İşlevselliği: Haytap Fayton Atları Örneği

Cenk ATEŞ[1]

Giriş

Daha çok yeni medya ya da sosyal medya olarak tanımlanan yeni iletişim teknolojileri baş döndürücü bir hızla değişim geçirmektedir. Kullanılmaya başlandığı dönemlerde matbaa, radyo, televizyon nasıl çeşitli sosyolojik etkilere ve dönüşümlere sebep olduysa, yeni teknolojiler olarak adlandırılan bilgisayar ve internetin de benzer etkileri olduğu söylenebilmektedir. Akıllı telefon uygulamalarıyla toplumların gündelik yaşamlarının bir parçası haline gelen yeni iletişim platformlarının, geleneksel iletişimin tek yönlü yapısından farklı olarak çok yönlü ve etkileşime açık, neredeyse her an her yerden ulaşılabilir, denetlenmesinin daha zor olması gibi çok sayıda özelliği ile toplumsal yapıları etkilediği gibi, alternatif bir medyanın da kapılarını aralamaktadır. Geleneksel iletişim yöntemlerinde pasif olarak konumlandırılan kullanıcılar yeni iletişim teknolojileriyle birlikte kendi medyasını oluşturabilen, çeşitli fikirler ya da eylemler etrafında bir araya gelebilen aktif bireyler olarak, verili olan sistemin dışında alternatif bir alan yaratma imkanına sahip olmuşlardır. Bu bakımdan yeni iletişim teknolojileri, geleneksel medyada yeterince yer bulamayan sivil toplum kuruluşları için önemli platformlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışma, hayvan haklarını savunan bir sivil toplum kuruluşu olan Haytap'ın Türkiye'de fayton atlarının kaldırılması sürecinde yürüttüğü faaliyetlerinde, yeni iletişim platformlarının etkisini ölçmeyi amaçlamaktadır. İletişim teknolojisindeki son gelişmeleri ifade eden yeni iletişim teknolojileri, diğer kitle iletişim araçları ile karşılaştırıldıklarında zamansal olmaktan çok, sahip oldukları ayırt edici özelliklere dayanılarak tanımlanmaktadır. İletişim sürecinde sayısal iletişim teknolojilerinden yararlanan yeni iletişim teknolojilerini Ronald Rice, "genellikle mikro işlemleri kullanılması sonucu bilgisayar yetenekleri olan, kullanıcılara veya kullanıcıyla enformasyon arasında karşılıklı etkileşime izin veren ya da karşılıklı etkileşimi artıran iletişim teknolojileri" olarak tanımlanmaktadır (Rice, 1984, s.67). Sivil oluşumlar için belki de en önemli yenilik, sayısal teknolojilerin sağlamış olduğu etkileşimli yapıdır. STK'ların kitlesiyle belli fikirler etrafında etkileşime geçebilmesi, bu etkileşimi bir kamuoyu gücü olarak aktive edebilmesi, yeni teknolojilerin özellikleri sayesinde mümkün olabilmektedir. Çünkü günümüzde topluluktan bahsedilirken yalnızca fiziki alanlarda bir araya gelmiş bireylerden söz edilmez, Jan Van Dijk'ın belirttiği gibi (2018) kitle toplumundan ağ toplumuna geçilmiştir. Dolayısıyla direniş sadece fiziksel ortamlarda değil siber ortamlarda oluşturulan topluluklarla da gerçekleştirilebilmektedir. Bu bağlamda sivil toplum kuruluşlarının, fiziksel örgütlü yapısından farklı olarak sanal örgütlü yapısı da söz konusudur.

Otorite tarafından geleneksel iletişim ortamlarının baskı altına alındığı, bu ortamlarda egemen ideolojinin yayıldığı ve yeniden üretildiği bilinmektedir. Yaygın şekilde kullanılan yeni iletişim teknolojileri ise toplumların iletişimi için çeşitli alternatif yöntemleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ana akım medyada konuşulmayan konuları dile getiren sendika gazeteleri, topluluklara ve örgütlere ait web siteler, sosyal mecralar, radyolar gibi ana akım medyada konuşulmayan konuları işleyen çeşitli platformlar bahsedilen alternatif yöntemlerin

[1] Dr. Arş. Gör. Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi, Radyo Televizyon ve Sinema Bölümü

örnekleridir. Bailey'e göre alternatif medya; topluma hizmet eden, ana akım karşısında alternatif bir alan oluşturan, sivil toplumun bir parçası olarak çeşitli grupları ve platformları bir araya toplayan bir sistemdir (Taylan, 2012, s. 22). Bu bağlamda alternatif medyanın, sivil alandaki farklılıkların medyası olarak ana akım karşısında otoriteye karşı söylem üreten bir alan olduğu düşünülebilir.

Bu çalışma, sanal platformlar gerçekten alternatif bir sivil güç oluşturulabilir mi? Yeni teknolojilerin otorite karşısındaki rolü nedir? sorularına cevap aramaktadır. Çalışmanın örneklemini oluşturan Haytap, Türkiye'de hayvan hakları alanında faaliyet gösteren büyük bir STK'dır. Ayrıca, kullandığı yeni iletişim teknolojileri bakımından çalışmanın amacına nitelikli katkı sağlayacağı öngörülmüştür. Fayton atlarının kaldırılması için çeşitli faaliyetler yürüten Haytap, şuan için İstanbul değilse de İzmir ve Antalya'da fayton atlarının kaldırılması kararında önemli bir katkıda bulunmuştur. Bu kazanımda yeni iletişim ortamlarında yürütülen faaliyetlerin etkisinin ne olduğunu ortaya koyabilmek için, Haytap'ın kullandığı yeni iletişim teknolojilerinden Instagram'da 01.06.2019- 30.06.2019 tarihleri arasında paylaşılan gönderileri içerik analizi ile çözümlenmiştir. 'İçerik çözümlemesi, iletişimin açık içeriğinin nicel ve nitel betimlemesi için kullanılan sistematik ve nesnel bir araştırma tekniğidir' (Geray, 2004, s. 133). Sosyolojiden sanata çeşitli disiplinlerde kullanılmakla birlikte temel olarak bir 'kodlama operasyonu' ve 'veri yorumlama sürecidir' (Berg ve June, 2019,s. 345). İçerik çözümleme yöntemi hem nitel hem de nicel verilere ulaşılmasını sağlar. Dolayısıyla nicel içerik analizinin sorduğu 'ne' ve nitel içerik analizinin 'neden' sorusu bu çalışma ile cevaplanmaktadır. Araştırma sonucunda atlar ile ilgili gönderilerin yoğunluğu, gündem oluşturma etkisi, gönderilerin yorumları üzerinden kamuoyunun tepkisi ve ilgisi çözümlenerek sonuçlar sivil medyanın olanakları ekseninde tartışılacaktır.

Yeni İletişim Teknolojileri

Sinemayı Camera Obscura'nın, radyoyu elektromanyetik dalgaların keşfinin mümkün kılması gibi, yeni iletişim teknolojilerini mümkün kılan teknoloji de internettir. Matbaanın ortaçağ insanların kültürel düzeylerine, radyonun II. Dünya Savaşı'na etkileri göz önüne alındığında, benzer etkilerin internet teknolojileriyle de gerçekleştiği söylenebilir. Hem bireysel hem de toplumsal düzeyde iletişim alma biçimleri değişmekle birlikte bu teknolojilerin kullanım alanları genişlemeye devam etmektedir. 1970'li yıllarda bilgisayar teknolojisinin icadıyla başlayan dönüşüm, 90'larda internetin topluma yayılmasıyla birlikte büyük bir hız kazanmıştır (Dilmen, 2007, s. 114-115). Enformasyon alma biçimlerini değiştiren internet tabanlı iletişim araçları günümüzde tanıtım, iktisadi, sosyal vb. çok sayıda amaç için kullanılmaktadır.

Her ne kadar Unesco (1986) geleneksel medyayı radyo, televizyon ve basın; yeni medyayı uydu yayıncılığı, videotekst, teletekst olarak sınıflandırılmışsa da gün geçtikçe gelişen teknoloji yeni tanımlamaları zorunlu kılmıştır. Timisi'ye göre yeni iletişim teknolojileri mikroişlemciler, kablo televizyon, e-mail, akıllı cep telefonları, fiberoptik, teletekst, kelime işlemcileridir (Timisi, 2003: 80). Her iki tanımdan yola çıkıldığında yeni iletişim teknolojilerinin çok sayıda araç ve ortamı kapsadığı söylenebilir. Bunlar Internet Protocol Television (IPTV), dijital radyo, e-yayıncılık, web günlükleri(bloglar), Wikipedia, Web 2.0 teknolojisi ile birlikte gelen Facebook, Twitter, Instagram, LinkedIn, gibi sosyal ağlar, Youtube vb video paylaşım siteleri, 5G artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik mobil iletişim sistemleri, Yapay zeka (Al) ve makine öğrenimi (ML), insan-yapay-zeka iletişimi, akıllı evler ve öngörülemeyen daha çok sayıda yeni teknoloji araç ve ortamlarıdır.

Teknolojik gelişmelerin sağladığı yenilikler iletişimin ortam ve araçlarını değiştirdiği gibi geleneksel medyada tüketici (pasif) konumda olan bireylere de etki etmiştir. Özelikle web 2.0'den sonra sadece içerik tüketen değil, aynı zamanda üreten (aktif) konuma gelen bireyler zamandan ve mekandan bağımsız olarak iletişim süreçlerine dahil olabilmişlerdir. Karşılıklı etkileşimin söz konusu olduğu bu süreç, anında geri bildirimlere, etki ve tepkiye de olanak sağlamaktadır (Geray, 1994, s. 8), (McQuail, 2010, s. 555), (Akyol, 2015, s. 27-28). Bu özellikler değerlendirildiğinde, yeni iletişim teknolojilerinin sivil toplum ya da sivil toplum kuruluşları için alternatif bir alan yarattığı söylenebilir.

Yukarıda kısaca yeni iletişim teknolojilerinin özelliklerinden ve ortamlarından bahsedilmiştir. Yeni teknolojilerin toplumların günlük hayat pratiklerindeki önemi anlayabilmek için dünya genelinde kullanım oranlarına bakmak faydalı olacaktır. We Are Social ve Hootsuit (2019) dünya çapında insanların internet, sosyal medya, mobil araçlar ve e-ticaret kullanımlarını ölçmek amacıyla birlikte çalışma yürütmekte ve yılda birkaç kez yayınlamaktadır. Digital 2019: Q4 Global Digital Statshot ismiyle Ekim ayında yayınlanan rapora göre dünya genelinde 5,155 milyar tekil mobil telefon kullanıcısı, 4,749 milyar internet kullanıcısı, 3,725 milyar aktif sosyal medya kullanıcısı, 4,070 milyar mobil internet kullanıcısı, 3,660 milyar mobil sosyal medya kullanıcısı bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle dünya nüfusunun (7,734 milyar) %67'si mobil telefon, %58'i internet, %48'i sosyal medya, %53'ü mobil internet, %47'si ise mobil sosyal medya kullanmaktadır (We Are Social 2019). Rapora göre internet kullanıcısı yıllık %10, sosyal medya kullanıcısı %9.6, mobil sosyal medya kullanıcısı %15 artmaktadır. Rapordan hareketle yeni teknolojilerin kullanımının yıldan yıla büyük bir sıçrama yaptığını söylemek olanakladır. Öte yandan en büyük artışın mobil sosyal medya kullanımlarında olduğu gözlemlenmektedir. Böylelikle insanlar günlük yaşamlarının ayrılmaz bir parçası haline gelen akıllı telefonlar ile her an her yerde iletişim içinde olma imkanına erişmişlerdir. 2019 Ocak raporuna göre ise dünya genelinde sosyal medya kullanım istatistikleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 1. Dünya Geneli Sosyal Medya Kullanım İstatistikleri (We Are Social, Ocak 2019)

Sosyal Medya	Dünya Geneli	Sosyal Medya	Dünya Geneli
Facebook	2,271 milyar	QQ	803 milyon
Youtube	1,900 milyar	QZone	531milyon
WhatsApp	1,500 milyar	TikTok	500 milyon
Fb Massenger	1,300 milyar	Sina Weibo	446 milyon
WeChat	1,083 milyar	Reddit	330 milyon
Instagram	1 milyar	Twitter	326 milyon

Tabloda görüldüğü gibi aylık aktif tekil kullanıcı sayısı en fazla olan sosyal medya platformu Facebook'tur. Aynı raporda sosyal medya kullanıcısı artış oranlarına yer verilmiştir:

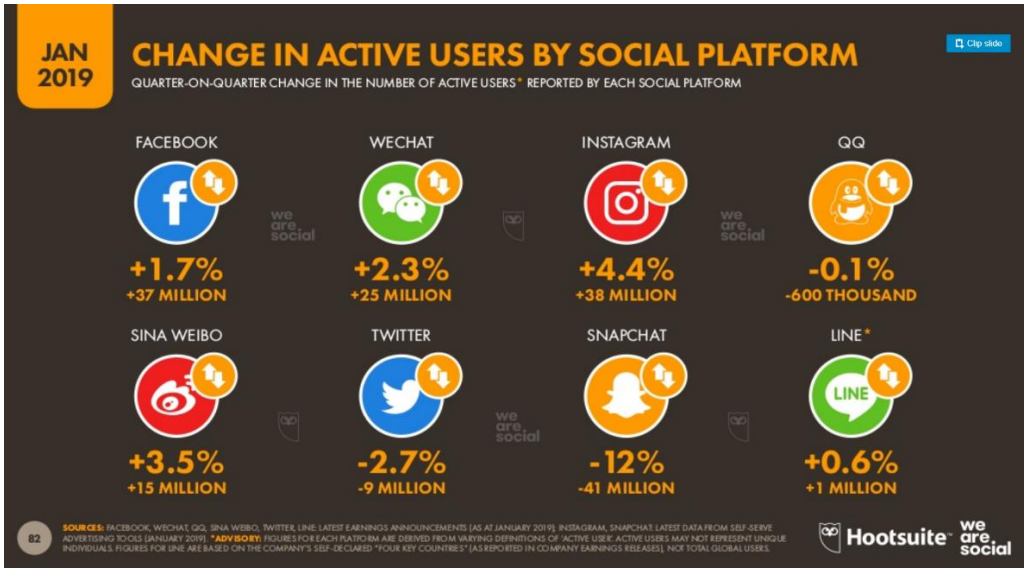

Şekil 1. Dünya Geneli 2018 Son Çeyrek Sosyal Medya Kullanıcı Artışı

Görüldüğü gibi kullanıcı sayısı en fazla artış gösteren platform İnstagram, WeChat ve Weibo'yken; Twitter, Snapchat gibi popüler uygulamaların aylık aktif kullanıcı sayıları düşüş göstermektedir. Veriler göz önüne alındığında dünyanın %42'lik kısmının internet kullanmadığı sonucuna varılmaktadır ancak %58'e karşılık gelen 5 milyar internet kullanıcısı azımsanmayacak bir rakamdır. Öte yandan soysal ağ yapıları ise gün geçtikte çeşitlenmekte ve kullanıcı sayısı artmaktadır.

Sivil Toplum Kuruluşları Açısından Yeni İletişim Teknolojilerinin Önemi

1910 yılında 132 kuruluşun bir araya gelmesiyle ve Birleşmiş Milletler tarafından başlatılan çalışmalarla birlikte sivil toplum kuruluşları ilk kez tanımlanmaya başlamıştır. "Kar amacı gütmemek, demokratik karar alma yeteneğine sahip olmak ve resmi bir nitelik barındırmak", Birleşmiş Milletlerin STK'lar için tanımladığı özellikler arasındadır (Seyfi, 2016, s. 26). Amaçlarına ulaşabilmek için hedef kitleleri tarafından görünür olma zorunluluğu bulanan STK'lar, yeni iletişim ortamlarının sağladığı imkanlarla söz konusu amaçlarına daha düşük maliyet ve daha yüksek hızla ulaşabilmektedir. Bu bakımdan yeni iletişim teknolojileri STK'lar için önemli bir potansiyel içermektedir (Biber, 2006, s. 94-95). Sivil toplumun organize olmasında, farklı grupların bir araya gelerek haklarını aramak için örgütlenmesinde ve muhalif sesleri duyurmada önemli bir güce sahip olan yeni iletişim ortamları (Karagöz, 2013, s. 132), STK'ların görmezden gelemeyeceği bir alan haline gelmiştir.

Alternatif Medya Olarak Yeni İletişim Teknolojileri Kullanımları: Haytap 'Fayton Atları' Örneği

Haytap Hakkında Bilgiler

Türkiye'de doğa ve hayvan haklarının korunması amacıyla kurulan ilk federasyon olan Haytap (Hayvan Hakları Federasyonu), Adana Doğayı ve Hayvanları Koruma Derneği (Dohayko), Diyarbakır Doğayı ve Hayvanları Koruma Derneği (Dihayko), İstanbul Barınak Gönüllüleri Derneği (Bgd), Giresun Hayvanları Koruma Derneği (Girhayko) ve Antalya Konyaltı Dostları Derneği'nin (Kdd) bir araya gelmesiyle 9 Temmuz 2008'de oluşturulmuştur (Haytap, 2019). Çalışmalarıyla Türkiye'de hayvanlara bakış açısını değiştirmeyi hedefleyen

Haytap'a göre, sahipli-sahipsiz tüm hayvanların yaşam hakları vardır ve bu hak doğuştandır. Haytap; doğaya ve canlılara karşı yapılan işkenceye, katliama ve bilinçli olmayan hayvanseverlik anlayışına karşı çıkan bir kuruluş olmakla beraber insan türünün bu dünyadaki diğer türlerden üstün olmadığını, insanların sahip olduğu hukuki haklara diğer canlıların da sahip olması gerektiğini savunur ve insanların kendi yaşam alanlarını genişleterek diğer canlılara zulmetmesinin karşısında durur. Federasyon aynı zamanda hayvanların deney için kullanılmasını, kürkleri için yetiştirilmesini, petshoplarda satılmasını, gösteri konusu olmasını, esaret altında tutulmasını ve onlara kötü davranılmasını reddederek hayvanları etik ve hukuki bir özne olarak tanımlar (Şenpolat, 2015, s. 91 -93).

Haytap, kurulduğu günden bu yana gerçekleştirdiği STK çalışmalarında hayvanlar yararına önemli kazanımlar elde etmiştir. Bunlardan biri, yaptığı yazışmalarla Koton ve Batik firmalarından hayvan kürkü taşıyan hiçbir ürün satmayacakları taahhüdünü almasıdır. Anlaşmaya uymayarak tilki kürkü satan Koton firması, sosyal medya aracılığıyla başlatılan kampanyalarla geri adım atmak zorunda kalmış, hiçbir ürününde gerçek kürk kullanmayacağını duyurmuştur. Benzer şekilde 2010 yılında Belediye Meclisi tarafından moloz dökme yeri olarak belirlenen Büyükçekmece gölünün çok sayıda yabani hayvana barınma alanı sağlaması nedeniyle çevreci ve hayvan hakları savunucuları tepki göstermiş, bu tepkilerin ardından Haytap İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ni mahkemeye vermiş ve davayı kazanarak kararın iptal edilmesini sağlamıştır (Haytap, 2019). Verilen örneklerde Haytap'ın çabalarının olumlu sonuca ulaşmasında, yeni iletişim araçları sayesinde yaratılan kamuoyu baskısının büyük bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Bulgular

Yeni iletişim platformlarının, sivil bir güç oluşturmak, otoriteler karşısında söz söylemek ve karar alama süreçlerine etki etmek için alternatif bir söylem alanı olduğu varsayımından hareketle bu çalışma, Türkiye'de son bir yıldır hakkında çeşitli tartışmalar yürütülen faytonlu atların 2019 Haziran ayında İzmir'de Antalya'da ve faytonların kaldırılması sürecinde sosyal medyanın gücünü ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu nedenle örneklem olarak seçilen Haytap'ın 01.06.2019-30.06.2019 tarihleri arasındaki Instagram paylaşımları incelenmiştir. Her gönderi, araştırmacı tarafından kodlanarak, elde edilen sonuçlar Excell program tabloları kullanılarak analiz edilmiştir. Paylaşımlar konu kategorisi baz alınarak kategorileştirilmiştir ve sonuç olarak gönderilerde aşağıdaki kategoriler saptanmıştır:

Fayton: Türkiye genelinde fayton turları kapsamında kullanılan atların sorunlarını anlatan paylaşımları kapsamaktadır. Olumsuz hava şartlarında tura çıkarılan, kötü koşullarda barındırılan ve kötü muamele edilen atların durumları ile ilgili ve uygulamanın son bulması amacıyla yapılan paylaşımlardır.

Kurumsal: Bu kategoride federasyonun kurumsal kimlik öğelerine yer verilmiştir.

Farkındalık: Haytap'ın misyonu çerçevesinde hayvanlar adına yaptığı her türlü farkındalık çalışmalarını kapsamaktadır.

Bağış ve Gönüllü: Maddi destek toplamak, gönüllü bulmak amacıyla paylaşılan gönderiler bu kategoride toplanmıştır.

Hayvan Hakları: Devlet kurumları ile yapılan çalışmalar, yasa değişikliği çalışmaları ve hayvan hakları hakkında toplumu bilgilendiren yazılar ve görseller bu kategori içine alınmıştır.

Etkinlik ve Proje Özetleri: Sosyal sorumluluk projelerinin ve federasyonun kendi içinde yürüttüğü projelerin sonuçlarının paylaşıldığı gönderileri kapsamaktadır. Etkinliklerden ya da

projelerden toplanan yardımlar ile kurulan ameliyathaneler, barınak bağışları, sokak hayvanlarına yapılan yardımlar bu kategoride yer almaktadır.

Proje Tanıtım: Çeşitli sektörlerdeki firmalar ile gerçekleştirdikleri sosyal sorumluluk projelerinin tanıtımlarını kapsamaktadır.

Saha ve Veteriner Çalışmaları: Federasyonun kendi bünyesinde gerçekleştirdiği saha ve veteriner çalışmaları bu kategoriye dahil edilmiştir.

Yunus Parkları: Yunusların gösteri amacına dönüştürülmesini eleştiren gönderiler bu kategoride toplanmıştır.

Yaban Hayat, Av: Yaban hayat hayvanları, çevre sorunları, avcılıkla ilgili paylaşımları kapsamaktadır.

Kürk, Deri, Deney: Hayvanların yünleri, derileri, kürkleri nedeniyle öldürülmesi, deneylerde kullanılmasıyla ilgili paylaşımları kapsamaktadır.

Vegan, Vejetaryen Beslenme: Vegan ve vejetaryen beslenme ile ilgili paylaşımları kapsamaktadır.

Petshop: Hayvan kaçakçılığı ve petshoplardaki hayvan ticaretinin sürdürülmesi ile ilgili gönderiler bu kategori altında listelenmiştir.

Diğer: Özel gün kutlama paylaşımları veya yaşanan terör vb. olaylarla ile ilgili gönderiler bu kategoriye dahil edilmiştir.

Tablo 2. Dünya Geneli Sosyal Medya Kullanım İstatistikleri Instagram Gönderi Türleri ve Etkileşim Oranları (01.06.2019-30.06.2019)

Gönderi Konusu	Konu Frekansı	Konu Oranı	Yorum Frekansı	Yorum Oranı
Fayton Atları	17	%26,2	2484	%37,9
Kurumsal	8	%12,3	160	%2,4
Farkındalık	7	%10,8	997	%15,2
Yaban Hayat – Av	6	%9,2	1590	%24,3
Etkinlik Proje Özeti	5	%7,7	130	%2,0
Bağış- Gönüllü	5	%7,7	207	%3,2
Hayvan Hakları	3	%4,6	157	%2,4
Saha-Vet. Çalışmaları	3	%4,6	187	%2,9
Yunus Parkları	3	%4,6	66	%1,0
Vegan-Vejetaryen	2	%3,1	267	%4,1
Proje Tanıtım	2	%3,1	24	%0,4
Petshop	1	%1,5	47	%0,7
Kürk- Deri- Deney	1	%1,5	194	%3,0
Diğer	2	%3,1	38	%0,6
Toplam	65	%100	6548	%100

Söz konusu tarih aralığında Instagram gönderilerinin sayısı toplam 65'tir. 65 gönderi için yapılan toplam yorum ise 6548'dir. Platformda toplam beğeni oranlarına ulaşılamadığı için etkileşim oranları yorumlar ile sınırlı tutulmuştur.

Tablo 1'de açıkça görülmektedir ki Haytap'ın söz konusu dönem içindeki Instagram paylaşımları en fazla fayton atları ile ilgili olmuştur. %26, 2 oranla en fazla fayton atları hakkında paylaşım yapılmış, %37,9 oranla ise en çok fayton atları ile ilgili yorum yapılmıştır.

Kuruluşun paylaşım yaptığı diğer konular ise; %12,3 kurumsal, %10,8 farkındalık, %9,2 yaban hayat ve av, %7,7 etkinlik ve proje özetleri, %7,7 bağış ve gönüllü, %4,6 hayvan hakları, %4,6 saha ve veteriner çalışmaları, %4,6 yunus parkları, %3,1 vegan- vejetaryen, %3,1proje tanıtım, %1,5 petshop, %1,5 kürk, deri, deney kategorilerisi ve %3,1 diğer kategoridir.

Kuruluşun en çok paylaşım yaptığı ve en çok etkileşim aldığı kategori fayton atları olmuştur. Ancak etkileşimlerin kuruluşun amacına yönelik olumlu veya olumsuz bir etkisinin olduğunun anlaşılabilmesi için yorumların tonunun incelenmesi gerekmiştir. Bu nedenle fayton atları ile ilgili en çok etkileşim alan gönderinin (10 Haziran 2019 tarihli gönderi) yorumları incelenmiştir:

Tablo 3. Etkileşimlerin Tonu

Olumlu Frekans	Olumlu Oran	Olumsuz Frekans	Olumsuz Oran	Nötr Frekans	Nötr Oran	Toplam
298	%96,8	1	%0,3	9	%2,9	308

En çok etkileşim alan gönderi incelendiğinde yorumlarım %96,8 oranla faytonların kaldırılması, atların çektiği eziyetin dile getirilmesi, var olan durumdan dolayı yaşanan üzüntü vb. içeriklerle destekleyici olduğu saptanmıştır. %0,3 oranla sadece 1 gönderi olumsuzdur. Yorumların %2,9'u ise olumlu veya olumsuz herhangi bir ton içermemektedir. Yorumlarda ayrıca @tcbestepe, @tcicisleri, @bekirpekdemirli, @adaletbakanlik, @istanbulbelediye, @rterdogan, @ekremimamoglu, @tckulturturizm, @antalyabel, @adalarbelediyesi, @tuncsoyer gibi çok sayıda 'mention' ile faytonların kaldırılması için yetkililer göreve çağrılmıştır. Bunun dışında ünlü isimlerin de gönderi altına etiketlenmesi ile konunun gündemde kalması için çaba gösterilmiş görünmektedir.

Yorumlarda #faytonabinmeatlaröluyor, #faytonyasaklansın, #faytonahayır vb. etiketlemelerde olay gündemde tutulmaya çalışılmıştır. #faytonabinmeatlarölüyor hastagı ile sosyal medya paylaşımları yapan Haytap'ın bu etiketi hakkında toplam 11.8 K (11.800) paylaşım yapılmıştır. Yine benzer şekilde kuruluşun kullandığı yukarda bahsedilen etiketlerde 5 binin üstünde paylaşım yapıldığı saptanmıştır.

Tartışma ve Sonuç

Sosyal medyanın sivil toplum çalışmaları için alternatif bir medya olduğu düşünülmekle birlikte bu alternatif alanın etkisinin ölçülmesi için Haytap örnek olayı üzerinden yapılan bu çalışmadan elde edilen verilere göre;

- Haytap faytonların kaldırılması ile sonuçlanan sürece kadar, Instagram üzerinden en çok fayton atları ile ilgili paylaşım yapmıştır.

• Instagram gönderilerinde toplam 14 kategori saptanmış olup, %26,2 ile fayton atları birinci sıradadır. 65 gönderinin 17'si faytonlarla ilgilidir. Ona en yakın 8 (%12,3) gönderi ile kurumsal kategoride yapılmıştır.

• Faytonlarla ilgili en çok etkileşim alan gönderinin yorumları incelendiğinde, metin tonunun %96, 8 oranla fayton atlarının kaldırılmasını destekler nitelikte olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla konuya ilgi gösteren kişilerin büyük bir çoğunluğu bu fikri desteklemektedir.

• Yorumlarda sıklıkla Cumhurbaşkanı, belediye başkanlıkları ve bakanlıklar gibi yetkililerin durumu fark etmesi ve harekete geçmesi amacıyla Instagramın mention özelliği kullanılmıştır.

• Faytonların yasaklaması için çeşitli hastaglar altında 15 binin üstünde paylaşım yapılmıştır.

Yapılan çalışma sonucunda elde edilen veriler göz önüne alındığında; Haytap'ın İzmir ve Antalya'da fayton atlarının kaldırılması sürecinde konuyu gündemde tuttuğu ve otorite karşısında takipçileri ile birlikte bir baskı uyguladığı gözlemlenmektedir. Antalya ve İzmir belediye başkan adaylarının seçim öncesi bir vaadi de faytonların yasaklanmasıdır. Başkan adayları seçildikleri takdirde atların şehirlerinden kaldırılması sözünü vermişlerdir. Bu sözleşmeyi Haytap kamuoyu ile paylaşmış ve seçimden sonra sıklıkla sözün tutulmasını hatırlatıcı açıklamalar yapmıştır (Haytap, 2019). Öyle görülmektedir ki hem bir sivil toplum kuruluşu olarak Haytap hem de Haytap aracılığı ile kamuoyu sosyal medyada otoritelere karşı bir baskı oluşturmuştur. Fayton atları ile ilgili ciddi bir rant olduğu göz önüne alınırsa, bu sefer faytoncuların değil sivil toplumun istediği olmuştur. Çıkar değil kamunun vicdanı kazanmıştır. Bu bağlamda sosyal platformların, kamunun istekleri çerçevesinde kullanılabilen sanal bir örgütlenme alanı olarak, geleneksel medya karşısında sivil bir güç oluşturmaya katkı sağladığı söylenebilir.

KAYNAKÇA

Akyol, O. (2015). Yeni iletişim teknolojilerinin ortak özellikleri. M. G. Genel (Ed.), *Yeni Medya Araştırmaları 1: Güncel Tartışmalar Ekseninde* içinde (s.2-34). Bursa: Ekin Yayınevi.

Berg, B.L. ve Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (H. Aydın Çev. Ed.) Konya: Eğitim Yayınevi.

Biber, A. (2006). *Sivil toplum örgütlerinde halkla ilişkiler*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Dijk, V. J. (2018). *Ağ Toplumu*. (Özlem Sakin, Çev. Ed.). İstanbul: Kafka Yayınları.

Dilmen, N. E. (2007). Yeni medya kavramı çerçevesinde internet günlükleri-bloglar ve gazeteciliğe yansımaları. *Marmara İletişim Dergisi, 12*, 114- 132.

Geray, H. (1994). *Yeni iletişim teknolojileri*. Ankara: Kılıçaslan Matbaacılık.

Geray, H. (2004). *Toplumsal araştırmalarda nicel ve nitel yöntemlere giriş*. Ankara: Siyasal Kitabevi.

Karagöz, K. (2013). Yeni medya çağında dönüşen toplumsal hareketler ve dijital aktivizm hareketleri. *İletişim ve Diplomasi Dergisi. 1*, 132-157.

McQuail, D. (2010). *McQuail's mass communication theory*. London: Sage Publications.

Rice, Ronald (1984). *The New media: Communication, Research and Technology*. California: Sage Publication

Seyfi, M. (2016). *Sivil toplum kuruluşlarında storytelling*. İstanbul: Pales Yayınları.

Şenpolat, A. K. (2005). *99 Soruda hayvan hakları*. İstanbul: Okyan Us Yayın.

Taylan, A. (2012). Alternatif medya ve bianet örneği: türkiye'de alternatif medyaya dair etnografik çalışma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Timisi, N. (2003). *Yeni iletişim teknolojileri ve demokrasi*. Ankara: Dost Kitabevi.

We Are Social (2019). Digital in 2019. (12/11/2019 tarihinde .https://wearesocial.com/global-digital-report-2019adresinden ulaşılmıştır).

www.instagram.com/ Erişim Tarihi: 06.01.2020

www.haytap.org Erişim Tarihi: 04.01.2020

Tefsîru'l-Mevakib Tercemetü'l-Mevahib İsimli Kitapta Geçen Bazı Kelime Grupları Üzerine Bir Dil İncelemesi

Ali ÇİÇEK

Giriş

Bu çalışmada İsmail Ferruh Efendi tarafından hazırlanan ve 1320 tarihinde İstanbul'da basılan Tefsîru'l-Mevakib Tercemetü'l-Mevahib isimli tefsirde geçen bazı kelime grupları üzerine bir dil incelemesi yapılmıştır. Bu tefsirin birçok kere daha basıldığı (Abay, 1299:270-https://www.camlicakitap.com/tefsiri-mevakib) anlaşılmıştır. Bu baskıların daha çok Sultan İkinci Abdülhamid Han devrinde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu kısa tefsirin sonunda bulunan açıklama kısmında; 'İşbu açıklamalı ve kenar süslemeli Kelam-ı Kadim tefsiri, İslam Dininin ve din makamının koruyucusu, Büyük Hilafet makamının şevketli, kudretli sahibi Sultan Gazi Abdulhamid Han-ı Sanî Efendimiz hazretlerinin isabetli fermanı doğrultusunda ve mushāf-ı şerîfleri inceleme meclislerinin düzeltmeleri sonunda ve Denizcilik Bakanı (Bahriye Nazırı) Hasan Paşa Hazretlerinin yardımıyla Bahriye matbaasında 1320 tarihinde basılmıştır.' kaydı bulunmaktadır.

Bu dipnotlu tefsir (*işbu hâmişi tefsiri*- tefsirin hatimesinden) kitabının orta kısımlarında verilen Kur'an-ı Kerim'in yanlarına kısa açıklamalı meal verilmiştir. Bu açıklamalar Osmanlı Türkçesinin son dönemlerindeki ses özelliklerine uygun olarak Arap alfabesiyle çok küçük harflerle kaleme alınmıştır. Tefsirin tamamı 1120 sayfadan ibarettir. Kitapta kullanılan dil o döneme göre gayet sadedir.

Toplum hayatında dinin etkinliği devalı kendini hissettirmiştir. Dolayısıyla dini eserlerde kullanılan dilin de o dili kullanan insanlar tarafından tanınması ve anlaşılması önem arz etmektedir. Bu bakımdan Türkçenin söz varlığının tanınmasında ve geliştirilmesinde Kur'an tefsir ve tercümelerinin belli bir yeri vardır. Bu cümleden olmak üzere Türkçeye aktarılan ilk Kur'an tercümesinin XI. yüzyılda yapıldığı ve daha sonraki dönemlerde bu faaliyetlerin artarak devam ettiği görülmektedir (Bilgin, 1996:7).

Konuyla ilgili olarak yapılmış çalışmalara bakıldığında Osmanlı döneminde Kur'an-ı Kerim üzerine çeşitli incelemelerin ortaya konulduğu anlaşılmaktadır. "Osmanlıda medreselerdeki eğitim faaliyetlerine ilâve olarak camilerde, tekkelerde ve saraylarda da tefsîr ilminin sistemli bir ders şeklinde takip edildiğini görmekteyiz" (Abay, 1999:249).

Tefsir kelimesinin çeşitli kaynaklarda sözlük açıklamaları mevcuttur. Ancak bu husus çalışma konusunun dışında olduğu için bunlardan birkaçıyla yetinildi. TS'de tefsir için, "Kur'an'ın ayetlerini açıklayarak görüşler ileri sürme ve bunları yazma." karşılığı verilmiş. Doğan ise tefsir terimini "Kur'an-ı Kerimi insan gücünün imkânları ölçüsünde anlama ve açıklama ilmi." şeklinde açıklamıştır.

Bilindiği üzere Kur'an-ı Kerim'in tefsiri, Kur'an tercümelerinden daha kapsamlı bir şekilde sureleri ve ayetleri genişçe bir farklı olarak açıklamaktadır. Çünkü tefsirler Kur'an'ı, çeşitli tefsir, tercüme, hadis ve din bilginlerinin görüşlerini de göz önüne alarak daha detaylı bir şekilde açıklama yapmaktır. Dolayısıyla gerek Kur'an tefsirleri gerek tercümeleri Türk dil çalışmalarına katkılar sunmuşlardır (Demirel, 2018:2120). Satır arası Kur'an tercümelerinin

önemi özelliklerinden biri de Türkçenin zenginliğini ortaya koyan metinler olmalarıdır. Bu metinlerin çevrilmesinin temel amacı insanlara inandıkları dinle ilgili ortaya çıkan kutsal metnini kendi dillerinde okuyabilmelerini sağlamaktır. Bu gerekçeden dolayı bu metinlerde geniş bir söz varlığı karşımıza çıkar. Aynı zamanda birtakım İslami terimlerin hangi Türkçe sözcüklerle ifade edildiğini görmek ve farklı yüzyıllardaki satır arası tercümeler de incelenmek suretiyle dile katkıları ortaya konulabilir (Çelik, 2017:122).

Bu çalışmada Tefsîru'l-Mevakib Tercemetü'l-Mevahib isimli tefsirde geçen bazı kelime grupları üzerine bir dil çalışması yapılmıştır. Dolayısıyla bu yazıda Kur'an tefsirlerin tarihçesi, çeşitli müfessirler tarafından hazırlanmış olan bu alandaki çalışmaların kapsamı, tefsir çeşitleri gibi konular bu incelemenin dışındadır. Bu yazı kapsamında özellikle mevcut eserde geçen bazı kelime grupları üzerinde durulmuştur.

Kelime grupları, bazen tek kelimeyle karşılanan şeyleri veya eylemleri daha kapsamlı bir biçimde ifade etmek yahut daha geniş kavramları karşılamak üzere ortaya konan dil yapıları olarak tanımlanırlar (Ergin, 1993:353). Aktan, kelime grubu için "Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelimeler topluluğuna kelime grubu denir" (Aktan, 2009:2) açıklamasını yapmıştır. Kelime grubu cümle içerisinde tek kelime gibi kullanılır; aynı zamanda özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf tümleci, cümle dışı unsur gibi görevler yapar. Gerek cümle içerisinde gerek diğer kelime grupları içerisinde herhangi bir yargı belirtmez. Kelime grubu varlıkları ve kavramları karşılamak, bunların oluşumlarını ortaya koymak ve anlamlarını genişletmek, belirtmek amacıyla belli kurallara göre bir bütünlük teşkil edecek düzenlenmiş açık bir yargı belirtmeyen (Karahan, 2010:39) yapılardır.

Bu yazıda ele alınan Tefsîru'l-Mevakib Tercemetü'l-Mevahib isimli tefsirde geçen kelime gruplarından bazıları Türkiye Türkçesiyle yazılışı, transkripsiyonlu yazılışı ve Türkiye Türkçesindeki karşılıklarıyla beraber aşağıda verilmiştir:

İsim Tamlaması

İsim tamlaması en az iki ismin belli kurallar dahilinde meydana getirdiği kelime grubudur. İki isim iyelik yapılanmasıyla birbirine bağlanır (Ergin, 1993: 359). Türkçede geniş bir kullanıma sahip bulunan isim tamlamasında; tamlayan unsurun ilgi eki (belirli isim tamlamasında), tamlanan unsur ise iyelik eki alır, belirsiz isim tamlamasında ise iyelik yapısı bulunur. Bu durumda her iki unsurun da isim olmasını veya bu görevde kullanılmasını gerekmektedir. (Demir, 2007:28). İsim tamlamasında ikinci unsur sürekli olarak iyelik eki taşımaktadır.

Aşağıya alınan isim tamlamalarının çoğu belirli isim tamlaması yapısındadır.

Türkiye Türkçesiyle Yazılışı	Transkripsiyonlu Yazılışı	Türkiye Türkçesindeki Karşılığı
Benim nezrim 3/25	benim nezrim	Benim adadığım
Bir işin icadı 2/116	bir işiñ icadı	bir işin ortaya konuluşu
Bizim ayetlerimiz 78/28	bizim āyetlerimiz	Bizim ayetlerimiz
Bostanın üzeri 18/40	bustanuñ üzeri	Bostanın üzeri
Bu tabutun gelmesi 2/248	bu tābūtuñ gelmesi	Bu tabutun gelmesi

Ensari'nin iki oğlu 2/256	Ensārî'nüñ iki oġlı	Ensari'nin iki oğlu
Evladınızın mirası 4/10	evlādiñizıñ mîrāsı	Evladınızın mirası
Eytam malları 4/9	eytām mālları	Yetimlerin malları
Fevt olanların tövbesi 4/18	fevt olanlarıñ tevbesi	Ölenlerin tövbesi
Gecenin zulmatı 113/5	gicenüñ żulmātı	Gecenin karanlığı
Hakk'ın kelamı	Ḥaḳḳ'uñ kelamı	Allah'ın sözü
Kıyamet günü 78/18	ḳıyāmet güni	Kıyamet günü
Küffarın zımnında-2/5	küffārıñ żımnında	Kafirlerin maksadı
Malın nısfı 4/11	māluñ nıṣfı	Malın yarısı
Mevludun veladeti 3/26	mevlūduñ veladeti	Çocuğun doğumu
Müminler şanı-2/5	müʾminler şanı	Müminlerin şerefi
Nar azabı 8/13	nār ᶜażābı	Ateş azabı
Nisanın hissesi 4/11	nisānıñ hiṣṣesi	Kadınların hissesi
Olanların cümlesi 2/254	olanlaruñ cümlesi	Olanların tamamı
Onların gözlerinin nuru 2/20	anlarıñ gözleriniñ nurı	Onlarının gözlerinin ışığı
Onların libasları 22/23	anlarıñ libasları	Onların elbiseleri
Onun akvalini 3/24	anuñ akvalı	Onun sözleri
Onun izni 2/245	anuñ iẕni	Onun izni
Onun müntehası 76/44	anuñ mütehāsı	Onun sonu, onun nihayeti
Putların büyüğü 21/63	butlarıñ büyügi	Putların büyüğü
Sebt günü 2/65	Sebt güni	Cumartesi günü (Yahudilerde)
Sizin Rabbiniz21/56	siziñ Rabbiñiz	Sizin Rabbiniz, Allah'ınız
Yakup oğulları 2/132	Yaᶜḳūb oġulları	Yakup'un oğulları
Yıldırımın ziyası 2/20	yıdırumuñ żyāsı	Yıldırımın ışığı
Zalimlerin kavli 2/116	ẓālimlerüñ ḳavli	Zalimlerin, sözü, anlaşması
Zenci kavmi 2/67	Zenci ḳavmi	Zenci halkı
Zulmet- 21/59	ẓulm it- (idüp)	Eziyet veya işkence etmek

Birleşik Fiiller

Birleşik fiiller, eylemleri karşılayan kelime gruplarıdır (Karaca 2021:259). Bu yapıdaki fiil bir yardımcı fiille bir ismin oluşturduğu bir kelime grubudur ve Türkçede yoğun bir biçimde kullanılmaktadır. Birleşik fiilde asıl unsur olan isim veya ismin yerine geçen fiil ögesi önde ardından yardımcı fiil gelir. Yardımcı fiillerden *et-, ol-, olun- eyle-* gibi yardımcı fiiller Türkiye Türkçesinde çok işlek olarak kullanılmakta ve bu yardımcı fiillerle isim ve onun yerine geçebilen fiil yapısındaki unsurlarla çok büyük miktarda birleşik fiil grubu yapılabilmektedir. Bu yardımcı fiiller sayesinde Batı dillerinden Türkçeye geçen kelimelerle de birleşik fiil

yapabilmektedirler: doktor ol-, profesör ol- vb. Örnek olarak aşağıya alınan birleşik fiillerin büyük çoğunluğu *et-, ol-, olun- eyle-, bul-* yardımcı fiilleriyle yapılmıştır.

Türkiye Türkçesiyle Yazılışı	Transkripsiyonlu Yazılışı	Türkiye Türkçesindeki Karşılığı
Ahdü misak al- 3/81	ᶜahdü mîsāk al- (aldı)	Söz almak
Ahz et- 2/229	aḫẕ it- (itmek)	Almak, evlenmek
Aşikâr gör- 2/55	āşikār gör- (görmeyince)	Açıkça görmek
Azabı al- 2/172	ᶜaẕābı al- (aldılar)	Azabı seçmek
Bahşet- 1/1	baḥş it- idici)	Bahşetmek
Dahil ol- 3/97	dāḫil ol- (olsa)	İçeri girmek, karışmak
Davet olun- 2/256	daᶜvet olın- (olınmayup)	Çağrılmak
Delalet et- 21/22	delālet it- (ider)	Yol göstermek, rehberlik etmek
Delil getir-22/71	delîl getür- (getüreler)	Belgelemek, kanıt göstermek
Dua et- 2/186	duᶜā it- (itdüklerinde)	Allah'a yalvarmak
Emin ol- 3/97	emîn ol- (olur)	Emin olmak
Emret- 3/80	emr it- (idem)	Emretmek
Evvelinde ol-	evvelinde ol- (olan)	Başlangıcında ol-
Farz ol- 3/97	farż ol- (oldı)	farz olmak
Faydalandır- 2/237	fāʾidelendür- (faidelendür)	Yararlandırmak
Felah ve necat bul- 2/5	felāḥ ve necāt bul- (bulup)	Kurtuluş ve selamet bulmak
Fena bul- 18/39	fenā bul- (bulmaz)	Yok olmak, sona ermek
Fevt ol- 2/161	fevt ol- (oldılar)	Ölmek, kaybolmak
Halk et- 79/31	ḫalḳ it- (idüp)	(Allah) yaratmak
Hamil ol- 3/35	ḥāmil ol- (olmışdı)	Yüklü olmak, gebe olmak
Hücum et- 22/ 72	hücūm it- (idüp)	Saldırmak, akın etmek
İbadet et- 41/38	ᶜibādet it- (idüñ)	İbadet etmek, kulluk etmek
İcap et- 113/5	îcāb it- (iden)	Gerekli olmak, lüzumlu olmak
İcabet et- 2/186	icābet it- (itdiklerinde)	Kabul etmek, kabul olmak
İdhal et- 2/256	idḫāl it- (itmek)	İçine almak, dahil etmek
İhata et- 2/255	iḥāṭa it- (ider)	Kuşatmak, çevrelemek
İhsan et- 2/236	iḥsān it (idiciler)	İyilikle vermek
İhtilaf et- 3/19	iḫtilāf it- (itmediler)	uyuşmamak, ayrılmak
İkrar et- 2/18	iḳrār it- (itmezler)	Açıkça söylemezler
İlka et- 8/12	ilḳā it- (iderem)	Atmak, kalbe bırakmak

İman et- 2/256	îmān it- (ider)	İman etmek, inanmak
İnfak et- 2/219	infāḳ it- (idelim)	Nafaka vermek, beslemek
İnkâr et- 3/95	inkār it- (idersiz)	İnkâr etmek
İnkıyat etmek 3/25	inḳıyād itmek	Boyun eğmek
İntihap eyle- 2/131	intiḫāb eyle- (eyledi)	Seçmek, tercih etmek
İnzal ol- 32/8	inzāl ol- (olmış)	İndirmek, indirilmek
İraz et- 3/82	iᶜrāż it- (iderse)	Yüz çevirmek
İstiğfar et- 8/32	istiġfār it- (idecek)	(Allah) günahını affetmek
Kabul eyle- 3/37	ḳabūl eyle- (eyledi)	Kabul etmek
Kibir et- 78/18	kibr it- (idenler)	Gururlanmak, kendini beğenmek
Kitap veril- 3/19	kitāb viril- (virilen)	Kitap verilmek
Kesbet- 36/64	kesb it- (itdükleri)	Kazanmak elde etmek
Mağfiret et- 8/28	maġfiret it- (ider)	Affetmek, bağışlamak
Mail ol- 3/95	māʾil ol- (olan)	Meyilli, istekli olmak
Medar ol- 78/26	medār ol- (olur)	Sebep olmak, vesile olmak
Mensuh ol- 2/256	mensūḫ ol- (oldı)	Hükmünü kaldırmak
Merhamet eyle- 2/219	merḥamet eyle- (eyleyen)	Acımak
Meşakkat ver- 2/255	meşaḳḳat vir- (virmez)	Zorluk çıkarmak
Muamele olun- 2/256	muᶜāmele olın- (olunur)	Davranılmak, karşılanmak
Muhafaza et- 1/1	muḥāfaża it- (idici)	Korumak, saklamak
Muhalefet et- 8/13	muḫālefet it- (itdiler)	Muhalefet etmek
Muhtaç ol- 2/219	muḥtāc ol- (oldı)	İhtiyacı olmak
Müsavi ol- 2/247	müsāvî ol- (oldı)	Denk olmak, eşit olmak
Nafaka ver- 2/3	nafaḳa vir- (virirler)	Geçim parası vermek
Nail ol- 2/5	nāʾil ol- (olmuşlardır)	Elde etmek, kavuşma
Nakıs et- 5/7	naḳṣ it- 5/7 (itdi)	Noksan bırakmak, bozmak
Nasranî et- 2/256	Naṣranî it- (idüp)	Nasranî inancına çevirmek
Nazil ol- (2/1)	nāzil ol-	Yukarıdan aşağı inmek
Nehyet- 79/41	nehy it- (ide)	Yasaklamak, engellemek
Nezret- 3/25	neẕr itmek	Adamak
Nikâh tazele-2/229	nikāḥ tāzele-	Yeniden nikâh yapmak
Nusret et- 3/81	nuṣret it- (idesiz)	Yardım etmek
Rücu et- 3/82	rücūᶜ it- (iderler)	Dönmek

Sual olun-	suʾāl olun-	Sormak, istemek
Sure getir- 2/23	sūre getür-	Bir sure getirmek
Şahit ol- 3/81	şāhid ol- (oluñ)	Şahit olmak
Şayan ol- 3/25	şāyān ol- (olmazdı)	Uygun olmak
Şerik tut- 2/22	şerîk ṭut- (ṭutmayasız)	Ortak etmek, bir tutmak
Tabi ol- 2/209	tābiʿol- (olan)	Birine veya bir şeye uymak
Tahvif et- 79/45	taḫvîf it- (idicisin)	Korkutmak, çekindirmek
Talak et- 2/229	ṭalaḳ it- (itdügünde)	Boşamak, ayrılmak
Talep eyle- 2/115	ṭaleb eyle- (eylediler)	İstemek, talep etmek
Tasdik et- 3/81	taṣdîḳ it- (idersiz)	Tasdik etmek, doğrulamak
Tathir et- 2/171	taṭhîr it- (itmek)	Temizlemek, yıkamak
Tebdil et- 36/67	tebdîl it- (iderdük)	Değiştirmek, başka şekle sokmak
Tekellüm et- 2/171	tekellüm itme- (itmez)	konuşmak, söylemek
Telim eyle- 2/131	teslîm eyle- (eyledim)	Bırakmak, teslim etmek
Temyiz et- 2/256	temyîz it- (itdi)	Ayırt etmek, seçmek
Terk eyle- 2/248	terk eyle- (eyledügi)	Bırakmak, terk eylemek
Tövbe et- 4/18	tevbe eyle-	Tövbe etmek
Tuğyan et- 79/39	ṭuġyān ie- (idüp)	Haddi aşmak, azgınlık yapmak
Ümit et- 8/12	ümîd it- (idersiz)	Ümit etmek
Vefat eyle- 3/25	vefāt eyle- (eyledi)	Ölmek, vefat etmek
Zahir ol- 2/19	zāhir ol- (olur)	Görünmek, ortaya çıkmak

Sıfat tamlaması

Bir sıfat ögesiyle ile bir isim ögesinin belirli bir anlamlılık dahilinde oluşturduğu yapıya sıfat tamlaması denilmektedir. Bu tamlamada sıfat yardımcı unsur olup tamlayan, isim ise asıl unsur olarak tamlanan görevi yapmaktadır görevi yapmaktadır. Sıfat tamlamasında sıfat, ismin önünde ve tekil hâlde bulunur

Türkiye Türkçesiyle Yazılışı	Transkripsiyonlu Yazılışı	Türkiye Türkçesindeki Karşılığı
Akan kan 78/26	aḳan ḳan	Akan kan
Bu iki ayet	bu iki āyet	Kur'an'ın her bir cümlesi
Cümle cihat 2/115	cümle cihād	Bütün yönler
Elemli azap 2/102	elemlü aẕāb	Acı azap

Her görücü 79/36	her görici	Her görücü
O kimseler 2/19	ol kimesneler	O kimseler
On dört ayet 2/5	on dört āyet	On dört ayet
On türlü 78/18	on dürlü	On türlü
Şol ulema 2/171	şol ᶜulemā	Şu alimler

İsim Fiil Grubu

İsim fiillerin temel işlevleri mastar hâlinde bulunan fiilleri (-mAk, -mA, -İş) isimleştirmektir. Bunlar isim gibi kullanılır ismin üstlendiği görevleri aynı şekilde yapabilmektir. Bu grubun ana ögesi hareket bildiren isimdir ve sonda bulunur (Karahan, 2010:55). İsim fiil grubu Türkçede yaygın olarak kullanılır.

Türkiye Türkçesiyle Yazılışı	Transkripsiyonlu Yazılışı	Türkiye Türkçesindeki Karşılığı
Tehir olunmak 10/19	teʾhir olunmaḳ	Ertelemek, geciktirmek
Acele etmek 10/49	ᶜacele itmek	Acele etmek
Muttali olmamak 10/87	muṭṭaliᶜ olmamaḳ	Bilgi sahibi olmamak
Şerik tutma 2/22	şerîk ṭutma	Ortak tutma

Bağlama Grubu

Bağlama grubunu diğer kelime gruplarından ayıran en önemli özellik; grubu meydana getiren iki öge arsında ana unsur yardımcı unsur diye bir ayırımın olmadığıdır. Çünkü unsurlar gruba eşit olarak katılmaktadırlar (Baydar, 2018:72 Bunun en büyük nedenlerinden biri bu yapıyı oluşturan unsurlar arasında ana unsur, yardımcı unsur ayrımı yapılamaması ve bunlarda her unsurun kendi vurgusunu almasıdır. Elbette vurguları da eşittir

Türkiye Türkçesiyle Yazılışı	Transkripsiyonlu Yazılışı	Türkiye Türkçesindeki Karşılığı
Akraba ve komşu 2/3	aḳrabā ve ḳonşu	Akraba ve komşu
Asman ve zemin 2/255	āsmān ve zemîn	Gökyüzü ve yeryüzü
Hububat ve otlar 78/17	ḥubūbāt ve otlar	Tahıllar ve otlar
Kuvvet ve kudret 18/39	ḳuvvet ve ḳudret	Güç ve kudret
Gökler ve yerler 3/82	gökler ve yerler	Gökler ve yerler
Müşrik ve münafık 4/18	müşrik ve münāfıḳ	Müşrik ve münafık
Semavat ve arz 2/116	semavāt ve ᶜarż	Gökler ve yer yüzü
Vücut ve can 1/1	vücūd ve cān	Vücut ve can

Edat Grubu

Türkçede edatlar anlamsız yapılar olmalarına karşın cümleden çıkarıldıklarında eklendikleri kelimeler farklı görevler üstlenirler (Küçük& Kandemir, 2021:2). Ayrıca Türkçenin yapısı gereği genellikle ana unsur sonda yardımcı unsur baştadır bulunmaktadır. Fakat edat grubunun yapısında ise asıl unsur başta, yardımcı unsur sondadır. Aşağıya alınan örneklerde bu özellik görülmektedir. Ayrıca bu gruptaki unsurlar çekim eki alarak da bir araya gelebilirler. İnceleme konusu tefsirden alınan edat grubuna ait örneklerden bazıları:

Türkiye Türkçesiyle Yazılışı	Transkripsiyonlu Yazılışı	Türkiye Türkçesindeki karşılığı
Adet için 3/95	ᶜādet içün	Adet için
Allah için 2/133	Allāh içün	Allah için, Allah adına
Boğazları üzere 8/12	boġazları üzere	Boğazları üzere
Eytam için 4/9	eytam içün	Yetimler için
İhraçtan sonra 8/32	iḫrācdan ṣoñra	Sürgünden sonra
Israr üzere 4/18	ışrār üzere	Israr üzere
Kâfirler için 2/101	kāfirler içün	Kafirler için
Sizin için 2/131	sizin içün	Sizin için
Şeytandan beri 37/10	şeyṭāndan beri	Şeytandan beri
Vefatımdan sonra 2/133	vefātımdan ṣoñra	Ölümümden sonra

Tefsirden alınan

Sonuç

Bu çalışmada İsmail Ferruh Efendi tarafından hazırlanan ve 1320 tarihinde İstanbul'da basılan Tefsîru'l-Mevakib Tercemetü'l-Mevahib isimli tefsirde geçen kelime gruplarından bazıları üzerinde duruldu. Yukarıda da belirtildiği üzere kelime grubu, tek kelimeyle karşılanamayan nesneleri, kavramları ve hareketleri karşılamak, anlamlarını genişletmek üzere oluşturulan dil birliğidir ve kelime grupları tek kelime gibi karşılık görürler. Bu durumda her gün artan bu ihtiyacı karşılamak için Türkçenin söz varlığını daha da genişletmek gerekmektedir. Bunu da öncelikle dilin kendi öz imkânlarına dayalı bir biçimde sağlamak gerekir. Aksi taktirde Türkçenin ses ve yapısıyla uyuşmayan birtakım yabancı kelimelerin dile geçişi önlenemez, bu durum da dilde birtakım karışıklıklara sebep olur.

Bunun için Türkçenin söz varlığının özünü oluşturan kelime ve kelime gruplarının sayısını artırmanın yollarından biri de Türkçenin çeşitli dönemlerinde yazılmış dili destekleyici özgün eserleri Güncel Türkçeye kazandırmak olmalıdır. Burada ele alınan kelime gruplarının temel amacı; Osmanlı Türkçesinin son dönemlerindeki ses yapısı ve söz varlığı hakkında az da olsa bir fikir verebilmektir.

Kaynaklar

Abay, M. (1999). Osmanlı döneminde yazılan tefsir ile ilgili eserler bibliyografyası Muhammed ABAY Tefsirler, Haşiyeler, Sûre Tefsirleri, Tercümeler, Divan Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi. Cilt- 4 / Sayı- 6 / 1999 – 1.

Bilgin, A. (1996). Nazmü'l-Hilafiyyat Tercümesi, TDK Yay. Ankara.

Karahan, L. (2010). Türkçede Söz Dizimi, Akçağ Yayınları, Ankara.

https://www.camlicakitap.com/tefsiri-mevakib)

Türkçe Sözlük (2010). TDK, 11. Baskı, Ankara.

Devellioğlu, F. (2012). Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat, 29 Baskı, Aydın Kitabevi, Ankara.

Ergin, M. (1993). Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi, 20 Baskı, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul.

Saka, Ş. "Türkçe Kur'an mı?". Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39 (1999

Doğan, D.M. (1996). Büyük Türkçe Sözlük, İz Yayıncılık.

Aktan, B. (2009). Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi, ÖzBaran Ofset Matbaacılık, Ankara

Demirel, E. (2018). Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri Üzerine. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi.

Çelik, M. İ. (2017). Orta Asya Kur'an Tefsiri, Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, 3 (1).

Küçük, S. & Kandemir, S. M. (2021). Edat Gruplarında İsim Unsurunu Oluşturan Kelime Grupları, Asya Studies, 5 (15

Karaca, H. (2021). Birleşik Fiillerin Tasnifi ve Yapısında Birleşik Fiil olan birleşik fiiller. RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi.

Baydar, T. (2018). Bağlama Grubu Üzerine, Türük Uluslararası Dil Edebiyat ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi, 1 (15).

Demir, C. (2007). Türkiye Türkçesi Gramerlerinde İsim Tamlaması Sorunu ve Bir Tasnif Denemesi. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi.

100. Yılında Türkiye (İzmir) İktisat Kongrelerini ve İlgili Alanyazını Anlamaya Yönelik Bir İçerik Analizi

Deniz MACİT[1]

Giriş

Kurtuluş Savaşı'ndan başarıyla çıkan Kemalist kadro, halkın esas kurtuluşunun iktisadi zaferin kazanılmasında olduğunun bilincindeydi. Henüz barış anlaşması imzalanmadan ve Cumhuriyet ilan edilmeden önce takip edilecek iktisat politikasının belirlenmesi ve iktisadi kalkınma hamlesinin toplumun tüm kesiminin katılımıyla başlatılması için 1923 yılında toplanan Türkiye İktisat Kongresi[2] bunun temel göstergesidir (Şahin, 2007: 32). Türkiye İktisat Kongresinin önemi, dönemin mevcut koşulları altında ekonomik konulara çözüm bulma gayretinde yatmaktadır. Kongre çalışmaları, savaşın henüz sonlandığı bir ortamda yeni Türkiye devleti için tüketim evresinden çıkıp üretim ve sanayiye yön verilmesinin yönlendirilmesine dayandığı için de ayrıca önem taşımaktadır. Birinci Türkiye İktisat Kongresinin (1923) ardından Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan günümüze geçen yüz yıllık süreçte ikinci yüzyılın bakış açılarıyla tekrar düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi (2023), ekonomik konulara ne kadar önem verildiğinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Birinci Türkiye İktisat kongresi 100 yıl önce İzmir'de düzenlenmiştir. Bu kongre Türkiye'nin ekonomi politikalarını belirleyen önemli bir yapı taşıdır. Cumhuriyetin ikinci yüzyılına girerken küresel ölçekte yaşanan iklim krizi, Covid-19 pandemisi sağlık krizleri gibi önemli değişimler ve olumsuzluklar ekonomi paradigması için yeni bir dönüm noktası yaratarak yeniden tanımlama yapılması ihtiyacını gündeme getirmiştir. İlk kongrenin gerçekleştirildiği yerde, 2023 yılında İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi bir kez daha düzenlenmiştir. Araştırma kapsamında, aradan geçen yüzyılda gerçekleşen Türkiye İktisat Kongreleri hakkında bilgi verilmektedir. Özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında ekonomi politikalarına yön veren ilk kongrenin önemi amacı ve kongrede delegelerin sunduğu konulara değinilmektedir. Araştırmanın esas amacı Cumhuriyet ile yaşıt olan Türkiye İktisat Kongresi'nin akademik alanyazında ne ölçüde irdelendiğinin belirlenmesidir. Bu kapsamda içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, dokümanlardaki içeriği anlamak ve özellikleri, temaları ve anahtar bilgileri çıkarmak için kullanılan bir yöntemdir. Konu hakkında mevcut alanyazının derinlemesine incelenmesine yardımcı olan içerik analizine ek olarak kelime bulutu analizi uygulanmıştır. Bu analiz metinlerde bir arada sıkça bulunan kelimelerin ilişkilerini ve eş zamanlı kullanımlarını inceleyen bir yöntemdir. Bu analiz, metin madenciliği ve içerik analizi bağlamında kullanılmaktadır. İncelenen metinlerdeki önemli temaları veya anahtar kelimeleri tanımlamaya yardımcı olur. Bu iki yöntem kapsamında Google Scholar, DergiPark, YÖKTEZ veri tabanlarında yer alan toplam 78 akademik araştırma üzerinde inceleme gerçekleştirilmiştir.

Analiz ve bulgular kısmından önce 1923-2023 arası dönemde yapılan kongreler hakkında bilgiler verilmiştir. Temelde üç kısımdan oluşan araştırmada öncelikle kongreler hakkında bilgiler aktarılarak ardından kullanılan yöntem ve bulgular paylaşılmıştır. Son olarak ise sonuç

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi, deniz.macit@ege.edu.tr

[2] *Kongrenin resmi adı Türkiye İktisat Kongresi olsa da İzmir'de gerçekleştirildiği için yaygın olarak İzmir İktisat Kongresi olarak anılmaktadır. Bu çalışma kapsamında resmi adı olan Türkiye İktisat Kongresi kullanılmıştır. İsim konusundaki tartışmalar için* Bkz. Tokgöz, 2000: 340 ve Ülken, 1981: 28.

ve değerlendirme kısmı ile araştırma tamamlanmıştır. İlgili alanyazın incelendiğinde ve ilk kongreden günümüze tam 100 yıl geçtiği düşünüldüğünde mevcutta yer alan çalışmaların oldukça kısıtlı kaldığı görülmüştür. Hatta incelenen veri tabanlarına dayanarak konuya akademik alanyazında gereken ilginin verilmediği görülmektedir. Araştırmalar ekseriyetle Birinci Türkiye İktisat Kongresi üzerinde yoğunlaşmakta oldukça sınırlı sayıda diğer kongreler hakkında çalışmalar bulunmaktadır. Bu araştırma ile Türkiye İktisat Kongresi ile ilgili alanyazında yer alan akademik araştırmaların doküman analizi kapsamında kullanılan içerik analizi ile incelenerek, mevcut durumun belirlenmesi ile çalışmaların kapsamı, yıllara göre dağılımlarının incelenmesi amaçlanmaktadır. Ayrıca bu araştırmanın gerek anahtar kelimeler temelinde gerekse başlıklar ve özet metinler temelinde kelime dağılımlarını içeren kelime bulutu analizleri ile alanyazında eksik olan bir açığı kapatmaya yönelik katkı sunması beklenmektedir.

Türkiye (İzmir) İktisat Kongresinin Dünü ve Bugünü

Kurtuluş Savaşı'ndan henüz çıkmış Yeni Türkiye'nin iktisat politikası arayışlarının olduğu bir dönemde milli iktisat politikası olarak nitelendirilen bir anlayışla 1923 yılında Türkiye (İzmir) İktisat Kongresinin ilki düzenlenmiştir. Dönemin şartlarına uygun olarak özel sektör ağırlıklı karma ekonomik bir kalkınma politikası temeli oluşturulmuştur (Şahin, 2007: 36).

Adı genel olarak İzmir İktisat Kongresi şeklinde kullanılmasına rağmen, asıl resmi adı Türkiye İktisat Kongresi'dir. İzmir'de olduğu için İzmir İktisat Kongresi olarak kullanılmaktadır (Ülken, 1981: 28). İlk iki kongre Türkiye İktisat Kongresi resmi adı ile toplanmışken üçüncüsü İzmir İktisat Kongresi ve dördüncüsü ise Türkiye İktisat Kongresi resmi adlarıyla toplanmıştır (Toprak, 2004; DPT, 2004).

Türkiye İktisat Kongreleri, tarihsel olarak Türkiye'nin geleceğe dönük ekonomi politikalarının uluslararası bağlamda ele alındığı ve dünya çapında önemli değişim dönemlerinde ülkenin kendi pozisyonunu ve yapısını nasıl şekillendirmesi gerektiğinin tartışıldığı önemli etkinliklerdir (TCKB, 2013: 5).

Araştırmanın bu kısmında tüm kongrelerin ilki olması açısından oldukça önemli bir yeri olan Birinci Türkiye İktisat Kongresi hakkında daha detaylı bilgi verilirken diğer kongrelere kısaca değinilmektedir.

Birinci İzmir İktisat Kongresi

Kurtuluş Savaşı ile son bulan Osmanlı İmparatorluğunun ardından Türkiye'deki tek erk Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) hükümetiydi. Yurtiçindeki bu gelişme paralelinde yurtdışında Lozan Barış görüşmeleri sürerken, İzmir'de bir İktisat Kongresi toplanması yönünde çalışmalar başlatılmıştır (Çavdar, 2003: 149). Yeni devletin şekillendiği sırada dönemin iktisat vekili Mahmut Esat, bir iktisat kongresi düzenlenmesini önermiştir. Mustafa Kemal Atatürk'ün de bu oluşumu desteklemesiyle birlikte kongreye ilişkin duyurular yapılmıştır (Kipal & Uyanık, 2011: 44). İlk kongre 17 Şubat- 4 Mart, 1923 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir. Bu kısımda ilk kongreye ilişkin kısa bilgilere yer verilmektedir.

Kongrenin önemi

Yeni Türkiye'nin ekonomi politikasını belirleyecek ve ekonomik kalkınmasını sağlayacak önerilerin belirlenmesi için toplanan kongrenin önemini Atatürk yaptığı açılış konuşmasında ifade etmiştir. Konuşmasında; böyle bir kongrenin ilk kez toplandığı, Türkiye'nin ekonomik anlamda yükseliş yollarını aramak için kongrenin toplandığı, iktisadi gelişme ve kalkınmanın ilkelerini belirleyecek bir kongre olduğu gibi ifadeler yer almaktadır (Aksoy, 1998: 43). Kongre ayrıca yeni Türkiye'nin zihniyet ve davranışında keskin bir değişmeyi simgelemesi açısında da

önem taşımaktadır. Ekonomik problemlerin öncelikle ve ağırlıkla önem taşıdığı açıklanmaktadır (Ülken, 1981: 33).

Kongrede alınan kararların, Kurtuluş Savaşı'ndan sonra başlayacak olan kalkınma hareketlerine, halkın dilekleri olarak esas oluşturduğu için, Türk iktisat tarihinde önemli bir yeri bulunmaktadır (Karabekir, 2001: 179). Kongre, emek ve sermayeyi temsil eden kesimleri eşit şartlarda bir araya getiren ülke çapında ilk toplantı olması açısında da ayrıca önem taşımaktadır (Ergin, 1977: 41). Kongreye katılacak olanların tamamen Türklerden oluşması bir diğer önemini vurgulayan unsurdur. Bunun anlamı Türkiye'nin, gelecekte kendi ekonomisine ve sermayesine istinad edebilecek olmasıdır (Ökçün, 1997: 51).

Kongrenin temel amaçları

Savaştan henüz yeni çıkmış olan Yeni Türkiye'nin ekonomik problemleri doğal olarak dönemin temel konuları arasındadır. Bu anlamda kritik sayılan savaş sonrası bu dönemde ekonomik problemlere çözüm üretebilmek amacıyla kararlar alabilmek için Türkiye'nin ilk iktisat kongresi olarak İzmir İktisat Kongresi düzenlenmiştir. Türkiye için temel amaç, ekonomiye yön vermek, kalkınmayı sağlamaktır (Afetinan, 1989: 12). Cumhuriyetin iktisat politikasının başlangıçtaki hedefleri İzmir İktisat Kongresi'ndedir. Bu kongre, iktisat yapılanmasının ana metnini oluşturmuştur (Şahinkaya, 2009: 46). Amaç, yeni devletin ekonomik rotasını oluşturmaktır. Kongre, devletçilik, karma ekonomik düzen ve liberalizm unsurları altında batılı ölçüler içinde ekonominin şekillenmesi amacını taşımaktadır (Aksoy, 1998: 39).

Kongre başkanı Kazım Karabekir kongrenin amacını; "ülkenin iktisadi ihtiyaçlarını halkın dilinden dinleyip belirlemek ve hükümetçe bu ihtiyaçları programlamak" şeklinde ifade etmiştir (Karabekir, 2001: 227). Halkın dilinden iktisadi talepleri dinleyebilmek için memleketin muhtelif yerlerinden çeşitli zümreler kongreye davet edilmiştir ve İktisat Vekâleti tarafından kongrenin amacı da bu zümrelerin iktisadi kalkınma için tavsiye edecekleri tedbirleri öğrenmek olarak belirtilmiştir (Ökçün, 1997: 4). Aynı zamanda kongreye davet edilen zümrelerin birbirlerini tanıyarak memleketin iktisat ihtiyaçlarını bir arada düşünmelerinin sağlanması amaçlanmıştır (Ökçün, 1997: 11).

Kongrenin temel amacı, milli bir ekonomi kurarak yeni Türkiye'nin sosyo-ekonomik temelini kısa sürede inşa ederek ekonomik güçleri geliştirmektedir. Kongrenin temel amaçlarından bir diğeri, siyasal önderlikle çeşitli ekonomik gruplar arasında amaç birliği bulunduğunu dünyaya göstermekti (Şahinkaya, 2009: 49). Ayrıca dünya ekonomisi ile bütünleşme ilişkileri yaratan ulusal bir ekonominin gelişmesi amacı taşıdığı da kongreye katılan delegelerin isteklerinden anlaşılmaktadır (Keyder, 1982: 46). Kongrenin düzenlendiği tarih Lozan'da yapılan barış görüşmelerine özellikle iktisadi konularda yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle ara verildiği bir tarihtir. Buradaki temel amaç, yeni Türkiye Devleti'nin izleyeceği iktisadi yaklaşımları Batılı ülkelere duyurmaktadır (Gökdemir, 2008: 57).

Misak-ı İktisadi Kararları

Kongrenin ilk açılış gününde 1135 delegenin katılımıyla Misak-ı İktisadi kararları kabul edilmiştir. 12 maddeden oluşan bu kararlarda; Türkiye'nin dünyanın sulh unsurlarından biri olduğu, milli hâkimiyetin hiçbir şeye feda edilemeyeceği, memleketi yükseltme gayesinde olunduğu, Türk halkının ithalatta israftan kaçarak kullandığı eşyayı kendisinin yetiştirdiği, ormanları koruyarak madenleri işlettiği ve Türklerin her türlü tekelden kaçınarak çocuklarını iktisadi misaka göre yetiştirdiği gibi maddeler yer almaktadır (Afetinan, 1989: 20). Bu esasların temelinde yerli üretimin teşvik edilmesi gerektiği, girişim ve çalışma özgürlüğünün esas olduğu, ekonomik kalkınmaya katkı sağlayacak yabancı sermayeye izin verileceği gibi temel fikirler yer almaktadır (Şahin, 2007: 34).

Misak-ı İktisadi maddeleri; kongrenin bir sonuç bildirisi (Aksoy, 1998: 46) ve ekonomik ahlak standartları (Çavdar, 2003: 157) olarak değerlendirilmekte olup ekonomik yaşamda milli bilinci oluşmasını istemektedir. Kongrenin açılış konuşmasını yapan Mustafa Kemal Atatürk de konuşmasındaki ifadeleriyle ekonomi siyasetine milli görüşü getirmiştir (Ergin, 1977: 14). Bu ilkeler, 1923 İzmir İktisat Kongresi tarafından belirlenen milli ekonomi anayasası olarak ifade edilmektedir (Aksoy, 1998: 45). Kongrenin oybirliği ile kabul ettiği bu ilkeler kamuoyu tarafından tatminkâr bulunmayınca, kongreyi yalnızca bu kararlara bakarak değerlendirmemek gerektiğine yönelik açıklamalara ihtiyaç duyulmuştur (Ergin, 1977: 34). Ülken (1981), bu kararları; çocuksu ve biraz da saf ifadelerin yer aldığı, genel olarak iktisadi ilkelerden çok bir özlemi ifade ettiği şeklinde yorumlamaktadır.

Kongreye katılan gruplar

Kongre, toplumdaki sınıfların kuvvet dengesini göstermesi açısında da dikkat çekicidir. İşçi, tüccar gibi grupların kongreye katılması bunu göstermektedir. Kongre kararları hükümeti bağlayıcı nitelikte olmasa da çeşitli sınıfların isteklerini göstermekteydi (Avcıoğlu, 1969: 169). Kırdan ve kentten gelen delegelerin demokratik bir şekilde tartışarak oluşturacakları yeni ekonomik modelin inşa girişimleri kongre ile başlatılmıştır (Aksoy, 1998: 38).

Birinci kongrede çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi grupları çeşitli konuları gündeme getirmiştir. *Çiftçi grubunun* iktisadi esasları içerisinde; tekel idaresi, ziraat ve maarif, asayiş, aşar konuları, Ziraat Bankası, yollar ve hayvanat ile makineler gibi temel konuları yer almıştır. *Tüccar grubu* ise kambiyo ve borsa işleri, Cuma tatili, maden, ormanlar, tekel sisteminin kaldırılması, gümrük, ticari kanun ve hükümler, kredi kolaylıkları, ticaret odaları, dış ticaret müesseseler, haberleşme araçları, şirketler, temettü vergisi, deniz ticareti gibi temel konuları gündeme getirmişlerdir (Karabekir, 2001). *Sanayi grubu* daha kapsamlı bir sanayi programı yapılmasını talep etmiştir. Devletten büyük ölçekli sanayinin kurulmasına yönelik koşulları sağlaması istenmiştir (Keyder, 1982: 86). Sanayi grubunda öne çıkan konular arasında; gümrüklerde himaye usulü, Teşvik-i Sanayi Kanunu, sınai eğitim, sanayi bankaları ve sanayi odaları konuları yer almıştır. İşçi grubu iktisadi esasları olarak ise meclis ve belediyelerde meleğin temsili, sıhhat vergisi, sendika hakkının tanınması, çalışma saatleri, izin gibi temel konuları kongre gündemine taşımıştır (Afetinan, 1989).

Kongreye katılan gruplardan işçiler haricinde diğerlerinin talepleri hemen hemen tamamı yerine getirilmiştir. 1930-1946 yılları arasındaki dönemde bu gruplar ülke ekonomisinin önemli belirleyicisi olmuşlardır. İşçi grubunun kabul edilen talepleri (sendika ve grev hakkı, iş süreleri, gece iş saatlerinin çift sayılması gibi) olsa da birçoğu kâğıt üzerinde kalmıştır (Çavdar, 2003: 164; Kipal & Uyanık, 2011: 55).

1923'den Günümüze Kadar Düzenlenen Diğer Kongreler

Kongre ilk yapıldığı tarihten günümüze kadar geçen yüz yıllık süreçte toplam altı kez düzenlenmiştir.[3] Kongre ilk olarak 1923 yılında düzenlenmiştir. Birinci kongrenin ardından her on yılda bir düzenlenmesi amaçlanan kongrelerin ikincisi ancak elli sekiz yıl sonra, 1981'de toplanmıştır (Mengütay, 2010: 17). İkinci kongre, ihracata dayalı ekonomik modele geçildiği dönemde ve askeri müdahalenin gerçekleştirildiği bir döneme denk gelmektedir. 1992 yılında üçüncü kez toplanan kongre, soğuk savaş döneminin sonuna denk gelmiştir ve bu kongrede genel ekonomik problemler ifade edilerek bildirilerle sınırlı kalmıştır. Kongre dördüncü kez 2004 ve beşinci kez 2013 yılında toplanmıştır (Kayıran & Saygın, 2019: 29; Anıt, 2020: 29).

[3] *1948 yılında İstanbul'da bir iktisat kongresi daha toplanmıştır. Ancak, bu kongre resmi kongreler arasında sayılmamaktadır.* Bkz. Toprak, 2004: 3. Kongre hakkında Bkz. SBB, 1997.

2023 yılında iki farklı kongre gerçekleştirilmiştir. Kongrelerin kronolojik sıralaması ve ana temaları grafik 1'de yer almaktadır.

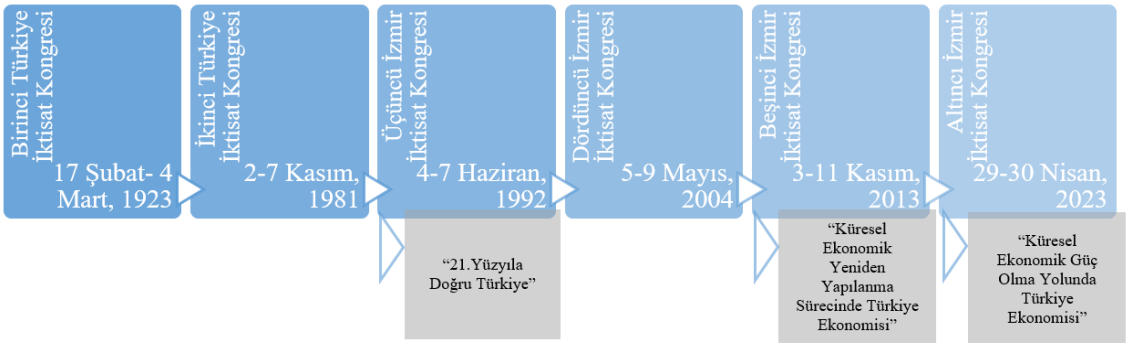

Grafik 1. *İktisat Kongreleri Kronolojisi ve Ana Temaları*

Toplum tüm kesimlerinin temsil edilmesinin gözetildiği bu kongrelerde tartışılan konular, alınan kararlar ve uygulanan politikalar, bu kongrelerin yeni stratejilerin geliştirilmesinde oldukça etkin ve takip eden dönemlerin politikalarını önemli ölçüde belirleyici olduğunu göstermektedir (DPT, 2004: 2). Bu nedenle bu kongrelerin öneminin anlaşılması son derece faydalıdır.

İkinci İzmir İktisat Kongresi

Kongre, ülkemizin ekonomik ve sosyal politikalarında köklü değişikliklere gidildiği bir dönemde 2-7 Kasım 1981 tarihlerinde İzmir'de düzenlenmiştir (DPT, 2004: 2). Kongre, Türkiye'deki ekonomik meseleleri ve politika seçeneklerini tartışmak, ekonomik kalkınma sorunlarını ele almak ve çeşitli ekonomik konularda bilgi paylaşımını teşvik etmek amacıyla düzenlenmiştir. Kongrenin temel amacı Atatürk'ün doğumunun 100. yılında saygıyla anmak ve ülkenin mevcut şartlarını değerlendirerek gelecek beklentilerine yönelik görüşler alınması olarak belirtilebilir (DPT, 1982: 3).

Kongre, Kenan Evren'in isteği üzerine Turgut Özal'ın koordinatörlüğünde toplanmıştır (Tokgöz, 2000: 347). İkinci kongre askeri müdahale dönemine denk geldiği için içerik olarak akademik bazı tartışmaların yapılması ile kısıtlı kalsa da ilkine göre daha kapsamlı olmuştur. Ayrıca kongreden kısa süre önce 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarının alınması da ikinci kongrenin alanını daraltan başka bir olumsuzluk yaratmıştır (Mengütay, 2010: 17; Kayıran & Saygın, 2019: 29).

İkinci kongrede dışa açık büyüme stratejisinin gereği belirtilmiş ve bu çerçevede uygulanması gereken politikalar ortaya konmuştur (DPT, 2004: 2). Kongre yedi komisyon kapsamında gerçekleştirilmiş ve 234 bildiri sunulmuştur. Toplam sekiz cilt halinde sonuçları basılan kongre, akademik bir kimliğe bürünmüştür (Toprak, 2004: 10). Gerçekçi bir para politikasının yanı sıra, sanayinin uluslararası rekabete daha fazla açılması, yabancı sermayenin teşvik edilmesi ve vergi tabanının genişletilerek vergi oranlarının düşürülmesi gibi önemli meseleler, kongrenin merkezinde yer almıştır. Kongre sürecinde, ekonomik gelişmeyi ciddi şekilde sınırlayabilecek enerji ve altyapı eksikliklerine vurgu yapılmış ve bu nedenle özellikle kamu yatırımlarında enerji, ulaşım ve sulama projelerine öncelik verilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca, katılımcılar, insan kaynağının ekonomideki temel bir unsur olduğunu özellikle vurgulamışlardır (TCKB, 2013: 3).

Üçüncü İzmir İktisat Kongresi

İzmir'de toplanan Üçüncü İktisat Kongresi "21. Yüzyıla Doğru Türkiye" teması ile küreselleşme sürecinde entegrasyonu hedefleyerek 4-7 Haziran 1992 tarihlerinde gerçekleştirilmiştir (Arolat, 2013). 1980 sonrası sosyo-ekonomik yapıdaki değişimler ekseninde geleceğe yönelik politika önerileri sunulmuştur. Ayrıca makroekonomik istikrar ve politik entegrasyonların önemi belirtilmiştir (DPT, 2004: 2).

Bu kongre aslında isim karışıklığı açısından da kayda değerdir. Bundan önceki ilk iki kongre Türkiye İktisat Kongresi adı altında toplanmışken üçüncü kongre, III. İzmir İktisat Kongresi resmi adı ile Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarı İlhan Kesici koordinatörlüğünde toplanmıştır (Tokgöz, 2000: 347).

Kongre, ithal ikameci sanayileşmeden ihracata yönelik politikalara geçiş döneminin bir kompozisyonu şeklinde gerçekleştirilmiş yeni bir model oluşturma süreci olarak ifade edilebilir (Mengütay, 2010: 18). Genel ekonomik sorunlar belirlenmiş ve ekonomik bildirilerle sınırlı kalan bir kongre olmuştur (Kayıran & Saygın, 2019: 29). Bu kongrenin stratejik bir yol haritası belirlemekten ziyade akademik ve teknik kapsamlı araştırmalardan oluştuğu gözlenmektedir (Toprak, 2004: 3).

Uluslararası katılıma açık olan üçüncü kongrede, dış dünya ile entegrasyon süreci ile Avrupa Birliği (AB) kapsamındaki konular irdelenmiştir. Kongrede akademik bildiriler sunulmuş ve makroekonomik politikalar, sektörel gelişme ile gelişme stratejileri gibi çeşitli başlıklar altında paneller düzenlenmiştir (Mengütay, 2010: 52). Kongrenin sonuçları on bir cilt halinde basılmıştır. Sunulan bildirilerin dışında, bankacılık, sigortacılık, turizm, ulaştırma ve haberleşme gibi birçok sektöre yönelik olarak çalışma grubu raporları da hazırlanmıştır (Toprak, 2004: 10). Kongrede, kamu açıklarının makul düzeylere çekilmesi, enflasyonsuz ekonomik büyümenin teşvik edilmesi, sosyal altyapının geliştirilmesi, serbest piyasa ekonomisinin uygulanması ve özelleştirmelerin gerekliliği gibi konularda fikir birliği sağlanmıştır (SBB, 2013).

Dördüncü Türkiye İktisat Kongresi

5-9 Mayıs 2004 tarihlerinde düzenlenen dördüncü kongre DPT raporlarında belirtildiği üzere Türkiye İktisat Kongresi adıyla toplanmıştır. DPT koordinasyonunda sosyo-ekonomik problemlerin, ülkenin bilgi toplumuna evrilme ve AB'ye üyelik bakış açısıyla ele alınması amacıyla düzenlenmiştir. Kongre çerçevesinde gerçekleştirilen bilimsel araştırmalarda, istikrarlı büyüme, girişimcilik, ekonomik rekabet, bölgesel gelişme, gelir dağılımı, yoksulluk ana konuları üzerinde durulmuştur (DPT, 2004: 3). Kongrenin temel konularını AB'ye tam üyelik ve bilgi toplumuna dönüşüm tartışmaları oluşturmuştur (Arolat, 2013).

Diğer kongrelere benzer şekilde bu kongrede de çalışma grupları oluşturulmuştur. Toplam 22 grup, taslak raporlar hazırlayarak kongrede sunmuşlardır. Kongreye sonunda, gerek akademik bildiriler gerekse grup raporları ve düzenlenen panellerde gerçekleştirilen konuşmalar ile açılış ve kapanış konuşmaları derlenerek hazırlanan sonuç bildirgesi 15 ciltten oluşmaktadır (DPT, 2004: 3). Bu bağlamda, yüksek ve sürdürülebilir bir büyüme oranının elde edilmesi, girişimciliğin ve rekabet gücünün artırılması, bölgesel kalkınma dinamiklerinin canlandırılması, gelir dağılımının iyileştirilmesi, yoksullukla mücadele ve etkili yönetişimi hedefleyen çözüm önerileri ve stratejileri oluşturulmuştur (SBB, 2013).

Beşinci İzmir İktisat Kongresi

Küresel finans krizi ve Türkiye'nin 2023 hedeflerinin daha netleştirildiği bir dönemde, Beşinci İktisat Kongresi 30 Ekim-1 Kasım 2013'de "Küresel yeniden yapılanma sürecinde

Türkiye ekonomisi" ana temasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu kongre ile küresel yeniden yapılanmada ülkenin konumunun tartışılması hedeflenmiştir (Arolat, 2013). Kongrenin oturum başlıkları, küresel finans krizi ve Türkiye'nin 2023 hedefleri ana konuları üzerine odaklanmıştır. Dünya Bankası Başkanı Jim Yong Kim'in açılış konuşmasında vurguladığı İslami finans modeli gibi yaklaşımlar, uluslararası para politikalarındaki değişikliklerin bir sonucu olarak ele alınmıştır. Bu kongre, ekonomik kriz sonrası dönemde Türkiye'nin hedeflerini daha da netleştirmesi ve farklı finansal modellere ve kaynaklara olan ilgisini yansıtan bir platform olmuştur (Akın, 2013).

Beşinci İzmir İktisat Kongresi, Türkiye'nin ekonomik gelişimini ele alarak dikkate değer konuları tartışmıştır. İlk dört kongrede Türkiye ekonomisinin mevcut problemleri ve makroekonomik göstergelerdeki potansiyel iyileştirmeler ele alınırken, beşinci kongre, Türkiye ekonomisinin dünya ekonomileri arasında daha etkili bir konuma gelmesi için atılması gereken adımların odak noktası olmuştur. Kongre aynı zamanda küresel ekonomik kriz sonrası dönemde gelişmekte olan ülkelerin ve ekonomik güç merkezlerinin batıdan doğuya kayışını sıkça ele almıştır. Bunun yanı sıra, İpek Yolu konsepti çerçevesinde Doğu ile Batı arasındaki ekonomik işbirliği, ticaret, entegrasyon ve barış havzası konusu da yeniden gündeme gelmiştir. Bu kongre, ekonomik güç merkezlerinin değiştiği, kabul edilen ekonomik varsayımların gözden geçirildiği ve Türkiye'nin ekonomik etkinliğinin dünya genelinde daha fazla dikkate alındığı bir döneme denk gelmiştir. Bu nedenle, bu kongrenin yeni fırsatlar ve arayışlara yol açacağı umulmaktadır (Karagöl, 2013).

Beşinci İzmir İktisat Kongresi, birçok açıdan öncü ve benzersiz bir etkinlik olmuştur. Önceki kongrelere göre daha büyük bir katılımın yanı sıra İzmir ve Ege Bölgesi'ne özel olarak düzenlenen 14 oturum, medya temsilcileri ve iktisat öğrencilerinin konuşmacı olarak katıldığı paneller, 29 tanıtım standı ve 2 sergi gibi özellikler bu kongreyi diğerlerinden ayıran özelliklerdir. Ayrıca, Türkiye'nin en hızlı büyüyen 100 girişimcisine verilen Türkiye 100 Ödül Töreni, kongreye özel olarak basılan hatıra paraları, hatıra pulları ve piyango biletleri gibi unsurlar da bu kongrenin farklı ve özel bir karaktere sahip olduğunu göstermektedir (TCKB, 2013: 5).

2023 Yılında Düzenlenen İktisat Kongreleri

İktisat kongresi ilk düzenlendiği 1923'den günümüze kadar toplam beş kez toplanmıştır. 100. yılında ise iki ayrı kongre karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan biri "*100. Yılında İzmir İktisat Kongresi*" adı altında 29-30 Nisan 2023'de İzmir'de gerçekleştirilen ve Cumhurbaşkanlığı himayesinde Hazine ve Maliye Bakanlığı ev sahipliğinde düzenlenen kongredir. Diğeri ise yine İzmir'de olmak üzere İzmir Büyükşehir Belediyesi Tunç Soyer başkanlığında "*İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi*" adı altında 15-21 Mart 2023 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Bu kısımda bu kongreler hakkında bilgi verilmektedir.

100. Yılında İzmir İktisat Kongresi

1923 yılında düzenlenen ilk kongrenin yarattığı aynı bilinç doğrultusunda tam 100 yıl sonra aynı yerde, ikinci yüzyılın ekonomi politikalarına yön verebilmesi amacıyla İzmir İktisat Kongresi 29-30 Nisan 2023[4] tarihlerinde yeniden toplanmıştır. Cumhurbaşkanlığı himayesinde Hazine ve Maliye Bakanlığı ev sahipliğinde İzmir'de gerçekleştirilen kongre için ilk kongre binası aslına uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Adı esasen Banka-Han binası olan ancak Guiffray Hanı olarak da bilinen ve 1979'da yıkılan ilk kongre binası İzmir Valiliği'nce satın alınmış ve yeniden inşa edilmiştir. Cumhuriyet'in yüzüncü yılında aynı yerli ve milli ekonomi ruhuyla kongre altıncı kez toplanmıştır. "Küresel Ekonomik Güç Olma Yolunda Türkiye

[4] *Esasen ilk kongrenin 100. yılı olan 17 Şubat 2023'te açılması planlanmış ancak Kahramanmaraş merkezli depremlerin ardından açılışı ertelenmiştir.* Bkz. Nayman, 2023.

Ekonomisi" ana temasıyla ve "Yüzüncü Yılında İzmir İktisat Kongresi" adıyla gerçekleştirilmiştir (Dünya Gazetesi, 2023; Çakır, 2023; Hakiş, 2023).

İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi

Birinci kongrenin yaratmış olduğu tarihsel miras üzerine inşa edilen "İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi", İzmir Büyükşehir Belediyesi adına, İzmir Planlama Ajansı tarafından "Yeniliğe Davet" başlığıyla 15-21 Mart 2023 tarihinde gerçekleştirilmiştir. İlk kongreyi takip eder nitelikte; işçi, sanayici, tüccar ve esnaf grupları ile çalıştaylar gerçekleştirilmiştir (İzenerji, 2023: 31). 2023 yılında düzenlenen İzmir İktisat Kongresi, Türkiye'nin ekonomik, iktisadi ve sosyal konuları ele aldığı önemli bir etkinliktir. Kongre, Türkiye'nin ekonomik gelişimini, dönemsel iktisadi sorunlarını, gelecek projeksiyonlarını ve politika önerilerini tartışmak amacıyla düzenlenmiştir. Bu kongre akademisyenler, iktisatçılar, siyasetçiler, iş dünyası temsilcileri ve diğer paydaşların bir araya gelerek Türkiye'nin ekonomik geleceği üzerine fikir alışverişinde bulunduğu, önemli kararların alındığı bir platform oluşturmuştur.

Tıpkı birinci kongrede olduğu gibi bu gruplar kendi taleplerini sunmuş ve nihai kongre bildirgesinin temeli oluşmuştur. Sekiz aylık hazırlık süreci ve 21 hazırlık toplantısını ardından gerçekleştirilen kongre sonucunda oluşturulan bildirge 21 Mart 2023 tarihinde delegelerin oylarına sunulmuştur. Üç ana bölümden meydana gelen bildirgede toplam 61 ilke ve 303 karar bulunmaktadır (https-1; https-2). Alınan kararlar kongreye katılan gruplar çerçevesinde değerlendirildiğinde ana başlıklar aşağıdaki gibi özetlenebilir (İzenerji, 2023: 31, https-1).

- *İşçi buluşması deklarasyon kararları*. İş güvencesi ve sendikal örgütlenme, çalışma yaşamı, istihdam ve sosyal politika, iş kollarına yönelik özel düzenlemeler.
- *Çiftçi buluşması deklarasyonu kararları*. Tarımsal gen kaynaklarının korunması ve geliştirilmesi, ürün planlaması ve sulama, üreticinin örgütlenmesi, gıda üretim alanlarının korunması, satış ve pazarlama, tarımsal lojistik ve depolama, tarımda eğitim ve inovasyon, agro-turizm.
- *Sanayi, tüccar ve esnaf buluşması deklarasyonu*. Dijitalleşme ve veri yönetimi, planlama, doğayla uyum, insan hareketliliğinin yönetimi, eğitim, kapasite geliştirme, düşünceye dayalı insan gücü ve yeni meslekler, yeni nesil rekabet, girişimcilik, uluslararası ağlar ve turizm, enerji.

Kongrenin ana amacı, Türkiye'nin ekonomik sorunlarına çözüm yolları üretmek, iktisadi kalkınmayı desteklemek ve toplumun tüm kesimlerini bu sürecin bir parçası haline getirmektir. Özellikle küresel ölçekte yaşanan iklim krizi, COVID-19 pandemisi gibi önemli değişkenler ve olumsuzluklar, Türkiye'nin iktisadi paradigmasını gözden geçirmeyi ve ekonomik sürdürülebilirlik için yeni stratejiler geliştirmeyi zorunlu kılmıştır. Kongrede ekonomi politikaları, iktisadi kalkınma stratejileri, enerji politikaları, çevresel sürdürülebilirlik, finans, teknoloji, eğitim ve sağlık gibi çok çeşitli konularda oturumlar, paneller ve sunumlar gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar, araştırma sonuçlarını ve önerilerini paylaşmış ve Türkiye'nin ekonomik geleceği üzerine önemli bir diyalog oluşturmuşlardır.

Bu kongre, yeni yüzyıl için iktisadi bir vizyon sunmanın yanında küresel ekonomik ve çevresel krizler için de stratejiler geliştirmesi açısında da önem taşımaktadır (https-1). 180 kurum temsilcisinin katıldığı kongrede ülkenin birçok bölgesinden yaklaşık 500 delege ve 15 bin bireysel katılım gerçekleşmiştir. Ulusal ve uluslararası arenadan 80'i aşkın konuşmacı da kongrede yer almıştır (https-2). Kongrenin sonuç bildirgesine göre kongrenin temel amacı; uygarlığın geleceğini ortak akıl, vicdan, doğa ve sivil bir ruh çerçevesinde şekillendirmek olarak belirtilmiştir. Bildirge ile Türkiye'nin yeni yüzyılını şekillendirecek iktisat politikalarının temelini atılması amaçlanmıştır (İzenerji, 2023: 31).

Kongre, 100 yıl önce 1923 yılında düzenlenen Türkiye İktisat Kongresi'nin önemine ve Cumhuriyet döneminin ekonomik gelişimi üzerindeki etkisine atıfta bulunmaktadır. 1923 Türkiye İktisat Kongresi, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan önce, ülkenin ekonomik politikalarının ve kalkınma stratejilerinin belirlendiği bir kilometre taşıydı. 2023 İzmir İktisat Kongresi, bu tarihsel referansa saygı göstererek Türkiye'nin ekonomik geleceğini ve dönemin küresel zorluklarına yönelik yaklaşımlarını ele almıştır.

Araştırma

1923-2023 yılları arasında gerçekleştirilen İktisat Kongreleri hakkında bilgiler verildikten sonra bu konu hakkında yapılan akademik çalışmaların derinlemesine incelenebilmesi için içerik analizi ve kelime bulutu analizleri uygulanmıştır. Çalışmanın bu kısmında önce yöntem ve araştırmanın cevap aradığı temel sorulara yer verilmekte ardından bulgular açıklanmaktadır.

Araştırmanın amacı ve yöntemi

Doküman analizi, yazılı veya metin tabanlı belgelerin dikkatli bir şekilde incelenmesi ve değerlendirilmesi sürecini ifade etmektedir (Wach & Ward, 2013). Bu analiz, büyük miktarda yazılı bilgiyi anlamak, bilgiye erişmek ve bu bilgiyi daha etkili bir şekilde kullanmak için önemli bir araçtır. Doküman analizi, araştırma olgularına yönelik bilgileri barındıran yazılı materyallerin incelenmesi olarak ifade edilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2013). Doküman analizi içerik, tematik, belgeleri sınıflandırma gibi farklı şekillerde gerçekleştirilebilir. Araştırma kapsamında içerik analizi olarak uygulanmıştır. İçerik analizi, dokümanlardaki içeriği anlamak ve belirli özellikleri, temaları, eğilimleri veya anahtar bilgileri çıkarmak amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca kelime bulutu analizi kullanılmıştır. Bu yöntem, sık kullanılan kelimelerin belirli bir kapsamda anlaşılabilmesini sağlarken, verilerden ortaya konan ana temaların da görsel şekilde sunulmasını ifade etmektedir (Williams vd., 2013: 45). Araştırma kapsamında kelime bulutu analizi Wordclouds yazılımı aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

Araştırmanın temel yöntemi olarak kullanılan doküman analiz kapsamında içerik analizi gerçekleştirilmiştir. Google Scholar, DergiPark ve YÖKTEZ veri tabanlarında yer alan akademik çalışmalar dikkate alınarak çok boyutlu bir inceleme yapılmıştır. Bu platformlarda yer alan çalışmaların incelenmesi ile bunların; yazar sayıları, sıklıkla kullanılan anahtar kelimeler gibi temel unsurların analiz edilmesi amaçlanmaktadır. Buna yönelik olarak içerik ve kelime bulutu analizleri ile cevaplanması amaçlanan temel araştırma soruları oluşturulmuştur.

1. İzmir İktisat Kongresi konusunda yapılan akademik çalışmaların yıllara göre dağılımı nasıldır?
2. Yapılan araştırmalardaki yazar sayılarının dağılımı nasıldır?
3. Bu konuda yapılan çalışmalardan alanyazında en çok atıf alan çalışma ve yazarlar hangileridir?
4. Bu çalışmalarda yer alan anahtar kelimelerin dağılımı nasıldır?

Bu temel araştırma soruları belirtilen üç veri tabanında yer alan toplam 78 çalışma üzerinden incelenerek aşağıdaki kısımda cevaplanmıştır.

Analiz ve bulgular

Doküman analiz ile cevap aranan araştırma soruları bir önceki bölümde belirtilmişti. Bu soruları yanıtlayabilmek için alanyazında yer alan Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi konusunda yapılan akademik araştırmalar çalışmanın temel kapsamını meydana getirmektedir. İlgili konuda gerçekleştirilen çalışmaların yıllara göre dağılımı grafik 1'de yer almaktadır. Verilere

göre konu ile ilgili yapılan araştırmaların büyük çoğunluğu 2019 yılında gerçekleştirilmiştir. Bu alanda yazılan ve alanyazında oldukça önemli katkılar sağlayan kitaplar (Afetinan, 1989; Ökçün, 1997) olsa da makale, tez gibi çalışmaların tarihinin 1976'dan başladığı ancak 2019'a kadar oldukça kısıtlı kaldığı görülmektedir.

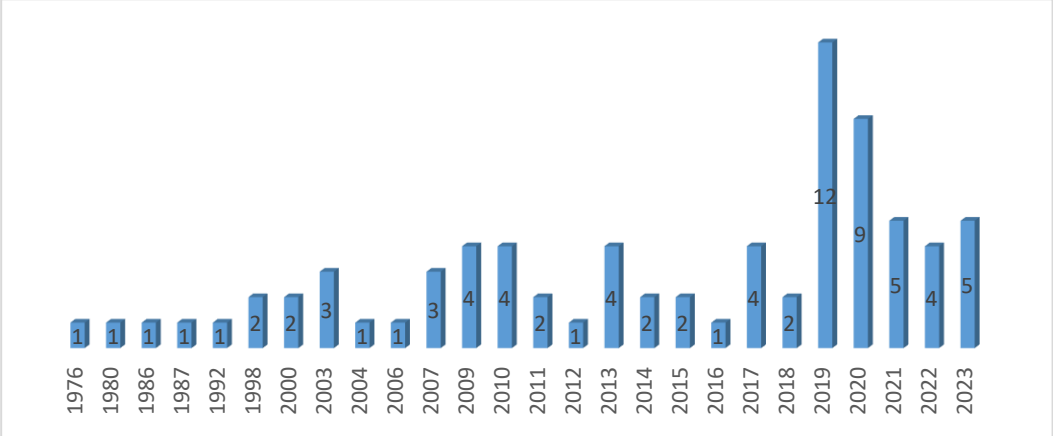

Grafik 2. *Araştırmaların Yıllara Göre Dağılımı*

İlgili konuda yapılan araştırmalarda yer alan yazar sayılarının dağılımı analiz kapsamında cevap aranan bir diğer araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Dağılım grafik 2'de yer almaktadır. Grafiğe göre ilgili konuda yapılan araştırmaların %75 oranında büyük bir bölümü tek yazarlı çalışmalardan oluşmaktadır. İncelenen araştırmalardan yalnızca 1 tanesi dört yazarlı, 2 tanesi üç yazarlı olarak gerçekleştirilmiştir. İki yazarlı ortak çalışmalar 16 adet ve tek yazar tarafından oluşturulanlar ise 59 adet olarak alanyazında yer almaktadır.

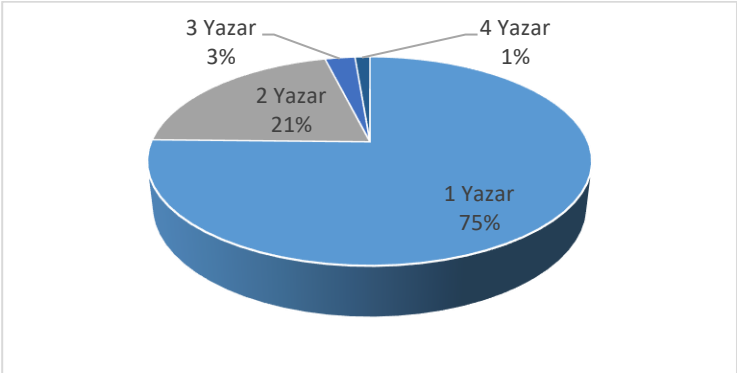

Grafik 3. *Araştırmaların Yazar Sayılarına Göre Dağılımı*

İzmir İktisat Kongresi'ne yönelik yapılan araştırmalarda alanyazında en çok atıf alan çalışma ve yazarların hangilerinin olduğunun belirlenmesi bir diğer araştırma sorusunu oluşturmaktadır. Atıf sayıları incelenirken Google Scholar veri tabanındaki atıflar dikkate alınmıştır. Bu soruyu cevaplamaya yönelik oluşturulan tablo aşağıda yer almaktadır.

Tablo 1. *Yazarların Atıf Sayılarına Göre Dağılımı*

Atıf Sayısı	0	1	2	3	4	5	6	7	8	10	11	12	19	21	32	33	40	48	50	53	61	89	117	138
Araştırma Sayısı	32	11	7	2	2	3	1	2	2	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Tablo 1'e göre yapılan araştırmaların yaklaşık olarak %40'ının hiç atıf almadığı anlaşılmaktadır. İncelenen araştırmalardan en yüksek atıf alan ilk on çalışmaya ait kısa bilgiler aşağıda yer almaktadır.

1. En yüksek atıf alan çalışmanın (Özçelik & Tuncer, 2007) 138 atıf aldığı görülmektedir. Bu çalışma anahtar kelimelerden dolayı araştırma kapsamına dâhil edilmiştir ve Atatürk dönemindeki ekonomi politikalarını ele almaktadır.
2. Sonraki en yüksek atıfa (117) sahip olan araştırma da (Eroğlu, 2007) benzer şekilde Atatürk dönemi ekonomi politikalarını konu almaktadır.
3. Koç (2000) tarafından yapılan araştırma diğer ikisinden farklı olarak doğrudan İzmir İktisat Kongresi'ni konu almaktadır ve kongrenin ekonomik oluşumdaki etkilerini ortaya koymaktadır.
4. Aktan (1998), ilk iki çalışmaya benzer biçimde Atatürk dönemi ekonomi politikalarını konu edinmiştir. Atatürk'ün uyguladığı ekonomi politikalarının ulusal ve ekonomik bağımsızlık çerçevesinden ele alındığı araştırma mevcutta 61 atıfa sahip bulunmaktadır.
5. Kaya & Durgun (2009) tarafından alanyazına kazandırılan araştırmada ise 53 atıf bulunmaktadır. Yüksek atıf alan diğer araştırmalara benzer biçimde Atatürk dönemi ekonomi politikalarının konu edinildiği bu araştırmanın temel eksenini maliye politikaları kapsamında bütçe ve vergi uygulamalarının incelenmesi bulunmaktadır.
6. Kaya & Durgun tarafından yapılan çalışmadan sonra en yüksek atıf alan (Altıparmak, 1998) araştırmanın temel konusu müteşebbis sınıfının Cumhuriyetin ilk döneminde incelenmesi oluşturmaktadır.
7. Koç (2000) tarafından yapılan araştırmaya benzer biçimde doğrudan İzmir İktisat Kongresi'ni konu edinen bir diğer çalışma da (Varlı & Koraltürk, 2010), milli iktisadın sürekliliğini kongre çerçevesinden ele almaktadır. Mevcutta 48 atıfa sahip olan araştırmada, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in ilk dönemine kadar olan süreçte milli iktisat konu alınmaktadır. Buna göre Milli İktisat perspektifinin İzmir İktisat kongresinde benimsendiği belirtilmektedir.
8. Durmuş & Aydemir (2016) de Atatürk dönemine yönelik gerçekleştirdikleri araştırmalarında mevutta 40 atıfa sahip bulunmaktadırlar.
9. Sönmez & Şimşek (2011), anahtar küçük ölçekli aile işletmelerini konu edindikleri araştırmada Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren konuyu ele aldıkları için anahtar kelimeler kapsamında İzmir İktisat Kongresi'ne yer vermişlerdir ve bu araştırma mevcutta 33 atıfa sahip bulunmaktadır.
10. Atatürk dönemindeki ekonomi politikalarını konu edinen Sabır (2006) bu araştırmasıyla mevcutta 32 atıfa sahip bulunmaktadır.

Araştırma kapsamında incelenen akademik çalışmalardan en yüksek atıf alan ilk on çalışma değerlendirildiğinde, bunların büyük çoğunluğunun doğrudan İzmir İktisat Kongresi'ni konu edinmedikleri görülmektedir. Atatürk'ün ekonomi politikalarının konu edinildiği yüksek atıf alan araştırmalar incelenen çalışmalar içerisinde ağırlıktadır. En yüksek atıf sayısına sahip ilk on araştırmadan yalnızca iki tanesi doğrudan kongreyi konu edinmektedir. Bu araştırmaların nispeten daha az atıfa sahip olmalarının sebebinin, alanyazında konunun daha spesifik kalmasından kaynaklandığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Atatürk döneminde uygulanan

ekonomi politikaları birçok farklı konu ile alakalı olduğu için bu yayınların daha yüksek atıfa sahip olmaları muhtemel sonuçtu.

İzmir İktisat Kongresini ele alan çalışmalar, hem anahtar kelimeler ve başlıklar hem de özet metinleri içerisinden filtrelenerek örnekleme dâhil edilmiştir. Buna göre de incelenen araştırmalarda anahtar kelimeler, başlıklar ve özet metinler içerisinde kelimelerin dağılımının nasıl olduğunun belirlenmesi de cevap aranan sorulardan birini oluşturmaktadır. Bu kapsamda kelime dağılımlarını belirleyebilmek için kelime bulutu analizi gerçekleştirilmiştir. İlgili grafikler aşağıda yer almaktadır.

***Grafik 4**. Konu Başlıklarına Göre Kelime Bulutu Analizi Sonuçları*

Sonuçlar incelendiğinde "*iktisat*" (46), "*Türkiye*" (30), "*İzmir*" (25), "*kongre*" (33), "*ekonomi*" (27), ve "*Atatürk*" (16) ve "*Cumhuriyet*" (11) kelimelerinin konu başlıklarında ön plana çıktığı görülmektedir. Ayrıca araştırma kapsamında incelenen çalışmalarda kullanılan anahtar kelimelerin de kelime bulutu grafiği (grafik 4) oluşturulmuştur.

***Grafik 5**. Anahtar Kelimelere Göre Kelime Bulutu Analizi Sonuçları*

Toplam 506 adet anahtar kelimenin yer aldığı örneklemde, en çok kullanılan anahtar kelime "iktisat" (39) olmuştur. Bunu 33 kez kullanılan "ekonomi" kelimesi takip etmektedir. Üçüncü sırada ise "kongre" (24) yer almaktadır. En çok kullanılan diğer anahtar kelimeler ise sırasıyla; "İzmir" (22), "Türkiye" (19), "Atatürk" (11) kelimeleridir. Kelime bulutu analizinde son olarak ise incelenen araştırmaların özet metinleri içinde yer alan kelimelerin ağırlıklarının belirlenmesi yer almaktadır. Buna göre ilgili kelime bulutu sonucu grafik 6'da yer almaktadır.

***Grafik 6**. Özet Metinlere Göre Kelime Bulutu Analizi Sonuçları*

Toplam 2500 kelime üzerinden inceleme gerçekleştirilmiş ve en çok kullanılan kelimelerin "ekonomi" (221), "iktisat" (187), "Türkiye" (116) ve "İzmir" (82) olduğu belirlenmiştir. İncelenen toplam 78 akademik çalışmaya bakıldığında bunların genel olarak Atatürk ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde ekonomi politikalarına ağırlık verdiği görülmektedir. Bu çerçevede "İzmir" kelimesinden ziyade "ekonomi" kelimesinin ağırlıklı kullanımının olması beklenen sonuçtur.

Sonuç ve değerlendirme

Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi, Türkiye'nin en önemli ve anlamlı oluşumlarından birini temsil etmektedir. Bu çalışma, Türkiye İktisat Kongreleri hakkında akademik çalışmaların yıllara göre dağılımı, yazar sayıları, atıf durumu ve anahtar kelime dağılımları üzerine bir içerik ve kelime bulutu analizi sunmaktadır. Araştırma sonuçları şunlardır:

1. Türkiye İktisat Kongresi konusundaki akademik çalışmaların dağılımı, büyük ölçüde 2019 yılında yoğunlaşmıştır. Türkiye İktisat Kongresi ve Atatürk dönemi ekonomi politikaları, bu tarihte büyük bir ilgi görmüş ve çeşitli araştırmalara konu olmuştur. Ancak, 1976'dan 2019'a kadar geçen dönemde bu konuda yapılan çalışmalar sınırlıdır.
2. İncelenen araştırmalardan büyük bir kısmı tek yazarlı çalışmalardan oluşmaktadır. Bu durum, bu alanda çalışanların uzmanlıklarını ve bireysel katkılarını yansıtmaktadır. İki yazarlı ve daha fazla yazarlı çalışmalar daha az sayıdadır.
3. İncelenen araştırmaların yaklaşık %40'ı hiçbir atıf almamıştır. En çok atıf alan çalışmaların çoğu doğrudan İzmir İktisat Kongresi'ni ele almasa da, Atatürk dönemi ekonomi politikaları ile ilgili çalışmalar bu atıfların büyük bir bölümünü almıştır.

4. Anahtar kelimeler arasında "iktisat" "ekonomi" "Türkiye" "İzmir" "kongre" "Atatürk" ve "Cumhuriyet" öne çıkmaktadır. Bu anahtar kelimeler, İzmir İktisat Kongresi'nin ve dönemin ekonomi politikalarının ana temalarını yansıtmaktadır.

Bu analiz, Türkiye'nin ekonomik tarihini ve politika gelişimini anlamak için önemli bir kaynak olan Türkiye İktisat Kongreleri hakkındaki akademik çalışmaların genel bir görünümünü sunmaktadır. Araştırma, bu alandaki gelecekteki çalışmaların yönünü ve önceliklerini belirlemek için bir temel sağlamaktadır. Birinci Türkiye İktisat Kongresi'nin, Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomik politika oluşturma sürecinde kritik bir dönüm noktası olduğu ve günümüzde de bu öneminin devam ettiği sonucuna varılmaktadır.

KAYNAKÇA

Afetinan, A. (1989). *İzmir İktisat Kongresi: 17 Şubat-4 Mart 1923*. 2. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Akın, A. (2013). 5. İzmir İktisat Kongresi ve İzmir'in Anadoluluğu, Erişim Tarihi: 20.08.2023. https://www.bbc.com/turkce/haberler/2013/11/131101_izmir

Aksoy, Y. (1998). *Atatürk'ün ekonomi devrimi: kalpaklı kalkınma*. Ankara: Ümit Yayıncılık.

Aktan, O. (1998). Atatürk'ün ekonomi politikası: Ulusal bağımsızlık ve ekonomik bağımsızlık. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, *15*.

Altıparmak, A. (1998). Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarında müteşebbis sınıfının gelişimi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *1*(1), 65-80.

Anıt, Y. (2020). *1930'lu yılların kalkınma politikaları bağlamında İzmir İktisat Kongresinin orta tabakanın kalkınmasındaki tarihsel önemi*. (Doktora Tezi), İstanbul Rumeli Üniversitesi.

Arolat, O. (2013). 90 yıl sonra 5. İzmir İktisat kongresi. Erişim Tarihi: 15.08.2023. https://www.dunya.com/kose-yazisi/90-yil-sonra-5-izmir-iktisat-kongresi/18033

Avcıoğlu, D. (1969). Türkiye'nin düzeni (Dün-bugün-yarın). 2. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.

Çakır, M. Ö. (28 Nisan 2023). İzmir İktisat Kongresi "Türkiye Yüzyılı"nı karşılamaya hazırlanıyor, Erişim: 17.09.2023. https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/izmir-iktisat-kongresi-turkiye-yuzyilini-karsilamaya-hazirlaniyor/2882514#

Çavdar, T. (2003). *Türkiye Ekonomisinin Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (1982). *2. Türkiye İktisat Kongresi*. Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

DPT (Devlet Planlama Teşkilatı) (2004). 2004 Türkiye İktisat Kongresi, Cilt I: Açılış ve Kapanış Oturumları, Erişim Tarihi: 03.09.2023. http://ekutup.dpt.gov.tr/ekonomi/tik2004/cilt1.pdf

Durmuş, S. & Aydemir, N. K. (2016). Atatürk dönemi Türkiye ekonomisi (1923-1938). *Kafkas Üniversitesi Iktisadi ve Idari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *7*(12).

Dünya Gazetesi (2023). İzmir İktisat Kongresi 'Türkiye Yüzyılı' için toplandı, Erişim Tarihi: 05.09.2023. https://www.dunya.com/gundem/izmir-iktisat-kongresi-turkiye-yuzyili-icin-toplandi-haberi-692593

Ergin, F. (1977). *Atatürk zamanında Türk ekonomisi*. Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.

Eroğlu, N. (2007). Atatürk dönemi iktisat politikaları (1923-1938). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, *23*(2).

Gökdemir, O. (2008). Atatürk ve Cumhuriyet'in majino hattı İzmir, İçinde; Cumhuriyet'in İzmir'i. *İhsan Gazetecilik*, İstanbul.

Hak-iş (2023). Yıldız, İzmir İktisat Kongresi'ne Katıldı, Erişim Tarihi: 02.09.2023. https://hakis.org.tr/haberler.php?action=haber_detay&id=4628

https-1. İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi, Erişim: 01.09.2023. https://iktisatkongresi.org/bulusma/ikinci-yuzyilin-iktisat-kongresi

https-2. İkinci Yüzyılın İktisat Kongresi Sonuç Bildirgesi, Erişim: 28.08.2023. https://iktisatkongresi.org/upload/ikinci-yuzyilin-iktisat-kongresi-sonuc-bildirgesi-1680514367.pdf

İzenerji (2012). İkinci Yüzyıl'ın İktisat Kongresi: Türkiye genetik kodlarıyla büyüyecek. *İzenerji A.Ş. Yayını*, Erişim Tarihi: 20.08.2023. https://www.izenerji.com.tr/docs/11-IZENERJI-NISAN-MAYIS-DERGI20230503084419.pdf

Karagöl, E. T. (2013). 5. İzmir İktisat Kongresi ve Yeni Türkiye. Erişim Tarihi: 1.09.2023. https://www.setav.org/5-izmir-iktisat-kongresi-ve-yeni-turkiye/

Kaya, D. G. & Durgun, A. (2009). 1923–1938 dönemi Atatürk'ün maliye politikaları: Bütçe ve vergi uygulamaları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2009*(19), 233-248.

Kayıran, M. & Saygın, S. (2019). İzmir İktisat Kongresi. *Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi, 3*(5), 27-70.

Keyder, Ç. (1982). *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929).* Ankara: Yurt Yayınları.

Kipal, U. & Uyanık, Ö. (2001). *Türkiye Milli İktisat Tarihi (Devletçilik).* İstanbul: Kaynak Yayınları.

Koç, İ. C. (2000). İzmir İktisat Kongresi'nin Türk ekonomisinin oluşumuna etkileri. *Atatürk Dergisi, 3*(1).

Mengütay, A. (2010). *1980-2000 Yılları Arası Serbestleşme Dönemleri Ve İzmir İktisat Kongrelerine Yansımalar*. (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi.

Nayman, H. (2023). Yeniden inşa edilen İzmir İktisat Kongresi tarihi binası, açılışa hazırlanıyor. Erişim Tarihi: 13.08.2023. https://www.dha.com.tr/foto-galeri/yeniden-insa-edilen-izmir-iktisat-kongresi-tarihi-binasi-acilisa-hazirlaniyor-2242274/1

Ökçün, A. G. (1997). *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir: Haberler-Belgeler-Yorumlar*. 4. Baskı, Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.

Özçelik, Ö. & Tuncer, G. (2007). Atatürk dönemi ekonomi politikaları. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9*(1), 253-266.

Sabır, H. (2006). Atatürk'ün ekonomi anlayışı. *Sayıştay Dergisi*, (62), 3-19.

SBB (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı) (1997). Türkiye İktisat Kongresi, 1948. Erişim Tarihi: 3.09.2023. https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2022/07/Turkiye-Iktisat-Kongresi-1948.pdf

SBB (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı) (2013). Kongre Tarihçesi. Erişim Tarihi: 5.09.2023. http://izmiriktisat.sbb.gov.tr/izmir-iktisat-kongreleri-tarihcesi/

Sönmez, A. & Şimşek, F. (2011). Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze Türkiye ekonomisinde yaşanan gelişmelerin küçük ölçekli bir aile işletmesi üzerindeki etkileri. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*.

Şahin, H. (2007). *Türkiye ekonomisi*. 9. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi.

Şahinkaya, S. (2009). *Gazi Mustafa Kemal ve Cumhuriyet ekonomisinin inşası*. Ankara: ODTÜ Yayıncılık.

T.C. Kalkınma Bakanlığı (TCKB) (2013). 5. İzmir İktisat Kongresi, I. Cilt: Küresel ekonomik yeniden yapılanma sürecinde Türkiye ekonomisi. Erişim Tarihi: 20.08.2023. http://izmiriktisat.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2015/12/Cilt1.pdf

Tokgöz, E. (2000). "Türkiye İktisat Kongresi" mi? "İzmir İktisat Kongresi" mi? Hangisi doğru?. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *18*(1), 339-349.

Toprak, M. (2004). İzmir İktisat Kongresi: Bir gelecek perspektifi. *İktisat İşletme ve Finans, 19*(214), 115-131.

Ülken, Y. (1981). *İzmir İktisat Kongresi'nin anlamı ve değerlendirilmesi*. İçinde; Atatürk döneminde Türkiye ekonomisi semineri, Yapı Kredi Bankası Yayını.

Varlı, A. & Koraltürk, M. (2010). II. Meşrutiyet'ten erken Cumhuriyet'e milli iktisadın sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, *9*(20), 127-142.

Wach, E. & Ward, R. (2013). Learning about qualitative document analysis.

Williams, W., Parkes, E. L. & Davies, P. (2013). Wordle: A method for analysing MBA student induction experience. *The International Journal of Management Education*, 11(1), 44-53.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık.

Düzce İlinde Tarımsal Sorunlar ve Çözüm Önerileri*

Emine KOÇAK[1]
Fatih AYDIN[2]

Giriş

Tarım eski çağlardan bu yana yapılan en önemli ekonomik faaliyettir. İnsanların temel besin ihtiyacını karşılamasının yanında istihdam alanı oluşturması, sanayiye ham madde kaynağı olması açısından da son derece önemlidir. Son yıllarda dünya nüfusunun hızla artmaya başlaması, besin maddelerine olan ihtiyacı da artırmaktadır. Temel besin maddelerinin karşılanması ise doğrudan tarımsal faaliyetlerle ilişkilidir. Bu nedenle tarımsal üretimde sürdürülebilirliğin sağlanması gerekmektedir.

Tarım hem gelişmekte olan ülkeler için hem de gelişmiş ülkeler için gıda güvenliği, gıda arzı sürekliliği, gelir, istihdam ve dış ticaret bağlamında, sosyo-ekonomik açıdan önemli olması nedeniyle, dünyada neredeyse tüm ülkeler tarafından desteklenen ve korunan bir sektördür (Akdeniz, 2019). Dünya üzerinde 170'e yakın ülke bulunmaktadır. Ve bu ülkelerin her biri kendi tarım politikasını oluşturmakta ve uygulamaktadır. Tarımsal üretimi yönlendirmek, üretim de sürekliliğin sağlanması gibi faktörler tarım politikasının temel amaçlarındandır (Öncü, 2022).

Tarım sektörünün kalkınması bir ülkenin gelişmişlik düzeyi ile yakından ilgilidir. Dünya üzerinde genelde gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün daha fazla desteklendiği görülmektedir. Çünkü bu ülkeler stratejik öneme sahip olan tarım sektörünü destekleyecek ekonomik gücü de sahiptir. Gelişmiş ülkelerin tamamında mevcut kaynaklar oranında tarımda gelişim göstermiştir. Tarım sektörünün gelişmesi ve tarım politikalarının da uygulanması ülkelerin ekonomik gelişmişliği ve tüm sektörlerin etkinliğinin sağlanmış olmasıyla alakalıdır (Yavuz, 2000). Türkiye'de Cumhuriyetin ilanından günümüze kadar tarımda farklı birçok politika uygulamıştır. Bu politikaların oluşturulmasında çiftçilerin ekonomik gelirlerinin artırılması, gıda ihtiyacının karşılanması, tarımda sürdürülebilirliğin sağlanması, tarım ürünlerinde dışa bağımlılığın azaltılması gibi birçok faktör etkili olmuştur.

21. yüzyılda hızlı bir şekilde sanayileşme ve kentleşme hareketleri, kırdan kente göç Türkiye'de tarımda çalışan aktif nüfusun ve tarım sektörünün ekonomideki payının azalmasına neden olmuştur. Ayrıca bilinçsiz ilaç ve gübre kullanımı, tarım arazilerinin amaç dışı kullanımı, miras yoluyla bölünen arazilerde mülkiyet sorunları, artan girdi maliyetleri, iklim değişikliği, savaş ve salgın gibi olağanüstü durumlar tarımda sorunlara neden olmakta ve üretimi olumsuz yönde etkilemektedir. Türkiye'de tarım sektörünün gelişmesi, gıda güvenliğinin ve gıda arzında istikrarın sağlanması, Türkiye'nin dünyada tarım ürünleri ticaretinde lider ülke konumunda olması için mevcut sorunların tespit edilmesi ve uygulanacak tarım politikalarının bu sorunların

* Bu çalışma Emine KOÇAK'ın doktora tezinden üretilmiş olup Karabük Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: KBÜBAP-22-DR-034.
[1] Dr. Emine KOÇAK, Karabük Üniversitesi, Coğrafya Anabilim Dalı Doktora Programı Mezunu, kocakemine19@gmail.com, ORCID NO: 0000-0001-6370-488X, Tel: 546 568 98 78.
[2] Prof. Dr. Fatih AYDIN, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, fatihaydin@karabuk.edu.tr , ORCID NO: 0000-0002-8940-5332, Tel: 5358457997.

çözümüne yönelik olması gerekmektedir. Dolayısıyla tarımsal sorunların tespit edilip çözüm önerilerinin üretilmesi son derece önemlidir.

Bu araştırmada amaç; Türkiye'nin dünyada lider ülke konumunda olduğu fındık üretiminde önemli merkezlerinden biri olan ve ülke ekonomisine katkı sağlayan Düzce ilinde tarımda yaşanan sorunları tespit ederek çözüm önerileri üretmektir. Bu amaç doğrultusunda Düzce ilinde üreticiler ve yetkililerin görüşleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma kapsamında şu sorulara yanıt aranmıştır:

- Düzce ilinde çiftçiler hangi tarım ürünleri yetiştirmektedir?
- Çiftçilerin yetiştirdikleri tarım ürünlerini tercih etme sebepleri nelerdir?
- Düzce ilinde zirai alet kullanım durumu ne düzeydedir?
- Düzce ilinde çiftçi eğitimleri yeterli midir?
- Düzce ilinde tarım sanayi entegrasyonuna ilişkin görüşler nelerdir?
- Düzce ilinde tarımda yaşanan sorunlar ve sorunların çözümüne ilişkin görüşler nelerdir?
- Düzce ilinde Covid-19 salgınının tarımsal üretime olan etkileri nelerdir?

İlgili literatür incelendiğinde tarımsal sorunlar ve çözüm önerilerine yönelik araştırmalar bulunmaktadır. Bu araştırmalardan bazılarının; Türkiye'de tarımın sanayi ile entegrasyonu, ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerileri (Demirbaş & Tosun, 2005), Türkiye'de tarımda su yönetimi, sorunlar ve çözüm önerileri (Çakmak & Aküzüm, 2006), Türkiye'de organik tarım ve sorunları (Bayram, Yolcu & Aksakal, 2007), Tarım ve gıda ürünleri fiyatlarında yaşanan sorunlar ve öneriler (Kıymaz & Saçlı, 2008), Türkiye'de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunları (Doğan, Arslan & Berkman, 2015), Türkiye tarımında yaşanan sorunlar ve Alternatif tarımsal üretim anlayışlarının değerlendirilmesi (Özkan, 2016), Çağdaş tarım sorunu ve yeni köylülük (Aydın, 2016), Pamukova'nın tarımsal sorunları ve çözüm önerileri: üretimde uzmanlaşma (Arıcı, 2018), Tarımsal ürün fiyat artışlarının Türkiye tarımının yapısal sorunlarına dair gösterdikleri (Önal, 2019), Polatlı İlçesi'nde tarımsal problemler ve çözüm önerileri (Koçak & Aydın, 2020), Türkiye'de tarımın durumu, sorunları ve çözüm öneriler (Öncü, 2022) şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

Düzce İlinde tarımsal faaliyetlerle ilgili ziraat mühendislerinin çalışmaları bulunmaktadır. Ancak il genelinde tarımsal üretimde tüm paydaşların görüşlerini ortaya koyan kapsayıcı bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın Düzce ilinde tarımda yaşanan sorunları tespit ederek, sorunların çözümüne yönelik öneriler sunması, il özelinde tarımda yapılacak destek, teşvik projelerine, çalışmalara kaynak oluşturması bakımından önem taşıdığı düşünülmektedir.

Yöntem

Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada Düzce İlinde tarımsal yapı, sorunlar ve çözüm önerilerine yönelik üretici ve yetkililerin görüşlerini belirlemek amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden durum çalışması deseni kullanılmıştır.

Veri Toplama Aracı

Çalışmada katılımcıların Düzce İlinde tarımsal yapı, sorunlar ve çözüm önerilerine yönelik görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yarı yapılandırılmış görüşme formu oluşturulmuştur. Görüşme formundaki sorular hazırlanmadan önce araştırma konusuyla ilgili alan yazın taraması yapılmıştır. Benzer çalışmalar incelenip taslak bir görüşme formu oluşturulmuştur. Oluşturulan görüşme formu coğrafya alanında uzman 3 akademisyenin görüşüne sunulmuştur. Toplam on

bir sorudan oluşan görüşme formundan 2 soru çıkarılmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda son haliyle formda dokuz soru yer almaktadır.

Görüşme formundaki sorular, Düzce İlinde yetiştirilen tarım ürünlerini, üreticilerin bu tarım ürünlerini tercih etme sebeplerini, alternatif yeni yetiştirilmeye başlayan tarım ürünlerini, zirai alet kullanımının, tarıma dayalı sanayi tesislerinin, çiftçiliğe yönelik eğitimlerin ve Covid-19 salgınının tarımsal faaliyetlere olan etkilerini, Düzce İlinde tarımsal üretimde yaşanan sorunları, yaşanan sorunların çözümüne ilişkin görüşleri belirlemeye yönelik hazırlanmıştır.

Verilerin Toplanması

Araştırma verileri hazırlanan görüşme formları aracılığıyla Düzce İlinde tarımsal üretim yapan 30 çiftçi ve Düzce İlinde tarımla ilgili kurumlarda çalışan 20 yetkiliden (ziraat mühendisi, veteriner, ziraat odası başkanı) toplanmıştır. Katılımcılardan tarımsal üretim yapan 30 çiftçi erkek, yetkililerden ise 16'sı erkek 4'ü kadındır. Katılımcıların belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme tekniği kullanılmıştır. Amaçlı örnekleme yöntemi zengin bilgi içeren durumların ve olguların derinlemesine incelenmesine imkân tanımaktadır (Patton, 2014). Ölçüt örnekleme daha önceden araştırmacı tarafından belirlenen ölçütleri sağlayabilen katılımcıların seçimi esasına dayanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016). Araştırmaya derinlemesine inceleme sağlaması açısından bu teknik tercih edilmiştir. Katılımcıların seçiminde kullanılan ölçüt; Düzce ilinde tarımsal üretim yapıyor olmak ya da tarımla ilgili kurumlarda çalışıyor olmaktır. Görüşmeler yüz yüze ve gönüllülük esasına dayanılarak gerçekleştirilmiştir. Görüşme başlamadan önce katılımcılara çalışmasının konusu ve amacı ile ilgili bilgilendirme yapılmıştır. Sohbet havasında gerçekleştirilen görüşmelerde ek sorular sorularak detaylandırılmıştır. Araştırma verileri 9-14 Mayıs 2022 ve 24-27 Ağustos 2022 tarihleri arasında çıkılan arazi çalışmalarında toplanmıştır.

Verilerin Analizi

Toplanan verilerin çözümlenmesinde içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntemde birbirine benzeyen veriler belirli kavram ve temalar etrafında bir araya getirilerek okuyucunun anlayabileceği şekilde düzenlenip sunulmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2016:242). Verilerin analiz sürecinde 50 katılımcı tarafından yanıtlanan görüşme formlarından katılımcıların verdiği cevaplardan yola çıkarak tema ve kavramların yüzde ve frekansları hesaplanmış tablo şeklinde gösterilmiştir. Elde edilen bulgularda dikkat çeken noktaları vurgulamak amacıyla uygun bölümlerde katılımcıların ifadelerine doğrudan yer verilerek desteklenmiştir. Katılımcı ifadeleri (Örneğin; K1, K2, K3) şeklinde kodlanarak gösterilmiştir.

Bulgular

Katılımcıların Düzce İlinde Yetiştirilen Tarım Ürünlerine Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Tablo 1. Düzce İlinde Yetiştirilen Tarım Ürünlerine Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Görüşler	f	%
Fındık	50	30,3
Mısır	50	30,3
Çeltik	30	18,1
Buğday	20	12,1
Sebzeler	15	9,2
Toplam	**165**	**100**

Tablo 1 incelendiğinde katılımcıların Düzce'de yetiştirilen tarım ürünlerini*"fındık (30,3), mısır (%30,3), çeltik (%18,1), buğday (12,1), sebzeler (%9)"* şeklinde ifade ettiği görülmektedir.

Katılıcılar Düzce'de yetiştirilen tarım ürünlerinin fındık, mısır, çeltik, buğday ve sebzeler olduğunu ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"... Düzce'de başta fındık olmak üzere, danelik ve silajlık mısır, çeltik, buğday yetiştiriliyor"* (K4), *"... Burada en çok yetiştirilen tarım ürünü fındıktır. Fındıktan sonra mısır, sebzeler, çeltik yetişir"* (K8), *"... Düzce'nin ana ürünü fındıktır. En çok fındık yetişir. Tercihe göre mısır, buğday çeltik yapan da var tabi".* (K21), *"... Fındık, mısır, buğday bir de çeltik var burada. Bunun dışında domates, kabak, biber gibi sebzeler de var ama onlar çok az"* (K34) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Düzce'de en çok yetiştirilen tarım ürünlerinin fındık, mısır, çeltik, buğday ve sebzeler olduğunu göstermektedir.

Katılımcıların Yetiştirdikleri Tarım Ürünlerini Tercih Etme Sebeplerine Yönelik Görüşleri

Tablo 2. Yetiştirilen Tarım Ürünlerini Tercih Etme Sebeplerine Yönelik Görüşler

Görüşler	f	%
Bakımının Kolay Olması	40	34,4
Ekonomik Getirisinin Fazla Olması	30	25,8
Alışkanlıklar	25	21,5
İklimin Bu Ürünlere Uygun Olması	21	18,3
Toplam	**116**	**100**

Tablo 2 incelendiğinde katılımcıların yetiştirdikleri tarım ürünlerine yönelik görüşlerini *"ekonomik getirisinin fazla olması (%25,8), bakımının kolay olması (%34,4), alışkanlıklar (%21,5) ve iklimin bu ürünlere uygun olması (%18,1)"* şeklinde ifade ettiği görülmektedir.

Ekonomik Getirisinin Fazla Olması

Katılımcıların büyük bir bölümü (%25,8) ekonomik anlamda getirisinin yüksek olması nedeniyle bu tarım ürünleri yetiştirdiklerini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Fındıkçıyım ben fındıkta her zaman kazanırsın. Elinde yeter ki fındığın bahçen olsun. Ürünün değeri düşmez satarsın"* (K40) ve *"... Çiftçi kazandığı paraya bakar. Ben sattığımda kazancım ne oluyor bana kârı var mı bakıyorum. Bana en çok kazandıran fındıkla mısır var. O yüzden onları yetiştiriyorum"* (K45) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların yetiştirecekleri tarım ürünlerini ekonomik getirisinin yüksek olması nedeniyle tercih ettiklerini göstermektedir.

Bakımının Kolay Olması

Katılımcıların bir kısmı (%34,4) yetiştirdikleri tarım ürünlerinin bakımının kolay, iş yükünün az olması nedeniyle tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Bu durumu şu şekilde ifade etmişlerdir; *"... Burada çoğu kişi sanayide ya da başka bir işte çalışır çiftçiliği ek ikinci bir meslek olarak yapar. O yüzden fındık diğer sebzeler gibi değil. Hafta sonu, yıllık izinde gübresi, hasadı yapılabilir. Fındığın bakımı kolay diye geneli fındık yapar. Sebze ya da başka ürünü tercih eden olmaz"* (K27) ve *"... Düzce'de fındık bahçesi olan birçok kişi şehir dışında hatta yurt dışında yaşıyor. Fındığa senede bir iki kez gelse de bahçeye ürün alabilir. Bakması daha*

kolay sürekli bahçede olması gerekmiyor. O yüzden çoğunluk fındık yaparlar burada". (K14). Bu ifadeler Düzce'de özellikle fındık üreticilerinin ürün bakımının daha kolay ve iş yükünün daha az olması nedeniyle fındık yetiştirmeyi tercih ettiklerinin göstergesidir.

Alışkanlıklar

Katılımcıların bir kısmı (%21,5) şu an yetiştirdikleri tarım ürünlerini çok eskiden beri yetiştirdikleri için alışkanlık haline geldiği bu yüzden aynı ürünleri yetiştirmeye devam ettiklerini belirtmişlerdir. Bu durumu katılımcıların *"... Bizde dede, baba herkes fındıkçıydı. En iyi bildiğimiz iş fındıktır. Bilmediğimiz farklı bir ürün risktir. Alıştığımız bildiğimiz yoldan devam ediyoruz. Bu nedenle fındık yetiştiriyoruz".* (K16) ve *"... Çiftçi bildiği ürünü yetiştiriyor. Risk almak istemiyor. Yeni ürünle uğraşması zor geliyor. O yüzden herkes geçmişten beri alışkın olduğu fındığı yetiştiriyor".* (K15) şeklindeki ifadeleri ortaya koymaktadır. Buradan yola çıkarak Düzce'de çiftçilerin geçmişten gelen alışkanlıkları doğrultusunda tarımsal üretim yaptıkları şeklinde yorumlanabilir.

İklimin Bu Ürünlere Uygun Olması

Katılımcıların bir kısmı (%18,1) Düzce'nin iklim koşullarının bu ürünlere (fındık, mısır, çeltik) uygun olması nedeniyle yetiştirdiklerini dile getirmişlerdir. Bu durum katılımcıların; *"... Bölgenin iklimi bu ekiliş potansiyelini destekliyor. Yani bir Akdeniz bir Ege gibi güneşlenme gün sayımız fazla olmadığı için silajlık mısır, dane mısır, fındığın ekolojisine uygun bir iklim deseni olduğu için biraz daha bu bitkilerin yetiştirilmesi ön planda"* (K4), ve *"... Düzce'nin havasına uygun olduğu için yetiştiriyoruz. Burada bir Akdeniz gibi portakal, limon yetişmez. İç Anadolu'daki arpa buğday yetişmez. Yetişse de verim olmaz."* (K36) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların Düzce'nin iklim koşullarına uygun tarım ürünlerini yetiştirmeyi tercih ettiklerinin göstergesidir.

Katılımcıların Düzce İlinde Son Yıllarda Yetiştirilmeye Başlanan Yeni (Alternatif) Ürünlere Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Tablo 3. Düzce İlinde Son Yıllarda Yetiştirilmeye Başlanan Yeni (Alternatif) Ürünlere Yönelik Görüşler ve İfade Sıklıkları

Görüşler	f	%
Kivi	25	50
Farklı Ürün Yok	12	24
Kuşkonmaz	5	10
Aronya	4	8
Kara Mürver	4	8
Toplam	**50**	**100**

Tabloda 3 katılımcıların Düzce'de son yıllarda yeni yetiştirilmeye başlanan ürünlere yönelik görüşleri *"farklı ürün yok, kivi, kara mürver, kuşkonmaz, aronya"* şeklinde üç başlık altında toplanmaktadır.

Kivi

Katılımcıların büyük bir bölümü (%50) Düzce'de son yıllarda fındığa alternatif ürün olarak kivinin yetiştirilmeye başladığını belirtmişlerdir. Konu ile ilgili olarak katılımcı görüşleri şu

şekildedir; *"...Düzce'de ana ürün fındık olduğu için fındığa alternatif denemeleri yapılıyor. Bir ara kivi denendi. Ancak beklendiği gibi olmadı. Böyle lokal kalıyor. Şu an yapan çiftçiler de yaklaşık bir 10 dekar falan kapama bahçe var o kadar. Onun dışında kivi yapan çok nadirdir".* (K2), *"... Bir ara kivi yapmaya başladılar. Ama bir fındığın yerini almaz. Fındığın kolaylığı ve kârı yanında kimse kivi yetiştirmez".* (K9). Katılımcıların bu ifadeleri Düzce'de fındığa alternatif ürün olarak kivi yetiştiriciliği yapılmaya başlandığı ancak fındığın bakımının kolay olması ve ekonomik getirisinin fazla olması nedeniyle ürünün yaygınlaşmadığını göstermektedir.

Kara Mürver

Katılımcıların bir kısmı (%8) Düzce'de son yıllarda alternatif ürün olarak kara mürver yetiştiriciliğinin yapıldığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların; *"...Farklı ürün olarak kara mürver var. Ancak bu sadece bir çiftçinin küçük bir alanda yaptığı yetiştiricilik. Alternatif ürün olabilmesi için uzun vadede getirisini ürün verimini görmek lazım. Alternatif ürün denemesi gibi bunlar".* (K3), *"... Son zamanlarda bir kara mürver duydum ben. Farklı ürün olarak denemesi yapılıyormuş sanırım".* (K7) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler kara mürver bitkisinin deneme ekimlerinin yapıldığı, ürünün verim miktarı ve getirisinin ilerleyen süreçlerde belli olduğunda alternatif ürün olarak yetiştiricilik yapılabileceğini göstermektedir.

Kuşkonmaz

Katılımcıların bir kısmı (%10) Düzce'de son yıllarda alternatif ürün olarak kuşkonmaz yetiştiriciliğinin yapıldığını belirten katılımcıların ifadeleri şu şekildedir; *"...Ufak ufak yeni farklı bitkiler deneniyor ancak bunlar şu an deneme aşamasında. Potansiyel olarak ilerleyen zamanlarda ekonomik getirisi olabilir artabilir. Bir üreticimiz kuşkonmaz yetiştiriyor. Yetişme potansiyeli de çok güzel"* (K19), *"... Mesela kuşkonmaz yetiştiren biri var ama bu bir çiftçi ve henüz deneme aşamasında".* (K3). Bu ifadeler Düzce'de alternatif ürün olarak kuşkonmaz yetiştiriciliği yapıldığı göstermektedir. İlk etapta ürün veriminin iyi olduğu ancak ürünün henüz deneme aşamasında olması nedeniyle ilerleyen süreçte ekonomik getirisine bağlı olarak alternatif bir ürün olabileceği söylenebilir.

Aronya

Katılımcıların bir kısmı (%8) Düzce'de son yıllarda alternatif ürün olarak aronya yetiştirilmeye başladığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların; *"...Yalova Araştırma Enstitüsü var aronya alımı yapıyor. Reklamı oldu, burada çiftçiler denemek amaçlı evinin bahçesinde yetiştirmeye başladı".* (K19), *"...Bir kişi aronya yetiştiriyor diye biliyorum".* (K4). Katılımcıların bu ifadeleri Düzce'de bir iki çiftçinin alternatif ürün olarak yetiştirmeye başladığını ancak henüz yaygın bir yetiştiricilik olmadığının göstergesidir.

Farklı Ürün Yok

Katılımcıların bir kısmı (%24) Düzce'de son yıllarda alternatif yeni ürün olmadığını belirtmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Bizim burada bellidir. Fındık, mısır yetişir. Şimdi zaten herkes fındık yapıyor getirisi güzel olduğu için başka bir ürüne gerek kalmıyor".* (K25), *"... Burada fındığa alternatif deniyor ama olmuyor yok farklı bir ürün".* (K20) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların Düzce'de fındığa alternatif ürün olmayacağını, fındığın ekonomik getirisinin yüksek olması nedeniyle insanların alternatif faklı ürünlere yönelmediğini göstermektedir.

Katılımcıların Düzce İlinde Zirai Alet Kullanımına Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Tablo 4. Düzce İlinde Zirai Alet Kullanımına Yönelik Görüşler ve İfade Sıklıkları

Görüşler	f	%
Yeterli Düzeyde	48	96
Yetersiz Düzeyde	2	4
Toplam	**50**	**100**

Tablo 4 incelendiğinde katılımcılar Düzce'de zirai alet kullanımını *"yeterli düzeyde (%96), yetersiz şeklinde (%4)"* şeklinde ifade ettiği görülmektedir.

Yeterli Düzeyde

Katılımcıların büyük bir kısmı (%96) Düzce'de zirai alet kullanımının yeterli düzeyde olduğunu belirtmiştir. Katılımcılar bu durumu şu şekilde ifade etmiştir; *"...Şimdi son 10 yıldır belli bir seviyeye geldi. Devletin makina ekipman destekleri var onlarla birlikte iyi oldu. Şu an Düzce özelinde iyi durumdayız bir sıkıntı yok".* (K22), "*Yeterli düzeyde. Destekleme artsa bir o kadar daha desteğe başvuru yapan oluyor"*. (K30). Katılımcıların bu ifadeleri Düzce'de zirai alet kullanımın yeterli düzeyde olduğunu çiftçilerin zirai alet konusunda sorun yaşamadığının göstergesidir.

Yetersiz Düzeyde

Katılıcıların bir kısmı (%4) Düzce'de zirai alet kullanımının yetersiz olduğunu belirtmiştir. Bu durum katılımcıların *"...Tarım alet ve makinelerimiz var ama tam olarak her üreticinin yoktur. Belli başlı genelde büyük üreticilerin vardır".* (K12), *"... Ziraat aletleri var ama herkeste yeterli düzeyde değildir. Sorsan her üreticinin bir fındık toplama makinesi yoktur. Bir 40-50 dönümün üzerindeki üreticiler son yıllarda biraz daha makineli tarıma geçtiler".* (K23) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Düzce'de her üreticinin yeterli düzeyde zirai alete sahip olmadığı yorumu yapılabilir.

Katılımcıların Düzce'de Tarıma Dayalı Sanayiye Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Tablo 5. Düzce'de Tarıma Dayalı Sanayiye Yönelik Görüşler ve İfade Sıklıkları

Görüşler	f	%
Fındık İşleyen Tesisler	47	97
Mısır Yem Fabrikası	3	3
Toplam	**50**	**100**

Tablo 5 incelendiğinde katılımcıların Düzce'de tarıma dayalı sanayiye yönelik görüşlerini *"Fındık işleyen tesisler (%97) ve mısır yem fabrikası (%3)"* şeklinde ifade ettiği görülmektedir.

Fındık İşleyen Tesisler

Katılımcıların büyük bir kısmı (%97) Düzce'de tarıma dayalı sanayi tesislerinin çoğunun fındık işleme tesislerinden oluştuğunu ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların *"...Burada işlenecek tarım ürünü fındıktır. Fındıkla ilgili bir sürü tesisimiz var. Fındığın kırılması, parçalanması, kavrulması, çifte kavrulması, paketlenmesini yapıyorlar. Bu firmaların çoğunluğu zaten ihracatçıdır"* (K1), "*…Fındık entegre tesislerimiz var. Paketliyor, ihraç ediyor, kırıp satıyorlar. Tarıma dayalı sanayide önemli gelir sağlayan bir sektördür. Düzce'de kadınlar çalışanlara istihdam alanı aslında".* (K17) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Düzce'de en fazla üretimi yapılan tarım ürünü fındık olduğu için tarıma dayalı sanayi tesislerinin çoğunluğunun fındık işlemeye yönelik tesisler olduğu söylenebilir.

Mısır Yem Fabrikası

Katılımcıların bir kısmı (%4) Düzce'de tarıma dayalı sanayi tesislerini mısır yem fabrikaları olduğunu belirtmişlerdir. Bu durumu katılımcılar şu şekilde ifade etmişlerdir; *"... Mısırla ilgili Fevziye Köyü'nde yem fabrikamız var. O işte kırıyor, buğdayla karıştırıyor. Onun dışında sanayi tesisi kurulup işlenecek kadar tarım ürünü yok". (*K1) ve *"... Mısırdan yem yapan bir fabrika var. Fındık mısır dışında zaten başka üründe sanayi tesisi kurulamaz burada" (*K19). Bu ifadeler Düzce'de fındık işleme tesisleri dışında mısır yem fabrikasının bulunduğunu, mısır ve fındık dışındaki tarım ürünlerinin tesis kurulup işlenecek düzeyde üretilmediğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Katılımcıların Tarım ve Çiftçi Eğitimlerine İlişkin Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Tablo 6. Tarım ve Çiftçi Eğitimlerine İlişkin Görüşler ve İfade Sıklıkları

Görüşler	f	%
Eğitimler Yetersiz Düzeyde	30	60
Eğitimler Yeterli Düzeyde	20	40
Toplam	**50**	**100**

Tablo 6 incelendiğinde katılımcıların Düzce'de tarım ve çiftçi eğitimlerine yönelik görüşlerini *"eğitimler yeterli düzeyde (%40), eğitimler yetersiz düzeyde (%60)"* şeklinde ifade ettiği görülmektedir.

Eğitimler Yeterli Düzeyde

Katılımcıların bir kısmı Düzce'de tarım ve çiftçi eğitimlerinin yeterli düzeyde olduğunu ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"...Biz düzenli olarak, bakanlığın önerileri doğrultusunda eğitimler planlayıp veriyoruz. Eğer çiftçiler tam katılım sağlasa tarımda teknik anlamda çok yararlı şeyler öğrenirler".* (K4), *"... Bizim ziraat mühendislerimiz var. Hem araziye çıkıp çiftçilere sürekli gübreleme, toprak bakımı konularında bilgilendirmeler yapıyorlar hem de belli aralıklarla burada eğitimler düzenliyorlar. Çiftçiler düzenlenen eğitimlere tam katılım sağlasa eğitim konusunda eksikliğimiz yok".* (K10) şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Düzce'de tarımla ilgili kurumların çiftçilere ve tarımsal üretime yönelik eğitimler düzenlediği, katılım sağlandığı taktirde daha fazla verim alınabileceğine işaret etmektedir.

Eğitimler Yetersiz Düzeyde

Katılımcıların bir kısmı Düzce'de tarım ve çiftçi eğitimlerinin yeterli düzeyde olmadığını ifade etmiştir. Bu konuda katılımcı görüşleri şu şekildedir; *"... Burada herkes karasaban usulü derler ya öyle tarım yapıyor. Eğitimli olup işi yöntemine göre yapan yok. Kurumların çiftçilere eğitim vermesi teknik öğretmesi gerekiyor. O konuda eksik var".* (K21) ve *"... Fındık Düzce'de en önemli tarım ürünü. Türkiye'de fındık üretimi yapan sayılı illerden. İhracat ürünü fındık. Burada fındığın yetiştirilmesine yönelik eğitim veren bir yer yok. Yerel tarım ürünlerine yönelik eğitimler artırılmalı, hatta okullar kurulmalı".* (K30). Bu durum Düzce'de tarıma yönelik eğitimlerin yeterli düzeyde olmadığını göstermektedir.

Katılımcıların Düzce'de Yaşanan Tarımsal Sorunlara Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Tablo 7. Düzce'de Yaşanan Tarımsal Sorunlara Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Görüşler	f	%
Girdi Maliyetlerinin Yüksek Olması	45	35,7
Tarımda Çalışacak Genç Nüfusun Azalması	30	23,8
Tarımın Ana Geçim Kaynağı Olarak Yapılmaması	19	15
Tarım Arazilerinin Amaç Dışı Kullanılması	15	12
Meraların Yetersiz Olması	10	8
Farklı Sektörlere Olan Talebin Tarım Kültürünü Azaltması	7	5,5
Toplam	**126**	**100**

Tablo 7 incelendiğinde katılıcılar Düzce'de tarımda yaşanan sorunları *"girdi maliyetlerinin yüksek olması (%35,7), tarımda çalışacak genç nüfusun azalması (%23,8), farklı sektörlere olan talebin tarım kültürünü azaltması (%5,5), mera alanlarının yetersiz olması (%8), tarım arazilerinin amaç dışı kullanılması (%12) ve tarım ana geçim kaynağı olarak yapılmaması (%15)"* şeklinde ifade ettiği görülmektedir.

Girdi Maliyetlerinin Yüksek Olması

Katılımcıların büyük bir bölümü (%35,7) girdi maliyetlerinin yüksek olmasının tarımsal üretimi olumsuz etkilediğini ve sorunlara neden olduğunu belirtmiştir. Bu durum katılımcıların *"... Özellikle maddi sorunlar var. Gübre, mazot gibi girdi fiyatlarının yüksek olması. Her geçen gün zamlarla artıyor. Kâr etmek zorlaştı".* (K29) ve *"... Fiyatların her geçen gün artması artık gübre, tohum ve ilaç alamayacak dereceye geldik. En büyük sorun çiftçide bu şu anda".* (K26) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak tarımsal üretimde girdi maliyetlerinin giderek artmasının Düzce'de çiftçileri ve tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediği yorumu yapılabilir.

Tarımda Çalışacak Genç Nüfusun Azalması

Katılımcıların bir kısmı (%23,8) tarımda çalışacak genç nüfusun son yıllarda azalması nedeniyle tarımsal üretimde sorunlar yaşandığını belirtmiştir. Bu durumu şekilde ifade etmişlerdir; *"... Genç nüfus azaldığı için iş gücüde azalıyor. Şimdi köylerde yaşayan tarımla uğraşan kesime bakarsanız büyük bölümü 50-60 yaş arasındadır. İlerde bunlarda*

çalışamayacak tarımda üretim bitecek. Tarlada bahçede çalışacak kesim ya organize sanayide çalışıyor ya da farklı bir işte". (K20) ve *"... Tarımda çalışacak genç nüfus yok. Köyler zaten boşaldı iyice. Kalanlarda yaşı büyük emekliler".* (K30). Bu ifadeler tarımda çalışacak genç nüfusun azalmasının tarımsal üretimde azalmaya yol açacağını göstermektedir. Düzce'de sorunlara yol açtığını göstermektedir.

Farklı Sektörlere Olan Talebin Tarım Kültürünü Azaltması

Katılımcıların bir bölümü (%5,5) Düzce'de farklı sektörlerde istihdam alanlarının oluşması nedeniyle insanların tarımsal üretimi bırakıp bu sektörlerde çalışmaya başladığını dolayısıyla tarım kültürünün azaldığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Burada şimdi organize sanayi kurulunca herkes organize sanayiye gidiyor. Asgari ücretle çalışıyor. Dolayısıyla tarım kültürü de azalıyor. Yani şu anda kadın çiftçiler işi götürüyor. İşte zamanla üreten kadınlarda azalınca bitiyor. Yeni nesil hep bir firmada çalışıyor"* (K4) ve *"... Yalnız bu organize sanayi bölgeleri geldi ya buraya. Artık kadını erkeği hepsi sanayide çalışıyor. İşçi bile bulamıyoruz. Tarımı yapacak devam ettirecek kimse kalmadı".* (K14) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Düzce'de özellikle organize sanayinin kurulmasıyla birlikte tarımda çalışan kesimin sanayi alanlarına kaydığını ve tarım kültürünü idame ettirecek nüfusun neredeyse tükenme noktasına geldiği ifade edilebilir.

Mera Alanlarının Yetersiz Olması

Katılımcıların bir kısmı (%8) Düzce'de mera alanlarının yetersiz olması nedeniyle hayvancılık faaliyetlerinin gelişmediğini dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Düzce'de coğrafi yapısı itibariyle mera alanlarımız dar. Hayvancılık istense de geliştirilemiyor. Bu konuda mera ıslah çalışmaları var. Ama saha belli".* (K8), *"... Burada mera otlak sorunu var. Yazın mecburen ya yaylaya çıkacak ya da fındık altında otlatacak hayvanı başka yer yok. Büyükbaş ve küçükbaş için ayrı meralar yok"* (K6) şeklindeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Düzce'de mera alanlarının dar olması nedeniyle hayvancılık faaliyetlerinin olumsuz yönde etkilendiğini, hayvan sayıları artırılmak istense dahi meraların yetersiz olması nedeniyle yapılamadığını göstermektedir.

Tarım Arazilerinin Amaç Dışı Kullanılması

Katılımcıların bir bölümü (%12) Düzce'de tarım arazilerinin imara açılıp yerine sanayi tesisleri ve yerleşim alanları kurulmasının tarımsal üretimi olumsuz etkilediğini belirtmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Bu organize sanayilerin kurulduğu yerler E5'in kenarındaki saha hep tarım alanı. Buralarda çok verimli topraklar. Şimdi sanayi oldu, evler yapıldı"* (K14) ve *"... Büyük ova tehdit altında. Düzce merkez ilçede OSB (Organize Sanayi Bölgesi) sahasını genişletmek istiyor. Ama bu alan Beyköy tarafları yani uygun değil sanayi kurulması için. Buralar hep I. sınıf tarım alanı. Düzce'de zaten geniş tarım alanlarına sahip bir il değil. Eğer ova üzerindeki tarım alanlarını da kaybedersek nerede üretim yapılacak".* (K3) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Düzce'de tarım arazilerinin amaç dışı kullanılmasının tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediğinin göstergesidir.

Tarımın Ana Geçim Kaynağı Olarak Yapılmaması

Katılımcıların bir kısmı (%15) Düzce'de tarımsal üretimin temel geçim kaynağı olarak yapılmadığını bu nedenle ikinci planda kaldığını dile getirmiştir. Bu durum katılımcıların; *"...Bir de bizim bölgedeki insan potansiyeline bakınca Sakarya'nın Pamuk Ovası ya da İç Anadolu'nun çiftçisi gibi çiftçiliği tam benimsemiş anlamda üretim yapmıyorlar. Ek bir iş ek bir gelir kapısı olarak görüyorlar. Tam anlamıyla üreteyim kazanayım değil de. Mesela bende bir çiftçiyim hafta sonu bir gideyim gübresini atayım eylül ayında da toplayayım".* (K5) ve *"... Burada çoğu kişi ek iş olarak tarım yapar. Farklı bir mesleği vardır ama gidip hafta sonu tatilde*

fındığına bahçesine de bakar. Bu yüzden tam anlamıyla önem verilmiyor" (K8) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Düzce'de tarımsal üretimin birincil ekonomik faaliyet olarak yapılmaması nedeniyle ikinci planda kaldığını bu durumun tarımsal üretimi olumsuz etkilediği yorumu yapılabilir.

Katılımcıların Düzce'de Yaşanan Tarımsal Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri

Tablo 8. Düzce'de Yaşanan Tarımsal Sorunlara Yönelik Çözüm Önerileri

Görüşler	f	%
Mazot, Gübre ve Tohum Desteklemeleri Artırılmalı	40	38,8
Çiftçi Eğitimleri Artırılmalı	25	24,2
Genç Çiftçi Destek Projeleri Artırılmalı	20	19,6
Sanayi Tesisleri Tarım Alanları Dışına Kurulmalı	18	17,4
Toplam	**103**	**100**

Tablo 8 incelendiğinde katılımcıların Düzce'de yaşanan tarım sorunlarına yönelik çözüm önerilerini *"...mazot, gübre ve tohum desteklemeleri artırılmalı (%38,8), genç çiftçi destek ve projeleri artırılmalı (%19,6), sanayi tesisleri tarım alanları dışına kurulmalı (%17,4) ve çiftçi eğitimleri artırılmalı (%24,2)"* şeklinde ifade ettikleri görülmektedir.

Mazot, Gübre ve Tohum Desteklemeleri Artırılmalı

Katılıcıların büyük bir kısmı (%38,8) Düzce'de yükselen girdi maliyetlerinin olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla mazot, gübre ve tohum desteklemelerinin artırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Devletin gübre tohum gibi desteklerin 3/2 sini karşılaması lazım. Bu sene mesela gübre tohum alamayan bu yüzden ekim yapamayan çiftçilerimiz ortaya çıktı. İşte bunlar bizim için ilerleyen yıllarda sıkıntı. Bu konuda bir düzenleme yapılmalı".* (K4) ve *"... Gübre, mazot desteğinin yükseltilmeli ve vergi indirimi yapılmalı. Tarımda kullanılan elektrik bedelinin hasat sonrasına bırakılmalı. Tohum desteği sağlanmalı. Bu düzenlemelerle ancak düzelir".* (K8) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların mazot, gübre ve tohum destekleri artırılsa bu konuda yaşanan sorunların çözülebileceğini düşündüklerini göstermektedir.

Genç Çiftçi Destek Projeleri Artırılmalı

Katılıcıların bir kısmı (%19,6) Düzce'de tarımda yaşanan sorunların çözümü için genç çiftçi destek projelerinin artırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Gençlere çiftçiliği özendirmek, çiftçiliğin önemini anlatmak gerekiyor. Bu konuda devlet gençlere verdiği hibe ve destekler artırılmalı".* (K18) ve *"... Özellikle çiftçi çocuğu gençlere eğitimler verilmeli, çiftçiliğe teşvik edecek destekler verilmeli, projeler geliştirilmeli".* (K12) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler katılımcıların genç çiftçilere verilecek desteklemeler ile gençlerin tarım yapmaya teşvik edeceğini düşündüklerini şeklinde yorumlanabilir.

Sanayi Tesisleri Tarım Alanlarının Dışına Kurulmalı

Katılımcıların bir bölümü (%17,4) Düzce'de yaşanan sorunların çözümü için sanayi tesislerinin tarım alanlarının dışına kurulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda katılımcı ifadeleri şu şeklidedir; *"... Düzce'de Beyköy'de kurulan sanayinin yeri tarım alanı. Merkez ilçedeki sanayi tesislerinin tarım alanları dışında bir yere yapılması gerekiyordu. İlerleyen*

zamanda OSB daha genişleyecek. Bu nedenle yapılacak sanayi tesisleri verimli tarım alanları dışında bir yere yapılmalı". (K6) ve "*… Sanayi kurulacak yerlerin seçiminde arazi yapısı göz önünde bulundurulması gerekiyor. Tarım alanları dışına kurulmalı sanayi tesisleri*". (K17) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler sanayi tesislerinin kurulacağı yerlerin tarım alanları dışında olması gerektiğini göstermektedir.

Çiftçi Eğitimleri Artırılmalı

Katılımcıların bir kısmı (%24,2) Düzce'de tarımda yaşanan sorunların çözümü için çiftçi eğitimlerinin artırılması gerektiğini ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; "*… Mesela İl Tarım Müdürlüğü gelse burada meraklı kişiler var. Bunlara yardımcı olsa. Eğitimler verse arazide. İnsanlar daha çok yönelir tarlaya, bahçeye*". (K25) ve *"... Çiftçilere İl Tarım Müdürlüğü, ziraat fakültesi iş birliği yaparak sahada uygulamalı eğitimler yapmalı".* (K12) ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadelerden yola çıkarak Düzce'de çiftçilere verilen eğitimlerin artırılması gerektiği yorumu yapılabilir.

Katılımcıların Düzce'de Covid-19 Pandemisinin Tarıma Etkilerine Yönelik Görüşleri ve İfade Sıklıkları

Tablo 9. Düzce'de Covid-19 Pandemisinin Tarıma Etkilerine Yönelik Görüşler ve İfade Sıklıkları

Görüşler	f	%
Etkisi Olmadı	45	90
Girdi Maliyetlerini Artırdı	5	10
Toplam	**50**	**100**

Tablo 9 incelendiğinde katılımcıların Düzce'de Covid-19 pandemisinin tarıma etkilerini *"etkisi olmadı (%90), girdi maliyetlerini artırdı (%5)"* şeklinde ifade ettiği görülmektedir.

Etkisi Olmadı

Katılımcıların büyük bir bölümü (%90) Covid-19 pandemisinin Düzce'de tarıma olan etkisini etkisi olmadı şeklinde ifade etmiştir. Bu durum katılımcıların; *"... Covid bizi etkilemedi. Zaten bu dönemde il tarımın bize verdiği belgeler vardı. Rahat dışarı çıkıp tarlaya bahçeye gidebiliyorduk".* (K39) ve *"... Covid-19 etkisi olmadı. Burada tarıma normal devam ettik biz"* (K20) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Buradan yola çıkarak Düzce'de Covid-19 pandemisinin tarım üzerinde etkisi olmadığı yorumu yapılabilir.

Girdi Maliyetlerini Artırdı

Katılımcıların bir bölümü (%5) Covid-19 pandemisinin Düzce'de tarıma olan etkisini girdi maliyetlerini artırdı şeklinde ifade etmiştir. Bu durumu katılımcıların; *"... Covid maddi olarak etkiledi. Dünyadaki küresel gıda açığı bizi de vurdu. Mazot şu an litresi 22 lira oldu ve sürekli de artıyor"*. (K4) ve *"... Covid tarlada bizim çalışmamıza engel değildi. Ama Covid'den sonra mazot, gübre fiyatları çok arttı"*. (K26) şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bu ifadeler Düzce'de Covid-19 pandemisinin çiftçiyi maliyetlerin artması nedeniyle etkilediğini göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

21. yüzyılda artan nüfusuna paralel olarak gıda tüketimi de artış göstermektedir. Gıda ihtiyacının karşılanabilmesi ise tarımsal üretime bağlıdır. Son yıllarda hızlı sanayileşme ve

kentleşme hareketleri, gübre ve zirai ilaç kullanımı, tarım arazilerinin amaç dışı kullanımı gibi birçok faktör tarımsal üretimi olumsuz yönde etkileyerek birtakım sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır. Tarımsal üretimde verimliliğin ve sürdürülebilirliğin sağlanabilmesi için tarımsal sorunların tespit edilip çözüm yolları üretilmesi son derece önemlidir. Bu araştırmada Düzce İlinde tarımsal üretimde yaşanan sorunlar belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırma sahasında çiftçiler ve yetkililerin tarımsal faaliyetler, yaşanan sorunlar, çözüm önerilerine ilişkin görüşleri belirlemek amacıyla yapılan görüşmelerin sonuçları şu şekildedir;

Yapılan görüşmelerde katılımcılar Düzce İlinde fındık, mısır, çeltik, buğday ve sebzelerin en fazla yetiştirilen tarım ürünleri olduğunu belirtmiştir. Katılımcıların büyük bir çoğunluğu özellikle fındık yetiştiriciliğini ekonomik getirisinin fazla olması, bakımının diğer tarım ürünlerine göre nispeten kolay olması sebebiyle tercih ettiklerini ifade etmiştir. Fındık yetiştiriciliğinin bu kadar tercih edilmesinin sebebinin iş yükü azlığı ve ekonomik kaynaklı olduğu görülmektedir. Katılımcıların bir kısmı bu tarım ürünlerini alışkanlık haline geldiği için yetiştirdiklerini belirtmişlerdir. Bu durum araştırma sahasında çiftçilerin alışkanlıklarından vazgeçmedikleri için farklı ürünlere yönelmelerinin zor olduğunu göstermektedir. Ayrıca bazı katılımcılar iklim koşullarının fındık, mısır, çelik gibi ürünlerin yetişmesine olanak sağladığı için tercih ettiklerini belirtmişlerdir. Katılımcıların iklime uygun tarım ürünlerini yetiştirmeyi tercih ettikleri görülmektedir.

Araştırmaya katılan çiftçi ve yetkililer Düzce İlinde son yıllarda yetiştirilen alternatif tarım ürünlerinin kivi, aronya, kuşkonmaz, kara mürver olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu ürünlerin fındığa alternatif olamayacağına, fındığın kolaylığı ve ekonomik getirisini sağlayamayacağına dikkat çekmişlerdir. Ayrıca aronya, kara mürver ve kuşkonmazın henüz deneme aşamasında olması sebebiyle alternatif ürün olarak değerlendirilemeyeceği belirtilmiştir.

Katılımcıların büyük bir çoğunluğu çalışma sahasında zirai alet kullanımının yeterli düzeyde olduğunu, devletin zirai alet desteklemelerinin bu konuda yeterli olduğu ifade edilmiştir. Bu ifadelerden yola çıkarak Düzce İlinde zirai alet kullanımın yeterli düzeyde olduğunu çiftçilerin zirai alet konusunda sorun yaşamadığı görülmektedir. Katılımcıların bir kısmı da Düzce İlinde her üreticinin yeterli zirai alete sahip olmadığını ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan çiftçiler ve üreticiler Düzce İlinde tarıma dayalı sanayi tesislerinin fındık işleme tesisleri ve mısır yem fabrikası olduğunu ifade etmiştir. Özellikle fındık işleme tesislerinin çalışma sahasında hem önemli bir pazarlama kanalı hem de kadınlara istihdam alanı oluşturduğuna dikkat çekmiştir. Bu noktada fındık özelinde Düzce ilinde tarım sanayi entegrasyonun sağlandığı söylenebilir. Benzer şekilde Yaşar & Aydın 2020 çalışmalarında Yozgat'ta Şeker Fabrikası bulunmasının çiftçiye pazarlama noktasında kolaylık sağladığı ve istihdam alanı oluşturduğunu belirlemiştir. Aydın & Sağlam 2021 çalışmalarında Edirne ilinde üretilen çeltiğin Uzunköprü ilçesinde yer alan fabrikalar ve atölyelerde işlendiğini ve çeltik üretimine dayalı pirinç sanayisi ilçe için önemli bir ekonomik faaliyet olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu durum tarıma dayalı sanayi tesislerinin tarımsal üretimi olumlu yönde etkilediğini göstermektedir.

Düzce İlinde çiftçiler, çiftçi eğitimlerinin yetersiz olduğunu ifade ederken, yetkililer yeterli düzeyde olduğunu belirtmiştir. Bu noktada çiftçi eğitimlerine yönelik üretici ve ilgili kurumlar arasında gerekli bağlantının kurulamadığı görülmektedir.

Katılımcıların görüşlerinden elde edilen verilere göre Düzce İlinde tarımsal sorunlar şu şekildedir;

Katılıcımlar mazot, gübre ve tohum gibi girdi maliyetlerinin fiyatların her geçen gün artması, çiftçilerin bu maliyetleri karşılayamadığı için üretim yapamamasına neden olduğunu belirtmiştir. Tarımsal üretimde girdi maliyetlerinin giderek artmasının çalışma sahasında çiftçileri ve tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Benzer şekilde Koçak &

Aydın (2020) çalışmalarında artan mazot, gübre ve tohum fiyatlarının Polatlı ilçesinde tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediğini tespit etmiştir. Buradan yola çıkarak girdi maliyetlerinin artmasının yalnızca Düzce İlinde değil ülke genelinde çiftçilerin sorunu olduğu yorumu yapılabilir.

Araştırmaya katılan çiftçi ve yetkililer Düzce İlinde genç nüfusun son yıllarda açılan sanayi tesislerinde çalışmak için köylerden kente göç ettiği, tarım sektöründe çalışacak genç nüfusun azaldığını belirtmiştir. Araştırma sahasında köylerde tarım yapacak genç nüfusun azalması geride kalan yaşlı nüfusun tarımsal üretimin devamlılığını sağlayamaması, tarımsal üretimin azalmasına neden olmaktadır. Benzer şekilde Yakar & Yazıcı 2009'da Emirdağ ilçesinde göçlerin tarım alanlarına etkilerini belirlemek için yaptıkları çalışmalarında Emirdağ ilçesinde yaşanan göçler nedeniyle köylerde genç nüfusun azaldığını, köylerde nüfus yoğunluğunun azalmasına bağlı olarak kişi başına düşen tarım arazisin arttığını tespit etmiştir. Ancak bu arazileri işleyecek genç nüfusun olmaması tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediğine dikkat çekmiştir.

Katılımcılar araştırma sahasında sanayi tesisleri ve yerleşim alanlarının I. sınıf tarım arazileri üzerine kurulduğunu bu durumun tarım alanlarının daralmasına neden olduğunu ifade etmiştir. Düzce İlinde tarım arazilerinin amaç dışı kullanılmasının tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Ünaldı ve ark. (2007) araştırmalarında Bursa Ovası'nda 1970'li yıllardan sonra başlayan hızlı sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte tarım alanlarının yerini sanayi tesisleri ve yerleşim alanlarının aldığını tespit etmiştir. Bu durum Bursa Ovası'nda tarım alanlarının sınırlanmasına, tarım topraklarının kaybedilmesine sebep olmuştur. Yaşar (1998) çalışmasında Erbaa ve Niksar ovalarında toprak sanayi tesislerinin her yıl 300 da araziyi tarım dışı bıraktığını ve bu arazilerin I. sınıf kabiliyete sahip tarım arazileri olduğunu tespit etmiştir. Bahsi geçen çalışmalar tarımsal üretim açısından oldukça verimli olan ovaların sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte tarımsal üretim potansiyelini azaltmaya başladığını göstermektedir. Buradan yola çıkarak yalnızca Düzce ilinde değil birçok alanda tarım arazilerinin amaç dışı kullanımının tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilediği yorumu yapılabilir.

Katılımcıların bir kısmı Düzce İlinde tarımın temel geçim kaynağı olarak yapılmadığını, farklı sektörlerde çalışan insanların ek gelir elde edebilmek amacıyla tarım yaptığını belirtmiştir. Bu nedenle tarımsal üretimin ikinci planda kaldığı yeteri kadar önem verilmediğine dikkat çekilmiştir. Yeterli düzeyde tarıma önem verilmemesi, verimliliğin ve üretimin azalmasına neden olacaktır.

Düzce İlinde araştırmaya katılan çiftçi ve yetkililer mera alanlarının yetersiz olması nedeniyle hayvancılık faaliyetlerinin bu nedenle geliştirilemediğini dile getirmiştir. Mera alanlarının ıslahına yönelik çalışmalar yapılmaktadır. Ancak saha olarak bu alanların kısıtlı olması araştırma sahasında hayvancılık faaliyetlerini sınırlandırmaktadır.

Katılımcılar Düzce İlinde farklı sektörlerde istihdam alanlarının oluşması nedeniyle insanların tarımsal üretimi bırakıp bu sektörlerde çalışmaya başladığını dolayısıyla tarım kültürünün azaldığını dile getirmiştir. Düzce İlinde sanayi ve hizmet sektörüne olan talebin zamanla Düzce İlinde tarım kültürünün yok olmasına neden olacağı düşünülmektedir.

Katılımcıların Düzce İlinde tarımsal sorunların çözümüne yönelik görüşleri şu şekildedir;

Artan girdi maliyetlerinin olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla mazot, gübre ve tohum desteklemelerinin artırılması gerektiği belirtilmiştir. Gübre ve mazot desteğinin yükseltilerek mazotta vergi indirimi yapılmasının bu konuda yaşanacak sorunların çözümü sağlanabilir.

Katılımcılar genç çiftçi destek projelerinin artırılması ve yaygınlaştırılması gerektiğini ifade etmiştir. Gençlere çiftçiliği teşvik etmek, çiftçiliğin önemini anlatmak için devletin

verdiği hibe ve desteklerin artırılması ile bu konudaki sorunların çözülebileceğine dikkat çekilmiştir.

Çalışma sahasında yaşanan sorunların çözümü için katılımcılar sanayi tesislerinin tarım alanlarının dışına kurulması gerektiğini ifade etmiştir. Bu konuda yapılacak planlamalar ile tarım arazileri amacına ve niteliğine uygun olarak değerlendirilecektir.

Katılımcılar Düzce İlinde yaşanan tarımsal sorunların birçoğunun aslında eğitim eksikliğinden kaynaklandığını, çiftçilere yönelik yapılacak eğitimlerin çiftçiyi tarımsal üretime teşvik ederek bilinçli üretim yapmasını sağlayacağını ifade etmiştir.

Araştırmaya katılan çiftçi ve yetkililer Covid-19 Pandemisinin Düzce İlinde tarımsal üretime bir etkisi olmadığı ancak pandemin tüm Türkiye'de olduğu gibi çalışma sahasında da girdi maliyetlerinde artışa neden olduğu ifade edilmiştir.

Mevcut araştırmaya katılan çiftçiler ve yetkililerin görüşleri değerlendirildiğinde şu önerilere yer verilmiştir;

- Düzce ilinde tarım arazilerinin amaç dışı kullanımının önüne geçilmesi için arazi kullanım planlamaları yapılarak bu alanlar niteliğine ve yeteneğine uygun olarak değerlendirilmelidir.
- Sahada alternatif tarım ürünlerinin yetiştiriciliği teşvik edilmeli ve desteklenmelidir. Böylece alternatif ürünlerle çiftçilere ek bir gelir sağlanabilir.
- Yüksek girdi maliyetleri nedeniyle yaşanan ekonomik kayıpların önlenmesi için çiftçilere verilen gübre ve mazot desteği artırılmalı ve bu noktada vergi indirimi yapılmalıdır.
- Köylerde üretim yapacak genç nüfusun azalması tarımsal üretimi olumsuz yönde etkilemektedir. Gençleri tarımsal üretime teşvik etmek amacıyla genç çiftçi destek projeleri yapılmalı ve yaygınlaştırılmalıdır.
- Bilinçsiz ilaç ve gübre kullanımının önüne geçilmesi için çiftçilerin toprak tahlillerinin yaptırması sağlanmalı ve çiftçilere bu konuda yetkililer tarafından eğitimler verilmelidir.
- Mera alanlarının yetersiz olması nedeniyle hayvancılık faaliyetlerinde yaşanan sorunların önüne geçilmesi için mevcut mera alanları korumaya alınmalı ve mera ıslah çalışmaları yaygınlaştırılmalıdır. Ayrıca hayvancılık faaliyetlerinde devamlılığın sağlanabilmesi için alternatif ahır hayvancılığına yönelik teşvik projeleri geliştirilebilir.

KAYNAKÇA

Akdeniz, Z. (2019). Türkiye'de tarım sektörü ve 2000'li yıllarda tarımda izlenen politikalar. [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Arıcı, F. (2018). Pamukova'nın tarımsal sorunları ve çözüm önerileri: üretimde uzmanlaşma. Türk Coğrafya Dergisi, (70), 71-80. Doi: 10.17211/tcd.365943

Aydın, F. ve Sağlam Ö. (2021, 18-21 Ekim). Uzunköprü ilçesinde (Edirne) çeltik tarımı. Uluslararası Eğitim ve Değerler Sempozyumu ISOEVA-5. Bodrum, Türkiye. https://isoeva.com/Defaultx.Aspx?ID=18 Erişim Tarihi: 19.10.2022

Aydın, Z. (2016). Çağdaş tarım sorunu ve yeni köylülük. ODTÜ Geliştirme Dergisi, 43, 43-63.

Bayram B., Yolcu, H., ve Aksakal, V., (2007), Türkiye'de organik tarım ve sorunları. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 38(2),203-206.

Çakmak, B., ve Aküzüm, T., (2008, 20-22 Mart). Türkiye'de tarımda su yönetimi, sorunlar ve çözüm önerileri, TMMOB 2. Su politikaları Kongresi, Ankara, Türkiye. https://l24.im/eu21kv Erişim Tarihi: 15.09.2023

Demirbaş, N., ve Tosun, D., (2005). Türkiye'de tarımın sanayi ile entegrasyonu, ortaya çıkan sorunlar ve çözüm önerileri. ADÜ Ziraat Fakültesi Dergisi 2 (2), 27-34.

Doğan, Z., Arslan, S. Ve Berkman, A., (2015). Türkiye'de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunları: tarihsel bir bakış. Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(1), 29-41.

Kıymaz, T. ve Saçlı, Y. (2008). Tarım ve gıda ürünleri fiyatlarında yaşanan sorunlar ve öneriler. Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı Yayını, Yayın No: 2767

Koçak E. ve Aydın F. (2020). Polatlı İlçesi'nde tarımsal problemler ve çözüm önerileri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 13(70), 171-182.

Önal, N. (2019). Tarımsal ürün fiyat artışlarının Türkiye tarımının yapısal sorunlarına dair gösterdikleri. Beykoz Akademi Dergisi, 7(1), 62-74

Öncü, R. (2022). Türkiye'de tarımın durumu, sorunları ve çözüm önerileri. [Yüksek Lisans Tezi]. Bursa Uludağ Üniversitesi.

Özkan, A. (2016). Türkiye tarımında yaşanan sorunlar ve alternatif tarımsal üretim anlayışlarının değerlendirilmesi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 19(35), 411-429

Patton, Q. M. (2014). Nitel araştırma ve değerlendirme yöntemleri. (1. Baskı), Çev. Bütün M.ve Demir B.Ş., Ankara: Pegem Akademi.

Ünaldı, Ü., Aksoy, B., Coşkun, M. ve Özcan, E. (2007). Yanlış arazi kullanımının kentleşme ve çevre üzerine etkisi (Bursa Ovası Örneği). 38. (ICANAS) Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi.

Yakar, M. ve Yazıcı, H. (2009). Emirdağ İlçesinde Göçlerin Tarım Alanlarına Etkileri. Coğrafi Bilimler Dergisi, 7 (2), 163-17. DOI: 10.1501/Cogbil_0000000100

Yaşar, M. ve Aydın, F. (2020, 24-26 Aralık). Şeker fabrikalarının sosyoekonomik etkileri: Yozgat Şeker Fabrikası örneği. Uluslararası Eğitim ve Değerler Sempozyumu ISOEVA-4. Karabük, Türkiye. https://l24.im/tcNDw7 Erişim Tarihi: 12.12.2022

Yaşar, O. (1998). Erbaa ve Niksar Ovalarında amaç dışı arazi kullanımları ve bunlar içinde toprak sanayisinin yeri. Türk Coğrafya Dergisi. 33, 137-149.

Yavuz, F. (2000). Türkiye'de tarım politikası. Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 31,9-22.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2016). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri (10. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

İletişim Alanı Boyutuyla Günümüz Dijital Okuryazarlık Sorunsalı

Ezgi DİNÇERDEN[1]

Giriş

Özellikle dünyaca mücadele etmek zorunda kaldığımız Covid-19 (Kovid-19) pandemi (salgın) dönemi ve bir başka olağanüstü hâl olarak çok kısa bir zaman diliminden sonra en son ülkemizde yaşanan büyük Şubat depremi afeti sonrası dijitalleşme süreci adaptasyonunun hız kazanması; sadece uluslararası bir uyumlaşma gereksinimi olmasının ötesinde, sorunların acil çözümü için de bir zorunluluk haline gelmiştir. Bu bağlamda gerek kurumlar, organizasyonlar ve bireylerin eğitim, sağlık, gıda, barınma vb temel ihtiyaçlarının karşılanması, gerek dünya çapında bir standardizasyonun yapılandırılması, resmi (ticari, hukuki, siyasi, finansal işlemler gibi) ve/veya gayri resmi (sosyal medya platformları gibi) ortamlarda veri ve bilgi akışı güvenliğinin güçlendirilmesi, gerek teknolojik altyapı gelişiminin ileri düzeye ulaşabilmesi gibi kritik öneme sahip hususların çözümü; günümüzde özellikle bilişim ve iletişim alanında dijital dönüşümün gelişimi ile mümkün olmaktadır.

Söz konusu dijital dönüşüm; özellikle 1990'lı yıllardan sonra kurum, kuruluş ve organizasyonlar gibi tüzel kimliklerin işleyişleri ve hizmetlerinin yanı sıra, toplumlar ve bireyler arası ilişkiler tüketim alışkanlıkları, günlük aktiviteler, sosyalleşme yöntemleri gibi insana özgü kavramlar açısından da sürekli ele alınması ve ortaya çıkan ve/veya çıkabilecek sorunların çözülmesi gereken bir süreçtir. Dijital okuryazarlık kavramı da; tıpkı diğer "dijital" ile başlayan insan ve makine odaklı kavramlar gibi (dijital kimlik, dijital iletişim, dijital pazarlama, dijital medya, dijital bağımlılık, dijital teknoloji vb) ve hızla kuramsal olarak geliştirilmesi ve pratikte ise özellikle söz konusu dijital dönüşüm sürecinde sıklıkla gözlemlenerek sorunların belirlenmesini de barındıran sürekli iyileştirme çalışmalarını gerektirmektedir.

Dolayısıyla bu çalışmanın amacı; dijital dönüşüm sürecini de göz önüne alarak dijital okuryazarlık kavramını mevcut konumunda ele almak, karşılaşılan temel ve kritik sorunları ortaya koymak ve çözüm sürecini hızlandırmasına katkı sağlamaktır. Şunu da eklemek gerekir ki; çalışma çerçevesinde gereksiz ayrıntılardan kaçınılmış, sade ve anlaşılır bir dil kullanılmasına ve kısıtlar göz önüne alınarak konu kapsamı dışına çıkılmamasına da özen gösterilmiştir.

Teknoloji Bağlamında Okuryazarlık Kavramının Gelişimi

Bilindiği üzere okuryazarlık kavramının; özellikle iletişim ve medya araçları gelişim gösterdikçe eğitim sektöründe medya okuryazarlığı adlandırılması ile bilimsel olarak incelenmesinin önemi artmış, ülkemizde de Türk Dil Kurumu tarafından "*Radyo, televizyon, gazete, dergi gibi elektronik veya yazılı basın organlarıyla video, sinema, reklam vb. görsel yayınlara ulaşma, bunları eleştirel olarak okuma, çözümleme, değerlendirme ve iletme yeteneği*" (TDK, 2023) tanımlaması ile günümüz literatürüne yerleşmiştir.

[1] Dr., Marmara Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Bilişim Anabilim Dalı

Ana akım olarak adlandırılan televizyon, radyo, gazete gibi geleneksel kitle iletişim araçlarının tüm dünyada yaygınlaşması ile birlikte özellikle 1960'lı yıllardan beri medya okuryazarlığı gündem konularının arasında yer veren UNESCO'nun da medya okuryazarlığı kavramına ilişkin çalışmaları; nihayet Ocak 1982'de UNESCO Medya Eğitim Bildirgesi adıyla yayınlanmıştır. Buna göre (Binark & Bek, 2010). Bu bildirge ile geleneksel medya okuryazarlığı kavramının; eleştirel teori yaklaşımı doğrultusunda eleştirel medya okuryazarlığı kavramına evrildiği kabul görmektedir.

Sonrasında bilişim ve iletişim alanında özellikle dijital teknolojik gelişime bağlı yeni okuryazarlık kavramları tanımlamaları zorunluluğu ortaya çıkmış ve günümüze dijital okur yazarlık adıyla hala önemini sürdürmektedir. Şunu da eklemek gerekir ki; ilerleyen yıllarda bu gelişim ve teknolojik dönüşüm devam ettiği sürece yeni okuryazarlık terimlerine de ihtiyaç duyulabilecektir. Aşağıda söz konusu yeni okuryazarlık türevlerinin doğuş nedenlerinden en önemlilerini aşağıdaki şekliyle sıralamak mümkündür:

- Dijital ortamların ve araçların çeşitliliğinin hızla artması.
- Dijital araç kullanıcı kitlesinin büyümesi ve başkalaşması.
- Teknoloji ve bilgiye erişimin maliyetinin azalması sonucu erişimin kolaylaşması.
- Sosyal ilişkilerin dijital veya sanal ortamlarda daha etkin rol oynaması.
- Ulusal ve/veya uluslararası ticaret, resmi kamu hizmetleri gibi kurumsal hizmet sunan yapıların; özellikle ihtiyaçları karşılayabilme, kâr elde edebilme, rekabet edebilme, şeffaf hizmet sunabilme, zaman ve işgücü maliyetlerini düşürebilme gibi amaçlar açısından dijitalleşmenin zorunluluk haline gelmesi.
- Son yıllarda özellikle ülkemizde arka arkaya afet ve salgın gibi gerçekleşen olağanüstü hâller sonucu dijital altyapının güçlendirilmesi ve dijitalleşme sürecinin hızlanması gerekliliği.

Dolayısıyla, görüldüğü üzere dijital okuryazarlığın küçük yaşlarda itibaren eğitim sektöründe ele alınması; gelecek nesil birey ve toplumları gelecek dijital teknolojileri en azından daha verimli ve bilinçli kullanabilmeleri bakımından önem teşkil etmektedir. Ancak günümüzde bunun ötesinde hem iş dünyasındaki işletme ve organizasyonların faaliyetlerini hem de devlet ve kamu hizmetlerinin sağlıklı ve çağdaş şekilde işlemesi bakımından özellikle hemen her kurumda çalışan ve/veya ebeveyn olan her kesimden bireyin de kalifiye bir dijital okuryazar olması artık zorunluluk haline gelmiştir. Örneğin; güncel olarak Barnes ve Potter'ın 2021 yılında özellikle anne-babaların sosyal medya vb dijital teknolojik araçları kullanımlarının hassasiyetine vurgu yapan dijital okuryazarlık kavramına ilişkin akademik çalışması incelenebilir (Barnes & Potter, 2021).

Dijital okuryazarlık kavramına söz konusu dijital dönüşümüne ilişkin çalışmalar açısından ele alındığında ve 1980'li yıllardan itibaren 2000'li yıllara (yeni binyıl/milenyum çağına) girildiğinde son 20 yıllık yeni dijital iletişim teknolojilerinin hızlı gelişimi de göz önünde bulundurulduğunda; medya okuryazarlığı kavramına ilişkin kişilerarası ve toplumsal anlamda tespitlerde bulunan Buckingham (2001), söz konusu yeni okuryazarlık kavramını etkileyen temel değişim faktörlerini, nedenleri ile aşağıda sıralamıştır:

- *Teknolojik Gelişmeler:* Başta bilgisayar, çok kanallı televizyon, ev video sistemleri ve internet gibi benzeri diğer teknolojilerin hayatımıza girişiyle diğer elektronik medya araçlarının hızlı yayılmakta ve çoğalmaktadır. Bu gelişimin büyük bir küresel bölünme zorunluluğu olmasa da geniş bir tüketici seçimi yelpazesinin ortaya çıkması ve teknoloji maliyetleri düşerken ürünler için olanaklara erişebilirliğin gelişmesi ile sonuçlanmaktadır.

- *Ekonomik Gelişmeler:* Medya; artık başlıca temsilci olarak modern kültürlerin daha kapsamlı ticarileşmesine bağlı hale gelmiştir. Pek çok ülkede kamu hizmetleri medya sektörü, ticari medyaya karşı güç kaybetmiş; reklam, promosyon ve sponsorluk biçimleri sosyal ve politik tartışmaların bulunduğu kamu sahasına yayılmış, bu da ülkelerin medyada güçlü kontrol ve sıkıdenetim uygulamalarına bağlı olması durumunu ortaya çıkarmıştır.
- *Sosyal Gelişmeler:* Çoğu sosyal yorumcu ve/veya eleştirmen çağdaş dünyanın gittikçe büyüyen bir parçalanma ve bireyselleşme yolunda ilerlediği, kurulu yaşam tarzı ve geleneklerin zayıflamakta olduğu ve aşina olunan hiyerarşik yapının bozulduğu konusunda hemfikirdir. Kimlik ve yaşam tarzlarının daha bireysel forma dönüşmesi; medya yoluyla gerçekleşmekte ve yayılmakta ve dolayısıyla bireylerin kültürel ürün kullanımı ve yorumlamaları daha çok farklılaşmaktadır.
- *Küreselleşme:* Global ve yerel arasındaki denge; kültürel ve ekonomik anlamda karmaşık ve düzensiz şekilde değişmektedir. Gelişmiş birinci dünya ülkelerindeki küresel medya şirketleri; pazarda baskın olmakta, hala yeni teknolojiler daha merkezî olmayan ve yerel iletişime, ayrıca ulusal sınırların ötesinde toplulukların oluşumuna da izin vermektedir. Bunun yanı sıra milletler arasında zengin - fakir arasındaki boşluk büyümekte, bu boşluk enformasyon ve yeni medya teknolojilerine erişebilirlikte de ortaya çıkmaktadır.

Söz konusu bu çıkarımlarda da açıkça ifade edildiği üzere; dijital okuryazarlık kavramı yaklaşık 20 yıldan fazla süredir dünya çapında önem kazanmış, ayrıca bu kavramın Avrupa Birliği stratejik planlarına da dâhil olacak şekilde yer verildiği göz önünde bulundurulduğunda günümüzde dijital okuryazarlık kriterleri daha da kritik bir gündem konusu olmaya devam etmektedir.

Dijital okuryazarlık terimi ilk defa; 1990'lı yılların sonunda internet teknolojilerinin gelişimi ve yaygınlaşması doğrultusunda resmi olarak okul-tabanlı eğitim sektörü için Gilster tarafından 1997 yılında araştırma, değerlendirme gibi enformasyon ve interneti kullanma kabiliyeti olan öğrencileri tanımlamaya ve devrimsel nitelik taşıyan interneti tanıtmaya yönelik kullanıldığı görülmektedir. Bu tanımlamadan sonra gelişmeye devam eden bilişim teknolojilerine paralel olarak özellikle Web 2.0 araçları yaygınlaşmaya başladıktan sonra ifade etme, oluşturma, paylaşma, etkileşim içinde olma, iletişime geçme gibi özelliklerin ortaya çıkması ile evrimleşmiştir. Sonraki dönemlerde ise enformasyonu konumlandırma veya yerleştirme, organize etme, yönetme, sunma ve değerlendirme niteliklerini de kapsayan bir gelişim göstermiştir (Meyers, Erickson & Small, 2013).

Bu aşamada dijital okuryazarlık kavramının, dijital yetkinlik kavramından ayrıldığını vurgulamak yerinde olacaktır. Şöyle ki, Martin ve Grudziecki, J. (2006) dijital yetkinliğin; iş yapma, boş zaman değerlendirme ve iletişim amacıyla Enformasyon Toplumu Teknolojilerinin güvenilir ve kritik kullanımını içerdiğini, bu yetkinliğin de; enformasyon ve iletişim teknolojileri kapsamında sahip olunan temel beceriler tarafından desteklendiğini açıklamaktadırlar. Avrupa Birliği Komisyonu dijital beceri ve yetkinliğe ilişkin stratejik raporlarında da bu doğrultuda 2010 yılında ekonomik büyüme ve rekabet edebilirlik amaçlı kriterlerine yer vermiştir (Spante & ark., 2018).

Şekil 1. Dijital yetkinlik lisansına örnek (Kaynak: Yazara ait ECDL dijital yetkinlik/ustalık belgesi örneği)

Şekil 2. Dijital yetkinlik lisansına örnek (Kaynak: Yazara ait Microsoft Instructor dijital yetkinlik/ustalık belgesi örneği)

Şekil 1 ve Şekil 2'de de görüldüğü üzere dijital yetkinlik; özellikle iş dünyasına yönelik bir anlamda uzmanlık belgesi ile onaylanması gereken ilgili bilişim ve iletişim teknolojileri bünyesindeki araçları kullanma, öğrenme, öğretme, analiz etme, değerlendirme, geliştirme ve yorumlama becerisi olarak tanımlayabiliriz. Günümüzde dijital okuryazarlık hemen her yaş, kültür, ülke vb kesimlerden olan birey ve toplumların sahip olması gerekli kişisel bir niteliği

ifade ederken, dijital yetkinlik dijital teknoloji uygulama platform ve araçlarında uzmanlaşmış olmayı gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle dijital okuryazarlık; daha çok sosyolojik, psikolojik, hukuksal, pedagojik vb alanlarda daha hassas ve ön planda olması zorunlu bir kavramı temsil ederken, dijital yetkinlik ise daha çok iş odaklı ve dijital teknolojilerin kullanımına yönelik daha teknik anlamda uzmanlık gerektiren bir terimi ifade etmektedir. Ancak bu noktada şunu da eklemek gerekir ki; söz konusu iki terim de birbirleriyle yakından bağlantılı olup, nitelikli bir dijital uzman aynı zamanda iyi bir dijital okuryazar olmalıdır.

Hızlı Dijitalleşme Sorunu ve Dijital Okuryazarlık

Dijital ortamlardaki teknoloji gelişimine paralel olarak birey, toplum ve kurum/kuruluşların aktif şekilde değişik amaçlar için bilişim ve iletişim araçlarını kullanmaları ve buna bağlı okuryazarlık anlayışının hızla çeşitlilik göstermesi; beraberinde kritik sorunları da getirmeye devam etmektedir.

Sosyolojik ve psikolojik perspektiften bakıldığında ise; dijital okuryazarlık sadece çocuk ve gençlerin sorunsalı olmayıp, aynı zamanda özellikle pandemi kapanma ayları boyunca dijital göçmenler olarak adlandırılan ve tam olarak sınırları çizilemese bile X kuşağı ve üzeri yaş gruplarındaki bireylerin de sosyal ağ sistemine katılımını göz ardı edilemeyecek şekilde tetiklemiştir. Sadece sosyal medya uygulamaları bakımından değil, bununla birlikte evden çalışma zorunluluğu da özellikle kurumsal yetişkin çalışan gruplar açısından önemli derecede dijitalleşme sürecinin hız kazanması sonucunu doğurmuştur. Bu durum da özellikle son kullanıcı açısından internet ve dijital iletişim araçlarının dikkatli ve/veya bilinçli kullanımında bazı önemli sorunların oluşmasına neden olmaktadır.

Dolayısıyla dijital okuryazarlık denilince ilk akla gelen ve genellikle araştırma kümesi olarak çocuk ve gençleri barındıran kesim ile ilgili kalifiye akademik çalışmaların hâlâ baskın geldiği göz önüne alınırsa; günümüzde artık yetişkin ve ileri yaş grupları açısından da incelenmesi gerekmektedir. Çünkü yıllar geçtikçe jenerasyonlar yaş almakta ve dijitalleşme sürecindeki dönüşüm ivmesi hız kazanmaktadır. Güncel bilimsel ve akademik araştırmalar incelendiğinde örneğin Churchill; 2020 yılında dijital okuryazarlık kavramı ile ilgili araştırmasını ilköğretim öğrencileri üzerinde yapmışken (Churchill, 2020), Spante ve arkadaşları ise 2018 yılında yüksek öğretim alanında gerçekleştirmişlerdir (Spante & ark., 2018). Yine Morgan ve arkadaşları da 2022 yılında Avustralya'da yüksek öğretim öğrencileri üzerinde örneklem belirleyerek araştırmalarını tamamlarken (Morgan, Sibson & Jackson, 2022), Chiu ve arkadaşları ise geçtiğimiz yıl yani 2022 senesinde Çin'deki üniversitelerinde pandemi kapanma günleri sürecinde öğrencilerini içeren araştırmaları ile dijital okuryazarlığı incelemişlerdir (Chiu, Chih-Yuan Sun, & Ismailov, 2022). Özellikle eğitim-öğretim sektöründe ele alınan dijital okuryazarlık kavramına ilişkin güncel kabul edilebilecek bir başka dikkat çeken örnek ise; McDougall ve ekibinin 2018 yılında tamamladıkları İngiltere'de yaşları 6-9 arasında olan küçük çocuklar ve ebeveynlerini örneklem alan araştırmalarıdır (McDougall, Readman & Wilkinson, 2018). Bir başka akademik araştırma ise; Bruce ve Casey'nin 2012 yılında gerçekleştirdikleri İrlanda'daki ilköğretim öğrencilerine yönelik çalışmalarıdır (Bruce & Casey, 2012).

Bunun yanı sıra, özellikle pandemi (salgın) sonrası dünya çapında her yaş grubunda ortaya çıkan dijital okuryazarlık açığı; bazı bilişim ve iletişim teknolojilerine hâkim eğitmen ve/veya sağlık sektörünün dışında özellikle eğitim sektöründe kurumsal çalışanların yükünü hayli arttırmıştır. Bu aşamada, akademik araştırma alanyazın araştırması sonucu az sayıda da olsa iletişim çalışmaları alanında yetişkin odaklı bilimsel araştırmalardan da bahsedilmesi uygun olacaktır.

Şöyle ki; Mikolajczyk, içinde bulunduğumuz yani 2023 yılında yayınlanan dijital okuryazarlık kavramını evrensel insan hakları kapsamında incelediği çalışması ile söz konusu kavramın önemine dikkat çekmiştir (Mikolajczyk, 2023). Bir başka örnek verecek olursak; Florida, ABD'den Romero-Hall & Cherrez dijital okuryazarlık kavramını, 2023 yani günümüz bilimsel araştırmalarında Covid-19 pandemi olağanüstü hâl durumu sonrası ortaya çıkan "Acil Uzaktan Öğretim" (AUÖ) olarak çevirebileceğimiz "Emergency Remote Teaching" (ERT) sistemi ile incelemişler, yüksek öğretim alanında fakültelerindeki eğitmenler açısından ele almışlardır (Romero-Hall & Cherrez, 2023). Yine Potyrala ve Tomczyk ise bu kavramı; ömürboyu-öğrenme döngüsü kapsamında öğretmenler üzerinden analiz etmişlerdir (Potyrala & Tomczyk, 2021). Sefton-Green ve çalışma ekibi ise Avustralya'daki öğrencilere ilişkin yeni medya okuryazarlığı dönüşümünü dijital okuryazarlık bağlamında ele almışlardır (Sefton-Green, Nixon & Erstad, 2009).

Öte yandan son yıllarda özellikle dijital okuryazarlık kavramını yetişkinler ve çalışanlar açısından ele alan istatistiksel ve akademik çalışmaların da çoğaldığı gözlemlenebilmektedir. Örneğin; Huerta & Sandoval-Almazán, Meksika'da internet kamu erişimi sitelerinde çalışan operatörlere yönelik yaptığı çalışmada dijital okuryazarlık kavramını incelemişlerdir (Huerta & Sandoval-Almazán, 2007). Yine dijital okuryazarlık kavramını; Seo ve ekip arkadaşları düşük gelirli Afrika-Amerikalı yetişkinler üzerinden ele alırken (Seo & ark., 2019), Wang, Liu & Lan ise 2022 yılında Çin'de orta yaşlı yetişkinlere yönelik dijital okuryazarlık kavramını araştırmışlardır (Wang, Liu & Lan, 2022).

Bununla birlikte bir başka dijital okuryazarlık kapsamında ele alınabilecek sorunsal husus ise; bireysel ve/veya organizasyonel katılım yoğunluğunun; teknolojik ağ altyapısı potansiyeli bakımından söz konusu talebin karşılamasında güçlüklere ve veri, enformasyon ve bilgi güvenliği açıklarının artış göstermesine sebep olması ve bu da bilişim kurum, organizasyon ve şirketlerini zorlamasıdır. Buna bağlı son kullanıcı açısından bu durum; dijital teknoloji araçlarını uygulama becerisine sahip bireylerin yetiştirilmesinin ötesinde, aynı zamanda teknik anlamda bilişim ve iletişimi entegre edebilecek uzman, kalifiye işgücü ihtiyacının acilen karşılanması gereksinimi de arttırmaktadır.

Örneğin veri ve bilgi güvenliği perspektifinden ele alınırsa; alış-veriş yapılan e-ticaret Web siteleri, kişisel veri ve bilgilerin ihtiyaç dışı veya kişi rızası ile paylaşımlarının oldukça sık görüldüğü sosyal medya uygulamaları, resmi işlemleri gerçekleştirebilmek için zorunlu ve hızla dijitalleşen e-devlet uygulamaları ve benzeri dijital platformların kullanımında oldukça kritik güvenlik önlemleri isteyen dijital şifreleme işlemleri; kullanıcılar açısından özellikle dijital bilinci, kurumlar ve firmalar açısından da sıklıkla yüksek maliyet ve kalifiye işgücü içeren sürekli geliştirme ve iyileştirme süreçlerini barındıran güçlü bir teknolojik altyapılandırmayı gerektirmektedir.

Bu bağlamda örnek verecek olursak; bir bilgisayar kullanıcısına onun hassas bilgilerini ele geçirmek amacıyla gönderilen hileli iletişim mesajları gönderme olarak tanımlanan "şifre çalma" (phishing) siber suçu (Wall, 2001); dijital okuryazarlığın önemini vurgulamak açısından hala en popüler olan yöntemlerden biridir. Günlük yaşamımızda özellikle e-posta kullanımında karşımıza çıkabilecek bu sorun; kişinin kimlik bilgilerini çalmak üzere iki yapıda karakterize edilmiştir (Graham & Triplett, 2016):

- Sosyal mühendislik üzerinden tanımlama (sosyal ilişkilerin manipülâsyonu yoluyla tüketiciyi hileyle yönlendirmek).
- Teknik hileye başvurma (kodların hileli yönlendirmesi yoluyla tüketiciyi kandırmak).

Bu noktada şunun da altını çizmek gerekir ki; dijital okuryazar olmak, dijital ortam ve bağlı teknolojileri iyi kullanmak anlamına gelmemektedir. Önceden de belirtildiği gibi bu uzmanlık, dijital beceriye sahip olmaya odaklanmadır. Bu aşamada günümüzde artık son-kullanıcı olarak bazı temel bilişim ve iletişim teknolojilerini kullanmaya yönelik kendini geliştirme süreci zorunluluk arz etmektedir.

Görüldüğü üzere gerek bireysel gerek kurumsal ve gerek de toplumsal olarak bilinçli bir tüketici olmak, artık eş-anlı olarak dijital okuryazarlığı şart koşmaktadır. Günümüzde hiçbir dijital ortamı kullanmamak; vatandaşlık açısından artık mümkün değildir, çünkü kimlik işlemleri, vergi ödeme, pasaport çıkarma, trafik işlemleri, hukuksal davalar, özellikle resmi faaliyetlerimizi e-devlet uygulamaları üzerinden gerçekleştirmekteyiz. Hangi kimliğimiz olursa olsun, dijital teknoloji araçlarını kullandığımız için dijital okuryazar olabilmek için dijitalleşme süreci devam ettikçe hepimizin ömür-boyu öğrenme sürecinde olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Şunu da eklemek gerekir ki; dijital okuryazarlık kavramına ilişkin teknik olarak sorunların var olduğu veya olabileceği de dikkate alınarak, bilişim alanında uzman olunmasa bile en azından bilgi toplumunun bir parçası olduğumuz gerçeği doğrultusunda dijitalleşen dünyada sorumluluklarımızın hızla arttığı her kesimden birey olarak kabul edildiği takdirde dönüşümün daha hızlı ve sorunsuz gerçekleşeceği aşikârdır.

Değerlendirme ve Sonuç

Bilişim ve iletişim teknolojileri kapsamında hızla gerçekleşen gelişim ve buna bağlı dijitalleşme sürecinde eğitim, sağlık, gıda, finans, güvenlik, iletişim gibi olmazsa olmaz sektörler açısından da kritik öneme sahip dijital okuryazarlık kavramı; özellikle dünyada ve ülkemizde son 3 yıllık süreçte ortaya çıkan olağanüstü hâller sonucu gerek ticari gerek kamu alanında üst-düzey yönetimler tarafından çok daha öncelikli ele alınması gereken gündem maddesi haline gelmiştir. Başka bir deyişle; bilişim ve iletişim teknolojilerini yoğun olarak kullanmayan bazı okuryazar kesim ve/veya vatandaşların da dijital ortamlara özellikle pandemi sonrası katılımı; aktif ve/veya pasif olarak pek çok günlük rutin aktiviteler ile kurumsal işlem ve planlama faaliyetlerini de etkilemektedir.

Dolayısıyla geleneksel okuryazarlık kavramı; sosyolojik, psikolojik, hukuki, kültürel gibi insan ve toplum odaklı kavramsal yapılara göre değişim gösterip, eleştirel okuryazarlık kavramına yöneldikten sonra, internetin yaygınlaşması ve dijital teknolojilerinin gelişimi ile özellikle yapay zekâ gibi insan-makine ve makine-makine ilişkilerinin aktif rol oynadığı bir yapıya dönüşmeye devam etmektedir. Bu süreçte ortaya çıkan veya çıkmakta olan sosyal medya, e-ticaret, e-devlet gibi dijital ortam gerektiren akıllı telefonlar, tabletler, bilgisayarlar vb siteleri veya uygulamaları iletişim araçlarının kullanımı ve çeşitlilik artışının hız kazanması; beraberinde yeni teknolojik kavramlar tanımlama zorunluluğunu da getirmektedir. Bu bağlamda özellikle iletişim çalışmalarının da daha kapsamlı oluşum içinde olması gerektiği de göz önünde bulundurulursa, gelişen dijitalleşme sürecinde özellikle bilişim ve iletişim teknolojilerinin ve sosyal medya araçlarının üretim ve kullanımında mevcut ve/veya ortaya çıkabilecek ihtiyaç ve sorunların sürekli iyileştirilmesi; bunları belirli aralıklarla gözlemlemek, bunların çözümü için piyasadaki açığı kapatmak üzere gerek bilimsel gerek pratik açıdan uzmanlar yetiştirmek ve bu yöndeki çalışmalara teşvik etmek, ayrıca hızla gelişen dijital teknolojileri neredeyse eş-zamanlı takibi ile çözüm-odaklı yeni projeler üretmek ile mümkün olabilecektir.

Son olarak şunu da eklemek gerekir ki; günümüzde özellikle sosyal medyanın yaygınlaşması ile Web 3.0 teknolojilerinin hâkim olduğu dijital toplum sahasında, Nesnelerin İnterneti (Internet of Things), yapay zekâ uygulamaları gibi teknikleri barındıran Web 4.0

teknolojik araçları da daha aktif olarak devreye girdiğinde özellikle bireyselleşme eğilimi sergileyen dünyada dijital okuryazarlık kavramına etkilerini daha farklı boyutta ele almak gerekecektir.

KAYNAKÇA

Barnes, R. & Potter, A. (2021). Shareting and parents' digital literacy: an agenda for future reseach. Communication Research and Practice, 7 (1), 6-20. Doi: 10/1080.22041451.2020.1847819

Binark, M. & Bek, M. G. (2010*). Eleştirel medya okuryazarlığı: kurumsal yaklaşımlar ve uygulamalar* (Üçüncü baskı). İstanbul: Kalkedon Yayınları

Bruce, B. C. & Casey, L. (2012). The practice of inquiry: a pedagogical sweet spot for digital literacy. *Computers in the Schools, 29:1* (2) , 191-206, Doi: 10.1080/07380569.2012.657994

Buckhingham, D. (2001). *Media Education: A Global Strategy for Development A policy paper prepared for UNESCO Sector of Communication and Information*. (20.10.2023 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/228730180 adresinden ulaşılmıştır).

Chiu, T. K. F., Chih-Yuan Sun, J. & Ismailov, M. (2022). Investigating the relationship technology learning support to digital literacy from the perspective of self-determination theory. *Educational Psychology: An International Journal of Experimental Educational Psychology, 42* (10), 1263-1282. Doi: 10.1018/01443410.2022.2074966

Churchill, N. (2020). Development of students' digital literacy skills through digital storytelling with mobile devices. *Educational Media International, 57* (3), 271-284. Doi: 1018/09523987.2020.1833680

Graham, R. & Triplett, R. (2016). Capable guardians in the digital environment: the role of digital literacy in pishing victimization. *Daviant Behavior, 30* (18), 1371-1382. Doi: 10.1080/01639625.2016.1254980

Huerta, E. & Sandoval-Almazán, R. (2007). Digital literacy: problems by telecenter users in Mexico. *Information Technology for Development, 13* (3), 217-232, Doi: 10.1002/itdj20071

Martin, A. & Grudziecki, J. (2006). DigEuLit: concepts and tools for digital literacy development. *Innovation in Teaching and Learning in Information and Computer Sciences, 5* (4), 249-267, Doi: 10.11120/ital.2006.05040249

McDougall, J., Readman, M. & Wilkinson, P. (2018). The uses of (digital) literacy. *Learning, Media and Technology, 43* (3), 263-279. Doi:10.1080/17439884.2018.1462206

Meyers, E. M., Erickson, I. & Small, R. V. (2013). Digital literacy informal learning environments: an introduction. *Learning, Media and Technology, 38* (4), 355-367. Doi: 10.1080/17439884.2013.783597

Mikolajczyk, B. (2023). Universal human rights instruments and digital literacy of older persons. *The International Journal of Human Rights, 27* (3), 403-424. Doi: 10.1080/13642987.2022.2131772

Morgan, A., Sibson, R. & Jackson, D. (2022). Digital demand and digital deficit: conceptualising digital literacy and gauging proficiency among higher education students. *Journal of Higher Education Policy and Management, 44* (3), 258-275. Doi: 10.1080/1360080X.2022.2030275

Potyrala, K. & Tomczyk, L. (2021). Teachers in lifelong learning process: examples of digital literacy. *Journal of Education for Teaching: International Research and Pedagogy*, 47 (2), 255-273. Doi: 10/1080.02607476.2021.1876499

Romero-Hall, E. & Cherrez, N. J. (2023). Teaching in times of disruption: faculty digital literacy in higher education during the COVID-19 pandemic. *Inovations in Education and Teaching International, 60* (2), 152-162. Doi: 10.1080/14703297.2022.2030782

Sefton-Green, J., Nixon, H. & Erstad, O. (2009). Reviewing approaches and perspectives on digital literacy. *Pedagogies: An International Journal 4* (2), 107-125. Doi: 10.1080/15544800902741556

Seo, H., Erba, J., Altschwager, D. & Geana, M. (2019). Evidence-based digital literacy class for older, low-income African-American adults. *Journal of Applied Communication Research, 47* (2), 130-152. Doi: 10.1080/00909882.2019.1587176

Spante, M., Hashemi, S. S., Lundin, M. & Algers, A. (2018) Digital competence and digital literacy in higher education research: systematic review of concept use. *Cogent Education, 5* (1), 1-21. Doi: 10.1080/2331.186X.2018.1519143

TDK (2023). *Türk Dil Kurumu, medya okuryazarlığı tanımı 2023*. (20.10.2023 tarihinde https://sozluk.gov.tr/ adresinden ulaşılmıştır).

Wall, D. S. (2001). Cybercrimes and the internet. In David S. Wall (Ed.), *Crime and the internet* (1st ed., pp. 1-17). New York: Routledge.

Wang, Q., Liu C. & Lan S. (2022). Digital literacy and financial participation of middle-aged and elderly adults in China. *Economic and Political Studies*, Doi: 10.1018/20954816.2022.2115191

Kadim Olandan Çağdaşa Sinemada Rüya: Rüya Filmi

Mehpare Güzide ÇELEN

Giriş

Sinema gerçek olmaya çabaladıkça rüyalardan destek görür. Rüyalar gerçeğin, öngörünün, yaşamın acı tatlı bütün anlarının, hüzünlerin, sevinçlerin hem yansıması hem üreticisidir. Gerçeğin dillendiremediğini rüya dillendirir, gerçek yolunu ararken rüya yardımcı olur. An gelir rüya gerçeği yeniden üretir, an gelir gerçek rüyanın peşine takılıp onun hızına erişmeye çalışır. Birey her zaman belli bir bilinçle hareket etmez. Bazen bilinçdışına da -farkında olmadan da olsa- başvurur. O yüzden de yaşamda ve tabii ki kurguda, sinemada sadece gerçek olanın izinden gidilemez. Bu çalışmada rüya üstünde kısaca durulacak sonrasında klasik zaman ve mekân algılarını değiştiren, sanatı, resmi, tarihi, toplumsal hafızayı, edebiyatı sinemasına ekleyen Derviş Zaim'in Rüya adlı filmi incelenecektir. Filmin çıkış noktasını yönetmenin sözlerini tekrar ederek özetlemek mümkün olabilir: Gelenekle beraber değişmek ya da değişerek devam etmek…

Rüyalar ve Uyku Üstüne

Aristoteles uyku ve rüyalar üstüne kapsamlı bir şekilde düşünen ilk filozof sayılabilir. Aynı zamanda babasının hekim olması, canlıları incelerken daha çok bilimsel bulgularla hareket etmesi, kendinden önce ileri sürülen savları mutlaka tartışması Aristoteles'in önemli özelliklerindendir. Aristoteles rüyalar hakkında yazdıklarında biyolojiden ve fizikten de destek alır, hep bilimsel bulgularla ve sağlam temellerle hareket eder. Antik Yunan'dakiler rüyalar sayesinde geleceği tahmin etmeye çalışmışlar, rüyalar sayesinde ölülerle iletişim kuramaya çalışmışlar, aynı zamanda rüyaların hakikatini öğrenmek için aracı olabileceğini düşünmüşlerdir. Aristoteles sırasıyla üç eser meydana getirir: Birincisi uyku ve uyanıklık üstünedir, ikinci eseri; rüyalar üstünedir, üçüncü eseri de uykuda kehanet üstünedir (Osmanoğlu, 2017: 142). Homeros ise uyku durumunun bir bilinçsizlik durumu olduğunu ifade eder. Yazara göre uykudayken düşünce gücü sekteye uğrar. Bu uyku süreci bilinç etkinliklerinde azalmaya neden olur, uyku sürecinde anlama ve düşünce yetisi de zayıflar. Bu zayıflık tanrılar ve insanların üstüne dökülen bir sıvı olarak anlatılan tatlı uykudur (Çakmak, 2005: 1). Adler (2019: 119) rüyaları dün ve yarın arasında kurulan bir köprü olarak tanımlar. Bireyin yaşamında şimdi ve sonra arasında kurduğu bağdan bir taraftan yaşama karşı nasıl bir tavır takındığı anlaşılırken, diğer yandan o kişinin rüyalarındaki köprüler de bilinirse bu yapı hakkında daha fazla bilgi sahibi olunabilir.

Orta Çağ düşünürleri ve özellikle de temelde Antik Yunan düşüncesini savunan İslam düşünürleri de rüya hakkında düşünmüşlerdir. Rüyanın çıkması kehanet olarak görülmüş bu durum üstüne de kafa yorulmuştur. Farabi'ye göre rüyalar, melekler tarafından insanlara gönderilen iletilerdir. Ancak bir taraftan bilinçli kişilik rüyalarla dağılır, hayâl gücünün kurduğu bir başka kişilik vardır, bu kişilik de hayâl gücü sayesinde geleceğe bakabilir hale gelebilir (Schimmel, 2005: 33-34). Jung ise rüyaları ruh hastalıklarını çözümlemede gerekli olan bir veri olarak görür. Yazara göre rüyalar fizyolojik belirtilerdir. Rüyalar sayesinde bilinçaltı gün yüzüne çıkmaktadır. Bir taraftan simgesel kavramlar, düşünceler, eğilimler, zorlamalar ise bilinçaltına itilmektedir (Jung, 2012: 183).

Fromm (1992: 6-7), rüya gören insanların hem büyük korkuları hem de büyük mutlulukları yaşayabildiklerini ifade eder. Rüya gören insan, rüyasında ne görürse görsün, belli bir rol oynuyordur ve o rüyanın, o rolün yaratıcısıdır. İnsan, rüyada uzay kanunlarının olmadığı bir dünyada yaratıcı olmaktadır. İnsanlar yaşamda farkında olmadıkları tecrübe ve hatıralarla rüyada karşılaşırlar. İnsanlık tarihinde oldukça uzun bir geçmişi olan mitoslarla rüyaların bağından söz eden Fromm, özellikle mitos ve masalların insanlara farklı bakmayı sağlayan geçmiş zaman bilgelikleri olduklarını söyler.

Sinemada Rüya

Sinema filminde kullanılan bir rüya, karakterin psikolojisi, duygu ve düşünceleri hakkında bilgi verirken aynı zamanda filmin tamamının içeriği konusunda seyirciye ipucu da verebilir. Rüya bazı çözülemeyen düğümleri çözebilir veya filmin gidişatını değiştirebilir. Filmin içindeki rüya sahnesinin filmin içeriğiyle uyumlu olması beklenir. Anlamsız kalan bir rüya filmin ritmini bozabilir, anlaşılmadığı için seyirciyi filmden koparabilir. Rüyalar iyi kullanılırsa filmin içinde karakterin analizine yardımcı da olabilir. Seyirci karakterin gerçek duygularını, yaşam tarzına dair ayrıntıları karakterin filmdeki rüyasında yakalayabilir (Kiraz, 2016: 988).

Metz, filmlerin ontolojik gerçekliğinin rüyaların ve hayallerin dışında aranması gerektiğini iddia eder. Çünkü yazara göre sinema bilinç dışına ait bir rüya değildir, bilinçli üretilen bir hayal de değildir. Film içindeki rüya da hayal de dağılır ve bunların gerçekliği açıklamada bir etkisi yoktur. Seyirci çok etkileyici bir rüyanın etkilerini görse de bunun bir rüya olduğunun farkındadır. Bir anlamda seyirci, sinemaya hayallere dalmak için gitmektedir (Bornstein, 2021: 187).

Bazin (2011: 28), filmde rüya yaratmak için kullanılan üst üste bindirme tekniğinden söz eder. Seyirci seyrettiği filmlerdeki rüya sahnelerini sorgusuz bir şekilde kabul eder, kâbuslarda bindirme tekniği ve ağır çekim kullanılmaz. İsteklerin karşılanması için güçlüklerde ağır çekim kullanılabilir. Bu aşamada da Freud'un rüya imajlarına başvurmak gerekebilir.

Dünya Sineması'nda son yıllarda rüya sahnelerini filme en iyi giydiren yönetmen şüphesiz Christopher Nolan'dır. Nolan, özellikle de 2010 yapımı Inception adlı filmde seyircinin karşısına rüyanın mekânına ve zamanına çok uygun bir kurguyla çıkar. Filmde rüyalar katmanlara ayrılmıştır. Katmanlar farklı özellikler taşırlar. Hatta bazı seyirciler yönetmenin bu katmanlarını takip etmekte oldukça zorlanabilirler. Rüyalar gerilim ve korku filmlerinin de vazgeçilmez ögelerindendir. Bu tür filmlerde gerçekle rüya veya hayal arasında gidip gelmeler sıkça karşılaşılmaktadır.

Tabii ki Dünya Sineması'nda rüyadan destek alan başka yönetmenler ve filmleri de vardır. Bunlardan dikkat çekici olan bazıları sıralanacak olursa:

- Karanlık Yolculuk (2001), Richard Kelly
- Vanilla Sky (2001). Cameron Crowe
- Sil Baştan (2004). Michel Gondry
- Rüya Bilmecesi (2006), Michel Gondry
- Düşüş (2006), Nico Soultanakis

Christian Metz filmlerle rüyalar arasında belirgin bir ayrım olduğunu ifade eder ve bunlar arasındaki ontolojik bütün sorunları görmezden gelir. Yazara göre riya gören rüya gördüğünü bilemez ancak sinemaya giden yaptığı eylemin farkındadır. Metz uykuya özgü durumlara ve özellikle de onurik durumlara dikkat çeker. Onurik, uyanıkken görülen halüsinasyona benzeyen psikiyatrik bir kelimedir (Bornstein, 2017: 68).

Sanat, hep bir gerçek tanımının peşindedir. Gerçeğin ne olduğunu anlamaya çalışırken, tanımlar değişir, ekoller değişir, yeni akımlar çıkar sonra yok olur. Sinema da aynıdır. Hayallerin içindeki dünyada hep insanı şaşırtmak, rahatsız etmek, hayâllerine ulaştırmak için renk değiştirir. Rengini değiştirirken de mitlerden ve masallardan destek alır (Güler, 2021: 54).

Türk Sineması'nda Rüya:

Türk Sineması'nda rüya kullanımı oldukça sınırlıdır. Bu tür filmlerin artmasıyla şüphesiz ki Türkiye'de sinema gelişimini hızlandırır. Seyirciler insan psikolojisinden daha çok anlamaya başlar. Türk Sineması'nda rüya temasını kullanan önemli filmlerden biri, Türk Sinema tarihinin önemli yönetmenlerinden ayrıca fantastik filmler de çeken Atıf Yılmaz'ın 1986 yılında çektiği Ah Belinda'dır.

Türk Sineması'ndaki rüya filmlerinin çarpıcılarından bir başkası 2005 yapımı Takva'dır. Yönetmeni Özer Kızıltan'dır. Gerçekçi yapısının altında gizli bir mizah da bulundurmaktadır. Rüyadan beslenen bir film de Nuri Bilge Ceylan'ın Üç Maymun filmidir. Semih Kaplanoğlu'nun rüyalarla ayakta duran üçlemesi Yumurta (2007), Süt (2008) ve Bal (2010) filmleridir. Bu üç filmin temel karakteri Yusuf seyirciyle olgunluk döneminde tanışır. Çünkü tersten başlamıştır. Süt, Yusuf'un gençliğini, Bal ise çocukluğunu anlatır. Türk Sineması'nda çok filmde rüya kullanılsa da her rüyanın filmlerdeki işlevi farklıdır.

Rüya Filmi

Rüstem adındaki amcasının mimarlık ofisinde çalışan Sine, normalde performans sanatçısı olma amacı taşısa da başaramaz. Sanat galerilerine yaptığı başvurular sonuçsuz kalır. Mecburen mimarlık yapmaya devam eder. Başka çaresi de kalmamıştır. Sine geceleri uyuyamaz ve sürekli bir huzursuzluk çekmektedir. Amcası ekonomik zorluklar yaşamaktadır ve onu bu durumdan kurtarmak için projeler planlamaktadır. Hatta amcasına banka kredisi alması için kefil de olur. Daha da öteye gider riskli işlere de girmeye başlar. Bu riskli işlere aynı şirkette çalışan bir başka mimar olan Hakan aracılığıyla girmektedir. Ofisin daha önce inşa ettiği bir projenin yanına bir cami inşası için talep gelir. Sine bu duruma heyecanlanır. Yeni tarzda bir proje çizer ve sunar, bu proje beğenilir. Bu projeyle ilgilenen Yaren adlı kişiyle Sine arasında bir yakınlık baş gösterir. Sine'ye ilgisi olan Hakan bu durumdan rahatsız olur. Sine Hakan'a Yaren'le aralarında bir şey olmadığını söyler.

Görsel 1. Sancaklar Camii.

Konut projesinin yanındaki Sine'nin cami projesinin inşaatı başlar. Ancak bir heyelan nedeniyle bazı konutlar çöker ve cami inşaatı bitirilemez. Konutları yıkılanlarla Sine görüşür ve Sine'ye kötü davranırlar. Olayı öğrenen Sine'nin amcası konut sahibi mağdurları -Sine itiraz etmesine rağmen- polise şikâyet eder. Polis konut sahiplerini ve Yaren'i gözaltına alır. Sürekli uykusuzluk problemi yaşayan Sine bu sırada tedavi için bir kliniğe yatar ve bu uyku hastalıkları kliniğinde bir rüya görür. Bu rüyada yedi uyuyanlar efsanesi vardır. Sabah kalktığında fiziki olarak bambaşka birine dönüşmüştür. Artık daha önce yapmak istediği şeyleri yapabileceğini düşünür. İşten ayrılmak istemektedir bunu amcasına söyler. Kliniğe tekrar gider tekrar benzer bir rüya görür, uyandığında tekrar değişmiştir. Polise giderek şikayetini geri çeker ve ona saldıranların ve Yaren'in kurtulmasını sağlar. Bu rüyalar adeta Sine'nin hayatta yapmak istediklerini yapacağı bir savaşa başlamasına cesaret verir.

Filmin başkarakteri Sine filmde iki ayrı soyadı ile anılmaktadır: Yemliha ve Yolcu. Yemliha'nın E(A)shab-ı Kehf ehlinden birinin adı olduğu söylenir. Zaim, karakter isimlerini sembolizasyon olarak kullanmaktadır. Ashab'ı Kehf bir zamanda yolculuktur, ki Yolcu soyadı da bunu pekiştirmektedir. Sine geçmişten geleceğe uzanmaktadır (Saygılı, 2016).

(Kılıç, 2021: 1091-1093), Filmin temalarını pişmanlık, kıskançlık, ihanet ve rant olarak belirtir. Olay örgüsünü ise bir yapının yıkılması, Sine'nin hayal kırıklığı yaşaması ve telafi için cami inşa etmek istemesi, kendini sorumlu tutup terapi görmesi olarak ifade eder. Sine, kendi hayalini kurduğu inşa edeceği camiyi rüyasında görür, gönüllü olarak kendini bazı mekânlara kapatır. Filmin sonunda dört farklı bedenini dört farklı cezaevine kapatır. (Kılıç, 2021: 1091-1093). Sine kendini cezalandırırken aynı zamanda arzularından, hırslarından, korkularından da arındırmaktadır. Bu bir katarsis yöntemidir.

Filmin öyküsünde, mitolojik bir öykü olan Yedi Uyurlar'ın ortak temasını işleyen, toplumun değerlerini reddeden yedi gencin ve onları koruyan bir köpeğin bir mağarada üç yüz yıldan fazla bir süre uyuyup uyanmalarını anlatır. Toplumla uyumsuzluk yaşayan bu yedi kişi aslında ödüllendirilmiş başka bir toplumun içinde uyanmışlardır. Aynı karakteri dört ayrı oyuncu oynamaktadır. Bu dört ayrı oyuncuyla Derviş Zaim'in ulaşmak istediği farklı amaçlar olabilir. İlki karakterin farklı yanlarını yansıtmak için farklı oyuncuları oynatma düşüncesidir. Bu dört oyuncuyu karakterin farklı benlikleri olarak düşünmek de mümkündür. Üstelik oyunculuklarda, tiplerde belirgin benzerlikler de yoktur. Andiç bu durumun tam tersi bir örnek verir ve William Arntz tarafından yönetilen yarı belgesel yarı kurmaca olan What The Bleep Do We Know adlı filmde paralel evrenlerde gidip gelen, zamandan zamana atlayan Lead (Marlee Matlin) bu boyutlar arası yolculuğunda hep aynı kadın olarak gösterilmiştir (Andiç, 2019: 255).

Görsel 2. Yedi uyuyan genç

Filmin senaryosunun özgün ayrıntılar taşıdığı söylenebilir. Diğer Zaim filmlerinde olduğu gibi resim ve edebiyat disiplinlerinden etkiler görülür. Yönetmenin filmlerinde simgelerin de öneminden söz etmek yerinde olacaktır. Sanatın özellikle de Türk geleneksel sanatlarının izleri, temsilleri Zaim filmlerinin sahnelerinin fonlarına yerleşir. Ebru ve hat sanatlarını filmlerine eklemleyen Zaim, bu filmin başlarına da Hans Holbein'in Elçiler tablosunu koymuştur. Gazan (2018), bu resmin ressamı Holbein'in 16. Yüzyılda portre resimlerinde ilk akla gelenlerden olduğunu babasının yanında yetiştiğini ifade eder. Ressam önce Basel'de sonraları da Erasmus tarafından İngiliz Sarayı'na çalışmaya gitmiş, ondan sonraki yaşamını İngiltere'de sürdürmüştür. İnsan yüzlerini çok ayrıntılı bir şekilde çizer bunun nedeninin babasının yanında gravürcü olarak çalışması olduğu söylenir. Elçiler tablosu günümüzde Londra National Gallery'dedir. Tabloda ressamın oldukça fazla simge kullandığı görülür. Resimde bir gök küre, değişik güneş saatleri, Bir Türk halısı, aritmetik kitabı, teli kopmuş bir lavta, Martin Luther'e ait bir ilahi kitabı bulunmaktadır. Şen (2016) bu tablonun hiçlik, boşunalık, kibir anlamlarına gelen bir sanat türü olan "vanitas" olduğunu söyler. Buradaki simgelerin ölümü temsil ettiğini hayatın zevklerinin, gücün, şöhretin geçici olduğunu ölümün ise normal bir şey olduğunu ve kaçınılmaz olduğunu ifade eder.

Görsel 3. Hans Holbein'ın Elçiler Tablosu.

Zaim, filmlerinde resim ve minyatür gibi iki boyutlu hareketsiz görüntülerle sinema arasında bir bağ kurar ve bu bağdan üçüncü boyutu yakalamaya çalışır. Bu arada perspektif kurallarını da bozar. Bu yüzden film çözümlemelerinde iki boyuttan üç boyuta geçişin anlamlandırılabilmesi için imgelerin ne olduklarını ortaya koyan kompozisyonel analiz yönteminin kullanılması mantıklı görünmektedir. Bu analizde görsel imgeler ve bu imgelerin hareketli hale dönüştürüldüğü sahneler arasında metinler arası bir ilişki kurulabilmektedir (Birincioğlu, 2019: 65).

Diğer filmlerinde görülen masalın ve tasavvufun etkisi bu filmde de hissedilmektedir. Ayrıca kullanılan simgelerin, resimlerin, mekânlarının anlamlarının kültürel alt yapılarının çok iyi incelendiği belirgin bir şekilde hissedilmektedir. Sanatın etkisini filmlerine giydirmeye çalışması bu filmde kullandığı camiden de anlaşılmaktadır. Filmdeki cami ilginç mimarisiyle dikkat çekmektedir. Bir taraftan da hem mekân üretme aşamasındaki garabetin altını çizmekte aynı zamanda mekânların içinde sıkışmışlık duygusu verirken, mekânların üretimindeki yolsuzluklara da yer vermektedir. İhale sisteminin yolsuzluğu tetikleyen yapısının üstünde de duran Zaim, yanlış yerlere yanlış binaların yapıldığı sistemde mimarların, bürokratların suçlu olduğunu da ifade etmektedir.

Derviş Zaim, kendi internet sitesinde filmle ilgili bölümde tekrar ve varyasyon kavramları üstünde durduğundan filmde gelenekle beraber değişmek düşünesine odaklandığını söyler. Aslında yukarda değinilen bir rolü neden dört ayrı oyuncunun oynadığına dair soruyu da cevaplamaktadır. "Değişerek devam etme" eylemine ulaşmak için bir rolü dört ayrı karakter oynar, dramatik yapının gerektirdiği şekilde bu dört rol kişisi benzer olaylara farklı tepkiler verirler. Ama karakterleri aynı kalır. Değişimlere rağmen aynı kalmaları bir paralel evren hikâyesini de desteklemektedir. Filmde birbiri peşi sıra değişerek devam eden, değişerek farklılaşan plan, sahne, sekanslar vardır. Zaim, paralel evren hikâyesi ve o hikâyeleri anlatırken kullanılan stilin Osmanlı Bizans mimarisinin ritim tarzının değişerek devam etme ile uyum içinde olduğunu ifade eder. Ayrıca yönetmen sayfasındaki yorumlarda filmin, Holbein'in resmindeki kurukafanın seyirci üstündeki etkisini yaratma düşüncesiyle kurgulandığını belirtir.

Senaryonun karmaşık yapısı tekrar ve varyasyonu odağa almasından da kaynaklanmaktadır. Sine'nin dört ayrı oyuncu tarafından canlandırılması Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Türk modernleşmesine cevabı olan devam ederek değişmek, değişerek devam etmek düşüncesinden esinlenmiştir. Sine de birkaç sahnede değişmek istediğini dillendirmektedir. Filme göre gelenek, gerektiği gibi devam ettirilmelidir. Tanpınar, kültürün parçalanamaz bir bütün olduğu düşüncesini savunmaktaydı. Bu düşünce Yahya Kemâl tarafından "imtidat" mefhumuyla açıklanmaktadır. Filmdeki camini iki işlevi vardır. Geleneği kopya etmek yerine geleneği bir kaide gibi kullanmak ve üstünde yükselerek, devam ederek değişmek mottosuna hizmet etmektedir. Zaim'e göre eski devam ettirilmeli, hendese anlaşılmalıdır. Zaim, Türk Sineması'nın bir kimliği var mıdır sorusunun genelde olumsuz cevaplara muhatap olmasının modernizmin Türk Sineması'na yaşattığı kopuşla ilgisini bulmaya çalışır. Zaim'in referanslarından biri olan Tanpınar'ın Türkiye'de roman olmayışına kafa yorması halinin sinemacılarda da olması gerektiği düşüncesi mantıklı görünmektedir. Söylediklerinin özeti şöyledir:

1. Yenilik problemi
2. Köksüzlük ve devamsızlık problemi
3. Kaynaksızlık problemi -sathilik-
4. Dilin yetersizliği
5. Düşünce ve felsefe yokluğu
6. Okuyucu yokluğu

Sonuç yerine

Senaryolar bazen sadece rüya üstüne kurgulansa da bazen de rüya ve gerçeğin birbirine geçtiği haliyle kullanılır. Derviş Zaim de sinemasında rüyayı kullanan yönetmendir. Sinemada rüya bazen düğümleri çözmek için bazen ise tam tersi iyice karmaşık hale getirmek için tercih edilir. Sürprizler getirir ya da sürprizi bozar. Hele ki rüyalara fazlaca anlam yükleyen Türkiye gibi ülkelerde etkisi çok daha büyük olabilir.

Özgün senaryoları ve gelenekle beslenen düşünceleriyle Türk Sineması'na farklı soluklar getirmiştir. Zaman, mekân gibi temel kavramlarda klasik yapıyı takip etmez. Olaylar, mekânlar ayakta kalmaya çalışırken, hareket sürmekte, insanlar değişmektedir. Zaim seyirciyi bir değişme cesareti kazanmaya ve kullanmaya iter. Zaim'in bir çok disipline heyecanla bakması ve sineması için o disiplinlere başvurması, öykünün, senaryonun tekdüzeliğini kırma çabasına yardım eder.

Zaim sinemasında rüyanın ayrıcalıklı olma durumu vardır. Zaim'in sineması rüyaları da çok katmanlı düşünmüştür. Zaim yeni bir sinema dili kurmak için işini zora da sokar. Bir taraftan da sistemdeki yolsuzlukların somut bir şekilde üstüne gider. Şimdiyi anlatır, eleştirir, yakından bakar. Ama her şeyin temelinin mite, rüyaya dayandığını bilir ve yansıtır. Rüya filmi de mitlerin ve rüyanın sinema üretmedeki etkisinin sağlam bir temsilidir.

Mekânı merkeze alan Zaim, mekânla ilgili düzenlemeler yapar, sinemaya uygun mekânlar üretir. Burada mekânın belirleyici olduğu bir sinema vardır. Sinemada genellikle senaryo yazıldıktan sonra hazırlığın belli aşamasında yönetmen ve-veya yönlendirdiği kişiler filmi çekebilecekleri uygun mekânlar aramaya başlarlar. Zaim'in sinemasında böyle bir hazırlık dikkat çekmemektedir. Aksine adeta mekânın istediği gibi senaryo yazıldığı tahmin edilebilir.

Zaim geleneksel olana sahip çıkarken bir taraftan da modernleşme, batılılaşma çabalarına katılır. Modern sinemada görülen birtakım ayrıntılar yavaş yavaş açığa çıkmıştır. En önemli konusu da zaman ve mekândır. Öncüsü olarak Ahmet Hamdi Tanpınar'ı kabul eder ve onun zaman anlayışına benzer bir durumu sinemasında yorumlar. Zaim'in sinemasında zaman düz akmaz, sıçrama yapar. Mekânlar düşünülmüştür. Hatta mekân bazen filmin lokomotifi görevini görür.

Sanatta sinemadaki tuhaf ayırımın tam tersini bu filmde yönetmen Zaim'in yapmaya çalıştığı söylenebilir. Bazı eserler çağdaş, bazı eserler geleneğe bağlı tanımlanır. Bazı eserlerin eski kaldığı çağa ayak uyduramadığı eleştirisi getirilir. Bu filmde Zaim'in de ifade ettiği gibi yeniyle eskinin birlikte hareket ettiğini görebilmek mümkündür. Gelenekleri unutmadan çağdaşlaşma, kadim olandan yola çıkarak geleceğe bakmaya çalışma düşüncesinin filmin özgünlüğüne katkıda bulunduğunu söylemek doğru olacaktır. Kaldı ki hiçbir akım, hiçbir düşünce, hiçbir kuram öncekileri yok sayarak gelişimini tamamlayamaz.

Yönetmenin tekrar edip değişme, gelenekten uzaklaşmadan değişme düşüncesi de insanın tarihi boyunca aşama aşama ulaştığı oynayan insan, düşünen insan, alet yapan insan gibi sıfatlara erişmesini sağlayan ritüellerin işleviyle örtüşmektedir. Kaldı ki Zaim sineması tarihe yüzü dönük, kadim sanat ve kültürlere karşı duyarlı, bir taraftan da gelişmeye, düşündürmeye çalışan bir sinema olarak dikkat çekmektedir. Rüya filmi hem psikolojinin ve dolayısıyla psikanaliz ilminin, hem mitoloji gibi köklü bir alanın, hem de daha fazla düşünmeye yarayan felsefe disiplininin etkilerini taşımaktadır. Sinema sırtını sağlam disiplinlere yasladığında görsel hazzı seyirciye daha fazla yansıtabilmektedir.

KAYNAKÇA

Adler, A. (2003). *İnsan doğasını anlamak.* (Çev. Deniz Başkaya). İzmir: İlya Yayınları.

Andiç. B. (2019*).* Stanislavski sistemi'nden hareketle Derviş Zaim'in devir, balık ve rüya filmleri özelinde sinema oyunculuğu. İstanbul Maltepe Üniv. SBE İletişim Bilimleri Doktora Tezi.

Bazin, A. (2011). *Sinema nedir?.* (Çev. İbrahim Şener). İstanbul: Doruk Yayınları

Botz-Bornstein, T. (2021). *Filmler ve rüyalar.* (Çev.Cem Soydemir). 4. Baskı. İstanbul: Metis Yayınları.

Çakmak, C. (2005). Herakleitos'ta Uyku ve Rüyalar. *İnsancıl.* Cilt 2. ss. 1-7

Fromm, E. (1992). *Rüyalar, masallar, mitoslar.* (Çev. Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten). İstanbul: Arıtan Yayınları.

Gazan, S. (2019). Hans Holbein ve Elçiler Tablosu. *Tarihli Sanat. s.y.*

Güler, T. A. (2021). *Mitler, rüyalar, bilinçdışı, eş benlik ve sinema.* Ankara: Akademisyen yayınları.

Jung, G. C. (2012). *İnsan ruhuna yöneliş.* (Çev. Engin Büyükinal). İstanbul: Say Yayınları.

Kiraz, S. (2016). Dünya ve Türk Sinemasından Örneklerle Sinemada Rüyaların Kullanımı. *e-GİFDER.* Cilt 4. Sayı 2. ss.981-1000

Osmanoğlu, Ö. (2017). Aristoteles'in Rüya Teorisi ve Rüyalar Üzerine Adlı Eserinin Çevirisi. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl 3. Sayı 4. ss.139-185.

Saygılı, K. (2016). Merkeziyetçi Teknokrat Despotizminden Biçim Berraklığına Yolculuk. *CINERITUEL.* https://www.cinerituel.com/ruya-dervis-zaim-elestiri/

Schimmel, A.(2005). *Halifenin rüyaları: İslamda rüya ve rüya tabiri,* Çev. Tûba Erkmen. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Şen, M. T. (2016). Rüya: Bir Vnitas Tablosu. https://www.birgun.net/makale/ruya-bir-vanitas-tablosu-132680

https://www.derviszaim.com/film/ruya/

Barbie İmgesi ve Popüler Kültürdeki Rolü: Eleştirel Söylem Analizi ile Reklamların İncelenmesi

Handan GÜLER İPLİKÇİ[1*]

Giriş

Reklamlar, ürünleri ve hizmetleri tanıtırken aynı zamanda tüketicilere yaşam tarzlarını da sunmaktadır. Bu nedenle de reklamlar birçok farklı mesajı bir arada bulundurmaktadır. Çoğu zaman mesajlarında barındırdıkları düz anlamlarla ürünleri/hizmetleri tanıtırken barındırdığı alt anlamlarla da toplumsal değerleri şekillendirme ve pekiştirme amacına da hizmet etmektedir.

Van Dijk'in Eleştirel söylem yaklaşımı, genellikle medya içeriklerinin alt anlamlarını, toplumsal yapıyı ve kültürü nasıl yansıttığını ve hatta şekillendirdiğini açıklamak amacıyla kullanılmaktadır. Marshall McLuhan'ın "Gutenberg Galaksisi" adlı kitabında geçen *"Teknolojik ortamlar, insanları içinde barındıran edilgen şeyler değil, gerek insanları gerek başka teknolojileri yeniden biçimlendiren etkin süreçlerdir."* cümlesiyle ifade ettiği durum medya içeriklerinin toplum yapısı üzerindeki etkilerine de gönderme yapmaktadır. Eleştirel söylem yaklaşımı sayesinde reklamların yüzeysel anlamlarıyla birlikte, altındaki daha derin anlamları, inançları ve toplumsal etkileri de incelenebilmektedir. Günümüz popüler kültüründe önemli etkilere sahip olan Barbie'nin geçmişten günümüze birçok kadının hayatını etkilediği düşünüldüğünde, bu ve bu tür popüler kültür imgelerinin etkilerini tespit etmenin ve olası zararlarına karşılık farkındalık yaratmanın önemli olduğu söylenebilir. Bu bağlamda, reklamların toplumsal cinsiyet rolleri, beden algısı ve tüketim kültürü gibi konulardaki etkilerinin de ele alındığı bu analizle Barbie'nin popüler kültürdeki konumunu daha geniş bir çerçevede değerlendirmeye ve reklamların toplumsal etkilerini daha iyi anlamaya olanak tanımaktadır.

Popüler Kültür İmgesi Olarak Barbie

Popüler kültür, bir toplumun günlük yaşamının bir yansıması olarak ortaya çıkmakta ve toplumsal değerleri, normları, inançları ve ideolojileri etkilemektedir. Türk Dil Kurumu sözlüğüne göre, "popüler kültür" terimi, belirli bir dönemde hızla üretilen ve tüketilen kültürel öğelerin bütününü ifade etmektedir (TDK, 2023). Barbie, kendine özgü fiziksel özellikleri, moda anlayışı ve yaşam tarzıyla, genç kızların ve kadınların idealize ettiği bir imge olarak kabul edilmiştir. Bu bağlamda, Barbie imgesinin popüler kültürün bir sembolü haline geldiğini ve geniş bir hayran kitlesi tarafından kabul gördüğünü söylemek mümkündür. Barbie'nin popüler kültürdeki yerinin sürdürülebilirliği, reklam endüstrisiyle yakından ilişkilidir. Barbie, çıkışından bu yana sürekli olarak reklam kampanyalarının merkezinde yer almış ve bu kampanyalarla geniş kitlelere ulaştırılmıştır. Reklamlar çoğunlukla Barbie'nin yaşam tarzını, sahip olduğu imajı ve ürünlerini tanıtmakla kalmayıp aynı zamanda tüketici algısını şekillendirmek amacıyla kullanılmıştır. Geçmişten günümüze birçok farklı mecra da birçok farklı stratejiyle yayınlanan Barbie reklamları, genellikle güzellik, moda, arkadaşlık ve başarı gibi kavramları öne çıkararak genç kızların ve kadınların hayallerine dokunmayı hedeflemiştir. Barbie'nin genç kızların benlik algısı ve toplumsal rollerine dair görüşlerini şekillendirmede oynadığı rol Barbie'nin yalnızca bir oyuncak olmasının çok ötesindedir. Reklamlar aracılığıyla

[1] Doktor Öğretim Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi

[*] Bu kitap bölümü, 12. Uluslararası Bilimsel Çalışmalar Kongresinde (UBCAK) sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

sunulan Barbie imajı, bir kadının nasıl görünmesi, giyinmesi, davranması gerektiği konusunda normları ve idealleri yansıtmaktadır. Aynı zamanda, reklamlarda Barbie farklı meslekleri denemesi ve kendi hedeflerini gerçekleştirmesi konusunda ilham verici bir figür olarak da sunulmaktadır. Bu şekilde, reklamlar, Barbie'nin popüler kültürdeki yerini pekiştirmekte ve özellikle genç kızlar üzerinde özdeşleştirme etkisi yaratmaktadır.

Son dönemde vizyonda yayınlanan Barbie filmi bir dizi pazarlama kampanyasının da öznesi olmuştur. Barbie Filmi ile ilk tüketici zihninde ilk canlanan şey elbette ki Mattel şirketine ait oyuncaklar ve sunduğu son derece lüks ve bir o kadar da yapay yaşam tarzıdır. Ancak, yönetmen Greta Gerwig'in Hollywood'un yükselen isimlerinden biri olması ve senaryoyu Amerikan bağımsız sinemasının önde gelen temsilcilerinden Noah Baumbach ile birlikte kaleme alması, kuşkusuz beklentileri farklı bir noktaya taşımaktadır. Bu noktada filmin, günümüzdeki Barbie imgesinin konumunu ve anlamını sorgulayan bir proje olduğunu söylemek mümkündür (Güler vd., 2023). Her ne kadar film sorgulayıcı bir tavır sergiliyor olsa da Barbie filmi vizyona girme sürecinde yayınlanan reklam kampanyaları ve pazarlama stratejileriyle birlikte "çok konuşulan bir popüler kültür ikonu" olarak gündemdeki yerini almıştır.

Eleştirel Söylem Yaklaşımı

Van Dijk'in eleştirel söylem analizi (ESA), medya söyleminin altında yatan toplumsal yapıyı (güç dinamikleri, değerler, ideolojiler ve kimlikler) dil kullanımıyla nasıl ifade edildiğine odaklanmaktadır (Van Dijk, 1988). Günümüz reklamları, genellikle bir ürün veya hizmeti tanıtmak amacıyla oluşturulurken, reklamların içeriği, dili ve sunumu toplumsal normlar, değerler ve inançlar üzerinde de etki edebilmektedir. Reklamların içerdiği dil ve semboller, toplumsal cinsiyet, ırk, sınıf vb. unsurları da yansıtmaktadır. Eleştirel söylem analizi bu unsurları inceleyerek reklamların toplumsal eşitsizlikleri, ayrımcılığı veya stereotipleştirmeyi nasıl pekiştirdiğini tespit edebilmemize olanak sağlamaktadır. Medya içeriklerinin potansiyel olumsuz etkilerini saptayabilmek açısından eleştirel söylem analizi oldukça önemlidir.

Eleştirel söylem analizi, reklamların ötesine geçerek farklı bakış açılarını ve yorumları ortaya çıkarabilir. Eleştirel söylem analizi, aynı zamanda manipülatif dilin sebep olduğu toplumsal eşitsizlikleri açığa çıkarmayı ve bu eşitsizlikleri gidermeyi amaçlayan bir yaklaşımı içermektedir. (Şen, 2014, s. 160). Bu sayede reklamların sunmaya çalıştığı tek yönlü mesajlara karşı alternatif perspektifler geliştirilebilmektedir. İnsanların reklamları sorgulama becerilerini geliştirmeleri tüketim temelli yaklaşımın yıkıcı etkilerinden toplumu koruyabilmelerine olanak tanımaktadır.

Tüketim Temelli Yaklaşım

Tüketim temelli yaklaşım, reklamların ve pazarlamanın yoğun bir şekilde ürün ve hizmet tüketimini teşvik eden yönünü ifade etmektedir. Ancak tüketim temelli yaklaşımın aşırıya kaçması veya eleştirilmeden kabul edilmesi, toplumsal ve bireysel düzeyde sorunlara sebep olabilmektedir. Örneğin, aşırı tüketim çevresel sürdürülebilirliği tehdit edebilir, bireyleri maddi anlamda zorlayabilir ve gereksiz tüketim alışkanlıklarına yol açabilir. Ayrıca, reklamların hedeflediği mesajlar ve imajlar, toplumsal normları, cinsiyet rollerini ve kimlikleri şekillendirebilmektedir.

Reklamın amacı sadece ürün veya hizmetlerin satışını artırmakla sınırlı değildir; aynı zamanda tüketiciye, bu ürünleri kullanmanın bir yaşam tarzı ve değerlerle bütünleştirilmiş bir deneyim sunma amacını taşımaktadır. İletinin sunum biçimi ve öne çıkarılan değerler, ürünlerin ötesinde, bireysel ve toplumsal kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan yeni trendleri de yansıtmaktadır. Özellikle televizyon reklamları, izleyicilere, diğer program türlerinden bekledikleri gibi, deneyimlerini, hayallerini ve isteklerini tatmin eden ideal yaşam tarzlarını

mükemmel bir şekilde sunmaktadır. Reklamlar, tüketicilerde yapay ve gereksiz ihtiyaçlar oluşturarak, bu ihtiyaçların tatmin edilmesi için sürekli tüketimi teşvik etmektedir (Babaoğlu, 2004). Reklamlar aracılığıyla tüketicilere, belirli ürünleri kullanarak daha iyi bir yaşam tarzına veya toplumsal statüye ulaşabilecekleri mesajı iletilmektedir. Bu durum tüketicilerin sürekli olarak yeni ürün ve hizmetlere yönlendirilmesini sağlamaktadır. Bu bağlamda reklamların sadece ticari satış aracı olarak değil, aynı zamanda kültürel ve toplumsal bir etki aracı olarak da işlevi bulunmaktadır. Bireyin tüketici fonksiyonunu öne çıkaran ve emeğin değerini ikincil plana atan söylemler nedeniyle toplum yapısı zarar görmektedir (Bauman, 1996, s. 214). Bu durum reklamda etik ikilemleri beraberinde getirmektedir.

Günümüz tüketici yapısına bakıldığında ihtiyaçların ikinci plana, haz almanın ise birinci plana alındığı bir tutumla karşılaşmaktadır. Modernizmle birlikte insanlar daha az emek harcayarak üretmek buna karşın daha fazla rahatlık, sürekli yenilenen ve giderek artan ihtiyaçlar ve hedonist bir yaşam tarzı ile tüketim kültürünün temelini oluşturmuştur. Modern tüketiciler tüm potansiyellerini kullanarak tüketim kültürünü beslemek zorundadır. Tüketim kültürü ile birlikte insanların "mutlu olmama hakkı" ortadan kaldırılmıştır (Baudrillard, 1997, s. 88-90).

Tüketim temelli yaklaşımın yıkıcı rolüne karşın reklamların altında yatan amaçları, mesajları ve tüketim kültürünün etkilerini sorgulama yeteneği, bireylerin daha bilinçli tüketici ve toplum üyeleri olmalarına yardımcı olabilmektedir. Medya okuryazarlığı, reklam okuryazarlığı gibi tanımlamalarla son yıllarda araştırmalara konu olan "mesajların içeriklerini anlamlandırabilme yetisi"nin önemi her geçen gün önem kazanmaktadır. Toplumun bilinçlenmesi ve tüketicilerin eğitilmesi tüketim temelli yaklaşımın olumsuz sonuçlarının sınırlanmasına ve toplumun daha sürdürülebilir ve dengeli bir şekilde yönlendirilmesine olanak sağlamaktadır.

Reklamlar ve Manipülasyon

Manipülasyon, bir kişi veya grubu etkilemeyi amaçlayan, konuşmacının örtük niyetlerini içeren dilbilgisel araçlar veya sözlü olmayan iletişim yöntemleri kullanarak bilinçli bir şekilde gerçekleştirilen toplumsal ve iletişimsel bir stratejidir. Konuşmacının amaçları doğrultusunda dinleyicinin algı ve tutumunda değişiklikler meydana getirmektedir. Manipülasyon genellikle dinleyicinin, konuşmacının gizli niyetlerini fark etmediği durumlarda etkili olur ve konuşmacının çıkarlarına yönelik olarak uyarlanır. Bu eylem, toplumsal normları ihlal ettiği için günlük kullanımda olumsuz bir çağrışım yaratmaktadır (Dijk, 2006b).

Manipülatif dil, birçok farklı alanda, örneğin dilbilim, psikoloji, medya ve siyasi bilimlerde karşımıza çıkmaktadır. Manipülasyonun en sık uygulandığı reklamlarda, çeşitli dil stratejileri ve görsel araçlar kullanılarak hedef müşterinin bir ürünü veya hizmeti satın alması hedeflenir. Bu amaç doğrultusunda, hedef kitle üzerinde etkili bir etki oluşturmak amacıyla uzman bireylerin veya ünlülerin yer aldığı, üstünlük vurgulayan ifadelerin ("en iyi", "daha rahat" gibi), "bir alana bir bedava" gibi kampanyaların ve mizahın sıkça kullanıldığı görülmektedir. (Sakın ve Büyükbirer, 2021, s. 86).

Bu tür manipülatif iletişimde, dilbilgisel araçlar (kelimelerin seçimi, cümle yapısı, tonlama) veya sözlü olmayan iletişim yöntemleri (vücut dili, jestler, göz teması) kullanılarak dinleyicinin düşünce süreçleri ve duygusal tepkiler yönlendirilmeye çalışılmaktadır. Manipülasyonun etkisi, dinleyicinin algısında ve tutumunda değişiklikler oluşturarak ortaya çıkmaktadır. Konuşmacının amaçlarına bağlı olarak, dinleyicinin belirli bir ürünü satın almasını teşvik etmek, bir fikri benimsetmek veya bir davranışı değiştirmek gibi sonuçlar elde etmeye çalışabilmektedir.

Manipülasyon, genellikle dinleyicinin konuşmacının gerçek niyetlerini tam olarak anlamadığı veya fark etmediği durumlarda daha etkili olmaktadır. Çünkü manipülatörler

genellikle açıkça ifade etmedikleri ama dinleyiciyi etkilemeyi amaçladıkları mesajları gizli tutmaktadırlar. Ancak manipülasyon, toplumsal etik kurallarına ve normlarına aykırı bir strateji olarak kabul edilmektedir. Bu tür bir iletişim, insanların güvenini zedelemekte ve dürüst iletişim anlayışını zayıflatmaktadır.

Barbie Filmi Reklam Kampanyasının Eleştirel Söylem Analizi ile İncelenmesi

Bu araştırmada seçilen reklamlar makro yapılar ve mikro yapılar başlıkları altında bulgular sunulmuş ve yorumlanmıştır.

Makro Yapı

Araştırmadaki eleştirel söylem analizinde makro boyutta tematik ve şematik yapıya ilişkin bulgular alt başlıklar halinde incelenmiştir.

Tematik Yapı İncelemesi

Filmin tematik yapısı şu ana başlıklar altında özetlenebilir:

Tablo 1. Tematik Yapı İncelemesi

Dönüşüm ve Kendini Keşfetme:
"Barbie" filminin ana teması dönüşüm ve kendini keşfetmedir. Barbie karakteri, kendi bedeni ve yaşadığı dünyaya uyum sağlayamamanın yol açtığı mükemmellik baskısı ile yüzleşmektedir. Bu durum, onu gerçek dünyada bir dönüşüm yolculuğuna çıkmaya yönlendirmiştir. Film, Barbie'nin dönüşümünü, kendini kabul etme ve gerçek anlamda bir birey olma çabasını anlatmaktadır.
Mükemmellik ve Eleştiri:
Film, mükemmellik algısını ve toplumdaki kadın imajını eleştirmektedir. Barbie karakteri, uzun yıllardır temsil ettiği mükemmel kadın imajına sorgusuzca uymak yerine, kendi gerçekliğini ve "kusurlarını" keşfetmeye başlamıştır. Bu sayede kadınların toplumsal ve bedensel beklentilere uymak yerine kendi özgünlüklerini kabul etmelerini vurgulamaktadır.
Feminizm ve Bireysellik:
Film, feminist temaları işlerken bireyselliği de vurgulamaktadır. Barbie'nin kendi isteğiyle dönüşmesi, feminizmin sadece kadınların istedikleri şekilde hareket etmelerine olanak tanıdığını ve kadınların kendi yollarını bulabileceğini göstermektedir. Film, kadınların kendi hikayelerini yazma gücüne sahip olduklarını vurgulamaktadır.
Popüler Kültür ve Stereotipler:
"Barbie", popüler kültürde yer alan stereotipleri ve klişeleri eleştirmektedir. Barbie Diyarı'nda Ken karakterinin basit ve sığ bir rolü olması, gerçek dünyadaki cinsiyet normlarını sorgulamaktadır. Film, bu normlara meydan okurken, aynı zamanda popüler kültürdeki klişelere göndermelerde bulunmaktadır.
İroni ve Mizah:
Film, ironi ve mizah aracılığıyla temalarını işlemektedir. Barbie'nin plastik dünyasının abartılı ve yapay olduğu gerçeğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda absürt karakterler ve komik diyaloglar aracılığıyla seyirciyi güldürerek, filmin eleştirel mesajlarını daha etkili bir şekilde iletmeye çalışmaktadır.
Toplumsal Değişim ve Kabul:
Filmin tematik yapısında toplumsal değişimin önemi vurgulanmaktadır. Barbie'nin kendini kabul etmesi ve dönüşmesi, toplumsal değişimin ve bireysel dönüşümün önemini vurgulamaktadır. Bu süreç, bireyin kendini olduğu gibi kabul etmesi ve çevresini değiştirmeye başlamasıyla başlamaktadır.

Genel olarak, "Barbie" filminin tematik yapısı, Barbie karakterinin mükemmellik baskısından kurtulma ve kendi özgünlüğünü keşfetme sürecini merkezine alırken, bu süreçte

feminizm, bireysellik, popüler kültür eleştirisi, ironi ve toplumsal değişim gibi farklı temaları işlemektedir.

Şematik Yapı İncelemesi

Filmin şematik yapısı şu ana başlıklar altında özetlenebilir:

Tablo 2. Şematik Yapı İncelemesi

Giriş (Başlangıç):
Filmin açılışı "2001: A Space Odyssey" filminin açılışını referans alarak yapılmaktadır. Barbie'nin yaşadığı plastik dünya olan Barbie Diyarı'nın tanıtımı yapılmaktadır. Barbie'nin mükemmel görünümü, Ken ve diğer karakterlerle ilişkileri gösterilmektedir.
Barbie'nin İçsel Sorgulaması:
Film Barbie'nin plastik dünyasında "kusurlarını" fark etmeye başlamasıyla başlamaktadır. Barbie'nin ilk soruları ve şüpheleri bu aşamada doğmaktadır. Mükemmeliyet algısının sorgulanması temaya yönlendirmektedir.
Gerçek Dünyaya Yolculuk:
Barbie ve Ken, gerçek dünyada bir maceraya çıkarlar. Bu yolculuk, Barbie'nin kendi bedenini ve kimliğini sorguladığı bir arayışa dönüşür. Barbie, gerçek dünyada güzellik standartlarının değişkenliğini ve kadınların farklı rollere sahip olduğunu keşfeder.
Ken'in Yolculuğu:
Ken, gerçek dünyada cinsiyet rollerinin değiştiğini ve erkeklerin aynı şekilde temsil edilmediğini fark eder. Ken, kendini bulma ve gerçek bir kimlik geliştirme yolunda ilerler.
Gloria ve Diğer Karakterlerin Yolculukları:
Gloria, modern kadın rollerinin karmaşıklığını ve zorluklarını deneyimler. Diğer yan karakterler, Barbie'nin gerçek dünyadaki yolculuğunu destekler ve kendi içsel değişimlerini yaşarlar.
Barbie'nin Değişimi:
Barbie, yolculuğu boyunca kendini kabul etmeyi öğrenir ve "kusurlarının" aslında onun gerçekliğinin bir parçası olduğunu anlar. Kendini değiştirmesi gerekmeksizin değerli olduğunu kabul eder.
Epilog ve Referanslar:
Barbie ve Ken, değişimlerini kutlarlar ve daha gerçekçi, kendi kimlikleriyle mutlu yaşamaya başlarlar.

Yorum

Film, Barbie'nin kendi içsel yolculuğunu tamamladığı ve gerçek dünyanın zenginliğini ve karmaşıklığını kucakladığı bir noktada sona ermektedir. Filmin ana mesajı, mükemmellik algısına karşı gelmek, kendini kabul etmek ve toplumsal normların dışına çıkmanın önemini vurgulamaktadır.

Bu şematik yapının içinde filmdeki karakterlerin gelişimi, içsel çatışmaları ve dönüşümleri yer almaktadır. Her aşama, filmin temalarını ilerletmeye ve karakterlerin kendi özgün hikayelerini anlatmaya hizmet etmektedir.

Mikro Yapı

Sentaktik Çözümleme

Sentaktik çözümleme, dilbilgisel analizin bir türüdür ve genellikle doğal dil işleme (NLP) alanında kullanılmaktadır. Sentaktik çözümleme aynı zamanda cümlenin veya metnin dilbilgisel yapısını anlamaya çalışmak anlamına gelmektedir.

Sentaktik çözümleme, cümlenin bileşenlerini (örneğin, özne, yüklem, nesne gibi) ve bu bileşenler arasındaki ilişkileri belirlemeyi amaçlarmaktadır. Bu tür analizler, cümlenin gramer yapısını anlama, cümle içindeki farklı öğelerin rollerini tanımlama ve dilbilgisel kurallara uygunluğu değerlendirme konularında etkilidir. Aşağıda Barbie Filminin reklam kampanyasında kullanılan sloganın sentaktik analizi yapılmıştır.

Tablo 3. Barbie Film Sloganı Sentaktik Analizi

Slogan:	Her şey olabileceğin bir dünya hayal et.
Her şey olabileceğin: (Zarf tümleci)	
Bir dünya: (Belirtili nesne)	
Hayal et.	(Yüklem)
Gizli Özne: Sen	

Bölgesel Uyum

Film gerçek dünya ve Barbieler dünyası olmak üzere iki ana evren üzerinden aktarılmaktadır. Barbie, içinde uyum sağlayabileceği bir dünya bulma arayışıyla yola çıkan bir kadının hikayesini anlatımaktadır. Kendi yaşadığı dünyada, "mükemmel kadın" imajıyla örtüşmeyen birisi olarak hisseden Barbie, farklılık ve benzersizlikleri nedeniyle dışlanmış hisseder. Bu fantastik dünyada, iletişim zorluğu yaşayan ve dışarıda tutulan biri haline gelmiştir. Barbie, kendisine uyum sağlayabileceği bir yer arayışıyla gerçek dünyaya doğru bir yolculuğa çıkar. Yeni dünyada, Barbie kendi benzersiz özelliklerini ve farklılıklarını kucaklar. Kendisini dışlanmış hissettiren yönler, aslında onun özel güçleri haline gelir. Gerçek dünyada, farklılıklarının ona getirdiği avantajları keşfeder. Bu yolculuk sırasında Barbie, kendi evinde dışlanmasına neden olan özellikleriyle gurur duymayı öğrenir ve kendine güvenini bulur.

Filmde özeleştirisini yapan Barbie yapımcıları gerçek dünyaya gönderme yaparken izleyicilere göndermek istediği alt mesajlar şu şekildedir:

Tablo 4. Bölgesel Uyum Göndermeleri

Bireysel Kabul ve Benzersizlik:
Uyum sağlama, öncelikle bireyin kendini kabul etmesi ve kendi benzersiz özelliklerini kucaklamasıyla başlar. Barbie'nin hikayesinde olduğu gibi, farklılık ve benzersizlikleriyle barışmak, kişinin kendine güvenini artırarak uyum sağlama yolunda önemli bir adımdır.
Kendi Değerinin Farkına Varma:
Günümüz dünyasında uyum, sadece dış faktörlere uyum sağlamak değil, aynı zamanda kendi değerini ve yeteneklerini fark etmekle de ilgilidir. Barbie, dış dünyanın beklentilerine uymak yerine, içsel gücünü ve yeteneklerini keşfeder. Bu da ona gerçek uyumu ve kendine özgü değeri bulma fırsatı verir.
Farklılıkları Avantaja Çevirme:
Uyum sağlamak, farklılıkları dezavantaj olarak görmek yerine onları avantaja dönüştürebilmekle ilgilidir. Barbie'nin hikayesinde olduğu gibi, bir bireyin dışlanmışlık hissi veren yönleri aslında onun güçlü yönleri olabilir. Bu güçlü yönleri keşfetmek ve onları kullanarak uyum sağlamak, başarılı bir şekilde yaşamak için önemlidir.
Toplumsal Kabul ve Dönüşüm:
Uyum sağlama, sadece bireysel düzeyde değil, aynı zamanda toplumsal düzeyde de gerçekleşir. Barbie'nin hikayesinde olduğu gibi, toplumun görüşlerini değiştirme ve dönüştürme potansiyeli

vardır. Bir bireyin kendi benzersizliğini kabul etmesi ve toplumun olumsuz bakış açılarını değiştirmeye çalışması, daha kapsayıcı ve uyumlu bir dünya yaratma yolunda önemli bir adımdır.

Sonuç olarak, günümüz dünyasında uyum sağlama, bireyin kendini kabul etmesi, benzersizliklerini değerli kılması, farklılıkları avantaja çevirmesi ve toplumsal dönüşüm sağlama süreçlerini içermektedir. Barbie'nin hikayesi, bu temel prensipleri vurgulayarak izleyicilere kendi özgün değerlerini bulma ve toplumsal uyumun nasıl gerçekleşebileceği konusunda ilham vermektedir.

Retorik

Barbie bebeklerinin dış görünüşünde ve ambalaj tasarımında özellikle çocukların ve ergenlerin dikkatini çekecek şekilde pembe ve mavi tonların baskın olduğu, lüks objelerin ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Barbie filminde ve diğer reklam kampanyalarında da bu tür renkler ön plandadır. Barbie görsel iletişim ve imaj açısından idealize edilmiş bir vücut tipi ile birlikte kusursuz bir yaşam tarzı vaat eden ütopik bir dünyanın yansıması olarak izleyiciye sunulmaktadır.

Tarihsel ve kültürel bağlamda ele alındığında Barbie, 1959 yılında Amerikan kuruluşu Mattel tarafından yaratılmıştır ve genç bir kızı temsil eden Barbie bebekleri, ince, dar kalçalı, çoğunlukla sarışın veya kumral olarak tasarlanmıştır. Bu fikir, Mattel'in kurucularından Ruth Handler'ın kızı Barbara'nın kağıt bebeklerle oynarken yetişkin rollerini canlandırmaktan zevk aldığını fark etmesiyle ortaya çıkmıştır. O dönemde genellikle çocuk figürlü bebeklerin piyasada bulunması nedeniyle pazardaki eksikliği fark eden Ruth Handler, Alman Bild Lilli bebeğinden esinlenerek yetişkin benzeri bir oyuncak bebek tasarlamıştır. İlk Barbie bebek 1959 yılında tanıtılmış ve Barbie'nin resmi doğum günü olarak kabul edilen Amerikan Uluslararası Oyuncak Fuarı'nda sahne almıştır (Tatar, 2016). Barbie'nin tasarımı zamanla geliştirilmiştir, üzerinde siyah-beyaz zebra çizgili mayo ve topuz şeklinde saç at kuyruğu gibi özellikler bulunan Barbie, genç manken model olarak pazarlanmış ve kıyafetleri Mattel moda tasarımcısı Charlotte Johnson tarafından tasarlanmıştır. Bu bebekler popülerlik kazandıkça, Barbie'nin popüler kültürdeki yeri de büyümüştür.

Barbie bebekleri, kültürel değişimleri ve sosyal akımları yansıtarak Amerikan yaşam tarzını temsil etmektedir. Barbie'nin çeşitli versiyonları ve aksesuarlarıyla birlikte popülerliği artmış, yüz milyonlarca kıyafet üreterek hazır giyim sektöründe de önemli bir rol üstlenmiştir. Barbie bebeklerinin satışları 1 milyarı aşarak dünya genelinde önemli bir etki yaratmış ve Barbie, oyuncak dünyasının en tanınmış markalarından biri haline gelmiştir.

Barbie, kültürel çeşitliliği yansıtmak amacıyla farklı karakterler ve temalarla ürün yelpazesini genişletmiştir. Moda tasarımcıları tarafından tasarlanan özel Barbie bebekleri ile bir çok farklı çeşitte oyuncak piyasaya sunulmuştur. Barbie filmi ise bu popüler oyuncağı uzun yıllardır hayal dünyasında yaşatan çocukları ve gençleri hedef almış ve böylece marka kimliğini pekiştirmiştir. Barbie, tüm iletişim kanallarında (reklamlar, filmler, oyunlar, medya) yer almaktadır. Bu nedenle, Barbie kültürü hayatın ilk yıllarından yetişkinliğe kadar olan süreçte izleyicilerin/kullanıcıların üzerindeki etkisini sürdürebilmektedir.

Stereotipler ve Cinsiyet Rollerinin Yansıtılması

Film, mükemmellik algısı, kadınların toplumdaki konumu, kapitalizm gibi konuları satirik bir üslupla eleştirmektedir. Filmde stereotipleştirilmiş Barbie karakteri üzerinden kadınların toplumsal beklentilere nasıl uygun hale getirilmeye çalışıldığı ve bu beklentilerin aslında gerçeklikle uyumsuz olduğu gözler önüne serilmektedir.

Kadınların sıkıştırıldığı bedensel ve toplumsal kalıpların eleştirisi yapılırken, Barbie'nin kendi değişimini kendi isteğiyle ve kendi zamanlamasıyla gerçekleştirmesi, kadınların kendi

kimliklerini şekillendirmede ne kadar özgür olabileceğine vurgu yapmaktadır. Feminist bir bakış açısıyla, karakterin kendi dönüşümünü kendi tercihleri doğrultusunda yapması, kadının kendi gücünü keşfetme ve kendi yolunu seçme hakkını desteklemektedir. Aynı zamanda film, Barbie'nin zaman içindeki evrimini de gözler önüne sermektedir. Oyuncak bebekten gerçek bir rol model ve güçlü figüre dönüşen Barbie'nin farklı beden tipleri, etnik kökenler ve başarılarıyla çeşitlenmesi, toplumsal değişimin ve kapsayıcılığın önemine dikkat çekmektedir.

Filmin karakterleri ve senaryosu üzerinden ele alınan ana temalar şunlardır:

Tablo 5. Barbie Filmi Stereotipler ve Cinsiyet Rolleri Analizi

Stereotip Barbie ve Cinsiyet Rolleri:
Filmin merkezine yerleştirilen "stereotip Barbie" karakteri, geleneksel kadın cinsiyet rolünün sembolü olarak kullanılmıştır. Barbie, başlangıçta mükemmellik algısını ve kadının toplumdaki yerini yansıtan bir figürdür. Film, bu stereotip Barbie'nin içsel yolculuğunu ve varoluşsal sorgulamalarını ele alarak, cinsiyet rollerini ve kadınların toplumsal beklentilere nasıl uymaya çalıştığını yansıtmaktadır.
Değişim ve Kendini Keşfetme:
Filmin ana teması, Barbie'nin kendi mükemmel beden kalıplarını sorgulayarak kendi kimliğini ve değerini keşfetme yolculuğudur. Barbie, kusurlarını kabul etmeye ve kendini değiştirmeye başladığında, cinsiyet rollerine dair geleneksel algıları yıkarak kişisel gelişimini sağlamaktadır.
Barbie Diyarı ve Gerçek Dünya:
Filmin başlarında, Barbie'nin yaşadığı parlak ve mükemmel Barbie Diyarı, stereotip cinsiyet rollerinin sınırlayıcı etkisini yansıtmaktadır. Barbie'nin gerçek dünyaya geçişi, daha karmaşık ve gerçekçi bir dünyanın içinde kendini bulma sürecini temsil etmektedir.
Ken Karakteri ve Erkeklik Stereotipleri:
Ken karakteri, Barbie Diyarı'nda erkeklerin kadınlara göre ikinci sınıf rolde olduğu bir dünyada yaşamaktadır. Bu, erkeklik stereotiplerini yansıtırken aynı zamanda bu stereotiplerin altında yatan sınırlamaları da eleştiren bir yaklaşımla ele alınmaktadır. Ken karakteri, gerçek dünyada erkeklerin daha görünür olduğu bir dünyada kendi özgünlüğünü keşfetmektedir.
Gloria Karakteri ve Modern Kadın:
Gloria karakteri, modern kadının çeşitli rollerini temsil etmektedir. Hem iş sahibi, hem anne, hem de bireysel bir varlık olarak Gloria'nın hikayesi, kadınların toplumsal beklentilere nasıl cevap verdiği ve bu rolleri dengelemeye çalıştığı konusunda bir yansıma sunmaktadır.
Görsel ve Temsil İronileri:
Filmin görsel tasarımı ve karakterlerin tuhaf ve komik öğelerle öne çıktığı sahneler, stereotip cinsiyet rolleri ve mükemmellik algısına ironik bir yaklaşımı temsil etektedir. Özellikle Ken karakterinin Barbie Diyarı'nda ikincil rolde olması ve gerçek dünyada bu rolü sorgulaması, toplumsal cinsiyet normlarını eleştiren bir yansıma sağlamaktadır.
Çeşitlilik ve Evrensellik:
Filmin Barbie'nin farklı meslekleri ve beden tiplerini yansıtan farklı çeşitli Barbie karakterleriyle çeşitliliği vurguladığı görülmektedir. Bu, sadece fiziksel çeşitliliği değil, aynı zamanda kadınların farklı yetenekleri ve hedefleri olduğunu vurgulamaktadır.

Genel olarak, "Barbie" filmi cinsiyet rollerini, mükemmellik algısını ve kadınların toplumsal beklentilere nasıl cevap verdiğini eleştirel bir bakış açısıyla yansıtarak, karakterlerin

kendi içsel dönüşüm süreçlerini ve kimliklerini bulma yolculuklarını anlatmaktadır. Bu metinde detaylı bir şekilde incelenen temalar, filmin ana odak noktalarını oluşturmaktadır.

Sosyal Değerler ve Tüketim İlişkisi

"İnsanların ideolojilerini büyük ölçüde metin veya konuşma yoluyla edindiği fikrini savunan Teun A. van Dijk, iletişim, dil ve toplumsal ilişkiler alanında önemli çalışmalara imza atmış bir dilbilimcidir (Cameron, 2013). Van Dijk'e (2006a) göre dil ve iletişim toplumsal ilişkilerin temelini oluşturur. Toplumda var olan sosyal değerler, bireyler arasındaki iletişim ve etkileşim süreçlerinde şekillenir ve bu değerler dili etkiler. Sosyal değerler, bir toplumun kabul ettiği, önemsediği ve paylaştığı inançlar, normlar ve ideallerdir. Örneğin, sürdürülebilirlik, eşitlik, lüks ve statü gibi değerler toplumun genel düşünce yapısını yansıtmaktadır.

Reklamlar genellikle tüketim üzerine kuruludur ve belirli ürünleri sahip olmanın sosyal statü veya değerle ilişkilendirildiği mesajlar içerebilmektedir. Ayrıca reklamlar tüketim kültürünü besleyerek insanların değerlerini mal ve hizmetlere göre belirlemesine neden olabilmektedir. Örneğin bir telefona sahip olduğu halde son model popüler markalı bir telefona sahip olma arzusunun temelinde hazcı tüketim dürtüsü, sosyal statü kaygısı gibi yönlendirilmiş duygular yer almaktadır.

Tüketim, bir toplumun sosyal değerlerini yansıtan ve şekillendiren önemli bir alan olarak görülebilir. Van Dijk'e göre, medya aracılığıyla zihinleri kontrol edebilmek mümkündür, medya aracılığıyla iletilen metinler ve söylemler toplumsal değerleri pekiştirir ve tüketim alışkanlıklarını etkiler (Van Dijk, 2017). Örneğin, bir reklam metni ya da bir televizyon programı aracılığıyla lüks tüketim ve gösterişli yaşam tarzı idealize edildiğinde, bu tür değerler toplum üyeleri arasında yaygınlaşabilmektedir.

Barbie filmi üzerinden yapılan eleştirel söylem analizi ile şimdiye kadar yaratılan "kusursuz dünya" profili yerine gerçek dünyanın kaçınılmaz "kusurları" yansıtılmaya çalışılmış ve izler kitleye "kusurlara rağmen" değerli ve popüler olmanın ipuçları iletilmiştir. Barbie karakterinin kendi kendini eleştirirken aynı zamanda da kusursuzluğun imkansızlığını ve farklılıklara açık (büyük beden Barbie, sporcu Barbie, meslek sahibi Barbie gibi) olma gerekliliğini vurgulaması markanın şimdiye kadar oluşturmuş olduğu mükemmeliyetçi algıyı kırmaya yöneliktir.

SONUÇ

Yakın zamanda vizyona giren "Barbie" filmi beraberinde bir çok pazarlama kampanyasına da zemin hazırlamıştır. Barbie, uzun yıllardır çocukların ilgisini çeken ve popüler kültür ikonu haline gelmiş bir karakterdir. Teun A. van Dijk'in bakış açısıyla, Barbie filminin toplumsal değerleri ve tüketim alışkanlıklarını nasıl şekillendirdiği konularına eleştirel bir şekilde ele alınabilmektedir. Van Dijk'e göre, medya metinleri ve söylemleri toplumun cinsiyet rolleri ve toplumsal değerleri üzerinde büyük etkiye sahiptir ve buna karşın Barbie dünyası klasik cinsiyet rollerini ve güzellik standartlarını yansıtan karakterler içermektedir. Filmde Barbie ve diğer karakterler genellikle fiziksel görünüşleri ve dış güzellikleri üzerinden idealize edilerek yansıtılmaktadır. Filmler ve onlara bağlı olarak oluşturulan pazarlama kampanyaları toplumsal değerleri çocuklara ve gençlere ileten bir iletişim biçimidir ve bu durum çocukların ve gençlerin kendilerini sadece fiziksel görünüşleri üzerinden değerlendirmelerine ve aşırı tüketim alışkanlıkları geliştirmelerine yol açabilmektedir.

Barbie, piyasaya sunduğu oyuncaklar ve medya içerikleriyle ile lüks yaşam tarzını ve tüketimi idealize etmektedir. Karakterler genellikle pahalı kıyafetler giymekte, lüks otomobiller kullanmakta ve lüks mekanlarda zaman geçirmektedir. Bu durum izleyicilere ve hedef kitlesine belirli bir yaşam tarzının arzulanabilir olduğunu aktarabilmekte ve hedonist tüketimi teşvik

edebilmektedir. Ayrıca Barbie karakterleri uzunca bir süredir sınırlı bir beden tipini (ince, uzun) ve etnik çeşitliliği (beyaz ten, sarı saç) yansıtmaktadır. Son yıllarda çeşitlilik konusunda adımlar atılmış olsa da hala daha geniş bir yelpazede farklı kimlikleri yeterince yansıtmadığı söylenebilmektedir. Bu durum genç izleyicilere farklılıkları kabul etme ve değer verme konusunda kısıtlı bir perspektif sunmaktadır.

Van Dijk, medyanın arkasındaki ideolojik etkileri ve güç dinamiklerini de ele almaktadır. Büyük bir tüketim kültürünün yansıması olarak Barbie'nin marka işbirlikleri, ürün yerleştirmeleri ve lüks yaşam tarzını özendirmesi, özellikle genç izleyicilerin tüketim alışkanlıklarını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Bu nedenle çocuklara ve gençlere yönelik olarak geliştirilen oyun, film, reklam vb. medya içeriklerinin cinsiyet rolleri, tüketim kültürü, çeşitlilik ve ideolojik etkiler gibi konulardaki mesajları eleştirel bir perspektiften değerlendirilmelidir.

Filmde Barbie ve diğer karakterler genellikle fiziksel görünüşleri ve dış güzellikleri üzerinden idealize edilerek yansıtılmaktadır. Markalar Barbie filmini bir pazarlama fırsatı olarak görmekte ve buna uygun olarak kampanyalarını çeşitlendirmektedir. Örnek olarak GAP, NYX, Burger King gibi markaların kampanyaları gösterilebilmektedir.

Resim 1. Barbie BurgerKing Reklam Görseli

Kaynak: nypost.com

Resim 2. Barbie NYX reklam görseli.

Kaynak: www.nyxcosmetics.com.tr

Filmde öz eleştirisi yapılan konu gerçek dünyada aksini yaşatmaktadır. Barbie eleştirel filminin reklam kampanyalarıyla halen tüketimi özendirici bir etkiye sahiptir. Özellikle çocuklara ve gençlere sunulan ürünlerle hedonist satın almayı teşvik etmektedir. Filmler ve onlara bağlı olarak oluşturulan pazarlama kampanyaları toplumsal değerleri çocuklara ve gençlere ileten bir iletişim biçimidir ve bu durum çocukların ve gençlerin kendilerini sadece fiziksel görünüşleri üzerinden değerlendirmelerine ve aşırı tüketim alışkanlıkları geliştirmelerine yol açabilmektedir.

Sonuç olarak, Van Dijk'in bakış açısıyla “sosyal değerler” ve “tüketim” ilişkisi, iletişim araçlarının ve medyanın toplumsal değerleri nasıl şekillendirdiği ve tüketim alışkanlıklarını nasıl etkilediği perspektifinden ele alınabilmektedir. Bu çerçevede, medyanın ve iletişimin sosyal değerlerin taşıyıcısı ve pekiştiricisi olduğu, tüketim alışkanlıklarının da bu değerlerle şekillendiğini vurgulamak yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

Babaoğlu, M. (2004). Reklâmların İzleyiciler Üzerindeki Etkileri. *Ankara: RTÜK Yayını*, 15-16.

Baudrillard, J. (1997). *Tüketim Toplumu* (Çeviri: Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin) İstanbul, Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (1996). *Yasa Koycular ile Yorumcular* (Çeviri: Kemal Atakay). İstanbul, Metis Yayınları.

Cameron, D. (2013). Ideology and language. *The Meaning of Ideology: Cross-Disciplinary Perspectives*, 136.

Güler, İ. , Adalı, T. Günsal, Z. N. (2023). A'dan Z'ye Barbie, *Bantmag*, Erişim Tarihi: 23.09. 2023, Erişim Adresi: https://bantmag.com/adan-zye-barbie/

Nypost.com. BurgerKing Barbie Reklamı. Erişim Tarihi: 19.09. 2023. https://nypost.com/wp-content/uploads/sites/2/2023/07/NYPICHPDPICT000014013040.jpg

NYXCosmetics. Barbie Collection Reklam Görseli Erişim Tarihi: 19.09.2023. https://www.nyxcosmetics.com.tr/ke%C5%9Ffet/koleksiyonlar/barbie-collection

Sakın, B. & Büyükbirer, S. (2021). Manipülatif Dil Üzerine Eleştirel Söylem Analizi . *Anasay* , (16), 81-99 . DOI: 10.33404/anasay.917215

Şen, F. (2014). Sağlık hakkı ve medya: Sağlıkta dönüşüm programının medyada yansımaları. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi,* 155-174.

Tatar, D. B. (2016). Modernleşmeden Postmodernleşmeye Barbie. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, *6*(1), 167-192.

TDK (Türk Dil Kurumu). (2023). Genel Açıklamalı Sözlük. Erişim Tarihi: 26.09.2023, Erişim Adresi: https://sozluk.gov.tr/

Van Dijk, T. A. (1988). Semantics of a Press Panic: The Tamil Invasion, European Journal of Communication, 3: 167-187.

Van Dijk, T. A. (2006a) 'Ideology and discourse', Journal of Political Ideologies, 11, p. 115

Van Dijk, T. A. (2006b). Discourse and manipulation. Discourse & Society, 17(2), 359-383. doi:10.1177/0957926506060250

Van Dijk, T. A. (2017). Discourse and power. Bloomsbury Publishing.

Özdeğerleme Yoluyla Performans Değerleme[1]

Orhan ÇÖMLEK[2]

Giriş

Günümüzde faaliyetlerini çeşitlendirmiş işletmeler, maruz kaldıkları kaçınılmaz değişime ayak uydurabilmek ve rakiplerine karşı sürdürülebilir rekabet avantajı sağlayabilmek için yeni planlama ve kontrol mekanizmaları geliştirme veya uygulama çabası içerisindedir. Bunun bir yansıması olarak işletmenin her kademesinde en gelişmiş ve kapsamlı performans değerlendirme ve stratejik kontrol mekanizmaları arayışı yöneticilerin gündeminde en önemli madde haline gelmiştir. Bu çalışmada esasen pratik ihtiyaçtan hareketle bilimsel literatürde kabul görmüş farklı özdeğerleme modellerine esas olan girdi ve çıktı değişkenlerini birleştirerek ve sübjektif olan değişkenleri sayısallaştırarak, verimlilik ve etkililik analizlerine tabi tutabilecek geniş kapsamlı bir özdeğerleme modeli oluşturulmaktadır.

Bu doğrultuda bu çalışmanın amacı; işletmelerin girdi, dönüşüm ve çıktı süreçleriyle ilgili kaynak, kapasite, süreç ve çıktı performanslarının periyodik olarak planlanması, işleyişlerinin denetlenmesi ve performanslarının kıyaslanabilmesi için literatürde var olan farklı modelleri birleştirerek, bilimsel bir performans değerleme sistemi geliştirilerek, holdingler ya da şirket grupları için çağdaş bir stratejik kontrol mekanizmasının oluşturulmasıdır. Kullanılacak olan bu modelde; Liderlik, stratejik planlama, kaynak yönetimi (insan, bilgi, maddi kaynak), süreç yönetimi, performans yönetimi ve sonuçlar (İç ve diş müşteri memnuniyeti, pazar performansı ve karlılık) boyutları anket, mülakat ve ikincil kaynak taraması gibi metotlarla değerlendirilecektir. Çalışan sayısı (beyaz ve mavi yakalı), makine parkı, kurulu kapasite, ciro, sermaye girdileri dikkate alınarak üretim performansları verimlilik, esneklik, kalite, üretim-teslimat hızı, yenilik boyutları açısından incelenecektir.

Çalışmanın ilk kısmında özdeğerlendirme kavramına değinilmiştir. Daha sonra özdeğerlendirmede kullanılan modellerin temeline inilmiş ve dünyada kullanılmakta olan özdeğerlendirme modelleri incelenmiş ve bu modeller ile ilgili yapılan çalışmalara yer verilmiştir. Çalışmanın ilerleyen kısımda ise dengeli performans değerleme (BSC) modeli ve bu modelin geliştirme süreci ele alınmıştır. Akabinde bütünleşik model çerçevesinde geliştirilmiş olan ve kurum iştiraklerinde görev yapan tüm yöneticilere uygulanan anketler SPSS ile değerlendirilmiştir. Faktör analizi sonrasında çıkan faktörler arasında korelasyonlara bakılmış, regresyon analizleri, verimlilik ve etkililik analizleri ile geliştirilen model sınanmıştır. Sonuç olarak gerek imalat gerekse hizmet işkolunda faaliyet gösteren ve özdeğerlendirme yapacak çoklu iştiraklerden oluşan kurum ve holdingler için en iyi yararın sağlanabileceği iyileştirme alanlarına işaret eden bütünsel bir model ortaya çıkarılmış ve test edilmiştir. Yapılan analizler vasıtasıyla yöneticilere ve araştırmacılara belirli öneriler yapılmıştır.

---

[1] Bu çalışma Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. Lütfihak Alpkan danışmanlığında 2010 yılında yürütülen "Özdeğerleme ve Verimlilik Analizi Yoluyla Performans Değerlemeye Yönelik Bir Model Önerisi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

[2] Dr.Öğr.Üyesi, Sağlık Bilimleri Üniversitesi Sağlık Teknokenti A.Ş., ORCID: 0000-0002-1118-1068

Kavramsal Çerçeve

Özdeğerleme

Özdeğerleme kavramı kurumun faaliyetlerinin ve sonuçlarının düzenli olarak gözden geçirilmesi ile yapılması gereken iyileştirme faaliyetleri, kurumun performansına etki eden girdiler, kurumun mevcut durumu ile olmak istediği durum arasındaki fark gibi konulara ışık tutabilir. Özdeğerleme, kurum yönetiminin belirlenen bir modele (standartlara) göre başarı düzeyini, bu modelin (standartların) uygulanmasındaki aksaklık ve eksiklikleri, çalışanların, müşterilerin ve diğer paydaşların neler beklediğini, ne kadar mutlu olduğunu, yukarıdaki bilgiler ışığında hedeflere ulaşmak için neler yapılması gerektiğini öğrenmek için yapılan sistematik çalışma ve değerlendirmelerdir (EFQM, 2003; Bou-Llusar vd., 2003).

Özdeğerleme vasıtası ile kuruluşlar neleri iyi yaptıklarını ve neleri daha iyi yapmaları gerektiğini belirlerler, iyileştirme faaliyetlerine başlayarak gelişmeleri sürekli izlemek suretiyle planlarını gözden geçirirler (Kunst ve Lemmink, 2000). Özdeğerleme kurumların faaliyetlerinin düzenli ve anlamlı olacak sonuçlar çerçevesinde gözden geçirilmesini sağlar (Bou- Llusar vd., 2003). Özdeğerleme için kullanılan tipik modeller ISO 9000, QS 9000, NQA-1, AQAP9 gibi kalite güvence standartları ve ulusal ya da uluslararası kalite ödülleridir (Eskildsen vd., 2002).

Mükemmellik modelleri, organizasyonların kalite uygulamalarının üstünlüğünü teşkile yönelik ödüller vasıtasıyla kurumsallaştırılmıştır. Kalite ödülleri, kalite stratejileri, benchmarking ve en iyi uygulamaların firmada gerçekleştirilmesi, özdeğerlendirmenin yapılması ve kurumsal performansta iyileşmenin sağlanması için modeller ve araçlar önermektedir (Vokurka vd, 2000: 41). Uygulamada en çok yer alan bu modellerden ilki 1951'de Japonya'da kalite hareketini başlatan Deming adına atfedilen ve Asya kıtasında kullanılan Deming Modeli'dir. İkincisi, 1987'de oluşturulan ve Kuzey Amerika kıtasında kullanılan, dönemin Ticaret Bakanı Malcolm Baldridge adına atfedilen MBNQA'dir. Üçüncüsü ise, Avrupa Kalite Yönetim Vakfı (EFQM) tarafından oluşturulan ve Avrupa kıtasında yoğun olarak kullanılan EFQM Mükemmellik Modeli'dir.

Deming Modeli

W.E. Deming Japon endüstrisine üretim ve kalite anlayışlarında devrim yapmalarını sağlayan kalite öncüsü olarak bilinir. Deming, Taylor'un bilimsel yönetim sisteminin, "işlerin yönetim ve emek arasındaki kesin tanımlar yapılarak paylaştırılması ve kalite sorumluluğunun sadece yöneticilere devredilmesi gerektiği görüşüne karşı çıkmıştır. Bilimsel yönetim sistemi, üretim süreçlerinde hataların olabileceğini fakat bu hataların üretim prosesinin en sonunda yakalanmasını amaçlamaktadır. Bunun sonucu olarak fire ve hurda maliyetleri çok yükselir. Deming bu anlayışın yerine, insan faktörüne ve motivasyona önem veren bir anlayışın gerekliliğini savunmuştur. Deming 1951 yılında Japonya'da kalite hareketinin başlamasına öncülük ederek Japonya'daki kalite anlayışının başarısında önemli rol oynamıştır.

Deming Ödülü, Deming'in Japonya'ya yaptığı katkının bir göstergesi olarak 1951'de kalite kontrolün iyileştirilmesi amacıyla JUSE – Japon Bilim Adamları ve Mühendisleri Birliği tarafından yaratılmıştır. Ödül sürecine Japonya dışından firmaların katılımı 1984 yılından sonra mümkün olmuştur. Deming Uygulama Ödülü Modeli'nin amacı; kurum genelinde istatistiki kalite kontrole dayalı olarak kalite kontrolü başarıyla uygulayan firmaları ödüllendirmek ve gelecekte de aynı başarıları sürdürmelerini sağlamaktır (Madu, 1998: 757). Deming Modeli'ne göre kalitenin yaratılması öncelikle üst yönetimin sorumluluğundadır ve bu konuda gerek üst yönetim gerekse tüm çalışanlar arasında bir bilinç yaratılmalıdır. Deming Modeli 10 temel kriter üzerine kurulmuştur ve diğer modellerde olmayan bir uygulama ile modelin her bir

kriteri 10 puana sahiptir (Madu, 1998). Kriterler; politikalar, organizasyon, bilgi, standardizasyon, insna kaynakları, kalite güvence, bakım, iyileştirme, etkiler vegelecek planlarıdır.

Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü Modeli

Malcolm Baldrige Ulusal Kalite Ödülü Modeli (MBNQA) sürekli artan rekabet ortamında ayakta kalabilmek, kurum performansını ve kapabilitesini iyileştirmek ve müşterilerini memnun etmek amacıyla Ulusal Standartlar ve Teknoloji Enstitüsü (NIST) ve Amerikan Kalite Derneği (ASQ) ortak çalışması sonucu oluşturulmuştur. Baldrige modeli 90'lı yılların uluslararası rekabet ortamında yönetimin nasıl değiştiğini gösterir. Modeli Kuzey Amerika'da faaliyet gösteren organizasyonlar kullanmaktadır.

Baldrige Modeli bu rekabete karşı Amerika için TQM uygulamaları için bir örnek olmuş ve organizasyonların kalite ve mükemmellik çalışmalarında aynı dili ve felsefeyi yaratan birbiriyle ilişkili 7 ana kriter ve 19 alt maddeden oluşan bir yapıya dönüşmüştür. Model ortaya çıkışından 6 yıl sonra ayrıca revize edilmiş ve daha uygun bir model haline getirilmiştir. Modele göre iş sonuçlarında mükemmelliğin elde edilmesi için etkili bir liderlik, stratejik planlama uygulamaları, müşterilere, pazara ve insan kaynaklarına odaklı bir yaklaşım, süreç yönetimi metodolojisinin uygulanması ve ölçmeye dayalı karar mekanizmalarına ihtiyaç vardır. Firma, ancak bu gerekleri yerine getirdiğinde iş mükemmelliğine ulaşacaktır.

MBNQA kendi aralarında ilişkili 11 temel değer ve kavram üzerine inşa edilmiştir. Bunlar: vizyon sahibi liderlik, müşteri yönelimli mükemmellik, organizasyonel ve kişisel öğrenme, çalışanları ve iş ortaklarını değerlendirme, çeviklik, geleceğe odaklanma, yenilik yönetimi, gerçeklerle yönetim, toplumsal sorumluluk, sonuçlara odaklılık ile değer yaratma ve sistem perspektifi görüşleridir (Business Excellence Criteria, 2003).

MBNQA muhasebe, bilgi sistemleri, ürün geliştirme, üretim ve stratejik planlama gibi fonksiyonel disiplinleri de dikkate alır. Model aynı zamanda liderlik, stratejik planlama, pazarlama, bilgi sistemleri, insan kaynakları ve üretim yönetimi gibi çeşitli disiplinleri içine alan entegre bir model uygulamasına imkan tanır (Ford ve Evans, 2002).

EFQM Kalite Ödülü Mükemmellik Modeli

EFQM mükemmellik modeline göre mükemmelliğe gerçekten erişmiş kuruluşlar paydaşları için olağanüstü sonuçlar yaratmış olanlardır. Söz konusu mükemmelliğe ulaşılması için izlenmesi gereken temel ilkeler, modelin temel değer ve kavramları olarak ele alınmıştır (EFQM, 2000). EFQM Modeli'nin arakasındaki mantık 8 kavram arasında nedensel bir ilişki olduğu ve bu ilişkilerin modelde girdi ve çıktı kriterleri arasındaki ilişkileri de yansıtmasıdır (Eskildsen vd., 2003). Ayrıca firmalar ve ulusal kalite kurumları genellikle modeli ana bir iskelet olarak alarak ülkenin veya organizasyonun yapısını dikkate alarak yeni modeller oluşturmuştur.

Mükemmelliğe erişmek TKY konusunda kararlı olmayı ve bu kavramların benimsenmesini gerektirir (EFQM, 2003). EFQM (Avrupa Kalite Yönetimi Vakfı) 1988 yılında Avrupa'nın önde gelen 14 şirketi tarafından "Avrupa'da Sürdürülebilir Mükemmelliğin İtici Gücü Olma" misyonu ve "Avrupalı kuruluşların mükemmelliğe eriştikleri bir dünya" vizyonu ile kurulmuş, üyelik sistemine dayanan ve kar amacı gütmeyen bir kuruluştur (EFQM, 2003).

EFQM Mükemmellik Modeli, kuruluşundan bu yana Avrupalı kuruluşların global rekabet avantajı yakalamaları amacıyla kullandıkları bir strateji olarak hizmet etmektedir (Madu, 1998). Diğer modellerin aksine EFQM Mükemmellik Modeli bölgesel bir model olup, ödül sürecine ancak Avrupa'da faaliyet gösteren firmaların başvuruları kabul edilmektedir.

Mükemmellik temel kavramları ile ilişkili olarak kurulan EFQM Modeli bu çalışmanın yapıldığı 2088 yılı itibarıyla 9 ana kriter ve 32 alt kriter üzerine kurulmuş ve zorunluluk içermeyen bir modeldir. Bu kriterlerden 5'i "Girdi" ve 4'ü ise "Sonuç" kriterlerini oluşturur. Liderlik, İnsan Kaynakları, Politika ve Strateji, İşbirlikleri ve Kaynaklar ile Süreçler kriterleri girdiler olarak değerlendirilmekte, diğer 4 kriter de çıktılar olarak kabul edilmektedir. Girdi kriterleri organizasyonun nasıl işlediği ile ilgilenirken, çıktılar organizasyonun paydaşları için ortaya koyduklarını ve onların ölçümü ile ilgilenir (Bou-Llusar, 2003).

Dengeli Performans Değerleme Modeli

Balanced Scorecard farklı adlar altında Türkçe literatüre girmiştir. En çok kullanılanları Kurumsal Karne, Kurumsal Performans Değerleme, Çok Boyutlu Performans Değerleme, Dengeli Performans Değerleme, Toplam (Dengeli) Başarı Göstergesidir. Her ne kadar Türkçe tercümeleri performans değerlendirme üzerine olsa da Balanced Scorecard zamanla bir yönetim aracı olarak da kullanılmaya başlanmıştır (Kaplan ve Norton, 2003).

Bu çalışmada dengeli performans değerleme temelde stratejinin, günlük çalışmalara ve rutin işlemlere tercümesi olarak tanımlanmaktadır. Günümüzün hızla değişen yoğun rekabete dayalı ve yaratıcılığın ön plana çıktığı piyasa koşullarında işletmelerin faaliyet sonuçlarını değerlendirmede tek başına finansal araçlar yetersiz kalmaktadır (Ittner ve Larcker, 1998). İşletmelerin toplam varlıkları içinde, maddi olmayan duran varlıkların önem kazandığı birçok araştırmada değinilmiştir (Kaplan ve Norton, 1996; Lövingsson, Dell'Orto ve Baladi, 2000; Ratnatunga, 2002).

BSC, özellikle uzun vadede işletme performansını etkileyecek müşteri memnuniyeti veya kalite gibi finansal olmayan performans ölçütlerini ön plana çıkarmaktadır (Horngren, Datar ve Foster, 2003). Finansal olmayan performans ölçütlerindeki iyileşme, kısa vadede finansal sonuçları etkilemese bile, uzun vadede isletmenin finansal performansında iyileşmeye neden olacağı varsayılmaktadır. Performans karnesi, finansal ve finansal olmayan performans ölçütlerin birleştirilmesi ile hem kısa vadedeki hem de uzun vadedeki isletme performansına yöneticilerin dikkatini çekmektedir (MacStravic, 1999; Horngren, Datar ve Foster, 2003).

BSC düşüncesi sadece sonuçların kontrolü için birden çok gösterge kullanılmasını vaaz etmemekte, işletmenin faaliyet alanı ve kendine has özelliklerine göre her tür ölçüt ve göstergeleri gruplayan boyutlar arasında bir dengenin olması gerektiğini de öne sürmektedir (Sanger, 1998). Boyutlar arasında "eşitlik" değil "denge" olmalıdır. Kimi firmalar için müşteri daha ön planda iken kimi firmalar için yenilik ve öğrenme-gelişim daha önemli olabilmektedir. Bu dengenin içeriğini boyutlar arasındaki sebep-sonuç ilişkisi, işletmenin faaliyet alanı, pazarın yapısı, rakipler, eğilimler, müşteri özellikleri, operasyonlar gibi her işletmenin kendine has yönleri belirler (Kaplan ve Norton, 2003). Denge sadece boyutlar arasında değil ölçütler (öncül-artçıl, iç-dış, finansal-finansal olmayan ölçütler) ve tüm faaliyetler arasında da olmalıdır (Niven, 2002).

BSC sadece üst yönetimi ilgilendiren bir konu değildir. BSC stratejinin tüm operasyonlara yansıtılması olduğundan, tüm çalışanlar BSC uygulamasında yer alır. Bunun için üst düzeyde oluşturulan scorecard birimlere, bölümlere, kişilere kadar indirgenir. Bu işlem için neden-sonuç mantığı kullanılır. Her bir çalışanın her bir boyutla ilgili sorumluluğu vardır ancak etkisi farklı düzeylerdedir. Örneğin müşteri ile direkt teması olan bir çalışanın müşteri boyutuna etki katsayısı 1 birim iken üretimi gerçekleştiren kişinin etkisi 0,05 birim olabilmektedir. Kişi ve grupların üst düzey hedeflere katkısı belirlenirken basamaklandırma işlemi uygulanır. Basamaklandırma gerçekleştirilirken her bir boyutun toplam başarıya etkisi, her bir birimin ilgili boyuta etkisi, her bir gurubun birimin çalışmasına etkisi ve her bir çalışanın gurubun başarına etkisi göz önüne alınır (Niven, 2002).

BSC aynı zamanda bir performans değerleme aracı olduğundan kontrol ve geri besleme en önemli unsurlarındandır. Sistem düşüncesini temel alarak oluşturulan bir çalışmada belirlenen ölçütler belirlenen periyotlarda değerlendirilir ve iki yönlü bir sorgulama gerçekleştirilir (Kauffman, 1996); (1) Arzuladığımız hedefe ne kadar ulaştık? ve (2) Hedefimiz gerçekten doğru mu?

BSC, bir işletmenin stratejilerinin ve vizyonunun eyleme dönüşmesini sağlamaktadır. Fortune dergisinin 1980'li yıllarda yaptığı bir araştırmaya göre, etkin olarak uygulanabilen stratejilerin oranı %10'u geçmemektedir. Yine Fortune dergisinin 1999'da yaptığı bir araştırmaya göre, yaşanılan başarısızlıkların yaklaşık %70'inin yanlış stratejilerin seçilmesinden değil, stratejilerin uygulanamamasından kaynaklandığını belirlenmiştir (Kaplan ve Norton, 2001).

BSC boyutlarının her birine uygun olan stratejik amaçlar tanımlanmıştır. BSC'deki stratejik amaçların performanslarını ölçmek için performans ölçütleri belirlenmiş ve her bir performans ölçütü için hedef performanslar oluşturulmuştur. BSC'de ayrıca, her performans ölçütünün hedefine ulaşabilmesi için yapılması gerekenler belirtilmekte ve gerçeklesen performans sonuçları ile hedef performans karşılaştırılmaktadır (Horngren, Datar ve Foster, 2003). BSC'de boyutlar arasında sebep sonuç ilişkisi, "strateji haritası" ile daha açık bir şekilde ortaya konmuştur. Strateji haritası, çalışanların yaptıkları iş ile kurum stratejileri arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde görmelerini sağlamaktadır.

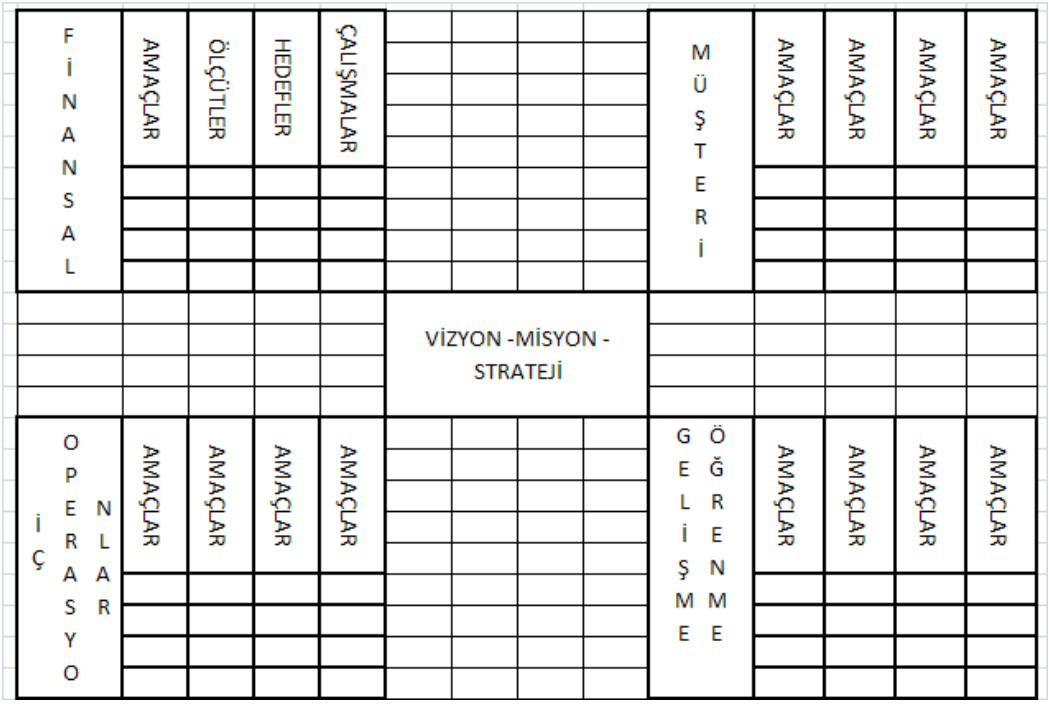

Şekil 5: Kurumsal BSC (Kaynak: Kaplan ve Norton, 2003, s.10)

BSC ile stratejileri eyleme dönüştürmek, sadece üst düzey yöneticilerin değil, işletmedeki herkesin katılımı ile olabilir. Bu nedenle, en üst düzey yöneticilerden, en alt düzeyde çalışan bireylere kadar her düzeydeki bireyler tarafından kontrol edilebilir ve yönlendirilebilir performans ölçütleri belirlenmelidir (Rousseau ve Rousseau, 1999). Şekil 5 de görüldüğü gibi Kurumsal BSC, bireysel süreçlerle ilgili BSC lardan başlayarak, işletmenin en üst düzeyine kadar farklı süreçler ve birimler için her düzeyde farklı BSC'lerden oluşmaktadır. Bütün BSC'ler, en tepedeki vizyonu ve misyonu desteklemektedir (Ritter, 2003). Birçok işletmede kurumun tamamına ait, birimlere ait, gruplara ait ve bireylere ait olmak üzere farklı düzeyler

için farklı BSC'ler hazırlanmaktadır. Her düzeyin kendi içinde belirlenen performans ölçütleri ve hedefleri olmakla birlikte, her düzey bir üst düzeyin hedeflerini desteklemekte ve sonuç olarak işletmenin en tepedeki stratejik hedeflerine ulaşılmasını sağlamaktadır.

Performans Değerleme

Günümüzde artan rekabet koşullarında işletmelerin başarılı olabilmeleri için etkin bir performans değerleme sistemine sahip olmaları gerekmektedir. Etkin olarak tasarlanan ve başarıyla uygulanan bir performans değerleme sistemi, işletmelerin rakip işletmelere göre performansının sürekli ve etkin olarak izlemesine ve ölçülmesine olanak vermektedir. İşletmelerin üretim yöntemlerinde ve yönetim felsefelerinde görülen değişmeler, performans değerleme sistemlerinin tasarlanmasında finansal ölçütlerle birlikte finansal olmayan ölçütlerinde dikkate alınmasını gerektirmektedir.

İşletmeler, performans değerleme sistemlerinin tasarımında birçok boyut arasında dengeyi sağlayacak şekilde ölçütleri belirleyerek, performans ölçümünü stratejik bir faaliyet olarak değerlendirmektedirler. Bu nedenle işletmelerin performans ölçüm sisteminin belirlenmesinde birçok faktörü dikkate almaları gerekmektedir. Performans ölçüm sistemlerinin tasarımında bu faktörler dikkate alınabildiği oranda, performans değerleme sistemleri etkin hale gelecektir (Yüksel, 2003).

Genel olarak, örgütsel performans amaçların ne ölçüde gerçekleştirilip gerçekleştirilemediğini ölçmektedir (Bakioğlu, 2001). Örgütsel davranış açısından performans, işgörenin örgütsel amaçları gerçekleştirmek için görevi ile ilgili eylemlerinin ve işlemlerinin sonunda elde ettiği üründür. Bu ürün mal, hizmet, düşünce türünden olabilir (Başaran, 1991). Diğer bir ifadeyle örgütsel performans, bir örgütün müşteri istek ve beklentilerine ne ölçüde cevap verebildiğini, kaynaklarını ne kadar verimli kullanabildiğini, yeniliklere ne ölçüde uyum sağlayabildiğini çok yönlü olarak göstermektedir (Sarıaltın, 2003). "Örgütsel açıdan performans, örgütün yerine getirdiği faaliyetlerin, ürettiği mal ve hizmetlerin tutumluluk, verimlilik ve verimlilik ölçütlerine göre sunulmasını içermektedir" (Köseoğlu, 2005).

Venkatraman ve Ramanujam (1986) işletme performansının üç farklı boyutu olduğunu belirtmişlerdir. Bu boyutlardan ilki ve performansın en dar anlamda kullanılan biçimi olan finansal performans strateji araştırmalarında kullanılan performans şeklidir ve satış artışı, kârlılık, öz sermayenin getirisi gibi muhasebeye dayalı ölçütlerden oluşmaktadır. Bu yaklaşımda muhasebeye dayalı ölçütlere ilave olarak pazara dayalı ölçütler getirilse de Venkatraman ve Ramanujam'a göre finansal hedefler firmanın temel amacıdır. Diğer bir boyut daha geniş performans tanımlaması olan finansal kriterlere ek olarak finansal olmayan operasyonel kriterleri de yeni ürünün pazara sunumu, pazar payı pozisyonu gibi içeren işletme performansı olarak ifade edilmektedir. Burada finansal kriterlerin daha üst düzeyde kullanımı söz konusudur ve finansal performansa neden olabilecek temel operasyonel başarıda odaklanmalıdır düşüncesi hâkimdir. Üçüncü olarak örgütsel etkililik en geniş kapsamlı stratejik yönetim aracıdır ve literatürde en fazla kavramlaştırılan performans türü olarak görülmektedir (Bakioğlu, 2001). Chakravarthy (1982) ise performans değerleme için örgütün geleceğe hazırlık transformasyonunun kalitesi ve ortak paydaşların tatminlik derecesi olmak üzere iki farklı kriteri daha ele almıştır.

Araştırma

Dünya üzerinde farklı coğrafyalarda, farklı kültürlerde ve farklı sektörlerdeki şirketlerin performanslarını ölçüp değerlendirmelerine ve birbirleri ile kıyaslama yaparak zayıf yönlerini geliştirip güçlü yönlerini daha da ileriye taşımaya yönelik imkân sağlayan önde gelen özdeğerleme ve performans ölçümü modellerini temel alarak çoklu iştiraklerden oluşan

holdingler için bütünleşik bir model geliştirilmiştir. Bu geliştirilen bütünleşik model İstanbul'da 19 farklı işkolunda faaliyet gösteren iştirakleri olan bir kurumun her bir iştiraki ele alınarak test edilmiştir.

Değişkenler ile ilgili ölçekler geliştirildikten sonra web sayfası olarak tasarlanan anket formu yoluyla iştiraklerden subjektif ve objektif veriler toplanarak Microsoft Access yazılımı vasıtası ile bu verilerin SPSS 10.00 istatistik programında düzenlenmesi sağlanmıştır. İştiraklerde ilgili yöneticiler ile görüşülerek ek objektif veriler toplanmıştır. Her bir iştirak için bir performans karnesi oluşturulmuş ve tüm iştiraklerin belirlenen girdi ve çıktı değişkenleri için etkililikleri ortaya konmuştur.

Veri Toplama Araçları

ABD'de yaygın kullanılan Malcolm Baldridge mükemmellik modeli, Japonya'da çığır açan Deming modeli ve Avrupa Kıtası'nda ki şirketler için tasarlanan ve Ülkemizde de KALDER vasıtası ile uygulanan EFQM Mükemmellik modeline ait girdiler göz önüne alınarak bütünleşik modelimizdeki girdi değişkenleri tespit edilmiştir. Norton ve Kaplan'ın işletme stratejilerini eyleme dönüştürmede etkili bir stratejik yönetim sistemi olarak literatüre kazandırdığı ve uluslararası pek çok şirket tarafından kullanılan BSC perspektifleri dikkate alınarak çıktı değişkenleri oluşturulmuş ve temel performans göstergeleri belirlenmiştir.

23 bölüm ve 175 sorundan oluşan bir anket formu tasarlanmıştır. Girdi kriterleri ile ilgili 12 bölümde 118 soru, Çıktı kriteri ile ilgili 5 bölümde 24 soru ve operasyonel Boyut ile ilgili 5 bölümde 27 soru sorulmuştur. Ayrıca demografik niteliklerin öğrenilmesi amacıyla 6 soru da anket formunda yer almıştır.

Girdi ve Çıktı değişkenleri için deneklerden sorulara cevap verirken seçeneklere, "1-Zayıf"dan "5-Pekiyi"ye doğru puantaj şeklinde cevap vermeleri istenmiştir. Operasyonel boyut ifadeleri 1'den 5'e Likert Tutum ölçekleri kullanılarak deneklere cevaplatılmıştır. Ayrıca her bir girdi değişkeni ölçüldükten hemen sonra yine ankete katılanlardan o değişkene ait olan soruların tümünü göz önüne alarak yeniden 1 ila 100 arasında puan vermeleri istenmiştir. Bu sorulara verilen cevaplar ile o değişkene ait likert ölçekli tüm soruların ortalamaları 20 ile çarpılarak 100 lük ölçeğe dönüştürülüp karşılaştırılarak farklılık olup olmadığına bakılmış ve her iki ölçümde de elde edilen değerlerin birbirlerinin hemen hemen aynı oldukları gözlenmiştir.

Çalışma Grubu

İştiraklerin isimleri Proje Sözleşmesi gereği gizli tutularak faaliyet gösterdikleri işkoluna göre adlandırılmışlardır. İ: imalat, H: Hizmet ve İ&H: hem imalat hem de hizmet işkollarını ifade etmektedir. Toplamda 492 denek ankete katılmıştır. Katılımcıların %93,9'u erkek, %80,7 gibi büyük çoğunluğu 31-45 yaşları arasında, %92,1 gibi büyük çoğunluğu evlidir. Ankete katılan 492 kişinin pozisyonlarına göre çoğunluğu %73,8 oranla alt düzey yöneticiler olan şeflerdir. Ankete katılanların %43,3 ü 6 ila 10 yıl arası bulundukları iştirakte hizmet vermektedirler**.** İştiraklerde çalışan ve ankete katılan personelin % 91,1 i yüksek öğrenim yapmış kişilerden oluşmaktadır. Bu oranın da %66,9 luk büyük çoğunluğu lisans mezunudur.

Analizler

Açıklayıcı faktör analizi çalışmasında Girdi kriterlerini oluşturan 100 soru beklenen şekilde 12 faktöre ayrılmıştır. Ortaya çıkan faktörler liderlik, stratejik planlama, müşteri ilişkileri yönetimi, bilgi işlem ve paylaşım faaliyetleri, personel planlaması yönetimi ve eğitimi, kaynak yönetim faaliyetleri, paydaş yönetim faaliyetleri, yenilik yönetim faaliyetleri, süreç

yönetim faaliyetleri ve performans yönetim faaliyetleri'dir. Açıklanan toplam varyans girdi değişkenleri için %63 tür. 6 soru beklenen faktörlere yüklenmedikleri için takip eden analizlerde kullanılmamışlardır.

Açıklayıcı faktör analizi çalışmasında çıktı kriterlerini oluşturan 23 soru beklenen şekilde 5 faktöre ayrılmıştır. Ortaya çıkan faktörler Müşteri Memnuniyeti, Müşteri Bağlılığı, Toplumsal Sonuçlar, Personel Memnuniyeti ve Personel Bağlılığı'dır. Açıklanan toplam varyans çıktı değişkenleri için %70 dir.

Açıklayıcı faktör analizi çalışmasında operasyonel boyut kriterlerini oluşturan 24 soru beklenen şekilde 5 faktöre ayrılmıştır. Ortaya çıkan faktörler teslimat hızı, maliyet avantajı, yenilik, kalite ve esnekliktir. Açıklanan toplam varyans operasyonel boyut değişkenleri için %69 dur.

Tüm değişkenlere ilişkin korelasyon, ortalama standart sapma ve (Cronbach Alpha) güvenilirlilik değerleri hesaplanmıştır. Tüm değişkenler arasında %1 anlamlılık düzeyinde pozitif ilişki olduğu görülmektedir. Cronbach Alfa güvenilirlilik değerleri girdi, çıktı ve operasyonel değişkenler için 0.81 ile 0.93 arasında değişmektedir. Alfa değerlerinin 0.70'in üzerinde olması ölçeklerin güvenilir olduklarını göstermektedir (Nunnally, 1978).

Müşteri Memnuniyeti ile ilgili regresyon analizi sonucunda; müşteri ilişkileri yönetimi, kaynak yönetim faaliyetleri, paydaş yönetim faaliyetleri ve performans yönetim faaliyetleri müşteri memnuniyetini olumlu olarak etkilemesine karşın, bilgi işlem ve paylaşım faaliyetleri müşteri memnuniyetini olumsuz olarak etkilemektedir.

Müşteri ilişkileri yönetimi, kaynak yönetim faaliyetleri, paydaş yönetim faaliyetleri ve performans yönetim faaliyetlerinin müşteri bağlılığını olumlu olarak etkilediği ve bilgi işlem ve paylaşım faaliyetlerinin müşteri bağlılığını olumsuz olarak etkilemektedir.

Müşteri ilişkileri yönetimi, kaynak yönetim faaliyetleri, paydaş yönetim faaliyetleri ve performans yönetim faaliyetlerinin toplumsal sonuçları olumlu olarak etkilemektedir. Müşteri ilişkileri yönetimi, personel planlaması eğitimi ve yönetimi faaliyetleri, paydaş yönetim faaliyetleri ve performans yönetim faaliyetlerinin personel memnuniyetini olumlu olarak etkilemektedir. Liderlik faaliyetleri personel bağlılığını olumlu olarak etkilemektedir.

Geliştirilmiş olan bütünleşik özdeğerleme ölçeğindeki girdi ve çıktılar aşağıdaki şekilde gruplandırılarak her bir değişkenine atanan katsayılar vasıtasıyla tüm iştirakler için bir etkililik karnesi oluşturulmuştur. Bu karnede girdi değişkenleri 550 ve çıktı değişkenleri 450 puan üzerinden değerlendirilerek toplamda 1000 puan üzerinden değerlendirme yapılmıştır. Her bir değişkene atfedilen bu katsayılar, ilgili yöneticilerin tecrübelerine dayalı olarak farklı şekilde geliştirilebilirler. Bu çalışmaya esas olan değerler 2009-2010 Baldridge National Quality Program Performans Mükemmellik Kriterleri kitapçığından alınmıştır.

Buna göre tüm girdi ve çıktılar gruplandırılmış ve her bir yeni değişken kendisini oluşturan diğer değişkenlerin ortalamaları alınarak hesaplanmıştır. Tüm değişkenler için İştiraklerin almış oldukları ortalama değerler Tablo 2'de bir etkililik karnesi olarak verilmiştir. Aynı Tabloda her bir değişkene atfedilen skorlar ile hesaplanan girdi ve çıktı değişkenleri ortalamaları gözükmektedir

Tablo 29: İştiraklerin Tüm Girdi ve Çıktılara Göre Etkililik Karnesi

		GİRDİLER							ÇIKTILAR						
	ŞİRKET	Liderlik lf	Stratejik Planlama sp	Pazar odaklılık ve paydaş yönetimi po	Ölçme, analiz ve bilgi yönetimi öaby	Personel Y. ppyf	Süreç ve Yenilik yönetimi syy	Max 550	Müşteri sonuçları ms	Toplumsa Sonuçlar ts	Personel Sonuçları ps	Yenilik ys	Operasyonel Sonuçlar os	Max 450	Max 1000
1	**I&H 1.**	86,81	82,11	73,87	76,57	77,10	75,52	435,40	81,21	87,24	85,90	75,43	80,83	368,53	803,93
2	**I 1**	78,25	76,36	72,92	77,66	70,79	76,53	415,90	79,12	78,63	84,41	86,43	77,92	363,31	779,21
3	**I&H 2**	84,86	76,32	77,82	80,29	82,75	74,52	438,79	85,45	85,45	90,91	84,29	85,56	387,65	826,44
4	**H1**	83,61	84,25	84,36	86,67	85,50	83,50	465,31	89,88	93,33	90,58	86,67	83,58	398,82	864,13
5	**I 2**	77,09	78,12	73,62	81,33	73,75	76,45	422,35	87,92	92,22	87,78	78,78	79,94	384,17	806,52
6	**I 3**	79,70	74,10	77,43	78,05	71,07	76,82	420,38	85,29	88,82	82,75	82,86	79,24	376,75	797,13
7	**H3**	80,79	70,02	69,36	70,36	63,01	67,67	389,82	85,00	82,86	84,52	77,14	81,67	371,83	761,66
8	**H2**	85,51	75,40	76,46	77,81	77,33	75,76	431,84	81,38	81,17	85,17	93,06	82,56	378,06	809,90
9	**I&H3**	79,61	78,77	72,82	75,43	75,90	74,35	419,99	82,67	85,90	88,14	80,55	76,96	370,90	790,89
10	**I 4**	78,70	74,39	72,83	71,55	69,66	74,35	406,38	80,21	80,28	82,15	80,00	77,14	359,13	765,51
11	**I 5**	79,59	76,42	74,85	76,06	75,94	79,86	424,97	81,93	81,52	82,20	92,59	84,29	378,40	803,37
12	**H 4**	75,22	66,25	68,15	66,33	65,21	62,35	372,63	81,46	88,48	82,37	86,94	79,65	374,15	746,77
13	**I&H 4**	77,17	75,85	71,98	74,83	71,70	73,66	409,15	79,14	86,67	85,80	81,22	76,19	364,57	773,72
14	**I 6**	81,49	79,03	74,80	75,56	71,90	77,91	423,88	86,41	85,94	85,51	90,71	78,65	383,14	807,02
15	**I 7**	81,83	78,70	73,77	74,38	71,14	76,13	419,91	85,13	86,17	89,58	81,90	75,83	375,37	795,27
16	**I&H 5**	79,50	78,39	76,14	76,99	76,98	76,77	426,73	82,39	87,12	88,11	78,57	77,71	370,71	797,44
17	**H 5**	88,08	80,85	76,00	75,60	66,89	75,22	427,85	81,36	91,82	85,91	73,81	76,46	366,44	794,30
18	**H 6**	75,22	71,99	73,99	70,45	69,68	72,79	398,85	86,72	89,38	86,77	70,71	70,23	364,44	763,29
19	**H 7**	71,46	70,24	69,95	70,20	67,84	69,53	384,85	78,47	82,59	82,59	73,21	71,09	347,83	732,68

Tablo 2. İştiraklerin Etkililik Sıralamaları

Tablo 2'de özet olarak yer alan girdiler ve çıktıların etkililik skorları ile hesaplanan etkililik karnelerine iştirakler sıralanmışlardır. Buna göre H1 ve I&H 2 her üç kategoride de ilk sıraları almışlardır. H 7 ve H 4 sıralama en sonda gelen iştiraklerdir.

Sonuçlar ve Öneriler

Dünya genelinde kabul görmüş ve pek çok şirket tarafından uygulanan özdeğerleme modellerinden yola çıkarak oluşturulan bir bütünleşik model ortaya koymakta olan bu araştırma bir yerel yönetimin iştiraklerine eş zamanlı olarak uygulanmıştır. İlgili kurumun 19 iştirakinde üst düzey, orta düzey ve alt düzey pozisyonlarda görev yapan 492 katılımcının cevapladığı anketten elde edilen veriler analizlere tabi tutularak bu bütünleşik modelin geçerliliği ve güvenirliliği test edilmiştir. Karlılık, etkililik ve verimlik saç ayağına oturan rasyonel yönetim anlayışına istinaden iştiraklerin etkililiklerinin değerlendirilebileceği etkililik karneleri ortaya konmuştur. Böylelikle çok iştirakli kurumlar için rasyonel yönetim açısından kendilerini değerlendirebilecekleri bir özdeğerleme modeli geliştirilmiş ve test edilmiştir. Bu analizlerde sübjektif veriler sayısallaştırılarak objektif veriler ile aynı anda analize tabi tutulmuştur. Yapılan regresyon analizleri yoluyla çıktı değişkenleri ile girdi değişkenleri arasındaki ilişki incelenmiş, görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerde girdi değişkenlerinin performanslarda bir fark oluşturup oluşturmadıkları, ve çıktı değişkenleri skorları ortalamanın üstünde olan iştirakleri başarılı sayarak bu başarıda hangi faktörlerin fark oluşturdukları araştırılmıştır.

Bu çalışmada geliştirilen ve önerilen bütünleşik özdeğerleme modeli gerek özel sektör gerekse kamuya ait çok iştirakli kurumlar ve holdingler için kullanışlı ve uygulanabilir bir modeldir. Bu model örgütler için mevcut teknoloji ve kaynaklara ilave yatırım veya maliyet gereksinimi duyulmadan, dönüşümcü nitelikteki mükemmel liderlik uygulamaları ile başta insan kaynağı olmak üzere, mevcut tüm kaynak, teknoloji ve süreçleri etkilemek suretiyle, tüm yönetsel süreçlerde değişime giderek doğru hedeflere doğru yöntemlerle ulaşılmasını sağlayacak araçlar sunmaktadır. Bu modelden elde edilecek olan bulguları dikkate alarak üst yönetim her bir iştirak için arzu edilen temel performans göstergelerini kıyaslayabilir ve benchmarking yolu ile stratejik kararlarında daha verimli ve etkin rol üstlenebilir.

Regresyon analizlerine göre; müşteri ilişkileri yönetimi, kaynak yönetim faaliyetleri, paydaş yönetim faaliyetleri ve performans yönetim faaliyetleri müşteri memnuniyetini ve bağlılığını olumlu olarak etkilemesine karşın, bilgi işlem ve paylaşım faaliyetleri müşteri memnuniyetini ve bağlılığını olumsuz olarak etkilemektedir.

Rekabet gücü elde etmek; küresel düzeyde bir rekabet stratejisine sahip olmayı, kalifiye işgücüne yatırım yapmayı, yenilik faaliyetlerini devam ettirmeyi ve müşterilerin istek ve ihtiyaçlarına uygun ürünleri rakiplere kıyasla daha hızlı bir şekilde piyasaya sürmeyi gerektirmektedir.Bunun yanında taleplerin daha iyi karşılanmasını sağlayan yenilik, müşteri bağlılığını ve memnuniyetini arttırıcı bir rol oynamaktadır (Zerenler v.d., 2007).

Maliyet avantajı çıktıları daha yüksek olan iştiraklerin diğerlerine göre liderlik faaliyetlerini başarı ile yönettikleri görülmektedir (Taştan, 2004). Liderlerin küreselleşme süreçlerinde başarıya ulaşmak için uygulamaları gereken rekabet standartlarından biri olarak maliyet avantajını ileri sürmektedir.

Kalite çıktılarının ve müşteri memnuniyeti çıktıları daha yüksek olan iştiraklerin diğerlerine göre kaynak yönetim faaliyetlerini başarı ile yönettikleri görülmektedir. Büyük ölçekli işletmelerde kaynakların rasyonel kullanılması gerek iç gerekse dış müşteri memnuniyeti açısından oldukça büyük önem taşır. Şiddeti artan küresel rekabette, daha etkin, daha verimli, daha esnek ve kaynaklara daha kolay ulaşma konusunun önemi hızla artmaktadır. Çünkü özellikle rekabetçi üstünlük için müşteri/pazar ihtiyaç ve isteklerinin etkin

olarak karşılanabilmesi, ancak iştiraklerin yeni üretim/pazarlama gerçeklerine uygun kaynak yönetim faaliyetleri ile olası görülmektedir.

müşteri bağlılığı ve personel bağlılığı çıktıları daha yüksek olan iştiraklerin diğerlerine göre paydaş yönetim faaliyetlerini başarı ile yönettikleri görülmektedir. Müşteri talepleri doğrultusunda isletmeler içsel dengelerini ve kabiliyetlerini gözden geçirerek yeniden yapılanma yolunda girişimde bulunmaktadırlar (Pekkola ve Pekkola, 2001). Paydaşların isletmenin vaat ettiği değere karşılık olarak isletme yararına çaba sarf ettiği ve isletmenin de gerek toplumsal meşruiyetini arttırma gerekse de ekonomik getiri elde edebilme noktasında karşılıklı pozitif ilişkilerden fayda sağladığı bilinmektedir. Yöneticileri paydaşlarıyla karşılıklı güven temeline dayanan iliksiler kuran ve bu iliksileri devam ettiren isletmelerin rekabetçi avantaj elde edecekleri yadsınamaz bir gerçektir (Freeman,1999).

Personel memnuniyeti çıktıları daha yüksek olan iştiraklerin diğerlerine göre departmanlar arası koordinasyon faaliyetlerini ve personel planlama ve yönetim faaliyetlerini başarı ile yönettikleri görülmektedir. Araştırma sonuçları da dikkate alınarak işletmenin önemli paydaşlarından biri olan çalışanların gelecekte nasıl çalışmak istediğini belirlemek, motivasyonu ve istihdamı arttırmak, çalışanların işlerine bağlılığını sağlamak açısından işletmeler neler yapmaları gerektiğini belirlemeli ve bu yönde girişimlerde bulunmalıdırlar (Ertuğrul, 2008).

Esneklik ve toplumsal sonuçlar açısından başarılı olan iştiraklerde bu başarıyı anlamlı bir şekilde etkileyen bir girdi değişkenine rastlanmamıştır. H1 ve I&H 2 her üç kategoride de ilk sıraları almışlardır. H 7 ve H 4 sıralama en sonda gelen iştiraklerdir. Denge Skor kartı boyutlarından finansal boyut ele alındığında; ortalama kar açısından; I&H 3, I&H 4, I1, I 6 ve H 4 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Bir önceki yıla göre karlılıktaki artış oranı açısından; I&H 4 ve H 4 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Müşteri boyutu ele alındığında; müşteri memnuniyeti açısından I&H 1, I1, I&H 2, I 2, I 3, I&H3, I 6, I 7, I&H 5, H 6 ve H 4 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Müşteri bağlılığı açısından I 7, I 6 ve H 6 ortalama karlılık açısından I 7 ve I&H 3 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Bir önceki yıla oranla karlılığını arttıran firmalar açısından I&H 4 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir.

Sayısal girdi ve çıktılar ele alındığında; yenilikçilik açısından; I 6, H 4 ve I&H 5 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Ortalama Kar açısından; I&H 4, H 4 ve I 6 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Bir önceki yıla göre karlılığını arttıran iştirakler açısından; I&H 4 ve H 4 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Toplam Ciro açısından; I 5, I&H3, H 4ve H 3 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Bir önceki yıla göre ciro artış oranı açısından; I 5, I&H 5, ve H 4 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Yenilik ve öğrenme boyutu ele alındığında; I 5, I 6, H 4, I 4, I 3, I&H 5, I&H3, I&H 4 ve H5 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir.

Süreçler boyutu ele alındığında; müşteri memnuniyeti açısından; I&H 2, I 2, I 3, I 6, H 4, H 3, H 6 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Müşteri bağlılığı açısından; I 2, I 7, H 3, H 6; operasyonel sonuçlar açısından; I&H 2, I 5, I 3, H 3, H 4 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Personel memnuniyeti açısından; I&H 4, I 7, H 3, H 4, H 6 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Personel bağlılığı açısından: I 7, I&H 2, I 2, H 3, H 4, H 7 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir. Toplumsal sonuçlar açısından; I 2, I 3, I&H 4, I 7, H 4ve H 6 görece verimlilikleri yüksek olan iştiraklerdir.

Yöneticiler ve Uygulamacılara Öneriler

İnsan kaynakları yönetimi, açısından konuyu ele aldığımızda işletmeler belirlenmiş hedef ve amaçlara işletme içerisinde yüksek iş tatminine sahip çalışanlarla ulaşabilir. Bundan

dolayı, işletmeler çalışanların iş tatminlerini etkileyen faktörleri belirlemek ve iyileştirmek zorundadırlar. Çalışanların iş tatminlerinin yüksek olması işletmelerin performanslarını ve rekabet güçlerini arttırmaktadır (Erdil vd., 2004). Tatmin, bağlılığı ve sonunda elde edilen çıktıda iyileştirilmiş kaliteyi yaratır (Akıncı, 2002).

Kurumların stratejik hedeflerine ulaşmada önemli katkı sağladığı bilinen iç ve dış müşteri memnuniyeti ve müşteri bağlılığını arttırmada üst yönetim; Müşteri ve toplumu daha iyi dinlemeli ve anlamalı, bu konuda gerekli eylem planları hazırlamalı ve onların beklenti ve ihtiyaçlarını çok iyi belirlemelidir. Kaynaklarını verimli ve etkin bir şekilde kullanmalı ve teknolojik gelişmeleri, yakından takip etmelidir. Yakın ve uzak çevreyi oluşturan her bir unsurla uzun vadeli ve verimli ilişkiler kurmaya özen göstermelidir. Üretim ve hizmet süreçlerini periyodik olarak izlemeli, süreçlerdeki sapmalar için önleyici ve düzeltici tedbirler almalı, çıktı kalitesini güvence altına alacak uygun bir standardizasyon sistemi takip etmelidir.

Mükemmel organizasyonlar, içinde yer aldığı pazarı ve sektörü göz önünde tutan paydaş odaklı bir strateji geliştirerek misyon ve vizyonunu hayata geçirirler. Stratejiyi geliştirmek için politikalar planlar, amaçlar ve süreçler oluştururlar ve uygularlar (El Kitabı, 2003). Calvo-Mora ve diğ. (2005)'ne göre örgütlerin stratejik planlama süreçlerinde, sadece içsel bakış açısı ile değil, hem içsel hem de dışsal bakış açısıyla iç ve dış müşterilerin tamamının ihtiyaç ve beklentileri dikkate alınmalı ve hesaba katılmalıdır. Örgüt içinde çalışanların tatminlerinin sağlanması, yönetimin en önemli görevlerinden birisidir. Toplum açısından güven verici, saygın, çevreci ve şeffaf olarak algılanabilmek için; sivil toplum kuruluşları ile uzun vadeli ve verimli ilişkiler kurulmalı, toplumla doğrudan ilişki içinde olan personel müşteri ilişkileri yönetimi konusunda eğitilmeli, çevreye duyarlı üretim teknolojileri ve hammaddeler tercih edilmeli, kurumun temel faaliyet sonuçları toplumla paylaşılmalıdır.

Personel bağlılığını arttırmak için tepe yönetiminin çalışanları karar alma sürecine katılımlarını sağlamaları gerekmektedir. Çalışanların kararlara katılımının sağlanması, iş tatmininin artmasının yanında işletme içinde nihai kararların iyileştirilmesine de hizmet edecektir. Kararlara katılan personel, işine, iş arkadaşlarına ve yönetime karşı olumlu duygular geliştirecek ve iş tatmini yükselecektir (Feldman and Hugh, 1986). Günümüzde yöneticilerin çalışanlarını örgütsel amaçlar doğrultusunda davranışlar sergilemeye yöneltme çabalarında başailrmılei loelraibiçin, çal ışanlarının beklentilerini karşılayan, ihtiyaçlarını tatmin eden ve yaptıkları işten tatmin olmalarını sağlayan bir örgütsel yapı ve çalışma ortamı yaratmaları gerekmektedir (Bakan ve Büyükbeşe, 2004).

Performans yönetimi açısından konuyu ele aldığımızda bu çalışmada önerilen bütünleşik model gerek Türkiye'de gerekse tüm Dünya'da sektörel açıdan her ne alanda olursa olsun ürün ve hizmet üreten çok şirketli tüm holdinglerde rahatlıkla uygulanabilecek bir özdeğerleme modeli olarak ileri sürülmüştür.

Model pasif anlamda değerleri, amaçları, vizyonu teşkil etmede bir kontrol listesi olarak kullanılabilir. Ancak aktif olarak kullanıldığında işletme aktivitelerinin ve planlama sistemlerinin verimli bir şekilde yönetilmesi, şirketin sağlıklı bir şekilde yürümesi açısından yıllık bazda kontrol imkânı sunar ve yönetim ve planlama sistemlerinin entegrasyonu açısından olması gerekli potansiyel değişim alanlarını saptamada rol oynar.

Bu model ele alınan tüm özdeğerleme modellerinin ele aldığı ortak klasik finansal performans göstergeleri ve finansal olmayan performans göstergelerinin yanında ayrı ayrı ele aldıkları veya diğerinden daha fazla önem atfettikleri göstergeleri kullanarak şirketin genel durumu hakkında daha geniş ve zengin bilgi elde etmeyi mümkün kılmaktadır. Bu modelin oluşturulmasında yöneticiler şunlara dikkat etmelidir.

Modeli teşkil eden girdi ve çıktı değişkenleri ile ilgili şirketin içinde bulunduğu işkolunda belirli aralıklarla ölçümler yapılmalı ve hedefler piyasa dinamizmine göre devamlı revize edilmelidir. Veri toplamada kullanılan anket yönteminin doğası gereği oluşabilecek yanlı tutumların minimize edilmesi gerekmektedir. Bu açıdan gerekirse farklı veri toplama metotlarına başvurulabilir, anketler yapılmadan önce tüm çalışanları bilgilendirilerek ve gerekirse eğitime tabi tutularak bu safhanın sağlıklı bir şekilde aşılması temin edilmelidir.

Şirketin misyon,vizyon, amaçlar, hedefler ve değerleri önceden net olarak tespit edilmiş ve her kademede bunların benimsenmiş olmasına dikkat edilmelidir. Bu da iyi bir liderlik tarzı ve eğitim ile mümkün olmaktadır.

Şirket içinde iş tanımlarının net olması, gerektiğinde her türlü değişime karşı olan direncin kırılması açısından iyi bir iletişim temin edilmesi, bilgiye ulaşımın kolay olması için gerekli her tür tedbirlerin alınması ve entelektüel sermayenin tespiti yapılacak olan değerlendirmelerde önemli rol oynayacağından yöneticilerin bu konulara dikkat etmeleri gerekmektedir.

Kaynaklar

Bakioğlu R., 2001, "Örgütsel Performans Kavramı ve Gelişimi", Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi, Cilt 4, Sayı 15, s.39-43.

Başaran, İ.E., 1991, "Örgütsel Davranış". Gül Yayınevi. Ankara

Bou-Llusar, C. J., Escrig-Tena, A. B., Roca-Puig, V., Beltran-Martin, I.,2003, "To What Extent do Enablers Explain Results in the EFQM Excellence Model?", International Journal of Quality and Reliability Management, Vol. 22, No. 4, pp 337-353.

Chakravarthy, B.S., 1982, "Adaptation: A Promising Metaphar for Strategic Management," Academy of Management Review. C.7, S.1, s.35-44.

EFQM, 2003, "EFQM Excellence Model Brochure", EFQM, Bruxelles

Ertuğrul F., 2008, "Paydas Teorisi Ve İsletmelerin Paydasları İle İliskilerinin Yönetimi", Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, ss.199-223.

Eskildsen, J.K, Kristensen, K, Juhl, H. J.(2002), "Trends in EFQM criterian weigths: the case of Danemark 1998-2001", Measuring Business Excellence, Vol.2, No.6, pp 22-28

Eskildsen, J.K, Kristensen, K, Juhl, H. J.(2003), "The Causal Structure of the EFQM Excellence Model", First International Research Conference on Organizational Excellence in the Third Millennium, Estes Park, CO, 6-9 August, pp. 75-83

Ford, M. W. and J. R. Evans, (2002) 'Selecting and Using Models for Organizational Self-Assessment,' (with M. Ford), Business Horizons, Vol. 45, No. 6, 25-32.

Freeman, R. E. (1999), "Divergent Stakeholder Theory", Academy of Management Review, 24(2), ss. 233-236.

Horngren, Charles T., Srikant M. Datar ve George Foster, 2003, "Cost Accounting: A Managerial Emphasis", 11. bs., Prentice Hall International, New Jersey.

Kaplan, R. S. ve Norton, D. P. (1996). Linking the balanced scorecard to strategy. California management review, 39(1), 53-79.

Kaplan, R. S. ve Norton, D. P., 2001, "Strategy Focused Organizations", Harvard Business School PublishingCorporation, Massachussetts, s.9-17

Kaplan, R. S. ve Norton, D. P. 2003, "Balanced Scorecard Şirket Stratejisinin Eyleme Dönüştürmek", Çeviren: Serra Egeli, Sistem Kitabevi, İstanbul.

Kauffman, D. L., 1996, "Systems 1", Pegasus Communication inc.,Waltham.

Köseoğlu, Ö., 2005, "Belediyelerde Performans Yönetimi", Türk İdare Dergisi, (447), s.211 234.

Kunst, P., Lemmink, J., 2000," Qality Management and Business Performance in Hospitals: A Search for Success Parameters", Vol.11, No.8, pp. 11123-1133.

Lövingsson, F., Dell'Orto, S. ve Baladi, P. 2000, "Navigating with new managerial tools", Journal of Intellectual Capital, C: I, No: 2, s.147-154.

MacStravic, Scott, 1999, "A really balanced scorecard", Health Forum Journal, C: XLII, No: 3, s.64.

Madu, C., 1998, "Malcolm Baldrige, Deming Prize and European Quality Awards: a Review and Synthesis", Handbook of Total Quality Management, Kluwer Academic Publishers, New York, 755-769.

Niven, P. R., 2002, "Balanced Scorcard Step-By-Step Maximazing Performance and Maintaining Results," John Wiley&Sons Ltd, New York, s.12-20

Nunnally, J., 1978, Psychometric Theory, McGraw-Hill, New York (1978).

Pekkola, J. ve Pekkola, K. (2001), "Theoretical Essence Of Business Ethics Classification Of Approaches, Cultural And Business Environmental Impacts On Ethics" http:/www.unext.fi (19.06.2008).

Ritter, Micheal, 2003, "The use of balanced scorecards in the strategic management of corporate communication", Corporate Communications: An International Journal, C:VIII, No:1, s.44-59.

Rousseau, Yvon ve Paul Rousseau, 1999, "Turning strategy into action in financial services"; CMA Management, C: LXXIII, No: X, s.25-29.

Sanger, Mark, 1998, "Supporting the Balanced Scorecard", Work Study, C: XLVII, No: 6, s.197-200.

Sarıaltın H., 2003, "Örgüt Performansının Ölçülmesi ve Geliştirilmesinde Kıyaslama Yöntemi ve İmalat Şirketlerinde Kıyaslama Uygulamaları", Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Taştan, S. (2004). Küreselleşme ve Küresel Strateji, (http://www.insankaynaklari.gokceada.com/makale.html)15.03.2007

Venkatraman, N., Ramanujam, V., 1986, "Measurement of Business Performance in Strategy Research: A Comparison of Approaches". Academy of Management Review, C.11, S.4, ss.801-814

Vokurka, J. Robert, Stading, Gary L. and Brazeal, Jason, (2000), "A Comparative Analysis of National and Regional Quality Awards", Quality Progress, Volume: 33, No.: 8, 41-49.

Yüksel, H., 2003, "Performans Ölçüm Sistemlerinin Tasarımında Dikkate Alınması Gereken Faktörlerin Değerlendirilmesi", Bilim Dergisi, s. 85-94.

Zerenler, M., Türker, N., Şahin, E., 2007, "Küresel Teknoloji, Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) ve Yenilik İlişkisi",Selçuk Ün. Sosyal Bil.Enst. Dergisi,s17

Sosyal Bilimlerde Paradigma Dönüşümü, Düşünümsellik ve Etnografın Konumu: Kadınlık ve Annelik Konumlamasına Dair Etnografik Deneyimler

Oya TOPDEMİR KOÇYİĞİT[1]

Giriş

Sosyal bilimlerin gelişim sürecinde genel anlamda pozitivist (deneysel, realist) yaklaşım, yorumsamacı (idealist, fenomenolojik) yaklaşım ve eleştirel okul olmak üzere üç temel paradigma benimsenmiş olup bu paradigmalar üzerine tartışmalar sürüp gitmektedir. On dokuzuncu yüzyıldan günümüze geliştirdiği kuramsal ve yöntemsel yaklaşımlarla insan davranışını anlamayı dert edinen sosyal bilimlerin geliştirdiği bu paradigmalar, sosyal olguların genel geçer yasalarını ortaya çıkarma çabasından, bu olgulardaki öznelliği bağlamsal ve ardından da eleştirel açıdan derinlikli ve ayrıntılı bir biçimde ortaya çıkarmaya doğru çeşitlenmiştir. Sözü edilen her bir yaklaşım antropolojide de benimsenmiş olup etnografik araştırmalar sırasıyla nicel, nitel veya her ikisi bir arada kullanılacak şekilde yürütülmüştür.

Antropolojide yorumsamacı paradigmanın benimsenmesiyle birlikte zaman içerisinde yeni bir perspektif de gündeme gelmeye başlamıştır. Geçen zaman içerisinde üzerinde durulmayan araştırmacı araştırılan ilişkisi, araştırmacının kimliği, toplumsal konumu veya kültürel bagajına dair fark edişleri gün yüzüne çıkaran düşünümsellik (reflexivity) ve özdüşünümsellik (self-reflexivity), antropologlar tarafından giderek daha fazla benimsenmektedir. Araştırılan birçok konu ve araştırılanlar, artık düşünümsel ve özdüşünümsel reflekslerle de ele alınmaktadır.

Etnograflar, sözü edilen reflekslerle hareket ettikçe üzerinden yıllar geçse de araştırmaları üzerinde yeniden düşünerek onlarla ilişkilerini kesintisiz hale getirmektedirler. Benim araştırmalarımla kurduğum ilişki de böyle olmuştur. Bu bakış açılarının araştırmalarımla ilişkime yön verdiğini ifade etmeliyim. Bugüne dek temel olarak göç, aile, evlilik ve annelik gibi temalar etrafında şekillenen, yurtiçinde ve yurtdışında yaptığım araştırmalarımda tuttuğum alan notları, bir yandan kendime yönelik konumlamalara dair keşif yolculuklarımı diğer yandan da araştırma konularımın yıllar içerisinde nasıl bir yol aldığına ayna tutan veri kaynakları oldu. Doğurgan olup olmadığını bile henüz bilmeyen bekar/çocuksuz ve doğurgan/evli/çocuklu ve hatta çocukla birlikte alandayken edindiğim farklı gözlem ve deneyimler, alandaki karşılaşmalarım ve etkileşimlere bağlı olarak hem kendim hem de araştırmalarım üzerine yeniden düşünmemi sağlamıştır. Zaman içerisinde araştırma konularımın özellikle aile ve evlilik temalarını kesiştiren bir çerçevede şekillenmesi, bu kendi üzerine yeniden düşünme ve keşiflerden bağımsız değildir.

Bu yazının içeriği, yukarıda değinilenlerle ilişkili olarak sosyal bilimler, antropoloji ve etnografik araştırmaya dair gelişmeleri ve araştırma deneyimlerimden bir kesiti kapsamaktadır. Bu çerçevede metin, sosyal bilimlerde benimsenen paradigma dönüşümü ve bu dönüşümün antropolojideki karşılığı, antropolojide alan araştırması, etnografın konumu ve düşünümsellik ile araştırmalarımda annelik öncesi ve sonrası araştırmacı olmaya dair fark edişlerime ve araştırma konularımın nasıl biçimlendiğine dairdir.

[1] Dr.Öğr.Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, oya.topdemir@istanbul.edu.tr Orcid: 0000-0002-9039-3295

Sosyal Bilimlerde Paradigma Dönüşümü ve Antropoloji

Sosyal bilimler, yaşadığımız dünyanın sosyal bağlamından kaynaklanan insan davranışlarının birçok yönünü anlamayı amaç edinerek sosyal dünyanın örüntülerini ortaya koymak üzere olguları bir araya getirir. Sosyal bilimlerde temel olarak pozitivist, yorumsamacı yaklaşım ve eleştirel okul olmak üzere üç temel paradigma benimsenmiştir. Temel varsayımları, anahtar konuları, nitel araştırma modellerini ve yanıt arama yöntemlerini kapsayan, kuram ve araştırma için genel bir düzenleyici çerçeve olan paradigma, Thomas Kuhn'a (1970) göre kuram ve araştırmaya temel bir yönelim anlamına gelir (Neuman, 2014, s.120). Pozitivizm sosyal olguyu kendisine temel alırken, yorumsamacı yaklaşım sosyal yapının inşasını, sosyal anlamlar ve deneyimleri odağına koyar. Eleştirel okul ise görünenin altındaki gerçekliğin eşitsiz, çatışmacı ve karmaşık özünü ve bu özü oluşturan bağlamı kavramayı hedefler (Kümbetoğlu, 2012, s.15-16, 39, 53).

Her üç yaklaşımın da araştırma geleneği ve teknikleri birbirinden farklıdır. 19.yüzyılda sosyolojinin kurucusu Fransız sosyolog Auguste Comte tarafından ortaya atılmış ve Émile Durkheim tarafından ana hatları geliştirilmiş olan ve sosyal yasaları bulmaya çalışan pozitivist yaklaşım, en eski ve yaygın olanıdır. Kökenleri Alman sosyolog Max Weber ve Alman filozof Wilhem Dilthey'e dayanan anlama odaklanan yorumlayıcı yaklaşım, yüz yılı aşan tartışmalarla şekillenmiştir. Bu yaklaşımlardan farklı olarak ortaya çıkan üçüncü yaklaşım ise her iki yaklaşımı kaynaştıran ve aynı zamanda her ikisine de eleştirel bakan eleştirel okuldur. Karl Marx'a kadar uzanan çatışmacı ve feminist perspektife sahip olan eleştirel sosyal bilim, yüzeydeki illüzyonların ötesinde derinliği ve bağlamı eleştirel bir perspektifle anlamaya çalışan yaklaşımdır (Neuman, 2014, s.120, 130).

Pozitivizmin ana kavramı olan toplumsal olgunun doğası, 19.yüzyıldan itibaren yüzyılı aşkın bir süre boyunca Durkheim'ın etkisiyle pozitivist çerçevede anlaşılmaya çalışılmıştır. Buna göre toplumsal olgular, bir doğa bilimcisi, bir fizikçi gibi "şeyler" ve değişmeyen "sabit biçimler" olarak ele alınmıştır. Pozitivizim bu bağlamda, doğa bilimleri gibi sosyal bilimlerin de yasaları olabileceğini savunmuş, sosyal olguları açıklamak ve genel geçer yasaları ortaya çıkarmak üzere neden-sonuç ilişkisini benimsemiştir. Sosyal bilimlerde bu paradigmaya karşı geliştirilen yorumsamacı paradigmanın hedefinde ise tam da bu "yasalar" yer almış, yorumsamacılığı benimseyenler anlamın kavranması gerektiğinde hemfikir olmuştur (Kümbetoğlu, 2012, s.18, 19). Bilim tarihi çerçevesinde bakıldığında ise sosyal bilimlerde insanın araştırılmasına yönelik yaklaşımların dayandığı fikirler, çok daha geriye de dayandırılmaktadır. Wright (1974) tarafından yaklaşımlar, Aristo geleneği ve Galileo geleneği olarak ikiye ayrılır. Buna göre pozitivist yaklaşım, Galileo'nin düşünce geleneğinden kök alarak neden-sonuç ilişkisi çerçevesinde tümdengelim mantığına dayanır. Aristo için ise sosyal bir varlık olan insanı araştırmak, bilimin çekirdeği olup tümevarımcıdır (Kartari, 2017, s.212).

Yorumsamacı paradigmaya göre gerçeğin kendisi, insanların algıladıkları simgelerdir. İnsan, yaşadığı dünyaya anlamlar yükleyerek onu inşa eder. Yorumsamacı yaklaşımda, pozitivist paradigmanın gerektirdiği gibi nicel araştırmalarla basitçe olguları bir araya getirerek, onları istatistik vb. işlemlere tabi tutarak görüngüleri nicel olarak ortaya koymaktan yerine nitel araştırmalarla toplumsal olguların ve süreçlerin özüne inebilmek gerekli görülmüştür. Zira gerçekliğin karmaşık doğası, insanın inşa ettiği, sembollerle algıladığı dünyanın öznel bir temsilini ortaya koyar ve gerçeklik aslında bu öznelliği yorumlayarak anlaşılabilir. Bu bağlamda da niceliksel ve niteliksel araştırma, ilki gerçekliğin açıklanması, diğeri de gerçekliğin yorumlanması faaliyetleri olarak birbirinden ayırt edilir. Feminizm ve Marksizmle ilişkilenen eleştirel okulun gerçekliği anlama çabası ise görüngünün altında yatan özü anlama, gerçekliğin eşitsiz, çatışmacı, karmaşık özünü kavrama hedefiyle örtüşür. Feminist yöntemde kadınların gündelik pratiklerinin sosyal, ekonomik, politik yapılarla nasıl belirlendiğinin

anlaşılması, bu alanlardaki eşitsizlikler, ayrımcılık ve çelişkilerin ortaya konması ile mümkündür (Kümbetoğlu, 2012, s.21-24, 53).

Antropolojide sosyal olguların ele alınmasında pozitivist paradigma uzun yıllar benimsenmiştir. Bununla birlikte antropolojik paradigma değişimi, 20.yüzyılın ikinci yarısından itibaren sürece odaklanan yorumsamacı paradigmaya doğru gerçekleşmiştir (Özbudun, Şafak ve Altuntek, 2006, s.18-19). Yorumsamacı antropolojinin öncüsü olan Geertz, etnografyayı "yoğun betimleme" olarak tarif ederken anlama odaklanılmasına işaret eder ve kültürü de bir bağlam ve yoğun bir biçimde betimlenebilecek şey olarak görür (Geertz, 2010, s.19, 24, 29). Dolayısıyla da metodolojik açıdan etnografların yaptıkları alan araştırmalarında öncekinden farklı olarak nicel araştırmalardan nitel araştırmalara yönelme söz konusu olmuştur. Öte yandan, dönen bu tartışmalar antropolojik çerçevede ele alındığında bilimi uygulayanın yani etnografyayı yapan uygulayıcı olan etnografın neler yaptığına bakmak gerektiğini savunur. Özellikle kadın konusunda yürütülen çalışmalar yapan araştırmacılar, araştırmacı ile araştırılan ilişkisine katılım ve iş birliği boyutlarını eklemiş olmaktadır (Kümbetoğlu, 2012, s.66).

Sosyoloji, psikoloji, iletişim, feminist araştırmalar, kültürel çalışmalar, kriminoloji, tarih ve antropoloji gibi birçok sosyal bilim alanında 20. yüzyıl boyunca nitel etnografik araştırmalar yapılmaya devam etmektedir. Artık araştırmacının ve ürettiği bilginin nesnel olmadığı, katılarak gözlemle birlikte gözlemcinin de gözlemlenmesi yani "düşünümsel yaklaşım" etnografik bir çalışmanın olmazsa olmaz parçası haline gelmiştir (Aygün Cengiz, 2021, s.14; Kartari, 2017, s.210).

Antropolojide Alan Araştırması, Etnografın Konumu, Düşünümsellik ve Özdüşünümsellik

Antropologlar, alan araştırmalarının önemini kavradıkları 19. dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından bu yana, ilk olarak alan araştırması yönteminin katılarak gözlem tekniğini kullanarak toplulukları anlamaya çalışmıştır. Araştırma yapacağı topluluklar arasında uzun zaman geçirme, onlarla birlikte yaşama ve onları gözlemleyip anlamaya çalışma çabası içerisinde olmuşlardır. Etnografların araştıracağı topluluğa katılarak dünyayı onların gözünden kavramaya karşılık gelen emik çaba, aralarında geçen zaman ve edindikleri deneyim neticesinde onların neyi nasıl yaşadığını, yaşadıkları olaylar karşısında geliştirdikleri fikir ve çıkarımları, hangi olaylara hangi toplumsal ve kültürel reflekslerle karşılık verdiğine ışık tutar. Bir başka ifadeyle katılarak gözlem, toplulukların neyi nasıl yaşadıklarını etnografların en yakından anlamaya çalışmasına, toplulukların duygu, düşünce ve eylemlerini içeriden bir bakışla kavramasına imkân yaratmıştır.

Etnografların geçen zaman içerisinde topluluklar hakkında fikir üretme ve onlar hakkında yazma uğraşısı, sistematik olarak yaptıkları katılarak gözlem tekniği ile sınırlı kalmamış, buna mülakat tekniği de eklenmiştir. Zira katılarak gözlemin eksik yanları, etnografların topluluk üyeleriyle ayrı ayrı mülakatlar yapmalarını gerektirmiştir. Aralarına katılarak gerçekleştirdikleri alan araştırmalarında ancak topluluk üyelerinin her biriyle görüşmeler yapılarak anlaşılabilecek olan kimi detayları fark edebilmek için birebir ve yüz yüze görüşmelere ihtiyaç duymuşlardır. Söz konusu bu görüşmeleri de yapılandırılmış ya da yarı yapılandırılmış mülakat formlarıyla gerçekleştirmek, sistematik veri üretmeye ve topladıkları veriler ışığında da topluluk hakkında daha isabetli fikir üretmekle sonuçlanmıştır. Buraya kadar geçen zamanda etnograf, kendisini topluluğun dışında konumlandıran nesnel bakış açısı benimseyip bilimsel veri üretme refleksiyle hareket etmiştir (Eriksen, 2009, s.39-58; Kümbetoğlu, 2012).

Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise antropoloji disiplini içerisinde, yapılan işin doğası ve etiği üzerine ciddi tartışma ve öz-eleştiri süreçleri yaşanmış, antropolojinin bir krizde olduğu varsayılarak mevcut kuramsal ve yöntemsel gelenekler sarsılmıştır. Artık antropoloğun, "yansız bir bilim insanı" kabulü ve araştırmadaki nesnel konumu sarsılmıştır (Atay, 2017, s.191). Antropolojideki krizi bildiren ilk yazı, araştırmacının kimliğinin ve konumsallığının yarattığı sorunlara ilk dikkat çekenler arasında yer alan Diane Lewis'ten gelir. Lewis, "Antropoloji ve Sömürgecilik" (1973) başlıklı makalesinde antropoloğun kendisi ve araştırma öznesi arasındaki karmaşık ilişkinin sömürgecilik uygulamalarıyla ilişkisini gösterir. Ardından da "etnografya" yöntemi, "öteki" kavramı, "temsil" anlayışı sorgulanarak bugüne gelinir (Altuntek, 2015, s.10). Bir başka ifadeyle, 1960'li yıllar itibariyle antropoloji, etnografın nesnelliğini sorgulamış, aralarına katılarak onları anlamaya çalışan etnografların bu konumunun tartışmalı olduğunu kabul etmiştir. Buna göre, etnografın ürettiği veriler; çalıştığı araştırma konusu, araştırma yaptığı alanlar, aralarında araştırma yaptığı topluluklar, araştırmanın metodu ve ürettiği metinle olduğu kadar bizzat kendisiyle de doğrudan ilişkilidir. Etnograf, yorumsamacı antropolojinin temsilcisi olan Clifford Geertz'in ortaya attığı özdüşünümselliğin farkında oldukça hem araştırmasının her aşamasına kendi öznelliğinin işlendiğini hem de kendi öznelliğinin araştırmasını birçok açıdan dönüştürdüğünü fark etmektedir. Günümüzde giderek artan bu fark edişler, antropolojinin yöntemi ve çalışma prensiplerine yönelik tartışmaları, antropolojinin her yönüyle bir bilim dalı olarak bizzat kendisinin ne yaptığına, konusu olan kültüre kadar götürerek yöntem tartışmalarını buralara da eklemlemektedir.

Yapılan eleştiriler detaylandırılacak olursa, poozitivizme yönelik eleştirilerin, pozitivizmin dar, anti-demokratik ve aklın kullanımında hümanist olmaması bakımından yapıldığı görülür. Yorumsamacı paradigma ise aşırı öznel ve görececi yaklaşımından dolayı eleştiriler almıştır. Fransız sosyolog Pierre Bourdieu, hem pozitivistlerin yasaya benzer nicel ampirik yaklaşımını hem de yorumsamacıların öznel ve iradeci yaklaşımını reddederek toplumsal araştırmanın, ele aldığı konu kadar kendisini de inceleyip eleştirmesi gerektiğini savunur. Ona göre toplumsal araştırma, bu bakımdan düşünümsel olmalıdır ve haliyle de politiktir. Eleştirel okul ise pozitivizmin dış, nesnel ve ampirik gerçekliği ile yorumsamacılığın öznel gerçekliği arasında köprü kurar ve düşünümsel-diyalektik yönelim sunmak için düşünümsel bilgiyi kullanır (Neuman, 2014, s.140-150). Bourdieu, sosyal bilimler açısından bir alanda hareket eden eyleyicinin tutumunu ve onun hangi gereklilik içinde öyle davrandığını bütün yönleriyle anlamanın önemine dikkat çekerek eyleyicilerin gündelik hayatlarında kullandıkları algı ve değerlendirme kavramlarını açığa çıkarmak gerektiğini öne sürer. Ona göre bireysel olandaki toplumsallık, mahremin altında gizlenen gayri şahsilik ve özelin en derinine gömülü evrensellik ancak bu şekilde ortaya çıkar, yani düşünümsellikle mümkündür (Bourdieu ve Wacquant, 2011, s.21, 40, 200).

Tayfun Atay etnografik araştırmalarda "katılarak gözlem"den, "katılımın gözlenmesi"ne doğru gelinen noktada artık antropologların ne yazdığı kadar ve hatta ondan da öte "ne yaşadığı" üzerinde bilgi sahibi olma beklentisinin arttığını vurgular. Etnografi bu haliyle antropoloğun bir topluluk ve yaşam biçimiyle etkileşiminden çıkan bir "kültürel otobiyografi" haline gelmiştir. Bu yönüyle etnografinin, antropoloğu değiştirmesinden söz etmek mümkündür. Kısacası artık klasik pozitivist etnografide antropoloğu özne, araştırma yaptığı topluluğu nesne olarak gören "özne-nesne" ilişkisi yerine antropolog ve topluluk üyelerini etken özneler olarak gören "özneler-arası" ilişki ile "diyalojik" ve özdüşünümsel etnografi söz konusudur (Atay, 2017, s.199; Harmanşah ve Nahya, 2016, s.12-13).

Antropoloğun kendi öznelliğinin ve onun getirdiği sorumluluğun farkında olması ve böylelikle kendi kendisinin verisi olma durumu olarak özdüşünümsellik, 1960'lar sonrası

eleştirel bakışların getirdiği ve feminist antropologların da katkı sunduğu "aynaya bakma" halidir. Burada toplumsallığın farklı boyutlarına erişimde kadın ve erkek öznelliğinin farklı biçimlerde konumlanmasına dikkat çekilmiştir. Özellikle kadın araştırmacı öznelliklerini ortaya koyması bakımından Türkiye'de güncel birçok etnografik araştırmanın özdüşünümsel yolculuklarını biraraya getirerek öne çıkan çalışma, Harmanşah ve Nahya'nın (2016) "Etnografik Hikayeler" adlı derlemesidir (akt. Nuhrat, 2020, s.130, 135; Behar ve Gordon, 1995). Kitap, çeşitli temalar çerçevesinde genellikle kadın etnograf deneyimlerini buluşturan önemli bir kaynaktır.

Annelik Öncesi ve Sonrası Kadın Araştırmacı Olmak ve Araştırmaların Dönüşümü

Geertz'in özdüşünümselliğe yaptığı vurgu itibariyle 1960'lardan sonra etnografik yöntemdeki dönüşüm, artık alanın çalışılabilecek nesnel bir laboratuvar olmadığını, bunun yerine araştırmacının öznelliği ile şekillendiğini göstermektedir (Geertz 2010; akt.Nuhrat, 2020: 132). Antropologlar yaptıkları alan araştırmaları sürecinde kendileriyle araştırdıkları kişiler arasında karşılıklı olarak geliştirdikleri ilişki ve etkileşimlerin bir sonucu olarak farklı düzeylerde "epistemik" değişme veya sarsılma yaşamaktadırlar (Atay, 2017, s.193). Son yüzyılın çeyreğinde antropolojik yöntem ve etnografik araştırmalardaki bu gelişme, araştırmacıların yürüttükleri araştırma süreçlerinde kendilerine de eleştirel bakmalarına olanak sağlamıştır. Etnograflar, kendini keşfetme, kendini tanıma, kendi sosyal ve kültürel arka planını tartışmaya açma süreçlerine daha fazla vakıf olarak araştırmalarını deneyimlemektedirler. Aynayı klasik antropolojide olduğu gibi araştırılana değil bu defa kendilerine tutmakta ve kendiyle yüzleşme, kendini fark etme ve araştırmalarını da bir de buradan bakarak ele alma konusunda bilinçlenmektedirler. Üzerinden yıllar geçse de sürekli araştırmaları üzerinde yeniden düşünerek onlarla ilişkilerini kesintisiz hale getirmektedirler.

Bu noktada, ben de yürüttüğüm özellikle iki ayrı etnografik alan araştırmamda kadınlık, annelik ve evlilik bağlamında kendi kabul ve yargılarımın, yürüttüğüm araştırmalarla ilişkisini değerlendireceğim. Alan araştırmalarımdan biri, "*Köy Gerçeği: Kastamonu İli Araç İlçesi Sosyal Antropolojik Açıdan Akıncılar Köyü'nde Yaşam*" başlıklı olup, henüz lisans öğrencisiyken iki sınıf arkadaşımla birlikte yürüttüğüm ve ilk etnografik deneyimimi yaşadığım Kastamonu kırsalında 2005 yılında toplamda yaklaşık üç ay sürede tamamlanan araştırmadır. Araç ilçesine bağlı Akıncılar Köyü'nde yapılan bu araştırma, büyük oranda İstanbul'a çalışmak için göç etmiş, ardından da emekli olarak köye geri dönmüş köylülerin deneyimlerini konu edinmiştir. Bu araştırma sırasında henüz bekar ve çocuksuz bir konumdaydım. Diğeri ise "*Kuşaklar Boyu Savaş Belleği ve Avrupa-Türkiye Arası Karma Aileler*" başlıklı olup, Avusturya'ya göç etmiş Türkiye göçmenleri ve karma evliliklerini konu edinen Avusturya'nın Graz şehrinde 2018-2019 yılları arasında sekiz ay boyunca yürüttüğüm araştırmadan oluşmaktadır. Avusturya'daki araştırmayı ise evli ve çocuklu bir anne olarak deneyimledim. Her iki araştırmanın da alan notları, araştırma konularımı ortaklaştıran temaları açığa çıkarıyordu. Zira alan notları, araştırmacının alan araştırması sırasında yoğun bir katılarak gözlem sürecinde yaptığı gözlemleri ve edindiği deneyimleri betimlemesiyle oluşan anlatılardır. Kuşkusuz bu anlatılar aynı zamanda hem yereldeki insanların hem de araştırmacının bakış açılarının, mantıklarının ve kendi iç dünyalarının inşalarının müzakereleridir (Emerson, Fretz ve Shaw, 2008, s.6, 302).

Akıncılar Köyü sakinlerinin çoğu, önce Kastamonu'dan İstanbul'a, ardından da İstanbul'dan Kastamonu'ya geri göç ederek köyde yeniden hayat kurmuşlardır. Diğer araştırmanın konusu olan Avusturya'nın Graz şehrindeki Türkiye göçmenleri ise Türkiye'den Avusturya'ya göç etmiş kişilerden oluşmaktadır. On yıldan fazla bir süre içerisinde yürütmüş olduğum ilk ve son etnografik alan araştırmamı kesiştiren şey ise ilkinde alana bekar ve çocuksuz, ikincisinde ise evli ve anne olan bir kadın araştırmacı olarak çıkmış bir araştırmacı olarak kadınlık konumuma dairdir. Bekar/evli, doğurgan/doğurgan olmayan,

çocuklu/çocuksuz, anne/anne olmayan vb. konumlamalara dair kavrayışların ve ona yönelik tutumların araştırmalarımda kurucu etkileri olduğunu fark etmem, bu yazının ortaya çıkmasına zemin oluşturdu. Yazının bundan sonraki kısmında, ben de kadınlık konumlamasıyla ilgili olarak kendi kabul ve yargılarımın, alanda çalıştığım topluluklarınkiyle nasıl bir ilişkisi olduğunu göstermeye çalışacağım.

"Küflü" veya Evli ve Çocuklu Olmak Üzerine Düşünümsellikler

Evlilik, ailenin kurulması için o kültüre özgü yol ve kuralları içermekle birlikte doğuma izin veren bir geçiştir. Evliliğin gerçekleşmesiyle soy devamlılığı sağlanır (Aydın ve Erdal, 2011: 179-198; Güvenç, 1999: 243-248). Türkiye'de ailenin kuruluşunda ve devamlılığında çocuk sahibi olmanın önemini ortaya koyan kadının doğurganlığı, toplumsal alanda oldukça önemli bir yeti olarak görülmektedir. Erkek egemen toplumsal cinsiyet ideolojisi, kuşaklar boyunca evli kadınların anne olması gerektiğine yönelik olarak devam etmektedir (Topdemir, Koçyiğit, 2012; (Topdemir, Koçyiğit, 2018, s.448). Bununla birlikte doğurganlıkla özdeşleştirilen annelik ve nihayetinde evliliğin anlamlandırılması, kendine özgü yerel çeşitlilikler içerir.

İlk alan deneyimim, "*Köy Gerçeği: Kastamonu İli Araç İlçesi Sosyal Antropolojik Açıdan Akıncılar Köyü'nde Yaşam*" başlıklı 2004 yılında Kastamonu'nun Araç ilçesinin Akıncılar köyünde aynı sınıftan iki kadın arkadaşımla birlikte gerçekleştirdiğimiz alan araştırmasıdır. Alanda bulunduğum sırada diğer iki arkadaşımla kıyaslandığında yaşı en büyük olan bendim. İkinci üniversitesini okuyan 24 yaşında bir araştırmacıydım. Alandaki kadınlar tarafından, yaş ve kadınlık bağlamında diğer arkadaşlarından farklılaştığım hatırlatılmıştı. Daha önce yakından tanımadığım insanlar tarafından nasıl bir kategoriye yerleştirildiğimi gördüğümde oldukça şaşırmıştım. Araştırmayı yürüttüğümüz sırada görüştüğüm kadınlardan biri informal sohbetleri yaptığımız bir ev ortamında yaşımı sordu ve öğrendiğinde verdiği ilk tepki şöyle oldu: *"Sen küflüsün"*.

Türkiye kırsalında etnografik araştırma yapan araştırmacılar olarak bu araştırmada, araştırma yaptığımız topluluk tarafından yaş ve cinsiyete göre çeşitli konumlamalarla karşılaşmıştık. Araştırmacılara biçilen ve uygun görülen bu konumlamalar, topluluğun kültüründen kuşkusuz bağımsız değildir. Bu yazı için burada en önemli olanı işte bu "*küflü*" tanımlamasıdır. Kadınlardan biri beni tanımak üzere ince ince yaşımı, nişanlı veya evli olup olmadığını sorup ardından hayır cevabı aldığında işte bu kavramla tanışmış ve yaftalanmıştım. Elbette ki ilk başta bunun ne demek olduğunu anlamamıştım. Kadınlara gülüşüp kahkahalar attıran bu kavram, bende büyük oranda şaşkınlığa sebep olmuştu. Bana göre yaşımda herhangi bir sorun yoktu ama kadınlar bununla eğlenmeye devam ediyordu. Kavramın ne anlama geldiğini sorduğumda Kastamonu'da bir kadının diğer bir kadına yapabileceği en büyük hakaretlerden birinin "*küflü*" olduğu cevabını aldım. Buna göre kavram, "evde kalmış, evlilik çağını aşmış, kendine uygun eş bulamamış" gibi anlamlara geliyordu. Onlara göre evlilik çağını geçmiştim ve kendime uygun eş bulma konusunda başarısızdım. Oysa 24 yaş, evlilik konusunda benim için oldukça erken bir yaştı. Hem okuyup (çift anadal da yaparak) hem de çalışıyordum ve dahası alan araştırması yapıyordum. Yani bana göre her şey oldukça normaldi

Evlilik konusu fikren bana henüz çok uzaktı. Kendimi oldukça genç ve evlilik için ise henüz erken bir yaşta görüyordum. Akademik kariyer yapmaya, gezmeye, kendimi ve dünyayı daha fazla tanımaya yani olgunlaşmaya ihtiyaç duyuyordum. Doğrusu kavramı ilk duyduğumda ben de onlarla birlikte gülüşmüştüm. Şaşkınlığım, bu metaforik kategorilendirmeleri üzerine düşünüp beni araştırma yapmaya itmişti. Nasıl da organik, canlı bir varlığın zaman içerisinde kendinden kaybederek bir başka şeye dönüşümünü kadınlıkla ilişkilendirmişlerdi? Köyde zaman içerisinde daha iyi anladığım gibi diğer kadınlar tarafından oldukça önemli bulunan ve

bana göre bu "acımasız" yaftalama üzerinde kadının Türkiye'deki konumlanışı bağlamında hala da düşünmeye devam ediyorum.

Türk Dil Kurumu'na (TDK, 2022) göre bu kavram mecazen, "zamanı geçmiş, köhne" yani "bozulmuş, değerini yitirmiş, yıpranmış, eskimiş" gibi anlamlara da gelebilen bir sıfattır. Köyde bir kadının diğerine yapabileceği ve doğrudan kadınlığını hedefleyen en büyük hakaret olarak görülen bu kavram, araştırmanın ilerleyen zamanlarında dikkatimin köyün genç kızlarına ve doğum vb. örüntülere çekilmesine neden olmuştu. Akıncılar köyünde evlilik yaşı kadınlarda 20'yi geçmiyordu. Kadınların bir araya geldiğimiz ev toplantılarında kendileriyle daha önce mülakat yaparken özellikle doğurganlıkla ilgili sorduğumuz sorular üzerine şekillenen sohbetlerde bunun gibi konumlamalar oldukça etkiliydi. Diğer arkadaşlarımın arasında bir tek ben "*küflü*" olsam da bize göre daha henüz genç kızlardık. Mülakatlara dersimizi iyi çalışıp gittiğimizden sorularımız arasında yer alan canlı doğum, ölü doğum, kürtaj, düşük gibi kavramların arasındaki farkları bildiğimizi görünce itibar gördüğümüzü de belirtmeliyim. Ancak yine de doğurganlık meselesinin köyde genç kızların yanında pek de konuşulmadığı bir gerçekti. Bizlerin araştırmacı kimliklerini hatırlattığımızda ise rahatça konuşmaya başlıyorlardı.

Alanda birebir mülakatlar dışında bu tür kadınları biraraya getiren toplantılara katılmak, araştırma için tamamlayıcı bazen de toplanan verinin sınanabilirliğini göstermesi bakımından önemliydi. Zira birebir görüşmelerde kimi kadınların cevap vermek istemedikleri veya tam doğru yanıtlamadıkları kimi sorular ortaya çıkıyordu. Böylesi görüşmelerde ise daha rahat konuşmaya başlamaları bizleri şaşırtmıştı. Bize göre birebir mülakatlar özeldi, onlarla yalnız kalarak mülakatları gerçekleştiriyorduk. Topluluk içerisindeki sohbetler ise kadınların kimi deneyimlerinin kendilerinin veya diğer kadınların gündeme getirmesiyle ortaya dökülmesine neden oluyordu. Özellikle bu görüşmelerin köyde ortak sevilen, saygı duyulan ve değer verilen yaşlı kadınların evlerinde toplanarak gerçekleştirilmemiz, oradaki sohbetlerin daha rahat ve neşeli geçmesine neden oluyordu. Kendilerini diğer kadınların ve hatta yaşça daha büyük olanların yanında rahat hissediyorlardı. Toplantıların yapıldığı yer, mekân, orada bulunan kişiler ve mekânın sahibi konuşmaların içeriğini ve niteliğini belirliyordu.

Köyde genç kızların "*küflü*" kalmayı dert ettiğini, yaftalamaktan feragat etmek üzere içinde yaşadıkları topluluğun evlilik yaşı kategorilerine uygun hareket etmeye çalıştıklarını fark ettik. Kadınlarla yaptığımız her görüşmede bu konuya ayrıca dikkat ediyorduk. Alandaki kimi kadınlarla yaş ve cinsiyet kategorisi bağlamında kadınlık performansımın sorgulanması, beni yaptığım araştırmayı daha hassas bir biçimde yürütmeye itmişti. Bu araştırmadan elde ettiğim hassasiyetler, daha sonra yüksek lisans ve doktora tez araştırmalarımda konu belirleme süreçlerinde etkili oldu. Bu yazının çerçevesi dışında olsa da onları da burada anmam araştırma konularımın sürekliliği ve belirli bir odak etrafında toplanmasını göstermesi bakımından gereklidirr. Zira "*Kentsel Yaşamın Sosyo-Kültürel Açıdan Sağlığa Yansıması*" başlıklı yüksek lisans araştırma konum, hiç çocuk sahibi olamayan kadınların deneyimleriyle ilgili olup evlilik, annelik ve çocuk sahibi olmanın anlamlarını sorgulamak üzerineydi. "*Ulus Ötesi Deneyimler ve "Türk-Alman" Olmanın Anlamı*" başlıklı doktora araştırmam da annesi Almanya babası Türkiye uyruklu çocukların Almanya-Türkiye arası hareketli yaşamlarında ulusötesi aile, evlilik, akrabalık ve kimlik deneyimlerine yönelik oldu. Her ikisinde de aile, evlilik ve çocuk ortak mevzulardı.

Öte yandan yazıya konu olan "*Kuşaklar Boyu Savaş Belleği ve Avrupa-Türkiye Arası Karma Aileler*" başlıklı doktora sonrası araştırmam ise yurtdışında olmasından kaynaklı olarak göçmenlikle ilişkilenen yine aile ve evlilik temasında şekillendi. Bu araştırmanın farkı, alanda yalnız olmama, küçük kızımın da araştırmaya benimle birlikte imza atmasıydı. Avusturya'daki

araştırmam sırasında artık evli, doğurganlığını kanıtlamış ve çocuklu bir araştırmacıydım. Avusturya'ya beş yaşındaki kızımla birlikte gitmiştim. Tüm alan araştırması boyunca kızım da yanımda yer aldı. Onun yanımda olması, Avusturya'da Türkiye göçmenlerine ulaşma, onlarla etkileşime geçme ve aralarına katılabilme ve yaptıkları organizasyonlara davet edilmem konusunda büyük kolaylık sağladı. Araştırma süresince yapılan tüm etkinliklerde çocukla yer almak, göçmenleri daha rahat temas kurmak ve onları daha yakından tanımak açısından önemli bir deneyim olmuştur (Topdemir Koçyiğit, 2023). Başından itibaren sokakta, kafede, restoranda, parkta, markette, toplu taşıma araçlarında vb. küçük kızımın benimle Türkçe konuşması, bizi gören herkesin bizimle hemen irtibata geçmesini ve bizimle konuşmak istemesini kolaylaştırmıştı.

Kızım meraklı bir kişiliğe sahipti. Onun bu yönü, orada gördüğü her farklı şeyi bana sormasına, aramızda Türkçe konuştuğumuzu gören göçmenlerin de konuşmamıza katılmasına yardımcı oluyordu. Kızımın alan araştırmamın seri ilerlemesinde çok büyük bir payının olması, aynı zamanda alan araştırmamım önemli bir parçası olmasıyla sonuçlandı. Alanda birçok kişi bizi, son derece ilgili, yardımsever, dayanışmacı ve korumacı duygularla karşıladılar: *"Hoşgeldiniz. Küçük kızınızla burada kolay değil ama biz buradayız, bir şey lazım olursa yardımcı oluruz"*. İlerleyen aylarda da özellikle kızımla yalnız kaldığımız dönemlerde tanıştığım birçok göçmenin bize karşı gösterdiği benzer yaklaşımlar, Graz'daki deneyimlerimiz ve alan araştırmamın sorunsuz bir biçimde tamamlanması açısından oldukça etkili oldu (Topdemir Koçyiğit, 2022, s.978). Eşinin yanında olmadığı bir kadın olarak, anne olarak veya çocukla daha önceden bilmediğim bir coğrafyada bulunarak, göçmenlerin birçoğuna onların deyimiyle kendi ilk göç deneyimlerini de hatırlatıyorduk. Evli ve hatta çocuk sahibi olmak Türkiye'deki gibi burada da oldukça önemli eşiklerdi.

Özetle, tamamladığım araştırmalarla yıllar içerisinde kurduğum ilişki ve üzerine düşünümsel pratiklerim, bir yandan araştırmalarımı diğer yandan da akademik yolculuğumu biçimlendirmiştir. Bekar/çocuksuz bir kadın araştırmacı olarak yürüttüğüm ilk araştırma, ondan sonraki araştırmalarımın konularının çerçevelerinin belirlenmesinde, evli/çocuklu/anne bir kadın araştırmacı olarak yürüttüğüm diğer araştırma ise yabancı bir coğrafyayı "tanıdık" bir çevreye dönüştürmüş ve araştırmayı kolaylaştırıcı etki yaratmıştır.

Sonuç

Sosyal bilimlerde eleştirel okul paradigmasıyla gelişen düşünümsellik ve özdüşünümsellik, içinde yaşadığımız yüzyılın son çeyreğinde antropolojik yönteme ve etnografik araştırmalara damgasını vurmaya başlamış, etnografların, yaptıkları alan araştırmaları yoluyla araştırmalarına ve kendilerine eleştirel bir bakışla bakmalarına olanak sağlamıştır. Araştırmalarının daha fazla farkına vararak, kendilerini yeniden keşfetme ve tanıma süreçlerini yaşayan etnograflar, araştırmaları tamamlandığında ise artık ilk hallerinden hiç olmadığı kadar farklı olduklarını deneyimlemektedirler.

Bu yazıda araştırdığım toplulukların araştırma ile ilişkisi ve üyesi olduğum toplumda statü ve konumlamalara dair keşif yolculuklarımı bir parça da olsa yansıtmaya çalıştım. Araştırmalarımı bir bütün olarak yeniden değerlendirdiğimde gördüğüm şey, Türkiye'de benimsenen kadınlık ve anneliğe dair kabul ve yargıların, zaman içerisinde yurtiçi ve yurtdışında gerçekleştirdiğim etnografik araştırmalarımın yönünü çizmeme ve araştırma konularımın belirli bir odak etrafında kristalleşmesine neden olduğudur. Zira, yıllar geçtikçe araştırmalarıma bir bütün olarak bakarken fark ettiğim en dikkate değer olanı, ilk araştırmamda "*küflü*" koduyla başlayan doğurganlık meselesinden yol alan ve ondan sonraki araştırmalarımın yönünü ve doğurganlık, aile, evlilik, çocuk sahibi olmak ve annelik gibi mevzular etrafında

çerçevelenen konu silsilesidir. Buna ek olarak, araştırmalarımı özdüşünümseliğin olanaklılığıyla yeniden değerlendirmek, kanıksadığım değer yargılarına, anlam üretimlerine, dünyaya bakış açısına, insanı ve kültürü daha yakından tanıma ve anlamaya çalışma reflekslerime yeniden bakmak için fırsat sunmaktadır. Böylelikle de hem kişisel hem de akademik gelişimim, yeni boyutlar kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

Altuntek, N.S. (2001). Türkiye üzerine yapılmış evlilik ve akrabalık araştırmalarının bir değerlendirmesi. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 18*(2), 17-28.

Altuntek, N.S. (Haz.) (2015). *Yöntembilim üzerine antropolojik okumalar*. (E. Boz, Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.

Atay, T. (2017). Sosyal antropolojide yöntem ve etik sorunu: "Klasik etnografiden diyalojik etnografiye doğru", *Moment Dergi, 4*(1), 189-206.

Aydın, S. & Erdal, Y. S. (2011). *Antropoloji.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Aygün Cengiz, S. (2021). Yeni etnografide arayışlar: Renato Rosaldo, yasın etnografisi, otoetnografi ve antropoşiir (Antropoesía), *onun kitabını anlatıyorum Renato Rosaldo the day of Shelly's death: The poetry and ethnography of grief (Shelly'nin öldüğü gün: Yasın şiiri ve etnografisi)* içinde (Folklor Sokağı Atölyesi, S. Aygün Cengiz, Haz.). s. 9-72. Ankara: Ürün Yayınları.

Behar, R., Gordon, D.A. (1995). Women writing culture. University of California Press.

Bourdieu P. & Wacquant, L. (2011). *Düşünümsel bir antropoloji için cevaplar* (5. Baskı). (N.Ökten, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

Emerson, R.M., Fretz, R.I. & Shaw, L.L. (2008). *Bütün yönleriyle alan çalışması: Etnografik alan notları yazımı*. (A.E. Koca, Çev.). Ankara: Birleşik Yayınları.

Eriksen, T. H. (2009). *Küçük yerler derin mevzular. Sosyal ve kültürel antropolojiye giriş*. (F. Adsay, Çev.). İstanbul: Avesta Yayınları.

Geertz, C. (2010). *Kültürlerin yorumlanması*. (H.Gür, Çev.). Ankara: Dost kitabevi.

Güvenç, B. (1999). *İnsan ve kültür*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Harmanşah, R. & Nahya, N. (2016). *Etnografik hikâyeler: Türkiye'de alan araştırması deneyimleri*. Metis Yayınları.

Kartari, A. (2017). Nitel düşünce ve etnografi: Etnografik yönteme düşünsel bir yaklaşım. *Moment/Hacettepe Üniversitesi İletişim Fakültesi Kültürel Çalışmalar Dergisi 4*(1), s. 207-220.

Kümbetoğlu, B. (2008). *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma* (2.Baskı). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.

Neuman, W. L. (2014). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar* 1.Cilt (7.Baskı). (Çev. S. Özge). Ankara: Yayınodası Yayıncılık.

Nuhrat, Y. (2020). Sosyal ve kültürel antropolojide özdüşünümsellik: Sahadan örnekler. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi 23*(1), 130-156.

Özbudun, S., Şafak, B. & Altuntek, N.S. (2006). *Antropoloji: Kuramlar/kuramcılar*. Ankara: Dipnot Yayınları.

TDK, (2022). https://sozluk.gov.tr/ E.T.: 28.04.2022

Topdemir Koçyiğit, O. (2012). İnfertilite ve sosyo-kültürel etkileri. *İnsanbilim dergisi, 1*(1), 27-37.

Topdemir Koçyiğit, O. (2018). Türkiye'de tüp bebek tedavisi gören kadınlar ve annelik. *1st International Congress on Sports, Anthropology, Nutrition, Anatomy and Radiology, abstract book* içinde, Nevşehir. s.448-449.

Topdemir Koçyiğit, O. (2022). “Türkiye- Avusturya Hattında Karma Evlilikler: Bir Alan Araştırmasının Öyküsü ve İlk Bulgular. *Current Debates on Social Sciences 8* içinde, (Z. Karacagil, Ed.), Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.s.972-990.

Topdemir Koçyiğit, O. (2023). Graz'daki Türkiye göçmenlerinde Almanca edinimi, toplumsal yaşama katılım ve kırılganlık. DTCF Dergisi 100.yıl Özel Sayısı, s.194-225. DOI: 10.33171/dtcfjournal_29.10.2023.9.

Hakikatin Önünde Bir Engel: Kalp Engeli

FİLİZ ORHAN ÇAĞLAYAN[1]

Giriş

Dinlerde iyilik ve kötülük şeklindeki temizlik ve kirliliğe dair karşıt kavramları bulmak mümkündür. Kuran'ın da cahiliyenin yanlış Allah inançlarını (şirk) olması gereken tek Allah inancı (tevhit) çevirmek adına "hidayet-dalalet" dikotomisinden yararlandığı görülmektedir. Mary Douglas, düzeni temizlikle ilişkilendirirken toplumu ifsat edeceğine inanılan görüşleri "kirlilik" adı altında kavramsallaştırarak toplumun verili inancı koruması ve içerisine zararlıları almadığını ileri sürmektedir.

İnsan bilgiyi çeşitli kaynaklardan edinmektedir. Bunların başında vahiy, akıl, sezgi ve duyular gelmektedir. Dış dünyadan gelen verileri, ilişkili olduğu bağlam içinde anlamlı bir yere konumlandırmak için vahyin rehberliğine başvurulmaktadır. Kuran'da dışa açılan açıklıklar olan göz, kulak şeklindeki bir atfa konu edilen duyu organlarının insana Allah'ı tanıması için verildiğine işaret edilmektedir. Mevlana da Kuran'daki mananın lafızla kayıtlı ve dış dünyayla etkileşimini sağlayan bu boşluklar aracılığıyla inkişaf ettiğini, bu açıklıklardan veri akışının sağlanmadığı zaman verili gerçekle ilişki kurmak zorlaşacaktır. "Kur'an'ı Kerim'in zahiri, testi içindeki suyu; manaları, açıklıkları ise beş duyuyu temsil etmektedir. Kur'an'ın lafzının, anlamın kayıtlanması adına önemli olduğuna işaret edilmektedir:

"Anlayış, sudur; bedense testi. Testi kırılınca içindeki su dökülür gider! Bu testinin beş tane büyük deliği vardır, anlayış suyu inlerden akıp gittiğinde içinde ne su durur ne de akıl karı!" (Mesnevi, II, 719-724.)

Yöntem

Her kutsal (din/ideoloji), hakikat iddiasını temellendirmek için kirli (profan) bir ötekinin varlığına ihtiyaç duyar. Temizlik ve kirlilik hijyenle ilgili olan bir etiketlemeden çok dinlerin meşruiyet alanlarının sınırlarını çizerek düzenin korunmasına katkıda bulunmaktadır (Douglas, 2007: 122).

Bunun en belirgin örneğini Batı'nın özcü bir tutumla kendisini diğer milletlerden üstün şekilde konumlandırdığı Doğu'ya ilişkin tahakkümünde görmek mümkündür. Bugüne kadar Batı'nın emperyalist bir çerçevede kabul edilmiş üstünlüğünün sadece ekonomik değil kültürel hegemonik olarak Doğu'yu tek düze bir çerçeveye indirgeyerek duygusal, irrasyonalist ve doğayla ilişkilendirerek kurguladığını ileri süren Edward Said (2004: 64) oryantalizme eleştirel olarak bakmayı sağlamıştır. Doğu'nun kadına ilişkin zayıflık gibi özelliklerle, Batı'nın eril öğelerle donatılmış nosyonunu karşısına konulmuştur (Yeğenoğlu, 2003: 34). Douglas'ın temiz-kirli yaklaşımı da düzene ilişkin kimlerin meşru kimlerin dışarıda bırakılacağı ile ilgili sınıflandırmaların inşasını anlama adına ufuk açıcı olmaktadır.

Douglas, farklı kültürlerdeki temizlik ve kirlilik inançlarının temelde aynı işlevi, toplum hayatını sembolik bir düzene oturtma işlevini nasıl yerine getirdiğini araştırıyor. Bu düalizmin

[1] Filiz Orhan Çağlayan, Dr., f.l.z77@hotmail.com

oluşturduğu dokunulmaz alan, kirliliği, kutsalın tam anlamıyla karşıtı değil fakat sistemin işleyişi için bir tür tamamlayıcı unsur olarak kirliliğin varlığına gereksinim duyar (Kuşçu, 2011: 179). "Tabular toplum çapındaki bir tür suç ortaklığına dayanır. Bir toplum, mensupları ona sözleşmeyle bağlanmadıkça ayakta kalamaz." diyen Douglas, herkesin evrensel olarak pisliği tehditkâr bulduğu fikrini ön kabul alıyor. Dinlerin de vahiy geleneğini takip ederek şirke karşı mücadele verdiği görülmektedir. Özellikle Hz. İbrahim ile başlatılan "tevhit" geleneği, doğrusal bir çizgi takip ederek İslam'ı da içine almakladır. Böylece Kur'an'ın, Adem'den bugüne "vahiy ırmağı"nın bir parçası olduğu ifade edilerek "kökene ve sürekliliğe" vurgu yapılmak istenmektedir.

Douglas, domuz etinin haramlığının kirli kavramıyla karşılandığına dikkat çekmiştir. Nitekim Kuran' da helal yiyecekler[2] temiz (tayyibat[3], helal), bunun dışındaki haram fiiller ise rics[4], necis[5] karşılıklarıyla "pis" şeklinde ifade edilmektedir. Kuran'da şirke bulaşmış kişilerin "kirlilik"le ilişkili bir anlatımla sunulduğu görülmektedir. "Ey iman edenler! Bilin ki Allah'a ortak koşanlar **pisliğe** batmışlardır; artık onlar bu yıldan sonra Mescid-i Harâm'a yaklaşmasınlar. Eğer yoksulluktan endişe ederseniz, unutmayınız ki Allah size -dilerse- kendi lütfuyla bolluk verir. Allah bilmekte, hikmetle yönetmektedir" (Tevbe, 28).Düzenin mekânsal olarak kurulumu da "temiz" ve kirlilik" imgeleminden yararlanarak oluşturulmaktadır. Mekke'deki Haram bölge hükmen pis olanlardan korunmuştur (haram). Dolayısıyla Mescid-i Haram adlandırmasının da necis olan üzerinden tanımlandığı dikkat çekmektedir. Putperestlerin "necis" (pis, kirli) olmaları, başta Allah'a ortak koşma yönündeki inançları olmak üzere, Kâbe'yi çıplak tavaf etme, murdar et yeme, babasının eşiyle evlenme gibi çirkin davranışlardan ileri geldiği şeklinde açıklamalar söz konusudur (Zemahşerî, II, 146). Kur'an Yolu Tefsiri Cilt: 2 Sayfa: 749-750.

Toplumsal düzenin işleyişinde anlamların ve değerlerin verili bir mekân dâhilinde inşa edilmesi önem arz etmektedir. Bu anlamda dinlerin hicret ya da yeni bir mekânı tercih etmeleriyle o mekânın bir temsiliyet gücüne kavuşması, basit coğrafi konum alış değil tarihsel ve söylemsel kurguların değiş tokuş edildiği ideolojik-söylemsel bir pratiktir. Kültürel pratikler farklılıklar üzerinden nesneleri anlamlandıran pratiklerdir. Örneğin, Kuran'da Müslümanların kimlik olarak diğerlerinden ayrışması (kıble) gibi göstergelerle hakikatin temsilcisi olarak sunulmaktadır.

Biz senin, yüzünü göğe doğru çevirdiğini elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak seni memnun olacağın kıbleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler bunun

---

[2] Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin ve Allah'a şükredin; eğer O'na kulluk ediyorsanız (Bakara, 172).

[3] Size rızık olarak verdiğimiz iyi ve temiz şeylerden yiyin ama bunda ölçüyü aşmayın, yoksa gazabıma uğrarsınız; kim gazabıma uğrarsa artık uçuruma yuvarlanmış demektir.(Taha, 81)

[4] . Rics kelimesi Kur'an'da dokuz ayette geçmekte ve bağlamlarına göre bunların şu manalara geldiği anlaşılmaktadır: Allah'ın yarattığı selim fıtrat çizgisi üzerinde yine O'nun lütfettiği aklı kullanmayıp küfür veya şirk bataklığına saplananlar, içi kararmış inatçı münafıklar, onur kırıcı itham ve iftira eylemi, domuz eti, içki, kumar, dikili putlar ve gaybdan haber alma amacıyla falcılık yapma. Rics ayrıca başta Ahmed b. Hanbel'in el-Müsned'i olmak üzere birçok hadis mecmuasında yer alan hadislerde sözlük anlamlarıyla, özellikle maddî ve mânevî kirliliği ifade etmek üzere kullanılmıştır (Kızıklı, Zafer, "Rics", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Ankara: TDV, 2020).

[5] **)** Meyte (murdar hayvan, dinî usule uygun biçimde boğazlanmamış ölü hayvan eti). Etinin yenmesi helâl olan veya olmayan, akıcı kanı olan kara hayvanlarından dinî usule göre boğazlanmadan ölenlerin ve bu hükümde olanların etleri necistir. **b)** Kan, irin ve canlı iken koparılan parça. Şehidin üzerindeki kan dışında insandan ve kara hayvanlarından canlı veya ölü iken akan kan necistir. **c)** Domuz eti. Dinî usule uygun olarak boğazlanmış olsa bile domuz eti ve diğer parçaları necistir. **d)** Sarhoş edici içkiler. Şarap vb. içkiler fakihlerin büyük çoğunluğuna göre necistir. **e)** İnsanın idrarı, dışkısı, mezisi, vedîsi ve kusmuğu. Şâfiî ve Hanbelî mezheplerinde konuyla ilgili bir hadise dayanılarak (Buhârî, "Vuḍû᾽", 59; Ebû Dâvûd, "Ṭahâret", 135)

rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah, onların yaptıklarından habersiz değildir (Bakara, 114)

Kuran'da hevanın zulümle ilişkili olarak görme duyusuna hitap eden karanlıkla[6], hidayetin (heda) ise "aydınlık"la sembolize edildiği görülmektedir. Meşru olanla olmayan arasındaki ayrımlar aydınlık karanlık şeklindeki imgelemlerle kurulmaktadır (Bourdieu, 2001: 7).

"Allah iman edenlerin velisidir; onları karanlıklardan aydınlığa çıkarır. İnkâr edenlerin velileri ise sahte tanrılardır; onları aydınlıktan çıkarıp karanlıklara sokarlar. İşte bunlar ateşliklerdir, bunlar orada devamlı kalıcıdırlar."(Bakara, 257).

Araştırmada Kuran'da temiz ve kirliliğin sınırlılığını belirleyen "heda-dalalet karşıtlığından hareketle Kuran'ın engeli nasıl konumlandırdığı, fiziki açıdan (göz, kulak) tam olmasına rağmen bu duyu organlarından gelen verilerin Allah'la ilişkisi kurulmadığında insanın sapkın (dalalet) bir yola savrulmasıyla yaşayacağı kalp engelinin asıl "engel" olduğu ortaya konulacaktır.

1-DUYULARIN BİLGİSİNİ TEK GERÇEKLİK KABUL EDEN BİLİMİN KURAN YORUMUNA DÂHİL EDİLMESİ

Kuran'da bireye verilen tüm hasselerin (göz, kulak ve kalp) dış dünyayı tanımak ve varlık âleminin Yaratıcısı'yla ilişkisinin kurulması için verildiği ifade edilmektedir (Müminun 78; Mülk, 23). Beş duyu, modern dönemde gerçekliği üzerine bina ettiği somut dünyaya ilişkin verilerin edinilmesini sağlayan araçlar olarak günümüzde özel bir anlam atfına konu olmuştur.

Bilimin dış dünyaya ilişkin verileri alan, işleyen, dönüştüren ve geri bildirimde bulunan salt bir "nesne" olarak ele aldığı duyu organları, insanın kültür yaratan bir varlık olarak yeryüzünü insanlığın yararına olacak şekilde inşalarının temel girdisini oluşturmaktadır.

Çevreye ilişkin somut verilerin elde edinilmesini sağlayan bu donanım, bilim adına yüceltilerek bilimsel araştırmaların tek bilgi edinme yolu olarak mutlaklaştırılmaktadır. Bir bilimsel araştırmanın objektifliği adına somut şekilde gözlenerek deneye konu olması gerekir. Aynı şartlar altında tekrarlandığında aynı sonuçlara ulaşılması, duyuların bilgisini mutlak ve nesnelliğin kriteri olarak kabul eden bilimin günümüzde sorgulanamaz bir meşruiyet kaynağına dönüşmesine neden olmuştur. Modern dönemde bilimin toplumdaki meşruiyetinin artması ve doğaya ilgi, bu toplumsal gerçeklikle ilişki kurmak ve buna Kuran metninden de bir referans sunma adına bilimin inceleme konusu edindiği doğa, evren gibi somut varlık dünyasına dikkati çeken ayetlere yoğunlaşılmıştır. Dini literatürde literatürde kevni (yaratılış) olarak geçen bu ayetler bilimsellik ile ilişkilendirilebilecek olsa da Kur'an'ın asıl amacının hidayet olduğu unutulmadan bu ayetler, Tanrı ile ilişkisi içinde ele alınmalıdır. Bilimsel doğrulara uygun olduğu iddia edilen bu ayetler ile bir yandan Kur'an'ın günümüz gerçekliğine ters düşmediği ortaya konulurken; diğer yandan modern toplumsal gerçekliğin de yeniden onaylanmasına katkıda bulunulmaktadır. Kur'an yorumunda uzun sure etkili olmuştur. Fakat Kur'an'ın doğayı tasvir edişine bakıldığında, amacının, salt bilim yapmak değil, içerisindeki varlıkları Tanrı ile ilişkisi içinde ele almak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim varlıklara bu ilişkiden dolayı değer atfedilmektedir. Geçmişte bu ayetler dini bir referans içerisinde yorumlandığı için Kur'an, evren ve varlıkla bütünlüklü bir çerçeve içinde yer alırken günümüzde doğaya yönelik ilgiyle Kur'an'daki "doğa"yla ilgili ayetlere artan bir dikkat söz konusu olmuştur. Bugüne kadar kevni ayetlerin ilmi olarak yorumlanmasında yetkili olan âlimin, yerleşik düzeninin –Douglas'ın kavramsallaştırılmasıyla saflık- Kur'an ile teknolojik gelişmelerin ışığında meşrulaştırma

[6] Sizi karanlıklardan aydınlığa çıkarmak üzere kuluna apaçık âyetler indiren O'dur. Kuşkusuz Allah size karşı çok şefkatli, çok merhametlidir" (Hadid, 9).

çabasıyla sarsıldığı görülmektedir. Bunun yerine geçen sıradan insan kendi istekleri (heva) ve özellikle modern eğitimin nesnel bakışının sınırlılığı ölçüsünde bu ayetleri yorumlayacaktır.

Günümüzde doğanın bu denli öne çıkarılışı, duyuların bilgisinin güvenilirliğini tartışmaya açarken, diğer yandan Müslümanların da Kuran'da dikkat çekilen duyu ve buradan gelen veriler karşısında nasıl bir tutum izleneceği konusundaki uyarılarına kulak vermeyi gerektirmektedir. Bu durum, Batı'nın siyasi ve ekonomik acıdan üstünlüğüne karşılık Müslümanların bu gelişmelerin gerisinde kalması nedeniyle içerisinde bulundukları savunmacı psikolojiden ileri geldiği söylenebilir. Son iki yüzyıllık modernleşme tecrübesi boyunca özellikle cumhuriyet kurulmadan önce pozitivist paradigmanın şekillendirdiği toplumsal gerçekliği ayetlerden hareketle yeniden üretilmesi bağlamında bilimle yoğun bir ilişki söz konusu olmuştur.

Kuran'da vahye konu olan Kuran ayetleri gibi dış dünya da bütünüyle "ayet" olarak nitelendirilerek bakışların ilginin ve mesainin buraya yoğunlaştırılması gerektiği konusunda ciddi bir teşvikin var olduğu görülmektedir.

"Görmüyor musun ki, Allah gökten su indiriyor da yeryüzü yemyeşil oluveriyor! Kuşkusuz Allah latiftir, her şeyden haberdardır" (Hac, 63).

"Yedi göğü birbiriyle tam bir uygunluk içinde yaratan O'dur. Rahmânın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?" (Mülk, 3).

Fakat bakışların yeryüzüne yöneltilmesinde amacın Tanrı'nın yarattığı bu âlemi Tanrı'yla ilişkisi içinde kavramak olduğu özellikle belirtilmektedir. Dolayısıyla dış dünya insanın yaşaması için düzenlenmiş olup burada yaşamı boyunca iyi işler yapmakla memur olduğu ifade edilmektedir. Böylece dinin insanın en temel varoluşsal sorusunun dünyadaki varlığını anlamlandırarak "niçin" yaratıldığı sorusuna cevap aradığı görülmektedir (Mülk, 2). Bilim ise doğadaki yasaların yalnız keşfedilmesiyle meşgul olarak doğadaki bu şaşırtıcı düzenin salt "nasıl" işlediği sorusuna cevap bulmaya çalışmaktadır.

1.1.Bilimsel gelişmelerin Fıtrat/Kurani gerçeklerle ilişkilendirilerek Popülizme Dönüşmesi

Bilimin yöntem olarak doğayla ilişki kurmada dinden farklı bir yol tercih etmesine rağmen günümüzde doğruların adeta tek kriteri haline getirilen bilimsel bilginin hâkimiyeti, Kuran yorumunda da bilime meşruiyet sağlayacak ayetlerin öne çıkarılması söz konusu olmuştur.

Örneğin modern dönemde iki denizin farklı yoğunlukları nedeniyle karışmadığının bilimsel olarak kanıtlandığı gerçeğinin Kuran'da da yer aldığı ileri sürülmüştür (Nurbaki, 2016:66).

"O, birbirine kavuşmak üzere iki denizi salıverdi.

(Ama) aralarında bir engel vardır; birbirlerine karışmazlar." (Rahman, 19-20).

Bilimin doğayla uzmanlık düzeyinde bir ilişki kurarak simgesel anlamdaki mutlak hâkimiyetini tüm dünyaya evrensel değerler şeklinde teşmil etmesiyle beraber sıradan insanın da bilimi söylemsel düzeyde gündelik dolaşımda yeniden ürettiği görülmektedir. Öyle ki birbiriyle taban taban zıt olan iki kavramın aynı gerçekliği ifade etmek için kullanımına şahit olunmaktadır. Bilimin, dünya dışına itilen mucizeyle bir araya getirilmesi söz konusudur. Bilimin söylenti düzeyinde popülerleşmesini ifade eden bilimselliğin, salt bilimsel bir gaye olmaktan öte reel politiği şekillendirme (gündem değiştirme) gibi politikalara aracılık eden bir fonksiyonu bulunmaktadır. Aslında bilimin temelinde hayal ve merak gibi soyut duyguların yer

alması nedeniyle fizik ve metafizik arasındaki sınırların geçirimli olmasına bu kadar şaşırmak gerekir. Bu nedenle Kur'an'a bilimsel yaklaşılarak matematiksel çıkarımlar, örüntüler yoluyla Kur'an'ın icazi yönünü ispatlamaya çalışanlar olduğu gibi, bâtini yorumlar yapılarak geleceğe yönelik çıkarımlarda da bulunanlar da söz konusudur. Görüldüğü üzere Müslümanları, bilime Kuran'dan meşruiyet verme çabasına iten amil, Batı'nın üstünlüğüdür. Bilimsel gelişmelere Kur'an'dan referans bulmakla Müslümanlar, gelişmeye bir nebze olsun katkıda bulunduklarını düşünmektedir. Bu anlamda bu tür girişimler Müslümanlara kutsal kitaplarının bilimi teşvik ettiği yönünde özgüven veren bir telafi işlevi görmektedir.

2.Duyuların Bilgisini Yanlış yorumlama sonucu oluşan "Kalp engeli": Heva

2.1.Doğaya Yaratıcılık İsnadı

Bugün salt bilimden hareket edenler, doğayla Yaratıcı arasında kurduğu illiyeti koparan bilimden hareketle doğayı salt nesne olarak ele almakla kalmayıp doğanın üretici yönü nedeniyle doğaya Tanrısal özellikler de atfetmektedir. Kuran, dış dünyayla etkileşimi sağlayarak insanın sosyalleşmesi, kendi benliği ve çevreye uyumlu bir bütünlük kurabilmesi için verilen duyuların Allah'ı tanıması ve kendi çevresiyle uyumlu bir ilişki kurabilmesi amacına uygun kullanılmaması durumunda varabileceği noktaları gözler önüne sermektedir.

"Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir." (Hac, 46).

Doğanın bilimsel araştırmalarının nesnesi olarak konumlandırılmasıyla insanın doğa üzerinde artan hâkimiyeti, kendisinde bir üstünlük duygusu yaratarak Yaracının doğa üzerindeki varlığını yoksayacak (inkâr) boyutlara ulaşabilmektedir. Nitekim ayetlerde de dış dünyayla iletişime yönlendiren Kuran'da buna uygun bir tasarımda yaratılan insanın duyularıyla elde ettiği birikimi Allah'la ilişkisi içinde anlamlandırmadığında istenilen gerçek hedefe ulaşılamayacağı ifade edilmektedir.

"Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın bir perde bulunmaktadır ve onlar için büyük bir azap vardır" (Bakara, **7**).

2.2.Kalp Engelinin Tanrı'yla İlişkisi İçindeki Bütün bir Sistemin İnkârına Dönüşme (Küfr)

İnsana Allah'ı bilmesi adına verilen donanımının yaratılış amacına aykırı şekilde varlık ve eşyaya yaratıcılık atfetmeye dönüşmesi, o varlıkların gerçekliğinin ve Yaratıcıyla arasındaki ilişkinin yok sayılması (inkârı, küfrü) anlamına geldiği için dini literatürde olumsuz bir kategoride değerlendirilmektedir (şirk). Şirk, bütün varlığın inkârı anlamına geldiği için ahsen-i takvim üzere varlık âleminin en şereflisi olarak yaratılan insanın varlık kategorisinden aşağılara (esfel-i sefilin) savrulacağı anlaşılmaktadır.

"Andolsun biz, cinlerden ve insanlardan birçoğunu cehennem için yarattık. Bunların kalpleri vardır ama onlarla kavrayamazlar; gözleri vardır ama onlarla göremezler; kulakları vardır ama onlarla işitemezler. Onlar hayvanlar gibidir, hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır" (Araf, 179).

Görüldüğü üzere, Kuran tevhit inancını ortaya koymak için sapkın hevayı teolojisinde önemli bir yere koymaktadır. Buna göre hevadan bahsettiği ölçüde kendi meşruluğunu yeniden pekiştirmektedir. Bu anlamda heva, kirlilikle ilişkilendirilerek olumsuzlanan, eksiklik (kör, sağır ve dilsiz[7]) ve düzensizlikle ilişkilendirilen bir çerçeveye yerleştirilmektedir.

[7] Ayette fiziki anlamda bir yetersizlikten söz edilmemektedir.

“İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler” (Bakara, 171).

Hevanın çarpıcı şekilde “saldırganlık, aşırılık, azgınlık, şehvet” gibi duyulara seslenen şeklinde tavır edildiği görülmektedir. Buna göre hevanın genellikle şehvetle ilişkilendirilmesinden hareketle kadınla temsil edilerek hidayetin karşısında hiyerarşik bir ilişki içinde tanımlandığı ileri sürülebilir (Çelebi, 2007: 31). Örneğin Firavun’un kibir gibi benliğine ait özellikleri kendini gerçekleştirmede kullanarak sonucu duyguları veren Tanrı’ya atfetmek yerine kendisini öne çıkardığı ifade edilmektedir.

Firavun’a git, çünkü o sınırı çok aştı.” (.Taha, 24)

Kuran’da heva, heves gibi Allah dışındaki varlıklara itaatin karşıtı olarak tek Allah inancıyla özgürleşmeyi ifade etmektedir. Vahiy, hidayet kavramlarıyla kişinin doğru bir imanla kesin bilgiye dayalı olmayan ve kişisel hırs ve çıkarların hâkimiyeti ve yanlış inanıştan kurtuluşu simgelemektedir (Necm, 23).

Varlığın ontolojik açıdan menşei sorusunun göz ardı edilmesiyle Yaratıcı devre dışı bırakılarak otorite ve hâkimiyeti sorunsallaştırılmıştır. Bu durum sadece Tanrı’nın değil fakat ilişkili olduğu bütün bir sistemin ve tek tek varlıkların da inkârı anlamına geldiğinden dış dünyadan gelen verilerin doğru anlamlandırılmaması halinde kalp giderek katılaşarak hakikate kapanmaktadır. Göz, kulak gibi diğer duyu organlarıyla beraber Kuran’da zikredilen fakat onlardan ayrı konumlandırıldığı görülen kalbin, diğerlerinin getirdiği veriler üzerinde bir kontrolör olarak bu verilerin Yaratıcıyla ilişkisinin kurulup kurulamamasına göre olumlu ya da olumsuz bir karar mercii olduğu anlaşılmaktadır.

Kuran’da duyulardan gelen veriler doğru yorumlanmadığında insanın ilkel benliğinin doyumsuzluğunu arttıran (saldırganlık, şehvet, korku) işlev görmektedir.

“O, heves ve arzusu ile konuşmaz. O kendisine Allah tarafından ilga edilen bir vahiyden başka bir şey değildir.” (Necm 3-4)

Hevasını ilah edinenlerin doğru yoldan uzak olduğu şu şekilde ifade edilmektedir.

“Bayağı arzularını tanrılaştıran kişiyi gördün mü? Şimdi sen, bu adamı da doğru yola getirmekle yükümlü olabilir misin?” (Furkan, 43).

Kendi indi bilgileriyle[8] amel edenler eleştirilerek indirilene uyulması gerektiğine dikkat çekilmektedir.

“Kim Allah’ın indirdiği ile hükmetmezse işte onlar fâsıkların kendileridir.” (Hevana uyma). (Maide, 47).

İnsanın yeme, içme ve cinsellik gibi varlığını devam ettirmenin temel gereksiniminin ötesinde bu duygu ve hazlara karşı aşırı düşkünlüğü (heva) bir körlüğe benzeten Kuran, hakikati elde etmek için verilen duyular, can, mal ve evlatlar (çokluk) doğru ilişki kurulmadığında işlevlerini yitirdiğini ve yaratılma amaçlarına aykırı hareket edildiğine işaret etmektedir.

Sen **körleri** yanlış gittikleri yoldan çevirip doğru yola sokamazsın. Sen (çağrını) ancak ayetlerimize **inanıp teslim olanlara** duyurabilirsin (Rum, 53).

[8] Eğer sana cevap vermezlerse bil ki onlar sırf kendi **bencil arzularına** uymaktadırlar. Allah’tan bir yol gösterme olmaksızın, sırf kendi bencil arzularına uyandan daha sapkını kim olabilir! Elbette Allah zalim kavmi doğru yola iletmez (Kasas, 50).

“Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; **nefsin isteklerine** uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır.”(Sad, 26).

Hatta doğa da kendi keyfiyetine göre hareket etseydi düzenin bozulacağı ifade edilmektedir.

Eğer hak onların **keyfî arzularına** uysaydı muhakkak ki gökler, yer ve bunlarda bulunanların düzeni bozulurdu. Hayır! Biz onlara şan ve şereflerini getirdik, fakat onlar kendi şereflerine sırt çevirmektedirler.

SONUÇ

Engel ve sınırlar toplumsal düzenin varlığı için elzemdir. İslam da kendisine ait teolojiyi inşa ederken kendisini birlik, uyumlu birlikteliği ifade eden tevhit üzere konumlandırırken cahiliye toplumunun (şirk) ve ehli kitabın bozulmuş inançlarını "heva, dalalet, zulüm" gibi çeşitli duyulara seslenen bir içerikle olumsuz olarak ifade etmiştir. Douglas'ın da ifade ettiği gibi düzen meşruiyetini sağlamak için kimlerin içeride, kimlerinse dışarıda olduğunu belirtecek çeşitli gösterenlere başvurmaktadır. İslam'ın meşru kabul ettiği alan helal, aydınlık gibi tat ve görme duyularına hitap eden bir işaretçiyle temiz olarak kodlanırken, dışında kalan alan haram, necis, heva, dalalet, zulüm gibi olumsuzlanan bir çerçevede "kirli" olarak kodlanmaktadır. Bu anlamda engelliliğe bizi sınırlayan değil ama olumsuzluklardan koruyan güvenli bir alan bakmak gerekmektedir. İnsanlar kendisini çevreleyen dil, tarih, coğrafya gibi sınırlılıklarla doğar. Bazen de buna fiziksel engeller de dâhil olabilir. Özellikle duyu organlarındaki kayıplar bireyin dış dünyasıyla etkileşimini büyük ölçüde etkilediği için günlük hayatını idame ettirmede sıkıntılar yaşayabilir, bunun neden kendisinin başına geldiğini sorgulayabilir. Aslında kişinin bu farklılığına kendisinin verdiği anlamdan çok çevrenin kendisine ilişkin algıları bireyin çevreyle iletişimini güçleştirmektedir. Bu anlamda engele "yoksunluk" değil, farklı duyuların hassasiyet kazanması özellikle kalbi açıdan hassasiyet kazanma olarak anlamlandırılabilir. Nitekim Kuran'da fiziki anlamda duyuları sağlıklı olmasına rağmen dış dünyadan aldığı verilerin işlerken bu varlık âleminin irtibatlı olduğu Allah'la bağını kurmayan insanları hakikatte "kör, sağır ve dilsizdir. Bu anlamda asıl itibarıyla insanın dış dünyaya açılmasını sağlayan duyuların Yaratıcıyla irtibatı sağlayarak hakikate ulaşması temel hedeftir. Duyuların hakikate açılan bir araç olduğunda tam anlamıyla işlevini yerine getirdiği ileri sürülebilir. Duyular yerli yerinde olsa da bazı insanlar buradan edindiği verileri doğru yorumlayamayarak kalp gözleri kapanmaktadır. Öte yandan duyuları yaratılıştan ya da sonradan sınırlanan insanların duyu verileriyle iletişimleri sınırlı olsa da vahiy, sezgi gibi farklı bilgi kaynaklarından beslendiğinde kalbi hissiyatlarının ve hakikate ilişkin gözlerinin açık olacağı anlaşılmaktadır.

KAYNAKÇA

Bourdieu, Pierre. *Masculine Domination*. (Tr. Richard Nice). Cambridge, Uk: Polity Press, 2001.

Douglas, Mary. *Saflık ve Tehlike*. (Çev. Emine Ayhan). İstanbul: Metis Yayınları, 2007.

Çelebi, Funda Atak. *Türk Modernleşmesinde Oryantalizmin Etkisi ve Kadın Sorununa Yansımaları; Diyarbakır Örneği*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

Kızıklı, S. Zafer. "Rics", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Rics (18.08.2023).

Öğüt, Salim. "Tahâret", Tdv İslâm Ansiklopedisi, Https://İslamansiklopedisi.Org.Tr/Taharet (19.08.2023).

Kur'an Yolu Türkçe Meal ve Tefsir. çev. Hayrettin Karaman vd. Ankara: DİB Yayınları, 2012.

Kuşcu, Emir. "Kutsal Kavramını Yeniden Düşünmek: Mana Modelinden Düzen Nosyonuna Doğru". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/ 3, 2011.

Öztürk, Nilüfer. *Bir Beden Sosyolojisi Problemi Olarak Namus Kavramı ve Kadın Bedeni* Karaman: Karaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, – 2012

Nurbaki, Haluk. *Kûr'ân Mucizeleri*. İstanbul: Damla, 1985.

Said, Edward. *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark Anlayışları*. 4. Basım. çev. Berna Ünler. İstanbul: Metis Yayınları, 2004.

Yeğenoğlu, Meyda. *Sömürgeci Fanteziler Oryantalist Söylemde Kültürel Ve Cinsel Fark*, İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

"Pdf Dokümanlarında Erişilebilirlik: Matterhorn Protokolü”

Mehmet Fahri FURAT*

Web erişilebilirliği konusu, özellikle ABD'de bu alanda açılan birçok dava sebebiyle son dönemlerde medyanın ve kamuoyunun dikkatini oldukça fazla çekmiştir. Bu davalar, web sitelerinin ve dijital içeriklerin engelli bireyler tarafından rahatça kullanılabilir olması gerektiğini vurgulayan yasalar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Web erişilebilirliği, tüm kullanıcıların, farklı yetenek ve engellere sahip olsalar bile dijital içeriklere eşit şekilde erişebilmesi anlamına gelir. Bu, engelli bireylerin sosyal, eğitimsel ve profesyonel hayatta tam anlamıyla yer alabilmeleri için kritik bir öneme sahiptir.

Buna karşın, web erişilebilirliğinin gölgesinde kalan ve çoğu zaman göz ardı edilen bir başka önemli konu, PDF dosyalarının erişilebilirliğidir. PDF formatı, akademik makalelerden hükümet raporlarına, broşürlerden e-kitaplara kadar geniş bir yelpazede kullanılmaktadır. Ancak PDF dosyaları, genellikle görsel düzenlemeye odaklanılarak oluşturulduğu için erişilebilirliği açısından çeşitli sorunlar barındırmaktadır.

Web İçerik Erişilebilirlik Rehberleri (WCAG) 2.1, web erişilebilirliği konusunda uluslararası bir standart olmuş durumdadır ve birçok kuruluş ve web geliştirici tarafından benimsenmiştir. Ancak PDF dosyaları için oluşturulan erişilebilirlik rehberleri, yani PDF Evrensel Erişilebilirlik (PDF/UA) Rehberleri veya diğer adıyla "Matterhorn Protokolü", ne yazık ki aynı düzeyde bilinirlik ve uygulamaya sahip değildir. Bu rehberler, PDF dosyalarının da en geniş kullanıcı yelpazesi tarafından erişilebilir ve kullanılabilir olmasını sağlamak için gerekli standartları ve yönergeleri belirlemektedir.

Akademisyenler, araştırmacılar ve uygulayıcılar arasında WCAG 2.1 hakkında geniş bir farkındalık olmasına rağmen, PDF erişilebilirlik rehberleri konusunda maalesef aynı düzeyde bir bilgi birikimi ve farkındalık yoktur. Bu durum, özellikle PDF formatında yayınlanan akademik makaleler, raporlar ve diğer önemli dokümanlar düşünüldüğünde, erişilebilirlik açısından ciddi bir boşluğa işaret etmektedir. PDF belgelerinin erişilebilirliği yeni bir konu değildir, örneğin Fichten ve diğerleri (2009) yaptıkları çalışma pdf erişilebilirliğinin engelli öğrenciler açısında değerlendirilmesi üzerinedir. PDF'lerin web belgeleri olarak kullanımının arttığı Voces ve Codina (2008) tarafından yapılan çalışmada görülmektedir ve onlar bu nedenle PDF belgelerinin daha fazla erişilebilirlik analizine tabi tutulması gerektiğini savunmuşlardır. Engelli bireyler PDF belgelerinde sunulan bilgilere erişmek için yardımcı teknolojilere güvenmektedir. PDF belgeleri erişilebilirlik standartlarına uymadığında, bu yardımcı teknolojiler bilgiyi yorumlamada önemli zorluklar yaşamaktadır.

Sadece web siteleri ve diğer dijital platformlar için değil, aynı zamanda PDF formatındaki dokümanlar için de kapsamlı ve etkili bir erişilebilirlik stratejisinin benimsenmesi gerekmektedir. Bu, engelli bireylerin toplumda daha etkin bir şekilde yer almasını sağlamanın yanı sıra, bilgiye erişimi demokratikleştirmek ve eğitim ile bilgiye erişimi tüm bireyler için eşit hale getirmek açısından hayati öneme sahiptir.

PDF, bilimsel ve akademik yayınlar için kullanılan en yaygın dosya formatıdır. Ancak PDF'ler genellikle görsel düzen göz önüne alınarak oluşturulur. Bu durum, genellikle dijital içeriği okumak için ekran okuyucular gibi yardımcı teknolojileri kullanmaya bağımlı olan

* İstanbul Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü. Dr. Öğretim Üyesi.

görmeyen okuyucular için potansiyel bir zorluk oluşturur. PDF belgeleri genellikle ekran okuyucuları tarafından doğru bir şekilde yorumlanacak yeterli yapısal bilgiye sahip değildir. Bu, görmeyen kullanıcıların belgeyi gezinmekte, organizasyonunu anlamakta veya belirli içerikleri bulmakta zorlanabilecekleri anlamına gelir.

Web aslında, sayfalar, kitaplar, bloglar, makaleler, raporlar vb. dahil olmak üzere farklı formatlarda geniş bir belge koleksiyonuna sahiptir. Bu formatlar arasında HTML (HyperText Markup Language), EPUB (Elektronik Yayın), AZW (AmaZon Kelimesi) ve her yerde bulunan PDF (Taşınabilir Belge Formatı) formatı bulunmaktadır. PDF, metin, görsel, tablolar ve metadata gibi unsurları içeren düzenlemeye yönelik ve yapılandırılmamış bir formatır. Tüm bu unsurlar belirli bilgileri taşır ve kendi içinde öneme sahiptir. Tablolar, yapılandırılmış ya da yapılandırılmamış bir belgenin parçası olabilir. HTML'deki gibi yapılandırılmış bir tabloyu çıkarmak ve yorumlamak nispeten kolaydır, çünkü tablonun kendisi, başlıkları, her satırı ve ayrık değerleri için başlangıç ve bitiş etiketi çiftine sahiptir. Ancak, kitaplar, dergiler, ses, video, görseller ve belgeleri içerebilen yapılandırılmamış belgeler, bilgi organizasyonu için belirli bir format veya yapıyı takip etmez.

Dijital formatlarda bilgi üretildiğinde, herkesin erişebileceği şekilde olması beklenir. Ancak, çoğu dijital ürün, engelli insanların ihtiyaçları göz önünde bulundurulmadan üretilmiş gibi görünmektedir, bu nedenle engelli insanların bazı dijital ürünlere erişmeye çalışırken zorluklarla karşılaşırlar(Nganji, 2018). Yayıncılık sektöründe, özellikle dergi yayıncılığında, makalelerin PDF versiyonlarının erişilebilirliği, bu formatı oluşturmak için kullanılan iş akışına büyük ölçüde bağlıdır. Erişilebilir yazılım ürünlerinin üretimini teşvik etmek için de çeşitli standartlar bulunmaktadır.

PDF formatı ilk olarak 1990'ların başında Adobe Systems tarafından geliştirilmiştir. PDF, belgelerin farklı yazılım uygulamaları, donanımlar ve işletim sistemleri arasında tutarlı bir şekilde görüntülenmesini ve paylaşılmasını sağlayan bir dosya formatıdır. PDF formatı zamanla endüstri standardı haline gelmiş ve çok sayıda uygulama ve hizmet tarafından desteklenir hale gelmiştir. Adobe, PDF teknolojisini 2008 yılında ISO'nun kontrolüne aktarmıştır. Bugün çevrimiçi olarak ne kadarının erişilebilir olduğunu bilmediğimiz 2,5 trilyondan fazla PDF belgesi bulunmaktadır (Itext, 2015). Bunların içerisinde birçok araştırma yayını bulunmaktadır, ancak bu PDF belgelerinin sadece çok küçük bir kısmı, engelliler için erişilebilir olmalarını sağlayacak gerekli metaveriyi içermektedir (Nganji, 2015).

Dijital erişilebilirliğin en yaygın görüşü, düzenleyici olanıdır. Dijital bilginin erişilebilirliği kavramı, Dünya Çapında Ağ Konsorsiyumu (W3C) tarafından bu alandaki de facto standart olarak WCAG 1.0'ın yayımlanmasıyla ve bunun Amerika Birleşik Devletleri federal yasalarına dâhil edilmesiyle yayılmıştır. Erişilebilir bir uygulama "geçerli" yani WCAG 1.0 veya Rehabilitasyon Yasası'nın 508. Bölümü kriterleri tarafından onaylanmış ve belirlenen kontrol listesiyle uyumlu olan bir uygulama olarak tanımlanmıştır. ABD'de dijital ürünlerin erişilebilir olarak sertifikalandırılabilir olması gerekir.

ISO 16071:2003 tarafından tanımlanan uluslararası standart, erişilebilirliği farklı bir şekilde tanımlar. Bu standart, erişilebilirliği "en geniş yetenek yelpazesine sahip kişiler tarafından bir ürünün, hizmetin, çevrenin veya tesisin kullanılabilirliği" olarak değerlendirir (ISO 16071:2003). Diğer bir deyişle, erişilebilirlik kullanılabilirlikle eşdeğer olarak kabul edilir, tek fark hedef kullanıcıların belirtilmemiş olması, ancak "en geniş yetenek yelpazesine sahip" olarak geniş bir şekilde tanımlanmış olmalarıdır. Eğer kullanılabilirliğin standart tanımına (ISO 9241-11:1998) başvurursak, erişilebilirliği şu şekilde tanımlayabiliriz: "Bir ürünün, belirli bir kullanım bağlamında, belirtilen hedeflere ulaşmak için (en geniş yetenek yelpazesine sahip kullanıcılar tarafından) etkili, verimli ve tatmin edici bir şekilde kullanılabilir olma derecesi."(Darvishy vd. 2023). Ayrıca, erişilebilirlik, kullanıcı türüne göre etkililik, verimlilik ve tatmin parametrelerine göre de ölçülmelidir (Hornbaek 2006). Dahası, bir ürünün

genel olarak erişilebilirliğini değil, belirli bir bağlamda ve belirli görevler için olan erişilebilirliğini düşünmek gerekir.

2012 yılında Uluslararası Standart olarak yayınlanan PDF/UA formatı, engelli bireylerin PDF belgelerine erişebilmesini ve bu belgeleri kullanabilmesini sağlamak amacıyla tasarlanmış bir dizi standarttır. Standart, erişilebilir PDF belgeleri oluşturmak için rehberler sunmanın yanı sıra, PDF okuyucuları ve yardımcı teknolojilerin PDF belgelerinin içeriğini erişilebilir bir şekilde yorumlayıp sunabilmesini sağlamak için özellikler içerir.

PDF/UA'nın ana unsurları şunlardır:

Metin Erişilebilirliği: PDF belgesindeki tüm metin seçilebilir, aranabilir ve ekran okuyucuları gibi yardımcı teknolojilere erişilebilir olmalıdır. Doğru gösterimi sağlamak için fontlar gömülü olmalı ve belgenin dili belirtilmelidir.

Belge Yapısı: Belgenin mantıklı bir yapısı olmalı ve bu yapı etiketlerinde temsil edilmelidir. Bu başlıklar, paragraflar, listeler, tablolar ve diğer yapısal öğeleri içerir.

Alternatif Metin: Görüntüler ve metin olmayan içerikler, içeriklerini veya işlevlerini doğru bir şekilde açıklayan alternatif metin açıklamalarına sahip olmalıdır.

Navigasyon: Belge, kullanıcıların içerik arasında gezinmelerine yardımcı olmak için yer imleri, bağlantılar ve bir belge anahattı gibi gezinme yardımcıları içermelidir.

Renk ve Kontrast: Belge, bilgi iletmek için yalnızca renge dayanmamalı ve metin ile arka plan arasında okunabilirlik için yeterli kontrast olmalıdır.

Multimedya: PDF multimedya içeriği içeriyorsa, bu içerik erişilebilir olmalı veya alternatif içerik sunulmalıdır.

Formlar: PDF form içeriyorsa, bu formlar doldurulabilir ve erişilebilir olmalıdır.

Güvenlik: PDF'ye güvenlik ayarları uygulanıyorsa, bu ayarlar erişilebilirlik özelliklerine müdahale etmemelidir.

PDF/UA uyumluluğu, Amerikan Engelliler Yasası (ADA) ve Web İçerik Erişilebilirlik Kılavuzları (WCAG) gibi erişilebilirlikle ilgili yasal gereklilikleri karşılamaya yardımcı olur ve belgelerin en geniş kitleye erişilebilir olmasını sağlar.

PDF/UA standardının hedefi, herkesin bir PDF belgesindeki bilgilere bağımsız olarak erişebilmesini sağlamaktır. Kullanıcıların başkalarının yardımı olmadan belgeleri verimli bir şekilde kullanabilmeleri ve engelli olmayan insanlarla aynı değeri içerikten alabilmeleri gerekmektedir. Bu, PDF dosyalarındaki içerik yapısının standardizasyonu ve son kullanıcıya (yardımcı teknolojiler dahil) sunulan teknoloji yeteneklerinin standardizasyonu yoluyla başarılır. Ancak, PDF/UA standardının benimsenmesi ve uygulanması konusunda hala önemli zorluklar bulunmaktadır. Birçok organizasyon ve birey, PDF belgelerinin erişilebilirlik ihtiyaçlarını tam olarak anlamamakta ve bu konuda yeterli bilgiye sahip olmamaktadır. Bu durum, engelli kullanıcıların PDF belgelerine tam erişim sağlamasını zorlaştırmaktadır.

PDF/UA'nın gereksinimleri, aynı zamanda bir ISO standardı olan Web İçerik Erişilebilirlik Rehberi (WCAG 2.0) prensiplerine dayanmaktadır (Drümmer ve Chang2014). World Wide Web Consortium (W3C), kurumların erişilebilir web ürünleri üretmelerine yardımcı olmak için WCAG 2.0'ı üretmiştir. WCAG 2.0 için PDF teknikleri de içerik geliştiricilerin erişilebilir PDF belgeleri üretmelerine yardımcı olur. Bu standartları takip etmek, engelli kişilerin bilgiye zorlanmadan erişebilmelerini sağlar. Aksine, bu standartlar göz ardı edildiğinde, ürünler yardımcı teknoloji kullanıcıları için düzgün bir şekilde erişilebilir olmayacaktır. Drümmer ve Chang (2013), WCAG 2.0 ve PDF/UA arasındaki farkları şöyle belirtir: 'WCAG 2.0'ın bazı sadece bilgilendirici nitelikteki ipuçları, PDF belgelerindeki erişim

engellerinden nasıl kaçınılabileceğini önerse de, sistemli bir açıklama veya rehber sunulmamaktadır. PDF/UA, diğer taraftan, yalnızca ve tamamen PDF formatını ele alır, WCAG 2.0'ın arkasındaki fikirleri PDF dünyasına taşır ve PDF'ye özgü kurallar koyar".

W3C'nin Web İçerik Erişilebilirlik Rehberi 2.0 (WCAG 2.0), web içeriğini düşünerek yazılmıştır. WCAG 2.0'ın diğer elektronik içeriklere uygulanması, WCAG 2.0 İlkelerini, Kılavuzlarını ve Başarı Kriterlerini nasıl uygulayacağınızı belirlemek için yorum gerektirir. Her zaman 1:1 bir eşleme olmayabilir.

ISO 14289-1 standardı (www.iso.org/standard/64599.html), PDF/UA olarak bilinir ve erişilebilir PDF'ler üretmeyi sağlamak için geliştirilmiştir. Bu, 'PDF/UA belgelerine erişim için belge, araçlar ve yardımcı teknolojiler için bir standarttır' (Drummer, 2016). PDF/UA-1 (ISO-14289) (ISO, 2014)standardı, bir PDF belgesinin erişilebilirliğini, görüntüler için alternatif metin ve makine tarafından geri kazanılabilir metnin belirlenen bir dilde sunulması, içeriğin mantıklı yapısı, başlık seviyesi etiketlerinin işaretlenmesi, içeriğin sayfalarda, bölümlerde ve paragraflarda organizasyonu gibi semantik bilgilerin çeşitliliği de dahil olmak üzere tanımlayıcı metaveri bulunmasına bağlı olarak tanımlar. Erişilebilirlik hususları belgelerin tasarımına dahil edilmediğinde, örneğin görseller için alternatif metinlerin olmadığı yerlerde, yardımcı teknoloji kullanıcılarının sunulan bilgileri anlaması zorlaşır.

PDF belgeleri söz konusu olduğunda, uluslararası standart (ISO14289-1:2014), erişilebilir PDF dosyaları için özel gereksinimleri tanımlar. PDF/UA-1 standardı için gereksinimler, WCAG 2.0 başarı kriterleriyle tamamlayıcıdır ve bu nedenle gereksinimlerine uygundur. Bu, PDF/UA standardına uygun bir PDF dosyasının ADA, Bölüm 508 gereksinimlerine de uygun olacağı anlamına gelir.

PDF/UA-1 Teknik Gereksinimleri

Aşağıda, PDF/UA-1 standardı tarafından belirlenen teknik gereksinimlerden sadece birkaçı bulunmaktadır:

• Tüm gerçek (anlamlı) içerik etiketlenmelidir. Kalıntılar (anlamsız içerik) etiketlenmemelidir.

• Bireysel etiketler tarafından oluşturulan "etiket ağacı" (belgenin içeriğini temsil eden), belgenin mantıksal okuma sırasını yansıtacak şekilde sıralanmalıdır.

• Kullanılan tüm yapı türleri standart olmalı veya standarta eşlenmelidir.

• Belgede sadece görsel araçlarla bilgi aktarılmadığından emin olmak için manuel bir kontrol yapılmalıdır (örn. kontrast, renk vb.), ayrıca titreyen, yanıp sönen veya parlayan içerik olmamalıdır.

• Metadatada bir belge başlığı verilmelidir. Belgelerin Özellikleri'nde, başlık (dosya adı yerine) pencere başlığında görünmesi için İlk Görünüm ayarları yapılandırılmalıdır (Pencere Seçenekleri altında).

• Tüm metin dışı öğeler (resimler, çizelgeler, grafikler, infografikler, logolar vb.) karşılık gelen alternatif metne sahip olmalıdır.

Matterhorn Protokolü

İlk versiyonu 2013'te yayımlanan Matterhorn Protokolü, PDF/Universal Accessibility (PDF/UA) standardına uyum sağlamayı amaçlayan detaylı bir rehberdir ve bu alandaki en yetkin otoritelerden biri olan PDF Derneği tarafından geliştirilmiştir. 2006 yılında Almanya'da kurulan ve başlangıçta PDF/A Yetkinlik Merkezi olarak bilinen dernek 2011 yılında adını PDF Derneği olarak adını değiştirdi ve kapsamını PDF teknolojisinin tüm yönlerini kapsayacak şekilde genişletti. PDF Derneği (https://pdfa.org/), PDF teknolojilerini geliştirmeye, tanıtmaya

ve uygulamaya yönelik çalışmalar yapan bir endüstri grubudur. Bugün, PDF Derneği'nin üyeliği dünya çapında işletmeleri, kar amacı gütmeyen organizasyonları, hükümet kurumlarını ve bireysel danışmanları kapsamaktadır.

Bugün, hemen hemen her bilgisayar, mobil cihaz ve yazıcı PDF dosyalarını görüntüleme, oluşturma veya düzenleme yeteneğine sahiptir. Taşınabilir Belge Formatı (PDF), dünya çapında dijital belgeler için de facto standarttır. PDF kadar kabul görmüş başka bir teknoloji yoktur. Yazılım geliştiricileri, servis büroları ve belge erişilebilirliğiyle ilgilenen kişiler tarafından PDF/UA'nın - erişilebilir PDF için ISO standardı - benimsenmesini teşvik etmek amacıyla PDF Derneği'nin PDF/UA Teknik Çalışma Grubu, PDF/UA-1'i başarısız kılmanın tüm olası yollarını listeleyen Matterhorn Protokolü'nü geliştirmiştir.

Erişilebilirlik konusunda farkındalığı artırmayı, içerik üreticilerini eğitmeyi ve PDF dokümanlarını daha geniş bir kullanıcı kitlesine ulaştırmayı hedefleyen bu protokol, erişilebilir PDF dokümanlarının oluşturulmasında ve değerlendirilmesinde kritik bir rol oynar. Matterhorn Protokolü, dijital içeriğin daha adil ve kapsayıcı olmasına katkıda bulunarak, tüm kullanıcıların eşit ve bağımsız bir şekilde erişebilmesini sağlar.

Nisan 2021'de yayımlanan Matterhorn Protokolü 1.1 sürümü, yeni bir başarısızlık durumu ekler ve birkaç açıklama sağlar. PDF dosyası, erişilebilirlik ve yeniden kullanım için PDF belgelerini etiketleme konusundaki mevcut en iyi uygulamaları yansıtacak şekilde etiketlenmiştir. Matterhorn Protokolü, PDF/UA standardını desteklemek ve uygulamak üzere oluşturulmuş bir test modeli sunar. Bu model, 136 başarısızlık koşulunu içerir ve bu koşulların büyük bir bölümü yazılım aracılığıyla test edilebilir. Protokol, PDF dokümanlarının erişilebilirlik durumunu değerlendirebilmek için spesifik kontrolleri ve kriterleri belirtir.(Matterhorn Protokolü 1.1 (PDF, 692 kB), PDF/UA-1 (ISO 14289-1) ve PDF/A-2a (ISO 19005-2) ile uyumludur ve referans kalitesinde bir PDF/UA dosyası olarak sunulmaktadır.)

Matterhorn Protokolü'nün, PDF/UA standardını etkili bir şekilde uygulayarak belgelerin erişilebilirliğini maksimize etme yolunda kritik bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Protokol, bilgiye erişimde eşitlik sağlama misyonunu destekleyen derinlemesine bir rehber ve kontrol listesi sunar. Bu, akademik camia ve endüstri profesyonelleri arasında, dijital dokümanların erişilebilirliğini artırma konusunda ortak bir dil ve anlayış geliştirmeyi amaçlar. Matterhorn Protokolü, aynı zamanda, dijital içeriğin evrensel tasarım prensiplerine uygun olarak geliştirilmesine yardımcı olur. Bu, farklı yeteneklere sahip bireylerin, dokümanları sorunsuz bir şekilde kullanabilmeleri için gerekli araç ve yöntemleri sağlar. Protokol, akademik araştırmacılar, eğitmenler ve politika yapıcılar için, erişilebilirlik standartlarını benimseme ve uygulama konusunda bilinçlenmeyi artırma noktasında önemli bir kaynaktır.

Matterhorn Protokolü 1.1 PDF/UA Uygunluk Testi Modeli

Matterhorn Protokolü, PDF/UA-1'de belirtilen dosya formatı gereksinimleri için 136 başarısızlık koşulunu içeren 31 kontrol noktasından oluşan bir settir.

Kurallar

Bu bölüm, ürünün güncel versiyonu tarafından desteklenen Matterhorn 1.02 için 7 kontrol noktasını kapsayan 9 kuralı listeler.

Kontrol Noktası 01: Gerçek içerik etiketlendi

01-001 Artefakt, gerçek içerik olarak etiketlenmiştir - Kural yok (insan testi gereklidir)

01-002 Gerçek içerik artefakt olarak işaretlenmiştir - Kural yok (insan testi gereklidir)

01-003 Artefakt olarak işaretlenmiş içerik, etiketlenmiş içerik içinde bulunur - Kural yok (makine ile test edilebilir)

01-004 Etiketlenmiş içerik, artefakt olarak işaretlenmiş içerik içinde bulunur - Kural yok (makine ile test edilebilir)

01-005 İçerik ne artefakt olarak işaretlenmiş ne de gerçek içerik olarak etiketlenmiştir - 1 kural (makine ile test edilebilir)

01-006 Bir yapı elemanının türü ve özellikleri anlamsal olarak uygun değildir - Kural yok (insan testi gereklidir)

01-007 Şüpheli girişin değeri doğru - Kural yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 02: Rol Eşleme

02-001 Standart olmayan rol, bir standart role eşlenmemiştir - Kural yok (makine ile test edilebilir)

02-002 Standart olmayan rol, uygun olmayan bir standart role eşlenmiştir - Kural yok (insan testi gereklidir)

02-003 Döngüsel rol eşleme - Kural yok (makine ile test edilebilir)

02-004 Bir standart rol yeniden eşlenmiştir - Kural yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 03: Titreme

03-001 Bir eylem titremeye neden olur - Kural yok (insan testi gereklidir)

03-002 Bir multimedya nesnesi titreme içerir - Kural yok (insan testi gereklidir)

03-003 JavaScript titremeye neden olur - Kural yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 04: Renk ve Kontrast

04-001 Renk, kontrast formatı veya düzen kullanılarak sunulan bilgiler etiketlenmemiştir - Kural yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 05: Ses

05-001 Medya açıklaması mevcut, ancak ses içeriği başka bir formatta mevcut değil - Kural yok (insan testi gereklidir)

05-002 Ses açıklaması mevcut, ancak içerik başka bir formatta mevcut değil - Kural yok (insan testi gereklidir)

05-003 JavaScript beep fonksiyonunu kullanır, ancak başka bir bildirim şekli sağlamaz - Kural yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 06: Metaveri

06-001 Belge, XMP metaveri akışını içermiyor - 1 kural (makine ile test edilebilir)

• XMP metaveri'sı olmayan PDF[1] (PDF)

06-002 Katalog sözlüğündeki metaveri akışı, PDF/UA tanımlayıcısını içermiyor - 1 kural (makine ile test edilebilir)

• PDF/UA tanımlayıcısı olmayan PDF[2] (PDF)

[1] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/accpdfnoxmp/
[2] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/accpdfuaidentifiermissing/

06-003 Metaveri akışı dc:title içermiyor - 1 kural (makine ile test edilebilir)

• Belge başlığı eksik[3] (PDF ve HTML)

06-004 dc:title, belgeyi açıkça tanımlamıyor - 2 kural (insan testi gereklidir)

• Belge başlığı boş[4] (PDF ve HTML)

• Belge başlığı yer tutucu[5] (PDF ve HTML)

Kontrol Noktası 07: Sözlük

07-001 Catalog sözlüğünün ViewerPreferences sözlüğü DisplayDocTitle anahtarını içermiyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

07-002 Catalog sözlüğünün ViewerPreferences sözlüğü DisplayDocTitle anahtarını false değeriyle içeriyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

Kontrol Noktası 08: OCR Doğrulama

08-001 OCR ile üretilen metin ciddi hatalar içeriyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

08-002 OCR ile üretilen metin etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 09: Uygun Etiketler

09-001 Etiketler mantıklı okuma sırasına göre düzenlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

09-002 Yapı elemanları anlam açısından uygun olmayan bir şekilde iç içe geçirilmiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

09-003 Bir yapı elemanının yapı tipi anlam açısından uygun değil - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

09-004 Tablo ile ilgili bir yapı elemanı, ISO 32000-1, Tablo 337'de tanımlanan sözdizimine uymayan bir şekilde kullanılıyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

09-005 Liste ile ilgili bir yapı elemanı, ISO 32000-1, Tablo 336'da tanımlanan sözdizimine uymayan bir şekilde kullanılıyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

09-006 TOC (İçindekiler) ile ilgili bir yapı elemanı, ISO 32000-1, Tablo 333'de tanımlanan sözdizimine uymayan bir şekilde kullanılıyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

09-007 Ruby ile ilgili bir yapı elemanı, ISO 32000-1, Tablo 338'de tanımlanan sözdizimine uymayan bir şekilde kullanılıyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

09-008 Warichu ile ilgili bir yapı elemanı, ISO 32000-1, Tablo 338'de tanımlanan sözdizimine uymayan bir şekilde kullanılıyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

Kontrol Noktası 10: Karakter Eşlemeleri

10-001 Karakter kodu Unicode'a eşlenemiyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

Kontrol Noktası 11: Belirlenmiş Doğal Dil

[3] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/accpagenotitle/
[4] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/accpageblanktitle/
[5] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/accdoctitleplaceholder/

11-001 Sayfa içeriğindeki metin için doğal dil belirlenemiyor - 1 kural (makine testi yapılabilir)

• Sayfa dili eksik[6] (PDF ve HTML)

11-002 Alt, ActualText ve E niteliklerindeki metin için doğal dil belirlenemiyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

11-003 Outline girdilerindeki doğal dil belirlenemiyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

11-004 Açıklamalar için Contents girişindeki doğal dil belirlenemiyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

11-005 Form alanları için TU anahtarındaki doğal dil belirlenemiyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

11-006 Doküman meta verileri için doğal dil belirlenemiyor - Kurallar yok (makine testi yapılabilir)

11-007 Doğal dil uygun değil - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 12: Esnek Karakterler

12-001 Esneyen karakterler uygun bir şekilde temsil edilmiyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 13: Grafikler

13-001 Metin nesneleri ve eserler dışındaki grafik nesneleri Figure etiketi ile etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

13-002 Anlam ifade eden bir arkaplanı olan bir bağlantı, hem bağlantının hem de grafiğin amacını açıklayan alternatif metin içermiyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

13-003 Bir altyazı Caption etiketi ile etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

13-004 Figure etiketi için alternatif veya değiştirme metni eksik - 2 kural (makine testi yapılabilir)

• alt resim dosya ismi [7](PDF ve HTML)

• PDF grafiği erişilebilir bir adı yok[8] (PDF)

13-005 Bir Figure için Alternative metin daha uygunken Actual metin kullanılmış - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

13-006 Yalnızca bir grup grafik nesnesi içinde anlamlı grafik nesneleri kendi başlarına etiketlenmiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

13-007 Daha erişilebilir bir temsil kullanılmamış - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 14: Başlıklar

14-001 Başlıklar etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

14-002 Numaralı başlıklar kullanılıyor, ancak ilk başlık etiketi H1 değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

[6] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/accpagelangmissing/
[7] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/acchtmlimgaltfilename/
[8] https://www.powermapper.com/products/sortsite/rules/accpdfimgaltmissing/

14-003 Numaralı başlık seviyeleri sıralı bir şekilde atlanıyor (Örnek: H1'den sonra direk H3 geliyor) - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

14-004 Numaralı başlık etiketleri Arap rakamları kullanmıyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

14-005 Yedinci seviye (veya daha yüksek) başlığı temsil eden içerik H7 (veya daha yüksek) etiketi kullanmıyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

14-006 Bir düğüm birden fazla H etiketi içeriyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

14-007 Doküman hem H hem de H# etiketlerini kullanıyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 15: Tablolar

15-001 Satırın bir başlık hücresi var, ancak o başlık hücresi başlık olarak etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

15-002 Sütunun bir başlık hücresi var, ancak o başlık hücresi başlık olarak etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

15-003 Başlık nitelikleri ve kimlikleri ile organize edilmemiş bir tabloda, bir TH hücresi Scope niteliği içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

15-004 İçerik, satır ve sütunlarda düzenlenmeyen bilgiler için bir tablo olarak etiketlenmiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

15-005 Belirli bir hücrenin başlığı kesin olarak belirlenemiyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 16: Listeler

16-001 Liste sıralı bir liste, ancak ListNumbering niteliği için bir değer bulunmuyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

16-002 Liste sıralı bir liste, ancak ListNumbering değeri şunlardan biri değil: Decimal, UpperRoman, LowerRoman, UpperAlpha, LowerAlpha - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

16-003 İçerik bir liste ancak liste olarak etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 17: Matematiksel İfadeler

17-001 İçerik matematiksel bir ifade ancak Formula etiketi ile etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

17-002 Formula etiketi bir Alt niteliği eksik - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

17-003 Unicode eşleme gereksinimleri karşılanmıyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 18: Sayfa Başlıkları ve Altbilgiler

18-001 Başlıklar ve altbilgiler sayfa numaralandırma sanat eserleri olarak işaretlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

18-002 Başlık veya altbilgi sanat eserleri Başlık veya Altbilgi alt türleri olarak sınıflandırılmamış - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 19: Notlar ve Referanslar

19-001 Dipnotlar, sonnotlar, not etiketleri Not olarak etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

19-002 Referanslar Referans olarak etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

19-003 Not etiketinin ID anahtarı mevcut değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

19-004 Not etiketinin ID anahtarı benzersiz değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 20: Opsiyonel İçerik

20-001 Catalog sözlüğündeki OCProperties girişindeki Configs girişinde bir Opsiyonel İçerik Yapılandırma Sözlüğünde Name girişi eksik veya değeri boş bir dize - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

20-002 Catalog sözlüğündeki OCProperties girişindeki D girişinin değeri olan bir Opsiyonel İçerik Yapılandırma Sözlüğünde Name girişi eksik veya değeri boş bir dize - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

20-003 AS anahtarı bir Opsiyonel İçerik Yapılandırma Sözlüğünde bulunuyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 21: Gömülü Dosyalar

21-001 Gömülü bir dosya için dosya belirtme sözlüğü F ve UF anahtarlarını içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 22: Makale Dizileri

22-001 Makale dizileri mantıksal okuma sırasını yansıtmıyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 23: Dijital İmzalar

23-001 Dijital imzalarla ilgili özel bir test gerekmemektedir, ancak diğer hükümler uygulanır (form alanları) - Kurallar yok (test gerekmiyor)

Kontrol Noktası 24: Etkileşimsiz Formlar

24-001 Etkileşimsiz formlar PrintFields niteliği ile etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 25: XFA

25-001 Dosya dynamicRender öğesini ‘required’ değeriyle içeriyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 26: Güvenlik

26-001 Dosya şifrelenmiş ancak şifreleme sözlüğünde bir P anahtarı içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

26-002 Dosya şifrelenmiş ve bir P anahtarı içeriyor ancak P anahtarının 10. bit pozisyonu yanlış - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 27: Navigasyon

27-001 Navigasyonla ilgili özel testler gerekmiyor; uygun semantikleri kullanın - Kurallar yok (test gerekmiyor)

Kontrol Noktası 28: Açıklamalar

28-001 Gizli imgesi ayarlanmamış ve dikdörtgeni kırpma kutusunun dışında olmayan bir açıklama doğru okuma sırasında değil - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

28-002 Widget, Popup veya Link alt tipine sahip olmayan bir açıklama, bir Annot etiketi içinde iç içe geçirilmemiş - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-003 Gizli imgesi ayarlanmamış ve dikdörtgeni kırpma kutusunun dışında olmayan bir açıklama görsel biçimlendirme için kullanılıyor ancak semantik işlevine göre etiketlenmemiş - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

28-004 Link, Widget veya Popup türünden olmayan, gizli bayrağı ayarlanmamış ve dikdörtgeni kırpma kutusunun dışında olmayan ve Contents anahtarı olmayan bir açıklamanın, çevreleyen yapı elemanında alternatif bir açıklaması (Alt girişi şeklinde) yok - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-005 Gizli imgesi ayarlanmamış ve dikdörtgeni kırpma kutusunun dışında olmayan ve TU anahtarı olmayan bir form alanının, çevreleyen yapı elemanında alternatif bir açıklaması (Alt girişi şeklinde) yok - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-006 ISO 32000'de tanımlanmamış alt tipi olan bir açıklama 7.18.1'i karşılamıyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-007 Alt tipi TrapNet olan bir açıklama var - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-008 Bir sayfa bir açıklama içeriyor ancak bir Tabs anahtarı içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-009 Bir sayfa bir açıklama içeriyor ve bir Tabs anahtarı içeriyor ancak değeri S'den başka bir şey - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-010 Bir widget açıklaması bir Form etiketi içinde iç içe geçirilmemiş - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-011 Bir bağlantı açıklaması bir Link etiketi içinde iç içe geçirilmemiş - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-012 Bir bağlantı açıklaması Contents Anahtarı'nda alternatif bir açıklama içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-013 IsMap anahtarı true değeriyle mevcut ancak işlevsellik başka bir şekilde sağlanmıyor - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

28-014 Medya klip veri sözlüğünden CT anahtarı eksik - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-015 Medya klip veri sözlüğünden Alt anahtarı eksik - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-016 Dosya eki açıklamaları 7.11'e uymuyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-017 Bir PrinterMark açıklaması mantıksal yapı içine dahil edilmiş - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

28-018 PrinterMark açıklamasının görünüm akışı Artifact olarak işaretlenmemiş - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 29: Aksiyonlar

29-001 Bir betik, bireysel tuş vuruşları için belirli bir zamanlama gerektirir - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

Kontrol Noktası 30: XObjects

30-001 Bir referans XObject mevcut - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

30-002 Form XObject MCID'leri içerir ve birden fazla kez referans alınmıştır - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

Kontrol Noktası 31: Fontlar

31-001 Identity-H ve Identity-V kodlamalarından başka bir kodlama ile Type 0 font sözlüğü, CIDSystemInfo sözlüklerindeki Registry değerleri aynı değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-002 Identity-H ve Identity-V kodlamalarından başka bir kodlama ile Type 0 font sözlüğü, CIDSystemInfo sözlüklerindeki Ordering değerleri aynı değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-003 Identity-H ve Identity-V kodlamalarından başka bir kodlama ile Type 0 font sözlüğü, CIDSystemInfo sözlüğündeki CID yazı tipi için Supplement değeri, CIDSystemInfo sözlüğündeki CMap için Supplement değerinden küçük - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-004 Type 2 CID yazı tipi ne bir akış içerir ne de CIDToGIDMap girişi için değer olarak Identity adını içerir - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-005 Type 2 CID yazı tipi CIDToGIDMap girişi içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-006 Bir CMap ne ISO 32000-1:2008, 9.7.5.2, Tablo 118'de açıklandığı gibi listelenmiştir ne de gömülüdür - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-007 Bir CMap sözlüğündeki WMode girişi, CMap akışındaki WMode değeriyle aynı değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-008 Bir CMap başka bir CMap'i referans alır ve bu CMap ISO 32000-1:2008, 9.7.5.2, Tablo 118'de listelenmemiştir - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-009 Render için kullanılan bir yazı tipi tarafından metin kullanıldığında yazı tipi programı gömülü değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-010 Sınırsız, evrensel render için yasal olarak gömülebilir olmayan bir font programı gömülü - Kurallar yok (insan testi gereklidir)

31-011 Render için kullanılan metin tarafından referans alınan tüm glifler içermeyen bir yazı tipi programı gömülü - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-012 Type 1 yazı tipinde gömülü FontDescriptor sözlüğü bir CharSet dizesi içerir, ancak yazı tipi programındaki gliflerden en az biri CharSet dizesinde listelenmemiştir - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-013 Type 1 yazı tipinde gömülü FontDescriptor sözlüğü bir CharSet dizesi içerir, ancak yazı tipi programında CharSet dizesinde listelenen gliflerden en az biri yok - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-014 CID yazı tipinde gömülü FontDescriptor sözlüğü bir CIDSet dizesi içerir, ancak yazı tipi programındaki gliflerden en az biri CIDSet dizesinde listelenmemiştir - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-015 CID yazı tipinde gömülü FontDescriptor sözlüğü bir CIDSet dizesi içerir, ancak yazı tipi programında CIDSet dizesinde listelenen gliflerden en az biri yok - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-016 Bir veya daha fazla glif için, font sözlüğündeki glif genişlik bilgisi ve gömülü yazı tipi programındaki glif genişlik bilgisi 1/1000 birimden fazla farklılık gösteriyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-017 Render için kullanılan bir sembolik olmayan TrueType yazı tipi var, ancak gömülü yazı tipi programındaki cmap girişlerinden hiçbiri sembolik olmayan bir cmap değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-018 Render için kullanılan bir sembolik olmayan TrueType yazı tipi var, ancak render için kullanılacak en az bir glif sembolik olmayan cmap girişlerinden hiçbiri tarafından aranamıyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-019 Sembolik olmayan bir TrueType yazı tipinin font sözlüğü Encoding girişi içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-020 Sembolik olmayan bir TrueType yazı tipinin font sözlüğü bir Encoding sözlüğü içeriyor ancak sözlük BaseEncoding girişi içermiyor - Kurallar yok

31-021 Sembol olmayan bir TrueType font sözlüğündeki Encoding girişinin ya da BaseEncoding girişinin değeri ne MacRomanEncoding ne de WinAnsiEncoding'dir - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-022 Sembol olmayan bir TrueType font sözlüğündeki Encoding girişindeki Differences dizisi, Adobe Glif Listesi'nde listelenmeyen bir veya daha fazla glif ismi içeriyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-023 Sembol olmayan bir TrueType font sözlüğündeki Encoding girişinde Differences dizisi bulunuyor fakat gömülü font programı (3,1) Microsoft Unicode cmap içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-024 Sembolik bir TrueType font sözlüğündeki font sözlüğünde Encoding girişi bulunuyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-025 Sembolik bir TrueType font için gömülü font programı hiçbir cmap içermiyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-026 Sembolik bir TrueType font için gömülü font programı birden fazla cmap içeriyor, ancak cmap girişlerinden hiçbiri (3,0) Microsoft Symbol cmap değil - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-027 Font sözlüğü ToUnicode girişini içermiyor ve aşağıdakilerden hiçbiri doğru değil… - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-028 ToUnicode CMap'te belirtilen bir veya daha fazla Unicode değeri sıfırdır - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-029 ToUnicode CMap'te belirtilen bir veya daha fazla Unicode değeri ya U+FEFF ya da U+FFFE'ye eşittir - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

31-030 Metin gösterme işlemcilerinde kullanılan bir veya daha fazla karakter .notdef glifini referans alıyor - Kurallar yok (makine ile test edilebilir)

KAYNAKÇA

Burgstahler, S. (2019). Working Together: People with Disabilities and Computer Technology. (23.10.2023 tarihinde https://www.washington.edu/doit/working-together-people-disabilities-and-computer-technology adresinden ulaşılmıştır)

Darvishy, A., Sethe, R., Engler, I., Pierres, O., & Manning, J. (2023). The state of scientific PDF accessibility in repositories: A survey in Switzerland. arXiv preprint arXiv:2305.14041.

Drümmer, O., & Chang, B. (2014). PDF/UA in a Nutshell: Accessible documents with PDF. (23.10.2023 tarihinde https://www.pdfa.org/wp-content/until2016_uploads/2013/08/PDFUA-in-a-Nutshell-PDFUA.pdf adresinden ulaşılmıştır).

Fichten, C. S., Ferraro, V., Asuncion, J. V., Chwojka, C., Barile, M., Nguyen, M. N Wolforth, J. (2009). Disabilities and e-learning problems and solutions: An exploratory study. Educational Tech¬nology & Society, 12(4), 241-256.

Hornbaek, K. (2006). Current practice in measuring usability: Challenges to usability studies and research. International Journal of Human-Computer Studies, 64 (2), 79-102. 10.1016/j.ijhcs.2005.06.002.

ISO (2014). Document management applications. Electronic document file format enhancement for accessibility. Part 1: Use of ISO 32000-1 (PDF/UA-1). (23.10.2023 tarihinde https://www.iso.org/standard/64599.html adresinden ulaşılmıştır)

Itext (2015). Do you know how many PDF documents exist in the world? (23.10.2023 tarihinde https://itextpdf.com/blog/technical-notes/do-you-know-how-many-pdf-documents-exist-world adresinden ulaşılmıştır)

Nganji, J. (2015). The Portable Document Format (PDF) accessibility practice of four journal publishers. Library & Information Science Research, 37 (3), 254-262. 10.1016/j.lisr.2015.02.002.

Nganji, J. T. (2018). A disability-aware mentality to information systems design and development. In M. Khosrow-Pour (Ed.), Encyclopedia of information science and technology (4th ed., pp. 314-324). Hershey, PA: IGI Global.

Voces, R., & Codina, L. (2008). Potential accessibility versus real accessibility of pdf format: Analysis of the Spanish online newspapers. Profesional De La Information, 17(2), 205-212. https://doi. org/10.3145/epi.2008.mar.11

WHO (2023). Blindness and vision impairment. (23.10.2023 tarihinde https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/blindness-and-visual-impairment adresinden ulaşılmıştır)

Anadolulu (Aphrodisiaslı) Bir Filozof: Aristoteles Yorumcusu Titus Aurelius Aleksandros

Elif AKGÜN KAYA [1]

Giriş

Anadolu tarih boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapan kültür bakımından zengin bir coğrafyadır. Farklı medeniyetlere ev sahipliği yapması çeşitli düşünce sistemlerinin ve kültürlerinin bu topraklarda yeşermesine yol açmıştır. Bu çeşitlilik ve zenginlik felsefenin bu coğrafyada hayat bulmasını sağlamıştır. Anadolu'nun zengin tarihî geçmişi, felsefi düşünce için uygun zemin oluşturmuştur. Çeşitli medeniyetlerin, dinlerin, kültürlerin ve düşünce sistemlerinin bu coğrafyada bir araya gelmesi, felsefi çeşitliliğin doğmasına ve bu topraklarda birçok düşünürün (Akgün Kaya, 2016) yetişmesini sağlamıştır. Bu düşünürlerden biri de Karia Bölgesinden Aphrodisiaslı (Aydın/Karacasu) filozof Titus Aurelius Aleksandros'tur. Bu çalışmada Titus Aurelius Aleksandros'un hayatı, eğitimi, ailesi ve Aristoteles külliyatı üzerine yazdığı yorumlardan oluşan felsefi çalışmalarının tanıtılıp bazı felsefi eserlerinin incelenmesi amaçlanmaktadır.

Eğitimi ve Eserleri

MS. II. yüzyılın sonlarıyla MS. III. yüzyılın başlarında yaşadığı düşünülen Aleksandros, Aristoteles'in eserleri üzerine yaptığı yorumlarla tanınır. Aristoteles'in eserlerine yaptığı yorumlardan dolayı *eksēgētēs* (ὁ ἐξηγητής: yorumcu) olarak anılmaktadır. Aristoteles'in düşüncelerini anlamaya ve açıklamaya çalışırken, onun fikirlerini daha da geliştirmiş ve yorumlamıştır. Kökeniyle ilgili çok fazla veri bulunmasa da 2001 yılında Aphrodisias'ta bulunan aşağıdaki yazıt (Chaniotis, 2004: 79-81) onun ve ailesinin hakkında bazı bilgiler sunmaktadır.

	Ψηφισαμένης		λόσοφος, τῶν Ἀθή-	*Boulē ve dēmos'un kararınca, Atina'daki felsefe okullarının yöneticilerinden biri olan filozof Titus Aurelius Aleksandros, babası filozof Titus Aurelius Aleksandros'u (heykelini dikerek onurlandırdı).*
	τῆς βουλῆς καί		νησιν διαδόχων	
	τοῦ δήμου	8	Τ. Αὐρήλιον Ἀλέ-	
4	Τίτος Αὐρήλιος		ξανδρον, φιλόσο-	
	Αλέξανδρος φι-		φον, τόν πατέρα	

Onurlandırmanın *boulē ve dēmos'un* resmi izniyle yapılması, Aleksandros'un kendisinin ve babasının filozof olarak resmen onandığının bir göstergesidir. Bu yazıt Aleksandros'un hem kendisinin hem de babasının yaşadıkları toplumda resmî olarak filozof ünvanını elde ettiklerinin kanıtıdır. Ayrıca, "Titus Aurelius" isminin kullanılması ailenin Roma imparatorlarıyla arasının iyi olduğunu ve filozof olarak Aleksandros'un da ününün Aphrodisias sınırlarını aştığını gösterir; çünkü "Titus Aurelius" ismi bu ailenin Roma vatandaşlık hakkını elde ettiğini gösterir ve muhtemelen MS. 135/136'da Antoninus Pius'un Asia valiliği

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Sistematik Felsefe ve Mantık ABD, eakgun@mehmetakif.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-6813-5900.

zamanında bu aileye vatandaşlık verilmiş. Bu bilgiler yazıtı MS. II. yüzyılın sonlarına veya MS. III. yüzyılın başlarına tarihlendirmeyi mümkün kılmaktadır.

Yazıtta dikkat çeken diğer bir nokta Aleksandros'un *diadokhos (διάδοχος)* olarak anılmasıdır. *Diadokhos* kavramı Atina'daki felsefi okullardan birini yöneten veya önemli bir rol oynayan kişilere verilen bir ünvanı ifade eder. Bu ünvan, Aleksandros'un akademik dünyada saygın bir pozisyona sahip olduğunu ve ayrıca imparatorlarla yakın bir ilişki geliştirdiğini gösterir. MS. II. yüzyılın sonunda imparator tarafından Atina'daki felsefe kürsülerine atanmış kişiler için *diadokhos* terimi kullanılır (Chaniotis, 2004: 79). Bu dönemde imparatorlarla ya da onların çevresiyle ilişki içinde olan filozof, rhetor ve sofistler birtakım ayrıcalıklar elde etme fırsatı yakalamışlardır (Akgün Kaya, 2016). Atina'da imparatorlar tarafından kurulan felsefi kürsülerin varlığı bilinmekte ve bu kürsülere imparatorlar tarafından dönemin ünlü filozof, rhetor ve sofistleri atanmaktadır (Akgün Kaya, 2016: 53-49). Aleksandros hem felsefe alanındaki başarısı hem de imparator ya da imparatorun çevresiyle yakın ilişkisi sayesinde Atina'daki felsefe okullardan birinin yöneticiliğini elde etmiş olmalıdır. Yazıtta bu okulla ilgili bir bilgiye yer verilmemiş olsa da muhtemelen Aleksandros, Aristotelesçi *Peripatos* (περίπατος) Okulun yöneticiliğini yapmış olmalıdır.[2] Bu okulun başkanlığını kesin olarak ne zaman yaptığı belirlenememekle birlikte MS. 198-209 yılları civarında bu görevi üstlenmiş olduğu tahmin edilmektedir; çünkü "Kader Üzerine" (Περὶ Εἱμαρμένης)[3] adlı eserinin girişinde imparator Septimius Severus ve Caracalla'ya elde ettiği her şey için iyi dileklerini ve teşekkürlerini sunmaktadır.[4] Septimius Severus ve Caracalla'nın yönetimi MS. 198-209 yılları arasında sürmüştür. Bundan hareketle de Aleksandros'un kürsü başkanı olarak faaliyetlerini bu yıllar arasında sürdürdüğü düşünülebilinir. Ayrıca Atina'daki felsefe kürsüsü başkanlığına (διάδοχος) Septimius Severus ve Caracalla tarafından atanmış olmalıdır (Todd, 1976: 1, n. 3; Sharples, 1990: 83; Sharples, 2005: 47-49). Metinde, Septimius Severus ve Caracalla'ya ona karşı gösterdikleri nezaket için teşekkür etmesi, onları övgüyle anması, minnettarlık duyması; açık bir şekilde onlardan birçok kez büyük yardımlar gördüğünü ve her zaman istediği şeyleri elde ettiğini yazması imparatorlardan Atina'daki felsefe kürsüsü başkanlığı dışında başka ayrıcalıklar elde etmiş olduğunu düşündürtür. Bu iki imparatorla arasındaki bağı güçlendirmek için onlara hediye olarak kendisinin kaleme aldığı Aristoteles'in öğretilerini içeren bir kitap göndermesi (Aleks. Aphr. *Fat*. 164.11-16) imparatorlarla arasındaki yakın ilişkiyi gösterir. Büyük olasılıkla bu yakın ilişki sonucunda anavatanı Aphrodisias adına da birtakım yatırımlar, ayrıcalıklar kazanmış olmalıdır.

Aphrodisias'ın önemli bir figürü olan Aleksandros hakkında yazıt önemli biyografik bilgiler sunar. Babasının filozof olması dönemin en iyi eğitimini aldığını gösterir ve bu da ilk öğretmenin babası olduğu anlamına gelir. Aynı zamanda bu dönemde felsefe eğitiminin aileler arasında devam eden geleneksel bir uygulama olduğu bu yazıtla birlikte tekrar kanıtlanır. Ayrıca, yazıt Aphrodisias kentinin İmparatorluk Dönemi'nde canlı bir entelektüel yaşama sahip olduğuna işaret eder ve dönemin kültürel, entelektüel atmosferine dair önemli bir veri sunar.

Aleksandros'un çalışmalarının kapsamı ve derinliğinden iyi eğitilmiş bir filozof olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca babasının da filozof olması küçük yaşlardan itibaren felsefeyle tanışmış ve başta babası olmak üzere zamanın en iyi öğretmenlerinden dersler almış olduğunu gösterir.

---

[2] Atina'da Platoncu, Stoacı, Peripatetik ve Epikourosçu olmak üzere dört ana felsefi okulu olduğu bilinmektedir. Bunlar Roma İmparatoru Marcus Aurelius tarafından MS. 176 yılında kurulmuştu (Philost. VS. 566) Ancak Aleksandros'un hangi pozisyona atanmış olduğu kesin değildir. Aristoteles üzerine yaptığı yoğun çalışmalardan ötürü Peripatetik okuluna yönetici olarak atanmış olmalıdır.

[3] Eserin eski Yunanca tam ismi "Αλεξάνδρου Αφροδισιέως πρὸς τοὺς Αὐτοκράτορες περὶ Εἱμαρμένης" (*Aphrodisiaslı Aleksandros'un İmparatorlara Kader Üzerine Mektubu*) şeklindedir.

[4] Aleks. Aphr. *Fat*. 164. 3-6: Ἦν μὲν δι᾽ εὐχῆς μοι, μέγιστοι αὐτοκράτορες Σεβῆρε καὶ Ἀντωνῖνε, αὐτῷ γενομένῳ παρ᾽ ὑμῖν ἰδεῖν τε ὑμᾶς καὶ προσειπεῖν καὶ καθομολογῆσαι χάριν ἀνθ᾽ ὧν ἔπαθον εὖ παρ᾽ ὑμῶν πολλάκις, αἰεὶ τυχὼν πάντων ὧν ἠξίωσα μετὰ μαρτυρίας ἧς δίκαιος εἶναι τυγχάνειν τοιαῦτα αἰτούμενος.

Ayrıca, Mytileneli Aristoteles'in (Maraux, 1984; Sharples, 2005: 49)[5], Peripatik filozoflar Sōsigenēs[6] ve Herminos'un (Simpl. *Cael*. 7. 430. 27-32; Todd, 1976: 11), Aristoteles yorumcusu Peripatik filozof Aspasios'un öğrencisi olmuştur (Lynch, 1972: 214).

Aleksandros, Aristoteles felsefesini savunan Peripatik filozofların son temsilcilerden biri olarak Aristoteles'in felsefesini tutarlı bir şekilde sunar. Sonraki yorumcular Neoplatonist okulların üyeleri olduklarından Aristoteles'in çalışmalarını Neoplatonist felsefi sistemlerine entegre etme isteği içinde eserlere yaklaşırlar ve Platon ile Aristoteles düşüncelerinin önemli ölçüde birbirine uyduğunu kanıtlama çalışırlar. Aleksandros böyle bir amaç taşımadığı için mantık, fizik, psikoloji, metafizik ve etik konularını içeren geniş bir yelpazede Aristoteles metinlerinin titiz ve felsefi bir şekilde açıklamasını yapar (Frede, 2017). Aleksandros Aristoteles'in felsefesini bir bütün olarak ele alır ve kendi döneminin felsefe sorularına sistematik cevaplar sunan bir yorumcu olarak kabul edilir. Çalışmaları kendi yazdığı eserler ile Aristoteles'in eserleri üzerine yaptığı yorumlardan oluşmaktadır. Aristoteles'in "Gök Cisimleri Üzerine"[7], "Algı ve Algılananlar Üzerine"[8], "Birinci Analitikler"[9], "Topikler"[10] ve "Metafizik"[11]" eserlerinin üzerine yorumları mevcuttur. Bu eserlerinde Aristoteles'in mantık, fizik, psikoloji, metafizik ve etik eserleri üzerinde titiz bir şekilde çalışmıştır. Aristoteles'in eserlerini yorumlama ve açıklama konusunda usta bir filozof olarak saygı görür. Aristoteles'i Aristotelesçi terimlerle açıklamıştır; özellikle özel noktalarda yaratıcı açıklamalar yapma konusunda oldukça başarılıdır. Bundan dolayı da sonraki Antik dönem ve Arap geleneğinde örnek bir yorumcu olarak kabul edilir. Görüşleri kendinden sonraki filozofların üzerinde etkili olmuştur. Bireysel ölümsüzlüğü reddederek Aristotelesçi Faal Akıl'ı (Korkut, 2018) Tanrı ile özdeşleştirmesi İbn Rüşd (Averroes) tarafından kabul edilmiş ve Aquinas tarafından reddedilmiştir. Görüşleriyle Orta Çağ'da büyük etki yaratmıştır.

Aleksandros'un eserleri sadece Aristoteles'in yorumlarını açıklamakla sınırlı değildir. Kendi felsefi düşünce sistemini de oluşturmuştur. Kendi düşüncelerini "Problemler ve Çözümler"[12], "Etiksel Problemler"[13], "Kader Üzerine"[14], "Karışım ve Çoğalma Üzerine"[15], "Ruh Üzerine"[16] ve "Ruh Üzerine Çalışmaya Ek"[17] gibi eserlerinde kaleme almıştır. Ancak

---

[5] P. Thillet (1984), Moraux'un Mytileneli Aristoteles'in, Aleksandros'un öğretmeni olduğu iddiasına karşı çıkar ve metinde bahsedilen ifadenin (Aleks. Aphr. *Manti*. 110.4: Ἤκουσα δὲ περὶ νοῦ τοῦ θύραθεν παρὰ Ἀριστοτέλους) aslında Aleksandros'un, Aristoteles'in eserlerinden öğrenmesine atıfta bulunabileceğini savunur. Krş. Moraux, 1967; Thillet, 1984; Sharples, 1986.

[6] Them. *Paraphr.* 5.3.61.23: Σωσιγένης ὁ Ἀλεξάνδρου διδάσκαλος; Aleks. Meteor. 143.13: ὁ διδάσκαλος ἡμῶν Σωσιγένης; Deks. 7.4: Σωσιγένης ὁ Περιπατητικὸς.

[7] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως εἰς τὸ πρῶτον τῶν Ἀριστοτέλους μετεωρολογικῶν: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Aristoteles'in Meteorolojiyle İlgili (Kitabının) Birinci (Bölümüne Notları)*. Bkz. Aleks. Aphr. *Meteor*.

[8] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως ὑπόμνημα εἰς τὸ περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Algı ve Algılananlar Üzerine Yorumu*. Bkz. Aleks. Aphr. *Sens*.

[9] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως εἰς α΄ τῶν Ἀριστοτέλους ἀναλυτικῶν προτέρων ὑπόμνημα: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Aristoteles'in Birinci Analitikler (Kitabı) I İçin Yorumu*. Bkz. Aleks. Aphr. *Anal. Pr*.

[10] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως εἰς τὸ πρῶτον τῆς τοπικῆς Ἀριστοτέλους πραγματείας: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Aristoteles'in Topik (Mantık) Kitabının İlk Bölümü İçin İncelemeleri*. Bkz. Aleks. Aphr. *Top*.

[11] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως ὑπόμνημα εἰς τὸ μεῖζον α΄ τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ἀριστοτέλους: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Aristoteles'in Büyük Kitap Metaphysika I'e Yorumu*. Bkz. Aleks. Aphr. *Metaph*.

[12] Αλεξάνδρου Αφροδισιέως Φυσικών Σχολικών Αποριών και Λύσεων Βιβλίον Πρῶτον Κεφάλαια: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Doğa Bilimleri Okulu Soruları ve Cevapları Kitabı 1. Bölüm*. Bkz. Aleks. Aphr. *Ap. Lys*.

[13] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως ηθικων προβληματων βιβλίον Α: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Etik Sorunlar Kitabı I*. Bkz. Aleks. Aphr. *Eth. pro.*

[14] Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως πρὸς τοὺς Ἀὐτοκράτορες περὶ εἱμαρμένης: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un İmparatorlara Kader Üzerine (Mektubu)*. Bkz. Aleks. Aphr. *Fat.*

[15] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως περί κράσεως καὶ αὐξήσεως/*De Mixtione*: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Karışım ve Çoğalma Üzerine*. Bkz. Aleks. Aphr. *Mix.*

[16] Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως περὶ ψυχῆς: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Ruh Hakkında. Bkz.* Aleks. Aphr. *An.*

[17] Αλεξάνδρου Αφροδισιέως περί ψυχής β: *Aphrodisiaslı Aleksandros'un Ruh Hakkında 2.* Bkz. Aleks. Aphr. *An. Mat.*

Aristoteles üzerine yaptığı kendi yorumlarını Aristoteles'e aitmiş gibi sunduğu iddia edilir (Frede, 2017). Özellikle "Ruh Üzerine" (*De Anima*/Περί Ψυχής), "Kader Üzerine" (*De Fato*/Περὶ Εἱμαρμένης), "Karışım Üzerine ve Çoğalma Üzerine" (*De Mixtione*/Περί Κράσεως καὶ Αὐξήσεως) gibi eserlerinde, Aristoteles'in fikirlerini genişletmiş ve geliştirmiştir. Bu eserler hem Aleksandros'un derin düşünce yeteneğini hem de Aristotelesçi geleneğe yaptığı katkıları yansıtır. Aristoteles'in karmaşık düşüncelerini daha anlaşılır ve erişilebilir hale getirmiştir. Eserlerinin bir kısmı Eski Yunanca asıllarıyla korunarak, bazıları Arapça kaynaklar aracılığıyla günümüze ulaşırken, bazıları da kaybolmuştur. Ayrıca hangi eserlerin ona ait olduğu gerçekliği konusunda farklı görüşler mevcuttur. Metafizik'in (Aleks. Aphr. *Metaph*.) ilk beş kitabı üzerine yapılmış olan yorum çalışmasının Aleksandros'a ait olduğu, geri kalan dokuz kitabın yorumunun ise Ephesoslu Mikhael'e (MS 11./12. yy.) ait olduğu kabul edilen yaygın görüştür. Ayrıca bazı el yazmaları Aleksandros'a atfedilse de "Sofistlerin Çürütmeleri Üzerine" (*In Aristotelis sophisticos elenchos commentarius: Aristoteles'in Sofistik Eleştiriler Üzerine Yorumu*) eserin de Ephesoslu Mikhael'e ait olduğu iddia edilir. "Ruh Üzerine Çalışmaya Ek" (*De anima libri mantissa*) adlı eserin ise Aleksandros'un ders notlarının öğrencileri tarafından derlenmesinden oluştuğunu iddia edenler de vardır (Frede, 2017). "Tıbbi Sorunlar ve Fiziksel Problemler" (Aleks. Aphr. *Prob*.), "Ateşler Üzerine" (Aleks. Aphr. *Febr*.) eserlerin Aleksandros'a ait olmadığı düşünülür (D'Ancona & Serra, 2002).

Aleksandros, eserlerinde sadece Antik Yunan felsefesi açısından değil, aynı zamanda evrensel sorunlar açısından da önemli konulara değinir. Psikoloji, fizik, etik değerler, görme, ışık, kader, duyu algısı, ruhun doğası, madde-form, zihin-ruh, neden-sonuç gibi insan düşüncesinin evrensel meselelerini, temel problemlerini çeşitli konularla geniş bir felsefi yelpazeden ele alır. Ayrıca Metafizik ve Doğa Felsefesi sorunlarıyla da ilgilenir (Aleks. Aphr. *Ap. Lys*.). Evrenin temel yapısı, neden ve sonuç ilişkileri gibi metafizik ve doğa felsefesinin temel sorunlarına odaklanır. Haksız yere, maddecilik ve mekanik açıklamalara, ayrıca nominalizme eğilimli olmakla suçlanmıştır. Ancak, maddeye sahip olan nesnelerin özgül formlarını, sadece düşünce yoluyla maddeden ayrılabilir olduklarını düşünür. Göksel etki olarak yorumladığı Tanrı'nın halkı denetlemesi, fiziksel değişimin sürekliliğini ve türlerin hayatta kalmasını sağlar, ancak bireyler üzerinde herhangi bir ilahi endişenin olmadığını belirtir. Tüm bu farklı alanlarla ilgili görüşlerini temellendirirken kendi sistemini ve yöntemi oluşturur. Bunu da "Topik" (Mantık) kitabında kendi felsefi tartışma tarzının Aristoteles dönemi ile farklı olduğunu dile getirerek gösterir (Aleks. Aphr. *Top*. 27. 1-31). Antik dönem filozoflarının felsefi meseleleri tartışırken diyalektik uygulamayı kullandıklarını ve diyalektik uygulamayla bir sorunu veya argümanı başkalarıyla tartışarak çözmeyi amaçladıklarını belirtir. Filozoflar, bu şekilde sık sık egzersiz yaparak sorunlara yaratıcı çözümler sunarak kendilerini ifade etmiş oldukları gibi bilgilerini etkileyici bir şekilde sunma fırsatı da yaratırlar. Antik Dönem filozoflarının felsefe problemlerini tartışırken Aleksandros kendi döneminde olduğu gibi yazılı metinleri temele almadıklarını, bunun yerine sözlü tartışma yöntemini kullanarak diyalogları tercih ettiklerini vurgular; çünkü eski zamanlarda bu tür kitapların olmadığını ve bunun yerine zekâlarını kullanarak parlak argümanlarla metni geliştirip iyileştirdiklerini söyler. Aristoteles ve Theophrastos tarafından yazılan bu tür kitapları, konuları yaratıcı bir şekilde ele alma becerisi sergileyen örnekler olarak gösterir. Antik Dönem filozofları, felsefi meseleleri ele almak ve ifade etmek için diyalektik uygulama ile yaratıcı tartışmaları kullanarak kendi felsefi düşüncelerini geliştirirler. Aleksandros da hem kendi döneminin hem de kendinden önceki dönemlerin felsefi sistemlerini ve yöntemlerini kullanarak kendi felsefi düşüncesini oluşturmuştur.

Aleksandros'un yorum yöntemi, Aristoteles'in eserlerini açıklarken ve yorumlarken izlediği bir metodolojiyi yansıtır. İlk olarak çalışmanın genel bağlamının anlaşılabilmesi için eserin başlığı, kapsamı ve konusu gibi genel bilgileri sunar. Daha sonra Aristoteles'in metninden bazı alıntılar yapar ve yaptığı bu alıntılar üzerinden yorumlarını inşa eder. Bu

alıntılar tartışmanın temelini oluşturur; çünkü Aleksandros genellikle metni satır satır ele almaz; ancak bazı konuları tartışmayı seçer ve diğerlerini atlar. Aleksandros, yorumladığı metinde sorunlu gördüğü yerleri belirler. Bu sorunlar, terimlerin açıklamalarını, ifadelerin anlamını veya başkalarının farklı görüşlerini içerebilir. Yorumladığı metindeki sorunlu bölümleri, Aristoteles'in başka eserlerindeki ilgili konularla ilişkilendirerek metnin anlamının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olur. Eserin farklı el yazmalarındaki okumalarını da kontrol ederek metinsel sorunlara odaklanır. Eserin filolojik bakımdan da incelemesini yaparak metni eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirip Aristoteles'in en doğru biçimde anlaşılmasına katkı sunar. Bu şekilde öğrencilerin metinleri incelemelerine ve derinlemesine anlamalarına rehberlik eder. Bu yöntem, Aristoteles'in eserlerini anlamak ve yorumlamak için kullanılan geleneksel bir yaklaşımı yansıtır (Frede, 2017).

Aleksandros'un yorumları, Aristoteles'in metinlerini oldukça özenli ve dikkatli bir şekilde takip ettiğini, öğrencilerin daha iyi anlamalarına yardımcı olmak amacıyla bu metinleri açıklamaya çalıştığını gösterir. Ancak genellikle özel noktalara ve ilgili pasajlara odaklandığı bir yaklaşım benimser. Özellikle Aristoteles'in Metafizik'in ilk kitabında, Aristoteles'in Platon'un "İdealar Teorisi"ni eleştirdiği iki bölüme (Aleks. Aphr. *Metaph.* A 6, 9) odaklanarak yorumlarının yarısını bu konuya ayırır. Aristoteles'in mantık, epistemoloji ve ontolojiyle ilgili teorilerini değerlendirirken eleştirel bir tavırdan ziyade genellikle bu teorileri doğrulayan bir yaklaşım benimser. Genel olarak kendi dönemindeki felsefe problemlerinin çözümünde Aristotelesçi bakış açısının doğru olduğunu düşünür. Bu yaklaşımıyla Aristoteles'in metinlerini derinlemesine anlama ve aktarma amacı güttüğünü gösterirken, diğer filozoflara olan yaklaşımı daha eleştirel ve mukayese edici bir nitelik taşır. Aristoteles'in mantığı nasıl ele alındığını gösterdiği "Birinci Analitikler" (Aleks. Aphr. *Anal. Pr.*) yorumunda dönemine kadarki mantıkla ilgi gelişmelere hâkim olduğu görülür ve Theophrastos ya da Stoacılar tarafından yapılan mantık çalışmalarını oldukça iyi bildiği anlaşılır. Aristotelesçi mantığı doğru bularak Stoacı mantığı yanlış kabul eder. Aristoteles'in metininde gördüğü zorlukları ve tutarsızlıkları belirtir; ancak bunları sadece düzeltmeye çalışmakla yetinir. Aristoteles'i açık bir şekilde eleştirmekten kaçınır. Platon'un "İdealar Teorisi" konusunda da Aristoteles'in eleştirel tutumunu benimser; ancak kendi yorumlarını yaparken bu iki büyük filozof arasındaki farkları vurguladığında hem Aristoteles'in hem de Platon'un düşüncelerini dikkate alır.

Aleksandros, yazılarında Aristotelesçi bir bakış açısı sunar ve kendi döneminin koşullarını, düşünsel bağlamını birçok yönden yansıtmakla birlikte Aristoteles tarafından tartışılmayan ya da az tartışılan konuları da ele alır. Doğa felsefesi sorunlarına odaklandığı ve çeşitli konuları ele aldığı "Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως Φυσικών Σχολικών Ἀποριών καὶ Λύσεων Βιβλίον Πρῶτον Κεφάλαια" (*Aphrodisiaslı Aleksandros'un Doğa Bilimleri Okulu Soruları ve Cevapları Kitabı 1. Bölüm*) eseri de geniş bir yelpazede felsefi sorunları inceler ve okuyuculara hem soruları hem de muhtemel çözümleri sunar. Aleksandros'un bu eseri, döneminin düşünsel atmosferini ve Aristoteles'in metinlerini daha anlaşılır kılmak için yazılmıştır. Üç farklı kitaptan oluşan "Ἀπορίαι καὶ λύσεις" eseri doğa felsefesine dair soruları ele alır. Bu sorular metafizikten etiğe, doğa felsefesinden ontolojiye kadar birçok felsefi konuyu içerir. Hareket, ruh, tanımlar, bir şeyin özünün ne olduğu, tanrı, renkler, zıt şeyler, nedensellik, madde, mutluluk, ilk neden gibi birçok konuyla ilgili felsefi sorular sorar (Aleks. Aphr. *Ap. Lys.* 1. 1t-2. 18p). Bu soruların cevaplarını verirken ontoloji (varlık felsefesi) ve kozmoloji (evrenin yapısı ve kökeni) konularına odaklanır. Ana konu varlıkların yok olabilirliği ve yok olmazlığı fikri etrafında şekillenir. Hareketin sonsuz ve yok olamaz olduğunu ileri sürülerek ontolojik temeli araştırılır. Hareketin kaynağını, hareketin kendinden önce hareketi olan bir şey olarak açıklar. Sonsuz hareket, evrensel bir düzenin temelini oluşturur. Sonsuz olan bir şey yok olmaz. Dairesel hareketin özellikle vurgulandığı görülür. Bu hareketin özel bir öneme sahip olduğu ve bir çeşit ideal hareket olduğu ileri sürülür. İlk İlkenin doğası ve ontolojik özü tartışılır. Hareketin kaynağının ilahi bir ilke olduğu iddia edilir. Bu ilahi veya tanrısal ilkenin, sonsuz

dairesel hareketi başlatan ve sürdüren temel bir nedensel ilke olduğu kabul edilir. Evrenin hareketini yönlendiren ve neden olan güç olarak iyi kavramı tanımlanır. İyi, metinde özellikle vurgulanır ve iyinin özü, doğanın ihtiyacına göre arzulanan, istenen bir şey olarak tanımlanır. Bundan harektle de en iyi hareket eden, en çok istenir sonucuna varılır. Aleksandros "ilk neden" (τὸ πρῶτον αἴτιον) kavramının doğruluğunu göstermek için analitik bir yöntem kullanır (Aleks. Aphr. *Ap. Lys*. 2. 20-4. 26). Metinde Aristoteles'in metafizik, etik, doğa felsefesi görüşlerine yer verilir. Genel olarak metindeki düşünceler ve kavramlar Aristoteles'in felsefesiyle bazı benzerliklere sahip olsa da birtakım farklılıklar içermektedir. Aleksandros hareketin sadece sonsuz olduğunu vurgularken, Aristoteles hareketi potansiyel ve gerçek hareket olarak ayırır ve hareketi inceler. Metinde, dairesel hareketin kaynağının ilahi bir ilke olduğu ileri sürülür. Aristoteles de Tanrı kavramını felsefesinde işler; ancak onun Tanrı anlayışı, evrenin hareketinin nedeni olarak düşünülen bir düşünce ilkesi olarak işlev görür. Aleksandros eserde iyi kavramını evrende arzulanan bir şey olarak kabul eder. Aristoteles de iyi ve arzu konularına etik ve erdemleri ele alarak değinir. Aristoteles'in etik teorisi, iyi bir yaşamın erdemlerle ilişkilendirilmesi üzerine kuruludur.

Aleksandros, "Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως πρὸς τοὺς Αὐτοκράτορες περὶ εἱμαρμένης" (*Aphrodisiaslı Aleksandros'un İmparatorlara Kader Üzerine Mektubu*) eserinde kaderin ne olduğu ve insanların hayatlarını nasıl etkilediği gibi temel felsefi konuları ele alır. Filozofların, kaderle ilgili tartışmalarda farklı görüşlere sahip oldukları ve bu görüşlerin insanlar ve diğer varlıklar üzerindeki etkilerini açıklamak için hangi nedenleri kullanmaları gerektiği üzerine çeşitli fikirler sunar. Bir heykelin yapımı gibi basit bir olgunun dahi birçok nedenin sonucu olduğunu örneklerle açıklayarak neden ve etki ilişkisini temellendirmeye çalışır. Bunu kaderin ve nedenlerin karmaşıklığını anlatmak için kullanır. Kaderle ilgili argümanlar neden ve etki arasındaki ilişkiyi anlamaya yönelik bir tartışma noktası olarak ele alınır. İnsanların kader hakkındaki inançlarının farklılıklarını ve bu farklılıkların filozoflar arasında nasıl tartışmalara yol açtığını gösterir. İnsanların kaderin ne olduğu konusunda farklı inançlara sahip olmalarının farklı felsefi görüşlerin ortaya çıkmasına neden olduğunu belirtir. Felsefenin de insanların kaderini ve nedenlerini anlamaya çalışan bir disiplin olduğunu vurgular. Filozoflar, insanların ve diğer varlıkların hayatlarını yönlendiren etkenleri anlamak ve bu konuda daha fazla bilgi sağlamak amacıyla bu tür karmaşık konuları ele alırlar.

Aleksandros, "Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως ὑπόμνημα εἰς τὸ περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν" *(Aphrodisiaslı Aleksandros'un Algı ve Algılananlar Üzerine Notları)* eserine Aristoteles'in "Ruh Üzerine" (*De Anima*) adlı çalışmasıyla ilgili bir özet sunarak giriş yapar. "De Anima"; Aristoteles'in psikoloji, zihin felsefesi ve duyu algısı gibi konuları ele aldığı önemli bir metnidir. Alesandrs'un ruhun genel yapısı ve bireysel yetenekleri üzerine derinlemesine düşündüğü anlaşılır. İlk olarak, kaç tane yeteneğin var olduğunu ve bu yeteneklerin ne ifade ettiğini araştırır. Ardından, algılama yeteneğini ele alır ve bu yeteneğe kimin sahip olduğunu, farklı duyular arasındaki bölünmeyi ve her duyunun doğasını inceler. Aristoteles'in ruhun doğası, yetileri ve duyusal algıları hakkındaki görüşlerine odaklanır. Aristoteles, ruhun ve duyu algılarının nasıl çalıştığını ve insan deneyimini nasıl etkilediğini açıklamaya çalışır. Ayrıca, her duyu algısının bir algılama organına ihtiyaç duyduğunu ve algılanabilen şeylerin de kendi doğalarına göre farklılık gösterdiğini belirtir. Duyuların nasıl işlediği ve her bir duyunun özel işlevini nasıl yerine getirdiği konularını ele alır. Daha sonra, duyusal organlara odaklanır ve her duyunun duyusal organının ne olduğunu ve algı olmadan algılanmanın mümkün olmadığını açıklar. Son olarak, her bir duyunun algıladığı şeyi ve bir şeyin doğasına göre nasıl algılanabilir hale geldiğini inceler. Bu metin Aristoteles'in insan algısını, ruhun doğasını ve duyusal deneyimini anlama çabalarını özetler. Aristoteles, insan zihninin işleyişini inceleyen önemli bir filozoftur; bu eser, ruhun ve algının nasıl çalıştığına dair onun düşüncelerini yansıtır. Bu metin aracılığıyla Aristoteles'in duyu algıları ve ruhun doğası hakkındaki temel görüşlerini anlayabilir ve antik düşünceye dair önemli bir bilgi edinebilir.

Aristoteles'in, "De Anima" eseri, psikoloji, zihin felsefesi ve duyu algısı gibi konuları ele aldığı önemli bir eseridir. Aleksandros, "Αλεξάνδρου Αφροδισιέως περί ψυχής" (Aphrodisiaslı Aleksandros'un Ruh Hakkında) metinde, Aristoteles'in ruhun doğası, yetileri ve duyusal algılar hakkındaki görüşlerine odaklanır; ruhun doğası, beden ve ruhun ilişkisi, madde ve biçim kavramları gibi felsefi konuları ele alır. Aristoteles, ruhun ve duyu algılarının nasıl çalıştığını ve insan deneyimini nasıl etkilediğini açıklamaya çalışır. Ayrıca, her duyu algısının bir algılama organına ihtiyaç duyduğunu ve algılanabilen şeylerin de kendi doğalarına göre farklılık gösterdiğini belirtir. Aleksandros bedenin iç ve dış işleyişinin anlaşıldığında ruhun güçlerinin ve yetilerinin daha iyi kıvranılacağını söyler (Aleks. Aphr. *An.* 1. 2-2. 12). Ruhun güçleri, bedendeki fiziksel güçten üstün ve daha karmaşıktır. Ruhun doğasını anlamak isteyenler, önce bedeni incelemelidir. Bu hem bedenin iç işleyişini hem de çevresiyle nasıl etkileşimde bulunduğunu anlamayı içerir. Bu şekilde ruhun bedenle nasıl etkileşime girdiği daha iyi anlaşılabilir. Madde ve şekil kavramlarının etkileşimini anlamak, doğal olayları kavramanın temelini oluşturur. Tüm fiziksel şeyler bir maddeye ve bu maddeyi şekillendiren, oluşturan bir temel biçime sahiptir. Ancak, basit, bileşik olmayan varlıklarda, madde biçimden ayrı değildir. Bileşik varlıklarda ise madde (altta yatan madde) biçimden ayrıdır. Bu nedenle, fiziksel varlıkları düşünürken, basit maddeleri ve bileşik varlıkları ayırt etmek gerekir. Bileşik varlıklar hem maddeden hem de biçimden oluşurken, basit varlıkların altta yatan madde ile biçimi ayrılamaz. Bu kavramlar, ruhun doğasını ve vücut ile fiziksel dünya arasındaki ilişkisini anlamamıza yardımcı olur (Aleks. Aphr. *An.* 2. 13-4. 12). Aleksandros, Stoacılara karşı ruhun madde dışı olduğunu düşünür. Galenos ve Platon'dan farklı olarak da ruhun sağlık veya uyumla analojisini reddeder; çünkü bu durum ruhun vücudun bileşenlerinin karışımına veya oranına indirgenmesi anlamına gelir. Bu noktada ruh ile beden arasında tam olarak nasıl bir ilişkinin olduğu sorunu söz konusu olur. Aleksandros'un ruh ve beden arasındaki ilişkinin doğası açısından ruhun uygun bir bedensel karışımı, ruhun yeterli bir koşulu olarak kabul edilir (Caston, 2012). Ruh, bedenin uygun bir karışımının bir sonucu olarak ortaya çıkar ve özellikle ruhun güçleri, bedenin alt seviyelerinden belirli bir düzene sahip oldukları için birbirlerini takip etmezler; çünkü ruhlar, beden ya da bileşenlerinden hiçbirinin sahip olmadığı nedenlere sahiptir. Aleksandros ruh ve beden arasındaki ilişkiyi benzersiz kılmaz (Aleks. Aphr. *An.* 66. 6-8); madde ve form birliğini (*hylomorphism*) sadece ruh ile beden arasında özgün bir ilişki durumuna indirgemez, bu kavramı tüm fiziksel varlıklar ve ruhun güçlerinin (*nous, phantasia, mneme, aisthesis, pathos*) hiyerarşisi üzerinde de genel olarak uygular. Aleksandros'un bu yaklaşımı, Aristoteles'in fizik ve metafizik alanını sistematik bir şekilde yeniden düzenlemesini içerir ve bu da onun Aristoteles felsefesine katkılarından biri olarak kabul edilir (Caston, 2012; Haas, 2015).

Aleksandros'a göre ruhun güçleri, bir varlığın içsel işleyişini ve davranışlarını yönlendiren zihinsel yetilerdir. Bu güçleri Aristoteles'in öğretilerinden etkilenerek açıklar. Aleksandros bu ruhsal güçlerin beden ve madde ile etkileşim halinde olduğunu düşünür. Ruh, bedenin bir parçası olarak kabul edilir ve bu güçlerin organizasyonu, insan davranışlarını şekillendirir. Bunlardan duygu (*pathos*), duygusal tepkileri, hisleri ve duygusal deneyimleri yönlendiren güçtür; çünkü duygular, insan davranışının temel bir bileşenidir. Algı (*aisthesis*) ise çevresel bilincin bir parçası olarak kabul edilir ve çevremizdeki dünyayı anlamamıza yardımcı olur. Aleksandros için bellek (*mneme*), geçmiş deneyimlerimizi hatırlamamıza ve öğrenmemize yardımcı olur. Hayal gücü (*phantasia*) zihinsel imgeleri oluşturur ve özgür düşünme yetisi kazandırır. Aleksandros'un felsefi sistemine göre akıl (*nous*) insanın en yüksek zihinsel seviyesidir. Soyut düşünmeyi, mantığı ve felsefi düşünceyi mümkün kılar (Aleks. Aphr. *An.* 66-99). Aleksandros'un felsefesine göre insan davranışları, isteklerin beden, ruh ve akıl arasındaki etkileşimi sonucu ortaya çıkar. Bedenin algıları ve duygularıyla başlayan istekler, akıl tarafından değerlendirilir ve harekete geçirilir. Duygu, algı, bellek, hayal gücü ve akıl,

insanların isteklerini değerlendirmelerine, kararlar almalarına, harekete geçmelerine katkıda bulunur (Aleks. Aphr. *An.* 75-79).

Aleksandros'a göre ruh hem hayranlık duyulacak kadar büyüleyici bir şey hem de tamamen doğal ve ölümlüdür. Bu ifadesiyle Platon'un ruhun ölümsüz ve ölümsüz bir gerçeklik olduğu görüşüne karşı çıkar. Doğanın nasıl işlediğini anladığımızda bu durumu şaşırtıcı bulmayacağımızı söyler. Genel olarak doğanın işleyişi ve ruhun doğanın bir parçası olduğu anlaşıldığında hem ruhun doğal olduğu hem de harika olduğu kabul edilir. (Caston, 2012: 3-5). Aleksandros, doğanın çeşitli seviyelerini incelemeye devam ederken, farklı formların ve bu formların temel madde üzerindeki etkilerini göz önünde bulundurmanın önemini vurgular. Doğanın çeşitliğini dört elementten başlayarak bir merdiven şeklinde açıklar. Merdiveninin her aşamasında, maddenin çeşitliliği ve formun karmaşıklığı artar. Her seviyede farklı formlar ve bunların temel maddeye olan etkileri farklılık gösterir. Örneğin, bitkiler, cansız maddelerden daha karmaşık bir form sahiptir. Benzer şekilde, hayvanlar bitkileri aşar ve daha karmaşık yeteneklere sahiptir. Aleksandros merdivenin her aşamasında, maddenin karmaşıklığının ve farklı formların ortaya çıkmasının orantılı olduğunu iddia eder. Bir seviyeden diğerine geçiş ne kadar karmaşıksa, bu geçişteki temel malzeme yapısındaki karmaşıklık da o kadar büyük olur. Cansız maddelerden bitkilere, hayvanlara ve en son insana yükseliş olur. Bu noktada Aleksandros hayvanların ve insanların yeteneklerinin diğer doğal maddelerden çok daha şaşırtıcı bulunmaması gerektiğini vurgular. Ona göre, ruhun özellikleri de temel madde yapısının bir sonucudur ve temel bir farklılık taşımayabilir. Aleksandros bu görüşünü ruhun özelliklerini, elementlerin en basit durumdaki formları için geçerli olanlara atıfta bulunarak açıklar. Ruhun ve diğer doğal formların, ilk madde yapısına dayalı olarak ortaya çıktığını ve açıklandığını vurgular (Aleks. Aphr. *An.* 8-11). Aleksandros ruh konusunda Platonizm'e karşı Aristotelesçi bir perspektif sunar ve ruhun doğası ile ilişkisi konularında özgün bir yaklaşımı savunur. Onun doğa ve ruh ilişkisi konusundaki bu görüşleri, onun kendini Peripatetik felsefede nasıl konumlandırdığını ve Platonizm'e karşı eleştirel bir tutum benimsediğini gösterir (Caston, 2012: 3-9).

Aleksandros'un felsefesinde madde ve form kavramları arasındaki ilişki zihin ve ruh kavramlarının açıklanmasında kullanılır. Maddeyi fiziksel ve maddi varlıkların temel bileşeni olarak kabul eder. Bu, cansız maddeden bitkilere, hayvanlara ve insanlara kadar doğanın her seviyesinde geçerlidir. Her bir seviyede, madde farklı formlarla bir araya gelir ve bu formlar, o seviyede bulunan nesnelerin özelliklerini ve işlevlerini belirler. Aleksandros, form ve madde ayrımını, önce heykeller gibi nesnelerin bileşenlerine odaklanarak tanıtır ve daha sonra doğal nesnelerin daha temel durumunu ele alır. Doğal nesnelerin hepsi maddeden ve formdan oluşur. Her nesnenin bir formu var ve bu form, nesnenin özgül özelliklerini, yeteneklerini, işlevlerini belirler. Formlar, nesnelerin maddesi üzerinde etkili olup onları şekillendirir. Aleksandros, zihin ve ruh kavramlarını madde ve form ayrımına entegre eder. Ona göre zihin ile ruh da maddenin ve formun etkileşiminin bir ürünü olabilir. Ruh ve zihin temel maddenin organizasyonundan veya yapılandırmasından kaynaklanır. Aleksandros insanların zihinlerinin ve ruhlarının, diğer canlı varlıklardan farklı olarak ayrı bir kategoriye ait olduğunu düşünmez. Zihni ve ruhu diğer canlıların yeteneklerinden türeyen ve karmaşıklığı temsil eden bir devam olarak görür. Aleksandros'un felsefesinde madde ve form kavramları, zihin ve ruh gibi daha soyut, karmaşık kavramları açıklamak için kullanılır. Tüm doğal nesnelerin temel olarak maddenin ve formun etkisinde olduğu vurgulanır ve bu nesnelerin özellikleri ile işlevleri bu temel ilişki üzerinden türetilir (Aleks. Aphr. *An.* 2-24).

Aleksandros ruh, beden, canlılık, cansızlık ve form arasındaki ilişkiyi anlamak için "katmanlı model" önermesini kullanır. Böylece canlı varlıkların ve cansız varlıkların doğasını açıklamaya çalışır. Bunu açıklarken, bir türün davranışını ve özelliklerini belirleyen yüksek seviyeli formların alt seviyedeki formlardan türetildiği anlayışından hareket eder. Aristoteles

gibi canlı varlıkları üç sınıfa ayırır: Bitkiler, hayvanlar ve insanlar. Bu üç sınıfa karşılık gelen farklı özellikler tanımlar. En altta bitkilerin sahip olduğu beslenme, büyüme ve üreme gibi temel canlı fonksiyonları; ardından hayvanları ayıran algılama ve hareket yetileri ve son olarak yalnızca insanların sahip olduğu akıl ve düşünce yetileri gelir (Aleks. Aphr. *An.* 19-31). Canlı varlıklar hiyerarşisinde her artan seviye kendinden öncekinin gücünü içerir. Bu durumda insanlar üç türün hepsinin özelliklerine sahiptirler (Aleks. Aphr. *An.* 29-38). Bu şekilde Aleksandros ruhun, canlı varlıkları cansız varlıklardan ayıran nedensel güçlerle işlevsel olarak anlaşılması gerektiğini vurgular. Canlılığı temelde anlama biçimleri arasındaki farklar, bu formların her birinin sahip olduğu nedensel güçler aracılığıyla açıklanır. Ruhların aktiviteleri belirli bir türün aktiviteleri için karakteristik olduğundan, madde üzerinde işlevsel bir kısıtlama vardır; çünkü her canlı varlık belirli bir ruha sahiptir ve bu ruh, canlı varlığı cansız varlıklardan ayıran nedensel güçlerin kaynağıdır. Ruh, canlı varlıkların özel davranışlarını ve özelliklerini yönlendiren, onları canlı yapan özelliğidir. Bu özellikle de canlı ve cansız varlıklar arasındaki temel farkın nedenidir. Bu özellik ruhları bedenlere üstün kılar (Caston, 2012: 3-17).

Sonuç

Aleksandros, Aristoteles felsefesinin anlaşılması ve yayılması konusunda önemli katkılar sunmuştur. Yorumları, Aristoteles'in eserlerini daha anlaşılır hâle getirmiş ve felsefe tarihinde önemli bir yere sahip olmasına yol açmıştır. Onun yorumları ve felsefi görüşleri Aristotelesçi geleneğin zenginleşmesine katkıda bulunmuştur ve filozofların düşüncelerini genişletmelerine ilham vermiştir. Etkisi kendi dönemiyle sınırlı kalmamış, Orta Çağ felsefesini de etkilemiştir. Aristoteles felsefesinin gelişimine katkıları Thomas Aquinas ve İbn Rüşd gibi önemli Aristotelesçi filozoflarla yan yana anılmasını sağlamıştır. Ayrıca, Aristoteles felsefesini yorumlamadaki titizliği ve felsefi bilgisi, onu Antik Yunan'da ve Arap geleneğinde örnek bir yorumcu yapmıştır. Bu da döneminde *eksēgētēs* (ὁ ἐξηγητής: yorumcu) olarak anılmasına yol açmıştır.

Aleksandros, Aristoteles'in eserlerini yorumlamasıyla Antik Yunan felsefesinin önemli bir figürü olmuştur. Aleksandros'un ailesi ve yaşamı hakkında çok az bilgi bulunmakla birlikte Aphrodisias'tan ele geçen yazıt sıradan bir aile sahip olmadığını ve zamanının iyi eğitimini aldığını gösterir. Aristoteles'in eserlerini açıklamadaki ustalığı eğitim seviyesinin kalitesi hakkında da bilgi vermektedir. Aleksandros'un, Roma İmparatorları Septimius Severus ve Caracalla tarafından Aristoteles felsefesinin kamusal öğretmeni statüsüyle Atina'daki kürsüye yönetici olarak atanması, alanında yetin biri olduğunu ve geniş çevreler tarafından da bilindiğini kanıtlar.

Aleksandros özellikle mantık, fizik, psikoloji, metafizik ve etik konuları içeren çalışmalar yapmıştır. Aristoteles'in birçok eserine yorum yazarken siyaset eseriyle ilgili herhangi bir metin yazmaması ya da kendi eserleri arasında da siyaset üzerine bir çalışmasının bulunmaması ya siyasetle ilgilenmediğini ya da eserlerinin günümüze ulaşmadığını gösterir. Aleksandros'un felsefi çalışmalarında özellikle Stoacılarla görüşleri konusunda çatıştığı bilinir; ancak Galen ile de bir tartışması olduğuna dair bazı kanıtlar vardır. Aristoteles'in felsefesini tutarlı bir bütün olarak sunarken Aristoteles felsefesi lehinde destekleyici görüşler ortaya koyar ve Platon'un bazı görüşlerini eleştirir. Çalışmalarında hem felsefi hem de bilimsel konuları ele alması çok yönlü düşünce tarzını benimsediğini gösterir. Ayrıca eserlerinin çeşitliliği, öğrencilerin öğrenme sürecindeki rolünü, felsefi ve bilimsel konulardaki katkısını vurgular. Aleksandros'un eserleri, Antik Yunan felsefesinin ve evrensel düşünce sorunlarının anlaşılmasıyla ilgili fikir vermekle birlikte felsefe tarihini ve felsefi düşünceyi derinlemesine keşfetme açısından da önemli kaynaklardır.

Aleksandros, Aristoteles'in eserleri üzerine yorumlarında büyük bir özenle çalışır ve ayrıca kendi döneminin düşünsel bağlamını da dikkate alır. Aristoteles'in metinlerinde açık veya eksik kalan konuları ele alarak bu noktalarda aydınlatıcı açıklamalar sunar; metinlerin anlaşılması zor veya belirsiz olduğu noktalarda belirsizlikleri ve tezatları gidermeye çalışır. Metin içinde bu

belirsizlikleri veya çelişkileri gördüğü noktalarda bazen şaşkınlığını ifade eder, ancak Aristoteles'i açıkça eleştirmekten veya onunla çelişmekten kaçınır, eleştirel bir tavırla Aristoteles'in eserlerine yaklaşmaz. Genel olarak kendi dönemindeki felsefe sorularına Aristotelesçi bakış açısının haklı olduğunu düşünerek yaklaşır. Aristoteles'in eserlerini bir bütün olarak ele almak yerine metinleri parça parça ilgili bölümleri incelemeyi tercih eder. Özel konuları çerçevesinde eserlerin bölümlerini yorumlar.

Aleksandros, Aristoteles'in eserlerini anlaşılır kılmakla birlikte kendi felsefi sistemini de oluşturmuştur. Kader, ahlak, ruh, algı, madde-form, zihin-ruh gibi önemli felsefi konular üzerinde çalışmıştır. Felsefesi çalışmalarında zihinsel ve ruhsal yetilerin bedenle nasıl etkileşim halinde olduğunu ele almıştır; form ve madde arasındaki ilişkiyi vurgulamış ve açıklamıştır. Form ve madde kavramlarını zihin, ruh ve nesnelerin davranışlarını açıklamak için kullanmıştır. Bu kavramları doğal nesnelerin karmaşıklığını ve çeşitliliğini açıklamak için bir model olarak sunmuştur. Aleksandros'un madde ve form kavramları, özellikle formların nedensel yetenekler olarak anlaşılması, Aristoteles'in öğretilerini geliştiren ve derinleştiren yenilikçi bir yaklaşım olarak görülebilir. Aleksandros'un madde ve form anlayışı, Aristotelesçi metafizik için önemli bir katkı olarak kabul edilebilir.

KAYNAKÇA
Antik Kaynak Kısaltmaları ve Edisyonları

Aleks. Aphr. *An*. (=Aleksandros Aphrodisias, *De Anima*/Αλεξάνδρου Αφροδισιέως περί ψυχής)

Aleksandros Aphrodisias (1887). *De anima, Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora, Commentaria in Aristotelem Graeca, suppl. 2. 1*. (I. Bruns, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Ap. Lys*. (=Aleksandros Aphrodisias, Ἀπορίαι καὶ λύσεις)

Aleksandros Aphrodisias (1892). Αλεξάνδρου Αφροδισιέως Φυσικών Σχολικών Αποριών καὶ Λύσεων Βιβλίον Πρῶτον Κεφάλαια, *Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora, Commentaria in Aristotelem Graeca, suppl. 2.2*. (I. Bruns, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Eth. pro*. (=Aleksandros Aphrodisias, Ἠθικὰ προβλήματα)

Aleksandros Aphrodisias (1892). Ἀλεξάνδρου τοῦ Ἀφροδισιέως ἠθικῶν προβλημάτων βιβλίον Α`, *Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora, Commentaria in Aristotelem Graeca, suppl. 2. 2*. (I. Bruns, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Fat*. (=Aleksandros Aphrodisias, *De Fato*/Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως πρὸς τοὺς Ἀὐτοκράτορες περὶ εἱμαρμένης)

Aleksandros Aphrodisias (1892). *Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora, Commentaria in Aristotelem Graeca, suppl. 2. 2*. (I. Bruns, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Febr*. (=Aleksandros Aphrodisias, *De Febribus*/Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως ἰατροῦ περὶ πυρετῶν)

Aleksandros Aphrodisias (1841). *Physici et medici Graeci minores, vol. 1*. (J. L. Ideler, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Anal. Pr*. (=Aleksandros Aphrodisias, Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως εἰς α΄ τῶν Ἀριστοτέλους ἀναλυτικῶν προτέρων ὑπόμνημα)

Aleksandros Aphrodisias (1883). *Alexandri in Aristotelis analyticorum priorum librum i commentarium, Commentaria in Aristotelem Graeca 2. 1*. (M. Wallies, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *An. Mant*. (=Aleksandros Aphrodisias, *De anima libri mantissa*/Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως περί ψυχής β`)

Aleksandros Aphrodisias (1887). *Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora, Commentaria in Aristotelem Graeca, suppl. 2. 1*. (I. Bruns, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Metaph*. (=Aleksandros Aphrodisias Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως ὑπόμνημα εἰς τὸ μεῖζον α΄ τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ Ἀριστοτέλους)

Aleksandros Aphrodisias (1891). *Alexandri Aphrodisiensis in Aristotelis metaphysica commentaria, Commentaria in Aristotelem Graeca*. (M. Hayduck, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Meteor*. (=Aleksandros Aphrodisias, Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως εἰς τὸ πρῶτον τῶν Ἀριστοτέλους μετεωρολογικῶν)

Aleksandros Aphrodisias (1899). *Alexandri Aphrodisiensis in Aristotelis meteorologicorum libros commentaria, Commentaria in Aristotelem Graeca*. (M. Hayduck, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Mix*. (=Aleksandros Aphrodisias, *De Mixtione*/Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως περί κράσεως καὶ ἀὐξήσεως)

Aleksandros Aphrodisias (1892). *De Mixtione, Alexandri Aphrodisiensis praeter commentaria scripta minora, Commentaria in Aristotelem Graeca, suppl. 2. 2*. (I. Bruns, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Prob*. (=Aleksandros Aphrodisias, *Problemata* 1-2, 3-4/Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως ἰατρικῶν ἀπορημάτων καὶ φυσικῶν προβλημάτων)

Aleksandros Aphrodisias (1841). *Physici et medici Graeci minores, vol. 1.* (J. L. Ideler, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleksandros Aphrodisias (1859). *Alexandri Aphrodisiensis quae feruntur problematorum liber iii et iiii, Programm Gymnasium Joachimsthal*. (H. Usener, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Sens*. (=Aleksandros Aphrodisias, *De Sensu*/Ἀλέξανδρου Ἀφροδισιέως ὑπόμνημα εἰς το περί ἀισθήσεως και ἀισθητών)

Aleksandros Aphrodisias (1901). *Alexandri in librum de sensu commentarium, Commentaria in Aristotelem Graeca 3.1*. (P. Wendland, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Aleks. Aphr. *Top*. (=Aleksandros Aphrodisias, Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως εἰς εἰς τὸ πρῶτον τῆς τοπικῆς Ἀριστοτέλους πραγματεία)

Aleksandros Aphrodisias (1891). *Alexandri Aphrodisiensis in Aristotelis topicorum libros octo, Commentaria in Aristotelem Graeca 2.2*. (M Wallies, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Deks. (=Deksippos, *In Aristotelis categorias commentarium*)

Deksippos (1888). *Dexippi in Aristotelis categorias commentarium, Commentaria in Aristotelem Graeca*. (A. Busse, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Philostr. *VS*. (=Philostratos, *vitae sophistarum*/βίοι σοφιστῶν).

Philostratus (1871). *Vitae sophistarum, Flavii Philostrati Opera II*. (C. L. Kayser, Çev. Ed.). Leipzig: Teubner

Philostratus (1961). Philostratus and Eunapius, Lives of the Sophists. (W. C. Wright, Çev. Ed.). Cambridge.

Them. *Paraphr*. (=Themistios, *In Aristotelis libros de anima paraphrasis*)

Themistios (1899). *Themistii in libros Aristotelis de anima paraphrasis. Commentaria in Aristotelem Graeca*. (R. Heinze, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Simpl. *Cael*. (=Simplikios, *In Aristotelis quattuor libros de caelo*/Σιμπλίκιου εἰς τὸ Α τῶν Ἀριστοτέλους περὶ οὐρανοῦ)

Simplikios (1894). *Simplicii in Aristotelis de caelo commentaria, Commentaria in Aristotelem Graeca 7*. (J. L. Heiberg, Çev. Ed.). Berlin: Reimer.

Modern Kaynaklar

Akgün Kaya, E. (2016). Anadolu'da II. Sofistik Dönem: Sofist, Retor ve Filozofların Kamusal Alandaki Etkinlikleri (Doktora Tezi). Antalya: Akdeniz Üniversitesi.

Caston, V. (2012). *Alexander of Aphrodisias, On the Soul Part 1, Soul as Form of the Body, Parts of the Soul, Nourishment, and Perception, Translated with an Introduction and Commentary by Victor Caston*. London-New York: Bloomsbury.

Chaniotis, A. (2004). Epigraphic Evidence for the Philosopher Alexander of Aphrodisias, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 47, 79-81.

D'Ancona C. & Serra, G. (2002). *Aristotele et Alessandro di Afrodisia nella tradizione araba*. Padova: Il Poligrafo.

Frede, D. (2017). Alexander of Aphrodisias (Eds. E. N. Zalta & U. Nodelman), The Stanford Encyclopedia of Philosophy. (03.04.2023 https://plato.stanford.edu/entries/alexander-aphrodisias/#WorTheHis adresinden ulaşılmıştır).

Haas, F. (2015). Books Reviews: On the Soul. Part 1: Soul as Form of the Body, Parts of the Soul, Nourishment, and Perception. Translated with an Introduction and Commentary by Victor Caston. Ancient Commentators on Aristotle. General editor: Richard Sorabji. Bristol Classical Press (imprint of Bloomsbury Academic), London 2012. Pp viii + 248. £67,50 (hardback) £22,49 (paperback) £24,99 (pdf e-book), *The International Journal of the Platonic Tradition*, 9, 242-245.

Korkut, Ş. (2018). İskender Afrodîsî'nin Faal Akıl Teorisi, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (9), 41-78.

Lynch, J. P. (1972). *Aristotle's School: A Study of a Greek Educational Institution*. Berkeley: University of California Press.

Moraux, P. (1984*). Der Aristotelismus im I. und II. Jahrhundert n. Chr., vol. 2*. Berlin: De Gruyter.

Moraux, P. (1967). Aristoteles, der Lehrer Alexanders von Aphrodisias, *Archiv für Geschichte der Philosophie*, 49, 169-182.

Sharples, R. W. (1990). *Alexander of Aphrodisias, Ethical Problems*. London-New York: Bloomsbury.

Sharples, R. W. (1986). Review: Alexander of Aphrodisias, on Fate, Alexandre d'Aphrodise: Traité du destin by Alexander of Aphrodisias and Pierre Thillet, *The Classical Review*, 36 (1), 33-35.

Thillet, P. (1984). *Alexandre d'Aphrodise: Traité du Destin*. Paris 1984, xix-xxxi.

Todd, R. B. (1976). *Alexander of Aphrodisias on Stoic Physics: A study of the De Mixtione with preliminary essays, text, translation and commentary*. Leiden: Brill.

Antiochia ad Cragum, Pinched Handle / Zemer 41 / Agora M239 Amphora Üretimi: Tipolojik Özellikleri ve Varyasyonları

H. Asena KIZILARSLANOĞLU*

Giriş

Cilicia Tracheia / Aspera (Dağlık Kilikia) ve Cilicia Pedias / Campestris (Ovalık Kilikia) (Strabon, XIV - IV, 3; V, 1) olarak ikiye ayrılmış olan Kilikia Bölgesi, konumu, verimli arazileri ve liman kentleri ile Akdeniz'deki en önemli üretim ve ticaret merkezlerinin oluşmasına imkan sağlamıştır. Liman kentleri sayesinde ticaret sistemi içerisinde daha aktif olan Dağlık Kilikia ise, Korakesion'dan, Soloi/Pompeiopolis'e kadar uzanan bir coğrafya ile temsil edilmektedir (Şekil 1). Bölge, Doğu - Batı Akdeniz arasındaki stratejik konumuyla, kapalı ve korunaklı yapısıyla, tüm kültürlerin ve imparatorlukların elde etmek istediği önemli bir kavşak noktası olmuştur (Jean, 2001). Dağlık Kilikia Bölgesi, sıcak iklimi, kıyıya yakın dağlardaki bol kerestesi ve kil çökeltilerini denizlere taşıyan yer altı suyuna sahip karstik (kireçtaşı) ortamı ile seramik ve amphora üretimine oldukça elverişli şartlara sahipti. Akdeniz ticaret yolları üzerindeki konumu da böğe kentlerini üretim yapmaya teşvik etmiş olmalıdır. Her ne kadar engebeli topografyası bölgesel nüfusu nispeten küçük yerleşim yerlerinden oluşan bir kümeyle sınırlasa da, dağlık arazisi, kil kaynakları, yeraltı suları, iklimi, şarap, zeytinyağı ve amphora üretimi için uygun şartları sağlamıştır (Rauh, 2004). Bölgenin Roma Döneminden, Geç Roma – Erken Bizans Dönemine kadar seramik üretim merkezlerine sahip olduğu, her geçen sene yapılan kazı ve araştırmalar sonucunda net bir şekilde belirlenmeye başlamıştır. Bölgenin en önemli üretimleri arasında, pek çok ürünün de taşınmasında kullanılan ticari amphora formları yer almaktadır.

Ticari amphoralar, üretildikleri bölge, kent, yerleşim yerinin ekonomisi ve ticari ilişkileri hakkında yorum yapmamızı sağlayan en önemli buluntu grubudur. Özellikle yerel üretimlerin tipolojik ve morfolojik özelliklerinin tanıtılması, yayılım alanlarının belirlenmesi ve bulundukları yerleşimlerin kronolojisi hakkında da önemli veriler sağlamaktadır. Kilikia Bölgesi Roma Döneminden Erken Bizans Dönemine kadar farklı tipte ticari amphoralar üretmiş, kendi belirgin moda formlarını şekillendirmiştir.

Makalenin çalışma konusunu oluşturan *pinched handle*[1] (Leonard, 1995: 144-145) amphora formu da MS 1. – 4. yüzyıllarda Kilikia Bölgesi'nde üretilen bu formlardan sadece biridir. Bulunduğu yerleşim yeri, bölge veya tipolojisini yapan araştırmacıya göre farklı isimlerle anılan amphoranın en yaygın kullanılan adı, büyük kapasiteli olan form için Zemer 41 (Zemer, 1978: 52, Plate, 15-41), küçük kapasiteli olan için ise Agora M239'dur (Robinson, 1959: Pl. 28, M 239) (Şekil 2, 3).

Aac-Amp.1 / Pinched Handle Amphora Üretim Merkezi Antiochia ad Cragum

Aac-Amp.1[2] formunun üretildiği kentlerden biri olan Antiochia ad Cragum, Dağlık Kilikia Bölgesinin batıdaki en son şehirlerinden biridir. Antalya'nın Gazipaşa ilçesi, Güney köyde bulunan kentin kamusal yapıları ile birlikte kuruluş ve gelişmesi MS 1. yüzyılın ilk yarısında başlamıştır. Kentin bulunduğu, Kragos dağları, yüksek kayalıklardan oluştuğu için,

* Dr. Öğr. Üyesi H. Asena KIZILARSLANOĞLU, Kastamonu Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Kuzeykent Kampüsü, KASTAMONU, E-Mail: asenakizilarslan@hotmail.com. ORCID: 0000-0001-6727-8232.

[1] Bilinen diğer isimleri; Zemer 41, Agora G199, Agora L11, Agora M239; Anemurium Tip "A", Benghazi MRA 4, Ostia 631, Mau XXVII – XXVIII, Nea Paphos Type III, Dyczek 2001- Tip 22, Kuzmanov V.

[2] AaC-Amp.1 kodlaması, Antiochia ad Cragum üretimi *"pinched handle"* amphora formunu tanımlamaktadır.

geç Hellenistik dönemde Kilikia korsanlarınca sığınma üssü olarak kullanılmıştır (Appian, XIV.96). Pompeius'un MÖ 67'de korsanlara karşı elde ettiği başarı sonrasında Kilikia kıyı şeridinin idaresi önce Roma imparatoru Caligula tarafından, sonrasında İmparator Claudius tarafından IV. Antiochos'a verilince korsan sığınağı olarak kullanılmış olan bu alanda bazı kentler kurulmaya başlanmıştır. Kendi adını verdiği Antiochia ad Cragum'da bu kentlerden biridir. Yüzyılın sonunda Kilikia Eyaletinin Roma'ya bağlanması ile MS 1. yüzyılın ortalarında yapılaşma sürecine girerek büyümeye başlayan kent, ikinci en parlak çağını, önemli bir Hristiyanlık merkezi haline geldiği MS 4. yüzyıldan itibaren yaşamaya başlamıştır (Hoff & Can, 2014). Kentin seramik üretimine başlaması ve amphora üretim merkezi haline gelmesi de MS 1. yüzyıl ortası – 2. yüzyıl başına denk gelmiş olmalıdır. Kentte farklı evrelerde seramik üretiminin var olduğu, kazı çalışmaları ile tespit edilen fırınlar ile netlik kazanmıştır. Kentte Roma Döneminde üretim yaptığı düşünülen fırın, yapılan yüzey araştırması sonucunda, kentin kamusal yapılarının dışında, Roma Tapınağına yakın bir konumda tespit edilmiştir (Rauh & Slane, 2000; Rauh, 2004). Kent yapılarından Büyük Hamamın içerisinde tespit edilen fırınlar kentin geç dönem üretimini göstermektedir. Ancak, 2022 sezonunda, Küçük Hamamın yanında tespit edilen fırın, Roma Dönemi üretimleri konusunda daha detaylı veriler sağlamıştır. Hamamın işlevini yitirmesi sonrasında yapıldığı düşünülen fırın, ilk belirlemelere göre MS 3. yüzyıldaki Sasani saldırıları sonrası, Cragum'un yeniden kalkınması ve ekonomik anlamda gelişmesi amacıyla üretim yapmaya başlamış olmalıdır. Fırın bu dönemde günlük kullanım kaplarının yanı sıra özellikle Agora M239 formu gibi küçük kapasiteli pinched handle amphora formunu üretmiştir[3].

Zemer 41 / Agora M239 Amphorası

Roma İmparatorluk Dönemi'nde Kilikia'da üretilen amphoralardan biri olan Zemer 41'in, Pliny (Natural History XIV-81) tarafından "*passum"* olarak adlandırılan bölge üretimi şarabı taşıdığı düşünülmektedir (Ferrazzoli ve Ricci, 2008: 1491). Formun genel tanımına bakılacak olursa; dışa çekik ve ucu yuvarlaklaştırılmış ağız kenarına; kısa, silindirik boyuna; dudağın hemen altından başlayan ve keskin açıyla omuza birleşen, üzerinde yiv olan, oval kesitli, dönüş kısmında sıkıştırılmış (pinched) kısa kulplara; kalın yivli, silindirik gövdeye; bazen mantar formunda, uzun, içi dolu sivri kaideye sahiptir (Zemer, 1978: 52, Plate, 15-41). Formun en tipik özelliği, kulpların üst bölümlerinin sıkıştırılarak (pinched handle), ikiz kulp (bifid) formuna benzetilmesidir (Şenol, 2000: 203) (Şekil 2, 3). Bazı örneklerde omuz kısmında kırmızı boyalı dipinti tespit edilmiştir (Panella, 1973: 475-76).

Formun bulunan örneklerden yola çıkarak belirlenen ölçüleri şu şekilde sıralanabilir: ağız çapı, 9 – 15 cm, ağız kenarı cidar kalınlığı: 1.1 – 1.4 cm; gövde cidar kalınlığı: 0.6 – 0.8 cm; gövde çapı, 25 – 35 cm; toplam yükseklik, 60 – 70 cm; dip yüksekliği, 5 – 10 cm arasında değişkenlik göstermektedir. MS 1. - 2. yüzyıllara tarihlendirilen ve 65 ile 75 cm arasında uzunluğa sahip olan korunmuş örneklerin yaklaşık 19 litre kapasiteye sahip oldukları belirtilmiştir (Panella, 1973: 475-476).

MS 1. yüzyıl formunun kapasitesi 36 litre, Tomi'de bulunan amphoranın kapasitesi 45.8 litre, Pompei ve Atlit'te bulunan amphoraların ise yaklaşık 53 litredir (Zemer, 1977: 52, No. 41; Dyczek, 2001: 161). Halicarnassus kıyısında ele geçen ve Bodrum Su Altı arkeoloji Müzesi'nde sergilenen 69.5 cm. yüksekliğinde, 19.3 litre kapasiteli örnek, MS 2. – 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Alpözen, Özdaş ve Berkaya, 1995: 75). Mersin müzesinde bulunan Agora M239 formu 26 cm yüksekliğinde, 1.59 litre kapasiteli olarak belirlenmiştir (Şenol ve Kerem, 2000: 96, Lev. 18, 20). Antiochia ad Cragum 2023 sezonu kazılarında bulunan, kentin kendi üretimi olduğu belirlenen, tüme yakın, M 239 benzeri AaC-Amp.1b formu ise 3.7 cm ağız çapı;

[3] Antiochia ad Cragum Kenti fırınları ve üretimleri hakkında yayın çalışması devam etmektedir.

12 cm gövde çapı; 3 cm dip yüksekliği ve toplamda 24 cm yüksekliği ile oldukça küçük boyutlarda amphoraların üretildiğinin göstergesi olmuştur (Şekil 4).

Dağlık Kilikia Bölgesi'nde MS 1. – 4. yüzyıl tarihleri arasında üretilen formun üretim merkezleri olarak Anemurium (Williams, 1989: 91-95, Fig. 54-55), Alanya yakınlarındaki Yeşilöz Nehri kıyısındaki Syedra fırın alanı, Gazipaşa'da Bıçkıcı (Rauh & Slane, 2000: 321-323; Rauh, 2004: 327, 329-330; Autret & Rauh, 2008; Kızılarslanoğlu, 2019a), Elaiussa Sebaste (Ferrazzoli & Ricci, 2008: fig. 40) tespit edilmiş, Antiochia ad Cragum'unda üçüncü bir üretim yeri olduğu kesinlik kazanmıştır[4]. Dağlık Kilikia Bölgesinde yürütülen yüzey araştırmalarında elde edilen veriler de Pompei V, Pseudo-Cos gibi Zemer 41 amphorasının da bölge üretimi olduğunu desteklemektedir (Autret & Marangou, 2011: 357-366).

Formun, A Tipi olarak adlandırılan Anemurium üretimi için MS 1. yüzyılın sonu "*terminus ante quem"*dir. Zemer 41 amphora parçaları ile birlikte ele geçen sikke buluntusu sayesinde, tarihlendirme MS 3. – erken 4. yüzyıl aralığına verilmiştir. Anamur kili ile üretilmiş olan formun, dip kısmı hariç uzunluğu 48 cm. yüksekliğinde olan tüme yakın örneği, Alanya Müzesi'nde sergilenmektedir (Williams, 1989: 92).

Haifa'daki Ulusal Denizcilik Müzesi'nde bulunan, Atlit kıyılarında tüm olarak ele geçmiş olan, 75.5 cm yüksekliğinde, 53 litre kapasiteli Zemer 41 amphorasının gri renkli ve ince dokulu kil yapısı, Anemurium örneklerinden farklıdır. MS 2. – 3. yüzyıla tarihlendirilen amphoranın üretim yeri olarak Kuzey Afrika önerilmiştir (Zemer, 1978: 52, Plate XV, 41).

Formun Kilikia dışında bir diğer üretim merkezi önerisi ise Kıbrıs'tır (Autret & Rauh, 2010: 109-122; Lund, 2000: 565-578; Rauh & Slane, 2000: 321-323; Rauh, 2004: 327, 329-330). Kilikia Bölgesi üretimlerinden Pompei V, Agora M 54 ve Zemer 41 formlarının Paphos, Amathonte ve Kition'da ele geçmesi (Autret & Marangou 2011: 361-362) iki üretim bölgesi arasındaki ilişkinin karşılıklı olduğunu doğrulamaktadır. Zemer 41 amphorasının Kıbrıs'ta (Williams & Lund, 2013: 156) da üretilmiş olması yine iki üretim bölgesinin birbirlerinden etkilenmiş olma olasılığını ortaya koymaktadır. Formun Kıbrıs'taki dağılımına bakıldığında kıyı şeridinin hemen hemen her yerinde belirlendiği görülmektedir (Autret, 2012: Fig. 17.7).

Zemer 41 amphorasının, Kıbrıs üretimi olan ve Ada'da ele geçen örnekleri yardımıyla tipolojik özellikleri incelenmiştir. Paphos'ta MS 2. yüzyılın başlarına ait kontekslerde çok yaygın olarak tespit edilmiş ve Paphos Roman Amphora Type III (Hayes, 1991: 91-92, 204, Fig. LXX:9, LXXII:7, Pl. 24: 3-4, 6-8.) olarak adlandırılan formun, Lund'a göre, erken örneklerde, boyun ve kulpun dikey kısmı, yatay kısmının genişliğinden daha uzundur. Geç dönem örneklerinde boyun kısalmış, kulpun yatay ve dikey ölçüleri eşit uzunlukta yapılmış, mantar formlu dip özelliği yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. 65 – 75 cm. aralığında yüksekliğe sahip olan formun kapasitesi, 19.3 litreden 36 - 45.8, hatta bazı örneklerde 53 litreye kadar değişkenlik göstermektedir. İki adet geç dönem örneğinin iç yüzeyinde tespit edilen siyah reçineden dolayı, bu amphoralarla şarap taşındığı kesinlik kazanmıştır (Williams & Lund, 2013: 156). Form, MS 60'dan MS 3. yüzyıl ve hatta daha sonrasına kadar adada yer almıştır (Lund, 2002: 47).

Formun farklı boyutlu örnekleri Batı Dağlık Kilikia Yüzey Araştırması çalışmaları kapsamında Koru Dağı, Iotape, Syedra (Rauh, 2004: 330), Güzelce Harman Tepe, Bıçkıcı Kiln Site, Masat Tepe ve Laertes'te de tespit edilmiştir (https://purr.purdue.edu/publications/2857/1). Araştırma sırasında tespit edilen formlar hem krem, hem de kiremit - kırmızı tonlarında olan örneklerden oluşmaktadır. Anamur müzesine,

[4] Antiochia ad Cragum'da 2022 sezonunda tespit edilen fırın, bu amphoranın üretildiği fırınlardan biridir. Formun Antiochia ad Cragum olan üretimi için AaC-Amp.1 kodlaması kullanılacaktır. Fırın ve üretimini yaptığı amphora, günlük kulanım kapları vb. formların yayın hazırlık çalışmaları devam etmektedir.

balıkçılar tarafından getirilen tüme yakın Zemer 41 amphorası da, formun boyutları konusunda bize bilgi vermektedir (https://purr.purdue.edu/publications/3742/1).

Atina Agorası örneklerinde formun erken örneği olan ve G 199 olarak adlandırılan amphora, MS geç 1. – erken 2. yüzyıla, geç tipleri olan L 11, MS 3. yüzyıl ortası, M 239 ise, MS 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Robinson, 1959: Pl. 8, G 199; Pl. 16, L 11; Pl. 28, M 239). Atina'da, Yeni Akropol Müzesi kazı çalışmalarında bulunan amphoranın kulpları benzer örneklere göre daha küçüktür. Formun tipik özelliği olan sıkıştırılmış (pinched) kulp özelliği bu örnekte görülmemektedir. İç kısmında zift izleri tespit edilen amphoranın Kilikia şarabını taşıdığı düşünülmektedir (Kouveli, 2014: 751, Fig. 20). MS 3. yüzyılın sonları - 4. yüzyılın başlarına ait iki örneğin içerisinin siyah reçineli bir maddeyle kaplanmış olması da form içerisinde şarap taşındığı düşüncesini desteklemiştir (Robinson, 1959: 75 no. L 11; 106 no. M 239).

Formun şarap taşıdığı konusundaki önerileri farklı yerleşim buluntuları da desteklemektedir. Anemurium'dan elde edilen bir gövde parçasının iç yüzeyinde siyah camsı bir madde görülmüş, bu maddenin şarap taşıyan bir amphoranın içindeki reçine olabileceği düşünülmüştür. Formu belli olmayan parça, çok sayıda A tipi amphora parçası ile birlikte ele geçmiştir (Williams, 1989: 91). 2004 yılında Antiochia ad Cragum'da yapılan su altı araştırmasında da iç kısmı kalın karaçam reçinesi ile kaplanmış bir Zemer 41 amphorası bulunmuştur (Rauh ve diğerleri 2006, 58, 86, şek. 5).

Ilion (Troia) buluntularında iki farklı hamur belirlenmiştir. Örneklerden biri, Antiochia ad Cragum, Syedra ve Bıçkıcı örneklerine benzemektedir. Diğer örnek ise yumuşak, soluk yeşil (2.5Y 8/2) hamur renginde, büyük boyutlu kuvars, yuvarlak kireç, kırmızı renkli katkı maddesi içermektedir (Heath & Tekkök, 2007 – 2008: 121, 9-10). Birçok kentte olduğu gibi burada da iki farklı hamur ile üretilmiş ve farklı kapasitede örnekler bulunmuştur. Tarih olarak ise MS 1. – 4. yüzyıl tarih aralığı verilmiştir.

Berenice (Benghazi) buluntusu, Riley (Riley, 1979: 186-187, Fig. 83, 236-238; Fig. 90, 323) tarafından, "Mid Roman Amphora 4" olarak adlandırılmıştır. Buluntular formun büyük kapasiteli olanlarına örnektir ve dip parçası da mantar formundadır. Kentte, MS 1. yüzyılda görülmeyen form, ağırlıklı olarak MS 2. – 3. yüzyıllarda tespit edilmiştir. Mikalı turuncu ve mikasız devetüyü renginde, farklı hamur yapıları bulunan amphora parçalarında baskın katkı maddeleri, kum, mika, kuvars ve kireçtir. İlk yapılan çalışmalarda Berenice üretimi olduğu düşünülen amphora parçalarına yapılan ince kesit çalışmaları sonucu belirlenen metamorfik yapıdan dolayı Cyrenaican Bölgesi[5] üretimi olmadıkları anlaşılmıştır. Berenice buluntularının hamur yapıları, üretim için birden fazla bölgeyi işaret etse de, köken olarak ağırlıklı olarak Doğu Akdeniz Bölgesi önerilmektedir. Kuzey Afrika üretimi olabileceği konusunda Zemer'in (Zemer, 1978: 52) önerisi dışında bir veri elde edilememiştir (Riley, 1979: 186-187, Fig. 83, 236-238). Berenice buluntularına gözle bakıldığında Atina örnekleri ile benzerlikler görülmektedir.

Roma Dönemi'nde Doğu Akdeniz'de üretilen Zemer 41 (Rauh & Slane, 2000: 319-330, Fig. 2; Autret & Rauh, 2020: Fig. 7) amphorası, birkaç farklı dip formu ile karakterize edilmektedir. Zemer 41'in dip tipolojisi, Elaiussa buluntusu olan Bıçkıcı üretimi DR 2-4 (Kızılarslanoğlu, 2019a) formu ile de benzerlik göstermektedir. Türker'in yaptığı yüzey araştırmaları sonucu Zemer 41 amphorasına ait olduğu belirlenen amphora dip parçaları da formları ve sarımsı kahverengi hamuru, mika katkısıyla Elaiussa DR 2-4 formlarına benzemektedir (Türker, 2014: Fig. 2- 8, 11, 12). Bıçkıcı'da Zemer 41 ile birlikte aynı dönemde üretilen DR 2-4 amphorasının dip kısmının benzer özellikler taşıması, şekillendirme aşamasında formların birbiri ile olan etkileşimini göstermektedir.

[5] Cyrenaican Bölgesi, Roma Döneminde Libya'nın doğusu için kullanılan bir tanımlamadır.

Antiochia ad Cragum Üretimi, AaC-Amp.1 Formu

Zemer 41 ve Agora M 239 olarak tipolojik adlandırması yapılmış olan formlara ait amphora parçaları, Antiochia ad Cragum kent yapılarının çoğunda ele geçmiştir. Kazı çalışmaları sırasında çok fazla sayıda tespit edilen bu parçalar, kentin şarap veya zeytinyağı üretimi hakkında da fikir vermektedir. Antik kaynaklarda (Pliny XIV-81) Kilikia Bölgesinde üretilen tatlı şarabın Roma'ya ihraç edildiği belirtilmektedir. Roma Döneminde bölgede üretilen farklı amphora formları da bölgenin üretim potansiyeli hakkında bize fikir vermektedir. Bölgede şarap üretimin yanı sıra zeytinyağının da yoğun olarak üretildiği, tespit edilen işliklerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu form içerisinde hem şarap hem de zeytinyağının taşınmış olması muhtemeldir. Yapılan ön değerlendirme çalışmaları sayesinde kentin ve bulunduğu Batı Dağlık Kilikia Bölgesinin büyük ve küçük boyutlu olmak üzere 2 farklı kapasiteli amphora ürettiği tespit edilmiştir (Şekil 5-18). Bazı amphora parçaları ise her iki boyut arasında, üçüncü bir boyuta sahip bir varyasyonun olabileceğini düşündürmektedir. İleride tamamlanacak istatistik çalışması bu hipotezi destekleyebilir veya değiştirebilecektir. Antiochia ad Cragum'da yapılan seramik tipoloji çalışmaları sonucunda kentin ve Batı Dağlık Kilikia Bölgesinin üretimi, Zemer 41 amphorası ile benzer boyutlarda olan forma AaC-Amp.1a; Agora L 11 ve M 239'a benzeyen küçük boyutlu forma ise AaC-Amp.1b adı verilmiştir.

Formun tanımlanmasında önemli olan pek çok özellik mevcuttur. En önemli ve farklı olan özelliği, "pinched handle" olarak adlandırılan, ağız kenarının altından veya ortasından başlayıp, omuza birleşmek için dönüş yaptığı noktadan sıkıştırılmış olan kulp bölümüdür. Yine içi dolu, uzun phalliform / faliform dip kısmı da ayırt edici özelliklerindendir.

Dışa çekik ve kalınlaştırılmış ağız kenarı, bazı örneklerde oldukça yuvarlak hatlı, bazılarında ise biraz daha basık olarak şekillendirilmiştir. Bazen de yapım tekniğini gösterir nitelikte katlanmış olan kil kısmının ortasında kalan boşluk ile tespit edilmiştir (Şekil 14). Bazı formlarda ise ağız tablası düz ve hatta sanki kesilmiş gibi bir görünüme sahiptir. Özellikle küçük kapasiteli olan amphoralarda kulp, ağız kenarı ve omuza birleştirilirken bazen ağız kenarını deforme etmiş, bazen de boyun kısmının üzerine yayılan kil ile özensiz bir görünüm kazanmıştır. Kapasitenin küçülmesi ile kulptaki sıkıştırılmış olma durumu da bazı üretimlerde belirsizleşmiş, İşlevsellikten öte daha çok formun kendine özgü karakteristik özelliği olarak yapılmaya devam etmiştir (Şekil 16, 17). Kulp kesitleri genellikle oval veya yuvarlak, sıkıştırılmış kısımda ise parmağın bası yaptığı noktada belirgin bir iz ve üst kısımda iki kulp görünümüne yakın bir iz oluşmuştur. Parmak ile sıkıştırma işlemi tam olarak kulpun ağız kenarından sonra omuza birleşmek için dönüş yaptığı noktada yapılmıştır. Kulpun nasıl yapıldığına dair anlaşılır form büyük kapasiteli olanlarda daha belirgindir. Bazen sıkıştırma işlemi sırasında, dönemin diğer bir formu olan Agora M54 (Pseudo-Cos) amphorasındaki gibi hafif mahmuz olacak şekilde yukarı doğru çekilme yapılmıştır.

Boyun, AaC-Amp.1a formunda uzun, bununla bağlantılı olarak kulpların ağız kenarı ve omuz arasındaki mesafesi de daha fazladır (Şekil 5, 6). Boyut konusunda bir belirleme yaparken kulp boşluğu ve boyun yüksekliği oldukça fikir vericidir. AaC-Amp.1b no'lu formda ise boyun kısmı oldukça kısadır (Şekil 12 - 17). Formun çoğunlukla düz olan omuz kısmı, bazı kırılma yüzeylerinde, günlük kullanım kabı dipleri ile karıştırılmaktadır. Keskin bir dönüşle gövdeye bağlanan omuzun döndüğü yerde, uç kısmında bazen yukarı doğru bir hareketlilik olan örnekler de belirlenmiştir. AaC-Amp.1b örneklerinde boyun da kısaldığı için kulplar oldukça silik kalmıştır. Ancak pinched, yani sıkıştırılma işlemi bazen net bir şekilde sonuç vermese de uygulanmıştır. Dibe doğru daralan gövde boyunca var olan yivler bazen sığ, bazen de daha geniş yapılmıştır. Yivlerin genişliği, kapasite ile de ilişkilidir. Küçük kapasiteli formlarda yivler sıklaşmış ve araları daralmıştır. Bazı formlarda ise omuz ve dip kısmında sık yiv, gövdenin

ortasında ise daha geniş yiv yapılmıştır. Hafif dış bükey veya düz omuz kısmı keskin bir dönüşle gövdeye bağlanmaktadır. Antiochia ad Cragum, Bıçkıcı ve Syedra üretimlerinin bazılarının yüzeyinde açık krem, mat sarımsı renkte astar uygulaması görülmektedir.

Antiochia ad Cragum üretimin en dikkat çekici kısmı, boyun kısmında yukarıdan aşağıya doğru yerleştirilmiş, dikdörtgen çerçeveli, yukarıdan aşağıya olacak şekilde dizilmiş *"ANT" ANT[IOCHIA]* harflerinden oluşan mühür baskısıdır (Şekil 19, 20). Bu mühür baskısının Antiochia ad Cragum kentini sembolize ettiği düşünülmektedir. Büyük boyutlu formlardaki birkaç örnek (Şekil 21) dışında genellikle küçük olan formlarda görülen mühür baskısının, özensiz yapılmış örneklerde ters şekilde basıldığı, omuza taştığı, "T" harfinin deforme olduğu veya hiç olmadığı örnekler de mevcuttur (Şekil 22, 23). Mühür baskısı ıslak haldeki amphoraya yapıldığı için bazı örneklerde ağız kenarı veya boyunun iç kısmında da parmak baskı izi ve içeri doğru çökmüş bir deformasyon oluşmuştur (Şekil 23). Yapılan incelemeler sonucunda küçük boyutlu amphoraların kendi içinde, en azından boyut açısından birkaç varyasyona sahip olduğunu söyleyebiliriz. Mühür baskısının boyutunun farklı olması ve nispeten büyük mühürün daha küçük boyutlu amphora boynunda kullanılması bu varyasyonların aynı dönemde üretildiğini göstermektedir. Seramiği şekillendirme sırasında daha büyük boyutlu amphora için ürettiği mühür baskısını, kısa boyunlularda kullanmış ve yukarıda bahsettiğimiz deformasyona neden olmuştur (Şekil 24).

Amphoranın dip formlarında da birkaç varyasyon bulunmaktadır. Alt kısmı mantar formlu olanların genellikle büyük kapasiteli olanlarda tercih edilmesi, taşımada üçüncü kulp görevini görmesi amacıyla da tercih edilmiş olmalıdır. Mantar formunun çok belirgin ve özenli yapılan örneklerinin yanı sıra (Şekil 25), alttaki uç kısmı yuvarlak dönüşlü ve iki yana açılan keskin ve burgu formlu (Şekil 26) örnekler de tespit edilmiştir. Mantar şeklinde sonlanan formun dışında daha yaygın olarak tespit edilen varyasyon ise, burgu şeklinde devam edip, hafif çıkıntı şeklinde sonlanan, daha ince yapılı formdur (Şekil 27-31). Bu formlardan ince ve burgulu olanları daha çok küçük boyutlu olanlarda görülmektedir (Şekil 29). Dip varyasyonları, Anamur örnekleri (Williams, 1989: Fig. 55, 551-569) ile de oldukça benzerdir. Kazı çalışmaları sırasında her sektörden yoğun miktarda tespit edilen dipler özellikle istatistik açısından net bilgiler sunmaktadır. Bu amphoraların miktarı üretim potansiyelini de ortaya koymaktadır. Forma ait hatalı üretim örnekleri de kentte özellikle fırınların yakınındaki kontekslerde ele geçmiştir (Şekil 32).

Araştırmacılar, Zemer 41 amphora buluntularını değerlendirdikten sonra kırmızı, mikalı hamur ve mika içermeyen bej hamur olarak iki farklı hamur kaydetmiştir. Mika varlığının bu formların kökenlerini ayırt ettiğini, mikalı olanların Kilikia'dan, mikalı olmayanların ise Kıbrıs'tan kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir (Autret, 2012: 256; Hayes, 1991: 91; Lund, 2000).

Antiochia ad Cragum'da bulunan amphora formlarında renk farklılıklarının yanı sıra farklı kil içerikleri de tespit edilmiştir. Kırmızı - kiremit ve tonlarına sahip formlarda genel itibariyle orta ve ince taneli olan hamur, kumlu bir dokuya sahiptir. Az, ince kireç; küçük kırmızı ve koyu renkli taşçık; ince gümüş mika ve kuvars parçacıkları yoğundur (Şekil 33). Muhtemelen pişirmeden kaynaklı olarak farklı renk tonlarına sahip olsa da yoğun olarak kırmızı - turuncu ve tonları hakimdir. Hamur rengi, hamurda Munsell renk skalasında 2,5 YR 4/8 – 5/8 – 6/8, dış yüzeyde ise 2.5 YR 4/6 - 5/4 - 5/6, 6/6; 10 R 4/8 – 5/6 – 5/8, 6/8 tonlarındadır. Bazı amphoraların dış yüzeyinde beyaza yakın, açık krem renkli veya mat sarımsı (7.5 YR 7/6; 5 YR 6/6 – 7/6) bir astar görülmektedir. Astar oldukça belirgin bir tabaka halinde veya daha ince uygulanmış olarak gözlemlenmiştir. Yine bazı amphora buluntularında uygulama sırasında oluşan astar akıntı izleri iç ve dış yüzeyde ağız kenarından aşağı doğru akmış şekilde tespit edilmiştir (Şekil 11). Turuncu, kırmızı ve tonlarında hamur renginin yanı sıra, sadece AaC-Amp.1b'de değil, aynı zamanda günlük kullanım kapları ve künklerde de gözlemlediğimiz daha koyu, hafif bordomsu, 2.5 YR 4/6 ve 10 R 3/6 olarak belirlenen hamur rengine sahip, yüzeyde

ise daha mat, astar görünümünde bir katmanı olan örnekler de tespit edilmeye başlanmıştır (Şekil 19, 20, 22, 24).

Antiochia ad Cragum'un kendi üretimlerinin yanı sıra buluntular arasında, büyük boyutlu olan formun krem renk hamurlu örnekleri de oldukça yaygın şekilde tespit edilmiştir (Şekil 34, 35). Krem renkli olan örneklerde hamur rengi Munsell renk skalasında 5 YR 6/6 – 7/4 – 7/6; 10 YR 7/4 – 8/4; yüzey rengi 10 YR 8/3 – 8/4 ile uyumludur. Bu hamura sahip örnekler Elaiussa Sebaste, Kıbrıs, Berenice gibi pek çok merkezde de ele geçmiştir. Hamur özellikleri açısından farklı olan sarımsı krem renkli, yumuşak dokulu, tebeşirimsi bir dokusu olan form, boyun kısmının uzun ve hafif konik olması ile de Cragum üretimlerinden farklılık göstermektedir (Şekil 36). Yüzeyinde küçük noktalar gözlemlenen amphoranın benzer yapıdaki az sayıda örneği Anemurium'da da tespit edilmiştir (Williams, 1989: 91, fig. 55-550). Krem renkli olan örneklerin cidar kalınlığı kımızı tonlarında olan örneklerden daha kalındır. Bu durum krem renkli amphoraların daha çok büyük boyutlu olmasından ve kil yapısından kaynaklanıyor olmalıdır. Form olarak kırmızı renkli kil ile üretilen büyük boyutlu, tipik Zemer 41 formları ile aynıdır (Şekil 37-41). Morfolojik olarak bakıldığında krem renkli hamurda görülen tebeşirimsi yumuşak doku, kırmızı olan örnekte yerini daha sert bir yapıya bırakmıştır. Yalnızca renk değil, katkı maddelerinin boyutu, dağılımı ve belirlenebilen içeriği de birbirinden farklıdır. Krem renklilere benzeyen, pembemsi tonlardaki bir amphora parçası Paphos'ta da tespit edilmiştir (Hayes, 1991: Pl. 24:3-3566). Kıbrıs Tip III olarak adlandırılan ve açık renkli olan örneklerin, yerel kaba devetüyü mutfak kaplarına çok benzemesi nedeniyle Kıbrıs kökenli olması mümkündür. Ege bölgesinde bulunan koyu kırmızı hamurdan farklılık göstermesi nedeniyle farklı kaynak ve bölge üretimlerinin varlığından söz etmek doğru bir tespit olacaktır (Hayes, 1991: 91).

Kırmızı renkli olan üretimlerin kırık yüzeylerine bakıldığında, oldukça ince, kumsu bir yapı ve belirgin mika parlamaları görülür. Krem renkli olan hamur ise ince homojen bir kumlu yapının içerisinde, daha iri kuvars, kireç, kırmızı ve siyah renkli mineraller şeklinde gözlemlenir ve neredeyse hiç mika bulunmaz. Ancak Antiochia ad Cragum'da yapılan son seramik çalışmalarında kırmızı tonlarında ama daha iri katkı maddeli olarak şekillendirilmiş, pinched handle amphora ve günlük kullanım kapları da tespit edilmeye başlanmıştır.

Seramik üretimi yapan kentler tarih boyunca farklı varyasyonları denemiş, bilinen bazı formları uyarlayarak yeni tipler üretmeyi denemişlerdir. Pinched handle olarak genel bir adlandırma yapabileceğimiz amphora formunun da tipik form özellikleri göstermeyen örnekleri mevcuttur. Boyun kısmı oldukça uzun, hafif dışa dönük çan formunda ağız kenarı olan örneklerin omuz profilleri de kademeli bir yapıda (Şekil 42) keskinlik göstermektedir. Boynun uzun olmasından dolayı sadece boyna yerleştirilen özensiz kulp, sıkıştırılmış formunu muhafaza etmiştir (Şekil 43).

Dağlık Kilikia Bölgesi'nin en önemli liman kentlerinden bir diğeri olan ve Roma Döneminde "metropol" unvanı alan Elaiussa Sebaste (Equini Schneider, 1998) de ticaret ağının içerisinde olması sonucunda pek çok farklı seramik ve amphora formunun ulaştığı bir kent olmuştur (Kızılarslanoğlu, 2019b). MS 1. ve 3. yüzyıllar arasında Elaiussa'daki amphora buluntularının büyük bir kısmı bölgesel üretimlerden oluşmaktadır. Kentte hem tipik kil özellikleri ile Antiochia ad Cragum, Anemurium ve Bıçkıcı üretimleri hem de krem renkli olan örnekler tespit edilmiştir. Cragum'da tespit edilen, aynı hamur ve katkı içeriğine sahip krem renkli hamurdan üretilmiş hem bifid hem de pinched kulplu olan Elaiussa Sebaste örneği, MS 1. – 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Muhtemelen dönem içerisinde, diğer amphora formları ile benzeşen, alt varyasyon formlar da üretilmiştir. Bu amphoranın hamuru 7.5 YR 7/4 – dış yüzeyi ise 2.5 Y 8/3 – 8/4'dür (Şekil 44). Bir diğer ilginç örnek ise, yine hem bifid hem de sıkıştırılmış kulp özelliği gösteren, hamur olarak ta Bıçkıcı üretimi Zemer 41 ve DR 2-4 amphoralarına benzeyen küçük amphora parçasıdır. Bu amphoranın da hamuru 2.5 YR 6/8, yüzey rengi ise

7.5 YR 7/6'dır (Şekil 45). Krem renkli örnek gibi MS 1. – 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Bu formlara dönem içerisindeki etkileşimli varyasyon formlar diyebiliriz. Bir diğer varyasyon formunu ise Elaiussa Sebaste kenti üretmiştir. Genel form özellikleri ile benzerlikleri olan amphoranın hamur özellikleri, kentin MS 4. yüzyıldan sonra üretmeye başladığı LR1 amphoraları ile birebir örtüşmektedir (Şekil 46). Elaiussa Sebaste'de Antiochia ad Cragum üretimi olan AaC-Amp.1 formundan da tespit edilmiştir (Şekil 47, 48). MS 4. yüzyılda üretiminin devam ettiği bilinen formun Sebaste'de olması, Antiochia ad Cragum kazılarında tespit edilen Proto LR 1 amphoraları ile de uyumlu görünmektedir. Kentte MS 5. – 6 yüzyıl formu olan LRA 1B formlarının da tespit edilmiş olması iki kent arasındaki ilişkilerin Erken Bizans Döneminde de devam ettiğini göstermektedir.

Kilikia Bölgesi üretimleri olan Agora M 54 (Pseudo-Cos), Zemer 41 / Agora M239, Pompei V ve DR 2-4 formları ticaret ağı içerisindeki tüm kentlerde büyük bir buluntu gruplarını oluşturmaktadır. Akdeniz Bölgesi'nde şarap taşımada kullanılan bu yeni formlar, Kikilia'da Roma'nın teşvikiyle artan tarım yatırımını kanıtlamaktadır (Şenol, 2008: 111).

Zemer 41 amphorası, Roma imparatorluk Dönemi'nde Atina Agorası'nda (Robinson, 1959, Agora G199, M239, L11) Pompei, Roma, İskenderiye (Şenol, 2000: 203-207; Şenol, 2008: 110-116), Berenice (Reynolds, 2005: 563-565) ve Ostia'da (Panella, 1986: 611, 618-619, 621) tespit edilmiştir. Hindistan'da bulunan Zemer 41 amforasının varlığı ise, Hindistan'a transit ticaretin bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır (Ballet, 1996: 820-821). Form, Paphos'ta, Amathonte ve Kition'da (Autret ve Marangou, 2011: 361-362) ve Akamas Yarımadası ile özellikle Kıbrıs'ın batısındaki yerleşimlerde ele geçmiştir (Williams ve Lund, 2013: 156).

Halicarnassus kıyısında ele geçen ve Bodrum Su Altı arkeoloji Müzesi'nde sergilenen 69.5 cm. yüksekliğinde, 19.3 litre kapasiteli örnek, MS 2. – 4. yüzyıla tarihlendirilmiştir (Alpözen, Özdaş ve Berkaya, 1995: 75). Didyma'da bulunan, MS 1. - 2. yüzyıla tarihlenen, kırmızı hamurlu dip parçasının üzerinde beyaz renkli bir astar tespit edilmiştir (Wintermeyer, 1980: 149, Pl 58, no. 197).

Ephesus (Bezeczky, 2004: 95- Fig. 4-35), Korinth (Slane, 2004: 365-366, Fig. 4), Atina (Robinson, 1959: 43, Plate 8), Ostia (Panella, 1973: 631, Fig. 34), Tomis (Opait, 1996: 280, Pl. 10, 9 A, 9 B), Benghazi (Riley, 1979: 186-187, Fig. 83- 236-239), Beyrut (Hayes, 2000: 285), Mısır (Şenol, 2007: 66; Şenol, 2008: 119), Fos Körfezinde (Liou & Sciallano, 1989: 164) gibi bazı önemli Akdeniz merkezlerinde yapılan kazılarda da bulunmuş olan Zemer 41 amphorasının MS 4. yüzyıla kadar Batı Akdeniz ülkelerine ihraç edildiği elde edilen buluntular aracılığı ile tespit edilmiştir (Şenol, 2008: 112). Form, Brindisi, Porec (Hırvatistan), Aquileia, Trieste'de az sayıda, MS 1. – 3. yüzyıllara tarihlendirilen kontekslerde, İstria Vinjole limanında ise, bir örnek ile belgelenmiştir (Auriemma ve Quiri, 2004: 49). Ostia ve Monte Testaccio'da MS 1. – 4. yüzyıl tabakalarında tespit edilmiştir (Williams, 1989: 92). Kelenderis (Tekocak ve Zoroğlu, 2013: 113-114, fig. 4-7, kat. no. 2-5) ve Phaselis'te MS 4. yüzyıla (Orhan, 2023: 101, Kat. No. 682); Kıbrıs buluntuları MS 1. – 4. yüzyıla (Leonard-Demesticha, 2004: 198; Leonard, 1995: 144-145; Hayes, 1977: 100). Yapılan yüzey araştırmalarında Türkler, Naula, Elikesik, Kızılca şehir kalesi, Akkale, İncekum yerleşimlerinde forma ait ağız kenarı, kulp ve dip parçaları tespit edilmiştir (Türker, 2014: 271, Fig. 1, 2). Erythrai'de, Kilikia üretimi olduğu düşünülen 2 amphora MS 2. yüzyıla (Kırkanlı, 2022: 110 - 111, Fig. 5- 28), Kerameikos'ta (Hoepfner, 1976: 217, Abb. 251, no. K 168 (Buluntu tarihi olarak yanlışlıkla Bizans yazılmıştır); Böttger, 1992: Tafel 99, 6- Kat. Nr. 65;) MS 1. – 2. yüzyıla tarihlendirilmiştir.

Değerlendirme

Kentlerde üretilen amphoraların tipolojik çalışmaları ve içinde taşınan ürünler bize kentlerin ticari ilişkilerine bir bakış açısı sunmaktadır. Dağlık Kilikia Bölgesinde zeytinyağı

üreten tesislerin oldukça fazla sayıda olması, bunun yanı sıra şarap üretiminin de belgelenmesi ile üretim fazlası ürünlerin bölge üretimi amphoralarla ihracatının yapılması, bölgenin büyüklüğü göz önüne alındığında farklı formlarda amphoraların üretilmesini de desteklemiştir (Kızılarslanoğlu, 2016). Kilikia Bölgesinde, özellikle liman kentlerinde yapılan pek çok araştırma, Doğu Akdeniz limanlarının, hinterlanttaki kırsal yerleşimlerin ürünlerini deniz yolu aracılığıyla diğer kıyı kentlerine ve iç kesimlerdeki tüketim merkezlerine ulaştıran önemli ulaşım noktaları olduğunu göstermektedir. Önceleri muhtemelen bu üretim fazlası ürünlerden, özellikle şarap ve zeytinyağının ihracatı yapılmaya başlanmış, sonrasında oluşan ticari ilişkilerin devamı, diğer pişmiş toprak formların ve ürünlerin de ticaret metası haline gelmesi sağlanmış olmalıdır. Ticari ilişkilerde ekonominin yanı sıra siyasi olgular da ticaret rotalarının belirlenmesine etki etmiştir. Bölgenin MS 1. ve 2. yüzyıllardaki canlılığını Kilikia şarabı ve zeytinyağı üretimini belgeleyen işlik, amphora üretimleri ve aynı zamanda Kilikia kentlerinde tespit edilen ithal ürünlerin varlığı ile de görebilmekteyiz. Batı Dağlık Kilikia'da yapılan yüzey araştırmalarında mimari ve seramik verilerin değerlendirilmesi sonucunda elde edilen bulgular bölgenin MS 1. - 2. yüzyıllarda kentsel ve kırsal kalkınmada muazzam bir yükselişe geçtiğini göstermektedir. Bu dönemde ormanların yerini teraslı üzüm bağları ve meyve bahçeleri alarak, üretim alanına dönüşmüş, böylece bölgenin ekonomisi benzeri görülmemiş bir canlılığa kavuşmuştur. Yüzey araştırması sırasında yaklaşık 30 pres kompleksi tespit edilmiştir. Bu bulguların yanı sıra DR 2-4, Zemer 41 ve Agora M 239 amphoralarının üretildiği anlaşılan fırın alanları belgelenmiştir (Akkemik ve ark., 2012; Autret ve ark., 2014: 605, Fig. 12, 13).

Bu fırınlardan biri de Antiochia ad Cragum kentinde tespit edilmiştir. Antiochia ad Cragum kentinde yapılan kazılar sonrasında ortaya çıkarılan fırınlar ise kentin önemli bir seramik üretim merkezi olduğu kanıtlamıştır. Roma ve Geç Roma – Erken Bizans Dönemlerinde üretim yaptığı belirlenen kentin en yoğun ve aktif olduğu dönem Roma Dönemi gibi görünmektedir. Şu ana kadar tespit edilen bulgular bize AaC-Amp.1a olarak kodlanan büyük boyutlu amphora formunun, Antiochia ad Cragum ve bölgede MS 1. – 2. yüzyıllarda; AaC-Amp.1b kodlu küçük boyutlu amphoranın ise MS 3. – 4. yüzyıllarda üretilmiş olduğunu göstermektedir. Kentin üretim süreçlerini bölgedeki siyasi olaylar da fazlasıyla etkilemiştir. MS 1. yüzyıl başlarına kadar Rhodos ve Knidos şarabının ekonomik üstünlüğünü, bu tarihten sonra Roma şaraplarının almaya başlaması (Alpözen, 1975: 6), bölge kentlerinin üretim ağına girmesini teşvik etmiştir. MS 3. yüzyıla kadar Roma İmparatorluğu'nun etkisi altında olan ticaret sistemi, MS 395'de İmparatorluğun ikiye ayrılmasının ardından etkinliğini yitirmiş, Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu'nun temelleri atılmaya başlanmıştır (Akşit, 1970: 9). MS 4. yüzyıldan sonraki değişim dönemi sonrasında Bizans İmparatorluğu ile yeni bir yapılanma evresine giren Akdeniz kentlerinde, ihtiyaç doğrultusunda ürünlerin sevkiyatı amphoralar aracılığıyla yapılmaya devam etmiş; Afrika, Mısır, Kıbrıs, Kilikia, Suriye-Filistin gibi Doğu Akdeniz ülkeleri ticaret hayatında çok daha etkin rol oynamaya başlamışlardır. MS 7. yüzyıldaki Arap akınlarına kadar Kilikia Bölgesi amphora üretmeye, dönemin en belirgin ve moda formu olan LR1 amphorası ile devam etmiştir. Antiochia ad Cragum kenti de Roma Dönemi formlarının yoğunluğu kadar olmasa da, LR 1 formuna benzer bir amphora üretmeye başlamıştır. MS 7. yüzyıldan sonraki istikrarsız koşullar ise deniz ticaretinin sınırlı kalmasına neden olmuş, MS 8. yüzyıldan MS 13. yüzyıla kadar ki süreçte, ticaret sisteminde amphoraların kullanımının, ahşap fıçı ve deri tulumlara oranla kısıtlı sayıda olduğu, kapasitelerinin küçüldüğü ve belli merkezlerde üretimlerinin devam ettiği anlaşılmıştır (Arthur, 1989: 87).

Büyük Britanya, Kuzey Afrika ve Sina gibi uzak bölgelerde tespit edilen Kilikia ve Kıbrıs üretimi sıkıştırılmış kulplu Roma Dönemi üretimi olan amphora buluntuları, uzun mesafeli ticaret ağlarının varlığına işaret etmektedir (Autret ve ark. 2014: 607). Bu ticari ilişki ve rotaların doğru tespit edilebilmesi için öncelikle yerleşimlerde bulunan amphoraların hangi bölge veya kent üretimi olduğunun belirlenmesi gerekmektedir. Bu nedenle makroskopik özelliklerden öte petrografik / kaynak, köken analizleri yapılmalı, elde edilen sonuçların yer

aldığı bir veri bankası oluşturulmalıdır. Formu üreten tüm merkezlerin hamur renk, doku ve katkı maddelerinin birbirleriyle, aynı zamanda Doğu ve Batı Dağlık Kilikia Bölgelerinin de ilk etapta gözle görülebilen kendi içerisindeki farklılıklarının belirlenmesi gerekmektedir[6]. Antiochia ad Cragum ve diğer yerleşimlerde bulunan Zemer 41 amphoralarının şu ana kadar yapılan makroskopik inceleme ve tespitlerinde, temelde iki gruba ayrılan hamur yapısı ve renk belirlenebilmiştir. Kırmızı – kiremit ve tonlarında olan amphoraların Batı Dağlık Kilikia üretimi olduğu, bölge kentlerinde, özellikle de Cragum'da tespit edilen fırınlar ile netlik kazanmıştır. Bölge üretimi amphora ve günlük kullanım kaplarının kil ve üretim teknolojisi ile krem renkli olan amphoraların kökeninin belirlenmesi amacıyla, bu iki grubun, petrografik ve kimyasal analiz çalışmaları ile incelenmesine başlanmıştır[7]. Yapılan ön çalışmalar sonrasında Cragum üretimi, kırmızı renkli örneklerin petrografik içeriğine bakıldığında genel olarak metamorfik kayaçlardan şist, fillit kaynaklı, muskovit, serizit, kuvarsit ve biyotit mineralleri içerikli olduğu belirlenmiştir. Bu grup, krem renkli diğer gruptan hem petrografik olarak hem de kimyasal olarak ayrılmaktadır. İki grup mineral içeriğine bağlı olarak yüksek alüminyum, düşük kalsiyum değerleri ile de ayırt edilmektedir.

Krem renkli hamur örneklerinin petrografik içeriği muskovit, biyotit ve serizit mineralleri içermesi ile benzer iken daha küçük boyutlu katkıları ile ayrılmaktadır. Kil boyutundaki çok küçük mineraller kireçtaşı olmalıdır. Kimyasal içerikteki düşük alüminyum ve yüksek kalsiyum değerleri de krem renkli gruba aittir. Krem renkli grup, kimyasal içerikleri açısından Kıbrıs örnekleri ile ilişkili görülürken, magnezyum, alüminyum, kalsiyum ve krom değerlerine bakıldığında Amanoslar bölgesi, Yumurtalık-Arsuz arasında kalan kil yatakları ve yine aynı bölgeden LR 1 amphora, kiremit ve tuğla örneklerinin analiz değerleri (Williams, 2005; Waksman ve ark. 2014; Eroğlu ve ark., 2022) ile de uyumlu görülmektedir. Kırmızı renkli birinci grup, üretim yerleri olarak tespit edilen Antiochia ad Cragum, Syedra, Bıçkıcı ve Anemurium'un da yer aldığı Alanya masifi olarak isimlendirilen metamorfik oluşumlar ile uyumlu görülmektedir. Petrografik analiz sonuçları ve karşılaştırmalı veri çalışmaları sonuçlanana kadar, kırmızı renkli formların Antiochia ad Cragum ve Syedra, Bıçkıcı gibi yakın çevresindeki üretim merkezlerinde üretildiği; krem renkli olanların ise Kıbrıs ve Doğu Dağlık Kilikia ve hatta Ovalık Kilikia olma ihtimali düşünülmelidir.

Bu makale çalışması pinched handle (Aac-Amp.1) olarak tanımlanan amphoranın tipolojik özellikleri ve varyasyonlarının sunulduğu, boyut ve tipolojik farklılıklarının, üretim merkezi olan Antiochia ad Cragum verileri ile desteklendiği, tarihlendirme ve kil yapıları hakkında ipuçları içeren sonuçlar sunmaktadır. Aynı zamanda Antiochia ad Cragum kentinin Roma Döneminde ürettiği ticari amphora formunun da bir ön değerlendirmesidir. Kilikia Bölgesi'nin üretimini yaptığı diğer amphora formları da düşünüldüğünde, bölgenin tarım ürünleri, özellikle şarap ve zeytinyağı üretim potansiyeli ile ticari ilişkileri hakkında yorum yapmamız mümkün olabilmektedir. Bu potansiyeli belirleyen en önemli buluntu grubu da ticari amphoralardır. Bu nedenle kökeni belirlenen ve istatistik verisi elde edilen gruplar, her zaman ön plana çıkacaktır. Pinched handle amphora formunun bulunduğu yerleşimlere bakıldığında genel olarak hem kırmızı hem de krem renkli örneklerin birlikte bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu durum üretim merkezlerinin kendi içerisindeki ticari bağlantı ve işbirliğini göstermektedir. Antiochia ad Cragum'da devam eden çalışmalar sonucunda elde edilecek istatistiki veriler, kentin üretim potansiyeli hakkında daha net bir sonuç sunabilecektir. Ayrıca tamamlanacak petrografik analizler, makroskopik tespitlere, mineralojik - mikromorfolojik içerikler bağlamında destek olabilecektir. Tüm bu çalışmaların karşılaştırılabilir bir veriye dönüşmesi

[6] Bahsedilen farklılıklar öncelikle makroskopik gözlemler sonucunda ortaya konmuştur. Kentin yerel üretimleri ve olası kil kaynakları hakkında yapılmaya başlanan arkeometrik - petrografik analizler tamamlandıktan sonra, sonuçları yayınlanacaktır.

[7] Petrografik analiz çalışmaları sonuçlandığında ayrı bir makale çalışmasında sunulacaktır.

ise diğer üretim merkezlerinin petrografik analiz yaptırması ve paylaşımı ile mümkün olabilecektir.

Şekil 1. Kilikia Bölgesi, Antiochia ad Cragum ve Elaiussa Sebaste kentlerinin konumu.

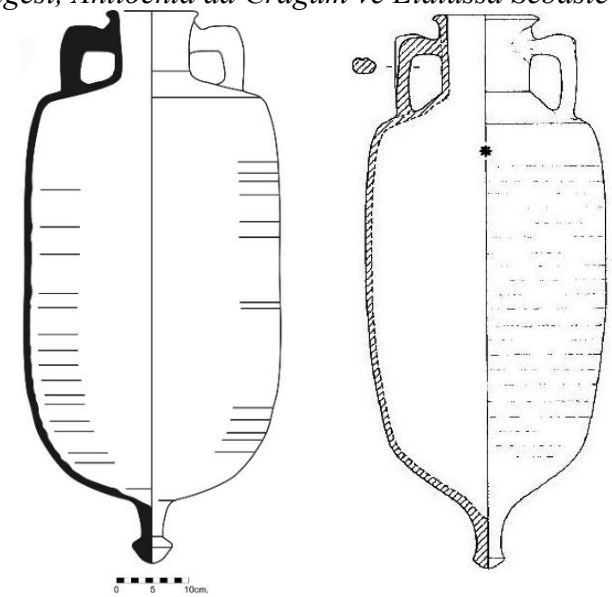

Şekil 2. Zemer 41 amphorası (*Zemer, 1978: 52, Plate, 15-41; Panella, 1973: 631, Fig. 34).*

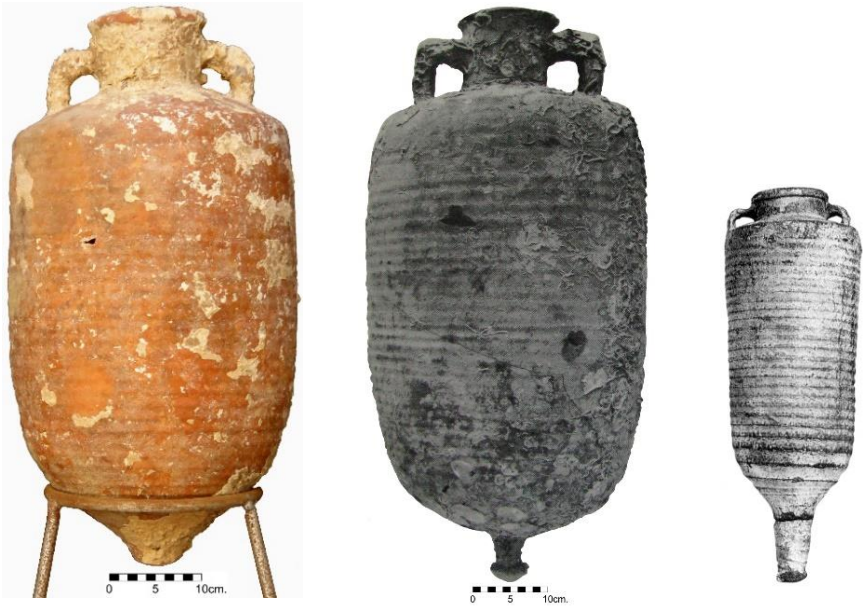

Şekil 3. Zemer 41 amphorası (*https://purr.purdue.edu/publications/3742/1; Zemer, 1978: 52, Plate, 15-41) ve Agora M239 amphorası (Robinson, 1959, Pl. 28).*

Şekil 4. Antiochia ad Cragum üretimi, AaC-Amp.1 b amphorası.

Şekil 5. Antiochia ad Cragum, büyük boyutlu AaC-Amp.1a amphoraları.

Şekil 6. AaC-Amp.1a amphoraları.

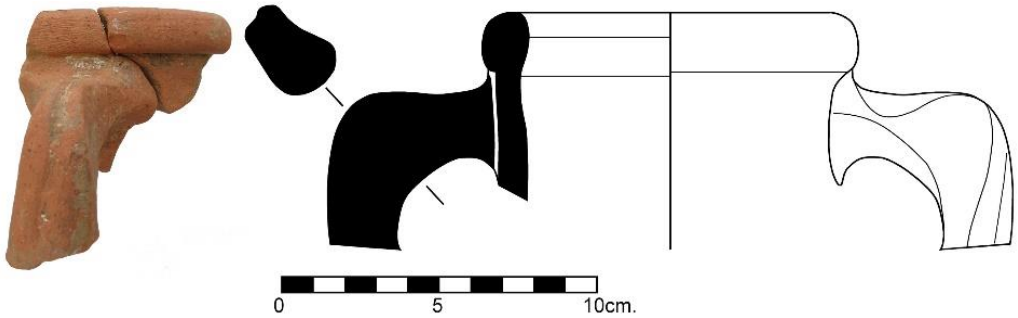

Şekil 7. AaC-Amp.1a amphorası.

Şekil 8. AaC-Amp.1a amphoraları.

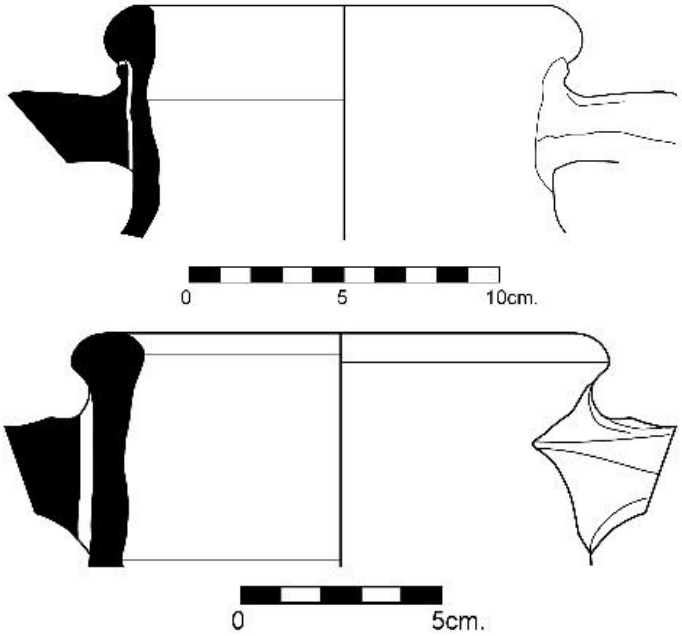

Şekil 9. AaC-Amp.1a amphoraları.

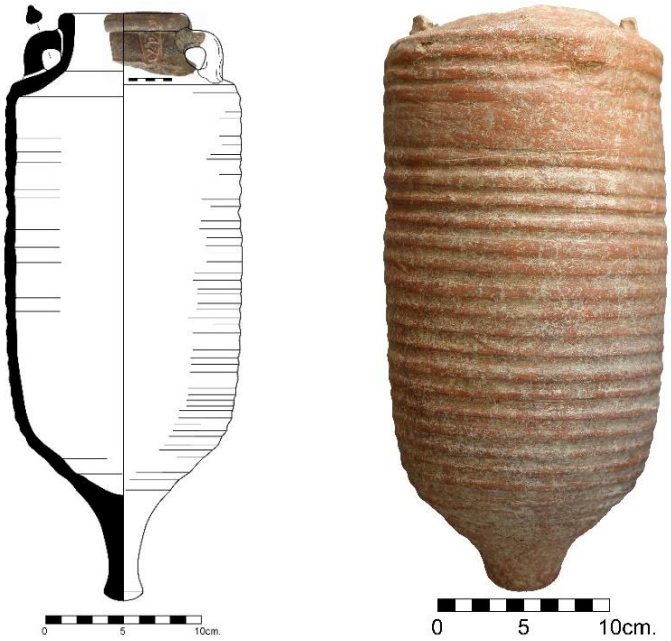

Şekil 10. Küçük boyutlu AaC-Amp.1b amphorası.

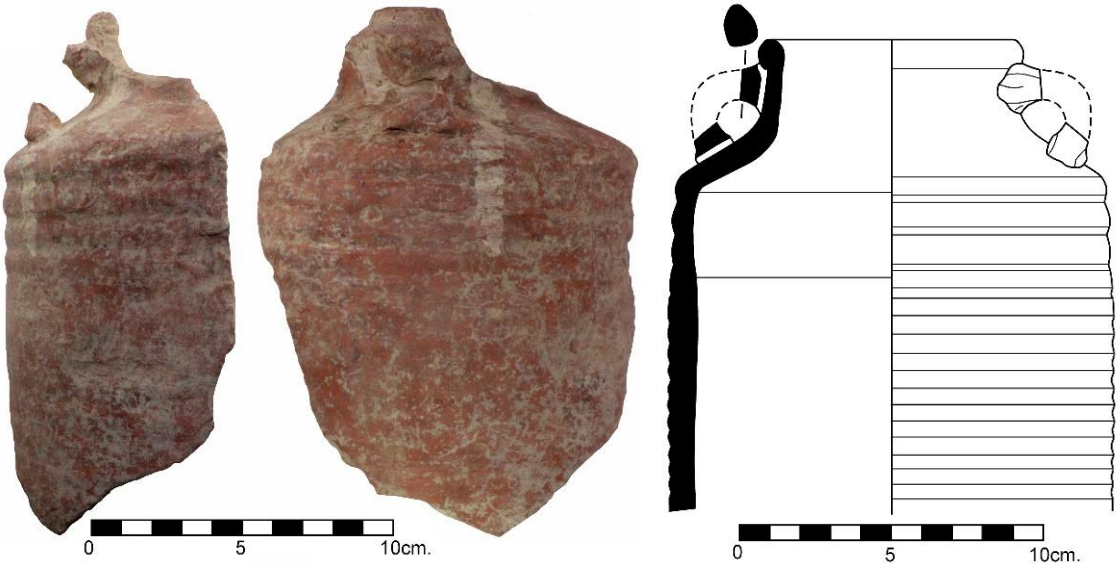

Şekil 11. AaC-Amp.1b amphorası (astarlama aşamasında oluşan akıntı izi).

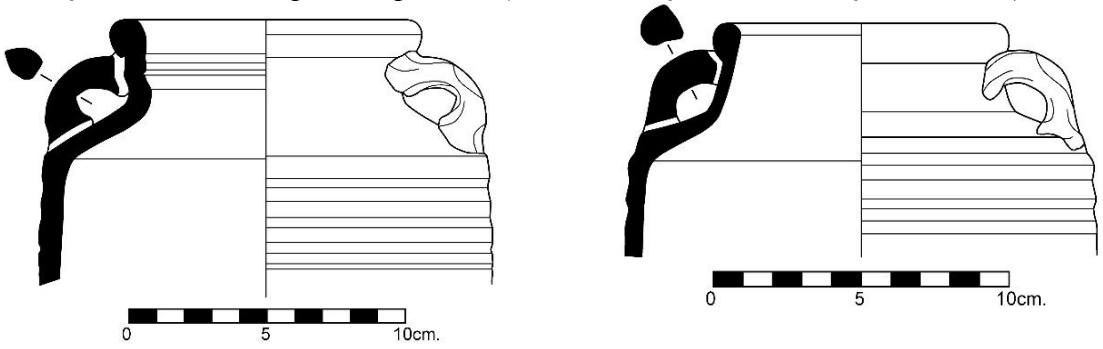

Şekil 12. AaC-Amp.1b amphoraları.

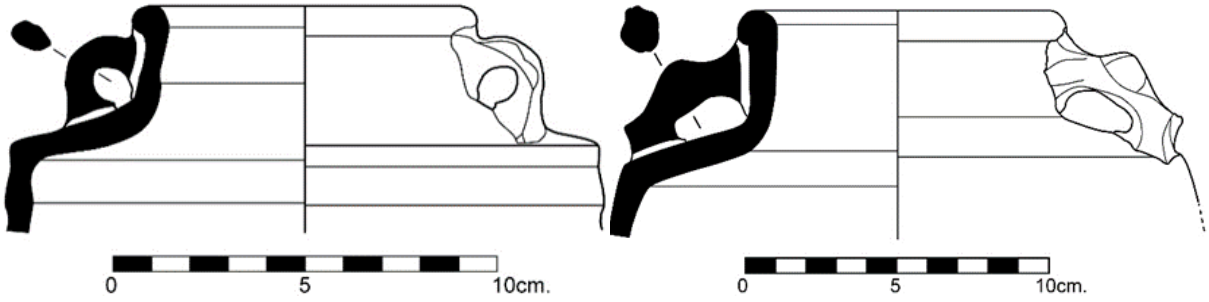

Şekil 13. AaC-Amp.1b amphoraları.

Şekil 14. AaC-Amp.1b amphorası.

Şekil 15. AaC-Amp.1b amphorası.

Şekil 16. AaC-Amp.1b amphorası.

Şekil 17. AaC-Amp.1b amphorası.

Şekil 18. AaC-Amp.1b amphorası.

Şekil 19. AaC-Amp.1b amphorası.

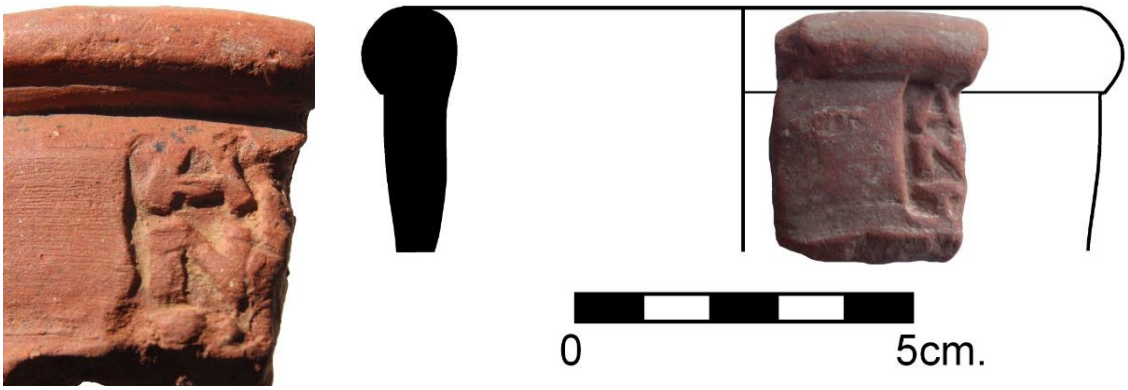

Şekil 20. AaC-Amp.1b amphorası.

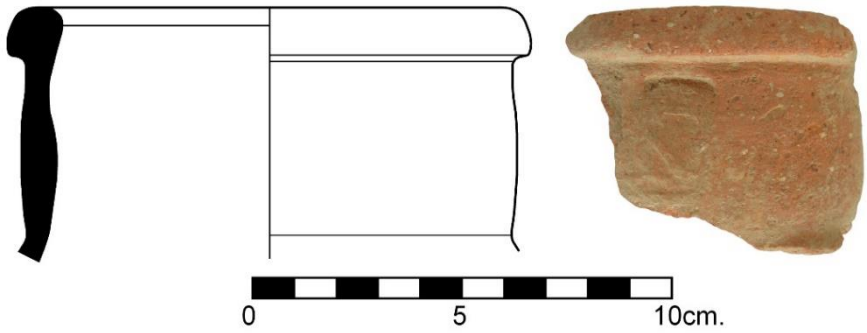

Şekil 21. AaC-Amp.1a amphorası. "ANT" Mühür Baskılı.

Şekil 22. AaC-Amp.1b amphorası. "ANT" Mühür Baskılı.

Şekil 23. AaC-Amp.1b amphorası. "ANT" Mühür Baskılı.

Şekil 24. AaC-Amp.1b amphorası. "ANT" Mühür Baskılı.

Şekil 25. AaC-Amp.1a amphora dipleri.

Şekil 26. AaC-Amp.1a amphora dibi.

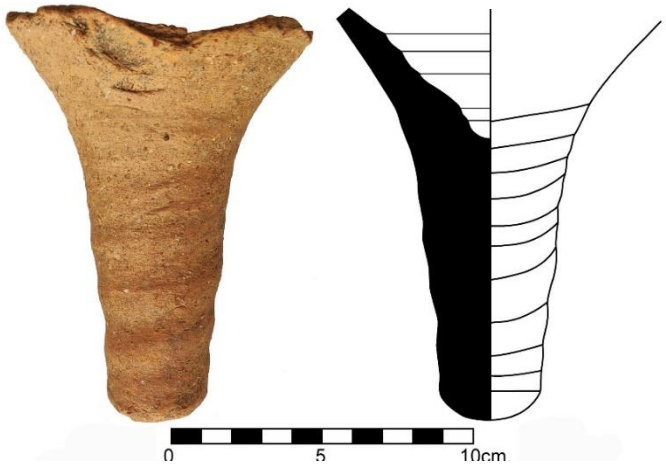

Şekil 27. AaC-Amp.1a amphora dibi.

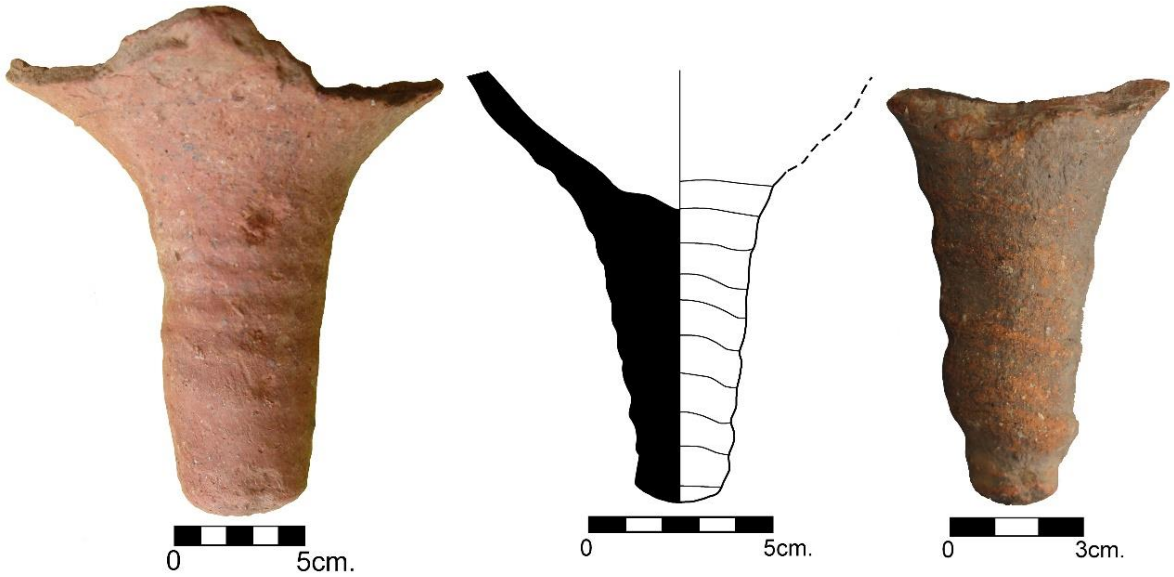

Şekil 28. AaC-Amp.1a amphora dipleri.

Şekil 29. AaC-Amp.1b amphora dipleri.

Şekil 30. AaC-Amp.1a ve b amphora dipleri.

Şekil 31. AaC-Amp.1a ve b amphora dipleri.

Şekil 32. Antiochia ad Cragum, hatalı üretim örnekleri

Şekil 33. Antiochia ad Cragum üretimi, kırmızı hamurlu grup.

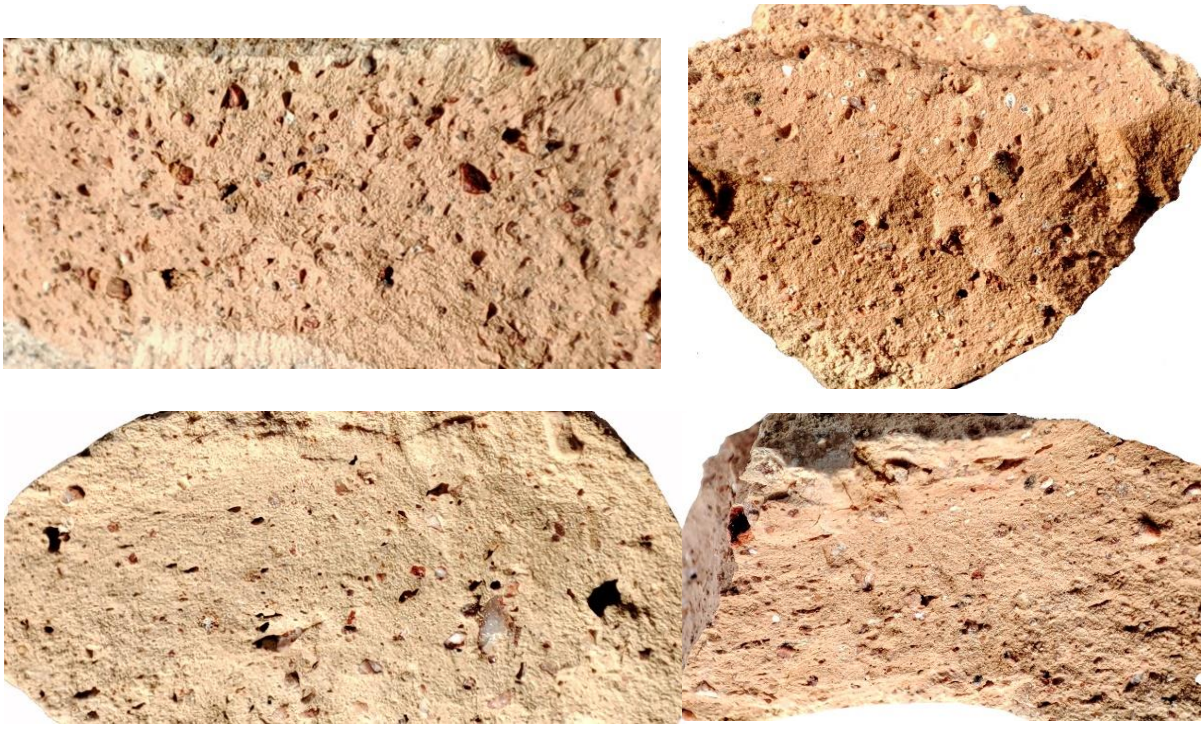

Şekil 34. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu grup.

Şekil 35. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu grup.

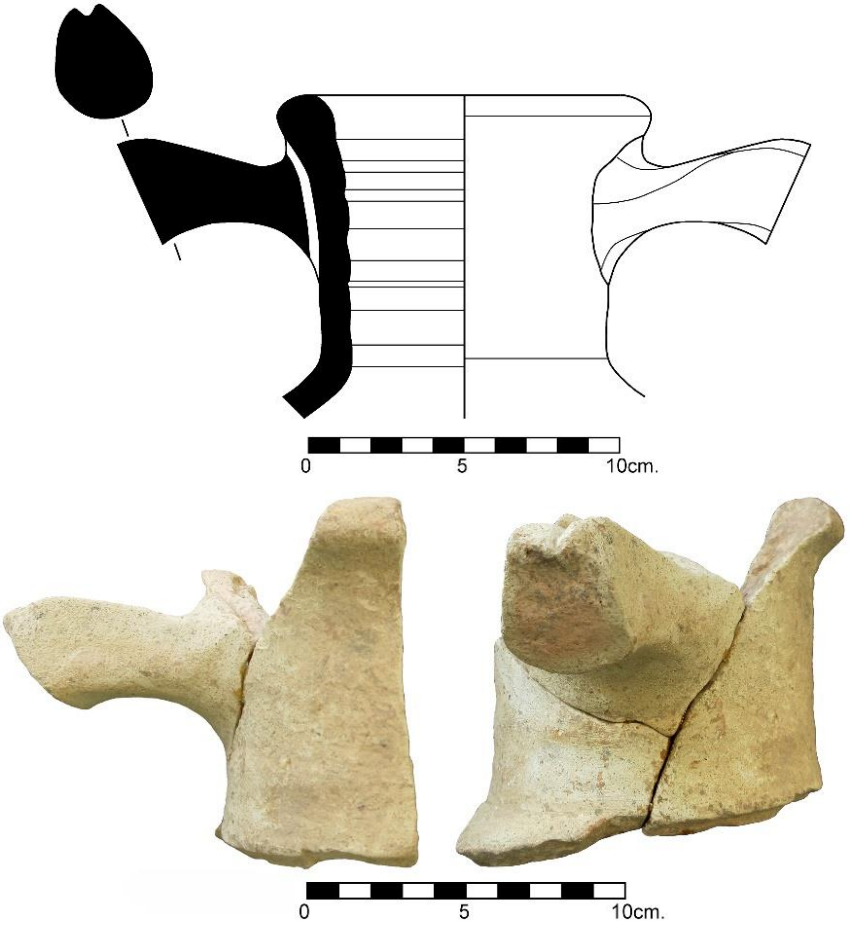

Şekil 36. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu Zemer 41.

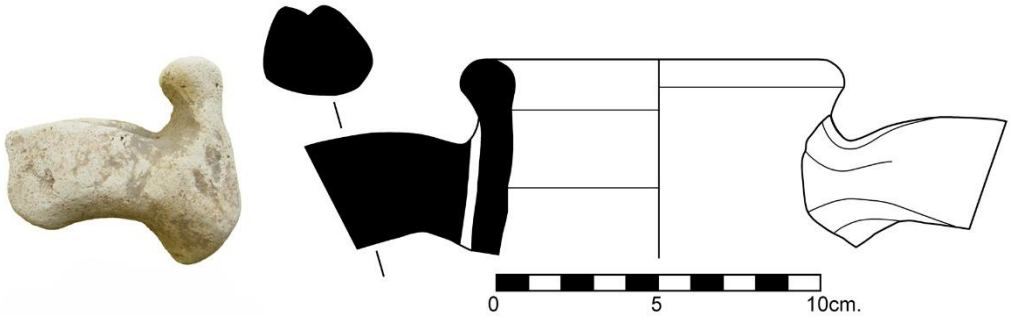

Şekil 37. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu Zemer 41 amphorası.

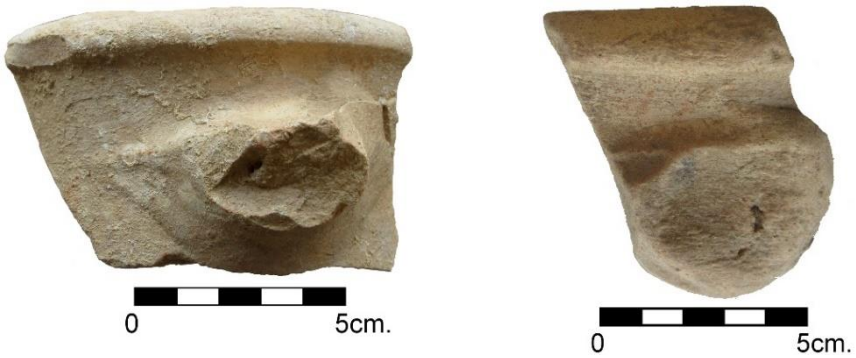

Şekil 38. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu Zemer 41 amphora parçaları.

Şekil 39. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu Zemer 41 amphora parçaları.

Şekil 40. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu Zemer 41 dipleri.

Şekil 41. Antiochia ad Cragum'da bulunan krem hamurlu Zemer 41 dipleri.

Şekil 42. Antiochia ad Cragum üretimi AaC-Amp.1 amphorası varyasyon / omuz parçası.

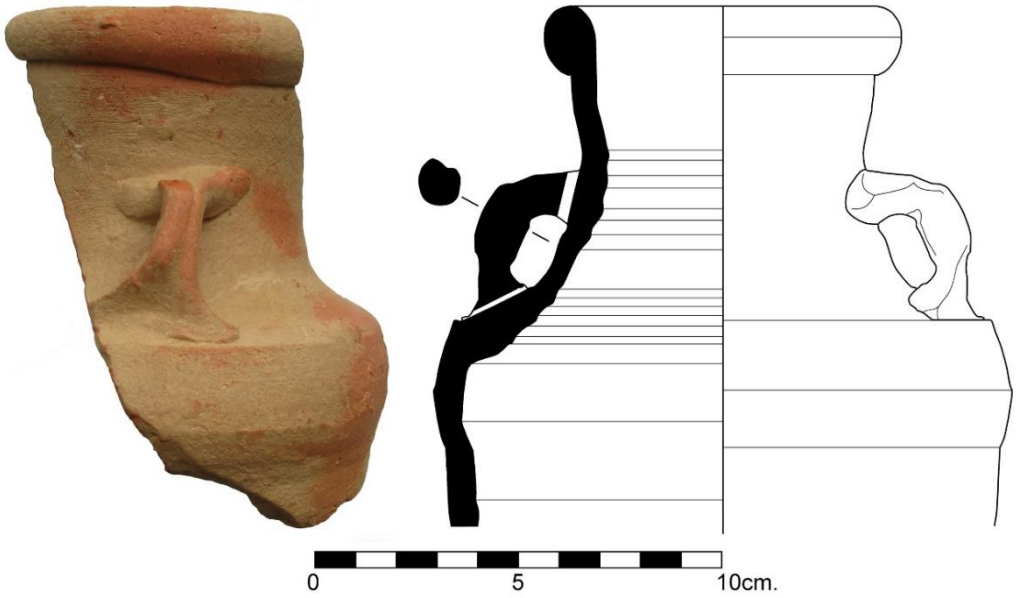

Şekil 43. Antiochia ad Cragum üretimi AaC-Amp.1b amphorası varyasyon.

Şekil 44. Elaiussa Sebaste'de bulunan Zemer 41 / DR 2-4 varyasyon.

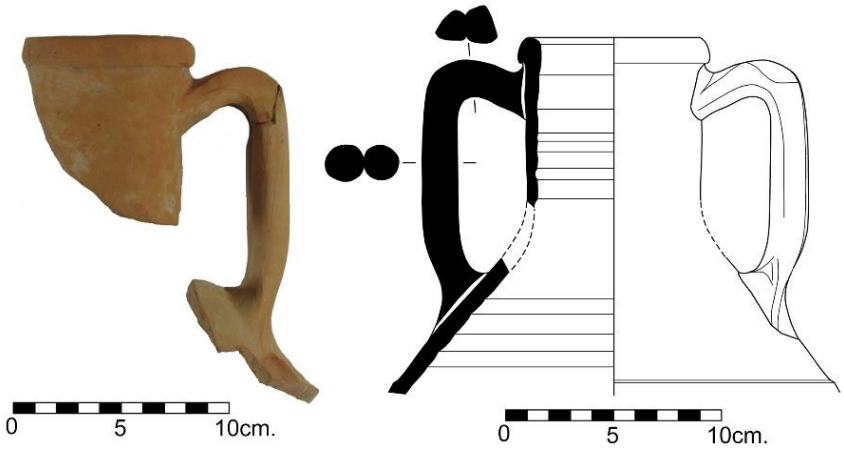

Şekil 45. Elaiussa Sebaste'de bulunan Zemer 41 / DR 2-4 varyasyon.

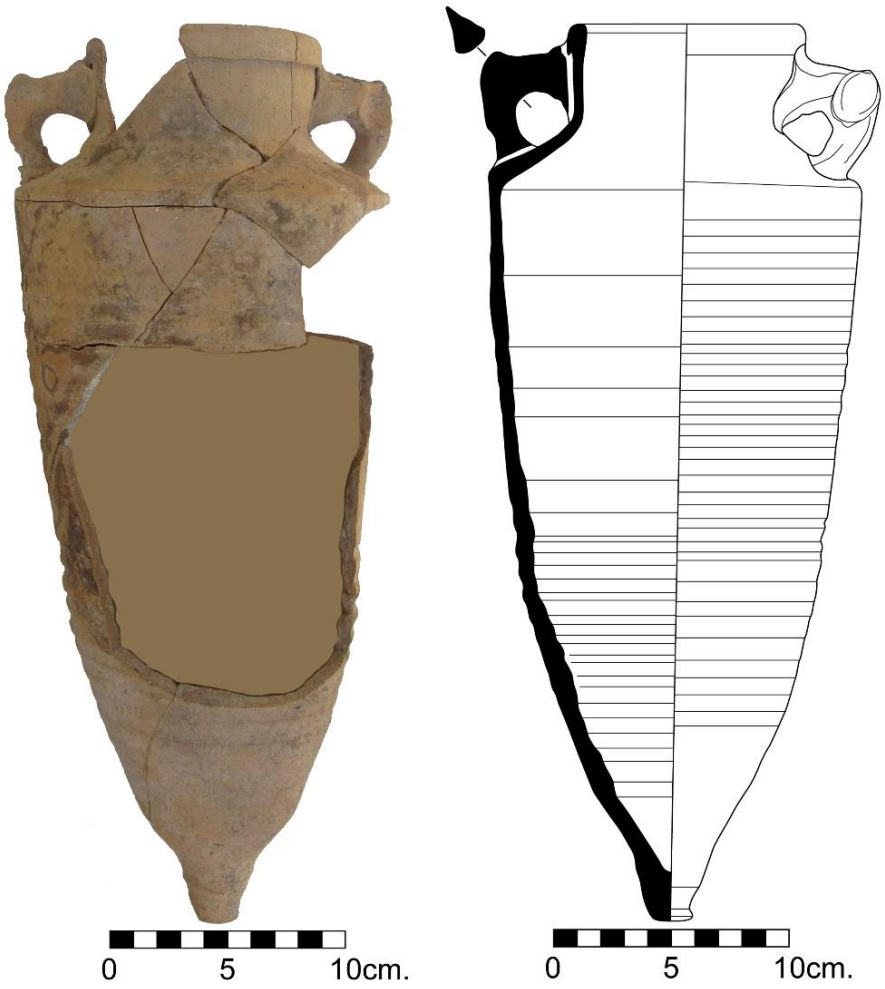

Şekil 46. Elaiussa Sebaste üretimi Zemer 41 / Agora M239 amphorası (Ferrazzoli & Ricci, 2008: fig. 40)

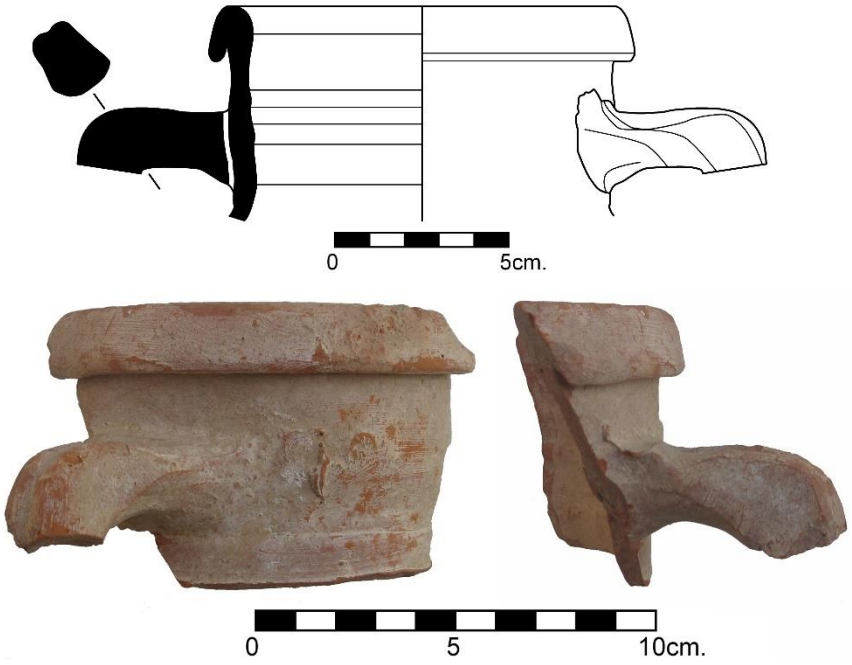

Şekil 47. Elaiussa Sebaste'de bulunan AaC-Amp.1b amphorası.

Şekil 48. Elaiussa Sebaste'de bulunan AaC-Amp.1b amphorası.

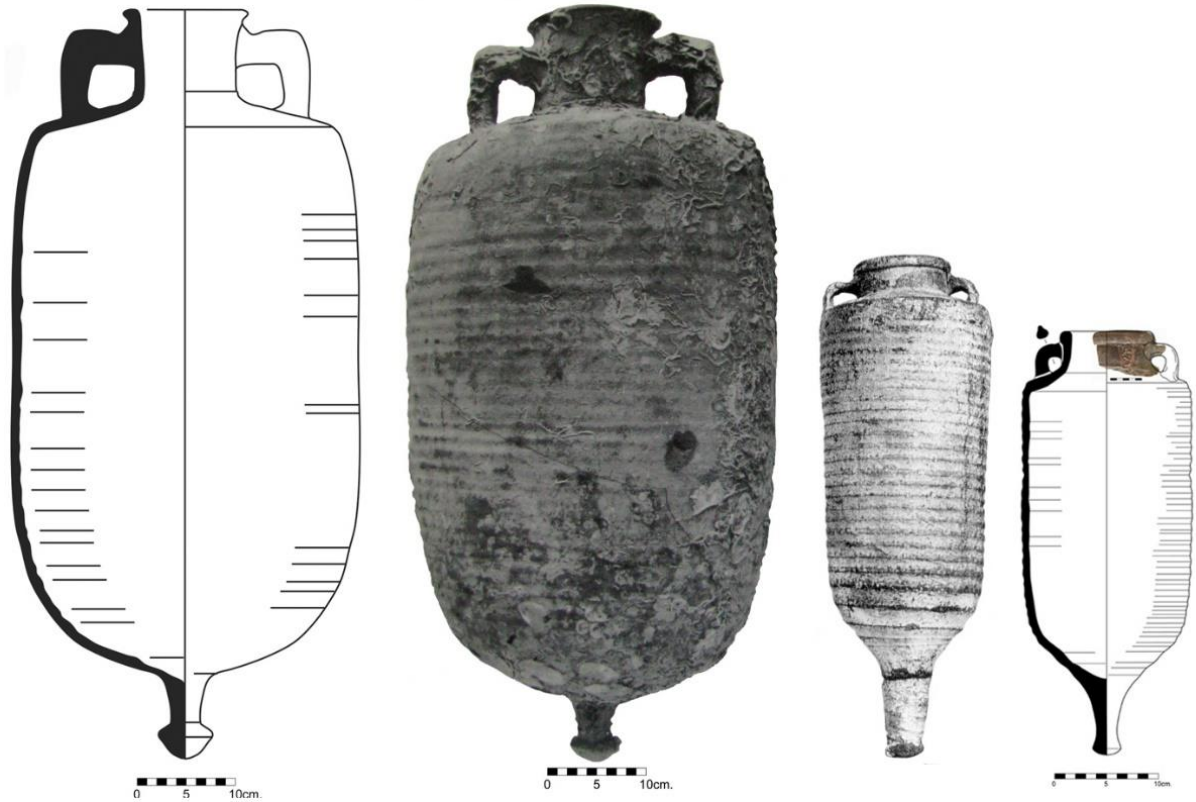

Şekil 49. Zemer 41 / Agora L 11 ve Aac-Amp.1b amphorası.

KAYNAKÇA

Akkemik, Ü., Caner, H., Conyers, G. A., Dillond, M. J., Karlıoğlu, N., Rauh, N. K. & Theller, L. O. (2012). "The archaeology of deforestation in south coastal Turkey", International Journal of Sustainable Development & World Ecology, Vol. 19, No. 5, 395–405.

Akşit, O. (1970). *Roma İmparatorluk Tarihi (MS 193-395)*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Alpözen, T. O. (1975), "Bodrum Müzesi Ticari Amphoraları", *Türk Arkeoloji Dergisi (TAD),* Sayı: XXII-2, Ankara, 5-32.

Alpözen, T. O., Özdaş, A. H. & Berkaya, B. (1995). Commercial Amphoras of the Bodrum Museum of Underwater Archaeology, Maritime Trade of the Mediterranean in Ancient Times, Bodrum Museum of Underwater Archaeology Publication No. 2, Bodrum, 75.

Arthur, P. (1989). "Aspects of Byzantine Economy: An Evaluation of Amphora Evidence from Italy, Bulletin de Correspondance Hellénique, Supplément XVIII, Recherches sur la Céramique Byzantine, V. Déroche, J. M. Spieser (Eds.), Paris, 79-93.

Autret, C. & Rauh, N. (2010). "Roma Amphora Production in Western Rough Cilicia", Antik Çağda Anadolu'da Zeytinyağı ve Şarap Üretimi Sempozyum Bildirileri, Olive Oil and Wine Production in Anatolia During the Antiquity, International Symposium, Mersin, 109-122.

Autret, C. (2012). "Cyprus and Cilicia: Amphora Production, Trade and Relations in the Early Roman Era", CYPRUS, An Island Culture, Society and Social Relations from the Bronze Age to the Venetian Period, A. Georgiou (Ed.), Oxbow Books, 251-267.

Autret, C., Dillon, M., Lund, J., Rauh, N. & Zoroğlu, L. (2014). "The Trading Networks of Ancient Rough Cilicia", Harbors and Harbor Cities in the Eastern Mediterranean from Antiquity to the Byzantine Period: Recent Discoveries and Current Approaches, BYZAS 19, Ege Yayınları, İstanbul, 593-618.

Autret, C. & Marangou, A. (2011). "L'Importation des Amphores Ciliciennes à Chypre à l'époque Impériale", ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΚΥΙΙΡΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ, ΙΙΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Δ'ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΥΙΙΡΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ, 357-366.

Auriemma, R. & Quiri, E. (2004). "Importazioni di anfore orientali nell'Adriatico tra primo e medio impero", Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, Acts of the International Colloquium at the Danish Institute at Athens, September 26-29, 2002, Monographs of the Danish Institute at Athens, 5, 49.

Ballet, P. (1996). "De la Mediterranee â l'Ocean Indien l'Egypte et le Commerce de Longue Distance â L'Epoque Romaine: Les Donnees Ceramiques", *Topoi 6, 2,* 809-840.

Bezeczky, T. (2004). "Early Roman Food Import in Ephesus: Amphorae from the Tetragonos Agora", J. Eiring, J. Lund (Eds.), Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean (TATEM), Monographs of the Danish Institute at Athens Volume 5, 85-97.

Böttger, B. (1992). "Die Kaiserzeitlichen und Spätantiken Amphoren aus dem Kerameikos", *AM Band 107,* 315-381.

Daszkiewicz, M., Meyza, H. & Schneider, G. (2008). Nea Paphos Preliminary Study of Amphorae of The Mau XXVII / XXVIII Type", PAM VIII= Reports 1996, PCMA, 132-138.

Dyczek, P. (2001) Roman Amphorae of the 1st-3rd centuries AD found on the Lower Danube, Typology, Warsaw.

Equini Schneider, E., (1998). Elaiussa Sebaste I, Campagne di scavo 1995–1997, Bibliotheca Archaeologica Series 24, Roma.

Eroğlu, M., Deniz, K., Kadıoğlu, Y. K. & Gates, M. H. (2022). "Provenance of Kinet Höyük Ceramics Uncovered in Excavations: Petrography, XRF and Raman Analysis", Inspiring Technologies and Innovations, 69-78.

Ferrazzoli, A. F. & Ricci, M. (2008). "Scambi Commerciali fra L'Africa Settentrionale e la Cilicia in eta tardo Romana e Protobizantina sula base del Materiale Ceramico dallo Scavo di Elaiussa Sebaste", *L'Africa Romana XVII,* Siviglia, 2006, Roma, 1485-1497.

Hayes, J. W. (1991). The Hellenistic and Roman Pottery, *Paphos III,* Nicosia.

Hayes, J. W. (2000). "From Rome to Beirut and Beyond: Asia Minor and Eastern Mediterranean Trade Connections", Rei Cretariae Romanae Favtorvm, ACTA 36, Abingdon, 285.

Heath, S. & Tekkök, B. (2007 – 2008). Greek, Roman and Byzantine Pottery at Ilion (Troia), 2007-2008 Project Troia. http://classiscs.uc.edu/troy/grbpottery

Hoepfner, W. (1976). Kerameikos. Ergebnisse der Ausgrabungen 10. Das Pompeion und seine Nachfolgerbauten, Berlin.

Hoff, M. & Can, B., (2014). "Antiochia ad Cragum, Batı Dağlık Kilikya'da bir Roma Kenti ve Kazıları", Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40 Yılı, H. Kasapoğlu – M. A. Yılmaz (Eds.), 373-392.

Kırkanlı, E. (2022). "Erythrai Roma İmparatorluk ve Erken Bizans Amphoraları (1977-1988 Kazıları", *SRMKA 4,* 100-167.

Kızılarslanoğlu, H. A. (2016). "Antik Çağ'da Elaiussa Sebaste'nin Amphora Üretimi ve Ticari İlişkileri", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.

Kızılarslanoğlu, H. A., (2019a). "Elaiussa Sebaste'den Kos Origin Sorunsallı Dressel (DR) 2-4 Amphoraları", Cevat Başaran'a 60. Yaş Armağanı, Bilgin Kültür Sanat, 39-70.

Kızılarslanoğlu, H. A., (2019b). "Elaiussa Sebaste Seramik Buluntuları: Üretim ve Ticaret Verileri, ΣΕΒΑΣΤΗ, Studies in honour of Eugenia Equini Schneider, A. Polosa, H. A. Kızılarslanoğlu, M. Oral (Eds.), Ege Yayınları, İstanbul, 413-426.

Kouveli, A. G. (2014). "Excavation for the New Acropolis Museum in Athens: Am.horae from a Domestic Well of a Late Roman House", *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry*, The Mediterranean: a market without frontiers, N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (Eds.), Volume I, BAR International Series 2616 (I).

Kuzmanov, G. (1985). Céramique de la haute époque byzantine provenant de Thracei et de Dace (IVe – le debut du VIIe s.), Fouilles et Recherches, Sofia.

Leonard, J. (1995). "The Ancohrage at Kioni", Ancient Akamas I: Settlement and Enviroment, J. Feijfer (Ed.), Aarhus, 133-170.

Liou, B. & Sciallano, M. (1989). Le trafic du port de Fos dans l'antiquité, essai d'évaluation a partir des amphores, Société Française d'Etude de la Céramique Antique en Gaule, 153-165.

Lund, J. (2000). "The “pinched-handle” transport amphorae as evidence of the wine trade of Roman Cyprus", Πρακτικά του τρίτου διεθνούς κυπρολόγικου συνέδριου (Λευκωσία, 15-20 απρίλιου 1996), 565-578.

Lund, J. (2002). “Frying Pans and other Cooking Wares from The Akamas (Western Cyprus)”, Céramiques Hellénistiques et Romaines, TMO 35, Maison de l'Orient, Lyon, 43-58.

Orhan, U. (2023). Amphora Buluntuları Işığında Phaselis’in Akdeniz Ticaretindeki Yeri, Phaselis, Disiplinlerarası Akdeniz Araştırmaları Dergisi Ekyayın Dizisi I, Antalya.

Opait, A. (1996). “Aspecte Ale Vietii Economice Din Provincia Scythia, (secolele IV-VI p. Ch.), Productia ceramicii locale şi de import”, Ministerul Învătământului, Institutul Român de Tracologie Bibliotheca Thracologica XVI, Bucureşti, 280, Pl. 10, 9 A, 9 B.

Panella, C. (1973). “Appunti su un Gruppo di Anfore della Prima, Media e Tarda Età Imperiale”, Ostia III: Le terme del Nuotatore: Scavo dell'ambiente V et di un saggio dell'area, Studi miscellenei, 21, 463-633.

Panella, C. (1986). “Oriente de Occidente: Considerazioni su Alcune Anfore “Egee” di età Imperiale a Ostia”, *BCH Suppl. XIII, Recherches sur les Amphores Grecques*, J. Y. Empereur, Y. Garlan (Eds.), Paris, 609-638.

Rauh, N. K. & Slane, K. W. (2000). “Possible Amphora Kiln Sites in W. Rough Cilicia”, *Journal of Roman Archaeology (JRA) 13*, 319-330.

Rauh, N. K. (2004). “Pirated Knock-offs: Cilician Imitations of Internationally Traded Amphoras”, Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, J. Eiring - J. Lund (Eds.), Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 5, 2004, s. 327, 329-330.

Rauh, N. K., Dillon, M. J., Dore, C., Rothaus, R. & Korsholm, M. (2006) “Viticulture, Oleoculture, and Economic Development in Roman Rough Cilicia”, *Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte XXV, 1,* 49–98.

Reynolds, P. (2005). “Levantine Amphorae from Cilicia to Gaza: A Typology and Analysis of Regional Production Trends from the 1st to 7th centuries”, *LRCW 1, Late Roman Course Wares and Amphorae in the Mediterranean,* Volume II, J. M. Gurt i Esparraguera, J. Buxeda i Garrigós, M. A. Cau Ontiveros (Eds.), BAR International Series 1340, 563-565.

Riley, J. A. (1979). “Typology of the Hellenistic and Roman Coarse Pottery of Berenice, Amphoras”, Excavations at Sidi Khrebish, Benghazi (Berenice), Volume II, J. A. Lloyd (Ed.), Suppl. to Libya Antiqua V, Vol. II, Tripoli, 186-187, Fig. 83, 236-238.

Riley, J. (1982). “The Coarse Pottery from Berenice”, Excavations at Sidi Khrebish Benghazi (Berenice), J. Lloyd (Ed.), Volume II, Tripoli, 91-467.

Robinson, H. S. (1959). “Pottery of the Roman Period: Chronology”, *The Athenian Agora, Vol. 5*, American School of Classical Studies at Athens.

Slane, K. W. (2004). “Amphoras – Used and Reused – at Corinth”, Transport Amphorae and Trade in the Eastern Mediterranean, J. Eiring, J. Lund (Eds.), Monographs of the Danish Institute at Athens, Volume 5, 365-366, Fig. 4.

Şenol, A. K. (2000). *İskenderiye Kazılarında Ele Geçen Amphoralar Işığında Kentin Roma Dönemi Şarap, Zeytinyağı, Salamura Balık ve Sos Ticareti*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı, İzmir, (Yayınlanmamış Doktora Tez Çalışması).

Şenol, A. K. & Kerem, F. (2000). “İçel Müzesinde Bulunan bir Grup Amphora”, *OLBA III,* KAAM Yayınları, Mersin, 81-114.

Şenol, A. K. (2007). "A Statistical Essay on the Distribution of Imported Amphorae Finds of the CEAlex Salvage Excavations", S. Marchand, A. Marangou (Eds.), Amphores D'Egypte, de la Basse Epoque a l'Epoque Arabe, Vol I, 57-75.

Şenol, A. K. (2008). "Cilician Commercial Relations with Egypt due to the New Evidence of Amphora Finds", *OLBA XVI, KAAM Yayınları,* 109-131.

Tekocak, M. & Zoroğlu, L. (2013). "Kelenderis'te Bulunan Bir Grup Roma Dönemi Ticari Amphorası ve Düşündürdükleri", *OLBA XXI, KAAM Yayınları,* 109-140.

Türker, A. C. (2014). "Roman and Early Byzantine Amphorae From the Archaeological Survey in Pamphylia and Tracheia Cilicia", *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean, Archaeology and Archaeometry,* The Mediterranean: a Market Without Frontiers, N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (Eds.), Volume I, BAR International Series 2616 (I), 271-279.

Waksman, S. Y., Morozova, Y., Zelenko, S. & Çolak, M. (2014). "Archaeological and Archaeometric Investigations of the Amphorae Cargo of a Late Roman Shipwreck Sunk Near The Cape of Plaka (Crimea, Ukraine)", *LRCW 4, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean Archaeology and Archaeometry, The Mediterranean: a market without frontiers,* N. Poulou-Papadimitriou, E.Nodarou, V. Kilikoglou (Eds.), BAR International Series 2616 (I), 919-929.

Williams, C. (1989). *Anemurium, The Roman and Early Byzantine Pottery, The Excavations at Anemurium in Rough Cilicia,* Subsidia Mediaevalia, 16. Pontifical Institute of Mediaeval Studies, 59, Queen's Park Crescent East.

Williams, D. F. (2005). "An Integrated Archaeometric Approach to Ceramic Fabric Recognition. A Study Case on Late Roman Amphora 1 from The Eastern Mediterranean", *LRCW 1, Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry,* J. M. G. Esparraguera, J. B. Garrigos, M.A. C. Ontiveros (Eds.), BAR Int. Series 1340, 613-624.

Williams, D. F. & Lund, J. (2013). "Petrological Analyses of "Pinched-Handle" Amphorae from the Akamas Peninsula, Western Cyprus, The Transport Amphorae and Trade of Cyprus, M. L. Lawall – J. Lund (Ed.), Aarhus, 156-164.

Wintermeyer, U. & Tuchelt, K. (1980). Didyma 1975-1979: 5 Katalog ausgewahlter Keramik und Kleinfunde, *İstanbuler Mitteilungen 30.*

Zemer, A. (1978). *Storage Jars in Ancient Sea Trade,* The National Maritime Museum, Haifa.

İnternet Kaynakları:

Archaeology Data Service, Roman Amphorae: a Digital Resource, University of Southampton (2014). Agora G199 2014. (18.10.2023 tarihinde,

https://archaeologydataservice.ac.uk/archives/view/amphora_ahrb_2005/details.cfm?id=369 adresinden ulaşılmıştır).

Autret, C., Dillon, M., Kızılarslanoğlu, H. A., Pejša, S., Rauh, N. K. & Rothaus, R., Fragments of Domestic Amphoras from the Rough Cilicia Survey Pottery Study Collection (2018). (18.10.2023 tarihinde, https://purr.purdue.edu/publications/2857/1 adresinden ulaşılmıştır).

Autret, C., Dillon, M., Dündar, E., Kızılarslanoğlu, H. A., Pejša, S., Rauh, N. K. & Rynasko, J. Transport Amphoras at the Anamur Archaeological Museum (2021). (18.10.2023 tarihinde, https://purr.purdue.edu/publications/3742/1 adresinden ulaşılmıştır).

Harşit Savunması ve Toplumsal Hafıza:Tirebolu, Görele ve Doğankent Örneği[1]

Hayrettin KARADENİZ[2]

Giriş

Geçmişte yaşanan savaşlar, yıkımlar, afetler gibi toplumu derinden etkileyen büyük olaylar, bireylerin zihinlerine kazınır ve toplumsal hafızanın oluşmasında önemli rol oynarlar. Toplumsal hafızaya yönelik araştırmalar son yıllarda sosyoloji disiplini tarafından da ele alınıp incelenmektedir. Sosyoloji açısından toplumsal hafıza, toplumların zihinsel yapısını, yaşayış biçimlerini, adetlerini, göreneklerini, acılarını, mutluluklarını geçmişten bugüne taşıyarak koruyan bir olgular dizisidir. İşte bu araştırma, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus Ordusunun işgaline maruz kalan Tirebolu, Görele ve Doğankent (Harşit) yöresinde yaşayan halkın toplumsal hafızalarının oluşumunu ve şekillenmesini incelemektedir. Bu kapsamda yapılan alan araştırmasıyla, toplumsal hafızanın bir unsuru olan savaş ve işgalin, yöre halkının hafızasını oluşturmadaki etkisi üzerine yoğunlaşılmıştır.

Konunun içeriğini oluşturan söz konusu savaş yıllarında Rus Ordusu, Doğu Karadeniz'i işgal ederek sahil hattından Giresun ilinin doğusundaki Harşit Çayı'na kadar ilerlemiştir. Rus donanması, Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Karadeniz sahilini topa tutarak ilerlerken rastladıkları Osmanlı donanmasına ait gemileri batırmanın yanı sıra, sivil halkın barınaklarını ve körfezlerdeki deniz araçlarını da tahrip ederek bölgenin sosyal ve ekonomik yapısına büyük darbe vurmuştur. Bu tahribat nedeniyle, bölge halkının günlük yaşamı olumsuz yönde etkilemiş ve açlık sıkıntısı çekmelerine neden olmuştur. Karaya çıkarak işgallerini genişletmeye çalışan Rus ordusu, işgal sırasında bölge halkına unutamayacakları birçok acı ve travma yaşatırlar. İşgal nedeniyle bölge halkının bir kısmı yöreyi terk eder, eli silah tutabilen erkeklerin bir kısmı da işgalcilere karşı direnç göstermek amacıyla milis kuvvetlerine katılır (Karadeniz, 2018). Yörede kalan aileler ise Rusların, Ermenilerin ve Pontusçuların[3] katliamlarına maruz kalırlar. Bu travma, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında yaşanan en acılı olaylardan biridir. Bu travmalara dair toplumsal hafıza referans alınarak yürütülen araştırmamızın amacı da, Tirebolu, Görele ve Doğankent yöresinde ikamet eden ikinci neslin (savaşı yaşamış kişilerin çocuklarının) bu toplumsal hafızalarının oluşumunu ve şekillenmesini tespit edebilmektir. Diğer bir amaç ise savaş yıllarında insanları sosyal ve psikolojik yönden etkileyen ve nesilden nesle anlatılagelen bu toplumsal hafızaya sosyolojik açıdan bir katkı sağlamak olacaktır.

Araştırmanın Sahası ve Örneklem Seçimi

Araştırmanın yapıldığı saha, Giresun iline bağlı Tirebolu, Görele ve Doğankent ilçelerini kapsamaktadır. Araştırmanın konusunu, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus Ordusunun

---

[1] Bu makale 2017 yayınlanan *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür-Harşit Savunmasının 100. Yıl Armağanı)* isimli kitabın 194 - 205 sayfaları arasında yer alan "Harşit Savunması ve Cephenin Gerisindeki Halk (Tirebolu, Görele ve Doğankent Örneği)" isimli makalenin tekrar gözden geçirilmiş halidir.

[2] Dr. Öğr. Üyesi / Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü. hayrettinkaradeniz28@gmail.com ORCID: 0000-0002-2151-8488.

[3] Eski çağda Yunanlılar, Karadeniz'e "deniz" anlamına gelen "Pontus" ismini vermişler. Dolayısıyla Pontusçuluk da Karadeniz bölgesine yerleşip bir devlet kurma peşinde olan Grek kökenli insanların bir hareketidir.

işgaline maruz kalmış olan birinci neslin anıları ve yaşadıkları dramatik olaylara dair toplumsal hafıza oluşturmaktadır. Ancak, Birinci Dünya Savaşı dönemini yaşayan birinci nesil hayatta olmadığı için, araştırmanın hedef kitlesi, bu döneme dair bilgilere sahip olan ve toplumsal hafızaları şekillenen ikinci nesil, yani yaşları 70 ve üzeri kadın-erkek katılımcılarla sınırlandırılmıştır. Örneklem almada kartopu tekniğine yer verilmiştir. Bilhassa nitel araştırmalarda kullanılan bu yöntem, bir araştırmacının başlangıçta belirlediği bir kişiden başlayarak, bu kişinin tanıdıkları aracılığıyla araştırma konusuyla ilgili bilgi sahibi olan ve araştırmaya katılmaya istekli olan kişileri bulmaya dayalı bir örnekleme yöntemidir (Karasar, 2017). Kartopu yönteminin sağladığı avantaj sayesinde, konuya dair bilgi sahibi olan kişilere hafızalarda muhacirlik olarak kalan savaş yıllarının bilgilerine kolaylıkla ulaşılmıştır. Verilerin toplanması ise 01 Temmuz 2016 - 25 Eylül 2016 tarihleri arasında gerçekleşmiştir.

Yöntem

Bu çalışma, nitel araştırma deseniyle tasarlanmış bir çalışmadır. Nitel araştırmanın temel veri toplama yöntemleri arasında görüşme, gözlem ve veri analizi bulunmaktadır. Stewart ve Cash (1985), görüşmeyi, önceden belirlenmiş bir hedef doğrultusunda yapılan, soru sorma ve yanıtlama biçimine dayalı karşılıklı bir iletişim süreci olarak tanımlamışlardır. Bu kapsamda araştırmamızda, yüz yüze görüşme (mülakat) yöntemi tercih edilmiştir.

Veri Toplama Araçları

Veri toplama aracı olarak da yarı yapılandırılmış mülakat formu kullanılmıştır. Gönüllülük esasına dayalı olarak 19 katılımcı ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerden elde edilen veriler içerik analizi ile ortak temalar tespit edilmiştir. Bu temalar, katılımcıların görüşlerinin genel bir özetini sunmaktadır.

Literatür ve Kavramsal Çerçeve

Savaş, insanlık tarihi boyunca, siyasi, ekonomik veya ideolojik nedenlerle gerçekleşen küresel bir fenomendir. Savaşlar, büyük oranda can kayıplarına, ekonomik yıkımlara, maddi hasarlara ve toplumsal çözülmelere yol açmaktadır. Ayrıca, uzun vadeli travma ve strese de neden olmaktadır. Özellikle modern çağda savaşlar, daha yıkıcı ve ölümcül hale gelmiştir. Diğer taraftan savaşlar, toplumsal bilinç temelli toplumun birbirine kenetlenmesine ve birliktelik ruhunun ve kimliğinin inşasına neden olabileceği gibi, işgalci asker ve milletlere karşı nefret duygusunun inşasına da neden olabilmektedir. Bu nefret duygusu, işgalci güçlerin bölgeden çekilmesinden sonra bile uzun yıllar devam edebilmektedir.

Travmatik etki bırakan doğal afetler, savaşlar ve katliamlar gibi beklenmedik ve alışılmışın dışındaki olaylar, bireylerin ve toplumların hafızalarında derin izler bırakır ve genellikle "unutma" ya da "sürekli hatırlama" gibi tepkilere yol açmaktadır (Kaya, 2015).

Her millet için ortak bir duyguyu ihtiva eden tarih bilinci, milletlerin devamlılığını sağlamak, millet ve devlet aygıtlarının birlikteliğini korumak için temel bir gereklilik olarak kabul edilmektedir (Hasdemir & Elban, 2023). Gökberk (1997), tarih bilincinin göreli de olsa bir değere sahip olduğunu ve insanları geçmişin tutsağı olmaktan kurtararak özgürleştirebileceğini savunmuştur. Tarih, toplumsal hafıza ile ilişkilidir ve toplumsal hafıza ile tarih disiplini arasında benzerlikler olsa da aralarında farkların da olduğu iddia edilmektedir. Toplumsal kimliğin oluşumunda toplumsal hafıza önemli bir rol oynar. Ancak tarih disiplini sırf bu amacı gütmez. Toplumsal hafıza, geçmişi tüm aşamaları ile hatırlatmayı hedefler ve gruba ait bir özgünlük varsayımından hareket eder. Ancak tarih, gruplar arası farklılıkları dikkate almaz ve her olgunun başka bir olgu ile bağlantılı olduğunu varsayar. Bu kapsamda

Pierre Nora'nın tarih ve hafıza üzerine yaptığı çalışmalarda, tarih ve hafızayı karşıt olarak ele alır. Nora'ya göre, hafıza, bireysel ve kolektif deneyimlerin bir araya gelmesinden oluşan, sürekli bir evrim halinde olan bir süreçtir. Tarih ise, hafızanın bir parçası olsa da, ondan farklı olarak, daha kalıcı ve eleştiriye açık bir yapıya sahiptir (Nora, 2006). Bıçak (1996) da kimliğin oluşmasında tarih bilincinin ilk sırada yer aldığın ve toplumsal birliğin sürekliliğinin sağlanmasında da en etkili unsurlar arasında olduğunu belirtmektedir.

Sosyoloji alanında hafıza kavramını modern anlamda ilk defa Emile Durkheim, "Les Formes élémentaires de la vie religieuse" (Dinsel Hayatın İlkel Biçimleri) ve "La educación moral" (Ahlak Eğitimi) isimli eserlerinde ele almıştır. Durkheim her toplumun geçmişle bir süreklilik duygusu içerisinde olduğunu ve her toplumda dayanışma ve birlik sağlama açısından hafızanın önemli olduğuna değinmiştir. Durkheim, hafıza kavramını "Dinsel Hayatın İlkel Biçimleri" çalışmasında özellikle anma ritüelleri bağlamında ele almıştır (Misztal, 2003). Bir başka tespit de, Muzaffer Şerif, Durkheim ve Marx gibi düşünürler, toplumsal bilincin, bir ürün olarak toplumsal koşullardan ortaya çıktığını savunmuşlardır (Ergun, l982:82). Toplumsal hafızanın ve hatırlamanın önemini vurgulayan birçok araştırmacı, bir medeniyetin ya da bir milliyetin varoluşuna kadar bu hususu ilişkilendirmektedir. Bu bağlamda Deliorman (1983), bir milletin iyileştirilmesini tarih bilinci ve toplumsal hafıza kazanmasına bağlarken Alkan (2013) ise tarih bilincine sahip olmayan nesillerin ve milletlerin bir medeniyet inşa etmesinin pek mümkün olmadığını belirtmektedir.

Hafıza kavramının sosyoloji disiplini içinde ilgi görmesine en çok katkıda bulunan Maurice Halbwachs, toplumsal hafızanın oluşumunda aile, din, toplumsal sınıf ve benzeri faktörlerin etkili olduğunu öne sürmüş ve bu süreci "toplumsal çerçeve" terimiyle kavramsallaştırmıştır (Halbwachs, 2025). Halbwachs'ın, "Les cadres sociaux de la mémoire" (Hafızanın Toplumsal Çerçeveleri, 1925) ve "La mémoire collective" (Kolektif Hafıza, 1950) adlı eserleri toplumsal hafıza çalışmalarında önde gelen eserler arasındadır.

Toplumsal hafıza, genellikle "hatırlama" ve "unutma" kavramları üzerinden ele alınır. Halbwachs, hatırlamayı "toplumsal çerçeve" kavramıyla ele almış ve hatırlamak için bir topluma ya da bir gruba ihtiyaç duyulduğunu ifade etmiştir. Ayrıca en çok unutulan anıların ise tek başına yaşanılan anılar olduğunu vurgulamıştır (Halbwachs, 1925). Paul Connerton ise hatırlamayı "anma törenleri" ve "bedensel pratikler" üzerinden ele alarak toplumsal hafızanın, belirli ritüellerle yeniden üretildiğini savunmuştur (Connerton, 1989). Toplumsal hafızanın önemli bir parçası olan anma törenleri, geçmişe dair ortak bir bellek oluşturmak ve toplumu bir arada tutmak için kullanılır. Örneğin, milli bayramlar, savaş anma törenleri ve cenaze törenleri, toplumsal hafızanın yeniden üretilmesinde önemli rol oynar.

Hatırlamanın toplumsal boyutu biraz daha detaylandırıldığında işlevsel bir kavram olarak *"anımsatıcı topluluklar"* karşımıza çıkmaktadır. Aile, etnik grup ve ulus gibi yapılar anımsatıcı topluluklar olarak görülmektedir ve neyin hatırlanması ve neyin unutulması gerektiği konusunda bunlar sosyalleştirme aracı olarak kullanılırlar. Anımsatıcı topluluklar sosyalleştirme sürecinde bir anlamda toplumsal hafızayı da inşa ederler. Yeni katılan üyelere kolektif geçmişlerini tanıtarak onları geçmişiyle özdeşleştirecek gerekli bir sosyal kimliğe sahip olmalarını sağlarlar (Misztal, 2003: 15-16).

İşte Birinci Dünya Savaşı döneminde yaşanan travmaların, gelecek kuşaklara aktarılmasında, aile üyelerinin anıları ve anlatıları önem arz etmektedir. Savaş ve işgal dönemine ait anıları, o dönemi yaşayan kişilerin anlatılarından ikinci neslin neleri hatırladıkları ve neleri unuttuklarını kavramada bu anımsatıcı toplulukların rolü büyüktür. Bununla birlikte toplumsal hafızanın inşasında önemli bir rol de uzmanlaşmış kurumlar üstlenmektedir. *"Hafıza kurumları"* olarak adlandırılan bu uzmanlaşmış kurumlar ise arşiv belgeleri, toplu mezarlar, bireysel anılar, mahkeme kayıtları, kitle iletişim araçları gibi bilgi ve belgeler bu kapsamda düşünülmektedir. Bunlar aracılığıyla geçmiş bugüne aktarılır ve toplumsal hafıza yeniden inşa

edilir (Mizstal, 2003: 19). Bu araştırmada yüz yüze görüşme yapılan katılımcılardan başka hafıza kurumları olarak belirtilen araçlardan da yararlanılmıştır.

Bu araştırmada, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) yıllarında yaşanan travmatik olayların, Tirebolu, Görele ve Doğankent ilçeleri özelinde toplumsal hafızaya nasıl yansıdığı, bu ilçelerde yaşayan halkın anı ve anlatıları aracılığıyla incelenmiştir. Toplumsal hafızada önemli bir yer işgal eden döneme ait gelişen olaylar dizisini şu şekilde özetleyebiliriz:

Savaşın ortalarında Rus donanması, Karadeniz'deki yerleşim yerlerini, limanları, Osmanlı gemilerini ve kayıklarını bombalayarak, deniz yoluyla Türklere gelebilecek her türlü ikmal ve takviyeyi engellemeye gayret ettiler (Karadeniz, 2018). Denizden yapılan saldırının peşinden, Rus ordusu 08/03/1916'da Rize'yi, 18/04/1916'da da Trabzon'u işgal etti. Rus ordusunun saldırısı karşısında, Osmanlı ordusu Vakfıkebir, Görele ve Çanakçı diyarlarında direnişe geçti. Ancak bu saldırılara direnemeyen Osmanlı ordusu 21/09/1916'da Harşit Çayı'nın batı yakasına çekilmek zorunda kaldılar (Yüksel, 2014: 59). İşte Tirebolu ve Harşit (Doğankent) yöresinde, Rus ordusunun Harşit çayını geçmesine izin verilmeyen bu direniş hareketi, hafızalarda "Harşit Savunması" olarak yer etmiştir. İşgal esnasında daha emniyetli yerlere göç etmek üzere seferber olan Müslümanlar, bu süreçte hastalık, açlık, kıtlık ve eşkıya saldırısına maruz kaldılar. Neticede birçok insan mağdur ve telef oldu. Bu felaket günlerinde ne kadar insanın öldüğü ve öldürüldüğü öldürüldüğü tam olarak bilinmez. Ancak toplumsal hafıza bu konuda bizlere birçok malumat sağlamaktadır. Ruslar, Doğu Karadeniz'de işgallerini kolaylaştırmak için işbirlikçi Ermeni çetelerini ve Pontuscu casusları aracı olarak da kullandıkları belgelere geçmiştir (Saylan, 2018).

Rusya'da Bolşevik devrimiyle [4] Çarlık yönetimi sonlanınca Rus ordusu Anadolu topraklarından geri çekilmeye başlamıştır. Bunun üzerine Görele kazası 13/02/1918'de; Harşit (Doğankent) ise 15/02/1918'de Rus işgalinden kurtulmuştur.

Geçimini deniz ticaretine bağlayan ve ihtiyacını bu ticaretle gideren halk, bu savaş yıllarında açlık ve yoklukla karşı karşıya kalmışlar ve büyük sıkıntılar çekmişlerdir. Bu dönemde çoğu erkeğin, savaş için Osmanlı ordusuna katılmaları, kalanların ise işgalden tedirgin olmaları nedeniyle tarımla yeterince uğraşılmamış neticede kıtlık vakası artmıştır. Sonuç olarak bu seferberlik döneminde, başka bir yere gitmeyip kendi yöresinde kalanlar da emniyetli bir yere göç etmek üzere yola revan olanlar da büyük bir kıtlık ve yoksulluk içinde kalmışlardır.

İşte arşiv bilgilerinin yanı sıra hafızalarda kayıtlı bu zorlu döneme dair veriler, ikinci kuşak neslinden elde edilerek, bulgular kısmında sunulmuştur.

Bulgular

Katılımcıların Demografik Durumu: Katılımcıların demografik özelliklerine baktığımızda 17 erkek ve 2 kadın olmak üzere 19 kişi araştırmaya katılmıştır. Yaş durumuna bakıldığında en yaşlı katılımcı 1922 doğumlu, en genç katılımcı ise 1941 doğumlu olduğu görülmektedir. Bunların her ikisi de kadındır. Araştırmanın yapıldığı 2016 yılında en yaşlı katılımcı 94 yaşında iken en genç katılımcı da 75 yaşındadır. Diğer katılımcılar ise 1924 ile 1937 aralığında yoğunlaşmıştır. Tüm katılımcıların yaş ortalaması ise yaklaşık 85 olarak bulunmuştur.

Katılımcılardan elde edilen bulgular aşağıda harf sırasına göre verilmiştir.

[4] Bolşevik Devrimi: Çarlık Rusya'sında Gregoryen takvimine göre 25/10/1917'de, (Milâdi takvime göre 7/11/1917) Petrograd'daki Kışlık Saray'ın Lenin önderliğindeki Bolşeviklerin eline geçmesiyle başlayan ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasına yol açan devrim.

1-Ahmet BAŞ

Ahmet BAŞ'ın büyüklerinden nakille anlattıklarına göre Firidinoğlu Topal Osman Ağa'nın kurduğu gönüllü birlik ve çeteler, Ruslara karşı savaşmış ve Rusların Harşıt Çayından batı tarafına geçmesini engellemiştir. Ahmet Baş'ın amcaları Osman ve İdris, Topal Osman'ın askeriymiş, hem Harşit savunmasında Ruslara karşı hem de Batı Cephesinde Yunanlılara karşı savaşmışlar. Rus askerleri Arpacık ve Çeçül köylerine (Kürtün) girmiş fakat Söğüteli (Söğüdin) Köyüne girememiş. Ruslarla bu yörelerde yapılan savaşta birçok şehit düşmüş, şu anda oralarda şehitlikler mevcuttur; halen mevziler-hendekler de bellidir. Şu anda bile Gölceğiz Yaylasındaki (Gümüşhane /Kürtün) şehitlikte Türk Bayrağı dalgalanmaktadır.

Ahmet Baş'ın naklettiğine göre; Rus askerlerinin Harşit Çayından batı tarafına geçmesine Osmanlı birlikleri engel olmuşlar. Osmanlı birlikleri, Harşit Çayının denize döküldüğü yerden Kürtün ilçesinin olduğu yere kadar Harşit Çayının batı tarafında bir savunma hattı oluşturmuşlar. Ancak Kürtün yöresinden batı tarafına geçen Rus askerleri ile karşı tarafta direnen Osmanlı askerleri arasında büyük çarpışmalar olmuş. Yine Kabaktepe denilen yerde Osmanlı askerleri mevzilenerek ve hazırladıkları kayaları ilerlemekte olan Rus askerlerinin üzerine yuvarlayarak onlara zayiat vermişler. Ahmet Baş'ın söylediğine göre Rus askerleri, işgal ettiği Araköy'de (Kürtün) bazı kadınlara ve çocuklara kötülükler de yapmış.

O anıları yaşayanların aktardıkları ve paylaştıkları bu somut verilerden hareketle, duyarlı ve değerbilir torunları tarafından buralarda verilen şehitler adına şehitlikler inşa edilmiştir. İşte günümüzde Güvende Yaylası (Kürtün İlçesi) sınırları içinde 2000 metre yükseklikteki Kabaktepe Şehitliği bunlardan birisidir.[5] (M. Tarihi: 16/09/2016).

Fotoğraf-1: Kabaktepe Şehitliği

2- Ahmet GÜNAY

Dönemi yaşayan yaşlı kimselerin anlattıklarına göre Rus ordusu Kanyaş (Güvenlik) köyüne kadar gelip yöreyi istila etmişler ve karargâh kurmuşlar. Yöreyi top ateşine tutmuşlar. Rus askerleri karşı tarafa geçemesinler diye Harşit Çayı üzerindeki köprüyü halk yıkmış. Kanyaşa köyüne karargâh kuran Rus askerlerinin arasında Ermeni asıllı askerler olmadığı için köy ahalisine kötülük yapmamışlar, onlara fazla zarar vermemişler, kadınlara da kötü muamelede bulunmamışlar. Ahmet Günay'ın köyü (Dandu), Harşit Çayının batı tarafında

[5] Kaynakça kısmında katılımcıların listesi ve demografik bilgileri yer almaktadır.

bulunması nedeniyle işgal edilmemiş ve Rus askerleri ile karşılaşmamışlar. Ancak köyden bazı aileler Ruslar köyü işgal edecek diye başka yerlere seferber olmuşlar. (M. Tarihi: 11/09/2016).

3- Ali KARADENİZ

Ali Karadeniz, Rus askerleri köylerini işgal ettiği zaman yaşanan sıkıntılara yönelik haberleri başta yakınları olmak üzere köyün yaşlı ve ileri gelenlerinden öğrenmiş. Köy halkı, Rus askerlerinin köyü işgal edeceğine dair haberleri duyunca hemen köyü boşaltmışlar. Köylülerin bir kısmı Espiye, Yağlıdere, Güce ve Keşap'ın köylerine sığınırken kimisi ise Ordu ve Samsun tarafına kaçmışlar. Köy halkı köylerini terk ettikten kısa bir süre sonra Rus askerleri Karaahmetli köyünü işgal etmiş ve öncelikle bu köye karargâh kurmuş ve sevkiyat işlemlerini de buradan yapmışlar. Karaahmetli köyünden on dört kişi gönüllü olarak Topal Osman'ın birliğe katılarak vatanı savunmuşlar.

Seferber olup başka yerlere kaçıp gitme olayına "seferberlik" veya "muhacirlik" denilmektedir. İşte Ali Karadeniz'in nakline göre seferberlik esnasında yollarda açlıktan, sefaletten ve hastalıklardan birçok kimse telef olmuş. Köyleri, 18 ay kadar işgal altında kalmış ve Rus askerleri geri çekilince köy halkından ölmeyip sağ kalabilenler geri dönebilmişler. Muhacirlik döneminde halk birçok dramlar yaşamış ve acılar çekmiş. Bunlardan hafızalarda kalanlardan biri, Karaahmeti Köyü /Şüküroğlu ailesinden bir kız çocuğunun Espiye'de öldürülmesi olayıymış. Bu kız çocuğu açlıktan dolayı bir kök karalahanayı tarladan izinsiz olarak aldı diye Espiye köylüsü tarafından dövülerek katledilmiş. Bu vakalar devam ederken bazen de olağan üstü haberler de etrafa yayılıyormuş. Ali Karadeniz bunlardan birisini şöyle paylaştı: Kürtün ilçesinin Söğüteli (Söğüdin) köyünden Veziro Hoca Efendi (Veziro Halil'in dedesi), köyünden gelip Harşıt Çayı'na kum gibi bir şeyler atmış, bunun üzerine çay da taşmış ve Rus askerleri de karşıya geçememişler. Aynı Hoca Efendi, Törnük (Şimdiki adı Günyüzü / Kürtün) köyü ile diğer bazı köy sakinlerine, 'Rus askerleri Harşıt Çayı'nı asla geçemeyecek ve köyden kaçmanıza gerek yok' uyarısında bulunmuş. Ama halkın bazıları köylerini terk ederken bazıları da orada kalmışlar. (M. Tarihi: 16/09/2016).

Bu Hoca Efendinin marifetiyle mi, yoksa askerlerin gayretiyle mi vs. tam olarak bilinmese de bilinen bir gerçek, Rus askerleri bu yörede Harşit Çayı'nın batı yakasına geçip bu köyleri işgal edememişler.

4- Ali Osman CÜCEN

Katılımcının önceki nesilden duyduklarına göre Rus ordusu Görele'nin köylerini işgal etmişler ve bu işgal Harşit Çayı'na kadar dayanmış. Yöre halkının oluşturduğu çeteler, Çavuşlu'nun bir köyüne gizlenerek Rus askerlerine karşı savaşmışlar ve onlara önemli ölçüde zayiat vermişler, esir aldıkları kadınları onlardan kurtarmışlar. Büyüklerinden duyduklarına göre bu birliği kuranlar Çakır Çavuş, Çakır Çoban, Dursun Çavuş… ve diğerleriymiş.

Ermeni kökenli Rus askerleri, Görele'nin köylerinde yaşlı, çocuk, kadın demeden masum halkı katletmiştir Bu vaka esnasında bazen odunla döverek, bazen de süngü ile kimi zaman da kurşuna dizerek insanları katletmiş. Rus askerlerine gönül veren bazı kadınlar olmuş fakat, Ruslar geri çekildikten sonra çeteler bunları temizlemişler. Rus işgali esnasında sahil yolunu Ruslar yapmış, ahaliyi bu yol yapımında ve erzak ve malzeme taşıma işlerinde çalıştırmışlar. Ruslar, bölgede erzak ve cephane taşıma işlemlerini kolaylaştırmak için birçok yol yapmış ve bu geleneği de yöre halkı onlardan öğrenmiş oldukları söylenebilir. (M. Tarihi: 13/09/2016).

5- Arif TAŞ

Ruslar birçok yeri işgal edip ilerlerken Sekü Köyü sakinlerinden çoğu aileler kaçarken bazı aileler de köylerinde kalmışlar. Köyü terk edip gidenler (seferberliğe gidenler), gitmeyip kalanlara göre açlıktan, yokluktan ve hastalıktan daha çok telef olmuşlar. Rus askerleri köyde kalanlara ölmeyecek miktarda ekmek vermişler, karşılığında da onları yol yapımında, erzak taşıma işlerinde çalıştırmışlar.

Ruslarla Türkler, Kovancık Köyü ile Arslancık köyü arasında savaşmışlar. Harşit hattında Türklere ait top atan tek silahı varmış. Ancak, onlar çok topa sahip olduğu görüntüsünü verebilmek için aynı topu değişik yerlere taşıyıp oralarda, çoğu kez de sadece barut patlatıyorlarmış.

Arif TAŞ, Ermeni kökenli Rus askerlerin halka çok kötülük yaptıklarını, Rus kökenli askerlerin ise onlar kadar kötülük yapmadıklarını yaşlı kimselerden duymuş. Bu askerler köylünün ineğini koyununu kesip yiyorlarmış, derilerini de kurutup değerlendiriyorlarmış. Yaşlılardan duyduğuna göre Türklerden bir kadın isteyerek Ruslarla beraber Rusya'ya gitmiş. (M. Tarihi: 11/09/2016).

6- Avni PALAZ

Avni PALAZ, köyün yaşlılarından duyduklarına göre, Rus askerleri Harşit Çayına kadar yöreyi işgal etmişler. Ancak Hark Köyünün tüm sakinleri, Rus ordusunun ilerleyişini haber alınca, köyü tamamen terk etmişler. Bunlardan kimi aileler, Gücenin Aladere Köyüne (şimdiki adı: Gürağaç Köyü) kimisi ise Yolağzına (Keşap) bazı aileler de Yağlıdere'ye sığınmışlar. "Seferberliğe gitme" olarak isimlendirilen bu dönemde köylünün çoğu açlıktan, yoksulluktan, hastalıktan telef olmuşlar. Sığındıkları yerlerde de yaprak yiyerek açlıklarını giderme yoluna gitmişler. (M. Tarihi: 13/09/2016).

7- Eyüp TEMİZ

Eyüp Temiz'in anlattığına göre Ruslar Koz Köyünü de işgal etmiş ve yaklaşık 18 ay burada kalmışlar. Rus askerleri köylülere Halkovalı ve Kovanpınar (İsiil-İsrail) köyünden kendilerine ekmek taşıtmışlar, yollar yaptırmışlar. Rus askerlerinde ekmek bolmuş, Türkler onlara çay yapıp veriyormuş, onlar da karşılığında büyükçe bir ekmek veriyormuş. Rus askerlerinden kaçmak isteyen halktan birçoğu, Harşıt Çayından karşıya geçerken derede boğulup ölmüş. Bazıları da Ruslar kendilerini yakalamasın diye belli bir süre Harşıt Çayının kenarındaki girdap yerlere ve mağaralara benzeyen sığınaklara saklanmışlar. (M. Tarihi: 11/09/2016).

8- Fatma KARADENİZ

Fatma Karadeniz'in seferberlik dönemiyle ilgili haberleri annesinden dinlemiş. Onun annesi Görele'nin Karakeş köyünden olup Ruslar bölgeyi işgal ettiğinde 13-14 yaşlarındaymış. Rus askerleri kendi birlikleri için köyün ahalisine ekmek taşıtmışlar, yol yaptırmışlar ve insan gücünden yararlanmışlar. Öyle ki taşıma işlemlerinde bir günde 6-7 saat yol yürürlermiş ve geriye dönüşte ise geceleyin çok geç saatlere kalıyorlarmış. Kimi zaman çok acıktıklarında da taşıdıkları ekmeğin içini oyup yiyorlarmış ve dış kabuğunu kapatıp onlara teslim ediyorlarmış.

Eli silah tutan erkekler savaşa gitmiş, yaşlılar, çocuklar ve kadınlar köylerde kalmışlar. Rus askerleri köy halkının mısırlarını, sığırlarını ve koyunlarının çoğunu ellerinden almışlar, fakat onlara karşı katliam yahut büyük kötülükler yapmamış. (M. Tarihi: 06/07/2016).

9- Hasan AYDIN

Koz Köyü, Rus askerleri tarafından işgal edilen köylerdendir. Hasan Aydın dedesinden dinlediğine göre, Ruslar köylerini işgal ettiğinde o, Çeçül yaylasındaymış (Harşit Çayı'nın batısı) ve 125 koyunu ile 15 sığırı varmış. Dedesi bu yayladan Hasan Şıh'a (Boynuyoğun) gitmiş. Ancak Türk askerleri ya da çeteler bir danası hariç bunların hepsini elinden alıp kesip kesip yemişler. Burada da mağdur olan dede Hasan, Koz köyüne geri dönerken elinde kalan bu danayı da bir başka çete almış. Çetelerden çok sıkıntı çeken dede Hasan, çare olarak Rusların işgal ettiği köylere sığınmaya karar verir. Sonunda Harşit Çayı'nın karşı (doğu) tarafına geçerek Çürük Kıran denilen yere ulaşır ve orada nöbet tutan Tatar asıllı bir Rus askerinden, ailesiyle birlikte Kovanpınar (İsrail) Köyüne gideceği hususunda izin ister. Bu Türk kökenli Tatar da kendisine, iki saat sonra nöbeti devredeceğini ve bu zaman içinde gitmesine göz yumacağını söyler. Neticede Hasan Aydın'in dedesi, ailesiyle birlikte Rus işgali altındaki bu köye sığınmış ve yaklaşık üç yıl orada kalmışlar.

Rus askerlerinin içindeki Ermeni kökenli askerler çok daha kötüymüş, Rus askerleri zorla kadınlara sarkıntılık etmemiş, ancak onlara gönül veren çok seyrek de olsa bir kısım kadın var olmuş. Günlerden bir gün kadının biri Rus askerlerinden bir çocuk peydahlamış. Bunun üzerine Kovanpınar Köyü sakinlerinden ve Yapsakal-oğlu (Yapsakalo) eşrafından bir zat, Rus askerlerine hitaben "bu çocuğu büyüteceğiz ve size komutan yapacağız" demiş. Hasan Aydın'in dedesi muhacirlikten sonra Koz köyünde 27 yıl muhtarlık yapmış ve o dönemde yöre halkının tarımsal faaliyetlerini tekrar devam ettirebilmesi için Ordu, Samsun ve Trabzon'dan koyun, keçi ve sığır getirerek köylülere dağıtmış. (M. Tarihi: 11/09/2016).

10- Hasan ÇAKIR

Hasan Çakır, döneme ait haberleri babasından, Divri dedesinden ve Ali Karadeniz'(Koçali)'in annesi Emine'den duymuş. Ruslar köyü işgal edeceği haberi yayılınca köylülerin hepsi köylerinden değişik yerlere kaçarlar. Hasan Çakır'ın babası, amcalarından Hasbi ve Osman ile aile fertlerinin hepsi Samsun'un Tekke Köyü (Şimdi ilçe)'üne sığınırlar. Babası Hacı-Ahmet, o zamanlarda 8-9 yaşlarındadır ve orada çobanlık yaparak geçimlerini sağlamaya çalışır. Hacı-Ahmet, oğlu Hasan'a anlattığına göre babası biraz esmer ve görüntü itibariyle de Türklerden biraz farklı imiş. Tekke Köyü yöresinde Rum çeteleri başkalarını katlederken bu çocuğa bir şey yapmıyormuş, hatta öldürdükleri insanların kıyafetini bu çocuğa hediye ediyorlarmış. Rum çeteleri kendilerine benzettiği için bu çocuğa dokunmuyormuş, Türk çeteleri de Türk olduğu için de kendisine bir zarar vermiyormuş. (Hasan Çakır bu durumu ilahi bir kudret olarak yorumluyor).

Halk kendi yöresini terk edip Harşıt Çayı'nın Batı tarafına geçerken boğulanlar olabildiği gibi kimi zaman da ilginç hadiseler de meydana geliyormuş. Hasan ÇAKIR, ismini zikrettiğimiz bu büyüklerinden duyduğuna göre kadının birisinin elinde, sırtında ve kucağında çocuğu olduğu halde Harşıt Çayını geçmeye çalışıyormuş. Yanındakilere seslenmiş ve "elimdeki şu çocuğu suya bırakıyorum" diye birkaç kez tekrarlamış ve ardından da bırakıvermiş ve azgın suda kız çocuğu kaybolup gitmiş. Millet onu şaka yapıyor zannetmiş ama o kadın bu davranışı yapmış. Aynı olay Görele halkının sözlü tarihinde ve bazı hatıralarda da anlatılmaktadır (Çelik, 2013: s.72).

Karaahmetli köyünden üç kişi Haziran ayında armut toplamak için Rus işgalinde olan köylerine gelmek isterler ve Hallaçlı tarafından Harşıt Çayından geçerek gizlice köylerine ulaşırlar. Ancak Rus askerleri onları fark edince bunların iki tanesi kaçar fakat Mürsel Kılıçarslan'ın babası yakalanır ve onu alıkoyar. Rus askerleri bilahare geri çekilince bu Mürsel'in babasını da berinde Rusya'ya götürürler. Bu kaçırılan kişi Rusya'dan ailesine birçok mektup yazıp göndermiş, daha sonra da kaybolup gitmiş. Ruslar geri gidince köylere dönüş

başlamış, ancak Hasan Çakır'ın amcası Osman geri dönmek istememiş, halası da evlendiği için Samsun'da kalmış. Muhacirlik esnasında kimi aileler egzogami evlilik türünü de gerçekleştirmiş ve bu yolla farklı yerlerde farklı kimselerle hısım-akraba da olmuşlar. (M. Tarihi: 25/09/2016).

11- Hasan SAKAL

Hasan Sakal, dönemi yaşayan insanlardan duyduğuna göre Rus askerleri Kovanpınar (İsrail) Köyünü de işgal etmişler ve yaklaşık 18 ay bu köyde kalmışlar. Rus askerlerinin arasında bulunan özellikle Ermeni askerleri köy halkına zulümler yapmış, ayrıca askere gidemeyen yaşlılar ile çocukları bu işgalci askerler erzak taşıma ve yol yapımı işlerinde çalıştırmışlar. Eli silah tutan erkeklerin çoğu gönüllü olarak savaşa gitmiş ya da ülkeyi savunan çete birliklerine katılmışlar. Köylüler o dönemde geçimlerini sağlamak için küçükbaş ve büyükbaş hayvanlar yetiştiriyormuş, bitki türünden fındık, mısır, fasulye, karalahana en başta gelen ürünlermiş, yaylacılık da yaygınmış. (M. Tarihi: 13/09/2016).

12- Mehmet DEMİREL

Mehmet Demirel, kendinden önceki kuşaktan duyduklarına göre Rus askerleri köylerini işgal edince köylülerin bir kısmı koyunlarını ve keçilerini yerleşim yerinin dışında ve Boğmalık yöresindeki "Şakiro (Şakir-oğlu) Kışlası" olarak bilinen ormanlık bir yere kaçırmışlar. Rus askerleri Ermeni askerlerine göre halka daha insani davranıyorlarmış. Bu Ermeni askerlerden bazıları çoluk çocuk, yaşlı genç demeden bir kısım insanları katletmiş, yine kadınlara kötülükler yapmış. Hatta içki içip sarhoş olduktan sonra da tecavüz de ederlermiş. Görüştüğümüz kişi, o sıkıntılı dönemi anlatan anonim niteliğindeki şöyle bir türküyü de okudu:

"Urus'un gemileri, / Hem ileri hem geri
Urus gözün kör olsun, / Dul kodun gelinleri."[6]

Ruslar yöre halkına birçok çok zarar vermiş, ağaçlarını yakıp yıkmış, vergi adı altında haraç almıştır. Köy halkı ise yiyeceklerini saklamak üzere özellikle de mısırlarını gizlemek için "serender" dedikleri yerleri depo olarak kullanmışlardır. Mehmet Demirel yakınlarından duyduğuna göre, Rus askerleri yaklaşık 18 ay kadar bölgede kalmış ve bazı kadınlar onlara gönül verip evlenmiş hatta çok az da olsa bu evlenenlerden bazıları bu Rus askerleriyle Rusya'ya gitmişler. (M. Tarihi: 13/09/2016).

13- Mehmet KARA

Mehmet Kara'nın anlattıklarına göre Rus askerleri Harşit Çayına kadar ilerleyince Arslancık Köyü sakinleri Güce'nin Tevekli Köyüne sığınmışlar. Bu köye yerleşen halktan birçoğu açlıktan ve hastalıktan telef olmuşlar. Türklerin top atan silahı bir taneymiş ve mermileri de çok azmış, aynı top arabasını Harşit Çayının batı yakasında değişik yerlere götürüp ve sadece barut patlatarak sanki çok top arabası ve mermisi varmış gibi düşmanları yanıltma yoluna gitmişler. (M. Tarihi: 11/09/2016).

14- Mehmet Temel DEMİRCİ

Yaşlı kimselerden işittiğine göre Rus askerleri Eynesil'i yakıp yıkarak batıya doğru ilerliyormuş. Durumu öğrenen Görele halkından bir kısım insan, Kalafatoğlu Hüsnü Efeni ve Çavuşlu'nun ileri gelenlerinin önderliğinde beyaz bayrak alıp Mançaba (Dereköy) Deresi

[6] Urus: Rus.

deltasında teslim olmaya gitmişler ve Rus komutanı ile anlaşma sağlanmışlardır. Ruslar bu anlaşmaya güvenerek oradan batı tarafına doğru ilerlemeye başlarlar. Ancak, Rus askerleri tam Çavuşlu'ya geçerken saldırıya uğrarlar. Çavuşlu deresinin güneybatı sırtlarındaki Ağaçbacak (Şemsi) Kıranına önceden mevzilenmiş Türk çeteleri, Rus askerlerini ateş altına alır ve onlara büyük bir zayiat verir. Bu olumsuz durumun hile olduğunu zanneden Ruslar intikam almak için, Rize ve Trabzon'dan yola çıkan ve Samsun istikametine gitmekte olan halk da dahil olmak üzere, Eynesil, Çavuşlu ve Görele'den gelenleri de kuşatıp, eli silah tutabilecek tüm insanlara Mançaba Deresi deltasında büyük bir katliam yaparlar. Görele'den giden bazı insanlar kaçarak canlarını zor kurtarırlar.

Durumu öğrenen Hasan Ağa Cami imamı Fidigarlı İbrahim Hoca, cemaati Rus ordusuna karşı direnmeye, Görele'yi savunmaya ve düşmana asla teslim olmamaya çağırır. Silahı olmayan halk bu çağrıya uyarak ellerine geçirdikleri malzemelerle ve güçlerinin yettiğince Rus askerlerine karşı direnir, onlardan bazılarını katlettikleri gibi kendileri de şehit düşerler. Bu savunma esnasında şehit olanların naaşı şimdi Görele Şehitliğindedir.

Rus askerleri kadınlarla zorla ve aleni ilişkiye girmemiş, ancak büyüklerinden duyduklarına göre, onlara gönül verenler olmuş. Bu kadınlar da daha sonra çeteler tarafından etkisiz hale getirilmiş. Düşmanlar, halkın elindeki sığır, koyun keçi gibi mallardan ne varsa hepsini almışlar ve bunları kesip kendi ihtiyaçlarını gidermişler. (M. Tarihi: 06/09/2016.).

15- Mehmet T.

Mehmet T., babasından duyduklarına göre Rus askerleri köylerini işgal edince kurulan çete birlikleri yöreyi savunmak için birçok saldırılar gerçekleştirmiştir. Rus askerleri köylüleri yol yapımında, erzak taşıma işlerinde çalıştırmış ve yevmiyelerini veriyorlarmış. Kimi zaman yöre halkını çalıştırmak için Ağasar tarafına kimi zaman da Eynesil'den gemiye bindirip Görele ve Tirebolu tarafına gidip tekrar geri getiriyorlarmış. Günlerin birinde çalışmaya gittiklerinde Görele yöresinde bir çatışmanın altında kalmışlar ve ölümden zor kurtulmuşlar. Bu çatışmada onların kurtulmasına vesile olan Rus askeriymiş. Yine, babası gemiden inerken suya düşüş ve Rus askerinden biri-muhtemelen Tatar- onu kurtarmış. Babası bu iki (ölümden kurtulma) anısını kendilerine anlatmış. Rus askerleri her işgal ettikleri yerlere yollar yapmışlar.

Rus askerleri kadınlara pek kötülük yapmamış, fakat gönül rızasıyla evlenen bir tane kadın olmuş. İşgal sona erdikten sonra bu kadını Rus askeri alıp Rusya'ya götürmüş. Duyduğuna göre Rusya'ya giden bir kadın tekrar gemiye binip Anadolu'ya geri gelirken Rus babadan kazandığı üç çocuğunu gemiden denize atmış. Rus askerlerine gönül veren Türkiye'de kalan kadınlar ise bilahare çeteler tarafından imha edilmiş.

Seferberliğe giden halkın çoğu hastalıktan, açlıktan, yokluktan ölürken, seferberliğe gitmeyip köylerinde kalanlarda ise bu ölüm olayı daha az olmuş. O zamanlarda köylüler büyükbaş ve küçükbaş hayvan, fındık, mısır, küçük aile tarımı vs. ile uğraşmışlar.

16- Mustafa KARADENİZ

Mustafa Karadeniz, babasından duyduğuna göre Ruslar işgal edip ilerlerken köy halkının tamamı köyü terk edip Espiye, Yağlıdere, Güce, Keşap'ın köylerine kaçmışlar. Kendi ailesi de dedesi Hasan'ın nezaretinde Yolağzı /Keşap'a sığınmışlar. Harşit Çayını geçtiklerinde Hallaço kışlasında bir şarapnel parçası amcasının hanımına isabet ederek öldürmüş ve altı çocuk öksüz kalmış. Bu çocukların hepsi açlıktan ve hastalıktan ölmüşler. Savaş sırasında dedesi ve amcası da ölmüş ve sadece Mustafa Karadeniz'in babası yani Delihüseyinoğlu Abdullah sağ kalabilmiş.

Ruslar Karaahmetli köyüne karargâh kurmuşlar ve oradan çevreyi kontrol etmişler. Muhacirlik esnasında komşu köylerden seferberliğe gitmeyen bazı kimseler onların arazilerini ekip dikmişiler ve geçici de olsa sahiplenmişler.

Komşu köylerden bazı kadınlar Rus askerlerine gönül vermişler, ancak Ruslar geri çekilince çeteler onları etkisiz hale getirmişler. (M. Tarihi: 04/07/2016).

17- Mustafa ÖZTÜRK

Rus askerlerinin Harşit Çayına kadar işgal edeceği haberi duyulunca Hark Köyü sakinlerinin tamamı, Harşit Çayının batı tarafında bulunan Espiye, Güce, Yağlıdere, Keşap vs. taraflarına kaçarlar. Rus askerler yaklaşık 18 ay kadar Hark Köyünde kaldıktan sonra yöreyi terk eder ve köy halkı da seferberlikten tekrar köylerine geri dönerler. Ancak, tarlalarına mısır ekmek için tohumluk bulamazlar. Bunun üzerine Rus işgali sırasında köylerini terk etmeyen komşu köylerden ihtiyaçlarını gidermeye çalışırlar. Mustafa Öztürk'ün annesi Edil (şimdiki adı: Karakeş) köyü sakinlerinden tohumluk mısır ister, fakat onlar da karşılığında kıyafet isterler. Bunun üzerine üzerinde bulunan kıyafetin bir kısmını çıkarıp verme karşılığında onlardan bir miktar mısır alır. Hatta bu mısırları yine giysilerini torba niyetiyle kullanarak taşır.

Büyüklerinden dinlediklerine göre Rus askerlerinin içindeki Ermeni asıllı askerler Müslüman halka kötülük yaparken onların içinde bulunan Tatar'lar ise ahaliyi korumuşlar. (M. Tarihi: 04/07/2016).

18- Selimoğlu Nihat ÇELİK

Araştırmacı yazar ve aynı zamanda şair olan katılımcı, Rus işgali sırasında Görele yöresinde yaşanan acı ve trajedik olayları, 2013 yılında yayınlamıştır (Çelik, 2013). Katılımcının öğrendiklerine göre Rus ordusu kadın, çocuk, yaşlı, fark etmeksizin yöre halkından birçok Müslümanı öldürmüş ve kadınlara cinsel istismarda bulunmuşlardır. Hatta bu saldırganların kendilerini kirletmesin diye genç kızlardan bazıları yüksek yerlerden kendilerini aşağıya atarak intiharı dahi seçmişlerdir. Rus ordusunun içinde bulunan Kazak kökenli askerler ise bu kötü muameleyi fırsat buldukça önlemişler.

Ruslar askerleri denizden ikmal faaliyetlerini Görele'nin Frengi mezarlığının kuzeyindeki sahilden yapmışlar. Ruslar yöre halkını erzak taşıma ve yol yapımı işlerinde çalıştırmışlar ve onların tarım ile uğraşmalarına mani olmamışlar. Rus askeriyle evlenen bazı kadınlar da olmuş. Ruslar bölgeyi terk edince bu kadınlar çeteler tarafından etkisiz hale getirilmiş. Kadınlar kendilerini çirkin gösterebilmek için yüzlerine ve kıyafetlerine kömür sürüp, kendilerini isli paslı göstermeye çalışmışlar.

Hasan Ağa Cami imam hatibi Fidigarli[7] İbrahim Hoca, düşmana karşı direnmek üzere cami cemaatini çağırmış. Ahali eline geçirdiği tarımsal malzemelerle Rus askerlerine saldırmıştır. Bununla birlikte Rus kuvvetlerine karşı yöreyi savunmak için bir gerilla kuvveti dahi kurmuşlar. Ayrıca Giresun'un meşhur kahramanı Topal Osman tarafından kurulan milis kuvvetine, Görele yöresinden birçok kişi de katılarak Rusların Harşit Çayını geçmesini engel olmuşlardır.

Katılımcı, Görele kazasının savunması esnasında şehit düşen altmış yedi kişinin na'şının Kumyalı mahallesindeki Görele Şehitliği'nde bulunduğunu ifade etmiştir. (M. Tarihi: 06/09/2016).

[7] Gümüşhane'nin Torul ilçesine bağlı bir köyüdür.

19- Zekiye SARI

Yaşlı bir nene olan Zekiye Sarı, Ruslar bölgeyi işgal ettiğinde yaşananları görememiş, ancak onları bizzat yaşayanların sözlü aktarımlarına tanık olmuş biridir. Ayrıca Zekiye Nene, araştırmamızda bilgisine başvurduğumuz kişiler arasında en yaşlı ve dönemi yaşayan kuşağa da yaş itibariyle de en yakın nesildendir. Doğum tarihi resmi kayıtlarda her ne kadar Rumî 1338 (Miladi 1922) olsa da kendisinin ifadesine göre yüz yaşını geçtiğini (tahmini 105) ve eskiden gerçek yaşın genellikle küçük yazıldığını söylemektedir.

Zekiye Sarı, büyüklerinden duyduklarına göre Ruslar Kanyaş Köyünü (şimdiki adı Güvenlik Köyü) ve Hakallı Köyünü (şimdi ise Doğankent'in mahallesidir) işgal edince halk paniklemiş ve kaçabilen kaçabilmiş, kimisi de değişik mekanlara saklanmış, kaçamayanlar ise köylerinde kalmışlardır. Rus askerlerinin baskını kimi aileleri sofra başında yemek yerken yakalamış. İki kayınvalidesinden birisi çocuklara zarar gelmesin diye onlarla birlikte samanlıklara (hayvan yem ve otlarının depolandığı ahşap bina) gizlenmiş, bir süre dışarı çıkamamışlar, öyle ki aile büyükleri onları zorlukla bulabilmişler. Zekiye Sarı'nın duyduklarına göre, onun kayın babası, diğer hanımıyla birlikte Harşit Çayı'nın batısında olan Boynuyoğun Köyüne sığınmış. Kaçamayan ve köyde kalan ailesinin diğer üyeleri Rus askerleri çekilene kadar da bu köyde kalmışlar. Yöre halkı Harşit Çayının üzerindeki köprüyü yıkınca, Rus askerleri Harşit Çayın'dan karşıya yani batı tarafına geçememişler. Rus ordusunun içinde bulunan bazı askerler, kadınlara ve çocuklara kötü davranınca, bu askerlerin başında bulunan bir çavuş hem askerlerini hem de halkı köy meydanda toplamış ve kendi askerlerini azarlamış ve tepki göstermiş. Nenenin anlattığına göre bu çavuş Tatar Türk'lerindenmiş ve kadınları ve çocukları koruyormuş, ama Rus askerlerinin içindeki bazı askerler halka kötü davranıyormuş. Harşıt Çayı'nın doğu tarafında Rus askerleri, batı tarafında da Osmanlı askerleri karşılıklı olarak birbirlerine top ateşine tutmuşlar.

Bu dönemde ahali geçimini daha çok hayvan yetiştiriciliği ile sağlamışlar. Özellikle koyun, keçi ve sığır beslemişler, taşıma işlemleri için de at, katır ve eşek kullanmışlar, bitkisel tarım ürünlerinden de başta mısır olmak üzere, fasulye, karalahana ve az da olsa fındık vs. üretmişler.

Rusların işgali esnasında tarımla uğraşma işi büyük oranda duraksamış, geçimini yaylacılıkla sağlayanlar yaylalara çıkamaz olmuş, neticede halk açlık ve sefalet içinde kalmış. Zekiye Nenenin anlattıklarına göre Rus askerleri zaman zaman köy halkına ekmek veriyormuş. Rus askerleri çekilip gittikten sonra yöre halkı geri dönmüş ancak bu zaman da problemler daha da artmış; eşkıyalık, açlık, yokluk, sefalet ve salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmışlar. (M. Tarihi: 25/09/2016).

Sonuç

Yörede önceden yaygın olarak sürdürülen yaylacılık faaliyetleri, Rus ordusunun işgali ile yöre halkı seferberlik dönemini yaşamış dolayısıyla bu yaylacılık kültürü sekteye uğramıştır.

Rus askerlerinin içinde bulunan özellikle Ermeni kökenli askerler -yöreden yöreye değişmekle birlikte- kadınlara, çocuklara ve yaşlılara birçok kötülük yapmış. Rus kökenli askerler ise Ermeni kökenli askerler kadar kötülük yapmamış ve kısmen halkla iyi geçinmeye çalışmışlar.

Yine Rus ordusunun içinde bulunan Tatar ve Kazak Türklerinden olan bazı askerler yöre halkını her fırsatta korumaya çalışmışlardır.

Çavuşlu, Görele, Tirebolu ve Harşıt yöresinde çete birlikleri ile Rus işgaline direnilmiş ve vur kaç stratejisi ile Rus ordusuna zayiatlar verilmiş. Buna mukabil Rus birlikleri de intikam duygusuyla birçok masum insanı katletmiştir.

Kimi yörelerde Rus askerleri tarafından kadınlara sarkıntılık yapılmış. Bazı kadınlar da Rus askerleriyle gönül ilişkisi kurarak bu askerlerle evlenmiş. Ruslar geri çekildiğinde bu kadınlar Türk çetelerince etkisiz hale getirilmiş. Bunlardan bazıları ise Rus askerleriyle Rusya'ya gitmiştir.

Rus ordusunun bölgeyi işgal etmesiyle yöreyi birçok aile terk etmiş ve değişik yerlere sığınmışlar. Ruslar geri çekildikten sonra bu halkın çok azı geriye dönebilmiş. Çünkü kimisi hastalıktan kimisi açlıktan ve yokluktan telef olmuşlar. Seferberliğe gitmeyip kendi köylerinde kalanlar ise daha az ölmüşler.

Rus askerleri yöre halkını, yol yapımında, erzak taşıma işlerinde çalıştırmışlar ve az da olsa ekmek ya da para olarak ücretini vermişlerdir.

Öteden beri bu yörelerde yerleşik bir hayat sürdüren ve Osmanlıya tabi olan Rum ve Ermeni azınlıklarından bazıları, işgal dönemini fırsat bilerek Rus askerlerinin kontrolünde bazı kötülükler yapmışlar. Ancak Ulaştığımız bulgulara göre bölge halkı bu gerçeği tam olarak bilmemekte, her kötülüğü Rus askerlerinin yaptığını sanmaktadır.

İşgal altındaki köylerdeki halkın canlı mallarına (sığır, koyun keçi, tavuk vs.) Rus askerleri el koyup onları kesip etini yedikleri gibi, Türk çete birlikleri de aynı şekilde halkın mallarına el koyup ihtiyaçlarını karşılamışlar. Bu dönemde Türkler tarafından yapılan eşkıyalık ve yağmacılık bir yandan da devam etmiştir.

Yöre halkı o dönemde kısmen de olsa tarımsal faaliyet kapsamında küçük baş ve büyük baş hayvan yetiştiriciliği yanında fındık, mısır, karalahana, fasulye gibi bitkisel ürünler de yetiştirmişler.

Muhacir aile üyelerinden bazıları, gittikleri yerlerde farklı aile üyeleri ile evlik yaparak egzogami evlilik türünü de gerçekleştirmişler.

İşgal sürecinde Rus ordusu, cephanelerini kolaylıkla taşımak üzere yörede birçok yol yapmışlar. Ruslardan kalan bu yolları bilahare yöre halkı uzun bir süre kullanmışlardır.

Savaş ve Rus istilası yıllarında yöre halkı ölüm pahasına da olsa vatanını, milletini, namusunu ve onurunu koruma uğruna büyük bir çapa sarf etmişler. Erkeklerin bir kısmı milis kuvvetlerine bir kısmı da Osmanlı düzenli ordusuna katılmışlardır. Görele merkezde de halk topluca ayaklanmıştır.

Toplumsal hafızada yer edinen bu sözlü kaynaklar dilden dile nesilden nesile anlatılmaktadır. Bu sözlü kaynakların bazılarının yazılı kaynaklara aktarılması ve arşivlenmesi önem arz ettiği için sonuç itibariyle toplumsal hafızanın referansıyla arşivlenmesine katkı sağlanmıştır.

Kavramsal çerçevede ele alındığı üzere*, toplumsal hafıza* ve *tarih bilinci,* toplumlarda belirli bir kimlik inşasında büyük bir rol oynar. Bu bağlamda, "hatırlama,", "anma törenleri," "bedensel pratikler," "anımsatıcı topluluklar," ve "hafıza kurumları" gibi faktörler aracılığıyla *toplumsal hafıza* ve *bilinç* canlı tutulmaktadır. Yörenin düşmandan kurtuluşunu anmak amacıyla her yıl düzenlenen anma törenleri, ilgili sempozyumlar, konferanslar ve paneller, dönemi hatırlatan çeşitli etkinlikler gibi faaliyetler, millet şuurunun ve birlik ruhunun canlı tutulmasına büyük katkı sağlamaktadır. Sonuç olarak, geçmişte yaşanan acı ve travmaların bir daha tekrarlanmaması arzulanırken, devlet ve millet şuurunun güçlenmesi ve bilinçlenmesi açısından toplumsal hafızanın önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

Kaynakça

Alkan, M.Ö. (2013). II. Meşrutiyet'te resmi ideoloji, resmi tarih ve eğitim. Vahdettin Engin & Ahmet Şimşek (Ed.). *Türkiye'de tarih yazımı,* içinde (s.221-336). Yeditepe.

Bıçak, A. (1996). Tarih bilinci. *Felsefe Dünyası*, 20, 46-58.

Connerton, P. (1989). Toplumlar nasıl anımsar? (Alaeddin Şenel, Çev. Ed., 2019), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çelik, Selimoğlu Nihat (2013). *Doğu Karadeniz'de kuva-i milliye ve mihenk yeri Görele*. Trabzon: Ümit Ofset Matbaacılık.

Deliorman, A. (1983). *Toplum cinneti, tarih şuuru*. *Orkun Dergisi,* 159.

Ergun, D. (1982). *Sosyoloji ve tarih*. Der Yayınları.

Gökberk, M. (1977). Teknik üzerine düşünceler. *Değişen Dünya Değişen Dil,* içinde (s. 31-43). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,

Halbwachs, M. (1925). *Hafızanın toplumsal çerçeveleri*. (Büşra Uçar, Çev. Ed., 2019), Ankara: Heretik Yayınları

Halbwachs, M. (1950). *Kolektif hafıza*. (Banu Barış, Çev. Ed., 2018), Ankara: Heretik Yayınları.

Hasdemir, İ. & Elban, M. (2023). Tarih bilinci, kimlik ve tarih eğitimi. *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi,* 7(1), 107-124. DOI: 10.48066/kusob.1286576

Karadeniz, H. (2018). Doğu Karadeniz'deki Rus işgali sırasında Türk Müslüman halka yapılan mezalim ve bölge güvenliği. Betül Karagöz Yerdelen (Ed.), Savaş Biçer, Abbas Karaağaçlı & Hayrettin Karadeniz (Ed. Yrd.). *2. Hocalı Soykırımı ve Bölgesel Güvenlik Sempozyumu (26-27 Şubat 2018),* E-Kitap içinde (s.277-295). Divan Kitap Yay., ISBN/ISSN: 978-605-4239-83-2. https://iibf.giresun.edu.tr

Karasar, N. (2 017). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınevi.

Kaya, N. (2015). *Sağlık çalışanlarında ruhsal travma belirtilerinin incelenmesi (Van depremi örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van.

Misztal, B.A. (2003). *Theories of social remembering,* Open University Press.

Nora, P. (2006). *Hafıza mekanları*, (M. Emin Özcan, Çev. Ed.), Ankara: Dost Kitabevi

Saylan, K. (2018). I. Dünya savaşı sırasında yukarı Harşit vadisinde Rusların yaptığı tahribat. Mehmet Fatsa & Mehmet Özmenli (Ed.). *Harşit Vadisi (Tarih-Coğrafya-Kültür)* içinde, (s.161-167). İstanbul: DOKAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı,

Stewart, C. J. & Cash, W. B. (1985). *Interviewing: principles and practices* (4th ed.). Dubuque, IO: Wm. C. Brown Pub.

Yüksel, A. (2014). Birinci dünya savaşı yıllarında Giresun. *Karadeniz İnceleme Dergisi*. *9* (17), 55-70. http://dergipark.ulakbim.gov.tr/kid/article/view/5000124588

Yüksel, A. (2005). Görele: coğrafyası, tarihi, tarihi şahsiyetleri. Seyfullah Çiçek, Sadi Kaya & Ayhan Yüksel (Yay. Haz.), *Cumhuriyetin 80. Yılında Görele Kültür-Sanat Sempozyumu* (20 Aralık 2003 Bildiriler), içinde (s.1-27). İstanbul: Melise Matbaa.

Yüksel, A. (2005). Tarihçe https://www.tirebolu.bel.tr/sayfa/tarihce/ (Erişim: 10.09.2023)

Sözlü Kaynaklar:

1-Ahmet BAŞ: Düzköy / Tirebolu. D. Tarihi: 1929. Ataları Gümüşhane'nin Kürtün ilçesi Söğüteli köyünden gelip Tirebolu'ya yerleşmiştir. Lakabı "Çanako". M. Tarihi: 16/09/2016.

2- Ahmet GÜNAY: Dandı (Süttaşı) Köyü / Doğankent. D. Tarihi: 1929. Emekli imam. M. Tarihi: 11/09/2016.

3- Ali KARADENİZ: Karaahmetli Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1930. Lakabı "Koçali". M. Tarihi: 16/09/2016.

4- Ali Osman CÜCEN: Çalış Köyü / Görele. D. Tarihi: 1934. M. Tarihi: 13/09/2016.

5- Arif TAŞ: Sekü Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1927. Lakabı "İbilo". M. Tarihi: 11/09/2016.

6- Avni PALAZ: Hark Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1936. M. Tarihi: 13/09/2016.

7- Eyüp TEMİZ: Koz Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1927. Lakabı "İmamın Eyüp." M. Tarihi: 11/09/2016.

8- Fatma KARADENİZ: Hark Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1941. Lakabı "Durmuşo kızı". M. Tarihi: 06/07/2016.

9- Hasan AYDIN: Sekü Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1929. M. Tarihi: 11/09/2016.

10- Hasan ÇAKIR: Karaahmetli Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1937. M. Tarihi: 25/09/2016.

11- Hasan SAKAL: Kovanpınar (İsrail) Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1936. M. Tarihi: 13/09/2016.

12- Mehmet DEMİREL: Kovanpınar (İsrail) Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1930. Lakabı "Dellalo Mehmet." M. Tarihi: 13/09/2016.

13- Mehmet KARA: Arslancık Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1930. Lakabı "Mehmet Ağa." M. Tarihi: 11/09/2016.

14- Mehmet Temel DEMİRCİ: Türkelli Köyü / Görele. D. Tarihi: 1932. M. Tarihi: 06/09/2016.

15- Mehmet T.: Eynesil. M. Tarihi: 01/09/2016. (Doğum tarihi yaklaşık 1930-1935 aralığındadır)

16- Mustafa KARADENİZ: Hark Köyü / Tirebolu. D. Tarihi: 1926, Lakabı "Hark Köyü İmamı". M. Tarihi: 04/07/2016.

17- Mustafa ÖZTÜRK: Hark Köyü /Tirebolu. D. Tarihi: 1924. M. Tarihi: 04/07/2016.

18- Selimoğlu Nihat ÇELİK: Aralıkoz Köyü /Görele. D. Tarihi: 1934. M. Tarihi: 06/09/2016.

19- Zekiye SARI: Manastır Bükü / Doğankent, D. Tarihi 1922 (Rumi 1338). M. Tarihi: 25/09/2016.

Dijital Muhasebe Uygulamaları ve Muhasebe Meslek Mensupları

Ahmet COŞKUN[1]

Giriş

Günümüz iletişim çağında, internetin hayatımızın her alanına girmesi ile beraber, iş dünyasında ve kamu idaresinde birçok yenilik meydana getirmiştir. Tüm kurum ve işletmeler, organizasyonlarında teknolojiyi daha çok kullanmaya başlamıştır.

Bilgi işlem alanındaki bu gelişmeler, kurum ve işletmelerin fonksiyonlarını etkilediği gibi muhasebe fonksiyonu da bu gelişmelerden payını almıştır. Klasik muhasebe anlayışında elle tutulan kayıtlar, defterler yerini bilgisayar ortamında tutulan uygulamalara bırakmıştır. Arşivlerde fiziksel olarak saklanan defter ve kullanılan belgelerin yerini, dijital ortamda saklanan defter ve belgeler almıştır. Klasik iletişim araçlarının yerini ise sms, e-posta gibi, hızlı ve ekonomik uygulamalar almıştır. Tüm bunların yanında, ticari hayatta sıkça kullanmak durumunda olduğumuz para transferleri, vergi tahakkukları, sosyal güvenlik kurumu uygulamaları da internet üzerinden kolayca yapılmaya başlanmıştır. İnternetin ve teknolojinin bu şekilde tüm yaşamımızda kullanılır hale gelmesi ile beraber "elektronik muhasebe" ya da "dijital muhasebe" olgusu ortaya çıkmıştır (Dinç ve Varıcı, 2008:199).

1.Dijital Muhasebenin Uygulamalarının Tarihsel Gelişimi

Dijital teknoloji, insanoğlunun faaliyetlerinde yeni bir devrimi şekillendirmiş ve iş dünyasının tüm yönlerini büyük ölçüde değiştirmiştir. İş dünyasının dili olan muhasebe de bu değişen senaryonun bir parçasıdır ve tüm boyutlarıyla derin bir değişim yaşamaktadır. Dijital muhasebe sistemi artık basit bir veri tutma aracı değil, daha ziyade güçlü bir yönetim aracıdır. Dijital teknolojinin kuruluşun muhasebe sistemine uygulanması bu nedenle çok hassas bir konudur ve farklı perspektiflerden incelenmiştir. Dijital teknolojinin kuruluşun muhasebe sistemine uygulanmasına yönelik farklı yaklaşımlar vardır ve etkili, optimum ve doğru bir yaklaşımın seçilmesi artık çok önemli bir teknik ve yönetimsel konudur.

Dijital muhasebenin tarihsel gelişimi, muhasebenin manuel süreçlerden dijital teknolojilere geçişini izler. İşte dijital muhasebenin tarihsel evriminin ana aşamaları:

El İle Muhasebe (Manuel Muhasebe): Muhasebe işlemleri, elle kayıt tutma, kağıt tablolarda işlem yapma ve defterlerde hesaplar tutma gibi manuel süreçlerle yürütülürdü.

Bilgisayarların Kullanılması: 20. yüzyılın ortalarından itibaren, bilgisayarlar muhasebe işlemlerini otomatize etmek için kullanılmaya başlandı. Bilgisayarlar sayesinde veriler daha hızlı işlenebiliyor ve daha fazla bilgi depolanabiliyordu.

Muhasebe Yazılımları: Bilgisayar tabanlı muhasebe yazılımları 1980'lerin sonlarından itibaren yaygınlaştı. Bu yazılımlar, finansal hesaplamaları otomatikleştirmeye yardımcı oldu ve hataları azalttı.

Bulut Tabanlı Muhasebe: İnternetin yaygınlaşması ile birlikte bulut tabanlı muhasebe yazılımları ortaya çıktı. Bu tür yazılımlar, verilere her yerden erişim sağlar ve veri güvenliği konusunda daha fazla esneklik sunar.

[1] Dr. Öğretim Üyesi, Uşak Üniversitesi

Mobil Uygulamalar: Mobil cihazlar sayesinde işletmeler, finansal işlemleri ve muhasebe işlevlerini akıllı telefonlar veya tabletler aracılığıyla kolayca yönetebilir hale geldi.

Veri Analitiği ve Yapay Zeka: Dijital muhasebenin sonraki aşamalarında, veri analitiği ve yapay zeka (AI) teknolojileri, finansal verilerin analizi ve tahmin edilmesi konularında büyük bir rol oynamaya başladı.

Blockchain Teknolojisi: Blockchain, muhasebe kayıtlarının güvenliği ve şeffaflığı açısından önemli bir yenilik sunar. Blockchain tabanlı muhasebe çözümleri, finansal işlemleri daha güvenilir hale getirebilir.

Dijital muhasebe, zaman içinde teknolojik gelişmelere paralel olarak büyüdü ve gelişti. İşletmeler, bu teknolojik ilerlemeleri kullanarak finansal işlemleri daha verimli bir şekilde yönetebiliyor ve hataları en aza indirebiliyorlar.

2.Dijital Muhasebe

Toplumun ve ekonominin dijitalleşmesi, hem bilgi sistemlerinin hem de bilgi teknolojilerinin gelişiminin uygun düzeyde olmasının yanı sıra mevcut küresel bilgi ortamının sağladığı fırsatlardan kaynaklanmaktadır. Muhasebe ve bilgi teknolojisi, hesap makinelerinin kullanıldığı günlerden bu yana birbiriyle bağlantılı hale gelmiştir.

Finansal bilgi sanatı ve bilimi olan muhasebe, bilgi teknolojisiyle birlikte gelişmiştir. Bir muhasebe kaydı ile bir IT mesajı arasındaki farklar neredeyse yok denecek kadar azdır. İnternet ve e-ticaretin ortaya çıkışı bu eğilimi sadece sürdürmekle kalmamış, aynı zamanda hızlandırmıştır. Dijital ekonomi, en son dijital hizmetler ve ürünler (BlockChain, RetailTech, FinTech, LegalTech, Digital-marketing, Grid-technologies, GovTech, BioTech, NanoTech, e-ID, TeleHealth, ePrescription ve diğerleri) kullanılarak sosyal faaliyetlerin tüm alanlarında bilginin depolanması, işlenmesi ve iletilmesi için dijital teknolojilerin aktif olarak tanıtılması ve kullanılması ile karakterize edilir. Endüstri 4.0 devriminin başarıları etkileyicidir, ancak bu alandaki ilerleme durdurulamayacağı için daha da dramatik değişiklikler beklenebilir. Muhasebe teorisi ve pratiğindeki iş süreçlerinin modern dönüşümlerinin etkisi altında önemli değişiklikler vardır. Dijital teknolojilerin gelişimi, bu süreçlerin hızı ve kalitesi üzerinde doğrudan bir etkiye sahiptir. Ekonominin dijitalleşmesinin mantıksal niteliği ve sonucu, özü, kökenleri ve mevcut söylemi özel bir değerlendirme gerektiren dijital muhasebe gibi bir olgunun (ve dolayısıyla kavramın) ortaya çıkmasıydı. Bu koşullar, dijital muhasebe paradigmasının yeni koşullarına uygun geliştirme, muhasebenin içeriğini genişletmek ve modernize etmek için teorik hükümlerin ve pratik önerilerin geliştirilmesi, son derece akıllı bir uygulamalı faaliyet olarak konumlandırılması, muhasebe mesleğinin prestijini ve talebini artırma fizibilitesini gerçekleştirmektedir.

İlk bakışta, anlamsal olarak, "dijital muhasebe" ifadesi totoloji içerir, çünkü geleneksel muhasebe, kendi içinde sayım ve hesaplamanın kişileştirilmesidir ve "dijital" sıfatı rakam ve sayıya atıfta bulunur. Bununla birlikte, bilişim sözlüğünde bu terim, makineler tarafından okunabilir, yazılabilir ve saklanabilir hale getirmek için bilginin ikili bir sistemde (0 ve 1 kullanılarak) sunulması için geçerlidir. Muhasebenin enformatikleştirilmesi, ekonomik faaliyetin herhangi bir yönünün bir dizi sahne biçiminde kayıt defterine (veritabanı) girilmesine katkıda bulunur. Analitik hesaplardan defter tutma hesaplarına, yönetimsel ve diğer bilgilere kadar sahne sayısı arttıkça, tüm bilgi dizisinin özetlenmesi, sistematize edilmesi ve manuel veri girişi ile elde edilenden farklı bir formatta kullanıma sunulması daha uygun hale gelir. "E-" ön eki, elektrik ve bilgisayar gibi elektronik makinelerin kullanımı anlamına gelen "elektronik" anlamına gelir. Dijital muhasebe, muhasebe bilgilerinin dijital formatta sunulmasını ifade eder ve bu bilgiler daha sonra elektronik olarak işlenebilir ve iletilebilir.

Çevrimiçi muhasebe, İnternet teknolojilerinin işletme muhasebesi işlevine uygulanmasıdır. Geleneksel postanın elektronik versiyonu olan e-posta gibi, elektronik muhasebe de geleneksel olarak elle ve kağıt üzerinde yapılan muhasebe süreçlerinin "elektronik olarak desteklenmesidir".

Elektronik muhasebe, düzenli muhasebe işlevlerinin uygulanmasını, muhasebe alanındaki araştırmaları ve muhasebe eğitimini, bilgisayarlar, dijital araçlar, özel İnternet kaynakları, uluslararası ve yerel düzenlemeler, web bağlantıları, muhasebe için özel yazılımlar vb. kullanarak İnternet üzerinden muhasebe araçlarını kullanarak içerir. etkili karar verme. Bu nedenle, dijital muhasebenin standart bir tanımı yoktur, ancak yalnızca bilgi işlem ve ağ teknolojilerinin kullanımı nedeniyle muhasebedeki değişiklikleri ifade eder (Deshmukh, 2006).

3.Elektronik Uygulamaların Muhasebe Fonksiyonuna Etkileri

Bilgi çağındaki gelişmeler işletmelerin tüm fonksiyonlarını etkilemiş ve haliyle muhasebe birimi de bu gelişmelerden etkilenmiştir. Muhasebe birimi kendi görevlerini yerine getirirken, alışılagelmiş klasik uygulamalarını terk ederek, yeni trende ve teknolojiye uygun olarak fonksiyonlarını revize etmiştir.

Gelişen teknolojinin ve elektronik uygulamaların muhasebe fonksiyonuna etkilerini aşağıda beş alt başlıkta incelemek mümkündür:

Kayıt Fonksiyonuna Etkisi

Kanun ya da yönetmelikler tarafından belirlenen kurallar çerçevesinde işlemlerin defterlere kayıt edilmesi, geleneksel muhasebe kapsamında kayıt fonksiyonunu ifade eder. Dijital ya da elektronik muhasebe kapsamında, işlemlerin elektronik ortamlarda saklanması ya da başka bir deyişle dijital deftere kayıt edilmesi da kayıt fonksiyonunu ifade etmektedir.

Elektronik uygulamalarda işletmedeki kayıt işlevinin güvenilirliğini sağlamada tercih edilen muhasebe paket programları çok önemlidir. Programın teknik özellikleri içerisinde, kaydın, hangi kullanıcı tarafından, ne zaman yapıldığı, düzeltme işlemleri yine aynı şekilde nasıl gerçekleştiği program tarafından otomatik kayıt yapılması gerekir. Böylelikle sorumluluklar program nezdinde kolayca takip edilebilmeli ve herhangi bir sıkıntıda hesap verilebilirlik ve sorumluyu tespit etme kolay olmalıdır. Bu şekilde bir yaklaşım olabilmesi için programa girişte yetkilendirmelerin ne olacağı, kullanıcı giriş ve şifrelemeler ile her personelin sorumluluk alanları sınırlandırılabilir.

Belgeleme İşlevine Etkisi

Muhasebede kaydetme fonksiyonunu yerine getirirken belgeleme şarttır. Belgesiz muhasebe kaydı yapılamaz. Parasal ilişkilerde taraflar belge düzenlemek zorundadır ve birer nüsha birbirlerinde kayıt işlevini yerine getirmek için bulunması gerekir. Örneğin satıcı alıcının aldığı mal için satış faturası düzenlemesi gerektiği gibi. Bu tür yasadan kaynaklanan ve düzenlenmesi zorunlu olan belgelere doğal belgeler adı verilmektedir (Yazıcı, 1998:25). Bu şekilde düzenlenmesi gereken doğal belgelerin biçimsel özellikleri ayrıntılı olarak Türk Ticaret Kanunu'nda da belirtilmiştir.

Elektronik muhasebede ise muhasebeye konu olan belgeler, dijital ortamlarda düzenlenmekte ve yine dijital ortamda taraflar arasında düzenlenmekte ve birbirlerine bu yolla ulaştırılmaktadır. Bu tür belgelerden elektronik fatura, belirlenen standartlarda ve elektronik ortamda Gelir İdaresi Başkanlığı'na aktarılarak, faturalara ait ikinci nüshaların kağıt olarak saklanmasını ortadan kaldırır ve belli şartlar dahilinde güvenli elektronik imzalı e-Fatura kullanılmasına imkan sağlayan sistemdir Çetin, 2010: 83). Kayıtlara bu şekilde iletilen dijital belgeler aynı şekilde dijital ortamda saklanmaktadırlar. Bu şekilde dijital ortamlarda düzenlenen ve saklanan belgelere "elektronik belge" (e-belge) adı verilmektedir(www.e.ticaret.garanti.com.tr).

Belgelerin elektronik ortamda düzenlenebilmesi ile bilgi teknolojileri diğer alanlarda da kullanımı yaygınlaşmıştır. Bununla beraber, e-belge kavramı yanında e-imza, e-sözleşme, e-beyanname gibi kavramlarda ortaya çıkmıştır. Bu uygulamalardan bilgi güvenliği ve

sorumlusunun kolayca tespit edilmesi bağlamında e-imza uygulaması çok önemli bir fonksiyonu yerine getirmektedir (İnce, 1999:35).

Elektronik belgelerin işlem aşamaları kağıt belgelere uygulanan prosedürlerle aynı şekildedir. Fakat bu belgelerin muhafaza edilme süreçleri ile ilgili kağıt belgeler ile elektronik belgeler arasında farklılıklar vardır (Aydın,2005:90). Elektronik ortamda düzenlenen ve gönderilen belgeler, bilgisayar paket programları ile muhasebeleştirilirken, işlemlerin hızlı yapılmasına, olası hataların çabuk ortaya çıkarılmasına ve düzeltilmesine olanak sağlar. Ayrıca, bu tür elektronik belgelerin muhafaza edilmesinde, kağıt ve kırtasiye giderlerinde tasarruf yapılmasına imkan sağlar (Gürbüz, 2000:13-14).

Elektronik muhasebede tereddütlü ve sakıncalı durumlardan bir tanesi yapılan kayıtların sonradan değiştirilme riskidir. Bunun için tek kullanımlık kayıt araçları tercih edilerek, üzerinde belli bir tarihten sonra değişiklik yapılmasına izin vermeyen gereçler kullanılarak, yapılması muhtemel sonraki değişikliklerin önüne geçilebilir. Ayrıca kullanılan yazılımların da ticari belgelerin belli bir süreden sonra değiştirilmesine ve silinmesine imkan vermeyecek bir şekilde dizayn edilmesi kaçınılmaz olacaktır.

Arşiv İşlevine Etkisi

Dijital muhasebe sistemlerinde arşivelemeler fiziki belgelerden bağımsız olmaktadır ve geleneksel muhasebenin mutlaka bir belge ile belgelendirilmesi gerekliliğinden uzaktır. Kayıt altına alınan tüm belgeler bir süre saklanmak zorundadır. Elektronik muhasebede ise bu iş daha da kolaylaşmaktadır, dolayısı işletme yükü hafiflemektedir. Geleneksel yöntemlerde belli bir düzen saklanması gereken evraklar, elektronik muhasebede disklerin içine sığmaktadır.

Raporlama İşlevine Etkisi

Finansal raporlama ve yönetim raporlama olarak iki farklı başlıkta raporlama işlevi ayrılır. Finansal raporlama geleneksel muhasebenin alt raporları olan; gelir tablosu, nakit akım tablosu, vb. raporlamaların gerçekleştirildiği yasal beyannamedir. Bu tip raporlar dijital olarak hazırlanıp paylaşılabilmektedir. Bu tablolar muhasebe bilgi yönetim sistemleri aracılığı ile de oluşturulabilirler. Bilgi teknolojileri bu tür raporlamaların oluşturulmasında zaman tüketimini azaltmakta ve çok hızlı işlem gerçekleştirilebilmektedir (Sürmeli, 2006:202)

Dokümantasyon işletmelerin muhasebe bölümü açısından önem arz etmektedir. İş akışlarının gerçekleşme biçimlerini, defterlerin kayıtlarının kim tarafından ve ne şekilde tutulacağına kadar bir çok iş ve işleyişin anlatıldığı prosedür niteliğindeki belgeler işletme için sistemin işleyişini ortaya koymaktadır. Dokümantasyon sistemi işleyişi desteklediği gibi iç tetkik açısından da destek sunmaktadır. Denetçi muhasebe bilgi sistemlerine yönelik dokümantasyonu kullanarak iş ve işleyiş sürecini kolayca irdeleyebilir.

Elektronik muhasebede donanımın nasıl çalıştığını, sorun yaşandığında hızlı çözümlerin yer aldığı ve yazılımın genel yapısını ifade eden iki tür doküman oluşmuştur ve bu dokümanlar muhasebe bilgi sisteminin önemli argümanlarıdır. Bu argümanlar güvenlik açısından ve programların dilinden bağımsız uygulamalarını tarif eden, mantık yapılarını ifade eden kıymetli bilgileri içermektedir.

Muhasebe Personeline Etkisi

Muhasebe faaliyetlerinde bilgisayar programları ve yazılımlar yerini aldıktan sonra meslek mensupları, zaman ve kağıt israfından kurtulmuştur. Böylelikle kayıt işlevinde kullanılan zaman azalmış, zamanın yoğunluğu analiz ve denetim işlevine ayrılmıştır. Meslek mensupları bunun sonucunda işletme yöneticilerine kararlarında yardımcı olacak öneriler ve yönlendirmeleri daha rahat yapabilme imkanına kavuşmuştur (Tokaç, 2006:268).

Geleneksel muhasebe işlevlerinde, teknoloji ve bilgi işlem odaklı bir yapıya geçilirken finansal bilgiyi üretmede istihdam edilecek personellerin özelliklerinde de bu yapıya uygun tercihler ortaya çıkmaktadır. Muhasebe meslek mensupları ve çalışanları, teorik olan muhasebe bilgilerinin yanında bilgi teknolojileri, internet teknolojileri, yazılım ve donanım sistemleri ve ofis ve paket programların kullanımı konusunda da üst seviyede bilgi sahibi olmalıdır. Muhasebe fonksiyonlarını yerine getirirken, kayıttan finansal raporlamaya ve analize kadar her alanda bilgisayar ve teknolojiyi etkin bir şekilde kullanabilmelidir. İşletmeler ve muhasebe büroları muhasebe alanında istihdam edilen personellerinin bu yöndeki gelişimlerini sağlamalı ve bu yöndeki sürekli eğitim faaliyetlerini aksatmadan yapmalıdır.

4.Muhasebe Hizmetlerinin Girdi, Süreç ve Çıktılarının Dijital Muhasebe Uygulamalarına Dönüştürülmesi

Muhasebe zaman içinde, özellikle teknoloji ve fiziksel kayıtların terk edilmesiyle ilgili olanlar olmak üzere çeşitli dönüşümler geçirmiştir. (Dier, 2007), teknoloji pazarındaki pek çok yeni gelişmenin ortasında, muhasebenin kağıt kullanımından vazgeçerek ve dijital dosyaları kullanmaya başlayarak kendini dönüştürmeye çalıştığını belirtmektedir. Bununla birlikte, teknolojik değişimdeki tek faktör kağıt kullanımı değildir. Sürekli dijital evrim, muhasebe dünyasına iyileştirme ve yeni iş uygulamaları ihtiyacını getirmiştir (Duarte & Lombardo, 2019). Bu gelişme, şirketlerin operasyonel süreçlerinin iyileştirilmesine ve optimize edilmesine yol açan bilgi teknolojisi tarafından belirlenmektedir. Örneğin, muhasebe hizmetleri portföyünde yer alan uygulamalar arasında şirket kaydı, gelir vergisi beyannameleri, vergi ve defter tutma, muhasebe danışmanlığı, denetim ve danışmanlık gibi geleneksel işler yer almaktadır. Bu muhasebe hizmetleri geleneksel şekilde, müşteri ile ofis arasında fiziksel iletişime ihtiyaç duyularak sunulmaktaydı; bu durum teknoloji ile değişmiştir, çünkü bu araç sayesinde bileşenleri daha dinamik bir şekilde ve fiziksel entegrasyona ihtiyaç duymadan etkileşime sokmak mümkündür.

Yeni bilgi teknoloji biçimlerinin uygulanmasının en görünür etkisi üretkenliğe yansımaktadır, çünkü çoğu işlem artık manuel olarak değil entegre, daha hızlı ve daha güvenli sistemlerle gerçekleştirilmektedir. Muhasebe rutinlerinin optimizasyonu, faturaların gönderilmesi, muhasebe ve vergi defterlerinin tutulması, aylık mizanların ve bilançoların hazırlanması için harcanan zamanın optimizasyonunda da görülebilir. Eskiden tamamlanması günler süren rutinler artık dakikalar içinde yapılabilmekte ve muhasebe hizmeti sağlayıcıları için daha fazla güvenilirlik, hatalarda ve maliyetlerde azalma sağlamaktadır.

Bilgisayar teknolojileri sayesinde operasyonel muhasebe rutinlerine harcanan zamanın azalması, zamanlarını stratejik yönetime, müşterilerine yardım ve tavsiyeye yönlendirebilen muhasebe profesyonelleri için yeni bir rol sağlamıştır (Fonseca, Taroco, Nazareth ve Ferreira, 2014). Teknolojik gelişmeler ve oluşturulan araçlar muhasebe meslek mensubunun ve dolayısıyla muhasebe rutinlerinin yürütülme şeklinin bu dönüşümünde önemli bir rol oynamaktadır.

5.Tartışma ve Sonuç

Çeşitli son teknolojilerin ortaya çıkışı küreselleşen dünyamızı kökten değiştiriyor. En yeni teknolojiler yıkıcı, en yeni ve en gelişmiş teknolojileri ifade eder. Başka bir deyişle, bu teknolojiler bilgi, zeka, bilgelik ve akıllı öğrenme teknolojilerinin sınırında yer almaktadır. Büyük veri, analitik, derin öğrenme, blok zinciri, artırılmış ve metaverse gerçeklik, nesnelerin interneti ve insan-robot işbirliği gibi bu teknolojilerin ortaya çıkmasıyla, kullanıcılar avantaj elde etmek veya ortamlarına yeni bir değer katmak için her zamankinden daha fazla seçeneğe sahip oldu. Yeni ileri iş teknolojilerinin hızla büyümesine rağmen, dijital muhasebe sistemleri, finansal teknoloji, akıllı bankacılık hizmetleri ve uygulamalı yapay zeka modellerinin benimsenmesi henüz emekleme aşamasındadır. Yani, gelişmekte olan dijital teknolojilerle etkileşim sadece dijital bir zorluk değil, aynı zamanda anlama, öğrenme, kabul etme ve kullanma niyetini içeren bir insan davranışı ve örgütsel konudur. Dijital muhasebe ve finansal akıllı teknolojinin öncülleri, sonuçları ve yayılımının kapsamlı bir şekilde incelenmesi, insan-dijital teknoloji etkileşimlerinin, bu tür

sürdürülebilir yeniliklerin gün ışığına çıkmasında genellikle göz ardı edilen önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Muhasebe bilgi sistemleri, ticari kuruluşların geçirdiği dijital dönüşümle bağlantılı tezahürlerin bir sonucu olarak önemli gelişmeler, değişiklikler ve güncellemelerden geçmiştir. Bunlar kaydetme, kategorize etme ve özetleme gibi işlevlerden ziyade bu sistem tarafından çıktı olarak kullanılmaktadır. Çoğu araştırmacı ve meslek mensubu, sistemdeki bilgi akışının akıllı cihazlardan anında sağlanacak olması nedeniyle mevcut muhasebe personeline olan ihtiyacın büyük ölçüde azalacağı ve dolayısıyla dijital sürece katılan muhasebecilerin dijital dönüşüm sürecinde iş, görev ve sorumluluklarında önemli değişikliklerle karşılaşacağı konusunda hemfikirdir. Muhasebe bilgi sistemlerinden sorumlu üyelerin bu dönüşüm sürecine uyum sağlayabilmeleri için geliştirilen sistemleri etkin bir şekilde kullanmaları gerekmektedir. Bu gereklilik, sistemi oluşturacak farklı unsurlar bir araya getirilerek dönüşüm ve etkin bir şekilde devamlılık sağlanabilmesi için önem arz etmektedir.

Dijital muhasebenin finansal raporlama kalitesi, muhasebe bilgilerinin kullanışlılığı ve stratejik karar etkinliği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Ayrıca, finansal raporlama kalitesi hem muhasebe bilgilerinin kullanışlılığını hem de stratejik karar etkinliğini önemli ölçüde etkilerken, muhasebe bilgilerinin kullanışlılığı stratejik karar etkinliği üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Hem finansal raporlama kalitesi hem de muhasebe bilgi kullanışlılığı, dijital muhasebe-stratejik karar etkinliği ilişkilerinin aracılarıdır.

KAYNAKÇA

Çetin Güneş. (2010), Bilişim Teknolojilerindeki Gelişmelerin Vergilemede Kayıt Düzeni ve Denetim Uygulamalarına Etkisi, Ekonomi Bilimleri Dergisi, Cilt:2 Sayı:1 (Sayfa 79-86)

Deshmukh, A. (2006). Digital accounting : the effects of the Internet and ERP on accounting. 409p.

Dier, A. C. (2007). Contabilidade digital. Universidade Federal do Paraná.

Dinç Engin ve VARICI İdris.(2008), E- İşletme Olgusunun Muhasebe İlke ve Uygulamaları Üzerine Etkisi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:X, Sayı:1

Duarte, R. D., & Lombardo, M. (2019). Contabilidade Online x Contabilidade Digital. Retrieved May 19, 2020, from OMIE, website: https://www.omie.com.br

Fonseca, R. A., Taroco, J. S., Nazareth, L. G. C., & Ferreira, R. do N. (2014). A Importância do Contador nas Organizações. SEGeT 2014 - XI Simpósio de Excelência Em Gestão e Tecnologia.

Karasar, N. (2005). Bilimsel araştırma yöntemi, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.

Spilnyk, I., Brukhanskyi, R., Struk, N., Kolesnikova, O., Sokolenko, L.,(2022), Digital Accounting: Innovative Technologies Cause A New Paradigm, Independent Journal Of Management & Production (IJM&P), v.13, n. 3, Special Edition ISE, S&P -May 2022.

Sürmeli, Fevzi. (2006), Muhasebe Bilgi Sistemi, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Yayın No:1644, Eskişehir

Tokaç (2006), Ahmet, "Muhasebe Organizasyonu ve Denetimi", Tunca Kitabevi, İstanbul.

İnce, Murat.(1999), Elektronik Ticaret, Gelişme Yolundaki Ülkeler İçin İmkânlar ve Politikalar, DPT, Ankara.

1980'li Yıllarda Türkiye'de Turizm Sektörünün Durumu

Erdoğan KOTİL[1]

Giriş

Ülkelerin ekonomik refahlarındaki artış ile, ülke içinde dinlenme amacıyla yapılan seyahatler uluslararası boyutta turizm hareketlerinin gelişmesine neden olmuştur. Turizm faaliyetlerinin giderek yoğunlaşması, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve sosyal kalkınma yolunda kullanabilecekleri bir kaynak olarak turizm sektörüne önem vermesini sağlamıştır.

Türkiye'de hükümetlerin turizm sektörüne ilgi göstermeye başlaması; turizm sektörünün yaratacağı düşünülen döviz gelirlerinin dikkate alınmasıyla gerçekleşmiştir.

1980 sonrası ekonomi politikaları içeresinde bulunan; dışa açılma ve ithalatın liberilizasyonu çerçevesinde, turizm sektöründe, elde edilen turizm gelirleri, gelen turist sayıları ve turizme yapılan yatırımlarda daha önceki yıllara göre hızlı artışlar gerçekleşmiştir.

Bu çalışma çerçevesinde, Türkiye'deki turizm sektörünün durumu ve gelişimi incelenirken, diğer turizm ülkelerindeki gelişmeler de dikkate alınarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Turizmin Çeşitleri

Turizm kavramının kökeni, latince "TORNUS" kelimesinden gelmektedir. Tornus kelimesinin anlamı dönme hareketini anlatır. Turizm, kelimesi bu kelimeden doğmuştur.

Turizmin çeşitli tanımları vardır. Turizmin, Uluslararası Bilimsel Turizm Uzmanları Derneği'nce kabul edilen tanımına göre "Turizm yabancıların sürekli yerleşmeye dönüşmeyecek ve herhangi bir kazanç getirici faaliyetle ilişkili olmayacak şekilde seyahat etmelerinden ve konaklamalarından dolayı ortaya çıkan olayların ve ilişkilerin tümüdür." (Turizm Bakanlığı, 1989).

Turist ise Dünya Turizm Örgütü'nün tanımına göre, para kazanma amacı olmaksızın dinlenmek, eğlenmek, ya da kültürel, bilimsel, sportif, idari, diplomatik, dinsel, sağlık ve benzeri nedenlerle, oturduğu yer dışına geçici olarak çıkan ve tüketici olarak belirli bir süre seyahat ettikten sonra yeniden yerleşim yerine dönen kimseye turist denir.

Turizm hareketinin sadece kıyı şeritlerinde tatil amacına yönelik olarak algılanması, Turizmden yarar sağlamak isteyen ülkelerde yanılsamalara neden olmaktadır.

Turizm sektöründeki yatırımların kıyı turizmine göre biçimlenmesi, değişen turizm eğilimlerinin sonucunda tesislerin tam kapasitede çalışamamasına ve bu sektöre yönelen ekonomik kaynakların rasyonel kullanımını engellemektedir.

Turizmden sürekli ve istikrarlı bir gelir elde edilebilmesinin önkoşulu turizm yatırımlarının çeşitli alt sektörlere yöneltilmesi ve turizm hizmetlerinin çeşitlendirilmesidir. Çünkü bu olgu aynı zamanda ülkeye gelen turistlerin satınalma gücü açısından niteliklerini farklılaştıracaktır.

---

[1] Dr. Öğr. Üyesi, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

* Bu çalışma Prof. Dr. Mahir KAYNAK'ın danışmanlığında 1992 yılında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalında Erdoğan KOTİL tarafından hazırlanan "Türkiye'de Turizm Sektörünün Durumu" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Buna ek olarak dünyanın çeşitli ülkelerinde meydana gelen kıyı turizm haricindeki, diğer turizm hareketleri söyle sınıflandırılabilir:

a) Yayla Turizmi: Tatillerini şehir dışı yaşam koşullarında geçirmek isteyen insanların bu amaçla belirli özellikleri olan yaylalara yaptıkları ziyaretlerdir.

b) Çiftlik Turizmi: Tatillerini şehir dışı yaşam koşullarında geçirmek isteyen insanların gerçek veya turizm amacıyla suni olarak kurulmuş çiftliklerde, doğa ile iç içe yaşamak, sebze ve çiçek yetiştirmek, meyve toplamak için seçtikleri turizm türüdür.

c) Sportif Turizm: Su Sporları, dağ sporları vb. gibi, spor yapan, spora ilgi duyan ve sporla ilişkili bulunan kişilerin; sportif karşılaşmalara, olimpiyatlara ve benzeri olaylara bizzat katılmak veya bunları izlemek amacıyla oluşturdukları turizm hareketidir.

d) Dağ Turizmi: Gezi, araştırma, yürüyüş, tırmanma, kış sporları gibi aktiviteleri kapsamına alan turizm türüdür.

e) Golf Turizmi: Değişik ülkelerdeki golf alanlarında, golf oynama amacıyla yapılan ziyaretler olup, değişik iklim ve tabiat şartlarında golf oymana isteği golfun bir turizm faaliyeti olarak ortaya çıkmasına yol açar.

f) Av Turizmi: Özel kulüpler aracılığıyla deniz ve kara bölgelerinde, av meraklıları için düzenlenen avlanma programlarıdır.

f) Dinsel Turizm: Dinlerce kutsal sayılan beldeleri ziyaret etmek, dinsel toplantı ve törenlere katılmak veya bunları izlemek, hac gibi dinsel görevleri yerine getirmek veya ünlü mabetleri görmek amacıyla yapılan ve zaman zaman çok önemli boyutlara ulaşan seyahatlerin ve konaklamaların oluşturduğu turizm olayıdır.

h) Kongre Turizmi: Uluslararası niteliğe Sahip Kuruluşların, belirli aralıklarla düzenledikleri Kongre, Seminer, Konferans, yuvarlak masa, genel kültür vb. gibi faaliyetlere katılma olgusudur.

ı) Yat Turizmi: Ülkelerinden yatlarıyla gelen ve ziyaret ettikleri ülkelerden servis sağlayan yatçıların veya başka araçlarla gelip, gezdikleri ülkede kaldıkları süre iç in yat kiralayanların gerçekleştirdikleri turizm türüdür.

i) Demiryolu Turizmi: Alışılmış özelliklerin dışında özelliği olan trenlerle veya özelliği olan güzergahlarda trenle yapılan turizm organizasyonudur.

Turizm Sektörünün Genel Ekonomik Etkileri

Turizm Sektörü bir hizmetler sektörü olarak kendi süreci içerisinde diğer sektörler ve ekonomik göstergeler üzerinde çeşitli etkilerde bulunmaktadır. Bu bölümde genel olarak Turizm Sektörünün istihdam, ithalat, milli gelir ve döviz gereksinimini karşılanması üzerindeki etkilerinden söz edilecektir.

İstihdam Etkisi

Turizm sektöründe kullanılan işgücü niteliği ve kullanım süresi açısından diğer sektörlere göre farklılıklar göstermektedir.

Turizmin bir hizmet sektörü olması ve farklı kültürel düzeydeki insanları bir araya getirmesi, turizm sektöründe dolaysız olarak istihdam edilen işgücünün sektörün özelliklerine uygun olarak eğitilmiş olmasını gerektirmektedir.

Turizm sektöründe istihdam edilen işgücünün kullanım süresi ise, sektörün faaliyet dönemlerine bağımlı olmaktadır. Turizm faaliyetlerinin mevsimlere bağımlılığının aşılamamış olması sektördeki istihdamın yıl içinde sürekli olmasını engellemektedir.

Turizm sektörü turistik hizmetlerin verildiği ünitelerdeki direkt istihdamın yanısıra, sektörün diğer sektörlere yarattığı talep aracılığıyla dolaylı istihdam üzerinde de etkide bulunmaktadır.

1987 yılında yapılmış bir anket çalışması sonuçlarına göre, ortalama olarak, Konaklama tesislerinde odabaşına düşen personel sayısı 0,77 yatak başına düşen personel sayısı ise 0,39 olarak bulunmuştur (Turizm Bankası, 1986)

1989 yılı sonu itibariyle Türkiye'de bakanlık işletme belgeli tesislerdeki yatak sayısı 288.896 olarak, belediye belgeli tesislerdeki yatak 225.921 olarak bulunmuştur. Yatak başına düşen personel sayısı 0,39 olarak varsayılırsa, tüm konaklama tesislerinde 200.778 civarında dolaysız istihdam olduğu söylenebilir

Turizm sektörünün input-output analizi çerçevesinde geri bağlantı etkisi incelendiğinde, turizm sektörü üretimde bulunabilmek için 34 sektörden dolaysız girdi talebinde bulunmaktadır. 1985 yılı input-output tablosunda turizm sektörünün 1 TL'lik üretim yapabilmesi için, diğer sektörlerden 0,52 TL'lik girdi alması gerekmektedir. Bu çerçevede turizm sektörünün dolaysız girdi talebinde bulunduğu sektörlerde, dolaylı istihdam etkisinde bulunacağı kabul edilebilir.

Türkiye'ye 1990 yılında gelen yabancı sayılarının aylara göre dağılımında 4-10 aylar arasında gelenler bir yıl süresince gelenlerin %77,8'ini oluşturmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'de turizm faaliyetlerinin belirli mevsimlerde yoğunlaştığı söylenebilir ki, bu da istihdamın sürekliliğini engellemektedir.

Döviz Gereksinimini Karşılaması ve Ek İhracat Etkisi

Turizm gelirleri, gelişmekte olan ülkeler için önem taşıyan döviz sorununun çözümü yolunda kullanılabilecek alternatif bir kaynaktır. Türkiye'de turizm sektörüne önem verilmeye başlanması, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planında ödemeler dengesi açığının kapatılmasında kullanılabilecek bir kaynak olarak ele alınmıştır.

Turizm sektöründe yaratılan gelirin ihracat gelirlerinden farklılığı, arz edilen mal ve hizmetlerin ülke içerisinde tüketimi sağlanarak döviz kazancı sağlanması ve ihracı yapılamayacak coğrafi özelliklerin ve bazı tip hizmetlerin ülke içinde pazarlanmasıdır.

İhracat gelirlerinin yaratılması sürecindeki gümrük engelleri, kotalar, ihracat, teşvik tedbirleri, ihraç edilen malların nitelikleri ve fiyat esneklikleri gibi sorunlar düşünüldüğünde, alt yapısı kurulmuş olan ve değişen turizm eğilimlerini de dikkate alarak gelişen bir turizm sektörünün döviz sorununun çözümünde daha avantajlı bir konumda olduğu söylenebilir. Ancak turizm hareketlerini etkileyen ekonomik, politik, sosyal ve psikolojik etkenlerin varlığı da turizm sektörünün önünde bir dezavantajdır. Bu çerçevede 1991 yılı başında "körfez krizinin" Türkiye'deki turizm sektörünü olumsuz yönde etkilemesi veya 1980'deki askeri müdahalenin yarattığı etki örnek olarak gösterilebilir.

İthalat Etkisi

Turizm faaliyetlerinin, ekonomik ve sosyal yapı farkları olan ülkeler arasında gerçekleştiği durumlarda, turistlere yönelik mal ve hizmet arz eden ülke açısından, gelişmiş ülkelerden mal ve hizmet ithalini artırıcı bir durum ortaya çıkmaktadır.

Turizm sektöründeki gelişmenin ithalat üzerindeki artırıcı diğer bir etkisi de, ülkeye gelen turistlerin, ülke nüfusu içindeki oranıyla bağlantılı olarak, yerli haklın tüketim kalıplarının değişmesine neden olmasıyla ortaya çıkmaktadır.

Yabancı ve gelişmiş bir ülkeden gelen turistlerin mevcudiyeti, yerli, halk için bir takım yeni malların talep edilmesi yönünde bir "gösteri" fırsatı vermektedir. Burada yerli halk

tarafından turistlerin yaptıkları harcama şemasını, giderler kompozisyonun taklit söz konusu olmaktadır (Erbes, 1970).

Türkiye'de 1980 sonrası ekonomi politikaları çerçevesinde ithalat rejiminin libere edilmesiyle, turistik tüketim mallarının da iç piyasada tüketime sunulması sonucunda, ithal edilen bu malların ne kadarının turistlerce tüketildiğinin saptanması önemli bir güçlük meydana getirmiştir. Ancak bir veri olarak 1985 input-output tablolarından yararlanıldığında, turizm sektörünün üretimi içerisinde % 7 civarında ithal girdi olduğu görülmektedir.

Milli Gelir Etkisi

Turistik faaliyet sonucu, yaşanılan yerlerde kazanılan gelir başka yerlerde harcanmaktadır. Bu nedenle her yıl büyük miktarda gelir transferleri gerçekleşmektedir. Bir bölge ya da ülkede yaratılan gelir turistik faaliyet sonucu bir başka bölgenin ya da ülkenin halkının gelirini oluşturmaktadır.

Turistin gittiği ülkede ya da bölgede yaptığı harcama ile başlayan para akımı, bu paranın yeniden harcanması ve dolaşımı sonucu tüm ekonomiye yayılır. Böylece turistik harcama sonucu yaratılan katma değer milli geliri artıeıcı etkide bulunur.

Çoğaltan kavramı çerçevesinde basit şekilde hesaplanan turizm çoğaltanı 1985 yılı verilerine göre yaklaşık 2 olarak bulunur. Aynı dönem için ekonominin ortalama çoğaltan katsayısı ise 1,94'tür. Bu bağlamada Türkiye'de turizm sektöründeki harcamaların, ekonominin ortalamasına göre daha fazla gelir yaratıcı etkide bulunduğu söylenebilir.

1979-1985 Input-Output Tablolarında Turizm Sektörü

Toplam İleri Bağlantı Etkisi

Turizm sektörünün toplam ileri doğru bağlantı etkisi, ekonominin bütününe olan nihai talep bir birim arttığında turizm sektörünün üretiminin ne kadar artacağını gösterir (Aydoğuş, 1990).

Input-Output tablosunda teknoloji katsayıları (ters) matrisinin Turizm sektörüne ilişkin satır toplamı Turizm sektörünün toplam ileri doğru bağlantı etkisini verir.

1985 input-output tablosu verilerine göre Turizm Sektörünün Toplam ileri doğru bağlantı etkisi 1,132919'dur. Diğer bir deyişle ekonominin bütününe yönelik nihai talep 1 birim arttığında Turizm sektörünün üretimi bu nihai talep artışından daha fazla artmaktadır (64 sektöre göre düzenlenmiş 1985 input-output tablosunda, Turizm sektörünün ileri bağlantı etkisi 18 sektördekinden daha büyüktür.).

1979 input-output tablosu verilerine göre, turizm sektörünün toplam ileri doğru bağlantı etkisi 1,093206'dır. Turizm sektörünün 1979 ve 1985 verilerinin toplam ileri bağlantı etkileri karşılaştırıldığında, Turizm sektörünün ekonomik gelişmeye (diğer sektörlere) karşı duyarlılığının artmış olduğu görülmektedir.

Toplam Geri Bağlantı Etkisi

Turizm sektörünün toplam geri bağlantı etkisi, turizm sektörüne yönelik nihai talep 1 birim arttığında turizm sektörünün girdi aldığı diğer sektörlerin üretiminin ne kadar artacağını gösterir.

İnput-output tablosunda teknoloji katsayıları matrisinin turizm sektörüne ilişkin sütun toplamı turizm sektörünün toplam geri bağlantı etkisini verir (Aydoğuş, 1990).

1985 input-output tablosu verilerine göre turizm sektörünün toplam geri bağlantı etkisi 2,000964'tür. Yani turizm sektörüne yönelik nihai talep 1 birim arttığında diğer sektörlerin

üretimi 2,000964 birim artmaktadır [64 sektöre göre düzenlenmiş 1985 input-output tablosunda, turizm sektörünün geri bağlantı etkisi 25 sektörünkinden daha büyüktür.].

1979 input-output tablosu verilerine göre toplam geri bağlantı etkisi 1,781549'dur.

1979 ve 1985 yıllan, turizm sektörünün toplam geri bağlantı etkileri karşılaştırıldığında 1979 yılına göre Turizm sektörünün ekonomiye talep yaratma yani diğer sektörleri besleme etkisi yükselmiştir.

Toplam geri bağlantı etkisi bir başka açıdan da önemlidir. Bilindiği gibi Keynesyen çarpan mekanizması ekonomiye pompalanan otonom bir harcamanın ulusal gelir üzerindeki artırıcı etkilerini marjinal tüketim eğilimi aracılığıyla ortaya koymaktadır. Ancak bu mekanizmada önemli olan nokta ekonomiye ilave edilen 1 TL'lik harcamanın hangi sektörden kaynaklanırsa kaynaklansın aynı ulusal gelir artışı sağlamasıdır. Ancak input-output mantığı çerçevesinde sektör sayısı kadar çoğaltan vardır. Yani input-output mantığı içerisinde sektörlere yönelen nihai talebin geliri artırıcı etkisi sektörden sektöre farklılaşmaktadır. Bu çerçevede olaya bakıldığında 1979 ve 1985 yıllarında toplam geri bağlantı etkileri, yani turizm sektörü çoğaltan değeri sırası ile 1,781549 ve 2,000964 olur.

1979 yılında ekonomide ortalama çoğaltan katsayısı 1,88764 iken 1985 yılında 1,94828'dir. Yani 1979 yılında turizm sektörü çoğaltanı ekonominin ortalamasından daha düşük iken 1985 yılında daha yüksektir.

Toplam İleri ve Geri Bağlantı Dağılım Ölçütlerinde Turizm Sektörü

Toplam ileri bağlantı dağılım ölçütlerine bakıldığında 1979 için bağlantı ölçütü 1,000987 iken 1985'te 1,000878478 olmuştur. İleri bağlantı dağılım ölçütünün sıfırdan farklı oluşu turizm sektörünün ileri bağlantı etkisinin kendisiyle ilişkili olan sektörlere dengeli dağılmadığını göstermektedir. Ancak 1979 ve 1985 toplam ileri bağlantı dağılım ölçütlerine bakıldığında bu dengesizliğin büyük ölçüde genişlemediği görülmektedir ki, bu olgu fazla önemli değildir. Çünkü turizm sektörü bir hizmet sektörü olduğu için normal koşullarda, teorik beklenti genel olarak bir hizmet sektörünün ileri bağlantı etkisinin güçlü olmaması gerektiği yönündedir.

Bu yönüyle geri bağlantı dağılım ölçütü daha dikkat çekicidir. Çünkü 1979 yılında 0,9953871 olan geri bağlantı dağılım ölçütü 1985 yılında 1,00967513 olmuştur. Daha önce de ifade edildiği gibi bağlantı ölçütünün dengeli dağılım durumunda 0 olması gerekir.

Sonuçlardan görüldüğü gibi 1979 yılında bağlantı ölçütü sıfıra daha yakındır. Turizm sektörünün geri bağlantı dağılım ölçütü sektörün diğer sektörlere talep yaratma gücündeki denge/dengesizliği ortaya koyduğu için, çıkan sonuçlar turizm sektörünün diğer sektörlere yarattığı talebin geçen altı yıl boyunca daha da dengesizleştiğini ortaya koymaktadır.

Sonuç

Türkiye'de turizm sektörünün durumunu inceleyen çalışmanın ortaya koyduğu sonuçları şu şekilde özetlemek mümkün olacaktır.

Türkiye'nin turizm çevrelerinin, Türkiye'ye rakip olarak kabul edilebilecek ülkelerle yapılan karşılaştırmalarında da görüldüğü gibi, yatak kapasitesindeki son yıllardaki büyük artışlara karşın yine de diğer ülkelerle göre yetersizlik söz konusudur. Bunun yanısıra gelen turistlerin ülkede ortalama kalış süreleri de 3 gün civarında gerçekleşmektedir. Bu durum Türkiye'ye yönelik dış talebin henüz gerekli aktiviteleri ülkede bulamamalarının bir sonucudur ki, bu anlamda turizme yönelik hizmet ünitelerinin niteliklerini artırılması ve çeşitlendirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

1980'li yıllarda Türkiye'ye yönelik dış talebin özellikleri incelenirken, gelen turistlerin daha çok düşük gelir gruplarında bulundukları görülmüştür. Bu durum turizm sektöründen beklenen gelir akımının önünde olumsuz bir gelişmedir.

Ülkeye gelen turistlerin, ekonomik anlamda gelişmiş ülkeler kategorisindeki ülkelerden gelmeleri önemlidir.

Türkiye'ye gelen turistler içerisinde OECD üyesi turist gönderen sekiz önemli ülkeden gelenlerin oranı 1990 yılında %41'dir. Ancak Yunanistan, İtalya, Portekiz ve Ispanya'ya gidenler açısından ele alındığında bu ülkelere gidenler içinde Türkiye'nin oranı %3,2'ye düşmektedir. 1980'li yıllar Türkiye'nin gerek tanıtım gerekse turistik hizmet ünitelerinin yetersizliğini göstermektedir.

Türkiye'de turizm sektörü 1980 sonrasında önemli mesafeler katetmiştir. Ancak ülkelerin ekonomik gelişimine paralel olarak artan turizm hareketlerinden, geleceği de göz önüne olarak daha önemli paylar elde edilebilir. Bu çerçevede ilgili dönem için sunulabilecek öneriler olarak şunlar sıralanabilir:

Uzun vadeli olarak bir turizm politikası sistemi gerçekleştirilmelidir. Bu politikalara geçiş süreci için, etkinliğini yitiren araçlar yeniden düzenlenerek bir politikalar seti yaratılmalıdır.

Ülkeye gelen turist yoğunluğu üzerinde önemli etkisi bulunan seyahat acentelerinin önemi tanıtım faaliyetleri çerçevesinde değerlendirilmelidir.

Yatak kapasitesini artırmaya yönelik olarak desteklenen konaklama tesisleri, tesislerin türlerine göre doluluk oranları dikkate alınarak teşvik edilmelidir.

Turistik aktivitelerin çeşitliliği göz önüne alınarak, turistik hizmetlerin sadece konaklama tesisleri ile sınırlı olmadığı anlaşılıp, turizmin çeşitleri kapsamında anlatılan turistik aktivitelere uygun yatırımlara yer verilmelidir.

İkinci konutların, nitelikli yatak kapasitesi arzı yaratması için turizme açılması yerine, bunların iç turizm gereksinmesine yönelik olarak örgütlendirilmesi daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Turizme yönelik istatistik bilgilerin derlenmesinde daha gerçeğe yakın sonuçların bulunması, sektörün ihtiyaçlarının somutlaşabilmesine yardımcı olacaktır.

Orta vadeli olarak merkezi kararlarla yürütülebilecek bütün bu önlemlerin yanısıra, ülkenin ekonomik gelişimine paralel olarak sosyal ve politik gelişimi de daha istikrarlı bir turizm sektörü için yaratılması gerektiği şartlardandır.

KAYNAKÇA

Aydoğuş, O. (1990). Girdi Çıktı Modellerine Giriş Teori ve Uygulama, Ankara.

Erbes, R. (1970), Milletlerarası Turizm ve Gelişme yolundaki Ülkeler Ekonomisi (Çev. Cengiz Altuğ) , Teksir.

Turizm Bakanlığı (1989), Turizmin Çeşitlerinin Tanımı ve Organizasyonu, Ankara.

Turizm Bankası AŞ (1986), Turizm Yıllığı.

Tarihsel Süreç İçerisinde Muzıka-Yı Hümâyun

Gülay KARAMAHMUTOĞLU[1]

Giriş

On sekizinci yüzyılın sonunda, III. Selim'in 1789 yılında tahta geçmesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nda batı medeniyetindeki gelişmeleri ülkeye taşımak amacı gerçekleştirilen reform hareketleri, II. Mahmud'un tahta geçmesi ile hız kazanarak devam etmiş ve Yeniçeri Ocağı kaldırılmış ve Avrupa ordularını örnek alan yeni bir ordu kurulmuştur. Avrupa ordularında olduğu gibi, ordu bünyesinde bir bando kurmak fikrinden yola çıkılarak bandonun geliştirilmesi ve eğitim verilmesi amacı ile 1828 yılında Guiseppe Donizetti ülkeye getirilir. Donizetti'nin Osmanlı Sarayı'nda ders vermeye başlar ve böylece Batı müziğinin Osmanlı'da kurumlaşmasında ilk adımı oluşturan Muzıka-yı Hümayun kurulur. Bu müzik saray tarafından desteklense de halk arasında kabul edilip benimsenmesi için bir çaba gösterilmemiş, çalışmalar genel olarak saray ve çevresi ile kısıtlı kalmıştır.

II. Mahmud (1785-1939): Muzıka-yı Hümayun'un Kuruluşu

Sultan II. Mahmud da devlet sistemindeki dağılmanın ancak köklü reformlarla önlenebileceği fikrinde olan, III. Selim gibi yenilikçi olmakla birlikte ondan farklı olarak, daha katı ve radikal yöntemlerden yana bir padişah olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun başında olduğu 1808-1839 yılları arasında, kendisinden önce yaşanan olayları dikkatle inceleyerek köklü reformlar yapmaya karar vermiş ve 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kapatarak yerine Avrupa ordu teşkilâtını gibi bir yapıda olan Asâkir-i Mansûre-yi Muhammediyye adını verdiği orduyu kurmuştur.

Eski mehterhane, asker bir milletin kahramanlık duygularını ve ordu ihtiyacını nasıl karşılıyorduysa, Avrupaî askeri teşkilatın da bu ihtiyacını karşılamak üzere, "Muzıka-yı Hümayun Mektebi" kuruldu (Ergin: 1977: s.369, Akyüz: 1999, s.128). Yeniçerilere ait her şeyi peyderpey ortadan kaldırmaya ve/veya yeniden düzenlemeye girişmiştir. Bunların içinde Yeniçeri Ocağına bağlı Mehterhane de vardır. "Ancak mehterin kaldırılması hemen gerçekleşmemiştir. 1828'de Avrupa tipi askerî bandonun kurulmasına girişen padişah, mehterlerin maaşlarını ödemeye devam etmiştir" (Erendil: 1992 s.27-28). Buna bağlı olarak; II. Mahmud'un emri ile Batıdaki gibi bir askerî mızıka takımı bandonun da kurulması yönünde çalışmalar başlamış ve Muzıka-yı Hümayun'dan önce sarayda müzik eğitimi veren ve Enderun'da yer alan gençlerden bir boru-trampet takımı teşkil edilmişti. Bu takım, kendileri de yine "Enderun'dan yetişmiş olan süvari borazanı Vaybelim Ahmed Ağa ve trampetçi Ahmed Usta tarafından çalıştırılmaktaydı (Tayyarzâde: 2010)".

Muzıka-yı Hümayun'un müzisyen ihtiyacı, Enderûn'daki yetenekli gençlerden karşılanmış; müzik eğitimleri 1827 yılında başlanarak öncelikle bando çalgıları öğretilmiştir. Çalgı eğitimlerini veren ilk olarak Türk öğretmenler verilmeye çalışılmış ancak istenilen seviye yakalanamayınca, Fransız M. Manguel getirilmiş; eğitmenliğin yanısıra bando şefliği de kendisine verilmiştir. Ne var ki Manguel de hedeflenen başarıya ulamamış ve yerine İtalya'dan, Sardinya-Piemonte Krallığı'nın İstanbul büyükelçisi Marquie Groppolo aracılığıyla ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin (1797-1848) ağabeyi, Guiseppe Donizetti "Muzıka-yi

[1] Doçent, İ.T.Ü. Türk Musikisi Devlet Konservatuarı

Hümâyun ustakârı" unvanı verilerek İstanbul'a getirilmiştir (17 Eylül 1828). Böylece ilk verimli çalışmalar başlar: Donizetti, II. Mahmud'un huzuruna kısa sürede iyi eğitimli bir bando ile çıkmaya çok önem vermiş, titizlik içerisinde çalışmalarını yürütmüştür. İlk eğitim nota öğrenimi (porteli nota yazısı) ve basitleştirilmiş İtalyan armonisi olmuştur. Çalgıdaki entonasyon problemlerine önem vermiştir. Zamanla öğretim kadrosuna yerli ve yabancı eğitimciler de eklenmiştir. İlk yıllarda eğitimler bugünkü İstanbul Teknik Üniversitesi'ne ait Taşkışla binasında yapılmış daha sonra Çırağan Sarayı müştemilatındaki mızıka binasında devam edilmiştir.

Maaş defterlerinde, o dönemde Muzıka-yı Hümayun'da ders veren bazı hocaların isimleri yer almaktadır. Bazıları şöyledir:

Tablo 1. Muzıka-yı Hümayun Hocaları (BOA, HHd. 00542; Özden: 2015, s.53)

Kuatel Paşa (Guatelli Paşa)	Mir Liv (Muallim-i Evvel)
Rıza Efendi (Yazı Hocası)	Şefik Ağa (Kemançe Muallimi)
Paskovalli Bey (Muallim)	Mehmet Takiuddin Bey (Farsça)
Musa Kâzım Efendi (Arapça)	Nuri efendi (Kıraat Hocası)
Dusep Bey (Kaymakam Muallim)	Rossini Bey (Muallim)

1828 yılı ile birlikte, Batı müziği öğretimi resmen başlatılınca, porteli nota yazısının öğrenimi ve etkin bir şekilde kullanımı da hızla yayılmaya başlamıştır." Muzıka-yı Hümayun'da Batı müziği eğitimine başlayan ilk Türk öğrencilerin isimleri: Halil, Necib, Osman, İbrahim, Atıf, Şemsi İskender, Aynizâde Kemal Galip, Merkezzâde Nuri, Bursalı Ferhad, Tayyarzâde Halil Edip, Yusuf, Rasih, Muhtar ve Hüsrev'dir (Alaner: 2004, s.5; Tayyarzede Ahmet Ata: C.III, s.109-110)".

Muzıka-yı Hümayun ilk konserini, 1829'da Donizetti'nin şefliğinde, bir bayram töreninde vermiş, konser repertuarı içerisinde vals, mazurka, polka ve operalardan düzenlenen seçme eserler seslendirilmiştir.

Sultan II. Mahmud'un padişahlığı döneminde başlatılan yeni tip askerî yapının bir unsuru olarak oluşturulmuş bandolar, zaman içinde ülke genelinde yer alan bulunan askeri birliklere de yayılmıştır. Ancak bu askeri birliklerde gerçek anlamda bandoların kurulmasının, saray bandosunun yerini sağlamlaştırmasının ardından gerçekleşebilmiştir. Ayrıca 1850'den önce askeri birliklerde oturmuş bir askeri mızıkanın varlığında söz edilemez ve bu tarihten önceki bandoların, sadece tanbur-majör borazanlarından ibaret olduğu bilinmektedir (Gazimihal: 1955).

Kurulan ilk bando, padişaha gittiği yerlerde refakat etmiş, askerî eğitim ve törenlere katılarak, yabancı devlet adamlarının ağırlanmasında görev yapmıştır.

II. Mahmud, bandonun kurulma çalışmalarının yanı sıra, sarayda batı müziğini sevdirmek için, haremine Viyana'dan piyanolar getirtmişti ve sarayda kendisinin de katıldığı konserler düzenlettiriyordu. Avrupa ve Rus saraylarında ağırlanan virtüözler, Osmanlı Sarayında da ağırlanıyorlardı. Elie Parish-Alvars (1808-1849), bu dönemde sarayda ağırlanmış olan müzisyenlerden biridir. İngiliz besteci ve arp sanatçısı Alvars, II. Mahmud huzurunda konser

vermiş ve padişaha arp için March Favorite du Sultan op.30 adlı bir marş da bestelemiştir (Aracı: 2006, s.81-86).

Ayrıca II. Mahmud devrinde Avrupa ile olan ilişkilerin yoğun olması nedeniyle İstanbul'a yerleşen yabancı sayısı da artmış; Beyoğlu civarında, yeni kiliseler, elçilik binaları, otel, eğlence yerleri ve tiyatrolar açılmaya başlamıştı. Yabancıların salonlarında Fransız repertuvarından çeşitli dram ve komediler oynanıyor, üst düzey Osmanlı yöneticiler de bu oyunlara davet ediliyorlardı. Bu sırada Venedikli M. Giustiniani, Beyoğlu'nda Fransız Tiyatrosu denilen bir tiyatro yaptırdı. Beyoğlu'nda İtalyan tarzında yapılmış bu büyük ve süslü binada Fransız komedi ve operet grupları oyunlar sergiliyorlardı. Yabancı elçilikler ve Osmanlı hükümeti de tiyatroyu destekliyordu (Sevengil: 1959, s.17). Muzıka-yı Hümayun'un kurulması sonrası, askeri bandoları eğitmek amacı ile müzik okulları açılsa da Batı müziği, çoksesli müzik ve eğitiminin halk tarafından benimsenerek halkın arasında yayılması için devlet tarafından herhangi bir çaba gösterilmemesi nedeniyle Batı müziği ve çoksesli müzik çalışmaları, sınırlı bir yapı içerisinde devam etmiştir.

II. Mahmud Döneminden başlayarak her padişahın, padişahlığı döneminde, ona bir marş bestelenmiş ve bestelenen bu marş, saltanatı müddetince imparatorluğun resmi marşı sayılmıştır: II. Mahmud için Mahmudiye, Sultan Abdülmecid için bestelenen Mecidiye, Sultan Reşadiye, Hamidiye marşları gibi…

Muzıka-yı Hümayun'un Yapısı ve Düzeni

Muzıka-yı Hümayun ilk olarak bir bando vasfı ile kurulmuşsa da daha sonra kadrosunu geliştirmiş, bünyesinde bandonun dışında, 1840'lı yıllarda küçük yaylı çalgı toplulukları oluşturulmaya başlanmıştır. Bando, Muzıka-yı Hümayun'un çekirdeği idi. Askerî müziğin dışındaki türlere de yönelmesi ile teşkilât, bir konservatuar vasfını kazanmaya başlamıştır. Sarayın teşkilâtında daha önceleri var olan; dînî, resmî ve özel vazifelerde, an'anevî bir biçimde ilgisi bulunan (Müezzinân, Fasıl Takımı, Orkestra gibi) bölümlerle birleştirilmiş olan Muzıka-yı Hümayun, daha sonra Tiyatro, Orta Oyunu, Cambazlık, Hokkabazlık, Koro, Karagöz, Kukla ve hattâ Opera ve Operet gibi bölümleri bünyesine katarak, genişlemiş ve özel bir eğitim teşkilâtı olmuştur (Müzik Ans.: c:3, s.865).

Donizetti'den, gençlerin sarayda müzikli oyunlar oynamak üzere yetiştirilmesi istenince, bulduğu İtalyan öğretmenler aylıklı olarak saraya alınmış ve 1848 yılında sarayda şan, saz, orkestra, koro ve dans çalışmaları başlamıştır. Bu çalışmaların sonucunda, saray operetleri oynanmıştır. İstanbul'a gelen yabancı opera kumpanyalarının sergiledikleri operalara eşlik eden orkestra da Muzıka-yı Hümayun'daki gençlerden kurulu bir saray orkestrası idi (Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi: 1989, s.1219).

1856 yılında Donizetti'nin ölümü ve Sultan Abdülaziz'in de Batı müziğini pek sevmemesi nedeni ile Muzıka-yı Hümayun'un çalışmaları yavaşlamış, hatta duraklamıştır. 1866'da orkestrada senfonik eserlere yönelme dikkat çeker: Abdülmecid'in padişahlığı sırasında, sarayda sahnelenen operalarda Türkler yer almıştır. II. Abdülhamit Döneminde ise sarayda daimî bir opera ve operet takımını görmek mümkündür. Ancak Sultan Abdülaziz Döneminde kaldırılan bale topluluğu için yeni eleman yetiştirilemediğinden, bir bale takımı mevcut değildir.

Muzıka-yı Hümayun kurulduğunda, Donizetti Paşa ile başlangıç olarak yeterli sayılabilecek bir program ortaya çıkarılmış ve aynı program Sultan Abdülmecid zamanında da iyi bir şekilde uygulanmıştır.

Muzıka-yı Hümayun'un temel kollarını oluşturan bölümlerden, tarîhî kısımlar şöyle sıralanabilir:

- Bando

- Orkestra,
- Fasıl Takımı,
- Müezzinan.

Ek kısımlar ise şunlardır:

- Opera ve Operet,
- Tiyatro,
- Ortaoyunu,
- Cambaz,
- Karagöz-Hokkabaz-Kukla.

Bu ek kısımlara bir ara Mandolin Takımı da ilave edilmişti.

Müezzinanda, Fasıl Takımında da yer alabilecek düzeyde makam ve usûl bilgilerine sahip olacak şekilde yetişmiş birer müzisyen de olan müezzinler başılar bulunmaktaydı. Böylece müezzin ve müezzin başılar, fasıl heyetinde de hânende olarak yer alabilmekte olup asıl işleri beş vakit namazda, saraydaki dinî törenlerde, özellikle cuma ve bayram selâmlıklarında görev yapmaktı.

Fasıl Takımı ise, *Fasl-ı Atik* ve *Fasl-ı Cedid* olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Fasl-ı Atik, bir çeşit tarihî konserler serisinin idamesi görevini üstlenmiş geleneksel fasıl heyeti tarzında bir oluşumdu.

Fasl-ı Cedid topluluğunda, ney ile flüt, ud ile mandolin yanyana gelirken, bunlara lavta, gitar trombon, viyolonsel, keman, kastanyet gibi çalgılar da dâhil edilmiştir. Fasl-ı Cedid'de icra edilen eserler, daha çok Batı müziğindeki majör ve minör tonlara yakın makamlardaki peşrev, saz semaisi, şarkı, köçekçe ve oyun havaları olmuştur. Bu toplulukta icra, bagetli bir şef yönetiminde Türk ve Batı müziği sazlarının katılımı ile yapılmaktaydı. Santuri Miralay Hilmi Bey, Binbaşı Pazı Osman Bey ve Hamidiye ve Mecidiye marşlarının bestecisi bascı Binbaşı Faik Bey takımın kurulmasında görev almışlardır. Hilmi Bey"in beste tertipçileri: Osman ve Faik Beylerdir (Gazimihal:1955: s.100-102). Zamanla gelişen ve değişim geçiren Muzıka-yı Hümayun, sarayın önemli müzik eğitimcilerinin de yer aldığı, Saray Orkestrası, Saray Opera Orkestrası, Saray Operet Orkestrası, Saray Korosu, saraya ait çeşitli salon ve oda müziği toplulukları, Askerî Saray Bandosunu kapsayan ve saray dışındaki tiyatro ve konser salonlarında sahneye çıkan bir kurum haline gelmiştir.

Fasl-ı Atik: Genelde geleneksel fasıl yapısını korumakla birlikte zaman içerisinde tonaliteye uygun makam müziği eserlerine basit armonize etme yolunda deneme çalışmaları da yapılmıştır. Dede Efendi, Dellâlzâde, Hâşim Bey, Hacı Ârif Bey, Rıfat Bey, Lâtif Ağa, İsmail Hakkı Bey,Şekerci Cemil Bey gibi önemli besteci ve müzisyenler, geleneksel yapıda varlığını sürdüren Fasl-ı Atik bölümünün ünlü şahsiyetleridir (Gazimihal,1955: 100,102).

Fasıl Geleneği ve Fasıl Toplulukları, İnce Saz Toplulukları

Fasıl müziği icrası makam müziği tarihi boyunca ilgi duyulmuş geleneksel bir icra tarzıdır. En temel tanımla aynı makamdaki eserlerin, belirli bir sıra ile icra edilmesi olarak açıklanabilecek fasıl müziği icrası, klasik form bağlamında, tek bir besteci ya da birkaç bestecinin aynı makamdaki eserlerinden belirli formdakilerin sırası ile peşrev, kâr, birinci beste, ikinci beste, ağır semaî, yürük semaî ve saz semaîsi şeklinde seslendirilmesinden oluşur. Fasıl topluluğunu yöneten bir şef bulunmaz, genelde topluluğun ortasına oturan vurmalı saz (genelde kudüm) çalanlar, idare ederlerdi. Bir fasıl heyeti, sâzende adı verilen çalgıcılardan ve hânende

adı verilen ses sanatkârlarından oluşurdu. Ayrıca faslı yöneten kişi, çalgıcı ise sersâzende, şarkıcı ise serhânende adını alırdı.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, batılılaşma hareketleri olarak adlandırılan reform rüzgârı, fasıl müziği yapısında da değişime neden olmuştur. Zamanla ağır ve çok sanatlı eserler yerine dinlenmesi ve icrası daha kolay eserlere rağbet edilmesi sonucunda "Şarkı" formu da fasılların içinde yerini almıştır. Fasıl topluluklarında çalınan rebâb, santur, lavta, sîne-kemanın yerine keman, viyola, viyolonsel, klarnet çalınmaya başlamıştır.

Hacı Ârif Bey'in (1831-1885) de bunda büyük payı vardır. Özellikle terkîb ettiği "Kürdîlihicazkâr" makamı ve bu makamda bestelediği şarkı formundaki eserleri ile Klasik Fasıl, yerini şarkı ağırlıklı fasıllara bırakmıştır. Bu yeni "Fasıl" anlayışında, Peşrevden sonra Ağır Aksak, Sengin Semaî, Devr-i Hindî Türk Aksağı, Müsemmen, Aksak, Curcuna, Yürük Aksak, Düyek, Yürük Semai, Semai usullerinde en az ikişer Şarkı ve en sonra Saz Semaîsi ya da longa veya Sirto icra etmek mecburiyeti hâsıl olmuştur. Türk makam müziğinin Klasik dönemlerinde bir hocadan kaç beste geçildiği guru vesilesi iken bir hocadan kaç Ağır Aksak Şarkı geçildiği önem kazanmıştır (Özpekel: 2014, s.1132).

Meydan-Küme Faslı: Kalabalık ses topluluğuna eskiden "Küme Faslı" denilirdi. Bu toplulukların karakteristiği, okuyuculara refakat eden mızraplı, yaylı, nefesli ve vurmalı sazların çeşidi ile sayılarının mümkün olduğu kadar çoğaltılmasıdır. Mesela, Sultan IV. Murad'ın saltanat yıllarında küme faslı yapan sanatkârlar üç hanende, bir çeng, bir keman, iki tanbur, üç ney, bir Çökür (Çöğür), bir Musikar olmak üzere on iki sanatkârdan ibarettir. Saz çeşidi bakımından hayli zengin olan bu topluluğun, durumun gereğine göre sayı itibariyle arttırılmış olabileceği düşünülebilmektedir. Nitekim Sultan II. Mahmud dönemindeki Küme Faslı sanatkârları, sekiz hanende, iki neyzen, üç keman, dört tanburdan oluşmaktaydı. Küme fasılları, tek seslilik yapısı içinde, geniş ve yüksek bir ses hacmi sağlamak ve bunu yine geniş bir dinleyici kitlesine duyurabilmek için kurulmuştur. Küme fasıllarında icra şekli hanende ve sazendelerin, deflerle vurulan ritm tempoları içinde kalmak suretiyle temin edilen söyleyiş ve çalış beraberliğidir; hiçbir dinamik nüans anlayışı bulunmamaktadır. Genellikle program bir makam çerçevesi içinde Peşrev, Kâr, bir veya birkaç Beste, Ağır Semâi, çeşitli Şarkılar, Yürük Semai, Saz Semaisi ile Saz ve Söz Taksimlerinden ibarettir. Uzun yıllar uygulanan bu fasıl şekli, zaman içinde unutularak, yerini değişik toplu programlar almıştır. (Özalp: 2000: s. 222-223).

İnce Saz Toplulukları: On dokuzuncu yüzyıl ortalarından başlayarak Şarkıya verilen önemin artışı ile birlikte eski ağır, mistik, uzun, sözleri ağdalı eserler yerine, daha kolay anlaşılan ve icra edilebilen; güfteleri akılda daha kolay kalacak eserler tercih edilmeye ve bestelenmeye başlanmıştır. Bu durum icra topluluklarına da yansımış ve ince saz toplulukları ortaya çıkmıştır. Bunlarda çalgı sayısı ve türü, küme faslından farklıdır; küme faslı gibi kalabalık bir saz ve ses topluluğu değildir. Genelde keman, ney, tambur, kemençe, ud, kanun, daire, bendir gibi çalgılar tercih edilmiştir. Eser sıralamasında, büyük eserlere yer verilmemiştir, daha çok Şarkı, Türkü ağırlıklıdır. Eserlerin önemli bir bölümünü Ağır Aksak usulündeki Şarkılar teşkil eder. Seslendirilen eser sayısı ondan elliye hatta altmışa kadar çıkabilmektedir. Eserler birbirine, genelde aranağmeler, saz ve söz taksimleri ile bağlanır. Eserlerin form bakımından ele alındığında sırası ile Peşrev, iki Murabba Beste, Ağır Semaî, çeşitli usûllerde Şarkılar, Yürük Semaî, Saz Semaîsi ve elbette saz ve söz taksimleri icrada yer almaktadır (Özalp: 2000: s.223-227).

On sekizinci yüzyılın Avrupalı seyyahlarından Toderini, "İnce Saz" ve "Kaba Saz" ayrımı yapmıştır: Mehterhâne ve savaş çalgılarının yer aldığı kümeyi, "Kaba Saz"; oda müziği yapan diğer sazlardan oluşan kümeyi ise "İnce Saz" olarak anlatır (Özpekel: 2014, s.1133).

Guiseppe Donizetti ve Hamparsum Nota Yazısı

Guiseppe Donizetti, Muzıka-yı Hümayun'da ilk iş olarak, Enderûn'dan gelen ve meşk sistemi ile öğrenim görmenin yanında Ermeni Khaz nota yazısından klasik Türk makam müziğine uyarlanmış pratik bir nota yazısı olan Hamparsum notasını öğrenmeye başlamıştır. Bir yandan öğrencilerine Avrupa kökenli porteli nota yazısını öğretirken kendisi de Hamparsum nota yazısını öğrenerek, kayıtlı eserleri porteli notaya geçirmeye çalışmıştır.

Hamparsum Nota Yazısı

Hamparsum Limonciyan (1768-1839) tarafından, Türk Müziğinde kullanılmıştır ve kökeni Ermeni Khaz Notasına dayanmaktadır. Bazı kaynaklarda hala yanlış olarak belirtildiği gibi Hamparsum notası Ermeni Alfabesine dayanan bir harf nota (alfabetik nota) yazısı değildir. Hamparsum nota yazısının en büyük kolaylığı, porteye ihtiyaç duyulmamasıdır.

Ermeni Khaz Nota Yazısında, notayı simgeleyen işaretlere, "Khaz" adı verilmektedir. Pouch, Ékortch, Vérnaghagh, Bénkortch, Khosrovayin, Nérknakhagh, Parouik yedi temel sesi gösteren Khazların adıdır ve kısaca: *Po, É, Vé, Bé, Kho, Né ve Pa* olarak anılırlar.

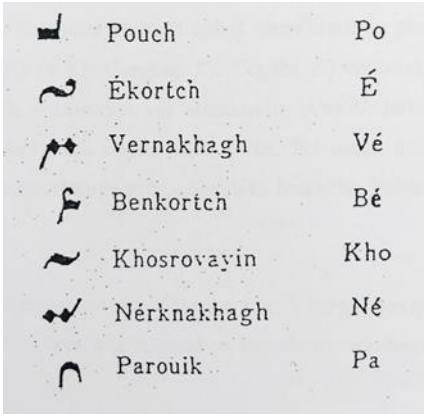

Şekil 1. Yedi Temel Khaz: Adları ve Kısaltmalar (Karamahmutoğlu: 1999, s.8)

Khaz nota yazısındaki yedi temel sesin oluşturduğu dizi, günümüz Batı müziği ses sistemi ana dizisine (Do Majör) uyarlandığında, Po = Do, É = Re, Vé = Mi, Bé = Fa, Kho = Sol, Né = La, Pa = Si sonucu ortaya çıkmaktadır (Karamahmutoğlu: 2009, s.78).

Süreler, notaları gösteren işaretlerin (Khazlar) üstlerine küçük çizgi veya daireler konularak, suslar da bunların tek başlarına kullanılması ile gösterilir.
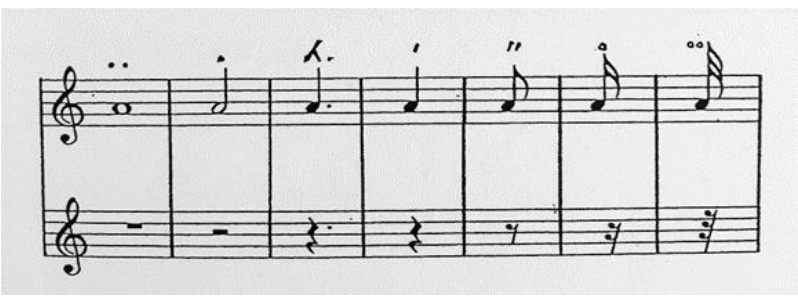
Şekil 2. Hamparsum Notasında Süre ve Sus İşaretleri (Karamahmutoğlu: 1999, s.11 ve 2009, s.80)

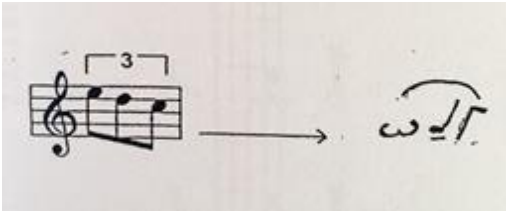

Şekil 3. Hamparsum Notasında Üçleme (Triole) (Karamahmutoğlu.: 1999, s.14)

Hamparsum nota yazısında, bemol ve diyez işaretleri bulunmaz; yedi (değişimsiz) temel ses, yedi temel işaretle değişimli (alterasyonlu) sesler ise, bu seslerin üzerine konulan çizgi şeklinde bir işaret ile gösterilir. Bu işareti taşıyan nota, bir öncekinin tizleştirilmiş, bir sonrakinin ise pestleştirilmiş şekli olarak kabul edilir.

Klasik Türk makam müziğinde, Po (Pouch) işareti, Yegâh sesini karşılık gelmektedir.

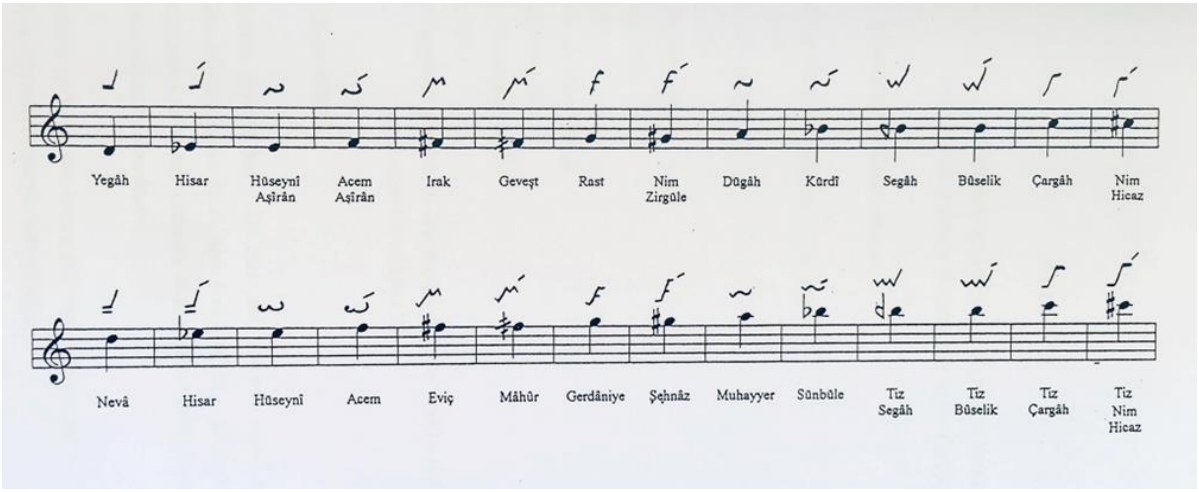

Şekil 4. Klasik Türk Makam Müziğine Göre Hamparsum Notasının Çevrimi (Karamahmutoğlu: 1999, s.15)

Hamparsum notası, klasik Türk makam müziğindeki usullerin kalıplarına uygun olarak vuruşlara göre gruplandırılarak yazılmaktadır.

Yegya M. Dindesyan'a (1834-1881) ait bir tabloda, Hamparsum nota yazısının porteli nota yazısına çevrimi hem Doğu müziği (ki burada Klasik Türk makam müziği kastedilmektedir) hem de Batı müziği dizilerinin karşılaştırmalı bir örneği yer almaktadır. Bu tabloda, Khazların, klasik Türk makam müziği için Pest Çargâh, Batı (Garp) müziğinde de Do3'den başlatıldığı, Türk müziğinde yegâh perdesini göstermek üzere kullanılan Po'nun Batı müziği (Garp) dizisinde de karşılığı Re olarak gösterilmiştir. Her perdenin oran hesapları da hem Doğu hem Batı (Garp) dizisinde perdelerin altlarına yazılmıştır.

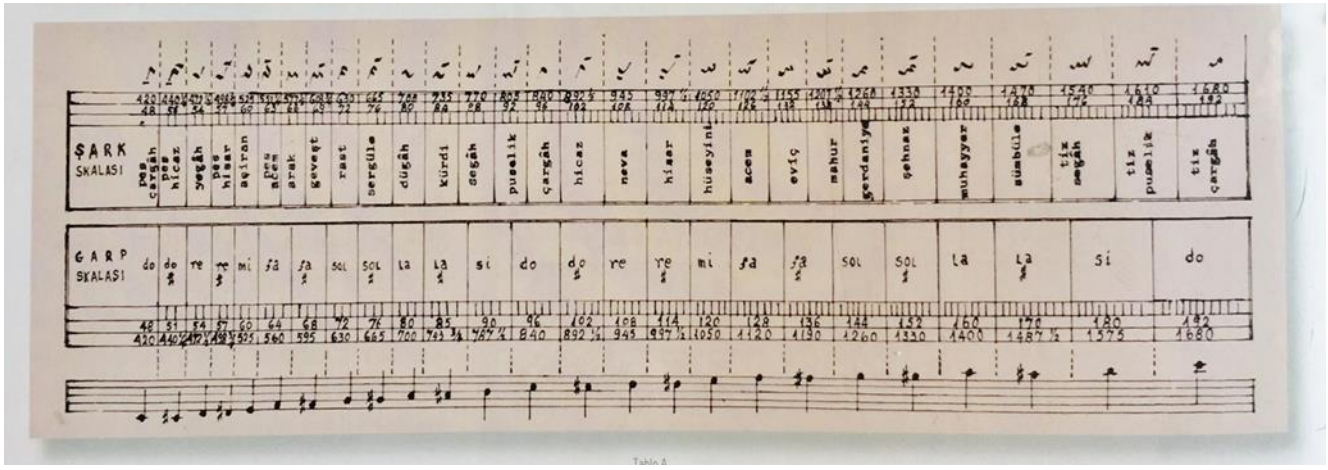

Şekil 5. Hamparsum nota yazısının Doğu ve Batı müziği dizilerine göre porteli notaya çevrimi (Yegya M. Dindesyan)

Topkapı Sarayı Müzesinde bulunan bir yazmada Donizetti'nin Hamparsum nota yazısı notları bulunmaktadır. Bu notta, iki satırın tamamı ve üçüncü satırın sol başında bir kısmında yer alacak şekilde Hamparsum nota işaretlerinin sıralandığını ve üstlerinde de Batı nota yazısına göre karşılık geldiği notalar yazılmıştır. Üçüncü satırdaki hamparsum işaretlerinin bitiminden itibaren klasik Türk makam müziğinde yer alan perdelerin isimleri ve yine üstlerine sırasıyla birer rakam ve sayı ile numaralandırmalar görülmektedir. Dikkat edildiğinde, en baştan itibaren yukarıda Hamparsum notası ile yazılmış perdelerin sırasına göre Türk müziğindeki perde isimleri ayrıca kaydedilmiştir: 1-Yegâh, 2-Aşîran, 3-Acem Aşîran, 4-Arak (Irak)… şeklinde perdeler yazılmıştır. Perde isimlerinin İtalyanca okunuşları ile yazıldığı bazı perde isimlerinin ise doğru yazılmayıp sonradan düzeltilenlerin olduğu görülmektedir.

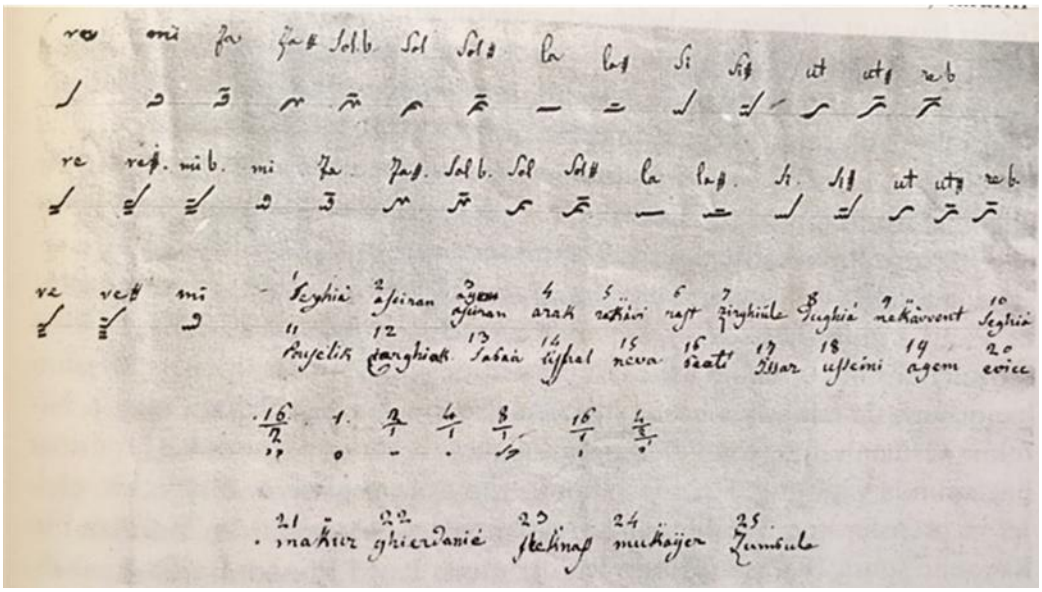

Şekil 6. Guiseppe Donizetti'nin hazırladığı Hamparsum Notası Tablosu - Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (Aracı: 2006, s.61)

Sultan Abdülmecid (1823-1861): Muzıka-yı Hümayun'un Gelişimi

Sultan Abdülmecid, "Tanzimat Dönemi" padişahı ve II. Mahmud'un oğludur, çocukluğundan başlayarak piyano ve Batı müziği eğitimi alması nedeniyle saltanatı sırasında Türk müziğinden ziyade Batı müziği çalışmalarına destek olmuştur.

Abdülmecid, Mustafa Reşid Paşa (1800-1858) tarafından kaleme alınan Tanzimat Fermanı'nı imzalamıştır. Tanzimat Fermanına, Gülhane Parkında okunmasından dolayı "Gülhane Hatt-ı Hümayunu" da denilmiştir (03 Kasım 1839). Böylece Osmanlı tarihinde "Tanzimat-ı Hayriye" denilen "Tanzimat Dönemi" başlar.

Özellikle Batı müziği, Sultan Abdülmecid'in döneminde, Osmanlı Sarayı ve çevresinde büyük gelişme göstermiş, babası II. Mahmud'un kurduğu Muzıka-yı Hümayun teşkilatı, büyük kadrolarla desteklenerek genişleyip yayılmıştır. Orkestra, senfonik eserlere yönelmiştir. 1885'de Saffet Bey (Atabinen: 1858-1939), özel orkestra toplayarak Beethoven'ın senfonileri ve Viyana klasiklerini çaldırmıştır. Kendisi de iyi bir flüt icracısı olan Saffet Bey, daha sonraları müzik eğitimi için Paris'e gönderilmiştir.

Abdülmecid'in sarayındaki ciddi müzik çalışmalarından biri de dünyaca tanınmış büyük sanatçıların İstanbul'a gelerek kendisinin huzurunda verdikleri konserlerdir. F. Liszt (1811-1886), 1847 yılının Haziran ayında Saraya resital vermek üzere çağrılmıştı. İstanbul'da bir ay kadar kalan Liszt, konser vermenin yanı sıra, Donizetti'nin Mecidiye Marşı üzerine piyano varyasyonlarından oluşan Grande Paraphrase de la Marche de Donizetti - Grande Marche d'Abdul-Medjit Han Op.87 adlı eserini besteleyerek padişaha adamıştı. Bu eser sayesinde bir de nişan kazanmıştı. Bir yıl sonra, 1848'de, Belçikalı kemancı, H. Vieuxtemps (1820-1881) saraya davet edilerek bir keman resitali vermişti.70 Sarayda bir sahne olmamasına rağmen, gelen grup ve sanatçıların eserlerini sahneye koyabilmeleri için sarayda geçici tiyatrolar kuruluyordu. Örneğin, 1843 yılında Valide Sultan Sarayı'nda bir salon tiyatro sahnelenecek şekilde düzenlendi ve harem kadınlarının izleyebilmesi için, Gaetano Donizetti'nin Belisario operası sahneye kondu (And: 1972, s.25).

Ayrıca çocukluğundan itibaren tanıdığı Donizetti Paşa'nın tavsiyelerine büyük ilgi göstermiş, Batı müziğinin sarayda yerleşmesine önem vermiş, şehzade ve hanım sultanların piyano dersleri alabilmeleri için Avrupa'dan yabancı müzisyenler getirtip saraya çok sayıda piyano satın almıştır (Sevengil: 1962, s.13).

1840'dan itibaren İstanbul'daki müzik ve tiyatro etkinlikleri çoğalmaya başlamıştı. İtalyan bir cambaz olan Bosco, 1840'da Abdülmecid'den bir oyun mekânı kurmak için izin alarak Galata'da beş yüz altı yüz kişi kapasiteli bir tiyatro binası yaptırmıştır. Bosco Tiyatrosunda, Avrupa'dan gelen sanatçıların yer aldığı tiyatro oyunları sahnelenmiş, çeşitli hokkabazlık gösterileri düzenlenmiştir. 1841 yılında, opera da sahnelenmeye başlamış ve Cerideyi Havadis Gazetesinde bununla ilgili habere yer verilmiştir. 1841 ile 1842 yıllarında, ekalliyetlerin yanı sıra müslüman Türk seyircisi de sergilenen oyun ve operaları seyretmek için bu tiyatroya gidiyordu. Yabancı dil bilmeyen Türk seyircisine yönelik olarak operaların librettoları Türkçeye çevrilmeye başlanmıştı. Örneğin, 1842 yılında sahneye konan Gaetano Donizetti'nin bestelediği "Belisario" operasının librettosu Türkçeye çevrilerek basılmış ve satılmıştı (Sevengil: 1959, s.19-23).

Tiyatro ve opera sanatına beslediği yoğun ilginin bir kanıtı da Dolmabahçe Sarayı yapılırken, sarayın hemen yanı başına bir tiyatro binası da yaptırmış olmasıdır. Bu şekilde, hem Avrupa saraylarında olduğu gibi Osmanlı padişahının sarayında da özel bir tiyatro olacak hem de opera ve tiyatro sanatı, ülkede yeni bir gelişme sahası bulmuş olacaktı. 1859 tarihinde tamamlanan Dolmabahçe Saray Tiyatrosu, 12 Ocak'ta Naum Tiyatrosu sanatçılarının temsili ile açıldı. Luigi Ricci'nin (1805-1859) operası Scaramuccia'dan iki perde ile başlayan temsil, keman konseri ile devam etmiş ve bale gösterisi ile sona ermişti. Dolmabahçe Saray

Tiyatrosu'nda ağırlıklı olarak Naum'un sanatçılarına, ayrıca yeni kurulmuş olan saray orkestrasının konserlerine ve amatör sanatçıların oyunlarına yer veriliyordu.

II. Mahmud'un döneminde padişahın, Batı müziğine ilgi duymakla birlikte Türk müziğini de çok sevdiği anlaşılmaktadır. Bu sevgi, kuşkusuz saraydaki Türk müziği sanatçıları için, Muzıka-yı Hümayun ve beraberinde saraya gelen Batı müziği, çoksesli müzikle birlikte tedirgin olsalar da bir güven ortamı oluşturmuştur. Ancak Abdülmecid'in döneminde, sadece saraydaki müziğin değil, yaşayışın bile hızla batılılaşması, Türk müziği sanatçıları ve bestecilerinin zamanla saraydan uzaklaşmalarına neden olmuştur. Buna örnek olarak Dede Efendi ve öğrencileri Dellâlzade İsmail Efendi ile Mustafazâde Ahmed Efendi verilebilir. Abdülmecid'in fazlasıyla Batı müziği merakı içerisinde olmasının bir sonucu olarak o dönemde Türk müziği, bir önceki dönemden farklı olarak, kuru bir resmiyetle saraydaki varlığını sürdürmüştür.

Sultan Abdülmecid, operayı çok sevdiği için Naum Tiyatrosuna gelen opera heyetlerinin temsillerini mutlaka izler; zaman zaman tiyatroda sahnelenen temsiller, sarayda da tekrarlanırdı.

Abdülmecid'in isteği ile askeri bandonun yanı sıra bir saray orkestrası kuruldu. Erkeklerden oluşan bu saray orkestrasının yanı sıra kadınlardan oluşan bir de kızlar orkestrası kurulmuştu. Kızlar orkestrasının görevi şenliklerde opera parçaları çalmak ve kız bale grubunun dans gösterilerine eşlik etmekti (Sevengil: 195, s.57-62). Kızlar Orkestrası, ayrıca padişahın kız kardeşleri vb. düğünlerinde de görev alıyordu: Sultanlar, alay ile kocalarının yanına geldikleri zaman selâmlıkta Saray Orkestrası, Haremde de Kızlar Orkestrası çalıyordu (İrtem: 1999, s.283-287).

Abdülmecid'in padişahlığı döneminde, Batı Müziği Orkestrası haftada iki defa, Türk Müziği Orkestrası ise haftada bir defa prova yapıyordu. Batı müziği notadan öğrenilerek, Türk müziği ise geleneksel meşk metoduyla kulaktan öğretilmekteydi.

Abdülmecid Döneminin sonlarına doğru, 1856 yılında, Muzıka-yı Hümayun'un kurucusu Guiseppe Donizetti'nin vefatı ile Muzıka-yı Hümayun'un idari sisteminde değişiklikler olduğu ve bir geçiş döneminin başladığı görülmektedir. Muzıka-yı Hümayun askeri bir kurum olduğu için başında idari işlerden sorumlu bir komutan yer alıyordu. Donizetti'nin yaşlılık döneminde Muzıka-yı Hümayun'un komutanı, Muzıka-yı Hümayun'dan yetişmiş ve Donizetti'nin öğrencisi olmuş Necib Paşa (1813-1883) idi. Muzika-i Hümayun'a, Donizetti'den sonra, Guatelli adında yine bir İtalyan besteci atandı. Padişah Abdülmecid, Guatelli'yi İtalyan Elçiliğinin İstanbul'da verdiği bir resitalde izlemiş ve onu çok beğenerek okula aldırmış ve ona da paşalık rütbesi vermişti (Bilim: 1999, s.242).

1858 yılında, Guatelli'nin görevini Bartolomeo (Berti) Pisani (1811-1876) devralmış; 1859'da bandonun başına Guatelli ve Saray Tiyatrosunun başına da B. Pisani gelmiştir. Guatelli, Muzıka-yı Hümayun'da kaldığı dönemlerde pekçok öğrenci yetiştirmişti: Mehmet Ali Bey, Saffet Bey, Zati Bey, Pazı Osman Bey, Faik ve Zeki Bey bu öğrencilerden bazılarıdır. Guatelli, milli melodilerden milli marşlar bestelemiştir. (Gazimihal: 1955, s. 65-71).

Sultan Abdülaziz (1830-1876): Muzıka-yı Hümayun'da Gerileme Dönemi

Sultan II. Mahmud'un Pertevniyal Sultan'dan olan oğludur. Ağabeyi Abdülmecid'in hüküm sürdüğü döneminde, veliaht olarak av, güreş, cirit gibi sporlarla ilgilenmiş, spora düşkünlüğü ile tanınan bir padişahtır. 1861 yılında tahta geçtiğinde, Tanzimat-ı Hayriye esaslarının aynı şekilde devam edeceğini açıklamıştır.

Osmanlı padişahları içinde, gezmek amacıyla Avrupa'ya giden ilk padişahtır (1867). Avrupa gezisi sırasında çeşitli opera ve bale temsillerine katılmıştır.

Sultan Abdülaziz tahta çıkar çıkmaz, artan saray masrafları ile ilgili sorunu çözmek üzere birtakım kısıtlamalar yapma yoluna gitmiş ve bu kısıtlamaları gerekçe göstererek saraydaki Kızlar Fanfarı, Kızlar Orkestrası ve Bale Heyetini kaldırmış; erkeklerden oluşan orkestrayı da kapatmasa bile, ihmâl etmiştir. Padişahlığı döneminde bir süreliğine Türkçe temsilleri devam etmiş ncak sonradan kaldırılmıştır. Abdülaziz Döneminde, saray ve diğer masraflarının kısıtlanmasının daha çok Batı müziği ve temsillerde uygulandığı görülmektedir. Saraydaki Batı müziği birliklerinden sadece bando varlığını sürdürebilmiştir (Sevengil: 1970, s.49).

Abdülaziz'in padişahlığı döneminde, Abdülmecid'in zamanında kurulmuş olan Dolmabahçe Saray Tiyatrosunda sahnelenen temsiller azalmış ve 1863 yılında bu çalışmalar tamamen durmuş ve hemen ardından tiyatro binası yanmıştı (Sevengil, s.65). Abdülaziz döneminde, aralarında Çırağan ve Beylerbeyi Saraylarının da bulunduğu pek çok görkemli mimari eser inşa edilmiştir, ancak yanan Saray Tiyatrosu tamir edilmemiş ve yapılan yeni saraylarda birer tiyatro binasına yer verilmemiştir. Sarayda Batı müziği etkinlikleri ise eskiye nazaran azalsa da Gedikpaşa Tiyatrosu ve Opera Tiyatrosu gibi girişimlere destek verilmiştir.

Abdülaziz, ağabeyi Abdülmecid kadar Batı müziği ve çoksesli müziğe itibar etmemiş, daha çok geleneksel eğlenceler ve Türk müziğine daha çok ilgi göstermiştir. Kendisinin de besteleri vardır: Hicaz Sirto, Evcârâ makamında "Ettiğinden utansın", Muhayyer kürdî makamındaki "Bi-huzûrum nâle-yi mürg-i dîl-divâneden", Şehnâz makamında "Elemdir felek devrinde kârım", Şevkefzâ "Ey Nevbahar-ı hüsn ü ân" gibi. "Her ne kadar Batı müziği ile II. Mahmud ve Abdülmecid kadar ilgili olmasa da bu, Batı müziği konusunda tamamen bilgisiz olduğu şeklinde yorumlanmamalıdır. Kendisinin dans formlarında besteleri vardır. Invitation a la Valse, La Gondole Barcarolle, La Harpe Caprice adlı eserleri Milano'da basılmış, hatta La Gondole Barcarolle adlı eseri Avrupa gezisi sırasında Galler Prensi'nin şerefine verdiği yemekte çalınmıştı (Aracı: 2006, s.229)".

Abdülmecid'in döneminde, Donizetti Paşa'nın girişim ve çalışmaları ile kurulmuş olan Saray Orkestrası, Abdülaziz padişah olunca dağıtılmış; yerine Türk müziği saz ekipleri getirilmiştir. Orkestrada çalışan müzisyenler, aynı zamanda Muzıka-yı Hümayun'un diğer bölümlerinde de çalıştıkları için açıkta kalmamışlardır. Daha sonra, Avrupa gezisi sonrası Abdülaziz, orkestranın tekrar kurulmasını istemiştir.

Şekil 7. Aziziye Marşı (Piyano için edisyon) - Guatelli

Sultan II. Abdülhamid (1842-1918): Muzıka-yi Hümayun'da Yeniden Yapılanma

Abdülaziz'den sonra V. Murad[2] tahta çıksa da ancak üç ay kadar tahtta kalabilmiş; bu süre sonunda tahttan indirilerek yerine Sultan II. Abdülhamid geçirilmiştir.

Şekil 8. Dikran Çuhacıyan'ın II. Abdülhamid İçin Bestelediği Marş (Malûmat Dergisi)

Sarayda görevli müzisyenler arasında Sultan II. Abdülhamid'in gözünden düşenler, derhal görevlerinden atılarak yerine yenileri alınmakta idi; padişahın bir zamanlar öğretmeni olan Dussap Paşa da bunlardan biriydi. Kısa süre içinde yeni bir piyanist arayışı ile Paris Konservatuarında eğitim görmüş D'Arenda, 1880 yılında görevlendirildi. Orkestrayı D'Arenda Paşa çalıştırıyor; padişahın huzurunda yapılan bayram törenlerinde ise orkestrayı C. Guatelli yönetmeye devam ediyordu. C. Guatelli'nin yaşlılığında, saray bandosunun şefliği, saray bandosunun ilk Türk şefi sayılabilecek olan Mehmet Ali Bey'e verildi. 1895'de Mehmet Ali

[2] V. Murad (1840-1904): Abdülmecid'in Şevkefza Kadın'dan oğludur. İyi bir eğitim görmüş, 1867'de Sultan Abdülaziz'le birlikte Avrupa yolculuğuna çıkmış, iyi derecede Fransızca ve Arapça bilen, okumayı çok seven, mimari ve Batı müziği ile yakından ilgilenen, çocukluğunda Guatelli ve Lombardi'den solfej ve piyano dersleri almış; iyi seviyede piyano çalan bir şehzâde idi. Valsler, polkalar, polka-mazurkalar ve askerî marşlar bestelemiştir. Grand Galop, Mecidiye Marşı, Do Majör Schottische ve Mi bemol Majör Vals bestelerinden bazılarıdır. Bütün bunlarla birlikte aklî dengesi yerinden olmayan, alkol bağımlılığı geliştirmiş bir insandı. Zaten tahtta üç ay kalabilmiş, tahttan indirilerek yerine Sultan II. Abdülhamid geçirilmiştir.

Bey, 1899'da C. Guatelli öldükten sonra şeflik görevini D'Arenda Paşa üstlendi. 1886 yılında Saffet Bey (Atabinen), müzik eğitimi için Paris'e gönderilmiş ancak bir yıl sonra İstanbul'a geri çağrılmıştır.

O zamanlar, Muzıka-yı Hümayun'da bando ve orkestra provaları haftada bir veya iki saat yapılmaktaydı ve bu provalara katılma zorunluluğu yoktu. Bando daha disiplinsiz olsa da orkestra çalışmalarına devamlılık iyiydi. Bandoda rütbelerin yükseltilmemesi ve kazancın az olması nedeniyle pekçok müzisyen, ek maaş kazanabilmek için başka işler de yapmak zorunda kalıyordu. Muzıka-yı Hümayun'un başında Ahmet Necip Paşa bulunmaktaydı.

Ahmed Necib Paşa tarafından Sultan II. Abdülhamid için bestelenen Hamidiye Marşı, ondan sonra tahta geçen oğlu V. Murad'ın padişahlığı boyunca da babası için bestelenen Hamidiye Marşı, millî marş olarak çalınmaya devam etmiştir.

II. Abdülhamid oda müziğinden zevk alıyor ve sarayda çeşitli oda müziği grupları onun isteği üzerine kuruluyordu: "Piyano Başı" olarak adlandırılan bunlardan biriydi. Bu grupta Dussap Paşa piyano, Poskuali, Vondra, Rafael, Bedir ve Rifat Beyler keman, Saffet ve Şevket Beyler flüt, Cemil Bey viyolonsel ve Mehmet Ali Bey klarnet çalıyordu. Mehmet Ali Bey'in bulunamadığı bir akşam, o dönemde çok genç olan Zati Bey gruba girmiş ve kendini II. Abdülhamid'e beğendirerek grubun devamlı üyesi haline gelmişti (İrtem: 1999, s.321-323).

Yaz aylarında, II. Abdülhamid'in isteği üzerine değişik oda orkestraları padişahın dairesinin önündeki çimenlikte çalıyor, bazen de salona oda müziği için piyano, keman, viyolonsel ve flütten oluşan bir grup çağrılıyordu (Osmanoğlu: 1960, s.69).

Sultan II. Abdülhamid'in daha güvenli bularak ikamet ettiği Yıldız Sarayı'nda, 1889 yılında, bir tiyatro binası yapılarak yurtdışından İmparatorluğa gelen misafirlere müzikli temsiller sergilenmiş aynı zamanda Sultan Abdülmecid zamanında olduğu gibi, İstanbul'a gelen Avrupalı sanatçılar da Yıldız Saray Tiyatrosuna sahne almak üzere davet edilmiştir (Sevengil: 1962, s.142-143).

1881-1882 yıllarında, Sarayda, Türkçe tiyatro oyunları da oynanmaya başlanmıştır. Zati Bey (Arca) ve arkadaşları Gedikpaşa Tiyatrosu'nda dinleyerek not ettikleri oyunları, Muzıka-yı Hümayun'da prova ediyordu. Türklerden oluşan bu grubun çalışması iyi karşılandı ve devrin önde gelen tiyatrocularından Güllü Agop Efendi, 1882 yılında saraya alınarak bu gençleri eğitmekle görevlendirildi. Güllü Agop saraya geldikten sonra tiyatroyu düzenlemek için seçtiği gençler ile çalışmalara başlandı. O sırada Yıldız Saray Tiyatrosu henüz yapılmamış olduğu için, yaz aylarında küçük mabeyn dairesi ile harem kapısı arasında açıkta bahçe tiyatrosu kurulurdu (Sevengil: 1962, s.141-143). Güllü Agop padişahın huzurunda yapılan temsillerde yer alan kadın sanatçılara rollerini, sarayın dışında çalıştırmaktaydı (İrtem: 1999).

Padişahın sarayda istediği zaman opera ve operet seyredebilmesi için saraya opera ve operet oynayacak sanatçılar alınarak Muzıka-yı Hümayun'a bir opera ve operet bölümü eklendi (Sevengil: 1962).

II. Abdülhamid'in istibdat (baskı) rejimi sırasında İstanbul'da bulunan bandolara repertuvar kısıtlaması getirildi ve Türk müziği çalmak yasaklandı. Bandoların repertuvarındaki diğer parçalar da çalınmadan önce sansür kurulu tarafından onaylanmaya başladı. Taşra alay bandoları ikisi subay olmak üzere kırkar kişilik kadrodan oluşuyordu. Bu bandolar, Batı müziği repertuvarı olarak ancak çok kısa vals ve mazurkalar ile yürüyüş marşları çalabiliyordu. Repertuvarlarını ağırlıklı olarak halk şarkıları ve Arap havaları oluşturuyordu (Serdaroğlu: 2008, s.45).

Sivil bandoculuğun temelleri de II. Abdülhamid döneminde atılmaya başlanmıştır. İzmir Sanayi Mektebi Bandosu, Üsküp Sanayi Mektebi Bandosu, Bursa Sanayi Mektebi Bandosu ve

Konya Sanayi Mektebi Bandosu bu dönemde kurulan bandolar arasındadır (Serdaroğlu: 2008, s.55).

1888 yılında Bahriye Tersane Sanayi Okulu Bandosu, 1896'da Askerî Dikimhane Mızıkası (Bandosu) kurulur. 1895 yılında Zati Bey (Arca) tarafından kurulan ve 1896'da Sultan Abdülhamid'in tahta geçiş yıldönümü kutlamalarında yer alan çoksesli koro, iki yıl sonra 1897 yılında dağılır. 1898 yılında, Muzıka-yı Hümayun komutanlığını Neşet Paşa yapmakta iken Stravolo Ailesi, Saray'a gelir. Muzıka-yı Hümayun'un bünyesinde bir Opera ve Operet Heyeti kurulur. 1896'da kurulan, Zati Bey'in de (Arca) öğretmenlik yaptığı Askeri Dikimhane Mızıkası ise, dört yıl sonra 1900'de kapatılır ve beş yıl sonra Ertuğrul yatı için Ertuğrul Mızıkası adında bir bando kurulur; şefliğini önce Faik Bey, ondan sonra da kısa bir süreliğine Paul Lange üstlenir. II. Meşrutiyet'in, 1908'de ilân edilmesinden sonra Muzıka-yı Hümayun'daki müzisyen kadroları düşürülür (Gazimihal:185-186).

V. Mehmed Reşad (1844-1918): Muzıka-yi Hümayun'da Kadro Sayısının Azalaması

Sultan II. Abdülhamid'den sonra, yerine Sultan Mehmet Reşad geçmiştir. Sanatın hemen hiçbir alanı ile ilgilenmemiş olan Sultan Mehmed Reşad'ın padişahlığı zamanında Muzıka-yı Hümayun, bir ilerleme kaydedilmemiştir. Sultan Abdülhamid döneminde Muzıka-yı Hümayun'un kadro sayısı beş yüzden üç yüz elliye indirilmişken, Mehmed Reşad'ın döneminde, Balkan savaşı sonrasında bu sayı daha da inmiş ve kadro yüz yirmi kişi olmuştur.

Sultan V. Mehmet Reşad, Batı müziği ile II. Abdülhamid kadar ilgili ve bilgili değildi. Hamidiye Marşı'nın hanedanlık marşı olarak kalmasını istemeyerek kendisine sunulan marşlardan, orkestra şeflerinden Italo Selvelli'nin bestelediği bir marşı kabul etmiştir. Ancak bu marş beğenilmemiş ve değiştirilmesi yönündeki talepler kabul edilerek Paris elçisi Rıfat Paşa tarafından C. Saint-Saens'a yeni bir marş bestelemesi için başvurulmuştur. Saint-Saens bu teklifi kabul etmiş ancak bu dönemde İtalya ile savaş olması ve Saint-Saens'ın eserlerinin İtalya'da sahneye konulması nedeniyle Saint-Saens istenilen marşı bestelememiştir. Bunun üzerine, Donizetti'nin Abdülmecid için yazdığı marş yeniden Millî Marş olarak kabul edilmiştir (Simavi: 1970, s.57-58).

İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi (23 Temmuz 1908) sonrası, rütbeler düşürülünce, müzisyenlerin bir kısmı emekli olmuş, diğer bir kısmı da rütbelerini kaybetmemek için askeriyeye geçtiğinden Muzıka-yı Hümayun'un kadrosunda yine azalma yaşanmıştır. Opera ve operet temsillerinde yer alan İtalyan grup da uzaklaştırılmıştır.

Bu dönemde Muzıka-yı Hümayun, savaşlardan da olumsuz yönde etkilenmiştir. Çanakkale Savaşı sırasında Enver Paşa'nın isteği üzerine, bando elemanları askere alınmış fakat Çanakkale Savaşı'nda kayıplar verilmeye başlanınca, V. Mehmed Reşad duruma el koyarak müzisyenlerin bandoya iadesini istemiş; savaşta hayatta kalan müzisyenler geri dönmüştür (Gazimihal: s.126-127). O arada, İttihat ve Terakki Partisi tarafından hoş görülmeyeceği düşüncesiyle, 1901 yıllında, Saray Tiyatrosu kapatılmıştır (İrtem: 1999, s.370).

27 Ekim 1914 tarihinde Darülbedayi'nin resmi açılış töreni yapılır. Halit Fahri Ozansoy, anılarında, Darülbedayi'nin büyük ümitlerle açılan Müzik Bölümü ile ilgili iyimser yaklaşımını da kaleme almıştır: "Dârülbedayi'nin bir de musiki kısmı vardı ki ayrı bir binada derslere başlamış bulunuyordu. Bizim tiyatro kısmını ara sıra ziyarete gelen Şark ve Garp musiki üstadlarımızın rivayetine bakılırsa, iki cepheden, bir iki sene içinde yetiştirecekleri talebelerle hem Dede Efendilerin ruhlarını şad edecekler, hem de Avrupa usulü musikinin temelini atarak operalar temsiline girişeceklerdi. Her iki musiki kolunun bu hususta hepimizi hayrete düşürecek kadar muhteşem ümitler beslediklerini görüyorduk" (Ozansoy: 1964, s.16).

Savaş döneminin malî sıkıntıları içinde olan Dârülbedayi Yönetim Kurulu, tiyatroya para yardımında bulunması için Maarif Nazırlığına başvurdu ancak Maarif Nazırlığı Dârülbedayi'ye

para yardımı yapmadı fakat bir müzik okulu açmayı kararlaştırdı. 15 Haziran 1916 tarihinde, tanınmış müzisyenler bakanlığa çağrılarak bir toplantı yapıldı ve yeni açılacak olan okul hakkında kararlar alındı. Bu okulun amacı devlet okullarına müzik öğretmeni yetiştirmek, eski Türk müziği eserlerini kaybolmaktan kurtarmak ve Anadolu'dan ulusal müzikler toplayarak ulusal bir müzik repertuvarı oluşturmaktı. Bir heyet oluşturulup ve bu heyet tarafından hazırlanan tüzük doğrultusunda, 1917'de, "Nağmeler Evi" anlamına gelen Dârülelhan adıyla Türk müziği eğitimine ağırlık veren bir okul kuruldu (Bugünkü İstanbul Üniversitesi Devlet konservatuarı). Dârülelhan'da kadın ve erkeklere ayrı sınıflarda ders verilmekteydi.

V. Mehmed Reşad'ın padişahlığı döneminde, siyasî çalkantıların yanısıra, Balkan Savaşları ve ardından yapılan Birinci Dünya Savaşı ile salgın hastalıklar, açlık, yoksulluk yaşanmaktaydı. Ülke genelindeki bütün bu zorlu şartlara rağmen, Muzıka-yı Hümayun'un çalışmaları devam ediyordu. Saffet (Atabinen) Bey'in öncülüğüyle orkestra senfonik bir yapıya bürünüyordu: Beethoven'dan Yedinci Senfoni, Haydn'dan Askeri Senfoni, Berlioz'den Symphonie Fantastique gibi eserleri seslendirilmeye başlanmış Zeki Bey (Üngör) ise; Mendelssohn'un Keman Konçertosunu, aynı orkestra eşliğinde icra etmişti.

1018 yılında, Kızıl Haç yararına Orta Avrupa şehirlerine düzenlenen turnede 1918 yılında gerçekleşen turnede, orkestra Viyana, Berlin, Dresden, Münih, Peşte ve Sofya gibi şehirlerde konserler verdi. 13 Ocak 1918 tarihinde, Zeki Bey (Üngör) yönetiminde, Münih'de verilen konserde çalınan eserler arasında Wagner'in Die Meistersinger von Nürnberg Operasının Uvertürü ve Beethoven'in Eroica Senfonisi yer aldı. Bu turne, orkestranın Avrupa'ya tanıtılması açısından önemli bir olaydı. Turne dönüşünde de önemli bir gelişme oldu. Zeki Üngör, bandonun orkestrada çalan nefesli sazlarını orkestraya bağladı ve oluşturulan yeni repertuvar ile saray dışında L'Union Française'de halk için konserler verilmeye başlandı. V. Mehmed Reşad'ın padişahlığı döneminde, Saray Bandosu, Paris Yüksek Topçu Okulu'nun bandosu örnek alınarak tekrar yapılandırılarak Avrupa'dan yeni partisyonlar getirtilerek daha kapsamlı eserler çalışılmaya başlandı (Gazimihal: 113-136).

Sultan V. Mehmed Reşad, I. Dünya Savaşı'nın son aylarında, 3 Temmuz 1918 tarihinde vefat etmiştir.

VI. Mehmed Vahideddin (1861-1926): Dönüşüm

Abdülmecid'in Gülustu Kadınefendi'den oğlu olan VI. Mehmed Vahideddin, son Osmanlı padişahı oldu.

Sultan V. Mehmed Reşad'ın döneminde, saray müzisyenlerinin sarayın dışında çalışmaları yasaklanmıştı. Muzıka-yı Hümayun'daki müzisyenlerden bir kısmı, gelen şefler ile çalışabilmek için Zeki Bey'in önderliğinde bir kampanya başlattı. Sanatçıların saray dışında çalışmak istemelerinin diğer bir nedeni de maaşlarının az olması ve düzenli ödenmemesiydi. O sırada Muzıka-yı Hümayun'un komutanı VI. Mehmed Vahideddin'in kayınbiraderi, müzikle ilgisi olmayan başka bir Zeki Bey'di ve bu isteği görmemezliğe geliyordu. Sonunda Harbiye müsteşarı Erzurumlu Kazım Bey'in desteği ile Muzıka-yı Hümayun'un müzisyenlerinin saray dışında çalışmasına izin verildi (Gazimihal: 1955, s.128-129). VI. Mehmed Vahideddin'in padişahlığı döneminde, Donizetti Paşa'nın, Sultan II. Mahmud için düzenlediği marş, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlı marşı olarak kabul edildi.

1922'de saltanatın kaldırılmasından sonra, İstiklal Marşı olarak, 12 Temmuz 1923'te Ali Rıfat Çağatay'ın bestelediği eser seçildi. Bu marş da 1930 yılında Osman Zeki Üngör'ün bestesi ile değiştirildi.

29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânı, saltanatın kaldırılması ile Saray Muzıkası ve Türk Musikisi sanatkârları Ankara'ya nakledilerek, Cumhurbaşkanlığı kadrosuna alındı. Bu tarihten sonra Batı musikisi bölümü "Cumhurbaşkanlığı Orkestrası ve Bandosu"

olarak ikiye ayrıldı. Türk musikisi sanatkârları ise "Cumhurbaşkanlığı Fasıl Heyeti" adı altında uzun yıllar görev yaptı. Cumhurbaşkanlığı Fasıl Heyetinde saz sanatkârı olarak Refik Fersan, Udî Şevki Algın, Neyzen Burhaneddin Ökte, Kemânî Necabeddin, Kemânî Mehmed Rıza, Kemânî Mehmed Kaptana, Udî Bahri, Kanûnî Vedat, Santûrî Zühdü Bardakoğlu gibi sanatkârlar çalışmıştır. Ses sanatkârı olarak da Münir Nureddin Selçuk, Abdülhalik, Hafız Mehmed, Nuri Halil Poyraz (1925'te istifa etmiştir), Nureddin Cemil (Sangan), Hafız Yaşar görev yapmıştır. Kemânî Necabeddin, "Mabeyn Mızıkası"nda Muallim İsmail Hakkı Bey'in yetiştirmesidir (Özalp: 1986, s.20).

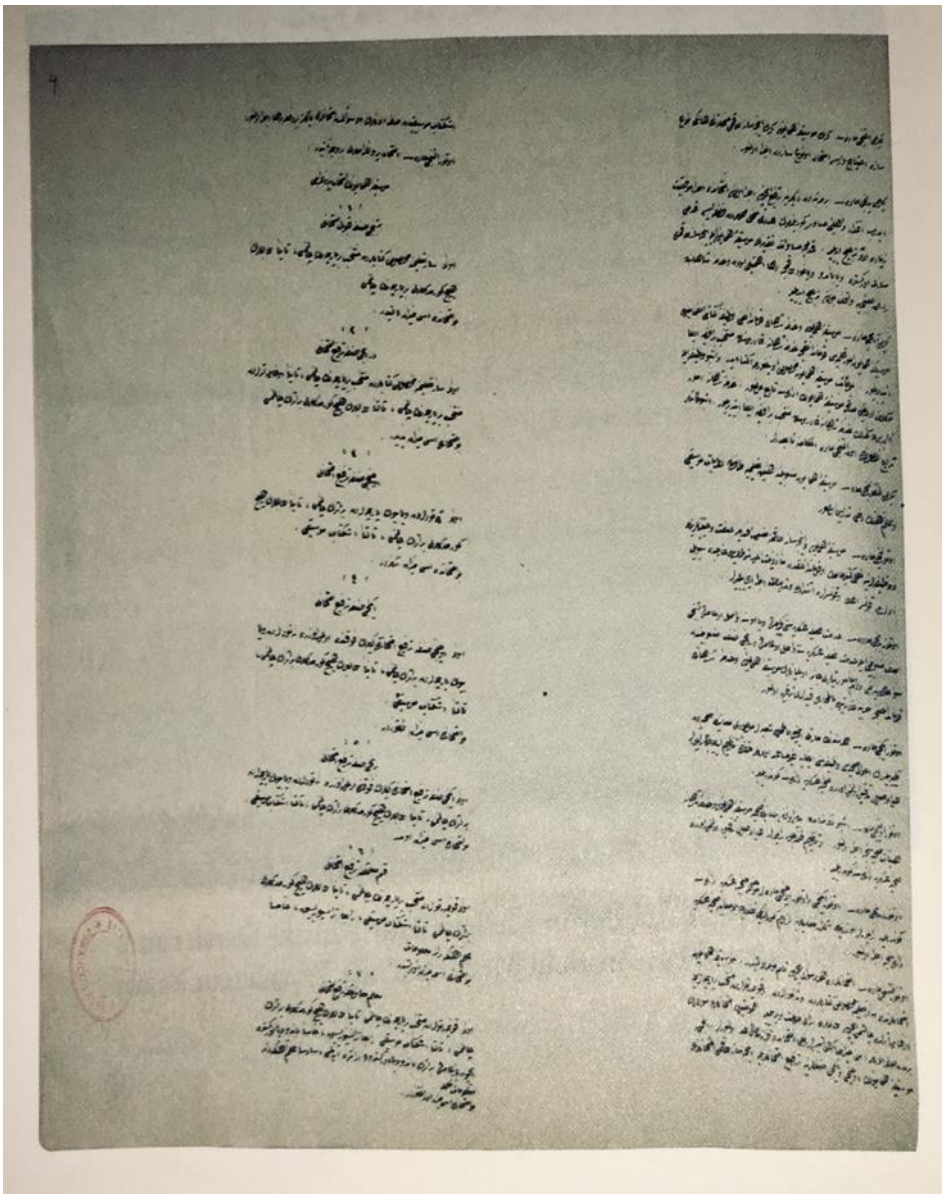

Şekil 9. Muzıka-yı Hümayun Sınav Programı (Özden: 2015, s.202)

Sonuç

II. Mahmud, Osmanlı İmparatorluğu'nun başında olduğu 1808-1839 yılları arasında, kendisinden önce yaşanan olayları dikkatle inceleyerek köklü reformlar yapmaya karar vererek 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kapatıp yerine Avrupa'daki orduların yapısında Asâkir-i Mansûre-yi Muhammediyye adını verdiği bir ordu kurmuş ve yeniçerilere ait her şeyi sırası ile ortadan kaldırmaya ve/veya yeniden düzenlemeye girişmiştir. Bu düşünce ile eski mehterhane de kapatılarak yerine Avrupa stili askeri teşkilata daha uygun bulduğu Muzıka-yı Hümayun Mektebi ve buna bağlı batıdaki gibi bir askerî mızıka takımı - bando kurulmuştur. Muzıka-yı Hümayun'dan önce sarayda müzik eğitimi veren ve Enderun'da yer alan gençlerden bir boru-trampet takımı teşkil edilmiştir. Muzıka-yı Hümayun'un müzisyen ihtiyacı, Enderûn'daki yetenekli gençlerden karşılanmış; müzik eğitimleri 1827 yılında başlanarak öncelikle bando çalgıları öğretilmiştir.

Çalgı eğitimlerini veren ilk olarak Türk öğretmenler verilmeye çalışılmış ancak istenilen seviye yakalanamayınca, Fransız M. Manguel getirilmiş; eğitmenliğin yanı sıra bando şefliği de kendisine verilmiştir. Ne var ki Manguel de hedeflenen başarıya ulamamış ve yerine İtalya'dan, Sardinya-Piemonte Krallığı'nın İstanbul büyükelçisi Marquie Groppolo aracılığıyla ünlü opera bestecisi Gaetano Donizetti'nin ağabeyi, Guiseppe Donizetti "Muzıka-yi Hümâyun ustakârı" unvanı verilerek İstanbul'a getirilmiştir. Böylece ilk verimli çalışmalar başlamıştır. Donizetti, II. Mahmud'un huzuruna kısa sürede iyi eğitimli bir bando ile çıkmaya çok önem vermiş, titizlik içerisinde çalışmalarını yürütmüştür. Donizetti, ilk iş olarak, Enderûn'dan gelen ve meşk sistemi ile öğrenim görmenin yanında Ermeni Khaz nota yazısından klasik Türk makam müziğine uyarlanmış pratik bir nota yazısı olan Hamparsum nota yazısını öğrenmeye başlamıştır. Bir yandan öğrencilerine Avrupa kökenli porteli nota yazısını öğretirken kendisi de Hamparsum nota yazısını öğrenerek, kayıtlı eserleri porteli notaya geçirmeye çalışmıştır.

Sultan II. Mahmud'un padişahlığı döneminde başlatılan yeni tip askerî yapının bir unsuru olarak oluşturulmuş bandolar, zaman içinde ülke genelinde yer alan bulunan askeri birliklere de yayılmıştır. Muzıka-yı Hümayun'un kuruluşu sonrası, askeri bandoları eğitmek amacı ile müzik okulları açılsa da Batı müziği, çoksesli müzik ve eğitiminin halk tarafından benimsenerek halkın arasında yayılması için devlet tarafından herhangi bir çaba gösterilmemesi nedeniyle Batı müziği ve çoksesli müzik çalışmaları, sınırlı bir yapı içerisinde olsa da devam etmiştir.

Muzıka-yı Hümayun ilk olarak bir bando vasfı ile kurulmuşsa da daha sonra kadrosunu geliştirmiş, bünyesinde bandonun dışında, 1840'lı yıllarda küçük yaylı çalgı toplulukları oluşturulmaya başlanmış, askerî müzik dışındaki türlere de yönelmesi ile teşkilât, bir konservatuar özelliğini kazanmaya başlamıştır.

II. Mahmud'un oğlu Abdülmecid zamanında özellikle Batı müziği, Osmanlı Sarayı ve çevresinde büyük gelişme göstermiş, babası II. Mahmud'un kurduğu Muzıka-yı Hümayun teşkilatı, büyük kadrolarla desteklenerek genişleyip yayılmıştır. Abdülmecid Döneminin sonlarına doğru, Muzıka-yı Hümayun'un kurucusu Guiseppe Donizetti'nin vefatı ile Muzıka-yı Hümayun'un idari sisteminde değişiklikler olduğu ve bir geçiş döneminin başladığı görülmektedir.

Sultan II. Mahmud'un Pertevniyal Sultan'dan olan oğlu Abdülaziz tahta çıkar çıkmaz, artan saray masrafları ile ilgili sorunu çözmek üzere birtakım kısıtlamalar yapma yoluna gitmiş ve bu kısıtlamaları gerekçe göstererek saraydaki Kızlar Fanfarı, Kızlar Orkestrası ve Bale Heyetini kaldırmış; erkeklerden oluşan orkestrayı da kapatmasa bile, ihmâl etmiş, padişahın klasik Türk makam müziğini daha çok sevmesi nedeniyle Muzıka-yı Hümayun adeta bir gerileme dönemi yaşamıştır.

Sultan Abdülhamit'in saltanatı sırasında Muzıka-yı Hümayun'da yeniden bir yapılanmanın gerçekleştiği görülür. Muzıka-yı Hümayun'da bando ve orkestra provaları haftada bir veya iki saat yapılmakta ve bu provalara katılma zorunluluğu olmadığından bando daha disiplinsiz olsa da orkestra çalışmalarına devamlılık iyi olmuştur. Bandoda rütbelerin yükseltilmemesi ve kazancın az olması nedeniyle pek çok müzisyen, ek maaş kazanabilmek için başka işler de yapmak zorunda kalmıştır.

Sultan II. Abdülhamid'den sonra, yerine Sultan Mehmet Reşad geçmiştir. Sanatın hemen hiçbir alanı ile ilgilenmemiş olan Sultan Mehmed Reşad'ın padişahlığı zamanında Muzıka-yı Hümayun, bir ilerleme kaydedilmemiştir. Sultan Abdülhamid döneminde Muzıka-yı Hümayun'un kadro sayısı beş yüzden üç yüz elliye indirilmişken, Mehmed Reşad'ın döneminde, Balkan savaşı sonrasında bu sayı daha da inmiş ve kadro yüz yirmi kişi olmuştur. Bu dönemde Muzıka-yı Hümayun, savaşlardan da olumsuz yönde etkilenmiştir.

Sultan II. Abdülhamid'den sonra, yerine Sultan Mehmet Reşad geçmiştir. Sanatın hemen hiçbir alanı ile ilgilenmemiş olan Sultan Mehmed Reşad'ın padişahlığı zamanında Muzıka-yı Hümayun, bir ilerleme kaydedilmemiştir. Sultan Abdülhamid döneminde Muzıka-yı Hümayun'un kadro sayısı beş yüzden üç yüz elliye indirilmişken, Mehmed Reşad'ın döneminde, Balkan savaşı sonrasında bu sayı daha da inmiş ve kadro yüz yirmi kişi olmuştur.

Sanatçılar ise maaşların azlığı nedeniyle saray dışında da çalışabilmek için harekete geçerler. İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi sonrası, rütbeler düşürülünce, müzisyenlerin bir kısmı emekli olmak vezorunda kaldığı diğer bir kısmı da rütbelerini kaybetmemek için askeriyeye geçtiğinden Muzıka-yı Hümayun'un kadrosunda bu dönemde yine bir azalma yaşanmış, üstelik Muzıka-yı Hümayun, savaşlardan da olumsuz yönde etkilenmiştir. Çanakkale Savaşı sırasında Enver Paşa'nın isteği üzerine, bando elemanları askere alınmıştır.

V. Mehmed Reşad'dan sonra, son Osmanlı padişahı VI. Mehmed Vahideddin tahta geçer ve Muzıka-yı Hümayun ile pek ilgilenmez. O dönemde Saray müzisyenlerinin sarayın dışında çalışmaları yasaklanmıştır ve sanatçılar bu duruma itiraz ederler. Sultan Vahidettin'in kayınpederi, müzikle ilgisi olmayan Zeki Bey Muzıka-yı Hümayun'un komutanlığını yapmakta ve sanatçıların sorunlarını görmezden gelir. En sonunda Harbiye müsteşarı Erzurumlu Kazım Bey'in desteği ile Muzıka-yı Hümayun'un müzisyenlerinin saray dışında da çalışabilmelerine izin verilmiştir. Yine bu dönemde Donizetti Paşa'nın, Sultan II. Mahmud için düzenlediği marş, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamlı marşı olarak kabul edilmiştir.

29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti'nin ilânı, saltanatın kaldırılması ile Saray Muzıkası ve Türk Musikisi sanatkârları Ankara'ya nakledilerek, Cumhurbaşkanlığı kadrosuna alındı. Bu tarihten sonra Batı müziği bölümü "Cumhurbaşkanlığı Orkestrası ve Bandosu" olarak ikiye ayrılarak Türk müziği sanatçıları "Cumhurbaşkanlığı Fasıl Heyeti" adı altında uzun yıllar görev yapmıştır.

Muzıka-yı Hümayun'un kurulması, Batı müziğinin Osmanlı'da kurumlaşmasında ilk adımı oluşturmuştur. Bu müzik, zaman zaman bazı padişahların döneminde gölgede kalsa da genel olarak bu tarihten sonra Saray tarafından desteklenmiştir. Ne var ki halk tarafından kabuş edilip benimsenmesi yolunda herhangi bir çaba sarf edilmemiş, çalışmalar Saray ve çevresi ile askerî yapı içerisi ile sınırlı kalmıştır. Yine de batılılaşma sürecinde çok sesli müziğin ülkee kurumlaşması bakımından kuruluşu ve tarihsel dönem içerisinde geçirdiği değişim ve dönüşümler bu yönde farklı bakış açılarına sahip olunması bakımında önemlidir.

KAYNAKÇA

AND, Metin (1972) Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. I. Baskı. Ankara.

AKKUTAY, Ülker (1984) Enderûn Mektebi. Gazi Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi. Ankara.

AKSOY, Bülent (1985) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma. Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. 5, 1212-1236. İletişim Yayınları, İstanbul.

AKYÜZ, Yahya (1999) Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1999'a). Alfa Yayınları, İstanbul.

ALANER, Bülent (2004) "İmparatorluk Döneminden Cumhuriyet Türkiyesi'ne Çok Sesli Müzik Kurumlarının Öyküsü" Cumhuriyet Döneminde Askerî Müzik ve Gelişimi Sempozyumu Kitabı. K.K. Basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü Sip. No: 13, Ankara, s.4-25.

ALİ UFKÎ (1976) Mecmua-i Sâz u Söz. (Tıpkıbasım), İstanbul Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

ALTAR, Cevat Memduh (1993) Tiyatro Tarihi IV. Acar Matbaacılık A.Ş. İstanbul.

ALTINKULAÇ DEMİRDAĞ, Refika (2016) Tiyatroda Seyirci Fikri ve Tanzimat Tiyatrosu. Karahan Kitabevi, Adana.

ARACI, Emre (2006) Donizetti Paşa: Osmanlı Sarayının İtalyan Maestrosu. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş., İstanbul.

ARKIN, Ramazan (1951) Tanzimat Devri. Akın Matbaası, İstanbul.

ATAMAN, Ahmed Muhtar (1928) Mektepliler için Şen Şarkılar, Devlet Matbaası, İstanbul.

BAHADIROĞLU, Yavuz (1999) Osmanlı Padişahları Ansiklopedisi. Nesil Basım Yayın. İstanbul.

BİLİM, Cahit Yalçın (1999) Osmanılar'da Eğitim Çağdaşlaşması: Askeri Okullar, T.A. Ankara.

…. (2004) Cumhuriyet Döneminde Askeri Müzik ve Gelişimi Sempozyum Kitabı. K.K.Basımevi ve Basılı Evrak Depo Müdürlüğü Sip. No: 13, Ankara.

ÇALIŞIR, Feridun (1972) Türkiye'nin İlk Bandosu K.K.K. Bando ve Armoni Muzıkası. Ankara.

ÇERKEZ, Belkıs (1995) Muzıka-yı Humayun. (Danışman: Prof. Dr. Selahattin İçli) İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

ERENDİL, Muzaffer (1992) Dünden Bugüne Mehter.Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları. Ankara.

ERGİN, Nihat (1999) Yıldız Sarayı'nda Müzik: Abdülhamit II Dönemi, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara.

ERGİN, Osman (1977) Türkiye Maarif Tarihi. Eser Matbaası, Cilt: 1-2, İstanbul.

GAZİMİHAL, M. Ragıp (1955) Türk Askeri Muzıkaları Tarihi. Maarif Vekâleti Yayınları, Ankara.

GAZİMİHAL, M. Ragıp (1939) Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri. Numune Matbaası. Cilt 1. İstanbul.

Hacı ÂRİF Bey (1873) Mecmua-i Ârifi (Şarkı Mecmuası). İbrahim Efendi Matbaası. Hicri:1290. İstanbul.

İRTEM, Süleyman Kani (1999) Osmanlı Sarayı ve Harem'in İçyüzü, Muzıka-i Hümayun ve Saray Tiyatrosu, Temel Yayınları, İstanbul.

KAHRAMANKAPTAN, Şerif (2009) Mehter'den Alaturka'ya/From Mehter To 'Alla Turca'. Ark Yayınları.

KARAMAHMUTOĞLU, Gülay (1995) Tanzimat'ın Türk Müziğine Etkileri. İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Danışman: Prof. Selahattin İçli, İstanbul.

KARAMAHMUTOĞLU, Gülay (1999) İstanbul Atatürk Kitaplığı'ndaki El Yazması Hamparsum Nota Defteri. İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Sanatta Yeterlik Tezi. Danışman: Prof. Yalçın Tura, İstanbul.

KARAMAHMUTOĞLU, Gülay (1999) "Tanzimat Döneminde Müzik, Dönem Padişahları ve Müzik Anlayışları", Osmanlı. c. X (Kültür Sanat), Ankara.

KARAMAHMUTOĞLU, Gülay (2009) Hamparsum Limonciyan ve Nota(lama) Sistemi. Müzik ve Bilim Dergisi/Journal Of Music and Science, 6.Yıl Seçme Makaleler Kitabı/Selected Articles 6th Year Edition Book, Bahariye Sanat Galerisi Yayınları, İstanbul. s.73-90.

KARAMAHMUTOĞLU, Gülay (2014) III. Selim Dönemi'nde Geliştirilen İki Farklı Müzik Nota(lama) Sistemi: Abdülbaki Nasır Dede'nin 'Ebced' ve Hamparsum Limonciyan'ın 'Khaz' Nota(lama) Sistemleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme. Yeni Türkiye Türk Mûsıkîsi Özel Sayısı; Yıl 10, Sayı 57 Ankara. s.774-783.

KIZILTUĞ, Fırat (2002) Bandodan Klasik Müziğe. Pan Yayıncılık, İstanbul.

KOÇU, Reşat Ekrem (2003) Hatice Sultan ile Ressam Melling: Tefrikalaşmış Hikayeler. 2. Baskı, Doğan Kitapçılık, İstanbul.

KOSAL, Vedat (2001) Osmanlı'da Klasik Batı Müziği. Eko Basım Yayıncılık Ltd. İstanbul. s. 91-109.

KÖSEMİHAL, M. Ragıp (1939) Türkiye-Avrupa Musiki Münasebetleri. Cilt 1, Numune Matbaası, İstanbul.

MAC FARLANE, Charles (1829) Constantinople in 1828. Saunders and Otley, London.

MÜMTAZ, Ahmet Semih (1948) Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler, Hilmi Kitapevi, İstanbul.

OSMANOĞLU, Ayşe (1960) Babam Abdülhamit. Güven Basım ve Yayınevi, İstanbul.

OZANSOY, Halit Fahri (1964) Darülbedayi Devrinin Eski Günlerinde. Ak Kitabevi, İstanbul.

ÖGEL, Bahaeddin (1987) Türk Kültür Tarihine Giriş 8. Kültür Eserleri Dizisi: 46. Başbakanlık Basımevi. Ankara.

ÖZALP, Nazmi (1986) Türk Musikisi Tarihi (Derleme). TRT Müzik Dairesi Başkanlığı Yayın No.34, Basılı Yayınlar Müdürlüğü Yayın No.200, Cilt 1-2. Ankara.

ÖZCAN, Nuri (2006) Muzıka-yi Hümâyun. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt: 31, İstanbul.

ÖZDEN, Erhan (2015) Osmanlı Maârifi'nde Mûsikî. Türk Tarih Kurumu. Afşaroğlu Matbaası. Ankara.

ÖZPEKEL, Osman Nuri (2014) Türk Müziğinde Fasıl ve İcrâ Farklılıkları. Yeni Türkiye Türk Mûsıkîsi Özel Sayısı; Yıl 10, Sayı 57, Ankara. s.1131-1143.

ÖZTUNA, Yılmaz (1977) Osmanlı İmparatorluğu (Türk Ansiklopedisinin XXVI. Cildinden ayrı baskı) Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, Milli Eğitim Basımevi. Ankara.

ÖZTUNA, Yılmaz (1970) Türk Musikisi Ansiklopedisi. I-II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

POUQUEVILLE, François C. H. L (1806) Travels Through the Morea, Albania and the Several Other Parts of the Ottoman Empire to Constantinople During the Years 1798, 1799, 1800, and 1801, Richard Phillips, London.

RADO, Şevket (1970) Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin Fransa Seyahatnamesi. Hayat Tarih Mecmuası, İstanbul.

SANAL, Haydar (1964) Mehter Musikisi. Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.

SANLIKOL, Mehmet Ali (2011) Çalıcı Mehterler. Yapı Kredi Yayınları 3433, Sanat 182; 1. Baskı, s: 31-59. İstanbul.

SAY, Ahmet (2005) Müzik Ansiklopedisi, Besteciler-Yorumcular-Eserler-Kavramlar. Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları. Ankara.

SAZ, Leyla (2010) Haremde Yaşam-Saray ve Harem Hatıraları. DBY Yayınları,

SERDAROĞLU, Emine Reyhan (2008) Muzıka-yı Hümayun'un Kurulmasından Günümüze Türkiye'de Çoksesli Klasik Batı Müziğinin Kurumlaşması. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens. Müzikoloji Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul.

SEVENGİL, R. Ahmet (1959) Opera San'atı ile İlk Temaslarımız (Türk Tiyatrosu Tarihi 2) Maarif Basımevi. İstanbul.

SEVENGİL, R. A (1961) Türk Tiyatrosu Tarihi III: Tanzimat Tiyatrosu. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

SEVENGİL, R. Ahmet (1962) Türk Tiyatrosu Tarihi IV (Saray Tiyatrosu). Milli Eğitim Basımevi. İstanbul.

SEVENGİL, Refik Ahmet (1968) Türk Tiyatrosu Tarihi V: Meşrutiyet Tiyatrosu. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

… (1986) Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi. İletişim Yayınları. Cilt 5. İstanbul.

… (2010) Tayyarzâde Ahmet Ata, Osmanlı Saray Tarihi (Tarih-i Enderun). Hazırlayan: M. Arslan. Kitabevi Yayınları, Cilt III, İstanbul, s.149-151.

SİMAVİ, Lütfi (1970) Osmanlı Sarayının Son Günleri. Hürriyet Yayınları, İstanbul.

SOKU, Ziya Şakir (1957) Tanzimat Devrinden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi. Çeltüt Matbaası, İstanbul.

TUĞLACI, Pars (1986) Mehterhane'den Bando'ya/Turkish Bands Of Past And Present, Cem Yayınevi. İstanbul.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1977) Osmanlılar Zamanında Saraylarda Mûsikî Hayatı. Belleten, c.XLI. Ankara.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı (1988) Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı. Cilt 4, TTK Basımevi. Ankara.

ÜNGÖR, Etem (1966) Türk Marşları. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları. Seri: 4. Sayı: A3 Ankara.

VURAL, Timur (2014) Türk Askerî Mûsıkîsi. Yeni Türkiye Türk Mûsıkîsi Özel Sayısı; Yıl 10, Sayı 57 Ankara. s.1075-1076.

ARŞİV BELGELERİ

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Hazine-i Hassa Defterleri: 00542.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. Dosya Usûlü İradeler Tasnifi: 22/20.

Rusya Ve Orta Afrika Cumhuriyeti İlişkilerinde Wagner Grubu: Etkiler Ve Analiz

Demet Şefika MANGIR[1]
Onur YILDIZ[2]

Giriş

Afrika kıtası, dünyanın ikinci en büyük kıtasıdır ve coğrafi olarak Sahra Çölü, Sahel bölgesi, Batı Afrika, Orta Afrika, Doğu Afrika, Güney Afrika gibi alt bölgelere ayrılmaktadır. Bu bölgeler, coğrafi, kültürel ve tarihsel farklılıkları yansıtmaktadır. Orta Afrika, Kamerun, Orta Afrika Cumhuriyeti, Çad, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Kongo Cumhuriyeti, Gabon, Ekvator Ginesi, ve São Tomé ve Príncipe ülkeler, Orta Afrika bölgesinin genel sınırlarını oluşturur ve coğrafi olarak birbirlerine komşudurlar. İkinci Dünya Savaşına kadar Fransız Orta Afrika'sı, Fransız ve Belçika Kongoları, Fransız ve İngiliz Kamerunları gibi isimlerle bilinen bölgeler 1960'lı yıllarda bağımsızlıklarını kazanmışlardır. Günümüzde her biri egemen devlet olarak bağımsızlıklarını sürdürmektedirler. Çalışma konumuzun odak noktasında yer alan Orta Afrika Cumhuriyeti, kuzeyde Çad, doğuda Sudan ve Güney Sudan, güneyde Kongo Demokratik Cumhuriyeti ve Kongo Cumhuriyeti, batıda ise Kamerun ile sınırları çizilmiştir. Orta Afrika Cumhuriyeti'nin başkenti Bangui'dir. Ülkenin nüfusu yaklaşık olarak 4.9 milyon (2021) civarındadır. Resmi dili Fransızca olan ülkede yerel diller de konuşulmaktadır. Bir cumhuriyet olarak yönetilen Orta Afrika Cumhuriyeti devlet başkanı tarafından temsil edilmektedir. Ülkenin siyasi tarihi istikrarsızlık ve çatışmalarla dolu olmuştur. Orta Afrika Cumhuriyeti'nin ekonomisini tarım, ormancılık ve madencilik belirlemektedir. Ancak iç karışıklıklar ve istikrarsızlık ekonomiyi olumsuz etkilemektedir. Ülke, genellikle ormanlarla kaplı ve akarsu havzalarıyla dolu bir araziye sahiptir. Orta Afrika Cumhuriyeti'nin tarihi, yerli halkların yanı sıra Fransız kolonizasyonu ve bağımsızlık mücadelesi ile şekillenmiştir. Ülke, yıllarca iç savaş, çatışmalar ve insan hakları ihlalleri ile mücadele etmiştir. Bu nedenle Orta Afrika Cumhuriyeti, uluslararası yardım ve barış çabalarının odak noktası olmuştur. Dolayısıyla bölge hem ABD'nin hem de Rusya'nın dış politikalarının öncelikli konuları arasında yer almaktadır.

Çalışmamızda Rusya'nın Afrika kıtasındaki politikalarına yer verirken Orta Afrika Cumhuriyeti ile ilişkilerinde özellikle Wagner Grubu'nun etkinliği üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda Afrika kıtasında Rusya'nın genel politikalarına değinilecek ve sonrasında Orta Afrika Cumhuriyeti özelinde Wagner Grubu'nun bölgedeki Rus dış politikasını nasıl şekillendirdiği irdelenecektir. Çalışmamızın birinci bölümünde Rusya'nın tarihsel süreç içerisinde Afrika politikasındaki temeller ve değişimlerden bahsedilerek oluşturulan altyapıya, ikinci bölümde Orta Afrika Cumhuriyeti ile ilişkiler ve Wagner Grubu'nun bu anlamdaki etkileri analiz edilecektir. Bu kapsamda Wagner Grubu ile bağlantılı olduğu iddia edilen güvenlik, madencilik ve kerestecilik sektörlerinde faaliyet gösteren Orta Afrika Cumhuriyeti şirketleri ve faaliyetlerine yer verilecektir. Üçüncü bölümde, Rusya'nın Orta Afrika Cumhuriyeti ilişkilerinde Wagner Grubu'nun faaliyetleri sonrasında uluslararası kamuoyunda oluşan tepkilere Ukrayna Savaşı özelinde yer verilerek bu tepkilerin özellikle Birleşmiş

[1] Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID: 0000-0002-2542-8551
[2] Selçuk Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Master, ORCID: 0000-0003-4423-5138

Milletler platformundaki etkileri üzerinde durulacaktır. Dördüncü ve son bölümde ise, Wagner Grubu'nun Haziran 2023'te Rus ordusuna yönelik kalkışmasının Rusya'nın Afrika ilişkilerine nasıl yansıdığına değinilerek bir gelecek görüntüsü oluşturulmaya çalışacaktır.

Rusya'nın Afrika Politikası

Rusya'nın Afrika politikası, Sovyetler Birliği döneminden sonra önemli değişiklikler geçirmiş, birçok Afrika ülkesine ideolojik ve askeri destek sağlamış ve bu ülkelerde etkili olmuştur. Sovyetler Birliği'nin çözülmesinin ardından, Rusya'nın Afrika'daki rolü de değişmiş ve bu ülkelerle olan ilişkileri daha da karmaşık bir hal almıştır. Özellikle Rusya'nın Afrika'daki etkisi, askeri işbirliği, enerji projeleri ve diplomatik ilişkiler yoluyla giderek artmaktadır. Bu durum uluslararası toplumun dikkatini Rusya'nın Afrika'da artan askeri varlığına, ticaret hacmine ve diplomatik ilişkilerine çevirmekte ve bölgeye jeopolitik nedenlerle büyük bir önem kazandırmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın ilk kısmında tarihsel seyri içinde Rusya ve Afrika ilişkilerinin bir sentezi yapılmaya çalışılacaktır.

Rusya Federasyonu tarihsel olarak çoğunlukla Afrika kıtasından soyutlanmayan ve ilişkilerini belirli bir seviyede de olsa devam ettiren bir politika izlemiştir. Sukhankin'in Kiselev'den aktardığına göre (Kiselev, 2005:2) bu tarihsel ilgi ve alakanın, Çar I. Peter'in, dönemin genişlemeci politikalarına uygun olarak, Madagaskar adasının sahip olduğu yeraltı kaynakları nedeniyle sömürgeleştirilmesine çalışılması en çarpıcı örneklerindendir (Sukhankin, 2020:3).

Rusya'nın Afrika politikası pragmatist bir çerçevede şekillenmektedir (Güler ve Eke, 2021: 12). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ile yaşanan ideolojik çekişme alanı olarak da gördüğümüz Afrika, özellikle SSCB'nin dağılmasına yakın, yetersiz ekonomik kaynaklar ve başkalaşan bir dış politika anlayışı nedeniyle göz ardı edilmiştir. Mihail Gorbaçov'un 1986 Paris ziyareti sırasında Avrupa'yı "ortak ev" olarak tanımlaması (Ayan 2007: 30) ve aynı tarihlerde Afrika'da bulunan 9 büyükelçilik ve 13 kültür merkezinin kapatılmış olması (Çalışkan, 2021:2) bu duruma örnek verilebilir. Halbuki bu dönemde SSCB'nin 37 Afrika ülkesiyle siyasi, ekonomik ve askeri alanlarda iş birliği anlaşması imzaladığı görülmektedir (Orakçı, 2023:2). Özellikle Yevgeny Primakov'un önce Dışişleri Bakanlığı sonrasında Başbakanlığı dönemlerinde Afrika politikasının yeniden tanımlanmaya çalıştığı ve bir paradigma değişimine çalışıldığı görülmektedir (Sukhankin, 2020:1). Bu değişimde, SSCB sonrasında Rusya'nın liberal politikalar benimsemesi ve pazar ekonomisi çerçevesinde yeni ekonomik ilişkiler geliştirme çabası temel nedenler olarak söylenebilir. Bu amaçla uyumlu olarak kamu diplomasisi faaliyetlerinden askeri iş birliği anlaşmalarına kadar geniş bir çerçevede gelişen ilişkilerden söz edilmesi mümkündür. Rusya'nın Afrika politikasına yönelik Rus devlet destekli yayın kuruluşlarının, Afrika'daki Rusya algısına ve Rus sempatisine katkı sunması için Afrika devlet destekli medya kuruluşlarına ücretsiz içerik vermesi ve kamuoyu oluşturması bahsedilen değişimin bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir (Roger, 2022:5).

Vladimir Putin'in göreve başlamasıyla yeniden çizilen Afrika vizyonu, aslında bir çeşit meydan okumayı da içinde barındırarak, yeniden büyük güç olma iddiasını taşımaktadır (Neethling, 2019:1). Bu kapsamda 2009 yılında Afrikalı ve Rus iş ve siyaset adamlarına alan açmak maksadıyla Afrika Ülkeleri Ekonomik İş birliği Komitesi (the African Coordinating Committe for Economic Cooperation with African Countries – AfroCom) kurulmuştur (Giles, 2013:12). Rusya'nın geri dönüşü olarak da tanımlanan bu açılım, 2016 yılında yayınlanan Dış Politika Konsept Belgesinde "çok yönlü etkileşim" olarak tarif edilmiş (Kalika, 2019:3) ve Afrika ülkeleriyle ideolojinin dışında iş birliği öngörülmüştür (Güler ve Eke 2021: 25). 2019 yılında Rusya'nın Soçi kentinde yapılan ve "Barış, Kalkınma ve Güvenlik İçin" temalı ilk Rusya-Afrika zirvesi (Tepeciklioğlu, 2021: 111) ve sonrasında 2023 yılında yapılan Rusya'nın

St. Petersburg şehrinde yapılan ikinci zirveyle (Zirve Sonuç Bildirgesi: 2023) birlikte Rusya'nın Afrika politikası üç ana unsur üzerinde kurularak bina edilmiştir. Bunlardan ilki, doğal kaynak temin edilmesi ve var olanların güvence altına alınması gibi ekonomik çıkarları içermektedir. Aşırı gruplarla mücadeleye destek olma ve Batı'ya bu anlamda bir meydan okuma ve rekabet oluşturma gibi güvenlik çıkarları ikincil unsuru oluştururken, kıtada yalnızlaşan Güney Afrika gibi tarihsel müttefiklerle birlikte hareket ederek siyaseten alan açılmasına çalışmak politik çıkarlara hizmet eden üçüncül unsuru oluşturmaktadır (Sukhankin, 2020:6).

SSCB'nin dağılması sonrasında kimilerinin tarihin sonu dediği kimilerinin de medeniyetler arasındaki çatışmaların uluslararası politikayı belirleyeceği iddiaları arasında, ABD'nin süper güç konumuna gelmesi söz konusu olmuştur. İdeolojik ayrımların ve buna bağlı çekişmelerin dışında göç, küresel ısınma ve salgın hastalıklar gibi küreselleşmeyi derinleştiren ve devletlerin iş birliği içinde olmalarını zorlayan süreçler küresel siyaseti de etkilemiştir. Bunun yanı sıra özellikle terör olaylarının yaygınlaşmasıyla birlikte radikal grupların çeşitli vesilelerle gelişmesi güvenliği daha öncelikli bir konuma getirmiştir. Bu bağlamda gerçekleşen 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin süper güç iddiası kuvvetlenmiştir. Bu durumun bir tezahürü olarak bahse konu saldırıların sorumlusu olduğu söylenen El-Kaide ve onu destekleyen Afganistan'daki Taliban'a yönelik 2001 yılında gerçekleştirilen askeri operasyon ve devamında yine ABD'nin dünyadaki sorunların tamamının yine ABD tarafından çözülebileceği iddiasının bir sonucu olarak gerçekleşen 2003 yılında gerçekleştirilen Irak operasyon, başka amaçlarıyla birlikte, Rusya, Çin ve İran gibi bölgesel anlamda ABD'nin süper güç iddiasına zarar verebilecek ülkelerin çevrelenmesini de beraberinde getirmiştir (Ayan, 2007: 62-67).

Bununla birlikte Rusya'nın 2000'li yılların başında hem iç hem dış politikada karşılaştığı kimlik bunalımlarından söz edilmektedir. Atlantikçiler olarak ifade edilen ve Batı ve ABD ile ilişkilerin geliştirilmesiyle birlikte pazar ekonomisinin ve liberalleşmenin temel hedef olarak alınmasını isteyenlere karşı Avrasyacılar (Mangır, 2020:195) olarak adlandırılan ve SSCB ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilmesi askeri, siyasi ve ekonomik müttefikliklerin korunmasını isteyenler bulunmaktadır (Ayan, 2007: 92). Bu bunalım içinde Putin'in 2001 yılındaki seçimlerde kullandığı "Büyük Rusya" sloganıyla pragmatik bir anlayışla Rusya'nın Batı ve Asya ülkeleri dışındaki diğer bölgelerle de ilişkilerinin geliştirilmesi çabasından söz edilmektedir.

2000'li yılların başında Rusya'nın yaşadığı bu bunalım ve 2003 Irak işgali sonrasında ABD'nin Orta Doğu başta olmak üzere birçok bölgedeki etkinliğini artırma isteği Rusya'nın daha sert ve keskin bir çizgiye doğru ilerlemesine yardımcı olmuştur. Bu anlamda 1999 yılında başlayan ve 2008 yılında bağımsızlıkla sonuçlanan Kosova süreci sonrasında Rusya'nın Batı'ya yönelik tavrı sertleşmiştir. Çoğunlukla ABD'nin teşvikleriyle eski SSCB ülkelerinde ortaya çıkan Batı yanlısı siyasi eğilimler Rusya'nın bu tavrının sertleşmesinde önemli rol oynamıştır. Irak Savaşı sonrasında benzer bölgesel etkilere sahip 2008 Rusya Gürcistan Savaşı bu tavrın en net göründüğü zamanlardandır. Tarihsel olarak Güney Osetya ve Abhazya'nın SSCB sonrasındaki statülerinden kaynaklanan sorun özellikle 2004 yılında Gürcistan'da gerçekleşen cumhurbaşkanlığı seçimleriyle ilgili hile suçlamaları sonrasında gerçekleşen "gül devrimi" ile göreve başlayan Mihail Saakaşvili döneminde derinleşerek savaşa dönüşmüştür. ABD'de eğitim almış ve Batı değerlerini tanıyan Saakaşvili'nin Güney Osetya'daki Rus etkisini kırmak için gerçekleştirdiği çeşitli müdahaleler Ağustos 2008'de savaşın başlamasıyla sonuçlanmıştır (Erkan, 2015: 72-74). Beş gün süren savaş sonrasında Rusya, ABD, AB, NATO ve BM'nin Gürcistan desteklerinin söylem düzeyinde kalmasından da cesaret alarak yakın çevresindeki siyasi olaylara özellikle Putin yönetimiyle birlikte nasıl tepkiler vereceğini net olarak göstermiştir. Rusya'nın savaşta orantısız güç kullandığı konusunda uluslararası kamuoyunda bir görüş birliği oluşmuştur. Bu durum aslında diğer eski SSCB ülkeleri, özellikle Ukrayna, için

bir mesaj niteliği taşımakla birlikte Rusya'nın dış politikasında Rus etnik grupların güvenliğinin sağlanması önemli bir unsur haline gelmiştir.

2014 yılına gelindiğindeyse, Gürcistan örneğinde olduğu gibi, AB ve NATO üyeliklerinin Batılı devlet başkanlarınca dillendirilmeye başlanması ve bölgedeki Rus etnik grupların Rusya ile ilişkilerinin geliştirilmiş olması benzer bir durumun Kırım'ın işgal edilmesiyle sonuçlanmasına neden olmuştur. 2014 yılında başlayan Kırım'ın işgaliyle Rusya – Batı ilişkileri iyice gerilirken Rusya'nın aynı dönemlerde izlediği Afrika politikası sayesinde ekonomik ve siyasi destek gördüğü söylenebilir. Bu nedenledir ki, Şema:1'de de görüleceği üzere, birçok Afrika ülkesinin özellikle Birleşmiş Milletler (BM) oylamalarında ve uluslararası kamuoyunda Rusya'ya yönelik tepkisiz ya da olumlu açıklamaları görülebilmektedir (Toosi ve Heath, 2022:4).

Şema :1 Ukrayna-Rusya Savaşı Üzerine Yapılan BM Genel Kurul Oylama Sonuçları

Tarih	Katılan Ülkeler	Evet	Hayır	Çekimser	Katılmayanlar	Hayır-Çekimser Oy ve Katılmaya Afrika Ülkeleri
2.03.2022	181	141	5	35	12	18
24.03.2022	183	140	5	38	10	25
7.04.2022	175	93	24	58	18	47
12.10.2022	183	143	5	35	10	24
14.11.2022	181	94	14	73	12	39
15.12.2022	176	82	14	80	17	40
23.02.2023	180	141	7	32	13	24

Kaynak: 2022-2023 BM Genel Kurulu verilerinden derlenmiştir.

Putin'in üçüncü cumhurbaşkanlığı sonrasında Batı ile gerilmiş ilişkilerin ve alternatif bölgesel iş birliklerinin geliştirilmesine dayanan dış politikası Rusya'nın Afrika'da birçok alanda kendisini göstermekte ve askeri, ekonomik ve siyasi ilişkilerde şimdiye kadar göreceli bir başarı pozisyonu çizmektedir. Askeri iş birliği alanında SSCB döneminden bu yana var olan bazı anlaşmaların dışında özellikle ekonomik getirisi yüksek ve hukuki olarak Rusya'yı uluslararası alanda zor durumda bırakmayacak ilişkilerin geliştirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Rusya'nın son dönem Afrika politikasının etkinliğinin bir başka önemli nedeni de Batı ülkelerinin özellikle ABD'nin 2016 sonrasında Afrika'da oluşturduğu güç boşluğu denilebilir (Fabricius, 2019:2-3). ABD'nin 2014'te yaptığı ilk Afrika zirvesi sonrasında yapılan ikinci zirve 2022 yılında gerçekleşebilmiştir, bu gecikmede 2014 yılında verilen taahhütlerin yerine getirilememesinin etkileri olduğu açıktır (İlhamoğlu, 2022:5). Bunun yanı sıra, 2016 ABD Başkanlık seçimlerinde Rusya'nın müdahale ettiğine dair iddiaların ve Donald Trump yönetiminin öncelik sırasında gerilerde kalan Afrika'da Rusya, Çin, Türkiye, Hindistan gibi ülkelerin yer ettiği görülmüştür (Clarke ve Perens, 2023:10). Benzer şekilde, Fransa'ya karşı kıtada oluşan karşıtlığın körüklenmesiyle Batı ve eski kolonyal ülkelere olan karşıtlık yerini bahsedilen ülkelerle ilişkilerin gelişmesine bırakmıştır.

Görüldüğü üzere, Afrika'da ABD'nin dış politika önceliklerinin zaman içinde değişiklik göstermesi ve farklı dönemlerde farklı odak noktalarına dönüşmesi Rusya'nın bu bölgede daha etkin olmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle 2016 sonrasındaki dönemde Afrika politikaları,

terörle mücadele, insani yardım, kalkınma projeleri ve diğer alanlarda sağlanan işbirliği Rusya'nın uzun vadeli çıkarlarına hizmet etmektedir. Bu bağlamda, Rusya'nın Afrika kıtasında elde ettiği konumu korumak ve genişletmek amacıyla, asimetrik güç uygulamalarından söz edilecek olan çalışma da özellikle Wagner Grup'un Orta Afrika Cumhuriyeti'ndeki etkinliği incelenecektir.

Rusya'nın Orta Afrika Cumhuriyeti ile İlişkileri: Wagner Grubu

Afrika'da Rusya'ya bağlı olan veya Rusya ile ilişkileri olduğu bilinen birkaç Özel Askeri Şirket (ÖAŞ), güvenlik, danışmanlık veya eğitim hizmetleri sunmaktadır (Özdemir, 2023:6). Afrika'da Rus ÖAŞ'lerin varlığı 1990'lı yılların başına kadar gitmektedir. Rusya'nın Afrika'da var olan bazı enerji yatırımlarının güvenlik ihtiyaçlarının sağlanması ve iş adamlarının korunması amacıyla Moran Security ve Slavonic Group gibi şirketler faaliyetlerde bulunmuşlardır. (Fasonetti, 2022:4). Özellikle 2014 yılında yaşanan Kırım'ın işgali sonrasında, Rus şirketlerinin genellikle Asya'da faaliyet gösterdikleri ve uygulanan yaptırımlar nedeniyle pazar alanlarının daralması nedeniyle başka bölgelere açıldıkları görülmektedir (Olivier, 2019: 3). Bu kapsamda belki de en önemli açılım kendinden önceki ÖAŞ'lerden farklılaşan ve dünya çapında geniş bir ağ kurarak küresel aktör olarak da tanımlanan Wagner Grubu'nun (Erkan ve Ateş, 2023:113) çalışmaları irdelenecektir.

Wagner Grubu, Putin döneminde eski bir Rus gizli servis ajanı olan Dmitri Utkin tarafından kurulduğu iddia edilmektedir (Marten, 2019: 192). 2014 yılında kurulan bu oluşumun Rus gizli servisiyle yakın ilişki içinde olduğu ve bu nedenle Rus dış politikasının önemli bir unsuru haline geldiği söylenebilir (Güneş, 2020: 569). Rusya resmi olarak Wagner Grubu'nun giriştiği iddia edilen faaliyetler hakkında doğrudan sorumluluk kabul etmeyerek zımni bir destek vermektedir. Dolayısıyla, Wagner Grubu'nun Rusya'daki hukuki statüsü resmi olarak bir özel askeri şirket ya da milis örgüt olarak tanımlanmış değildir. Bu hukuki boşluktan yararlanarak makul reddedilebilirdik politikası izlemektedir (Özer, 2023:142). Bu konuda bir kodifikasyon çalışması yapılması gündeme gelmiş olmasına rağmen Rus meclisi Duma'da yapılan siyasi tartışmaların sonuçsuz kaldığı görülmektedir.

Wagner Grubu'nun faaliyetlerinin farklı ülkelere yayılması ve başka sektörlerce daha karmaşık hale gelmesinde şüphesiz ki Putin'e yakınlığıyla bilenen ve şaibeli bir ölümle karşılaşan Yevgeni Prigozhin'in önemi büyüktür. 1990'lı yıllarda suça karışmış ve sonrasında St. Petersburg'da Putin ile tanıştıktan sonra büyüyen (Lois, 2022:11) bu sıra dışı iş adamı özellikle Afrika'daki bağlantıları sayesinde Wagner Grubu'nun kıtada ciddi bir aktör olmasını sağlamıştır. Yemek sektöründe faaliyetlerine başlayan Prigozhin'in, Rus devlet kurumlarından aldığı ihalelerin toplamının 2 milyar $ civarında olduğu Putin tarafından açıklanmıştır (Psaledakis ve Pamuk, 2023:5). Bu şekilde büyüyen Wagner Grubu'nun Orta Afrika Cumhuriyeti faaliyetleri ise çok boyutlu şekilde değerlendirilmelidir.

Orta Afrika'da 2012 yılında başlayan ve hala etkilerinin görüldüğü iç savaşın bir neticesi olarak siyasi, ekonomik istikrarsızlıklar ve Batı ülkelerinin insan hakları ve demokrasi gibi değerleriyle örtüşmeyen siyasi yönetimler, farklı devletlerle iş birliği imkanlarını değerlendirirken Rusya ile yakınlaşmaya başlamıştır (Olivier, 2022:3). Bu dönemde Arta Afrika hükümetinin 2013 yılından beri uygulanan silah ambargosunun (UN, 2023:2) esnetilmesine yönelik girişimleri Rusya tarafından desteklenmiş ve karşılık bulmuştur. 2017 yılına kadar BM Güvenlik Konseyi daimî üyelerinin bu alanda farklı şekilde davranmalarından kaynaklanan çözümsüzlük, Rusya'nın Fransa'ya uygulamadığı bir veto sonrasında değişmiştir (Olivier, 2019:10). Bu dönemde Rus askeri danışmanlarının ülkeye gönderilmesi Wagner Grubu'nun Orta Afrika'daki faaliyetlerinin başlangıcı sayılmaktadır (Dukhan, 2020:9). Bu faaliyetleri çalışma boyunca üç temel sektör ve bu alanlarda kurulmuş Rusya ile bağlantılı

olduğu yönünde kuvvetli şüphe bulunduğu beş şirket üzerinden değerlendirmek yerinde olacaktır. Bu sektörler; özel güvenlik, değerli taş madenciliği ve kerestecilikdir.

Sewa Security Services ve Özel Güvenlik Hizmetleri

Sewa Security Services, 2017 yılında BM ambargosunun kaldırılmasından hemen sonra ülkedeki faaliyetlerine başlamıştır. Genel olarak, özel güvenlik hizmeti olarak tanımlanabilecek hizmetlerin Orta Afrika'nın önemli devlet adamlarıyla Rus destekli şirketlere yönelik faaliyetlerinden bahsedilebilir. Yerel mevzuata göre kurulmuş bu şirket, başta Orta Afrika Başkanı Faustin-Archange Touadera olmak üzere üst düzey devlet görevlilerinin yakın korumalığını yapmaktadır. ABD tarafından kurulmasının hemen ardından yaptırım uygulanmaya başlanan şirketin resmi olarak ülkede bulunan askeri birliklere yönelik eğitim çalışmaları yaptığı ve bu sayede ülkenin istikrarına katkıda bulunduğu iddia edilmektedir. Ancak şirketin zaman içerisinde insan hakları ihlalleriyle anılması ve faaliyetlerinin oldukça dar bir çerçevede sürdürülmesi Rusya'nın bu gibi durumlara verdiği tepkiler bahsedilen bağlantıları doğrulamaktadır (Arief & ark., 2023:2).

Sewa'nın faaliyetlerine katılan Rus güçlerine yönelik insan hakları suçlamalarına karşı, önceleri Hollywood filmlerinde gördüğümüz bir propaganda filmi bu kez Rusya tarafından yapılmıştır. Esasında Orta Afrika-Rusya ortak yapımı olan 2021 yılı yapımı Turist (Tourist) isimli filmde ülkeye dostluk, barış ve huzur götüren Rus güçlerinin, Batılı güçlerin siyasi olarak engellemelerine rağmen, başarısını konu almaktadır (Bougeli ve Roger, 2021:2). Prigozhin tarafından finanse edildiği söylenen bu ve benzeri kamu diplomasisi çalışmalarının bir devlet refleksiyle gerçekleştiğine düşünülmektedir.

Genel olarak güvenlik sektörüyle başlayan ve diğerleriyle devam eden Prigozhin bağlantılı şirketlerin Orta Afrika'daki varlığının vardığı boyutu değerlendirmek açısından eski Rus gizli servis ajanlarından Valery Zakharov'un Orta Afrika Başkanı Touadera'ya ulusal güvenlik danışmanı olarak atanmasından da anlaşılmaktadır (Dukhan, 2020:3). Ülkede kurulan ve yasal mevzuata uygun olarak çalışan bir şirket olarak Sewa, ordu eğitimleri, koruma (bireysel ve Rus yatırımlarının korunması) hizmetleriyle birlikte Wagner Grubu'nun bölgedeki en önemli unsurlarından birisidir.

Madencilik Hizmetleri: Lobaye Invest, Diamville ve Midas Resources

Afrika kıtası dünyanın en büyük altın ve elmas madenlerine ev sahipliği yapmaktadır (US Africa Gold Advisory, 2023: 4). Orta Afrika mevcut rezervlerinin dışında henüz keşfedilmemiş altın, elmas, kobalt, uranyum ve petrol rezervlerinin bulunduğu bilinmektedir (Spiller vd, 2021:2). Özellikle 2014 sonrasında Rusya'ya yönelik uygulanan yaptırımlar sonrasında ekonomik pazar çeşitliliği artırmak ve kırılgan Rus ekonomisinin kuvvetlendirilmesi isteği farklı bölgelere açılmayı kolaylaştırmıştır. 2017 yılında Orta Afrika'da başlayan iş birliği süreci Rus şirketlerinin ülkedeki yatırımlarının artmasına neden olmuştur. Madencilik alanında özellikle Lobaye Invest ve Diamville isimli şirketler dikkat çekmektedir. Lobaye, 2020 yılında (US Africa Gold Advisory, 2023:17) Diamville ise 2023 yılında uygulanmaya başlanan yaptırımlar listesinde dahil edilmiştir. Bunun temel nedeni her iki şirketin de Prigozhin ve Wagner Grubu'nun bağlantılarının çok belirgin olmasından kaynaklanmaktadır. (US Department of Treasury, 2023:18).

Lobaye esasında, Orta Afrika'nın başkenti Bangui'nin güneyindeki illerden birisidir. Doğal kaynaklar bakımından zengin bir bölgede olarak sayılabilecek Lobaye'de birden fazla madenin bulunduğu söylenmektedir. 59 üye devletin bulunduğu uluslararası altın ve elmas piyasası ve madenciliğini düzenleyen Kimberley Process'e göre Orta Afrika'daki toplamda 8 alanda maden işletmesi olduğu ve iç şavaş nedeniyle yasa dışı trafiği engellemek için kapatılan ve lisansları iptal edilen bazı madenlerin 2013 sonrasında ülke ekonomisine katkı sunması için

açılmıştır. Yaptırımlardan bağımsız olan ve işletilen madenlerin daha önce sertifikasyonlarının yapıldığı özellikle 4 tanesinin devlet kontrolünde olmayan bölgelerde yer almasından dolayı "red zone" olarak tanımlanarak, çıkarılan madenlerin sertifikasyonunun artık yapılmadığı bildirilmektedir (AEOW, 2022:19). Bu yasa dışı altın ve elmas trafiğinin içerisinde aşağıdaki şemada yer alan bilgilere göre Wagner Grubu bağlantılı kişilerin yer alması yukarıda bahsedilen yaptırımların da ana sebebini oluşturmaktadır.

Şema:2 Prigozhin Bağlantılı Bazı Orta Afrika Şirketlerinin Yönetim Şeması.

Prigzohin Bağlantılı kişi ve şirketlerin Orta Afrika Cumhuriyeti bağlantılı olanların bir kısmına ait organizasyın şeması.

Kaynak: All Eyes on Wagner Project Raporu CAR: Prigozhin's Blood Diamond, Aralık 2022.

Orta Afrika'daki paravan şirketler aracılığıyla Prigozhin destekli şirketlerin maden işletmecilik hakkı elde etmesi Rusya'nın ülkeye olan ilgisinin arttığı 2017 yılına tesadüf etmektedir. Prigozhin'e ait olduğu iddia edilen M-Finance şirketiyle bağlantılı olan Lobaye Invest SARLU'nun Orta Afrika'daki maden işletme hakkı 2018 yılında verilmiştir. (Olivier, 2019:4). O tarihten bu yana yaptığı yatırımlar ve faaliyetlerle ilgili çok net ve detaylı bilgilerin olmadığını kabul ederek, bu alanda çalışma yapanların suikastlara kurban gittiğine dair şüpheler artmaktadır (Kimberley, 2019: 189). Eski Rus petrol zengini ancak Putin'e muhalif olduğu için hapiste bulunan Mikhail Khodorkovsky'nin desteklediği üç gazeteci Orhan Dzhemal, Alexander Rastorguyev ve Kirill Radchenko Lobaye Invest'in çalışmaları hakkında rapor yazmak üzere gittikleri Bangui'ye yakın bir bölgede öldürülmüşlerdir (Sukhankin 2020:3). Benzer şekilde araştırma yapan gazetecilerden şüpheli ölümlere karışanları da bilinmektedir.

Şema:2'de yer alan ve Lobaye Invest tarafından işlenen değerli taşların uluslararası piyasaya pazarlanmasından sorumlu gibi çalışan Diamville başka bir şirkettir. Diğer Orta Afrika şirketlerinde de olduğu gibi Şema:3'te yer alan kuruluş belgesinde de görüleceği üzere, Diamville'de OAC vatandaşı olan Bienvenu Patrick Setem Benguende'ye ait görünmektedir ancak açık kaynaklardan yapılan araştırmalar sonucunda şahsın Wagner Grubu'nun önemli isimlerinden olan Dimitry Sytyi'nin özel şoförü olduğu bilinmektedir (AEOW, 2022:9). Wagner Grubu ve Prigozhin bağlantısı nedeniyle ABD ve Avrupa Birliği (AB) yaptırım listesine alınan şirketin özellikle sosyal medya üzerinden satışlar yaptığı bilinmektedir (US, Africa Gold Advisory, 2023:17). Yukarıda belirtilen "red zone"da yer alan madenlerin yanı sıra Diamville'in Orta Afrika Maden Bakanlığı tarafından yasa dışı yollarla çıkarılan madenlerin müsadere edilmesi sonrasında, hukuken açık artırmayla satılması gereken madenleri, doğrudan satın alarak kendi işletmelerinden elde edilmiş gibi kullandığı bilinmektedir. Diamville'in 2019

Ekim ve 2022 Ocak döneminde toplamda 996,56 karat ihracat yaptığı bilinmektedir (AEOW, 2022:23).

Şema:3 Diamville Kuruluş ve Maden İşletme Ruhsatı.

PRESIDENCE DE LA REPUBLIQUE

REPUBLIQUE CENTRAFRICAINE
Unité – Dignité -Travail

DECRET N°19.283

PORTANT AGREMENT DE LA SOCIETE « DIAMVILLE », EN QUALITE DE BUREAU D'ACHAT - IMPORT- EXPORT D'OR ET DE DIAMANTS BRUTS

LE PRESIDENT DE LA REPUBLIQUE,
CHEF DE L'ETAT

Vu la Constitution de la République Centrafricaine du 30 mars 2016;

Vu la Loi n°09.005 du 29 avril 2009, portant Code Minier de la République Centrafricaine ;

Vu le Décret n°16.0218 du 30 mars 2016, portant promulgation de la Constitution de la République Centrafricaine;

Vu le Décret n°09.126 du 30 avril 2009, fixant les conditions d'application de la Loi n°09.005 du 29 avril 2009, portant Code Minier de la République Centrafricaine ;

Vu le Décret n°19.056 du 25 février 2019, portant nomination du Premier Ministre, Chef du Gouvernement ;

Vu le Décret n°19.072 du 22 mars 2019, portant nomination ou confirmation des Membres du Gouvernement et ses modificatifs subséquents ;

Vu le Décret n°18.186, du 19 juillet 2018, portant organisation et fonctionnement du Ministère des Mines et de la Géologie et fixant les attributions du Ministre.

SUR RAPPORT DU MINISTRE DES MINES ET DE LA GEOLOGIE

LE CONSEIL DES MINISTRES ENTENDU,

DECRETE

Article 1er : La Société « DIAMVILLE » dont le siège se trouve à Bangui, est agréée en qualité de Bureau d'Achat-Import-Export d'Or et de Diamants bruts en République Centrafricaine ;

Art. 2 : La Société « DIAMVILLE » est soumise aux obligations du cahier des charges fixant l'organisation et le fonctionnement des Bureaux d'Achat d'or et de diamants bruts en République Centrafricaine.

Art. 3 : Le présent Décret qui prend effet à compter de la date de sa signature, sera enregistré et publié au Journal Officiel.

Fait à Bangui, le 03 OCT. 2019

Ministre des Mines et de la Géologie

Le Premier Ministre, Chef du Gouvernement

Léopold MBOLI FATRAN

Firmin NGREBADA

Le Président de la République, Chef de l'Etat

Professeur Faustin Archange TOUADERA

Kaynak: All Eyes on Wagner Project Raporu CAR: Prigozhin's Blood Diamond, Aralık 2022.

Madencilik faaliyetlerinde bulunan bir diğer şirket olan Midas Resources, 2006-2013 yılları arasında Kanadalı Axmin isimli şirketin işletmesinde olan Ndissima altın madeninde, ülkenin kuzeybatısında ve isyancı grupların bulunduğu bölgede yer alan bu maden de 2019 yılından bu yana faal bulunmaktadır. Axmin'in ruhsatı Orta Afrika hükümeti tarafından iptal edilerek Midas'a devredildiğinde, Axmin Orta Afrika idare mahkemesine başvuru yapmış ancak sonuç alınamamıştır. Midas zaman zaman Orta Afrika'da sorun olmasına rağmen faaliyetleri kesilmeden devam etmektedir. Orta Afrika'da faaliyet gösteren Prigozhin bağlantılı tüm şirketler için geçerli olan gümrük, kurumlar vergisi muafiyetlerinin yanı sıra elde edilen gelirle ilgili vergi ödemeleri beklenirken, Midas'ın bu konuda vergi ödemekten kaçınmasına ve madencilik faaliyetlerini yürüttüğü bölgenin yıllık kirasını Orta Afrika devletine ödememesine rağmen çalışmaları devam edebilmektedir (US Department of Treasury, 2023:2). Benzer şekilde Midas Resources da ABD ve AB tarafından yaptırım listelerine dahil edilmiştir (US, Africa Gold Advisory, 2023:17).

Bois Rouge ve Kerestecilik

Prigozhin destekli şirketlerin faaliyette bulunduğu bir diğer alan, aslında birçok Afrika ülkesinde çok kârlı bir iş olarak görülen kereste ticaretidir. Afrika ülkelerinde uygulanan mevzuatın yeterli olmamasıyla birlikte yolsuzluk ve rüşvet sarmalında ekolojik dengenin göz ardı edilmesinden dolayı kârlı bir sektöre dönüşen kerestecilik aynı zamanda kara paranın aklanması ve uyuşturucu ödemeleri gibi nedenlerle de tercih edilebiliyor. Lobaye bağlantılı olan Bois Rouge isimli Orta Afrika şirketi bu amaçla kurulan ve Prigozhin destekli şirketlerden olduğu iddia edilmektedir (Rampe, 2023:5). 2021 yılında imzalanan kararla şirkete, yaklaşık 190 bin hektar alanda ormancılık faaliyetlerinde bulunma hakkı tanınmıştır (Komminoth 2022:3). Ortalama olarak bu alanda gerçekleştirilecek ormancılık faaliyetlerinden elde edilecek

gelir yaklaşık 890 milyon dolar olarak hesaplanmaktadır (AEOW, 2022a:18). Şirket yerel mevzuata uygun olarak Orta Afrika vatandaşı Anastasie Noneth Yakoima adına kayıtlıdır. Ancak aynı zamanda Şangay'da aynı isimle 2019 yılında ormancılık fuarına katılmış ve Rus şirketler grubunda yer alarak Rus bir müdür tarafından idare edilmektedir (Brabant, 2022:4).

Ndissima altın madeninde olduğu gibi Lobaye bölgesinde yer alan işletme alanı Fransız köklü ormancılık işletmesi Industries Forestiers de Bataline tarafından işletilmekteyken lisans iptal edilerek Bois Rouge'a verilmiştir. Bu ruhsat devrinden sonra Wagner Grup destekli Orta Afrika Cumhuriyeti güvenlik güçleri (FACA) bölgede ayrılıkçıların faaliyetlerinin durdurulması ve ekonomik faaliyetin hız kazanması için askeri operasyonlar düzenlemiştir (AEOW, 2023: 4).

Bois Rouge şirketinin Wagner Grubu ile ilişkisine yönelik açık kaynaklardan yapılan inceleme sonucunda Şema:4'te görüldüğü gibi bir tablo oluşmaktadır. Organizasyon şemasından hareketle, Sudan'da kurulmuş ve Prigozhin bağlantısı nedeniyle yaptırım listesinde yer alan Meroe Gold firmasıyla aynı adreste bulunan Broker Expert LLC şirketiyle, Bois Rouge arasında, ağır sanayi ekipmanlarının ithalatıyla ilgili 2021-2022 yılları arasında toplam 28 banka transferi söz konusudur (AEOW, 2023:18).

Şirketin yukarıda bahsedilen bağlantıları nedeniyle Aralık 2022'de hem yöneticisi hem de ismi değiştirilmiştir. Yaptırımlardan kaçınmak ve Wagner Grup ve Prigozhin ile olan bağlantının gizlenmesine yönelik olduğu düşünülen bu değişliğin ardından şirket Wood International Group olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bu faaliyetlerin ABD ve AB şirketlerince bilinmesi ve kaçınılmasına yönelik çalışmalar devam ederken, değerli madenlere yönelik uygulanan yaptırımlara benzer şekilde Afrika'nın kıymetli kerestelerinin Avrupa piyasasına sokulmaması için Avrupa ülkeleri mücadele etmektedir. En belirgin örneği olarak Avrupa'nın en önemli kereste piyasasına sahip Belçika'nın önleyici yasal düzenlemeler yapması gösterilebilir (Jennotte, 2022:4).

Şema 4: Wagner Grup ile Orta Afrika'daki Şirketler Arasındaki Organizasyon Şeması.

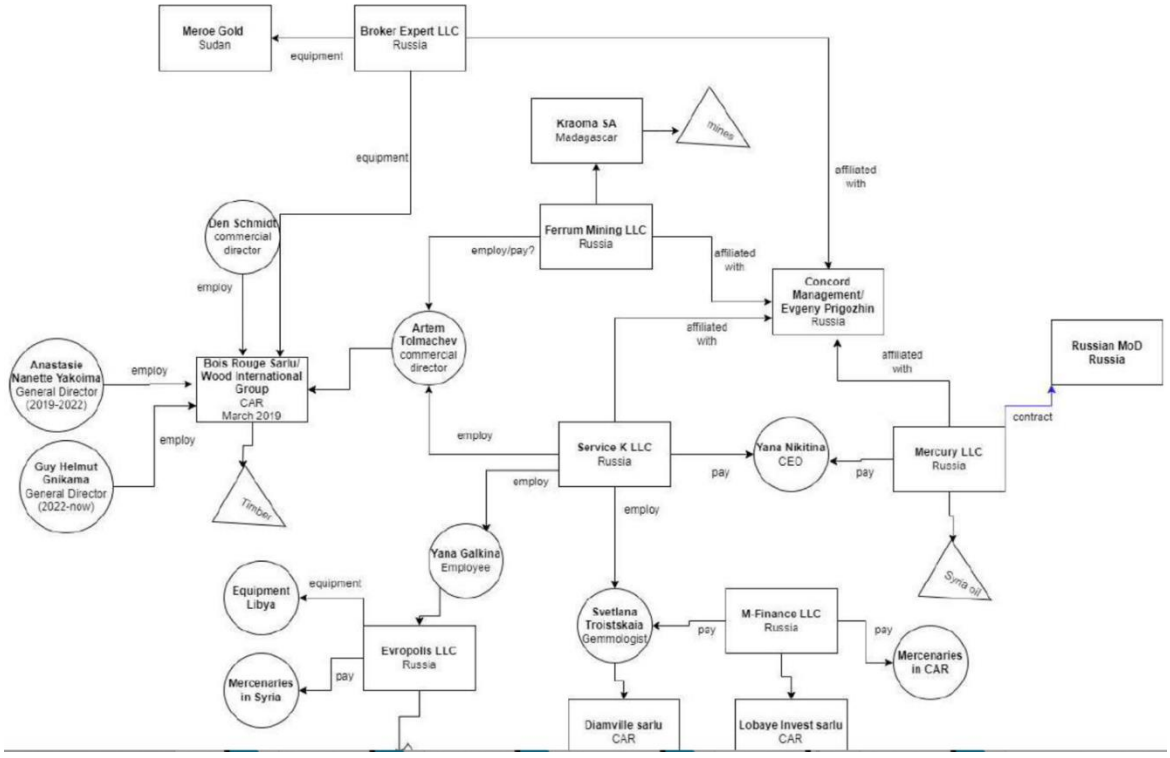

Kaynak: All Eyes On Wagner, Wood For Mercenaires Raporu, 2023.

Rusya'nın Orta Afrika Cumhuriyeti İlişkilerinin Uluslararası Yansımaları: Ukrayna Savaşı

2014 yılında Kırım'ın işgaliyle başlayan ve 2022 yılında Ukrayna'nın işgaliyle devam eden Rusya-Ukrayna arasındaki askeri çatışmaların Wagner Grubu'nun doğuşunda ve yayılmasında oldukça önemli bir yeri vardır. Bazılarına göre Wagner Grubu, Ukrayna cephelerinde oluşmuş ve farklı ülkelere ihraç edilmiştir. Her durumda da bu savaşın Afrika başta olmak üzere Rusya'nın Dünya'daki konumunu değiştirdiği ve birtakım önlemler almak niyetiyle hareket ederek kendi güvenliğini tehdit eden ya da ülkesinin devamlılığını sağlayacak önlemler almaya itmiştir. Doğal kaynaklara erişimin kolay ve daha az maliyetli olması, bu kaynakların güvenliği, ekonomik ve siyasi anlamda uluslararası çeşitlilik sağlanması bunlara örnek olarak verilebilir (Klomegah, 2023:4).

Rusya'nın 2017 yılından bu yana mevcudiyetinin devam ettiği Orta Afrika'daki siyasi, ekonomik ve askeri ilişkileri uluslararası toplum tarafından ciddi tepkilerle karşılaşmaktadır. Devletlerarası ilişkilerin yanı sıra, iş adamları ve özellikle Wagner Grup bağlantılı kişi ve kurumların faaliyetleri yukarıda da değinildiği gibi yasa dışı olarak nitelendirilmektedir. Wagner Grubun doğrudan içinde bulunmadığı ancak üçüncü kişiler vasıtasıyla güvenlik ve finans desteği verdiği oluşumların da Batılı ülkelerin yaptırımlarında yer alması bunun bir göstergesidir. ABD, AB başta olmak üzere Orta Afrika'da kolonyal geçmişe sahip Fransa'nın BM ve diğer uluslararası kuruluşlar nezdinde Rusya'nın faaliyetlerini suç ile ilişkilendirerek kamuoyu oluşturmaları Rusya'nın bölgedeki varlığından duyulan rahatsızlığın dışavurumudur.

Orta Afrika özelinde ise, Rusya'nın Prigozhin bağlantılı şirketler aracılığıyla yürüttüğü ilişkiler kurumsal bir zemine oturmak zorundadır. Haziran 2023'te Wagner Grubu güçlerinin yeterli ekipman ve mühimmat alınamadığı gerekçesiyle (Ljunggren, 2023:3) Rusya Savunma Bakanı Sergei Shoigu ve Rusya Silahlı Kuvvetler Başkanı Valery Gerasimov'a karşı başlattığı isyan girişimi sonrasında, Makyavel'in de dediği gibi "paralı askerlerle savaşa girmek devletler için doğru değildir, zira kazandıklarında ülkeyi yönetme istekleri ağır basacaktır" anlayışıyla hareket edilemeyeceğini ortaya çıkarmıştır. Bu isyan girişimi öncesinde Rusya'nın Prigozhin bağlantısı üzerinden Orta Afrika üzerinde askeri, siyasi ve ekonomik etkisi bölge devletleri için de örnek olma potansiyeline sahip olmuştur (Kalika, 2019:21). Rusya'nın Orta Afrika üzerinden Afrika ülkelerine anlatmaya çalıştığı temel şey ise Batı ülkelerinin sömürge anlayışlarının değişmediği ve Rusya'nın buna en iyi alternatif olmasıdır (Spiller vd. 2021):3. Orta Afrika dışında Orta ve Batı Afrika'da ciddi etkileri olan Rusya'nın Mali, Gine, Sudan, Burkina Faso gibi ülkelerle de Orta Afrika modeli benzeri birtakım girişimleri olduğu görülmektedir (Chason, 2023:3). 2023 Nisan döneminde sızan Discord Leaks olarak adlandırılan evraklar içerisinde Wagner Grubu'nun Afrika çalışmalarından, agresif bir şekilde federasyon kurulmaya çalışılması olarak bahsedilmesi bunun kanıtı olduğu söylenebilmektedir (Miller ve Dixon, 2023:1).

Ekonomik olarak diğer devletlerle yarışacak düzeyde ticaret hacmine sahip olmamasına rağmen, Rusya'nın bölgedeki etkinliği kimilerince abartılı olarak değerlendirilmektedir (Kalika, 2019:27). Fakat bu durumun temel nedeni ekonomik etkinliği dış ticaret hacminde aramaktan kaynaklanmaktadır. Yukarıda değinildiği üzere Rusya, Afrika'da alışılmış yolların dışında Batı ülkelerince kabul edilmeyecek hatta engellenmeye çalışılacak şekilde bir çalışma prensibine sahiptir. Ülkelerin iç işlerine karışmayan, insan hakları ihlallerini göz ardı edebilen, yozlaşmış ve demokratik olmayan usullerle göreve gelen ya da devam eden yönetimlerle çalışarak bunu ekonomik alanda da yasal olmayan yollara taşıyabilmektedir. Bu nedenledir ki değerli madenler üzerinden hatırı sayılır bir hacim elde edilmiş ve edilmeye devam etmektedir. Bunun yanı sıra Afrika ülkelerinin ihtiyacı olan ve terörle mücadele gibi nedenlerle, talep edilen silah tedarikine cevap verilerek kıtaya satılan silahların %40'ının temin edebilen bir ülke haline gelmiştir (Nia, 2020:2).

Siyasal düzlemde ise, Rusya'nın BM üyesi ülkeler arasında 54 ülke ile önemli bir çoğunluk grubuna sahip Afrika ülkeleri ile iyi ilişkiler geliştirmesi, uyguladığı politikalara meşruiyet sağlaması açısından önemlidir. Her ne kadar BM Genel Kurulunda yapılan Ukrayna Savaşı'nın kınanmasının oylanmasında evet oyu çıkmış olsa da ret oyu veren ve oylamaya katılmayan ülkelerin sayısına bakıldığında durum daha net anlaşılacaktır (Streamlau, 2022:3). Bu amaçla başta Fransa ile girişilen kamu diplomasisi ve propaganda mücadelesinin, Prigozhin bağlantılı Internet Research Agency (IRA) aracılığıyla, sosyal medya üzerinden halka anlatılmaya çalışılması da bir meşruiyet ve halk desteğinin kazanılmasına yöneliktir. Bu kapsamda Pan-Afrikanist aktivistlerin (Kemi Seba, Nathalie Yamb vb.) Rusya ile yakından iş birliği içinde olması için desteklendiği/ teşvik edildiği ve Fransız karşıtlığı üzerinden bir Rus sempatisi oluşturulmaya çalışıldığı iddia edilmektedir (Hassan ve Hiebort, 2021:2). Bu amaçla Orta Afrika'da kurulan ve Lobaye Invest tarafından desteklenen Lengo Songo isimli radyo istasyonu (Jeune Afrique, 2022:4) ve yine Bangui'de ücretsiz Rusça dersler veren eğitim merkezleri örnek verilebilir (Brabant, 2022:2).

Wagner Grubu İsyanının Rusya Afrikasına Yansımaları

Uzun dönem etkileri henüz belli olmasa da 23-24 Haziran 2023 tarihlerinde Wagner Grubu güçlerinin Ukrayna'daki savaşa yönelik yukarıda bahsedilen Rus askeri kuvvetlerinin üst yönetimine karşı başlattıkları isyan girişimi Putin ve Rusya'nın Afrika'daki imajına zarar verecek potansiyele sahiptir (Bowen, 2023:2). Bazılarına göre Prigozhin ve Çeçen Lider Kadyrov arasındaki ticari ilişkiler ve Prigozhin ile St. Petersburg Valisi Alexander Beglov arasındaki anlaşmazlıklar bu isyanın temel nedenleridir (Çete, 2022:3). Afrika ülkelerinde Prigozhin bağlantılı şirketlerin faaliyetlerinin de nasıl etkileneceği henüz net olmasa da Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov özellikle Mali ve Orta Afrika'daki askeri faaliyetlerin olduğu gibi devam edeceğini dile getirmiştir (Ibrahim ve Dahieng 2023:3). Bu durumda yukarıda değinildiği gibi, Prigozhin bağlantılı şirketlerin kurumsal bir zeminde güvenilir bir şekilde yönetilmesinin devam etmesi sağlanacaktır. Gerek Afrika ülkelerinin gerekse Rusya'nın yaklaşımı, ilişkilerin devamı yönündedir. Zira son yıllarda elde edilen göreceli başarılı politika ve Ukrayna Savaşının, Rusya'ya göre, gereğinden fazla sürmesi, bu kazanımların kaybedilmesinin çarpanı olacağı değerlendirilmektedir.

Prigozhin'in isyan girişiminden iki ay sonra aynı gün şaibeli bir uçak kazasında öldüğünün ilan edilmesi, Rusya'nın Afrika politikasını daha emin ellerde yürütmek istediğinin kanıtı olarak okunmaktadır. Yakın zamanda Putin'in Wagner Grubu güçlerinin silahlı kuvvetler bünyesinde görev yapmasına ilişkin açıklamaları da bu niteliktedir. Bununla birlikte ABD'nin Wagner Grubu ulus-aşırı suç örgütü olarak tanımlaması (Arieff & ark., 2023:2) ve terör örgütü olarak ilan edilmesi yönünde kamuoyu tartışmaları bulunması bu Wagner Grubu'nun geleceğini karmaşıklaştırmaktadır. Ayrıca Prigozhin bağlantılı şirketler denildiğinde yalnızca Wagner Grubu anlaşılmamalıdır, diğer tüm şirketlerin de benzer şekilde güvenilir kimseler tarafından devralınması ve yönetilmesi söz konusu olacağından bu oluşumun başında Putin'e yakın başka kimselerin görünmesi de söz konusu olabilecektir.

Sonuç olarak, Prigozhin bağlantılı şirketlerin askeri, ekonomik ve siyasal alandaki faaliyetlerinin hem Rusya'nın çıkarları hem de Afrika ülkelerinin güvenilir ortak algıları çerçevesinde devam edeceği düşünülmektedir. Bununla birlikte asimetrik yöntemlerin kullanılmasının çok yaygın olduğu Rusya'nın Afrika ilişkileri düşünüldüğünde, farklı yöntemlerin de gündeme gelebileceği değerlendirilmelidir.

Kaynakça

Aeow (2022), *All eyes on Wagner's Car: Prigozhin's blood diamond Report*, (20.10.2023 https://eic.network/projects/diamville.html).

Aeow (2022a), *All eyes on Wagner's Car: come follow the redwood trees Report*, (20.10.2023 https://alleyesonwagner.org/2022/07/26/come-follow-the-redwood-trees-tracking-wagners-forestry-business-in-car/)

Aeow (2023), *Wood for mercenaires report*. (20.10.2023 https://alleyesonwagner.org/2023/05/16/wood-for-mercenaries-on-the-road-to-international-markets/).

Arieff A., Blanchard C., Blanchard L., Bowen A., (2023), *Russia's Wagner Group in Africa: Issues for congress (IF12389),* (07.10.2023 https://crsreports.congress.gov).

Ayan K. B. (2007), Rus Dış politikasında sovyet mirası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi: Ankara.

BM Dijital Kütüphanesi,

Ukrayna'ya Yönelik Saldırganlık: A/RES/ES-11/1, (19.10.2023 https://digitallibrary.un.org/record/3959039).

Ukrayna'ya Yönelik Saldırganlığın İnsani Sonuçları: A/RES/ES-11/2, (19.10.2023 https://digitallibrary.un.org/record/3965954?ln=en).

Rusya Federasyonu'nun İnsan Hakları Komisyonu Üyeliğinin Askıya Alınması: A/RES /ES-11/3, (19.10.2023 https://digitallibrary.un.org/record/3967950?ln=en).

Ukrayna'nın Toprak Bütünlüğü: BM Şartı Prensiplerinin Korunması: A/RES/ES-11/4, (19.10.2023 https://digitallibrary.un.org/record/3967950?ln=en).

*Ukrayna'ya Yönelik Saldırıların Telafisi ve Çözümün İlerletilmesi: A/RES/ES-11/*5, (19.10.2023 https://digitallibrary.un.org/record/3994481?ln=en).

Ukrayna'da Kapsamlı, Adil ve Kalıcı Barışın Temelini Oluşturan BM Şartı İlkeleri: A/RES/ES-11/6, (19.10.2023 https://digitallibrary.un.org/record/4004933?ln=en).

Ukrayna, Sivastopol ve Geçici İşgal Altındaki Kırım Özerk Cumhuriyeti'ndeki İnsan Hakları Durumu: A/RES/77/229, (19.10.2023 https://digitallibrary.un.org/record/3997713?ln=en).

Bougeli G., Roger B. (2021), *Russia/Africa: Behind the Scenes of Moscow's Soft Power*, (07.10.2023 https://www.theafricareport.com/112950/russia-africa-behind-the-scenes-of-moscows-soft-power/).

Bowen S. A. (2023), *Wagner Group mutiny in Russia*, (07.10.2023 https://crsreports.congress.gov).

Brabant J. (2022), *Bois Tropical Contre Mercenaires Russes*, (07.10.2023 https://www.lesoir.be/456051/article/2022-07-26/bois-tropical-contre-mercenaires-russes-comment-la-centrafrique-brade-une-foret).

Chason R. (2023), *As Russians plot againts Chad, concerns mounth over important US ally*, (07.10.2023 https://www.washingtonpost.com/world/2023/04/23/chad-wagner-russia-leaked-documents/).

Clarke C., Perens R., (2023), *Is Wagner Pivoting Back to Africa*?, (07.10.2023 https://www.foreignaffairs.com/africa/ukraine-wagner-pivoting-back-africa).

Çalışkan G. (2021), *Rusya'nın Sahra-altı Afrika Politikası*, (07.10.2021 https://www.ankasam.org/rusyanin-sahra-alti-afrika-politikasi/).

Çete E., (2022), *the Future of War After Kherson*, (07.10.2023 https://harici.com.tr/en/the-future-of-war-after-kherson/).

Dukhan N., (2020), *Central African Republic: Ground Zero for Russian Influence in Central Africa*, (07.10.2023 https://www.jstor.org/stable/resrep26688).

Erkan A. Ç., Ateş A. (2023), Wagner Grubu'nun Yapısı ve Operasyonları Üzerine Bir İnceleme, Toplum, Ekonomi ve Yönetim Dergisi, 4 (1), 111-130.

Erkan S. (2015), Güney Osetya sorunu ve 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı, Turkish Studies, Cilt 10(13), 2015.

Fabricius P. (2019), *From Russia with love or perhaps not*, (07.10.2023

https://www.africaportal.org/features/russia-love-or-perhaps-not/).

Fasonetti F. S. (2022), *Russia's Wagner Group in Africa*, (07.10.2023https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2022/02/08/russias-...ercial-concessions-rights-violations-and-counterinsurgency-failure/).

Giles K. (2013), *Russian Interest in Sub-saharian Africa*, Strategic Studies Institute, US Army War College, (07.10.2023 http://www.jstor.com/stable/resrep11667).

Güler M. Ç., Teke M. A. (2021), Resmi belgeler ışığında Rusya'nın dış politika eğilimi, Seta Yayınları 189 Nolu Raporu.

Güneş B. (2020), Orta Doğu'da devlet-dışı aktör olarak özel askeri ve güvenlik şirketleri, International Journal of Social Inquiry, 13 (2), 453-583.

Hassan I., Hiebert K. (2021), *Russian Disinformation is Taking Hold in Africa*, (07.10.2023 https://www.cigionline.org/articles/russian-disinformation-is-taking-hold-in-africa/).

Ibrahim N., Dahieng B. (2023), *Wagner's Network in Africa faces uncertainity Future,* (07.10.2023 https://www.bbc.com/news/world-africa-66023041).

İlhamoğlu E. (2022), *Mali Shot the door in France's Face*, (07.10.2023 https://harici.com.tr/en/mali-shut-the-door-in-frances-face/)

Jenotte A. (2022), *La Belgique va doper ses controles d'importations de bois illegales*, (07.10.2023 https://www.lesoir.be/456051/article/2022-07-26/bois-tropical-contre-mercenaires-russes-comment-la-centrafrique-brade-une-foret).

Jeune A. (2022), *Russia-Africa: From Kemi Seba to Duduzile Zuma Sambudla the Continent's Pro-Putin Influencers*, (07.10.2023 https://www.theafricareport.com/191778/russia-africa-from-kemi-seba-to-duduzile-zuma-sambudla-the-continents-pro-putin-influencers/).

Kalika A. (2019), *Russia's Great Return to Africa*?, *Russie.Nei.Visions* No. 114, Ifri,

Kimberly M. (2019), *Russia's use of semi-state security forces: the case of the Wagner Group, Post-Soviet Affairs*, 35:3, 181-204, DOI: 10.1080/1060586X.2019.1591142.

Kiselev Y., *Kak Peter I Madagaskar podchinit kotel*, (17.10.2023 https://nvo.ng.ru/history/2005-07-01/5_petr.html).

Klomegah K. K. (2023), *Russia's military dipmolacy in Africa*, (07.10.2023 https://www.geopoliticalmonitor.com/russias-military-diplomacy-in-africa-high-risk-low-reward-limited-impact/).

Komminoth L. (2022), *Russia's Wagner Group Could Make Millions From Exploitation of African Raionforest*, (07.10.2023 https://african.business/2022/09/resources/russias-wagner-group-involved-in-central-african-forestry-trade).

Ljunggren D. (2023), *Russia's Wagner Group coll soon cease to exist*, (07.10.2023 https://www.reuters.com/world/europe/russias-wagner-group-could-soon-cease-exist-founder-tells-blogger-2023-04-28/).

Lois B. (2022), *Ukraine: le «groupe Wagner», ces mercenaires russes spécialisés dans le «sale boulot»,* (07.10.2023 https://www.lesoir.be/427581/article/2022-03-02/ukraine-le-groupe-wagner-ces-mercenaires-russes-specialises-dans-le-sale-boulot).

Mangır Ş. D. (2020), Coğrafi ve Jeopolitik Eksende Neo-Avrasyacılık, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2020 (43), 193-208.

Miller G., Dixon R. (2023), *Wagner Group Surges in Africa as US Influence fades, leak reveals* (07.10.2023 https://www.washingtonpost.com/world/2023/04/23/wagner-russia-africa-leaked-documents/)

Neethling T. (2019), *How Russia is Growing it's Strategic Influence in Africa*, (07.10.2023 https://theconversation.com/how-russia-is-growing-its-strategic-influence-in-africa-110930).

Nia O. T. (2020), *Russia Building Military Bases in Africa,* (07.10.2023https://www.aa.com.tr/en/africa/russia-building-military-bases-in-africa-report-/1931550).

Olivier M. (2019), *Russia's Murky Business in Africa*, (07.10.2023 https://www.theafricareport.com/16511/russias-murky-business-dealings-in-the-central-african-republic/).

Olivier M. (2022), *Russia-Ukraine: From CAR to Mali*, (07.10.2023 https://www.theafricareport.com/180779/russia-ukraine-from-the-car-to-mali-wagner-takes-part-in-putins-war/).

Orakçı S. (2023), Rusya'nın Afrika Siyasetinde Derinleşme Arayışı, *İnsamer.*

Özdemir H. (2023), *The Rise of Wagner in Russian Politics*, TRT World Research Centre.

Pamuk H., Psaledakis D. (2023), *US Sanctions Gold Firms Suspected of Funding Wagner Group*, (07.10.2023 https://www.reuters.com/world/us-plans-action-against-prigozhins-wagner-activities-africa-spokesperson-2023-06-27/).

Rampe W. (2023), *What's Russia's Wagner Group Doing in Africa?* (07.10.2023 https://www.cfr.org/in-brief/what-russias-wagner-group-doing-africa).

Roger B. (2022), *Russia-France: Africa at the Heart of Paris and Moscow's War of Influence*, (07.10.2023 https://www.theafricareport.com/237590/russia-france-africa-at-the-heart-of-paris-and-moscows-war-for-influence/).

Spiller C., Metzger C., Crittenden M. (2021), *Russian engagement in Africa: case study mining and private security companies in CAR*, (07.10.2023 https://www.scopedata.org/reports/2021-3-19_CAR.html).

Streamlau J. J. (2022), *African Countries Showed Disunity in UN votes on Russia: South Africa's Role was Pivotal,* (07.10.2023 https://theconversation.com/african-countries-showed-disunity-in-un-votes-on-russia-south-africas-role-was-pivotal-180799).

Sukhankin S. (2020), *The Hybrid Role of Russian Mercenaries: PMCs and Irregulars in Moscow's Scramble for Africa,* (07.10.2023 https://jamestown.org/program/the-hybrid-role-of-russian-mercenaries-pmcs-and-irregulars-in-moscows-scramble-for-africa/).

Tepeciklioğlu E. E. (2021), Rusya Afrika'ya Geri Döndü Mü?, Neba R. N. (Ed.) *Zirve Diplomasisi: Afrika'nın Stratejik Ortaklığında Yeni Bir Yaklaşım* içinde (s. 97-119). Ankara: Afrika Vakfı Yayınları.

Toosi N., Heath R. (2022), *Strong Majority of Countries Rebukes Russia at UN*, (07.10.2023 https://www.politico.com/news/2022/10/12/russia-ukraine-annexation-un-vote-00061558).

UN (2023), BM Güvenlik Konseyi 2693 sayılı kararı.

US Africa Gold Advisory (2023), (07.10.2023 https://www.state.gov/africa-gold-advisory/).

US Department of Treasury (2023), (07.10.2023 https://home.treasury.gov/news/press-releases/jy1581).

Zirve Sonuç Bildirgesi (2023), (19.10.2023 https://summitafrica.ru/en/about-summit/declaration-2023/).

Türkiye'de Döviz Kurunu Belirleyen Makroekonomik Değişkenler

Ersin SÜNBÜL[1]

Giriş

Liberal ekonomilerde finansal istikrar, hükümetin ve Merkez Bankasının uyumuna bağlıdır. Hükümet, gümrük uygulamaları ve bütçe harcamaları ile mali politikaları, Merkez Bankası ise, para arz-talep dengesi ve faiz oranları ile para politikalarını yönetirler. Liberal ekonomik yaklaşımlar 1970 sonrası ağırlık kazanmaya başlamış ve serbest döviz kuru uygulamaları, küresel finansal sistemde önemli değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler, özellikle kalkınmakta olan ülkelerde finansal aksaklıklar olarak kendini göstermiştir. Kontrolsüz para genişlemesi, küresel finans kurumlarının sorumsuz para politikaları, bilgi teknolojilerindeki gelişmeler ile kolaylaşan arbitraj ve spekülatif girişimler bu aksaklıkların bazılarıdır.

Döviz kuru artışına tepki veren en önemli değişken ithal girdi fiyatlarıdır. Bu nedenle, döviz kuru arttığında ithal girdiye dayalı mal ve hizmet üretiminde de yavaşlama görülebilir. Yavaşlayan üretim istihdamı etkilediğinden, devalüasyon ve enflasyon gibi faktörler de eklendiğinde birçok ekonomide çöküş görülebilmektedir (Mishkin, 1996: 20). Döviz kuruna etki eden değişkenlerin doğru belirlenmesi, kur dalgalanmalarına bağlı olarak yaşanması muhtemel ekonomik problemlerin öngörülebilmesi açısından çalışmayı önemli kılmıştır. Çalışmanın amacıysa, Türkiye'de döviz kuru düzeyiyle ilişkisi olan değişkenlerin belirlenmesidir.

Çalışmada kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) EVDS'nden alınmıştır (TCMB, 2020). Veri seti 2009Q1'den 2020Q3'e kadar 47 gözleme sahip 16 değişkenden oluşmaktadır. USD/TL döviz kuru endeksi bağımlı değişken, dış borç, kamu yatırımları, altın rezervi, döviz rezervi, faiz oranı, ihracat, ithalat, cari açık, işsizlik, TÜFE, GSYİH, BİST 100 endeksi, petrol endeksi, altın endeksi ve para arzı bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir. EVDS'nde doğrudan ve dolaylı yatırım verilerine ulaşılamadığından yatırım verisi olarak kamu yatırımları, emtia verisi olarak petrol ve altın endeks verileri ve dış ticaret hacmi verisi olarak ise ithalat ve ihracat verileri tercih edilmiştir.

Tespit edilen değişkenlerin döviz kurunun oluşumuna etkisi birkaç aşamada araştırılmıştır. Birinci aşamada, literatür incelenmiş ve döviz kuruna etki ettiği değerlendirilen değişkenler belirlenmiştir. İkinci aşamada, belirlenen değişkenlerin mevsimsellik ve durağanlık koşulları araştırılmış ve bu etkiler düzeltilmiştir. Üçüncü aşamada, ise döviz kuru değişkeni ile düzeltilen verilerin arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Sonuç olarak, literatürde döviz kuru düzeyiyle ilişkili olduğu iddia edilen değişkenlerin Türkiye'nin makroekonomik verileriyle de aynı etkiyi gösterip göstermediği belirlenmiştir.

[1] Dr. Ersin Sünbül, ANKASAM, Ekonomi, Finans ve Uluslararası,Ticaret Danışmanı, Ankara, 06500, Türkiye. Tel: 05323261673, ersin.sunbul@hbv.edu.tr, https://orcid.org/0000-0001-6187-2038.

Bu çalışma, Dr. Ersin Sünbül'ün Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde sunmuş olduğu "Geleneksel Zaman Serileri ve Yapay Sinir Ağlarına Dayalı Hibrit Yöntemle Döviz Kurlarını Belirleyen Değişkenlerin Analizi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

Çalışmada yer alan bütün analizleri R-Studio programlama ile yapılmıştır. Modele girdi sağlayan veriler için; R programında "seastests" kütüphanesinde bulunan "wo" fonksiyonuyla (Ollech ve Webel, 2020) mevsimsellik kontrolü yapılmıştır. Veriler mevsimsel etkilerden arındırıldıktan sonra Phillips-Perron (PP) testiyle (Phillips ve Perron, 1988) ise durağanlık kontrolü yapılmıştır. Durağan dışı serilerin farkı alınarak durağanlıkları sağlanmıştır. Bağımlı değişken ve bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (Toda ve Yamamoto, 1995) ile tespit edilmiştir.

Analiz sonuçları incelendiğinde; değişkenlerden dördünde mevsimsellik görülmüştür. Bu değişkenler mevsimsellikten arındırılmış, sonraki analizlere yeni serilerle devam edilmiştir. Diğer on iki değişkende ise herhangi bir mevsimsellik bulgusuna rastlanmamıştır. İkinci aşamada PP Testi ile serilerin durağanlıkları araştırılmıştır. Araştırma sonucunda dört değişkenin I (0) düzeyde, on iki değişken ise I (1) farkta durağan olduğu görülmüştür.

Nedensellik analizi sonucunda; döviz kuru ⇔ TÜFE, döviz kuru ⇔ faiz ve döviz kuru ⇔ işsizlik arasında iki yönde nedensellik, döviz kuru ⇒ ithalat, döviz kuru ⇒ döviz rezervi, cari açık ⇒ döviz kuru, GSYİH ⇒ döviz kuru ve ihracat ⇒ döviz kuru arasında tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmüştür. Diğer değişkenler için ise nedensellik ilişkisine rastlanmamıştır.

Birinci bölümde çalışmaya giriş yapılmış, ikinci bölümde, döviz kuru değişimini açıklayan teoriler tartışılmıştır. Üçüncü bölümde, literatür incelenmiş, bu kapsamda; döviz kurunu belirleyen değişkenler tartışılmıştır. Dördüncü bölümde araştırmanın konusu, amacı, önemi, varsayımları, kapsam ve sınırlılıkları belirlenmiş ve çalışmada kullanılan araştırma yöntemleri incelenmiş, ek olarak ampirik bulgular yer almıştır. Sonuç bölümünde ise literatür ve elde edilen bulgular tartışılmıştır.

Teori

Dış ticaret bilançosunda, cari işlemler (mal ve hizmet) ve sermaye işlemleri şeklinde iki önemli hesap kalemi bulunmaktadır. 1970'li yıllara kadar döviz kuru değişiminin temel göstergesi cari işlemler hesabı olmuştur. 1973 sonrası Bretton Woods (altın para standardı) sisteminin terk edilmesi ile küresel finansal düzende, ticari regülasyonlarda ve sermaye akımlarında değişim başlamıştır. Döviz kuru yaklaşımlarının temel göstergesi de sermaye akımları olmaya başlamıştır (Seyidoğlu, 2017: 467-491).

Konvansiyonel Döviz Kuru Teorileri (KDKT), dış ticaret hacmi ile döviz arz ve talebi dengede olduğunda kur düzeyinin de dengede olacağını ifade etmektedir. Sabit döviz kuru sisteminin sürdürülebilirliği, dış ticaret hacmi ile döviz arz ve talep dengesi arasındaki uyuma bağlıdır. Sabit Kur Sisteminde bozulan denge devalüasyon ya da revalüasyon ile düzeltilebilmektedir (Öztürk ve Bayraktar, 2010: 158). Dış ticaret açığının finansmanında talep edilen döviz, kurun artmasına neden olurken, dış ticaret fazlası ise döviz arzındaki artış nedeniyle kurun düşmesine sebep olmaktadır.

Dalgalı Kur Sisteminde ise kur düzeyinin oluşmasında, dış ticaret hacminin yanında siyasi ve politik gelişmeler ile makro ekonomik veriler de önemlidir (Seyidoğlu, 2017: 467-491). 1973'ten 1990'lara kadar geliştirilen Çağdaş Döviz Kuru Teorilerinde (ÇDKT) tüm makro göstergelerin dikkate alındığı görülmüştür. Çalışmanın teorik çerçevesi döviz kuru değişimini açıklayan modellere odaklanmıştır.

Döviz kurunda yaşanan hızlı ve beklenmedik değişimler finansal para krizlerinin en önemli sebeplerindendir. Bu nedenle döviz kuru piyasa aktörleri tarafından düzenli olarak takip edilirler. Literatürdeki çalışmalar döviz kurunu etkileyen değişkenlerin davranışlarını modelleyerek döviz kurunun gelecekteki değerini öngörmeye çalışırlar. Ancak ampirik bulgular her durumda teori ile aynı sonuca ulaştırmamaktadır. Bu farklılıklar, yapısal nedenlere,

konjonktüre bağlı nedenlere, spekülatif nedenlere ve diğer olağan dışı nedenlere bağlanabilir. Her ekonominin maruz kaldığı değişkenler farklı olduğundan değişkenlerin döviz kuruna etkileri de farklı olabilmektedir (Sünbül, 2021).

Döviz kurunu etkileyen değişkenlerin teorik modelleri incelendiğinde;

Parasalcı Yaklaşım, Döviz kurla pay senedi arasındaki ters yönlü bir ilişkiden bahsederken (Branson 1983) konvansiyonel yaklaşım döviz kuru ile pay senedi endeksinin birlikte ve aynı yönde hareket edeceğini iddia eder (Dornbusch ve Fischer 1980).

Döviz kuruyla bütçe açığı arasındaki ilişki için yapılan çalışmalar, bütçe açığı arttığında reel döviz kurunu da arttığını göstermiştir. Araştırmalar, gelişmiş ülkelerde bütçe açığının sosyal iyileştirmelere ayrılan pay nedeniyle arttığını göstermiştir. Gelişmekte olan ülkelerdeki bütçe açıklarının en önemli sebeplerinin ise kamu borç ve faiz geri ödemeleri ile faiz ödemelerinden kaynaklandığını göstermiştir. Bu nedenle kullanılan kaynağın büyüklüğüne göre döviz kuru da artmakta ya da azalmaktadır (Göktuğ 2010).

Dış ticaret işlem hacminin ödemeler dengesi içindeki payı oldukça büyüktür. Teorik olarak cari açığın finansmanında kullanılan döviz kurun artmasına, cari fazla ise kurun düşmesine neden olur. Teori, döviz kuru ile ithalat arasında ters, ihracatla ise aynı yönde bir ilişkiden söz etmiştir (Dinler 2007: 240; Hodge 2005: 5). Ampirik bulgular teorinin her durumda geçerli olmadığını kanıtlamaktadır (Sünbül 2020).

Döviz kuru ve dış borç ilişkisi incelendiğinde, döviz cinsinden alınan dış borç kur artışı ile yerli para cinsinden borcu da artırır. Dolayısıyla kur ile dış borç arasında pozitif ve güçlü bir ilişki söz konusudur. Dış borcun büyüme, dış borç ve faiz geri ödemesi için kullanılması piyasalardaki kırılganlığı da artırır. Dış borç taksidi ve faiz geri ödeme miktarı GSYİH'dan büyük olduğunda ülke temerrüde düşer ve finansal para krizi oluşur (Yurdakul 2016).

Döviz kuru ve enflasyon arasında doğrudan ve dolaylı etkiden söz edilmiştir. Teorik olarak enflasyon ve kur ilişkisi kurdan fiyatlara geçirgenlik şeklinde tanımlanmıştır. Doğrudan etki, ithal ürünlerin kur farkı nedeniyle iç piyasada da yerli para cinsinden fiyatlarının artmasıdır. Dolaylı etki ise, ithal girdiye dayalı üretilen mal ve hizmetlerin maliyet artışı nedeniyle yerli para cinsinden fiyatlarının artmasıdır (Terzi ve Kurt 2008: 3). Özetle, kur artışı doğrudan ithal ürünü, ithalata dayalı üretimi, üretim için istihdam edilen iş gücünü ve genel makro dengeleri doğrudan ve dolaylı olarak etkileyebilmektedir.

Döviz kuru ve faiz oranları arasında üç farklı yaklaşım söz konusudur. Birinci yaklaşıma göre; döviz kuru, yabancı yatırımlar ve faiz oranı arasında ki ilişkiyi tanımlar. İkinci yaklaşım; döviz kuru, faiz oranları, piyasadaki nakit akım hızı, kredi risk primleri gibi değişkenler arasında ilişki kurar. Üçüncü yaklaşım ise; döviz kuru, kamu dış borç stoku, enflasyon ve risk pirimleri arasındaki ilişki olduğunu iddia etmiştir.

Teorik olarak döviz kuru ile sermaye hareketleri arasında kısa vadede ters yönlü bir ilişki görülürken uzun vade de dolaylı olarak ters yönlü bir ilişki tanımlanmıştır.

Döviz kurundan para arzına kısa dönemli etkiler, para arzının miktarıyla ilgilidir. Arzı artan yerli para cinsinden varlıklar faiz gelirlerinin azalmasına, oda dolaylı yatırımlarındaki kar beklentisinin azalmasına neden olur. Yerli parada kazanç beklentisinin azalması yatırımcıyı yabancı varlıklara yönlendirirken talep artışı yabancı varlıkların da değerlenmesine neden olur. Parasalcı yaklaşıma göre döviz kurunun belirleyicisi, yerli ve yabancı para arasındaki arz ve talep dengesidir. Sonuç olarak denge arzı artan para biriminin değerinin düşmesine, talep edilen para biriminin ise değerlenmesine neden olur (Yurdakul 2016).

Literatür

Döviz Kuru ve Pay Senedi İlişkisi: Pay senedi olarak kavramsallaştırılan değişken Türkiye için BİST 100 endeksi olarak incelenmiştir. Dolayısıyla Türkiye için incelenen literatür Borsa İstanbul BİST 100 endeksinde işlem gören pay senetlerini kapsamaktadır. Granger vd., (2000) 1998 Asya krizi sonrası krizden etkilenen Güney Kore, Filipinler, Hong Kong, Malezya, Singapur, Tayvan ve Tayland'da döviz kurları ile pay senetleri arasındaki ilişkiyi araştırmak için Granger Nedensellik Analizini kullanmışlar ve Güney Kore için döviz kurunun pay senedinin nedeni olduğunu bulgulamışlardır. Filipinler'de ise tersi bir sonuca ulaşmışlardır. Diğer ülkelerde ise döviz kuru ve pay senetleri arasında iki yönde de kuvvetli ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Alper ve Alper (2018), BİST 100 endeksi ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi Asimetrik VAR Modeli ile araştırmışlardır. 2018M2'den 2018M8'e kadar günlük verilerin kullanıldığı çalışmada, döviz kurunun BİST 100 endeksini önce ters yönde etkilediğini, dengelenme sonrasında dört dönem sabit kaldığını, dördüncü dönem ile dokuzuncu dönem arasında ise aynı yönde etkilediğini görmüşlerdir. Etki dokuzuncu dönemden sonra kaybolmuştur. Cingöz ve Kendirli (2018), 2006'dan 2018'e kadarki BİST altın endeksi, BİST 100 endeksi ve USD/TL döviz kuru değişkenlerinin aylık ortalamalarını veri seti olarak kullanmışlardır. Çalışmada Johansen Eşbütünleşme Testi, Granger Nedensellik Analizi ve Vektör Hata Düzeltme Modellerini kullanmışlardır. Değişkenler arasında bir adet eşbütünleşme vektörüne rastlamışlardır. Altın endeksi ile diğer değişkenler arasında nedensellik ilişkisi bulamamışlardır. Döviz kuru ile BİST 100 endeksi arasında ise karşılıklı nedensellik görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Bütçe Açığı İlişkisi: Twarowska ve Kakol (2014), Polonya'da Euro (EUR) / Polonya zlotini (PLN) döviz kurunu etkileyen faktörleri belirlemek için 2000'den 2013'e kadarki verileri kullanarak doğrusal regresyon fonksiyonu öngörmüşlerdir. Yapılan analizde, ödemeler dengesinin kur seviyesini belirleyen en önemli değişken olduğunu bulmuşlardır. Buna ek olarak bütçe fazlasının ülke para biriminin değerlenmesine katkı sağladığını tespit etmişlerdir. Ejaz vd., (2020) Dalgalı Kur Sisteminde kur ile bütçe açığı arasındaki ilişkiyi analiz ettikleri çalışmada, Pakistan'ın 1982'den 1998'e kadarki verilerini kullanmışlardır. Çalışmada, bütçe açığının reel döviz kuru üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etkilerini tespit etmişlerdir. Kılıç ve Öner (2020), 2006'dan 2017'ye kadar 144 gözlemden oluşan aylık bütçe açığı ve reel USD /TL döviz kuru verilerini kullanarak Granger Nedensellik, Etki Tepki Analizi ve Varyans Analizi yapmışlardır. Bütçe açığı ile reel döviz kuru arasında iki taraflı bir nedensellik belirlemişlerdir. Reel kurdaki dalgalanma bütçe açığını etkilemiştir.

Döviz Kuru ve Cari İşlemler Açığı/ Ödemeler Dengesi İlişkisi: Calderón vd., (2002) gelişmekte olan 44 ülkenin 1962'dan 1994'e kadarki verilerine dayanarak döviz kuru ile cari açık arasındaki ilişkiyi incelemiş ve döviz kurundaki artışın daha yüksek cari açığa neden olduğunu görmüşlerdir. Benzer çalışmayı Calderón vd. (2007), az gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomiler için tekrarlamışlar, reel döviz kurundaki artışın cari işlemler dengesini kötüleştirdiğini tespit etmişlerdir. Das (2016), 106 ülkeden oluşan Panel Veri ile reel efektif döviz kuruyla cari işlemler dengesi arasında negatif ilişki bulmuştur. Sönmez vd., (2017) 2003M01'den 2015M10'a kadarki aylık verileri kullanarak reel döviz kurunun dış ticaret dengesine etkisini Granger Nedensellik, Vektör Hata Düzeltme Modeli ve Johansen Eşbütünleşme Analizi ile araştırmışlardır. Reel döviz kuruyla tüketim malı ihracatı ve reel döviz kuruyla ara mal ithalatı arasında uzun dönemli ilişki tespit etmişlerdir.

Döviz Kuru ve Dış Borç İlişkisi: Yalman ve Karaköy (2019), 1990-2018 arasındaki verileri kullanarak döviz kuru ve dış borç değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisini incelemişlerdir. Çalışmada EG Doğrusal Eşbütünleşme ve Asimetrik olarak uyarlanabilen TAR ve M-TAR Eşbütünleşme modellerini kullanmışlardır. Dış borç ve reel döviz kuru arasında ters yönde bir ilişki tespit etmişlerdir. Aypek ve Erener (2018) çalışmalarında, Türkiye'nin 2005-

2017 dönemine ait reel döviz kuru, Net Dış Borç Stoku (NDBS) ve NDBS/Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) oranının çeyreklik verilerini kullanmışlar ve değişkenler arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Analizi ile incelemişlerdir. Çalışma sonucunda, döviz kuru ile NDBS arasında bir ilişkiye rastlamamışlardır. Ayrıca döviz kurunun NDBS/GSMH oranına pozitif etki ettiğini görmüşlerdir. Özkul ve Öztürk (2021), 1998Q1-2020Q2 dönemi üçer aylık döviz kuru ve Dış Borç Stoku (DBS) verileri ile Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi yapmışlardır. Türkiye'de döviz kuru oynaklığı ile gerek toplam Brüt Dış Borç Stoku (BDBS) gerekse uzun vadeli DBS arasında iki yönde de nedensellik tespit etmişlerdir. Kısa vadeli DBS ve döviz kuru arasında ise tek yönlü bir ilişki olduğunu görmüşlerdir. Başka bir ifade ile, kurun kısa vadede DBS'nu etkilemediği ancak uzun vadede etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi: Parveen vd., (2012) Pakistan Ekonomik Araştırmaları ve Uluslararası Mali İstatistikler Kurumu'ndan aldıkları 1975-2010 dönemine ilişkin yıllık veriler ile döviz kuru değişimine etki eden faktörleri incelemişlerdir. En Küçük Kareler (EKK) yöntemi ve Basit Doğrusal Regresyon (BDR) modellerini kullanarak yaptıkları çalışmada, döviz kuruna etkisi olan en önemli değişkenin enflasyon olduğunu görmüşlerdir. Sonuçlardan yola çıkarak, önce maliye politikalarının para politikası ile uyumlu hale getirilmesi gerektiğini daha sonra her iki politikanın ticaret politikası ile etkin şekilde ilişkilendirilmesi gerektiğini önermişlerdir. Öner (2018a), TÜFE ve Üretici Fiyat Endeksi'nin (ÜFE) döviz kuruna etkilerini Granger Nedensellik Analizi ile araştırmıştır. Gerek TÜFE'nin gerekse ÜFE'nin nominal döviz kuru üzerinde nedenselliğinin olmadığını görmüştür.

Döviz Kuru ve Faiz Oranı İlişkisi: Yalçınkaya ve Tunalı (2019), 2017- 2018 yılları arasındaki verileri kullanarak Londra piyasasında oluşan USD /TL endeksinin SWAP oranları arasındaki nedenselliği incelemişlerdir. USD SWAP oranlarındaki değişimin gerek politika faiz oranlarında gerekse USD/TL kurunda tek yönde değişime neden olduğunu görmüşlerdir. Ayrıca, TL SWAP oranındaki değişimin gerek politika faiz oranında gerekse USD/TL kurunda çift yönlü değişime neden olduğunu görmüşlerdir. Cevher (2016), 2010M8- 2015M12 dönemi verileri ile mevduat faiz oranı ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Döviz kurundan mevduat faizine doğru aynı yönde Kısmi ve Koşullu Granger Nedensellik olduğunu bulmuştur. Sekmen ve Ravanoğlu (2017), Kazakistan'da 2005M05- 2017M06 dönemi faiz oranı ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi Johansen Eşbütünleşme Analiziyle araştırmışlardır. Değişkenler arasında herhangi bir ilişki bulamamışlardır. VAR Nedensellik ve Sınırlı Olmayan VAR yöntemleri ile analizi genişlettiklerinde ise değişkenler arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Dış Ticaret İlişkisi: Asterious vd. (2016), Türkiye, Endonezya, Nijerya ve Meksika'da döviz kurunun dış ticaret hacmine etkilerini incelemişlerdir. Türkiye'de değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olduğunu ancak diğer ülkelerde uzun dönemli bir ilişki olmadığını, Endonezya ve Meksika'da ise kısa dönemli bir ilişki olduğunu görmüşlerdir. Bozdan vd., (2018) Türkiye'nin 2010M1- 2017M10 arası döviz kuru, ithalat ve ihracat verilerini kullanarak, değişkenler arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi ve Granger Nedensellik Analizi ile araştırmışlardır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki görmüşler ancak nedenselliğe rastlamamışlardır. Sünbül (2020) ise, 2001Q1 ile 2020Q3 dönemlerini kapsayan döviz kuru, ithalat ve ihracat değişkenleri arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi ile araştırmıştır. Döviz kuru ile ihracat değişkeni arasında uzun dönemli pozitif bir ilişki olduğunu bulurken ithalat ile herhangi bir ilişki bulamamıştır. Sonuçların teori ile farklı olmasını ise Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı olmasına bağlamıştır.

Döviz Kuru ve Altın Kuru İlişkisi: Wang ve Chueh (2013), 1989M01 ile 2007M12 arası günlük USD ile altın kuru arasındaki ilişkiyi incelemişler ve değişkenler arasında ters yönlü bir ilişki bulmuşlardır. Sjaastad ve Scacciavillani (1996) ise, 1982-1990 dönem verileriyle benzer bir çalışmada değişkenler arasında pozitif ancak zayıf bir ilişki olduğunu bulmuşlardır. Öner

(2018b), 2008M1 ile 20017M5 arasındaki günlük verileri kullanarak altın ve EUR/USD döviz kuru arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Granger Nedensellik Analizi sonucuna göre, altından EUR/USD kuruna tek yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Cingöz ve Kendirli (2018), 2006M1 ile 2018M6 arasındaki aylık BİST altın endeksi ve USD /TL endeksi için Johansen Eşbütünleşme, Hata Düzeltme Modeli ve Granger Nedensellik Analizleri yapmışlardır. Değişkenler arasında uzun dönemli ilişki için bir adet eşbütünleşme vektörü bulmuşlardır. USD /TL kurunun uzun dönemde BİST altın endeksinin nedeni olduğunu ancak kısa dönemde önemli bir etkisinin olmadığını görmüşlerdir. Öncü vd., (2015) USD /TL döviz kuru ile altın kuru arasında eşbütünleşme ilişkisini araştırmışlardır. Altın kurundan USD /TL döviz kuruna nedensellik olduğunu görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Sermaye Hareketleri İlişkisi: Bahmani-Okooee ve Hajilee (2013), otuz altı ülke için döviz kuru ile sermaye yatırımları arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. On üç ülkede değişkenler arasında ters yönde, on dört ülkede ise aynı yönde ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Dokuz ülkede ise değişkenler arasında ilişki belirlenememiştir. Karpuz ve Kızıltan (2014), 2003M01- 2014M3 dönemi için döviz kuru ve dış yatırımlar arasındaki nedenselliği araştırdıkları görülmektedir. Değişkenler arasında iki yönde de nedensellik olduğunu bulmuşlardır. Arslan ve Çiçek (2017), 2006Q1- 2016Q4 dönemi için döviz kuru ve portföy yatırımları arasındaki ilişkiyi VAR model, Tobin Vergisi simülasyonu ve Etki Tepki Fonksiyonu ile araştırmışlardır. Portföy yatırımlarına uygulanan ilave Tobin vergisi ile döviz kurunun %3 düştüğünü, diğer taraftan ise portföy yatırımlarının döviz kurunun %38'ini açıkladığını görmüşlerdir.

Döviz Kuru ve Para Arzı İlişkisi: Sharifi-Renani (2007), İran için 1985Q3- 2006Q1 dönemi verilerini kullanarak para arzı ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi ARDL Sınır Testi ile araştırmıştır. Döviz kurunun para arzını pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Dritsakis (2011) ise, 1995Q1- 2010Q17 dönemi verileriyle aynı analizi Macaristan için tekrarlamış, değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulmuşlar ancak ilişkinin negatif yönlü olduğunu tespit etmişlerdir. Hacıevliyagil vd., (2019) BRICS ülkeleri ile Türkiye'nin 2002M01-2017M12 dönemi makro değişkenlerinden faiz oranı, para arzı ve enflasyon ile döviz kuru arasındaki ilişkiyi on altı yıllık bir veri seti ile incelemişlerdir. Çalışmada Granger Nedensellik, Johansen Eşbütünleşme, VAR Analizi, FMOLS Yöntemi ve Hata Düzeltme Modelini birlikte kullanmışlardır. Güney Afrika dışındaki tüm ülkelerde değişkenler arasında aynı yönde ilişki olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Çin dışında tüm ülkelerde ise para arzı ile döviz kuru aynı yönde hareket etmektedir. Erdoğmuş ve Barışık (2020) ise, Türkiye'nin 2006M01- 2019M07 dönemi ulusal para arzı ile döviz kuru ilişkisini ARDL Sınır Testi ile araştırmış ve değişkenler arasında uzun dönemli ilişki sapmasının 2,8 ay sonra kaybolduğunu belirlemişlerdir.

Yöntem

Çalışmanın amacı, Türkiye'de döviz kuru düzeyiyle ilişkisi olan değişkenlerin belirlenmesidir. Döviz kuruna etki eden değişkenlerin doğru belirlenmesi, kur dalgalanmalarına bağlı olarak yaşanması muhtemel ekonomik problemlerin öngörülebilmesi açısından çalışmayı önemli kılmaktadır. Çalışmada kullanılan veriler T.C. Merkez Bankası EVDS'nden alındığı için ulaşılan verilerle sınırlıdır. Türkiye'de 2001 sonrasında siyasi bir yönetim değişimi yaşandığından çalışmaya başlarken 2001M1- 2020M10 dönemlerini kapsayan günlük verilerin kullanılması planlanmıştır. Ancak söz konusu dönemler için EVDS'nden alınan verilerde eksik gözlem olduğu, bazı verilerin sadece aylık, üç aylık ya da yıllık olarak raporlandığı belirlenmiştir. Kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB) EVDS'nden alınmıştır. Veri seti 2009Q1'den 2020Q3'e kadar 47 gözleme sahip 16 değişkenden oluşmaktadır. USD/TL döviz kuru endeksi bağımlı değişken, dış borç, kamu yatırımları, altın rezervi, döviz rezervi, faiz oranı, ihracat, ithalat, cari açık, işsizlik, TÜFE, GSYİH, BİST 100 endeksi, petrol endeksi, altın endeksi ve para arzı bağımsız değişkenler olarak belirlenmiştir.

Ekonometrik yöntem

Zaman serileri ile ekonometrik analizler yapılırken doğru ve tutarlı sonuçlara ulaşabilmenin ön koşulu serilerin durağan olmalarıdır. Durağan zaman serilerinin sabit ortalamalı ve sabit varyanslı olmaları beklenir. Durağan dışı seriler ile yapılan zaman serisi analizlerinde sahte regresyon sorunu ile karşılaşılabilmektedir. Finansal zaman serilerinin genellikle durağan dışı bir karakter sergiledikleri gözlemlenmektedir. Durağan dışılığa mevsimsel etkilerin, konjonktürel etkilerin ve trentin neden olduğu düşünülmektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017: 53-54). Sonuç olarak zaman serileri ile yapılan analizlerde öncelikle bu etkilerin kaldırılması gerekmektedir.

Bu amaçla, R programında "seastests" kütüphanesinde bulunan "wo" fonksiyonu ile orijinal verilerin mevsimsellik kontrolü yapılmış ve mevsimsellik bulunan seriler bu etkilerden arındırılmıştır. Serilerin durağanlıkları PP Testi ile kontrol edilmiştir. Durağan dışı serilerin farkı alınarak durağanlaşmaları sağlanmıştır. Bağımlı değişken ve bağımsız değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi ile tespit edilmiştir.

Mevsimsellik.

Mevsimsellik içermeyen serilerde gözlem ortalamalarının 1'e yakın olması beklenir. Ortalama değerden sapan dönemler için seride mevsimsellik olduğuna karar verilebilir. Bu çalışmada mevsimsellik kontrolü için kullanılan "wo" fonksiyonu Ollech ve Webel (2020), tarafından geliştirilmiştir. R-Studio programında "wo" komutuyla analiz yapılabilmektedir. Program, hesaplanan istatistikleri ile "Mevsimsellik vardır/yoktur" şeklinde bilgi mesajı vermektedir.

Durağanlık.

Çalışmalarda genellikle Augmened Dickey&Fuller (ADF) Testi ya da birkaç testin birlikte kullanıldığı görülmektedir. ADF Testinden sonra geliştirilen PP ve KPSS yöntemleri daha güvenilir sonuçlar vermektedir (Sevüktekin ve Çınar, 2017). Bu nedenle çalışmada PP Testi tercih edilmiştir.

Birim kök testi için kullanılan Eitlikler 1, 2 ve 3'te sunulmuştur.

Sabit terimsiz ve trentsiz model için uygulanan eşitlik,

$$\Delta Y_t = \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Sabit terimli model için uygulanan eşitlik,

$$\Delta Y_t = \beta 1 + \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Sabit terimli ve trentli model için uygulanan eşitlik,

$$\Delta Y_t = \beta 1 + \beta 2_t + \gamma Y_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Bu eşitlikler ile; sabit terimli ve trentli model, sabit terimli model ve sabit terimsiz ve trentsiz modeller için sırasıyla zaman serisinin birim kök içerip içermediği sınanmalıdır. Herhangi bir model için durağanlık koşulu sağlanıyor ise serinin durağan olduğuna karar verilebilmektedir. Düzeyde durağanlık sağlanamaması durumunda serilerin farkı alınarak Birim Kök olup olmadığı tekrar kontrol edilmelidir. Çalışmalarda gecikme uzunluğuna karar verilirken AIC, SC ve HQ gibi bilgi kriterlerinden faydalanılmaktadır.

Nedensellik.

Doğrusal zaman serileri arasındaki ilişkinin analizi için sıklıkla Granger Nedensellik Testi kullanılmaktadır. Granger (1969), tarafından geliştirilen testte değişkenlerin hepsinin I (1)

farkta durağan olması ön koşuldur. Serilerin farklı dereceden I (0) düzeyde ve I (1) farkta durağan olmaları durumunda Toda-Yamamoto Nedensellik analizi kullanılmaktadır.

Toda ve Yamamoto (1995), Nedensellik Testi, Vector Autoregression (VAR) modeline dayanır. Model değişkenlerin optimal gecikme uzunluğunun tespiti ile bir VAR model öngörmektedir. Yaklaşım için önerilen Eşitlikler 4 ve 5'te sunulmuştur.

$$Y_t = \omega + \sum_{i=1}^{m} \alpha_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \delta_{1i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \theta_{1i} Y_{t-i} + \varepsilon_{1t} \quad (4)$$

$$X_t = \varphi + \sum_{i=1}^{m} \alpha_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^{m} \beta_{2i} Y_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \delta_{2i} X_{t-i} + \sum_{j=m+1}^{dmax} \theta_{2i} Y_{t-i} + \varepsilon_{2t} \quad (5)$$

Eşitlik 4 ve 5'te bulunan (m) en uygun gecikme uzunluğunu, (dmax) optimal eşbütünleşme derecesini ifade etmektedir. Modelde yer alan hata terimiyse (ε1t ve ε2t) değişkenlerin sabit varyanslı ve sıfır ortalamalı olduğunu varsaymaktadır.

Modele göre bazı varsayımlar sınanmalı ve nedensellik analizinin isabetli olması için (m) ve (d)'nin doğru tespit edilmesi gerekmektedir. Optimal gecikme uzunluğu için bilgi kriterlerinden, en uygun eşbütünleşme katsayısının tespiti içinse birim kök analizlerinden faydalanılmaktadır. Modele dahil edilen değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi için kurulan hipotezler düzeltilmiş WALD Testi yardımıyla saptanmaktadır. Nedensellik için kurulan fonksiyonun geçerliliği için modele spesifikasyon analizlerinin de uygulanması gereklidir. Varsayımları sağlamayan model için uygun gecikme uzunlukları yeniden belirlenerek VAR model öngörülür.

Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi için bazı varsayımlar sınanmıştır; Değişkenler için bir VAR modeli öngörülmektedir. Modelde uygun gecikme uzunluğu bilgi kriterlerine göre tespit edilebilmektedir. Karakteristik Polinomların Ters Kök Değerleri (HKPTKD)'nin birim kare içerisinde olması gerekmektedir. Bu kapsamda uygun model için Hesaplanan HKPTKD'nin 1'den küçük olması beklenmektedir. Varsayımı sağlamayan model için gecikme uzunlukları değiştirilerek bu adım tekrarlanmalıdır. Öngörülen VAR modelde spesifikasyon hatalarının kontrolünde; Artıkların Seri Korelasyon Problemi için LM Testi ve Normallik Testi yapılmalıdır. Nedensellik ilişkisi için kurulan hipotezler düzeltilmiş WALD Testi yardımıyla saptanmalıdır.

Ampirik bulgular

Zaman serisi analizi kapsamında mevsimsellik, durağanlık ve nedensellik analizleri yapılmıştır. Döviz kuru düzeyiyle ilişkili değişkenler Toda-Yamamoto Nedensellik analizi ile tespit edilmiştir.

Mevsimsellik testi

Mevsimsellik test sonuçları Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1 – Mevsimsellik Test Sonuçları

Değişken	Test istatistiği	P değeri	Açıklama
Dolar	0	1/ 1/ 0.9803	Yok
Dış borç	0	1/ 1/ 0.9800	Yok
GSYİH	1	1.7897 / 1.7669/ 4.5320	Var
Cari açık	0	1/ 1/ 0.6106	Yok
İthalat	1	0.0123 / 0.0271 / 0.0006	Var
İhracat	1	0.0034 / 0.0191 / 0.0001	Var
Petrol	0	1/ 1/ 0,5271	Yok
Altın	0	1/ 1/ 0,4770	Yok
Altın rezervi	0	1/ 1/ 0,9085	Yok
Para arz	0	0.0805 / 1/ 0.8164	Yok
TÜFE	0	0.0664 / 1/ 0.0121	Yok
Faiz	0	1/ 1/ 0.8118	Yok
Yatırım	0	1/ 1/ 0,8326	Yok

İşsizlik	1	1.2676 / 2.1097 / 1.5694	Var
BİST100	0	1 / 1 / 0.5585	Yok
Döviz rezervi	0	1 / 1 / 0,3022	Yok

Tablo 1 incelendiğinde GSYİH, ithalat, ihracat ve işsizlik verilerinin mevsimsellik içerdikleri görülmektedir. Bundan sonraki araştırma ve analizler için dört serinin mevsimsellikten arındırılmış değerleri kullanılmıştır.

Birim kök testi

Birim Kök Testi uygulamasında, öncelikle I (0) düzeyde trentli ve sabit terimli model için testler yapılmıştır. Durağanlık varsayımını sağlamayan seriler için sabit terimli modelde test tekrarlanmıştır. Bu model için de durağanlık varsayımını sağlamayan seriler için trentsiz ve sabit terimsiz modelde test tekrarlanmıştır. I (0) düzeyde üç model için de durağanlık varsayımını sağlamayan serilerin birinci farkları alınarak I (1) düzeyde testler sırasıyla tekrarlanmıştır. Test sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2 – Birim Kök Test Sonuçları

Değişken	Ölçek	T istatistiği	p değeri	Sonuç
Döviz	Coefficients: Pr	-7,5063	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	26,7909	0.0105	
	F- p-değeri	20,4462	0.0000	
Altın Kuru	Coefficients: Pr	-4,5922	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-45,9845	0.0000	
Altın Rezervi	Coefficients: Pr	-3,3543	0.0013	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	33,5093	0.0017	
BİST 100 Endeksi	Coefficients: Pr	-7,3429	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	19,4304	0.0587	
	F- p- değeri	21,4932	0.0000	
Cari Açık	Coefficients: Pr	-4,8484	0.0015	I (0)
	5% seviye	-3,5107		
	TREND	25,8527	0.0132	
	F- p- değeri	12,3687	0.0000	
Dış Borç	Coefficients: Pr	-5,6338	0.0000	I (1)
	5% seviye	-2,9281		
	C	22,0089	0.0332	
	F- p- değeri	31,9067	0.0000	
Döviz Rezervi	Coefficients: Pr	-5,4647	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-55,4555	0.0000	
Faiz	Coefficients: Pr	-5,4376	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-54,5952	0.0000	
GSYİH	Coefficients: Pr	-6,3766	0.0006	I (1)
	5% seviye	-2,9270		
	C	36,6600	0.0006	
	F- p- değeri	44,1400	0.0415	
İşsizlik	Coefficients: Pr	-7,5278	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	27,1893	0.0095	
	F- p- değeri	28,8014	0.0000	
İhracat	Coefficients: Pr	-4,5434	0.0036	I (0)
	5% seviye	-3,5107		
	TREND	27,6332	0.0084	
	F- p- değeri	10,1762	0.0002	
İthalat	Coefficients: Pr	-2,9725	0.0451	I (0)
	10% seviye	-2,6014		
	C	30,2090	0.0042	
	F- p- değeri	88,3600	0.0047	
Para Arzı	Coefficients: Pr	-5,5129	0.0002	I (1)

	5% seviye	-3,5130		
	TREND	34,2880	0.0014	
	F- p- değeri	15,3941	0.0000	
Petrol	Coefficients: Pr	-7,4880	0.0000	I (1)
	5% seviye	-1,9483		
	F- p- değeri	-74,8434	0.0000	
TÜFE	Coefficients: Pr	-7,7952	0.0000	I (1)
	5% seviye	-3,5130		
	TREND	38,1253	0.0004	
	F- p- değeri	30,2676	0.0000	
Kamu Yatırımları	Coefficients: Pr	-3,7338	0.0066	I (0)
	10% seviye	-2,9266		
	C	-38,4073	0.0004	
	F- p- değeri	13,8828	0.0005	

Tablo 2 incelendiğinde, GSYİH, ithalat, ihracat ve işsizlik değişkenlerinde mevsimsellik görülmüştür. Dört değişken I (0) düzeyde durağan olurken on iki değişken I (1) farkta durağan olmuşlardır.

Nedensellik analizi

Çalışmaya alınan on beş bağımsız değişken ile bağımlı değişken döviz kuru arasındaki nedensellik ilişkisi incelenmiştir. Nedensellik ilişkisi için hesaplanan test istatistiği aşağıda sunulmuştur.

VAR modeli için gecikme uzunluğunun belirlenmesi: Nedensellik analizinde ilk aşama geçici VAR model için optimal gecikme uzunluklarının araştırılmasıdır. Optimal gecikme uzunlukları kesin bir bilgi vermeyip tahmin edilen VAR modeli için bir ön araştırmadır.

Hesaplanan karakteristik polinom ters kök değerleri (HKPTKD)'nin kontrolü.

Öngörülen VAR modelin güvenilirliği için HKPTKD'nin birim kare içerisinde olması ve modülüslerin 0 ile 1 arasında değer alması beklenir. Birim karenin dışına çıkan değerler için öngörülen VAR modelde gecikme uzunlukları değiştirilerek yeniden model öngörüsü yapılmalıdır. Varsayımı sağlayan en uygun gecikme uzunlukları için hesaplanan HKPTKD Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3 – Hesaplanan Karakteristik Polinom Ters Kök Değerleri

Değişken	Birim Kök	HKPTK	Uygun Gecikme
Cari Açık*	0.3792	0.3792	1 Gecikme
	0.0216	0.0216	
İthalat	-0.7671	0.7671	3 Gecikme
	0.6143 - 0.1988	0.6457	
	0.6143 + 0.1988	0.6457	
	0.6410	0.6410	
	-0.1758 - 0.6122	0.6370	
	-0.1758 + 0.6122	0.6370	
Yatırım	0.7525	0.7525	1 Gecikme
	0.1758	0.1758	
Tüfe	0.8880	0.8880	4 Gecikme
	-0.8671	0.8671	
	0.4831 - 0.7042	0.8540	
	0.4831 + 0.7042	0.8540	
	-0.0465 - 0.7986	0.8000	
	-0.0465 + 0.7986	0.8000	
	-0.4347 - 0.6319	0.7670	
	-0.4347 + 0.6319	0.7670	
Döviz Rezerv	0.0777 - 0.1947	0.2097	1 Gecikme
	0.0777 + 0.1947	0.2097	
Dış Borç*	0.0402 - 0.0605	0.0727	1 Gecikme
	0.0402 + 0.0605	0.0727	
Faiz	0.8123	0.8123	2 Gecikme

	-0.3134 - 0.5796	0.6589	
	-0.3134 + 0.5796	0.6589	
	0.3946	0.3946	
Altın*	0.4071	0.4071	1 Gecikme
	0.1172	0.1172	
Petrol*	0.1506	0.1506	1 Gecikme
	-0.1324	0.1324	
Altın Rezerv	0.4488	0.4488	1 Gecikme
	0.1548	0.1548	
İşsizlik	0.6855 - 0.6453	0.9415	5 Gecikme
	0.6855 + 0.6453	0.9415	
	-0.2950 - 0.8220	0.8734	
	-0.2950 + 0.8220	0.8734	
	-0.7468 - 0.2943	0.8027	
	-0.7468 + 0.2943	0.8027	
	-0.0928 - 0.7741	0.7797	
	-0.0928 + 0.7741	0.7797	
	0.4869 - 0.5416	0.7283	
	0.4869 + 0.5416	0.7283	
GSYİH*	-0.9967	0.9967	3 Gecikme
	-0.4800 - 0.6811	0.8332	
	-0.4800 + 0.6811	0.8332	
	0.1353 - 0.7733	0.7851	
	0.1353 + 0.7733	0.7851	
	0.4670	0.4670	
İhracat	0.8501	0.8501	2 Gecikme
	-0.6835	0.6835	
	0.0395 - 0.5537	0.5551	
	0.0395 + 0.5537	0.5551	

(*) VAR model ile belirlenen optimal gecikme uzunlukları ile yapılan öngörüde HKPTKD birim çemberin dışında gerçekleşmiştir. Varsayımı sağlayabilmek için önerilen optimal gecikme uzunlukları değiştirilmiştir.

Tablo 3 incelendiğinde, seçilen gecikme uzunlukları için HKPTKD'nin kritik değer olan 0 ile 1 arasında oluştuğu görülmektedir. Bulunan gecikme uzunluklarına göre öngörülen VAR modeli geçerlidir. Modelin güvenilir olabilmesi için spesifikasyon testlerinin varsayımlarını da sağlıyor olması beklenmektedir.

Spesifikasyon testi.

Öngörülen VAR modelin güvenilir olması için spesifikasyon testleri uygulanmıştır. İlk olarak artıkların seri korelasyon hatası, ikinci olarak ise gözlem değerlerinin normal dağılıp dağılmadığı normallik testleri ile incelenmiştir.

Artıkların seri korelasyon hatası testi.

Kullanılan seriler ve öngörülen VAR modelinde artıklar arasında otokorelasyon sorunu olmamalıdır. Test için kurulan hipotez;

- H0= Modelde otokorelasyon problemi vardır, p<0,01; 0,05 ve 0,10 için. Artıkların otokorelasyon testine ilişkin Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4 – Artıkların Otokorelasyon Testi Sonuçları

Değişkenler	Gecikme	LRE* stat	P değeri
Cari Açık	1	1.790	0.7743
	2	2.793	0.5929
İthalat	1	7.877	0.0962
	2	6.609	0.1580
	3	3.611	0.4612
	4	5.267	0.2610
Yatırım	1	9.442	0.0509
	2	7.246	0.1234
Tüfe	1	8.184	0.0851
	2	5.643	0.2274
	3	1.678	0.7947
	4	1.125	0.8902
	5	5.023	0.2849
Döviz Rezerv	1	2.650	0.6179
Dış Borç	1	2.067	0.7233
	2	5.425	0.2463
Faiz	1	3.563	0.4683
	2	4.498	0.3427
	3	2.242	0.6913
Altın	1	0.999	0.9099
	2	2.884	0.5774
Petrol	1	6.338	0.1752
	2	6.082	0.1931
Altın Rezerv	1	6.278	0.1793
	2	6.624	0.1571
İşsizlik	1	0.901	0.9243
	2	1.272	0.8660
	3	3.039	0.5513
	4	1.979	0.7395
	5	1.594	0.8098
	6	2.516	0.6418
GSYİH	1	1.663	0.0023
	2	1.112	0.0252
	3	6.380	0.1725
	4	2.417	0.0001
İhracat	1	3.541	0.4716
	2	7.486	0.1123
	3	7.499	0.1117

Tablo 4 incelendiğinde, seçilen gecikme uzunlukları için p değerlerinin tamamının geçerlilik katsayısı olan 0,05'ten büyük olduğu görülmektedir. Değişkenlerin tamamı için H0 reddedilir. Dolayısıyla tüm değişkenlerde öngörülen VAR modeli için artıklar arasında otokorelasyon sorunu yoktur.

Düzeltilmiş wald testi.

Değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisi için Toda ve Yamamoto (1995), testi yapılmıştır. Test için kurulan hipotezler;

- H0= Bağımsız değişken bağımlı değişkenin nedeni değildir, p>0,01; 0,05 ve 0,10 için. Hesaplanan nedensellik (Wald Test) analiz sonuçları Tablo 5'da sunulmuştur.

Tablo 5 – Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi (Wald Test) Test İstatistiği

Nedenselliğin Yönü	T istatistiği	P değeri	Sonuç
Cari açık ⇒ Döviz kuru	6.042	0.0140	VAR
Döviz kuru ⇒ Cari açık	0.668	0.4137	YOK
İthalat ⇒ Döviz kuru	2.709	0.4387	YOK
Döviz kuru ⇒ İthalat	8.666	0.0341	VAR
Kamu yatırımı ⇒ Döviz kuru	0.853	0.3557	YOK
Döviz kuru ⇒ Kamu yatırımı	0.585	0.4441	YOK
TÜFE ⇒ Döviz kuru	1.975	0.0006	VAR
Döviz kuru ⇒TÜFE	8.425	0.0000	VAR
Döviz kuru ⇒ Döviz rezervine	1.550	0.0001	VAR
Döviz rezervine ⇒ Döviz kuru	0.462	0.4964	YOK
Dış borç ⇒ Döviz kuru	0.422	0.5157	YOK
Döviz kuru ⇒ Dış borç	0.234	0.6281	YOK
Faiz ⇒ Döviz kuru	1.134	0.0034	VAR
Döviz kuru ⇒ Faiz	4.839	0.0000	VAR
Altın ⇒ Döviz kuru	1.155	0.2823	YOK
Döviz kuru ⇒ Altın	0.630	0.4272	YOK
Petrol ⇒ Döviz kuru	0.567	0.4511	YOK
Döviz kuru ⇒ Petrol	0.091	0.7618	YOK
Altın rezerv ⇒ Döviz kuru	2.537	0.1111	YOK
Döviz kuru ⇒ Altın rezerv	0.157	0.6917	YOK
İşsizlik ⇒ Döviz kuru	2.366	0.0003	VAR
Döviz kuru ⇒ İşsizlik	2.359	0.0003	VAR
GSYİH ⇒ Döviz kuru	1.069	0.0135	VAR
Döviz kuru ⇒ GSYİH	2.423	0.4893	YOK
İhracat ⇒ Döviz kuru	5.977	0.0503	%10'A GÖRE VAR
Döviz kuru ⇒ İhracat	0.575	0.7501	YOK

Tablo 5 incelendiğinde, bağımlı değişken döviz kurundan bütün bağımsız değişkenlere doğru ve bütün bağımsız değişkenlerden döviz kuruna doğru ayrı ayrı nedensellik ilişkisi için hesaplanan test istatistikleri görülmektedir.

Döviz kuru ⇔ TÜFE, döviz kuru ⇔ faiz ve döviz kuru ⇔ işsizlik arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi, döviz kuru ⇒ ithalat, döviz kuru ⇒ döviz rezervi, cari açık ⇒ döviz kuru, GSYİH ⇒ döviz kuru ve ihracat ⇒ döviz kuru arasında ise tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Döviz kuru ⇔ kamu yatırımları, döviz kuru ⇔ dış borç, döviz kuru ⇔ altın, döviz kuru ⇔ petrol ve döviz kuru ⇔ altın rezervi arasında iki yönde, döviz kuru ⇒ cari açık, ithalat ⇒ döviz kuru, döviz rezervi ⇒ döviz kuru, döviz kuru ⇒ GSYİH ve döviz kuru ⇒ ihracat değişkenleri arasında ise tek yönlü nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

Sonuç ve tartışma

Çalışmanın amacı, Türkiye'de döviz kuru düzeyi ile ilişkili değişkenleri belirlemektir. Literatür incelenmiş ve döviz kuru üzerinde etkisi olan on beş değişken belirlenmiştir. Bu değişkenler ile döviz kuru arasındaki ilişki incelenmiş ve literatür ile karşılaştırılmıştır.

Çalışmada kullanılan veriler Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan alınmıştır. Veri seti, 2009q1'den 2020q3'e kadar 47 gözlem içeren 16 değişkenden oluşmaktadır. USD/TL kuru endeksi bağımlı değişken, dış borç, kamu yatırımları, altın rezervi, döviz rezervi, faiz oranı, ihracat, ithalat, cari açık, işsizlik, TÜFE, GSYİH, BIST 100 endeksi, petrol endeksi, altın endeksi ve para bağımsız değişkenler sağlar.Çalışmada, konvansiyonel zaman serisi analizlerinden mevsimsellik, durağanlık ve nedensellik araştırmaları yapılmıştır. Mevsimsellik araştırmasında; GSYİH, ithalat, ihracat ve işsizlik değişkenlerinde mevsimsellik olduğu belirlenmiş ve bu etkilerden arındırılmıştır. Diğer değişkenlerde ise herhangi bir mevsimselliğe rastlanmamıştır. Durağanlık analizinde dört değişkenin I (0) düzeyde durağan, on iki değişkenin

ise I (1) farkta durağan olduğu tespit edilmiştir. Nedensellik araştırması için Toda-Yamamoto Nedensellik Analizi yöntemi kullanılmıştır.

Çalışmada ulaşılan nedensellik analizi sonuçları ile literatür karşılaştırıldığında;

Döviz kuru ile TÜFE değişkenleri arasında iki yönde de ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ile, Hacıevliyagil vd., (2019) ile Erdoğmuş ve Barışık (2020)'ın sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Kara ve Öğünç (2005) Sabit Kur Sisteminde, değişkenler arasında nedensellik olmadığını, Dalgalı Kur Sistemi'nde ise ilişki olduğunu görmüştür. Öner (2018a) ise gerek TÜFE'nin gerekse ÜFE'nin nominal döviz kuru üzerinde etkisinin olmadığını belirlemişlerdir.

Döviz kuru ile reel faiz arasında iki yönde de ilişki tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar ile, Cevher (2016), Age'nor vd., (1997) ile Sekmen ve Ravanoğlu (2017), Hacıevliyagil vd., (2019) ile Erdoğmuş ve Barışık (2020)'ın sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Yalçınkaya ve Tunalı (2019), USD SWAP oranlarındaki değişimin, USD/TL kurunda tek yönde, TL SWAP oranındaki değişimin ise, çift yönlü değişime neden olduğunu belirlemişlerdir. Benita ve Lauterbach (2004) ile Sharifi-Renani (2007), faiz oranı ile döviz kuru arasında pozitif, Dritsakis (2011) ise, negatif bir ilişki bulmuştur.

Döviz kuru ile işsizlik arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Demirgil, (2021), döviz kurundan işsizliğe doğru tek yönde nedensellik belirlemişler, Ayhan (2019) ise, reel döviz kuru ile işsizlik arasındaki ilişkinin istatiksel olarak anlamlı olmadığını görmüştür.

Kamu yatırımları, özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde büyük miktarda dış kaynak kullanımı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla, kaynak kullanımı da döviz rezervlerinin azalması ile sonuçlanmaktadır. Buna karşın yabancı yatırımların ise döviz rezervlerinde artışa neden olması beklenmektedir. Bu nedenle, döviz kuru, döviz rezervi, kamu yatırımları ve yabancı yatırımlar için nedensellik ilişkisi birlikte değerlendirilmiştir. Çalışmada döviz kurundan döviz rezervine tek yönde ilişki belirlenirken döviz kuru ile kamu yatırımları arasında iki yönde, döviz rezervinden döviz kuruna doğru ise tek yönde ilişki bulunamamıştır. Barrell ve Hall (2003) ile Serven (2002), döviz kuru ile sermaye hareketleri arasında ters, Caballero (1991) ile Byrne ve Davis (2003) aynı yönde, Bahmani-Oskooee ve Hajilee (2013), otuz altı ülke için yaptığı çalışmada, On üç ülkede ters, on dört ülkede aynı yönde ve dokuz ülkede ise değişkenler arasında hiçbir ilişkinin olmadığını belirlemişlerdir. Karpuz ve Kızıltan (2014), Organ ve Berk (2016) ile Berke (2014) ise, döviz kuru ve dış yatırımlar arasında negatif ve çift yönlü ilişki belirlemişlerdir.

Cari açıktan döviz kuruna doğru tek yönde nedensellik ilişkisi görülürken, döviz kurundan cari açığa nedensellik görülmemiştir. Ejaz vd., (2020), döviz kuru ile bütçe açığı arasında iki yönde, Kılıç ve Öner (2020), Günaydın (2000), Gülcan ve Bilman (2005) ile İlgün vd. (2014) ise, bütçe açığı ile reel döviz kuru arasında iki yönde ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Calderón vd., (2002) ile Calderón vd., (2007) döviz kuru ile cari açık arasında aynı yönde, Das (2016), ters yönde ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Çiftci (2016) ise, cari açığın reel döviz kuruna etki ettiğini tespit etmiştir.

Hem döviz kurundan ithalata hem de ihracattan döviz kuruna tek yönde ilişki görülmüştür. Buna karşın hem döviz kurundan ihracata hem de ithalattan döviz kuruna herhangi bir ilişki tespit edilmemiştir. Asterious vd. (2016) ile Bozdan vd. (2018), döviz kuru, ithalat ve ihracat değişkenleri arasında uzun dönemli ilişki olduğunu belirlemiş ancak Sünbül (2020), döviz kuru ile ihracat arasında ilişki görürken döviz kuru ile ithalat arasında herhangi bir ilişkiye rastlamamıştır. Sönmez vd. (2017) ise, reel döviz kuruyla tüketim malı ihracatı ve reel döviz kuruyla ara mal ithalatı arasında ilişki tespit etmiştir.

GSYİH'den döviz kuruna tek yönde nedensellik tespit edilirken döviz kurundan GSYİH'ye herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır. Elde edilen sonuçlar ile McPherson ve Rakovski (2000)'nin sonuçları benzemektedir. Ancak, Rodrik (2008), He (2010), Khan vd., (2019) ile Özdemir ve Bilgen, (2021) GSYİH ile döviz kuru arasında iki yönde ters ve anlamlı ilişki tespit etmiş, Rodrik (2008) ise, düşük döviz kurunun gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelerden daha fazla büyümeyi desteklediği sonucuna ulaşmıştır.

Döviz kuru ile BİST 100 endeksi arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Ajayi ve Mougouė (1996), döviz kuru değişimlerinin pay senedi endeksini ters yönde etkilediğini, Granger vd., (2000), döviz kuru ve pay senetleri arasında iki yönde de kuvvetli ilişki olduğunu, Büberkökü (1997) kalkınmış ülkelerden bazılarında, döviz kurları ile pay senetleri arasında herhangi bir ilişki olmadığını, İsviçre ve Kanada'da, döviz kurundan pay senedine doğru tek yönlü ilişki olduğunu, Türkiye'de ise, pay senetlerinden döviz kuruna tek yönlü ilişki olduğunu belirlemişlerdir. Ayvaz (2006), sanayi ve finans endeksleri ile döviz kuru arasında ilişki görürken, Alper ve Alper (2018) ise, BİST 100 endeksi ile döviz kuru arasında önce ters yönde, dengelenme sonrasında dört dönem sabit ve dördüncü dönemden sonra aynı yönde ilişki belirlemiştir.

Döviz kuru ile dış borç değişkenleri arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Özkul ve Öztürk (2021) ile Aypek ve Erener (2018), değişkenler arasında iki yönde de pozitif ilişki tespit etmişlerdir. Yalman ve Karaköy (2019) ise, değişkenler arasında iki yönde de negatif ilişki tespit etmiştir.

Döviz kuru ile altın kuru arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, bu sonuç Sjaastad (2008)'ın sonucu ile uyumsuzdur. Ek olarak, Wang ve Chueh (2013), USD ile altın kuru arasında ters, Sjaastad ve Scacciavillani (1996), aynı yönde ve zayıf, Öner (2018b) ile Cingöz ve Kendirli (2018) ise, tek yönde ilişki belirlemişlerdir.

Döviz kuru ile altın rezervi değişkenleri arasında iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Abdullateef ve Waheed (2010) ile Ergün (2021), altın rezervlerdeki değişimin döviz kurunu da aynı yönde etkilediğini görmüşlerdir.

Döviz kuru ile petrol iki yönde de ilişki tespit edilememiştir ancak, Sadorsky (2000), Adıgüzel vd. (2013), Adıgüzel vd. (2016), Şit ve Alancıoğlu (2019), Baek ve Kim (2020), Kızılkaya, (2021) ile Saidu vd. (2021), petrol fiyatlarından döviz kuruna tek yönde ilişki belirlemişlerdir.

Teorik olarak gerek bütçe açığı ile döviz kuru arasında (Dinler, 2007: 240; Hodge, 2005: 5), gerekse dış borç ile döviz kuru arasında aynı yönde ve pozitif ilişkiden söz edilmektedir. Çalışmada ulaşılan ampirik sonuca göre, Türkiye'de cari açık büyüdüğünde döviz kuru da artığı görülmektedir. Bu ilişkide, cari açığın finansmanında dövize olan talebin etkili olduğu söylenebilir.

Enflasyon ile döviz kuru ilişkisi kurdan fiyatlara geçirgenlik şeklinde tanımlanmıştır. Döviz kuru arttığında özellikle ithalata dayalı mal ve hizmetlerin fiyatının da artacağı söylenebilir (Terzi ve Kurt, 2008: 3). Dolayısıyla teorik olarak, döviz kuru ile enflasyon arasında aynı yönde pozitif ilişki vardır. Çalışmada ulaşılan ampirik sonuca göre; Türkiye'de enflasyon döviz kurunu, döviz kuru da enflasyonu aynı yönde etkilemektedir. Bu ilişkinin nedeninin ithal girdiye dayalı üretim maliyetlerindeki artıştan ve tüketicilerin ithal ürün yönelik tercihinden kaynaklanmaktadır.

Döviz kuru ile işsizlik arasındaki ilişki de ithal girdiye dayalı üretim maliyetleri nedeniyle işletmelerin üretimden vazgeçmeleri ile ilişkilendirilebilir. Çalışmada da Türkiye için döviz kuru ile işsizlik arasında iki yönde ilişki olduğu belirlenmiştir. Bu yönü ile teorik çıkarımlar ampirik sonuçlar ile benzemektedir.

Teorik olarak faiz oranları ile döviz kuru arasında ters yönde bir ilişki tanımlanmıştır. Diğer bir ifade ile, reel faiz kazancı beklentisinin finansal varlıkların değerini artıracağı, döviz kurunu ise düşüreceği söylenebilir (Sağlam ve Yıldırım, 2007). Çalışmada ulaşılan ampirik sonuca göre; Türkiye'de faiz oranları döviz kurunu, döviz kuru da faiz oranları etkilemektedir. Bu ilişkinin nedeninin, yatırımcıların yüksek faiz kazancı beklentisi ile yerli para cinsinden finansal varlıklara yönelmelerinin etkili olduğu değerlendirilebilir.

Dış ticaret hacmi ile döviz kuru arasındaki ilişki KDKT ile açıklanabilir. Aktaş (2010), dış ticaret hacmi ve döviz kuru arasında ilişki olmadığını, Seyidoğlu (2017: 418) ise, döviz kurunu etkileyen tüm değişkenlerin dış ticaret hacmini de etkilediğini ifade etmiştir. Ampirik bulgular ise; Döviz kurundaki değişimin kısa dönemde dış ticaret hacmini negatif, uzun dönemde ise pozitif yönde etkilediğini göstermektedir (Petrović ve Gligorić, 2010; Bahmani-Oskooee ve Gelan, 2012). Çalışmanın ampirik bulgularına göre ise; döviz kurundan ithalata ve ihracattan döviz kuruna tek yönlü nedensellik belirlenmiştir. Türkiye için ampirik sonuçlar değerlendirildiğinde, döviz kurunun artması ithal girdi fiyatlarının artmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan, ihracat döviz arzında artış anlamına geldiğinden, kurda azalmaya neden olmaktadır.

Döviz kuru ile para arzı arasındaki ilişki arz ve talep dengesi ile ilgilidir (Bulut 2005: 133). Arzı artan varlığın değeri düşerken arzı azalan varlığın değeri düşmesi beklenir. Dolayısıyla teorik olarak döviz cinsinden para arzı ile döviz kuru arasında ters yönde bir ilişki olduğu ifade edilmektedir. Çalışmanın ampirik sonuçlarına göre Türkiye için döviz kurundan döviz rezervine doğru oluşan nedensellik ilişkisi de bu teori ile açıklanabilir.

Ampirik sonuçlara göre, döviz kuru ile ilişkili olan değişkenler teorik yaklaşımları desteklemektedir. Ancak döviz kuru ile ilişkisi olmayan değişkenlerin teorik yaklaşımlarla çeliştiği görülmektedir. Sonuç olarak; Türkiye için döviz kuruna etki eden en önemli değişkenlerin TÜFE, faiz, işsizlik, cari açık, GSYİH ve ihracat olduğu ortaya konulmuştur. Çalışma ulaşılan sonuçlarla, döviz kuru ile ilgilenen araştırmacılara ve karar vericilere farklı bir bakış açısı sunmuştur.

Kaynaklar

Abdullateef, U. ve Waheed, I. (2010). External Reserve Holdings in Nigeria: Implications for Investment, Inflation and Exchange Rate. *Journal of Economics and International Finance, 2(9),* s. 183-189.

Adıgüzel, U., Bayat, T., Kayhan, S., ve Nazlıoğlu, Ş. (2013). Oil Prices and Exchange Rates in Brazil, India and Turkey: Time and Frequency Domain Causality Analysis. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi, 1(1),* s. 49-73.

Adıgüzel, U., Kayhan, S. ve Bayat, T. (2016). Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi: Asimetrik Nedensellik Analizi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 17(2*), s. 241-252.

Age'nor, P. R., Mcdermott, C. J. ve Üçer, M. (1997). Fiscal Imbalances, Capital Flows and the Real Exchange Rate: The Case of Turkey. *IMF Working Paper, No.97/1.*

Ajayi, R. A. ve Mougouė, M. (1996). On the Dynamic Relation Between Stock Prices and Exchange Rates. *Journal of Financial Research, 19 (2),* s. 193-207.

Aktaş, C. (2010). Türkiye'de Reel Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin VAR Tekniğiyle Analizi. *Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (11),* s. 123-140.

Alper A. E. ve Alper, F. Ö. (2018). Döviz Kuru ve Petrol Fiyatlarının BIST-100 Endeksine Etkileri: Asimetrik VAR Analizi Bulguları. *5th International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS).*

Arslan, S. ve Çiçek, M. (2017). Yabancı Portföy Yatırımları ile Döviz Kuru İlişkisi: Türkiye'de Yabancı Sermayenin Vergilendirilmesi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, ICMEB17, Özel Sayısı,* s. 292-299.

Asterious, D. Masatci, K. ve Pilbeam, K. (2016). Exchange Rate Volatility and International Trade: International Evidence from the MINT Countries. *Economic Modelling, 58,* s. 133-140. https://doi.org/10.1016/j.econmod.2016.05.006.

Ayhan, F. (2019). Türkiye Ekonomisinde İşsizliğin Belirleyicisi Olan Temel Makroekonomik Değişkenlerin Tespitine İlişkin Bir Uygulama. *International Journal of Economic and Administrative Studies, 25,* s. 235-252.

Aypek, N. ve Erener, C. (2018). Döviz Kuru Hareketlerinin Türkiye'nin Dış Borç Stoku Üzerine Etkisinin Analizi. *Bankacılık ve Finans Araştırmalar Dergisi, (BAFAD), 5(2),* s. 15-30.

Ayvaz, Ö. (2006). Döviz Kuru ve Hisse Senetleri Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisi. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8(2),* s. 1-14.

Baek, J. ve Kim, H. Y. (2020). On The Relation Between Crude Oil Prices and Exchange Rates in Subsaharan African Countries: A Nonlinear ARDL Approach. *The Journal of International Trade & Economic Development, 29(1),* s. 119-130.

Bahmani-Oskooee, M. ve Gelan, A. (2012). Is There a J-Curve Effect in Africa? *International Review of Applied Economics, 26(1),* s. 73-81.

Bahmani-Oskooee, M. ve Hajilee, M. (2013). Exchange Rate Volatility And Its Impact On Domestic Investment. *Research in Economics, 67,* s. 1-12.

Barrell, R. Gottschalk, S. D. ve Hall, S. G. (2003). Foreign Direct Investment and Exchange Rate Uncertainty in Imperfectly Competetive Industries. *National Institute Discussion Paper, No 220.*

Benita, G. ve B. Lauterbach, B. (2004). Policy Factors and Exchange Rate Volatility: Panel Data Versus a Spesific Country Analysis. *Journal of Finance and Economics, 7,* s. 452-487.

Berke, B. (2014). Türkiye'de Sermaye Akımlarının Oynaklığı Ekseninde Reel Döviz Kurunun Belirleyicilerinin Bir Analizi. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 27 101),* s. 1-29.

Bozdan, D. N., Özenci, İ. ve Benli, Y. K. (2018). Döviz Kuru ile İhracat ve İthalat Arasındaki İlişkinin Analizi: Ampirik Bir Çalışma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(25),* s. 638-649.

Branson, W. H. (1983). A Model of Exchange-Rate Determination with Policy Reaction: Evidence from Monthly Data. *National Bureau of Economic Research, WP. 1135,* DOI 10.3386/w1135.

Bulut, E. (2005). *Döviz Ekonomisi (Piyasanın Mikro Yapısı)* (1. Baskı). Ankara: Platin Yayınları.

Büberkökü, Ö. (1997). Hisse Senedi Fiyatları ile Döviz Kurları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerden Kanıtlar. *İMKB Dergisi, 13.*

Byrne, J. ve Davis, E. (2003). Panel Estimation of The Impact of Exchange Rate Uncertainty on Investment in The Major Industrial Countries. *Royal Economic Society Annual Conference, 34.*

Caballero, R. J. (1991). On the Sign of the Investment-Uncertainty Relationship. *American Economic Review, 81(1),* s. 279-88.

Calderón, C., Chong, A. ve Loayza, N. (2002) Determinants of Current Account Deficits in Developing Countries. *Contrib Macroecon, 2(1),* s. 1-31.

Calderón, C., Chong, A. ve Zanforlin, L. (2007) Current Account Deficits in Africa: Stylized Facts and Basic Determinants. *Economic Development and Cultural Change 56(1),* s. 191-221.

Cevher, E. (2016). Döviz Kuru Belirleyicilerinin Koşullu ve Kısmi Granger Nedensellik Testleri ile Araştırılması, (s. 105-160). Yurdakul, F. (Ed.). *Döviz Kurunun Belirleyicileri, Kısmi ve Koşullu Granger Nedensellik, SETAR, LSTAR, TVAR Modelleri*, Ankara: Gazi Kitap Evi. ISBN 978-605-344-469-5.

Cingöz, F. ve Kendirli, S (2018). Altın Fiyatları, Döviz Kuru ve Borsa İstanbul Arasındaki İlişki. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4(4),* s. 545-554. DOI: 10.29106/fesa.649254.

Çiftci, N. (2016). Türkiye'de Cari Açık, Reel Döviz Kuru ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Eş Bütünleşme Analizi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(1),* s. 129-142.

Das, D. K. (2016). Determinants of Current Account Imbalance in the Global Economy: A Dynamic Panel Analysis. *Journal of Economic Structures, 5(8),* s. 1-24. DOI: 10.1186/s40008-016- 0039-6.

Demirgil, B. (2021). Makroekonomik Değişkenler ile İşsizlik İlişkisi: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *EBYÜ İİBF Dergisi, 3(1),* s. 13-21. DOI: 10.46482/ebyuiibfdergi.863713.

Dinler, Z. (2007). *İktisat.* Bursa: Ekin Kitabevi.

Dornbusch, R. ve Fischer, S. (1980). Exchange Rates and the Current Account. American Economic Review, *70(5),* s. 960-71.

Dritsakis, N. (2011). Demand for Money in Hungary: An ARDL Approach. *Review of Economics & Finance,* s. 1-16.

Ejaz, R. A., Abbas A, A. ve Saeed, A. R. (2020). Relationshiop Between Exchange Rate and Bughetary Deficit: Empirical Evidence from Pakistan. *Pakistan Journal of Applied Sciences, 2(8),* s. 839-842.

Erdoğmuş, M. ve Barışık, S. (2020). Net Döviz Gelirinin Ulusal Para Arzı Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *Journal of International Management, Educational and Economics Perspectives, 8(1),* s. 1-17.

Ergün T, H. (2021). Türkiye'de Altın Rezervi ve Döviz Kuru İlişkisinin Fourier Yaklaşımı ile Test Edilmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi. 10(2),* s. 1728-1742. http://www.itobiad.com/tr/pub/issue/62559/826859.

Göktuğ, G. (2010). Maastricht Kriterleri ve Türkiye'nin Bu Kriterlere Uyum Süreci. *Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, Devlet Bütçe Uzmanlığı Araştırma Raporu,* s. 82.

Granger, C. W. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross Spectral Methods. *Econometrica, 37,* s. 424-438.

Granger, C. W. J., Huangb, B. N. ve Yang, C. W. (2000). A Bivariate Causality Between Stock Prices and Exchange Rates: Evidence from Recent Asian Flu. *The Quarterly Review of Economics and Finance, 40(3),* s. 337-354.

Gülcan, Y. ve M. E. Bilman (2005), The Effects of Budget Deficit Reduction on Exchange Rate: Evidence from Turkey. *Dokuz Eylül University Faculty of Business Department of Economis Discussion Paper Series, 5(7),* s. 1-9.

Günaydın, İ. (2000). Türkiye'de Bütçe Açığı, Enflasyon ve Döviz Kurları Arasındaki İlişkilerin Analizi. *İktisat, İşletme Finans Dergisi, 172,* s. 69-80.

Hacıevliyagil, N., Şit, A. ve Doğan, B. (2019). Türkiye ile BRICS Ülkelerinde Enflasyon, Faiz Oranları ve Para Arzı ile Döviz Kuru İlişkisinin Karşılaştırması. *Gaziantep Ünv. İİBF. Dergisi, 1(1).*

He, Q. (2010). Expanding Varieties in The Non-Traded Goods Sector and There All Exchange Rate Depreciation. *Journal Of International and Global Economic Studies, 3(2),* s. 19-38.

Hodge, D. (2005). The Effect Of Exchange Rate Volatility on Trade And Employment: A Brief Review of Literature, Employment Growth&Development Intiative. *Human Sciences Resource Council.* http://www.hsrc.ac.za/en/research-data/ktree-doc/1308.

TCMB, (2020). https://evds2.tcmb.gov.tr, (Erişim Tarihi: 20.09.2020).

İlgün, F. Dumrul, C. ve Aysu, A. (2014). Bütçe Açığının Reel Döviz Kuru Üzerindeki Etkileri: Türk Ekonomisi Üzerine Bir Uygulama. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 10(23),* s.13-30.

Kara, H. ve F. Öğünç. (2005). Exchange Rate Pass-Through in Turkey: It is Slow, But Is It Reelly Low?". *The Central Bank of The Republic of Turkey Research Department Working Paper, 5(10),* s. 1-17.

Karpuz, F. ve Kızıltan, A. (2014). Türkiye'de Kısa Vadeli Yabancı Yatırımlar ile Reel Döviz Kuru Arasındaki İlişki. *Ekev Akademi Dergisi, 18(60).*

Khan, M. K., Teng, J. Z. ve Khan, M. I. (2019). Co-integration Between Macro-Economic Factors and The Exchange Rate USD/CNY. *Financial Innovation, 5.*

Kılıç, H. S. ve Öner, H. (2020). Budget Deficit, Exchange Rate and Inflation Relations in Turkey: 2006-2017 Period VAR, Impules-Response Analysis and Variance Decomposition. *Business & Management Studies: An International Journal, 8(3),* s. 3495-3525. https://doi.org/10.15295/bmij.v8i3.1484.

Kızılkaya, F. (2021). Türkiye'de Petrol Fiyatları ve Reel Döviz Kuru İlişkisinin Asimetrik Fourier Nedensellik Analizi ile İncelenmesi. *İstanbul İktisat Dergisi, 71(2),* s. 549-568. https://doi.org/10.26650/ISTJECON2021-1019608.

McPherson, M. F., ve Rakovski, T. (2000). Exchange Rates and Economic Growth in Kenya: An Econometric Analysis. *African Economic Policy Discussion Paper.* Washington, s. 1-14.

Mishkin, S. F. (1996). Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective. *NBER Working Paper Series, 5600.* Cambridge, MA 02138 May.

Ollech, D. ve Webel, K. (2020). A Random Forest-based Approach to Identifying the Most Informative Seosanality Test. *Deutsche Bundesbank's Discussion Paper Series 55/2020*.

Organ, İ. ve Berk, E. (2016). Kısa Vadeli Sermaye Hareketlerinin Döviz Kuru İlişkisi ve Türkiye İçin Tobin Vergisi Tartışması. *EconWorld.*

Öncü, M. A., Çömlekçi, İ., Yazgan, H. İ. ve Bar, M. (2015). Yatırım Araçları Arasındaki Eş Bütünleşme (BİST100, Altın, Reel Döviz Kuru). *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 1(15),* s. 43-55.

Öner, H. (2018a). Döviz Kuru ve Enflasyon Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Türkiye Uygulaması. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(1),* s. 343-358. DOI: 10.17218/hititsosbil.398547.

Öner, H. (2018 b). Altın, Petrol, Döviz Kuru, Faiz ve Korku Endeksi Arasındaki İlişki Üzerine Bir Çalışma. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi,* ISSN: 1309-3762/2149-1585.

Özdemir, A. ve Bilgen, A. (2021). Döviz Kuru Oynaklığının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği. *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(2),* sf. 543-559. Https://Dergipark.Org.Tr/En/Pub/Kusbd/İssue/64339/843341.

Özkul, G. ve Öztürk, A. (2021). Türkiye'de Döviz Kuru Oynaklığı ile Dış Borç Stoku Arasındaki İlişkinin Toda-Yamamoto Nedensellik Testi ile Analizi. *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi, 8(1),* s. 46-63.

Öztürk, N. ve Bayraktar, Y. (2010). Döviz Kurlarını Açıklamaya Yönelik Yeni Yaklaşımlar. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 11(1).*

Parveen, S. Khan, A. Q. ve Ismail, M. (2012). Analysis of the Factors Affecting Exchange Rate Variability in Pakistan. *Academic Research International, 2(3),* s. 670-674. ISSNL: 2223-9553, ISSN: 2223-9944.

Petrović, P. ve Gligorić, M. (2010). Exchange Rate and Trade Balance: J-Curve Effect. *Panoeconomicus, 1,* s. 23-41.

Phillips, P. C. B. ve Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regressions. *Biometrica (75),* s. 335-346.

Rodrik, D. (2008). The Exchange Rate and Economic Growth. *Brookings Papers on Economic Activity, 2,* s. 365-412.

Sadorsky, P. (2000). The Empirical Relationship Between Energy Futures Prices and Exchange Rates. *Energy Economics, 22,* s. 253–266.

Sağlam, Y. ve Yıldırım, M. (2007). 2001 Krizi Sonrası Uygulanan Faiz ve Kur Politikalarının Türkiye Ekonomisine Etkileri. *Adnan Menderes Üniversitesi ve Avrupa Araştırmalar Merkezi, Güncel Ekonomik Sorunlar Kongresi'ne Sunulan Bildiri.*

Saidu, M. T., Naseem, N. A. M., Law, S. H., ve Yasmin, B. (2021). Exploring The Asymmetric Effect Of Oil Price on Exchange Rate: *Evidence From The Top Six African Net Oil İmporters. Energy Reports.*

Sekmen, F. ve Revanoğlı, G. A. (2017). Faiz Haddi ve Para Arzının Döviz Kuru Üzerine Etkisi: Kazakistan Örneği. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6(4),* s. 333-342.

Serven, L. (2002). Real Exchange Rate Uncertainty And Private Investment in Developing Countries. *World Bank Policy Research Working Paper, 2823.*

Sevüktekin, M. ve Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi: Eviews Uygulamalı* (5. Baskı). Dora Basım Yayım.

Seyidoğlu, H. (2017). *Uluslararası İktisat, Teori Politika ve Uygulama, (Genişletilmiş 21. Baskı).* İstanbul: Yılmaz Basın Yayın.

Sharifi-Renani, H. (2007). Demand for Money in Iran: An ARDL Approach. *MPRA Paper, No. 8224.*

Sjaastad, L. A. (2008). The Price of Gold and the Exchange Rates: Once Again. *Resources Policy. 33(2),* s. 118-124.

Sjaastad, L. A. ve Scacciavillani, F. (1996). The Price of Gold and the Exchange Rate. *Journal of International Money and Finance, 6(15),* s. 879-897.

Sönmez, G. Akduğan, U. ve Gündüz, O. (2017). Türkiye'de Cari Açık Sorununun Reel Döviz Kuru ve İhracatın İthalata Bağımlılığı Açısından Değerlendirilmesi. *Maliye Finans Yazıları, (108),* s. 105-122.

Sünbül, E. (2020). The Volume of Foreign Trade and Relations of Currency ARDL Bound Testing Analysis (Turkey Example). *Economics Business and Organization Research, Proceedings of The Third Economics, Business and Organization Researc (EBOR) Conference,* s. 466-477. https://dergipark.org.tr/en/pub/ebor/issue/58610/850941.

Sünbül, E. (2021). Dış Ticaret Hacmi ve Döviz Kuru İlişkisinin ARDL Sınır Testi ile Analizi (Türkiye Örneği). *Bankacılık ve Finansal Araştırmalar Dergisi, 8(1),* s. 1-16.

Şit, M. ve Alancıoğlu, E. (2019). Türkiye Ekonomisinde Dünya Petrol Fiyatları ve Döviz Kuru İlişkisi: Ampirik Analiz. *Econharran, 3(3),* s. 22-35.

Terzi, H. ve Kurt, S. (2008). Türkiye'de Dolarizasyon Sürecinde Döviz Kuru ve Enflasyon İlişkisi. *Ekonomik Yaklaşım Dergisi, 18(64).*

Toda, H. Y. ve Yamamoto, T. (1995). Statistical İnference in Vector Autoregressions with Possibly İntegrated Processes. *Journal of Econometrics, 66,* s. 225-250.

Twarowska, K. ve Kakol, M. (2014). Analysis of Factors Affecting Fluctuations in the Exchange Rate of Polishzloty Against Euro. *Human Capital without Borders: Management, Knowledge and Learning for Quality of Life Knowladge and Learning, Portoroz, Slovenia International Conference,* s. 889-898.

Wang, Y. S. ve Chueh, Y.L. (2013). Dynamic Transmission Effects Between the Interest Rate, the US Dollar, and Gold and Crude Oil Prices. *Economic Modelling. 30,* s. 792-798.

Yalçınkaya, Y. ve Tunalı, H. (2019). 2017-2018 Döviz Kuru Türbülansı ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın Yeni Para Politikası Araçları. *Ekonomi, Politika & Finans Araştırmaları Dergisi, 4(1),* s. 17-36, DOI: 10.30784/epfad.511381.

Yalman, İ. ve Karaköy, Ç. (2019). Türkiye'de Dış Borç, Döviz Kuru ve Ekonomik Büyüme. *5. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Bandırma, (UBAK),* s. 15-28.

Yurdakul, F. (2016). Döviz Kuru Modellemesi ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama (Bölüm 1). (Editör: Yurdakul, F.), *Döviz Kurunun Belirleyicileri, Kısmi ve Koşullu Granger Nedensellik, SETAR, LSTAR, TVAR Modelleri,* Gazi Kitabevi: Ankara. ISBN 978-605-344-469-5.

Dolandırıcılık Suçu Ve Beşeri Sermaye İle İlişkisi Üzerine Bir Analiz Denemesi

Mehmet YILMAZ[1]

Giriş

Dolandırıcılık, bir kişinin veya bir grup insanın hileli veya aldatıcı yollarla başkalarından maddi veya başka bir çıkar sağlamaya çalışmasıdır.

Dolandırıcılık Türk Ceza Kanunu'nda suç olarak tanımlanmış ve bu suçu işleyenler hakkında cezai müeyyide öngörülmüştür. Dolandırıcılar, mağdurları kandırmak, yanıltmak veya aldatmak için kimlik avı, sahtekarlık, dolandırıcı telefon aramaları, bilgisayar korsanlığı, kimlik hırsızlığı, sosyal mühendislik, güven kazanma gibi çeşitli yöntemler çeşitli taktikler kullanabilmektedirler. Bu yöntemlerden bazıları Türk Ceza Kanunu'nda daha ağır cezalar öngörülen nitelikli dolandırıcılık suçunu da oluşturmaktadır.

Beşeri sermaye ise bireylerin bilgi, beceri, deneyim ve eğitim gibi nitelikleriyle ilgilidir. Bu kavram, bireylerin ve toplumun ekonomik değerini artıran insan kaynaklarına atıfta bulunur. Beşeri sermaye, bir kişinin sahip olduğu yetenekler ve bilgi nedeniyle üretkenlik ve verimlilik artışına olanak tanır. Eğitim seviyesi, deneyim, yetenekler gibi bireylerin sahip olduğu özellikler toplumda verimliliğin artmasını ekonomik ve sosyal kalkınmanın sağlanmasını hızlandırır ve kolaylaştırır.

Dolandırıcılık faaliyetleri genelde çok uzun uğraşları, birikimi ve ikna kabiliyetini gerektirmektedir. Bu suçu işleyen kişi ya da gruplar aynı zamanda sosyal yönleri de güçlü insanlardan oluşmaktadır. Bazı teknolojik yöntemler ayrıca bilgi ve beceri gerektirmektedir. Dolayısıyla dolandırıcılık suçunu işleyen insanlar aslında toplumda önemli bir beşeri sermaye kaynağıdır. Dolandırıcılık suçunun cezasının caydırıcı olmaması, kısa yoldan köşeyi dönme, zengin olma, girişimci olma gibi hayal ve güçlü hırsları olan kesimlerin bu faaliyetlere yönelmesinde önemli bir etken olmaktadır.

Dolandırıcılık, hem bu suçu işleyenlerin kapasitelerinin toplum için sosyal ve ekonomik yönden zararlı faaliyetlerde kullanılması hem de verdiği zararlar bakımından ekonomik ve sosyal kayıplara ve kalkınma sorunlarına yol açmaktadır.

Bu çalışmada dolandırıcılık suçunun yaygınlaşmasının ve toplumda önemli bir beşeri sermeye kaynağının bu faaliyetlerle iştigal etmesinin nasıl önlenebileceği üzerinde durulacaktır. Yapılan dolandırıcılık faaliyetleri sonunda kaybolan beşeri sermaye ve bu faaliyetleri önlemek için görevlendirilen beşeri sermayenin başka alanlarda istihdamı sağlanamadığından ekonomik ve sosyal kalkınmaya önemli ölçüde zarar vermektedir.

Son olarak dolandırıcılık nedeniyle ortaya çıkan beşeri sermaye kayıplarının önüne geçilebilmesi için alınabilecek tedbirler konusunda öneriler getirilecektir.

Dolandırıcılık Kavramı ve Kapsamı

Dolandırıcılık, bir kişinin hileli veya yanıltıcı davranışlarla başka bir kişinin güvenini kazanarak maddi kazanç elde etme amacıyla yapılan ve ceza kanunlarında cezai yaptırıma bağlanan bir suçtur. Türk Ceza Kanunu'nun Kişilere Karşı Suçlar başlıklı ikinci kısmının "Mal

1 Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, sosyal Hizmet Bölümü

Varlığına Karşı Suçlar" başlıklı onuncu bölümünde 157. maddede "Hileli davranışlarla bir kimseyi aldatıp, onun veya başkasının zararına olarak, kendisine veya başkasına bir yarar sağlamak" şeklinde tanımlanmaktadır.

Dolandırıcılık çeşitli şekillerde gerçekleştirilebilmektedir. Mağdurun tecrübesizliği, bilgisizliği, dikkatsizliği ya da kısa yoldan fazla para kazanma isteğinden yararlanarak kapıdan satış, sosyal mühendislik, para toplama gibi geleneksel dolandırıcılık olayları yanında günümüzde internet ve kişisel akıllı telefon, tablet, bilgisayar gibi teknolojilerin yardımıyla internet, telefon, sosyal medya dolandırıcılığı gibi yeni yöntemler de kullanılmaya başlanmıştır. Yapılan araştırma ve tipoloji çalışmalarında çok sayıda dolandırıcılık olayı onbeş-yirmi farklı dolandırıcılık tipi altında toplanabilmektedir. Bunlar özetle aşağıdaki şekilde açıklanabilir (Yılmaz, 2015; Kubar, 2020; Yaşar ve Dalkılıç, 2019):

Kapıdan Satış Yöntemiyle Dolandırıcılık: Bu yöntemde satılan malın fiyatından daha yüksek miktarda senet imzalatma, senet imzalatma fakat emtiayı teslim etmeme, ürün alınması karşılığı vaatte bulunma, çekiliş amaçlı satış yöntemiyle senet imzalatma gibi uygulamalara baş vurulmaktadır.

Büyük Kazanç Elde Etme Vaadiyle Ön Ödeme Talep Etme Yöntemiyle Dolandırıcılık: Bu tür dolandırıcılık girişimleri günümüzde sms, e-posta vb. gibi güncel yöntemlerle yapılabildiği gibi yüzyüze de olabilmektedir. Yüklü bir paranın bir ülkeden farklı ülkeye geçirilmesine yardım etme karşılığı kazanç, ödül vaadi, banka kredisi, emeklilik vaadi gibi farklı alternatifler kullanılabilmektedir. Hatta bunun için internet ortamında ya da çeşitli medyalarda haber ve reklam uygulamalarından da yararlanılabilmektedir. Çeşitli banka ya da kamu kurumlarının adı ve gerçekteki bazı işlemleri olduğundan farklı yansıtılarak da bu yöntemle dolandırıcılık yapılabilmektedir.

Sosyal Mühendislik Çalışmaları ve Senaryo Üretimi Yöntemiyle Dolandırıcılık: Günümüzde teknik imkanların yardımıyla kişiler hakkında belli araştırmalar yapılarak mağdurun dalgınlığı, yaşlılığı, saflığı ya da zor durumda kalmasından yararlanmak suretiyle yapılan dolandırıcılık tipidir. Telefon ve internet kullanılarak mağdurun bir tehlikeden, icra takibinden ya da yargılanmaktan kurtarılacağı gibi yalanlara inanmasını sağlamak suretiyle kişileri uzaktan yönlendirmek ya da yüz yüze ikna etmek yöntemiyle yapılan bir dolandırıcılık türüdür. Fail, kendisini sosyal medyada mağdurun bir arkadaşı ya da gruptan tanıştığı bir kişi gibi de tanıtabilir ve karşı tarafa kendisinin zor durumda olduğuna inandırmaya da çalışabilir. Bunun dışında bu türde kendisini kamu görevlisi gibi tanıtma, bir kuruluş yetkilisi gibi tanıtma yöntemleri de kullanılmaktadır.

İnternet Dolandırıcılığı: Bu tür, çevrimiçi platformlarda gerçekleşen dolandırıcılık türlerini kapsamaktadır. Örneğin, sahte web siteleri, sahte çevrimiçi mağazalar veya sahte e-postalar aracılığıyla insanları kandırmak için kullanılmaktadır.

Telefon Dolandırıcılığı: Bu tür dolandırıcılık, genellikle telefon yoluyla gerçekleşir. Dolandırıcılar, sahte temsilatlarla (örneğin, banka görevlisi, polis memuru gibi) potansiyel mağdurları arar ve kişisel bilgileri veya para talep eder. Sosyal mühendislik ve senaryo yöntemine benzer yönleri olduğu gibi sms yoluyla da olabilir.

Kimlik Hırsızlığı: Bu tür dolandırıcılık fiilleri, bir kişinin kişisel bilgilerini başka bir kişi olarak kullanarak maddi kazanç elde etme girişimidir. Kredi kartı bilgilerini çalma, sahte belgelerle hesap açma gibi yöntemlerle gerçekleştirilebilir.

Yatırım Dolandırıcılığı: Bu tür dolandırıcılık, genellikle finansal yatırım veya getiri vaadiyle gerçekleşmektedir. Büyük kazanç vaadiyle ön ödeme talebi yöntemine benzemektedir.. Dolandırıcılar, yüksek kazanç vaat ederek ya da iş kurma vaadiyle insanları dolandırmaya çalışır.

Sigorta Dolandırıcılığı: Bu tür dolandırıcılık, sigorta şirketlerini yanıltmak veya haksız yere tazminat talep etmek amacıyla yapılan hileli işlemleri kapsamaktadır. Kaza olduktan ya da yangın çıktıktan sonra kasko veya yangın sigortası yaptırmak gibi yöntemler kullanılmaktadır.

Sosyal Güvenlik Kurumu'na (SGK) Muvazaalı İşlem Ya Da Yanlış Beyan Yöntemiyle SGK'dan Gelir Elde Etmek: Bu yöntemde kadınların kendi ebeveyninin emekli maaşını alabilmesi için muvazaalı boşanma işlemi, ölümün beyan edilmemesi suretiyle vefat eden yakının yaşlılık aylığının alınmaya devam edilmesi, sahte sigortalılık yoluyla emeklilik, hastane, eczane gibi sağlık kuruluşu işlemlerinde gerçeğe aykırı beyan, sahte sağlık raporu gibi işlemler yapılmaktadır.

Çek Dolandırıcılığı: Sahte çeklerin kullanılması veya kısmen doldurulmuş çeklerle dolandırıcılık yapılması şeklindeki işlemleri kapsamaktadır.

Para Toplama ve Ponzi Şemaları: Yatırım vaadiyle ön ödeme alma, yardım amaçlı olduğu belirtilerek karşı tarafın dini ve vicdani duyarlılıklarını sömürme yöntemiyle para toplama, iş kurma vaadi ile para toplama gibi yöntemleri vardır. Ponzi şemaları ise, mevcut yatırımların getirileriyle yeni yatırımcıları ödemeye dayalı finansal dolandırıcılık türleridir. Bu, sürekli olarak yeni yatırımcıların çekilmesiyle ayakta durur. İnternet matriksi ve benzeri gibi yöntemler kullanılabilmektedir.

Emtia Dolandırıcılığı: Bu tür dolandırıcılık, değerli metaller, sanat eserleri veya diğer yatırım değeri olan malların sahteleriyle veya değeri düşük olanlarıyla takas edilmesi anlamına gelmektedir.

Büyü Bozma Ve Muska Yazma Yöntemiyle Dolandırıcılık: Halk arasında "bohçacı" tabir edilen kadınların bir şeyler satmak için evlere girerek evde ya da ortamdaki bir kişide büyü olduğunu, evdeki altın ve benzeri değerli madenlere okumak suretiyle büyünün bozulacağını ileri sürüp ev sahibinin dalgınlığından yararlanarak evdeki ziynet eşyalarını alıp kaçmaları en yaygın yöntemdir. Bunun dışında engelli ya da hasta birey bulunan evlerde de engelli yakınının tedavi umudunu suistimal etmek suretiyle yine büyü ve muska işlemleri ile gelir elde yöntemleri bulunmaktadır.

Hastalık ve Engellilikle İlgili Alternatif Tedavi Yöntemi İddiasıyla Dolandırıcılık: Bu yöntem, çeşitli engel ya da hastalık gruplarını hedef alarak "5 dakikada fıtık tedavisi", "on seansta otizm ya da dikkat eksikliği tedavisi" gibi yöntemlerle belli engel ve hastalık gruplarıyla ilgili uzmanlık sahibi olduğunu iddia ederek belli hasta ve engellileri, hasta ve engelli yakınlarını hedef lana bir dolandırıcılık türüdür. Alternatif terapi yöntemleri uyguladıklarını iddia ederler ya da belli ilaç/kremlerle ağrı ve sancıdan ömür boyu kurtulma vaat ederler. Sağlık açısından zararlı sonuçlar doğurma riski de vardır.

Evlendirme ya da Evlenme Vaadiyle Dolandırıcılık: Bu yöntemde genellikle erkeklere uygun aday bulunduğu vaadiyle kadına para ve değerli mücevher alınmasını sağladıktan kadının yakınları olduğu iddia edilen kişilerle birlikte kaçması veya evlendikten sonra kadının evdeki değerli maden ve paraları alarak kaçması şeklinde eylemler söz konusudur.

Alışveriş İşlemlerinde Dolandırıcılık: Bu yöntemde genelde internet üzerinden pazarlanan mal hizmetlerle ilgili kapora alındıktan sonra failin ilanı kaldırması ve iletişimi kesmesi söz konusu olmaktadır. Kullanılan telefon da kimlik hırsılığı yöntemiyle başkası üzerine açılan bir hat olmaktadır. Bunun dışında internetten satışlarda ödeme yapıldıktan sonra ürünün gönderilmemesi ya da farklı ürün gönderilmesi, otel/ev gibi kiralamalarla ilgili sahte ilanlara yönlendirme ya da vaat edilen içerikten farklı bir içerik sunulması gibi eylemler söz konusudur.

Baskı ile Devre Mülk Satışı Şeklinde Dolandırıcılık: Bu yöntemde mağdur telefonla aranarak üstünde psikolojik baskı kurmak ve baskıcı satış yöntemleri kullanmak suretiyle

devremülk, tatil vb. ürünler olduğundan daha fazla fiyata satılmakta ya da aynı tarihlerde birden fazla kişiye satış yapılmaktadır. Bir tür alış veriş işlemi dolandırıcılığıdır.

Kamudan Haksız Menfaat Elde Etme Şeklinde Dolandırıcılık: Bu yöntemde gerçek dışı belgelerle kamudan hak ettiğinden fazla menfaat elde etme ya da olmayan bir hakkı kullanarak gelir sağlama şeklinde işlemler söz konusudur.

Borsa ve Sermaye Piyasası Dolandırıcılığı: Şirket hisselerini olduğundan fazla göstermek, manipülasyonculuk yapmak, sanal para piyasalarında para toplamak gibi teknikler kullanılabilir.

Sosyal Medya Dolandırıcılığı: Günümüzde sosyal medya fenomenlerinin takipçilerinden para toplaması, sosyal medya üzerinden kara para aklama, sahte ürün tanıtımları gibi yöntemlerle haksız kazanç sağlama yöntemidir.

Diğer Yöntemler: Teknoloji ve kişisel veri kullanımı uygulamaları gelişip değiştikçe veri madenciliği vb. gibi yeni yöntemlerle farklı teknikler kullanılarak toplum tarafından bilinmeyen yeni uygulamalar geliştirilmektedir.

Dolandırıcılık Eyleminin Suç Olarak Hukuki Boyutu

Dolandırıcılık eylemi, Türk Ceza Kanunu'nun "Kişilere Karşı Suçlar" başlıklı ikinci kısmının "Mal Varlığına Karşı Suçlar" başlıklı onuncu bölümünde 157, 158 ve 159'uncu maddelerinde tanımlanmış ve cezai müeyyideye bağlanmıştır. Kanunun 157. maddesinde "hileli davranışlarla bir kimseyi aldatıp, onun veya başkasının zararına olarak, kendisine veya başkasına bir yarar sağlamak" dolandırıcılık fiili olarak belirlenmiş olup bu fiili işleyen kişiye bir yıldan beş yıla kadar hapis ve beşbin güne kadar adlî para cezası verileceği hükme bağlanmıştır.

Kanunun 158. maddesi ise "nitelikli dolandırıcılık" suçunu tanımlayarak cezai müeyyideye bağlamaktadır. Kanunun zikredilen maddesinde dolandırıcılık suçunun aşağıda sayılan şekillerde ve hallerde işlenmesi durumunda verilecek cezanın üç yıldan on yıla kadar hapis ve beş bin güne kadar adli para cezası şeklinde uygulanacağı belirtilmektedir. Nitelikli dolandırıcılık suçunu oluşturan haller aşağıdaki şekilde sıralanmaktadır:

a) Dinî inanç ve duyguların istismar edilmesi,

b) Kişinin içinde bulunduğu tehlikeli durum veya zor şartlardan yararlanmak,

c) Kişinin algılama yeteneğinin zayıflığından yararlanmak,

d) Kamu kurum ve kuruluşlarının, kamu meslek kuruluşlarının, siyasi parti, vakıf veya dernek tüzel kişiliklerinin araç olarak kullanılması,

e) Kamu kurum ve kuruluşlarının zararına olacak şekilde,

f) Bilişim sistemlerinin, banka veya kredi kurumlarının araç olarak kullanılması,

g) Basın ve yayın araçlarının sağladığı kolaylıktan yararlanmak,

h) Tacir veya şirket yöneticisi olan ya da şirket adına hareket eden kişilerin ticari faaliyetleri sırasında; kooperatif yöneticilerinin kooperatifin faaliyeti olarak,

i) Serbest meslek sahibi kişiler tarafından, mesleklerinden dolayı kendilerine duyulan güvenin kötüye kullanılması,

j) Banka veya diğer kredi kurumlarınca tahsis edilmemesi gereken bir kredinin açılmasını sağlamak,

k) Sigorta bedelini almak,

l) Kişinin, kendisini kamu görevlisi veya banka, sigorta ya da kredi kurumlarının çalışanı olarak tanıtması veya bu kurum ve kuruluşlarla ilişkili olduğunu söylemesi,

Ancak, yukarıda (e), (f), (j), (k) ve (l) bentlerinde sayılan hâllerde hapis cezasının alt sınırı dört yıldan, adli para cezasının miktarı suçtan elde edilen menfaatin iki katından az olamaz. Bunun dışında, "kamu görevlileriyle ilişkisinin olduğundan, onlar nezdinde hatırı sayıldığından bahisle ve belli bir işin gördürüleceği vaadiyle aldatarak, başkasından menfaat temin eden kişi de aynı şekilde hapis cezasının alt sınırı dört yıl ve adli para cezasının alt sınırı uçtan elde edilen menfaatin iki katından az olmayacak şekilde cezalandırılır.

Dolandırıcılık ve nitelikli dolandırıcılık suçlarının üç veya daha fazla kişi tarafından birlikte işlenmesi hâlinde verilecek ceza yarı oranında; suç işlemek için teşkil edilmiş bir örgütün faaliyeti çerçevesinde işlenmesi hâlinde verilecek ceza bir kat artırılır. Dolayısıyla kanun koyucu iştirak halinde ve örgütlü eylem şeklinde dolandırıcılık yapılması durumunu daha ağır cezai yaptırma bağlamıştır.

Beşeri Sermaye Kavramı ve Kapsamı

Beşeri sermaye, bireyin üretimde kullanılan her türlü niteliği şeklinde tanımlanabilir. Bir ekonominin veya organizasyonun sahip olduğu bilgi, beceri, deneyim ve eğitim gibi insana dayalı kaynakları ifade eder. Bu kavram, çalışanların yetenekleri, bilgileri, tecrübeleri ve yaratıcılıklarını içerir (Kunduracı, 2009:53). Beşeri sermaye, bir işletmenin veya bir ülkenin ekonomik başarısında önemli bir faktördür çünkü verimliliği artırarak inovasyonu teşvik eder.

Beşeri sermaye geniş anlamda eğitim, bilgi ve deneyim, sosyal yetenekler, sağlık, refah, yaratıcılık, çalışma azmi, çeşitlilik, sürekli eğitim gibi unsurları içermektedir (Aksu, 2016: 71 vd.). Bu unsurlar ana hatlarıyla aşağıdaki gibi sıralanarak açıklanabilir (Aksu, 2016; Çokcanlı ve Akiş, 2020; Örgün, 2021):

Eğitim ve Eğitim Düzeyi: Bireylerin sahip olduğu formel eğitim düzeyi ve aldıkları eğitim türü beşeri sermayeyi şekillendirir. Örneğin, bir kişinin lisans veya yüksek lisans derecesi olması, belirli bir uzmanlık alanında bilgi sahibi olmasını ifade eder.

Bilgi ve Tecrübe: Bireylerin sahip olduğu bilgi, önceki iş deneyimleri ve uzmanlık alanları beşeri sermayenin önemli bir parçasıdır. Bu bilgi ve tecrübe, iş yerinde etkili bir şekilde çalışmalarına olanak tanır.

Kültürel ve Sosyal Yetenekler: İnsanlar arasındaki etkili iletişim, işbirliği ve liderlik gibi sosyal beceriler de beşeri sermayenin bir parçasıdır. Bu beceriler, ekiplerin uyumlu bir şekilde çalışmasını ve iş verimliliğini artırmasını sağlar.

Sağlık ve Refah: Fiziksel ve zihinsel sağlık beşeri sermayenin önemli bir parçasıdır. Sağlıklı çalışanlar daha verimli çalışabilirler.

Yaratıcılık ve İnovasyon Yetenekleri: Yaratıcı düşünme, problem çözme ve inovasyon becerileri, bir organizasyonun rekabetçi avantaj elde etmesinde kritik bir rol oynar.

Çalışma Azmi: Çalışanların işlerine olan bağlılığı ve motivasyonu, iş verimliliğini etkiler. Azim ya da başka bir ifadeyle motivasyon, bireylerin işlerine ne kadar kendilerini adadıklarını gösterir.

Çeşitlilik ve Kapsayıcılık: Farklı kültürlerden gelen çalışanların varlığı, organizasyonun beşeri sermayesini zenginleştirir. Farklı bakış açıları ve deneyimler, inovasyonu teşvik edebilir.

Sürekli Eğitim ve Gelişim: Çalışanların sürekli olarak yeni bilgi ve beceriler edinmeleri ve gelişmeleri, beşeri sermayenin sürdürülebilirliğini sağlar.

Beşeri sermaye, somut bir varlık değildir. Bilgi, beceri, deneyim gibi unsurlar fiziksel olarak gözlemlenemez ancak bireylerin yeteneklerini ve bilgi birikimlerini temsil eder. Bireylerin sahip olduğu zihinsel ve entelektüel kapasiteleri ifade eder. Eğitim, tecrübe ve bilgi bu sermayenin temel bileşenleridir. Beşeri sermaye, eğitim ve öğrenme süreçleriyle artırılabilir. Daha fazla bilgi, beceri ve yetenek kazanmak, beşeri sermayenin artmasına katkı sağlar. Beşeri sermaye, bireylerin sürekli olarak yeni bilgiler öğrenmeleri, becerilerini geliştirmeleri ve deneyim kazanmaları ile artırılabilir. Bireylerin çalışma ortamındaki performanslarına ve üretkenliklerine doğrudan etki eder. Kalifiye, deneyimli ve motive çalışanlar, iş verimliliğini artırarak değer yaratırlar. Problem çözme yetenekleri ve inovasyon, beşeri sermayenin bir parçası olarak değerlendirilir. Bu özellikler, organizasyonların yeni fikirler üretmelerini ve rekabet avantajı elde etmelerini sağlar. İyi bir beşeri sermaye, ekip çalışmasını destekler. İnsanlar arasındaki etkili iletişim ve işbirliği, bir organizasyonun başarısında kritik bir rol oynar (Aksu, 2016; Taban ve Kar, 2004; Seçgin, 2008).

Beşeri sermaye oluşturmak ve geliştirmek, uzun dönemli bir yatırımdır. İnsanların eğitim alması ve deneyim kazanması zaman alır ve uzun vadede geri dönüş sağlar. İnsana Odaklıdır: Beşeri sermaye, bireylerin yetenekleri ve potansiyelleri üzerine odaklanır. Bu nedenle, insan kaynakları yönetimi ve eğitim programları beşeri sermayenin geliştirilmesinde önemlidir (Kara ve diğerleri, 2013) .

Dolandırıcılık ve Beşeri Sermaye İlişkisi

Beşeri sermayenin tanımında toplumda bireylerin bilgi birikimi, nitelikleri ve üretime kattıkları değerler önemli bir yer tutmaktadır. Bu tanım içinde eğitim, sağlık, deneyim, bilgi birikimi, çalışma azmi, iletişim yeteneği ve diğer kişisel beceriler önemli bir yer tutmaktadır. Esasında dolandırıcılık fiilini işlemek için de beşeri sermaye tanımı ve unsurları arasında yer verilen bir çok yeteneğe ve birikime sahip olmak gerekmektedir. Yapılan organizasyon, harcanan çaba, gereken yetenek, yapılan iletişim çalışmaları, ayrılan zaman ve kullanılan araçlar göz önüne alındığında, dolandırıcılıktan gelir elde etmeye çalışanlar ve bu işi meslek haline getirenler eğer yasal işlerde çalışıyor olsalar ya da yaptıkları işlerde dolandırıcılık fiilini işlemeseler, toplumda önemli bir insan kaynağı açığını kapatmaları mümkün olabilecektir.

Dolandırıcılık ve özellikle Kanunda tanımlandığı üzere nitelikli dolandırıcılık suçunu işlemek için günümüzde bilişim suçları kategorisinde yer verilen bazı suçları da işleyerek teknolojik imkanlarla mağdurların bazı bilgilerine ve verilerine ulaşmak gerekmektedir. Bu verilere ulaşmak ve tasnif etmek yazılım ve programcılık bilgisini gerektirmektedir. Yine sahtecilik, kimlik hırsızlığı, vb. gibi başka suçların da birlikte işlenmesiyle sonuçlanabilecek bazı teknik işlemleri yapabilme kaabiliyetlerine de sahip olmak gerekir.

Öte yandan nitelikli dolandırıcılık türleri arasında sayılan kendisini kamu görevlisi gibi tanıtma, mağdurun kişisel verilerine erişmek için çeşitli bilişim suçlarını ve kişisel verileri ihlal suçlarını işleyebilmek için failde risk alma yeteneği bulunması gerekmektedir. Baskı kurmak yoluyla satış, ponzi piramitleri, mağdurun güvenini sağlayarak ön ödeme talep etme gibi çeşitli dolandırıcılık türlerinde başarılı olabilmek için iyi bir iletişim ve ikna kaabiliyetine sahip olmak da önemlidir. Çünkü yapılan araştırmalar göstermektedir ki dolandırıcılar konuşma ve söylemleriyle kısa sürede mağdurun güvenini kazanmakta ya da algılama yeteneğini zayıflatacak teknikler kullanabilmektedirler. Bu tür dolandırıcılık eylemleri, ulusal düzeyde haberlere de konu olmaktadır.

Dolayısıyla dolandırıcıların genel özellikleri, ikna yeteneği, kısa sürede güven kazanmayı sağlayan sosyalleşme yeteneği, bilişim teknolojisi becerileri ve risk alma yeteneği şeklinde beşeri sermaye açısından da önemli unsurlardır. Ancak aralında önemli farklar da bulunmaktadır.

Beşeri sermayenin temelinde etik değerler ve dürüstlük bulunmaktadır. Çalışanların güvenilir olması, iş yerinde etik davranışları sergilemesi beşeri sermayenin olumlu bir şekilde gelişmesine katkıda bulunur (Paksoy ve Özbezek, 2013). Dolandırıcılık, bu temel değerlere aykırıdır ve iş yerinde güveni zedeler. Öte yandan dolandırıcılık, toplumun ve iş ortamının güvenliğini tehdit eder. Yanıltıcı ve hilekar davranışlar, toplum içindeki işbirliğini zedeler ve insanlar arasındaki güveni azaltır. Bu da beşeri sermayenin olumlu gelişimini engelleyecektir.

Beşeri sermayenin etkili bir şekilde yönetilmesi, işe alım süreçlerinin dürüstlük ve şeffaflık prensiplerine dayanmasına bağlıdır (Eser ve Ekiz Gökmen, 2009). Dolandırıcılık eylemleri, iş hayatında bu süreçleri olumsuz etkileyeceği gibi yanıltıcı bilgilerle işe alınan çalışanların beşeri sermayeye etkisi de olumsuz olacaktır. Aynı zamanda beşeri sermayenin geliştirilmesi, eğitim ve gelişim programlarıyla mümkündür. Dolandırıcılık, iş hayatında bu programların etkinliğini azaltacaktır çünkü yanıltıcı bilgilerle veya sahte belgelerle iş hayatına katılan çalışanlar, organizasyonun hedeflerine ulaşmasını zorlaştıracaktır.

Çalışma hayatında güvenilirlik ve dürüstlük, işveren-çalışan ilişkisinin temelini oluşturmaktadır. Dolandırıcılık fiilleri, hem işyeri ve sektör düzeyinde hem de toplumsal düzeyde bu ilişkiyi zedeler ve çalışanların işverene olan güvenini olumsuz etkiler. Bu durumda işgörenlerin motivasyonu, çalışma azmi ve iş verimliliğinin düşme olasılığı yüksektir. Toplumda ise daha geniş boyutta sosyal güven problemi ortaya çıkacaktır.

Dolandırıcılık Suçundan Hüküm Giyenlerin Beşeri Sermaye Açısından Analizi

Yıllar itibariyle ceza infaz kurumuna giren hükümlüler, suç türlerine göre tasnif edildiğinde, cezaevlerinde en çok hükümlü yaralama, hırsızlık, trafik suçları, icra iflas kanununa muhalefet, uyuşturucu madde imalat ve ticareti, uyuşturucu madde satın alma ve kullanımı, tehdit suçlarında bulunmaktadır. bu suçlardan sonra sekizinci sırada dolandırıcılık suçundan hüküm giyenler yer almaktadır. dolandırıcılık suçunu ise yağma ve sahtecilik suçları izlemektedir (TÜİK, 2021).

Hukuk literatüründe hırsızlık, güveni kötüye kullanma, yağma, zimmet, irtikap, bilişim suçları, banka veya kredi kartlarının kötüye kullanımı suçları, dolandırıcılık suçuyla benzer suçlar arasında sayılmaktadır (Dursun, 2016: 382-403). Cezaevine giren hükümlü sayıları açısından benzer suçlardan hırsızlık ilk sırada yer almaktadır. Yine yağma ve sahtecilik suçları da dolandırıcılık suçundan hemen sonra gelmektedir. Dolandırıcılık suçunu işleyenlerin genelde yaralama, uyuşturucu, tehdit ve yağma suçlarıyla da ilişkisi bulunmaktadır. Dolandırıcılık suçunu işleyenlerin bir kısmı, bu suçların bazılarından da hüküm giymektedir.

Dolandırıcılık suçundan hüküm giyenlere ilişkin demografik veriler bazı beşeri sermaye göstergeleri açısından incelendiğinde eğitim durumu bakımından en çok lise ve ortaokul mezunlarının dolandırıcılıktan hüküm giydikleri görülmektedir. Bunları ilkokul mezunları ve ardından yüksek öğrenim mezunları gelmektedir. Tablo-1'de 2011-2020 yılları arasında, yılı ile 2020 yılları arasındaki eğitim durumuna göre cezaevine giren hükümlülülerin sayısı ve her bir eğitim kademesinden hüküm giyenlerin toplam sayıya oranı yer almaktadır.

Tablo-1 incelendiğinde, 2011 ile 2020 yılları arasındaki 10 yılda dolandırıcılık suçundan cezaevine giren erkeklerin kadınlara oranı %94 ile %96 arasında değişmekte olup ortalama %95'tir. Dolayısıyla dolandırıcılık fiilleri kahir ekseriyetle erkekler tarafından gerçekleştirilmektedir.

Geçmiş yıllarda, 2010'ların başında dolandırıcıların en çok ilk ve ortaokul mezunları arasından çıktığı görülürken 2020'li yıllara doğru eğitim düzeyinin giderek yükseldiği Tablo1'deki verilerden anlaşılmaktadır. Son yıllarda lise ve dengi okul mezunlarının oranı en yüksek düzeyde olmakla birlikte yüksek öğrenim mezunlarının oranı da her geçen yıl artış

göstermiştir. Özellikle 2017 yılından itibaren yüksek öğrenim mezunlarının oranının belirgin bir şekilde artış göstermeye başladığı anlaşılmaktadır.

Adalet Bakanlığı 2022 verilerine göre 2020'den sonra dolandırıcılık suçu nedeniyle cezaevine giren hükümlü sayısı 2022 yılında astronomik bir şekilde artarak 23 000'i aşmıştır. Öte yandan 2022 yılı itibariyle dolandırıcılık suçundan ceza infaz kurumlarında bulunan toplam hükümlü sayısı 50 714 olup hırsızlık, konut dokunulmazlığının ihlali, kasten yaralama, uyuşturucu veya uyarıcı madde imal ve ticareti, mala zarar verme, kullanmak için uyuşturucu veya uyarıcı madde satın almak, kabul etmek veya bulundurmak ya da uyuşturucu veya uyarıcı madde kullanmak suçlarından sonra 6. sıradadır.(Adalet Bakanlığı, 2022).

*Tablo 1. Eğitim Durumuna Göre Dolandırıcılıktan Ceza İnfaz Kurumuna Giren Hükümlüler (2011-2020)**

		Toplam		Erkek/ kadın (%)	Okuma Yazma Bilmiyor	Okur Yazar	İlkokul	İlk Öğr.	Ortaokul ve dengi Mes. O.	Lise ve dengi Mes. O	Yüksek Öğr.
Yıllar	Toplam	Erkek	Kadın								
2020	**8 958**	8 421	537	94	31	201	1 510	1 429	2 223	2 593	848
%					*0,35*	*2,24*	*16,86*	*15,95*	*24,82*	*28,95*	*9,47*
2019	**7 947**	7 534	413	95	33	188	1 356	1 415	1 962	2 166	699
%					*0,42*	*2,37*	*17,06*	*17,81*	*24,69*	*27,26*	*8,80*
2018	**8 006**	7 652	354	96	51	220	1 560	2 092	1 178	2 152	651
%					*0,64*	*2,75*	*19,49*	*26,13*	*14,71*	*26,88*	*8,13*
2017	**5 745**	5 474	271	95	43	175	1 296	1 298	779	1 570	501
%					*0,75*	*3,05*	*22,56*	*22,59*	*13,56*	*27,33*	*8,72*
2016	**5 179**	4 906	273	95	62	229	1 409	1 060	697	1 339	374
%					*1,20*	*4,42*	*27,21*	*20,47*	*13,46*	*25,85*	*7,22*
2015	**3 780**	3 572	208	94	33	150	1 008	788	459	933	250
%					*0,87*	*3,97*	*26,67*	*20,85*	*12,14*	*24,68*	*6,61*
2014	**3 631**	3 420	211	94	25	179	905	720	446	841	218
%					*0,69*	*4,93*	*24,92*	*19,83*	*12,28*	*23,16*	*6,00*
2013	**2 463**	2 328	135	95	24	153	684	486	243	482	156
%					*0,97*	*6,21*	*27,77*	*19,73*	*9,87*	*19,57*	*6,33*
2012	**1 926**	1 833	93	95	19	88	520	428	179	351	96
%					*0,99*	*4,57*	*27,00*	*22,22*	*9,29*	*18,22*	*4,98*
2011	**1 103**	1 044	59	95	7	66	312	222	97	196	66
%					*0,63*	*5,98*	*28,29*	*20,13*	*8,79*	*17,77*	*5,98*

* Eğitim durumu bilinmeyenler toplam sayı içinde yer almakla birlikte Tabloda ayrıca gösterilmemiştir.

Kaynak: Ceza İnfaz Kurumu İstatistikleri 2011-2020 ve TÜİK, 2021'den den tarafımızca hesaplanmıştır.

TÜİK Ceza İnfaz Kurumu İstatistiklerine göre (2021) dolandırıcılık suçundan hüküm giyenlerin cezaevine girdiği tarih itibariyle yarısına yakının evli olduğu ve büyük çoğunluğunun 25-45 yaşları arasında olduğu tespit edilmiştir. Bu verilerden hareketle

zikredilen kişilerin işgücü kapasitesi bakımından en verimli çağında oldukları ve bakmakla yükümlü oldukları eş ve çocuklarının bulunduğu söylenebilir. Dolaysısıyla kendileri ve kendi yakınları başta olmak üzere olumsuz etkiledikleri mağdurları da göz önünde bulundurarak bu suçtan hüküm giyenlerin beşeri sermaye bakımından önemli bir kayıp ve oldukça yüksek ekonomik ve sosyal maliyetli bir sosyal risk oluşturdukları söylenebilir.

Akdeniz ve Üzümcü'nün (2013) suç ile bu suçlara etki eden sosyo-ekonomik faktörler olarak düşünülen yaş, cinsiyet, medeni hal, öğrenim düzeyi, ekonomik durum arasındaki ilişkilerin araştırıldığı çalışmalarında, hükümlülerin ve ailelerinin öğrenim düzeyinin düşük olduğu, genel olarak düşük gelir grubunda yer alan yoksul ve kalabalık ailelerden geldikleri, adam öldürme ve hırsızlık suçunun en çok işlenen suçlar arasında olduğu, hükümlülerin ailelerinde ve arkadaş çevrelerinde suç işlemiş kişilerin bulunduğu ortaya konmuştur. Ayrıca, yaşadıkları yerlerden göç eden kişilerin beklentileri ile karşılaştıklarının farklılaşması sonucu bireylerin suça yöneldikleri de bulgulanmıştır. Dolaysısıyla dolandırıcıların da beşeri sermaye yatırımlarının yarım kaldığı ve çok para kazanma, lüks içinde yaşama arzusu, sosyal ilişki kurma yeteneği, hitabet kâbiliyeti ve risk alma eğilimlerinin bulundukları sosyoekonomik çevre içinde yanlış yönlendirildiği söylenebilir. Doğru davranış ve doğru iş tutma biçimlerine yönelmeleri söz konusu olduğunda benzer yeteneklerle işlerinde oldukça başarılı olabilecekleri söylenebilir.

Mal varlığına karşı işlenen suçlardan hüküm giyenlerin sayısının ülkedeki işsizlik ve asgari ücret artışlarıyla ilişkisinin ekonometrik yöntemlerle test edildiği bir çalışmada (Tümer, 2019), işsizliğin kısa dönemde mal varlığına karşı suçlu sayısını artırdığı ancak asgari ücret artışlarının bu sayıda negatif yönlü bir etki yaratmadığı ortaya konmuştur. Uzun dönemde ise her iki değişkenin suçlu sayılarının artışı ile ilişkisi bulunamamıştır. Çalışmanın sonuçları aslında dolandırıcıların kişilik özellikleri ve beşeri sermaye birikimleriyle uyumludur. Sosyal yönü ve ikna yeteneği kuvvetli olan, kısa yoldan zengin olup lüks yaşama beklentisi içinde olan ama beşeri sermaye yatırımları eksik kalmış kişilerin asgari ücretle çalışması da kendisini işsiz olarak nitelemesi de söz konusu olamaz. Bu kişiler, öz güveni yüksek, egosu yüksek, benmerkezci ve heyecanlı, hareketli bir hayat tarzını benimseyen bireyler olup risk alma eğilimleri de yüksektir. Kendilerini ticaret adamı olarak tanıtır ve yüksek kazanç elde ettikleri imajı yaratırlar. Yerine göre resmi kıyafetler ya da sportif kıyafetler giyer yüksek tabakadan görünmeye çalışırlar. Üst düzey mevkilerde bulunan bürokrat ve siyasetçilerle yakın oldukları izlenimi yaratmaya çalışırlar.

Son zamanlarda dolandırıcılık suçu bilişim suçları ile birleşmekte ya da iç içe girmektedir. Bu suçlar, bilgisayar korsanlığı (hacking), oltalama (pishing), bilgisayar virüs ve solucanları (viruse and worms), fidye amaçlı yazılımlar (ransomware), kalvye işlemlerini kaydeden program (keylogger), dağıtık hizmeti engelleme saldırısı (DDOS), sosyal mühendislik, istem dışı postalar (spam), hukuka aykırı içerik sunma, çöpe dalma, tarama, gizlice dinleme, süper darbe, sırtlama, mantık bombaları, gizli kapılar, veri aldatmacası, yerine geçme (BTK, 2022; Altınok ve Vural, 2011) vb. gibi yöntemlerle işlenebilmektedir. Bu yöntemler dolandırıcılıkta da kullanılmakta ya da bilişim suçuyla beraber dolandırıcılık suçu da işlenmektedir. Bilişim teknolojilerinde sayılan işlem ve süreçleri organize edip mağdurun sistem ve teknolojilerine müdahale etmek ayrı bir eğitim, uzmanlık, uğraş, zaman ve ekip gerektirmektedir. Genelde örgütlü olarak işlenmekte olup bilgisayar korsanları, mühendisler, programcılar, bankacılar, veri analistleri de bu suç örgütünde yer alabilmektedir. Dolandırıcılığın bilişim teknolojileri boyutu ayrı bir beşeri sermaye yatırımı ve donanımını da beraberinde getirmektedir.

Dolandırıcılar aslında toplumun alt tabakasında yer alıp pazarda değişim değeri bulamayınca kendisini de iyi pazarlama ve iyi yaşama hırsları sebebiyle seçkinler kulübünün piyasa diliyle ve piyasa mantığıyla yaptığı şeyi daha kaba ve acımasızca yapabilen kaybedenler kulübü olarak da görülebilir. Seçkinler kulübü modern değerlerle yabancılaşırken (Göktürk ve Günalan, 2006) dolandırıcılar ve diğer suçlular kulübü yasal, ahlaki ve vicdani değerleri çiğneyerek yabancılaşmaktadır. Bunların geleneksel ve toplumsal değerlere dönmesi insani ve vicdani bir sorumluluk olduğu gibi beşeri sermaye kayıplarının önüne geçmek açısından da oldukça önemlidir.

Sonuç ve Değerlendirme

Dolandırıcılık hukuki açıdan suç olduğu ve cezai yaptırıma bağlandığı gibi beşeri sermaye birikimi açısından ve sosyal kalkınma açısından da önemli kayıplara yol açmaktadır. Genç yaşlarda dolandırıcılık fiilini işleyenlerin eğitimleri yarıda kaldığı gibi iyi bir meslek edinmeleri ve hüküm giymeleri nedeniyle iyi bir işte çalışmaları da sonraki hayatlarında pek mümkün olmamaktadır. Bir defa hüküm giydikten sonra düzenli bir iş tutma imkanı zayıfladığından yeniden dolandırıcılık vb. şeklinde mala karşı suçlara yönelmektedirler. Bu durum hem kişiye karşı hem mala karşı dolandırıcılık dışındaki suçları da beraberinde getirmekte ve suç işlemek ya da dolandırmak bir nevi davranış bağımlılığı haline gelmektedir.

2022 yılı itibariyle yaklaşık 50 000 civarında dolandırıcılık hükümlüsünün cezaevinde kalıyor olması, bunların genelinin evli ya da boşanmış olduğunu göz önünde bulundurulduğunda her hükümlünün ortalama 4 kişilik bir aileyi doğrudan etkilediğini tahmin etmek mümkündür. Bu durumda kendisiyle beraber doğrudan hükümlü ve hükümlü yakını olarak ortalama 200 000 kişi damgalanmaktadır. Dolandırıcılık hükümlülerinin en az bir kişiyi mağdur ettiklerini düşünsek bile - ki her biri onlarca kişiyi sadece bir eylemle dolandırmaktadır- mağdur cephesinde de asgari 200 000 kişinin doğrudan olumsuz etkilendiği ve maddi ve manevi kayba uğradığı hesaplanabilir. Dolandırıcılar ulaşmak istedikleri mağdurlara ya hiç tanımadıkları kişilerin kimliklerini ya da mağdurun tanıdığı kişilerin veya kamu görevlilerinin nüfuzlarını kullanarak ulaşmaktadırlar. Her fiilin bu şekilde bir "aracı suje" üzerinden işlendiğini var sayarsak ve bunların her birinin de yine ortala dört kişilik aileler olduğunu kabul edersek en az 200 000 kişilik bir kitle de dolaylı olarak etkilenmiş olacaktır. Bu hesaplamadan hareketle 50 000 kişilik dolandırıcı hükümlüsünün ortalama 800 000 nüfusluk bir toplumsal kitleyi olumsuz etkilediği varsayılabilir. Bu sayıdaki nüfus Afyonkarahisar'ın ya da Mardin'in 2022 yılı nüfusları düzeyindedir (TÜİK, 2023a). Orta büyüklükte bir şehir nüfusu kadar farklı kesimlerden toplumsal gruplar olumsuz etkilenmektedir.

Dolandırıcılık haberleri ile genç kesimlerin kısa yoldan para kazanma güdüsüne kapılmaları şeklinde kötü örneklik temsil etmeleri de mümkündür. Aynı zamanda bu tip hadiseler toplumsal güveni de zedelemektedir. Öte yandan 2022 yılında cezaevinde bulunan dolandırıcılık suçu mahkumlarının sayısı 2022 yılı Erzincan, Erzurum ve Bayburt illerinin 2022 yılı toplam sanayi sektörü çalışanlarının sayısından (TÜİK, 2023b) 6000 kişi daha fazladır. Tüm suçlar için benzer hesaplamalar yapılabilir ancak, gelir elde amaçlı yapılan dolandırıcılık suçu için bu azımsanacak bir rakam değildir. Kaldı ki bu kişilerin belli yetenek ve birikimlerinin olduğu düşünülürse yasal işlerde sağlayabilecekleri ekonomik getiri ayrıca hesaplanmaya değerdir.

Dolandırıcılık suçu ve benzer diğer suçların önlenebilmesi ve bu suça yönelen bireylerin beşeri sermayeye olumlu katkı sağlayabilmeleri için öncelikle dezavantajlı kesimlerin eğitim

süreçlerinin takibi ve beşeri sermaye yatırımlarının tamamlanmaması gerekmektedir. Özellikle düşük sosyo-ekonomik tabakalarda ve suç işlemenin yaygın olduğu mahalle ve bölgelerde gençlerin eğitim ve meslek alanlarına yönlendirilerek sosyal risk altındaki dezavantajlı diğer bireyler gibi takip edilmeleri gerekmektedir.

Öte yandan mala karşı suçlardan hüküm giyenlerin cezalarının tamamlanmasından sonra yasal işlerde yasal yollardan çalışmalarının sağlanması amacıyla İŞKUR ve SGK bünyesinde koordineli çalışan birimler kurulmalıdır. Yeni suçların önlenmesi bakımından böyle bir uygulama çözüm geliştirilmesine katkı sağlayabilir. İşe yerleştirilen dolandırıcılık eski hükümlüleri işten ayrıldığında sosyal çalışmacı ve iş ve meslek danışmanları devreye girerek işten ayrılma nedenlerinin ortadan kaldırılması ve aynı ya da farklı işlerde yasal çerçevede gelir elde etmelerini sağlayacak düzenlemeleri yapmaları ve gerekli tedbirleri almaları yeni suçların işlenmesinin de önüne geçebilecektir.

Sonuç olarak dolandırıcılık, hem beşeri sermayeye hem sosyal yapı ve sosyal güvene zarar vermekte olup bu ve buna benzer suçların işlenmesinin önüne geçilmesi amacıyla sosyal politikalar üretilmeli ve sosyal çalışmalar uygulamaya konmalıdır. Bütün suç eğilimleri birer sosyal risk faktörü olarak izlemeye alınmalı ve risk altındaki gençler ve yetişkinlere danışmanlık, eğitim ve istihdam destekleri sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

Adalet Bakanlığı, (2011). Adli İstatistikler, 2011, Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/27820191153442011.pdf (09.10.2023 tarihinde erişildi).

Adalet Bakanlığı, (2020). Adli İstatistikler, 2020, Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara, https://adlisicil.adalet.gov.tr/Resimler/SayfaDokuman/22420211449082020H%C4%B0ZMETE%C3%96ZELK%C4%B0TAP.pdf (10.10.2023 tarihinde erişildi).

Adalet Bakanlığı, (2022). Ceza İnfaz Kurumu İstatistikleri 2022, Adli Sicil Ve İstatistik Genel Müdürlüğü, Ankara https://adlisicil.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/cte-istatistikleri-bulteni29092022032841 (18.10.2023 tarihinde erişildi).

Akdeniz, S., Üzümcü, A., (2013). "Suç ve Sosyoekonomik Değişkenler Arasındaki Bağımlılık İlişkisi: Kars Cezaevi Üzerine Bir İnceleme". *KAU IIBF Dergisi*, 4(6), 115-138.

Altınok, E. ve Vural, A. F., (2011). Bilişim Suçları, Denetişim Dergisi, 2011/8: 74-84, https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/208853 (14.10.2023 tarihinde erişildi)

BTK, (2022). Dijitalleşen Dünyada Bilişim Suçları ve Mücadele Yöntemleri, https://www.btk.gov.tr/uploads/pages/arastirma-raporlari/dijitallesen-dunyada-bilisim-suclari-ve-mucadele-yontemleri-6218e2417eaea.pdf (14.10.2023 tarihinde erişildi)

Çokcanlı, M. & Akiş, E. (2020). Türkiye'de Beşeri Sermayenin İllerin Ekonomik Kalkınma Düzeyine Etkisi: Yatay Kesit Veri Analizi . *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* , 21 (1) , 250-268 . DOI: 10.37880/cumuiibf.613850

Dursun, H., (2016). Türk Ceza Hukukunda Dolandırıcılık Suçu, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku (Ceza Ve Ceza Usul Hukuku) Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.

Eser, K. ve Ekiz Gökmen, Ç., (2009). BEşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi Ve Türkiye Üzerine Gözlemler, S*osyal Ve Beşeri Bilimler Dergisi,* Cilt 1, Sayı 2, 2009 Issn: 1309 -8012 (Online),

ex?p=Ceza-Infaz-Kurumu-Istatistikleri-2020-37202 (16.10.2023 tarihinde erişildi).

Göktürk, İ. ve Günalan. M. (2006). Modern Ve Geleneksel Değerler Arasında Yabancılaşan İnsan . *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 2006 (2) , 127-142 . Retrieved from https://dergipark.org.tr/tr/pub/kmusekad/issue/10226/125756 (18.10.2023 tarihinde erişildi)

Kara, M. A., Ada, S. ve Yeşil, S. (2013). "Beşeri Sermayeye Yönelik Eğitim ve Sağlık Alt Yapı Yatırım Harcamalarının Bölgesel Gelir Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği", *Uluslararası Avrasya Ekonomileri Konferansı,* (Ed. Selahattin Sarı, Alp H. Gencer, İlyas Sözen), Beykent Üniversitesi Yayınları, içinde 314-322

Kubar, Y., (2020). Ekonomik Suçlar Üzerine Bir Alan Çalışması: Kayseri Kapalı Cezaevi Örneği, *The Journal of Social Science,* Yıl:4, Cilt:4, Sayı:7 / 2020: 359-376

Kunduracı, N. F. (2009). Yoksullukla Mücadele - Beşeri Sermaye İlişkisi, T.C. Başbakanlik Sosyal Yardimlaşma Ve Dayanişma Genel Müdürlüğü, Sosyal Yardım Uzmanlık Tezi, Ankara.

Örgün, E., (2021). Maddi Olmayan Sermaye Türlerinin Turizm İşletmeleri Açısından Değerlendirilmesi, *Turizm Alanında Güncel Konular Ve Yaklaşımlar* (Ed. Özgür Yayla, Hakan Çetiner), Çizgi Kitabevi, Konya içinde: 185-196

Paksoy, H. M. ve Özbezek, B. D., (2013). Örgütsel Değişimde Beşeri Sermayenin Rolü, *Akademik Bakış Dergisi,* Cilt 6 Sayı 12: 293-331.

Seçgin, Ö., (2008). Beşeri Sermayede Eğitimin Rolü: Karaman İlinde Bir Uygulama, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanayi Ve Teknoloji Yönetimi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Hakkı Mümin AY), Konya.

Taban, S. ve Kar, M. (editörler), (2004), "Beşeri Sermaye ve Kalkınma", *Kalkınma Ekonomisi,* Ekin Kitabevi, Bursa, s.279-299.

TÜİK, (2021). Ceza İnfaz Kurumu İstatistikleri, 2020, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Ind

TÜİK, (2023a), Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları, 2022, https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=49685 (19.10.2023 tarihinde erişildi).

TÜİK, (2023b), İşgücü İstatistikleri, 2022 https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Isgucu-Istatistikleri-2022-49390 (19.10.2023 tarihinde erişildi).

Tümer, T., (2019). Suçun Fırsat Maliyeti Yaklaşımı ile Analizi: Türkiye Örneği, *Anadolu İktisat ve İşletme Dergisi,* 3 (2) 2019, 93-113

Türkiye Bankalar Birliği, (2023), Bankacılıkta Dolandırıcılık Eylemleri Tespit Ve Önleme Yöntemleri, ***https://www.tbb.org.tr/qec/KTPV14.pdf*** (15.10.2023 tarihinde erişildi.)

Yaşar, M. R.ve Dalkılıç, M., (2019). Beyaz Yakalı Dolandırıcılık ve Oltalamanın Kapitalist Temelleri, *II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi Bildiriler Kitabı,* Gümüşhane Üniversitesi Yayınları Yayın No: 44 içinde sayfa: 746-758,

Yılmaz,A., (2015). Türkiye'deki Dolandırıcılık Tipolojileri: Dolandırıcılık Olaylarının Kategorik Tasnifi ve Yapılış Şekilleri, *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*. 12, 1-24 http://www.sdergi.hacettepe.edu.tr/makaleler/DOLANDIRICILIK_TIPOLOJILERI_12_2015.pdf (20.10.2023 tarihinde erişildi).

Dezenformasyonla Sosyal Medya Sürecinde Mücadele

Ragıp BİNGÖL[1]

Giriş

Sosyal medyanın insan hayatının hemen her alanında yaygınlaşması, haber ve bilgi tüketimini bu teknolojinin kullanıcıları için son derece elverişli hale getirmiştir. Bilgi, uyarı ve ikazların çok kısa bir süre içinde milyonlarca insana ulaştırılabilmesi, sosyal medyayı özellikle doğal afetler ve kriz olayları gibi zamana duyarlı durumlarda bilgi yayılımı için mükemmel bir platform haline getirmiştir. Dünya genelinde bireylerin önemli bir kısmının sosyal medyayı bir haber kaynağı olarak kullandığı (Shearer ve Matsa, 2018; Nami Sumida ve Mitchell, 2019) ve dolayısıyla bu tür haberlerin görüşlerini ve eylemlerini doğrudan veya dolaylı olarak etkilemesine izin verdiği düşünüldüğünde, bu tür haberlerin doğruluğunu kontrol etmek önemli bir görev haline gelmektedir. Bundan dolayı son birkaç yılda, çevrimiçi ortamda dezenformasyonun ve kötü niyetli ajanların varlığı, bu tür dezenformasyonlar ve bu yanıltıcı bilgilerin kaynağının saptanmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmada, mevcut bilgilerle alakalı alanyazında yaygın olarak kullanılan birkaç terim betimelenmekte, dezenformasyonun tarihi ve sosyal medya çağındaki özellikleri irdelenmekte, dezenformasyonun tespitindeki zorluklar, sosyal medyada yaygın olan farklı dezenformasyon biçimleri, tespit ve hafifletme yaklaşımları ve teknikleri açıklanmaktadır. Bunun yanı sıra dezenformasyonun hızla yayılmasının ardındaki faktörler, insanları çevrimiçi dezenformasyon konusunda bilgilendirmek için atılan adımlar hakkında bilgiler verilmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Yanlış bilgi, "yanlış, yanlış veya yanıltıcı" bilgi olarak tanımlanmakta ve genellikle "dürüst bir hata" olarak değerlendirilmektedir (Fetzer, 2004; Wu vd., 2019).

Dezenformasyon, yanıltma ve/veya aldatma niyetiyle kasıtlı olarak yayılan yanlış bilgi olarak tanımlanmaktadır (Hernon, 1995). Sahte haber, "kasıtlı olarak ve doğrulanabilir şekilde yanlış olan ve okuyucuları yanıltabilecek haber makaleleri"dir (Allcott ve Gentzkow, 2017). Bu noktada sahte haberler, dezenformasyona örnek olarak değerlendirilmektedir.

Aldatmaca kavramı, kasıtlı yanlış bilgilere atıfta bulunmak için kullanılmaktadır (Santoso vd., 2017). Aldatmacalar, çoğunlukla bir tehdit veya aldatma yoluyla diğer insanları önceden belirlenmiş eylemleri yapmaya veya engellemeye ikna etmek veya manipüle etmek amacıyla çok sayıda insana yayılma niyetiyle oluşturulan mesajlar olarak betimlenmektedir (Vukoviç vd., 2009).

Söylenti, dünyanın nasıl çalıştığına dair özel hipotezlerle aşılanan kamuya açık iletişimler olarak kabul edilmekte, komplo ve komplo teorisi ise toplumlar tarafından büyük ölçüde göz ardı edilen inançlar olarak değerlendirilmektedir (Tempel ve Alcock, 2015).

Dezenformasyonun Kısa Tarihi

Dezenformasyon ve sahte haberlerin varlığı yeni olmamakta, kavram 1950'li yıllardan itibaren yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Manning vd., 2004; Taylor, 2016). Onlarca yıldır

[1] Dr., Bşk. Yrd., Hazine ve Maliye Bakanlığı Özelleştirme İdaresi Başkanlığı, ragibbingol@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-2964-9108

bireyler ve gruplar, insanların siyasi yönelimini etkilemenin bir yolu olarak, tahrif edilmiş sahte bilgilere maruz bırakarak kamuoyunu karartmaya çalışmışlardır.

Aldatma ve dezenformasyon, siyasi güçler tarafından onlarca yıldır muhataplara karşı üstünlük sağlamak için kullanılmıştır. Birinci ve İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden dönemlerde, sahte, tahrif edilmiş bilgilerin ve kamuoyunu yanıltmak amacıyla gazete yazılarının sıklıkla kullanıldığı görülmüştür (Boghardt, 2009).

Birçok siyasi, sağlık, teknolojik vb. olaylarda dezenformasyonun yaygın olduğu, dolayısıyla kamuoyunun duyarlılığını ve görüşlerini etkilediği gözlenmektedir (Fetzer, 2004).

Sosyal Medya Çağında Dezenformasyon

İnternetin ortaya çıkışı ve kademeli olarak benimsenmesi toplumlar için önemli bir kazanım ve daha bağlantılı bir dünya ortamı sağlamış olmakla birlikte, internetin ulaşılabilirliği aynı zamanda onun başarılı bir şekilde kötüye kullanılabileceği anlamına da gelmektedir.

İnternet, bilginin hızlı yayılması için bir platform sağlamakta ve literatürde sıklıkla bilgi otoyolu olarak anılmaktadır (De Maeyer, 1997; Sarıgül, 2023). İnternetle bireyler yerel ve küresel haberler, ya da haklar konusunda daha bilinçli hale gelme imkânı bulmakta, iklim değişikliği ve çevre kirliliği vb. küresel endişelere neden olan olaylarla ilgili farkındalıklar artmakta, böylelikle olaylar karşısında harekete geçilmesi hedeflenmektedir.

Buna karşın internet bağlantısı aynı zamanda propaganda yaymak, bazı bireysel veya grup gündemlerini yerine getirmek için kötüye de kullanılabilmektedir. WhatsApp, Facebook, Twitter, Instagram vb. sosyal medya platformları vasıtasıyla hızla yayılan yanlış sansasyonel bilgiler nedeniyle insanların bilgi güvenliği tehlikeye girebilmektedir. Özellikle akıllı telefon kullanımının artmasıyla birlikte bu durum, saf kamuoyunun bu asılsız iddiaları gerçek bilgi olarak görmesine ve buna göre fikir oluşturup harekete geçmesine neden olabilmektedir (McDonell, ve Sánchez, 2018; Yengin, 2016).

Dezenformasyonu Tespit Etmenin Zorlukları

Dezenformasyonu tespit etme zorlukları; içerikle ve kullanıcıyla ilgili zorluklar olarak ikiye ayrılmaktadır. Dezenformasyonun içeriği çoğu durumda son derece sansasyonel olmakta ve genellikle okuyucuyu etkilemek için yoğun duygular kullanılarak yazılmakta, bu durumda onların gönderiyle daha fazla etkileşim kurmasını sağlamaktadır (Shu vd., 2017).

Dolayısıyla uydurma içerik barındıran bu tür paylaşımlar sosyal medyada sıklıkla viral ve trend haline gelmektedir. Buna ek olarak dezenformasyon kaynakları oluşturmanın düşük maliyeti ve dezenformasyonun yayılmasına yardımcı olmak için yazılım kontrollü sosyal medya botlarının kullanımının kolaylığı (Shao vd., 2017) kullanıcı açısından bakıldığında, sosyal medya kullanıcıları dezenformasyona karşı hassas ve genellikle dezenformasyon konusunda farkındalıktan yoksun durumdadır (Sharma vd., 2019; Bektaş, 2002).

Sahte haberler gibi dezenformasyonlar, tüm yenilik ölçütlerinde gerçeklerden çok daha yeni olma eğilimindedir. İnsanlar, bilgi-teorik açıdan daha değerli olan yeni bilgileri paylaşmayı önemsemektedir. Bunda, yeni haberlerin insanların kendilerine benzersiz bir sosyal statü kazandırarak bilen bir kişi imajına imkân sunmasının etkisi yadsınamaz. Bireyler, sosyal bağlantılarına ve moda gibi görünen bilgilere güvenme eğilimi sahiptir. Bu nedenle dezenformasyonun yayılması, gerçek makalelere benzeyen ikna edici içeriğe ve bu haberin viral olmasını sağlayacak bir yönteme ihtiyaç duymaktadır (Shao vd., 2017).

Dezenformasyonun erken tespitinin amacı, yayılma süreci sırasında dezenformasyona ilişkin erken uyarılar vererek sosyal medyada daha fazla yayılmasını önlemektir (Shu ve Liu, 2019). Dezenformasyonun erken tespiti, etkilenen insan sayısını en aza indirmek ve dolayısıyla zararı en aza indirmek için son derece önemlidir. Bu tür dedektörlerin, tespit için yararlı

olabilecek şekilde, erkenden doğrulama için kullanıcı reaksiyonlarına, yanıtlarına veya bilgi tabanlarına erişimi olmadığından, bu durum dezenformasyonun otomatik olarak tespit edilmesi açısından bir zorluk haline gelmektedir. Ancak insanları dezenformasyona maruz bırakmak, dezenformasyon dedektörlerinin gerçek pozitiflik oranının artmasına yardımcı olabilmektedir. Ayrıca, hastalığın yayılmasına ilişkin epidemiyolojik modeller gibi modeller, bağımsız basamaklı model ve dezenformasyonun yayılmasını temsil eden doğrusal eşik modeli ve yayılma modelleri de dezenformasyonun yayılmasını anlamak ve potansiyel olarak azaltmak için araştırılmıştır (Nguyen vd. , 2012). Ancak bu modeller önemli miktarda dezenformasyon yayılımı meydana geldikten sonra yeterince incelenebilen ve bu nedenle sahte haberleri/dezenformasyonu tespit etmeye yönelik en uygun yaklaşım olarak değerlendirilmemektedir. Sahte haber tespitinin ardındaki bir diğer zorluk, bazı anahtar kelime ve ifade biçimlerinin belirli bir olay ya da konuya has olmasıdır. Dolayısıyla, bir sahte haber sınıflandırıcısı, belirli bir olaya veya konuya dayalı olarak sahte ve gerçek metinler hususunda eğitim aldığı takdirde sınıflandırıcı olaya özgü özellikleri öğrenmekte ve bundan dolayı başka bir olaya karşılık gelen sahte ve gerçek makaleleri sınıflandırmak için uygulandığında iyi performans göstermeme durumu olabilmektedir. Bu nedenle genel olarak sahte haber sınıflandırıcılarının olaydan bağımsız olacak şekilde genelleştirilmesi gerekmektedir.

Sosyal medya platformlarında dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, bu platformlarda tavsiye sistemleri sonucu oluşan filtrelerin ya da yankı odalarının var olmasıdır. Çevrimiçi olarak sunulan farklı içerik türlerinin fazlalığı göz önüne alındığında, sosyal medya platformları, kullanıcıların kendileriyle en alakalı içeriği görüntülemesine ve bunlarla etkileşime girmesine olanak tanıyan algoritmalar kullanmayı amaçlamaktadır. Bu genellikle kullanıcıların kendi inançlarıyla uyumlu paylaşımlara, makalelere ve bakış açılarına maruz kalması, dolayısıyla bunları süreçte pekiştirmesi, aynı zamanda karşıt anlatı ve inançlardan habersiz kalması anlamına gelmektedir (Pariser, 2011). Bu yankı odaları veya filtrelemeler, dezenformasyonun tespit edilmesi ve azaltılması görevini özellikle zorlaştırmaktadır. Aynı bakış açısına tekrar tekrar maruz kalmak, okuyucuların önceden var olan inançlarını güçlendirmekten başka bir işe yaramamakta ve anlatının daha sonra bazı gerçekleri kontrol eden kuruluşlar tarafından yanlış olduğu kanıtlansa bile okuyucular fikirlerini değiştirmeye direnebilmektedir.

Dezenformasyon Yöntemleri

Dezenformasyon sahte metin, görsel, video vb. farklı şekillerde görülebilmektedir. Bunun yanı sıra, sahte içeriğin hem insanlar hem de makineler tarafından ya da ikisinin birleşimi tarafından üretilebileceği farklı yollar da bulunmaktadır. Bu durum, tespit sürecini daha karmaşık hale getirdiğinden dolayı çoğu tespit mekanizması bazı üretim modellerini varsaymaktadır. Bununla alakalı olarak sosyal medyada en yaygın sahte içerik biçimleri şunlardır:

- **GAN Oluşturulan Sahte Görüntüler**

Sahte video ve fotoğraflar oluşturmak ve bu görüntüleri biçimlendirilmiş temsiller şeklinde düzenlemek, fotoğraf veya videonun anlamsal anlamını tamamen değiştirebilmekte ve bu tür üzerinde oynanmış çalışmalar yaygın bir şekilde sosyal medyada yayılmaktadır. Bu görüntüler, insanlar tarafından oluşturulabileceği gibi Üretken Rekabet Ağları (Generative Adversarial Networks-GAN) tarafından makineler tarafından da yapılabilmektedir (Goodfellow vd., 2014). Bilgisayarla oluşturulan bu tür görüntüler olabildiğince gerçekçi ise izleyicinin gerçek görüntü ile yapay olarak oluşturulan görüntü arasında ayrım yapması çok zor olabilmektedir. Bir bütün olarak tek bir görüntü oluşturabilen GAN tarafından düzenlenen sahte görüntüleri tespit etmenin, bireyler tarafından manuel olarak değiştirilen görüntülerden daha zor olduğu saptanmıştır (Li vd., 2018).

- **Sahte Videolar ve Deepfake'ler**

Bilgisayarla görme alanındaki son gelişmeler, üretken rakip ağların videolardaki yüzleri başka birinin yüzüyle değiştirmeyi öğrenmesini, böylelikle bu konularda fazla bir bilgisi olmayan izleyicileri gerçek olduğunu düşünmeleri için kolayca kandırabilecek gerçekçi videolar oluşturmasını sağlamıştır. Deepfake olarak da adlandırılan bu teknoloji, ünlülerin yüzlerini pornografik videolarda kullanmaktan, vatandaşın hislerini değiştirme ve seçim prosedürlerini etkileme potansiyeline sahip politikacıların sahte videolarını oluşturmaya kadar genellikle ard niyetli çıkarlar amacıyla kullanılmaktadır. Deepfake video üretimindeki gelişmeler, bu tür yapay olarak oluşturulmuş videoların tespit edilmesinde eşit derecede aktif araştırmalarla tamamlanmaktadır (Guera ve Delp, 2018).

- **Çok Modlu İçerik**

İnternette yayılan birçok düzmece haber makalesi ve gönderisi, birden fazla uydurma bir görsel ve bu görselle alakalı bir metinden oluşan veri türünün bir araya getirilmesi ile oluşmaktadır. Bu genellikle makaleyi ya da hikâyeyi görüntüleyen kullanıcı için daha inandırıcı hale getirmek için yapılmaktadır. Öte yandan bazı kullanıcıların metnin sahte ve uydurma göründüğüne dikkat çektiği ve böylece diğer kullanıcıları kaynağın güvenilirliğini doğrulamaya yönlendiren yorumlar da söz konusu olabilmektedir. Sahte haber makalelerinin bu çok modlu doğası, derin öğrenme tabanlı yöntemler kullanılarak tespit edilmesi söz konusu olduğunda genellikle oldukça zordur ve sinir ağı mimarilerinin mevcut tüm verilerden ve bunlar arasındaki ilişkilerden yararlanmak için dikkatlice tasarlanması gerekmektedir (Cui ve Lee, 2019).

Sosyal Medya Botları

Dezenformasyonun yayılmasının arkasındaki nedenler arasında yer alan, sahte haber kaynakları oluşturmanın düşük maliyeti ve yazılım kontrollü Sosyal Medya Botları sayesinde, kamuoyu siyasi veya finansal nedenlerle şekillendirilebilmektedir. Dezenformasyon kaynakları, profesyonel gazetecilik ciddiyetine uymaksızın ana akım medyayı taklit etmektedir. Bu kaynaklar içeriklerini yaymak için sosyal botlara güvenmektedir. Yalan haberlerin yayılma nedeni olarak sosyal botlar görülmemekte, buna karşın sosyal botları engellemenin dezenformasyonun yayılmasını yavaşlatmak için önemli bir strateji olduğu değerlendirilmektedir. Buna karşın, kötü kasıtlı botların küçük bir yüzdesinin ortadan kaldırmanın, düşük güvenilirlikli içeriğin yayılmasını neredeyse tamamen ortadan kaldırabileceği düşünülmektedir (Shao vd., 2017).

İnsanları taklit eden sosyal botlar, içerik yayınlamakta, gerçek insanlar ve birbirleriyle etkileşime girmekte, dezenformasyona inanma ihtimali yüksek olan kişileri hedef almaktadır. Bundan dolayı bireyler, bir insan tarafından yayınlanan içeriği veya bir bot tarafından yayınlanan içeriği ayırt etmekte zorlanabilmektedir. Eskiden BotOrNot olarak bilinen Botometer, sosyal botları tespit eden bir makine öğrenme aracı olarak kabul edilmektedir. Botlar, güvenilirliği düşük içeriği yaymak için iki strateji kullanmaktadır. Birinci strateji, yazının viral hale gelme sürecini hızlandırmak için içerik oluşturulur oluşturulmaz etkileşimleri güçlendirmektedir. İkinci strateji ise botlar, halkın ilgisini artırmak ve böylece algılanan güvenilirliği artırmak için uydurma makaleyi yeniden yayınlamalarını sağlama umuduyla etkili kullanıcıları hedef almaktadır.

Dezenformasyonun Tespiti

Dezenformasyonu tespit etme konusunda; hedef alınan kullanıcılar, içerik ve ağ üzerinden yayılma şeklinin tespiti, dezenformasyonun saptanması ve onunla mücadele edilebilmesi için önem arz etmektedir.

Sahte haberlerle mücadele etmek için bazı sosyal medya kuruluşları, potansiyel sahte haber makalelerini işaretlemeleri için kullanıcılara başvurmaktadır. Örneğin, Facebook sahte

olduğunu düşündükleri makaleleri işaretlemelerine yardımcı olan araçları, kullanıcılarının hizmetine sunmuştur (Tschiatschek vd., 2018). Bu araçlar, sahte haberleri işaretlemek üzere sınıflandırıcıları eğitmek için kullanılabilecek kalabalık sinyalleri üretmektedir. Birçok sahte haber dedektörü, haberin güvenilirliği hakkında önemli bilgiler içerdiği için kullanıcıların yanıtlarına güvenmektedir. Bu noktada, hedef kitlenin haber metinlerine verdiği yanıtların içeriğin özelliklerini anlamaya yardımcı önemli bilgiler içerdiği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra kullanıcıların duruşları ve duyguları dezenformasyonun tespit edilmesine yardımcı olabilmektedir (Castillo vd., 2014).

Dezenformasyonu tespit etmenin zorluklarından biri yeni ortaya çıkan olaylarla ilgili sahte haber içeriklerini tespit etmektir. Mevcut tespit stratejilerinin çoğu, görülmeyen olaylara aktarılamayan olaya özgü özellikleri öğrenme eğiliminde olduğundan dolayı bu zorlu süreçte beklenilenin altında bir performans göstermektedir. Bu zorluğun üstesinden gelmek için (Wang vd., 2012), olayla değişmeyen özellikler türetebilen Olay Karşıt Sinir Ağı'ndan yararlanılmaktadır. Olayla değişmeyen özellikler, yeni gelen olaylarla ilgili sahte haberlerin tespit edilmesine yardımcı olmaktadır.

Dezenformasyonun tespitinde son olarak ağ üzerinden yayılma şeklinin saptanması öne çıkmaktadır. Sosyal medyada sahte uydurma haberler yaymak isteyen kötü niyetli ajanlar, mümkün olduğunca çok kişiye hızlı bir şekilde ulaşmak için gönderi/metnin hızlı bir şekilde yayılmasını istemektedir. Haberleri daha hızlı yaymak için genellikle botlar ve bot benzeri hesaplar kullanılmaktadır. Bu bilginin ışığında, haberi paylaşan kullanıcıların, kullanıcı profilleri ve ayrıca yayılma modeli, makalenin doğruluğunu belirlemek için ipuçları sağlayabilmektedir (Liu ve Wu, 2018).

Sonuç

İnternet teknolojisinde Web 2.0 ile birlikte gelen yeni medya içerisinde yer alan sosyal medyanın kullanımı zaman içerisinde hızlı bir şekilde artmış ve yeni bir iletişim şekli olarak konumlanmıştır. Bireyler için dikkate değer bir bilgi, haber vb. konular hakkında bilgi alma ve bunu diğer kişilere aktarma aracı olan sosyal medya, sosyal, iktisadi, kültürel, eğitim seviyesi ayırtetmeksizin herkese kendini anlatma fırsatı sunmakta, buna karşın olumlu yönlerinin yanı sıra bilgi kirliliği, provokasyon ve dezenformasyona açık bir özelliği de barındırmaktadır.

Sosyal medya aracılığıyla ortayan çıkan dezenformasyonun, gerçek bilgiye ulaşmanın sağlıklı bir biçimde gerçekleşmediği ve bundan dolayı da toplum yaşamında ciddi sorunlara neden olabilecek psikolojik ve sosyal çıktıları olabilmektedir. Sanal alemin belirsizliğe neden olan yapısından kaynaklı meydana gelen en ciddi sorunlar arasında betimlenen dezenformasyon, bireylerde psikolojik göçüğe neden olabilmektedir. Başlangıçta gerçekliği ıspatlanamayan, buna karşın belleği karıştıran montajlanmış fotoğraf ve videolar, sahte belgeler, kökeni belli olmayan yazılar kişilerin hevesini zedelemekte, sergilenen tepkinin yoğunluğu insanlar arasında ayrışmaya hatta düşmanlığa sebep olabilmektedir.

Teknolojideki hızlı değişim ve gelişimle birlikte dezenformasyon sosyal medya aracılığıyla daha da artmış, günümüzde deepfake ve genel olarak sahte video üretmek son derece kolay hale geldiğinden dolayı da bu tür uydurma videoların tespiti daha da önemli hale gelmiştir. Bu noktada video tehdit modellemesine büyük bir ihtiyaç bulunmaktadır. Bu modeller, çevrimiçi olarak mevcut bulunan stok video veritabanlarının kullanılmasıyla mümkün olabilmektedir. Ucuz olan bu yöntem, dedektörleri alt etmek için gerekli olan hızı bünyesinde barındırmaktadır.

Bu aşamada, sosyal medya kullanıcılarının yeni haber içeriklerine verdiği tepkiler dezenformasyonun tespiti adına önem arz etmektedir. İnsanların dezenformasyona ve gerçek bilgilere farklı tepkiler verme eğilimi bulunmakla birlikte bazı insanların dezenformasyona inanma düzeyi daha yüksek olabilmektedir. Bunda, verilen bilgileri doğru kabul etme önyargısı veya başka bilişsel veya psikolojik nedenler olabilmektedir.

Bu durumda da dezenformasyon tarafından kolayca kandırılan insanlar dezenformasyonun bir göstergesi olarak kullanılabilmektedir. Bu insanlar yankı odaları oluşturma eğiliminde oldukları için dezenformasyonu kendi aralarında paylaşabilmektedir.

Sonuç olarak, sosyal medya platformlarında sahte haberlerin erken tespiti sorunu çözülememiş bir problemdir ve bu konuda pek çok iyileştirme yapılabileceği düşünülmektedir. Sahte haber sorunu olaya bağımlı olduğu için mevcut verilerin az olması sorunuyla birlikte bu zorluğun üstesinden gelmek için transfer öğrenme tabanlı tekniklerden yararlanılabilmektedir.

Kaynakça

Allcott, H. and Gentzkow, M. (2017). 2016 Seçimlerinde Sosyal Medya ve Sahte Haberler. *Ekonomik Perspektifler Dergisi*. 31 (2), (s. 211-236)

Bektaş, T. (2004). Yeni Bir İletişim Teknolojisi Olarak İnternet ve Bilgi Açığı. (Doktora tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Boghardt, T. (2009). Sovyet Bloku istihbaratı ve AIDS dezenformasyon kampanyası. *İstihbarat Çalışmaları,* 53(4), 1-24.

Castillo, C., El-Haddad, M., Pfeffer, J. and Stempeck, M. (2014, Şubat). Sosyal medya tepkilerini kullanarak çevrimiçi haberlerin yaşam döngüsünü karakterize etmek. *Bilgisayar destekli işbirlikçi çalışma ve sosyal bilgi işlem üzerine 17. ACM konferansının Bildirileri* içinde (s. 211-223).

Cui, L. and Lee, S.W.D. (2019). Sahte haberleri tespit etmek için duyarlılığa duyarlı çok modlu yerleştirme. *2019 IEEE/ACM Uluslararası Sosyal Ağ Analizi ve Madencilikteki Gelişmeler Konferansı,* (41-48).

De Maeyer, D. (1997). *İnternetin bilgi yolu potansiyeli. İnternet araştırması*. MCB UP Ltd.

Fetzer, J. H. (2004). Dezenformasyon: Yanlış bilginin kullanılması. *Zihinler ve Makineler*, 14(2), 231-240.

Goodfellow, I., Pouget-Abadie, J., Mirza, M., Xu, B., Warde-Farley, D., Ozair, S., Courville, A. vd. (2014). Üretken rakip ağlar. *Nöral bilgideki gelişmeler işleme sistemleri* içinde, (s. 2672-2680).

Guera, D. and Delp, E.J. (2018). Tekrarlayan sinir ağlarını kullanarak Deepfake video tespiti.

2018'de 15. IEEE Uluslararası Gelişmiş Video ve Sinyal Tabanlı Gözetleme Borusu Konferansı (AVSS) (s. 1- 6). IEEE.

Hernon, P. (1995). İnternet aracılığıyla dezenformasyon ve yanlış bilgilendirme: Keşif amaçlı bir çalışmanın bulguları. *Hükümet Bilgisi Üç*, 12(2), 133–139. Elsevier BV.

Li, Y., Chang, M.-C. and Lyu, S. (2018). Göz açıp kapayana kadar: Göz kırpmayı tespit ederek yapay zekanın oluşturduğu sahte yüz videolarını ortaya çıkarmak. *2018 IEEE Uluslararası bilgi adli tıp ve güvenlik çalıştayında (WIFS)* (s. 1-7). IEEE.

Liu, Y. and Wu, Y.F.B. (2018). Tekrarlayan ve evrişimli ağlarla yayılma yolu sınıflandırması yoluyla sosyal medyadaki sahte haberlerin erken tespiti. *Otuz İkinci AAAI Yapay Zeka Konferansı*, 32(1), 354-361.

Manning, M.J., Manning, M. and Romerstein, H. (2004). *Amerikan Propagandasının Tarihsel Sözlüğü*. Greenwood Yayın Grubu.

McDonell, P. ve Sánchez, C. (2018). Sahte haberler öldürdüğünde: Meksika'da linç, viral çocuk kaçırma söylentileriyle bağlantılı. *Los Angeles Times , 21*.

Nami Sumida, M.W. ve Mitchell, A. (2019). Haberlerde sosyal medyanın rolü. *Pew Arama Merkezi-Gazetecilik ve Medya*.

Nguyen, NP, Yan, G., Thai, MT ve Eidenbenz, S. (2012). Çevrimiçi sosyal ağlarda yayılan yanlış bilgilerin kontrol altına alınması. *4. Yıllık ACM Web Bilimi Konferansı Bildirileri'nde* (s. 213–222).

Pariser, E. (2011). Filtre balonu: Yeni kişiselleştirilmiş web, okuduklarımızı ve düşünme şeklimizi nasıl değiştiriyor? Penguen.

Shao, C., Ciampaglia, GL, Varol, O., Flammini, A. ve Menczer, F. (2017). Sahte haberlerin sosyal botlar tarafından yayılması. *arXiv ön baskısı arXiv:1707.07592,* 96, 104.

Sharma, K., Qian, F., Jiang, H., Ruchansky, N., Zhang, M. ve Liu, Y. (2019). Sahte haberlerle mücadele: Tespit ve hafifletme teknikleri üzerine bir araştırma. *Akıllı Sistemler ve Teknolojiye İlişkin ACM İşlemleri (TIST)*, 10(3), 1-42.

Shu, K. ve Liu, H. (2019). Sosyal medyadaki sahte haberleri tespit etmek. *Veri Madenciliği ve Bilgi Keşfi Üzerine Sentez Dersleri,* 11(3), 1–129.

Santoso, I., Yohansen, I., Nealson, Warnars, HLHS, and Hashimoto, K. (2017). Sosyal medyada sahtekarlığı azaltmak için önerilen sahtekarlık tespitinin erken araştırılması. *2017 yılında IEEE Uluslararası Sibernetik ve Hesaplamalı Zeka Konferansı* (CyberneticsCom). IEEE.

Sarıgül, A. (2023). Sosyal medya ve örgütsel eylemler. (Editörler: Müjdat Avcı ve Ergün Kara, *Birey Örgüt ve Toplum* içinde (s. 15-26). Eğitim Yayınevi.

Shearer, E. ve Matsa, K.E. (2018). Sosyal Medya Platformlarında Haber Kullanımı. *Pew Araştırma Merkezi-Gazetecilik ve Medya.*

Shu, K., Sliva, A., Wang, S., Tang, J. and Liu, H. (2017). Sosyal medyada sahte haber tespiti: Veri madenciliği perspektifi. *ACM SIGKDD Araştırma Bülteni*, 19(1), 22–36.

Taylor, A. (2016). 'Sahte haber'den önce Sovyet 'dezenformasyonu' vardı. Washington post. https:// www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2016/ 11/26/before-fake-

Tempel, J. van der and Alcock, J.E. (2015). Komplo zihniyeti hiperaktif fail tespiti ile şizotipi arasındaki ilişkiler: *Doğaüstü güçler iş başında mı? Kişilik ve Bireysel Farklılıklar*, 82, 136–141. Elsevier BV.

Tschiatschek, S., Singla, A., Gomez Rodriguez, M., Merchant, A. and Krause, A. (2018). Kalabalık sinyalleri aracılığıyla sosyal ağlarda sahte haber tespiti. 2018'in Tamamlayıcı Bildirilerinde (s. 517–524). Uluslararası World Wide Web Konferansları Yönlendirme Komitesi.

Vukovic, M., Pripu ziÿ c, K. and Belani, H. (2009). Akıllı Otomatik Sahtekarlık Tespit Sistemi. *Bilgi Tabanlı ve Akıllı Bilgi ve Mühendislik Sistemlerinde* (s.318–325). Springer Berlin Heidelberg.

Yengin, D. A. (2016). Sosyal Medya ve Akıllı Mobil Teknoloji: Akıllı Sosyal Yaşamlar. *The Turkish Online Journal Of Design, Art and Communication TOJDAC,* 6(2), 105-113.

Wang, G., Mohanlal, M., Wilson, C., Wang, X., Metzger, M., Zheng, H. and Zhao, B.Y. (2012). Sosyal Turing Testleri: Kitle Kaynak Kullanımı Sybil Tespiti. arXiv.org.

Wu, L., Morstatter, F., Carley, K.M. ve Liu, H. (2019). *Sosyal Medyada Yanlış Bilgiler*: Tanımı, Manipülasyonu ve Tespiti. *ACM SIGKDD Araştırma Bülteni*, 21(2), 80-90.

Hanehalkını Temsilen Ev Kadınları Elektrik Tüketimi Davranışları Ve Tasarrufu Bilinci: 2015 Denizli Örneği [1]

Yasemin TEKİNKAYA[2]
M. Erdemir GÜNDOĞMUŞ[3]
Ahmet ÜNLÜ[4]

Giriş

Son yıllarda dünya kamuoyunda en fazla ilgi çeken ve tartışılan konular arasında enerjinin artan oranlarda kullanımı yer almaktadır. Enerji gereksiniminin %70'ini ithalat yolu karşılayan Türkiye'de enerji en çok kaynak ayrılan sektörlerin başında gelir. Konutlarda sarfedilen enerji genel enerji tüketimine oranla etkisi az gibi görünse de küresel enerji tüketimini en aza indirgemek için vazgeçilemez bir unsurdur. Konutlar söz konusu olduğunda ise ikincil bir enerji kaynağı olan elektrik enerjisinin kullanımı son derece önemlidir. Bireyler ısınma, aydınlanma, soğutma, temizlik gibi faaliyetlerin yürütülmesinde büyük ölçüde elektrik enerjisinden faydalanmaktadır (Şahin, 2012). Türkiye'nin toplam elektrik tüketimi son on yılda istikrarlı bir artış göstermiştir. Uluslararası Enerji Ajansı'na (IEA) göre 2019 yılında Türkiye'nin toplam elektrik tüketimi 256,7 milyar kWh olarak gerçekleşmiştir. Bu, bir önceki yıla göre %4,2'lik bir artışa ve 2009'a göre %19,5'lik bir büyümeye işaret etmektedir. Bu büyüme eğilimi, 2009'da 71,7 GW olan kurulu elektrik kapasitesinin 2019'da 95,8 GW'a ulaşan kademeli artışına da yansımıştır (IEA, 2020).

Değişken tüketici davranışları, çevresel farkındalık gibi faktörler konutta enerji kullanımını etkilemektedir. Wood ve New-Borough (2003)'a göre konutlarda enerji tüketimini azaltmasının üç temel yolu vardır; birincisi mevcut konutları düşük enerjili yapılarla değiştirmek, ikincisi düşük enerjili ev aletlerinin kullanımına teşvik etmek, sonuncusu ise tüketiciler arasında bilinçli enerji tüketicisi davranışı oluşturmak. İlk iki model para ve zaman kaybına sebep olacağından dolayı tüketici davranışında meydana gelebilecek olumlu değişiklikler yapısal olarak ek bir yatırıma girmeden enerji tasarrufu sağlar. Bu bağlamda ailede hem karar verici hem öğretici rolünü üstlenen kadının yeri farklıdır. Bu çalışmada kadınların tüketim alışkanlıklarındaki farklılıklar incelenmiştir.

Evde Enerji Tüketimi, Tüketici Davranışları ve Tasarruf Bilincinde Kadının Rolü

Bir hanedeki cihaz sayısı Türkiye'deki hanelerin elektrik enerjisi tüketimini etkilemektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından 2017 yılında yapılan bir araştırma, Ankara'da 4.000'den fazla hanenin enerji tüketim kalıplarını analiz etmiştir. Araştırma, daha fazla elektrikli alete sahip hanelerin, daha az elektrikli alete sahip hanelere kıyasla daha yüksek elektrik tüketimine sahip olduğunu ortaya koymuştur (TÜİK, 2017).

Türkiye'de elektrikli ev aletleri sektörü ekonomik büyümeyle uyumlu şekilde giderek büyümekle birlikte, ilerleyen zamanlarda enerji verimli cihazlar ve çevre dostu ürünler,

[1] Bu çalışma, Yasemin TEKİNKAYA tarafından Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Prof. Dr. M. Erdemir GÜNDOĞMUŞ danışmanlığında yürütülen "Denizli İlinde Hanehalkı Enerji Tüketimi Davranışları ve Enerji Tasarrufu Potansiyeli" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

[2] ADÜ Y. Lisans Mezunu, Yasemin TEKİNKAYA, yasemintekinkaya@gmail.com
[3] Prof. Dr. Erdemir GÜNDOĞMUŞ, Adnan Menderes Üniversitesi, gundogmus@adu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-7789-8304
[4] Dr. Öğr. Üyesi Ahmet ÜNLÜ, Adnan Menderes Üniversitesi, unlu100@gmail.com, Orcid: 0000-0003-4921-3157

elektrikli ev aletleri sektöründe önemini daha da artırması beklenir. Haneler, enerji tüketimi açısından büyük bir etkiye sahiptir ve bu tüketimin önemli bir kısmı elektrikli ev aletlerinden kaynaklanmaktadır. Bu sebeple evde enerji tüketimi göz önünde bulundurulduğunda evde karar verici rolü üstelenen kadınların davranışlarına yönelik yapılan araştırmalar son derece önem arz eder. Bu nedenle enerji verimliliği politikaları oluşturulurken hanelerin elektrikli ev aletleri talebi ve eğilimleri dikkate alınmalıdır. Haneler için enerji verimliliği bilincinin artırılması ve enerji tasarruflu ürünlerin cazip hale getirilmesi, toplam enerji verimliliğini artırma potansiyeline sahiptir, özellikle buzdolabı, televizyon ve klima gibi yoğun olarak kullanılan cihazların enerji etkinliğinin sağlanması hem hanelere hem de ekonomiye olumlu etkiler sağlayacaktır. (Selçuk, 2018).

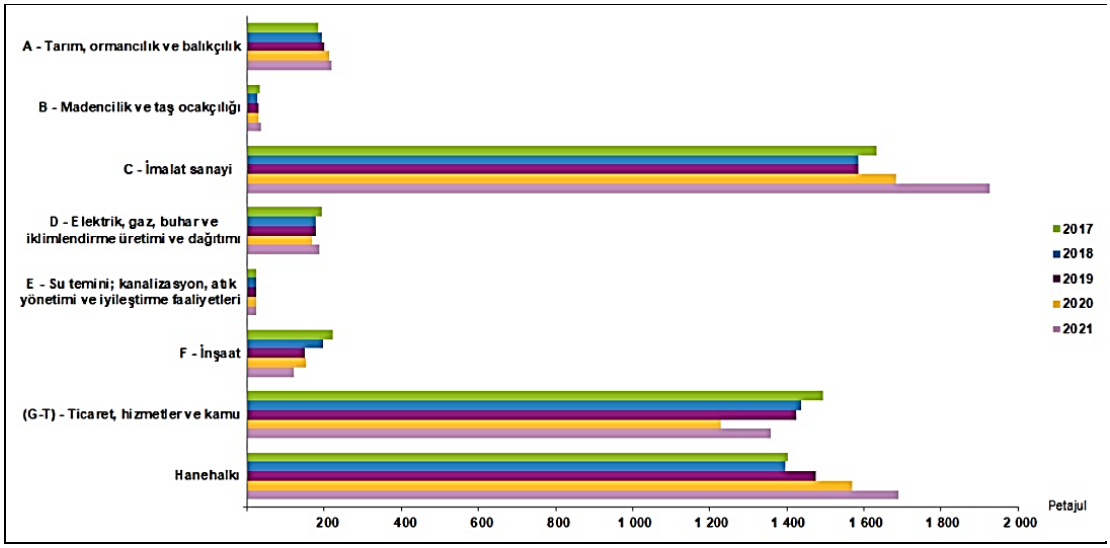

Şekil 1. Ekonomik faaliyetler ve hanehalklarının nihai enerji kullanımı, 2017-2021

Şekil 1 ve TÜİK (2021) verileri dikkate alınırsa; enerji ürünlerinin nihai kullanımı 2021 yılında bir önceki yıla göre %9,8 artarak 5 560 petajul oldu. Nihai enerji kullanımında en büyük payı %34,7 ile imalat sanayi almıştır. Bunu izleyen ikinci grup hanehalkları kesiminin payı %30,4 olmuştur. Bu grubun nihai enerji kullanımının yıllara göre artan bir ilerleme kaydettiği görülmektedir. Ekonomik sektör olarak imalat sanayi kesimini %24,4 ile ticaret, hizmetler ve kamu sektörü grubu takip etmiştir. Bu grupta yıllara göre genel bir azalışın varlığı dikkat çekmiştir.

Şekil 2 incelendiğinde, 2021 yılından geriye doğru beş yıllık veriler üzerinden fiziksel enerjinin varış yerleri itibarıyla ekonomik faaliyetler %53,0 ile en büyük payı aldı. Nihai enerji tüketicisi olan hanehalklarının oranı ise %8,8 olarak hesaplanmıştır. Ekonomik faaliyetler içerisinde ise en büyük pay %41,5 ile imalat sanayinin olmuştur (TÜİK, 2021).

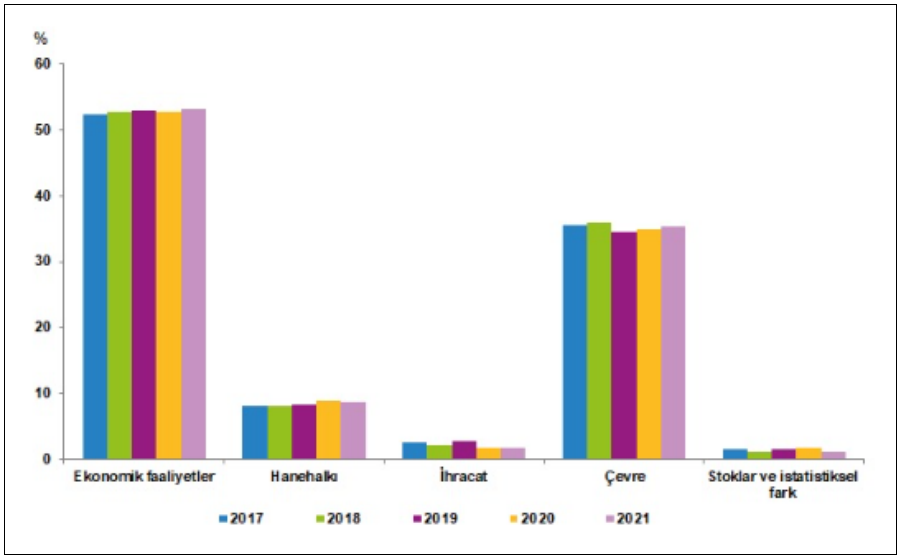

Şekil 2. Enerjinin varış yeri itibarıyla dağılımı, 2017-2021

Oruç (2014), araştırmasında enerji kaynaklarının tüketiminde aile ve çoğu zaman tüketimde karar verici olan kadınların bilinç ve davranışlarına odaklanmıştır. Küresel anlamda enerji tasarrufu sağlamak adına bireysel anlamda tüketicilerin satın alırken bilinçli olması, satın almalarını tasarruf odaklı gerçekleştirmesi önemlidir. Bu konuda ulusal ve daha çok uluslararası geniş çaplı araştırmalar yapılmıştır.

Konutlarda tüketilen enerjinin büyük bir bölümünü oluşturan elektrikli ev eşyalarının bilinçli kullanılmasının yanısıra enerji tasarruflu cihazların tercih edilmesiyle hem bireysel hem de küresel düzeyde tasarruf sağlayabilmek mümkündür. Hanede bulunan elektronik cihazların sayısı ile elektrik kullanımı arasında doğrudan bir ilişki vardır (Genjo vd., 2005).

Wood ve Newborough (2003) enerji tasarrufunun üç yolu olduğunu ileri sürerken Laicane vd. (2014)' de hanedeki elektrik tüketimini teknik çözümlerden çok tüketici davranışlarının açıkladığını öne sürmüştür. Tüketici davranışlarına dolayısıyla enerji tüketimi davranışlarına kültürel, sosyal, kişisel ve psikolojik faktörler etki eder.

Satın alma sürecinde aile üyelerinin üstlendiği roller satın alma davranışına etki eder. Schiffman ve Kanuk (2007)'a göre ailenin karar alma sürecinde aile üyelerinin üstlendiği sekiz rolden biri karar vericilerdir. Kadınların çoğu zaman karar verici bir rolde olduğu kabul edilir. "Bazı ürünler erkeklere, bazı ürünler kadınlara yöneliktir. Yine bazı ürünlerin satın alınmasında daha çok erkekler karar verici durumundayken, bazı ürünlerin satın alınmasında kadınlar söz sahibidir" (Kocabaş vd.,1999: 103). Yapılan akademik çalışmalara baktığımızda, Permana vd.(2014) ve Boylu ve Yertutan (2012) enerji tüketim davranışlarının cinsiyete göre değişip değişmediğini araştırmışlardır.

Gelir satın alma davranışını etkileyen faktörlerin en önemlisidir. Bireyin sonsuz olan istek ve ihtiyaçları geliriyle sınırlıdır. Hanenin geliri, hanenin enerji tüketimi davranışlarını da etkiler. Yapılan araştırmalar (Cayla, Maizi ve Marchhand, 2011; Cohen vd., 2005; Rafiq ve Salim, 2009) bu yönde sıkı bir ilişkinin olduğunu kanıtlar niteliktedir. Tüm bunların yanısıra kadının mesleği de tüketim davranışlarını etkiler. Eğitim seviyesinin yükselmesi ona farklı bakış açıları kazandırır, istek ve ihtiyaçları farklılaşır ve dolayısıyla bu satın alma davranışlarını etkiler ve ayrıca tüketicinin bilinçlenmesini de büyük ölçüde etkiler. Vassileva ve Campillo (2014) verilen çeşitli enerji tüketimi bilinçlendirmesi eğitimi ile muhtemel değişikliği etkisini gözlemlemiştir.

Tüketici davranışlarını etkileyen psikolojik faktörler daha çok bireyin kendisi yaşam tarzı ve iç dünyası ile ilgilidir. Nelson vd., 2012; Perrels ve Weber, 2000; Ouyang ve Hokao, 2009,

evlerdeki enerji tüketiminde yaşam tarzının etkilerini üzerine etkisini araştırmışlardır. Ouyang ve Hokao (2009), alınan teknik önlemlerin yanısıra hanehalkı sakinlerinin davranışlarının da enerji tasarrufu konusunda önemli bir faktör olduğunu ifade etmiştir. Hanehalkı sakinlerinin tasarruflu davranışlarının verilen eğitimle geliştirilmesi konutlarda elektrik kullanımında %10'dan fazla tasarruf sağlayabilmektedir.

Araştırma Bulguları ve Yorumları

Araştırmanın analiz kısmında kullanılan veriler Denizli'nin Merkezefendi belediyesinde bulunan hanelerde ikamet eden kadınlara yönelik tamamı kapalı uçlu sorulardan oluşan anket maddeleri üzerinden elde edilmiştir. Anket soruları demografik özellikler, enerji tüketimi davranışları ve enerji tasarrufu bilinci olmak üzere üç temel bölümden oluşmaktadır. Demografik özellikler bölümünde, ev kadınlarının, aile yapısının ve hanenin ikamet ettiği konutun özelliklerini belirlemeye yönelik sorular bulunmaktadır.

İkinci ve üçüncü bölümde ise ev kadınlarının elektrik tüketim ve tasarrufuna dönük algı ve davranışlarını ölçmeye ilişkin hazırlanan anket maddeleri yer almaktadır. Ankette kullanılan ölçeğin maddelerinde likert derecelendirmesi kullanılmıştır. İlk 9 soru ile satın alınan dayanıklı tüketim ürünlerinde bulunan farklı özelliklerin satın alma davranışında ne kadar dikkate alındığı ölçülmek istenmektedir. İkinci bölümdeki toplam 11 soru ile katılımcıların mevcut elektrik tüketim davranışları ölçülmek amaçlanmıştır. Üçüncü bölümdeki toplam 29 soru ile de enerji tüketimi bilincine yönelik ev kadınlarının algı beklentilerini ölçmek amaçlı hazırlanmıştır. Anket formu Oruç (2014) ve Vassileva (2012)' nin çalışmalarında kullandıkları ölçekler esas alınarak hazırlanmıştır.

Anketler yoluyla elde edilen veriler üç bölümde değerlendirilmiştir. Birinci bölümde katılımcılara, hanehalkına ve konut özelliklerine yönelik sosyo demografik veriler değerlendirilmiştir. İkinci bölümde, kadınların dayanıklı tüketim malları satın alırken hangi özelliklere önem verdikleri, tasarrufu konusundaki bilinç ve davranış değişkenleri SPSS (22) paket veri programından faydalanılarak faktör analizi yapılmıştır.

Tablo 1. Araştırma Modeli

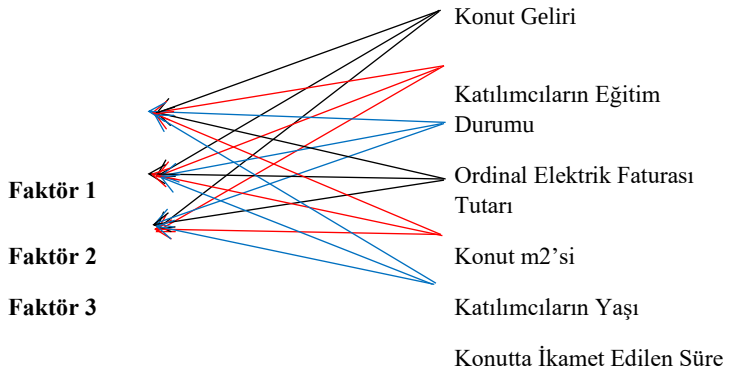

Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3
Fakt 1.1.	Fakt 2.1.	Fakt 3.1.
Fakt 1.2.	Fakt 2.2.	Fakt 3.2.
Fakt 1.3.	Fakt 2.3.	Fakt 3.3.
		Fakt 3.4.

Yapılan faktör analizi sonucunda üç temel faktör ve bu faktörlere ait toplam on alt faktör bulunmuştur. Üçüncü bölümde ise oluşturulan bu faktör gruplarının sosyo-demografik verilere göre değişkenlik gösterip göstermediğini test etmek amacıyla ANOVA analizinden faydalanılmıştır (Tablo 1).

Demografik Bulgular

Araştırmanın örneklemini 177 hanehalkı ve bu hanelerde yaşayan toplam 617 kişi oluşturmuştur. Katılımcıların, yaş ortalamasının 42, en yüksek orana sahip eğitim grubun

%51,4 ile ilköğretim mezunu bayanların olduğu görülmektedir. Konut kullanım özelliklerini göz önüne almak amacıyla yaklaşık %25,4'ünün çalışan %74,5'ünün ev hanımı ve emekli olduğu görülmektedir. Benzer şekilde evi kullanım yoğunluğu tam gün olanların %66,7 orana sahip oldukları ve geri kalan %33,3 çoğunluğun ise çalışma hayatına bağlı olarak yarım gün veya akşam-hafta sonu evi kullandıkları sonucuna ulaşılmıştır (Tablo 2).

Hanehalkı sayısına bakıldığında; %31,6 oranla 4 kişilik hanelerin yoğunlukta olduğu görülür. Anket verilerine göre ortalama hanehalkı sayısı 3,43' tür. 2006 yılında TÜİK'in yaptığı Aile Yapısı Araştırmalarına göre hane yapısı %6 tek kişiden, %80,7 çekirdek aileden, %13 geniş aileden ve %0,3 öğrencilerden ya da işçilerden oluşmaktadır.

Araştırmada yer alan hanehalkı sayısı TÜİK'in aile yapısı verilerine göre, çekirdek aileyi 2-4 kişilik, geniş aileyi ise 5-7 kişilik hanelerin temsil ettiği düşünülebilir. Bu çalışma TÜİK'in verileriyle benzerlik göstermesi yönüyle, Türkiye geneli hanehalkı yapısını yansıttığı düşünülebilir. Gelir durumu dikkate alındığında ise 1001 TL ile 2500 TL arasında olan haneler %48 ile ağırlığı oluşturmaktadır. Hanelerin konutta ikamet süreleri ortalama 11,29 yıldır. Frekanslara bakıldığında katılımcıların ikamet yılı arasında önemli bir farklılık gözlemlenmemektedir.

Konutun ordinal elektrik faturası tutarı dikkate alındığında hanelerin en düşük 400 TL en yüksek 2100 TL fatura ödemesi yaptıkları görülmüştür. Ancak araştırmamızda %39 ile aylık 60 TL ve altı elektrik faturası ödeyen haneler çoğunluktadır. Bu sebeple elektrik faturası ödeme tutarı ile birlikte hanehalkının aylık geliri de göz önünde bulundurularak araştırmanın örneklemini düşük gelirli hanelerin oluşturduğu sonucun varılabilir. Ancak araştırmanın yaz döneminde uygulanmasının fatura tutarlarını etkileyebileceği unutulmamalıdır.

Dağılımı en fazla görünen %49,7 ile üç odalı olan hanelerdir. TÜİK (2006)' verilerine göre Türkiye genelinde üç odalı evlerin dağılımı yüksektir. Bu yönüyle çalışmadaki konutların oda sayısı TÜİK verilerine uygunluk gösterir. Konutların net kullanım alanı ise ortalama 118,7 m^2' dir. Konutların ısınma türü elektrik tüketimini etkileyeceğinden dolayı Tablo 2' de katılımcıların yaşadığı hanelerin ısınma şekli ele alınmıştır. Bireysel sistem ile ısınan evler %42,4 ile en yüksek orana sahiptir. Bireysel sistem çoğunlukla doğalgaz ile ısınan haneleri temsil etmektedir. Benzer şekilde merkezi doğalgaz sistemi ve soba ile ısınan hanelerin oranı ise %28,8'dir. Son yıllarda doğalgaz tüketiminde olan artış burada da kendini göstermektedir. Buna rağmen soba ile ısınan hanelerin oranı %28,8'dir. Ayrıca soba ile ısınan hanelerde elektrikli battaniye, elektrikli soba gibi elektrikli eşyaların kullanımının ısınma şekli farklı olan diğer hanelere göre daha yoğunlukta kullanıldığı gözlemlenmiştir.

Tablo 2. Demografik Özellikler

Yaş Aralığı	**F**	**%**	**Eğitim Durumu**	**F**	**%**
(1) 35'den küçük	53	29,9	(1) Okuma Yazması Yok	19	10,7
(2) 35-50'den az	77	43,5	(2) İlköğretim	91	51,4
(3) 50 Yaş ve Üzeri	47	26,6	(3) Lise	45	25,4
			(4) Lisans/lisansüstü	22	12,4
Genel Toplam	**177**	**100**	**Genel Toplam**	**177**	**100**
Ortalama:		**-1,966**	**Ortalama:**		**2,396**

Meslek	**F**	**%**	**Konutta Geçirdiği Süre**	**F**	**%**
(1) Çalışan	45	25,4	(1) Tüm Gün	118	66,7
(2) Ev Hanımı	119	67,2	(2) Yarım Gün	11	6,2
(2) Emekli	13	7,3	(2) Akşamları ve H.Sonları	48	27,1
Genel Toplam	**177**	**100**	**Genel Toplam**	**177**	**100**
Ortalama		**1,819**	**Ortalama**		**1,605**

Hanehalkı Kişi Sayısı	**F**	**%**	**Hanehalkı Geliri**	**F**	**%**
(2) 1 Kişi	*9 = 9	5,1	(1) 1000 TL ve altı	16	9
(2) 2 Kişi	*37 = 74	20,9	(2) 1001-2500	85	48
(3) 3 Kişi	*42 = 126	23,7	(3) 2501-5000	58	32,8
(4) 4 Kişi	*56 = 224	31,6	(4) 5001-10.000	15	8,5
(5) 5 Kişi	26 = 130	14,7	(4) 10.001 ve üzeri	3	1,7
(5) 6-7 Kişi	7 = 45	3,9			
Genel Toplam	**177 -- 617**	**100**	**Genel Toplam**	**177**	**100**
Ortalama:	**3,43**		**Ortalama:**	**2,46**	

Konut Elektrik Faturası	**F**	**%**	**Konutta İkamet Yılı**	**F**	**%**
(1) 60 TL ve altı	69	39	(1) 5 yıldan az	64	36,2
(2) 61 TL- 100 TL arası	60	33,9	(2) 5 yıl – 15 yıl arası	56	31,6
(3) 100 TL ve üzeri	48	27,1	(3) 15 yıldan fazla	57	32,2
Ranj (Max. – Min.)	**380**	**(400-20)**	**Ranj (Max. – Min.)**	**50**	**(50-0)**
Genel Toplam	**177**	**100**	**Genel Toplam**	**177**	**100**
Ortalama: 84,226 TL		**1,8881**	**Ortalama: 11,29 Yıl**		**1,96**

Konut Net m^2	**F**	**%**	**Konut Oda Sayısı**	**F**	**%**

(1) 100 m^2 ve altı	46	26	(2) 1 Oda (4 / %2,3) (2) 2 Oda (57 / %32,2)	61	34,5
(2) 100 - 130 m^2 arası	71	40,1	(3) 3 Oda	88	49,7
(3) 130 m^2 ve üzeri	60	33,9	(4) 4 Oda (22 / %12,4) (4) 5 Oda (6 / %3,4)	28	15,8
Ranj (Maks. – Min)	**190**	**(250-60)**			
Genel Toplam	**177**	**100**	**Genel Toplam**	**177**	**100**
Ortalama: 118,72 M2		**2,079**	**Ortalama: Yaklaşık**		**2,815**

Konut Isınma Türü	**F**	**%**	**Elektrik Faturası Algısı**	**F**	**%**
(1) Sobalı	51	28,8	(2) Düşük (3 / %1,7) + Çok	10	5,7
(2) Merkezi Sistem	51	28,8	(3) Normal	59	33,3
(3) Bireysel Sistem	75	42,4	(4) Yüksek	34	19,2
			(5) Çok Yüksek	74	41,8
Toplam	**177**	**100**			
Ortalama		**2,14**	**Ortalama**		**3,95**

Uygulanan anket verilerine göre katılımcılara elektrik faturalarının tutarları hakkında ne düşündükleri sorulmuştur. Alınan cevaplara göre %5,7'si elektrik faturalarını düşük ve çok düşük bulurken, %41,8'i çok yüksek bulmaktadır. Genel olarak elektrik faturalarını yüksek bulanların oranı yarıdan daha fazladır.

Dayanıklı Tüketim Malları Satın Alma, Elektrik Enerji Tüketimi Davranışları ve Enerji Tasarrufu Bilinci Güvenirlik, Tukey Toplanabilirlik ve Hotelling T-Kare Analizi

Güvenirlik, kullanılan testin ölçülmek istenen davranışı tutarlı ve istikrarlı bir şekilde ölçme derecesidir. Bir testin ya da ölçeğin güvenilir olması, o testin farklı zamanlarda benzer şartlarda tekrar uygulandığında aynı sonuçları vermesi ile ilgilidir. Bu sebeple bir test ne kadar güvenilir ise elde edilen sonuçlar o derece güvenilirdir diyebiliriz. Ölçeğin iç tutarlılığının ölçümünde en yaygın kullanılan yöntem *Cronbach alfa* olarak bilinen *alfa* katsayısıdır, bu araştırmada güvenilirlik bu yaklaşımla ölçülmüştür. Alfa değeri 0,5'den yukarı makul kabul edilebilebilmesine rağmen, araştırmacılar tarafından uygulamada 0.75 – 1 arasındaki sonuçlar ölçeğin güvenirliğinin yeterince yüksek olduğu anlamına gelmektedir.

Tablo 3. Elektrik Enerjisi Bilinci ve Tasarrufu Güvenirlik Analizi

Cronbach Alfa		Standardize Maddelerle		Soru Sayısı	
Önce	**Sonra**	Önce	**Sonra**	Önce	**Sonra**
0,866	**0,863**	0,862	**0,859**	46	**37**

Güvenirlik araştırması sonucunda, elektrik enerjisi bilinci ve tasarrufu ölçekleri için *Cronbach's alfa* iç tutarlılık katsayıları Tablo 3' de verilmiştir. Hiçbir soru atılmadan bütün sorular için ve daha sonra güvenilirliği azaltan sorular elendikten sonra hesaplanmış olan genel *Cronbach alfa* değeri yer almaktadır. Soruların genel olarak çalışmaya değer katacak özelliğe sahip olduğu düşünüldükten sonra 37 maddeye indirgenmiş ve bunların Alpha değeri 0.863 olarak bulunmuştur. Yapılan ölçümde alfa değeri 0,85 - 1,00 aralığında olduğu için, kullanılan ölçeğin mevcut veriler üzerinde oldukça güvenilir olduğu söylenebilir. Ayrıca benzer şekilde, standardize edilmiş maddelerle hesaplandığında alfa değeri 0,859 bulunmuştur.

Tablo 4' da katılımcıların elektrik enerjisi tasarruf ve bilinç davranışlarına yönelik 37 soruya vermiş oldukları cevapların bir bütün olarak toplanabilirlik özelliği olup olmadığını belirlemek için yapılan Tukey Toplanabilirlik Testi sonuçları yer almaktadır.

Tablo 4. Tukey Toplanabilirlik Testi

			Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F (Sig.)
Gruplar Arası			1426,437	175	8,151	
Gruplar İçi	Maddeler Arasında		1829,250	36	50,812	45,479 (0,000)
	Artık	Toplanamazlık	149,757[a]	1	149,757	136,929 (0,000)
		Denge	6889,101	6299	1,094	
		Toplam	7038,858	6300	1,117	
	Toplam		8868,108	6336	1,400	
Toplam			10294,545	6511	1,581	

İncelenen örnek için güvenilirlik analizi sürecinde elde edilen varyans analizi tablosu incelenirse; anket maddelerindeki ölçümler arası farklılıklar F= 45,479 (p = 0,000) değeri ile "H0: Ölçümler arasında farklılığın olmadığı" hipotezi reddedilebilir çıkmıştır. Benzer şekilde toplanamazlık (Nonadditivity) özelliği F = 136,929 (p = 0,000) değeri de "**H0:** Ölçek toplanabilir özellikte değildir" hipotezi reddedilerek toplanabilirliğin varlığını göstermektedir. Yani bütün sorulardan oluşan ölçek toplanabilir özelliktedir, ancak ölçümler arasında farklılıklar bulunmaktadır. Toplanabilirlik testini yapmanın asıl amacı, 37 soruya verilen sıralayıcı ölçeğe sahip cevapları nicel hale getirmektir.

Tablo 5. Hotelling T-Kare Testi

Hotelling T-Kare	F	df1	df2	Sig
1489,749	33,106	36	140	0,000

Ölçeklerle ilgili güvenirlik hesaplamalarında modelin uygunluğunu test etmek amacı ile Hotelling T-Kare, F, Friedman Ki-kare veya Cochran Ki-Kare testleri yapılmaktadır (Kalaycı, 2008). Çalışmada Hotelling T-Kare testi tercih edilmiştir. Soru ortalamalarının eşitliğini Tablo 5'e göre, Hotelling T-Kare testi ile değerlendirdiğimizde F = 33,106 (p = 0,000) istatistiksel olarak anlamlı çıkmıştır. Buna göre en az iki ortalama arasında farklılık vardır. Bu farklılıkların hangi sorulardan kaynaklandığı ilerleyen başlıklar altında ANOVA testi ile analiz edilecektir.

Dayanıklı Tüketim Malları Satın Alma Davranışları, Elektrik Enerjisi Tüketim Davranışları ve Enerji Tasarrufu Bilinci Faktör Analizi

Hanehalklarını temsilen ev kadınlarının enerji tüketimi ve tasarrufu konusunda bilinç, davranış ve tasarruf durumlarına ilişkin faktör analizi uygulanmıştır. Analiz ile elektrik enerjisi bilinci, tasarrufu ve davranışı konusunda temel belirleyiciler ve ağırlıkların saptanması planlanmıştır. Faktör analizi, aralarında ilişki bulunduğu varsayılan çok sayıda değişkenlerin arasındaki bu yapıyı anlamak ve yorumlamak amacıyla kullanılan çok değişkenli analiz tekniğidir. Faktör analizini diğer yöntemlerden ayıran özellik, değişkenler arası bağımlılığın olduğu varsayılmasına rağmen değişkenlerin bağımlı veya bağımsız şeklinde sınıflandırılmamasıdır (Altunışık vd., 2005).

Tablo 6. KMO ve Bartlett Küresellik Testi (Genel)

Örnekleme Yeterliliğinin Kaiser-Meyer-Olkin Ölçümü		0,782
Bartlett Küresellik Testi	Yaklaşık Ki-kare (Sig.)	2447,336 (0,000)
	df	666

Araştırmada kullanılan değişkenlerin faktör analizine uygunluğunu belirlemek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ölçümü yapılmıştır. Kaiser ve Rice (1974)'a göre 0,50 üzeri zayıf, 0,70 üzeri değerler iyi ve 0.90 üzeri mükemmel olmak üzere ölçeklendirilmektedir. Tablo 6'da yer alan KMO testi sonuçlarına bakıldığında 0,782 (%78,2) değeri, sonucuyla faktör analizine uygunluk konusunda "iyi" olduğu söylenebilir.

Güvenilirlik ve faktör analizinden sonra atılmış olan maddelerden kalanlar (37 madde) kullanılarak oluşturulan nihai faktör grupları ve faktörler aşağıda Tablo 7 ile verilmiştir. Faktörlere ilişkin faktör skorları, paket programın faktör hesaplama rutini yardımıyla regresyon yaklaşımıyla hesaplanmıştır.

Tablo 7. Faktör Grupları

Faktör 1	Dayanıklı Tüketim Malları Satın Alma	
Fakt 1.1.	(DTE1, DTE6, DTE7)	Ürün Özellik-Estetik Görünüm-Marka
Fakt 1.2.	(DTE2, DTE8, DTE9)	Enerji Sınıfı-Garanti Süresi-Yerli Üretim
Fakt 1.3.	(DTE3, DTE4, DTE5)	Ürün Fiyatı-Ürün Ömrü-Servis Desteği
Faktör 2	Elektrik Enerjisi Tasarruf Bilinci	
Fakt 2.1.	(ETD1, ETD2)	Enerji Tasarrufu Duyarlılık
Fakt 2.2.	(ETD8, ETD9, ETD10, ETD11)	Enerji Gideri Azaltma Eğilimi
Fakt 2.3.	(ETD3, ETD5)	Toplumsal Duyarlılık
Faktör 3	Elektrik Enerjisi Tüketimi Davranışı	
Fakt 3.1.	(ET9, ET18, ET21, ET22, ET23, ET24, ET25, ET27, ET28, ET29)	Elektrik Faturası Azaltma Eğilimi
Fakt 3.2.	(ET2, ET3, ET4, ET5)	Elektrik Enerjisi Tasarruf Bilinci
Fakt 3.3.	(ET10, ET14, ET17, ET19)	Genel Enerji Gideri Azaltma Eğilimi
Fakt 3.4.	(ET15, ET16)	Isı Yalıtımı Bilinci

Bütün anket maddeleri için toplu olarak faktör analizi yapıldığında, farklı ölçek grupları içindeki soruların bir araya gelmesi problemi yaşanmaktadır. Bu amaçla anket maddelerinde farklı ölçek grupları arasında faktörleşme ihtimaline karşılık, her bir farklı soru grubu için farklı faktör analizi uygulanmıştır. Birinci grup faktörler hane halklarını temsilen ev kadınlarının dayanıklı tüketim malları satın alırken ürünün hangi özelliklerini (ürünün teknik özellikleri, estetik görünüm, marka, enerji sınıfı, garanti süresi, yerli üretim olup olmama, ürün fiyatı, ürün ömrü, servis desteği) baz aldıkları ölçülmek istenmiştir. İkinci grup faktörler ise elektrik enerjisi tasarrufu bilincini dikkate almakta, katılımcıların enerji tasarrufu konusunda duyarlı olup olmadıkları, hanenin enerji tüketimi giderlerini azaltmaya eğilimini ve katılımcının enerji tüketimi konusununda hanehalkını aynı zamanda çevresini bilinçlendirme eğilimini ölçmektedir.

Üçüncü grup faktörler daha çok katılımcıların mevcut enerji tüketimi davranışlarını ölçmeye yöneliktir. Elektronik cihazları kullanılmadıklarında kapatılma eğilimini, konuta ilişkin yalıtım bilincini, yani elektrikli ev eşyalarını daha az kullanmaya çalışıp çalışmadıklarını, genel olarak enerji giderini azaltmaya meyilli olup olmadıklarını ölçmektedir.

Dayanıklı Tüketim Malları Satın Alma Davranışları Faktör Analizi

İlk olarak hanehalkının elektrik tüketiminde payı büyük olan dayanıklı tüketim mallarını satın alımına etki eden değişkenlere faktör analizi uygulanmıştır. Denizli 'deki hanelerde yapılan anket sonuçlarına göre, dayanıklı tüketim mallarının satın alma davranışlarına yönelik genel olarak Cronbach Alfa değeri (0,745) "*Dayanıklı Tüketim Malı Satın Alma Davranışı*" için güvenilirlik sonuçlarının iyi; KMO testi sonuçları da (0,771) faktör analizi için maddelerin uygun yeterlilikte olduğunu göstermektedir. Bir Ki-kare istatistiği olan Barlett küresellik testi matrisin anlamlılığını test eder. Çıkan değer ne kadar yüksekse anlamlı olma olasılığı da aynı oranda artar (Polat, 2012).

Tablo 8'da Barlett Küresellik testinin 326,837 olarak bulunduğu görülür. Başlangıç faktör analizi çözümüne ulaşıldıktan sonra bulunan faktörlerin yorumlanması ve isimlendirilmesini kolaylaştırmak için faktör eksenlerine çeşitli rotasyonlar uygulanır (Altunışık vd., 2005). Uygulanan Varimax (dikey) rotasyonlu analiz sonuçları Tablo 8' da faktör yükleri sütunuyla verilmiştir. Faktörlerin yapısında bulunan değişkenler incelendiğinde anlam bütünlüğü sağlandığı gözlemlenir.

Tablo 8. Kadınların Elektrikli Eşya Satın Alımında Dikkate Aldıkları Özelliklere Ait Ortalama, St. Sapma, Güvenilirlik Değerleri, Rotasyonlu Faktör Yükleri

Faktör 1. Dayanıklı Tüketim Malı Satın Alma Önem	**Fak.**	**Fak. Yük.**	**Ort. (Std.Sap.)**	**Silinirse C. Alpha**	
Fakt 1.1. Ürün Özellik-Estetik Görünüm-Marka			***1,670 (1,024)***		**Alpha: *0,617***
DTE6.Estetik Görünüm		0,796	1,98 (1,266)	0,261	Özdeğer: 3,100
DTE7.Marka veya İsim	1	0,662	1,77 (1,063)	0,372	VAO: 34,445
DTE1.Ürün Özellikleri		0,659	1,26 (0,584)	0,719	
Fakt 1.2. Enerji Sınıfı-Garanti Süresi-Yerli Üretim			***1,725 (1,026)***		**Alpha: *0,609***
DTE8.Ürünün Enerji Sınıfı		0,850	1,32 (0,716)	0,408	Özdeğer: 1,236
DTE2.Ürünün Garanti Süresi	2	0,614	1,49 (0,762)	0,407	
DTE9.Ürünün Yerli Üretim olup olmaması		0,597	2,37 (1,409)	0,575	VAO: 13,737
Fakt 1.3. Fiyatı-Ürün Ömrü-Servis Desteği			***1,365 (0,491)***		**Alpha: *0,556***
DTE4. Ürünün Fiyatı		0,788	1,24 (0,587)	0,517	Özdeğer: 1,040
DTE3. Ürünün Ömrü	3	0,728	1,30 (0,549)	0,314	
DTE5. Ürüne Servis Desteği		0,439	1,55 (0,910)	0,442	VAO: 11,558
Açıklanan Toplam Varyans:	***59,739***	***KMO (Kaiser-Meyer-Olkin)***			
Genel Cronbach Alpha:	***0,745***	***Örneklem Uygunluk Değeri***		***0,771***	
		Barlett Küresellik Testi : 326,837 (p: 0.000)			

(1=En Önemli, 5=Hiç Önemli Değil)

VAO: Varyans Açıklama Oranı,

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Araştırmada (anketlerde) yer alan maddeler, geçerlilik ve güvenilirliklerinin ölçümü amacıyla faktör analizine alınmıştır. Tablo 8'de "*Dayanıklı Tüketim Malları Satın Alımında Dikkate Alınan Özellikler*" araştırma değişkenlerine ait faktör yükleri ile güvenilirlik test

değerleri görülmektedir. Yapılan faktör analizi sonucunda herhangi bir madde atılmazken, toplam dokuz soru üç faktör grubu (Fakt 1.1., Fakt 1.2., Fakt 1.3.) altında toplanmıştır. Buna göre birinci faktör grubu olan "*Fakt 1.1. Ürün Özellik-Estetik Görünüm-Marka*" üç değişkenle ölçülürken, bu faktör grubunun geçerlilik (Cronbach Alfa Katsayısı) değeri 0,617 olarak belirlenmiştir. İkinci faktör grubunda da üç adet soru yer alırken "*Fakt 1.2. Enerji Sınıfı-Garanti Süresi-Yerli Üretim*" başlıklı bu faktör grubunun geçerlilik (Cronbach Alfa Katsayısı) değeri 0,609'dür. "*Fakt 1.3. Fiyatı-Ürün Ömrü-Servis Desteği"* başlıklı üçüncü faktör grubunda üç değişken yer almakta ve bu grubun geçerlilik (Cronbach Alfa) değeri de 0,556 olarak Tablo 8'e yansımıştır. Değişkenlerin toplam varyans açıklama oranı %59,739'dir. Fakt 1.1. açıklanan toplam varyansın %34,445'lik kısmını, Fakt 1.2. %13,737'lik bir kısmını, Fakt 1.3. %11,558'lik bir kısmını açıklamaktadır.

Tabloda ayrıca, araştırmaya dahil edilen maddelerden her biri için ölçekten ilgili bir soru çıkartıldığında geride kalan soruların oluşturduğu ölçek ortalaması (scale mean if item deleted) gösterilmiştir. Buna göre maddelerin gerekli olduğu anlaşılmaktadır, çünkü birçok madde için ölçekten çıkarıldığında güvenilirliğin azalacağı görülmektedir. Yalnızca 1 nolu maddenin ölçek özelliklerini belirten bir madde olduğu için tabloda gösterilmiştir. Tablo 8'de yer alan ortalama değerlere bakıldığında, dayanıklı tüketim malları satın almada önem faktörüne ilişkin değişkenlere yönelik katılımcılar ağırlıklı olarak yaklaşık "En Önemli" olarak değerlendirmişlerdir. Kısmen daha az öneme sahip "*DTE6-Estetik Görünüm*" ve "*DTE9-Yerli Üretim Olup Olmama*" olarak sıralanmaktadır.

Elektrik Enerjisi Tasarrufu Bilincine İlişkin Faktör Analizi

Kadınların elektrik enerjisi tasarrufu konusundaki bilinçlerini ölçmeye yönelik ifadeler belirli faktörler altında toplayarak faktör analizi ile yorumlanmıştır. Bu analiz ile bayanların enerji tasarrufu konusundaki temel belirleyicileri ve bu belirlemedeki ağırlıkların saptanması planlanmıştır. Değişkenlerin faktör analizine uygunluğu için KMO ölçümü yapılmıştır. Tablo 9'a göre KMO değeri 0,688 çıkmıştır. Bu değer KMO ölçütlerine göre ortanın üstünde iyinin altında bir değerdir. Faktör analizine uygun olduğu söylenebilir. Ayrıca Barlett küresellik testinin 0,000 olması değişkenler arasında bir ilişki olduğunu gösterir. Uygulanan Varimax (dikey) rotasyonlu analiz sonuçları yine Tablo 9'de faktör yükleri sütunuyla verilmiştir. Faktörlerin yapısında bulunan değişkenler incelendiğinde anlam bütünlüğü sağlandığı gözlemlenir.

Kadınların enerji tasarrufu konusundaki bilinçlerine ilişkin yapılan faktör analizinde, özdeğer (eigenvalue) incelemesi sonucunda, değişkenler üç faktör altında toplanmıştır. Buna göre ilk faktör grubu olan *"Fakt 2.1. Enerji Tasarrufu Duyarlılık*" iki değişkenle ölçülürken, bu faktör grubunun geçerlilik (Cronbach Alfa Katsayısı) değeri 0,781 olarak belirlenmiştir. İkinci faktör grubunda dört adet soru yer alırken *"Fakt 2.2. Enerji Gideri Azaltma Eğilimi*" başlıklı bu faktör grubunun geçerlilik (Cronbach alfa katsayısı) değeri 0,582'dir. *"Fakt 2.3. Toplumsal Duyarlılık*" başlıklı üçüncü faktör grubunda üç değişken yer almakta ve bu grubun geçerlilik (Cronbach alfa) değeri de 0,512 olarak Tablo 9' da gösterilmiştir. Değişkenlerin toplam varyans açıklama oranı %61,632'dir. Fakt 2.1. açıklanan toplam varyansın %34,382'lik kısmını, Fakt 2.2. %14,519'luk bir kısmını, Fakt 2.3. ise %12,731'lik bir kısmını açıklamaktadır. Tabloda araştırmaya dahil edilen maddelerden her biri için ölçekten ilgili bir soru çıkartıldığında geride kalan soruların oluşturduğu ölçek ortalaması (scale mean if item deleted) gösterilmiştir. Buna göre maddelerin gerekli olduğu anlaşılmaktadır, çünkü birçok madde için ölçekten çıkarıldığında güvenilirliğin azalacağı görülmektedir.

Tablo 9. Kadınların Elektrik Enerjisi Tasarrufu Bilinci Üzerine Ortalama, St. Sapma, Güvenilirlik Değerleri, Rotasyonlu Faktör Yükleri

Faktör 2. Elektrik Enerjisi Tasarrufu Bilinci	**Fak.**	**Fak. Yük.**	**Ort. (Std.Sap.)**	**Silinirse C. Alpha**	
Fakt 2.1. Enerji Tasarrufu Duyarlılık			***1,628 (,804)***		**Alpha: *0,781***
ETD2. Kendimi enerji tasarrufu konusunda duyarlı biri olarak tanımlayabilirim	1	0,894	1,68 (,883)	---	**Özdeğer:** 2,755
ETD1. Zaman zaman hanehalkını enerji tasarrufu hakkında uyarırım		0,804	1,58 (,910)	---	**VAO:** 34,382
Fakt 2.2. Enerji Gideri Azaltma Eğilimi			***2,003***		**Alpha: *0,582***
ETD10. Açık renkte duvar, mobilya, perde ve halı ışığı yansıtarak aydınlanma ihtiyacını azaltır.	2	0,683	1,90 (,911)	,523	**Özdeğer:** 1,184
ETD8. Yerleri halı ile kaplamak zeminde ısı kaybını azaltır		0,655	2,20 (1,084)	,558	**VAO:** 14,519
ETD9. Genel ışıklandırma yerine kısmi ışıklandırma tercih edilmelidir		0,635	2,08 (1,105)	,463	
ETD11. Perdeler radyatör önlerini örtmeyecek şekilde kapatılmalı		0,584	1,83 (0,997)	,489	
Fakt 2.3. Toplumsal Duyarlılık			***1,384***		**Alpha: *0,512***
ETD3. Her bireyin tasarruflu davranışı toplumda olumlu bir etki yaratır	3	0,533	1,37 (0,589)	---	**Özdeğer:** 1,149
ETD5. Yeni nesillere enerji tasarrufu ile ilgili etkili bir eğitim verilmeli		0,505	1,40 (0,586)	---	**VAO:** 12,731
Açıklanan Toplam Varyans:	***61,632***	***KMO (Kaiser-Meyer-Olkin)***			
Genel Cronbach Alpha:	***0,719***	***Örneklem Uygunluk Değeri:***			*0,688*
		Barlett Küresellik Testi		***:***	*271,885* ***(p: 0.000)***

(1=kesinlikle katılmıyorum/çok düşük, 5=kesinlikle katılıyorum/çok yüksek)

VAO: Varyans Açıklama Oranı,

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Tablo 9'da yer alan ortalama değerlere bakıldığında, duyarlılık faktörüne ilişkin değişkenlerin ortalama değerlerine bakıldığında ise katılımcıların ağırlıklı olarak "Kararsızım" şeklinde değerlendirdikleri görülür. Katılımcılar enerji gideri azaltma eğilimi ve toplumsal duyarlılık faktörüne ait değişkenlere ağırlıklı olarak "Katılıyorum" şeklinde cevap vermişlerdir.

3.2.3. Elektrik Enerjisi Tüketim Davranışlarına İlişkin Faktör Analizi

Elektrik enerjisi tüketim davranışlarına ilişkin faktör analizinin ilk aşamasında anketin dördüncü soru grubuna ait tüm değişkenler analize dahil edilmiştir. Başlangıçta yirmidokuz adet olan bu değişkenler, faktör analizinin nihai formuna ulaşması sürecinde *"ET1, ET6, ET7, ET8, ET11, ET12, ET13, ET20, ET26"* değişkenleri elendikten sonra yirmi adet değişken üzerinden faktörleştirme uygulanmıştır. Yirmi başlık altında toplanan kadınların elektrik enerjisi tasarrufu konusundaki davranışlarına ilişkin faktör analizinde, özdeğerleri (eigenvalue) 1'den büyük olan dört faktöre ilişkin faktör yükleri, ortalama, standart sapma, geride kalan soruların oluşturduğu ölçek ortalaması (scale mean if item deleted) özdeğer ve varyans açıklama oranları Tablo10' da gösterilmiştir. Yapılan analiz sonucunda KMO değeri 0,846

bulunmuştur. Korelasyon matrisinin birim matris olup olmadığının test edildiği Barlett küresellik testi bu araştırmada yapılan analiz sonucu 1278,107 bulunmuştur (Tablo 10).

Kadınların elektrik enerjisi tüketim davranışlarına ilişkin ilişkin yapılan faktör analizinde, özdeğer (eigenvalue) incelemesi sonucunda, değişkenler dört faktör altında toplanmıştır. Buna göre ilk faktör grubu olan *"Fakt 3.1. Elektrik Faturası Azaltma Eğilimi*" on değişkenle ölçülürken, bu faktör grubunun geçerlilik (Cronbach Alfa Katsayısı) değeri 0,870 olarak belirlenmiştir. İkinci faktör grubunda dört adet soru yer alırken *"Fakt 3.2. Elektrik Enerjisi Tasarruf Bilinci*" başlıklı bu faktör grubunun geçerlilik (Cronbach alfa katsayısı) değeri 0,676'dır. *"Fakt 3.3.* Genel Enerji Gideri Azaltma Eğilimi" başlıklı üçüncü faktör grubunda dört değişken yer almakta ve bu grubun geçerlilik (Cronbach alfa) değeri de 0,762'dir.

Dördüncü ve son faktör grubu olan *"Fakt 3.4. Isı Yalıtımı Bilinci"* iki değişkene sahip olmakla birlikte grubunun geçerlilik (Cronbach alfa katsayısı) değeri 0,804 olarak Tablo 10' de gösterilmiştir. Temel bileşenler rotasyonlu faktör analizi sonuçlarına göre elde edilen dört faktör toplam açıklanan varyansın %55,763'ünü oluşturmaktadır.

Fakt 3.1. açıklanan toplam varyansın %31,542'lik kısmını, Fakt 3.2. %7,428'lik bir kısmını, Fakt 3.3. %10,135'lik kısmını ve son olarak Fakt 3.4. %6,658'lik bir kısmını açıklamaktadır. Uygulanan Varimax (dikey) rotasyonlu analiz sonuçları yine Tablo 10'da faktör yükleri sütunuyla verilmiştir. Faktörlerin yapısında bulunan değişkenler incelendiğinde anlam bütünlüğü sağlandığı gözlemlenir.

Tablo 10. Kadınların Elektrik Tüketim Davranışları Üzerine Ortalama, St. Sapma, Güvenilirlik Değerleri, Rotasyonlu Faktör Yükleri

Faktör 3.Elektrik Enerjisi Tüketim Davranışları	**Fak**	**Fak. Yük.**	**Ort. (Std.Sap.)**	**Silinirse C. Alpha**	
Fakt 3.1.Elektrik Faturası Azaltma Eğilimi			***2,198 (1,412)***		**Alpha: *0,870***
ET28.Ütüleme ve pişirme işlemi bitmeden kısa bir süre önce cihazı kapatıp kalan ısıyı kullanırım		0,736	2,45 (1,301)	0,849	
ET24.E.Süpürge, ocak, fırın, buzdolabı ve lambaları daha verimli çalışmaları için düzenli olarak temizlerim.		0,705	2,06 (1,195)	0,852	
ET29.Ütüyü tekrar ısıtmak gerekmeyecek şekilde planlarım		0,700	2,24 (1,231)	0,853	
ET25.Pişirme süresi uzun olan yiyeceklerde düdüklü tencere kullanırım		0,700	1,95 (1,165)	0,857	**Özdeğer:** 6,308 **VAO:** 31,542
ET23.Fırın ve buzdolabının kapağını mümkün olduğunca az açıp kapatırım.	1	0,693	2,15 (1,257)	0,850	
ET22. Enerji tüketimi daha az olan e. eşyalar satın alırım		0,681	1,89 (1,076)	0,853	
ET18.Isıtıcıların önüne ve üzerine eşya koymamaya özen gösteririm.		0,562	1,92 (1,194)	0,859	
ET27.Çamaşırları mümkün olan en düşük ısıda yıkarım		0,561	2,98 (1,215)	0,864	
ET21.Beyaz eşyaların bakımını düzenli olarak yaptırım		0,523	2,79 (1,282)	0,865	
ET9.Gün ışığından mümkün olduğunca yararlanırım		0,492	1,56 (,922)	0,862	
Fakt 3.2.Elektrik Enerjisi Tasarruf Bilinci			***2,744 (1,615)***		**Alpha: *,676***
ET4. Elektrikli ev eşyalarını 22:00 den sonra kullanmaya özen gösteririm		0,729	3,32 (1,311)	0,625	
ET3.Elektrikli ev eşyalarını çok fazla kullanmamaya dikkat ederim		0,697	3,07 (1,180)	0,583	**Özdeğer:** 1,486
ET2. Elektronik araçları kullanılmadığında stand by (bekleme) konumunda bırakmayarak düğmesinden kapatırım	2	0,645	2,37 (1,300)	0,639	**VAO:** 7,428
ET5.Kullanılmayan elektrikli cihazlarınızın fişlerini prizden çekmeye özen gösteririm		0,575	2,21 (1,288)	0,585	

Fakt3.3.Genel Enerji Gideri Azaltma Eğilimi			***2,291 (2,103)***		
ET14.Sadece oturduğumuz odayı ısıtmaya özen gösteririm	3	0,828	2,80 (1,680)	0,659	**Özdeğer:** 2,027 **VAO:** 10,135
ET17.Kışın ısı kaybını önlemek için oda kapılarını kapalı tutarım		0,751	2,17 (1,479)	0,682	
ET10. Soğuk havalarda evde kalın giyinirim		0,682	2,05 (1,221)	0,727	
ET19. Az olan bulaşıkları elde yıkarım		0,614	2,15 (1,382)	0,741	
Fakt 3.4. Isı Yalıtımı Bilinci			***2,559 (2,589)***		**Alpha:** *0,804*
ET16.Konutun dış cephesine yalıtım yaptırırım/yaptırdım.(Çatı/ısı yalıtımı, çift cam vb)	4	0,887	2,83 (1,650)	---	Özdeğer: 1,332 VAO: 6,658
ET15.Kapı ve pencere yalıtımı yaptırırım/yaptırdım		0,861	2,29 (1,567)	---	
Açıklanan Toplam Varyans:	***55,763***	***KMO (Kaiser-Meyer-Olkin) Örneklem Uygunluk Değeri:***			*0,846*
Genel Cronbach Alpha:	***0,879***	***Barlett Küresellik Testi***			*: 1278,107* ***(p: 0.000)***

(1=Her zaman/çok düşük, 2=Sık sık, 3=Bazen, 4=Nadiren, 5=Asla/çok yüksek)

VAO: Varyans Açıklama Oranı,

Extraction Method: Principal Component Analysis. Rotation Method: Varimax with Kaiser Normalization.

Birinci faktör ortalamaları değerlendirilecek olursak; genel olarak ortalamaların düşük çıktığı gözlemlenmektedir. Yani elektrik faturası azaltma eğiliminin 2,2 düzeylerinde olması nedeniyle tasarrufa dönük eğilimin "sık sık" sonucuna rastlamaktadır. Dolayısıyla genel olarak elektrik faturası azaltma eğilimi yüksek ancak 21 ve 27. Maddelerde bu eğilimin tam olarak karşılanamadığı belirtilebilir. Konutta aydınlanmaya ilişkin tasarruflu davranış faktörüne ilişkin ifadelere, katılımcılar tarafından ağırlıklı olarak "Sık Sık" yanıtını vermişlerdir. Konutun ısınma şekline bağlı olarak yapılan tasarruflu davranış faktörüne ilişkin ifadeler, katılımcılar ortalama olarak "Bazen" şeklinde yanıtlamışlardır. Son olarak konutun yalıtımında tasarruflu davranış faktörüne ilişkin sorulara katılımcılar tarafından ağırlıklı olarak "Bazen" yanıtını vermişlerdir. Tablo 10'da, faktör analizi vasıtasıyla ortaya çıkan faktör gruplarının ortalama dağılımları verilmiştir. Değişkenlerin ortalamalarına bakıldığında, mutfakta tasarruf davranışı faktörüne ilişkin ifadeler, katılımcılar tarafından ağırlıklı olarak "Sık Sık" şeklinde yanıt vermişlerdir.

Dayanıklı Tüketim Malları Satın Alma Davranışları, Elektrik Enerjisi Tüketim Davranışları ve Enerji Tasarrufu Bilinci İlişkin Faktörlerin ANOVA Analizi

ANOVA analizi iki ya da daha fazla grup arasındaki farklılıkları incelemeye yönelik parametrik bir testtir. Senal (2011), analizlerde parametrik testlerin kullanılabilmesi için varyansların homojen olması, örneklemin normal dağılım olmasını ve en az 30 veya 30'un üzerinde olmasını ayrıca veri tipinin nicel olması gerektiğini ifade eder. ANOVA analizi ikiden fazla grubun karşılaştırılması gerektiğinde tercih edilen parametrik yöntemlerden biridir. Araştırmada Oluşturulan hipotezler varyans analizi olarak da bilinen ANOVA analizi ile test edilmiştir. Örneklem sayısı 177, nicel veri tipi kullanılmış ve faktör analizi sonucunda elde edilen değişkenlerin normal dağıldığı varsayılmıştır. Varyansların homojenliği Levene testi ile sınanmıştır. Çeşitli kategorik ölçekli (demografik) değişken düzeylerine göre farklılıklar olup olmadığı test edilmek üzere analizi tercih edilmiştir.

Katılımcıların dayanıklı tüketim malları satın alma davranışları, hanede elektrik enerjisi tüketimi davranışları ve enerji tasarrufu potansiyeli konusunda üç ana faktör grubunda toplam on alt boyut bulunmuştur. Söz konusu bu faktörlerin konutun geliri, m^2'si, konutta ikamet edilen süre, katılımcıların eğitim durumu, yaşı, elektrik faturası ordinal tutarı açısından farklılık arz

edip etmediği önemli bir konudur. Yapılan faktör analizi sonuçlarından elde edilen davranış boyutları ile *konut gelir durumu, m^2'si, konutta ikamet edilen süre, katılımcıların eğitim durumu, yaşı, hanenin ordinal elektrik faturası tutarı* açısından farklılık gösterip göstermediği ANOVA analizi kullanılarak test edilmiştir. Analizlerde oluşturulan bu on faktör bünyesinde bulundurduğu değişkenlerin ortalamaları alınarak ANOVA analizi yapılmıştır.

Varyans analizi olarak da bilinen ANOVA analizinde hipotezler belirlendikten sonraki adımı varyansların eşit olup olmadığına bakmaktır. Sonuç anlamlı çıkmadığında yani H_0 hipotezi kabul edildiği durumlarda işlem burada sonlandırılır. Yapılan Levene testi sonucu Sig. değeri 0,05'ten küçükse grup varyansların farklı olduğu anlamına gelir (Altunışık vd., 2005). Bu durumda farklılıkların hangi gruplar arasında olduğunu belirlemek üzere tamamlayıcı hesaplamalara geçilir. Bu hesaplama tekniklerine posthoc teknikleri adı verilir. Çok sayıda posthoc testleri vardır. Bu posthoc testlerinden hangilerinin kullanılacağına karar verirken öncelik varyansların homojenliğidir. Bu araştırmada, varyanslar homojen olduğu durumda Tukey HSD testi, heterojen olduğu durumda ise Tamhane testi tercih edilmiştir.

Hanenin Gelir Durumu İle Faktörler Arasındaki İlişki

İstatistiksel hipotez değişkenler arasında bir ilişki veya farklılık olmadığını, görülen farklılık veya ilişkinin ise şansa bağlı olarak ortaya çıktığını ifade eder. Bu hipotezlere sıfır hipotezi denir ve H_0 olarak gösterilir. Bu hipotezin reddedilmesi durumunda alternatif hipotez olan H_A hipotezi kabul edilir (Altunışık vd., 2005). Araştırmacının reddetmek maksadıyla kurduğu hipotez H_0 hipotezi olurken, bulmak ve kanıtlamak istenilen hipotez H_A (alternatif hipotez) olarak sunulur (Senal, 2011).

Daha önce faktör analizi sonucunda elde edilen on faktör Tablo 7'de gösterilmişti. Elde edilen tüm bu faktörlerin hanenin gelir durumuna göre farklılık gösterip göstermediği test edilecektir. Oluşturulan hipotezler şöyledir;

H $1.1._A$:Dayanıklı tüketim malları satın alırken ürünün özellikleri, estetik görünümü ve markası hanenin gelir durumuna göre farklılık gösterir.

On faktöre ait diğer tüm hipotezler H $1.1._A$ hipotezi şeklinde oluşturulmuştur. Bu hipotezler kelime tekrarlarından kaçınmak amacıyla Tablo 11'de özetlenmiştir. Hipotez numaralandırmalarında ise Tablo 7 baz alınmıştır (Fakt 1.1. = H $1.1._A$).

Tablo 11. Hanenin Gelir Durumu İle Faktörler

Tablo 12 incelendiğinde; Fakt 1.3., Fakt 3.3. ve Fakt 3.4. için F testlerinin reddedilebileceğini göstermektedir. Çünkü olasılık (sig.) değeri bu faktörler için 0.05 eşik değerinden daha düşük çıkması nedeniyle konut gelir durumları arasında farkın olmadığı H0 hipotezi reddedilebilmektedir. Dolayısıyla bu faktörler için gelir durumları arasında farkın olduğu anlaşılmaktadır. Yani dayanıklı tüketim malları satın alırken, ürün fiyatı-ürün ömrü-

servis desteği, genel enerji giderini azaltma eğilimi ve ısı yalıtımı bilinci hanenin gelir durumuna göre farklılık gösterir diyebiliriz. Diğer faktörler arasında ANOVA testi sonuçlarına göre fark bulunamadığı için tabloda yer verilmemiştir.

Diğer taraftan Tablo 12'de, varyansların homojenlik testi (Levene) sonuçları yer almaktadır. Buna göre Fakt 1.3. için varyansların homojenliği testinde olasılık (sig.) değeri 0,001 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç "H0: Varyanslar arasında fark yoktur" hipotezini reddedebileceğimizi yani bu faktör için gelir durumunun farklı boyutlar arasında varyansın heterojen olduğunu göstermektedir. Bu durumda ilgili faktörde posthoc test olarak Tamhane testi kullanılmıştır. Varyanın homojen olduğu durumda ise Tukey HSD testi kullanılmıştır. Bu testler konut gelir durumunun farklı boyutları arasındaki farkları göstermektedir.

Tablo 12. ANOVA (F) ve Varyans Homojenlik (Levene) Testleri (Gelir Durumu-Faktörler)

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F (Sig.)	Levene (Sig.)
Fakt 1.3.	Gruplar Arası	14,211	3	4,737	5,065	5,466
	Grup İçi	161,789	173	0,935	0,002	(0,001)
	Toplam	176,000	176			
Fakt 3.3.	Gruplar Arası	19,669	3	6,556	7,255	2,218
	Grup İçi	156,331	173	0,904	0,000	(0,088)
	Toplam	176,000	176			
Fakt 3.4.	Gruplar Arası	9,136	3	3,045	3,157	2,063
	Grup İçi	166,864	173	0,965	0,026	(0,107)
	Toplam	176,000	176			

Gruplar arasında farklılık olduğu gözlemlenen dayanıklı tüketim malları satın alırken ürün fiyatı, ömrü, servis desteği (Faktör 1.3.), enerji tüketimi davranışlarında genel enerji gideri azaltma eğilimi (Faktör 3.3.) ve ısı yalıtımı bilinci (3.4.) için hangi değişkenler arasında farkın olduğunu test etmek amacıyla posthoc testi Ek 1'de yer alan Tablo 18'de gösterilmiştir. Uygulanan test sonucunda tüm faktörler için (Sig. < 0,05) gelir grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Tablo 18'de yer alan Tukey HSD testi sonuçlarına göre Faktör 3.3 için gelir grupları arasında anlamlı bulunan farklılığın hangi gelir grupları arasında olduğuna bakacak olursak, 2500 TL ve üzeri (3 ve 4) gelir grubunun 2500 TL ve altı (1 ve 2) gelir grubuna göre değişkenlik gösterdiği söylenebilir. Faktör 3.4. dikkate alındığında, diğer bütün gruplara göre kıyaslandığında 2500 TL ve altı (1ve 2) gelir grubunun 5000 TL ve üzeri (4) gelir grubuna göre anlamlı bir faklılık gözlenmiştir. 1000 TL ve altı (1) gelir grubu ile 5000 TL ve üzeri (4) gelir grubu arasındaki ortalama farkı 0,878 iken 1001 TL ve 2500 TL arası (2) gelir grubu 5000 TL ve üzeri (4) gelir grubu arasındaki ortalama farkı 0,726'dır. Ek olarak, gelir grupları arasındaki farklılığın anlamlı olup olmadığını gösteren Sig. (Sig. < 0,05) değerine göre 1000 TL ve altı (1), 1001 TL ve 2500 TL arası (2), 2501 TL ve 5000 TL arası (3) ve 5000 TL ve üzeri (4) gelir gruplarının yine kendi aralarında anlamlı farklılıklar gösterdiği söylenebilir.

Katılımcıların Eğitim Durumu İle Faktörler Arasındaki İlişki

Araştırmaya katılan katılımcıların eğitim durumu ile dayanıklı tüketim malları satın alırken neye önem verdikleri, elektik enerjisi tasarrufu konusundaki bilinçleri ve elektrik enerjisi

tüketimi davranışları katılımcıların eğitim durumuna göre değişkenlik gösterip göstermediği test edilmek istenmiştir. Oluşturulan hipotez şu şekildedir;

H 2.1.$_A$:Elektrik enerjisi tasarrufu konusunda katılımcıların duyarlı bir birey olması katılımcıların eğitim durumuna göre farklılık gösterir.

On faktöre ait diğer tüm hipotezler H 2.1.$_A$ hipotezi şeklinde oluşturulmuştur. Bu hipotezler kelime tekrarlarından kaçınmak amacıyla Tablo 11'de özetlenmiştir. Hipotez numaralandırmalarında ise Tablo 7 baz alınmıştır (Fakt. 2.1. = H 2.1.$_A$).

Tablo 13. Katılımcıların Eğitim Durumu İle Faktörler

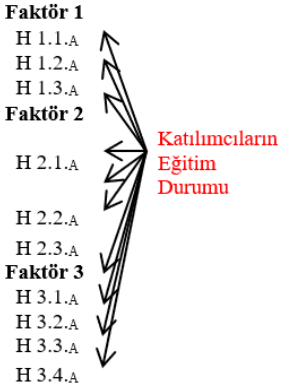

Eğitim durumu için elde edilen tablo incelendiğinde konut gelir durumundan elde edilen sonuçlara benzer görüntü dikkati çekmektedir. Yani Fakt 1.3., ve Fakt 3.3'ün %5, Fakt 3.4.'ün %10 düzeyinde F testlerinin reddedilebileceğini göstermektedir. Çünkü ilk iki faktör için olasılık (sig.) değeri, 0.05 eşik değerinden daha düşük çıkması nedeniyle "eğitim durumları arasında farkın olmadığını belirten H0 hipotezi" reddedilebilmektedir. Faktör 3.4. için ise H0 hipotezi %10 düzeyinde reddedilebilir durumdadır. Böylece bu faktörler için gelir durumları arasında farkın olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumda dayanıklı tüketim malları satın alırken, ürün fiyatı-ürün ömrü-servis desteği, genel enerji giderini azaltma eğilimi ve ısı yalıtımı bilinci katılımcının eğitim durumuna göre farklılık gösterir diyebiliriz. Diğer faktörler arasında ANOVA analizine göre fark bulunamamıştır.

Eğitim durumunun farklı boyutları için varyansların homojenlik testi sonuçları Tablo 14'de görülmektedir. Burada ilk iki satır (Faktör 1-3 ve 3-3) için varyansların homojenliği testinde olasılık (sig.) değerleri 0,001'den daha düşük bulunmuştur. Yani bu faktör için eğitim durumunun farklı boyutlar arasında varyansın heterojen olduğunu göstermektedir. Bu durumda ilgili faktörde posthoc test olarak Tamhane testi kullanılmıştır. Son satırdaki faktör için varyans homojendir. Bu faktör için Tukey HSD testi kullanılmıştır. Yapılan test eğitim durumunun farklı boyutları arasındaki farkları göstermektedir.

Uygulanan Tukey HSD testi sonucunda dayanıklı tüketim malları satın alırken ürün fiyatı, ömrü, servis desteği (Faktör 1.3.) için (Sig. < 0,05) eğitim grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunamadığı için Faktör 1.3.'ün Tukey HSD testi sonuçlarına tabloda yer verilmemiştir. Enerji tüketimi davranışlarında genel enerji gideri azaltma eğilimi (Faktör 3.3.) için eğitim grupları arasında anlamlı bulunan farklılığın hangi eğitim grupları arasında olduğunu gösteren Tamhane testi sonuçlarına Tablo 18'de yer verilmiştir.

Tablo 14. ANOVA (F) ve Varyans Homojenlik (Levene) Testleri (Eğitim Durumu-Faktörler)

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F (Sig.)	Levene (Sig.)
Fakt 1.3.	Gruplar Arası	8,401	3	2,800	2,891	4,971
	Grup İçi	167,599	173	0,969	(0,037)	(0,002)
	Toplam	176,000	176			
Fakt 3.3.	Gruplar Arası	31,524	3	10,508	12,583	4,825
	Grup İçi	144,476	173	0,835	(0,000)	(0,003)
	Toplam	176,000	176			
Fakt 3.4.	Gruplar Arası	7,355	3	2,452	2,515	0,585
	Grup İçi	168,645	173	0,975	(0,060)	(0,626)
	Toplam	176,000	176			

Buna göre eğitim grupları arasındaki farklılığın anlamlı olup olmadığını gösteren Sig. (Sig. < 0,05) değerine göre okuması yazması olmayan (1), İlköğretim mezunu (2), Lise mezunu (3) ve Lisans/Lisansüstü (4) eğitim gruplarının yine kendi aralarında anlamlı farklılıklar olduğu söylenebilir. Yapılan Tukey HSD testi sonucunda enerji tüketimi davranışlarında ısı yalıtımı bilinci (3.4.) için eğitim grupları arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. İlköğretim (2) eğitim grubu ile Lisans/Lisansüstü (4) eğitim grubu arasındaki ortalama farkı 0,577' dir.

Hanenin Elektrik Faturası Tutarı İle Faktörler Arasındaki İlişki

Hanenin elektrik faturası tutarı gelirine de bağlı olarak katılımcıların dayanıklı tüketim malları satın alırken neye önem verdiklerini değişkenlik gösterebilir. Aynı zamanda elektik enerjisi tasarrufu konusundaki bilinçleri ve yine elektrik enerjisi tüketimi davranışları hanenin elektrik faturası tutarı göre değişkenlik gösterip göstermediği araştırılmak istenmiştir. Oluşturulan örnek hipotez ise şu şekildedir;

H 3.1.$_A$:Elektrik enerjisi tüketim davranışları konusunda katılımcıların elektrik faturasını azaltma eğilimi hanenin ordinal elektrik faturası tutarına göre farklılık gösterir.

On faktöre ait diğer tüm hipotezler H 3.1.$_A$ hipotezi şeklinde oluşturulmuştur. Oluşturulan hipotezlerde ve hipotez numaralandırmalarında Tablo 7 baz alınmıştır (Fakt 3.1. = H 3.1.$_A$).

Hanenin elektrik faturası tutarı ile faktörler arasındaki ilişki ele alındığında Tablo 15'de Fakt 2.3., Fakt 3.1. ve Fakt 3.3. için faktörler için 0.05 eşik değerinden daha düşük çıkması nedeniyle H0 hipotezi reddedilir. Bu durumda elektrik enerjisi tasarruf bilinci konusunda katılımcıların toplumsal duyarlılığı hanenin elektrik faturası tutarı ile farklılık gösterdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca elektrik enerjisi tüketimi davranışı konusunda katılımcıların elektrik faturası azaltma eğilimi ve ısı yalıtımı bilinci duyarlılığı hanenin elektrik faturası tutarı ile farklılık göstermiştir. Diğer faktörler arasında ANOVA testi sonuçlarına göre fark bulunamamıştır.

Tablo 15. ANOVA (F) ve Varyans Homojenlik (Levene) Testleri (E.Faturası Tutarı-Faktörler)

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F (Sig.)	Levene (Sig.)
Fakt 2.3.	Gruplar Arası	3,531	2	1,765	3,240	2,434
	Grup İçi	94,256	173	0,545	(0,042)	(0,091)
	Toplam	97,786	175			
Fakt 3.1.	Gruplar Arası	5,395	2	2,697	2,751	0,856
	Grup İçi	170,605	174	0,980	(0,067)	(0,426)
	Toplam	176,000	176			
Fakt 3.3.	Gruplar Arası	11,333	2	5,666	5,988	4,607
	Grup İçi	164,667	174	0,946	(0,003)	(0,011)
	Toplam	176,000	176			

Fakt 3.3. için varyansların homojenliği testinde olasılık (sig.) değeri 0,011 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç H0 hipotezini reddedebileceğimizi yani varyansın heterojen olduğunu göstermektedir. İlgili faktörde posthoc test olarak Tamhane testi kullanılmıştır. Varyansların homojen olduğu Faktör 2.3 ve Faktör 3.1 için ise Tukey HSD testi kullanılmıştır. Bu testler hanenin elektrik faturası tutarının farklı boyutları arasındaki farkları göstermektedir.

Uygulanan Tamhane testi sonucunda elektrik enerjisi tüketimi davranışlarında genel enerji giderini azaltma eğilimi (Faktör 3.3) için (Sig. < 0,05) oluşturulan hanenin ordinal elektrik faturası tutarı grupları arasında anlamlı bir farklılık bulunamadığı için yapılan test sonuçlarına tabloda yer verilmemiştir. Elektrik enerjisi tasarrunda toplumsal duyarlılık ve enerji tüketimi davranışlarında elektrik faturasını azaltma eğilimi (Faktör 2.3 ve Faktör 3.1) için ordinal elektrik faturası tutarı grupları arasında anlamlı bulunan farklılığın hangi eğitim grupları arasında olduğunu gösteren Tukey HSD testi sonuçlarına EK 1'de Tablo 19'da yer verilmiştir. Buna göre iki eğitim grubu arasındaki farklılığın anlamlı olup olmadığını gösteren Sig. (Sig. < 0,05) değerinde her iki faktör grubunun 60 TL ve altı (1) fatura tutarına sahip hane ile 100 TL ve üzeri (3) fatura tutarına sahip hane arasında anlamlı bir fark olduğu söylenebilir. Faktör 2.3. için grubunun 60 TL ve altı (1) fatura tutarına sahip hane ile 100 TL ve üzeri (3) fatura tutarına sahip hane arasındaki ortalama farkı 0,349 iken Faktör 3.1. için bu rakam 0,436'ya çıkmıştır.

Katılımcıların Yaşadığı Konut Alanı (m^2) İle Faktörler Arasındaki İlişki

Yaşanılan konutun büyük yada küçük olması bireylerde birtakım davranış değişikliklerine sebep olması muhtemeldir. Ayrıca bireyin tasarruf bilincini ve beyaz eşya satın alırken dikkat ettiği noktalar değişkenlik gösterebilir. Bu durumda oluşturulan örnek hipotez ise şu şekildedir;

$H\ 1.2._A$: Dayanıklı tüketim malları satın alırken beyaz eşyanın enerji sınıfı, garanti süresi ve yerli üretim olup olmaması katılımcının ikamet ettiği konutun metrekaresine göre farklılık gösterir.

Yine benzer şekilde on faktöre ait diğer tüm hipotezler $H\ 1.2._A$ hipotezi şeklinde oluşturulmuştur. On faktör grubu ile konutun metrekaresi arasında anlamlı bir fark olup olmadığı araştırılmak istenmiştir. Hipotez ve numaralandırmalarında Tablo 7 baz alınmıştır (Fakt 1.2. = $H\ 1.2._A$).

Tablo 16. ANOVA (F) ve Varyans Homojenlik (Levene) Testleri (Konut Alanı m^2- Faktörler)

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F (Sig.)	Levene (Sig.)
Fakt 1.1.	Gruplar Arası	6,383	2	3,191	3,274	1,252
	Grup İçi	169,617	174	0,975	0,040	(0,288)
	Toplam	176,000	176			
Fakt 3.3.	Gruplar Arası	10,041	2	5,020	5,264	7,988
	Grup İçi	165,959	174	0,954	0,006	(0,000)
	Toplam	176,000	176			

Katılımcıların yaşadığı konut alanı (m^2) ile faktörler arasındaki ilişki ele alındığında Tablo 16'da Fakt 1.1. ve Fakt 3.3. için F testlerinin reddedilebileceğini göstermektedir. Çünkü olasılık (sig.) değeri bu faktörler için 0.05 eşik değerinden daha düşük çıkmıştır. Dolayısıyla bu faktörler için katılımcıların yaşadığı konut alanı (m^2) arasında farkın olduğu anlaşılmaktadır. Yani dayanıklı tüketim malları satın alırken ürünün özellikleri, estetik görünümü ve markası katılımcının ikamet ettiği konutun metrekaresine göre farklılık gösterir. Ayrıca katılımcıların elektrik enerjisi tüketimi davranışı konusunda genel enerji giderini azaltma eğilimi katılımcının ikamet ettiği konutun metrekaresine göre farklılık gösterir. Diğer faktörler arasında ANOVA testi sonuçlarına göre fark bulunamamıştır. Fakt 3.3. için varyansların homojenliği testinde (sig.) 0,000 değeri H0 reddedebileceğimizi ve bu faktör için katılımcıların yaşadığı konut alanı (m^2) ile boyutlar arasında varyansın heterojen olduğunu göstermektedir. Bu durumda ilgili faktörde posthoc test olarak Tamhane testi kullanılmıştır. Faktör 1.1. için ise varyansların homojenliği söz konusudur. Bu durumda Tukey HSD testi kullanılmıştır.

Tablo 20'de yer alan dayanıklı tüketim malları satın alırken ürünün özelliği, estetiği, markası (Faktör 1.1.) dikkate alındığında, diğer bütün gruplara göre kıyaslandığında 100 m^2 altı konutta ikamet eden grubun grubunun ortalaması ile 130 m^2 ve üzeri konutta ikamet eden grubun ortalaması arasındaki ortalama farkı 0,50 ye yakındır. Elektrik enerjisi tüketimi davranışlarında genel enerji giderini azaltma eğilimi (Faktör 3.3.) için ise konut metrekaresi dikkate alındığında gruplar arasında anlamlı bulunan farklılığın hangi gruplar arasında olduğunu gösteren Tamhane testi sonuçlarına da Tablo 20'de yer verilmiştir. Sig. (Sig. < 0,05) değerine göre 130 m^2 ve üzeri konutta ikamet eden grup ile 130 m^2 ve altı konutta ikamet eden grup arasında anlamlı bir fark olduğu söylenebilir.

Katılımcıların Yaşı ile Faktörler Arasındaki İlişki

Bireyin yaşı davranışlarının şekillenmesinde etkilidir. Bireyin 20-30 yaşlarında gösterdiği davranışları 50-60 yaşlarında göstermesi beklenemez. Dolayısıyla enerji tasarrufu bilinci, davranışı değişkenlik gösterebilir. Ayrıca dayanıklı tüketim malları satın alımında dikkat ettikleri özellikler yaşa bağlı olarak değişebilir. Bu değişikliklerin hangi açıdan olduğunu test etmek amacıyla oluşturulan örnek hipotez ise şu şekildedir;

H 2.2.$_A$:Elektrik enerjisi tasarruf bilinci konusunda genel giderleri azaltma eğilimi katılımcının yaşına göre farklılık gösterir.

Benzer şekilde oluşturulan on faktöre ait diğer tüm hipotezler H 2.2.$_A$ hipotezi şeklinde ve Tablo 7 baz alınarak oluşturulmuştur. (Fakt 2.2. = H 2.2.$_A$).

Katılımcıların yaşı ile faktörler arasındaki ilişki ele alındığında Tablo 17'de Fakt 1.2. ve Fakt 3.3. için F testlerinin reddedilir. Yani H0 hipotezi reddedilip bu faktörler için katılımcıların yaşı arasında farkın olduğu anlaşılmaktadır. Dayanıklı tüketim malları satın alırken katılımcıların yaşına bağlı olarak dikkat ettikleri özellikler değişkenlik göstermektedir.

Katılımcılar yaşa bağlı olarak ürünlerin daha çok enerji sınıfına, garanti süresine ve yerli üretim olup olmamasına dikkat etmektedir. Bunun yanısıra elektrik enerjisi enerji tüketimi davranışı konusunda katılımcıların genel enerji giderini azaltma eğilimi yaşa bağlı olarak farklılık gösterdiği görülmektedir. Diğer faktörler arasında ANOVA testi sonuçlarına göre fark bulunamamıştır. Varyansların homojenlik testi sonuçlarına göre Fakt 1.2. için varyansların homojenliği testinde olasılık (sig.) değeri 0,003 olarak tespit edilmiştir. Bu sonuç H0 hipotezini reddedip bu faktör için katılımcıların yaşı ile faktörler arasında varyansın heterojen olduğunu göstermektedir. Bu durumda ilgili faktörde posthoc test olarak Tamhane testi kullanılmıştır. Bu testler hanenin elektrik faturası tutarının farklı boyutları arasındaki farkları göstermektedir

Tablo 17. ANOVA (F) ve Varyans Homojenlik (Levene) Testleri (Yaş-Faktörler)

		Kareler Toplamı	df	Kareler Ortalaması	F (Sig.)	Levene (Sig.)
Fakt 1.2.	Gruplar Arası	6,691	2	3,345	3,438	5,871
	Grup İçi	169,309	174	0,973	0,034	(0,003)
	Toplam	176,000	176			
Fakt 3.3.	Gruplar Arası	5,984	2	2,992	3,062	0,741
	Grup İçi	170,016	174	0,977	0,049	0,478
	Toplam	176,000	176			

Gruplar arasında farklılık olduğu gözlemlenen dayanıklı tüketim malları satın alırken ürün fiyatı, ömrü, servis desteği ve enerji tüketimi davranışlarında genel enerji giderini azaltma eğilimi (Faktör 1.3. ve Faktör 3.3.) için hangi değişkenler arasında farkın olduğunu test etmek amacıyla posthoc testlere başvurulmuştur. Buna göre Tablo 22'de varyansların homojen olması sebebiyle Faktör 3.3. Tukey HSD testi uygulanırken Faktör 1.3. için Tamhane testi uygulanmıştır. Faktör 1.3. için 35 ve 50 yaş arası (2) grubun ortalaması ile 35 yaşından küçük (1) grubun ortalaması arasındaki ortalama farkı 0,46'dır. Benzer şekilde Faktör 3.3. için 35 ve 50 yaş arası (2) grup ile 50 yaş ve üzeri (3) grup ortalaması arasında anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Ortalama farkı 0,43 olarak bulunmuştur.

ANOVA testi sonuçlarına göre, konut ikamet yılıyla ilgili faktörler arasında farklılık bulunamamıştır.

Sonuç

Bu çalışma, Denizli ilinde yaşayan kadınların elektrik enerjisi konusunda tutum, bilinç ve davranışlarının ikamet ettikleri konutun özelliklerinin ve sahip oldukları demografik özelliklerin etkili olduğunu göstermiştir. Elde edilen bulgular incelendiğinde, bireylerin tasarruf bilinci ve tüketim davranışları her bir hane için farklı olacağı söylenebilir. Araştırma sonuçları, Oruç (2014)'in çalışmasında elde edilen değerlere oldukça yakındır. Konutlarda kullanılan elektrikli ev aletlerinin enerji verimli olması tasarruf sağlanması ve fatura tutarını azaltması bakımından önemlidir. Katılımcıların elektronik ev eşyalarını yenilerken dikkat ettikleri etkenler sırasıyla incelendiğinde, fiyatı, tasarruflu oluşu, uzun ömürlü olması ve ürünün özellikleri olduğu görülmüştür.

Denizli ilinde hanehalkının enerji tüketimi davranışlarını ve enerji tasarrufu bilincini ölçmek için öncelikle güvenirlik analizleri yapılmıştır. Ardından değişkenleri daha belirgin faktörler altında toplayıp yorumlayabilmek amacı ile faktör analizi uygulanmıştır. Yapılan faktör analizi sonucunda değişkenler üç başlık altında toplamda on faktörde toplanmıştır. Varyans değerlerini açıklamada en büyük pay %61,632 ile elektrik enerjisi tasarruf bilincini açıklayan ikinci faktör grubuna aittir. Kadınların tasarruf bilincini açıklayan bu başlıktaki faktör grubu, bireylerin enerji tasarrufu hakkında bilinç düzeylerini ve hanehalkını bilinçlendirmeleri konusunda duyarlılık göstermelerini ifade eden değişkenleri içerir. Dayanıklı tüketim malları satın alırken önem verilen özellikleri gösteren ilk başlıktaki Faktör grubu toplam varyansın %59,739'unu açıklamaktadır. Dayanıklı tüketim malları satın alırken kimi kadınlar ürünün özelliklerine, estetik görünümüne, markasına önem verirken kimileri enerji sınıfına, garanti süresine yerli üretim olup olmamasına kimileri de ürünün fiyatına, ömrüne ve servis desteğine daha çok önem gösterir. Elektrik enerjisi tüketimi davranışlarını açıklayan üçüncü başlık Faktör grubu toplam varyansın %55,763'ünü açıklamaktadır. Bu aşamada katılımcıların sahip oldukları tasarruf bilincini davranışa dönüştürüp dönüştürmedikleri ölçülmek istenmiştir.

Katılımcıların elektrik enerjisi tüketim davranışlarına, tasarruf bilincine ve dayanıklı tüketim malları satın alma önemine yönelik belirlenen faktörler gruplarının hanenin geliri, katılımcıların eğitim durumu ve yaşı, hanenin ordinal elektrik faturası tutarı, konutun metrekaresi, konutta ikamet ettiği süre ile arasında bir ilişki olup olmadığını belirlemek üzere ANOVA analizi yapılmıştır.

Yapılan analizden ulaşılan bilgilere göre, dayanıklı tüketim malları satın alırken, ürün fiyatı-ürün ömrü-servis desteği, genel enerji giderini azaltma eğilimi ve ısı yalıtımı bilinci hanenin gelir durumuna göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Bu farklılıkların hangi gelir grupları arasında anlamlı olduğu posthoc testleri ile test edilmiştir. Ayrıca ürün fiyatı-ürün ömrü-servis desteği, genel enerji giderini azaltma eğilimi ve ısı yalıtımı bilinci katılımcının eğitim durumuna göre farklılık gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Eğitim seviyelerine göre bireyler arasında hangi davranış kalıpları ve bilincin ortaya çıktığını test etmek için posthoc testleri kullanılmıştır. Hanenin elektrik faturası tutarının da katılımcıların toplumsal duyarlılığını etkilediği söylenebilir. Ayrıca elektrik enerjisi tüketimi davranışı konusunda katılımcıların elektrik faturası azaltma eğilimi ve ısı yalıtımı bilinci duyarlılığı hanenin elektrik faturası tutarıyla farklılık göstermektedir. Küçükten büyüğe doğru gruplandırılan hanehalkı fatura tutarlarının gruplar arasında nasıl değişkenlik gösterdiği posthoc testiyle raporlanmıştır. İkamet edilen konutun metrekaresi bireyin tasarruflu davranmasında ve bilinçli olma konusunda etkilidir. Ayrıca dayanıklı tüketim malları satın alırken ürünün özellikleri, estetik görünümü ve markası da katılımcının ikamet ettiği konutun metrekaresine göre farklılık gösterir. Katılımcıların elektrik enerjisi tüketimi davranışı konusunda genel enerji giderini azaltma eğilimi katılımcının ikamet ettiği konutun metrekaresine (m^2)göre farklılık gösterdiği anlaşılmıştır. Gruplandırılan konut m^2'lerinin hangi gruplar arasında değiştiği posthoc testiyle sunulmuştur. Son olarak, dayanıklı tüketim malları satın alırken katılımcıların yaşına bağlı olarak dikkat ettikleri özellikler değişkenlik göstermektedir. Katılımcılar yaşa bağlı olarak ürünlerin daha çok enerji sınıfına, garanti süresine ve yerli üretim olup olmamasına dikkat etmektedir. Bunun yanısıra elektrik enerjisi enerji tüketimi davranışı konusunda katılımcıların genel enerji giderini azaltma eğilimi yaşa bağlı olarak farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu farklılıkların hangi yaş grupları arasında değiştiği metin içinde posthoc testi ile sunulmuştur. Katılımcıların konutta ikamet ettiği süre ile faktörler arasında ise bir ilişki bulunamamıştır.

Bulunan bu sonuçlar, Türkiye'de hanehalkının elektrik tüketim yapısının nasıl oluştuğunu dair küçük bir örneklemi oluşturur. Yapılan araştırmada kişilerin enerji tasarrufunun önemi konusunda bilinçli oldukları sonucuna ulaşılmıştır, fakat önemli olan bu bilincin davranışa dönüştürülebilmesidir. Bilincin davranışa dönüştürülebilmesi için enerji tasarrufuna yönelik

çeşitli çalışmalar yapılmalıdır. Günümüzde küresel anlamda enerji kullanımına yönelik davranış değişikliğine yönelik çalışmalar yapılmazsa yakın bir gelecekte dünya toplumlarını enerji darboğazının beklediği bir gerçektir. Bu darboğazdan kurtulmanın en hesaplı ve en vazgeçilmez yolu ise enerji tüketiminin bilinçli yapılması ve enerji tasarruf davranışlarının geliştirilmesidir. Bu sebeple tasarruf konusunda tüketicileri bilgilendirmeye yönelik çalışmalara ağırlık verilmeli, enerjinin önemi vurgulanmalıdır.

KAYNAKÇA

Altunişik, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S., & Yildirim, E. (2005). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.

Bilge, F., A. ve Göksu, N. (2010). Tüketici Davranışları. 1. Baskı. Meslek Yüksek okulları Serisi. Gazi Kitabevi: Ankara.

Boylu, A.A., & Yertutan, C. (2012). Erkeklerin Evde Enerji Ve Su Tasarrufu Konusundaki Alışkanlık Ve Satın Alma Odaklı Davranışlarının İncelenmesi. Sosyo ekonomi 1(120107).

Cayla, J. M., Maizi, N., & Marchand, C. (2011). The role of income in energy consumption behaviour: Evidence from French households data. *Energy Policy 39*, 7874–7883.

Cohen, C., Lenzen, M., & Schaffer, R. (2005). Energy requirements of households in Brazil. Energy Policy 33, 555-562. Elsevier.

Dzioubinski, O., & Chipman, R. (1999) *Trends In Consumption And Production: Household Energy Consumption*. UN: Desa Discussion Paper No:6 Economic and Social Affairs. ST/ESA/1999/DP.6

Dolun, L. (2002). *Türkiye'de Elektrik Enerjisi Üretimi Ve Kullanılan Kaynaklar*. Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Araştırma Müdürlüğü.

Genjo, K., Tanabe, S., Matsumoto, S., Hasegawa, K., & Yoshino, H. (2005). Relationship Between Possession Of Electric Appliances And Electricity For Lighting And Others In Japanese Households. Energy and Buildings. 37 (2005), 259-272. Elsevier.

IEA: International Energy Agency, (2020). World Energy Outlook 2020. Erişim: 10.10.2023, www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2020

IEA: International Energy Agency, (2014). 2014 Key World Energy Statistics. Erişim:10.07.2017, www.iea.org/publications/freepublications/publication/ keyworld2014.pdf

Kalayci, Ş. (2008). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri* (3. Baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.

Kocabaş, F., Elden M., ve Yurdakul, N. (1999). *Reklam ve Halkla İlişkilerde Hedef Kitle.* İstanbul: İletişim Yayınları.

Koç, E. ve Şenel C. M. (2011). Dünya da ve Türkiye'de Enerji Durumu - Genel değerlendirme Mühendis ve Makine 54 (639) 32-44.

Laicane, I., Blumberga, A., Rosa, M., & BLUMBERGA, D. (2014). Determinants Of Household Electricity Consumption Savings: A Latvial Case Study. *Agronomy Research*. 12 (2), 527-542.

Nelson, C., & Melissa R. Mchale., & Peterson, M. N. (2012). *Influences Of Landscape And Lifestyle On Home Energy Consumption*. Urban Ecosyst 15:773–793 DOI 10.1007/s11252-012-0246-3

Oruç, S. (2014). *Tokat İli Kentsel Alanda Kadınların Enerji Ve Su Tasarrufuna Yönelik Bilinç Ve Davranışları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Permana, S., Aziza A. N., & Siong, C. H. (2015). Is mom energy efficient? A study of gender, household energy consumption and family decision making in Indonesia. *Energy Research & Social Science*, (6), 78–86. 09.8.2015, Elsevier.

Polat, Y. (2012). *Faktör Analizi Yöntemlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi Ve Hayvancılık Denemesine Uygulanışı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Perrels, A., & Weber, C. (2000). *Modelling Impacts Of Lifestyle On Energy Demand And Related Emissions*. Helsinki: Vatt Diskussion Papers 228. Government Institute for Economic Research. ISSN 0788-5016.

Rafiq, S., & Salim, R. (2011). The linkage between energy consumption and income in six emerging economies of Asia: An empirical analysis. *International Journal of Emerging Markets* 6 (1), 50-73. 08.06.2015. Emerald Group Publishing Limited.

Selçuk, I. Ş. (2018). Türkiye Hanehalkı Elektrik Tüketim Yapısı: Elektrikli Ev Aletleri ve Enerji Verimliliği, Fiscaoeconomia, Vol. 2(2) ss. 125-140. DOI: 10.25295/fsecon.2018.02.007

Schiffman, L.G., & Kanuk, L.L. (2007). *Consumer Behaviour* (9th ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall School of Business Administration, Harvard University, Division of Research.

Şahin Ç.M. (2012). *Konutlardaki Elektrikli Cihazların Bekleme Konumunda Elektrik Tüketiminin Ve Buna Bağlı CO_2 Emisyonunun Belirlenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Senal, S. (2011). *Bağımsız Denetim Kalitesinin Arttırılmasında Kamu Gözetim Kurulu'nun Rolü: Bağımsız Denetim Firmaları Üzerine Bir Araştırma.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Ouyang, J., & Hokao, K. (2009). Energy-Saving Potential By Improving Occupants' Behavior In Urban Residential Sector In Hangzhou City, china. *Enery and Buildings*. 40 (2009),711-720. Elsevier.

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu (2014). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Sonuçları 2014. (Yayın no 18616) 06.06.2015. www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18616

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu (2006) *Aile Yapısı Araştırması*. 23.11.2015. www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1068

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu (2017). Energy Consumption Survey. Ankara: Turkish Statistical Institute. https://tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist

TÜİK: Türkiye İstatistik Kurumu (2021). Yayim Tarihi :02 Mayıs 2023, Sayi: 49751. https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Enerji-Hesaplari-2021-49751

Vassileva, I., & Campillo, J. (2014). Increasing Energy Efficiency In Low-Income Households Through Targeting Awareness And Behavioral Change, *Renewable Energy*, (67) 5963.

Wood, G., & Newborough M. (2003) Dynamic Energy Consumption Indicators For Domestic Appliances: Environment, Behaviour And Desing. *Energy and Buildings*. 35 (2003), 821-841. Elsevier.

EK 1.

Tablo 18. Fakt 1.3., Fakt 3.3. ve Fakt 3.4. için Posthoc Testleri

Dependent Variable		(I) K.Gelir	(J) K.Gelir	Ortalama Farkları (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Sig.
Fakt 1.3.	Tamhane	1,00	2,00	-0,52081	0,18784	0,052
			4,00	-1,01159 *	0,33016	0,031
		2,00	1,00	0,52081	0,18784	0,052
		3,00	4,00	-0,86340	0,31284	0,067
		4,00	1,00	1,01159 *	0,33016	0,031
			3,00	0,86340	0,31284	0,067
Fakt 3.3.	Tukey HSD	1,00	3,00	-0,81355 *	0,26844	0,015
			4,00	-1,21034 *	0,32662	0,002
		2,00	3,00	-0,45094 *	0,16190	0,030
			4,00	-0,84774 *	0,24665	0,004
		3,00	1,00	0,81355 *	0,26844	0,015
			2,00	0,45094 *	0,16190	0,030
		4,00	1,00	1,21034 *	0,32662	0,002
			2,00	0,84774 *	0,24665	0,004
Fakt 3.4.	Tukey HSD	1,00	4,00	0,87808 *	0,33744	0,049
		2,00	4,00	0,72676 *	0,25482	0,025
		4,00	1,00	-0,87808 *	0,33744	0,049
			2,00	-0,72676 *	0,25482	0,025

* : Ortalama farkı %5 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo19. Fakt 3.3. ve Fakt 3.4. için Posthoc Testleri

B.lı Değişken		(I) Eğitim Durumu	(J) Eğitim Durumu	Ortalama Farkları (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Sig.
Fakt 3.3.	Tamhane	1,00	2,00	-0,63792 *	0,18235	0,009
			3,00	-1,19298 *	0,22020	0,000
			4,00	-1,47631 *	0,29747	0,000
		2,00	1,00	0,63792 *	0,18235	0,009
			3,00	-0,55506 *	0,17402	0,012
			4,00	-0,83839 *	0,26511	0,023
		3,00	1,00	1,19298 *	0,22020	0,000

			2,00	0,55506 *	0,17402	0,012
		4,00	1,00	1,47631 *	0,29747	0,000
			2,00	0,83839 *	0,26511	0,023
Fakt 3.4.	Tukey HSD	2,00	4,00	0,57770	0,23457	0,070
		4,00	2,00	-0,57770	0,23457	0,070

* : Ortalama farkı %5 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 20. Fakt 3.1. ve Fakt 3.4. için Posthoc Testleri

Blı Değişken		(I) Ord.E. Fat.Tut.	(J) Ord.E. Fat.Tut.	Ortalama Farkları (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Sig.
Fakt 2.3.	Tukey HSD	1	3	0,34963 *	0,13915	0,034
		3	1	-0,34963 *	0,13915	0,034
Fakt 3.1.	Tukey HSD	1	3	0,43635	0,18611	0,052
		3	1	-0,43635	0,18611	0,052

* : Ortalama farkı %5 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 21. Fakt 1.1. ve Fakt 3.3. için Posthoc Testleri

Dependent Variable		(I) Konut Net m^2	(J) Konut Net m^2	Ortalama Farkları (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Sig.
Fakt 1.1.	LSD	100 m^2 Altı	130 m^2 ve Üzeri	0,49504 *	0,19349	0,011
		130 m^2 ve Üzeri	100 m^2 Altı	-0,49504 *	0,19349	0,011
Fakt 3.3.	Tamhane	100 m^2 Altı	100-130 m^2 Altı	-0,35435	0,15887	0,081
			130 m^2 ve Üzeri	-0,62098 *	0,18063	0,003
		100-130 m^2 Altı	100 m^2 Altı	0,354350	0,15887	0,081
		130 m^2 ve Üzeri	100 m^2 Altı	0,62098 *	0,18063	0,003

* : Ortalama farkı %5 düzeyinde anlamlıdır.

Tablo 22. Fakt 3.3. için Posthoc Testi

B.lı değişken		(I) Yaş	(J) Yaş	Ortalama Farkları (I-J)	Standart Hata	Anlamlılık Sig.
Fakt 1.3.	Tamhane	1,00	2,00	-0,46143 *	0,14664	0,006
		2,00	1,00	0,46143 *	0,14664	0,006
Fakt 3.3.	Tukey HSD	2,00	3,00	0,43846 *	0,18297	0,046
		3,00	2,00	-0,43846 *	0,18297	0,046

* : Ortalama farkı %5 düzeyinde anlamlıdır.

Vizeli Ramazan Behiştî'nin Bir Kasidesinde Nesîb ve Medhiye Bölümlerindeki Teşbîh Sanatının Karşılaştırılması

Handan BELLİ[1]

Giriş

Asıl adı Ramazan olup diğer Behiştî mahlaslı şairlerle karışmaması için Vizeli Behiştî olarak anılan şair, şiirlerini oldukça sade bir dille kaleme almıştır. Atasözlerine ve mahalli unsurlara da yoğun olarak yer veren şair, şiir tekniği bakımından başarılıdır (Aydemir, 2013). Şairin yaklaşık olarak on iki tane eseri olduğu bilinmektedir. Bu eserler içerisinde bir divan ve birden fazla mesnevi ve çeşitli türlerde edebî eserler yer almaktadır. Divanı üzerine Yaşar Aydemir (2007) bir neşir çalışması yapmıştır. **"**İki divan nüshasına ilaveten 1500 civarında mecmua taranarak tespit edilen şiirlerden oluşan Divanı'nda kaside, terkîb bend, murabba, tahmis, muhammes, gazel, nazm ve kıt'a nazım şekilleri ile matla, müfred ve tarih mısralarından oluşan toplam 668 manzume bulunmaktadır" (Aydemir, 2013)**.** Şairin divanında yer alan bir kasidesi hem içerik hem de edebî sanat bakımından dikkat çektiği için bu çalışmada incelenecektir. Kasidenin gelişim sürecine baktığımızda Arap edebiyatından Fars edebiyatına oradan da Türk edebiyatına geçmiş bir nazım şekli olduğu görülür. "Kaside, bir nazım şeklinin adı olup bu nazım şekliyle tevhid, münacaat, na't, medhiye, fahriye, hicviye, mersiye vs. türlerinde şiirler yazılmıştır. Kasidenin beyit sayısı konusunda kesin bir sınır çizmek doğru değildir. Ancak daha çok ortalama bir kaside 30-45 beyit arasındadır. Türler bazında bakıldığında tevhid ve münacaat türünün beyit sayısının 15 beytin altında bir ortalamaya sahip olduğu ve bunun genel ortalamanın altında kaldığı görülür. Na't, medhiye ve mersiye türünde yazılmış kasidelerin beyit sayıları genel ortalamayla paralellik arzeder" (Aydemir, 2002: 143). Tevhit, münacat, na't, mersiye gibi tek bir konuyu işleyen kasideler aynı zaman nazım türü olarak da sayıldığı görülmektedir. Bu makalede inceleyeceğimiz kasidenin giriş bölümünün nasihatler içermesi bu manzumeyi nasihatname türüne de yaklaştırmış, ancak kasidede nasihatlerin yanında medhiye bölümünün olması nasihatlerin yer aldığı bölümün kasidenin giriş bölümü olan nesîb ve teşbîb bölümü olarak adlandırmasına sebep olmuştur. "Nesîb (ya da Teşbîb) bölümü, genellikle şairin maksadına geçmeden önce sanat gücünü sergilediği, felekten, talihten yakındığı, memdûhunun makama gelişinden duyduğu sevincin ifade edildiği; bahardan, bayramdan, kıştan, temmuzdan, eğlenceden bahsettiği ve bunların tasvirini yaptığı; kimi zaman da aşktan, aşkın acılarından, sevgilinin güzelliğinden, içkiden ya da içkinin keyfiyetinden; yapılan yeni bir kasrın, köşkün, bahçenin, caminin, herhangi bir savaşın veya savaş hazırlığının, savaşta etkin rol oynayan atların tasvirinin yapıldığı; nadir olarak da felsefî bir düşüncenin dile getirildiği bir bölümdür" (Aydemir, 2002: 145-146). Bu çalışmada incelenen kasidenin giriş bölümünde dünya, insan ve mahiyeti üzerine fikirlerin işlendiği görülmüştür. Kasidelerin giriş bölümü olan nesîb ve teşbîb bölümleri ilk zamanlar farklı içeriklerde olduğu düşünülse de daha sonra kasidelerin giriş bölümleri işledikleri konulara bakılmaksızın aynı adla nesîb veya teşbîb şeklinde isimlendirildiği görülmüştür. "Kaynaklarda nesîb-teşbîb ayrımına dikkat çekilmiş, 'konusu aşk ve sevgili olan, aşkın acılarından bahseden başlangıç kısımlarına nesîb; diğer konulardan bahseden kısımlara ise teşbîb denir' denilmiştir. Fakat bunların birbirinin yerine kullanılır olduğu ve yaygın olarak da 'nesîb' tabirinin kullanıldığı zikredilmiştir" (Aydemir, 2002: 146). Vizeli Behiştî'nin kasidesinin nesîb bölümü nasihatname özelliği gösterir. Nasihat, "Arapça nasaha kökünden türemiştir. 'Hâlis, samîmi, katıksız olmak; kin, hile ve aldatmanın

[1]Dr. Öğr. Üyesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

zıddı olarak iyilik yapmak, dürüst davranmak, doğrulamak' gibi kök anlamlarının yanında kelime hadis dilinde 'kendisine nasihatta bulunulan kişiye hayır dilemek' anlamını da taşımaktadır. Nasihat kelimesinin çoğulu nâsâyihtir. Arapça 'va'z', Farsça 'pend' kelimeleri de nasihat kelimesinin karşılıklarıdır. Arapça olan va'z kelimesi, 'dini öğüt' anlamının yanında; 'Bir kimseye kalbini yumuşatacak, kendisini iyiliğe sevk edecek surette söz söyleme' anlamını da taşır" (Canım, 2012: 180). Nasihat türünün yazılma amaçlarının arasında dinin yasaklarını öğretmek ve emrolunan ahlâk anlayışına çağırmak amacını da taşımaktadır. Nasihatnâme veya pendnâme adı verilen müstakil eserlerin haricinde birçok türde nasihat, mev'ize ve hikmetlere rastlarız.

Türk Edebiyatında nasihatname türünde yazılmış eserlerin ilki Yusuf Has Hacib'e ait olan Kutadgu Bilig adlı eserdir. Siyasetname olarak bilinen bu eser "Mutluluk Veren Bilgi" anlamındaki başlığından da anlaşıldığı üzere bir nasihatname, dolayısıyla bir kişisel gelişim kitabıdır. Anadolu'da yazılan ilk nasihatname örneği ise Yunus Emre'ye ait Risaletü'n-Nushiyye adlı eserdir. Klasik Türk şiirinde manzum mensur yazılmış birçok örnekle karşılaşılmaktadır. Bu türün ilk örneklerine Fars ve Arap edebiyatlarında rastlanmaktadır. Fars edebiyatında hikmet ve pendler önemli bir yer tutmuş ve bunları anlatmak üstatlık alameti sayılmıştır. "Bu tarzda ilk şiir söyleyen şahsiyet Rûdekî'dir. Rûdekî, Kelile ve Dimne'yi de nazmetmiştir. X, XI. yüzyıllarda Rûdekî'den başka Şehîd-i Belhî, Ebû Tayyib Mas'abî, Ebû Tâhir Hüsrevânî, Dakîkî gibi şairlerin şiirlerinde bu türden ahlâk, öğüt ve hikmetleri görmek mümkündür. Firdevsî'nin 'Şehnâme'si de nasihat ve mev'izalarla doludur. Daha sonra İran edebiyatında şiirde mev'iza ve hikmeti ileri bir merhaleye taşıyan Kisâî'nin yanında Nâsır-ı Husrev-i Kubâdiyâni, Ömer Hayâm, Hakîm Senâî, Evhadüddîn-i Enverî, Sa'dî-i Şîrâzî, Ebû Sa'îd Ebu'l- Hayr, Hâce Abdullâh-ı Ensârî, Senâî, Ahmed Câmî, Ferîdüddîn Attâr gibi şairleri de saymamız gerekir. Özellikle Attar, yazdığı Pendname ile Türk edebiyatını da etkileyen önemli bir isim olmuştur" (Canım, 2012: 182).

Vizeli Behiştî'nin kaleme aldığı kasidenin nesîb bölümü nasihatlere ayrılmıştır. Şair, eserinin bu bölümünü bir mutasavvıf edasıyla yazmıştır. İlk önce vâiz olduğu bilinen şairin (Aydemir, 2013) sonradan mensup olduğu tasavvuf felsefesi etkisiyle mutasavvıf bir bakış açısı kazandığı da yine bu manzumesinden görülmektedir. Şairin vermiş olduğu öğütlerin de yaşamı boyunca edindiği bilgi ve tecrübelerin bir sonucu olduğu görülür. Kaside nazım şekliyle yazılan bu manzumenin başlangıç bölümü bir nasihatname özelliği göstermektedir, toplamda 83 beyitten oluşmaktadır. "Behiştî Divanı'nda biri Farsça olmak üzere kaside nazım şekli ile yazılmış dört manzume vardır. Ancak üçüncü kasidenin 13 beyitlik bir kısmı girizgâh mahiyetinde mesnevî nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Bunlardan ilki Tevhid türünde, 31 beyit, ikincisi Na't türünde 52 beyit, üçüncüsü medhiye türünde 70 beyit (mesnevî nazım şekliyle yazılan "girizgah" mahiyetindeki bölüm de dâhil edilirse 83 beyittir." (Aydemir, 2018: 45). Bu girizgâh bölümünde nasihatname türünde eser yazan Feridüttin Attar'ın Pendnamesi'nde ifade ettiği konular hacimce küçük olan bu nasihatnamede yer almamaktadır. Nesîb bölümündeki öğütlerinde şair, ilk olarak insan ve dünya ile ilgili nasihatler verir ve tüm öğütlerini somutlaştırır. Nasihatnamede şahıs ve fillerin kullanımlarında daha çok Türkçe kelimelerin seçildiği ve nesîb bölümünün dilinin sade olduğu görülmüştür. Kasidenin nesîb bölümünde nasihatname türü yer aldığı için bu manzume nasihatname olarak adlandırılmamakta, ancak kaside ve nasihatin bir arada olması tür için verilen adlandırmada bir karışıklığa sebep olmaktadır. Türk edebiyatında kullanılan bir takım nazım şekilleri Arap ve Fars edebiyatından alınarak uzun yıllar kullanılmıştır. Alınan bu nazım şekillerinin edebiyat bilgi teorilerine göre şekil ve tür ayrımlarının yapılması gerekmekte olup bu durumda Arap ve Fars şiirinde hem şekil hem de tür olarak kullanılan gazel, kaside gibi manzumelerin hangi grup arasında yazılacağı konusunda bir karışıklık oluşmaktadır.

Türk edebiyatında şekil ve tür ayrımının ise Batı edebiyatındaki edebî ürünlere göre yapıldığı ve Türk edebiyatının dönemlerine bu şekil ve tür tasnifleri uyarlandığında bir terim karışıklığı yaşandığı bilinmektedir. Özellikle Türk edebiyatında 11 ve 19. yüzyıllarda yazılan edebî metinler bu tasnife göre uygun gruba yazılamamakta, bazı edebî ürünler hem tür hem de şekil grubuna dâhil olmaktadır. Nazım türü ve şekli tanımlarına bakıldığında bazı manzumelerin belirli bir konuyu işlemesi bakımından tür grubuna girdiği ancak işlenen konunun yine belirli şekillerde ifade edilmesi dolayısıyla da nazım şekli grubuna girdiği görülmektedir. "Eski Türk edebiyatında kullanılan hemen bütün nazım şekilleriyle nasihat-nâme yazıldığı görülmektedir. Bu eserler ya müstakil olarak mesnevi biçiminde ya da kaside, gazel, terci-i bend biçiminde divanların içinde yer almıştır." (Kaplan, 2002: 792).

Vizeli Behiştî'nin, nasihatname türünde yazdığı bir diğer eser Heşt Behişt mesnevisidir. "Heşt Behişt: Vizeli Ramazan Behiştî'nin (öl. 979/1571-1572), sekiz "behişt" halinde, "Me fâ î lün/me fâ î lün/fa û lün" vezniyle kaleme aldığı 1130 beyit olduğunu söylediği bir mesnevi olup çeşitli hikâyelerle öğütler yer almıştır. Eserin tenkitli metni Emine Yeniterzi tarafından yapılmıştır. Bu neşirde Heşt Behişt'in beyit sayısı 1124'tür. Heşt Behişt'te, tevbe, edep, riya, ihlas, zenginlik ve bu yüzden sapma, dünyanın imtihan yeri oluşu, ahirete hazırlık, belalara sabır, dünya zevklerinin geçiciliği, Allah ve Peygamber sevgisi gibi konularda öğütler verilmiştir." (Kaplan, 2002: 798). Vizeli Behiştî'nin müstakil bir nasihatname yazmasına rağmen ve birçok kasidesinde de nasihatlere yer vermesi onun bu türde eser yazmaya istekli olduğunu gösterir. Şairin kaside nazım şekli içerisinde nasihatlere yer vermesi klasik şiirde var olan nazım şekli ve türü tartışmasını da gündeme getirir. Bir nazım şekli olan kaside, aynı zamanda bazı türlerin yazımında da kullanılan nazım şekli olması dolayısıyla hem nazım şekli ve hem de türü olarak adlandırılabilir. Bu adlandırma sorunu klasik Türk şiirinde birçok manzumede karşımıza çıkar. Nazım şekillerinde ortak olan özellikler adlandırmada önem arz etmektedir. Bu durumda şekil olarak beyitlerle yazılan ve kafiye şeması -aa, -ba, -ca şeklinde olan manzumelerin 5 veya 10 beyit tutarında iken gazel, 10 beyitten fazla olan ve aşk, sevgi konuları dışındaki belirli konuları işleyen manzumeler ise kaside nazım şekli olarak adlandırıldığı ancak tür adlandırması için de konuya da bakmak gerektiği belirtilmektedir. Bir nazım şeklini belirleyebilmek yalnızca beyit sayısı ve kafiye düzeni ile yeterli olmamakta konunun da nazım şekillerini belirlemede rol oynadığı görülmektedir. Klasik Türk şairinin çoğunlukla kullanmış olduğu gazel, kaside, mesnevi vb. nazım şekillerinin Arap ve Fars edebiyatlarında nazım türü ve şekli şeklinde bir ayrımının yapılmaması bu yapıları kullanan edebiyatların da bu ayrımı yapmasını zorlaştırmaktadır. Batı edebiyatlarında nazım türü ayrımının temelinde epik, dramatik vb. temaya dayalı bir ayrım vardır ve edebî metinlerin yazılış tarzına göre de şiir, tiyatro, hikâye şeklinde bir tür ayrımın yapıldığı ve bu tasnife daha sonra gazetenin de eklendiği bilinmektedir (Akkuş, 2006: 10-15). Batı edebiyatında toplumlar arasındaki sınıf ayrımı doğrultusunda da türler ayrışmaktadır. Burjuva sınıfı için trajedi-tiyatro, orta sınıf için roman, işçi sınıfı için mizah türündeki ürünlerin uygun görülmesi türlerdeki bu sınıfsal ayrımın da Batı toplumlarına özgü olduğunu göstermektedir (Akkuş, 2006: 15-20). Türk toplumları içerisinde bu şekilde bir tabakalaşmanın olmaması Türk edebiyatı ürünleri için bu tasnifin geçerliliğini ortadan kaldırmaktadır. Toplumların yapısına ve edebî zevkine göre oluşan edebiyat ürünlerini yine bu yapılar, göz önünde bulundurularak tasnif edilmesi elzemdir.

Nazım türü ve şekli konusunda Batı ve Doğu kültürlerindeki farklardan kaynaklı bir diğer durum ise Batı'nın nesre, Doğu'nun ise nazma önem vermesidir. Bu anlamda Doğu medeniyetlerinin belagate, kafiyeli ve vezinli söze verdiği önem neticesinde nazım ön plana çıkmıştır. Bu doğrultuda Doğu edebiyatlarında edebî tür denilince kastedilen nazım türleri olmuştur. Edebî tür denilince şiir akla gelmiş, hikâye ve roman gibi mensur türler şiir ile karşılaştırılmıştır. Özellikle mesnevi nazım şekliyle yazılan uzun metinler, Doğu edebiyatlarında hikâye anlatmada kullanılmıştır. Bu şekildeki bir kullanım Batı edebiyatındaki türlerde kendine yer bulamadığı için klasik Türk edebiyatında manzum hikâye başlığı herhangi

bir kategoride yer bulmamakta dolayısıyla manzum olan Türk hikâyeciliği uzun bir süre görülmemiştir. Mensur hikâyelerin varlığı da hazırlanan çalışmalarla dikkatlere sunulsa da klasik Türk şiirindeki türlerin azlığı tartışması devam etmiştir (bk. Kavruk, 1998). Nazım türleri içerisindeki manzum hikâyelerin anlatım tarzı bakımından ayrı bir başlık altında değerlendirilmesi Türk edebiyatındaki nazım türlerinin çeşitliliğinin görülmesi için elzemdir.

Batı ve Doğu edebiyatlarında edebî türler ve nazım türleri konusunda var olan bu farklar her iki medeniyetin ifade tarzındaki farklardan kaynaklanmaktadır. Tasnifler ise daha çok benzer yapılar için yapılmaktadır. Bu sebeple benzer edebî ürünleri olmayan bu iki medeniyetin kullanmış oldukları edebî ürünler için aynı tasnifi kullanması bir takım problemlere sebep olmaktadır. Bu problemler İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı'nda ve İslami Dönem Türk Edebiyatı metinlerinde karşımıza çıkarken Batı Etkisinde Gelişen Türk Edebiyatı ürünlerinde yaşanmamaktadır. Bu sebeple edebî tür ve nazım türleri tasnifinin daha çok 8. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar ortaya konulan eserler gözden geçirilerek yapılması elzemdir. "Bir imparatorluk dili olan Osmanlı Türkçesindeki terimlerin çoğunluğuna Arapça kaynaklık etmiştir. Bu dönemde Türkçe sözlerden oluşan terimlerin yapılması veya yaygınlaştırılması noktasında bir fikir beyan edilmemesi dikkat çekicidir. Türklerin İslâmiyet'i kabulünden sonra yeni kabul edilen dinin önce dini terimleri, sonra edebî terimleri, daha sonra da diğer bilim ve sanat kollarının terimleri, Arap dilinden alınmaya başlanmıştır" (Kahraman, 2017: 143). İslamiyet'in kabulünden sonra yeni terimlerin Arap dilinden değil Batı dillerinden geçtiği görülmüştür. "Agâh Sırrı Levent, yeni terimler konusunda izlenen yolu: 1. Latince terimleri olduğu gibi almak, 2. Arapça terimleri kullanmak, orada bulunamazsa, Arapça köklerden yeni söz ve terimler uydurmak, 3. Yeni terimlere Türkçe karşılıklar bulmak, şeklinde üç maddede özetler" (Kahraman, 2017: 146). Klasik Türk edebiyatında edebî türlerin tasnifinin tüm manzumeler göz önüne alınarak yeniden yapılmasının ve alandaki terimlerin artırılmasının alanda çalışma yapan birçok araştırmacının belirttiği bir husustur. Bu terimlerin belirlenmesi sırasında tezkirelere de bakılmasının gerekliliği de vurgulanmaktadır. "Klâsik edebiyat araştırmalarına kaynaklık edebilecek, özellikle üslûp ve mukâyese çalışmaları için zemin teşkil edecek olan bir 'Tezkire Kavramları/Terimleri Sözlüğü'ne de ihtiyaç duyulmaktadır" (Kılıç, 2018: 12). Klasik Türk Edebiyatı tezkire örneklerinde nazım şekli yerine tarz kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Tarz, "1. Bir kimseye özgü davranış. 2. Bir şeye özgü oluş biçimi; şekil; tür. 3. (Kişi için) her zaman ki davranış biçimi; alışılagelmiş. 4. Bir şeyin, bir eylemin, gerçekleşme, uygulama biçimi; yöntem; şekil; biçim; yol. 5. Bir yapıtın gerçekleştirilmesinde izlenen model; şekil; biçim; üslup. 6. Sanat akımı; sanat anlayışı; üslup." (Çağbayır, 2007: 4618). Tezkirelerde nazım şekli ve türlerinin zaman zaman tarz, nev, cins benzeri adlarla anıldığı da görülmektedir. "Bu kelime ve tabirlerin, sözlük anlamları doğrultusunda "şiir, nesir, kaside, gazel, mesnevî, mesel, muammâ, tecnîs" gibi çağının herhangi bir edebiyat geleneği ya da unsurunu ifade etmek için genel ad olarak geniş bir şekilde kullanıldığını unutmamalıyız. Ayrıca, farklı etnik yapı ve kültürlerin edebî gelenek, anlayış ve uygulamalarının hatta bu arada dil veya lehçe farklılığının da bu adla anıldığını bilmeliyiz" (Tolasa, 2002: 263).

Nazım şekli ve türü üzerine Batı'daki tür tasniflerine ve Türk edebiyatında verilmiş ürünlere bakıldığında edebî türlerin: 1. Anlatıma göre türler: Nazım, nesir. 2. Kafiye şemasına göre türler: Gazel, mesnevi vb. 3. Temaya göre türler: Bahariyye, şitaiyye, esbiyye, ıydiyye, mersiye vb. 4. İcra ediliş şekillerine göre türler: Ezgili türler, ezgisiz türler şeklinde tasnifinin yapılması kaside ile nasihatname arasındaki farkın görülmesine olanak sağlar (Akkuş, 2006: 15-20).

Nasihatname özelliği göstermesi bakımından incelenen kaside nazım türü ve şekli konusunda isimlendirme problemiyle karşı karşıyadır. Bu kaside konu itibari ile iki ana konuya ayrılırken anlatım ve ifade bakımından da iki parçaya ayrılır. Manzumenin nesîb bölümüne

kadar olan kısımda dikkat çekici ilgilerle teşbîh sanatının yapıldığı görülürken konunun tamamen övmek istenen kişiye yöneltildiği medhiye bölümünde ise teşbîhlerin daha çok mübalağa sanatıyla desteklendiği görülür. Manzumenin vezni, Mef'ûlü/ Mefâ'îlü/ Mefâ'îlü/ Fe'ûlün olup aruz bakımından başarılıdır. Teşbîh sanatı bakımından incelenen kasidede bu sanata çokça yer verildiği görülmüştür. Teşbîh, "Arapça şe-be-he fiil kökünden gelip benzetmek, benzetilmek, benzetiş anlamına gelen teşbîh kelimesi en mühim belâgat terimlerinden birisidir. Belâgat kitaplarında bu sanat büyük bir yer tutmuş, sayfalarca açıklamalar yapılıp tasniflerde bulunulmuştur. Bu kitaplarda teşbîh ile ilgili tanımları şu şekilde özetlemek mümkündür" (Eliaçık, 2013: 567). Klasik Şiirde teşbîh sanatı her ne kadar anlam ile ilgili olan bir sanat olsa da asıl şiiri değerli kılan ve birçok sanatın da temelini oluşturan edebî sanatlardan biridir. "Teşbîhte söz arttıkça değerin düştüğü, azaldıkça da mana derinliği, hayal zenginliği ve kıymetin arttığı kabul edilerek bu yöndeki teşbîhlere büyük önem verilmiş" (Eliaçık, 2013: 580). İncelenen kasidede teşbîhin iki ayrı tema içinde kullanımına bakılmıştır.

Nasip Bölümünde Teşbîh Kullanımı

İnsanı bir gül bahçesine benzeten şair, insanı da bu gül bahçesindeki bir güle benzetir. Şair, insan ve vücudunu gül kabul ettiğinde teşbîhin diğer aşaması gerçekleşir ve güzel huyun onda gül kokusuna benzediğini, renginin ise irfan olduğunu söyler. Bu ikinci şamada teşbih detaylandırılarak inandırıcılığı artırılır. Teşbîhler genellikle ikinci mısralarda detaylandırılmıştır.

"Gülzâr-ı vücûduñ gül-i handânıdur insân

Bûy-ı hoş aña hulk-ı hasen reng aña 'irfân" [2]

Diğer beyitte ise melekler bin kanatlı olsa dahi insana yetişemez diyerek, insanın yüceltilmesine devam edilir. Teşbîh yapılarak kıyas yapılmış böylece insanın şeref ve yücelik bakımdan üstün olduğu vurgulanmıştır.

"Biñ ecnihası olsa melek âdeme irmez

Olmak dilese 'ızz ü şeref evcine perrân"

Ancak insanın üstünlüğü kemâlin olgunluğu ile olur. Beyitte insanın sahip olduğu ilim güzel kokuya benzetilmiştir ve güzel koku olmadan reyhanın değeri olmadığı söylenerek dolaylı olarak insandaki ilim güzel kokulu reyhana benzetilmiştir.

"Tahsîl-i kemâl ile olur 'izzete irmek

Bûy olmasa rağbet mi bulurdı gül-i reyhân"

Kıskanç olana marifet bilgini gösterme diye insanı uyaran şair, harâmîlerin bu bilgiyi çalmaya çalışacağını belirtir. Beyitte irfanı çalan harâmî diye tabir edilen kara gözlerdir ve bu gözler insan canına kasteden eşkıyaya benzetilmiştir. Burada gözlerin nazar etme özelliği harâmî teşbîhiyle anlatılmıştır.

"Gösterme hasûda var ise nakd-i ma'ârif

Kasd itse gerek görse harâmî tolu hemyân"

[2] Vizeli Ramazan Behiştî'nin kasidesi: "Aydemir, Yaşar (2018). Ramazan Behiştî Dîvânı. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0 kaynağından alınmıştır.

Gözyaşı olmadan Allah hakkında bilgi edinilemeyeceğini söyleyerek bu bilgi bir teşbîhle somutlaştırılır. Yağmur yağmazsa sebze yetişemez ifadesi ile gözyaşı bereket veren yağmura benzetilmiştir.

"Gözyaşı gerek ma'rifetu'llâh ola peydâ

Kim sebze zuhûr eyleyimez yagmasa bârân"

Gözyaşı kanının katresi gözünden dökülmeden bin kere mercan tespihi çevirsen de faydasızdır diyen şair, ilahi aşk ile çokça kanlı gözyaşı dökmeyi mercan teşbihe benzetmiştir.

"Dökilmeyicek katre-i hûnîn-i sirişküñ

Biñ kerre çevirseñ ne virür sübha-i mercân"

Şair, her şeyden kurtulmuş olanlara aşk hevesi vecd verir diyerek âşığın bu hâlini salınan uzun boylu servinin saba rüzgârındaki kıpırdamalarına benzetir.

"Âzâdelere 'ışk hevâsı getürür vecd

Dem ursa sabâ cünbiş ider serv-i hırâmân"

Aşk memleketinin saltanatına ermek istersen ülke sahipleri kullar gibi karşında dursun beytinde aşk, bir memlekete benzetilmiş ve bu konuma gelen insanın artık padişahlardan üstün olacağı anlatılarak, ilahi aşkı yaşayan kişi padişaha teşbîh edilmiştir.

"Ger saltanat-ı memleket-i 'ışka irerseñ

Kullar gibi karşuñda melikler tura dîvân"

Tevhid, bir mücevhere benzetilerek bunun da ancak derviş sıfatlı olan kimselerde olduğu söylenerek böyle değerli bir şeyin yoksul görünümlü dervişlerde olmasının söylenmesi ve bunun ikinci beyitte gizli hazinlerin viran köşelerde olduğu şeklinde örneklendirilmesi manzume boyunca süren teşbih ile soyut olanı anlatma düzenini devam ettirir. Vizeli Behiştî, şu ana kadar incelen beyitlerde birinci mısrada teşbîhe yer verir, ikinci mısrada da bu teşbîhini somutlaştırır.

"Dervîş-sıfatlarda olur gevher-i tevhîd

Kim genc-i nihânuñ yeridür kûşe-i vîrân"

Tasavvuf ehli yaşadığı ilahi aşk etkisiyle farklı hâller yaşar, hâl geçici olsa da etkisi vardır. Bu hâlleri yaşayan hâl ehli, üzüntü ve kederlerde safa bulur diyerek ikinci mısrada bu durum örneklendirilerek Hızır'ın bulduğu ölümsüzlük suyunun da karanlıklar ülkesinde bulunduğunu söyler. Tasavvufta yaşanan her hâl ve aşama somutlaştırılarak örneklendirilir.

"Hâl ehli küdûretde bulur câm-ı safâyı

Zîrâ zulemât içre olur Çeşme-i Hayvân"

Gönlünde vatan sevgisi var ise sözünü tut diyen şair, o ruhlar âleminde olan insan vatanından ayrılmıştır. O sebeple o vatana geri dönmek için söz isterken şair, ruh âlemini vatana benzetmiştir.

"Hubb-ı vatanuñ var ise gönlüñde sözüm tut

Ol 'âlem-i ervâha revân terk idüp evtân"

Bu dünyada gafil yürüme çünkü bir alışveriş için buraya geldin diyen Behiştî, dünyayı bir yokluk çarşısına benzetir. Bu çarşıda kendisine harcanması için verilen sermayenin de iman olduğunu söyler. Hayatın yokluk çarşısına benzetilmesi paranın ise iman olması dikkat çeken teşbîhlerdendir.

"Gâfil yürüme bunda ticâret idegeldüñ

Bâzâr-ı fenâda saña sermâyedür îmân”

Kasidenin nesîb bölümünün buradan sonraki beyitlerinden itibaren insanı tanımlayan bir manzume özelliği göstermektedir. İnsanın belli bir değere sahip olduktan sonra da hemen asi olduğu ifade edilerek insan, bu tavrı dolayısıyla aceleci ve isyankâr bir kişiye benzetilir.

“ ‘Unsur evine girdügi dem nâtıka miskîn

Asıldı hemân kapusına perde-i nisyân”

Dünya alçak bir dairedir diyen Behiştî, doğru yoldan çıkmamak gerek diye öğüt verir. Bu teşbîhle ilgili ikinci mısrada dünyanın alçaklığı ile ilgili bir somutlaştırma yapmıştır. Burada geçen “beyâbân” ve “gûle” kelimeleri birbiriyle bir terkipte kullanıldığında “gulyabani” adı verilen bir hayalet akla gelir. O sebeple burada dünyanın alçaklığı gulyabaniye benzetilmiştir. Her beyitte bir benzetme yapmaya devam eden şair, insanın ardından dünyayı tanımlamaya ve benzetmelerle somutlaştırmaya devam eder.

“Dünyâ bir aşak dâ’iredür çıkma yoluñdan

Çok kimseleri gûle virüpdür bu beyâbân”

Beyitte şeriat bir duvara, din de bir kaleye benzetilmiştir. Vizeli Behişti bu manzumesinde baştan sona teşbîhe yer vererek öğütlerini somutlaştırma yoluyla anlatmaktadır. Bu teşbîhlerin her biri ayrı bir tema üzerine kuruludur. Bu beyitte ise düşmana karşı surlarla çevrilmiş bir şehir tasviriyle karşılaşılır. Bu şehri işgal etmek isteyen askerler şeytana teşbîh edilmiştir.

“Dîvâr-ı şerî‘atde otur taşra bulınma

Dîn kal‘asına bulmaya yol leşker-i şeytân”

Gönül bir eve benzetilmiş, bu evin de ancak dinî hükümlerde sağlam olabileceği ifade edilmiştir. Gönül evinde hırsızların olabileceğini söyleyen şair, heves hırsızına karşı dikkatli olmak gerektiğini ifade eder. Heveslerin veya nefsin bir hırsız olması ise şairin mutasavvıf yönü dolayısıyla yapılmış bir teşbîhtir. Vizeli Behişti’nin vaiz iken daha sonra tasavvuf yoluna girmesi şiirlerindeki teşbîhlerin dini ve tasavvufi içerikli olmasına zemin hazırlamıştır. Şairin yapmış olduğu tüm benzetmeler şairlerin yaşam tarzları, eğitim hayatları ve hayat felsefesi hakkında bilgiler vermektedir.

“Zabt eyle gönül hânesini şer‘ile muhkem

Tâvarın anuñ düzd-i hevâ itmeye tâlân”

Dine ait bilgi bir elbiseye benzetilerek bu elbiseyi giyen, şeriat bilgisine hâkim olan kişinin takva elbisesini bulacağı ifade edilmiştir. Kişilerin tasavvuf yoluna girmeden önce şeriatı bilmesi gerektiği ardından şeriatla birlikte tarikata girmeleri, tarikattan sonra hakikat ve marifet bilgilerine ermelerinin söz konusu olduğu anlatılırken yine benzetmeler kullanılmıştır. Bu durumun daha da soyutlaşması için çıplak insanın altın bir elbiseyi bulamayacağı ifade edilir. İkinci mısrada şair, insanın üzerinde önce elbisesinin olması daha sonra üzerine altın bir kaftan giyinmesi gerektiğini ifade ederek tasavvuf yolunda önce dinî bilginin ardından da diğer bilgilerin geleceğini somutlaştırarak anlatmıştır.

“Giy şer‘ libâsın bulasın câme-i takvâ

Zer-bâft kabâ kanda bulur merdüñ ‘uryân”

Behiştî gönlüne seslenerek kendi ağırlığını bilmesi gerektiğini söyler ve kendi özünü tartıya benzetir. Burada şer’i bir kural da hatırlatılır. Teşbîh sanatının asıl amacı anlatılması zor olan bir şeyin somutlaştırılarak anlatılmasına yardımcı olmasıdır. Vizeli Behiştî, bu kasidesinde teşbîh sanatının bu özelliğini çokça kullanmıştır.

“Mikdâruñı bil hıffeti ko agır ol ey dil

‘Arz eyle özüñ şer‘a ki oldur saña mîzân”

Cennete ulaşmak amaç ise gazap tahtını kaldır diyen şair, gazaba bağlanan veya saltanattan da yardım isteyen kişiyi bir köpek bakıcısına benzetmiştir.

“Ref‘ it gazabı tahtına huld ise maksûd

Kim saltanata himmet iden olmaya seg-bân”

Allah’ın sözlerini gönül levhasına yazarsan sen de Kur’an kadar değerli ve kıymetli olursun diyen Behiştî, gönlü, levhaya benzeterek boş ve yazı yazılabilir bir meta olarak tasvir etmiştir.

“Dil levhına nakş eyler iseñ nutk-ı İlâh’ı

‘İzzetde olasın nitekim mushaf-ı Kur’ân”

Bir başka teşbihte dünya konuşan bir insana benzetilmiş ve bu konuşmanın cennet hurisi gibi olduğu belirtilerek dünyanın cazibesine vurgu yapılmıştır. İkinci mısrada ise insanın maksatları, cennet hizmetçisine benzetilmiştir.

“Aldanma bugün şîve-i gılmânına dehrüñ

Maksûduñ ise yarın eger hıdmet-i vildân”

Dünya, yok olan bir gül bahçesine; evlat ise gelip geçici bir şeye benzetilmiştir. İkinci mısrada bu teşbih örneklendirilmiştir. Behiştî, nice gülen güllerin bülbüllerin ağladığını söyleyerek çocukları gülen güllere, bülbülü ise ağlayan bir ebeveyne benzetmiştir.

“Evlâda göñül baglama gülzâr-ı fenâda

Kim kıldı nice bülbüli giryân güli handân”

İnsan ile ilgili önemli tespitler yapan Behiştî’nin bu tespitlerinden biri de insan ve sahip olduğu dostlar üzerinedir. Bu tespit de diğer tespitleri gibi nasihat verme amaç taşır. Dostlarının çokluğunu kendin için kâr olarak düşünme, ne kadar çok dost olsa da insana zarar veren çokluktur. Bu durum da Yusuf’un çok kardeşi olmasına rağmen zarara uğradığı örneğiyle anlatmıştır.

“Tahsîl ideni sanma sakın kesret-i ahbâb

Az iş mi idi eyledügi Yûsuf’a ihvân”

Vizeli Behişti, feleği saraya benzeterek kadri yüce olanın ona gölge olacağını onu koruyacağını söyler. İnsandaki tedbiri de bir mimara benzeterek, bu mimarın da ona bir yapı yapabileceğini ifade eder.

“Kasr-ı felege sâye sala kadr-i bülendüñ

Mi‘mâr-ı tedâbîrüñ iderse aña bünyân”

Bir nasihatname özelliği gösteren bu giriş bölümünün bu beyitlerle konu bakımından daha da belirginleştiği görülmüştür. Tasavvuf yoluna girmiş bir kişinin az yemek, az uyumak, az konuşmak, gibi

bazı fiillerinden sakınması gerektiğini anlatan şair insana bu yönde tavsiye verir.

"Düşme yemege içmege kendüñ çekerek tut

Sa'y eyle ki nakd-ı vera'a gelmeye noksân"

İnsan için sıkıntısız bir hayat ümit etmenin onu yanlışa iteceğini bunu yapmaması gerektiğini tavsiye eden şair, bu konuyu da ikinci mısrada somutlaştırır. Bu gül bahçesinde dikensiz ve sıkıntısız gül açmaz diyerek dünya bir gül bahçesine benzetilmiştir. Vizeli Behiştî'nin dünya ile ilgili kurduğu teşbîhler orijinallik boyutunda zayıftır, ancak bütün manzume boyunca dünya ve insan üzerine teşbîh sanatının devam etmesi dolayısıyla da farklılık göstermektedir.

"'Âlemde ümîd itme ki râhat ola bî-renc

Gül virmez imiş hâr belâsuz bu gülistân"

Gençlik bahar mevsimine benzetilmiştir ve bir beyitlik bu bahar temasının ardından nasihatname içerikli kaside nazım şeklinin medhiye bölümü gelir.

"Eyyâm-ı şebâb oldı bahâr zamân-ı 'ömr

Sa'y it ki ola 'âkibeti ravza-i Rızvân

Medhiye Bölümünde Teşbîh Kullanımı

Kasidenin medhiye bölümüne geçildikten sonra teşbîh sanatının her beyitte nesîb bölümü kadar kullanılmadığı görülmüştür. Teşbîh sanatındaki yoğunluk nesîb bölümünde görülürken kasidenin medhiye bölümünde azalır ve bu bölümde yer alan teşbîhler kalıplaşmış benzetmeler şeklindedir.

"Hakkâ bu diyârı ne 'aceb kıldı imâret

Sultân-ı cihân devlet ile olalı mihmân

Tebdîl-i zemâ'im idegör bâtınuñ olsun

Ma'mûr vilâyete nitekim milket-i 'Osmân

Ol şeh ki nazar itmez aña bir kişi isbât

Kılmaz bu işi kimse meger âyîne devrân

Teshîr-i memâlik-i cihân içün olupdur

Tevkı'-i hümâyûnı anuñ mühr-i Süleymân

Deryâ-yı muhît oldı meger 'ilm-i şerîfi

Ser-cümle muhâtıdur anuñ 'âlem-i ekvân"

Kasidelerde yer alan teşbihlerde benzetilen unsurların en başında din büyükleri gelir. Bu abğlamda sıklıkla peygamberlerin teşbîh unsuru olarak kullanıldığı görülür. Yaratılış bakımından her peygamberin bir özelliği de ön plana çıkar bu özelliklerinden birini de şair memdûhu övmek için kullanır. Kasidede memdûhun güzellik ve yaratılış bakımından Yusuf peygambere denk olduğunun ifade edilmesi memdûhun sahip olduğu değeri göstermesi bakımdan kullanılan kalıplaşmış ifadelerdendir.

"Hulkında 'adîl oldı habîbine Hudânuñ

Hüsnüñde bedel hulkına çün Yûsuf-ı Ken'ân"

Memdûhun cömertlik avucunun okyanusla kıyas edilip ondan üstün olduğunun söylenmesi ve okyanusun memdûhun cömertliğine yetişememesi kasidelerde klasik olarak çokça yapılan teşbihlerden bir diğeridir. Aşağıdaki beyitte de cömertlik konusunda teşbîh unsuru bir din büyüğü değil, bir doğa parçasıdır.

"Mevc üzre nisâr eylemege gevher-i maksûd

Öykünmez anuñ keff-i yed-i cûdına 'ummân"

At üzerinde cihan bağını gezerken bin süs ile bezenmiş mızrağın görülür diyen şair, dünyayı bir bağa benzeterek memdûhun mamur bir memleketin hâkimi olduğunu vurgulamaktadır. Yapılan teşbîhlerdeki benzetilen unsurlar başlı başına birer övgü malzemesidir, burada bağın benzetilen olarak seçilmesi bahçe veya çölün seçilmemesi bu sebepledir.

"Gül berg-i teri tut ki sabâ aldı çemende

Esb üzre gelüp kılsa cihân bâgını seyrân"

Kasidenin bu bölümünde savaş aletlerini eline almasında dahi bir farklılık olduğu belirtilerek memdûh övülür. Övülen kişinin elindeki yay kaza yayına benzetilerek, bu savaş aletine ruhaniyet atfedilir.

"Tîgi suyunuñ hâb-ı ecelden semerâtı

Gâfildür egerçi buradan zümre-i tugyân"

Dünyanın padişahı olan memdûhun divanı güvenli bir yerdir ve bütün halk ona tabi olanlar onun yolunda kurban olmak ister. Bu ifadelerle birlikte memdûhun yüceltilmesi ve bulunduğu yerin yüce olduğunun ifade edilmesi dikkat çekicidir.

"Râ'î kılalı 'adlini agnâm u enâma

İster yolına cümle ra'iyyet ola kurbân"

Büyük meclis öyle bir evdir ki kıymetli mücevherlerle orada bir düzen vardır. Memdûhun bulunduğu divan bir süslü saraya, eve benzetmiştir.

"Dîvânuñ ol evdür ki eyâ şâh-ı cihân-dâr

Kıymetlü güherlerden ola ol eve erkân"

Onun döneminde beldeler, şehirler savaşmadan ve çatışmasız fethedilir. Bunun sebebi onun akıllı yardımcılarıdır.

"'Âkıl vüzerâ cem' oluban eylese tedbîr

Bî-ceng ü cedel feth ola her kûşede büldân"

Memdûhun zatının büyük bir nur olduğunun ifade edilmesi onun bir ışık kaynağına benzetilmesi ve adaletin bir sanata benzetilerek bu sanatın da âlemi parlattığının belirtilmesi tasvirde detaylarının verilmesi bakımından önemlidir.

"Zâtuñ felek-i saltanata neyyîr-i a'zâm

'Adlüñ san'atı eyleyeli 'âlemi rahşân"

Medhiye bölümünde genellikle somutun somuta teşbîh edildiğine sıklıkla rastlanırken tam tersi durumlara daha az rastlanır. Aşağıdaki beyitte imkân bir geline benzetilerek soyut bir kavram somut bir kavrama teşbîh edilmiştir.

"Lutfuñ nefesi fâka memâtına Mesîhâ

Ölüm erine eylememek eyleme dermân

Zikrüñle bugün güm güm öter kubbe-i gerdûn

Pür-zemzemedür nâmuñ ile buk‘a-i imkân”

Medhiyede teşbîh yapılırken kâinattaki değerli görülen birçok varlık memdûh ile kıyaslanarak bu varlıkların teşbîh unsuru olarak kullanıldığı görülür. Ramazan ve Şaban ayları değer bakımından kıyaslanarak memduhun övgüsünde kullanılmıştır. Göç gibi önemli hareketlerin vakitleri ve bu vakti aydınlatan unsurlar teşbîh unsuru olarak kullanılmıştır.

“Soñ geldüñ öte silsilenüñ zübdesi sensin

Olsa Ramazân üzre mukaddem n’ola Şa‘bân

Râyetlerüñi dir gören âyât-ı zaferdür

Zâtuñ olalı memleket-i şevket-i sultân

‘Azm itseñ olur her sefere meş‘ale-sûz kim

Rıhlet şebine ser ‘alemüñ şem‘-i şebistân”

Güneş gibi hayat için değerli bir öğe memdûhun yoluna altın yaldız döşemekle görevlendirilmiştir ve böyle bir görevi yaparak memdûhun karşısında güneşin bir süsleyiciden öte olmadığı vurgulanmıştır.

“Zer-bâft döşer şems-i felek râhuña zîrâ

Nûr olsa yeridür tapuña zînet-i meydân”

Medhiye bölümündeki teşbîhlerde meleklerin durumları da yine diğer gök cisimlerinin durumları gibi memdûhun hizmetinde yer alan ve onun etrafında hizmet eden unsurlar olarak kullanılmıştır. Bu teşbîhlerdeki asıl amaç mübalağa sanatıyla birlikte dikkat çeken bir tasvirin oluşması ve memdûhun özelliklerinin mübalağa ve teşbîh sanatı yardımıyla anlatılmasıdır. Nesîb bölümündeki teşbîh sanatının mübalağa ile olan ilgisi az iken medhiye bölümünde mübalağa sanatının gulüv örneklerine rastlanır.

“Şehzâdelerüñ olalı şeh-bâz-ı hümâ-sayd

Tâvûs-ı felek şevka gelüp eyledi cevlân

Göklerde melek tâbiş-i hasretde kalupdur

Sen şâh olalı yer yüzine sâye-i Rahmân”

Teşbîh ile birlikte mübalağa sanatının medhiyenin giriş bölümünde fazla iken ilerleyen beyitlerde memdûhun gerçeklikle olan bağı korunmuştur. Onun savaşçı yönüne vurgu yapmak için bazı tasvirlerde mübalağaya yer verilmemiş ve bu teşbîhler mübalağa sanatından uzak olduğunda daha gerçekçi olmuştur.

“Beñzer ki felek üzre kadem basdı semendüñ

Anuñ eser-i na‘lidür anda meh-i tâbân

Eflâk senüñ düşmenüñi salmaga hâke

Dakmış meh-i nevden beline hançer-i bürrân

A‘dâñı helâk itmek içün burc-ı felekde

Kavs-i kuzahı elde kemân eyledi Keyvân

Gülzâra döner zînine bindükce ‘asâkir

Ol gülşene mehterler olur murg-ı hoş-elhân

Mehterlerüñüñ zemzemesi ceng güninde

Küffâruñ ider işlerini nâle vü efgân

Cân murgını a‘dâ nice kurtarsa gerek kim

Şâhîn-i kazâ gibi irer zümre-i fürsân

‘Asker yüriyüp tob u tüfeng edilse revân

Beñzer aña kim ‘arşda âteş saça su‘bân

Çün ma‘reke-i rezmi tuta sarsar-ı kahruñ

Bir lâle-i bî-berg ola biñ şâh-ı Horasân

Kâfir neyimiş kim kala yanuñda vücûdı

Zulmet mi kalur salsa ziyâ mihr-i dırahşân

Ey şâh-ı selâtîn-i cihân mîr-cevân-baht

Her yerde kazâ-dâruñ ola himmet-i pîrân

Bir diğer beyitte ise sözün baş üstünde tutulması gerekliliği doğan benzetmesiyle anlatılır. “Doğanların av için el üzerinden uçurulmasına da işaret edilen beyitte, gönül çeken şiir şahbazının şah eline düşmesi durumunda, murad ettiği şeyi avlayacağını dile getirir” (Aydemir, 2018: 12).

Güftârı güzel başuñiçün koma ayakda

Dâ’im şu‘arâ hayline şâhâne kıl ihsân”

Kasidenin övgü bölümü bittikten sonra, şair kendi şairliğini övdüğü bölüme geçer.

“Şâ‘irdür iden midhatüñüñ nüktelerin nazm

Olmaya sadef dür mi olur katre-i nîsân

Şeh lutfı gerek şâ‘ir ola matla‘-ı hikmet

Hâsılı olur terbiyesüz sebze-i bûstân

Olur mı Behiştî gibi bir şâ‘ir-i efsah

Kim oldı fesâhatlerine sözleri bürhân

Her beyti anuñ ‘âlem-i ma‘nâ güheridür

Bir mangıra almazsa ne noksân anı nâ-dân

Her nüktesi bir katre-i âb ola ki anuñ

Yağmurı sehâbını dahı görmedi Seyhân”

Kendi şiirini övmeyi bırakan ve artık dua etmesi gerektiğini söyleyen şair kaside geleneğine uyarak dua bölümüyle kasidesini bitirir.

“Şi‘r ögmegi ko ey dil-i dîvâne du‘â kıl

Kim anı bilür tercemesüz şâh-ı sühan-dân

Yâ Rab nice kim dâ’ir ola künbed-i devrân

Yâ Rab nice kim sâyir ola reh-rev-i ezmân

Şol deñlü bekâ vir aña kim ‘ömri güninde

Biñ yıl ola her sâ‘ati biñ gün ola her ân”

SONUÇ

Medhiye bölümünde kullanan teşbîh sanatının nesîb bölümüne göre mübalağa sanatıyla daha fazla ilgili olduğu görülmüştür. Bu iki bölümün teşbih kullanımı bakımından karşılaştırılmasıyla asıl olarak konu ve içeriği farklı olan manzumelerde belli teşbih kullanımlarının yoğunlukta olduğu görülmüştür. Kasidenin nesîb bölümünde teşbih sanatının soyut olan kavramların somutlaştırılması için kullanıldığı görülmüştür. Nesîb bölümündeki beyitlerde soyut kavramların daha iyi anlaşılması için somut örneklendirmelerle anlatıldığı görülmüştür. Beyitlerdeki bu teşbihler incelendiğinde nesîb bölümündeki teşbîhlerde her beyitte bir veya iki teşbîhin yer aldığı ve şair tarafından örneklendirmeli beyit yapısının tercih edildiği görülmüştür. Kasidenin medhiye bölümünde ise daha çok teşbîh ile mübalağa sanatı bir arada kullanıldığı görülmüştür. Medhiye bölümünde benzetilen unsur, benzeyen unsurdan üstün olmadığı halde mübalağa sanatıyla üstün gösterilmiştir. Nesîb bölümünde teşbîh kullanımı, soyutun somuta teşbîhi ve somutun soyuta teşbîhi şeklinde iken, medhiye bölümünde iki ögeden oluşan somutun somuta teşbîhi şeklindedir. Bu teşbîhler içerisinde soyutun somuta teşbîhine de az da olsa rastlanmıştır.

Bu teşbîhlerde şairin hayatı ve yaşam felsefesi hakkında da bilgi elde edilmiş teşbîhlerden elde edilen bu bilgi ile şairin hayatı karşılaştırıldığında yaşamının şiirdeki nesîb bölümündeki teşbîhlere yansıdığı görülmüştür. Vizeli Behişti’nin vaiz iken daha sonra tasavvuf yoluna girmesi şiirlerindeki teşbîhlerin dinî ve tasavvufi içerikli olmasına zemin hazırlamıştır. Kasidenin nesîb bölümündeki teşbîhlerde şairin yaşam felsefesi ve eğitim hayatı hakkında bilgiler yer almakta iken medhiye bölümünde şairin hayatına ve fikrî dünyasına dair bilgi verebilecek teşbîhe rastlanmamıştır.

KAYNAKÇA

Akkuş, M. (2006). Klasik Türk şiirinin anlam dünyası; edebî türler ve tarzlar. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

Aydemir, Y. (1994). XVII. yy. Türk Edebiyatında Kaside. Gazi Üni. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Aydemir, Y. (2000). Behiştî Divanı. Ankara: MEB. Yayınları.

Aydemir, Y. (2002), Türk edebiyatında kaside, Bilig, 22, 133-168.

Aydemir, Y. (2013). Behiştî, Ramazan b. Abdülmuhsin. mad. Teis Yayınevi. https://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/behisti-ramazan-abdulmuhsin

Aydemir, Y. (hzl.) (2007). *Behiştî Dîvânı*. Ankara: MEB Yay.

Aydemir, Yaşar (2018). Ramazan Behiştî Dîvânı. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56445,ramazan-behisti-divanipdf.pdf?0, Erişim Tarihi: 10.06.2022.

Çağbayır, Y. (2007). Yazıtlarından günümüze Türkiye Türkçesinin söz varlığı Ötüken Türkçe sözlük. İstanbul: Ötüken Yayınevi.

Canım, R. (2012). Divan edebiyatında türler. İstanbul: Grafiker Yayınları.

Eliaçık, M. (2013), Bazı belagat kitaplarında "teşbîh" sanatı hakkında tanım ve tasnifler. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/8, 565-581.

Kahraman, M. (2017). Türk dilinin terimsel gelişim sürecine tarihî bakış. Medeniyet ve Toplum, 1(1), 137-160.

Kaplan, M. (2002). Türk edebiyatında manzum nasihat-nameler. Türkler Ansiklopedisi, C.11, s. 791- 799. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Kavruk, H. (1998). *Eski Türk edebiyatında mensûr hikâyeler*. İstanbul: MEB. Yayınları

Kılıç, A. (2018). Tezkire terimleri sözlüğüne dâir. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*. *Tebdiz Özel Sayısı*, 1-13. DOI: 10.34083/akaded.487363

Tolasa, H. (2002). 16. Yüzyılda Edebiyat Araştırma ve Eleştirisi. Ankara: Akçağ Yayınları.

Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar

14

BİDGE